Nordisk Conversationslexikon,

indeholdende

Forklaring over vigtige Navne, Gjenstande og Begreber,

som forekomme under Læsning og i Samtale.

Tredje Udgave,

redigeret af

W. Mollerup, A. F. Pullich og Gustav Storm.

Sjette Bind.

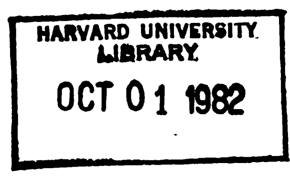
S—Ø.

Forlagsbureauet i Kjøbenhavn.

(O. H. Delbanco. G. E. C. Gad. Jacob Hegel. C. C. Lose.)

Thieles Bogtrykkeri.

1890.

HARVARD UNIVERSITY
LIBRARY
OCT 01 1982

Den hermed forelagte 3dje Udgave af Nord. Conversationslexikon er, om end væsentlig bygget paa den i forrige Udgave givne Ramme og til Dels endog udarbejdet af de samme Medarbejdere, dog i adskillige Henseender betydelig mere omfattende. Især gjælder Udvidelsen den biographiske Del af Værket, navnlig nordiske Personligheder, hvor den nye Udgave har været en Del mindre exclusiv end de ældre; men derhos ere flere Videnskaber eller Videnskabsgrene, som tidligere ikke havde nogen særlig Repræsentant mellem Medarbejderne, nu ved at være komne ind paa denne Maade blevne behandlede i langt fyldigere Omfang end tidligere (som Exempler nævnes forhistorisk Archæologi, sammenlignende Sprogvidenskab, Ægyptologi). Naturligvis er der ogsaa taget Hensyn til de mange nye Opfindelser paa Physikens, Technikens, Ingenieurvidenskabens o. a. Omraader; der er indlagt nye Artikler, henhørende til flere Arter af Sport, er optaget fra nyt af en meget betydelig Mængde Fremmedord o. s. fr.

At nogen Uensartethed i Artiklernes Behandling er fremkommen, har ved en saa stor Kreds af Medarbejdere været vanskeligt at undgaa. Vi have efter Evne bestræbt os for at bringe Ligevægt til Veje; men de individuelle Synsmaader og Fremstillingsformer ere saa forskjellige og Materialet er kommet os i Hænde gjennem et saa udstrakt Tidsrum, at vi vel tør haabe paa nogen Overbærenhed i Bedømmelsen, naar Fordringen til Ensartethed ikke overalt er sket Fyldest. Redactionen har gjort sit bedste for at hindre, at Lexikonet gjordes til Talsmand for Partianskuelser; er dette — i vor stærkt polemisk bevægede Tidsperiode — ikke fuldt lykkedes os, nære vi dog det Haab, at Læserne ville finde Vidnesbyrd om, at der i denne Henseende er gjort alvorlige Bestræbelser fra Redactionens Side.

Listen over de faste Medarbejdere findes meddelt efter „Rettelser". Uden for disses Kreds har en Række af ansete Forskere og Fagmænd behandlet enkelte Artikler — betegnede ved i Regelen let kjendelige Signaturer — for hvilke det ansaas ønskeligt at søge særlig Bistand; saadanne Bidrag ere ydede af Dhrr. Prof. A. C. Bang, Cand. mag. Dahlberg, Prof. K. Erslev, Inspecteur Hauberg, Cand. phil. Henr. Jæger, Prof. Jul. Lange, Prof. Jul. Lassen, Dr. med. Levison, Forstander Moldenhawer, Docent Nyrop, Directeur Ad. Paulsen, Cand. polit. Petersen-Studnitz, Dr. phil. E. v. d. Recke, Cand. mag. Rosznerki, Dr. med. C. J. Salomonsen, Cand. mag. Schwanenflügel, Cand. phil. E. Skram, Oberst Sommerfeldt, Laboratoriebestyrer Storch, Directeur Suenson, Adjunct Axel

Sørensen, Capitain S. A. Sørensen, Stud. mag. P. K. Thorsen, Prof. Westergaard og Prof. Wimmer. Redactionen bringer disse ikke mindre end de faste Medarbejdere en hjærtelig Tak for den Interesse og Imødekommen, hvormed de have støttet os under Udarbejdelsen.

Historiske Personer fra de nordiske Lande ere for den ældre Tids Vedkommende, hvor faste Familienavne endnu ikke vare almindelige, anførte under deres Fornavn (Døbenavn), først fra en senere Tid — c. 1600 — under Familienavnet. For Islands Vedkommende, hvor indtil vore Dage med faa Undtagelser de gamle Forhold i denne Henseende have bevaret sig, har man valgt, overalt hvor ikke faste Familienavne forelaa, at anføre Personerne under Fornavn (med efterfølgende Betegnelse som Faderens Søn), men samtidig at give fornøden Henvisning ved Opførelse af Fadernavnet paa den dette tilkommende Plads. Den ringe Forøgelse af Ulejlighed ved Lexikonets Benyttelse har man saaledes tænkt sig opvejet ved den yderligere Oplysning, Brugeren herigjennem fik om, hvilke af de opførte islandske Personnavne der ere virkelige Familienavne, hvilke ikke.

De brugte Forkortelser ville antagelig let forstaas (s. betyder „se", d. s. s. „det samme som", s. d. A. „se denne Artikel"). En Streg over Vocalen fremhæver den betonede Stavelse; āā betyder betonet aa. Retskrivningen følger i det væsentlige S. Grundtvigs Haandordbog; Fremmedord have i det hele beholdt den fremmede Form. Græske Egennavne have i Regelen bevaret deres oprindelige Skikkelse, dog at αι er gjengivet ved æ, οι ved ø, ει ved e eller i (efter den latinske Form af Navnet); φ, χ og ϑ ere gjengivne ved ph, ch og th. Thermometerangivelser ere efter Celsius's Inddeling; Længder og Vægtstørrelser ere angivne i danske Maal, Landes Flademaal i geographiske Kvadratmile; for de Norge og Sverige vedrørende Artiklers Vedkommende ere de metriske Angivelser vedføjede i Parenthes. Udtalen, der er vedføjet i kritiske Klammer, gjør ikke Krav paa at være mere end en løselig Tilnærmelse; Lyden af det engelske th er i Regelen ikke forsøgt omskreven.

Under Udarbejdelsen af Lexikonet har der fundet nye Folketællinger Sted i Tyskland (Dec. 1885), i Norges Byer (Dec. 1885), i Frankrig (Maj 1886), Schweiz (Dec. 1888), Grækenland (Maj 1889) og Danmark (Febr. 1890), ligesom der foreligger nyere officielle Beregninger af Folketallet for andre Lande. I de senere Bind har man kunnet benytte disse nye Data; for de første Binds Vedkommende agtes Afvigelserne fra de ældre Tal, naar de ere af nogen Betydning, meddelte i et Supplement, hvori da ogsaa de andre Artikler ville blive førte frem til indeværende Aar og tillige enkelte glemte ville blive optagne og en Del nye, vedrørende Personer, Institutioner, Opfindelser m. m., som i de mellemliggende Aar have faaet Betydning.

Kjøbenhavn og Christiania, i Aug. 1890.

W. Mollerup. **A. F. Pullich.** **Gustav Storm.**

S.

S, det 18de Bogstav i det græske og det 19de i det lat., tyske og nordiske Alphabet. Om S.-Lydens Natur s. Medlyd. S. er Forkortn. for Navnet Sextus eller bet. Senatus, sacer, salutem, San ell. Sanctus (hellig) osv., i Mus. solo, sinistra, subito, segno osv.; paa Recepter Sumatur (man tage). — s. Abbrev. for seu, sive, eller.

Saabye, August Vilh., dansk Billedhugger, f. 7 Juli 1823 i Skibholme ved Aarhus, fik 1850 Kunstakademiets store Sølvmedaille og rejste 1855 med akademisk Understøttelse til Italien, hvorfra han vendte hjem 1863. Henvist af sit Talent til i et ringere Antal Arbejder at lægge Hovedvægten paa en grundig Udførelse, foretrak han i sine yngre Aar Emner af den bacchiske Mythekreds, som han udførte i mindre Bronzefigurer. Et af hans heldigste Arbejder i denne Retning tilhører Kunstmuseet i Kjøbenhavn, nemlig „En Faun, som danser med sit Barn". Efter Hjemkomsten fra Italien udførte han i samme Kunstart „Silen ridende paa sit Æsel". Men for øvrigt har S. siden den Tid følt sig mere hendraget til religiøse Emner, navnlig af det gamle Test., som han har gjengivet i legemsstore Fremstillinger, og som flere Gange have faaet den Eibeschütz'ske Præmie. Saaledes udstillede han 1866 „Adam og Eva", 1872 „Kain", 1875 „David med Slyngen" og 1884 „Susanna for Raadet", udført 1887 i Marmor til den kongel. Samling. Til Udstillingsbygningen udførte han 1868 en Portrætstatue af Maleren Abildgaard og til Rosenborg Slotshave en Billedstøtte i Bronze af H. C. Andersen i overnaturlig Størrelse (1877). S. var 1869—70 udenlands og opholdt sig Vinteren over i Paris; 1871 blev han Medlem af Kunstakademiet og 1888 Lærer ved den med Kunstakademiet forbundne Kunstskole for Kvinder.

Sáa de Miránda, spansk Digter, men af Fødsel Portugiser, f. 1495, oprindelig Jurist, optog i sine Pastoraler og Ekloger de Former, som Boscan og Garcilaso havde indført fra den italienske Renaissance. Han udmærker sig ved en sjælden Naturtroskab i sit poetiske Sceneri, og skjønt Portugiser skrev han et klassisk Sprog. D. 1558.

Sa'adi, Moslih ed-din, f. 1184, efter andre 1193, en af de berømteste persiske Digtere, levede under den turkomanniske Fyrste i Farsistan, Saad ben Zengui. Allerede tidlig hengiven til et contemplativt Liv, gjennemvandrede han paa sine Rejser den største Del af den da bekjendte Verden; han havde 14 Gange besøgt de hellige Stæder Mekka og Medina, desuden Syrien, Mauritanien, Turkestan, Øerne i den persiske Havbugt, Abessinien og den største Del af Lilleasien. Paa en af sine Rejser faldt han i christent Fangenskab og maatte arbejde med Jøder for at rense Gravene ved Fæstningen Tripolis i Syrien, men løskjøbtes af en rig Kjøbmand fra Haleb for 10 Guldstykker. Dennes Datter ægtede S., som dog følte sig ulykkeligere ved denne Forbindelse end, som han selv siger, i christent Fangenskab; senere synes han at have indgaaet et nyt Ægteskab. Paa en Rejse i Gudscharat besøgte han det berømte Afgudstempel i Somenat og giver os en Skildring af Præsternes Bedrageri; paa samme Rejse naaede han Indien og besøgte Delhi. Efter 30 Aars Omflakken valgte S. en lille Bolig uden for sin Fødeby Schirâs til varigt Opholdssted og tilbragte her sine Dage med digteriske Arbejder, agtet som en Helgen. Han døde i en høj Alder 1291. Iblandt hans Arbejder ere „Gulistân" (s. d. A.) og „Bostân", overs. og udg. af Graf (1850 og 1858), de i Europa mest bekjendte; desuden har han efterladt en stor Mængde Digte, Elegier (Kasider) og Oder (Gazeler), i hvilke sidste han har opnaaet stor Berømmelse. Hans samlede Værker (Kulliât) ere udgivne i Calcutta (2 Bd., 1791).

Sa'adja fra Fajum i Ægypten, berømt Rabbiner, d. 942, har foruden grammatiske Arbejder (s. Art. Hebraisk Literat. og Jødisk Literat.) efterladt sig et berømt philosophisk Skrift om religiøse Anskuelser, oprindelig skrevet paa Arabisk c. 933, senere overs. paa Hebraisk og flere Gange udgivet samt oversat paa Tysk ved Fürst (Leipzig 1845). Ved Siden af Skriftens Autoritet anerkjendes her som Ret, ja endog som Pligt, at underkaste den religiøse Tro en Kritik fra Fornuftens Side for at bringe begge Opfattelser i indbyrdes Harmoni. Desuden skyldes ham en arabisk Oversættelse af Bibelen, hvoraf dog kun Pentateuchen og Jesaja ere trykte.

Saalbænk, „Solbænk", i Bygningskunsten en fremspringende Murlist, anbragt uden for et Vindue i Højde med dets Underkant, saa

at den danner ligesom en Fod eller Sokkel for det. Den tjener dels til at beskytte Muren mod det nedløbende Regnvand, dels, i Forbindelse med Vindnets hele øvrige Indfatning, til at fremhæve dette og give det et rigere Udtryk, hvorfor den i bedre Bygninger gjøres af hugne Sten. Dens Overside gives Fald ud ad; hvis den ikke er dannet af naturlige Sten, bør den dækkes med en fremspringende Plade. Springer den betydelig frem, bæres den af Consol- eller Kragsten.

Saale [sāhl], 1) den thüringske ell. sachsiske S., Flod, der udspringer paa Fichtelbjergene og gjennem de sachsiske Hertugdømmer og preussisk Sachsen løber til Elben. — 2) Den frankiske S. udspringer paa Rhön og løber gjennem det nordlige Bayern til Main.

Saalegængere kaldes de Pattedyr, der træde paa hele Saalen fra Hælen og Haandroden af (f. Ex. Aber, Bjørne, Grævlinger, de fleste Smaapattedyr), i Modsætning til Taagængerne, der kun træde paa Taaleddene og løfte den øvrige Del af Foden i Vejret under Gangen (de fleste Rovdyr), og Negle- ell. Hovgængerne, der blot træde paa det yderste Taaled (de fleste Hovpattedyr).

Saalfeld [sāhl], Stad i Hertugd. Sachsen-Meiningen, 9 M. ø. til n. for Meiningen ved Floden Saale med 8,000 J. og betydelig Industri i chemiske Præparater, Læder, Klæde, Symaskiner og Porcelan. — S. var indtil 1826 Hovedstad for et særskilt Fyrstendømme af s. N. Ved S. stod 10 Oct. 1806 en Træfning imellem Preusserne og Franskmændene, hvori den preussiske Prins Ludvig Ferdinand faldt.

Saandam [sāhn] ell. Zaandam, tidligere Landsby, nu Stad i den hollandske Prov. Nordholland, 1 M. n. v. for Amsterdam ved Het-Y), med 13,000 J., store Korn-, Olje-, Tras- og Savmøller samt Papirfabrikation. Tidligere var her flere Skibsværfter, paa hvilke som bekjendt Peter d. store af Rusland søgte praktisk at lære Skibsbyggeriet. Huset, hvori han den Gang boede, vedligeholdes endnu og tilhører siden 1886 den russiske Kejser.

Saane [sāh], fr. Sarine, Flod i Schweiz, udspringer fra Sanetschgletscheren i Berneralperne, løber forbi Freiburg og falder fra venstre Side i Aar v. for Bern.

Saanen [sāh], fr. Gessenay, Flække i Cant. Bern i Schweiz i den frugtbare Saanedal, 7 M. s. s. v. for Bern, med 5,000 J. og betydelig Handel med Ost.

Saar, en ved mechanisk Vold frembragt Adskillelse af Legemets bløde Dele, kunne efter Voldens Beskaffenhed være skaarne, revne, knuste (contunderede) eller Stiksaar. De skaarne S. ere de simpleste og læges lettest, medens de revne og knuste, der ere frembragte ved stumpe Gjenstande eller stærk Udspænding af Delene (Beskadigelser ved Maskiner, Bid, Skud osv.) vanskeligere læges, let angribes af Koldbrand, og Skudsaarene i Almindel. ere forbundne med stærk Betændelse og ofte tillige med Beskadigelse af indvendige vigtige Dele; undertiden ere S. (Insektstik, Slangebid, Bid af gale Hunde osv.) forbundne med en Forgiftning (forgiftede S.), der enten kun ytrer sin Indvirkning paa Stedet selv eller paa hele Legemet. S. læges enten ved umiddelbar Sammenvoxning af deres Rande (per primam intentionem) eller ved Dannelsen af en Mængde smaa, vorteformede, af Bindevæv og Blodkar sammensatte Fremragninger, Granulationer, der efterhaanden udfylde S. (S. „granulerer") og give Saarfladen dens ejendommelige, røde, fløjelsagtige Udseende; samtidig afsondres Materie i forskjellig Mængde, men dette har ikke noget at gjøre med selve Lægningen af S. Senere forsvinde Blodkarrene af Granulationerne, Bindevævet bliver tilbage, dækkes med et Lag af Overhud og danner et større eller mindre Ar; ogsaa ved den umiddelbare Sammenvoxning dannes Ar, der dog kun ere af meget ringe Udstrækning. Større S. ledsages sædvanlig af Feber, Saarfeber. S. ere de almindeligste chirurgiske Lidelser, hvorfor Chirurgien ogsaa kaldes Saarlægekunst, Chirurgen Saarlæge. Saarsygdomme, visse Sygdomme, hvoraf saarede Individer hyppig angribes som Følge af, at Saaret inficeres ved forskjellige Smittestoffer, der overføres til Saaret enten igjennem Luften eller mere directe ved Hænderne, Instrumenter osv. Det er navnlig Rosen, Pyæmi, Septikæmi, Barselfeber, Hospitalskoldbrand, der henhøre under S., som dog ere blevne sjældnere efter Antiseptikens Indførelse.

Saar [sahr], fr. Sarre, Flod i det tyske Lothringen, udspringer paa Vogesernes Vestside, løber først mod N. og derefter mod N. V. og falder fra højre Side i Mosel oven for Trier i den preussiske Rhinprovins.

Saar, Ferdin. v. [sahr], tysk Digter, f. 30 Sept. 1833 i Wien, var indtil 1859 Officer og har siden levet, blot beskæftiget med literære Arbejder, i Wien og (fra 1881) paa Herresædet Blansko i Mähren. Hans historiske Dramaer, „Heinrich IV" (1872), „Die beiden de Witt" (1879), „Thassilo" (1886) o. fl., høre til den nyere tyske Literaturs mest charakterfulde Frembringelser paa dette Omraade; men mere kunstnerisk fuldendte ere dog hans Noveller („Novellen aus Oesterreich" (1876), „Drei neue Novellen" (1883), „Schicksale" (1888)), der i en simpel og dog virkningsfuld Stil skildre sjælelige Udviklinger med overordentlig Finhed og Sikkerhed.

Saaralben [sahr], fr. Sarralbe, Stad i det tyske Lothringen ved Floden Saar, 9 M. ø. s. ø. for Metz. 3,300 J. Linnedvæveri, Fabrikation af Snustobaksdaaser, Straahatte og Staalvarer. I Nærheden Stensaltværket Salzbronn.

Saarbrücken [sāhr], Stad i den preussiske Rhinprovins ved Floden Saar, lige over for Forstaden St. Johann, 27 M. s. for Köln, med 24,000 J., hvoraf 14,000 i Forstaden, og betydelig Industri, navnlig i grove Jærnvarer, Lærred, Læder og Porcelæn. Omegnen har rige Kul- og Jærnminer. — 2 Aug. 1870 stod en ubetydelig Fægtning ved S., der blev besudt af de franske Tropper og rømmet af sin ringe tyske Besætning.

Saarburg [sāhr], 1) fr. Sarrebourg [bühr], Stad i det tyske Lothringen, 10 M. s. ø. for Metz ved Floden Saar. 4,000 J. Her er Rester af tidligere Fæstningsværker. — 2) Stad i den

preussiske Rhinprov. ved Floden Saar, 20 M. s. til v. for Køln, med 2,000 J. Ruiner af en gammel Borg.

Saargemünd [sahr], fr. Sarregnemines [sahrg'mihn], Stad i det tyske Lothringen ved Floden Saar, hvor den optager Blies, 9 M. ø. for Metz. 11,000 J. Fabrikation af Fløjel, Fajence og Snustobaksdaaser.

Saarlouis [sahrlui], befæstet Stad i den preussiske Rhinprov. ved Floden Saar, 25 M. s. for Køln. 7,000 J. Garverier og Stentøjsfabriker. — Marschal Neys Fødeby.

Saarunion [sahryniōng], Stad i det tyske Elsaß ved Floden Saar, 8 M. n. v. for Straßburg. 3,000 J. Livlig Industri.

Saat, s. Jagt.

Sāavēdra, Angelo de, Hertug af Rivas, spansk Digter og Politiker, f. 1791 i Cordova, kæmpede mod Frankrig og fik sin Afsked som Oberst. 1813 udgav han sine »Ensayos poéticos«. I Revolutionen 1820 optraadte S. som ivrig Forkæmper for Constitutionen af 1812, men maatte efter Reactionens Sejer drage til Sevilla, hvor han lod opføre Tragedien »Lanuza«. Under den franske Invasion 1823 drog han til London, hvor han begyndte sit Epos »Florinda«, og rejste derpaa til Italien, hvorfra han blev udvist 1825 og tog Bolig paa Malta. Her kom han ved Studier af engelsk Literatur bort fra sine fransk-akademiske Mønstre. Fra 1830 levede han som Tegnelærer i Orléans. I Tours skrev han sit folkelige Epos »El moro expósito« (1834). Kort efter dets Udgivelse fik han Tilladelse til at vende tilbage til Spanien, hvor han arvede Familien Rivas's Godser og Hertugtitel. 1836 blev S. Indenrigsminister, men maatte s. A. paa Grund af Revolutionen i La Granja gaa til Udlandet, hvor han ligeledes levede under Esparteros Regentskab. 1844 vendte han hjem med Dronning Christine, var indtil 1848 Gesandt i Neapel, 1854 Medlem af det af O'Donnell styrtede „24-Timersministerium", siden Medlem af Senatet, en Tid lang Affending i Paris og 1863 Præsident for Statsraadet. D. 1865. Som Digter hører han til dem, der søge at restaurere den gamle spanske Poesis Former. Af hans Dramaer maa mærkes Lystspillet »Tanto vales cuanto tienes« (1834) og Skæbnetragedien »Don Alvaro, ó la fuerza del sino« (1835). Hans i Napoli udarbejdede »Historia de la sublevacion de Nápoles« (1848) er et grundigt og i Fremstillingen fortræffeligt Arbejde.

Sāavēdra, Mig. de Cervantes-, s. Cervantes.

Sāavēdra y Faxardo, Diego [i fahhārdo], spansk Statsmand og Skribent, f. 1584, virkede som Diplomat og Agent ved forskjellige Hoffer og døde 1648 i Madrid som Medlem af det høje Raad for Indien. Han var Forfatter til en Del historiske og politiske Skrifter, som udmærke sig ved klassisk Stil og en elegant Form; de findes samlede i hans »Obras politicas y historicas« (11 Bd., Madrid 1789—90).

Saba, 1) ogsaa kaldet Mâreb, var i Oldtiden en af de berømteste Byer i Jemen, hvor Tobbaernes Dynasti herskede. Den Dronning af S., der besøgte Kong Salomo for at beundre hans Visdom, var efter det arabiske Sagn Balkis, der dog efter al Sandsynlighed er Navnet paa en langt senere levende Person. I Omegnen af S. findes endnu en Del Ruiner med himjaritiske Indskrifter (s. Himjariter). — 2) En lille hollandsk Ø i Vestindien, 20 M. ø. for St. Croix; ⅓ □ M. med 2,500 J.

Sabadilla (S. officinarum), Plante af Tidløsfamilien, voxer vildt paa Andesbjærgene og dyrkes i Mexico. Frøene, der anvendes i Lægekunsten og som Strøpulver mod Utøj, indeholde det meget giftige Alkaloid Veratrin (s. d. A. og Lusefrø).

Sabanilla [savanīlja], Havnestad i Republ. Columbia i Sydamerika ved Magdalenaflodens Munding, er Landingsplads for flere Dampskibslinjer. Betydelig Tobakshandel.

Sabbath (d. e. Hvile) kaldte Jøderne Ugens 7de Dag fra Solnedgang om Fredagen indtil Solnedgang om Lørdagen. S. var helliget til Ihukommelse af Herrens Hvile efter Skabelsen i de 6 Dage og skulde derfor fejres som en Hviledag: Ingen maatte arbejde, hverken Husbond eller Træl, hverken Menneske eller Dyr. S. var ikke Faste- ell. Bodsdag, men netop en Glædesdag, og derfor plejede man ogsaa at henlægge Gjæstebud og selskabelige Sammenkomster til S.; men da det udtrykkelig var forbudt at gjøre Ild paa, maatte Maden tilberedes Dagen før, og den blev da holdt kogende ved at hensættes i en Kurv med Hø. At rejse var ikke tilladt; man maatte ikke gaa mere end 2,000 Alen, som derfor kaldtes **Sabbathsvej**. Hvert 7de Aar var et **Sabbathsaar**; da skulde Jorden hvile, og ingen Udsæd maatte finde Sted; hvad den frembragte af sig selv, tilkom de fattige, og hvad de levnede, skulde fortæres af Vildtet. Al Gjæld skulde eftergives eller maatte i det mindste — efter andres Fortolkning — ikke inddrives i det Aar. Paa Løvsalsfesten skulde hele Loven forelæses for det i Helligdommen forsamlede Folk. Efter 7 saadanne Aar fulgte Jubelaaret, hvert 50de Aar, hvis Begyndelse paa den store Forsoningsfest skulde forkyndes over hele Landet med Basunstød. Ogsaa i Jubelaaret skulde Jorden hvile, men dets vigtigste Bestemmelse var, at det skulde gjøre Ende paa enhver Forstyrrelse i Samfundsforholdene, som stred imod Theokratiets Ide; den oprindelige Samfundsordning skulde ligesom fødes paa ny. Enhver Israelit, som af Fattigdom havde maattet sælge sig som Træl, skulde frigives tillige med sine Sønner og gives tilbage til sin Slægt. Alt Jordegods, som var blevet solgt, skulde uden Betaling falde tilbage til den Familie, der oprindelig besad det, enten til den oprindelige Ejer, hvis han endnu levede, eller, i modsat Fald, til hans Arvinger. Ved disse Bestemmelser tilsigtede Loven at indskærpe Folket, at Landets egentlige Ejer var Gud, og at de selv kun havde Jorden til Brug som en Gave fra Gud; derfor skulde ogsaa den af Gud anordnede ligelige Fordeling af Landet imellem de enkelte Familier stedse overholdes eller, naar den var bleven forstyrret, indføres igjen. I Tiden mellem Moses og den babyloniske Landflygtighed synes det imidlertid at være gaaet hermed, som det gik med Moseloven overhovedet, at det gjenstridige Folk som oftest ikke adlød den.

Sabbatharier ell. **Seventh-day-baptists** kaldes en lille Sekt blandt Baptisterne, stiftet i den anden Halvdel af forr. Aarh. af Frants Bompfield, fordi de foruden Søndagen tillige helligholde den jødiske Sabbath. Af dem er i nyere Tid fremgaaet de saakaldte Syvende Dags Adventister.

Sabbioncello Bugten [tschéllo], der fra Adriaterhavet skærer sig ind i den sydlige Del af det østerrigske Kongeр. Dalmatien, adskilles fra Havet ved en lang, smal og bjærgfuld Landtunge. Ved dens inderste Ende ligger Flækken **Sabbioncello** med 3,000 J.

Sabel, et Sidevaaben med en krum, enægget Klinge, som oprindelig nationalt hos Slaverne og Magyarerne først i det 17de og 18de Aarh. er kommet almindelig i Brug i det vestlige Europa.

Sabelben, Krumning af Knæleddet, saa at dette danner en Vinkel med Spidsen ud ad (modsat Kalveknæ), udvikler sig sædvanlig allerede i det første Leveaar, især som Følge af engelsk Syge, med samtidig Krumning af Skinnebenet. I senere Aar opstaar det oftere hos Ryttere, der allerede tidlig have siddet til Hest.

Sabelkarpe (Pelecus cultratus), en højst 18 Tomm. lang Karpefisk, med et langstrakt, stærkt sammentrykt, knivdannet, skarpbuget Legeme, opaddrejet Mund og let affaldende Skæl, findes i det østlige Mellemeuropas Floder og træffes undertiden i Østersøen.

Sabelkat (Machærodus ell. Smilodon), uddød Katteslægt fra Tertiærtiden og den eftertertiære Tid, af Løvens Størrelse men af stærkere Bygning (særlig af Forkroppen), især udmærket ved sine mægtige Hjørnetænder i Overkjæven (5—6 Tomm. lange foruden Roden) og ved kun at besidde skarpe Kindtænder, idet de andre Katteformers lille Overmundsknudetand manglede. Særlig velbevarede Levninger af S. ere fundne i Sydamerikas Pampas.

Sabélla, en over alle Have udbredt Rørormeslægt, hvis smukt farvede, frynsede Føle- og Gjælletraade ligesom hos Serpula ere samlede i to Grupper omkring Legemets Forende; ofte ere de hver for sig snoede i en Spiral, eller den ene er snoet om den anden. De mangle Laag, og Røret er dannet af Dynd eller hindeagtigt. Øjnene ere anbragte paa Føle- ell. Gjælletraadene. Jvfr. **Rørorm**.

Sabéller, fælles Navn for forskjellige efter Sagnet fra Sabinerne udgaaede ital. Folkeslag i Mellem- og Syditalien, især ø. for Apenninerne, som Marserne, Picenterne, Hirpinerne, Marrucinerne, Pelignerne, Vestinerne og Samniterne; de talte Oskisk og vare nær beslægtede med de nordligere boende Umbrer. Samniterne udbredte sig især efter Midten af 5te Aarh. over det japygiske og græske Syditalien og fordrev Etruskerne fra Campanien; nye Stammer som Lukaner og Bruttier naaede helt ned til Sydspidsen. Trods de mange Vandringer bevaredes dog Grundtrækkene i Folkecharakteren. S. var et kraftigt Folk, der boede i Landsbyer og havde Stammeforfatning uden større Stæder; de lagde sig med Iver efter Agerdyrkning og udmærkede sig ved en tarvelig og haardfør Levemaade. Medens Sabinerne tidlig latiniserededes, bleve de sabelliske Stammer ved de samnitiske Krige 343—272 f. Chr. bragte under romersk Herredømme. Efter Forbundsfællekrigen 89 f. Chr. bleve de delagtige i den romerske Borgerret, men Samniterne vægrede sig længe ved at underkaste sig, sluttede sig under Borgerkrigen til Marius og bleve endelig undertvungne af Sulla efter en forbitret Kamp uden for Roms Mure 82 f. Chr.

Sabellianisme, den Opfattelse af Treenighedslæren, som blev fremsat af **Sabellius**, Presbyter i Ptolemais i Ægypten c. 250. S. **Monarchianere**.

Sabéllicus, Marcus Antonius Coccius, italiensk Humanist, f. 1436 i Vicovaro, d. 18 Apr. 1506 som Professor og Bibliothekar i Venezia, var en af de første, som søgte at gjenoprette Studiet af Klassikerne i Italien. I sine mest bekjendte Værker, »De rerum et artium inventoribus« og »Rhapsodiae historiarum«, viser han sig som en betydelig Stilist og Kritiker.

Sabina, s. **Ene**.

Sabine [bihn], Flod i Texas i Nordamerika, danner i den nedre Del af sit Løb Grænsen mellem Texas og Louisiana. Ved sit Udløb udvider den sig til **Sabine Søen**.

Sabine, Edw. [sæbbin], berømt engelsk Fysiker, f. 1788 i Dublin, indtraadte som Officer i Artilleriet og deltog i Parrys Expedition 1819—20. 1822—23 ledede han selv et Tog langs Afrikas og Amerikas Kyster og besøgte senere Spitsbergen og Grønland for at samle Iagttagelser over Pendullængden og Jordmagnetismen. Ham skyldes Oprettelsen af et System af magnetisk-meteorologiske Observatorier i de engelske Kolonier. I Artilleriet forfremmedes han efterhaanden til Generalløjtnant (1865). 1850 blev han Vicepræsident, og 1861—71 var han Præsident i Videnskabernes Selskab i London. Hans fleste Afhandlinger findes i »Philosophical Transactions«, og han var Medstifter af »Brit. ass. for the adv. of science«. D. 26 Juni 1883 i Richmond.

Sabinere, s. **Sabeller**. En af de romerske Grundstammer, Tities, angives at være sabinsk (jvfr. **Latins**). Af deres tidlige Sammensmeltning med Romerne opstod Sagnet om **Sabinerindernes Rov** paa Romulus's Bud.

Sabiniánus, Pave 604—606, Gregor d. stores Efterfølger, f. i Toscana, gjorde sig under en Hungersnød i Vinteren 605—6 saa forhadt, at hans Begravelse maatte foregaa hemmelig, da man frygtede for, at den ellers skulde blive forstyrret af Almuen. Han skal have indført Brugen af Klokker ved Gudstjenesten.

Sabinum kaldtes hos de gamle Romere en Landejendom i Sabinernes Land. Især er Horats's S. bleven berømt. Den laa i en Dal n. for Tibur, og i dens Nærhed udsprang der en Kilde, der dannede Bækken Digentia.

Sabinus, Aulus, romersk Digter paa Augusts Tid, Ungdomsven af Ovid; han forfattede »Epistolæ«, der indeholdt Svar paa Ovids „Heroider". For øvrigt antage nogle, maaske ikke med Urette, at disse Epistler skrive sig fra **Angelus S.**, en yndet Digter i det 15de Aarh.

Sabinus, Georg, egtl. Schüler, tysk Lærd og Digter, f. 1508 i Brandenburg, blev 1538

Professor i Veltalenhed og Digtekunst i Frankfurt a. d. O. og var 1544—55 Rector ved Universitetet i Königsberg. Han var gift med Melanchthons Datter og har skrevet en Række latinske Elegier (»Sabini carmina«, 1563). D. 1560 i Frankfurt a. d. O.

Sabinus, Masurius, romersk Jurist, gav Navn til den af hans Lærer Attejus Capito, der levede under August, stiftede retsvidenskabelige Skole, Sabinianerne, der udmærkede sig ved en fremtrædende conservativ Tendens. Blandt Skolens Tilhængere mærkes Gajus (s. d. A.).

Sable-Island [sæhbl ējlænd], britisk Ø i det atlantiske Hav, s. for Øen Cap Breton og s. ø. for Nova-Scotia, under 44° 5' n. Br. og 42° 23' 15" v. L., omgiven af overordentlig farlige, bevægelige Grunde og selv af foranderlig, aftagende Størrelse, hvorfor den er en sand „Kirkegaard" for Atlanterhavs-Damperne. Fast Fyr.

Sables d'Olonne, Les [la sahbl doläān], Stad i det franske Dep. Vendée ved Atlanterhavet, 5 M. s. v. for La Roche sur Yon, med 11,000 J., befæstet Havn, Skibsværfter, Navigationsskole og livlig Handel. Søbade.

Sabon, fr. [bõng], overmaade store Bogtrykkerskrifter, større endnu end Missal. De bruges ikke let uden paa Plakater.

Sabæer, et af de ældste Culturfolk i den sydøstlige Del af Arabien, hvor de have anlagt flere Stæder, som Saba, Aden o. fl. (d. s. s. Himjariter, s. d. A.), ere aldeles forskjellige fra Zabier ell. Zabæer, Navnet paa en oprindelig persisk Sekt, der udviklede sig i det 1ste—2det Aarh. i Egnene ved Wasith og Basra, og som ogsaa kaldes Mendaiter, d. e. Gnostikere. Navnet Zabier antog de paa Grund af deres religiøse Afvaskninger (af Verbet „zaba", at vaske). Da disse Zabier omtales i Koranen blandt de tolererede Folk, antog en hedensk Stamme, Levning af de ældste Chaldæer ell. Nabathæer, der havde holdt sig i Omegnen af Harrân, paa Kalifen Almamuns Tid (omtr. 830) samme Navn for at undgaa Muhammedanernes Forfølgelser og udbredte deres Lære over Rakka, Edessa og Bagdad, hvor de endog stiftede en Menighed og en philosophisk Skole. Idet disses Lære, oprindelig en Naturreligion, forbunden med Stjernedyrkelse, efterhaanden udvikledes til et philosophisk Læresystem, opstod især fra Maimonides's Tid i det 13de Aarh. en fuldstændig Forvirring i Anvendelsen af Navnet Sabier ell. Zabier, da man nemlig i Flæng betegnede enhvert Art Hedenskab saaledes. Norberg har i en Udgave af det syriske Værk »Liber Adami« (1816) behandlet, skjønt meget dunkelt og utilfredsstillende, Mendaiternes Lære, og Chwolson i et stort Værk („Die Ssabier und der Ssabismus", St. Petersb. 1856) udhævet Forskjellen imellem de oprindelige Sabier eller Mendaiter, der af nogle Missionærer aldeles falsk ere sammenblandede med Johanneschristne, og Pseudosabierne eller de hedenske Chaldæer (Nabathæer), der tillagde sig dette Navn ved en List. Smlgn. Mandæere.

Saccharât, en Forbindelse af Sukker med et basisk Metalilte, som Kalk, Baryt, Blyilte; s. Sukker.

Saccharimetri, Sukkermaaling, er Læren om de Methoder og Instrumenter, der bruges til Bestemmelsen af den Mængde Sukker, som findes i en Sukkeropløsning eller et Raasukker. Den aræometriske Prøve angiver ved Hjælp af en Flydevægt (f. Ex. Ballings Saccharimeter) Vægtfylden af den givne Opløsning, og for saa vidt der ikke ere andre Stoffer til Stede, kan denne tjene til Bestemmelse af Sukkerholdigheden, da man har Tabeller, der angive de rene Sukkeropløsningers Vægtfylde. Men da de Sukkeropløsninger, der skulle undersøges, i Almindel. indeholde andre Stoffer, saa har denne Prøve en temmelig begrænset Værdi (dog bruges den i Spiritusfabrikationen og Ølbryggeriet), men giver i Forbindelse med den nedenfor omtalte optiske Prøve et Billede af den Mængde Ikke-Sukker, en Opløsning indeholder. De chemiske Prøver kunne udføres paa forskjellig Maade, saaledes ved at lade Sukkeropløsningen gjære og bestemme den derved dannede Kulsyre, eller ved at bestemme Sukkermængden ved den Mængde Sukkeropløsning, som er i Stand til at reducere en vis Mængde af en alkalisk Kobberilteopløsning (i Almindel. vinsurt Kobbertveiltekali, den saakaldte Fehlings Vædske). Denne sidste Methode bruges især til at bestemme Druesukkermængden i Urinen hos Sukkersyge. Skal den anvendes paa Rørsukker, maa dette først inverteres. Den optiske Prøve anvendes baade til at bestemme en Sukkeropløsnings og et Sukkers Indhold af rent, krystallisabelt Rørsukker; kun maa i sidste Tilfælde en bekjendt Vægt af Sukkeret opløses i Vand til et bekjendt Rumfang. Prøven beror paa, at en Sukkeropløsning drejer en polariseret Lysstraales Polarisationsplan til højre, og at den Vinkel, den drejes, beror paa Lagets Tykkelse, paa den Vægt Sukker, der findes opløst i en Rumfangsenhed af Opløsningen, og paa Rørsukkers specifike Drejningsevne, d. e. den Vinkel, Polarisationsplanen drejes af en Sukkeropløsning, der i 1 Cubikcentimeter indeholder 1 Gram Sukker opløst, naar Vædskesøjlens Længde er 1 Decimeter. Af den iagttagne Drejning kan da, naar Rørsukkerets specifike Drejningsevne og Vædskesøjlens Længde ere bekjendte, beregnes den Vægt af Sukker, der findes i hver Cubikcentimeter af Opløsningen. Af Instrumenter, der benyttes til denne Prøve, ere især Mitscherlichs og Soleils Saccharimeter (Polarimeter) bekjendte, skjønt man har mange andre, der dog væsentlig ere Modificationer af de nævnte, saaledes navnlig Soleil-Ventzke's Polarimeter og Schmidt & Hänsch's Halvskyggeapparat. I Mitscherlichs Apparat aflæses Drejningen ligefrem, i de andre middelbart, idet man ophæver den ved at indskyde en lodret paa Krystalaxen afskaaren, kileformet Kvartsplade, der virker i modsat Retning af Sukkeropløsningen, og hvis Tykkelse, naar Virkningen netop er ophævet, giver et Maal for Drejningen. — Til Bestemmelsen af et Raasukkers theoretiske Raffinationsværdi har Scheibler og efter ham Gunning med Held bragt en Udvaskningsmethode i Anvendelse, idet han forudsætter, at et Raasukker kan betragtes som en Blanding af krystalliseret Sukker og Me-

lasse, og nu efterhaanden ved at behandle en vis Vægt af Raasukkeret med forskjellige Vædsker (eddikesur Vinaand mættet ved Sukker, stærkere Vinaand mættet ved Sukker, absolut Alkohol), der opløse Melassen, men ikke virke opløsende paa det krystalliserede Sukker, faar dette frit for Melasse, derpaa opløser det til et vist Rumfang og nu ved Polarimetret bestemmer denne Vædskes Sukkerholdighed.

Saccharin betegner i Chemien to ganske forskjellige Ting. Péligots S. er et Kulhydrat, som dannes ved Indvirkning af Kalk paa Druesukker, og som ikke smager sødt, men bittert. Fahlbergs S. er en aromatisk Forbindelse af temmelig indviklet Sammensætning, som baade indeholder Svovl og Kvælstof og kan fremstilles synthetisk af Kulbrinten Toluol. Det er et hvidt Pulver, der er tungtopløseligt i koldt, let opløseligt i varmt Vand og udmærker sig ved sin overordentlig søde Smag, idet det selv i en Fortynding af 1:70,000 endnu smager sødt, medens Rørsukkers søde Smag allerede ved en Fortynding af 1:250 bliver næsten ukjendelig. Det benyttes derfor som Sødme for Sukkersyge, og man har endog tænkt sig Muligheden af, at det kunde fortrænge Rørsukker, idet man ved Tilsætning af 1 Del S. til 1,000—2,000 Dele Druesukker faar en Blanding, der er lige saa sød som Rørsukker.

Sacchétti, Franco, ital. Digter, f. c. 1335 i Firenze, d. efter 1400. Han var yndet af Stadens fornemste Mænd og benyttedes til Embeder og Gesandtskaber, men var bestandig svagelig. Mest bekjendt er han ved sine »Novelle«, 300 i Tallet, med udmærkede Skildringer af Tidens Liv, holdte i ypperlig Localfarve. I ugenert Skildring af det kjønslige giver han ikke sin Samtidige Boccaccio meget efter. Medens denne lægger sine Fortællinger i digtede Personers Mund, fortæller S. i sit eget Navn. Han skrev ogsaa Digte, hvoraf nogle ere udgivne af Giusto de Conti.

Sácchi, Andrea, Maler, f. 1598 i Nettuno ved Rom, d. 1661 i Rom, var Elev af Albani uden dog som udviklet Kunstner at gaa ind paa hans Maner. S. var en dygtig Techniker, der især var kyndig i Farvebehandlingen, og hans Billeder have derfor større Betydning fra Udførelsens end fra Opfindelsens Side. De mest berømte ere „Den hellige Romualdus" og „Den hellige Gregors Mirakel", begge i Vaticanets Malerisamling, det sidste tillige i Mosaik i Peterskirken.

Sacchini, Antonio Maria Gasparo, en af de betydeligste Operacomponister af den neapolitanske Skole, f. 1734 i Puzzuoli ved Napoli, d. 1786 i Paris, Søn af en Fisker, Elev af Durante, skrev fra 1756 flere smaa Operaer til mindre Scener i Napoli og 1762 til Argentina i Rom »Semiramide«, der gjorde saa stor Lykke, at han flyttede til Rom. »Allessandro nell' Indie«, som opførtes i Venezia 1758, skaffede ham her en Directeurstilling ved et Conservatorium. S. havde skrevet omtrent 50 dramatiske Arbejder, da han 1771 over München og Stuttgart kom til London, hvor han med nye Operaer sejrede nye Triumpher. For at unddrage sig Gjæld, som hans Ødselhed havde paadraget ham, rejste han 1782 til Paris, hvor flere af hans Operaer opførtes med fransk Text. Endnu skrev han her »Dardanus« (1784) samt »Oedipe à Colone«, vistnok hans betydeligste Værk, og »Arvire et Éveline«, der begge først opførtes efter hans Død 1787. Ogsaa skrev S. en stor Del Kirkemusik og nogle Kammermusiksager.

Sachalin ell. Krafto, Japanesernes Oko Jeso, en Ø i Ochotskhavet, adskilt fra den russiske Kystprovins ved den paa det smalleste 5 M. brede Tatarkanal og ved La Pérouse Strædet fra den japanske Ø Jeso, ligger mellem 45° og 54° n. Br. og er altsaa c. 135 M. lang, men kun fra 8 til 25 M. bred. Den er opfyldt af høje, skovbevoxede Bjærge, der ere rige paa Pelsdyr. Ved Kysterne er betydeligt Fiskeri. Naphthakilder. Russerne begyndte at nedsætte sig her 1807, men tog først definitivt Øen i Besiddelse 1860 og fik den 1875 afstaaet af Japan; den bruges nu som Deportationssted.

Sácher-Másoch, Leopold, Ridder af, tysk Novellist, f. 27 Jan. 1836 i Lemberg, færdedes som Dreng blandt de galiziske Bønder i Mark og Skov og var Vidne til Rædslerne under Opstanden 1846, lærte først i Prag, hvortil hans Fader, der var Politimester, forflyttedes 1848, at tale Tysk, besøgte det derværende Gymnasium og derpaa Universitetet, fuldendte sine juridiske og historiske Studier i Graz og fik 1856 Doctorgraden, hvorpaa han indtil 1870 var Privatdocent i Historie i sidstnævnte By. Siden har han, større Rejser i Vest- og Sydeuropa og gjentagne Besøg i Galizien fraregnede, boet som Forfatter i Bruck og senere i Leipzig, hvor han 1881—86 redigerede det internationale Maanedsskrift „Auf der Höhe". S.s talrige Arbejder ere af højst forskjellig Værdi. Romaner og Noveller som „Graf Donski" (1864), „Das Vermächtnis Kains" (Novelle i tre Afdelinger, 1870—77), „Der neue Hiob" (1878), „Galizische Geschichten" (1881), „Neue Judengeschichten" (1881), „Der Ilau" (1882) o. fl. give den dygtige Skildring af den os saa fremmede Natur og Cultur i Forfatterens Hjemstavn og hans pikante, dramatisk livfulde Stil en ikke ringe Interesse, skjønt et vist Effectjageri og en Forkjærlighed for det sanselig pirrende tit ere betænkelig fremtrædende; men en Mængde andre Fortællinger („Falscher Hermelin" (1872), „Ein weiblicher Sultan" (1873), „Russische Hofgeschichten" (4 Bd., 1873—74), „Die Messalinen Wiens" (1874) osv.) ere uden al literær Værdi, rene Lejebiblioteksromaner med det stadig varierede Thema: Vellyst og Grusomhed. S. hører til de uden for Tyskland mest kjendte tyske Forfattere; navnlig er han meget yndet i Frankrig. Enkelte af hans Bøger ere oversatte paa Dansk. — Hans Hustru, Aurora v. S., f. 14 Marts 1847 i Graz, har under Pseudon. Wanda v. Dunajew ligeledes skrevet Romaner og Noveller, saaledes „Der Roman einer tugendhaften Frau" (1873), „Echter Hermelin" (1878) o. fl.

Sachs, Hans, berømt tysk Digter, f. 5 Nov. 1494 i Nürnberg, hvor hans Fader var Skrædder, blev efter at have gaaet i sin Fødebys Latinskole sat i Skomagerlære, vandrede fra 1510 paa sit Haandværk om i Sydtyskland og

ar 1513 i München, hvor en Væver underviste ham i Mestersang. S. arbejdede derpaa i Osnabrück, Lübeck og Leipzig, tog 1515 Bolig som Lavsmester i sin Fødeby, var muligvis 1544 med den kejserlige Hær i Frankrig, opgav c. 1560 sit Haandværk og døde i Nürnberg 19 Jan. 1576. Hans Begejstring for Reformationen og Luther kommer bl. a. frem i Digtet „Die Wittenbergisch Nachtigall, die man jetzt höret vberall" (1523). S.s stolerette Mestersange ere saa vel som hans gejstlige Sange uden Betydning for vor Tid (smlgn. Mestersangere); men i frie verdslige Digte (under Fællesnavnet „Spruchgedichte", alle i rimede 2 Linjers Vers) viser han sig ikke alene som en Mand, der var i Besiddelse af sin Tids Dannelse og Smag, men som en virkelig Digter med Følelse og Lune, udtrykt i et paa en Gang folkelig-kjærnefuldt og velklingende Sprog. Disse Digtninger bestaa af Lærebigte i allegorisk, stundum dialogisk Form, Fabler, Parabler, Skjæmtedigte (Schwänke) med yppertige Tidsbilleder, endelig Dramaer med mange friske Træk, men aldeles primitive i Formen. Goethe vakte ved sin levende Interesse for S. den gamle Digter op af Aarhundreders Forglemmelse. Sine c. 6,000 Digte havde S. nedskrevet i 34 Folianter, hvoraf Halvdelen endnu er bevaret. Mestersangene turde ikke profaneres ved Offentliggjørelse; af sine tidligere enkeltvis udkomne „Spruchgedichte" (over 1,700 i Tallet) foranstaltede han derimod selv en Udgave i 5 Foliobind (1558—79); siden 1871 udkommer denne Samling i en ny Udgave (ved A. Keller og E. Goetze), der vil omfatte c. 20 Bd. Af de forskjellige Udvalg fra nyere Tid skulle fremhæves de af K. Goedeke og J. Tittmann (3 Bd., 1870—71) og B. Arnold (2 Bd., 1884).

Sachs, Julius v., en af de berømteste nulevende Botanikere, f. 2 Oct. 1832 i Breslau, blev efter at have været Privatassistent hos Physiologen Purkinje 1856 Privatdocent i Plantephysiologi ved Universitetet i Prag, 1859 Assistent ved Forstakademiet i Tharandt, 1861 Professor ved Landbrugsakademiet i Poppelsdorf, 1867 Professor i Botanik i Freiburg, 1868 i Würzburg, hvor han endnu fungerer. S. har et stort Navn som skarpsindig Plantephysiolog, dygtig Experimentator og aandrig Forfatter. Af hans store literære Produktion kan navnlig fremhæves: „Handbuch der Experimental-Physiologie" (1865), „Lehrbuch der Botanik" (1ste Udg. 1868; 4de Udg. 1874), en fortrinlig og meget benyttet Haandbog, som senere er delvis afløst af samme Forfatters „Vorlesungen über Pflanzenphysiologie" (1882), der i en meget tiltalende, for et større Publikum beregnet Fremstilling fører Læseren ind i Plantephysiologiens forskjellige Grene; end videre „Geschichte der Botanik" (1875), en interessant, om end maaske noget ensidig og navnlig over for Linné næppe ganske retfærdig Fremstilling af Botanikens Historie. En af S. dannet og efter ham opkaldt Skole tæller en Del af Tysklands — foruden flere andre Landes — dygtigste Plantephysiologer; disses vigtigste Organ er de siden 1871 udgivne „Arbeiten des botanischen Instituts zu Würzburg".

Sachse-Hofmeister, Anna, betydelig tysk Operasangerinde, f. 26 Juli 1852 ved Wien, sang 1872—76 i Frankfurt a. M., derpaa i Berlin og, da hun 1878 havde ægtet Tenoristen Sachse, i Dresden. Efter to Aars Engagement i Leipzig blev hun 1882 ansat som Primadonna ved Hofoperaen i Berlin.

Sachseln, Landsby i Cant. Unterwalden i Schweiz ved Sarnersøens Østende, 3 M. s. til v. for Luzern, med en Kirke, der gjemmer Støvet af den i Schweiz's Historie mærkelige Eneboer Nicolaus von der Flüe (s. d. A.).

Sachsen, et Kongerige i Tyskland, omgivet af Preussen, Østerrig, Bayern og de thüringske Smaastater; 272,4 □ M. med 3,183,000 J. (1885). Det bestaar af de 4 Regeringsdistricter:

	□ M.	Befolkn. 1885	pr. □ M.
Dresden	78,3	861,000	10,940
Leipzig	64,8	774,000	11,940
Zwickau	83,9	1,191,000	14,200
Bautzen	44,9	357,000	7,950
	272,4	3,183,000	11,680

Som det heraf ses, hører S. til de meget stærkt befolkede Lande. Dets Befolkning 1815 var kun 1,178,800. Bybefolkningen udgjorde 1880 c. 41 pCt. 1885 talte Landet tre Stæder med over 100,000 J., Dresden (246,000), Leipzig (170,000, med Forstæder over 60,000 mere) og Chemnitz (111,000), Plauen, Zwickau, Freiberg, Zittau, Meerane og Glauchau med tilsammen 177,000 J.; mellem 20,000 og 10,000 J. i alt 12 Stæder med i alt 170,000 J. Det hele Antal af Stæder og Flækker 1880 var 140 med i alt 1,221,000 J. Med Hensyn til Religionsbekjendelsen vare af Befolkningen 1885 3,064,000 Protestanter, 87,000 Romersk-Katholske, 7,000 af andre christne Sekter, 8,000 Jøder og Resten af anden eller ubekjendt Confession. Hovedmassen af Befolkningen er af tysk Stamme; af vendisk Stamme var her 50,000, for største Delen i Regeringsdistrictet Bautzen. — Naturbeskaffenhed. Landets sydlige Del har helt igjennem Bjergcharakter og optages fra Ø. mod V. af Lausitzer-Bjærgene, det sachsiske Schweiz, Erzgebirge og Elster-Bjærgene i Voigtland. De højeste Punkter findes i Erzgebirge og naa op mod 4,000 F. Bjærglandet sænker sig temmelig jævnt mod N. og gaar efterhaanden over i Bakkeland og delvis Sletteland af 300—400 F.s Højde over Havet. Vandløbene høre næsten alle til Elbens Flodgebet. Den træder fra Böhmen ind i S., gjennemløber Landet med nordvestlig Retning i en Længde af 16½ M. og med et Fald af 102 F. og optager her fra begge Sider en Mængde mindre Vandløb. I Landets vestlige Del dannes Floden Mulde ved Sammenløb af Zwickauer- og Freiberger-Mulde og løber mod N. N. V. ind i Preussen til Elben. Spree og Sorte Elster udspringe i Lausitz mod Ø., men træde snart ind i Preussen. Gjennem Voigtland flyder Hvide Elster gjennem de sachsiske Hertugdømmer og preussisk Sachsen, men træder paa ny ind i Kongeriget og optager ved Leipzig Pleisse

hvorefter den i preussisk Sachsen forener sig med Saale, der senere fra venstre Side falder i Elben. I Landets østlige Del flyder *Neisse*, der hører til Odergebetet. Større Indsøer findes ikke, men derimod mange Smaasøer og Damme. *Klimaet* er meget forskjelligt. I de nordlige, lavere Egne er det mildt med 9° Middeltemperatur, saa at alle Mellemeuropas Frugtsorter her trives fortræffelig og man endog paa nogle Steder med henved 10° Middeltemperatur med Held dyrker Vin. Efter som Højden imidlertid tiltager mod S. bliver det her mindre mildt, og i Bjærgegnene omkring Johann-Georgenstadt og i de bøhmiske Grænsedistricter ere Vintrene endog saa lange og barske, at man kalder disse Egne det sachsiske Sibirien. Med Hensyn til *Produktion* er S. et af Naturen højt begunstiget Land, og dets Befolkning har heller intet forsømt for at drage Udbytte heraf. Omtrent Halvdelen af Arealet benyttes i Landbrugets Tjeneste, der i Slette- og Bakkelandet staar paa et meget højt Trin, men i Bjærgegnene langt fra er i Stand til at dække Forbruget. De vigtigste Kornsorter ere Rug, Hvede, Byg og Havre. Af Handelsplanter dyrkes Hør, Karteboller, Humle og Tobak. Frugtavlen er, som foran antydet, i de mildere Egne meget betydelig, og Vinavl findes især langs Elben, men er i Aftagende. Den sachsiske Vin anvendes mest til eftergjort Champagne og til Eddike. Omtr. 31 pCt. af Arealet er Skovland, og heraf er ⅓ Statsskov. Skovene ere betydeligst mod S. V. i Regeringsdistrictet Zwickau, sparsomst mod N. V. i Regeringsdistr. Leipzig; Naaletræer danne Hovedbestanden. Ved Tharandt i Nærheden af Dresden findes smukke Bøge. Den sachsiske Faareavl har længe været berømt, efter at man 1765 indførte spansk Merinosfaar, men den er dog efterhaanden stærkt aftaget, og medens Antallet 1824 var c. 1,150,000, var det 1883 sunket til 149,000. Jagtvildt er kun til Stede i ringe Mængde. Elben, Mulde og flere af de andre Floder ere meget fiskerige og foranledige ikke ubetydeligt Fiskeri. Landet er særdeles rigt paa *Mineraler*, af hvilke de vigtigste ere Sølv, Tin, Jærn, Kobolt, Bismut, Zink, Brunsten, Graphit, Arsenik, Sten- og Brunkul. Af Mineralprodukter maa endnu nævnes Sandsten, der i stor Mængde brydes ved Pirna og i det sachsiske Schweiz og leverer et fortrinligt Bygningsmateriale. Fin Porcelænsjord findes paa flere Steder og Halvædelstene i Erzgebirge. Her er ogsaa store Tørvemoser. Mineralkilder forekomme paa flere Steder og benyttes til Curanstalter. *Industrien* har næppe i noget andet Land paa Europas Fastland naaet en saadan Udvikling som i S., og over Halvdelen af Befolkningen arbejder i dens Tjeneste. Uagtet den er udbredt over hele Landet, er den dog særlig fremherskende i enkelte Districter, f. Ex. i Voigtland, den vestlige Del af Erzgebirge og Lausitz. Af størst Betydning er Bomuldsindustrien, især i Districterne Chemnitz og Annaberg. Strømpevæveriet har sit Hovedsæde i Chemnitz og dens Omegns talrige Fabriklandsbyer, Uldspinderiet og Klædefabrikationen i Krimitschau, Werdau, Reichenbach, Bautzen, Bischofswerda og deres Omegn; Fabrikationen af finere Uldstoffer i Glauchau og Meerane, af Flonel i Oederau og Haynichen, af Linnedvarer i Lausitz, af Silke- og Posamentvarer i Annaberg, af Kniplinger i Erzgebirge, navnlig Schneeberg, Eibenstock og Schwarzenberg, og af Broderier og Musseliner i Plauen. Egnen langs Erzgebirge leverer en Mangfoldighed af Trævarer, saasom Legetøj og mange Slags musikalske Instrumenter. Pianofabrikationen har sit Hovedsæde i Leipzig og Dresden og Straavaretilvirkningen i Dresden og Omegn, hvor der ogsaa forfærdiges en stor Mængde kunstige Blomster. Desuden findes i Landet et stort Antal chemiske Fabriker, samt Fabriker for Papir, Pap, Bordug, Tobak, Maskiner, Porcelæn, Stentøj, Glas og Læder. Bogtrykkeri drives i stor Udstrækning i Leipzig, der er et af Europas betydeligste Bogmarkeder. Antallet af Brændevinsbrænderier og Ølbryggerier er meget stort. — Uagtet S. helt er et Indland med kun ēn sejlbar Flod, Elben, er *Handelen* dog meget betydelig og fremmes saa vel ved gode Landeveje som ved Jærnbanerne, af hvilke 1 Jan. 1887 var i Drift en samlet Længde af 310 Mil. — *Undervisningsvæsenet* staar paa et meget højt Trin. Den første Plads indtager heri det berømte Universitet i Leipzig, stiftet 1409, med rigt Bibliothek. Antallet af Gymnasier og lærde Skoler (1880) udgjorde 20 og af Realskoler 35. Desuden er her et Bjærgakademi i Freiberg med rige Samlinger, et Forst- og Landvæsensakademi i Tharandt, et Kunstakademi i Dresden og i Leipzig, en polytechnisk Skole i Dresden, en højere Industriskole i Chemnitz, Bygningsskoler i Dresden, Leipzig, Chemnitz, Plauen, Zittau og mange flere. Elementarundervisningen ydes i 2,500 Folkeskoler. Til Uddannelse af Folkeskolelærerne bestaar 17 Seminarier. I Dresden og Leipzig er der Institutter for Døvstumme, i Dresden og Hubertusburg for Blinde. — *Forfatningen* er indskrænket monarchisk. Naar Mandslinjen skulde uddø, gaar S. over til de hertugelige (ernestinske) Linjer (først S.-Weimar). Kongen styrer med 6 ansvarlige Ministre (Udenrigs-, Krigs-, Finans-, Indenrigs-, Justits- samt Kirke- og Undervisnings-M.) og deler Lovgivningsmagten med en Landdag i to Kamre. 1ste Kammer sammensættes af de myndige Prinser, 8 Standesherrer og 2 Repræsentanter for andre større Godser, 12 Medlemmer valgte af Godsejerne, 10 af Kongen udnævnte Godsejere, alle paa Livstid, 8 Borgemestre for de større Stæder, 1 Repræsentant for Universitetet, 2 høje Gejstlige, 3 Repræsentanter for de saakaldte „Stifter“ og endelig 5 af Kongen frit udnævnte Medlemmer (ligeledes paa Livstid). 2det Kammer bestaar af 80 paa 6 Aar valgte Medlemmer, 35 for Byerne og 45 for Landboerne, med Fornyelse af en Tredjedel hvert andet Aar. Til Valgret kræves 3 Mark directe Skatydelse og 25 Aars Alder, til Valgbarhed 30 Marks Skatydelse og 30 Aars Alder. I det tyske Forbundsraad har S. 4 Stemmer, og til Rigsdagen vælges 23 Medlemmer. Den lutherske Kirkes Anliggender styres af Landsconsistoriet i Dresden, den katholske Kirkes af

er apostolisk Vicar som Biskop. Da Kongen af S. siden 1697 er Katholik, udøves hans Myndighed som Landsoverhoved for den lutherske Kirke af de lutheranske Ministre. Retsplejen varetages af en Overlandsret, 7 Landsretter og 103 Amtsretter. I Henseende til Forvaltning er S. delt i 4 Regeringsdistricter under Kredshøvdinge og 27 Amter under Amtshøvdinge, samt 3 særskilte Stadkredse. Tilsyn med Finansvæsenet øves af en Regnskabsret. — Statshusholdning. De ordentlige Statsindtægter og Udgifter for Finansaaret 1887 ansloges til

Indtægt (Netto).

Domainer, Skov- og Jagtvæs.	7,322,000 Kr.
Lotteri	4,127,000 —
Statsjernbaner	24,760,000 —
Directe Skatter	17,299,000 —
Indirecte Skatter	11,157,000 —
Forskjellige Indtægter	1,882,000 —
	66,547,000 Kr.

Udgift.

Civilliste og Apanager	2,942,000 Kr.
Statsgjæld	27,041,000 —
Justitsministeriet	3,198,000 —
Finansministeriet	5,310,000 —
Indenrigsministeriet	8,481,000 —
Cultus- og Undervisningsm.	7,204,000 —
Udenrigsministeriet	128,000 —
Forbundsudgift	6,832,000 —
Pensioner	2,808,000 —
Andre Udgifter	2,608,000 —
	66,547,000 Kr.

Hertil kommer endnu offentlige Arbejder til Beløb 24,625,000 Kr., der afholdes af tidligere Aars Overskud og Tilskud af Statsformuen. Ved Udgangen af 1886 udgjorde Statsgjælden 572 Mill. Kr. — Forsvarsvæsen. Den sachsiske Hær, der er organiseret efter preussisk Mønster, danner den tyske Rigshærs 12te Armécorps og bestaar af 12 Infanteriregimenter à 3 Batailloner, 3 Jægerbatailloner og 19 Landeværnsbatailloner, med samlet Fredsstyrke 28,081 Md.; 6 Cavaleriregimenter à 5 Escadroner, med Fredsstyrke 4,175 Md.; 28 Felttbatterier og 1 Regiment Fæstningsartilleri, tilsammen 3,633 Md.; 1 Pionerbataillon 631 Md. og 1 Trainbataillon 313 Md. Den samlede Fredsstyrke bliver saaledes 31,783 Md. med 1,261 Officerer og 5,369 Heste, der paa Krigsfod udvilles til en Styrke af 110,000 Md. foruden Officerer. — S. har 5 Ridderordener: 1) Husordenen, stiftet 1807; 2) den militære Heinrichsorden, st. 1736; 3) Fortjenstordenen, st. 1815; 4) Albrechtsordenen, st. 1850, og 5) Sidonieordenen, en Dameorden, st. 1871.

Historie. S. har til forskjellige Tider betegnet forskjellige Landstrækninger i det nordlige Tyskland. I den ældste Tid og i videste Betydn. brugtes det om hele det nordtyske Lavland imellem Rhinen og Elben, for saa vidt som det beboedes af Sachserne (Saxones), et germansk Folk (Navnet skal komme af et Vaaben „Sahs", Kniv ell. kort Sværd), som først omtales af Ptolemæos og fra Slutn. af det 3dje Aarh. fremtræder som et Folkeforbund i det nordvestlige Tyskland syd for den cimbriske Halvø, til hvilket Cheruskerne, Angrivarierne, Chaukerne og Bructererne o. fl. havde sluttet sig. I Forbindelse med Frankerne gjorde de Indfald i det romerske Rige og paa deres lette Røversnækker Strejftog til Britannien, som Carausius 287 ved deres Hjælp bemægtigede sig, og Gallien, paa hvis Nordkyst de i Beg. af det 5te Aarh. satte sig fast, saa at en Landstrækning i Armorica ell. det nuvær. Normandie efter dem kaldes Limes Saxonicus, erobrede i Forbindelse med Angler og Jyder fra Midten af samme Aarh. Britannien, hvor Navnene Essex, Sussex og Wessex endnu minde om dem (s. Angelsachser), og omstyrtede i Forbindelse med Frankerne 531 Thüringernes Rige. Længere hen i Tiden finde vi dem delte i Ostfaler, Westfaler, Engerer og Nordalbingiere. Fra Beg. af det 8de Aarh. førte S. idelige Krige med Frankerne, indtil Carl d. store efter en Række blodige Kampe 772—804, under hvilken deres Anfører Widukind tog sin Tilflugt til Jylland og fik Understøttelse derfra, omsider knækkede det krigerske Folk og tvang det til at antage Christendommen. De gamle Retsvedtægter bleve under Carl opskrevne som »Lex Saxonum«, og Bispedømmer stiftedes i Osnabrück, Verden, Bremen, Paderborn, Minden, Halberstadt, Hildesheim og Münster, hvortil under Ludvig d. fromme kom Ærkestiftet Hamburg, for at støtte Christendommen i disse Egne. Ved det frankiske Monarchis Deling mellem de tre carolingiske Brødre 843 kom S. under Ludvig d. tyske. Normannernes Indfald bevægede denne til 850 at indsætte Grev Ludolf til Hertug i S., som siden Carl d. stores Erobring var bleven bestyret af Grever, og saaledes opkom det gamle nationale Hertugdømme S. Ludolfs ældste Søn Bruno faldt i Kampen mod Normannerne 880; den yngre, Otto, som fulgte sin Broder i Regeringen, erhvervede Thüringen. Dennes Søn Henrik Fuglefænger blev 919 valgt til tysk Konge, og med ham begynder Rækken af de sachsiske Konger og Kejsere i Tyskland. Hans Søn Kejser Otto d. store overdrog c. 960 Hertugdømmet til Hermann Billung, hvis Slægt beholdt det til 1106, da den uddøde (s. Billung). Under Hertugerne stod de mod Slaverne og de danske oprettede Markgrevskaber, Meißen, Nordmark og Ostmark. Efter Billungerne fulgte Lothar, Greve af Supplinburg, som Hertug af S.; da han 1125 var bleven tysk Konge, overlod han 1127 Hertugdømmet til sin Svigersøn, den welfiske Hertug Henrik d. stolte af Bayern, hvem den følgende Konge Conrad III 1138 fratog S. og gav det til Albert Bjørn af det askaniske Hus, som, da han allerede det n. A. maatte afstaa det til Henriks Søn Henrik Løve, til Erstatning fik Mark Brandenburg (Nordmark). Henrik Løve forenede saaledes atter de to Hertugdømmer S. og Bayern og udvidede det første ved Sejre over de tilgrænsende slaviske Folkeslag mod N. og Ø. Ved hans Fald 1180 opløstes det gamle Hertugdømme S.: af Henriks Arvelande opstod 1235 Hertugdømmet Braunschweig; Rigsgodset i Westfalen tilfaldt Ærkestiftet Køln; den sachsiske Hertugværdighed blev givet til Albert Bjørns Søn Bernhard af Aska-

nien, som saaledes stiftede et nyt Hertugdømme S., men af langt mindre Omfang end det gamle. Bernhard (d. 1212) var gift med en dansk Prinsesse Jutta ell. Judith, der rimeligere antages for en Datter af Kong Knud V Magnussøn end, som af tyske Forfattere, af Knud Lavard, og blev fulgt af sin Søn Albert I (d. 1260), hvis to Sønner Johan og Albert II stiftede de to hertugelige Linjer S.-Lauenburg ell. Nedersachsen, som uddøde 1689 (s. Lauenburg) og S.-Wittenberg ell. Øvresachsen, der begge gjorde Fordring paa Kurværdigheden, indtil S.-Wittenberg ved den gyldne Bulle 1356 bekræftedes i Besiddelsen af samme og fra den Tid kaldtes Kurfyrstendømmet S. Den uddøde med Kurfyrst Albert III 1423, hvorpaa Kurværdigheden det n. A. af Kejser Sigismund blev given til Frederik d. stridbare af Huset Wettin, Markgreve af Meißen (s. d. A.), som nærmest svarer til det nuvær. Konger. S., til Løn for de Tjenester, Frederik havde vist Kejseren i Husitterkrigen (d. 1428). Kurfyrstendømmet S. var saaledes ikke blot kommet under en anden Fyrsteslægt, men Navnet betegner herefter ogsaa et større og til Dels andet Omraade end i den foregaaende Tid. Ved hans Søn Frederik d. sagtmodiges (d. 1464) to Sønner Ernst og Albrecht (jvfr. Prinserovet) deltes dette Hus og dets Besiddelser i to Linjer, den ernestinske og den albertinske (s. disse A.). Den første, under hvilken Reformationen udgik fra S. ved Luther og Melanchthon, begunstiget af Ernsts Søn Kurfyrst Frederik d. vise og hans to Efterfølgere, var i Besiddelse af Kurværdigheden, indtil denne i Begyndelsen af den schmalkaldiske Krig 1547 fratoges den og overførtes til den albertinske Linje; den delte sig siden efter Johan Frederik I d. højmodiges Død 1554 i mange Linjer, hvoraf nu de 4 ere tilbage, der regere i de mindre sachsiske Stater. Af Kurfyrsterne af den albertinske Linje bleve Frederik August I og II Konger i Polen som August II og III, og Fyrstehuset blev derved 1697 katholsk. Den sidstnævntes Sønnesøn Frederik August III (siden 1763) tog 1806 Del i Krigen mod Frankrig, men sluttede snart Fred og fik i Dec. S. ophøjet til et Kongerige. Han tiltraadte Rhinforbundet blev 1807 desuden Hertug (senere Storhertug) af Warschau og var den tyske Fyrste, der mest trofast holdt med Napoleon I. Efter Slaget ved Leipzig 1813 blev S. styret af en preussisk Gouverneur, og der var Planer om helt at indlemme det i Preussen; men ved Freden i Presburg 18 Maj 1815 slap Kongen med at afstaa Halvdelen (867 □ M. med 864,000 J.) til Preussen, den nuvær. Provins preussisk Sachsen. Efter 1815 bad Stænderne flere Gange om en fri Forfatning, men kun ubetydelige Indrømmelser gjordes, og Folkets Uvilje vaktes end mere ved den Understøttelse, som Kongen gav den katholske Propaganda. Fred. August døde 1827, og hans Broder Anton (f. 1754, d. 1836) nødtes ved stærke Tumulter i Dresden i Sept. 1830 til at tage sin Brodersøn Frederik August II til Medregent og love betydelige Reformer. 4 Sept. 1831 gaves en ny Forfatning, og 1833—43 fulgte en Række vigtige Love (om Stad- og Landcommunernes Ordning, om Ophævelse af Fællesskabet og af Lensforholdet, om nye Skatter samt Afløsning af Riddergodsernes Skattefrihed o. s. fr.), dog alle i en meget maadeholden Aand, da Regeringen modsatte sig mere indgribende Reformer og Folket var tilfreds med den gode Finansstyrelse. Tilslutningen til Toldforeningen 1834 gav Handel og Industri et stærkt Opsving. Først 1842 indtraadte stærkere Brydninger mellem Landdag og Regering, da denne modsatte sig offentlig og mundtlig Retsplejes Indførelse. Strax efter Februarrevolutionen 1848 opkom et Røre i S., og en Deputation sendtes fra Leipzig med Rob. Blum i Spidsen for at forlange Pressefrihed og andre Fremskridt. Et Ministerium dannedes af tidligere Oppositionsmænd, og en ny Valglov indførte almindelig Valgret til 2det Kammer, medens 1ste Kammers Medlemmer skulde vælges ud af de højstbeskattede. Ligeledes gaves en ny Communalvalglov, Feudalbyrderne ophævedes eller afløstes, og store Reformer bebudedes; men de tilfredsstillede ikke det radicale Parti, og i Fabrikegnene fandt flere Udskejelser Sted. Da Kamrene i Apr. 1849 udtalte sig for Stadfæstelse af den nye tyske Forbundsforfatning, bleve de opløste; men dette førte til en Opstand i Dresden, hvor en provisorisk Regering indsattes, medens Kongen flygtede til Fæstningen Königstein. Først efter en blodig Kamp (6—9 Maj) blev Opstanden betvungen ved preussiske Troppers Hjælp. S. indgik nu (26 Maj) „Trekongeforbundet“ med Preussen og Hannover, men traadte i Oct. tilbage derfra og understøttede siden under Beusts Ledelse Østerrigs Planer om Gjenoprettelse af den tyske Forbundsdag og om Optagelse i Toldforeningen. Samtidig bleve Indrømmelserne fra 1848 for største Delen tagne tilbage. I Juni 1850 indkaldtes den gamle Landdag, Pressefriheden ophævedes, Adelens Jagtret gjenindførtes, og Adskillelsen mellem Forvaltning og Retspleje tilbagekaldtes. Frederik Augusts Død 1854 og hans Broder Johans Tronbestigelse medførte ingen væsentlig Forandring. Dog afskaffedes Godsjurisdictionen 1855, en ny Straffelovbog udkom s. A., og Offentlighed og Mundtlighed indførtes 1856. 1861 udvidedes Valgretten, og Nærings- og Rentefrihed optoges. Under Forhandlingerne om en Forbundsreform (1861—63) stillede S. sig vel i det væsentlige paa Østerrigs Side, men søgte samtidig tillige med Bayern at hævde Mellemstaternes Betydning; ogsaa viste det sig saare fjendtligt over for Danmark. Da Bruddet indtraadte mellem Preussen og Østerrig 1866, sluttede S. sig strax til Østerrig, skjønt Preussen tilbød Neutralitet. Landet blev derfor besat af preussiske Tropper, medens dets egen Hær fulgte Kongen til Böhmen og med Tapperhed deltog i den korte, men højst ulykkelige Krig. S. undgik ved Frankrigs Mellemkomst enhver Landafstaaelse, men maatte udrede 10 Mill. Th. i Krigsomkostninger og tiltræde det nordtyske Forbund, hvorhos Beust fjærnedes fra Statsstyrelsen. Regeringen har siden oprigtig sluttet sig til Tysklands nye Ordning, skjønt den nøje har vaaget

over Vedligeholdelsen af S.s Souverænetet og ikke har villet opgive sin Ret til at holde Afsendinger ved fremmede Hoffer; 1872 inddroges dog adskillige af disse Poster. 1869 foreslog Regeringen Oprettelse af en fælles nordtysk Højesteret for Handelssager (med Sæde i Leipzig). Det varede flere Aar, inden den nationale Retning kunde trænge igjennem over for den stærke Particularisme og Uvilje imod Preussen; først efter Krigen 1870—71, i hvilken Kronprinsen af S. selv førte en af de tyske Hære, lykkedes det de nationalliberale at besætte en Tredjedel af S.s Pladser i Rigsdagen, og samtidig sluttede Fremskridtspartiet sig til den nye tyske Forfatning, medens det hidtil havde holdt fast ved Rigsforfatningen fra 1849. I Landdagen gik de to Partier Haand i Haand. Indad til bleve vigtige Reformer gjennemførte. En Synodalordning gav 1867 den lutherske Kirke og de enkelte Menigheder større Selvstændighed over for Staten, men fastholdt Gejstlighedens overvejende Indflydelse. 1868 vedtoges en ny Valglov, der især omdannede 2det Kammers Sammensætning; samtidig forkortedes Finansperioden fra 3 til 2 Aar. End videre indførtes Nævninger i Straffesager, hvad Regeringen hidtil havde modsat sig, og en frisindet Presselov udkom 1869. Efter langvarige Forhandlinger mellem Kamrene gjennemførtes 1874 en fuldstændig Omdannelse af Forvaltningen med udstrakt stedlig Selvstyrelse og et nyt Skattesystem med Indkomstskat. Aaret forud (29 Oct.) var Kong Johan død og blev fulgt af **Albert** (f. 1828). Under hans Regering begyndte en Tilnærmelse mellem det conservative Parti og Fremskridtspartiet imod det nationalliberale, og derved fik det førstnævnte efterhaanden fuld Overvægt i Landdagen (ved Valgene 1885 vandt det 50 Pladser af 80), medens Socialdemokraterne, som tidligere havde vundet enkelte Pladser i Rigsdagen, ogsaa gjorde sig gjældende i Landdagen. Mærkelig nok gav Rigsdagsvalgene 1887 en fuldstændig Sejer for de rigsvenlige Partier. Den gode Finanstilstand har tilladt S. siden 1876 at opkjøbe de private Jærnbaner og betydelig udvide Nettet, medens det bestemt modsatte sig Banernes Overdragelse til det tyske Rige, samt tillige at give rigelige Tilskud til Fremme af Kunst og Videnskab.

Sachsen, Provins af Konger. Preussen, omgiven af Brandenburg, Konger. Sachsen, de thüringske Smaastater, Hessen-Nassau, Westfalen, Hannover og Braunschweig, bestaar af Regeringsdistricterne:

	□ M.	Befolkn. 1885.
Magdeburg	209,1	990,000
Merseburg	185,4	1,027,000
Erfurt	64,1	411,000
I alt	458,6	2,428,000

Efter Religionsbekjendelse vare heraf 2,258,000 Protestanter, 158,000 Katholiker, 4,000 andre Christne og 7,300 Jøder. Af Katholikerne vare omtr. ¾ i Regeringsdistr. Erfurt og ¼ i Magdeburg. Med Undtagelse af de vendiske Hallorer i Halle og enkelte Stadbeboere, der nedstamme fra franske Emigranter, er Befolkningen af tysk Stamme. Landet er en Afvexling af Bakkeland og Slette undtagen mod S., hvor det hører til Thüringerwald, og mod V., hvor det optages af Harzens Udløbere. Skovene optage ⅓ af Arealet, men Resten er med Undtagelse af enkelte nøgne Bjærgpartier i det hele frugtbart Agerland, hvor baade Korn- og Kvægavl staa paa et højt Trin. Foruden de sædvanlige Kornsorter dyrkes i stor Udstrækning Hør, Hamp, Tobak og især Sukkerroer. I og omkring Erfurt og flere andre Steder drives omfattende Havedyrkning. Bjærgværksdriften er meget betydelig, navnlig i Harzen og i det mansfeldske v. for Halle. De vigtigste Mineralprodukter ere Kul og Salt. Industrien staar paa et højt Trin, navnlig i og omkring Magdeburg. Af særlig Betydning ere her Sukkerfabrikerne og Spritbrænderierne. Provinsens Hovedstad er **Magdeburg**.

Sachsen-Altenburg, S.-Koburg-Gotha, S.-Meiningen, s. Sachsiske Hertugdømmer.

Sachsenspiegel, en efter hvad der almindelig antages c. 1230 af en sachsisk Adelsmand Eike v. Repgowe forfattet Optegnelse af den i Sachsen gjældende sædvanemæssige Ret, saa vel den saakaldte Landret (d. e. Civil- og Criminalretten) som Lensretten. Allerede i Beg. af det 14de Aarh. blev der tilføjet Landretten en Glosse (Fortolkning) af Joh. v. Buch, hvem man ogsaa tilskriver den saakaldte „Richtsteig des Landrechts" (en Anvisning til Processen), hvorimod den tilsvarende „Richtsteig des Lehnrechts" er lidt yngre. S. opnaaede en overordentlig Anseelse og Udbredelse, saa at den efterhaanden blev gjældende Ret ikke blot i hele Nordtyskland, men ogsaa i Holland, Polen, Preussen og Böhmen, og medens vel den sachsiske Lensret i Tidens Løb blev fortrængt af den langobardiske, der fik Indpas med Romerretten, mistede derimod den sachsiske Landret først sin Betydning ved Indførelsen af den nyere Tids Lovbøger. Den bedste Udgave af S. er af Homeyer (3 Bd., Berl. 1835—44, 3dje Udg. 1861; Landretten udg. af Weiske (6te Udg. 1882) o. fl.).

Sachsenwald, en stor Skov i Lauenburg, som siden 1871 tilhører Fyrst Bismarck. I den ligger Slottet Friederichsruhe med Jærnbanestation.

Sachsen-Weimar-Eisenach, s. Sachsiske Hertugdømmer.

Sachsisk Blaat, blaa Draaber, en Opløsning af Indigo i Svovlsyre, brugtes navnlig tidligere til Farvning (af Silke) og i Husholdningen som Blaanemiddel. Nyblaat (s. d. A.) gaar undertiden ogsaa under dette Navn. **Sachsisk Grønt**, den grønne Farve, der dannes, naar det med Sachsisk Blaat farvede Tøj behandles med en gul Farvesuppe (f. Ex. Afkog af Gultræ); ogsaa d. s. s. Rinmanns Grønt.

Sachsiske Garde, en Samling mest tyske Lejetropper, Landsknægte, der vare lige bekjendte for deres Tapperhed og Tøjlesløshed, og som bleve hvervede af Kong Hans baade til hans Tog til Sverige 1497 og til Ditmarskertoget 1500, hvor de under Anførsel af Junker Slenitz fik deres Andel i det store Nederlag.

Sachsiske Hertugdømmer kaldes med et fælles Navn 4 tyske Smaastater, omgivne af preussisk

Sachsen, Konger. Sachsen, Bayern, Hessen-Darmstadt og Hannover, nemlig:

	□ M.	Befolkn. 1885.
Storhertugd. S.-Weimar-Eisenach	65,8	314,000
Hertugd. Sachsen-Altenburg	24,0	161,000
— Sachsen-Koburg-Gotha	35,6	199,000
— Sachsen-Meiningen	44,8	215,000
I alt	169,7	889,000

Fordeling efter Religionsbekjendelse.

	Protestanter.	Katholiske.	Andre christne Sekter.	Jøder.
S.-Weimar	297,731	10,267	331	1,248
S.-Altenburg	160,157	1,113	151	39
S.-Koburg	195,710	2,472	123	519
S.-Meiningen	202,970	2,274	204	1,627

Angivelserne for S.-Weimar og S.-Meiningen gjælde for 1880, for de to andre for 1885.

1) **Sachsen-Weimar-Eisenach** danner ikke nogen sluttet Landstrækning, men bestaar af tre Hoveddele og talrige Parceller. Dets nordlige Dele ere en Afvexling af Bakkeland indt. 1,400 F.s Højde og Slette; den midterste Del hører til Thüringerwald, der her naar en Højde af henimod 3,000 F.; den sydøstlige Del hører til Voigtland og hæver sig til henimod 1,800 F., og i den sydvestlige Del naar Rhön en Højde af c. 2,700 F. De vigtigste Vandløb ere mod Ø. Saale og mod V. Werra. Af det hele Areal er 27 pCt. Skovland. Saa vel Korn- som Kvægavl staar paa et meget højt Trin. Hovedsædarterne ere Hvede og Havre, men her dyrkes desuden Oljeplanter, Træfrugt og Vin. Bjærgværksdriften leverer Jærn, Brunkul og Salt, men ikke i stort Omfang. Industrien omfatter Fabrikationen af Linned-, Uld- og Bomuldsvarer, Træskæreri og Forfærdigelse af mindre Metalvarer, men drives ikke i større Fabrikanlæg. I Jena er et Universitet, der tillige er Landsuniversitet for de tre Hertugdømmer. Landdagen tæller 31 Medlemmer, hvoraf de 10 vælges af de større Grundejere og andre højeste Skatydere og de 21 ved almindelig Valgret, men middelbare Valg. Til det tyske Forbundsraad sender S.-W.-E. 1, til Rigsdagen 3 Medlemmer. Den øverste Domstol er Overlandretten i Jena, som Melleminstans er der 3 Landretter og som Underdomstole 19 Amtsretter. I administrativ Henseende er Landet delt i 5 Districter. Statsindtægterne for den toaarige Periode 1887—89 anslaas til 5,997,000 Kr., hvoraf Domainer og Activer 2,261,000 Kr. Udgifterne udgjøre et noget mindre Beløb, hvoraf Civilliste 827,000 Kr., Forbundsbidrag 807,000 Kr. Statsgjælden anslaas for Udgangen af 1888 til 5,206,000 Kr., der mere end dækkes af Activerne. Som Forbundscontingent stilles det 5te thüringske Infanteriregiment Nr. 94. Landets Hovedstad er Weimar. Storhertugen uddeler „den hvide Falks Orden", stiftet 1732. — Linjen S.-W.-E. stiftedes 1640 af Vilhelm, Ernst d. frommes ældre Broder (d. 1662), men delte sig ved hans tre Sønner i tre særlige Linjer, Weimar, Eisenach (uddød 1741) og Jena (uddød 1690). De tre Lande samledes igjen 1741 af Hertug Ernst August af Weimar (d. 1748). Efter ham fulgte Sønnen Ernst Aug. Constantin, og efter hans Død 1758 førte hans Enke Amalie af Braunschweig Regeringen for sin Søn Carl August (f. 1757) indt. 1775. Hans og hans Moders Regeringstid var S.-W.s Glansperiode, idet Hoffet om sig samlede Tysklands ypperste Digtere. Carl August tiltraadte 1806 Rhinforbundet og fik 1815 Titel af Storhertug, samt en Landforøgelse af 31 □ M. med 77,000 I. Allerede 1816 gaves en meget frisindet Forfatning, den første i Tyskland med Pressefrihed o. desl.; men Forbundsdagens Tryk tvang 1819 Storhertugen til at afskaffe Pressefriheden. 1820 mistede Riddergodserne deres Skattefrihed, 1823 fik Jøderne større Rettigheder, og S.-W.-E. indtog samme Stilling i Nordtyskland som Baden i Sydtyskland, nemlig som den mest fremskredne Stat. Efter Carl August fulgte 1828 Sønnen Carl Frederik, der styrede i samme Aand. 1848 fremkaldte derfor ingen Forstyrrelse, men en Række indgribende Reformer (Ophævelse af Godsjurisdiction, Afløsning af alle Realbyrder, offentlig og mundtlig Retspleje med Nævninger i Straffesager, Adskillelse af Forvaltning og Retspleje, udstrakt Communalselvstændighed), og den Reaction, som senere fulgte, og hvorved Pressefriheden paa ny gik tabt, skyldtes alene Forbundsdagens Forlangende. 1853 tiltraadte Carl Alexander (f. 24 Juni 1818) Regeringen. Han understøttede efter 1859 den nationale Bevægelse i Tyskland og stemte 1866 i Forbundsdagen med Preussen; dog sendte han sine Tropper til Mainz, hvor de holdtes i et halvt Krigsfangenskab, saa længe Krigen varede; men allerede 5te Juli udmeldte han sig af det tyske Forbund og indtraadte kort efter i det nye nordtyske. 1862 indførtes Næringsfrihed, og 1868 gaves en meget frisindet Presselov.

2) **Sachsen-Altenburg** bestaar af to næsten lige store Dele, af hvilke den østlige er et frugtbart Bakke- og Sletteland, den vestlige et stærkt skovbevoxet Bjærgland, hvor Skovene indtage 40 pCt. af Arealet, mod 16 pCt. i den østlige Del. I denne staa Korn- og Kvægavlen paa et udmærket højt Trin, og Bondestanden anses for den mest velhavende i Tyskland. Industrien er af stor Betydning, navnlig i Uldstoffer, Læder, Ler- og Porcelænsvarer. Af Befolkningen ere omtr. 20,000 af vendisk Stamme. Efter Valgloven fra 1870 bestaar Landdagen af 30 Medlemmer, hvoraf de højeste Skatydere vælge 9 og Resten vælges ved almindelig Valgret i 7 (3 By- og 4 Land-) Kredse. Til det tyske Forbundsraad sender S.-A. 1, til Rigsdagen 2 Medl. Den øverste Domstol er Overlandretten i Jena, Melleminstans er Landretten i Altenburg, og desuden er der 6 Amtsretter. I administrativ Henseende deles Landet i to Kredse. Statsindtægten for den toaarige Periode 1887—89 anslaas til 2,438,000 Kr. aarlig, hvoraf ¼ af Domainer. Udgiften andrager omtr. samme Beløb, hvoraf Forbundsbidrag 364,000 Kr. Statens Activer overstige Passiverne med 5,072,000 Kr. Det hertugelige Hus besidder største Delen af Domainerne som Privatejendom. Hertugdømmets Troppecontingent udgjør en Del af det thüringske Infanteriregiment Nr. 96. Hovedstad Altenburg. — S.-A. tilfaldt ved Delingen

1485 den ernestinske Linje, fik 1603 egne Hertuger af den ældre weimarske Linje og kom 1672 til **Gotha**, hvormed det var forenet indt. 1826. Ved en Arvedeling blev det da oprettet til et selvstændigt Hertugdømme for Hertug Frederik (d. 1833) af Hildburghausen, som afstod sit Land til Meiningen. Efter stormende Optrin i Sept. 1830 afløstes den middelalderlige Stænderordning 1831 af en friere Forfatning. 1848 fandt nye Uroligheder Sted, endog med Barrikadekamp i Hovedstaden, hvorefter S.-A. i Oct. besattes af Rigstropper og Hertug Joseph nedlagde Regeringen til Bedste for sin Broder Georg, hvis Søn Ernst (f. 1826) har styret siden 1853. De 1848 indførte Reformer bleve siden tilbagekaldte eller indskrænkede. S.-A., der ligesom de andre sachsiske Hertugdømmer tiltraadte Toldforeningen 1834, sluttede sig 1866 strax til Preussen og indtraadte i det nordtyske Forbund. 1870 vedtoges en ny Valglov, og 1873 afsluttedes en lang Strid mellem Regering og Landdag om Domainerne ved en Deling af disse mellem Landet og Hertugen, som derefter gav Afkald paa Civilliste.

3) **Sachsen-Koburg-Gotha** bestaar af de to Hoveddele Koburg s. for Thüringerwald og Gotha paa dens Nordside, samt flere Parceller. Den nordlige Del af Gotha er Slette- og Bakkeland, den sydlige Bjærgland med Højder over 3,000 F. Koburg er Bjærgland, men dets største Højde er kun c. 1,700 F. Vandløbene ere alle smaa og uden Skibsfart, men af Betydning ved deres Drivkraft. Af Arealet er 33 pCt. Skovland. Landbruget staar paa et højt Trin saa vel med Hensyn til Korn- som til Kvægavl. Foruden de sædvanlige Kornsorter dyrkes Raps, Tobak, Humle, Anis og paa flere Steder en Mængde Køkkenurter og Træfrugt. Bjærgværksdriften leverer Jærn, Stenkul, Mangan og Salt. Industrien er betydelig og omfatter Beklædningsstoffer, Jærn- og Staalvarer, Legetøj, Tobak, Sukker og Skovprodukter. Hvert Hertugdømme har sin egen Landdag, Gotha med 19, Koburg med 11 Medl., der i Fællessager forenes til en fælles Landdag. I Spidsen for Forvaltningen staar en Minister, men under ham to særskilte Afdelinger; gjentagne Forslag om en Sammensmeltning have ikke ført til noget, og Forvaltningen er endnu meget indviklet og kostbar. Til det tyske Forbundsraad sender S.-K.-G. 1, til Rigsdagen 2 Medl. Den øverste Domstol er Overlandretten i Jena, Melleminstans Landretten i Gotha og for Koburg Landretten i Meiningen; desuden er der 13 Amtsretter. I administrativ Henseende er S.-K.-G. delt i 4 Landraadskredse; hvert Hertugdømme har sin egen Finansforvaltning og Statsgjæld. Det aarlige Budget for Aarene 1885—89 stiller sig saaledes:

	Indtægt		Udgift	
	Koburg	Gotha	Koburg	Gotha
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Domainer	868,000	1,824,000	212,000	1,102,000
Statskassen	916,000	1,886,000	916,000	1,885,000

Af Domaineoverskudet, i alt 878,000 Kr., tilfalder 351,000 Kr. Fælleskassen og 527,000 Kr. den hertugelige Kasse. Foruden de foran anførte Indtægter og Udgifter kommer endnu Fællesindtægt 859,000 Kr. og Fællesudgift 1,373,000 Kr. Statsgjældsoverskudet med Fradrag af Activer udgjorde 1887 for Koburg 2,208,000 Kr. og for Gotha 2,313,000 Kr. Hertugdømmets Contingent til Forbundshæren er i Forening med Sachsen-Meiningen det 6te thüringske Infanteriregiment Nr. 95. Hovedstæder Koburg og Gotha. — Begge Hertugdømmer hørte til den ernestinske Linjes Besiddelser. Ved Hert. Ernst d. frommes Død 1675 fik hans ældste Søn Frederik Gotha og blev Stifter af denne Linje; Koburg tilfaldt 1680 hans anden Søn Albert, som døde 1699, forenedes efter lang Arvestrid 1735 med Saalfeld, hvilken Linje nedstammer fra Ernst d. frommes syvende Søn Johan Ernst, og hed derefter S.-Koburg-Saalfeld. Ved Linjen Gotha-Altenburgs Uddøen 1825 og den derefter følgende Deling 1826 ombyttedes Saalfeld med Gotha, og Hertugdømmet fik da sit nuværende Navn. Allerede 1821 fik K. en fri Forfatning og 1846 en mere frisindet Valglov, medens Gotha først 1848 ombyttede sine middelalderlige Stænder med en nymodens Ordning. Den fælles Forfatning kom i Stand 3 Maj 1852. Huset K. er et af de rigeste tyske Fyrstehuse og desuden indgiftet i det engelske (Prins Albert) og portugisiske (Kong Ferdinand) Kongehus, hvorhos Belgien har hentet sit Kongehus derfra (Kong Leopold I). Under sin nuværende (siden 1844) Hertug Ernst II (f. 1818) har S.-K.-G. været en af de frieste tyske Stater og desuden en af dem, der tidligst have sluttet sig til den tyske Enheds Sag. S.-K.-G. sluttede 1862 den første Militærconvention med Preussen, som derefter indlemmede dets Tropper i sin Hær, og stod 1866 strax paa Preussens Side.

4) **Sachsen-Meiningen** bestaar af en Hoveddel og talrige Parceller. Det hører i Hovedsagen til Thüringerwald, der her naar en Højde af henimod 2,800 F. Den østlige Del dækkes af Frankenwald, den sydvestlige af Rhön. De vigtigste Vandløb ere Werra og Saale. Af Arealet er 40 pCt. Skovland. Kornavlen dækker ikke Forbruget, men Kvæg- og Faareavlen staa paa et højt Trin. I Skovene er meget Vildt. Sangfuglene ere meget talrige og Fangsten af disse samt deres Afretning i mange Egne en ikke ubetydelig Erhvervsgren. De vigtigste Mineralprodukter ere Jærn, Stenkul og Salt. Industrien er betydelig og leverer i den store Handel en Mængde Arbejder af Papiermâché, Trævarer, Marmorkugler, Skrivetavler, Slibesten, Tændstikker, Porcelæn, Glas og Papir. Landdagen tæller 24 Medlemmer, hvoraf de større Grundejere vælge 4, de andre højeste Skatydere 4 og Resten vælges ved almindelig Valgret, men middelbare Valg. Til det tyske Forbundsraad sender S.-M. 1, til Rigsdagen 2 Medl. Den øverste Domstol er Overlandretten i Jena, Mellemminstans Landretten i Meiningen; desuden er der 16 Amtsretter. Statsindtægten for Toaaret 1887—89 anslaas til 4,934,000 Kr., hvoraf $\frac{2}{3}$ Domaineindtægt. Den tilsvarende Udgift er 4,397,000 Kr., hvoraf Civillisten 350,000 Kr. og Forbundsbidrag 602,000 Kr. Af Overskudet tilfalder Halvdelen den hertugelige Privatkasse. Statsgjælden 1887 udgjorde 10,670,000

Kr., mest Jærnbanegjæld, hvorimod staa Activer til Beløb 8,982,000 Kr. Forbundscontingentet stilles sammen med Sachsen-Koburg-Gotha. De tre Hertugdømmer have en fælles Orden, „den hertugelig sachsen-ernestinske Husorden“, stiftet 1690. Hovedstad Meiningen. — Linjerne S.-Meiningen og S.-Hildburghausen (nu Altenburg) ere Sidelinjer af den ernestinske Linje og nedstamme, den første fra Hertug Ernst d. frommes tredje Søn Bernhard (d. 1706), den sidste fra hans sjette Søn Ernst (d. 1715). 1826 forenedes Hildburghausen, der tidligere var et eget Hertugdømme (s. Sachsen-Altenburg), med Meiningen og Saalfeld (s. Sachsen-Koburg), og deraf oprettedes det nye Hertugd. S.-M.-H. 1829 gaves en frisindet Forfatning, og Udviklingen gik senere i samme Spor. 1846 afskaffedes alle Skattefriheder, Godsjurisdiction og andre feudale Rettigheder, men derefter begyndte en langvarig Strid mellem Hertugen og Landdagen om, hvorvidt Domainerne tilhørte Fyrstehuset eller Landet. 1849 holdt S.-M.-H. med Preussen, men under Forhandlingerne om en Forbundsreform 1861—63 sluttede det sig til Mellemstaternes Forbund, og 1866 tog det Parti for Østerrig. Landet blev derfor besat af preussiske Tropper, og den gamle Hertug Bernhard (f. 1800, d. 1882), Hertug siden 1803, maatte nedlægge Regeringen til Bedste for sin Søn Georg (f. 1826), hvorefter S.-M.-H. indtraadte i det nordtyske Forbund. 1873 omdannedes Forfatningen og Valgloven i friere Retning.

Sachsiske Schweiz, s. Schandau.

Sachtleeven, hollandsk Maler, s. Saftleven.

Sack [sækk] ell. **Bag**, engelsk Kulvægt, hvoraf 12 paa en Chaldron, lig 2 Centweights eller 203 danske Pd. Som Vægt for Uld betegner S. en Vægt paa 364 eng. Pd., lig 330 d. Pd.

Sacken, russisk Slægt; s. Osten-S.

Sackville [sækkvill], engelsk Adelsslægt, s. Dorset.

Saco [sååhko], Stad i Staten Maine i Nordamerika ved Floden S.s Udløb i Atlanterhavet, 14 M. s. v. for Augusta. 15,000 J. Floden har et Fald paa 40 F., hvis Vandkraft benyttes til at drive talrige industrielle Etablissementer.

Sacoche, fr. [kösch], stor Lædertaske eller Kasse til paa Hesteryg at medføre de allernødvendigste Instrumenter og Gjenstande, som en Militærlæge behøver til at udøve sin Virksomhed paa Valpladsen eller paa Marchen.

Sacramĕnt (lat. sacramentum, d. e. de romerske Soldaters Faneed, i det senere Retssprog d. s. s. Depositum ell. Pant) bruges i i det christelige Kirkesprog om Handlinger, som ere indstiftede af Christus, og i hvilke han som Menighedens usynlige og dog altid nærværende Herre og Konge igjennem synlige Tegn meddeler usynlige Naadegaver. S. er altsaa en Christushandling og har som saadan den Betydning baade for Menigheden og den enkelte troende at være det usynlige Pant paa Guds Naade; men tillige er S. en Menighedshandling, ved hvilken de troende bekjende sig som Christi Stridsmænd, der ville følge hans Fane i Livets Kamp. Medens disse to Sider, Guds Naadegjerning og Menighedens Bekjendelse, fastholdes lige stærkt af den lutherske Kirke, har den katholske Kirke ensidig fastholdt den første, den reformerte den anden. Katholikerne lære f. Ex., at den blotte Nydelse af Nadverens S. er til Velsignelse, selv om den nydes uden Tro, naar blot den, der nyder det, ikke forsætlig forhærder sig imod Naaden; de reformerte lære, at det er Troen, hvorpaa det alene kommer an; for den vantro er Nadveren ikke andet end almindeligt Brød og Vin; Luther derimod lærer, at Nadveren er en Guds Naadeshandling, hvad enten den, der nyder den, tror eller ej; men kun for den troende bliver den til Velsignelse; den vantro derimod æder og drikker sig selv til Dom. Den katholske Kirke har altsaa i Læren om S. fastholdt Begrebet af opus operatum (s. d. A.); Vægten lægges paa den blotte Forvaltning af S.; naar denne blot har fundet Sted overensstemmende med Kirkens Forskrift, da kan Naadevirkningen ikke udeblive. Herved opnaar den, at Kirkens d. e. Præsternes Myndighed og Uundværlighed fremtræder haandgribelig paa dette som paa alle Punkter; det er Præsterne, der forvalte S., og altsaa er det ogsaa Præsterne, der uddele Guds Naadegaver, raade for Salighed og Fordømmelse. Menighedens Bekjendelseshandling er her saa godt som forsvunden eller i alt Fald reduceret til et Minimum, og Christushandlingen er bleven til en Præstehandling. Og for endnu yderligere at forherlige Præsteskabet som Naadens Forvaltere bliver Begrebet S. udstrakt til en Række Handlinger, som omfatte hele det religiøs-sædelige Liv hos den enkelte, lige fra dets Begyndelse til dets Slutning; i Daaben fødes det aandelige Liv, ved Confirmationen befæstes det, ved Nadveren ernæres det, ved Boden helbredes det for sine Sygdomme, de syndige Handlinger, ved Ægteskabet meddeles Myndigheden til at styre Hus og Hjem, ved Ordinationen til at styre Menigheden, og endelig giver den sidste Olje Livet sin rette Afslutning og salver til det evige Liv. Denne Lære om de 7 S. fik sin højtidelige Stadfæstelse paa Tridentinerconciliet og deles af den græske Kirke, medens Protestanterne forkaste den som stridende mod Skriften, i Følge hvilken kun Daab og Nadvere kunne siges at have guddommelig Indstiftelse som S. Heri vare Luther og Zwingli enige, ligesom de ogsaa vare enige i at kræve Tro som den nødvendige Betingelse for, at S. kunde virke til Velsignelse. De vare altsaa enige, naar der kun var Tale om S. som Bekjendelseshandling fra den troendes Side; men herved blev Zwingli staaende og vilde ikke godkjende den Betydning, Luther tillagde S. som Naadeshandling af Christus, ved hvilken han skaber det nye Liv i Sjælene (Gjenfødelse i Daaben) og ernærer og befæster dette ved i Nadveren at meddele sig selv personlig til den troende. Denne principielle Uenighed traadte frem, da Zwingli forkastede Læren om Christi legemlige Tilstedeværelse i Nadveren, hvilket gav Anledning til den saakaldte Sacramentstrid eller Nadverstrid samt til Øgenavnet Sacramentērere, hvormed Lutheranerne betegnede deres Modstandere. Senere indtog baade Melanchthon og Calvin en mæglende Holdning; men da var Modsæt-

ningen imellem Lutheranere og Reformerte allerede saa stærkt udpræget, at det var umuligt at bringe Enighed til Veje, uagtet saa godt som hele den reformerte Kirke opgav Zwinglis rent subjective Opfattelse og sluttede sig til Calvin, der stod Luther væsentlig nærmere paa Grund af den Vægt, han lagde paa den objective Naadesmeddelelse i S. (jvfr. **Nadvere**). Zwinglis rationalistiske Opfattelse blev ført til den yderste Consequens af Kvækerne, der fuldstændig afskaffede S., idet de gjorde gjældende, at naar der i S. ikke finder nogen Naadesmeddelelse Sted, da ere de rent udvortes Bekjendelseshandlinger og kunne som saadanne ingen Betydning have for dem, der have Aandens indre Lys.

Sacramēnto, Flod i Californien i Nordamerika, gjennemløber den guldrige Dal mellem Sierra Nevada og Kystkjæden med Retning fra N. mod S. og falder i San Francisco Bugten.

Sacramēnto City [sitti], Stad i Californien ved Sacramentofloden, 20 M. n. ø. for San Francisco, med 25,000 J. (1850 7,000), har en yderst gunstig Handelsbeliggenhed og er Midtpunktet for Minedistricternes Forsyning. Store Jernbaneværksteder.

Sacré coeur, fr. [sakrē køhr], Selskabet for Jesu hellige Hjærte, stiftedes som en Fortsættelse af Jesuiterordenen 1794 af forhenværende Jesuiter i Belgien, hvorfra Selskabet snart maatte flygte til Augsburg og derefter til Wien; her blev det 1799 forenet med Baccanaristerne (s. d. A.). Efter dette Selskabs Forbillede stiftede en Jomfru Barat i Paris et kvindeligt Selskab af samme Navn 1800. Dette blev stadfæstet af Pave Leo XII ved et Breve af 22 Dec. 1826, har siden udbredt sig meget og har, da det især giver sig af med at opdrage den kvindelige Ungdom, vundet stor Indflydelse gjennem sine talrige Elever. Det har Hundreder af Stiftelser i alle Verdensdele.

Sacrificāti, lat., kaldtes de frafaldne i den christelige Oldkirke, hvis Frafald bestod i, at de under Forfølgelserne havde ofret til Afguderne.

Sacrilēgium, lat., Kirkeran, Tyveri af Gjenstande, der ere indviede til Brug ved Gudstjenesten, straffedes tidligere langt strængere end nu, undertiden med Døden.

Sacristi, det Rum i en Kirke, som er bestemt til Aftrædelsesværelse for Præsterne og til Gjemmested for de hellige Bøger og Kirkekarrene. **Sacristān** kaldes ved de katholske Domcapeller den yngre Gejstlige, som har Nøglen til Domkirkens Sacristi og fører Tilsyn med dette.

Sacrosānct, højhellig, uantastelig.

Sacy, Ant. Isaac Silvestre de [sasī], berømt fransk Orientalist, f. 21 Sept. 1758 i Paris, vendte sig efter at have endt sine klassiske Studier til de orientalske Sprog, hvori han hurtig gjorde store Fremskridt. Under Revolutionen trak han sig tilbage fra enhver offentlig Function og begav sig ud paa Landet. 1803 indtog han sin Plads i »l'Institut« ved dettes Gjenoprettelse og modtog Professorpladsen i Persisk ved Collège de France 1806. To Aar efter valgtes han til Corps législatif og stemte for Napoleon I.s Afsættelse 1814. Han blev Rector ved Universitetet i Paris 1815 og en af Redacteurerne for »Journal des savants«; 1822 stiftede han i Forening med Abel Rémusat »Journ. Asiat.« og udnævntes 1823 efter Langlès til Administrator ved l'École spéciale des langues orientales vivantes. Efter Julirevolutionen 1830 blev S. optagen i Pairskammeret og bevarede sin Aandskraft usvækket over 80 Aar gl., idet han i de sidste Aar af sit Liv offentliggjorde et af sine vigtigste Arbejder, »Exposé de la religion des Druses«. D. 28 Febr. 1838. Skrifter: »Mémoires sur diverses antiquités de la Perse et sur les médailles de la dynastie des Sassanides« etc. (1793), »Principes de la gramm. générale« (1799—1804), »Traité des poids et des mesures des Musulmans, trad. de Makritzi« (1799), »Gramm. Ar.« (1810, 1831, s. **Arab. Literatur**), »Chrestomathie Arab.« (1806, 1826), »Les séances de Hariri avec un comment. perpétuel« (1822 in fol.), »Calila wa Dimnah ou fables de Bidpai, suivies de la Moallaka de Lebid« (1816), »Relation de l'Égypte par Abd-allathif« (1810), et Hovedværk for Ægyptens Geographi.

Saddleworth [sæddeluaarth], Fabrikflække i York-Shire, West-Riding, i England, 8 M. s. v. for York, med 22,000 J., er Hovedsædet i et kulrigt Fabrikdistrict, hvis Hovedbeskæftigelse er Klædefabrikation.

Sadducǣere, Tilhængerne af den Retning i den efterexilske Jødedom, som modsatte sig Pharisæernes overdrevne ritnelle og asketiske Formalisme og forkastede deres mundtlige Overleveringer. De troede hverken paa Engle eller Sjælens Udødelighed og Opstandelse, og de lærte Viljens ubetingede Frihed som den nødvendige Betingelse for at øve sand Dyd, forkastede altsaa Læren om Viljens nedarvede Svækkelse. I politisk Henseende fandt de sig lettere end Pharisæerne i de fremmedes Herredømme, naar de blot kunde faa Lov til at bevare deres egne og deres Slægtninges Embeder og Indflydelse; men netop denne deres Mangel paa udpræget Nationalfølelse var Skyld i, at de aldrig fik Folkets Mængde med sig saaledes som Pharisæerne; **Sadducæismen** havde sine fleste Tilhængere blandt Præsteslægten og de fornemme og rige.

Sadel. En Paksadel bruges til derpaa at anbringe de Gjenstande, Lastdyret skal bære, en Ridesadel til at give Rytteren et fast og bekvemt Sæde. Ved begges Construction iagttages, at Dyrets Ryg og navnlig dets Rygrad ikke beskadiges; de ere derfor i Regelen paa Undersiden forsynede med en Udstopning, der lader Rygraden fri. Den almindelige Ridesadel, den saakaldte **engelske S.**, bestaar af en Bom af Træ, Staal eller Fiskeben, afpasset efter Hestens Ryg. Til Bommen er forneden fastgjort **Sadelpuden**, stoppet med Fæ- ell. Dyrehaar og beklædt med Flonel. Oversiden af Bommen er betrukken med Læder, i Regelen Svinelæder. Ved den engelske S. mærkes Forsvidselen med Sadelknappen, Bagsvidselen, Sædet og Klapperne, hvorpaa i Regelen findes Knæpuder. Paa hver Side er i en Metaløsken spændt en Stigrem, der bærer Stigbøjlerne. S. fastholdes til Hestens Ryg ved Hjælp af Gjordene, der gaa rundt om Bugen. Væddeløbssadelen er af Construction som den engelske, men af meget mindre Dimensioner og meget

let. Til militært Brug benyttes næsten overalt den ungarske S. Dennes Bom bestaar af For- og Bagsvidsel, forbundne ved to flade Stykker, Stegerne. Imellem Stegerne gaar fra For- til Bagsvidsel en bred Læderrem, der danner Grundsædet. Oven paa Bommene lægges en polstret Sadelpude. For neden har den ungarske S. som oftest ingen Udstopning, men denne erstattes da af en Pude eller af et tykt, uldent Dækken, hos os det sammenlagte Staldkækken. Den ungarske S. fastholdes dels ved Undergjorden, der er anbragt i Bommen, dels ved en bred Læderrem, Overgjorden, der er spændt uden om hele S. Paa Forsvidselen er anbragt Forpakningen, her i Landet et Par store Lædertasker, og Rytterens sammenlagte Kappe, paa Bagsvidselen Bagpakningen, der bestaar af Mantelsækken og Fourragersækken, den første til Opbevaring af Mandens Tøj, den sidste til Fourrage. Uden om Oppakningen, for at holde denne til S., gaar Omgangsremmen. Det Klædes Dækken, Valdrappet, der dækker hele Opsadlingen, bruges nu i den danske Hær kun af Gardehusarerne. Fortøj, en tvedelt Rem, der fra Gjordene gaar op imellem Hestens Forben til Forkanten af S., benyttes navnlig ved tynde, opknebne Heste for at hindre S. i at glide tilbage, hvorimod Bagtøj, en Rem, der fra Bagsvidselen gaar rundt om Hestens Hale for at forebygge, at S. skal glide frem, nu sjælden bruges. Damesadelen er nærmest en engelsk S., men meget bred og stor, paa hvis Forsvidsel er anbragt to skindklædte Jærnbøjler, de saakaldte Horn, til Leje for Damens højre Ben og undertiden et tredje Horn lidt nede paa venstre Side, imod hvilket da venstre Ben støtter. Den har kun Stigbøjle paa venstre Side. Brugen af S. kan først eftervises fra det 4de Aarh.; før den Tid redes der paa den nøgne Hest, paa et Dækken eller paa et Hynde. Stigbøjler kom først langt senere i Brug. — I Musik er S. den smalle Liste af Træ eller Ben mellem Gribebrættet og Skruekassen paa Strængeinstrumenter.

Sadeler, Jan, det ældste Medlem af en flandersk Kobberstikkerfamilie, der i en mindre god Kunstperiode vandt og hævdede sig et anset Navn i flere Generationer, f. 1550 i Bryssel, d. i Venezia 1600, var tillige den betydeligste i denne Slægt, skjønt han ikke er fri for Maner og Stivhed. — Hans Broder, **Rafael S.**, f. 1555, d. 1616, var sin Broders stadige Medhjælper og stak ligeledes et stort Antal Blade. — **Gilles** (Egidius) **S.**, f. 1570 i Antwerpen, lærte Kobberstikkerkunsten hos sin Onkel Jan S. og skaffede sig et berømt Navn hos sin Samtid, især i Tyskland. Han døde i Prag 1629. — Endelig maa nævnes **Marcus S.**, vistnok Jan S.s Søn, der ogsaa var Kobberstikker, men mest nævnes som Kunsthandler og levede i Venezia.

Sadeltag, et Tag, der har to Skraaninger, som møde hinanden i Tagryggen.

Sādolin, Jørgen Jensen, paa Lat. kaldt Georgius Joannis Vibergius efter sin Fødeby Viborg, f. 1499, den første evangeliske Biskop i Odense og Tausens dygtigste Medarbejder i Reformationens Sag. Navnet S. skal stamme fra, at en af hans Forfædre havde været Sadelmager. Om hans Ungdom vides ikke andet, end at han studerede i Wittenberg, hvorfra han 1526 kom tilbage som Magister. Strax efter blev det ham overdraget af Kong Frederik I at oprette og forestaa en evangelisk Præsteskole i Viborg, blandt hvis Lærere vi end videre kjende den forhenværende Munk Broder Thøger, af den adelige Slægt Løvenbalk. Samtidig virkede Rectoren ved Latinskolen Jakob Skjønning i evangelisk Aand, og der var saaledes i Viborg grundlagt en fuldstændig Uddannelsesanstalt for evangeliske Gejstlige. 1529 blev S. af Tausen ordineret til Præst og derpaa af Borgerne valgt til Sognepræst ved Sortebrødre Kirke. 1530 stod han paa Herredagen i Kjøbenhavn som en af Reformationens ypperste Talsmænd baade med Mund og med Pen. Efter sin Hjemkomst giftede han sig, og 1532 flyttede han fra Viborg til Odense, hvor han skulde være den verdsligsindede Biskop Knud Gyldenstjernes Medhjælper, og nu saa man det Særsyn, at en katholsk Biskop havde en evangelisk Coadjutor, „der prædikede ham fra Fyns Stift og sig selv ind deri“. Da Bispen drog til Norge som Anfører for Kongens Hær og Flaade imod Christian II, overdrog han S. at forhandle paa Landemodet med Præsterne om, hvad der kunde tjene til Religionens Fremme, og S. oversatte da Luthers lille Katechismus paa Dansk og skrev selv en Fortale og et Tillæg, der indeholdt Raad og Vejledning for Præsterne. Dette fortrinlige Skrift, den saakaldte „Knud Gyldenstjernes Katechismus“, forelagde S. i Bispens Navn for Landemodet, hvilket indviklede ham i alvorlige Stridigheder med de romerskſindede Præster. 1533 oversatte han den augsburgske Confession, 1536 blev han Sognepræst ved Frue Kirke i Kjøbenhavn, 1537 Biskop i Fyns Stift og blev tillige med de andre nye Bispper indviet af Bugenhagen 2 Sept. 1537. I denne paa Grund af Tidens Forhold overmaade vanskelige Stilling lagde S. lige saa megen Nidkjærhed som Klogskab og Takt for Dagen. Adel og Regering kappedes om at rive Kirkegodset til sig, og S. havde de største Vanskeligheder med at frelse det nødvendige til Præsternes og Skolelærernes Lønning, medens han samtidig maatte kæmpe baade mod Levninger af Papismen og mod protestantiske Fanatikere, der forargedes over hans Besindighed og Tolerance. D. 19 Dec. 1559.

Sādowa, Landsby i det østerrigske Kongerige Böhmen, 2 M. n. v. for Königgrätz, historisk mærkelig ved Preussernes afgjørende Sejer over Østerrigerne 3 Juli 1866.

Safed, Stad i den tyrkiske Prov. Syrien i Asien, 13 M. s. v. for Damaskus, n. for Tiberias Søen, med c. 2,000 I., mest Jøder. S. er en af Jødernes hellige Stæder; i Nærheden ligger „Patriarchen Jakobs Hus“, store artede, i Klippe indhuggede Gravmæler. 1837 hjemsøgtes Staden af et stærkt Jordskjælv, hvorved c. 4,000 Indb. omkom.

Saffi ell. **Asfi**, Havnestad i Marokko i det nordvestl. Afrika ved Atlanterhavet, med 9,000 I., hvoraf ⅓ Jøder, har en god Red og var tid-

tigere en betydelig Handelsstad, der indtil 1641 var i Portugisernes Besiddelse.

Saffiān, s. **Maroquin**.

Saflor (Carthamus tinctorius), en oprindelig i Ægypten hjemmehørende Plante af Kurvblomsternes Familie, Tidselgruppen, med firkantede, til Dels fnokløse Skalfrugter. S. dyrkes paa Grund af, at der af de tørrede Blomster vindes et gult og rødt Farvestof (s. **Carthamin**). S. ogsaa **Kobolt**.

Săfran (Crocus), Slægt af Irisfamilien, har en rund, underjordisk Knold, et med et langt Rør forsynet Blomsterdække og kiledannede, fligede Ar. **Vaarsafran** (C. vernus) dyrkes meget almindelig som Prydplante. **Høstsafran** (C. sativus), der maaske har hjemme i Lilleasien, men dyrkes efter en stor Maalestok i flere Lande i Europa (Frankrig, Spanien), udmærker sig ved Arrenes Egenskaber, idet de dels levere det under Navn af S. bekjendte Farvestof, dels anvendes som Lægemiddel og som Krydderi. Da det kun er Arrene af Planten, der indeholde de virksomme Stoffer, gaar der over 100,000 Blomsterar paa et Pd. S.; da Prisen derfor er meget høj, forfalskes det ofte.

Safranin, et højrødt Anilinfarvestof, som anvendes i Bomulds- og Silkefarveriet i Stedet for Orseille.

Safthug kaldes Træfældningen i Skoven om Foraaret, naar Saften er begyndt at komme i Bevægelse. Barken sidder da sædvanlig løst; af denne Aarsag fældes unge Ege, som skulle afbarkes, sædvanlig paa denne Aarstid.

Saftlar, s. **Stær**.

Saftleven, Herman, hollandsk Maler og Raderer, hvis Navn ogsaa skrives Sachtleeven og Zachtleeven, f. 1609 i Rotterdam, d. 1685 i Utrecht, var Elev af sin ældre Broder Cornelius S. og af Jan van Goijen. Han har især vundet Navn ved sine Landskaber fra Rhinegnen og Utrecht, der udmærke sig ved Finhed og Farvetonens Skjønhed. Han har ogsaa raderet, dels Genrebilleder, dels Landskaber (40 Blade). — Hans Broder, Cornelius S., f. 1606 i Rotterdam, malede Optrin af Soldater- og Folkelivet og raderede ligeledes.

Saga (saga, Flt. sögur) betegner i det gamle nordiske Sprog „Fortælling“, „Beretning“ og bruges navnlig om den oldnordiske Literaturs historiske Beretninger, men omfatter tillige i Følge Ordets Brug og Betydning alle mythiske, romantiske og andre Fortællinger. Om Sagaliteraturen, der hovedsagelig er islandsk, i langt ringere Grad norsk, henvises i øvrigt til Afsnittet Literatur und. **Island**.

Saga (rettere Saaga, oldn. Sága) er i den nordiske Mythologi en Asynje af uvis Betydning, da hendes Navn ikke kan sættes i Forbindelse med Ordet saga (s. foreg. A.), — muligvis den samme som Frig. Hun har sin Bolig ved Søkvabæk, hvor de svale Bølger bruse, og hvor hun og Odin daglig drikke af gyldne Kar.

Sagan, Stad i den preussiske Prov. Schlesien ved Floden Bober, 18 M. v. n. v. for Breslau, med 12,000 J., smukt Slot med herlig Park og betydelig Industri i Uld- og Bomuldsstoffer, Papir og Tobak, samt store Korn- og Kvægmarkeder. S. er Hovedsædet i et Hertugdømme S. (siden 1397), som 1862 tilfaldt en Fyrst Talleyrand.

Sagar, engelsk Militærstation i Forindien, Centralprovinserne, 40 M. n. for Nagpur. 46,000 J.

Sagāsta, Praxedes Mateo, spansk Statsmand, f. 21 Juli 1827, uddannedes paa Ingenieurskolen i Madrid. 1854 deltog han i Opstanden og blev valgt til den grundlovgivende Forsamling, hvor han snart gjorde sig bekjendt ved sin lidenskabelige Veltalenhed. Efter at have deltaget i Gadekampen i Madrid i Juli 1856 flygtede han til Frankrig, indtil Amnestien tillod ham at vende hjem. Han var derefter Lærer ved Ingenieurskolen og samtidig Leder af Bladet »Iberia« og virksomt Medlem af Deputeretkammeret, hvor han hørte til Progressisterne. I Juni 1866 deltog han ligeledes i Gadekampen i Madrid og maatte paa ny flygte til Udlandet, hvorfra han virksomt arbejdede paa at undergrave Dronning Isabellas Herredømme. Han kom først hjem efter Septemberrevolutionen 1868 for at blive Medlem af den provisoriske Regering og Indenrigsminister. Men efter den Tid fjærnede han sig stedse mere fra sine tidligere Meningsfæller og opgav de yderlige Grundsætninger, han hidtil havde udtalt. Hans udfordrende Optræden var nærmest Skyld i Republikanernes Oprør i Efteraaret 1869, og af Nag mod Zorrilla nærmede han sig efterhaanden til de conservative. I Forening med dem styrtede han i Oct. 1871 Zorrillas Ministerium, overtog i Dec. s. A. selv Ledelsen, dog kun indtil Maj 1872, og svækkede Kong Amadeos Kongedømme, idet han sprængte de radicales (Progressisternes) Parti. Efter Kongens Tronfrasigelse 1873 holdt S. sig tilbage og dannede i Sept. med Serrano og Topete det constitutionelle (d. e. antirepublikanske) Parti, der i Jan 1874 kom til Magten; han var indtil Maj Udenrigs- og siden Indenrigsminister, men afgik, da Kongedømmet gjenoprettedes. S. var derefter Fører for det nye liberale Parti, blev Febr. 1881—Oct. 1883 Førsteminister og derefter Formand for Deputeretkammeret. Da Alfons XII døde, blev S. i Nov. 1885 paa ny Førsteminister, udvirkede 1886 en almindelig Amnesti og indførte Nævninger og borgerligt Ægteskab, samt har bebudet almindelig Værnepligt og almindelig Stemmeret. Ministeriet omdannedes i Dec. 1888, men S. beholdt Ledelsen.

Sagefald, gammel Benævnelse for Bøder. Retten til S. eller, som den ogsaa kaldtes, Retten til Sigt og S. var den de privilegerede Sædegaardsejere tidligere indrømmede Ret til at oppebære Bøder og andre Formuestraffe i de af dem selv som Øvrighed paatalte Sager. S. **Hals og Haand**.

Sagen, Lyder Christian, norsk Skolemand, f. i Bergen 13 Marts 1777, blev Student 1797, derefter Lærer ved Christianis Institut i Kjøbenhavn og var Adjunct (senere Overlærer) ved Latinskolen i sin Fødeby fra 1805 til sin Død 16 Juni 1850. Hans ejendommelige, i fremtrædende Grad personlige Undervisning øvede en stærk Indflydelse paa de mere begavede af hans Disciple, ligesom han i Traditionen lever et rigt Liv, medens hans poetiske Be-

gavelse og rige Lune derimod ikke have efterladt noget varigt Spor i Literaturen. Hvad han her har ydet, indskrænker sig til Oversættelser og Bearbejdelser, udmærkede fra Formens Side, en Mangfoldighed af Lejlighedssange i Samtidens Blade eller særskilt trykte og enkelte Drikkeviser, deriblandt den bekjendte „Diogenes vranten og stolt". Sin Fødeby omfattede han med megen Interesse; til Oprettelse af „Realskolen" (den nuværende „Tankske Skole"), Museet med flere Institutioner har han dels taget Initiativet, dels har han været blandt Indbyderne, og endelig har han i Forening med Herm. Foss (s. d. A.) strevet en vidtløftig „Bergens Beskrivelse" (1824). Hans „Danske Læsebog" var i en Aarrække i Brug ved norske Skoler.

Sagesløs bet. i Lovsproget uden Skyld, ansvarsfri.

Sagfører, s. Procurator.

Saginaw-City [säggïnaah sitti], Stad i Staten Michigan i Nordamerika, ved Floden Saginaw, 7 M. fra dens Udløb i Huron Søens sydvestl. Bugt. 11,000 I.

Sagittārius, lat., Stjernebilledet Skytten (s. d. A.).

Sagn (oldn. sögn), d. e. Udsagn, Beretning, bruges navnlig om de ved mundtlig Overlevering gjennem flere Slægter bevarede Fortællinger om, hvad der fordum skal have tildraget sig. S. kommer saaledes til at betegne de usikre Beretninger om Oldtidens Begivenheder, de udsmykkede og forvanskede Fortællinger om Tildragelserne forud for den historiske Tids Begyndelse; for denne Periodes Vedkommende maa man i Stedet for en paa skriftlige Kilder støttet Historie nøjes med en **Sagnhistorie**.

Sāgo, **Sagopalme**, s. Palmefamilien.

Sagōskin, Mich. Nikolajevitsch, russisk Digter, f. 1789, deltog som Officer i Felttoget 1812, strev 1815 et Lystspil, der gjorde Lykke, blev Medlem af Theaterdirectionen i St. Petersborg 1817, lod fine Lystspil „Bogatonov eller Provinsfolkene i Hovedstaden" og „Den lærde Soirée" opføre og blev 1820 ansat ved Theatret i Moskva, hvor han fortsatte sin dramatiske Produktion. 1829 udgav han sin historiske Roman „Jurij Miloslavskij" og 1831 „Roslavlev" o. fl., samt Noveller og Folkelivsbilleder. Hans historiske Romaner gjorde stor Lykke ved deres Lune og Colorit, men de ere gjennemtrængte af Sentimentalitet og mangle historisk Sandhed. S. døde 1852 som Theaterdirecteur for Moskva Hoftheater og Directeur for Rustkammeret i Kreml.

Sagres, Flække i den portugisiske Prov. Algarve i Nærheden af Cap San Vincente, med et gammelt Slot, hvor den berømte Infant Henrik Søfarer (d. 1460) sædvanlig opholdt sig for bedre at kunne lede de af ham foranstaltede Opdagelsesrejser langs Afrikas Vestkyst.

Sagsøger kaldes den, der har anlagt en Sag imod en anden ved Retten. **Sagsøgt** ell. **Sagvolder** kaldes den, mod hvem en Retssag er anlagt, altsaa d. s. s. Indstævnte.

Sagūnt, en af Grækere fra Zakynthos anlagt og efter Moderstaden opkaldt Stad paa Østkysten af det gamle Spanien (hvor det nuvær. Murviedro (s. d. A.) ligger), som efter den 1ste puniske Krig sluttede Forbund med Romerne, og ved hvis Erobring og Ødelæggelse 219 f. Chr. Hannibal gav Anledning til den 2den puniske Krig.

Sahāra, den store Ørken i Nordafrika, strækker sig fra det atlantiske Hav i V. til de ægyptiske og nubiske Oaserækker mod Ø., en Længde af henved 700 M., og fra 30°—17° n. Br., en omtrentlig Bredde af 200 M. Inden for de angivne Grænser bliver Flademaalet 114,000 □ M.; men efter de physiske Ejendommeligheder strækker S. sig i Virkeligheden langt videre, thi den største Del af Ægypten og Nubien har selv samme Præg, og det store Ørkenbælte fortsættes hinsides det røde Hav i de arabiske, persiske og nordindiske Sandørkener. Den ringe Cultur i Nabolandene i Forbindelse med den herskende Vindretning fremmer derhos Ørkenens yderligere Vært; Flyvesandet mod N. flyger de fra Atlas nedstrømmende Bække og kuer herved Plantevæxten, medens S. mod Syd stadig rykker længere frem og paa mange Steder allerede naar Niger. S. er ikke, som tidligere antaget, et sammenhængende Lavland, en fordums Bugt fra Atlanterhavet med Stræder ved Kysterne ud til Middelhavet; de sidste Decenniers Opdagelsesrejser have tvært imod godtgjort, at der findes store Højlande og Bjærgkjæder inden for S., og at store Dele af Sandmasserne væsentlig skrive sig fra Forvitringer af det fastere Sandstens-Underlag og skyldes Vindens og Varmens forenede Kraft; saadanne af Sand dækkede Flader ere de mest øde Steder i Ørkenen, og de faa Brønde, som med deres Brakvand ofte ligge fem Dagsrejser fra hinanden, have i Aarhundreder betinget Karavanernes Vej. Andre Steder bestaar Jordbunden af fast, gold Klippegrund med skarpe Stene („Hammadaer") eller er oversaaet med Rullesten („Serir"). Herved bliver Vegetationen ogsaa meget forskjellig, fra Sandørkenerne, hvor Jordbunden har en Varme af 55° og al Plantevæxt svinder, til Oaserne, hvis Existens afhænger af Grundvandets Fremtrængning som Kilde og Brønd, og til Ørkensteppene, som navnlig findes langs S.s Sydrand, omtr. under 17 og 18° n. Br., og fremkaldes ved de enkelte tropiske Regnskyl, der naa saa langt mod N. At S. overhovedet er beboeligt, skyldes Oaserne, der altid ligge i bækkenagtige Fordybninger, ofte med saa bratte Skraaninger, at Kamelen næppe kan klavre op ad dem. Det er næppe endnu muligt at bestemme S.s Middelhøjde; man kan dog skjelne mellem tre Dele, som opvise betydelige Niveau-Forskjelligheder. Den østligste Del er den libyske Ørken, vistnok den mest øde og mennesketomme Del. Fra den store Oase ved Nilen og fra den mærkelige Sænkning med Sivah (Zeus Ammons Oase), der ligger omtr. 100 F. under Havfladen, breder denne Del af Ørkenen sig mod S. V. til Tibestis Bjærge som et jævnt Plateau af omtr. 1,200 F.s Højde med fine Sandklitter og Stensletter, hvor man endnu ikke har opdaget noget større Højdedrag; først mod V., hvor den libyske Ørk naar frem til Fessan og Tripolis, findes enkelte Rækker Brønde, som betegne Vejen til den eneste større, dybt liggende Oase Kufra. Den

midterste Del af S. er at betragte som en Højslette med mange enlige Bjærggrupper. Fra Kystsletten i Tripolis hæver Landet sig over Ghurian-Bjærgene til Tripolis's Hammada med en gjennemsnitlig Højde af 2,000 F. S. Ø. herfor ligger Fessans Oaser, og mod S. strækker sig et mægtigt Bjærgland, der i Tibesti naar omtr. 8,000 F., rimeligvis S.s højeste Punkt. Syd herfor sænker S. sig til Sudan; saaledes ligger Oasen Bilma næppe 1,000 F. højt. Andre spredte Bjærggrupper ere Ahaggars meget lidt kjendte Højland; dets vistnok vulkanske Toppe skulle flere Maaneder af Aaret været dækkede med Sne. Endnu sydligere ligger Air ell. Asben, hvis Granit- og Basalttoppe naa 4,700 F.; i Regntiden bruse mægtige Vildbække ned fra Bjærgene. Den vestlige Del af S., ogsaa kaldet den store Ørken ell. Sahel, er overvejende Lavland og særdeles fattig paa Oaser; lave Højdedrag, næppe 1,000 F., strække sig i Retningen fra N. Ø. til S. V. og dele Sandørkenen i en nordlig Del, Igidi, og en sydlig Del, El Djof, hvis Jordbund er særlig rig paa Salt; man antog derfor ogsaa særlig dette sidste Bælte for en gammel Havarm, i hvilken det atlantiske Hav atter maatte kunne ledes ind; men Lenz's Rejse 1880 har godtgjort, at selv de dybeste Dele hæve sig 4—500 F. over Havfladen. Ørkenen sænker sig, næppe afbrudt af enkelte Hævninger, mod V. ned til Kysten, hvor Flyvesandet trænger langt ud i Havet, saa at Kystboerne kunne vade en hel Mil ud for at samle Strandingsgods; hele Kysten fra Cap Djunby (28° n. Br.) til Cap Blanco (21°) er en Jærnkyst og ligner med sine Grunde, Sandrevler og Klitter Jyllands Kyst, dog i større Maalestok; ved Cap Bojador naa Klitterne en Højde af henved 400 F. — S.s Plantevæxt er meget sparsom. I Oaserne og langs Atlasbjærgenes Sydskraaning har Daddelpalmen sit yppigste Værested og er et Hovednæringsmiddel for Ørkenboerne. Af vilde Planter findes haarde Græsarter, tornede Akacier, Mannabusken. Lige saa sparsom er Dyreverdenen; Antilopen og Strudsen findes hist og her; Løven træffes kun ved Ørkenrandene; Skorpioner, Myrer, nogle Slangearter ere de Dyr, som hyppigst forekomme. Fluerne, der ledsage Karavanerne, do snart. Af Husdyrene er Dromedaren (Last- og Ridekamelen) det vigtigste; den og Daddelpalmen gjøre Ørkenen beboelig og modtagelig for Civilisationen; i øvrigt holdes ogsaa Hornkvæg, ypperlige Heste, Geder og Faar med Fedthaler. S.s Befolkning har man ment at kunne beregne til 4 Mill. Negrene synes at have været de oprindelige Beboere; senere have Arabere og Berbere mere og mere bemægtiget sig den vestlige Halvdel af Ørkenen. Berberstammerne (s. Berber) i den midterste Del af S. sammenfattes under Navnet Tuariker; selv kalde de sig Imoshagh; de ere Kamelhyrder, som føre ell. udplyndre Karavanerne. Ved Aar 1100 grundlagde de den store Handelsby Timbuktu ved Ørkenens Grænse. Ved denne Fremtrængen mod S. ere Blandinger eller Mulatfolk fremstaaede; Tédaerne eller Tibbuerne i det østlige S. ligne saaledes Tuarikerne i Sæder og Levevis, men staa i legemlig og sproglig Henseende Negrene nærmest. — Havnen Ifni n. for Cap Nun og Kysten fra Cap Bojador til Cap Blanco er tagen i Besiddelse af Spanien, medens Frankrig har lagt Beslag paa den Del, der ligger s. for Cap Blanco.

Saharunpūr, befæstet Stad i Nordvestprovinsernes Gouvernem. i det engelske Forindien, 20 M. n. for Delhi med 40,000 I., prægtig botanisk Have og Stutteri.

Sahlgren, Nicolaus, svensk Kjøbmand og Mæcen, f. 1701 i Göteborg, blev 1729 Grosserer i sin Fødeby. I Forening med Alströmer virkede han kraftig for den svenske Handels og Industris Fremme. Paa hans Forslag stiftedes først et vestindisk, senere et ostindisk Handelscompagni, og for begge blev han Directeur. En betydelig Del af sin Formue testamenterede han til almennyttige Øjemed; saaledes stiftede han Vajsenhuset paa Ostad og det Sahlgrenske Hospital i Göteborg, udsatte en Prisbelønning for gode Afhandlinger over Landhusholdning m. m. 1773 blev han Medlem af det svenske Videnskabs Akademi. D. 1776.

Sahlin, Carl Yngve, svensk Philosoph, f. 4 Marts 1824 i Dalsland, studerede i Upsala under Boström, blev, efter 1851 at have vundet den philosophiske Grad, 1853 Docent i theoret. Philosophi smstds., var 1856—62 Adjunct i Philosophi og derefter Professor i theoret. Philosophi i Lund, vendte 1864 som Professor i prakt. Philosophi tilbage til Upsala, hvor han siden 1876 er Universitetets Rector. S. er Forfatter til en Del philosophiske Afhandlinger: »Om grundformerna i etiken« (1869), »Är det sköna rent?« (1878), »Om bestämningsgrunders valbarhet« (1878), »Om grundformerna i logiken« (1883—84), »Om positiv och negativ lagbestämdhet« (1887) o. fl.

Sāïda, Oldtidens **Sidon**, Stad i den tyrkiske Prov. Syrien i Asien ved Middelhavets Kyst, 12 M. v. for Damaskus, er nu en ubetydelig By, da dens Havn er bleven utilgængelig. S. **Sidon**.

Sāïd Pāscha, Vicekonge i Ægypten 1854—63, f. 1822, Mehemed Alis fjerde Søn, uddannedes af europæiske Lærere og udnævntes til Admiral, men fulgte 14 Juli 1854 Brodersønnen Abbas i Regeringen. Han viste Iver for Reformer, indførte mere regelmæssig Rekrut- og Skatteudskrivning, gav Fellaherne Frihed til at dyrke Jorden efter eget Tykke og satte Pengeafgift i Stedet for de tidligere Naturalydelser. Han holdt sig afgjort til den franske Politik og begunstigede Suezkanalanlæget. 1862 gjorde han en Rejse til Italien, Frankrig og England og døde 18 Jan. n. A.

Sāïd Pāscha, Mehemed, tyrkisk Statsmand, hører til Reformpartiet, tog 1860 under Fuad Pascha Del i Syriens Pacification og førte senere Forvaltningen paa Cypern og Øerne. 1877 havde han Commando i Krigen i Bulgarien og sendtes n. A. til Lilleasien for at undersøge Tilstandene. Fra Oct. 1879 var han med korte Afbrydelser Førsteminister indt. Sept. 1885; han ordnede 1881 Grænsestridighederne med Montenegro og Grækenland, sluttede Aftale med Tyrkiets Creditorer og fremkaldte Anklagen mod Midhad Pascha.

Saidschütz, s. Brüx. **Saidschützersalt** er d. s. s. engelsk Salt, nemlig svovlsurt Magnesia. **Saidschützervand** er et afførende Vand, hvis Hovedbestanddele ere engelsk Salt og Glaubersalt.

Saiga ell. **S.-Antilope** (Antilope saiga), en Antilopeart af Faarets Størrelse og med noget af dettes eller Gedens Physiognomi; Snuden danner en stor, hængende Mule; Hunnen er kullet. S. er nu indskrænket til en mindre Strækning af Stepperne mellem Don og Volga og til de kirgisiske Stepper, men har i en tidligere (forhistorisk) Tid haft en temmelig stor Udbredelse over Mellemeuropas Slettelande. Endnu i forr. Aarh. beboede den hele Slettegebetet fra Don til Irtysch og Altai, men ved Culturens Fremskridt indskrænkedes dens Omraade, og dens fuldstændige Udryddelse, i det mindste paa europæisk Grund, er sandsynligvis ikke fjærn.

Saigon, Stad i den franske Prov. Cochinchina i Bagindien ved Floden S., der ved Kanaler staar i Forbindelse med den store Flod Kambodja. 70,000 J., hvoriblandt mange Chinesere. Her er et stort Castel, et stort Palads, Arsenal, Skibsværfter og levende Handel. En Del af Befolkningen lever paa Floden i deres Fartøjer. — S. indtoges 17 Febr. 1859 af franske Tropper og afstodes 1862 til Frankrig.

Saikio, d. s. s. Kioto.

Sailer, Joh. Mich., en af de ædleste Skikkelser i den katholske Kirke, f. 17 Nov. 1751 i Bayern af fattige Forældre, var Novice i Jesuiterordenen fra 1770 indtil Ordenens Ophævelse 1773, virkede som theologisk Universitetslærer i Ingolstadt, Dillingen og Landshut 1777—1821, men blev i den Tid to Gange afskediget, et Par Aar ad Gangen, hovedsagelig vel fordi hans Omgang med Protestanter som Lavater o. a. vakte Mistanke imod hans katholske Orthodoxi. 1820 udstedte han offentlig den Erklæring, at han som lydig Søn af Kirken var villig til paa ethvert Punkt at underkaste sig Pavens Dom over hans Lære og Skrifter. 1821 blev han Domcapitular i Regensburg, 1822 Coadjutor hos Biskoppen der samt Biskop in partibus og 1829 Biskop i Regensburg, hvor han døde 20 Maj 1832. S. var en udmærket Sjælesørger og Biskop, og som Universitetslærer var han betydelig nok til at danne en hel Skole af Theologer, hvis Betydning dog allerede nu er næsten ganske forsvunden, da den ultramontane Strømning, som for Tiden raader i den katholske Kirke, ikke kan forsone sig med den milde og ireniske Aand, som besjælede S. og hans Disciple. Blandt S.s Skrifter har „Gebetbuch für katholische Christen" vundet størst Udbredelse.

Saillant, fr. [saijāng], i Befæstningskunsten et fremspringende Punkt, dannet ved Sammenstødet af to Facer eller Befæstningslinjer. Spidsen af en Bastion udgjør saaledes dens S.

Saima, en stor Indsø eller rettere Kjæde af Søer og Vandløb i den sydøstlige Del af Storfyrstendømmet Finland, som gjennem Vuoxen-Elven har Afløb til Ladoga Søen og ved Saimakanalen er sat i directe Forbindelse med den finske Bugt.

Saint-Arnaud [sængt arnō], s. Arnaud.

Saint-Aubain, Andreas N. de [sængt obāng], Forfatter til den under Pseudonymen Carl Bernhard udkomne Række Noveller, f. 18 Nov. 1798 i Kjøbenhavn og nær i Slægt med J. L. Heiberg, i hvis „Flyvende Post" hans første lille Fortælling indførtes, ligesom det samme Blad kort i Forvejen ogsaa havde indført den den Gang ligeledes pseudonyme Novelledigter „Forf. til en Hverdagshistorie" (s. Gyllembourg). Mellem denne og S.-A. var der et øjensynligt aandeligt Slægtskab; begge tog deres Stof fortrinsvis fra det højere Bourgeoisies selskabelige Forhold, begge skildrede det dannede Omgangsliv i dets Fortrin og Fejl, og begge tiltrak ved et smukt og behageligt Sprog. Da deres Værker udkom samtidig, laa det nær for Kritiken at anstille en Sammenligning mellem dem; men faldt end denne ud til Fordel for „Forf. til en Hverdagshistorie", og maatte man end indrømme, at S.-A. var paavirket af denne, saa anerkjendte man dog altid mange fortrinlige Sider hos S.-A. Han fandt og finder endnu en meget stor Læsekreds, hans Værker ere udgivne gjentagne Gange i Danmark og oversatte paa flere europæiske Sprog. Han udmærker sig baade ved en tiltrækkende Maade at fortælle paa, ved et flydende, let, elegant Sprog og ved stor stilistisk Færdighed. Men disse ere ikke hans eneste Fortrin; han har et stort Talent til at iagttage og opfatte de skjæve Sider i de selskabelige Forhold og til at skildre Livet i de store Kredse og den fornemme Verden ikke blot med slaaende Sandhed, men ogsaa med Lune, Liv og Følelse. Hans Gemyt er stærkt modtageligt for det pikante og effectfulde, hvorfor han ofte med særlig Forkjærlighed dvæler ved frapperende og rystende Livsbegivenheder, paavirket af den nyere franske Poesi. Har man end i flere af hans Værker savnet tilstrækkelig Plan og Helhed, saa har man paa den anden Side fundet saa mange ypperlige og skjønne Enkeltheder, saa mange livlige og vel udførte Skildringer, saa mange sunde Reflexioner og endelig en saa smuk Form, at Læsningen af ham har efterladt et tilfredsstillende Indtryk. Blandt hans Noveller vandt „Lykkens Yndling" størst Bifald; af de mange andre mærke vi „Et Aar i Kjøbenhavn", „Børneballet", „Declarationen", „Dagvognen", „Commissionæren"; desuden maa fremhæves den interessante Fortælling „Gamle Minder" (1840), der omhandler den Struenseeske Periode og i en Række livlige Billeder skildrer Datidens ejendommelige Skikke, Folkelivet og det glimrende Liv ved det danske Hof samt de gamle Slotte. Ligesom denne Fortælling havde en historisk Baggrund, saaledes leverede S.-A. senere to Værker af end stærkere historisk Colorit, nemlig „Krønniker fra Christian II.s Tid" (1847) og „Krønniker fra Erik af Pommerns Tid" (1850), af hvilke især det første vandt stort Bifald ved fine udførlige, interessante og levende Skildringer af Datidens Forhold og Personer. Efter S.-A.s Død 25 Nov. 1865 udkom under Titelen „For og imod" et Bind Aphorismer, Frugten af hans udbredte Læsning af den franske Literatur, samt et meget interessant autobiographisk Fragment.

Saint-Cyr, Laurent Gouvion, Marquis de

[ſeng ſir], franſk Marſchal, f. 16 Apr. 1764 i Toul, var først Maler, traadte 1792 ind i Hæren ſom Capitain og blev allerede 1794 Diviſionsgeneral. I flere Felttog viſte han ſtor Dygtighed, ſærlig paa Toget til Rusland 1812, hvor han førte det 6te Hærcorps (Bayrere) og efter Slaget ved Polotſk blev udnævnt til Marſchal. Ved Dresdens Forſvar 1813 blev han Krigsfange, blev under Reſtaurationen Pair og Marquis af S.-C., ſamt 1817—19 Krigsminiſter og havde ſtore Fortjeneſter af Hærens Ordning. Han har forfattet tre Skrifter om Krigen i Spanien (1821), om Rhin- og Moſelhærens Felttog (4 Bd., 1829) og om Frankrigs Krigshiſtorie under Directoriet, Conſulatet og Kejſerdømmet (4 Bd., 1831). D. 17 Marts 1830.

Saint-Emilion [ſængt emiliŏng], Flække i det franſke Dep. Gironde, 5 M. ø. for Bordeaux, med 3,000 J. og Avl af fortrinlig Rødvin.

Saint-Estèphe [ſængt eſtähf], Flække i det franſke Dep. Gironde ved Floden Gironde, 6 M. n. til v. for Bordeaux, med 3,000 J. og Avl af fortrinlig Rødvin.

Saint-Evremont, Charl. M. de Saint-Denis, Greve Ethalan, Seigneur de [ſængt ævr'mŏng], franſk Skribent, f. 1613 i Normandiet, gik i Skole hos Jeſuiterne, ſtuderede Jura i Paris, blev ſiden Officer, var med ved Rocroy, Nördlingen og Freiburg ſom Capitain og blev Maréchal-de-camp under den ſpanſke Krig. Han var en Ven af Condé, og ved ſit Vid glimrede han i Tidens epikuræiſke fornemme Kredſe. Nogle Ytringer mod Mazarin bragte ham i Baſtillen. 1661 maatte han for at undgaa en ny Fængſelsſtraf flygte til Holland, derfra til England, hvor han af Hjertens Lyſt tumlede ſig i Orgierne ved Carl II.s Hof. Fra 1670 fik han Underſtøttelſe af Carl II, døde i London 1703 og blev begravet i Weſtminſter-abbediet. Hans »Comédie des académistes pour la réformation de la langue française« er en morſom Farce. I ſine literære Afhandlinger deler han ſin Tids æſthetiſke Opfattelſe, men ſkriver let, vittig og behagelig ſom en dannet og belæſt Verdensmand.

Saint-Georges, Jules Henri Vernoy de [ſæng ſchorſch], franſk Forfatter, f. 1801 i Paris, Forfatter til de fleſte Balletſujetter og Operatexter, ſom i c. 40 Aar gik over Paris's Scener, var en Tid Directeur for Opéra comique, til Dels ſammen med Scribe, Leuven og Mazillier. Af hans Romaner mærkes »L'espion du grand monde« (1861), ſom han har dramatiſeret. Hans og Scribes Text til Operaen »Maître Claude« gjorde megen Lykke. D. 1875.

Saint-Germain, Joſ. [ſæng ſchermæng] en bekjendt Alchemiſt og Æventyrer, ſom undertiden ogſaa kaldte ſig Aymar og Marquis de Betmar, rimeligvis en Portugiſer, f. c. 1710, gjorde i Slutn. af forr. Aarh. Opſigt i Europa ſamtidig med Caglioſtro og paa lignende Maade. Han beſad mange Kundſkaber, iſær i Naturvidenſkaberne, og Talenter i flere Retninger. Han foregav at være i Beſiddelſe af den ſorte Kunſt, at kunne forfærdige Guld og Ædelſtene, at være 350 Aar gl. og vedligeholde ſine Kræfter ved en Elixir („Livste"), ſom kunde forynge en 70aarig Kvinde til en 17aarig Pige, og lignende Daarſkaber, der fandt en frodig Jordbund i Tidens Overtro. S.-G. optraadte førſte Gang 1770 i Paris, fik Adgang til flere Hoffer og døde forgjældet hos Landgrev Carl af Heſſen 1795.

Saint-Germain, Louis [ſ. o.], f. 15 Apr. 1707, franſk General i danſk Tjeneſte, kæmpede førſt under Prins Eugen mod Tyrkerne, ſenere under Morits af Sachſen mod Øſterrigerne. I Syvaarskrigen ſtod Valget til Overgeneral mellem ham og Hertugen af Broglie; da den ſidſte blev foretrukket og forſkjellige Chicanerier gjorde S.-G. Opholdet i Frankrig utaaleligt, modtog han 1761 Tilbud om at træde i danſk Tjeneſte ſom Feltmarſchal og Præſes i Krigscollegiet. Med ſtor Dygtighed bragte han under Krigen 1762 med Rusland den danſke Hær paa Fode. Efter Krigens bratte Afſlutning udførte han en ſtor Reform af den danſke Hær, idet han gjennemførte en udſtrakt Reduction af Officerspersonalet, indſkrænkede Fæſtningernes Tal og ſærlig hævede Fodfolket, Hærens Hovedvaaben. Tillige indførte han en ſtræng Diſciplin, vilde gjøre Hæren national og ſtandſe den ødelæggende Hverving. Hans Reformer vakte megen Modſtand, ſaa vel i Hæren ſom i Godsejerſtanden, og det lykkedes efter Chriſtian VII.s Tronbeſtigelſe at faa ham ſtyrtet. Hertil bidrog ogſaa ydre politiſke Forhold, idet S.-G. repræſenterede de franſke Sympathier ved Hoffet imod Ruslands anmasſende Fordringer. Hans Eftermand, Carl af Heſſen, var imidlertid ſin Stilling ſaa lidet voxen, at S.-G. allerede Aaret efter (Jan. 1767) maatte overtage Krigsbeſtyrelſen, og han optog nu paa ny ſine Reformplaner. Paa den rusſiſke Regerings indtrængende Forlangende maatte han imidlertid allerede 1768 trække ſig tilbage og forlod Danmark 1772, hædret med Æresbeviſninger og en ſtor Penſion. 1775 udnævntes han til Krigsminiſter i Frankrig og optog her ſine gamle Reformplaner, men mødte paa Grund af ſin Henſynsløshed og heſtige Charakter ſaa ſtærk Modſtand, at han efter to Aars Forløb maatte træde tilbage. Hans Reformer kom under Revolutionskrigene Frankrig til ſtor Nytte. D. 15 Jan. 1778.

Saint-Hilaire [ſængt ilähr], ſ. Barthélemy og Geoffroy St.-Hilaire.

Saint-Hilaire, Marco de [ſ. o.], f. 1790, var Page hos Napoleon I og ſkrev efter 1830 en Mængde populære Skrifter, til Dels af ſtørre Omfang, men af ringe Værd om Napoleons private Liv, Hof og Felttog, til Kejſerdømmets Forherligelſe, deriblandt »Souvenirs intimes du temps de l'Empire« (6 Bd., 1838—40), »Hist. de Napoléon et de la grande Armée« (1842), »Hist. de la Garde impériale« (1845—47) og »Hist. de la campagne en Russie« (4 Bd., 1846—48). D. 1887.

Saint Jean d'Angély, Regnaud, ſ. Regnaud de St. J. d'A.

Saint-Julien [ſæng ſchyliăng], Flække i det franſke Dep. Gironde ved Floden Girondes venſtre Bred, 5 M. n. n. v. for Bordeaux. 1,500 J. Fortrinlig Rødvin. Smukke Landſteder.

Saint-Juſt, Antoine de [ſæng ſchyſt], franſk Revolutionsmand, f. 25 Aug. 1767, Søn af en Officer, ſluttede ſig med vild Begejſtring

til Revolutionen, ved hvilken han vilde virkeliggjøre sine Rousseau'ske Idealer. 1789 skrev han et satirisk Digt »Organt« i 20 Sange og 1791 »Esprit de la Révolution«. 1792 blev han valgt til Conventet og knyttede sig nøje til Robespierre, med hvem han havde Fanatikerens Lidenskab og Ubøjelighed til fælles. Han ivrede stærkt for Ludvig XVI.s Henrettelse, havde væsentlig Del i Girondinernes Fald og valgtes i Juli 1793 til Velfærdsudvalget. Som dets Udsending drog S.-J. i Oct. til Elsaß, viste stort personligt Mod i Krigen (særlig ved Weissenburg) og hensynsløs Strænghed imod Republikens Fjender, der i Mængde henrettedes paa hans omrejsende Guillotine. I Jan. 1794 rejste han til Nordhæren og øvede her en lignende Indflydelse; han vendte tilbage til Paris for at styrte Danton og Hebertisterne og drog derefter igjen til Hæren, som han drev frem til Sejren ved Fleurus. Han støttede ogsaa Robespierre i den sidste Kamp mod hans Modstandere og delte hans Skæbne, efter at han forgjæves havde søgt at overtale ham til at forekomme Angrebet. Henrettedes 28 Juli 1794.

Saint-Lambert, Jean François, Marquis de [sæng langbähr], fransk Skribent, f. 1716 i Nancy, blev Officer, kom 1748 til det polske Hof, men levede sin meste Tid i Paris, hvor han 1770 blev Medlem af Akademiet og døde 1803. Han levede i Venskab med Voltaires Veninde Marquisen af Châtelet, og til Rousseaus Beundrerinde Mad. d'Houdetot stod han i et intimt Forhold. Hans »Saisons« er en Efterklang af Englændernes deskriptive Poesi. I »Catéchisme universel, ou les principes des mœurs chez toutes les nations« (1798) er han radical Encyklopædist og Atheist.

Saint-Maixent [sæng mæksäng], Stad i det franske Dep. Deux-Sèvres, Arrondissement Niort. 6,000 I. Stort Statsstutteri. Aarlige Væddeløb (i August).

Saint-Marceaux, Charles René de [sæng marsō], fransk Billedhugger, f. 1845 i Reims, er Elev af Jouffroy. Han vandt især Navn ved „Gravens værnende Genius" (1879), der fik Salonens Medaille af 1ste Klasse og tilhører Luxembourg-Samlingen. Blandt hans senere Arbejder er hans „Harlekin" det mest populære i Frankrig.

Saint-Marc-Girardin, Franç. Aug. [sæng mark schirarbäng], fransk Literærhistoriker og Publicist, f. 12 Febr. 1801, traadte 1827 i Forbindelse med »Journal des Débats« og var Medarbejder deraf næsten lige til sin Død. 1830 studerede han Philosophi i Berlin og blev efter Julirevolutionen Guizots Efterfølger som Professor i Historie. 1834 ombyttede han denne Post med Professoratet i fransk poetisk Literatur (indt. 1863), foretog en Rejse i Tyskland for at undersøge dets Skoleforhold og afgav 1835—38 en udførlig Beretning derom. Han valgtes 1835 til Deputeretkammeret, og blev 1837 Statsraad og Medlem af Undervisningsraadet. Efter Kongedømmets Fald 1848 tog han ingen umiddelbar Del i det politiske Liv, før han i Febr. 1871 valgtes til Nationalforsamlingen; han var her en af højre Centrums Ledere og en lang Tid en af Næstformændene, samt Formand for det Udvalg, der skulde undersøge Forsvarsregeringens Færd. Han døde 11 Apr. 1873. Hans Hovedværk er »Cours de la littérature dramatique« (5 Bd., 1834; 11te Udg. 1875—77); fremdeles »La Fontaine et les fabulistes« (2 Bd., 1867) og »J. J. Rousseau, sa vie et ses ouvrages« (2 Bd., 1875).

Saint-Martin, Louis Claude, Marquis de [sæng martäng], fransk Theosoph, f. 18 Jan. 1743, blev Officer 1755, men anvendte sin Fritid til Sprogstudier samt Studiet af Mystikere som Svedenborg og Jakob Böhme. Senere tog han sin Afsked for at kunne leve udelukkende for disse Studier, gjorde flere Udenlandsrejser og døde 13 Oct. 1803. Blandt hans Skrifter, hvori han navnlig bekæmpede Sensualisme og Materialisme, nævne vi »Des erreurs et de la vérité« (1775), »De l'esprit des choses« (1800).

Saint-Maurice [sæng morīhs], Stad i Canton Wallis i Schweiz i Rhônedalen, 2 M. n. v. for Martigny. 2,000 I. Her er et i det 4de Aarh. grundlagt Abbedi, der engang talte 500 Munke. Omegnen er rig paa Naturmærkværdigheder.

Saint-Nicolas [sæng nikolā] ell. **Sanct Niclaas**, Stad i Belgien, Prov. Øst-Flandern, 4 M. ø. n. ø. for Gent. 27,000 I. Staden ligger i det frugtbare Waesland og har talrige Bomuldsspinderier og Væverier.

Saint-Ouen [sængt näng], en af Paris's Forstæder mod N., ved Seines højre Bred, med 21,000 I. Artesisk Brønd. Betydelig Flodfart.

Saint-Pierre, Bernardin de [sæng piähr], berømt fransk Skribent, f. 17 Jan. 1737 i Havre, drog som Sømand til Martinique, men gik ved sin Tilbagekomst ind i et Jesuitercollegium i Caen. Derefter studerede han Ingenieurvidenskaben, var en kort Tid ansat i Düsseldorf, søgte forgjæves Ansættelse paa Malta, levede dernæst i Paris som Privatlærer i Mathematik, gik til Amsterdam og arbejdede som Journalist, derfra til St. Petersborg, hvor Katharina II udnævnte ham til Capitain og benyttede ham som Ingenieur i Finland. 1766 forlod han Rusland for at kæmpe for Polen, rejste over Wien, Dresden og Berlin til Frankrig, lige saa fattig som han var draget bort. Som Ingenieur blev han sendt til Isle de France, men Uenighed med Embedsmændene i denne Koloni gjorde, at han 1771 rejste tilbage til Paris, hvor han blev en Ven af Rousseau og optraadte i Literaturen. Hans poetisk-religiøse Gemyt finder sin Glæde i Naturen, i hvilken han ser en guddommelig Harmoni udtrykt, og som han skildrer med en inderlig, sentimental Sympathi. Blødere end Rousseau og uden dennes Pathos er han dog et Udtryk for den samme Tidens Trang. Hans Rejser gav ham rigeligt Stof til malende Naturskildring. 1778 udkom »Voyage à Isle de France, à Isle de Bourbon« etc., 1784 hans Hovedværk »Études de la nature«, hvis 4de Bind indeholder den berømte Novelle »Paul et Virginie«, en klassisk Type for Tidens idylliske Ideal og sentimentale Melancholi. 1790 kom Fortællingerne »La chaumière indienne« og »Le café de Surate«. Ludvig XVI gjorde S.-P. til Intendant ved Jardin des plantes. Paa

Grund af sine »Voeux d'un solitaire« vandt han Revolutionens Parti for sig. 1794 blev han Professor i Moral ved École normale, 1795 Medlem af Instituttet. Napoleon I understøttede ham, og Kong Joseph Napoleon gav ham en betydelig Pension. S.-P. døde 21 Jan. 1814 paa et Gods, han ejede. Efter hans Død udgav hans Enke »Harmonies de la nature«; Aimé Martin skrev hans Biographi og udgav hans Memoirer og Brevveksling.

Saint-Pierre, Charles Ir. C., Abbé de [s. o.], fransk politisk Forfatter, f. 1658 af en gammel normannisk Adelsslægt, uddannedes i en Jesuitskole og drev omfattende Studier. 1695 optoges han i det franske Akademi, blev 1702 Almissenddeler hos Hertuginden af Orléans og fulgte 1712 Cardinal Polignac til Congressen i Utrecht. S.-P. skrev 1713—17 sit Hovedværk »Projet de paix perpétuelle« (3 Bd.) og gjorde 1718 i sin »Discours sur la polysynodie« et Udkast til en Forfatning for Frankrig, men blev som Følge af sin skarpe Dom over Ludvig XIV.s Styrelse udstødt af Akademiet. 1724—31 var han Sjælen i et Selskab til Drøftelse af Samfundsspørgsmaal og udgav en Række Skrifter om Indskrænkning af Dueller og af Processer, om bedre Skattevæsen, om Udbringer i Fattig- og Skolevæsen m. m. Hans samlede Værker udkom 1738—41 i 18 Bd. D. 1743.

Saint-Pierre-les-Calais [sæng piæhr læ kalä], Stad i det franske Dep. Pas de Calais, tæt s. for Calais. 30,000 I. Storartet Industri i Tyl, Maskiner, Jærnstøbegods og Sæbesoder.

Saint-Priest, Alexis, Greve af [sæng pri], f. 1805, levede i sin Ungdom i Odessa, hvor hans Fader, en fransk Emigrant, da var Gouverneur, men kom 1822 tilbage til Frankrig. Fra 1830 var S.-P. efterhaanden fransk Afsending i Brasilien, Portugal og Danmark (1838—44) og blev 1841 Pair; paa en Rejse i Rusland døde han 1851. Han har skrevet »Hist. de la royauté« (2 Bd., 1842), »Hist. de la chute des Jésuites« (1844) og »Hist. de la conquête de Naples par Charles d'Anjou« (4 Bd., 1847—48).

Saint-Privat [sæng privä], Landsby 2 M. n. v. for Metz. Franskmændene opkalde Slaget 18 Aug. 1870 efter S.-P., medens Tyskerne opkalde det efter Gravelotte (s. d. A.).

Saint-Saëns, Charles Camille [sæng saäng ell. sæng], udmærket Pianist, Organist og genial Componist, f. 2 Oct. 1835 i Paris, Elev af Conservatoriet, blev 1858 Organist ved Madeleine-Kirken, men har i de senere Aar levet uden nogen offentlig Stilling, sysselsat med Composition og Concertrejser, paa hvilke han har spillet og dirigeret sine egne Sager. De symphoniske Digtninger »Phaëton«, »Le rouet d'Omphale«, »La jeunesse d'Hercule« og allermest »Danse macabre« gjorde hurtig S.-S. bekjendt, og dog er de klassiske Formers Dyrkelse om ogsaa med moderne Midler til Hjælp egentlig Tyngdepunktet i hans Compositionsvirksomhed. Herom vidne 4 Symphonier, »Suite algérienne«, 4 Claverconcerter, Violin-, Violoncelconcerter, Kvartetter, Trioer og Sonater for Claver med Strygeinstrumenter, Claver- og Orgelsager, to Messer, et Juleoratorium, den bibelske Opera »Le déluge«, et Requiem, Motetter m. m. Af hans fem Operaer have »Samson et Dalila« og »Henri VIII« (1883) gjort mest Lykke.

Saint-Simon, L. de Rouvroy, Hertug af [sæng simöng], f. 16 Jan. 1675, tjente i sin Ungdom i Hæren (indt. 1702) og levede siden i stadige Intriguer ved Ludvig XIV.s Hof, dog uden synderlig Indflydelse; men ved sin Forbindelse med Hertugen af Orléans blev han 1715 Medlem af Regentskabsraadet. 1721 sendtes han til Madrid for at underhandle om Ludvig XV.s Giftermaal, men forlod Hoffet 1723. D. 2 Marts 1755. Hans »Mémoires« (13 Bd., 1856—63; ny Udg. siden 1879) ere en Hovedkilde til Tidens Historie og et af de mærkeligste Værker i den franske Literatur; de holdtes længe hemmelige efter Regeringens Paalæg, udkom først 1766 forkortede og 1829—30 fuldstændige. »Écrits inédits« (6 Bd.) udgaves 1880—83. — Claude Henri St.-S., f. 17 Oct. 1760 i Paris, deltog 1777—81 med Hæder i den nordamerikanske Frihedskrig, lagde siden store Planer om at gjennemskære Mexico med en Skibsfartskanal, forbinde Madrid med Havet osv. Under Revolutionen holdt han sig stille, men blev dog som Adelsmand under Rædselsperioden holdt i Fængsel i 11 Maaneder; han spekulerede siden i Assignater og Nationalgodser og vandt en stor Formue, men satte den igjen over Styr ved Ødselhed og kom i den yderste Nød. Under Restaurationen blev han bekjendt ved et politisk Flyveskrift, »Réorganisation de la société européenne« (1814), hvori han tilraaber en nøjere Sammenslutning af Europas Stater med et fælles Parlament til at paakjende Stridigheder imellem Folkeslagene. Senere udhævede han i »La Parabole« (1819) Betydningen af Folkets store Masse i Modsætning til de fornemme, rige og dannede, blev derfor tiltalt, men frikjendt og udgav under Navnet »Industrie« (1817—18) 4 Bind politiske, moralske og philosophiske Discussioner, til Dels under Medvirkning af sine Disciple Aug. Thierry og Aug. Comte, samt to periodiske Skrifter »Le Politique« og »L'Organisateur« (1819—20) og til sidst sine tre Hovedskrifter »Système industriel« (1821), »Catéchisme des industriels« (1824) og »Nouveau christianisme« (1825). I de to førstnævnte udviklede han nærmere sin Tanke om Industriens og derfor ogsaa Arbejdernes Betydning for de menneskelige Samfund; saa længe Arbejderne undertrykkes, kan Civilisationen ikke naa sit Højdepunkt. I det sidste paastaar han, at Christendommen ikke har naaet sin rette Udvikling, fordi den er bleven standset ved de dogmatiske Spørgsmaal i Stedet for at udjævne Kløften imellem Kjød og Aand og samle alle Samfundets Kræfter til at fremme den talrigste og den fattigste Klasses aandelige og timelige Velvære. I et Anfald af Mismod havde han 1823 villet skyde sig selv, men mistede derved kun et Øje; 19 Maj 1825 døde han omgiven af sine Disciple, i den faste Tro, at hans Lære og hans Parti vilde have en stor Fremtid. Hans Disciple udviklede de uklare og ubestemte Antydninger i hans Lære til et afsluttet System, Saint-Simonismen. Det var

fornemmelig Bazard, der udførte denne Opgave, og ved sin gløbende, driftige Veltalenhed vandt han en Mængde Disciple, deriblandt en Del af Frankrigs senere betydelige Mænd, som Republikens Undervisningsminister Carnot, Michel Chevalier, Barrault, Duveyrier, Félicien David, Péreire o. fl. Bazards Forelæsninger bleve udgivne under Titel »Exposition de la doctrine de St. Simon«. Til Grund for Verdens udviklingen ligge efter denne to Kræfter: Antagonismens eller Individualitetens og Enhedens eller Associationens. Naar det sidste Princip hersker, er den organiske Tidsalder til Stede og Livet gjennemtrænges af en alt omfattende Tanke; hersker det første Princip, tilintetgjør Individualismen Dogmet og gjennemtrænger alle Grene af Tilværelsen. Vi ere nu i den kritiske Tid, og Verden tragter efter en ny Form. Den Messias, som skal befri den, er St. Simon, der har rettet sit Blik paa Industrien, som er Kjærnen i Samfundet. Her hersker netop den største Antagonisme, Mindretallet kuer Flertallet. Aarsagen hertil ligger i Besiddelsesforholdene, som maa omdannes saaledes, at Tilfældigheden kommer til at forsvinde. Derfor skal Arveretten ophæves, og Staten skal fordele, hvad der hjemfalder til den, efter Principet: „Enhver faar i Forhold til sin Dygtighed, enhver Dygtighed i Forhold til sit Arbejde“. Formuefordelingen skal udføres ved Hjælp af et over hele Landet forgrenet Banksystem. Uddannelsen af den religiøse Side af Systemet overtog Enfantin (s. d. A.). Alt existerer i Følge hans Lære i og ved Gud, følgelig er ogsaa Driften til Nydelse eller Kjødets Lyst guddommelig; ved at paastaa det modsatte er man kommen til Modsætningen mellem Kjød og Aand, men denne Antagonisme skal forsvinde i Harmonien, der skal ophæve saa vel denne Modsætning som Modsætningen mellem Verdsligt og Gejstligt. Harmonien repræsenteres i en Ypperstepræst, en Fader, som staar i Spidsen for den theokratisk-industrielle Familie, der deles i Klasser, nemlig de lærdes og de industrielles. Efter Julirevolutionen vandt St.-S. betydelig Udbredelse og Indflydelse; den fik sit eget Organ, »Globe, journal de la doctrine de St. Simon«. Der blev rettet forskjellige Anklager mod St.-S., som allerede havde constitueret sig; dog var det ikke den retlige Forfølgning, men derimod indre Splid, som opløste Samfundet. Enfantin kom gjennem sin Theori om Kjødets Emancipation ikke blot til Kvindens Emancipation, men til Ophævelse af Ægteskabet og til Kvindefællesskab. Bazard udtraadte nu og døde af Sorg, medens Enfantin gik videre og videre; han vilde ved Siden af Ypperstepræsten stille en Kvinde, Aabenbaringskvinden, som skulde have en mægtig mystisk Indflydelse. De dygtigere og alvorlige Mænd trak sig efterhaanden tilbage; Politiet skred ind. Til sidst flyttede Enfantin til Ménilmontant ved Paris med 42 Trofaste, blandt hvilke den senere saa bekjendte Nationaløkonom Michel Chevalier, men Regeringen anvendte nu Associationsloven mod dem; de bleve stillede for Assiserne, Dommen gik dem imod og Familien opløstes.

Saint-Vallier, Charles R., Greve af [sæng vallië], fransk Diplomat, f. 1833, indtraadte 1852 i den diplomatiske Tjeneste og blev 1860 Legationssecretær i Constantinopel. 1868 blev han Assending i Stuttgart og advarede herfra forgjæves sin Regering mod at stole paa sydtysk Hjælp i Tilfælde af Krig med Preussen. 1872 blev han Generalcommissær ved de tyske Tropper, der stod i Frankrig, og førte med Dygtighed Forhandlingerne om de Udbetalinger, hvorved deres Bortgang udvirkedes; men da han havde sluttet sig til det republikanske Parti, fik han først 1878 ny Ansættelse, som Assending i Berlin, og deltog s. A. i Congressen her. Da Gambetta i Nov. 1881 blev Førsteminister, trak S.-V. sig tilbage. Siden 1876 var han Senator. D. 4 Febr. 1886.

Saint Vincent [sænt vinnsent], en engelsk Ø i Vestindien, hører til Øerne for Vinden. Den ligger under 13° 20′ n. Br., er bjærgfuld, indtil 4,000 F. høj; 7 □ M. med 43,000 J. (1885). Der frembringes Sukker, Kaffe, Cacao og Bomuld.

Saint Vincent, Jarl [s. o.], s. Jervis.

Sainte-Aulaire, L. C. de Beaupoil, Greve af [sængt aalæhr], fransk Historieskriver, f. 1778, blev 1809 Kammerherre og 1818 Præfect, var Deputeret 1815 samt 1818—28. 1827 blev han gjenvalgt og var Kammerets Næstformand, indtil han 1829 arvede Pairsværdigheden. Han sluttede sig strax til Julikongedømmet og blev Assending i Rom, Wien (1833—40) og London (1841—48). D. 1854. Foruden Oversættelser af Goethes „Faust“ og Lessings „Emilie Galotti“ har han skrevet »Histoire du Fronde« (3 Bd., 1827).

Sainte-Beuve, Charles Augustin [sængt bøhv], fransk Digter og berømt Kritiker, f. 23 Dec. 1804 i Boulogne-sur-Mer. Hans Moder, en Englænderinde, opdrog ham i stræng Orthodoxi og Kjærlighed til den begyndende engelske romantiske Lyrik. 14 Aar gl. kom han i Skole i Paris, og efter at have glimret som Stilist i sine Skoleopgaver begyndte han 1822 at studere Medicin, men skrev samtidig Artikler i »Globe« og læste med Iver Encyklopædisterne. Da V. Hugos »Odes et ballades« udkom, blev S.-B. stærkt grebet af dem og skrev en Kritik, der røber stor Begejstring, men ogsaa Syn for Hugos saarbare Sider. Denne optog ham i sin Kreds, og S.-B. blev Medlem af de unge Romantikeres (Brødrene Deschamps, Th. Gautier, A. de Vigny, A. de Musset osv.) Literaturselskab »Le Cénacle« og fik Adgang til Mad. Récamiers Salon, hvor Chateaubriand var den beundrede. I hans i denne Periode udkomne Digtninger (»Vie, poésies et pensées de Joseph Delorme«, 1829, »Consolations 1830«) anslaas Strænge, der minde om den engelske Søskole. Hans Roman »Volupté« (1834) er en Samling fine og dybe psychologiske Studier, der varsle hans Overgang til en udelukkende kritisk Virksomhed. 1828 havde han allerede i »Tableau historique et critique de la poésie franç. et du théâtre franç. au 16me siècle« hævdet det 16de Aarh.s Originalitet imod Troen paa det 17de Aarh. som det ene saliggjørende Mønster for fransk Poesi. 1837 holdt han Forelæsninger i Lausanne om Jansen-

ikmens Arnested Port-Royal, hvis vidtløftige Historie han udarbejdede 1840—60 med mesterlig tegnede Portræter fra den Tid. Det literærhistoriske eller culturhistoriske Portræt er S.-B.s Hovedstyrke. Med paa én Gang skarpt og humant-overlegent Syn trænger han ind i den producerende Personlighed, forsømmer ingenlunde det tilsyneladende smaa og ubetydelige og søger ud af Individualiteten at forstaa Værket. Hans Fremstilling er aandfuld og elegant. Efterhaanden fjærnede han sig fra den romantiske Æsthetik og indtog et ganske upartisk, til alle Sider rolig afvejende Standpunkt. 1840 var S.-B. bleven Conservator ved Biblioth. Mazarin, 1845 optoges han i Akademiet, fra 1848 skrev han i Mandagsnummeret af »Constitutionnel« en Række Kritiker, der 1851—62 udkom under Navn af »Causeries du lundi«, der tillige med hans »Portraits littéraires et contemporains« (1852) er den bedste Kilde til at skaffe sig Syn paa den samtidige franske Literatur, men de ere kun ret tilgængelige for fintdannede Læsere, hvorfor S.-B. ogsaa er bleven haanet enten af saa modsatte Naturer som Balzac eller af literære Plebejere som Mirecourt o. fl. Efter Statscoupet 1851 gik S.-B. over til Moniteuren, hvor han skrev de under Navn af »Nouveaux lundis« samlede Artikler (1863—67). Paa Grund af sin Tilslutning til Kejserdømmet blev han som Professor i latinsk Literatur ved Collège de France udpeben af Studenterne og tog sin Afsked, men han gjenvandt deres Yndest, da han, efter at være bleven udnævnt til Senator 1865, optraadte som Tænkefrihedens Ridder i Senatet mod den klerikale Forfølgelse af E. Renan. Han døde efter en haard Sygdom 15 Oct. 1869. Den bedste Biographi af S.-B. er af d'Haussonville: »S.-B., sa vie et ses œuvres« (1875).

Sainte-Claire [sængt klæhr], s. Deville.

Saintes [sængt], Stad i det franske Dep. Nedre-Charente ved Floden Charentes venstre Bred, 8 M. s. f. ø. for La Rochelle, med 12,000 I., livlig Industri og Handel. Rester af en romersk Triumphbue og flere andre Oldtidsminder. Statue for Palissy.

Saintine, Xavier [sængtihn], egtl. Boniface, fransk Digter, f. 1798 i Paris, vandt 1817 Akademiets Pris for et Læredigt i gammeldags Maner, samlede 1823 sine Digte under Navn af »Poèmes, odes, épitres«, der ere tørre, correcte, uden lyrisk Flugt; heller ikke have hans Lystspil og Vaudeviller stort Værd, hvorimod han i Romanen og Fortællingen trods den fremtrædende moraliserende Tendens viser Evne til Charaktertegning og fortæller nydeligt. Højst i saa Henseende staar den af Akademiet kronede »Picciola« (1836); af hans mange andre fortællende Arbejder kommer intet det nær. Hans sidste Bog er »La seconde vie, rêves et rêveries« (1864). D. 1865.

Saintonge [sængtöngsch], en af Frankrigs gamle Provinser, udgjør nu den sydlige Del af Dep. Nedre-Charente.

Sais, berømt Stad i det gamle Ægypten, af hvilken der endnu findes Ruiner under Navnet Sa-el-Hager ved den rosettiske Nilarm. Stedets Localguddom var Neith, hvis tilstøbede Billede var opstillet i et pragtfuldt Tempel. Fra S. stammede de tre saïtiske Kongedynastier (Manethos 24de, 26de og 28de).

Saisan, en Indsø i Asien i den sydøstlige Del af det russiske District Semipalatinsk paa Grænsen af Dsungariet, 77 □ M., med lave, sumpede Bredder, gjennemstrømmet af Floden Irtysch. Meget fiskerig.

Saison, fr. [sæsŏng], egtl. Aarstid, betegner sædvanl. den aarlige Periode for Sommer- ell. Vinterfornøjelser i større Stæder, som Badesaison, Theatersaison osv.

Sakaria, Oldtidens Sangarius, en Flod i Lilleasien, falder efter et meget bugtet Løb ud i det sorte Hav, 20 M. ø. for Constantinopel.

Saker er det Navn, hvorunder Skyther og Massageter (s. d. A.) forekomme i de oldpersiske Indskrifter; de herskede i det 1ste Aarh. f. Chr. i det østlige Persien og nordlige Indien. Vikramaditya siges at have sejret over dem i Indien 57 f. Chr., hvormed Çaka-Tidsregningen begynder. S. have efterladt deres Navn i Landskabet Sakastane, nu Sedjestan, i det sydvestlige Afghanistan.

Saki, japanesisk Brændevin, tilberedt af Ris.

Sakkara, ægyptisk Landsby ved Grænsen af den libyske Ørken, i Nærheden af Ruinerne af Memphis, den største af de forskjellige Nekropoler (Dødningestæder), der strække sig langs med Nildalen fra Abu-Roasch til Dahschur. I Omegnen opdagede Mariette Apisgravene; her findes Pyramider fra 5te og 6te Dynasti, mærkelige ved, at de ere forsynede med hieroglyphiske Indskrifter; end videre de smukke Grave for Ti og Ptah-hotep fra samme Tid.

Sakke, blive tilbage, gaa tilbage.

Sakuntala, Kvindeskikkelse i den indiske Digtning, mest bekjendt som Hovedperson i et Drama af Kalidasa, s. d. A. og Sanskrit.

Sal, lat. Navn paa Salt. Ved flere Salte benyttes endnu jævnlig det for øvrigt forældede lat. Navn, som havde Hensyn til en bestemt Egenskab eller Fremstillingsmaade. Saaledes betyder S. acetosellæ Syresalt; S. alcali volatile siccum kulsurt Ammon; S. alcali minerale og vegetabile kulsurt Natron og kulsurt Kali; S. amarum ell. catharticum svovlsur Magnesia; S. cornu cervi kulsurt Ammon; S. auri philosophicum surt svovlsurt Kali; S. de duobus ell. S. duplicatus neutralt svovlsurt Kali; S. digest. Sylvii ell. S. febrifug. Sylvii Chlorkalium; S. microcosmicum phosphorsurt Natronammoniak; S. sedat. Bombergii Borsyre; S. succini Ravsyre; S. tartari kulsurt Kali; S. armeniæ Salmiak; S. essentiale tartari Vinsyre.

Sala, Bjærgstad i Sverige, Vestmanlands Län, ved Sammenløbet af de to Aaer, som danne Sagaaen. 5,239 I. (1887); Jærnbaneforbindelse med de omliggende Bjærgværksdistricter samt med Statsbanerne. Bankkontor. Staden, der er anlagt 1624, har sin Oprindelse fra den ½ M. s. v. derfor beliggende S. ell. Salbergs Grube, Sveriges saa godt som eneste Sølvgrube, bearbejdet fra Beg. af det 16de Aarh. Gruben indeholder en Mængde Schachter, hvoraf dog kun nogle faa bearbejdes. Sølvtilvirkningen, som i den første Tid skal

have været meget betydelig, udgjorde 1881—85 i Gjennemsnit aarlig c. 1,060 Kilogr.; 1886 vandtes c. 2,515 Kilogr. rent Sølv, c. 85,000 Kilogr. Bly og c. 11,800 Kilogr. Sølverglød.

Sala, George Augustus Henry [sālæ], engelsk Journalist og Forfatter, f. i London 1828 af en italiensk Fader og en vestindisk Moder, skulde oprindelig have været Kunstner, men opgav denne Løbebane for Literaturen. Han leverede Bidrag til »Household Words« og grundlagde »Temple Bar Magazine«, hvortil han skrev to af sine Fortællinger: »The Seven Sons of Mammon« og »Captain Dangerous«. Han var 1863 i Amerika som Correspondent for »Daily Telegraph«, var Krigscorrespondent for samme Blad i Frankrig 1870 og overværede den italienske Hærs Indmarche i Rom efter Kejserdømmets Fald, rejste 1875 til Spanien og 1876 til Rusland, ligeledes som Correspondent til »Daily Telegraph«, for hvilket han for Tiden er Redacteur. Han har skrevet en Mængde journalistiske og novellistiske Sager, blandt hvilke, foruden de alt nævnte, kunne mærkes: »Twice Round the Clock« (1859) og »Quite Alone« (1864).

Saladēros, sp., af salár, salte, kaldes de store sydamerikanske Slagterier, hvor Kjødet nedsaltes; ogsaa de derfra kommende Huder.

Saladin, egtl. Jussuf Salah ed-din (d. v. s. Troens Frelse), Sultan i Ægypten og Syrien 1174—93, f. 1137, var Søn af en kurdisk Høvding Ejub og fulgte 1163 med sin Farbroder, da denne sendtes til Ægypten af Sultan Nureddin i Damask for at gjenindsætte en fordreven Vezir. S. gjorde sig 1169 til Herre i Ægypten (omstyrtede Fatimidernes Kalifat 1171 og forfulgte Schiiterne) og efter Nureddins Død 1174 desuden i Syrien, erklærede sig for selvstændig Hersker (Sultan) og underkastede sig 1188 desuden Mesopotamien. Han vendte sig nu imod det christne Kongerige i Palæstina, slog og fangede Kong Guido paa Sletten ved Tiberias 5 Juli 1187, indtog Acre, Askalon o. fl. Stæder, samt nødte Jerusalem til at overgive sig 3 Oct. s. A. Dette fremkaldte det tredje store Korstog 1189—90. Efter to Aars haarde Kampe sluttedes i Sept. 1192 en Fred mellem S. og Richard Løvehjærte, hvorefter S. beholdt Palæstina paa Kyststrækningen nær, men tillod de christne fri Ret til at valfarte til Jerusalem og de hellige Stæder. Et halvt Aar efter døde S. 3 Marts 1193 i Damaskus, og hans store Rige deltes mellem hans Sønner. S. var Stamfader til Ejubidernes Hus. Han staar som et Mønster blandt Østerlands Herskere, tapper og højsindet, from og ivrig i sin Tro, tarvelig og kysk, streng og retfærdig, mild mod de overvundne og i høj Grad gavmild.

Salādo, 1) Flod i den spanske Prov. Andalusien, der falder i Guadalquivir, bekjendt af et Slag 30 Oct. 1340, hvor Kongerne Alfons IV af Portugal og Alfons XI af Castilien sejrede over Kongerne af Granada og Marokko. — 2) Flod i Argentina i Sydamerika, falder fra højre Side i Parana.

Salamānca, 1) Stad i den spanske Prov. Leon ved Floden Tormes, over hvilken der her er en gammel romersk Bro paa 27 Buer, 21 M. s. for Leon. 18,000 J. Bispesæde, berømt Universitet, stiftet i det 13de Aarh., seværdig Kathedralkirke og mange andre mærkelige Bygninger. 21 Juli 1812 sejrede Englænderne under Wellington her over Franskmændene under Marmont. — 2) Stad i Republiken Mexico i Amerika, 30 M. n. v. for Mexico, med 24,000 J. Prægtig Augustinerkirke. Staden ligger næsten 6,000 F. over Havet.

Salamānder ell. Øglepadde, Benævn. paa de Halepadder, der som fuldt udviklede hverken have Spor til Gjæller eller Gjællespalter, og hvis Øjne ere forsynede med Øjenlaag. De to hos os forekommende Arter ere saakaldte **Vandsalamandere** (Triton), med sammentrykt Hale, som hos Hannen er forsynet med en høj, takket Hudkam, der fortsætter sig langs hen ad Ryggen; uden for Forplantningstiden forsvinder den, og hos Hunnen mangler den altid. Den store S. (T. cristatus) er blaasort, vortet, med rødgul, sortplettet Bug; den bliver 5—6 Tomm. lang; den lille S. (T. punctatus) er glat, Hannen graalig med store, sorte Pletter, Hunnen gulbrun med fine Prikker ordnede i Striber, begge med lignende Bugfarve som den større Art; den bliver kun 4 Tomm. lang. Begge træffes tidlig om Foraaret i Damme med lav, græsbevoxet Bund, hvor de forplante sig ved Æg, der lægges paa et Blad, som de med Bagbenene folde sammen om det slimede Æg, og hvor Ungerne udklækkes og gjennemgaa deres Forvandling. I Mellem- og Sydeuropa findes den store, sorte, gulplettede, levende Unger fødende **Landsalamander** (Salamandra maculosa), som dog gaar i Vandet for at parre sig og føde sine Unger, der da leve en Tid som Larver i Vandet, og den mindre, sorte **Alpesalamander** (S. atra), som kun føder ēn eller to Unger, hvis hele Forvandling gjennemgaas i Moders Liv. I Nordamerika leve talrige andre S.-Arter. — S. betyder ogsaa Middelalderens fabelagtige Ildaander (s. **Elementaraander**). I det tyske Studentersprog er „**S. reiben**“ (Exercitium Salamandri) Betegnelse for en Ceremoni ved Goldene, som skriver sig fra Heidelberg og bestaar i, at Glassene paa Commando gnides i en Kreds omkring paa Bordet og derpaa tømmes, hvorefter der trommes med dem paa Bordet, indtil de med ēt Slag sættes.

Salāme, it., saltet Kjød, Spegepølse.

Salāmis, en græsk Ø, ½ □ M. stor, ved et smalt Stræde skilt fra Attika. I den heroiske Tid skal Øen have udgjort en særegen Stat under Telamons Herredømme; den kom paa Solons Tid under Athen og mistede fra den Tid sin Magt og Velstand; Hovedstaden af s. N., der laa paa Sydsiden af Øen, blev ødelagt af Athenienserne i de makedoniske Krige. Nu kaldes Øen Kolnri efter den eneste paa den liggende Landsby. I Strædet, som skiller S. fra Attika, sejrede Grækerne 480 f. Chr. over Perserne. — S. hed ogsaa en Stad paa Østsiden af Cypern, hvor Grækernes Flaade sejrede under Kimons Anførsel over Perserne 449 f. Chr.

Salāmvria, s. **Peneos**.

Salangān (Collocallia esculenta og nidifica) kaldes de Mursvaler, som bygge de saakaldte

„hisselige Svalereder", der bestaa af en brusklignende Substans, som dannes ved Størkning og Indtørring af Fuglens géléeagtige Spyt og ere fæstede med den ene Side til stejle Strandklipper og Væggene af dybe Klippehuler paa Sundaøerne, hvor det er forbundet med ikke ringe Fare at samle dem. Disse Reder udgjøre, kogte i Suppe, en især i China yndet Føde, hvilken der tillægges styrkende Egenskaber. S. have ikke, som de ægte Mursvaler (s. d. A.), en gaffeldannet Hale, og deres Bagtaa vender bagtil, ikke fortil eller til Siden som hos hine.

Salankamen, rettere Slānkamen, Flække i Ungarn ved Donaus højre Bred, 4 M. ø. s. ø. for Peterwardein, historisk mærkelig af Tyrkernes Nederlag i et Slag mod Østerrigerne 1691.

Salat (Lactuca sativa), en enaarig Køkkenurt af de kurvblomstredes Familie, Salatgruppen, har lysegrønne, siddende, høvlformet-sigede Blade og smaa, cylindriske, til en halvskjærmformet Top samlede Kurve; Skalfrugterne ere ru og bære en snehvid Fnok paa et forlænget Næb. S. dyrkes for Bladenes Skyld næsten over hele Jorden, hvor Klimaet tillader det, i en Mængde Varieteter; man kjender ikke dens oprindelige Hjem, da den er bleven dyrket fra de ældste Tider, men muligvis er den opstaaet ved Dyrkning af den ogsaa i Danmark vildtvoxende L. scariola, der har mørkere og stærkt tornede Blade. Alle Arter af S. indeholde en hvid, bitter Mælkesaft, der navnlig hos den sidstnævnte Art viser narkotisk-giftige Egenskaber; den bruges i indtørret, fortykket Tilstand (Lactucarium) i Medicinen. — Gartnerne skjelne imellem 1) Hovedsalat, hvortil høre alle de Sorter, der lukke deres Blade sammen til større eller mindre, løsere eller fastere Hoveder; 2) Bindsalat ell. Sommerendivie (s. Cichorie), der ikke lukker sine Blade sammen til et Hoved, men holder dem staaende som en Rosette, hvorfor man binder dem sammen, hvorved de inderste Blade bleges og blive sprøde; 3) Snitsalat, Laktuk, hvoraf man benytter de unge Blade om Foraaret og Forsommeren. S. trives kun i let, nygødet Jord.

Saldanha-Oliveira, João Carlos, Hertug af [bănja], portugisisk General og Statsmand, f. 17 Nov. 1791, Dattersøn af Pombal, traadte meget tidlig ind i Hæren og udmærkede sig i Krigen imod Frankrig, saa at han allerede 1814 efter Kampen ved Toulouse blev Brigadegeneral og sendtes til Wienercongressen. Derfra gik S. til Brasilien, kæmpede mod Opstanden i Uruguay og blev Gouverneur i Provinsen Rio Grande do Sul. Han erklærede sig 1820 strax for den frie Forfatning, men vilde ikke tjene under Dom Pedro og vendte 1822 tilbage til Portugal. Her blev han i Jan. 1825 Udenrigsminister, var med at udvirke Donna Isabellas Regentskab og var siden Krigsminister indtil Juni 1827. Efter forgjæves Forsøg paa at forsvare den frie Forfatning imod Dom Miguels Reaction, flygtede S. til England og Frankrig; han sluttede sig 1833 til Dom Pedro og blev Chef i Oporto, som han forsvarede med stor Kraft. N. A. ledede han fra Lissabon Kampen imod Dom Miguel og tvang ham til at forlade Portugal. Til Løn blev S. Marschal og Marquis (tidligere var han Greve af Porto Santo), samt i Maj—Nov. 1835 Førsteminister. Da de radicale i Sept. 1836 havde tiltvunget sig Forfatningen af 1822, gjorde S. i Juli 1837 Opstand til Bedste for Chartet af 1826, men blev slaaet og maatte gaa i Landflygtighed. Først 1846, da en Opstand nær havde styrtet Kongedømmet tillige med den reactionære Minister Costa Cabral, kom S. tilbage og blev paa ny Førsteminister, samt Hertug. Han holdt sig nu ved Roret indtil i Juli 1849; han vilde ikke modtage Costa Cabrals Tilbud om Forbund, men styrtede ham i Maj 1851 ved en Soldateropstand. S. havde nu Magten lige til Juni 1856 og styrede med stor Egenraadighed, men løste samtidig en Mængde omtvistede Spørgsmaal ved Decreter, som Kamrene siden stadfæstede. Efter den Tid optraadte han gjentagne Gange som Fører for Oppositionen i Pairskammeret, var 1863—69 med nogen Afbrydelse Afsending i Rom og gjorde i Maj 1870 endnu en Gang Opstand, idet han med nogle Soldater trængte ind i det kongel. Slot og tvang Kongen til at udnævne ham til Førsteminister. Dog varede hans Styrelse kun til Aug. s. A. I Febr. 1871 blev han Afsending i London. D. 21 Nov. 1876.

Saldo, it., Rest, Beholdning. I Handelssproget er S. den Forskjel, som en Conto (Regning) viser ved Optælling af dens Debet- og Creditside. S. tilføjes da paa den Side af Contoen, der er mindst, saaledes at begge Sider vise samme Sum, og Contoen siges saa at være **saldéret**. — En Regnings Afgjørelse fra Skyldnerens Side, derved at han betaler den, kaldes ogsaa at saldere den.

Sāle, befæstet Stad i Marokko ved Atlanterhavet, 32 M. s. s. v. for Tanger med 5,000 J., var tidligere Hovedsædet for det marokkanske Sørøveri.

Saleb [lĕpp]. **Ostindisk S.** er den pulveriserede underjordiske Knold af forskjellige Gjøgeurtarter, O. Morio, militaris, mascula o. fl., der komme til os fra Tyskland. Pulveret er graaligt, bestaar navnlig af Planteslim, Bassorin og Stivelse, bulner ud i koldt Vand og forandres ved Tilsætning af kogende Vand til en tyk Slim, der bruges som Lægemiddel. Oftere benyttes imidlertid **Vestindisk S.**, Arrow-Root, et hvidt Pulver, der faas af Rodstokken af Maranta arundinacea, en Plante af Krydderurternes Familie, der voxer i Vestindien og dyrkes i Ostindien. Den bestaar kun af Stivelse og danner derfor med kogende Vand en klar Slim; den forfalskes med Hvede- og Kartoffelstivelse, ligesom der ofte under Navn af Arrow-Root forekommer i Handelen forskjellige andre Planters Stivelse, der dog med Undtagelse af Stivelseskornenes Form ikke er forskjellig fra denne.

Sālem, 1) en gammel Stad i Palæstina, hvoraf Jerusalem skal være opstaaet, og hvor Melchisedek nævnes som Konge i 1 Moseb. XIV. 18. Efter den er en Mængde nye Byer opkaldte, især i Nordamerika. — 2) Stad i Staten Massachusetts i Nordamerika ved Atlanterhavet, 2 M. n. ø. for Boston. 28,000 J. Betydelig Industri, god Havn, Fiskeri og omfattende Handel. — 3) Hovedstad i Staten

Oregon ved Floden Willamette, 520 M. v. n. v. for Washington, er en ny anlagt Stad med c. 3,000 J. — 4) Stad i Præsidentskabet Madras i Forindien, 38 M. s. v. for Madras, med 50,000 J. og Bomuldsvæveri.

Salēmi, Stad paa Sicilien, 8 M. s. v. for Palermo, med 15,000 J. og betydelig Avl af Vin og Olje.

Salep, s. Saleb.

Salērno, Stad i Syditalien ved Salernobugten, 6 M. ø. s. ø. for Napoli. 31,000 J. Ærkebispesæde med ældgammel Kathedralkirke, hvori Pave Gregor VII.s Grav. Bomuldsindustri. Det 1150 stiftede og 1817 ophævede Universitet var i Middelalderen en af Europas berømteste og stærkest besøgte Lægeskoler.

Sales, Frants, Greve af [sahl], katholsk Mystiker og Kirkehelgen, f. 21 Aug. 1567 paa Slottet S. ved Annecy, d. 1622 i Lyon, studerede imod sin Faders Vilje Theologi under jesuitiske Lærere, blev viet til Præst 1591 og blev 1602 Biskop i Genf, med Residens i Annecy. I Forening med Fru Chantal stiftede han Maria Hjemsøgelses eller Salesianerindernes Orden for Enker og svagelige Kvinder til Sygepleje og Børneopdragelse. S. er den ædleste og inderligste Mystiker i den katholske Kirke efter Reformationen; men naar det gjaldt om at føre Protestanter tilbage til Romerkirken, skyede han intet Middel. Hans „Philothea", som indeholder Anvisning for Lægfolk til at føre et andægtigt Liv, er det mest udbredte Opbyggelsesskrift i den katholske Kirke næst efter Thomas a Kempis's „Om Christi Efterfølgelse". 1665 blev han kanoniseret.

Sālfi, Francesco, ital. Literat, f. 1759 i Calabrien, debuterede 1793 med et Værk om de calabresiske Jordskjælv og deres Indflydelse paa Menneskene, maatte paa Grund af Liberalisme flygte fra Napoli, fik under det franske Herredømme flere Professorater, men drog efter Kongeriget Italiens Opløsning til Paris og døde af Cholera i Passy 1832. Størst Fortjeneste har han af Fortsættelsen af Ginguenés »Histoire littéraire de l'Italie« (11—14 Bd.); desuden udgav han en kortfattet italiensk Literaturhistorie samt »Saggio storico-critico sulla commedia italiana« (1829). Som Digter er han uden Betydning.

Salførd [saahlførd], i administrativ Henseende en egen Stad i Lancaster-Shire i England ved Floden Irwell, lige over for Manchester, med 176,000 J. (1881), anses almindelig som Forstad til Manchester, i hvis betydelige Bomuldsindustri den har en væsentlig Del.

Salicin (af lat. salix, Pil), et Glykosid (s. d. A.), som findes i Barken og Bladene af de fleste Arter Pil, af nogle Arter Poppel, ogsaa i Bævergejl. Det vindes af Pilebark og danner farveløse Krystaller af en intensiv bitter Smag, som ere tungt opløselige i koldt, let i kogende Vand og med concentreret Svovlsyre give en dyb purpurrød Farve. Ved Indvirkning af Emulsin (s. Glykosid) spaltes S. til Saligenin, $C_7H_6(OH)_2$, et ligeledes krystallinsk Stof, som er Salicylsyrens Alkohol, og Sukker. Det samme sker ved Kogning med fortyndede Syrer; dog sønderdeles Saligeninet herved let til sit Anhydrid, Saliretin, C_7H_6O.

Salicionāl, en Fløjtestemme af Metal i Orgelet, der i Klang ligner Gamben, men er tyndere.

Salicōr, en højst uren raa Soda, som tidligere vandtes af Asken af Salicornia herbacea, især ved Narbonne, men som kun indeholdt omtr. 14 pCt. kulsurt Natron. Jvfr. Natrium.

Salicylsyre, $C_7H_4O(OH)_2$, forekommer i Blomsterne af Spiræa ulmaria og i raa Nellikeolje. Dens Methylæther (jvfr. Træspiritus) udgjør Hovedbestanddelen af Gaultheriaoljen (Wintergreenoil). Den kan ogsaa vindes paa normal Maade ved Iltning af den tilsvarende Alkohol, Saligenin (s. Salicin). S. fremstilledes tidligere i Almindel. af Gaultheriaolje; nu vindes den i det store af Phenolnatrium (d. s. s. carbolsurt Natron) ved langsomt stigende Ophedning deraf i Kulsyre og Sønderdeling af det dannede salicylsure Natriumsalt med Saltsyre. S. danner farveløse Krystaller, der uforandret kunne sublimeres, er tungt opløselig i koldt, let opløselig i varmt Vand ligesom i Vinaand og Æther. Selv i meget smaa Mængder farves den violet af Jærnchlorid. Kolbe fandt, at S. er i Besiddelse af meget mærkelige antiseptiske Egenskaber, som have skaffet den en meget udstrakt Anvendelse baade i Medicinen og til Conservering af Levnedsmidler. Af S.s Salte finder især Natronsaltet stor Anvendelse i Medicinen, i den nyere Tid ogsaa det basiske Vismutsalt. Salicylsyrens Phenylæther, $C_7H_4O\left\{\begin{matrix}OH\\O.C_6H_5\end{matrix}\right.$, er et farveløst, i Vand meget tungt opløseligt, i Vinaand ret opløseligt Krystalpulver, der under Navnet Salōl har fundet megen Anvendelse i Medicinen i den nyeste Tid som et meget virksomt antiseptisk og antipyritisk Middel, der ogsaa roses meget for sin hurtige Virkning i acute Rheumatismer. Salicylaldehyd, $C_7H_6O_2$, Salicylsyrling, Spirylsyrling, findes i de flygtige Oljer af Blomsterne og Urten af Spiræa-Arter og i Larverne af Chrysomela populi; den kan vindes ved Iltning af Saligenin, men ogsaa fremstilles synthetisk af Phenol. Det er en farveløs, flygtig Olje af en behagelig Lugt, omtrent som Poppelknopper.

Sāliere (af lat. salire, springe, danse) eller Saliske Brødre, to romerske Præstecollegier, hvert paa 12 Medlemmer. Det ældre, der efter Sagnet var stiftet af Numa, havde sin Helligdom paa det palatinske Bjærg, hvorfor Medlemmerne kaldtes Salii Palatini, og var indviet til Mars Gradivus som Aarets Fører. S. af det andet Collegium, hvis Indstiftelse tillægges Tullus Hostilius, havde deres Helligdom paa Quirinalhøjen, der en Gang skal have haft Navn af Mons Agonus, hvorfor Medlemmerne af dette Collegium kaldtes Salii Agonenses ell. Agonales og Collini; de vare bestemte til Tjeneste for Quirinus samt Terror og Pavor, som Personificationer af den krigerske Mars. Ved S.s Foraarsfest i Marts blev der afsunget en gammel, allerede paa Ciceros Tid uforstaaelig Sang, Carmen saliare. S. ell. saliske Franker, s. Franker.

Saliēri, Antonio, frugtbar og fremragende ital. Componist, f. 1750 i Legnano, d. 1825 i Wien, hvor han levede i 59 Aar og i mange

ler var Hofcapelmester. Han componerede Symphonier, Oratorier, Kirkemusik i Mængde og omtrent 40 Operaer, af hvilke sidste »Tarare« el. „Axur, Konge af Ormus“ (Paris 1787) er den berømteste. Som Bevis paa hans Dygtighed kan anføres, at Gluck i sit Sted lod ham componere en fransk Opera, »Les Danaïdes«, der under Glucks Navn blev opført i Paris 1784. Først efter den 12te Forestilling meddelte Gluck, at S. alene var Partiturets Forfatter. Han hørte i Wien til Mozarts Modstandere og har ved sin Optræden mod denne sat en Plet paa sit Eftermæle. Franz Schubert var en af hans talrige Elever.

Salies [lih], Stad i det franske Dep. Nedre-Pyrenæerne, 7 M. v. n. n. for Pau, med 4,080 J. og righoldig Saltkilde.

Saline, Saltværk; jvfr. **Salt.** **Salinsk,** saltagtig, saltholdig (ej blot kogsaltholdig); **salinske Lægemidler,** saadanne, hvis Hovedvirkning skyldes de Salte, de indeholde. **Salinométer,** et Instrument til Undersøgelse af Vandets Saltholdighed i en Dampkjedel. S. bestaar af en cylindrisk Beholder, der ved et Rør i Bunden fyldes med Vand fra Kjedlen. Ved Hjælp af en Hane paa dette Rør kan man regulere Temperaturen af dette Vand, og ved Hjælp af en almindelig Flydevægt (Saltspindel) maales Vandets Vægtfylde og herved ogsaa Saltholdigheden, idet disse to Størrelser ere afhængige af hinanden. Det hyppigst anvendte er det af How construerede.

Saling, den Tømmerforbindelse, der ved Toppen af Masterne tjener som Underlag for Mærsene. Underst findes to Langsalinger, anbragte i Skibets Længderetning, ēn paa hver Side af Masten og boltet til denne; oven paa disse anbringes to Tværsalinger, en foran og en agten for Masten. I S. ere svære Kramper anbragte, og Mærset griber med dertil svarende Huller over disse, og ved Tærser eller Kiler af Træ befæstes da Mærset til S. Ved Toppen af Stængerne findes ogsaa S., der tjene til Udspiling af Vanterne fra Bramstængerne.

Salins [læng], Stad i det franske Dep. Jura, 5 M. n. ø. for Lons le Saunier. 5,000 J. Saltværk.

Salisbury [sāāhlsbørri], Hovedstad i det engelske Wilt-Shire ved Floden Avon, 17 M. v. s. v. for London, med 15,000 J. Bispesæde med herlig gotisk Kirke fra det 13de Aarh. Betydelig Industri i Uldstoffer og fine Staalarbejder. Mindesmærke for H. Fawcett. I Nærheden er Ruiner af Old-Sarum, Greverne af S.s gamle Borg, og paa en nærliggende Hede 1¼ M. fra Byen det berømte druidiske Mindesmærke Stonehenge (d. e. „hængende Sten“), dannet af en Mængde 20—22 F. høje, til Dels firkantede Stenblokke, opreiste i en indvendig og en udvendig Kreds og til Dels med Overliggere.

Salisbury [s. o.], en engelsk Adelstitel, som først blev given med Jarleværdighed af Dronn. Mathilde til **Patrik d'Evreux** (d. 1167). Godserne og Titlen tilfaldt 1196 ved Giftermaal **Will. Longespée,** uægte Søn af Henrik II (d. 1226). — Edvard III gjorde 1337 **Will. de Montacute,** hvis Ægtefælle skal have givet Anledning til Hosebaandsordenens Stiftelse, til Jarl af S. Dennes Sønnesøn **John,** Jarl af S., blev 1400 henrettet som Deltager i en Sammensværgelse mod Henrik IV; Godserne og Titlen bleve dog 1409 givne tilbage til hans Søn **Thomas,** der faldt 1428 ved Belejringen af Orléans. — Ved Giftermaal gik Titlen 1424 over til den mægtige Familie Neville (s. d. A.) og fra denne paa samme Maade 1472 til Edvard IV.s Broder Hertug **Georg af Clarence** (som Svigersøn af den berømte Greve af Warwick), med hvis Datter **Margretes,** den sidste Plantagenets (d. 1541), Mand, **Richard Pole,** Jarl af S., den ophørte for denne Familiës Vedkommende. — Jakob I gjorde 1605 sin Minister **Rob. Cecil** (d. 1612) til Jarl af S., og dennes Efterkommere arvede Titlen. **Jam. Cecil,** syvende Jarl af S. af denne Slægt, f. 1748, blev 1789 ophøjet til **Marquis** af S.; d. 1823. Dennes Søn, **Jam. Brownlow Will.,** Marquis af S., f. 1791, var 1814—23 i Underhuset og siden i Overhuset en ivrig Forsvarer af strænge Torygrundsætninger, blev 1852 Storseglbevarer og 1858—59 Præsident i Gehejmeraadet under Derbys Ministerium og døde 1868. Hans anden Søn, **Robert Cecil,** f. 3 Febr. 1830, valgtes 1857 til Underhuset og udmærkede sig baade ved sin skarpe Veltalenhed og ved sine grundige Kundskaber, samt ved sine afgjort conservative Anskuelser. Gjentagne Gange forsvarede han Danmarks Sag med Varme, og under den nordamerikanske Borgerkrig tog han aabent Parti for Sydstaterne. Ved sin ældre Broders Død 1865 fik han Titlen Viscount Cranborne og blev i Juli 1866 Statssecretær i Indien, men udtraadte allerede i Febr. n. A., da han misbilligede Disraelis Indrømmelser i Valgreformen. Han bekæmpede denne til det sidste og var en af de faa, der stemte imod dens endelige Vedtagelse. Siden 1868 var han en af de conservatives Førere i Overhuset og opfordrede forgjæves dette til at trodse Folkestemningen og forkaste Gladstones to Hovedlove om den irske Statskirkes Ophævelse (1869) og de irske Landboforholds Ordning (1870). I Febr. 1874 indtog han i Disraelis Ministerium sin tidligere Stilling som Statssecretær for Indien og deltog i Dec. 1876 som Englands Repræsentant i Congressen i Constantinopel. I Apr. 1878 blev han Udenrigsminister, gjorde i en Rundskrivelse kraftig Indsigelse mod Vilkaarene i San Stefano Freden og sluttede siden hemmelig Aftale med Grev Schuvalov om deres Forandring. Han fulgte derefter med Jarl Beaconsfield til Congressen i Berlin, men afgik med det øvrige Ministerium 1880. Da Beaconsfield døde n. A., blev S. det conservative Partis Fører og overtog i Juni 1885 efter Gladstones Fald Ledelsen af Regeringen tillige med Udenrigsministeriet. Dog maatte han allerede vige Pladsen i Jan. 1886, men kom igjen til Roret i Aug. 1886 som Leder for Modstanden imod Irlands Selvstyre og søgte nu ved Strænghed at kue Bevægelsen, men samtidig udvikle fredelig Selvstyrelse i hele Riget. Han er en af Englands rigeste Adelsmænd; hans aarlige Indtægt anslaas til 250,000 Pd. Sterl.

Sālīske Franker, s. **Franker.** **Saliske Kejsere**

kaldes de tyske Kejsere af det frankiske Hus ell. de saakaldte frankiske Kejsere, fra Conrad II til Henrik V (1024—1125). **Saliske Lov** (lex Salica) kaldes den i det 5te eller 6te Aarh. foretagne Optegnelse paa Latin af de saliske Frankers gamle Retsfædvaner. De bedste Udgaver ere af Pardessus (1843) og Merkel (1850). Efter at den frankiske Rets Grundsætning om Kvindekjønnets Udelukkelse fra Arv af Familiegodser i Tidens Løb ogsaa var bleven antagen med Hensyn til Tronfølgen i det frankiske og senere i det franske Monarchi, blev den s. L. dernæst ogsaa Benævnelse for den Ordning af Tronfølgen, som af Philip V indførtes i Spanien 1713, men ophævedes igjen der af Ferdinand VII 29 Marts 1830 ved den saakaldte pragmatiske Sanction.

Salis-Seewis, Joh. Gaudenz, Friherre af, tysk Lyriker, f. 1762 i Graubünden, var fra 1785 indtil Revolutionens Udbrud Capitain i Schweizergarden i Versailles og vendte 1792 tilbage til Schweiz, hvor han tog virksom Del i de politiske Bevægelser og indtil 1817 beklædte vigtige juridiske og især militære Poster. D. 1834. Hans Digte („Gedichte" 1793, 12te Opl. 1869) ere ved deres brede Naturmaleri og ofte vemodige Tone beslægtede med hans Ven Matthissons; men Følelsen er kraftigere og inderligere, Udtrykket jævnere end hos denne.

Salivatiōn (af lat. saliva, Spyt, Savl), Spytflod. **Salivationscur**, en Cur med Kviksølv (sædvanlig imod Syphilis), der drives saa vidt, at den fremkalder stærk Salivation. **Salivere**, lide af Salivation.

Sallanches [langsch], Stad i det franske Dep. Øvre-Savoien ved Floden Arves venstre Bred, 6 M. ø. for Annecy, med 2,000 J. og Bomuldsindustri, var tidligere Hovedstad i Øvre-Faucigny. Storartede Naturomgivelser.

Salling, den nordvestlige Del af Viborg Amt i Jylland, danner en i Limfjorden udskydende Halvø, der mod V. omgives af Kaas Bredning og Salling Sund, mod Ø. af Risgaarde Bredning, Hvalp Sund og Skive Fjord. Det er et frugtbart, men skovfattigt Land med god Kvæg- og Hesteavl og omfatter de 4 Herreder Hindborg, Nørre, Harre og Rødding, der udgjøre ēn Jurisdiction og i Forening med Fjends Herred et Provsti. — S. er ogsaa et Herred i det sydlige Fyn, Svendborg Amt.

Sallūstius, Cajus S. Crispus, udmærket romersk Historieskriver, f. 86 f. Chr. i Amiternum i Sabinerlandet, begyndte sin politiske Løbebane paa det 1ste Triumvirats Tid og døde 35 f. Chr., efter at han siden Cæsars Drab havde levet et overdaadigt Privatliv, sysselsat med videnskabelige Arbejder. Det betydeligste af hans Værker, en romersk Historie, som i 5 Bøger behandlede Tidsrummet fra Sullas Død 78 til 66 f. Chr., er paa enkelte Fragmenter nær tabt. Vi have endnu to mindre, tidligere affattede Skrifter »De conjuratione Catilinæ« og »De bello Jugurthino«. Begge Værker røbe et omhyggeligt Studium saa vel af de ældre romerske som af de græske Historieskrivere og Talere, fornemmelig af Thukydides, hvem S. tog til Forbillede.

Salmanāssar, Navn paa 4 Konger i Assyrien (s. d. A.).

Salmāsius, Claudius, egtl. Claude de Saumaise, udmærket Lærd, f. 1588, 1631 Professor i Leiden, d. 1653. Blandt hans talrige Værker indtage »Plinianæ exercitationes in Solinum« den første Plads. Hans »Epistolae« (1656) give gode Bidrag til Tidens Historie.

Salmerōn, Nicolas, spansk Politiker, f. 1838, blev tidlig Professor i Philosophi i Madrid og var 1862—63 Medarbejder af Castelars Blad »Democrazia«, samt 1865 Medlem af den republikanske Comité. I Febr. 1868 blev han fængslet som Sammensvoren, men befriet ved Septemberrevolutionen s. A. 1871 valgtes han til Deputeretkammeret og blev snart en af Republikanernes Førere. Da Kong Amadeo i Febr. 1873 frasagde sig Kronen, blev S. Justitsminister under den nye republikanske Regering og 13 Juli Chef for den udøvende Magt, men tog Afsked 8 Sept., da Nationalforsamlingen vedtog Gjenoprettelse af Dødsstraffen for at hævde Mandstugten i Hæren. Derimod blev han enstemmig valgt til Formand i Forsamlingen og ledede den, indtil Statscoupet i Jan. 1874 medførte dens Opløsning. 1876 opgav S. sit Embede og drog til Paris, blev 1881 paa ny indsat og senere paa ny valgt til Deputeretkammeret, hvor han repræsenterer den ubetinget republikanske Retning. — Hans Broder, **Francisco S.**, som hørte til de yderlige Republikanere, blev i Febr. 1873 Kolonialminister, dog kun i 14 Dage, og var i Marts Formand for Nationalforsamlingen; d. 1878.

Salmiāk, NH_4Cl, Chlorammonium, som tidligere fra Ægypten, som fra det 13de til 1ste Halvdel af det 18de Aarh. alene forsynede Europa dermed. Det blev den Gang vundet ved Forbrænding af Kamelexcrementer, som der tjene til Brændsel. Da Kamelen især æder saltholdige Planter, omsætter det ved Forbrænding af den kvælstofholdige Gødning dannede kulsure Ammoniak sig med Chlornatrium til ikke flygtigt kulsurt Natron og flygtigt S., som da maa renses yderligere. Nu fremstilles næsten al S. af Ammoniak, der optræder ved tør Destillation af Stenkul, ved Fabrikationen af Benkul, ved Destillation af raadden Urin. Man kan vinde S. ved at neutralisere det ammoniakholdige Gasvand med Saltsyre, men sædvanlig fremstiller man først rent eller renere Ammoniakvand deraf og neutraliserer dette med Saltsyre; eller man opheder en Blanding af svovlsur Ammoniak og Kogsalt, hvorved dannes ikke flygtigt svovlsurt Natron og flygtig S. I alle Tilfælde renses S. ved Sublimation i flade Kjedler, paa hvis i Regelen urglasformede Laag den fordampende S. afsætter sig som seje, hvide, tykke Kager, hvis nederste Side er flad, medens den anden er formet efter Laaget. Undertiden renses S. ved Krystallisation og kommer da i Handelen i Sukkertopform. S. er et hvidt Salt, der let opløses i Vand, smager skarpt og salt og fordamper ved Ophedning som tykke, hvide Dampe, idet det dissocieres til Ammoniak og Saltsyre, som ved Afkøling igjen forene sig til S. Det anvendes meget i Medicinen, desuden ved Fortinning, Forzinkning, Lodning, i Tøjtrykkeriet, i Garveriet, til Fremstilling af Salmiak-

spiritus, Hjortetaksalt og alle Ammoniakpræparater. **Salmiakspiritus**, s. Ammoniak.

Salmini, Vittorio, ital. Dramatiker, f. 1832 i Venezia, studerede Philologi og Literatur i Padua, skrev med Paolo Fambri dramatiske Arbejder, blev fangen af Østerrigerne i Krigen 1859. Han lægger i sine Stykker som »Santo e Patrizio«, »Lorenzino de' Medici«, »Maometto II«, »Madama Rolanda« an paa psychologisk Detailskildring. Af hans Lyrik er »I figli del secolo« og Samlingen »Polychordon« mest bekjendt. D. i Venezia 1881.

Salmon, George [sämmon], eng. Mathematiker, f. 25 Sept. 1819 i Dublin, studerede samtidig Mathematik og Theologi, blev Præst, udgav flere Bd. Prædikener og en »Introduction to the New Testament« (2det Opl. 1886) og blev 1866 Professor i Theologi ved Universitetet i Dublin. Han er dog især berømt som Forfatter af en Række fortrinlige mathematiske Lærebøger, som i Originaloplag og Oversættelser have vundet overordentlig Udbredelse og i høj Grad have bidraget til at udbrede Kjendskabet til de nyere geometriske og algebraiske Theorier; de ere »A treatise on conic sections« (6te Udg. 1879); »Higher plane curves« (3dje Udg. 1879); »Geometry of three Dimensions« (4de Udg. 1882); »Lessons introductory to the modern higher algebra« (4de Udg. 1885).

Salmon, Louis Adolphe [möng], fransk Kobberstikker, f. 1806 i Paris, Elev af Ingres og Henriquel-Dupont, er lige udmærket som Kobberstikker og som Aqvarelmaler i Gjengivelsen af ældre italienske Malerier.

Salm-Salm, Felix, Prins af, f. 1828, blev 1849 som preussisk Husarlieutenant tagen til Fange i Rytterfægtningen ved Aarhus, gik senere i østerrigsk og 1861 i nordamerikansk Tjeneste og blev 1866 Adjudant hos Kejser Maximilian i Mexico, hvor han forgjæves søgte at redde dennes Liv. Efter sin Tilbagekomst til Europa blev han paa ny preussisk Officer og faldt 1870 som Major ved Gravelotte.

Salmson, Hugo Fredr., svensk Genremaler, f. 7 Juli 1843 i Stockholm af en fra Frankrig til Sverige indvandret, oprindelig jødisk Slægt, som har opvist flere Kunstnere, indtraadte 1862 ved Kunstakademiet i Stockholm, fik 1867 den kongel. Medaille og drog 1868 til Paris. Han arbejdede en Tid under Comte og optraadte 1870 første Gang paa Salonen med „Opdagelsen", der vakte Opmærksomhed ved den fortrinlige Gruppering, ved Tegningens Sikkerhed og Farvebehandlingens Finhed. 1878 tildeltes ham »Mention honorable« saa vel paa Salonen for „Sukkerroerensere" (nu i Göteborgs Museum) som paa Verdensudstillingen for „Kvinde fra Picardiet". Paa Pariser-Salonen vandt han 1879 for „Arrestation i Picardiet" den 3dje og 1882 for „Confirmanderne" (begge i Luxembourg-Samlingen) den 2den Guldmedaille. Skjønt han stadig er bosiddende i Paris, har han i de senere Aar jævnlig besøgt Skaane, hvorfra han har hentet Motiver til adskillige Billeder, saasom „Leddet i Dalby" (1884, kjøbt af den franske Stat) og „Den lille Axplukkerske" (s. A., nu i Rigsmuseet i Stockholm). Siden 1880 er han Medlem af Kunstakademiet i Stockholm.

Saloman, Siegfried, f. 2 Oct. 1816 i Tønder, lærte tidlig Violinspil, sendtes 1829 til Kjøbenhavn, hvor blandt andre Weyse og Siboni tog sig af hans Uddannelse og 1838 skaffede ham et Rejsestipendium for tre Aar. Hos Schneider i Dessau studerede han Compositionskunsten og senere hos Lipinski i Dresden det højere Violinspil. 1843 kom S. hjem, holdt Forelæsninger i Kjøbenhavn over Musiktheori og skrev Operaerne „Tordenskjold i Dynekilen" og „Diamantkorset", opførte paa det kongel. Theater 1845 og 1847. Da han ikke havde synderlig Fremgang i Hjemmet, rejste han til Tyskland, hvor „Diamantkorset" gjorde Lykke i Berlin, Leipzig o. fl. St.; i de senere Aar har den omarbejdet tilhørt Operarepertoiret i Stockholm. 1850 ægtede S. den berømte Sangerinde Henriette Nissen (s. d. A.), med hvem han gjorde Concertrejser, indtil hun 1853 blev Lærerinde i Sang ved Conservatoriet i St. Petersborg. Efter hendes Død har S. levet i Stockholm. Af hans andre Arbejder har navnlig Operaen „Rosen i Karpatherne" med Held været opført i Rusland og i Sverige. — Hans Broder, Geskel S., f. 1 Apr. 1821 i Tønder, begyndte at udstille som Genremaler, levede derpaa fra 1850 som Tegnelærer og Portrætmaler i Göteborg, hvorfra han dog foretog en Rejse til Paris og Algier. 1871 flyttede han til Stockholm, hvor han blev Medlem af Akademiet og Professor. Blandt hans Arbejder vakte især „Sejerherrenes Hjemkomst", en Skildring fra Napoleonstiden, Opmærksomhed. I Sverige nyder han tillige stor Anseelse som Portrætmaler.

Salōme, gift med Zebedæus og Moder til Apostlene Johannes og Jakob d. ældre, var en af de Kvinder, som fulgte med Jesus. Hun var med baade ved hans Korsfæstelse og Begravelse. Af Joh. XIX, 25 og Matth. XXVII, 56 synes at fremgaa, at hun var Søster til Maria, Jesu Moder. — S. hed ogsaa den Datter af Herodias og Herodes Philip, som dansede for sin Stiffader Herodes Antipas (Matth. XIV, 6) og til Løn forlangte Johannes Døberens Hoved paa et Fad.

Salomo, hebr. d. e. Fredsfyrsten, Davids anden Søn med Bathseba og Efterfølger paa Tronen, den 3dje og sidste Konge over hele Israel, regerede 1015—975 f. Chr. Han var berømt for sin Visdom og Retfærdighed, og hans Regering staar som Glanspunktet i Jødernes Historie, den lykkelige Fredsperiode, i hvilken Agerdyrkning og Handel, Kunst og Digtekunst blomstrede. Paa Moria Bjærg i Jerusalem byggede han det pragtfulde Tempel, i hvilket Jehova dyrkedes med hidtil ukjendt Glans. Syd for Templet byggede han sig selv et Palads; han anlagde Vinbjærge, Haver og Vandledninger for Jerusalem og byggede nye Stæder baade i Palæstina og i de af David erobrede Nabolande, f. Ex. Thadmor ell. Palmyra i Ørken; med phønikiske Skibe drev han Handel paa Guldlandet Ophir (s. d. A.). Hans Rigdom og Pragt var saa stor, at mange Fremmede, bl. a. Dronningen af Saba, kom til Jerusalem for at beundre ham. Skyggesiderne i hans Liv vare hans Ødselhed og Sanselighed. Han holdt et

Harem paa 1,000 Kvinder, af hvilke de fleste vare Hedninger, og disse forførte ham mod Slutningen af hans Liv til at bygge Altere for deres Afguder. Dette vakte ham Modstandere; flere af de undertvungne Lande løsrev sig og bleve farlige Naboer; i Jødeland selv vakte de trykkende Afgifter, som han for sin yppige Hofholdnings Skyld maatte paalægge, en Misfornøjelse, som strax efter hans Død foranledigede de 10 Stammers Oprør imod hans Søn Rehabeam, der kun arvede en ringe Rest af det mægtige Rige, som David havde samlet. S. nævnes som Forfatter til følgende Skrifter i det gamle Test.: Højsangen, Prædikeren, Ordsprogene samt Ps. LXXII og CXXVII. Blandt Apokrypherne tillægges ham — men med Urette — Visdommens Bog. I den senere østerlandske Literatur gjælder S. for Visdommens Ideal og Aandernes Herske r. Bekjendt er S.s Dom (1 Kg. Bog, Cap. 3), hvorved han stilte Trætten mellem to Kvinder, der hver for sig paastod, at den anden havde taget hendes Barn. S.s Ring er i den østerlandske Poesi Visdommens og Troldommens Talisman.

Salomons Segl, s. Convol.

Salomonsen, Carl Julius, f. i Kjøbenhavn 6 Dec. 1847, tog medic. Examen 1871, blev Dr. med. 1877 („Studier over Blodets Forraadnelse") og 1883 midlertidig Docent ved Universitetet i medicinsk Bakteriologi. Han har gjort sig bekjendt ved Arbejder over experimentel Pathologi og Bakteriologi.

Salomonsøerne, undertiden kaldte Ny-Georgien, er en af Spanieren Mendaña 1567 opdaget Øgruppe i det store Ocean, ø. for Ny-Guinea, og hører til de saakaldte nærmere australske Øer. Mendaña fandt kun Øerne ēn Gang, og de gjenfandtes først af Bougainville 1768. De bestaa af 10 større og nogle mindre Øer samt en Mængde Koraløer mellem 5° og 11½° s. Br. De fleste af de større Øer ere bjærgfulde og hæve sig endog til den betydelige Højde af henved 9,000 F. De ere tillige meget frugtbare og rige paa Kokospalmer, Gummitræer, Batater, Arrowrødder, Sukkerrør, Bananer og en Art Mandler. Af Dyreverdenen forekommer her vilde Svin, Høns, en Mængde Sump- og Vandfugle og Skildpadder. Indbyggerne ere for største Delen Papuaer, Resten Malayer; de gaa næsten nøgne, tatovere Ansigtet og Kroppen og bære Ringe og andre Prydelser i Ørene og Næsen. Deres Hytter ligge snart enkeltvis, snart samlede i Landsbyer. Deres Baade ere indtil 80 F. lange, godt byggede og smukt udskaarne; deres Vaaben ere Køller, Buer og Lanser. De staa under forskjellige Høvdinger, leve i idelige Fejder og skulle være Menneskeædere. Øernes samlede Fladerum anslaas til 800 □ M.; om Befolkningens Størrelse vides intet med Sikkerhed; men den antages at udgjøre c. 350,000 I. De største Øer ere fra N. mod S.: 1) Bougainville med den n. for den liggende mindre Ø Buka (125 □ M.); Balbibjærget paa Bougainville angives til 9,000 F.s Højde; 2) Choiseul, adskilt fra den forrige ved Bougainvilles Stræde, indtil 4,000 F. høj (100 □ M.); 3) Ysabel, adskilt fra Choiseul ved Manning Strædet, indtil 3,500 F. høj, med gode Havne (over 100 □ M.); Mendaña antog denne Ø for Bibelens Ophir, hvorfra Salomo hentede Guld til Tempelbygningen, og gav derefter Øerne deres Navn; 4) Ny-Georgien ell. Rubiana og 5) Murray s. v. for Ysabel; 6) Malaita, s. ø. for Ysabel, indtil 4,000 F. høj med gode Græsgange; n. for denne den mindre Ø Carteret; 7) Guadalcanar ell. Gera, adskilt fra Malaita ved Indispensable Strædet, indtil 8,000 F. høj (70 □ M.); 8) San Cristoval eller Arossi, indtil 4,000 F. høj (60 □ M.); franske Missionærer have her forsøgt at udbrede Christendommen, men de bleve dræbte af de indfødte; s. v. for denne de mindre Øer Bellona og Rennell. — Ved Tractat af 6 Apr. 1886 mellem den tyske og storbritanniske Regering ere de nordlige Øer (Bougainville, Choiseul, Ysabel, Carteret og nogle mindre) stillede under Tysklands, de sydlige (Rubiana, Murray, Guadalcanar, Malaita, San Cristoval o. fl.) under Englands Protectorat.

Salon, fr. [lõng], egtl. Selskabssal, betegner figurl. det gode Selskab, den fine, elegante Verden (Salonverden, Salondame, Salonlivet); bruges ogsaa om periodiske Kunstudstillinger.

Salōna, 1) Landsby i Dalmatien, har mærkelige Ruiner af den under Romernes Herredømme anselige og folkerige Stad S., siden Augustus's Tid en romersk Koloni. Den var Kejser Diocletians Fødested, og han havde i Omegnen ved Byen Spalatum en prægtig Villa. Staden spillede en Rolle i Borgerkrigen mellem Cæsar og Pompejus; den blev ødelagt af Gotherne 535 og atter af Avarerne 641. 2) S., s. Amphissa.

Saloniki, Oldtidens Thessalonike, befæstet Stad i det europæiske Tyrki ved Salonikibugten, 69 M. v. for Constantinopel, med 130,000 I., hvoraf over Halvdelen Jøder, er Sæde for en tyrkisk Generalgouverneur, en græsk Ærkebiskop og Consuler for de fleste søfarende Nationer. S. blev 1888 ved Jærnbanelinjen gjennem Serbien sat i Forbindelse med det europæiske Jærnbanenet. Set fra Havet yder den et prægtigt Skue, men dens Indre svarer paa ingen Maade hertil. Dens vigtigste Bygninger ere de talrige Moskeer, for det meste oprindelig christne Kirker, den græske Kathedralkirke og den romersk-katholske Kirke. Fra Oldtiden er bevaret en vel vedligeholdt Triumphbue og fra Middelalderen en genuesisk Borg. Livlig Industri i Bomulds- og Silkestoffer og Saffian. De tidligere betydelige Farverier ere gaaede tilbage. Efter Constantinopel er S. Tyrkiets betydeligste Handelsstad. I Omegnen Svovlkilder, der benyttes som Sundhedsbrønde. — S. var en af de første Byer i Europa, hvor Christendommen blev forkyndt af Apostlen Paulus, og til den Menighed, som han der stiftede, skrev han to Breve, som findes i det nye Test.

Salop, s. Shrop.

Salpe (Salpa), pelagiske Søkdyr, hvis vandklare Kappe har to Aabninger, en i hver Ende af Dyret, hvis Muskler danne Baand omkring Aandehulen, hvis Gjælle har Form af et i denne ophængt Baand, og hvis Indvolde i Regelen danne en Kugle i Nærheden af den af

[illegible] to Aabninger, hvorigjennem Vandet føres ud; de bevæge sig nemlig frem ved at optage Vandet igjennem den ene og udstøde det af den anden Aabning ved Hjælp af Muskelbaandenes Sammentrækninger. Hver Salpeart optræder enten som enlig S. eller som Kjædesalpe, idet en hel Række S. fra Fødselen af ved Bindetraade ere organisk forbundne til Kjæder (ofte af betydelig Længde) eller Kranse, en Forbindelse, der vel kan løses tilfældig ved ydre Vold (f. Ex. ved Storm), men ikke afhænger af Dyrets Godtbefindende. Disse to Salpeformer skifte generationsvis (s. Generationsskifte), idet nemlig de enlige S. udskyde Salpekjæder, der fødes afsnitsvis, og de enkelte Kjædesalper derimod avle enlige S. De største S. kunne have en Længde af ½ Alen.

Salpēter, KNO_3, salpetersurt Kali, Kaliumnitrat, Kalisalpeter, prismatisk S., forekommer baade naturlig og fremstilles kunstig. Mange Steder (Spanien, Ungarn, Ægypten, Ecuador, Ceylon og især Bengalen) blomstrer det ud af Jorden, som derfor udludes, hvorved S. opløses, vindes ved Inddampning og renses ved Omkrystallisation. Betingelser for den naturlige Dannelse af S. ere: kaliholdig Jordbund, forraadnende kvælstofholdige organiske Stoffer, et tørt Klima, rigelig Adgang af Luft, hvorved den ved Forraadnelsen af de organiske Stoffer dannede Ammoniak kan ilte sig. Lignende Betingelser fremkalde Dannelsen af salpetersure Salte i de saakaldte Salpeterplantager (s. nedenf.), men denne Maade at vinde S. paa, der i 1ste Halvdel af dette Aarh. spillede en betydelig Rolle, er nu ganske traadt i Skyggen for Fabrikationen af Conversionssalpeter. Dette vindes af Natronsalpeter (s. Chilisalpeter), som paa forskjellig Maade overføres til S. Sædvanlig sønderdeles Natronsalpeter med Chlorkalium (s. Kalium), idet $NaNO_3 + KCl = KNO_3 + NaCl$. Da Chlornatrium er omtrent lige opløseligt i koldt og varmt Vand, men S. langt lettere i varmt end koldt, saa udkrystalliserer ved Inddampning meget Chlornatrium, og naar Vædsken faar Lov at afkøles i Krystallisationskarrene, saa udkrystalliserer næsten alt S., medens Chlornatrium forbliver opløst. I Stedet for Chlorkalium kan ogsaa anvendes kulsurt Kali, hvorved Soda, eller Kalihydrat, hvorved Natronhydrat vindes som Biprodukter. I alle Tilfælde renses S. ved Omkrystallisation. S. danner store, stribede, ofte hule Prismer af en kølende Smag; det opløses ved Vandets Kogepunkt i $\frac{2}{5}$, ved 0° i $7\frac{1}{2}$ Vægtdele Vand. Ved Ophedning smelter det og stivner, naar det er rent, ved Afkøling til en grovtstraalet Masse; indeholder det $\frac{1}{8}$ Kogsalt, er Bruddet allerede noget kornet, ved $\frac{1}{15}$ Kogsalt er Kjærnen ikke mere straalet og mindre gjennemsigtig, ved $\frac{1}{20}$ er Bruddet kun straalet paa Kanterne. Lignende Virkning har en Indblanding af Natronsalpeter. Ved hurtig Krystallisation (Omrøring) udskilles S. som meget fine Krystaller, Salpetermel, og denne Operation („at brække S.") er vigtig ved Rensning af S. til Krudt, fordi de store Krystaller i deres Hulheder indeslutte mere af den urene Moderlud. Til Krudt maa S. nemlig ikke indeholde over $\frac{1}{1000}$ Chlorforbindelser. Ved stærk Ophedning afgiver S. noget Ilt og omdannes delvis til salpetersyrligt Kali, KNO_2. Endnu lettere finder dette Sted, naar der tilsættes et ilteligt Stof (Bly). Til let iltelige Stoffer afgiver S. sin Ilt saa let, at de ved at opvarmes dermed explodere eller dog forbrænde yderst livlig. Herpaa beror S.s Anvendelse til Krudt og i Fyrværkerier, medens det til mange andre Øjemed (metallurgiske Processer, Affarvning af Glasmassen, Fabrikation af Salpetersyre, Svovlsyre osv.) erstattes af det langt billigere Chilisalpeter. **Salpetergas**, en Blanding af Salpeterundersyre og Salpetersyrling, som hyppig optræder ved Salpetersyrens Indvirkning paa iltelige Legemer. **Salpeterpapir** er Filtrerpapir gjennemtrukket med Salpeter. Det bruges imod Asthma, idet det antændes og Dampene indaandes. **Salpeterplantage** kaldes en Indretning, meget lig en Mistbænk, men bestemt til at danne „Salpeterjord" ved Gjæring af kvælstofholdigt Affald af Plante- og Dyreriget. En Blanding af Jord, helst fra Stalde eller Slagterier, Ukrudsplanter, helst de kvælstofrigeste, Gødning, Slagteri- og Garveriaffald, Urin o. desl., samt Murgrus eller andet Slags Kalk, henlægges i længere Tid paa et faststampet Underlag af Ler i en 6—7 F. høj Dynge, der stadig holdes fugtig, men ikke maa være aldeles vaad, samt løs, saa at den kan gjennemtrænges af Luften. Ved Gjæringen i Forbindelse med Indvirkningen af Luft og Fugtighed dannes der Salpetersyre, som forener sig med den tilstedeværende Kalk, Magnesia osv. De derved dannede salpetersure Salte udludes; der tilsættes Potaske- eller Træaskelud, hvorved udskilles uopløselig kulsur Kalk eller kulsur Magnesia, medens Opløsningen (Salpeterlud) indeholder Salpeteret, som vindes ved Inddampning. Man kan ogsaa en Gang om Aaret udgrave og udlude Jorden under Stalde, Møddingpladser o. desl. **Salpetersyre**, NHO_3, en farveløs, stikkende Syre af Vægtfylde 1,52 og Kogepunkt 86°. Den ryger stærkt i Luften og kan i alle Forhold blandes med Vand. Destillerer man den, gaa først forskjellige Kvælstofilter over og til sidst en vandholdig Syre, $NHO_3 + 1\frac{2}{3}\,H_2O$, der har Vægtfylde 1,42 og Kogepunkt 120,5°. Ved Destillation af en mere fortyndet Syre gaar først Vand over og til sidst det samme, nys nævnte Hydrat. S. vindes næsten altid ved Destillation af Chilisalpeter med concentreret Svovlsyre i Støbejærnsretorter; Destillatet opsamles i et afkølende Forlag af Stentøj. Anvendes synderlig mindre end 1 Mol. Svovlsyre paa 1 Mol. Salpeter, foregaar den sidste Indvirkning først ved en saa høj Temperatur, at Syren til Dels sønderdeles under Udvikling af Salpeterundersyre (s. Kvælstof), der opløses i Destillatet og farver dette stærkt rødgult. Saadan S. kaldes rød, rygende. S. opløser næsten alle Metaller (jvfr. Kvælstof) under Udvikling af lavere Kvælstofilter, især Kvælstofilte, og Dannelse af opløselige salpetersure Salte; Tin og Antimon iltes til uopløselige Iltehydrater, Guld og Platin angribes ikke. Derfor kan S. anvendes til at adskille Sølv og Guld („Scheidewasser", Skedevand), til at ætse Kobber, Staal osv. Paa Grund af den

Harem paa 1,000 Kvinder, af hvilke de fleste vare Hedninger, og disse forførte ham mod Slutningen af hans Liv til at bygge Altere for deres Afguder. Dette vakte ham Modstandere; flere af de undertvungne Lande løsrev sig og bleve farlige Naboer; i Jødeland selv vakte de trykkende Afgifter, som han for sin yppige Hofholdnings Skyld maatte paalægge, en Misfornøjelse, som strax efter hans Død foranledigede de 10 Stammers Oprør imod hans Søn Rehabeam, der kun arvede en ringe Rest af det mægtige Rige, som David havde samlet. S. nævnes som Forfatter til følgende Skrifter i det gamle Test.: Højsangen, Prædikeren, Ordsprogene samt Ps. LXXII og CXXVII. Blandt Apokryphene tillægges ham — men med Urette — Visdommens Bog. I den senere østerlandske Literatur gjælder S. for Visdommens Ideal og Aandernes Herster. Bekjendt er S.s Dom (1 Kg. Bog, Cap. 3), hvorved han stilte Trætten mellem to Kvinder, der hver for sig paastod, at den anden havde taget hendes Barn. S.s Ring er i den østerlandske Poesi Visdommens og Troldommens Talisman.

Salomons Segl, s. Convel.

Salomonsen, Carl Julius, f. i Kjøbenhavn 6 Dec. 1847, tog medic. Examen 1871, blev Dr. med. 1877 („Studier over Blodets Forraadnelse") og 1883 midlertidig Docent ved Universitetet i medicinsk Bakteriologi. Han har gjort sig bekjendt ved Arbejder over experimentel Pathologi og Bakteriologi.

Salomonsøerne, undertiden kaldte Ny-Georgien, er en af Spanieren Mendaña 1567 opdaget Øgruppe i det store Ocean, ø. for Ny-Guinea, og hører til de saakaldte nærmere australske Øer. Mendaña fandt kun Øerne ēn Gang, og de gjenfandtes først af Bougainville 1768. De bestaa af 10 større og nogle mindre Øer samt en Mængde Koraløer mellem 5° og 11½° s. Br. De fleste af de større Øer ere bjærgfulde og have sig endog til den betydelige Højde af henved 9,000 F. De ere tillige meget frugtbare og rige paa Kokospalmer, Gummitræer, Batater, Arrowrødder, Sukkerrør, Bananer og en Art Mandler. Af Dyreverdenen forekommer her vilde Svin, Høns, en Mængde Sump- og Vandfugle og Skildpadder. Indbyggerne ere for største Delen Papuaer, Resten Malayer; de gaa næsten nøgne, tatovere Ansigtet og Kroppen og bære Ringe og andre Prydelser i Ørene og Næsen. Deres Hytter ligge snart enkeltvis, snart samlede i Landsbyer. Deres Baade ere indtil 80 F. lange, godt byggede og smukt udskaarne; deres Vaaben ere Køller, Buer og Lanser. De staa under forskjellige Høvdinger, leve i idelige Fejder og skulle være Menneskeædere. Øernes samlede Fladerum anslaas til 800 □ M.; om Befolkningens Størrelse vides intet med Sikkerhed; men den antages at udgjøre c. 350,000 I. De største Øer ere fra N. mod S.: 1) Bougainville med den n. for den liggende mindre Ø Buka (125 □ M.); Balbibjærget paa Bougainville angives til 9,000 F.s Højde; 2) Choiseul, adskilt fra den forrige ved Bougainvilles Stræde, indtil 4,000 F. høj (100 □ M.); 3) Ysabel, adskilt fra Choiseul ved Manning Strædet, indtil 3,500 F. høj, med gode Havne (over 100 □ M.); Mendaña antog denne Ø for Bibelens Ophir, hvorfra Salomo hentede Guld til Tempelbygningen, og gav derefter Øerne deres Navn; 4) Ny-Georgien ell. Rubiana og 5) Murray s. v. for Ysabel; 6) Malaita, s. ø. for Ysabel, indtil 4,000 F. høj med gode Græsgange; n. for denne den mindre Ø Carteret; 7) Guadalcanar ell. Gera, adskilt fra Malaita ved Indispensable Strædet, indtil 8,000 F. høj (70 □ M.); 8) San Cristoval eller Arossi, indtil 4,000 F. høj (60 □ M.); franske Missionærer have her forsøgt at udbrede Christendommen, men de bleve dræbte af de indfødte; s. v. for denne de mindre Øer Bellona og Rennell. — Ved Tractat af 6 Apr. 1886 mellem den tyske og storbritanniske Regering ere de nordlige Øer (Bougainville, Choiseul, Ysabel, Carteret og nogle mindre) stillede under Tysklands, de sydlige (Rubiana, Murray, Guadalcanar, Malaita, San Cristoval o. fl.) under Englands Protectorat.

Salon, fr. [lõng], egtl. Selskabssal, betegner figurl. det gode Selskab, den fine, elegante Verden (Salonverden, Salondame, Salonlivet); bruges ogsaa om periodiske Kunstudstillinger.

Salōna, 1) Landsby i Dalmatien, har mærkelige Ruiner af den under Romernes Herredømme anselige og folkerige Stad S., siden Augustus's Tid en romersk Koloni. Den var Kejser Diocletians Fødested, og han havde i Omegnen ved Byen Spalatum en prægtig Villa. Staden spillede en Rolle i Borgerkrigen mellem Cæsar og Pompejus; den blev ødelagt af Goterne 535 og atter af Avarerne 641. 2) S., s. Amphissa.

Saloniki, Oldtidens Thessalonike, befæstet Stad i det europæiske Tyrki ved Saloniki Bugten, 69 M. v. for Constantinopel, med 130,000 I., hvoraf over Halvdelen Jøder, er Sæde for en tyrkisk Generalguverneur, en græsk Ærkebiskop og Consuler for de fleste søfarende Nationer. S. blev 1888 ved Jærnbanelinjen gjennem Serbien sat i Forbindelse med det europæiske Jærnbanenet. Set fra Havet yder den et prægtigt Skue, men dens Indre svarer paa ingen Maade hertil. Dens vigtigste Bygninger ere de talrige Mosker, for det meste oprindelig christne Kirker, den græske Kathedralkirke og den romersk-katholske Kirke. Fra Oldtiden er bevaret en vel vedligeholdt Triumphbue og fra Middelalderen en genuesisk Borg. Livlig Industri i Bomulds- og Silkestoffer og Saffian. De tidligere betydelige Farverier ere gaaede tilbage. Efter Constantinopel er S. Tyrkiets betydeligste Handelsstad. I Omegnen Svovlkilder, der benyttes som Sundhedsbrønde. — S. var en af de første Byer i Europa, hvor Christendommen blev forkyndt af Apostlen Paulus, og til den Menighed, som han der stiftede, skrev han to Breve, som findes i det nye Test.

Salop, s. Shrop.

Salpe (Salpa), pelagiske Søkdyr, hvis vandklare Kappe har to Aabninger, en i hver Ende af Dyret, hvis Muskler danne Baand omkring Aandehulen, hvis Gjælle har Form af et i denne ophængt Baand, og hvis Indvolde i Regelen danne en Kugle i Nærheden af den af

hine to Aabninger, hvorigjennem Vandet føres ud; de bevæge sig nemlig frem ved at optage Vandet igjennem den ene og udstøde det af den anden Aabning ved Hjælp af Muskelbaandenes Sammentrækninger. Hver Salpeart optræder enten som enlig S. eller som Kjædesalpe, idet en hel Række S. fra Fødselen af ved Bindetraade ere organisk forbundne til Kjæder (ofte af betydelig Længde) eller Kranse, en Forbindelse, der vel kan løses tilfældig ved ydre Vold (f. Ex. ved Storm), men ikke afhænger af Dyrets Godtbefindende. Disse to Salpeformer skifte generationsvis (s. Generationsskifte), idet nemlig de enlige S. udskyde Salpekjæder, der fødes afsnitsvis, og de enkelte Kjædesalper derimod avle enlige S. De største S. kunne have en Længde af $\frac{1}{3}$ Alen.

Salpeter, KNO_3, salpetersurt Kali, Kaliumnitrat, Kalisalpeter, prismatisk S., forekommer baade naturlig og fremstilles kunstig. Mange Steder (Spanien, Ungarn, Ægypten, Ecuador, Ceylon og især Bengalen) blomstrer det ud af Jorden, som derfor udludes, hvorved S. opløses, vindes ved Inddampning og renses ved Omkrystallisation. Betingelser for den naturlige Dannelse af S. ere: kaliholdig Jordbund, forraadnende kvælstofholdige organiske Stoffer, et tørt Klima, rigelig Adgang af Luft, hvorved den ved Forraadnelsen af de organiske Stoffer dannede Ammoniak kan ilte sig. Lignende Betingelser fremkalde Dannelsen af salpetersure Salte i de saakaldte Salpeterplantager (s. nedenf.), men denne Maade at vinde S. paa, der i 1ste Halvdel af dette Aarh. spillede en betydelig Rolle, er nu ganske traadt i Skyggen for Fabrikationen af Conversionssalpeter. Dette vindes af Natronsalpeter (s. Chilisalpeter), som paa forskjellig Maade overføres til S. Sædvanlig sønderdeles Natronsalpeter med Chlorkalium (s. Kalium), idet $NaNO_3 + KCl = KNO_3 + NaCl$. Da Chlornatrium er omtrent lige opløseligt i koldt og varmt Vand, men S. langt lettere i varmt end koldt, saa udkrystalliserer ved Inddampning meget Chlornatrium, og naar Vædsken faar Lov at afkøles i Krystallisationskarrene, saa udkrystalliserer næsten alt S., medens Chlornatrium forbliver opløst. I Stedet for Chlorkalium kan ogsaa anvendes kulsurt Kali, hvorved Soda, eller Kalihydrat, hvorved Natronhydrat vindes som Biprodukter. I alle Tilfælde renses S. ved Omkrystallisation. S. danner store, stribede, ofte hule Prismer af en kølende Smag; det opløses ved Vandets Kogepunkt i $\frac{2}{5}$, ved 0° i $7\frac{1}{2}$ Vægtdele Vand. Ved Ophedning smelter det og stivner, naar det er rent, ved Afkøling til en grovtstraalet Masse; indeholder det $\frac{1}{35}$ Kogsalt, er Bruddet allerede noget kornet, ved $\frac{1}{75}$ Kogsalt er Kjærnen ikke mere straalet og mindre gjennemsigtig, ved $\frac{1}{30}$ er Bruddet kun straalet paa Kanterne. Lignende Virkning har en Indblanding af Natronsalpeter. Ved hurtig Krystallisation (Omrøring) udskilles S. som meget fine Krystaller, Salpetermel, og denne Operation („at brække S.") er vigtig ved Rensning af S. til Krudt, fordi de store Krystaller i deres Hulheder indeslutte mere af den urene Moderlud. Til Krudt maa S. nemlig ikke indeholde over $\frac{1}{3000}$ Chlorforbindelser. Ved stærk Ophedning afgiver S. noget Ilt og omdannes delvis til salpetersyrligt Kali, KNO_2. Endnu lettere finder dette Sted, naar der tilsættes et ilteligt Stof (Bly). Til let iltelige Stoffer afgiver S. sin Ilt saa let, at de ved at opvarmes dermed explodere eller dog forbrænde yderst livlig. Herpaa beror S.s Anvendelse til Krudt og i Fyrværkerier, medens det til mange andre Øjemed (metallurgiske Processer, Affarvning af Glasmassen, Fabrikation af Salpetersyre, Svovlsyre osv.) erstattes af det langt billigere Chilisalpeter. **Salpetergas**, en Blanding af Salpeterundersyre og Salpetersyrling, som hyppig optræder ved Salpetersyrens Indvirkning paa iltelige Legemer. **Salpeterpapir** er Filtrerpapir gjennemtrukket med Salpeter. Det bruges imod Asthma, idet det antændes og Dampene indaandes. **Salpeterplantage** kaldes en Indretning, meget lig en Mistbænk, men bestemt til at danne „Salpeterjord" ved Gjæring af kvælstofholdigt Affald af Plante- og Dyreriget. En Blanding af Jord, helst fra Stalde eller Slagterier, Ukrudtsplanter, helst de kvælstofrigeste, Gødning, Slagteri- og Garveriaffald, Urin o. desl., samt Murgrus eller andet Slags Kalk, henlægges i længere Tid paa et fastst ampet Underlag af Ler i en 6—7 F. høj Dynge, der stadig holdes fugtig, men ikke maa være aldeles vaad, samt løs, saa at den kan gjennemtrænges af Luften. Ved Gjæringen i Forbindelse med Indvirkningen af Luft og Fugtighed dannes der Salpetersyre, som forener sig med den tilstedeværende Kalk, Magnesia osv. De derved dannede salpetersure Salte udludes; der tilsættes Potaske- eller Træaskelud, hvorved udskilles uopløselig kulsur Kalk eller kulsur Magnesia, medens Opløsningen (Salpeterlud) indeholder Salpeteret, som vindes ved Inddampning. Man kan ogsaa en Gang om Aaret udgrave og udlude Jorden under Stalde, Møddingpladser o. desl. **Salpetersyre**, NHO_3, en farveløs, flydende Syre af Vægtfylde 1,52 og Kogepunkt 86°. Den ryger stærkt i Luften og kan i alle Forhold blandes med Vand. Destillerer man den, gaa først forskjellige Kvælstofilter over og til sidst en vandholdig Syre, $NHO_3 + 1\frac{1}{2} H_2O$, der har Vægtfylde 1,42 og Kogepunkt 120,5°. Ved Destillation af en mere fortyndet Syre gaar først Vand over og til sidst det samme, nys nævnte Hydrat. S. vindes næsten altid ved Destillation af Chilisalpeter med concentreret Svovlsyre i Støbejærnsretorter; Destillatet opsamles i et afkølende Forlag af Stentøj. Anvendes synderlig mindre end 1 Mol. Svovlsyre paa 1 Mol. Salpeter, foregaar den sidste Indvirkning først ved en saa høj Temperatur, at Syren til Dels sønderdeles under Udvikling af Salpeterundersyre (s. Kvælstof), der opløses i Destillatet og farver dette stærkt rødgult. Saadan S. kaldes rød, rygende. S. opløser næsten alle Metaller (jvfr. Kvælstof) under Udvikling af lavere Kvælstofilter, især Kvælstoftveilte, og Dannelse af uopløselige salpetersure Salte; Tin og Antimon iltes til uopløselige Iltehydrater, Guld og Platin angribes ikke. Derfor kan S. anvendes til at adskille Sølv og Guld („Scheidewasser", Skedevand), til at ætse Kobber, Staal osv. Paa Grund af den

ringe Kraft, hvormed Grundstofferne ere forbundne i S., er den et af vore vigtigste Iltningsmidler (ilter Svovlsyrling til Svovlsyre (s. d. A.), Arsensyrling til Arsensyre, Jod til Jodsyre, Phosphor til Phosphorsyre osv.). Den kan endog fremkalde Selvantændelse af let brændbare Legemer (Hø o. lign.). Organiske Stoffer angribes hyppig af S. paa en saadan Maade, at Atomgruppen NO_2 i S. træder ind i Stedet for Brint i det organiske Stof. Herved dannes de saakaldte Nitroforbindelser (Nitroglycerin, Skydebomuld, Nitrobenzol), hvoraf de fleste have exploderende Egenskaber. S. farver Huden gul og angriber den stærkt (Vorter kunne borttages ved forsigtig Behandling med rygende S.) og er især i concentreret Tilstand et højst ætsende og farligt Legeme. Mange organiske Farvestoffer (Indigo) affarves ved S., et Forhold, der benyttes i Kattuntrykkeriet. Sukker, Stivelse og lignende Stoffer give ved Iltning med S. Oxalsyre. Raa S. gaar i Handelen som „dobbelt Skedevand" (Vægtfylde 1,38) med 61 pCt. S., som „almindeligt Skedevand" (Vf. 1,33) med 52 pCt. S. og endelig som rød, rygende S. (Vf. omtr. 1,5) med kun et ringe Vandindhold, men stærkt farvet af Kvælstofilter. **Salpetersyrling**, s. Kvælstof.

Salpêtrière, La [triæhr], (egtl. Salpetersyderi), stor Plejestiftelse i Paris for gamle, svagelige og sindssvage Kvinder.

Sālpinx, hos Grækerne Fællesnavn for de forskjellige Arter af Trompeter; ogsaa Betegnelse for det eustachiske Rør i Øret.

Salsëtte, en bjærgfuld Ø ved Forindiens Vestkyst, n. for Bombay, 7 □ M. med 63,000 I., staar i Jærnbaneforbindelse med Bombay.

Salt, Kogsalt, Køkkensalt, Chlornatrium, NaCl, findes i Naturen i fast Tilstand som Stensalt og Steppesalt og opløst i Havvandet, Saltsøer og Saltkilder. Stensaltet forekommer gjennem alle Formationer, lige fra den siluriske indtil den tertiære, og danner dels mere regelmæssige Lag, dels uhyre, klumpformede Masser, dels gjennemtrænger det de ledsagende Lermasser. Trods den hyppig store Mangel paa Forsteninger, de uregelmæssige Lejringsforhold og den utydelige eller manglende Lagdeling er det sikkert opstaaet ved en Udskilning af en Opløsning. Nogle af de vigtigste Saltværker ere Staßfurt s. for Magdeburg, det østerrigske „Salzkammergut", Berchtesgaden i Bayern, Lüneburg, Bex i Wallis, Cardona i Spanien, Wieliczka i Galizien, Northwich s. ø. for Liverpool, Austin i Nevada. Steppesaltet udskilles endnu den Dag i Dag i tørre Somre. Af Havets 3½ pCt. faste Stoffer ere omtrent de 75 pCt. Kogsalt. Saltsøerne, hvis Mængde af faste Stoffer kan stige til 22—24 pCt., ere gjærne mere magnesiaholdige. Eltonsøen i Astrachan, den store Saltsø i Utah og det døde Hav ere næsten mættede. Saltkilderne næres af underjordiske Saltmasser. S. vindes heraf paa forskjellig Maade (s. nedens. **Saltsyderi**). S. krystalliserer i farveløse Terninger. Det rene S. er vandfrit og ikke hygroskopisk; men i Almindel. indeholder det ganske smaa Mængder Chlorcalcium og Chlormagnium, hvorved det tiltrækker Fugtighed af Luften og sædvanlig indeholder 2—5 pCt. Vand. Ved Opvarmning knitrer det, idet Krystallerne indeholde en ringe Mængde Moderlud, der ved Ophedningen sprænger dem. De naturlige Saltkrystaller indeslutte jævnlig Kulbrinter. Ved lys Rødglødhede smelter S. til en klar Olje, der i højere Temperatur fordamper uforandret. 1 Del S. opløses af omtr. 2⅞ D. koldt Vand og ikke meget lettere af varmt. Saa vel for Planter som især for Dyr er det et uundværligt Stof (et Menneske af 150 Pd.s Vægt indeholder 1 Pd. S. og bruger aarlig omtr. 15 Pd.), hvorfor det er et yndet Skatteobject; „Saltskatten" har oftere (s. Ex. under den første franske Revolution) spillet en vigtig politisk Rolle. Desuden bruges S. til Conservering af Træ, Huder og Fødemidler (Fisk, Kjød, Smør, Hø), til Fabrikation af Soda, Saltsyre, Chlor, Salmiak, ved Fremstilling af Aluminium, Natrium, Sølv, i Sæbefabrikationen og Hvidgarveriet, til Glasur paa Lervarer (idet det næsten usmeltelige jærnholdige Ler med Chlornatrium omsætter sig til Jærnchlorid, der fordamper, og et natriumholdigt, letsmelteligt Ler, der danner Glasuren). — Navnet S. betegnede vistnok oprindelig kun Kogsalt, men brugtes allerede tidlig om Legemer, der havde en vis ydre Lighed med dette. Allerede den tidligere Middelalders store Alchemister regnede Salpeter og Salmiak til Saltene, og Potaske hed tidligere sal vegetabile. Vitriolerne adskiltes dog fra Saltene, men allerede Paracelsus regner baade Vitrioler og Alun for Salte, og da man lærte at fremstille Syrer, der som Benzoesyre, Ravsyre, Borsyre vare faste, krystallinske og opløselige i Vand, regnedes ogsaa disse med. Imidlertid maa man hos Alchemisterne og den senere Middelalders Forfattere skjelne mellem to Betydninger af „Salt"; snart var det et Slags Grundstof, der repræsenterer det faste, uforbrændelige hos Legemerne, snart en egen Klasse af Forbindelser, og det er i denne sidste Betydning, vi her tage Ordet. Man skjelnede da mellem Salia acida (Syrer), Salia alcalina (Alkalier) og Salia salsa, media, neutra, det vi nu kalde Salte, men først van Helmont (1620) udtalte bestemt, at enhver Syre med et Legeme af modsat Natur giver en saltagtig Forbindelse, og først Rouelle erklærer 1744, at et sal neutre, moyen ou salé dannes ved Forening af en mineralsk eller vegetabilsk Syre med et fast (Kali og Natron) eller flygtigt (Ammoniak) Alkali, en Jordart (Kalk, Magnesia), et Metal eller en Olje (altsaa vare ogsaa Vitrioler og Ætherarter S.). Rouelle betragter ikke saaledes som næsten alle tidligere og mange senere Chemikere Opløselighed i Vand som noget charakteristisk for S. Han regner saaledes Calomel og Hornsølv til S. Skjønt allerede Bergman erklærer det for utvivlsomt, at Syrerne i Saltene ikke vare forbundne med Metallet som saadant, men med Metalkalke, er det dog først den antiphlogistiske Chemi, der definerer S. som en Forbindelse af et surt Ilte (Syre) med et Metalilte (Base). Sure S. vare da saadanne, som indeholdt et Overskud af Syre, basiske saadanne, som indeholdt et Overskud af Base. Den Gang troede man endnu — om end Lavoisier udtalte sig noget reserveret — at Saltsyren som alle andre Syrer indeholdt Ilt. Men da den store Strid

an Chlorets Iltholdighed i Beg. af dette Aarh. var endt med, at Davys Anskuelse af Chlor som et Grundstof vandt fuldstændig Sejer, blev den gamle Definition paa S., der nu udelukkede det almindeligste af alle S., Kogsaltet, fra Salternes Gruppe, Gjenstand for livlige Debatter. Berzelius skjelnede da mellem to Slags S., Amphidsalte, der bestod af to Ilter (eller, som samtidige Undersøgelser viste, af to Svovl-, Selen- og Tellurforbindelser), og Haloidsalte, der bestod af et Metal i Forbindelse med et chlorlignende Grundstof. Svovlsurt Kali, opfattet som K_2O, SO_3, og Svovlantimonnatrium, som $3Na_2S, Sb_2S_5$, vare da Amphidsalte, Kogsalt, Chlornatrium, NaCl, et Haloidsalt. Et Amphidsalt var neutralt, naar det indeholdt lige saa mange Atomer Syre, som Basen indeholdt Iltatomer, surt, naar det indeholdt flere, basisk, naar det indeholdt færre Atomer Syre. Saaledes var $Fe_2O_3, 3SO_3$ et neutralt, $Fe_2O_3, 2SO_3$ et basisk S. Men denne Splittelse, der saaledes indførtes i en af de bedst charakteriserede Grupper af chemiske Forbindelser, vandt ikke almindeligt Bifald, og gjennem en Række Discussioner, som det her er umuligt at gjengive, og hvori Navnene Dulong, Graham, Liebig og især Laurent og Gerhardt spille en fremragende Rolle ikke mindre ved Raisonnementets Klarhed end ved de vigtige Opdagelser, hvormed de støttede det, blev et S. defineret som en Syre (s. d. A.), hvis Brint er erstattet af Metal, eller (senere) en Base, hvis Brint er erstattet af et Syreradical; s. **Basicitet.** Det fuldkomneste Begreb om S. giver for Øjeblikket den Definition, der bestemmer et S. som et Dobbeltanhydrid (s. **Anhydrid**) af en Syre og en Base. Saaledes er svovlsur Kalk, $CaSO_4 = Ca(OH)_2 + SO_2(OH)_2 - 2H_2O$; Chlornatrium, $NaCl = Na(OH) + HCl ÷ H_2O$ osv. Baade sure, basiske og Dobbeltsalte (s. d. A.) finde herved deres fuldstændigste Forklaring. **Saltbase,** d. s. s. Base. **Saltdannere,** d. s. s. Halogene Stoffer. **Saltkogeri.** Kogsalt vindes af Søvand, som Stensalt og af Saltkilder. Søvandet benyttes især i de varme Lande, idet man leder det ind i nogle mod Flodbølgerne beskyttede, med Lerbund forsynede Damme, først i en større og dybere, hvor opslemmede Urenheder afsætte sig, siden i fladere, hvor Sommersolen fordamper Vandet, indtil Saltet udkrystalliserer. Naturen har paa flere Steder selv dannet saadant Søsalt, idet større og mindre Vige af Havet, hvor Tilløbet af ferskt Vand er mindre end Fordampningen, ved Hævningen af det omliggende Terrain ere blevne til Saltsøer. I Afrika og især i den sydvestlige Del af Asien findes mange store Saltsøer, paa hvis Bredder det indtørrede Salt brydes i uhyre Qvantiteter, ligesom Steppesalt kan vindes ved at udlude Jorden i Saltstepperne, der have en lignende Oprindelse. Hvor Stensalt findes nogenlunde rent i store Stykker, brydes det sædvanlig ligesom andre Mineraler; hvor det findes i fine Aarer indsprængt i Ler, udludes det ved indledet ferskt Vand, der opløser Saltet og derpaa tappes ud eller pumpes op og benyttes som Vandet fra Saltkilderne, der er et paa samme Maade dannet Naturprodukt. Kildernes Saltvand (Saltsole) er sædvanlig for svagt til at en umiddelbar Indkogning kan betale sig; det concentreres derfor ved en Gradering (s. d. A.), en naturlig Fordampning. Den tilstrækkelig stærke Saltsole indkoges i meget store, flade Pander af Pladejærn (Saltpander). Paa Overfladen samler sig efterhaanden Saltet, der rages af. Jo lavere Temperaturen er, desto større kunne de svømmende, tragtformede Krystalaggregater voxe. Derfor faas det grove Fiskesalt ved omtrent 60° og ved højere Temperatur efterhaanden Køkkensalt og Smørsalt, medens det fineste Taffelsalt udskilles ved livlig Kogning. Det paa Bunden udskilte Salt fiskes op med Kurve med visse Mellemrum. Paa Bunden sætter den saakaldte Pandesten sig fast, der jævnlig maa hugges bort, da den skader Fordampningen. Den udludes for at vinde det Salt, den indeholder, og bruges derefter som Gødning. Den meget urene Moderlud fra Panderne tappes undertiden ud og behandles efter Omstændighederne forskjellig, navnlig til at vinde Engelsk Salt, Bromkalium eller Glaubersalt af. **Saltsole,** en Kilde, der indeholder saa meget Kogsalt mellem sine Bestanddele, at det kan lønne sig at vinde dette, der da ofte kaldes „Solesalt". Ogsaa de Opløsninger af Stensalt eller raat Havsalt i Havvand eller svagt saltholdigt Vand, som i mange Saltkogerier tilberedes for at rense Saltet, kaldes undertiden S.

Salt, Henry [saahlt], engelsk Rejsende, f. 1771 i Lichfield i Stafford-Shire, d. 30 Oct. 1827 i Alexandria i Ægypten. Efter 1802 at have ledsaget Lord Valentia paa dennes Rejse til Ægypten, Abessinien og Ostindien, blev han 1809 sendt til Abessinien for at knytte Handelsforbindelser og blev derpaa engelsk Generalconsul i Alexandria. Saa vel paa sine Rejser som under sit senere faste Ophold lod han foretage talrige Udgravninger, der have givet Videnskaben rigt Udbytte. Blandt hans Skrifter fremhæves hans 1814 udgivne Beskrivelse over Rejsen i Abessinien og et 1825 udgivet Værk over Hieroglypherne.

Salta, 1) en af La Plata Staterne i Sydamerika, s. **Argentina.** — 2) Hovedstad i Staten S., 180 M. n. v. for Buenos-Ayres. 12,000 J. Bispesæde. Betydelig Handel med Muldyr og Heste, der holdes i stor Mængde i den frugtbare Omegn.

Saltarèllo, en livlig, italiensk Folkedans, hvortil Musiken i Almindel. er i $\frac{3}{4}$ ell. $\frac{6}{8}$ Takt.

Saltbæk Vig, tidligere en Vig, der fra Kattegattet skar sig ind i Nordsjælland, n. ø. for Kallundborg, er nu til Dels inddæmmet. De Forhaabninger, der knyttedes til dette Inddæmningsforetagende, ere dog kun blevne til Skuffelser.

Salten-Langsø, en af Himmelbjærgsøerne i Jylland, har mod Ø. Afløb til Gudenaa.

Saltens Fogderi er et af de tre, hvori Nordlands Amt i Norge er delt. Det ligger n. for Helgeland, hvorfra det adskilles ved den Fjældmasse, som dækkes af Svartisens Jøkler. Ligesom den sydligere Kyst af Norge danner det en Fjældrand, gjennembrudt af de store Fjorde Salten, Sørfolden, Nordfolden, Tysfjorden og Ofoten. Men Fjældformerne omkring dem ere meget høje (f. Ex. Sulitjelma) og Dalene for det meste kun korte og lidet beboede Revner.

Saltdalen danner den vigtigste Undtagelse af blidere Former og frodigere Trævært, som paa denne Polhøjde synes dobbelt yndig og overraskende. Den herigjennem strømmende **Saltelv** er endog sejlbar et Par Mile. Indbyggerne ere fornemmelig en Fiskerbefolkning, som 1875 beløb sig til 30,000 Mennesker.

Saltflod kaldes Radesygen i Sverige.

Saltholm, en ⅞ M. lang og indtil ⅜ M. bred Ø i Øresund ø. for Amager, hvorfra den skilles ved Farvandet Drogden, har et Areal af c. ¼ □ M. Den er flad og meget lavt liggende, saa at den ved Højvande oversvømmes i stor Udstrækning. Jordbunden, der bestaar af et c. 8 Tomm. tykt Muldlag med et c. 1 Alen tykt Underlag af Kalkstensgrus og derefter et fast Kalkstenslag, bærer en rig Græsvært, som tilhører Amagers Hartkornsejere, der her græsse et stort Antal Hornkvæg og Faar. Derimod har Staten Ejendomsret til Kalken, som indvindes i tre Kalkbrud. Af faste Beboere er her kun 4 Familier, men om Sommeren drager Kalkbrydningen en Mængde Arbejdere hertil. **Saltholmskalk** er en tæt Kalksten, der forekommer i et Bælte, som strækker sig fra den sydvestlige Del af Skaane over Saltholm igjennem Sjælland til Omegnen af Grenaa. Den brydes især i Nærheden af Malmø, paa Saltholm og ved Grenaa, hvor den er faststaaende, og findes ogsaa under Kjøbenhavn og i Byens Omegn i en Dybde af 20—40 Fod. Den til Christianshavns Vand- og Gasforsyning anlagte Tunnel er udhugget i S. I Egnen om Farum, Kirkeværløse og Lynge, ved Klintebjærg i Nærheden af Nykjøbing og ved Katholm s. for Grenaa findes der i Bakkerne en saa stor Mængde løse Stykker af denne Kalksten sammen med andre Rullesten, at de udsøges og brændes. S. er næsten lige saa ren som Faxekalken og udgjør ligesom denne et Led af „det nyere Kridt", yngre end Skrivekridtet.

Saltillo [tiljo], Hovedstad i Staten Coahuila i den mexicanske Republik, 93 M. n. n. v. for Mexico, med 26,000 I.

Saltomortale, it., d. e. Dødsspring, et halsbrækkende ell. med Fare forbundet Kunstspring; overhov. farligt Vovestykke.

Saltspindel, s. **Flydevægt**.

Saltstrømmen, den voldsomste af de Malstrømme, som Ebbe og Flod danne i flere af de snævre og grunde Sunde imellem Øerne paa Norges Vestkyst. Den fortjener derfor i højere Grad at besøges af Turister end den mere bekjendte Moskøstrøm i Lofoten. S. ligger s. for Byen Bodø i Nordlands Amt og dannes derved, at den vide og lange **Saltenfjord** ved sin Munding næsten udfyldes af to Øer, Strømø og Godø, imellem hvilke der kun levnes tre snævre Indløb. Igjennem disse skal da Fjordens store Vandspejl fyldes ved hver Flod og tømmes ved hver Ebbe, hvilket foregaar med brusende Brag i skummende Hvirvler, som intet Fartøj tør trodse, naar Strømmen er voldsomst. Hver sjette Time, naar Strømmen skifter Retning, er her ganske stille.

Saltsyre, en mere eller mindre concentreret Opløsning af Luftarten Chlorbrinte, HCl, i Vand, vindes nu næsten udelukkende som Biprodukt ved Sodafabrikationen (s. **Natrium**). Den stærkeste S. indeholder 40 pCt. Chlorbrinte, ryger i Luften og har Vægtfylde 1,21; Kogepunktet stiger ved Destillationen, idet Chlorbrinte gaar bort. Til sidst overdestillerer en Syre, som indeholder 20 pCt. Chlorbrinte, har Vægtfylde 1,1 og Kogepunkt 110°. En mere fortyndet Syre afgiver ved Destillation først Vand; til sidst destillerer den samme, nys nævnte Syre over. S. opløser en Del Metaller under Udvikling af Brint og Dannelse af Chlormetaller (s. **Chlor**), mange Svovlmetaller under Udvikling af Svovlbrinte og næsten alle Metalilter under Dannelse af Vand; med Overilter, f. Ex. Brunsten, giver den fri Chlor (s. d. A.), noget hvorpaa hele Fabrikationen af Blegesalte beror; med Ammoniak danner den Salmiak; desuden anvendes den i Phosphor- og Limfabrikationen (begge Steder som Opløsningsmiddel for phosphorsur Kalk), i Bomuldsindustrien (til Opløsning af Kalksæbe) o. m. a. St. Blandet med Salpetersyre danner den Kongevand. Raa S. er gjærne gul af organiske Stoffer og kan indeholde mange fremmede Stoffer, især Svovlsyre, Arseniksyrling, Jærnchlorid og Chlor.

Saltsø, Store, en Indsø i Territoriet Utah i Nordamerika under 41° n. Br. og 95° v. L., 4,200 F. over Havet, 15 M. lang og 6 M. bred, modtager gjennem Jordanfloden Afløbet fra den mod S. liggende, mindre Ferskvandssø Utah, men er selv uden Afløb. **Saltsøstaden**, s. **Great-Saltlake-City**.

Salturter (Chenopodiaceæ), en til de kronløses Orden hørende Familie, omfatter Urter med spredte, fjerribbede Blade uden Axelblade, med smaa, i Regelen grønne Blomster, der sædvanlig ere samlede i Mængde til sammensatte Blomsterstande; Blomsterdækket er 5bladet, Støvdragerne 5 og Frugten en Nød, ofte med et tyndt Frøgjemme, Frøene med krum eller spiraldrejet Kim, omsluttende Frøhviden. Over 400 Arter. Findes næsten over hele Jorden, men tilbagetrængte under Troperne og talrigst i Middelhavslandene og det russiske Asien. De ere især knyttede til Strandkanterne og andre saltholdige Localiteter, ligesom ogsaa mange forekomme omkring menneskelige Boliger, navnlig paa Ruiner.

Saltykov, Mich. Evgrafovitsch [köff], berømt russisk Digter under Pseudonymen Schtschedrin, f. 1830 i Tver, gjennemgik Lyceet i Czarskoje-Selo og begyndte at skrive Digte i Attenaarsalderen. 1856 offentliggjorde han sine „Skitser fra Provinsen", der gjorde stor Opsigt. Hans øvrige Hovedværker, blandt hvilke fremhæves: „En Satire i Prosa", „Nutidssymptomer" og „Pompadour", ere alle oprindelig fremkomne i Tidsskrifter. S., der oprindelig var Embedsmand, har fra 1878 været Redacteur for et literært Tidsskrift. Han er næst Grev L. Tolstoj den betydeligste af Ruslands nulevende Prosadigtere og bliver ved sin Opfattelsesevne og Sandbruhed en Forfatter af første Rang. Hans Fortællinger, af hvilke de fleste ere satirisk-humoristiske, male objectivt Scener af det Smaaliv, der rører sig blandt Bønderne og i den lavere Borgerstand.

Saltæther, d. s. s. Chloræthyl (s. **Æthyl**).

Saluen, en betydelig Flod i Bagindien,

udspringer paa Tibets Bjærge og løber med Retning mod S. gjennem Bagindien til Martaban-Bugten.

Salūt, en militær Æresbevisning, der ydes ikke alene Kongen og Kongehuset samt høje Befalingsmænd, men ogsaa Faner, Standarter saa vel som Orlogsflaget; fortrinsvis Hilsen med Kanonskud fra Fæstninger og Orlogsmænd. **Salutēre**, give S.

Salūzzo, Stad i Norditalien, 1 M. s. til v. for Turin, med 16,000 J. Bispesæde med seværdig Kathedralkirke og et gammelt Slot, der tidligere var Residens for de mægtige Markgrever af S., men nu Straffeanstalt. Silkespinderi, Garveri og Fabrikation af Jærnvarer samt Handel med Landbrugsprodukter. Silvio Pellicos Fødeby. — Markgrevskabet S. kom 1363 under Savoien, var en Tid lang under Frankrig, men blev 1601 definitivt overladt Savoien.

Salvadōr, San-, 1) en af Republikerne i Mellemamerika, indtager en indtil 12 M. bred Kyststrækning ved det store Ocean, omgiven af Guatemala og Honduras. 340 □ M. med 634,000 J. (1885), hvoraf Halvdelen Indianere, 10,000 Hvide, 1,000 Negre og Resten Blandinger. Det er et meget vulkansk Bjærgland med stejlt Affald mod det store Ocean. Klimaet er hedt (Landet ligger mellem 13° og 14° n. Br.) og farligt for Fremmede. Hovedprodukterne ere Kaffe, Indigo, Bomuld og Sukker. Statsindtægten udgjorde 1883—84 c. 14 Mill. Kr., Udgiften samme Beløb, Statsgjælden c. 10 Mill. Kr. Vareindførselen 1883—84 havde en Værdi af c. 8 Mill. Kr., Udførselen af c. 20 Mill. Kr. De vigtigste Udførselsartikler ere Kaffe og Indigo. Foruden en staaende Hær paa c. 2,000 Md. tæller Militsen c. 8,000 Md. Antallet af Telegraphbureauer var 1885 i alt 68 med en Traadlængde af c. 220 Mile. Præsidenten er valgt paa 4 Aar, de 13 Senatorer og de 25 Deputerede paa 2 Aar, men Halvdelen af dem afgaar hvert Aar. Der er almindelig Valgret, men Valgbarhedscensus. — S.-S. løsrev sig som det øvrige Mellemamerika 1821 fra Spanien, men var indtil 1823 forenet med Mexico. Efter at en særlig Forbundsstat var oprettet, begyndte Kampe imellem de klerikale (især i Guatemala) og de liberale (i S.-S.). De sidste fik Overhaanden under Morazan, der 1829 indtog Guatemala; men 1829 opløstes Forbundet, og senere Forsøg paa at forny det mislykkedes, ligesom et Tog, de to liberale Stater Honduras og S.-S. 1851 gjorde imod Guatemalas Dictator Carrera. Siden nød S.-S. forholdsvis Ro; men 1859 gjorde General Barrios sig med Vold til Herre og styrtede 1863 Landet i Krig med Carrera, der fordrev ham og indtog Byen S.-S., uden dog at kunne bevare Herredømmet. Da Barrios 1865 gjorde Forsøg paa at vende hjem, blev han fangen og skudt. 20 Aar senere (1885) gjorde en anden General Barrios, Præsident i Guatemala, et Indfald i S.-S. for at fremtvinge en Sammenslutning, men faldt under Forsøget. S.-S. regnes for at være den af Mellemamerikas Stater, der er mest udviklet i aandelig og materiel Henseende (den er ogsaa bedst befolket); den liberale Retning har altid haft Overvægten og har haft gjentagne Stridigheder med Præsteskabet og Pavehoffet. — 2) Hovedstad i Republiken San-S., under 13° 45′ n. Br., 86° 35′ v. L., 5 M. fra det store Ocean. 13,000 J. Staden blev i Marts 1872 næsten helt ødelagt ved et Jordskjælv, efter at den næppe var fuldt gjenopbygget efter de ved et Jordskjælv i Apr. 1854 foraarsagede Ødelæggelser. 3) S. **Guanahani**. 4) S. **Ambassi**.

Salvandy, Narcisse Achille, Grev [vangdī], fransk Statsmand og Forfatter, f. 11 Juli 1796, tjente 1813—14 frivillig i Hæren, men skrev 1815 flere Flyveskrifter imod det gjenoprettede Kejserdømme. Efter en Rejse i Spanien skrev han »Don Alonzo« (2 Bd., 1824; 7de Opl. 1857), en ypperlig Skildring af dette Land og Folk; desuden en »Hist. de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski« (3 Bd., 1827—29) og en Række frisindede Flyveskrifter imod de klerikale. Under Ministeriet Martignac (1828—29) var S. Statsraad, 1830—48 var han Deputeret og hørte til de conservative; han var 1837—39 Undervisningsminister og 1841 en kort Tid Afsending i Madrid. 1843 blev han ophøjet til Greve og var 1845—47 paa ny Undervisningsminister. Efter Kongedømmets Fald deltog han ikke i det politiske Liv, men var meget virksom for Fusionen med Legitimisterne. D. 15 Dec. 1856.

Salvation army, eng. [væschen ārmi], s. **Frelsens Hær**.

Salvātor Rōsa, italiensk Maler, s. **Rosa**.

Salve, et pharmaceutisk Præparat af Consistens som Svinefedt, der bruges udvendig. Hovedmassen af S. er Fedtstoffer, men til disse kan der blandes forskjellige Lægemidler.

Salve, lat., vær hilset. Heraf ogsaa S. i Betydning af Skydning med et større Antal Geværer eller Kanoner paa Commando og samtidig, opr. og endnu anvendt som Salut. **Salve regina** kaldes efter Begyndelsesordene Maria-Antiphonien S. r. mater misericordiae („Hil Dig, Dronning, Barmhjærtighedens Moder“), som i den katholske Kirke navnlig synges ved Aftengudstjenesten i Klostrene samt ved Fastegudstjenesten i de alm. Kirker.

Sālvi, Giambattista, ital. Maler, kaldet il **Sassoferrato** efter sin Fødeby, f. 1605, d. 1685 i Rom, var maaske Elev af Domenichino, men uddannede sig for øvrigt som Eklektiker ved Studiet af de bedste Mestere i Kunstens forskjellige Retninger, især efter Rafael. Han malede „Madonna med Barnet“, snart i en moderne Stil, snart i en ældre Tids Maner; hans Hovedværk er „Madonna del Rosario“ i S. Sabina i Rom.

Salviāti, Antonio, italiensk Kunstner, f. 1816 i Vicenza, har gjennemført en Oplivelse af den Kunst at udføre Mosaiker, som har baaret de bedste Frugter. Et Mosaik-Atelier, som han grundede i Murano ved Venezia, har udført en Mængde store Mosaikbilleder til Bygninger i Italien, England, Tyskland o. fl. St.

Salvie (Salvia officinalis), en bekjendt perennerende Plante af de læbeblomstredes Familie, har æglancetdannede, fint rundtakkede og stærkt rynkede Blade, der ligesom Stæng-

lerne ere beklædte med en tæt, graa Filt; Blomsterne ere oftest violette, sjældnere røde eller hvide og have kun to Støvdragere. S. har sit Hjem i Sydeuropa og dyrkes desuden ofte paa Grund af de stærktlugtende Blades og de unge Stænglers Anvendelse i Medicinen, navnlig til Gurglevand.

Salving med vellugtende Olje og Salve brugtes i Oldtiden som Styrke- og Skjønhedsmiddel. Ved enhver større Badeanstalt fandtes et Rum (unctorium), hvor S. foretoges. Slaver indgned de badendes Legemer med kostbare og vellugtende Oljer (Nardusolje), som derpaa afskrabedes med Skrabejærn. Ogsaa Haaret og Klæderne gjennemrøgedes med lugtende Sager. S. fandt ogsaa Sted ved højtidelig Indvielse af Præster og Konger, saaledes i Palæstina, hvor den allerede omtales som brugt ved Sauls og Davids Kroning. Fra Orienten forplantede denne Skik sig til det vestromerske Rige, fra Rom til Constantinopel og herfra til de christne Riger i det vestlige Europa, hvor den i sin Udvikling blev en ren christelig Institution, som altid forbandtes med Kroningen. Kong Valdemar d. store var den første danske Konge, der blev kronet og salvet, og denne Ceremoni iagttoges ogsaa af alle følgende Konger indtil Christian VIII, med Undtagelse af Valdemar Atterdag og Oluf. Det tilkom Ærkebispen af Lund at forrette S. i Lund, men Undtagelser fandt dog jævnlig Sted. I Norge var Magnus Erlingsøn den første Konge, der blev salvet og kronet (1164), i Sverige rimeligvis Erik Knutsson (1210); i disse Lande udførtes Kroningen i Regelen af Ærkebiskopperne af Nidaros og Upsala. Efter at Kongen havde aflagt Kroningseden, salvede Ærkebispen ham korsvis paa den højre Arm mellem Haandleddet og Albuen og mellem Skuldrene, hvorefter Kronen og de øvrige Regalier overleveredes ham. Med S. var i Danmark forbundet visse statsretslige Virkninger, idet Kongen forinden kun kaldtes „udvalgt Konge“ og først efter den Konge af Danmark. I den nyere Tid er Skikken til Dels gaaet af Brug; dog salvedes endnu Kong Oscar II ved sin Kroning 1873 i Stockholm og Throndhjem. I Romerkirken bruges S. ogsaa ved Ordinationen af Gejstlige og ved Lægfolks Confirmation.

Salvini, Tommaso, berømt italiensk Skuespiller, f. 1 Jan. 1829 i Milano, betraadte allerede 14 Aar gammel Scenen i den berømte Bons Trup i Modena og spillede senere ved forskjellige omrejsende Selskaber, bl. a. sammen med Ristori. Efter 6 Aars Forløb trak han sig for en Tid tilbage fra Scenen for at studere det klassiske Repertoire, i hvilket han erhvervede sig et fremragende Navn, særlig som Hamlet, Othello og Romeo. Paa sine Kunstrejser har han besøgt London, Paris, Wien og Berlin, hvor han overalt har høstet stor Berømmelse.

Sālvius Juliānus, romersk Jurist paa Hadrians Tid, særlig bekjendt ved »edictum perpetuum Hadriani«, som denne lod ham redigere (s. Edict). Ogsaa til andre Værker er han i Følge Digesterne Forfatter.

Sālvo, in salvo, i Behold; s. titulo (paa Breve S. T.), med Udeladelse af Titelen.

Saly, Jacques Franç. Jos. (li), fransk Billedhugger, f. 1717 ell. 1718 i Valenciennes, var Elev af Coustou og uddannede sig i Rom. Hans to Hovedværker ere Ludvig XV.s Billedstøtte i Bronze, udført for Byen Valenciennes, og Frederik V.s Rytterstatue paa Amalienborg Plads i Kjøbenhavn, udført paa det asiatiske Compagnis Bekostning, et for sin Tid udmærket Arbejde. S. kaldtes til Danmark 1753 og blev kort efter Professor og lidt senere Directeur ved det nyoprettede Kunstakademi, i hvis Historie han har spillet en ikke uvigtig Rolle, samtidig med at han udførte Statuen. Efter at han 1770 havde fuldendt sit Hverv, trak han sig 1774, misfornøjet med Forholdene ved Akademiet, tilbage til Frankrig og døde i Paris 1776. Foruden sit Hovedværk udførte han forskjellige Buster under sit Ophold i Kjøbenhavn.

Salza, Herm. v., f. c. 1180 paa Stamslottet S. (Langensalza) i Thüringen, blev 1210 Stormester for den tyske Orden, til hvis verdenshistoriske Betydning Grunden blev lagt under ham ved den blodige Undertvingelse af de hedenske Preussere fra 1230. Som en af sin Tids største Statsmænd ydede han Kejser Frederik II vigtige Tjenester; han døde 1239 i Salerno. Hans Broder, Hugo v. S., var bekjendt som Minnesanger.

Salzach, Flod, der udspringer paa Hohe-Tauern paa Grænsen af Tirol og Salzburg, løber først mod Ø. og derpaa mod N. forbi Salzburg og bliver neden for denne Stad indtil sit Udløb i Inn Grænse mellem Bayern og Østerrig.

Salzbrunn, Landsby i den preussiske Prov. Schlesien, 8 M. s. v. for Breslau ved Salzbach, bestaar af 4 Dele, Ober-, Nieder-, Neu-S. og Hartau med tilsammen 4,000 I. og flere Mineralkilder. Stenkulsbrud. Ober-S. (s. d. A.) er et meget besøgt Badested.

Salzburg, 1) en Provins af det østerrigske Monarchi med Titel af Hertugdømme, omgiven af Bayern, Ærkehertugd. Østerrig, Steiermark, Kärnten og Tirol. 130 □ M. med 168,000 I. (1886), næsten udelukkende af tysk Stamme og katholsk Confession. Det er et Bjærgland, som kun mod N. V. har jævne Egne, der danne Overgang til den bayerske Højslette, og det gjennemstrømmes først fra V. mod Ø. og derefter fra S. mod N. af Floden Salzach. Landet s. for Floden dækkes af den mægtige Bjærgkjæde Hohe-Tauern med dens udstrakte Gletschere og Højder, der naa op mod 12,000 F.; Resten optages af de nordlige Kalkalper, ligeledes med betydelige Højder og med mærkelige Huler. Kun 9 pCt. af Arealet er anvendelig til Agerdyrkning, 30 pCt. er skovbevoxet og 40 pCt. Græsgange. Kornavlen dækker næppe Halvdelen af Forbruget, men derimod er Kvæg- og Hesteavlen af stor Betydning. I Bjærgværksdriften har kun Salt Betydning. Industrien er kun lidet udviklet, og det samme er Tilfældet med Handelen. — S., i Romernes Tid Juvavia, skal allerede c. 582 være blevet Sæde for en Biskop (den første skal have været den hellige Rupert), og Bispedømmet blev 798 ophøjet til et Ærkebispedømme. Med Tiden blev Ærkebispen af S. den første Gejstlige i Tyskland; han var altid Pavestolens

Legat, bar Cardinalernes Dragt, havde første Sæde paa den gejstlige Bænk i Rigsdagen, kunde ophøje i Adelstanden og var efter den westfalske Fred foruden de tre gejstlige Kurfyrster den eneste Ærkebiskop i Tyskland; hans Besiddelser omfattede til sidst 180 □ M. med 200,000 J. Under Ærkebisk. Leop. Anton, Greve af Firmian, bleve 1731—32 henv. 30,000 Protestanter fordrevne, der navnlig fandt en god Optagelse i Preussen. 1802 blev Ærkestiftet S. seculariseret og forvandlet til et verdsligt Kurfyrstendømme, der blev givet til den østerrigske Ærkehertug Ferdinand som Erstatning for det af ham afstaaede Storhertugdømme Toscana. Ved Freden i Presburg 1805 fik Østerrig S. og Kurfyrsten i Stedet for dette Würzburg; efter Freden i Wien 1809 gav Napoleon I S. til Bayern. Ved Freden i Paris 1814 fik Østerrig det tilbage; 1849 blev det et eget Kronland. — 2) Hovedstad i Hertugd. S., paa begge Sider af Floden Salzach, i en herlig, for sin skjønne Natur berømt Egn, 34 M. v. s. v. for Wien, med 25,000 J., er Sæde for en Ærkebiskop, har en prægtig Domkirke og flere smukke offentlige Pladser og Bygninger, en theologisk og en medicinsk-chirurgisk Læreanstalt, der ere Rester af et 1811 ophævet Universitet, og flere højere Undervisningsanstalter og videnskabelige og Kunstsamlinger. Industrien er ikke ubetydelig, navnlig i Forfærdigelse af Tapeter, Spejle, Blyanter, musikalske Instrumenter, Læder- og Jærnvarer.

Salzkammergut, et District i Ærkehertugd. Østerrig, der omfatter den sydvestl. Del af Overøsterrig og den nordvestl. Del af Steiermark og har sit Navn af sin store Rigdom paa Salt, er en kejserlig Domaine; 12 □ M. med 18,000 J. Ischl er det vigtigste Punkt. Paa Grund af sin herlige Natur med mægtige Bjærge og skjønne Dale og Søer besøges det meget af Tourister.

Salzmann, Christian Gotthilf, tysk Pædagog, f. 1744 i Thüringen, d. 1811, som Præst vakt til Opdrager af Rousseaus og Basedows Skrifter, 1781 knyttet til det rationalistiske Philantropin i Dessau som Religionslærer, stiftede 1784 for de dannede Klassers Børn den endnu eksisterende Opdragelsesanstalt i Schnepfenthal i Hertugd. Gotha, der med sit frejdige Barneliv, sine Legemsøvelser og Rejser drog Elever til sig fra Ind- og Udland og styredes af S. med klog Økonomi og Industri. „D[enken] D[ulden] u[nd] H[andeln]“ er dens Motto, Familielivet dens Mønster, Undervisningen væsentlig realistisk, dens Methode sokratisk. Menneskekjærlighed, utrættelig, af Begejstring og praktisk Overlæg ledet Virksomhed, Evne til at beherske Ungdommen ved sin paa én Gang blide og myndige Veltalenhed ere Særkjender for S. Skrifter: „Carl v. Carlsberg“ (1788), „Himmel auf Erden“ (1797) o. fl.

Salzungen, Stad i Hertugd. Sachsen-Meiningen ved Floden Werra, 4 M. n. v. for Meiningen, med 4,000 J., righoldig Saline og stærkt besøgte Solbade.

Salær (fr. salaire), Løn, Betaling for et for en anden udført Arbejde eller Forretning.

Samachonitis, s. Merom.

Samaden, Landsby i Engadin Dalen i Cant. Graubünden i Schweiz, 6 M. s. ø. for Chur, med 800 J., anses for den rigeste Landsby i Schweiz.

Samakov, Stad i Fyrstend. Bulgarien i en Bjærgdal, 3,000 F. over Havet, 6 M. s. s. ø. for Sofia. 10,000 J. Betydelige Jærnværker.

Samanider, et persisk Dynasti, der herskede over Khorasan 874—999, da de fordreves af Ghasneviderne; de talte 9 Fyrster, hvis Hovedstad var Buchara.

Samar, s. Bisayas.

Samara, 1) Gouvernement i Rusland, omgivet af Gouv. Astrachan, Saratov, Simbirsk, Kasan, Ufa og Orenburg samt de uralske Kosakkers Land og den indre Kirgiserhorde. 2,748 □ M. med 2,305,000 J. (1883). Floden Volga danner Vestgrænsen og optager herfra Tscheremschan, Sok, Samara og Store Irgis med flere mindre Floder; i Landets sydlige Del løbe Steppefloderne Store og Lille Usen. Den sydlige Del af Landet indtil c. 50° n. Br. ligger under Havets Niveau; her er den 3 □ M. store Saltsø Elton. Mellem 50° og 54° er en bjærgagtig Steppe, Obtschei-Syrt, opfyldt med Uralbjærgenes Udløbere. Længere mod N. er et ret frugtbart Bakkeland. Landbrug og Fiskeri ere Hovederhverv. Der dyrkes Hvede, Havre, Byg, Boghvede, Rug, Hør og Tobak. — 2) Hovedstad i Gouv. S. ved Volgas venstre Bred, hvor den optager Floden S., 118 M. ø. s. ø. for Moskva. 75,000 J. Garverier, Sæbesyderier, levende Handel med Korn, Hørfrø, Salt, Fisk, Kaviar og fine Lammeskind.

Samarang, Stad paa Nordkysten af den hollandske Ø Java i det store asiatiske Archipelag, 55 M. ø. til s. for Batavia, med 66,000 J., betydelig Handel og Industri, astronomisk Observatorium og Theater. Jærnbane tværs over Øen til Sydkysten.

Samaria, Stad i Palæstina, bygget c. 920 f. Chr. af Omri, den 6te Konge i Israels Rige, efter at hans Slot i Thirza var brændt, paa et Bjærg i en af Landets skjønneste Egne i Ephraims Stamme, blev stærkt befæstet og Hovedstaden i Israels Rige. Den trodsede flere langvarige Belejringer af Syrere o. a., indtil den 722 blev erobret af den assyriske Konge Sargon, som bortførte Kong Hoseas og de fleste af hans Undersaatter og i deres Sted sendte nogle hedenske Folkestammer ind i Landet. Disse blandede sig efterhaanden med de tilbageblevne Jøder, antog Omskærelsen og Moseloven og bleve kaldte **Samaritanere**, medens S. fra nu af blev brugt ikke blot om Byen, men ogsaa om hele den midterste Del af Palæstina ø. for Jordan. Efter Jødernes Tilbagekomst fra Exilet vilde Samaritanerne slutte sig til dem og være med til at bygge Templet; men Jøderne afslog dette, og fra den Tid opstod der et uudslukkeligt Fjendskab. Da Nehemias nogen Tid efter forjog Manasse, yngre Søn af Ypperstepræsten Johannes, fordi han havde ægtet en hedensk Kvinde, gik denne til Samaritanerne og blev 432 f. Chr. Ypperstepræst ved det Tempel, som de byggede sig paa Bjærget Garizim ved deres Hovedstad Sichem. Under Makkabæernes Kampe holdt de med Syrerne; men Johannes Hyrkan

overvandt dem 129 f. Chr., jævnede deres Tempel med Jorden, indtog efter et Aars Belejring S. og sløjfede den aldeles. Den romerske Statholder Gabinius lod atter S. opbygge, og den hed derfor Gabiniopolis, indtil Herodes d. store udvidede, forskjønnede og befæstede den, byggede et til Kejser Augustus indviet Tempel og til Ære for ham kaldte den Sebaste (Augusta). Endnu fører en elendig Landsby, beboet af fanatiske Muhammedanere, Navnet Sebastieh, og rundt om ligge mægtige Ruiner, af hvilke den ene efter Sagnet hidrører fra den prægtige Johanneskirke, som Kejserinde Helene lod opføre, og hvor man i et underjordisk Capel viser Johannes Døberens Grav. De andre Ruiner synes at stamme fra Israels Kongetid. Af Folket er der endnu en Levning tilbage, omtr. 20 Familier, som bo i Naplus, det gamle Sichem. De kalde sig selv „Schomrim" (d. e. Lovens Vogtere) og anse sig for de ægte Efterkommere af Ephraims og Manasse Stammer; kun den ypperstepræstelige Familie er af Arons Slægt. De vente, at Messias skal komme iblandt dem og gjøre dem til Herskere over alle Jordens Folkeslag, og hvert Aar fejre de paa Garizim Paaskefesten med et Forsoningsoffer og et Paaskemaaltid, i hvilket hele Samfundet tager Del. De anerkjende kun de 5 Mosebøger for hellig Skrift, og disse ere tilmed paa forskjellige Steder forandrede for at passe til deres Paastande og Lærdomme. Texten er hebraisk, men skreven med samaritanske Bogstaver; men de have ogsaa en Oversættelse paa deres samaritanske Dialekt, som nu dog kun faa af dem selv forstaa. De have ogsaa nogle Psalmer i denne Dialekt samt nogle arabiske Skrifter af historisk eller religiøst Indhold.

Samārie (af lat. summarium, d. e. Overkjole, fr. simarre ell. chamarre) brugtes i ældre Tid her i Danmark og bruges endnu i Norge som Betegnelse for den lange Præstekjole.

Samaritānforeninger (Navnet efter Bibelens Fortælling, Luc. X, om den barmhjærtige Samaritan) have det Øjemed at udbrede theoretisk og praktisk Kundskab blandt Lægfolk om den foreløbige Hjælp, der ved Ulykkestilfælde kan og bør ydes inden Lægens Ankomst, **Samaritangjerning**. De i dette Øjemed oprettede **Samaritanskoler** (»Ambulance Classes«) oplære navnlig saadanne Personer, hvis Stilling medfører, at de ofte strax komme til Stede ved Ulykkestilfælde (Bestillingsmænd ved Politiet, Brandvæsenet, Jærnbaner, mechaniske Fabriker osv.), men give ogsaa alle og enhver Lejlighed til at erhverve de Kundskaber, der ere nødvendige for at kunne hjælpe forulykkede Medmennesker.

Samarkānd, Stad i det asiatiske Rusland, Prov. Sarefschan, ved Steppefloden Sarefschan, 30 M. ø. for Buchara, med 36,000 J. Tilvirkning af fortrinlige Læderarbejder, Silke- og Bomuldsvarer; mange Minder om fordums Pragt. Den var Tamerlans Residens 1370—1405, og hans og hans Families Gravmæler ere endnu til Stede og vel vedligeholdte. S. er det foreløbige Endepunkt for den transkaspiske Bane (s. d. A.).

Samarow, Gregor, s. Meding, Oskar.

Sambēsi, Flod i Sydamerika, udspringer under 11½° s. Br. som Liba ell. Liambe omtrent midt i Verdensdelen i en Højde af henved 5,000 F., løber først mod S., senere mod S.Ø. indtil henimod 18° s. Br. og er i dette sit Løb i stor Udstrækning sejlbar. Herfra vender Floden sig mod Ø. og danner her de storartede Victoria-Fald, c. 250 F., fra en Højde af c. 2,400 F. Efter at være løbet en kortere Strækning mod Ø., bøjer den i en stor Bue mod N.Ø., Ø. og S.Ø., dannende en Mængde Fald og Katarakter, som Kansaro og Nakabele Faldene og, hvor den bøjer mod S.Ø., Kebrabasa Katarakterne. Gjennem Lupata Snævringen, henimod 17° s. Br., træder S. ud i Lavlandet og modtager her fra venstre Side Shire, der er Njassa-Søens Afløb. Kort ø. for dette Sted begynder Deltadannelsen med 7 Hovedarme, Quelimane mod N. og Luabo mod S. Flodlængde c. 360 M., Flodgebet c. 25,000 □ M. Fra Victoria-Faldene til Udløbet er den kun i ringe Grad sejlbar, og Mundingsarmene ere spærrede af Sandbanker. Floden modtager i hele sit Løb en stor Mængde Bifloder.

Sambre [sangbr], Flod, der udspringer i det franske Dep. Aisne og løber mod N. ind i Belgien, hvor den ved Namur fra venstre Sider falder i Maas; 24 M. lang. **Sambre-Kanalen** forener den med Oise og derved Maas med Seine.

Sameje, det Retsforhold, som finder Sted mellem flere, der paa den Maade eje en Ting i Forening, at Ejendomsretten over hele Tingen tilkommer enhver af dem for en forholdsvis Andel.

Sameland, d. s. s. Lapland.

Samfrænder, efter de ældre danske Loves Sprogbrug Benævn. for en Persons Slægtninge, for saa vidt som der efter den ældre Ret i mange Tilfælde var tillagt dem Indflydelse paa Afgjørelsen af saadanne Sager, der betragtedes som Familieanliggender, f. Ex. Dispositioner over den paagjældendes Jordegods, og især i Arveanliggender. I denne sidste Henseende beholdt S. deres Betydning længe efter, at de i alle andre Henseender ganske havde tabt den, idet det navnlig kom i Brug, at det ved de Bevillinger, som indtil den nyeste Tid vare nødvendige, for at den ene Ægtefælle kunde blive siddende i uskiftet Bo efter den andens Død, tillige blev tilladt den efterlevende, naar Skifte en Gang skulde holdes, da at foretage dette ved Hjælp af S. uden Øvrighedens Mellemkomst, ved hvilke **Samfrændeskifter** der navnlig i Regelen opnaaedes den Fordel for den efterlevende, at denne kunde beholde hele Boet urealiseret. Saadant Samfrændeskifte er ophævet i Danmark ved Fr. 21 Maj 1845 og i Norge, hvor det ogsaa tidligere har været kjendt, ved L. 30 Juli 1851.

Sāmiel ell. **Sammael**, en ond Aand, i den østerlandske Mythedigtning de onde Aanders Fyrste.

Samlag, norsk, Forbindelse, Fællesskab, Selskab, i nyere Tid specielt om Aktieselskab (som sv. bolag).

Samland ell. **Semland** (Sembernes Land), i Middelalderen Navnet paa en Del af Øst-

grønlandsk, hvor der under Harald Blaatands Regering af hans Søn Hakon skal være grundet en dansk Koloni, som dog ikke bestod længe.

Sammenblæsning, s. Sammensmeltning. Kandestøberne forstaa ofte ved S. en almindelig Lodning ved Hjælp af Blæserøret.

Sammenbragte Børn, Børn af to, som have indgaaet Ægteskab, fra et tidligere Ægteskab, f. Ex. Kejser Tiberius og hans Ægtefælle Julia, Nero og Britannicus, Poul Møller og Chr. Winther.

Sammenhængskraft, Cohæsion, den Kraft, som maa overvindes for at skille et Legemes Dele fra hinanden. Den betragtes som en indbyrdes Tiltrækning imellem de legemlige Dele, der bliver umærkelig uden for en meget lille, om ogsaa kjendelig Afstand. S. er navnlig stor i faste Legemer, ringe i Vædsker og findes ikke i Luftarter.

Sammenkobling, den Regning, hvorved man til Søs finder den saakaldte generale Cours og Distance eller den Cours og Distance, der vil bringe Skibet samme Sted hen som flere andre Courser og Distancer til sammen.

Sammenpløjning, Sammenkløftning, s. Fjeder.

Sammenslibning gaar ud paa at tilvejebringe Overensstemmelse og nøje Tilslutning imellem to Overflader af Metal, Glas o. fl. ved at slibe dem imod hinanden med et Slibepulver (s. Slibning) og Vand eller Olje imellem. Saaledes kan man faa to Plader gjensidig tilpassede, en Glasprop „indsleben" i en Flaske, en keglesformet Ventil i sit Ventilsæde o. fl. Tidligere bleve de til S. bestemte Overflader temmelig skjødesløst tilrettede, idet man stolede paa, at Slibningen vilde rette Fejlene; nu ved man, at man kun da faar en Sammenpasning, der tilfredsstiller strængere Fordringer, naar man først bringer Fladerne med en correct Form i saa stor Overensstemmelse, at de kun skulle glattes ved S.

Sammensmeltning, ogsaa autogen Lodning, kaldes Forbindelsen af to Stykker af ét og samme Metal ved Hjælp af det samme Metal i flydende Tilstand. S. foretages ikke let uden ved temmelig tykke Blyplader, der saaledes samles til Pander for Indkogning af Svovlsyre, Alunopløsning o. fl., der vilde angribe en Tinlodning for stærkt. For saa vidt man til S. benytter en Knaldluftlampe, en Brintflamme o. desl., kaldes det ogsaa Sammenblæsning.

Sammentrykkelighed, den Egenskab ved Legemerne, at deres Rumfang formindskes ved Tryk, er meget forskjellig hos de forskjellige Legemer. Alle Luftarter ere i høj Grad sammentrykkelige. Overskrider Trykket ikke en vis Grænse, forholder en Luftarts Rumfang sig omvendt som Trykket (Mariottes Lov, s. d. A.). Vædsker fordre et meget stort Tryk for at sammentrykkes. En Atmosphæres Tryk (c. 14 Pd. paa hver Kvadrattomme) formindsker saaledes Vandets Rumfang med kun 47/1,000,000, Kviksølvets med 3/1,000,000, Vinaandens med 93/1,000,000. Faste Legemers S. er meget forskjellig og afhænger navnlig af Structuren.

Samniter, s. Sabeller.

Samoa- ell. **Skipper-Øerne**, en Øgruppe i det store Ocean, hører til de saakaldte fjærne australske Øer, mellem 13° og 19° s. Br. og 151° og 155° v. L. De bestaa af nogle faa større og flere mindre Øer, tilsammen 54 □ M. med c. 40,000 I., hvoraf henved 3,000 Fremmede, deraf 500 Hvide; de ere bjærgfulde og meget vulkanske med talrige udslukkede Kratere. I Sept. 1866 fremstod mellem Øerne Ofu og Olosenga under heftige Jordskjælv en Vulkan, der udkastede Masser af Dynd og Lava. Bjærgene hæve sig paa Hovedøen Savaii til c. 6,000 F., paa de øvrige Øer kun til henimod 2,500 F. Klimaet er hedt og fugtigt og Vegetationen derfor meget yppig, i Hovedsagen en lignende som paa Selskabsøerne. Oprindelige Dyrearter ere kun Rotter og en Art stylende Hunde; Hornkvæg, Heste og Svin ere indførte af Europæerne. Fiskeriet er af stor Betydning. Den indfødte Befolkning tilhører en af de smukkeste og kraftigste Sydhavsstammer og er i Besiddelse af forskjellige Færdigheder, saasom Fletning af Maatter, der anvendes som Klædningsstykker, og Bygning af Baade, fra hvilken sidste Omstændighed Navnet Skipperøerne hidrører. Siden 1854 er Christendommen almindelig antagen af hele Befolkningen. Øerne staa under en Konge med en lovgivende Forsamling i to Kamre. Med Tyskland, England og Nordamerika er sluttet Handelstractater. Da Kong Malietoa (siden 1880) indtog en fjendtlig Holdning mod de tyske Kolonister, blev han 1887 tagen til Fange; Høvdingen Tamasese blev udraabt til Konge og anerkjendt af Tyskland. Men 1888 udbrød en Opstand mod denne, som maatte flygte for en Høvding, der har antaget Navnet Kong Mataafa Malietoa II. Yderligere Forviklinger ere derefter opstaaede, idet Tysklands Forsøg paa at skaffe sig Overmagten har fremkaldt en Conflict med de forenede Stater, som kræve S.s Uafhængighed respecteret. De vigtigste Øer ere: **Savaii**, 34 □ M. med 13,000 I., stærkt skovbevoxet. **Upolu**, ø. for den forrige, 15 □ M. med 17,000 I., stejle Kyster og talrige Huler med Svalereder; Øens Indre er bølgeformet og vel dyrket Land; Havnen **Apia** paa Nordkysten har 1,000 I.; her er Skoler, Kirke, et Trykkeri osv. **Tutuila**, s. ø. for den forrige, 3 □ M. med 4,000 I., høj og bjærgfuld med rig Vegetation, har paa Nordvestkysten **Massacre-Bugten**, hvor La Pérouse i Dec. 1787 mistede en Del af sit Mandskab ved et Overfald af de indfødte. **Manua** ell. **Tau**, ø. for den forrige, noget over 1 □ M. med 1,200 I., bjærgfuld med rig Vegetation.

Samogitien (litauisk Žemaiczial, d. e. Lavlændere), tidligere et eget Hertugdømme, indtager nu den vestlige Del af det russiske Gouv. Kovno.

Samojeder, et Folk, som bebor Tundraerne i Rusland langs Ishavets Bredder fra Floden Mesen, der falder i det hvide Hav, til Chatanga i Sibirien. Befolkningen er dog i disse Ørkener meget sparsom, da S. næsten udelukkende leve som Rensdyr-Nomader og meget undertrykkes af deres russiske Naboer og Herrer. En utæmmelig Tilbøjelighed til Brændevinsdrik formindsker desuden deres Velstand og Antal. Forhen vare de endnu langt mere udbredte. De bestaa nu af 4 Stammer: den jurakske, tavgyske, jenisejske og Ostjak-S. (s.

d. A.). I det sydlige Sibirien findes Sojoterne, der nu have ombyttet det samojediske Sprog med det mongolske og antaget Buddhareligionen. Andre Stammer, Motorerne, Koibalerne og Kamasinzerne, tale nu Tyrkisk og ere Muhammedanere. Sproget staar efter de fleste Sprogforskeres Opfattelse den finsk-ugriske Klasse nær. S.s Levemaade og det endnu hedenske Folks Mythologi (Schamanisme, Troldomstro) har stor Lighed med Lappernes.

Sámos, tyrk. Susam-Adassi, en tyrkisk Ø i det ægæiske Hav ved Lilleasiens Vestkyst, c. 10 M. s. f. v. for Smyrna og skilt fra Fastlandet ved et smalt Stræde. 9 □ M. med 42,000 I. (1887), næsten alle Grækere. Her avles meget Korn, Olie, Vin, Figen, Bomuld og Silke; navnlig er Vinen berømt og danner en Hovedudførselsartikel. Siden 1832 har Øen opnaaet en Art Uafhængighed, da Befolkningen kun erlægger en aarlig Tribut til Sultanen, men for øvrigt selv leder og forvalter sine Anliggender under en indfødt Gouverneur, som fører Titlen Fyrste af S. — S. var i Oldtiden rig og mægtig, især som Sømagt, og berømt som Hovedsæde for Heras Dyrkelse og Hjem for en egen Kunstskole. I Middelalderen stod den afvexlende under Grækerne, Araberne, Venezianerne og Genueserne. Efter at have deltaget i den græske Frihedskamp, kom den 1830 under Tyrkerne.

Samósata, den gamle Hovedstad i den syriske Prov. Commagene, nu Samsat, laa ved Euphrat. Den var Lukians og Paulus fra S.s Fødeby; den sidstes Tilhængere fik efter den Tilnavnet Samosatenianere.

Sámość ell. Zamość [mosjtsj], stærkt befæstet Stad i det russiske Polen, 32 M. s. ø. for Warschau, med 9,000 I., Theater og Slot, der tilhører Familien Zamoyski.

Samothrāki, Oldtidens Samothrake, en tyrkisk Ø i den nordlige Del af det ægæiske Hav, 8 M. n. v. for Indløbet til Dardanelstrædet. 3½ □ M. med 2,500 I. Øen er bjergfuld og hæver sig indtil 5,000 F. over Havet. Dalene ere ret frugtbare. Befolkningens vigtigste Erhverv er Bi- og Kvægavl, navnlig Geder. — S. var i Oldtiden berømt som Sædet for Mysterier og en mystisk Gudstjeneste for Kabirerne. Beboerne ere nu for det meste Christne. Archæologiske Udgravninger 1873.

Samovār, russ. Temaskine, „Selvkoger".

Sampsker, s. Eicesaiter.

Samson, Dommer i Israel, var efter Fortællingen i Dommernes Bog (XIII—XVI) fra sin Barndom indviet til Nasiræer og udrustet med en overnaturlig Kæmpestyrke, som var knyttet til Opfyldelsen af hans Nasiræatsløfte: ikke at lade sit Hovedhaar klippe. I 20 Aar var han Dommer og tilføjede Philisterne store Nederlag; da gav hans Sanselighed Anledning til, at han fortalte Philisterinden Dalila Grunden til hans Styrke; hun klippede hans Haar, medens han sov; saa kom Philisterne over ham, udstak hans Øjne og lod ham trælle i en Trædemølle. Imidlertid voxede hans Haar atter ud; en Dag bare Tusender af Philistere med deres Fyrster forsamlede i et stort Afgudstempel; da førte de den bundne S. frem for at spotte ham; saa bad han Gud give sig Styrke til endnu en Gang at hævne sig paa sine Fjender, og med de Ord: „Min Sjæl dø med Philisterne" væltede han de to Piller, som bar Templets Tag, der i sit Fald knuste baade ham og hans Fjender.

Samson, Jos. Isid. [sangsong], berømt fransk Skuespiller, f. 2 Juli 1793, blev 1812 optaget i Conservatoriet, hvor han snart var en af de mest udmærkede Elever. Efter 1814 at have ægtet en ung Skuespillerinde spillede han paa de fleste franske Provinstheatre, navnlig i Rouen, debuterede 30 Sept. 1819 paa Odéon-Theatret i Paris og optraadte endelig som Figaro i „Barberen i Sevilla" paa Théâtre-français, ved hvilket han fra 1827 blev Sociétaire, og hvor han i en lang Aarrække glimrede ved sit aandfulde Spil. 1836 blev han Lærer ved Conservatoriet, hvor han uddannede Talenter som Rachel, Mme. Plessy, Augustine Brohan m. fl., ligesom han med Held optraadte som dramatisk Forfatter. D. 30 Marts 1871.

Samsø, en dansk Ø i Kattegattets sydvestlige Del mellem Sjælland og Jylland, 3½ M. lang og indtil 1½ M. bred, med et Areal af 2 □ M. og 6,600 I. (1880). Øen bestaar af en større, sydlig og en mindre, nordlig Del, forbundne ved en lang, smal og lyngbevoxet Tange. Mellem Nordlandet og det fra Sydlandet mod N. udstydende lange, smalle Besser Rev ligger den med Smaaøer opfyldte Stavns Fjord med Havn ved Langøre, tilgængelig for Skibe af 12—14 F.s Dybde. Paa Øens Vestside er den store Bugt Sælvig. Af det hele Areal, 20,102 Td. Land, var 1881 det besaaede Areal 9,109 Td., til Græsning henlaa 8,720 Td. Land, hvoraf 109 Tdr. Land Eng, Skovarealet var 588 Td., Hedearealet 1,050 Td., Flyvesand 3 Td. S. hører i verdslig-administrativ Henseende under Holbæk Amt og har tillige med den under Aarhus Amt hørende Ø Tuns en egen Birkedommer; i gejstlig Henseende deles den i 5 Sogne, der med Tuns danne et Provsti under Aarhus Stift. — Til S. henlægge Sagnene Angantyrs og hans Brødres Kamp med Ørvarod og Fald. Paa en Herredag paa S. 1215 blev den unge Kong Valdemar (Valdemarssøn) hyldet; senere vare flere Medlemmer af Kongehuset forlenede med S., deriblandt Christoffer II, førend han blev Konge, ligesom ogsaa i Rigets følgende Opløsningsperiode Knud Porse. Sagnet lader en Havfrue ved S. spaa Christian IV.s Fødsel for en Bonde, som bragte Frederik II Budskabet. Efter Souverainetetens Indførelse fik Rigsdrosten Joch. Gersdorf af Kongen Skjøde paa Øen til Vederlag for Gods i Skaane; fra hans Slægt kom den 1674 til Griffenfeld, efter hvis Fald den 1676 inddroges under Kronen. Christian V skjænkede S. til Grevinde Sophie Amalie Moth og oprettede 31 Dec. 1677 Øen til et Grevskab, der besiddes af hendes Efterkommere, Familien Danneskjold-S. Grevskabet omfattede hele Øen paa en Ubetydelighed nær, men 1864—74 er den største Del af Godset solgt til Fæsterne. Grevskabet har nu en Størrelse af c. 865 Td. Hartk. med Fideicommiscapitaler paa c. 1½ Mill. Kr.

Samsøe, Ole Johan, f. 17 Marts 1759 i Næstved, knyttedes tidlig nøje til Rahbek, i Forening med hvem han foretog en Udenlandsrejse, blev

efter Hjemkomsten Pageinformator og senere Lærer ved Frue Latinskole, men opgav snart atter denne Post og døde 23 Jan. 1796 som Privatlærer i Kjøbenhavn. Hans Hovedværk er Sørgespillet „Dyveke“, der gjorde umaadelig Lykke, da det opførtes Dagen efter hans Jordefærd, ligesom hans nordiske Fortællinger „Frithiof“, „Hildur“ og „Halfdans Sønner“ allerede tidligere havde vundet meget Bifald. Skjønt S. ikke formaaede at løsrive sig fra sin Tids Feilsomhed, betegner han dog et ikke ringe Fremskridt i den literære Udvikling.

Sămuel, Prophet og Jødernes sidste Dommer, tilføiede Philisterne et saa afgjørende Nederlag, at de maatte lade Jøderne i Fred i de 20 Aar, i hvilke S. var Dommer. Da han var bleven gammel og Folket trods hans Advarsler begjærede at faa en Konge, kaarede han efter Guds Befaling Saul dertil; men da denne gik sine egne Veie, i Stedet for at adlyde de Befalinger, Gud gav ham igjennem Propheten, fik S. Befaling af Gud til at forkynde Saul, at Tronen ikke skulde blive i hans Familie, samt til at salve den unge David til Tegn paa, at han skulde være Sauls Efterfølger. S. stiftede Prophetskolen i Rama, hvor han efter at have nedlagt Dommerværdigheden levede til sin Død. De to S.s Bøger i det gamle Test. udgjorde oprindelig kun ēn Bog og findes endnu saaledes samlede i den jødiske Kanon. De fortælle Begivenhederne under S., Saul og David (jvfr. Hebraisk Literatur).

Samum, Samhuli ell. Samiel, en meget hed og tør Ørkenvind, som raser især i det nordøstlige Afrika, Arabien og det nordvestlige Indien. Den blæser altid ud fra Ørkenen til de nærliggende Lande og tilkjendegiver forud sin Ankomst ved en stærk gullig Farve i Atmosphæren og en mørkerød farvet Sol. Da den kan virke dræbende, indhyller man sit Ansigt ved dens Komme og Dyrene stikke Snuden dybt ned i Sandet.

Sammer, Karl, f. 1819 i Ekernførde, studerede Retsvidenskab i Kiel og skrev 1844 „Die Staatserbfolge der Herzogth. Schleswig-Holstein“ i afgjort slesvig-holstensk Aand, hvorfor Universitetet i Kiel gav ham Doctorgraden. Ligeledes skrev han 1846 imod det kgl. aabne Brev „Die Vorgänge des Jahres 1721“ og blev derefter Advocat i Kiel. 1848 anførte han 24 Marts de frivillige fra Kiel, som medvirkede til Rendsborgs Overrumpling, og sendtes senere til London som diplomatisk Agent. Han valgtes til Landsforsamlingen og blev i Oct. Bureauchef i det slesvigholstenske Udenrigsministerium. 1849—50 var han dettes Tillidsmand ved Fredsunderhandlingerne og skrev tillige med Droysen „Die Herzogth. Schleswig-Holstein u. das Königr. Dänemark seit 1806“, hvori han forsvarede Augustenborgernes Færd og gav den danske Regering Skyld for at have forurettet Hertugdømmerne. N. A. skrev han et Skrift imod den tyske Reactionspolitik og overtog et Professorat i Kiel, men blev fjærnet 1852 af den danske Regering og kaldtes til Gotha, hvor han blev Bibliothekar hos Hertug Ernst og 1859 Minister. I Nov. 1863 gik han i den augustenborgske Prætendents Tjeneste og fulgte ham til Kiel, hvor han stod ved hans Side lige til Juni 1866, idet han dog raadede ham til at føie sig efter Preussens Forlangender. Derefter vendte han tilbage til Gotha og fik paa ny sit Embede der. 1856—75 udgav han Fortsættelsen af Martens's »Recueil de traités«. D. 1882.

Sanâ, Stad i Landskabet Jemen i Afrika, Hovedstad i et Sandschak; 15,000 J. Livlig Handel, især med Kaffe.

Sanatŏrium, d. s. s. Helbredelsesanstalt, fortrinsvis dog en saadan, der ligger i en beskyttet Højdedal, og i hvilken brystsyge Patienter behandles med en reguleret Luftcur, Lungegymnastik, Doucher og styrkende Diæt.

Sanbenito (af lat. saccus benedictus), en gul, med Flammer og Djævle bemalet Skjorte og Hue, som de af den spanske Inqvisition til Baalet dømte Kjættere bleve iførte, naar de skulde henrettes.

Sancerre [sangsæhr], Stad i det franske Dep. Cher, 6 M. n. ø. for Bourges ved Floden Loire, med 3,000 J., var tidligere befæstet og blev i de franske Religionskrige tappert forsvaret af de reformerte 1569 og 1572, men maatte overgive sig 1573, hvorefter dens Fæstningsværker bleve sløifede.

Sănherib, en assyrisk Konge 705—681 f. Chr., som førte en Række Krige, saaledes i Ægypten og med Juda Konge Hiskia (s. Assyria). Han blev dræbt i et Tempel af sine egne Sønner.

Sanchez, Francisco [sangschæhs], f. i Portugal 1562, opdragen i Bordeaux, Professor i Medicin i Montpellier, senere i Medicin og Philosophi i Toulouse, d. 1632. Hans philosophiske Hovedværk er »De multum nobili et prima universali scientia quod nihil scitur« (Lyon 1581). Han førtes gjennem Kritik af Scholastiken til en skeptisk Opfattelse, som er beslægtet med den, der findes hos hans Samtidige Montaigne og Charron. Ejendommelig for S. er den Tanke, at der kun kan haves en virkelig Viden om det, som man selv har frembragt, hvorfor kun Gud besidder en saadan virkelig Viden. Vore Grundsætninger, fra hvilke alle Beviser gaa ud, kunne ikke selv bevises.

Săncho [tscho], Navnet paa 4 Konger i Castilien (s. d. A.) og paa 2 Konger i Portugal. Af disse sidste var S. I, 1185—1211, der fik Tilnavnet el Poplador paa Grund af sin Iver for at ophjælpe Befolkningens økonomiske Vilkaar, Fader til Valdemar Seiers anden Dronning Berengaria. — S. II, den førstnævntes Sønnesøn, 1223—45, laa i Strid med Geistligheden, blev afsat 1245 og døde 1248.

Sancho Pansa, s. Cervantes.

Sanct Hans Dag feiredes fra ældgammel Tid i Norden som Midsommerfesten; efter Christendommens Indførelse blev den viet til Minde om Johannes Døberen (s. d. A.). Festen indlededes med, at der Aftenen forud tændtes Blus paa alle Høider. Om Natten indsamledes Lægeurter og aflagdes Besøg ved de hellige Kilder, hvoraf næsten hver Egn havde sin, eller i Kirker, hvis Billeder havde samme lægende Kraft som Kilderne. Paa selve Dagen flettedes Blomsterkranse og holdtes Tal paa

Slægten, ligesom man ved Hjælp af Urter tog Varsel om dennes fortsatte Bestaaen. Til Sanct Hans Nat knyttedes al Slags Overtro om Hexenes Dans til Blocksbjærg og Hekkenfeld (s. d. A.), samt om de underjordiskes Færden i Højene og paa Engene. Efter Reformationen ophørte mange af de gamle Skikke, men en Del ere dog endnu bevarede, og baade i Danmark, Norge og Sverige ses endnu Blusbrænden Sanct Hans Nat, og valfartes endnu enkelte Steder til hellige Kilder.

Sanct Hans Hospital, s. **Hans Hospital, St.**

Sanct Hansorm (Lampyris noctiluca) er Hunnen af en Bille med flad, aflang Legemsform, skjoldformet Forbryst, der rager ud over Hovedet, og blødt, brunligt Hudskelet; Hannen har Vinger, Hunnen derimod er vingeløs og faar derved et larveagtigt Udseende (hos andre Arter have begge Kjøn Vinger). Hunnens Lys er stærkere end Hannens og varer længere ved; det skyldes et lysende Afsondringsprodukt, som skinner igjennem paa visse gjennemsigtige Steder af Bagkroppen; det staar til en vis Grad i Dyrets Magt at gjøre Skinnet stærkere og at standse Afsondringen af det lysende Stof, hvorved Skinnet altsaa hører op; det er et Middel, hvorved disse natlige Dyrs to Kjøn sættes i Stand til at finde hinanden. Larverne leve af Rov, især af Snegle; de ere meget langsomme og kortbenede, men have i Enden af Bagkroppen ligesom en Kost, hvormed de rense sig for den Mængde Slim, som de faa paa sig ved at fortære Snegle; baade Larven og Puppen lyse, men kun svagt. Mange af de varme Landes saakaldte „Ildfluer“ høre til samme Familie.

Sanct Hansurt, s. **Stenurt.**

Sanct Jakob, s. **Basel.**

Sanctiōn, en udtrykkelig og højtidelig Bekræftelse; s. **Pragmatisk S. Sanctionēre,** stadfæste, bekræfte; give Lovskraft.

Sanctuārium, lat., Pladsen omkring Alteret i de romersk-katholske Kirker, navnl. det Sted, som tjener til Opbevaring af Reliqvier og andre hellige Gjenstande. S. bruges ogsaa om det allerhelligste i Jødernes gamle Tempel.

Sānctum officium, lat., det hellige Embede, er den romerske Kirkes officielle Navn for Inqvisitionen. **S. sanctōrum,** det allerhelligste.

Sānctus, hellig.

Sand bestaar af kantede eller afrundede Smaakorn af Kvarts, Feldspat og adskillige andre Mineraler, i Modsætning til Grus, hvori Bestanddelene ere større, idet man ved Benævnelsen S. mere tager Hensyn til Kornenes Størrelse end til deres mineralogiske Beskaffenhed. S. er opstaaet ved en mechanisk og chemisk Forstyrrelse af ældre krystallinske Bjærgarter, navnlig Granit, Gnejs og Kvartsit. I Danmark træffes de største Sandlag i Rullestensformationen, og de opnaa især en betydelig Mægtighed og Udstrækning i den midterste og vestlige Del af Halvøen saa vel som i den nordlige Del af Sjælland. Da en Kubikfod S. kan optage 20 Pd. Vand, danne de store S.- og Gruslag underjordiske Beholdninger, hvorfra Kilder og Brønde fortrinsvis blive forsynede med Vand, og især er **Grussandet** bekjendt for sin store Vandrigdom. Det finkornede **Flyvesand** indeholder vel lige saa meget Vand, men dette bevæger sig næsten slet ikke igjennem de fine Mellemrum paa Grund af den store Gnidningsmodstand. **Hedesandet** bestaar næsten udelukkende af Kvartskorn og er derfor meget ufrugtbart. Søttes Strandsandet, der ved nogle af vore Kyster opkastes i betydelig Mængde ved Bølgeslaget, i Bevægelse af Vinden, efter at det er blevet tørt, fyger det sammen i store Sandhøje (Klitter) og kaldes da **Flyvesand. Vulkansk S.** bestaar af Smaakorn af Pimpsten og Lava, som udkastes ved vulkanske Udbrud. **Guldsand** kaldes S., naar det indeholder Korn og Smaablade af Guld. Det almindelige S. anvendes som Slibemiddel (s. **Slibning**), ved Tilberedning af Kalkmørtel, til ildfaste Sten, ved Metaludsmeltning, Glasfabrikationen osv.

Sand ell. **Sandsflødet,** Strandsted i Stavanger Amt i Norge, liggende ved en af Bukkefjordens inderste Arme; 760 J. (1875).

Sand, Carl Ludw., tysk politisk Sværmer, f. 1795 i Bayern, blev 1814 Student og gik n. A. frivillig med Hæren mod Frankrig. Fra 1817 studerede han i Jena, var ivrigt Medlem af det herværende Burschenschaft og tog virksom Del i Wartburgfesten. Forbitret over A. v. Kotzebues Spot over Studenternes Friheds- og Enhedsbestræbelser besluttede S. at rydde denne „Fædrelandsforræder“ af Vejen. Han rejste til Mannheim 23 Marts 1819, opsøgte strax Kotzebue og stak ham en Dolk i Hjærtet, gik derpaa ud paa Gaden og saarede sig flere Gange i Brystet med de Ord: „Tak o Gud for denne Sejer“. I Fængslet bleve Saarene lægte, og han selv derefter henrettet 20 Maj 1820. Hans Brøde medførte ikke den tilsigtede Frihed, men tvært imod et haardere Tryk.

Sand, George [schorsch sang], Pseudonym for Aurore Dudevant, født Dupin, berømt fransk Forfatterinde, f. 1 Juli 1804 i Paris. Hendes Faders Moder var en nægte Datter af Morits af Sachsen, Søn af Kong August II med Aurora Königsmark. Da Faderen, Dupin, en ung Officer, der paa sine Felttog havde ægtet en parisisk Fuglehandlers Datter, døde af et Fald med Hesten 1808, blev Aurore opdraget paa Bedstemoderens lille Herregaard Nohant i Berri. Tidlig røbede der sig hos hende en Hang mod det mystiskphantastiske og en dyb Modtagelighed for Naturindtryk, der ikke forstodes af Bedstemoderen, en gammel, fornem Dame, der var opdraget i voltairiansk Aand. 1817 blev hun sat i Pension i et engelsk Augustinernonnekloster i Paris, hvor hun begyndte med at være en af de værste Spektakelmagere og endte i en mystisk-asketisk Katholicisme. 1820 kom hun tilbage til Nohant, hvor hun førte et frit Liv, red og tumlede sig i den frie Luft, studerede Rousseau og Chateaubriand, Byron og Shakspeare, der atter førte hende bort fra Mystiken. Efter Bedstemoderens Død 1821 kom hun til sin Moder i Paris, hvor hun led af dennes Luner og udannede Væsen, hvorfor hun 1822 giftede sig med en afskediget Lieutenant Dudevant. Ægtefolkene, som levede paa Nohant, vare uden indre Sympathi, Manden var en almindelig Landjunker. 1831 flyttede

levede i Følge et Arrangement med Manden med sine to Børn til Paris, hvor hun søgte at ernære sig ved Oversættelser og Decoration af Nipsgjenstande; men Lysten til at skrive var allerede vaagnet i hende. For at kunne studere Livet og Sæderne klædte hun sig i Mandsdragt, og hendes Landsmand Delatouche skaffede hende Arbejde ved »Figaro«. Sammen med Jules Sandeau, efter hvis forkortede Efternavn hun antog Pseudonymen George S., udarbejdede hun sin første Roman »Rose et Blanche«; derpaa udgav hun 1832—33 »Indiana«, »Valentine«, »Lélia«, hvor et stærkt oprevet Følelsesliv, en revolutionær Foragt for Konveniensægteskabet udtale sig i voldsomme Former. Til hendes Omgang hørte Balzac, Ste.-Beuve og A. de Musset, til hvilken sidste hun traadte i et Kjærlighedsforhold. De rejste sammen til Italien, hvor det Brud indtraadte, der blev saa afgjørende for Mussets Liv. De litterære Frugter af Rejsen, hvorfra hun kom tilbage 1834, vare »Lettres d'un voyageur«, Romanerne »Jacques«, »André«, »Léone Léoni« og »Simon« (1836). Af Advocaten Michel fra Bourges blev hun vunden for den republikanske Socialismes Ideer, og hun blev stærkt optaget af Lammenais. 1836 blev hun retslig skilt fra sin Mand og rejste til Schweiz, hvor hun kom i et intimt Forhold til Musikeren Chopin, hvilket varede i 8 Aar. 1833—41 arbejdede hun i »Revue des deux mondes«, hvor hendes Romaner fra den Tid, hvoraf de vigtigste ere »Le secrétaire intime«, »Mauprat«, »La dernière Aldobrandini«, »Les maîtres mosaïstes« og »Pauline«, bleve indrykkede, men da Redactionen ikke vilde optage »Horace«, førte det til et Brud imellem dem. I de følgende Romaner viser Lammenais's og Pierre Leroux's Indflydelse sig (»Spiridion«, »Sept cordes de la lyre«) i en mystisk Fremskridtsphilosophi; »Consuelo« er til Dels en Frugt af Livet med Chopin, og den mystiske Phantasmagori »La comtesse de Rudolstadt« røber Inspiration af Michel fra Bourges's Ideer. »Jeanne« (1844) viser en Tilbagegang til et rent æsthetisk-kunstnerisk Standpunkt, der ogsaa træder frem i G. S.s Arbejder mellem 1846 og 1850, hvoraf de vigtigste ere »Lucrezia Floriani«, »La petite Fadette«, »François le Champi« og »La Mare au Diable«; de tre sidste begynde en Række af fortrinlige Genrebilleder fra Landlivet i Forfatterindens Hjemstavn. Februarrevolutionen greb G. S. stærkt; hun skrev Indledningen til »Bulletins de la République«, to Breve til Folket, et Ugeblad »La cause du peuple« og oversatte Mazzinis »République et royauté en Italie« (1850). Hun havde længe staaet i Venskabsforhold til Prins Napoleon (Jérôme); efter Statscoupet 1852 benyttede hun hans Indflydelse til at frelse mange Dømte og Forviste. Hendes Dramaer, hvoriblandt »Le Marquis de Villemer« (1864) har gjort mest Lykke, indeholde meget fint og smukt, men ere ikke theatralske, mindst efter franske Begreber; til Dels ere de Dramatiseringer efter hendes Romaner. 1860 udkom en Samling af dem under Navn af »Théâtre de Nohant«. Fra 1854 udkom G.s S.s højst aandfulde og interessante »Histoire de ma vie« i 10 Bind, der giver Nøglen til denne mærkelige Digtergenius's Natur og Udvikling. En Fortsættelse danner »Impressions et Souvenirs« (1873). Hvad der betegner G. S. er en lidenskabelig Modtagelighed for store og almene Ideer; hendes hele Retning er idealistisk. Hendes Figurer ere stærkt tegnede Typer, der udelukkende tjene vedkommende Digtnings Centraltanke, deres Sprog er Lidenskabens veltalende, dristige Lyrik, der taler den menneskelige Frihebs, Ærens og Hjertets Sag mod alle de Tryk, som Slendrian og Aandløshed lægge paa Udfoldelsen af det naturlige og ædle. Hendes egne bitre Erfaringer fra hendes Ægteskab, hendes Skuffelser i forskjellige Livsforhold give hendes Skildringer noget personligt, stærkt betaget, men selv hvor hun forvilder sig ud i phantastisk Abstraction eller i mystiske Drømmerier, mærker man et ædelt og stort Hjerte, der slaar varmt for Menneskehedens Sag. Hendes Styrke bestaar i Skildringen af det indre Liv: af Lidenskabens Fødsel, Væxt og successive Bemægtigelse af Individet, af dens Forvildelser og Paradoxer, men jo mere hun er rykket frem paa sin Forfatterbane, desto mere toner en tillidsfuld Tro paa Tilværelsens Harmoni frem. Af Værker fra hendes senere Aar maa nævnes »Daniella«, »Elle et Lui« (Behandling af Forholdet til A. de Musset), »Jean de la Roche«, »Le marquis de Villemer«, »Valvèdre«, »La Confession d'une jeune fille« osv. De sidste Aar tilbragte hun mest paa Nohant mellem sine Børnebørn, omgiven af Blomster og Fugle, og der døde hun 8 Juni 1876. Efter hendes Død udkom hendes højst interessante Breve i 2 Bind. Hun havde et aabent Blik for den gryende nye Literatur, beundrede Flaubert og Turgenjev, forfærdedes, men imponeredes af Zola. — Sønnen, Maurice S., f. 1825, er Forfatter til Romaner og Dramaer og er en talentfuld Tegner.

Sandāl, en Fodbeklædning i Oldtiden, oprindel. en Saal af Træ, senere udstyret med større Luxus af Kork ell. Læder, der med korsvis bundne Remme blev befæstet til Foden. Endnu ere S. i almindelig Brug i Orienten. S. kaldes ogsaa den pragtfulde Fodbedækning, der ved visse Fester bæres af de katholske Gejstlige. Det samme Navn bære ogsaa Munkenes Lædersaaler.

Sändarach, d. s. s. Realgar.

Sändarak, en Harpix, der udsveder af Callitris quadrivalvis, et Træ af Naaletræernes Familie, som voxer i Nordafrika. Den forekommer i langagtige eller runde, glinsende Korn eller Stykker af gullighvid Farve, opløselige i Vinaand, Terpentinolje o. fl., og benyttes til Fernis og Røgelse. En lignende Harpix udsveder af andre Naaletræer, og en saadan har man da kaldet svensk, tysk S. osv.

Sandart (Lucioperca sandra), norsk Gjørs ell. Gjøs, er nær beslægtet med Aborren, som den meget ligner, men er noget mere langstrakt og kan blive 3—4 F. lang. S. er en af de bedste Ferskvandsfiske og er udbredt fra Donau til Sønderjylland og den skandinaviske Halvø.

Sandberg, Joh. Gust., svensk Maler, f. 13 Maj 1782 i Stockholm, blev i sit 14de Aar

Elev af Malerakademiet, og skjønt han paa Grund af trange Kaar kun kunde hellige en Del af sin Tid til Kunsten, lykkedes det ham til sidst at bane sig Vej. 1817 udstillede han et Sortkridtsbillede „Valkyrjerne", som vakte Opmærksomhed. Senere ombyttede han de nordisk-mythiske med historiske Emner og med Sujetter fra det svenske Folkeliv, som han først indførte i Kunstverdenen. S. blev Medlem af Akademiet 1821, Professor 1828 og var Directeur 1845—53; d. 26 Juni 1854. Hans betydeligste Arbejder ere Frescomalerierne i det Gustavianske Gravchor i Upsala Domkirke, „Et Bondebryllup", „St. Hans Nat", „Gustav Adolfs Frieri" samt Altertavlen i Skeppsholmskirken i Stockholm, „Christi Vandring til Golgatha".

Sandberg, Ole Rømer Aagaard, norsk Sindssygelæge, f. paa Onsø Præstegaard i Smaalenene 9 Maj 1811, medicinsk Candidat 1836, var Militærlæge, senere Landphysikus i Skien og blev 1854 Directeur for det nyoprettede Gaustad Sindssygeasyl ved Christiania, i hvilken Stilling han virkede med stor Dygtighed; d. 20 Jan. 1883. Lægevidenskabelige Afhandlinger fra hans Haand findes i ikke ringe Antal i de norske medicinske Tidsskrifter.

Sandeau, Jules [sangdŏ], fransk Forfatter, f. 19 Febr. 1811, studerede i Paris og blev nøje bekjendt med Mad. Dudevant, der levede adskilt fra sin Mand. 1831 udkom Romanen »Rose et Blanche«, paa hvilken de havde samarbejdet. Den bar Forfattermærket Jules Sand; Madame Dudevant optog senere Navnet George Sand (s. d. A.). 1858 blev S. Medlem af Akademiet. Af hans Romaner maa mærkes »Marianna« (1839), »Le Docteur Herbeau« (1841), Mselle de la Seiglière« (1848, siden dramatiseret, opført hos os under Titlen „Slottet i Poitou"), »Sacs et parchemins (1851), »Un début dans la magistrature« (1862). S. har sammen med Augier skrevet Komedien »Le gendre de Mr. Poirier« (1854, hos os „En fornem Svigersøn") og »La pierre de touche«, og alene »La ceinture dorée« (1855). Han er en routineret Fortæller og Arrangeur, smagfuld og let i Fremstillingen. Han ynder at fremstille Conflicten mellem Adel og Borgerstand; en Mesalliance er gjærne Motivet for hans Fortællinger og Komedier. Blandt hans senere Arbejder ere Romanerne »Jean de Thommeray« (1872, dramatiseret under Augiers Medarbejderskab) og »Le Colonel Evrard« (1873) de mest bekjendte. D. 24 Apr. 1883.

Sandefjord, Kjøbstad i Jarlsbergs og Larviks Amt i Norge; 2,400 J. (1875). Byen har vigtig Skibsfart og bliver meget besøgt af Fremmede siden 1837, da Lægen Thaulow her opdagede et meget kraftigt Svovlbad. Badeanstalten er siden efterhaanden bleven udvidet og forbedret, indtil den nu maa anses for en af de mest benyttede i Norge; den bruges navnlig mod chroniske Hudsygdomme, Rheumatisme og Gigt. Stedet fik Kjøbstadsrettigheder 1845. Jærnbaneforbindelse med Christiania og Skien.

Sandelbøsch, s. Gumba.

Sandels, Joh. Aug., svensk Feltherre, f. 31 Aug. 1764 i Stockholm (hans Fader, Sam. Sandel, blev som Bjærgraad adlet 1772 under Navn af S.). I sit 12te Aar indtraadte S. i militær Tjeneste, blev 18 Aar gl. Officer og førte som Major en hvervet Trop under Krigen mod Rusland 1788—90. Da Krigen udbrød i Finland 1808, fik S. som Oberst det Hverv at forsvare Vejen fra Savolax; han rykkede med sin næppe 1,600 Md. stærke Brigade frem til Kuopio og bemægtigede sig Fjendens derværende betydelige Forraad. Men efter Sveaborgs Capitulation maatte han rømme Savolax for at forene sig med Hovedstyrken efter i 3½ Maaned at have forsvaret Stillingen ved Tojvola samt tilføjet Russerne et betydeligt Nederlag nær ved Idensalmi ved Wirta Bro. Imidlertid var han bleven Generalmajor; 1809 førte han Commandoen over en Hærafdeling i Vester-Norrland og blev s. A. Friherre. Som Generallieutenant fik han 1813 Gouverneurposten i Pommern samt Commandoen over de derværende Tropper, deltog 1813—14 i Felttogene i Tyskland, Danmark, Rhinlandene (hvor Blokaden af Maastricht blev ham betroet) og Norge, blev 1815 Greve og Præsident i Krigscollegiet og var Præsident i Ridderhuset paa Rigsdagen 1817—18. I Oct. 1818 gik han som Rigsstatholder til Norge, hvilken Plads han beklædte i 9 Aar. 1824 blev han Feltmarschal, vendte 1827 tilbage til Sverige og døde i Stockholm 22 Jan. 1831.

Sandeltræ er Navnet paa forskjellige Træsorter. Om rødt S. s. Caliaturtræ. „Gult S." er egentlig det lysebrune, meget vellugtende Ved af Santalum album, der i Ostindien og China bruges saa vel til Røgelse som til udskaarne Arbejder; dog bruges Navnet ofte om en ligeledes vellugtende, langt almindeligere og billigere Træsort, der gaar under flere andre Navne (s. Citrontræ under Citron).

Sandemænd kaldes de Mænd, som efter Jyske Lov havde under deres Ed efter Stemmeflerhed at paakjende visse vigtigere, saa vel civile som criminelle, Retssager. De skulde være Selvejere og udnævntes af Kongen paa Livstid i et Antal af 8 i hvert Herred. Ved Christian V.s danske Lov blev Sandemandsinstitutionen, skjønt med væsentlige Modificationer og med meget ringere Betydning, end den oprindelig havde haft, fra det jyske Retsomraade (Nørre- og Sønderjylland og Fyn) udvidet til det øvrige Danmark. Nu er den for længst gaaet af Brug. Paa Bornholm har der ogsaa fra gammel Tid været S., 1 i hvert Sogn, men af en anden Art, idet S. der have været omtrent det samme som Sognefogderne i det øvrige Land.

Sander, Levin Christian, f. 13 Nov. 1756 i Itzehoe, var i nogen Tid Lærer i Dessau, drog senere til Kjøbenhavn, hvor han blev Lærer ved det pædagogiske Seminarium, og døde her 29 Juli 1819. Den Begejstring, hvormed Offentligheden havde modtaget Samsøes „Dyveke", drev ham til at skrive Sørgespillet „Niels Ebbesen af Nørreriis" (1797), der gjorde megen Lykke, skjønt til Dels uden Grund. Desuden har S. efterladt sig en Del Digte, Skuespil og pædagogiske Skrifter, der ere temmelig betydningsløse.

Sanders, Daniel, tysk Sprogforsker, f. 12 Nov. 1819 i Alt-Strelitz, Gymnasialprofessor smstds.,

er siden Udgivelsen af den ypperlige „Wörterbuch der deutschen Sprache“ (3 Bd., 1860—65; Supplement 1885) en almindelig anerkjendt Autoritet paa det Nyhøjtyskes Omraade. Foruden sit nævnte Hovedværk (hvoraf „Handwörterb. d. deutsch. Spr.“ 1869 er et Udtog) har han udgivet en stor Mængde lexikalske og grammatiske Skrifter, som „Fremdwörterb.“ (1870), „Wörterb. deutsch. Synonymen“ (2det Opl. 1882), „Wörterb. der Hauptschwierigkeiten d. deutsch. Spr.“ (15de Opl. 1887), „Deutsche Sprachbriefe“ (6te Opl. 1886), „Lehrbuch d. deutsch. Spr. für Schulen“ (6te Opl. 1884), „Deutsch. Stilmusterbuch“ (1886). I „Aus den besten Lebensstunden“ (1878) har han foruden originale Digte leveret talrige vellykkede Oversættelser af fremmed, især nygræsk Poesi. Siden 1887 udgiver han Maanedsskriftet „Zeitschrift für deutsche Sprache“.

Sanderumgaard ved Odense er bleven bekjendt ved de storartede Haveanlæg, som Gehejmeraad Joh. Bülow (d. 1828), der tilbragte de sidste 35 Aar af sit Liv her, lod indrette. Den 42 Tdr. Land store Have, som afløste et sumpigt Uføre, prydedes med Grotter, Paviloner osv. i Tidens Stil. Nu ere disse Anlæg næsten alle forsvundne.

Sandgate [sændgæht], stærkt besøgt Søbad i Kent-Shire i England, ved Kanalen, tæt v. for Folkstone.

Sandgrævling (Ammodytes) eller Tobisfisk, en lille, især nordisk, Slægt af Fiske, der med en næsten aaleagtig Legemsform forener adskillige Ligheder med Hornfiske og Makreler; Legemet er langt og trindt, dækket med en glinsende, fintskællet Hud, blaalig eller grønlig paa Ryggen, sølvhvid paa Bugen, Hovedet spidst, med fremragende Underkjæve, Rygfinnen lang, Halefinnen kløftet, Bugfinner mangle. Knoglerne ere grønagtige ligesom hos Hornfisken. De opholde sig især i Sandet ved Kysterne, hvor de forfølge Ormene, som leve i dette, men efterstræbes igjen af Tejsten, Lunden, Strandskaden osv. De kunne blive 6—12 Tomm. lange og afgive en ypperlig Madding, men ogsaa en god Spise.

Sandhammeren, Benævn. baade paa Bornholms Nordspids og paa Skaanes Sydspids.

Sandholt, en Herregaard i Nærheden af Faaborg, bestaaende af 4 Fløje paa 3 og 2 Etager, bygget i det 16de Aarh.; af 5 Taarne staa 2 tilbage. S. ejedes af den bekjendte Povl Laxmand og blev efter hans Drab (1502) med hans øvrige Gods inddraget under Kronen og derefter skjænket til Torben Bille. Ved Arv gik Gaarden efterhaanden over til Familierne Hardenberg, Rud og Trolle. Den nobiliterede Ejer Etatsraad Hans Nobel oprettede 1726 Gaard og Gods til et Stamhus, som nu besiddes af en Sidelinje.

Sandhurst [sǣndhørst], Stad i den engelske Koloni Victoria i det sydøstlige Australien, 18 M. n. n. v. for Melbourne, ved Jærnbanen fra denne Stad til Murrayfloden. 38,000 I.

Sandklode, popul. Benævn. for Betændelsen i Testiklen (s. Orchitis), især naar denne er Følge af en Dryppert.

Sandkvæler, s. Kvælerslange.

Sandloppe, s. Loppe.

Sandløber, 1) d. s. s. Sandbille, hurtige og sky Løbebiller (Cicindela) med livlige Farver og lange, tynde Ben; bebo solaabne, sandede Strækninger, hvor de i hurtigt Løb eller Flugt jage andre Insekter. C. campestris er grøn med hvide Pletter paa Vingedækkerne; Larven lever i Jorden i indtil 1 F. dybe, lodrette Rør, i hvilke den kan stubbe sig op, derved at et af Bagkroppens Led staar stærkt frem ligesom med en Pukkel. Dette Led er tillige udstyret med to Kroge, ved hvilke den holder sig fast i Rørets Aabning, hvor den lurer paa og griber andre Insekter, der komme i Nærheden, hvorefter den begiver sig med dem til Bunden af Hulen for at fortære dem der. 2) Vadefugl (Calidris arenaria), nær beslægtet med Strandløberne (Tringa), fra hvilke den blot afviger ved at mangle Bagtaa.

Sandmusling (Mya), Muslingslægt af ret anselig Størrelse med aflange, temmelig flade eller noget buede, bagtil gabende, glatte, hvide Skaller med indre Baand og svagt Hængsel og med to lange, udstrækkelige, sammenvoxede Rør. De leve nedgravede i Sandet og Dyndet ved vore Kyster, M. arenaria tæt ved Bredden, M. truncata (hvis Skaller ligesom ere afstumpede bagtil) paa dybere Vand.

Sandnæs, Ladested i Norge, liggende ved Sandesfjorden lidt s. for Stavanger, har 1,500 I. og betydelige Teglværker og Pottemagerier. I Nærheden har Forstvæsenet en stor Planteskole, den første i sit Slags i Norge.

Sandomir, Stad i russisk Polen ved Floden Weichsels venstre Bred, 25 M. s. til ø. for Warschau, med 14,000 I., ligger i en herlig Egn, hvorfor Casimir d. store og andre polske Konger hyppig residerede der. Smuk Kathedralkirke. Store Markeder. — I S. kom 1570 den under Navnet »Consensus Sandomiriensis« bekjendte Overenskomst imellem bøhmiske Brødre, Lutheranere og Reformerte i Stand; ogsaa sluttedes her 1702 en Confoderation af Kong August II.s Tilhængere mod Carl XII.

Sandon, Lord, s. Harrowby.

Sandorm (Arenicola), Slægt af Hav-Ledorme (Annelider), sortegrøn med rynket og vortet Hud, uden Kjæver eller Øjne, med en kort, udkrængelig Snabel, men uden tydeligt Hoved, Følehorn osv., derimod udstyret baade med Haar- og Krogbørster; paa Kroppens midterste Del sidde smukke, røde Gjællebuske langs med Rygfødderne; derimod mangle de paa den tykke, opsvulmede Forende og paa den tyndere Bagende. S. kan opnaa en Længde af ⅓ Alen og opgraves i stor Mængde for at tjene som Madding; den lever i uhyre Mængde ved de nordlige Haves Kyster paa lavt Vand, tæt ved Bredden (ogsaa i Østersøen), og efterlader sig synlige Spor i de talrige sammenslyngede Sandsnore, som ses ved alle vore Kyster, og som den danner ved at rode sig igjennem Sandet og lade dette gaa igjennem sin Fordøjelseskanal, hvor det blandes med Slim og saaledes faar en vis Fasthed.

Sandrakōttos, s. Chandragupta.

Sandrart, Joachim v., tysk Maler, Kobberstikker og Kunsthistoriker, f. 1606 i Frankfurt a. M., d. 1688 i Nürnberg, uddannede sig til Maler hos G. Honthorst, var med ham

England og gik derfra til Italien, hvor han meget ivrig studerede saa vel Oldtidens som den nyere Tids Kunst. Efter Hjemkomsten levede han dels i Frankfurt og Nürnberg, dels paa forskjellige andre Steder i Holland og Tyskland, idet han nød en høj Grad af Ære og Anseelse hos Samtiden. S. var en ikke ubetydelig Kunstner, der har malet store Billeder af den hellige og verdslige Historie, uden fremragende Ejendommelighed, men i en virkningsfuld Stil. Størst Betydning har han ved sine skriftlige Værker, Tydsklands Kunsthistorie under Titel „Die deutsche Akademie der Bau-, Bildhauer- und Malerkunst“ (2 Bd., 1675—79, udg. af Volkmann 1768—75), og et Værk over Billedhuggerkunsten med Titel »Admiranda sculpturæ veteris«.

Sandschák (d. e. Fane), Benævn. paa en Underafdeling af de større Statholderskaber (Ejaleter) i Tyrkiet, altsaa omtr. d. s. s. Kreds. Oprindelig skulde hvert S. stille et vist Antal Tropper.

Sandsten, en Bjærgart, der indeholder kantede eller afrundede Korn af ikke over en Ærts Størrelse, sammenbundne ved et kvarts-, kalk-, ler- eller jærnholdigt Bindemiddel. Kornene bestaa især af Kvarts, og Farven er som oftest graa eller hvid; de jærnholdige ere røde, brune eller gule. Grønsandstenens Farve hidrører fra indblandede Korn af Glaukonit (Grønjord). S. er en neptunisk Bjærgart, forekommer derfor gjærne lagdelt og indeholder undertiden Forsteninger. Her i Danmark findes en til Bygningsarbejder brugbar S. i den sydlige Del af Bornholm mellem Nexø og Rønne. Visse Varieteter af S. anvendes ogsaa til Møllesten, Slibesten osv. Kunstig S. tilvirkes ved at blande Sand med noget Kridt og meget tyk Vandglasopløsning paa en Blandingsmaskine, forme den plastiske Masse i Former af Træ, lakeret Gips eller Jærn og gjennemtrænge Gjenstanden med en Chlorcalciumsopløsning, der med det kiselsure Natron omsætter sig til Chlornatrium, der udvaskes, og uopløselig kiselsur Kalk, der danner Bindemidlet i S.

Sandsynlighed (Probabilitet) siges i daglig Tale at finde Sted, hvor der er overvejende Grunde til at antage noget, uden at det dog kan anses for vist. I Mathematiken defineres Begrebet S. som Forholdet imellem Antallet af de for en vis Eventualitet gunstige Tilfælde og Antallet af de mulige, for saa vidt de alle ere lige mulige; S. fremtræder altsaa altid som en ægte Brøk. En S., der er 0, angiver Umulighed; en S., der er 1, Vished; er den math. S. $\frac{1}{2}$, da er det lige saa rimeligt, at Begivenheden vil indtræffe, som at den ikke vil indtræffe. Sandsynlighedsregningen er grundlagt af Fermat og Pascal og efter dem videre udviklet af Huygens, Halley, Jac. Bernoulli (Loven for de store Tal), Moivre o. fl. og især af Laplace i hans »Théorie analytique des probabilités« (3dje Udg. 1820). En udførlig Fremstilling af S.s Historie er given af Todhunter (»History of the theory of probability«, 1865). En ny Udvikling fik S. ved Grundlæggelsen af den almindelige Fejllære (s. d. A.) og den derpaa grundede mindste Kvadraters Methode (s. d. A.), fremsat af Gauß. S. finder udstrakt Anvendelse i Statistiken og overhovedet i Iagttagelseslæren. I denne sidste lærer S. af de indbyrdes uoverensstemmende enkelte Iagttagelser at uddrage det troværdigste Resultat og at bedømme dettes Paalidelighed; i sidste Øjemed benyttes sædvanlig Middelfejlen (s. d. A.), undertiden ogsaa den saakaldte sandsynlige Fejl, hvorved forstaas en Fejl af en saadan Størrelse, at det er lige saa rimeligt, at den virkelige Fejl er mindre som at den er større end hin. Ligeledes finder S. Anvendelse i Forsikringsvæsen, Finans- og Handelsvæsen, idet man ved dens Hjælp drager Slutninger fra tidligere Phænomener om Tilstanden i Fremtiden. Disse Slutninger kunne dog aldrig være fuldt sikre, om de end blive desto paalideligere, jo fyldigere og jo mere ensartet det Materiale er, der ligger til Grund for dem.

Sandusky [sændøski], Stad i Staten Ohio ved en Bugt af Eriesøen, 23 M. n. for Columbus. 16,000 I. Betydelig Handel og Dampskibsfart.

Sandwich, eng. [sændwitsch], sammenlagt Smørrebrød med Kjød imellem.

Sandwichsland [s. o.], en Samling af smaa Klippeøer i den sydlige Del af Atlanterhavet, mellem 57° og 59° s. Br. og 9° og 11° v. L., dækkede med evig Sne og næsten altid indhyllede i Taage. Øerne ere vulkanske og i det mindste ēn af dem, Savadovsky, har en 1,300 F. høj, virksom Vulkan.

Sandwichsøerne [s. o.] ell. Havaii, en Øgruppe i det store Ocean, mellem 19° og 22¼° n. Br., 137° og 142° v. L., omfatter 7 beboede og flere mindre, ubeboede Øer, tilsammen 307 □ M. med 81,000 I. (1884). Indbyggerne, der kaldes Kanakker, ere en af de smukkeste Sydhavsstammer, for det meste velvoxne med ædel Ansigtsform og et aabent Udtryk. Allerede i Midten af det 16de Aarh. havde man Kundskab om Øerne, men de bleve dog først nærmere bekjendte ved Cooks Besøg 1778. Han fandt dem i Besiddelse af mange Slags Kunstfærdigheder; de tilvirkede saaledes forskjelligt Værktøj af haarde Stenarter og slebne Muslingskaller, udskaarne Træarbejder, Husgeraad af Græskar, musikalske Instrumenter, Maatter og Bælter; de byggede gode Fartøjer og smukke Hytter og vare dygtige Fiskere og Handelsmænd. Ved Fyrsternes eller Høvdingernes Død brugtes Menneskeofringer; Usædelighed, Barnemord og Drukkenskab vare Befolkningens Skyggesider. De ere nu omvendte til Christendommen. Befolkningen ansloges i Slutningen af det 18de Aarh. til c. 300,000, saa at den altsaa her har haft den samme Skæbne som paa de fleste andre Sydhavsøer efter at være kommen i Berøring med Europæerne. Øerne ere bjærgfulde og vulkanske. Paa Hovedøen Havaii er den 13,400 F. høje, virksomme Vulkan Mauna Lua, der indtager hele den sydlige Del af Øen, og s. ø. for denne det 3,850 F. høje, overordentlig virksomme Krater Kilauea. Talrige Strømme gjennemfure Bjærgenes Sider og Dale. Hvor ikke den nøgne Klippe fremtræder eller uforvitrede Lavamasser dække Jordbunden, er denne i Almindelighed frugtbar,

ligesom Klimaet er mildt og sundt med en aarlig Middeltemperatur af 21°—24°. Nordvestpassaten blæser her 9 Maaneder af Aaret. Jordskjælv ere hyppige. Foruden den oprindelige Vegetation, i hvilken Taroroden, Pandanus- og Brødfrugttræet, Kokospalmen, Bananen og Sukkerrøret ere de mest fremtrædende Arter, er her nu indført Yams, Batater og Kartofler, Tobak, Kaffe, Ris og Vinstokken samt mange Frugtarter og Grøntsager. Foruden de oprindelige Dyrearter, Hunde, Rotter og Svin, er her nu alle europæiske Husdyr, og her findes talrige Fuglearter, men ogsaa en stor Mængde Insekter. Havet er rigt paa Fisk og Skaldyr. De beboede Øer ere fra S. Ø. mod N. V.:

	□ M.	Befolkning 1884. Mænd	Kvinder
Havaii	206,2	17,780	8,917
Maui	23,5	10,379	5,591
Kahulaui	1,6	—	—
Lanai } Molokai }	14,4	1,508	1,106
Oahu	30,5	16,074	10,288
Kauai } Niihau }	31,0	5,798	3,137
	307,2	51,539	29,039
		80,578	

Af Befolkningen vare 40,014 Kanakker, 4,218 Blandingsracer, 17,939 Chinesere, 116 Japanesere, 956 Sydhavsboere og 17,385 Hvide. Af disse sidste vare 2,066 Amerikanere, 1,282 Englændere, 1,600 Tyskere, 192 Franskmænd, 9,377 Portugisere, 362 Nordmænd, 416 andre Fremmede og 2,040 Børn af Udlændinge. Den store Forskjel mellem Antallet af Mænd og Kvinder hidrører formentlig fra de chinesiske Arbejdere. — Øerne staa nu under en indfødt Konge, der styrer med 4 Ministre, som tillige med nogle Notabler udgjøre hans Statsraad. Han deler Lovgivningsmagten med et Parlament, sammensat dels af større Grundejere (saakaldte Adelsmænd), dels af egentlige Folkerepræsentanter, hine valgte paa 6, disse paa 2 Aar. Det engelske Sprog er ligestillet med det indfødte i det offentlige Liv. — Statsregnskabet for Toaaret 1 Apr. 1884—31 Marts 1886 opviser en Indtægt af c. 12 Mill. Kr., hvoraf en Fjerdedel Told og en Femtedel Laan. Til Dækning af Statsgjælden er 1886 med et engelsk Hus afsluttet et Statslaan paa c. 7 Mill. Kr. Handelsomsætningen 1886 udgjorde for Indførsel c. 18 Mill. Kr., for Udførsel c. 37 Mill. Kr., næsten udelukkende faldende paa de forenede Stater i Nordamerika. De vigtigste Udførselsgjenstande vare 216 Mill. Pd. Sukker, 7,5 Mill. Pd. Ris, 62,000 Stkr. Skind af Hornkvæg og Faar. Hovedmassen af Handelen falder paa Honolulu. — Hæren bestaar af en lille Garde paa 75 Md. og nogle Compagnier Frivillige. — Om de enkelte Øer skal endnu tilføjes følgende. Havaii er et mægtigt Bjergland, hvis vestlige Del er tør og ufrugtbar, Midten og den sydlige Del stærkt tildækket af vulkanske Masser, men den østlige Del frugtbar og vel vandet. Maui bestaar af to Halvøer og har paa den østlige den c. 10,000 F. høje, udslukkede Vulkan Haleakala. Oahu er indtil 4,000 F. høj og indeholder mange Kratere og ved Siden af øde Strækninger andre af stor Skjønhed og Frugtbarhed. Paa dens Sydvestside er Hoved- og Residensstaden Honolulu med god Havn og 20,000 I. 1¼ M. fra Staden er en Saltsø. Kauai hæver sig indtil 6,000 F. og har mange smukke, vel vandede Dale. Til S. henregnes desuden en Del længere mod V. adspredt liggende Smaaøer, af hvilke nogle indeholde Guanolejer. — S. opdagedes 1778 af J. Cook (s. ovenfor), som n. A. blev dræbt paa Havaii. Kamehameha I (f. omtr. 1760, d. 1819) gjorde sig 1780—1804 til Overherre over alle Øerne og tog Honolulu til Regeringssæde. Hans Søn, Liholiho, blev Konge efter ham som Kamehameha II; han lod sig døbe tillige med mange af sine Undersaatter og forbød Afgudsdyrkelsen; han døde 1824 under et Besøg i London. Protestantiske Missionærer udbredte Christendommen paa S., og europæisk Levevis og Civilisation fik Indgang; men fra 1837 opstod Rivninger mellem de protestantiske og katholske (franske) Missionærer; og da Kamehameha III (1824—54) vilde udvise de sidste, nødte en fransk Flaade under Dupetit-Thouars ham til at opgive denne Plan. Derimod fik han 1843—44 S.s Uafhængighed godkjendt af Nordamerika og England og kastede sig 1851 i den sidste Magts Arme, da Frankrig i en ny Strid endog havde ladet S. besætte. En republikansk Bevægelse, som vilde Tilslutning til Nordamerika, medførte 1852 Omdannelse af Forfatningen fra 1840 i demokratisk Aand, og Kamehameha IV, en Brodersøn af K. III, styrede (1854—63) med stor Klogskab og Maadehold. Derimod gjorde hans Broder, Kamehameha V (1862—72), under fransk Paavirkning et Statscoup 1864, nærmest rettet imod den nordamerikanske Indflydelse, indskrænkede Valgret og Valgbarhed og tog et Ministerium af Udlændinger med en Franskmand Varigny i Spidsen. Dampskibslinjer aabnedes til Californien, Australien, China og Japan. Ved hans Død gik Kronen over til hans Fætter, Prins Lunalilo (f. 1834), under hvem Nordamerika helt fik Overvægten baade i politisk Henseende og i Handelen, og da han døde i Febr. 1874, valgte Parlamentet Prins David Kalakaua (f. 1836) til Konge. En Opstand 1887 medførte nye Forfatningsændringer med Udvidelse af Valgretten til Udlændinger og med en Omdannelse af Adelshuset fra at være udnævnt af Kongen til at være valgt.

Sandvig, en lille Kjøbstad paa Bornholm ved Østersøen, ⅛ M. s. f. ø. for Øens Nordspids „Hammeren", udgjør med det ¼ M. derfra liggende Allinge en Commune. Ved Folketællingen 1880 havde S. 322 I.

„Sandwirth", s. Hofer, Andr.

Sandy Hook [sændi huhk], en lille Ø syd for New-York, hører til New-Jersey. Paa Nordspidsen er Fyrtaarn. Fort.

Sanfedister, den hellige Tros Forsvarere, Navn for det ultrakatholske Parti i Kirkestaten 1815—47, som dannede en Modvægt imod Car-

bonarierne og i deres Iver tillod sig de største Voldsomheder under Beskyttelse af de pavelige Myndigheder.

Sangallo, Giuliano da, ital. Architekt, f. 1445 i Firenze, d. 1516, fik sit Tilnavn efter Opførelsen af Augustinerklostret uden for la porta di San Gallo der. Han knyttede sin Virksomhed til denne og de nærmeste Byer, byggede Kirken Sta Maria delle Carceri i Prato (1485—91) med Kuppel og deltog i Bygningen af Domkirken i Firenze. Han blev 1514 kaldet til Rom for at fortsætte Opførelsen af Peterskirken, men vendte allerede Aaret efter tilbage til sin Fødeby. — Hans Broder, Antonio da S., f. 1455, d. 1534, var ligeledes Bygmester i Firenze og gav i de to Kirker S. Biagio i Montepulciano og Sta Annunziata i Arezzo samt i Fæstningsværkerne ved Civita Castellana Prøver paa sit Talent. I Rom ombannede han Hadrians Gravmæle til Fæstningen Engelsborg (castello di Sant' Angelo). — En Søstersøn af disse, Antonio da S. d. yngre (il giovine), egtl. A. Picconi, f. 1485, d. 1546, var ligeledes florentinsk Architekt, men rejste til Rom, til Onkelen Giuliano. Her blev han Bramantes vigtigste Efterfølger og Bygmester ved Peterskirken. Foruden mange andre Arbejder i Perugia, Civita vecchia og Rom begyndte han her sit fortjenstfulde Værk, Palazzo Farnese.

Sangbund, s. Resonans.

Sangcicade, s. Cicade.

Sangdrossel, s. Drossel.

Sangere (Sylvia) kaldes en meget artrig Slægt af smaa, spinkeltbyggede Sangfugle, i Regelen med ansélige, brunladne eller graalige Farver; Næbet er kort, tyndt, svagt buet og forsynet med et lille Hak inden for Spidsen af Overnæbet; de synge smukt og anbringe deres Reder i Buske og Træer, mellem Siv osv. Hertil høre Rørsangeren, Nattergalen, Blaahalsen og Rødhalsen, Havesangeren (s. disse A.) og mange andre Arter. I videre Forstand regnes Piplærker, Stensmutter, Vipstjærter, Gærdesmutter, Drosler og Vanddrosler (s. disse A.) ogsaa til Sylviernes eller „Sangernes" Familie.

Sangerhausen, Stad i den preussiske Prov. Sachsen, 10 M. s. til v. for Magdeburg. 10,000 I. Betydelig Tilvirkning af Skotøj, Garveri og udstrakt Havedyrkning. Kobberværk og Kulminer.

Sangfugle (Oscines) kaldes de Fugle, hvis Fødder ere Siddefødder (d. v. s. have den almindelige Form og Bygning: en spinkel Mellemfod og 4 spinkle Tæer med krumme Kløer, af hvilke 3 vende fortil, den 4de bagtil, saaledes at denne Bagtaa sidder i Højde med Fortæerne og er vel udviklet), og hos hvilke det nedre Luftrørshoved (hvor Fuglenes Stemme dannes) er udstyret med 5 Par smaa Muskler, de saakaldte Sangmuskler. De kaldes saa, fordi de i Regelen besidde Sangstemme, hvorved dog er at mærke, at denne i Almindel. kun findes hos Hannen og kun høres i Forplantningstiden, samt at S. synge mer eller mindre smukt, og at Syngeevnen overhovedet ikke kan benyttes som Definition af en S. eller til at afgjøre, om en Fugl i systematisk Henseende er en S. eller ikke; adskillige „S." i denne Betydning af Ordet besidde end ikke Spor til Sang, saaledes næsten alle Ravnefugle. S. ere i det hele smaa, muntre, behændige Fugle, der ofte lægge stor Kunstfærdighed for Dagen i deres Redebygning; de bygge Rede i Skov og Krat, enkelte paa Jorden, og leve fornemmelig af Bær, Plantefrø og Insekter og fortjene i det hele at fredes; Ungerne blive en Tid i Reden og mades af Forældrene. S. bebo det hede og det middelvarme Jordbælte, i hvilket sidste de i Regelen ere Trækfugle, men kun faa findes i de egentlige kolde Jordbælter. De vigtigste Grupper ere: 1) de tandnæbede S. (Tornskader og Sangere); 2) de brednæbede (Fluesnappere og Svaler); 3) de tyndnæbede (Honningfugle og Træløbere); 4) de keglenæbede (Mejser, Spurve og Lærker); 5) de stornæbede (Stære, Paradisfugle og Ravnefugle).

Sangir, en Øgruppe i Ostindien, strækker sig fra Nordspidsen af Celebes mod N. 30,000 I. Af denne 15 □ M. store Gruppe er Sangir omtrent midtvejs mellem Celebes og Mindanao den største. Her frembringes fortrinlig Kaffe.

Sanguinsk (af lat. sanguis, Blod), blodrig, fuldblodig, Betegnelse for et eget Temperament (s. d. A.), hvis Charakter er et levende, bevægeligt Gemyt, let modtageligt for lyse Indtryk og tiltalende Stemninger, men ogsaa hidsigt og opbrusende. Legemsconstitutionen har hos Sanguinikere ofte et noget tilsvarende Præg.

Sangværker ell. Sangklokker, Klokkespil, der oprindelig spilledes som Orgeler med Manual og Pedal, men senere ved Urværker. De skrive sig fra Nederlandene, hvor de første skulle være forfærdigede i Slutningen af det 15de Aarh., og hvor de endnu findes i mange Byer. I Kjøbenhavn var der et S. i Helligaands Kirke, hvilket brændte 1728 med denne Kirke; derefter indrettedes der et i Nikolaj Kirke, hvorfra det imidlertid snart flyttedes til Frue Kirke, og her gik det til Grunde 1807 ved Branden. Det brugtes ved Højtideligheder, især Begravelser, og spillede ofte i flere Timer ad Gangen. Et S. er nu opsat paa Frederiksborg.

Sanitet (af lat. sanitas), Sundhed; sanitær, hvad der hører derunder.

Sankelmark, Landsby i Slesvig, 1¼ M. s. for Flensborg, bekjendt af den hidsige Arrièregardefægtning, som General Steinmann med General Müllers Brigade paa Tilbagetoget fra Danevirkestillingen 6 Febr. 1864 leverede de forfølgende Østerrigere. Over de faldnes Grav paa Slesvigs Kirkegaard rejste Østerrigerne et Mindesmærke; paa 25-Aarsdagen for Kampen lagdes i S. Grundstenen til et Monument fra dansk Side.

San Martin, José, sydamerikansk Frihedskæmper, f. 1778, Søn af en spansk Statholder i Paraguay, blev uddannet i Krigsskolen i Madrid og kæmpede som spansk Officer mod Napoleon I, men tog Afsked, fordi han blev sat til Side, og drog til Buenos Ayres, hvor han fra 1814 dannede en Hær af Gauchoer. I Beg. af 1817 drog han med omtrent 5,000 Md. over Andesbjærgene ad ubanede Veje og under de største Vanskeligheder til Chile og gjorde efter Sejren ved Maipu 5 Apr. 1818 Ende paa Spaniernes Herredømme. 1820 drog han til Peru og

indtog n. A. Lima, samt blev udraabt til Protector, men kunde ikke fuldbyrde Befrielsen og vendte 1822 tilbage til Chile; allerede 1824 forlod han dog ogsaa dette Land, drog til Europa og døde 1850 i Frankrig.

San Michēli, Michele, italiensk Bygmester, f. 1484 i Verona, d. 1559, var mest Fæstningsbygmester og udmærkede sig i dette Fag ikke blot ved heldige Forbedringer i militær Retning, men ogsaa ved usædvanlig Skjønhedssans. Tillige har han bygget nogle Paladser og Kirker i en mandig og ædel Stil, dels i Verona og Venezia, dels andensteds.

San Miguēl, Evaristo, spansk Statsmand, f. 26 Oct. 1785, tog 1808 Del i de første Kampe imod de franske Tropper, men faldt i Fangenskab indt. 1814. I Jan. 1820 sluttede han sig strax til Riegos Opstand, digtede „Riegohymnen" og blev Oberst for „den hellige Bataillon". Med denne bekæmpede han i Juli 1822 Gardens Oprør og blev derefter Første- og Udenrigsminister, afviste med Stolthed de tre østlige Stormagters Indblanding og kæmpede fra Apr. 1823 under Mina i Catalonien, men blev saaret og ført som Fange til Frankrig. Han opholdt sig nu i England og Frankrig indt. 1834, blev efter sin Hjemkomst Generalcapitain i Aragonien og udraabte i Juli 1836 Forfatningen af 1812. Som Medlem af Cortes hørte S. M. til Progressisterne og var 1843 Generalcapitain i de baskiske Lande under Esparteros Styrelse. 1854 stod han i Spidsen for den revolutionære Junta i Madrid, blev derefter Marschal, men viste i Cortes stort Maadehold og lønnedes af Dronningen med Ophøjelse til Hertug. Efter 1856 deltog han kun som Senator i det politiske Liv og døde 29 Maj 1862. 1844—45 skrev han „Philip II.s Historie" (4 Bd.).

Sannazāro, Jac., ital. Digter, f. 1458 i Napoli af en oprindelig spansk Adelsfamilie, studerede ivrig de klassiske Sprog og Literaturer. Ulykkelig Kjærlighed drev ham til at flygte til Frankrig, men Længsel efter den elskede tvang ham til at vende tilbage til Napoli, hvor hun dog var død kort i Forvejen. Hans »Arcadia« hører ved et blødt Sværmeri og en harmonisk Form til de bedste bukoliske Digte fra den Tid. S. var yndet af Kong Ferdinand I og hans Sønner Alfonso og Federigo. Han fulgte den sidste i Landsflygtighed til Frankrig 1501, men vendte efter hans Død tilbage til sit Fædreland, hvor han døde, medens det var besat af de kejserlige Tropper under Prinsen af Oranien, 27 Apr. 1530.

Sans, den for Mennesket og Dyrene ejendommelige Evne til at modtage og opfatte Indtryk fra Omverdenen, at sanse. Kun igjennem S. samle vi vor Kundskab og Erfaring om Omverdenen, og kun ved alle Sansers Samvirken bliver denne fuldstændig og alsidig. Hver af de 5 S. (Synet, Hørelsen, Lugten, Smagen, Følelsen) har sit eget, paa Legemets Overflade liggende Sanseredskab ell. Sanseorgan (Øjet, Øret, Næsehulen, Tungen, Huden), der er indrettet til at modtage de ydre Indtryk, som derfra gjennem Sansenerverne (s. Nervesystem) ledes til Hjærnen, hvor de komme til Bevidsthed og vække Forestillinger om den Gjenstand, hvorfra Indtrykket er udgaaet. Til hver S. svarer en egen Art af ydre Paavirkning, ved hvilken Sanseindtrykkene frembringes; ved Synet er det Lysstraalerne, der paavirke Øjets Nethinde, ved Hørelsen Lydbølgerne, der paavirke Hørenervens Ender i det indre Øre, ved Lugten flygtige Stoffer, der indvirke paa Lugtenervens Forgreninger i Næseslimhinden, ved Smagen Fødens opløste Bestanddele, der paavirke Smagsnervens Ender i Tungeryggens Slimhinde, og Følelsen kræver en umiddelbar Berøring imellem Gjenstandene og Hudens Overflade. **Sansebedrag**, saadanne Indtryk, der opstaa af sig selv i Hjærnen uden noget som helst tilsvarende materielt Grundlag i Yderverdenen, Hallucination (f. Ex. naar et Menneske tror at høre Stemmer, der tale til ham, hvor saadant ikke virkelig finder Sted), eller som ere Resultatet af en fejl Opfattelse af et virkeligt, fra Omverdenen modtaget Indtryk, Illusion (f. Ex. naar en Sindssyg samler Stene sammen i den Tro, at det er Kostbarheder). Begge Begreber gaa dog ofte over i hinanden. S., der hyppigst vise sig for Syn og Hørelse, danne det væsentlige Grundlag for Drømmene under Søvnen; naar de opstaa i vaagen Tilstand, skyldes de altid en sygelig Virksomhed af Hjærnen og ere fortrinsvis knyttede til Sindssygdomme, men kunne dog ogsaa optræde hos Hysteriske, i Drankergalskaben, under stærk Afkræftelse osv.

Sansanding, en betydelig Handelsstad i Negerriget Segu i Afrika ved Nigerflodens øvre Løb, havde indtil for kort Tid siden 40,000 I. og drev Handel med Salt og Guldstøv, men ligger nu i Ruiner.

Sans comparaison, fr. [sang kongparæsōng], uden Sammenligning; uden derved at ville sammenligne.

Sansculotte [sangkylōtt] var under den store franske Revolution først Navn for de menige Revolutionsmænd, fordi de ikke bar Knæbenklæder (culottes), men lange Benklæder (pantalons), men blev senere Betegnelse for de trofaste Tilhængere af den nye Ordning. De 5 overskydende Dage i den republikanske Kalender kaldtes **Sansculottider**. Ved **Sansculottisme** betegnes baade rosende og dadlende en Sansculots Adfærd.

Sans façon, fr. [sang fasōng], uden Omstændigheder.

Sansibār ell. **Zanguebar**, 1) en Kyststrækning i Østafrika, fra Cap Delgado under 10° 40′ s. Br. op mod Ækvator. Landet er bjærgfuldt med store Skove og en Mængde vilde Dyr. Beboerne ere dels af ren arabisk Herkomst, dels Suahelier („Lavlandsbeboere"), der ere Efterkommere af Arabere og Negerinder, og efter hvem Landet ogsaa ofte kaldes Suaheli Kysten. Religionen er den muhammedanske. Landet er delt i talrige Smaastater, over hvilke Portugal tidligere øvede et nominelt Herredømme, men som nu ere komne i et mere reelt Afhængighedsforhold til Sultanen af S., til hvis Besiddelser ogsaa høre Øerne Pemba mod N. og Mafia eller Monfia mod S. — 2) En Ø ved Afrikas Østkyst under 6° s. Br., 29 □ M. med henimod 200,000 I., for største Delen Negre tillige med en Blanding af en Mængde

forskjellige Folkeslag. Det herskende Folk er Arabere. Hovedstaden S. paa Vestkysten tæller 80,000 J. og er Sultanens Residens. Den driver en meget betydelig Handel paa Afrikas Østkyst, Indien og Atlanterhavets Havne. De vigtigste Udførselsgjenstande ere Nelliker, Huder og Gummi. Med Elfenben drives en betydelig Transithandel. Der indføres Bomulds- og Silkestoffer, Hvede, Ris, Metalvarer, Munition og Glasperler. 1883 havde Indførselen en Værdi af c. 22 Mill. Kr. og Udførselen af c. 15 Mill. Kr. Nordamerika og de fleste europæiske Søstater have her Consuler. S. var tidligere et Hovedmarked for den østafrikanske Slavehandel, men England udvirkede 1873 ved en Tractat med Sultanen i det mindste en officiel Ophævelse deraf. Tyskerne have siden 1885 Protectorat over en Del af Øen, og 28 Apr. 1888 overdrog Sultanen (Said Khalifa) Forvaltningen af Fastlandet s. for Umbafloden til det tysk-østafrikanske Selskab, som lod sit Flag hejse i flere Havne (Bagamoyo, Pangani, Dar-es-Salâm) ved Siden af Sultanens. Dettes Kolonisationsbestræbelser syntes imidlertid i Slutningen af nævnte Aar at skulle føre til en Rejsning af den indfødte Befolkning lige fra Tanganjika-Søen og Ukereve til Kysten, under Ledelse af muhammedanske Slavehandlere; da denne Bevægelse ledede til haarde Kampe (bl. a. ved Bagamoyo), besluttede den tyske Regering at indskrænke Selskabets Rettigheder og selv overtage Udøvelsen af Højhedsretten i Østafrika samt efter Afslutning af en ny Overenskomst med Sultanen at afsende en Rigscommissær, Capt. Wißmann (s. d. A.), til at styre Kolonierne og at oprette et Corps af Kolonialtropper.

Sanskrit, Sprog og Literatur. S. (d. e. det dannede, ordnede, smukke) er det ariske Indiens Oldsprog, d. v. s. det Sprog, der i de ældste Tider taltes i det nordvestlige og nordlige Indien af den fra Nordvest indtrængte ariske Folkestamme. Det foreligger i to meget forskjellige Former, nemlig i sin ældste Skikkelse i Vedasproget, i hvilket Vedahymnerne ere affattede (jvfr. Indisk Sprog und. Indien), og i en yngre Skikkelse i det egentlige S., i hvilket den klassiske Sanskritliteratur er skreven. Forskjellen mellem begge er omtrent som imellem de tolv Tavlers Loves og Ciceros Latin, men i Literaturen gaa de dog gradvis over i hinanden. Ved Asokas Tid (c. 250 f. Chr.) synes S. at have ophørt at være almindeligt Folkesprog, eftersom denne Fyrste i sine Edicter kun bruger afledede Dialekter. Tilværelsen af dette Sprog og dets rige Literatur var saa godt som ukjendt i Europa indtil Slutn. af forr. Aarh. Studiet af S. begyndte egentlig først efter Stiftelsen af det asiatiske Selskab i Calcutta 1784 og efter at Ch. Wilkins ved sin Oversættelse af »Bhagvat-Geeta« (Lond. 1785) havde vakt almindelig Beundring og W. Jones ved sin Oversættelse af »Sacontala« (Calc. 1789) almindelig Begejstring for samme. Den første meget ufuldkomne Sanskritgrammatik »Sidharubam seu Grammatica Samscrdamica« udgaves i Rom 1790 af Missionæren Paulinus a Scto Bartholomæo paa Grundlag af en anden Missionærs, Hanxledens, efterladte Arbejder; den anden og betydeligste i Europa for en længere Tid var »A Grammar of the Sanskrita Language by Ch. Wilkins« (Lond. 1808). Den første Sanskritgrammatik, der udkom i Indien, var H. Colebrookes (Calc. 1805). De to første Sanskritordbøger, der udkom, vare »Cosha by Amera Sinha«, udgivet af H. Colebrooke (Sirampur 1808) og »Dictionary Sanscrit and English by H. Wilson« (Calc. 1819). Den første Sanskrittext trykt i Indien er Kalidasas »Ritusamhara« ved W. Jones (Calc. 1792) og de to første i Europa ere »Hitopadesa« ved A. Hamilton (Lond. 1810) og »Nalus« ved F. Bopp (Lond. 1819). Herefter tog Sanskritstudiet saa stærkt et Opsving, at der til 1845 var trykt c. 121 Sanskrittexter i Indien og 64 i Europa. De første Dyrkere af S., Mænd som W. Jones, H. Colebrooke, Fr. Schlegel („Ueber die Sprache u. Weisheit der Indier", 1808) og A. W. Schlegel, udtalte sig med Begejstring om dette Sprog og dets Literatur; snart oprettedes der Lærestole for samme rundt om i Europa, den første i Paris 1814, og nu doceres S. omtrent ved alle Universiteter og i England endog i Skoler. Studiet af S. har givet Anledning til en hel Revolution i Sprogvidenskaben, idet det har skabt en ny Videnskab, den comparative Linguistik (s. Rask og Bopp), der fra de ariske Sprog stadig udvides til alle Sprog, og Studiet af de klassiske Sprog, der før havde Eneherredømmet, er derved blevet nedsat til kun at være et Moment, om end et betydeligere, i hele Sprogvidenskabens Kreds. Opdagelsen af S. er derfor med Rette bleven sammenlignet med Opdagelsen af en ny Verdensdel. — Sanskritliteraturens ældste Mindesmærker ere opbevarede i Vedaerne (s. Veda). Den egentlige Sanskritliteratur begynder først, da Arierne fra at være et omvandrende Stammefolk i Pandschab bleve til et ordnet Samfundsfolk i Gangesdalen, hvor de havde erobret sig nye Boliger. Deres Særkjende her blev det sig udviklende, hidtil ukjendte Kastevæsen, og Brahmankasten (Præstestanden) blev den herskende Stand. Dette Samfund finde vi skildret i Manus Lovbog, hvis Affattelse i sin oprindelige Skikkelse maaske kan sættes til c. 350 f. Chr. I Følge Manu var Brahmávarta, Landet mellem Sarasvati og Drishadvati, det hellige Land; hvad der gjaldt der, var Norm for alle Kaster. Landet mellem Himavat og Vindhya, øst for Vinasana og vest for Prayaga (Allahabad), kaldtes Madhyadeça, Midtlandet, og Landet fra det østlige til det vestlige Hav og mellem Himalaya og Vindhya hed Aryávarta, Ariernes Land. Manus Lov har altsaa oprindelig gjældt mellem Sarasvati og Drishadvati og har derfra udbredt sig til at gjælde for hele Nordindien. Sanskritfolket er først et Folk af Digtere. Næsten hele Literaturen er i rhythmisk Form. Selv Mathematiken er paa Vers, og Exemplerne ere ofte poetiske. Indernes Poesi er væsentlig Naturlyrik, og Indflydelsen af en vældig Natur med en farverig Plante- og Dyreverden har fremkaldt en Mængde skjønne Naturskildringer, men den stærke Phantasi er tilbøjelig til at overdrive, Inderen manglede baade Chineserens praktiske Sans og Græke-

nus Sophrosyne. Dernæst er Sanskritfolket et Folk af Tænkere, ikke et handlende Folk. Vi finde i Indien ikke blot 6 skarpsindige philosophiske Systemer, men hele Literaturen er gjennemsyret af Moralphilosophi. Med ovennævnte to Aandsretninger staar det endelig i Forbindelse, at Inderen mangler al historisk Sans, hvorfor Indien heller aldrig har frembragt nogen Herodot, Thukydid eller Livius, men i det højeste kan fremvise en ubetydelig Krønnike fra en sildig Tid. **Epik**: »Rámâyana«, d. e. Ramas Færd, maa være det ældste af Indiens to store episke Digte, thi dets Landeomraade er ikke saa stort som Mahabharatas, det gaar ikke saa langt mod Øst, og i R. findes intet Spor af Buddhismen. Dog kan dets Affattelsestid ikke nærmere bestemmes. Sproget minder om Manu. Det citeres i Patanjalis Mahabhashya (c. 144 f. Chr.), og det hedder, at Kong Damodara i Kashmir (c. 100—95 f. Chr.) lod sig Digtet forelæse. Det er et kávya, d. e. et Kunstdigt, paa 48,000 Verselinjer i 7 Bøger og tilskrives Valmiki. Episoderne ere godt indpassede og høre til det hele. Digtets Hovedindhold er den ariske Civilisations Fremskriden mod Syd, der skildres i Heltens, Ramas, Kamp mod Urbefolkningen i Dekhan og mod Ravana, Jettefyrsten paa Ceylon, der har røvet Ramas Viv Sita. Det er et af de mest fortryllende Digte i Sanskritliteraturen. Stilen er simpel og klar, og i Digtet finde vi en sand poetisk Stemning, maleriske Beskrivelser af Heltegjerninger og storartede Naturscener. Det dybe Kjendskab til det menneskelige Hjertes inderste og mest ophøjede Følelser, som Digtet lægger for Dagen, stiller det i Rang med de største Digte, der nogen Sinde ere blevne frembragte. Det er udgivet i sin Helhed efter den længere Redaction af G. Gorresio med italiensk Oversættelse i 10 Dele 1843—58 og oversat paa Fransk af H. Fauche i 9 Dele 1854—58; paa Engelsk er det oversat af R. Griffith i 5 Dele 1870—74 efter den kortere Red., der udkom i Calc. i 7 Dele 1859—60 og med Commentar i Bombay 1859. Tre af de smukkeste Episoder i R. ere Gangas Nedstigning, Visvamitras Bodsøvelser og Yajnadattas Død. Fortællingen om Rama er bleven saa populær i Indien, at de følgende Digtere ikke kunne blive trætte af at gjentage den; den kommer igjen i Kalidasas „Raghuvamsa“, i „Bhattikavya“, i Bhavabhutis „Viracaritra“ og „Uttararamacaritra“, i „Raghavapandaviya“ af Kaviraja og i „Mahanataka“. Det andet store episke Digt »Mahábhárata«, d. e. det store Digt om Bharatas Afkom, paa over 200,000 Verselinjer i 18 Bøger, er mere en Encyclopædi over indisk Mythologi, Sagnhistorie og Philosophi end et egentligt Digt med en enkelt Gjenstand for Øje. „Der findes ikke i Verden nogen Fortælling, som ikke er bygget paa dette Digt“ hedder det i selve M. Det er en rig Skat af nationale Sagn, der siges at være samlede og ordnede af Vyasa. Digtet er tre Gange overarbejdet. Hovedfortællingen, som kun optager $\frac{1}{5}$ af det hele, udgjør det oprindelige Grundlag. Den anden Bearbejdelse har maaske fundet Sted c. 400 f. Chr. Den nuværende Skikkelse, der tilhører Tiden efter Asoka (250 f. Chr.), har det faaet ved rent ydre Tilsætninger og Indskydelser. I et Digt, der er voxet til gjennem Aarhundreder, kan der naturligvis ikke findes den Enhed, som vi møde i Ramayana, men saa har M. den Fordel fremfor R., at det indeholder meget mere til at oplyse det huslige og selskabelige Liv. Hovedfortællingen beskriver en Krig om Overherredømmet mellem Pandu-Prinserne og Kuru-Prinserne, Sønner af de to Brødre Pandu og Dhritarashtra. Panduiderne skildres som Legemliggjørelsen af alt godt og smukt, Kuruiderne som Repræsentanter for det onde og slette. Alle Charaktererne ere ypperlig tegnede. Krigen ender med Kuruidernes Udryddelse. Da de hellige Veder ikke maa læses af andre end dem, der have modtaget den hellige Snor, d. e. de tre første Kaster, saa kunne Sudraer og Kvinder kun opnaa Salighed ved at læse Mahabharata. M. udkom i Calc. i 4 Bd. Kv. 1834—39 og i Bombay i Folio 1863; omtrent Halvdelen deraf er bleven oversat paa Fransk af H. Fauche i 9 Bd. 1863—68 og paa Engelsk i Calcutta, 1—7 Bog, 1884—88. De mest berømte Episoder i M. ere følgende: Bhagavadgita, som A. W. Schlegel kalder „det smukkeste, ja maaske eneste i Sandhed philosophiske Digt, som alle os bekjendte Literaturer kunne opvise“. Det er udgivet af A. W. Schlegel med latinsk Oversættelse 1823, anden Gang 1846, og af E. Thomson med engelsk Oversættelse 1855 og oversat og forklaret paa Tysk af Lorinser 1869, paa Engelsk af J. Davies 1882. W. Humboldt har skrevet en lærd Afhandling om det i Berlinerakademiets „Abhandlungen“ for 1825. Nala har i Fr. Rückerts mesterlige Bearbejdelse henrevet enhver Ynder af sand Poesi. Paa Svensk er Digtet oversat af H. Kellgren 1852 og af H. Edgren 1880. A. W. Schlegel siger om dette Digt, at det næppe kan overgaas i Pathos og Ethos, i Lidenskabernes henrivende Magt, i Følelsernes Højhed og Ømhed. Fortællingen om Nala og Damayanti er lige saa populær i Indien som Fortællingen om Rama; den kommer igjen i de to moderne episke Digte Naishadhacarita og Nalodaya. Nala, Sávitri, der er oversat paa Svensk af C. Bergstedt 1844, og Bráhmanavilápa, Brahmanens Klage, der er oversat paa Norsk af H. Nissen i Nor 1843, ere rørende Billeder af Kvindens Hengivenhed og opofrende Kjærlighed og Troskab. Af nyere episke Digte nævne vi Kalidasas »Raghuvamça« og »Kumárasambhava«, begge udgivne af A. Stenzler med latinsk Oversættelse 1832 og 1838 og det sidste oversat paa Engelsk af Griffith 1853, 2den Udg. 1879; »Bhattikávya« (Calc. 1828, 5 Sange heraf oversatte paa Tysk af Schütz 1837) af Bhatti (530—545), som i en simpel og smuk Stil besynger Ramas Gjerninger, medens han tillige oplyser Sproget ved at give en Mængde Exempler paa grammatiske Former og anvende mange Slags Rim; »Naishadhacarita« (2 Bd., Calc. 1836—56) af Sriharsha (1163—74), der udmærker sig ved et i det hele taget smukt Sprog og en livlig Fremstilling, men skæmmes ved usømmelige Skildringer; »Çiçupálabadha« (Calc. 1815, 1 Afdel. oversat paa Tysk af Schütz 1843) af Magha, »Kirátárjuníya« (Calc. 1814 og 1868, 1—2 Sang

oversat paa Tydsk af Schütz 1845) af Bharavi, »Râghavapândavîya« (Calc. 1854) af Kaviraja og »Nalodaya« (udg. med latinsk Overs. af F. Benary 1830 og med engelsk Overs. af Yates 1844), der med Urette tillægges Kalidasa. De to sidste vidne ved deres Sprogkunstlerier om Smagens Forfald i de sildigere Tider. Til denne Gren af Digtekunsten maa vi ogsaa henregne de saakaldte Purana'er (Oldsagn), som er Navnet paa en Klasse religiøse Skrifter, der udgjøre Grundvolden for den moderne indiske Tro. I deres nuværende Skikkelse ere de nyere Skrifter, men de ere udgaaede fra ældre, der handlede om Kosmogoni, Gudegenealogier, Sagnhistorier m. m. Vi nævne Mârkandeyya-P. (Laknau), som henlægges til 9de—10de Aarh., Vishnu-P. (udgivet i Calc. 1868 og oversat paa Engelsk af H. Wilson 1840) fra Midten af det 11te Aarh. og Bhâgavata-P. (udg. og overs. paa Fransk af E. Burnouf i 2 Dele 1840—44), der tilskrives Grammatikeren Vopadeva. De øvrige ere fra 12te til 17de Aarh. Lyrik: »Meghadûta«, Skybudet, af Kalidasa, er en Elegi, der fængsler ved sin smukke og simple Stil, skjønne Tanker, ømme Følelser og fyldige Naturbeskrivelser. En banlyst Yaxa beder Skyen bringe Bud til hans fjerne Hustru. Digtet er udgivet af H. Wilson og gjengivet i engelske Vers (Calc. 1813, paa ny udgivet Lond. 1843), ligesaa udg. af Gildemeister 1841 og af Stenzler 1874 og oversat paa Tydsk af Max Müller 1847, af Schütz 1859, paa Engelsk af Ouvry 1868, af Jacob 1872 og af Clark 1882, paa Dansk af P. Marcussen 1882. Digtet »Ritusamhâra«, en kort Beskrivelse af Aarstiderne, der ligeledes tilskrives Kalidasa, er temmelig sanseligt i sine Beskrivelser, hvorfor nogle tvivle om, at den berømte K. har skrevet det. Det er udgivet 1840 af P. Bohlen med latinsk og tydsk Oversættelse og overs. paa Engelsk af Ouvry 1867. »Gîtagovinda«, en Idyl af Jayadeva (før 1193), der i et ildfuldt Sprog giver et stærkt sanseligt Maleri af Krishnas Kjærlighed til Hyrdinden Radha, er halv dramatisk, idet Personerne indføres talende i Vexelsange; det er udgivet af Chr. Lassen med latinsk Oversættelse og oversat af Fr. Rückert paa Tydsk i „Zeitschr. für die Kunde des Morg.“ 1837, paa Engelsk af Arnold 1875. Dramaet er Glanspunktet i Indiens Literatur, thi Kalidasa er ikke blot Indiens største Digter, men tillige en af Verdens største Digtere. Dramaet har i Indien efterhaanden udviklet sig af Dansen og Sangen ved Offerfesterne, og Sangen i denne Udvikling lægger sig tydelig for Dagen i Ordene nritta, nritya, nâtya og nâtaka, der alle ere afledede af nrit eller nat, at danse, og af hvilke det første efter Overleveringen betyder den blotte Dans, det andet Dans med Gebærder uden Ord, det tredje Dans med Gebærder og Ord; nâtaka blev til sidst det almindelige Navn paa et Drama. Skuespillet i Indien har derfor udviklet sig af det lyriske Cultusdrama, ligesom det nyere europæiske Drama af Middelalderens Mysterier; og der er næppe Grund til at tro, at det skulde skylde Bekjendtskabet med Grækerne efter Alexander sin Tilblivelse, thi det omtales allerede i de ældste buddhistiske Skrifter som noget ganske almindeligt. Naar der i det indiske Skuespil foruden S. tillige tales Prakritdialekter af lavere stillede Personer, da er dette vistnok, i det mindste i de tidligste Skuespil, et Udtryk for en virkelig Tilstand i Samfundet og ikke noget af Digteren opfundet. Det første Skuespil, der møder os, er »Mricchakatikâ«, Lervognen, der tilskrives Kong Sudraka og antages at tilhøre det 2det Aarh. e. Chr. Det er et borgerligt Drama i 10 Akter med i det mindste en ypperlig Charakter og fortrinlige Skildringer af det indiske Folkeliv og den Tids sædelige Tilstand. Det er udgivet af A. Stenzler 1846 og oversat paa Dansk af E. Brandes 1870, paa Fransk af Regnaud 1876, paa Tydsk af Böhtlingk 1877. I Paris er det blevet opført i en moderne Bearbejdelse. Efter Sudraka følger Kalidasa, der antages at have levet c. 550 e. Chr. K. er den indiske Kunstpoesis Højdepunkt. Hans Sprog er mesterligt. Han lægger en fin Følelse og en rig Phantasi for Dagen, er opfindsom og sindrig og overskrider aldrig Grænserne for den gode Smag. Han maler mesterlig Naturens stille Skjønheder, Hjertets milde Rørelser og den blide Ynde. Hans Dramaer ere fortryllende Kjærlighedsdigtninger, men han mangler ligesom det Folk, han tilhører, dramatisk Energi. Hans »Çakuntalâ«, et mythisk-idyllisk Drama i 7 Akter, blev som bekjendt modtaget af Goethe med et lovprisende Distichon. Det er udgivet og oversat paa Tydsk af Böhtlingk 1842, udg. af Burkhard 1872 og oversat paa Dansk af M. Hammerich 1845, 3dje Udg. 1879, paa Svensk af Edgren 1875. Det er blevet opført paa Tydsk i Breslau og lavet om til en Ballet i Paris. I Malerkunsten har det fremkaldt Storchs „Sakuntala“. K.s »Vikramorvaçî« i 5 Akter hviler ligesom det forrige paa en mythologisk Grund og aander som det Skovens Friskhed ved sine smukke Naturskildringer. Det er udgivet af Lenz 1833, af M. Williams 1859, udgivet og oversat paa Tydsk af F. Bollensen 1846 og oversat paa Tydsk af Hoefer 1837, af Hirzel 1838, paa Svensk af F. Bergstedt 1846, paa Fransk af Foucaux 1861. Det tredje Blad i Trekløveret er »Mâlavikâgnimitra«, et muntert Intriguestykke i 5 Akter, der skildrer Livet ved Hoffet. Det er delvis udgivet af O. Tullberg 1840 og oversat paa Tydsk af A. Weber 1856, paa Dansk af E. Brandes under Navn af „Kongen og Danserinden“ 1874 og paa Svensk af Edgren 1877. »Ratnâvalî«, Halsbaandet (Calc. 1832), af Bana, Minister hos Kong Harshavana i Begyndelsen af det 7de Aarh., er et Intriguestykke i 4 Akter, der ved sin frivole Tone afspejler det daværende Hofliv; det er oversat i H. Wilsons »Theatre of the Hindus«. »Nâgânanda«, et buddhistisk Sensationsstykke, der tilskrives samme Forf., er oversat paa Engelsk af Boyd 1872. »Venîsamhâra« af Bhattanarayana, et krishnaitisk Stykke, udgivet af Grill 1871, skriver sig fra det 6te Aarh. Nærmest i Anseelse efter Kalidasa er Bhavabhuti (c. 710 e. Chr.), der er kraftigere og mandigere end Kalidasa. Han elsker den vilde Natur, og hans Helte ere udstyrede med Mod og Bestemthed. Hans Vers ere melodiøse, hans

Sprog kraftigt, men undertiden kunstlet. Hans tre Dramaer rette sig efter Poetikens Regler; »Málatimádhava« i 10 Akter (Calc. 1830, Bombay 1876) har en erotisk, »Mahávíracarita« i 7 Akter (Calc. 1857, overs. paa Engelsk af Pickford 1871) en heroisk og »Uttararámacaritra« i 7 Akter (Calc. 1831) en pathetisk Charakter. Vi finde i det første Stykke et tiltalende Billede af Livet i de højere Stænder, Handlingerne ere godt motiverede og Charaktererne skarpt tegnede. Dette og det tredje Stykke ere oversatte i H. Wilsons »Theatre of the Hindus«, det andet af J. Pickford 1871. Det næsten enestaaende theologisk-philosophiske Drama »Prabodhacandrodaya«, Erkjendelse-Maanens Opgang, i 6 Akter, i hvilket de handlende alle ere Personificationer af abstracte Begreber, er skrevet af Krishnamiçra c. 1050 og skildrer Sandhedens Sejer over Vildfarelsen. Det er udgivet i Calc. 1838 og af F. Brockhaus 1845 og oversat paa Tysk af Th. Goldstücker 1842. »Mudráráxasa« (Calc. 1831, Bombay 1884, oversat paa Fransk af V. Henry 1888) af Viçakhadatta er et historisk Skuespil, der skildrer hvorledes Chandragupta, Stifteren af Mauryadynastiet, ved sin snedige Ministers Politik sejrer over den sidste Nanda; det er oversat i H. Wilsons »Theatre of the Hindus«. »Hásyárnava«, det latterliges Hav, af Jayaddiça er en bitter Satire over Konger og deres Tjenere, der skildres som Slurke, og Præster, der fremstilles som Hyklere. »Mahánátaka«, udgivet og oversat paa Engelsk af Kali Krishna Bahadur (Calc. 1840), omhandler Kong Ramas Historie, men er mere en episk end en dramatisk Digtning. Den ethisk-didaktiske Literatur, som Inderne kalde nítiçástra, Klogskabslære, er den Gren af Literaturen, hvorved Indien især er bleven populær over hele Jorden. De 3 Hundreder (çataka) af Vers (udgivet af P. Bohlen 1833 med latinsk Overs., af Telang i Bombay 1874, overs. paa Fransk af Regnaud 1875, paa Engelsk af Wortham 1887), der tilskrives Kong Bhartrihari og handle om Kjærlighed, om klog Opførsel og om Forsagelse, udmærke sig baade fra Formens og Indholdets Side; de skrive sig sandsynligvis fra det 1ste christelige Aarh. Den ældste Fabelbog, vi kjende, er »Panchatantra«, de 5 Bøger, ved Vishnuçarman, der ligger forud for det 6te Aarh., eftersom den under Sassaniden Khosru Anushirvan (531—79) oversattes paa Persisk (i senere Oversættelser almindelig kaldt „Bidpais Fabler"). Fra Persien gik den videre mod Vest, idet den overførtes paa Arabisk (Kalila wa Dimnah), Hebraisk, Latin og til sidst blev almindelig Folkebog i Europa. Den er udgivet af J. Kosegarten 1848 og i Bombay af Kielhorn og Bühler, 2den Udg. 1881—82, oversat paa Tysk af Th. Benfey i 2 Bd. 1859 og paa Fransk af E. Lancereau 1871. En forkortet Udgave af P. er »Hitopadeça«, den heldbringende Undervisning, der næsten aldeles fortrængte Originalen; den er udgivet af A. Schlegel og Chr. Lassen (2 Bd.) 1829—31, af Peterson, Bombay 1887, oversat paa Tysk af M. Müller 1844, af Fritze 1874 og paa Fransk af E. Lancereau 1855. Fabelbøgerne ere i Prosa med indflettede Vers; de ere af buddhistisk Oprindelse. Til disse Fabelbøger slutte sig nogle Skrifter, der indeholde Fortællinger og Æventyr. Den fornemste Samling er »Kathásaritságara«, Fortællingstrømmenes Hav, af Somadeva, som har gjengivet Fortællingerne i et smukt Sprog og paa Vers og siger, at han har skrevet Bogen for at trøste Dronning Suryavati for Tabet af hendes Sønnesøn, Kong Harshadeva (d. 1103); Bogen er udgivet og delvis oversat paa Tysk af H. Brockhaus 1839—66 og overs. paa Engelsk af Tawney 1880—88. Hertil føje vi tre Romaner, nemlig »Daçakumáracarita« af Dandin i det 6te Aarh., udgivet af H. Wilson 1846 og oversat paa Engelsk af Jacob 1873, »Vásavadattá« af Subandhu i Beg. af det 7de Aarh., udgivet af F. Hall 1859, og »Kádambarí« af Bana i det 7de Aarh., udg. af Peterson, Bombay 1883; den første udmærker sig ved en god, den anden ved en forholdsvis simpel, den tredje ved en søgt og smagløs Stil. I Philosophi staa Inderne ved Siden af Grækerne og Tyskerne, og dette er sagtens Hovedgrunden til, at Christendommen har haft saa liden Fremgang i Indien, thi Missionærerne have ikke kunnet gjendrive Brahmanerne. Der er 6 philosophiske Systemer (darçana, Syn, Betragtningsmaade). Mímánsa (eller Púrva-M.) er stiftet af Jaimini c. 700 Aar f. Chr. Vedaerne have ingen menneskelig Oprindelse, men indeholde i sig selv Beviset for deres Guddommelighed. Lærens Formaal er at bestemme de religiøse Handlinger og Pligter; den maa derfor undersøge Beviskraften af de forskjellige Udtalelser i Vedaerne. Logiken i snævrere Betydning som Læren om Sandhedens Erkjendelseskilder og Beviserne for samme skylder derfor den sin Oprindelse. Lønnen for Udførelsen af borgerlige og sociale Pligter er indskrænket til dette Liv, men Lønnen for Udøvelsen af religiøse Pligter nydes først i et tilkommende Liv, medens nogle fortjenstlige Handlinger eller Dyder høste Løn baade i dette og i et tilkommende Liv. Den enkeltes Gjerninger ledsage ham bestandig som Skyggen Legemet og have deres Consequenser. Alle Handlinger referere sig enten til Tanke, Ord eller Gjerning, og alle Handlingers Værdi beror paa Hjertet. Verden har ingen Begyndelse og ingen Ende. Saa længe der er Handlinger, maa der være Gjenfødsel og en Verden som denne, hvor Handlingernes Consequenser nydes eller bæres. Jaiminis Aphorismer (Jaiminisútra) ere saa sammentrængte, at de ere uforstaaelige uden Commentar. Den betydeligste Fortolker af dem er den ved sin Forfølgelse af Buddhisterne berømte Kumarila Bhatta c. 680. Vedánta, Vedaernes Endemaal (ogsaa kaldt Uttara-Mímánsa ell. Brahma-M.), der skal være stiftet af Badarayana (ell. Veda-Vyasa), opstiller Brahman (Neutrum) som det højeste Maal for Forskningen. Gud er Lys. Befrielse til Guddommen fra Materien sker ved Studium, religiøs Hengivelse, Pligtopfyldelse og Betragtning. Der existerer i Virkeligheden kun ét, og det er Sjælen, som er Gud. Naar Sjælen ikke erkjender sig selv som Gud, da hidrører dette kun fra dens Uvidenhed; hvis den erkjendte sig selv, vilde der ikke være andet end

Gud, ingen Verden. Det er derfor Uvidenheden, der sætter Verden. Hvis Uvidenheden ikke var, vilde Verden end ikke synes at være til. Maya (Illusionen) bliver derfor gjort til Brahmans (Masculinum), Skaberens, Viv. Verden er det samlede Resultat af Sjæl og Uvidenhed (átman og ajnána). Roden til det onde er Troen paa, at der existerer noget uden for det ene. Herfra maa man søge at slippe løs ved den rette Forstaaelse af den store Sætning: det er Du, d. e. Du er det ene. Den vigtigste Kilde til Vedanta-Læren findes i »Die Sûtra's des Vedânta oder die Çârîraka-Mîmânsâ des Bâdarâyana nebst dem Commentare des Çankara, aus dem Sanskrit übers. von P Deusen«, 1887, hvortil slutter sig samme Forf.s »Das System des Vedânta nach den Brahma-Sûtras des Bâdarâyana«, 1883. Den berømteste af Vedanta-Philosophiens Fortolkere er Sankara i det 8de Aarh., bekjendt for den Iver, hvormed han bekæmpede Vishnuiter, Sivaiter, Buddhister og Jainister. Efter Sankara skrev Sadananda den nu meget benyttede Vejledning »Vedántasára« (Calc. 1829), oversat paa Engelsk af E. Roer 1845, af G. Jacob 1881. Den bekjendte Rammohun-Roy var en af de dygtigste Forsvarere af denne Philosophi, som i den nyere Tid tillige har fundet mange Tilhængere blandt de dannede indfødte. Sánkhya er stiftet af Kapila i Beg. af det 7de Aarh. f. Chr. K. benægtede Fortjenstligheden af de ved Vedaerne foreskrevne fromme Gjerninger og lærte ligesom Buddha, at absolut Befrielse fra Gjenfødsel og de dermed forbundne Onder kun kunde opnaas gjennem Erkjendelsen. Der gives ikke én, men mange Sjæle. Det Livegenskab, hvorunder den enkelte Sjæl træller, skyldes Forbindelsen med Naturen, men er kun tilsyneladende, da Sjælen væsentlig er ren og fri Erkjendelse. K. erklærer, at hverken som Middel eller som Maal er Tilintetgjørelse det, som Sjælen sigter mod. »Sánkhyakáriká« af Isvara Krishna er udgivet og oversat paa Latin af Chr. Lassen i hans »Gymnosophista« 1832, udgivet og oversat paa Engelsk med Commentar af H. Colebrooke og H. Wilson 1837 og oversat paa Engelsk af Ballantyne, 3dje Udg. 1884. Yajnavalkya var den første, der foredrog Yoga-Philosophien, men den blev først bragt i System af Patanjali (144—124 f. Chr.); den lærer, at den guddommelige Aand og den menneskelige Sjæl ere forskjellige; Gud skabte Verden, har Skikkelse og kan ses af den sande Tilhænger af Yoga, der drager Sanserne tilbage fra det udvortes og hensynker i Beskuelse af den højeste Aand og derved opnaar Befrielse. Patanjalis Aphorismer ere trykte i to Parter med engelsk Oversættelse i Allahabad 1852—58 og udg. og overs. af Rajendralala Mitra i Calcutta 1883. Af de to øvrige Systemer beskæftiger Nyáya, stiftet af Gautama, sig fornemmelig med logiske Undersøgelser (streng Bevisførelse) og Vaiçeshika, stiftet af Kanada, med physiske Undersøgelser (Atomer). **Poetik og Rhetorik:** Efter en rig dramatisk Literatur var det naturligt, at der vilde følge en detailleret Poetik. Dramaturgiens System har sin Oprindelse fra Bharata, hvis Værk imidlertid paa enkelte Sutraer nær er tabt. »Kávyadaça« af Dandin i det 6te Aarh. er den ældste rhetorisk-poetiske Lærebog. De vigtigste derefter ere »Kávyálankáravritti« af Vamana, udgivet af Cappeller 1875, »Kávyaprakáça« af Mammata (Calc. 1829) og Sáhityadarpana« af Visvanatha Kaviraja (Calc. 1828 og tillige paa Engelsk 1850). »Daçarúpaka« af Dhananjaya (c. 961—986) behandler alene den dramatiske Kunst. Metriken behandles af Kalidasa i hans »Çrutabodha« (trykt i H. Brockhaus „Ueber den Druck" etc., 1841). **Historieskrivning** kjender Indien ikke; vi finde kun i en sildig Tid nogle faa, værdiløse Krøniker, af hvilke den fuldstændigste og mest sammenhængende er »Rájataranginí«, den kaschmirske „Kongestrøm", der falder i 4 Compilationer, af hvilke den ældste slutter med 1125. Forfatteren til denne, Kalhana Pandita, Søn af Førsteministeren Campaka i Kaschmir, levede c. 1148. R. er udgivet i Calc. 1835 og oversat paa Fransk af Troyer 1840. Hele den indiske **Retsvidenskab** er bygget paa Manus Lovbog, »Mánavadharmaçástra«, som bestaar af 12 Bøger, af hvilke den 1ste handler om Verdens Skabelse, den 2den om Opdragelse, den 3dje om Ægteskab, den 4de om Subsistensmidler, den 5te om Afholdenhed, Renselse og Kvindens Pligter, den 6te om Eneboerliv og Bodsøvelser, den 7de om Regering, den 8de og 9de om Lov og Ret, den 10de om de blandede Kaster, den 11te om Bod og Sone, den 12te om Sjælevandring og Salighed. M. kan i sin nuværende Skikkelse næppe gaa længere tilbage end til det 2det Aarh. e. Chr.; den er ikke en Lovbog i den moderne Betydning af Ordet, men, som Oldtiden forstod det, en Lovbog, der omfatter alt, hvad der angaar Menneskets religiøse og borgerlige Liv; den er udgivet med engelsk Oversættelse af G. Haughton 1825 og med fransk Oversættelse af A. Loiseleur-Deslongchamps 1830; en ny Udgave af Texten ved Jolly udkom i London 1887 og to Overs. paa Engelsk, en 1884 ved Burnell og Hopkins og en anden 1886 ved Bühler. Efter M. følger Yajnavalkyas Lovbog »Yájnavalkyadharmaçástra« (udg. af A. Stenzler 1849 med tysk Oversættelse). Medens Hovedlandet i M. er Madhyadesa, er derimod det østligere Land om Mithila Y.s Hjemstavn. M. og Y. ere blevne commenterede af Vijnanesvara i »Mitáxará« (Calc. 1812), der indeholder hele det nyere indiske Retssystem. **Sprogvidenskab:** I Grammatiken, navnlig i den phonetiske Del, vise Inderne sig som Mestre. Deres Sutraer (Ledetraad, Regel) ere udtrykte med algebraisk Korthed. De ældste grammatiske Skrifter ere Elementargrammatiker og ere blevne kaldte Prátiçákhya, eftersom de høre til de forskjellige Sakhaer, Grene, d. e. Skoler, der gav sig af med Studiet af Vedaerne; de handle om Accent og Versemaal. Den første, der forfattede en (vedisk) Grammatik, var Saunaka c. 460 f. Chr. Efter denne blev navnlig Yaska (c. 400 f. Chr.) berømt ved sin »Nirukta« (udg. af R. Roth 1852), der giver en kort Vedagrammatik og Forklaring af de Ord i Vedaerne, som paa hans Tid vare gaaede af Brug. Hos Panini, Indiens største Grammatiker, c. 350 f. Chr., finde vi en udviklet grammatisk Terminologi,

der siden er vedbleven at være den almindelige. Hans Efterfølgere indskrænkede sig til at begrænse eller udvide hans Regler eller give dem en mere overflødig Form. P. har lagt stor Skarpsindighed for Dagen, navnlig i Læren om Velllydslovene, Afledning og Sammensætning, men han har ingen videnskabelig Ordning. Kun i Syntaxen staa de indiske Grammatikere tilbage, men dette har sin Grund i, at Sproget selv ikke har nogen Periodebygning, men mest danner enkelte Sætninger. P. er udgivet i Calc. 1810 og af O. Boehtlingk 1840, 2den Udg. med Oversætt. 1887. Katyayana, sandsynligvis en Samtidig af Asoka (c. 250 f. Chr.), skrev en »Várttika«, Commentar, til Panini. Patanjali, samtidig med Menander (144—124 f. Chr.), skrev en vidtløftig Commentar til Panini, kaldet »Mahábháshya«, udgivet i 3 Dele i Banaras 1870. Vopadeva i Midten af det 12te Aarh. følger i sin »Mugdhabodha« (udg. af O. Boehtlingk 1847) Paninis System, men ændrer hans Terminologi. Hemacandra (c. 1174) følger ligeledes P., men gjør ham mere overflødig. Vararuci i det 1ste Aarh. e. Chr. bearbejdede Prakritsprogene i sin »Prákritaprakáça« (udg. af E. Cowel 1854); ligesaa gjorde Hemacandra i Slutningen af sin Grammatik. Den ældste Ordbog efter videnskabelige Grundsætninger forfattede Amarasimha, en Buddhist (c. 500 e. Chr.). Hans »Kosha« (udg. af H. Colebrooke anden Gang 1825 og af A. Loiseleur-Deslongchamps 1839—45) er en Synonymik og er bleven fuldstændiggjort af en Række Efterfølgere, blandt hvilke Hemacandras »Abhidhánacintámani« (udg. af O. Boehtlingk og Chr. Rieu 1847) er den bedste. Mathematik og Astronomi: Det er almindelig anerkjendt, at Indernes Arithmetik kun stod lidet tilbage for den nyere Tids, og Løsningen af ubestemte Ligninger i hele Tal blev først funden paa lignende Maade i Europa i det 17de Aarh. Derimod stod Geometrien paa et lavt Trin, og Astronomien, om den endogsaa er gammel i Indien, forblev dog i en Ufuldkommenhedens Tilstand. Aryabhatta d. ældre (f. 476 e. Chr.) er Grundlæggeren af Mathematiken hos Inderne, og han hævede den strax paa saa højt et Trin, at hans Efterfølgeres Fremskridt maa anses for ubetydelige. Grækerne kjendte ham under Navn af Ardubarios. Hans »Áryabhatíya«, en astronomisk Haandbog, er udg. af H. Kern 1874. Den betydeligste af A.s Efterfølgere var Varahamihira (d. 587), som skaffede Astrologien Indgang i Indien; hans »Pancasiddhánta« og »Vrihatsamhitá« (udg. af Kern 1865) indeholde Astronomi og Astrologi. Vi træffe hos ham de græske Navne paa Zodiacalbillederne og Planeterne. Brahmagupta omarbejdede (628) »Brahmasiddhánta« og foredrog i samme Skrift tillige Mathematiken. Han forkaster Aryabhattas Mening, at Jorden bevæger sig om sin Axe og om Solen. Daitya, samtidig med Brahmagupta, forfattede en »Súryasiddhánta«, Sollære, som er udgiven af F. Hall 1859 og oversat af Burgess 1860. Bhaskara var, foruden Mathematiker og Astronom, tillige Digter; han fuldendte sin »Siddhántaçiromani«, der handler om Arithmetik, Geometri og Astronomi, 1150; af denne blev i Calc. udgivet 1ste Cap. Lílávati 1832, 2det Cap. Víjaganita 1834, 3dje Cap. Ganitádhyaya og 4de Cap. Goládhyaya 1842, af hvilke den første er oversat paa Engelsk af Taylor 1816, de to første af H. Colebrooke i hans Algebra etc. 1817 og 3dje Cap. paa Latin af Roer i »Journal of Bengal« 1844, den hele af Wilkinson 1862. Medicin: Lægekunsten synes i Følge Atharvaveda oprindelig at have bestaaet i Besværgelser og magiske Kunster. Panini nævner flere Sygdomme, og Megasthenes fortæller, at Inderne paa Alexanders Tid havde Læger, der stod i stor Anseelse. Det ældste Skrift, der indeholder et fuldstændigt medicinsk System og nøje beskriver Sygdommene og Lægemidlerne, er forfattet af Susruta, der synes at have levet Aarhundreder før Muhammeds Tid. Hans Sprog er simpelt og klart og staar i saa Henseende ved Siden af de episke Digte. Hans Værk, »Áyurveda«, er udgivet i 2 Dele i Calc. 1835—36 og oversat paa Latin af Heßler, Erlangen 1844—55.

Sansovino, Andrea Contucci dal Monte, ital. Billedhugger og Bygmester, f. 1460, d. 1529, har Tilnavn efter sit Fødested, der dog egtl. hedder Monte Sansavino (Santa Sabina), og hører til den italienske Renaissances betydeligste Mestre. Som simpel Røgterdreng modellerede han Kvæget, han vogtede, og tildrog sig derved en fornem Florentiners Opmærksomhed, der da lod ham opdrage til Kunstner hos Ant. del Pollajuolo. Han har ikke Buonarrotis vældige Aand, men til Vederlag en Adel og Finhed i Opfattelsen, der leder Tanken hen paa Rafael. Hans to navnkundigste Værker ere „Christi Daab“ over en af Dørene paa Baptisteriet i Firenze og „Den hellige Anna med Jomfru Marie og Barnet“ i St. Agostinokirken i Rom, begge i Marmor og begge overordentlig skjønne baade i Følelsen og i Udførelsen. I Sta. Maria del Popolo i Rom udførte han i rig Architektur med plastisk Udsmykning Gravmæler over de to Cardinaler Sforza og Recanati. I sine sidste Aar arbejdede han paa Fuldendelsen og Udsmykningen af det hellige Hus's Kirke i Loreto.

Sansovino, Jacopo Tatti dal Monte, ital. Billedhugger og Bygmester, f. 1477 i Firenze, d. 1570 i Venezia, kaldte sig dal Monte S. efter sin Lærer Andrea Contucci (s. foreg. Art.). Allerede som ung Mand vandt han Navn som Billedhugger i sin Fødeby og kaldtes derfra til Rom, hvor han, paa en kort Afbrydelse nær, forblev til 1527. I Rom udførte han bl. a. en „Madonna med Barnet“ i Kirken St. Agostina og byggede Kirken S. Giovanni dei Fiorentini. Roms Belejring tvang ham til at flygte, men han standsede i Venezia, hvor han ved en Mængde storartede Arbejder i begge Fag erhvervede sig et fast Sæde og et af de berømteste Navne i Stadens Kunsthistorie. Han byggede Mønten (La Zecca), Bibliotheket (Libreria), flere Kirker og Paladser, foruden mange Privatbygninger. Blandt hans Billedhuggerarbejder ere de saakaldte Giganter (Mars og Neptun) i Dogepaladset, Bronzedørene til St. Marcuskirkens

Sacristi, Statuerne paa Logettaen og den lille Statue af Johannes Døberen i Kirken S. Maria dei Frari de mærkeligste.

Sanssouci [sang susi], s. Potsdam.

Santa-Anna, Antonio Lopez de, Præsident i Mexico, f. 10 Juli 1797, understøttede 1821 Iturbide i at løsrive Mexico og blev derefter Gouverneur i Veracruz, men sluttede sig 1823 til hans Modstandere og hjalp at fordrive ham. Han tog nu Parti for Føderalisterne, men maatte efter et Nederlag trække sig tilbage til sine Godser og traadte først 1828 frem igjen, hjalp Guerrero til at blive Præsident og blev selv hans Krigsminister indt. 1830. 1832 gjorde han Opstand imod Bustamente og blev i Apr. n. A. Præsident; han undertrykkede flere Opstande, udjog sine Modstandere, idet han støttede sig paa Hæren og Præsteskabet, og fik 1835 en ny Forfatning vedtagen, hvorved de enkelte Stater tabte deres Selvstændighed. Dette fremkaldte Texas's Løsrivelse, og da S.-A. vilde tvinge den til Lydighed, blev han slaaet og tagen til Fange ved San Jacinto (1836) og mistede derved Magten. Under Veracruz's Beskydning af de franske Tropper (1838) fik S.-A. skudt et Ben af; men 1841 blev han paa ny Præsident og styrede med stor Vilkaarlighed indt. 1845, da en Opstand fordrev ham til Cuba. Hans Godser confiskeredes, men ved Underslæb havde han samlet sig en Formue paa 1 Mill. Doll., som var anbragt udenlands. Under Krigen med Nordamerika 1846 kom han tilbage, blev Overgeneral, men led gjentagne Nederlag og maatte i Efteraaret 1847 flygte til Jamaica Herfra vendte han 1853 hjem i Triumph, blev livsvarig Præsident med Titel „Højhed" og fortsatte sin tidligere Styrelse, indtil han 1855 forjoges ved en ny Opstand. 1864 vovede han sig igjen til Mexico efter at have godkjendt Kejser Maximilian og af ham faaet Marschalstitel; men han søgte strax at spinde nye Rænker og udvistes derfor af Bazaine. Han vilde nu indynde sig hos Republikanerne og søgte Støtte i Nordamerika, men fandt ikke Tillid nogensteds. Da Kejserdømmet i Foraaret 1867 stod for Fald, gjorde han sit sidste Forsøg paa at komme til Magten, men blev tagen til Fange og landsforvist. D. 20 Juni 1876. Denne politiske Æventyrers hele Liv var kun betegnet ved Egennytte, Herskesyge og Troløshed, og han har mere end nogen anden bidraget til at demoralisere sit Fædreland.

Santa-Cruz, A. de [kruhs], f. 1794 i Bolivia, var General under Uafhængighedskrigen, 1826—27 Præsident i Peru og 1829—39 i Bolivia, af hvis Organisation han havde store Fortjenester. Under et Forsøg paa at gjenvinde Magten 1843 blev han fangen, men frigiven. 1849—53 gik han som Bolivias Affending til England og Frankrig. D. i Frankrig 1865.

Santāler, s. Børresen og Skrefsrud.

Santana, Pedro, f. 1802, var 1844—48 San Domingos første Præsident og slog 1849 som Dictator Soulouques Angreb tilbage (s. Haïti); han vandt derved Æresnavnet »Libertador«, blev paa ny Præsident 1853—58 og gjorde sig til Herre efter en Kamp med Baëz. 1861 overtalte han sine Landsmænd til at vedtage Tilslutning til Spanien, men blev forjagen to Aar efter og døde i Havana 1864.

Santandēr, 1) befæstet Stad i den spanske Prov. Gammel-Castilien ved en Vig af den biscayiske Bugt, 17 M. n. for Burgos. 42,000 J. Betydelig Industri, navnlig Ølbryggeri, Cigar- og Papirfabrikation og Jernstøberi. Vigtig Handel. — 2) En af de columbiske Republiker i Sydamerika, s. Colombia.

Santarem [rëng], Stad i den portugisiske Prov. Estremaduro ved Floden Tejos højre Bred, 11 M. n. n. ø. for Lissabon, med 7,000 J., et maurisk Castel og Kornhandel. Dom Miguels Tropper bleve slaaede her 16 Maj 1834. — 2) Stad i Brasilien, Prov. Graõ Para, ved Amazonfloden, hvor den optager Tapajoz. 5,000 J. Betydelig Handel. Dampskibsstation.

Santerre, Ant. Jos. [sangtæhr], fransk Revolutionsmand, f. 1752 i Paris, var en rig Ølbrygger og tog 1789 Del i Bastillens Bestormelse, hvorefter han blev Chef for en Bataillon af Nationalgarden. Han havde væsentlig Del i Optrinet paa Marsmarken 17 Juli 1791, samt i Angrebene paa Tuilerierne 20 Juni og 10 Aug. 1792 og blev derefter af Byraadet valgt til Commandant for hele Nationalgarden i Paris. Som saadan førte han Ludvig XVI for Conventets Skranker og siden til Guillotinen, men blev derefter sendt med en Hær imod Vendéerne. Her blev han slaaet 13 Sept. 1793 og derpaa som Tilhænger af Hertugen af Orléans kastet i Fængsel indt. Robespierres Fald. Siden levede han som Privatmand og døde forglemt 1809.

Santesson, Carl Gust., svensk Chirurg, f. 7 Nov. 1819 i Nærheden af Göteborg, studerede i Upsala og en kort Tid i Kjøbenhavn, ansattes 1844 som Amanuensis og Underchirurg ved Seraphimerlazarethet, efter at han s. A. for den medicinske Doctorgrad havde udgivet »Utkast t. bestämmande af den topogr. anatomiens begrepp«, og blev 1846 Prosector ved det Carolinske Institut. 1849—85 var han Professor i Chirurgi ved dette og fra 1850 tillige Overchirurg ved Seraphimerlazarethet. 1864 gjorde han Tjeneste som frivillig Feltlæge paa Als; 1879 blev han Æresdoctor ved Kjøbenhavns Universitets Firehundredaarsfest; d. 21 Jan. 1886 i Stockholm. S. var en fremragende Operateur og øvede som Lærer stor Indflydelse ved sine kliniske Forelæsninger; til medicinske Tidsskrifter leverede han adskillige værdifulde Meddelelser.

Santi, Raffaello, tidligere urigtig Sanzio, sædvanlig kaldt Rafael, den berømteste italienske Maler, f. 28 Marts 1483 (Langfredag) i Urbino, var Søn af Giovanni S., en ikke ubetydelig Kunstner, der ogsaa er Forfatter til en Rimkrønnike om Hertug Frederik af Urbino. Faderen døde allerede 1494, og nogen Tid efter blev S. sat i Lære hos Pietro Perugino (s. Vannucci), hvis Navn er saa nær knyttet til hans saa vel paa Grund af Lærerens Indflydelse som formedelst Elevens urokkelige Hengivenhed. Skjønt man ser den vaagnende Genius ogsaa i hans første Arbejder, gik han dog endnu aldeles op i Peruginos Maner. Skjønne Prøver fra denne Tid ere „Mariæ Kroning" i Vaticanets Samling i Rom og „Mariæ Tro-

lexse" i Brera i Milano, omtr. fra 1504. 1505—8 opholdt han sig navnlig i Firenze, Skuepladsen for Kunstens Gjenoplivelse, som fik den væsentligste Indflydelse paa hans Kunst. Her traadte han i Forhold til en Mængde af Samtidens berømteste Kunstnere, hvoraf nogle endog senere gik i Lære hos den unge Mester. Den florentinske Paavirkning ses i den berømte „Christi Gravlægning" med legemsstore Figurer, som nu er i Palazzo Borghese i Rom (1507). Hans eget Portræt, i Galleriet degli Uffizii i Firenze, er fra samme Tid. I Sommeren 1508 afbrød S. flere begyndte Arbejder for at følge den Indbydelse til Rom, han havde faaet af Pave Julius II. Han blev strax sat i Arbejde med Decorationen af fire Værelser i Vatikanet, der nu kaldes le stanze eller le camere di Raffaello« (s. Stanze), hvis Compositioner stedse ville høre til Kunstens skjønneste Frembringelser. Men han opnaaede ikke at male med egen Haand mere end de to Værelser og en Væg i det tredje; Resten udførtes af hans Elever, dels i hans sidste Aar, dels efter hans Død. Medens dette var under Arbejde, componerede han Decorationen til en Buegang i Vaticanet, de saakaldte „Rafaels Loger" (Loggier), men lod dem udføre af sine Elever. Det er en rig Composition af Arabesker o. desl. med 52 Felter, hvori Fremstillinger af det gamle og nye Test., kaldet „Rafaels Bibel" (1514). 1515—16 gjorde han Cartoner til ti Tapeter, bestemte for det sixtinske Capel og indeholdende Æmner af Jesu Liv og Apostelhistorien. Disse kolossale Billeder (Arazzi), uden Tvivl S.s modneste Værker, bleve vævede i Arras, men have des værre lidt endnu mere end Stanzerne og Loggierne. Af Cartonerne, de egentlige Originaler, ere 7 reddede og findes nu i Kensingtonmuseet i London. Ved Siden af disse tre Hovedværker, der udførtes for Paverne, først Julius II og fra 1513 Leo X, gaar en betydelig Mængde andre Arbejder, dels al fresco, dels Staffelibilleder, hvoraf de mærkeligste findes i Italien og Spanien, medens ogsaa Frankrig, Tyskland og England have smukke og værdifulde Minder om S.s Kunst. Følgende ere de vigtigste: »Madonna di Foligno« fra 1511, med Maria og Barnet i Luften oven over fire Helgene, er nu i Vaticanet. Omtrent fra samme Tid er Julius II.s Portræt i Palazzo Pitti i Firenze. Ikke meget senere (1511—12) er „Galatea", et Frescomaleri i Palazzo Farnesina i Rom, medens den Loftsdecoration al fresco, som hans Elever udførte smstds., indeholdende Psyches Historie efter S.s Tegninger, er fra hans sidste Leveaar. I Barbarinernes Palads i Rom findes et Portræt, kaldet »La Fornarina« (Bagerpigen), der antages at forestille Kunstnerens Elskede. I Spanien er der bl. a. tre udmærkede Billeder, »Madonna del Pesce«, saa kaldet, fordi man ved Tronens Fod paa den ene Side ser St. Hieronymus, paa den anden den unge Tobias med Fisken i Haanden og ledet af Englen (1514); Christi Gang til Golgatha, bekjendt under Navnet »Lo spasimo di Sicilia«, malet for en Kirke i Palermo; endelig en hellig Familie, kaldt »La Perla« til Betegnelse af Billedets Værd, malet 1517—18. Noget tidligere maledes visinok et af S.s berømteste Billeder, »Madonna della Sedia« i Palazzo Pitti i Firenze. Allerede 1514 havde S. i den lille Kirke Sta Maria della Pace i Rom malet 4 Sibyller, hvori spores ligesom flere Steder i Vaticanet Michel Angelos Indflydelse. Aaret efter skyldes to Mesterværker: „Sta Cecilia" i Bologna og „Ezechiels Syn", et ganske lille Billede i Firenze. Fra denne Tid (1514—16) er ogsaa det Billede, som maaske tør regnes for Højdepunktet af S.s Fremstilling af Madonna, og som er bedst kjendt i Kobberstik o. desl., den berømte „Sixtinske Madonna" (Madonna di S. Sisto) i Dresdens Galleri. I Paris er bl. a. St. Michael og den hellige Familie (1518), begge en Gave fra Lorenzo af Medici til Frants I. Fra 1518 er ogsaa Portrætet af Pave Leo X og to Cardinaler i Pitti, og „Violinspilleren", et Portræt i Palazzo Sciarra i Rom. Fra hans sidste Aar er et af hans navnkundigste Billeder, „Transfigurationen", der blev udstillet ved hans Ligseng. Han døde 6 Apr. 1520, en Langfredag ligesom hans Fødselsdag. S. har ogsaa givet sig noget af med Billedhuggerkunsten og ladet en Statue udføre efter sin Model; dog gjorde han sig mere gjældende som Bygmester saaledes deltog han i Opførelsen af Peterskirken og har bygget flere Paladser. Han kaldte Kobberstikkeren Marc Antonio (s. Raimondi) til sig til Rom og lod denne stikke et stort Antal Blade efter sine Tegninger for saaledes at gjøre sine Værker mere bekjendte. Siden have Verdens berømteste Kobberstikkere kappedes om at udføre udmærkede Stik efter S.s Billeder. Han havde en talrig Skare af Elever, blandt hvilke Giulio Romano (s. Pippi), Perin del Vaga, Penni, Caldara o. fl. Blandt hans Efterlignere høre Bagnacavallo og Garofalo til de selvstændigste. Den første større Levnedsbeskrivelse af S. er af Passavant, „R. von Urbino und sein Vater Giov. S." (3 Bd. og Atlas, 1839—58; fransk Overs. med nye Noter, 2 Bd., 1860). Nyere Levnedsbeskrivelser ere af Grimm (efter Vasari), Crowe og Cavalcaselle, Gruyer og Müntz; Geymüller har skrevet om ham som Bygmester.

Santiägo, s. Jago, San.

Santillana, Iñigo Lop. de Mendoza, Marques de [tiljāna], spansk Lærd, Digter, Kriger og Statsmand, f. 1398, udmærkede sig under Henrik III af Castilien i Krigene mod Aragonierne, senere mod Maurerne fra Granada, saa at Johan II skjænkede ham Marquisatet S., som han selv maatte erobre. I Slaget ved Olmedo 1445 bidrog S. væsentlig til Kongen af Navarras Overvindelse, erobrede 1446 Staden Torrija, var 1452 med i Sammensværgelsen, der styrtede Alvaro de Luna, stod i høj Yndest hos Henrik IV og døde 1458. Hans Digte som »Los proverbios«, »Bias contra fortuna«, »Refranes que dicen las viejas tras el huego«, »Comedieta de Ponza« ere didaktiske og opfyldte med lærd Stof; men i sin Lyrik (»Serranillas«) anslaar han Folkesangstoner. Hans Mønstre vare Italienerne og den senere catalonisk-provençalske Hofpoesi.

Santonin, s. Ormefrø.

Santorin, Oldtidens Thera, en af de græske kykladiske Øer i det ægæiske Hav, ligger i den

sydlige Del af Gruppen; 1¼ □ M. med 15,000 J. Den er et indtil 1,900 F. højt Bjærgland af vulkansk Natur, skovløs og til Dels dækket af et Pimpstenslag, men dog frugtbar paa Figen, Olje og fortrinlig Vin (Vino Santo, rød og hvid). I Havbækkenet, der indesluttes af S. og de mod V. liggende mindre Øer, har der i over 2,000 Aar været stadige vulkanske Udbrud, senest 1866 og 1870. Staden Thera paa en Klippe paa Vestsiden er Sæde for en græsk- og en romersk-katholsk Biskop, har en Havn og nogen Handel.

Santos, Stad i den brasilianske Prov. São Paulo, 46 M. v. til s. for Rio Janeiro. 15,000 J. God Havn. Udførsel af Kaffe og Ris. Usundt Klima; Staden hjemsøges ofte af gul Feber.

Sanzio, s. Santi.

Saône [saahn], Flod i Frankrig, udspringer i den sydvestlige Del af Dep. Vogeserne, løber med sydsydvestlig Hovedretning gjennem Dep. Øvre-Saône, Côte d'Or og Saône-Loire, bliver derefter med sydlig Retning Grænseflod mellem dette Departem. og Dep. Rhône paa den ene og Dep. Ain paa den anden Side og falder i Staden Lyon fra højre Side i Rhône efter et Løb af 60 M., hvoraf 40 M. sejlbar. Af dens mange Tilløb er Doubs fra venstre Side det eneste af Betydning. **Øvre-Saône**, Haute-S., Departem. i Frankrig, omgivet af Elsaß (det forr. Dep. Øvre-Rhin), Schweiz og Dep. Doubs, Jura, Côte d'Or, Øvre-Marne og Vogeserne; 97 □ M. med 291,000 J. (1886). Det er bjærgfuldt, mod V. henhørende til Langres-plateauet, men for øvrigt dækket af Vogesernes Udløbere. Hovedfloden er Saône, som her optager flere mindre Vandløb. Af det hele Areal er omtr. Halvdelen Agerland, ⅙ Eng, 2½ pCt. Vinland og henimod ⅓ Skov. Udbyttet af Kornavlen overstiger Forbruget. Foruden Hvede og andre Kornsorter dyrkes i Mængde Hamp og Oljeplanter. Af Mineralprodukter forekommer meget Jærn, Bly, Stenkul, Salt og mange Stenarter. Foruden den betydelige, til Mineralprodukterne knyttede Industri drives her en udstrakt Bomuldsindustri. Hovedstad Vesoul. **Saône-Loire**, Departem. i Frankrig, omgivet af Dep. Côte d'Or, Jura, Ain, Rhône, Loire, Allier og Nièvre; 155,3 □ M. med 626,000 J. (1886). Departem. er bjærgfuldt, mod S. dækket af Charolais-Bjærgene, mod N. af Côte d'Or og Udløbere og mod V. af Udløbere fra Dep. Nièvre. Gjennem den vestlige Del flyder Loire, gjennem den østlige Saône med dens Biflod Doubs. Af det hele Areal er over Halvdelen Agerland, ⅐ Eng, 4 pCt. Vinland og ⅙ Skov. Det er et rigt Kornland og frembringer foruden Hvede og Rug en stor Mængde Oljeplanter og Hamp. Det har rige Jærn- og Stenkulsminer, foruden en Del Bly og Kobber, forskjellige Stenarter, Kalk og Ler. Industrien er væsentlig knyttet til Mineralprodukterne og er meget betydelig. Hovedstad Mâcon.

Sapajuer, de af den nye Verdens Aber, som have ⅜ Kindtænder i hver Side og virkelige Negle paa Hænder og Fødder; de have alle Hale, men hos nogle er den en Følehale (f. Ex. Brølaberne), hos de egentlige S. (Cebus) en Snohale. Det er en artrig Gruppe af smaa, behændige Aber med ufuldkomment udviklet Tommel paa Forhænderne; de bebo de tætte Urskove i det tropiske Amerika.

Sapeur, Sappeur, s. Sappe.

Saphir, en af de kostbareste Ædelstene, der i Almindel. har en blaa, violet eller hvid Farve og en smuk Glasglans; den er ligesom Rubinen en Varietet af Corund og bestaar af Lerjord. Den violette S. („orientalsk Amethyst") har ved Lys et rødligt, hvorimod Kvarts-Amethysten har et mere graaligt Skjær. Ved en convex Slibning vinkelret paa Krystalaxen viser der sig ved nogle S. en sexkantet Stjærne, og den kaldes da Stjærnesaphir (S. étoilé) eller Asterie. S. findes hyppigst i Flodsandet som afrundede Krystaller og krystallinske Korn paa Ceylon og ved Ural. Uagtet S. ikke har saa høj Værdi som Rubinen, betales dog Karaten i Almindel. med 30—40 Gylden, medens den mørkeblaa S. af reneste Vand koster 150. Den danske Krone prydes af to store S., hvoraf den ene vejer 144, den anden 81¼ Karat.

Saphir, Mor. Gottlieb, tysk Forfatter, f. 1795 ved Pest af jødiske Forældre, studerede jødisk Theologi i Prag og dernæst endnu ivrigere klassisk og moderne Literatur, blev 1822 Medarbejder af „Theaterzeitung" i Wien, men udvistes 1825 herfra paa Grund af sine nærgaaende liberaltsindede Kritiker. Han gik da til Berlin, hvor han udgav Bladene „Berliner Schnellpost" og „Berl. Kurier" og stiftede Forfatterforeningen „Tunnel", men gjorde sig efterhaanden umulig her ved sit Skandalskriveri. Fra München, hvor han dernæst udgav et Par lignende Blade, blev han efter et Par Aars Forløb udvist for Fornærmelser mod Kongen, men toges, da han efter et Ophold i Paris 1832 gik over til Protestantismen og nu afgjort slog sig paa Reactionen, atter til Naade og udnævntes endog til Theaterintendant, hvilken Stilling han dog allerede 1834 opgav for at vende tilbage til Wien. Her udgav han fra 1837 Vittighedsbladet „Der Humorist", der især inden Martsrevolutionen havde et meget stort Publikum, og holdt desuden humoristiske Forelæsninger rundt om i Tyskland. D. 5 Sept. 1858. S. var en overfladisk, uvederhæftig Natur; sin Styrke har han især i Ordspilsvittigheden, som dog ved sin Overdrivelse ofte bliver trættende; hvor han vil være alvorlig, er han sædvanlig kjedelig og sentimental. Sine Artikler, Foredrag og Digte samlede han under forskjellige Titler. Hans „Ausgew. Schriften" i 10 Bd. udkom 1877 i 9de Opl.

Saphirin, et i utydelige Krystaller ved Fiskenæs i Grønland forekommende Mineral, har en blaalig Farve og er et Silicat, der indeholder Lerjord og Magnesia.

Sapieha, en gammel litauisk Fyrstefamilie, der nedstammer fra Storfyrst Gedimin i Litauen og endnu blomstrer i to Linjer, en litauisk og en galizisk. Sunigal S. gik med Jagello over til Christendommen (d. 1420). — Lew S., f. 1557, kæmpede tappert under Steph. Bathori mod Russerne, hjalp efter denne Konges Død til, at Sigismund III af den svenske Vasaslægt blev Konge i Polen, og at Russerne ved

Freden afstod Smolensk, men formaaede ikke 1625 at standse Gustav Adolfs Fremskridt i Livland. Han døde 1633. — **Jan Piotr S.**, Starost af Uswiat, f. 1569, trængte i Spidsen for en polsk Hær, som understøttede den falske Demetrius, hærjende frem til Moskva, blev siden mistænkt for at tragte efter Herredømmet over Rusland og døde i Czarpaladset i Moskva 1611. — I Polens indre Kampe spillede Familien S., som efterhaanden var kommen til stor Anseelse, en fremragende Rolle, og navnlig udmærkede **Kazimierz S.** sig i Slutn. af 18. Aarh. henimod Polens Undergang ved sin ædle Patriotisme. — **Alexander S.**, f. 1770, d. 1812, foretog Rejser til de sydslaviske Lande i Anledning af sine ethnographiske og naturvidenskabelige Studier.

Sāpo, lat., Sæbe. S. medicātus, medicinsk Sæbe, tilberedes af Olivenolje og Natronlud og anvendes især til Pillemasse. **Saponimĕntum** kaldes Opodeldoc, hvortil der sættes forskjellige Lægemidler; det anvendes i Stedet for de medicinske Sæber mod Hudsygdomme. **Saponificatiōn**, Forsæbning. **Saponin**, et Stof, der skummer stærkt med Vand, indeholdes i flere Planter, som Saponaria officinalis, Quillaya saponaria o. fl.

Sappe (fr. sape), i Belejringskunsten den mere fuldstændig anlagte Løbegrav, hvis Brystværn er dannet med Skansekurve, i hvilke Jorden fra Udgravningen først fyldes, inden man ved at kaste den ud over dem danner den egentlige dækkende Masse. Ved den flygtige S. stilles Skansekurvene jævnsides paa Jorden, og man foretager dernæst Udgravningen samtidig paa hele Linjen; ved den fulde S. forlænger man Løbegraven successivt, idet man efterhaanden som en Kurv er fyldt stiller en ny ved Siden af den og fylder den. Den enkelte S. har kun Dækning til den ene Side, ved den dobbelte S. stilles der Skansekurve og kastes Jorden op til begge Sider af Løbegraven; bliver denne under Arbejdet beskudt efter Længden, maa Arbejderne beskyttes ved en stor, med Faskiner fyldt Rullekurv, som nogenlunde modstaar Geværkugler, og som da, hver Gang der skal sættes en ny Skansekurv, rulles det Stykke frem paa Jordsmonnet, som dertil behøves. Til Dækning mod Granater forsynes S. undertiden med et Slags Tag af Faskiner og Jord, anbragt over opstillede Rammer af Træ. Sapperne føres frem mod Fæstningen i Zigzagform saa langt, som man kan uden at udsætte dem for Beskydning paa langs fra Fæstningen; naar man er kommen denne ganske nær, benytter man Travers-S. og Tærning-S., d. e. man sapperer lige løs paa Fæstningen, men kun saa kort et Stykke, at man fra denne ikke kan se ned i Løbegraven, lader dernæst S. bøje om i en ret Vinkel et kort Stykke for dernæst atter at gaa lige frem. Medens den flygtige og enkelte S. bruges, saa længe Belejringsarbejderne endnu befinde sig paa større Afstande, er det paa de korte Afstande, navnlig naar man skal rykke frem paa Glaciset, at man maa tage sin Tilflugt til den fulde og dobbelte S., der kræver saa meget mere Arbejde. **Sappeurer**, menige Ingeniørsoldater, uddannede til Sappearbejder.

Sappho, græsk Digterinde c. 600 f. Chr. fra Mytilene paa Lesbos. Hun omtales med stor Beundring i Oldtiden og besang især Kjærligheden; iblandt de bevarede Digte af hende er navnlig en Hymne til Aphrodite berømt. I sine senere Aar levede hun omgiven af en Kreds af unge Piger, som hun underviste i Digtekunsten. Senere Forfattere, især attiske Komedieskrivere, have medtaget hendes Rygte slemt og have fortalt, hvorledes hun, forsmaaet af en Yngling Phaon, styrtede sig i Havet fra de leukadiske Klipper. Fragmenterne af S.s Digte findes i Bergks »poet. lyr. Græc.« Den sapphiske Strophe, der benyttes meget af Horats, har Navn efter hende, uden at hun dog har opfundet den. Den bestaar navnlig af Trochæer og Daktyler.

Sara, efter 1ste Mosebog Tharachs Datter, Abrahams Halvsøster og Hustru, fødte i sit 90de Aar efter Guds Forjættelse Isaak og døde i Hebron 127 Aar gl. **S.**, i Tob. Bog den unge Tobias's Hustru.

Sarabānde, en gammel Danseform fra Spanien i Tripeltakt med to Repriser, hver paa otte Takter, og med afmaalt, gravitetisk Bevægelse. Den har saa korte Noder, men mange Forsiringer, og i Suiten har den sin Plads mellem Courante og Gigue.

Saracēner, d. e. Østerlændere; hos de christne Skribenter i Middelalderen Navnet paa Araberne, navnl. i Italien, siden paa Muhammedanerne, Tyrkerne og paa alle ikke christne Folk, mod hvem Korset prædikedes.

Saragossa, s. Zaragoza.

Sarājevo, tyrkisk Bosna-Serāī, Hovedstad i Bosnien, 43° 55′ n. Br., 36° 10′ ø. L. 21,000 I. Set fra Omegnen gjør S. et prægtigt Indtryk med sine talrige Kirkespir, Minareter og Broer, men naar man kommer ind i Staden, møder man en Brimmel af snævre, ubrolagte Gyder og forfaldne Bygninger. Af Befolkningen er c. $\frac{1}{10}$ Muhammedanere, Resten Christne, Jøder og Zigeunere. Industrien er ret livlig og ligesaa Handelen.

Sarasāte, Pablo de, udmærket spansk Violinvirtuos, f. 10 Marts 1844 i Pamplona, spillede allerede ti Aar gammel i Madrid for Dronning Isabella, som skjænkede ham en værdifuld Stradivari-Violin. 1856—59 var S. i Pariserconservatoriet Elev af Alard, hvorefter han i Hjemmet og paa Concertrejser i Orienten og Sydamerika fejrede store Triumpher. Først 1876 besøgte han Tyskland og gjorde her og overalt, hvor han senere har ladet sig høre (Kjøbenhavn 1878 og 1888), samme Lykke. S., som udmærker sig lige meget ved fabelagtig Technik, ufejlbar Intonation og betagende Toneskjønhed, har componeret en Del Virtuossager for Violin (»Danses espagnoles«, „Zigeunerweisen“ osv.), som ikke savne Ejendommelighed.

Saratōga Springs, overordentlig stærkt besøgt Badested i Staten New-York i Nordamerika, 8 M. n. for Albany, med en fast Befolkning af c. 10,000 Mennesker og storartede Hoteller. Antallet af Badegjæster skal ofte overstige 20,000. — Ved S. stod 17 Oct. 1777 et Slag, hvori Nordamerikanerne under Gates overvandt Engelskmændene under Burgoyne.

Saratov [toff], 1) Gouvernem. i Rusland, omgivet af de donske Kosakkers Land og Gouv. Voronesch, Tambov, Pensa, Simbirsk, Samara og Astrachan. 1,535 □ M. med 2,135,000 J. (1888). Det er i det hele et Sletteland, men hæver sig mod N. og langs Volgas højre Bred. Denne Flod danner nu Gouvernementets Østgrænse, da de Strækninger ø. for Floden, der tidligere hørte til S., ere henlagte til andre Gouvernementer. De vigtigste Vandløb foruden Volga ere dennes Biflod Sura langs Nordgrænsen og Choper og Medveditsa, der flyde mod S. til Don og saaledes til det asovske Hav. Jordbunden er frugtbar, og her dyrkes Hvede, Hamp, Tobak og Krap. Ved Bredderne af Choper og Medveditsa ere store Skove. I Floderne, navnlig Volga, drives betydeligt Fiskeri. Hovedfrembringelsen af Industrien er Lærred og Læder. Langs Volga findes talrige tyske Kolonier. — 2) Hovedstad i Gouv. S. ved Volgas højre Bred, 97 M. s. ø. for Moskva. 112,000 J. (1882). Græsk Bispesæde, protestantisk Consistorium. Stort Saltoplag. Fabrikation af Tovværk, Sejldug, Klæde, Tobak, Sæbe og Læder. Betydelig Flodfart, Fiskeri og blomstrende Handel. I October holdes her en stærkt besøgt Messe.

Sarauw, Christian Friedr. Conr., dansk Officer, f. 2 Juli 1824 i Byen Slesvig, hvor hans Fader var Amtsforvalter, blev 1843 Student i Kiel og indtraadte i Marts 1848 som frivillig Officer i Insurgenthæren. Han deltog som saadan i de fleste større Træfninger i Treaarskrigen (ved Bov, Slesvig, Kolding, Fredericia og Isted) og blev i Oct. 1849 Premierlieutenant, med hvilken Rang han 1852 optoges i den danske Hær. Efter at have gjort Tjeneste i Krigen 1864 blev S. Capitain 1865 og Ridder af Danebrog 1871, men fik Afsked i Jan. 1872, fordi han i sin tyske Bearbejdelse af „Krigen mellem Frankrig og Tyskland" havde udtalt en væsentlig anden (afgjort tyskvenlig) Opfattelse end den, der kom til Orde i den danske Udgave. S. blev nu Brevskriver til tyske Blade og Medarbejder af militære Tidsskrifter, skrev „Das russische Heeresmacht" (1875), „Der russisch-türkische Krieg" (1878), „Die Feldzüge Karl's XII" (1881) o. fl., samt gjorde omfattende Rejser for at studere militære Forhold. 1874 traadte S. i Forbindelse med den franske Generalstab og ledede dens Spioneringsvæsen i Tyskland, idet han fik tyske Militære til at meddele hemmelige Planer og Tegninger. Paa en Rejse i Tyskland i Sommeren 1885 blev han fængslet og dømtes i Febr. n. A. til 12 Aars Tugthusstraf, men blev allerede i Juli 1887 helt benaadet.

Saravāk, s. Borneo.

Sarcey, Francisque [sä], fransk Literat og Kritiker, f. 8 Oct. 1828, blev efter glimrende Studier optaget i L'École normale og beklædte senere flere Lærerposter ved højere Skoler. En satirisk Avisartikel, som blev trykt 1858, medens han var ansat i Grenoble, og som gik ud over lærd Spidsborgerlighed, vakte en saadan Alarm, at S. søgte sin Afsked. E. About skaffede ham Arbejde ved »Le Figaro«, hvor han under Pseudonymerne Satané Binet og S. de Suttières skrev aandfulde actuelle Kritiker. 185[illegible] overtog han den dramatiske Kritik i Feuilletonen i »L'opinion nationale«, 1867 i »Le Temps« og arbejdede samtidig i »Le Gaulois«. Dygtig som saa i kritisk Analyse og klar Fremstilling, uden personlige Hensyn, stram i sine Meninger har han paadraget sig mange Fjendskaber og adskillige Dueller. Han har ogsaa vundet stort Ry som Foredragsholder og Oplæser og har en glimrende Improvisationsevne. Efter en kort Tid 1871 at have redigeret »Le drapeau tricolore« gik han til »Le XIXme siècle«, der var grundet af Vennen About, og skrev her bl. a. Artikler i stærk antiklerikal Aand og mod forskjellige Svindlerier; men da der manglede juridiske Beviisligheder for hans Angreb, blev han et Par Gange dømt til Mulkt og Fængsel. Samlinger af hans Artikler ere udkomne under Titlerne »Le nouveau Seigneur de village«, »Le Mot et la Chose«, »Le Siège de Paris«, »Comédiens et comédiennes«, »La Maison de Molière«. »Étienne Moret« fra 1876 er en fin psychologisk Studie. Fra 1884 ere »Gare à vos yeux« og »Souvenirs de jeunesse«.

Sarcocōlla, en Gummi, der af Araberne benyttes til Forbinding af Saar paa Grund af den Klæbrighed, hvoraf den er i Besiddelse. Kommer af Penæa Sarcocolla o. fl. a., der voxe paa Cap og i det nordøstlige Afrika.

Sardanapāl, efter det græsk-persiske Sagn hos Ktesias en for sin Overdaadighed og Yppighed berygtet Konge i det gamle Assyrien, der opbrændte sig selv tillige med sine Kvinder og Skatte, da han i det 9de Aarh. f. Chr. blev angreben i sin Hovedstad Ninive af Meder og Babyloner. Sagnet er rimeligvis en Gjenklang af Ninives og Assyrerkongens virkelige Skæbne Aar 605 (s. Assyria). Stoffet er digterisk behandlet af Byron i hans bekjendte Tragedie „S."

Sarde, d. s. s. Nordkaper.

Sarden, et Mineral, en Varietet af Chalcedon, der har en brungul Farve. Bestaar den af forskjelligfarvede Lag, kaldes den Sardonyx; begge anvendes som Smykkesten.

Sardes, den berømte Hovedstad i det lydiske Rige i Lilleasien, Krøsos's og senere de persiske Satrapers Residensstad, laa ved Floden Paktolos og Bjærget Tmolos. Efter at Byen 500 f. Chr. var hærget af Jonerne og senere 215 f. Chr. af Antiochos, rejste den sig igjen, indtil den endelig i Slutn. af det 14de Aarh. blev ødelagt af Timur. Enkelte Ruiner findes ved Landsbyen Sart.

Sardica, Stad i det gamle Illyrien, hvor der holdtes en mærkelig Kirkeforsamling 347; s. Pave (V, S. 344).

Sardin eller Sardelle (Clupea sardina), en lille Sildeart, der ligner Brislingen meget og i Middelhavet og ved Frankrigs Vestkyst er Gjenstand for et vigtigt Fiskeri.

Sardinien, 1) tidligere et Kongerige i Norditalien, omfattende paa Fastlandet Fyrstend. Piemont, Hertugdømmerne Savoien og Genua, Grevskabet Nizza og noget af Lombardiet, samt Øen S., tilsammen 1,372 □ M. med 5,167,000 J. (1857), udgjør nu en Del af Kongeriget Italien. — Kongeriget S. opstod 1720, da Victor Amadeus II af Savoien fik Øen S. i

Stedet for den 1713 modtagne Ø Sicilien. Denne kloge og sparsommelige Konge inddrog 1724 de bortforlenede Krongodser og forøgede sit Riges Velstand og Anseelse meget. Han nedlagde 1730 Regeringen til Fordel for sin Søn **Carl Emanuel III** (1730—73), vilde vel senere efter have den tilbage, men blev forhindret deri og holdt som Fange paa et Slot indtil sin Død 1732. Carl Emanuel vandt ved klog Politik under den polske og den østerrigske Arvefølgekrig en Del lombardiske Stæder og Districter, gav en Lovbog (Corpus Carolinum) og hævdede sin Myndighed over for Gejstligheden. Hans Søn **Victor Amadeus III** (1773—96) tiltraadte 1793 Coalitionen mod den franske Republik og blev 1796 tvungen til en Fred, hvorved Savoien, som allerede 1792 var blevet indtaget, og Nizza afstodes til Frankrig. Kort efter døde Kongen; hans Søn **Carl Emanuel IV** (1796—1802) blev først nødt til et Forbund med Frankrig og siden holdt næsten som Fange i Hovedstaden, men forlod 1798 denne og drog over til Øen S., hvorefter Besiddelserne paa Fastlandet 1802 indlemmedes i Frankrig. Carl Emanuel nedlagde s. A. Regeringen, blev Jesuit og døde i Rom 1819. Hans Broder **Victor Emanuel I** (1802—21) vendte efter Napoleons Fald 1814 tilbage til sin Hovedstad og fik alle sine Lande tilbage paa et lille Stykke af Savoien nær, som afstodes til Schweiz, samt desuden den tidligere Republik Gennas Territorium. Han søgte at gjenoprette alle de gamle Tilstande, som det franske Herredømme havde omstyrtet, og gjengav Gejstligheden og Jesuiterne deres forrige Indflydelse. Dette vakte megen Misnøje, og 9 Marts 1821 udbrød en Soldateropstand, til hvilken Prins Carl Albert af Sidelinjen Savoien-Carignan sluttede sig. Kongen nedlagde Kronen til Bedste for sin Broder **Carl Felix**, medens Carl Albert styrede i dennes Fraværelse og udstedte en ny Forfatning (i Lighed med den spanske fra 1812). Kongen erklærede derimod fra Modena alt det Hele for ugyldigt, og snart blev Opstanden undertrykt af østerrigske Tropper, efter at Carl Albert havde underkastet sig. Med Strænghed straffedes de liberale, og det tidligere System fortsattes, men Kongen vilde dog ikke udelukke Carl Albert fra Arvefølgen, saaledes som Østerrig foreslog til Bedste for Hertug Frants IV af Modena, Victor Emanuels Svigersøn. Hvor frihedsfjendsk Regeringen var, fremgik klart af en Lov fra 1824, som fastsatte en vis Ejendom som Vilkaar for, at Vedkommendes Børn kunde faa Lov at lære Læsning og Skrivning, og en større Ejendom, for at man maatte give dem en højere Undervisning. Efter Carl Felix's Død 27 Apr. 1831 besteg **Carl Albert** (s. d. A.) Tronen og søgte ved Uddannelse af en stærk Hær, samt ved en god Forvaltning og mange praktiske Forbedringer at forberede S. til at spille en stor politisk Rolle i Italien og en Gang tage Oprejsning over Østerrig. I Oct. 1847 syntes Tidspunktet at nærme sig; han fjernede sine østerrigsksindede Ministre og lovede Folket større Frihed. 4 Marts 1848 udstedtes en ny Forfatning, og 23 Marts erklærede S. Østerrig Krig og kastede sig ind i Kampen for Italiens Uafhængighed. Vel mislykkedes Forsøget den Gang, men fra den Stund falder S.s Historie sammen med Italiens, ligesom det i Marts 1861 gik op i Kongeriget Italien. — 2) En Ø i Middelhavet, udgjør en Provins af Kongeriget Italien, liggende mellem 38° 55′ og 41° 16′ n. Br., adskilt fra Corsica ved Bonifacio Strædet og for øvrigt omgiven af Middelhavet. 442 □ M. med 718,000 I. (1886). Øen er et Bjergland, hvis højeste Punkt **Gennargentu** er over 6,000 F., og hvis Kyster mod N., V. og Syd ere stærkt indskaarne. De betydeligste Bugter ere: Asinara paa Nordsiden, Oristano paa Vestsiden, Palmas og Cagliari paa Sydsiden og Orosei, Terranova, Congiauns og Caprera paa Øst- og Nordøstsiden. I Kystegnene findes paa flere Steder store Sumpstrækninger, hvis Uddunstninger fremkalde heftige Febersygdomme, hvorfor Øen, skjønt den var et af Roms Kornkamre, allerede i Oldtiden var ilde anset for sin Usundhed og benyttedes som Forvisningssted for grove Forbrydere. Langs Kysterne, navnlig mod N. Ø., ligge flere Smaaøer. Jordbunden er i det hele frugtbar, men Landbruget staar kun paa et lavt Trin. Oliventræet findes næsten overalt vildt, og Morbærtræet lykkes godt, saa at her er en ikke ubetydelig Silkeavl; af Vine avles flere fortrinlige Sorter. Husdyrene ere de sædvanlige samt det for Øen ejendommelige Muflonfaar. Bjergene ere rige paa forskjellige Mineraler, der dog endnu kun lidet benyttes, og her er ligeledes mange varme Kilder. Af nogle Laguner vindes Salt. Befolkningen er af italiensk Stamme, men stærkt blandet med forskjellige indvandrede Folk. Den bekjender sig saa godt som udelukkende til den katholske Religion, men staar i Oplysning ikke lidet tilbage for Fastlandets Beboere. — S. kaldtes af Grækerne Sardo; den var i Oldtiden beherstet af Phønikere og Carthagere og blev efter den første puniske Krig erobret af Romerne 238 f. Chr. Ved det romerske Riges Forfald og Opløsning kom S. efterhaanden under Vandalerne og Saracenerne. 1022 erobredes S. af Pisanerne, som maatte kæmpe med Genueserne og Saracenerne om Besiddelsen af Øen. Med Genuesernes Understøttelse lykkedes det en af de 4 af Pisanerne indsatte Dommere, Bariso (ell. Baroson), at gjøre sig til Overherre over hele Øen, som Kejser Frederik I nu (1164) ophøjede til et Kongerige. Efter nye Uroligheder gjorde Kejser Frederik II sin uægte Søn Enzio til Konge paa S.; efter hans Fald bemægtigede Pisa sig paa ny Øen (1250). Pave Bonifacius VIII, der betragtede sig som S.s Lensherre, forlenede Kong Jakob II af Aragonien med S. og Corsica (1296), og efter nogen Kamp blev S. saaledes forenet med Aragonien og siden med Spanien, indtil dette 1713 maatte afstaa den til Østerrig, som 1720 imod Sicilien overlod den til Hertug Victor Amadeus II af Savoien. Siden har S. tillige med Piemont m. m. udgjort Kongeriget S. (s. ovenf.).

Sardonisk Smil, et stillestaaende Smil, der skyldes en Krampe i visse Ansigtsmuskler, og som bl. a. skal kunne fremkaldes ved Forgift-

ning med en i Sardinien voxende Plante, hvorfra Navnet maaske hidrører.

Sārdonyx, s. Sarder.

Sardou, Victorien [dū], fransk Theaterdigter, f. 7 Sept. 1831 i Paris, studerede først Medicin, siden Historie, blev Privatlærer og Journalist, men hans første Stykke gjorde Fiasco paa Odéon og spærrede ham Adgangen til de pariſiske Theatre. Dog Bekjendtskabet med Skuespillerinden Déjazet, der havde aabnet det hendes Navn bærende Theater, gav ham Lejlighed til at faa sine Arbejder opførte, og Stykkerne »Mr. Garat« og »Les Prés Saint-Gervais« (1860) gjorde Lykke paa denne Scene. »Les pattes de mouche«, »Piccolino« (1861) og »Les ganaches« (1862), alle opførte paa Gymnase, grundfæstede S.s Ry som en realistisk og kraftig Skildrer, der, skjønt han oftest vælger Conflicter, der allerede ere theatralsk behandlede, ved at vække Interesse ved den originale Maade, hvorpaa han sætter dem i Scene, og ved sin effectfulde Fremstilling af de convulsiviske Lidenskaber og forviklede, spændende Situationer, som Nutidens Pariserliv frembyder, hvorvel han stundum ofrer Charaktersandheden i enkelte Bravourscenens Interesse. I senere Aar har S. udviklet en Frugtbarhed, der nærmer sig Scribes; størst Opsigt vakte maaske »Nos intimes« (1861). Slag i Slag fulgte nu Stykker af ham, dels meget bygtige som »Les vieux garçons«, »Divorçons«, »Les bourgeois de Pont-Arcy« osv., dels Routinearbejder for at faa Sarah Bernhardt til at glimre i Paraderoller, som »Fédora« (1883), »Théodora« (1885) og sidst (1887) »La Tosca«. S. blev Medlem af Akademiet 1877.

Sārek-tjokko ell. Sarjektjåkko, Fjæld i Sverige, i Jokkmokks Sogn i Norrbottens Lapmark, c. 2 M. (16 Kilom.) v. for Stora Sjöfallet (»Adna muorke«) og c. 6 M. (50 Kilom.) ø. n. ø. for Sulitjelma, 6,800 F. (2,130 Met.) højt, er Sveriges næsthøjeste Bjærg.

Sarēpta, 1) By i Phønikien (nu Saráfend) mellem Sidon og Tyros, ved Kysten, under Korstogene fast Plads og Bispesæde. Klippegrave. — 2) Stad i det russiske Gouv. Saratov, 48 M. s. til ø. for Saratov ved Volgas højre Bred, med 6,000 I., er en net bygget By med russiske og tyske Læreanstalter, livlig Industri, Silkeavl og betydelig Havedyrkning, Senneps- og Tobaksavl. Mineralkilde.

Sargans, Stad i Cant. St. Gallen i Schweiz, 3 M. n. n. v. for Chur, med 1,000 I. Jærnværk og Svovlkilde.

Sargāssotang, en Slægt af Brunalgernes Afdeling, har et læderagtigt, grenet Løv, som ender i flade, lancetdannede Blade og hist og her er forsynet med luftfyldte, stilkede Svømmeblærer. Sargassum bacciferum træffes i Atlanterhavet mellem 18—22° n. Br. og 7—22° v. L.; den optræder i umaadelige Masser og danner det saakaldte Sargassohav, der fandtes paa Columbus's Tid og synes ikke at have forandret sin Plads kjendelig. Den største og mest bekjendte Sargassso dækker et Fladerum af omtr. 60,000 □ M.

Sargon, assyrisk Konge 722—705, Samarias Erobrer. S. Assyria.

Sari, Hovedstad i den persiske Prov. Masanderan, 26 M. ø. n. ø. for Teheran, med 8,000 I. og flere muhammedanske Højskoler, ligger i en frugtbar Egn og har tidligere været langt betydeligere, indtil Pesten 1832 bortrev næsten hele Befolkningen.

Saria ell. Zaria, Stad i Fellatahriget Sokoto i det indre Afrika under 11° n. Br. og 26° 12′ ø. L. i en frugtbar Egn, skal have henimod 50,000 I., talrige Moskeer og betydelig Handel.

Sark, fr. Sercq, en af de England tilhørende normanniske Øer i Kanalen, ligger ø. for Guernsey. Den er den mindste af Øerne, med kun 600 I. Paa Østsiden er den befæstede lille Havn Longy.

Sarkāsme, (egtl. Hudfletten; af gr. σάρξ, Kjød), bidende Spot, Spydighed, Stikpille. **Sarkāstisk,** bidende, spydig, stikkende.

Sarkōde, Benævnelse for Protoplasmaen i den dyriske Celle.

Sarkōm, en egen, særdeles cellerig Art af Svulster, der staa Kræften meget nær, men voxe endnu hurtigere og naa et betydeligere Omfang end denne, hvorimod de ikke ere saa tilbøjelige til Saardannelse. S. optræder navnlig paa de Steder af Legemet, hvor der findes meget Bindevæv (Huden, Bindevævet under denne og mellem Musklerne, Knoglernes Benhinde og Marv, Hjærnen, Testiklerne).

Sarkophāg (gr. σαρκοφάγος, Kjødæder), oprl. Navnet paa en Kalksten, der fandtes ved Assos i Mysien, og som havde den Egenskab hurtig at fortære eller opløse døde Legemer. Da man benyttede den til Ligkister, blev Navnet efterhaanden Betegnelse for saadanne, især de mere pragtfulde. Flere S. fra Oldtiden ere opbevarede.

Sarlat [lā], Stad i det franske Dep. Dordogne, 7 M. s. ø. for Périgueux. 4,000 I. Papirfabrikation. Jærn-, Kobber- og Stenkulsgruber. 1322—1790 var S. Bispesæde.

Sarmāter (Sauromater) nævnes af Herodot og senere græsk-romerske Skribenter ved Siden af Skytherne som et af Hovedfolkene paa den store russiske Slette n. for det sorte Hav. De vare ligesom disse for største Delen Nomader og meget krigerske og synes beslægtede med de iranske Folk af den indoeuropæiske Stamme. En tidligere almindelig Mening var, at S. vare det nuværende slaviske Folks Stamfædre. Navnlig pleje Polakkerne at kalde sig S. Jvfr. Jazyger.

Sarnen, Flække i Cant. Unterwalden i Schweiz, Hovedstad i Obwalden ved Sarner See, 2¼ M. s. til v. for Luzern. 4,000 I.

Sārno, Stad i Syditalien ved Floden S., 4 M. ø. for Napoli, med 17,000 I. Bispesæde. Jærn- og Kobberhammerværk. Vin- og Oljeavl.

Sarōlta, den ungarske Hertug Geisas Ægtefælle og Moder til Stephan d. hellige; s. Geisa.

Sāron, en Slette i det vestlige Palæstina langs med Kysten af Middelhavet fra Cæsarea til Joppe, udmærkede sig ved rig Vegetation og frodige Græsgange. S.s Roser og Liljer omtales i Højsangen.

Sarōniske Bugt (Sinus Saronicus), Old-

tidens Navn paa den Bugt i Grækenland mellem Attika og Peloponnes, der nu kaldes Ægina Bugten.

Saros, chaldæisk, d. e. Maaneperiode, en Periode, kjendt allerede i Oldtiden, af 223 synodiske Maaneder eller 18 Aar 11 Dage (egtl. 6585,32 Dage), i hvilken de samme Stillinger gjentage sig af Maanen mod Jorden, Solen og Maanebanens Knuder, og i hvilken derfor ogsaa de samme Sol- og Maaneformørkelser (i Antal omtr. 70) gjentage sig. Dog er dette kun med Tilnærmelse rigtigt, saa at to Formørkelser, som have et Mellemrum af 18 Aar 11 Dage, kunne være af forskjellig Størrelse og synlige paa forskjellige Steder af Jorden, undertiden endog den ene udeblive.

Saros Bugten strækker sig fra den nordlige Del af det ægæiske Hav ind i Tyrkiet mellem Halvøen Gallipoli og Fastlandet.

Sarpi, Paolo, ital. Theolog og Historieskriver, f. 14 Aug. 1552 i Venezia, traadte i sit 14de Aar ind i Serviternes Orden og blev siden dennes Generalprocurator. Medens han var theologisk Professor, blev han anklagen for Inquisitionen som Kjætter; men Klagen blev afvist. S. ansaa Pavens verdslige Magt for Kirkens Ulykke; han tog derfor under Striden mellem Pave Paul V og Venezia sin Fødebys Parti og førte dens Sag med saa stor Dygtighed, at Paven maatte opgive sine anmassende Fordringer; men derfor lurede ogsaa Jesuiternes Dolke paa ham og efterstræbte ham endog i det Kloster, hvor han tilbragte sine sidste Dage. D. 15 Jan. 1623. Blandt hans Skrifter er »Istoria del concilio Tridentino« det vigtigste (1619; senere hyppig udgivet og oversat).

Sarpsborg, Kjøbstad i Norge, liggende ved Glommen, 1½ M. (12 Kilom.) oven for Frederikstad; 2,800 J. (1888). S. har betydelig Trælastudskibning fra de i Nærheden liggende, under Borregaard og Hafslund hørende store Brug, men er i den senere Tid gaaet tilbage, da Virksomheden mere og mere har trukket sig til Frederiksstad. Byens Havn er Sannesund, hvortil Glommen er sejlbar for større Skibe. S. er oprindelig anlagt af Olaf d. hellige 1018, da befæstet og kaldtes oprindelig kun Borg; her holdtes Borgartinget, oprindelig fælles for hele Viken, senere kun for Borgesyssel (s. disse A.). Under Syvaarskrigen blev S. 1567 ødelagt af Svenskerne, og Kong Frederik II besluttede nu at flytte Staden til et bekvemmere Sted ved Glommens Udløb, hvor han anlagde Frederiksstad. Den gamle By blev dog aldrig ganske forladt, og den tiltagende Trælastudskibning fra Stedet bevirkede, at det 1839 paa ny fik Kjøbstadsrettigheder. 1861 blev en stor Del af Byen fortæret ved Ildsvaade.

Sarpsfossen ell. **Sarpen** er rimeligvis med Hensyn til Vandmasse Norges betydeligste Vandfald, da den bestaar af den større Del af Glommen, som dog noget forinden har delt sig i to Arme, omsluttende Tunø og Rolfsø; dens Faldhøjde er imidlertid kun c. 65 F. (20 Met.). Vandfaldet benyttes til adskillige Savbrug og andre Fabrikanlæg, som høre under de tilstødende store Gaarde Hafslund og Borregaard. Over Fossen fører en 1854 fuldført Hængebro, som nu er ombygget og forøget med en øvre Etage, paa hvilken Jærnbanen er lagt.

Sarre-jüslik, tyrkisk Guldmønt, lig 100 Piastre, af Finhed 916 Tusendedele, indeholdende 6,610 Gram fint Guld, af Værdi 16 Kr. 39 Øre.

Sars, Michael, norsk Zoolog, f. i Bergen 30 Aug. 1805, begyndte allerede som Skolediscipel paa egen Haand at studere Naturvidenskaberne, navnlig Zoologi, og fortsatte disse Studier med Iver, medens han læste til theolog. Examen. Denne underkastede han sig 1828 og udgav allerede det n. A. sit første Arbejde, „Bidrag til Sødyrenes Naturhistorie". Kort efter udnævntes han til Sognepræst til Kinn, hvorfra han 1839 forflyttedes til Manger, begge Kystdistricter paa Vestlandet; disse Præstegjæld frembyde et rigt zoologisk Arbejdsfelt, som han med stor Udholdenhed og Energi begyndte at bearbejde. Det var navnlig de lavere Sødyr og deres Liv, som havde tildraget sig hans Opmærksomhed; paa sine Embedsrejser og paa Studierejser langs Norges Vestkyst samt til Adriaterhavet (1851) og Middelhavet (1852—53) samlede han et rigt Materiale for sine Undersøgelser, hvis Offentliggjørelse inden kort Tid skaffede ham et anset Navn. Hans andet Skrift, „Beskrivelser og Jagttagelser over nogle mærkelige eller nye i Havet ved den Bergenske Kyst levende Dyr" (1835), blev i Uddrag gjengivet i flere udenlandske Tidsskrifter, og 1846 fik han tilsendt Diplom som Dr. philos. fra Universitetet i Zürich. 1854 oprettedes en extraordinær Professorpost for S., hvis store Samlinger kort efter indkjøbtes af Universitetet. Sysselsat med Bearbejdelsen af disse boede han fra nu af i Christiania indtil sin Død 22 Oct. 1869. Foruden de nævnte Skrifter kunne af S.s Arbejder anføres: »Fauna littoralis Norvegiæ« (1ste Hæfte 1846, 2det Hæfte, udg. i Forening med Danielsen og Koren, 1856), „Jagttagelser over den postpliocene eller glaciale Formation i en Del af det sydlige Norge" (1860, i Forening med Th. Kjerulf), „Om de i Norge forekommende fossile Levninger fra Kvartærperioden" (1865); men især har han nedlagt Resultaterne af sine Forskninger i Afhandlinger i „Wiegmann's Archiv für Naturgeschichte" (1840—45), i „Nyt Magasin for Naturvidenskaben" og i Christiania Videnskabsselskabs Forhandlinger. Saa vel hans Opdagelser af mange helt eller for Norges Fauna nye Arter som hans Jagttagelser over de lavere Sødyrs Udvikling have i væsentlig Grad bidraget til at udvide vort Kjendskab til disse Dyr. — Hans Søn, **Johan Ernst Welhaven S.**, f. paa Florø 11 Oct. 1835, vandt 1856 Kronprinsens Guldmedaille for en Afhandling „Udvikling af de Forholde og Omstændigheder, som fremkaldte Calmarunionen, og navnligen af Norges Stilling før og efter Indtrædelsen i samme"; denne er ligesom en lignende om „Norge under Foreningen med Danmark 1537—1814" offentliggjort i „Nordisk Universitetstidsskrift". 1860 ansattes han som Assistent i Rigsarchivet og udnævntes 1874 til extraord. Professor i Historie. Hans „Udsigt over den norske Historie" (1ste Del 1873, 2den D. 1877, 3dje D. 1887) har vakt betyde-

lig Opmærksomhed ved den deri fremsatte Opfattelse af Norges Historie; „Historisk Indledning til Grundloven“ (1882) er et kort Résumé af Forf.s Studier til Fortsættelse af nævnte Værk og foranledigede en Polemik med L. Daae og Y. Nielsen. Af hans Afhandlinger i „Norsk historisk Tidsskrift“ bør særlig nævnes „Folkemængdens Bevægelse i Norge i 14de—17de Aarh.“. S. var Medudgiver af „Nyt norsk Tidsskrift“ (4 Bd., 1877—78) og af „Nyt Tidsskrift“ (5 Bd., 1882—87); hans Bidrag til disse ere væsentlig af politisk Indhold. Ved Kjøbenhavns Universitets Jubilæum 1879 blev han Æresdoctor. — Hans Broder, **Georg Ossian S.**, f. paa Flors 20 Apr. 1837, begyndte tidlig at deltage i Faderens Undersøgelser og forlod snart det medicinske Studium for udelukkende at lægge sig efter Zoologi. 1862 vandt han Kronprinsens Guldmedaille for en Afhandling om „De i Christianias Omegn forekommende Ferskvands-Krebsdyr“, udgivet i forøget Skikkelse som Universitetsprogram under Titel „Norges Ferskvands-Krebsdyr, I“ (1865). 1864 overdroges det ham at anstille praktisk-videnskabelige Undersøgelser over Fiskerierne i Lofoten o. a. St.; Resultaterne foreligge i hans offentliggjorte Indberetninger (1864—79), hvori bl. a. ogsaa meddeles vigtige Oplysninger om flere Fiskearters Levemaade og Forplantning. I Lofoten foretog han de første systematiske Bundskrabninger paa større Dybder; det rige Materiale, han bragte til Veje, blev til Dels beskrevet af Faderen. 1870 blev S. Universitetsstipendiat og 1874 Professor i Zoologi. Ligesom Faderen har han omtrent udelukkende beskæftiget sig med Studiet af de lavere Sød dyr og han har fortsat flere af hin paabegyndte Arbejder. 1874 udgav han i Forening med H. Mohn en Forestilling om Udsendelse af en videnskabelig Expedition til det nordlige Atlanterhav; S. deltog i dens 3 Togter 1876—78 og har i Beretningen om Expeditionen behandlet en Del af det indsamlede zoologiske Materiale. Af hans større Skrifter kunne nævnes »On some remarkable Forms of Animal Life from the great Deep of the Norvegian Coast« (Univ.-Progr. 1872 og 1875), „Bidrag til Kundskaben om Norges arktiske Fauna, 1ste Del: Bløddyr“ (Progr. 1878), „Oversigt over Norges Crustaceer“ (1882), „Bidrag til Kundskaben om Christianiafjordens Fauna“ samt et Par Afhandlinger til Oplysning af Middelhavets Invertebratfauna m. fl. I det svenske Videnskabsakademis Handlinger har han beskrevet forskjellige Krebsdyr, indsamlede paa svenske Expeditioner i Atlanterhavet og Nord-Ishavet; men især findes Afhandlinger af ham i stort Antal optagne i Christiania Videnskabsselskabs Forhandlinger, i „Nyt Magasin for Naturvidenskaben“ og i „Archiv for Mathematik og Naturvidenskab“, af hvilket sidste han er Medredacteur. Ved Upsalauniversitetets Jubilæum 1877 blev han Æresdoctor.

Sarsaparilla (Smilax), stedsegrønne, halvbuskagtige Planter med bugtet, ofte pigget Stængel, som klatre ved Hjælp af til Slyngtraade omdannede Axelblade og tilhøre Convalfamilien. Af de mange hertil hørende og i forskjellige Egne af de varmere Lande forekommende Planter ere adskillige officinelle, idet Roden benyttes som Lægemiddel, især mod Syphilis; den udgjør Hovedbestanddelen af Zittmanns Decoct.

Sarthe [sart], 1) Flod i Frankrig, udspringer i Dep. Orne, løber gjennem Dep. S. ind i Maine-Loire, hvor den fra venstre Side optager Loir og derefter i Forening med Mayenne danner Floden Maine, der neden for Angers falder i Loire. 36 M. lang, sejlbar fra Le Mans. — 2) Departem. i Frankrig, omgivet af Dep. Orne, Eure-Loir, Loir-Cher, Indre-Loire, Maine-Loire og Mayenne. 118 □ M. med 436,000 I. (1885). Det er et Sletteland med Bakkepartier bevoxede med Skov eller Vinplantninger. Dets Hovedvandløb er S. med dens Biflod Loir. Af det hele Areal er $\frac{2}{3}$ Agerland, $\frac{1}{10}$ Eng, 1,6 pCt. Vinland og $\frac{1}{5}$ Skov. Foruden Hvede og de andre sædvanlige Kornvarer dyrkes megen Hamp. Af Mineralprodukter findes Marmor, Kalk og Skifer; Mineralkilder ere hyppige. Den vigtigste Industrigren er Lærredsvævier; desuden drives Bomulds- og Uldindustri, Papirfabrikation, Garveri, Oljepresning og en Mængde Kalkbrud og Teglværker. Hovedstad **Le Mans**.

Sārti, Gius., f. 1729 i Faenza, d. 1802 i Berlin, kom 1753 til Kjøbenhavn som italiensk Capelmester og Operacomponist og blev senere endog Entrepreneur for den danske Skueplads. Hans Bestræbelser for at skabe en dansk Opera ved den italienske Musiks Hjælp lykkedes ikke, og 1775 forlod han efter en betydelig, men lidet paaskjønnet, 18-aarig Virksomhed (1765—69 havde han været i Italien) i Unaade og med knappe Rejsepenge for stedse Kjøbenhavn. Derefter levede han nogle Aar, dels i Bologna, hvor Cherubini 1778 blev hans Elev, dels i Venezia, var nogle Aar Domcapelmester i Milano, kaldtes 1785 herfra til St. Petersborg som Hofcapelmester og indtog her en glimrende Stilling. Paa en Rejse til Syden af Heldbredshensyn døde han i Berlin. S. var baade en grundig Musiker og en frugtbar Componist. Af hans mere end 40 Operaer gjorde mange stor Lykke baade i Italien, Wien og St. Petersborg. S. skrev ogsaa Kirkemusik og mindre Sager.

Sārto, Andrea del, italiensk Maler, f. 1487, d. 1531 i Firenze, havde ikke, som tidligere antaget, **Vannucchi**, men del S. til Slægtsnavn, og det betyder altsaa ikke, at Faderen var Skrædder. Han var Lærling af Piero di Cosimo i Firenze og uddannede sig dels ved Studium af de ældre Mestre, dels ved Samlivet med Franciabigio til en af de anseligste Mestre af den florentinske Skole. Hans Virksomhed som Frescomaler kjendes bedst i Firenze, navnlig i Klostergaarden ved Annunziata; hans Staffelibilleder ere spredte i Gallerier og Samlinger. Et stadigt Emne for S.s Pensel er den hellige Familie, men han udmærker sig ved den Afvexling, hvormed han har forstaaet at behandle Stoffet, ligesom hans Malerier i det hele, især fra hans senere Tid, have større Fortjeneste i Henseende til Farven, end det ellers var denne Skole egent. S. blev 1518 af Frants I kaldt til Frankrig, som derfor ejer ikke faa af hans Arbejder.

Sartōrius, Ernst Wilh. Christ., en af de betydeligste Repræsentanter for den conservative Retning i Stats- og Kirkestyrelsen i Preussen under Frederik Wilhelm IV, f. 1797 i Darmstadt, var Professor i Theologi, først i Marburg, siden i Dorpat, indtil han 1835 blev Overhofprædikant, Generalsuperintendent og Directeur for Consistoriet i Königsberg, hvor han døde 13 Juni 1859. Paa alle Omraader af den systematiske Theologi har han leveret Skrifter, som maa regnes for Hovedværker i den nyere theologiske Literatur, i Dogmatik hans „Lehre von Christi Person u. Werk" (1831), i Ethik hans „Die Lehre von der heiligen Liebe" (1856), i Apologetik »Soli Deo Gloria«, hvorpaa han arbejdede endnu Dagen før sin Død, og som udkom 1860, et Forsvar for Lutheranismen imod Katholicismen. Ogsaa imod Rationalismen har han skrevet Værker af blivende Værd.

Sartōrius, Georg, tysk Historiker, f. 1765, d. 1828, siden 1797 Professor i Göttingen, blev 1827 adlet som Friherre af Waltershausen. Hans vigtigste Værk er „Geschichte des hanseatischen Bundes" (3 Bd., 1802—8), hvortil knytter sig „Urkundliche Gesch. des Ursprungs der deutschen Hansa" (udg. 1830 af Lappenberg); fremdeles „Gesch. des deutschen Bauernkriegs" (1795). — Hans Søn, Wolfg. S. v. W., f. 1809 i Göttingen, ansattes 1847 smsts. som Professor i Mineralogi og Geologi og sysselsatte sig især med de geologiske Forhold ved Ætna. 1846 foretog han efter Heklas Udbrud i det foreg. Aar en Rejse til Island og udgav „Physisch-geogr. Skizze von Island" (1847), „Ueber die vulcanischen Gesteine in Sicilien und Island und ihre submarine Umbildung" (1853) samt geologiske Kort over Ætna og Island. D. 1876.

Sarzāna, Stad i Norditalien ved Floden Magra, 12 M. ø. f. ø. for Genua. 10,000 J. Bispesæde. Herfra nedstammer Familien Bonaparte; Napoleon I.s Tipoldefader Luigi Maria Fortunato Bonaparte forlod Staden 1612 og drog til Ajaccio paa Corsica.

Sarzeau [sō], Stad i det franske Dep. Morbihan, 2 M. s. for Vannes, med 6,000 J. i Kommunen og Omegn. Silkeavl og Tilvirkning af Søsalt. Livlig Søfart. Søbade.

Sasbach, Landsby i Storhertugdømmet Baden, 6 M. s. til v. for Carlsruhe, er historisk mærkelig som det Sted, hvor Turenne paa en Recognoscering 27 Juli 1675 blev dræbt af en Kanonkugle. Paa det Sted, hvor han faldt, er oprejst en 38 F. høj Obelisk.

Saschen, russisk Længdemaal, i Almindel. lig 3 Arschin ell. 6,798 danske Fod. I de russiske Søkort benyttes en S., der nøjagtig er lig den engelske Favn ell. 5,827 d. F.

Saskatchewan, Flod i Nordamerika, s. Canada.

Sass, Marie Constance, belgisk Sangerinde, f. 26 Jan. 1838 i Gent, sang først paa en Café i Paris, hvor Sangerinden Mme. Ugalde lagde Mærke til hende og lærte hende at synge. Hun debuterede under Navnet Marie Sax paa Théâtre Lyrique 1859, men blev Aaret efter engageret til den store Opera, hvor hun hævdede sig et anset Navn til 1870, indtil hun som Følge af Krigen foretrak Italien, paa hvis større Scener hun senere har sunget. Hun blev 1864 gift med Sangeren Castan, kaldt Castelmary, men skilt fra ham 1867. En af Musikinstrumentmager Sax 1865 anlagt Proces mod hende tvang hende til at give slip paa Navnet Sax, hvorpaa hun atter lod sig kalde Sass.

Sāssafras officinālis, et nordamerik. Træ af Laurbærfamilien med afvexlende og affaldende, helrandede eller 3lappede Blade, gule, flerbo Blomster med 6delt Blomsterdække og 9 Støvdragere, samt smaa, enfrøede Bær. Veddet og Barken af Roden og Stammen (lignum et cortex S., Sassafrastræ), der indeholder en aromatisk Olje, som meddeler det en stærk og ejendommelig, fennikelagtig Lugt og en behagelig, krydret Smag, anvendes som Lægemiddel.

Sassanider, en persisk Kongeslægt, som regerede 226—636; s. Persien (Hist.).

Sassaparilla, d. s. s. Sarsaparilla.

Sāssari, Stad paa den ital. Ø Sardinien, 1 M. s. for Asinara-Bugten. 35,000 J. Ærkebispesæde med seværdig Kathedralkirke, talrige andre Kirker og forhenværende Klostre, et Universitet og smukt Theater. Tobaksfabrikation. Mindesmærke for D. A. Azuni.

Sassenage [sasnāhsch], Flække i det franske Dep. Isère, 1 M. n. v. for Grenoble, med 2,000 J., betydelig Ostehandel og to mærkelige Huler med ejendommelige Klippedannelser og storartede Vandfald.

Sassoferrāto, Giambatt., ital. Maler, s. Salvi.

Sassolin, naturlig Borsyre.

Sasūlitsch, Vera, russisk Nihilistinde, f. 1853, blev allerede 1869 i 16 Aars Alderen fængslet i Anledning af en politisk Sag og i to Aar holdt i Varetægtsfængsel; senere bortsendtes hun fra St. Petersborg til forskjellige Byer, hvor hun snart sad i Fængsel, snart var paa fri Fod, uden nogen Sinde at blive stillet for Retten. Hun havde saaledes rig Lejlighed til at lære det russiske Politis Vilkaarlighed at kjende. Endelig kom hun tilbage til St. Petersborg og hørte da om en grusom Mishandling i Fængslet af en hende ubekjendt Student. Hun gik da til Politidirecteuren General Trepov 5 Febr. 1878, skød paa ham og saarede ham farlig, men blev 11 Apr. frifunden af Nævningerne. Paa Tilbagevejen fra Retten blev hendes Vogn standset af Gendarmerne, men i Tumulten undkom hun og flygtede til Schweiz. General Trepov kom sig vel af sit Saar, men blev afskediget fra sit Embede.

Satan (d. e. Modstander), de faldne Engles Fyrste; s. Djævel.

Satara, siden 1650 Navn for en Mahratterstat i Forindien, 500 □ M. med 1 Mill. J., blev 1848, da Fyrsteslægten uddøde, indlemmet i Præsidentskabet Bombay. Den tidligere Hovedstad S. ved Floden Kistna, 26 M. s. ø. for Bombay, har et stærkt Klippefort og en anglikansk Kirke. 29,000 J.

Satellit [lītt], Drabant, Følgesvend. I Astron. Biplanet, Maane.

Sati, en kvindelig Guddom hos Ægypterne.

Sati, et Højdedrag v. for Øen Massaua (s. d. A.). Italienerne havde her anlagt nogle

Fæstningsværker, som i Jan. 1887 forgjæves bleve stormede af Abessinierne under deres Anfører Ras Alula; men uden at den italienske Besætning mærkede det, holdt den abessiniske Styrke, henved 20,000 Md., sig skjult i S.s med Kløfter opfyldte Skrænter og tilintetgjorde 26 Jan. ved Dogali en italiensk Troppeafdeling paa 550 Mand; kun 1 Officer og 130 Md., alle saarede, lykkedes det at redde sig til S.s Fæstningsværker. Efter dette Nederlag rømmede Italienerne nogle Udenværker, medens ogsaa Abessinierne trak sig længere bort fra Massaua og opgav yderligere Angreb; skjønt Italien senere paa Aaret afsendte en betydelig Hærstyrke til Massaua, kom det dog ikke til nogen afgjørende Kamp.

Satin [täng], egtl. det franske Navn paa Atlas (s. d. A.), bruges paa Dansk og paa Tysk i en noget afvigende Betydning. S. kaldes saaledes et 5kipret Bomuldsstof (ogsaa „engelsk Læder"). Forskjellige Silkestoffer med ensartet Grund og flotliggende Kjædetraade, men dog mindre simple i Bindingen end Atlas eller endog med meget smaa Mønstre kaldes **Satinet**, Satin grec, Satin russe osv. **Satinéring** af Tapeter er en Indgnidning med Talkpulver (bladet kiselsur Magnesia) ved Hjælp af en stiv Børste, hvorved Grunden faar Atlasglans. **Satinettræ, Satintræ**, s. Atlastræ.

Satire (lat. Satira, af satura lanx, d. e. en med alle Haande Frugter fyldt Skaal) hed en Romerne ejendommelig Digtart, der indførtes i Literaturen af Ennius, udvikledes af Lucilius og senere uddannedes til stor Fuldkommenhed af Horats, Persius og Juvenal. S.s Opgave var at revse Tidens Fejl og Laster, og den vendte sig ofte med stor Skarphed mod enkelte Personer. **Satirisk**, spottende.

Satisfactiōn, Fyldestgjørelse, Oprejsning, især i Æressager. Satisfait, fr. [fä], tilfredsstillet.

Satladsch, s. Indus.

Sátoralja-Ujhely [schātor, hælj], Stad i Ungarn, 30 M. ø. n. ø. for Buda-Pest. 11,000 J. Betydelig Vinavl i Omegnen.

Satory [ri], Slette og Lejrplads ved Versailles.

Satrāp (oldpers. kschatrapâvâ, gr. σατράπης), Statholder i de større Provinser under det medisk-persiske Rige.

Sats (tysk „Satz") bet. i Fyrværkeriet (s. d. A.) og paa Tændstikker en Blanding af Brændstoffer, i Bogtrykkeriet de Linjer eller Sider, som Sætteren efter et Manuskript har sat til Trykning. I Mus. har det forskjellige Betydninger, saasom Thema, en eller flere Perioder af et Tonestykke, en afsluttet Del af et flerdelt Tonestykke, den grammatikalske Del af Sættekunsten.

Sat sapiënti! lat., nok for den forstandige; man forstaar mig nok.

Saturatiōn, Mætning, en egen Art af Opløsning, hvorved en Base mættes med en Syre. Til medicinsk Brug anvendes oftest kulsurt Kali, Natron eller Ammoniak som Base og Citronsyre eller Eddikesyre som Syre; s. Mætning.

Satūrn, en af de store Planeter, bekjendt fra Oldtiden, ansaas for den yderste, indtil Herschel 1781 opdagede Uranus. Dens Middelafstand fra Solen er 9,5388 Jordbaneradier eller c. 190 Mill. Mile, Omløbstiden 10,759 Dage ell. 29½ Aar; Banens Excentricitet er 0,056, dens Inclination 2° 30′. Planetens Diameter er c. 9,5 Gange Jordens, dens Masse er c. 100, Tætheden 0,13, naar Jordens er Enhed. Tyngden paa dens Overflade er omtr. som paa Jordens; den har ligesom Jupiter en meget hurtig Rotation, nemlig i 10 Tim. 15 Min., hvoraf følger en betydelig Fladtrykning, nemlig omtr. $\frac{1}{10}$. Ækvators Hældning mod Banen er 28°, saa at Forskjellen mellem Aarstiderne er noget større end paa Jorden. Paa S.s Skive ses, ligesom paa Jupiters, Striber parallele med dens Ækvator, der i Forbindelse med dens stærke Skin tyde paa en mindre fast, endnu ikke helt afkølet Overflade. S. er Centrum for et meget sammensat System af andre Legemer. I en nogenlunde god Kikkert ses ligesom to Hanke, hver paa sin Side af Planetens Skive; først Huygens gav (1659) Forklaring heraf, idet han paaviste, at S. er omgiven af en flad Ring, der er løsreven fra Planeten og har Centrum fælles dermed. Ringens Bredde er ⅔ af Planetens Diameter, den inderste Rands Afstand fra Planeten er ¼ af dennes Diameter, dens Masse i Følge Bessel $\frac{1}{118}$ af Planetens; dens Tykkelse er meget ringe, saa at den bliver usynlig, naar dens Plan gaar gjennem Jorden ell. Solen. Senere har man fundet, at Ringen ikke er ganske concentrisk med Planeten, at den bestaar af to eller flere noget nær concentriske Ringe, hvis Planer omtrent falde sammen med Planetens Ækvator, og at der inden for den lyse findes en mørkere Ring, som er nogenlunde gjennemsigtig. Ringens Overflade viser Ujævnheder, der dog ikke ere constante, og det kan antages, at Ringene bestaa af en Mængde usammenhængende Smaalegemer, der omkredse Planeten og i den indre mørkere Ring ere til Stede i mindst Antal. Foruden af Ringene er S. omgiven af Drabanter; man har hidtil opdaget 8, hvis Navne, Afstande fra Planetens Centrum (udtrykte i Saturnsradier) og Omløbstider ere følgende:

	Middelafstand i Saturnsradier	Omløbstid
Mimas	3,3	23 Tim.
Enceladus	4,3	1 D. 9 —
Tethys	5,3	1 — 21 —
Dione	6,8	2 — 18 —
Rhea	9,5	4 — 12 —
Titan	20,7	15 — 23 —
Hyperion	26,8	21 — 7 —
Japetus	64,4	79 — 8 —

Titan er den først opdagede (Huygens 1655); Cassini opdagede 4, nemlig Tethys, Dione, Rhea, Japetus, fra 1671—84, W. Herschel Mimas og Enceladus 1789, Bond og Lassell Hyperion 1848. Banernes Planer ere ikke meget forskjellige fra Ringenes, undtagen for Japetus, hvis Plans Vinkel med disses er 13°. Japetus's Lys er noget forskjelligt til forskjellige Tider, hvilket antages at grunde sig paa, at dens Overflade ikke alle Steder reflecterer Lyset lige stærkt. Derved har man fundet, at den har en bunden Rotation, d. e. at den roterer om sin Axe i samme Tid som om Hovedplaneten og derfor altid vender samme Side mod denne.

Da det samme gjælder om Maanen og om Jupiters Drabanter, synes det at være en almindelig Lov.

Saturnālier, s. **Saturnus**.

Saturninus, syrisk Gnostiker, levede i Antiochia i det 2det Aarh. Hans System er antijødisk og strengt asketisk. Af den ubekjendte Gud (θεός ἄγνωστος) have Lysrigets forskjellige Aandeverdener udviklet sig. Paa de laveste Trin staa de 7 Planetaander med Jødernes Gud i Spidsen. Disse Aander ere næsten helt skilte fra Lysriget, men føre dog en stadig Kamp med Satanas, Materiens (ὕλη) Behersker. De skabe Mennesket til at bevogte den Del af Verden, som de have fravristet Satan. Men deres Skabning er et ynkeligt Væsen, der ikke engang kan gaa oprejst, indtil den højeste Gud i sin Barmhjærtighed nedsænker i det en Del af sit eget Væsen, hvorved der i Mennesket fremkaldes et pneumatisk Liv. Pneumatikerne plages idelig af Satan, hans Skabninger, de onde Mennesker, og Dæmonerne; men Jødernes Gud vil forløse de forfulgte ved sin Messias, hvis Komme han bebuder ved Propheter. Men førend denne Messias kommer, sender den højeste Gud en af Lysrigets højeste Aander i et Skinlegeme til Jorden, for at han som Frelser skal lære de gode ved Erkjendelse (γνῶσις) og Askese (Afholdelse fra Ægteskab og fra Kjød) at rense sig og til sidst at hæve sig til Lysets Rige.

Saturninus, Lucius Apulejus, romersk Almuetribun 103—100 f. Chr. I Forening med Marius og Prætoren C. Glaucia gjenoptog han Gracchernes Ager- og Kornlove og foreslog Uddeling af Landstrækninger i Gallien til Forbundsfællerne. Da han ved voldsomme Midler søgte at sætte Glaucias Valg til Consul igjennem og endog lod dennes Medbejler, den mægtige C. Memmius, dræbe, overgav Senatet Consulerne uindskrænket Magt, og under en Kamp paa Forum bleve baade han og Glaucia dræbte 100 f. Chr.

Satūrnisk Vers kaldte Romerne det Versemaal, i hvilket de tidligere digteriske Forsøg, navnlig de ældste Folkedigtninger, vare affattede, førend Ennius og andre Kunstdigtere indførte de regelmæssige græske Versformer. Det synes at have haft en jambisk Begyndelse, men at have været mindre regelbundet i Slutningen.

Satūrnus, gammel, italisk Guddom, senere identificeret med Grækernes Kronos (s. d. A.), blev som denne styrtet af Jupiter og indesluttet i et Svælg under Tartarus. Efter senere Myther flygtede S. til Italien, hvor han delte Herredømmet med Janus. Til hans Tid henlagdes Guldalderen. I hans Tempel i Rom opbevaredes Statsskatten og Signa militaria. S. var senere Alchemisternes Navn paa Bly. **Saturnālier**, en gammel, ital. Fest, der efter Sagnet fejredes til Minde om Menneskenes lykkelige Naturtilstand under Saturns Regering. Det var uden Tvivl en Fest for Vintersolhvervet, ved hvilket Naturens Kredsløb ligesom begynder paa ny. Den blev fra 497 f. Chr. regelmæssig holdt i December, først i 1 Dag, senere i 3 Dage. I Rom var det en af Aarets betydeligste Fester, paa hvilken alle, baade Herrer og Slaver, hengav sig til Munterhed og Glæde, saaledes at al Forskjel i Stand og ydre Vilkaar ophørte (Herrerne opvartede endog deres Slaver) og alle Forretninger hvilede.

Sătyr, sædvanl. i Flert. **Satyrer**, kaldtes en Art Skovguder, der hørte til Dionysos's Følge. De fremstilledes med et barokt Ydre, Stumpnæser, spidse Øren, Hale osv.; de vare Symbol paa den grove, sanselige Mennesknatur og fremstilles ofte som Efterstræbere af Nympherne. De ældre, med skaldet Hoved og Skjæg, kaldtes Silener. De vare af en drikfældig og søvnig Natur og elskede Musik og Sang. Senere bleve de mer eller mindre identificerede med Paner og Panisker og derfor fremstillede med store Horn og Bukkefødder. **Satyrspil** eller **Satyrdrama**, en særegen Art af parodiske Efterspil til den gamle græske Tragedie, i hvilket Choret bestod af Satyrer. Opfindelsen af dem tilskrives Pratinas fra Phlius i det 6te Aarh. f. Chr. Kun ēt Stykke af denne Art er opbevaret, nemlig Euripides's „Kyklops".

Satyriasis, den sygelige Forhøjelse af Kjønsdriften hos Manden, som forekommer ved forskjellige Sindssygdomme.

Sau (egtl. Saud, oldn. sauðr), norsk, Faar, især om Hunkjøn, medens Væderen kaldes Sau(d)buk.

Sau ell. **Save**, Flod i Østerrig, udspringer paa Alperne i den nordvestlige Del af Krain, løber mod Ø. S. Ø. gjennem Kroatien, danner derefter Grænsen mod Bosnien og Serbien og falder fra højre Side i Donau ved Belgrad. S. er 120 M. lang, har et langsomt og bugtet Løb og optager fra højre Side de mindre Floder **Laibach**, **Gurk**, **Kulpa**, **Unna**, **Bosna**, **Drina** og **Kolubara**.

Saucisse, fr. [sosis], ell. **Saucisson** [sosissõng], Pølse.

Saudarkrokur (isl. Sauðárkrókur), Handelsplads i det nordlige Island, Skagefjord Syssel.

Sauerland, en Højslette paa den højre Rhinbred mellem Floderne Sieg og Ruhr, udgaar fra de rhinske Skiferbjærge. Det højeste Punkt er Kahle Astenberg, c. 2,600 F.

Saul (d. e. Forlangt), efter 1ste Samuels Bog, Cap. VIII—XXXI, Jødernes første Konge, Søn af Kis af Benjamins Stamme, blev, den Gang Jøderne begjærede at faa en Konge, salvet af Samuel efter Herrens Befaling, og i Begyndelsen af hans Regering var Gud med ham og gav ham Sejer over Fjenderne; men han blev snart ulydig imod Guds Befalinger. Derfor fik Samuel Befaling til hemmelig at salve David til hans Efterfølger, og S., der af Samuel havde faaet at vide, at Tronen paa Grund af hans Ulydighed ikke skulde gaa i Arv i hans Slægt, henfaldt til Tungsind, stod David efter Livet og tog til sidst sig selv af Dage i et ulykkeligt Slag mod Philisterne (1055 f. Chr.).

Saulcy, Louis F. J. C. de [sosi], fransk Archæolog og Numismatiker, f. 1807 i Lille, d. 1880 i Paris, var fra 1842 Medlem af Akademiet og blev 1860 Senator. Hans Skrifter angaa dels Møntvæsen (»Essai de classification des suites monétaires byzantines«, 1836; »Études de la numismatique judaïque«, 1867; »Les monnaies datées des Seleucides«, 1872),

dels Indskrifter i forskjellige Sprog og Palæstinas Historie og Topographi.

Saumur [somyhr], Stad i det franske Dep. Maine-Loire ved Loire, 6 M. ø. s. ø. for Angers, med 12,000 J., en berømt Rideskole og livlig Industri i Glas og Email. Betydelig Vinhandel. Druideminder i Omegnen. — S. er en meget gammel, fordum befæstet Stad, hvor allerede Pipin d. lille anlagde en Kirke. Under Henrik IV stiftedes her en protestantisk Læreanstalt, som bidrog saa meget til Byens Opblomstring og Velstand, at der maaske ikke var nogen By i Frankrig, der led saa meget ved det nantiske Edict af 1685 som S.

Sauppe, Hermann, bekjendt tysk Philolog, f. 1809 ved Dresden, virkede først som Skolemand, men blev 1856 Professor i Philologi i Göttingen. Han udgav sammen med Baiter »Oratores attici« (Zür., 3 Bd., 1839—50) og ledede sammen med Haupt Udgivelsen af en Samling lat. og græske Forfattere med Anmærkninger. Andre af hans Arbejder havde Athens Topographi til Gjenstand.

Sauret, Emile [sōrǣ], fremragende fransk Violinvirtuos, f. 22 Maj 1852 i Dun le Roi (Dep. Cher), Elev af Conservatoriet i Paris, derefter i Brysel af Bériot. Fra 1866 har han optraadt i Concerter overalt i Frankrig, i England, Italien, 1870—74 i Amerika og siden 1877 med samme Held i Tyskland osv. (Kjøbenhavn 1883 med Scharwenka). 1880—81 var han Lærer ved Kullaks Conservatorium i Berlin. S. er baade i det klassiske og i det paa den højeste Technik beregnede moderne Spil en af Nutidens første Violinister. En Violinconcert og mange fine og elegante Virtuosstykker røbe et ikke ringe Compositionstalent.

Saurier, d. s. s. Øgler.

Saussier, Félix Gust. [sosiē], fransk General, f. 16 Jan. 1828, blev 1850 Lieutenant og var 1869 rykket op til Oberst efter at have deltaget i Felttogene paa Krim, i Italien og Mexico. 1870 førte han et Regiment i Metz, protesterede mod Hærens Overgivelse og flygtede fra Krigsfangenskabet i Tyskland gjennem Østerrig og Italien, hvorefter han tjente i Loirehæren. 1871 blev han Brigadegeneral og fik Commando i Algérien, men fjærnedes i Nov. 1873, fordi han lod sig vælge til Nationalforsamlingen som Republikaner. 1876 fik han paa ny en Brigade, blev 1878 Divisionsgeneral, 1881 Chef for Hæren i Algérien og endelig 1884 Militærgouverneur i Paris.

Saussure, Hor. Bénoit de [sosyhr], fransk Naturforsker, f. 1740 i Nærheden af Genf, blev 1762 Professor i Philosophi i Genf, gik 1795 som Professor i Naturhistorie til Paris, men vendte snart tilbage til Genf og døde der 22 Jan. 1799. S. havde store Fortjenester af Geologien, Jordens Physik og andre Grene af Naturvidenskaben (navnlig Plantegeographien); han berejste en stor Del af Europa, maalte Ætnas Højde og var en af de første, der besteg Montblancs Top (1787). Hans Hovedværk er »Voyages dans les Alpes« (1776—79). 1887 rejstes ham et Mindesmærke ved Foden af Montblanc. — **Hans Søn, Théod. de S.**, f. 1767, d. 1845 som Professor i Mineralogi og Geologi i Genf, er især bleven bekjendt ved sine Arbejder over Plantephysiologi og Agerdyrkningschemi.

Sauternes [sotērn], Landsby i det franske Dep. Gironde, 5 M. s. for Bordeaux, med fortrinlig hvid Vin, der fører Stedets Navn.

Sauvegarde, fr. [sohvgārd], Vagt, udstillet i et fjendtligt Land til Beskyttelse af offentlig eller privat Ejendom mod Plyndring og Overlast.

Sauve qui peut!, fr. [sohv ki pø], redde sig, hvo der kan!

Sauveur, Saint [sæng sovøhr], Pyrenæer-Bad i det franske Dep. Øvre-Pyrenæerne, 6 M. s. til v. for Tarbes, 2,430 F. højt, har varme Svovlkilder, der ere saa fattige paa faste Bestanddele, at de næsten kunne kaldes indifferente; de benyttes navnlig i Kvindesygdomme.

Sav er et Redskab til at sønderdele eller gjøre Indsnit i Træ, Metal o. fl. Hovedstykket er Savbladet, et Staalbaand med Tænder langs den ene Rand. Til haarde Materialer, saasom Metaller, bruges smaa Tænder, medens der til bløde Materialer, som Træ, bruges større Tænder med tilsvarende større Mellemrum, dels for at Tænderne kunne trænge dybere ind, dels og især for at skaffe Plads til Spaanerne, der ellers vilde pakke sig fast imellem Tænderne. Især til blødt og grønt Træ bruges meget store Tænder, og Mellemrummene forøges yderligere, f. Ex. ved en Udhuling i Bunden af Tænderne (Ulvetænder). For at S. ikke skal klemme fra Side til Side blive Tænderne udlagte, d. e. bøjede skiftevis til højre og til venstre, saa at Savsnittet bliver bredere end Savbladets Tykkelse. Ved Metalsave, hvis Tænder ere for smaa og Bladet for haardt til Udlægning, opnaas samme Virkning ved at tildanne Tænderne saaledes, at der dannes en Grad. Til krumme Snit (Svejfning) maa Tænderne være stærkt udlagte og Savbladet smalt. S. til Haandkraft bevæges frem og tilbage, Savbladet er gjærne udspændt i et Stativ (Savstilling), da det er for bøjeligt til at holde sig stift uden en saadan; dog kan Bladet ogsaa være saa bredt (Fuchsvejf) eller saa tykt (Stiksav), at Stillingen kan undværes. **Maskinsave** kunne være Vexelsave; de ere da i Regelen stillede lodret og bevæges hurtig op og ned, medens Træet føres ind derimod. Der kan være flere parallele Savblade i samme Savstilling (Savgitter), saa at der samtidig faas flere Snit; det bruges f. Ex. til Opskæring af hele Stammer. Af andre Maskinsave haves **Rundsaven**, en circulær Skive med Tænder i Randen, og **Baandsaven**, der har et meget langt, bøjeligt Savblad, hvis Ender ere sammenloddede, og som løber over 2 Skiver, den ene for oven, den anden for neden. Den ene af Baandets lodrette Parter løber ned gjennem en Spalte i et Bord, hvorpaa Arbejdsstykket hviler. Af Stenarter kunne kun de allerblødeste bearbejdes ved en virkelig Savning med et Blad med Tænder; hvad man sædvanlig kalder Savning i Sten, er snarere en Gjennemslibning, idet Bladet, som ingen Tænder har, bevæges frem og tilbage under Tilledning af Sand og Vand.

Savage, Rich. [sävædsch], engelsk Digter, f.

1698 i London som ægte Barn af Grevinde Macclesfield og Lord Rivers; Moderen erklærede offentlig sin Brøde for at blive skilt fra sin forhadte Ægtefælle. S. fik en ordentlig Opdragelse hos en fattig Kone ved sin Bedstemoders Hjælp; men Moderen hindrede Lord Rivers i at sørge for Barnet, idet hun indbildte ham, at det var død. S. blev nu sat i Skomagerlære og opdagede ved Breve sin sande Herkomst. Moderen vilde ikke anerkjende ham; han styrtede sig da i vilde Udsvævelser, begik et Drab i Drukkenskab og blev dømt til Døden; Moderen stræbte at hindre, at han blev benaadet. Da dette skete, tog mange sig af ham, men stødtes tilbage af hans Hovmod og udsvævende Liv. Han døde i Gjældsfængsel i Bristol 1743. Hans mest bekjendte Digte ere »The Wanderer« og »The Bastard«. Den bekjendte engelske Biograph og Kritiker Sam. Johnson, der havde kjendt ham temmelig nøje, udgav Aaret efter hans Død en udførlig Biographi af ham. Gutzkow har behandlet hans Skæbne i et Sørgespil.

Savaii, s. Samoa-Øerne.

Savannah [sævännæ], Stad i Staten Georgia i Nordamerika, ved Floden S., der danner Grænsen mellem Georgia og Sydcarolina, i Nærheden af dens Udløb i Atlanterhavet. 31,000 I. (1880). Børs, Theater, højere Undervisningsanstalt. Fortrinlig, ved Forter beskyttet Havn; Udførsel af Bomuld, Ris og Tømmer. Usund Omegn. S. var under Frihedskrigen 1778—82 et meget omtvistet Punkt. I Dec. 1864 indtog Nordstaternes General Sherman S. efter et dristigt Tog fra Atlanta.

Savanne kaldes, især i Nordamerika, en med Rør og højt Græs bevoxet Slette.

Savart, Félix [vāhr], fransk Physiker, f. 1791 i Mézières, d. 1841 i Paris, var først Læge, men sysselsatte sig siden 1820 udelukkende med Physiken og blev 1827 Medlem af Akademiet. Hans vigtigste Arbejder gaa ud paa at undersøge Tonesvingninger og Vædskernes Udstrømning. S.s Tandhjul, hvor Tonerne frembringes ved Tændernes Anslag imod et Kortblad, tjener til Maaling af Toners Svingningstal (Højde).

Savary, A. J. M. René [ri], fransk General, Hertug af Rovigo, f. 26 Apr. 1774, indtraadte 1789 i Hæren og blev 1793 Capitain; han gjorde Tjeneste i Rhinhæren og fulgte 1798 som Adjudant Desaix til Ægypten og senere tilbage til Frankrig. Efter hans Fald ved Marengo 1800 blev S. Adjudant hos Førsteconsulen og tjente denne med blind Lydighed; han blev Brigadegeneral og Chef for det hemmelige Politi (1802), samt fik det Hverv at opspore Cadoudals Medsammensvorne (1803). End videre førte S. Forsædet i den Krigsret, som 1804 dømte Hertugen af Enghien til Døden, og blev n. A. Divisionsgeneral. 1807 førte han et Hærcorps i Polen, dækkede Warschau mod Russerne og slog dem ved Ostrolenka, blev efter Slaget ved Friedland ophøjet til Hertug og efter Freden i Tilsit Afsending i St. Petersborg. 1808 sendtes han til Spanien, hvor han lokkede den unge Kong Ferdinand VII fra Madrid til Bayonne, og fulgte derefter Kejseren til Mødet i Erfurt. 1810 blev S. Politiminister og beholdt denne Post indtil 1814, skjønt han 1812 lod sig overliste af General Malet. I de 100 Dage var S. Pair og Chef for Gendarmeriet; han vilde følge Napoleon til St. Helena, men blev ført som Fange til Malta, flygtede herfra 1816 og kom 1819 tilbage til Frankrig, hvor han blev frikjendt for en tidligere Dødsdom. I Dec. 1831 blev han Gouverneur i Algérien, indtil Marts 1833. D. 2 Juni 1833. S. udgav 1825—28 8 Bd. »Mémoires«, vigtige, men ikke paalidelige.

Save, s. Sau.

Saverne [vērn], s. Zabern.

Savfet Pascha, Mehemed, tyrkisk Statsmand, f. 1815, kom tidlig ind i Statstjenesten og blev 1854 Medlem af Tanzimatraadet og Understatssecretær i Udenrigsministeriet. 1861 blev han Handelsminister, senere Præsident for Statsraadet, 1865—66 Afsending i Paris, 1868—72 Justits- og 1874 Undervisningsminister. Endelig blev han i Juni 1876 Udenrigsminister, førte i Dec. Forsædet paa Conferencen i Constantinopel og sluttede i Febr. 1877 Freden med Serbien. Han tilraadede Vedtagelsen af de Reformforslag, som Stormagterne fremsatte paa Conferencen i London i Marts, og fjærnedes fra Regeringen i Juli, da Krigen med Rusland var udbrudt. Men allerede i Febr. 1877 overtog han igjen Udenrigsministeriet, sluttede Freden i San Stefano og blev i Juni Storvezir, men et halvt Aar efter styrtet. Derimod var han 1879 en kort Tid Afsending i Paris og derefter paa ny Udenrigsminister indt. Sept. n. A. D. 17 Nov. 1883.

Savfisk (Pristis), Fiskeslægt af Rokkernes Afdeling, har dog næsten Hajernes Legemsform; Hovedet løber ud i en lang, smal, sværddannet Forlængelse, fra hvis Rande der til begge Sider udgaar en Række flade og skarpe, tandlignende Pigge. S. have hjemme i de varmere Have og Middelhavet og opnaa en betydelig Størrelse. Navnet S. kan ogsaa bruges om **Savhajen** (Pristiophorus), en Hajart, som har en ganske lignende Bygning af Snuden som den nævnte Rokkeform; den forekommer i det stille Hav.

Savgylte, d. s. s. Søkaruds.

Savhaj, **Savrokke**, s. **Savfisk**.

Savigliano [viljāno], Stad i Norditalien ved Floden Maira, 6 M. s. for Turin med 18,000 I., mange smukke Bygninger og Silke-, Uld- og Linnedindustri.

Savigny, Friedr. Karl v. [vinji], en af Tysklands berømteste Retslærde, f. 21 Febr. 1779 i Frankfurt a. M., var først akademisk Lærer i Marburg og Landshut, men blev 1810 ved Oprettelsen af Universitetet i Berlin kaldet derhen og blev her 1826 Gehejmejustitsraad, 1827 Medlem af Statsraadet og 1842 Gehejmestats- og Justitsminister, i hvilken Egenskab han stod i Spidsen for Lovgivningsrevisionen i Preussen. 1848 trak han sig tilbage til Privatlivet og døde 25 Oct. 1861. S. var Forkæmperen for den af Hugo og Schlosser grundede, saakaldte historiske Skole i Retsvidenskaben, i Modsætning til den af Thibaut og Gönner m. fl. repræsenterede philosophiske Skole, hvis

Anskuelser om Hensigtsmæssigheden og Rigtigheden af en Codification (s. d. A.) af den tyske Ret han navnlig bestred. Sin største Betydning har S. imidlertid som den nyeste Tids første Romerretslærer; hans vigtigste Værker ere „Das Recht des Besitzes“ (1803, 7de Opl. 1865), „Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter“ (2det Opl. 1834—57) og „System des heutigen Römischen Rechts“ (1840—49), hvortil „Das Obligationenrecht“ (1851—53) slutter sig. — Hans Søn, **Karl Friedr. v. S.**, f. 1814 i Berlin, blev uddannet i strængt katholske Skoler, studerede siden i Paris og München og indtraadte 1838 i den diplomatiske Tjeneste. 1848 blev han ansat i Udenrigsministeriet, støttede Radowitz's Plan om en tysk Union og blev 1849—59 Afsending i Baden, 1859—63 i Dresden og 1864 ved Forbundsdagen i Frankfurt, hvor han 14 Juni 1866 udtalte Forbundets Opløsning og Preussens Udtrædelse. Sammen med Bismarck førte han Fredsunderhandlingerne med de sydtyske Stater og Sachsen og tog virksom Del i det nordtyske Forbunds Ordning. Efter en Strid med Bismarck søgte S. 1867 Plads i Rigsdagen og blev efterhaanden en af hans betydeligste Modstandere, nærmest paa Grund af sin afgjort katholske Retning. D. 1875.

Savigny, Jules César [s. o.], fransk Zoolog, f. 1777, d. 1851, studerede i Paris Medicin og blev 1798 Deltager i den videnskabelige Expedition til Ægypten, hvorfra han medbragte store og righoldige Samlinger. 1814 og 1815 meddelte han Akademiet Grundtrækkene af sine sammenlignende Arbejder om Mundbygningen hos Leddyrene, som 1819 udkom i første Del af »Mémoires sur les animaux sans vertèbres«, i hvis anden Del S. meddelte sine udmærkede Undersøgelser om Ascidierne; de dermed i Forbindelse staaende Undersøgelser om Polyper kjendes kun gjennem de Uddrag, som Lamarck optog i sin »Histoire des animaux sans vertèbres« (1816). 1820 udkom i det store Værk om Ægypten »Système des Annélides, principalement de celles des côtes de l'Égypte et de la Syrie«; men de til det samme Værk under S. udførte Kobbertavler om andre lavere Dyr udkom ved Cuviers Foranstaltning uden Text, blot med en Tavleforklaring af Audouin, idet S. 1822 blev ramt af en Øjensygdom, som hindrede ham i at arbejde Resten af hans Liv.

Savoien, fr. **Savoie** [voā], 1) Departem. i det sydøstlige Frankrig, omgivet af Italien og Dep. Øvrealperne, Isère, Ain og Øvresavoien. 105 □ M. med 267,000 J. (1886). Det er et af Alperne opfyldt Bjærgland, paa hvis Østgrænse findes de mægtige Bjærgtoppe Montblanc, Lille St. Bernhard, Iséran, Mont Cenis o. fl., som indeholde udstrakte Gletschere. Hovedfloden er Isère, der fra venstre Side optager Arc. Kornavlen er ubetydelig, og Kvægavl er Hovederhverv. Ogsaa Skovene give en stor Del af Befolkningen Beskæftigelse. Det vigtigste Mineralprodukt er Salt. En ikke uvæsentlig Indtægtskilde er Tilstrømningen af Turister, der hidlokkes af den storartede Natur. Mange Savoiarder vandre aarlig til fremmede Egne for paa forskjellig Maade at søge Erhverv. Hovedstad Chambéry. — S. hørte i den ældste Tid til Gallien (det nævnes i det 4de Aarh. f. Chr. som Sabaudia, ø. for Rhône), kom 122 under Romerne og regnedes med til Gallia Transpadana. Ved Romerrigets Opløsning blev S. 447 en Del af Burgundernes Rige; 534 kom det til det frankiske Rige, 888 til Øvreburgund, som 930 forenedes med Nedreburgund til det arelatiske Rige. Da den sidste arelatiske Konge døde 1032, kom S. med det øvrige Arelat under den tyske Kejser og styredes af dennes Statholdere, af hvilke Greverne af Maurienne bleve Stamfædre til de senere Hertuger af S. Amadeus I (d. 1072) vandt ved Giftermaal Susa, Aosta og Turin. Amadeus II blev 1111 af Kejser Henrik V udnævnt til Rigsgreve og var den første, som førte Titlen Greve af S. Thomas I (d. 1233) kjøbte Chambéry og Waadtlandet. Amadeus III (d. 1253) blev af Kejser Frederik II ophøjet til Hertug af Chablais og Aosta. Hans Brodersønner, Thomas III og Amadeus IV, delte Landet 1279. Den førstes Linje (i Piemont) uddøde 1418; Amadeus V (d. 1323) udvidede sine Besiddelser, blev Rigsfyrste 1313 samt Rigsvicarius og indførte 1307 Førstefødselsretten. Aymon (d. 1343) fik ved Giftermaal Fordring paa Montferrat. Amadeus VI (d. 1391) tilknyttede bl. a. Nizza. Amadeus VII kjøbte Grevskabet Genevois, blev 1416 af Kejser Sigismund ophøjet til Hertug af S. og nedlagde 1434 Regeringen for at blive Eremit og Gejstlig; 1439 lod han sig vælge til Modpave under Navnet „Felix V“, men frasagde sig 1448 denne Værdighed og døde 1451 som Cardinal. Hans Søn, Ludvig (d. 1465), ægtede 1438 Anna af Lusignan, Datter af Kong Johan II paa Cypern, hvorfor Regenterne i S. og Sardinien senere førte Titelen „Konge paa Cypern og i Jerusalem“. Under Carl III (1504—53) tabtes Wallis og Genf til Schweitz og Waadtlandet til Canton Bern, ligesom 1538 ved Freden i Nizza hele hans Land deltes mellem Kejser Carl V og Frants I. Hans Søn, Emanuel Philibert, der udmærkede sig som spansk General under Carl V og Philip II (Sejer ved St. Quentin 1557), fik største Delen af Landet tilbage; han forfulgte, men uden Held, Valdenserne. Carl Emanuel I (1580—1630) afstod efter langvarige Krige Pignerol m. m. til Frankrig og havde flere Fejder med Genf. Victor Amadeus I (1630—37) havde en yngre Broder, Thomas, der stiftede Linjen S.-Carignan, hvilken Linje kom paa Tronen i Kongeriget Sardinien 1831 med Carl Albert; til en Sidegren af denne Linje hørte ogsaa den berømte østerrigske General Prins Eugen. Carl Emanuel II (1638—75) var Fader til den bekjendte Victor Amadeus II (1675—1730). Ligesom i den nyere Tids Historie de andre Hertuger af S. og Konger af Sardinien ved deres Lands farlige Beliggenhed mellem Frankrig paa den ene Side og spanske senere østerrigske Besiddelser paa den anden Side ere blevne tvungne til at følge en troløs og egennyttig Politik, saaledes vaklede ogsaa han længe i den spanske Arvefølgekrig (hans to Døtre vare gifte med Ludvig XIV.s to Sønnesønner, Philip V af Spanien og Hertugen af Bourgogne), men tog til Slutningen Parti

mod Frankrig; derfor beleiredes hans Hovedstad Turin af Franskmændene, indtil Prins Eugen efter at have forenet sig med Hertugen slog dem 1706. Ved Freden i Utrecht fik han Sicilien, som dog Østerrig 1720 tvang ham til at afstaa mod at erholde Sardinien som Kongerige (jvfr. Kongeriget Sardiniens Hist.). Efter den italienske Krig afstodes S. 1860 til Frankrig. 2) **Øvresavoien, Haute-Savoie,** fransk Departem. n. for det forrige og omgivet af dette og Dep. Ain, Canton Genf i Schweiz, Genfersøen, Canton Wallis og Italien. 78 □ M. med 275,000 J. (1886). Dets sydøstlige Del optages af Montblanc, hvis Udløbere dække næsten hele Departementet. Dets Naturbeskaffenhed er den samme som Savoiens. Det betydeligste Vandløb er **Arve**, der fra venstre Side falder i Rhône i Canton Genf. Ved Annecy og Aix er der to større Søer. Af Mineralprodukter er Jærn det vigtigste. Hovedstad **Annecy**.

Savoir-faire, fr. [savoähr fæhr], Snildhed i at finde paa Raad. **Savoir vivre** [vihvr], „Levemaade", Belevenhed.

Savōna, gammel Stad i Norditalien ved Genua-Bugten, 4 M. v. til s. for Genua. 30,000 J. i S. og dens District. Bispesæde med seværdig Kathedralkirke. Havn med Skibsbyggeri og Navigationsskole. Fabrikation af Klæde og fortrinlige Lervarer. Ankersmedje. Smukke Villaer i Omegnen. Pave Pius VII opholdt sig her 1809—12.

Savonarōla, Girolamo, en af „Reformationens Forløbere", f. 21 Sept. 1452 i Ferrara af adelig Slægt, flygtede 1475 fra sit [illegible] Fædrenehjem for at indtræde i et Dominicanerkloster. Hans Orden udvalgte ham til Lærer og Prædikant, hvilket bevægede ham til med Iver at kaste sig over Studiet af den hellige Skrift samt af Augustins Skrifter. Herved kom han til en renere Erkjendelse af Christendommens Sandheder, og da han 1489 kom til Firenze som Lærer for Novicerne i Klosteret San Marco, gik hans Rygte som Tidens vældigste Bodsprædikant foran ham. Midt i Mediceernes forfinede Hovedstad, hvor humanistisk Videnskab og Kunst blomstrede om Kap med Luxus og Usædelighed, samlede den asketiske Dominicanermunk ved sin tordnende Veltalenhed Tusender af Tilhørere om sin Prædikestol. 1491 blev han Prior for et Kloster, og ved denne Lejlighed nægtede han at aflægge det sædvanlige Besøg hos Statens Overhoved, Lorenzo af Medici, i hvem han ikke blot saa sit Fædrelands Tyran, men ogsaa Ophavsmanden til det sædelige Forfald, imod hvilket han ivrede. 1494, da Lorenzos Søn og Efterfølger, Pietro, af Frygt for den Hær, hvormed Kong Carl VIII af Frankrig nærmede sig, indgik et vanærende Forlig med denne og derfor blev forjaget fra Firenze, optraadte S. mod Mediceernes Parti paa en Folkeforsamling, der var sammenkaldt til at give en ny Forfatning, og rev ved sin glimrende Veltalenhed i den Grad Borgerne med sig, at det lykkedes ham strax at faa grundlagt en theokratisk republikansk Regeringsform, under hvilken S. i næsten 4 Aar styrede Landet fra sin Prædikestol med samme Magt som fordum en Dommer i Israel. Det var som om hele Folket reves med af hans religiøse Begejstring; Dødsfjender tilgav hinanden; Ægtefolk forlod hinanden for at gaa i Kloster, og alle syntes kun at have ét Maal: at kæmpe imod Synden og adlyde den Prophet, som de mente, at Gud havde sendt dem i S. Det var mere en sædelig end en dogmatisk Reformation, som S. tilsigtede; men fælles for ham og det 16de Aarh.s Reformatorer er den forbitrede Kamp imod Paven. Den ryggesløse Pave Alexander VI satte S. i Ban; derved fik Modpartiet i Firenze atter Mod, og Frafaldet fra S. blev end større, da Carl VIII pludselig døde. 1498 forenede Pest, Krig og Hungersnød sig med Pavens Banstraale imod ham; hans Modstandere kaldte ham en Hykler og falsk Prophet og overgav ham til Inquisitionen, der lod ham bestige Kjætterbaalet 23 Maj 1498. S. er bleven digterisk fremstillet af Lenau (1837); hans Historie er skreven af Pasquale Villari (1859—61). 1875 rejstes en Marmorstatue for ham i Ferrara.

Savonneritæpper ell. tyrkiske Tæpper ere det kostbareste Slags fløjelsagtige Tæpper; de frembringes uden mechaniske Hjælpemidler ved et Slags Broderi, idet Floret knyttes til Kjædetraadene efter at være slynget om en med Knivblad forsynet Stok, der siden trækkes ud og derved opskærer Bugterne. Hver Gang man saaledes paa fri Haand har dannet en Række Nopper over hele Tæppets Bredde, slaas der et Par Slag med en Islæt, der forbinder det hele til et Væv. Floret ordnes efter et bestemt Mønster og beklippes siden til jævn Længde.

Savtænder kaldes de skarpe og spidse, sammentrykte Tænder (f. Ex. hos Rovpattedyr og Hajer), der enten selv ere takkede eller tilsammen danne en takket Række; denne Tandform tyder altid paa, at Dyret er et udpræget Rovdyr.

Sax tjener til at sønderdele, derved at 2 skærende Ægge føres tæt forbi hinanden igjennem det Stykke, der skal deles. Formen og Indretningen er højst forskjellig efter Anvendelsen. Til bløde Stoffer som Papir, Tøj o. lign., der ikke fordre stor Kraft, ere Kjæverne forholdsvis lange og saa tynde, at de kjendelig kunne fjedre sig, og de ere tilmed krummede saaledes, at de ved Fjederkraften presses sammen. En saadan S. set fra Kanten i halvaaben Tilstand vil vise, at Kjæverne krydse hinanden. Det opnaas herved, at Æggene tvinges til at passere tæt forbi hinanden. Skal der klippes med større Kraft, blive Kjæverne kortere, tykkere og bredere; de ere da for stive til at fjedre sig tilstrækkelig, men da det ogsaa her er af Vigtighed, at Æggene passere saa tæt som muligt forbi hinanden, maa man dels have en solid Styring ved Charneret og dels under Arbejdet udøve et Sidetryk med Haanden. Til dette Slags høre Skræddernes Tilskæresaxe, Hækkesaxe, Beskæresaxe og saa godt som alle Metalsaxe. Grebene ere lange for at man kan virke med tilbørlig Kraft derpaa; de have enten meget store Øjne eller slet ingen. Stoksaxe bruges til sværere Arbejde i Metal; den ene Arm spændes fast i en Skruestik eller fastgjøres i en Træblok (Stokken), medens den anden er meget lang og paavirkes af Arbejderen. Æggene kunne enten sidde paa samme Side af Charneret som

denne Arm eller paa den modsatte Side. Maskinsaxe kunne være Stoksaxe, men i Regelen indrettes de anderledes, idet den ene Æg bevæges retlinjet imod den anden og ikke ved en Buebevægelse. Kjæverne, hvorpaa Æggene findes, ere paaskruede Staalstykker. Skivesaxe have 2 cylindriske eller afkortet kegledannede Staalskiver, siddende hver paa sin Axel og saaledes i Berøring med hinanden, at en circulær Æg paa hver af dem passerer tæt forbi den anden, naar Skiverne omdrejes. De kunne drives baade ved Maskinkraft og ved Haandkraft og egne sig især til Arbejde i Blik, baade til lige Snit og til circulære Snit (runde Bunde). Paa lignende Maade virke Spalteværkerne, der have 2 parallele Axler, hver med en Række større og mindre Skiver, ved hvilke en Plade paa én Gang kan deles i flere Strimler.

Sax, Jos. Ant., berømt Musikinstrumentmager, f. 6 Nov. 1814 i Dinant, Søn af den i det samme Fag berømte Charles Prosper S. (f. 1791 i Dinant, d. 1865 i Paris), besøgte Conservatoriet i Brüssel og lærte især at spille Fløjte og Clarinet. Fra 1840 gjorde han sig bekjendt ved Forbedringen af Clarinetten og kom 1842 til Paris med et nyt Metalinstrument, han havde gjort, med enkelt Rørblad som i Clarinetmundstykket. Snart lykkedes det ham at fremstille denne sin „Saxophon" i otte forskjellige Størrelser. Videre Experimenteringer førte til Saxhorn, Saxotromba m. m., og Instrumenterne fik Indpas i den franske og senere ogsaa i andre Landes Militærmusik. 1857 blev S. Lærer ved Conservatoriet i Paris i Behandling af disse Instrumenter, og han har udgivet Skoler, der omhandle deres Brug.

Saxe, John Godfrey, nordamerikansk Digter, f. 1816, d. 1883, afsluttede 1843 sine Studier ved Middlebury College, hvorefter han en Tid lang praktiserede som Sagfører; i denne Tid begyndte han at sende Bidrag til »Knickerbocker Magazine«. 1850 overtog han Redactionen af et Blad og ofrede sig nu udelukkende for literære Sysler. Udgaver af hans Digte, der udmærke sig ved Humor og flydende Verseform, udkom 1869 og 1870.

Saxkjøbing, Kjøbstad paa Nordsiden af Laaland og Station paa den laalandske Bane, 1½ M. ø. n. ø. for Maribo ved en lille Aa, der falder ud i den smalle Saxkjøbing Fjord. 1,485 J. (1880). Offentlige Bygninger ere Kirken (restaureret 1864), Raadhuset, Gasværket og to Fattighuse. Havnen er kun tilgængelig for Smaaskibe. Told- og Brænderiafgiften 1866—87 udgjorde 20,571 Kr. Der udførtes s. A. til Udlandet 1,909,970 Pd. Hvede, formalet og uformalet. Ved Toldstedet vare 1887 hjemmehørende 19 Fartøjer under 4 Tons og 7 over 4 Tons, de sidste af samlet Drægtighed 142 Tons. Af Fabriker kunne mærkes 2 Ølbryggerier, 3 Farverier, 2 Garverier og 1 Jærnstøberi.

Saxnæb (Rhynchops), Slægt af Maagefamilien og af Ternernes Gruppe, er sort, har meget lange Vinger og lang, gaflet Hale, men udmærker sig især ved sit Næb, der er langt, sammentrykt som et Knivblad og elastisk som „Fiskeben"; Overnæbet er betydelig kortere end Undernæbet. Idet den flyver hen ad Vandfladen, pløjer den denne med Undernæbet og fanger de oppløjede Smaafiske med Næbhalvternes skarpe, mødende Rande. Fødderne ere meget smaa, med kort Svømmehud. S. tilhører det varmere Jordbælte og træffes dels paa Havet ved Kysterne, dels i Flodmundingerne; de ruge paa Sandbankerne ved Kysterne.

Saxo Grammaticus (d. e. den sproglærde), med Rette kaldet den danske Historieś Fader, levede i sidste Halvdel af det 12te og Beg. af det 13de Aarh., men der haves kun faa og upaalidelige Efterretninger om ham. Han var af Krigeræt, var ansat i Biskop Absalons Tjeneste, skal efter et gammelt Sagn have været Provst i Roskilde og antages af nogle at ligge begravet i Roskilde Domkirke, hvor en Ligsten uden Indskrift skal betegne hans Grav. Efter Absalons Opfordring skrev han sin berømte »Historia Danica« eller »Gesta Danorum« paa sirligt Latin, der især er paavirket af den romerske Historieskriver Valerius Maximus; han gik tilbage til den fjærneste Oldtid, idet han begynder med Dan og Angul, og den første Halvdel af Værket indeholder gamle Sagn, men han bliver paalideligere fra Svend Estridsens Tid, støttende sig til Slægtsagn i Absalons Slægt og gejstlige Sagn, og giver til sidst en mesterlig Skildring af den store Tidsalder, hvori han levede (Værket ender i Knud VI.s Historie ved 1185 og er først afsluttet c. 1208; Fortalen er dediceret til Valdemar II og Ærkebiskop Andreas). Overalt træder S.s varme Fædrelandskjærlighed frem i et veltalende, billedrigt Sprog. Værket blev først udgivet i Paris 1514 af Christiern Pedersen efter Biskop Lage Urnes Opmuntring, derpaa oftere i Udlandet og 1644 af Stephanius i Sorø; en ny og fortrinlig, kritisk Udgave blev begyndt af P. E. Müller og fuldført af J. M. Velschow (2 Dele i 3 Bind, 1839—58). Den nyeste Udgave, ved A. Holder, er udkommen i Tyskland 1886. S. er oversat paa Dansk af A. S. Vedel 1575 (udg. paa ny 1851) og af Grundtvig 1818—22 (nye Udgaver 1855 og 1873). Af nyere Arbejder om S. maa fremhæves C. Paludan-Müllers: „Hvad var S. G., og hvor er hans Grav?" (1861), hvori han energisk bekæmper den af andre Historikere forfægtede Mening, at S. har været knyttet til Lund, ikke til Roskilde, og samme Forf.s „Bidrag til en Kritik af S.s Historieværk" (Hist. Tidsskr., 4 R. 5 Bd.), der vil paavise dette Værks Tilblivelseshistorie saaledes, at de senere Partier af det ere de først udarbejdede. Af Textkritiken til S. har J. Kinch Fortjenester (Aarb. f. Oldkynd., 1874).

Saxon [saksṓng], Badested i Canton Wallis, 1,475 F. højt, har Kilder med et svagt Kogsaltvand, der tillige indeholder Jod og Brom. Indtil 1877 var her en berygtet Spillebank.

Saxoni, tæt, lærredsvævet Stof af Kamuldsog Bomuldsgarn.

Saxtorph, Mathias, berømt dansk Læge, f. 1 Apr. 1740 i Meirup ved Holstebro, lagde sig efter Bergers Opfordring og under hans Bejledning efter Fødselsvidenskaben, blev 1771 efter at være vendt hjem fra en længere Udenlandsrejse Stadsaccoucheur og Læge ved Plejeanstalten, 1773 designeret og 1795 ord. Professor i Medicinen ved Universitetet, 1787

Accoucheur ved den nye Fødselsstiftelse i Amaliegade, i hvis Oprettelse og Indretning han selv havde taget væsentlig Del, og døde 29 Juni 1800. S. havde ikke alene stor Fortjeneste af Fødselsvidenskabens Studium og Jordemoderkunstens Udvikling her i Danmark, men bidrog ogsaa til en bedre Opfattelse af flere af Fødselsforholdene ved en Mængde Arbejder, der endog i Udlandet skaffede ham et anset Navn. — Hans Søn, **Johan Sylvester S.**, f. 27 Oct. 1772 i Kjøbenhavn, blev ligeledes Fødselshjælper, var kun 20 Aar gl., da han blev Lector i Jordemodervidenskaben ved Fødselsstiftelsen, rejste 1795—98 udenlands, blev 1799 overord. Professor i Chirurgi og Fødselsvidenskab ved Universitetet, 1800 Faderens Efterfølger som Accoucheur ved Fødselsstiftelsen, Stadsaccoucheur og Læge ved Plejeanstalten og 1805 ord. Professor, i hvilken Stilling han blev til sin Død 22 Apr. 1840. Han gjorde sig fortjent som dygtig praktisk Fødselshjælper og Læge og ufortrøden Lærer for de Studerende. — Hans Søn, **Mathias Hieronymus S.**, f. i Kjøbenhavn 26 Oct. 1822, blev Lector i Chirurgi ved Universitetet 1855, Prof. 1862 og var 1866—86 Overchirurg ved Frederiks Hospital, i hvilken Stilling han viste sig som en dygtig praktisk Chirurg og Lærer.

Say, Jean Bapt. [sæ], en af Frankrigs fortrinligste Nationaløkonomer, f. 5 Jan. 1767 i Lyon, var først Handlende, men gik senere over til videnskabelig Beskæftigelse og var en af Mirabeaus Medarbejdere. 1800 blev han Medlem af Tribunatet, men blev udelukket heraf paa Grund af sin Opposition og modtog aldrig senere noget Embede. Han holdt derefter Forelæsninger i Conservatoire des arts et métiers, der vandt stort Bifald. D. 16 Nov. 1832. Hans mest bekjendte Værk er »Traité d'économie politique« (første Gang udgivet 1803, oversat 1818 paa Dansk af Stoud). Derefter fulgte »Catéchisme d'économie politique« (1815), samt senere »Cours complet d'économie politique pratique« (6 Bd., 1829), foruden forskjellige statistiske Arbejder. S. udmærker sig ved en overordentlig Klarhed og en smuk, simpel, anskuelig Fremstilling; han har først bragt Adam Smiths Lære i System, samt gjort den tilgængelig for videre Kredse. Videnskaben har han beriget med flere Sætninger af Betydning, som Læren om Produkternes Afsætning: „Produkter blive betalte med Produkter, og der kan derfor aldrig paa ēn Gang mangle Afsætning paa dem alle". — **Horace S.**, Søn af den foreg., f. 11 Marts 1794, d. 1860, deltog i Udgivelsen af forskjellige økonomiske Værker. — Dennes Søn, **Léon S.**, f. 6 Juni 1826, lagde sig ogsaa efter Nationaløkonomi og tog vigtig Del i Redactionen af »Journal des Débats« (blev ved Giftermaal Medejer af Bladet); han var ogsaa Medarbejder af »Journal des Economistes« og har udgivet flere Skrifter, især om finansielle Spørgsmaal (»Le socialisme d'état«, 1884). S. søgte 1869 forgjaves Valg til den lovgivende Forsamling som Oppositionsmand, men valgtes i Febr. 1871 til Nationalforsamlingen og var en af Førerne for venstre Centrum; han blev i Juni 1871 Seinepræfect for at bringe Orden i Paris's Finanser og i Dec. 1872 Finansminister indtil Thiers's Fald i Maj n. A. Skjønt oprindelig Orléanist sluttede S. sig oprigtig til Republiken; han blev i Marts 1875 paa ny Finansminister og styrede med udmærket Dygtighed indtil Udgangen af 1879, naar fraregnes det Halvaar af 1877, da Mac Mahon kastede sig i Reactionens Arme. 1876 valgtes S. til Senator og i Maj 1880 til Senatets Formand; han overtog i Jan. 1882 for fjerde Gang Finansministeriet, dog kun i et halvt Aar, og har siden indtrængende advaret imod den uforsigtige Statshusholdning.

Sayce, Archibald Henry [sæhs], engelsk Orientalist, f. i Shirehampton nær Bristol 25 Sept. 1846, studerede Theologi i Oxford, hvor han blev Fellow i Queen's College 1869, ordineret til Præst 1871 og udnævnt til Professor i comparativ Philologi 1876. Som Medlem af Commissionen til Revision af det gl. Testament siden 1874 har han offentliggjort en Række Tidsskriftartikler over navnlig de Dele af gammeltestamentlig Archæologi, der belyses af Kildeskrifterne; desuden har han udgivet mange Skrifter i orientalsk Philologi og navnlig givet sig af med Tolkning af nyopdagede Indskrifter fra de fleste Lande i Vestasien. Blandt hans Skrifter mærkes: »The Principles of comparative Philology« (1873, 3dje Udg. 1885), »Lectures on the Assyrian Syllabary and Grammar« (1877), »Babylonian Litterature« (1877), »Accadian Phonology« (1877), »Introduction to the Science of Language« (1880, 2 Dele), »The Monuments of the Hittites« (1881), »The Vannic Inscriptions deciphered and translated« (1882), »Fresh Light from the Ancient Monuments« (2den Udg. 1884; paa Dansk under Titel „Talende Stene", 1888), »The Origin and Growth of Religion« (1887). Han har udgivet George Smiths »History of Babilonia« (1877) og »Sennacherib« (1878).

Sbirrer var tidligere i Italien og især i Kirkestaten Navn for det væbnede, militært organiserede Politi.

Sc., Forkortn. af lat. scilicet, nemlig.

Scăbies, lat., Fnat.

Scabrøs, ujævn; mislig.

Scăla, lat., Stige, bruges om Inddelingen paa Thermometre, Flydevægte o. lign. og om Maalestokken paa Kort og Tegninger. I det moderne Tonesystem er S., Tonestige, en trinvis (diatonisk) ordnet Følge inden for en Octavs Omfang af et Tonekjøns Intervaller. Durscalaen har stor Ters og Sext, Mollscalaen lille Ters og Sext, men for øvrigt ere S. ens, f. Ex.

Dur: c d e f | g a h c'
Moll: c d es f | g as h c'

Ovennævnte Mollscala kaldes den harmoniske eller instrumentale, men vi have desuden en anden, den melodiske eller vocale, der i det øverste Tetrachord er forskjellig fra den harmoniske og desuden forskjellig i Opstigning og Nedstigning. Den melodiske Form har nemlig i Opstigning stor Sext og Septime og i Nedstigning lille Septime og Sext, f. Ex.

opad: c d es f ¦ g a h c'
nedad: c' b as g | f es d c.

Vore Tonestiger ere tagne fra Middelalderens Kirketoner, disse atter fra Grækernes Octav-

arter, der alle havde 7 Intervaller, hvortil Octaven sluttede sig. Men Intervallernes Antal og Følge er ikke ens hos alle Folkeslag. Den chinesiske eller keltiske S. bestaar saaledes af kun 5 Intervaller, der staa i samme Forhold til hverandre som de 5 Overtaster paa Pianoet: des, es, ges, as, b (des'). Ethvert af de 5 Trin kan være Tonica, og S. mangler da efter Omstændighederne Ters og Septime, Secund og Sext, Kvart og Septime osv. Mange gammelskotske Melodier ere byggede paa denne S., og Chopin har anvendt den i sin Piano-Etude (Fis-Dur) paa Overtaster. Chromatisk S., s. Chromatik. Scalaegne kaldes samtlige Toner i en diatonisk Tonestige og alle Accorder, som kun indeholde saadanne Toner. Scalafremmede kaldes derimod de Toner, som ligge uden for Tonestigen, og de Accorder, som indeholde ēn eller flere af saadanne Toner.

Scāla, della (lat. Scaligeri), italiensk Herskerslægt i Verona 1260—1387. Mastino della S. blev 1260 Podesta i Verona, herskede desuden over 9 Byer, deriblandt Padua og Lucca, og havde større Indtægter end Kongen af Frankrig. Han blev myrdet 1279. Familien støttede Ghibellinerne, men blev indviklet i en uheldig Krig med Venezia 1338. Den sidste Regent, Antonio d. S., styrtedes 1387 af Gian Galeazzo Visconti, og Slægten ophørte nu at være Fyrsteslægt. Dens sidste Mand døde 1598 i bayersk Tjeneste. Verona indeslutter mange Minder om denne Slægt, og særlig ere Slægtens Gravmæler interessante Vidnesbyrd om Kunstens Gjenoplivelse i Italien.

Scalabrini, Paolo, kom med sin Hustru, der var Sangerinde, til Kjøbenhavn 1747 med Mingotti som Capelmester ved dennes italienske Operaselskab, blev Aaret efter kgl. Capelmester, pensioneredes og afløstes 1754 af Sarti, gjorde atter Tjeneste under dennes Fraværelse 1765—69 og var endnu 1775—81 Capelmester, efter at Sarti for stedse havde forladt Danmark. S. var en talentfuld Componist, der skrev Operaer, Balletter, Cantater og Musik til Wessels „Kjærlighed uden Strømper". Om hans Fødsel og Død savnes Oplysninger.

Scala nuova, tyrk. Kusch-Adasi, Stad paa Lilleasiens Vestkyst ved en Bugt af det ægæiske Hav, 10 M. s. for Smyrna. 10,000 J. Vinavl. Handel.

Scāliger, Jul. Cæsar, Philolog og Kritiker, f. 1484 i Riva ved Gardasøen, d. som Læge i Frankrig 1558. Foruden flere philosophiske Skrifter og nogle for Physiken og Naturvidenskaben ikke værdiløse Commentarer til Hippokrates's, Aristoteles's og Theophrasts Værker skrev han »De causis lingvæ Latinæ« og »Poetice sive de arte poetica«. — Hans Søn, Jos. Justus S., f. 1540, gik over til Protestantismen og døde som Professor i Leiden 1609. Han er en af de største Philologer og udmærkede sig ved stor Divinationsevne i sine talrige Bearbejdelser af græske og lat. Forf. og som Chronolog ved Skrifterne »De emendatione temporum« og »Thesaurus temporum«.

Scalptūr, den Kunst, ved Brugen af Gravstikken at frembringe ophøjede eller fordybede Arbejder i Sten eller Stempler (Caméer og Gemmer).

Scammōnium, Diagrydium, en Mælkesaft, der faas af Convolvulus Scammonia, som vokser i Syrien og Lilleasien. I Handelen forekommer som oftest den aleppiske S., uformede Stykker af en graalig Farve, bestøvede, i Bruddet vorglinsende og sortegrønne, af en skarp Smag. Den bruges undertiden som afførende Lægemiddel.

Scandināvia eller Scadanavia, Romernes Gjengivelse af det ældre germanske Navn paa Skáney (Skaane) eller rettere den svensk-norske Halvø, hvoraf de kun kjendte den sydligste Del. Jvfr. Skandinaver.

Scanzōni, Fried. Wilh., bekjendt Fødselshjælper og Kvindelæge, f. 1821 i Prag, var først Læge ved Sygehuset der, derefter 1850—87 Professor i Fødselsvidenskaben i Würzburg, i hvilken Stilling han erhvervede sig stor Anseelse som Lærer og Læge. Skrifter: „Lehrbuch der Geburtshilfe" (1849; 4de Opl. 1866), „Lehrbuch der Krankheiten der weibl. Sexualorgane" (5te Opl. 1876) o. fl.

Scapīno, ital. Theatermaske, beslægtet med og rimeligvis opstaaet af Slaverne hos Plautus og Terents. Han er Pantalones intrigante og snedige Tjener og Sønnens Medhjælper i alskens Bedragerier mod den gamle. Denne den første af alle Zanni var oprindelig iført hvid Jakke, hvide Benklæder og hvid Kappe, alt kantet med grønne Borter, samt Maske med stærkt Rundskjæg. Under Navnet Scapin gik han over i det franske Lystspil.

Scapulier, s. Carmeliterordenen und. Carmel.

Scarabǣus, lat. (ægypt. cheper), Skarnbassen, spillede en Rolle i den ægyptiske Gudsdyrkelse (Ateuchus sacer, s. Pillebille) som Symbol paa Solen og Verdensskabelsen. Afbildninger deraf i Sten og brændt Ler, paa Undersiden forsynede med hieroglyphiske Indskrifter, bares som Amulet og senere som Prydelser; lignende Afbildninger, udskaarne i Ædelstene (hyppigst Carneol), forekomme senere i Asien, Grækenland og Italien og spille en ikke ringe Rolle i kunsthistorisk Henseende.

Scaramuccia [müttscha], ital. Theatermaske, afløste il capitano (s. d. A.), Italienernes Jakob von Tyboe, der mod Slutningen af det 17de Aarh. gik af Brug. S., der er en Typus paa den neapolitanske Aventurier, er fuldstændig sortklædt.

Scarborough [skarb'ru], Stad i York-Shire, North-Riding, i England ved Nordsøen, 8 M. n. ø. for York. 30,000 J. Havn. Betydelig Handel, Skibsfart og Fiskeri. Sundhedsbrønd og Søbade.

Scāria, Emil, berømt Operasanger (Bas), f. 18 Sept. 1840 i Graz, d. 22 Juli 1886 i Blasewitz ved Dresden, søgte som juridisk Studerende Undervisning i Sang, blandt andre hos Lewy i Wien, debuterede 1860 i Pest som Saint-Bris i „Huguenotterne", studerede 1862 hos Garcia i London, hvorefter han var engageret i Dessau, Leipzig, Dresden og fra 1872 ved Hofoperaen i Wien. Han var en af sin Tids mest fremragende Bassangere og udmærkede sig særlig som Wagner-Sanger (Wotan, Hans Sachs, Hollænderen osv.).

Scarificatiōn, Tilvejebringelse af flere, mere eller mindre dybe Ridser eller Indsnit i Huden

eller de overfladiske Slimhinder, for derved at fremkalde en local Blodudtømmelse fra disse, anvendes især ved Betændelser med stærk Spænding og Svulst og udføres enten med en Kniv eller et eget Instrument, Scarificātor. — Det under Navnet Scarificator, Skæreplov, bekjendte Agerbrugsredskab har knivdannede Jærn og gjennemfurer blot Jorden, medens de andre under Cultivator (s. d. A.) nævnte Redskaber have brede Fødder, saakaldte Gaasefødder.

Scarlātti, Alessandro, f. 1659 i Trapani, d. 1725 i Napoli, var sit Aarh.s første Componist og tillige en af de frugtbareste Componister, som have existeret. I hans Kirkemusik raader den strænge, contrapunktiske Stil, og i hans dramatiske Arbejder er der en Fylde af melodisk Skjønhed, en Sikkerhed i det musikalske Udtryk og en Formevne, som var ukjendt før hans Tid. Han er den egentlige Grundlægger af den italienske Opera og har skrevet langt over 100 Operaer, en uendelig Mængde Cantater, Messer, Oratorier og Stykker for Claver og Orgel. Efterretningerne om hans Liv ere temmelig mangelfulde. Han var en Tid lang Capelmester i Rom hos Dronning Christine af Sverige, 1694 ved Operaen i Napoli og fra 1704—9 Capelmester ved Kirken Maria Maggiore i Rom. Resten af sit Liv tilbragte han i Napoli som Capelmester og Directeur for derværende Conservatorier. — Hans Søn, Domenico S., f. 1683 el. 1685 i Napoli, d. 1757, skrev ogsaa Operaer og Kirkemusik og var 1715—19 Capelmester ved Peterskirken i Rom. Men det er dog navnlig som Claverspiller og Clavercomponist, at han er bleven berømt. Han opholdt sig i længere Tid i London, dernæst ved Hoffet i Lissabon og var fra 1729—54 Solospiller og Lærer ved det spanske Hof. Om han døde i Madrid eller i Napoli er ikke oplyst. Endnu have de første Clavervirtuoser stadig Claverstykker af S. paa deres Programmer.

Scarpa, Antonio, den berømteste af de nyere italienske Anatomer, f. 13 Juni 1747 i Motta, uddannede sig under Morgagni, blev Professor i Anatomi og Chirurgi, først i Modena, derpaa i Pavia; d. 31 Oct. 1832. Ogsaa af Chirurgien, som han søgte at knytte nærmere til Anatomien, havde han Fortjeneste.

Scarron, Paul [rōng], fransk komisk Digter, f. 1610 i Grenoble, ødelagde i et lystigt Ungdomsliv alt, hvad han ejede, men blev fort efter verdslig Domherre i Le Mans og fortsatte sin Levevis, indtil han paa Grund af en heftig Forkølelse ved Carnevalet 1638 paadrog sig en vedvarende Lamhed, der imidlertid ikke berøvede ham hans gode Humeur. I Paris levede han af en Pension fra Dronning Anna, men mistede den, da han i »Mazarinade« optraadte som satirisk Frondeur (1651). Størst Talent har S. for Parodien; 1649 udgav han en Travesti af Æneiden og 1662 sit Hovedværk, »Roman comique«, en fortræffelig Persiflage over Tidens hyrdeagtig-metaphysiske Kjærlighedsromaner. 1652 ægtede han Mademoisl. d'Aubigné, senere Mad. de Maintenon, og døde i Paris 14 Oct. 1660.

Scaurus, Marc. Æmil., f. 163 f. Chr. i Rom, hørte til en fornem patricisk Familie. Ved sine Talenter hævede han sig til de højeste Værdigheder og erhvervede store Rigdomme, men blev landsforvist paa Grund af Udpresninger. Hans Bolig paa Palatinerbjærget var berømt ved sin store Rigdom paa Kunstskatte, hvorfor Mazois har givet sine Undersøgelser om det romerske Hus Titlen »Palais de S.«

Scavenius bet. Skagbo. Laurids Mortensen S., f. 1589, en Fiskersøn fra Skagen, blev 1620 Lector theologiæ og Sognepræst i Roskilde, 1627 Sognepræst ved Nikolaj Kirke i Kjøbenhavn, 1639 Professor i Theologi, 1653 Biskop i Sjælland, d. 1655. Han var bleven Dr. theol. 1640. Som Universitetets Rector mødte han paa Stændermødet 1648 og protesterede alvorlig mod Rigsraadets Forsøg paa at tilrive sig Kongevalget. I Literaturen har han ikke vundet noget Navn. — Hans Søn, Peder S., fødtes 1623 i Roskilde. Den urolige Rejselyst, der charakteriserede den Tids Mennesker, og som desuden vel var gaaet i Arv fra Faderen, greb ogsaa ham, og først efter 14 Aars Omflakken i Europas forskjellige Egne kom han til Ro 1657, da han fik Ansættelse ved Universitetet som Professor i Retsvidenskab efter først at have været designeret til Professor i Mathematik. 1657 blev han Dr. jur., 1660 Generalprocureur og fik kort efter tillige Sæde i Højesteret. Han var Medlem af den store Lovcommission og blev i det hele taget anvendt meget af Regeringen. Sin store og kostbare Bogsamling paa c. 6,000 Bind solgte han til Frederik III, og den blev saaledes en af Grundstammerne i det store kongel. Bibliothek. Herved og paa anden Maade blev han efterhaanden en velstaaende Mand. Stillingen ved Universitetet beholdt han, men i de sidste Aar lod han en anden udføre de fleste af sine Embedspligter. 1684 blev han Etatsraad. D. 10 Juni 1685 paa sit Herresæde Aastrup i Sjælland.

Scavenius, Jakob Brønnum, f. 2 Apr. 1751 i Skagen, hvor hans Fader, Peder Brønnum, var Kjøbmand, blev 1770 ved sin Dimission som Student betegnet som S. (s. ovenf.) og optog siden Navnet. Han var i nogle Aar Volontær i Rentekammeret og blev 1775 Medlem af det danske Literaturselskab, men gik n. A. til Indien og tjente her (indtil 1792) en stor Formue som Handelsfactor. Efter sin Hjemkomst kjøbte han Godserne Gjorslev og Klintholm. Af Iver for den danske Literatur kjøbte han to værdifulde Bogsamlinger, men mistede dem begge ved Ildebrandene 1795 og 1807. Han udsatte 1815 en Prisopgave om det danske Sprogs Skæbne i Slesvig og henledede derved Opmærksomheden paa denne Sag (den besvaredes af N. Outzen og E. C. Werlauff). S. blev 1814 Etatsraad og døde 20 Juni 1820. — Hans Søn, Peder Brønnum S., f. 6 Jan. 1795 i Kjøbenhavn, blev 1816 juridisk Candidat og overtog 1825 Gjorslev og Klintholm (den yngre Broder, Jakob B. S., f. 1811, d. 1850, fik Basnæs). Han blev 1843 tillige med Broderen optagen i den danske Adel. 1834—48 var han Stænderdeputeret og blev 1848—49 kongevalgt Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling; han indtog her en meget conservativ Holdning, vilde kun have den nye Statsordning optagen som et Tillæg til Konge-

loven (Kongen skulde forpligte sig og sine Efterfølgere paa Tronen til ikke at udstede nye Love eller paalægge Skatter uden Rigsdagens Samtykke) og protesterede til sidst imod Grundloven. 1854—59 var han kongevalgt Medlem af Rigsraadet og hørte her til det conservative Helstatsparti, ligesom han 1856 var en af Godsejernes Ledere ved Modstanden mod den tvungne Fæsteafløsning, medens han 1851 var Medindbyder til Oprettelse af en Creditforening for Selvejendoms Udbredelse. Han delte sin Faders literære Interesser, samlede en stor og kostbar Bog- og Kortsamling og dyrkede personlig Astronomi. D. 4 Dec. 1868. — Sønnen, **Jakob Frederik S.**, f. 12 Sept. 1838 i Kjøbenhavn, tog 1863 statsvidenskabelig Examen og rejste derefter udenlands, men vendte hjem ved Krigens Udbrud for at gjøre frivillig Tjeneste som Officersaspirant og viste stor Kjækhed i Kampen paa Als 29 Juni 1864. I Maj 1865 valgtes S. til Folketinget og er siden stadig gjenvalgt. Han hørte oprindelig til de Godsejere, der gik sammen med Venstre imod det nationalliberale Parti, var en af Ophavsmændene til Octoberforeningen og udtalte sig skarpt imod den skandinaviske Bestræbelse. Ved J. A. Hansens Støtte kom han ind i Finansudvalget og viste særlig Interesse for Forsvarsvæsenets Fremme; men efter det forenede Venstres Dannelse 1870 sluttede han sig afgjort til Højre og blev nu dets Ordfører i Bevillingsspørgsmaalene. 1875 tog S. væsentlig Del i Fjærnelsen af Ministeriet Fonnesbech og var derefter en af Højres Ledere, indtil han selv 24 Aug. 1880 blev Kirke- og Undervisningsminister. I denne Stilling har han ad administrativ Vej indført betydelige Reformer paa forskjellige Omraader. Undervisningsvæsenet har han omfattet med særlig Interesse, og ham skyldes flere vigtige Anordninger, saaledes 1881 om Sammensmeltningen af de tidligere to Forberedelseseksaminer, 1883 om Indførelsen af en Skoleembedsexamen og 1888 om Oprettelsen af en Tandlægeskole. End videre kan nævnes Omordningen af Kunstakademiet og Oprettelsen af et kirkeligt Raad 1883.

Sceaux [so], Stad i det franske Dep. Seine, 1 M. s. for Paris med 3,000 J. og store Kvægmarkeder. Gammelt Slot med Park.

Scene [sē] (af gr. σκηνή, egtl. Telt, lat. scena), den Del af Theatret, der med Decorationerne danner Rammen om det dramatiske Billede, som fremstilles for Tilskuerne. S.s Gulv hæver sig op imod Baggrunden, hvorefter Decorationsmaleriet er indrettet, og er forsynet med Lemme, hvorigjennem Forsænkninger ved Hjælp af Maskineriet foregaa. Den Del af S., som ligger nærmest Publikum, kaldes Prosceniet. S. betegner ogsaa den Afdeling af et dramatisk Værk, som opstaar ved ēn eller flere nye Personers Optræden, og i overført Betydning et Optrin, mest af uhyggelig, lidet tiltalende Natur (Mordscener, Voldsscener osv.). **Sceneinstructeur**, den Embedsmand ved et Theater, der forestaar alt, hvad der henhører til Udførelsen af de forskjellige Arter af reciterende Skuespil. S. leder saaledes Indstuderingen af ethvert Stykke, lige fra Læseprøven til Generalprøven, og arrangerer Stykkets sceniske Udstyr. **Scenerí**, Skuepladsens Indretning, Forandringer osv. **Scenisk**, hvad der hører til og vedkommer Skuepladsen og Spillet paa et Theater, som en s. Forestilling, s. Kunst (Skuespilkunst). **Sceniske Lege** (Ludi scenici) kaldtes oprindel. hos Romerne de simple Lege, der fremstilledes paa en ophøjet Scene (Scena), efter Sagnet fra det Aar af, da Pesten havde raset i Rom (364 f. Chr.); de bestod i en af Fløjtespil ledsaget Dans. Senere kom Sang og mimiske Fremstillinger til, indtil endelig alle theatralske Forestillinger, til Forskjel fra Kamplege o. desl., bleve indbefattede under dette Navn.

Scēpter (lat. sceptrum, gr. σκῆπτρον, d. e. Støtte eller Stav), Kongespir, Herskerstav, Tegnet paa den højeste Magt og Værdighed, brugtes allerede i den fjærneste Oldtid. Fig. bet. det Magt, Herredømme.

Schacht, s. **Grube**. **Schachtovn** kaldes saadanne, især til visse Metallers Udsmeltning og til Jærns Omsmeltning bestemte Ovne, der ere opretstaaende med nogenlunde ens Vidde overalt og indrettede til, under en fortsat Brug, at forsynes med Brændsel og Raamateriale for oven, medens efterhaanden det smeltede eller dog udgløde de Produkt trækkes ud for neden. Trækket besørges gjærne ved Kunst, idet Vinden drives ind igjennem saakaldte Formhuller for neden (paa Siden). **Schachtsænkningsmethode**, s. **Pneumatisk Fundering**.

Schack, Adolf Friedr., Greve af, tysk Digter og Literaturhistoriker, f. 2 Aug. 1815 ved Schwerin, studerede i Bonn, Heidelberg og Berlin Jura og forskjellige Literaturer, gjorde, efter i kort Tid at have arbejdet under Kammerretten i Berlin, 1838 en Rejse til Sydeuropa og Orienten og opholdt sig to Aar i Spanien, blev efter sin Hjemkomst Kammerherre hos Storhertugen af Mecklenb.-Schwerin, med hvem han rejste til Italien og Constantinopel, ansattes dernæst (1843) ved Gesandtskabet ved Forbundsdagen i Frankfurt og senere som mecklenburgsk Chargé d'affaires i Berlin; men Studier og Rejser optog stadig en stor Del af hans Tid. Da han 1852 havde arvet sine Fædrenegodser, tog han sin Afsked af Statstjenesten, opholdt sig længere Tid i Spanien og tog 1855 paa Kong Maximilians Opfordring Bolig i München, hvor han siden, gjentagne Rejser til Sydeuropa og Orienten fraregnet, har levet som rig Privatmand og Kunstmæcen; hans Malerisamling hører til Münchens vigtigste Seværdigheder. 1876 ophøjedes han i den arvelige Grevestand. Hans „Geschichte der dramat. Litterat. u. Kunst in Spanien“ (1845—46, 2den Udg. 1854) med tilhørende „Nachträge“ (1855), de fortræffelige Oversættelser i „Spanisches Theater“ (1845) og af Firdusis persiske Heltesagn (2den Udg. 1865), en Samling indiske Sagn („Stimmen vom Ganges“, 2den Udg. 1877), „Romancero der Spanier u. Portugiesen“ (1860), „Poesie u. Kunst der Araber in Spanien u. Sizilien“ (2den Udg. 1877) vidne om store Studier og betydelig digterisk Evne; navnlig det førstnævnte Arbejde har været af epochegjørende Betydning, ogsaa for Spanien selv. Som original Digter traadte S. først 1867 frem for Offentligheden, men erobrede sig da ogsaa strax

ved sine „Gedichte" (6te Opl. 1889) en fremragende Plads, som han siden har hævdet med „Episoden" (3dje Opl. 1875), „Nächte des Orients" (3det Opl. 1878), „Weihgesänge" (2det Opl. 1879), „Die Plejaden" (2det Opl. 1882), „Lotosblätter" (1883) o. fl. Samlinger. Hans Digtning viser gjennemgaaende den kosmopolitisk dannede, vidtberejste Verdensmand, og de musikalske Vers have et fuldendt Præg af Elegance. Dog tæmmer han derfor ingenlunde hverken Tankedybde eller intensiv Følelse; de nævnte Samlinger ere rige paa vide historiske og philosophiske Perspectiver, storladne Naturbilleder og virkningsfulde Ballader. Af ringere Værd ere hans humoristiske Romaner paa Vers: „Durch alle Wetter" (3dje Opl. 1875) og „Ebenbürtig" (1876). Hans historiske Dramaer („Heliodor", „Die Pisaner" o. fl., alle i bunden Stil) frembyde især lyriske Skjønheder; af særlig Interesse ere de to politiske Komedier i aristophanisk Stil „Der Kaiserbote" (skrevet 1850) og „Lucan" (1871). Hans „Gesammelte Werke" i 6 Bd. udkom 1884—85, en Selvbiographi 1888.

Schack, Gertrud Guillaume-, født Grevinde af Schack-Wittenau, f. 9 Nov. 1845 paa Godset Uschütz i Schlesien, har gjort sig bekjendt som ivrig Forkæmper for Sædelighedssagen og Kvindeemancipationen, samt som Talsmand for Forbedring af Arbejderskernes Vilkaar. Hun blev 1876 gift med Schweizeren Guillaume, fra hvem hun n. A. lod sig skille. Fra 1879 har hun holdt Foredrag i forskjellige tyske Byer under megen Modstand fra Autoriteternes Side og har stiftet Sædelighedsforeninger og Opdragelsesanstalter for unge løsladte kvindelige Straffefanger. Fra 1885 har hun været knyttet til det socialistiske Parti, hvad der det følgende Aar medførte hendes Udvisning af det tyske Rige; hun begav sig til Schweiz, hvor hun siden har opholdt sig.

Schack, Hans, dansk Feltherre, f. 28 Oct. 1609 paa Godset Undevad i Angel, der tilhørte hans mødrene Slægt, medens han paa fædrene Side var af en tysk adelig Familie. Som ganske ung gjorde han Krigstjeneste under Christian IV, men gik derpaa i fremmed Tjeneste, indtil han 1657 kaldtes tilbage. Det n. A. optoges han i den danske Adel, og han forfremmedes hurtig til Generallieutenant og Feltmarschal, ligesom han ogsaa snart fik Sæde i Rigsraadet. Han udmærkede sig i den svenske Krig baade som Commandant i Kjøbenhavn ved sit tapre Forsvar af Hovedstaden og som en af Sejerherrerne ved Nyborg 14 Nov. 1659. Ikke mindre end ved Kjækhed gjorde S. sig yndet ved Hengivenhed for Kongen, som han viste ved Souverainetetens Indførelse imod sine Standsfællers Interesse. Til Belønning udnævntes han til Rigets Feltherre og blev Præsident i Krigscollegiet. I Slesvig kjøbte han Godserne Møgeltønder og Gram, i Sjælland erhvervede han sig Gisselfeld. 1671 var han en af de første danske Grever, der udnævntes (jvfr. Schackenborg). D. 27 Febr. 1676.

Schack, Hans Egede, f. 2 Febr. 1820, d. 20 Juli 1859, tog fra 1848 ivrig Del i vort politiske Liv og hævdede især den almindelige Valgret og Slesvigs Deling efter Sproggrænsen. 1848—53 var han Medlem af Rigsdagen, gik en Tid lang sammen med Bondevennerne, men bekæmpede dem senere skarpt i flere Flyveskrifter; 1854 blev han Landstingssecretær. 1858 udgav han under Mærket E. S. „Phantasterne" (2den Udg. 1878), et af de originaleste Arbejder, den nyere danske Novellistik har frembragt, originalt baade ved Emnet, ved den psychologiske og pathologiske Indtrængen deri og ved et friskt Lune, hvis rige Spil danner en Modvægt mod de uhyggeligere Sider af det Phantasteri, der i sine forskjellige Former er Gjenstand for Forf.s Behandling.

Schack-Rathlou, Joachim Otto, dansk Statsmand, f. 1728, var 1760—62 Affending i Stockholm, blev derefter anden og 1768 første Deputeret for Finanserne, samt endelig 1770 Medlem af Gehejmeconseilet, men fjærnedes 9 Oct. s. A. ved Struensees Indflydelse og fik end ikke Pension, skjønt han var uden Formue. 1771 arvede han efter sin Moder Rathlousdal og tog nu Navnet S.-R. (tidligere hed han Schack). Han medvirkede 1772 til Struensees Fald og blev derefter Statsminister paa ny; han havde ogsaa Del i Dronningens Fjærnelse og udtalte som ivrig Jorddrot en streng Fordømmelse over Oeders Færd som skadelig for Landet. Alligevel medvirkede han 1784 til Guldbergs Fald og forblev i Regeringen, dog uden stor Indflydelse, indtil sin Død 1800.

Schackenborg, et Grevskab i den Del af det gamle Ribe Amt, som laa i Sønderjylland og sammen med dette Hertugdømme afstodes af Danmark 1864. Det oprettedes til Grevskab 23 Juni 1676 for Grev Otto Diderik Schack, en Søn af Grev Hans Schack, i hvis Familie det siden er gaaet i Arv fra Fader til Søn; det har c. 220 Td. Hartkorn og Fideicommiscapitaler paa c. 367,000 Kr. Hovedgaarden S. har sin Oprindelse fra den gamle Borg Møgeltønderhus, som allerede nævnes 1258 og da tilhørte Ribe Bispestol. 1265 blev Slottet nedbrudt under en Fejde mellem Hertugen af Slesvig og Biskoppen af Ribe, men det opførtes hurtig igjen. Efter at være kommet under Kronen ved Reformationen blev Godset 1661 kjøbt af Hans Schack, som 1664 opførte Hovedbygningen. Den ligger tæt ved Møgeltønder By.

Schadow, Johannes Gottfried, tysk Billedhugger, f. 20 Maj 1764 i Berlin, d. 17 Jan. 1850 som Directeur for Kunstakademiet smstds., uddannede sig dels i Berlin, dels i Rom. Blandt hans større Værker maa fremhæves Frederik II.s Marmorstatue i Stettin (1794), General Ziethen og Hertugen af Dessau i Berlin, Firspandet over „Brandenburger Thor", udført i kolossal Størrelse efter S.s Model, Mindesmærket over General Tauenzien i Breslau, over Blücher i Rostock (1819), over Luther i Wittenberg (1821). Han har tillige ved Skrifter virket for Kunstens Theori. — Hans ældste Søn, **Rudolf S.**, ligeledes Billedhugger, f. 1786, var Elev af sin Fader og i Rom uddannet hos Thorvaldsen og Canova. Han havde allerede ved flere Arbejder vist sig de store Forventninger værdig, man nærede til ham, da Døden bortrev ham 1822. — Dennes Broder,

Friedrich Wilhelm v. S., f. 6 Sept. 1789 i Berlin, d. 19 Marts 1862 i Düsseldorf, var Historie- og Portrætmaler. Efter i sine yngre Aar i Rom at have sluttet sig sammen med Cornelius, Overbeck o. fl., gik han over til Katholicismen (jvfr. Nazaræere). Han blev 1819 kaldet til Berlin og derfra 1826 til Düsseldorf i Cornelius's Sted. Her dannede han en ny Malerskole, som skulde forene Alvor i Opfattelsen med et omhyggeligt Studium af Naturen. Den ældste Kreds af Elever, Hübner, Hildebrandt, Sohn og Lessing, hørte til Tysklands mest ansete Kunstnere, medens S. selv saa vel i religiøse Billeder som i Portrætet, hvor han maaske var heldigst, har leveret for sin Tid værdifulde Værker. 1843 blev han ophøjet i Adelstanden under Navnet S. v. Godenhaus.

Schaefer, Joh. Wilh., f. ved Bremen 1809, d. 1880 som Gymnasialprofessor i denne Stad, er Forfatter til en Række dygtige literærhistoriske Arbejder, som „Grundriß der Geschichte der deutschen Litteratur" (1836, senere talrige Oplag), „Handbuch d. Gesch. d. deutsch. Litterat." (2det Opl. 1855), „Gesch. d. Litterat. d. 18ten Jahrh." (2det Opl. 1859), „Litterarische Bilder" (2det Opl. 1878), „Goethes Leben" (3dje Opl. 1877) o. fl. — Hans Broder, Arnold S., f. 1819, blev 1850 Professor ved Landsskolen i Grimma, 1858 ved Universitetet i Greifswald og 1865 i Bonn; d. 1883. Hans mest bekjendte Værker ere „Demosthenes und seine Zeit" (3 Bd., 1856—58) og „Die Geschichte des siebenjähriges Krieges" (2 Bd., 1867—74).

Schäfarik (czech. Šafařík), Paul Jos., f. 13 Maj 1795 i det nordlige Ungarn, var Søn af en slovakisk Præst og lagde sig tidlig efter Studiet af de slaviske Sprog og Literaturer. Fra 1842 var han ansat ved Universitetsbibliotheket i Prag. Hans vigtigste Skrifter ere „Gesch. der slaw. Sprache und Litteratur" (1826, nyt Optryk 1869), hvori han hævder alle slaviske Stammers oprindelige Enhed; slavisk Oldhistorie (»Slovanské starožitnosti«, 1837, paa ny 1862; tysk Overs. ved Mosig v. Aehrenfeld: „Slavische Alterthümer", 1842—44, 2 Bd.), der fremstiller de slaviske Folks Tilstand indtil deres Omvendelse til Christendommen; slavisk Ethnographi (1842), hvori de enkelte Sprogs Udbredelse og indbyrdes Stilling paavises. Desuden har han udgivet gamle czechiske og glagolitiske Sprogmindesmærker, en gammel-czechisk Sproglære, en Samling slovakiske Folkesange o. m. 1860 blev han sindssyg og døde 27 Juni n. A. 1865 udkom en sydslavisk Literaturhistorie (3 Bd.).

Schafberg, Top i Salzburgeralperne, n. for St. Wolfgang Søen, 5,670 F. høj, med herlig Udsigt, hvorfor den gaar under Navnet „Østerrigs Rigi".

Schafeiter, en af de 4 som orthodoxe betragtede muhammedanske Sekter; s. Islam.

Schaffhausen, 1) Canton i det nordlige Schweiz, næsten ganske omgivet af Storhertugd. Baden; 5,4 □ M. med 38,000 I. (1880), for største Delen Protestanter. Det er et af Bakker og lave Bjerge opfyldt Landskab, gjennemstrømmet af Rhinen, som ved Laufen danner det bekjendte storartede Fald. Landbrug, Frugt- og Vinavl er Befolkningens Hovederhverv, ligesom der ogsaa er en livlig industriel Virksomhed. Efter Forfatningen af 1876 er det store Raad valgt paa 4 Aar (1 Medl. for hver 500 I.) og vælger et Regeringsraad af 8 Medl. Folket kan paa Forlangende af 1000 Stemmeberettigede tage Initiativet til Love. 2) Hovedstad i Canton S. ved Rhinen, 5 M. n. til ø. for Zürich. 12,000 I. Mærkelig Domkirke og to andre Kirker. Bro over Rhinen. Fabrikation af Bomuldsstoffer og Staalvarer. Mindesmærke for Historieskriveren Johannes v. Müller.

Schafhäutl, Karl Franz Emil v., tysk Chemiker og Geolog, f. 1803. I sin Ungdom var han især sysselsat med chemiske og akustiske Undersøgelser, opholdt sig i Aarene 1833—41 i England for at studere Staalfabrikationen og fik indført en ny Pudlingsproces baade i dette Land og i Tyskland. Hans Afhandl. „Über die Ursachen der Dampfkesselexplosionen" (1841) skaffede ham Telford-Medaillen. Han udnævntes 1845 til Professor i Geologi i München og har udgivet forskjellige geologiske Afhandlinger, især om de bayerske Alper.

Schah, pers., Fyrste.

Schahjihanpür [schahdschi], Hovedstad i Landskabet Rohilkand i Nordvestprovinsernes Gouvernement i det engelske Forindien, 36 M. ø. s. ø. for Delhi ved en Bislod til Ganges, med 80,000 I. og betydelig Handel.

Schak (af Schah, Fyrste), et Brætspil, spilles i sin almindeligste Form som et Parti mellem to Modstandere paa et i 64 kvadratiske Tavl inddelt Bræt med 16 Brikker af til Dels forskjelligartet Gang og Betydning paa hver Side. Spillet gaar ud paa at sætte Modstanderens vigtigste Brik, Kongen, mat (arab., død), d. e. bringe denne Brik i en saadan Stilling, at den ikke kan undgaa at blive tagen. Lykkes dette ikke for nogen af de spillende, er Partiet remis, nafgjort. — Hvornaar Schakspillet er opfundet, vides ikke. Det var allerede i Oldtiden kjendt i Indien, hvor det i Sanskritsproget kaldes Chatur-anga, der maaske kan hentyde baade til de 4 Dele, hvoraf en indisk Hær bestod: Elefanter (Taarn), Rytteri (Springer), Stridsvogne eller Baade (Løber) med foranværende Fodfolk (Bonde), og til den da stedfindende 4-leddede Opstilling af Schakbrikkerne. I Begyndelsen af det 6te Aarh. e. Chr. kjendes det ved Perserhoffet i Iran og er da undergaaet eller undergaar til Dels en betydelig Forvandling, idet Brikkernes Opstilling bliver 2-leddet, Taarn og Løber skifte Rolle og Plads, og der ved Schahens (Kongens) Side stilles en Vezir (Dronning). Fra Persien forplantedes det til de arabiske Kalifater; Maurer og Saracener bragte det dernæst til Spanien og Italien, medens hjemfarende Normanner ved de første Korstogs Tid gjorde det bekjendt i det skandinaviske Norden. Schakspillet satte tidlig sit Mærke i Literaturen. Allerede fra Midten af det 13de Aarh. haves en pragtfuld Samling af gamle, navnlig persiske og arabiske Schakmanuskripter, som Castiliens lærde Konge, Alfons X, foranstaltede udgiven, og trykte Schakbøger saa Lyset kort efter Bogtrykkerkunstens Opstaaelse. Dog først fra Midten af det 16de Aarh., da Schakspillet undergik sin

sidste væsentlige Omforming, der fornemmelig bestod i, at Dronningen og Løberen fik en større Virkeevne, samt i Indførelse af Rokade, og da Spillets Theori blev gjort til Gjenstand for videnskabelig Behandling, blev Schakliteraturen blomstrende. Som nogle af dens fornemste Bærere fra hin Tid og til nu nævnes Spanieren Ruy Lopez (1561), Italienerne Polerio (1584) og Greco (1619), Franskmanden Philidor (s. d. A.), Englænderen Lewis (f. 1787, d. 1870) og Tyskeren v. d. Lasa (f. 1818). Denne sidste — Gesandt i Danmark 1865—78 — indtager tillige i bibliographisk Henseende den første Plads sammen med Hollænderen v. d. Linde (f. 1830), medens paa det praktiske Spils Omraade blandt mangfoldige udmærkede Schakspillere næppe nogen har lagt en saadan Genialitet og Combinationsevne for Dagen som Amerikaneren Paul Morphy (f. 1837, d. 1876).

Schakal (Canis aureus), en vild Hundeart, i Størrelse mellem Ulven og Ræven, er udbredt over Afrika, Mellem- og Sydasien (Syrien, Indien), Grækenland og Dalmatien; den graver ikke Huler, holder sig om Dagen skjult i Krat og Klippeegne, men streifer om Natten flokkevis gjennem Landsbyerne for at stjæle Fjerkræ og Smaakvæg og søge Aadsler. Geoffr. St. Hilaire har opstillet den Theori, at S. er Stamarten til vore tamme Hunde.

Schakre (af hebr. sachar, rejse om for at handle), handle, mest om Jødernes Smaahandel (Schakerjøde).

Schaldemose, Fred. Jul., f. 15 Febr. 1783 paa Bedelsborg i Fyn, d. 22 Febr. 1853 i Kjøbenhavn efter at have ført et stærkt omtumlet Liv; 1808—12 var han i fransk Krigstjeneste, 1817—25 Adjunct i Nykjøbing p. F., 1830—39 Materialskriver ved Kronborg Fæstning. Han har leveret en Mængde Oversættelser fra forskjellige Sprog (deriblandt „Don Quixote"), „Rejser og Æventyr i fremmede Lande" og ikke faa poetiske Arbejder, deriblandt flere gode Digte, saaledes i „Fabler for Ungdommen" (1852).

Schalken, Gottfried, hollandsk Maler, f. 1643 i Dordrecht, d. 1706 i Haag, var Elev af Gerard Dow. Han er ikke nogen Kunstner af fremragende Talent, men erhvervede sig dog med Rette et anset Navn især ved sine smaa Billeder, hvori han fint og smukt, om end af og til vel rødlig, gjengiver Virkningen af det kunstige Lys.

Schall, Claus, f. 28 Apr. 1757 i Kjøbenhavn, fik Undervisning paa Violin af Faderen, der var Danselærer, og udviklede yderligere sit musikalske Talent, da han 1772 blev Danseelev og senere Figurant ved det kongel. Theater, hvor der gaves ham rig Lejlighed til at høre Musik. 1776 forfremmedes han til Repetiteur, og et Par Aar efter skrev han Dansemelodier til en Ballet af Galeotti, som bleve harmoniserede og udsatte for Orchester af Scalabrini. Efter at han var bleven Violinist i det kongel. Capel, vovede han trods sine mangelfulde theoretiske Kundskaber at componere Musiken til Galeottis Ballet „Kjærligheds Magt" (1780). Denne talentfulde Musik blev Begyndelsen til en selvstændig dansk Balletmusik, der baade under ham og hans Efterfølgere kom til at indtage en fremragende Plads. Af hans mange Balletmusiker kan her nævnes „Lagertha", „Rolf Blaaskjæg", „Romeo og Giulietta". Han skrev ogsaa Musik til forskjellige Syngestykker, deribl. „Chinafarerne" og „Domherren i Milano", Kammermusik, en Del Solostykker for Violin samt enkelte Lejlighedscantater. 1792 udnævntes han til Concertmester, og 1818 overtog han Ledelsen af Operaen. Hans store Evner som Dirigent vare blevne udviklede under Schulz og Kunzen og paa hans Rejser i Tyskland og Frankrig, og de bleve af Betydning ikke blot for Theatret, men for hele Musiklivet i Kjøbenhavn, idet han i en lang Række af Aar forestod de vigtigste offentlige og private Concerter, hvori han fremførte mange klassiske Musikværker, som ikke tidligere havde fundet Vejen til Danmark. D. 10 Aug. 1835. — Hans Broderkone, Anna Margr. S., født Schleyter, f. 1775, gjorde sig 1792 bekjendt i Balletten ved sin livlige Dans og fortræffelige Mimik og uddannede sig derefter under Galeottis og den ældre Bournonvilles Vejledning til en af de ypperste mimiske Kunstnerinder ved det kgl. Theater. 1815 prøvede hun sin Lykke i Skuespillet som Soubrette, men forlod dog snart denne Vej for ene at holde sig til Dansen. Ved Udgangen af Saisonen 1825—26 afskedigedes hun af Theatertjenesten og døde 24 Nov. 1852.

Schall Sø, en 2 M. lang og indtil 1 M. bred, fiskerig Indsø i den østlige Del af Lauenburg.

Schamaner kaldes i det nordlige Asien hos de ugriske og altaiske Folk Aandebesværgerne, som tros at beherske Naturen og Guderne ved deres Tryllesange (d. s. s. Lappernes Noaider); de ere baade Folkenes Præster og Lærere. Navnet kommer af ind. sramana, Eneboer, især Buddhistisk, og er med Buddhismen trængt nordover.

Schamo, s. Gobi.

Schamyl (d. e. Samuel), f. 15 Juni 1796 i det nordlige Daghestan, gjorde i sin Ungdom Studier i arabisk Philosophi og sluttede sig til Kasi Mullahs Lære, en fornyet Sufisme, der snart blev et Baand imellem de hidtil uenige Stammer. Da Russerne under General Rosen 18 Oct. 1831 stormede Bjergfæstningen Himry, faldt Kasi og de fleste andre af Sektens Tilhængere (Muriderne), men S. undkom, skjønt haardt saaret. Da Kasis Efterfølger 1834 var bleven myrdet, blev S. Sektens Overhoved, og han forstod at indgyde alle Bjergfolkene en vild religiøs Fanatisme imod de vantro og at indordne dem under en theokratisk Styrelse, medens han samtidig udviklede et nyt Krigssystem, der tillod ham at fortsætte Frihedskampen i over 20 Aar. Vel indtog Russerne 1839 efter frygtelig Kamp hans Fæstning Achulgo og 1845 hans nye Hovedsæde Dargo; men begge Gange undgik S. Fangenskabet og styrkede derved sine Landsmænds Tro paa hans guddommelige Sendelse. Ligeledes undkom han, da Russerne i Aug. 1849 efter 11 Maaneders Belejring og tre Stormløb anden Gang indtog Achulgo, og hver Gang fornyede han Kampen et andet Sted, ja kunde selv trænge ind i Landstrækninger, som Russerne troede

at have helt betvunget. Under Krimkrigen holdt S. sig temmelig rolig, især fordi intet Forsøg gjordes fra tyrkisk eller engelsk Side paa at bringe ham Hjælp og løsrive Kaukasien fra Russerne. Efter Freden 1856 optog disse Kampen med forøget Kraft og indsnævrede lidt efter lidt Kredsen for S.s Magt. 11 Aug. 1858 led han et haardt Nederlag ved Argunpasset og udstedte i Begyndelsen af n. A. sit sidste Nødraab til Europa og Tyrkiet, men forgjæves. 12 Apr. 1859 indtoges Fæstningen Veden, hvorefter de fleste Stammer faldt til Føje, og 6 Sept. maatte S. efter fortvivlet Kamp overgive sig i Klippefæstningen Gunib til Fyrst Barjatinskij, som dermed havde fuldendt Kaukasiens Undertvingelse. S. førtes til Rusland og holdtes i et ærefuldt Fangenskab; en Søn af ham optoges 1869 i den russiske Adel under Navnet Schamilev, medens en anden 1877 kæmpede i den tyrkiske Hær i Armenien imod Russerne. Selv fik han 1870 Tilladelse til at besøge Mekka og Medina; i Marts 1871 døde han i den sidstnævnte By.

Schancke, Herman G., norsk Landskabsmaler, f. i Bergen 7 Sept. 1828, d. i Düsseldorf 21 Dec. 1884, fik sin væsentlige Udvikling i sidstnævnte By, hvor han ogsaa tog fast Bolig. Ved Verdensudstillingen i Wien 1883 fik han Medaille for „Indsejling til Bergen“.

Schandau, Stad i Konger. Sachsen, 1 M. fra den bøhmiske Grænse, ved Elbens højre Bred, 4½ M. ø. s. ø. for Dresden. 3,000 J. Curanstalt; Flodskibsfart. S. er et Centralpunkt for Udflugter i det saakaldte „sachsiske Schweiz“, et for sine talrige Naturskønheder berømt Bjærglandskab, der i en Bredde af c. 1 M. strækker sig langs Elbens højre Bred, i en Længde af 8½ M., delvis tillige langs den venstre Bred, og som bestaar af Sandstensklipper, ofte af de mest overraskende Former, der snart danne dybe og snævre Afgrunde, snart herlige aabne Dale og tillige indeholde en Mængde Huler og Klippespalter.

Schandorph, Sofus Kristian Frederik, f. i Ringsted 8 Maj 1836, blev 1855 Student fra Sorø Akademi. Bekjendtskabet med Præsten P. Chr. Kierkegaard i det nærliggende Pedersborg Sogn havde i Skoletiden en stærk Indflydelse paa ham og blev for S. en Tilskyndelse til at vælge det theologiske Studium, som han afsluttede med Embedsexamen 1862; da var imidlertid den religiøse Paavirkning vegen for andre aandelige Impulser, og det stod klart for S., at han ikke vilde vælge præstelig Virksomhed til Livsgjerning. Hans Interesse for de romanske Sprog, særlig Fransk, var voxet jævnsides med Examenslæsningen, og idet han besluttede at kaste sig over et comparativt Studium af de nævnte Sprog, foretog han en Rejse til Paris, hvor han under et længere Ophold studerede navnlig Rabelais og Renaissancens Skribenter, medens han under Læsningen af Taines „Engelske Literaturs Historie“ fik en helt ny Forestilling om den literære Historieskrivnings Kunst. Frugterne af S.s sproglige og literaturhistoriske Studier foreligge i forskjellige mindre Essay'er, omhandlende Digterne Leopardi, Manzoni, Rabelais og Beaumarchais, samt i Afhandlingen om „Goldoni og Gozzi“, som han 1874 forsvarede for Doctorgraden. Imidlertid havde G. Brandes's Forelæsninger i de første Aar af Halvfjerdserne vakt en literær Bevægelse, der pegede ad andre Veje end de hidtil befarne. S.s tidligere Digtning — „Digte“ (1862), „Ude i Skoven“ (1867), „Nye Digtninger“ (1868) — havde for største Delen hjemme i den romantiske Verden og bar kun sporadisk Vidne om, at deres Forfatter i Stilhed reserverede sig sin Afstand fra de raadende politiske og literære Strømninger. Den nye Bevægelse vakte hans Sympathi og fremkaldte et Gjennembrud i hans digteriske Udvikling. Med Samlingen „Fra Provinsen“, som udkom 1876, begyndte han nu en Række Fortællinger af realistisk Tilsnit, baarne af en velgjørende Humor og for største Delen hentende sine Emner fra dansk, særlig sjællandsk Smaakjøbstads- og Almueliv: 1879 „Uden Midtpunkt“, „Unge Dage“ (versificeret), 1880 „Smaafolk“, 1881 „Thomas Fris's Historie“, 1883 „Et Aar i Embede“, 1884 „Skovfogedbørnene“, 1885 „Det gamle Apothek“, 1888 „Fra Isle de France og Sorø Amt“ og „Birgittes Skæbne“, foruden flere Samlinger af mindre Fortællinger; til denne livlige Produktion slutter sig endnu tre Digtsamlinger: 1875 „Nogle Digte“, 1882 „Samlede Digte“ og 1886 „Fest- og Søgnedage“, tilegnet G. Brandes. Tendensfri er denne Digtning ikke; jo nærmere den ligger den literære Stormtids Maximum, des tydeligere røber den, at den har Ærende i en bestemt social og literær Opfattelses Tjeneste; men den fremfører saa talrige Grupper af fikkert opfattede, af et frodigt Lune bestraalede komiske Figurer, at den bliver national i dobbelt Forstand: ved sin Humor og ved Tegningen af dansk Bonde- og Spidsborgerliv; selv de Cynismer, som Forfatterens Stræben efter Virkelighedstroskab forleder ham til, har man let ved at tilgive paa Grund af den næsten barnlige Glæde over det vovede, hvoraf man mærker de ere udsprungne. S., der 1877 berejste Tyskland, Schweiz og Italien for det Anckerske Legat, fik 1880 af Staten en aarlig Digtergage, hvis Beløb senere er blevet fordoblet.

Schaper, H. Friedr., tysk Billedhugger, f. 1841 i Alsleben, uddannede sig hos Alb. Wolff og er især bekjendt ved sine monumentale Portrætbilledstøtter, Lessing i Hamborg, Bismarck i Köln, Goethe i Berlins „Thiergarten“ o. fl.

Schar Dagh, et Bjærgparti i Tyrkiets vestlige Del, der med Retning N. N. Ø. til S. S. V. strækker sig i 10 Mils Længde fra Prisren mod S. Det højeste Punkt er Ljubatra, 9,720 F.

Scharff, Harald Anton, dansk Solodanser, f. 20 Febr. 1836, kom som Barn paa det kgl. Theaters Balletskole, hvor han blev uddannet under Aug. Bournonvilles Vejledning. 24 Marts 1856 debuterede han i Skuespillet som Hans i „Aprilsnarrene“, men efter to andre Debutroller ofrede han sig udelukkende for Dansen og havde sin egentlige Debut i Balletten 25 Nov. 1857 som James i „Sylphiden“. Som Danser forbandt S. Kraft med stor Smidighed og Elegance, og da han tillige besad gode Anlæg for det mimiske, blev han snart Ballettens jeune premier, til hvem Bournonville betroede

de vigtigste Roller i alle sine senere Balletter. Men da han 9 Nov. 1871 medvirkede i et Dansedivertissement, kom han saa slemt til Skade, at han ved Saisonens Slutning maatte afskediges som Danser. Senere forsøgte han sig igjen ved det kgl. Theater i Skuespillet uden dog i denne Kunstart at kunne bryde sig en Bane, var derpaa et Par Aar ansat ved Folketheatret, men trak sig derefter tilbage til Privatlivet.

Scharffenberg, Paul Ulrik, f. 10 Maj 1810 i Viborg, blev efter at have gjennemgaaet Landcadetakademiet 1827 Officer ved Infanteriet, udmærkede sig ved sin Tapperhed som Capitain ved 2det Jægercorps i Træfningen ved Oversø 1848 og som Major i Slaget ved Isted. 1864 førte han som Oberst en Brigade, med hvilken han deltog i Forsvaret af Dybbølstillingen og navnlig i Kampen 18 Apr. Det følgende Aar udnævntes han til General. 1867—79 var S. commanderende General i Sjælland og døde i Kjøbenhavn 28 Jan. 1882.

Schari, Flod i det indre Afrika, udspringer omtrent under 5° n. Br. og 37—38° ø. L. og løber mod N. til Tsad-Søen, hvor den ved sit Udløb danner et Delta. Schweinfurth anser Uelle for S.s Øvreløb.

Scharling, Carl Emil, dansk Theolog, f. 1803, endte 1825 sine Embedsstudier med Udmærkelse, disputerede 1827 for Magistergraden og foretog derpaa en videnskabelig Udenlandsreise til Frankrig og Tyskland. Efter sin Hjemkomst 1830 blev han Lector i Religion og Moral ved Akademiet i Sorø og 1834 theologisk Professor ved Kjøbenhavns Universitet. 1835 forsvarede han for Doctorgraden i Theologi sit Skrift »De Paulo apostolo ejusqve adversariis«. Fra 1837—61 udgav han i Forening med Biskop Engelstoft „Theologisk Tidsskrift“ og „Nyt theologisk Tidsskrift“, og heri skrev han en Række Afhandlinger, navnlig af isagogisk Indhold. Særlig Anerkjendelse baade hjemme og i Udlandet har hans „Michael de Molinos“ vundet (udkom 1852, senere udgivet paa Tysk 1854—55). 1876 tog han Afsked paa Grund af Svagelighed; d. 17 Juni 1877. — Hans Broder, **Edvard August S.**, f. 1 Marts 1807, d. 11 Sept. 1866, tog pharmaceutisk Examen 1828, blev Assistent hos H. C. Ørsted, da den polytechniske Læreanstalt oprettedes 1829, vandt 1832 den Thottske Præmie, som Videnskabernes Selskab udsætter, blev 1834 polytechnisk Candidat og s. A. Inspecteur ved polyt. Læreanstalt. Efter i et Par Aar at have fortsat sine Studier i Udlandet modtog han 1836 i Heidelberg Efterretning om sin Udnævnelse til Lector i Chemi ved chirurgisk Akademi. 1837—45 var han tillige Docent i Physik og Chemi ved Veterinærskolen; 1839 disputerede han for Magistergraden, blev s. A. Lector ved polytechnisk Læreanstalt og Aaret efter ved Universitetet. 1842 blev han Professor, 1844 Medlem af Videnskabernes Selskab; fra 1847 var han Medlem af Bestyrelsen for polytechnisk Læreanstalt. Af S.s Arbejder maa navnlig fremhæves hans Undersøgelser over Blærestenen (»De chemicis calcul. vesicar.«), der ere oversatte baade i England og Amerika; over den Mængde Kulsyre, et Menneske udaander i en given Tid, og over flere naturlige Balsamer og Fedtstoffer. Hans fleste Arbejder findes i Videnskabernes Selsk.s Skr. S.s „Bidrag til at oplyse de Forhold, under hvilke Chemien har været dyrket i Danmark“ (Indbydelsesskrift ved Universitetets Reformationsfest 1857) har bl. a. kastet nyt Lys over Christian IV.s og Frederik III.s miskjendte Fortjenester af de norske Bjærgværker. Under hans specielle Tilsyn byggedes 1858 Universitetets chemiske Laboratorium. — Førstnævntes Søn, **Carl Henrik S.**, f. 3 Maj 1836, blev 1859 theologisk Candidat med Udmærkelse, gjorde derpaa 1860—63 i videnskabeligt Øjemed en Udenlandsrejse, paa hvilken han besøgte Orienten, særlig det hellige Land. 1865 forsvarede han for den theologiske Licentiatgrad sit Skrift „Den nyere hollandske Theologi“, 1866 blev han extraordinær Docent, 1870 Professor i Theologien ved Kjøbenhavns Universitet; 1879 disputerede han for den theologiske Doctorgrad over en Afhandling om Jakob Böhmes Theosophi. S. har udfoldet en meget frugtbar Forfattervirksomhed baade som Theolog og som Digter. Hans betydeligste theologiske Arbejder ere: „Menneskehed og Christendom i deres historiske Udvikling. En Fremstilling af Historiens Philosophi“ (1ste Bd. 1872, 2det Bd. 1874, overs. paa Tysk 1874—75), „Den lutherske Dogmatik over for Nutidens kirkelige og videnskabelige Krav“ (1883) og „Christelig Sædelære“ (2 Bd., 1884—86). 1865—68 udgav han „Ugeblad for den danske Folkekirke“ og 1869—70 „Dansk Tidsskrift for Kirke- og Folkeliv, Literatur og Kunst“. Af hans øvrige Skrifter maa foruden Rejsebeskrivelser fra Palæstina, Grækenland, Norge og Holland især fremhæves den livlige Fortælling „Ved Nytaarstid i Nøddebo Præstegaard“, som siden 1862 er udkommen i 8 Oplag her hjemme og er bleven oversat paa Engelsk, Svensk, Tysk og Fransk, „Uffe Hjelms og Palle Løves Bedrifter, en Nutidsroman“ (2 Bd. 1866, 2den Udg. 1886, overs. paa Engelsk, Svensk og Tysk), „Min Hustru og jeg“ (4de Udg. 1881) samt „Sverre Præst“ (1888). De fleste af sine digteriske Arbejder har han udgivet under Forfatternavnet Nicolai. — Hans Broder, **William S.**, f. 22 Sept. 1837, blev 1861 juridisk Candidat, men kastede sig over Statsvidenskaberne og blev 1869 Professor i Nationaløkonomi og Statistik. Allerede 1868 skrev han en „Indledning til den politiske Økonomi“ og 1869 en Concurrenceafhandling om „Pengenes synkende Værdi“, hvori som Indledning er givet en kortfattet „dansk Mønthistorie“. Senere fulgte en Mængde Afhandlinger i „Nationaløkonomisk Tidsskrift“ og talrige Artikler i „Dagbladet“, af hvilket han i en lang Aarrække har været en stadig Medarbejder; bl. a. har han gjentagne Gange fremsat Forslag om Indførelse af en lav, ensformig Persontaxt paa Jærnbanerne, i Lighed med Frimærkesystemet. Sammen med V. Falbe Hansen udarbejdede han „Danmarks Statistik“ (5 Bd., 1877—87). Siden 1876 har han været Folketingsmand og som saadan taget livlig Del i Forhandlingerne om finansielle og økonomiske Spørgsmaal. 1877 blev han juridisk Æresdoctor i Upsala.

Scharnhorst, Gerh. Joh. Dav. v., preussisk General, f. 12 Nov. 1756 i Hannover, traadte 1801, efter at han allerede havde erhvervet betydelig Anseelse navnlig som artilleristisk Forfatter, som Oberstlieutenant fra hannoveransk over i preussisk Tjeneste, hvor han 1807—10 forestod Krigsbestyrelsen og indlagde sig stor Fortjeneste ved at gjennemføre en Hærordning, hvis korte Tjenestetid under Fanerne gjorde det muligt, trods den ringe Styrke Preussen i Følge Tractat med Napoleon I kunde holde under Vaaben, at uddanne Mandskab til den forholdsvis talrige Hær, hvormed det deltog i Befrielseskrigen 1813. I denne deltog S. som Blüchers Stabschef, men fik sit Banesaar ved Groß-Görschen og døde 28 Juni s. A. Et Standbillede af ham, som skyldes Rauch, opstilledes 1822 i Berlin.

Schartau, Henr., svensk Præst, f. 1757 i Malmø, blev 1785 Hjælpepræst ved Domkirken i Lund og 1793 tillige Sognepræst i Råby samt 1813 Herredsprovst, hvilke Kald han beholdt til sin Død 1825. S. var en ualmindelig nidkjær og alvorlig Sjælesørger og bidrog i høj Grad til at vække og vedligeholde et inderligt Troesliv i den Egn, hvis gejstlige Tilsyn var ham betroet. Af hans Skriftetaler og Prædikener ere flere Samlinger udgivne efter hans Død; andre Skrifter af ham ere »Försök att framställa den Evangelisk Lutherska församlingens lära om nådavalet«, »Bref i andeliga ämnen« (paa Dansk udgivet af Mau) og »Undervisning i Christendomskunskapen« o. fl. — Hans Brodersøn, **Frans S.**, f. 7 Oct. 1797 i Malmø, siden 1830 Grosserer i Stockholm, et ledende Medlem af Borgerstanden, øvede ogsaa som Rigsdagsmand stor Indflydelse, især ved Stænder-Rigsdagene 1840—48; d. 17 Jan. 1870. I taknemmelig Erindring om hans Bestræbelser for, ved at tilvejebringe en Garantiforening at indskrænke Virkningerne af Handelskrisen 1857, dannedes der af Forretningsmænd i Stockholm et Fond til Grundlæggelse af et Handelsinstitut, som bærer hans Navn.

Scharwenka, Xaver, udmærket Pianist og Componist af Betydning, f. 6 Jan. 1850 i Posen, Elev af Kullaks Akademi i Berlin, hvorved han 1868 blev Lærer. Foruden i Berlin har S. optraadt som Concertspiller i Europas fleste Lande, navnlig fra 1874, da han opgav Stillingen ved Kullaks Akademi. 1881 aabnede han i Berlin med fremragende Lærere et eget Conservatorium, som har været meget søgt, men han har fremdeles jævnlig foretaget Concertrejser (Kjøbenhavn 1883 med Sauret). Af hans Compositioner ere en Claverconcert i B-moll, Sonater, mindre Claversager, flere Kammermusikværker med Claver, en Symphoni m.m. fordelagtig bekjendte. — Broderen, **Philipp S.**, f. 16 Febr. 1847, ligeledes Elev af Kullaks Akademi, blev 1870 Lærer i Theori og Composition ved dette, senere ved Broderens Conservatorium, ved hvilket ogsaa hans Hustru (fra 1880), Violinvirtuosinden Marianne Stresow, er ansat. S. har ved to Symphonier, interessante Sager for Claver, Violin og Violoncel, ved Chorværker („Herbstfeier", „Sakuntala") m. m. erhvervet sig et anset Navn som Componist.

Schasler, Max, tysk Æsthetiker, f. 26 Aug. 1819 i Deutsch-Krone i Vestpreussen, lever i Jena. Han optraadte tidlig dels med Dramaer, dels med forskjellige Arbejder om philosophiske og kunsthistoriske Emner og redigerede 1851—75 Kunstbladet „Die Dioskuren", men blev især bekjendt ved sin „Kritische Geschichte der Aesthetik" (1871) og de efter denne følgende æsthetiske Skrifter, som „System der Künste" (1881), „Die Farbenwelt" (1883), „Aesthetik" (2 Bd., 1886).

Schat-el-Arab, s. Euphrat.

Schatol [töll] (it. scatola), et Skab, der tillige tjener til Skrivebord.

Schattëring, Afskygning, Skyggegivning, kalder man i Malerkunsten de Forandringer, Localfarverne maa undergaa, for at den forskjellige Lysvirkning i Naturen fra det høje Lys til den egentlige Skygge nøje kan efterlignes, hvorved Mellem- og Halvtinter opstaa.

Schauenstein, s. Buol-Schauenstein.

Schauffert, Hippolyt, tysk Dramatiker, f. 1835 i Rhinbayern, studerede i München, var siden 1859 ansat som Politiembedsmand i pfalziske Smaabyer og udnævntes 1868 til Landrets-Assessor i Germersheim. Hans af Burgtheatret prisbelønnede Lystspil „Schach dem König" (1868), der skildrer Jakob I og „Gammel-England", hører ved sin ypperlig holdte Tidscolorit, sin skarpe, livfulde Charakteristik og sin overlegne Satire til de faa udmærkede Komedier i den nyere tyske Literatur. De øvrige Skuespil, som han inden sin tidlige Død (1872) naaede at fuldende („Bäcker-Toni", „Vater Brahm" o. fl.), staa ikke paa Højde med dette.

Schaumburg-Lippe, et lille, souverænt Fyrstendømme i Nordtyskland, omgivet af de preussiske Prov. Hannover og Westfalen. 6 □ M. med 37,000 J. (1885), næsten udelukkende Protestanter. Den nordlige Del er Slette, ikke 160 F. over Havet, hvorimod der i S. og V. er Højder indtil 1000 F. Indsøen Steinhuder Meer hører med sin sydlige Halvdel herhen. Landvæsen er Hovederhverv og drives til Dels som Havebrug. Skovlandet indtager $\frac{1}{3}$ af Arealet. Af Mineralprodukter findes Stenkul. Linnedvæveri og Garnspinderi ere de vigtigste Industrigrene. Den højeste Domstol er Overlandretten i Storhertugd. Oldenburg; i Bückeburg er en Landret og desuden to Amtsretter som Underdomstole. Statsindtægten for 1887—88 ansloges til 557,000 Kr. Statsgjælden udgjør 450,000 Kr. Hovedstad Bückeburg. — S.-L. fik 1816 en stænderisk Forfatning, som væsentlig ændredes 1868. Landdagen tæller 15 Medlemmer: Fyrsten vælger 2, Ridderskabet 1, Stæderne 3 og Landboerne 7, medens Præsteskabet vælger 1 og andre studerte Personer 1 Medlem. Baade 1850 og 1866 indtog S.-L. en vaklende Holdning, hældede til Østerrig, men bøjede sig for sin stærke Nabo Preussen. Den nuværende Fyrst Adolf Georg (f. 1817) tiltraadte 1860 Regeringen.

Schëat, arab., d. e. Forarm, Stjærne af 2den Størrelse i Stjærnebilledet Pegasus.

Schebüjev, Vasilij Kosmitsch [jeff], russisk

Maler, f. 1776 i Kronstadt, d. 1855 i St. Petersborg som Professor og Rector for Kunstakademiet der, regnes for en af de dygtigste russiske Kunstnere. Blandt hans Arbejder fremhæves „Johannes Døberens Halshugning“, „Mariæ Himmelfart“ o. fl. christelige Billeder. I Eremitage i St. Petersborg findes „Johannes i Ørkenen“ og „Igolkine“ (en russisk Patriot). Han skrev en Lærebog i Anatomi for Kunstnere.

Scheel, s. **Steel.**

Scheel, Anton Vilhelm, en af de mest udmærkede danske Retslærde, f. 28 Dec. 1799 i Stavanger. Efter sin Faders Død kom han til Danmark, hvor han 1815 blev Officer, i hvilken Egenskab han 1818—19 var med det danske Armécontingent i Frankrig. Efter sin Hjemkomst herfra lagde han sig efter Studeringerne, tog 1821 Examen Artium og 1825 juridisk Embedsexamen og blev Aaret efter Garnisonsauditeur i Kjøbenhavn. 1828 tog han dernæst den juridiske Licentiatgrad, blev 1829 Assessor i Landsover- samt Hof- og Stadsretten, 1836 Professor i Lovkyndigheden ved Kjøbenhavns Universitet, tog s. A. den juridiske Doctorgrad, blev 1839 extraordinær Assessor i Højesteret og udnævntes endelig 1846 til Generalauditeur for Landetaten. Medens han beklædte denne Stilling, deltog han som Befuldmægtiget for Danmark (tillige med Baron Pechlin og Kammerherre Reedtz) i Afslutningen af Freden i Berlin 2 Juli 1850 og udnævntes Aaret efter til Medlem af Notabelforsamlingen, der traadte sammen i Flensborg for at raadslaa om Monarchiets Ordning. Strax efter overtog han Justitsministeriet og beholdt denne Portefeuille under flere Ministerier fra 13 Juli 1851 til 12 Dec. 1854, da han traadte af med det Ørstedske Ministerium, tillige med hvis øvrige Medlemmer han Aaret efter blev sat under Rigsretsanklage, men frifunden ved Rigsrettens Dom af 28 Febr. 1856. Efter at være afgaaet fra Ministeriet traadte S., der var bleven udnævnt til Kammerherre, tilbage i sit Embede som Generalauditeur og var siden den Tid væsentlig optaget af videnskabelige Sysler. Tidligere havde han kun udgivet mindre Afhandlinger og Skrifter, til Dels af militær-juridisk Art, ligesom han havde udarbejdet en Række Udkast til nye Straffe- og Rettergangslove; senere kom til disse Arbejder en „Person- og Familieret“ (1ste Del 1859, 2den Del 1860) og „Privatrettens almindelige Del“ (1ste Bd. 1863, 2det Bd. 1866). D. 1879.

Scheel, Poul, f. 1773 i Itzehoe, studerede nogle Aar Medicin i Göttingen, tog 1796 medicinsk Examen i Kjøbenhavn, rejste udenlands, blev 1801 Hofmedicus og 1802 Stadsphysikus i Kjøbenhavn, i hvilken Stilling han indlagde sig megen Fortjeneste ved sine Bestræbelser for Forbedringer i Sundhedsvæsenet. D. 1811. Forf. af en Mængde Skrifter af forskjelligt Indhold.

Scheele, Carl Wilh., udmærket svensk Chemiker, f. $\frac{9}{19}$ Dec. 1742 i Stralsund, d. 21 Maj 1786 i Köping. 14 Aar gl. blev han ansat som Elev paa et Apothek i Göteborg og lærte sig allerede der, under flittige Studier paa egen Haand, at udføre vanskelige Forsøg med simple Apparater. Fra 1763 gjorde han Tjeneste som Medhjælper paa forskjellige Apotheker i Göteborg, Malmø og Stockholm og kom 1770 i samme Egenskab til Upsala, hvor han gjennem Gahn traadte i nær Forbindelse med T. O. Bergman. 1775 blev han Medlem af det svenske Videnskabsakademi og beskikkedes s. A. til at forestaa Apotheket i Köping, paa hvilket han 1777 fik Privilegium; trods flere fordelagtige Tilbud, ogsaa fra Udlandet, blev han paa denne Plads til sin Død. S. gjorde en Mængde Opdagelser saa vel i den uorganiske som i den organiske Chemi. Hvor højt han stod over alle ældre og samtidige Chemikere som chemisk Experimentator, fremgaar bedst af, at det var ved Undersøgelse af velbekjendte og tidligere mangfoldige Gange undersøgte Stoffer, at han gjorde den ene Opdagelse vigtigere og betydningsfuldere end den anden; saaledes opdagede han Flussyre, Arseniksyre, Wolfram- og Molybdænsyre, Mangan, Chlor og Baryum, Urin-, Mælke- og Blaasyre, Glycerin, Citron-, Oxal-, Æble-, Vin-, Sukker-, Slim- og Gallnssyre og var den første, der i det store, af animalske Stoffer, fremstillede Phosphor samt paaviste, at dette Stof var Aarsagen til Jærnets Koldskjørhed; endnu vigtigere var den af S. samtidig med Priestley, men ad anden Vej, gjorte og i den berømte „Chemische Abhandlung v. der Luft u. dem Feuer“ (1777) fremstillede Opdagelse af Ilt („Feuerluft“) og Kvælstof („Verdorbene Luft“). S.s Afhandlinger, af hvilke flere maa anses for de vigtigste i hele den chemiske Literatur, samledes og udgaves efter hans Død i en fransk, en tysk og en latinsk Udgave. **Scheeles Grønt,** arsensyrligt Kobberilte, faas ved at fælde en Opløsning af Kobbervitriol med arsensyrligt Natron. Prægtig græsgrøn Farve, der dog nu ikke anvendes meget paa Grund af ringe Dækkraft. Særdeles giftig.

Scheele, Ludvig Nikol. v. (indtil 1855 kaldt v. **Scheel**), dansk Statsmand, f. 14 Oct. 1796 i Itzehoe af en gammel westfalsk Adelsslægt, som i det 17de Aarh. havde forgrenet sig til Holsten. S. studerede siden 1816 ved flere tyske Universiteter og tog 1821 juridisk Examen i Glückstadt; han blev 1827 Amtmand i det sydlige Slesvig, 1846 Præsident i den slesvig-holstenske Regering paa Gottorp og Statholder i Hertugdømmerne, samt kgl. Commissær ved den slesvigske Stænderforsamling. Hans Optræden i denne og hans kraftige Bestræbelser for at nedkue Oprørsaanden gjorde ham yderlig forhadt blandt Slesvigholstenerne, hvorfor ogsaa hans og Minister C. Moltkes Fjærnelse hørte til deres første Krav 1848. Ved Oprørets Udbrud maatte S. flygte til Kjøbenhavn og blev i Juli 1848 ophøjet til Gehejmeraad; han rettede 1850 i sine „Fragmente“ skarpe Angreb paa Tillischs Styrelse af Slesvig (særlig mod Indførelsen af dansk Kirke- og Skolesprog i Mellemslesvig), vilde fuld Ligestilling for begge Nationaliteter og ønskede en Helstatsordning. 1852 blev S. Landdrost i Pinneberg, var 1853 Commissær ved den holstenske Stænderforsamling og blev i Dec. 1854, efter at have medvirket væsentlig til Ministeriet Ørsteds Fjærnelse, Minister for Holsten

og i Jan. n. A. tillige Udenrigsminister. Han var saaledes med til at gjennemføre Helstatsforfatningen af 2 Oct. 1855 og kom snart i Strid med de holstenske Stænder; de rejste 1856 Anklage imod ham, men han blev frifunden af Overappellationsretten i Kiel. S. A. valgtes han i Holsten til Medlem af Rigsraadet (indt. 1858). I Febr. 1857 udsendte han uden Samraad med sine Colleger en Circulærnote, i hvilken han haanlig afviste den nordiske Enhedstanke som en „poetisk Ide", der var praktisk uigjennemførlig, og vragede det Tilbud, Kong Oscar I havde gjort Frederik VII om et Forsvarsforbund mellem Sverige-Norge og Danmark indtil Ejderen, fordi han holdt fast ved Helstaten. Som Følge deraf kom S. i Strid med de andre Ministre og fjærnedes 17 Apr. s. A. Han blev nu paa ny Landdrost og 1861 tillige Overpræsident i Altona; han afsattes i Dec. 1863 af de tyske Forbundscommissærer og bosatte sig i Kjøbenhavn, hvor han døde 1 Jan. 1874.

Scheel-Plessen, Carl Theod. Aug., Baron, f. 18 Marts 1811 i Kiel, Søn af den danske Gehejmeraad Joachim Plessen til Selsø og Fusings, studerede ved tyske Universiteter og tog 1835 juridisk Examen i Kiel. 1841 blev han Referendar i Cabinetssecretariatet, 1843 Amtmand paa Als og 1846 Deputeret i Rentekammeret. Han optoges 22 Marts 1848 i Martsministeriet som Præsident for det slesvig-holstenske Cancelli, men trak sig tilbage 2 Dage senere, da han ikke kunde gaa med til det nationale Program og Slesvigs Adskillelse fra Holsten. 1849 arvede han Stamhuset Selsø (med Lindholm) og fik 1853 Tilladelse til at kalde sig S.-P. 1852—56 var han Overpræsident i Altona og 1855—63 Formand for den holstenske Stænderforsamling, men tillige Leder for dens Opposition. Ogsaa var han 1856 Ordfører for de 11 Slesvigholstenere i Rigsraadet, der nægtede Forfatningens Lovlighed. Efter Fredslutningen 1864 brugtes S.-P. som Hertugdømmernes Commissær ved Opgjørelsen af deres Mellemværende med Danmark og fremkaldte en Adresse fra Ridderskabet af 22 Dec. om nøje Tilslutning til Preussen. Da dette 1867 indlemmede Hertugdømmerne, blev S.-P. Præsident for Provinsen Schleswig-Holstein og Gehejmeraad; han forfulgte ivrig den danske Nationalitet i Nordslesvig og blev ved sin Afgang 1879 lønnet med livsvarigt Sæde i Herrehuset. — Hans Broder, Grev Wulf S.-P., f. 1809, indtraadte 1835 i den diplomatiske Tjeneste og var 1847—48 Afsending i Berlin, 1851 i Wien, samt derefter i tyve Aar i Stockholm; han tog sin Afsked 1872 og døde 1876.

Schefer, Leop., tysk Digter, f. 1784 i Muskau i Nedrelausitz, hvor hans Fader var Læge, kom paa Gymnasiet i Bautzen og beskæftigede sig derefter med mange Slags Studier, philologiske, philosophiske og mathematiske, samt med Musik. Fyrst Pückler-Muskau gjorde ham 1813 til sin Generalbefuldmægtigede og lod ham 1819—20 for sin digteriske Uddannelse foretage en vidtløftig Rejse i Europa og Orienten. Siden levede S. et uafbrudt stille Liv i Muskau, sysselsat med poetiske Studier og Arbejder. D. 1862. Hans talrige Noveller (ialt 20 Bd. under forskjellige Titler) høre nærmest til den „romantiske" Genre og frembyde de mærkeligste Contraster af klar Virkelighedsskildring og et alt forflygtigende Phantasteri, af dybsindig Moraliseren og raffineret Sanselighed, af den fineste Skjønhedssans og de mest barokke Smagløsheder. Hans lyriske Digte, af hvilke især Samlingen „Laienbrevier" (1834) har fundet stor Udbredelse, ere stærkt religiøst og ethisk farvede; Tanken er ikke altid klar, men de ere rige paa punktuelle Skjønheder. En stærk Sanselighed raader i hans orientalske Studier som „Hafis in Hellas" (1853) o. fl.

Scheffel, i det nye tyske Maalsystem et Kornmaal paa 50 Liter ell. 2,878 danske Skjæpper.

Scheffel, Jos. Vict. v., tysk Digter, f. 16 Febr. 1826 i Carlsruhe, studerede efter Faderens Ønske 1843—47 Jura i München, Heidelberg og Berlin, men gav sig mest af med sproglige og historiske Studier. Efter at have taget juridisk Examen beklædte han en kort Tid en diplomatisk Secretærpost og var dernæst ansat ved det badensiske Justitsvæsen; men han kunde ikke gjøre sig fortrolig med disse Stillinger og rejste 1852, yderligere trykket af en ulykkelig Kjærlighed, til Italien. Under et Ophold paa Capri formede hans Oplevelser og indre Kampe, hans Erindringer fra Heidelberg og Schwarzwald i Forening med de nye Indtryk sig til det lyrisk-episke Digt „Der Trompeter von Säkkingen", hvis Helt i Virkeligheden er S. selv, skjønt Handlingen er henlagt til det 17de Aarh. Værdien af denne som historisk Tidsbillede ikke tilfredsstillende Digtning beror netop paa, at Digteren fuldt ud har lagt sin egen Personlighed ind deri; derfra hidrører den indtagende Friskhed og Varme i de i formel Henseende ingenlunde dadelfri Vers. Efter sin Hjemkomst (1854) opgav S. definitivt den juridiske Løbebane og drev germanistiske og historiske Studier. Fra Krøniker i St. Gallens Klosterbibliothek hentede han Stoffet til Romanen „Ekkehard; eine Geschichte aus dem 10. Jahrh." (1855); men ogsaa her er det Forfatterens eget Liv, der skildres under den historiske Maske: den uerfarne Gransker, der rives ud af sin Celle for gjennem en forsmaaet Elskovs Kvaler at kåres til Digter, er atter S. selv. Med disse to Værker var S.s Produktion i det væsentlige afsluttet; hvad han senere udgav, var kun Arbejder af underordnet Betydning („Frau Aventiure, Lieder aus Heinr. v. Ofterdingens Zeit", 1863, „Bergpsalmen", 1870), fraregnet i det højeste de under Titlen „Gaudeamus" 1868 udgivne, for største Delen langt tidligere digtede, grotesk-humoristiske Viser, der ved den overordentlige Yndest, de hurtig erhvervede sig i Studenterkredse, væsentlig bidrog til at skaffe hans vægtigere Ungdomsarbejder den næsten enestaaende Anseelse, de efterhaanden vandt i hans Fædreland. Medens disse indbragte ham Ære og Velstand, stred S. en haabløs Kamp med sine svigtende Evner for at frembringe nye og betydeligere Værker; især pintes han aarevis af et Løfte til Storhertugen af Weimar om at skrive en historisk Roman med Wartburg og Sangerkrigen til Midtpunkt; først da Storhertugen selv fritog

ham, naaede han til mere resigneret Ro. Han levede stille i Carlsruhe og om Sommeren paa sit Landsted ved Bodensøen. Hans Hovedværker naaede imidlertid en Masse Oplag („Der Trompeter" udkom saaledes i hans levende Live i 130, „Ekkehard" i 60 Opl.), hans 50de Fødselsdag fejredes over hele Tyskland, og Storhertugen af Baden ophøjede ham i Adelsstanden. Efter hans Død, 9 Apr. 1886, er der vel indtraadt nogen Reaction mod den overdrevne Beundring; men hans faa Værkers friske Oprindelighed, deres ukunstlede Sammensmeltning af middelalderlig Romantik og moderne Aand vil altid sikre ham en anset Plads blandt dette Aarhundredes Forfattere. Talrige ere hans Efterlignere, af hvilke de fleste dog kun have evnet at træde hans ejendommelige Stil flad; de mest talentfulde iblandt dem ere Jul. Wolff og Rud. Baumbach. 1887 udgav J. Proelß S.s Biographi. Paa Dansk har Joh. Magnussen oversat „Ekkehard" (1877), C. Rennert „Der Trompeter" (1888).

Scheffer, en tysk, i Sverige naturaliseret Slægt. **Johan S.**, f. c. 1621 i Straßburg, d. 1679 i Upsala, kom 1648 til Sverige som Skytteansk Professor i Veltalenhed og Politik ved Universitetet i Upsala; senere blev han derhos (1667) Assessor i Antiqvitetscollegiet, samt (1677) Bibliothekar. Han gjorde sig navnkundig bekjendt ved sine archæologiske Skrifter »De militia navali veterum« (1654), »De antiquorum torquibus« (1656, paa ny udgiven af Grævius), »De re vehiculari veterum« (1671), »Upsalia antiqua« (1666), »De antiquis verisque regni Sueciæ insignibus« (1678) o. fl. Blandt andre Skrifter af ham fortjene at nævnes en Beskrivelse over Lapland, »Lapponia« (1673), samt »Suecia litterata« (1680, paa ny udgiven af Møller), der er det første Forsøg paa et svensk Forfatterlexikon. — En af hans Sønner, **Peter S.**, f. 1657, d. 1731 som Præsident i Svea-Hofret, adledes 1698 og blev Friherre 1719. — Dennes Søn, **Carl Fred. S.**, f. 1715, d. 1786, fik som ivrigt Medlem af „Hattepartiet" allerede i sit 29de Aar Posten som Gesandt i Paris, blev 1751 Rigsraad og som saadan 1756 Gouverneur for Kong Adolf Frederiks Sønner, samt 1766 Greve, men maatte paa Rigsdagen 1765 afgaa fra Rigsraadspladsen. Han sluttede sig derefter til Hoffet og var i Adolf Frederiks sidste Regeringsaar Kronprins Gustavs vigtigste Raadgiver. Han var ogsaa en af Gustav III.s nærmeste Fortrolige ved Statscoupet (1772) og stod Kongen bi ved Udarbejdelsen af den da indførte Regeringsform. Som en videnskabelig dannet Mand og en af sin Tids første Mæcener i Sverige var han Medlem af flere lærde Selskaber og blev ved det svenske Akademis Stiftelse Medlem deraf. — Hans Broder, **Ulrik S.**, f. 1716, var Oberstlieutenant i svensk og Oberst i fransk Tjeneste, da han efterfulgte Broderen som Affending i Paris, hvorfra han tilbagekaldtes af Huepartiet 1766; 1769 blev han Rigsraad, fik 1771 Grevesværdigheden, entledigedes ved Rigsdagen 1772, men blev efter Statscoupet s. A. af Gustav III kaldet til Cancellipræsident; som saadan var han den eneste af Gustavs Ministre, der øvede nogen Indflydelse paa den ydre Politik; han nedlagde 1783 sine Embeder; d. 1799. — En Fætter af de sidstnævnte, **Henrik Theophil S.**, f. 1710, adlet 1756 som Proberer i Bjærgcollegiet, d. 1759 som Møntproberer, var en dygtig teknisk Chemiker.

Scheffer, Arie ell. Ary, fransk Maler, hvis Forældre begge vare Kunstnere, f. 12 Febr. 1795 i Dordrecht, d. 15 Juli 1858 i Argenteuil ved Paris, uddannede sig i Paris i Guérins Skole og har malet saa vel store historiske Malerier som ogsaa Billeder i den mere alvorlige Genre og Portræter og har navnlig gjort sit Navn bekjendt ved sine Æmner af tyske Digtninger. Blandt hans Arbejder ere de vigtigste „Francesca da Rimini" (1822), „Gaston de Foix's Død" (1824), nu i Versailles; „Suliotinderne, som styrte sig ned fra Klippen", i Louvre; Gjentagelse af „Francesca da Rimini" (1835); „Christus i allegorisk Omgivelse af mange Personer" (1837); to Billeder med „Mignon" (1839, af Goethes „Wilhelm Meister"), samt flere Æmner af „Faust", „König von Thule" osv. — Hans Broder, **Hendrik** ell. **Henry S.**, f. 1798 i Haag, d. 1861, ligeledes Maler, uddannede sig dels hos Guérin, dels hos Broderen og har Navn baade som Historiemaler — „Charlotte Corday" i Louvre, „Slaget ved Kassel" i Versailles — og, i sine senere Aar, navnlig som Portrætmaler.

Scheffler, Joh., s. **Angelus Silesius**. Hans „Sämtl. poetische Werke" udgaves 1862 af Rosenthal i 2 Bd.

Scheibe, Joh. Ad., f. 1708 i Leipzig, d. 1776 i Kjøbenhavn (?), var en meget frugtbar Componist, men er dog især bekjendt som musiktheoretisk Forfatter ved sine Afhandlinger om Intervallerne, om Musikens Oprindelse og Alder osv. og som Redacteur af en musikalsk Tidende, „Der kritische Musicus", der udkom i Hamborg. 1744—54 var han dansk Capelmester, men maatte vige for Sarti.

Scheich kaldes den ældste eller Føreren for en arabisk Stamme. **S. ul Islam**, d. s. s. Mufti.

Scheideck, **store** og **lille**, to Bjærgpasser i Schweiz paa Vejen fra Lauterbrunnen Dalen over Wengern Alp forbi Jungfrau, Mönch og Eiger til Grindelwald (Lille ell. Wengern Scheideck, 6,284 F.) og derfra videre mod N. Ø. til Rosenlaui og Meiringen (Store eller Hasli Scheideck, 5,960 F.).

Schelde, fr. **Escaut**, Flod, der udspringer i det franske Dep. Aisne, løber gjennem Dep. Nord, hvor den optager S c a r p e, ind i Belgien forbi Tournay og Gent, ved hvilken Stad den fra venstre Side optager **Lys**, og deler sig neden for Antwerpen i to Arme, **Øster-** og **Vester-S.**, der omslutte Øerne Syd- og Nord-Beveland og Walcheren, og falder i Nordsøen. Øster-S. staar ved flere Arme i Forbindelse med Rhindeltaets Flodgrene. Længde 53 M., sejlbar fra Cambray i det franske Dep. Nord. — Ved den westfalske Fred 1648 blev S. lukket for Sejladsen til Fordel for de hollandske Generalstater. Denne Forholdsregel skadede især Antwerpens Handel, men først Kejser Joseph II fordrede 1784 S. aabnet for Skibsfarten. Da Hollænderne truede med Krig og lagde en Flaade ved S.s Munding samt understøttedes af Frankrig, opgav Joseph

sine Fordringer mod en Skadeserstatning af 10 Millioner Gylden, hvoraf Halvdelen udredes af Holland og Resten af Ludvig XVI. Da Dumouriez 1792 erobrede Belgien og Franskmændene ønskede at benytte Antwerpen som Flaadestation, erklærede Frankrig 16 Nov. 1792 S. for aabnet og lod en fransk Flaade løbe ind i Antwerpens Havn, der senere udvidedes og befæstedes af Napoleon.

Schelenborg, et Baroni i Fyn, Odense Amt, oprettet 12 Marts 1680 for Overhofmester Frederik Vittinghoff, blandt hvis kvindelige Efterkommere (Familien Brockdorff) det er gaaet i Arv; nu tilhører det Juel-Brockdorff. Det omfatter Godserne S. og Brockdorff og har 810 Td. Hartkorn. Begge Hovedgaardene ligge paa Halsøen Hindsholm. S. hed tidligere Eskebjerg, tilhørte i det 13de Aarh. Marsk Stig Andersen Hvide og var indtil ind i det 15de Aarh. i hans Efterkommeres Besiddelse.

Scheljabov, Andrej [-boff], russisk Nihilist, f. 1850 paa Krim, Søn af en livegen Bonde, blev ved Godsejerens Hjælp Student i Odessa, men udelukket som Deltager i Studenteruroligheder. Han traadte nu i Forbindelse med de hemmelige Selskaber og virkede ivrig for en Omvæltning, blev 1877 holdt fængslet i 7 Maaneder, men frikjendt, og var 1879—81 den nihilistiske Executivcomités Agent ved de tre Mordforsøg mod Kejser Alexander II. To Dage efter, at det sidste lykkedes, 15 Marts 1881 blev S. fængslet og henrettet 15 Apr.

Schellak ell. **Skjellak**, Gummilak, danner tykke Skorper paa Grenene af flere ostindiske Træer, især Croton lacciferus, og afsondres af Lakskjoldlusen efter Befrugtningen. Hunnerne omgives derved af en harpixlignende Masse, der stivner fuldstændig, og Larverne gjennembore nu Moderens Ryg og Barken, som derved bliver mindre rig paa Farvestof og kun kan bruges til S. De med denne overtrukne Kviste gaa i Handelen som **Stoklak**; eller Lakken bankes af og hedder da **Kornlak**. Af de foregaaende Sorter udkoges Farvestoffet (s. Lac-dye), og derpaa udsmelter man de lettere smeltelige Harpixsorter i smalle Sække over aaben Ild ved omtr. 110° og lader dem løbe ud paa Pisangblade, hvor de stivne i tynde Plader til det egentlige S., som, hyppigst i chlorbleget Tilstand, kommer i Handelen i Form af Kager, Klumper og som spundet S. Det benyttes til Segllak, Fernisser, navnlig for Bogbindere og Hattemagere, til Politur for Snedkere osv.

Schelling, Fried. Wilh. Jos., tysk Philosoph, f. 27 Jan. 1775 i Leonberg i Württemberg, hvor hans Fader var Præst, udmærkede sig allerede paa Gymnasiet ved en tidlig udviklet Begavelse. Ikke 16 Aar gl. kom han til Universitetet i Tübingen, hvor han studerede Theologi og Philosophi. Efter i sine første Arbejder (over mythologiske Emner) især at have vist sig paavirket af Herder, førtes han ved Studiet af Kant og Fichte til en saa selvstændig Tilslutning til den sidstes Videnskabslære, at han kunde kaldes dennes anden Stifter. Men allerede paa denne Tid følte han sig ogsaa tiltrukken af Spinoza, Fichtes Antipode, hvilket blev bestemmende for hans senere Retning. 1796 drog han som Hovmester for to unge Adelige til Leipzig, hvor han opholdt sig et Par Aar, sysselsat med philosophiske og naturvidenskabelige Studier. Medens hans Skrifter fra de nærmest foregaaende Aar (især „Vom Ich als dem Princip der Philosophie", „Philosophische Briefe über Dogmatismus und Kriticismus", „Abhandlungen zur Erläuterung des Idealismus der Wissenschaftslehre") nærmere havde udviklet og præciseret Fichtes Videnskabslære, slog han nu, uden at hverken han eller Fichte anede det, ind paa en ny Bane i sine philosophiske Skrifter „Ideen zu einer Philosophie der Natur" og „Von der Weltseele". Paa Goethes Foranledning kom han 1798 som Professor til Jena, hvor han omgikkes Goethe, Fichte, Schiller og Romantikerne. Her udviklede han videre sit System, som i Almindel. kaldes Naturphilosophien, fordi denne var den mest charakteristiske Del deraf. Det mest betegnende Navn er dog Identitetssystemet, fordi han hævdede det absolute, ikke længere som det rene Jeg, men som den forskjelsløse Enhed af Subject og Object, Aand og Natur. Paa Overgangen mellem det første og andet Standpunkt staa Skrifterne „Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie" og „System des transscendentalen Idealismus"; Identitetslæren er bestemt udviklet i „Darstellung meines Systems der Philosophie" (1800), „Fernere Darstellungen aus dem Systeme der Philosophie" (1802), „Bruno" (1802), „Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums" (1803), hvilket sidste og „Syst. d. transc. Id." ere S.s klareste og mest gjennemførte Skrifter. 1803—6 var han Professor i Würzburg; derpaa blev han Medlem af Münchenerakademiet og Directeur for Kunstakademiet der. Allerede nu begyndte han at modificere sit System. Det Spørgsmaal maatte rejse sig, hvorledes den endelige Verden og de individuelle Existenser kunne have Realitet, naar det absolute er forskjelsløs Enhed. I Skriftet „Philosophie und Religion" (1804) forklarer han Endelighedens Realitet paa platonisk Vis ved et Affald fra det absolute. Denne Ide udvikler han, nu især paavirket af Jakob Böhme, videre i Afhandlingen „Ueber das Wesen der menschlichen Freiheit" (1809), hvor han finder den endelige Verdens Oprindelse i selve Grundlaget for Guds Existens, Naturen i Gud, det i Gud, som ikke er ham selv. Hans Tanker tog mere og mere en theologisk Retning; en Tid tænkte han endog paa at træde ind i et theologisk Facultet, hvor han mente at kunne udrette noget, som skulde fordunkle hans Ungdoms geniale Arbejde. Trods mange Tilløb og temmelig pralende Bebudelser udgav han siden 1812 (da der udkom et hvast Stridsskrift mod Jacobi) intet af Betydning. 1820—26 levede han som Professor i Erlangen; 1827 blev han Professor ved det nye Universitet i München. For en større Kreds fremtraadte hans nyeste Lære, den saakaldte „positive Philosophi", først 1841, da den pietistiske Romantiker Frederik Vilhelm IV af Preussen kaldte ham til Berlin for at docere en christelig Philosophi og modvirke den herskende Hegelianisme. De store Forventninger, man

havde knyttet til hans Optræden her, bleve skuffede; han standsede snart sine Forelæsninger, misfornøjet over at man havde offentliggjort Fremstillinger af deres Indhold. 20 Aug. 1854 døde han ved Badet Ragaz. Efter hans Død have hans Sønner udgivet hans samlede Skrifter, deriblandt mange hidtil utrykte; 2den Afdeling indeholder hans sidste System, den positive Philosophi. — S.s Betydning i Philosophiens Historie beror paa de geniale Impulser, han i sin Ungdom gav Tænkningen, idet han hævdede Naturens og Kunstens Betydning og derved førte Philosophien bort fra den ensidige subjective og moraliserende Retning, hvorpaa den ved Fichte (til Dels allerede ved Kant) var bleven ført ind. Men Impulser og Tilløb vare ogsaa det eneste, S. formaaede at yde. Den nærmere Gjennemførelse har hos ham paa ethvert Stadium dels en phantastisk, dels en scholastisk Charakter; digteriske Symboler og schematiske Formler trædte i Stedet for en virkelig Begrebsudvikling og en sand Tilegnelse af det reale Stof. Dette har gjort „Naturphilosophi" til et Øgenavn hos mange besindige Forskere, men det har ogsaa ført til Miskjendelse af de sande og frugtbare Ideer, S. har udtalt paa Naturopfattelsens Omraade, Ideer, som siden til Dels have vundet Erfaringens Bekræftelse. S. har ogsaa virket befrugtende paa flere af vort Aarh.s største Naturforskere (f. Ex. Ørsted, Joh. Müller, v. Baer). — For Fichte var Naturen kun det postulerede Grundlag for Aanden. Jeget producerede ubevidst Anskuelsen af det Ikke-Jeg, dets Handlen skulde gaa ud paa at overvinde. Idet Jeget saaledes sætter sig selv Skranker, er det klart, at to Grundkræfter ere i Virksomhed: en uendelig eller positiv og en negativ. S.s Naturphilosophi søger nu at vise, at Naturens Liv i alle dets Former og paa alle dets Stadier beror paa disse to Kræfters Vexelspil. Idet den i det uendelige gaaende Repulsionskraft indskrænkes ved Attractionskraften, opstaar et begrænset og opfyldt Rum, Materien. Materiens forskjellige Qvaliteter bero paa dens Grundkræfters forskjellige Intensitet. Den sande Naturopfattelse bliver ikke staaende ved de blotte Produkter, men har sit Princip i Naturens absolute Produktivitet, hvis relative Former de enkelte Naturphænomener ere. Ud af denne højeste Forudsætning skal alt udledes; „Über die Natur philosophiren heisst die Natur schaffen". Philosophien er i det hele Erkjendelsen af Tingene, som de ere i sig selv, d. e. i den absolute Fornuft, som er alle Modsætningers Indifferens (Subject = Object). Mangfoldighed og Endelighed hører ikke til det absolutes Væsen, men er kun en Form for dets Væren. Den absolute Identitet fremtræder i en Række af qvantitative Differenser, hvor paa det ene Omraade (Naturen) det objective har Overvægt, paa det andet (Aanden, Historien) det subjective. De tre Hovedstadier eller Potenser, gjennem hvilke Naturen gaar over i Aanden, ere Tyngden (A^1), Lyset (A^2) og Organismen (A^3). Paa Historiens Omraade er der ligeledes tre Stadier, som S. i „System des transscendentalen Idealismus" betegnede med Skæbnens, Naturens og Forsynets Perioder. Det absolute i sig selv og i sin Aabenbaring gjennem alle disse Potenser erkjendes kun ved den „intellectuelle Anskuelse", som ingen kan erhverve, men som beror paa oprindelig Begavelse. Med lignende Hovmod som sine „romantiske" Venner ser S. derfor ned paa de sædvanlige Naturer, der mangle dette højere Organ; hans Lære er ikke uden Ret bleven betegnet som „Romantikens Philosophi". Sit objective Sidestykke har denne intellectuelle Anskuelse i den æsthetiske og kunstneriske Anskuelse; det kunstneriske Geni giver i et afsluttet Værk, hvad det er Videnskabens uendelige Opgave at fremstille; Produkt og Producenten, Theori og Praxis ere her umiddelbart ēt. I sin Fuldendelse som i sin første Begyndelse gaar Videnskaben altsaa over i Poesien. Christendommen tyder S. paa dette Trin af sin Udvikling rent speculativt (i „Methode des akad. Stud."): Guds Menneskeblivelse er evig; den evige Søn er det endelige, som gjennem Lidelsen bøjer sig tilbage til det uendelige. Den historiske Christus er forklarlig som enhver anden historisk Person. De indiske Religionsbøger staa over de christelige, som kun have bidraget til at hindre Christendommens Fuldendelse. — Paa sit senere, theosophiske Standpunkt betragtede S. Identitetssystemet og Naturphilosophien kun som den negative Philosophi, der fremstiller „das nicht-zu-Denkende", Tankens nødvendige Forudsætninger, Ideen som den rene Fornuft. Ikke ved Tanken, kun ved den efter Forløsning higende Villje naas der til den positive Philosophi, den „frie Tænkning", som lærer, hvorledes den ved et oprindeligt Fald opstaaede Splid mellem det absolutes Potenser ophæves gjennem en oversanselig Proces, hvis forskjellige Stadier foreligge i de forskjellige positive Religioner. I Christendommen er denne Proces afsluttet; der er nu banet Vej for den frie og philosophiske Religion, Aandens Religion, som er uafhængig af Mythologi og Aabenbaring. — S. behandler i Mythologiens og Aabenbaringens Philosophi historiske Facta med ikke mindre Vilkaarlighed end i sin Ungdom naturvidenskabelige. Men hans „positive Philosophi" staar langt tilbage for hans oprindelige Forsøg og har aldeles ikke øvet nogen Indflydelse paa den samtidige Tænkning. Den maa betragtes som en højst uklar Form for den almindelige Reaction mod den hegelske Philosophi.

Scheltopūsik (Pseudopus Pallasii), en stor Ringøgle (2 F. lang), slangedannet, lemmeløs, idet der kun findes et ganske ubetydeligt Rudiment af Baglemmer, uden Tæer, ved Gattet; langs Kroppens Sider findes en ejendommelig, dyb Hudfold; forekommer i det sydøstlige Europa.

Schēma, gr., egtl. Holdning, Skikkelse, bet. en Form ell. et Forbillede, der bruges som Mønster ell. Ledetraad for Anordningen eller Fremstillingen af en Gjenstand; ogsaa Timetavle. **Schemātisk**, forbilledlig; hvad der har Form af et Udkast ell. Omrids.

Schemācha, befæstet Stad i Gouv. Baku i det russiske Transkaukasien, 45 M. ø. s. ø. for Tiflis, 2,150 F. over Havet med 29,000 J.,

betydelig Silkeavl, Silkeindustri og Garveri. I Omegnen drives megen Frugtavl. S., der tidligere var Residens for Khanen af S., var indtil 1859 Gouvernementshovedstad, men et heftigt Jordskjælv, der dog ikke tilføiede Staden betydelig Skade, foranledigede, at Gouvernenrens Sæde forlagdes til Baku. Senere, især 1869 og 1872, har Staden lidt meget ved Jordskjælv.

Schemnitz, Stad i Ungarn, 14 M. n. til v. for Pest, med 15,000 I., er Ungarns vigtigste Bjærgstad. De herværende Gruber levere Guld, Sølv, Bly og Svovl. Her er en Bjærgværksskole og et Forstakademi med rige Samlinger.

Schendel, Petrus van, hollandsk Maler, f. 1806 ved Breda, d. 1870 i Brysſel, var Elev af van Bree og malede især Portræter, der udmærkede sig ved en slaaende Lighed. Han malede ogsaa Torve med mange Figurer og fremtrædende Lysvirkning. Hans historiske Billeder ere mindre betydelige.

Schenkel, tysk, Stykket af Rytterens Ben fra Knæet ned til Foden. At schenkle en Hest er at lade den føle S. enten ved at trykke S. mod Hestens Side eller ved at stryge den bagfra fremefter eller endelig ved at slaa den til.

Schenkel, Daniel, anset nyrationalistisk Theolog, f. i Canton Zürich 21 Dec. 1813, studerede i Basel og Göttingen, var 1838—41 Privatdocent ved Universitetet i Basel, blev 1841 Præst i Schaffhausen, 1849 theol. Prof. i Basel og 1851 theol. Prof. og Universitetspræst i Heidelberg, hvor han meget hurtig blev en af Universitetets mest ansete Lærere. Medens han i sine første Skrifter, navnlig „Das Wesen des Christenthums" (3 Bd. 1846—51, 2det Opl. 1861) havde indtaget en mere mæglende Stilling imellem Orthodoxi og Rationalisme, fjærnede han sig efterhaanden mere og mere fra den orthodoxe Lære. Allerede hans „Christliche Dogmatik" (1858—59) var strævet fra et væsentlig rationalistisk Standpunkt; men fuldstændig fremtraadte hans Brud med den overleverede kirkelige Opfattelse dog først i hans „Das Charakterbild Jesu" (1863, 4de Udg. 1873), hvor han i sin Opfattelse af Jesu Person stillede sig paa et lignende Standpunkt som Strauß og Renan. 1863 var han med at stifte den saakaldte „Protestantforening", hvis ledende Grundtanker han udviklede i sin „Christenthum und Kirche im Einklange mit der Culturentwickelung" (1867, 2den Udg. 1871). S. var en meget frugtbar Forfatter og en særdeles begavet Docent; hans videnskabelige Arbejder vidne dog mere om naturlig Begavelse og aandelig Bevægelighed end om et grundigt Studium. D. 19 Maj 1885.

Schenkendorf, Max v., tysk Digter, f. 1783 i Tilsit, Søn af en preussisk Officer, kom tidlig ind i religiøst vakte Kredse i sin Fødeegn og paavirkedes stærkt af Novalis og Jung Stilling. Efter at have studeret Statsvidenskaberne i Königsberg og praktisk lært Landvæsenet blev han Referendar i Königsberg. 1812 giftede han sig i Carlsruhe med en af Fru v. Krüdener paavirket Dame og færdedes meget i Jung Stillings Kreds. Han gik med i Befrielseskrigen, hvor han begejstrede Hæren med sine patriotiske Kampsange, fik efter Freden et Embede i Koblenz, men døde allerede 11 Dec. 1817. Hans lyriske Digtsamlinger, „Gedichte" (1815) og „Poetischer Nachlaß" (1832), af stærk positiv christelig Farve og gjennemtrængte af Begejstring for Middelalderen og for det tyske Kejserriges Gjenopstandelse, gjorde ham meget yndet. Hans samlede Digte ere udgivne (med Biographi) af v. Hagen 1862 (4de Opl. 1871). Et Mindesmærke er rejst for ham i Koblenz, et andet i Tilsit.

Schepel, hollandsk Kornmaal, lig 1 fransk Dekaliter ell. 0,575 danske Skjæpper.

Scheppelern, Chr. Aug., dansk General, f. 22 Nov. 1796 i Kjøbenhavn, Officer 1810, blev 1848 som Bataillonscommandeur haardt saaret ved Slesvig og commanderede i Felttoget 1850 en Brigade, hvis Hverv det i Slaget ved Isted var at omgaa Slesvigholstenernes venstre Fløj og kaste sig over deres Retraitelinje, et Hverv, som han dog ved en Contraordre fra Hovedkvarteret blev foranlediget til at opgive i et Øjeblik, da det næsten var tilendebragt. Efter 1855 at have taget sin Afsked var han Commandant i Kjøbenhavn. D. 19 Maj 1870.

Scherenberg, Christian Friedr., tysk Digter, f. 1798 i Stettin, d. 1881 i Berlin som Bibliothekar i Krigsministeriet, vandt 1849 stort Bifald med sit effectfulde, om end ofte i Former noget haarde patriotiske Epos „Waterloo" (6te Opl. 1869) og udgav derpaa 1850—69 endnu fire andre poetiske Slagmalerier, „Ligny", „Leuthen", „Abukir" og „Hohenfriedberg", der dog ikke opnaaede det førstnævntes Popularitet. — Hans Brodersøn, Ernst S., f. 21 Juli 1839 i Swinemünde, tidligere Bladredacteur, nu Secretær ved Handelskamret i Elberfeld, er en frugtbar og yndet Lyriker. Hans Poesier („Aus tiefstem Herzen", 2det Opl. 1862, „Stürme des Frühlings", 2det Opl. 1870, „Gedichte", 2det Opl. 1879, o. fl. Samlinger) høre for en stor Del til den politiske Digtning, men mange ere dog ogsaa tendensløse, sarte, undertiden noget sentimentale Stemningsbilleder.

Schérer, Barthélemy [ræhr], fransk General, f. 1747 nær ved Belfort, Søn af en Slagter, var 1769—80 i østerrigsk Krigstjeneste og blev efter sin Hjemkomst Artillericapitain i Straßburg. 1785 gik han i hollandsk Tjeneste, men vendte 1791 tilbage til Frankrig. Under Revolutionskrigene blev han hurtig Brigadegeneral under Pichegru og 1794 Divisionsgeneral; han førte n. A. Hæren mod Spanien og efter Freden i Basel Hæren ved Alperne, slog i Nov. den sardinske Hær ved Loano, men maatte i Marts 1796 afstaa Commandoen til Bonaparte. I Juli 1797 blev han Krigsminister indtil Febr. 1799, men viste kun liden Dygtighed og taalte alskens Underslæb. 1799 førte han Hæren i Italien, men uden Held, og blev afløst af Moreau, levede siden upaaagtet og døde 1804.

Schérer, Edm. [s. o.], fransk protestantisk Theolog af nyrationalistisk Retning, f. i Paris 8 Apr. 1815, studerede Theologi i England og i Straßburg og blev theol. Prof. i Genf 1845, men kom her ind paa den rationalistiske Retning og vilde derfor ikke beholde en Embedsstil-

ling, der var bleven ham betroet under Forudsætning af, at han var i Overensstemmelse med Kirkelæren. 1850 nedlagde han sit Embede og var siden den Tid en af Førerne for den rationalistiske Retning iblandt Frankrigs Protestanter, samtidig med, at han udfoldede en betydelig journalistisk Virksomhed som Redacteur af »Le Temps« i Paris. 1871 valgtes han som Republikaner til Nationalforsamlingen og 1875 til livsvarig Senator. D. 16 Marts 1889.

Scherer, Wilh., tysk Sprog- og Literaturforsker, f. 1841 i Schönborn i Nedreøsterrig, studerede i Wien og Berlin, blev 1868 Professor i Wien, 1872 i Straßburg, 1877 i Berlin; d. 1886. Han besad omfattende Lærdom og forstod at fremsætte Resultaterne af sine Forskninger i en klar og tiltalende Form; dog er hans Betydning, især som æsthetisk Kritiker, bleven stærkt overvurderet. Hans første Arbejde var „Denkmäler deutscher Poesie u. Prosa aus dem 8.—12. Jahrh.“ (sammen med Müllenhoff, 1864); senere fulgte „Zur Geschichte der deutsch. Sprache“ (1868), „Deutsche Studien“ (3 Bd., 1870—78), „Geschichte der deutsch. Dichtung im 11. u. 12. Jahrh.“ (1875, i de af ham sammen med yngre Forskere siden 1874 udgivne „Quellen u. Forschungen zur Sprach- u. Culturgeschichte der german. Völker“), „E. Geibel“ (1884), „J. Grimm“ (1885) o. fl. Det større Publikum vandt han især ved sin „Geschichte der deutsch. Litteratur“ (1883), en aandfuld og let overfluelig Fremstilling, der dog ikke er fri for Vilkaarligheder og ensidige Synsmaader.

Scheria [ské], hos Homer Phæakernes Land (s. Phæaker).

Scherif, et arab. Ord, som bet. adelig og bruges om de Personer, der nedstamme fra Propheten. Storscherif, s. Mekka.

Scherr, Johannes, tysk Forfatter, f. 1817 i Württemberg, studerede i Zürich og i Tübingen, hvor han blev Dr. phil. 1840, maatte 1849 som ivrig Demokrat flygte fra Stuttgart til Schweiz og blev 1860 Professor i Historie ved Polytechnicum i Zürich. D. 1886. S. var en ivrig Republikaner og Fritænker, med Forkjærlighed for det 18de Aarh. Hans talrige, dels belletristiske, dels historiske Skrifter bære gjennemgaaende Vidnesbyrd om en kraftig og ejendommelig Personlighed. Blandt hans mange Romaner og Noveller kunne fremhæves: „Graziella“ (1852), „Nemesis“ (1854), „Schiller“ (1856), „Michel, Geschichte eines Deutschen“ (1858), „Novellenbuch“ (8 Bd., 1873). Af hans historiske Arbejder ere de betydeligste „Geschichte deutscher Cultur u. Sitte“ (9de Opl. 1884), „Allgem. Gesch. d. Litteratur“ (7de Opl. 1884; overs. paa Dansk af F. Winkel Horn), „Schiller u. seine Zeit“ (4de Opl. 1865) og „Germania, zwei Jahrtausende deutsch. Lebens“ (5te Opl. 1885).

Scherzo, it. [skértso], Spøg, i Mus. et Tonestykke af let og humoristisk Charakter, enten selvstændigt eller som Afdeling af en Sonate eller Symphoni. S. har egentlig først faaet sin Betydning, efter at Beethoven indførte den i Symphonien i Menuettens Sted. Scherzando, spøgende, bruges som Overskrift til et Tonestykke, men hyppigst dog som Tillægsord til en Tempobetegning, f. Ex. Allegretto scherzando.

Scheschank I, Bibelens Sisak, den første Konge af det 22de ægyptiske Dynasti, har i Karnaktemplet efterladt sig en hieroglyphisk Indskrift, der beretter om et Krigstog til Syrien, hvorunder han sandsynligvis ogsaa kom til Jerusalem i Rehabeams 5te Aar.

Scheuffelin, Hans Leonhard, gammel tysk Maler, f. før 1490 i Nürnberg, d. 1540 smstds., var Elev af A. Dürer, hvis Maner han efterlignede, og har tillige Navn for sine Træsnit (henv. 240 i Tallet). Han levede mest i Nördlingen og Nürnberg, hvor hans vigtigste Arbejder findes. Hans Søn af samme Navn var ligeledes Maler og Træskærer og levede i Freiburg. Flere af de Arbejder, navnlig Træsnit, der tilskrives Faderen, ere maaske af ham.

Scheuren, Kaspar, tysk Landskabsmaler, f. 1810 i Aachen, d. 1887, hører til Skolen i Düsseldorf, hvor han var Elev af Lessing og Schirmer, og erhvervede sig hurtig et stort Navn i Tyskland, ikke alene ved sine Oljemalerier, men ogsaa ved sine Aquareller og Raderinger. Hans Billeder udmærke sig dog mere ved sin Stemning og virkningsfuld Farve end ved Troskab mod Naturen.

Scheveningen, Landsby i den hollandske Prov. Nordholland, ved Nordsøen, ½ M. n. v. for Haag, med 10,000 J., stærkt besøgte Søbade og betydeligt Fiskeri. Stedet staar ved en herlig, tredobbelt Allé i Forbindelse med Haag.

Schewtschenko, Taras Grigorovitsch, lillerussisk Digter, f. 9 Marts 1814 i Gouv. Kijev af livegne Forældre, kom paa Godsherrens Foranstaltning til St. Petersborg i Lære hos en Maler og senere, støttet bl. a. af Schukovskij, der løskjøbte ham, paa Kunstakademiet. 1844 vendte han tilbage til Lillerusland for der at søge sig Motiver til Billeder og Poesier, men allerede forinden (1840) havde han udgivet sin første Digtsamling, tillige hans Hovedværk, »Kobsar« (Citherspilleren), en Samling lyriskepiske Digte, der alle hente deres Stof fra Ukraine. Et Digt „Kaukasus“, i hvilket han besang en Ven af sig, Grev Balmén, der paa Grund af sit Frisind var bleven sendt til Kaukasus som Menig, bragte ham selv en lignende Lod. 1847 blev han dømt til Pisktning, sendtes først til Orenburg som menig Soldat og derpaa, 1850, til Fortet Novo-Petrovsk ved det kaspiske Hav. 1857 amnesteredes han og vendte tilbage til St. Petersborg, hvor han døde 10 Marts 1861. S. er Lillerusslands betydeligste Digter, ægte national og besjælet af Humanitet og Frisind. Foruden »Kobsar«, der har oplevet flere Oplag, har han skrevet et stort historisk Epos „Hajdamakerne“ og en Mængde større og mindre Digte, af hvilke maa fremhæves „Taras's Nat“ og „Drømmen“.

Schiaparelli, Giovanni Virginio [skja], ital. Astronom, f. 4 Marts 1835 i Savigliano i Piemont, blev efter at have arbejdet flere Aar paa Observatorierne i Berlin og Pulkova 1859 anden Astronom ved og 1862 Directeur for Observatoriet i Milano. Han er mest bekjendt dels ved sine Arbejder over Stjerneskud, hvis Sammenhæng med Kometer han opdagede 1866, og om

hvilke han har udgivet sin klassiske »Note e riflessioni intorno alla teoria astronomica delle stelle cadenti« (Firenze 1867; gjengivet paa Tydsk af Boguslawski med Titlen „Entwurf einer astronomischen Theorie der Sternschnuppen“, Stett. 1871), dels ved sine Iagttagelser af Planeten Mars, paa hvilke han med en kun 8 Tommer vid Kikkert opdagede en Mængde Detailler, s. Mars.

Schiavōne, Andrea [skja], hvis egentlige Navn var Medolla, Maler af den venezianske Skole, f. 1522 i Dalmatien, d. 1582 i Venezia i stor Armod, var en af Tizians bedste Efterfølgere, udmærket i sin Colorit, men svag i Tegningen. Han har raderet en Del aandfuldt udførte Blade. Først efter hans Død vurderedes hans Værker til fulde. Af hans Galleribilleder maa fremhæves „Hyrdernes Tilbedelse“ og „Maria med Barnet“ i Wien.

Schibbōleth, et hebr. Ord, som bet. Ax, skal ikke have kunnet udtales af Stammen Ephraim, der i Stedet for dette sagde „Sibboleth“ (Domm. B. XII, 6); herfra er det gaaet over i Betydning af et almindeligt Stikord eller Løsen, om hvilket et Parti slutter sig lige over for et andet.

Schidōne, Bartolommeo [ski], eller maaske hellere **Schedone,** ital. Maler, f. 1560 i Modena, d. 1615 i Parma, dannede sig især efter Correggio og vandt stor Berømmelse. Han er navnlig udmærket som en af de betydeligste Colorister. Modena og Parma eje hans vigtigste Værker. Den kongel. Malerisamling i Kjøbenhavn har et lille, udmærket smukt Billede af S.

Schiedam, Stad i den hollandske Prov. Sydholland, ved Floden Schies Udløb i Maas, 2¼ M. s. f. ø. for Haag, med 25,000 J. og over 200, til Dels meget storartede Geneverbrænderier.

Schiemann, Christian Ludvig Adolph, fremragende Obovirtuos, f. 10 Nov. 1824 i Kjøbenhavn, lærte tidlig Violin- og Claverspil, blev i sit 12te Aar Elev paa Obo af Chr. Barth, 1845 kgl. Capelmusicus og 1850 Solooboist. Paa Rejser i Udlandet med Statsstipendium har han gjort Opsigt baade ved sin ejendommelige, skjønne Tone og sin fuldkomne Technik. 1883 opholdt han sig i nogen Tid hos den preussiske Hofinstrumentmager Heckel i Bieberich for at tilse Constructionen af nye Oboer efter sit eget System. Alle vore yngre, dygtige Oboister skylde ham deres Uddannelse. Et Hæfte Obostudier af S. er udkommet i Tyskland.

Schiermonnikoog, en af Øerne ved Hollands Nordkyst, c. 2 M. lang og ¼ M. bred, n. for Lauwer Zee, er for en stor Del dækket af Klitter. Indbyggerne, c. 1,000, leve af Fiskeri.

Schiern, Frederik Eginhard, dansk Historiker, f. 22 Nov. 1816, jurid. Candidat 1839, disputerede for Magistergraden 1842, rejste udenlands 1844, blev 1847 Lector og 1851 Professor i Historie ved Kjøbenhavns Universitet. D. 16 Dec. 1882. Han var Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling og 1855—58 Medlem af Folketinget uden imidlertid at spille nogen Rolle som Politiker. Han har skrevet et temmelig betydeligt Antal Afhandlinger, hvoraf han har samlet de fleste i „Hist. Studier“ (2 Dele, 1856—57) og „Nye hist. Studier“ (2 Dele, 1875—79). Udrustet med ypperlige Evner, et glimrende Fremstillingstalent og et aabent Blik for Historieskrivningens store Opgaver forstod han, navnlig i sine yngre Dage, i en sjælden Grad at vælge interessante Emner og behandle dem paa en aandrig og fængslende Maade, saa at han staar som en af Formens Mestre i den danske Historieskrivning. Med Aarene tiltog imidlertid hans Forkjærlighed for Detaillerne som „Historiens Sjæl“, og hans om en ualmindelig Literaturkundskab vidnende Arbejder bleve derfor mere og mere specielle; men ved denne Syslen med mange forskjellige mindre Emner hindredes han i at samle sig om en stor Opgave. Et af hans Yndlingsstudier var Ethnographien og Forholdet mellem Nationaliteterne, og paa dette Omraade udgav han sit eneste større Værk: „Europas Folkestammer“; men af dette, der dog mere er en smuk Udsigt over Videnskabens da vundne Resultater end et originalt Arbejde med nye Løsninger, udkom alene 1ste Del (1851). Kun i ringe Grad studerede S. utrykte Kilder, og hans Bidrag til Fædrelandets Historie ere forholdsvis faa.

Schiertz, Franz Wilhelm, Landskabsmaler og Architekt, f. i Leipzig 4 Aug. 1813, d. paa Balestrand i Sogn 13 Oct. 1887. S. blev i sin Ungdom omkring 1837 sendt til Norge af den i Dresden boende norske Maler Prof. Dahl for at optage Tegninger til dennes Værk over „Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst in den inneren Landschaften Norwegens“ og for 1841 at aftegne og nedtage den bekjendte Stavekirke i Vang, der solgtes til Schlesien. Fra nu af forblev S. i Norge, giftede sig der og bosatte sig i Bergen. I Halvfjerdserne deltog han som Tegner i den norske Nordhavsexpedition.

Schiiter, et arab. Ord, som bet. Sekterer, Navnet paa Alis Tilhængere, der i Modsætning til Sunniterne ikke anerkjende de 3 første Kalifer efter Muhammed og det omaijadiske Dynasti, men antage Kalifatet at være gaaet over umiddelbart fra Propheten til Ali. Blandt Asiens muhammedanske Folkeslag ere Perserne S.

Schikanēder, Eman., tysk Lystspilforfatter, f. i Regensburg 1751, optraadte i sin Ungdom som komisk Skuespiller, senere som Theaterdirecteur i Prag og Wien, paa hvilket sidste Sted han 1801 grundlagde „Theater an der Wien“; d. 1812 i Afsindighed. Han nævnes hyppig som Forfatter af Texten til „Tryllefløjten“; men det synes, som om denne snarest skyldes K. L. Giesecke (s. d. A.), og at S. kun har foretaget Ændringer deri. Hans „Sämtliche Werke“ udkom 1792 i 2 Bd.

Schikarpūr, Stad i den under Præsidentskabet Bombay hørende Prov. Sindh i det engelske Forindien, 40 M. n. for Haidarabad, 4 M. fra Indus's højre Bred, ved en af dens smaa Bifloder, med 42,000 J., mange smukke Bygninger, stor Bazar og betydelig Handel. Herfra drives en storartet Vexelforretning over alle Dele af Forindien og Mellemasien indtil Astrachan.

„Schildbürger, die“ ell. „das Lalenbuch“ er Navnet paa en tysk Folkebog, første Gang

udk. 1597, der indeholder en Mængde ældre og nyere dels internationale, dels særlig tyske Fortællinger om Smaaborgeres Dumheder og latterlige Bedrifter, nær beslægtede med de danske „Molbohistorier“. En Fornyelse af Folkebogen findes i v. d. Hagens „Narrenbuch“ (1811). Den lille By Schilda, hvortil Fortællingerne oftest henlægges, ligger i Nærheden af Torgau i preussisk Sachsen.

Schilderbent, en i det 16de Aarh. i Rom, oprindelig af flamske Malere, stiftet Kunstnerforening med Vexelvirkning i Liv og i Studier til Formaal. Den optog mest Kunstnere af germansk Nationalitet, og ethvert nyt Medlem fik ved Indtrædelsen, der fejredes med Drikkelag, et Ögenavn, som tit er gaaet over i Kunsthistorien. Pave Clemens XI opløste Foreningen 1720 paa Grund af de Uordener, der navnlig fandt Sted ved Optagelsesgilderne.

Schill, Ferdinand v., tysk Friskarefører, f. 1776, blev 1806 som preussisk Dragonlieutenant haardt saaret ved Auerstädt, men undkom til Kolberg i Pommern. Han dannede her en Friskare paa 1,000 Md. og medvirkede væsentlig til Fæstningens Forsvar. Efter Freden 1807 blev S. Major og hans Corps under Navn af et Regiment Husarer forlagt til Berlin. Da Østerrig 1809 havde erklæret Frankrig Krig, vilde S. paa egen Haand vække en Folkerejsning. Under Paaskud af en Feltøvelse forlod han 28 Apr. Berlin med sine Husarer; de fulgte ham villig paa et Tog ind i Sachsen, men da han erfarede Østerrigernes Nederlag ved Regensburg, vendte han sig 5 Maj mod Nord, trak Forstærkninger til sig og kastede sig ind i Stralsund. Her blev S. angreben af en stor Overmagt, 5,000 hollandske og danske Tropper (de sidste under General Ewald), og faldt under en heftig Gadekamp 31 Maj. Omtr. 200 Md. slog sig igjennem og fik fri Afmarche til Preussen, hvor Officererne bleve straffede med Fængsel; 11 Officerer, som bleve fangne, bleve skudte i Wesel 16 Sept. efter fransk Krigsretsdom.

Schiller, Joh. Christoph Friedr. v., berømt tysk Digter, f. 10 Nov. 1759 i Marbach i Würtemberg. Faderen, oprindelig Feltskærer, var i Syvaarskrigen bleven Officer og avancerede til Major, en begavet, strængt retskaffen Mand; Moderen, der var livlig og meget religiøs, tog sig med stor Iver af sine Børns Opdragelse. Da Faderen 1765 blev sendt til Lorch som Hvervérofficer, blev S. der undervist af Præsten Moser, hvem han har sat et Minde i „Die Räuber“. Faderen blev derpaa (1768) forflyttet til Ludwigsburg og Drengen, som efter eget Ønske var bestemt til den gejstlige Stand, sat i Latinskolen der; men paa Hertug Karl Eugens Ønske kom han 1773 ind i den af Hertugen paa Lystslottet „Solitude“ oprettede militære og civile Opdragelsesanstalt; 1770 var Faderen bleven ansat som Overinspecteur ved Slottets Haveanlæg. Vergils „Æneide“ og Klopstocks „Messias“ og Ober vare den unge S.s Yndlingslæsning; derefter fængsledes han af „Götz von Berlichingen“; men denne Art Læsning, som var Contrebande i Skolen, maatte han stjæle sig til. Det var Bestemmelsen, at han skulde vare Jurist; men hans ringe Fremskridt i de retsvidenskabelige Discipliner bragte hans Lærere til at fatte ringe Tanker om den stærkt opløbne, tynde Dreng med Fregner og rødgult Haar, der tog sig yderst uheldig ud i sin militære Elevuniform og var højst forsømmelig med sit Ydre. Da Institutet 1775 flyttedes til Stuttgart og udvidedes med en medicinsk Afdeling, traadte S. ind i denne; men da Shakspeares „Othello“ faldt ham i Hænde, optog denne Digter hans hele Interesse, han forsøgte sig i Tragedier i Shakspearske Former og lod anonymt et Par Digte trykke i „Schwäbisches Magazin“. Af Rousseau indsugede han Begejstring for Menneskeret og borgerlig Frihed, og Voltaire gjorde det af med hans Tro paa den positive Christendom. Disse aandelige Bevægelser kastede en stærk Gjæring ind i hans Sjæl, Rousseaus og Plutarchs Elev maatte blive en Hader af Akademiets militære Disciplin; han søgte i bittert og hensynsløst epigrammatisk Vid et Udtryk for sit sønderrevne Indre; forskjellige Lejlighedsdigte gjorde allerede da hans Navn bekjendt i en videre Kreds. 1780 afsluttede S. sine medicinske Studier ved „Karlsskolen“ og blev kort efter Regimentslæge ved et Grenaderregiment i Stuttgart, hvor han med flere gamle Skolekammerater førte et burschikost Liv og stundum maatte bæres fra Drikkebordet. En Capitainsenke Vischer, i hvis Hus han boede, forherligede han under Navn af Laura i Digte, hvori idealistisk Platonisme kæmper med vild Sanselighed. Disse og andre Digte udgaves i hans første Digtsamling, „Anthologie auf das Jahr 1782“. Imidlertid fuldførte han 1781 sit Drama „Die Räuber“, som han flere Aar havde arbejdet paa; han kunde ingen Forlægger faa, og en Ven maatte gaa i Caution for ham hos Bogtrykkeren. Det er et ægte Produkt af „Sturm- und Drang“-Perioden, revolutionært-sentimentalt, med convulsivisk-rhetorisk Pathos, „en Frugt af Geniets Samleje med Subordinationen“; men den ubændige Ungdomskraft og Glød greb den tyske Ungdom. Stykket opførtes i en noget ændret Form paa Theatret i Mannheim 13 Jan. 1782, med Iffland som Franz Moor, og gjorde stormende Lykke. S. var uden Permission rejst til Mannheim for at bivaane Stykkets Opførelse, og da han gjentog dette, lod Hertugen, der længe havde set skjævt til hans Digtningers Tendens, ham ved sin Hjemkomst decretere 14 Dages Arrest og forbød ham at lade trykke andre end medicinske Skrifter. 17 Sept. 1782 flygtede da S., ledsaget af sin Ven Streicher, fra Stuttgart over Mannheim og Frankfurt a. M. til en af sine Studiekammeraters, en Fru v. Wolzogens Ejendom ved Meiningen, hvor han i Ro fuldendte sine tidligere begyndte Dramaer „Fiesco“ og „Kabale und Liebe“ (opr. „Luise Millerin“). Men pinlige Pengesorger og end mere en ulykkelig Lidenskab for Fru v. Wolzogens Datter Charlotte gjorde S. Opholdet utaaleligt, saa at han 1783 rejste til Mannheim, hvor han sluttede Contract om sine Stykker med Theaterintendanten, Friherre v. Dalberg. Denne første Periode af S.s Digterliv betegnes ved en Stræben hen mod oprigtig Udtalelse af det, som Stoffet umiddelbart medfører; men hans revolutionært-bevæ-

gede Sjæl farver hans Dramaer med en stærk Subjectivitet. Deres Grundtanker ere de samme, som begejstrede Franskmændene i det praktisk-politiske Liv under Revolutionen; „Kabale und Liebe" er en forbitret Anklage mod Hofadelen og en Protest fra den tredje Stand. I Mannheim opførtes dette Stykke og „Fiesco"; S. havde tillige forpligtet sig til at levere et tredje, men Sygdom, Gjæld og Fattigdom nedstemte ham. Han løste sit Forhold til Dalberg og forsøgte sig i journalistiske Foretagender (som „Rheinische Thalia"), men uden Held. Samtidig lærte han Fru Charlotte v. Kalb, en begavet og kjæk Kvinde, at kjende, og der udviklede sig et Kjærlighedsforhold mellem dem, der havde sit Udspring fra dyb aandelig Sympathi. I Dec. 1784 læste han i Darmstadt 1ste Akt af sit Drama „Don Carlos" for Hertug Karl August af Weimar, og denne udnævnte ham til „Rath", hvad der hævede ham i Øjnene paa hans Familie, der var nær ved at opgive ham. 1785 drog S., efter en lidenskabelig Afsked med Fru v. Kalb, paa Familien Körners Indbydelse til Leipzig, hvor han boede dels i selve Byen, dels i det nærliggende Gohlis. De harmoniske Forhold, Körners ædle Venskab skabte ham, afspejle sig i hans Digtninger, som Fortsættelsen af „Don Carlos", „An die Freude" og „Die Götter Griechenlands". Det sidste Digt er som en Herold for den Begejstring for det antike, der bragte ham til at construere sine senere Dramaer paa Basis af et forudbestemt tragisk Faktum i Overensstemmelse med Grækernes tragiske Opfattelse, ligesom Marquis Posa i „Don Carlos" fremstiller det humane Frihedssind i Modsætning til Heltens revolutionære Pathos. Fra Dresden, hvorhen S. havde fulgt Körners, tog han i Sommeren 1787 til Weimar, hvor Fru v. Kalb den Gang opholdt sig. Han blev venlig modtaget af Wieland; men „Don Carlos" gjorde ingen Lykke i Hofkredsene. S. drog da til Jena, hvor han gjennem sin Ven Prof. Reinhold blev bekjendt med den kantiske Philosophi, hvis ethiske Idealitet greb Digteren, der stedse var begejstret for det „ædelt menneskelige". I Rudolstadt blev S. indført i den Lengefeldske Familie og fattede Kjærlighed til Datteren Charlotte, hvilket for længere Tid fængslede ham til Rudolstadt, hvor han bl. a. skrev Digtet „Die Künstler". I Sommeren 1788 kom Goethe tilbage fra sin italienske Rejse; Lengefelds søgte at nærme de to Digtere til hinanden, men uden Held. 1789 skaffede S.s Velyndere ham et extraordinært Professorat i Jena (han havde udgivet Begyndelsen af „Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande" i Wielands „Merkur"); kort efter blev han af Hertugen af Meiningen udnævnt til Hofraad og giftede sig 1790, til Fru v. Kalbs store Fortvivlelse, med Charlotte v. Lengefeld, men levede stadig i trange Kaar. Foruden en Del philosophiske og æsthetiske Afhandlinger, Frugter af hans Studium af Kant (samlede i „Kleinere prosaische Schriften", 4 Bd., 1792—1802), udarbejdede S. „Geschichte des dreißigjährigen Krieges" (1790—93). Hans historiske Skrifter vidne ikke om omfattende Lærdom, men deres veltalende, varme Stil og deres Begejstring for Frihed og Sandhed gjøre dem til gode Populærskrifter. S.s haarde Recension af Bürgers Digte fra 1790 er et Bevis paa, at han nu fuldstændig var kommen ind paa den idealistisk-klassicerende Retning, som betegner hans senere Digtninger. For øvrigt svækkede en voldsom Sygdom i Begyndelsen af 1791 ham saaledes, at han aldrig gjenvandt sit Helbred. I denne trængte Stilling skaffede Baggesen S. fra Hertugen af Augustenborg og Grev Schimmelmann i Kjøbenhavn 1000 Daler aarlig i tre Aar. Den franske lovgivende Forsamling gav »M. Gille, publiciste allemand« fransk Borgerret paa Grund af hans tidligere revolutionære Digtninger. Efter sin Tilbagekomst fra en Rejse til sit Fædreland 1794, hvor han besøgte sine endnu levende Forældre, kom S. endelig i nærmere Forbindelse med Goethe, og Forholdet blev snart til et varmt, paa gjensidig Beundring grundet Venskab. G., der var bleven frastødt af det forcerede, urolige og springende i S.s Ungdomspoesier, fattede hans Stræben efter objectiv, inden for Kunstformens Grænse sig strængt holdende Digtning; begge de store Digtere vare enige om aristokratisk at hævde Kunstens Højhed lige over for den store Hob, og disse Bestræbelser have deres Andel i, at den efterfølgende Romantik saa ganske fjernede sig fra Livets Virkelighed og gik op i Drømme og Hallucinationer. Begge Mestrene meddelte fra nu af hinanden baade mundtlig og skriftlig alt, hvad der vedrørte færdige og under Udarbejdelse værende Arbejder; deres „Briefwechsel" er et imponerende Mindesmærke om den Alvor og Varme, hvormed de omfattede alle Kunstens Enkeltheder. I S.s 1794 stiftede Tidsskrift „Die Horen" var Goethe en flittig Medarbejder; dog maatte det allerede 1797 af Mangel paa Deltagelse atter ophøre. I S.s „Musenalmanach" for 1796 findes nogle af hans skjønneste Digte („Schattenreich", „Elegie"). Angrebene paa Goethe bevægede begge Digtere til i Forening at gjøre Front mod Angriberne; Frugten deraf var de bidende Epigrammer („Xenien") efter Martials Mønster, der udkom i Musealmanaken for 1797, og som fremkaldte voldsomme literære Kampe. Med de unge Romantikere, navnlig Brødrene Schlegel, stod S. paa en spændt Fod. I disse Aar (1797—1803) falde nogle af S.s betydeligste Digtninger, navnlig de klangfulde, i den ædleste Diction holdte Ballader („Der Kampf mit dem Drachen", „Die Bürgschaft", „Hero und Leander", „Der Graf von Habsburg", „Der Taucher" o. fl.), det prægtfulde Digt „Die Glocke", samt den store dramatiske Trilogi „Wallenstein", som opførtes paa Theatret i Weimar, og som var udarbejdet under stadigt Samraad med Goethe. 1799 flyttede S. sin Bolig til Weimar for Theatrets Skyld, og uden at være ansat derved tog han virksom Del i dets Ledelse. 1800 gik den langt tidligere paabegyndte Tragedie „Marie Stuart", s. A. hans Bearbejdelse af „Macbeth" over Scenen; 1801 spilledes i Leipzig „Die Jungfrau von Orléans". I alle disse Tragedier fra S.s senere Aar er ligesom i „Don Carlos" den femfodede Jambe anvendt; en lyrisk-veltalende Pathos breder sig, kun lidet hemmet af de faa og simple Lin-

ser, hvormed Charaktererne ere tegnede; naar „Wallensteins Lager“ undtages, har Digteren ikke tilstræbt noget, der ligner local eller historisk Colorit. „Die Braut von Messina“, opført 1803, er et Studie efter den græske Tragedie, hvis Chor det har optaget; men trods al lyrisk og rhythmisk Pragt bærer det Præg af at være digtet i Kraft af en Doctrin. S. A. havde han mange Samtaler med Fru Staël-Holstein, der med B. Constant besøgte Weimar. 1804 opførtes „Wilhelm Tell“, hvor Hovedpersonen mere er en Personification af „Demos“ end et historisk Individ, men hvori dejlige lyriske Toner klinge for at antyde den landskabelige Baggrund. S.s Sygelighed tiltog stedse, især da hans livlige Natur slet ikke vilde gaa ind paa et regelmæssigt og sobert Liv; og netop da han havde oversat Racines »Phèdre« som Feststykke til Hertugindens Fødselsdag, faldt han i en heftig katarrhalsk Feber, der endte hans Liv 9 Maj 1805. — S. er en af Tysklands største Digtere. Langt mindre umiddelbar kunstnerisk anlagt, langt mindre bøjelig og alsidig anlagt end Goethe, var han ved grundigt Studium og personlig Lutring og Uddannelse i stadig fremadskridende Udvikling; hos ham har det idealistisk-subjective Element i den tyske Natur faaet sit reneste digteriske Udtryk; hans Kunstideal er det directe ophøjede, som det fremtræder i ædle, storslaaede Menneskettyper. Han er den mest populære af de tyske Klassikere; Hundredaarsdagen for hans Fødsel fejredes over hele Tyskland som en stor Nationalfest, og i næsten alle større tyske Byer er der efterhaanden rejst Statuer af ham (den første, udført af Thorvaldsen, i Stuttgart 1839). Kilder til hans Biographi ere navnlig hans Brevvekslinger med hans Kone („Schiller u. Lotte“, 3dje Opl. 1879), med Goethe (6 Bd., 1828; 4de Udg. 1881), W. v. Humboldt (2den Udg. 1876), Chr. Körner (2den Udg. 1874), Hertugen af Augustenborg (1875) o. fl. Den bedste Levnedsskildring af S. er K. Hoffmeisters (5 Bd., 1838—42); andre Biographier haves af Karoline v. Wolzogen (4de Opl. 1851), Schwab (2den Udg. 1859), Scherr (4de Opl. 1865), Palleske (5te Opl. 1872), Viehoff (1874), Düntzer (1881) o. fl. Den øvrige, overvættes rige S.-Literatur maa her lades uomtalt. Af S.s egne Værker haves mangfoldige Udgaver; den bedste er den af Goedeke o. a. udgivne i 17 Bd. (1867—76). **Schillers Stiftelse** (Deutsche Schiller-Stiftung) er en 1855 paa Digteren Jul. Hammers Initiativ grundet, 1859 endelig constitueret og nu over hele Tyskland og Tysk-Østerrig udbredt Forening til Understøttelse af fortjente og trængende tyske Forfattere og deres Efterladte. Den bestaar af 24 Filialforeninger og uddeler aarlig i Understøttelser c. 45,000 Kr.

Schilling, ældre tysk Sølvmønt: i Hamborg og Lübeck som Courant lig $\frac{1}{16}$ Mark eller 1 S. lig $6\frac{1}{4}$ Øre; ved Bancoberegning var 1 S. lig 25 Øre. I Mecklenburg var 1 S. lig $\frac{1}{48}$ Thaler ell. $5\frac{1}{2}$ Øre. I Slesvig og Holsten benyttedes indtil 1 Jan. 1868 en S., hvoraf 30 var lig 1 Rigsdaler dansk Rigsmønt eller 3 S. lig 20 Øre.

Schilling, Johannes, tysk Billedhugger, f. 1828 i Mittweida i Sachsen, uddannedes i Dresden og Berlin og har vundet Navn ved en Mængde Arbejder, hvoraf navnlig maa fremhæves „de fire Aarstider“ i Sandsten paa Brühlske Terrasse i Dresden, Billedhugger Rietschels Buste smstds., Dionysos og Ariadne paa en Quadriga med Panthere paa Hoftheatret i samme By, Mindesmærket over Schiller i Wien, Sejersmindet i Hamborg o. fl. Han blev 1868 Professor ved Kunstakademiet i Dresden.

Schimmelmann, Heinrich Carl, tysk Finansmand og dansk Finansminister, f. 13 Juli 1724 i Demmin i Pommern, Kjøbmandssøn, oprettede selv en Handel i Dresden og blev Accisforpagter i Sachsen. Han samlede en stor Formue, især ved Kornleverancer til den preussiske Hær under Syvaarskrigen (fik 1757 af Frederik II Porcelænsfabriken i Meißen og solgte dens Oplag), men flyttede 1760 til Hamborg, hvor han grundlagde et Handelshus. 1761 traadte han i dansk Tjeneste som Commerceintendant og blev 1764 Medlem af Overskattedirectionen. Som saadan styrede han Finanserne næsten eneraadig og ledede Salget af Krongodserne og de vestindiske Plantager, hvilke han til Dels selv kjøbte for en ringe Sum; ligeledes afkjøbte han 1769 Staten Geværfabriken Hammermøllen ved Hellebæk. S. fulgte 1768 Christian VII paa hans Udenlandsrejse, levede under Struensees Styrelse 1770—72 mest i Hamborg, men blev efter hans Fald paa ny Finansminister. Han omdannede 1773 den private Bank til en kongelig, hvorved Grunden lagdes til det senere slette Pengevæsen. Medens S.s Finansforvaltning langtfra blev Staten til Held, forøgedes hans egen Formue betydelig; 1762 blev han Friherre, kjøbte 1764 Baroniet Lindenborg, som 1781 ophøjedes til Grevskab, og efterlod sig ved sin Død 15 Febr. 1782 $8\frac{1}{3}$ Mill. Rdl. Cour. (d. e. 11 Mill. Kr.). — Hans Søn, **Ernst Heinrich S.**, f. 4 Dec. 1747 i Dresden, blev allerede 1767 Conferensraad og 1779 Gehejmeraad. 1776 blev han Deputeret i Økonomicollegiet, 1782 Commerce- og 1784 Finansminister indtil Dec. 1813, altsaa i det Tidsrum, da det danske Finans- og Pengevæsen kom i den sørgeligste Forvirring. Han skal dog have modarbejdet den uheldsvangre Seddelfabrikation, som til sidst førte til Statsbankerotten 1813. Efter at være afløst af Joachim Moltke fra en Post, han ikke var voxen, vedblev han dog at være Medlem af Gehejmestatsraadet (siden 1808) og blev 1824 Udenrigsminister indtil sin Død 9 Febr. 1831. S. var en fint dannet Mand og en gavmild Beskytter af Kunstnere og Forfattere (Schiller, Baggesen). Hans første Hustru, Emilie, født Rantzau, f. 1752, d. 1780, blev besungen af Pram i Digtet „Emilies Kilde“, den anden, Charlotte, f. 1757, d. 1816, Søster til den danske Affsending i Rom Herman Schubart, tog sig varmt af Thorvaldsen under hans Ophold derteds.

Schimmelpenninck, Rütger Jan, hollandsk Statsmand, f. 1761, var Advocat i Amsterdam, da han efter den bataviske Republiks Oprettelse 1795 begyndte at tage Del i Statslivet. Siden 1798 brugtes han i diplomatiske Sendelser til Paris og London og vandt Napoleon I.s Yndest; som „Raadspensionær“ styrede han 1805—6 den

bataviske Republik og modarbejdede forgjæves dens Omdannelse til et Kongerige under Ludvig Bonaparte. Efter Hollands Forening med Frankrig 1810 udnævnte Napoleon ham til Greve og Senator; efter Napoleons Fald trak han sig tilbage til sine Godser, men blev af Kongen af Nederlandene udnævnt til Medlem af 1ste Kammer. D. 1825.

Schimper, Wilh. Phil., f. 1808, d. 1880 i Straßburg, hvor han havde virket i mange Aar som Professor, og ved hvis Museum han blev, efter at Byen var bleven tysk. S. var en mangesidig udviklet Naturforsker, men er navnlig bekjendt som Europas første Bryolog og som Plante-Palæontolog og har paa disse Omraader strævet store og meget vigtige Værker: »Bryologia Europaea« (6 Bd., 1836—54), »Recherches morphologiques et anatomiques sur les mousses« (1848), »Mémoires pour servir à l'hist. nat. des sphagnum« (1854), »Synopsis muscorum Europaeorum« (2det Opl. 1876) o. fl.

Schinderhannes, egtl. Johan Bückler, var i Aarene omkring 1800 Fører for en farlig Røverbande i Rhinegnene og henrettedes 1803 i Mainz. Sit Navn havde han faaet af, at han i nogen Tid havde været i Tjeneste hos en Skarpretter.

Schinkel, Berndt v., svensk Militær og historisk Samler, f. 1794 i Dalsland, Søn af en Sognepræst Bergman, gjorde som Underlieutenant Felttogene med i Tyskland, Brabant og Norge 1813—14, blev 1823 ansat hos Carl XIV som Ordonnansofficer, senere som Adjudant, adledes 1840, efter at han ved Ægteskab var bleven Indehaver af de v. S.ske Fideicommisgodser, og udnævntes 1843 til Oberst; d. 1882 i Gestrikland. I Følge et ham af Carl XIV paalagt Hverv var S. i en Række Aar sysselsat med at samle Materialerne til et vigtigt Værk, »Minnen ur Sveriges nyare historia« (hidtil 12 Bd., med 3 Bd. „Bihang", 1852—83), hvis Udarbejdelse paabegyndtes af hans Brodersøn, C. W. Bergman, og som efter dennes Død er blevet fortsat af C. Rogberg, J. A. C. Hellstenius, O. Alin og S. J. Boëthius.

Schinkel, Karl Friedr., Dr., tysk Architekt, f. 13 Marts 1781 i Neu-Ruppin, d. 9 Oct. 1841 i Berlin, fik sin væsentligste Dannelse i Berlin og var i Bygningskunsten Elev af Friedrich Gilly, som udviklede hans Kjærlighed til den græske Bygningsstil. Blandt de af ham udførte Bygninger findes de betydeligste i Berlin. Den nye Hovedvagt, Museet, Skuespilhuset, et Par Paladser og andre Bygninger, alle i antik Stil, tilpasset efter Tidens og det enkelte Steds Fordringer, vidne om hans Studium af Oldtiden og ere et gjennemført Forsøg paa af den græske Kunsts Elementer at skabe en Nutidens Bygningsstil. I Werderkirken i Berlin, i flere Paladser i middelalderlig Stil af forskjellig Charakter, i Monumentet for Befrielseskrigen ved Berlin af støbt Jærn o. fl. viser S. imidlertid et aabent Blik for andre Tiders Bygningskunst, medens han i Nikolaikirken i Potsdam saa vel som ogsaa i flere uudførte Udkast dels gjennem Basilikaformen, dels ved den græske Korsform med Kuppel søgte af antike Elementer at skabe en christelig Kirkebygning med den protestantiske Gudstjeneste for Øje. Han var tillige Maler og gav bl. a. Udkast til Malerierne i Museumsbygningens Forhalle i Berlin. Et Mindesmærke er rejst ham i hans Fødeby.

Schinznach, Flække i Cant. Aargau i Schweiz ved Aar; c. 1,200 J. Svovlkilde, der især benyttes imod chroniske Hudsygdomme, Kjertelsyge og Brystkatarrher.

Schio [skio], Stad i Norditalien, 3 M. n. n. v. for Vicenza. 12,000 J. Klædefabrikation.

Schipka-Passet, 3,840 Fod højt, fører over Balkan fra Gabrovo i Bulgarien til Kesanlyk i Østrumelien. I den russisk-tyrkiske Krig 1877—78 blev S. 19 Juli indtaget af General Gurko og siden forsvaret imod gjentagne tyrkiske Angreb; endelig blev i Jan. 1878 Passet omgaaet af General Skobelev, og den tyrkiske Hær maatte nu overgive sig, 20—30,000 Md. stærk. Den strænge Vinterkulde og Snestormene havde voldt Russerne umaadelige Tab.

Schir Ali, Emir i Afghanistan 1863—78, f. 1825, Søn af Dost Muhammed, overtog efter Faderens Død Herredømmet, men maatte udstaa haarde Kampe med sine Slægtninge og blev 1866 for en Tid fordreven. Først 1869 kom han ved sin Søn Jakubs Hjælp igjen til Magten og fik væsentlig Understøttelse i Penge- og Vaabensendinger fra Indien. I Sommeren 1878 modtog han et russisk Gesandtskab i Kabul med stor Pragt og viste kort efter et engelsk Gesandtskab fra Indien tilbage. Denne Krænkelse medførte i Nov. engelske Troppers Indrykning i Landet. S. forlod 13 Dec. Kabul og drog til Turkestan, hvor han døde 21 Febr. n. A.

Schirach, Gottlob Bened., tysk Publicist og Historiker, f. 1743, blev 1769 Professor i Helmstädt og 1780 som dansk Legationsraad kaldet til Altona. Her udgav han indtil sin Død 1804 „Das politische Journal", der endnu er en vigtig Kilde til Tidens Historie.

Schiras, Hovedstad i den persiske Prov. Farsistan i Asien, 48 M. s. til s. for Ispahan, tidligere en blomstrende Stad med talrige Moskeer og Bazarer og betydelig Industri, den persiske Digtekunsts og Videnskabeligheds Sæde, blev næsten ganske ødelagt ved et forfærdeligt Jordskjælv 21—22 Apr. 1853, hvorved største Delen af dens Indbyggere omkom. Imidlertid har den nu atter hævet sig, skal have c. 30,000 J. og en Del Industri i Bomuld, Silke, Læder, Klinger og Rosenolje. Omegnen er meget frugtbar og frembringer bl. a. ypperlig Vin. Digterne Saadi og Hafis ere fødte og ligge begravede her.

Schirmer, Heinrich Ernst, Architekt, f. i Leipzig 27 Aug. 1814, d. i Gießen 6 Dec. 1887, studerede i München og Dresden og gjorde her Bekjendtskab med den norske Landskabsmaler Dahl, der bevægede ham til at gaa til Norge, hvor han fik Ansættelse ved Slotsbygningen under Linstow. 1841 besøgte han Throndhjem og gav Forslag til Domkirkens Restauration. Efter i den Anledning at have opholdt sig udenlands med norsk Stipendium leverede han Tegningerne til det af ham og Prof. P. A. Munch i Fællesskab udgivne Værk over Domkirken (1859). Efter den af S. 1868 udarbejdede Plan til Kirkens Restauration ledede han

kene 1869—71. Derhos har han — for kun at nævne de betydeligste af hans Arbejder — udført Gaustad Sindssygeasyl og Bodsfængslet i Christiania, samt det store Bygningscomplex Rigshospitalet i samme By, hans sidste større Arbejde. I Forening med v. Hanno udførte han derhos den første Jærnbanestationsbygning i Christiania og Restaurationen af Akers gamle Kirke. — Hans Søn, Adolph S., f. i Christiania 1 Oct. 1850, har studeret i Paris og Berlin og er siden 1887 ansat som Inspecteur for Statens Bygninger i og ved Christiania, hvor han har været bosat siden 1874. Blandt Bygværker, der ere udgaaede fra hans Haand, fortjene særlig at nævnes det endnu kun som Midtparti fuldførte Sculpturmuseum i Christiania, Sparebanken i Throndhjem med Façade af hugget Sten, samt Industriudstillingsbygningen i Christiania 1883, der atter nedtoges efter endt Udstilling. S. har været Medlem af Commissionen for Ordningen af Norges techniske Undervisningsvæsen.

Schirmer, Friedr. Wilh., tysk Landskabsmaler, f. 1802 i Berlin, d. 1866 i Nyon. Fra 1839 var han Professor ved Akademiet i Berlin og smykkede det nye Museum med ægyptiske og græske Prospecter. I sin Retning slutter han sig nærmest til Koch, Reinhart og Turner.

Schirmer, Joh. Wilhelm, tysk Landskabsmaler, f. 5 Sept. 1807 i Jülich, d. 11 Sept. 1863 i Carlsruhe, var Elev af Schadow og Kunstakademiet i Düsseldorf, senere af Lessing og blev 1839 Professor ved dette Akademi, men kaldtes 1854 til Professoratet ved Kunstskolen i Carlsruhe. Han var en betydelig Landskabsmaler, saa vel i sine componerede som i sine efter Naturen malede Billeder, der ere spredte over Tyskland og Frankrig og have gjort hans Navn bekjendt. I sine senere Aar havde han tildraget sig ny Opmærksomhed ved en Række bibelske Landskabstegninger med Kul, som han derpaa udførte i Oljemalerier.

Schirwa, en Sø i Sydafrika, f. for den store Sø Njassa, 10—12 M. lang og indtil 5 M. bred, omtrent 2,000 F. over Havet og uden bekjendt Afløb, omgiven af høje Bjærge, blev opdaget af Livingstone 1859.

Schirwän, et Landskab i det russiske Kaukasien, paa begge Sider af Kaukasuskjædens østlige Del, var indtil 1812 en persisk Provins og udgjør nu Districtet Daghestan og Gouv. Baku.

Schisma, gr. [skis], Spaltning, særlig efter den romerske Kirkeret enhver Kirkespaltning, altsaa dels enhver forsætlig og bevidst Afvigelse fra Romerkirkens Bestemmelser om Kirkeskikke, K.-Forfatning ell. K.-Disciplin, dels den Ophævelse af Kirkens Enhed, som opstaar, naar enten en Biskop søger at gjøre sig uafhængig af Paven eller naar to eller flere Paver vælges paa én Gang og hver af sine Tilhængere bliver anerkjendt for retmæssig Pave. Det mest bekjendte af denne sidste Art S. er det saakaldte store pavelige S. (1378—1417), under hvilket den romersk-katholske Christenhed var delt imellem Paven i Rom og Paven i Avignon. Afvigelse fra Kirkelæren er ikke S., men Hæresi (s. d. A.); men enhver Hæretiker, som ikke lydig bøjer sig for Kirkens Dom og afsværger sine afvigende Meninger, bliver ogsaa **Schismatiker**, idet han derved tilintetgjør sit Samfund med Kirken. Alle Protestanter f. Ex. ere baade Schismatikere og Hæretikere.

Schitomir, Hovedstad i det russiske Gouv. Volhynien, ved Floden Teterov, 118 M. s. v. for Moskva. 55,000 I. (1884). Græsk Ærkebispesæde og katholsk Bispesæde med talrige græske og en romersk-katholsk Kirke; smukt Theater. Livlig Industri i Læder, Hatte m. m. og Handel med Landbrugsprodukter, ungarske og østerrigske Vine.

Schive, Claus Jacob, norsk Numismatiker og Ingenieur, f. i Bergen 1 Sept. 1792, gjennemgik Landcadetakademiet i Kjøbenhavn og blev Officer 1808. 1814 deltog han i Krigen i Norge (bl. a. i Slaget ved Matrand), gik nogle Aar senere over i Ingenieurbrigaden, havde Ansættelse ved de civile offentlige Arbejder og ledede til sidst som Directeur for Havne-, Kanal- og Fyrvæsenet Opførelsen af de første norske Linsefyrtaarn. 1840 blev han Toldkasserer i Stavanger, hvor han fik bedre Tid til at lægge sig efter de numismatiske Studier, han tidligere havde paabegyndt. Han har udgivet det store Værk „Norges Mynter i Middelalderen“ (1858—65) og skrevet en Del Afhandlinger i Christiania Videnskabsselskabs Forhandlinger og i »Numismatic Chronicle«. D. 26 Febr. 1878.

Schiødte, Jørgen Christian, berømt dansk Entomolog, f. i Kjøbenhavn 20 Apr. 1815, blev 1842 Inspecteur ved det naturhist. Museum, 1868 extraordinær Professor i Zoologien ved Universitetet og Bestyrer af sammes Museums entomologiske Afdeling, samt 1840 Docent i Zoologi ved Veterinær- og Landbohøjskolen. Foruden Rejser i Indlandet for at studere Danmarks Insektfauna, med særligt Hensyn til Skov- og Landvæsenets Tarv, foretog han 1845—46 en større Rejse gjennem en stor Del af Europa; d. 22 Apr. 1884. Af S.s talrige videnskabelige Arbejder kunne fremhæves: „Genera og Species af Danmarks Eleutherata“ (1 Bd., 1841, med 25 af Forfatteren selv stukne Kobbertavler; kun 1 Bind er udkommet, omfattende Carabi, Dytisci og Gyrini); »Specimen faunæ subterraneæ«, Bidrag til den underjordiske Fauna (1849); „Corotoca og Spirachtha, Staphyliner, som føde levende Unger og ere Husdyr hos en Termit“ (1854, begge i Videnskabernes Selskabs Skrifter). I det af Krøyer stiftede „Naturhistoriske Tidsskrift“, som S. efter at det i længere Tid havde hvilet, atter kaldte til Live 1861, og af hvilket der under hans Ledelse udkom 14 Bind med mange Tavler, har S. selv leveret talrige Bidrag, af hvilke her skal fremhæves en Række faunistiske Artikler om danske Biller og Tæger samt fremfor alt S.s Undersøgelser over Billernes Forvandlingshistorie (»De metamorphosi Eleutheratorum observationes«, med 86 Tavler, 1861—83). Efter hans Død ophørte atter dette Tidsskrift. S. indtog en meget høj Plads blandt de samtidige Entomologer; til hans store Fortrin kunne regnes en overordentlig Skarpsindighed, Grundighed og Nøjagtighed i Undersøgelsen, et ualmindeligt Talent for Tegning og den heller ikke almindelige Alsidighed, hvormed han dyrkede og fremmede Entomologien i alle dens

forskjellige Retninger, baade som Faunist, Systematiker, Anatom og ved Studiet af Udviklingsstadierne.

Schiørring, Christian Fr., f. 10 Febr. 1837 i Aarhus, fik 14 Aar gl. i København Capelmusicus Koch til Violinlærer, blev 1857 Violinist i Capellet, senere Solospiller og kgl. Kammermusicus. S. er en alsidig og meget dygtig Violinist; han har uddannet mange yngre Violinister og udgivet flere, mest paa Elever beregnede Compositioner og Transskriptioner for Violin med Claver.

Schiøtt, August Heinr. Georg, dansk Portrætmaler, Medlem af Kunstakademiet, f. 17 Dec. 1823 i Helsingør, vandt Kunstakademiets to Sølvmedailler 1846. S., hvis Hovedvirksomhed er som Portrætmaler, har ved Siden deraf malet Landskaber, Genrebilleder fra Norge, Island, Palæstina og Ægypten. Til hans bedste Portræter høre hans Receptionsarbejde, Prof. J. L. Lund (1855), og Enkedronn. Carol. Amalie i hel Figur (1858). 1866 fik han Titel af Professor.

Schjellerup, Hans Carl Frederik Christian, f. 8 Febr. 1827 i Odense. Efter først at have været i Urmagerlære kom han til København, studerede ved den polytechniske Læreanstalt og tog Examen i Mechanik 1850, blev 1851 constitueret Observator ved Universitetets astron. Observatorium, 1854 Lærer i Mathematik ved Søcadetakademiet, 1872 Lærer i Tegning ved polytechnisk Læreanstalt og optoges 1873 som Medlem af Videnskabernes Selskab; efter d'Arrests Død tilbødes ham Professoratet i Astronomi, som han dog ikke modtog. Hans Hovedværker ere en nøjagtig og righoldig „Stjernefortegnelse, indeholdende 10,000 Positioner af teleskopiske Fixstjerner mellem — 15° og + 15° Declination", udgiven 1864 af Videnskabernes Selskab, og »Description des étoiles fixes, composée au milieu du dixième siècle par l'astronome persan Abd-al-Rahman Al-Sûfi«, oversat fra Arabisk og udgiven 1874 af Akademiet i St. Petersborg. Ogsaa i Chinesisk var han velbevandret. Han har desuden udgivet en vigtig Katalog over røde Stjerner, beregnet Almanaken siden 1858, skrevet en „Populær Astronomi" (1855) og flere Afhandlinger, særlig ogsaa om Maanetheorien og ældre Jagttagelser, til „Astronomische Nachrichten" o. a. St. D. 13 Nov. 1887.

Schjørring, Johanne, Datter af Sognepræst Krohn i Hem ved Skive, f. 4 Juni 1836, modtog i sit Hjem en alsidig, betydelig over det sædvanlige Gjennemsnitsmaal liggende Undervisning og Uddannelse. 16 Aar gl. mistede hun sin Moder og blev fra nu af den ledende Aand i den gjæstfrie Præstegaards udstrakte Omgangskreds, indtil hun 1862 blev gift med juridisk Candidat S. Efter 9 Aars lykkeligt Ægteskab blev hun Enke, og omtrent fra dette Tidspunkt af skriver sig hendes Forfattervirksomhed, der begyndte med nogle anonyme Feuilletoner i „Fædrelandet", samlede 1874 til „Fortællinger og Skizzer". Den velvillige Modtagelse, som blev Debutarbejdet til Del, tilskyndede hende til fortsat Produktion, og i Aarenes Løb har en Række Skildringer af Hverdagslivet set Lyset, Vidner om en opvakt Aand, en livlig Følelse og et smukt Talent. Som de mest bekjendte blandt disse Fortællinger kunne nævnes „Havets Datter" (1875), „Fra Vaar til Høst" (1876), „Rige Dage" (1877), „Den gamle Herregaard" (1881), alle udkomne i to Oplag; fremdeles „Stilles og mødes" (1882), „Esthers Historie" (1884), „Beslægtede Naturer" (1888).

Schjøtt, Peter Olrog, norsk Philolog, f. i Dybvaag i Nedenæs Amt 29 Juli 1833, underkastede sig philologisk Embedsexamen 1859 og blev 1865 Lector, kort efter Professor i Græsk ved Universitetet. Han har udgivet en Oversættelse af Pindar (1870), „Et Afsnit af den romerske Historie" (2den puniske Krig; 1875) samt forskjellige Skrifter og Afhandlinger angaaende den ældste græske Historie („Den antike Stat og Solons Forfatning", 1878; „Athen før Solon", 1880, m. fl.). Efter den partielle Ministerkrise i Febr. 1888 (s. Norge, Hist.) blev han 13 Marts s. A. udnævnt til Statsraad.

Schlagintweit, fem Brødre fra München, der have vundet Navn ved Rejser og videnskabelige Studier. Hermann v. S., f. 1826, og Adolf v. S., f. 1829, gjorde i Forening geogr. Studier i Alperne og foretog 1854—57 sammen med en tredje Broder, Robert v. S., f. 1833, en videnskabelig Rejse til Indien og Højasien, hvorved de særlig have forøget vort Kjendskab til Himalajabjergene og Tibet. Paa Ibi-Gamin naaede de en Højde af 21,600 F., den største Højde, nogen videnskabelig Expedition har naaet. For at udvide Undersøgelserne fulgte Brødrene hyppig hver sin Route. Hermann trængte 1855 frem til Assam og Brahmaputras sydlige Bending og gik n. A. i Forening med Robert til Ladak og herfra over Karakorum. Medens disse to Brødre i Juni 1857 vendte tilbage til Europa, naaede Adolf over Karakorum og Kyulyn frem til Jarkand, hvor han imidlertid blev fængslet og dræbt i Kaschgar 1857. De to andres værdifulde Samlinger ere nu opstillede paa Borgen i Nürnberg; Hermann fik Tilnavnet Sakyulynski til Minde om hans Bestigelse af Kyulyn. Resultaterne af deres Undersøgelser ere nedlagte i »Results of a scientific mission to India and High-Asia« (Leipz. 1860—66, 4 Bd.), medens Hermann særlig udgav „Reisen in Indien und Hochasien (3 Bd., Jena 1869—72) og skrev talrige Afhandlinger for det bayerske Videnskr. Akademi; han døde 1882. Robert foretog 1868 en Rejse til Nordamerika og udgav „Die Pacific-Eisenbahn" (1870), „Californien" (1871), „Die Mormonen" (2det Opl. 1878), „Die Prairien" (1876), „Die Santa-Fé- und Südpacificbahn" (1884); d. 1885. — En fjerde Broder, Eduard S., f. 1831, udgav „Der spanisch-marokkanische Krieg 1859—60" og faldt som Capitain i den bayerske Generalstab ved Kissingen, 1866. — En femte Broder, Emil S., f. 1835, viede sig til Studiet af de indiske, særlig de tibetanske Sprog og udgav »Buddhism in Tibet« (Lond. 1863), „Die Könige von Tibet" (1865), „Die Gottesurtheile der Inder" (1866), „Die Volkssprachen Indiens" (1875), „Indien in Wort und Bild" (2 Bd., 1880—81) og talrige mindre Afhandlinger.

Schlangenbad, Landsby i den preussiske Prov.

Hessen-Nassau, 5½ M. v. for Frankfurt, roligt lille Bad i en smuk Dal i Taunus, 900 F. højt, i Nærheden af Mainz, Wiesbaden og Schwalbach, har indifferente Mineralkilder af temmelig lav Varme (22—24°), saa at Vandet maa opvarmes før Brugen. Curen, der navnlig har beroligende og forfriskende Virkninger, benyttes især af Damer med Hysteri og Livmodersygdomme.

Schlegel, Joh. Elias, tydsk Digter, f. 1718 i Meißen, studerede Jura i Leipzig og kom 1744 med den sachsiske Gesandt Spener til Kjøbenhavn, hvor han 1745—46 udgav „Der Fremde" med adskillige Afhandlinger vedrørende dansk Literatur. Hans Tragedier og Lystspil („Canut", „Hermann", „Der Triumph der guten Frauen" o. fl.) ere efter Gottscheds System, men ret flydende udarbejdede. Ved Holbergs Indflydelse blev han 1748 Professor i Sorø, men døde allerede n. A. — Hans Broder, Johan Heinr. S., f. 24 Nov. 1726 i Meißen, kom til Danmark, hvor han i en Aarrække var adelig Hovmester, blev 1760 Professor ved Kjøbenhavns Universitet, 1778 tillige kgl. Historiograph og Bibliothekar; d. 18 Oct. 1780. Han har givet en forkortet tydsk Bearbejdelse af N. Slanges Christian IV.s Historie med talrige og udførlige Tilføjelser i Form af Anmærkninger (1757—71), men den blev lige saa lidt fuldendt som hans „Geschichte der Könige von Dänemark aus dem Oldenburg. Stamme" (2 Foliobd., 1769—77), et for sin Tid respectabelt Arbejde; begge Værker standse ved Aaret 1523. Hans „Samlung zur dänischen Geschichte" (2 Bd., 1771—76) indeholder værdifulde Bidrag til dansk Historie. Den flittige Historiker var tillige en virksom Bibliotheksmand. — Dennes Søn, Joh. Fred. Wilh. S., f. 4 Oct. 1765 i Kjøbenhavn, blev efter 1784 at have taget philol. og jurid. Embedsexamen 1789 Professor i Lovkyndigheden ved Kjøbenhavns Universitet, hvilket Embede han vedblev at beklæde til sin Død 19 Juli 1836. 1790 havde han taget den juridiske Doctorgrad, var 1791 bleven udnævnt til extraordinær Assessor i Højesteret og 1832 til Medlem af den Forsamling af oplyste Mænd, der sammenkaldtes i Kjøbenhavn for at overveje Provinsialstænderinstitutionen, hvorhos han ogsaa var bleven udnævnt til Conferensraad. Det var navnlig Retshistorien og Statsretten, med hvis Studium S. gav sig af, og til disse henhøre ogsaa de fleste af hans talrige mindre Afhandlinger. Af større Værker har han navnlig udgivet en „Juridisk Encyklopædi" (1825) og „Danmarks og Hertugdømmernes Statsret" (1ste D. 1827). — En Broder til J. E. og J. H. S., Joh. Adolf S., f. 1721 i Meißen, d. som Superintendent og Consistorialraad i Hannover 1793, skrev lyriske, især religiøse Digte samt Fabler. — Hans Søn, Aug. Wilh. v. S., f. 8 Sept. 1767 i Hannover, studerede i Göttingen navnlig Philologi under Heyne og vandt Bürgers Venskab. Efter at have været Huslærer i Amsterdam blev han 1796 Privatdocent og to Aar senere Professor i Jena og giftede sig med den aandrige Caroline Böhmer. I Jena arbejdede S. for Schillers „Horen" og „Musenalmanach", men fjærnede sig snart fra denne Digter, der i sin hele Aandsretning var fremmed for den romantiske Skole, hvis Bannerførere Brødrene S. og Tieck snart bleve. Omtr. 1797 begyndte S. den senere under Tiecks Auspicier fortsatte Oversættelse af Shakspeare, der har haft en gjennemgribende Indflydelse paa den tydske Literatur. 1798—1800 udgav han med sin Broder Friedrich „Athenäum", Romantikens Hovedorgan; 1800 kom en Samling „Gedichte", mere vidnende om Sprog- og Rhythmevirtuositet end om primitiv Digteraand; samtidig førte han en voldsom Strid med Kotzebue, der var Romantikerne en Afsky. 1801 udgav Brødrene „Charakteristiken und Kritiken" og førte overhovedet i disse Aar et af literær Virksomhed og Begejstring opfyldt Liv. Til deres nærmeste Venner hørte Tieck, Novalis og Schelling; Forholdet til den sidste forstyrredes ikke ved, at denne ægtede S.s ved indbyrdes Overenskomst fra ham separerede Hustru. 1802 holdt S. Forelæsninger over Kunst og Literatur i Berlin, 1803 udgav han sit mislykkede Drama „Jon" og begyndte sine Oversættelser af spansk og portugisisk Poesi, navnlig af Calderon („Spanisches Theater", 2 Bd., 1803—9). 1804 drog han paa Rejser med Mad. Staël-Holstein, vakte 1807 ved sin Sammenligning mellem Euripides's og Racines „Phædra" Opsigt og Forargelse i Frankrig og holdt 1808 i Wien sine senere i en Mængde Sprog oversatte „Vorlesungen über dramatische Kunst und Litteratur" (3dje Opl. 1846), et aandfuldt og livligt, men doctrinært-ensidigt Værk, der blev en Art Lovbog for den romantiske Æsthetik. 1813 var S. Secretær hos Kronprinsen af Sverige, opholdt sig dernæst hos Mad. Staël i Coppet og Paris indtil hendes Død (1817) og blev 1818 Professor i Kunst- og Literaturhistorie i Bonn; her giftede han sig med en Datter af Theologen Dr. Paulus, men skilte sig allerede fra hende 1820. I de følgende Aar beskæftigede han sig navnlig med indiske Studier („Indische Bibliothek", 1823—30) og gjorde videnskabelige Rejser til Frankrig og England. Hans Forfængelighed og Pirrelighed, der tiltog med Aarene, bragte ham i hæslige Conflicter med tidligere Venner. Han døde temmelig forglemt i Bonn 12 Maj 1845. Böcking udgav 1846—47 hans samlede Værker i 12 Bd. — Hans Broder, Friedrich v. S., f. 10 Marts 1772 i Hannover, grebes, da han studerede i Göttingen og Leipzig, af den græske og romerske Oldtid og skrev aandrige Afhandlinger om de klassiske Forfattere, drev dernæst i Berlin og Jena vidtgaaende Studier af den moderne Literatur og Philosophi og havde den vigtigste Andel i Broderens „Athenäum". 1799 udgav han Romanen „Lucinde", en dristig, men formløs Proclamation af den begunstigede Genius's Ret til sanselig Nydelse, og holdt 1801 som Privatdocent philosophiske Forelæsninger i Jena. Et Misfoster af doctrinær Digtning er Sørgespillet „Alarcos" (1802) med øredøvende kunstige Vocalassonanser. Under et Ophold i Paris 1803 udgav S. Maanedsskriftet „Europa" og studerede indisk og romansk Literatur. Siden 1798 havde han været gift med den højt begavede og kraftige Dorothea Veit, en Datter

af Moses Mendelssohn, der efterhaanden førtes med ind paa sin Mands epikuræisk-æsthetiske Sværmeri for Katholicismen; 1804 gik Ægteparret i Köln over til denne, og S. fortabte sig mere og mere i bundløs katholsk Mystik. 1808 drog han til Wien, var 1809 Hofsecretær i Erkehertug Karls Hovedkvarter og vendte efter Felttoget tilbage til sine historiske og æsthetiske Forelæsninger, som orthodox Reactionær yndet af Metternich. Værker fra hans senere, katholsk-reactionære Tid ere „Geschichte der alten u. neuen Litteratur" (1815) samt „Philosophie des Lebens" og „Philosophie der Geschichte" (udg. 1829). Under et Ophold i Dresden døde han 11 Jan. 1829 som en Følge af overdreven Nydelse af Bordets Glæder. Hans „Sämtl. Werke" udkom i 12 Bd. (1822—37). Begge Brødrene S. vare oprindelig ildfulde, opadhigende Naturer med alsidige Tankeimpulser, men urolige og forfængelige Egoister, der i deres Selvovervurdering vilde skabe en exclusiv Moral for Genier. Deres hele Virken var mere æggende og ansporende end skabende; dog var der mindre aandelig Løshed hos den ældre end hos den yngre Broder.

Schleicher, Aug., udmærket tysk Sprogforsker, f. 19 Febr. 1821, d. 6 Dec. 1868, studerede først Theologi og orientalske Sprog (under Ewald) i Leipzig og Tübingen, gik derpaa til Bonn, hvor han fra 1843 studerede klassisk Philologi (under Ritschl), Sanskrit (under Lassen) og Arabisk. Efter 1846 hengav han sig til Sprogstudiet alene. 1850 blev han ansat i Prag som Professor i klassisk Philologi og vendte sig nu fortrinsvis til de slaviske Sprog; med Understøttelse af Wienerakademiet rejste han saaledes i nogen Tid i Litauen. 1857 opgav han paa Grund af de Stridigheder, hvori han var bleven indviklet, sit Professorat i Prag, men blev s. A. ansat i Jena som Professor i sammenlignende Sprogvidenskab og gammeltysk Philologi. S. paastod, ligesom Rask, at Sproget er en Naturgjenstand, og at Sprogvidenskaben følgelig hører ind under Naturvidenskaberne. Denne Opfattelse laa saa meget nærmere for ham, som han fra sin Ungdom af havde lagt sig efter dette Studium og især dyrket Botanik. Han besad ikke blot videnskabelig Indsigt, men ogsaa stor praktisk Færdighed i Sprogene. Af hans Skrifter nævne vi „Sprachvergleichende Untersuchungen" (2 Bd., 1848—50), „Zur Morphologie der Sprache" (i St. Petersborg Akademiets Memoirer 1859), „Formenlehre der kirchenslavischen Sprache" (1852), „Handbuch der litauischen Sprache" (2 Bd., 1856—57), „Litauische Märchen" (1854), „Die deutsche Sprache" (1860, 3dje Opl. 1874), „Compendium der vergleich. Grammatik der indogermanischen Sprachen" (1861, 4de Opl. 1876) og „Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft" (1863, 3dje Opl. 1873).

Schleiden, Matth. Jak., en af den nyere Tids mest fremragende Botanikere, f. 5 Apr. 1804 i Hamborg, studerede i Heidelberg, blev 1827 Dr. juris og levede en Tid lang som praktiserende Advocat. Da han imidlertid følte sig utilfreds med denne Beskæftigelse, begyndte han 1833 i Göttingen at studere Medicin og Naturvidenskaberne, fortrinsvis Anatomi og Physiologi. Efter at han allerede havde offentliggjort en Række Afhandlinger over physiologiske og phytotomiske Emner, blev han 1839 ansat som Professor ved Universitetet i Jena, i hvilken Stilling han har øvet en overordentlig Indflydelse ved sine talrig besøgte, levende og aandrige Forelæsninger saa vel som ved sin betydningsfulde literære Virksomhed. Hans Hovedværk „Grundzüge der wissenschaftlichen Botanik" (1842—43, 4de Opl. 1861), der stillede sig i skarp Opposition til den herskende forældede Skole saa vel i Botaniken som i andre Grene af Naturvidenskaberne, har bevirket en ny Epoche i den videnskabelige Botaniks Udvikling og fremkaldt en stor og frugtbringende Bevægelse i mangfoldige Retninger; hans Fortjeneste er navnlig heri at have fremhævet den store Betydning, som Studiet af Planternes og Planteorganernes Udviklingshistorie har for de forskjellige Discipliner; og skjønt mange af hans egne Undersøgelser og Paastande, saaledes navnlig hans Lære om Befrugtningsprocessen hos Blomsterplanterne, senere have vist sig uholdbare, skyldes disse Berigtigelser dog væsentlig Mænd, der ved at følge hans Fodspor have kunnet naa den rette Erkjendelse. Af S.s øvrige Skrifter maa fremhæves hans fortrinlige og meget udbredte populære Afhandlinger, saaledes „Die Pflanze und ihr Leben" (6te Opl. 1864) osv. 1864 opgav han sin Universitetsvirksomhed, levede siden i Dresden og Wiesbaden og døde 23 Juni 1881 i Frankfurt a. M. Under Pseudon. Ernst skrev han „Gedichte" (2 Saml., 1858 og 1873). — Hans Fætter, Rudolf S., f. 1815 i Holsten, blev 1845 Committeret i det danske Generaltoldkammer, men forlod i Marts 1848 Kjøbenhavn og traadte i Oprørsregeringens Tjeneste. Han brugtes i de følgende Aar i flere diplomatiske Sendelser, blev derfor 1852 udelukket fra Amnestien og gik 1853 som Bremens Ministerresident til Washington, hvor han var meget virksom for at fremkalde Sundtoldens Afskaffelse. 1856 blev han Ministerresident ogsaa for de to andre Hansestæder og 1865 forflyttet til London, men nedlagde denne Stilling ved Krigens Udbrud n. A. 1867—74 var han Medlem af den (nord-)tyske Rigsdag som Repræsentant for Altona. 1849—51 og 1864 skrev han flere Flyveskrifter om Slesvigs og Holstens statsretlige Stilling og om Arvefølgen, selvfølgelig i slesvigholstensk Aand.

Schleiermacher, Friedr. Ernst Dan., f. 21 Nov. 1768 i Breslau, d. 12 Febr. 1834 i Berlin som Præst ved Trefoldighedskirken og theol. Professor, har vundet et stort Navn baade som Prædikant, Theolog og Philosoph og tillige ved sin Universitetsvirksomhed og ved sine Skrifter øvet større Indflydelse paa den aandelige Udvikling i den protestantiske Verden i dette Aarh. end maaske nogen anden. Han var Søn af en from reformert Feltpræst, der i hans 16de Aar sendte ham til en herrnhutisk Opdragelsesanstalt for at uddannes til Præst i Brødremenigheden; men hans udprægede kritiske Anlæg førte ham ind paa rationalistiske Anskuelser, hvilket bragte denne Plan til at strande. Han forlod derfor det herrnhutiske Gymnasium og fortsatte sine

Studier ved det lutherske Universitet i Halle, hvor Rationalismen netop paa den Tid vandt mere og mere Indgang; men fra sit Barndomshjem og sit Ophold blandt Herrnhuterne bevarede S. en Barnetro, som skjærmede ham imod at rives helt med af Datidens rationalistiske Strøm, og han har, uagtet han selv var halv Rationalist, bidraget mægtig til at føre den theologiske Videnskab ind paa en Retning, der i sine Consequenser har ført til Brud med Rationalismen. S. har ikke efterladt sig en Skole, der er bleven staaende paa hans Standpunkt, men talrige Disciple, af hvilke nogle, f. Ex. Sydow i Berlin, ere endte i Rationalisme, medens det store Flertal enten ganske har sluttet sig til vor Tids troende Retning i Theologien eller i alt Fald arbejdet den i Hænderne. Iblandt danske Theologer maa navnlig H. N. Clausen betegnes som hans Discipel. Ogsaa det Forhold, hvori S. stod paa en Gang til den reformerte og den lutherske Kirke, har faaet historisk Betydning, idet saa godt som alle de ivrigste Tilhængere af den i de fleste tyske Lande siden 1817 indførte Union imellem de to Kirker have været hans Disciple. Det første Skrift, ved hvilket S. vakte Opmærksomhed, var hans „Taler om Religionen til de dannede iblandt dens Foragtere", i hvilket han med glødende Begejstring og glimrende Veltalenhed søgte at vise sin Tids Dannede, at Religion hørte med til Dannelse, ja, at den, der manglede Religion, manglede Dannelsens højeste Blomst. Den Religion, som S. her forkyndte, var nærmest en med Spinozismen beslægtet Pantheisme; men dog betegnede Bogen, i Sammenligning med Tidens almindelige Standpunkt et overordentligt Fremskridt, og i sine senere theologiske Skrifter arbejdede S. sig nærmere hen til den positive Christendom. Det religiøse Liv er for S. i sit inderste Væsen et Følelsesliv, og den religiøse Grundfølelse er Følelsen af absolut Afhængighed af Gud, hvis uendelige Væsen Tanken ikke kan fatte og Viljen ikke kan naa, men som alene kan tilegnes i Følelsen. Der kan derfor egentlig ikke opstilles nogen Lære om Gud eller om det religiøs-sædelige Liv; i Stedet for christelig Tros- og Sædelære faa vi Beskrivelser af den christelige Tro og Sædelighed, saaledes som de give sig Udtryk i forskjellige Trossætninger og sædelige Grundsætninger („Der christliche Glaube" 1821, 5te Opl. 1861, „Die christliche Sitte", udgivet efter S.s Død 1843). Betegnende er det, at S. som Philosoph har skrevet en „Sittenlehre" eller philosophisk Moral, der er grundforskjellig fra hans „Die christliche Sitte". S. er nemlig ikke den samme i sin Theologi som i sin Philosophi. Som Philosoph er han Pantheist; men en „priselig Inconsequens" har bevaret ham fra at være eller i alt Fald fra at ville være det samme i sin Theologi. Af hans Prædikener er der udkommet flere Samlinger, som have vundet stor Udbredelse; hans „Sämtliche Werke" udgaves 1835—64 i tre Afdelinger („Zur Theologie", „Predigten" og „Zur Philosophie"; 31 Bd.).

Schleinitz, Alex., Friherre, preussisk Statsmand, f. 1807, var 1835—38 Attaché i Kjøbenhavn og fik 1841 en vigtig Post i Udenrigsministeriet. I Apr. 1848 sendtes han til Hannover for at udvirke dets Deltagelse i Krigen mod Danmark; han var i Juli s. A. i saa Dage Udenrigsminister, men gik derefter tilbage til Hannover. I Maj 1849 førte han Underhandlingerne med Danmark om en Vaabenstilstand, blev i Juli Udenrigsminister indtil Sept. 1850 og søgte at hævde Unionspolitiken over for Bayern og Østerrig. I Nov. 1858 blev S. paa ny Udenrigsminister og gjenoptog sine tidligere Bestræbelser, men uden bedre Held, skjønt det under Krigen 1859 lykkedes ham at skaffe Preussen Ledelsen af alle Tysklands Stridskræfter og at hindre Forbundets Optræden til Bedste for Østerrigs særlige Interesser i Italien. I Oct. 1861 ombyttede han sin Post med den ikke-politiske Stilling som Husminister. 1879 blev S. ophøjet til Greve og døde 1885.

Schleisner, Christ. Andr., dansk Genremaler, f. 2 Nov. 1810 i Kongens Lyngby, d. 13 Juli 1882 i Kjøbenhavn, uddannede sig ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn og under Portrætmaler Jensen. Paa en Udenlandsreise med akademisk Understøttelse 1841—42, hvor han især opholdt sig i München, tiltrak han sig Opmærksomheden ved sine sirlige Cabinetsbilleder. I Billeder med smaa Figurer skildrer han Matroslivet og den lavere Haandværkerstand, men sætter ofte en vis Sarthed i Farven og renlig Udførelse af Bitingene i Stedet for Friskhed og grundig Modellering. Han havde en Tid lang især Navn i Tyskland, hvor denne Retning var i Yndest. Paa et Billede af „Brokkensbod" (kongel. Malerisaml.) blev S. agréeret 1847; han blev Medlem af Akademiet 1852 og titulær Professor 1858. — Hans Broder, **Peter Anton S.**, f. i Lyngby 15 Juni 1818, tog Lægeexamen 1842 og berejste 1847—48 i offentlig Sendelse Island for at undersøge Børnesygdommen „Mundklemme" og Landets hygieiniske Forhold i det hele; han var den første, der paaviste, at den islandske Leversyge beror paa Hydatider. Han var Medicinalinspecteur for Hertugdømmet Slesvig 1853—64, Stadslæge i Kjøbenhavn 1865—86 og er Forstander for det kongel. Vaccinationsinstitut siden 1879. Af hans Skrifter kan nævnes hans Doctordisputats: „Forsøg til en Nosographi af Island" (1849).

Schleissheim, Flække i Bayern nær ved München. Kongel. Slot med udmærket Malerisamling.

Schleiz, Hovedstad i Fyrstendømmet Reuss-Schleiz, 7½ M. s. ø. for Weimar, med 5,000 I., et smukt fyrsteligt Slot, store Bryggerier og betydelig Industri i Bomulds- og Uldstoffer.

Schleppegrell, Frederik Adolf, dansk General, f. 28 Juni 1792 paa Herregaarden Brunlang ved Larvik i Norge, blev Officer 1807, deltog i Felttogene i Norge 1808—9 og 1814 samt, efter at have nægtet at aflægge Ed til Carl XIII, i Felttoget 1815 mod Napoleon I i preussisk Tjeneste. 1816 traadte S. ind i den danske Hær, var 1848 Bataillonscommandeur, men fik ved Krigens Udbrud strax Brigade, med hvilken han deltog i alle de større Fægtninger og Slag i Felttogene 1848 og 1849. Efter at have tilbragt Vinteren 1849—50 som

commanderende General paa Als fik han i det tredje Felttog Commandoen over den ene af de to Divisioner, hvori Hæren var delt, hvilken i Slaget ved Isted udgjorde Hærens venstre Fløj; under den Fægtning i og ved Landsbyen Stolk, som opstod ved den slesvigholstenske Brigade v. d. Horsts uforudsete Fremrykning over Langsøen, blev S., der ikke var til at afholde fra personlig med Sabelen i Haanden at kaste sig ind i Kampens Forvirring, saaret ved et Skud gjennem Hovedet, af hvilket han døde Dagen efter, 26 Juli 1850, i Flensborg, hvor han ligger begravet Side om Side med Læssøe og alle de andre, som fandt Døden paa Isted Hede sammen med ham. En Statue af ham er rejst i Aalborg.

Schlesien, 1) Prov. af Konger. Preussen, omgiven af Prov. Brandenburg og Posen samt Polen, Østerrig og Konger. Sachsen, bestaar af Regeringsdistricterne

	□ M.	Befolkn. 1885
Breslau..........	245	1,579,000
Liegnitz..........	247	1,035,000
Oppeln..........	240	1,498,000
I alt....	732	4,112,000

Af denne Befolkning vare 1,897,000 Protestanter, 2,157,000 Katholiker, 7,000 af andre christne Sekter og 51,000 Jøder. Hovedmassen af Befolkningen er af tysk Stamme; Antallet af Polakker angives til omtr. $\frac{1}{5}$, mest i Regeringsdistrictet Oppeln, af Czecher til 50,000 i Oppeln og Breslau, samt 31,000 Vender i Liegnitz. Den sydlige Del er Bjærgland og dækkes af Sudeterne og Lausitzbjærgene, der skraane temmelig jævnt ned mod N., hvor der til Dels er Sletteland. Oder gjennemløber Landet med nordvestlig Retning og optager fra højre Side Klodnitz, Malapane, Weida og Bartsch og fra venstre Side Neisse, Ohlau, Weistritz og i Brandenburg den fra Schlesien kommende Bober. Af Arealet er en Fjerdedel Skovland. I Slettelandet staar Landvæsenet paa et højt Trin; Hovedsædarterne ere Hvede og Rug. Høravlen er meget betydelig og Kløverfrø en vigtig Handelsartikel. Bjærgværksdriften er af stor Betydning og leverer Kul, Jærn, Bly, Sølv og Arsenik. Industrien er navnlig stærkt udviklet i de sydlige Bjærgegne. Hovedstad Breslau. — 2) En af det østerrigske Monarchis Landsdele, omgiven af preussisk S., Galizien, Ungarn og Mähren. 94 □ M. med 565,000 I. (1885), hvoraf omtr. Halvdelen Tyskere og Resten Nordslaver. Af denne Befolkning vare omtr. $\frac{5}{6}$ Katholiker, 10,000 Jøder og Resten Protestanter. Det bestaar af to ved den nordøstlige Del af Mähren adskilte Dele og er i Hovedsagen Bjærgland, idet Sudeterne udstrække sig over den vestlige Del, Bjærglandet Gesenke over Midten og Jablunkabjærgene over den østlige Del. Floderne Oder og Weichsel høre med deres øvre Løb til S. Af det hele Areal er henimod Halvdelen Agerland, mellem 11 og 12 pCt. Græsgange, 8 pCt. Eng og 33 pCt. Skov. Der dyrkes mest Rug, Havre, Byg og Kartofler samt Bælgfrugter og en Del Hør. Kvægavlen er af stor Betydning saa vel hvad Hornkvæg som navnlig hvad forædlede Faar angaar. De vigtigste Bjærgværksprodukter ere Kul og Jærn. Industrien er meget betydelig og omfatter fornemmelig Linned- og Uldstoffer, Jærnvarer, Roesukker, Brændevin, Øl og Læder. Hovedstad Troppau. — I Oldtiden beboedes S. af Lygier, Quader o. a., efter hvilke fulgte Slaver, der især bosatte sig i de flade Egne. S. hørte da til det mæhriske Rige og stod fra Begyndelsen af det 10de Aarh. under Polen. Miecziaslaw indførte Christendommen (965). 1169 blev S. uafhængigt af Polen og deltes imellem tre Brødre (Sønner af en Broder til den polske Konge Boleslaus IV). Disse Hertuger og deres Efterkommere optog en Mængde tyske Kolonister, og fra den Tid begyndte S.s Fortyskning. Landet var delt imellem en Mængde Linjer (Breslau, Glogau, Oels osv.), og hertil kom endnu i Øvreschlesien de af en bøhmisk Slægt regerede Hertugdømmer Troppau, Jägerndorf o. fl. Henrik II d. fromme, Hertug i Liegnitz, faldt 1241 i Slaget ved Liegnitz mod Mongolerne. For at vinde Beskyttelse mod Polen erkjendte Hertugerne i S. fra det 14de Aarh. Böhmens Lenshøjhed, og Carl IV forenede det helt med Böhmen, skjønt Hertugerne endnu som bøhmiske Vasaller beholdt en Del af deres Højhedsrettigheder. Hussitiske og protestantiske Lærdomme udbredte sig i S. som i Böhmen osv., men bukkede ogsaa her i det 17de Aarh. under for den strænge Reaction, Østerrig gjennemførte i sine Lande. Den sidste Hertug af Pjasternes Stamme døde 1675, og S. blev nu ganske en østerrigsk Provins. Ved de schlesiske Krige (s. nedenf.) kom det fra 1740 under Preussen. **Schlesiske Digterskole**, s. Tysk Literat. und. Tyskland. **Schlesiske Krige** kaldes de to Krige, som Frederik II af Preussen førte med Kejserinde Marie Theresia om Schlesien. Da Kejser Carl VI var død 1740 og hans Datters Arveret truedes fra anden Side, fremsatte Frederik II nogle højst tvivlsomme Arvekrav paa en stor Del af Schlesien og faldt i Dec. uden Krigserklæring ind i det forsvarsløse Land, som hurtig blev besat. Han tilbød Marie Theresia Forbund mod hendes andre Fjender mod at faa Schlesien afstaaet; men da Tilbudet afsloges, rykkede han frem mod Østerrigerne, sejrede 10 Apr. 1741 ved Mollwitz og overrumplede snart efter Breslau. Marie Theresia gav i Oct. Løfte om Afstaaelse af Nedre-Schlesien, og Frederik lod sig hylde af Stænderne, trængte ind i Mähren, hvor han indtog Olmütz, og derefter ind i Böhmen, hvor han 17 Maj 1742 sejrede ved Czaslau. Nu gav Marie Theresia ved Freden i Breslau (Juni 1742) Afkald paa største Delen af Schlesien. Men da hun i de to følgende Aar kæmpede heldig mod sine andre Fjender og ved et Forbund med England og Holland havde faaet Garanti for alle sine Lande, frygtede Frederik II for at miste sit Rov og faldt i Aug. 1744 paa ny ind i Böhmen. Vel maatte han snart rømme dette Land og blev endog angrebet i Schlesien selv, men sejrede 4 Juni 1745 ved Hohenfriedberg, forfulgte Fjenden ind i Böhmen og vandt 30 Sept. ved Trautenau en smuk Sejer over en dobbelt saa stor østerrigsk Hær. Han trak sig nu tilbage

fra Böhmen, men efter at hans Feltherre, Fyrst Leopold af Dessau, 15 Dec. havde sejret ved Kesselsdorf over Sachserne, Østerrigs Forbundsfæller, sluttedes en ny Fred i Dresden 25 Dec. 1745 paa samme Vilkaar som Freden i Breslau. Frederik forblev saaledes Herre over Schlesien. — Man har kaldt Syvaarskrigen den tredje schlesiske Krig, fordi Marie Theresia da søgte at vinde Schlesien tilbage.

Schlesinger, Sigmund, tysk Forfatter, f. 15 Juni 1825 i Presburg, kom 1856 til Wien, til hvis dygtigste Feuilletonister og Theaterkritikere han hører. Siden 1868 har han skrevet en Række talentfulde Lystspil, af hvilke „Mit der Feder", „Die Gustel von Blasewitz", „Der Hausspion" og „Das Trauerspiel des Kindes" især have gjort Lykke.

Schlettstadt, en tidligere befæstet Stad i det tyske Elsass ved Floden Ill, 6 M. s. f. v. for Strassburg, med 9,000 J., var tidligere en fri Rigsstad. Livlig Industri.

Schleyer, Johan Maria, Opfinderen af „Volapük", f. 17 Juli 1831 i Storhertugd. Baden, blev 1856 præsteviet og var en lang Tid katholsk Præst i Mainau. Han er en meget frugtbar Digter i meget forskjellige Digtarter og Kunstformer, baade paa Tysk og Latin, især i religiøse Digte og Legender. Efter at have gjort sig mere eller mindre bekjendt med en Mængde (omtr. 50) Sprog, fremstillede han 1878 et Verdensalphabet med 28 Bogstaver og 1880 et Udkast til et Verdenssprog, Volapük (s. d. A.). I dette Sprog har han udgivet flere Ordbøger og Sproglærer, som have opnaaet en Mængde Oplag. I de sidste Aar har han boet i Konstanz, ivrigt sysselsat med at fremme sin Livsopgave.

Schliemann, Heinrich, f. 6 Jan. 1822 i Neu-Buckow i Mecklenburg-Schwerin, havde allerede fra sin tidlige Barndom Interesse for Historie og Archæologi; de homeriske Sange spillede en Rolle i Barnets Phantasi, og allerede i sit 8de Aar fik han den Tanke, at han en Gang vilde opgrave de gamle, sagnhistoriske Steder. Ved en haard Skole opdrog Livet ham til denne Gjerning. Han blev i sit 14de Aar sat i en lille Hökerforretning i sin Fødeegn, kom senere til Hamburg, blev Kahytsdreng, strandede ved Holland og levede nu nogle Aar under meget trykkede Forhold som Bydreng for en Forretning i Amsterdam. Han lærte sig selv med stor Energi flere Sprog og opnaaede saaledes en bedre Stilling. Efter at han havde lært sig Russisk blev han sendt som Agent til St. Petersborg, hvor han senere begyndte en selvstændig Forretning, og lidt efter lidt samlede han sig ved Dygtighed og Energi en stor Formue. Men under alt dette glemte han ikke Grækenland og Troja. Først 1856 fik han imidlertid Tid til at lære Græsk og Latin; for at uddanne sig rejste han derpaa i flere Aar, hvorefter han afsluttede sin Handel for fra nu af alene at leve for Studier og Undersøgelser, som han som Rigmand har kunnet drive efter en stor Maalestok. Fyldt af Begejstring for den græske Oldtid begyndte han 1868 sine Udgravninger i de gamle klassiske Lande, som for bestandig ville sikre ham et anset Navn. Navnlig har han ved Hissarlik, det gamle Troja, ved Mykenæ og ved Tiryns fremgravet et hidtil næsten ukjendt Afsnit af den oldgræske Cultur, netop fra den homeriske Sagntid, som han havde drømt om som Barn. Han lever nu i Athen ivrig sysselsat med Studier og med Planer til nye Undersøgelser. 1881 blev han Æresborger i Berlin. Sine Rejser og Udgravninger har han beskrevet i „Trojanische Alterthümer" (1874), „Mykenä" (1878), „Ilios" (1881), „Orchomenos" (1881), „Reise in der Troas" (1881), „Troja" (1883), „Tiryns" (1886) o. fl.

Schlik, Franz v., Greve, østerrigsk General, f. 1789, indtraadte 1809 i Hæren og blev s. A. Ritmester, deltog i Krigen 1813 og mistede ved Leipzig sit ene Øje ved en Kosaks Uforsigtighed. Under Freden rykkede han op til Feltmarschallieutenant (1844), blev 1848 Gouverneur i Krakow og fik i Nov. s. A. Paalæg om at rykke ind i Øvreungarn, hvor han vandt flere Træfninger, men i Febr. 1849 nødtes til et Tilbagetog. Han ledede dette med stor Dygtighed og kom netop tids nok for at forene sig med Windischgrätzs Hær og skaffe denne Sejer ved Kapolna (27 Febr.). Siden førte han et Corps under Haynau, udmærkede sig i flere Slag og afskar i Aug. Görgei fra Forbindelsen med Arad, hvorved han nødtes til Overgivelse. S. blev nu General og Overbefalende i Mähren, forflyttedes 1854 til Galizien og anførte den Hær, som under den orientalske Krig opstilledes ved den russiske Grænse. 1859 anførte han den højre Fløj i Slaget ved Solferino og viste som altid stort personligt Mod, men ringe Feltherredygtighed. D. 17 Marts 1862.

Schlippes Salt, Svovlantimonnatrium, $Na_3 Sb S_4, 9 H_2 O$, faas ved at koge Spydglans med Svovl og Natronlud og krystalliserer i bleggule Tetraedre, der let ilte sig i Luften, let opløses i Vand og med Syrer udvikle Svovlbrinte og udskille Femsvovlantimon, $Sb_2 S_5$ (Guldsvovl), som et appelsinrødt Bundfald.

Schlosser, Fr. Christoph, tysk Historieskriver, f. 17 Nov. 1776 i Jever, studerede 1794—97 Theologi i Göttingen, men lagde sig desuden efter Historie og udgav 1807—9 to kirkehistoriske Skrifter om Abailard og Beza og 1812 „Gesch. der bilderstürmenden Kaiser des oström. Reichs". 1817 blev han Professor i Historie i Heidelberg og levede der til sin Død 23 Sept. 1861, i de senere Aar med Gehejmeraads Titel. Foruden mindre Skrifter bør fremhæves hans „Weltgeschichte" (indt. 1409, 9 Bd., 1817—24), „Universalhist. Uebersicht der Gesch. der alten Welt" (3 Bd., 1826—34), „Gesch. des 18ten Jahrh." (2 Bd., 1823), senere omarbejdet i udvidet Maalestok (5te Udg. 1864—66, 8 Bd.), og „Zur Beurtheilung Napoleons" (1832—35). Endelig udgav S. i Fællesskab med Kriegk en populær „Weltgesch. für das deutsche Volk" (19 Bd., 1842—54), der har vundet stor Udbredelse og megen Anerkjendelse (4de Udg. udkom 1884). S.s Skrifter udmærke sig ved Lærdom og en rolig, upartisk Fremstilling, samt ved omhyggelig Behandling af de culturhistoriske Forhold.

Schlotthauer, Joseph, tysk Maler, f. 1789 i München, d. 1869, sluttede sig til Cornelius og malede i Glyptotheket en Række Frescor

billeder efter dennes Cartoner. Han opfandt 1846 Stereochromien (s. d. A.), men har især Fortjeneste af sine Facsimiler af Holbeins Træsnit Dødningedansen, udg. 1882 i Lithographi.

Schlüsselburg, tidligere Nöteborg, befæstet Stad i det russiske Gouv. St. Petersborg ved Nevas Udløb af Ladogasøen, 8 M. ø. for St. Petersborg. 10,000 J. Kejserligt Slot. Bomuldsindustri og betydelig Skibsfart og Fiskeri. Paa en Ø i Søen ligger det gamle Castel, der ofte har været brugt som Statsfængsel. Peter d. store gav Fæstningen det betegnende Navn S., fordi den skulde være ham en Nøgle til Østersøen.

Schlüter, Andreas, tysk Billedhugger og Bygmester, f. 1664 i Hamborg, d. 1714 i St. Petersborg, var den berømteste Kunstner i sin Tid i Tyskland og arbejdede tillige i polsk og russisk Tjeneste. Hans vigtigste Arbejder findes i Berlin, hvor han bl. a. byggede den nordlige Del af Slottet og som Billedhugger dels udsmykkede en Mængde Bygninger med Statuer, Masker o. desl. efter Datidens Smag, dels udførte ikke faa selvstændige Værker, som Frederik Wilhelm I.s Rytterstatue, Frederik I.s Statue til Fods og flere Gravminder. 1718 gik han til Rusland, hvor han opførte flere Bygninger.

Schlyter, Carl Johan, svensk Retslærd, f. 29 Jan. 1795 i Carlskrona, blev 1816 Docent i det juridiske Facultet i Lund og fik 1820 Doctorgraden i Lovkyndighed, hvorefter han gjorde Tjeneste i Stockholm, indtil han 1822 modtog det Hverv (i Begyndelsen i Forening med H. S. Collin, efter dennes Død alene) at udgive en Samling af Sveriges gamle Love. 1835 fik han Titel af Professor og beskikkedes til at varetage et Professorat i Lovhistorien i Upsala, men vendte 1838 tilbage til Lund som Professor i almindel. Lovkyndighed. 1842 gik han over til Professoratet i Lovhistorie, hvilken Plads han beklædte til 1876, skjønt han fra 1852 bestandig havde Embedsorlov for uforstyrret at kunne fuldende det nævnte, for det svenske Lovstudium og Sprogforskningen lige vigtige Arbejde (12 Bd., samt Ordbog, 1827—77). Desuden har han skrevet en Del »Juridiska afhandlingar« (2 Bd., 1836—79). D. 26 Dec. 1888.

Schlögl, Friedr., tysk Forfatter, f. 7 Dec. 1821 i Wien, voxede op under meget trange Kaar og havde i mange Aar en beskeden Stilling som Cancellist, men tog 1870 sin Afsked og ofrede sig fra nu af udelukkende til sit Livs Opgave, at studere og skildre sin Fødeby og dens Beboere. S. er den mest begavede og mangesidige af den Række Feuilletonister, som i de sidste Aartier have skildret den østerrigske Hovedstad. Hans „Wiener Blut“ (4de Opl. 1875), „Wiener Luft“ (2det Opl. 1876), „Das kuriose Buch“ (1882), „Aus Alt- u. Neu-Wien“ (1882), „Wienerisches“ (2det Opl. 1883) o. fl. give under de forskjelligste Former (ogsaa den dramatiske) fortræffelige Billeder af Wien og dets Folkeliv i den nyere og nyeste Tid, tegnede med uforfærdet Realisme og kosteligt Humor.

Schlömilch, Oscar, tysk Mathematiker, f. i Weimar 13 Apr. 1823, blev Professor i Jena 1846, i Dresden 1849 og har foruden en Mængde Specialafhandlinger vedrørende forskjellige Dele af Analysen særlig gjort sig bekjendt ved sine store Lærebøger „Compendium der höheren Analysis“ (2 Bd., 1ste Udg. 1853, 4de Udg. 1874) og „Handbuch der algebraischen Analysis“ (1845; 6te Udg. 1881). 1856 grundlagde han (i Forening med Witzschel), „Zeitschrift für Mathematik und Physik“, som han nu leder i Forening med Kahl og Cantor. Siden 1874 var han Referent for det højere Undervisningsvæsen i det sachs. Cultusministerium; 1885 trak han sig med Titel af Geheimeraad tilbage i Privatlivet.

Schlözer, Aug. Ludw. v., tysk Historiker, f. 1737, levede 1761—67 som Lærer i St. Petersborg og blev 1767 Professor i Göttingen, hvor han som Achenwalls Efterfølger udviklede og nærmere bestemte den af denne grundlagte „Statistik“. S.s vigtigste Arbejder ere foruden de statistiske Skrifter „Allg. nordische Geschichte“ (1772) og en Oversættelse af den russiske Annalist Nestor. Megen Indflydelse havde til sin Tid hans „Briefwechsel“ (10 Bd., 1776—82) og „Staatsanzeigen“ (18 Bd., 1782—93). D. 1809.

Schmalkalden, Stad i den preussiske Prov. Hessen-Nassau, 13 M. s. ø. for Kassel. 7,000 J. Betydelig Industri i Jern- og Staalvarer, Klæde og Læder. Staden har mange seværdige middelalderlige Bygninger. — I S. sluttedes 1531 det schmalkaldiske Forbund af protestantiske Fyrster og Rigsstæder i Nord- og Mellemtyskland, under Ledelse af Kurfyrsten af Sachsen og Landgreven af Hessen, til fælles Forsvar for deres Tro og politiske Selvstændighed imod Kejser Carl V og de katholske Fyrster. Det blev 1532 tiltraadt af Frederik I af Danmark og gjaldt foreløbig for 6 Aar, men fornyedes paa 10 Aar ved et nyt Møde i S. 24 Dec. 1535, paa hvilket det tillige besluttedes at udruste en Forbundshær, ligesom adskillige nye Forbundsfæller optoges. Da Pave Paul III 1536 havde sammenkaldt en Kirkeforsamling i Mantua, overdrog Kurfyrsten af Sachsen til Luther at forfatte en Trosbekjendelse, som kunde fremlægges for Kirkeforsamlingen paa Forbundets Vegne. Luther skrev da de schmalkaldiske Artikler, som fremstille den evangeliske Lære med skarp Polemik mod Papismen. En Forbundsforsamling i S. i Febr. 1537 vedkjendte sig disse Artikler, men besluttede tillige at afslaa al Deltagelse i Kirkeforsamlingen og derimod forlange en ny, virkelig fri Kirkeforsamling i en tysk Stad. Artiklerne bleve senere optagne i Concordiebogen og fik symbolsk Gyldighed i flere lutherske Kirker. Selve Forbundet vedblev at voxe i Magt, efterhaanden som Reformationen udbredte sig, og raadede snart over mere end Halvdelen af Tysklands Magt; 1542 vovede det endog med Magt at fordrive Hertug Henrik af Braunschweig og gjennemføre Reformationen i hans Land, uden at Kejseren magtede at hindre det; men 1546 lykkedes det Kejseren at bevæge flere af de protestantiske Fyrster, navnlig Hertug Moritz af Sachsen til at svigte deres Trosfæller, og nu begyndte den schmalkaldiske Krig, der ved slet Krigsførelse fra Forbundets Side endte med

dettes fuldstændige Nederlag. Kurfyrst Johan Frederik blev slaaet og fangen ved Mühlberg 1547; Landgrev Philip maatte derefter overgive sig paa Naade og Unaade, og hermed var Forbundet factisk opløst. Jvfr. Carl V, Johan Frederik og Moritz (Kurfyrsten).

Schmeller, Joh. Andr., tysk Sprogforsker, f. 1785 i Overpfalz, førte et brydsomt, meget omskiftende Ungdomsliv, i hvilket hans Forsøg paa at skabe sig en Virksomhed som Lærer forskjellige Steder idelig slog feil, saa at han gjentagne Gange maatte tage Militærtjeneste, først i et Schweizerregiment i Spanien, senere i den bayerske Hær. Først fra 1816 kunde han i München, understøttet af Kronprins Ludvig, i Ro hengive sig til Studiet af sit Fædrelands Dialekter og udgav nu 1821 „Die Mundarten Bayerns grammatisch dargestellt" og 1827—34 sin klassiske „Bayerisches Wörterbuch" (ny Udg. ved Frommann 1872—77). 1828 blev han Professor i gammeltysk Sprog og Literatur i München og døde 1852. Foruden nogle Arbeider over det cimbriske Sprog i Norditalien har han desuden leveret ypperlige Udgaver af en Del gammeltyske Værker, som „Heliand" (1830), „Muspilli" (1832) o. fl.

Schmerling, Anton v., østerrigsk Statsmand, f. 23 Aug. 1805 i Wien, blev 1846 Appellationsretsraad i Wien, men tog desuden som Godsejer virksom Del i de nedreøsterrigske Stænders Forhandlinger. Som en afgjort Modstander af det Metternichske System sendtes S. i Apr. 1848 til Frankfurt som Østerrigs Tillidsmand ved Forbundsdagen og var fra 19 Maj dennes Præsident indtil dens Opløsning i Juni. Han valgtes til Frankfurt-Parlamentet og var 15 Juli—15 Dec. Udenrigsminister under Rigsforstanderen. Han deltog ivrig i Parlamentets Forhandlinger og hævdede med stor Dygtighed Østerrigs Interesser. Efter sin Udtrædelse af Rigsministeriet blev S. Østerrigs Befuldmægtigede i Frankfurt og var samtidig i Parlamentet Fører for det stortyske Parti, indtil de østerrigske Medlemmer udtraadte i Apr. 1849. I Juli s. A. blev S. Justitsminister i Østerrig og gjennemførte offentlig og mundtlig Retspleje, men udtraadte i Jan. 1851, da han ikke vilde understøtte Reactionen, og blev Retspræsident i Wien. 13 Dec. 1860 blev han paa ny Minister, fik Februarforfatningen udstedt og søgte nu at gjennemføre den constitutionelle, men centraliserede Helstat, uden Hensyn til de enkelte Landes historiske Rettigheder og med Hævdelse af Tyskernes Overvægt. Da hans politiske Planer ikke lod sig gjennemføre mod Magyarernes og Kroaternes haardnakkede Modstand, blev han 27 Juli 1865 fjærnet som Minister og Præsident for Høiesteret, men blev 1867 livsvarigt Medlem af Herrehuset. Her var han 1871 Formand og spillede stadig en fremragende Rolle som Fører for Forfatningspartiet, altsaa fra 1879 som Fører for Oppositionen.

Schmid, Ferdin. v., tysk Digter, f. 22 Juli 1823 ved Bern, kom tidlig til Sydamerika, tjente som Kjøbmand i Rio de Janeiro, hvor han i en Aarrække tillige var østerrigsk Consul, en betydelig Formue, som han dog senere atter tabte, levede i sine sidste Aar ofte i Paris og døde 17 Marts 1888 i Bern. S.s lyriske og lyrisk-episke Digtninger (udgivne under Pseudon. Dranmor) ere kun faa og alle af ringe Omfang, men sikre ham ikke des mindre en fremragende Plads blandt vor Tids tyske Digtere. De give Vidnesbyrd om en original, fuldtud moderne Aand, en kosmopolitisk Fritænker, opfyldt af glødende Patriotisme og dyb Religiøsitet, om et af voldsomme Lidenskaber og stærke Omskiftelser bevæget Liv, om en mørk, undertiden bitter, men oftest mandig resigneret Livsanskuelse. Men hvilke Strænge, han end anslaar, og hvad enten han besynger den glødende tropiske Natur og Verdenshavets Vælde eller skildrer personlige Stemninger og Oplevelser eller priser Døden som den eneste Forsoner og Befrier, overalt er hans Poesi fuld af Glans og Kraft og af en mægtig, betagende Virkning. Hans første Bog var „Poetische Fragmente" (1860), derefter fulgte 1868 „Kaiser Maximilian" og 1869 „Requiem"; „Gesammelte Dichtungen" (3dje Opl. 1879) indeholde foruden disse „Dämonenwalzer".

Schmid, Herm. Theod. v., tysk Digter, f. 1815 i den den Gang til Bayern hørende Del af Overøsterrig, studerede Jura i München og var ansat som Assessor i forskjellige bayerske Byer, indtil han 1850 afskedigedes paa Grund af sin Deltagelse i den politiske og den tyskkatholske Bevægelse; siden privatiserede han i München, hvor han døde 1880. Han betraadte 1843 Forfatterbanen med Tragedien „Camoëns" og skrev ogsaa senere en Række Dramaer, af hvilke særlig Tragedien „Columbus" (1875) gjorde Lykke; men hans egentlige Omraade var Landsbyhistorien. Ved sine livsfulde og kunstnerisk afrundede, om end ikke særlig dybtgaaende Skildringer af det øvrebayerske Folkeliv („Das Schwalberl", „Alte u. neue Geschichten aus Bayern" o. fl.) vandt han en overordentlig Popularitet. Desuden skrev han en Del Romaner med Emner fra Bayerns og Tirols Historie, som „Der Kanzler von Tirol" (1862), „Mein Eden" (1862), „Die Türken in München" (1872). Hans „Gesammelte Schriften" udkom 1873 i 29 Bd.

Schmidt, Caspar, s. Stirner, Max.

Schmidt, Christian, dansk Skuespiller, f. 20 Oct. 1821, kom som ungt Menneske i Tjeneste hos Skuespiller Phister, hvorved rimeligvis Lysten til at betræde Scenens Brædder vaktes hos ham. Han drog til Provinserne, hvor han rejste rundt med forskjellige Theaterselskaber, og debuterede endelig 26 Dec. 1848 paa Casino, til hvilket Theater han senere uden Afbrydelse var knyttet. Ved sit kvikke, elskværdige Lune blev han snart dettes Yndling, og i Erik Bøgh fandt han den Digter, der kunde stille hans kunstneriske Egenskaber i deres bedste Lys. I en Række af Aar var han Casinos ypperste Bonvivant, indtil hans Helbred begyndte at nedbrydes. I Jan. 1865 overtog han tillige med Skuespiller Th. Rasmussen Ledelsen af Casinos Affairer, men disse gik under de slette Conjuncturer stedse tilbage, og 22 Nov. s. A. afgik han pludselig ved Døden, efterladende sig en tom Plads, der aldrig senere helt er bleven udfyldt.

Schmidt, Erich, tysk Literærhistoriker, f. i

Jena 20 Juni 1853, Professor i tydsk Literaturhistorie i Straßburg, Wien og siden 1886 i Berlin. Af hans Skrifter maa især nævnes „Richardson, Rousseau und Goethe“ (1875), „Lenz u. Klinger“ (1879) og „Lessing“ (1888). Han forestaar Udgivelsen af det 1885 stiftede Goethe-Selskabs Publicationer samt af den nye kritiske Udgave af Goethes Værker.

Schmidt, Ferdin., yndet tydsk Ungdoms- og Folkeskribent, f. 2 Oct. 1816 i Frankfurt a. d. O., virkede indtil 1880 som Lærer i Berlin. Foruden c. 50 Skrifter for Ungdommen (de fleste i „Jugendbibliothek“, 36 Bd., 1855—67) har han skrevet „Volkserzählungen“ (4 Bd., 2det Opl. 1865), „Volkserzähl. u. Schilderungen aus dem Berliner Leben“ (4 Bd., 1868—69), „Berliner Bilder“ (1876) og en lang Række populære historiske Værker, af hvilke især „Preußens Geschichte in Wort u. Bild“ (5 Bd., 1862—74), „Der deutsche Krieg von 1866“ (7de Opl. 1867) og „Weltgeschichte für Schule u. Haus“ (4 Bd., 3dje Opl. 1876) have fundet stor Udbredelse.

Schmidt, Frederik, f. 25 Maj 1771 i Asminderød Præstegaard, fik paa Grund af Faderens Forflyttelse sin Opdragelse i Norge, blev Student i Kjøbenhavn 1787, theologisk Candidat 1791 og vendte saa tilbage til Adoptivlandet, hvor han virkede som Præst, 1814 som Medlem af Rigsforsamlingen paa Eidsvold og derefter som Stortingsmand, indtil han 1817 drog til Danmark og blev befordret til Sognepræst for Himmelev samt ved Roskilde adelige Jomfrukloster; i nogle Aar var han end videre Bibliothekar ved Sjællands Stiftsbibliothek. 1826 tog han den theologiske Doctorgrad. D. 1840. S. var en livlig Natur med en vis Grad af poetisk Begavelse; baade har han oversat adskilligt fra fremmede Literaturer og udgivet en Samling af sine egne Digte (1835); men for vor Tid har han nærmest faaet Betydning ved sine 1868 udtogsvis udgivne efterladte Dagbøger, der indeholde interessante Personalia og andre Meddelelser fra den politisk bevægede Tid i Aarhundredets Begyndelse.

Schmidt, Frederik Theodor, f. 12 Sept. 1825 i Aalborg, tog medicinsk Examen 1850, blev anatomisk Prosector ved Kbhvn.s Universitet 1856, Lector i Anatomi 1863, Medlem af Sundhedscollegiet 1865, Professor 1866; d. 25 Dec. 1880. Han var en meget begavet Personlighed, der ikke alene var en fortrinlig Lærer, men ogsaa øvede en stor Indflydelse i alle de forskjellige Forhold, hvori han kom til at virke.

Schmidt, Georg Friedrich, tydsk Tegner, Kobberstikker og Raderer, f. 1712 i Berlin, d. 1775 smstds., fuldendte sin Uddannelse og grundlagde sin Berømmelse i Paris samtidig med Wille. S. har som Kobberstikker især leveret en Mængde fortrinlig udførte Portræter efter Datidens mest ansete Malere; men i sine senere Aar, navnlig efter 1762, gav han sig mest af med Raderinger i en fri malerisk Maner, beslægtet med Rembrandts, og efter egne Compositioner. Han har stukket 200 Blade.

Schmidt, Johan H. Gamst Valdemar, dansk Archæolog, f. 7 Jan. 1836 i Hammel i Aarhus Stift, blev theologisk Candidat 1859, rejste det følgende Aar i Ægypten, Palæstina og Constantinopel og studerede 1862 Ægyptisk i Berlin under Brugsch; efter større Rejser i Italien, Frankrig, Belgien og England, hvor han i British Museum undersøgte Samlingen af assyriske Kildeskriftstavler, ordnede og forestod han under Verdensudstillingen i Paris 1867 den danske archæologiske Udstilling. Han har senere deltaget i og virket som Secretær for de paa forskjellige Steder afholdte forhistorisk-archæologiske Congresser og udgivet Beretninger om disse. 1872 vandt han Doctorgraden („Indledning til Syriens Historie i Oldtiden efter ikke-bibelske Kilder“) og blev 1883 Docent i Assyriologi og Ægyptologi. Han har end videre skrevet „Assyriens og Ægyptens gamle Historie“ (2 Bd., 1872—79) samt „Omrids af Syriens Historie i Oldtiden efter ikke-bibelske Kilder“ (1873).

Schmidt, Johannes F. H., tydsk Sprogforsker, f. 1848, studerede sammenlignende Sprogvidenskab og slavisk Philologi i Bonn og Jena under Schleicher, blev 1873 overord. Professor i Bonn, s. A. ordentlig Prof. i Graz, 1876 Prof. i sammenlignende Sprogvidenskab i Berlin. Han har skrevet „Zur Gesch. der indogerm. Vocalismus“ (2 Bd., 1871—75), „Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen“ (1872) og en Mængde mindre Afhandlinger, navnlig i „Zeitschr. für vergleich. Sprachforsch.“, i hvis Redaction han har taget Del siden 1875. 1888 blev han Medlem af det danske Videnskabernes Selskab.

Schmidt, Julian, tydsk Literærhistoriker, f. i Marienwerder 1818, studerede 1836—40 Historie og Philologi i Königsberg og blev 1847 Medarbejder af „Grenzboten“ i Leipzig, som han og hans Ven G. Freytag kort efter kjøbte af Kuranda, og som ivrig arbejdede for det preussiske Hegemoni i Tydskland. 1861 drog S. til Berlin og redigerede en Tid lang den gammelliberale „Berliner Allg. Zeit.“ 1850 havde han allerede i „Geschichte der Romantik“ protesteret mod hele den romantiske Retning og indtaget den dannede velhavende Middelstands Standpunkt over for formentlig aandelige Extravagancer, og samme Retning repræsenteres af hans „Geschichte der deutschen Nationallitteratur im 19ten Jahrh.“ (1853), der ligesom hans senere Skrifter („Gesch. der französisch. Litter. seit der Revolution“, „Übersicht der engl. Litter. im 19ten Jahrh.“, „Bilder aus dem geistigen Leben unserer Zeit“ o. fl.) trods deres slappe Stil og ofte temmelig bornerte Anskuelser gjorde megen Lykke i Tydskland. D. 1886 i Berlin.

Schmidt, Jul., bekjendt Astronom, f. i Eutin 26 Oct. 1825, blev 1846 Assistent ved Observatoriet i Bonn, 1853 Bestyrer af Friherre v. Unkrechtsbergs Privatobservatorium i Olmütz og 1858 Directeur for Observatoriet i Athen, hvilken Post han beklædte til sin Død 7 Febr. 1884. Han har gjort sig fortjent ved omhyggelige Jagttagelser over foranderlige Stjærner, Solpletter, Planeternes Overflade og Rotation, Taagepletter og navnlig Kometernes physiske Forhold. Ogsaa Grækenlands physiske Geographi og vulkanske Phænomener helligede han sin Opmærksomhed. Hans betydeligste Værk, paa hvilket han arbejdede i 34 Aar, er et 1878 af den preussiske Regering

udgivet Kort over Maanen af 6⅓ F.s Diameter med tilhørende, udførlig Beskrivelse.

Schmidt, Maximilian, tysk Novellist, f. 25 Febr. 1832 i den lille Bjærgstække Eschlkam i Bayerwald, indtraadte 1850 i den bayerske Hær, men tog efter Krigen 1866 sin Afsked som Captain og har siden levet som Forfatter i München. I en Mængde større og mindre Fortællinger har han med Dygtighed skildret sin Hjemstavns Natur og Folkeliv, saaledes i „Volkserzählungen aus dem bayerischen Walde" (4 Bd., 1863—68), „Der Schutzgeist von Oberammergau" (1880), „Der Leonhardsritt" (1881), „Die Miesenbacher" (1881), „Der Scherzelgeiger" (1884), „Der Musikant vom Tegernsee" (1886) o. m. fl.

Schmidt, Peter Karl Rudolf, f. 25 Juli 1836 i Kjøbenhavn, maatte paa Grund af de trævelige Kaar i Hjemmet bekæmpe sin Higen efter at komme til at studere og blev efter sin Confirmation sat i Boghandlerlære, i hvilken Stilling han tilbragte syv Aar. I Sommeren 1853 skrev han Skuespillet „Natten før Slaget ved Torgau", som vakte Heibergs Interesse og blev opført paa det kongel. Theater 1855 under Titlen „Fritz i sin Lejr", men med et tarveligt Udfald. 1861 blev S. privat dimitteret til Artium. Under Forberedelsen til Philosophicum virkede Rasm. Nielsens livlige Personlighed stærkt ind paa den langt ud over Kammeraternes aandelige Standpunkt uvillede Tilhører, og S. blev snart en energisk Tilhænger af R. Nielsens Lære om Troens og Videns absolute Uensartethed samt en kampfærdig Forsvarer af hans philosophiske System og Methode i det hele; af hans Afhandlinger paa dette Omraade kan nævnes det anonyme Skrift „R. Nielsens Philosophi og den grundtvigske Anskuelse". Fra 1869 til 73 deltog S. med Nielsen og fra en Tid med Bjørnson i Udgivelsen af Maanedsskriftet „For Ide og Virkelighed", hvis egentlige Redacteur han var, og hvori han bl. a. skrev Artiklen „Grundtvig og den tyske Philosopheri" (senere særskilt udg.). I Forbindelse hermed kunne nævnes de 1878 udkomne „Et Foredrag", de syv Foredrag, der 1887 samledes under Fællestitlen „Fra Liv og Literatur", samt Foredraget „Om Traditionens Betydning" (1883); fremdeles Oversættelser af P. Mérimée, Paul de Saint-Victor, Claude Tillier, Walt Whitman o. fl. Sin selvstændige poetiske Produktion begyndte S. 1858 med et Bind Digte, „Et Ungdomsliv", hvorefter 1863 fulgte „Digtninger" (tilegnede R. Nielsen), 1874 „Ældre og nyere Digte" og 1886 „Fortællinger paa Vers". I Theatersaisonen 1876—77 opførtes med stort Bifald Skuespillet „Den forvandlede Konge", som oplevede tolv Opførelser, hvorimod „En Opvækkelse" (1877) kun gik én Gang over Scenen. I Foraaret 1880 rejste S. for det Anckerske Legat til Paris og efter ni Maaneders Ophold der til Tyskland. Denne Rejse betegner et Vendepunkt i hans digteriske Udvikling, idet han fra nu af baade overvejende vender sig mod den episke Composition (Fortællingen) og med et skarpere Blik for det ydre Phænomen forbinder en friskere Følelse og en klarere Stil end tidligere. Under forskjellige Titler, „Haandtegninger" (1881), „Forestillet og Oplevet" (1883), „Skabner og Skikkelser" (1884), har S. i det sidste Tiaar udgivet en lang Række novellistiske Digtninger, som danne Kjærnen i hans Produktion og i alt Fald ere den Del af den, der er naaet videst ud; indtrængende psychologisk Forstaaelse og en stærkt behersket Stil høre til deres Hovedfortrin.

Schmidt, Wilhelm Adolf, tysk Historieskriver, f. 1812 i Berlin, blev 1839 Docent ved Universitetet i sin Fødeby, 1851 Professor i Zürich og 1860 i Jena, hvor han døde 9 Apr. 1887. Allerede 1842 udgav han interessante „Forschungen auf dem Gebiete des Alterthums", redigerede i flere Aar et historisk Tidsskrift og var 1846 med at grundlægge Germanistmøderne. 1848 valgtes han til Nationalforsamlingen i Frankfurt og skrev 1851 „Geschichte der preussischen Unionsbestrebungen seit der Zeit Friedrichs d. großen". 1859 udkom hans „Zeitgenössische Geschichten" (Frankrig 1815—30, Østerrig 1830—48), samt „Elsaß und Lothringen", hvis Gjenforening med Tyskland han opstillede som dettes politiske Maal, 1867—71 »Tableaux de la révolution française» (3 Bd. efter Pariserpolitiets Archiver) og 1874—76 „Pariser-Zustände während der Revolutionszeit 1789—1800" (3 Bd.). Hans sidste større Arbejde omhandlede igjen Oldtidens Historie: „Das Perikleische Zeitalter" (2 Bd., 1877—79).

Schmidt-Cabanis, Rich., tysk Humorist, f. 22 Juni 1838 i Berlin, var først Boghandlercommis, blev 1860 Skuespiller og flog sig 1867, da en Lammelse af den højre Arm havde umuliggjort ham denne Stilling, paa Journalistiken. 1869 overtog han Redactionen af Glaßbrenners „Berliner Montags-Zeit." Siden 1868 har han udgivet en Mængde smaa humoristiske Arbejder, dels paa Prosa, dels paa Vers, hvori han ofte satiriserer over eller parodierer nye literære, politiske og sociale Fremtoninger. Til de mest bekjendte høre „Allerlei Humore" (4 Bd., 1872), „Was die Spottdrossel pfiff" (1874), „Veilchen u. Meerrettig" (1875), „Allerlei nette Pflanzen" (1882), „Die Jungferrede" (1883), „Aus meinem Trutzschenkenbuch" (1887).

Schmidt-Phiseldeck, Conr. Friedr., f. 1770 i Braunschweig, blev bekjendt med Kjøbmand, senere Gehejmeconferensraad Constantin Brun og kom som Lærer for dennes Søn til Kjøbenhavn. Her studerede han Cameralvidenskaben og blev 1797 Assessor i Økonomi- og Commercecollegiet, hvor han efterhaanden rykkede op og døde som Conferensraad 1832. Han har skrevet en Del Artikler i forskjellige Tidsskrifter paa Dansk og Tysk samt en Del Værker af philosophisk og politisk Indhold. Hans mest bekjendte Arbejde er „Europa und Amerika" (1820), der skaffede ham stor Anseelse som philosophisk-politisk Forfatter, og som blev oversat paa Dansk, Svensk, Fransk, Engelsk og Hollandsk.

Schmidt-Weißenfels, Eduard, tysk Forfatter, f. 1 Sept. 1833 i Berlin. Usædvanlig tidlig udviklet havde han allerede inden sit 20de Aar været Secretær i den preussiske Nationalforsamling, Frivillig i den slesvig-holstenske Oprørshær, fransk Journalist i Paris og Huslærer i England. Efter sin Hjemkomst 1852 fortsatte han sine afbrudte Studier, blev Dr.

phil. i Rostock og levede dernæst som Forfatter og Redacteur af forskjellige Tidsskrifter i Leipzig, Prag, Gotha og (siden 1861) i Berlin, hvorfra han 1872 flyttede til Kannstadt for at overtage Redactionen af „Stuttgarter Museum". Blandt hans mange Bøger ere sikkert de værdifuldeste hans Bidrag til Tysklands og Frankrigs nyere politiske og literære Historie, af hvilke adskillige ere blevne meget læste, som „Frankreichs moderne Litteratur" (1856), „Geschichte der französ. Revolutionslitter." (1859), „Frankreich u. die Franzosen" (1868), „Französ. Portraits" (1881), „Der Herzog von Gotha u. sein Volk" (1861), „Parlamentarische Charaktere", „Fürst Metternich", „Fichte u. d. deutsche Volk" (alle 1862), „Die Stadt der Intelligenz" (1865), „Rahel u. ihre Zeit" (1859), „Charaktere d. deutsch. Litteratur" (1859), „Ferdin. Freiligrath" (1876) o. fl. Men desuden har han skrevet en Mængde for største Delen historiske Romaner og Fortællinger.

Schmidten, Henrik Gerner v., f. 11 Febr. 1799 paa Williamsborg ved Vejle, blev 1816 Secondlieutenant i Artilleriet, lagde sig efter Bidenskaberne, især Mathematik, og fik 1819 det danske Bidenskabsselskabs Sølvmedaille for en Afhandling om Differentialligninger (udgiven paa Fransk: »Recherches sur les équations linéaires«). 1820—24 gjorde han en videnskabelig Udenlandsrejse, paa hvilken han stiftede Bekjendtskab med flere udmærkede Mathematikere (Gauß, Laplace). Efter sin Tilbagekomst søgte han at erhverve sig Adkomst til en Lærerplads ved Universitetet og underkastede sig derfor, i Stedet for de to første akademiske Examiner, en udvidet Magisterconferens, disputerede derpaa 1825 for Magistergraden (»Disquisitio de seriebus et integralibus definitis«), blev s. A. Lector og 1827 Professor i Mathematik ved Kjøbenhavns Universitet, 1829 Lærer ved den polytechniske Læreanstalt. Han døde 16 Juli 1831 paa St. Croix i Vestindien, hvorhen han var rejst for at styrke sit Helbred. S. har skrevet „Ledetraad ved Forelæsninger over Arithmetik og Algebra", „Kort Fremstilling af Mathematikens Væsen og Forhold til andre Videnskaber" (1827) og en Del Afhandlinger, navnlig i Videnskabsselskabets Skrifter.

Schmolck, Benj., tysk Psalmedigter, f. 1672 i Schlesien, studerede 1693—97 Theologi i Leipzig, hvor han allerede vandt Ry som Digter, og kaldtes 1702 til Præst i Schweidnitz; han var en udmærket Prædikant og højt skattet for sine personlige Egenskaber; d. 1735. Hans Psalmer (over 1,000) ere velformede, ofte inderlige og dybtfølte og gjennemgaaende langt naturligere end de forskruede Titler, hvorunder de udgaves („Freuden-Öl in Traurigkeit", „Schöne Kleider für einen betrübten Geist" osv.); mange af dem have bevaret deres Yndest indtil nu. Af de i nyere Tid foranstaltede Udvalg kan nævnes L. Grotes (2den Udg. 1860).

Schmoller, Gustav, bekjendt tysk Nationaløkonom og Historiker, f. 24 Juni 1838 i Heilbronn, studerede i Tübingen Statsvidenskaberne og blev 1864 Professor heri i Halle; 1872 forflyttedes han til Straßburg og 1882 til Berlin. S. hører til dem, der særlig have stræbt at give den tyske Nationaløkonomi en ny Retning. Han var Medstifter af „Verein für Sozialpolitik" og en af Førerne for „Katheder-socialismen" (s. Socialisme). Blandt hans Skrifter kunne fremhæves „Der französische Handelsvertrag u. seine Gegner" (Frankf. 1862), „Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19ten Jahrh." (Halle 1869) og særlig hans polemiske Tilsvar paa Historikeren Treitschkes Skrift „Der Sozialismus und seine Gönner", nemlig „Ueber einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirthschaft" (Jena 1875). Fra 1881 har han udgivet „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung u. Volkswirthschaft im deutschen Reich".

Schnaase, Karl [schnāse], tysk Kunsthistoriker, f. 1798 i Danzig, beklædte flere Statsembeder og blev endelig 1848 „Obertribunalrath" i Berlin. Ved Siden heraf ofrede han sig imidlertid til Studiet af Kunsten og har udgivet flere Værker. Vigtigst er hans „Niederländische Briefe" (1834) og hans Hovedværk „Geschichte der bildende Künste" (1843—64), hvoraf en ny, langt udførligere Udgave (1866—75) kun naaede til 8de Bd., Middelalderens Kunst, da S. døde 1875.

Schneckenburger, Max, tysk Digter, f. 1819 i Thalheim i Württemberg, d. 1849 som Ejer af et Jærnstøberi i Bern, skrev 1840 Sangen „Die Wacht am Rhein" („Es braust ein Ruf wie Donnerhall"), der, første Gang udgiven 1854 i en Samling af Mandssange med Melodi af K. Wilhelm (f. 1820 i Schmalkalden, d. 1873 smstds.), under Krigen mod Frankrig 1870 blev Tyskernes Nationalsang. K. Gerok udgav da S.s øvrige Digte under Titlen „Deutsche Lieder".

Schneeberg, Bjærgstad i Kongeriget Sachsen, 12 M. s. v. for Dresden, med 8,000 J. og Bjærgværksdrift paa Sølv, Kobolt, Tin og Jærn. Livlig Industri, især Kniplinger.

Schneegans, Carl Aug., elsaßisk Politiker, f. 1835 i Straßburg, blev 1862 Redacteur af Bladet »Courrier du Bas-Rhin« og var 1870 Medlem af Municipalraadet i sin Fødeby, samt Medhjælper for Mairen under Belejringen. 1871 valgtes S. til den franske Nationalforsamling og stemte imod Freden; han overtog derefter Ledelsen af et Blad i Lyon, men vendte 1873 tilbage til Elsaß, blev Redacteur for „Elsäßer Journal" og udtalte sig her autonomistisk. 1877 valgtes S. til den tyske Rigsdag, blev 1879 Ministerialraad i Elsaß og 1880 tysk Consul i Messina.

Schneekoppe, s. Riesengebirge.

Schneider, Eugène [schnædæhr], fransk Fabrikant og Politiker, f. 1805 i Nancy, overtog 1830 Styrelsen af nogle Jærnværker i Bazeilles og senere af de store Maskinværksteder i Creusot, hvilke han udviklede saaledes, at de havde over 10,000 Arbejdere. 1845—48 blev han Deputeret og var i Jan.—Marts 1851 Medlem af det saakaldte „Fagministerium", samt efter Statscoupet 1851 af den raadgivende Forfatningscommission. Han valgtes derefter til den lovgivende Forsamling, var i mange Aar dens Næstformand og 1867—70 dens Formand, men tog siden ingen Del i det politiske Liv og døde 1875.

Schneider, Eulogius [s. o.], fransk Revolu-

tionsmand, f. 1756 i Egnen om Würzburg, blev Franciskanermunk og 1786 Hofpræst hos Hertugen af Württemberg, men afskediget for en frisindet Prædiken. Han blev derefter Professor i Græsk i Bonn, hvor han oversatte Anakreon, men gik 1791 til Frankrig og blev Vicar for den constitutionelle Biskop i Straßburg. 1792 blev S., der fanatisk sluttede sig til Revolutionen, Civilcommissær ved Hæren og n. A. offentlig Anklager; han drog omkring med Guillotinen og foretog en Mængde rent vilkaarlige Henrettelser, men hans Overmod krænkede Saint-Just, som i Dec. 1793 lod ham fængsle og føre til Paris, hvor han 1 Apr. 1794 blev guillotineret.

Schneider, Joh. Chr. Friedrich, f. 1786 i Waltersdorf ved Zittau, hvor hans Fader var Væver og Organist, blev 1807 Organist ved Universitetskirken i Leipzig og 1812 ved Thomaskirken. 1821 udnævntes han til Capelmester og Hoforganist i Dessau, hvor han oprettede et Sangakademi og en Musikskole, som indtil hans Død 1853 nød stor Anseelse. Af hans talrige Compositioner (7 Operaer, en Snes Messer, Hymner osv., 23 Symphonier, flere Ouverturer, mange Kammermusikværker, Claversager, Mandskvartetter, Sange med Claver m. m.) er det især hans 14 Oratorier og deriblandt „Das Weltgericht", som skaffede ham et berømt Navn. Hans „Elementarbuch der Harmonie und der Tonsetzkunst" (1820) er baade oversat paa andre Sprog og flere Gange oplagt.

Schneider, Johann Gottlob, tysk Philolog, f. 1750, blev 1776 Professor i Frankfurt a. d. Oder og 1811 i Breslau, hvor han døde 1822. Blandt hans mange fortjenstlige Udgaver af græske og latinske Forfattere maa fremhæves Udgaverne af »Scriptores rei rusticae« og Theophrast. Betydelige Fortjenester indlagde han sig ved sin „Großes kritisches griech.-deutsches Wörterbuch" (1797—98), der tjente Passow som Grundlag. Ogsaa naturhistoriske Studier drev han med Held.

Schnepfenthal, s. Salzmann.

Schnepperer, der, s. Rosenplüt, Hans.

Schnitler, Didrik Thomas Johannes, norsk Krigshistoriker, f. i Østre Toten 9 Sept. 1833, blev Officer 1854 og var efter 1863 væsentlig ansat i Generalstaben, fra 1881 som Oberstlieutenant i en for ham personlig oprettet Post. Han var tillige Lærer i Generalstabsfag, Krigskunst m. m. ved den militære Højskole og ved Krigsskolen. I „Militært Tidsskrift", hvoraf han tidligere i flere Aar var Medredacteur, har han skrevet krigshistoriske Afhandlinger, ligesom han i „Underofficersbladet" meddelte „Episoder af Krigen 1808—9". Hans „Almindelig Krigshistorie" (1878 ff., hidtil 5 Hæfter) har vakt stor Opmærksomhed; en fransk Oversættelse deraf er under Arbejde. Desuden kan nævnes „Det første Aarhundrede af den norske Hærs Historie" (1874). D. 15 Dec. 1888.

Schnitzer, Eduard, Gouverneur over den ægyptiske Ækvatorialprovins under Navn af Emin Pascha, f. 28 Marts 1840 i Oppeln, studerede først Medicin og Ornithologi, gik senere som Læge i tyrkisk Tjeneste, indtraadte derpaa 1876 i den ægyptiske Hær under Navn af Emin Efendi og udnævntes til Overlæge for Ækvatorialprovinsen, hvorpaa han fulgte Gordon, der den Gang var Generalgouverneur over det ægyptiske Sudan, til Ukereve og undersøgte Egnen om Mvutan. Han var imidlertid bleven forfremmet til Bej og udnævnt til Gouverneur over Ækvatorialprovinsen, hvis Omraade senere gjentagne Gange udvidedes. Hans Land hørte snart til de bedst bestyrede Dele af Sudan; han tog sig varmt af den indfødte Befolkning, udjog de arabiske Slavejægere og anlagde Landsbyer og Landeveje. Samtidig fortsatte han sine geographiske og naturhistoriske Studier og anlagde værdifulde Samlinger, som delvis ere komne til Europa. 14 Apr. 1883 afgik den sidste Damper fra Lado ned ad Nilen til Chartum, og fra denne Stund var S., der i Begyndelsen af 1887 udnævntes til Pascha, ved Oprøret i Sudan afskaaren fra al Forbindelse mod N. Ogsaa mod Syd var hans Stilling truet, da Muanga, Kong Mtesas Efterfølger, var ham og de christne fjendtligsindet. Et Forsøg paa at aabne en Vej gjennem Umiro, ø. for Somerset-Nil, mislykkedes; Dr. Junker, der fra 1883 opholdt sig hos ham, lykkedes det 1886 at naa Sansibar, hvorimod Casati forblev hos S. i Badelai ved den hvide Nil. Et Besøg i Nov. 1886 hos Kong Muanga, for at bane sig Vej gjennem hans Rige, slog fejl. Efter de sidst indløbne Efterretninger synes Ækvatorialprovinsen endnu at være i Emin Paschas Magt, ligesom det er lykkedes Stanley (s. d. A.), der var dragen ham til Hjælp, ad Aruvimifloden at naa Badelai. En tysk Expedition under Dr. Peters er afgaaet til Emin Paschas Undsætning i Beg. af 1889.

Schnorr v. Carolsfeld, Veit Hans ell. Johann Veit, tysk Maler og Tegner, f. 1764 i Schneeberg i Sachsen, d. 1841, studerede efter Faderens Ønske Lovkyndighed og kastede sig derfor først i sin modnere Alder udelukkende over Kunsten under Oesers Vejledning. Han har især Betydning som Tegner og Lærer i Tegning. Efter et længere Ophold i Paris blev han 1816 Directeur for Kunstakademiet i Leipzig. — Hans Søn, **Julius S. v. C.,** f. 1794, i Leipzig, d. 1872 i Dresden, uddannede sig til Maler, dels under Faderen, dels i Wien og Italien, hvor han sluttede sig til Cornelius, Overbeck o. fl. I Rom malede han Optrin af Ariost, i Villa Massimi. 1827 kaldtes han til Professor ved Akademiet i München og udførte der i det nye Slot Fremstillingen af Nibelungenlied i 5 Sale og af den tyske Historie (Carl d. store, Frederik Barbarossa og Rudolf af Habsburg) i 3 Sale, de første al fresco, de sidste i Enkaustik, foruden flere mindre samtidige Arbejder. Derpaa blev han 1848 Professor og Directeur ved Akademiet i Dresden og udgav her Tegningerne til „Nibelungenlied" (Cottaske Pragtudg.) og til „Bibel in Bildern" (Wigandske Udg.). — Hans ældre Broder, **Ludwig Ferdinand S. v. C.,** f. 1789 i Leipzig, d. 1853 som første Custos ved Belvederegalleriet i Wien, udmærkede sig ligeledes som Maler, især ved sine Emner af de tyske romantiske Digtninger.

Schnouda, s. Sminke.

Schoa, et Kongerige i den sydøstlige Del af Abessinien. Det er et Bjærgland, beboet af c. 2 Mill. Gallaer, der dels ere Muhammedanere, dels Christne eller Hedninger; det anses for den bedst befolkede og frugtbareste Del af Abessinien. Hovedstad Ankober.

Schoelcher, Victor, fransk Politiker, f. 1804, tog meget tidlig Del i den frisindede Opposition. Siden ofrede han sig især for at bekæmpe Negerslaveriet, gjorde 1829 en Reise til Nordamerika og Cuba, 1840 til Vestindien, 1845 til Ægypten, hvor han ogsaa undersøgte Fellahernes Stilling, og 1847 til Senegambien. Efter Februarrevolutionen 1848 blev han Understatssecretær i Marineministeriet og fremkaldte Decretet af 27 Apr. om Slavernes Frigivelse; ligeledes udvirkede han Afskaffelsen af Prygleſtraffen i den franske Flaade. I Nationalforsamlingen hørte S. til yderste Venstre, var dettes Næstformand og kæmpede for Dødsstraffens Afskaffelse; under Statscoupet i Dec. 1851 optraadte han paa Barrikaderne og skulde derfor deporteres til Cayenne, men undkom til England. Han afslog de senere Amnestier, kom først hjem i August 1870 og var under Paris's Belejring Oberst for en Artillerilegion, valgtes i Febr. 1871 til Nationalforsamlingen, hvor han igjen hørte til yderste Venstre, og søgte under Communens Oprør at tilvejebringe en Udsoning. I Dec. 1875 valgtes han til livsvarig Senator.

Scholánder, Fred. Wilh., svensk Architekt, Aquarelmaler og Digter, f. 23 Juni 1816 i Stockholm, begyndte sin Bane som Murer, blev senere Elev af Kunstakademiet samt Conducteur ved „Overintendantembedet" og foretog 1841 en Reise gjennem Tydskland, Frankrig og Italien. 1848 blev han Professor i Bygningskunst ved Kunstakademiet, 1868 dettes faste Secretær og 1864 Intendant i „Overintendantembedet"; d. 9 Maj 1881 i Stockholm. Dels ved S.s egne Arbejder (det technologiske Institut, den mosaiske Synagoge, det Barclayske Hus, alle i Stockholm, Capellet ved Ulriksdal m. fl.), dels ved de af ham uddannede Disciple er der indtraadt et Fremskridt i den svenske Bygningskunst, en Stræben efter at give denne Charakter. Som Aquarellist og Tegner har S. leveret en Mængde architektoniske Uner samt med let og sikker Haand tegnet humoristiske Billeder fra Samtid og Oldtid (»Acharli sagor« o. fl.). Ogsaa som Digter (under Pseudonymet Acharius) vakte S. Opmærksomhed, idet han med ikke ringe poetisk Begavelse, i lette, flydende Vers leverede Text til sine »sagor« ell. tegnede Scener fra Kunstnerlivet i Italien og Paris (»Luisella, en qvinnomodells öden« og »Noveller, berättade i ottave rime«); i sin Familiekreds morede han sig stundum med ved Guitaren at componere Musik til sine »Ballader och Visor«; en Samling af hans Skrifter udkom 1881—82 i 3 Bd., med Musikbilag. I dansk Oversættelse haves „To Noveller" ved Borchsenius (1882).

Scholastik [sko] ell. scholastisk Theologi, den Retning i Middelalderens Theologi, hvis Ejendommelighed er at ville give de theologiske Undersøgelser en videnskabelig Form. Scholastikerne ere den christelige Middelalders eneste Philosopher, og deres Philosophi er hovedsagelig Religionsphilosophi. De betragte Philosophien som Theologiens Tjenerinde (philosophia theologiæ ancilla), og dens Opgave er, hverken at finde Sandheden, thi denne er for S. givet i Kirkens Lære, ej heller at bevise eller begrunde den saaledes forud givne Sandhed, men kun at gjøre den mere tilgængelig for Tanken. S. er den romersk-katholske Kirkes lydige Tjener, for hvem det er en afgjort Sag, at Sandhed, Aabenbaring og Kirkelære ere identiske Begreber. Rigtignok kjende de fleste Scholastikere ikke stort til Skriften; men at Kirkelæren paa noget Punkt skulde være afvigende fra Skriften er en Mulighed, som det slet ikke falder dem ind at tænke sig. Sandheden er altsaa forud given i Troen, skal ikke søges ad Videnskabens Vej, og at den saaledes givne Sandhed heller ikke egentlig kan bevises eller begrundes ved den philosophiske Undersøgelse, ligger i, at den er aabenbaret; havde den kunnet findes af Fornuften, saa havde den jo ikke behøvet at aabenbares. Philosophien havde altsaa kun den Opgave at gjøre Kirkelæren mere tilgængelig for den troende Christens Erkjendelse ved at yde de dialektiske Begrebsformer, Definitioner og syllogistiske Slutningsformer, der behøvedes til at udvikle de enkelte Læresætningers Indhold, hver for sig saa vel som i deres indbyrdes Sammenhæng, altsaa at udvikle et Læresystem. Dette er Meningen med den af Anselm af Canterbury, „S.s Fader", udtalte Grundsætning: »credo, ut intelligam« (d. e. „jeg tror, for at komme til at forstaa"). S. har imidlertid ikke altid formaaet at fastholde sit oprindelige Standpunkt med Klarhed, men har undertiden fejlagtig indbildt sig paa forskjellige Punkter at kunne bevise Fornuftmæssigheden og Sandheden af Dogmets Indhold ved sine rent formelle Syllogismer, f. Ex. Anselms berømte ontologiske Bevis for Guds Tilværelse, der stod i høj Anseelse i mere end 700 Aar, indtil Kant viste dets Uholdbarhed. Der opstod herved en Modsætning imellem det, der kun kunde erkjendes lumine revelationis (d. e. ved Aabenbaringens Lys), og det, der tillige kunde erkjendes lumine naturæ, d. e. ud af den naturlige Fornuft, og dette sidste var det, som senere fremkaldte Udviklingen af „den naturlige Theologi", hvis Uvidenskabelighed det ogsaa blev Kants Lod at godtgjøre. Med Hensyn til Udviklingen af selve den theologiske Videnskab, da have vel enkelte Scholastikere, f. Ex. Anselm og Thomas af Aquino bidraget noget dertil ved skarpsindig Udvikling af enkelte Dogmer; men i det hele maa S.s Tid kaldes en ufrugtbar Periode i Theologiens Historie. I Stedet for alvorlig religiøs Interesse traadte kun altfor ofte ærgjerrig Tragten efter Berømmelse for Skarpsindighed; derfor opkastedes det ene ørkesløse Spørgsmaal efter det andet, f. Ex. hvad der vilde ske, naar en Mus aad af den indviede Hostie, om denne saa vedblev at være Herrens Legeme osv., og paa sligt ødsledes der saa med de subtileste og mest spidsfindige Argumenter. Efterhaanden kom det dertil, at S. med Forkjærlighed beskæftigede sig, ikke med de i

religiøs Henseende vigtigste Dogmer, men med de Spørgsmaal, om hvilke man intet kunde vide, og hvor der derfor var størst Spillerum for alle mulige subtile Hjærnespind. Det var som om Tanken paa denne Maade søgte Erstatning for, at den var berøvet Retten til at drøfte de religiøse Grundproblemer, med Hensyn til hvilke den skulde bøje sig for Kirkens Autoritet. Følgen af denne aandelige Leg med hule Skaller uden Kjærne var, at Theologien blev oversvømmet med en Mængde Spidsfindigheder og blev mere og mere ufrugtbar for det religiøse Livs Udvikling. Derfor fandt S. ogsaa Modstand dels hos fromme Mystikere som Bernhard af Clairvaux, dels hos Sekterere som Valdenserne, Lollharderne o. fl., dels hos Reformationens Forløbere: Wiclef, Hus osv.; alle forlangte de Inderlighed i det religiøse Liv i Stedet for tomme Ord; men forgjæves, S. vedblev at være den monopoliserede kirkelige Videnskab. At S. ogsaa som Philosophi betegner en gold Periode i Philosophiens Historie er en Selvfølge. Det er kun den formelle Logik og Dialektik, for hvis Udvikling den maaske kan have haft nogen Betydning, og selv dette kun paa anden Haand ved Bearbejdelsen af Aristoteles's Skrifter, der igjennem lærde spanske Arabere kom til Vestens Kundskab og i det 13de Aarh. bleve satte i Højsædet ikke blot i Philosophien, men ogsaa i Theologien, saa at man f. Ex. prædikede over Texter af Aristoteles i Stedet for af Bibelen. Denne Tid er Blomstringstiden for S. saa vel som for Pavevælden; men efterhaanden som Folkene begyndte at længes efter Frigjørelse fra Pavens Aag, begyndte ogsaa Aanderne at længes efter Frigjørelse fra Kirkens tyranniske Videnskab; i det 14de og 15de Aarh., da Fyrster og Folk rejste sig mod Paven, begyndte ogsaa den vaagnende friere videnskabelige Aand en Kamp mod den udartede S.; men Humanismens mere negative Kritik kunde vel latterliggjøre S., men ikke overvinde den; dette mægtede først Reformationen, der kunde stille en ny og sundere Udvikling af Christendommens Lære op imod den. Da blev selv den romersk-katholske Lære nødt til paa Tridentinerconciliet at foretage en Revision af S.s Resultater, hvilket medførte en Udrensning af de værste Subtiliteter, medens det dog ikke lader sig nægte, at S.s Aand eller Aandløshed paa ny er kommen til Live efter Reformationen, navnlig i Jesuiternes Behandling af Læren. Som de betydeligste Skolastikere, hvis Skrifter til Dels have blivende Værd, maa nævnes Anselm af Canterbury, Abailard, Petrus Lombardus, Alexander af Hales, Albertus Magnus, Johannes Bonaventura, Thomas Aquinas, Duns Scotus og W. Occam. Om Striden mellem Nominalister og Realister f. Nominalisme.

Scholier [skō], forklarende Anmærkninger med kritiske Oplysninger, historiske Bemærkninger o. lign., bruges navnlig om saadanne Fortolkninger af den hellige Skrift, der mere gaa ud paa at forklare de vanskelige Steder enkeltvis end paa at give en sammenhængende Udlægning af hele Skriftet; ogsaa om de snart i Manuskripternes Rand tilføjede, snart særskilt udgivne Forklaringer til de græske og romerske Forfattere. **Scholiást**, Forfatter af S.

Scholten, Jobst, f. 1649 i Amsterdam, uddannede sig som Ingenieur, traadte i dansk Tjeneste og tog virksom Del i den skaanske Krig. Med de danske Hjælpetropper kæmpede han i de første Aar af det 18de Aarh. i Nederlandene, hvor han indlagde sig megen Berømmelse. 1710 kaldtes han tilbage og stilledes som Overgeneral i Spidsen for den danske Hær, hvilken Stilling han beholdt til sin Død 1721. Som saadan anførte han den i Nordtyskland staaende Hær 1711—16. Han blev Ridder af Elefanten 1712. Han roses som et administrativt Talent.

Scholten, Joh. Heinr., den betydeligste Repræsentant for den nyrationalistiske Theologi i Nederlandene, f. i Vleuten ved Utrecht 17 Aug. 1811, studerede i Utrecht, blev 1838 Landsbypræst, 1840 theol. Prof. i Franeker, 1843 i Leiden, blev senere valgt til Medlem af Nederlandenes reformerte Synode og øvede der en mægtig Indflydelse, tog 1881 Afsked fra sit Professorat og døde i Leiden 10 Apr. 1885. I Modsætning til „Groningerskolen" hævdede han, at Autoritetstro over for ydre Kjendsgjerninger ikke hørte med til Christendommen; kun det var religiøs Sandhed, som lod sig fyldestgjørende begrunde ad philosophisk Vej. Næsten endnu større Opmærksomhed end de Skrifter, hvor han hævdede disse Grundsætninger, vakte hans »De vrije wil, kritisch onderzoek« (1859), hvori han bekæmpede Læren om Viljens Frihed. Da den ved Renans „Jesu Liv" fremkaldte Bevægelse forplantede sig til Holland, kastede ogsaa S. sig med Iver over Undersøgelserne om Christendommens og det nye Testamentes ældste Historie og skrev en Række Skrifter, navnlig om Evangeliernes Tilblivelse, i hvilke han stillede sig i Række med de mest yderliggaaende negative Kritikere. Hans „Philosophiens Historie" blev 1886 oversat paa Dansk i forkortet Skikkelse ved R. Vestergaard.

Schomberg, Friedrich Hermann v., berømt tysk General, f. 1616 i Heidelberg, var først i hollandsk, men efter 1650 i fransk Tjeneste. Han sendtes 1661 af Ludvig XIV til Portugal og befriede Landet fra Spanien, udmærkede sig ogsaa i Catalonien 1672 og blev 1675 udnævnt til Marschal af Frankrig, uagtet han var Protestant. Da det nantiske Edict ophævedes 1685, forlod han Frankrig og traadte i brandenburgsk, derpaa i portugisisk og til sidst i hollandsk Tjeneste og ledsagede Vilhelm III af Oranien til England og Irland, hvor han faldt i Slaget ved Boyne 1690 mod Jakob II.

Schomburgk, Sir Robert Herman, f. 1804 i Freiburg ved Unstrut, vakte, efter at have levet i trængende Omstændigheder som Handelsmand i Nordamerika, det londonske geographiske Selskabs Opmærksomhed ved et omhyggeligt Arbejde om Øen Anegada og foretog 1884—89 for dette Selskab en videnskabelig Expedition til det indre Guajana, hvorfra han hjembragte en Del ikke før kjendte Dyr og Planter (deribl. Victoria regia). Efter paa den engelske Regerings Vegne at have reguleret Grænsen mellem Guajana og Brasilien gik han

over i det engelske Diplomati og repræsenterede bl. a. flere Aar England i Siam. D. 1865 i Schöneberg ved Berlin. Hans Hovedværker ere »Description of British Guiana« (1840), »Views in the interior of Guiana«, »History of Barbadoes« (1847) og »Discovery of Guiana by Sir Walter Raleigh« (1848).

Schongauer, Martin, ogsaa kaldet Schön, født i en Kunstnerfamilie i Sydtyskland i det 15de Aarh., berømt Mester af den gamle tyske Skole, uddannede sig i Flandern i Roger v. d. Weijdes Skole, levede senere mest i Kolmar og fik et stort Navn ogsaa uden for Tyskland, baade som Maler og som Kobberstikker. Hans Arbejder, der findes dels i Kolmar, dels i forskjellige Gallerier, skattes meget for deres Inderlighed i Følelsen og den kraftige Farve. Hans Blade (lidt over 100) holdes ligeledes endnu i stor Agt. Han maa være død omtr. 1499 eller noget før.

Schoolcraft, Henry Rowe [skuhlkræft], nordamerikansk Ethnolog, f. 23 Marts 1793 i Staten New-York, foretog allerede 1818 en Rejse blandt Indianerne i Missisippidalen og blev n. A. Regeringens Agent ved Øvresøen, hvor han ægtede Datteren af en Høvding blandt Chippewayerne og vandt Indianernes fulde Tillid. Han blev derved sat i Stand til at gjøre de nøjagtigste Jagttagelser over deres Sæder, Skikke og religiøse Forestillinger. Foruden en Række Beskrivelser over sine Rejser og sine „Erindringer fra et 30-Aars Ophold blandt de indianske Stammer“ (1851) har S. udgivet »Notes on the Iroquois«, »Algic researches«, »The myth of Hiawatha and other oral legends«, samt sit Hovedværk, der udkom paa Unionens Bekostning, »Information resp. the history, conditions and prospects of the Indian tribes« (6 Bd., 1851—57). D. 10 Dec. 1864.

Schopenhauer, Arthur, tysk Philosoph, f. 22 Febr. 1788 i Danzig, Søn af en rig Handelsmand og Romanforfatterinden Johanna S. (s. nedenf.), rejste tidlig med sine Forældre i Frankrig og England, studerede siden i Göttingen, hvor han paavirkedes af G. E. Schulze („Aenesidemus“), og hørte Fichte i Berlin. 1813 tog han Doctorgraden i Jena; i hans Disputats („Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde“) ere allerede hans ejendommelige Anskuelser indeholdte. Efter at have tilbragt en Tid i Weimar i Omgang med Goethe (af hvis Farvelære han var en saa begejstret Tilhænger, at han hentede et af sine mange Beviser for den menneskelige Nederdrægtighed fra Physikernes Forkastelse af den), levede han nogle Aar i Dresden, sysselsat med Studier og med Nydelse af de rige Kunstskatte. 1819 udkom hans Hovedværk, „Die Welt als Wille und Vorstellung“, som længe forblev upaaagtet. Et Forsøg paa Universitetsvirksomhed i Berlin mislykkedes. Efter gjentagne Rejser til Italien nedsatte S. sig 1831 for Resten af sit Liv i Frankfurt a. M., fuld af Forbitrelse og Nag over den Tilsidesættelse, han mente at have lidt. Hans Skrifter vrimle af de mest fanatiske og grove Beskyldninger mod Fichte, Schelling og Hegel, hvis Herredømme i den philosophiske Verden hidtil havde ladet hans egne Forsøg træde i Skygge. S. var i det hele af et lidenskabeligt og melancholsk Temperament, og hans Verdensanskuelse er mere betinget ved dette, saaledes som det blev næret ved hans ydre Vilkaar, end ved theoretisk Begrundelse. 1836 udgav han „Ueber den Willen in der Natur“, hvori han søgte at vise, at hans philosophiske Ideer bekræftedes ved den nyere Naturvidenskabs Resultater. 1841 udkom to akademiske Prisafhandlinger under den fælles Titel „Die beiden Grundprobleme der Ethik“. Da den Hegelske Skoles Opløsningsproces begyndte og mange vendte sig fra den speculative Philosophi, vaktes Opmærksomheden for S., som nu fandt Tidspunktet passende til en ny, omarbejdet og meget udvidet Udgave af „Welt als Wille und Vorstellung“ (1844). En Del mindre Afhandlinger og Udviklinger, til Dels af meget stort psychologisk og æsthetisk Værd, har han samlet i „Parerga und Paralipomena“ (2 Bd., 1851). D. 21 Sept. 1860. Frauenstädt, som efter at have tilhørt den Hegelske Skole, var bleven en ivrig Tilhænger af S., hvis Lære han har bidraget til at udbrede, har udgivet S.s samlede Værker og tillige et „Schopenhauer-Lexikon“. S.s dybe psychologiske Sans og smagfulde Fremstilling har skaffet ham mange Læsere uden for Fagmændenes Kreds; hans Pessimisme og hans Berøring med Materialismen stemmede med Tidsalderens Hang og lod ham en Tid lang staa som Modephilosoph. — S. tager sit Udgangspunkt fra Kant og opfatter Erkjendelsen som rent subjectiv. Alle Erkjendelsesformer kunne føres tilbage til den tilstrækkelige Grunds Princip, som har fire Former: Vordens Grund, d. e. Aarsagen, Værens Grund, d. e. Tid og Rum, Erkjendelsens Grund, d. e. Begrebernes Forbindelse til Domme, Handlingens Grund, d. e. Motivet. S. polemiserer mod Kant, der sondrede mellem Sansning, Anskuelse, Forstand og Fornuft og ikke saa, at alle disse Former ere Udtryk for ēn Grundform. Han bebrejder ligeledes Kant, at denne antog en „Ding an sich“. Og dog lærer S. selv, at vi umiddelbart blive os Verdens inderste Væsen bevidst, hvilket nemlig falder sammen med, hvad vi kalde Vilje. Viljens Begreb er det eneste af alle mulige Begreber, som ikke har sin Oprindelse fra Phænomenerne, men fra enhvers mest umiddelbare Bevidsthed. Naar vi skue i vort eget Indre, se vi os stedse som villende. Denne Vilje er ēt med Legemet: Viljesacten og Legemets Virken ere i sig ēt og det samme, kun givet paa to forskjellige Maader, hist ganske umiddelbart, her i Anskuelsen for Forstanden; Legemet er Viljens Objectivitet. Det hører ikke nødvendig til Viljens Væsen at være ledsaget af Erkjendelse og betinget af Motiver; dette er kun ejendommeligt for den, saaledes som den optræder i Dyret og i Mennesket, hvor den opfattes i Følge Grundens Princip, som gjør alt relativt, betinget og individuelt. I sig selv er Viljen kun ēn, kun i Phænomenet en Flerhed; Tid og Rum ere principia individuationis, men have aldeles ingen Betydning for Viljen i sig selv. Bevidsthed og Erkjendelse ere kun Hjærnephænomer; at Verden er Forestilling, vil sige, at den er en Illusion: Materialismen har Ret, for saa vidt den ud-

leder Bevidstheden af Hjærnen, men den overser, at selve Forestillingen om Hjærnen og om Materien er en Illusion. Viljen er i sig selv umættelig, en uendelig Higen; denne Higen hemmes og hindres i de individuelle Væsener, i hvilke Viljen spalter sig i den phænomenale Verden, og som føre den frygteligste Krig af alle og mod alle. Deraf al den Lidelse og Ulykke, al den Slethed og Dumhed, hvoraf Verden er opfyldt, og som Optimismen, denne skalle og ryggesløse Tænkemaade, lukker Øjnene for. Al Theisme og Pantheisme er besængt med saadan Optimisme, hvorimod den christelige Lære om Arvesynden (Resten af Christendommen udleder S. af den jødiske Optimismes Indflydelse) og navnlig Buddhismen klart have udtalt Tilværelsens Jammer. Opgaven maa da være at ophæve Viljen til Livet. Moralsk sker dette, naar Mennesket ser, at Individernes Mangfoldighed er et Skin, at de alle i sig ere ēt; den som lider, er i sig ēt med den, som tilføjer Lidelsen; af denne Bevidsthed fremgaar Medlidenheden som Moralprincip, i negativ Form som Retfærdighed (neminem læde), i positiv Form som Menneskekjærlighed (omnes juva). Intellectuelt og æsthetisk sker det ved den rene, speculative Erkjendelse eller Anskuelse af Ideen som Viljens evige Form, hvor ethvert Forhold til Drift og Vilje er hævet og Individet ikke er andet end netop Erkjendelsens Subject. Religiøst sker det ved Resignation og Askese, som successivt døde Viljen ved at unddrage den fra Tilfredsstillelse. Motivet giver efterhaanden Plads for Kvietivet, og det sidste Formaal for hver enkelt er den absolute Tilintetgjørelse. Det directe Selvmord misbilligede S., fordi Selvmorderen ikke har opgivet Viljen til Livet, men netop fortvivler over ikke at kunne tilfredsstille denne. Om Forholdet mellem den moralske, intellectuelle og religiøse Ophævelse af Viljen til Livet har S. ikke nærmere udtalt sig; en virkelig Ophævelse naas aabenbart kun ad den asketiske Vej, men det var i det mindste ikke den, S. selv slog ind paa. — Hans Moder, Johanna S., f. 1770 i Danzig som Datter af Senator Trosina, blev tidlig gift med Banquier S., med hvem hun levede i et temmelig ulykkeligt Ægteskab. Da hun 1806 var bleven Enke, bosatte hun sig i Weimar, hvor hendes ugentlige Selskaber i en Aarrække samlede den literære og kunstneriske Verden. Efter Goethes Død (1832), med hvem hun havde omgaaedes meget, flyttede hun til Bonn, men vendte 1837 tilbage til Weimar og døde n. A. Med Sønnen levede hun, som Følge af deres højst forskjellige Charakter og Væsen, i mange Aar paa en spændt Fod. Af hendes talrige Arbejder („Sämtl. Schriften", 24 Bd., 1830—31), der udmærke sig ved dygtig Iagttagelse og simpel Fremstilling, vandt især Romanen „Gabriele" (1819—21) meget Bifald. — Ogsaa hendes Datter, **Adelaide S.**, f. 1797 i Hamborg, d. 1849 i Bonn, optraadte med Romaner og Fortællinger.

Schoppe, Amalie, født Weiße, tysk Forfatterinde, f. 1791 paa Femern, drev omfattende Studier, oprettede en Opdragelsesanstalt for unge Piger i Hamborg, tilbragte Aarene 1811—29 i et ulykkeligt Ægteskab med en Dr. jur. S. og levede siden et stille Liv som Forfatterinde i Nærheden af nævnte By, indtil hun 1851 tog Ophold hos en i Nordamerika bosat Søn; d. 1858. Af hendes talrige Arbejder (tilsammen over 100 Bd.), der desuden omfatte Noveller og historiske Romaner, fandt især de underholdende og belærende Fortællinger for Ungdommen meget Bifald. Hendes „Erinnerungen aus meinem Leben" (2 Bd., 1838) ere af ikke liden Interesse.

Schoppen, et Rummaal i Tyskland, siden 1 Jan. 1872 lig ½ Liter ell. 0,5175 d. Potter.

Schoreel, Jan van, holl. Maler, f. 1495 i Schoorl ved Alkmaar, d. 1562 i Utrecht, lignede i sine ældre Arbejder mest Mabuse og Fr. Floris, men efter at have uddannet sig paa vidtløftige Rejser i Tyskland, Orienten og Italien var han en af de første nederlandske Malere, der viser bestemt italiensk Paavirkning, navnlig af den romerske Skole. Efter Hjemkomsten opholdt han sig dels i Utrecht, dels i Haarlem. Mange af hans værdifuldeste Arbejder ere ødelagte af Reformationens Billedstormere; hans vigtigste efterladte Billeder ere i Utrecht og Antwerpen. En Række af Billeder, som tidligere have gaaet under hans Navn, tilhøre en anden Mester eller Skole.

Schorister, s. Pennalisme.

Schorlemer-Alst, Burghard, Friherre, tysk Politiker, f. 1825, gjorde 1845—57 Tjeneste som preussisk Officer, men overtog derefter Styrelsen af sine Godser og viste sig baade som en dygtig praktisk Landmand og som dygtig Landbrugsforfatter. 1868 blev han Medlem af det preussiske Landvæsenscollegium og var desuden Formand for flere Landboforeninger i Westfalen. 1870 valgtes han til det preussiske Underhus, 1874 til den tyske Rigsdag og hørte i begge Forsamlinger til det katholske Centrumspartis Ledere, men trak sig 1885 tilbage fra Rigsdagen, da han misbilligede sine Partifællers nationaløkonomiske Politik. 1884 blev han Medlem af det preussiske Statsraad.

Schorn, Joh. Karl Ludw. v., tysk Kunsthistoriker, f. 1793 i Kastell i Franken, d. 1842, sysselsatte sig med Maleri- og Kunststudier, indtil han 1826 blev ansat som Professor ved Akademiet og Universitetet i München, hvorfra han 1833 kaldtes til Weimar som Directeur for Kunstsamlingerne. Hans vigtigste Skrifter ere „Ueber die Studien der griech. Künstler" (1818) og „Umriß einer Theorie der bild. Künste" (1835). End videre leverede han en Oversættelse af Vasari (fortsat af Förster, 6 Bd., 1832—49) og udgav „Kunstblatt" fra 1820. — Hans Broderson, **Karl S.**, Historiemaler, f. 1800 i Düsseldorf, d. 1850 som Professor ved Kunstakademiet i München, uddannede sig i Berlin hos Wach og deltog senere i München i Udførelsen af Frescomalerierne i „Hofgarten". Hans berømteste Arbejde er et for Kongen af Preussen 1843—45 udført Maleri, „De Wiedertäufer vor dem Bischof Franz zu Münster 1536".

Schotel, Johan Christianus, hollandsk Marinemaler, f. 1787 i Dordrecht, d. 1838 smstds., uddannede sig først hos Schouman og siden paa egen Haand til en af Nutidens betydeligste Marinemalere og maaler sig med sit Fædre-

lands berømteste Malere i dette Fag. Hans talrige Billeder ere spredte i Samlinger i Frankrig, Tyskland, Rusland og Holland. — Hans Søn, Petrus Johannes S., f. 1808 i Dordrecht, d. 1865 i Dresden, en Tid lang Professor ved Navigationsskolen i Medemblik ved Zuidersøen, hørte ligeledes til Nutidens mest ansete Kunstnere i Marinemaleriet.

Schott, Anton, vidt bekjendt Operasanger (Heltetenor), f. 1846 i Schwaben, 1865 württembergsk Artilleriofficer, fortsatte efter Felttoget 1871 sine Sangstudier, optraadte først paa Hofoperaen i München, var 1872—75 engageret ved Berliner Operaen som lyrisk Tenor, derpaa i Schwerin og saa i Hannover som Heltetenor, optraadte idelig andre Steder som Gjæst, rejste med Angelo Neumann's „Wagnertheater" fra 1882, sang i Italien, England, Amerika og har fremdeles rundt omkring optraadt, dels som Concertsanger, dels som Operasanger. 1886 sang han i Kjøbenhavn, i en philharmonisk Concert i Maj og paa det kongel. Theater i September som Lohengrin og Tannhäuser.

Schottelius, Joh. Georg, tysk Sprogforsker, f. 1612 i Einbeck i Hannover, studerede Jura og Sprogvidenskab i Leiden og Wittenberg, var 1638—46 Opdrager for Hertugen af Braunschweigs Børn og døde 1676 som Hof- og Consistorialraad i Wolfenbüttel. Hans „Ausführliche Arbeit von der teutschen Haubtsprache" (8 Bd., 1663) overtraf langt alle tidligere Forsøg paa dette Omraade og er endnu af stor Vigtighed for Studiet af det tyske Sprogs Historie. S. skrev ogsaa Digte, især religiøse; et Udvalg findes i W. Müllers „Bibl. deutsch. Dichter des 17ten Jahrh.", 9de Bd.

Schou, Halvor Arntzen, f. i Christiania 1823, oprettede c. 1850 et Bomuldsvæveri, som han efterhaanden udvidede og under Bomuldskrisen, foranlediget ved den nordamerikanske Borgerkrig, forandrede til ogsaa at omfatte Uldvæveri; Klædesvarerne fra „Hjula Væveri" vandt stor Udbredelse i Norge og Sverige. I sin Hjembygd Akers communale Liv deltog han med Iver; en Række Bladartikler af ham angaaende Revision af Mellemrigsloven bidrog i væsentlig Grad til at bortrydde Fordommene mod Loven af 1874. Han oprettede flere betydelige Legater og døde 5 Febr. 1879.

Schou, Jakob Henrik, f. 8 Juli 1745, tog 1769 theologisk Attestats, blev 1773 Hovmester for Enkedronning Juliane Maries Pager og 1778, efter have taget juridisk Attestats, surnumerær Assessor i Kjøbenhavns Hof- og Stadsret; d. 10 Febr. 1840. Han er særlig bekjendt ved de af ham samlede „S.s Forordninger", et „chronologisk Register over de kongel. Forordninger og aabne Breve, som fra 1670 af ere udkomne, tillige med et nøjagtigt Udtog af de endnu gjældende, for saa vidt samme i Almindel. angaa Undersaatterne i Danmark og Norge", hvilket er udkommet i flere Udgaver og i 3dje Udgave naar op til Aar 1824, hvorefter det er fortsat af Kolderup-Rosenvinge.

Schou, Ludvig Abelin, dansk Maler, f. 1838 i Slagelse, d. 1867, var Lærling af Simonsen og Marstrand og kom ved en Slægtnings Hjælp til Italien 1864. Her udviklede han hurtig en saadan Selvstændighed i Opfattelse og Behandling, at han gav Løfte om noget betydeligt, men hans svage Helbred taalte ikke det sydlige Klima, og da Choleraen udbrød i Firenze, hvor han opholdt sig, blev han hurtig dens Bytte, endnu ikke 30 Aar gl.

Schou, Philip, f. i Slagelse 10 Juli 1838, blev polytechnisk Candidat 1862, var en Tid lang Jernbaneingenieur i Jylland og Kjøbmand i Slagelse og blev 1867 Directeur for Fajencefabrikken „Aluminia"; dennes Virksomhed udvidedes 1882 betydelig ved Overtagelsen af den tidligere kongel. Porcelænsfabrik. Som Leder af disse samlede Fabrikker har S. indlagt sig betydelige Fortjenester af Udviklingen af den danske keramiske Industri. Siden 1883 er han Formand i Industriforeningen og desuden Formand i Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk. I det politiske Liv deltog han 1881—88 som Folketingsmand. S. har paa mange Maader haft Lejlighed til at virke for Industriens, særlig Kunstindustriens, Fremme her hjemme; ikke blot skyldes Planen til den nordiske Industri-, Kunst- og Landbrugsudstilling i Kjøbenhavn 1888 ham, men denne Plans heldige og dygtige Realisation maa ogsaa væsentlig regnes ham til Ære.

Schousboe, Peder Kofod Ancher, dansk Botaniker, f. 1766 i Rønne paa Bornholm, hørte allerede i en ung Alder under sin Lærer Rottbølls Svagelighed Forelæsninger i den botaniske Have; 1791—93 foretog han en botanisk Rejse i Spanien og Marokko, hvis Resultater han fremsatte i sin Afhandling „Om Væxtriget i Marokko" osv. (i Vidensk. Selsk. Skrifter for 1800); 1800 blev han Consul i Tanger og døde der 1832. I hans senere Aar var hans Opmærksomhed navnlig henvendt paa Undersøgelsen af Middelhavets Alger, af hvilke han gjorde betydelige Samlinger, ligesom han ogsaa efterlod en Mængde Manuskripter og Tegninger dertil; af hans efterladte Herbarium kjøbte Frederik VI en betydelig Del, som han senere skjænkede til den botaniske Have, hvor det nu findes.

Schoutbynacht [schovtbejnagt], en ældre Charge af Marinens Officerer, omtrent svarende til Admiral; denne Titel, Schout-bij-Nacht, d. e. Tilsynsmand om Natten, benyttes endnu i Holland, hvorfra den stammer, i Stedet for Contreadmiral.

Schouw, Joachim Frederik, berømt dansk Videnskabsmand og Politiker, f. 7 Febr. 1789 i Kjøbenhavn, hvor hans Fader var Vinhandler, d. 28 Apr. 1852, var først bestemt til at indtræde i samme Næringsvej og nød en tarvelig Undervisning, da Faderen døde tidlig og Moderens Kaar vare knappe; dog røbede han allerede som Dreng Interesse for Botaniken. Af Hensyn til hans Helbred satte man ham 1804 paa en Sagførers Kontor, hvor han anvendte sin Fritid til at studere; han blev Student 1808, lagde sig med Iver efter Botaniken, men tillige efter Lovkyndighed som Brødstudium og tog 1811 juridisk Examen, hvorpaa han 1813 blev ansat i Cancelliet. Aaret i Forvejen havde han ved en Slægtnings Understøttelse gjort en Rejse i Norge, hvor hans Interesse for Plantegeographien, hans senere Hoved-

studium, først vaktes; det blev hans Yndlingstanke at undersøge Italiens Flora og derved blive i Stand til at levere et Mellem- og Forbindelsesled imellem A. Humboldts Skildringer af den hede Zones Planteverden og Wahlenbergs af Alpernes, Karpathernes og Laplands. Dette Ønske fik han opfyldt ved to Rejser til Italien 1816—20, hvorefter han blev extraordinær Professor i Botanik (1821), og 1827—30. 1839—40 rejste han 3dje Gang til Italien, denne Gang mest for at styrke sin Helbred. 1831 begyndte han Udgivelsen af „Dansk Ugeskrift“ (1831—36, 8 Bd., 1842—46, 8 Bd.), som i Begyndelsen havde et mere almindeligt, paa Udbredelse af nyttige Kundskaber, især i Naturvidenskaben, beregnet Præg, men siden blev et Hovedorgan for fædrelandssindede og liberale Mænds Anskuelser om de Spørgsmaal, som fremkom dels ved det efter Stænderinstitutionens Skabelse opvakte nye politiske Liv i Danmark, dels ved de separatistiske Bevægelser i Hertugdømmerne. 1834 oprettede han med Collin og Eschricht den naturhistoriske Forening; 1841 blev han Bestyrer af den botaniske Have, af hvilken han indlagde sig stor Fortjeneste, og 1845 ordinær Professor. Blandt S.s Skrifter nævne vi „Grundtræk til en almindelig Plantegeographi“ (1822), „Skildring af Vejrligets Tilstand i Danmark“ (1826), „Europa“ (1832), „Naturskildringer“ (1837—45, ny Udg. 1856), en Række af almenfattelige Forelæsninger, udmærkede lige saa meget ved den grundige og ægte videnskabelige Aand, der afspejler sig i dem, som ved den klare, anskuelige og livsfriske Form og det rene Sprog, hvori de ere skrevne. S. tog desuden en fremragende Del i det politiske Liv. 1834 var han Hovedmand for en Adresse til Kongen mod yderligere Indskrænkninger i Trykkefriheden, og da den afvistes, var han n. A. Medstifter af „Trykkefrihedsselskabet“, det første Samlingspunkt for den vaagnende Opposition. 1835 udnævntes han af Kongen til Repræsentant for Universitetet i de tvende kongerigske Stænderforsamlinger, og begge valgte ham til deres Formand, hvilket Hverv han røgtede med stor Dygtighed og Frisind; han udviklede de parlamentariske Former, som hidtil vare ukjendte her hjemme, og hævdede kraftig Forsamlingernes Ret over for den kongel. Commissarius. Men denne Optræden mishagede Kongen, og 1842 blev han ikke udnævnt paa ny. Han afviste et Tilbud, der gjordes om at skaffe ham Valgbarhed ved at kjøbe ham en fast Ejendom, og han var saaledes udelukket fra umiddelbar politisk Virksomhed. Derimod gjenoptog han Udgivelsen af „Dansk Ugeskrift“, hvis anden Række og Fortsættelsen „Dansk Tidsskrift“ (1847—51, 5 Bd.) langt mere end tidligere behandlede politiske Spørgsmaal. Han udtalte sig med Fynd og Dygtighed for en constitutionel Forfatning, om end paa conservativt Grundlag, og for Hævdelsen af Slesvig som et dansk Land, der burde knyttes nøjere til Kongeriget. I dette Øjemed stiftede han 1843 Foreningen til Danskhedens Bevarelse i Slesvig og fremkaldte 1844 en Adresse til Kongen i samme Aand. Hertil sigtede ligeledes det Flyveskrift, som han sammen med H. N. Clausen udsendte strax efter Christian VIII.s Død, „Ved Tronskiftet 1848“. I Martsdagene 1848 var S. naturlig en af Lederne for det nationalliberale Partis Optræden; han blev derefter Formand for de to sidste Stænderforsamlinger og endelig for den grundlovgivende Rigsforsamling. Han fik Tilbud om at indtræde i Novemberministeriet, men afslog det. Han nærede ikke ringe Betænkelighed ved den udstrakte Valgret, som da indførtes, og udtalte sig 1849 aabent for en Deling af Slesvig, fremfor den selvstændige Stilling, som da paatænktes. 1850 valgtes han til Landstinget, men tog kun ringe Del i dets Forhandlinger og døde efter en længere Sygdom 28 Apr. 1852. Hans Buste i Bronze (af H. Bissen) rejstes 1857 foran Universitetet.

Schram, Peter Ludvig Nicolai, fremragende dansk dramatisk Sanger og Skuespiller, f. 5 Sept. 1819 i Kjøbenhavn, blev i sit 13de Aar Elev af Musikconservatoriet for at uddannes til Musiker. Hans dramatiske Talent drog ham faa Aar efter til Theatret, hvor han blev Elev 1836 og uddannedes af Siboni og Rung, indtil han 5 Dec. 1841 med stort Held debuterede som Bertram i „Robert af Normandiet“. S., der raadede over en ualmindelig blød og fyldig samt ypperlig uddannet Basbaryton, har som dramatisk Sanger af første Rang været den danske Scenes Prydelse i en saa lang Aarrække, at han alene derved er mærkværdig i Theaterhistorien. Endnu 1888 har det kjøbenhavnske Publikum med Glæde hilst ham som Leporello i „Don Juan“, Bartolo i „Barberen“, Geronte i „Skatten“ og mange andre Roller. Af hans talrige Roller kunne som særlig fremragende Præstationer fremdeles nævnes hans Casper i „Jægerbruden“, Malcolm i „Røverborgen“, Grøndal i „Ungdom og Galskab“, Dulcamare i „Elskovsdrikken“, Munken i „Sorte Domino“, Mephistopheles i Gounods „Faust“, Marquien i „Kongen har sagt det“ og Hans Sachs i „Mestersangerne“.

Schreckhorn, et Bjærg i Berner-Alperne i Schweiz, 3 M. ø. s. ø. for Interlaken, 13,000 F. højt.

Schreiber, Christiane, norsk Malerinde, f. paa Voss 4 Oct. 1822, har hovedsagelig fundet sin Udvikling i Düsseldorf og i Stettin, hvor hun i de senere Aar har været bosat. Man har fra hendes Haand en hel Del interessante Portrætbilleder.

Schreuder, Hans Paludan Smith, f. i Sogndal i Sogn 18 Juni 1817, tog 1841 theologisk Embedsexamen med Udmærkelse. Allerede som Student følte han Trang til at blive Missionær og vænnede sig fra den Tid til at undvære de Fornødenheder, han i en saadan Stilling ikke kunde vente at opnaa; i „Nogle Ord til Norges Kirke om christelig Pligt med Hensyn til Omsorg for ikkechristne Medbrødres Salighed“ (1842) meddelte han Almenheden sin Hensigt at drage til Kafferne og sit Ønske om at blive indviet og udsendt af den norske Kirke. Han lagde sig efter flere Haandværk og studerede de vigtigste Sygdomme, inden han 1843 som ordineret Udsending for det nystiftede norske Missionsselskab begav sig til Natal. Hans Forsøg paa at nedsætte sig blandt Zu-

luerne strandede paa Kongens Modstand, saa at han foreløbig maatte blive boende i Natal, hvor han navnlig arbejdede paa at lære Sulustammens Sprog; literære Hjælpemidler hertil fandtes ikke, og han maatte selv danne et Alphabet. Efter en Rejse til China 1847, hvorhen han en Stund tænkte at henlægge sin Virksomhed, udgav han „Grammatik for Zulu-Sproget" (Christ. 1850); senere har han udgivet forskjellige Skrifter, oversatte til Brug ved Undervisningen og Gudstjenesten. 1851 fik S. endelig Tilladelse til at anlægge en Missionsstation i Sululandet, efter at det var lykkedes ham at helbrede Kongen af en Sygdom. Efterhaanden ankom flere Medhjælpere fra Norge, Stationernes Antal forøgedes og de indfødtes Tillid til S. og hans Anseelse iblandt dem voxede. Under et Ophold i Norge indviedes han 1866 til Biskop og fik som saadan den overordnede Ledelse af Arbejdet paa Missionsmarken, der omtrent samtidig udvidedes til Madagaskar. En Spænding mellem ham og Missionsselskabets Bestyrelse ledede til, at S. 1872 opsagde sin Stilling i Selskabets Tjeneste for at fortsætte sin Virksomhed paa egen Haand. Han forbeholdt sig en Station i Sulu og anlagde en ny i Natal (Entumeni og Utunjambili) med Understøttelse fra Norge, hvor en „Comité for den norske Kirkes Mission ved S." dannede sig i Christiania. Under Sulukrigen 1878—79 var han den eneste Missionær, som ikke forlod Landet, og hans Stationer skaanedes; en lige saa stor Anseelse nød han blandt Englænderne. D. 27 Jan. 1882.

Schrevelius, Fred., svensk Retslærd, f. 18 Marts 1799 i Carlskrona, blev 1824 ansat som Docent i Lovkyndighed ved Lunds Universitet, virkede senere i juridiske Embeder, men vendte tilbage til Universitetet som extraordinær Adjunct 1827 og blev 1844 Professor i Civilret; d. 28 Marts 1865. Skrifter: »Lärobok i Sveriges allm. nu gällande Civil-Rätt« (2det Opl. 1851—58), »Lärobok i Sveriges allm. nu gällande Civilprocess« (1858).

Schreyvogel, Joseph, f. 1768 i Wien, d. 1832 smsts., var fra 1814 til kort før sin Død i sin Egenskab af Hoftheatersecretær og Dramaturg den egentlige Leder af Burgtheatret, som han ved sin Virksomhed hævede til et højt Standpunkt. Af hans Skrifter, som han udgav under Pseudonymerne Karl Aug. West og Theod. West, nævnes de 1829 i 4 Bd. udkomne „Gesammelte Schriften", der indeholde „Bilder aus dem Leben" (en Række Smaafortællinger, hvoriblandt den fortræffelige „Samuel Brinks letzte Liebesgeschichte") og „Kritische u. satyrische Streifzüge", mest af dramaturgisk Indhold.

Schroths Cur, en Kvaksalvercur, bestaaende i en Diæt af tørt Hvedebrød („Semmel") med Vin og vaade Indviklinger; Vand tør ikke drikkes.

Schröckh, Joh. Matth., f. 26 Juli 1733 i Wien, d. 2 Aug. 1808 som Professor i Historie i Wittenberg, er navnlig bekjendt ved sin „Christliche Kirchengeschichte" (35 Bd., 1768—1803) og „Kirchengeschichte seit der Reformation" (10 Bd., 1804—12, 10de Bd. forfattet af Tzschirner), et Kæmpeværk, der paa Grund af sin Grundighed og Upartiskhed maa regnes for et af de ypperste Hjælpemidler til Studiet af Kirkehistorien.

Schröder, Antoin. Sophie, født Bürger, tysk tragisk Skuespillerinde, f. 23 Febr. 1781 i Paderborn, begyndte sin Theaterbane i St. Petersborg og Reval i Soubrettefaget og kom 1801 til Hamborg, hvor hun med stort Bifald optraadte i Tragedien. 1804 ægtede hun Tenoristen F. S. og forlod under Krigsbegivenhederne 1813 Hamborg; efter sin Ægtefælles Død 1818 ægtede hun 1825 en Skuespiller Kunst, men blev snart igjen skilt fra ham. Efter et kort Ophold ved Theatret i Prag modtog hun 1836 fast Engagement ved Burgtheatret i Wien, hvorfra hun gik af med Pension 1840. D. 25 Febr. 1868. — Hendes Datter, **Wilhelmine S.-Devrient**, f. 6 Dec. 1804 i Hamborg, d. 26 Jan. 1860 i Koburg, blev i sit 15de Aar ansat ved Balletten ved Burgtheatret i Wien og gik derefter over til Skuespillet, i hvilket hun gjorde megen Lykke. Efter at hendes Syngestemme i en mærkværdig Grad havde udviklet sig, optraadte hun med meget Bifald som Pamina. I Løbet af faa Aar steg hun i Publikums Yndest og i kunstnerisk Udvikling saaledes, at hun efter en glimrende Udførelse af Leonore i „Fidelio" enstemmig erklæredes for Tysklands største dramatiske Sangerinde. Fra nu af begyndte hun at gjøre Kunstrejser i Tyskland, ægtede i Berlin 1823 C. Devrient (s. d. A.), fra hvem hun dog 1828 blev skilt, og besøgte flere Gange Paris og London. Med al Flid naaede hun ikke nogen fuldendt vocal Technik, men Stemmens Skjønhed, hendes ypperlige Plastik og en betagende dramatisk Kraft og Lidenskabelighed satte hende i Stand til at concurrere med fuldendte Kunstnerinder som Henriette Sontag og andre. 1850 ægtede hun en højt dannet liflandsk Adelsmand v. Bock, i hvis Hjem hun dog trods alle Ofre fra hans Side ikke følte sig tilfreds. Hun besøgte flere Gange Tyskland og vakte endnu 1856 i Berlin som Concertsangerinde Furore, navnlig med Sange af Schubert.

Schröder, Carl, Tysklands mest fremragende Gynækolog i den nyeste Tid, f. 11 Sept. 1838 i Neustrelitz, studerede i Würzburg og Rostock, blev 1868 Professor i Fødselsvidenskaben i Erlangen, 1876 i Berlin; d. 8 Febr. 1887. Han var lige anset som Operatør, Lærer og Forfatter. Hans „Lehrbuch der Geburtshilfe" udkom 1884 i 8de Opl., „Handbuch der Krankheiten des weiblichen Geschlechts" s. A. i 6te Opl.

Schröder, Friedr. Ludw., berømt tysk Skuespiller og Dramaturg, f. 3 Nov. 1744 i Schwerin. Moderens Stilling — hun var omrejsende Skuespillerinde — i Forbindelse med hendes smaa Kaar kunde kun skaffe ham en forsømt Barndom. Allerede som treaars Dreng maatte han begynde sin Theaterbane og røbede tidlig fortrinlige Anlæg for Dansen. Han forlod en Tid lang Stiffaderen Ackermanns (s. d. A.) Selskab, indtil han 1759 atter sluttede sig til dette i Schweiz og fra 1764, efter Selskabets Ankomst til Hamborg, overtog Hvervet baade som Balletmester og som Komiker. Efter sin Stiffaders Død 1771 overtog han i Forbin-

delse med sin Moder i Hamborg Bestyrelsen af Theatret, der ved hans ualmindelige Indsigt og Dygtighed hævedes til stor Anseelse. Hertil bidrog ogsaa hans Dygtighed som Oversætter og Bearbejder af fremmede Stykker; det er saaledes navnlig hans Fortjeneste 1776 at have bragt Shakspeare paa den tyske Scene. Samtidig hermed begyndte et nyt Afsnit i S.s Kunstnervirksomhed, idet han optraadte i det tragiske Rollefag; hans Fremstilling af Kong Lear hævede ham til Tysklands første Skuespiller. Efter med glimrende Bifald at have givet Gjæsteroller i Berlin og Wien vendte han tilbage til Hamborg og forestod Theaterbestyrelsen til 1798, da han tog Afsked. Omstændighederne foranledigede ham imidlertid 1811 til for en Tid atter at være Entrepreneur for Theatret; Resten af sit Liv tilbragte han paa sit Gods i Holsten, hvor han døde 3 Sept. 1816. Til S.s sjældne naturlige Evner kom det omhyggeligste og grundigste Studium, Sandhed og Naturtroskab i Fremstillingen. Hans Dannelse, Forstand, Smag og Kritik gjorde ham tillige til sin Tids mest fremragende Dramaturg og Theaterbestyrer. Han var Forfatter til flere Skuespil, der dog for en stor Del kun ere Bearbejdelser; de findes samlede i „S.s dramatische Werke“ (4 Bd., 1831).

Schrøder, Hans, s. Løvenhjelm.

Schrøder, Ludv., dansk Folkehøjskolemand, f. 19 Jan. 1836, theol. Cand. 1860, flyttede efter nogle Aars Virksomhed i Rødding som Folkehøjskoleforstander 1865 til Askov. Skolens Opgave skulde her være: efter det danske Folks Nederlag 1864 i Kampen med Tyskland at virke for Bevarelsen af dets nationale Selvstændighed, for „national Oplysning og national Oplivelse“. Der holdtes efter Kolds Forbillede Vinterskole for Karle, Sommerskole for Piger, indtil Vinterskolen 1878—79 omdannedes til en „udvidet Folkehøjskole“, fra 1885 ogsaa aaben for Kvinder, til „Uddannelse paa nordisk national Grund“, men tillige med Vægt lagt paa den mathem.-naturvidenskab. Undervisning („historisk Mathematik- og Physikundervisning“) og væsentlig støttet af den med dette Formaal i grundtvigske Kredse oprettede „Dansk Højskoleforening“. S. har givet Bidrag til Skildringen af det folkelige Livsrøre i dette Aarhundrede („Ole B. Holm Larsen“, „Mads Melby“, „Ludvig Helveg“, „Grundtvigs Barndom og første Ungdom“, „Oehlenschläger og den romantiske Skole“) og ud fra grundtvigske Synspunkter deltaget i Drøftelsen af Nutids-Spørgsmaal, for en væsentlig Del som Medudgiver af de grundtvigske Tidsskrifter Nordisk Maanedsskrift“ (1871—83), „Historisk Maanedsskrift“ (1883—88) og „Danskeren“ (fra 1888); 1888 udgav han Brevvexlingen mellem „Chr. Molbech og N. F. S. Grundtvig“. Ved Valgene 1886 traadte han ind i det politiske Liv paa Oppositionens Side som Landstingsmand for 11te Landstingskreds, valgt i Varde.

Schröder, Wilh., plattysk Humorist, f. 1811 ved Stade, studerede Philologi i Leipzig, bosatte sig 1837 i Hannover og paabegyndte her 1840 Udgivelsen af „Das Volksblatt“, der i Aarenes Løb skaffede ham Yndest og Anseelse over en stor Del af Nordtyskland, indtil efter 1866 hans aabent udtalte Sympathi for Annexionen til Preussen gjorde hans Stilling saa mislig, at han 1868 maatte opgive sit Blad og flytte til Berlin; senere tog han Ophold i Leipzig, hvor han døde 1879. I sine mange Smaafortællinger og Digte træffer han ypperlig den trohjærtige, skjælmsk-gemytlige Folketone. En Del af dem ere udkomne under Titlerne „Haidsnucken“ (1869) og „Haideland un Waterkant“ (5 Bd., 1872), andre under Navnet „Humoresken“ (6 Samlinger, 1873 ff.). Særlig Berømmelse vandt den lille Fortælling „Dat Wettlopen twischen den Swinegel un den Haasen“.

Schröderheim, Elis [skrø], svensk Statsmand, f. 26 Marts 1747, Søn af Overhofprædikant, senere Biskop i Carlstad G. C. Schröder, hvis Børn bleve adlede 1759. S. indtraadte 1764 efter aflagt Embedsexamen i det kongel. Cancelli, men interesserede sig samtidig stærkt for de paa denne Tid blomstrende literære Klubber, var en af Stifterne i Samfundet Utile Dulci og regnede C. M. Bellman blandt sine Omgangsvenner. Af Gustav III, som kjendte ham fra Drengeaarene og satte Pris paa hans Aandrighed, hans muntre, tiltalende Væsen og hans Lethed i at arbejde, forfremmedes han allerede 1775 til første Expeditionssecretær ved Indenrigs-Civilexpeditionen, i hvilken Egenskab han jævnlig forrettede Statssecretærens Hverv; paa Rigsdagen 1778—79 var han Bondestandens Secretær. Samtidig hørte han til Kongens nærmeste Fortrolige og var en uundværlig Deltager i Hoffets Forlystelser. 1782 blev han Statssecretær, men maatte 1786 afgive de gejstlige Befordringssager, da han, om end med Kongens Vidende og til andres Fordel, af sin Hjælpsomhed havde ladet sig forlede til Salg af Præsteembeder. Men han fik ogsaa efter denne Tid mange Tillidshverv, var bl. a. Secretær i det hemmelige Udvalg ved Rigsdagene 1789 og 1792 og tilhørte vedblivende Kongens nærmeste Omgivelser endnu ved hans Dødsleje. Af Formynder-Regeringen forflyttedes han 1792 til Upsala som Landshøvding, men ansaa sig 1794 forpligtet til at tage Afsked, da han var bleven anklaget for at være Medvider i Armfelts Planer. Slutningen af sit Liv tilbragte han i Fattigdom og Sygelighed paa en ham for Livstid overladt Landejendom ved Ulriksdal, hvor han nedskrev sine først 1851 udgivne »Anteckningar till Kon. Gustaf III.s historia«; d. 30 Aug. 1795. S. blev optagen i det svenske Akademi ved dets Stiftelse 1786 og var tillige Medlem af Videnskabs- og Vitterhets-Akademierne; som Forfatter optraadte han især med Biographier og Taler, men skrev ogsaa skjæmtsomme Lejlighedsdigte og Lystspil, der udmærkede sig ved kvik Dialog, men af hvilke dog kun 4 bleve offentlig opførte. — Hans Hustru (siden 1776), **Anna Charlotta S.,** f. 24 Sept. 1754, Datter af Overtolddirecteur v. Stapelmohr, vandt ved sit Lune og sine selskabelige Talenter Yndest baade inden for Hofkredsen og i Stockholms selskabelige Cirkler, men paadrog sig til sidst ved sine hvasse Udfald i den Grad Gustav III.s Mishag, at han skal

have paalagt hendes Mand, ikke at anerkjende det Barn, hvis Fødsel kostede hende Livet 1 Jan. 1791.

Schrödter, Adolf, tysk Genremaler, f. 1805 i Schwedt, lærte Kobberstikkerkunsten i Berlin, men gik 1829 til Düsseldorf, hvor han gjorde sig almindelig bekjendt ved sine mange lunefulde Malerier og Raderinger, med Emner af Falstaff, Don Quixote, Till Uglspil, det tyske Liv paa Vinstuer m. m. Siden 1859 levede han i Carlsruhe og døde der 1875.

Schröer, Karl Jul., tysk Forfatter, f. 11 Jan. 1825 i Presburg, har beklædt flere overordnede østerrigske Lærerposter og er siden 1867 Professor i tysk Literatur ved den techniske Højskole i Wien. Blandt hans mange sprogvidenskabelige og literærhistoriske Skrifter ere hans Arbejder over de tyske Dialekter i Ungarn (1858 og 1864) og hans Bidrag til Goethe-Literaturen, især den fortræffelige Commentar til „Faust" (2den Udg. 1886), de betydeligste.

Schröter, Corona Elisab. Wilh., berømt Sangerinde, f. 1748 i Warschau, d. i Juni 1802 i Weimar, begyndte 16 Aar gl. som Concertsangerinde i Leipzig og var fra 1778 ansat ved Hoftheatret i Weimar, hvor hendes tillige i dramatisk Henseende fuldendte Præstationer beundredes af alle. Et Hæfte med 25 Sange, hun havde componeret, udkom 1786.

Schröter, Joh. Hier., f. 1745 i Erfurt, Overamtmand i Lilienthal ved Bremen, hvor han paa sit Privatobservatorium anstillede Jagttagelser over Maanens og Planeternes topographiske Forhold, der have blivende Værd. 1813 blev hans Observatorium plyndret af Franskmændene, hvorefter han vendte tilbage til Erfurt og døde der 1816.

Schubart, Christian Dan., tysk Digter, f. 1789 i Obersontheim i Württemberg, blev allerede som theologisk Student i Erlangen vænnet til et vildt, udsvævende Liv og forspildte efterhaanden ved sin Letsindighed og sin uforsigtige Satire i Skrift og Tale forskjellige Stillinger som Lærer og Musikdirecteur; han vandt dernæst meget Bifald ved sit talentfulde, frisindede Ugeblad „Deutsche Chronik" (det første egentlige Folkeblad i Tyskland), som han begyndte i Augsburg 1774 og fortsatte i Ulm, indtil Hertug Karl af Württemberg, hvis Vrede han havde paadraget sig, 1777 lod ham sætte paa Hohenasperg og holdt ham i et tiaarigt, i Begyndelsen meget haardt Fangenskab; da man troede ham tilstrækkelig stækket, løslodes han og udnævntes til Theaterdigter i Stuttgart, fik ogsaa Tilladelse til at fortsætte sit Blad, men døde allerede 1791. S., en ildfuld og rigtbegavet, men holdningsløs Natur, tilhører som Digter og Journalist „Sturm- u. Drang"-Perioden, hvis begejstrede Kjærlighed til Naturen, Frihedstrang og Tyranhad han ganske deler. Han forstod ofte at træffe den ægte Folketone. Enkelte af hans Digte (nyeste Udg. i 2 Bd. 1862), til hvilke han selv componerede virkningsfulde Melodier, som „Der Gefangene", „Aussicht", „Kaplied" (til de af Hertugen til Hollænderne solgte Tropper), „Die Fürstengruft", „Frischlin" o. fl., ville stedse bevare deres Værd. Hans i Fængslet forfattede Selvbiographi, fuldstændiggjort af hans Søn, udkom 1791—93 i 2 Bd.; 1849 skrev Dav. Strauß en ypperlig Bog om S.

Schubert, Franz, en af de genialeste Componister, Tyskland har frembragt, f. 31 Jan. 1797 i Wien, d. 19 Nov. 1828 smstds., ejede en uudtømmelig melodisk og harmonisk Rigdom, som han med rund Haand bortskjænkede i det korte Aaremaal, det forundtes ham at raade derover. Nu kjender Alverden en Mængde af hans epochegjørende Sange, lige fra „Erlkönig" til „Taubenpost" (hans sidste Sang), nu hører man ofte i Concerter hans store Symphoni i C-dur, som Schumann traf frem blandt hans mange efterladte Manuskripter, ikke at tale om den ufuldendte Symphoni i H-moll, hans Strygekvartetter, de to mærkværdige Clavertrioer, hans Sonater, Phantasier, Variationer osv. for Claver til 2 og 4 Hænder. Men saaledes var det ikke, medens Componisten levede. Hans fremragende Evner og Frembringelser vare kun kjendte af en begrænset Kreds. Det store Publikum vidste ikke synderligt om ham før 1821, da Operasangeren M. Vogl i en offentlig Concert foredrog „Erlkönig", der var componeret 5 Aar før. Uden at være kjendt af Beethoven, der var hans Ideal, levede denne mærkelige unge Componist i samme By og boede endog temmelig nær ved ham. Nogle Sange af S., som Beethoven gjennemlæste paa sit Dødsleje 1827, fik dog hans store Ros og Anerkjendelse. Grunden til alt dette laa vel i de wienske Musikforhold paa den Tid, men til Dels ogsaa hos S. selv, der var af indesluttet Charakter og ikke havde Evne til at gjøre sig tilstrækkelig gjældende. Hans øvrige Livsomstændigheder frembyde derfor intet særdeles mærkeligt. Hans Fader, en Bondesøn fra Mähren, var Lærer ved en Skole i en af Wiens Forstæder og Violinspiller, to af hans Brødre vare ligeledes Skolelærere og Musikere, og S. selv maatte i 3 Aar være Hjælpelærer for at undgaa Udskrivning til Krigstjeneste. Den første Undervisning i Musik gav Faderen ham; senere blev Salieri hans Lærer i Contrapunkt. Han fik aldrig nogen offentlig Ansættelse, forlod kun Wien for at gjøre Sommerudflugter og fandt sig taalmodig i de tarvelige Kaar, hvorunder han levede. Medens S.s Genialitet ogsaa har givet sig tilkjende i mange større og mindre Vocalværker, baade kirkelige og verdslige, have hans mange dramatiske Arbejder ikke villet vise sig i samme Grad virksomme. Med sine mere end 450 Sange for én Stemme med Claver staar han derimod som en banebrydende moderne Romantiker og Lyriker, der ganske overstraalede Forgængerne ved Ordets og Følelsens Fortolkning i denne Form. 23 Sept. 1888 førtes hans Lig fra Forstadskirkegaarden ved Währing til Centralkirkegaarden i Wien og nedlagdes ved Siden af Beethovens.

Schubert, Fried. Wilh., f. 1799 i Königsberg, d. 1868, var siden 1823 Professor i Historie i sin Fødeby. Hans Hovedværk er en „Handb. der allg. Staatskunde von Europa" (2 Bd. i 7 Dele, 1835—48); desuden udgav han en Samling „Verfassungsurkunde und Grundgesetze Europas" (2 Bd., 1840—50) og tillige med Rosenkranz Kants samlede Værker

(12 Bd., 1838—42), hvortil han skrev en udførlig Levnedsbeskrivelse af den store Philosoph. 1848 valgtes S. til Parlamentet i Frankfurt, havde 1850—52 og 1858—64 Sæde i det preussiske Underhus og blev 1865 livsvarigt Medlem af Herrehuset.

Schubert, Gotthilf Heinr. v., tysk Philosoph, f. 1780, d. 1860, Discipel af Herder og Schelling, fremstillede i sine første Skrifter Schellingske naturphilosophiske Ideer, men hyldede senere en mere mystisk religiøs Anskuelse. I samme Aand behandlede han senere Psychologien. Blandt hans Skrifter mærkes: „Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft“ (1808, 4de Opl. 1840), „Allgemeine Naturgeschichte“ (1826), „Geschichte der Seele“ (1830; 5te Opl. 1878). Hans „Planterigets Naturhistorie“ er oversat paa Dansk (4de Udg. 1887).

Schuh var tidligere i enkelte tyske Stater Navnet for Foden, saaledes i Frankfurt som Feldschuh 1,134, som Waldschuh 1,187 og som Werkschuh 0,907 d. Fod. I Böhmen var en S. lig 0,944 d. Fod.

Schukovskij, Vasilij Andrejevitsch [-koff], berømt russisk Digter, f. 1783 i Tula, studerede i Moskva og blev 1808 Redacteur af det af Karamsin stiftede Tidsskrift »Vjestnik Jevropy«, hvortil han leverede Oversættelser af berømte franske, engelske og tyske Digte saa vel som originale. 1812 tog han Del i Krigen og skrev en Del begejstrede Krigssange, blandt hvilke „Bardens Sang over de sejrende Slavers Grav“ indtager den første Plads. Derpaa levede han en Tid i Dorpat, til han 1817 blev kaldet til St. Petersborg for at lære den senere Kejser Nikolaj I.s Hustru Russisk; 1824 blev han Lærer for Storfyrst-Tronfølgeren. S. er den første russiske Digter, der afgjort bryder med de franske klassiske Mønstre, og han betragtes som den nationale Romantiks Stifter. Han var en gjennemdannet, fyrig og kjæk Natur, en mesterlig poetisk Oversætter; hans Oversættelser af Schillers og Byrons Digte og af Homers Odyssee betragtes som mønstergyldige. Mest bekjendt blandt hans Digte er den russiske Nationalsang »Boshe, Zarja chrani«. Efter 1841 trak S. sig tilbage fra Hoffet, levede sine sidste Aar i Tyskland og døde i Baden-Baden 24 Apr. 1852. 1849—50 vare hans Skrifter udgivne i 10 Bind.

Schulenburg, Johann Matthias, Greve v. der, tysk General, f. 1661, d. 1747, af en gammel, brandenburgsk Adelsslægt, kæmpede som sachsisk General i Polen mod Carl XII 1702—6, tjente senere under Marlborough og Eugen imod Franskmændene, blev 1715 veneziansk Feltmarschal og forsvarede 1716 Korfu mod Tyrkerne.

Schulhoff, Julius, elegant Clavervirtuos og smagfuld Componist, f. 2 Aug. 1825 i Prag, gjorde 1845 i Paris Bekjendtskab med Chopin, som derved til at optræde offentlig og gjorde i en halv Snes Aar heldige Concertrejser i de fleste europæiske Lande, hvorefter han mest har levet i Dresden. Hans Claversager (»Galop di bravoura«, »Souvenir de Varsovie« og mange andre) have vundet megen Udbredelse.

Schulin, Johan Sigismund, dansk Greve, Gehejmeraad og Elefantridder, f. 18 Aug. 1694 i en By i det Ansbachske, hvor hans Fader var Præst, d. 13 Apr. 1750. Efter at have studeret ved forskjellige tyske Universiteter blev han Hovmester for de unge Markgrever af Brandenburg-Kulmbach og fulgte med den ene af dem til Danmark, hvor han snart ved sit behagelige Væsen og sin gode Forstand satte sig i Yndest hos Kong Christian VI og hans Dronning, som var en Søster til de nævnte Markgrever. Strax efter Kongens Tronbestigelse blev han Directeur i Postvæsenet, 1731 adledes han, 1735 blev han Oversecretær i tyske Cancelli, s. A. tillige Deputeret i Generallandøkonomi- og Commerce-Collegiet, 1736 hvid Ridder, fik 1737 Sæde i Gehejmeconseilet og blev 1738 virkelig Gehejmeraad i Conseilet. I Christian VI.s sidste 11 Regeringsaar havde S., efter at have fortrængt Ministrene J. Rosenkrands og v. Plessen, tillige med J. L. Holstein den vigtigste Del i Statens Styrelse. S. var en meget duelig Minister, i Besiddelse af en ualmindelig Arbejdskraft; men man har bebrejdet ham, at han var for eftergivende over for Kongen og Dronningen. Ogsaa til Ordningen af Kongehusets rent private Sager brugtes han meget. Kongen forærede (1739) sin Yndling det skjønne Frederiksdal, som endnu tilhører hans Efterkommere. Ogsaa under Frederik V beholdt S. sin Indflydelse; han blev 1747 Ridder af Elefanten og ophøjedes til Greve faa Dage før sin Død.

Schuls, s. Tarasp-Schuls.

Schulte, Joh. Friedr. v., berømt katholsk Kirkeretslærer, f. i Westfalen 23 Apr. 1827, studerede i Berlin, blev 1854 Prof. jur. i Wien og 1855 Prof. i Kirkeret der. Den store Anseelse, han vandt ved sine Skrifter, der omfattede næsten alle Grene af den katholske Kirkeret, medførte, at det vakte overordentlig Opmærksomhed, da han optraadte som erklæret Modstander af Ufejlbarhedsdogmet og efter dettes Vedtagelse sluttede sig til Gammelkatholikerne. 1873 modtog han Ansættelse ved Universitetet i Bonn og sad derpaa 1874—79 i den tyske Rigsdag som Medlem af det nationalliberale Parti. Foruden hans talrige kirkeretlige Skrifter („Lehrbuch des kath. Kirchenrechts“ (1863; 4de Udg. 1886), „Lehrbuch der deutschen Reichs- und Rechtsgeschichte“ (1861; 5te Opl. (1881)) maa særlig mærkes „Die Macht der römischen Päpste“ (1871), „Denkschrift über die Stellung des Staats zu den Sätzen der päpstlichen Konstitution vom 18 Juli 1870“ og „Der Cölibatszwang“.

Schultens, Alb., berømt hollandsk Orientalist, f. 1686, d. 1750, blev 1713 Professor i de orientalske Sprog ved Universitetet i Leiden og grundlagde en ejendommelig Skole for Hebraisk ved meget stærkt at benytte det arabiske til Sammenligning. Dette viser sig især i hans to Værker »Origines Hebr.« (2 Bd., 1738) og »Institutiones ad fundamenta ling. Hebr.« (1737). I den arabiske Philologi er han bekjendt ved en Bearbejdelse af Erpenius's Grammatik (1730), en Udgave og Oversættelse af Saladins Levned (»Vita et res gestæ Sult. Saladini auct. Bohadino«, 1733) og ved Værket »Monumenta vetustiora Arab.« (1740).

Schultz, Niels Stockfleth, norsk Gejstlig, f.

i Krødsherred i Buskeruds Amt 14 Marts 1780, blev theologisk Candidat 1802 og 1809 udnævnt til residerende Capellan til Vor Frue Kirke i Throndhjem, hvor han under stor Hengivenhed fra sin Menigheds Side virkede til sin Død 30 Maj 1832; han har selv udgivet en Samling af sine Prædikener, ligesom en anden Samling udkom efter hans Død. Som Repræsentant for Throndhjem paa alle Storting 1814—28 (1821 undslog han sig for at modtage Valg) vandt han megen Anseelse som et fremragende, om end moderat Medlem af Oppositionen; 1818 og 1824 var han Præsident i Odelstinget.

Schulz, Eduard, tysk Digter under Pseudon. Ferrand, f. 1813 i Landsberg i Brandenburg, studerede i Berlin og udgav her to Samlinger „Gedichte“ (1834—35), „Lyrisches“ (1839) og et Par Bind Noveller, men døde allerede 1842, inden hans betydelige lyriske Talent havde naaet sin fulde Udvikling. Hans Digte ere meget melodiske, rige paa phantasifulde Udmalinger og bevæge sig hyppigst i sarte, elegiske Stemninger, der dog undertiden slaa over i det stærkt sentimentale; flere af hans Ballader, som „Das Kind auf der Haide“, ere af megen Virkning.

Schulz, Friedr. Aug., tysk Novellist, f. 1770 i Dresden, d. 1849 som Ministerialembedsmand smstds., skrev under Pseudon. Fr. Laun en Mængde i sin Tid meget læste Romaner og Fortællinger, dels af komisk Indhold, dels Spøgelsehistorier. Et Udvalg udkom 1843 som „Gesammelte Schriften“ i 6 Bd. (med Prolog af Tieck).

Schulz, Joh. Abrah. Pet., f. 30 Maj 1747 i Lüneburg, d. 10 Juni 1800 i Schwedt ved Oder, kom som ungt Menneske til Berlin for at studere Musik hos Kirnberger, der optog ham i sit Hus og benyttede ham som Hjælper ved sine theoretiske Undersøgelser og Afhandlinger. 1768—78 havde S. en privat Musiklærerstilling i Polen, besøgte Frankrig, Italien og Tyskland og stiftede bl. a. Bekjendtskab med Haydn, i hvem han saa sin Fremtids kunstneriske Ideal. 1776 dirigerede han den franske Opera i Berlin, og 1780 blev han Capelmester hos Frederik II.s Broder, Prins Henrik i Rheinsberg ved Potsdam. Her componerede han Chor og Mellemakter til Racines »Athalie«, to franske Syngestykker og de fleste af de Sange, der gjorde hans Navn populært i Tyskland. 1787 kaldtes han som kongel. dansk Capelmester til Kjøbenhavn, hvor han ved sin Opera „Aline, Dronning af Golconda“ og især ved sine nationale Sangspil „Høstgildet“, „Indtoget“ og „Peters Bryllup“ begejstrede det danske Folk. Under sit Ophold i Kjøbenhavn skrev han ogsaa forskjellige kirkelige Musikstykker. Som Menneske vandt han alles Hjærter, som Dirigent og Componist gav han Musiken i Danmark et mægtigt Opsving, og man beklagede derfor i høj Grad, at hans svagelige Helbred nødte ham til at opgive sin Stilling og forlade Danmark 1795.

Schulze, Ernst, tysk Digter, f. 1789 i Celle. Efter en grundig Skoledannelse, opvoxet med Læsning af Wieland, Goethe og Schiller, gik han 1806 til Göttingen for at studere Theologi. Her fik Æsthetikeren Bouterwek Indflydelse paa ham. I hans tidligste Digte er Wieland hans Forbillede; men hans Kjærlighed til Cäcilie Tychsen bragte ham til at søge de romantiske Digtformer. Efter at hun, hvem han forherligede i den store Digtning „Cäcilie“, var død, ægtede han hendes Søster, men Samlivet mellem dem var højst ulykkeligt. Hans 1813 samlede mindre Digte ere klangfulde og fint følte. Efter at have taget Doctorgraden traadte S., der havde ombyttet Theologien med Philologien, op som Docent, men uden Held. Under Frihedskrigen tog han Del i Felttoget ved Nedreelben, men hans Sundhed var brudt, og han led af en stadig Melancholi. En Rejse hjalp ham ikke, og efter at have udarbejdet sit hyperromantiske Epos „Die bezauberte Rose“ (18de Opl. 1877) døde han 1817. 1818—20 udgav Bouterwek hans samlede Værker i 5 Bd. med en Biographi. I Fremstillingens Klarhed og Sprogets Velklyd udmærker S. sig fordelagtig fremfor de andre Romantikere.

Schulze, Gottlob Ernst, tysk Philosoph, f. 1761, d. 1833 som Professor i Göttingen, blev af Betydning for den tyske Philosophis Udviklingsgang ved sit anonyme Skrift „Aenesidemus, oder über die Fundamente der von dem Herrn Prof. Reinhold in Jena gelieferten Elementarphilosophie. Nebst einer Vertheidigung des Skepticismus gegen die Anmaßungen der Vernunftkritik“ (1792). Han søger her at vise, at Kant og Reinhold ikke have gjendrevet Hume og at de modsige sig selv ved at antage en „Ting i sig selv“ som Aarsag til Sanseindtrykkene, da vi jo efter deres egen Lære ikke have Ret til at anvende vore Kategorier (Aarsag, Realitet) uden for Phænomenernes Verden. De have ikke godtgjort Umuligheden af, at vor egen Bevidsthed kan være den eneste Aarsag til vore Forestillinger. Denne Undersøgelse blev af indgribende Betydning for Fichtes Udvikling af „Videnskabslæren“. I sine senere Skrifter nærmer S. sig Jacobis og lignende Standpunkter.

Schulze, Hans Henrik Schreiber, norsk Forfatter, f. i Solør 10 Juli 1823, blev juridisk Candidat 1846. Som Sorenskriverfuldmægtig i Lofoten offentliggjorde han i „Christiania-Posten“ en Række livlige „Skizzer“ derfra; disse modtoges med Bifald og udkom senere, forøgede med en Del lignende Skildringer fra S.s Fødebygd, under Titel „Fra Lofoten og Solør“ (1865, 2det Opl. 1866). Paa sidstnævnte Sted virkede han fra 1854 som Sagfører med udbredt Praxis, deltog med Iver i det communale Liv og valgtes til sidst til Stortingsmand fra Hedemarkens Amt. D. i Christiania 28 Juni 1873. Hans „Udvalgte Skrifter“ udkom 1883.

Schulze, Hermann, tysk Nationaløkonom og Politiker, f. 29 Aug. 1808 i Delitzsch i preussisk Sachsen (kaldes tit S.-Delitzsch), var 1838—41 Assessor ved Kammerretten i Berlin, men vendte derefter tilbage til sin Fødeby og vandt her et nøje Kjendskab til de arbejdende Klassers Kaar og en saa almindelig Tillid, at han 1847 alene kunde dæmpe de Uroligheder, Dyrtiden fremkaldte. 1848 valgtes S. til den preussiske Nationalforsamling og gjorde her gjældende,

at hverken det gamle Lavsvæsen eller de nye socialistiske Theorier kunde ophjælpe de næringsdrivende, men kun Tilvejebringelse af Capital ved Associationssystemet. Han fik først (1849) Skomagerne i Delitzsch til at danne en Forening til Indkjøb af Raastoffer en gros, og da dette lykkedes godt, fulgtes Exemplet andre Steder, og der oprettedes dels Foreninger til Indkjøb af Raastoffer og af Levnedsmidler, dels „Folkebanker", paa én Gang Spare- og Forskudskasser; senere ogsaa Bygge- og Produktionsforeninger. S. ofrede sin hele Kraft til Udviklingen af disse Foreninger, skrev flere Skrifter derom („Die Vorschuß- und Creditvereine", 5te Opl. 1876) og fik 1859 oprettet et Centralbureau som fælles Forbindelsesled og Meddelelsesmiddel. Derimod bekæmpede han afgjort Lassalles socialistiske Lære om Produktionsforeninger med Statstilskud og fastholdt Selvhjelpstanken som Hovedgrundsætning. 1866 var der i Tyskland oprettet 1600 Foreninger efter S.s System med en aarlig Omsætning af 100 Mill. Th.; 1882 var Tallet steget til 3,485 Foreninger, deraf 621 Forbrugs- og 1,875 Forskudsforeninger, med tilsammen 1 Mill. Medlemmer, 200 Mill. Mark Capital og 2,000 Mill. Mark Omsætning. S. ledede indtil sin Død den hele Udvikling og udgav siden 1866 et eget Ugeblad som fælles Organ for Foreningerne. Fra 1859 tog han igjen Del i det politiske Liv, var med at grundlægge Nationalforeningen og valgtes 1861 til det preussiske Underhus (indtil 1873) og 1867 til den (nord-)tyske Rigsdag. I begge Forsamlinger var han siden en af Fremskridtspartiets Ledere. 1863 sammenskødes som en Hædersgave 50,000 Th., hvis Renter af ham bestemtes til at skulle uddeles til Mænd, der have gjorte sig fortjente paa det nationaløkonomiske Omraade. D. 29 Apr. 1883.

Schumacher, Heinr. Christ., Astronom, f. 3 Sept. 1780 i Bramstedt, studerede først Lovkyndighed i Kiel og Göttingen, siden med den danske Regerings Understøttelse Astronomi i Göttingen under Gauß, med hvem han stiftede Venskabsforbindelse. 1810 blev han overordentlig Professor i Astronomi ved Kjøbenhavns Universitet, men gik 1813 til Mannheim som Directeur for det derværende Observatorium. 1815 kaldtes han ved Bugges Død atter til Kjøbenhavn som Professor ordinarius og blev i denne Stilling til sin Død, uagtet han stadig opholdt sig i Holsten og fra 1821 havde kongelig Fritagelse for sine Forretninger ved Universitetet. Det blev ham 1817 overdraget at lede den danske Gradmaaling, som skulde omfatte Parallelen fra Kjøbenhavn til Vestkysten af Jylland og Meridianen fra Lauenburg til Skagen, hvilken sidste blev fortsat af Gauß i Hannover; 1821 fik han af Videnskabernes Selskab i Kjøbenhavn tillige Bestyrelsen af den geographiske Landmaaling i Holsten; siden den Tid levede han i Altona. 1824 bestemte han i Forbindelse med det engelske Board of longitude Længdeforskjellen mellem Altona og Greenwich ved en Chronometerexpedition, 1830 gjorde han paa Slottet Gyldensten i Holsten Iagttagelser over Sekundpendulets Længde, hvis Øjemed var at tjene til Grundvold for det danske Længdemaal. Siden 1823 udgav han „Astronomische Nachrichten", som fortsættes efter hans Død. Hans „Astronomische Hülfstafeln" ere af megen praktisk Anvendelighed. En Tid udgav han ogsaa „Astronomische Jahrbücher" (1836—44); desuden har han beregnet Kjøbenhavns Almanak 1817—22. S.s Fortjenester bleve i særdeles høj Grad paaskjønnede baade i Ind- og Udlandet; hans videnskabelige Arbejder understøttedes med Liberalitet af Regeringen, han hædredes med Titler og utallige Ordener og var Medlem af de fleste lærde Selskaber i Europa. S. døde 28 Dec. 1850. Efter hans Død udgav C. A. F. Peters „Briefwechsel zwischen Gauß und S." (6 Bd., Altona 1860—65).

Schumacher, Heinrich Christian Frederik, berømt dansk Læge og Naturforsker, f. 1757 i Glückstadt, som først i Lære hos en Regimentschirurg i Rendsborg og blev 3 Aar efter Compagnichirurg, rejste 1777 til Kjøbenhavn for at uddanne sig videre ved Theatrum anat.-chir. og blev Aaret efter Prosector hos Rottbøll, der lige som Vahl tog sig særlig af ham. Ved Oprettelsen af chirurgisk Akademi 1785 blev han Adjunct ved dette og fungerede som saadan, med Undtagelse af de Aar (1786—89), han tilbragte paa en Udenlandsrejse, indtil han 1795 blev Professor ved Akademiet og Overchirurg ved Frederiks Hospital. 1811 blev han Hofchirurg samtidig med, at han afgik fra Hospitalet. 1813 nedlagde han alle sine Embeder og trak sig tilbage til sin Ejendom Frydenlund ved Vedbæk for at leve alene for Naturvidenskaberne, men vendte 1816 tilbage til Kjøbenhavn og begyndte at praktisere; 1819 blev han Professor i Anatomien ved Universitetet og døde som saadan 1830. S. var en original Personlighed, men en meget lærd Mand, der var hjemme i de fleste af Læge- og Naturvidenskabens Grene; fortrinsvis var det dog Anatomien og Botaniken, der beskæftigede ham fra hans tidlige Ungdom, og i hvilke han virkede mest til Gavn som Lærer. Han lagde Grunden til Universitetets anatomiske Museum og havde navnlig Fortjeneste af den danske Svampeflora, af hvilken han var en ivrig Undersøger, og hvorover han selv har udarbejdet 8 Foliobind Tegninger, som han testamenterede til botanisk Have. Hans Hovedværk er »Enumeratio plantarum Siellandiæ« (2 Bd., 1801—3).

Schumacher, Peder, s. Griffenfeld.

Schumann, Rob., f. 8 Juni 1810 i Zwickau i Sachsen, d. 29 Juli 1856 i Endenich ved Bonn, gik, da Faderen, som var Boghandler og havde vist Sønnens Musikbegavelse Interesse, var død 1826, efter Moderens Ønske som Student til Leipzig 1828, delte sig her og senere et Aar i Heidelberg mellem Jura og Musik, men valgte 1830 denne og tog i Leipzig Wieck til Lærer i Claverspil, Dorn i Composition. Overdrevne Fingerøvelser endte med en Lamhed, som tvang ham til at opgive Haabet om at blive Clavervirtuos. Med desto større Iver kastede han sig nu over de theoretiske Studier. 1834 grundede han i Forening med nogle musikalske Venner „Neue Zeitschrift für Musik", hvis Opgave var at indføre en grundig og

retfærdig musikalsk Kritik og at vække Publikums Interesse for virkelig god Musik, hvad enten denne var af gammel eller ny Datum. Han forestod Redactionen til 1844 og leverede en Mængde Anmeldelser, der ved deres Tankefylde, poetiske Syn og velvillige Tone ere mønsterværdige. Uagtet Bladet gav ham meget at bestille, strev han ikke saa større og mindre Claverstykker, deriblandt »Études en forme de variations«, „Carneval", Phantasi i C-dur, Phantasistykkerne op. 12 og „Kinderscenen", der alle gaa i den ham ejendommelige romantiske Retning og have haft en afgjørende Indflydelse paa den nyere Clavermusik. 1840 giftede han sig med Wiecks Datter, Clara (s. nedenf.), der ved sit mesterlige Claverspil og sin høje musikalske Begavelse særlig egnede sig til at fortolke hans Compositioner og at udøve en gavnlig Indflydelse paa hans kunstneriske Existens. Hende skyldes det uden Tvivl, at han for en Tid særlig beskæftigede sig med Vocalcompositioner og udsendte en Mængde fortræffelige lyriske Sange. Fra 1840 begynder den vigtigste Epoche i hans Kunstnerliv. Han havde efter 9 Aars Anstrængelse naaet sit Maal, at kunne beherske de større Musikformer, og der udgik efterhaanden fra hans Haand en Række Compositioner, der i Formen i det væsentlige holdt sig til det bestaaende, men i Indhold vare i høj Grad originale og tiltrækkende. Blandt disse kunne fremhæves hans 4 Symphonier, Claverconcert, Claverkvintet, Claverkvartet og 3 Strygekvartetter, og af Sangstykker hans „Paradis og Peri". 1850 blev han Dirigent for Musikforeningen i Düsseldorf, men dertil var han kun lidet skikket. Symptomerne paa en Hjærnesygdom traadte desuden lidt efter lidt stærkere frem, og da han 1854 gjorde et Forsøg paa at drukne sig i Rhinen, bragtes han til Sindssygeanstalten Endenich ved Bonn, hvor der i de sidste to Aar kun skjænkedes hans formørkede Sjæl nogle enkelte lyse Øjeblikke. — Hans Hustru, Clara S., først bekjendt under Navnet Clara Wieck, en af vor Tids fortrinligste Pianistinder, f. 13 Sept. 1819 i Leipzig, Datter af den ansete Musikpædagog Fr. Wieck, under hvis Vejledning hun gjorde saa hurtige Fremskridt, at hun 13 Aar gammel paa Concertrejser vakte almindelig Beundring. Efter at hun særlig havde excelleret i Foredraget af beethovenske Concerter og Sonater, føjede hun Chopin og sin Mand, Rob. S.s Compositioner til sit Repertoire. Efter Mandens Død levede hun nogle Aar med sine Børn i Berlin hos Moderen, der skilt fra Fr. Wieck havde giftet sig med Musiklærer Bargiel (en Søn af dette Ægteskab er den bekjendte Componist Woldemar Bargiel). 1863 tog hun Ophold i Wiesbaden, gjorde atter Concertrejser, var ofte i London og hævdede sig her og overalt i Tyskland i første Række af de klassiske Concertvirtuoser. Allerede i Apr. 1842 havde hun i Kjøbenhavn optraadt i Musikforeningen, hvor hun atter i Nov. og Dec. 1856 medvirkede i fire Concerter og vakte Enthusiasme. Siden 1878 har hun været ansat som første Lærerinde i Claver ved det Hoch'ske Conservatorium i Frankfurt. Ved Sange, en Claverconcert, en Clavertrio, tre Violinromancer, Claversager m. m. har hun vist et virkeligt Compositionstalent. 1886 udgav hun „Jugendbriefe von Rob. Schumann".

Schumla, en tidligere befæstet Stad i Fyrstendømmet Bulgarien, ved den nordre Indgang til et af Hovedpasserne over Balkan, 14 M. s. ø. for Rustschuk. 23,000 J. Silkemanufakturer, Garverier, Forfærdigelse af Kobber- og Blikvarer og livlig Handel. Ved Oprettelsen af Fyrstend. Bulgarien bestemtes det, at Fæstningsværkerne om S. skulde sløjfes. S. er flere Gange forgjæves bleven belejret af Russerne; men i Juli 1829 omgik den russiske General Diebitsch Fæstningen gjennem et andet Balkanpas og blev saaledes i Stand til at marchere mod Adrianopel. 23 Juli 1878 blev det besat af russiske Tropper og bruges nu til Øvelseslejr for den bulg. Hær.

Schupp, Joh. Balthasar, tysk Folkeskribent, f. 1610 i Gießen, studerede Philosophi og Theologi i Marburg, tilbragte nogle Aar paa Rejser, blev 1631 Magister i Rostock, beklædte dernæst, forfulgt af Krigens Trængsler, forskjellige Universitets- og Præstestillinger, blev 1645 Dr. theol. i Marburg og s. A. Hofprædikant hos en Landgreve i Hessen, deltog i Fredsforhandlingerne i Münster og kaldtes 1649 til Præst ved Nicolaikirken i Hamborg. Her udgav han foruden Psalmer og opbyggelige Skrifter en Række smaa belærende og moraliserende „Tractater", mest i satirisk og humoristisk Form, om de forskjelligste Samfundsforhold og viste sig heri som en af sin Tids klarest tænkende og mest fordomsfrie Mænd og dens ypperste Folkeskribent. Ved sin Prædiken og sine Skrifter vandt han stor Folkeyndest, men skaffede sig tillige mange Fjender, der ved deres hadefulde Forfølgelse forbitrede hans sidste Aar. D. 1661. Hans Smaaskrifter udgaves 1663 samlede som „Lehrreiche Schriften".

Schurz, Karl, nordamerikansk Politiker, f. 2 Marts 1829 i Nærheden af Köln, var 1849 Student i Bonn, hvor han kom i Berøring med G. Kinkel, deltog s. A. i Opstanden i Pfalz og Baden og undkom ved en æventyrlig Flugt fra Rastatt til Schweiz. 1850 gik han under et falsk Navn til Berlin og hjalp i Nov. Kinkel til at flygte fra Fængslet i Spandau; han rejste derefter til England og 1852 til Nordamerika. 1855 bosatte han sig i Wisconsin, kastede sig ind i det politiske Liv og blev en af de vigtigste Førere for det nye republikanske Parti, hvorfor han ogsaa 1861 udnævntes til Afsending i Spanien. N. A. vendte han tilbage til Nordamerika og blev Brigadegeneral først under Sigel i Virginia, siden under Hooker i Tennessee. Efter Krigen optog S. paa ny sin politiske Virksomhed; 1867 blev han Leder af det største tyske Blad i St. Louis og var 1869—75 Unionssenator for Missouri. Tillige med Ch. Sumner bekæmpede han Grants Styrelse og søgte at danne et nyt liberalt-republikansk Parti, bl. a. ved en Udsoning med de overvundne Demokrater i Sydstaterne. 1877—81 var S. Indenrigsminister og søgte at gjennemføre en Reform i Embedstjenesten. 1885 understøttede han kraftig Clevelands Valg til Præsident for at udrense den Corruption, som 24 Aars Herredømme havde udviklet i det repu-

bikanske Parti; s. A. blev han Redacteur af »Boston Post« i Boston.

Schüscha, befæstet Stad i Gouv. Elisabethpol i det russiske Transkaukasien, 3,500 F. over Havet, 35 M. s. ø. for Tiflis, med 30,000 J., mest Armeniere og Muhammedanere, har brede Gader, men maadelige Bygninger, en Bazar, Silke- og Bomuldsvæveri og Garveri. Her residerede fordum Khanerne af Karabagh.

Schuschter, Hovedstad i den persiske Prov. Chusistan, ved Floden Kurun, 60 M. s. s. v. for Teheran, med 25,000 J., Silke-, Bomulds- og Uldvæveri. I Nærheden Ruiner af Oldtidens Susa (s. d. A.).

Schuwálov, Paul [loff], Greve, russisk General, f. 1776, udmærkede sig under Suvorov i Polen og Italien og blev allerede 1801 Generalmajor. Han udmærkede sig paa ny i Krigen 1807, samt i den finske Krig 1809, da han i Marts gik over Torneå ind i Sverige og fremtvang Overgivelsen af en større svensk Afdeling. Som Generaladjudant fulgte han 1813—14 Kejser Alexander I; d. 1823. — Hans Sønnesøn, Peter S., f. 1827, var 1864—66 Generalgouverneur i Østersølandene og blev derefter Chef for det hemmelige Politi. 1873 gik han i særlig Sendelse til England for at aftale Ægteskab mellem Alexander II.s Datter Marie og Hertugen af Edinburgh samt udviske den Mistillid, der var opstaaet i Anledning af Ruslands Fremtrængen i Turkestan. I Oct. 1874 blev han fast Afsending i London og hindrede i Foraaret 1878 et Fredsbrud, idet han overtalte Kejseren til væsentlige Ændringer i San Stefanofreden og derefter sluttede en Overenskomst herom med Marquis Salisbury. Han deltog ogsaa i Berliner-Conferencen, men blev i Nov. 1879 kaldt tilbage fra sin Post i London. D. 22 Marts 1889.

Schuylkill [skuhl], Flod i Staten Pennsylvania i Nordamerika, falder fra højre Side i Floden Delaware ved Philadelphia.

Schwab, Gust., tysk Forfatter, f. 1792 i Stuttgart, studerede 1809—14 Theologi og Philosophi i Tübingen, blev paa en Rejse i Nordtyskland bekjendt med Fouqué og Chamisso, der opfordrede ham til poetisk Produktion, hvori han navnlig tog Uhland til Mønster. Efter en akademisk og pædagogisk Virksomhed blev han 1837 Præst og 1845 Overstudie- og Consistorialraad. De værdifuldeste af S.s Digte („Gedichte“, første Gang 1828—29) ere hans Ballader og Romancer, hvori der aander det for de schwabiske Digtere charakteristiske varme Gemyt. Men sin største Betydning har han egentlig som Literærhistoriker og som Udgiver og Bearbejder af klassisk og moderne Literatur. Af hans herhen hørende Skrifter maa fremhæves: „Die Dichter des alten Griechenlands u. Roms“ (1835), „Die schönsten Geschichten u. Sagen, wiedererzählt“ (1837), „Die schönsten Sagen des klass. Alterthums“ (1840), „Schillers Leben“ (1840), fremdeles „Wanderungen durch Schwaben“ (1838), forskjellige tyske Anthologier, Oversættelser af Klassikere samt endelig hans Udgaver af Hauffs og Wilh. Müllers Værker. Som Redacteur af den poetiske Del af Cottas „Morgenblatt“ (1827—38) og af „Deutscher Musenalmanach“ (1833—38) fremhjalp han mange unge Talenter. D. 1850 i Stuttgart.

Schwabach, Stad i den bayerske Kreds Mellemfranken, har en Del Fabriker, som især levere Naale, Guld- og Sølvtresser, Lak, Spillekort, Strømper m. m. 8,000 J. Efter den benævnes **Schwabacher**, en ældre Form af Bogtrykkerskrifter, der lignede skreven Fractur uden alle overflødige Linjer og udmærkede sig ved en betydelig Bredde (Schwabacher).

Schwabe, Sam. Heinr., tysk Astronom, f. 1789 i Dessau, hvor han var Apotheker, men senere udelukkende ofrede sig for Botanik og Astronomi. Hans Navn er særlig knyttet til Opdagelsen af Solpletternes Periodicitet, hvilke han fra 1826 af iagttog saa vidt muligt dagligt. D. 1875.

Schwaben var i Middelalderen et Hertugdømme i det sydvestlige Tyskland, hed oprindelig efter sine Beboere Alemannien (s. Alemanner), men fik siden Navnet S. ell. Schwabenland (Suevia) efter Sueverne, der enten vare de samme som Alemannerne eller ogsaa et Hovedfolk blandt dem. Efter Slaget ved Tolbiacum (496) kom Alemannerne under de frankiske Konger, der indsatte Hertuger over dem; Pipin d. lille dæmpede 742 et Oprør, afskaffede Hertugværdigheden, skilte Elsaß og Rhætien fra S. og lod S. bestyre af Grever, senere af „Kammerbud“, d. e. højere frankiske Embedsmænd. Den sidste af disse, som gjorde Oprør mod Conrad I, henrettedes 917, hvorpaa Burchard I af Schwaberne valgtes til den første Hertug af S.; 925 ved Henrik Fuglefængers Tog mod Frankrig forenedes Elsaß atter med S. Hertug Rudolf af S. optraadte 1077—80 som Modkonge mod Henrik IV, der derfor gav S. til Frederik af Hohenstaufen, hvis Familie beholdt S., indtil den uddøde. Da hørte S. op at være et Hertugdømme, idet mange Adelige, Prælater og Stæder bleve rigsumiddelbare; blandt de mægtigste Familier maa nævnes Greverne af Habsburg, Hohenzollern, Baden og især Württemberg, hvilke sidste vandt det meste af S. De stadige indre Kampe bevægede Stæderne i S. til 1376 at stifte det første schwabiske Forbund for at forsvare de mindre schwabiske Rigsstænders Uafhængighed især mod Greverne af Württemberg. Det udvidedes fra 1380 ved Optagelsen af mange Stæder ved Rhinen, men dets Magt blev brudt 1388 i Slaget ved Döffingen af Eberhard IV af Württemberg. 1488 stiftedes det store schwabiske Forbund, som lagde Grunden til den af Maximilian I i Worms 1495 for hele Tyskland proclamerede „evige Landesfred“. Ved Kredsinddelingen (1512) kom S. omtrent til at udgjøre den schwabiske Kreds (630 □ M.), i hvilken Württemberg senere førte Directoriet. 1533 opløstes det schwabiske Forbund paa Grund af de religiøse Stridigheder. — **Schwabiske Digtere** kaldtes det 13de Aarh.s Minnesangere, hvis Sprog man med Urette mente alle Vegne var den schwabiske Dialekt, og hvis Kunst fandt Beskyttelse ved Hohenstaufernes Hof. Fra Frihedskrigens Tid danner der sig en egen moderne schwabisk Digterskole under Uhlands Auspicier med kraftig Natursans og Gemytsinderlighed, hvorunder grup-

yere sig G. Schwab, J. Kerner, K. Mayer, G. Pfizer, A. Knapp, E. Mörike, W. Hauff. **Schwabiske Kejsere** kaldes ofte Hohenstauferne.

Schwabenspiegel kaldes en c. 1280 af en Ubekjendt, formodentlig en Gejstlig, forfattet Samling af Retsbestemmelser, som ere hentede dels fra Sachsenspiegel (s. d. A.), dels fra den mosaiske, romerske, kanoniske, alemanniske og bayerske Ret samt Capitularierne, og hvilken Retsbog fik en betydelig Udbredelse i Sydtyskland. De bedste Udgaver af S. ere de af Laßberg og Wackernagel, begge af 1840 efter to forskjellige Haandskrifter, samt af Gengler (1851).

Schwach, Conrad Nicolai, norsk Digter, f. 28 Marts 1798 i Ringsaker, blev juridisk Candidat 1817, var først Sagfører, senere Overretsassessor i Throndhjem og fra 1848 Sorenskriver i Thelemarken, hvor han døde 9 Sept. 1860. Som Lyriker var han i sin Tid meget afholdt, navnlig for sine Selskabs- og patriotiske Sange; sine „Digte“ samlede han i 3 Bd. (1837—46), og 1856 udgav han et Udvalg „Digtninger, gamle og nye“. Desuden har han udgivet Zetlitz's og Bjerregaards Digtninger samt Mauritz Hansens Noveller og Fortællinger.

Schwalbach, s. Langenschwalbach.

Schwanewede, Herman Frands, f. 1637, d. 1697, af en gammel bremisk Slægt, gjorde Tjeneste i den svenske Hær under Krigen i Danmark 1658—60, men fangedes og traadte over i dansk Tjeneste. Han avancerede op til Generalmajor og udmærkede sig i den skaanske Krig ved sine dristige og æventyrlige Foretagender. Sin sidste Levetid tilbragte han i Jylland, hvor han ejede Nørre-Vosborg.

Schwann, Theodor, f. 7 Dec. 1810 i Neuß i Rhinprovinsen, d. i Köln 11 Jan. 1882, studerede i Bonn under Joh. Müller, senere i Berlin, efter at J. Müller havde overtaget Lærerstolen der i Anatomi og Physiologi, tog den medicinske Doctorgrad og kort efter Lægeexamen 1834 (»De necessitate aeris athmosphaerici ad evolutionem pulli in ovo incubito«) og blev i 5 Aar Assistent hos Müller. I dette Tidsrum lagde han Grunden til alle de Arbejder, som gjorde ham berømt, dels histologiske Arbejder over Bygningen af Muskler, Nerver og Haarkar, dels physiologiske, som alle fandt Anvendelse for J. Müllers store Haandbog i Physiologien. Han opdagede 1836 Pepsinet, studerede Gjæringen, som han tillagde Mikroorganismer, til Trods for Liebigs Modsigelser, hvilken Anskuelses Rigtighed et Kvart-Aarhundrede senere blev bekræftet ved Pasteur; fremdeles bekæmpede S. Theorien om Selvdannelse (Generatio æquivoca), men særlig Betydning har han faaet ved sin Celletheori, væsentlig fremsat i „Mikroskopische Untersuchungen über die Übereinstimmung in der Structur und Wachsthum der Thiere und Pflanzen“ (Berlin 1839). 29 Aar gl. (1838) blev S. kaldet til Professor i Anatomi i Löwen, hvorfra han 1848 flyttede til Liège, og tog 1880 sin Afsked, men efter sin Omflytning til Belgien gjorde han sig meget lidt bemærket ved Skrifter, skjønt han stadig var videnskabelig virksom.

Schwanthaler, Ludwig Mich., tysk Billedhugger, f. 26 Aug. 1802 i München, d. 15 Nov. 1848, uddannede sig hos sin Fader, den 1821 afdøde Billedhugger Franz S., og tilbragte to Gange, 1826 og 1832, en forholdsvis kort Tid i Rom hos Thorvaldsen, men levede for Resten i München, hvor fra hans Værksted det store Antal til Dels kolossale Statuer og andre Arbejder udgik, der skaffede ham saa stor Anseelse i Tyskland. Hans vigtigste Værker ere: En Relief-Frise i Slottet i München (Barbarossasalen), 12 Fyrster af Huset Wittelsbach i Bronze, de to Frontispicer til Walhalla, hver med 15 kolossale Figurer i Marmor, en Mængde Statuer og Monumenter omkring i det øvrige Tyskland, jævnlig i Bronze, foruden det store Antal, der udførtes af andre efter hans Skizzer, og endelig, som et af hans seneste Arbejder, den 54 F. høje Statue af „Bavaria“ i Bronze, opstillet foran den bayerske Ruhmeshalle i München. — Hans Fætter, Franz Xaver S., ligeledes Billedhugger, f. 1799, d. 1854, understøttede ham kraftig ved hans Arbejder.

Schwartz, Athalia, f. i Kjøbenhavn 22 Febr. 1821, tog 1848 den da nylig oprettede Examen for Institutbestyrerinder og lagde sig efter pædagogisk og skjønliterær Virksomhed. Frugten af den første er bl. a. „Haandbog i Undervisningskunsten“ (1850), af den sidste en Række Fortællinger, blandt hvilke især de fra 1852 udkomne tre Samlinger „Livsbilleder“ gjorde fortjent Lykke; 1858 skrev hun Novellen „Livets Conflicter“, 1860 „Danske Landsbyhistorier“ og 1861 Fortællingen „Cornelia“. Paa det kongel. Theater opførtes i Aarene 1858—64 Dramaerne „Ruth“, „Alexei“ og „Charlotte Corday“, af hvilke det førstnævnte opnaaede atten Opførelser. Som Kritiker i „Nord og Syd“ og „Berl. Tid.“ førte S. en hvas Pen, og hendes polemiske Temperament bragte hende ind i adskillige skarpe Fejder om pædagogiske og literære Spørgsmaal. D. 2 Nov. 1871.

Schwartz, Marie Sophie, svensk Forfatterinde, f. 4 Juli 1819 i Borås, hvor Faderen, C. Birath, tysk af Fødsel, var Kjøbmand. Hun optoges som Plejebarn hos en Slægtning i Stockholm, hvor hun 1840 ægtede Overdirecteuren ved det technologiske Institut, Gust. Magn. S. Under Mærket „Fru M. S. S***“ udgav hun 1851 en lille Fortælling »Förtalet« og skrev, medens hendes Mand levede, endnu nogle Romaner under samme Mærke. Efter Mandens Død (1858) voxede hendes Forfattervirksomhed, efter at det ved »Mannen af börd och qvinnan af folket« (1858) var lykkedes hende at vinde det store Publikums Yndest. For sine hyppig mod Fødsels- eller Standsfordomme rettede Romaner og Noveller, der i Løbet af 30 Aar ere voxede op til et Antal af omtr. 60, har hun fundet en talrig Læsekreds, især i Tyskland, hvor flere af dem først ere blevne offentliggjorte, og hvor de ere blevne udgivne i to Samlinger. I Sverige er udkommet en Samling af hendes »Valda romaner« (7 Bd., 1885—86).

Schwarz, Berthold, en Franciskanermunk, som efter den almindelige Tradition 1354 i Freiburg im Breisgau skal have opfundet Krudtet eller dets Anvendelse til Skydevaaben. Han skal opr. have heddet Anclitzen og have

faaet Navnet S. paa Grund af sin Beskæftigelse med Chem. Arbejder; 1858 rejstes ham et Mindesmærke i Freiburg. Uden mindste Tvivl har dog Krudtet været kjendt i Europa længe før hans Tid.

Schwarz, Frederik, dansk Skuespiller, f. 15 Juni 1753 i Kjøbenhavn, fik allerede 1766 Ansættelse som Elev ved det franske Balletselskab paa Hoftheatret og udviklede sig snart til en dygtig Danser. Denne Carriere opgav han dog før 19 Marts 1772 at debutere som Skuespiller paa det kongel. Theater i Henriks Rolle i „Den uformodede Hjemkomst", og han gjorde saa stor Lykke, at han snart fik et stort Repertoire. Hans Anbefaling bevirkede, at Theatret fik en saa udmærket Directeur som Warnstedt, og heraf var atter Følgen, at S. allerede i sit 25de Aar blev udnævnt til Instructeur, i hvilken Stilling (indt. 1816) han var til stor Nytte for Theatret og Kunsten. 3 Maj 1777 stiftede han det for Skuespilkunstens Udvikling betydningsfulde „dramatiske Selskab", hvor han fik Lejlighed til at udvikle sine Theorier, der efterhaanden fandt villigt Øre hos hans Kammerater. Skjønt født i trange Kaar havde han dog vidst at erhverve sig en for sin Stand ualmindelig Dannelse og Kundskabsfylde, ligesom han ved sit Talent ragede op over sine Colleger; det er derfor naturligt, at han kom til at danne en Skole, i hvilken Naturlighed og Sandhed vare Grundprinciperne. Sin lange og virksomme Kunstnerbane afsluttede han 21 Marts 1810 som Sir Peter i „Bagtalelsens Skole", men optraadte dog senere enkelte Gange, sidst 16 Dec. 1816 som Præsidenten i „Hververne". I Theaterliteraturen skaffede han sig et Navn som Oversætter af en Mængde Skuespil samt som Udgiver af „Lommebog for Skuespilyndere", hvoraf der udkom tre Aargange. D. 13 Juli 1838.

Schwarz, Friedr. Heinr. Christ., tysk Theolog og Pædagog, f. 1766 i Gießen, først Præst, fra 1804 Professor i Theologi i Heidelberg, oprettede 1809 et pædagogisk-philologisk Seminarium; d. 1837. Paavirket af den kritiske Philosophi, af Rousseau, Herder og Pestalozzi, bibeholdt i sit theologiske Standpunkt, opfatter han Pædagogiken som en Del af Ethiken og Opdragelsen som en Udvikling af den harmoniske Alsidighed og udvikler psychologisk i sin „Erziehungslehre" (1802) og „Lehrbuch der Pädagogik" (1805) Opdragelsens chronologisk fremskridende Trin.

Schwarz, Karl Heinr. Wilh., bekjendt nyrationalistisk Theolog, f. 19 Nov. 1812 i Wiek paa Rügen, studerede i Halle, Bonn, Berlin og Greifswald og blev navnlig paavirket af Schleiermacher. Som Medlem af et „Burschenschaft" i Halle fik han for politiske Forseelser 1837 et halvt Aars Fæstningsstraf; 1842 optraadte han som Privatdocent i Halle, 1848 blev han valgt til Parlamentet i Frankfurt, hvor han sluttede sig til højre Centrum. 1849 blev han Prof. theol., 1856 blev han kaldet til Gotha som Hofpræst og Overconsistorialraad, 1858 blev han Medlem af Ministeriet og 1877 Generalsuperintendent. D. 25 Marts 1885; hans Lig blev brændt 28 Marts s. A. Blandt hans Skrifter ere de mest bekjendte: „Gotthold Ephraim Lessing als Theolog" (1854) og „Zur Geschichte der neuesten Theologie" (1856, 4de Udg. 1869, oversat paa Dansk s. A.).

Schwarzburg, to Fyrstendømmer i Tyskland:

S.-Rudolstadt	17 □ M.	84,000 I.	(1885)
S.-Sondershausen	16 —	74,000 —	—
	33 □ M.	158,000 I.	

Begge Hertugdømmer bestaa af et øvre og nedre Herskab. De øvre Herskaber ligge ved Siden af hinanden paa Nordsiden af Thüringerwald, omgivne af de sachsiske Hertugdømmer; de ere Bjærglande af indtil 2,800 F.s Højde med store Skove og Bjærgværksdrift paa Jærn, Kobber og Brunkul og betydelig Industri i Jærn og Skovprodukter samt vigtig Kvægavl. De nedre Herskaber ligge nordligere, omsluttede af den preussiske Prov. Sachsen, og ere Bakkeland af indtil 1,400 F.s Højde med betydelig Korn- og Kvægavl samt Dyrkning af Hør, Raps og Træfrugt og livlig Industri i Linned-, Bomulds- og Uldstoffer, Tobak og Papir. Befolkningen hører næsten udelukkende til den lutherske Kirke. S.-Rudolstadt stiller tillige med Sachsen-Altenburg og Reuß det 7de thüringske Infanteriregiment Nr. 96 til den tyske Forbundshær; S.-Sondershausens Contingent er optaget i den preussiske Hær, det 3dje thüringske Infanteriregiment. — **S.-Rudolstadt** fik 1816 en stænderisk Forfatning, som 1848 ændredes i demokratisk Aand, men 1854 blev revideret og først 1870 paa ny udviklet i friere Retning. Landdagen tæller 16 Medlemmer: 4 vælges af de højeste Skatydere og 12 ved almindelige direkte Valg, alle paa 6 Aar. Forvaltningen styres af en Minister; Landet deles i tre Amter, hvert under en Landraad. S.-R. sender et Medlem til det tyske Forbundsraad og 1 til Rigsdagen. 1815—48 var Landet i god Udvikling; men 1848 udbrød Uroligheder, som maatte dæmpes ved Rigstropper. Landet optog 1850 Sachsen-Weimars Retsordning (med Ændringer) og Communalordning. 1866 sluttede det sig til Preussens Politik. Den nuværende Fyrste, **Georg** (f. 1838), kom 1869 til Magten. — **S.-Sondershausen** fik først 1841 en Forfatning (den, der udstedtes 1830, traadte aldrig i Live), og den blev 1855—57 nærmere bestemt. Landdagen bestaar af 15 Medlemmer: Fyrsten udnævner 5 paa Livstid, de højeste Skatydere vælge 5, og den sidste Tredjedel vælges ved almindelige directe Valg paa 4 Aar. S.-S. sender 1 Medlem til Forbundsraadet og 1 til Rigsdagen. Forvaltningen styres af en Minister; Landet deles i tre Districter, hvert med en Landraad. Det optog 1850 Sachsen-Weimars Rets- og Communalordning og sluttede sig 1866 til Preussens Politik. Den nuvær. Fyrste, **Carl Günther** (f. 1830), overtog 1880 Regeringen ved Faderens Tronfrasigelse.

Schwarzburg, et tysk Fyrstehus, nedstammer fra en Grev Sizzo i Midten af det 12te Aarh. Grev Günther af S. blev 1349 valgt til tysk Konge mod Carl IV, men døde allerede s. A. (s. Günther). — Huset har senere delt sig i flere Linjer, som fra 1584 ere samlede i de to Linjer S.-Rudolstadt (stiftet af Grev Albert VII; Ludvig Frederik, 1710—18, fik Fyrsterang)

og S.-Arnstadt, senere Sondershausen (stiftet af Grev Günther; Henrik fik Fyrsterang 1754). S. foreg. Art.

Schwarzenberg, Bjergstad i Konger. Sachsen, 12 M. s. v. for Dresden, med 3,500 J., Jærnværk og Jærnindustri.

Schwarzenberg, en gammel tysk Adelsslægt, som 1420 tilkjøbte sig et Gods i Franken ved Navn S. og senere kaldte sig derefter. 1599 blev den optagen i Greve- og 1746 i Fyrstestanden; den har store Besiddelser i Østerrig og særlig i Böhmen. Carl Philip, Fyrste af S., f. 15 Apr. 1771, blev 1788 Officer og deltog i Krigen mod Tyrkerne. 1792—1809 udmærkede han sig i Krigene mod Frankrig, især ved Hohenlinden 1800 og Ulm 1805, idet han begge Gange reddede sin Afdeling fra Nederlag. 1796 blev han Feltmarschallieutenant og 1809 General i Rytteriet. 1808 var han Affending i St. Petersborg og efter Krigen 1809 i Paris, hvor han ledede Underhandlingerne om Marie Louises Giftermaal med Napoleon I. Han vandt dennes Gunst og Tillid og fik 1812 med Marschals Titel det Hverv at anføre det østerrigske Hjælpecorps imod Rusland, men udfoldede ingen stor Virksomhed i denne Krig og trak sig allerede i Oct. tilbage til Polen. I Apr. 1813 gik han til Paris og søgte forgjæves at mægle Fred, fik derefter Anførselen over den østerrigske Hær i Böhmen og blev, da Østerrig havde sluttet sig til Napoleons Fjender, Overgeneral over de forenede Hære. Han blev vel dreven tilbage fra Angrebet paa Dresden, men sejrede ved Kulm over Vandamme og derefter ved Leipzig over Napoleon selv, samt førte 1814 Hæren ind i Frankrig og afsluttede her Kampen. 1815 anførte han Hæren ved den øvre Rhin, men fik ingen Lejlighed til at udmærke sig. Han blev derefter Præsident for Hofkrigsraadet og døde 15 Oct. 1820. — Hans Søn, Friederich Carl S., f. 1800, deltog 1830 frivillig i Toget til Algérien, tjente 1838—39 under Don Carlos i Spanien og 1847 i „Sonderbunds" Hær i Schweiz; d. 1870. Han beskrev selv sit æventyrlige Liv i „En afskediget Landsknægts Vandrebog" (4 Bd., 1844—45). — Til en Sidelinje hørte Felix, Fyrste af S., f. 2 Oct. 1800, hvis Moder Pauline ynkelig kom af Dage 1810 ved den Fest, Fyrst Carl Phil. S. gav i Paris ved Napoleons Bryllup. Han var først Officer, men gik 1824 over til den diplomatiske Løbebane og blev 1838 Affending i Turin, 1846 i Napoli. Da hans Hotel 26 Marts 1848 blev haanet af Pøbelen, og han ikke fik den forlangte Oprejsning, forlod han Napoli og anførte en Brigade i Øvreitalien. 22 Nov. s. A. blev S. sat i Spidsen for Regeringen og styrede Østerrig med stor Dygtighed under mange ydre og indre Farer. Han tilbageslog den sardinske Kong Carl Alberts Angreb, undertrykkede i Forbund med Rusland Magyarernes Frihedskamp, tilintetgjorde Preussens Bestræbelser for at knytte et snævrere nordtysk Forbund og fik den gamle Forbundsdag og dermed Østerrigs Overvægt gjenoprettet. Indad til styrede S. i Begyndelsen i reformatorisk Aand og octroierede en constitutionel Helstatsforfatning (4 Marts 1849), men sluttede sig siden til Reactionen og efter at Statscoupet i Frankrig var lykkedes, kundgjorde han 31 Dec. 1851 Enevældens Gjenoprettelse. Kort efter døde han, 5 Apr. 1852, af et Slagtilfælde. — Hans yngre Broder, Friedrich S., f. 6 Apr. 1809, blev 1836 Fyrstbiskop i Salzburg, 1842 Cardinal og 1849 Fyrst-Ærkebiskop i Prag. Baade i den bøhmiske Landdag og i det østerrigske Herrehus hævdede han med Kraft de klerikale Interesser og Czechernes Krav paa større national Selvstændighed. Paa det vaticanske Kirkemøde 1870 fraraadede han indtrængende Dogmet om Pavens Ufejlbarhed, men underkastede sig det senere. D. 27 Marts 1885.

Schwarzwald, en Bjergkjæde i det sydvestlige Tyskland, 18 M. lang med 6 M. Middelbredde, strækker sig med Retning fra S. mod N. gjennem Baden og Württemberg parallel med Rhinen. Dens højeste Punkt er Feldberg s. ø. for Freiburg, noget over 4,750 F. Hovedmassen bestaar af Granit, de øvre Dele af Sandsten. Af Mineraler findes Porphyr, Skifer, Sølv, Bly, Jærn og Kobber. Bjergene ere stærkt skovbevoxede, navnlig med Naaletræer. Befolkningen sysselsætter sig med Forfærdigelse af Trævarer, især Ure. En Tandhjulsbane („Höllenthal"-Banen) fører fra Freiburg til Titisee (i 2,700 F.s Højde).

Schwechat, Flække i Ærkehertugd. Østerrig, 1½ M. s. ø. for Wien, med 5,000 J. og storartede Bryggerier. 30 Oct. 1848 blev den ungarske Hær her kastet tilbage af de kejserlige Tropper.

Schwedt, Stad i den preussiske Prov. Brandenburg, ved Floden Oder, 11 M. n. ø. for Berlin. 10,000 J. Stort seværdigt kongel. Slot. Fabrikation af Tobak og Stivelse, samt store Savmøller.

Schwegler, Albert, f. i Württemberg 10 Febr. 1819, studerede i Tübingen under Baur og skrev i dennes Aand sin „Montanismus" (1841) samt nogle isagogiske Afhandlinger og „Das nachapostolische Zeitalter" (2 Bd., 1846), hvori han søger at vise, at Christendommen er opstaaet ved en rent naturlig Proces uden nogen overnaturlig Aabenbaring, ved Brydningen mellem Jødedom og Hedenskab. Ved Siden af disse Arbejder havde S. studeret Philosophi, Philologi og Historie, og efter at han fra 1843 havde virket i Tübingen som Privatdocent i Philosophi og Philologi, blev han 1848 Professor i Philologi og gik derfra over til et Professorat i Historie, i hvilken Stilling han døde 5 Jan. 1857. Hans kortfattede „Philosophiens Historie" (9de Udg. 1876) blev 1856 oversat paa Dansk af Dahl.

Schweichel, Rob., tysk Roman- og Novelleforfatter, f. 12 Juli 1821 i Königsberg, studerede Rets- og Statsvidenskab smdsts., maatte paa Grund af Deltagelse i den demokratiske Bevægelse 1848 forlade Preussen og fandt Ansættelse som Lærer i Lausanne, hvor han forblev, indtil Forholdene 1861 tillod ham at vende tilbage. Hans Oplevelser og Studier i Schweiz gav ham tillige rigt Stof til hans 1865 paabegyndte novellistiske Virksomhed, og hans Romaner og mindre Fortællinger, for største Delen Billeder af Alpelivet, nyde med Rette Anseelse som dygtige, med maadeholden

Realisme udførte Charakterskildringer. Som de bedste kunne nævnes Romanerne „Der Artschwinger“ (1868), „Der Bildschnitzer vom Achensee“ (1873) og „Die Fallner von St. Wigil“ (1881) og Novellesamlingerne „Jura u. Genfersee“ (1865), „Im Hochland“ (1868) og „Aus den Alpen“ (2 Bd., 1870). S. bor i Berlin, hvor han 1869—84 redigerede „Deutsche Romanzeitung“.

Schweidnitz, Stad i den preussiske Prov. Schlesien ved Floden Weistritz, 6 M. v. s. v. for Breslau, med 24,000 J. og betydelig Industri i Sukker, Papir, Læder- og Uldvarer, var indtil 1862 Fæstning.

Schweigaard, Anton Martin, norsk Retslærd og Politiker, f. 11 Apr. 1808 i Kragerø, hvor hans Fader var Kjøbmand. I 10-Aars Alderen mistede han begge sine Forældre og blev efter en kort Skolegang i Byens Borgerskole 13 Aar gl. sendt til Søs. Et Par Rejser paa Holland betog ham snart Lysten til Sølivet, saa at det nu bestemtes, at han skulde være Handelsmand; i den Hensigt at uddanne sig i Sprog kom han i Huset hos en Præst Koeppen i Ostfriesland, hvor man imidlertid snart opdagede hans usædvanlige Evner. Koeppen gav ham ogsaa Undervisning i Latin og Græsk og udvirkede, at S. ved Hjemkomsten bestemtes for Studeringerne. Han kom i Skiens Latinskole, hvor den dygtige Skolemand Rector Ørn tog sig af ham. Samtlige sine Universitetsexaminer, ogsaa den juridiske 1831, bestod S. med Udmærkelse; kort efter deltog han med sine Omgangsvenner Welhaven og P. A. Munch m. fl. i Oprettelsen af „Studenterforbundet“ og i Redactionen af denne Forenings Organ „Vidar“, i hvis første Nummere han skrev en Artikel om Indskrænkning af Sprogundervisningen i de lærde Skoler. 1833—35 opholdt han sig med offentligt Stipendium i Udlandet, navnlig i Berlin og Paris, og modtog ved Tilbagekomsten Udnævnelse til Lector i Lovkyndighed. Ved sine Forelæsninger og sine Artikler i „Den Constitutionelle“, i hvis Redaction han deltog 1836—40, vandt han i kort Tid et saadant Ry for Fremstillingsevne og Kundskaber, at det i sidstnævnte Aar ogsaa overdroges ham at læse over Statsøkonomi og Statistik. Udnævnt til Professor i disse Fag blev det ham, som i sine Forelæsninger og Skrifter bestemte Lovstudiets hele Charakter og Retning, samtidig med at han grundlagde en selvstændig norsk Retsvidenskab („Norges Statistik“ (1840), „Den norske Handelsret“ (1841), „Commentar over den norske Criminallov“ (2 Bd., 1844—46; 3dje Udg., besørget af hans Søn, 1882—83), „Den norske Proces“ (3 Bd., 1849—58; 3dje Udg. 1879—85)). 1842 valgtes S., der allerede tidligere havde været Medlem af vigtige kongel. Commissioner, til Storthingsmand fra Christiania og repræsenterede stadig senere denne By; fra 1845 var han efter Storthingets Valg Bankadministrator inskde. og derhos det ledende Medlem af Communebestyrelsen. I alle disse Stillinger øvede han den største Indflydelse ved sin fremragende Dygtighed, ved den Grundighed og Lethed, hvormed han gjennemskuede enhver Sag, og ved sin ædle Charakter. Store Fortjenester af Landets Fremgang i materiel Henseende har han indlagt sig som Talsmand for Næringsfrihed og for de nye Frihandels Grundsætninger samt ved sine for den Tid ualmindelige Indsigter i Bank- og Pengevæsen. Den Omdannelse af alle herhen hørende Forhold, som Slag i Slag fandt Sted ved Loven om Pengevæsenet og Haandværksloven (1839), Handelsloven, Bankloven og Toldtariffen (1842), Tolbloven (1845) m. fl., kan saaledes henføres til hans Initiativ; baade som Medlem af forberedende kongelige Commissioner, som sast Formand i den ene af Storthingets Næringscomitéer og ved paa en fremragende Maade at tage Del i Tingets Debatter kom han til at øve en betydelig Indflydelse paa disse og mangfoldige andre Lovarbejder saa vel som paa Iværksættelsen af flere offentlige Arbejder, navnlig Anlæget af af Norsk Hovedjærnbane (1851). Af Afholdssagen var han en varm Ven; de Reformer i Brændevinslovgivningen, der have bidraget til at formindske Brændevinsforbruget, ere blevne til under hans Medvirkning. I politisk Henseende var han conservativ; han optraadte stadig som Regeringens Forsvarer og modsatte sig stærkt Forandringer i de bestaaende Institutioner (Modstander af Jury). Indtil 1860 var han Tilhænger af Statsraadssagen, men slog paa ēn Gang om, da han ikke længer troede, at dens Gjennemførelse vilde styrke Regeringen; det samme gjentog sig 1869 ved Spørgsmaalet om aarlige Storting. 1859 havde han foreslaaet og faaet iværksat en Grundlovsforandring, hvorved Forholdstallet mellem Byernes og Landdistricternes Repræsentation førtes tilbage til det oprindelig bestemte. Denne Ordning bidrog i høj Grad til at forøge Antallet af hans Modstandere, der efterhaanden sluttede sig sammen under J. Sverdrups Ledelse og til sidst systematisk bekæmpede S., hvis Indflydelse saaledes dalede. Han døde 1 Febr. 1870 og begravedes samme Dag som sin Hustru paa Christiania Bys Bekostning. 1883 rejstes ham en Mindestøtte, modelleret af Middelthun, paa Pladsen foran Universitetet, og 1885 afsløredes en Buste af ham fra samme Kunstners Haand i hans Fødeby. — Hans Søn, **Christian Homan S.**, f. i Christiania 14 Oct. 1838, blev juridisk Candidat 1860 og var en anset Højesteretsadvocat og meget anvendt i Christiania Communes Tjeneste, da han i Dec. 1880 kaldtes til Statsraad, kort efter at C. A. Selmer var bleven Regeringens Chef. Med de øvrige Medlemmer af Ministeriet blev han 1883 anklaget for Rigsretten; som en af de tre Statsraader, der kun havde deltaget i to af de tre Beslutninger, Anklagen omfattede, idømtes han 31 Marts 1884 en Bøde af 8,000 Kr. Denne betaltes af en større Sum, indsamlet blandt Meningsfæller til at bestride Udgifterne ved Processen. Strax efter (3 Apr.) blev S. Statsminister i Christiania og Ministerchef („Aprilministeriet“), men var allerede 26 Juni s. A. nødt til at vige for det nye, af J. Sverdrup dannede Ministerium. Derefter gjenoptog han sine Forretninger som Advocat, valgtes atter til Ordfører i Christiania Communebestyrelse og var 1885—88, efter at Bostedsbaandet var

hævet for afgaaede Statsraader, Stortingsrepræsentant for Holmestrand, hvor han gjenvalgtes 1888 for de tre følgende Aar. Ved Stortinget 1889 blev han Præsident i Odelstinget.

Schweigger, Johan Salomo Christoph, tysk Physiker, f. 1779 i Erlangen, Privatdocent smstds. 1800, Professor i Mathematik og Physik i Baireuth 1802, ved den polyt. Skole i Nürnberg 1811; 1818 blev han Professor i Erlangen, 1819 i Halle; d. 1857. S. har navnlig beskæftiget sig med Studiet af Elektricitetens Virkninger og er mest bekjendt som Opfinder af Multiplicatoren (1821); med Urette blev Elektromagnetismens Opdagelse en Tid lang ham tillagt. Fra 1811 udgav han i en Del Aar „Jahrbuch für Chemie und Physik".

Schweinfurt, Stad i den bayerske Prov. Nedrefranken, ved højre Bred af Floden Main, hvorover fører en Jærnbro, 5 M. n. ø. for Würzburg, med 13,000 J. og betydelig Industri i Malerfarver, Bogtrykkerfarve, Roesukker, Sæbe, Papir, Klæde, Bomuldsstoffer, Jærnstøbegods og Maskiner samt store Bryggerier. S. var fra Midten af det 14de Aarh. til 1803 en fri Rigsstad. **Schweinfurtergrønt,** en Forbindelse af arsensyrligt og eddikesurt Kobberilte, er en overordentlig smuk, men ogsaa overordentlig giftig grøn Farve, der faas ved at opløse Arsensyrling og eddikesurt Kobberilte hvert for sig i Vand, blande de kogende Opløsninger og lade det dannede olivengrønne Bundfald staa hen under Vædsken i nogle Timer, hvorved det antager den smukke lysegrønne Farve. Uopløseligt i Vand, anvendes baade som Olje- og Vandfarve og til Farvning af Tøjer (lysegrønne Balkjoler), Trykning af Tapeter, Rullegardiner osv. Disse Anvendelser synes dog heldigvis mere og mere at tabe sig paa Grund af de mangfoldige Arsenikforgiftelser, de have fremkaldt; mange Steder er Brugen af S. forbudt. Meget lysegrønt Glanspapir, ligesom de lysegrønne Blade, Conditoren anvender f. Ex. til Decoration af Kransekager, ere dog endnu hyppig farvede med S.

Schweinfurth, Georg Aug., tysk Botaniker og Afrikarejsende, f. 1836 i Riga, studerede i München og Berlin, foretog 1864—66 en Rejse i Nubien og Abessinien, væsentlig i botanisk Øjemed, og 1868—71 en ny Rejse over Chartum til Afrikas Indre (deribl. Niam-Niam-Landene og Monbuttuernes Land), paa hvilken han bl. a. opdagede Uëllefloden (s. Schari). 1873—74 undersøgte han Oasen el-Chargeh i den libyske Ørken, tog derefter Bolig i Kairo og foretog 1876—86 en Række Streiftog i Egnene mellem Nilen og det røde Hav. Foruden et Hovedværk, „Im Herzen von Afrika" (2 Bd., 1874; ny Udg. i 1 Bd., 1878), har har han skrevet „Beitrag zur Flora Äthiopiens" (1867), »Artes Africanae« (1875) o. m.

Schweinichen, Hans v., schlesisk Adelsmand, f. 1552, d. 1616, tilbragte næsten hele sit Liv i Hertugerne af Liegnitz's Tjeneste, hvem han ledsagede paa idelige Rejser rundt om i Tyskland og Polen. Hans naive og omstændelige Dagbøger fra disse Farter (udg. af forskjellige, sidst af Oesterley 1878) danne en Hovedkilde for Studiet af Sæderne paa hin Tid.

Schweitzer, Adolf Gustav, tysk Landskabsmaler, f. 19 Apr. 1847 i Dessau, Elev af Achenbach og Dücker, har især gjort sig bekjendt ved Vinterlandskaber; navnlig have hans Billeder med snedækt Skov vakt Opmærksomhed.

Schweitzer, Jean Baptist v., f. 1834, d. 1875, Advocat i Frankfurt a. M., sluttede sig 1862 til Lassalles Agitation blandt Arbejderne og blev 1864 efter hans Død Formand for den almindelige tyske Arbejderforening med Sæde i Berlin, samt Grundlægger af Bladet „Der Sozialdemokrat". 1867—70 var han Medlem af den nordtyske Rigsdag, men trak sig derefter tilbage fra al politisk Virksomhed. Han har skrevet nogle Skuespil og en Roman „Lucinde oder Kapital und Arbeit" (3 Bd., 1864).

Schweiz ell. Helvetien, en Forbundsrepublik, bestaaende af 19 Hel- og 6 Halvcantoner, ligger omtr. i Europas Midte, mellem 45° 48' — 47° 48' og 23° 37' — 28° 9' ø. L. Grænserne ere mod Ø. Østerrig (med Liechtenstein), mod Syd Italien og Frankrig, mod V. Frankrig, mod N. det tyske Rige (Elsaß og Baden). De 25 Republiker ere:

	□ M.	Befolkn. 1880
Zürich	31,3	317,576
Bern	125,1	532,164
Luzern	27,3	134,806
Uri	19,6	23,694
Schwyz	16,5	51,235
Unterwalden ob d. Wald	8,6	15,356
Unterwalden nid d. Wald	5,3	11,992
Glarus	12,5	34,213
Zug	4,3	22,994
Freiburg	30,3	115,400
Solothurn	14,4	80,424
Basel Stadt	0,6	65,101
Basel Land	7,7	59,271
Schaffhausen	5,3	38,348
Appenzell Außer-Rhoden	4,4	51,958
Appenzell Inner-Rhoden	3,2	12,841
St. Gallen	36,7	210,491
Graubünden	129,5	94,991
Aargau	25,5	198,645
Thurgau	17,9	99,552
Tessin	51,2	130,777
Pays de Vaud	58,5	238,730
Wallis	95,8	100,216
Neuchâtel	14,7	103,732
Genf	5,1	101,595
I alt	750,7	2,846,102

hvoraf 1,394,626 af det mandlige og 1,451,476 af det kvindelige Kjøn.

Fordelingen efter Religionsbekjendelse var følgende:

	Protestanter	Katholiker
Zürich	283,134	30,298
Bern	468,158	65,828
Luzern	5,419	129,172
Uri	524	23,149
Schwyz	954	50,266
Unterwalden ob dem Wald	277	15,078
Unterwalden nid dem Wald	90	11,901
Glarus	27,097	7,065
Zug	1,218	21,734
At overføre	781,866	354,491

	Protestanter	Katholiker
Overført....	781,866	354,491
Freiburg...........	18,138	97,118
Solothurn..........	17,114	63,037
Basel Stadt.......	44,236	19,288
Basel Land.........	46,670	12,109
Schaffhausen.......	33,897	4,154
Appenzell Außer-Rhoden..............	48,081	3,694
Appenzell Inner-Rhoden..............	545	12,294
St. Gallen..........	83,441	126,164
Graubünden........	53,168	41,711
Aargau............	106,029	88,898
Thurgau...........	71,821	27,128
Tessin............	358	130,057
Pays de Vaud	219,427	18,170
Wallis	866	99,316
Neuchâtel..........	91,076	11,651
Genf..............	48,359	51,557
I alt....	1,667,092	1,160,827

hvortil 7,373 Jøder og 10,810 af andre Trosbekjendelser. Tager man i Betænkning, at over 350 □ M. dækkes af Alperne, ser man, at S. hører til Europas tættest befolkede Lande. De 4 svagest befolkede Cantoner, Uri, Unterwalden ob dem Wald, Graubünden og Wallis udgjøre tilsammen 259,9 □ M. med 234,457 J., eller 926 pr. □ M., hvorimod Resten har en Gjennemsnitsbefolkning af 5,249 pr. □ M. Befolkningen er fordelt paa Tusender af Bondegaarde, Landsbyer, Flækker og Smaabyer, tilsammen i omtr. 3,300 Communer, men kun i faa større Stæder; de vigtigste ere Zürich med tilstødende Forstæder 89,800 (27,700), Genf 72,800 (52,800), Basel 72,300, Bern 49,000, Lausanne 32,600, St. Gallen 24,600, Chaux-de-Fonds 24,100, Luzern 20,000; syv andre (Neuchâtel, Winterthur, Biel, Schaffhausen, Freiburg, Herisau, Locle) have mellem 10 og 20,000. Af den samlede Befolkning vare 211,000 Udlændinge, deriblandt 95,000 Tyskere, 54,000 Franskmænd, 42,000 Italienere, 13,000 Østerrigere, 2,800 Englændere, 1,300 Russere og Polakker. Udvandringen fra S. er meget betydelig, særlig fra Glarus, Graubünden og Tessin; til oversøiske Lande udvandrede i Femaaret 1882—86 49,000, de fleste til Nordamerika. Schweizere findes i alle Lande som Kjøbmænd, Conditorer, Murere osv., hvorimod Krigstjenesten i fremmed Land (Frankrig, Holland, Neapel) er ophørt. I S. møde vi tre Nationaliteter, den tyske, den franske og den italienske; desuden findes i en Del af Graubünden Levninger af den romaniserede rhætiske Urbefolkning, som taler sit særlige Sprog. Efter Nationaliteten ere 2,031,000 Tyskere, 608,000 Franskmænd, 162,000 Italienere, 39,000 Romanere. Den franske Befolkning er overvejende i Cantonerne Freiburg, Neuchâtel, Pays de Vaud og Genf; i Canton Bern er omtrent en Sjettedel fransk, Canton Tessin er næsten udelukkende italiensk; i Graubünden bo 44,000 Tyskere og 13,000 Italienere ved Siden af Romanerne. — **Naturbeskaffenhed.** S. er et Bjærgland, hvis østlige og sydøstlige Del optages af **Alperne**, medens **Jurabjærgene** opfylde Grænselandet mod Frankrig. Mellem begge disse Bjærgsystemer, fra Genfersøen mod N.Ø. op til Rhinen og Boden Søen, strækker sig den helvetiske Højslette af 1,600—1,800 F.s Højde over Havet. De Dele af Alperne, som høre herhen, ere de egentlige Centralalper (de penninske, de lepontiske og de rhætiske) og de nordlige Foralper eller Kalkalper (Berneralperne, Unterwaldener-A., Vierwaldstätter-A., Glarner-A., St. Gallen-A. og Thur-A.). De højeste Punkter i Centralalperne ere **Matterhorn** (fr. Mont Cervin), 14,800 F., og **Mont Rosa**, 14,780 F. I Berneralperne ere de højeste Punkter **Finsteraarhorn**, 13,600 F., og **Jungfrau**, 13,300 F. De vigtigste Floder ere **Rhinen**, som udspringer i Graubünden, gjennemløber Boden Søen og forlader S. neden for Basel; dens vigtigste Bifloder her ere fra højre Side **Landquart**, fra venstre Side **Thur** og **Aar**, hvilken sidste optager **Reuß** og **Limmat**. **Rhône**, der flyder gjennem Wallis, gjennemløber Genfer Søen og træder neden for Genf ind i Frankrig; den optager i Canton Genf fra venstre Side **Arve**; **Doubs**, der er Biflod til Saône, danner paa en længere Strækning Grænsen mod Frankrig; **Tessin** ell. **Ticino** flyder fra St. Gotthard mod S. til Lago Maggiore; **Inn** udspringer i Canton Graubünden og løber ind i Tirol. Antallet af Søer er meget stort. **Lago Maggiore** og **Luganer Søen** paa den italienske Grænse høre kun delvis herhen, ligesom ogsaa **Genfer Søen** ell. Lac Léman med sin Sydgrænse hører til det franske Savoien og **Boden Søen** til Baden, Württemberg og Bayern. Helt til S. høre derimod **Murten-**, **Neuchâtel-** og **Bieler Sø**, hvis samlede Afløb Zihl falder i Aars venstre Bred, **Brienz-** og **Thun Sø**, der gjennemløbes af Aar, **Sempach-** og **Hallwyl Sø**, hvis Afløb falde i Aars højre Bred, **Vierwaldstätter-** og **Zug Sø**, der have deres Afløb gjennem Reuß, **Wallen Sø** og **Zürich Sø**, som gjennem Limmat sende deres Vande til Aar, og flere mindre. — **Klimaet** er med Undtagelse af nogle dybe, lummervarme Alpedale sundt, Bjærgluften er ren og styrkende, og flere Egne ere berømte klimatiske Cursteder, medens andre ved deres mod barske Vinde beskyttede Beliggenhed egne sig til Efteraars- og Vinteropholdssted. Den aarlige Middelvarme er højest i de mod Syd aabne Alpedale i Tessin (Locarno næsten 13°), den helvetiske Højslette har mellem 9—10°, men i Bjærgegnene, navnlig i Nærheden af de store Isbræer, synker Middelvarmen hurtig, og i Hospitiet paa St. Bernhard er den endog ÷ 1,3° med en Vinter paa ni Maaneder. Regnmængden er betydelig, i Gjennemsnit omtr. 38 Tommer om Aaret, og Regndagenes Tal ligger mellem 130 og 160. En mærkelig Vindfremtoning er den saakaldte **Föhn** (s. d. A.), der kan naa 30° og mere; i nogle Egne frygtes den som en Dæmon; men de Onder, den medfører, opvejes rigelig ved den stærke Snesmeltning, den forøgede Middeltemperatur og den yppigere Plantevært, der skyldes dens Varme. Med Hensyn til **Naturprodukter** træffer man store Forskjelligheder efter Beliggenhed og Jordbundens Beskaffenhed. Til Agerbrug anvendes kun en

syvende Del af Arealet, og uagtet det i det hele staar paa et højt Trin, dækker **Kornavlen** dog næppe mere end det halve Forbrug. 1886 maatte der indføres for over 60 Mill. Kr. Kun Cantonerne Solothurn, Luzern og Schaffhausen have et Overskud. De vigtigste Kornsorter ere Spelt, Hvede, Majs og lidt Havre og Byg. Desuden dyrkes Kartofler, Grøntsager, Raps, Hør og Hamp, men ikke heller heraf tilstrækkelig til Landets eget Forbrug. Tobaksavl drives især i Vaud, Tessin og Graubünden, Frugtavl næsten overalt, men især i Thurgau, Freiburg, Basel og Bern. De andre Rhincantoner have en stor Mængde Kirsebærtræer, de sydlige Egne Kastanie-, Figen- og Morbærtræer, Unterwalden en Mængde Valdnøddetræer. Vinstokken trives indtil 1,800 F.s Højde, altsaa paa hele Højsletten, og dyrkes navnlig i Vaud, Neuchâtel, Thurgau, Genf, Zürich og Rhindalen i Graubünden. Af det hele Areal er 19 pCt. **Skovland**; men Skovene have lidt ved den mest uforsvarlige Hugst, og særlig er Skovvæxten ringe i mange Bjærgcantoner; i disse er Forstvæsenet nu stillet under Forbundets Control. **Kvægavlen** er af stor Betydning. Mængden af Hornkvæg angives (Apr. 1886) til 1,212,000 Stkr.; i Dalene anvendes sædvanlig Staldfodring, men i Bjærgegnene gaar Kvæget ude om Sommeren. Mælken anvendes mindre til Smør end til Ost og condenseret Mælk; Udførselsværdien heraf beløb sig 1886 til 37 Mill. Kr. mod en Indførsel af 3,800,000 Kr. Af andre Husdyr fandtes (1886) 98,000 Heste, 4,800 Æsler og Muldyr, 394,000 Svin, 342,000 Faar og 416,000 Geder. Trods denne forholdsvis betydelige Kvægbesætning steg Værdien af indført Kvæg og Kjød 1886 til 36⅔ Mill. Kr. mod en Udførselsværdi af henved 14 Mill. Biavl drives overalt; der fandtes 207,000 Bistader, men Avlen dækker ikke Behovet. Silkeavl drives næsten alene i Tessin; i enkelte Aar produceres her 600,000 Pd. Cocons. I Rhinen og paa Søerne drives en Del Fiskeri; men det antages, at den stærkt udviklede Dampskibsfart har bidraget til at formindske den tidligere store Fiskerigdom; herpaa søger man at bøde ved kunstig Fiskeudklækning. Ligesom Fiskeriet er ogsaa Jagten i stærk Aftagende. Rovdyr og Vildsvin træffes nu kun sjælden; de hyppigste vilde Dyr ere Ræve og Harer; Højbjærgene have Murmeldyr, paa enkelte Steder Gemser og kun i Wallis Stenbukke. I Jurabjærgene træffer man endnu Ulve og i Nedreengadin og Wallis Bjørne og Losse. — **Bjærgværksdriften** gaar fornemmelig ud paa Jærn, især i Jura, mindre i Alperne. Desuden indvindes ubetydeligt Kobber og Bly. At Stenarter, saasom Sandsten, Skifer, lithographiske Sten, er Udbyttet derimod ret betydeligt. Af Kul og Salt indvindes en Del; der findes nogle større Tørvemoser og et Par Steder Asphalt. Hvor lidet S. imidlertid ogsaa i denne Retning er begunstiget, fremgaar af, at Indførselsværdien af Metaller og Mineraler 1886 gik op til 72⅔ Mill. Kr. mod en Udførsel af 28 Mill. Kr. Antallet af **Mineralkilder** er meget stort; de mest besøgte ere Baden og Schinznach i Aargau, Leuk og Saxon i Wallis, Tarasp-Schuls, St. Moritz og Fideris i Graubünden, Pfäfers i St. Gallen og Stachelberg i Glarus. — **Industrien** staar i mange Egne paa et særdeles højt Trin, og S. hører i enkelte Grene til de første Fabriklande. Den første Plads indtager **Bomuldsindustrien**. Spinderiet omfatter over 2 Mill. Tene, og Antallet af Maskinvæve angives til 16,000. Efter Zürich indtager Glarus, St. Gallen og Appenzell den vigtigste Plads. St. Gallen og Appenzell ere navnlig bekjendte for deres Musseliner og Broderier. Værdien af de udførte Bomuldsvarer beløb sig 1886 til 115¼ Mill. Kr. mod en Indførselsværdi af 43⅕ Mill. Kr. I Silkeindustrien, hvortil den meste Silke indføres fra Italien og China, indtage Zürich og Basel de første Pladser, men ogsaa i Aargau, Zug og Schwyz har denne Industri hjemme. Udførselsværdien af Silke og Silkevarer var 1886 137 Mill. Kr. mod en Indførselsværdi af 108 Mill. Kr. **Urindustrien** har sit Hovedsæde i Canton Genf og i Chaux-de-Fond og Locle i Neuchâtel, men den drives ogsaa mange andre Steder i dette Canton og i Canton Bern. I Aaret 1886 udførtes Ure og Urbestanddele til en Værdi af 59⅓ Mill. Kr. mod en Indførsel af omtr. 3 Mill. Kr. I Forbindelse hermed staar paa mange Steder Forfærdigelse af Spilledaaser, Toiletkasser, Bijouterivarer og Urmagerinstrumenter. Den tidligere stærkt udbredte Linnedindustri er nu kun af Betydning i Canton Bern. Tilvirkningen af Kniplinger er betydelig i Neuchâtel og af fine Lædervarer i Genf, Zürich, Lausanne og Basel. Maskinværksteder findes i Zürich, Olten, Schaffhausen og Luzern, og fine Knivsmedearbejder tilvirkes især i Locle og Genf, ligesom Tegnebestik og mathematiske Instrumenter i Aarau, hvor der ogsaa er et Kanonstøberi. Basel, Zürich, Luzern, Bern og Unterwalden levere fortrinligt Papir, Zürich ypperlige Landkort og smukke Lithographier samt Fortepianoer og andre musikalske Instrumenter. I Bjærgcantonerne findes mange Savmøller, og her drives ogsaa et ret betydeligt Træskæreri. Straafletning er meget udbredt, navnlig i Aargau, Luzern, Freiburg og Tessin. — **Handelen** er af stor Betydning og i stadig Stigning. Vareomsætningen ved Grænsen beløb sig 1886 til 1,055 Mill. Kr., hvoraf paa Indførselssiden 575 Mill., paa Udførselen 480 Mill. Kr. Af de vigtigste Poster skulle her, foruden de ovennævnte, anføres: Chemikalier Indf. 19⅔ Mill. Kr., Udf. 10½ Mill., Træ og Trævarer Indf. 9⅔ Mill. Kr., Udf. 7⅔ Mill., Læder og Skotøj Indf. 18 Mill. Kr., Udf. 6½ Mill., Maskiner Indf. 6⅔ Mill. Kr., Udf. 13⅔ Mill., Øl, Vin, Spiritus Indf. 22⅔ Mill. Kr., Udf. 2⅓ Mill., Uld og Uldvarer Indf. 40 1/10 Mill. Kr., Udf. 9⅔ Mill. Kr. — Trods Landets herfor ugunstige Naturbeskaffenhed er Bygningen af Jærnbaner dreven med overordentlig Iver, og ved Udgangen af 1886 udgjorde Længden af de i Drift værende Baner 868 Mil. Ogsaa med Hensyn til Landeveje har man i S. udrettet overordentlig meget, og det ikke blot med Hensyn til de storartede Alpeveje til Forbindelse med Yderverdenen,

men ogsaa med Hensyn til den indre Samfærdsel. Paa Søerne drives betydelig Dampskibsfart. Telegraphlinjerne havde ved Udgangen af 1886 en Linjelængde af 980 Mil med 2,265 Mil Traadlængde og 1,335 Kontorer. Antallet af Postkontorer var 813, af Brevsamlingssteder 2,174. Antallet af indenlandske Breve og Postkort var 58 Mill. og af internationale 31¼ Mill. Antallet af indenlandske Pengeanvisninger var 2,8 Mill. til Beløb af 183¾ Mill. Kr. og internationale Pengeanvisninger til Beløb af 21⅓ Mill. Kr. De vigtigste Handelsstæder ere Basel, Genf, Zürich og St. Gallen. — Undervisningsvæsenet staar i det hele paa et godt Standpunkt. Efter Forbundsforfatningen ere de enkelte Cantoner forpligtede til at sørge for den offentlige Folkeundervisning, som er tvungen, gratis og confessionsløs. Som Følge af denne Bestemmelse findes i mange Cantoner, særlig de nordlige og vestlige, communale Folkeskoler af fortrinlig Art, fortrinlige Skolebygninger, godt lønnede Lærere. Ogsaa Gymnastikundervisningen for Drenge mellem 10—15 Aar er tvungen. Af de udskrevne Rekruter ere dog endnu over 8 pCt. ikke tilstrækkelig underviste; i enkelte Cantoner (Appenzell Inner-Rhoden) stiger dette Tal endog til næsten 12 pCt. Af Lærerseminarier har S. 32, deraf 11 for Lærerinder. Antallet af Seminarieelever er over 2,000. I de fleste Cantoner findes dernæst offentlige Mellemskoler (Gymnasier, Collèges), der falde i tvende Arter, Litterargymnasier, som Forberedelse til Universiteterne, og Realskoler, Industriskoler, som Forberedelse til Polytechnikum; med de sidste er gjerne en Kjøbmandsskole forenet. Mange Steder samles de tvende Arter Gymnasier til en Cantonskole. Af Universiteter med alle Faculteter haves fire, tre tyske i Zürich, Bern og Basel, og et fransk i Genf; fremdeles mærkes tvende Akademier i Lausanne og Neuchâtel, Edsforbundets store, ogsaa af Udlændinge stærkt besøgte polytechniske Skole i Zürich og et teknisk Institut i Winterthur. Den reformerte Kirke har theologiske, af Cantonerne underholdte Læreanstalter i Genf, Lausanne og Neuchâtel, og Katholikerne have Præsteseminarier i St. Gallen, Sion og Freiburg. Foruden alle disse Undervisningsanstalter findes i flere Cantoner Agerbrugsskoler, mange Vajsenhuse, Blinde- og Døvstummeinstituter osv. samt talrige Privatinstituter, særlig i det franske S.; de søges meget af Fremmede, især Piger, som her ville lære Fransk. Af offentlige Bibliotheker findes over 2,000 med 2½ Mill. Bind; det største er Stadbibliotheket i Zürich med 100,000 Bd. Overordentlig stort er ogsaa Tallet paa Foreninger og Selskaber for videnskabelige, velgjørende, religiøse, politiske og andre Øjemed. De kirkelige Anliggender i de reformerte Cantoner ledes af Kirkeraad, der ere sammensatte af Præster og Lægfolk; men deres Sammensætning, Kirkevæsenets Organisation og de Gejstliges Stilling er højst forskjellig, da denne Sag beror paa de enkelte Cantoner. Den katholske Kirke styres af fem Bisopper; desuden have Gammelkatholikerne deres særlige Biskop. I Følge Folkebeslutninger fra den sidste Tid ere de fleste Klostre ophævede. — Forsvarsvæsenet har en ejendommelig Ordning. Forbundsforfatningen forbyder at holde en staaende Hær; men enhver Borger er Soldat. Tjenestepligten varer fra det 20de til det 50de Aar, og Forberedelsen begynder allerede i Skolen. Forbundshæren bestaar af 1) 1ste Opbud, det saakaldte „Bundesauszug“, Mandskabet fra 20—32 Aars Alder (ved Udgangen af 1886 anslaaet til 120,400 Md.); 2) Landeværnet, det øvrige Mandskab indtil 44 Aars Alder (anslaaet til 81,400 Md.); 3) Landstormen, indført ved Forbundsbeslutning af 4 Dec. 1886, omfatter alt det tjenestedygtige Mandskab fra 17—50 Aar (for Officererne til 55 Aar), som ikke er tildelt enten det 1ste Opbud eller Landeværnet. Et foreløbigt Overslag i Marts 1887 gav 195,600 Schweizerborgere, henhørende under Landstormen. Infanteriet bestaar af 1ste Opbud, 96 Fusilierbatailloner à 4 Comp. à 185 Md. og 8 Skyttebatailloner à 4 Comp. à 184 Md.; den effective Styrke ved Udgangen af 1886 i alt 91,200 Md.; Landeværnet med samme Fordeling: 67,800 Md. Rytteriet af 1ste Opbud: 8 Dragonregimenter à 3 Comp. à 184 Md. og 12 Guidecompagnier à 43 Md., i alt 2,970 Md.; Landeværnet med samme Fordeling 2,647 Md. Artilleriet af 1ste Opbud: 48 kjørende Batterier, 2 Bjergbatterier, 10 Positionscompagnier, 16 Parkcolonner, 8 Trainbatailloner og 2 Fyrværkercomp., i alt 17,240 Md.; Landeværnet 8 kjørende Batterier, 2 Bjergbatterier, 15 Positionscomp., 8 Parkcolonner, 8 Trainbatailloner og 2 Fyrværkercomp., i alt 8,670 Md. Ingenieurer af 1ste Opbud: 8 Batailloner à 1 Sappeur-, 1 Pontonner- og 1 Pionercomp., i alt 4,820 Md.; Landeværnet med samme Styrke. Naar hertil lægges Stabsofficererne, Sundhedstropperne, Administrationen, Officerer og Underofficerer til Disposition, naas den ovenangivne samlede Styrke af 201,800 Md. Saa vel 1ste Opbud som Landeværn deles i 8 Divisioner, bestaaende af 2 Infanteribrigader à 2 Regimenter à 3 Bataillioner, 1 Skyttebataillon, 1 Dragonregiment, 1 Artilleribrigade i 3 Regimenter à 2 Batterier og 2 Parkcolonner, 1 Ingenieurbataillon og 1 Trainbataillon samt 1 Feltlazareth med mindst 5 Ambulancer. Til forskjellige Befæstningsanlæg paa St. Gotthardslinjen er anslaaet 1,800,000 Kr., fordelt paa 5 Aar. — Statshusholdningen. Man maa her skjelne mellem Forbundsforvaltningen og de enkelte Cantoners. Budgettet for Forbundsforvaltningen 1886 udviste en Indtægtsside af 43,990,000 Kr. mod en Udgiftsside af 41,809,000 Kr., altsaa et Overskud paa 2,181,000 Kr. De vigtigste Poster paa Indtægtssiden vare Finans- og Toldbepartementet 23,094,000 Kr. og Post- og Telegraphdepartementet 16,784,000 Kr.; af Posterne paa Udgiftssiden vare de største: Militærvæsenet med 13,091,000 Kr., Finans- og Toldvæsenet 7,595,000 Kr., Post-, Telegraph- og Jærnbanevæsenet 15,456,000 Kr. Forbundets Activer udgjorde ved Udgangen af 1886 39,647,000 Kr., hvortil kom i særlige Fonds (de tvende Invalidefonds og

Winkelried-Stiftelsen) 7,848,000 Kr.; Passiverne vare 26,403,000 Kr., følgelig en Statsformue af 13,244,000 Kr. Netto.

Forfatning. S. er en føderativ Republik, dannet af 22 Cantoner — rettere 25, idet 3 af dem ere delte hvert i 2 Halvcantoner — der have selvstændig Forfatning og Lovgivning og egenmægtig styre deres særlige Anliggender. I Følge Forfatningen af 1815 vare Cantonerne souveræne Stater, kun forbundne i Forholdet udad til, og de valgte (ligesom i det tyske Forbund) hver sin Affending til Forbundsdagen, „Tagsatzung", hvor de fælles Sager afgjordes, og hvor Forsædet skiftevis førtes af Repræsentanterne for de tre vigtigste Cantoner („Vororte", Bern, Luzern og Zürich), i hvis Hovedstæder Møderne holdtes. Denne Forfatning afløstes 12 Sept. 1848 af en Statsordning, nærmest lignende den nordamerikanske, dog saaledes, at der som udøvende Magt i Stedet for Unionens Præsident træder et Forbundsraad paa 7 Medlemmer, valgte paa 3 Aar af den forenede Forbundsforsamling, hver styrende sit særlige Departement og med en aarlig skiftende Forbundspræsident. Lovgivnings- og Bevillingsmagten hviler hos Forbundsforsamlingen, der deles i to ligestillede Kamre, det ene repræsenterende de særskilte Cantoner, det andet S.s samlede Folk: Ständeraadet med 44 Medl., valgte 2 af hvert Canton og 1 af hvert Halvcanton, og Nationalraadet paa 145 Medl., valgte ved almindelig Valgret paa tre Aar i 49 Kredse efter Folketallet (1 for hver 20,000 J.). Stridigheder imellem Cantonerne indbyrdes eller imellem dem og Forbundet, samt imellem Mænd fra forskjellige Cantoner, afgjøres af Forbundsretten, hvis 11 Medl. vælges af Forbundsforsamlingen. Der tilsikres alle Schweizere republikansk Statsstyrelse, Lighed for Løven, Ophævelse af alle Forrettigheder, samt udstrakt borgerlig og personlig Frihed. Til de fælles Anliggender henhøre — efter den gjennemsete Forfatning af 29 Maj 1874, hvorved Forbundets Omraade betydelig udvidedes — Hærvæsenet (1848—74 kun Overlevelsen af de specielle Vaabenarter), flere Afsnit af Civilretten, Told- og Handelssager, Post- og Møntvæsen o. fl. Ændringer i Forbundsforfatningen skulle stadfæstes baade af et Flertal af Cantoner og af et Flertal af umiddelbare Vælgerstemmer; ligeledes kan der af 8 Cantoner eller af 30,000 Vælgere forlanges Folkeafstemning over vedtagne Forbundslove. Denne Afstemning over Forfatningsændringer og andre vigtige Love (det saakaldte »Referendum«) gjælder ogsaa i mange Cantoner og er en Ejendommelighed ved S.s Statsliv; i enkelte kunne Vælgerne ved Afstemning paalægge Cantonsforsamlingerne at tage visse Spørgsmaal under Drøftelse (det saakaldte „Folkeinitiativ").

S.s **Historie** falder i den ældste Tid sammen med Helvetiernes. Ved Alemannernes og Burgundernes Undertvingelse blev S. en Del af det frankiske Monarchi, derpaa 888 af Øvreburgund og 933 af Kongeriget Burgund (s. d. A. og Arelat) og kom med dette 1032 under Tyskland. Hertugerne af Zähringen vare den mægtigste Slægt i S. og styrede som Kejserens Statholdere Landet fra 1127 til 1218. Da opløstes Landet i en Mængde større og mindre Herskaber (Greverne af Savoien, Habsburg, Kyburg, Toggenburg o. fl.), gejstlige Stifter, opblomstrende Stæder og i Alpeegnene næsten selvstændige Hyrdecommuner (Skovcantonerne), der fik Frihedsbreve allerede under Kejser Frederik II. Huset Habsburg hævede sig imidlertid efter at have forenet Kyburg med Slægtens oprindelige Ejendomme til den mest ansete Slægt i Aargau og Zürich, ligesom de ogsaa havde Greve- eller Fogedmyndighed over de omliggende Landskaber. Da Rudolf af Habsburg blev Kejser, fratog han Schwyzerne deres Rigsumiddelbarhed til Fordel for sin egen Slægt. Efter Rudolfs Død indgik Uri, Schwyz og Unterwalden 1291 et „evigt Forbund", men maatte bøje sig for Rudolfs Søn Albrecht I. De bekjendte Sagn om Tell og Rütliforbundet ere fuldstændig uhjemlede. Efter Albrechts Mord 1308 gav Henrik af Luxemburg de tre Cantoner Rigsumiddelbarhed, og under de paafølgende Kampe mellem Habsburgerne og Ludvig af Bayern sluttede de sig til den sidstnævnte. Albrecht I.s Søn, Hertug Leopold af Østerrig, rykkede da mod Schweizerne, men led 16 Dec. 1315 Nederlaget ved Morgarten, hvorpaa Skovcantonerne i Dec. s. A. sluttede „det evige Forbund" i Brunnen. Dette Forbund tiltraadtes af Luzern (1332), Zürich (1351), Glarus og Zug (1352) og Bern (1353), og disse 8 Cantoner kaldtes, fordi de ingen nye Medlemmer optog før 1481, de 8 gamle Cantoner („die alten Orte"), ogsaa „die junge Eidgenossenschaft". Hertug Leopold III af Østerrig angreb S., men blev overvunden og dræbt ved Sempach (9 Juli 1386), og ikke bedre gik det ved Näfels (9 Apr. 1388) hans Søn Leopold IV. Derefter sluttede Hertugerne af Østerrig 1389 Fred i Zürich med Forbundet, der 1394 forlængedes paa 20 Aar. Det Navn, der oprindelig kun gjaldt Beboerne af Canton Schwyz, kom til at omfatte hele Helvetien, som fra nu af kaldtes S. og dets Beboere Schweizere. Af og til var der blodige Stridigheder mellem Forbundets Medlemmer, og særlig maa fremhæves den saakaldte Toggenburgfejde (1436—50), da Greverne af Toggenburg uddøde og Zürich og Schwyz (det sidste understøttet af de andre Cantoner) hver for sig gjorde Fordring paa deres Lande. Zürich sluttede da endogsaa Forbund med Habsburgeren, Kejser Frederik III, der skaffede Zürich Hjælp af 40,000 armagnacske Lejetropper under den senere Kong Ludvig XI, som overvandt 1,600 Schweizere paa St. Jakobsmarken ved Basel (26 Aug. 1444), men derpaa drog bort igjen, hvorefter Frankrig 1453 sluttede et evigt Forbund med S. Fra den Tid drog stadig Schweizere til Frankrig som Lejetropper (Schweizergarden). 1460 tabte det østerrigske Hus det sidste af, hvad det ejede i S., efter at Schweizerne havde erobret Thurgau, og Hertug Sigismund maatte endog betale store Summer for at hindre deres Angreb paa Tyskland. Senere truedes S.s Uafhængighed af Burgund, men hævdedes i de sejerrige Slag ved Grandson (1476), Murten (1476) og Nancy (1477), s. Carl d. dristige. Derpaa optoges Freiburg og Solothurn (1481), Basel og Schaffhausen (1501)

og Appenzell (1513), saa at der fra 1513—1798 var 13 Cantoner („eidgenössische Orte"). Keiser Maximilian I vilde efter at have indført Kredsinddelingen i Tydskland ogsaa indordne S. under den schwabiske Kreds, men efter at have tabt 6 Slag 1499, maatte han slutte Freden i Basel s. A., hvorved S. blev erkjendt fri for at betale Skatter til det tydske Rige og for at staa under Rigskammerretten, skjønt det endnu til den westfalske Fred (1648) af Navn hørte til det tydske Rige. Til de 13 Cantoner, hvoraf Forbundet bestod, kom ogsaa „die zugewandten Orte", d. e. Lande ell. Stæder, som til enkelte Medlemmer af Forbundet stod i et Forhold, der sikrede dem visse af dettes Fordele. Som saadanne zugewandte Orte kunne nævnes Abbediet St. Gallen, Stæderne Gallen, Biel, Mühlhausen, Grevskabet Neuchâtel, Genf (fra det 16de Aarh.), Bispedømmet Basel o. fl., hvilke til forskjellige Tider fra det 14de til det 16de Aarh. kom i dette Forhold. Desuden erhvervede Cantonerne, deels enkeltvis, deels flere i Forening, de saakaldte Undersaatlande ell. Fogderier, idet de snart paa fredelig Maade, snart med Vold satte sig i andre Herrers Sted. Saaledes gik det med de Lande, af hvilke Cantonerne Vaud, Thurgau og Tessin dannedes. Det store Ry for Tapperhed og Mandstugt, som Schweizerne havde vundet ved deres Seire over Habsburgerne og Burgund, gjorde, at de i det 15de og 16de Aarh. søgtes som Forbundsfæller af de store Magter, der kæmpede om Herredømmet i Italien. Det lykkedes Pave Julius II at drage dem bort fra Frankrig, og en Schweizerhær fordrev derpaa Franskmændene fra Milano efter Slaget ved Novara 1513, men Kong Frants I hævnede dette Nederlag i det blodige to Dages Slag ved Marignano (1515), hvorpaa der det følgende Aar blev sluttet den saakaldte evige Fred mellem Frankrig og S. Fra den Tid har S. altid iagttaget en stræng Neutralitet og holdt sig uden for det øvrige Europas Krige, medens dog store Skarer af Schweizere tidlig traadte i fremmed, især i fransk Krigstjeneste i egne Schweizerregimenter indtil den franske Revolution, da de for en stor Del bleve nedsablede 10 Aug. 1792. Snart efter medførte den franske Revolution store Rystelser i S. De større Cantoner havde nemlig en afgjort aristokratisk Statsordning, idet kun visse Patricierslægter styrede i Cantonets Hovedstad og alt politisk Liv var samlet her ligesom i Oldtidens Republiker. Ogsaa bleve Undersaatterne meget tilsidesatte, ja ligefrem undertrykte. Dette gav det franske Directorium en kjærkommen Leilighed til at udvide sin Indflydelse og desuden afpresse S. betydelige Pengeofre. 1798 sendtes en fransk Hær ind i Pays de Vaud for „at hjælpe det til dets gamle, af Canton Bern undertrykte Rettigheder", og da dette mødte Modstand, blev Bern indtaget, og nu indførtes en ny Forfatning, idet S. deltes i 18 omtrent lige store Cantoner, der skulde udgjøre en centraliseret helvetisk Republik. 1799 var S. Skuepladsen for blodige Kampe mellem Russerne under Korsakov og Franskmændene under Massena, men disse hævdede Herredømmet. Derimod vedblev Stridighederne mellem Tilhængerne af det gamle løse Forbund og den nye Ordning, indtil Bonaparte 1803 afgjorde Spørgsmaalet ved sin **Mediationsact**, som indeholdt en Løsning omtrent midtveis imellem disse. Der oprettedes 6 nye Cantoner: St. Gallen, Aargau, Thurgau, Graubünden, Tessin og Pays de Vaud, medens Genf og Neuchâtel knyttedes til Frankrig og Wallis indtil 1807 fik en Særstilling. Desuden omdannedes de aristokratiske Cantoners særlige Forfatning, og der indførtes Fællesskab i Udenrigsstyrelse, Krigs-, Told- og Møntvæsen, samt i Lovgivningens Grundtræk (borgerlig Lighed, Næringsfrihed o. s. fr.). Desuden sluttede S. et Forbund med Frankrig paa 50 Aar og stillede 12,000 Md. Tropper til dets Krige. 1813 rykkede de allierede Hære ind i S., og det aristokratiske Parti løftede nu igjen Hovedet; men Keiser Alexander I hindrede dog en yderlig Reaction og holdt i det væsentlige Mediationsacten ved Magt. De tre fraskilte Cantoner gjenforenedes med S., hvem der tilsikredes stedsevarende Neutralitet. I de enkelte Cantoner bleve de gamle Forfatninger derimod for en stor Del gjenoprettede; Patricierslægterne fik deres tidligere Overvægt, og paa flere Steder vandt det katholske Parti stor Indflydelse. Henimod 1830 begyndte en friere Aand at røre sig, og under Paavirkning af Julirevolutionen udbrød i Slutningen af d. A. en stærk Bevægelse iblandt Landboerne imod Byerne. 6 Dec. gjordes et Tog imod Aarau, hvorved Regeringen nødtes til at give efter, og dette blev afgjørende for S.s politiske Udvikling; thi nu føiede ogsaa Bern sig for den demokratiske Bevægelse. Derimod blev Basel 1832 delt i to Halvcantoner, fordi Byen ikke vilde indrømme Landboerne den krævede Ligestilling. Den sluttede endog et snævrere Forbund med Neuchâtel og de tre smaa Urcantoner, men denne Forbindelse blev af Forbundsdagen erklæret for opløst, og Deltagerne faldt da til Føie. Omtr. to Tredjedele af S. fik efterhaanden deres særlige Forfatninger omdannede i friere Retning, medens et Udkast til en mere centraliseret Forbundsforfatning forkastedes 1833. I de følgende Aar havde S. flere Forviklinger med Nabostaterne, deels for Mazzinis (og „det unge Europas") Skyld, deels paa Grund af Prins Louis Napoleons Ophold her. 1839—45 var S. Skuepladsen for stærke Brydninger imellem Liberale og Klerikale, saa vel som imellem Democrater og Conservative; i Aargau og Wallis stod der endog ligefremme Kampe. Jesuiternes Optagelse i Schwyz og Luzern vakte stærk Uvilje og fremkaldte et Tog af Frivillige under Ochsenbein imod det sidstnævnte Canton; Forsøget mislykkedes og gjorde kun Modsætningen endnu bitrere. Et særligt Forbund („Sonderbund") sluttedes imellem de 4 smaa Skovcantoner (Schwyz, Uri, Unterwalden og Zug), Freiburg, Luzern og Wallis, medens Aargau og Zürich stod i Spidsen for de liberale Cantoner. N. A. seirede de radicale i Genf, og dermed fik den friere Retning Overvægten paa Forbundsdagen. I Juli 1847 vedtog denne Sonderbunds Opløsning og kort efter Jesuiternes Udvisning af S. Som Forbundets Hærfører undertrykte General Dufour de katholske Cantoners Mod-

stand uden at agte paa Indsigelser fra Frankrig og de tre østlige Stormagter. Februarrevolutionen 1848 reddede S. fra den truende Indblanding og satte det i Stand til at omdanne Forbundsforfatningen i demokratisk og centraliseret Aand; ogsaa modtog flere Cantonsforfatninger væsentlige Ændringer, og Neuchâtel greb Lejligheden til at løsrive sig fra Kongen af Preussens Herredømme (først 1857 ordnedes Sagen ved et Afkald fra preussisk Side). 1849 blev S. Tilflugtssted for mange sydtyske Revolutionsmænd, ligesom 1852 for mange franske Republikanere, men undgik ved sin kloge Holdning alle Forviklinger. Derimod fik S. 1854 en Strid med Østerrig, hvis Regering udviste 6,000 Tessinere af Lombardiet til Straf for S.s formentlige Hjælp til de italienske Revolutionære. 1860 gjorde S. forgjæves Indsigelse imod Savoiens Tilknytning til Frankrig, men to Aar senere afgjordes ved fredelig Overenskomst med den franske Regering en langvarig Grænsestrid om Dappedalen i Canton Genf. Indadtil skred Udviklingen rolig fremad; S.s Jærnbanenæt blev stærkt udvidet, og 1869 aftaltes med Tyskland og Italien Bygningen af en Tunnel gjennem St. Gotthard (fuldført 1882). Den Modstand, der i flere Cantoner rejstes imod tidssvarende Reformer, fremkaldte siden 1865 stedse stærkere Krav paa en ny Revision af Forbundsforfatningen. Som Forløber for denne gik 1868—69 Omdannelse af Forfatningerne i Zürich, Bern, Aargau o. fl. Cantoner, hvorved Vælgerne fik Ret til ved almindelig Afstemning at træffe den endelige Afgjørelse om Love og Bevillingsspørgsmaal. 1871—72 drøftede Forbundsforsamlingen et nyt Forfatningsudkast, hvorved Hærvæsenet skulde henlægges under Forbundet og baade Civil- og Straffelovgivningen være fælles i hele S. Denne Enhedsstræben fandt især Talsmænd i de større tyske Cantoner, medens de romanske og katholske Cantoner holdt paa deres Selvstændighed. Ved Afstemningen over det færdige Udkast (i Maj 1872) forkastedes det af 13 Cantoner imod 9, samt med et Overtal af 5,500 Vælgerstemmer. Planen blev dog gjenoptagen i Vinteren 1873—74, og Centralisterne gik da mere varsomt til Værks, idet de hellere vilde nøjes med noget mindre end udsætte sig for et nyt Nederlag. Ved gjensidig Imødekommen imellem dem og Føderalisterne bragtes et Udkast til Veje, hvorved der indrømmedes de enkelte Cantoner nogen Indflydelse paa Hærens Indretning, og kun enkelte Afsnit af Civilretten gjordes fælles; fremdeles indførtes Skoletvang, og Statsmagtens Tilsyn med de forskjellige Kirker udvidedes til Skade for den katholske Kirkes tidligere Uafhængighed (verdslige Sognebøger indføres, Kirkegaardene stilles under verdslige Myndigheder, Klostrene maa ikke optage nye Medlemmer o. s. fr.); end videre benyttedes Lejligheden til at gjennemføre visse almindelige Retsgrundsætninger (Forbud imod Spillebanker, Afskaffelse af Gjældsfængsel og af Legemsstraffe, Indskrænkning af Livsstraf), og endelig tilstodes der Vælgerne Ret til at afstemme om de vedtagne Love, naar 8 Cantoner eller 30,000 Vælgere forlange en saadan Afstemning. Denne nye Forfatning stadfæstedes i Apr. 1874 af 14½ Canton imod 7½ (de 7 „Sonderbunds"-Cantoner og det ene Appenzell), samt ved Folkeafstemning med 340,000 St. imod 198,000. I Efteraaret s. A. vedtoges en ny Hærordning og 1875 en ny Ægteskabslov med tvungent borgerligt Ægteskab. I flere Cantoner udbrød efter 1870 Stridigheder mellem Statsmyndighederne og den katholske Gejstlighed. Bisopperne af Solothurn og Genf udvistes 1873 af deres Stifter og ligeledes den pavelige Nuntius i Luzern. Ogsaa afsattes mange Præster i den franske Del af Bern; flere Klostre inddroges, og Menighederne fik udstrakt Selvstyrelse samt Ret til at vælge deres Præster. Endelig udbredte Gammelkatholicismen sig stærkt i det nordlige S.; den talte i Juni 1876 75,000 Bekjendere, og et eget „christkatholsk" Bispedømme oprettedes derfor i Bern. Først 1883—85 kom det til Forsoning mellem S. og Pavehoffet, der i det væsentlige maatte godkjende det skete. Derimod har Ultramontanismen gjort sig stærkt gjældende i de sidste Aar i Freiburg og Tessin. Skjønt den fremstredne Liberalisme har vedligeholdt Overvægten i Forbundsforsamlingen, har den conservative Aand hos Folket i S. vidst at hemme altfor stærke Reformer ved Hjælp af den almindelige Afstemning over de vedtagne Love.

Schweizer, Portner; Betegn. hidrører fra, at de til den franske Hær i sin Tid hvervede Schweizere, naar de havde udtjent, bleve ansatte som Opsynsmænd ved Slotte. Jvfr. n. Art.

Schweizertropper. Lejede S. kæmpede allerede 1450 i Staden Nürnbergs Tjeneste imod Markgreven af Brandenburg, og 1464 laante Solothurn Frankrig Tropper. Efter den Tid brugte baade Frankrig, Spanien, Nederlandene, Neapel og Rom S., og i Tidsrummet 1465—1715 stod over 1 Mill. S. i fransk Tjeneste mod en samlet Løn af 1,150 Mill. Frc.s. S. brugtes især som Livgarde for Fyrsterne, men Landet led derved, idet de kraftigste Mænd drog bort og først kom hjem i en sen Alder, til Dels svækkede af Tjenesten; kun Officererne havde god Fortjeneste af Systemet. 10 Aug. 1792 bleve de franske S. nedhuggede ved Tuileriernes Forsvar, og under Revolutionen udgik ingen S.; men efter 1815 fik Frankrig, Rom og Neapel paa ny saadanne. 1830 afskaffedes S. i Frankrig, og Cantonerne forbød fremtidig Hverving. Forbundsforfatningen 1848 gjentog Forbudet, og 1859 protesterede Schweiz imod, at S. i Neapel brugte dets Nationalfarver i Fanerne, hvorefter de opløstes. 1870 havde S. i Rom samme Skæbne.

Schwenkfeld, Kaspar v. Ossig, den betydeligste protestantiske Mystiker, f. 1490 i Schlesien, af en gammel adelig Slægt, sluttede sig ved Reformationens Begyndelse til Luther, men kunde ikke forlige sig med Luthers Fastholden ved Skriftens Ord, hvori han saa en aandløs Bogstavtjeneste. Endnu 1525 besøgte han Luther i Wittenberg, og da færdedes de som Venner trods deres forskjellige Meninger om Nadveren, i hvilken S. kun saa en symbolsk Handling; men ikke længe efter blev Forholdet fuldstændig fjendtligt. I nogle Aar stod S. derpaa i et nært Forhold til Zwingli og hans Venner; men ogsaa med disse blev han uenig, og til sidst

andres Lutheranere og Reformerte om at fordømme ham, og han havde kun sine fornemme Slægtninge og Venner samt sine rundt om adspredte trofaste Tilhængere at takke for, at det stadig lykkedes ham at skjule sig for de Forfølgelser, hvorfor han var udsat baade fra Katholikers og Protestanters Side, lige indtil han døde i Ulm 10 Dec. 1561. De haarde Domme, som Reformatorerne fældede over S., beroede dog maaske til Dels paa Misforstaaelse af hans uklare Udtalelser; hans Opposition imod det Statskirkedømme, som strax uddannede sig hos Protestanterne, var ikke uberettiget, om end hans egen Forkastelse af al udvortes Kirkedømme var en større Vildfarelse, imod hvis Consequenser han dog blev bevaret ved sin Fromhed og milde Personlighed, der skyede alle Udskejelser. S. udfoldede en betydelig Forfattervirksomhed; han vexlede Stridsskrifter med næsten alle Reformationstidens Theologer og skrev desuden en stor Mængde Opbyggelsesskrifter, der trods al den Iver, hvormed de bleve forfulgte, vandt betydelig Udbredelse. Hans Tilhængere, **Schwenckfeldianerne**, som fandtes rundt om i Tyskland, men dog navnlig i Schlesien, bleve her haardt forfulgte under Kejser Carl VI, hvorfor mange udvandrede til Amerika c. 1730, og her bestaar Sekten endnu, medens den er forsvunden fra Europa trods den Beskyttelse, som Frederik d. store ydede den efter at han havde erobret Schlesien.

Schwerin, 1) Hovedstad i Storhertugdømmet Mecklenburg-Schwerin, ved den smukke og fiskerige Schweriner Sø, 12 M. ø. for Hamborg, med 32,000 I. (1885). Her er et prægtigt, 1845—58 nyopført Residensslot, en seværdig, i det 13de Aarh. opført Domkirke, en katholsk Kirke, et smukt Raadhus, et stort Arsenal, Theater, Dyrlægeskole, en storartet Daareanstalt, flere højere Undervisningsanstalter og videnskabelige og Kunstsamlinger. Store Brændevinsbrænderier, Eddikebryggerier, Vogn- og Tobaksfabriker. 2) Stad i den preussiske Prov. Posen ved Floden Warthe, 13 M. v. til n. for Posen. 7,000 I. Betydelige Dugmagerier. Hestemarkeder.

Schwerin, en gammel Adelsslægt i Pommern (allerede i det 13de Aarh. i Mecklenburg), hvorfra den har bredt sig til Brandenburg, Polen og Sverige. **Kurt Christoph** v. S., f. 27 Oct. 1684, var 1700—5 Officer i hollandsk Tjeneste under den spanske Arvefølgekrig og derefter i mecklenburgsk; han gik 1711 med Budskaber til Carl XII i Bender og blev der et Aars Tid. Da den Del af Pommern, hvori hans Godser laa, 1720 tilfaldt Preussen, traadte han som Generalmajor ind i dets Hær, vandt Kong Fred. Vilh. I.s fulde Tillid og blev 1740 Feltmarschal og Greve. Sejren ved Mollwitz i den første og Prags Indtagelse i den anden schlesiske Krig var mest S.s Værk. Syvaarskrigens Udbrud kaldte ham atter i Felten, og i Slaget ved Prag 6 Maj 1757 kjøbte han Sejren med sin Død. — **Maximilian**, Greve af **S.-Putzar**, f. 30 Dec. 1804 i Pommern, Godsejer og siden 1842 Landraad, bekæmpede paa den evangeliske Generalsynode 1846 kraftig den orthodoxe Retning og udtalte u. A. paa den forenede Landdag bestemt Forlangendet om en fri Forfatning. Marts—Juni 1848 var S. Kirke- og Undervisningsminister, hørte siden i Frankfurter-Parlamentet til det maadeholdne Parti, der kun ved Overenskomst med Fyrsterne vilde ombanne Tysklands Forfatning, og var 1849—55 Formand for Preussens 2det Kammer. Som Medlem heraf kæmpede S. i de tre næste Aar kraftig saa vel imod Junkerdømmet som imod Bureaukratiet, blev 1858 paa ny gjenvalgt til Formand og var Juli 1859—Marts 1862 Indenrigsminister. Efter den Tid var S. en af de faa Gammelliberale i Landdagen, erklærede sig efter Krigen 1866 strax for Bismarck og sluttede sig til det nye nationalliberale Parti. 1870 nødte Sygdom ham til at opgive sit Sæde i Landdag og Rigsdag, og 3 Maj 1872 døde han.

Schwerin, Fredrik Bogislaus v., svensk Politiker, Greve, f. 7 Oct. 1764 i Stralsund, fik væsentlig sin Dannelse i Tyskland, tog 1784 som Cornet sin Afsked fra Militærtjenesten, blev 1786 ordineret til Præst og Hofprædikant, udnævntes 1788 til Sognepræst i Sala, 1809 til Dr. theol.; d. 9 Apr. 1834. De præstelige Sysler gav han sig kun i ringe Grad af med; derimod beskæftigede han sig med Landhusholdning, med literær og journalistisk og til sidst med politisk Virksomhed; han var Hovedmanden for den allerede i Carl XIII.s sidste Aar inden for Ridderhuset dannede Opposition; fra 1823 var han Fuldmægtig i Rigsbanken og kæmpede ihærdig for Vedtagelsen af den 1830 paabegyndte „Myntrealisation". — En Søn af ham var den af Geijer og Runeberg besungne Grev **Wilhelm** v. S., f. 1792, d. 1808.

Schwetzingen, Stad i Storhertugd. Baden, 6 M. n. til ø. for Carlsruhe, med 5,000 I., betydelig Tobaks- og Humleavl. Smukt storhertugeligt Slot med prægtig Have og en stor botanisk Have, der især er rig paa Alpeplanter.

Schwieger, Jakob, tysk Digter i det 17de Aarh., om hvis Livsomstændigheder saa godt som intet vides. Hans talrige Digte, især de i Samlingerne „Liebesgrillen" (1656) og „Die geharnischte Venus" (1660), høre trods mange Drøjheder til de bedste og naturligste erotiske Poesier fra denne Periode.

Schwind, Moritz v., tysk Maler og Tegner, f. 1804 i Wien, d. 1871 i München, gjorde sig bekjendt ved sine phantastiske Tegninger, „Ritter Kurts Brautfahrt", „Pfeife und Becher", Illustrationer til tyske Æventyr m. m., udførte dels i Lithographi, dels i Raderinger. Ogsaa hans Malerier udmærkede sig mere ved en rig Composition og træffende Tegning end ved smuk Farve.

Schwyz [schvihts], 1) Canton i Schweiz, omgivet af Cantonerne Zürich, Zug, St. Gallen, Glarus, Uri, Unterwalden og Luzern, 16,5 □ M. med 51,000, for største Delen katholske Indb. (1880). Cantonet er helt Bjærgland, hvis mærkeligste Punkter ere Store Mythen (6,000 F.), n. for Staden S., og Rigi (5,700 F.), mellem Vierwaldstätter-Søen og Zug-Søen. Cantonets Grænser støde til disse to Søer og til Zürich-Søen. I den vestlige Del er den lille Sø ved Lowerz, som 2 Sept. 1806 til Dels blev opfyldt ved et Bjærgskred. Vandløbene, der høre til Rhinens Flodgebet, Muotta, Sihl

og Linth, ere alle smaa. Kvægavl er Befolkningens Hovederhverv. — Før 1828 øvedes Lovgivningsmagten af Folkeforsamlingen („Landesgemeinde“), men siden af et Cantonsraad paa c. 85 Medl., valgte paa 4 Aar, medens Forvaltningen er hos Regeringsraadet paa 7 Medl. med en Landammann i Spidsen. 1876 indførtes Folkeafstemning over vedtagne Love. S. er et af de 3 Urcantoner og en af de 4 Waldstätte, samt var under Reformationskampene i Spidsen for Katholikerne. 1828—38 var her gjentagne Stridigheder imellem Cantonets indre Del og de ydre Districter, som før 1798 vare uden politiske Rettigheder. 1843—47 hørte S. til „Sonderbund“ (s. Schweiz) og har ogsaa senere stedse været de klerikale gunstigt og bekæmpet alle Fremskridts- og Centralisationsbestræbelser. — 2) Hovedstad i Canton S., 12 M. ø. for Bern, ved Foden af Store og Lille Mythen. 7,000 J. Seværdig Kirke, Raadhus, Tøjhus og et forhenværende Jesuitercollegium.

Schübeler, Frederik Christian, norsk Botaniker, f. i Frederiksstad 25 Sept. 1815, blev medicinsk Candidat 1840 og praktiserede nogle Aar som Læge. For at studere Botanik opholdt han sig 1848—51 i Udlandet, navnlig ved forskjellige botaniske Haver og Museer omkring i Mellemeuropa, ligesom han ogsaa satte sig ind i Havedyrkning. Ved Hjemkomsten blev han Universitetsstipendiat og Conservator ved det botaniske Museum og samtidig sat i Spidsen for de økonomiske Dyrkningsforsøg i Universitetets botaniske Have. 1864 blev han Lector (senere Professor) i Botanik, med hvilket Embede Bestyrerposten af nævnte Have er forenet. Hans Hovedværker ere: „Die Culturpflanzen Norwegens“ (1862), „Die Pflanzenwelt Norwegens“ (1873—75), „Værtlivet i Norge“ (1879) og „Viridarium Norvegicum. Norges Værtrige. Et Bidrag til Nordeuropas Natur- og Culturhistorie“ (2 Bd., 1885—88), rige paa Iagttagelser over Culturplanternes Udbredelse, Livsbetingelser og Afhængighed af Naturforholdene. Desuden kan nævnes hans plantegeographiske Kort over Norge (1873, 3dje Udg. 1878). Af stor Vigtighed ere hans Dyrkningsforsøg med inden- og udenlandske Frø; saadanne ere anstillede i betydelig Udstrækning baade af ham selv i botanisk Have og paa en Mængde Stationer, især i Landets nordlige og højereliggende Egne; derved er S. som ingen anden kommen til at virke for Udbredelse af Sans for og Kjendskab til Havedyrkning i det hele. Desuden har han i egne Skrifter og i Bladene, ved Haveudstillinger, som han selv foranstaltede, og paa Landbrugsmøder arbejdet for at faa Havedyrkning fremmet og henledet Opmærksomheden paa de store Fordele ved rationel Avl af saa vel Græsfrø som Blomsterfrø m. m. Hans Skrifter „Havebog for Almuen“ (1856) og „Køkkenhaven“ (1865) have vundet stor Udbredelse.

Schücking, Levin, tysk Romanforfatter, f. 1814 i Westfalen, studerede Jura ved flere Universiteter, men traadte med „Das malerische und romantische Westfalen“ (med Freiligrath, 1839—41) ind paa Forfatterbanen. 1844 blev han Medarbejder af „Augsb. Allg. Zeit.“, 1845 Feuilletonredacteur ved „Köln. Zeit.“. 1852 bosatte han sig paa sit Familiegods Sassenberg og senere i Münster, hvorfra han flere Gange foretog længere Rejser; d. 1883. Sin frugtbare Romanproduktion begyndte han 1843 med „Ein Schloß am Meer“; af hans følgende Romaner maa fremhæves „Die Ritterbürtigen“ (1846), „Der Bauernfürst“ (1851), „Die Marketenderin von Köln“ (1860), „Luther in Rom“ (1870), „Der Doppelgänger“ (1876). Et Udvalg udkom i 24 Bd. 1864 og 1874—76. Realistisk Skildring, en simpel, klar Stil og en dygtig Composition ere hans bedre Romaners Fortrin. Han har ogsaa udgivet Digte, Noveller, Dramaer og Rejseskildringer (især af Westfalen). — Hans Hustru Luise, født v. Gall, f. 1815, d. 1856, er Forfatterinde til flere Romaner og fine Smaafortællinger, hvoriblandt Samlingen „Frauenleben“ (1856).

Schütt, en af to Donauarme omsluttet Ø i Ungarn neden for Presburg, 22 M. lang og indtil 4 M. bred, kaldes paa Grund af sin Frugtbarhed „Ungarns gyldne Have“. Paa dens Sydende ligger Fæstningen Komorn. En tredje Donauarm danner med Hovedløbet den mindre, 6 M. lange Ø Lille S.

Schytte, Andreas, f. 1726 i Uggerslev ved Bogense, Præstesøn, blev 1744 Student og senere theologisk Candidat; han rejste 1756—59 udenlands med en ung Hofjunker og blev 1761 Professor ved Sorø Akademi. I en lang Aarrække udgav han kun fire Taler (deriblandt en om „Videnskabernes Nytte i Kirken og Staten“, 1765), men derefter i kort Tid to omfangsrige Skrifter, „Staternes indvortes Regering“ (1773—76, 5 Bd.) og „Staternes udvortes Regering“ (1774—75, 2 Bd.), samt begyndte paa „Danmarks og Norges naturlige og politiske Forfatning“, men fik kun første Del færdig, inden han døde 27 Aug. 1777. Han indtager en fortrinlig Plads iblandt de danske Prosaister og havde stor Del i Sprogets Udvikling.

Schütz, latiniseret Sagittarius, Heinrich, f. 1585 i Köstritz, d. 1672 i Dresden, betydelig tysk Componist, som fortrolig med den gjennemgribende Reform, der omtrent 1600 modnedes i Italien og førte Compositionen ind i et nyt Spor, blev det nyes første Repræsentant i Tyskland og som saadan J. S. Bachs vigtigste Forgænger i det 17de Aarh. paa Kirkecompositionens Omraade. Medens S. studerede Jura ved Universitetet i Marburg, men tillige havde gjort sig bemærket ved sit Musiktalent, tilbød Landgrev Morits af Hessen ham 200 Gylden aarlig, hvis han vilde studere Musik i Italien. Saaledes blev han 1609—12 Elev af Joh. Gabrieli i Venezia. Efter sin Hjemkomst blev han Hoforganist i Kassel, men af Kurfyrsten 1814 draget til Dresden, hvor han 1617 blev udnævnt til Hofcapelmester. Hans gjentagne Ansøgninger om Pensionering bleve endnu, da han 1665 havde haft 50 Aars Jubilæum, ikke bevilgede. Man vilde ikke slippe ham, og kun tre Gange havde han opnaaet Rejsetilladelse, 1628 til Italien, 1633 til Kjøbenhavn for at indrette et Hofcapel for Christian IV, og 1638 til Brunsvig. S. componerede den første tyske Opera „Daphne“ til Rinuccinis af Opitz fra Italiensk

oversatte Text, opført 1627 i Torgau, men det er hans Passionsmusik, „De syv Ord paa Korset", hans Davidspsalmer og mange andre større og mindre Kirkecompositioner, som anvise ham den fremtrædende Plads, han indtager i Musikens Historie.

Schäfer, Diderich, tysk Historiker, f. 1845 i Bremen, 1877 Professor i Jena, 1885 i Breslau og 1887 i Tübingen, har især gjort sig bekjendt ved sine Studier til Hansestædernes og Danmarks Historie. Hans Hovedværker ere: „Dänische Annalen und Chroniken von der Mitte des 13. bis zum Ende d. 15. Jahrh." (1872), „Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark" (Jena 1879) og „Das Buch des lübischen Vogts auf Schonen" (1887).

Schæferi er Betegnelsen for et Faarehold i det store, s. Faar.

Schöffe ell. **Schöppe**, i Middelalderens Lat. Scabinus, hed i den gamle tyske Retsforfatning Bisidderne i Retten, der under Ledelse af Dommerne afsagde Kjendelsen. Nu bruges Navnet om Tingsvidner, Mænd som ere til Stede i Retten til Bevidnelse og Bekræftelse af visse retslige Handlinger. Den nye tyske Straffeprocesslov af 1877 har dog gjengivet S. noget af deres dømmende Myndighed, idet de i smaa Straffesager deltage i Domsafsigelsen sammen med „Amtsrichter" (Schöffengericht).

Schöffer, Peter, fra Germersheim, d. 1503, en af de første Bogtrykkere, var i Begyndelsen Guttenbergs Medhjælper, men giftede sig senere med Johan Fusts Datter i Mainz og blev hans Compagnon. Han forbedrede Lettrenes Form.

Schöll, Adolf, tysk Archæolog, f. 1805, berejste 1839—40 i Forening med O. Müller Italien og Grækenland, blev 1842 Professor i Archæologi i Halle, 1848 Directeur for Kunstanstalterne i Weimar. D. 1882. Hans vigtigste Skrifter ere: „Sophokles, sein Leben und Wirken" (1842), „Briefe und Aufsätze von Goethe aus den Jahren 1766—86" (1846), „Goethes Briefe an Frau v. Stein" (3 Bd., 1848—51).

Schöll, Max, tysk Forfatter, f. 1766, blev 1796 Boghandler i Basel og 1803—14 i Paris, hvor han udgav »Hist. de la littérature grecque« (2 Bd., 1813, senere udarbejdet i forstørret Maalestok, 8 Bd., 1823—25) og »Hist. de la litt. romaine« (4 Bd., 1815). Han traadte derefter i preussisk Tjeneste, blev Hofraad og var 1819—22 ansat i Udenrigsministeriet, samt ledsagede Fyrst Hardenberg til flere Congresser. Desuden udgav han 1814—16 »Recueil des pièces officielles« (9 Bd.), hvori han oplyste Franskmændene om mange Kjendsgjerninger fra de sidste Aars Historie, som det kejserlige Politi havde holdt skjult for dem, og 1816—18 en Samling Aktstykker fra Wienercongressen (6 Bd.) og en Samling af Fredstractaterne siden 1648 (15 Bd.) o. m. Endelig skrev han »Cours d'hist. des états europ. jusqu'en 1879« (46 Bd., 1830—34), men døde, inden Værket var sluttet, 1833.

Schøller, Kaspar, en Borgemestersøn fra Kjøge, f. 1644, blev efter Griffenfelds Fald 1676 Secretær i Gehejmeraadet, 1678 Kammersecretær, 1679 adlet; d. 1719 som Gehejmeraad og Justitiarius i Højesteret. En Mand af stor Indsigt under Christian V og Ejer af betydeligt Jordegods (3 Herregaarde) i Sjælland.

Schøller, Thomas Georg, General, f. i Aalborg 24 Nov. 1793, blev 1809 Secondlieutenant i Fynske Infanteriregiment, med hvilket han deltog i Felttoget 1813 i Mecklenburg og Holsten, ligesom han fulgte Regimentet ved Occupationen af Frankrig 1815—18. Som Capitain fungerede S. 1827—38 som Adjudant ved den nørrejydske Generalcommando, ved hvilken han paa ny ansattes, efter at Kronprins Frederik 1840 var bleven commanderende General; som dennes Stabschef fra 1842 avancerede han til Major og Oberstlieutenant i Generalstaben, og da Frederik VII 1848 besteg Tronen, gjorde han S. til sin Generaladjudant. Denne hidtil meget vigtige Post tabte vel meget af sin Betydning ved Indførelsen af det constitutionelle System med en ansvarlig Krigsminister; men S. indlagde sig netop megen Fortjeneste ved den loyale Maade, hvorpaa han lettede Overgangen til det nye System. Som en duelig og pligtopfyldende Officer fik S. 1856 sig betroet den vanskelige Post som commanderende General i Holsten, fra hvilken Døden bortkaldte ham 17 Juni 1863.

Schømann, Georg Friedrich, tysk Philolog, f. 1793, 1826 Professor i Greifswald; d. 1879. Hans vigtigste Arbejder ere „Der attische Prozeß" (i Forening med Meier), »Antiquitates juris publici Græcorum«, „Griech. Alterthümer" (2 Bd., 1850—59; 3dje Opl. 1871—78), Udg. af Isæos, af Plutarchs „Agis og Kleomenes" og Ciceros »De natura deorum«.

Schøn, Martin, tysk Maler, s. Schongauer.

Schönbein, Christ. Friedr., bekjendt tysk Chemiker, f. 1799 i Metzingen (Württemberg), d. 1868, sysselsatte sig først med teknisk Chemi, men kastede sig snart over Naturvidenskaberne overhovedet. 1828 blev han Professor i Chemi ved Universitetet i Basel. S.s Arbejder gaa i meget originale Retninger; han opdagede Ozon og arbejdede overordentlig meget dermed; Metallernes Overilter, hvori han antog en Del af Ilten til Stede som Ozon og Antozon, beskæftigede ham meget, ligesom den saakaldte passive Tilstand hos Metallerne og de katalytiske Virkninger. Han opdagede Skydebomuld 1845.

Schønberg, Edvard, f. i Arendal 30 Dec. 1831, tog medic. Examen 1857, blev 1863 Reservelæge ved Fødselsstiftelsen og Børnehospitalet i Christiania, 1870 Lærer ved Jordemoderskolen, studerede 1867—68 i Tyskland og Frankrig, var 1868—69 midlertidig Docent ved Universitetet i Fødselsvidenskab og Børnesygdomme og derhos i nogle Aar ansat i Indredepartementets Medicinalkontor. 1875 vandt han den med. Doctorgrad ved en Afhandl. „Om Tvarlejets Behandling og Skulderfødselen", der giver ypperlige Oplysninger om Fødselsvidenskabens Historie i Danmark og Norge, og 1876 blev han Professor i dette Fag ved Universitetet, hvorhos han er Bestyrer af Fødselsstiftelsen og Jordemoderskolen i Christiania. Foruden Afhandlinger i „Mag. for Lægevidenskaben" og „Klinisk Aarbog" bør fremhæves hans „Beretning om Christiania Fødselsstiftelse 1818—87" (Chr. 1887).

Schönbrunn, et pragtfuldt kejserligt Lystslot i Ærkehertugd. Østerrig, ½ M. v. for Wien, opført 1696—1744, med mangfoldige Kunstværker og herlig Park. Her blev Freden undertegnet mellem Frankrig og Østerrig 14 Oct. 1809, og Napoleon I.s Søn, Hertugen af Reichstadt, døde her 1832.

Schönebeck, Stad i den preussiske Prov. Sachsen, ved Elben, 2 M. s. f. ø. for Magdeburg. 13,000 J. Fabrikation af chemiske Præparater, Krudt, Knaldhætter, Papir m. m. samt Bryggerier og Brændevinsbrænderier. Stort Saltværk.

Schönfeld, Eduard, tydsk Astronom, f. i Hildburghausen 1828, var først Assistent ved Observatoriet i Bonn og Argelanders Medarbejder ved Udarbejdelsen af den store Stjernekatalog (f. d. A.) „Bonner Durchmusterung", 1859—75 Directeur for Observatoriet i Mannheim, hvor han iagttog Taageopletter, foranderlige Stjerner m. m., og er siden 1875 Directeur for Observatoriet i Bonn, hvor han har fortsat ovennævnte Katalog fra Ækvator til 23° sydl. Decl.

Schönhausen, Landsby i preussisk Sachsen, Regeringsdistrict Magdeburg, 6½ M. n. ø. for Byen Magdeburg. 1,700 J. Her ligger Godset S.. Fyrst Bismarcks Fødested og Ejendom siden 1845. Det kom 1563 i hans Slægts Besiddelse, men blev udstykket og gik til Dels tabt for den, indtil det 1885 sammenkjøbtes til ham ved en Folkesubskription.

Schönherr, Carl Joh., svensk Entomolog, f. 10 Juni 1772 i Stockholm, overtog 20 Aar gl. efter Faderen en Silkefabrik, som han forestod, indtil han 1812 kjøbte sig en Landejendom i Vestergötland. Her kunde han, ved Siden af Landbruget, uforstyrret ofre sig for sin Yndlingsvidenskab, Entomologien, i hvilken han vandt et agtet Navn ved sine Arbejder »Synonymia Insectorum« (3 Bd., 1806—17), »Dispositio methodica familiæ Curculionidum« (1828), »Genera et species Curculionidum« (16 Bd., 1833—45) m. fl. Han blev Medlem af det svenske Videnskabsakademi 1809; d. 28 Marts 1848.

Schønheyder, Joh. Franc. Gottl., Kjøbenhavns heldigste og mest anvendte praktiske Chirurg i Midten af forrige Aarh., f. 1701 i Ilmenau i Sachsen, kom 1728 til Kjøbenhavn og fik, efter at være examineret af Facultetet, 1735 Tilladelse til at praktisere som Operateur og Fødselshjælper, blev senere Stadsaccoucheur, medens han derimod afslog et Tilbud om at blive Livchirurg og Kammertjener hos Frederik V. D. 1777. — Hans Søn, Joh. Henr. S., f. 1744 i Kjøbenhavn, studerede ogsaa Lægevidenskab, rejste 1765—68 udenlands med Tode, blev 1771 Læge ved Vajsenhuset og to Aar efter tillige ved St. Hans Hospital, Børnehuset og den almindelige Plejeanstalt; ved Fattigvæsenets Omordning 1798 gik han af fra de sidstnævnte Stillinger, men vedblev derefter at fungere som Districtslæge i to af Byens største Districter. 1811 blev han Hofmedicus og døde 1831. Han var en meget kundskabsrig og videnskabelig dannet, men ikke nogen heldig praktisk Læge; han havde tillige betydelige Sprogkundskaber og leverede metriske Oversættelser af flere Digterværker.

Schøning, Gerhard, norsk Historiker, f. 2 Maj 1722 paa Gaarden Slotnæs i Lofoten, d. 18 Juli 1780. Han blev Student fra Throndhjems lærde Skole 1742, ansattes 1751 som Rector ved samme og stiftede der 1760 med Gunnerus og Suhm „det norske Videnskabers Selskab". 1765 forflyttedes han til Sorø som Professor i Historie og Veltalenhed ved Akademiet, og 1775 blev han Gehejmearchivar efter Langebek. S.s mest bekjendte Arbejder ere hans „Forsøg til de nordiske Landes, særdeles Norges, gamle Geographi" (Kbh. 1751), hans „Norges Riges Historie" (3 Bd., Kbh. 1771—81), der dog ikke gaar længere end til 995, og hans Udgave af Hejmskringla med latinsk og dansk Oversættelse og lærde Anmærkninger, af hvilken han dog kun fik besørget de to første Bind (1777—78); de fire sidste ere udgivne af S. og B. Thorlacius og Werlauff (1783—1827). I „Afhandling om de Norskes og en Del andre nordiske Folks Oprindelse" (1769) fremsætter han for første Gang Theorien om Nordmændenes Indvandring ad en nordlig Vej, hvad Keyser, som i indeværende Aarh. opstillede den samme Hypothese, fuldstændig kom til at overse. Endelig kan nævnes hans „Beskrivelse over Domkirken i Throndhjem" (1762) og „Rejse gjennem en Del af Norge 1773—75", hvoraf den største Del endnu henligger i Manuskript. Sit betydelige Bibliothek testamenterede han til det nævnte Videnskabsselskab i Throndhjem.

Schönlein, Joh. Luc., f. 30 Nov. 1793 i Bamberg, var fra 1820 klinisk Professor i Würzburg, men gik paa Grund af en Conflict med Regeringen 1833 til Zürich i samme Stilling og blev 1839 kaldet til Berlin som Professor i Pathologi og Therapi og Directeur for den medicinske Klinik; senere blev han Livlæge. 1859 trak han sig tilbage til Bamberg og døde her 23 Jan. 1864. 1873 rejstes ham et Mindesmærke i Bamberg. S. har øvet en overordentlig stor Indflydelse paa Medicinens Udvikling i Tydskland, navnlig som Kliniker, idet han var den første, der indførte den i Frankrig blomstrende, exacte kliniske Iagttagelse i Tydskland, hvorimod han har virket mindre heldig ved den naturphilosophiske Retning, som han stræbte at gjøre gjældende i Pathologien, idet han søgte at tvinge Sygdommene ind i et naturhistorisk Systems Klasser, Familier, Grupper og Arter. „Allgem. und spez. Pathologie und Therapie" (4 Bd., 1832; 4de Opl. 1839).

Schönthan, Franz v., tydsk dramatisk Digter, f. 20 Juni 1849 i Wien, var tidligere Regisseur smstds. og bor nu i Berlin. Hans til Farcen sig nærmende Lystspil, hvoraf de mest bekjendte ere „Der Zugvogel" (1880), „Krieg im Frieden" (1880), „Der Raub der Sabinerinnen" (1884), „Goldfische" (1886), opføres stadig med stort Bifald paa tydske Scener og ere for en Del ogsaa givne i Bearbejdelse paa danske Theatre. En Del af sine Stykker har han forfattet i Fællesskab med G. v. Moser og med sin Broder Paul v. S. (f. i Wien 19 Marts 1853, bosat i Berlin), der foruden dramatiske Arbejder ogsaa har skrevet humoristiske Skizzer, som „Kleine Humoresken" (3 Bd., 1882—84; i Udtog paa Dansk 1888).

Sciacca [schāk], Stad paa Sydsiden af Sicilien, 10 M. s. s. v. for Palermo, med 22,000 J. i Staden og dens District. Seværdig Kirke. Havn; betydeligt Fiskeri. Hede Svovlkilder, Svovlgruber og Saltlaguner. Livlig Industri.

Scialōja [schā], ital. Økonom og Statsmand, f. 1817 i Syditalien, Professor i Økonomi i Turin 1845—48 og derefter Minister i Kongeriget Neapel; afsat 1849, fængslet i 3 Aar af politiske Grunde og dømt til Landflygtighed, vendte han 1852 tilbage til Turin, hvor han paa ny blev Professor i Økonomi og senere spillede en betydelig Rolle som Deputeret og Minister i det nye Kongerige Italien (1865—67 Finansminister, 1872—74 Undervisningsminister). Blandt hans Skrifter kan nævnes »Principii (og senere Trattato elementare) dell' Economia sociale«. D. 1877.

Scilla [schilla] ell. **Sciglio** [schiljo], Stad i Syditalien, ved det nordlige Indløb til Messina-Strædet, ved det i Oldtiden af de Søfarende saa meget frygtede Forbjærg Scylla (s. d. A.). 6,000 J.

Scilla, Slægt af Liljefamilien, Smaaplanter med oftest blaa, klasestillede Blomster paa et nøgent Skaft. Løget af S. maritima (Strandløg) fra Middelhavets Kyster anvendes en Del i Lægekunsten som urindrivende Middel.

Scillyøerne [silli] ell. **Sorlingerne**, en Gruppe af c. 140 Smaaøer i Atlanterhavet, 7 M. v. til s. for Forbjærget Landsend, høre til Cornwall-Shire i England. Øerne ere alle meget smaa, og kun 6 af dem ere beboede med i alt 2,300 J., hvis Hovednæring er Fiskeri og Kelperi samt Sodabrænding. Hovedøen er St. Marys.

Scindia, s. Mahratter.

Scintillatiōn, den hyppig af Farveforandringer ledsagede Funklen, som iagttages navnlig i Fixstjærnernes Lys, forklares af Arago som et Interferensphænomen, hidrørende fra, at de forskjellige Straaler i Straalebundtet, der hvert Øjeblik træffer vort Øje, have gjennemløbet lidt forskjellige Veje i Atmosphæren, hvis Strata hvert for sig aldrig ere helt homogene og constante med Hensyn til Brydningsforhold. Belgieren Montigny, der i den nyeste Tid har gjort S. til Gjenstand for indgaaende Undersøgelser, forklarer den tillige ved den forskjellige Dispersion, som de forskjellige Farver momentant kunne lide i den bølgende Atmosphære. At Planeterne kun i ringe Grad vise S., forklares ved, at deres Skivers enkelte Punkters S. gjensidig ophæve hverandre. Stjærnernes S. er ikke ensbetydende med deres saakaldte Dans, der kan hidrøre dels fra store Forandringer i Refractionen, navnlig i Nærheden af Horizonten, hidførte ved stærk Temperaturvexel ell. lign., dels fra Vibrationer i Øjet.

Scipio var Tilnavnet for en til den cornelske Slægt hørende patricisk Familie hos Romerne. Første Gang optræder den i Historien med Krigstribunen **Publ. Cornelius S.** 394 f. Chr. Den første, der af denne Familie blev Consul, var **Luc. Cornelius S.**, 350 f. Chr. **Luc. Corn. S. Barbatus**, Consul 298 f. Chr., udmærkede sig i Samniterkrigen, og hans Søn **Lucius**, Consul 259, i den 1ste puniske Krig; begges Gravmonumenter ere bevarede og deres Indskrifter af stor Betydning for det romerske Sprogs Historie. Efter at den sidstnævntes Sønner, **Publ.** og **Cnejus Cornelius S.**, vare faldne 212 i den 2den puniske Krig, overstraalede **Publ. Cornelius S. Africanus d. ældre** alle Familiens tidligere Medlemmer. Han var f. 235 f. Chr.; 211 blev han sendt som Proconsul til Spanien, hvor han vandt Befolkningen ved sin Mildhed, kæmpede heldig mod Carthaginienserne og erobrede Ny-Carthago. 205 blev han Consul, og efter megen Modstand af Senatet satte han igjennem, at Krigen førtes over til Afrika. Ved Sejren ved Zama 202 gjorde han derpaa Ende paa den 2den puniske Krig, hvoraf han fik Tilnavnet Africanus. Paa Grund af en uretfærdig Anklage trak han sig 187 tilbage til Liternum i Campanien, hvor han døde 184. Hans Datter Cornelia var Moder til Graccherne. Hans yngre Broder, **Lucius Cornelius S.**, antog paa Grund af den sejerrige Tilendebringelse af Krigen med Antiochos III af Syrien efter Slaget ved Magnesia 190 f. Chr. Tilnavnet A s i a g e n u s. **Publ. Cornelius S. Æmilius Africanus d. yngre**, Søn af Makedoniens Erobrer L u c i u s Æ m i l i u s P a u l u s og Adoptivsøn af den ældre Africanus's Søn Lucius S., f. 183 f. Chr., blev 151 Krigstribun i Spanien og 147 Consul. Han erobrede 146 Carthago og endte derved den 3dje puniske Krig. 133 erobrede han Numantia og fik Tilnavnet N u m a n t i n u s. Under de gracchiske Uroligheder 129 blev han en Morgen funden død i sin Seng, og det var en almindelig Mistanke, at han hemmelig var bleven ryddet af Vejen af sine politiske Modstandere. — Fra Cnejus S., den ældre Africanus's Onkel, nedstammede den Linje af S., som førte Tilnavnet N a s i c a. **Publ. Corn. S. Nasica** var Consul 138 f. Chr. og ledede senere Modstanden mod den ældre Gracchus 133, hvorfor han maatte drage til Asien og døde i Pergamon. S.s Familie forekommer endnu i Kejsertiden.

Sclopis, Federigo, Greve, italiensk Statsmand, f. 10 Jan. 1798 i Turin, blev tidlig ansat i det sardinske Indenrigsministerium og var siden Medlem af Højesteret. Han tog Del i Udarbejdelsen af Civillovbogen 1837, var i Marts—Juli 1848 Justitsminister og førte Forsædet i Commissionen, der forfattede den nye Presselov. 1849 blev han ophøjet til Senator og var senere Senatets Formand indtil 1864, da Regeringens Sæde forlagdes til Firenze. 1871 var han en af de 5 Voldgiftsdommere (og disses Formand) i „Alabamasagen" mellem England og Nordamerika og arbejdede senere for Oprettelsen af internationale Voldgiftsretter. Ogsaa har S. i flere Skrifter behandlet Italiens og særlig Piemonts Lovgivnings og Statsrets Historie, bl. a. i »Hist. de la législation italienne« (3 Bd., 1840—57). D. 8 Marts 1878.

Scorbūt, Skjørbug. **Scorbutisk**, lidende af eller ejendommelig for Skjørbug.

Score [skohr], det engelske Navn for en Snes. Som Vægt for Uld er S. lig 20 eng. Pd. ell. 18,14 d. Pd.

Scoresby, Will. [skohrsbi], engelsk Søfarer, f. 1789, ledsagede tidlig sin Fader paa Hvalfangst til Nordpolarhavet, overtog 1806 Commandoen over Faderens Skib og trængte frem til 81½°

n. Br., saa at han kom Nordpolen nærmere end nogen af sine Forgængere. Han beskrev denne Rejse og 12 andre Nordpolsrejser i det 1820 udgivne Skrift »Account of the arctic Regions«. Senere blev han Gejstlig og døde 31 Marts 1857.

Scorpius, s. Skorpion.

Scrotum, lat., Skjøge.

Scott, Sir George Gilbert, engelsk Architekt, f. 1811 i Buckinghamshire, d. 1878 i London, har bygget dels i Hamborg, dels i England, hvor han navnlig har bygget og restaureret en stor Mængde Kirker i Spidsbuestil, bl. a. ogsaa Westminster-Abbediet i London. I samme Stil byggede han ogsaa St. Pancras-Banegaarden smukt. Hans sidste Arbejde var Mindesmærket over Prins Albert, ligeledes i London.

Scott, Sir Walter, berømt skotsk Digter, f. 15 Aug. 1771 i Edinburgh, Søn af en Advocat, blev tidlig paa Grund af en Lamhed i den højre Fod sat i Kost paa Landet, hvor de romantiske Sagn og Sange fra Middelalderen endnu levede og gjorde et mægtigt Indtryk paa Drengen, der siden i The High-School i Edinburgh lærte Latin, lidt Tysk, Fransk og Italiensk, men havde formelig Lede til det Græske. Efter at have studeret Jura i Edinburgh, blev han Advocat; hans styrkede Helbred tillod ham nu at gjøre vidtløftige Fodtoure og øve sit Legeme. At han følte sig hendragen til den Modstand mod det 18de Aarh.s poetiske Former, som dukkede op rundt om i Europa, vise hans i disse Aar udarbejdede Oversættelser af Bürgers „Leonore" og „Der wilde Jäger" samt Goethes „Götz v. Berlichingen". Efter at have giftet sig 1797 blev S. 1799 Sheriff for Selkirk-Shire og hengav sig mere og mere til poetisk Produktion. 1802 udkom hans Samling af skotske Ballader, »Minstrelsy of the Scottish Border«, 1804 udgav han den gammelengelske Romance »Sir Tristrem« og 1805 sit store Digt »The Lay of the Last Minstrel«, der gjorde glimrende Lykke. 1806 fik S. et indbringende Embede ved en Domstol i Edinburgh, udgav 1808 det episke Digt »Marmion, a Tale of Floddenfield«, blev Medarbejder i Toryorganet »Quarterly Review« og leverede 1810 i Digtet »The Lady of the Lake« en Cyklus af prægtige Billeder af Naturen i Højlandene. Nogle følgende Digtninger af lignende Art naa langtfra dette Arbejde. Imidlertid havde S. samlet sig en stor Formue og kjøbt et Gods ved Bredden af Tweed, som han kaldte Abbotsford. Den lidenskabelige Kjærlighed til Fædrelandets Fortid, der havde fyldt ham lige fra Barneaarene, bragte ham til at udstyre sit Slot med al en feudal Ridderborgs Detail; han holdt aabent Bord for alle Fremmede, holdt Drikkelag, hvor gamle Ballader bleve afsungne, og gjorde Jagter i middelalderlig Stil. Hans historiske Romanproduktion, der snart gjorde ham verdensberømt, begyndte med »Waverley« (1814) og fortsattes i en uafbrudt Række Romaner, hvoraf den ene slog mere ned i Publikum end den anden, saaledes »The Antiquary«, »Rob Roy«, »The Heart of Mid-Lothian«, »The Bride of Lammermoor«, »Ivanhoe«, »Kenilworth«, »The Fortunes of Nigel«, »Quentin Durward« o. fl. Med stor Kundskab til Historien forener S. en Begejstring for historisk ydre Detail, som river En let gjennem hans sig stærkt bredende Apparat; hans Sans for det ædle og store og hans hyggelige Humor skinne alle Vegne igjennem, men det kan ikke nægtes, at hans Personer ere skildrede ikke med deres egne, men med Digterens Tids Farver; Evne til gjennemtrængende Charakterskildring mangler hos S., han beskriver og raisonnerer, maler omhyggelig fine Personers Ydre, gjennemgaar ogsaa deres indre Sjælstilstande, men han formaar ikke at indblæse dem virkelig og slaaende Livsfandhed. 1826 mistede S. sin Formue ved en Fallit og maatte skrive for at leve; »The Life of Napoleon« (et maadeligt Partiskrift), »Tales of a Grandfather« (1828—30), »History of Scotland« (1830) samt flere Romaner vise, at Digteren er bleven gammel, og at han maa skrive med Hastværk. For at overvinde en stærkt tiltagende Lamhed gjorde S. 1831—32 en Rejse til Italien, men Ondet tiltog, og efter et apoplektisk Anfald døde han paa Abbotsford 21 Sept. 1832. Som den nyere historiske Romans Skaber, som poetisk Forherliger af sit Fædreland staar S. som en af den nyere Literaturs monumentale Skikkelser. Som engelsk literær Biograph har han skrevet »Life of Dryden« og »Life of Swift«. Et pragtfuldt Mindesmærke rejstes for ham i Edinburgh; hans Svigersøn Lockhart har skrevet hans Biographi (7 Bd., 1838), ligeledes Elze (2 Bd., 1864; overs. af Kroman 1878).

Scott, Winfield, nordamerikansk General, f. 13 Juni 1786 i Virginia, blev 1806 Sagfører, men traadte snart efter ind i Hæren og blev 1808 Artillericapitain. 1812 blev han som Oberstlieutenant sendt til Tropperne ved den canadiske Grænse, indtog et Par Forter og vandt to Træfninger; til Løn blev han Generalmajor. 1833—38 anførte han Togene imod Indianerne i Georgia og Florida og blev 1841 Chef for hele Unionens Hær. I Krigen med Mexico gik S. med en Hær til Veracruz, indtog Byen i Marts 1847, slog Præsident Santa Anna flere Gange og stormede i Sept. s. A. Hovedstaden. Trods disse Sejre og den meget gunstige Fred faldt han baade 1848 og 1852 igjennem ved Præsidentvalget. Da Slavestaterne 1861 gjorde Opstand, blev S. skjønt Virginier Unionen tro og søgte at kvæle Bevægelsen i Spiren; men hans Raad bleve ikke fulgte, og da Krigen tog et større Omfang, opgav han i Nov. 1861 sin Post. D. 29 Juni 1866.

Scotus, s. Duns Scotus. S. Erigena, s. Erigena.

Scranton [skrænnt'n], Stad i Staten Pennsylvania i Nordamerika, 23 M. n. for Philadelphia. 46,000 I. (1880). Betydelige Jern- og Kulværker og dertil knyttet livlig Industri. Samling af indianske Oldsager. Havde 1853 kun 3,000 I.

Scrap, eng., lille Stykke; Uddrag; Udklip af Bøger eller Aviser; s.-book [bukh], Bog til at opbevare saadanne Udklip i.

Scribe, Aug. Eugène [skrihb], berømt fransk Theaterdigter; f. 24 Dec. 1791 i Paris, mistede tidlig sine formuende Forældre og blev

af sine Formyndere sat til at studere Jura, men studerede i Virkeligheden kun Theatret. Som begyndende Forfatter gjorde han næsten Fiasco, men det ansporede hans Energi, og 1816 gjorde hans »Une nuit de la garde nationale« Lykke, og fra nu af udviklede S. en kolossal Frugtbarhed, oprettede en formelig Komediefabrik, hvis fornemste Medarbejdere vare G. Delavigne og Mélesville, hvortil senere sluttede sig en Mængde andre. En lagde Planen, en anden udarbejdede Dialogen, en tredje Coupletterne, men S.s umaadelige Arbejdsdygtighed samlede, corrigerede og overarbejdede det hele. Vaudeville og Variétés vare først hans egentlige Arenaer under Restaurationen. For dem skabte han Arten Comédie-vaudeville, til hvilken høre »Flore et Zéphire«, »Le comte Ory«, »Le nouveau Pourceaugnac«, »Le solliciteur«; men da Gymnase stiftedes 1820, sluttede S. en Contract med dets Entrepreneur, sin Ven Delestre-Poirson, og forlagde sin Virksomhed til denne Scene, der havde Hertuginden af Berry til Beskytterinde og førte Navn af Théâtre de Madame. Fra 1821—30 leverede S. hertil c. 150 Stykker, hvoriblandt »Michel et Christine«, »La demoiselle à marier«, »L'héritière«, »Les premières amours«, »Le mariage d'inclination«, »Le mariage de raison« osv. 1830 førte S., der allerede 1822 og 1827 var optraadt med borgerlige Lystspil paa Théâtre franç. (»Valérie« og »Le mariage d'argent«) ind paa den politiske Komedie, hvis Satire i Regelen gaar ud over den parlamentariske Regering. Prøver herpaa ere »Bertrand et Raton« (1841), »Le verre d'eau« (1842), »Adrienne Lecouvreur« (1849), »Les contes de la reine de Navarre« (1851), »Rêves d'amour« (1859); ved Siden deraf forfattede han Operalibrettoer i Massevis, saaledes til „Den hvide Dame", „Den Stumme", „Fra Diavolo", »Robert le Diable«, „Jødinden", „Hugenotterne", „Den sorte Domino", „Profeten", samt flere Noveller og Romaner, som »Carlo Broschi« og »Piquillo Alliaga«. Som praktisk Theaterarrangeur er S. hele det moderne Lystspils Læremester. Hans Intrigue er lagt med glimrende Behændighed; hans Dialog fint tilspidset; alt Handlingen uvedkommende er fjærnet. Men hans Livsopfattelse er en nøgtern Bourgeois's, han er skeptisk over for Lidenskabens Naturkraft, forherliger den praktisk kloge, i de selskabelige Former drevne Intelligens; dertil staar som komisk Modsætning den udannede Kluntethed, stundum formildet ved en Tilsætning af det rørende. I 40 Aar dominerede S. de franske og udenlandske Theatre. Nu ere hans Stykker allerede gammeldags, hans flade Charakteristik tiltaler ikke mere. Hans Arbejder løbe op til c. 350, som til Dels ere samlede i flere Udgaver under Navn af »Théâtre de S.«. 1834 blev han Medlem af Akademiet; d. 20 Febr. 1861.

Scribōnius, Navn paa en romersk plebejisk Slægt, af hvilken en Gren førte Tilnavnet Curio. Af denne Linje udmærkede **Cajus S. Curio** sig som Feltherre; han var den første, der paa et Tog mod Dardanerne i Møsien trængte frem til Donau; d. 53 f. Chr. — Hans Søn af s. N. var som Yngling berygtet paa Grund af Udsvævelser; som Almuetribun sluttede han sig til Cæsar og omkom under Krigen i Afrika 49 f. Chr. — Til en anden Familie hørte **Lucius S. Libo**, der anførte en Afdeling af den pompejanske Flaade og var Consul 34 f. Chr. Hans Søster, **Scribonia**, ægtede 40 f. Chr. Octavian, af hvem hun blev forstødt allerede det følgende Aar, efter at hun havde født ham en Datter Julia.

Scriptōres historiæ Augustæ, Fællesbenævnelse for 6 romerske Historieskrivere: Ælius Spartianus, Vulcatius Gallicanus, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus, Ælius Lampridius og Julius Capitolinus, af hvilke vi have en temmelig uafbrudt Række af Biographier af de romerske Kejsere fra Hadrian til Carus's Sønner. De ere alle fra Diocletians og Constantins Tid. Saa vel den historiske Kritik som Sproget i disse Skrifter er ringe, men de have Betydning, da Kilderne til den Tids Historie ere ubetydelige.

Scriptōres rērum Danicārum, s. Langebek.

Scriver, Christ., protestantisk Mystiker og Forfatter af Opbyggelsesskrifter, f. 2 Jan. 1629 i Rendsborg, d. 5 Apr. 1693 som Overhofpræst i Quedlinburg. Hans „Aandelige Sjæleskat" og „Gottholds tilfældige fromme Tanker" høre til det ypperste af, hvad den protestantiske Opbyggelsesliteratur har frembragt, og have endnu den Dag i Dag talrige Læsere i alle protestantiske Lande; den førstnævnte er oversat paa Dansk 1741—42 og en ny Udg. af Oversættelsen paabegyndt af V. Beck (1888).

Scrophulōse, s. Kjertelsyge und. Kjertel. **Scrophulōs**, lidende af eller ejendommelig for S.

Scrōtum, lat. Pungen, hvori Testiklerne ligge. **Scrotālhernie**, d. s. s. Pungbrok, s. Brok.

Scruple [skrupl] er i den engelske Handelsvægt 0,5806 Gram ell. 0,1161 danske Kvint, i Medicinalvægten 1,296 Gram.

Scrupule [skrypȳl] ell. Denier, Led af den gamle franske Poids de marc, 1,275 franske Gram.

Scrutinium, lat., kaldes i Kirkeretten en Undersøgelse ved gejstlige Embeders Besættelse om, hvorvidt den kaldede besidder de nødvendige Kvalificationer; ligeledes kaldes ogsaa de ved forseglede Stemmesedler foretagne Valg af Paver og Biskopper og i det hele Valg ved hemmelig Afstemning S. Scrutin de liste, fr. [skrytæ̅ng d'list], s. Listeafstemning.

Scudéry, Georges de [skyderi], fransk Digter, f. 1601 i Havre, var først Militær og Gouverneur i et Castel ved Marseille, men af Lyst til literær Syssel drog han 1630 til Paris og skrev for Skuepladsen, hvor hans »L'amour tyrannique« (1636) vandt langt mere Bifald end »Cid«, med hvis Forfatter han førte en taabelig Strid, som imidlertid skaffede ham Plads i Akademiet. Hans Epos »Alaric« (1654) var i sin Tid højt anset, indtil Boileau latterliggjorde det. S. var en forfængelig Storskryder og ansaa sig for Verdens største Geni. Han døde 1667 i Paris. — Hans Søster, **Madeleine de S.**, f. 1607, skrev Ridderromaner med orientalske Navne, men hvori hun — navnlig i »Clélie« og »Cyrus« — gav Portræter af samtidige fremragende Personligheder. Disse Romaner skildre anskuelig Tonen i Hôtel Rambouillet. Forfatterinden var højt anset og nød

Pensioner af Mazarin, Ludvig XIV og Dronning Christine af Sverige. D. 1701.

Scūdo, Flertal **Scudi**, ældre ital. Mønt. I Kirkestaten fandtes Mønter i Guld paa 10, 5, 2½ og 1 S., af Værdi henholdsvis 38 Kr. 69 Øre, 19 Kr. 35 Øre, 9 Kr. 67 Øre og 3 Kr. 87 Øre, og i Sølv Mønter paa 1, ½, $\frac{1}{10}$, ½, $\frac{1}{10}$ og $\frac{1}{20}$ S. I Lombardiet-Venezia var 1 S. lig 6 Lire austriache eller 3 Kr. 74 Øre, i Neapel og Sicilien lig 3 Kr. 67 Øre, i Sardinien lig 5 Lire nuove eller 5 franske Francs, lig 3 Kr. 60 Øre. I Toscana var S. corrente lig 4 Kr. 24 Øre og S. di oro lig 4 Kr. 56 Øre.

Sculler, eng., s. **Roning**.

Scŭlpsit, lat., et Udtryk, hvormed Billedhuggerne betegne, at de have udført et Sculpturværk. Kobberstikkerne bruge samme Udtryk, der betegner en Skæring, om Udførelsen af et Kobberstik. Om **Sculptūr**, egtl. Udførelsen af et Billedhuggerarbejde med Mejslen, s. **Billedhuggerkunst**.

Scurra kaldtes i det gamle Rom en fattig Borger, der sluttede sig som Gjæst og Client til en Rigmand, og som til Gjengjæld for den Mad osv., han fik af denne, maatte more ham og hans Gjæster ved Spasmageri og tit ved at tjene som Skive for deres Vittighed. Deraf **Scurril**, naragtig, **Scurrilitēt**, Naragtighed, Narrestreger.

Scylla, nu La Rema, en Klippe i Messina-Strædet ved den calabriske Kyst, lige over for Malstrømmen Charybdis (s. d. A.), skildres af Oldtidens Forfattere som meget farlig for de søfarende. I Mythen fremstilles S. som et frækkeligt Uhyre. I overført Betydning: truende Fare; deraf Ordsproget: »Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdim«, d. e. den, som vil undgaa ēn Fare, falder i en anden. S. **Scilla**.

Scævola, s. **Mucius**.

Sealsfield, Charl. [sihlsfihld], egtl. Karl Postl, Forfatter, f. 1793 i Poppitz ved Znaym, traadte som Novice ind i en klosterlig Stiftelse i Prag, modtog Præstevielsen og blev sin Ordens Secretær, men flygtede 1822 til Schweiz og derfra til Amerika, hvor han antog Navnet S. 1826 drog han til Europa og udgav anonymt i London »Austria as it is«, der gjorde megen Opsigt, berejste dernæst Sydvestſtaterne i Amerika og Texas, der er Scenen for Romanen »Tokeah, or The White Rose« (1828). En lang Tid arbejdede han som Journalist i New-York, Paris og London, trak sig 1832 tilbage til Schweiz og omarbejdede sin nævnte Roman under Navn af „Der Legitime und der Republikaner" (1833) og dernæst en Række Skizzer og Fortællinger (hvoraf Romanen „Der Virey und die Aristokraten" 1835 turde være den bedste), hvilke ansknelig, med psychologisk Skarphed og dramatisk Liv, men i en noget springende Stil give et Billede af det amerikanske Liv. Med Afbrydelse af flere Rejser til Amerika levede S. Resten af sin Tid i et Bondehus ved Solothurn, hvor han døde 1864. 1881 rejstes ham et Mindesmærke i Znaym.

Seam [sihm], eng. Vægt for Glas, lig 120 eng. Pd. eller 108,₈₆ d. Pd.

Séance, fr. [āngs], Sæde, Møde, Forsamling.

Seapoys, **Sipoys** ell. Sipahi, de indfødte Tropper i den engelsk-ostindiske Hær. Om deres Opstand 1857 s. **Indien**, Historie.

Sebāldus, katholsk Kirkehelgen, gjøres af Legenden til en dansk Kongesøn, som studerede i Paris og blev gift med Kong Dagoberts Datter, men Dagen efter Bryllupet forlod sin Hustru for at leve som Eneboer. Paa en Pilegrimsrejse til Rom fik han af Pave Gregor II Fuldmagt til at forkynde Evangeliet i Tyskland, virkede længe som Missionær og døde til sidst som Eneboer i en Skov ved Nürnberg. Han blev begravet i St. Peters Capel i Nürnberg, der senere til hans Ære blev udvidet og kaldt **Sebaldus-kirken**, nu en af de skjønneste protestantiske Kirker, i ren gotisk Stil. Hvor upaalidelige Fortællingerne om hans Liv ere, ses bedst af Usikkerheden om hans Levetid. Hans Dødsaar angives til 801, 901 ell. 1070. 1425 blev han kanoniseret af Pave Martin V, og Nürnberg valgte ham til Skytshelgen. Hans Mindedag er 19 Aug.

Sebāstian, en romersk Kirkehelgen, om hvem Legenden fortæller, at han under Diocletian som hemmelig Christen traadte ind i den romerske Hær for at omvende Soldater. Diocletian, der ansaa ham for Hedning, gav ham en høj militær Stilling, som han benyttede til at beskytte mange af sine Trosfæller under Forfølgelserne imod dem, hvorfor Pave Cajus udnævnte ham til Defensor ecclesiæ (d. e. Kirkens Forsvarer). Da hans Tro endelig blev opdaget og han ikke vilde afsværge den, blev han bundet til et Træ og gjennemboret med 1000 Pilestud. En christen Kvinde, som vilde begrave ham, fandt ham levende og helbredede ham ved omhyggelig Pleje, men han blev atter grebet og pisket ihjel 20 Jan. 288. Hans Lig blev kastet i en Kloak; men om Natten aabenbarede han sig for en christen Kvinde, som paa hans Befaling begravede ham i Katakomberne. En Gang, da Rom hjemsøgtes af Pesten, byggede man en Kirke for S.; saa standsede Pesten; derfor anraabes han nu imod smitsomme Sygdomme. End videre er han Skytshelgen for Skytteforeninger. Hans Mindedag er i den romerske Kirke 20 Jan., i den græske 18 Dec.

Sebāstian, Konge i Portugal 1557—78, f. 1554, Søn af Infanten Johan og Kejser Carl V.s Datter Johanne, kom paa Tronen ved sin Bedstefader Johan III.s Død. Da hans Opdragelse blev ledet af Jesuiter, blev han en ivrig Fanatiker, der kun tænkte paa Kampen mod de vantro, og da der udbrød Tronstridigheder i Marokko, satte han trods alle Forestillinger af sine Raadgivere og Philip II med en lille Hær paa c. 15,000 Mand over til Marokko og leverede Slaget ved Kasr-el-Kebir (4 Aug. 1578), hvor den portugisiske Hær blev tilintetgjort og S. selv, der kæmpede med rasende Tapperhed, forsvandt. Men da man ingen sikker Efterretning fik om hans Skæbne, opstod senere 4 Personer, der udgav sig for at være den fra Fangenskab hjemvendte S. De tre første vare Bedragere og bleve henrettede, men om den 4de ere Meningerne mere delte. 1598 optraadte nemlig en Mand, der i en overordentlig Grad lignede Kong S. og mindede den venezianske Regering om saa specielle

Underhandlinger, som S. havde haft med Venezia, at man ikke vovede at erklære ham for en Bedrager. Han blev holdt 3 Aar i Fængsel og derefter udvist af Venezia, men da han nu over Firenze vilde rejse til Portugal, blev han af Storhertugen af Toscana udleveret til Spanierne, der holdt ham i Fængsel paa Slottet St. Lucar indtil hans Død.

Sebastian, San, befæstet Stad i de baskiske Prov. i Spanien, Hovedstad i Guipuzcoa, ved Biscaya Bugten, 11 M. ø. for Bilbao. 21,000 J. Sømandsskole, Søbade. Sejldugsfabrikation. Trods den mindre gode Havn drives her livlig Handel.

Sebastiani, Franç. Hor., fransk General, f. 10 Nov. 1772 paa Corsica, indtraadte 1789 i Hæren, udmærkede sig i Felttogene i Italien og blev 1797 Escadronschef. 1799 medvirkede han som Oberst ved Statscoupet (18 Brum.), gik 1802 i diplomatisk Hverv til Constantinopel og Ægypten og blev efter Slaget ved Austerlitz Divisionsgeneral. 1806 sendtes han paa ny til Constantinopel, hvor han n. A. ledede Byens Forsvar imod den engelske Flaade, og blev til Løn ophøjet til Greve. Han udmærkede sig 1808—10 i Spanien og siden i Krigen 1812—14, især i Slaget ved Hanau. Efter Slaget ved Waterloo gik S. som en af Deputeretkammerets Fredsunderhandlere til den allierede Hær, og da Forsøget slog fejl, til England. Han blev derfor sat paa halv Sold og var fra 1819 liberal Deputeret for Corsica. Efter Julirevolutionen 1830 blev S. Marine- og var i Nov. 1830—Oct. 1832 Udenrigsminister, samt paa ny Marts 1833—Apr. 1834 og 1835—40 Affendint i London. Han ophøjedes derefter til Marschal og døde 20 Juli 1851. Hans eneste Datter blev gift med Hertugen af Choiseul-Praslin og myrdet af denne 1847. — Hans Broder, J. André Tib. S., f. 1786, blev 1806 Underlieutenant i Rytteriet og udmærkede sig i Spanien, samt 1812 ved Moskva og 1813 ved Leipzig. 1823 blev han for sine liberale Anskuelser afskediget som Brigadegeneral, men valgtes derefter til Deputeret. Han deltog 1828 i Toget til Grækenland og 1832 som Divisionsgeneral i Antwerpens Belejring, blev 1837 Pair og 1842 Overstbefalende i Paris, hvor han i Febr. 1848 forgjæves søgte at dæmpe Bevægelsen, og trak sig derefter tilbage til sin Fødeø. D. 1871.

Sebastiāno del Piombo, Fra, ital. Maler, s. Luciano.

Sebastōpol, s. Sevastopol.

Sebenico, Stad i det østerrigske Kongerige Dalmatien, ved en Vig af Adriaterhavet, 9 M. s. ø. for Zara, med 18,000 J., er Sæde for en katholsk Biskop, har en prægtig Kathedralkirke, betydelig Vinavl og talrige Rosogliobrænderier samt vigtigt Fiskeri og Handel.

Sĕbulon, Patriarchen Jakobs 6te og sidste Søn med Lea; hans Efterkommere, S. Stamme, boede i den nordøstlige Del af Palæstina imellem Naphtali, Asser og Issaschar Stammer.

Secāle, s. Rug. S. cornūtum, s. Meldrøje.

Secānt, i Geometrien en ret Linje, som skærer en krum Linje i ét eller flere Punkter; falde to eller flere Skæringspunkter sammen, kaldes den Tangent. Secans er Navnet paa en af de trigonometriske Functioner, s. Trigonometri.

Secchi, Angelo [sĕkki], berømt italiensk Astronom, f. i Reggio 29 Juni 1818, traadte 1833 ind i Jesuiterordenen, med hvilken han blev fordreven 1848. Efter at have besøgt England og Amerika blev han 1849 Professor i Astronomi ved Collegio Romano i Rom og Directeur for dettes Observatorium, som han 1852 fik flyttet op paa den tilstødende Sant' Ignazio Kirkekuppels solide Piller og forsynet med nye astronomiske, magnetiske og meteorologiske Instrumenter. Her udfoldede han nu indtil sin Død 26 Febr. 1878 en storartet Virksomhed. Efter at have kastet sig over Studiet af Solens physiske Forhold lykkedes det ham ved den totale Solformørkelse i Spanien at photographere Solkronen. Særlig Fortjeneste erhvervede han sig ved sine spectralanalytiske Studier, der førte ham til Opdagelsen af de fire Typer for Stjernespectra. 1854—55 opmaalte han en trigonometrisk Basis paa Via Appia. 1862 var han pavelig Delegeret ved Meter-Conferencen i Paris. 1867 udstillede han i Paris sin berømte Meteorograph til Selvoptegnelse af Barometer- og Thermometerstand samt Regnmængde og Vindretning. 1872 stiftede han Società degli spettroscopisti italiani. S. var Medlem af en Mængde Akademier og decoreret med mange Ordener. Foruden en Mængde Afhandlinger har han skrevet en Del større Værker, af hvilke de vigtigste ere »L'unità delle forze fisiche« (Rom 1869, 2den Udg. 1874, oversat paa Fransk og Tysk); »Le Soleil« (Paris 1870, 2den Udg. 1875); »Le stelle« (Milano 1878).

Secco, it., tør; s. Recitativ. Male al s., i Modsætning til al fresco, male paa tør Kalk med Tempera- eller Oljefarver. Den sidstnævnte Malemaade er i den nyere Tid for en Del traadt i Stedet for Frescomaleri.

Secessionister kaldtes Insurgenterne i de 11 Slavestater, som 1861 udtalte deres Udtrædelse (Secession) af den nordamerikanske Union.

Sechet, s. Pacht.

Sechshaus, en af Wiens Forstæder, har 12,000 J. og talrige Fabrikanlæg.

Sechsundsechzig, et i Tyskland almindeligt Kortspil, som spilles af to Personer. Stikkene tælles efter Kortenes Værdi; den, der først faar 66, har vundet.

Seckendorff, gammel adelig tysk Familie med Besiddelser i Bayern og Sachsen. Til den hørte Friedrich Heinrich, fra 1719 Rigsgreve af S., f. 1673, d. 1763. Han traadte 1693 i engelsk-hollandsk Krigstjeneste, senere i kejserlig og udmærkede sig i den spanske Arvefølgekrig under Eugen af Savoien og 1720 mod Spanierne paa Sicilien og brugtes siden i vigtige diplomatiske Sendelser. 1726 var han Gesandt i Berlin, og 1735 sejrede han over Franskmændene ved Klauzen. Efter Prins Eugens Død anførte han 1737 den østerrigske Hær mod Tyrkerne, men da han var uheldig, fik hans Fjender ham styrtet og fængslet. I den østerrigske Arvefølgekrig traadte han i den bayerske Hertug Carls, den senere Kejser Carl VII.s Tjeneste og kæmpede heldig mod Østerrigerne.

Second [sekk'nd], eng. Længdemaal, hvoraf 144 paa 1 eng. Tom., lig 176 fr. Millim. eller 0,0037 d. Tom.

Secōndo, den 2den (dybere) Stemme af to ensartede Stemmer, f. Ex. Soprano 2do, Violino 2do, Viola 2da.

Secrēt og **Secretion**, s. Afsondring. S. betyder ogsaa en Fyrstes Privatsegl (i Modsætn. til Rigsseglet).

Secretǟr, Skriver; Skrivepult. S. ogsaa Slangefalk.

Sectiōn, Afdeling, f. Ex. af et Compagni Soldater, af Videnskabsdyrkere af samme Retning ved en Congres, osv. S. ogsaa Obduction.

Section [sekksch'n], Flademaal i de forenede Stater i Nordamerika, d. s. s. Mile of land i England, lig 640 Acres ell. 469,8 danske Tønder Land. I eng. Australien er 1 S. lig 80 Acres ell. 58,7 d. Tdr. Ld.

Sēctor, lat., s. Afsnit.

Sēculum, lat., Sekel, Aarhundrede; Tidsalder; det jordiske Liv, Timeligheden. **Secularfest**, Hundredaarsfest. **Secularisēring**, Verdsliggjørelse, bruges navnlig om gejstlige Staters Forandring til verdslige og om kirkelige Godsers Overgang til verdslige Øjemed. **Secularegejstlige**, de Gejstlige i den katholske Kirke, som ikke ere Medlemmer af en Munkeorden, men blot ansatte ved Kirker og Domcapitler. **Seculære Forandringer**, s. periodiske F.

Secundānt. Ved enhver formelig Duel (s. d. A.) er der tvende Personer til Stede foruden de kæmpende; disse kaldes S. S. ordne alt fornødent ved Duellen og gjøre Tjeneste som Vidner ved denne. Efter dansk Ret er en S., som opfylder sine Pligter, straffri, med mindre Duellen er bestemt til at fortsættes indtil en af de kæmpende dø. Ogsaa i Norge antages det, at S. ej bliver at straffe. **Secundēre**, hjælpe, understøtte.

Secundogenitūr, Indbegrebet af de Ejendomme, Indkomster eller Rettigheder, som i flere Fyrstehuse eller Familier, i hvilke en særegen Ret tilkommer den førstefødte (Primogenitur), ere forbeholdte den næstældste.

Secundǣr, som indtager den anden Plads; underordnet. **Secundære Formationer** betegnede tidligere i Geognosien den midterste Afdeling af de forsteningsførende Lagdannelser, der ere yngre end Overgangsformationen, ældre end Tertiærformationen. Nu trækkes Grænserne mellem de store Formationsgrupper saaledes, at Overgangsf. tillige med de ældre secundære Form. (Stenkulform. og permisk Form.) udgjøre den palæozoiske Gruppe, medens de yngre secundære Form. (Trias-, Jura- og Kridtform.) kaldes den mesozoiske Gruppe.

Sedaine, Mich. Jean [sødǟhn], fransk Lystspil- og Operadigter, f. 1719 i Paris, lærte Murerprofessionen, men kunde ved Beskytteres Hjælp fra 1752 hengive sig til Literaturen. 1756 skrev han den komiske Opera »Le diable à quatre« til Philidors Musik. Af samme Art ere »Rose et Colas« (1764), »Aline, reine de Golconde«, »Richard Coeur-de-Lion« (1784) o. fl., nogle til Grétrys og Monsignys Musik. I sine Lystspil, som »Le philosophe sans le savoir«, viser han sig som Tilhænger af det borgerlige, rørende Drama. Hans Copletter og Sange udmærke sig ved cantabile og lette Vers og ved en vis mild Gemytlighed, der i sin Tid gjorde dem meget populære. 1768 blev han Medlem af Akademiet og døde 1797.

Sédan ell. **Sedan** [däng], Fæstning i Frankrig i Dep. Ardennerne ved Floden Maas, i Nærheden af den luxemburgske Grænse, 3 M. ø. f. ø. for Mézières. 20,000 I. Smukke Caserner, Tøjhus, Militærhospital. Berømte Klædefabriker. Turenne, for hvem her er opreist en kolossal Billedstøtte, fødtes i det herværende gamle Slot 1611. — Her stod 31 Aug. og 1 Sept. 1870 det afgjørende Slag imellem den franske Hær under Mac Mahon og de to forenede tyske Hære under den preussiske og sachsiske Kronprins, og næste Dag overgav den forstnævnte sig, omtr. 90,000 Md. stærk med 400 Stykker Skyts, hvorved ogsaa Kejser Napoleon III kom i tysk Fangenskab. I Tyskland fejres siden da Sedandagen (2 Sept.) aarlig som Nationalfestdag.

Sedatīva, lat., beroligende og bedøvende Lægemidler. **Sedatīvsalt**, d. s. s. Borsyre. **Sedativvand** indeholder bl. a. Campher og Ammoniakvand.

Sedēz, s. Format.

Sedgemoor [sädschmuhr], en Slette i Somerset-Shire i England i Nærheden af Bridgewater, er historisk mærkelig ved Kronprætendenten Hertugen af Monmouths Nederlag 6 Juli 1685 mod Kong Jakob II.s Tropper.

Sedgwick, Catherina [sädschwikk], nordamerikansk Romanforfatterinde, f. 1789 i Massachusetts, hvor hendes Fader var Senator, gjorde sig bemærket ved »The New England Tale« (1822), med Billeder fra Puritanerlivet, leverede i »Redwood« (1824) et Coopersk Studie og udgav 1827 sit Hovedværk, »Hope Leslie, or Early Times in Massachusetts«; hendes Breve fra en Rejse i Europa gjorde stor Lykke i Amerika. Blandt hendes Børneskrifter mærkes »The Boy of Mount Rhigi« (1848). S. A. udgav hun Digterinden Lucretia Davidsons Liv og Værker. Alle hendes Værker have en stærk christelig Tendens. D. 1867.

Sédillot, Jean Jacques Emmanuel [sedijō], f. 1777 i Montmorency, var en af de første Elever af den 1765 oprettede École des langues orientales vivantes og blev senere Lærer i Tyrkisk ved samme. Fra 1814 var han ansat ved Bureauet for Længdebestemmelser og gjorde sig især bekjendt ved Oversættelser af arabiske og persiske Astronomers Arbejder, der benyttedes af Delambre og Laplace; et af de mest bekjendte blandt disse er »Traité des instruments astron. des Arabes par Aboul-Hasan Ali«, udgivet af hans Søn (1834). D. 1832. — **Sønnen, Louis S.**, f. 1808, d. 1875, Lærer i Historie ved en lærd Skole i Paris, skrev 1834 en Haandbog i Chronologien (4de Udg. 1850) og siden flere Værker om Arabernes og andre Østerlænderes mathematiske Kundskaber og om Arabernes og Grækernes geographiske System (1842), samt en »Histoire des Arabes« (1854).

Sedimēnt, oprindel. d. s. s. Bundfald, bruges nu mest om de Affætninger, der efterhaanden udskille sig ved Henstand af forskjellige Vædsker, f. Ex. Urinsediment. **Sedimentǟre** ell. neptu-

niske Bjergarter kaldes i Geognosien alle de Dannelser, som ere opstaaede ved en Bundfældning i Vand. I Regelen afsættes saadanne Lag vandret oven paa hinanden, hvorefter man kan bestemme deres relative Alder, idet altid det dybere antages først afsat; dog træffes en Mængde s. Bjergarter, navnlig i de ældre Formationer, mere eller mindre hældende og foldede, bevirket ved senere Hævninger. Nogle af de vigtigste herhen hørende Bjergarter ere Kalksten, Conglomerater, Sandsten, Skifere o. fl.

Sée, Germain, bekjendt fransk Kliniker, f. 6 Marts 1818 i Ribeauville, blev Hospitalslæge 1852, Professor i Therapeutik efter Trousseau 1866, Prof. i medicinsk Klinik 1869 og Prof. i Klinik ved Hôtel Dieu 1876. Skrifter: »Leçons de pathologie expérimentale« (1866), »Du diagnostic et du traitement des maladies du coeur« (1878; 2den Udg. 1882), »De la phtisie bacillaire des poumons« (1884) o. fl.

See, Gust. vom, s. Struensee, Gust. Karl v.

Seebach, Marie, tysk Skuespillerinde, f. 24 Febr. 1837 i Riga, betraadte allerede som Barn Scenen, besøgte Musikconservatoriet i Köln for at uddanne sig for Operaen, men ofrede sig dog snart for Skuespillet og virkede først med Held i Soubrette-Faget i Lübeck, Danzig og Kassel, indtil hun i Hamborg gik over i et mere ideelt Repertoire. Efter at være optraadt med glimrende Held som Gjæst i Wien og München nød hun berettiget Ry som en af Tysklands største tragiske Skuespillerinder og fik Engagement ved Burgtheatret i Wien. Under et Ophold i Hannover ægtede hun 1859 Sangeren Niemann og fulgte 1866 med ham til Berlin; hun blev dog snart skilt fra ham, optraadte som Gjæst i St. Petersborg, Holland og Amerika og tog efter sin Tilbagekomst Ophold i Dresden.

Seefeldt, Jørgen Christophersen, til Refsnæs, dansk Rigsraad og Landsdommer i Sjælland, f. 1594, d. 1662 fattig og udplyndret. Han er bleven bekjendt af sit store og kostbare Bibliothek paa over 26,000 Bind, hvoriblandt en stor Mængde Haandskrifter og Sjældenheder. Det var samlet paa Ringsted Kloster, hvor han boede som Landsdommer, og hvor selv fremmede Lærde besøgte ham for at se det. Men i den svenske Krig (Febr. 1658) fik hans Fjende Corfitz Ulfeld Tilladelse af Carl Gustav til at bemægtige sig det, hvorpaa det førtes til Sverige; en stor Del af det er sikkert gaaet til Grunde ved Slotsbranden i Stockholm 1697.

Seekers [sih] (d. e. søgende), en af de mange Sekter, som opstod i England under den religiøse Gjæring i det 17de Aarh., kaldte sig ogsaa Quæstionistæ, Expectantes, Scrutatores, hvilke latinske Navne alle ligesom S. skulle betegne deres Søgen efter den sande Religion.

S. E. et O., Forkortelse for sălvo errōre et omissiōne, lat., med Forbehold af Fejl og Udeladelser, anvendes paa større Regninger og lignende Opgjørelser og sættes der foran Udstederens Underskrift.

Sefström, Nils Gabr. [sev], svensk Chemiker og Geognost, f. 2 Juni 1787 i Helsingland, kom 1809 til Stockholm for at studere Chemi under Berzelius, som satte ham i Stand til at fortsætte sine akademiske Studier, saa at han 1813 tog den medicinske Doctorgrad. 1813—17 gjorde han Tjeneste ved Seraphimerlazarethet i Stockholm, var tillige Adjunct i Chemi ved det Carolinske medico-chirurgiske Institut samt Lærer ved Krigsakademiet, blev senere Professor ved Artilleriskolen og 1820 Forstander for Bjergværksskolen i Falun. Efter at han paa Grund af Sygelighed havde taget Afsked 1839 og var flyttet tilbage til Stockholm, blev han s. A. extraord. Medlem af Bjergværkscollegiet og Forstander for Collegiets Mineralcabinet; d. 30 Nov. 1845. S. gjorde sig fortjent af den svenske Bjergværksdrift; han opdagede Metallet Vanadin (1830), men vakte især Opmærksomhed ved Paavisningen af det saakaldte Frictionsphænomen (s. d. A.).

Segeberg, Stad i Holsten, ved Trave og ved Foden af et 270 F. højt Gipsbjerg, 6 M. s. til v. for Kiel. 5,000 I. Gipsbrud. Stensaltleje. Soolbade. — S. (d. e. Sejrsbjærg) havde i Middelalderen et gammelt, stærkt befæstet Slot, hvor den danske Prins Otto, Christoffer II.s Søn, efter Nederlaget paa Taphede (1334) sad fangen i nogen Tid; det afbrændtes af Torstenson 1644. Efter S. kaldtes den Del af Hertugdømmerne, som ved deres første Deling 1490 tilfaldt Kong Hans, den segebergske; den forenedes med den gottorpske ved Frederik I.s Tronbestigelse 1523.

Segelcke, Thomas Riise, f. 2 Maj 1831 paa Kjærsgaard i Vendsyssel, tog 1854 polyt. Examen i anvendt Naturvidenskab, var 1853—55 Assistent i Forchhammers chemiske Laboratorium, studerede Agerdyrkningschemi og afsluttede sin forberedende Uddannelse som Landbrugschemiker under et 3 Aars Ophold 1857—59 i Udlandet, særlig under Vejledning af Prof. A. Stöckhardt i Tharand i Sachsen og Lawes og Gilbert paa Rothamsted i England. Efter sin Hjemkomst har S. paa Opfordring af det kongel. Landhusholdningsselskab og som dets Consulent beskæftiget sig med Mælkerifaget og ved sine Studier over Tilvirkningen af Smør og Ost, ved sin Virksomhed for Indførelsen af forbedrede Fremgangsmaader og en mere nøjagtig, ved Brug af Vægt, Maal og Thermometer regelbunden Udførelse af alle Arbejder, ved Oplæring af de unge Landmænd i Mælkerifaget og Uddannelsen af et stort Antal praktiske Vejledere i Faget (Mælkeriassistenter), ligesom ved sin Medvirkning ved Smørudstillinger og i andre Retninger haft en særdeles frugtbringende Indflydelse paa Mælkedriften og særlig Smørproduktionen i Danmark, som, begunstiget af de stigende Priser og den almindelige Fremgang i Landbruget, derved har taget et stærkt Opsving. Han har udgivet forskjellige meget benyttede Mælkeriregnskabsbøger (til Dels i Forening med Jægermester J. Friis o. a.) og i landøkonomiske Tidsskrifter og særlige Smaaskrifter leveret et ikke ringe Antal grundige Afhandlinger, vedrørende Mælkeridriften, de unge Landmænds Uddannelse, Anvendelse af kunstige Gødningsstoffer osv., foruden at han ved Foredrag ved landøkonomiske Møder i Landets forskjellige Egne i høj Grad har paavirket Jordbrugerne, der ogsaa ved flere Lejligheder have lagt deres Paaskjønnelse deraf for Dagen. Han udnævntes

1873 til Professor og blev 1874 ansat som Docent i Mælkerifaget og Landbrugsbogholderi ved den kongel. Veterinær- og Landbohøjskole, senere som Indenrigsministeriets Consulent i Mælkeridrift. S. har ogsaa i usædvanlig Grad haft Lejlighed til at gjøre sig bekjendt med Mælkeridriften i andre Lande ved Rejser ikke blot i Europa, men ogsaa i Amerika, og har ved sin Virksomhed i væsentlig Grad bidraget til at henlede Udlandets Opmærksomhed paa den danske Mælkeridrift.

Segēsta, hos Grækerne Egesta, Stad i den nordvestlige Del af Sicilien, var i Følge Sagnet anlagt af landflygtige Trojanere; den var en Tid lang i Carthaginiensernes Besiddelse, indtil den i den 1ste puniske Krig kom under romersk Herredømme. Under S.s og den længere mod V. liggende Stad Eryx's Beskyttelse stod det berømte Venustempel paa Bjærget Eryx. I den nyeste Tid ere en Del af dens Ruiner blevne udgravede. Dens Havn laa ved det nuværende Castellamare.

Segēstes, en cheruskisk Fyrste, var en Fjende af Arminius, der havde bortført hans Datter Thusnelda for at ægte hende. Da han blev belejret i sin Borg af Arminius, fik han 14 e. Chr. Hjælp af Germanicus og Tilsagn om et sikkert Ophold i Gallien, men blev alligevel 17 e. Chr. bragt til Rom og ført i Triumph.

Segesvar [schäggæschvahr], tysk **Schässburg,** Stad i Transsylvanien, ved Floden Store Kokel, 9 M. ø. n. ø. for Hermannstadt, med 9,000 I., for største Delen Protestanter, gamle Ringmure, Bomulds-, Uld- og Linnedindustri og betydelig Frugtavl.

Seghers, flamske Malere, s. **Segers.**

Segl (lat. sigillum, signum), et Aftryk af et Stempel i en blødere Masse, tjener dels til at sammenholde Breve, dels til Bekræftelse af Aktstykker. Man brugte i ældre Tid dertil forskjellige Stoffer: de byzantinske Kejsere Guld og Sølv, Paverne og de gejstlige Ordeners Stormestere Bly; senere Kejsere og Konger brugte rødt Vox, Rigsstænderne hvidt, Patriarchen i Jerusalem sort. Siden traadte Oblater i Voxets Sted, i det 16de Aarh. kom Lak i Brug. Oprindelig satte man i S. dens Hoved, som brugte S., og dette blev ofte indskaaret i en Sten i Signetringen; siden satte man hans Vaaben, forskjellige Symboler, en Devise ell. desl., i Østerlandene gjærne Ord af Koranen. Var S. indesluttet i en egen Kapsel, kaldtes det Bulle. Opbevarelsen af Stats- og Fyrsteseglet betroedes i Middelalderen sædvanlig til en højtstaaende Embedsmand, i Tyskland til Ærkebiskoppen af Mainz som Ærkekansler, i Frankrig til Kansleren og siden til en egen Garde des sceaux, Seglbevarer, hvoraf siden opstod „Storseglbevareren", som dog efterhaanden sank ned til at blive en høj Værdighed uden virkelig Embedsmyndighed. I Danmark opbevaredes S. af Bispen i Roskilde som Rigets Kansler; i Norge var efter 1314 Provsten ved Mariakirken i Oslo Kansler. I England er Embedet som Storseglbevarer (Lord keeper of the great seal) i Regelen forenet med Posten som Lordkansler. En anden Minister (Lord Privy Seal) vaager over det mindre kgl. S. **Segljord,** s. **Bolus.**

Segment eller **Afsnit** er enten et ved en ret Linje (Chorde) afskaaret Stykke af en krumlinet Figur (Cirkelsegment, elliptisk S.) eller et ved en Plan afskaaret Stykke af et Legeme med krum Overflade (f. Ex. et Kuglesegment). Endelig bruges det om et begrænset Stykke af en ret Linje.

Segōrbe, Stad i den spanske Prov. Valencia, 7 M. n. n. v. for Valencia, med 8,000 I., Bispesæde, Marmorbrud og romerske Oldtidslevninger.

Segōvia, Stad i den spanske Prov. Gammel-Castilien, 9 M. n. n. v. for Madrid ved Sierra de Guadaramas nordlige Fod. 11,000 I. Bispesæde. Mærkeligt gammelt Slot, der har været Residens for gotiske og mauriske Konger, stor Kathedralkirke, romerske Oldtidslevninger, hvoriblandt en prægtig Vandledning, der endnu anvendes, Mønt, Militærskole, Klædefabrikation.

Segre, Biflod til Ebro fra venstre Side, udspringer paa Pyrenæerne og falder i Ebro ved Mequinenza.

Segu, Hovedstad i Kongeriget Bambarra i Afrika ved Nigerflodens øvre Løb, 80 M. s. v. for Timbuktu. Staden ligger paa begge Sider af Floden, er omgiven med Mure og skal have 30,000 muhammedanske Indbyggere.

Seguidilla [segidilja], en spansk Folkesang med Dans, med hurtig Bevægelse i tredelt Takt, ledsaget af Guitar og Castagnetter.

Ségur d'Aguesseau, Louis Phil. [gyhr dagessō], fransk Diplomat og Historieskriver, f. 10 Dec. 1753, tog Del i den nordamerikanske Frihedskrig og blev 1786 Afsending i Rusland, hvor han vandt stor Yndest hos Kejserinde Katharina II og ledsagede hende paa Rejsen til Krim 1787. Han kom hjem 1789 og sluttede sig til den liberale Retning, men afslog Tilbud om at blive Udenrigsminister; han udnævntes 1791 til Afsending ved Pavehoffet, men blev ikke modtaget, og sendtes i Jan. 1792 til Berlin for at hindre Krigens Udbrud, men mødte ogsaa her kun Haan og maatte vende tilbage. Under Revolutionen mistede S. sin Formue, blev 1801 Medlem af den lovgivende Forsamling, hvor han talte for det livsvarige Consulat, og 1803 af Statsraadet, 1804 Overceremonimester, 1810 Greve og 1813 Senator. Han søgte 1815 at redde Tronen for Napoleon II, blev Pair 1819 og døde 27 Aug. 1830. Foruden nogle Bind Lystspil, Digte og Fortællinger har han forfattet »Tableau hist. et polit. de l'Europe de 1786—96« (3 Bd., 1800), en omfattende »Hist. universelle«, beregnet for Ungdommen (44 Bd., 1817 flg.) og en »Hist. de France« (til Ludvig XI.s Død, 9 Bd., 1824—30), samt 3 Bd. interessante Memoirer (1825—26). Hans samlede Værker udkom 1824—30 i 34 Bd. — Hans Søn, **Philippe Paul S.,** f. 4 Nov. 1780, indtraadte 1799 i Hæren og kæmpede 1800 som Lieutenant ved Hohenlinden. Han ledsagede General Macdonald 1801 paa hans Sendelse til Danmark, ansattes siden i Napoleons Stab og brugtes i flere vigtige Hverv (saaledes ved Underhandlingerne om Macks Overgivelse 1805). I Krigen 1807 blev han fangen af Russerne og sendt til Sibirien; han udmærkede sig 1808 i Spanien, fulgte 1812 Kejseren paa Toget til Rusland og førte 1813

en Brigade i Slaget ved Hanau, 1814 ved Reims. Da han 1815 havde taget Del i Paris's Forsvar, blev han fjærnet fra Tjenesten. S. skrev 1824 sin berømte »Histoire de Napoléon et de la grande armée 1812«, der udmærker sig ved en ypperlig Fremstilling, men ikke er paalidelig. Siden skrev han »Hist. de la Russie et de Pierre le Grand« (1829) og fortsatte sin Faders Værk med en »Hist. de Charles VIII« (1834—62). 1831 blev han Pair og døde 25 Febr. 1873, efterladende sig interessante Memoirer (1789—1848, udg. 1873 i 8 Bd.).

Segūra, Flod i Spanien, udspringer paa Nordsiden af den andalusiske Højterrasse og løber gjennem Prov. Murcia og Valencia til Middelhavet. Sletterne om dens nedre Løb hjemsøgtes 1877 af ødelæggende Oversvømmelser.

Sehested, en Landsby i den sydligste Del af Slesvig (tæt ved Eiderkanalen og 1¾ M. n. ø. for Rendsborg), er bekjendt af Kampen 10 Dec. 1813, da den danske Hær paa Tilbagetoget fra Lübeck under Anførsel af Prins Frederik af Hessen og General Schulenburg tappert stormede Byen, der holdtes besat af den hannoveranske General Wallmoden, og kastede denne tilbage over Eideren, samt derved banede sig Vej til Rendsborg. I Sognet ligger et Gods af samme Navn, som i ældre Tid tilhørte Familien S.

Sehested er en gammel adelig Familie, som i Middelalderen blomstrede i Slesvig og Holsten (i Slaget ved Hemmingsted 1500 faldt 6 S.) og derfra er kommen til Danmark. Forskjellig fra den var en oprindelig jysk Slægt, der førte et lignende Vaaben som hin og i Begynd. af det 17de Aarh. antog Navnet S. Til denne sidste Slægt høre de i det følgende nævnte. **Sten Maltesen S.**, dansk Rigsmarsk, f. 1553, d. 1611, deltog med Hæder i Calmarkrigen. — **Christian Thomesen S.** til Stougaard i Vejle Amt, f. 1590, d. 5 Aug. 1657, blev 1618 Secretær i danske Cancelli, var 1617—27 Hofmester hos Prins Christian, fik 1625 Sæde i Rigsraadet, var Rigskansler 1630—40 og dernæst kongelig Kansler til sin Død. Han var en dygtig Mand, bekjendt for sin Retskaffenhed og Fredsommelighed og yndet af Christian IV. Han var bleven opdraget hos den lærde Holger Rosenkrands, der senere blev hans Svigerfader. Efter Christian IV.s Død førte han med tre andre høje Rigsembedsmænd Regeringen indtil Frederik III.s Valg. — Hans Fætter, Grev **Hannibal S.** til Nøragergaard, var en i høj Grad begavet Statsmand, f. 1609. Efter at have uddannet sig ved Udenlandsrejser vandt han i den Grad Christian IV, at denne, der 1640 optog ham i Rigsraadet og benyttede ham i forskjellige Ambassader, gav ham en af sine Døtre med Kirsten Munk, Christiane, til Ægte (1642) og gjorde ham til Statholder i Norge. Her tilføjede han i Krigen 1643—45 Svenskerne stor Skade („Hannibalsfejden"), men mod hans Embedsførelse rejstes der Anker, og efter at Frederik III var kommen til Regeringen, kravedes der Regnskab af ham. Da han mistvivlede om at kunne forsvare sig, ydmygede han sig for Kongen (1651), nedlagde sin Statholderpost og Rigsraadsværdighed og betalte uhyre Bøder, idet han bl. a. afstod alt sit Gods i Norge (henved 5,000 Tdr. Hartk.). Der tilstodes ham dog snart en Pension, og han fik Tilladelse til at rejse til Udlandet, en Tilladelse, som han gjentagende benyttede. Strax efter Udbruddet af Krigen 1658—60 faldt han i Carl Gustavs Hænder, og han arbejdede nu ivrig hos begge Konger for at hidføre en Fredsslutning; umiddelbart efter denne betroedes der ham en Sendelse til Stockholm, der hurtig udførtes, og nu steg hans Anseelse i en overordentlig Grad; thi baade for at gjenvinde Hoffets Gunst og af Had til sine Standsfæller, der havde bidraget til hans Fald, sluttede han sig til Hofpartiet paa Rigsdagen i Kjøbenhavn 1660. Han blev ogsaa rigt belønnet, idet han blev udnævnt til Statmester og sendt som overordentlig Gesandt til England (1661) og senere til Frankrig (1662—68 og 1666), hvor det lykkedes ham at bringe et Forbund mellem Danmark og Frankrig i Stand, og hvor han vandt Ludvig XIV.s Yndest og af ham blev udnævnt til Greve (1663). Under sit andet franske Gesandtskab bortreves han af et apoplektisk Anfald i Passy uden for Paris 28 Sept. 1666. Han viste sit Statsmandsblik ved i sit bekjendte „politiske Testament" at raade Frederik III til at glemme Tabet af de skaanske Provinser og holde Fred med Sverige, men samtidig dog til at knytte Hertugen af Gottorp til sig og til at ophæve Bornedskabet og Hoveriet som det bedste Middel til at hæve Landets Velstand. — En nægte Søn af ham, **Jens Sten S.**, der senere lystes i Kuld og Kjøn af Faderen, f. 1685, ved Giftermaal med Mette Sophie Parsberg Ejer af Sellebjærggaard paa Fyn, d. som Oberstlieutenant 1698, var en frugtbar Digter, der af sin Samtid endog stilledes ved Siden af Kingo. Af hans om Sprogfærdighed og Lethed i Rimekunst vidnende, men brede, ordrige og svulstige Digte kunne nævnes „Fyns Berømmelse" (paa ny udg. af Nyerup 1784) og „Pigernes Dyd- og Laster-Speyl" (1669), der give Bidrag til Skildringen af Samtidens Sæder. — **Christian Thomesen S.**, en Sønnesøn af den ældre Chr. Th. S., f. 24 Aug. 1664, d. 13 Sept. 1736, dansk Admiral under Frederik IV. Efter 1701 at være bleven stillet i Spidsen for det da oprettede Søcadetakademi fik han under den store nordiske Krig Commandoen over en Afdeling af den danske Flaade i Østersøen, hvor han udmærkede sig ved det rolige og besindige Mod, hvormed han rensede Farvandene ved Rügen for svenske Skibe og Batterier, især ved Sejren 24 og 25 Sept. 1715, som gjorde Erobringen af Rügen og Stralsund mulig. Alligevel blev han 1718 fjærnet fra Søetaten og udnævnt til Gehejmeconferensraad og Overlanddrost ell. Statholder i Oldenborg og Delmenhorst, idet Kongen nærede Mistillid til ham som hørende til den gamle danske Adel. — **Christian S.**, f. 1666, blev 1700 Oversecretær i det tyske Cancelli (d. e. Udenrigsminister), hvilken Stilling han beklædte med Dygtighed indtil 1721; 1708 blev han Gehejmeraad og Medlem af Conseilet. 1722 blev han Stiftamtmand i Fyn, hvor han

ved Giftermaal havde faaet Gaarden Ravnholt; han fungerede et Par Gange som Gesandt ved udenlandske Hoffer. D. 1740.

Sehlstedt, Elias, svensk Digter, f. 8 Dec. 1808 i Hernösand, blev 1829 Student i Upsala, men maatte efter Faderens Død afbryde sine juridiske Studier for at søge sit Udkomme som Huslærer. 1836 indtraadte han i Toldvæsenet og blev 1846 Toldopsynsmand i Mem. I sin Studeretid havde han under Mærket »—dt« udgivet et lille Hæfte, mest elegiske Digte, »Norrlandsblommor« (1832). Nu udgav han to i en livligere Stemning holdte Digtsamlinger, »Knäppor på lyran« (1844) og »Småplock på vers« (1850). Men først efter at han 1852 var bleven Toldinspecteur ved Sandhamn (i Stockholms Skjærgaard) skrev han, dels i den periodiske Presse, dels i Kalendre (»Fiskmåsen«, 1853, »Fyrbåken«, 1854, »Utkiken«, 1857, »Telegrafen«, 1857) og endelig i »Samlade sånger och visor« (5 Bd., 1861—76) sine af friskt Humor gjennemstrømmede Smaaidyller, der have gjort ham til en af Sveriges mest populære Digtere i den nyere Tid. 1869 tog han Afsked efter Aaret i Forvejen at være flyttet til Stockholm; d. 22 Juni 1874.

Seidel, østerrigsk Maal paa flydende Varer, 0,₃₈₀ danske Potter, afskaffet fra 1 Jan. 1876. I nogle Egne af Tyskland betegner man ved S. et Krus, holdende ½ Liter.

Seidl, Joh. Gabr., tysk Digter, f. 1804 i Wien, studerede Jura, blev 1829 Gymnasiallærer i Steiermark, 1840 Custos ved Mønt- og Antikcabinettet i sin Fødeby og udnævntes 1856 til kejserlig Skatmester. D. 1875. Hans Ballader og Romancer (i „Dichtungen", 3 Bd., 1826—29) ere følelsesfulde og harmoniske, men røbe ingen stor Originalitet; interessantere ere hans „Gedichte in niederösterreichischer Mundart" (1844), og hans Localdramaer „'s letzte Fensterln" og „Drei Jahre nach'm letzten Fensterln" gjorde megen Lykke. 1854 blev hans nye Text til Haydns „Gott erhalte Franz den Kaiser" officielt anerkjendt som østerrigsk Nationalhymne. Foruden Noveller („Laub und Nadeln", 2 Bd., 1842) har han ogsaa leveret dygtige archæologiske, epigraphiske og pædagogiske Skrifter.

Seidlitzersalt (Navnet efter Landsbyen Seidlitz ell. Sedlitz ved Brüx, s. d. A.), en Benævnelse for engelsk Salt, svovlsur Magnesia. **Seidlitzerpulver**, et Bruspulver (s. d. A.), der virker stærkt afførende, fordi der til den tvekulsure Natron er sat Seignettes Salt (s. n. A.).

Seignettes Salt [sænjètte], Sal polychrestum de Seignette, Rochellesalt, blev opdaget 1672 af Apotheker Seignette i Rochelle. S. er vinsurt Kali-Natron, $KNaC_4H_4O_6, 4H_2O$; det faas ved at neutralisere Vinsten med Soda, filtrere og inddampe til Krystallisation. Store, klare, i Vand letopløselige Krystaller, der indeholde meget Krystalvand og anvendes noget i Medicinen.

Seigneur [sænjöhr], „Herre", af lat. senior (s. d. A.), hed i Frankrig i Feudalvæsenets Tid enhver, som besad et arveligt Stykke Land eller i det mindste Højhedsret og Jurisdiction over samme. Et saadant Stykke Land hed **Seigneurie**, Herskab. Heraf dannedes Titlen Monseigneur. S. ogsaa Grand-Seigneur.

Seiker, d. s. s. Sikher.

Seine [sæhn], 1) Flod i Frankrig, udspringer paa Vestsiden af Côte d'Or i Dep. Côte d'Or, løber gjennem dette Dep. og Dep. Aube, Seine-Marne, Seine-Oise, Seine, Eure og Nedre-Seine til den engelske Kanal forbi Stæderne Troyes, Paris og Rouen. Dens Udløb er 2 M. bredt og ligger 55 M. v. n. v. for dens Kilder, men Flodens Længde er paa Grund af dens stærkt bugtede Løb dobbelt saa stor. Den er sejlbar i en Udstrækning af 75 M. og optager fra højre Side Aube, Marne og Oise og fra venstre Side Yonne og Eure. — 2) Dep. i Frankrig, danner en Enclave i Dep. Seine-Oise, 8,₇ □ M. med 2,961,000 I. (1886), hvoraf 2,345,000 i Paris. Det hører til Seinesletten og har kun enkelte Højder, som Mont Valérien v. for Paris og Montmartre i den nordlige Del af Hovedstaden. Landbruget er væsentlig beregnet paa Paris's Forsyning, ligesom ogsaa dets Industri staar i nøje Forbindelse med den pariske. — **Nedre-Seine**, Seine inférieure, Dep. i det nordlige Frankrig, omgivet af Kanalen og Dep. Somme, Oise og Eure. 109,₄ □ M. med 833,000 I. (1886). Det er et Sletteland med enkelte Bakkepartier. Kysterne langs Kanalen ere for det meste stejle med Klinter af 150—800 F.s Højde. Floden Seine gjennemløber Dep. i mange Krumninger; til Kanalen flyde desuden flere Smaafloder. Saa vel Agerdyrkning som Industri staar paa et meget højt Trin. Der dyrkes især Hvede og Havre samt nogen Byg, Rug og Kartofler og i stor Udstrækning Hør, Oljeplanter og Frugt (navnlig Æbler og Pærer). Omtr. ⅕ af Dep. er skovbevoxet. I Industrien indtager Bomuldens Forarbejdelse den første Plads, men af væsentlig Betydning ere ogsaa Klæde-, Papir- og Maskinfabrikerne, Jærn- og Metalstøberierne, Bryggerierne, de chemiske Fabriker, Garverierne og Sukkerraffinaderierne. Handelen er særdeles omfattende og drives især over Rouen, der er Dep.s Hovedstad. — **Seine-Marne** [sæhnmarn], Dep. i Frankrig, omgivet af Oise, Aisne, Marne, Aube, Yonne, Loiret og Seine-Oise. 104,₂ □ M. med 355,000 I. (1886). Dep. optages af forskjellige Højdedrag, der danne udstrakte Plateauer, adskilte ved dybe Dale med stejle Sider. Seine gjennemløber Dep.s sydlige Del og optager her fra venstre Side Yonne; Marne, der falder i Seine s. ø. for Paris, gjennemløber den nordlige Del og optager her Petit- og Grand-Morin. Af Arealet er omtr. 70 pCt. Agerland, c. 14 pCt. Skov og 3½ pCt. Vinland. Landbrug er Hovederhverv, Hvede og Havre Hovedsædarterne. Desuden dyrkes Hamp og Hør samt Træfrugt i stor Udstrækning. Af Mineralprodukter ere de vigtigste forskjellige Stenarter, hvis Brydning sysselsætter mange Mennesker, Porcelænjord, Pottemagerier og Kalk, og til disses videre Forarbejdelse knyttes en temmelig betydelig Industri. Hovedstad Melun. — **Seine-Oise** [sæhn-oähs], Dep. i Frankrig, omgivet af Dep. Oise, Seine-Marne, Loiret, Eure-Loire og Eure samt selv omsluttende Dep. Seine.

101,8 □ M. med 618,000 J. (1886). Det er et Sletteland med Bakkedrag af indtil 600 F.s Højde. Dets Floder ere Seine, som her optager Oise fra højre Side, og Marne, der løber gjennem dets østlige Del ind i Dep. Seine. Af Arealet er 66 pCt. Agerland, henv. 14 pCt. Skov, mellem 3 og 4 pCt. Eng og næsten lige saa meget Vinland. Foruden Hvede og Havre, der ere Hovedsædarterne, dyrkes i Mængde Bælgfrugter, Oljeplanter og Træfrugt. Af Mineralprodukter forekomme flere Sten- og Lerarter samt Kalk. Industrien staar paa et meget højt Trin i saa godt som alle Retninger, navnlig i Beklædningsstoffer, Maskiner, Papir, Metalvarer, Øl og Teglværksprodukter. Hovedstad Versailles.

Seismométer, s. Sismometer.

Sej eller Graasej, Storsej (Gadus virens), Torskeart, der opnaar en Størrelse af et Par Alen, hyppig i de nordlige Have, ved hvis Kyster den paa mange Steder udgjør et vigtigt Fødemiddel, f. Ex. paa Færøerne og i Norge. S. lever altid i Stimer, som yngre nærmest ved Kysten, som ældre længere fra Land, undtagen naar den følger Sildestimerne ind mod Kysten. Paa Grund af dens selskabelige Levemaade er dens Fangst forholdsvis let.

Sejánus, Ælius, romersk Ridder og Præfectus Prætorio, stod i Gunst hos Tiberius; han ryddede flere Medlemmer af den kejserlige Familie af Vejen ved Gift og herskede næsten med Enevælde i Rom, da Tiberius havde trukket sig tilbage til Capri; da han stod i Begreb med selv at bemægtige sig Tronen, lod Tiberius ham gribe i selve Senatet og derefter henrette 31 e. Chr.

Sejd (seiðr) kaldtes i den nordiske Oldtid en med Tryllesange forbunden Trolddom eller Spaadsigeri, der ansaas for mere forargelig end Galder og navnlig vanærende for Mænd.

Sejershætte. At fødes med S. kaldes det, naar Fostrets Hoved i sjældne Tilfælde udskydes beklædt med de hele Æggehinder, hvortil i ældre Tid Overtroen knyttede lykkelige Varsler for Barnet, ligesom naar hele Fostret udstødes i de hele Hinder: Sejersskjorte. I Følge en vidt udbredt Tro vilde saadanne Børn blive lykkelige fremfor andre, have Evne til at se Aander og overnaturlige Væsener (være synske), være sikrede mod Trolddom og i det hele, naar denne Hinde bevaredes og bares paa Kroppen, beskyttede som ved en Amulet.

Sejerværk, ældre Betegnelse for et Ur. Dettes Forfærdiger kaldtes Sejermager.

Sejerø, en langstrakt, temmelig højtliggende Ø i Kattegattet ud for Sjællands Nordvestside i Sejerø Bugten, 1½ M. lang og indtil ¼ M. bred, ½ □ M. med 761 J. (1880). Den udgjør et Sogn under Skippinge Herred i Holbæk Amt. Fyr.

Sejl, en af stærkt Tøj (Sejldug, s. nedens.) sammensyet Dug, som anbragt paa et Skib tjener til at bevæge dette gjennem Vandet ved Vindens Kraft. Langs Kanterne er indsyet et Tov, Liget. Hvor der gaar særlig Slid paa S., er dette dobbelt, s. Bolt. Langs Liget er flere Steder indsplidset Øjne, de saakaldte Løjerter (s. d. A.). Efter den Maade, paa hvilken S. er ophængt, kaldes det Raa-, Stag- eller Gaffelsejl. Ved Raasejl ere Over- og Underliget omtrent parallele, det sidste lidt længere end det første. Ved Undersejlene kaldes det Hjørne, som vender forefter, Halsbarmen (s. Hals), det andet Skjødbarmen, ved andre Raasejl, der udspiles til en Raa neden under, kaldes begge Hjørner Skjødbarme. Stagsejl hænge ved Jærnringe, Løjerter, paa et Stag; de kunne være trekantede (Klyver, Jager, Fokkestagsejl o. fl.) eller kunne have Form som et Trapez (Store Stængestagsejl); i begge Tilfælde hejses de ved et Tov, Faldet, anbragt i den øverste Ende af S., Faldshornet, medens den forreste Ende for neden holdes nede ved Halsen og den agterste ved Skjødet. Gaffelsejl have altid Form af et Trapez og ere fæstede til en Gaffel (s. d. A.), der griber om Masten og befæstes til denne ved en Rakke. Hejses nu Gaffelen i Pikfald og Klofald, strækkes S. ud, medens den forreste Ende for neden holdes nede ved Halsen og den agterste ved Skjødet til en Øjebolt i Dækket (Gaffelaben) eller til Enden af en Bom paa Masten (Mesanen). Det forreste staaende Lig befæstes almindelig ved Lidsning til en agten for Masten anbragt Snovmast. For i tiltagende Kuling at kunne formindske de større S. ere disse forsynede med Rebsejsinger (s. Reb). Paa Raasejl og Gaffelsejl anbringes Givtove (s. d. A.) for at kunne hale S. op til Raaen eller Gaffelen, naar dette skal bjærges. Stagsejl bjærges ved at hales ned langs Staget med en i Falshornet anbragt Nedhaler. Under bi de Vind Sejlads holdes det luv Lig af Raasejlene for efter ved Bugliner. Naar Vinden er rum og Kulingen ikke er for stiv, benyttes ofte Læsejl, der hejses paa den luv Side af Raasejlene, og dersom Vinden er meget rum, tillige i Læ. Solsejl ere S., som i stærkt Solskin udspiles vandret til Sceptere, anbragte i Borde over en Del af Skibet, naar Vejret er nogenlunde stille, dels til Behagelighed for Mandskabet, dels for at hindre Dækket i at blive ødelagt af Solens brændende Straaler. I Sejlskibe benyttes disse dog sjældnere, med mindre man kan vente stadig Vind, saa at man ikke behøver at foretage Manøvrer med S. S. til Smaabaade kunne være Gaffelsejl, Sprydsejl eller Latinsejl. Ved Sprydsejl holdes S. udspilet ved en Stage eller et Spryd, der gaar i Diagonal over S. fra Halsen til den øverste og agterste Ende af dette. Latinsejl ere anbragte paa en Raa, der med en Bøjle griber om Masten, og som hejses op med et Fald; det agterste staaende Lig er da i Regelen af en Del større Længde end det forreste. Sejlkøje er det Sted om Bord i et Skib, hvor Reservesejlene opbevares. Sejllægger, det ældre Navn for Sejlmager, den, der tilskærer og syer Sejlene. Sejl i Møllerne er ikke blot den Dug, der beklæder Møllevingerne og hviler mod de fra Armen udgaaende Tværtræer, de saakaldte Hækkeder, men tillige den Jærnbøjle, der gaar tværs over Øjet i Løberen (den øverste Sten), for at denne kan hænge paa Enden af Langjærnet. Sejldug, det groveste og stærkeste Slags Lærred, tosk aftet og vævet af meget groft Hampegarn, hvoraf undertiden 2 eller 3 følges ad baade i Kjæde og Islæt. Det er sot meget

n. Br., saa at han kom Nordpolen nærmere end nogen af sine Forgængere. Han beskrev denne Rejse og 12 andre Nordpolsrejser i det 1820 udgivne Skrift »Account of the arctic Regions«. Senere blev han Gejstlig og døde 31 Marts 1857.

Scorpius, s. Skorpion.

Scortum, lat., Skjøge.

Scott, Sir George Gilbert, engelsk Arkitekt, f. 1811 i Buckinghamshire, d. 1878 i London, har bygget dels i Hamborg, dels i England, hvor han navnlig har bygget og restaureret en stor Mængde Kirker i Spidsbuestil, bl. a. ogsaa Westminster-Abbediet i London. I samme Stil byggede han ogsaa St. Pancras-Banegaarden smstds. Hans sidste Arbejde var Mindesmærket over Prins Albert, ligeledes i London.

Scott, Sir Walter, berømt skotsk Digter, f. 15 Aug. 1771 i Edinburgh, Søn af en Advocat, blev tidlig paa Grund af en Lamhed i den højre Fod sat i Kost paa Landet, hvor de romantiske Sagn og Sange fra Middelalderen endnu levede og gjorde et mægtigt Indtryk paa Drengen, der siden i The High-School i Edinburgh lærte Latin, lidt Tysk, Fransk og Italiensk, men havde formelig Lede til det Græske. Efter at have studeret Jura i Edinburgh, blev han Advocat; hans styrkede Helbred tillod ham nu at gjøre vidtløftige Fodtoure og øve sit Legeme. At han følte sig hendragen til den Modstand mod det 18de Aarh.s poetiske Former, som dukkede op rundt om i Europa, vise hans i disse Aar udarbejdede Oversættelser af Bürgers „Leonore" og „Der wilde Jäger" samt Goethes „Götz v. Berlichingen". Efter at have giftet sig 1797 blev S. 1799 Sheriff for Selkirk-Shire og hengav sig mere og mere til poetisk Produktion. 1802 udkom hans Samling af skotske Ballader, »Minstrelsy of the Scottish Border«, 1804 udgav han den gammelengelske Romance »Sir Tristrem« og 1805 sit store Digt »The Lay of the Last Minstrel«, der gjorde glimrende Lykke. 1806 fik S. et indbringende Embede ved en Domstol i Edinburgh, udgav 1808 det episke Digt »Marmion, a Tale of Floddenfield«, blev Medarbejder i Toryorganet »Quarterly Review« og leverede 1810 i Digtet »The Lady of the Lake« en Cyklus af prægtige Billeder af Naturen i Højlandene. Nogle følgende Digtninger af lignende Art naa langtfra dette Arbejde. Imidlertid havde S. samlet sig en stor Formue og kjøbt et Gods ved Bredden af Tweed, som han kaldte Abbotsford. Den lidenskabelige Kjærlighed til Fædrelandets Fortid, der havde fyldt ham lige fra Barneaarene, bragte ham til at udstyre sit Slot med al en feudal Ridderborgs Detail; han holdt aabent Bord for alle Fremmede, holdt Drikkelag, hvor gamle Ballader bleve afsungne, og gjorde Jagter i middelalderlig Stil. Hans historiske Romanproduktion, der snart gjorde ham verdensberømt, begyndte med »Waverley« (1814) og fortsattes i en uafbrudt Række Romaner, hvoraf den ene slog mere ned i Publikum end den anden, saaledes »The Antiquary«, »Rob Roy«, »The Heart of Mid-Lothian«, »The Bride of Lammermoor«, »Ivanhoe«, »Kenilworth«, »The Fortunes of Nigel«, »Quentin Durward« o. fl. Med stor Kundskab til Historien forener S. en Begejstring for historisk ydre Detail, som river En let gjennem hans sig stærkt bredende Apparat; hans Sans for det ædle og store og hans hyggelige Humor skinne alle Vegne igjennem, men det kan ikke nægtes, at hans Personer ere skildrede ikke med deres egne, men med Digterens Tids Farver; Evne til gjennemtrængende Charakterskildring mangler hos S., han beskriver og raisonnerer, maler omhyggelig sine Personers Ydre, gjennemgaar ogsaa deres indre Sjælstilstande, men han formaar ikke at indblæse dem virkelig og slaaende Livsfandhed. 1826 mistede S. sin Formue ved en Fallit og maatte skrive for at leve; »The Life of Napoleon« (et maadeligt Partiskrift), »Tales of a Grandfather« (1828—30), »History of Scotland« (1830) samt flere Romaner vise, at Digteren er bleven gammel, og at han maa skrive med Hastværk. For at overvinde en stærkt tiltagende Lamhed gjorde S. 1831—32 en Rejse til Italien, men Ondet tiltog, og efter et apoplektisk Anfald døde han paa Abbotsford 21 Sept. 1832. Som den nyere historiske Romans Skaber, som poetisk Forherliger af sit Fædreland staar S. som en af den nyere Literaturs monumentale Skikkelser. Som engelsk literær Biograph har han skrevet »Life of Dryden« og »Life of Swift«. Et pragtfuldt Mindesmærke rejstes for ham i Edinburgh; hans Svigersøn Lockhart har skrevet hans Biographi (7 Bd., 1838), ligeledes Elze (2 Bd., 1864; overs. af Kroman 1878).

Scott, Winfield, nordamerikansk General, f. 13 Juni 1786 i Virginia, blev 1806 Sagfører, men traadte snart efter ind i Hæren og blev 1808 Artillericapitain. 1812 blev han som Oberstlieutenant sendt til Tropperne ved den canadiske Grænse, indtog et Par Forter og vandt to Træfninger; til Løn blev han Generalmajor. 1833—38 anførte han Togene imod Indianerne i Georgia og Florida og blev 1841 Chef for hele Unionens Hær. I Krigen med Mexico gik S. med en Hær til Veracruz, indtog Byen i Marts 1847, slog Præsident Santa Anna flere Gange og stormede i Sept. s. A. Hovedstaden. Trods disse Sejre og den meget gunstige Fred faldt han baade 1848 og 1852 igjennem ved Præsidentvalget. Da Slavestaterne 1861 gjorde Opstand, blev S. skjønt Virginier Unionen tro og søgte at kvæle Bevægelsen i Spiren; men hans Raad bleve ikke fulgte, og da Krigen tog et større Omfang, opgav han i Nov. 1861 sin Post. D. 29 Juni 1866.

Scotus, s. Duns Scotus. S. Erigena, s. Erigena.

Scranton [skrænnt'n], Stad i Staten Pennsylvania i Nordamerika, 28 M. n. for Philadelphia. 46,000 I. (1880). Betydelige Jern- og Kulværker og dertil knyttet livlig Industri. Samling af indianske Oldsager. Havde 1853 kun 3,000 I.

Scrap, eng., lille Stykke; Uddrag; Udklip af Bøger eller Aviser; S.-book [bukk], Bog til at opbevare saadanne Udklip i.

Scribe, Aug. Eugène [skribb], berømt fransk Theaterdigter, f. 24 Dec. 1791 i Paris, mistede tidlig sine formuende Forældre og blev

af sine Formyndere sat til at studere Jura, men studerede i Virkeligheden kun Theatret. Som begyndende Forfatter gjorde han næsten Fiasco, men det ansporede hans Energi, og 1816 gjorde hans »Une nuit de la garde nationale« Lykke, og fra nu af udviklede S. en kolossal Frugtbarhed, oprettede en formelig Komediefabrik, hvis fornemste Medarbejdere vare G. Delavigne og Mélesville, hvortil senere sluttede sig en Mængde andre. En lagde Planen, en anden udarbejdede Dialogen, en tredje Coupletterne, men S.s umaadelige Arbejdsdygtighed samlede; corrigerede og overarbejdede det hele. Vaudeville og Variétés vare først hans egentlige Arenaer under Restaurationen. For dem skabte han Arten Comédie-vaudeville, til hvilken høre »Flore et Zéphire«, »Le comte Ory«, »Le nouveau Pourceaugnac«, »Le solliciteur«; men da Gymnase stiftedes 1820, sluttede S. en Contract med dets Entrepreneur, sin Ven Delestre-Poirson, og forlagde sin Virksomhed til denne Scene, der havde Hertuginden af Berry til Beskytterinde og førte Navn af Théâtre de Madame. Fra 1821—30 leverede S. hertil c. 150 Stykker, hvoriblandt »Michel et Christine«, »La demoiselle à marier«, »L'héritière«, »Les premières amours«, »Le mariage d'inclination«, »Le mariage de raison« osv. 1830 førte S., der allerede 1822 og 1827 var optraadt med borgerlige Lystspil paa Théâtre franç. (»Valérie« og »Le mariage d'argent«) ind paa den politiske Komedie, hvis Satire i Regelen gaar ud over den parlamentariske Regering. Prøver herpaa ere »Bertrand et Raton« (1841), »Le verre d'eau« (1842), »Adrienne Lecouvreur« (1849), »Les contes de la reine de Navarre« (1851), »Rêves d'amour« (1859); ved Siden deraf forfattede han Operalibrettoer i Massevis, saaledes til „Den hvide Dame“, „Den Stumme“, „Fra Diavolo“, »Robert le Diable«, „Jødinden“, „Huguenotterne“, „Den sorte Domino“, „Profeten“, samt flere Noveller og Romaner, som »Carlo Broschi« og »Piquillo Alliaga«. Som praktisk Theaterarrangeur er S. hele det moderne Lystspils Læremester. Hans Intrigue er lagt med glimrende Behændighed; hans Dialog fint tilspidset; alt Handlingen uvedkommende er fjernet. Men hans Livsopfattelse er en nøgtern Bourgeois's, han er skeptisk over for Lidenskabens Naturkraft, forherliger den praktisk kloge, i de selskabelige Former drevne Intelligens; dertil staar som komisk Modsætning den udannede Kluntethed, stundum forvildet ved en Tilsætning af det rørende. I 40 Aar dominerede S. de franske og udenlandske Theatre. Nu ere hans Stykker allerede gammeldags, hans flade Charakteristik tiltaler ikke mere. Hans Arbejder løbe op til c. 350, som til Dels ere samlede i flere Udgaver under Navn af »Théâtre de S.«. 1834 blev han Medlem af Akademiet; d. 20 Febr. 1861.

Scribonius, Navn paa en romersk plebejisk Slægt, af hvilken en Gren førte Tilnavnet Curio. Af denne Linje udmærkede Cajus S. Curio sig som Feltherre; han var den første, der paa et Tog mod Dardanerne i Møsien trængte frem til Donau; d. 53 f. Chr. — Hans Søn af s. N. var som Yngling berygtet paa Grund af Udsvævelser; som Almuetribun sluttede han sig til Cæsar og omkom under Krigen i Afrika 49 f. Chr. — Til en anden Familie hørte Lucius S. Libo, der anførte en Afdeling af den pompejanske Flaade og var Consul 34 f. Chr. Hans Søster, Scribonia, ægtede 40 f. Chr. Octavian, af hvem hun blev forstødt allerede det følgende Aar, efter at hun havde født ham en Datter Julia.

Scriptōres histŏriæ Augŭstæ, Fællesbenævnelse for 6 romerske Historieskrivere: Ælius Spartianus, Vulcatius Gallicanus, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus, Ælius Lampridius og Julius Capitolinus, af hvilke vi have en temmelig uafbrudt Række af Biographier af de romerske Kejsere fra Hadrian til Carus's Sønner. De ere alle fra Diocletians og Constantins Tid. Saa vel den historiske Kritik som Sproget i disse Skrifter er ringe, men de have Betydning, da Kilderne til den Tids Historie ere ubetydelige.

Scriptōres rērum Danicārum, s. Langebek.

Scriver, Christ., protestantisk Mystiker og Forfatter af Opbyggelsesskrifter, f. 2 Jan. 1629 i Rendsborg, d. 5 Apr. 1693 som Overhofpræst i Quedlinburg. Hans „Aandelige Sjæleskat“ og „Gottholds tilfældige fromme Tanker“ høre til det ypperste af, hvad den protestantiske Opbyggelsesliteratur har frembragt, og have endnu den Dag i Dag talrige Læsere i alle protestantiske Lande; den førstnævnte er oversat paa Dansk 1741—42 og en ny Udg. af Oversættelsen paabegyndt af V. Beck (1888).

Scrophulōse, s. Kjertelsyge und. Kjertel. **Scrophulōs**, lidende af eller ejendommelig for S.

Scrōtum, lat. Pungen, hvori Testiklerne ligge. Scrotalhernie, d. s. s. Pungbrok, s. Brok.

Scruple [skrupl] er i den engelske Handelsvægt 0,3906 Gram ell. 0,1181 danske Kvint, i Medicinalvægten 1,296 Gram.

Scrupule [skrypyl] ell. Denier, Lod af den gamle franske Poids de marc, 1,275 franske Gram.

Scrutinium, lat., kaldes i Kirkeretten en Undersøgelse ved gejstlige Embeders Besættelse om, hvorvidt den kaldede besidder de nødvendige Kvalificationer; ligeledes kaldes ogsaa de ved forseglede Stemmesedler foretagne Valg af Paver og Biskopper og i det hele Valg ved hemmelig Afstemning S. Scrutin de liste, fr. [skrytæng d'list], s. Listeafstemning.

Scudéry, Georges de [skyderi], fransk Digter, f. 1601 i Havre, var først Militær og Gouverneur i et Castel ved Marseille, men af Lyst til literær Syssel drog han 1630 til Paris og skrev for Skuepladsen, hvor hans »L'amour tyrannique« (1636) vandt langt mere Bifald end »Cid«, med hvis Forfatter han førte en taabelig Strid, som imidlertid skaffede ham Plads i Akademiet. Hans Epos »Alaric« (1654) var i sin Tid højt anset, indtil Boileau latterliggjorde det. S. var en forfængelig Storskryder og ansaa sig for Verdens største Geni. Han døde 1667 i Paris. — Hans Søster, Madeleine de S., f. 1607, skrev Ridderromaner med orientalske Navne, men hvori hun — navnlig i »Clélie« og »Cyrus« — gav Portræter af samtidige fremragende Personligheder. Disse Romaner skildre anskuelig Tonen i Hôtel Rambouillet. Forfatterinden var højt anset og nød

Pensioner af Mazarin, Ludvig XIV og Dronning Christine af Sverige. D. 1701.

Scudo, Flertal **Scudi**, ældre ital. Mønt. I Kirkestaten fandtes Mønter i Guld paa 10, 5, 2½ og 1 S., af Værdi henholdsvis 38 Kr. 69 Øre, 19 Kr. 35 Øre, 9 Kr. 67 Øre og 3 Kr. 87 Øre, og i Sølv Mønter paa 1, ½, $\frac{3}{10}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{10}$ og $\frac{1}{20}$ S. I Lombardiet-Venezia var 1 S. lig 6 Lire austriache eller 3 Kr. 74 Øre, i Neapel og Sicilien lig 3 Kr. 67 Øre, i Sardinien lig 5 Lire nuove eller 5 franske Francs, lig 3 Kr. 60 Øre. I Toscana var S. corrente lig 4 Kr. 24 Øre og S. di oro lig 4 Kr. 56 Øre.

Sculler, eng., s. **Roning**.

Sculpsit, lat., et Udtryk, hvormed Billedhuggerne betegne, at de have udført et Sculpturværk. Kobberstikkerne bruge samme Udtryk, der betegner en Skæring, om Udførelsen af et Kobberstik. Om **Sculptur**, egtl. Udførelsen af et Billedhuggerarbejde med Mejslen, s. **Billedhuggerkunst**.

Scurra kaldtes i det gamle Rom en fattig Borger, der sluttede sig som Gjæst og Client til en Rigmand, og som til Gjengjæld for den Mad osv., han fik af denne, maatte more ham og hans Gjæster ved Spasmageri og tit ved at tjene som Skive for deres Vittighed. Deraf **scurril**, naragtig, **Scurrilitet**, Naragtighed, Narrestreger.

Scylla, nu La Rema, en Klippe i Messina-Strædet ved den calabriske Kyst, lige over for Malstrømmen Charybdis (s. d. A.), skildres af Oldtidens Forfattere som meget farlig for de søfarende. I Mythen fremstilles S. som et frækkeligt Uhyre. I overført Betydning: truende Fare; deraf Ordsproget: »Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdim«, d. e. den, som vil undgaa ēn Fare, falder i en anden. S. **Scilla**.

Scævola, s. **Mucius**.

Sealsfield, Charl. [sihlsfihld], egtl. Karl Postl, Forfatter, f. 1793 i Poppitz ved Znaym, traadte som Novice ind i en klosterlig Stiftelse i Prag, modtog Præstevielsen og blev sin Ordens Secretær, men flygtede 1822 til Schweiz og derfra til Amerika, hvor han antog Navnet S. 1826 drog han til Europa og udgav anonymt i London »Austria as it is«, der gjorde megen Opsigt, bereiste dernæst Sydveststaterne i Amerika og Texas, der er Scenen for Romanen »Tokeah, or The White-Rose« (1828). En lang Tid arbejdede han som Journalist i New-York, Paris og London, trak sig 1832 tilbage til Schweiz og omarbejdede sin nævnte Roman under Navn af „Der Legitime und der Republikaner" (1833) og dernæst en Række Skizzer og Fortællinger (hvoraf Romanen „Der Virey und die Aristokraten" 1835 turde være den bedste), hvilke anskuelig, med psychologisk Skarphed og dramatisk Liv, men i en noget springende Stil give et Billede af det amerikanske Liv. Med Afbrydelse af flere Rejser til Amerika levede S. Resten af sin Tid i et Bondehus ved Solothurn, hvor han døde 1864. 1881 rejstes ham et Mindesmærke i Znaym.

Seam [sihm], eng. Vægt for Glas, lig 120 eng. Pd. eller 108,86 d. Pd.

Séance, fr. [ängs], Sæde, Møde, Forsamling.

Seapoys, **Sipoys** ell. Sipahi, de indfødte Tropper i den engelsk-ostindiske Hær. Om deres Opstand 1857 s. **Indien**, Historie.

Sebaldus, katholsk Kirkehelgen, gjøres af Legenden til en dansk Kongesøn, som studerede i Paris og blev gift med Kong Dagoberts Datter, men Dagen efter Brylluppet forlod sin Hustru for at leve som Eneboer. Paa en Pilegrimsreise til Rom fik han af Pave Gregor II Fuldmagt til at forkynde Evangeliet i Tyskland, virkede længe som Missionær og døde til sidst som Eneboer i en Skov ved Nürnberg. Han blev begravet i St. Peters Capel i Nürnberg, der senere til hans Ære blev udvidet og kaldt **Sebalduskirken**, nu en af de skjønneste protestantiske Kirker, i ren gotisk Stil. Hvor upaalidelige Fortællingerne om hans Liv ere, ses bedst af Usikkerheden om hans Levetid. Hans Dødsaar angives til 801, 901 ell. 1070. 1425 blev han kanoniseret af Pave Martin V, og Nürnberg valgte ham til Skytshelgen. Hans Mindedag er 19 Aug.

Sebástian, en romersk Kirkehelgen, om hvem Legenden fortæller, at han under Diocletian som hemmelig Christen traadte ind i den romerske Hær for at omvende Soldater. Diocletian, der ansaa ham for Hedning, gav ham en høj militær Stilling, som han benyttede til at beskytte mange af sine Trosfæller under Forfølgelserne imod dem, hvorfor Pave Cajus udnævnte ham til Defensor ecclesiæ (d. e. Kirkens Forsvarer). Da hans Tro endelig blev opdaget og han ikke vilde afsværge den, blev han bundet til et Træ og gjennemboret med 1000 Pilestud. En christen Kvinde, som vilde begrave ham, fandt ham levende og helbredede ham ved omhyggelig Pleje, men han blev atter grebet og pisket ihjel 20 Jan. 288. Hans Lig blev kastet i en Kloak; men om Natten aabenbarede han sig for en christen Kvinde, som paa hans Befaling begravede ham i Katakomberne. En Gang, da Rom hjemsøgtes af Pesten, byggede man en Kirke for S.; saa standsede Pesten; derfor anraabes han nu imod smitsomme Sygdomme. End videre er han Skytshelgen for Skytteforeninger. Hans Mindedag er i den romerske Kirke 20 Jan., i den græske 18 Dec.

Sebástian, Konge i Portugal 1557—78, f. 1554, Søn af Infanten Johan og Kejser Carl V.s Datter Johanne, kom paa Tronen ved sin Bedstefader Johan III.s Død. Da hans Opdragelse blev ledet af Jesuiter, blev han en ivrig Fanatiker, der kun tænkte paa Kampen mod de vantro, og da der udbrød Tronstridigheder i Marokko, satte han trods alle Forestillinger af sine Raadgivere og Philip II med en lille Hær paa c. 15,000 Mand over til Marokko og leverede Slaget ved Kasr-el-Kebir (4 Aug. 1578), hvor den portugisiske Hær blev tilintetgjort og S. selv, der kæmpede med rasende Tapperhed, forsvandt. Men da man ingen sikker Efterretning fik om hans Skæbne, opstod senere 4 Personer, der udgav sig for at være den fra Fangenskab hjemvendte S. De tre første vare Bedragere og bleve henrettede, men om den 4de ere Meningerne mere delte. 1598 optraadte nemlig en Mand, der i en overordentlig Grad lignede Kong S. og mindede den venezianske Regering om saa specielle

Underhandlinger, som S. havde haft med Venezia, at man ikke vovede at erklære ham for en Bedrager. Han blev holdt 3 Aar i Fængsel og derefter udvist af Venezia, men da han nu over Firenze vilde rejse til Portugal, blev han af Storhertugen af Toscana udleveret til Spanierne, der holdt ham i Fængsel paa Slottet St. Lucaz indtil hans Død.

Sebastian, San, befæstet Stad i de baskiske Prov. i Spanien, Hovedstad i Guipuzcoa, ved Biscaya Bugten, 11 M. ø. for Bilbao. 21,000 J. Somandsskole, Søbade. Sejldugsfabrikation. Trods den mindre gode Havn drives her livlig Handel.

Sébastiani, Franç. Hor., fransk General, f. 10 Nov. 1772 paa Corsica, indtraadte 1789 i Hæren, udmærkede sig i Felttogene i Italien og blev 1797 Escadronschef. 1799 medvirkede han som Oberst ved Statscoupet (18 Brum.), gik 1802 i diplomatisk Hverv til Constantinopel og Ægypten og blev efter Slaget ved Austerlitz Divisionsgeneral. 1806 sendtes han paa ny til Constantinopel, hvor han n. A. ledede Byens Forsvar imod den engelske Flaade, og blev til Løn ophøjet til Greve. Han udmærkede sig 1808—10 i Spanien og siden i Krigen 1812—14, især i Slaget ved Hanau. Efter Slaget ved Waterloo gik S. som en af Deputeretkammerets Fredsunderhandlere til den allierede Hær, og da Forsøget slog fejl, til England. Han blev derfor sat paa halv Sold og var fra 1819 liberal Deputeret for Corsica. Efter Julirevolutionen 1830 blev S. Marine- og var i Nov. 1830—Oct. 1832 Udenrigsminister, samt paa ny Marts 1833—Apr. 1834 og 1835—40 Afsending i London. Han ophøjedes derefter til Marschal og døde 20 Juli 1851. Hans eneste Datter blev gift med Hertugen af Choiseul-Praslin og myrdet af denne 1847. — Hans Broder, J. André Tib. S., f. 1786, blev 1806 Underlieutenant i Rytteriet og udmærkede sig i Spanien, samt 1812 ved Moskva og 1813 ved Leipzig. 1823 blev han for sine liberale Anskuelser afskediget som Brigadegeneral, men valgtes derefter til Deputeret. Han deltog 1828 i Toget til Grækenland og 1832 som Divisionsgeneral i Antwerpens Beleiring, blev 1837 Pair og 1842 Overstbefalende i Paris, hvor han i Febr. 1848 forgjæves søgte at dæmpe Bevægelsen, og trak sig derefter tilbage til sin Fødeø. D. 1871.

Sebastiano del Piombo, Fra, ital. Maler, f. Luciano.

Sebastopol, f. Sevastopol.

Sebenico, Stad i det østerrigske Kongerige Dalmatien, ved en Vig af Adriaterhavet, 9 M. s. ø. for Zara, med 18,000 J., er Sæde for en katholsk Biskop, har en prægtig Kathedralkirke, betydelig Vinavl og talrige Rosogliobrænderier samt vigtigt Fiskeri og Handel.

Sebulon, Patriarchen Jakobs 6te og sidste Søn med Lea; hans Efterkommere, S. Stamme, boede i den nordøstlige Del af Palæstina imellem Naphtali, Aser og Issaschar Stammer.

Secāle, f. Rug. S. cornūtum, f. Meldrøje.

Secānt, i Geometrien en ret Linje, som skærer en krum Linje i ét eller flere Punkter; falde to eller flere Skæringspunkter sammen, kaldes den Tangent. Sécans er Navnet paa en af de trigonometriske Functioner, f. Trigonometri.

Secchi, Angelo [sækki], berømt italiensk Astronom, f. i Reggio 29 Juni 1818, traadte 1833 ind i Jesuiterordenen, med hvilken han blev fordreven 1848. Efter at have besøgt England og Amerika blev han 1849 Professor i Astronomi ved Collegio Romano i Rom og Directeur for dettes Observatorium, som han 1852 fik flyttet op paa den tilstødende Sant' Ignazio Kirkekuppels solide Piller og forsynet med nye astronomiske, magnetiske og meteorologiske Instrumenter. Her udfoldede han nu indtil sin Død 26 Febr. 1878 en storartet Virksomhed. Efter at have kastet sig over Studiet af Solens physiske Forhold lykkedes det ham ved den totale Solformørkelse i Spanien at photographere Solkronen. Særlig Fortjeneste erhvervede han sig ved sine spectralanalytiske Studier, der førte ham til Opdagelsen af de fire Typer for Stjernespectra. 1854—55 opmaalte han en trigonometrisk Basis paa Via Appia. 1862 var han pavelig Delegeret ved Meter-Conferencen i Paris. 1867 udstillede han i Paris sin berømte Meteorograph til Selvoptegnelse af Barometer- og Thermometerstand samt Regnmængde og Vindretning. 1872 stiftede han Società degli spettroscopisti italiani. S. var Medlem af en Mængde Akademier og decoreret med mange Ordener. Foruden en Mængde Afhandlinger har han skrevet en Del større Værker, af hvilke de vigtigste ere »L'unità delle forze fisiche« (Rom 1869, 2den Udg. 1874, oversat paa Fransk og Tysk); »Le Soleil« (Paris 1870, 2den Udg. 1875); »Le stelle« (Milano 1878).

Secco, it., tør; f. Recitativ. Male al s., i Modsætning til al fresco, male paa tør Kalk med Tempera- eller Oljefarver. Den sidstnævnte Malemaade er i den nyere Tid for en Del traadt i Stedet for Frescomaleri.

Secessionister kaldtes Insurgenterne i de 11 Slavestater, som 1861 udtalte deres Udtrædelse (Secession) af den nordamerikanske Union.

Sechet, f. Pacht.

Sechshaus, en af Wiens Forstæder, har 12,000 J. og talrige Fabrikanlæg.

Sechsundsechzig, et i Tyskland almindeligt Kortspil, som spilles af to Personer. Stikkene tælles efter Kortenes Værdi; den, der først faar 66, har vundet.

Seckendorff, gammel adelig tysk Familie med Besiddelser i Bayern og Sachsen. Til den hørte Friedrich Heinrich, fra 1719 Rigsgreve af S., f. 1673, d. 1763. Han traadte 1693 i engelsk-hollandsk Krigstjeneste, senere i kejserlig og udmærkede sig i den spanske Arvefølgekrig under Eugen af Savoien og 1720 mod Spanierne paa Sicilien og brugtes siden i vigtige diplomatiske Sendelser. 1726 var han Gesandt i Berlin, og 1735 sejrede han over Franskmændene ved Klauzen. Efter Prins Eugens Død anførte han 1737 den østerrigske Hær mod Tyrkerne, men da han var uheldig, fik hans Fjender ham styrtet og fængslet. I den østerrigske Arvefølgekrig traadte han i den bayerske Hertug Carls, den senere Kejser Carl VII.s Tjeneste og kæmpede heldig mod Østerrigerne.

Second [sekk'nd], eng. Længdemaal, hvoraf 144 paa 1 eng. Tom., lig 176 fr. Millim. eller 0,0067 d. Tom.

Secondo, den 2den (dybere) Stemme af to ensartede Stemmer, f. Ex. Soprano 2do, Violino 2do, Viola 2da.

Secrēt og **Secretion**, s. Afsondring. S. betyder ogsaa en Fyrstes Privatsegl (i Modsætn. til Rigsseglet).

Secretǟr, Skriver; Skrivepult. S. ogsaa Slangefalk.

Sectiōn, Afdeling, f. Ex. af et Compagni Soldater, af Videnskabsdyrkere af samme Retning ved en Congres, osv. S. ogsaa Obduction.

Section [sekksch'n], Flademaal i de forenede Stater i Nordamerika, d. s. s. Mile of land i England, lig 640 Acres ell. 469,8 danske Tønder Land. I eng. Australien er 1 S. lig 80 Acres ell. 58,7 d. Tdr. Ld.

Sector, lat., s. Udsnit.

Sēculum, lat., Secel, Aarhundrede; Tidsalder; det jordiske Liv, Timeligheden. **Secularfest**, Hundredaarsfest. **Secularisēring**, Verdsliggjørelse, bruges navnlig om gejstlige Staters Forandring til verdslige og om kirkelige Godsers Overgang til verdslige Øjemed. **Seculärgejstlige**, de Gejstlige i den katholske Kirke, som ikke ere Medlemmer af en Munkeorden, men blot ansatte ved Kirker og Domcapitler. **Seculære Forandringer**, s. periodiske F.

Secundānt. Ved enhver formelig Duel (s. d. A.) er der tvende Personer til Stede foruden de kæmpende; disse kaldes S. S. ordne alt fornødent ved Duellen og gjøre Tjeneste som Vidner ved denne. Efter dansk Ret er en S., som opfylder sine Pligter, straffri, med mindre Duellen er bestemt til at fortsættes indtil en af de kæmpende dø. Ogsaa i Norge antages det, at S. ej bliver at straffe. **Secundēre**, hjælpe, understøtte.

Secundogenitūr, Indbegrebet af de Ejendomme, Indkomster eller Rettigheder, som i flere Fyrstehuse eller Familier, i hvilke en særegen Ret tilkommer den førstefødte (Primogenitur), ere forbeholdte den næstældste.

Secundǟr, som indtager den anden Plads; underordnet. **Secundære Formationer** betegnede tidligere i Geognosien den midterste Afdeling af de forsteningsførende Lagdannelser, der ere yngre end Overgangsformationen, ældre end Tertiærformationen. Nu trækkes Grænserne mellem de store Formationsgrupper saaledes, at Overgangsf. tillige med de ældre secundære Form. (Stenkulsform. og permisk Form.) udgjøre den palæozoiske Gruppe, medens de yngre secundære Form. (Trias-, Jura- og Kridtform.) kaldes den mesozoiske Gruppe.

Sedaine, Mich. Jean [sødæhn], fransk Lystspil- og Operadigter, f. 1719 i Paris, lærte Murerprofessionen, men kunde ved Beskytteres Hjælp fra 1752 hengive sig til Literaturen. 1756 skrev han den komiske Opera »Le diable à quatre« til Philidors Musik. Af samme Art ere »Rose et Colas« (1764), »Aline, reine de Golconde«, »Richard Coeur-de-Lion« (1784) o. fl., nogle til Grétrys og Monsignys Musik. I sine Lystspil, som »Le philosophe sans le savoir«, viser han sig som Tilhænger af det borgerlige, rørende Drama. Hans Coupletter og Sange udmærke sig ved cantabile og lette Vers og ved en vis mild Gemytlighed, der i sin Tid gjorde dem meget populære. 1768 blev han Medlem af Akademiet og døde 1797.

Sēdan ell. **Sedan** [dāng], Fæstning i Frankrig i Dep. Ardennerne ved Floden Maas, i Nærheden af den luxemburgske Grænse, 3 M. ø. f. ø. for Mézières. 20,000 J. Smukke Caserner, Tøjhus, Militærhospital. Berømte Klædefabriker. Turenne, for hvem her er oprejst en kolossal Billedstøtte, fødtes i det herværende gamle Slot 1611. — Her stod 31 Aug. og 1 Sept. 1870 det afgjørende Slag imellem den franske Hær under Mac Mahon og de to forenede tyske Hære under den preussiske og sachsiske Kronprins, og næste Dag overgav den førstnævnte sig, omtr. 90,000 Md. stærk med 400 Stykker Skyts, hvorved ogsaa Kejser Napoleon III kom i tysk Fangenskab. I Tyskland fejres siden da Sedandagen (2 Sept.) aarlig som Nationalfestdag.

Sedatīva, lat., beroligende og bedøvende Lægemidler. **Sedativsalt**, d. s. s. Borsyre. **Sedativvand** indeholder bl. a. Campher og Ammoniakvand.

Sedēz, s. Format.

Sedgemoor [sädschmuhr], en Slette i Somerset-Shire i England i Nærheden af Bridgewater, er historisk mærkelig ved Kronprætendenten Hertugen af Monmouths Nederlag 6 Juli 1685 mod Kong Jakob II.s Tropper.

Sedgwick, Catherina [sädschuikk], nordamerikansk Romanforfatterinde, f. 1789 i Massachusetts, hvor hendes Fader var Senator, gjorde sig bemærket ved »The New England Tale« (1822), med Billeder fra Puritanerlivet, leverede i »Redwood« (1824) et Coopersk Studie og udgav 1827 sit Hovedværk, »Hope Leslie, or Early Times in Massachusetts«; hendes Breve fra en Rejse i Europa gjorde stor Lykke i Amerika. Blandt hendes Børneskrifter mærkes »The Boy of Mount Rhigi« (1848). S. A. udgav hun Digterinden Lucretia Davidsons Liv og Værker. Alle hendes Værker have en stærk christelig Tendens. D. 1867.

Sédillot, Jean Jacques Emmanuel [sedijō], f. 1777 i Montmorency, var en af de første Elever af den 1765 oprettede École des langues orientales vivantes og blev senere Lærer i Tyrkisk ved samme. Fra 1814 var han ansat ved Bureauet for Længdebestemmelser og gjorde sig især bekjendt ved Oversættelser af arabiske og persiske Astronomers Arbejder, der benyttedes af Delambre og Laplace; et af de mest bekjendte blandt disse er »Traité des instruments astron. des Arabes par Aboul-Hasan Ali«, udgivet af hans Søn (1834). D. 1832. — Sønnen, **Louis S.**, f. 1808, d. 1875, Lærer i Historie ved en lærd Skole i Paris, skrev 1834 en Haandbog i Chronologien (4de Udg. 1850) og siden flere Værker om Arabernes og andre Østerlænderes mathematiske Kundskaber og om Arabernes og Grækernes geographiske System (1842), samt en »Histoire des Arabes« (1854).

Sedimēnt, oprindel. d. s. s. Bundfald, bruges nu mest om de Afsætninger, der efterhaanden udskille sig ved Henstand af forskjellige Vædsker, f. Ex. Urinsediment. **Sedimentǟre** ell. neptu-

niske Bjærgarter kaldes i Geognosien alle de Dannelser, som ere opstaaede ved en Bundfældning i Vand. I Regelen afsættes saadanne Lag vandret oven paa hinanden, hvorefter man kan bestemme deres relative Alder, idet altid det dybere antages først afsat; dog træffes en Mængde s. Bjærgarter, navnlig i de ældre Formationer, mere eller mindre hældende og foldede, bevirket ved senere Hævninger. Nogle af de vigtigste herhen hørende Bjærgarter ere Kalksten, Conglomerater, Sandsten, Skifere o. fl.

Sée, Germain, bekjendt fransk Kliniker, f. 6 Marts 1818 i Ribeauville, blev Hospitalslæge 1852, Professor i Therapeutik efter Trousseau 1866, Prof. i medicinsk Klinik 1869 og Prof. i Klinik ved Hôtel Dieu 1876. Skrifter: »Leçons de pathologie expérimentale« (1866), »Du diagnostic et du traitement des maladies du coeur« (1878; 2den Udg. 1882), »De la phtisie bacillaire des poumons« (1884) o. fl.

Sée, Gust. von, s. Struensee, Gust. Karl v.

Seebach, Marie, tysk Skuespillerinde, f. 24 Febr. 1837 i Riga, betraadte allerede som Barn Scenen, besøgte Musikconservatoriet i Köln for at uddanne sig for Operaen, men ofrede sig dog snart for Skuespillet og virkede først med Held i Soubrette-Faget i Lübeck, Danzig og Kassel, indtil hun i Hamborg gik over i et mere ideelt Repertoire. Efter at være optraadt med glimrende Held som Gjæst i Wien og München nød hun berettiget Ry som en af Tysklands største tragiske Skuespillerinder og fik Engagement ved Burgtheatret i Wien. Under et Ophold i Hannover ægtede hun 1859 Sangeren Niemann og fulgte 1866 med ham til Berlin; hun blev dog snart skilt fra ham, optraadte som Gjæst i St. Petersborg, Holland og Amerika og tog efter sin Tilbagekomst Ophold i Dresden.

Seefeldt, Jørgen Christophersen, til Refsnæs, dansk Rigsraad og Landsdommer i Sjælland, f. 1594, d. 1662 fattig og udplyndret. Han er bleven bekjendt af sit store og kostbare Bibliothek paa over 26,000 Bind, hvoriblandt en stor Mængde Haandskrifter og Sjældenheder. Det var samlet paa Ringsted Kloster, hvor han boede som Landsdommer, og hvor selv fremmede Lærde besøgte ham for at se det. Men i den svenske Krig (Febr. 1658) fik hans Fjende Corfitz Ulfeld Tilladelse af Carl Gustav til at bemægtige sig det, hvorpaa det førtes til Sverige; en stor Del af det er sikkert gaaet til Grunde ved Slotsbranden i Stockholm 1697.

Seekers [sih] (d. e. søgende), en af de mange Sekter, som opstod i England under den religiøse Gjæring i det 17de Aarh., kaldte sig ogsaa Quæstionistæ, Exspectantes, Scrutatores, hvilke latinske Navne alle ligesom S. skulle betegne deres Søgen efter den sande Religion.

S. E. et O., Forkortelse for sălvo errōre et omissiōne, lat., med Forbehold af Fejl og Udeladelser, anvendes paa større Regninger og lignende Opgjørelser og sættes der foran Udstederens Underskrift.

Sefström, Nils Gabr. [sev], svensk Chemiker og Geognost, f. 2 Juni 1787 i Helsingland, kom 1809 til Stockholm for at studere Chemi under Berzelius, som satte ham i Stand til at fortsætte sine akademiske Studier, saa at han 1813 tog den medicinske Doctorgrad. 1813—17 gjorde han Tjeneste ved Seraphimerlazarethet i Stockholm, var tillige Adjunct i Chemi ved det Carolinske medico-chirurgiske Institut samt Lærer ved Krigsakademiet, blev senere Professor ved Artilleriskolen og 1820 Forstander for Bjærgværksskolen i Falun. Efter at han paa Grund af Svagelighed havde taget Afsked 1839 og var flyttet tilbage til Stockholm, blev han s. A. extraord. Medlem af Bjærgværkscollegiet og Forstander for Collegiets Mineralcabinet; d. 30 Nov. 1845. S. gjorde sig fortjent af den svenske Bjærgværksdrift; han opdagede Metallet Vanadin (1830), men vakte især Opmærksomhed ved Paavisningen af det saakaldte Frictionsphænomen (s. d. A.).

Segeberg, Stad i Holsten, ved Trave og ved Foden af et 270 F. højt Gipsbjærg, 6 M. s. til ø. for Kiel. 5,000 I. Gipsbrud. Stensaltleje. Soolbade. — S. (d. e. Sejrsbjærg) havde i Middelalderen et gammelt, stærkt befæstet Slot, hvor den danske Prins Otto, Christoffer II.s Søn, efter Nederlaget paa Taphede (1334) sad fangen i nogen Tid; det afbrændtes af Torstenson 1644. Efter S. kaldtes den Del af Hertugdømmerne, som ved deres første Deling 1490 tilfaldt Kong Hans, den segebergske; den forenedes med den gottorpske ved Frederik I.s Tronbestigelse 1523.

Segelcke, Thomas Riise, f. 2 Maj 1831 paa Kjærsgaard i Vendsyssel, tog 1854 polyt. Examen i anvendt Naturvidenskab, var 1853—55 Assistent i Forchhammers chemiske Laboratorium, studerede Agerdyrkningschemi og afsluttede sin forberedende Uddannelse som Landbrugschemiker under et 3 Aars Ophold 1857—59 i Udlandet, særlig under Vejledning af Prof. A. Stöckhardt i Tharand i Sachsen og Lawes og Gilbert paa Rothamsted i England. Efter sin Hjemkomst har S. paa Opfordring af det kongel. Landhusholdningsselskab og som dets Consulent beskæftiget sig med Mælkerifaget og ved sine Studier over Tilvirkningen af Smør og Ost, ved sin Virksomhed for Indførelsen af forbedrede Fremgangsmaader og en mere nøjagtig, ved Brug af Vægt, Maal og Thermometer regelbunden Udførelse af alle Arbejder, ved Oplæring af de unge Landmænd i Mælkerifaget og Uddannelsen af et stort Antal praktiske Vejledere i Faget (Mælkeriassistenter), ligesom ved sin Medvirkning ved Smørudstillinger og i andre Retninger haft en særdeles frugtbringende Indflydelse paa Mælkedriften og særlig Smørproduktionen i Danmark, som, begunstiget af de stigende Priser og den almindelige Fremgang i Landbruget, derved har taget et stærkt Opsving. Han har udgivet forskjellige meget benyttede Mælkeriregnskabsbøger (til Dels i Forening med Jægermester J. Friis o. a.) og i landøkonomiske Tidsskrifter og særlige Smaaskrifter leveret et ikke ringe Antal grundige Afhandlinger, vedrørende Mælkeridriften, de unge Landmænds Uddannelse, Anvendelse af kunstige Gødningsstoffer osv., foruden at han ved Foredrag ved landøkonomiske Møder i Landets forskjellige Egne i høj Grad har paavirket Jordbrugerne, der ogsaa ved flere Lejligheder have lagt deres Paaskjønnelse deraf for Dagen. Han udnævntes

1873 til Professor og blev 1874 ansat som Docent i Mælkerifaget og Landbrugsbogholderi ved den kongel. Veterinær- og Landbohøjskole, senere som Indenrigsministeriets Consulent i Mælkeridrift. S. har ogsaa i usædvanlig Grad haft Lejlighed til at gjøre sig bekjendt med Mælkeridriften i andre Lande ved Rejser ikke blot i Europa, men ogsaa i Amerika, og har ved sin Virksomhed i væsentlig Grad bidraget til at henlede Udlandets Opmærksomhed paa den danske Mælkeridrift.

Segēsta, hos Grækerne Egesta, Stad i den nordvestlige Del af Sicilien, var i Følge Sagnet anlagt af landflygtige Trojanere; den var en Tid lang i Carthaginiensernes Besiddelse, indtil den i den 1ste puniske Krig kom under romersk Herredømme. Under S.s og den længere mod V. liggende Stad Eryx's Beskyttelse stod det berømte Venustempel paa Bjærget Eryx. I den nyeste Tid ere en Del af dens Ruiner blevne udgravede. Dens Havn laa ved det nuværende Castellamare.

Segēstes, en cheruskisk Fyrste, var en Fjende af Arminius, der havde bortført hans Datter Thusnelda for at ægte hende. Da han blev belejret i sin Borg af Arminius, fik han 14 e. Chr. Hjælp af Germanicus og Tilsagn om et sikkert Ophold i Gallien, men blev alligevel 17 e. Chr. bragt til Rom og ført i Triumph.

Segesvar [schæggæschvahr], tydsk **Schäßburg**, Stad i Transsylvanien, ved Floden Store Kokel, 9 M. ø. n. ø. for Hermannstadt, med 9,000 J., for største Delen Protestanter, gamle Ringmure, Bomulds-, Uld- og Linnedindustri og betydelig Frugtavl.

Seghers, flamske Malere, s. **Segers**.

Segl (lat. sigillum, signum), et Aftryk af et Stempel i en blødere Masse, tjener dels til at sammenholde Breve, dels til Bekræftelse af Aktstykker. Man brugte i ældre Tid dertil forskjellige Stoffer: de byzantinske Kejsere Guld og Sølv, Paverne og de gejstlige Ordeners Stormestere Bly; senere Kejsere og Konger brugte rødt Vox, Rigsstænderne hvidt, Patriarchen i Jerusalem sort. Siden traadte Oblater i Voxets Sted, i det 16de Aarh. kom Lak i Brug. Oprindelig satte man i S. dens Hoved, som brugte S., og dette blev ofte indskaaret i en Sten i Signetringen; siden satte man hans Vaaben, forskjellige Symboler, en Devise ell. desl., i Østerlandene gjærne Ord af Koranen. Var S. indesluttet i en egen Kapsel, kaldtes det Bulle. Opbevarelsen af Stats- og Fyrsteseglet betroedes i Middelalderen sædvanlig til en højtstaaende Embedsmand, i Tyskland til Ærkebiskoppen af Mainz som Ærkekansler, i Frankrig til Kansleren og siden til en egen Garde des sceaux, Seglbevarer, hvoraf siden opstod „Storseglbevareren", som dog efterhaanden sank ned til at blive en høj Værdighed uden virkelig Embedsmyndighed. I Danmark opbevaredes S. af Bispen i Roskilde som Rigets Kansler; i Norge var efter 1314 Provsten ved Mariakirken i Oslo Kansler. I England er Embedet som Storseglbevarer (Lord keeper of the great seal) i Regelen forenet med Posten som Lordkansler. En anden Minister (Lord Privy Seal) vaager over det mindre kgl. S. **Segljord**, s. **Bolus**.

Segment eller Afsnit er enten et ved en ret Linje (Chorde) afskaaret Stykke af en krumlinet Figur (Cirkelsegment, elliptisk S.) eller et ved en Plan afskaaret Stykke af et Legeme med krum Overflade (f. Ex. et Kuglesegment). Endelig bruges det om et begrænset Stykke af en ret Linje.

Segōrbe, Stad i den spanske Prov. Valencia, 7 M. n. n. v. for Valencia, med 8,000 J., Bispesæde, Marmorbrud og romerske Oldtidslevninger.

Segōvia, Stad i den spanske Prov. Gammel-Castilien, 9 M. n. n. v. for Madrid ved Sierra de Guadaramas nordlige Fod. 11,000 J. Bispesæde. Mærkeligt gammelt Slot, der har været Residens for gotiske og mauriske Konger, stor Kathedralkirke, romerske Oldtidslevninger, hvoriblandt en prægtig Vandledning, der endnu anvendes, Mønt, Militærskole, Klædefabrikation.

Segre, Biflod til Ebro fra venstre Side, udspringer paa Pyrenæerne og falder i Ebro ved Mequinenza.

Segu, Hovedstad i Kongeriget Bambarra i Afrika ved Nigerflodens øvre Løb, 80 M. s. v. for Timbuktu. Staden ligger paa begge Sider af Floden, er omgiven med Mure og skal have 30,000 muhammedanske Indbyggere.

Seguidilla [segidilja], en spansk Folkesang med Dans, med hurtig Bevægelse i tredelt Takt, ledsaget af Guitar og Castagnetter.

Ségur d'Aguesseau, Louis Phil. [ssyhr dagessō], fransk Diplomat og Historieskriver, f. 10 Dec. 1753, tog Del i den nordamerikanske Frihedskrig og blev 1786 Affending i Rusland, hvor han vandt stor Yndest hos Kejserinde Katharina II og ledsagede hende paa Rejsen til Krim 1787. Han kom hjem 1789 og sluttede sig til den liberale Retning, men afslog Tilbud om at blive Udenrigsminister; han udnævntes 1791 til Affending ved Pavehoffet, men blev ikke modtaget, og sendtes i Jan. 1792 til Berlin for at hindre Krigens Udbrud, men mødte ogsaa her kun Haan og maatte vende tilbage. Under Revolutionen mistede S. sin Formue, blev 1801 Medlem af den lovgivende Forsamling, hvor han talte for det livsvarige Consulat, og 1803 af Statsraadet, 1804 Overceremonimester, 1810 Greve og 1813 Senator. Han søgte 1815 at redde Tronen for Napoleon II, blev Pair 1819 og døde 27 Aug. 1830. Foruden nogle Bind Lystspil, Digte og Fortællinger har han forfattet »Tableau hist. et polit. de l'Europe de 1786—96« (3 Bd., 1800), en omfattende »Hist. universelle«, beregnet for Ungdommen (44 Bd., 1817 flg.) og en »Hist. de France« (til Ludvig XI.s Død, 9 Bd., 1824—30), samt 3 Bd. interessante Memoirer (1825—26). Hans samlede Værker udkom 1824—30 i 34 Bd. — Hans Søn, **Philippe Paul S.**, f. 4 Nov. 1780, indtraadte 1799 i Hæren og kæmpede 1800 som Lieutenant ved Hohenlinden. Han ledsagede General Macdonald 1801 paa hans Sendelse til Danmark, ansattes siden i Napoleons Stab og brugtes i flere vigtige Hverv (saaledes ved Underhandlingerne om Macks Overgivelse 1805). I Krigen 1807 blev han fangen af Russerne og sendt til Sibirien; han udmærkede sig 1808 i Spanien, fulgte 1812 Kejseren paa Toget til Rusland og førte 1813

en Brigade i Slaget ved Hanau, 1814 ved Reims. Da han 1815 havde taget Del i Paris's Forsvar, blev han fjærnet fra Tjenesten. S. skrev 1824 sin berømte »Histoire de Napoléon et de la grande armée 1812«, der udmærker sig ved en ypperlig Fremstilling, men ikke er paalidelig. Siden skrev han »Hist. de la Russie et de Pierre le Grand« (1829) og fortsatte sin Faders Værk med en »Hist. de Charles VIII« (1834—62). 1831 blev han Pair og døde 25 Febr. 1873, efterladende sig interessante Memoirer (1789—1848, udg. 1873 i 8 Bd.).

Segūra, Flod i Spanien, udspringer paa Nordsiden af den andalusiske Højterrasse og løber gjennem Prov. Murcia og Valencia til Middelhavet. Sletterne om dens nedre Løb hjemsøgtes 1877 af ødelæggende Oversvømmelser.

Sehested, en Landsby i den sydligste Del af Slesvig (tæt ved Eiderkanalen og 1½ M. n. ø. for Rendsborg), er bekjendt af Kampen 10 Dec. 1813, da den danske Hær paa Tilbagetoget fra Lübeck under Anførsel af Prins Frederik af Hessen og General Schulenburg tappert stormede Byen, der holdtes besat af den hannoveranske General Wallmoden, og kastede denne tilbage over Eideren, samt derved banede sig Vej til Rendsborg. I Sognet ligger et Gods af samme Navn, som i ældre Tid tilhørte Familien S.

Sehested er en gammel adelig Familie, som i Middelalderen blomstrede i Slesvig og Holsten (i Slaget ved Hemmingsted 1500 faldt 6 S.) og derfra er kommen til Danmark. Forskjellig fra den var en oprindelig jydsk Slægt, der førte et lignende Vaaben som hin og i Begynd. af det 17de Aarh. antog Navnet S. Til denne sidste Slægt høre de i det følgende nævnte. **Sten Maltesen S.**, dansk Rigsmarsk, f. 1553, d. 1611, deltog med Hæder i Calmarkrigen. — **Christian Thomesen S.** til Stougaard i Vejle Amt, f. 1590, d. 5 Aug. 1657, blev 1618 Secretær i danske Cancelli, var 1617—27 Hofmester hos Prins Christian, fik 1625 Sæde i Rigsraadet, var Rigskansler 1630—40 og derpaa kongelig Kansler til sin Død. Han var en dygtig Mand, bekjendt for sin Retskaffenhed og Fredsommelighed og yndet af Christian IV. Han var bleven opdraget hos den lærde Holger Rosenkrands, der senere blev hans Svigerfader. Efter Christian IV.s Død førte han med tre andre høje Rigsembedsmænd Regeringen indtil Frederik III.s Valg. — Hans Fætter, Grev **Hannibal S.** til Nøragergaard, var en i høj Grad begavet Statsmand, f. 1609. Efter at have uddannet sig ved Udenlandsrejser vandt han i den Grad Christian IV, at denne, der 1640 optog ham i Rigsraadet og benyttede ham i forskjellige Ambassader, gav ham en af sine Døtre med Kirsten Munk, Christiane, til Ægte (1642) og gjorde ham til Statholder i Norge. Her tilføjede han i Krigen 1643—45 Svenskerne stor Skade („Hannibalsfejden"), men mod hans Embedsførelse rejstes der Anker, og efter at Frederik III var kommen til Regeringen, kravedes der Regnskab af ham. Da han mistvivlede om at kunne forsvare sig, ydmygede han sig for Kongen (1651), nedlagde sin Statholderpost og Rigsraadsværdighed og betalte uhyre Bøder, idet han bl. a. afstod alt sit Gods i Norge (henved 5,000 Tdr. Hartk.). Der tilstodes ham dog snart en Pension, og han fik Tilladelse til at rejse til Udlandet, en Tilladelse, som han gjentagende benyttede. Strax efter Udbruddet af Krigen 1658—60 faldt han i Carl Gustavs Hænder, og han arbejdede nu ivrig hos begge Konger for at hidføre en Fredslutning; umiddelbart efter denne betroedes der ham en Sendelse til Stockholm, der hurtig udførtes, og nu steg hans Anseelse i en overordentlig Grad; thi baade for at gjenvinde Hoffets Gunst og af Had til sine Standsfæller, der havde bidraget til hans Fald, sluttede han sig til Hofpartiet paa Rigsdagen i Kjøbenhavn 1660. Han blev ogsaa rigt belønnet, idet han blev udnævnt til Statmester og sendt som overordentlig Gesandt til England (1661) og senere til Frankrig (1662—63 og 1666), hvor det lykkedes ham at bringe et Forbund mellem Danmark og Frankrig i Stand, og hvor han vandt Ludvig XIV.s Yndest og af ham blev udnævnt til Greve (1663). Under sit andet franske Gesandtskab bortreves han af et apoplektisk Anfald i Passy uden for Paris 23 Sept. 1666. Han viste sit Statsmandsblik ved i sit bekjendte „politiske Testament" at raade Frederik III til at glemme Tabet af de skaanske Provinser og holde Fred med Sverige, men samtidig dog til at knytte Hertugen af Gottorp til sig og til at ophæve Bornedskabet og Hoveriet som det bedste Middel til at hæve Landets Velstand. — En uægte Søn af ham, **Jens Sten S.**, der senere lystes i Kuld og Kjøn af Faderen, f. 1635, ved Giftermaal med Mette Sophie Parsberg Ejer af Sellebjærggaard paa Fyn, d. som Oberstlieutenant 1698, var en frugtbar Digter, der af sin Samtid endog stilledes ved Siden af Kingo. Af hans om Sprogfærdighed og Lethed i Rimekunst vidnende, men brede, ordrige og svulstige Digte kunne nævnes „Fyns Berømmelse" (paa ny udg. af Nyerup 1784) og „Pigernes Dyd- og Laster-Spejl" (1669), der give Bidrag til Skildringen af Samtidens Sæder. — **Christian Thomesen S.**, en Sønnesøn af den ældre Chr. Th. S., f. 24 Aug. 1664, d. 13 Sept. 1736, dansk Admiral under Frederik IV. Efter 1701 at være bleven stillet i Spidsen for det da oprettede Søcadetakademi fik han under den store nordiske Krig Commandoen over en Afdeling af den danske Flaade i Østersøen, hvor han udmærkede sig ved det rolige og besindige Mod, hvormed han rensede Farvandene ved Rügen for svenske Skibe og Batterier, især ved Sejren 24 og 25 Sept. 1715, som gjorde Erobringen af Rügen og Stralsund mulig. Alligevel blev han 1718 fjærnet fra Søetaten og udnævnt til Gehejmeconferensraad og Overlanddrost ell. Statholder i Oldenborg og Delmenhorst, idet Kongen nærede Mistillid til ham som hørende til den gamle danske Adel. — **Christian S.**, f. 1666, blev 1700 Oversecretær i det tyske Cancelli (d. e. Udenrigsminister), hvilken Stilling han beklædte med Dygtighed indtil 1721; 1708 blev han Gehejmeraad og Medlem af Conseilet. 1722 blev han Stiftamtmand i Fyn, hvor han

ved Giftermaal havde faaet Gaarden Ravnholt; han fungerede et Par Gange som Gesandt ved udenlandske Hoffer. D. 1740.

Sehlstedt, Elias, svensk Digter, f. 8 Dec. 1808 i Hernösand, blev 1829 Student i Upsala, men maatte efter Faderens Død afbryde sine juridiske Studier for at søge sit Udkomme som Huslærer. 1836 indtraadte han i Toldvæsenet og blev 1846 Toldopsynsmand i Mem. I sin Studeretid havde han under Mærket »—dt« udgivet et lille Hæfte, mest elegiske Digte, »Norrlandsblommor« (1832). Nu udgav han to i en livligere Stemning holdte Digtsamlinger, »Knäppor på lyran« (1844) og »Småplock på vers« (1850). Men først efter at han 1852 var bleven Toldinspecteur ved Sandhamn (i Stockholms Skjærgaard) strev han, dels i den periodiske Presse, dels i Kalendre (»Fiskmåsen«, 1853, »Fyrbåken«, 1854, »Utkiken«, 1857, »Telegrafen«, 1857) og endelig i »Samlade sånger och visor« (5 Bd., 1861—76) sine af frisk Humor gjennemstrømmede Smaaidyller, der have gjort ham til en af Sveriges mest populære Digtere i den nyere Tid. 1869 tog han Afsked efter Aaret i Forvejen at være flyttet til Stockholm; d. 22 Juni 1874.

Seidel, østerrigsk Maal paa flydende Varer, 0,360 danske Potter, afskaffet fra 1 Jan. 1876. I nogle Egne af Tydskland betegner man ved S. et Krus, holdende ½ Liter.

Seidl, Joh. Gabr., tydsk Digter, f. 1804 i Wien, studerede Jura, blev 1829 Gymnasiallærer i Steiermark, 1840 Custos ved Mønt- og Antikcabinettet i sin Fødeby og udnævntes 1856 til kejserlig Skatmester. D. 1875. Hans Ballader og Romancer (i „Dichtungen", 3 Bd., 1826—29) ere følelsesfulde og harmoniske, men røbe ingen stor Originalitet; interessantere ere hans „Gedichte in niederösterreichischer Mundart" (1844), og hans Localdramaer „'s letzte Fensterln" og „Drei Jahre nach'm letzten Fensterln" gjorde megen Lykke. 1854 blev hans nye Text til Haydns „Gott erhalte Franz den Kaiser" officielt anerkjendt som østerrigsk Nationalhymne. Foruden Noveller („Laub und Nadeln", 2 Bd., 1842) har han ogsaa leveret dygtige archæologiske, epigraphiske og pædagogiske Skrifter.

Seidlitzersalt (Navnet efter Landsbyen Seidlitz ell. Sedlitz ved Brüx, s. d. A.), en Benævnelse for engelsk Salt, svovlsur Magnesia. **Seidlitzerpulver**, et Bruspulver (s. d. A.), der virker stærkt afførende, fordi der til den tvekulsure Natron er sat Seignettes Salt (s. n. A.).

Seignettes Salt [sænjette], Sal polychrestum de Seignette, Rochellesalt, blev opdaget 1672 af Apotheker Seignette i Rochelle. S. er vinsurt Kali-Natron, $KNaC_4H_4O_6,4H_2O$; det faas ved at neutralisere Vinsten med Soda, filtrere og inddampe til Krystallisation. Store, klare, i Vand letopløselige Krystaller, der indeholde meget Krystalvand og anvendes noget i Medicinen.

Seigneur [sænjöhr], „Herre", af lat. senior (s. d. A.), hed i Frankrig i Feudalvæsenets Tid enhver, som besad et arveligt Stykke Land eller i det mindste Højhedsret og Jurisdiction over samme. Et saadant Stykke Land hed **Seigneurie**, Herskab. Heraf dannedes Titlen Monseigneur. S. ogsaa Grand-Seigneur.

Seiker, d. s. s. Sikher.

Seine [sæhn], 1) Flod i Frankrig, udspringer paa Vestsiden af Côte d'Or i Dep. Côte d'Or, løber gjennem dette Dep. og Dep. Aube, Seine-Marne, Seine-Oise, Seine, Eure og Nedre-Seine til den engelske Kanal forbi Stæderne Troyes, Paris og Rouen. Dens Udløb er 2 M. bredt og ligger 55 M. v. n. v. for dens Kilder, men Flodens Længde er paa Grund af dens stærkt bugtede Løb dobbelt saa stor. Den er sejlbar i en Udstrækning af 75 M. og optager fra højre Side Aube, Marne og Oise og fra venstre Side Yonne og Eure. — 2) Dep. i Frankrig, danner en Enclave i Dep. Seine-Oise, 8,7 □ M. med 2,961,000 I. (1886), hvoraf 2,345,000 i Paris. Det hører til Seinesletten og har kun enkelte Højder, som Mont Valérien v. for Paris og Montmartre i den nordlige Del af Hovedstaden. Landbruget er væsentlig beregnet paa Paris's Forsyning, ligesom ogsaa dets Industri staar i nøje Forbindelse med den pariske. — **Nedre-Seine**, Seine inférieure, Dep. i det nordlige Frankrig, omgivet af Kanalen og Dep. Somme, Oise og Eure. 109,6 □ M. med 833,000 I. (1886). Det er et Sletteland med enkelte Bakkepartier. Kysterne langs Kanalen ere for det meste stejle med Klinter af 150—800 F.s Højde. Floden Seine gjennemløber Dep. i mange Krumninger; til Kanalen flyde desuden flere Smaafloder. Saa vel Agerdyrkning som Industri staar paa et meget højt Trin. Der dyrkes især Hvede og Havre samt nogen Byg, Rug og Kartofler og i stor Udstrækning Hør, Oljeplanter og Frugt (navnlig Æbler og Pærer). Omtr. $\frac{1}{9}$ af Dep. er skovbevoxet. I Industrien indtager Bomuldens Forarbejdelse den første Plads, men af væsentlig Betydning ere ogsaa Klæde-, Papir- og Maskinfabrikerne, Jærn- og Metalstøberierne, Bryggerierne, de chemiske Fabriker, Garverierne og Sukkerraffinaderierne. Handelen er særdeles omfattende og drives især over Rouen, der er Dep.s Hovedstad. — **Seine-Marne** [sæhnmarn], Dep. i Frankrig, omgivet af Oise, Aisne, Marne, Aube, Yonne, Loiret og Seine-Oise. 104,2 □ M. med 355,000 I. (1886). Dep. optages af forskjellige Højdedrag, der danne udstrakte Plateauer, adskilte ved dybe Dale med stejle Sider. Seine gjennemløber Dep.s sydlige Del og optager her fra venstre Side Yonne; Marne, der falder i Seine s. ø. for Paris, gjennemløber den nordlige Del og optager her Petit- og Grand-Morin. Af Arealet er omtr. 70 pCt. Agerland, c. 14 pCt. Skov og 3½ pCt. Vinland. Landbrug er Hovederhverv, Hvede og Havre Hovedsædarterne. Desuden dyrkes Hamp og Hør samt Træfrugt i stor Udstrækning. Af Mineralprodukter ere de vigtigste forskjellige Stenarter, hvis Brydning sysselsætter mange Mennesker, Porcelænsjord, Pottemagerier og Kalk, og til disses videre Forarbejdelse knyttes en temmelig betydelig Industri. Hovedstad Melun. — **Seine-Oise** [sæhn-oähs], Dep. i Frankrig, omgivet af Dep. Oise, Seine-Marne, Loiret, Eure-Loire og Eure samt selv omsluttende Dep. Seine.

101,8 □ M. med 618,000 J. (1886). Det er et Sletteland med Bakkedrag af indtil 600 F.s Højde. Dets Floder ere Seine, som her optager Oise fra højre Side, og Marne, der løber gjennem dets østlige Del ind i Dep. Seine. Af Arealet er 66 pCt. Agerland, henv. 14 pCt. Skov, mellem 3 og 4 pCt. Eng og næsten lige saa meget Vinland. Foruden Hvede og Havre, der ere Hovedsædarterne, dyrkes i Mængde Bælgfrugter, Oljeplanter og Træfrugt. Af Mineralprodukter forekomme flere Sten- og Lerarter samt Kalk. Industrien staar paa et meget højt Trin i saa godt som alle Retninger, navnlig i Beklædningsstoffer, Maskiner, Papir, Metalvarer, Øl og Teglværksprodukter. Hovedstad Versailles.

Seismomēter, s. Sismometer.

Sej eller Graasej, Storsej (Gadus virens), Torskeart, der opnaar en Størrelse af et Par Alen, hyppig i de nordlige Have, ved hvis Kyster den paa mange Steder udgjør et vigtigt Fødemiddel, f. Ex. paa Færøerne og i Norge. S. lever altid i Stimer, som yngre nærmest ved Kysten, som ældre længere fra Land, undtagen naar den følger Sildestimerne ind mod Kysten. Paa Grund af dens selskabelige Levemaade er dens Fangst forholdsvis let.

Sejānus, **Ælius**, romersk Ridder og Præfectus Prætorio, stod i Gunst hos Tiberius; han ryddede flere Medlemmer af den kejserlige Familie af Vejen ved Gift og herskede næsten med Enevælde i Rom, da Tiberius havde trukket sig tilbage til Capri; da han stod i Begreb med selv at bemægtige sig Tronen, lod Tiberius ham gribe i selve Senatet og derefter henrette 31 e. Chr.

Sejd (seiðr) kaldtes i den nordiske Oldtid en med Tryllesange forbunden Trolddom eller Sandsigeri, der ansaas for mere forargelig end Gælder og navnlig vanærende for Mænd.

Sejershætte. At fødes med S. kaldes det, naar Fostrets Hoved i sjældne Tilfælde udskydes beklædt med de hele Æggehinder, hvortil i ældre Tid Overtroen knyttede lykkelige Varsler for Barnet, ligesom naar hele Fostret udstødes i de hele Hinder: Sejersskjorte. I Følge en vidt udbredt Tro vilde saadanne Børn blive lykkelige fremfor andre, have Evne til at se Aander og overnaturlige Væsener (være synske), være sikrede mod Trolddom og i det hele, naar denne Hinde bevaredes og bares paa Kroppen, beskyttede som ved en Amulet.

Sejerværk, ældre Betegnelse for et Ur. Dettes Forfærdiger kaldtes Sejermager.

Sejerø, en langstrakt, temmelig højtliggende Ø i Kattegattet ud for Sjællands Nordvestside i Sejerø Bugten, $1\frac{1}{2}$ M. lang og indtil $\frac{1}{4}$ M. bred, $\frac{1}{4}$ □ M. med 761 J. (1880). Den udgjør et Sogn under Skippinge Herred i Holbæk Amt. Fyr.

Sejl, en af stærkt Tøj (Sejldug, s. nedenf.) sammensyet Dug, som anbragt paa et Skib tjener til at bevæge dette gjennem Vandet ved Vindens Kraft. Langs Kanterne er indsyet et Tov, Liget. Hvor der gaar særlig Slid paa S., er dette dobbelt, s. Bolt. Langs Liget er flere Steder indsplidset Øjne, de saakaldte Løjerter (s. d. A.). Efter den Maade, paa hvilken S. er ophængt, kaldes det Raa-, Stag- eller Gaffelsejl. Ved Raasejl ere Over- og Underliget omtrent parallele, det sidste lidt længere end det første. Ved Undersejlene kaldes det Hjørne, som vender forefter, Halsbarmen (s. Hals), det andet Skjødbarmen, ved andre Raasejl, der udspiles til en Raa neden under, kaldes begge Hjørner Skjødbarme. Stagsejl hænge ved Jærnringe, Løjerter, paa et Stag; de kunne være trekantede (Klyver, Jager, Fokkestagsejl o. fl.) eller kunne have Form som et Trapez (Store Stængestagsejl); i begge Tilfælde hejses de ved et Tov, Faldet, anbragt i den øverste Ende af S., Faldshornet, medens den forreste Ende for neden holdes nede ved Halsen og den agterste ved Skjødet. Gaffelsejl have altid Form af et Trapez og ere fæstede til en Gaffel (s. d. A.), der griber om Masten og befæstes til denne ved en Rakke. Hejses nu Gaffelen i Pikfald og Klofald, strækkes S. ud, medens den forreste Ende for neden holdes nede ved Halsen og den agterste ved Skjødet til en Øjebolt i Dækket (Gaffelaben) eller til Enden af en Bom paa Masten (Mesanen). Det forreste staaende Lig befæstes almindelig ved Lidsning til en agten for Masten anbragt Snowmast. For i tiltagende Kuling at kunne formindske de større S. ere disse forsynede med Rebsejsinger (s. Reb). Paa Raasejl og Gaffelsejl anbringes Givtove (s. d. A.) for at kunne hale S. op til Raaen eller Gaffelen, naar dette skal bjærges. Stagsejl bjærges ved at hales ned langs Staget med en i Falshornet anbragt Nedhaler. Under bi de Vind Sejlads holdes det luv Lig af Raasejlene for efter ved Bugliner. Naar Vinden er rum og Kulingen ikke er for stiv, benyttes ofte Læsejl, der hejses paa den luv Side af Raasejlene, og dersom Vinden er meget rum, tillige i Læ. Solsejl ere S., som i stærkt Solskin udspiles vandret til Sceptere, anbragte i Borde over en Del af Skibet, naar Vejret er nogenlunde stille, dels til Behagelighed for Mandskabet, dels for at hindre Dækket i at blive ødelagt af Solens brændende Straaler. I Sejlskibe benyttes disse dog sjældnere, med mindre man kan vente stadig Vind, saa at man ikke behøver at foretage Manøvrer med S. S. til Smaabaade kunne være Gaffelsejl, Sprydsejl eller Latinsejl. Ved Sprydsejl holdes S. udspilet ved en Stage eller et Spryd, der gaar i Diagonal over S. fra Halsen til den øverste og agterste Ende af dette. Latinsejl ere anbragte paa en Raa, der med en Bøjle griber om Masten, og som hejses op med et Fald; det agterste staaende Lig er da i Regelen af en Del større Længde end det forreste. Sejlkøje er det Sted om Bord i et Skib, hvor Reserve-Sejlene opbevares. Sejlnægger, det ældre Navn for Sejlmager, den, der tilskærer og syer Sejlene. Sejl i Møllerne er ikke blot den Dug, der beklæder Møllevingerne og hviler mod de fra Armen udgaaende Tværtræer, de saakaldte Hækkeder, men tillige den Jærnbøjle, der gaar tværs over Øjet i Løberen (den øverste Sten), for at denne kan hænge paa Enden af Langjærnet. Sejldug, det groveste og stærkeste Slags Lærred, toskaftet og vævet af meget groft Hampegarn, hvoraf undertiden 2 eller 3 følges ad baade i Kjæde og Islæt. Det er sat meget

tæt i Væv og slaaet meget fast. **Sejlgarn**, oprindelig det til Syning af Sejl bestemte Garn, svagt slaaet af to svagt snoede Hampegarn, sjældnere treslaaet. Navnet bruges imidlertid, som bekjendt, om alle Haande finere og grovere løst tvundne Garn af Hamp, Hør og Bomuld, bestemte til Ombinding af Pakker m. m. Det spindes nu ogsaa paa Maskine.

Sejsing, Tovværk dannet af Kabelgarn som flettes sammen, hvorved det vinder i Styrke og Bevægelighed fremfor andet Tovværk, som slaas sammen; det anvendes derfor almindelig til Stropper om svære Gjenstande, der skulle hejses.

Sekel, en hebraisk Sølvmønt af Værdi lidt over 2 Kr., der blev møntet paa Makkabæernes Tid, fra 142 f. Chr., og bærer Indskriften „S. Jisrael"; paa Reversen et Oljetræ. I den ældste Tid betegner S. en bestemt Vægt af Guld eller Sølv, der brugtes som Betalingsmiddel, og der omtales en hellig og en kongelig S. **S.**, d. s. s. Seculum.

Sekt, ethvert religiøst Samfund, som vil binde Samvittighederne enten til at forkaste en Lære, som Kirken hævder, eller til at hævde en Lære, som Kirken forkaster, eller som vil gjøre et efter Kirkens Mening uvæsentligt Punkt til et Hovedpunkt og en Salighedssag. En S. tilsigter derfor altid enten at stifte et nyt Kirkesamfund eller i alt Fald at omdanne det bestaaende, til hvilket den derfor kommer til at staa i et Modsætningsforhold. Navnlig fra den reformerte Kirke er der udgaaet et stort Antal af S. Tilhængerne af en S. kaldes **Sektirere**.

Sekūnd (minutum secundum) er $\frac{1}{60}$ af et Minut, baade i Cirkelens og Tidens Inddeling. Ogsaa bet. **S.** den anden Tone i en Toneart eller et Interval paa 2 Trin. Den lille S. er det mindste diatoniske Interval og kaldes ogsaa den diatoniske eller store Halvtone (e-f, h-c, c-des), den store S. kaldes ogsaa Heltone og bestaar af en stor og en lille Halvtone (c-d, des-es, fis-gis); den forstørrede S. bestaar af en Heltone og en lille Halvtone (c-dis, es-fis).

Sel, norsk, s. **Sæter**.

Selachier, s. **Tværmunde**.

Seladōn, sp., forelsket Hyrde, smægtende Elsker (efter en Hyrde, Céladon, i d'Urfés »Astrée«); **seladongrøn**, søgrøn.

Selām, et arabisk Ord med Betydning „Velvære", er den almindelige Hilsen blandt muhammedanske Folk, i det man tiltaler med „S. alaika" og svarer med „alaika S." („Fred over Dig"). Dette Ord er optaget i det franske Sprog under Formen Salamalec, d. e. en ærbødig Hilsen; undertiden har det ogsaa Betydningen „Blomstersprog", idet man sendte Blomster som en Hilsen.

Selborne, Roundell Palmer, Lord [sĕllborn], f. 1812, blev 1837 Advocat i London og 1847 valgt til Underhuset (indt. 1857). Gjenvalgt 1861 blev R. P. Solicitor- og 1863—66 Attorney general, men vilde i Dec. 1868 ikke overtage Pladsen som Lordkansler, fordi han misbilligede Planen om den irske Statskirkes Ophævelse. Derimod tog han i Underhuset virksom Del i Lovgivningsarbejdet, var 1871—72 en af Regeringscommissærerne i Alabamasagen og blev derefter ophøjet til Peer som Lord S. og Lordkansler. Han indbragte 1873 et Lovforslag om Sammensmeltning af de store Domstole i London (s. **Court**) og fik det vedtaget, hvorved Vejen banedes til den omfattende Retsreform, som først afsluttedes 1876. S. blev paa ny Lordkansler 1880—84, men holdt sig tilbage 1885, da Gladstone dannede sit tredje Ministerium, fordi han misbilligede hans Plan om Irlands Selvstyre.

Selby [sĕllbi], Stad i York-Shire, West-Riding, i England, ved Floden Ouse, 3 M. s. for York, med 6,000 J., nogen Skibsfart og Handel.

Selby, Charles August, tilhørende en meget gammel engelsk Adelsslægt og selv født (1755) i England, kom 20 Aar gl. til Kjøbenhavn, hvor han blev Chef for et stort Handelshus. 1796 ophøjedes han i den danske Friherrestand; d. 1823. — Hans ældste Søn, **Charles Borre S.**, f. 1778, d. 1849 som Gehejmeconferensraad, virkede som Diplomat og var navnlig i en lang Aarrække (1820—42) dansk Gesandt i Haag. Af de Herregaarde, Faderen havde ejet, arvede han Orupgaard paa Falster, hvilken han solgte 1840, hvorpaa han 1843 stiftede det friherrelige **Selbyske Forlods** (nu paa 259,000 Kr. foruden tilhørende Capitaler af omtr. samme Størrelse). Han efterlod sig ikke Sønner, og Forlodset ejes nu af hans Dattersøn, Grev Preben Charles Bille-Brahe-Selby (s. **Bille**).

Seldschūkerne, Navn for en turkmanisk Slægt og den Horde, som fulgte den. **Seldschuk** gjorde sig uafhængig af Kirgisernes Overhøvding, bosatte sig i Buchariet og tog vigtig Del i Ghasnevidernes Krige; d. omtr. 1000, efter Sigende over 100 Aar gl. Sønnen Arslan førte Stammen over Oxusfloden ind i Khorasan, og Sønnesønnen Togrul Beg (f. 993, d. 1063) grundlagde et mægtigt Rige sønden for det kaspiske Hav indtil Armenien, tog Ispahan til Herskersæde og understøttede Kalifen i Bagdad imod Fatimiderne, hvorfor han vandt Værdigheden som Emir el Omra. Hans Brodersøn Alp Arslan udbredte sin Magt imod Øst over Turkestan og imod Vest over Armenien og langt ind i Lilleasien, samt slog den græske Kejser Romanos Diogenes; d. 1072. Riget udvidedes endnu mere under Sønnen Malek Schah, hvis dygtige Vezir, Perseren Nizam, tillige forbedrede Forvaltningen og fremmede Videnskaber og Næringsveje. Efter Maleks Død 1093 opløstes Riget, og baade i Lilleasien og Syrien grundlagdes selvstændige S.-Stater, blandt hvilke især Riget i Ikonion spillede en Rolle under Korstogene. Mange S. antog persisk Sprog og Skik; i Forasien smeltede de sammen med de osmanske Tyrker.

Sele kaldes det Lædertøj (sjældnere Hampelærred), der lægges paa Trækdyret og ved Staglerne forbindes med Vogn eller Slæde. Hyppigst bruges **Bringsele**, kaldet saaledes efter dens vigtigste Bestanddel: Bringstykket, der hviler paa Dyrets Bringe, bæres oppe af Mankerem og Bandkappe og ved denne tillige forbindes med Staglerne, sædvanlig ogsaa med Bugjord og undertiden med Bagtøjet, hvoraf

Rumperemstykket føres ned om Dyrets Halerod. En anden Form er Rumteselen eller, i sin simplere Form, Stavselen, der bestaar af en til Dyrets Hals tilpasset Pude af udstoppet Læder eller af Siv som Underlag for to ved Kjæde forbundne Træstykker (Stave), hvortil Slaglerne da befæstes. Seletøjet omfatter den egentlige **Sele**, ved Hjælp af hvilken Dyret trækker, og **Hovedtøjet** (s. d. A.), hvoraf Bidselet er den væsentligste Bestanddel, ved Hjælp af hvilket Dyret styres.

Selén, Se (af gr. *σελήνη*, Maanen, paa Grund af dets Lighed med Tellur, af tellus, Jorden), er et ikkemetallisk Grundstof, som Berzelius opdagede 1817 i et Bundfald, der havde samlet sig i Blykamrene i en Svovlsyrefabrik ved Gripsholm, hvor man anvendte Svovlkis fra Falun. Af lignende Svovlsyreslam fremstilles ogsaa nu dette sjældne Stof. Udskilt af en Opløsning af Selensyrling (s. nedenf.) ved et afiltende Middel er S. et blodrødt Pulver, der er opløseligt i Svovlkulstof; opvarmes dette S. til 98°, saa stiger dets Temperatur pludselig til over 214°, og S. bliver blygraat og gaar over i en anden Modification, hvori det ikke opløses af Svovlkulstof. Det blygraa S. er særlig mærkeligt ved, at dets Ledningsevne for Elektricitet stiger pludselig og stærkt i Lyset og aftager lige saa pludselig i Mørke. I mange Henseender ligner S. Svovl, der jo ogsaa kjendes i forskjellige Modificationer; saaledes brænder det i Luften med en væmmelig Lugt til Selensyrling, SeO_2; det danner en Syre, Selensyre, H_2SeO_4, der viser den største Lighed med Svovlsyre, en Selenbrinte, H_2Se, der i høj Grad ligner Svovlbrinte, osv. S. gik og gaar vist endnu i Handelen i Form af Medailler med Berzelius's Portræt.

Selēne, hos Romerne Luna, Maanegudinden, ogsaa kaldt Phøbe, var Datter af Hyperion og Thia og Søster til Helios; senere identificeredes hun med Artemis (Diana).

Selēnga, Flod i Asien, udspringer i Mongoliet, løber ind i Sibirien og falder i Baikalsøen, hvis Afløb **Angara** eller **Øvre Tunguska** falder i Jenissej.

Selenit, et forældet Navn for bladet Gips.

Selenter Sø, en dyb og fiskerig Indsø i det nordlige Holsten, v. for Lütjenburg, 1¼ M. lang og indtil ¾ M. bred, har Afløb til Østersøen.

Seleukia [løv] hed flere af Seleukos Nikator anlagte Stæder. Den mest bekjendte af disse laa i Babylonien i Nærheden af Tigris ved en Kanal, der forbandt denne Flod med Euphrat; den var en vigtig Handelsstad og skal i sin Blomstringstid have haft 600,000 J. Ruiner af den findes ved El-Medain (det fordums Ktesiphon) 6 M. fra Bagdad. — Af ikke ringe Betydning var ogsaa S. i Syrien, med Tilnavnet Pieria, i Nærheden af Havet; paa dens Ruiner staar nu Kepse.

Seleukos [løv], med Tilnavnet **Nikator**, en af Alexander d. stores dygtigste Feltherrer, fik efter dennes Død Satrapiet Babylonien; heraf samt af Medien og Susiana dannede han efter Alexanders Død et uafhængigt Rige, som han efterhaanden udvidede saaledes, at det omfattede den største Del af Alexanders asiatiske Besiddelser. 307 f. Chr. antog han Kongetitel, deltog 301 i Slaget ved Ipsos og bekrigede senere sine tidligere Forbundsfæller, Ptolemæos og Lysimachos, fra hvem han erobrede deres asiatiske Besiddelser. 280 f. Chr. blev han dræbt af Ptolemæos Keraunos. Hans Efterkommere, Seleukiderne, herskede indtil Rigets Undergang fra 312—64 f. Chr. De mest bekjendte Fyrster af denne Slægt ere: Antiochos I Soter, Antiochos III d. store, 224—187 f. Chr., og Antiochos IV Epiphanes. Efter den sidstnævntes Død gik Riget Skridt for Skridt sin Opløsning i Møde, indtil Pompejus 64 f. Chr. gjorde det til romersk Provins. Fra disse S. daterer sig en egen Æra, den seleukidiske, som begynder med Aaret 311 f. Chr.

Selfactor, eng., d. e. selvvirkende, s. Mulestol.

Selfmade man, eng. [mæhd mænn], „selvgjort Mand“, en Mand, der ved egen Hjælp er bleven til, hvad han er.

Selim, Navn for tre tyrkiske Sultaner. **S. I** (1512—20); f. 1467, afsatte sin svage Fader Bajazet og førte en kraftig, men grusom Regering, idet han med stor Strænghed forfulgte Schiiterne for at oprette religiøs Enhed i sine Lande. Han sejrede 1514 over Perserne, indtog Kurdistan og Mesopotamien og drog derefter mod Mamlukerne; han slog dem 1516 ved Aleppo, indtog Syrien og n. A. Ægypten. Mekka og Medina underkastede sig frivillig, og S. optog nu Titelen Kalif, som hans Efterkommere beholdt. Han lagde ogsaa Grunden til den tyrkiske Flaade. D. 22 Sept. 1520. S. var Fader til Soliman II. — **S. II** (1566—74) levede i sit Harem, hengiven til Drik og sanselige Nydelser; hans Storvezir indtog 1571 Cypern, men tabte s. A. Søslaget ved Lepanto. — **S. III** (1789—1807), f. 1761, var den første Sultan, som tænkte paa Reformer i Rigets Forvaltning, men hindredes deri ved Krigen med Østerrig og Rusland (indt. 1792) og senere med Frankrig, som Følge af Bonapartes Tog til Ægypten (indt. 1802). Han begyndte 1805 at organisere en Del af Hæren paa europæisk Vis, men dette Skridt og en ny Krig med Rusland fremkaldte 1807 en Opstand af Janitscharerne. Skjønt S. tog Reformerne tilbage, blev han dog afsat 31 Maj 1807, og da Mustapha Bairaktar 28 Juli 1809 trængte ind i Constantinopel for at gjenindsætte ham, blev S. myrdet i Fængslet.

Selinūs, græsk Stad i den vestlige Del af Sicilien, i Nærheden af det nuv. Castelvetrano, var en Koloni fra det sicilianske Megara, anlagt 628 f. Chr. ved en Flod af samme Navn (nu Madiuni); 409 f. Chr. blev den erobret af Carthagerne, som senere i den 1ste puniske Krig 249 f. Chr. flyttede Byens Beboere til Lilybæum. Fra den Tid sank S. i Ruiner. 1823 udgravedes 3, senere flere Templer i ældre dorisk Stil, som skrive sig fra c. 600 f. Chr., tillige med nogle Billedhuggerværker, der have stor Interesse i kunsthistorisk Henseende.

Selje (**Sello**), en lille Ø i Norge, lidt syd for Stat i Nordfjord. Her landede efter Legenden de irske Flygtninge med Sunniva (s. d. A.) og boede i en Hule, hvor de skulle være omkomne. Levningerne bleve fundne i Olaf Tryggvessøns Tid, 996, og en Kirke bygget i Hulen over Sunnivas Helligdom. Paa S.

residerede i Midten af 11te Aarh. Bispen over det vestenfjældske, indtil han c. 1080 flyttede til Bergen, hvorhen ogsaa 1170 Helgenskrinet flyttedes. I det 12te Aarh. rejstes her Albanus Klostret i S., der dog aldrig blev rigt; efter Reformationen kom dets Gods (1545) til St. Jørgens Hospital for Spedalske i Bergen.

Selkirk, Shire i Skotland, omgivet af Shirerne Edinburgh, Berwick, Roxburgh, Dumfries og Lanark. 12 □ M. med 26,000 J. (1881). S. er et af Floden Tweed gjennemstrømmet Bjærgland af indtil 2,000 F.s Højde med let og tør Jordbund, der kun i ringe Grad egner sig til Agerdyrkning. Kvægavl er derfor Hovedsagen i Landbruget. Hovedstad S., 7 M. s. f. ø. for Edinburgh; 6,000 J.

Selkirk, Alex., en skotsk Matros, som tilbragte 5 Aar alene paa Øen Juan-Fernandez i det stille Hav, og hvis Æventyr gav Defoe Ideen til Romanen „Robinson Crusoe“, s. Defoe og Campe samt Robinson.

Sella, Quintino, italiensk Statsmand, f. 7 Juli 1827 nær ved Biella i Piemont, studerede Mathematik og Ingeniørvidenskab i Turin, samt senere i Paris og Freiberg og blev derefter Professor ved Ingeniørskolen i Turin. Han skrev flere Afhandlinger om Mineralogi, men valgtes 1860 til Deputeret og blev allerede n. A. Generalsecretær i Undervisningsministeriet og 1862 Finansminister under Rattazzi. Han indtog paa ny denne Stilling 1864—65 og 1869—73, havde 1870 væsentlig Del i at hindre Italiens Forbund med Frankrig og fremkaldte Roms Besættelse, samt gjennemførte derefter vigtige Indskrænkninger i Udgifterne og flere nye Skatter for at tilvejebringe Ligevægt. 1876—78 var han Højres egentlige Leder, men trak sig 1881 næsten helt tilbage fra det politiske Liv efter et mislykket Forsøg paa at danne et Blandingsministerium. Han reorganiserede det romerske Videnskabsakademi (de' Lincei) og var derefter dets Formand. D. 14 Marts 1884. Et Mindesmærke er rejst ham i Rom.

Sellasia, i Oldtiden By i Lakonien. Her overvandt 222 f. Chr. Makedonerne Kong Kleomenes I af Sparta.

Selleri (Apium graveolens), en stærkt lugtende, toaarig Urt af Skjærmplanterne, har en tyk Rod, fintdelte, glatte, glinsende, mørkegrønne Blade, kortstilkede eller næsten siddende Skjærme, intet Svøb, hvide Blomster. Forekommer vildtvoxende hos os hist og her ved Strandbredder mellem Tang og i fed Marskbund og er i vild Tilstand giftig. For Rodens og Bladenes Skyld dyrkes den som Køkkenurt.

Selmer, Christian August, f. i Frederikshald 16 Nov. 1816, juridisk Candidat 1842, drev i flere Aar en betydelig Sagførerforretning i Drammen, indtil han 1862 blev Byfoged der; som saadan indlagde han sig bl. a. megen Fortjeneste af Byens Regulering efter den store Brand 1866. Han valgtes til Stortingsmand 1871—74, udnævntes i sidste Aar til Statsraad og fulgte 1880 Fr. Stang som Statsminister i Christiania og Ministeriets Chef. Hans Udnævnelse betegnede ikke noget Systemskifte i Regeringens Politik, der i de nærmest følgende Aar ledede til en skarpere og skarpere Conflict med Stortinget (jvfr. Norge, Hist.); 24 Apr. 1883 besluttede Odelstinget at sætte Ministeriet under Anklage for Rigsretten, hvis Dom i den første, mod S. anlagte Sag faldt 27 Febr. 1884. Den lød paa Embedsfortabelse, hvorpaa S. 11 Marts fik Afsked fra sit Embede med Tilkjendegivelse af Kongens Anerkjendelse for hans Embedsvirksomhed. Omkostningerne ved Processen, som S. af Rigsretten dømtes til at udrede, dækkedes ved en betydelig Subskription inden for det conservative Parti. S. A. blev S. const. Generalauditeur. — Hans Brodersøn, **Johan S.**, f. 20 Jan. 1844 i Christiania, tog Examen artium 1862 og skulde studere Jurisprudens. Hans musikalske Anlæg havde imidlertid allerede fra Skoledagene bragt ham til at sysle med Musiken, som han senere studerede under S. C. Conradis Ledelse. Paa en længere Søreise for Helbredens Skyld, hvorunder han modtog Indtryk fra forskjellige Lande, modnedes hans Forsæt at blive Musiker, og over Constantinopel kom han 1869 til Paris, hvor han ved Conservatoriet bl. a. fik Ambroise Thomas til Lærer. Han gjorde i de to Aar, han studerede i Paris, store Fremskridt og skrev under Krigen 1870—71 sit første større Orchesterværk, »Scène funèbre«, med en Apotheose af Marseillaisen, et af hans betydeligste Arbejder. Under Communen var han Medlem af en Comité for en stor Concert i den store Opera, hvor den nævnte Composition skulde opføres; men under Indstuderingen rykkede Versaillestropperne ind i Paris; S. maatte flygte og undkom til Havre, hvorfra han ubemærket kom om Bord paa et norsk Skib, der bragte ham til Norge. Med offentlig og privat Understøttelse studerede han nu i nogle Aar i Tyskland og Italien, mest i Leipzig, og drog efter et længere Ophold hjemme, hvorunder Stortinget havde bevilget ham en aarlig Componistgage, atter 1878 til Paris. Efter et Par Aars Ophold udenlands kom han hjem for længere Tid og overtog 1883 efter Joh. Svendsen Posten som Musikforeningens Dirigent, hvilken han atter fratraadte 1886 og begav sig til Udlandet. S.s betydeligste Compositioner ere skrevne for Orchester, delvis med Chor; foruden ovennævnte kunne af disse mærkes „Nordens Aand“, „Tyrkerne gaa mod Athen“, „Nordisk Festtog“, „Den fangne“ (til Hugos Digt) o. fl. End videre har han skrevet en stor Mængde Sange med Piano. Hans Composition tilhører den moderne Retning med et stærkt realistisk Anstrøg; hans Foredrag er ofte uroligt og nervøst; men han er som Kunstner original og fængsler ved Iderigdom og Phantasi, der dog undertiden er lige saa meget af literær som af musikalsk Art. Som musikalsk Maler har han baade i Indhold og Instrumentation naaet stor Virkning i flere af sine Orchester- og Chorsager, og i sine Sange har han ofte vidst at finde et smukt Udtryk for mildere Stemninger; derved have bl. a. hans „Barnlige Sange“ vundet stor Udbredelse.

Selmer, Harald, f. 18 Marts 1814 i Vejle, tog 1838 Lægeexamen, var 1839—41 fast Candidat ved St. Hans Hospital paa Bidstrupgaard, i hvilken Stilling han havde Lejlighed

til at lære Manglerne ved Datidens Sindssygepleje her i Landet at kjende. I de følgende Aar, medens han levede som praktiserende Læge i Jylland og senere i Kjøbenhavn, virkede han (bl. a. ved Skrifterne: „Om Psychiatriens Tilstand i Danmark med særligt Hensyn til St. Hans Hospital paa Bidstrupgaard", Kbhvn. 1841, og „Almindelige Grundsætninger for Daarevæsenets Indretning", Kbhvn. 1846) ivrig for det danske Sindssygevæsens Reform i den nyere Tids humane Retning og havde navnlig en væsentlig Del i Opførelsen og Indretningen af den første herpaa baserede Sindssygeanstalt i Danmark, den ved Aarhus, ved hvilken han virkede som Overlæge fra dens Aabning 1852 til 1878. D. 17 Dec. 1879. — Hans Broder, **Hannibal Peter S.**, f. 1802 i Norge, jurid. Candidat 1826, derefter ansat i Universitetsdirectionen, d. 1877, udgav Kjøbenhavns Universitets Aarbog for 1837—47 og Prev 1861 „Om de i det danske Sprog forekommende fremmede Ord samt Tydstagtigheder, andre Ufuldkommenheder, Sprog- og Retskrivningsfejl" med en lidet heldig „Fremmedaflosnings Ordbog".

Selskab i juridisk Betydning, s. Interessentskab. **Lærde S.**, s. Akademi.

Selskabelige kaldes de Dyr, der leve i ordnede, lovbundne Samfund, hvor hvert Individ har sin bestemte Virksomhed i det heles Tjeneste og for dettes Skyld indordner sig under højere Formaal, men dog ikke, som i de sammensatte Dyr (Dyrkolonier), er organisk forbundet med de andre; saadanne Dyrestater findes kun hos Insekterne, nemlig hos Bier, Hvepse, Myrer og Termiter. Et selskabeligt Samliv i den Forstand, at mange Individer af samme Art leve i hinandens umiddelbare Nærhed og, for saa vidt det er vandrende Dyr, følges ad, stundum under Anførsel af visse i Reglen ældre og stærkere Individer, finder Sted i næsten alle Dyreklasser, f. Ex. hos Aberne, der i Flokke angribe Marker og Haver, hos Flaggermusene om Natten og om Vinteren, hos Ulve og Schakaler, Murmeldyr, Bævere, mange Hovpattedyr, Sæler og Hvaler; fremdeles hos mange Fugle, især i Trækketiden, mange Fiske (Fiskestimer), hos masseyis optrædende Insekter (Sommerfuglelarver, f. Ex. Processionslarver, Myg) og lavere Dyr (Salper, Koraller, Aktinier, Rørorme, Svampe, Bryozoer osv.). I de fleste af disse Tilfælde indskrænker Samlivet sig til en Samværen paa de for deres Udvikling og Trivsel gunstige Steder, men i enkelte, f. Ex. hos Bævere og Murmeldyr, har det en saa ordnet Charakter, at en vis Samvirken finder Sted, og at det saaledes danner en Tilnærmelse til de selskabelige Insekters Samfundsliv.

Selskabsregning, d. s. s. Delingsregning.

Selskabsøerne, en Øgruppe i det store Ocean, høre til de saakaldte fjærnere australske Øer, mellem 16° og 18° s. Br., 130° og 134° v. L. De bestaa af 11 større og en Mængde mindre Øer, tilsammen 30 □ M. med c. 16,000 J., ere bjærgfulde og hæve sig endog over 7,000 F., med vulkansk Jordbund og meget frugtbare. Dyrkningen har dog kun ringe Udstrækning. Tropiske og subtropiske Vækster trives ypperlig her; de vigtigste Næringsplanter ere Bananer, Brødfrugttræer og forskjellige Knoldvæxter. Desuden forekommer her flere Oljeplanter, en egen, fortrinlig Art Sukkerrør, Indigo, Bomuld, Majs, Ris, Cacao og en stor Mængde Oranger og Citroner. Paa flere af de ubeboede Smaaøer findes rige Guanolejer. Af firføddede Dyr fandtes før Europæernes Ankomst kun Dingohunden, Svin og Rotter. Af Mineraler forekomme Jærn, Svovl og Salt. Klimaet er paa Grund af Søvindene mindre hedt, end man efter Beliggenheden skulde antage. Regn falder rigelig i Januar, ellers er Luften tør og sund. Indbyggerne ere en smuk Menneskerace, høje, slanke og velbyggede, af gulbrun Farve, Kvinderne sædvanlig med smukt sort Haar, smaa Hænder og Fødder. Mændene klæde sig enten paa Europæisk eller have et bredt, til Knæerne rækkende Stykke Bomuldstøj om Lænderne; Kvinderne have lange, side og folderige Klædninger og paa Hovedet en Blomsterkrans. Boligerne ere byggede af Bambus, tækkede med Pandanusell. Palmeblade. Hele Befolkningen bekjender nu den christne Lære. Man deler sædvanlig Øgruppen i Windwards Øerne mod Øst og Leewards Øerne mod Vest. Til den første Gruppe høre 1) Tahiti (s. d. A.) ell. Otaheiti. 2) Eimeo, 8 M. v. for Tahiti, stærkt skovbevoxet og med en god Havn. 3) Tapamanoa ell. Saunders, 8 M. v. for Eimeo, rig paa Kokospalmer og Brødfrugttræer. 4) Tetuaroa, 6 M. n. for Tahiti, egentlig 5 af et Koralrev omgivne Smaaøer. 5) Maitea, 16 M. ø. for Tahitis Sydende, 2 M. i Omkreds, klippefuld, med rig Skovvæxt og Perlefiskeri. Leewards Øerne, tilsammen 8¼ □ M. med 5,000 J., ere fra Ø. mod V.: 1) Huaheine, 25 M. n. v. for Tahiti, over 4 M. i Omkreds, yderst frugtbar. 2) Raiatea, 5 M. v. for forrige, bjærgfuld, særdeles frugtbar og ret veldyrket. 3) Tahaa, 1½ M. mod N. 4) Borabora, 2½ M. nordvestlig for Tahaa, med frugtbar Jordbund og god Havn. 5) Maupiti, af Englænderne kaldt Maurua, 8 M. n. v. for Borabora. 6) Tubai, 2 M. n. for Borabora, egentlig en Samling af flade, skovbevoxede Smaaøer, der omslutte en Lagune af 8 M.s Omfang. — S. opdagedes 1606 af Spanieren Quiros, men bleve først nøjere bekjendte ved J. Cooks gjentagne Besøg 1769—78. Frankrig tiltvang sig 1842 Protectorat, og 1880 gik dette over til et umiddelbart Herredømme under Styrelse af en Gouverneur.

Selters, Nieder-, Landsby i den preussiske Prov. Hessen-Nassau, 6 M. n. v. for Frankfurt. **Selterswand**, et kulsyreholdigt, velsmagende og forfriskende Vand, hvis faste Hovedbestanddele ere kulsurt Natron og Kogsalt, forsendes aarlig i flere Millioner Dunke fra de hervarende Kilder. Det eftergjøres ogsaa kunstig i store Mængder.

Selvantændelse er et Phænomen, som ikke blot de pyrophoriske Legemer vise, men ogsaa mange andre, især af organisk Oprindelse (Hø, Bomuld o. lign.). Den beror da i Almindel. paa, at saadanne Legemer henligge i store Masser under Forhold, hvor der ikke kan foregaa Afkøling, medens de samtidig frembyde en

stor Overflade for Luften. Herved kan opstaa en Iltning eller Gjæring, der stiger med den stigende Varme. Navnlig naar porøse Legemer ere befugtede med Olje, især tørrende Oljer som Linolje ell. Linoljefernis, ere de tilbøjelige til S. Da der ved Ristningen hyppig dannes forskjellige Oljer, saa har man ikke sjælden iagttaget S. ved ristet Klid, Kaffe, Linser, Bønner, der vare fastpakkede i Sække. Ogsaa i Havremel, Hø, Tørv, Gødning, især Hestegødning, kan der, naar disse Ting ophobes, især i varm Luft, indtræde en Gjæring, der kan stige til S. S. af Trækul beror paa, at disse i deres Porer fortætte Luft; ved Stenkul beror den vel hyppigst paa Iltning af den Svovlkis, Stenkul saa ofte indeholde.

Selvbesaaning, den naturlige Tilsaaning af Skovbunden ved Frøaffald fra Træerne, er den nemmeste og billigste Maade at frembringe ung Skov paa, hvorfor den i Skovbruget anvendes overalt, hvor Omstændighederne tillade det.

Selvbeskatning, den frivillige, til Fædrelandets Forsvar kaldes en Indsamling, som aabnedes 1885, nærmest som en Eftervirkning af den store Forsvarsadresse fra Sommeren 1883 med 104,000 Underskrifter, hvorved udtaltes Redebonhed til Ofre for denne Sag. I Maj 1884 fremsattes første Gang Tanken om en S., og 28 Marts 1885 udstedtes et Opraab til det danske Folk, undertegnet af 2,727 Mænd og Kvinder, der selv tilsagde omtr. ¼ Mill. Kr. Ved Slutningen af Aaret løb Tegningen op til ¾ Mill.; i Sept. 1886 var der tegnet 1 Mill. og i Oct. 1888 1½ Mill. Af den sidste Sum er dog en Femtedel indkommen ved omtr. 150 Forsvarsfester og nogle særlige Indsamlinger. 27 Marts 1886 lagdes Grunden til et Fort ved Lyngby paa den saakaldte Garderhøj, efter at det omliggende Grundstykke var skjænket til saadant Brug, og i Sept. 1887 paabegyndtes et nyt Fort ved Gammelmosegaard. Formand i Bestyrelsen for S. er Gehejmeraad E. Rosenørn, og rundt om i Landet findes 550 Kredsforstandere og 90 Damecomiteer til Sagens Fremme.

Selvbesmittelse, Masturbation, Onani, unaturlig Tilfredsstillelse af Kjønsdriften, kan, naar den drives i høj Grad, have de alvorligste Følger, idet den sløver Aanden, svækker Legemet, ja endog utvivlsomt kan avle forskjellige legemlige Sygdomme (især Lungesvindsot og nervøse Sygdomme), undertiden ogsaa Sindssygdomme.

Selvdannelse, generatio æquivoca, den tidligere almindelig antagne Dannelse af levende Væsener uden nogen Avling igjennem Forældre, blot ved Forvandling af de for det dyriske Legeme ejendommelige Substanser. Medens man i ældre Tid endog antog, at Amphibier og Fiske under visse Omstændigheder kunde dannes af forraadnende, organiske Substanser, er det kun for visse Grupper af de lavest organiserede Dyr (Indvoldsorme, Infusionsdyr) og Planter (de snyltende lavere Svampe), at Troen paa en S. har vedligeholdt sig til den nyere, ja til Dels endog nyeste (Pouchet) Tid. De vigtige Oplysninger, som Nutiden har bragt om de paagjældende lave Organismers mærkværdige Livsløb, have dog paa en naturlig Maade helt eller til Dels løst de Gaader, som man før kun troede at kunne forklare ved Antagelsen af en S.; Opdagelsen af Indvoldsormenes Vandringer og Generationsskifte, Infusionsdyrenes og Svampesporernes utrolige Spredningsevne og Modstandsevne mod endogsaa indgribende Paavirkninger osv. har overflødiggjort Hypothesen om S. og bestyrket Rigtigheden af den for over to Aarhundreder siden af Harvey udtalte Overbevisning om, at ethvert levende Væsen udvikles af et Æg: omne vivum ex ovo.

Selvforbrænding, levende Væseners Antændelse og delvise eller fuldstændige Forbrænding uden Medvirkning af nogen Ild udenfra, alene som Følge af en egen, ved sygelige Processer fremkaldt Brændbarhed af Legemet, er en Fabel, der i tidligere Tider har spillet en stor Rolle. Det var navnlig hos Drankere, at man iagttog disse formentlige Tilfælde af S., og det var derfor ogsaa Vinaanden, som spillede den største Rolle i de fleste af de før S. opstillede Theorier, idet man snart tænkte sig, at den gjennemtrængte hele Legemet som en Svamp og derved gjorde det brændbart, snart antog, at Brændbarheden var en Følge af den stærke Fedme af Legemet, der følger med overdreven Nydelse af spirituøse Drikke; andre mente derimod, at der udvikledes brændbare Luftarter i Legemet, osv. Alle disse Hypotheser stride imidlertid imod Naturlovene; det menneskelige Legeme kan ikke opnaa en saadan Brændbarhed, og alle bekjendte Tilfælde af saakaldet S. kunne forklares som simple Forbrændinger ved en udvortes Ild, hvad enten de maa tilskrives Beruselse, Uforsigtighed, Uheld eller Forbrydelser osv.

Selvlyd ell. **Vocaler** (af lat. vox, Stemme) kaldes de som Sprogelementer benyttede Lyd, der fremkomme, idet Stemmen (s. d. A.) modificeres paa forskjellig Maade gjennem Mundhulens Resonans (jvfr. Medlyd). Ved Forandringer i Underkjævens, Tungens og Læbernes Stilling kan Mundhulen paa mangfoldige Maader skifte Størrelse og Form og derved danne ligesom en hel Række forskjellige Hulrum, der hvert for sig ere afstemte paa en vis Tone (s. d. A.). Forskjellen mellem de forskjellige S. beror nu udelukkende paa denne Forskjel i Mundhulens Egentone, som i Forbindelse med de den ledsagende Over- eller Bitoner (Klangfarve) ved Resonansen (s. d. A.) overføres paa Stemmen og forstærker de tilsvarende, i denne indeholdte Toner. Saaledes har f. Ex. i den højeste Tone, o og u de dybeste. Ved Udtalen af a er Munden mest aaben; indsnævres Mundhulen fortil, ved at den forreste Del af Tungen hæves mere og mere op mod Ganen, faas Rækken æ, e, i; dersom samtidig hermed Læberne mere og mere rundes og skydes noget frem, faas aabent ø (ö), lukket ø (ø), y. Naar man derimod samtidig med at runde Læberne mere og mere hæver den bageste Del af Tungen, faas aa, o, u. De her nævnte S. kunne ordnes i en Trekant, hvis Toppunkt er a, de to andre Hjørner i og u (saaledes først opstillet af Hellwag 1780, mest bekjendt gjennem Chladni 1824). Disse Rækker udtømme imidlertid ikke nær de mangfoldige S., der kunne forekomme i de forskjellige Sprog; af S. i vort Modersmaal

kan saaledes den ejendommelige Lyd, der betegner e i ubetonede Stavelser som „give“ (af nogle uheldig kaldet „Halvlyd“), ikke ret fin Plads i dette System. En helt anden Ordning, bestemt til at omfatte alle de Hovedformer af S., som overhovedet kunne forekomme, er opstillet af Englænderen Bell og navnlig udviklet videre af hans Landsmand Sweet. En særegen Art af S. ere Næseselvlydene (Nasalvocalerne), f. Ex. fransk an, in, der frembringes ved at Forbindelsen med Næsen, gjennem Sænkning af Ganesejlet, holdes aaben samtidig med at vedkommende S. udtales, hvorved altsaa Næsehulen deltager i Resonansen. — Hvad angaar Benævnelserne paa de her omhandlede Lyd, stemmer „Vocal“ ret vel med deres Natur, medens „Selvlyd“ er mindre heldig, idet dette Navn grunder sig paa ældre Tiders Opfattelse, da man, uden Hensyn til den physiologiske Dannelse, derved forstod et Bogstav (s. d. A. og Medlyd), der kan udtales alene. Bedre vilde S. herefter svare til, hvad man i nyere Tid har kaldt „Sonant“, d. v. s. den Lyd i en Stavelse, som er den egentlige Bærer af Stavelseaccenten; dette behøver imidlertid ikke nødvendig at være en Vocal; f. Ex. i anden Stavelse af Ord som Handel, bunden er den ikke e, men blot et saakaldet „sonantisk“ eller „selvlydende“ l, n, i pst! blot s; jvfr. Lyd.

Selvskyldner ell. Selvcautionist, s. Caution.

Selvtægt, den paa egen Haand (uden Rettens Hjælp) foretagne Anvendelse af Magt for at fremtvinge Opfyldelsen af en formentlig Ret eller Fyldestgjørelse for en formentlig Retskrænkelse, er i enhver ordnet Stat som Regel forbudt, hvorimod Selvforsvar og Nødværge eller den blot for at afværge en Retskrænkelse foretagne Magtanvendelse altid er tilladt.

Sem, Cham og Japhet vare Noahs tre Sønner, fra hvem, efter den mosaiske Stamtavle (1 Mosebog Cap. X), Jordens Folkeslag nedstammede. S. var Stamfader til det sydvestlige Asiens Folk, som derfor kaldes Semiter og deres Sprog semitiske (s. d. A.).

Sémaphore, fr. [sāāhr], et Signalapparat, bestaaende af en lodret staaende Stang med Arme, som siden 1862 anvendes paa de franske Kyster for at give Signaler til de forbisejlende Skibe eller melde deres Ankomst til Stationer i Land. Senere ere S. indførte ogsaa i andre Lande, satte i Forbindelse med meteorologiske Stationer og udstyrede med et internationalt Signalsystem; i Regelen ere de ogsaa satte i telegraphisk Forbindelse med Indlandet, saa at Redere ad denne Vej kunne erfare, om deres Skibe have passeret det paagjældende Sted.

Sembrich, Marcella (egtl. Praxede Marcelline Kochanski; S. er Moderens Familienavn), fremragende Sangerinde (Coloratur-Sopran), f. 15 Febr. 1858 i Galizien, Elev i Claverspil af Wilh. Stengel, Lærer ved Conservatoriet i Lemberg, hvem hun ægtede 1877. Nogle Aar før havde hun paa Stengels Raad søgt sin videre pianistiske Uddannelse hos Prof. Epstein i Wien, og samtidig opnaaede hun at blive en flink Violinistinde. I Wien begyndte de sjældne Stemmemidler at tiltrække sig Opmærksomhed, og det lykkedes hende at komme til Milano og studere hos Lamperti. Hun debuterede ved et italiensk Operaselskab 1877 i Athen i „Puritanerne“ og „Dinorah“, studerede atter nogen Tid i Wien og engageredes 1879 i Dresden, gjorde som Gjæst i Milano og London overordentlig Lykke, blev 1880 engageret for fem Saisoner af Mr. Gye og sang afvexlende i London og St. Petersborg. Senere har hun baade paa Scenen og i Concertsalen overalt fejret store Triumpher.

Semeiographi, Tegnskrift, f. Ex. Nodeskriften.

Semēle, Datter af Kadmos og Harmonia, vandt ved sin Skjønhed Zeus's Kjærlighed. Tilskyndet af den skinsyge Hera, der havde paataget sig hendes gamle Ammes Skikkelse, bad hun Zeus, der havde tilsvoret hende Opfyldelsen af et Ønske, at han vilde vise sig for hende i hele sin guddommelige Pragt; men Opfyldelsen af dette Ønske voldte hendes Død, idet hun som dødelig Kvinde ikke kunde udholde Lynets Magt. Hendes ufuldbaarne Søn Dionysos blev reddet af Zeus; hun selv blev senere under Navnet Thyone ført fra Underverdenen til Olympen.

Semĕndria, befæstet Stad i Kongeriget Serbien ved Donaus højre Bred, 6 M. ø. s. ø. for Belgrad, med 7,000 J., var tidligere de serbiske Kongers Residens. Geværfabrikation og udbredt Vinavl.

Seméster, Halvaar.

Semgallen kaldtes fordum den sydøstlige Del af Kurland (s. Kurlands Hist.).

Semi (af lat. semis) i Sammens. bet. halv.

Semiariānere (d. e. halve Arianere) ell. Eusebianere (efter deres Førere Eusebius af Nikomedia og Eus. af Cæsarea) ell. Homøusianere, s. Arius.

Semikōlon (d. v. s. Halvkolon), Navn paa det Interpunktionstegn (;), der betegner et større Ophold end Komma, men et mindre end Punktum. S. er egentlig kun en yngre Sideform til Kolon (s. d. A.), hvis oprindelige Anvendelse for en stor Del er overført paa S.

Seminārier, Uddannelsesanstalter for Lærere, snart for Skolelærere, snart for Præster. I Danmark er der for Folkeskolelærere 4 kongel. S.: paa Sjælland Jonstrup S., stiftet 1791 paa Blaagaard, paa Fyn Skaarup S., st. 1808, i Jylland Ranum, tidligere Snedsted S., og Jellinge, st. 1841. Et 1799 i Kjøbenhavn oprettet Seminarium til Uddannelse af Lærere ved de lærde Skoler hensygnede snart. Norge har for Folkeskolelærere 6 Stiftsseminarier: i Asker (stiftet 1884), Hamar (1867), Christianssand (flyttet 1877 fra Holt, stiftet 1839), Stordøen (1838), Klæbo (1838) og Tromsø (flyttet 1848 fra Trondenæs, stiftet 1835), samt desuden et Seminarium i Hviteseid (1819).

Seminōler, Gren af Chokta-Indianerne i Nordamerika, boede tidligere i Georgia, men drog 1750 til Florida. De underkastede sig først Unionen efter haarde Kampe 1817—23 og modsatte sig ligeledes tappert 1835—42 den paatænkte Flytning til Indianerterritoriet. Dog maatte de føje sig og bo nu, 2,500 i Tallet, vest for Creeks-Stammen; de høre til de mest civiliserede Indianere.

Semiotik, s. Symptomatologi.

Semipalatinsk, 1) et 1854 organiseret Di-

strict i Sibirien, s. for Gouv. Tomsk, mod V. grænsende op til Kirgisernes Steppe, mod S. til Turkestan og mod Ø. til det chinesiske Dsungari. 9,300 □ M. med 605,000 J. (1883). Det er for største Delen Bjergland med talrige Strømme, hvoriblandt Irtysch, der er Afløb fra Saisansøen, og Ili, der falder i Balchäsch Søen, og foruden de to nævnte store Søer end videre Søerne Jssyk Kul og Ala Kul. Søerne have et samlet Areal af c. 700 □ M. Befolkningen bestaar af Kirgiser, Russere og en Mængde Indvandrere fra det indre Asien. Den faste Befolknings Hovedbeskæftigelse er Kvægavl, navnlig Faareavl; Kirgiserne drive ogsaa Jagt og Kosakkerne Fiskeri. Mange ere beskæftigede i Guldvasserierne, Sølv-, Bly- og Kobbermi-nerne. Desuden drives betydelig Handel paa det indre Asien. — 2) Befæstet Hovedstad i Districtet S., ved den højre Bred af Floden Irtysch, 110 M. s. s. ø. for Tomsk, med 18,000 J. og en Kosakbesætning. Frugtbar Omegn med rig Havedyrkning. Betydelig Udførsel af Læder, Uldstoffer, Jærnvarer, Hvede.

Semipelagianerne (d. e. Halvpelagianere) søgte efter Joh. Cassianus's (s. d. A.) Exempel at mægle mellem Augustin og Pelagius ved at lære, at Menneskets sædelige og religiøse Natur vel er saaledes svækket ved Synden, at han ikke kan frelse sig selv uden Naadens Hjælp, men derimod nok af sig selv ty hen til Naaden og derpaa sammen med denne arbejde paa Frelsen. Semipelagianismen var altsaa en i Gjerningsretfærdighedens og den derpaa byggede asketiske Fromheds Interesse nedlagt Protest imod Augustins Lære, at det naturlige Menneske ikke kan gjøre noget for sin Frelse, men at der først maa skabes en ny Livskraft i Mennesket ved Gjenfødelsens Naade, før at Sjælen kan faa Kraft til at arbejde paa sin Saliggjørelse. S. vandt talrige Tilhængere, navnlig iblandt Klosterbøerne, og i over 100 Aar (427—529) satte den semipelagianske Strid hele den vesterlandske Kirke i Bevægelse; talrige Stridsskrifter vexledes, og paa Synoderne sejrede snart den ene, snart den anden Anskuelse. Blandt S.s Modstandere udmærkede sig navnlig to Lægmænd, Hilarius og Prosper Aquitanicus, Pave Leo d. store og Biskopperne Fulgentius af Ruspe, Avitus af Vienne og Cæsarius af Arelat. Omsider blev S. forkastet paa Synoderne i Oranges og Valence 529; men desuagtet trængte den i det praktiske kirkelige Liv mere og mere igjennem i den katholske Kirke i Middelalderen, og endnu i vore Dage slutter den romerske Kirke sig vel i sine Bekjendelsesskrifter efter Ordlyden til Augustin; men den egentlige Mening er i mange Punkter S. Vel udelukker den den oprindelige S.s Lære, at Mennesket selv kunde gjøre det første Skridt til sin Frelse, idet den gjør Gjenfødelsen i Daaben til nødvendig Betingelse for Frelsen; men naar den lærer, at de gode Gjerninger medvirke til Frelse og altsaa ere fortjenstlige i og for sig, da fører dette i Retning af S., og de Conseqvenser, som i det praktiske kirkelige Liv drages af denne Lære (Valfarter, Klosterliv, Messer, Opramsning af Bønner osv.), ere af den Art, at det maa siges, at den katholske Kirke er mere i Slægt med S. end med Augustin. Ogsaa i den protestantiske Kirke kom der semipelagianske Tendenser frem ved den fra Melanchthons Forsøg paa Overenskomst med den katholske Kirke stammende Synergisme (s. d. A.), og de saakaldte abstracte Supranaturalister, der i det 18de Aarh. traadte op imod den helt pelagianske Rationalisme, stod ogsaa i Regelen paa S.s Standpunkt.

Semiramis var efter det græske Sagn hos Ktesias gift med den assyriske Konge Ninos's Feltherre Memnon, men da hun ved Belejringen af Baktra gav Ninos et klogt Raad, der bevirkede Indtagelsen af Byen, blev hun Ninos's Gemalinde, og efter hans Død fremtraadte hun i Mandsklæder og overtog Regeringen i Stedet for sin Søn Ninyas. S. skal have ført en krigersk Regering og være trængt ind i Indien og Afrika; hun skal ogsaa have anlagt Babylon med dens Mure og hængende Haver, der regnedes blandt Verdens 7 Underværker; til sidst skal hun være bleven myrdet eller fjærnet fra Regeringen af Ninyas. Sagnet satte hende c. 2000 f. Chr., men af Kileindskrifterne fremgaar det, at der intet historisk ligger til Grund for denne Sagnfigur.

Semitiske Sprog, en af Eichhorn først anvendt, senere almindelig anerkjendt Benævnelse for de en bestemt begrænset Æt udgjørende Sprog, der for en Del kunne siges at være repræsenterede af de i 1ste Mose Bog X, 22 anførte 5 Efterkommere af Sem. Denne Æt har sit egentlige Hjem i det sydvestlige Asien, fra Tigris og Euphrat til Arabien, og har end videre udbredt sig over Dele af Afrika. De s. S. kunne henføres til to Stammer: 1) den nordsemitiske, omfattende a) Hebraisk og Phønikisk (Punisk), to Sprog, der kun staa i Dialektforhold til hinanden, b) Aramæisk (Syrisk, Chaldæisk), c) Assyrisk-Babylonisk; 2) den sydsemitiske, omfattende d) Arabisk (med Sabæisk eller Himjaritisk), e) Æthiopisk (Ge'ez, samt de yngre Former Amharisk og Tigré, i Abessinien). De s. S. staa i deres ældre Stikkelser meget nær ved hverandre; de yngre Former afvige naturligvis stærkere, til Dels visttnok som Følge af Indflydelser udefra (saaledes f. Ex. Sprogformerne i Abessinien). Om et charakteristisk Fællestræk ved de s. S. s. Rod; om de enkelte Sprogs Ejendommeligheder, Historie og Literatur s. vedkommende Artikler.

Semland, s. Samland.

Semler, Johan Salomo, f. 18 Dec. 1725 i Saalfeld, fra 1752 theologisk Professor i Halle, er den betydeligste Banebryder for Rationalismen. Skarpsindig og i Besiddelse af en betydelig Viden, men uden virkelig videnskabelig Indsigt, gjorde han alle Grene af den christelige Theologi til Gjenstand for kritisk Behandling. Kritik var i hine ukritiske Tider noget nyt, som derfor vakte stor Opsigt og talrige Efterlignere, der drev det endnu videre i Vilkaarlighed end S. og vendte deres Vaaben ikke blot imod Theologien, men imod Christendommen. Da S. mærkede, hvilke Frugter hans Virksomhed bar for Kirken, rejste han sig i sin Alderdom til Kamp imod sine egne Disciple, men mægtede ikke at besværge den Storm, han havde fremkaldt; d. 14 Marts 1791.

Skrifter: „Abhandlung von der Untersuchung des Kanons" (4 Bd., 1771—75), »De dæmoniacis« (4de Opl., 1779), »Selecta capita historiæ ecclesiasticæ« (3 Bd., 1767—69) o. fl.

Semlin, Stad i Ungarn ved Donaus højre Bred, 46 M. s. f. ø. for Buda-Pest, lige over for Belgrad, med 12,000 J., er Hovedsæde for Mellemrigshandelen mellem Ungarn og Tyrkiet. Quarantaineanstalt. Oldtidsminder.

Semmering, en Bjergmasse paa Grænsen af Ærkehertugd. Østerrig og Steiermark, c. 4,500 F. høj. Over det herværende Pas, hemv. 3,100 F. højt, er 1854 aabnet en interessant Jernbane med storartede Omgivelser og talrige Tunneler og Viaducter, som sætter Wien i Forbindelse med Triest. Hotel (siden 1882) med herlig Udsigt.

Semnoner, et germansk Folk, det betydeligste blandt Sveverne, boede paa begge Sider af Spree, i Nærheden af Hermundurerne og Burgundionerne. De hørte til Marbods Rige, men skilte sig fra ham og sluttede sig til Arminius. Efter det 1ste Aarh. e. Chr. forsvinder deres Navn af Historien.

Semnoz [nō], Top i Alperne s. for Montblanc, 5,160 F. høj, med Hotel og Tandhjulsbane.

Semoule, fr. [muhl] (deraf tysk Semmel, dansk Simle), skulde egentlig være Nudler i Form af Gryn, men er oftest kun Hvedegryn.

Sempach, Stad i Canton Luzern i Schweiz, ved Sempach Søens Sydende, 1¾ M. n. v. for Luzern, med 1,200 J., er historisk mærkelig ved Slaget 9 Juli 1386, i hvilket Schweizerne, efter Sagnet ved Arnold af Winkelrieds Opofrelse, sejrede over Østerrigerne, hvis Hertug Leopold III tillige med 1,400 Riddere faldt i Slaget. Et Capel og en Mindesten betegne Valpladsen.

Semper, lat., altid. Semper idem, altid den samme. Semper virens, stedse grøn.

Semper, Gottfried, tysk Architekt, f. 1803 i Hamborg, d. 15 Maj 1879 i Rom, uddannede sig i Hamborg, i Paris hos Gau og paa Rejser, hvor han især i Grækenland gjorde vigtige Jagttagelser med Hensyn til Oldtidens Anvendelse af Farve i Architekturen. En Tid lang Bygningsdirecteur i Dresden opførte han bl. m. a. Skuespilhuset der, som brændte 1869, levede fra 1849 i England og var derpaa 1858—70 ansat i Zürich. Til hans senere Arbejder høre et Theater i Rio Janeiro og Festtheatret i München. Efter at han havde gjenopført Theatret i Dresden større og anseligere, om end ikke smukkere end det ældre, drog han 1871 til Wien for i Forening med Hasenauer at ombygge Kunstmuseet m. m. Han har skrevet mange architektur-videnskabelige Afhandlinger. — Hans Brodersøn, Carl S., f. 6 Juli 1832 i Altona, studerede i Würzburg hos Kölliker og Leydig, berejste 1859—61 Philippinerne, 1862 Palau-Øerne og blev 1869 Professor i Zoologi og comparativ Anatomi i Würzburg, 1872 tillige Bestyrer af det zoologisk-zootomiske Institut sammesteds. Af hans Skrifter kunne nævnes „Entwickelungsgeschichte der Ampullaria polita Deshayes« (1862) og det af ham udgivne store Værk: „Reisen im Archipel der Philippinen" (4 Bd., 1867—88), hvoraf han selv har bearbejdet Holothurierne (1ste Bd.) og Landmolluskerne (3dje Bd.); særlig Opmærksomhed vakte hans Undersøgelser om Slægtskabsforholdene mellem lavere Dyr (Annelider) og Hvirveldyr, fremstillede i en Række Afhandlinger i det af ham udgivne Tidsskrift: „Arbeiten aus dem zoologisch-zootomischen Institut in Würzburg" (indtil 1888 8 Bd.), hvoraf vi nævne: „Stammesverwandtschaft der Wirbelthiere und Wirbellosen", „Das Urogenitalsystem der Plagiostomen und seine Bedeutung für das der übrigen Wirbelthiere" (1875), „Die Verwandtschaftsbeziehungen der gegliederten Thiere" (1876—77), hvilke have fremkaldt adskillige Undersøgelser af andre, for en Del offentliggjorte i S.s ovennævnte Tidsskrift; fremdeles det interessante, for en videre Kreds beregnede Arbejde: „Die natürlichen Existenzbedingungen der Thiere" (1880), oprindelig en Række Forelæsninger, efter Indbydelse holdte 1877 i Lowell-Institute i Boston.

Sempervivum, s. Husløg.

Sempre, it., altid; s. pianissimo, bestandig meget svagt.

Sempronius, en romersk, dels patricisk, dels plebejisk Slægt. Den første havde Tilnavnet Atratinus. Af den plebejiske Linje udmærkede sig især Gracherne.

Semslæder, s. Læder og Garvning.

Senancour, Étienne de [sənangkūhr], fransk Forfatter, f. 1770 i Paris. Han var svagelig og drømmende i sin Ungdom. Ved Revolutionens Udbrud emigrerede han til Schweiz, giftede sig og skrev »Rêveries sur la nature primitive de l'homme« (1799), fra et mod den positive Religion fjendtligt, men af Rousseausk Naturpoesi stærkt paavirket Standpunkt. Under Consulatet vendte han tilbage til Paris, arbejdede i »Constitutionnel« og andre liberale Blade og maatte af Trang paa Bestilling levere historiske Afhandlinger. Hans betydeligste Værk er »Obermann«, en ubehjælpsom, men ved Ærlighed og Uforbeholdenhed gribende psychologisk Skildring af det fortærende Drømmeliv og den syge Selvreflexion, som med mere Talent, men digterisk tilsløret kommer frem i Chateaubriands »René« og Constants »Adolphe«. Bogen blev dragen frem af Glemsel ved G. Sand og Ste-Beuve, og S., der døde 1846 i St. Cloud, fik en Plads som en af den franske Romantiks interessanteste Forløbere, en typisk Repræsentant for Emigrantliteraturens hypochondre, ensomme Selvbetragtning.

Senār (lat. senarius, d. e. sexfodet Vers) kaldes et af 6 Jamber bestaaende Vers; paa 1ste, 3dje og 5te Plads kan der indtræde Spondæer i Stedet for Jamber, og (sjældnere) kan en Tribrachys sættes for hver af Jamberne undt. den sidste. Da to og to Jamber slaas sammen til en Dobbeltfod (Dipodi), kaldes det ogsaa et jambisk Trimeter.

Senāt (lat. senatus, af senes, de gamle) hed det øverste Raad i Rom, som havde den højeste styrende Myndighed. Først valgte Romulus 100 Senatorer som Repræsentanter for de 100 patriciske Slægter; efter Sabinernes Optagelse kom 100 til, og under Tarquinius Priscus blev Antallet 300. Ved Republikens Oprettelse blev det noget formindskede S. atter

bragt op til dette Tal ved Optagelse af de fornemste blandt Ridderne, hvilke da kaldtes Conscripti, i Modsætning til Patres, de ældre Senatorer; deraf blev Patres conscripti siden den officielle Tiltale til hele S. I Republikens blomstrende Tid var S.s Antal næppe over 400; under Sulla og Cæsar forøgedes det uden Tvivl til 1000; August nedsatte det til 600. Til at blive Senator udfordredes en Formue af 800,000 Sestertier (omtr. 120,000 Kr.); de optoges i Monarchiets Tid af Kongerne, siden af Consulerne og endelig af Censorerne efter visse Qvalificationer, blandt hvilke i den senere Tid hørte den, at have beklædt en af de højere Øvrighedsposter; den første af disse var Quæsturen, som ingen kunde faa før sit 27de Aar, saa at dette blev Lavalderen for S. S.s Virksomhed under Kongerne kjende vi kun lidet til; vi vide kun, at Kongernes Myndighed skulde være noget indskrænket ved samme. I Republikens Tid havde det den øverste administrative Myndighed over Religions-, Finans- og Krigsvæsenet, Forhandlinger med fremmede Nationer, Provinsernes Anliggender osv. Det havde en vigtig forberedende Indflydelse paa Lovgivningen og Folkeforsamlingens øvrige Virksomhed, da i Regelen intet kunde forelægges denne uden i Forvejen at være forhandlet i S. S.s Forsamlinger vare dels regelmæssige, tre i hver Maaned, dels extraordinære; det sammenkaldtes af Consulerne. Forsædet førte den højeste tilstedeværende Øvrighedsperson. Under Kejserne sank S. ned til at blive et Redskab for disses Despoti. — Ordet S. er senere blevet brugt i mange Stater om en Del af Lovgivningsmagten, saaledes i den tidligere polske Rigsdag, om Sénat conservateur under det franske Consulat og Kejserdømme (1800—14, gjenoprettet 1852—70), fremdeles i Belgien (siden 1830), Spanien (siden 1837), Grækenland (1843—62), Sardinien, senere Italien (siden 1848) og Rumænien (siden 1864), samt i Nordamerika, Brasilien og de mellem- og sydamerikanske Republiker; endelig om det 1875 oprettede første Kammer i Frankrig. Desuden er S. Navn for Ministerraadet i Finland, for det øverste Regeringsraad i de tre Hansestæder og for Ruslands Højesteret, samt for de enkelte Afdelinger af flere tyske Domstole.

Send, **Sendret** (Synodus), en gammel gejstlig Ret, som uddannede sig ved Tilslutning til den især i den spanske Kirke uddannede Skik, at Biskopperne holdt aarlige Visitatser i deres Stift. Forud for Biskoppen kom Archidiakonen eller Ærkepræsten (Ærkedegnen), som sammenkaldte Medlemmerne af de Menigheder, som skulde visiteres, og indbød alle til S. Han tilkaldte Præsterne og afgjorde alle Stridigheder af ringere Betydning, for at Biskoppen ikke skulde opholdes af disse. To eller tre Dage efter kom Biskoppen, fandt Menigheden forsamlet, opfordrede til Bod og straffede de Forbrydelser, til hvilke den verdslige Domstol enten intet Hensyn tog eller som den kun straffede med Pengebøder, som Mord, Drab, Røverier, Mened, Blodskam, Ægteskab i forbudne Grader osv. Dels for at beskytte, dels for at controllere den omrejsende gejstlige Dommer lod Carl d. store Districtets Greve følge med ham. Oprindelig indskrænkede S. sig til at straffe aabenbare Forbrydelser; men fra den anden Halvdel af det 9de Aarh. indførtes de saakaldte **Sendvidner** (testes synodales), idet Biskoppen, naar han holdt S., tilkaldte 7 hæderlige og ansete Mænd af vedkommende Menighed, tog dem i Ed, forelagde dem efter et bestemt Schema Spørgsmaal om, hvorvidt Forbrydelser, der vare strafbare for S., vare forekomne i Menigheden, og saaledes nødte dem til at blive Anklagere. Bevismidler vare den anklagedes og hans Venners Ed, samt Gudsdomme, især Ild- og Vandprøven. Straffene vare ikke blot af kirkelig Art, men ogsaa borgerlige, som Mulkter, Confiskation af Ejendomme og i de groveste Tilfælde Fredløshed. Den biskoppelige S. suppleredes ved maanedlige Districtsforsamlinger, ved hvilke Districtets Præster aflagde Beretning for Ærkepræsten om de kirkelige Tilstande i deres Menigheder. Da Biskopperne senere ved mange Haande verdslige Forretninger bleve afdragne fra deres egentlige Gjerning, blev det dem umuligt saaledes at fungere som rejsende Dommere, og S. kom derfor i Archidiakonernes Hænder. S. udartede nu efterhaanden; den holdt lønnede Angivere (exploratores criminum), benyttede Dommermyndigheden til Udpresninger og blev desuden efterhaanden overflødig ved Forbedringen af den borgerlige Retspleje. I Reformationstiden forsvandt S. derfor i de fleste Lande; men i enkelte katholske Egne vedligeholdt den sig dog til ind i forrige Aarh., men var omtrent indskrænket til at paakjende Sager om Hor og verbale Injurier. S. kaldes ogsaa Naturalpræstationer (Æg, Smør osv.), som det i flere Sogne i Danmark endnu fra gammel Tid er Skik at sende Præsten i Stedet for Penge for hans Arbejde med at forberede Børnene til Confirmationen.

Sene, de stræng- eller hindeformede, hvide, glinsende, af fast Bindevæv bestaaende Dele, ved hvilke de fleste Muskler ere fæstede til Skelettets Knogler. **Senehinde**, Aponeurose, Fascie, de ligeledes af fast Bindevæv dannede Hinder, der omslutte eller adskille Muskelgrupper, Blodkar og Nerver eller andre af Legemets anatomiske Dele. **Seneskede**, rørformede, af Bindevæv dannede Skeder, der omgive mange Sener og tjene til at holde dem i deres bestemte Leje; flere af dem ere indvendig forsynede med Slimskeder. **Senehoppen**, Senespræt, den i visse Sygdomme (Typhus) hyppige krampagtige Sammentrækning af enkelte Muskler (især Underarmens), under hvilke deres Sener hvert Øjeblik føles fremspringende under Huden. **Seneknude**, Ganglie, mindre eller større, sækformede, med Vædske fyldte Svulster, der navnlig optræde paa Haandleddets og Fodryggens Sener, skyldes visse sygelige Forandringer i Seneskederne og hindre Senernes Bevægelse, men ere for øvrigt uden Fare. **Seneoverskæring**, Tenotomi, et af den nyere Tids vigtigste Hjælpemidler ved Behandlingen af Contracturerne, bestaar i Overskæring af de strammende Sener og Baand for derved at muliggjøre Delens Udretning; den maa udføres saaledes, at Luften ikke kan komme i Berøring med den overskaarne Sene, hvorfor man

dertil benytter en lang, smal Kniv (Tenotom), der stikkes ind gjennem Huden i en vis Afstand fra Senen og føres hen til denne under Huden.

Seneca, Marc. Annæus, romersk Rhetor, f. i Cordova i Spanien, underviste i Veltalenhed i Rom, hvorhen han under August var flyttet, og døde i sin Fødeby 37 e. Chr. Man har af ham »Controversiæ« i 10 Bøger og »Suasoriæ«, som begge ere komne ufuldstændige til os; de indeholde Anvisninger til Taler over forskjellige Emner. — Hans Søn, Lucius Annæus S., Statsmand og stoisk Philosoph, f. i Cordova c. 4 e. Chr., kom til Rom, hvor han lagde sig efter Philosophien, blev under Claudius forvist til Corsica, men tilbagekaldt ved Agrippina 50 e. Chr.; derefter udnævntes han til Prætor og blev Lærer for Nero, under hvis Regering han tillige med Burrhus styrede det romerske Rige. Nero dømte ham til Døden 65 e. Chr. som Deltager i Pisos Sammensværgelse; han dræbte sig selv ved at aabne sine Aarer i et Bad; hans Hustru, Pompeja Paulina, fulgte ham frivillig i Døden. S. er en af Kejsertidens dygtigste Repræsentanter for Stoicismen, og da de fleste stoiske Skrifter ere tabte, ere hans Værker i denne Henseende af særlig Vigtighed. Uden at afvige fra Stoicismen i Principerne, giver han den dog en mildere Form og betoner de Sider af den, som staa i nærmest Berøring med hans egen Tids Fordringer. S. forstærker yderligere den Overvægt, som den ældre Stoicisme havde lagt paa de praktiske Interesser. Philosophiens Midtpunkt er Ethiken; hvad der ikke angaar vor sædelige Tilstand er uden Betydning, hvorfor ogsaa Logik og Physik kun ere at betragte som Hjælpemidler. I Udførelsen bliver S. dog eklektisk og har i sin Anthropologi en Hældning mod Platonismen. Legemet er en Byrde, et Fængsel for Sjælen; Legemet eller „Kjødet“ (caro) er noget rent værdiløst; først i Døden begynder det sande Liv for Sjælen, Dødsdagen er „Evighedens Fødselsdag“ (æterni natalis). Midtpunktet i S.s Philosophi er den almindelige Menneskekjærlighed, den strængeste Selvprøvelse og den samvittighedsfuldeste Opfyldelse af Pligterne.

Senecaer, en Indianerstamme i Nordamerika, s. Irokesere.

Senefelder, Aloys, f. 6 Nov. 1771 i Prag, var Skuespiller ved Provinstrupper og Skuespildigter. Han ønskede at faa sine Digte trykte ved egen Ulejlighed og uden Pengeudlæg, da han var aldeles blottet; derfor gjorde han mange Forsøg og opfandt ved denne Lejlighed Stentrykkerkunsten, der 1799 naaede en praktisk Form. Han udviklede den siden videre og døde i München 26 Febr. 1834. 1877 rejstes ham et Mindesmærke i München.

Seneffe [sønéff], Stad i den belgiske Prov. Hainaut, 3 M. ø. n. ø. for Mons, med 3,000 I. og herlige Landsteder, er historisk mærkelig ved Condés Sejer over Prinsen af Oranien 1674 og de franskes Sejer over Østerrigerne 1794.

Sénega, Roden af Polygala Senega fra Nordamerika, der indeholder et Stof, Senegin, som staar meget nær ved Saponin, anvendes i Lægekunsten som expectorerende Middel.

Sénegal, en betydelig Flod i Senegambien, dannes ved Sammenløb af Basing og Faleme, mellem 14° og 15° n. Br. og 5° og 6° ø. L. Den danner efter Foreningen flere Vandfald, flyder derefter gjennem Sletteland, hvor den fra begge Sider modtager talrige Tilløb, danner ved Spaltning flere langstrakte Øer og falder efter et Løb af c. 250 M. ud i Atlanterhavet ved St. Louis under 16° 10′ n. Br. Ved sit Udløb er den omtr. 1 M. bred.

Senegambien, undertiden kaldt Vestnigritien, en Landstrækning i Afrika paa c. 18,000 □ M. mellem 8° og 17° n. Br. og mellem Atlanterhavet og Landene ved Nigerflodens Mellemløb. Landets sydlige og østlige Del er bjærgfuld og hæver sig indtil 9,000 F.; den vestlige og nordlige Del er derimod for det meste Slette. De vigtigste Floder ere: Senegal (s. d. A.) og Gambia, der har sine Kilder i samme Retning som Senegal og i Hovedsagen har samme Charakter som denne. Begge danne i deres øvre Løb mægtige Vandfald. Rio Grande har sit Udløb s. for Gambias Delta gjennem en bred Munding. Klimaet er tropisk og meget hedt; St. Louis ved Senegals Munding har en aarlig Middeltemperatur af 24°; i de lave Egne er Klimaet meget farligt for Europæerne. Regntiden varer fra Juli til November, tager gjærne sin Begyndelse med voldsomme, af Orkaner ledsagede Uvejr og har fremherskende Sydvestvind. Efter dens Ophør indtræder hyppig en hed og støvet Østvind, der virker ødelæggende paa Vegetationen og oftere gjentager sig i de tørre Maaneder. Jordbundens Frugtbarhed er overordentlig stor, navnlig i Alluviallandet; Vegetationen er tropisk og overordentlig rig. Der dyrkes især Bomuld, Indigo, Tobak og Sukkerrør, Pistacier, Maniok og Yams, i de højere liggende Egne Tamarinder, Oranger, Citroner og Johannesbrød. Store Skove levere Ibentræ og Mahogni. Hornkvæg og Kameler holdes i stor Mængde. Vilde Dyr af de for Afrika sædvanlige Arter ere meget talrige i Landets Indre. De vigtigste Mineralprodukter ere Jærn, Guld og Salt. Befolkningen, der anslaas til c. 9 Mill., bestaar hovedsagelig af Negre, henhørende til tre Hovedstammer Fulah'er, Mandingoer og Joloffer, af hvilke Fulaherne ere ivrige Muhammedanere, de andre derimod for en stor Del Fetischtilbedere. Mellem disse Folk bo andre, mindre Negerstammer og Blandinger af europæisk Oprindelse. Araberne trængte i det 13de Aarh. ind i Landet og bebo nu Egnene n. for Senegal, henhørende til tre Hovedstammer. I Kystegnene og langs Floderne have de franske, Englænderne og Portugiserne talrige Etablissementer. Frankrigs Besiddelser strække sig langs Senegals sydlige Bred dybt ind i Landet og over Kystlandet mellem Senegals og Gambias Udløb samt omkring Gambias sydlige Mundingsarm. Desuden regnes ogsaa herhen flere Strækninger ved den øvre Senegal og ved Nigers Øvreløb, der have stillet sig under fransk Højhed. Arealet angives til 5,800 □ M. Englændernes Besiddelser udgjøre nogle mindre Etablissementer ved Gambias nedre Løb. 1886 fastsattes ved Tractat Grænserne mellem den franske Del af

S. og Portugisernes Besiddelser i det saakaldte portugisiske Guinea.

Senegræs, d. s. s. Kvikgræs, s. Kvikrod.

Seneschal (Sénéchal, rimeligvis af et germansk Ord, som er bevaret i got. Superlativ sinista, ældst, og scalcus, Tjener (jvfr. Marschal)), altsaa ældste eller øverste Tjener, hed fordum i Frankrig og England en af de høje Kronembedsmænd, som bestyrede det kongelige Husvæsen og siden tillige forestod Retsvæsenet.

Sengetæge ell. **Bæggelus** (Cimex s. Acanthia lectularia), en 2½ Linje lang, flad, bred, rødbrun, vingeløs Tæge, der har sit Tilhold i Senge, Sengklæder, bag Paneler, i Vægge osv., hvor den kan skjule sit flade Legeme i Spalter og Fordybninger og derfor er vanskelig at opdage og udrydde, saa meget mere som den skal kunne udholde langvarig Faste og stærk Kulde uden at dø. Som bekjendt stikker den sovende Mennesker for at suge Blod og frembringer derved hos mange smertefulde Opsvulmninger; som andre det civiliserede — især det sydlige — Europas Plager antages S. at hidrøre fra Orienten. Et af de bedste Midler mod den som mod andre besværlige Insekter er vistnok, foruden stræng Renlighed, det ægte, saakaldte persiske Insektpulver (Frøet af Pyrethrum roseum).

Sengsvin, af tysk sengen, d. e. svie, bruges om de unge Svin, der tilberedes for det engelske Marked og levere Flæsk af udsøgt Ovalitet. Til Tilberedningen hører nemlig, at Haarene svies af dem, i Modsætning til at de større og grovere Svin skoldes førend de ophugges til Saltning. Af gode S. kræves, at de i 3—4 Maaneders Alderen faa en rigelig Ernæring, hvorved Fedtet fordeler sig ligelig mellem Muskeltrævlerne og derved giver en betydelig forøget Velsmag.

Senil, bedaget, affældig. **Senilität**, Alderdomssvækkelse. **Senior**, den ældre; Medlem af Bestyrelsen (Seniorat) for et Selskab o. lign.

Senior, Nassau Will., f. 1790, 1826—31 Professor i Økonomi i Oxford, d. 1864, en for sine skarpe og klare videnskabelige Undersøgelser bekjendt økonomisk Forfatter. Skrifter: »Introductory lectures on political economy« (1852), »Historical and philosophical essays« (2 Bd., 1865) o. fl.

Senjen udgjør den sydlige Del af Tromsø Amt i Norge. Districtet, der danner et eget Sorenskriveri med 30,000 J. (1875), omfatter, foruden Fastlandet, en Række betydelige Øer, bl. a. Senjen Ø, den næststørste Ø ved Norges Kyst (30 □ M.; 1,666 □ Kilom.). S.s Nikkelværk, liggende paa Vestsiden af denne Ø, blev sat i Gang 1872 og var i nogle Aar et af de betydeligste i Norge, men er nu nedlagt.

Senlis [sanglis], Stad i det franske Dep. Oise, 6 M. s. ø. for Beauvais, med 6,000 J., smuk Kirke med højt Taarn og et Cellefængsel.

Senna, et portugisisk Etablissement i det sydøstlige Afrika ved Floden Sambesis højre Bred, 27 M. n. v. for dens Udløb, var tidligere ret betydeligt, men er nu i Forfald. Samme Navn tillægges ogsaa Landstrækningen s. v. for S.

Sennâr, Stad i Øvrenubien, ved den venstre Bred af den blaa Nil, under 13° 35′ n. Br., med 10,000 J., der drive nogen Handel med Straaarbejder, Vaaben og Salvarbejder, var tidligere Hovedstad i et mægtigt Negerrige.

Sennep (Sinapis), Slægt af de korsblomstrede, udmærker sig ved sin forlængede, trinde Skulpe med 3—5-nervede Klapper og de kuglerunde Frø, der ere ordnede i én Linje. S. alba, gul ell. hvid S., en enaarig, stivhaaret Plante med fjersnitdelte Blade og gule Blomster samt lysegule Frø, dyrkes almindelig i Nord- og Mellemeuropa, hvor den ogsaa findes vildtvoxende, for de skarpe Frøs Skyld. Den sorte S., der benyttes paa samme Maade, er derimod en Art af Slægten Brassica (s. Kaal). Agersennep (S. arvensis) er et meget almindeligt Ukrut paa dyrkede Marker; meget af det, der gaar under Navn af Agerkaal, hører til denne. Sennepsdeg, Sennepssalve, tilberedes af den sorte Sennep ved at udrøre de malede Frø med lunkent Vand til en tyk Dej, der stryges ud paa Lærred. Anvendes som rødgjørende Middel paa Huden. Sennepsolje. Den fede S. kan vindes ved Presning baade af hvid og sort Sennep; den første indeholder omtr. 36, den sidste 18—24 pCt. fed Olje af en mild Smag og lignende Sammensætning som de øvrige Fedtstoffer, og som ved Kogning med Kali eller Natron giver god Sæbe. Den af sort Sennep vundne Olje lugter dog svagt af Sennep, den af hvid er lugtfri. Udrøres de pressede Frø af sort (ikke af hvid) Sennep med Vand, saa dannes efterhaanden ved Indvirkning af et i Sennepsfrøene indeholdt Gjæringsstof, Myrosin, den flygtige S., idet et Glykosid, myronsurt Kali, spaltes til svovlsurt Kali, Sukker og flygtig S. Denne sidste kan nu vindes ved Destillation med Vand. Det er den, der giver Sennep dens ejendommelige Lugt og Smag. Den er i ren Tilstand en farveløs Olje af en yderst skarp Lugt, trækker Blærer paa Huden og koger ved 150°. Den opfattedes tidligere som Sulfocyanforbindelse af et organisk Radical, Allyl, C_3H_5 (hvis Svovlforbindelse danner Løgolje), og kan fremstilles synthetisk i Overensstemmelse med denne Opfattelsesmaade, idet det egentlige Sulfocyanallyl ved Opvarmning meget let gaar over til den isomere Sennepsolje. Ogsaa Frøene af den hvide Sennep indeholde et Glykosid, Sinalbin, som imidlertid har en mere indviklet Sammensætning end det myronsure Kali, men dog under lignende Forhold som dette giver den saakaldte Sinalbinsennepsolje. Denne er ikke flygtig, men har blæretrækkende Egenskaber.

Sennert, Daniel, tysk Philosoph og Physiker, f. 1572, d. 1637, levede som Læge i Wittenberg. Han er mærkelig som en af de første Forklarere i den nyere Tid, der førte alle Forandringer i Naturen, ogsaa de qvalitative, tilbage til Atomers Bevægelser. Af Atomer antog han to Slags, legemlige Atomer og Elementaratomer, og han synes at have tænkt sig hine sammensatte af disse. S. er en Forløber for Gassendi.

Sennesblade, hvoraf de alexandrinske mest benyttes hos os, ere Bladene af forskjellige Arter Cassia (s. d. A.). Den vigtigste Bestanddel er Cathartinsyre.

Sennheim, fransk Cernay, Stad i det tyske

Elsaß, 5 M. s. f. v. for Kolmar. 5,000 J. Bomuldsmanufakturer. Vajsenhus. Slag 1634.

Sennyey, Paul [schënnjej], Friherre, ungarsk Politiker, f. 1824, af en gammel Adelsslægt (fra det 13de Aarh.), indtraadte tidlig i Statstjenesten og valgtes 1848 til Rigsdagen, hvor han som afgjort Legitimist hævdede Forbindelsen med Østerrig. Han trak sig tilbage i Oct. 1848 og hørte i de følg. Aar til de gammelconservative, som krævede Ungarns Forfatning gjenoprettet. Efter Octoberdiplomet 1860 blev han Vicepræsident i Statholderskabet, dog kun til næste Sommer, og 1865 modtog han Udnævnelse til Tavernicus (Skatmester), medvirkede til Udsoningen i Febr. 1867 og trak sig derefter tilbage. 1872 valgtes han til Underhuset og dannede her et nyt conservativt Parti, der krævede en bedre Forvaltning og holdt paa Foreningen med Østerrig. 1878 trak han sig tilbage af Sundhedshensyn, men overtog i Sept. 1884 Posten som Judex Curiæ og Formand i Magnathuset. D. 3 Jan. 1888.

Se non e vēro, e ben trovāto, it., er det ikke sandt, saa er det godt opfundet.

Senōner, et gallisk Folk, s. **Gallien**.

Sens [sangs], Stad i det franske Dep. Yonne ved Floden Yonne, 7 M. n. n. v. for Auxerre, med 13,000 J., Ærkebispesæde, herlig gotisk Kathedralkirke, Garveri og Strømpevæveri.

Sensatiōn, i Physiologien Opfattelse gjennem Nervesystemet, Sansning, Fornemmelse; Opsigt.

Sensibilitēt bruges i Physiologien dels i videre Betydning til at betegne den Egenskab ved en (**sensibel** ell. **sensitiv**) Nerve, at den formaar at lede ydre Indtryk fra Legemets Periferi til Nervesystemets Centralorganer, altsaa ensbetydende med „Sanseevne“, dels i snævrere Betydning om den specielle Evne til at modtage Indtryk igjennem Følesansen, d. e. Følsomhed (s. **Følelse**).

Sensualisme, den philosophiske Retning, som udleder al Erkjendelse og alt Bevidsthedsindhold fra Sansningen, der opfattes som en aldeles passiv Liden og Modtagen. De modtagne Fornemmelser omformes uvilkaarlig til højere Bevidsthedsformer. Condillac, som er denne Retnings vigtigste Repræsentant, opfatter Opmærksomheden kun som en Fornemmelse, der udelukker andre Fornemmelser. Al Activitet fra Bevidsthedens Side ved Fornemmelsernes Dannelse og Udvikling benægtes altsaa. Men en grundigere psychologisk Undersøgelse godtgjør, at selve Fornemmelsen beror paa og bestaar i en Synthese, en Sammenfatten af elementære Indtryk, der gaar for sig i Kraft af en i det opfattende og erkjendende Individs Organisation grundet Lov. Udviklingen af Fornemmelserne til Forestillinger og Begreber forudsætter videre gaaende Bearbejdelse og Energi i Bevidstheden. Physiologisk viser S.s Falskhed sig ved Forskjellen mellem Sanseorganerne og Hjærnen; kun ved at ledes til denne sidste og bearbejdes der kunne Indtrykkene formes til bevidste Forestillinger; altsaa er i selve Organismen Forskjellen mellem Sansning og Tænkning, Receptivitet og Activitet udtrykt. Sandheden i S. bestaar i, at der ikke er nogen absolut Grænse mellem de højere og lavere Bevidsthedsformer; den aandelige Energi, som ytrer sig i Bevidsthedslivets højere Former, er til Stede i de første aandelige Livsytringer, i de elementære Sanseformemmelser. — Navnet S. er for saa vidt uheldigt, som man derved ogsaa tænker paa en Retning, der praktisk sætter Sanselighed og sanselig Nydelse som det højeste. Man har derfor som Udtryk for hin theoretiske Anskuelse, hvis Repræsentanter ingenlunde hyldede en praktisk S., foreslaaet „Sensationisme“.

Sentēns, Tankesprog, Leveregel.

Senter ere ved Skibsbygning de smækre Tømmere eller svære Lister, der spigres uden paa Spanterne, efter at disse ere rejste, for at holde dem paa Plads, indtil Klædningen og Foringen paasættes.

Sentimentāl, følsom, omfølende, sværmerisk.

Sentinum, i Oldtiden en By i Landskabet Umbrien i Italien. Her sejrede Romerne under Q. Fabius Maximus og P. Decius Mus 295 f. Chr. over Gallerne og Samniterne.

Senza, it., uden, f. Ex. s. replica, uden Gjentagelse, s. sordino, uden Dæmper.

Separāt, adskilt, afsondret, særskilt. **Separatiōn** eller, som den fuldstændige Benævnelse er, S. i Henseende til Bord og Seng (quoad thorum et mensam) kaldes den foreløbige Ophævelse af det ægteskabelige Samliv, som Øvrigheden kan tillade, naar Ægtefolkene ikke kunne enes om at fortsætte det, og som efter 3 Aars Forløb giver Adgang til Ægteskabets fuldstændige Ophævelse ved Bevilling. **Separatisme**, Afsondringsaand i Trossager; **Separatister**, de Medlemmer af et større Kirkesamfund, især i den protestantiske Kirke, som uden at ville udtræde af Samfundet slutte sig sammen i Conventikler til særlige Andagtsøvelser, fordi den offentlige Gudstjeneste forekommer dem utilfredsstillende eller utilstrækkelig. **Separatist** i et Concursbo kaldes den, der kan gjøre sin Ret gjældende uden at concurrere med de øvrige Creditorer og saaledes staar uden for Concursordenen, hvilket f. Ex. er Tilfældet med den, der har sine Ejendele beroende i en andens Concursbo.

Separātor, d. s. s. Centrifuge (s. d. A.). Benævnelsen S. bruges ogsaa om et Apparat bestemt til at hindre Dampen fra en Dampkjedel i at rive ufordampet Vand med sig. Den bestaar mest i et Rum, hvori Draaberne afsætte sig ved deres Fart, idet Dampen pludselig skifter Retning.

Sēpia, Blæksprutte af de 10-armede Blæksprutters Gruppe, udmærket ved Kroppens noget brede og flade Form, ved at den langs ned ad Siderne er kantet med en Finnebræmme, samt ved den porøse Kalkskal, som inden for Huden dækker Dyrets Ryg. Efter dets Død flyder denne lette Indskal (det saakaldte Merskum, os sepiæ) paa Vandet og driver ofte i betydelig Mængde op paa Kysten. Det kan benyttes til at radere med og havde tidligere officinel Anvendelse; jvfr. **Merskum**. Blæksprutterne af denne Slægt ere for øvrigt langsommere i deres Bevægelser og mere Kystdyr end de fleste andre 10-armede Blæksprutter. S. er ogsaa Navnet paa en brun Farve, der faas ved Indtørring af den Vædske, hvoraf Blæksprutterne have deres Navn. **Sepiategning** kalder man en Tegning

udført med denne brune Farve i Stedet for Tusch; Opfindelsen skyldes en tysk Maler Seydelmann 1780.

Sepólcro, San, Stad i Mellemitalien, 3 M. ø. n. ø. for Arezzo. 8,000 J. Bispesæde med smuk Kathedralkirke.

Septárier, nogle i Lerlagene forekommende ellipsoidiske Concretioner, der bestaa af Kalk eller Lerjærnsten. De forekomme i vor Brunkulsformations Glimmerler og indeholde ofte Forsteninger.

September, den 9de Maaned i Aaret, var hos Romerne den 7de, hvoraf Navnet (septem, 7). Dens danske Navn er Fiskemaaned; den har 30 Dage. **Septemberconventionen** kaldtes den Overenskomst, som sluttedes mellem Frankrig og Italien 15 Sept. 1864 om Roms Rømning af franske Tropper og den italienske Regerings Flytning fra Turin til Firenze, samt dens Overtagelse af en væsentlig Del af den pavelige Statsgjæld. **Septemberlovene** kaldtes de strænge Love imod Pressen, som vedtoges i Frankrig 1835 efter Fieschis Mordforsøg. **Septemberrevolutionen** kaldes baade den Folkerejsning i Spanien i Sept. 1868, som styrtede Dronning Isabella fra Magten, og den Bevægelse i Paris 4 Sept. 1870, som uden mindste Modstand medførte Kejserdømmets Afskaffelse. **Septembriseurer** [septangbrisörer] kaldtes de franske Revolutionsmænd, som 2—6 Sept. 1792 i Masse myrdede Fangerne i Paris's Fængsler. **Semtembrister** kaldtes i Portugal Tilhængerne af den meget frisindede Forfatning fra Sept. 1822, som de i Sept. 1836 ved en Revolution fik gjenoprettet.

Septémvir, Medlem af et Syvmandsraad (**Septemvirát**).

Septennát (af lat. septem og annus, Aar), hvad der varer i 7 Aar, brugtes om det Præsidentskab i Frankrig paa 7 Aar, som i Nov. 1873 tilstodes Mac-Mahon, men som denne i Jan. 1879 maatte frasige sig. **Septénnium**, et Tidsrum af 7 Aar; ligeledes om den 1874 i Tyskland givne og senere gjentagne Fastsættelse af Hærstyrke og Hærudgift for 7 Aar.

Septet [tétt] (fr. septuor), et Tonestykke for 7 obligate Stemmer eller Instrumenter.

Septikæmi, putrid Infection, en meget farlig Sygdom, der fremkaldes ved Optagelse af forraadnende Substanser i Blodet, viser sig ved stærk Feber med meget uregelmæssig Gang af Temperaturen og typhøs Charakter. Udgangspunktet for S. kan enten ligge i Legemet selv (Ansamlinger af decomponeret Materie af slet Beskaffenhed, Koldbrand) eller ogsaa i udenfra indførte, putride Stoffer.

Septim, den syvende Tone i en Toneart eller et Interval paa 7 Trin. Den store S. bestaar af en ren Kvint og stor Ters (c—h), den lille af en ren Kvint og lille Ters (c—b), den formindskede af en formindsket Kvint og lille Ters (cis—b). **Septimaccord**, s. Accord.

Septimánien hed i Begyndelsen af Middelalderen, især under Vestgoternes Herredømme, den Del af disses Rige i det sydlige Frankrig, som de under Kong Wallia 419 fratog Romerne, og som udgjorde den største Del af det senere Languedoc og Rousillon; Navnet kommer af Septimani, d. e. Soldaterne af den 7de romerske Legion, som bleve bosatte her i Kolonien Beterræ (nu Béziers). Allerede under Chlodevig blev den vestlige Del med Hovedstaden Toulouse fratagen Goterne; den østlige Del faldt efter det gotiske Riges Undergang i Arabernes Hænder, hvem Carl Martel (738) og Pipin (759) igjen fratog det.

Séptimer, en vidt forgrenet Bjærgmasse i det sydlige Graubünden i Schweiz, over hvilken fører Septimer Passet mod S. ned i Bergell Dalen.

Septuagésima, den 9de Søndag før Paaske, paa hvilken den 40-Dages Faste begynder i nogle katholske Kirker, fordi Festdagenes Tal ellers ikke vilde blive fuldt paa Grund af de mange Dispensationer i den egentlige Fastetid (jvfr. Quinquagesima og Sexagesima).

Septuagínta, s. Alexandrinske Bibeloversættelse.

Sequaner hed et Folk i det østlige Gallien, navnlig Saônes Dalføre, altsaa omtrent det senere Franche Comté og østlige Bourgogne. Hovedstaden var Vesontio (Besançon). S. indkaldte Aar 71 f. Chr. Sveverne under Ariovist imod deres galliske Naboer Hæduerne, men bleve selv undertvungne af ham og først befriede af Cæsar 58 f. Chr. Ved Galliens endelige Organisation i Provinser af Augustus 28 f. Chr. bleve S. indlemmede i Belgica.

Seqvéns (sequentia prosa), en Art Kirkehymner, som i det 9de Aarh. udbredte sig fra Klosteret i St. Gallen. S. fremgik af Jubilationerne paa den sidste Stavelse af Ordet Halleluja ved Gradualresponsoriet, for hvilke Notker Balbulus forfattede en Række Tekster, der kaldtes Hymner. Disse S. fandt Indgang i Tyskland, Frankrig, England og andre Lande, og deres Tal steg i det 11te Aarh. i Messebøgerne indtil 100. I det paa Tridentinerconciliets Foranstaltning reviderede Missale Romanum indskrænkedes Tallet til 5, en for Paasken, »Victimæ paschali«, en for Pinsen, »Veni, sancte spiritus«, en for Christi Legemsfest, »Lauda, Sion, salvatorem«, en til Forherligelse af mater dolorosa, »Stabat mater« af Jacoponus, samt en for Sjælemesserne, Thomas af Celanos berømte Hymne om Verdensdommen, »Dies iræ«. **Seqventiále**, den Bog, i hvilken S. findes samlede. I Kortspil bet. **Seqvens** (ogsaa Suite) en Række paa hinanden følgende Kort af samme Farve.

Seqvéster ell. **Seqvestratión** er i egentlig Forstand Overgivelsen af en omtvistet Ting i en Tredjemands Bevaring, men bruges nu ofte om Arrest paa Gods, navnlig for saa vidt den foretages i en fast Ejendom og dennes Indtægter; undertiden kaldes selve den Person, i hvis Bevaring det omtvistede Gods overgives, **Seqvester**. **Seqvestrére** er at belægge med det Baand, som S. medfører. I Norge benyttes Benævnelsen S. alene i Straffesager, men er ikke heller her noget lovhjemlet Udtryk. **Seqvester**, s. Koldbrand.

Serail, tyrk. (egtl. pers.) Serái, d. e. det store Hus, kaldes fortrinsvis den tyrkiske Sultans Slot i Constantinopel. Det udgjør et eget Kvarter af Byen, er omgivet med Mure og omslutter foruden det egentlige Slot Bygninger for flere Ministerier, Embedsboliger, Caserner, udstrakte Haver og nogle mindre

Lystslotte (bl. a. Gülhane), med en samlet Besætning af flere Tusende Mennesker. I Eski Serai, d. e. det gamle Slot, bo de afdøde Sultaners efterladte Slægt.

Seraing [sərāng], Fabrikstad i den belgiske Prov. Liège, ved Floden Maas, 1 M. s. v. for Liège, med 31,000 I., rige Stenkulsgruber, de storartede, oprindelig af Cockerill (s. d. A.) anlagte Fabrikanlæg til Forfærdigelse af Dampmaskiner, Jærnstøbegods, alle Slags Metalvarer osv., Spejlglasfabriker og mange andre industrielle Anlæg.

Serājevo, s. Sarajevo.

Serapēum, Tempel for Serapis, af hvilke der i Oldtiden var adskillige. Det berømteste var det i Alexandria; der fandtes Ptolemæernes store Bibliothek opstillet. Det skal have bestaaet af 70,000 Skriftruller, men gik op i Luer i Krigen mod Cæsar. Hyppig forstaas ogsaa ved S. det af Mariette ved Sakkara (s. d. A.) udgravede Anlæg med Apisgravene og et Serapis-Tempel. Endelig er S. Navnet paa en Station ved Suezkanalen.

Serāph, i Flertal Seraphīm, d. e. ædle, høje, i det gamle Test. Navnet paa himmelske Væsener med menneskelig Skikkelse og 6 Vinger, som istemme Lovsange om Guds Trone. Senere identificeredes de med Cheruberne. Franciscanerne kaldte deres Stifter pater seraphicus og deres Orden den seraphiske.

Seraphimerordenen, Sveriges fornemste Ridderorden, stiftedes og fik sine første Statuter af Frederik I 23 Febr. 1748; den uddeles kun til dem, som have mindst Generallieutenants Rang og i Forvejen ere Commandeurer af en af de ringere Ordener. Ordensstjernen, der bærer Svea Riges 3 Kroner og Begyndelsesbogstaverne til Ordenens „Kampraab" (Jesus Hominum Salvator), er et græsk Kors med kløvede Arme, omgivne af Seraphhoveder. Ordensbaandet er et blaat Skulderbaand. Ridderne tituleres sædvanlig „Riddere og Commandeurer af kongel. Majestæts Ordener", fordi S. anses for i sig at indeslutte de samtidig med den stiftede Sværd- og Nordstjerne-Ordener. For de ældste svenske og norske Riddere findes Pensioner, 4 paa 900, 6 paa 600 Kroner. To af Ridderne have Styrelsen af Seraphimerlazarethet i Stockholm.

Serāpis ell. Sarapis, en ægyptisk Guddom, hvis Billede af Ptolemæos I blev bragt fra Sinope til Alexandria, hvor han blev Gjenstand for en Hovedcultus og i sit Væsen sammenstillet med Osiris-Apis. Den af Mariette 1854 paa ny fundne memphitiske Helligdom for Apis blev nu et Serapeion (Serapeum). Fra Alexandria udbredte Serapistjenesten sig ikke blot over Ægypten, men ogsaa over Grækenland og Italien.

Seraskier, i Tyrkiet Navnet paa den højeste militære Embedsmand, Krigsministeren; undertiden bet. S. det samme som General.

Serbien ell. Servien (slav. Srbija), et Kongerige paa Balkanhalvøen, mod N. ved Floderne Save og Donau adskilt fra Østerrig-Ungarn, mod Ø. ved Donau og Timok fra Rumænien og Bulgarien, mod S. stødende til Tyrkiet og mod V. ved Drina skilt fra Bosnien. 882 □ M. med 1,898,000 I. (1885). Af Befolkningen er Flertallet Serber, 200,000 Bulgarere, 100,000 Albanesere, 142,000 Rumænere og 30,000 Zigeunere; Serberne høre til de østlige Slaver og bebo desuden Montenegro, Bosnien, Dalmatien og en Del af det sydlige Ungarn (s. Serbisk Sprog). Efter Religionsbekjendelsen hører Flertallet til den græsk-katholske Kirke, c. 100,000 ere Muhammedanere, 5,000 Romersk-Katholske og 2,000 Jøder; de ikke-unerede Grækere i S., Slavonien og Ungarn kaldes Raizer (s. nedenf., Historie). Bybefolkningen er omtr. 10 pCt. — S. er et Bjærgland, liggende paa Nordsiden af den Bjærgmasse, der fra Ø. mod V. stryger gjennem Tyrkiet, og med Fald mod N. Bjærgenes største Højde er c. 6,000 F. Foruden de allerede nævnte Grænsefloder er den betydeligste Flod Morava, der dannes af serbisk Morava med Ibar og bulgarisk Morava, hvilke to sidstnævnte have deres Kilder langt mod S. i Tyrkiet; den forenede Flod løber mod N. til Donau. Søer af Betydning findes ikke. Klimaet er sundt og behageligt; Donauegnenes Middeltemperatur er 11°. Jordbunden er frugtbar, men kun i temmelig ringe Udstrækning ordentlig dyrket. Kornavlen er dog mere end tilstrækkelig til at dække Forbruget. Desuden er her betydelig Avl af Frugt, navnlig Blommer, Tobak, Hamp og Vin, der dog i Almindelighed bliver saa slet behandlet, at den ikke længe er holdbar. Saa vel Kvæg- som Faare- og navnlig Svineavlen er af stor Betydning, ligesom ogsaa Hesteavlen leverer mange smukke Dyr. Paa flere Steder drives Bi- og Silkeavl. Floderne ere fiskerige, men der drives kun ubetydeligt Fiskeri. Bjærgværksdriften er af ringe Betydning, hvilket ogsaa gjælder om Industrien, da de fleste Beklædningsstoffer og Husholdningsgjenstande tilvirkes ved Husflid. Handelen bestaar i Udførsel af Overskudet af Landbruget og Indførsel af Kolonial- og Fabrikvarer, Vin o. desl. De vigtigste Udførselsartikler ere Svin, tørrede Blommer, Kornvarer, Faar og Geder og Skind af disse, Hornkvæg og Vin. 1886 angaves Indførselen til c. 30 Mill. Kr., Udførselen omtr. 1 Mill. ringere. Af Jærnbaner var 1886 i Drift en Linje gjennem Moravadalen fra Belgrad over Nisch til Sydgrænsen og under Bygning en Linje fra Nisch til Grænsen af Bulgarien (fuldf. 1888). Desuden et Par mindre Strækninger. Telegraphlinjerne havde s. A. en Længde af henimod 400 M. med c. 600 M. Traadlængde og 114 Stationer. Forfatningen er indskrænket monarchisk; Kongemagten er arvelig i Slægten Obrenović's Mandsstamme. Kongen styrer med 8 ansvarlige Ministre og deler Lovgivningsmagten med en Nationalforsamling („Skupschtina"), som 1885 talte 176 Medlemmer. I Tilfælde af Forfatningsændringer, Kongevalg o. desl. vælges en Forsamling med dobbelt Medlemstal. De større Byer (17) vælge særskilt 22 Medlemmer; ellers udgjør hver af S.s 15 Kredse en Valgkreds med flere eller færre Repræsentanter efter Vælgertallet, og i hver Kreds skal der vælges 2 Medlemmer som enten have indtaget høje Embedsstillinger eller have taget Universitetsgrader. Til Valgret kræves 21 Aars Alder og directe Skatydelse af omtr.

10 Kr., til Valgbarhed 30 Aars Alder og den dobbelte Skatydelse. Valgene foretages umiddelbart ved Kugleafstemning og gjælde for tre Aar. Kongens tidligere Ret til at vælge en Fjerdedel af Nationalforsamlingen er bortfalden ved den nye Forfatning af 1889; denne sikrer ogsaa alle de sædvanlige borgerlige Friheder. S. deles i 15 Kredse og disse i 80 Districter. Communerne have udstrakt Selvstyrelse. Retsplejen varetages af en Cassationsret, en Overret og en Handelsret i Belgrad, samt 22 Underdomstole. I større Straffesager dømme Nævninger. S. har ingen Adel, men en talrig Selvejerbondestand. I Spidsen for den græske Kirke staar Ærkebiskoppen eller Metropoliten af Belgrad, der tillige med 2 Biskopper og en Titulærbiskop, der er Metropoliten tilforordnet, danner Nationalsynoden. Det offentlige Undervisningsvæsen staar endnu paa et temmelig lavt Trin, om der end i de senere Aar gjøres noget mere derfor. Antallet af Folkeskoler var 1886 841, hvoraf 110 Pigeskoler; Antallet af Lærere 865 Mænd og 408 Kvinder. 47,800 Drenge og 8,200 Piger besøgte disse Skoler. Forsvarsvæsenet bestaar i de to første Opbud af 15 Infanteriregimenter à 3 Bataillоner, 5 Rytterregimenter à 5 Escadroner, 5 Artillerireg. à 4 Bat., 1 Reg. Bjærgartilleri à 5 Bat., 1 Pontonnerregiment, 1 Pionerregiment, 1 Reg. Belejringsartilleri og 1 Jærnbaneregiment. Heraf udvikles paa Krigsfod 90 Bataillоner, 50 Escadroner, 50 Batterier m. m. Hertil kommer endnu Landstormen, der dog ikke er organiseret, og et Gendarmeri. Statshusholdning. Statsindtægterne og Udgifterne budgetteredes for Finansaaret 1884—85 saaledes:

Indtægt.

Directe Skatter	14,286,000 Kr.
Told	3,930,000 —
Anden indirecte Skat	5,450,000 —
Anden Indtægt	9,194,000 —
	32,860,000 Kr.

Udgift.

Civilliste	857,000 —
Statsgjæld	8,274,000 —
Justitsminist.	1,450,000 —
Undervisn.- og Cultusm.	2,179,000 —
Udenrigsminist.	518,000 —
Indenrigsminist.	2,309,000 —
Finansminist.	1,061,000 —
Krigsminist.	11,580,000 —
Offentlige Arbejder	1,834,000 —
Haandværk og Landbrug	1,554,000 —
Øvrige Udgifter	1,238,000 —
	32,854,000 Kr.

Statsgjælden udgjorde 1 Jan. 1886 i alt 152 Mill. Kr., hvoraf c. 93 Mill. Jærnbanegjæld. S. har 3 Ridderordener: Den hvide Ørn, Takovoordenen og Sta Saba Ordenen, stiftede henholdsvis 1883, 1878 og 1882.

Historie. S. beboedes i Oldtiden af Illyrer og erobredes omtrent ved Chr. F. af Romerne, som kaldte det Mœsia Superior og forenede det med Provinsen Illyricum. Indbyggerne bleve efterhaanden romaniserede. Under Folkevandringen drog Huner, Østgoter og Langobarder gjennem Landet, dernæst kom det under den græske Kejser Justinian I, indtil Avarerne i Begyndelsen af det 7de Aarh. erobrede det. Imod dem indkaldte Kejser Heraklios Serberne, et slavisk Folk fra Østgalizien, som c. 620 erobrede S., udbredte sig over Bosnien og andre Nabolande og stiftede et stort serbisk Rige, delt i 7 Kredse, der stod hver under sin Schupan, der alle adlød en Overschupan som Vasal af den græske Kejser. Allerede ved Serbernes Indvandring i S. prædikedes Christendommen blandt dem, men de bleve først fuldstændig omvendte af Missionærer, som Kejser Basilius I sendte (i det 9de Aarh.). Serberne kæmpede længe med Bulgarerne, og da disse vare blevne undertvungne af Grækerne 1018, blev ogsaa S. en græsk Provins, men befriedes allerede 1043 af Stephan Vojislav, hvis Søn Michael (1050—80) anerkjendtes som Konge af Pave Gregor VII. Efter indre Stridigheder stiftede Stephan Nemanja et nyt Dynasti (1159), som fik Navn efter Hovedstaden Rassa (deraf „Raizer“ ell. „Rasser“ som Navn paa Serberne); under Stephan Duschan (1356—59) naaede det serbiske Rige sin største Udstrækning og omfattede Makedonien, Albanien, Thessalien, Nordgrækenland og Bulgarien; men under hans Søn Urosch V, med hvem Dynastiet Nemanja uddøde 1367, tabtes paa Grund af indre Uroligheder de fleste Provinser. 1374 kom Lazar paa Tronen, men han blev overvunden og fangen af Amurath I paa Kossovosletten, „Drosselmarken“ (1389) og halshugget i Amuraths Telt, hvorpaa denne dræbtes af en fangen Serber. I S. regerede nu nogle Fyrster med Titlen „Despot“ som tyrkiske Vasaller, og S. ødelagdes ved Kampene mellem Ungarer og Tyrker; Joh. Hunyades's Sejre skaffede vel S. en kort Tid Uafhængighed, men 1459 faldt Muhammed II ind i Landet og ødelagde det frygtelig, bortslæbte 200,000 Mennesker som Slaver og gjorde S. til en tyrkisk Provins, men lod dog Indbyggerne beholde deres Sprog, Sæder og Religion. Ved Freden i Passarovitz (1718) kom det meste af S. under Østerrig, men blev tilbagegivet Tyrkerne ved Freden i Belgrad (1739), hvorpaa disse atter indførte deres trykkende Herredømme. Dette fremkaldte Opstanden under Czerny (tyrk. Kara-) Georg (1804—12), der for en Tid skaffede S. Uafhængighed. S.s senere Historie er nøje sammenknyttet med Slægten Obrenović, hvis Stifter Milosch 1815 paa Palmesøndag gjorde Opstand imod Tyrkerne og n. A. tiltvang sig factisk Uafhængighed, samt 1817 valgtes af Serberne til arvelig Fyrste. 1829 stilledes S.s Uafhængighed under Ruslands Beskyttelse ligesom de to rumænske Fyrstendømmers, og n. A. godkjendte Sultanen Fyrstens Arvelighed samt indskrænkede 1834 Tyrkernes Ophold til Belgrad og nogle Smaabyer. 1839 nødtes Milosch til at nedlægge Regeringen, og 3 Aar efter fortrængtes hans Søn Michael ved en Revolution, hvorpaa Czerny Georgs Søn, Alexander Karageorgević, indsattes til Fyrste især ved russisk Indflydelse. Han nærmede sig dog senere til Østerrig, især efter Krimkrigen, men kom derved i Strid med sit Folk.

I Sept. 1858 nødtes han til at indkalde Nationalforsamlingen, hvilket ikke var sket siden 1848, og da den kom sammen, rettede den strax stærke Angreb mod Fyrsten og udtalte 23 Dec. hans Afsættelse. Milosch blev nu gjenindkaldt, og efter hans Død 22 Sept. 1860 kom Michael anden Gang til Regeringen. Han indførte vigtige Ændringer i Senatets og Nationalforsamlingens Ordning og virkede med Iver, støttet af Ministeren Garaschanin, for S.s indre Udvikling og Dannelsen af en Hær. Tvistigheder med den tyrkiske Pascha i Belgrad førte i Juni 1862 til en blodig Kamp og til Byens Bombardement; men dette fremkaldte i Sept. s. A. en Overenskomst, hvorved Tyrkerne rømmede Byen og de andre Smaabyer, som de endnu havde inde, og 5 Aar efter gav de ogsaa Afkald paa Fæstningen Belgrad. 10 Juni 1868 myrdedes Fyrsten af Alex. Karageorgevićs Tilhængere, men fulgtes af en Slægtning, den umyndige Milan, i hvis Mindreaarighed S. styredes af et Regentskab (bl. a. Ristić). Dette gjennemførte i Juli 1869 en ny Forfatning, der gav Nationalforsamlingen virkelig Lovgivningsmagt, grundlagde s. A. et Universitet i Belgrad og hævdede med Held S.s Selvstændighed over for Tyrkiet. 1872 overtog Milan selv Styrelsen og udgav s. A. en Lov om Kommunernes Selvstændighed. Opstanden i Herzegovina 1875 vakte et stærkt Røre i S., som mente at burde understøtte sine Stammefrænder og derfor i Juli n. A. begyndte Krig med Tyrkiet; men dets Hær, som førtes af den russiske General Tschernajev, led gjentagne Nederlag, og S. maatte i Nov. søge Vaabenstilstand ved russisk Hjælp og slutte Fred i Febr. 1877. Dog gjenoptoges Kampen i næstfølgende Dec. efter Plevnas Indtagelse, og S. satte sig i Besiddelse af de tilgrænsende Landstrækninger. Ved Freden i San Stefano tilstodes der S. Uafhængighed og en betydelig Landudvidelse sønder paa, dog ikke over det saakaldte Gammel-S., ej heller over et Grænsestrøg imod Bulgarien. Dette fjærnede S. fra Rusland og drev det over i Østerrigs Arme, ved hvis Hjælp det paa Berlinercongressen fik en bedre Afrunding og i alt en Tilvæxt af 200 □ M. med 370,000 Indb. Alligevel holdt det nationalliberale Parti i S. under Ristić sig til Rusland og haabede paa at kunne opnaa Bosniens Tilknytning ved et Forbund med denne Magt, medens Fyrsten selv søgte Støtte i Østerrig og 1880—81 sluttede vigtige Overenskomster om Bygning af en Jærnbane fra Belgrad til S.s Sydgrænse (i Forbindelse med de ungarske Baner) og om Handelsforholdene. End videre udkom meget frisindede Love om Pressens Stilling, om Forenings- og Forsamlingsfrihed, om Domstolenes Ordning og om almindelig Skolepligt. 1882 ophøjedes S. til et Kongerige, men n. A. fremkaldte det radicale Partis overdrevne Krav en streng Reaction under Ministeriet Christić, og et Oprørsforsøg kvaltes i Blod. Dette banede Vej for en mere maadeholden Styrelse under den yngre Garaschanin, som foretog et Gjennemsyn af de nysnævnte, stærkt misbrugte Frihedslove og desuden omdannede hele Skattevæsenet. Denne rolige Udvikling afbrødes i Nov. 1885 som Følge af Østrumeliens Tilslutning til Bulgarien; thi heri saa S. et Brud paa den politiske Ligevægt og erklærede derfor Bulgarerne Krig, men led et afgjort Nederlag og reddedes kun ved Østerrigs Mellemkomst for haardere Ydmygelser. 1886 kom dog god Forstaaelse mellem de to Frændefolk til Veje, og en Grænseregulering gav endog S. en lille omtvistet Landstrækning. En ny Hærordning med almindelig Værnepligt vedtoges, ligeledes en Skolelov og flere andre Forbedringer; men alligevel maatte Garaschanin i Juni 1887 vige Pladsen for den russisksindede Ristić og denne i Jan. n. A. for den afgjort radicale Gruić, hvis Styrelse allerede 4 Maaneder efter medførte et lignende Omslag som 1883. Kongen tog igjen den conservative Christić til Førsteminister og fremtvang i Oct. Opløsningen af Ægteskabet med den russisksindede Dronning Nathalia, men bestemte sig derefter til et grundigt Gjennemsyn af Forfatningen i frisindet Aand ved en Samling af Notabler af alle politiske Partier. Da disse under hans eget Forsæde havde afsluttet deres Arbejder, valgtes i Dec. en overordentlig Nationalforsamling af 620 Medlemmer, for største Delen Radicale. Men da den syntes at ville kræve yderligere Ændringer, afslog Kong Milan bestemt enhver videre Indrømmelse og truede med at fortsætte Styrelsen paa egen Haand, hvis det gjorte Tilbud vragedes. Flertallet lod sig skræmme, og i et eneste Møde blev den nye Forfatning vedtagen med 494 St. mod 75 uden Ændring, ja næsten uden Forhandling, og kundgjort 3 Jan. 1889 under almindelig Jubel. Derimod kunde Kongen ikke faa et nyt Ministerium dannet, og kjed af den Modstand, han mødte, besluttede han 6 Marts at nedlægge Regeringen til bedste for sin Søn Alexander (f. 1876) og at indsætte et Regentskab under Ristić, medens Gruić blev Førsteminister.

Sprog og Literatur. Det serbiske Sprog, i nyere Tid, efter at Enhedsfølelsen mellem dette og Kroatisk (s. Kroater) er vaagnet, ogsaa kaldet Serbisk-Kroatisk (en Tid lidet heldig Illyrisk), hører til den sydlige Gruppe af de slaviske Sprog (s. d. A.). I sin Bygning udmærker det sig ved samme Formrigdom som næsten alle Søstersprogene; i lydlig Henseende er det det klangfuldeste og mest harmonisk udviklede af alle slaviske Sprog. Ved Siden af en ejendommelig vexlende Accent adskilles nøje Qvantiteten. Der er optaget ikke faa Ord fra Tyrkisk, Italiensk og Græsk. Det serbiske eller s.-kroatiske Sprog tales i Serbien, Montenegro, Bosnien, Dalmatien, Kroatien, Slavonien og Syrmien. Det deler i sig en østlig, sydlig og vestlig Dialekt; desuden have den kroatiske Kysts og de dalmatiske Øers Beboere samt Indbyggerne i nogle Landsbyer i Vestungarn en egen, mere afvigende Sprogart. Som Skriftsprog bruges nærmest den sydlige Dialekt. Flertallet af Serberne, der høre til den græske Kirke, benytte det cyrilliske Alphabet, det katholske Mindretal det latinske („Kroatisk"). Vuk Stefanović Karadžić (s. d. A.) har de største Fortjenester af at have skabt et rent serbisk Skriftsprog; 1814 udgav han en serbisk Grammatik (som Grimm oversatte paa Tysk), 1819

en Ordbog (ny Udg. 1852). Nyere Grammatiker haves af Daničić (s. d. A.), Budmani o. a. Andre Ordbøger haves af Stulli (Ragusa 1806) o. a. Det sydslaviske Akademi i Agram arbejder paa en stor serbisk-kroatisk Ordbog (s. Daničić). — Literaturen falder i 3 Perioder, 1) fra Christendommens Indførelse til Rigets Fald mod Slutn. af det 14de Aarh., 2) fra 1400—1750, 3) fra 1750 til vor Tid. Den 1ste Periode frembyder kun kirkelige og verdslige Documenter; Historieskrivningen bestaar i Lovtaler over kirkeligsindede Fyrster i et Sprog, der er en Blanding af Folkesproget og det oldslaviske (Kirkeslavisk). De vigtigste literære Documenter fra denne Tid ere Kejser Stephan Duschans Lovbog (1349) og Ærkebiskop Danilos Slægtregistre, »Rodoslov« (1291—1338). I Kroatiens og Dalmatiens Kystlande brugte man glagolitisk Skrift; det oldslaviske var Kirkesprog, kun verdslige Værker benyttede Folkedialekten; saaledes Vinodols Lov (»Zakon Vinodolski«) fra 1280. Medens Tyrkerne undertrykte alt aandeligt Liv i de erobrede østserbiske Lande, blomstrede Literaturen i Kystbyerne ved det adriatiske Hav; Ragusa blev henimod Enden af det 15de Aarh. et sydslavisk Athen. Baade Epos, Lyrik og Drama dyrkedes; til de berømteste Navne høre Hannibal Lučić, A. Čubranović, I. Gundulić o. a.; Kačić (i det 18de Aarh.) blev Periodens folkeligste Digter, men den nu indførte latinske Skrift gjorde den ragusanske Literatur utilgængelig for de øvrige Serber. Den nyeste Periode begynder med Bestræbelsen efter at stille det kirkeslaviske fra Folkesproget og gjøre det sidste til Organ for Literaturen; Dositej Obradović (f. 1739, d. 1811) fuldførte denne Reform i sine mange moraliserende Skrifter, men det æggede Modpartiet til Kamp, og et sprogligt Anarchi opstod. Folkeskribenten Dimitrije Davidović og navnlig den som Philolog og som fortræffelig Udgiver af de naive, kraftige og paa plastiske Billeder rige serbiske Folkesange lige fortjente Vuk Stefanović Karadžić vandt fuldstændig Sejer over den sproglige Reaction, der havde rejst sig mod Obradović's Bestræbelser. Især i Ungarn viste sig et Opsving i den serbiske Literatur, hvis Hovedsæde blev Pest, medens Belgrad blev Fyrstendømmets aandelige Centrum. Siden 1847 bestaar der et literært Selskab »Družtvo srpske slovesnosti« (reorganiseret 1863), der har til Maal at udgive nationalhistoriske Kildeskrifter, og der udvikles en livlig journalistisk og belletristisk Virksomhed (vigtigt Tidsskrift »Glasnik srpske slovesnosti«). I Montenegro rører det literære Liv sig især i Cettinje, hvor den 1851 afdøde Vladika Peter Petrović Njegosch udmærkede sig som Digter. Karadžić's Reform viste, at den dalmatisk-ragusanske Kunstdigtnings Sprog var det bedste Serbisk, ved Gaj blev det indført i de kroatiske Landsdele, og efterhaanden har det vundet Magt som Skriftsprog i alle de serbiske Lande, om end bestandig cyrillisk og latinsk Skrift bruges paa de forskjellige Steder, men begge Alphabeter læres overalt i Skolerne. De fortrinligste Digtere fra denne Periode ere Milutinović, Njegosch, Stanko Vraz, Subbotić, Kukuljević Sakcinski, Branko Radičević, Medo Pučić, Mažuranić, Kazali, Martić, Jovanović, Sundečić, Fredarović, Utješenović og Ban. Historiske og sproglige Studier dyrkes i Belgrad og Agram; paa sidstnævnte Sted virker det sydslaviske Akademi (s. Kroatien).

Serbien, Gammel-, kaldes den Del af det tyrkiske Rige, som ligger sønden for Kongeriget Serbien og i tidligere Tid (før 1455) hørte til det ældre Rige S., hvorhos den endnu især er beboet af Serber. G.-S. hører til Vilajetet Kossovo og omfatter bl. a. Kossovo-Sletten; Prisren er den vigtigste By.

Sêrdze Kâmen, den nordøstlige Odde af Tschuktschernes Land, hvorved Nordenskiöld laa indefrossen 1878—79.

Seréna, La, s. Coquimbo.

Serenâde, it. Serenata, ogsaa Notturno, en Aftenmusik i fri Luft, enten Sang med Guitar eller Mandoline foran den tilbedtes Vindue, eller Instrumentalmusik, der som Hylding bringes en fremragende Personlighed. I forrige Aarh. var Compositionen af saadanne Instrumentalstykker, der undertiden bestod af 8 Dele og næsten altid indledede med en Marche, saa almindelig, at S. brugtes som Fællesnavn for Instrumentalmusik, baade Orchester- og Kammermusik (jvfr. Cassatio). Hos nyere Componister bet. Navnet ofte en Cyklus af mindre, forskjelligartede Stykker, der staa i løsere Forbindelse og ere holdte i mindre streng Stil end Afdelingerne i Symphonien og Kvartetten.

Serer, hos Grækerne og Romerne Navnet paa Chineserne, hvis Land kaldtes Serica (Silkelandet).

Seres, i Oldtiden Sirrhae, Stad i det europæiske Tyrki, paa en Slette ø. for Floden Struma (Strymon), 11 M. ø. n. ø. for Saloniki, var fordum en af Tyrkiets bedst byggede Stæder med betydelig Bomuldsindustri og Handel med Bomuld, Tobak og Korn, men har nu tabt sin Betydning; 10,000 I. Græsk Ærkebispesæde. Om Sommeren flytter en stor Del af Befolkningen op i de nærliggende Bjærge.

Sereth, Stad i det østerrigske Hertugd. Bukovina, 5 M. s. for Czernowitz, ved Floden Sereth, der herfra løber ind i Moldau, hvor den fra venstre Side falder i Donau, har 7,000 I., Læderfabrikation og store Hestemarkeder.

Serfânto, s. Serpho.

Sergeant at law [sôrdschent ætt laah], s. Serjeant.

Sergel, Johan Tobias, berømt svensk Billedhugger, f. 25 Aug. (5 Sept.) 1740 i Stockholm, var Discipel af L'Archevesque, men fik sin Uddannelse i Italien, hvortil han kom omtr. 1767. Greben ved Synet af Antikens Skjønhed kunde han i et Aar ikke arbejde. Endelig rev han sig ud af sin Uvirksomhed, og ved Studium af Antiken og Naturen frigjorde han sig fra den Betragtningsmaade, der da var den raadende i Kunsten. Med Antiken for Øje udarbejdede han sin „liggende Faun", om hvilken man har sagt, at den er den nye Kunsts Morgenrøde; i hans „Amor og Psyche" er en dyb og ædel Tanke udtrykt i en indtagende Form. Imidlertid opnaaede S. kun at aabne Vejen for den Kunstens Gjenfødelse, som gjennemførtes af Thorvaldsen; han kaldtes 1778

hjem af Gustav III, fik Bestillinger, Pensioner, akademiske Æresposter, blev til sidst Hofintendant (1803) og Adelsmand (1808; han skrev sig tidligere Sergell); men hans lovende Kunstnerbane var afbrudt; han trivedes ikke hjemme, men længtes efter Italien. Endnu en Gang kom han derned, da han 1783 ledsagede Gustav III paa dennes udenlandske Rejse, men sin øvrige Tid tilbragte han i Sverige, hvor hans Hypochondri jævnlig gjorde ham udygtig til Arbejde; d. 26 Febr. 1814 i Stockholm. S.s betydeligste Værker, foruden de nævnte, ere „Gustav III“ (Bronzestatue i Stockholm), „Axel Oxenstjerna og Historiens Gudinde“, „Venus, som stiger op af Badet“, „Mars og Venus“, „Othryades“, „Diomedes“ (i England), Mindesmærket over Descartes og et Basrelief „Christi Opstandelse“ (begge i Adolf Frederiks Kirke i Stockholm), samt en Mængde Buster og Medaillonportræter. Den i Nationalmuseet i Stockholm bevarede Samling af hans Modeller viser bedst hans Berettigelse til at regnes blandt den nyere Tids betydeligste Billedhuggere.

Sergent, fr. [schänt], Benævnelse paa en højere Underofficersstilling; i den danske Hær haves foruden de egentlige S. end videre Over-S. og Stabs-S., der udgjøre Underofficersklassens to højeste Charger.

Sergijevsk [jefsk], Stad i det russiske Gouv. Moskva, 9 M. n. n. ø. for Moskva med 31,000 I. og det berømte, overordentlig rige Treenighedskloster Troïtskaja Lavra med flere Kirker, hvoriblandt Himmelfartskirken med et mærkeligt Klokkespil og Treenighedskirken med den hellige Sergius's Grav. Til Klostret hører desuden et stort kejserligt Slot. Klostrets Ejendomme omfattede før Livegenskabets Ophævelse over 100,000 Sjæle.

Sergipe [schipe], Prov. af Kejserdømmet Brasilien, omgiven af Atlanterhavet og Prov. Bahia og Alagoas. 710 □ M. med c. 211,000 I. (1883). Det er et Bjærgland. Nordgrænsen dannes af Floden San Francisco. Der produceres Maniok, Hirse, Bomuld, Tobak, Sukker, Kaffe og Medicinalplanter. Her er udstrakte Skove med fortrinlige Træsorter. Af Mineralprodukter forekomme Guld, Salt, Kalk og Ædelstene. Hovedstad Aracaju med 5,000 I.

Sērgius, Navn paa 4 Paver. **S. I**, Pave 687—701, erklærede de paa den anden trullanske Kirkeforsamling i Constantinopel 692 tagne Beslutninger for ugyldige, skjønt hans egne Legater havde underskrevet dem. Et Forsøg paa at tvinge ham med Magt mislykkedes, og dermed var den første Grund lagt til Spaltningen mellem den romerske og den græske Kirke. — **S. II**, Pave 844—47, den første Pave, som undlod at søge sit Valg stadfæstet af Kejseren, holdt sig paa Pavestolen trods den Modstand, Kejser Lothar i den Anledning rejste imod ham. — **S. III**, Pave 904—11, berygtet for sine Laster, blev under Pornokratiet hævet paa Pavestolen af sin Elskerinde Marozia, med hvem han avlede flere Børn, deriblandt den senere Pave Johan XI. — **S. IV**, Pave 1009—12, hed Bocca di Porco (Svinetryne), men forandrede ved sin Tronbestigelse dette Navn, hvilket vel allerede før hans Tid stundum havde fundet Sted, men fra nu af blev Regel.

Sērgius, Patriarch i Constantinopel 608—39, forfattede den af Kejser Heraklios 638 udstedte Ekthesis, som forbød al Strid om ēn eller to Viljer i Christus (s. Monotheleter).

Sērgius d. hellige, russisk og græsk Kirkehelgen, Stifter af Klosteret Troitskaja (s. Sergijevsk), f. 1315, Søn af en Bojar, blev Munk; d. 7 Sept. 1391. Han blev erklæret for Helgen 1423.

Sērie (lat. series), Række, Klasse.

Seriēma (Dicholophus cristatus), en anselig, meget højbenet, men korttaaet og temmelig langhalset Vadefugl med Hovedtop og næsten rovfugleagtigt Næb, der bebor de brasilianske Campos. Ved sit hele Udseende minder den om Slangefalken, ved Næbformen og de stærke, krumme Kløer om Rovfuglene overhovedet. Den holder sig skjult i det høje Græs, lever af Myrer, Larver, Bær, Firben og Giftslanger og bygger sin Rede i Mandshøjde i en tæt Busk; Ungerne forblive i nogen Tid i Reden, indtil Forældrene fordrive dem derfra.

Seringapatām, Stad i det engelske Præsidentskab Madras i Forindien, paa en Ø i Floden Caveri, 53 M. v. til s. for Madras, med 12,000 I., stort Fort, Tøjhus, Kanonstøberi og Hyder Alis og Tippo Saibs prægtige Mausoleum, var tidligere Hovedstad i det mægtige Rige Maisur og skal paa Tippo Saibs Tid have haft 150,000 I. Hans storartede Palads i Fortet er nu i Forfald.

Sērio, serioso, it., alvorlig, f. Ex. Opera seria, Andante serioso. **Seriøs** (fr. sérieux), alvorlig, højtidelig; behandle en Person eller Sag au sérieux [o seriø], tage den alvorlig.

Serjeant-at-arms [sērdschent], eng., Vaabendrager, kaldes en Embedsmand i det engelske Underhus, som udnævnes af Regeringen til Formandens Tjeneste, men kan afsættes af Huset, og hvis Hverv det er at overholde Ordenen i Huset og udføre Husets Paalæg om Fængslinger ell. Frigivelser, samt at ledsage Formanden, naar han optræder i Husets Navn, og at bære den Kølle, som er Formandens Myndighedstegn. **Serjeants at law** [att laah] er Benævnelsen for den fornemste Klasse Advocater; s. Counsel.

Seroux d'Agincourt [serū daschængkūhr], fransk Kunsthistoriker, s. d'Agincourt.

Serpa Pinto, Alexander Alb. de la Roche de, portug. Afrikarejsende, f. 1846, blev Infanteriofficer og kom som saadan til Mosambique, hvorfra han gjorde flere Undersøgelsesrejser. 1877 blev han som Major Chef for en af Portugal udrustet Expedition fra Benguela til Bihe og Marutse Mambunda; over Pretoria naaede han 1879 Aden, hvorfra han vendte tilbage til Europa. 1884—86 foretog han med Cardoso en ny Rejse til Udforskning af Landet mellem Mosambique-Kysten og Søen Njassa.

Serpent, fr. [pāng], d. e. Slange, et med Skind betrukket Bas-Blæseinstrument af Træ, der ved sin Form minder om en Slanges Bugtninger.

Serpentārius, s. Slangeholderen.

Serpentin, et Mineral, der har faaet Navn enten af sin stribede og plettede Tegning eller ogsaa fordi man antog, at det var et Lægemiddel mod Slangebid. Farven er gul eller grøn med en Mængde Nuancer; det er kun gjennemskinnende paa Kanterne, har en svag Fedtglans og bestaar af Kiselsyre, Magnesia og Vand, men forekommer kun bjærvt. Ædel S. har en smaragdgrøn Farve og et mere glinsende Brud end den almindelige S., saa at den modtager en smukkere Politur. Da Haardheden er ringe (3—4), lader S. sig let behandle paa Drejebænken og anvendes til Rivskaale, Daaser, Vaser, saa vel som til architektoniske Ornamenter, Bordplader osv., og hos Ægypterne og Romerne forarbejdedes deraf undertiden Billedstøtter. Den findes i Grønland, Norge, Sverige, Tyskland, Frankrig og flere Lande. Italienernes serpentino verde antico er en grøn Porphyr. S. ogsaa Kattn.

Sĕrphŏs ell. **Serfanto**, Oldtidens Seriphos, en græsk Ø i det ægæiske Hav, hører til Kykladernes Gruppe, 1 □ M. med 3,000 J. Den er bjærgfuld og har Jærnlejer. I Mytherne nævnes S. som det Sted, hvor Perseus blev opdraget.

Serpiginøs, d. s. s. phagedænisk.

Sĕrpuchov [choff], Stad i det russiske Gouv. Moskva, ved Floden Nara, 11 M. s. for Moskva. 22,000 J. Fabrikation af Sejldug, Klæde og Læder og levende Handel og Flodskibsfart.

Sĕrpula, Rørormeslægt, udmærket ved, at de frynsede Føle- og Gjælletraade ere samlede i to Knipper paa Dyrets Forende, at Røret er kalkagtigt og i Regelen hæftet til fremmede Gjenstande (Stene, Skaller, Tang osv.), og ved at én af Føletraadene er omdannet til at bære et fast Kalklaag, der lukker Rørets Munding, naar Ormen trækker sine Gjællebuske ind i dette. S.-Arterne leve ofte selskabelig, de største og smukkeste i de varme Have.

Serradĕl (Ornithopus sativus), en enaarig Culturplante af Bælleplanternes Familie, der dyrkes temmelig hyppig i Syd- og Mellemeuropa paa magre Jorder, i den senere Tid ogsaa forsøgt hos os. Benyttes til Grønfoder eller Hø.

Serrāno y Domingŭez, Francisco, spansk Marschal og Statsmand, f. 17 Sept. 1810, blev 1825 Lieutenant og var 1834—39 Adjudant hos Generalcapitainen i Aragonien, udmærkede sig i flere Slag og blev Brigadegeneral. Han understøttede Espartero i Striden med Dronn. Christine og var 1842 Stabschef paa Toget mod Barcelona, men sluttede sig siden til Oppositionen og stod 1843 i Spidsen for den nye Opstand i Barcelona. Til Løn blev han en kort Tid Krigsminister og Generallieutenant, samt 1845 Senator; han tog megen Del i de politiske Intriguer og anses for at have været Dronning Isabellas første Elsker. 1854 blev han landsforvist som medskyldig i Urolighederne i Zaragoza, men kom snart tilbage og var 1856 som Generalcapitain i Ny-Castilien en virksom Hjælper for O'Donnell ved hans Statscoup, samt derefter et Aars Tid Affending i Paris. Som en af den liberale Unions Førere deltog S. i Oppositionen imod Narvaez, blev 1860 Statholder paa Cuba og 1862 ophøjet til Hertug de la Torre for den Del, han havde i San Domingos Tilknytning. 1865 blev han Formand i Senatet og undertrykkede som Chef i Madrid Gadeopstanden i Juli 1866; men da han n. A. vilde overbringe Dronningen en Mistillidsadresse fra Senatet, blev han fængslet og i Juli 1868 forvist til de canariske Øer. Han forbandt sig nu med Prim og Topete for at styrte Dronningen, blev efter Septemberrevolutionen Medlem og siden Formand for den provisoriske Regering og i Marts 1870 midlertidig Regent, medens dog Prim var Sjælen i Styrelsen. Efter Kong Amadeos Indsættelse i Jan. 1871 havde S. Sæde i flere Ministerier og tog i Apr. 1872 Overcommandoen i Kampen mod Carlisterne, men tillod sig paa egen Haand at slutte en Fred med dem og blev derfor fjærnet i Juni s. A. Under Republiken 1873 hørte han først til den conservative Opposition og maatte en Tid lang forlade Landet, understøttede senere Castelar og blev i Jan. 1874 igjen sat i Spidsen for Regeringen med næsten dictatorisk Myndighed, indtil Kongedømmets Gjenoprettelse i Slutningen af Aaret fjærnede ham herfra. Senere spillede han ingen Rolle, skjønt han gjaldt for den dynastiske Oppositions Fører. Hans Deltagelse i det politiske Liv synes ikke at være baaren af nogen alvorlig Interesse eller Indsigt, og han fik en Gang at høre den strænge Dom af Castelar, at hvis han ikke saa tit havde været med at undertrykke Friheden, vilde han heller ikke haft nødig senere at hjælpe den til Sejer og redde Samfundet. D. 26 Nov. 1885.

Serres-fines, fr. [sæhr fihn], smaa Klemmer af Metaltraad, der benyttes til Forening af Saarrande.

Serret, Joseph Alfred [serră], fransk Mathematiker, f. i Paris 30 Aug. 1819, d. 1885, fra 1849 Prof. ved Faculté des sciences, siden 1860 Medlem af Institutet, er særlig bekjendt ved sine ypperlige Lærebøger i Algebra, »Cours d'algèbre supérieure« (2 Bd., 1849, 4de Udg. 1879), og Analyse, »Cours de calcul différential et intégral«. (2 Bd., 2den Udg. 1879—80), samt som Udgiver af Lagranges Værker.

Serridslev, en Landsby, som laa n. for Kjøbenhavn tæt ved denne By. Her var i Middelalderen en Kongsgaard. S. antages at være gaaet til Grunde under Kjøbenhavns Belejring 1523, og 2 Aar efter lagdes S. Mark til Kjøbenhavns Bymark.

Sertōrius, Quintus, udmærket romersk Feltherre, stod i Borgerkrigen mellem Marius og Sulla paa den førstes Side. Efter Roms Indtagelse 87 f. Chr. stred han kraftig ind mod de plyndrende Slavehorder, gik 82 som Proprætor til Spanien, blev vel en kort Tid fordreven af Sullas Feltherre C. Annius, men vendte tilbage 80 og stillede sig i Spidsen for Lusitanerne. Han vandt i høj Grad Spaniernes Hengivenhed og søgte at forene dem nærmere med Romerne. I Osca oprettede han et Akademi, hvor unge Spaniere underviistes i Græsk og Latin. For øvrigt optraadte han som romersk Feltherre og Statholder, dannede et Senat paa 300 Medlemmer, udelukkende af Romere, og kæmpede sejerrig først

mod Metellus, senere mod Pompejus, indtil han 72 f. Chr. myrdedes af sin Underfeltherre Perperna. Han var utvivlsomt Roms største militære Geni før Cæsar.

Serubabel, Sealthiels Søn, af Davids Hus, en af Jesu Stamfædre (s. Ev. Matth. 1. 12, Luc. III. 27), førte tillige med Ypperstepræsten Josva den første Koloni af Jøder fra Babylon tilbage til Jerusalem (538 f. Chr.) og regerede der som den persiske Konges Statholder. I denne Egenskab havde han en væsentlig Del i Jødefolkets begyndende politiske og religiøse Gjenoprettelse saa vel som i Gjenopbyggelsen af Templet, som det efter store Vanskeligheder lykkedes ham at faa fuldført 515 f. Chr.

Sērum, lat., Blodvand; s. Blod.

Servais, Andrien François [vä], fremragende Violoncelvirtuos, f. 6 Juni 1807 i Hal ved Brüssel, d. 26 Nov. 1866 smstds., Elev af Conservatoriet i Brüssel, fejrede paa Concertrejser 1834—48 overalt Triumpher, hvorpaa han til sin Død var knyttet som Lærer til Conservatoriet i Brüssel. Endnu 1862 besøgte han Kjøbenhavn og spillede i Musikforeningen. Tre Concerter, en Del Phantasier, Etuder m. m. for Violoncel haves af S. Et Mindesmærke er rejst ham i hans Fødeby. — Hans Søn, Joseph S., f. 23 Nov. 1850, d. 29 Aug. 1885 i Hal, var ligeledes en ypperlig Violoncellist, Elev af Faderen, tog 1869 Ansættelse i Hofcapellet i Weimar, men kaldtes snart efter som Lærer til Conservatoriet i Brüssel.

Servan, Saint [sæng servāng], Stad i det franske Dep. Ille-Vilaine, ved Floden Rance, tæt S. for Saint Malo, med 10,000 I. Havn, Skibsværfter og betydeligt Fiskeri.

Servānte, Vaskebord.

Servet, Michael [vä], egentlig Miguel Servede, den betydeligste af Reformationstidens Antitrinitariere, lærd Physiolog og Astrolog, f. 1511 i Tudela, havde allerede gjentagne Gange paadraget sig Fængsling og anden Forfølgelse, dels ved sine kjætterske Lærdomme, dels ved sin Stridbarhed som Videnskabsmand, da han 1532 fandt et Fristed i Paris, hvor han studerede Mathematik og Medicin. I Lyon besørgede han 1535 en Udgave af Ptolemæos; 1537 vendte han tilbage til Paris, hvor han holdt Forelæsninger over Geographi, Mathematik og Medicin, gjorde banebrydende Undersøgelser om Blodets Kredsløb og udgav et berømt Skrift »De Syrupis«, men ved sine Angreb paa Datidens Lægevidenskab i den Grad vakte Medicinernes Uvilje, at de fik ham forbreven. Han begav sig til Vienne, hvor han under Ærkebiskop Paulmiers Beskyttelse levede som ansat Læge, indtil han 1553 udgav »Christianismi restitutio«, i hvilken han fremtraadte som religiøs Reformator i sabelliansk-pantheistisk Aand uden dog at vedkjende sig Forfatterskabet. Han blev imidlertid overbevist om at være Forfatteren og af den katholske Inquisitionsdomstol dømt til at brændes som Kjætter; men inden denne Dom blev fældet, var han allerede ikke blot undflyet fra Fængslet i Vienne, men ogsaa paa ny bleven fængslet i Genf, dømt til Døden og brændt som Gudsbespotter og Fornægter af Christi Guddom 27 Oct. 1553. Hans Anklager i Genf var Calvin, men det var en verdslig Domstol, der dømte ham, og Calvin søgte forgjæves at faa Dommen formildet til simpel Dødsstraf.

Service, fr., Tjeneste, Opvartning; Bordstel, Testel, Opdækningen for hver enkelt Person; Afdeling af et Sygehus.

Serviette, fr. [ētt], Haanddug ved Bordet.

Servil, slavisk, krybende.

Servilius, en dels patricisk, dels plebejisk Slægt hos Romerne, af hvis forskjellige, med Tilnavnene Priscus, Ahala og andre betegnede Grene mange Mænd naaede de højeste Værdigheder i Staten. Blandt disse kunne særlig mærkes C. S. Ahala, som 439 var magister equitum og uden Lov og Dom lod Tribunen Sp. Mælius dræbe. Quintus S. Cæpio foreslog Lex Servilia judiciaria; som Consul tabte han det blodige Slag ved Rhônefloden mod Cimbrerne 100 f. Chr. og maatte gaa i Landflygtighed, men vendte senere tilbage og blev som Prætor 90 f Chr. dræbt af Indbyggerne i Byen Asculum. — Publius S. Rullus foreslog som Almuetribun 63 f. Chr. en Lov om Uddeling af de campanske Statsejendomme til Folket, hvilken blev bekæmpet af Cicero som Consul i de tre opbevarede Taler »De lege agraria« og ikke gik igjennem. — Publius S. Casca var Deltager i Sammensværgelsen mod Cæsar og bibragte ham ved Angrebet i Curiet det første Saar.

Serviter (Servi beatæ virginis Mariæ), den hellige Jomfrus Tjenere, Brødre af Jesu Lidelser, af Ave Marie, af Monte Senario, forskjellige Navne paa en Orden i den romerske Kirke, hvis Formaal er Bøn og asketiske Øvelser til Jomfru Marias Forherligelse. Den blev stiftet 1233 i Firenze af 7 af Stadens mest ansete Indbyggere, fik 1236 sit Sæde paa Monte Senario og udbredte sig derfra til Frankrig, Nederlandene og Tyskland. En Forgrening, som opstod 1593, for at gjenoprette den oprindelige Strænghed, er Eneboerserviter. Servitindernes Orden opkom i Slutningen af det 13de Aarh. og har i nyere Tid vundet Indgang i Bayern.

Serviteur, fr. [tør], Tjener.

Servitūt, en Besidderen af en fast Ejendom paahvilende Forpligtelse til enten at taale, at en anden udøver en vis Raadighed over hans Ejendom, som han i og for sig var berettiget til at forbyde (positiv S.), eller selv at undlade en vis Benyttelse af sin Ejendom, som han i og for sig var berettiget til (negativ S.). I snævrere Forstand henregnes imidlertid til S. ikke de af den ovennævnte Slags Indskrænkninger i Ejendomsretten, som finde Sted til Fordel for en anden Person (personelle S.), men kun de, som finde Sted til Fordel for Besidderen af en anden fast Ejendom (reelle S.), hvilken sidste da kaldes den herskende Ejendom, medens den Ejendom, hvem Indskrænkningen paahviler, kaldes den tjenende. De positive S. ere enten synbare — naar S.s Existens tilkjendegives ved en udvortes synlig, enten alene eller dog tillige for dens Skyld tilværende Indretning, som naar et Hus har Vinduer umiddelbart ud til Nabogrunden, hvilket efter

dansk og norsk Ret ikke i og for sig er tilladt — eller usynbare, naar deres Existens ikke tilkjendegives ved nogen saadan Indretning, som naar En har Ret til at befare Nabogrunden, uden at denne Ret er betegnet ved noget formeligt Bejanlæg. Denne Adskillelse er navnlig af Vigtighed med Hensyn til Servitutrettighedens Erhvervelse, idet Retten til de synbare kan erhverves ved almindelig Hævd, men Retten til de usynbare kun ved Alderstidshævd; Retten til de negative S. (som naar en Ejer er forpligtet til ikke at bygge sit Hus højere) kan slet ikke erhverves ved Hævd.

Sĕrvĭus, Maurus Honoratus, romersk Grammatiker i det 4de Aarh. under Valentinian, har bl. a. skrevet en værdifuld Commentar til Vergils Digte.

Sĕrvĭus Tŭllĭus, den 6te af de romerske Konger, 578—34 f. Chr. Hans Herkomst er usikker; efter etruskisk Beretning var han en etruskisk Høvding, hed Mastarna og indvandrede til Rom i Spidsen for en Skare Etrusker. Han skal efter Sagnet have været Tarquinius Priscus's Svigersøn og blev dennes Efterfølger. Ham tilskrives Indførelsen af Klasse- og Centurieinddelingen i Rom og Inddelingen af Staden i 30 Tribus. Han udvidede ogsaa Rom, omgav den med stærke Mure (Agger Servii Tullii), forbedrede Lovgivningen og indførte Brugen af møntede Penge. Han blev i Følge Sagnet dræbt i en Sammensværgelse, som ledede af hans Datter Tullia.

Sĕrvus servōrum Dĕi, Guds Tjeneres Tjener, Pavens Titel, først brugt af Gregor d. store, som Modsætning til Patriarchen i Constantinopel, der havde tiltaget sig Navn af økumenisk (almindelig) Biskop.

Serøs, hvad der ligner Blodvand, Serum (s. Blod), bruges ikke alene som Benævnelse for andre Vædsker af lignende Beskaffenhed (serøst Exsudat osv.), men er derfra ogsaa gaaet over til at betegne saadanne Hinder, der afsondre serøse Vædsker. Disse serøse Hinder (Brysthinden, Hjerteposen, Bughinden, Testiklens Skedehinde) tjene især til Beklædning af de Huler i Legemet, som indeslutte Indvolde, og danne tillige et Overtræk over disse Indvoldes Overflade, idet Hinden er ligesom indkrænget i sig selv.

Sesam (Sesamum indicum), en enaarig, urteagtig Plante af Bignoniaceernes med de maskeblomstrede beslægtede Familie, har fra de ældste Tider været almindelig dyrket i det tropiske Asien, Afrika og i de senere Tider ogsaa i Amerika, paa Grund af sine stærkt olieholdige Frø, hvis Olje finder udbredt Anvendelse i Husholdningen, til Salver, som Lægemiddel osv. Sesamoljen har ligesom Linoljen den Egenskab ikke at stivne i Kulden; den benyttes til Sæbefabrikation, og Affaldet fra Oljepresningen er et godt Kreaturfoder.

Sĕsĭa, Flod i Norditalien, udspringer paa Alperne, løber forbi Vercelli og falder fra venstre Side i Po.

Sesōstris er i Følge Herodot en berømt ægyptisk Konge, der foretog vidtløftige Krigstog og store Erobringer. Han svarer nærmest til Ramses II (s. d. A.), men er senere bleven til en Sagnhelt, hvem man har tillagt de Krigsbedrifter, der ere udførte af forskjellige Pharaoner, som Usertesen III, Thotmes III, Seti I og Ramses II.

Sesrymner (oldn. Sessrýmnir, d. e. den, der rummer mange Sæder), i den nord. Mythol. Navnet paa Frejas store og skjønne Sal i hendes Borg Folkvang.

Sessa, Stad i Syditalien, 7 M. n. n. v. for Napoli, med 20,000 J. i Staden og dens District og mange Kirker med mærkelige Gravmæler. I Omegnen voxer Falernervinen.

Sessiōn bruges dels i Betydningen af en Folkerepræsentations eller en anden Forsamlings, f. Ex. ogsaa en collegial Rets (navnlig Højesterets) Samling, d. e. den Tid, hvori dens Sammenkomst varer, dels som Betegnelse for den halvt judicielle, halvt administrative Autoritet, som foretager Udskrivningen af Mandskab til Land- og Søetaten.

Sĕster, Kornmaal i Schweiz (d. s. s. Viertel, Quarteron, Boisseau) og tidligere i Baden, lig 15 Liter ell. 0,863 danske Skjæpper.

Sestertĭus, en gammel romersk Sølvmønt, Fjerdedelen af en Denar, lig 2½ As, senere 4 As, omtr. 15 Øre; Sestertia, en Regningsmønt, lig 1,000 Sestertier; Sestertium, der bruges med Taladverbier, var 100,000 S.

Sestini, Domenico, berømt ital. Numismatiker, f. 1750 i Firenze, d. 1832 smstds. Hans Hovedværker ere »Lettere e dissertazioni numismatiche sopra alcune medaglie rare della collezione Ainslianea« (8 Bd., 1789—1805), »Classes generales seu monetæ urbium, populorum et regum ordine geographico« (1786) og »Lettere e dissertazioni numismatiche nuove« (9 Bd., 1818—20).

Sĕsto, Cesare da, italiensk Maler, f. omtr. 1480, d. 1521, hører til den Kreds af udmærkede lombardiske Kunstnere, som først en nyere Tids Granskning har fremdraget for Lyset. Han var Lærling af Lionardo da Vinci og viste sig tillige paavirket af Rafael. Hans Hovedværk er „Christi Daab“, som er i privat Eje i Milano. — Billedhuggeren Stefano da S., som har udført et storartet Altertabernakel i Kirken la Certosa ved Pavia, er rimeligvis hans Broder. Den samme Paavirkning af Lionardo og Rafael spores hos ham.

Sĕsto Calĕnde, Flække ved Floden Ticinos Udløb af Lago Maggiore, 7 M. n. v. for Milano med 3,000 J. Jærnbane- og Dampskibsstation og livlig Handel.

Sestri, med Tilnavnet di Levante (Øst-S.), Flække i Norditalien ved Genua-Bugten, 6 M. ø. for Genua, med 8,000 J., har et Castel og en lille Havn. Østers- og Sardinfangst. — S. di Ponente (Vest-S.), tæt v. for Genua ved Genua-Bugten, har 11,000 J., Skibsværfter og talrige Villaer.

Set, Grækernes Typhon, vel oprindelig en semitisk Guddom, dyrkedes af Ægypterne undertiden som en god Gud, men oftest som en ond, som en Fjende af den gode Osiris.

Seth, efter det hebr. Sagn Adams tredje Søn, Stamfader til Sethiterne, til hvilke ogsaa Noah hørte. Sethianerne, et gnostisk Parti, som henhørte til Ophiterne, opkom i det 2det Aarh. og lærte, at Christus var S., der atter var kommen til Jorden som Jesus af Nazareth.

Séti, to ægyptiske Konger af det 19de Dynasti.

Setier [søtiē], gammelt fransk Rummaal af Størrelse fra $1\frac{1}{3}$—$2\frac{2}{3}$ dansk Korntønde, nu afskaffet. I Schweiz er det et Maal for flydende Varer (d. s. s. Brenta, Eimer), lig 38,82 danske Potter.

Sétif, Stad i den franske Prov. Constantine i Nordafrika, 14 M. v. s. v. for Constantine, med 5,000 J. og talrige Oldtidsminder. Jærnbane til Constantine.

Settimo, Ruggiero, f. 1778 i Palermo, blev i Krigene imod Frankrig neapolitansk Admiral og 1812 constitutionel Minister paa Sicilien. 1820 tog han vigtig Del i den politiske Bevægelse, og 1848 stod han i Spidsen for den sicilianske Revolution, var Formand for Parlamentet og tillige for Regeringen. Han flygtede derefter til Malta og kom først tilbage 1861, blev italiensk Senator og døde 2 Maj 1863.

Settler, eng., Kolonist, Nybygger.

Setúbal ell. **St. Ubes**, Stad i den portugisiske Prov. Estremadura, ved Setubal-Bugten, 4 M. s. ø. for Lissabon, med 15,000 J., god, befæstet Havn og betydelig Handel med Søsalt og Vin. Herlig Omegn.

Séul ell. Hanjang, Hovedstad i Riget Korea i Asien, i en Dalkjedel ved Floden Hanjang paa Halvøens Vestside. Kun Residensslottet og nogle Templer have Betydning. Staden er omgiven med Mure. De vigtigste søfarende Nationer have Consuler her.

Seume, Joh. Gottfr., tysk Forfatter, f. 1763 ved Weissenfels som Søn af en Bonde, førte et mærkelig æventyrligt Liv, maatte i sin Ungdom, opsnappet af Hververe, gjøre Tjeneste som simpel Soldat i den engelske Hær i Nordamerika og derefter i den preussiske Armé, var efter 1792 at have fuldendt sine Studier i Leipzig i nogle Aar russisk Officer og blev som saadan tagen til Fange i Warschau af Polakkerne, levede siden 1797 som Forfatter og Correcteur i Leipzig og Grimma, gjorde lange Rejser, mest til Fods, gjennem Europa; d. 1811 i Teplitz. Hans grundige, væsentlig af klassiske Studier bestemte Dannelse, hans mandige, selvstændige, om end noget sære Charakter, hans uforfærdede Retsind og Frihedskjærlighed have givet sig et klart Vidnesbyrd i hans ogsaa stilistisk interessante Prosaskrifter, især i „Spaziergang nach Syracus" (1803), „Mein Sommer 1805" (1806; Rejse i Nordeuropa) og „Mein Leben" (1813, fuldendt af Clodius), ligesom ogsaa i hans i kunstnerisk Henseende temmelig ubetydelige „Gedichte" (1801). Hans „Sämtl. Werke", 8 Bd., udkom 1839 i 4de Udg.

Seward, William H. [schjū], nordamerikansk Statsmand, f. 16 Maj 1801 i Staten New-York, blev 1823 Sagfører i Byen Auburn og tog n. A. ivrig Del i Valgkampen som Forsvarer for J. Q. Adams's Valg til Præsident. 1830 blev han Medlem af Statens Senat og virkede bl. a. for Afskaffelsen af Gjældsfængsel; 1839—42 var han Gouverneur og viste især stor Iver for Skolevæsenets Udvikling og for Indvandringen, samt gav Stødet til Retsplejens Omordning og Lovbøgernes Revision. 1849 valgtes han til Unionens Senat og var her (indt. 1861) en af Whigernes Førere og Slaveriets heftigste Modstandere. Ogsaa var han med at stifte det nye republikanske Parti, men blev alligevel 1860 vraget som Candidat ved Præsidentvalget for den den Gang næsten ukjendte Lincoln. Derimod blev han dennes Statssecretær (Første- og Udenrigsminister) og beholdt denne Stilling under hans Eftermand Johnson. S. gjorde sig især bekjendt ved sit djærve Sprog over for Englands Anerkjendelse af Sydstaterne og dets senere Understøttelse af Opstanden, samt ved den Kraft, hvormed han 1866 forlangte og trods sit Maadehold i Formen nødte Frankrig til at kalde Tropperne tilbage fra Mexico og lade Kejserdømmet falde. Indad til understøttede han under Lincoln alle afgjørende Beslutninger imod Slaveriet, men var under Johnson lige saa ivrig for at gjengive Sydstaterne deres gamle Friheder. Samme Dag, som Lincoln faldt for Morderhaand, 14 Apr. 1865, rettede en anden Sammensvoren et Overfald paa S., som ogsaa blev haardt saaret, men dog beholdt Livet, medens hans ene Søn blev dræbt. Efter at være bleven Privatmand 1869 foretog han en to Aars Verdensrejse til Sydamerika, Asien og Sydeuropa og døde 10 Oct. 1872 i Auburn. »Works of William H. S.« (4 Bd.) udkom 1853—62 i New-York.

Sevastópol, tatarisk Akhtiar, Stad i det russiske Gouv. Taurien, paa Halvøen Krim, ved en Bugt af det sorte Hav, 33 M. s. s. ø. for Cherson, var indtil 1855 Ruslands vigtigste Krigshavn og en overordentlig stærk Fæstning med 47,000 J., men blev ved Krimkrigen (s. d. A.) for største Delen ødelagt. Efter Fredsslutningen begyndtes dens Gjenopførelse efter en ny Plan, og 1884 havde den allerede 26,000 J. (1871 kun 13,000), der drive levende Handel. Station for Sorte Havs Flaaden.

Sevenbom, de øverste Dele af Smaagrenene af Juniperus Sabina, s. **Ene**. De indeholde en skarp flygtig Olje og Harpix og benyttes undertiden i Lægekunsten.

Sever, Saint [sæng søvǟhr], Stad i det franske Dep. Landes, ved Floden Adour, 2 M. s. s. v. for Mont de Marsan, med 3,000 J., Stenbrud, Vinavl og Vinhandel.

Severdonck, Joseph van, belgisk Maler, f. c. 1825 i Brysel, var Elev af Wappers og er bekjendt for en Række religiøse Billeder (de 14 Stationer) til Notre Dame-Kirken i Namur og for nogle Slagbilleder. Mest Opmærksomhed synes hans Billede „Callot blandt Zigeunere" at have vakt.

Severin (Severini), s. **Sørensen**, Peder.

Severinus, **den hellige**, virkede som Missionær i Landene imellem Donau og Alperne, det nuværende Sydtyskland, paa Folkevandringens Tid; d. 8 Jan. 482. Paa Grund af hans asketiske Fromhed og opofrende Menneskekjærlighed blev han allerede i levende Live æret næsten som en Helgen, og hans Virksomhed bar rige Frugter. Efter sin Død dyrkedes han som Helgen, i Danmark under Navnet „Hellig Søren". Hans Mindedag er 23 Oct.

Severn [sevvern], 1) Flod i England, udspringer i det walisiske Shire Montgomery, løber med et meget bugtet Løb gjennem det

vestlige England forbi Shrewsbury, Worcester og Gloucester og falder gjennem Bristolkanalen ud i Atlanterhavet. Længde 46 M. Den er sejlbar i stor Udstrækning og optager fra højre Side Wye og fra venstre Lower Avon, der løber igjennem Bristol. — 2) Flod i Hudsonsbay Landene i Nordamerika, dannes ved Afløb fra talrige Søer og falder i den sydvestlige Del af Hudsons Bugten.

Sevēro, San, Stad i Syditalien, 18 M. n. ø. for Napoli, med 20,000 J. Bispesæde. Medicinsk Læreanstalt. Frugtbar Omegn.

Sevērus, Cornelius, romersk Digter fra den augusteiske Tid, forfattede Digte om den sicilianske Krig og om Ciceros Død. Et Brudstykke af det sidste er opbevaret hos Seneca. Et ham tidligere tillagt Digt »Ætna« skriver sig rimeligvis fra en senere Forfatter.

Sevērus, Lucius Septimius, romersk Kejser 193—211 e. Chr., var Anfører for de pannoniske Legioner, som efter Pertinax's Død udraabte ham til Kejser. Han overvandt Modkejserne Pescennius Niger og Albinus og viste sig, da han var kommen i Besiddelse af Magten, som en dygtig, om end meget streng Hersker. Han ordnede Retsvæsenet, og under ham havde de Retslærde Papinianus, Ulpianus og Paulus stor Indflydelse paa Statssagerne. Han døde 211 paa et Felttog mod Caledonierne i Britannien i Eboracum (York). — **Alexander S.**, s. **Alexander.**

Sevērus, Sulpicius, christelig Historieskriver fra Aqvitanien i Gallien, f. 365, d. c. 425 i Marseille, har især gjort sig bekjendt ved sin »Historia sacra«, der indeholder Jødernes Historie og nogle Dele af Kirkehistorien til 400 og er skreven i et flydende Sprog.

Sévigné, Marie de Rabutin-Chantal, Marquise af [vinjē], berømt fransk Brevforfatterinde, f. 6 Febr. 1626 i Paris. Efter tidlig at have mistet sin Fader fik hun af sin Slægtning Abbé de Coulanges en lærd Opdragelse og blev indført ved Ludvig XIII.s Hof. Hun blev 1644 gift med Marquis de S., der behandlede hende skjødesløst og sendte hende til Bretagne, medens han selv tumlede sig i Ninon de Lenclos's og lignende Kredse. Efter at han 1651 var bleven dræbt i en Duel, helligede Mad. de S. sig til sin Søns og Datters Opdragelse og viste sig 1654 ved Hoffet, hvor hendes strænge Moralitet og Forbindelse med Hôtel Rambouillet blev Gjenstand for Libertinernes Spot. Folk som Turenne, Conti og Fouquet gjorde forgjæves Cour til hende. 1671 blev hendes Svigersøn, Grev de Grignan, Gouverneur i Bretagne, og fra den Tid af begynder Mad. de S.s berømte Brevvexling med Datteren, en kold og tør Natur, men til hvem Moderen nærede en sværmersk Kjærlighed; Brevvexlingen fortsattes uafbrudt i 25 Aar. Mad. de S.s Breve ere et klassisk Udtryk for Causerierne i hin Tids fornemste Kredse, hvor der aandrig varieredes over enhver ubetydelig Begivenhed. Man faar her et fortrinligt Billede af Hofintriguerne, af Kongen og hans Maitresser, Kirken, Literaturen, Toiletterne osv., alt opfattet med fint kvindeligt Skarpsyn, vistnok hildet af naive Fordomme, men forskjønnet af et blødt og stemningsrigt Gemyt. I de sidste Aar plejede hun sin syge Datter paa Slottet Grignan i Provence, hvor hun døde af Kopper 18 Apr. 1696. Der findes en Mængde Udgaver af hendes Breve; de nyeste ere af Silvestre de Sacy (1860—63) og af Régnier (1862—67).

Sevilla [vilja], Romernes Hispalis, Hovedstad i den spanske Prov. Nedreandalusien, paa en stor Slette ved Floden Guadalquivirs venstre Bred, 54 M. s. v. for Madrid. 132,000 J. (1885). Ærkebispesæde. S. er omgiven med ældgamle, dobbelte Mure med Taarne og har mange mærkelige Bygninger, hvoriblandt Alcazar (en maurisk Kongeborg); Kathedralkirken (opf. 1402—1519), den største i Spanien, med et stort Orgel, herlige Kunstværker og Glasmalerier, Columbus's Gravmæle med hans Søn Fernandos Lig, og et 360 F. højt Klokketaarn; Ærkebiskoppens prægtige Palads; Børsen med rigt Archiv; en romersk Vandledning og et romersk Amphitheater. Her er desuden en stor Mængde andre Kirker, talrige Klostre og Hospitaler, 6 Theatre og en Circus for Tyrefægtninger, der rummer 18,000 Tilskuere. Universitet, stiftet 1504, flere videnskabelige Anstalter, Kunstmuseum med herlig Malerisamling, Søfartsskole, Mønt, storartet Tobaksfabrik, der beskæftiger henved 5,000 Arbejdere, Fabriker for Jærnstøbegods, Maskiner, Porcelæn, Sukkervarer og Beklædningsstoffer, Salpetersyderi og Kanonstøberi. Handelen, der en lang Tid var i Forfald, har atter hævet sig meget. — S. er en meget gammel By og blomstrede mægtig op under Romernes Herredømme. Af de romerske Kejsere vare Hadrian, Trajan og Theodosius d. store fødte i S. Under Arabernes Herredømme var den Residens for mauriske Konger og i en særdeles blomstrende Forfatning. 1248 erobredes Staden tilbage af de christne. Malerne Murillo og Velazquez vare fødte i S., hvis Kirker gjemme mange af disse Mesteres Kunstværker.

Sèvres [sæhvr], Flække i det franske Dep. Seine-Oise, ved venstre Bred af Floden Seine, ½ M. s. v. for Paris, med 8,000 J. og en berømt Porcelænsfabrik med et rigt keramisk Museum.

Sèvres, Deux- [dø sæhvr], Departem. i Frankrig, omgivet af Dep. Maine-Loire, Vienne, Charente, Nedre-Charente og Vendée. 109 □ M. med 354,000 J. (1886). Den nordvestlige Del er Bjergland af ringe Højde, gjennemskaaret af dybe Dale, Resten Sletteland, der paa nogle Steder er stærkt bølgeformet. I dets nordlige Del flyde Sèvre Nantaise og Thouet til Loire, i dets sydlige Del Sèvre Niortaise til Atlanterhavet. Af det hele Areal er c. ⅔ Agerland, c. 12 pCt. Eng, c. 7 pCt. Skov og c. 3½ pCt. Vinland. Det er et rigt Kornland, der i stor Mængde frembringer Hvede, Rug, Byg og Havre og desuden Majs, Boghvede, Hamp og Hør. Af Mineralprodukter forekomme Jærn, Stenkul, flere Stenarter, Antimon, Salpeter og Halvædelstene. Industrien er væsentlig knyttet til Mineralprodukterne, men omfatter dog ogsaa Linned- og Bomuldsstoffer, Olje, Brændevin og Læder. Hovedstad Niort.

Sexa, sv., Aftensmaaltid, som indtages staaende (opr. ved 6-Tiden; deraf Navnet).

Sexagesima, den 8de Søndag før Paaske (jvfr. Septuagesima og Qvinqvagesima). **Sexagesimalregning**, Regning med saadanne benævnte Størrelser, ved hvilke Reductionstallet er 60, især Grader (ell. Timer), Minutter og Sekunder.

Sexe, Sjur Aamundsen, norsk Naturforsker, f. i Ullensvang i Hardanger 14 Aug. 1808, blev af Overlærer Sagen m. fl. hjulpen til at studere. Hans Hu stod til Mathematik og Physik, men den eneste Vej til disse gik den Gang ved Universitetet gjennem Bjærgvidenskaben; i den tog han Examen 1840, fik saa Ansættelse i Bjærgvæsenet og blev 1846 Bergmester ved Kongsberg Sølvværk. Her kom han i Strid med Directionen om Stolknæet i en Grundstol og maatte, skjønt Eftertiden har givet ham Ret i hans Opfattelse af Sagen, tage Afsked 1850; Stortinget bevilgede ham det følg. Aar den fulde Gage i Ventepenge, som han oppebar indtil han 1860 udnævntes til extraordinær Lector (senere Professor) i Bjærgbygning og physisk Geographi. Som saadan begyndte han at studere de norske Bræer og andre geologiske Phænomener; af hans Skrifter herom kunne nævnes „Om Snebræen Folgefon" (1864), „Mærker efter en Istid i Omegnen af Hardangerfjorden" (1866), „Boiumbræen" (1869), »On the rise of land in Scandinavia« (1872), alle Universitetsprogrammer. Desuden har han skrevet forskjellige mindre Afhandlinger om mathematiske Emner. Han tog Afsked 1876 og døde 17 Febr. 1888.

Sexender, en 3 Aar gammel Kronhjort, hvis Gevir paa hver Stang har tre Grene (Spidser).

Sext, den 6te Tone i en Toneart eller et Interval paa 6 Trin. Den lille S. bestaar af en ren Kvint og lille Sekund (c—as), den store af en ren Kvint og stor Sekund (c—a), den forstørrede af en ren Kvint og forstørret Sekund (c—ais). **Sextaccord**, s. Accord. **Sextet** fr. sextuor), et Tonestykke for 6 obligate Sangstemmer eller Instrumenter.

Sextant, et Vinkelinstrument, som bestaar af ⅙ Cirkel, hvis Rand er inddelt i Grader og mindre Dele. Den hyppigst anvendte S. er Speilsextanten, opfunden af Hadley, hvis Bestemmelse er at maale Vinkelafstanden imellem to fjerne Gjenstande, f. Ex. to Stjærner. Indretningen er væsentlig følgende: med Instrumentet er forbundet en ubevægelig Kikkert og to Speile, det ene fast, det andet bevægeligt med en Lineal (Alhidade), der drejer sig om Centrum af den Cirkel, hvoraf S. udgjør en Del. I Kikkerten ses to Gjenstande, nemlig dels den, hvorpaa Kikkerten er rettet, dels en anden, hvis Billede ved en dobbelt Reflexion fra de to Speile kastes ind i Kikkerten. Denne sidste Gjenstand er forskjellig efter Alhidadens Stilling. Staar denne paa 0, er den dobbelt reflecterede Gjenstand den samme som den directe sete; men i enhver anden Stilling er det en forskjellig Gjenstand, og den paa Randen ved Alhidaden afskaarne Bue angiver da Vinkelafstanden imellem de to Gjenstande, der i Kikkerten ses at dække hinanden. Instrumentets Rand er inddelt i dobbelt saa mange Grader, som den virkelig udgjør, altsaa i 120 Grader i Stedet for 60; dette grunder sig paa, at Vinkelafstanden imellem de to Gjenstande er det dobbelte af den Bue, Alhidaden har maattet beskrive. I Stedet for S. bruger man ofte en Oktant eller ⅛ Cirkel (hvormed maales Afstande indtil 90°) eller hyppigere en hel Cirkel. De nævnte Instrumenter kaldes ogsaa Reflexionsinstrumenter.

Sextilis, s. August.

Sextius, en romersk Slægt, af hvilken Lucius S. 366 f. Chr. var den første plebejiske Consul. — Cajus S. kæmpede som Proconsul 122 f. Chr. heldig i Gallien mod Avernerne og anlagde den nuværende By Aix, efter ham kaldt Aquæ Sextiæ. — Publius S., Almuetribun 57 f. Chr., blev forsvaret 56 af Cicero i en endnu opbevaret Tale og bestyrede 53 Sicilien.

Sextius, Quintus, Stifteren af en egen romersk Philosophskole, tilhører det 1ste forchrstl. Aarh. S., der var af god Herkomst, opgav Politiken for ganske at hellige sig til Philosophien. Han fulgte i Hovedsagen Stoicismen, hvormed han, i Overensstemmelse med Tidens eklektiske Retning, forbandt Elementer fra den pythagoræiske, platoniske og aristoteliske Philosophi. Skolen, der kun havde en kort Bestaaen, virkede mindre ved sin Videnskabelighed end ved sine Repræsentanters moralske Personlighed.

Sextol, en Nodegruppe, som fremkommer ved at dele en Nodeværdi i 6 lige Dele i Stedet for i 4. Deles f. Ex. en Halvnode i 6 lige Dele, bruges dertil 6 Ottendedele, og over Gruppen sættes Delingstallet 6, der angiver, at Noderne ikke gjælde Ottendedele, men Tolvtedele (Sjettedele af en Halv). Betoningen i en S. afhænger af, om Nodegruppen bestaar af 2 Dele (2 × 3 Noder) eller af 3 Dele (3 × 2 Noder). Den todelte kommer hyppigst for, men da den er ensbetydende med en Dobbelttriol, burde den helst betegnes som saadan. Den tredobbelte kommer sjældnere for; men da den ikke kan betegnes paa anden Maade, burde Navnet S. og Delingstallet 6 forbeholdes denne.

Sextus Empiricus, Læge af den saakaldte „empiriske Skole" og græsk Philosoph, levede i det 2det Aarh. Hans Retning er skeptisk, og i hans Hovedværker „Pyrrhoniske Hypotyposer" og „Imod Mathematikerne", som i øvrigt lide af Bredde i Fremstillingen og af trættende Gjentagelser, findes omtrent alle de Argumenter samlede, som Oldtidens Skeptikere vidste at anføre mod Erkjendelsens Visheb. S. lærer, at man ikke har Ret til at udtale en positiv Overbevisning, men heller ikke til bestemt at nægte noget; man maa lade alt staa uafgjort hen og holde sin Dom tilbage. Den praktiske Handlen er dog mulig ogsaa uden en virkelig Viden, idet man nemlig efterhaanden gjennem Jagttagelse, sund Menneskeforstand, Sædvane og Erfaring kan erhverve sig visse praktiske Regler. Formaalet for denne Skepsis er at opnaa den uforstyrrelige Sindets Ro (Ataraxi), som først indtræder, naar man har overbevist sig om Umuligheden af at naa en sikker Viden.

Sexus, Kjøn; **Sexualorganer**, Kjønsorganer. **Sexualsystem** er den mindre heldig valgte Betegnelse for det af Linné (s. d. A.) opstillede kunstige Plantesystem, fordi der ved Inddelingen

navnlig toges Hensyn til Støvdrager og Støvvej, Plantens Sexualorganer.

Seychellerne [seschellerne] ell. **Mahéøerne**, en Øgruppe i det indiske Ocean mellem 4° og 6° s. Br., n. ø. for Madagaskar, 30 i Tallet, men paa 2 nær meget smaa, tilsammen 4½ □ M. med c. 11,000 J., for største Delen frigivne Negerslaver. Klimaet er mildt og sundt, og den frugtbare Jordbund frembringer Bomuld, Kaffe, Sukker og Krydderier. J det omliggende Hav er mange Skildpadder, hvis Skal er en vigtig Udførselsartikel. Øerne tilhøre siden 1814 England. De eneste af Betydning ere Mahé med c. 7,000 J., hvoraf 4,000 i Staden Victoria, Praslin med 500 J. og La Digue med 100 J.

Seydisfjord (Seyðisfjörður), Handelsplads i Norder-Múla Syssel i det østlige Island.

Seydlitz, Friedr. Wilh., preussisk Rytter-general, f. 3 Febr. 1721, udmærkede sig allerede i de to schlesiske Krige og blev 1755 Oberst, men vandt især et Navn i Syvaarskrigen. Han deltog med Hæder i Slagene ved Kolin (1757), Zorndorf og Hochkirch (1758) og Kunersdorf (1759), hvor han blev haardt saaret; og det var ham, der som Fører for hele Rytteriet 1757 afgjorde Sejren ved Roßbach. 1767 blev han General og døde 7 Nov. 1773. Marmormindesmærke i Berlin.

Seyffarth, Gustav, f. 1796, blev 1830 Professor i Archæologi ved Leipzigs Universitet, opgav 1854 denne Stilling og gik til Amerika, hvor han henlevede sin meste Tid som Privatlærd i New-York indtil sin Død 1885. Han optraadte med et eget, fra Champollions afvigende System til Fortolkning af den gammelægyptiske Skrift og holdt haardnakket fast paa dette System til sin Dødsdag. Der findes dog kun faa Sandhedskorn i den Bunke af Vildfarelser, som hans ilde anvendte Lærdom og utrættelige Flid ophobede.

Seyfried, Ignaz Xaver, Ritter von, meget frugtbar Componist og Musikforfatter, f. 15 Aug. 1776 i Wien, d. 27 Aug. 1841 smstds., maatte efter Faderens Vilje studere Jura baade i Prag og Wien, før det tillodes ham at blive Musiker. Uddannet af Mozart, Kotzeluch, P. Winter og Albrechtsberger blev han en dygtig Pianist, Dirigent, Componist og Lærer. 1797—1828 var han Capelmester ved Schikaneders Theater; han skrev Musik til over 60 Theaterstykker, mange Messer, Requiem'er, Motetter, Psalmer, Oratorier, Hymner m. m. for Kirken, Symphonier, Ouverturer, Kvartetter, Sonater, Claversager, Arier m. m., var Medarbejder af Musiktidender, reviderede og udgav Albrechtsbergers og andre musiktheoretiske Skrifter. S. var en sand og varm Ven af Kunsten, men uden Originalitet. Hans Kirkemusik blev dog meget brugt og skaffede ham et Navn.

Seymour [sihmor], bekjendt engelsk Adelsslægt, til hvilken hørte Sir **John S.**, der under Henrik VIII var Sheriff af Somerset og Dorset og Fader til **Jane** ell. **Johanne S.**, som 1536 blev Kong Henrik VIII.s tredje Hustru; hans ældste Søn, **Edvard S.**, blev under sin Søstersøn Edvard VI.s Mindreaarighed Protector i England og Hertug af Somerset og henrettet 1552 (s. **Somerset**). — En Sønnesøns Sønnesøn af denne, Sir **Edvard S.**, var en berømt Taler og Statsmand, som 1667 bidrog til at styrte Lord Clarendon og, skjønt Tory, sluttede sig til Revolutionen 1688 og døde 1707. Fra hans ældste Søn nedstamme de senere Hertuger af Somerset og Lorder af S., da den Gren af Familien, som hidtil havde ført denne Titel, uddøde 1750 (s. **Somerset**), og fra hans yngre Søn **Francis S.** nedstamme Lorderne Conway. Blandt dennes Efterkommere maa nævnes **Henry S. Conway**, der 1761 anførte de engelske Tropper i Tyskland under Ferdinand af Braunschweigs Overcommando og døde 1795 som Feltmarschal, og dennes ældre Broder, **Francis S. Conway**, d. 1794, som beklædte flere vigtige Embeder og 1793 blev Jarl af Yarmouth og Marquis af Hertford. — En Sønnesøn af ham var Sir **George Hamilton S.**, f. 1797, der allerede 1817 indtraadte i den diplomatiske Tjeneste og 1831 blev Afsending i Firenze, 1836 i Brüssel og 1846 i Lissabon, hvor han understøttede Saldanhas Statscoup 1851. S. A. forflyttedes han til St. Petersborg, hvor Kejser Nikolaj gjorde ham fortrolige Forslag om Delingen af Arven efter „den syge Mand" (d. e. Tyrkiet). Ved den orientalske Krigs Udbrud i Febr. 1854 forlod S. Rusland, var i Vinteren 1855—56 Afsending i Wien, men levede siden som Privatmand. D. 1880.

Seymour, Frederick Beauchamp [s. o.], eng. Admiral, f. 1821, indtraadte meget tidlig i Tjenesten og blev 1854 Capitain. Under Krimkrigen førte han 1855—56 et svømmende Batteri i det sorte Hav og deltog 1860—61 med en Afdeling Matroser i Kampen mod Maorierne paa Ny-Seeland. 1872—74 var han Admiralitetslord, anførte 1880 Flaaden foran Dulcigno og 1882 den Flaade, som bombarderede Alexandria og derefter besatte Byen. Til Løn blev han Peer som Baron Alcester og fik en Dotation af 25,000 Pd. St.

Sezze, Stad i Mellemitalien, 9 M. s. ø. for Rom, med 10,000 J., Avl af god Vin og romerske Oldtidslevninger. Bispesæde.

Sfaks, Stad i Tunis i Afrika, ved den lille Syrte. 8,000 J. foruden den franske Besætning. Livlig Handel og Industri. Bombarderet af Franskmændene 1881.

Sforza er Navnet paa en i det 15de og 16de Aarh. mægtig italiensk Familie, der nedstammer fra Muzio Attendolo, en Landmand fra Romagna, der som Condottiere erhvervede sig Tilnavnet Sforza, d. e. Betvingeren, og under Johanne II af Neapel spillede en betydelig Rolle i dette Land, hvor han vandt store Besiddelser. Han døde under Belejringen af Aqvila 1424. — Hans Søn, **Francesco S.**, f. 1401, d. 1465, arvede sin Faders Lejetropper, over hvilke han havde en sjælden Magt, tjente som Condottiere forskjellige Stater, især Venezia og Milano, og giftede sig med Philip Maria Viscontis uægte Datter Bianca; da hans Svigerfader døde 1447, bemægtigede han sig 1450 Hertugdømmet Milano, hvor han regerede klogt og mildt og sørgede for at opretholde Ligevægten i Italien. — Hans grusomme og vellystige Søn, **Galeazzo S.** (1466—76), faldt som Offer for en Sammensværgelse. — Dennes unge Søn, **Giovanni (Johan) Galeazzo S.**, blev stødt

fra Tronen og rimeligvis forgivet (1494) af sin Farbroder **Ludovico il Moro**, der 1494 kaldte den franske Konge Carl VIII til Italien og 1495 hjalp til at fordrive ham derfra; 1499 fordreves han fra Milano af den franske Konge Ludvig XII, der gjorde Fordring paa Landet som Efterkommer af en ægte Datter af Familien Visconti; 1500 vendte Ludvig Moro tilbage med en hvervet Schweizerhær, men blev af denne solgt til Franskmændene, der holdt ham i haardt Fængsel til hans Død 1510. — Hans Søn, **Maximilian S.**, blev 1512 af Schweizerne sat i Besiddelse af Milano, men maatte efter disses Nederlag ved Marignano (1515) afstaa Milano til Frants I imod en aarlig Pension; han døde 1521. — Hans Broder, **Francesco S.**, var 1524 ved Franskmændenes Fordrivelse bleven Hertug af Milano, men blev først 1529 anerkjendt som saadan af Kejser Carl V mod Udbetalingen af store Pengesummer. Med ham uddøde Slægten 24 Oct. 1535, hvorpaa Carl V inddrog Milano som et hjemfaldent Risslen.

Sforzándo ell. sforzato (fork. *sfz*), it., af forzare, anstrænge, bet. i Mus., at den enkelte Tone eller Accord, hvorved det staar, skal udføres med meget stærkt Eftertryk (jvfr. **forzando**).

Sfumáto (af it. fumo, Røg) betegner, at noget er malet luftig, med forvisskede Omrids.

Sgambáti, Giovanni, betydelig italiensk Pianist, der tillige har et Navn som Instrumentalcomponist, f. 18 Maj 1843 i Rom, Søn af en Advocat (Moderen var Englænderinde), havde tidlig en virtuosmæssig Udvikling og fik sin endelige Uddannelse af Liszt. En Claverkvartet af ham gjorde allerede 1866 megen Lykke i en Concert i Rom, hvor S. samme Aar dirigerede Værker som Liszts Dante-Symphoni og Beethovens »Eroica«. Efter at have vundet et Navn paa Concertrejser, ogsaa i Tyskland, blev han ansat som Lærer ved Cæcilia-Akademiet i Rom. Af hans Værker udkom i Tyskland (paa R. Wagners Anbefaling) to Claverkvintetter, en Claverconcert, to Symphonier, en Strygekvartet, mange Claversager m. m.

Sgraffito (af it. sgraffio, en Klo) betegner en egen Art Frescomaleri udført med Streger, som oftest sorte paa hvid eller lys Grund; deraf sgraffere ell. skravere, tegne med Streger, hvilket bruges dels i Kobberstikkerkunsten, dels ved geometrisk Tegning.

Shaftesbury, Anthony Ashley-Cooper [schæftsbərri], engelsk Statsmand, f. 22 Juli 1621, blev 1640 Medlem af Underhuset og sluttede sig, efter at Carl I havde frataget ham en Commando, til Parlamentets Parti i Borgerkrigen. Efter Cromwells Død bidrog han væsentlig til Restaurationens Gjennemførelse og belønnedes derfor af Carl II med Titlen „Lord Ashley“, men hørte dog i Begyndelsen til Oppositionen i Overhuset, hvor han f. Ex. modsatte sig Uniformitetsacten og i det hele kæmpede for Tolerance mellem de religiøse Partier. Han var med at styrte Clarendon og blev 1667 Medlem af det saakaldte Cabalministerium, af hvilket nogle Medlemmer bag de andres (og navnlig S.s) Ryg i Forbund med Ludvig XIV arbejdede paa Indførelsen af Katholicismen og den uindskrænkede Kongemagt. Men da deres Planer mislykkedes og Parlamentet vedtog Testacten, traadte S., der havde faaet Indblik i de hemmelige Forhandlinger, af 1673 og var fra den Tid en af de vigtigste Førere for Oppositionen, virkede ivrig for Habeascorpusacten og Hertugen af Yorks Udelukkelse fra Tronen. 1682 flygtede han til Amsterdam, hvor han døde 2 Jan. 1683. 1672 blev han ophøjet til Jarl af S. — Hans Sønnesøn, **Anthony Ashley-Cooper**, tredje Jarl af S., Philosoph, f. 26 Febr. 1671 i London, blev opdraget af Locke og valgtes efter Rejser i Holland, Frankrig og Italien til Parlamentsmedlem; d. i Napoli 1713. Hans Værker, som ere forfattede i et klart og elegant, men undertiden noget sentimentalt Sprog, samledes under Titlen »Characteristics of men, manners, opinions and times« 1713 og ere ofte senere udgivne. S. er vigtig i Ethikens Historie ved at hævde en ninteressseret Sædelighed, uafhængig baade af theologiske og af egoistiske Motiver. Han støtter sig til, at der baade hos Dyr og hos Mennesker findes to Slags Drifter, det ene til Bevarelse af Individet, det anden til Bevarelse af Slægten. Hos Dyrene haver den sidste Art af Drift sig kun lidet over den blotte Kjønsdrift, men hos Menneskene fremtræder den i Medfølelsen med andre. Hos Menneskene findes tillige en særegen Drift eller Sans, som sættes i Bevægelse ved Tanken om menneskelige Handlinger og deres Motiver. Denne moralske Sans opfatter S. som analog med Sansen for Musik og Farver og anser den for medfødt. Han polemiserer derfor ivrig mod Hobbes og er paa dette Punkt ogsaa uenig med sin Lærer Locke. I sine almindelige philosophiske Antagelser hyldede S. en Art moderniseret Platonisme. Han polemiserede mod Orthodoxien og stod de saakaldte Deister nær. Han har haft stor Indflydelse paa den engelsk Ethiks Udvikling og besunden paa tyske Tænkere og Digtere (Herder, Schiller). — **Anthony Ashley-Cooper**, 7de Jarl af S., f. 28 Apr. 1801, valgtes 1826 til Underhuset som Lord Ashley og sad her, indtil han 1851 arvede Peersværdigheden. 1828—30 og 1834 havde han underordnede Poster i det conservative Ministerium, men gjorde sig især bekjendt ved sin varme Iver for Arbejdernes Tarv. Han tog 1834 vigtig Del i Affattelsen af den første „Fabriklov“ og satte 1847 den saakaldte Titimerslov igjennem, hvorved Arbejdstiden i Fabrikerne for Kvinder og unge Mennesker fastsattes til 10 Timer. Fremdeles virkede han for sanitære Reformer, for Undervisningens Fremme og for de fattige Børn; de saakaldte „Pjalteskoler“, ragged schools, skylde ham deres Oprindelse. End videre blev han bekjendt som kraftig Forsvarer af Lavkirken imod den puseyitiske Retning og ved sin Interesse for Missionens Fremme og for den evangeliske Alliance. D. 1 Oct. 1885.

Shaguna, Andras, rumænsk Ærkebiskop, f. 1809 i Transsylvanien, blev 1831 Lærer ved det græsk-katholske Seminarium i Carlowitz og 1842 Archimandrit. 1846 blev han Generalvicar og 1848 Biskop i Hermannstadt. Han var en af Lederne for den folkelige Bevægelse blandt Rumænerne og hørte til den Deputation,

som sendtes til Kejseren i Wien, men maatte senere flygte for Magyarernes Trusler og kom først tilbage til Landet i Aug. 1849. Han blev 1860 Medlem af det forstærkede Rigsraad og var her Talsmand for Monarchiets Enhed. 1864 blev han Metropolit og Ærkebiskop for Rumænerne i Ungarn, som udskiltes fra det serbiske Patriarchat i Carlowitz; han indtog en lignende Stilling blandt sine Landsmænd som Stroßmayer blandt Kroaterne og havde store Fortjenester af Folkelivets Udvikling saa vel som af Kirkens og Skolens Ordning. D. 29 Juni 1873.

Shakers [schäkers] (d. e. Rystere) ell. **Shaking-Quakers**, en Sekt i Nordamerika, beslægtet med Jumpers. Oprindelig stiftet 1747 af nogle Kvækere fik denne Sekt først ret Tilslutning, efter at Anna Lee 1768 var traadt over til den. F. 28 Febr. 1736 blev hun gift med en Smed i Manchester, men ulykkelig i sit Ægteskab troede hun at have guddommelige Visioner og Aabenbaringer og blev derved S.s „aandelige Moder“. Indtil 1774 forblev hun i England, men udvandrede derpaa med alle sine Tilhængere til Nordamerika, hvor de bosatte sig, først i New-Hampshire, senere ved Hudsonfloden i Staten New-York. Hun ansaa sig for Lammets Brud (Joh. Aabenb. XII) og forkyndte, at hun skulde føde en ny Messias, men døde 1784 uden at hendes Forkyndelse var gaaet i Opfyldelse. Desuagtet har Sekten vedligeholdt sig indtil vore Dage og tæller endnu nogle Tusende Medlemmer af begge Kjøn, som i nogle Landsbyer ved Hudsonfloden leve i Cølibat og Ejendomsfællesskab. Den formerer sig altsaa udelukkende ved Optagelse af nye Medlemmer. De have deres egne hellige Bøger. Deres Navn have de efter deres hoppende og rystende Legemsbevægelser ved deres Forsamlinger; deres Gudstjeneste bestaar væsentlig i denne Dansen, der skal være et Tegn dels paa deres Skjælven for Guds Vrede, dels paa deres Jubel over Forløsningen ved Christus. Dansen ledsages af Klappen i Hænderne; undertiden udføres der en „Dødsdans“, der er saa voldsom, at de dansende til sidst styrte om af Udmattelse. S. have Ord for at være ærbare, flittige, ædruelige og fredsommelige Folk, men ivrige Proselytmagere. I nyeste Tid er der paa ny opstaaet enkelte Smaasamfund af S. i England.

Shakspeare, William [schähkspihr], Englands og den nyere Tids største Digter, f. i Apr. 1564 i Stratford upon Avon i Warwick-Shire, hvor Faderen John S. synes afvexlende at have drevet flere borgerlige Erhverv foruden Landvæsen og beklædt communale Tillidsposter. Da S. blev født, var Faderens tidligere Velstand forbi, men vi vide saare lidet om Digterens Barndom og Ungdom. Han har sagtens besøgt sin Fødebys Skole og der lært det Latin, han kunde (Græsk forstod han ikke, og af nyere Sprog kunde han lidt Fransk og Italiensk), og derefter gaaet Faderen til Haande. 1582 maatte han ægte den af ham besvangrede Anna Hathaway, en Landmandsdatter fra Omegnen, og han synes at have tumlet sig i det lystige Liv med Drikkegilder og landlige Fester, som var charakteristisk for Renaissancetiden i England. Omtr. 1586 har S. forladt sin Fødeby; at han skulde være tvungen dertil, fordi han havde begaaet Vildttyveri hos en Adelsmand, er en ubevist Tradition. I London blev han, efter at have døjet Nød og Mangel, Skuespiller paa Blackfriarstheatret, men naaede kun til at spille Roller af anden Rang. 1589 var han Medejer af dette Theater; at han nød stor Anseelse som Digter, ses af Dedicationerne til Mæcenaten, Greven af Southampton, af de episk-lyriske Digte »Venus and Adonis« (1593) og »Lucrece« (1594). Snart blev S. Skuespillerselskabets Directeur, og da Globetheatret var bygget, spillede hans Trup der om Sommeren. Han erhvervede sig en ikke ringe Formue ved sin Virksomhed; 1597 kjøbte han et af de største Huse i sin Fødeby og senere flere Besiddelser smstds. Han var paaskjønnet af Elisabeth og Jakob I, der ved sin Tronbestigelse gav S.s Selskab Privilegier og Titel af »The King's Players«. Efter at S. c. 1611 havde taget fast Bolig i Stratford, fortsatte han fremdeles sin Digtervirksomhed for Scenen; efter Traditionen førte han et behageligt Liv og et gjæstfrit Hus i sin Fødeby til sin Død 23 Apr. 1616. Hans Hustru overlevede ham i 8 Aar; Familien uddøde allerede i andet Led; et tarveligt Mindesmærke blev oprejst for Digteren i Kirken i Stratford; siden blev hans Marmorstatue opstillet i Westminsterabbediet i London; 1888 rejstes ham Mindesmærker i Stratford og i Paris. — Efter Folioudgaven af 1623 er S. Forfatter til 37 dramatiske Arbejder, 14 romantiske Lystspil (Comedies), hvoraf maa mærkes »The Two Gentlemen of Verona«, »The Taming of the Shrew«, »The Merchant of Venice«, »Midsummer-Nigth's Dream«, »All's well, that ends well«, »Much Ado about Nothing«, »Twelfth Nigth, or What you will«, »As you like it«, »The Winter's Tale« og »The Tempest«. Deres Tilblivelse falder mellem c. 1590 og 1611. Den anden Gruppe dannes af »Histories«, paa en Maade et cyklisk-dramatisk Heltedigt, væsentlig drejende sig om Kampen mellem den røde og hvide Rose; mest storartede ere »King Richard III« og de forskjellige Dele af »Henry IV« og »Henry V«. Medens Kilderne til Lystspillene ere Hyrderomaner som Montemayors spanske »Diana«, italienske Noveller af Boccaccio, Bandello og Pecorone, Plautus og ældre engelske Dramaer, er Stoffet til de historisk-dramatiske Digtninger nærmest hentet fra Hollinsheds Krønnike. Deres Affattelse falder mellem 1591 og 1613. Endelig have vi de egentlige Tragedier, hvoraf maa fremhæves Mesterværkerne »Romeo and Juliet«, c. 1591 efter en Novelle af Bandello og et Digt af Brook; »Hamlet« fra 1602 efter et ældre tabt Drama og en fransk Novelle; »Othello« c. 1604 efter en Novelle af Giraldi Cinthio; »Julius Caesar«, c. 1604, efter Norths engelske Plutarch, »King Lear«, c. 1605, efter Hollinshed, Sidneys »Arcadia« og Haronets »Discovery of Popish Impostors« samt et ældre Drama, »Macbeth« fra før 1610 efter Hollinshed og R. Scots »Discovery of Witchcraft«, »Antony and Cleopatra«, c. 1608 efter Norths Plutarch; efter samme Kilde og samtidig er »Coriolanus«,

»Cymbeline«, 1610—11 efter Hollinshed og Boccaccio. I »Timon of Athens« samt i »Pericles, Prince of Tyre« har S. kun Andel. 1609 udkom »A Lover's Complaint« og Digterens Sonetter. At S. i levende Live var en særdeles populær Digter kan bl. a. ses deraf, at Boghandlere falskelig satte hans Navn paa Bøger for at skaffe dem Afsætning. Under Religions- og Borgerkrigene i det 17de Aarh. svækte Puritanismen Interessen for S. som for Poesien i Almindelighed, og fra Restaurationens Tid voxede det fransk-klassiske Herredømme i den engelske Literatur mere og mere; først i det 18de Aarh. henledede Opmærksomheden atter paa S.; den store Skuespiller Garrick bragte nogle af hans Hovedværker, rigtignok i forandret Skikkelse, paa Scenen igjen; 1763 fejrede man i Stratford hans Jubelfest; Voltaire havde under sit Ophold i England med Forbavselse set disse Stykker af „et beruset Geni“. I Tyskland fremkom Oversættelser i Parykstil, men i det hele betragtede den akademiske Æsthetik S. som raa og formløs; med den nye Poesis Begyndelse kommer han atter til Ære og Værdighed; dens Forgænger i Tyskland Lessing, dens Koryphæ Goethe og dens Systematiker A. W. Schlegel gjøre ham hver paa sin Maade bekjendt i Tyskland, derfra holder han sit Indtog i Frankrig og Italien i Følge med Nyromantiken. Noget mere modsat den fransk-klassiske Dramaturgi end S.s Dramaer kan næppe tænkes. I Stedet for at lægge Lidenskaben logisk-dialektisk til rette og beskære dens Ytringer efter en æsthetisk Convenienses Love lader S. den rase i hele sin Naturvælde; hans Figurer ere aldrig abstraherede Typer, men reale Individer, det komiske træder stadig op belysende det tragiske med livfuld Contrast; S. hader paa det groveste mod de tre Enheder. Med Romantiken opstod derimod en Cultus af S., som i ham ser den absolute Digter (Tieck), skudt op uden Forudsætninger i Nutid og Samtid; herimod er der atter opstaaet en Reaction i den nyeste Tid (Rümelin), der i S. ser et ubevidst producerende, som sin Tid raat Naturgeni. Begge Opfattelser ere urigtige. Vistnok er S. det mest concentrerede digteriske Geni, Literaturen kjender; hans Phantasi rummer og hans Sjæl sympathiserer med Livets Højder og Dybder, han kan skildre det mest hjerteskærende, Lidenskabernes Rasen, der sprænger Individet (Lear, Macbeth o. fl.), saa vel som hæve det dyrisk-lave i Mennesket op i Poesiens Sphære ved sin almægtige Humor (Falstaff og hans Omgivelser); han kan lige phantastisk i Drømmenes Verden og skabe overnaturlige Elementarvæsener (Sommernatsdrømmen, Stormen), men han har Rod i sin Tid og sit Folk. Han kom frem, da Renaissancens Aand med sin vakte Sans for Livet og Naturen havde grebet en voldsom og paa sin frie Individualitet trodsende Race som den angelsachsiske, da der laa storartet Poesi i Luften, som grebes af en Skare højtbegavede poetiske Naturer, S.s Forgængere og Samtidige; men deres Phantasis Voldsomhed og deres ubændige Drifter drev dem ud i det chaotiske; deres Værker bleve storartede Fragmenter, selv gik de under i Fortvivlelse og Demoralisation (Lodge, Greene, Marlowe o. fl.); men S. havde Kraft til at leve Livet igjennem, hvorvel vi se af hans Sonetter, at han har været opfyldt af voldsomme og fortvivlede Sjælskampe, tumlet sig snart mellem Gjøglere, der betragtedes som Samfundets Udskud, snart i oprivende Elskovsæventyr, snart i et lystigt Liv mellem Tidens unge, italieniserede Adelsmænd. Hans Stil er Culminationen af den samtidige engelske Digtnings svulmende Rigdom; alt bliver hos S. til Billeder, der vælde frem som et tropisk Blomsterflor; hans Phantasi rykker med Tryllemagt det mest fjærntstaaende sammen i magisk, Rembrandtsk Belysning. En i Halvtredserne i dette Aarh. fremkommen Theori om, at de Shakspeareske Dramaer i Virkeligheden ere forfattede af Philosophen Bacon, har mærkelig nok til den nyeste Tid fundet Forsvarere. Af Udgaver mærkes de 4 Folioudgaver fra 1623, 1632, 1664, 1685; fra det 18de Aarh. Rowes, Popes, Theobalds, Hanmers, Warburtons, Sam. Johnsons, Johnsons og Steevens's, Reeds og Malones. De tre sidste indføre en philologisk-kritisk Textbehandling. Blandt de Masser af Udgaver, som ere fremkomne i den nyere Tid, mærkes Ch. Knights (1838—43), Colliers (1841—44), Halliwells (1851—53), Hazlitts (1864), Dyces (1864—67). 1852—66 udkom Halliwells Pragtudgave i 16 Foliobind; hans og Colliers Biographier af S. ere de udførligste. Det fra 1841—53 bestaaende S. Society udgav i 48 Bind S.s Forgængere, Samtidige og nærmeste Efterfølgere. The New S. Society (stiftet 1874) udgiver Bidrag til Kjendskabet af S. og hans Tid. Payne Colliers »Notes and Emendations to S.'s Plays« (1852), der indeholdt en gjennemgaaende Textrevision, støttet til nogle fra første Halvdel af det 17de Aarh. stammende Randbemærkninger af den 2den Folioudgave, fremkaldte en levende Polemik, hvori Tyskerne Tycho Mommsen og Leo deltog; Ingleby søgte derimod at bevise, at Colliers Kilder vare moderne Forfalskninger. Af kritiske tyske Udgivere mærkes Delius. A. Schmidt udgav 1875 et ypperligt engelsk-engelsk Shakspeare-Lexikon. Blandt engelske literærhistoriske og æsthetiske Forfattere, der have behandlet S., mærkes Dowden, Mrs. Jameson og Swinburne, blandt tyske Tieck, Rötscher, Ulrici, Gervinus, Simrock o. fl. Hos os udgav P. Foersom en Oversættelse af S.s Stykker, der fortsattes af P. Wulff; senere har E. Lembcke besørget en Revision af den Foersomske og en omhyggelig selvstændig Oversættelse af de øvrige S.ske Dramaer. Hans Sonetter ere oversatte af Ad. Hansen (1885).

Shanghai, Chinas betydeligste Søhandelsstad, ved Floden Vusung, 3 M. fra dens Udløb i Jangtsekiangs sydlige Mundingsarm. 350,000 J.; efter andre Opgivelser 500,000. Den bestaar af den gamle, med 24 F. høje Volde omgivne Chineserstad med snævre, smudsige Gader og lave Huse og nord derfor Fremmedkvarteret med en engelsk, en fransk, en tysk og en nordamerikansk Afdeling med pragtfulde Bygninger og storartede Magasiner. Her drives en meget betydelig Industri i Bomuldsvarer, der tillige sysselsætter en stor Del af Omegnens Befolkning. Af langt større Betydning er dog

Handelen, hvis Beløb for 1886 angaves til 265 Mill. Kr. for Indførsel og 189 Mill. Kr. for Udførsel. De vigtigste Indførselsartikler ere Opium, Bomulds- og Uldvarer, Bomuld og Metaller og Udførselsartikler Te og Silke. I S. have de fleste af Europas søfarende Nationer samt de forenede Stater i Nordamerika Consuler.

Shannon [schännen], Irlands største Flod, udspringer i Cavan-Shire i Prov. Ulster, løber først mod S. og danner Søerne Allen, Bofin, Ree o. fl., derpaa mod S. V., dannende den store Sø Derg. Neden for Limerick udvider den sig meget og har ved Udløbet i Atlanterhavet en Bredde af 2 Mil. Længde 46 M. Den er sejlbar i stor Udstrækning og optager mange mindre Vandløb, af hvilke de betydeligste ere fra højre Side Boyle og Suck og fra venstre Brosna.

Sharp, William [scharp], engelsk Kobberstikker, f. 1749 i London, d. 1824 i Chiswick, var Elev af West og i den egentlige Kobberstikkerkunst af Bartolozzi, men idet han studerede de berømte engelske Stikkere Strange og Woollett, hævede han sig snart selv til en Kunstner af første Rang. Han søgte med Gravstikken at følge Penselens frie Bevægelser og er fortrinlig i Gjengivelsen af historiske Billeder eller endnu mere i Portræter. Som hans bedste Blade nævnes Gibraltars Belejring efter Trumbul, Alfred d. store og Carl II i Tower efter West, Kirkefædrene efter Guido Reni o. fl.

Shaw-Lefevre, George [schaah løfæhvr], engelsk Statsmand, f. 1832, blev 1856 Sagfører og valgtes 1864 til Underhuset. 1866 var han en kort Tid Admiralitetslord og blev 1868—71 Secretær i Handelsministeriet og 1871—74 i Admiralitetet. Da det liberale Parti 1880 paa ny kom til Magten, overtog S. igjen denne Stilling, men blev i Nov. s. A. Commissær for de offentlige Arbejder og 1884—85 Generalpostmester. Ved de almindelige Valg 1885 faldt S.-L. igjennem, men blev valgt paa ny n. A.

Shawl [schahl] (eng. shawl, pers. shâl) kaldes nu alle Slags nogenlunde store og kostbare Tørklæder, der udføres af forskjellige Materialer og paa højst forskjellige Maader, ikke blot ved Vævning, men ogsaa ved Brodering, Strikning m. m. Her er Talen alene om S. i strængere Forstand, navnlig de ægte ostindiske og orientalske S., vævede af Kaschmiruld fra den tibetanske Ged, og deres europæiske Efterligninger, dels af samme Stof (Ternaurgarn), dels af fin, kæmmet Faareuld, vel ogsaa Floretsilke eller Bomuldsgarn. Grunden er 4-skaftet vævet, 2 op og 2 ned; Mønsteret frembringes ved en egen Figurislæt af Kamuld, Bomuld eller Floksilke i flere eller færre Farver ved Lancering (s. Brochering), sjældnere, men bedst, ved egentlig Brochering, i alt Fald saaledes, at den løber over 3, under 1 Kjædetraad. Undertiden er Kjæden trykket for ikke at skæmme Figurerne. De løse Traade paa Vrangen mellem Figurerne blive gjærne siddende i Borten, men klippes ellers bort.

Shee, Sir Martin Archer [schih], engelsk Portrætmaler, f. 1769 i Dublin, d. 1850 i Brighton, gjorde sig ved Siden af Lawrence bekjendt som en aandfuld og dygtig Portrætmaler. Han har tillige malet enkelte Historie- og Genremalerier og var en lige saa anset Forfatter som Kunstner, navnlig ved sine Læredigte om Kunsten. 1830 blev han Præsident for Kunstakademiet i London.

Sheerness [schihr], Stad i Kent-Shire i England, paa Nordsiden af Øen Sheppey, ved Themsen, med 15,000 I. og stærkt befæstet Orlogsværft. Bade. Østersfiskeri.

Sheffield [scheffihld], Stad i England, York-Shire, West-Riding, ved Floden Don, 9 M. s. f. v. for York. 306,000 I. (1886). S. er Hovedsædet for den engelske Jærn- og Staalvarefabrikation. Her er mange pragtfulde offentlige Bygninger, men derimod færre smukke Privatbygninger, da de store Fabrikherrer sædvanlig bo paa Landsteder i Omegnen. Den stærke Kuldamp, der fra de mangfoldige Dampskorstene udbredes over Byen, giver den et meget merkt Udseende. Hovedretningen i Stedens Industri er Fabrikation af alle Slags Knive og skærende Instrumenter (cutlery); men af overordentlig stor Betydning er ogsaa Fabrikationen af pletterede Sager og alle Slags Nipssager og Bohave af Metal, især Britanniametal, Nikkel og Messing. Stadens Industri sysselsætter tillige en stor Mængde af Omegnens Befolkning.

Shelley, Percy Bysshe [schëli], berømt engelsk Digter, f. 4 Aug. 1792 i Sussex, ældste Søn af en Baronet. Udmærket smuk, tidlig udviklet, brændende begejstret for det ideale i Menneskenaturen oprørtes han allerede som Discipel i Eton-College over Lærernes og de ældre Disciples Tyranni, erklærede sig for Communist og for Afskaffelsen af Konger, Præster og Gud. Han blev udvist fra Skolen og siden relegeret fra Universitetet i Oxford for Atheisme og forstødt af sin Fader, mod hvis Vilje han i sit 19de Aar havde ægtet en Pige af ringe Byrd, fra hvem han 1816 maatte skille sig, og som senere dræbte sig selv. Allerede 1810 havde han skrevet sit Digt »Queen Mab«, fuldt af den sublimeste idealistiske Poesi. Som Digter skildrer S. ikke Virkelighedsfigurer, men symbolske, overjordiske Skikkelser; hans Trøst er Naturen, Skovene og Havet; den største Del af sit Liv tilbragte han under aaben Himmel; det er Naturens Liv, som han formaar at skildre med en Inderlighed og Sympathi, med en Phantasiens Pragt og Farverigdom, der minder om Shakspeare og Spenser. Efter en Rejse til Schweiz boede S. i nogen Tid i Windsor, hvor han skrev »Alastor, or The Spirit of Solitude« og giftede sig anden Gang; efter at have udgivet »The Revolt of Islam« blev det ham ved Dom forbudt selv at opdrage sine Børn af første Ægteskab. 1818 drog han med sin Hustru til Italien, hvor han i Byron, som han allerede tidligere havde truffet i Schweiz, fandt en sympathetisk Ven. I Rom skrev han »Prometheus Unbound«, den trodsende Menneskekrafts Sejershymne; 1819 kom Sørgespillet »The Cenci«, senere »Hellas«, »Adonais«, »Rosalind and Helen«, Oversættelser af Brudstykker af Calderon og Goethes „Faust“. I den sympathetiske Kreds, der omgav ham, kom hans oprindelige milde, kvindelige Barnesind frem i al sin bedaa-

rende Elskværdighed, og der kom mere Harmoni i hans Livsanskuelse. 8 Juli 1822 druknede han paa en Lystsejlads i Bugten ved Spezia; Byron lod hans Lig brænde paa Kysten. S.s Digterry er voxet mere og mere efter hans Død, og hans Indflydelse paa nyere engelsk Poesi er meget betydelig. Et engelsk S. Society er blevet dannet i de senere Aar. Den udførligste og mest omfattende Biographi af ham er det 1886 af Prof. E. Dowden udgivne store To-Binds-Værk »The Life of Percy Bysshe S.«. Paa Dansk er hans Digtervirksomhed skildret smukt og sympathetisk af G. Brandes i 4de Bd. af hans „Hovedstrømninger". Sørgespillet »The Cenci« er oversat paa Dansk af Joh. Magnussen (1878). — **Mary Wollstonecraft S.**, hans anden Hustru, f. 1797, d. 1851, er Forfatter til Romanen »Frankenstein«, skreven med en uhyggelig betagende Kraft og psychologisk Dybde, samt til flere Fortællinger og en fortrinlig Beskrivelse af sine Rejser paa Fastlandet.

Shenandoah, Flod i den nordamerikanske Stat Virginia, løber fra S. til N. langs de blaa Bjærge og falder ved Harpers Ferry ud i Potomac. **Shenandoahdalen** var under Borgerkrigen 1861—65 Skuepladsen for gjentagne blodige Kampe, i hvilke især Nordstaternes General Sheridan og Sydens General Longstreet spillede en Rolle. Til sidst lykkedes det den førstnævnte i Marts 1865 gjennem S. at trænge frem til Lynchburg og derved afskære Richmond fra Forbindelsen imod V.

Shenectady [schinektædi], Stad i Staten New-York i Nordamerika, ved Eriekanalen, 8 K. n. v. for Albany. 15,000 J.

Sherbrooke, Lord [bruhk], s. Lowe, Rob.

Sheridan, Philip H. [schěrridæn], nordamerikansk General, f. 6 Marts 1831 i Albany i Staten New-York af fattige irske Forældre, kom som Barn til Ohio og uddannedes 1848—53 i Westpoint Krigsskole. Han blev derefter Lieutenant, tjente i Oregon imod Indianerne og blev 1861 Capitain, men n. A. Oberst for et Regiment frivillige Ryttere. Han udmærkede sig 1862—63 i Krigen i Kentucky og Tennessee som Brigadegeneral, især ved Murfreesborough og Chattanooga; og da Grant i Marts 1864 blev Overgeneral over Potomachæren, tog han S. med sig og gjorde ham til Chef for Rytteriet. I denne Stilling vandt S. snart Tilnavnet „den amerikanske Murat", thi gjentagne Gange forstod han ved sine Ryttertog at ødelægge Fjendens Communicationslinjer og opsnappe hans Tilførsler; han slog det fjendtlige Rytteri, der hidtil (under Stuarts Ledelse) var Unionens overlegent, og tilintetgjorde i Oct. 1864 aldeles den sydstatlige Hær i Shenandoahdalen. Efter en ny Sejer 2 Febr. 1865 trængte S. frem til Petersburg, s. for Richmond, og indtog 1 Apr. i Slaget ved Five Forks Hovedpunktet i Fjendens Forsvarslinje. Efter Richmonds Indtagelse afskar han Lee Tilbagetoget og tvang ham til Overgivelse. Til Løn for sin Dygtighed var S. bleven Generalmajor og fik nu en Militærcommando i Louisiana, hvor han med stor Kraft gjennemførte Congressens Reconstructionslov, men blev derfor i Aug. 1867 fjærnet af Præsident Johnson og sendt til Vesten imod Indianerne. 1869 blev han Generallieutenant og i Febr. 1884 General for Unionens Hær. D. 5 Aug. 1888.

Sheridan, Rich. Brinsley [s. o.], berømt engelsk Lystspildigter og Politiker, f. 30 Oct. 1751 i Dublin, Søn af en Skuespiller og Forfatter til en engelsk Ordbog. I Skolen i Harrow gjorde han kun ringe Fremgang, og da han 1769 blev juridisk Student i Middle-Temple, udmærkede han sig ved sin Dovenskab. Da han giftede sig med en Sangerinde, der samtidig trak sig tilbage fra Scenen, maatte han skrive for at leve; 1775 opførtes paa Coventgardens Theater Lystspillet »The Rivals«, der kun gjorde ringe Lykke. Farcen »St. Patrick's Day« og den komiske Opera »The Duenna« slog derimod an. 1777 spilledes »A Trip to Scarborough« og S.s Mesterstykke »The School for Scandal«. En solid, bred Charaktertegning, en humoristisk og vittig Dialog, en sund, men tit omstændelig udviklet Moral gjøre navnlig dette sidste Stykke til en Typus for det 18de Aarh.s engelske Komedie. »The Camp« og »The Critic«, senere Stykker, staa betydelig under det. Fra 1780 ombyttede S. Theatret med Politiken, blev oppositionelt Parlamentsmedlem, stillede sig paa Fox's Side og traadte under hans Ministerium ind i Regeringen; han hørte under Pitts Ministerium atter til Oppositionen og udmærkede sig som paa ēn Gang skarpt ætsende og declamatorisk Taler i Processen mod Warren Hastings og angaaende Pitts »Perfumery-Bill«. 1806 blev han efter Pitts Død Marinens Skatmester og siden Overskatteindkræver i Hertugdømmet Cornwall. I hans senere Aar bragte huslige og pecuniære Sorger ham til at slaa sig til Drik; han døde 7 Juli 1816, kort efter at han var bleven dømt til Gjældsfængsel. Th. Moore har udgivet hans Værker og Biographi; ligeledes ere hans Taler samlede. Stainforth gav 1874 en samlet Udg. af hans Værker.

Sheriff [scheriff] (oldeng. scire-gerêfa, d. e. Shire-Foged) kaldes i Storbritannien og Irland Indehaveren af den øverste Politimyndighed i et Grevskab. Det paahviler ham at lade Dommene fuldbyrde, affatte Nævningelisterne, indkalde Nævninge- og Grevskabsretterne, lede Valgene osv. S. udnævnes af Kongen paa ēt Aar; Stillingen er et Æreshverv. Til Hjælpere har han Undersheriffer. I Nordamerika vælges aarlig af Skatyderne i hvert Grevskab en S. med en lignende Myndighed.

Sherman, William Tec. [scherrmæn], nordamerikansk General, f. 8 Febr. 1820 i Staten Ohio, uddannedes 1836—40 i Westpoint Krigsskole og blev Lieutenant i Artilleriet, samt 1850 Capitain. 1853 udtraadte han af Hæren og var først ansat ved en Banquierforretning i San Francisco, derefter Forstander for et Militærakademi i Louisiana. 1861 blev han Oberst og udmærkede sig ved Bulls Run ved sin Koldblodighed under Tilbagetoget, sendtes derefter til Kentucky og førte 1862 en Division under Grant. Han medvirkede ved Vicksburgs Indtagelse i Juli 1863, fik derpaa Commandoen i Tennessee og jog Sydstatshæren tilbage derfra. Da Grant i Marts 1864 gik over til Potomachæren, fik S. Overcommandoen i Vesten, overvandt Fjenden i flere store Tog og

indtog 1 Sept. Atlanta i Georgia, hvorefter han i Nov. udførte sit mesterlige Tog „imod Havet" og 21 Dec. rykkede ind i Georgias Hovedstad Savannah. I Febr. 1865 drog han med sin Hær nord paa, besatte efterhaanden Syd- og Nordcarolina, slog Johnston gjentagne Gange og tvang ham 26 Apr. til Overgivelse. Efter Krigen blev S. Overstbefalende i Vesten og efter Grants Ophøjelse til General 1866 udnævnt til Generallieutenant; han havde ogsaa næst Grant udrettet mest til Sydens Undertvingelse. 1869 fulgte han efter Grant som General for hele Unionshæren indt. Febr. 1884, da han udtraadte af Tjenesten. — Hans Broder, John S., f. 10 Maj 1823 i Ohio, blev 1844 Advocat og deltog allerede 1848 som Delegeret i Whigernes store Partimøde („Convention"). 1855 førte han Forsædet ved det nydannede republikanske Partis første „Convention" og var 1856—62 Medlem af Unionens Repræsentanthus og derefter af Senatet indt. 1877. Han var en af Republikanernes Førere og tog særlig Del i Drøftelsen af Finansspørgsmaal. 1877—81 var han Finansminister, fik derefter paa ny Sæde i Senatet, blev 1885 valgt til dets Formand og indtog denne Stilling indtil Dec. 1887.

Sherry [schérri], det engelske Navn paa Vin fra Xeres.

Shetlandsøerne [schétt], en til Skotland hørende Øgruppe i den nordlige Del af Atlanterhavet, 30 M. n. til ø. for Skotlands Nordøstpunkt, bestaar af over 100 Øer, hvoraf omtr. 30 beboede, med et samlet Areal af 24 □ M. og c. 30,000 I. Øerne have Bjergcharakter med stærkt indskaarne Kyster og Punkter af indtil 1,400 F.s Højde. Her drives nogen Agerdyrkning, navnlig Kartofler og noget Byg og Havre; men Kvæg- og Faareavlen ere af langt større Betydning. Særlig ere de her tillagte Ponyer søgte. Fiskeri og Fuglefangst ere vigtige Erhvervsgrene. Den største af Øerne er den 13 M. lange Shetland ell. Mainland med c. 20,000 I. og Havnen Lerwick. De andre større Øer ere Unst, Yell, Fetlar, Whalsey, Bressa og Ross ø. for Mainland, Muckle Rooe, Papa Stour, Baila og Foul v. for Hovedøen og Fair midtvejs mellem denne og Orknøerne. — Øerne ere oprindelig befolkede af Nordmænd, der udvandrede i det 9de Aarh. og gav dem Navnet „Hjaltland" ell. „Hetland"; dog fandtes her ogsaa Rester af den ældre keltiske Befolkning. De stod under de orknøske Jarler, indtil de 1195 kom directe under den norske Konges Herredømme. 1469 lagdes Øerne under Skotland (jvfr. Orknøerne).

Shetland, Syd- [s. o.], ell. Ny Syd-Shetland, en Øgruppe i det sydlige Atlanterhav mellem 61° og 63° s. Br. og 36° og 46° v. L., skilt fra Joinvilles og Louis Philippes Land ved Bransfieldstrædet. Øerne ere af vulkansk Charakter med en tarvelig Vegetation af Mos og Lav, men med en stor Mængde Havdyr og Fugle. De enkelte Øer ere fra N. Ø. mod S. V. Clarence (over 4,000 F.), Cornwallis, Elephant (over 3,000 F.), Aspland, Bridgman (med Vulkan), King George I, Nelson, Table, Roberts, Greenwich, Middle, Livingstone (henim. 4,000 F.), Rugged (3,500 F.), Snow, Deception, Smith (6,400 F.) og Jameson ell. Low. Deception danner en næsten lukket Ring, der med en 1,800 høj Klippemur omslutter den rummelige Port Foster, og i hvis Ringbjærg der findes over 150 dampende Aabninger og hede Kilder, som med en Temperatur af over 60° sprudle frem gjennem Sneen.

Shields [schihlds], Stad paa Englands Østkyst ved Floden Tyne, i Nærheden af dens Udløb i Nordsøen, 1¼ M. ø. for Newcastle, bestaar af tre selvstændige Stæder, South-S. i Durham-Shire og North-S. med Tynemouth i Northumberland-Shire, hin med 57,000 I. (1881), disse med 44,000 I. Betydeligt Skibsbyggeri, Fabrikation af Tovværk og Sejldug samt Udførsel af Kul. Søbade. Fort til Forsvar af Indløbet til Tyne.

Shiffnall [schiff], By i det engelske Shrop-Shire, 4 M. ø. for Shrewsbury, med 9,000 I., er historisk mærkelig ved den høje, nu med en Mur omgivne Kongeeg, i hvis Krone Kong Carl II 1651 skjulte sig for sine Forfølgere.

Shikoku [schi], s. Japan.

Shillalah, irsk [schillāla], Knippel af Egetræ; Navnet skal hidrøre fra en for sine Ege berømt Skov.

Shilling [schil], engelsk Sølvmønt af Finhed 925 Tusendedele, af Værdi 90⅔ Øre. Der findes Mønter paa 5 (Crown), 2½, 2 (Florin) og 1 S. Eftersom denne Mønt kun er Skillemønt, er ingen pligtig at modtage mere end 40 S. i én Udbetaling.

Shipload [schiplohd], eng. Kulvægt paa 424 Tons ell. 8,616 danske Cntr.

Shire [schejr, i Sammensætn. schihr], (oldengelsk scīre, maaske af sceren, skære), d. s. s. county, d. e. Grevskab, kaldes de Districter, i hvilke det britiske Rige er inddelt i administrativ og overhovedet politisk Henseende.

Shirley, James [schörrli], engelsk Dramatiker, f. 1594 i London, studerede Theologi i Oxford, men Ærkebiskoppen af Canterbury vilde ikke ordinere ham, fordi han havde et Modermærke paa Kinden; han blev da ordineret i Cambridge, blev Præst, gik over til Katholicismen og blev Skolelærer, kæmpede under Hertugen af Norfolk i Borgerkrigen efter en Tid at have arbejdet for Theatret i London, men Komedien blev forbudt under Cromwell, og under Restaurationen mistede S. alt ved en Ildebrand og døde kort efter 29 Oct. 1666. Hans 39 Stykker, hvoriblandt maa mærkes »Ajax and Ulysses«, »The Lady of Pleasure« og »The Doubtful Heir«, have endnu i enkelte Scener en Rest af Renaissancetidens rige Behandlelse, men vise dog Tilbagegangen med Hensyn til fyldig Charakteristik.

Shirting [schir], tæt, lærredsvævet Bomuldstøj med 50—100 Traade paa Tommen; det groveste og stærkeste S. kaldes Stout; det finere og hyppig løsere vævede S. sælges ofte farvet og stærkt appreteret under Navn af Fodershirting.

Shop eng. [schopp], Bod, Krambod.

Shoreham, New- [nju schōhrhæm], Stad i Sussex-Shire i England, ved Kanalen, 10 M. s. til v. for London. 15,000 I. Havn, Søbade.

Shoshone [schoschohn] ell. **Snake River**, en betydelig Flod i Nordamerika, udspringer fra Shoshone Søen (7,600 F.s Højde) i den sydlige Del af Yellowstone Parken i Territoriet Wyoming, løber derefter i en stor, mod S. vendt Bue gjennem Terr. Idaho, til den paa Grænsen af Oregon tager Retning mod N. Efter at have forladt Oregons Grænse bøjer den mod V. og falder med Navnet Lewis Fork i Columbia. Den danner i sit øvre Løb flere storartede Vandfald, deriblandt et af 700 F.s Bredde, 200 F.s Højde, et af de største i Verden.

Shrapnel [schräpp], d. s. s. Granatkardæsk (s. Projectil), opkaldt efter Opfinderen, den engelske Artillerigeneral H. Shrapnel (d. 1842). I sin oprindeligste Form som en rund Granat, fyldt med Blykugler og Krudt og udskudt af glatløbede Kanoner eller Haubitser, er Opfindelsen første Gang prøvet 1792 og først indført i England 1803. Senere er den med en Mængde successive Forbedringer og navnlig anvendt i Form af Spidsprojectiler for Riffelkanoner antaget af alle Artillerier, trods de endnu ikke helt overvundne techniske Vanskeligheder, dens praktiske Anvendelse har haft at kæmpe med.

Shrewsbury [schrūhsbørri], Hovedstad i Shrop-Shire i England, ved Floden Severn, 31 M. n. v. for London. 27,000 I. Seværdig Kirke, smukt Raadhus, Tvangsarbejdshus og stor Torvehalle. Prægtig, 130 F. høj Søjle med kolossal Statue for den i Spanien 1816 faldne General Hill. Hørspinderi, Uld- og Silkemanufakturer. Laxefiskeri. Her stod 1403 et blodigt Slag, hvori Henrik IV overvandt og dræbte Henry Percy (s. **Northumberland**).

Shrop [schropp] ell. **Salop**, Shire i England, omgivet af de engelske Shirer Chester, Stafford, Worcester og Hereford og de waliske Kntser, Montgomery, Denbigh og Flint. 62 □ M. med 240,000 I. (1881). Floden Severn deler Shiret i to næsten lige store Dele, af hvilke den paa Flodens højre Side opfyldes af Udløbere fra de waliske Bjærge med Punkter af indtil 1,700 F.s Højde; Resten er udstrakt Slette med jævnt Fald mod Severn. Denne Flod er sejlbar gjennem hele Shiret og modtager her flere mindre Vandløb. Jordbunden er frugtbar, navnlig i Slettelandet, og Agerdyrkningen er af stor Betydning. Af Mineralprodukter forekommer meget Jærn og Kul, der give Anledning til en omfattende Industri, samt Bly, Kalk og Ler. Hovedstad Shrewsbury.

Siam, en Stat i Bagindien, liggende mellem 4° og 21° n. Br. og 116° og 125° ø. L., omgiven af Malaka Strødet, britisk Bagindien med Barma, Annam, Cochinchina og Siam-Bugten. 13,200 □ M. med c. 6,000,000 I., hvoraf 1 Mill. Chinesere, der navnlig drive Handel og Industri, 1 Mill. Malayer og 2 Mill. Laosfolk (s. Indochinesere). Den mægtige Flod Mekong ell. Kambodja gjennemflyder den nordlige og østlige Del af Landet, medens Menam flyder gjennem dets vestlige Del med sydlig Retning til Siam Bugten. Selve Floddalene ere udmærket frugtbart, men for Oversvømmelser udsat Marskland, hvorimod Resten af Landet er Bjærgland, der danner en Fortsættelse af det sydlige chinesiske Alpeland. Vi kjende endnu kun lidet til dette udstrakte Land. Dets vigtigste Naturfrembringelser ere Sukker, Ris, Majs, Bomuld, Indigo, Peber, Hamp, Huder, Gummi og Teaktræ. Svinet er det almindeligste Husdyr, Bøfler bruges meget i Lavlandet som Trækdyr, Oxer i de højere Egne. Af vilde Dyr forekomme Elefanter, af hvilke de hvide holdes højt i Ære, Tigre, Næsehorn, talrige Abearter, Hjortearter og meget Fuglevildt af Hønseslægten. Ved Kysten er Rigdom paa Fisk og Skildpadder. Industrien er indskrænket til Forfærdigelse af Beklædningsstoffer, Lervarer, Papir og Metalvarer. Indenrigshandelen drives mest paa Floder og Kanaler, og her bygges derfor en stor Mængde Flodfartøjer. Udenrigshandelen drives især fra Hovedstaden Bangkok. Værdien af Indførselen 1885 angives til 27 Mill. Kr. og Udførselen til 37 Mill. Kr. De vigtigste Udførselsartikler vare Ris for c. 24 Mill. Kr., Peber for henimod 2 Mill. Kr. Handelen er for største Delen i Chinesernes Hænder; Skibsfarten dreves 1885 af 195 engelske, 61 tyske og 56 siamesiske Skibe samt nogle faa af andre Nationer, i alt 407 Skibe af 208,000 Tons. Bangkok staar i Telegraphforbindelse med det engelske Bagindien og med Saigon i Cochinchina. Hæren bestaar af en af europæiske Officerer indøvet Styrke paa c. 4,000 Md.; i Krigstid ere alle vaabendygtige Mænd værnepligtige. Nylig er der lagt Grund til Dannelse af en Flaade. Buddhismen er den herskende Religion; Christendommen taales. Om Statsindtægten haves ingen Oplysning. — Statsforfatningen var tidligere et absolut Enevælde, medens Kongen ligesom Kejseren i China i sin personlige Færd var stærkt indskrænket ved et gammeldags Ceremoniel. 1874 blev Kongens Magt af ham selv nærmere fastsat, saa at han nu deler den lovgivende Myndighed med et Statsraad, sammensat af 6 Prinser og 10—20 kongevalgte Notabler. I Regelen vælges Kongens ældste Søn til hans Efterfølger. Den tidligere Værdighed som „anden Konge“ (en Ærespost uden virkelig Magt) afskaffedes 1885.

S.s Historie er kun lidet kjendt. Buddhismen og med den de første Elementer af en højere Cultur indførtes fra Indien i 7de Aarh. efter Chr. F. 1511 kom Portugiserne til S. fra Malaka, men de fortrængtes i 17de Aarh. af Hollænderne, og S. blev nu en vigtig Station for disses Handel. Senere kom en græsk Æventyrer Constantin Falcon til S. og vandt Kongens Yndest; han søgte at indføre europæisk Civilisation og knytte Forbindelse med Frankrig, idet han 1684 sendte Affendinger til Ludvig XVI. Denne sendte Affendinger til Svar og nogle katholske Missionærer; men snart efter blev Falcon styrtet og Udlændingerne forjagne. I Midten af 18de Aarh. gjorde Barmanerne, der allerede 1556—79 havde hersket over S., Indfald i Landet, hærjede det grusomt og ødelagde dets gamle Hovedstad Ayuthia (1767), som derefter længe laa i Ruiner. De bleve fordrevne af en i S. født Chineser, men denne blev 1782 myrdet af en indfødt Hærfører Chakri, som nu gjorde sig til Herre. Under hans Efterkommere førtes gjentagne Krige med Barmanerne, og Englands Forsøg paa at knytte

Handelsforbindelse mislykkedes ligesom senere Nordamerikas. 1829 blev Laos-Landet underkastet. 1851 blev Mongkut Konge i S.; han viste sig ivrig for at knytte Forbindelser med Europa, sluttede 1855 flg. Handelspagter med England, Nordamerika og andre Stater (1858 med Danmark), sendte 1857 og 1861 Afsendinger til Europa, indrettede en Hær efter europæisk Mønster, indførte Trosfrihed, byggede Kanaler m. m., men levede samtidig i østerlandsk Overdaadighed og holdt et Harem med 600 Friller. Ved hans Død (1 Oct. 1868) blev den ældste af hans 84 Sønner Chula Longkorn (f. 1853) Konge, og Bestræbelserne for at udvikle det gode Forhold til Europæerne og at optage europæiske Indretninger fortsattes.

Siamesiske Tvillinger. Disse sammenvoxede Tvillinger, Chang og Eng, f. 1811 af chinesiske Forældre i Siam, bleve solgte af deres Moder 1829 og førte til Nordamerika. Efter at have tjent store Summer ved at lade sig forevise rundt omkring i Europa kjøbte de en stor Tobaksplantage i Greensborough i Nordcarolina, hvor de døde 17 Jan. 1874 med to Timers Mellemrum. De vare gifte med to Søstre og havde hver 9 Børn.

Sibbern, Frederik Christian, dansk Philosoph, f. 18 Juli 1785 i Kjøbenhavn af holstenske Forældre. Moderens inderlige Religiøsitet, som havde et pietistisk Præg, blev af stor Indflydelse paa Drengen; i den tydske Bibel var han tidlig hjemme. Han blev Student 1802 fra Herlufsholm, som han altid mindedes med Kjærlighed. Til Fagstudium valgte han Retsvidenskaben, men han vandt flere Gange Prisen for Besvarelsen af mathematiske og philosophiske Opgaver. 1810 blev han juridisk Candidat og disputerede n. A. for den philosophiske Doctorgrad (»De principiis philosophicis disciplinæ juris«). Da Treschow blev kaldet til det nye Universitet i Christiania, anbefalede han S. til sin Eftermand; men førend han (1813) overtog Professoratet, gjorde han en længere Reise i Tydskland, hvor han i Berlin omgikkes Fichte og Schleiermacher, i Breslau Steffens, hvilken sidste især havde megen Indflydelse paa ham. Efter sin Hjemkomst begyndte han at holde Forelæsninger, men hørte samtidig selv physiske og zoologiske Forelæsninger. En levende, men mere poetisk end exact Naturopfattelse forbunden med skarp psychologisk Iagttagelse, Hjertelighed og original Naivetet i Udtryksmaaden gav S.s Forelæsninger stor Virkning, saa længe han endnu stod i sin Kraft. Ogsaa i hans trykte Skrifter er det mere Gemyt og Hjerte end Tanken, S. forstaar at udtrykke og tale til. Han er som Philosoph væsentlig paavirket af Schellings Identitetslære. Det absolute er for ham den universelle Livsmagt, og Livets Begreb kan siges at være hans Hovedkategori. Men denne Livsmagt opfattede han mere med Anskuelsen og Følelsen, end han gav den Udtryk i exact Begrebsform; Hegels storartede Forsøg i denne Retning kunde han efter sin hele Charakter ikke vurdere. Philosophien havde for ham efter hans eget Udsagn kun „intermediær Betydning"; ved Tænkningen udvikles og oplares den umiddelbart givne Livsfylde til organisk Anskuelse, hvor alle givne Elementer ses som Led i den uendelige Totalitet og alt ses „i det egentlige oprindeliges og alconstitutives Lys". Philosophien har derfor en explicativ (analytisk) og en speculativ (synthetisk) Del; hin lægger det givne til rette, denne ombanner det til ny og højere Anskuelse. S. selv beskæftigede sig mest med empirisk Psychologi, og hans analytiske Tendens førte ham her til en Distingueren og Rubriceren, der efterhaanden lod hans oprindelig friske og livfulde Udkast stivne til blotte Schemaer. Medens hans Ideer i den første Del af hans philosophiske Virksomhed havde et stærkt theologisk Præg, voxede de derimod i Dristighed og Frisindethed i hans senere Aar. Han søgte overalt Næring for „den Livets Kjærne, om hvilken alt, hvad vi modtage, skal samle sig for at fremme vort indre Liv"; men netop denne Søgen førte ham ud over den kirkelige Christendom, hvor de positive Dogmer og den ved dem betingede exclusive Samfundsaand hindre Udviklingen af den frie, universelle Menneskekjærlighed, der som „Indlevelse i den altomfattende Harmoni og det i denne Harmoni levende Grundvæsen" tillige er en „Indlevelse i Saligheden". S. deltog med Iver i de politiske Discussioner under Frederik VI og Christian VIII i conservativ Aand. Med Grundloven 1849 var han i det hele tilfreds, maaske paa Grund af sin „urokkelige Optimisme"; men den constitutionelle Forfatning stod dog for ham som Blændværk og Halvhed, hvorimod han allerede i et Universitetsprogram 1849 („Betragtninger over Stat og Kirke") raader Statsmændene til at sætte sig ind i Communismens Idee, der „har Realitet til Grundlag og Realitet til Formaal". Det var hans Overbevisning, at denne Ide vilde faa sin Luther, selv om man brændte nok saa mange Hus'er. I sit sidste Skrift, „Meddelelser af Indholdet af et Skrift fra Aaret 2135" (3 Hæfter, 1858—72), udvikler han temmelig vidtløftig og i et Slags apokalyptisk Form sine religiøse og sociale Ideer. Sin digteriske Begavelse har han lagt for Dagen i „Gabrielis's Breve" (1ste Del 1826, 2den Del 1853). Af hans øvrige Skrifter mærkes: „Om Elskov" (1819), „Menneskets aandelige Natur og Væsen" (1819—28, senere mange Gange omarbejdet og udviklet under Titlen „Psychologi"), „Om Erkjendelse og Granskning" (1822), „Om Poesi og Kunst" (1834—53), „Logik som Tænkelære" (1845, ofte omarbejdet), „Angaaende Hegels Philosophi" (1838), „Speculativ Kosmogoni med Grundlag til en speculativ Theologi" (1846), samt to Universitetsprogrammer „Om den christelige Ytringsfrihed i kirkelig Henseende" (1846) og „Bidrag til at oplare den christelige og kirkelige Frihed" (1847). Først 1868 tog S. sin Afsked fra Universitetet. D. 16 Dec. 1872. Efter hans Død er hans interessante „Moralphilosophi" udgivet (1878), og i Hundredaaret efter hans Fødsel gjenoptryktes anden Del af „Menneskets aandelige Natur og Væsen" under Titel af „Læren om de menneskelige Følelser og Lidenskaber".

Sibbern, Valentin Christian Wilhelm, norsk Statsraad, f. paa Værne Kloster i Smaalenene

9 Sept. 1779, blev 1796 Officer, repræsenterede som Corpsmajor det Akershusske ridende Jægercorps ved Rigsforsamlingen paa Eidsvold, hvor han hørte til det Wedelske Parti, og mødte paa det overordentlige Storting s. A. som Storthingsmand fra Smaalenene; ved denne Lejlighed var han Medlem af den Comité, som skulde underhandle med de svenske Commissærer. Samtidig gik han over i civilt Embede, idet han blev Amtmand i nævnte District og senere tillige Stiftamtmand i Christiania. Han var et fremragende Medlem af samtlige Storting indtil 1824, Præsident dels i Stortinget, dels i Lagtinget. 1830—50 var han Statsraad. D. 1 Jan. 1853. — Hans Søn, Georg Christian S., f. 29 Marts 1816, blev juridisk Candidat 1837, fik Aaret efter Ansættelse ved Statsraadsafdelingen i Stockholm, kort derpaa i Udenrigsministeriet og i de følgende Aar som Secretær ved forskjellige Legationer i Europa, indtil han 1850 sendtes til Nordamerika som Chargé d'affaires og Generalconsul, senere Ministerresident. En Udnævnelse til Gesandt i Constantinopel 1858 blev endnu s. A. fulgt af en Kaldelse til at indtræde i Statsraadet som Statsminister i Stockholm, en Post han med megen Takt beklædte under den ophidsede Stemning, Statholderstriden fremkaldte i begge Lande. Det bekjendte Foredrag angaaende det svenske Forslag om et Unionsparlament (1861) ledede først til, at S. traadte ud af Regeringen; men faa Dage efter traadte han atter ind i det nye Stangske Ministerium og overtog igjen sit forrige Embede, som han beklædte indtil 1871; fra den Tid af har han boet paa sin Fædrenegaard, Bærnø Kloster, Aarene 1878—84 dog undtagne, i hvilke han beklædte Posten som Gesandt i Paris.

Siben, s. Hjærneskal und. Hjærne.

Sibirien. I Almindel. anvendes dette Navn paa samtlige russiske Besiddelser i Asien ø. for 80° ø. L. og n. for China og Turkestan, hvis Fladeindhold er 282,000 □ M. med c. 9,400,000 I. Dette umaadelig store Landomraade udstrækker sig imellem 67° og 208° ø. L. og mellem 40° og 78° n. Br. Landets sydlige Del er Bjergland, der skraaner mod N. fra Højasiens Nordrand (de dsungariske Bjærge, Altai, Baikalbjærgene, det dauriske Alpeland osv.). Den nordlige Del langs det nordlige Ishav bestaar for det meste af flade Sumpørkener, „Tundra"er, med frossen Jordbund, der om Sommeren optøs til et Par Fods Dybde og da danner et ufremkommeligt Morads. Det mellemliggende Land er v. for Floden Jenissej for største Delen Slette, dels frugtbare og smukke Egne med Korn- og Frugtavl og mild Luft, dels Steppe med ret gode Græsgange, dels umaadelig store Skovstrækninger. Øst for Floden har derimod Landet en helt anden Charakter, idet Steppen der afløses af en Mængde lave, men vilde Bjærgmasser. Landet gjennemskæres af talrige Floder, af hvilke de betydeligste ere fra V. mod Ø.: Ob, Jenissej, Pjasina, Chatanga, Anabara, Olenek, Lena, Jana, Indigirka og Kolyma, der falde i det nordlige Ishav, Anadyr, der falder i Beringsstrædet, og Amur, der falder i Ochotsk Havet. Landets sydlige Del indeholder en stor Mængde Indsøer, af hvilke de mærkeligste ere fra V. mod Ø. det kaspiske Hav, Aral, Balchasch, Saisan og Baikal. Klimaet er udpræget Fastlandsklima, og S. hører til Jordens koldeste Lande, hvilket har sin naturlige Grund i Landets Hældning mod N., der lægger det aabent for de kolde Vinde fra det nordlige Ishav, men udelukker de varmere Luftstrømninger fra det indre Asien. Selv det mildeste Strøg, Landet s. for Balchasch Søen, „det sibiriske Italien", der ligger paa samme Bredde som Norditalien, har c. 4° lavere Middeltemperatur end dette. Aarsvarmen tager hurtig af, efter som man rykker mod N., saa at den allerede i Tobolsk under 58°, altsaa sydligere end St. Petersborg, Stockholm og Christiania, er 0°, hvilken Middeltemperatur i Europa først indtræder under 68°. De til Ishavet løbende Floder ere tilfrosne 6 à 8 Maaneder af Aaret, og man træffer i de nordlige Egne en Vinterkulde af indtil ÷ 57°. Derimod er Sommervarmen paa mange Steder forholdsvis høj, endog højere end under samme Bredde i Europa, og Heden stiger i den vestsibiriske Steppe endog ofte til 42°. Den midterste og nordlige Del af Landet har for det meste kun ubetydelig Regn, hvorimod de sydlige Bjærgegne have stærkt Nedslag, ofte med heftige Tordenvejr. En Landeplage er den sibiriske Kvægpest, der hyppig raser i Vestsibirien og bortriver en stor Mængde Heste og Kvæg. Ligeledes plages Steppelandet stærkt af uhyre Sværme af Myg, Bremser og Moskitoer. De europæiske Husdyr ere i stor Mængde til Stede i Landets midterste og sydlige Del, vistnok mest i Landet v. for Jenissej, men de ere dog ogsaa allerede stærkt udbredte i Transbaikalien og en Del af Amurlandet. Af særdeles stor Betydning er Jagten paa de mangfoldige Arter af Pelsdyr, paa Hjorte (Elsdyr, Rensdyr og Raadyr), paa Harer, Murmeldyr og Isbjørne. Uhyre Sværme af Trækfugle, Vildgæs, Ænder, Svaner, Snepper o. a. drage aarlig over Stepperne, hvor mange blive Jægernes Bytte. S.s Floder ere rige paa Fisk, hvis Fangst paa mange Steder er den vigtigste Erhvervskilde. De sydlige Bjærgegne ere særdeles rige paa Mineralprodukter, af hvilke de vigtigste ere Guld, Sølv, Jærn, Kobber, Stenkul og Salt. S. bestaar af:

Det egentlige Sibirien:

	□ M.	Befolkn. 1883.
Kystgebetet	34,339	81,000
Amurlandet	8,164	58,000
Transbaikalien	11,324	510,000
Gen.-Gouv. Østsibirien .	53,827	649,000
Irkutsk	14,544	399,000
Jakutsk	71,364	248,000
Jenissejsk	46,704	430,000
Gen.-Gouv. Irkutsk	132,612	1,077,000
Tomsk	15,478	1,185,000
Tobolsk	25,024	1,283,000
Gen.-Gouv. Vestsibirien .	40,502	2,418,000
Det egentlige Sibirien ..	226,941	4,144,000

Centralasien:

Uralsk	6,655	506,000
Turgaj	9,511	333,000
Akmollinsk	9,905	466,000
Semipalatinsk	9,296	547,000
Gen.-Gouv. Steppen	35,367	1,852,000
Semirjetschensk	7,510	815,000
Ferghana	1,596	720,000
Sarefschan	925	394,000
Syr-Darja	7,809	1,200,000
Amu-Darja	1,880	220,000
Gen.-Gouv. Turkestan	19,720	3,349,000
Centralasien	55,087	5,201,000

Fra Dschingiskhans Tid stod det egentl. S under Mongoler og Tatarer, og i det vestlige S. mellem Ural og Ob dannedes et Rige under en Tatarkhan med Sibir (nær ved Tobolsk) til Hovedsæde. I 16de Aarh. begyndte den russiske Slægt Stroganov at drive Handel paa S., nærmest for Pelsværks Skyld, og efter dens Opfordring drog Kosakhøvdingen Jermak 1581 imod Tatarerne, hvis Rige han indtog og overgav til Ivan II for derved at gjenvinde hans Naade. I Løbet af det 17de Aarh. udstraktes Russernes Herredømme ogsaa til Østsibirien (1627 til Angara, 1646 til Baikal Søen); Handel begyndte med China, men 1689 maatte Russerne opgive Amurlandet og afstikke Grænsen ved Nertschinsk. 1697 naaede de Kamtschatka. 1858 tilknyttedes Amurlandet, og 1875 blev Sachalin afstaaet af Japan. I Midten af 18de Aarh. begyndte Russerne at bruge S. til Deportationssted, og dette System er siden fortsat i stedse større Udstrækning, især med politiske Forbrydere. Efter de polske Rejsninger 1830 og 1863 bortførtes saaledes Polakker i Tusendvis til S. Ogsaa Løsgængere sendes til S., som i alt faar en aarlig Tilgang af 10,000 Nybyggere. 1806 oprettedes et Generalgouvernement Tobolsk, og 1822 deltes det i Vest- og Østsibirien. 1886 aabnedes den første Jærnbane fra Jekaterinburg til Tjumen, 1888 et Universitet i Tomsk. Der paatænkes nu lagt en Jærnbane fra det europæiske Rusland til Stillehavet, fra Obdorsk til Chainudir-Bugten.

Sibirien, Ny-, en Øgruppe i det nordlige Ishav ud for Mundingerne af de sibiriske Floder Lena, Jana og Indigirka, bestaar af de store Øer Koteljnoj, Fadjejev, Ny-Sibirien og Ljachov og en stor Mængde mindre Øer. Her er sammenhobet umaadelige Masser af Drivtømmer, hidført fra de store Floder, og man finder det ofte sammenpakket ligesom i Smaabjærge af flere Hundrede Fods Højde. Dyrelivet er rigt, og her leve talrige Polarræve, Isbjørne, Rensdyr og Søfugle; men ved Siden af de levende Dyr træffer man uhyre Masser af Forverdenens tykhudede Dyr hengjemte i den haardtfrosne Jordbund, navnlig Mamutsdyr, hvis indtil 120 Pund vægtige Stødtænder i en lang Aarrække her have været eftersøgte, da de afgive et Elfenben saa smukt og hvidt som det bedste fra den nulevende Dyreverden. Det aarlige Gjennemsnitsudbytte angives til c. 200 Tænder, men der har været Aar, hvor man har indvundet c. 70,000 Pd. — En sibirisk Købmand Ljachov fandt paa en Slædeexpedition i April 1770 de to efter ham opkaldte Øer og i Sommeren 1773 Koteljnoj; de to østlige, Fadjejev og Ny-S., opdagedes først 1805 og 1806.

Sibirienne [änn], d. s. s. Dyffel (s. d. A.).

Sibirjakov, Alexander [koff], en rig Handelsmand og Guldvasker i Sibirien, brugte sin Formue rundhaandet til Fremme af Landets Opkomst og fik bl. a. indrettet Dampskibsfart paa de store Floder. Han understøttede kraftig videnskabelige Opdagelsesrejser, navnlig Nordenskiölds 1878—80, deltog selv i et Par saadanne til Jenisejs Munding og til Angara og gav en stor Sum til Grundlæggelsen af Universitetet i Tomsk. En Ø foran Mundingen af Jenissej er bleven opkaldt efter ham.

Siboni, Joseph, f. 27 Jan. 1780 i Forli i Kirkestaten, d. 29 Marts 1839 i København, udmærket Tenorist, baade hvad Stemme og Skole angik, gjorde 1806—18 stor Lykke som Operasanger i Milano, Napoli, London, St. Petersborg, Prag, Wien og andre Steder, samt havde tillige navnlig i Wien gjort sig bekjendt som Lærer, da han 1819 udnævntes til Directeur for Syngeskolen ved det kongel. Theater i København. I denne Stilling viste S. baade stor Energi og Dygtighed, og mange nye, særlig italienske Operaer fik ved Hjælp af ham en vellykket Udførelse. Intriguer og Cabaler fulgte ham stadig, men hans Elever vare flinke, og hans Død efterlod et Savn, som forgjæves søgtes afhjulpet. 1827 stiftede han et Musikconservatorium, hvis Formaal nærmest var at uddanne Sangere for det kongel. Theater, saaledes at de fik en virkelig musikalsk Dannelse, og i hvilket J. P. E. Hartmann forestod den musiktheoretiske Undervisning. Dette opløstes des værre kort efter hans Død. — Hans Søn, **Erik Anton Valdemar S.**, f. 26 Aug. 1828 i København, Elev af J. P. E. Hartmann og 1847 i Leipzig af Moscheles og Hauptmann, fortsatte efter at have gjort Krigen med 1848—50 sine Studeringer et Par Aar i Wien. 1865 blev han efter P. Heise Musiklærer ved Sorø Akademi. Af hans Compositioner er i Musikforeningen opført en Ouverture, en Claverconcert, en Claverkvartet og Chorstykket „Wellenspiel“, paa det kongel. Theater 1861 Operaen „Carl II.s Flugt“ og i Cæciliaforeningen et i Frankrig præmiebelønnet Stabat mater. Mange større Instrumentalværker ere Manuskript. Nogle Orgel- og Claversager ere trykte.

Sibylle hed i Oldtiden en Seerske eller Sandsigerske. Der nævnes flere forskjellige, blandt hvilke den **cumæiske S.** (fra Cumæ i Campanien) er den mest bekjendte; fra hende skrev sig **de sibyllinske Bøger**, en Samling Spaadomme, affattede i græske Vers, som efter Sagnet i ni Bøger tilbødes Kong Tarquinius Superbus til Købs; da Kongen fandt Prisen for høj, kastede S. de tre i Ilden og senere atter tre, indtil han endelig for de tre sidste maatte betale samme Pris som oprindelig forlangt for alle ni. Disse Bøger opbevaredes i det capitolinske Tempel af et eget Præstecollegium (s. Decemvirer), men gik til Grunde ved Templets Brand 83 f. Chr. I de sidste Aarh.

f. Chr. fremkom en Mængde f. B., som alle vare Tendensskrifter, hvis Forfattere vilde vinde Udbredelse for deres Anskuelser ved at lade dem udgaa under en S.s Navn. Blandt saadanne S. nævnes ogsaa en hebraisk S., der af jødiske Proselytmagere kunde benyttes til at vise Overensstemmelsen mellem Jødedommen og den foregivne gamle hedenske Visdom. Dette Bedrageri blev fra det 2det Aarh. e. Chr. efterlignet af christelige Forfattere, der udgav deres Tendensskrifter for ægte f. B., og Tidens Mangel paa Kritik bevirkede, at selv adskillige af Kirkefædrene antog dem for ægte og i deres Skrifter anførte større og mindre Brudstykker af dem, hvorfor Christendommens Modstander Celsus spottende kaldte de christne Sibyllister. Hvad der er til overs af disse christelige S. er tilstrækkeligt til at godtgjøre, at de ere forfattede i den christelige Tid, til Dels endog helt nede i det 4de Aarh.

Sic, lat., saa! ja saa!, et tvivlende og ironisk Udbrud, der kun bruges paa Prent og næsten er forældet. **Sic vos, non vōbis**, lat., saaledes (have) I (arbejdet, men) ikke for eder selv. **Sic trānsit glōria mūndi**, d. e. saaledes forgaar Verdens Herlighed!, et Udbrud, man bruger, naar noget, der først viser sig som stort eller smukt, tager en uheldig eller sørgelig Ende.

Sichem, en Stad i Samaria, imellem Bjærgene Ebal og Garizim, var en Tid lang Hovedstad i Israels Rige og senere Samaritanernes Hovedstad. Under Kejser Vespasian fik den Rettigheder som romersk Koloni og fik Navnet Flavia Neapolis; nu hedder den Naplus. Her er Levningen af det samaritanske Folk (s. Samaria). En halv Mil fra S. er den nu vandløse Jakobs Brønd (Ev. Joh. IV, 6).

Siciliāna [sitschi], en siciliansk Hyrdedans eller et landligt Tonestykke i $\frac{6}{8}$ Takt, der efterligner en saadan Dans. S. forekom tidligere som Andantestykke i Sonater.

Sicilianske Vesper kaldes det Blodbad, som 1282 anrettedes paa alle Franskmænd paa Sicilien. Carl af Anjou, som 1266 i Slaget ved Benevent havde frataget Hohenstauferne Herredømmet over Neapel og Sicilien, og hans Franskmænd havde ved deres Grusomhed fremkaldt en almindelig Forbitrelse, hvorfor Johan af Procida havde stiftet en vidtforgrenet Sammensværgelse paa Sicilien for at stille Øen under Manfreds Svigersøn, Peter III af Aragonien, men en tilfældig Omstændighed bragte Bevægelsen til Udbrud før den fastsatte Tid. Da nemlig Beboerne af Palermo Paaskemandag, 30 Marts 1282, gik til Vespergudstjenesten, blev en ung Sicilianerinde groft fornærmet af en Franskmand, der derpaa dræbtes af hendes Ledsagere, ligesom ogsaa alle andre Franskmænd i Palermo myrdedes. Efterretningen herom fremkaldte de samme Scener i Messina og Øens øvrige Stæder, og mere end 20,000 Franskmænd skulle saaledes være blevne dræbte, hvorpaa Øen kom under Peter III.

Sicilien, den største italienske Ø, ligger i Middelhavet, adskilt fra Syditalien ved Messina Strædet. 531 □ M. med 3,149,000 I. (1886). Øen danner en Trekant, hvis Kystlinje brydes af talrige fremspringende Forbjærge, og en Højslette af 1,500—2,000 F.s Højde, gjennemkrydset af indtil 6,000 F. høje Bjærge. I dens nordøstlige Del hæver sig den mægtige, isolerede Vulkan Ætna 10,500 F. over Havet. Klimaet er varmt, men paa de fleste Steder sundt, og den frugtbare Jordbund, der allerede i Oldtiden forsynede Rom med Korn, er endnu i Stand til i rig Mængde at frembringe ikke blot de sædvanlige Kornsorter, men ogsaa Vin, Sydfrugter, Bomuld og Sukkerrør; men den er nu kun slet dyrket, og store Strækninger ligge ubenyttede. Silke- og Biavl ere af stor Betydning, og det omliggende Hav er rigt paa Fisk. Af Mineralprodukter ere Svovl og Salt de vigtigste, derefter Marmor og Alun. Industrien er kun lidet udviklet; af størst Betydning er Fabrikationen af Silkestoffer og Hatte, Koral- og Ravarbejder samt Læder. Øen er nu en Del af Kongeriget Italien og omfatter Provinserne Caltanisetta, Catania, Girgenti, Messina, Palermo, Siracusa og Trapani. — S.s ældste Beboere skulle have været Sikanerne, et Folk maaske af iberisk Stamme, som senere fortrængtes til Øens vestlige Del af de fra Italien indvandrede Sikeler. Desuden havde tidlig Phønikerne og Carthaginienserne oprettet Handelspladser paa Øen, deriblandt Panormos. I det 8de Aarh. fortrængte Grækerne efterhaanden de tidligere Beboere og anlagde Kolonierne Naxos (735 f. Chr.), Syrakus (734), Gela, Leontinoi, Messana, Akragas (582) o. fl. De hævede sig hurtig til stor Velstand og Magt og især opnaaede Syrakus (s. d. A.) verdenshistorisk Berømmelse. I de puniske Krige erobredes Øen af Romerne, som gjorde den til Provins. Under Folkevandringen kom den vestlige Del af S. under Vandalerne, derpaa 493 hele S. under Østgoternes Konge Theodorik, men Belisars Sejre bragte 535 S. under den græske Kejser, hvorpaa den blev behersket af Exarchen i Ravenna indtil det 9de Aarh., da Araberne fra Nordafrika erobrede Øen. I den sidste Halvdel af det 11te Aarh. erobrede Normannerhøvdingen **Roger I**, en Broder til Robert Guiscard, Øen og herskede derover til sin Død 1101 som Greve af S. Hans Søn, **Roger II**, arvede 1127, da Robert Guiscards Linje uddøde, Hertugdømmet Apulien, d. e. Syditalien, og lod sig 1130 krone i Palermo som Konge af S. Nu havde S. Historie fælles med Neapel indtil 1282, da den **sicilianske Vesper** bragte S. under Peter III af Aragonien (Peter I af S.). Ved dennes Død (1285) blev hans Søn Jakob Regent af S., men da han var bleven Konge af Aragonien (Jakob II), gjorde han sin yngre Broder Frederik til Statholder paa S., og denne blev valgt af Folket til Konge af S. (Frederik II, 1296—1337), hvorpaa S. var et eget Kongerige under den yngre aragoniske Linje indtil 1409. **Peter II** (1337—1342), **Ludvig** (1342—55) og **Frederik III** (1355—77), med hvem den mandlige Linje uddøde, vare svage Regenter, og indre Stridigheder ødelagde Landet. Frederik III.s Arving, Maria, blev bortført til Aragonien og gift med Prins **Martin** d. yngre, som derved blev Konge af S. Da han døde 1409, arvede hans Fader, Martin d. ældre, Konge af Aragonien, S., der

nu var forenet med **Aragonien** og **Spanien** 1409—1713 og fra det 16de Aarh.s Begyndelse sammen med Neapel dannede et eget spansk Vicekongerige med Neapel til Hovedstad. Ved Freden i Utrecht (1713) tilfaldt S. som Kongerige Hertug **Victor Amadeus** af Savoien, men allerede 1720 blev han tvungen til at overlade S. til Kejser Carl VI imod at faa til Erstatning Sardinien som Kongerige. Saaledes blev S. atter forenet med **Neapel** og har siden den Tid haft fælles Historie med dette Land undtagen 1806—15, da Neapel stod under Napoleons Broder Joseph (indtil 1808) og hans Svoger Murat (indtil 1815), medens den fordrevne Konge Ferdinand IV under engelsk Beskyttelse herskede paa S.; da han undertrykkede Øen, tvang den engelske Overgeneral, Lord Bentinck Kongen til at sammenkalde et Parlament og give en liberal Forfatning 1812.

Sicilier, Begge, 1816—61 et eget Kongerige i Italien, omfattende Kongeriget Neapel, altsaa den sydlige Del af Italiens Fastland, og Kongeriget Sicilien, tils. 2,080 □ M. med 8—9 Mill. J. — De to Kongerigers særskilte Historie er fortalt under de vedk. Artikler indtil 1816, da de 12 Dec. forenedes til ét Rige, B. S., under Kong **Ferdinand IV**, nu kaldet F. I. Han var aldeles afhængig af Østerrig og forpligtede sig ligefrem til ikke at indføre nogen politisk Reform, der stred imod de gamle monarchiske Indretninger og det i Lombardiet-Venetien raadende System. Neapels Forfatning fra 1808 og Siciliens fra 1812 sattes derfor ud af Kraft, hvilket vakte almindelig Misfornøjelse. I Juli 1820 udbrød en Revolution, der nødte Kongen til at give en fri Forfatning i Lighed med den spanske fra 1812 og indkalde et Parlament; men Sicilien vilde ikke nøjes dermed, forlangte et eget Parlament og fordrev Tropperne. Paa Congressen i Laibach vedtoges en væbnet Intervention, østerrigske Tropper rykkede ind, slog General G. Pepe 7 Marts 1821 og gjenoprettede Enevælden. Der lovedes dog udstrakt Communalselvstændighed, Provinsraad og en særlig Forvaltning for Sicilien; men Løfterne holdtes ikke, og de liberale forfulgtes trods Amnestien. Først 1827 drog Østerrigerne bort igjen. Ferdinand I døde 4 Jan. 1825, men Tilstanden blev endnu slettere under **Frants I**, der organiserede Schweizertropper for at sikre sin Magt. Han fulgtes 8 Nov. 1830 af **Ferdinand II**, der strax lovede Besparelser og bedre Forvaltning, men snart viste sig som afgjort Absolutist og undertrykkede enhver fri Rørelse. Han havde derfor ogsaa at kæmpe imod flere Opstandsforsøg, bl. a. paa Sicilien 1837 og i Calabrien 1844 (s. Bandiera). 12 Jan. 1848 udbrød en alvorlig Opstand i Palermo, og efter flere Dages Kamp gav Kongen gode Frihedsløfter, men der krævedes atter et særligt Parlament og Forfatningen fra 1812. Bevægelsen bredte sig snart over hele Øen, Tropperne fordreves, og Rugg. Settimo blev Formand for den provisoriske Regering. 23 Marts kom et sicilianst Parlament sammen, affatte 13 Apr. Bourbonerne og valgte 10 Juli den sardinske Konge Carl Alberts anden Søn, Hertugen af Genua til Konge, uden dog at opnaa dennes Samtykke. Imidlertid havde Palermos Exempel fremkaldt Demonstrationer i Neapel 24 Jan., og Kongen nødtes derved til at love en fri Forfatning og indsætte et nyt Ministerium; 15 Maj kom Parlamentet sammen, men der udbrød strax Strid med Kongen, som lod Byen beskyde og til Dels plyndre af sine raa Hjælpere, Schweizerne og Lazzaronerne. Efter at have sikret sin Magt paa Fastlandet, sendte han General Filangieri til Sicilien; Messina indtoges 7 Sept., og efter en længere Vaabenstilstand og frugtesløse Underhandlinger undertryktes Opstanden i Foraaret 1849, og Øen behandledes aldeles som et erobret Land. Senere understøttedes Pave Pius IX.s Gjenindsættelse i Rom, og til Løn fik Kongen Ærestitlen „den frommeste Konge". Med største Haardhed forfulgtes de liberale, talløse Fængslinger foretoges, og selv Ministrene fra Foraaret 1848 behandledes som simple Forbrydere (s. Poerio). Forgjæves søgte England og Frankrig, hvem Kongen havde opbragt ved sin aabenlyse Sympathi for Rusland under Krimkrigen, 1856 at formaa ham til større Mildhed; hans Afslag fremkaldte Ophør af den diplomatiske Forbindelse, men dette styrkede kun hans Stivsind. Han døde 22 Maj 1859, og **Frants II** fik strax Tilbud fra Sardinien om at slutte sig til den nationale Kamp imod Østerrig, men afslog det. Derimod gjorde han sit Folk nogle smaa Indrømmelser og opløste Schweizerregimenterne. Reactionen fik dog snart igjen Overhaand; 5,000 politiske Mistænkte fængsledes, og Kongen tænkte endog paa at intervenere i Romagna til bedste for Paven. I Apr. 1860 udbrød Opstand paa Sicilien, 11 Maj landede Garibaldi i Marsala med sine „Tusende"; sejrede ved Calatafimi og trængte ind i Palermo, som nu blev bombarderet i 2 Dage (27—29 Maj), men senere rømmet. Snart var næsten hele Øen løsrevet, den sardinske Grundlov indført og Garibaldis Dictatur godkjendt. Da Bestmagterne ikke vilde tillade fremmed (d. e. østerrigsk) Intervention, søgte Frants II at redde sit Herredømme ved at kundgjøre Forfatningen af 1848 og Brugen af den italienske Tricolore, samt ved at tilbyde Sardinien Forbund, men for silde; den almindelige Mistillid umuliggjorde en Udsoning. Da Garibaldi i Aug. gik over Messinastrædet, faldt mange Officerer fra Kongen, hele Troppeafdelinger og Flaaden gik over, og Lazzaronerne vendte sig bort, henrevne af Begejstring for Garibaldi. 6 Sept. drog Kongen med Resten af Hæren (50,000 Md.) til Gaëta, og næste Dag holdt Garibaldi Indtog i Byen Neapel; hele Landet sluttede sig til ham, men Hæren kunde han ikke overvinde. 9 Oct. rykkede sardinske Tropper ind nord fra og gjorde hurtig Ende paa al Modstand. 21 Oct. holdtes almindelig Folkeafstemning, og med 1,742,000 St. imod knap 10,800 (ikkun 667 paa Sicilien) vedtoges B. S.s Tilknytning til Sardinien. 7 Nov. holdt Kong Victor Emanuel Indtog i sit nye Riges Hovedstad; faa Dage forinden havde største Delen af den neapolitanske Hær maattet overgive sig, og kun Fæstningerne Gaëta og Messina holdt sig til 18 Febr. og 10 Marts, hvorefter Indlemmelsen i det nye Kongerige Italien kundgjordes.

Sickel, Theodor v., tysk Historiker, f. 1826, siden 1857 Professor i Wien, har skrevet flere værdifulde Bidrag til Østerrigs Historie, men især gjort sig bekjendt som Autoritet paa Diplomatikens Omraade. Af hans Værker fremhæves: »Monumenta graphica medii ævi ex archivis et bibliothecis imperii Austriaci collecta« (Wien, 1858—80) og »Acta regum et imperatorum Carolinorum digesta et enarrata« (Wien, 1867—68).

Sickingen, Franz v., berømt tysk Hærfører, af en gammel Ridderslægt, f. 1481 paa Ebernburg i Nærheden af Kreuznach, førte paa egen Haand talrige Fejder mod de frie Rigsstæder og andre Riddere og erhvervede sig store Rigdomme og betydelig Anseelse blandt sine Standsfæller, der betragtede ham som deres Høvding. Han indtog en ikke uvigtig politisk Stilling, da han blev dragen ind i Tidens store religiøse Stridigheder. Vinteren 1520—21 tilbragte Ulrich v. Hutten paa hans Borg, og det skyldtes dennes Initiativ, at S. nu optraadte som Ven af Reformationen og Beskytter af Reuchlin og Luther. 1522 stillede han sig imidlertid i Spidsen for det misfornøjede tyske Ridderskab, som vilde danne et Ridderforbund med en ny Ridderret, egne Domstole og Udelukkelse af de gejstlige Prælater. Han hvervede en Hær og drog mod Ærkebispen af Trier, belejrede hans Hovedstad, men maatte opgive Belejringen, da Kurfyrsten af Pfalz og Landgreven af Hessen forenede sig imod ham. Da disse derpaa belejrede hans Borg Landstuhl, blev han haardt saaret og døde 7 Maj 1523 efter at have overgivet Borgen.

Siddefod kaldes en Fuglefod, hvor der er 3 fortil vendte Tæer og en Bagtaa (Tommelen) i samme Højde som disse, og hvor Løbet er simpelt. Hos Sangfuglenes Orden er Bagtaaen bevægelig for sig, uafhængig af Fortæerne, medens den hos Skrigefuglene kun kan bevæges sammen med disse og i det hele er noget svagere udviklet.

Siddim (1. Moseb. XIV, 8 ff.) var en frugtbar Slette i Palæstina med Stæderne Sodoma og Gomorrha, som ved en vulkansk Katastrophe forvandledes til Indsøen „det døde Hav".

Siddons, Betty Alix [sidd'ns], berømt engelsk Skuespillerinde, s. Kemble.

Sidegevær ell. Sidevaaben, Fællesnavn paa de blanke Vaaben som Kaarder, Sabler, Dolke osv., der bæres indstukne i Skede ved et Bælte eller en Skulderrem.

Sidehjul, Vandhjul, paa hvilke Vandet falder ind i Højde med Centrum eller højere oppe, ledet af Coulisser for at faa den rigtige Indløbsretning. Man kalder ogsaa S. i første Tilfælde Brysthjul med Coulisseindløb, i sidste Rygbjul.

Sidensvans (Ampelis garrulus), Sangfugl, nærmest beslægtet med Fluesnapperne, rødgraa, med Sort paa Hoved, Hale og Vinger, Gult paa Halen og Vingerne og med ejendommelige, lakrøde og lakagtige Svingfjerspidser, samt med Nakketop og et kort, ved Grunden noget fladt Næb. Den yngler kolonivis i det høje Norden, f. Ex. det nordligste Skandinavien og Finland, i Reder af Grankviste og Skjæggelav. Om Vinteren drager den flokkevis syd paa, og i strænge Vintre komme disse livlige Flokke af S. til det sydlige Skandinavien og Danmark og søge da især Rønnebærtræerne; saa snart mildt Vejr indtræder, drage de igjen nord paa.

Sideordnet, coordineret, kaldes et Begreb i Forhold til andre Begreber, naar det hører sammen med disse ind under et højere, mere omfattende Begreb. Artsbegreber ere s., naar de alle ere underordnede, subordinerede, et og samme Slægtsbegreb. Saaledes ere Begreberne Hest, Tapir og Svin s., idet de alle ere underordnede Begrebet Tykhudet. — I Grammatiken kaldes de Sætninger s., der paa samme Maade ere enten uafhængige eller afhængige og ere stillede ved Siden af hverandre ved forbindende, adskillende eller modsættende Bindeord (undertiden ogsaa uden Bindeord).

Siderographi, s. Staalstik.

Sidestævning, Afhugning af Træernes Grene langs op ad Stammen lige til Toppen, anvendes undertiden i det større i Skove, hvor man har Brug for en stor Mængde svagt Grenetræ, og ordnes da efter Regler i Overensstemmelse med den paagjældende Træarts Natur og Beskaffenhed.

Sidevinkler, to Vinkler, som have Toppunkt og ēt Ben fælles. Dersom tillige de to yderste Ben ere Forlængelser af hinanden, kaldes S. Nabovinkler og udgjøre da tilsammen to rette Vinkler eller 180°.

Sidi, vulg.-arab., bet. i almindel. Tiltale „Herre", ligesom Hunkjønsformen Sitta „Frue".

Sidi Hescham, en Landstrækning i det nordvestlige Afrika langs Atlanterhavet mellem 28° og 30° n. Br., hørte tidligere under Marokko, men staar siden 1810 under en egen Hersker. Det er et af talrige Floder gjennemskaaret Bjergland af indtil 4,000 F.s Højde. Befolkningen bestaar af krigerske Berbere og Arabere, af hvilke mange ere Kjøbmænd og Haandværkere.

Sidmouth, Henry Addington, Viscount [siddmudh], engelsk Statsmand, f. 30 Maj 1757 i London, Søn af en Præst, blev 1782 Medlem af Underhuset, hvor han sluttede sig til sin Ungdomsven William Pitt og 1789 valgtes til Formand. Da Pitt i Marts 1801 traadte fra Styrelsen, anbefalede han Addington som sin Eftermand, og det var under dennes Ministerium, at Freden i Amiens sluttedes i Marts 1802. Men da Krigen med Frankrig atter udbrød 1803, viste han ikke tilstrækkelig Energi i sine Udrustninger og maatte i Maj 1804 nedlægge sin Post som Minister, men ophøjedes af Kongen til Viscount S. 1806 var han Medlem af det af Fox og Grenville dannede Ministerium og 1812—22 Indenrigsminister i Liverpools Ministerium uden dog at spille nogen fremragende Rolle. Han levede siden i Stilhed til sin Død 15 Febr. 1844.

Sidney [siddni], 1) Stad i den engelske Koloni Cap Breton i Nordamerika, paa Nordsiden af Øens østlige Halvø, med stor og sikker Havn, Stenkulsgruber og et Par Tusend I. — 2) S. Sydney.

Sidney, Algernon [s. o.], engelsk Statsmand, f. 1622, d. 7 Dec. 1683, Søn af Jarl Robert

indtog 1 Sept. Atlanta i Georgia, hvorefter han i Nov. udførte sit mesterlige Tog „imod Havet" og 21 Dec. rykkede ind i Georgias Hovedstad Savannah. I Febr. 1865 drog han med sin Hær nord paa, besatte efterhaanden Syd- og Nordcarolina, slog Johnston gjentagne Gange og tvang ham 26 Apr. til Overgivelse. Efter Krigen blev S. Overstbefalende i Vesten og efter Grants Ophøjelse til General 1866 udnævnt til Generallieutenant; han havde ogsaa næst Grant udrettet mest til Sydens Undertvingelse. 1869 fulgte han efter Grant som General for hele Unionshæren indt. Febr. 1884, da han udtraadte af Tjenesten. — Hans Broder, **John S.**, f. 10 Maj 1823 i Ohio, blev 1844 Advocat og deltog allerede 1848 som Delegeret i Whigernes store Partimøde („Convention"). 1855 førte han Forsædet ved det nydannede republikanske Partis første „Convention" og var 1856—62 Medlem af Unionens Repræsentanthus og derefter af Senatet indt. 1877. Han var en af Republikanernes Førere og tog særlig Del i Drøftelsen af Finansspørgsmaal. 1877—81 var han Finansminister, fik derefter paa ny Sæde i Senatet, blev 1885 valgt til dets Formand og indtog denne Stilling indtil Dec. 1887.

Sherry [schĕrri], det engelske Navn paa Vin fra Xeres.

Shetlandsøerne [schĕtt], en til Skotland hørende Øgruppe i den nordlige Del af Atlanterhavet, 30 M. n. til ø. for Skotlands Nordøstpunkt, bestaar af over 100 Øer, hvoraf omtr. 30 beboede, med et samlet Areal af 24 □ M. og c. 30,000 J. Øerne have Bjergcharakter med stærkt indskaarne Kyster og Punkter af indtil 1,400 F.s Højde. Her drives nogen Agerdyrkning, navnlig Kartofler og noget Byg og Havre; men Kvæg- og Faareavlen ere af langt større Betydning. Særlig ere de her tillagte Ponyer søgte. Fiskeri og Fuglefangst ere vigtige Erhvervsgrene. Den største af Øerne er den 13 M. lange Shetland ell. Mainland med c. 20,000 J. og Havnen Lerwick. De andre større Øer ere Unst, Yell, Fetlar, Whalsey, Bressa og Ross ø. for Mainland, Muckle Rooe, Papa Stour, Baila og Foul v. for Hovedøen og Fair midtvejs mellem denne og Orknøerne. — Øerne ere oprindelig befolkede af Nordmænd, der udvandrede i det 9de Aarh. og gav dem Navnet „Hjaltland" ell. „Hetland"; dog fandtes her ogsaa Rester af den ældre keltiske Befolkning. De stod under de orknøske Jarler, indtil de 1195 kom directe under den norske Konges Herredømme. 1469 lagdes Øerne under Skotland (jvfr. Orknøerne).

Shetland, Syd- [s. o.], ell. **Ny Syd-Shetland**, en Øgruppe i det sydlige Atlanterhav mellem 61° og 63° s. Br. og 36° og 46° v. L., skilt fra Joinvilles og Louis Philippes Land ved Bransfieldstrædet. Øerne ere af vulkansk Charakter med en tarvelig Vegetation af Mos og Lav, men med en stor Mængde Havdyr og Fugle. De enkelte Øer ere fra N. Ø. mod S. V. Clarence (over 4,000 F.), Cornwallis, Elephant (over 3,000 F.), Aspland, Bridgman (med Vulkan), King George I, Nelson, Table, Roberts, Greenwich, Middle, Livingstone (henim. 4,000 F.), Rugged (3,500 F.), Snow, Deception, Smith (6,400 F.) og Jameson ell. Low. Deception danner en næsten lukket Ring, der med en 1,800 høj Klippemur omslutter den rummelige Port Foster, og i hvis Ringbjærg der findes over 150 dampende Aabninger og hede Kilder, som med en Temperatur af over 60° sprudle frem gjennem Sneen.

Shields [schihlds], Stad paa Englands Østkyst ved Floden Tyne, i Nærheden af dens Udløb i Nordsøen, 1¼ M. ø. for Newcastle, bestaar af tre selvstændige Stæder, South-S. i Durham-Shire og North-S. med Tynemouth i Northumberland-Shire, hin med 57,000 J. (1881), disse med 44,000 J. Betydeligt Skibsbyggeri, Fabrikation af Tovværk og Sejldug samt Udførsel af Kul. Søbade. Fort til Forsvar af Indløbet til Tyne.

Shiffnall [schiff], By i det engelske Shrop-Shire, 4 M. ø. for Shrewsbury, med 9,000 J., er historisk mærkelig ved den høje, nu med en Mur omgivne Kongeeg, i hvis Krone Kong Carl II 1651 skjulte sig for sine Forfølgere.

Shikoku [schi], s. Japan.

Shillalah, irsk [schillāla], Knippel af Egetræ; Navnet skal hidrøre fra en for sine Ege berømt Skov.

Shilling [schĭl], engelsk Sølvmønt af Finhed 925 Tusendedele, af Værdi 90⅕ Øre. Der findes Mønter paa 5 (Crown), 2½, 2 (Florin) og 1 S. Eftersom denne Mønt kun er Skillemønt, er ingen pligtig at modtage mere end 40 S. i ēn Udbetaling.

Shipload [schiplohd], eng. Kulvægt paa 424 Tons ell. 8,616 danske Cntr.

Shire [schejr, i Sammensætn. schihr], (oldengelsk scire, maaske af sceren, skære), d. s. s. county, d. e. Grevskab, kaldes de Districter, i hvilke det britiske Rige er inddelt i administrativ og overhovedet politisk Henseende.

Shirley, James [schŏrrli], engelsk Dramatiker, f. 1594 i London, studerede Theologi i Oxford, men Ærkebiskoppen af Canterbury vilde ikke ordinere ham, fordi han havde et Modermærke paa Kinden; han blev da ordineret i Cambridge, blev Præst, gik over til Katholicismen og blev Skolelærer, kæmpede under Hertugen af Norfolk i Borgerkrigen efter en Tid at have arbejdet for Theatret i London, men Komedien blev forbudt under Cromwell, og under Restaurationen mistede S. alt ved en Ildebrand og døde kort efter 29 Oct. 1666. Hans 39 Stykker, hvoriblandt maa mærkes »Ajax and Ulysses«, »The Lady of Pleasure« og »The Doubtful Heir«, have endnu i enkelte Scener en Rest af Renaissancetidens rige Behandlelse, men vise dog Tilbagegangen med Hensyn til fyldig Charakteristik.

Shirting [schir], tæt, lærredsvævet Bomuldstøj med 50—100 Traade paa Tommen; det groveste og stærkeste S. kaldes Stout; det finere og hyppig løsere vævede S. sælges ofte farvet og stærkt appreteret under Navn af Fodershirting.

Shop eng. [schopp], Bod, Krambod.

Shoreham, New- [njū schŏhrhæm], Stad i Sussex-Shire i England, ved Kanalen, 10 M. s. til v. for London. 15,000 J. Havn, Søbade.

Shoshone [schoschohn] ell. **Snake River**, en betydelig Flod i Nordamerika, udspringer fra Shoshone Søen (7,600 F.s Højde) i den sydlige Del af Yellowstone Parken i Territoriet Wyoming, løber derefter i en stor, mod S. vendt Bue gjennem Terr. Idaho, til den paa Grænsen af Oregon tager Retning mod N. Efter at have forladt Oregons Grænse bøjer den mod V. og falder med Navnet Lewis Fork i Columbia. Den danner i sit øvre Løb flere storartede Vandfald, deriblandt et af 700 F.s Bredde, 200 F.s Højde, et af de største i Verden.

Shrapnel [schräpp], d. s. s. Granatkardæsk (s. Projectil), opkaldt efter Opfinderen, den engelske Artillerigeneral H. Shrapnel (d. 1842). I sin oprindeligste Form som en rund Granat, fyldt med Blykugler og Krudt og udskudt af glatløbede Kanoner eller Haubitser, er Opfindelsen første Gang prøvet 1792 og først indført i England 1803. Senere er den med en Mængde successive Forbedringer og navnlig anvendt i Form af Spidsprojectiler for Riffelkanoner antaget af alle Artillerier, trods de endnu ikke helt overvundne techniske Vanskeligheder, dens praktiske Anvendelse har haft at kæmpe med.

Shrewsbury [schruhsbørri], Hovedstad i Shrop-Shire i England, ved Floden Severn, 31 M. n. v. for London. 27,000 I. Seværdig Kirke, smukt Raadhus, Tvangsarbejdshus og stor Torvehalle. Prægtig, 130 F. høj Søjle med kolossal Statue for den i Spanien 1816 faldne General Hill. Hørspinderi, Uld- og Silkemanufakturer. Laxefiskeri. Her stod 1403 et blodigt Slag, hvori Henrik IV overvandt og dræbte Henry Percy (s. Northumberland).

Shrop [schropp] ell. **Salop**, Shire i England, omgivet af de engelske Shirer Chester, Stafford, Worcester og Hereford og de walisiske Shirer, Montgomery, Denbigh og Flint. 62 □ M. med 240,000 I. (1881). Floden Severn deler Shiret i to næsten lige store Dele, af hvilke den paa Flodens højre Side opfyldes af Udløbere fra de walisiske Bjærge med Punkter af indtil 1,700 F.s Højde; Resten er udstrakt Slette med jævnt Fald mod Severn. Denne Flod er sejlbar gjennem hele Shiret og modtager her flere mindre Vandløb. Jordbunden er frugtbar, navnlig i Slettelandet, og Agerdyrkningen er af stor Betydning. Af Mineralprodukter forekommer meget Jærn og Kul, der give Anledning til en omfattende Industri, samt Bly, Kalk og Ler. Hovedstad Shrewsbury.

Siam, en Stat i Bagindien, liggende mellem 4° og 21° n. Br. og 116° og 125° ø. L., omgiven af Malaka Strædet, britisk Bagindien med Barma, Annam, Cochinchina og Siam-Bugten. 13,200 □ M. med c. 6,000,000 I., hvoraf 1 Mill. Chinesere, der navnlig drive Handel og Industri, 1 Mill. Malayer og 2 Mill. Laosfolk (s. Indochinesere). Den mægtige Flod Mekong ell. Kambodja gjennemflyder den nordlige og østlige Del af Landet, medens Menam flyder gjennem dets vestlige Del med sydlig Retning til Siam Bugten. Selve Floddalene ere udmærket frugtbart, men for Oversvømmelser udsat Marskland, hvorimod Resten af Landet er Bjærgland, der danner en Fortsættelse af det sydlige chinesiske Alpeland. Vi kjende endnu kun lidet til dette udstrakte Land. Dets vigtigste Naturfrembringelser ere Sukker, Ris, Majs, Bomuld, Indigo, Peber, Hamp, Huder, Gummi og Teaktræ. Svinet er det almindeligste Husdyr, Bøfler bruges meget i Lavlandet som Trækdyr, Oxer i de højere Egne. Af vilde Dyr forekomme Elefanter, af hvilke de hvide holdes højt i Ære, Tigre, Næsehorn, talrige Abearter, Hjortearter og meget Fuglevildt af Hønseslægten. Ved Kysten er Rigdom paa Fisk og Skildpadder. Industrien er indskrænket til Forfærdigelse af Beklædningsstoffer, Lervarer, Papir og Metalvarer. Indenrigshandelen drives mest paa Floder og Kanaler, og her bygges derfor en stor Mængde Flodfartøjer. Udenrigshandelen drives især fra Hovedstaden Bangkok. Værdien af Indførselen 1885 angives til 27 Mill. Kr. og Udførselen til 37 Mill. Kr. De vigtigste Udførselsartikler vare Ris for c. 24 Mill. Kr., Peber for henimod 2 Mill. Kr. Handelen er for største Delen i Chinesernes Hænder; Skibsfarten dreves 1885 af 195 engelske, 61 tyske og 56 siamesiske Skibe samt nogle faa af andre Nationer, i alt 407 Skibe af 208,000 Tons. Bangkok staar i Telegraphforbindelse med det engelske Bagindien og med Saigon i Cochinchina. Hæren bestaar af en af europæiske Officerer indøvet Styrke paa c. 4,000 Md.; i Krigstid ere alle vaabendygtige Mænd værnepligtige. Nylig er der lagt Grund til Dannelse af en Flaade. Buddhismen er den herskende Religion; Christendommen taales. Om Statsindtægten haves ingen Oplysning. — Statsforfatningen var tidligere et absolut Enevælde, medens Kongen ligesom Kejseren i China i sin personlige Færd var stærkt indskrænket ved et gammeldags Ceremoniel. 1874 blev Kongens Magt af ham selv nærmere fastsat, saa at han nu deler den lovgivende Myndighed med et Statsraad, sammensat af 6 Prinser og 10—20 kongevalgte Notabler. I Regelen vælges Kongens ældste Søn til hans Efterfølger. Den tidligere Værdighed som „anden Konge“ (en Ærespost uden virkelig Magt) afskaffedes 1885.

S.s Historie er kun lidet kjendt. Buddhismen og med den de første Elementer af en højere Kultur indførtes fra Indien i 7de Aarh. efter Chr. F. 1511 kom Portugiserne til S. fra Malaka, men de fortrængtes i 17de Aarh. af Hollænderne, og S. blev nu en vigtig Station for disses Handel. Senere kom en græsk Eventyrer Constantin Falcon til S. og vandt Kongens Yndest; han søgte at indføre europæisk Civilisation og knytte Forbindelse med Frankrig, idet han 1684 sendte Affendinger til Ludvig XVI. Denne sendte Affendinger til Svar og nogle katholske Missionærer; men snart efter blev Falcon styrtet og Udlændingerne forjagne. I Midten af 18de Aarh. gjorde Barmanerne, der allerede 1556—79 havde hersket over S., Indfald i Landet, hærjede det grusomt og ødelagde dets gamle Hovedstad Ayuthia (1767), som derefter længe laa i Ruiner. De bleve fordrevne af en i S. født Chineser, men denne blev 1782 myrdet af en indfødt Hærfører Chakri, som nu gjorde sig til Herre. Under hans Efterkommere førtes gjentagne Krige med Barmanerne, og Englands Forsøg paa at knytte

Handelsforbindelse mislykkedes ligesom senere Nordamerikas. 1829 blev Laos-Landet underkastet. 1851 blev Mongkut Konge i S.; han viste sig ivrig for at knytte Forbindelser med Europa, sluttede 1855 flg. Handelspagter med England, Nordamerika og andre Stater (1858 med Danmark), sendte 1857 og 1861 Afsendinger til Europa, indrettede en Hær efter europæisk Mønster, indførte Trosfrihed, byggede Kanaler m. m., men levede samtidig i østerlandsk Overdaadighed og holdt et Harem med 600 Friller. Ved hans Død (1 Oct. 1868) blev den ældste af hans 84 Sønner Chula Longkorn (f. 1853) Konge, og Bestræbelserne for at udvikle det gode Forhold til Europæerne og at optage europæiske Indretninger fortsattes.

Siamesiske Tvillinger. Disse sammenvoxede Tvillinger, Chang og Eng, f. 1811 af chinesiske Forældre i Siam, bleve solgte af deres Moder 1829 og førte til Nordamerika. Efter at have tjent store Summer ved at lade sig forevise rundt omkring i Europa kjøbte de en stor Tobaksplantage i Greensborough i Nordcarolina, hvor de døde 17 Jan. 1874 med to Timers Mellemrum. De vare gifte med to Søstre og havde hver 9 Børn.

Sibbern, Frederik Christian, dansk Philosoph, f. 18 Juli 1785 i Kjøbenhavn af holstenske Forældre. Moderens inderlige Religiøsitet, som havde et pietistisk Præg, blev af stor Indflydelse paa Drengen; i den tyske Bibel var han tidlig hjemme. Han blev Student 1802 fra Herlufsholm, som han altid mindedes med Kjærlighed. Til Fagstudium valgte han Retsvidenskaben, men han vandt flere Gange Prisen for Besvarelsen af mathematiske og philosophiske Opgaver. 1810 blev han juridisk Candidat og disputerede n. A. for den philosophiske Doctorgrad (»De principiis philosophicis disciplinæ juris«). Da Treschow blev kaldet til det nye Universitet i Christiania, anbefalede han S. til sin Eftermand; men førend han (1813) overtog Professoratet, gjorde han en længere Reise i Tyskland, hvor han i Berlin omgikkes Fichte og Schleiermacher, i Breslau Steffens, hvilken sidste især havde megen Indflydelse paa ham. Efter sin Hjemkomst begyndte han at holde Forelæsninger, men hørte samtidig selv physiske og zoologiske Forelæsninger. En levende, men mere poetisk end exact Naturopfattelse forbunden med skarp psychologisk Iagttagelse, Hjertelighed og original Naivetet i Udtryksmaaden gav S.s Forelæsninger stor Virkning, saa længe han endnu stod i sin Kraft. Ogsaa i hans trykte Skrifter er det mere Gemyt og Hjerte end Tanken, S. forstaar at udtrykke og tale til. Han er som Philosoph væsentlig paavirket af Schellings Identitetslære. Det absolute er for ham den universelle Livsmagt, og Livets Begreb kan siges at være hans Hovedkategori. Men denne Livsmagt opfattede han mere med Anskuelsen og Følelsen, end han gav den Udtryk i exact Begrebsform; Hegels storartede Forsøg i denne Retning kunde han efter sin hele Charakter ikke vurdere. Philosophien havde for ham efter hans eget Udsagn kun „intermediær Betydning"; ved Tænkningen udvikles og opklares den umiddelbart givne Livsfylde til organisk Anskuelse, hvor alle givne Elementer ses som Led i den uendelige Totalitet og alt ses „i det egentlige oprindeliges og alconstitutives Lys". Philosophien har derfor en explicativ (analytisk) og en speculativ (synthetisk) Del; hin lægger det givne til rette, denne omdanner det til ny og højere Anskuelse. S. selv beskæftigede sig mest med empirisk Psychologi, og hans analytiske Tendens førte ham her til en Distingueren og Rubriceren, der efterhaanden lod hans oprindelig friske og livfulde Udkast stivne til blotte Schemaer. Medens hans Ideer i den første Del af hans philosophiske Virksomhed havde et stærkt theologisk Præg, voxede de derimod i Dristighed og Frisindethed i hans senere Aar. Han søgte overalt Næring for „den Livets Kjærne, om hvilken alt, hvad vi modtage, skal samle sig for at fremme vort indre Liv"; men netop denne Søgen førte ham ud over den kirkelige Christendom, hvor de positive Dogmer og den ved dem betingede exclusive Samfundsaand hindre Udviklingen af den frie, universelle Menneskekjærlighed, der som „Indlevelse i den altomfattende Harmoni og det i denne Harmoni levende Grundvæsen" tillige er en „Indlevelse i Saligheden". S. deltog med Iver i de politiske Discussioner under Frederik VI og Christian VIII i conservativ Aand. Med Grundloven 1849 var han i det hele tilfreds, maaske paa Grund af sin „urokkelige Optimisme"; men den constitutionelle Forfatning stod dog for ham som Blændværk og Halvhed, hvorimod han allerede i et Universitetsprogram 1849 („Betragtninger over Stat og Kirke") raader Statsmændene til at sætte sig ind i Communismens Idee, der „har Realitet til Grundlag og Realitet til Formaal". Det var hans Overbevisning, at denne Ide vilde faa sin Luther, selv om man brændte nok saa mange Hus'er. I sit sidste Skrift, „Meddelelser af Indholdet af et Skrift fra Aaret 2135" (3 Hæfter, 1858—72), udvikler han temmelig vidtløftig og i et Slags apokalyptisk Form sine religiøse og sociale Ideer. Sin digteriske Begavelse har han lagt for Dagen i „Gabrielis's Breve" (1ste Del 1826, 2den Del 1853). Af hans øvrige Skrifter mærkes: „Om Elskov" (1819), „Menneskets aandelige Natur og Væsen" (1819—28, senere mange Gange omarbejdet og udviklet under Titlen „Psychologi"), „Om Erkjendelse og Granskning" (1822), „Om Poesi og Kunst" (1834—53), „Logik som Tænkelære" (1845, ofte omarbejdet), „Angaaende Hegels Philosophi" (1838), „Speculativ Kosmogoni med Grundlag til en speculativ Theologi" (1846), samt to Universitetsprogrammer „Om den christelige Ytringsfrihed i kirkelig Henseende" (1846) og „Bidrag til at opklare den christelige og kirkelige Frihed" (1847). Først 1868 tog S. sin Afsked fra Universitetet. D. 16 Dec. 1872. Efter hans Død er hans interessante „Moralphilosophi" udgivet (1878), og i Hundredaaret efter hans Fødsel gjenoptryktes anden Del af „Menneskets aandelige Natur og Væsen" under Titel af „Læren om de menneskelige Følelser og Lidenskaber".

Sibbern, Valentin Christian Wilhelm, norsk Statsraad, f. paa Værne Kloster i Smaalenene

9 Sept. 1779, blev 1796 Officer, repræsenterede som Corpsmajor det Akershusiske ridende Jægercorps ved Rigsforsamlingen paa Eidsvold, hvor han hørte til det Wedelske Parti, og mødte paa det overordentlige Storting s. A. som Stortingsmand fra Smaalenene; ved denne Lejlighed var han Medlem af den Comité, som skulde underhandle med de svenske Commissærer. Samtidig gik han over i civilt Embede, idet han blev Amtmand i nævnte District og senere tillige Stiftamtmand i Christiania. Han var et fremragende Medlem af samtlige Storting indtil 1824, Præsident dels i Stortinget, dels i Lagtinget. 1830—50 var han Statsraad. D. 1 Jan. 1858. — Hans Søn, Georg Christian S., f. 29 Marts 1816, blev juridisk Candidat 1837, fik Aaret efter Ansættelse ved Statsraadsafdelingen i Stockholm, kort derpaa i Udenrigsministeriet og i de følgende Aar som Secretær ved forskjellige Legationer i Europa, indtil han 1850 sendtes til Nordamerika som Chargé d'affaires og Generalconsul, senere Ministerresident. En Udnævnelse til Gesandt i Constantinopel 1858 blev endnu s. A. fulgt af en Kaldelse til at indtræde i Statsraadet som Statsminister i Stockholm, en Post han med megen Takt beklædte under den ophidsede Stemning, Statholderstriden fremkaldte i begge Lande. Det bekjendte Foredrag angaaende det svenske Forslag om et Unionsparlament (1861) ledede først til, at S. traadte ud af Regeringen; men faa Dage efter traadte han atter ind i det nye Stangske Ministerium og overtog igjen sit forrige Embede, som han beklædte indtil 1871; fra den Tid af har han boet paa sin Fædrenegaard, Værne Kloster, Aarene 1878—84 dog undtagne, i hvilke han beklædte Posten som Gesandt i Paris.

Siden, s. Hjærneskal und. Hjærne.

Sibirien. I Almindel. anvendes dette Navn paa samtlige russiske Besiddelser i Asien ø. for 60° ø. L. og n. for China og Turkestan, hvis Fladeindhold er 282,000 □ M. med c. 9,400,000 I. Dette umaadelig store Landomraade udstrækker sig imellem 67° og 208° ø. L. og mellem 40° og 78° n. Br. Landets sydlige Del er Bjergland, der skraaner mod N. fra Højasiens Nordrand (de dsungariske Bjærge, Altai, Baikalbjærgene, det dauriske Alpeland osv.). Den nordlige Del langs det nordlige Ishav bestaar for det meste af flade Sumpsletter, „Tundra"er, med frossen Jordbund, der om Sommeren optøs til et Par Fods Dybde og da danner et ufremkommeligt Morads. Det mellemliggende Land er v. for Floden Jenissej for største Delen Sletter, dels frugtbare og smukke Egne med Korn- og Frugtavl og mild Luft, dels Steppe med ret gode Græsgange, dels umaadelig store Skovstrækninger. Øst for Floden har derimod Landet en helt anden Charakter, idet Steppen her afløses af en Mængde lave, men vilde Bjergmasser. Landet gjennemskæres af talrige Floder, af hvilke de betydeligste ere fra V. mod Ø.: Ob, Jenissej, Pjasina, Chatanga, Anabara, Olenek, Lena, Jana, Indigirka og Kolyma, der falde i det nordlige Ishav, Anadyr, der falder i Beringsstrædet, og Amur, der falder i Ochotsk Havet. Landets sydlige Del indeholder en stor Mængde Indsøer, af hvilke de mærkeligste ere fra V. mod Ø. det kaspiske Hav, Aral, Balchasch, Saisan og Baikal. Klimaet er udpræget Fastlandsklima, og S. hører til Jordens koldeste Lande, hvilket har sin naturlige Grund i Landets Hældning mod N., der lægger det aabent for de kolde Vinde fra det nordlige Ishav, men udelukker de varmere Luftstrømninger fra det indre Asien. Selv det mildeste Strøg, Landet s. for Balchasch Søen, „det sibiriske Italien", der ligger paa samme Bredde som Norditalien, har c. 4° lavere Middeltemperatur end dette. Aarsvarmen tager hurtig af, efter som man rykker mod N., saa at den allerede i Tobolsk under 58°, altsaa sydligere end St. Petersborg, Stockholm og Christiania, er 0°, hvilken Middeltemperatur i Europa først indtræder under 68°. De til Ishavet løbende Floder ere tilfrosne 6 à 8 Maaneder af Aaret, og man træffer i de nordlige Egne en Vinterkulde af indtil ÷ 57°. Derimod er Sommervarmen paa mange Steder forholdsvis høj, endog højere end under samme Bredde i Europa, og Heden stiger i den vestsibiriske Steppe endog ofte til 42°. Den midterste og nordlige Del af Landet har for det meste kun ubetydelig Regn, hvorimod de sydlige Bjærgegne have stærkt Nedslag, ofte med heftige Tordenvejr. En Landeplage er den sibiriske Kvægpest, der hyppig raser i Vestsibirien og bortriver en stor Mængde Heste og Kvæg. Ligeledes plages Steppelandet stærkt af uhyre Sværme af Myg, Bremser og Moskitoer. De europæiske Husdyr ere i stor Mængde til Stede i Landets midterste og sydlige Del, vistnok mest i Landet v. for Jenissej, men de ere dog ogsaa allerede stærkt udbredte i Transbaikalien og en Del af Amurlandet. Af særdeles stor Betydning er Jagten paa de mangfoldige Arter af Pelsdyr, paa Hjorte (Elsdyr, Rensdyr og Raadyr), paa Harer, Murmeldyr og Isbjørne. Uhyre Sværme af Trækfugle, Vildgæs, Ænder, Svaner, Snepper o. a. drage aarlig over Stepperne, hvor mange blive Jægernes Bytte. S.s Floder ere rige paa Fisk, hvis Fangst paa mange Steder er den vigtigste Erhvervskilde. De sydlige Bjærgegne ere særdeles rige paa Mineralprodukter, af hvilke de vigtigste ere Guld, Sølv, Jærn, Kobber, Stenkul og Salt. S. bestaar af:

Det egentlige Sibirien:

	□ M.	Befolkn. 1883.
Kystgebetet	34,339	81,000
Amurlandet	8,164	58,000
Transbaikalien	11,324	510,000
Gen.-Gouv. Østsibirien	53,827	649,000
Irkutsk	14,544	399,000
Jakutsk	71,364	248,000
Jenissejsk	46,704	430,000
Gen.-Gouv. Irkutsk	132,612	1,077,000
Tomsk	15,478	1,185,000
Tobolsk	25,024	1,283,000
Gen.-Gouv. Vestsibirien	40,502	2,418,000
Det egentlige Sibirien	226,941	4,144,000

Centralasien:		
Uralsk	6,655	506,000
Turgaj	9,511	338,000
Akmollinsk	9,905	466,000
Semipalatinsk	9,296	547,000
Gen.-Gouv. Steppen	35,367	1,852,000
Semirjetschensk	7,510	815,000
Ferghana	1,596	720,000
Sarefschan	925	394,000
Syr-Darja	7,809	1,200,000
Amu-Darja	1,880	220,000
Gen.-Gouv. Turkestan	19,720	3,349,000
Centralasien	55,087	5,201,000

Fra Dschingiskhans Tid stod det egentl. S under Mongoler og Tatarer, og i det vestlige S. mellem Ural og Ob dannedes et Rige under en Tatarkhan med Sibir (nær ved Tobolsk) til Hovedsæde. I 16de Aarh. begyndte den russiske Slægt Stroganov at drive Handel paa S., nærmest for Pelsværks Skyld, og efter dens Opfordring drog Kosakhøvdingen Jermak 1581 imod Tatarerne, hvis Rige han indtog og overgav til Ivan II for derved at gjenvinde hans Naade. I Løbet af det 17de Aarh. udstraktes Russernes Herredømme ogsaa til Østsibirien (1627 til Angara, 1646 til Baikal Søen); Handel begyndte med China, men 1689 maatte Russerne opgive Amurlandet og afstikke Grænsen ved Nertschinsk. 1697 naaede de Kamtschatka. 1858 tilknyttedes Amurlandet, og 1875 blev Sachalin afstaaet af Japan. I Midten af 18de Aarh. begyndte Russerne at bruge S. til Deportationssted, og dette System er siden fortsat i stedse større Udstrækning, især med politiske Forbrydere. Efter de polske Rejsninger 1830 og 1863 bortførtes saaledes Polakker i Tusendvis til S. Ogsaa Løsgængere sendes til S., som i alt faar en aarlig Tilgang af 10,000 Nybyggere. 1806 oprettedes et Generalgouvernement Tobolsk, og 1822 deltes det i Vest- og Østsibirien. 1886 aabnedes den første Jærnbane fra Jekaterinburg til Tjumen, 1888 et Universitet i Tomsk. Der paatænkes nu lagt en Jærnbane fra det europæiske Rusland til Stillehavet, fra Obdorsk til Chainudir-Bugten.

Sibirien, Ny-, en Øgruppe i det nordlige Ishav ud for Mundingerne af de sibiriske Floder Lena, Jana og Indigirka, bestaar af de store Øer Koteljnoj, Fadjejev, Ny-Sibirien og Ljachov og en stor Mængde mindre Øer. Her er sammenhobet umaadelige Masser af Drivtømmer, hidført fra de store Floder, og man finder det ofte sammenpakket ligesom i Smaabjærge af flere Hundrede Fods Højde. Dyrelivet er rigt, og her leve talrige Polarræve, Isbjørne, Rensdyr og Søfugle; men ved Siden af de levende Dyr træffer man uhyre Masser af Forverdenens tykhudede Dyr hengjemte i den haardtfrosne Jordbund, navnlig Mamutsdyr, hvis indtil 120 Pund vægtige Stødtænder i en lang Aarrække her have været eftersøgte, da de afgive et Elfenben saa smukt og hvidt som det bedste fra den nulevende Dyreverden. Det aarlige Gjennemsnitsudbytte angives til c. 200 Tønder, men der har været Aar, hvor man har indvundet c. 70,000 Pd. — En sibirisk Kjøbmand Ljachov fandt paa en Slædeexpedition i April 1770 de to efter ham opkaldte Øer og i Sommeren 1778 Koteljnoj; de to østlige, Fadjejev og Ny-S., opdagedes først 1805 og 1806.

Sibirienne [ænn], d. s. s. Dyffel (s. d. A.).

Sibirjäkov, Alexander [koff], en rig Handelsmand og Guldvasker i Sibirien, brugte sin Formue rundhaandet til Fremme af Landets Opkomst og fik bl. a. indrettet Dampskibsfart paa de store Floder. Han understøttede kraftig videnskabelige Opdagelsesrejser, navnlig Nordenskiölds 1878—80, deltog selv i et Par saadanne til Jenissejs Munding og til Angara og gav en stor Sum til Grundlæggelsen af Universitetet i Tomsk. En Ø foran Mundingen af Jenissej er bleven opkaldt efter ham.

Siboni, Joseph, f. 27 Jan. 1780 i Forli i Kirkestaten, d. 29 Marts 1839 i Kjøbenhavn, udmærket Tenorist, baade hvad Stemme og Skole angik, gjorde 1806—18 stor Lykke som Operasanger i Milano, Napoli, London, St. Petersborg, Prag, Wien og andre Stæder, samt havde tillige navnlig i Wien gjort sig bekjendt som Lærer, da han 1819 udnævntes til Directeur for Syngeskolen ved det kongel. Theater i Kjøbenhavn. I denne Stilling viste S. baade stor Energi og Dygtighed, og mange nye, særlig italienske Operaer fik ved Hjælp af ham en vellykket Udførelse. Intriguer og Cabaler fulgte ham stadig, men hans Elever vare flinke, og hans Død efterlod et Savn, som forgjæves søgtes afhjulpet. 1827 stiftede han et Musikconservatorium, hvis Formaal nærmest var at uddanne Sangere for det kongel. Theater, saaledes at de fik en virkelig musikalsk Dannelse, og i hvilket J. P. E. Hartmann forestod den musiktheoretiske Undervisning. Dette opløstes desværre kort efter hans Død. — Hans Søn, **Erik Anton Valdemar S.**, f. 26 Aug. 1828 i Kjøbenhavn, Elev af J. P. E. Hartmann og 1847 i Leipzig af Moscheles og Hauptmann, fortsatte efter at have gjort Krigen med 1848—50 sine Studeringer et Par Aar i Wien. 1865 blev han efter P. Heise Musiklærer ved Sorø Akademi. Af hans Compositioner er i Musikforeningen opført en Ouverture, en Claverconcert, en Claverkvartet og Chorstykket „Wellenspiel", paa det kongel. Theater 1861 Operaen „Carl II.s Flugt" og i Cæciliaforeningen et i Frankrig præmiebelønnet Stabat mater. Mange større Instrumentalværker ere Manuskript. Nogle Orgel- og Claversager ere trykte.

Sibylle hed i Oldtiden en Seerske eller Sandsigerske. Der nævnes flere forskjellige, blandt hvilke den **cumanske S.** (fra Cumæ i Campanien) er den mest bekjendte; fra hende skrev sig **de sibyllinske Bøger**, en Samling Spaadomme, affattede i græske Vers, som efter Sagnet i ni Bøger tilbødes Kong Tarquinius Superbus til Kjøbe; da Kongen fandt Prisen for høj, kastede S. de tre i Ilden og senere atter tre, indtil han endelig for de tre sidste maatte betale samme Pris som oprindelig forlangt for alle ni. Disse Bøger opbevaredes i det capitolinske Tempel af et eget Præstecollegium (s. **Decemvirer**), men gik til Grunde ved Templets Brand 83 f. Chr. I de sidste Aarh.

f. Chr. fremkom en Mængde f. B., som alle vare Tendensskrifter, hvis Forfattere vilde vinde Udbredelse for deres Anskuelser ved at lade dem udgaa under en S.s Navn. Blandt saadanne S. nævnes ogsaa en hebraisk S., der af jødiske Proselytmagere kunde benyttes til at vise Overensstemmelsen mellem Jødedommen og den foregivne gamle hedenske Visdom. Dette Bedrageri blev fra det 2det Aarh. e. Chr. eftersignet af christelige Forfattere, der udgav deres Tendensskrifter for ægte f. B., og Tidens Mangel paa Kritik bevirkede, at selv adskillige af Kirkefædrene antog dem for ægte og i deres Skrifter anførte større og mindre Brudstykker af dem, hvorfor Christendommens Modstander Celsus spottende kaldte de christne Sibyllister. Hvad der er til overs af disse christelige S. er tilstrækkeligt til at godtgjøre, at de ere forfattede i den christelige Tid, til Dels endog helt nede i det 4de Aarh.

Sic, lat., saa! ja saa!, et tvivlende og ironisk Udbrud, der kun bruges paa Prent og nøsten er forældet. **Sic vos, non vōbis**, lat., saaledes (have) I (arbejdet, men) ikke for eder selv. **Sic trānsit glōria mūndi**, d. e. saaledes forgaar Verdens Herlighed!, et Udbrud, man bruger, naar noget, der først viser sig som stort eller smukt, tager en uheldig eller sørgelig Ende.

Sichem, en Stad i Samaria, imellem Bjærgene Ebal og Garizim, var en Tid lang Hovedstad i Israels Rige og senere Samaritanernes Hovedstad. Under Kejser Vespasian fik den Rettigheder som romersk Koloni og fik Navnet Flavia Neapolis; nu hedder den Naplus. Her bor Levningen af det samaritanske Folk (s. Samaria). En halv Mil fra S. er den nu udløse Jakobs Brønd (Ev. Joh. IV, 6).

Siciliāno [sitschi], en siciliansk Hyrdedans eller et landligt Tonestykke i $\frac{6}{8}$ Takt, der efterligner en saadan Dans. S. forekom tidligere som Andantestykke i Sonater.

Sicilianske Vesper kaldes det Blodbad, som 1282 anrettedes paa alle Franskmænd paa Sicilien. Carl af Anjou, som 1266 i Slaget ved Benevent havde frataget Hohenstauferne Herredømmet over Neapel og Sicilien, og hans Franskmænd havde ved deres Grusomhed fremkaldt en almindelig Forbitrelse, hvorfor Johan af Procida havde stiftet en vidtforgrenet Sammensvargelse paa Sicilien for at stille Øen under Manfreds Svigersøn, Peter III af Aragonien, men en tilfældig Omstændighed bragte Bevægelsen til Udbrud før den fastsatte Tid. Da nemlig Beboerne af Palermo Paaskemandag, 30 Marts 1282, gik til Vespergudstjenesten, blev en ung Sicilianerinde groft fornærmet af en Franskmand, der derpaa dræbtes af hendes Ledsagere, ligesom ogsaa alle andre Franskmænd i Palermo myrdedes. Efterretningen herom fremkaldte de samme Scener i Messina og Øens øvrige Stæder, og mere end 20,000 Franskmænd skulle saaledes være blevne dræbte, hvorpaa Øen kom under Peter III.

Sicilien, den største italienske Ø, ligger i Middelhavet, adskilt fra Syditalien ved Messina Strædet. 531 □ M. med 3,149,000 J. (1886). Øen danner en Trekant, hvis Kystlinje brydes af talrige fremspringende Forbjærge, og en Højslette af 1,500—2,000 F.s Højde, gjennemkrydset af indtil 6,000 F. høje Bjærge. I dens nordøstlige Del hæver sig den mægtige, isolerede Vulkan *Ætna* 10,500 F. over Havet. Klimaet er varmt, men paa de fleste Steder sundt, og den frugtbare Jordbund, der allerede i Oldtiden forsynede Rom med Korn, er endnu i Stand til i rig Mængde at frembringe ikke blot de sædvanlige Kornsorter, men ogsaa Vin, Sydfrugter, Bomuld og Sukkerrør; men den er nu kun slet dyrket, og store Strækninger ligge ubenyttede. Silke- og Biavl ere af stor Betydning, og det omliggende Hav er rigt paa Fisk. Af Mineralprodukter ere Svovl og Salt de vigtigste, derefter Marmor og Alun. Industrien er kun lidet udviklet; af størst Betydning er Fabrikationen af Silkestoffer og Hatte, Koral- og Ravarbejder samt Læder. Øen er nu en Del af Kongeriget Italien og omfatter Provinserne Caltanisetta, Catania, Girgenti, Messina, Palermo, Siracusa og Trapani. — S.s ældste Beboere skulle have været Sikanerne, et Folk maaske af iberisk Stamme, som senere fortrængtes til Øens vestlige Del af de fra Italien indvandrede Sikeler. Desuden havde tidlig Phønikerne og Carthaginienserne oprettet Handelspladser paa Øen, deriblandt Panormos. I det 8de Aarh. fortrængte Grækerne efterhaanden de tidligere Beboere og anlagde Kolonierne Naxos (735 f. Chr.), Syrakus (734), Gela, Leontinoi, Messana, Akragas (582) o. fl. De hævede sig hurtig til stor Velstand og Magt og især opnaaede Syrakus (s. d. A.) verdenshistorisk Berømmelse. I de puniske Krige erobredes Øen af Romerne, som gjorde den til Provins. Under Folkevandringen kom den vestlige Del af S. under Vandalerne, derpaa 493 hele S. under Østgoternes Konge Theodorik, men Belisars Sejre bragte 535 S. under den græske Kejser, hvorpaa den blev behersket af Exarchen i Ravenna indtil det 9de Aarh., da Araberne fra Nordafrika erobrede Øen. I den sidste Halvdel af det 11te Aarh. erobrede Normannerhøvdingen *Roger I*, en Broder til Robert Guiscard, Øen og herskede derover til sin Død 1101 som Greve af S. Hans Søn, *Roger II*, arvede 1127, da Robert Guiscards Linje uddøde, Hertugdømmet Apulien, d. e. Syditalien, og lod sig 1130 krone i Palermo som Konge af S. Nu havde S. Historie fælles med Neapel indtil 1282, da den *sicilianske Vesper* bragte S. under Peter III af Aragonien (Peter I af S.). Ved dennes Død (1285) blev hans Søn Jakob Regent af S., men da han var bleven Konge af Aragonien (Jakob II), gjorde han sin yngre Broder Frederik til Statholder paa S., og denne blev valgt af Folket til Konge af S. (*Frederik II*, 1296—1337), hvorpaa S. var et eget Kongerige under den yngre aragoniske Linje indtil 1409. *Peter II* (1337—1342), *Ludvig* (1342—55) og *Frederik III* (1355—77), med hvem den mandlige Linje uddøde, vare svage Regenter, og indre Stridigheder ødelagde Landet. Frederik III.s Arving, Maria, blev bortført til Aragonien og gift med Prins *Martin* d. yngre, som derved blev Konge af S. Da han døde 1409, arvede hans Fader, Martin d. ældre, Konge af Aragonien, S., der

nu var forenet med **Aragonien** og **Spanien** 1409—1713 og fra det 16de Aarh.s Begyndelse sammen med Neapel dannede et eget spansk Vicekongerige med Neapel til Hovedstad. Ved Freden i Utrecht (1713) tilfaldt S. som Kongerige Hertug **Victor Amadeus** af Savoien, men allerede 1720 blev han tvungen til at overlade S. til Kejser Carl VI imod at faa til Erstatning Sardinien som Kongerige. Saaledes blev S. atter forenet med **Neapel** og har siden den Tid haft fælles Historie med dette Land undtagen 1806—15, da Neapel stod under Napoleons Broder Joseph (indtil 1808) og hans Svoger Murat (indtil 1815), medens den fordrevne Konge Ferdinand IV under engelsk Beskyttelse herskede paa S.; da han undertrykkede Øen, tvang den engelske Overgeneral, Lord Bentinck Kongen til at sammenkalde et Parlament og give en liberal Forfatning 1812.

Sicilier, Begge, 1816—61 et eget Kongerige i Italien, omfattende Kongeriget Neapel, altsaa den sydlige Del af Italiens Fastland, og Kongeriget Sicilien, tils. 2,080 □ M. med 8—9 Mill. I. — De to Kongerigers særskilte Historie er fortalt under de vedk. Artikler indtil 1816, da de 12 Dec. forenedes til ēt Rige, B. S., under Kong **Ferdinand IV**, nu kaldet F. I. Han var aldeles afhængig af Østerrig og forpligtede sig ligefrem til ikke at indføre nogen politisk Reform, der stred imod de gamle monarchiske Indretninger og det i Lombardiet-Venetien raadende System. Neapels Forfatning fra 1808 og Siciliens fra 1812 sattes derfor ud af Kraft, hvilket vakte almindelig Misfornøjelse. I Juli 1820 udbrød en Revolution, der nødte Kongen til at give en fri Forfatning i Lighed med den spanske fra 1812 og indkalde et Parlament; men Sicilien vilde ikke nøjes dermed, forlangte et eget Parlament og fordrev Tropperne. Paa Congressen i Laibach vedtoges en væbnet Intervention, østerrigske Tropper rykkede ind, slog General G. Pepe 7 Marts 1821 og gjenoprettede Enevælden. Der lovedes dog udstrakt Communalselvstændighed, Provinsraad og en særlig Forvaltning for Sicilien; men Løfterne holdtes ikke, og de liberale forfulgtes trods Amnestien. Først 1827 drog Østerrigerne bort igjen. Ferdinand I døde 4 Jan. 1825, men Tilstanden blev endnu slettere under **Frants I**, der organiserede Schweizertropper for at sikre sin Magt. Han fulgtes 8 Nov. 1830 af **Ferdinand II**, der strax lovede Besparelser og bedre Forvaltning, men snart viste sig som afgjort Absolutist og undertrykkede enhver fri Rørelse. Han havde derfor ogsaa at kæmpe imod flere Opstandsforsøg, bl. a. paa Sicilien 1837 og i Calabrien 1844 (s. **Bandiera**). 12 Jan. 1848 udbrød en alvorlig Opstand i Palermo, og efter flere Dages Kamp gav Kongen gode Frihedsløfter, men der krævedes atter et særligt Parlament og Forfatningen fra 1812. Bevægelsen bredte sig snart over hele Øen, Tropperne fordreves, og Rugg. Settimo blev Formand for den provisoriske Regering. 28 Marts kom et sicilianskt Parlament sammen, afsatte 13 Apr. Bourbonerne og valgte 10 Juli den sardinske Konge Carl Alberts anden Søn, Hertugen af Genua til Konge, uden dog at opnaa dennes Samtykke. Imidlertid havde Palermos Exempel fremkaldt Demonstrationer i Neapel 24 Jan., og Kongen nødtes derved til at love en fri Forfatning og indsætte et nyt Ministerium; 15 Maj kom Parlamentet sammen, men der udbrød strax Strid med Kongen, som lod Byen beskyde og til Dels plyndre af sine raa Hjælpere, Schweizerne og Lazzaronerne. Efter at have sikret sin Magt paa Fastlandet, sendte han General Filangieri til Sicilien; Messina indtoges 7 Sept., og efter en længere Vaabenstilstand og frugtesløse Underhandlinger undertrykkedes Opstanden i Foraaret 1849, og Øen behandledes aldeles som et erobret Land. Senere understøttedes Pave Pius IX.s Gjenindsættelse i Rom, og til Løn fik Kongen Ærestitlen „den frommeste Konge". Med største Haardhed forfulgtes de liberale, talløse Fængslinger foretoges, og selv Ministrene fra Foraaret 1848 behandledes som simple Forbrydere (s. **Poerio**). Forgjæves søgte England og Frankrig, hvem Kongen havde opbragt ved sin aabenlyse Sympathi for Rusland under Krimkrigen, 1856 at formaa ham til større Mildhed; hans Afslag fremkaldte Ophør af den diplomatiske Forbindelse, men dette styrkede kun hans Stivsind. Han døde 22 Maj 1859, og **Frants II** fik strax Tilbud fra Sardinien om at slutte sig til den nationale Kamp imod Østerrig, men afslog det. Derimod gjorde han sit Folk nogle smaa Indrømmelser og opløste Schweizerregimenterne. Reactionen fik dog snart igjen Overhaand; 5,000 politiske Mistænkte fængsledes, og Kongen tænkte endog paa at intervenere i Romagna til bedste for Paven. I Apr. 1860 udbrød Opstand paa Sicilien, 11 Maj landede Garibaldi i Marsala med sine „Tusende", sejrede ved Calatasimi og trængte ind i Palermo, som nu blev bombarderet i 2 Dage (27—29 Maj), men senere rømmet. Snart var næsten hele Øen løsrevet, den sardinske Grundlov indført og Garibaldis Dictatur godkjendt. Da Bestmagterne ikke vilde tillade fremmed (d. e. østerrigsk) Intervention, søgte **Frants II** at redde sit Herredømme ved at kundgjøre Forfatningen af 1848 og Brugen af den italienske Tricolore, samt ved at tilbyde Sardinien Forbund, men for silde; den almindelige Mistillid umuliggjorde en Udsoning. Da Garibaldi i Aug. gik over Messinastrædet, faldt mange Officerer fra Kongen, hele Troppeafdelinger og Flaaden gik over, og Lazzaronerne vendte sig bort, henrevne af Begejstring for Garibaldi. 6 Sept. drog Kongen med Resten af Hæren (50,000 Md.) til Gaëta, og næste Dag holdt Garibaldi Indtog i Byen Neapel; hele Landet sluttede sig til ham, men Hæren kunde han ikke overvinde. 9 Oct. rykkede sardinske Tropper ind nord fra og gjorde hurtig Ende paa al Modstand. 21 Oct. holdtes almindelig Folkeafstemning, og med 1,742,000 St. imod knap 10,800 (ikkun 667 paa Sicilien) vedtoges B. S.s Tilknytning til Sardinien. 7 Nov. holdt Kong Victor Emanuel Indtog i sit nye Riges Hovedstad; faa Dage forinden havde største Delen af den neapolitanske Hær maattet overgive sig, og kun Fæstningerne Gaëta og Messina holdt sig til 18 Febr. og 10 Marts, hvorefter Indlemmelsen i det nye Kongerige Italien kundgjordes.

Sickel, Theodor v., tysk Historiker, f. 1826, siden 1857 Professor i Wien, har strevet flere værdifulde Bidrag til Østerrigs Historie, men især gjort sig bekjendt som Autoritet paa Diplomatikens Omraade. Af hans Værker fremhæves: »Monumenta graphica medii ævi ex archivis et bibliothecis imperii Austriaci collecta« (Wien, 1858—80) og »Acta regum et imperatorum Carolinorum digesta et enarrata« (Wien, 1867—68).

Sickingen, Franz v., berømt tysk Hærfører, af en gammel Ridderslægt, f. 1481 paa Ebernburg i Nærheden af Kreuznach, førte paa egen Haand talrige Fejder mod de frie Rigsstæder og andre Riddere og erhvervede sig store Rigdomme og betydelig Anseelse blandt sine Standsfæller, der betragtede ham som deres Høvding. Han indtog en ikke uvigtig politisk Stilling, da han blev dragen ind i Tidens store religiøse Stridigheder. Vinteren 1520—21 tilbragte Ulrich v. Hutten paa hans Borg, og det skyldtes dennes Initiativ, at S. nu optraadte som Ven af Reformationen og Beskytter af Reuchlin og Luther. 1522 stillede han sig imidlertid i Spidsen for det misfornøjede tyske Ridderskab, som vilde danne et Ridderforbund med en ny Ridderret, egne Domstole og Udelukkelse af de gejstlige Prælater. Han hvervede en Hær og drog mod Ærkebispen af Trier, belejrede hans Hovedstad, men maatte opgive Belejringen, da Kurfyrsten af Pfalz og Landgreven af Hessen forenede sig imod ham. Da disse derpaa belejrede hans Borg Landstuhl, blev han haardt saaret og døde 7 Maj 1523 efter at have overgivet Borgen.

Siddefod kaldes en Fuglefod, hvor der er 3 fortil vendte Tæer og en Bagtaa (Tommelen) i samme Højde som disse, og hvor Løbet er sinkelt. Hos Sangfuglenes Orden er Bagtaaen bevægelig for sig, uafhængig af Fortæerne, medens den hos Skrigefuglene kun kan bevæges sammen med disse og i det hele er noget svagere udviklet.

Siddim (1. Moseb. XIV, 8 ff.) var en frugtbar Slette i Palæstina med Stæderne Sodoma og Gomorrha, som ved en vulkansk Katastrophe forvandledes til Indsøen „det døde Hav“.

Siddons, Betty Alix [sidd'ns], berømt engelsk Skuespillerinde, f. Kemble.

Sidegevær ell. **Sidevaaben,** Fællesnavn paa de blanke Vaaben som Kaarder, Sabler, Dolke osv., der bæres indstukne i Skede ved et Bælte eller en Skulderrem.

Sidehjul, Vandhjul, paa hvilke Vandet falder ind i Højde med Centrum eller højere oppe, ledet af Coulisser for at faa den rigtige Indløbsretning. Man kalder ogsaa S. i første Tilfælde Brysthjul med Coulisseindløb, i sidste Rughjul.

Sidenswans (Ampelis garrulus), Sangfugl, nærmest beslægtet med Fluesnapperne, rødgraa, med Sort paa Hoved, Hale og Vinger, Gult paa Halen og Vingerne og med ejendommelige, lakrøde og lakagtige Svingfjerspidser, samt med Fjertop og et kort, ved Grunden noget fladt Næb. Den yngler kolonivis i det høje Norden, f. Ex. det nordligste Skandinavien og Finland, i Skove af Granskove og Skjæggelav. Om Vinteren drager den flokkevis syd paa, og i strænge Vintre komme disse livlige Flokke af S. til det sydlige Skandinavien og Danmark og søge da især Rønnebærtræerne; saa snart mildt Vejr indtræder, drage de igjen nord paa.

Sideordnet, coordineret, kaldes et Begreb i Forhold til andre Begreber, naar det hører sammen med disse ind under et højere, mere omfattende Begreb. Artsbegreber ere s., naar de alle ere underordnede, subordinerede, et og samme Slægtsbegreb. Saaledes ere Begreberne Hest, Tapir og Svin s., idet de alle ere underordnede Begrebet Tykhudet. — I Grammatiken kaldes de Sætninger s., der paa samme Maade ere enten uafhængige eller afhængige og ere stillede ved Siden af hverandre ved forbindende, adskillende eller modsættende Bindeord (undertiden ogsaa uden Bindeord).

Siderographi, s. Staalstik.

Sidestævning, Afhugning af Træernes Grene langs op ad Stammen lige til Toppen, anvendes undertiden i det større i Skove, hvor man har Brug for en stor Mængde svagt Grenetræ, og ordnes da efter Regler i Overensstemmelse med den paagjældende Træarts Natur og Beskaffenhed.

Sidevinkler, to Vinkler, som have Toppunkt og ét Ben fælles. Dersom tillige de to yderste Ben ere Forlængelser af hinanden, kaldes S. Nabovinkler og udgjøre da tilsammen to rette Vinkler eller 180°.

Sidi, vulg.-arab., bet. i almindel. Tiltale „Herre“, ligesom Hunkjønsformen Sitta „Frue“.

Sidi Hescham, en Landstrækning i det nordvestlige Afrika langs Atlanterhavet mellem 28° og 30° n. Br., hørte tidligere under Marokko, men staar siden 1810 under en egen Hersker. Det er et af talrige Floder gjennemskaaret Bjærgland af indtil 4,000 F.s Højde. Befolkningen bestaar af krigerske Berbere og Arabere, af hvilke mange ere Kjøbmænd og Haandværkere.

Sidmouth, Henry Addington, Viscount [siddmudh], engelsk Statsmand, f. 30 Maj 1757 i London, Søn af en Præst, blev 1782 Medlem af Underhuset, hvor han sluttede sig til sin Ungdomsven William Pitt og 1789 valgtes til Formand. Da Pitt i Marts 1801 traadte fra Styrelsen, anbefalede han Addington som sin Eftermand, og det var under dennes Ministerium, at Freden i Amiens sluttedes i Marts 1802. Men da Krigen med Frankrig atter udbrød 1803, viste han ikke tilstrækkelig Energi i sine Udrustninger og maatte i Maj 1804 nedlægge sin Post som Minister, men ophøjedes af Kongen til Viscount S. 1806 var han Medlem af det af Fox og Grenville dannede Ministerium og 1812—22 Indenrigsminister i Liverpools Ministerium uden dog at spille nogen fremragende Rolle. Han levede siden i Stilhed til sin Død 15 Febr. 1844.

Sidney [siddni], 1) Stad i den engelske Koloni Cap Breton i Nordamerika, paa Nordsiden af Øens østlige Halvø, med stor og sikker Havn, Stenkulsgruber og et Par Tusend I. — 2) S. Sydney.

Sidney, Algernon [s. o.], engelsk Statsmand, f. 1622, d. 7 Dec. 1683, Søn af Jarl Robert

af Leicester, sluttede sig under Carl I til Republikanerne og fastholdt deres Meninger hele sit Liv. Han var Medlem af den Commission, som dømte Carl I, men nægtede dog at underskrive Dødsdommen. Da Cromwell var bleven Protector, trak han sig tilbage til Privatlivet og skrev sine berømte »Discourses concerning government«. Ved Restaurationen 1660 var S. Gesandt i Kjøbenhavn, vilde ikke benytte sig af den almindelige Amnesti og fik først 1677 paa sin Families Bøn af Carl II Tilladelse til at vende hjem, hvor han 1678 blev Medlem af Underhuset og som gammel Republikaner sluttede sig til Oppositionen. Sammen med Lord Russell, Hertugen af Monmouth o. fl. indgik han 1681 et Forbund for at hindre den katholske Hertug af Yorks Tronbestigelse, men da nogle Partifæller af lavere Rang havde indgaaet Ryehousesammensværgelsen for at dræbe Carl II og Hertugen af York, bleve Lord Russell og S. falskelig anklagede for ogsaa at have deltaget heri og henrettede. Efter sin Tronbestigelse lod Vilhelm III Russells og S.s Dom cassere.

Sidney, Sir Philip [s. o.], engelsk Digter, f. 1554 i Grevskabet Kent af Adelsslægt, studerede i Oxford og Cambridge, rejste derpaa i 8 Aar, erhvervede sig omtrent al sin Tids Dannelse, vendte 1575 tilbage og blev Dronning Elisabeths Yndling. En Strid med Jarlen af Oxford bragte ham 1578 til at trække sig tilbage paa sin Svogers Gods, hvor han til Underholdning for sin Søster skrev Hyrderomanen »Arcadia«, i hvis brogede og phantastiske Mylder af Begivenheder og Figurer Renaissancens frodige og stærke Poesi allerede pragtfuldt udfolder sig. Hans Prosaafhandling »Defense of Poesy« og hans Sonetter ere de mest bekjendte af hans øvrige Værker. S., der var en ægte Ridderskikkelse i Tidens Stil, kæmpede tappert mod Spanierne og blev dødelig saaret i Slaget ved Zütphen 1586.

Sidon, Phønikiens ældste og vigtigste Stad, var Moderstaden for mange phønikiske Kolonier, navnlig for Tyros. Dens Konger maatte c. 725 hylde den assyriske Konge Salmanassar, men S. vedligeholdt dog under egne Underkonger sin Handelsmagt under Assyrer og Babylonere og blomstrede igjen op under Persernes Herredømme, men blev paa Grund af et Oprør ødelagt 351 f. Chr. og kom 333 under Alexander d. stores Herredømme. Efter dennes Død blev den først forenet med Ægypten, senere med Syrien og kom derefter under romersk og senere arabisk Herredømme. 1110 blev den erobret fra Muhammedanerne af Kong Balduin med Bistand af Sigurd Jorsalafarers Flaade, men toges tilbage 1187 af Saladin. I de følgende Aarhundreder blev den flere Gange ødelagt og gjenopbygget; dog ligger det nuværende Saida lidt vestligere end det gamle S. Udgravninger 1855 (Kong Esmunazars Sarkophag i Louvre) og 1860, sidste Gang under Renans Ledelse.

Sidōnius Apollināris, egtl. C. Ap. Modestus S., romersk Digter, f. i Lyon c. 430, beklædte som Kejser Avitus's Svigersøn de højeste Værdigheder i Rom, men blev 472 Biskop i Clermont og forfattede her en Del literære Arbejder, hvoriblandt særlig maa mærkes en Række Breve i 9 Bøger, som indeholde talrige historiske Oplysninger.

Sidra-Bugten eller den store Syrte, en betydelig Bugt, som Middelhavet danner i den østlige Del af Tripolis i Nordafrika.

Sidsersunike, d. s. s. Graasisken, s. Sisken.

Sidste Dages Hellige, s. Mormoner.

Sidste Olje (Unctio extrema, Unctio infirmorum) har siden det 12te Aarh. været et af den katholske Kirkes 7 Sacramenter og meddeles af Præsten til Dødssyge, hvis Øjne, Øren, Næse, Mund og Hænder, hos Mænd ogsaa Fødder og den højre Side, salves med Chrisma (s. d. A.) for at virke Syndernes Forladelse og legemlig Helbredelse.

Siebenbürgen, s. Transsylvanien.

Siebengebirge, en indtil 1,500 F. høj Bjergmasse i den preussiske Rhinprovins, paa den højre Rhinbred s. ø. for Bonn.

Siebold, Carl Theodor Ernst v., Zoolog, Physiolog og Anatom, f. 16 Febr. 1804 i Würzburg, d. i München 7 Apr. 1885, var først Kredsphysikus i Heidelberg og senere i Königsberg i Preussen, derefter Stadsphysikus og Directeur for Fødselsstiftelsen i Danzig, blev 1840 Professor i Physiologi og sammenlignende Anatomi i Erlangen, 1845 i de samme Fag i Freiburg, 1850 Professor i Physiologi i Breslau, 1853 Professor i Zoologi og sammenlignende Anatomi i München samt Directeur for det zoologiske Museum smsteds. Blandt hans Skrifter maa fremhæves: „Lehrbuch der vergleichenden Anatomie der wirbellosen Thiere“ (1840, oversat paa Fransk og Engelsk), hans helminthologiske „Jahresberichte“ i „Archiv für Naturgeschichte“ og forskjellige Artikler i det af ham og Kölliker udgivne „Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie“; fremdeles „Wahre Parthenogenesis bei Schmetterlingen und Bienen“ (1856), „Ueber die Band- und Blasenwürmer“ (1854), „Beiträge zur Parthenogenesis der Arthropoden“ (1861) og „Die Süßwasserfische von Mitteleuropa“ (1863). S. har navnlig i Tyskland haft stor Indflydelse paa Studiet af de lavere Dyrs Udvikling og indre Bygning, og Kundskaben om Indvoldsormene, Ferskvandsfiskene og „Parthenogenesen“ har ham meget at takke for. — Hans Fætter, **Philipp Fr. v. S.**, f. 17 Febr. 1796 i Würzburg, d. 18 Oct. 1866 i München, gik 1822 som Læge til Java og derfra 1823 med et Gesandtskab til Japan, hvorfra han 1830 vendte tilbage til Europa. 1859 foretog han en ny Rejse til Japan og traadte en kort Tid i Taikunens Tjeneste, men vendte hjem 1862. Af hans Skrifter over Japan, som til Dels udarbejdedes i Forening med forskjellige Videnskabsmænd, kunne nævnes: „Nippon“ (1832), »Fauna Japonica« (1833—54), »Flora Japonica« (1835—53), »Bibliotheca Japonica« (1833—41) og »Epitome linguæ Japonicæ« (1853). Hans store Samlinger findes i Leiden.

Siècle, fr. [ǟkl'], Aarhundrede.

Siedlce [ǟd'ltse], Stad i russisk Polen, 12 M. ø. for Warschau, med 14,000 I. Storartet Slot med Park.

Sieg, Biflod til Rhinen fra højre Side, falder i Rhinen tæt neden for Bonn.

Siegburg, Stad i den preussiske Rhinprovins ved Floden Sieg, 3 M. s. ø. for Köln, med 7,000 J., livlig Industri og en Sindssygeanstalt i et forhenværende, 1060 af Biskop Hanno af Köln stiftet Benedictinerabbedi.

Siegen, Stad i den preussiske Prov. Westfalen, 17 M. s. til ø. for Münster. 15,000 J. Vigtige Jærnværker, Jærnstøberier og stærkt udviklet Industri i Læder, Papir, Klæde, Tobak m. m.

Siegfried, Helten i den nederrhinske eller frankiske Sagnkreds, den nordiske Sigurd Faavnesbane (s. d. A. og Nibelungenlied).

Siegumfeldt, Herman Carl, dansk Maler, f. 1833 i Esbønderup, begyndte at udstille 1855 som Genremaler og var i lovende Fremgang, da Sygdom, kort efter en Studiereise i Udlandet, afbrød hans Kunstnervirksomhed i flere Aar. Siden han 1875 begyndte at male igjen, er det især ved fine dygtig udførte Portræter, at han har vundet Opmærksomhed.

Siel (holl. Zijl) er i Nordtyskland Navnet paa Digesluserne (s. Sluse); undertiden betegnes ogsaa en Kloak med Navnet S.

Siemens, Werner, berømt Elektrotechniker, f. 13 Dec. 1816 i Lenthe ved Hannover, var først Militær, studerede som saadan Chemi og Physik og gjorde betydelige og vigtige Opdagelser og Opfindelser særlig paa Telegraphiens og Elektricitetslærens Omraade (s. Elektricitet). 1849 traadte han ud af Militæretaten; allerede 1847 havde han i Forening med Halske i Berlin grundlagt en Telegraphbygningsforretning. Denne Fabrik har udfoldet en storartet Virksomhed og har Filialer i flere større Hovedsteder. Dens Hovedvirksomhed er rettet paa Fabrikationen af Maskiner, Apparater og Instrumenter vedrørende den elektriske Telegraphi, særlig den undersøiske, men har i øvrigt udstrakt sig over hele Elektricitetsomraadet, saaledes ogsaa Belysningen. Paa samme Maade er det gaaet med S.s vidtstrakte videnskabelige Virksomhed og hans talrige Opfindelser, der ikke blot ere komne Telegraphien til gode; ham skyldes saaledes den dynamoelektriske Maskine, hvis Theori han udviklede 1867. 1860 blev han Æresdoctor ved Berlins Universitet, 1874 Medlem af Vidensk. Akademi smstds. Hans samlede „Abhandlungen und Vorträge“ udkom i Berlin 1881. — Hans Broder, Wilhelm S., f. 4 Apr. 1823, d. 19 Nov. 1883, kom som ungt Menneske til England for at udnytte en af Werner S.s Opfindelser. Han blev Lederen af den engelske Afdeling af Broderens Fabrik, hvis Hovedvirksomhed er den samme som Moderfabrikens. Ved Siden heraf har Wilhelm S. indlagt sig store Fortjenester som praktisk og theoretisk Physiker. Dels alene, dels i Forening med Brødrene Hans S. (f. 1818, d. 1867), Friedrich S. (f. 1826) og Werner S. har han bragt Anvendelsen af Regeneratorer ved Ovnfyringen ud i det praktiske Liv og udviklet denne Methode til stor Fuldkommenhed; den første Regeneratorovn skyldes dog nærmest Friedrich S. Deres Opfindelser i denne Retning anvendte Brødrene særlig med udmærkede og betydningsfulde Resultater i Glas- og Staalindustrien. Wilhelm S. var f. A., som han døde, bleven ophøjet i den engelske Adelsstand.

Siemering, Leopold Rudolf, tysk Billedhugger, f. 1835 i Königsberg, er en af Realismens Forkæmpere i Tyskland. Blandt hans Arbejder maa nævnes „Kong Wilhelm af Preussen“ paa Børsen i Berlin, Frederik d. stores Mindesmærke i Marienburg (1877), Sejersmindet i Leipzig, Luther-Mindesmærket i Eisleben (1883) og det ejendommelige, polychrome Gravmæle over Øjenlæge Gräfe i Forhaven til Hospitalet Charité i Berlin.

Siemirādzki, Henryk, polsk Maler, f. 15 Nov. 1843 i Gouvernementet Grodno, uddannede sig til Kunstner i St. Petersborg, opholdt sig derpaa i Frankrig og Tyskland, bl. a. et Aar som Pilotys Elev i München, og tog saa til Rom (1871). Hans første historiske Maleri „Alexander d. store og Lægen Philippus“ vakte stor Opmærksomhed. Senere udstillede han „Neros levende Fakler“ (1876), en effectfuld Composition, hvori dog en alvorligere Charakteristik savnedes til Trods for den maleriske Rigdom.

Siĕna, Romernes Sena Julia, Stad i Mellemitalien ved Floden Elsa; 6 M. s. for Firenze. 25,000 J. Staden er bygget paa tre Høje i en herlig Egn. Ærkebispesæde med mærkelig Kathedralkirke, herligt gotisk Raadhus, et forhen storhertugeligt Palads og talrige Privatpaladser, et Universitet, flere højere Undervisningsanstalter, et paa gamle Haandskrifter rigt Bibliothek, et naturhistorisk Museum og et Døvstummeinstitut. Talrige Silkevæverier, Hatte- og Klædefabriker. — S. var under Langobarderne Sædet for en egen Statholder (Guastalda), senere hen i Middelalderen Hovedstad i en lille, blomstrende Republik, som en Gang rivaliserede med Firenze, og om hvis Pragt og Rigdom der endnu findes talrige Vidnesbyrd i dens prægtige Kirker og Paladser. 1555 erobrede Cosmo I af Familien Medici S., der havde sluttet sig til Frankrig, og bekræftedes 1557 i Besiddelsen af den ved en Tractat med Spanien. I hele Middelalderen var S. Sædet for en af Italiens betydeligere Malerskoler, hvis Kunstnere dels have forherliget deres Fædrenestad, dels have vundet Navn ved Arbejder i det øvrige Italien. De vigtigste og berømteste Mestere ere: Duccio di Buoninsegna, Sodoma (Bazzi), Daniele di Volterra, Peruzzi og Vanni.

Sienkiewicz, Henryk [vitsch], en af de mest fremragende nulevende polske Forfattere, f. 1846 i Wola Okrzejska af adelige Forældre, studerede Philosophi ved den saakaldte Højskole i Warschau, hvor han hørte til den Ungdom, der haabede paa ved Hjælp af Comtes Ideer at kunne forbedre de ulykkelige sociale Forhold, hvorunder Polen befandt sig efter Revolutionen 1863. Hans første Novelle „Forgjæves“ (1870) henledede strax Opmærksomheden paa ham. Som Journalist ved »Gazeta Polska« vakte han Opsigt ved sit rammende Vid og sin dygtige Jagttagelsesevne, og hans Feuilletoner hørte i en Aarrække til Hovedstadens mest yndede Læsning. En indgribende Indflydelse paa hans Produktion fik en større Udenlands-

rejse, som han foretog 1876. Fra Amerika hjemsendte han sine „Kultegninger", der indleder en hel Række Smaanoveller og Smaaskitser („Hen over Steppen", „Orso", „Fra en Posener Lærers Erindringer", „Efter Brød", „Sejerherren Bartek" o. m. a.), som han lod følge i de næste Aar. Det er lutter smaa Mesterværker. Sproget er noget abrupt og stærkt individuelt farvet, men godt tilpasset til Indholdet, Æmnerne nationale, Behandlingen realistisk; under denne Realisme gaar imidlertid som Understrøm et stærkt Følelseselement, der ytrer sig som inderlig Medfølelse med de fortrykte og forkuede, dem, han med særlig Forkjærlighed skildrer. Det er især Bondestandens Sag, han taler; han paaviser dens Undertrykkelse og Uvidenhed, det hjælpeløse og udsigtsløse i dens Stilling og er herved epochegjørende, idet han danner en Modsætning til selv dygtige Forgangere (Gregorowicz og til Dels Kraszewski), der betragtede Bonden fra et overlegent Tilskuerstandpunkt som en værdig Gjenstand for æsthetisk Interesse. I en Periode som den nuværende, hvor Polakkerne have lært paa alle Omraader at øve den stærkeste Selvkritik, maatte S.s Virksomhed vinde betydeligt Bifald. Denne Popularitet har S. endnu yderligere forøget, siden han 1883 har kastet sig over den historiske Roman, der som et Led i Kampen for Nationalitetens Opretholdelse dyrkes mere i Polen end noget andet Sted. 1883 udkom „Med Ild og med Sværd", der handler om Polakkernes Kampe med Kosakhetmanen Bohdan Chmelnicki i Midten af det 17de Aarh. Den følgende Tid har S. behandlet i „Syndfloden" og „Pan Wolodyjowski" (1887); Interieurer, Dragter, Sæder, Sprog, hele Datidens Kulturstandpunkt er gjengivet indtil de mindste Detailler, og dette i Forbindelse med en Del typiskpolske Figurer, der potenseret fremstille de nationale Fejl og Fortrin, have gjort disse Bøger til de populæreste lige siden Mickiewicz's Dage. I dansk Oversættelse foreligge „Kultegninger" (1888) og „Sejerherren Bartek" tillige med „Englen" (1889). (S. N.).

Siĕrra (portug. Serra), egtl. „Sav", betyder paa Spansk en Bjærgmasse, idet Toppene danne ligesom Savtakker.

Siĕrra Leŏne, 1) en Kyststrækning i det vestlige Afrika langs Atlanterhavet mellem 10° 5' og 6° 26' n. Br., der optages af Negerriger, nogle smaa franske Etablissementer og 2) den engelske Koloni S. L. Dennes væsentligste Del er Halvøen s. for Floden Sierra Leones Udløb, c. 20 □ M. med 61,000 J. (1881), for største Delen Negre af en Mængde forskjellige Stammer, til Dels befriede Slaver. Det afrikanske Selskab i London grundlagde Kolonien 1788 ved hertil at overflytte et Antal befriede Negerslaver, og dermed er fortsat ogsaa efter at den 1808 kom under Statens Styrelse. Befolkningen har for største Delen antaget Christendommen og beskæftiger sig med Agerdyrkning, Kvægavl, Handel og forskjellige industrielle Virksomheder. Indtægterne 1885 udgjorde 1,8 Mill. Kr., Udgifterne noget mere; Indførselens Værdi var 5,7 Mill., Udførselens 5,9 Mill. Kr. Hovedstad Freetown.

Siesby, Gottlieb, dansk Forfatter, f. 4 Maj 1803 i Kbhvn., Søn af den jødiske Schächter, blev 1826 Skomagermester, men udgav allerede 1825 en Samling „Lyriske Forsøg" og skrev senere mange politiske Digte, til Dels i Cl. Rosenhoffs „Den Frisindede", hvilke samledes i „Poetisk-politisk Nytaarsgave" (1839 og 1840). Han var i en Række Aar Theateranmelder og drev andre literære Sysler; blev 1847 Medarbejder af „Flyveposten" og kjøbte 1852 Bladet af dets Ejer Ed. Meyer. Han ledede Bladet i conservativ og helstatlig Aand, tilsatte derved sin tjente Formue og maatte 1870 standse Udgivelsen. 1871 udgav han et Udvalg Digte „Ved Tid og Lejlighed". D. 28 Nov. 1884.

Siĕsta, sp., Middagssøvn, Lur.

Sieur, fr. (fork. af Monsieur), Herr.

Sieveking, Amalie, f. 1795 i Hamborg af en af Stadens fornemste Senatorfamilier, begyndte som ung Pige at holde en Friskole for et begrænset Antal Pigebørn, som hun selv underviste i alle Fag, og denne Gjerning fortsatte hun indtil sin Død 1 Apr. 1859. I adskillige Aar arbejdede hun paa at faa grundlagt en kvindelig Forening, der i den protestantiske Verden kunde staa som et Sidestykke til Katholicismens „barmhjærtige Søstre"; men denne Plan, som senere er bleven virkeliggjort ved vor Tids Diakonissestiftelser, lykkedes det ikke hende at faa gjennemført. Under Choleraepidemien i Hamborg 1831, da næsten alle grebes af panisk Skræk, meldte hun sig som frivillig Sygeplejerske ved et offentligt Lazareth og gjorde Tjeneste, saa længe Epidemien varede. 1832 stiftede hun en kvindelig Forening til Fattig- og Sygepleje, som hun forestod indtil sin Død, og som stiftede megen Gavn og efterhaanden fandt saa talrige Efterlignere rundt omkring, at S. maa nævnes som en af Grundlæggerne af vor Tids ordnede frivillige Fattigforsørgelse.

Sievers, G. Eduard, tysk Philolog, f. 25 Nov. 1850, studerede i Leipzig og Bonn, blev 1871 Prof. extraord., 1876 Prof. ord. i germansk Philologi ved Universitetet i Jena, 1883 i Tübingen, 1887 i Halle. Af hans Arbejder maa bl. a. fremhæves „Tatian, latein. u. altdeutsch mit Glossar" (1872), „Grundzüge der Phonetik" (1876; 3dje Opl. 1885), „Heliand" (1878), „Angelsächsische Grammatik" (1882; 2det Opl. 1886), foruden en Række Afhandlinger i Tidsskrifter, hvor han bl. a. har kastet nyt Lys paa den oldnordiske Metrik og Kvantitetslære. Sammen med E. Steinmeyer udgiver han de oldtyske Glossarer. 1888 valgtes han til Medlem af det danske Videnskabernes Selskab.

Sieyès, Emmanuel Joseph [siæjs], fransk Statsmand, f. 3 Maj 1748 i Fréjus, uddannedes i et gejstligt Seminarium i Paris og blev Abbé, 1780 Generalvicar for Bispen af Chartres og 1787 Medlem af Gejstlighedens høje Raad. I Nov. 1788 skrev han »Essai sur les privilèges«, men vakte snart efter umaadelig Opsigt ved sit navnkundige Flyveskrift »Qu'est-ce que le tiers-état«? (Hvad er den tredje Stand), som udkom i Jan. 1789; han gav selv Svaret: „Intet", men tilføjede:

„Hvad bør den være? Alt". Han valgtes i Paris til Rigsstænderne og havde sammen med Mirabeau den største Del i deres Omdannelse til Nationalforsamling og i dennes Optræden, bl. a. i Udstedelsen af Menneskerettighedernes Erklæring og i Frankrigs nye Inddeling i Departementer. Derimod bekæmpede han forgjæves Tiendens Afskaffelse og udtalte ved denne Lejlighed de skarpe Ord: „De ville være fri, men forstaa ikke at være retfærdige". 1791 valgtes han til Medlem af Seine-Departementets Styrelse, afslog det paatænkte Valg til Biskop og indtraadte 1792 i Conventet, hvor han dog ikke spillede nogen fremragende Rolle. Han stemte for Kongens Henrettelse uden at tilføje et Ord til sin Kjendelse, men holdt sig næsten tavs under hele Rædselsperioden og traadte først paa ny i Forgrunden 1795. Han blev Medlem af Velfærdsudvalget, sluttede i Maj tillige med Rewbell Freden med Holland, tog Del i Directorialforfatningen og var derefter Medlem af de 500.s Raad. 1798 drog han som Afsending til Berlin, hvor han viste stor diplomatisk Dygtighed, og blev i Maj 1799 Medlem af Directoriet. Ikke des mindre understøttede han Bonapartes Statscoup, vistnok i den Tro, at han skulde kunne lede dennes Færd; han gav et sindrigt Udkast til en ny Statsordning, men det blev aldeles omdannet af Bonaparte og lagde Grund til et Enevælde, der var saare langt fra S.s Ønsker. Dog modtog han Plads i Senatet (var endog en kort Tid dets Formand), fik Godset Crosne som Folkegave og blev 1808 ophøjet til Greve. I de 100 Dage 1815 var han Pair, blev derefter landsforvist som „Kongemorder" og levede i Brüssel indtil 1830. D. 20 Juni 1836.

Sif, i den nord. Mythol. Thors Hustru. Loke havde en Gang lumskt klippet alt Haaret af den haarfagre Gudinde. Da Thor blev det var, greb han ham og vilde knuse hvert Ben i ham. Loke svor saa, at han skulde faa Svartalferne til at gjøre S. Haar af Guld, der skulde voxe ligesom andet Haar. Han drog derpaa til de Dværge, som hedde Ivaldes Sønner, og de forfærdigede Haaret.

Sifánto, s. **Siphnos**.

Siffer, af arabisk Çafar, tom, idet S. oprindelig betød Nul, er Benævnelsen for Titalsystemets Taltegn (s. d. A.). Oprindelsen til disse Tegn er uvis; Gerbert, den senere Pave Sylvester II, har omtr. ved Aaret 1000 lært dem at kjende fra Araberne, som selv mente at have faaet dem fra Inderne. Flere nyere Forskere antage imidlertid, at de rettere maa føres tilbage til Grækerne, navnlig Pythagoræerne, og støtte denne Anskuelse paa en Udtalelse af Boetius. De nævnte Forfatteres S. afvige noget fra de nu brugelige, men Ligheden er dog umiskjendelig; de nu anvendte, simplere Former udviklede sig hurtig, da S.s Brug blev almindelig ved Indførelsen af den indisk-arabiske Talbetegnelse (Positionssystemet) og den dermed følgende lettere Regnemethode omkring Aar 1200.

Sigalon, Xavier [lōng], fransk Maler, f. 1790 i Uzès i Cevennerne af fattige Forældre, d. 1837 i Rom af Cholera, kom til Paris og blev Elev af Guérin. Hans første Arbejde, „En Courtisane", vakte Opmærksomhed, „Giftblandersken Locusta" fremkaldte en nyere Debat i Kunstverdenen; men Kunstnerens Navn var befæstet. Skjønt han nu malede en Række anselige Compositioner af alvorligt, mangen Gang storartet Indhold, maatte han dog kæmpe med Armod. Han modtog derfor Tilbudet om at male en Copi af Michel-Angelos „Dommedag" i Rom, der efter sin Fuldendelse blev opstillet i École des beaux arts. Det overdroges ham derpaa at copiere Mesterens andre Arbejder i det sixtinske Capel, hvori dog Døden hindrede ham.

Sigámbrer hed et gammelt tysk Folkeslag ved Rhinen og paa begge Sider af Floden Ruhr, mod hvilket Cæsar 55 f. Chr. foretog et Felttog, da de havde optaget Usipeterne og Tenchtererne. 8 f. Chr. flyttede Tiberius 40,000 af dem over til den venstre Rhinbred lige over for Ruhrmundingen, hvor de da boede under Navn af Gugerner. Senere forsvandt deres Navn; det antages af mange, at de ere gaaede op i det større Samlingsnavn „Frankerne".

Sigbrit Willems, Kong Christian II.s bekjendte Raadgiverinde, var en Hollænderinde, som havde forladt sit Fædreland og nedsat sig som Smaahandlerske i Bergen, hvor Christian II 1507 under sit Ophold i Norge blev bekjendt med hendes Datter Dyveke. Dog var det ikke blot Kongens Forhold til Dyveke, men ogsaa S.s store Forstand og Indsigt i Handels- og Pengesager, der skaffede hende saa stor en Indflydelse hos Christian II; da han blev Konge, overlod han S. hele Bestyrelsen af Toldvæsenet og raadførte sig med hende i alle vigtige Sager, og selv efter Dyvekes Død 1517 bevarede hun sin Magt uformindsket, ja den voxede snarere efter denne Begivenhed. Hun satte Borger- og Handelsstanden over alt og nærede Uvilje mod Adelen, som hun ofte behandlede med Overmod, saa at f. Ex. Landets fornemste Adelsmænd i Slud og Kulde maatte staa nede paa Gaden, naar Kongen var i hendes Bolig for at raadslaa med hende. Da Christian II forlod Kjøbenhavn 1523, fulgte S. med ham, og man fortæller, at hun blev bragt om Bord paa Skibet i en Kiste for ikke at blive mishandlet af Pøbelen. I Udlandet maatte hun holde sig skjult, da Christian II.s fornemme Slægtninger og Venner vare yderst forbitrede paa hende for den Andel, de tilskrev hende i Kongens Ulykker. Hendes endelige Skæbne er uopklaret, men hun nævnes sidste Gang 1531, og det er ikke usandsynligt, at hun har maattet lade sit Liv for Bøddelens Haand eller paa Baalet.

Sigdal, Præstegjæld i Buskeruds Amt i Norge med 6,200 I. (1875), gjennemstrømmes af Simoa, en Biely til Dramselven.

Sigel, Franz, tysk Revolutionsmand, f. 1824 i Baden, blev 1847 Lieutenant, men sluttede sig i Apr. n. A. til Heckers Friskaretog og maatte derefter flygte udenlands. I Foraaret 1849 kom han tilbage, blev Krigsminister og Chef for den republikanske Hær i Pfalz, men maatte efter Opstandens Undertrykkelse paa ny flygte til Schweiz. Han drog derfra til England og 1852 til Nordamerika, hvor han først

var Journalist i New-York og fra 1858 Mathematiklærer i St. Louis. 1861 blev han Oberst for et Regiment tyske Frivillige, viste i flere Træfninger ikke liden Dygtighed og blev i Marts n. A. Brigadegeneral paa et Tog til Arkansas; han kaldtes derfra til Virginia og bidrog efter det andet Nederlag ved Bulls Run 30 Aug. til at frelse Potomachæren. Efter Krigen blev S. igjen Redacteur i New-York, senere i St. Louis og var en af sine Landsmænds politiske Ledere.

Sigēon hed i Oldtiden et Forbjærg i Troas ved Indløbet til Hellespont, hvor efter Sagnet Achilleus's og Patroklos's Grav fandtes. Stedet er blevet berømt ved den der i Begyndelsen af det 18de Aarh. fundne **Sigeiske Indskrift** (nu i London), der er skreven afvexlende til venstre og til højre; den er bedst forklaret af Böckh i »Corpus inscriptionum Græcarum«.

Sigersted, s. **Hagbard**.

Sigismund, Konge i Sverige 1592—99, i Polen (S. III) 1587—1632, Søn af den svenske Konge Johan III og Katharina Jagellonica, Sigismund II Augusts Søster, blev født 20 Juni 1566 i Forældrenes Fængsel paa Gripsholm. Han var fra Barndommen af undervist saa vel i Katholicismens som i Protestantismens Troslære, men sluttede sig som voxen til den første. Dette skaffede ham vel den polske Krone, hvortil han blev kaldet 1587 efter Stephan Bathoris Død, og som han modtog efter Tilstyndelse af det svenske Raad, der gjærne saa sig befriet for hans bestandige Nærværelse; men paa den anden Side vaktes der i Sverige Frygt for reactionære Forsøg fra hans Side til Fordel for Katholicismen, hvorfor man efter Johan III.s Død skyndte sig at sikre Reformationen ved Beslutningen paa Upsalamødet 1593. Kun med Vanskelighed kunde S. formaas til at stadfæste Beslutningen, og først derefter foregik hans Kroning i Upsala 19 Febr. 1594. Harmfuld over at Stadfæstelsen var bleven ham afnødet, og mistænkende sin Farbroder, Hertug Carl af Södermanland (s. **Carl IX**), rejste S. nogle Maaneder efter til Polen uden at have givet bestemt Forskrift om, hvorledes Regeringen skulde føres under hans Fraværelse. Som Arveprins satte Hertugen sig derpaa i Spidsen for Regeringen, lod Stænderne overdrage sig Rigsforstanderskabet med kongelig Myndighed og fordrev de i Provinserne indsatte Statholdere, som nægtede ham Lydighed. Da S. for at hævde sin Myndighed 1598 kom til Sverige med en polsk Krigshær, kom det til aaben Fejde mellem ham og Hertugen. I Begyndelsen blev vel S. den sejrende, men da han ikke forfulgte sin Sejer, blev han slaaet ved Stångebro, hvorefter han paa ny og for bestandig forlod Landet. Næste Aar, paa Rigsdagen i Stockholm, opsagde Sveriges Stænder ham Troskab og Lydighed, og paa Rigsdagen i Linköping 1600 blev denne Opsigelse udvidet til at gjælde ogsaa hans Arvinger. S. opgav dog ikke sine Fordringer paa den svenske Krone og indviklede derved Polen, som under hans Regering desuden led af indre Uroligheder og laa i Krig med Rusland og Tyrkiet, i en langvarig Fejde med Sverige, der først to Aar før hans Død afsluttedes med Vaabenstilstanden i Stumsdorff. Under S. fortrængtes Protestantismen fra Polen ved Jesuiternes Hjælp; han døde 30 Apr. 1632 i Warschau, hvorhen han havde forlagt Residensen. Med sine to Gemalinder Anna og Constantia, Døtre af Ærkehertug Carl af Østerrig, havde han 12 Børn, af hvilke Wladislaw og Johan Casimir efter hinanden besteg den polske Trone.

Sigismund, Navn paa 3 polske Konger. S. I (1506—48) var en Søn af Kong Casimir IV og kom paa Tronen ved sin Broder Alexanders Død. Han førte jævnlig Krig med Russerne og Tatarerne, viste Tolerance mod Protestanterne og sluttede 1525 i Krakau en Overenskomst med de tyske Ridderes Stormester Albrecht af Brandenburg, i Følge hvilken denne som polsk Lensmand skulde være arvelig Hertug i Østpreussen. Efter sin første Dronning, den siebenbürgiske Fyrstedatter Barbara Zapolskas Død ægtede S. Bona Sforza fra Milano (1516), som havde en skadelig Indflydelse paa ham, saa at han i sine sidste Leveaar var meget mindre afholdt. — **S. II August** (1548—72), Søn af S. I, f. 1520, var en kraftig og dygtig Konge, der forstod at holde Adelen i Ave. Han viste sig lige saa tolerant som S. I og indrømmede 1572 paa Rigsdagen i Warschau almindelig Religionsfrihed. 1561 ved Forliget i Wilna maatte Sværdridderness Ordensmester Gotthard Kettler overlade S. II Estland og Livland imod at beholde Kurland og Semgallen som arveligt Len under polsk Højhed, men Estland var allerede den Gang falden i Svenskernes Hænder, ligesom Erhvervelsen af Livland medførte en Række Kampe med Rusland. 1569 indlemmedes Litauen fuldstændig i Polen. Med ham uddøde Jagellonernes Mandslinje. — **S. III**, Søn af S. II Augusts Søster Katharina Jagellonica, Konge i Polen 1587—1632, s. **Sigismund**, Konge i Sverige.

Sigismund, tysk Kejser 1411—37, f. 1362, Søn af Kejser Carl IV af det luxemburgske Hus, arvede efter sin Fader (1378) Markgrevskabet Brandenburg og kaldtes derfor S. af Brandenburg, giftede sig med den ungarske Konge Ludvig d. stores Datter Maria, men blev først efter haarde Kampe Konge i Ungarn 1387. Som saadan indvikledes han i Krig med Tyrkerne og led Nederlaget ved Nikopolis 1396 (s. **Bajazet I**). En Tid lang flakkede han omkring i Grækenland som Flygtning, medens Ungarerne valgte en anden Konge, men det lykkedes ham dog til sidst paa ny at blive anerkjendt i Ungarn. Ved Ruprecht af Pfalz's Død 1410 blev S. af nogle Kurfyrster valgt til Kejser og almindelig anerkjendt efter sin Medbejler Jobst af Mährens Død 1411. Som Kejser var han ivrig for Sammenkaldelsen af Kirkeforsamlingen i Kostnitz (1414—18), der gjorde Ende paa det store Schisma, lod Johan Hus brænde og fremkaldte Hussiterkrigen, da han ved sin Broder Wenceslaus's Død 1419 arvede Böhmen. Først 1436 efter Indrømmelsen af de saakaldte Baselercompactater (s. **Hussiterne**) lykkedes det ham at blive anerkjendt af Bøhmerne som deres Konge. Brandenburg solgte han 1415 til Frederik af Hohenzollern, Borggreve af Nürnberg, Stam-

fader til det preussiske Kongehus. 1431 blev han Konge i Italien og 1433 kronet til Kejser i Rom. Med S. uddøde den luxemburgske Mandslinje, hvorpaa Kejserværdigheden og S.s Arvelande tilfaldt hans Svigersøn, Albrecht II af Østerrig.

Siglufjord (Siglufjörður), Handelsplads i Øfjord Sysel i det nordlige Island.

Sigmaringen, Stad i det preussiske Fyrstendømme Hohenzollern, ved Donau, 10 M. s. for Stuttgart, med 4,000 J. og et stort, tidligere fyrsteligt Residensslot. Smukt Theater.

Sigmund Brestesøn indførte Christendommen paa Færøerne. Hans Fader, der havde en Del af Færøerne til Len af Haakon Jarl, blev dræbt, da S. endnu var Dreng; han kom da til Norge, hvor han voxede op hos en fredløs Mand paa Oplandene, Thorkil Tørfrost, kom siden til Haakon Jarl og blev hans Hirdmand. Denne rustede ham til et Tog til Færøerne for at han kunde hævne sin Fader, og S. blev Herre over Færøerne imod at betale Skat til Haakon. Senere Sagn lade ham ogsaa tage Del i Slaget i Hjørungavaag. Da Olaf Tryggvessøn var bleven Konge i Norge, kaldte han S. til sig og fik ham til at gaa over til Christendommen (997); desuden lovede S. at omvende sine Landsmænd. Men da han paa Tinget foreslog Bønderne at lade sig døbe, gjorde de Indsigelse, og han maatte da ved Magt tvinge dem dertil. S.s Fjende Thrond overfaldt senere S. i hans Hjem; han maatte flygte og reddede sig over paa en nærliggende Ø, men blev her forrædersk dræbt (1002).

Signach, Stad i Gouv. Tiflis i det russiske Transkaukasien, 13 M. ø. for Tiflis, 2,500 F. over Havet, med 10,000 J., livlig Handel og forvitrede Ruiner af en Borg, som Kong Heraklius af Georgien skal have ladet opføre til Beskyttelse mod Lesghierne.

Signaler, optiske, saasom antændte Bavner og Raketter, sjældnere Flag, eller akustiske, saasom Kanon- og Geværskud og Trompet-, Horn- eller Tromme-S., bruges i Krigen til Lands dels for fra fritliggende eller fremskudte Observationsposter at avertere de commanderende om, at en eller anden forudset Begivenhed, f. Ex. et fjendtligt Angreb, er indtraadt eller nær forestaaende, dels for under Troppernes Bevægelser og under Kampen at meddele Befalinger til øjeblikkelig Udførelse, som de commanderende paa Grund af Larmen eller paa Grund af Troppernes udstrakte Opstilling ikke kunne give ved Commandoraab alene. For at undgaa Misforstaaelse maa S. indskrænkes til et ringe Antal af charakteristiske Tegn eller af korte og let opfattede musikalske Stropher, hvis Betydning ved Øvelse kan indpræges selv Mennesker uden synderlig Musiksans. Avertissementssignaler, der kun skulle komme til én eller nogle faa Commanderendes Kundskab, ville i vor Tid, hvor Telegrapheringskunsten er tagen i Krigsvæsenets Tjeneste, oftest blive erstattede ved elektriske eller optiske Telegraphmeddelelser, fordi der kan gives disse et langt mere fyldigt og udtømmende Indhold end de magre Meldinger, som det er muligt at sende ved Baal, Raketter og Kanonskud, og som desuden røbe for Modstanderen, at man er bleven opmærksom paa, hvad han har for. — **Til Søs** bruges S. for at udtrykke Spørgsmaal og Svar eller Ordrer mellem Skibe, naar de ere under Sejl eller ligge langt fra hinanden, saa at Communication mellem dem er besværlig eller umulig. Dagsignaler bestaa som oftest i let kjendelige Flag (**Signalflag**), Standere eller Vimpler hejste paa en bestemt Maade, saaledes at de efter en fast Overenskomst danne forskjellige Nummere, med hvis Betydning man i **Signalbogen** kan gjøre sig bekjendt; Natsignalerne bestaa som oftest i Lanterner, hejste paa en vis Maade, eller i Kanonskud affyrede i et vist Antal og med visse Mellemrum, alt for at betegne et eller andet Nummer. Raketter, Blaalys eller andre Fyrværkerisager afbrændte paa en bestemt Maade anvendes ogsaa undertiden i Forening med Lanterner og Skud for at danne et større Antal S. Hyppig anvendes Taagetvejrs S., tilvejebragte ved Dampfløjten paa et Dampskib, Tudehorn, Ringning med Skibsklokken m. m. „Det internationale Signalsystem“, der er vedtaget af næsten alle søfarende Nationer, og hvorved to Skibe ere i Stand til at gjøre hinanden Spørgsmaal eller Meddelelser, skylder sin Oprindelse det 1857 ved det britiske »Board of Trade« udgivne „Signalsystem for Handelsskibe af alle Nationer“. Dette System revideredes senere af en fransk-engelsk Commission og indførtes siden 1864 gradvis blandt alle Nationer saa vel til Krigs- som til Handelsskibe, ligesom det ogsaa benyttes ved alle Sémaphore-Stationer. I „International Signalbog, offic. dansk Udgave“ (Kbhvn. 1881) er det udførlig beskrevet. — **Ved Jærnbanedriften** ere S. af stor Vigtighed; de skulle tilfredsstille den Fordring, at sikre en hurtig og paalidelig Forstaaelse af alt vedrørende Driften mellem de Personer, der have med denne at gjøre. Der anvendes derfor her en stor Mangfoldighed af S., og efterhaanden som Kjørehastigheden og Antallet af Tog tiltager, har Jærnbanesignaltjenesten udviklet sig til en stor Fuldkommenhed. Ogsaa her taler man om akustiske, optiske og elektriske S. Inddelingen er imidlertid ikke ganske correct, idet saa vel de akustiske som de optiske S. kunne gives ad elektrisk Vej. De vigtigste akustiske S. gives ved Dampfløjten, Klokker, Piber eller Horn. Dampfløjten anvendes særlig af selve Toget til Signalisering. Til de akustiske S. høre ogsaa Knaldsignaler, der oftest bestaa af en lille Petard, der lægges paa Skinnerne. Idet Toget passerer den, averteres dette ved Knaldet. De optiske S. gives enten ved Haanden eller ved S. fra Stænger, Bygninger o. lign. Til de optiske S. maa ogsaa regnes Anbringelsen af forskjellig farvede Lygter eller Plader paa selve Togene, der dels efter deres Farve, dels efter deres Plads paa Toget kunne have forskjellig Betydning. Haandsignalerne gives hovedsagelig af Banevogterne, men i øvrigt ogsaa af Togpersonalet, dels alene ved forskjellig Stilling af Armene, dels ved Hjælp af Flag eller Lanterner, der holdes i Haanden. S. fra Stænger gives om Dagen ved Ophejsning af Kurve eller drejelige Arme, Vinger eller Plader, om Natten ved Lygter o. lign. Elektriske S. gives

ved almindelig elektrisk Telegraphering (smlgn. Art. **Telegraph**), men navnlig i den senere Tid anvendes Elektriciteten ogsaa meget til at give Klokkesignaler (Vækkeapparater), til Udløsning osv. af optiske S. og i det hele til Controllering af de akustiske og optiske S. (smlgn. **Blokpost**). Ved Hjælp af Elektriciteten har man ogsaa indrettet Forbindelse mellem det kjørende Tog og Stationer og Banevogterhuse, saaledes at Toget enten paa enkelte Steder eller under hele Kjørselen staar i Forbindelse med disse. **Signalēre** ell. **signalisēre**, betegne, give Tegn, melde ved Tegn. **Signalement**, fr. [māng], Betegnelse, nøje Beskrivelse af en Person; Kjendemærke. **Anthropometriske S.**, der gaa ud paa Benyttelsen af nøjagtige Maalinger af Legemets forskjellige Dele til Gjenkjendelsen af Individer, ere i den nyeste Tid anvendte i Criminalpolitiets Tjeneste. Resultaterne af de paa Forbryderne udførte Maalinger optegnes i egne, dertil systematisk indrettede Registre, der gjøre det muligt, naar den samme Forbryder senere atter bliver anholdt, hurtig at udfinde hans Identitet, og navnlig meget lettere og hurtigere end ved den tidligere anvendte Photographeringsmethode.

Signatūr, Underskrift. **Signatūrmagter** kaldes de Stater, hvis Regeringer have underskrevet en folkeretlig Overenskomst og derved have faaet en Ret — stundum ogsaa en ligefrem Pligt — til at overholde den.

Signe, s. **Hagbard**.

Signōre, it. [sinjōre], Herre. **Signōra** [sinjōra], Frue. **Signorīna** [sinjorīna] Frøken.

Signorēlli, Lucà [sinjo], italiensk Maler af den florentinske Skole, f. omtr. 1441 i Cortona, d. 1523, var Elev af Piero de la Francesca, arbejdede først i Arezzo og Città di Castello og kom derpaa til Firenze. Gjennem en stor Mængde Malerier, til Dels al fresco, som endnu ses og skattes i Perugia, Orvieto, Siena, Firenze, Rom o. fl. St. sikrede han sig Betydning som en af de vigtigste Mestere i den italienske Malerkunst. Hans Hovedværk er de store Frescomalerier i Capellet S. Brizio i Domkirken i Orvieto, som vare begyndte af Fiesole og forestille, inden for en smuk, architektonisk Ramme, Antichristens Fald, Paradiset, Helvede og Opstandelsen paa Dommedag, en Række Billeder, som, ved deres Storladenhed og Kraft, skulle have haft Indflydelse paa Michel-Angelo. De bleve 1845 med Held restaurerede af de tyske Kunstnere Bode og Pfannenschmidt.

Sigōnius, Carlo, italiensk Humanist, f. 1523, optraadte som Docent i Venezia, Padua og Bologna; d. 1584. Blandt hans paa smukt Latin skrevne Værker ere de betydeligste: »Historiæ de occidentali imperio« (1579), »Historiæ de regno Italiæ«, »Fasti consulares« (1555) og hans under Ciceros Navn offentliggjorte »Consolatio super Tulliæ filiæ obitu« (1583).

Sigrid Storraade eller d. stolte, Datter af den mægtige svenske Viking Sköglar-Toste, var først gift med den svenske Konge Erik Sejersæl og ved ham Moder til Olof Skötkonung og Datteren Holmfrid, der blev gift med Haakon Jarls Søn, Svend Jarl. Da S. var bleven forskudt af Erik Sejersæl og forskjellige Fyrster bejlede til hende paa Grund af hendes Rigdom, lod hun to af disse, Olaf d. helliges Fader Harald Grænske og en russisk Fyrste, indebrænde, fordi hun harmedes over, at saa anselige Bejlere turde melde sig. Bedre tog hun mod Olaf Tryggvessøn, men da denne forlangte, at hun skulde lade sig døbe, og hun afslog dette, slog han hende med sin Handske i Ansigtet og kaldte hende „en gammel hedensk Kjærling". Denne Tale svor hun skulde volde Olafs Bane, og hun holdt Ord, thi efter at have ægtet Svend Tveskjæg ophidsede hun sin Mand og Søn mod Olaf og fik Hævn over ham i Slaget ved Svolder. Ved Svend Tveskjæg blev hun Moder til Estrid, som blev gift med Ulf Jarl.

Sigrun er i Heltedigtene i den ældre Edda om Helge Hundingsbane en Kongedatter, der var Valkyrje og red gjennem Luft og over Hav. Hun elsker og beskjærmer Helge, der befrier hende fra en ubelejlig Bejler, ægter ham, uagtet denne Kjærlighed koster hendes Fader og hendes fleste andre Frænder Livet, og føder ham Sønner. En Broder af hende hævner sine Frænders Drab og gjennemborer Svogeren. S. gaar ind i Gravhøjen til sin døde Husbond og hviler i den dødes Arme. Hun svinder saa hen af Længsel og Sorg og dør snart. Denne Forherligelse af Kjærligheden og dens Magt ud over Død og Grav (der paa flere Punkter minder om Gjengangervisen fra Middelalderen om Aage og Else) er noget af det mest ophøjede, nogen Poesi har frembragt.

Sigtelsesed, s. **Ed**.

Sigtemine kaldes en elektrisk Mine, som bliver sprængt derved, at man paa en Udkigsstation slutter den elektriske Ledning, der fører hen til Minen, og hvori Patronen er indskudt.

Sigter anvendes i mangfoldige Tilfælde til at skille Dele af forskjellig Udstrækning fra hverandre, men ingensteds er deres Brug saa udstrakt og deres Former saa mangfoldige som i Møllerne, især Melmøllerne. Den simpleste Form er Haandsigter, der, naar de ere grove, kaldes Sold og naar Hullerne ere dannede ved Gjennemhugning af Blik o. fl. i Stedet for ved Vævning, Dørslag, uagtet man inconsequent taler om Pergamentsigter. Blive S. for store til at rystes med Haanden, saa rystes de med Maskineri og faa da gjærne en firkantet Form (Rystesigter). I simple Møller bruges undertiden en i begge Ender aaben Sæk af løst Tøj, der rystes, medens det usigtede Mel passerer paa langs der igjennem; en saadan „Slagsigte" er, som de fleste andre, indesluttet i en lukket Trækasse. Almindeligst bruger man i Møllerne Tromlesigter (Sigtetromler), tidligere altid som et regelmæssigt, sexkantet, ofte mange Alen langt Prisme, beslaaet med Sigtedug og drejende sig om sin lidt hældende Axel. Nu bruges mest Centrifugalsigter, der ere helt runde, og hvis Sigtedug er udspændt paa et udvendigt Træskelet. Melet slynges rundt i disse Sigter ved omdrejende Vinger, saaledes at hele Sigteflorets Flade samtidig er i Virksomhed. De groveste Tromlesigter, der i Regelen ere runde, kaldes Sortértromler. **Sigtedug** kan være 2- eller 4-skaftet, vævet af Hestehaar eller Messing, sjæld-

nere Jærntraad (Metaltraadtvist), ogsaa den saakaldte Haardug, løst lærredsvævet Tøj af stærkt snoet Kamuldsgarn. Til de fine Sigter bruges alene Silkeflor, der er vævet som Gaze (s. d. A.) med indtil eller over 80,000 Huller paa hver Kvadrattomme.

Sigt- og Sagefaldsret, s. Sagefald.

Sigtuna, Kjøbstad i Sverige, Stockholms Län, paa den østlige Bred af Skarsven, en Bugt af Mälaren; 555 J. (1887). S. har sit Navn efter en ældre, paa den modsatte Bred liggende By (Forn-S.). Den var i lang Tid en af Nordens vigtigste Handelspladser og havde endnu ved Middelalderens Slutning 4 Sognekirker og et berømt Dominicanerkloster.

Sigt Vexler ere enten a vista-Vexler, d. e. saadanne, som skulle betales, naar de forevises for den, paa hvem de ere trukne, eller a viso-Vexler, som skulle betales en vis Tid efter at de ere foreviste. I Følge den for Danmark, Norge og Sverige siden 1 Jan. 1881 gjældende fælles Vexellov skulle alle S. V. (saafremt andet ej er foreskrevet i Vexlens Text) være foreviste inden 6 Maaneder, hvis de ere trukne fra eller paa noget Sted i Europa med Undtagelse af Island og Færøerne, og inden 1 Aar, hvis de ere trukne fra eller paa sidstnævnte Steder eller noget Sted uden for Europa; i modsat Tilfælde tabes Vexelretten mod Trassenten og Endossenterne.

Sigurd Faavnesbane, den nordiske Oldtids ypperste Sagnhelt, under Navnet Siegfried lige saa berømt blandt de tyske Folkeslag, tilhørte Vølsungernes fra Odin stammende Slægt. Født efter Faderen Sigmunds Død paa Valpladsen opfostredes han blandt Fremmede og opdrages af den kunstfærdige Regin. Odin hjælper ham til den ypperlige Hest Grane, og fra Odin hidrører ogsaa Emnet i Sværdet Gram, som Regin smeder ham. S.s første Daad er at hævne sin Fader; derpaa giver han sig efter Regins Opfordring i Kast med den frygtelige Drage Faavne, ved hvis Overvindelse han indlægger sig udødelig Hæder og bliver Ejer af en stor Skat, paa hvilken dog en skæbnesvanger Forbandelse hviler. Ved at spise af Dragens Hjærte har S. lært at forstaa Fuglekvidder; hans Visdom øges, da Valkyrjen Sigrdriva (i senere Fremstillinger den samme som Brynhild) lærer ham Runernes magiske Brug til Tak fordi han har vækket hende af en Tryllesøvn. Derefter trolover han sig med Skjoldmøen Brynhild, men glemmer hende for Kong Gjukes Datter Gudrun. Ja da hans Svoger Gunnar ikke kan bane sig Vej gjennem den Luekreds, der omgiver Brynhilds Sal, bytter S. endog Skikkelse med ham og frier i hans Navn til B., der modstræbende giver efter, da det af hende opstillede Vilkaar for hendes Haand, at hendes Bejler skal trænge gjennem Ilden til hende, er opfyldt. Først senere mindes S., hidtil døvet af en Trylledrik, som Gudruns Moder har beredt ham, de Eder, han forhen havde svoret Brynhild. Ogsaa Brynhild erfarer, under en Strid med Gudrun, det Bedrag, hun har været Gjenstand for. Hun hviler da ikke, før hun har drevet Gunnar til at drive S. af Vejen, men dræber derpaa sig selv for ikke at overleve ham. Ligesom Ringen Andvara-naut, det kostbareste Smykke i Faavnes Skat, har ført Ulykken over S., idet han med denne først trolover sig til Brynhild, derpaa i Gunnars Skikkelse tager Ringen af hendes Finger og senere giver den til Gudrun, der triumpherende viser den til Brynhild, saaledes bliver Skatten ogsaa Gudruns Brødre til Fordærv, idet Gudruns anden Mand Atle af Begjærlighed efter denne overfalder og dræber dem. Guldet faar han dog ikke; det er forinden skjult i Rhinen. Smlgn. Art. Faavne, Gjukunger, Vølsunger.

Sigurd Jorsalafarer (d. e. Jerusalemsfarer), nægte Søn af den norske Konge Magnus Barfod, f. 1090. Faderen satte ham 1102 til Konge over Man og Sydersøerne og giftede ham med den irske Kong Muircertachs Datter, men da Magnus faldt i Kamp mod Irerne, forlod S. sin Hustru og sit Rige og drog hjem til Norge, hvor han blev Konge med sine Brødre 1103. Han blev Anfører for det Korstog, som udgik fra Norge 1107, og kom efter at have kæmpet med Maurer i Portugal og Spanien til Palæstina 1110; hans Flaade bidrog meget til Indtagelsen af Sidon (Dec. 1110). Han lagde Hjemvejen over Constantinopel, hvor han forærede Kejseren sine Skibe, gjennem Ungarn, det tyske Rige og Danmark (1111). Senere regerede han sammen med sin Broder Eystein og efter dennes Død 1123 alene. Han var kirkelig interesseret, oprettede Bispedømmet Stavanger og foretog 1123 et Korstog til Sverige for at christne Småland. I sine senere Aar var han melancholsk og undertiden vanvittig; han døde 1130, efterladende en nægte Søn Magnus d. blinde (s. d. A.), men havde nogle Aar forud været saa ubesindig at anerkjende Harald Gille (s. d. A.) som Broder, hvorved han skabte en Prætendent mod sin egen Søn. Han var gift med en russisk Prinsesse Malfrid, med hvem han havde Datteren Christine, der ved Erling Skakke blev Moder til Kong Magnus Erlingsøn.

Sigurd Kappe ell. Kaabe, Søn af den bornholmske Jarl Vesete, blev optagen blandt Jomsvikingerne sammen med sin Broder Bue digre (s. d. A.).

Sigurd Mund, nægte Søn af den norske Konge Harald Gille, f. 1133. Ved Faderens Død 1136 blev han sammen med sin endnu yngre Broder Inge og efter 1142 med sin ældre Broder Eystein Konge under de mægtigste Lendermænds Formynderskab. Da S. voxede op, viste han sig voldsom og lidenskabelig, men var dog populær blandt sine Mænd, navnlig i det nordenfjældske. Han forenede sig med Eystein for at afsætte Inge, men Inges Tilhængere, især Gregorius Dagssøn, hindrede dette og fremkaldte en Strid i Bergen, hvori S. omkom 10 Juni 1155. Han efterlod sig flere nægte Sønner, blandt dem Haakon Herdebred og Sverre.

Sigurd Ranessøn, norsk Lendermand under Magnus Barfod og hans Sønner, boede paa Steig i Nordland, blev af Kong Magnus til Belønning for Bedrifter i en Krig med Sverige forlenet med Finnefærden (d. e. den privilegerede Handel med Finnerne i Nordlands indre Fjorde og paa Højfjældet) og ægtede

Kongens Halvsøster; senere kom han i Strid med Kong Sigurd Jorsalafarer om Retten til at beholde Forleningen paa Livstid, men blev støttet af hans ældre Broder Kong Eystein og opnaaede Forsoning med Sigurd. Striden skildres i en egen lille Saga, der er indlemmet i Kongesagaerne og giver interessante Oplysninger om Procesmaaden og om indre Forhold i Nordland. S. R.s Proces udgaves for Kildeskriftfondet af G. Storm 1877.

Sigurd Ribbung, Søn af Erling Stenvæg, f. 1204, valgtes 1219 til Konge over Ribbungerne (s. d. A.); d. 1226.

Sigurd Ring, en i de nordiske Sagn berømt Konge, der først var Underkonge i Sverige under sin Morbroder Harald Hildetand, men senere overvandt og fældede denne i Braavallaslaget. Han var Fader til Regner Lodbrog.

Sigurd Slembe (Tilnavnets Betydning er uvis) ell. **Slembedjakn** var en højtbegavet norsk Æventyrer, som var opdraget til Præst og viet til Diakon, men siden begav sig paa vidtløftige Rejser, deriblandt til det hellige Land; ved sin Hjemkomst 1135 udgav han sig — uvist med hvad Ret — for uægte Søn af Kong Magnus Barfod og forlangte Anerkjendelse som saadan af Harald Gille. Da denne eller hans Høvdinger efterstræbte hans Liv, stiftede S. en Sammensværgelse mod Harald, som blev overfaldet og dræbt 1136; da S. ikke selv kunde vinde Tilhængere, tog han Magnus d. blinde ud af Klosteret og kæmpede i hans Navn mod Harald Gilles umyndige Sønner, indtil Magnus d. blinde faldt og S. fangedes i Søslaget ved Holmengraa uden for Svinesund 12 Nov. 1139, hvorpaa han samme Dag henrettedes under gruelige Pinsler, som han udholdt med stor Standhaftighed.

Sigurd Snogøje (Orm i Øje), en af Regner Lodbrogs Sønner, fik efter Faderens Død ved Delingen af hans Lande Sjælland og de andre danske Øer, Skaane, Halland og det sydlige Norge. Han var efter de islandske Sagn Fader til Hardeknud og Farfader til Gorm d. gamle.

Sigurdsson, Jón, s. **Jón Sigurdsson**.

Sigvalde Jarl, Søn af den skaanske Jarl Strut-Harald og Broder til Thorkil d. høje, blev efter Styrbjørns Død Jomsvikingernes Høvding. Ved et Gravøl, som holdtes efter Faderen, lovede S., henreven af Øjeblikkets Stemning, inden 3 Vintre at fordrive eller dræbe den mægtige Haakon Jarl i Norge; men i Slaget i Hjørungavaag c. 988 flygtede S., der var lige saa fej som listig, med Skamme, medens Bue digre, Vagn Aagesøn o. fl. hævdede Jomsvikingernes Berømmelse. S., der var gift med Astrid, en Søster til den polske Konge Boleslaus Chrobry, stod en Tid lang ogsaa i fjendtligt Forhold til den danske Konge Svend Tveskjæg, hvem han gjentagne Gange bemægtigede sig med List og førte som Fange til Jomsborg. Kong Svend maatte begge Gange løskjøbe sig for store Summer og desuden afstaa de danske Besiddelser i Venden til S. og Boleslaus. Senere lokkede S. Olaf Tryggvesøn hen til Øen Svolder Aar 1000. Han formodes at være falden i England.

Sigwart, Christoph, tysk Philosoph, f. 1830, Professor i Tübingen, er især bekjendt ved sin Logik (2 Bd., 1873—78), en af de bedste Fremstillinger i vor Tid. Især maa den interessante Undersøgelse om Inductionens logiske Natur fremhæves. I sine „Kleine Schriften“ (2 Bd., 1881) har han samlet en Række Afhandlinger, som dels angaa specielle philosophiske og psychologiske Spørgsmaal (om Tidsopfattelsen, om Viljens Begreb, om Formaalsbegrebet osv.), dels omhandle Emner fra Philosophiens Historie (især G. Bruno og andre Tænkere fra Renaissancetiden). I sin Afhandling „Vorfragen der Ethik“ (1886) har han givet en værdifuld Undersøgelse om Ethikens Grundlag.

Sigyn, i den nord. Mythol. Lokes Hustru. Da hendes Mand til Straf for sine Misgjerninger er bleven bunden af Aserne i en Hule med sin Søns Tarme over tre Klippestykker og Jætinden Skade, Njords Hustru, for at hævne sin Fader Thjasses Mord, ved hvilket Loke havde været virksom, tager en giftig Slange og hænger op over ham, saa at dens Edder drypper ned paa hans Ansigt, staar den trofaste Hustru hos sin skjønne, svigefulde Mand og holder et Bækken under Giftdraaberne. Naar det er fuldt, gaar hun bort og slaar Giften ud. Imidlertid drypper Giften ned paa hans Ansigt, og han farer da saa stærkt sammen, at hele Jorden skjælver derved. Dette kaldes Jordskjælv.

Sihna, Stad i den persiske Prov. Ardilan, 48 M. v. for Teheran, med 10,000 J., er Sæde for en Gouverneur over Kurderne. Frugtbar Omegn.

Sik, norsk, d. s. s. Helt.

Sik. Til Forstring eller for at stive Randen af Bliksager anbringes ofte en smal, halvrund Rende, en S., der frembringes paa en smal, med Furer paa tværs forsynet Ambolt (**Sikstol**) ved Hjælp af en med tilsvarende smal Pen forsynet Hammer (**Sikhammer**). Complicerede Strimler, som Gesimser, Listeværk osv., frembringes ved Trækning mellem to Staalvalser (Siktrækketøj), der i Regelen ganske svare til hinanden, saa at de alene bøje Blikstrimlerne, men hvoraf dog undertiden den, der svarer til Retten, danner de finere Detailler ved Skrabning. **Sikning**, Forsyning med en Sik.

Sikanderabâd, Stad i Nisams Stat i Forindien, tæt n. for Haidarabad, med 35,000 J., Lejrplads for en engelsk Garnison, store Caserner og en anglikansk Kirke.

Sikândra, Landsby i Nordvestprovinsernes Gouvernement i det engelske Forindien, i Nærheden af Agra, med Sultan Akbars prægtige Mausoleum og et Vajsenhus, stiftet 1838.

Sikéler, Oldtidsfolk, som oprindelig boede i Latium og ved Tibermundingen, derpaa i Nærheden af Onotrierne i Syditalien, indtil de endelig udvandrede til Øen Sicilien, der fik Navn efter dem.

Sikher [sejker], et Trossamfund i det nordvestlige Indien, stiftet af Hinduen Nanak af Krigerkasten (f. 1469, d. 1540), der i Modsætning til — men tillige som en Mellemting imellem — Brahmanismen og Islam opstillede en ren Deisme og en ædlere Sædelære, fordømte Kastevæsenet og kundgjorde alles Lighed

og almindelig Menneskekjærlighed. Han vandt for Tilslutning, især blandt Hinduer af de lavere Kaster og saadanne, hvis Forfædre havde antaget Muhammeds Lære. Hans Disciple samlede hans Lære 1581 i den hellige Bog „Adi Grant" og organiserede S. til et religiøst-politisk Samfund, der især betragtede Muselmændene som Fjender og til Gjengjæld forfulgtes af disse. Den 10de af deres religiøse Overhoveder („Gurner") ved Navn Govind (i Beg. af det 18de Aarh.) gjorde S. til et krigersk Samfund, der med Magt skulde udbrede sin Lære, og efter haarde Kampe imod Stormogulen og Afghanerne tilrev S. sig 1764 Herredømmet over hele Pandschab og gjorde alle til Trælle, som ikke antog deres Lære. De vare delte i 12 Stammer under uafhængige Høvdinger („Sirdarer") og fejdede jævnlig mod hverandre, indtil det lykkedes Rundschit Sing (1792—1839) at samle dem alle til et despotisk Rige med Lahore til Hovedstad. Efter hans Død kom S. i Krig med Engelskmændene, der overvandt dem 1845 og efter nye Kampe 1848—49 fuldendte Pandschabs Undertvingelse. S. have senere, især under den store indiske Opstand 1857, været Englands troeste Tilhængere og villig modtaget de store Forandringer i Landets Styrelse og Lovgivning. 1881 udgjorde de 1,850,000 Mennesker.

Sikiang, en betydelig Flod i det sydlige China, løber med østlig Retning til det sydlige chinesiske Hav og danner ved sit Udløb et stort Delta. Ved en Arm af dette, som Europæerne sædvanlig kalde Perlefloden eller Canton, ligger den store Handelsstad Canton.

Sikkerhedslampe anvendes i Kulgruber og andre Rum, hvor der udvikles brændbare Luftarter, eller i Rum, hvor der findes explodererende Stoffer. Davy (s. d. A.) har (1815) construeret den første S., som senere er forbedret af andre; i den nyere Tid anvendes elektriske Glødelamper som S. **Sikkerhedsnaal** tjener ligesom Knappenaalen til at sammenhæfte Tøj o. lign., men medens Knappenaalens frie Spids kan volde Fortræd, har S. en Bøjle ell. Kapsel, hvori Spidsen, naar Naalen er anbragt, kan lægges ind, medens Naalens Fjederkraft hindrer den fra at gaa ud i Utide. Ved Forbindinger, Svøb om smaa Børn o. lign. bør der bruges S. i Stedet for Knappenaale. **Sikkerhedsventil.** For at ikke Dampkjedler skulle sprænges ved en kjendelig Stigning af Damptrykket ud over det bestemte, hvortil deres Styrke er beregnet, anbringes én eller flere S. Deres Størrelse bør være saadan, at der under det givne Tryk kan udvige flere Gange saa megen Damp gjennem dem, som Kjedlen kan producere i samme Tid (her til Lands fordrede Loven tidligere $\frac{1}{12}$ af Hedefladen; nu forlanges der efterhaanden stedse mindre Areal af S., jo stærkere Damptrykket er i Kjedlen), og deres Betyngelse ved en Vægt eller en stærk Fjeder er afpasset efter det Damptryk, der skal kunne løfte S. Denne kan i øvrigt være enten en Ringventil eller en Kegleventil, efter som den Flade, hvori Ventilen og Ventilsædet, begge af Bronze, ere sammenslebne, er enten en meget smal, plan Ringflade eller en afkortet Keglflade. S. er opfundet af Papin.

Sikkim, en lille Vasalstat under engelsk Beskyttelse i Himalaja i Forindien mellem Staterne Nepal og Bhutan, 80 □ M. med 70,000 J. og Hovedstaden Tabilung.

Sikkimisfrugter, af den japanske Plante Illicium religiosum, forveksles let med den chinesiske Stjerneanis (s. Anis), men er meget giftig.

Sikyon, Hovedstad i Landskabet Sikyonia paa Peloponnes i Nærheden af den korinthiske Tange, var en af Grækenlands berømteste Stæder og et Hovedsæde for Maler- og Bronzestøberkunsten. Den fik tidlig en demokratisk Forfatning og blev 251 f. Chr. af Aratos indlemmet i det achaiske Forbund. Ruiner af S., som holdt sig lige til Middelalderen, findes ved den nuværende Flække Basilika.

Silanion, Billedhugger fra Athen, tilhørte Kunstperioden efter Skopas og Praxiteles, og idet han som Autodidakt brød sin egen Bane, gav han ligesom Lysippos i Sikyon Stødet til en rig Udvikling i Kunsten. Hans „Døende Jokaste", hvor han ved en særegen Blanding af Bronzen vilde frembringe Indtrykket af Bleghed, som ogsaa Beskrivelserne af andre Figurer vise hen paa en bestemtere udtalt Naturalisme. Man nævner desuden en Achilleus, Theseus o. fl. af S.

Silas ell. **Silvanus**, Apostelen Paulus's Ledsager paa hans anden Missionsrejse (Ap. Gjern. XV, 40—XVIII, 22), skal efter et gammelt Sagn senere være bleven Biskop i Korinth. Hvilken Pris Paulus satte paa ham, fremgaar deraf, at han i begge Brevene til Menigheden i Thessalonike nævner S. tillige med Timotheus som Medforfatter (s. 1 Thess. 1,1 og 2 Thess. 1,1).

Silbergroschen var tidligere en preussisk Sølvmønt, der siden 1826 var lig $\frac{1}{30}$ Thaler eller henimod 9 Øre.

Silbermann, Gottfried, f. 1683 i Frauenstein, d. 1753 i Dresden, berømt Orgelbygger, som gjælder for at være den første Tysker, der byggede Claverer med en Hammermechanik ligesom den af Christofori anvendte. Schröter har 1763 udgivet en Beskrivelse af et lignende, noget mere primitivt Instrument, som han paastaar at have opfundet 1717. Men S. anses dog som en selvstændig Opfinder ved Siden af Christofori, hvis Forsøg længe synes at have været ganske ukjendte uden for Italien.

Silberstein, Aug., tysk Digter, f. 1 Juli 1827 i Buda, blev sat i Handelslære i Wien, men beskæftigede sig her mest med Studier og literære Forsøg, indtil han 1848 paa Grund af sin Deltagelse i Revolutionen maatte flygte fra Østerrig. Da han efter nogle Aars Studier ved forskjellige tyske Universiteter vendte tilbage, blev han strax arresteret og dømt til fleraarig Fængselsstraf; efter sin Løsladelse bosatte han sig i Wien. Hans betydeligste, mest originale Arbejder ere hans Landsbyhistorier fra Østerrig: „Dorfschwalben" (4 Bd., 1862—80), „Die Alpenrose von Ischl" (2 Bd., 2det Opl. 1875), „Der Hallodri" (1868), „Deutsche Hochlandsgeschichten" (3 Bd., 1875—81); men ogsaa hans for største Delen erotiske Digte („Trutznachtigall", (8de Opl. 1870), „Lieder" (1864), „Mein Herz in Liedern" (5te Opl. 1886)) have vundet meget Bifald. Han har desuden skrevet flere Romaner og Æventyrdigtninger.

Sild ell. **Sylt**, en slesvigsk Ø i Vesterhavet ud for Midten af Slesvig, 3 M. fra Kysten, 5 M. lang og fra ⅛ til 1½ M. bred, 2 □ M. med 3,000 J. Over Halvdelen af Øen bestaar af Sandklitter og Heder. Befolkningen, der er af frisisk Herkomst, ernærer sig mest af Skibsfart og Fiskeri. Den nordre Del af Øen, der kaldes **List**, hørte indtil 1864 til Ribe Amt. Den betydeligste By er **Keitum**. **Vesterland** er nu et besøgt Badested.

Sild (Clupea harengus), en blødfinnet, bugfinnet, glatskællet, med Luftgang udstyret Fisk, med smuk, regelmæssig Fiskeform, stærkt sammentrykt med skarp, hos de yngre savtakket Bug, nøgent Hoved, store, glinsende, let affaldende Skæl, sølvblank med blaagrøn Ryg; den norske S. bliver 15 Tommer, Kattegattets c. 12 Tomm., Østersøens c. 9 Tomm. Man har opstillet en Mængde Afarter eller Localformer af denne meget yndede og meget vigtige Fisk, der har spillet en Rolle i Historien og beriget Nationer og endnu saa vel for bestemte Strøg som for hele Lande har en uhyre økonomisk Vigtighed. Dens Udbredelse gaar fra de nordlige Polarlande indtil Bunden af den bottniske Bugt og den franske Vestkyst, men ikke til Middelhavet. At den træffes i uhyre Stimer er bekjendt, men dens Vandringer have ikke den Udstrækning, som man tidligere har tillagt dem. Den trækker væsentlig kun fra Havets Dyb til den nærmest liggende Kyst. Dens Optræden er i øvrigt i en mærkelig Grad ustadig; hvor S. har været hyppig, forsvinder den ofte aldeles eller udebliver dog i en lang Aarrække (Limfjorden, Øresund); Aarsagen hertil angives meget forskjellig: for stærk Fangst af den unge S., Torskens Formerelse — denne er nemlig en af S.s værste Fjender — fralands Vind paa Legetiden osv., men allermest ere S.s Bevægelser rimeligvis afhængige af dens Yndlingsføde, de smaa, næsten mikroskopiske Krebsdyr (Rødaat). I mørke, noget urolige Nætter lykkes Sildefiskeriet bedst. Nogle Silderacer lege om Vaaren, andre om Høsten. Foruden som Fødemiddel — især som saltet — har S. Betydning som Agn, og Søfugle, Sæler, Hvaler og Rovfiske kappes om at ødelægge den værgeløse S., der kun ved sin store Frugtbarhed er i Stand til at modstaa sine mange Fjender. I Danmark har Sildefangsten tabt meget af sin Betydning; for Svenskerne, Nordmændene, Hollænderne og Englænderne er den endnu af økonomisk Vigtighed, om end ikke af den Betydning som i Middelalderen. Til Sildeslægten høre fremdeles **Pilcharden**, **Brislingen**, **Sardinen** (s. disse A.) og mange andre, over alle Have spredte Arter af S.; til Sildefamilien høre bl. a. **Stamsilden** og **Ansjosen** (s. disse A.).

Sildeglimt, s. **Kornmod**.

Sildehaj (Lamna cornubica), norsk Haabrand, Haamær, en nordisk Hajart, med stor, halvmaanedannet Halefinne og spids, fremspringende Snude, har en vis Lighed i Legemsformen med Thunfiskene og bliver 3—4½ Alen lang; den er temmelig vidt udbredt i den nordlige Del af Atlanterhavet og viser sig ikke sjælden i Kattegattet i smaa Flokke, forfølgende Sildestimerne.

Sildehval (Balænoptera laticeps), en stor Finhval med korte Luffer og sorte Barder, opnaar en Længde af c. 70 F. og lever i de højnordiske Have. Den ernærer sig fornemmelig af Smaafiske, især af Sild, har derfor Ord for at drive Silden ind paa Grundene og var i sin Tid fredet ved Lov.

Sildekonge, s. **Baandfisk**.

Silēnos, Søn af Hermes eller Pan og en Nymphe, var Dionysos's Opdrager og Ledsager; han fremstilles som en jovial gammel Mand med skaldet Hoved og Stumpnæse, tyk som en Vinsæk, hyppig beruset, en Ven af Sang og Dans. **Silēner** kaldtes de ældre, skjæggede Satyrer.

Silhouette [siluett] kaldes et Portræt, naar kun Omridset gjengives og Rummet fladt udfyldes med sort Farve, hvori undertiden enkelte hvide Streger antyde Haarets, Øjets og andre Linjer. Ogsaa frembringes S., idet Portrætomridset udklippes i mat sort Papir, der klæbes paa hvidt. Navnet stammer fra Etienne de Silhouette (f. 1709, d. 1767), der var Finansminister i Frankrig 1759, da disse Portrætomrids bleve moderne, thi „de vare lige saa sorte og tomme, som de af S. udsugede Franskmænd vare ulykkelige og udpinte.“ **Silhouettēre**, gjengive i S.

Silicāt, et kiselsurt Salt.

Silicium, Si, Kisel, er næst Ilt det mest udbredte Grundstof. Dog findes det ikke frit i Naturen, men dets Ilte, **Kiselsyren**, findes dels som de talrige kiselsure Salte, der danne de almindeligste Mineraler (Ler, Feldspat, Glimmer, Hornblende, Augit), dels som **Kiselsyreanhydrid**, $Si\,O_2$. Dette forekommer snart i større Krystaller, **Bjergkrystal**, **Kvarts**, snart som løse Korn (**Sand**), snart endelig som Korn, forenede ved et Bindemiddel (**Sandsten**). Undertiden indeholder Kiselsyreanhydridet forskjellige farvende Indblandinger (Amethyst, Carneol, Jaspis); amorph og i Forbindelse med lidt Vand findes det som Opal. Chalcedon og Flint ere Blandinger af amorph og krystallinsk Anhydrid. Kiselsyreanhydridet smelter først i Knaldluftsflammen, er uopløseligt i Vand, Syrer (undtagen Fluorbrinte) og Alkalier, men ved Sammensmeltning med Potaske eller Soda uddriver det disses Kulsyre og danner i Vand opløseligt kiselsurt Kali eller Natron, det saakaldte **Vandglas**. Af disse Opløsninger udskille Syrer den egentlige Kiselsyre, $H_4\,Si\,O_4$, i géléeagtig Form; denne saakaldte incohærente K. er opløselig i Vand, Syrer, Alkalier og kulsure Alkalier. Alle naturlige Vande holde Kiselsyre opløst, sædvanlig i ringe Mængde, undertiden (Gejser) dog ogsaa i større. Fra de naturlige Vande optage Planterne Kiselsyren. Hylstrene af visse encellede Alger (Diatomeer) bestaa af Kiselsyre og danne hele Jordlag (Moler, Polerskifer). Padderokker og Græsarter indeholde ligeledes megen Kiselsyre. I Bambusrørets Hulheder kan den udskilles som Opal. Dog er den for Græsarternes og Kornsorternes Vedkommende i det højeste en nyttig, men ingenlunde nogen nødvendig Bestanddel. Ophedes Kiselsyre, dens Anhydrid eller dens Salte med Flusspat eller Kryolith

og concentreret Svovlsyre, saa omsætter den dannede Fluorbrinte sig med Kiselsyren til Vand og Fluorsilicium, SiF_4, en Luftart, der ved Vand sønderdeles til géléagtig Kiselsyre og *Fluorsiliciumbrinte*, Kiselflussyre, H_2SiF_6. Denne danner paa lignende Maade som andre Syrer Salte, hvori Syrens Brint er erstattet af Metal, f. Ex. Fluorsiliciumkalium, K_2SiF_6. Smelter man dette sidste med Natrium eller med en Blanding af Zink og Natrium, saa forener alt Fluor sig med Kalium og Natrium, og Grundstoffet S. frigjøres. I første Tilfælde faas det som et amorpht, brunt Pulver, der ved Ophedning i Luft brænder til Kiselsyreanhydrid. I sidste Tilfælde opløses S. i det smeltende Zink og krystalliserer ved Afkøling i haarde, sorte Oktaedre, der ikke iltes, selv ved Glødning i Ilt. — S. danner Forbindelser med Brint (en selvantændelig Luftart), Chlor, Svovl og mange andre Stoffer. I sine Forhold ligner det mest Kulstof, og man har i den nyeste Tid fremstillet organiske Forbindelser, hvis Kulstof delvis eller fuldstændig er erstattet af S. S. blev først isoleret af Berzelius 1824.

Silistria, Stad i Bulgarien ved Donaus højre Bred, 14 M. ø. n. ø. for Rustschuk. 11,000 I. Handel og Fiskeri. — S. har flere Gange spillet en vigtig Rolle i Krigene mellem Rusland og Tyrkiet. Baade 1778, 1809 og 1828 bleve Russerne kastede tilbage fra S., men 1810 og 1829 nødtes den efter længere Belejring til at overgive sig. 1854 belejrede Russerne under Paskevitsch S. Apr.—Juni og stormede gjentagne Gange forgjæves Byen. Efter Fredstractaten i Juli 1878 skulde S.s Fæstningsværker sløjfes.

Silius Italicus, Tib. Catius, romersk Digter, f. 25 e. Chr., Consul 68 under Nero, hvorpaa han som Proconsul bestyrede Prov. Asien; d. 100. Større historisk end digterisk Værd har hans Epos »Punica« i 17 Bøger.

Siljan, Sø i Sverige, Dalarne, c. 530 F. (165 Met.) over Havet, gjennemstrømmes af Øster-Dalelven, som $2\frac{1}{2}$ M. længere nede forener sig med Vester-Dalelven. Fladeindholdet er omtr. 11 □ M. (585 □ Kilom.), Længden omtr. 5 M., Bredden 3 M. Foruden Smaaøer indeholder den ēn større, Sollerøen, med Sognets Kirke. Med sine dybt indskaarne Bugter, sine af skovklædte Bjærge omkransede Kyster hører S. og dens Omgivelser til Dalarnes skjønneste Egne. Den befares om Sommeren af Dampbaad og staar ved Jærnbane i Forbindelse med Statens Baner.

Silke er den af Silkeormen (s. d. A.) spundne Trævl, der tjener dels til Omgivelse for Puppen (Cocon), dels til dens Befæstelse. Silkeormen anskaffes som Æg (grains), der paa en Tid, da man kan beregne, at Føden, Bladene af det hvide Morbærtræ, vil slaa til for hele Larvens Liv, bringes i en tilstrækkelig høj Temperatur til, at deres Udvikling kan finde Sted. Opdrætningen, der ved 4 Hudskiftninger er delt i 5 Perioder, finder i de varme Lande Sted i det frie, i de mere tempererede i „Magnanerier", hvor der maa sørges for Plads paa Hylder, frisk Luft, passende Temperatur og Beskyttelse mod Fugle og Utøj. Larverne voxe under stadig tiltagende Appetit til en betydelig Størrelse og ende med at spinde deres Cocons, hæftede til Riskviste, Net o. desl. Af disse Cocons udvælges nogle til Artens Forplantelse, de andre dræbes ved tør Varme, Vanddampe eller Dampene af Stenkulstjære. S. er en ved naturlig Gummi sammenklæbet Dobbelttrævl af indtil $\frac{1}{3}$ Mils Længde. Floretsilken (s. d. A.) er dog temmelig kort. Den saakaldte **Silkespinding** (Moulinering), der egentlig kun er en Haspning, bestaar i en Purgering, en Pisfning i varmt Vand for at opløse Kitten og fange den frie Ende af Trævlen med Riset, hvorefter der ophaspes saa mange Trævler, at de give en Traad af forlangt Tykkelse. **Silkeflor, Silkegaze**, s. **Gaze**.

Silkeabe, d. s. s. Egernabe.

Silkeand, d. s. s. Lappedykker.

Silkeborg er en ny, stærkt opblomstrende Handelsplads i Jylland, Aarhus Amt, Gjern Herred, smukt beliggende ved den sydlige Side af Langsø og ved Remstrup-Aas (Gudenaas) Udløb i samme, Station paa den midterste jyske Tværbane, 4 M. n. v. for Skanderborg. Den skriver sig fra Begyndelsen af 1846 og skylder Brødrene Drewsens Papirfabrik sin Oprindelse. Indbyggertallet var 1888 4,085. (1880 2,931; 1855 1,204). Af Bygninger mærkes S. Hovedgaard, Kirken (opført 1877) og Tinghuset (opført 1857), Real- og Almueskolen, Amtssygehus, Asyl, Gasværk, Sparekasse. S. har nogen Industri, foruden den store Papirfabrik 1 Jærnstøberi, 2 Garverier, 3 Ølbryggerier, flere Dampbrænderier, 2 Farverier, i alt 17 Fabriker med en Produktionsværdi af 1,100,000 Kr. (1885). S. var i Middelalderen et Slot, som tilhørte Aarhus Biskopper; ved Reformationen kom det under Kronen, og et Amt fik senere Navn derefter. Stedet besøges nu ved den lette Jærnbaneforbindelse meget af Tourister. **S. Vandcuranstalt**, grundlagt ved Statens Hjælp af et Aktieselskab, aabnet i Sommeren 1883 i Silkeborg Vesterskov, $\frac{1}{4}$ M. fra Silkeborg By, ved Drusøens Bredder, hvor Arnakkekilderne, som daglig give 4,500 Tdr. Vand, rinde frem. Foruden samtlige Vandcurmethoder staar ogsaa en Jærnkilde samt Fyrrenaalsbade, Elektrotherapi, Sygegymnastik, Massage og forskjellige kunstige Mineralvande til Raadighed ved Behandlingen, der ogsaa i høj Grad understøttes af den friske, rene Skovluft, den beskyttede Beliggenhed og den rige Anledning til Udflugter i den skjønne Omegn. Anstalten har derfor ogsaa Aar for Aar vundet stedse større Anseelse som et fortrinligt Cursted for en stor Mængde Lidelser af Nervesystemet, saasom Kredsløbsforstyrrelser i dettes Centralorganer, Hysteri, Hypochondri, Neuralgier, tidlige Former af organiske Rygmarvslidelser; dernæst Anæmi, Slaphed af Hudsystemet, Tilbøjelighed til Katarrher i Svælg og Luftrør, Ledde- og Muskelrheumatisme, Syphilis, chronisk Mave- og Tarmkatarrh, begyndende Lungesvindsot og Livmodersygdomme.

Silkehale, d. s. s. Sidensvans.

Silkehare, d. s. s. Angorakanin.

Silkeormen er Larven af en Natsommerfugl af Spindernes Familie (Bombyx mori), som

lever paa det hvide Morbærtræ og af dets Blade; dens oprindelige Hjem er China, hvor Silkeavlen har været kjendt fra de ældste Tider (2—3,000 Aar f. Chr.); først 552 e. Chr. bragte to Munke, der havde levet i China som Missionærer, Æg af S., skjulte i hele Bambusrør, tilbage med sig til Constantinopel, og herfra stammer hele den udbredte Silkeavl i Sydeuropa og Landene omkring Middelhavet. I de senere Aar har Silkeavlen paa mange Steder givet mindre gode Resultater paa Grund af Sygdom hos Larverne, der fornemmelig (Muscardinen, Pébrinen) ligesom Drue- og Kartoffelsygdommen hidrøre fra parasitiske Svampe og mikroskopiske Organismer, men hvis Aarsag man dog ogsaa har villet søge i den Degeneration, der vilde være en naturlig Følge af et gjennem utallige Generationer fortsat, unaturligt Liv under kunstige Forhold. Man har søgt at afhjælpe disse Ulemper dels ved at indføre Æg af sunde Racer fra Steder, hvor Sygdommen ikke kjendes, dels ved at udbrede Avl af Arter, som ikke tidligere have været benyttede paa denne Maade, og hvoraf der er flere, som kunne holdes i fri Luft under aaben Himmel, f. Ex. Christpalmens (Ricinus) S. (B. cynthia), der har hjemme i Ostindien og China, B. mylitta i Ostindien, der leverer Tussahsilken, B. Pernyi i det nordlige China, Mantschuriet o. fl. a. Ved de fleste af disse Arter synes der dog at være praktiske Vanskeligheder at overvinde med Hensyn til Silkens Bearbejdelse; en Hovedbetingelse er, at Silken i Coconen danner en sammenhængende Traad. Man er derfor stadig vendt tilbage til Bestræbelser for at bekæmpe den ægte S.s Sygdomme. Resultatet af Pasteurs Undersøgelse over Pébrinen var den Methode kun at benytte Æg af Silkesommerfugle, som den mikroskopiske Undersøgelse viste at være fri for Sygdommen.

Siller, hos Grækerne en egen Art Spottedigte i Hexametre, der først skulle være indførte c. 270 f. Chr. af Timon fra Phlius, som deraf fik Tilnavnet Sillographen.

Sillery [ri], Landsby i det franske Dep. Marne, 1 M. s. ø. for Reims, med Avl af fortrinlig Champagnevin (»S. mousseux«).

Silliman, Benjamin [mæn], nordamerikansk Naturforsker, f. 1779, d. 1864 i Newhaven, hvor han 1802—53 var Professor i Chemi ved Yale-College. Han har bidraget overordentlig meget til Naturvidenskabernes Fremskridt i Nordamerika ved den af ham fra 1818 udgivne »American Journal of science and arts«, der efter hans Død fortsattes af hans Søn af s. N. (f. 1816, d. 1885) i Forbindelse med James D. Dana.

Silo, en Stad i Jødeland i Ephraim Stamme, under Josva Landets Hovedstad, hvor Tabernaklet stod fra Josvas indtil Elis Tid. Nu kjender man næppe engang Stedet, hvor Staden har ligget.

Silo, spansk, en 10—20 F. dyb Grube eller Hule i Jorden, der i de sydlige Lande almindelig bruges til Opbevaring af Korn. De simplere S. beklædes med Straa eller Rør, de bedre derimod med Murværk. De dannes gjærne cylindriske eller kubiske, for oven endende i en flaskeformet Hals, hvorigjennem Kornet nedhældes, og for neden i en Tragt, der lukkes med en Lem, en Skodde ell. desl. Hovedfordringerne til en S. ere, at den holdes tør, og at Luften ingen Adgang finder til den; Aabningen for oven tilklækkes derfor tæt, saa snart Kornet er fyldt i. Dette kan da holde sig flere Aar uden at tage Skade. Jvfr. Grønkaling. Silopakhus kaldes et Pakhus, hvor Kornet opbevares i tætte Beholdere af Træ, Murværk eller Jærn.

Siloë, Gil de, spansk Billedhugger i det 15de og Beg. af det 16de Aarh., nød Ry som en betydelig Kunstner, hvem vigtige Arbejder bleve overdragne, som Gravmælet over Don Juan II og Infanten Alonso i Carthenserkirken Miraflores ved Burgos, der hører til denne Tidsalders pragtfuldeste og skjønneste Billedhuggerværker. — Hans Søn, Diego de S., Billedhugger og Bygmester, f. 1480 i Burgos, d. 1563 i Granada, var Elev af sin Fader og en af sin Tids betydeligste Kunstnere. Hans Billedhuggerværker i Granada o. a. St. udmærke sig ved Udtryk og smukke Forhold, men han var tillige en fortrinlig Bygmester og udførte som saadan anselige Arbejder, saaledes Domkirkerne i Granada, Jaen og Malaga m. m.

Silurisk System, s. Palæozoiske Dannelser.

Silva Mendes Leal, José da, s. Leal.

Silvanus, en gammel italisk Mark- og Kvæggud, der dyrkedes i Lunde og Skove. Han fremstilledes nøgen, med Fennikel og Liliegrene eller med en Le i Haanden. Han forvexles ofte med Faunus og Pan.

Silverius, Pave 536—37, Søn af Pave Hormisdas, der havde været gift, før han blev Præst, kjøbte Paveværdigheden af Østgoternes Konge Theodahat, men blev til Straf for sin Indblanding i de politiske Stridigheder allerede Aaret efter afsat af Belisar, da denne erobrede Rom. Forvist til Øen Palmaria i det tyrrhenske Hav døde han her i en høj Alder, man ved ikke hvilket Aar.

Silverstolpe ell. Silfverstolpe, Axel Gabr., svensk Forfatter, f. 1762 i Stockholm, gjorde i nogle Aar Tjeneste i Krigsexpeditionen, vandt tre Belønninger i det svenske Akademi og blev 1794 Medlem af dette, hvis Suspension 1795 foranledigedes netop ved S.s Indtrædelsestale over Fersen. S. mistede ogsaa sin Plads som Hofjunker og Privatsecretær hos Enkedronningen, men var kort i Forvejen bleven antagen som Ridderhussecretær. Som Medlem af Constitutionsudvalget paa Rigsdagen 1809 deltog han med Iver i Udarbejdelsen af Rigets Grundlove; han blev Kammerherre 1811 og døde 1816. Hans »Skaldestycken« (3dje Opl. 1863) ere overvejende didaktiske og satiriske.

Silves, Stad i den portugisiske Prov. Algarve, 7 M. v. n. v. for Faro, ved Floden Silves, med 7,000 J. og et maurisk Castel, var indtil 1249 Residens for mauriske Konger.

Silvretta, Alpegruppe i det nordøstlige Graubünden i Schweiz, n. for Inn Floden, danner et Knudepunkt i Bjærglandet, hvorfra Forgreninger udgaa til alle Sider. Dens højeste Punkt er Piz Linard, 10,900 F.

Simancas, Flække i den spanske Prov. Gammel-Castilien, ved Floden Pisuerga, hvorover fører en gammel, romersk Bro, 16 M. s. v. for

Burgos med 1,000 J. og et befæstet Slot, hvori det castilliske Statsarchiv opbevares, som i den nyere Tid er gjort tilgængeligt for Forskere.

Simbirsk, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Kasan, Ufa, Samara, Saratov, Pensa og Nishnij-Novgorod. 899 □ M. med 1,482,000 J. (1883). S. er et frugtbart, skovrigt Sletteland, mod Ø. omgivet af Floden Volga, langs hvis Bred det antager Bjergcharakter og mod S. endog naar en Højde af 1,100 F., og mod V. gjennemstrømmet af dens Biflod Sura. Landbrug og industriel Virksomhed ere Hovederhverv, nævnlig Klædefabrikation, Brændevinsbrænderi, Oljepresning, Potaskeltilvirkning, Garveri og Forfærdigelse af Skind- og Lædervarer. — 2) Hovedstad i Gouv. S. ved Volgas højre Bred, 95 M. ø. s. ø. for Moskva. 37,000 J. Erkebispesæde. Stort Sygehus, smuk Bazar. Mindesmærke for den her fødte Historieskriver Karamsin. Betydelig Industri i Læder, Sæbe og Lys samt vigtig Flodfart og Handel og stærkt besøgte Markeder.

Sime, en Snor eller Lærredsstrimmel, der trækkes igjennem Huden for ved den Irritation og Forbulning, den fremkalder i denne, at bevirke en Afledning.

Simeon, Jakobs og Leas anden Søn, hævnede i Forening med Broderen Levi sin Søster Dinas Krænkelse paa Beboerne af Sichem (1 Moseb. Cap. XXXIV). S.s Stamme havde ikke noget bestemt afgrænset Land, men boede midt i Juda Stamme.

Simferopol, Stad i det russiske Gouv. Taurien, ved Floden Salgir, 30 M. s. s. ø. for Cherson, med 53,000 J., flere christne Kirker, 4 Mosteer, en Synagoge, tatarisk Lærerseminarium, botanisk Have, stor Bazar og livlig Handel. Befolkningens Hovedmasse er Tatarer, Resten Russere, Grækere, Armeniere og Jøder. Staden bestaar af en ældre, tatarisk Del med snævre og smudsige Gader og en nyere, af Russerne anlagt og i de senere Aar stærkt tiltagen Del.

Similia similibus, lat., det lignende ved det lignende, Sygdomstilfælde behandles ved Midler, der frembringe Symptomer, som ligne den Sygdom, der skal overvindes, er Grundsætningen for Homøopathien (s. d. A.).

Similör, en Legering af Kobber og Zink (Tombak) og undertiden Tin, i vexlende Forhold, f. Ex. 5 Kobber, 1 Zink eller 82 Kobber, 10 Zink og 8 Tin. Det er rødere end Messing.

Simla, Stad i Prov. Pandschab i det engelske Forindien, paa Sydsiden af Himalaja, 38 M. ø. for Lahore, er paa Grund af sin sunde Beliggenhed et søgt Opholdssted for pensionerede Embedsmænd, som her søge at gjenoprette deres nedbrudte Helbred, ligesom den ogsaa søges meget af den højere ostindiske Embedsstand i den varmeste Aarstid; 13,000 J. Her er talrige engelsk byggede og indrettede Huse og en anglikansk Kirke. Meteorologisk Observatorium.

Simmer (Anemone), Slægt af Ranunkelfamilien, har farvet Bæger, mangler Krone, og Smaafrugterne ere Nødder uden Frøhale. Her i Landet have vi tre Arter, hvoraf hvid Anemone er den almindeligste; denne blomstrer inden Løvspringet, har en krybende Rodstok og haandsnitdelte Blade. Gul Anemone er mindre almindelig og adskiller sig væsentlig kun fra den foregaaende ved Blomstens Farve. Blaa Anemone har en lodret Rodstok, 3-lappede Blade, blaa Blomster og et af tre ægformede Blade dannet Bibæger; den er den tidligst blomstrende af vore A.; i Haver forekommer hyppig en Form af den med fyldte, ofte røde Blomster.

Simmering, en Forstad tæt s. ø. for Wien, med 20,000 J. og talrige Fabrikanlæg, Slagtehuse osv.

Simms, Will. Gilmore, nordamerikansk Digter, f. 1806 i Charleston, blev Advocat og siden Journalist, mistede sin Formue, flyttede til New-York og udgav 1833 sit ypperste Digt »Atalantis«, hvor han allerede viste sig som en fortræffelig Versificator og aabenbarede sin livlige, mod det mystiske higende Phantasi. I et Antal Romaner, hvoriblandt »Martin Faber«, skildrede han Livet i Sydstaterne; 1839 udkom hans store Digt »Florida«. Siden udviklede han en rig Produktion, hvoriblandt ogsaa findes historiske Arbejder (bl. a. »A. Supplement to Shakspeare«). Under Borgerkrigen skrev han secessionistiske Tendensdigte. D. 1870.

Simnel, Lambert, en Bedrager, Søn af en Bager i Oxford, optraadte 1486 som Tronprætendent mod den engelske Konge Henrik VII og udgav sig for en Søn af Hertug Georg af Clarence. Han rejste en Opstand i Irland, men blev slaaet ved Stoke 6 Juni 1487; Henrik skaanede S., der kun havde været et Redskab i andres Hænder, og gjorde ham til sin Køkkendreng, senere til Falkener.

Simoda, Stad paa den japanske Ø Nippon, 15 M. s. v. for Jokohama, med c. 30,000 J., led meget ved Jordskjælv 1854, men er paa ny opbygget.

Simois, s. **Skamandros**.

Simon, Navn paa 5 Mænd i den christne Kirkes ældste Historie. 1) **S. Magus**, Mageren, „Erkekjætteren", den første Vranglærer, hvis Liv Legenden har behandlet med saa stor Forkjærlighed, at det nu er vanskeligt at skjelne mellem Sandt og Digtning. Født i Gitton i Samaria havde han (s. Ap. Gjern. VIII, 5—24) iblandt sine Landsmænd vundet stort Ry som Troldmand, og hans mange Tilhængere ansaa ham for en stor Mand, udsendt af Gud. Da kom Diakonen Philip og forkyndte Christendommen i Samaria, og Mængden strømmede til ham. Saa lod ogsaa S. sig døbe; men da Apostlene Peter og Johannes kom og ved Haandspaalæggelse meddelte de døbte Helligaandens Gave, saa S. deri en Trolddom, stærkere end hans egen, og viste sit rette Sindelag ved at byde Peter Penge for at faa Magt til at gjøre det samme med sine Hænder. Herved gav han Anledning til Dannelsen af Ordet **Simonī** om Kjøb og Salg af gejstlige Embeder. Peters alvorlige Irettesættelse virkede vel en øjeblikkelig Fortrydelse, men ikke nogen alvorlig Omvendelse hos S.; thi ikke længe efter drog han i Selskab med en fordums Skjøge, Helena eller Selene, omkring for at vinde Tilhængere for sin Lære, der indeholdt de samme Grundtanker som den senere Gnosticisme: Helena var en Menneskeblivelse af

den undfangende Verdenssjæl, „Guds evige Visdom", som var bleven Menneske; men hun var kommen i onde Magters Vold, og for at udfri hende og frelse hele Verden var S. selv, „Guds store Kraft", stegen ned til Jorden som Menneske. Hans Tilhængere, Simonianerne, fulgte sig i kjødelige Lyster. Om den foregivne Kamp i Rom imellem S. og Apostelen Peter s. Clementinerne. 2) S. Peter, s. Peter, Apostel. 3) S. Zelotes (d. e. den nidkjære) eller Kananites, en af Jesu Apostle, havde sandsynligvis været Zelot (s. d. A.), inden han sluttede sig til Jesus. Et Sagn lader ham forkynde Evangeliet i Ægypten, Kyrene, Mauritania, Libyen og til sidst paa de britiske Øer, hvor det lader ham lide Martyrdøden; et andet Sagn lader ham ledsage Judas Thaddæus til Persien og Babylonien. 4) S., en af Jesu Brødre (s. Matth. Ev. XIII, 55). 5) S., Biskop af Jerusalem, blev Biskop efter Jesu Broder, Jakob d. retfærdige, og ledede vistnok den christne Menigheds Udvandring til Pella, hinsides det døde Hav, hvorved den undgik Rædslerne ved Jerusalems Belejring og Ødelæggelse. Han kaldes „en Slægtning af Herren", men eftersom han var 120 Aar gl., da han 107 blev korsfæstet, kan han næppe antages for identisk med den foreg., der maa antages for at have været en Del yngre, forudsat at det er rigtigt at anse „Jesu Brødre" for Børn af Maria og Joseph. Endnu mindre Grund er der til, som mange have villet gjøre, at identificere S. Zelotes enten med en af de to sidstnævnte eller med begge.

Simon, Emma, tysk Forfatterinde, f. 8 Aug. 1848 i Braunfels i Rhinpreussen, bosat i Frankfurt a. M., har siden 1875 under Pseudon. E. Vely skrevet en Mængde Romaner og Noveller („Assunta", „Meereswellen", „Am Strand der Adria", „Auf Irrwegen", „Drei Generationen" o. fl.), der høre til de bedre Frembringelser af den i de sidste Aartier saa overvættes rige tyske Dameliteratur.

Simon, Jules [möng], opr. J. Franç. S. Suisse, fransk Statsmand, f. 31 Dec. 1814, uddannedes i Normalskolen i Paris under V. Cousins Vejledning og blev 1839 hans Efterfølger som Professor i Philosophiens Historie ved Sorbonne. 1848 valgtes han til Nationalforsamlingen, hvor han hørte til de maadeholdne Republikanere; han valgtes n. A. til Medlem af Statsraadet, men afsattes 1852 fra begge sine Embeder, fordi han ikke vilde aflægge Troskabsed til Prins Louis Napoleon. 1863 valgtes han til den lovgivende Forsamling; han gjenvalgtes 1869 og blev i Sept. n. A. Medlem af Forsvarsregeringen, samt Undervisningsminister. I Slutn. af Jan. 1871 udsendtes S. fra Paris til Bordeaux for at formaa Gambetta til at standse Kampen og lade en Nationalforsamling træde sammen; han valgtes selv hertil og blev paa ny Undervisningsminister indt. Marts 1873. Som Formand for de maadeholdne Republikanere øvede S. stor Indflydelse i Forsamlingen og valgtes i Dec. 1875 til livsvarig Senator, samt til Medlem af Acad. franç. I Dec. 1876 blev han Førsteminister og søgte at gjennemføre en ny Communallov, men da han vilde indrømme Offentlighed for Communalraadenes Møder og desuden paa Talerstolen havde erklæret Pavens Udsagn om hans Fangenskab i Vaticanet for ugrundet, fandt Mac-Mahon i Maj n. A. for godt at fjærne ham. Senere har S. gjentagne Gange i Senatet med stor Kraft modarbejdet de radicale Republikaneres Bestræbelser. Som Philosoph er S. Discipel af Cousin. Foruden mindre Skrifter over Philosophiens Historie og Udgaver af franske philosophiske Forfattere har han udgivet »Histoire de l'école d'Alexandrie« (2 Bd., 1844—45) og flere populære Skrifter om Moral og Religion (»Le Devoir«, 1854, 12te Udg. 1878, »La Religion naturelle«, 1856, »La Liberté de conscience«, 1859), i hvilke han lærer Moralens Uafhængighed af den positive Religion, men hævder Troen paa Guds Personlighed. I »La Liberté« (1859) udviklede S. sin Opfattelse om Statsordningen, medens han i L'Ouvrière« (1861) og »L'École« (1864) tog Ordet for en Forbedring af Kvindens Stilling i Samfundet og for Indførelse af Skoletvang og ubetalt Undervisning og i »Le Travail« (1866) talte Arbejdernes Sag. Endelig har han udgivet sine »Souvenirs du 4 Septembre« (1874) og »Le gouvernement de M. Thiers« (1878).

Simon, Richard [s. o.], Grundlæggeren af den bibelske Indledningsvidenskab, f. 13 Maj 1638 i Dieppe i Frankrig, indtraadte iblandt „Oratoriets Præster" i Paris for at finde en Livsstilling, i hvilken han kunde ofre sin Tid til videnskabelige Studier. Hans Hovedværker ere »Histoire critique du nouveau Testament« (1689—93) og »Histoire critique du vieux Testament«, af hvis to Bind det 1ste allerede var trykt 1678; men næsten alle Exemplarer bleve tilintetgjorte af Censuren paa Foranledning af Bossuet. 1685 lod S. det hele Værk trykke i Holland. S. var Rationalist eller snarere religiøs Indifferentist, og hans Kritik vilde derfor være bleven endnu mere nedbrydende end den blev, hvis ikke hans Forsigtighed havde bevæget ham til ofte kun halvt at sige sin Mening. Dog undgik han ikke den Modstand, han frygtede; thi vel saa Katholicismens Stormænd med Glæde hans Angreb paa Protestantismens Skriftprincip; men de Resultater, hvortil han kom, stred i altfor høj Grad mod Katholicismens egne Grundsætninger, og dertil kom, at hans personlige Optræden skaffede ham mange Uvenner. Han maatte træde ud af sin Orden, og skjønt han slap for egentlig Forfølgelse, slap han hverken for Angreb eller Chicaner; men ogsaa hans Haand var imod alle som alles imod ham. 11 Apr. 1712 døde han i sin Fødeby uden Venner eller Disciple; men hans Skrifter ville trods deres Mangler til alle Tider hævde ham Rang som en af Videnskabens Banebrydere.

Simon Makkabæeren, Præsten Mattathias's næstældste Søn, blev efter sine yngre Brødre Judas's og Jonathans Død Jødernes Fører i deres Frihedskamp mod Syrerne, og ham lykkedes det ved sin Klogskab og Feltherredygtighed at tilkæmpe sit Folk national Uafhængighed. Til Tak derfor valgte Folket ham til Fyrste og Ypperstepræst.

Simone di Martino, italiensk Maler, s. Martino.

Simoni, s. Simon Magus.

Simonides, berømt græsk Digter, f. 556 f. Chr. paa Keos, tilbragte den sidste Del af sit Liv ved Hierons Hof i Syrakus, hvor han døde 469 f. Chr. Han forøgede det græske Alphabet og skal være Opfinder af Mnemoniken. Som Digter udmærkede han sig især som Lyriker ved sine Klagesange ell. Threnoi, og hans Epigrammer, af hvilke vi besidde adskillige, ere fortrinlige ved deres Naturlighed og Tankerigdom. — En Sønnesøn af S., sædvanlig kaldt S. d. yngre, gjorde sig ligeledes bekjendt som Digter. — Forskjellig fra begge er den ældre S. fra Amorgos, ogsaa kaldt Jambographen, c. 650 f. Chr. Af ham have vi et i jambiske Trimetre affattet Spottedigt over Kvinderne.

Simonoséki, Stad paa den japanske Ø Nippon, ved Van-der-Capellen-Strædet, som skiller Nippon fra Kiusiu, har en livlig besøgt Havn og 20,000 J.

Simons, Menno, s. Mennoniter.

Simonsen, Laurits Schebye Vedel, dansk historisk Forfatter, f. 20 Dec. 1780 paa Herregaarden Elvedgaard i det nordlige Fyn, som tilhørte hans Fader, Cancelliraad Claus Vedel S. Han blev Student 1798, tog 1799 juridisk Forberedelsesexamen, 1803 medicinsk Embedsexamen og 1804 den medicinske Doctorgrad, hvorpaa han i de næste to Aar studerede ved tyske Universiteter. 1811 fik han Titel af Professor, blev 1836 Æresdoctor i Philosophi, 1840 Etatsraad og 1851 Conferensraad. Hans Formuesomstændigheder vare saa gunstige, at han ligesom Suhm ikke behøvede at gaa Embedsvejen, men kunde leve alene for sine Studier, navnlig Fædrelandets Historie, som derfor ogsaa bestede rige Frugter af hans Otium. Allerede 1807 vandt han Videnskabernes Selskabs Guldmedaille for den historiske Prisopgave: „Ostgoternes politiske, religiøse, videnskabelige og artistiske Tilstande, medens de beherskede Italien", og hans „Udsigt over Nationalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder" (5 Hæfter, 1813—16) røber megen Lærdom; men især har hans Samlerflid ydet vigtige Bidrag til hans Fødeøs Historie i en Mængde Monographier over enkelte Borge, Byer og Personer, som „Borgruiner" (2 Hæfter, 1813), „Bidrag til Odense Bys ældre Hist." (5 Hæfter, 1841—44), „Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards Hist." (5 Hæfter, 1843—44), „Familieefterretninger om de danske Ruder" (2 Hæfter, 1845), „Samlinger til Elvedgaards Hist." (4 Hæfter, 1845—46) o. fl. Hans Arbejder ere ofte en forunderlig Blanding af tørre, annalistiske Optegnelser og phantastiske, stemningsrige Drømmerier. Som Historiker tilhører han den ældre Retning. En stor Del af sin Levetid, navnlig den sidste, tilbragte S. paa sin Fædrenegaard, som han arvede 1832, og her døde han 12 Juli 1858 efter et stille, paa Livslykke fattigt Liv.

Simonsen, Niels, dansk Maler, f. 10 Dec. 1807 i Kjøbenhavn, d. 11 Dec. 1885, begyndte som Billedhugger og vandt som saadan 3 af Akademiets Medailler, men blev siden Elev af Historiemaler J. L. Lund. Hans første Maleri „Den Gjerrige" (1833) vakte Opmærksomhed, og han begav sig nu til München, hvorfra han gjorde en Rejse til Italien og Afrika, men opholdt sig for øvrigt der indtil 1846. De Emner, han i den Tid valgte, vare næsten udelukkende tagne af Sørøverlivet i Middelhavet; enkelte fremstillede Beduiner i Afrika og andre Gjenstande. Til Medlemsstykke ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn fik S. et Optrin af Tordenskjolds Søkampe og blev derpaa Medlem 1848. S. var en af de Kunstnere, der med Iver kastede sig over Fremstillingen af Optrin fra den slesvigske Krig, og malede et stort Antal større og mindre Slagbilleder, hvoraf det kongel. Galleri i Kjøbenhavn besidder „En Bivouak" (udstillet 1849). Senere, da Lejligheden til at se nye Slagscener var forsvunden, vendte Kunstneren, paa enkelte Undtagelser nær, tilbage til det Emne, der siden hans Ophold i Tyskland mest havde interesseret ham, nemlig Sørøver- og Beduinerlivet. Saadanne Undtagelser danne et af Kongen bestilt Arbejde: „Kniplepigen, som finder Guldhornene" (1859) og det store Billede i den kongel. Malerisaml. „Trolovelse i Herrestads Herred i Skaane" (1863). Fra Krigen 1864 malede han end videre „Episode af Kampen ved Dybbøl" (Grev Moltke-Hvitfeldt) og „Slaget ved Sankelmark", som blev gjengivet i Photographi. Ved Siden af nogen Conveniens i Opfattelsen udmærke næsten alle hans Billeder sig ved malerisk Penselføring og ofte megen Skjønhed i Farven. Han var Professor ved Kunstakademiets Modelskole 1854—84, da han tog sin Afsked. — Hans Søn, Simon S., f. 19 Jan. 1841 i München, kom som Barn med Faderen til Danmark, gjennemgik Kunstakademiet og har siden 1859 udstillet som Dyrmaler. Samme Aar vandt han den Neuhausenske Præmie for „En Ko, halv naturlig Størrelse"; 1861 og 1867 vandt han atter denne Præmie. Han havde 1866—68 Akademiets mindre Stipendium og tilbragte henved 3 Aar i Paris og Rom. Det er med Forkjærlighed Motiver af Hundens Liv, han gjengiver.

Simonsen, Niels Juel, f. 16 Maj 1846 i Kjøbenhavn, Søn af den dygtige Violinist Capelmusicus Sophus S. og den begavede Sangerinde Catharina S., født Ryffländer, f. 1815, d. 3 Maj 1849, fra 1880 knyttet til det kgl. Theater og i mange Aar Operascenens Primadonna. S., som først var anbragt ved Landvæsenet, havde dernæst et Par Aar gjort Tjeneste i det kgl. Theaters Chor og nydt Syngemester H. Rungs Undervisning, da han 4 Oct. 1868 debuterede som Heiling i Operaen „Hans Heiling". Snart viste han sig at være Operaens betydeligste Stemmebegavelse, og da han med sjælden Velklang, Kraft og godt Øre forenede Følelse og Energi i Foredraget, blev han efter at have erhvervet sig Scenevanthed en Hovedstøtte for vor Opera. Af S.s mange Roller kunne fremhæves Agamemnon og Orestes i Glucks to „Iphigenier", Titelrollen i „Don Juan", Figaro (baade Mozarts og Rossinis), Wilh. Tell, Wolfram, Telramund og Hollænderen i Wagners Operaer, Hamlet og Lothario i Operaer af Thomas, Luna i „Troubadouren", Amonasro i „Aida", Germont i „Traviata", Mercutio i „Romeo og Julie", Valentin i Gounods „Faust", Marsk Stig i „Drot og Marsk" osv.

Simony, Carl Frederik, f. 28 Apr. 1806 i Aalborg, blev jurid. Candidat 1828 og Cancellist i Cancelliet 1837; han rykkede hurtig op og blev 1848 Departementschef først i Justits-, siden i Indenrigsministeriet. I Juni 1852 blev han Kirke- og Undervisningsminister indtil Apr. n. A., styrede et Aars Tid som Directeur Indenrigsministeriet under Ørsted og blev i Dec. 1854 Justitsminister indtil Dec. 1859. Derefter var han Stiftamtmand i Sjælland indtil sin Død 30 Nov. 1872. S. var 1849—66 uafbrudt Landstingsmand, valgtes 1858 til Rigsraadet og 1864—66 til Rigsraadets Landsting, men spillede ingen egentlig politisk Rolle.

Simplĭcitas, lat., Enfoldighed, Simpelhed i Sæder. O sāncta s.!, o hellige Enfoldighed!

Simplicius, Pave 468—83 og romersk Kirkehelgen, var under de monophysitiske Stridigheder en Støtte for det orthodoxe Parti. Hans Mindedag er 2 Marts.

Simplikios, græsk Philosoph af Nyplatonikernes Skole, f. i Kilikien, lærte i Athen i Begyndelsen af det 6te Aarh. Da Justinian I lukkede Skolen i Athen, drog S. med sine Colleger til den videnskabselskende Perserkonge Kosru (Nuschirwân); men da de ikke kunde føle sig hjemme i det barbariske Land, vendte de atter hjem, efter at der i en Fredsslutning mellem Kosru og Justinian var sikret dem Religionsfrihed. S. er uden Originalitet som Philosoph, men har skrevet grundige og vigtige Commentarer, især til aristoteliske Skrifter.

Simplon, ital. Sempiōne, et Bjærg i Canton Wallis i Schweiz, henved 11,000 F. højt, over hvis 6,400 F. høje Pas Napoleon I 1800—6 lod anlægge den første saa berømte Alpevej med en Bekostning af c. 13 Mill. Kroner. Vejen fører fra Brieg ved Rhône forbi Domo d'Ossola til Pallanza ved Lago Maggiore. En Simplonbane, som skal udgaa fra Banen Sion-Brieg omtr. ved Stationen Visp og gjennem en Tunnel føres til Domo d'Ossola, er projecteret.

Simpson, Sir James Young, berømt skotsk Fødselshjælper, f. 7 Juni 1811 i Bathgate i Skotland, vakte allerede tidlig Opmærksomhed ved de Forelæsninger over almindelig Pathologi, som han af og til kom til at holde som Assistent for Professoren heri, men begyndte senere at lægge sig efter Fødselsvidenskaben, holdt private Cursus og erhvervede sig derved samt ved forskjellige Skrifter en saadan Anseelse, at han 1840 blev Professor i Fødselsvidenskaben ved Universitetet i Edinburgh. Hans Berømmelse voxede fra nu af stadig, og indtil hans Død 6 Maj 1870 strømmede Læger og Syge til ham fra alle Lande for at nyde godt af hans Erfaring. Hvad der mest af alt har bidraget til at gjøre hans Navn berømt, er hans Opdagelse af Chloroformens bedøvende Virkning.

Simpson, Thomas, engelsk Mathematiker, f. 20 Aug. 1710, d. 14 Maj 1761, fra 1743 Professor i Mathematik ved Militærskolen i Woolwich, er bekjendt ved en af ham funden Formel til approximativ Beregning af Arealer, men har derhos betydelige Fortjenester af Sandsynlighedsregningens Udvikling. Af hans Skrifter kunne nævnes: »A new treatise on fluxions« (1737), »The nature and laws of chance« (1740), »Annuities and reversions« (1742) og »An elementary treatise of algebra« (1745).

Simrock, Karl, tysk Digter og Literat, f. 1802 i Bonn, som efter fuldendte juridiske Studier i sin Fødeby og Berlin i preussisk Statstjeneste, men afskedigedes 1830, da han i et Digt havde forherliget Julirevolutionen, og levede derpaa som Privatmand i Bonn, til han 1850 blev Professor i den gammeltyske Literatur smstds. Han har grundig studeret Middelalderens tyske Digtninger; dels har han oversat dem paa moderne Tysk, som Nibelungenlied, Walther v. d. Vogelweides, Hartmann v. Aues, Wolfram v. Eschenbachs, Gottfried v. Straßburgs Digte o. fl. (ogsaa den ældre og yngre Edda), dels har han ladet deres Toner klinge gjennem sine egne Digte, som „Wieland der Schmied" (1835), og Romancer, Ballader og lyriske Digte. Desuden har han leveret mange Samlinger af tyske Sagn og Folkebøger (som „Die deutschen Volksbücher", 19 Bd., 1839—48 og „Deutsches Heldenbuch", 6 Bd., 1843—50) og en Haandbog i tysk Mythologi (3die Opl. 1869), samt udgivet „Quellen des Shakspeare in Novellen, Märchen und Sagen" (1870), Oversættelser af Shakspeares Dramaer og Tegnérs „Frithiofs Saga" o. m. a. D. 1876.

Sims, George Robert, engelsk Journalist og Forfatter, f. i London 1847, sluttede sig 1874 til Redactionen af »Fun« og f. A. til Ugebladet »Weekly Despatch«. Siden 1877 skrev han til »The Referee« under Pseudonymen Dagonet, og her saa først den Samling Digte Lyset, der senere udkom under Titlen »Dagonet Ballads«. Til »Weekly Despatch« skrev han en Række smaa Fortællinger og Skitser, der senere ere udgivne som Bøger under Titlerne: »The Social Kaleidoscope«, »Three Brass Balls« og »The Theatre of Life«; de hente mest deres Stoffer fra de fattigere Klassers Liv; »Three Brass Balls« er oversat paa Dansk (af Alfr. Ipsen) under Titel „Fra Laanekontoret". Af S.s senere novellistiske Arbejder kunne nævnes »The Memoirs of Mary Jane« og »Mary Jane Married«. Han har desuden skrevet Skuespil for Scenen, som »The Member for Slocum« (1881) og »The Lights o' London« (1882).

Sims, J. Marion, berømt amerikansk Gynækolog, f. 25 Jan. 1813 i Sydcarolina, praktiserede først i sin Hjemstavn, fra 1853 i New-York, hvor han døde 30 Nov. 1883. Han indlagde sig ikke alene Fortjeneste ved Indførelsen af en ny og bedre Undersøgelsesmethode for Kjønsorganerne, men ogsaa ved at give Impulsen til en langt mere almindelig chirurgisk Behandling af Sygdommene i disse.

Simshøvl, s. Høvl.

Simson, M. Eduard, tysk Politiker, f. 10 Nov. 1810 i Königsberg, blev 1833 juridisk Professor i sin Fødeby og 1846 tillige Assessor ved Overretten, indtil han 1860 forfremmedes til Vicepræsident (1869 Præsident) ved Appellationsretten i Frankfurt an der Oder. 1848 valgtes han til Medlem af Frankfurterparlamentet, blev i Oct. dets Næstformand og i Dec., efter H. Gagerns Ophøjelse til Førsteminister, dets Formand. Han ledede Forhand-

lingerne med udmærket Dygtighed og stod i Apr. 1849 i Spidsen for den Deputation, der tilbød den preussiske Konge Tysklands Kejserkrone. I Maj udtraadte S. ligesom de andre Gothaere af Parlamentet, var 1850 Formand for „Unionens Folkehus“ i Erfurt og 1849—52 Medlem af Preussens andet Kammer, men trak sig under den herskende Reaction tilbage fra det politiske Liv. 1858 modtog han igjen Valg til Underhuset og var dets Formand 1860—61; ligeledes indtog han fra 1867 Forsædet i den nordtyske Rigsdag og Toldparlament, samt i den senere tyske Rigsdag lige til 1873. 18 Dec. 1870 overbragte han Kong Vilhelm I i Versailles Rigsdagens Beslutning om det nye tyske Riges Oprettelse, ligesom han forgjæves 21 Aar forud havde bragt det tilsvarende Tilbud til hans Broder i Berlin. I Oct. 1879 blev han Præsident for den tyske Rigsret i Leipzig.

Simson, Robert, skotsk Mathematiker, f. 14 Oct. 1687, d. 1 Oct. 1768, var Dr. med. og fra 1711 Professor i Mathematik ved Universitetet i Glasgow. Han er Forfatter til en »Treatise on conic sections« (1735), men er især bleven navnkundig ved sit nøje Kjendskab til den græske Geometri og for sin Reconstruction af Apollonios's lobi plani og Euklids Porismer. Han udgav Euklids „Elementer“ (1756); flere efterladte Skrifter udkom efter hans Død paa Lord Stanhopes Bekostning 1776. Den rette Linje, der indeholder Fodpunkterne af de vinkelrette fra et Punkt af en Cirkelperipheri paa Siderne af en indskreven Trekant, kaldes efter ham S.s Linje.

Simulatiōn, Forstillelse; simulēre, foregive, f. Ex. f. en Sygdom; Simulānt, den, der gjør sig skyldig heri.

Simultān, samtidig.

Sinai ell. det petræiske Arabien, Halvø mellem det røde Havs to Bugter Suez og Akaba og i øvrigt begrænset af Middelhavet, Palæstina, Arabien og Ægypten; 570 □ M. med 4,000 I., der bo i de faa og smaa Oaser som Ain Musa, Mosesskilderne, s. ø. for Suez. S., der i politisk Henseende hører under Ægypten, er langs Middelhavet en fuldstændig Sandørk, som hæver sig mod S. til en mægtig Granitmasse, Dschebel Tur ell. Sinaibjærgene, der strække sig fra N. V. til S. Ø. Den nordlige Del er den øde Højslette el Tih, d. e. Vandringens Ørk, hvor Vejen gaar fra Ægypten over Akaba til Mekka, og som i hele sin Længde deles af Wadi el Arisch, den eneste Flod paa Halvøen, som falder i Middelhavet, men kun i meget sjældne Tilfælde har Vand. Blandt de talrige Tinder i Sinaibjærgene mærkes Dschebel Serbal, Dschebel Musa ell. Mosesbjærget (7,200 F.), Katharinabjærget, Horeb og Dschebel Dschebir, den højeste Top (8,300 F.). Alle disse Bjærge ere øde og vilde; kun hist og her findes en sparsom Plantevæxt. Mere beboet maa den østlige Kjæde, Dschebel Schera, have været i Oldtiden; derom vidne de prægtige Ruiner af den gamle Klippestad Petra og de talrige, med ægyptiske Hieroglypher dækkede Monumenter. I det nordvestlige Hjørne af Halvøen ligge Tyrkisgruber, som allerede bearbejdedes af de gamle Ægyptere. Af de mange christne Klostre, der have ligget mellem S.s Bjærge, har kun ét holdt sig, Katharinaklostret, bygget af Kejser Justinian I paa Nordskraaningen af Dschebel Musa, 4,870 F. over Havet og lignende en Fæstning med sine 50 F. høje Mure; der er ingen Port paa Muren, men de Rejsende, som gjæstfrit modtages af Munkene, maa hejses op. Den nordlige Top af Dschebel Musa udpeges som Lovgivningens Bjærg. Paa Horeb ligger Eliascapellet.

Sinaita ell. Johannes Climacus ell. Scholasticus, d. omtr. 606, næsten 100 Aar gl., førte i lang Tid et strængt Eneboerliv og var derefter Abbed for Klostret paa Sinai, efter hvilket han fik Navnet S. Sit andet Tilnavn fik han efter det mest bekjendte af hans Skrifter, »Κλῖμαξ τοῦ παραδείσου«, „Paradisstigen“, der opstiller 30 Trin, ad hvilken Sjælen skal stige op til Fuldkommenhedens himmelske Højde. Dette Skrift var i lang Tid en af Munkenes mest yndede Vejledninger til „Indøvelse i Christendom“. Tilnavnet Scholasticus fik han for sin Lærdom. — S. Kierkegaard har benyttet Navnet J. C. under sin pseudonyme Forfattervirksomhed.

Sinăpis, s. Sennep. Sinapismus, Sennepskage.

Sinclair, Andreas [singklær], en skotsk Adelsmand, som i Slutningen af det 16de Aarh. kom til Danmark, hvor han fik Ansættelse ved Hove, og hvor han, yndet af Christian IV, til sidst (1617) fik Sæde i Rigsraadet; d. 1625. Han opførte Gaarden Sinklarsholm i Skaane.

Sinclair, George [s. o.], en af de Capitainer, som under Oberstlieutenant Ramsay førte 3—400 Skotter til Norge for at gaa i svensk Tjeneste; de landede i Romsdalen og drog over til Gudbrandsdalen, men bleve der 26 Aug. 1612 i Passet Kringen dels dræbte, dels fangne af Bønderne fra nordre Gudbrandsdalen under Lensmændene Lars Hage og Peder Randklev. S., som blev skudt, antoges af Gudbrandsdølerne for at være Hovedanføreren og er derfor i Sagnet bleven kaldt „Oberst S.“. Han var Søn af David S. af Stirkoke, en uægte Ætling af Jarlerne S. af Caithness, og stod i sin Farbroder, Jarlens Tjeneste, men sluttede sig til Ramsay og hvervede Tropper for ham. Da Kong Jakob forbød Troppesamlingen, maatte de skynde sig ud af Skotland til Norge.

Sinclair, John [s. o.], f. 1754 i Skotland, bragtes ved sin Omgang med A. Smith til at lægge sig efter Nationaløkonomien og skrev flere mindre finansielle Afhandlinger, inden han 1785 udgav sit berømte Værk »History of the public revenue« (3 Bd.), der har oplevet mange Oplag. 1793 stiftede han »Board of agriculture«, som har øvet en heldbringende Indflydelse paa Agerbrugets Udvikling. Et vanskeligt Arbejde paatog han sig ved Udgivelsen af en Statistik over Skotland (21 Bd., 1790—97), som for største Delen maatte grundlægges paa privat indhentede Oplysninger. I mangfoldige Retninger virkede han desuden for materielle Forbedringer i Skotland. D. 20 Dec. 1835.

Sindbads Bog er Navnet paa et Literatur-

værk, der fra Indien blev bragt til Persien og oversat paa Pehlevi, derefter, sandsynligvis i Midten af det 8de Aarh., fra Pehlevi paa Arabisk, c. 990 fra Arabisk paa Syrisk og i Slutn. af det 11te Aarh. fra Syrisk paa Græsk under Navn af Syntipas; de fleste Historier i denne Bog komme igjen i de forskjellige vesterlandske Bearbejdelser af Skriftet om „de 7 vise Mestere“. En ung Prins er dømt til Døden paa Grund af sin Stifmoders Bagtalelse, men Dødsdommens Udførelse forhales ved Fortællinger. En stor Del af de underordnede Fortællinger dreje sig om Kvindernes Ondskab, Ryggesløshed og Snedighed.

Sindh, 1) s. Indus. 2) Provins af det engelske Præsidentskab Bombay i Forindien, omfatter Landet om Indusflodens nedre Løb mellem Pandschab og det indiske Ocean; c. 2,300 □ M. med 2½ Mill. I., hvoriblandt mange Balundscher. Indusfloden løber gjennem Landets vestlige Del, adskilt fra Balundschistan ved Brahnibjærgene. Landet ø. for Floden hører for en stor Del til Ørkenen Thar. Klimaet er tørt og hedt, og Jorden kan kun dyrkes, hvor Floderne kunne give Vanding. Hovedstad Haidarabad.

Sindhia, s. Gwalior.

Sinding, Otto Ludvig, norsk Maler, f. i Throndhjem 16 Dec. 1842, tog juridisk Examen og optraadte med et Bind lyriske Digte, inden hans søgende Natur fandt sit rette Omraade inden for Malerkunsten. Efter først at have gjennemgaaet Eckersbergs Malerskole i Christiania studerede han en Tid lang under Gude i Carlsruhe og drog saa til Akademiet i München, i hvilken By han for længere Tid bosatte sig. Lige saa djærv som urolig, lige saa mangesidig som mægtig i sin Opfattelse, har S. spredt sig over en Mængde Felter lige fra Landskabet til det religiøse Maleri („Ruth“, „Christus paa Korset“ for Paulus-Kirken i Christiania) og Historiemaleriet („Slaget ved Svolder“ paa Slottet i Christiania, Sølvbryllupsgave til Kong Oscar II og Dronning Sophie); man har endog set ham optræde som Plastiker i en Skitse, „Christus fristes af Djævelen“. Ogsaa Genremaleriet, navnlig Folkelivsbilleder, har han dyrket („Strid i en Bryllupsgaard“), og som Illustrator er han optraadt i den illustrerede Udgave af Asbjørnsens Eventyr. Denne Mangesidighed har dog ikke hindret S. fra at eje en Centralretning i sin Kunst, hvori han har præsteret det ypperste: det norske Landskab, navnlig Norges nordligste Dele, oftest med rig Staffage. Vi nævne kun det fortræffelige Billede fra Lofoten, der ejes af det norske Nationalgalleri, og hans „Lapper, der hilse den tilbagevendende Sol“. 1888 udstillede han en Serie af mere end 50 Studier fra Nordland og Finmarken ved den akademiske Udstilling i Berlin, der vakte almindelig Beundring ved sin Friskhed, sin kraftige Opfattelse og sin sprudlende Originalitet. — Hans Broder, **Stephan Abel S.**, f. paa Røros 4 Aug. 1846, blev Student 1865, men forlod snart Universitetet for at blive Billedhugger. Efter at have besøgt Tegneskolen i Christiania under Middelthun blev han Elev af Albert Wolff i Berlin og udførte her sin første Figur, „Boslund“. Omkring 1876 vendte han hjem til Christiania, hvor han udførte sin „Fange“ („le Captif“) for Pariserudstillingen 1878 samt et Relief: „Carl Johan lægger Grundstenen til Christiania Slot“, der er opstillet i dette Slots Vestibule. Derpaa gik han til Rom, hvor han anlagde og udførte sit mest storslaaede Værk: „Barbarmoder, der bærer sin døde Søn ud af Slaget“. Dette indkjøbtes i Marmor af Brygger C. Jacobsen i Kjøbenhavn for Glyptotheket paa Ny Carlsberg og er i et andet Exemplar nylig bestilt for Sculpturmuseet i Christiania. Som Sølvbryllupsgave for Oscar II og Dronning Sophie udførte S. en „Hylas“, der nu er paa Christiania Slot. Da Christiansborg Slot brændte 1884 og Freunds Ragnarokfrise derved gik til Grunde, overdrog den nys nævnte danske Kunstmæcen S. at udføre en Gjentagelse af en Del af denne Frise. Videre bør blandt hans mere fremragende Værker nævnes hans „Fangne Moder, der giver sit Barn Die“. I en hel Del Hulreliefer har S. med Held forsøgt Anvendelsen af Polychromi i Sculpturen. Siden sin Tilbagekomst fra Rom har S. mest boet i Kjøbenhavn. — Hans Hustru, **Olga Anna Aug. S.**, født Betzonick, f. i Kbhvn. 18 Marts 1859, debuterede 17 Marts 1876 paa det kgl. Theater som Jeanne Shoppen i „En Kone, der springer ud af Vinduet“ og har i de senere Aar spillet Pernille-Figuren i enkelte af Holbergs Komedier, hvor hendes djærve Replikfremsigelse og noget robuste Komik har været af god Virkning. — En tredje Broder, **Kristian S.**, f. 11 Jan. 1856, Componist, studerede først i Christiania, senere i længere Tid i Tyskland, navnlig i Dresden, München og Leipzig. Han har bl. a. componeret to Kvintetter for Piano og Strygeinstrumenter, forskjellige Violin-, Piano- og Chorsager samt en længere Række Sange med Piano, der alle vidne om en original Begavelse. Hans Instrumentalsager tilhøre den moderne Retning i Kammermusiken med bredt anlagte Virkninger og en friere Form, men eje ved Siden heraf megen Finhed i Detailbehandling, Stemningsfuldhed og en lyrisk Kraft, der i Almindelighed ogsaa udmærke hans, som oftest med et charakteristisk Accompagnement udarbejdede Sangcompositioner. — Et Søskendebarn af de foregaaende, **Elisabeth S.**, Dyrmalerinde, f. i Stavanger 16 Marts 1846, har fra 1868 væsentlig opholdt sig i Tyskland, dels i Dresden, dels i München, og har præsteret en Række Skildringer af Dyrenes Liv, der udmærker sig saa vel ved livsfuld og humoristisk Opfattelse som ved Natursandhed og Charakter.

Sindssygdom, Affindighed, en egen Art af Hjærnesygdom, der nærmest giver sig til Kjende ved stærkt fremtrædende Forstyrrelser i det sjælelige Liv. Man adskiller forskjellige Hovedformer af S. 1) Depressionstilstande: Hypochondri og Tungsind; 2) Exaltationstilstande: Mani og Vanvid; 3) Sløvhedstilstande: Sløvsind, Forvirring, Fjollethed. S. optræder ofte i Følge med eller som Følge af andre Hjærnesygdomme: Epilepsi, almindelig fremadskridende Lamhed, chroniske Forgiftninger, f. Ex. Alkoholforgiftningen. I Løbet af dette Aarh. har Læren om S. (Psychiatrien) gjort store Frem-

skridt (Pinel, Esquirol), navnlig med Hensyn til de syges Behandling; tidligere Tiders Mishandlinger, Indespærringer i Daarekister, Tvang osv. ere nu de fleste Steder afskaffede; Lovgivningen søger i de fleste Lande at værne om de affindiges borgerlige Rettigheder og retslige Stilling, og i alle civiliserede Lande findes nu Hospitaler, Sindssygeanstalter ell. Sindssygeasyler (Daareanstalter), saaledes indrettede, at de Sindssyge i dem kunne leve under gunstige Forhold og samtidig underkastes Lægebehandling. Af saadanne findes der for Tiden i Danmark 5 større: St. Hans Hospital paa Bidstrupgaard bestemt for Kjøbenhavn, S. for Nørrejylland ved Aarhus, S. ved Bordingborg (Oringe) for Sjælland, Laaland og Falster, S. ved Middelfart for Fyn og en Del af Nørrejylland og S. i Viborg, der kun optager uhelbredelige Sindssyge fra hele Landet undt. Kjøbenhavn. I Sverige-Norge findes flere nye, større (Conradsberg ved Stockholm, Gaustad ved Christiania) foruden en Mængde mindre, ældre. De nyere S. udmærke sig i flere Henseender fremfor de ældre; de ere større, rummeligere, med bestemt Sondring imellem begge Kjøn, forsynede med Værksteder, Landbrug osv. til de syges Beskæftigelse og udstyrede saaledes, at de kunne afgive et passende Opholdssted for de forskjellige Klasser i Samfundet og de forskjellige Grader af Sygdommen.

Sinécure, fr. [sihhr], uden Ulejlighed; Embede med store Indtægter og intet at bestille.

Singalésere, s. Ceylon.

Singan-fu, Hovedstad i den chinesiske Prov. Schensi, ved Floden Hoeiho, der fra højre Side falder i Hoangho, 125 M. s. v. for Peking, angives at have indtil 1 Mill. I.

Singapūr, en engelsk Ø ved Bagindiens Sydende, skilt fra Fastlandet ved et ¼ M. bredt Stræde og fra Øen Battam ved det 2 M. brede Singapur Stræde, samt omgiven af en stor Mængde smaa Klippeøer og Skjær. 10,s □ M. med c. 173,000 I., hvoraf over 80,000 Chinesere, mest Arbejdere. Klimaet er paa Grund af Beliggenheden mellem 1° og 2° n. Br. meget hedt (Middeltemperatur 26°). Øen er udmærket frugtbar og frembringer alle Slags tropiske Værter og Krydderier. Dens højeste Punkt naar ikke 600 F. Tigre, der fra Fastlandet svømme over Strædet, anrette betydelige Ødelæggelser paa Mennesker og Kvæg. Staden S. (d. e. „Løvestaden“) paa Sydsiden er Sæde for en engelsk Gouverneur og har c. 110,000 I. Den har en Frihavn, er en af det indiske Archipelags største Handelsstæder og en vigtig Station for den der stedfindende betydelige Dampskibsfart. Dens rige Kjøbmænd have paa Højene omkring Staden opført en Mængde pragtfulde Landsteder. Englænderne erhvervede Øen ved Kjøb 1819.

Singel, smaa, runde Sten, ofte Flint, der ere blevne afrundede ved Vandets Bevægelse. De findes særlig ved Havkanten og have Anvendelse som Vejmateriale og til Béton.

Singleton, eng., et enkelt Kort, man har paa Haanden i ēn Farve.

Singrøn, s. Vinca.

Sinigāglia ell. **Senigaglia**, befæstet Stad i Mellemitalien, ved Adriaterhavet, 4 M. n. v. for Ancona. 22,000 I. Havn. Besøgte Markeder. — S. blev anlagt 283 f. Chr. i de senoniske Gallers Land og kaldtes derfor Sena gallica.

Sinīstra, it., venstre, f. Ex. i Mus. mano s. (fork. m. s.), venstre Haand (jvfr. destra).

Sinke, s. Idiot. Sinkelectie, ældre Benævn. paa den nederste Klasse i en Skole (i Latinskolerne modſ. Mesterlectien).

Sinkning, et Arbejde til at samle Enderne af fladt Træ i ret Vinkel, bestaar i, at det ene Stykke forsynes med trapezoidale Tapper, der nøje passe i Udskæringerne mellem svalehaleformede Tapper (Sinker) i det andet Stykke. Ved fordækt S., der anvendes paa Forsiden af en Skuffe, skjules Endetræet, idet Tapperne og Udstemningerne ikke naa helt igjennem; man har ogsaa dobbelt fordækt S., hvor Endetræet skjules paa begge Sider. S. sker vel i Regelen ved Haandkraft, dog ogsaa paa særlig dertil construerede Maskiner.

Sinolōg, en Videnskabsmand, der dyrker chinesisk Sprog og Literatur.

Sinōpe ell. **Sinub**, Stad i Lilleasien, ved det sorte Hav, 75 M. ø. til n. for Constantinopel, med 8,000 I., er Sæde for en græsk Ærkebiskop. Havn med Skibsværft. Betydelig Handel med Skibstømmer, Vox, Frugt og Silke samt Fiskeri. S. er en vigtig Station i Dampskibsfarten paa det sorte Hav. — S. blev anlagt af Milesierne c. 785 f. Chr.; den blomstrede hurtig frem og blev Udgangspunktet for Koloniseringen af det sorte Havs sydlige Kyst. 184 f. Chr. blev den erobret af Pharnakes I; Mithradates VI Eupator gjorde den til Residensstad i Pontos. Lucullus erobrede og plyndrede Staden i den mithradatiske Krig og erklærede den derpaa for fri, men 45 blev den koloniseret. Endnu paa Strabons Tid var den betydelig og havde to Havne. S. var Kynikeren Diogenes's og Komikeren Diphilos's Fødeby. 30 Nov. 1853 blev den tyrkiske Flaade paa S.s Red overfaldet af den russiske Flaade under Admiral Nachimov og i faa Timer helt ødelagt, hvorved over 4,000 Mennesker omkom.

Sintenis, Carl Friedrich Ferdinand, tysk Jurist, f. 25 Juni 1804 i Zerbst, blev, efter først at have været Advocat i sin Hjemstavn, 1837 Professor i Retsvidenskaben i Gießen, men kaldtes herfra 1841 til Dessau, hvor han blev Medlem af Landsregeringen, siden Præsident for Overlandsretten og 1862 anhaltsk Statsminister; d. 2 Aug. 1868. Sit Navn som Videnskabsmand erhvervede han sig først ved den af ham i Forening med flere andre foretagne tyske Bearbejdelse af »Corpus juris civilis« (1829—34), og siden gjorde han sig navnlig bekjendt ved sin „Handbuch des gemeinen deutschen Pfandrechts“ (1836) og sin „Praktisches Gemeines Civilrecht“ (3 Bd., 1844—51; 3dje Opl. 1868—69).

Sinter kaldes i Mineralogien de ved Vandets Fordampning afsatte Stoffer, der forekomme i Form af Drypsten, som et Overtræk paa Sten og Plantedele eller i selvstændige Lag. Efter de udskilte Stoffers Beskaffenhed kaldes de Kalksinter (Kalkspat ell. Aragonit), Kiselsinter (Kvarts) osv., og de høre til de alleryngste Dannelser, der især afsættes ved varme Kilder, som f. Ex. Carlsbad og Gejser.

Sintoreligionen, s. Japan.

Sinus, lat., Fold; Barm; Havbugt; i Mathematiken Betegnelsen for en af de simpleste trigonometriske Functioner, s. Trigonometri.

Sinusbussole [busſååhl], s. Tangensbussole.

Sinusvægt, et af Nung construeret Vejningsredskab. Det bestaar af en lodret, cirkelformet Skive, der kan dreje sig om en vandret Axe igjennem Centrum; radiært ud fra Skiven gaar en lang, tynd Stang, i hvis Ende der er ophængt et tungt Lod. Om Skiven er befæstet en Snor, i hvis ene, frie Ende der hænger en let Skaal. Ligger der intet paa Skaalen, vil Apparatet stille sig saaledes, at den lange Stang er lodret, saa at det tunge Lod befinder sig lodret under Skivens Axe; men lægges der en Gjenstand paa Skaalen, gjør Stangen et Udslag til Siden, og det kan da let bevises, at Sinus til Udslaget staar i ligefremt Forhold til Gjenstandens Vægt. Den søgte Vægt bestemmes ved Aflæsning, idet der igjennem Loddet gaar en let, vandret Maalestok, som under Vejningen stadig er vandret, fordi Loddet ikke er sat fast paa, men hænger i Stangen. Lodret ned fra Skivens Axe er der f. Ex. udspændt en Traad, og det Stykke af Maalestokken, som under et Udslag naar fra Loddet hen til Traaden, maaler netop Sinus til Udslaget. Man kan altsaa ved foreløbige Forsøg inddele Maalestokken; lige store Vægtforøgelser svare til lige store Stykker paa Maalestokken. S. er benyttet af Opfinderen i en Anemograph og en Pluviograph (selvskrivende Vindstyrkemaaler og Regnmaaler).

Sion [ßong] ell. Sitten, Hovedstad i Cant. Wallis i Schweiz, i Nærheden af Rhônes højre Bred, 4 M. s. s. v. for Bern. 5,000 J. Bispesæde med Kathedralkirke, gammelt Raadhus og forhenværende Jesuitercollegium. Omegnen frembyder herlige Udsigtspunkter.

Sioux, s. Dakota.

Siphanto ell. Sifanto, Oldtidens Siphnos, en græsk Ø i det ægæiske Hav, hører til Kykladernes Gruppe; 2 □ M. med 6,000 J. Den er bjergfuld og har Punkter af indtil 2,400 F.s Højde, men er tillige frugtbar og frembringer Korn, Vin, Olje og Sydfrugter.

Sipho, lat., gr. σίφων, egtl. Rør, Hævert, het. særlig dels Aanderør (s. d. A.), dels det Rør, som forbinder Kamrene i Nautilskallen med hinanden og med Dyret. Siphon, fr. [ßiŏng], Hævert, Sugerør; Flaske med Hævert, navnlig med kulsyreholdige Drikke. Siphonophörer, d. s. s. Blæregopler.

Sir [ßørr], egtl. Herre, i England en Titel for Baronetter og Knight'er, som stedse sættes foran Døbenavnet (f. Ex. S. Robert Peel, aldrig S. Peel). I det daglige Liv bliver S., men uden Navns Tilføjelse, brugt i høflig Tiltale. S. Sire.

Sirach, egtl. Jesus, Sirachs Søn, en Jøde i Jerusalem ved 200 Aar f. Chr., skrev paa Hebraisk en Samling af religiøs-sædelige Tankesprog efter Salomons Ordsprog som Forbillede. 180 f. Chr. blev Bogen oversat paa Græsk af Forfatterens Sønnesøn, og denne Oversættelse findes blandt det gamle Test.s apokryphiske Bøger, medens det hebraiske Grundskrift ikke har været kjendt siden Kirkefaderen Hieronymus's Tid.

Siracūsa, Oldtidens Syracusæ, Stad paa Østsiden af Sicilien, 17 M. s. til v. for Messina, paa den lille, med Sicilien ved en Dæmning forbundne Ø Ortygia. 24,000 J. Bispesæde med Kathedralkirke, der i Oldtiden var et Athenetempel, mange andre seværdige Kirker og Klosterbygninger, et Museum og en Møntsamling. Avl af fortrinlig Vin. — S. var i Oldtiden den betydeligste Stad paa Sicilien, anlagt fra Korinth under Herakliden Archias 734 f. Chr., og bestod oprindelig af tre Stæder, Ortygia, Achadrina og Tyche, som senere forenedes til én Stad. Den blomstrede hurtig op som Handelsstad. 485 bemægtigede Gelon sig Herredømmet og hævede den til den mægtigste Stad paa Sicilien. Efter ham fulgte Hieron I 477—67; dennes Efterfølger Thrasybulos blev fordreven 466, hvorpaa Eneherredømmet blev afløst af et Demokrati, indtil efter en lang Række af indre Kampe og en farlig Krig med Athenienserne (414—13) Dionysios I gjenoprettede Eneherredømmet (405). Han gjorde sig til Herre over den største Del af Sicilien og angreb ligeledes med Held de syditalienske Stæder. Under hans Søn Dionysios II udbrød der heftige Partikampe, indtil Korintheren Timoleon 344 omstyrtede Tyranniet og gjenoprettede Demokratiet. Efter hans Død 336 udbrød atter Partistridigheder, under hvilke Agathokles (316—288) og Hieron II (265—15) tilrev sig Eneherredømmet. I den anden puniske Krig blev S. 212 efter et langvarigt Forsvar indtagen af den romerske Feltherre Marcellus. Fra den Tid gik det tilbage med Byen. Under Romerne var Staden væsentlig indskrænket til Øen Ortygia, paa hvilken det nuværende S. ligger. Udgravninger i den nyeste Tid have bragt store underjordiske Gange, Fæstningsværker o. lign. for Dagen.

Sirampūr, eng. Serampore, Stad i det engelske Præsidentskab Bengalen i Forindien, ved Huglifloden̄s højre Bred, 3 M. n. v. for Calcutta, med 25,000 J., er en europæisk bygget Stad og hørte siden 1755 under Navnet Frederiksnagor til de danske Besiddelser, som 1845 bleve overdragne det engelsk-ostindiske Compagni. Baptisterne have her et storartet Missionshus med Læreanstalt. Papirfabrikation.

Sirāni, Giovanni Andrea, italiensk Maler, f. 1610 i Bologna, d. 1670 smstds., var Elev af Cavedone og Guido Reni, hvem han især efterlignede. — Hans Døtre vare ogsaa Malerinder, især Elisabetta S., Elev af Faderen, f. 1638, d. 1665, som af sin Samtid blev anset for et Kunstens Vidunder. I alt Fald har hun haft et rigt Talent og en stor Produktivitet, da hun i sin korte Levetid har kunnet frembringe c. 200 omhyggelig udførte Arbejder, mest Portræter.

Sire, fr. [ßihr], Herre, oprindel. enstydende med sieur, seigneur, af lat. senior, ældre, var i Frankrig den almindelige Tiltale til Kongen eller Kejseren.

Siredalen, Dalføre i Christianssands Stift i Norge, gjennemstrømmes efter hele sin Længde fra N. mod S. af Sire Aaen, der gaar gjennem

de store Vande **Sirdalsvandet** og L u n d e v a n d e t og til Dels danner Grænsen mellem Stavangers og Lister og Mandals Amter.

Siren, nordamerikansk Fiskepadde (s. d. A.) med et næsten aaledannet Legeme, smaa, lidet udviklede Forlemmer, ydre Gjællebuske og Gjællespalte, ingen Baglemmer og temmelig kort Hale; den kan blive 1½ Alen lang og lever i Sumpe i de sydlige amerikanske Fristater.

Sirēn (Syringa vulgaris), Busk af Olivenfamilien med hjærtedannede, helrandede Blade, violette, firdelte Blomster i en Top og aflange Kapselfrugter. Let kjendelig i Vinterdragten ved at Grenene synes at ende med to Knopper i Stedet for som sædvanlig med ēn, idet Endeknoppen hyppig bliver kvalt mellem de to øverste Hjørneknopper. Stammer fra Persien og dyrkes almindelig i Haver, navnlig paa Grund af sine vellugtende Blomster. S. persica og S. chinensis med finere Blomster og for neden smallere Blade ere ogsaa yndede Haveplanter.

Sirēne, et Instrument, som tjener til at maale en Tones Højde. S e e b e c k s S. bestaar af en rund Skive, som kan drejes om sin Axe og ved Randen er forsynet med en Række Huller i lige store indbyrdes Afstande. Blæser man Luft igjennem et Rør hen imod Hulrækken, medens Skiven drejes, vil Luftstrømmen afbrydes hver Gang et Mellemrum kommer for, og den omgivende Luft kommer da til at udføre en Svingning, hver Gang et Hul gaar forbi Røret. Disse Svingninger ville, naar Skiven løber hurtig nok, frembringe en Tone, og man kan da forandre S.s Hastighed, indtil denne Tone er lige saa høj som den, der skal bestemmes. Tælles da det Antal Omløb, som S. udfører i Minutet, kan man deraf og af Hullernes Antal let finde det Antal Svingninger, Tonen udfører i Sekundet. C a g n i a r d-L a t o u r s S. bestaar af en cylindrisk Kasse, i hvis Laag der er udboret en Række Huller, der ligge i en Cirkel om Laagets Centrum og have lige store indbyrdes Afstande; Hullerne ere alle straat skaarne til samme Side. Tæt oven over dette Laag sidder en lige saa stor rund Skive, der kan løbe let rundt om en i Centrum vinkelret Axel; denne Skive har en Række lignende Huller, men de ere straat skaarne i den modsatte Retning. Naar et Hul i Skiven ligger ud for et Hul i Laaget, ville alle Skivens Huller ligge ud for Laagets Huller. Blæses der nu en Luftstrøm op igjennem Kassen, vil den søge ud igjennem Hullerne, men ved Luftens Stød imod Siderne i Skivens Huller drives Skiven rundt, og desto hurtigere, jo stærkere Luftstrømmen er. For hver Gang Hullerne dække hinanden, opstaar der en Svingning i Luften, og den derved frembragte Tone beror altsaa paa Hullernes Antal og Omdrejningens Hastighed. S. ell. T a a g e h o r n kaldes ogsaa store Horn, ved hvilke der, idet comprimeret Luft eller en Dampstraale blæses igjennem dem, fra farlige Punkter paa en Kyst eller fra Fyrskibe gives Signaler til forbisejlende Skibe i Tilfælde af usigtbart Vejr.

Sirener, i den græske Mythologi Jomfruer af udmærket Skjønhed, der ved Kysten af deres ved Italien beliggende Ø søgte ved deres yndige Sang at lokke de forbisejlende til sig, hvorpaa de dræbte dem. Da det var Skæbnens Bestemmelse, at de ikke skulde leve længere, end til En sejlede forbi deres Ø uden at lade sig bedaare af deres Sang, bleve de, da den forbisejlende Odysseus havde holdt Stand mod Fristelsen, forvandlede til Klipper. Paa Kunstværker fremstilles de som oftest som Kvinder med Fugleben og Fuglevinger, undertiden ogsaa som Fugle med Kvindehoveder. **Sirenesang**, Lokkesang, Tryllesang.

Sirius (*α* canis majoris, H u n d e s t j æ r n e n), den klareste Fixstjærne paa Himlen, hører til Stjærnebilledet den store Hund; 31 Dec. culminerer den ved Midnat, 31 Jan. Kl. 10 osv. Dens Parallaxe angives til c. 0″,2, hvoraf følger en Afstand af omtr. en Mill. Jordbaneradier eller 20 Billioner Mile; Lyset behøver c. 16 Aar for at tilbagelægge Vejen mellem denne Stjærne og Jorden. Dens Skin er fundet at være c. 5,000 Mill. Gange mindre end Solens; hvis den altsaa var os lige saa nær som Solen, vilde den lyse c. 200 Gange stærkere end denne. Efter at Undersøgelser af Peters have vist, at den i et Tidsrum af 50 Aar fuldfører et Omløb om et usynligt Centrum, fandt Clarke 1862 en lyssvag Ledsager af S. i en Afstand af 10″, ved hvis Tiltrækning den nævnte Bevægelse kan forklares.

Sirmium, i Oldtiden en vigtig Stad i Nedrepannonien ved Floden Sau, Romernes vigtigste Fæstning mod Dacerne. Ruiner af Staden findes ved Mitrowitz.

Sirōcco, en hed, stærk Søndenvind, som blæser ved Middelhavets Kyster, navnlig ved de europæiske. Det antages, at den kommer fra det indre Afrika, der stærkt ophedes af Solen og synes at udsende varme Luftstrømme til alle Sider; ved at passere Middelhavet optager den Fugtighed. Den er navnlig fremherskende i Regntiden. Paa Sicilien blæser der om Foraaret en tør S., ligeledes kommende oprindelig fra Sahara; den kan være 40° varm og kan anrette store Ødelæggelser paa Vegetationen.

Sirohi, s. **Radschputana**.

Sirrah, arab., d. e. (Pegasus's) Navle (*α* Andromedæ), Stjærne af 2den Størrelse i Stjærnebilledet Andromeda; den henføres dog ogsaa til Stjærnebilledet Pegasus som *δ* Pegasi.

Sirrisse i norske og danske Dialekter (sv. Syrsa) er d. s. s. Faarekylling.

Sirts er oprindelig tæt, lærredsvævet ostindisk Bomuldstøj med Mønstre, malede paa Tøjet med Pensler (s. **Chits**). Alle Slags trykkede Tøjer — ogsaa kaldte toiles peintes — ere Efterligninger af S., men Navnet S. overføres dog kun paa de fineste, med ægte Farver trykkede, navnlig franske Kattuner.

Sirup, en Opløsning af Sukker i Vand; en saadan uren Opløsning vindes i Kolonierne som Biprodukt ved Tilvirkning af Raasukker (sml. **Melasse**); den anvendes mest til Rum. Spisesirup vindes i Raffinaderierne som Biprodukt, især ved Raffinering af Kolonialsukker; den, der faas ved Raffinering af Roesukker, har i Almindelighed en ubehagelig Bismag. S. indeholder foruden Sukker, til Dels i omdannet Tilstand, forskjellige Stoffer, der hindre Sukkerets Krystallisation (sml. **Sukker**). I Apo-

theket tilberedes og haves i Forraad forskjellige S., f. Ex. Sukker-S. af hvidt Sukker og Vand, Althæa-S., hvortil benyttes et Udtræk af Althæarod, der koges med Sukker, Hindbær-S. og Morbær-S., som tilberedes ved at koge den udpressede Frugtsaft med Sukker. Det anvendes meget som Opløsnings- og Tilsætningsmiddel for ildesmagende Lægemidler.

Sirventēs, provenç. (nordfransk Servantois), Digte af Troubadourer, Trouvèrer og ældre italienske Digtere, der oprindelig indeholdt en Hylding (Tjeneste) til Madonna eller en Helgen, dernæst til Fyrster, Magnater og Damer, men siden ogsaa tit tog en revsende og satirisk Tone mod Personer, Corporationer (især Gejstligheden) og Samfundstilstande.

Sirør (Saftkar) ere et Slags Kar (s. d. A.), hvis Vægge ikke ere forveddede, men bestaa af ren Cellulose og ere forholdsvis tynde, hvis Tværvægge ere S-formig gjennemhullede, og hvis Indhold er en slimholdig Protoplasma. De forekomme hos alle højere Planter og tjene, som det synes, til Transport af æggehvideholdige Næringsstoffer, maaske ogsaa til Ledningen af de saakaldte Pirringsvirkninger. Da S. ere langt finere og vanskeligere at iagttage end Vedkarrene, er Kjendskabet til dem heller ikke gammelt; først omtrent fra Midten af dette Aarh. har man kjendt dem nøjere.

Sisāl, Stad i Staten Yucatan i Mexico, ved den mexicanske Bugt, n. v. for Merida, som den tjener som Havn. Udførsel af Hamp. Aaben Red.

Sisken kaldes flere Arter af Finkeslægten: **Grønsisken** (Fringilla spinus), grønagtig med gul Overgump og sort Isse hos Hannen; **Graasisken**, norsk Moirisk (E. linaria), med rød Isse og mer eller mindre rødlige Farver i det hele, navnlig paa Brystet og Bugen. I Levemaade frembyde de intet afvigende fra de andre Finkearter; om Sommeren ruge de i det nordlige Skandinaviens tætte Skove, om Vinteren vise de sig paa dets sydlige Sletter, hvor de især søge Tidsel- og Ellebuskene samt Birkeskovene.

Sismomēter, **Seismometer**, et Instrument til at paavise Jordrystelser, deres Retning og Styrke.

Sismondi, J. Ch. Léon. Simonde de [mongdi], Historieskriver og Nationaløkonom, f. 9 Maj 1773 i Genf, levede 1794—1800 som Flygtning i Italien, men kom tilbage til sin Fødeby; d. smstds. 25 Juni 1842. S. har skrevet: »Hist. des républiques italiennes« (10 Bd., 1840), »Hist. des Français« (indtil 1789, 31 Bd., 1821—44), »Hist. de la renaissance de la liberté en Italie« (1832), »Hist. de la chûte de l'empire romain« (1835) og »Hist. de la littérature du midi de l'Europe« (4de Udg. 1840, 4 Bd.). Desuden blev S. bekjendt som nationaløkonomisk Forfatter, idet han i sine »Nouveaux principes de l'écon. polit.« (1819) og senere »Études sur l'écon. polit.« (1836—38) udviklede Anskuelser, særlig om Rigdommens Fordeling, der væsentlig afveg fra Ad. Smiths Lære.

Sisteron [rong], Stad i det franske Dep. Nedre-Alperne, 8 M. v. n. v. for Digne, ved Floden Durance, med 4,000 J., Silkeindustri, Uld- og Vinhandel.

Sistŏva ell. **Svištov**, befæstet Stad i Fyrstend. Bulgarien, ved Donaus højre Bred, 7 M. v. s. v. for Rustschuk, med 12,000 J. Skibsfart og livlig Handel. Fredsslutning 1791 mellem Tyrkiet og Østerrig.

Sistrum, et af de gamle Ægyptere ved religiøse Fester benyttet musikalsk Instrument. Det bestod af flere ved et Metalbaand fastgjorte Smaastave, der klang ved Bevægelsen. Forekommer endnu i Abessinien.

Sisyphos, Søn af Æolos og Enarete, anlagde Ephyra, det senere Korinth. Han skildres som det mest forslagne af alle Mennesker, der endogsaa ved List fængslede Døden, da denne vilde hente ham, saa at ingen døde, førend Ares kom Døden til Hjælp. S. maatte i Underverdenen til Straf for sine Misgjerninger rulle en stor Sten op ad et stejlt Bjerg, fra hvis Top Stenen stedse rullede tilbage. Deraf Benævnelsen **Sisyphosarbejde** om ethvert forgjæves Arbejde.

Si tacuisses, philŏsophus mansisses, lat., havde du tiet stille, kunde du endnu gjælde for fornuftig Mand.

Sitka, en Ø i det store Ocean ved Nordamerikas Nordvestkyst mellem 56° og 57½° n. Br., med den lille, befæstede Havneстad Ny-Archangel paa Vestkysten, hører til det nordamerikanske Territorium Alaska. 1880 fandtes her Guld.

Sitten, s. **Sion**.

Sittenfeld, Conrad, tysk Forfatter under Pseudon. Conr. Alberti, f. 1860, bosat i Berlin, begyndte som Literærhistoriker med Monographierne „G. Freytag" (1884), „Bettina v. Arnim" (1885) og „L. Börne" (1886) og har dernæst i de sidste Aar skrevet Romaner og Noveller, der vidne om en fremragende Begavelse for realistisk Samfundsskildring, saaledes „Riesen u. Zwerge" (1887), „Plebs" (3 Noveller, 1887), „Wer ist der Stärkere?" (1888). Samtidig har han som Kritiker og Essayist været en ivrig Forkæmper for den moderne realistiske Retning i Literatur og Kunst.

Sitterrokke, **Sitteraal**, **Sittermalle**, s. **Elektriske Fiske** under **Elektricitet**.

Situatiōn, Stilling; Tilstand; Forfatning; Beliggenhed. **Situationsplan** ell. **Situationstegning** gjengiver det fuldstændige Billede af en Terraindel i orthographisk Projection (s. d. A.). S. viser Gjenstandene i større Detail end de almindelige økonomiske eller militære Kort og er derfor tegnet i større Maalestok. En S. er nødvendig til Projecteringen af ethvert større Bygningsværk. **Situēret**, beliggende, stillet.

Sit vĕnia vĕrbo!, lat., med Tilladelse at sige! undskyld dette Udtryk!

Siūt, Hovedstad i Øvreægypten, ved den venstre Nilbred, 48 M. s. for Kairo, med 32,000 J., er Sæde for en Gouverneur og en koptisk Biskop og Hovedplads for Samfærdselen med Oasen Darfur og med Nubien. Jernbaneforbindelse med Kairo. S. har brede og forholdsvis renlige Gader, et stort Regeringspalads og talrige Mosker samt ret livlig Industri. I de herværende mærkelige Katakomber findes mange Mumier af Ulve og Schakaler.

Siva, s. **Indisk Religion**.

Sivah, i Oldtiden Zeus Ammons Oase,

en Oase i den libyske Ørken v. for Nildalen, 65 M. v. til s. for Kairo, ved Karavanvejen til Fessan, med henved 3,000 J. og betydelig Avl af Dadler, der i stor Mængde udføres til Ægypten.

Sivâs, Oldtidens Sebastia, Stad i Lilleasien ved Floden Kysyl-Irmak (Halys), 48 M. ø. for Angora, med 50,000 J. Betydelig Handel. Kobberminer i Omegnen.

Sivasch, s. Asovske Hav.

Sivfamilien (Juncaceæ), Urter af de enkimbladedes Klasse, har Græshabitus, 6-bladet, underfædigt Blomsterdække, hvis Blade ere skælagtige og brunlige eller grønne, 6 Støvdragere og en af 3 Frugtblade dannet Kapsel. Hertil Frytle med 1-rummet, 3-frøet Kapsel og Siv med 3-rummet, flerfrøet Kapsel; af begge forekommer der vildtvoxende Arter hos os, og navnlig optræder Slægten Siv med en Mængde Arter, hvoraf de fleste forekomme paa fugtig Jord, saasom i Moser eller ved Bredder af ferskt eller salt Vand. S. Kogleax.

Si vis pâcem, para bĕllum, lat., hvis du vil have Fred, maa du forberede dig paa Krig.

Sivŏri, Ernesto Camillo, berømt Violinvirtuos, f. 25 Oct. 1815 i Genua, var som Barn et musikalsk Vidunder, der 6 Aar gl. vakte Paganinis Interesse og blev undervist af ham. 10 Aar gl. begyndte S. sine Concertrejser, som han har fortsat i over 60 Aar, om han end hyppig har levet længere Tid i Paris. Foruden alle Europas Lande, dog ikke de skandinaviske, har S. berejst Amerika fra Nord til Syd. Nogle mest paa Concertbrug beregnede Violincompositioner haves af ham.

Sixtus, rettere **Christianus Sextus**, et 1692 i det nordøstlige Hjørne af Orlogsværftet i Kjøbenhavn anlagt Batteri, der indtil 1744 førte Navnet Neptunus. Her findes en Mindestøtte for Capitain J. C. v. Schrødersee, der faldt 2 Apr. 1801 paa „Indfødsretten".

Sixtus, Navn paa 5 Paver. S. I, Pave 119—28, hædres som Martyr. — S. II, Pave 257—58, døde som Martyr under Kejser Valerians Forfølgelse. — S. III, Pave 432—40, sendte Patrick til Irland som Missionær. — S. IV, Pave 1471—84, gjorde sig berømt ved prægtige Bygninger og Samlinger af herlige Kunstværker og berygtet for Rænkesyge og Usædelighed. For at hæve sine Slægtninge (maaske hans egne uægte Sønner) til fyrstelig Værdighed og Magt fyldte han Italien med den ene Krig efter den anden og deltog i Sammensværgelser imod Lorents og Julius af Medici, ved hvilken Julius blev myrdet. Han indførte Inqvisitionen i Spanien. — S. V, Pave 1585—90, f. 13 Dec. 1521 i Grotte a Mare i Mark Ancona, hed oprindelig Felix Peretti og var i sine Drengeaar Svinevogter, indtil han 1534 indtraadte i Franciscanerordenen. 1548 blev han Præst, Dr. theol. og Rector for Klosterskolen i Siena, senere blev han Generalvicar for Franciscanerordenen, derpaa Biskop og 1570 Cardinal, hvorpaa han antog Navnet Montalto. Saa vidt havde han kæmpet sig frem ved utrættelig Virksomhed og ubøjelig Energi; men nu syntes han pludselig helt forandret. Den viljeskraftige og noget herskelystne Munk blev som Cardinal den personificerede Blidhed, Ydmyghed og Eftergivenhed; alle maatte antage, at den legemlige Sygelighed, som hans krumbøjede Stilling og vaklende Gang tydelig bar til Skue, havde svækket Sjælens tidligere Kraft. Han syntes kun at have Sans for Studier, Fromhedsøvelser og Barmhjærtighedsgjerninger, medens han dog ikke bekymrede sig om sine fattige Slægtninge, der trængte til hans Hjælp. Ved de to Pavevalg, hvori han deltog, undgik han omhyggelig at blande sig i Partistridighederne. Saaledes vændede han de andre Cardinaler til at betragte ham som en Mand, der var let at beherske, og paa den Maade lykkedes det ham ved at krumme sin Ryg at finde St. Peters Nøgler; thi ved det næste Pavevalg blev han næsten enstemmig valgt til Pave; men stor blev Cardinalernes Forbavselse, da han strax efter Valget kastede sin Krykkestav, rejste sig fra sit Sæde kraftig og kjæk og med stærk og klangfuld Stemme istemmede et Te deum. Fra nu af var hans Eftergivenhed forbi; han var kold og tilbageholdende imod sine Omgivelser og indrømmede dem ingen Indflydelse; han holdt Regeringens Tøjler i sine egne Hænder, men viste ogsaa baade i Kirkens og Kirkestatens Anliggender, at hans Statsklogskab og Smidighed var lige saa stor som hans Energi. Med ubønhørlig Strænghed tilintetgjorde han Banditvæsenet i Kirkestaten, tilvejebragte Sikkerhed i Landet, indførte en ordnet Retstilstand og ordnede overhovedet de forvirrede Forhold; men han veg heller ikke tilbage for noget Middel, og hans Fasthed udartede ofte til Haardhed og Strænghed; derfor vandt han trods sine store Fortjenester ikke Folkets Kjærlighed. Blandt de Pragtbygninger, han opførte, maa nævnes den store Vandledning, der bærer hans Navn, Aqua Felice, den store Kuppel paa Peterskirken og den store Obelisk paa Peterspladsen, Lateranpaladset, Hospitalet ved Tiberen og det vaticanske Bibliothek, hvor han lod indrette et Bogtrykkeri, hvorfra den af ham foranstaltede Udgave af Septuaginta (1587) og Normaludgaven af Vulgata (1590) udgik; trods alle disse kostbare Foretagender efterlod han et fyldt Skatkammer. Udførelsen af hans vidt gaaende kirkelige og politiske Planer standsedes ved hans Død 27 Aug. 1590. Det Had, som Romerfolket endnu den Dag i Dag nærer til ham, gav sig efter hans Død Luft ved, at de strax nedrev den Billedstøtte, som Senatet havde rejst for ham paa Capitolium.

Sjagger, d. s. s. Kramsfugl, s. Drossel.

Sjette- og Tiendepenge var Navnet paa den nu saa godt som helt ophævede Afgift, der tidligere i Danmark og Norge — som i andre Lande — skulde erlægges af enhver Arvelod, der førtes ud af Riget (s. Afdragsret).

Sjippe (eng. skip, hoppe), Leg, der bestaar i at springe over et Tov, som man svinger rundt.

Sjægt, et hyppig i Norge anvendt Navn for et lille Rofartøj, i Danmark ofte kaldet Sjotting.

Sjækkel, den danske Udtale for det engelske Sømandsudtryk shackle, Hex (s. d. A.), og som til Søs anvendes hyppigere end det danske Navn. At sjække to Kjættinger sammen er at forene disse ved Hjælp af en Hex.

Sjæl betegner i sin Almindelighed Livets og Bevægelsens Princip, i Modsætning til det udenfra bevægede, det legemlige. „Ethvert Legeme", siger Platon, „til hvilket Bevægelsen kommer udenfra, er ubesjælet; men det Legeme, hvis Bevægelse opstaar af dets eget Indre, er besjælet". Den primitive Naturopfattelse, der fortolker Phænomenerne efter hvad Mennesket kjender fra sit Jeg, ser derfor Sjæleliv overalt, hvor Tingene synes at bevæge sig „af sig selv", idet de ydre Betingelser og Aarsager ikke kjendes. Saaledes opfattede de gamle Himmellegemerne som besjælede. Efterhaanden som den causale Forklaring af Naturphænomenerne rykker fremad, indskrænkes for saa vidt Sjælelivets Omraade. I nyere Tid var man endnu længe tilbøjelig til at opfatte Sjælen som Livsprincip i Organismerne. Men Organismen har vist sig selv at være en lille Verden, hvis Liv og Udvikling beror paa utallige Elementers Vexelvirkning; intet Sted finder man heller her det absolute Indre, som egentlig er det, der menes med S. Den eneste correcte Brug af dette Udtryk er at lade det betegne saadanne Væsener, som have Fornemmelse og Bevidsthed. Og selv her er Berettigelsen til at hævde S. som særeget Væsen tvivlsom; thi det er selve Bevidstheden, som er det Indre, og der er ingen Nødvendighed for at statuere en særegen Sjælesubstans som Grundlag og Bærer for Bevidsthedsactiviteten; denne bliver derved ikke mere forklarlig. Tvært imod kan Spiritualismen, der hævder en egen Sjælesubstans, ikke undgaa at nærme sig sin Modsætning, Materialismen, idet den ligesom denne gjør den ideelle Proces til en „Ting". I den nøjagtige philosophiske Sprogbrug burde Udtrykket S. sikkert afløses af Udtrykket „Bevidsthed". Den populære Opfattelse tænker sig ved S. en Mellemting mellem Aand og Legeme, mellem Immaterielt og Materielt; og der er Tænkere, som have fundet det lettere at forstaa disse Modsætninger, naar de indskød et saadant Mellemled. I Følge Platon satte Gud Fornuften i Sjælen og Sjælen i Legemet. Men et saadant Mellemled existerer kun for Phantasien. Det er Descartes's store Fortjeneste først klart at have vist, hvori den egentlige Forskjel mellem det immaterielle og det materielle, det aandelige og det legemlige eller mellem Bevidsthedsphænomenerne og de ydre Phænomener bestaar. S. kaldes ogsaa den cylindriske Udboring i en Bøsse eller Kanon, d. s. s. Løbet. **Sjælegave**, egentlig en Gave til Messer for Sjælens Frelse af Skærsilden, var i det ældre Retssprog en almindelig Betegnelse for Gaver til Kirken eller gudeligt Brug, hvilke Gaver i flere Henseender vare begunstigede fremfor andre testamentariske Dispositioner. **Sjælemesse** kaldes i den katholske Kirke den Messe, der holdes for en Afdøds Sjæl for at befri den fra Skærsilden eller lindre og forkorte dens Lidelser deri. **Sjælesøvn.** Blandt de mange forskjellige Forestillinger om den menneskelige Sjæls Tilstand efter Legemets Død hører ogsaa den, at Sjælen sover, saa længe Legemet ligger dødt i Graven, indtil den tillige med Legemet igjen opstaar paa den yderste Dag. Man har kaldt denne Tilstand Psychopannychi, fordi den forudsætter en uafbrudt Nat for Sjælen. Medens Dag og Nat vexle i det jordiske Liv paa denne Side Graven, er der paa hin Side Nat alene indtil Opstandelsen. Endnu et Skridt videre gaar den Lære, der antager en **Sjæledød.** Tilhængerne af denne Forestilling kaldes Thnetopsychiter. Blandt disse var Petrus Pomponatius (d. 1525) saa fremtrædende, at Pave Leo X 1513 i en Bulle fordømte hans og lignende Vildfarelser. Forestillingerne om S. skrive sig oprindelig fra Orienten, hvor de opkom blandt arabiske og armeniske Sekter, men de have tillige hist og her fundet Tilhængere i Vesterlandene. Endog Pave Johan XX hyldede denne Lære. Concilierne i Ferrara 1438, i Firenze 1439 og i Trient have udtalt sig imod den. **Sjælevandring** kalder man den hos flere af Oldtidens og endnu hos nogle af Nutidens Folkeslag herskende Tro, at den menneskelige Sjæl dels allerede før sin Tilværelse som saadan har existeret i andre Legemer (Præexistens, s. d. A.), dels efter Døden gaar over i forskjellige Dyrs eller andre Menneskers Legemer, inden den, efter paa denne Vandring at være bleven renset og lutret, kan indtræde i sin endelige Fuldkommenhedstilstand. Brahmanerne og Buddhisterne tro paa S.; de ægyptiske Præster i Oldtiden antog et Kredsløb paa 3,000 Aar, i hvilket Sjælene efter Døden skulde gjennemgaa alle Dyrearters Legemer, førend de kunde komme tilbage til menneskelige Legemer og naa til de saliges Boliger. Fra dem fik sandsynligvis Grækerne Læren om S. („Metempsychosis"); Empedokles og Pythagoras, Platon og især Nyplatonikerne (s. Plotinus) hyldede den paa forskjellig Maade. Ogsaa i de jødiske Rabbiners Lære optraadte den, Manichæerne antog den, men for øvrigt forkastede den christne Kirke tidlig S. som uchristelig. Hos flere vilde Folkeslag i Asien og Amerika findes denne Tro endnu.

Sjælland, den største af de danske Øer, omgiven af Kattegattet, Øresund, Østersøen og Store Bælt, 17½ M. lang fra N. mod S. og 14½ M. bred fra Ø. mod V., 127,14 □ M. (heri indbefattet Smaaøerne ved Kysten) med 699,625 I. (1880; mod 616,491 I. i 1870). Kattegattet danner paa Nordsiden Sejerø-Bugten og Isefjorden med dens Underafdelinger Lammefjord (der til Dels er udtørret), Holbæk-Fjord og Roskilde-Fjord. Østersøen danner paa Østsiden Kjøge-Bugt og Faxe- eller Præstø-Bugt. Mod S. skilles Øen fra Møen og Falster ved Ulvsund; paa Vestsiden danner Store Bælt Norene ved Næstved, Skjelskør og Korsør samt Kallundborg-Fjord mellem Halvøerne Asnæs og Refsnæs. Landets Overflade er bølgeformet og skovrig og med ringe Undtagelse frugtbar. Dens højeste Punkt er Gyldenløves Høj (402 F.) i Egnen ved Ringsted, men det mest fremtrædende Højdeparti ligger mod S. Ø. med Overdrevsbakken ved Vester-Egede (370 F.), Vindhøj (330 F.), Dysted Banke (370 F.), Mørkebjerg (372 F.) og noget sydligere Kulsbjerg (339 F.). Mellem Kjøge- og Faxe-Bugterne strækker sig den temmelig flade og skovfattige, men frugtbare Halvø Stevns, der mod Havet ender i den 60—120 F. høje Stevns-Klint, som bestaar af Kridt- og

kalksten. I Halvøens sydvestlige Del hæver sig det 345 F. høje Faxe Kalkbjærg. Nordligere mellem Kjøge-Bugt og Kallebodstrand paa den ene Side og Roskilde-Fjord paa den anden er den frugtbare, næsten skovløse Slette „Heden“, fra hvilken der mod N. mellem Sundet og Roskilde-Fjord hæver sig et Bakkeland med store Skove og talrige Søer (Fure-, Sjæl-, Esrom- og Arre-Sø). De højeste Punkter ere her Sandbjærg n. ø. for Fure-Sø (271 F.), Slansebakken ved Frederiksborg (248 F.) og Maglehøj ved Frederiksværk (220 F.). Syd for Roskilde-Fjord og Isefjord gaar et Højdedrag mod V. med Mørkemosebjærg (335 F.) og Knøsen (316 F.). Fra dette Højdedrag udstrækker sig mod N. mellem Isefjord og Sejersbugten den stærkt bakkede Halvø Odsherred, der ved en lidt over ½ M. bred Tange er forbunden med det øvrige S. Paa denne Tange er Øens næsthøjeste Punkt, Vejrhøj (385 F.). Den sydvestlige Del af Øen, der optages af Sorø og en Del af Præstø Amt, er et frugtbart, stærkt skovbevoxet Bakkeland med Søerne ved Sorø, Tjustrup, Bavelse o. fl. De betydeligste Vandløb ere Susaa og Halebyaa, der falde i Store Bælt, og Mølleaaen, der falder i Øresund. Foruden de allerede nævnte Søer maa endnu nævnes Tis-Sø i den sydvestlige Del af Holbæk Amt. S. med de omliggende Øer (Møen med Bogø, Amager, Samsø, Sejerø, Aggersø og Omø med flere mindre) deles i:

	□ M.	Indb. (1880)
Hovedstaden Kjøbenhavn	0,26	234,850
Kjøbenhavns Amt	22,02	121,488
Frederiksborg —	24,50	83,347
Holbæk —	29,51	93,340
Sorø —	26,77	87,509
Præstø —	30,33	101,169
	133,39	721,703

Sjællands Stift omfatter den sjællandske Øgruppe med Undtagelse af Samsø, men med Tillæg af Bornholms Amt, i alt 141,96 □ M. med 749,235 I. (1880). Under Stiftet høre ogsaa Færøerne, Grønland og de vestindiske Øer. Stiftamtmanden og Biskoppen bo i Kjøbenhavn. **Sjællandske Kirkeret** udstedtes 1170 af Absalon. **Sjællandske Love.** Af de gamle danske Provinsiallove (s. **Dansk Ret**) vedkom to det sjællandske Retsterritorium, nemlig den **ældre** s. L. eller **Kong Valdemars** s. L., som skriver sig fra Begyndelsen af det 13de Aarh., og den **yngre** s. L. eller — som den ogsaa, fordi man tidligere urigtig tillagde Erik Menved eller en anden Kong Erik den — **Kong Eriks** s. L., som er yngre end den foregaaende, men ældre end Jyske Lov. Den sidste vedblev, skjønt naturligvis i Tidens Løb for største Delen forandret ved nyere Lovbestemmelser, at være Grundlaget for den gjældende Ret i Sjælland lige til Christian V.s Danske Lov.

Sjæl-Sø, en Indsø i det nordlige Sjælland v. for Hørsholm, c. ½ M. lang og ¼ M. bred.

Sjöberg, Erik, svensk Digter, f. 14 Jan. 1794 i Södermanland, Søn af en Tjenestekarl, der efter at have ægtet Moderen søgte at forsørge sig og sine som Daglejer i Trosa. Indbyggerne i Staden og en fjern Slægtning af S. satte ham i Stand til at studere, og 1814 blev han Student i Upsala, men kunde paa Grund af Fattigdom først 1818 vende tilbage dertil. Som Forfatter optraadte S. første Gang, under Pseudonymen »Vitalis«, i »Kalender för Damer« (1819) med en Samling Digte, som ogsaa udkom særskilt. 1820 udgav han to Hæfter »Senare dikter«, 1821 en forøget Udgave af den første Digtsamling og leverede 1822 atter Digte til den nævnte Kalender. Ved Geijers Anbefaling fik han en aarlig Understøttelse af Kronprins Oscar, men denne frasagde han sig snart, da han mente, at den medførte Forpligtelser, som han ikke kunde opfylde. 1824 tog han den philosophiske Doctorgrad, men naaede kun dette Maal ved at underkaste sig Savn og Anstrængelser, som fuldstændig undergravede hans allerede fra Barndommen svage Helbred. I Tidsskriftet »Brage« offentliggjorde han — stadig under samme Navn — 1825 adskillige Digte og udgav 1826 sin sidste Digtsamling, »Nyare dikter«. Da han ikke, som han ønskede, var bleven ansat ved Universitetet, forlod han dette og begav sig 1826 til Stockholm i Haab om at kunne skaffe sig en uafhængig Stilling som Forfatter; men da hans Sygelighed tilintetgjorde denne Plan, maatte han tage Ansættelse som Privatlærer. Kort Tid efter maatte han lægge sig ind paa et af Stockholms Hospitaler, hvor han døde af Brystsyge 4 Marts 1828. S. A. udkom (første Gang) »Samlade dikter af Vitalis«, hvortil Geijer har skrevet Fortalen, og 1873 udgav C. A. Forselius »Samlade skrifter af Vitalis«. S.s Digte ere dels alvorlige, dels humoristiske; men alle røbe en dyb Følelse, et aabent, frimodigt Sind og en ubestridelig Originalitet.

Sjøfn [sjøvn] (oldn. Sjöfn), i den nord. Mythol. en Asynje, som hører til Frejas Kreds; hun bøjer Mænds og Kvinders Hu til Kjærlighed.

Sjølund, d. s. s. Sjælland, hvis Navn oprindelig dog hverken synes at staa i Forbindelse med „Sø“, „Land“ eller „Lund“ og vel rettest burde skrives **Sæland** (opr. Sel-und).

Sjørring, en gammel Kongsgaard i Thy ved Sjørring Sø. Kort før sin Flugt til Fyn og sit Drab der (1086) opholdt Kong Knud den hellige sig paa S., der blev hjemsøgt og plyndret af de oprørske Vendelboer. Endnu ses betydelige Rester af Voldene. Søen, som var 1 M. lang og ¼ M. bred, er 1862 bleven udtørret; efter den havde Borgen Navn (egtl. Sjørind, d. e. Søens Ende).

Sjørød ell. **Sjöared**, s. **Knæred.** Fred 1613.

Sjöstrand, Carl Æneas, finsk Billedhugger, f. 1828 i Stockholm, uddannede sig der og i Kjøbenhavn hos H. W. Bissen, indtil han 1856 efter den finske Æsthetiker Cygnæus's Ønske valgte Finland til Hjem. Efter at have udført flere Portræter tilbragte han Aarene 1859—61 i Tyskland og Italien, var derpaa i Stockholm, men har fra 1863 levet i Finland som Lærer ved Kunstskolen i Helsingfors. Han har med Forkjærlighed udført Emner af den finske Mythologi efter Digtet Kalevala og derigjennem øvet betydelig Indflydelse paa Udviklingen af Sculpturen i Finland.

Skaalformede Fordybninger, runde og indtil

et Par Tommer brede, findes ofte i stor Mængde indborede paa den flade Overside af Dækstenene i de nordiske Dysser, men forekomme i øvrigt ogsaa paa andre Steder i Gravkamrene fra Stenalderen, ligesom ogsaa paa større og mindre isoleret liggende Stene. Lignende Fordybninger, dannede ved Menneskehaand, ere paaviste næsten overalt i Verden, anbragte i Grupper dels paa Klippeflader og Stenblokke, dels paa Monumenter fra de ældste Tider, og endelig ogsaa i Forbindelse med andre indhuggede Figurer fra en senere Tid (s. **Helleristning**). De antages at være ældgamle religiøse Symboler paa Frugtbarhed og Forplantning. **Skaalformede Spænder** vare ejendommelige Kvindesmykker i Nordens yngre Jærnalder, bestaaende af en stor, oval Bronzeplade, der er stærkt hvælvet, ofte forgyldt og med en gjennembrudt Dækplade, prydet med Dyrefigurer og Sølvtraade. Paa Bagsiden findes en Naal, hvorved Spændet fæstede i Tøjet; de bares altid parvis. I Norge og Sverige er der fremdraget et overordentlig stort Antal af disse Smykker.

Skaalfrugtede, Skaalbærere (Cupuliferæ), Familie af Rakletræernes Gruppe, udmærker sig ved, at Frugten, der er en undersædig Nød, er delvis eller ganske omsluttet af en Skaal; denne er af meget forskjellig Form, men væsentlig dannet af ejendommelig udviklede Højblade.

Skaalkopper, Vandkopper, Variceller, en epidemisk Sygdom, bestaaende i et Udbrud af smaa, klare Blærer, der hurtig tørre ind til Skorper og ikke ledsages af noget videre Ildebefindende. S. angribe næsten alene smaa Børn. Man har ment, at S. var en meget mild Form af de virkelige Kopper, men med Urette.

Skålpund ell. **Mark**, det ældre svenske Pund, lig 0,85015 danske Pund, var under Navn af Pund Enhed for den svenske Vægt, der endnu kunde anvendes til Udgangen af 1888, men efter den Tid ombyttedes med Kilogrammet og dets Underafdelinger.

Skaane, Sveriges sydligste Landskab, danner en nogenlunde regelmæssig Firkant, som kun mod N. og for en Del mod Ø. hænger sammen med de andre Dele af Sverige. Det omgives mod Ø. og S. af Østersøen, mod V. af Kattegattet, som længst mod N. V. afsætter Skelder- ell. Kulla Vig. Til S. regnes ogsaa de smaa Øer Hven og Hallands Väderö. Fladeindholdet er c. 204 □ M. (11,276 □ Kilom.) med 589,439 I. (1886), hvoraf 113,284 i Stæderne Malmø, Lund, Helsingborg, Landskrona, Ystad, Trelleborg, Skanör, Falsterbo, Christianstad, Engelholm og Cimbrishamn. S. er uden Sammenligning Sveriges frugtbareste Landskab, ligesom det forholdsvis er det folkerigeste; det frembyder ogsaa en mere smilende end storartet Natur, hvorvel det ogsaa indeslutter enkelte golde Hedestrækninger og hist og her Punkter med større Naturforhold. Skraat over Landskabet og sammenhængende med Hallands-Aas (Grænsen i N. V.), samt med det Smålandske Højland, som skyder sig ned i den midterste Del af Nordskaane, gaar i sydøstlig Retning en stiftevis med Kær, Moser og Skov opfyldt Højdestrækning ned imod Østersøen, hvor den c. 1 M. n. for Cimbrishamn ender i en enestaaende Bjærgtop, Stenshufvud. Ved denne Landryg, som ø. for Ringsjøen, i Linderöds-Aasen, naar en Højde af over 600 F. (196 Met.), med stejlt Affald mod N. Ø., men skraanende jævnt mod S. V., skilles det øvrige Landskab fra den østlige eller „Christianstadssletten", et bølgeformet Sletteland med Hældning mod S. og S. Ø., der omfatter Helgeaaens sydlige Vandomraade tillige med det Bækken, hvori Ifö Søen (S.s største Sø) og Oppmanna Søen ligge. I samme Retning som den førstnævnte, men skilt fra denne ved det Dalstrøg, som gjennemstrømmes af Rönne Aa (S.s betydeligste Vanddrag, Ringsjøens Afløb til Skelder Vig), gaar en anden, kortere, til Dels skovbevoxet Højdestrækning, der s. for Ringsjøen møder en Arm af Linderöds Aasen og n. v. for samme Sø, i den delvis lyngbevoxede Söder Aasen, naar en Højde af næsten 600 F. (187 Met.) over Havet. Her findes de af Turister hyppig besøgte Steder Odensjö, Skäralid og Klöfva Hallar. Længst i N. V., paa den sydlige Bred af Skelder Vig, fortsættes Söder Aasen i Kullaberg (s. d. A.), som dog er skilt fra Aasens Hovedmasse ved et kun af mindre Høje afbrudt, højtliggende, af Vege Aa gjennemstrømmet Sletteland. S. og V. for disse Aase, som paa en lang Strækning danne Grænsen mellem Christianstads- og Malmøhuslän, udbreder sig den store skaanske Slette, egentlig et bølgeformet Sletteland, kun afbrudt af en tredje, mindre Højdestrækning, som, begyndende med nogle lave Høje i Egnen n. for Lund gaar mod S. Ø. gjennem Torna Herred, hæver sig i et Par Toppe (Romeleklint og Højden ved Kläggeröd) til 570 F. (178 Met.), samt omsider gaar over i en fra V. kommende, couperet Skovegn, der indeslutter flere mindre Søer og i det hele taget danner Sydskaanes smukkeste Landskab. Hele denne Del af Provinsen, hvis betydeligste Vanddrag er Kjeflinge- ell. Lödde Aa (Afløbet fra Våmbs Søen samt nogle mindre Vanddrag i N. og Ø. for Romeleklint), har sin Hovedhældning mod N. V. og V., og kun det sydlige, c. 1 M. brede, flade og længst mod V. af Flyvesand dækkede Kystbælte hælder mod S. I Henseende til geologisk Beskaffenhed fremviser S. en væsentlig Ulighed med den øvrige skandinaviske Halvø, idet den faste Jordbund for en overvejende Del udgøres af Formationer, hvoraf kun faa Spor forekomme andre Steder paa Halvøen, medens selve Urbjærget (Jærngnejs) her kun undtagelsesvis træder for Dagen. De primære Formationer fremtræde i N. V. og S. O. saa vel som i den midterste Del som Sandsten, som Ler- ell. Alunskifer og som Kalksten; de yngre Formationer, Kullag og forskjellige Lerarter (i N. V.), Kalksten, Kridt og kalkblandet Sandsten (i S. V., S. og Ø.), danne derimod i Landskabets vestlige, østlige og sydlige Dele Underlaget for de med Bestanddele af disse Formationer stærkt blandede, løse Jordarter (i de sydvestlige Dele fortrinsvis Rullestensler, i de nordøstlige Rullestenssand). I administrativ Henseende inddeles S. i Malmøhus og Christianstads Län; i gejstlig Henseende hører det (en Del af Hishults Sogn alene undtagen) under Bispestolen i Lund. — S. hørte tillige med de tilstødende Provinser Halland og Bleking fra de ældste Tider til det danske Rige, udgjorde tillige med disse en af de tre Hoved-

dele af Danmark og havde sine egne Retsvedtægter, der paa Valdemarernes Tid samledes og optegnedes under Navnet „Skaanske Lov" (s. nedenf.). Christoffer II pantsatte S. og Bleking til Grev Johan af Holsten, men da denne undertrykkede Indbyggerne, rejste de sig mod Tyskerne og gav sig 1332 under den svenske Konge Magnus Smek, der udbetalte Grev Johan Pantesummen. Valdemar Atterdag maatte i Begyndelsen af sin Regering to Gange bekræfte Magnus Smek i Besiddelsen af disse Provinser, men 1360 erobrede han dem tilbage. Fra den Tid bleve S., Halland og Bleking under Danmark, skjønt Sverige efter Calmarunionens Ophør gjorde Fordring derpaa, men ved Roskildefreden 1658, bekræftet ved Freden i Kjøbenhavn 1660, kom S., Halland og Bleking under Sverige, og skjønt Danmark i den skaanske Krig (1675—79) og senere (1710) gjorde Forsøg paa at vinde disse Provinser tilbage, ere de dog vedblevne at tilhøre Sverige. Med hensynsløs Energi gjennemførte den svenske Regering i forholdsvis kort Tid Forsvenskningen af de gamle danske Lande hinsides Sundet. **Skaanske Krig** kaldes den Krig, som Christian V førte mod den svenske Konge Carl XI 1675—79, fordi Hensigten med samme var at tilbageerobre de skaanske Provinser, som Danmark havde maattet afstaa ved Fredslutningerne 1658 og 1660, og fordi Skaane var Krigens Hovedskueplads. Dog begyndte Krigen i Tyskland 1675, hvor de danske erobrede Wismar fra Sverige, men 1676 førtes Krigen over til Skaane, hvilken for svenske Tropper næsten blottede Provins tillige med Bleking let erobredes af Christian V. Nu fik imidlertid Carl XI en Hær samlet, tilintetgjorde en dansk Hær ved Halmstad og kæmpede tappert og heldig ved Lund, saa at Aaret 1676 endte med, at Svenskerne havde gjenvundet hele Skaane undtagen Landskrona og Christianstad. 1677 stod det uafgjørende Slag ved Landskrona, og i Sommeren 1678 maatte den tapre v. d. Osten overgive Christianstad, saa at nu hele Skaane atter var i Svenskernes Hænder. Paa Norges Grænser kæmpedes der 1677 heldig af Ulr. Fred. Gyldenløve, Christian V.s Halvbroder, som erobrede Marstrand og Carlsten, og af Løvenhjelm, der overvandt en dobbelt saa talrig Hær ved Uddevalla. Men mest mærkelig er dog Søkrigen ved Niels Juels glimrende Bedrifter, af hvilke den mærkeligste er Sejren i Kjøge Bugt 1677. Danmark maatte 1679 slutte Fred med Sverige i Lund og give Erobringerne tilbage, thi Sveriges Forbundsfælle, Ludvig XIV, vilde ikke taale, at Sverige led noget Tab, medens derimod Danmarks Forbundsfæller, Holland, Spanien, Tyskland og Brandenburg, havde ladet Danmark i Stikken og sluttet Fred med Frankrig; den skaanske Krig er nemlig en Del af den store Krig, som opstod 1672 ved Ludvig XIV.s Angreb paa Holland. **Skaanske Lov** er den ældste af de fire gamle danske Provinsiallove (s. Dansk Ret). Den antages at skrive sig fra Begyndelsen af det 13de Aarh., og fra samme Tid haves en af Ærkebiskop Anders Sunesøn forfattet vigtig latinsk Bearbejdelse af den. Den **skaanske Kirkeret** er given i Lund 1162 af Ærkebiskop Eskil og stadfæstet af Kong Valdemar I.

Skaar, Johannes Nielsen, norsk Gejstlig, f. i Vikør Præstegjæld i Hardanger 15 Nov. 1828, var som Seminarist nogle Aar paa et Embedskontor, inden han blev Student og 1857 underkastede sig theologisk Embedsexamen. Hans Virksomhed som Præst har næsten udelukkende været knyttet til Skien og Nabosognet Gjerpen; 1885 blev han udnævnt til Biskop i Tromsø Stift. Som Medlem af en Commission, der 1865 nedsattes for at bedømme Landstads (s. d. A.) og Provst A. Hauges Udkast til en Kirkepsalmebog, kom han til paa en fremtrædende Maade at tage Del i den langvarige Avisfejde, som opstod i Anledning af disse Udkast, hvilket atter gav Anledning til Udarbejdelsen af hans „Norsk Psalmehistorie" (2 Bd., 1877—80). Denne Bog giver „en historisk Fremstilling af alle i Landstads Psalmebog optagne Psalmers Oprindelse og Levnedsløb i Kirken". Desuden har han udgivet enkelte Samlinger af Psalmer, Prædikener m. m.

Skaarupgaard, en Forpagtergaard paa c. 400 Tdr. Land, 1¼ M. n. ø. for Aarhus, benyttedes som Agerdyrkningsinstitut i et Tidsrum af 11½ Aar (1855—67) under Ledelse af J. B. Krarup, der i 4 Aar havde været Lærer paa Haraldslund. Institutet besøgtes af i alt 153 Elever, hvoraf 105 underkastede sig Examen, deraf de ¾ med bedste Charakter. Planen for Undervisningen var i Hovedsagen den samme, som fulgtes ved Daugaard Landbrugsskole (s. d. A.), hvortil Institutet flyttedes ved Forpagtningens Ophør.

Skab, en Hudsygdom, som forekommer hos alle vore Husdyr, almindeligst hos Hesten og Faaret, hvor den skader Uldproduktionen. Man kjender den af den betydelige Kløe, som er til Stede og ikke lader Dyret have Ro, Haaraffald samt Blegner, Knopper, Saar og Skorper paa Huden. Den er smitsom og kan udbrede sig stærkt; det er en parasitisk Sygdom, som beror paa Tilstedeværelsen af en Mide, **Skabmiden**, der er noget forskjellig hos de forskjellige Dyr og enten borer sig ind i Huden, hvor den opholder sig i smaa Gange under Overhuden (Sarcoptes-Miden), eller lever paa Overhuden (Symbiotes- og Dermatocoptes-Miden) og gnaver i Huden. Den første Form af S. forekommer især hos Hesten, Hunden og Katten, den sidste især hos Faaret, hvor den vanskelig udryddes. Paa Island og i Jylland, hvor Faareskab holdt sig i mange Aar trods de strenge Foranstaltninger, synes den nu at være ophørt. De Midler, som anvendes imod den, ere saadanne, som dels dræbe Miderne, dels læge Saarene i Huden, navnlig i Form af Bademidler, som bedst kunne trænge ind mellem Haarene og indvirke paa Huden, saasom Tobaksbade, Carbolvand, Kalibade osv.

Skabelon, et Hjælpemiddel til at drage krumme Linjer efter (ligesom Linealen til rette Linjer). S. bruges saaledes ved Tegnebrættet til at trække krumme Linjer gjennem givne Punkter, hos Blikkenslagerne til at afridse Blik efter; i dette og i flere Tilfælde (f. Ex. af Malere) bruges Navnet S. og Patron i Flæng.

Ved Filning af tynde Metalsager paa Kanten bruges S., naar mange Stykker skulle afrettes ens, saaledes Platiner til Jacquardvæve og Strømpevirkestole, flere Dele i Geværlaase; men disse S. ere af hærdet Staal og gjærne to, styrede med Stifter, efter at Stykket er anbragt imellem dem. S. bruges ogsaa til at afdreje runde Lersager med, dels ved Lerformning til Brug for Metalstøbning, dels ved Opdrejning af alle Haande runde Sager af Porcelæn, Fajence o. desl. paa Pottemagerskiven. I Bygningshaandværket er S. ell. Chablon en i naturlig Størrelse udført Tegning af en Bygningsdetail, et Gesimsprofil ell. desl., samt det efter denne Tegning forfærdigede Formbræt. **Stabelönstikkemaskine**, d. s. s. Punkteremaskine.

Skabiōse (Scabiosa), Slægt af Kartebollefamilien med modsatte Blade, kurvlignende Blomsterstand og 4 fri Støvdragere. En Art, Almindelig S. (S. arvensis), med fjersnitdelte Blade og lila Blomster, er hyppig ved Veje og i Krat; en anden Art, Afbidt S. (S. succisa), med helrandede Blade og blaa Blomster er almindelig paa Tørvejord og kaldes paa Grund af sin afstumpede Rod „Djævelsbid“. Nogle Arter dyrkes almindelig i Haver, navnlig en med større, mørk-purpurrøde Blomsterhoveder.

Skabrāk, et kostbart udstyret Sadeldækken, der bruges til festlig Udsmykning af Ridehesten.

Skade, i den nord. Mythol. Datter af Jætten Thiasse, hvem Aserne dræbe, fordi han har røvet Idun. Efter Faderens Død tager S. Brynje og Hjælm paa og drager, fuldtbevæbnet, til Asgaard for at hævne Faderen. Aserne tilbyde hende Forlig og Bøder og bede hende for det første vælge sig en Mand iblandt dem, men hun maa kun vælge efter Fødderne, uden at se mere. Hun ser et Par smukke Fødder og siger: „Denne vælger jeg, faa Ting monne være stygge paa Balder!“ Det var imidlertid Njord fra Noatun. Der blev saa indgaaet Forlig mellem hende og Aserne. S. vilde bo i sin Faders Bolig paa Bjærgene, men Njord vilde være nær ved Havet. De forligtes saaledes, at de skulde skiftevis være ni Nætter det ene Sted og ni det andet. Njord kom tilbage til Noatun fra Fjældet og sagde: „Ledt er mig Fjældet, skjønt jeg kun var der ni Nætter. Ulvenes Tuden der tyktes mig hæslig i Sammenligning med Svanernes Sang her.“ Da sagde S.: „Jeg kunde ikke sove paa Strandens Leje for Fugleskrig, Maagen fra Bølgen vækker mig hver Morgen!“ Hun drog saa paa Fjældet og boede der. Hun løber meget paa Ski og skyder Dyr, hvorfor hun kaldes Skiernes Dis eller Gudinde.

Skade, 1) norsk Skjære, Fugl af Ravnefamilien (Pica caudata) med broget (sorteblaa og hvid) Fjerdragt og lang Hale; Flugt og Gang hoppende; i Levemaade ligner S. de andre Ravnefugle, er tyvagtig, selskabelig, urolig og skrigende, opholder sig gjærne i Nærheden af Byer og Gaarde, er dog sky og mistroisk, men kan blive tam og lære at eftersige Ord. Ligesom visse andre Fugle sætter den sig ofte paa Husdyrene, navnlig Svinet, for at plukke Utøj („S. ved nok, hvad So den vil ride“); den lever af alle Slags Fødemidler, Affald fra Køkken og Stald derunder indbefattet, og bygger sin lukkede Rede af Ris og Pinde i Toppen af høje Træer i Nærheden af Huse. S. er Standfugl i Danmark og gjør Nytte ved at udrydde Insekter, men gjør ogsaa ofte Fortræd i Haver og Hønsegaarde. — 2) En Fiskeart af Rokkeslægten (Raja Batis) med mere spids Rudeform end Tærben og Sømrokken og kun sparsomt bevæbnet med fine Torne; det er den største nordiske Rokke (7—8 F.) og et graadigt Rovdyr, der afgiver et ikke libet benyttet Fødemiddel; den er almindelig ved det nordlige Europas Kyster, ogsaa ved Danmarks, navnlig Vestkysten.

Skadesløs forekommer i den almindelige Sprogbrug overhovedet i Betydning af fri for Tab, men har derhos i det juridiske Sprog i flere Forbindelser en ejendommelig Betydning som et eget technisk Udtryk. S. kaldes saaledes den Betaling, som finder Sted, naar ikke blot den skyldige Capital selv med Renter, men ogsaa Rentes Renter og alle de Creditor ved Gjældens Inddrivelse paadragne Omkostninger erlægges. S. Tilkjendelse af Procesomkostningerne i en Retssag finder Sted, naar de ikke, som i Almindelighed efter dansk og norsk Ret, tilkjendes den paagjældende Part med et i Dommen fastsat bestemt Beløb, men saaledes, at han faar alle sine virkelig hafte Udgifter erstattede. S. Transport kaldes Overdragelsen af en Fordring, naar den sker paa den Maade, at Cedenten indestaar Cessionarius for Debitors Vederhæftighed og saaledes, for saa vidt Betalingen ikke kan erlægges af denne, er forpligtet til selv at præstere den. S. kaldes endelig ogsaa den Qvittering, som meddeles under Forbehold af nærmere Opgjør og navnlig med Forpligtelse til eventuel Tilbagebetaling af det, som mulig maatte være erlagt for meget. **Skadesløsbrev** kaldes det som et særskilt, fra det Gjældsbrev, hvortil det slutter sig, forskjelligt Document udstedte Pantebrev.

Skaffer kaldtes i de gamle Gilder den, der forestod Tilberedelserne til Sammenkomsterne og førte Regnskabet.

Skafføgaard, en Herregaard mellem Aarhus og Randers, hed oprindelig Skabygaard og oprettedes 1551 af Jørgen Rosenkrands af to Bøndergaarde i Skaby. Samme Ejer opførte 1580—82 Hovedbygningen, der endnu staar, omgiven af sine Grave. Sønnen, den lærde Holger Rosenkrands, arvede Gaarden, men 1647 gik den ud af Familiens Eje og har siden jævnlig skiftet Besiddere. Nu tilhører den Conseilspræsident J. B. S. Estrup. En populær Fortolkning har villet udlede Gaardens oprindelige Navn af et stort Egetræs Skab, som findes her.

Skafot [fōtt] (af fr. échafaud, egtl. Stillads), Rettersted.

Skaft, et i Techniken meget anvendt Ord. Ikke blot Haandtaget paa alle Haande Redskaber kaldes saa, men der tales ogsaa om S. paa en Knappenaal, modsat Hovedet; S. paa en Nøgle, modsat Ringen og Kammen; S. paa Riglen i en Laas, modsat Hovedet, den tykke, Lukningen umiddelbart bevirkende Del. S. i en Væv er de „Redskaber“, der dele Kjæden i et Over- og et Underfelt, mellem hvilke Islætten

indskydes; de bestaa af to parallele Stokke, der løbe paa tværs, den ene over, den anden under Kjæden, og som ere forbundne ved en Mængde lodrette Traade (Syller) med Øjne paa Midten. Der findes mindst 2, ofte et stort Antal S., og hver enkelt Kjædetraad løber igjennem et Øje i et af S., men mellem to Syller i alle de andre. **Skaftelle**, s. Fil.

Skafte Thóroddsson (Skapti Þóroddsson), Islands Lovsigemand 1004—30, berømmes for den Myndighed, hvormed han haandhævede Lov og Ret, saa at Fredløshedsstraffen uden Persons Anseelse bragtes i Anvendelse imod dem, der havde forbrudt sig. Under ham gjennemførtes den vigtige Lov om Femterdommens Indstiftelse (s. Alting). S., der tilhørte en paa Sydlandet hjemmehørende Høvdingeslægt, boede paa Gaarden Hjalle i Ølves, Árness Sysel.

Skagastølstinderne, en Samling af høje og skarpe Tinder, hørende til Horungernes Gruppe blandt Jotunfjældene i Norge. Den højeste af dem, **Store Skagastølstind** (7,650 F.), blev første Gang besteget 1876.

Skagen, den nordligste Kjøbstad i Danmark, Hjørring Amt, Horns Herred, under 57° 43′ 44″ n. Br., ligger paa den Sandodde, hvori Jylland løber ud mellem Skagerak og Kattegattet, og bestaar af **Ny-S.**, der i en Længde af c. 5,000 Alen strækker sig langs Kattegattet og atter deles i Østerby og Vesterby, samt **Gammel-S.** eller **Højen**, ¼ M. mod V. ved Skagerak. 1,954 J. (1880). Her er ingen brolagte Gader, og Husene ligge spredte, til Dels mellem Klitbakker, for at vinde Læ mod den barske Vestenvind. De ældre Bygninger ere næsten alle lavede Træhuse med Straatag, hvorimod de nye for det meste ere af Grundmur med Tegltag. I Vesterby er en Plantage paa c. 18 Tdr. Land. S.s Sogn omfatter et Areal af 22¾ Td. Hartkorn, men over 9,000 Td. Land, hvoraf c. 3,000 lyngbevoxet og c. 5,000 dækket med Flyvesand og Klitter. De offentlige Bygninger ere: Kirken, fuldført 1841; den ældre, anselige Kirke, ¾ M. s. v. for Ny-S., blev nedbrudt 1795 paa nær det massive Taarn, der vedligeholdes som Sømærke. Raadhuset, oprindelig en Kjøbmandsgaard, blev indrettet til sin nuværende Bestemmelse 1870. Fire offentlige Skoler. Ved Byfogedboligen er en smuk Have. Befolkningens Hovederhverv er Fiskeri (Fiskerøgeri), Lodseri og Bjærgningstjeneste ved de hyppige Strandinger. Handelsflaaden talte 1887 5 Sejlskibe af 219 Tons Drægtighed foruden 83 Baade under 4 Tons. Redningsstationer, to Telegraphstationer, Signalstation samt et 1858 opført, 148 F. højt, smukt Fyrtaarn. S.s Rev strækker sig fra „Grenen", Jyllands Nordende, ½ M. ud i Havet, med farlige Grunde. Fyrskib med Sirene.

Skagerak er Havet mellem Jylland og Norge, der forbinder Kattegattet med Nordsøen. Dets Dybde n. for **Skagens Grunde** er 30—40 Favne, men voxer op mod den høje norske Kyst indtil c. 200 Favne.

Skagestrand, isl. **Skagaströnd**, en Handelsplads i Hunavatns Sysel i det nordlige Island.

Skagler kaldes de Reb ell. Læderremme, sjældnere Jærnkjæder, hvorved Selen paa Trækdyret forbindes med Hammelen paa Vognen.

Skakspil, s. Schak.

Skal, den haarde Hudbedækning, der forekommer hos forskjellige Dyr: blandt Pattedyr hos Bæltedyr og hos de uddøde Skjolddyr, blandt Krybdyr hos Skildpadder, blandt Fiske hos Kuffertfiske o. fl., hos mange Leddyr, Bløddyr (som derfor ogsaa ofte kaldes Skaldyr, f. Ex. Snegle, Muslinger, Nautiler) og Pighude (f. Ex. Søborrer); hos Bløddyr og Pighude bestaar den af kulsur Kalk og et organisk Grundlag, der bliver tilbage, naar man udtrækker Kalken med Syrer; hos Leddyrene af Chitin, som dog ofte, f. Ex. hos Krebs og Krabber, har optaget en hel Del Kalk i sig; hos Hvirveldyrene af Benmasse, hvis uorganiske Del er phosphorsur Kalk. Med Hensyn til Oprindelse, saa vel som til ydre Form, Overflade osv., er S. meget forskjellig: hos Hvirveldyr er den en Forbening af Læderhudens Bindevæv, altsaa dækket af Overhuden, som da ofte bliver tyk og hornagtig; hos Pighude Forkalkninger i Kropvæggenes Bindevæv og altsaa ogsaa dækket af blødt Hudvæv; hos Leddyr og Bløddyr ligger S. derimod altid uden paa Overhuden, af hvis Celler den er et Slags Udsondringsprodukt (Cuticulardannelse), hvad enten den bestaar af en organisk Masse alene (f. Ex. Chitin) eller af en saadan, gjennemtrængt med Kalksalte. Paa lignende Maade forholder ogsaa Stjærnekorallernes Kalkskelet sig, som ogsaa kunde kaldes en S.

Skaldethed indtræder normalt hos Oldingen som Følge af, at Haarpapillen svinder hen og dens Kar tillukkes, hvorved Haarets Ernæring ophører. I enhver anden Alder skyldes S. et sygeligt **Haaraffald**, Alopeci, der i de fleste Tilfælde beror paa sygelige Forandringer i Haarbunden, oftest af uhelbredelig Natur. Forbigaaende Haaraffald ledsager ofte acute (Typhus) og chroniske (Syphilis) Sygdomme, hvor det skyldes en forbigaaende Svækkelse af Haarenes Ernæring som Følge af, at der ikke tilføres dem tilstrækkeligt Ernæringsmateriale fra Blodet.

Skalenoëder er i Krystallographien et af uligesidede (skalene) Trekanter begrænset Legeme i det hexagonale System, en Art dobbelt sexsidet Pyramide, hvis Randkanter gaa i Zigzag.

Skalfrugt, en undersædig Nød, ofte forsynet med et efter Afblomstringen blivende Bæger; forekommer f. Ex. hos Skjærmplanter og Kurvblomster.

Skalgods, d. s. s. Gryn.

Skalholt (nøjagtigere **Skaalholt**, isl. Skálholt), Gaard i Árness Sysel i det sydlige Island, har som I.s ældste og fornemste Bispesæde gjennem Aarhundreder været Øens mest bekjendte Sted. Fra 1056—1106 styrede den her residerende Biskop hele Landets gejstlige Anliggender, derefter udskiltes Nordlandet, men de tre andre Fjerdinger hørte vedvarende under Biskoppen i S.; efter Reformationen oprettedes her tillige en lærd Skole under Biskoppens Overtilsyn. Monumentale Bygninger synes dog S. aldrig at have udmærket sig ved, og hvad der kan have været af ydre Anseelse for-

svandt snart, da Gaard og Kirke, efter at Skole og Bispesæde i Slutningen af forrige Aarhundrede vare forlagte til Reykjavig, solgtes til Privatejendom. Fra Begyndelsen af dette Aarh. (1801) ere igjen Islands to Bispedømmer sammensmeltede til et hele Landet omfattende.

Skălitz, 1) Flække i Böhmen, 5 M. s. ø. for Prag, med 3,000 I. Træfning 28 Juni 1866. — 2) Stad i Ungarn, ved den mæhriske Grænse, 27 M. n. v. for Buda-Pest, med 5,000 I., mest Slovaker. Uldindustri og Hampavl.

Skallagrimsson, Egil, s. Egil Skallagrimsson.

Skalle (Leuciscus), Slægt af Karpefamilien, med middelhøj, sammentrykt Krop, bløde Læber, ingen Skjægtraade, store Skæl, kort Ryg- og Gatfinne. Rudskallen (L. erythrophthalmus) med høj, næsten rudeformet Krop, messingglinsende, mørkebrun over Ryggen, sølvglinsende mod Bugen, Finnerne til Dels smukt røde, er en smuk Fisk, højst 1 F. lang, hyppig ogsaa i Danmark i fersk Vand med Plantevæxt og Dyndbund; Kjødet er ikke videre godt. Den egentlige S. (L. rutilus), mere langstrakt, med staalblaat Farveskjær og mindre rød paa Finnerne, naar samme Størrelse som den foregaaende og er maaske den hyppigste og mest udbredte af alle Karpefiske; den anvendes mere til Madding end til Føde. Emden og Døbelen høre ogsaa til denne Slægt. Stamskallen (L. grislagine), den mest langstrakte af de nordiske Arter, højst 9—10 Tomm., er velsmagende, men paa Grund af sin ringe Størrelse uden Betydning som Næringsmiddel.

Skallesluger, s. Fiskeand.

Skallingen, en Halvø i det sydvestlige Jylland, mellem Hjerting Vugten og Vesterhavet, bedækket med Klitbakker og Flyvesand og adskilt fra Fanø ved Graadyb.

Skallus (Chiton), Slægt af Havsnegle, udmærker sig ved en usædvanlig Beskaffenhed af Skallen og Gjællerne. Dyret er aflangt, paa Ryggen bedækket af en tyk Kappe, der ogsaa, naar Dyret ses fra oven, skjuler Hovedet og den flade, kjødfulde Fod, hvormed det sidder fast paa Klipper, Skaller og andre Gjenstande i Havet. I Kappen er der udviklet en Række af 8 Skalplader, der dække hinanden med Kanterne, hvorved Sneglen kommer til at ligne et Leddyr. Gjællerne danne en Krans af Blade mellem Foden og Kappen. Der findes Skallusarter i alle Have, de største i de varmere; de i vore nordiske Have ere kun smaa. Det er temmelig træge Dyr, der ikke bevæge sig meget fra det Sted, hvor de sidde.

Skalmĕj (ital. piffero, fr. chalumeau), et gammelt Blæseinstrument af Træ med 6 Lydhuller og en Klap, som endnu bruges af Hyrderne i Syden. Den betragtes som Oboens Forgænger. Navnet kommer af lat. calamus, Sivrør, Rørfløjte.

Skalpēre (lat. scalpo, egtl. skraber, snitter) bruges især om den Skik hos de vilde i Nordamerika, at trække den ved et Snit løsnede Hovedhud (Skalp) af en død eller endnu levende Fjende og bære den som Tapperhedstegn.

Skals Aa, paa en Strækning kaldet Hersom Aa, et Vandløb i Jylland, der udspringer s. ø. for Hobro og efter et vestligt Løb af 7 M. falder i Limfjorden (Hjarbæk Fjord).

Skamāndros, Flod i Troas i Lilleasien; efter Homer kaldtes den, paa Grund af sin gule Farve, af Guderne Xanthos. Den udspringer paa Idabjærget og falder efter at have forenet sig med Simois ved Sigeon i Havet.

Skamben, s. Bækken.

Skamfilingsgast, Topsgast, en Matros, som har at efterse Rejsningens forsvarlige Stand, at intet lider utilbørligt ved Slittage. S. har sin Plads i Mærset under Sejlads, for at være nærmere ved Haanden, naar der haves Brug for ham, og vælges gjærne blandt de bedste Matroser.

Skamler i en Væv ere de Traad, hvormed Skafterne føres. I Regelen trædes ēn S. ad Gangen, og den er indrettet til at løfte alle paagjældende Skafter.

Skamlingsbanken, en Bakke, 360 F. høj, s. for Kolding Fjord, 1 M. fra Kolding, i den Del af Slesvig, som 1864 indlemmedes i Nørrejylland. Paa S. holdtes 1843—47 aarlig Folkefester ved Midsommertid, idet de danske Nordslesvigere samledes med Folk fra Kongeriget (7—10,000 Deltagere i alt) for at styrke den danske Folkeaand. De vigtigste af disse holdtes 1843, da I. C. Drewsen overrakte P. H. Lorenzen et Sølvdrikkehorn i Æresgave, og 1844, da baade Grundtvig, O. Lehmann, C. Plong og M. Goldschmidt holdt Taler foruden L. Skau, som var sine særlige Landsmænds egentlige Ordfører paa disse Møder. Ogsaa 1851—59 holdtes 4 Gange Fester paa S. Endelig rejstes her i Efteraaret 1863 en 50 F. høj Granitobelisk med Navnene paa 18 Sønderjyder fra 18de og 19de Aarh., der særlig havde gjort sig fortjent af den nationale Sag. Den sprængtes 22 Marts 1864 af Preusserne, men rejstes paa ny i Maj 1866. I Juli 1884 afsløredes her en Mindesten for N. F. S. Grundtvig, rejst af norske og svenske Folkehøjskoler.

Skanderbeg, d. e. Fyrst Alexander, tyrkisk Æresnavn for Albaneseren Georg Kastriota, f. 1414, d. 1466, Søn af en albansk Fyrste. 1423 blev han given som Gissel til den tyrkiske Sultan Amurath II, der lod ham opdrage i Islam og optage iblandt Janitscharerne, hvor han paa Grund af sin Tapperhed fik Navnet S. Da Sultanen efter Faderens Død inddrog hans Land, flygtede S. 1443 til Albanien, bemægtigede sig ved List Fæstningen Kroja, der i den følgende Tid var det væsentligste Støttepunkt for hans Magt, og begyndte Uafhængighedskrigen mod Tyrkerne. Snart blev han af de andre Høvdinger anerkjendt som Overherre, slog flere Gange Tyrkerne og selv Amurath II, der 1449 i Spidsen for 100,000 Mand rykkede mod ham. Muhammed II maatte 1461 ved en Fred overlade ham Landet, men overtalt af Venezia og Paven brød S. 1464 denne Fred og kæmpede heldig til sin Død 1466. Hans Søn Johan maatte 1479 underkaste sig Sultanen.

Skanderborg, Kjøbstad i Jylland, Aarhus Amt, Hjemslev Herred, har en smuk Beliggenhed paa en Odde i Skanderborg Sø. Byen har kun 4 Gader; Indbyggernes Antal var

1880 1,792 (1801 kun 488). Af Bygninger mærkes Kirken (den eneste Levning af det gamle Slot), Raadhuset, Amtshuset, Skolebygningen og et Fattighus. Foruden at Byen er Sædet for Amtmanden over Aarhus Amt, der tillige er Stiftamtmand over Aarhus Stift, findes her Amtstuen, en Sparekasse for S. og Omegn og Landbosparekassen for Skanderborg Amt. Som en ubetydelig Landstad har S. kun ringe Handel, og Beliggenheden ved den mellemste jyske Tværbane og Baneforbindelsen med Silkeborg, Aarhus og Horsens synes ikke at have gavnet den meget. — S. skylder sin Oprindelse og sit Navn til det gamle berømte S. Slot, som igjen havde Navn af den nærliggende Landsby Skanderup. Sine første Privilegier fik S. af Frederik II 1583. S. Slot nævnes allerede i det 13de Aarh.; her skal efter Kæmpeviserne Dronning Agnes af Marsk Stig selv have modtaget Budskabet om Erik Glippings Død. Under Christoffer II var S. Slot en af de sidste Besiddelser, som tilhørte Kongen, men ogsaa det kom under Grev Gert. Under Beleiringen af S. Slot faldt Niels Ebbesøn 1340 (el. 1342). Af de oldenborgske Konger yndede Frederik II særlig S. Slot og indrettede 1572 Slotscapellet; ogsaa Christian IV opholdt sig ofte her saa vel i sine Ungdomsaar, da han tumlede sig paa Skanderborg Sø, som senere. Frederik IV, som 1712 bortførte til S. Slot og der ægtede Anna Sophie Reventlow, lod 1717—18 en Del af Slottet nedbryde og det øvrige istandsætte. 1767 bleve Slottets Bygninger solgte til Nedbrydelse med Undtagelse af Capellet, der blev overladt Byen, hvis Indbyggere siden 1699 havde haft Tilladelse til at bruge det som Sognekirke. Slotsbanken er omdannet til et smukt Haveanlæg, i hvis Midte staar et Monument for Kong Frederik VI, reist 1845.

Skandere, foredrage et Vers paa den med dets metriske Bygning stemmende Maade, især læse det saaledes, at man hører de enkelte Fødder.

Skandinaver bruges ofte i dette Aarhundrede som Fællesnavn for de nordiske Folk (jvfr. Scandinavia). Den skandinaviske Halvø er d. s. s. Sverige og Norge. Skandinavisme kaldes Følelsen for de nordiske Folks Enhed og Bestræbelsen for deres nærmere Sammenknytning, være sig i aandelige, materielle eller politiske Forhold. I Oldtiden regnede alle Nordboer, uagtet Adskillelsen i Riger og Landskaber, sig for ét Folk med fælles Betegnelse for deres Modersmaal, „Dansk Tunge", og under Calmarunionen søgte Brigittinerne at udarbejde et Skriftsprog, som under gunstigere Vilkaar maaske vilde være blevet fælles for de tre nordiske Folk. Præsteskabet, der i Middelalderen var Bærer af de aandelige Interesser, var ogsaa den Stand, der med størst Varme omfattede Foreningen. At Enhedsfølelsen heller ikke var uddød hos Almuen nagtet de mange Krige under og efter Unionen, ses af de gjentagne „Bondefrede" i det 16de og 17de Aarh. mellem Grænselandskabernes Indbyggere om ikke at forulempe hverandre (Vigen og Dalsland, Skaane og Vestergötland, Bleking og Smaaland). Gustav Adolf søgte forgjæves 1625—29 at formaa Christian IV til Forbund (for Protestantismens fælles Sag), og 1660—79 stræbte tre af Nordens største Statsmænd, Hannibal Sehested, Peder Griffenfeld og Johan Gyllenstierna, at tilvejebringe et godt Forhold mellem Rigerne for at Norden ikke skulde blive Bold for de fremmede Magter, men selv kunne værge sig. 1742—43 var der i Sverige god Stemning for at oprette Nordens Enhed ved at vælge den danske Kronprins Frederik (F. V) til Tronfølger; i Bondestanden var der endog Flertal herfor, samt betingelsesvis i Præste- og Borgerstanden, og Dalkarlene, Danmarks jævnlige Modstandere i Unionstiden, søgte ligefrem med Magt at tvinge hans Valg igjennem. Derimod nærede O. Guldberg en Menneskealder senere stærk Fordom mod Sverige som „Danmarks Arvefjende" og gav i saa Henseende Udtryk for Stemningen i mange Kredse. Under det aandelige Røre, som den franske Revolution vakte overalt i Europa, kom Tanken om Nordens Enhed frem hos dets større Aander, og man begyndte at bruge „skandinavisk" som Betegnelse for Fællesskabet. Netop som der 1794 var et Neutralitetsforbund mellem Rigerne (ligesom 100 Aar før, 1690—94), stiftede J. K. Høst Tidsskriftet „Nordia" og to Aar senere „det skandin. Literaturselskab", dog med udelukkende literært Formaal (det udgav „Skandin. Museum", 7 Bd., 1798—1803, og Fortsættelsen „det skandin. Lit.-Selskabs Skrifter", 23 Bd., 1805—32). Prins Christian af Augustenborg synes at have omfattet Tanken med oprigtig Varme og søgte ved sin Adfærd at nærme Folkene til hinanden, ligesom han 1809 ligefrem raadede til en politisk Sammenknytning med en fælles Forfatning; men Frederik VI var altfor legitimistisk i sin Tankegang og altfor indtagen i sin Enevælde til at kunne opfatte en saa stor Tanke og til at ville kjøbe dens Virkeliggjørelse ved Ofre af sin egen Myndighed. 1810 var han dog villig til at overføre den svenske Forfatning til Danmark-Norge, og nu gjordes Forsøg paa at vække Stemning herfor i Sverige (Fr. Moltke og E. Schimmelmann skrev Flyveskrifter herom, ligesaa Grundtvig), men da var det gunstige Øjeblik gaaet tabt. Den nyere S. kaldtes til Live af Digtere (Oehlenschlägers Hylding af Tegnér i Lund 1829) og Videnskabsmænd og fik sit livligste Udtryk i de nordiske Studentermøder (s. d. A.) siden 1843, medens Regeringerne baade i Kjøbenhavn og Stockholm saa skjævt dertil. 1839 holdtes i Göteborg det første skandin. Naturforskermøde (det 13de 1886); 1843 stiftedes „det skandin. Selskab" i Kjøbenhavn under H. N. Clausen, som i en Række Aar ved Møder og Foredrag (bl. a. af Høyen, Madvig, Schouw, Worsaae) søgte at virke for Sagen; 1839—43 udgav Fr. Barfod Tidsskriftet „Brage og Idun" med Bidrag fra alle Nordens Lande. 1848 gav sig baade i Sverige og Norge en varm Følelse til Kjende for Danmarks Sag; talrige Frivillige stillede sig under dets Faner, og i Juni sendtes 5,000 svensk-norske Tropper til Fyn for at deltage i Kampen under visse Forudsætninger. Ogsaa var den svensk-norske Konge en for Danmark gunstig Mægler i Underhandlingerne med Preussen,

og under Vaabenstilstanden 1849—50 besattes Nordslesvig med svensk-norske Tropper. En mere bestemt og dristig Optræden fra Kong Oscars Side kunde utvivlsomt let have bragt Tronfølgen i Danmark over til det svensk-norske Kongehus, ligesom det omvendte havde været muligt for den danske Konge 1743 og 1809. Dog vandt Tanken Fremgang hos Folkene. 1856 udtalte Kong Oscar over for Nordens Studenter (paa Drottningholm 15 Juni), at „for Fremtiden er Krig mellem de skandinaviske Brødre umulig", og i Marts 1857 tilbød han ligefrem et Forbund med Danmark til Eideren, men fik Afslag af den danske Udenrigsminister Scheele i Helstatens Interesse, hvorhos S. betegnedes som „en poetisk Ide, som Historien aldrig har kunnet anvise en bestemtere Charakter". S. A. fremsatte Blixen-Finecke i sit Flyveskrift „Skandinavismen praktisk" et Forslag om gjensidig Adoption af Kongehusene, og Spørgsmaalet om en nærmere Enhed drøftedes i en Række Smaaskrifter fra begge Sider (bl. a. O. Sturzenbecker — C. Molbech, P. A. Munch og A. S. Ørsted). Allerede 1856 havde Lallerstedt behandlet Sagen i et stort Skrift paa Fransk og Svensk. End videre holdtes 1857 det første nordiske Kirkemøde (det 4de 1871) og det første nordiske Folkemøde ved Ramlösa, og flere af Bondevennernes Førere gjorde sig nu til S.s Talsmænd over for Almuen. 1861 udkom den første Mellemrigslov for Danmark og Sverige (om civile Dommes Udøvelse i det andet Rige), og under Danmarks Strid med Tyskland udtalte det svensk-norske Udenrigsministerium sig afgjort for Danmarks Ret som en fælles nordisk Sag. 1860—63 var der gjentagne Sammenkomster mellem Frederik VII og Carl XV, og ved en af disse i Juli 1863 paa Skodsborg aftaltes Grundtræk til et Forsvarsforbund. Forinden var der s. A. baade fra det norske Storting og de svenske Stænder udtalt Billigelse af Regeringens Optræden til bedste for Danmark. Alt var saaledes rede til Tractatens Afslutning, men Frederik VII.s Død og Tysklands truende Optræden vakte Betænkeligheder i Sverige, da man fra dansk Side syntes lidet tilbøjelig til at tage de naturlige Følger af en nordisk Politik, d. v. s. en Udskillelse af Holsten, og Carl XV kunde ikke sætte sin Vilje igjennem i det svenske Statsraad, skjønt han var bestemt paa selv at føre sine Tropper (22,000 Md.). I Apr. 1864 foreslog han en nordisk Union med fælles Parlament, omfattende det danske Nordslesvig, og paa Conferencen i London støttede Sverige afgjort Danmarks Krav. Men den danske Regering, der endnu ikke havde opgivet Haabet om at kunne redde Holsten eller i hvert Fald hele Slesvig, viste ingen varm Interesse for Sagen. Ved Krigens ulykkelige Udfald led S. et haardt Knæk, fordi Danmark ikke fik den Hjælp fra Sverige og Norge, det havde haabet og Slesvigs Tab gjorde dets Stilling endnu svagere. Dog dannedes strax efter Nationalforeningen i Stockholm (i Marts 1865), Nordisk Samfund i Danmark og Skandinavisk Selskab i Christiania (allerede i Juli 1864); 1867 og 1869 holdtes nye Folkemøder ved Stehag i Skaane og ved Hillerød, og S. vandt stedse mere Indgang hos Almuen ved Folkehøjskolernes stærke Udbredelse. Ogsaa vakte Kronprins Frederiks Ægteskab med Carl XV.s Datter Lovisa i Sommeren 1869 almindelig Glæde i de nordiske Lande som et Varsel om et godt Forhold mellem Kongehusene. Alligevel traadte den politiske S., som deraf burde have suget Næring, snart helt i Baggrunden, til Dels som Følge af Frankrigs Nederlag 1870, fordi Virkeliggjørelsen viste sig skudt ud i en uvis Fremtid. De ovennævnte politiske Foreninger ophørte efter faa Aars Forløb, og Studentermøderne standsede 1875. Derimod nærmede de politiske Partiførere i de enkelte Lande sig hinanden, hvorhos Folkenes Sind vendtes mod praktiske Formaal. 1872—76 kom Møntenhed i Stand, 1880 en nordisk Vexellov, og flere andre Fælleslove, især henhørende til Handelsretten, ere forberedte ved langvarige Commissionsarbejder. 1872 holdtes en stor nordisk Industri- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn og i Forbindelse dermed et Industrimøde, 1881 en Industriudstilling i Malmø, 1888 en ny betydelig Udstilling i Kjøbenhavn, tillige omfattende Landbrug, Fiskeri m. m., og et stort nordisk Landbrugsmøde. End videre er der i Aarenes Løb holdt en Række videnskabelige eller Fagmøder: 6 Juristmøder (1872—87), 5 nationaløkonomiske (1863—88), 2 Søfartsmøder (1883—88), 5 Skolemøder (1870—85), 3 Philologmøder (1876—86), 4 Boghandlermøder (1856—84), et Kunstnermøde med Udstilling i Göteborg (1881) og et andet i Kjøbenhavn (1883), samt en nordisk Musikfest i Kjøbenhavn (1888) — foruden de alt omtalte 13 Naturforskermøder, der tillige have omfattet Læger og Oldgranskere. Medens „Nordisk Universitets-Tidsskrift" (10 Bd., 1854—64) gik ind efter den anden slesvigske Krig, kom siden af fælles nordiske Tidsskrifter »Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Literatur« (5 Bd., 1865—70), »Nordiskt medicinskt Arkiv« (20 Bd., 1869—88), „Nordisk Tidsskrift for Philologi" (8 Bd., 1874—88), „Archiv for nordisk Philologi" (5 Bd., 1883—89), »Acta mathematica« (12 Bd., 1882—89), „Tidsskrift for Retsvidenskaben" (2 Bd., 1888—89), udgivet af det „Stangske Fond", »Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri« (12 Bd., 1878—89), udgivet af den „Letterstedtske Forening", „Nordisk Tidsskrift for Fiskeri" (7 Bd., 1874—81), „Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen" (11 Bd., 1878—88). I Forbindelse hermed kunne ogsaa nævnes „Nordisk Retsencyklopædi" (5 Bd., siden 1878, ufuldendt) og „Vidnesbyrd om fælles Tro", en Prædikensamling af nordiske Præster (1884—86).

Skanse, Feltbefæstningsværk af Jord; paa et Krigsskib den agterste Del af øverste Dæk, til Forskjel fra den forreste Del, som kaldes Bakken; paa Sejlskibe maa den vagthavende Officer opholde sig paa S., og herfra udgaar enhver Ordre, Skibets Manøvre vedkommende.

Skansekurv, en af Vidjer eller Risværk flettet, cylindrisk Kurv, aaben i begge Ender, oftest 3—4 Fod høj og omtrent 1½—2 Fod i ydre Tværmaal. S. finde en meget udstrakt An-

vendelse i **Befæstningskunsten**, idet de fyldte med Jord og opstillede i Række jævnsides især bruges til at danne Brystværnenes og andre Jordmassers Skraaninger, hvor disse skulle staa stejlt, saaledes til Beklædning af den indre Skraaning af Brystværn, til Kinderne (d. e. Siderne) af Skydeskaar, til Traverser osv.

Skanör, By i Sverige, paa den sydvestligste Odde af Skaane; 720 J. S. har Magistrat og Kirkestyrelse fælles med Falsterbo (s. d. A.). I Middelalderen, da Hansestæderne havde deres Oplagssteder her, var S. en af Danmarks betydeligste Handelsstæder; den havde da ogsaa et befæstet Slot. 1253 stod ved S. en Træfning mellem Christoffer I og de holstenske Grever. Stor Brand 2 Maj 1885.

Skapolith, et Mineral, der krystalliserer i det tetragonale System; Farven er hvid, graa, gul eller blaa, Haardheden 5—5,5, og det bestaar af Kiselsyre, Lerjord og Kalk. S. forekommer især i de malmførende Lag ved Arendal og i Finland.

Skara, Stad i Sverige, Vestergötland, Skaraborgs Län, omgiven af en vidtudstrakt og frugtbar Slette, er Sædet for en Biskop, har en højere lærd Skole, et Seminarium for Lærerinder, en højere Pigeskole, en Veterinærskole, et Institut for Døvstumme, Bankkontor og Sparekasse. 3,628 J. (1887). Ved privat Jernbane staar S. i Forbindelse med Statsbanerne. Allerede fra Hedenold omtales S. som Kjøbstad, Tingsted og Vestergötajarlens Sæde; ved Midten af det 11te Aarh. oprettedes her Sveriges første Bispestol, og kort efter anlagdes Domkirken, opført af Sandstenskvadre og indviet omtr. ved Midten af det 12te Aarh. I S. valgtes 1319 Mats Kettilmundsson til Rigshøvidsmand, og der blev Erik af Pommern, paa et Raadsmøde 1396, erkjendt som Sveriges Konge. **S. Stift**, med 124 Pastorater i 16 Provstier, omfatter største Delen af Vestergötland (hele Skaraborgs Län med Väne, Bjerke, Redvägs, Ås, Gäsenebs, Kullings og Bedens Herreder af Elfsborgs Län samt Mo Herred af Jönköpings Län). **Skaraborgs Län**, opkaldt efter et fordum ved Skara liggende, befæstet Slot, omfatter den nordlige Del af Vestergötland med et Fladeindhold af c. 155 □ M. (8,564 □ Kilom.) og 253,529 J. (1886), hvoraf 19,815 i Byerne Lidköping, Skara, Skösde, Mariestad (Länets Hovedstad), Falköping og Hjo. Länet udgjør, med Undtagelse af den nordøstlige, skovbevoxede og magre Del, i Almindelighed et frugtbart Sletteland, kun afbrudt af et Par lavere Bjærgaase og nogle isolerede Bjærghøjder; Jordbunden bestaar af Ler, blandet med Kalk, samt sort Muldjord. Agerbrug og Kvægavl ere Hovednæringsvejene, ved Siden af hvilke der drives nogen Bjærgværksdrift. Af hele Landomraadet var 1886 c. 37 pCt. dyrket Land, noget over 9 pCt. Eng og c. 36½ pCt. Skov; s. A. bestod Kreaturbestanden af 31,319 Heste, 159,327 Stk. Hornkvæg, 69,758 Faar og 40,033 Svin.

Skarga, Piotr Pawęzski, berømt polsk Theolog, f. 1536 i Grodziec i Masovien, traadte i Rom ind i Jesuiterordnen og brugte derefter sin ualmindelige Veltalenhed til at bekæmpe Protestantismen i Polen. 1587 blev han Hofpræst i Warschau; d. smstds. i et Jesuiterkloster 1612. Imellem hans Skrifter maa især nævnes hans »Żywoty Swiętych«, d. e. „de helliges Levnedsbeskrivelse" (20de Opl. 1855—56).

Skarlagenrødt, d. s. s. Carmin eller d. s. s. Kraprødt (s. Krap).

Skarlagensfeber, en acut, epidemisk optrædende, smitsom Infectionssygdom, i hvilken der under stærk Feber, Halspine og andet Ildebefindende fremkommer et Hududslæt, der viser sig som en fintprikket Skarlagensrødme først paa Halsen og derefter paa det øvrige Legeme. Den femte Dag efter Udbruddet begynder det sædvanlig igjen at svinde sammen med Feberen og paafølges af en stærk Afskalning af Overhuden, som i Almindelighed vedvarer 3—4 Uger. Hele Sygdommen varer 5—6 Uger. S. er altid en farlig og lumsk Sygdom, der navnlig ofte compliceres med Diphtheritis og Nyrebetændelse (Vattersot). Dispositionen til at angribes af S. er ikke saa stor som for Mæslinger; der er mange Mennesker, der aldrig faa S., og man angribes sjælden mere end én Gang deraf. S. smitter, saa længe Afskalningen varer, og Smitten kan ikke alene finde Sted ved umiddelbar Berøring, men ogsaa ved den syges Uddunstninger og Gjenstande, der have været i Berøring med de syge, ja kan endog overføres ved sunde Personer, der selv ikke faa S.; der hengaar sædvanlig 8 Dage mellem Smittens Optagelse i Legemet og S.s Udbrud. S., der i det hele ikke synes at være nogen meget gammel Sygdom, er næppe optraadt i Danmark før efter Midten af forrige Aarh.

Skarnbasse ell. Torbist, norsk „Tordyvel" (Geotrupes), hører til de bladhornede Billers Familie; det er Biller af ret anselig Størrelse med kort, tykt, højthvælvet Legeme; den almindelige sorteblaa, glinsende S. (G. stercorarius), indtil 1 Tomm. lang, med furede Vingedækker, lægger sine Æg i Gødning, hvori og hvoraf Larven lever.

Skarntyde (Conium maculatum), Slægt af Skjærmplanterne, kjendelig ved sin rødplettede, glatte Stængel, baade Stor- og Smaasvøb samt ved at Frugtens Ribber ere rundtakkede; den har for øvrigt hvide Blomster og 3-dobbelt snitdelte Blade. S. indeholder i næsten alle sine Dele skarpt narkotiske Stoffer og er en farlig Giftplante; den forekommer ved Gærder og Veje, ogsaa temmelig almindelig hos os. S. Kjørvel.

Skarpäntho, Oldtidens Karpathos, en lang og smal tyrkisk Ø i Middelhavet mellem Rhodos og Kreta, 4 □ M. med 8,000 J. Den er bjærgfuld (højeste Punkt henved 4,000 F.) og skovrig og har flere gode Ankerpladser.

Skarphedin. Ved Siden af Ægteparret Njal og Bergthora spille i Njals Saga (s. d. A.) Njals Sønnerne en ejendommelig Rolle, idet disse, skjønt for længst voxne og til Dels gifte Mænd, forblive boende i Forældrenes Hus og villig underkaste sig den fædrene Myndighed. Alle vare de anselige og tapre Mænd, særlig dog den ældste, S., der stod uovertruffen i legemlige Idrætter og tillige udmærkede sig ved sine træffende og syndige Svar. For at hævne sine Venner og hævde Familiens Ære

fælder han forskjellige Fjender, men da han derpaa, forledet ved Bagvaskelse, dræber sin Plejebroder Hoskuld, drager han Ulykken over sig og sin Slægt. Paa Tinget, hvor der forhandles om Forlig, vækker han alles Opmærksomhed ved det skrækindjagende og ulykkespaaende Udtryk, der er kommet over ham; kort efter, da Forliget er strandet, indebrændes han med sin Slægt paa den fædrene Gaard af Hoskulds Hævner, Høvdingen Flose.

Skarreklit, s. Bulbjærg.

Skarv (Graculus), ogsaa kaldt Cormoran og Aalekrage, anselig, sort Fugl med Metalglans, af Pelikanfamilien, har langt bagudsiddende Aarefødder, stiv Hale, middellang Hals og et temmelig langt, næsten trindt, i Spidsen med en Krog forsynet Næb uden Fiskepose, men blot med en noget udvidelig Hagehud, der er nøgen ligesom Kinderne og Mundvigerne; Vingerne ere forholdsvis korte. Naar de sidde, er deres Holdning meget rank, idet de støtte sig paa den stive Hale. S. dykke fortrinlig og anrette stor Skade paa Fiskerierne; en ikke mindre Plage ere de for Skovene i Nærheden af Havet; de bygge Reder af Kviste og Tang, mange i Nærheden af hverandre, i høje Træer, som saaledes tilredes af Fuglenes Ophold paa dem, navnlig af Excrementerne, at de i Regelen gaa ud; de ruge dog ogsaa paa Fjældene ved Havkysterne. **Anhingaerne** ell. **Slangehalsskarverne** (Plotus), i det varme Jordbælte, udmærke sig ved deres overordentlig lange, slangeagtige Hals og spidse, lige Næb; de ruge ogsaa i Træer og dykke ypperlig.

Skarøxe har en Æg, der sidder tværs for Skaftets Retning og er dannet ved ensidig Tilslibning indenfra; selve Øxen er gjærne krummet efter en Radius omtrent som Skaftets Længde.

Skat [skaht], et i Tyskland almindeligt Kortspil, som spilles med de 32 Piletkort.

Skating-Rink, eng. [skä], Circus til Løb paa Salonskøjter (Skøjter med Ruller i Stedet for med Jærn).

Skatkammercollegiet, s. Kammercollegiet. **Skatkammerfondet** oprettedes i Danmark 1803 med den Bestemmelse, at deraf skulde afholdes Udgifter til overordentlige Rustninger. **Skatkammerafdragsfondet** oprettedes 5 Aar senere i den Hensigt dermed at indløse Repræsentativer samt at forrente og afbetale Statsgjælden. Begge ophævedes efter Krigen 1814.

Skattebevilling og **Skattenægtelse** fandt i ældre Tider kun Sted over for Forslag om nye Skatter, som Stænderne da kunde nægte bevilgede. Senere har Theorien udstrakt denne Ret til ogsaa at gjælde den aarlige Opkrævning af de ved Skattelovene fastslaaede Skatter; den praktiske Anvendelse af denne Skattenægtelsesret vil imidlertid være enstydig med en revolutionær Omvæltning af det bestaaende. Formen for denne Rets Udøvelse er Finanslovens Forkastelse; en saadan Forkastelse (Nægtelse af Overgang til anden Behandling) vedtoges af det danske Folketing i Oct. 1873; da imidlertid det efter Folketingets Opløsning nyvalgte Ting ikke gjentog dette, men i rette Tid vedtog Finansloven, fik denne Demonstration ingen praktisk Betydning. I Oct. 1885 nægtede Folketinget atter, med 77 mod 21 St., Finanslovens Overgang til anden Behandling. Regeringen forelagde da, efter at Rigsdagen var bleven udsat 2 Maaneder, Finanslovforslaget i Landstinget, som dog ikke fik dets Behandling fuldt tilendebragt inden Samlingen sluttedes 8 Febr. 1886. Da Regeringen derefter 26 Marts udstedte en foreløbig Lov om Indtægts- og Udgiftsbevilling for 1885—86, udarbejdedes de ministerielle Budgetter for dette Finansaar i væsentlig Overensstemmelse med det af Landstinget ved anden Behandling vedtagne Finanslovforslag. Den nævnte foreløbige Lov blev dernæst i Dec. s. A. — efter at der alt i Oct. af et Medlem ved privat Initiativ var indbragt en ligelydende Lov i Folketinget, som forkastede den — af Regeringen forelagt Folketinget, som henviste den tillige med et nyt Finanslovforslag for samme Aar til Finansudvalget, hvilket gjentoges, da de samme Forslag paa ny efter Folketingets Opløsning og nye Valg forelagdes Tinget i Febr. 1887. Samlingen sluttedes 1 Apr., uden at Udvalget havde afgivet nogen Betænkning, og Finansforvaltningen førtes saaledes hele Finansaaret igjennem i Henhold til den foreløbige Lov af 26 Marts 1886. I den i Sept. 1888 afgivne Statsrevisionsbetænkning have derfor to af Statsrevisorerne indstillet, at „det for Finansaaret 1885—86 aflagte Statsregnskab kan ikke passere". Noget Forslag til Rigsretsanklage er derimod hidtil (April 1889) ikke fremkommet. — I Norge bevilges alle Skatter efter Grundlovens § 75 alene for det kommende Budgetaar.

Skattefrihed. I Middelalderen nøde Adelen den personlige Krigstjeneste og var derfor fri for Skatter, og Gejstligheden havde tillige samme Privilegium. Efterhaanden som Aarsagen til S. bortfaldt ved Statens Udvikling, indskrænkedes den mere og mere og blev de fleste Steder kun en partiel Fritagelse, der desuden for en stor Del kom til at hæfte ved visse Ejendomme og ikke ved Personer. I Regelen er S. nu ophævet dels med, dels uden Erstatning; i Kongeriget Danmark bortfaldt de sidste Spor ved Hartkornets Ligeliggjørelse ved Lov af 20 Juli 1850, hvorved den tidligere bestaaende Forskjel imellem privilegeret og uprivilegeret Hartkorn og den dermed forbundne Forskjel i Skatteydelsen bortfaldt.

Skattevæsen. I Middelalderen bestredes Statsudgifterne for største Delen af Fyrsternes egen Formue, af Domainerne, medens de Ydelser, som Undersaatterne havde at svare, dels vare personlige Tjenester, dels Naturalafgifter; kun i overordentlige Tilfælde paalignedes Skatter. Disse bleve, efterhaanden som Statens Omraade og derved dens Fornødenheder udvidedes, faste. Man holdt sig i Begyndelsen til de Objecter, som laa nærmest, og lagde Skatterne paa Grunden, der da afgav Hovedindtægten, hvortil kom Afgifter af dem, der førte Varer igjennem eller til Landet, samt Gebyrer for Afbenyttelsen af Statsinstitutionerne. Da det er Trangen til nye Indtægter, som efterhaanden har frembragt Skatterne i Staterne, ere disse ikke systematisk ordnede, saa at de principmæssig træffe Undersaatterne, og en Omordning

af det fra Fortiden nedarvede Skattesystem er derfor i nyere Tid i de fleste Lande bleven bravet med større eller mindre Styrke. Man inddeler i Almindelighed Skatterne i de directe og indirecte S., og Forskjellen angives da stundum at være den, at de directe S. lægges paa en bestemt Person eller paa et bestemt Skatteobject, medens de indirecte S. lægges paa Foretagelsen af en vis Handling; stundum angives den at være den, at de directe S. bæres af dem, som udrede Skatterne (som Kopskat, Grundskat osv.), medens de, der udrede de indirecte Skatter (som Told, Consumtion osv.), ere i Stand til senere at kaste dem over paa andre. Denne sidste Forskjel er imidlertid uholdbar, og der gives saaledes directe S., som kunne kastes over paa andre; ingen kan nøjagtig forud bestemme, hvem der vil komme til at bære en Skat. I vore Finanslove henføres Hartkornsskatterne (Gammelskat, Landskat og Ligningsskat), Bygningsafgift, Rangskat samt, naar den opkræves, Indkomstskat under de directe, derimod Stempel- og Arveafgift, Afgift af overdragne Ejendomme, Rets- og Departementssportler samt Told- og Skibsafgifter, Brænderiafgift m. m. under de indirecte Skatter. Som Fordele ved de saakaldte indirecte S. har man opstillet, at de udredes i det Øjeblik, den paagjældende er i Stand til at bære Skatten, som han frivillig paatager sig, f. Ex. naar han kjøber den Gjenstand, der har svaret Told, samt at de udredes lidt efter lidt og ikke give Anledning til Klager. Men paa den anden Side medføre de store Oppebørselsomkostninger, ere varierende, og Frivilligheden fra Skatteydernes Side forsvinder, saa snart de hvile paa Nødvendighedsartikler, medens de kun give ringe Udbytte, naar de hvile paa rene Luxusvarer. Som Følge heraf har man i den senere Tid stræbt at arbejde hen til en Opgivelse eller i alt Fald en Reduction af de indirecte S., der dog i de fleste Lande give Statskassen dens Hovedindtægt, og navnlig søgt at bringe det dertil, at den vigtigste indirecte S., Tolden, kun kom til at hvile paa saadanne Gjenstande, som, uagtet de forbrugtes i stor Mængde, dog ikke kunde henregnes til de egentlige Nødvendighedsartikler (som Sukker, Te, Kaffe, Tobak osv.). Af de directe S. udredes enkelte, som Grundskatterne, egentlig af den, der ejer Grunden i det Øjeblik, Skatten paalægges, idet denne taber en Del af sin Værdi ved den Skat, der som Rente af en Prioritet lægges paa den; man maa derfor være meget forsigtig med at paalægge Skatter af denne Art, der i Virkeligheden indeholde en Confiskation, medens der paa den anden Side ingen Grund er til at ophæve dem, naar de gjennem en Aarrække have udjævnet sig ved Kjøb og Salg. For at undgaa at forhøje de paa Grund og Bygninger hvilende Skatter, samt for at kunne modificere de indirecte Skatter, af hvilke flere fortrinsvis have tynget paa de fattige Klasser, har man anvendt Indkomstskatten (s. d. A.) under forskjellige Former. Denne Skat er vel i Principet den rigtigste, men dens Paalæg i Praxis medfører mange Ulemper og til Dels Inconsequenser. Det følger imidlertid af Sagens Natur, at der ikke kan være Tale om at anvende en enkelt Art af disse Skatter; de have alle deres Mangler, og ingen af dem naar Idealet: at beskatte enhver efter hans Indtægter. Men naar de ikke ere satte for højt, ville de gjensidig supplere hverandre og Uligheden ikke blive for trykkende.

Skau, Laurids, slesvigsk Patriot, f. 22 Maj 1817 i Landsbyen Sommersted ved Haderslev, gjorde sig som ung Gaardejer først bekjendt ved sin frejdige Optræden og mærkelige Veltalenhed paa den første Folkefest paa Skamlingsbanken 18 Maj 1843. Han blev kort efter Secretær og i Jan. 1846 Formand for den slesvigske Forening; han optraadte ogsaa paa de følgende Skamlingsbankefester og viste stor Djærvhed i at udtale sin og sine Landsmænds Opfattelse baade mundtlig og skriftlig (1 Juni 1844) over for den enevældige Christian VIII. Han var Medstifter af Rødding Folkehøjskole og 1844—52 en af dens Bestyrere og gjorde sig ved sin Optræden saa forhadt af Slesvigholstenerne, at han 1848 maatte flygte til Kongeriget. 1850—52 var S. Folketingsmand, 1851 Medlem af Notabelforsamlingen i Flensborg og 1853—63 af de slesvigske Stænder, hvor han var det danske Mindretals dygtige og ihærdige Fører, samt 1854—63 kongevalgt Medlem af Rigsraadet. Her spillede han dog kun en underordnet Rolle og traadte i Skygge for H. Krüger, der blev hans Efterfølger som Nordslesvigernes Leder. 1852 blev S. Amtsforvalter for Haderslev Vesteramt; han var allerede 1848 bleven udnævnt til Dannebrogsmand og blev 1857 Ridder. I de sidste Aar var han sygelig og døde 11 Maj 1864 uden at have oplevet Slesvigs Løsrivelse fra Danmark. 1857 skrev S. en Levnedsskildring af Hans Nissen, og han efterlod et større Skrift om P. Hjort-Lorenzen (udg. 1865). — Hans yngre Broder, **Peder S.**, f. 5 Juni 1825 i Sommersted, siden 1856 Gaardejer til Bukshave nær ved Christiansfeld, var fra 1865 en af Lederne for de danske Sønderjyders forskjellige Demonstrationer i national Retning, særlig ved den store Deputation til Berlin 1865, ved Besøget i Kjøbenhavn i Sept. s. A. og ved de 27,000's Adresse til Kongen af Preussen 1869. Ogsaa var han 1868—80 Medlem af Provinsiallandagen for Slesvigholsten og havde flere andre Tillidshverv, men tabte sin Indflydelse, fordi han 1880 tilraadede at lade de nordslesvigske Medlemmer af Preussens Landdag aflægge den fornødne Ed for at kunne indtage deres Pladser. 1881 blev han selv opstillet som Candidat ved Landdagsvalget, men vragedes for en anden dansk Candidat.

Skavgræs (s. Padderokke) eller, som det ofte og rigtigere kaldes i Værkstederne, **Skrabegræs** bruges til at slibe med Vand Træ, som skal bejtses, Horn, Skildpadde, Merskum o. sl. I tør eller aldeles vaad Tilstand er det for sprødt. Man undgaar Knuderne, der let ridse, og benytter alene de mellemliggende, med en ru, furet, kiselholdig Skal bedækkede Rør. **Skavning**, Germanisme for Skrabning.

Skavlan, Olaf, norsk Literaturhistoriker, f. paa Stranden i Indre Søndmøre 25 Jan. 1838, blev juridisk Candidat 1861, deltog med Iver i Studenterlivet og skrev Viser og Ko-

medier for Studentersamfundets Theater („Billedet paa Nærrahaug“ er den mest bekjendte). Efter et længere Ophold i Udlandet blev han 1871 Universitetsstipendiat i nyere europæisk Literatur, tog 1873 den philosophiske Doctorgrad med en Afhandling om „Holberg som Komedieforfatter“ (1872) og udnævntes 1877 til extraordinær Professor i alm. europæisk Literaturhistorie. Med J. E. Sars har han udgivet „Nyt Tidsskrift“ (1882—87).

Skeand (Rhyncaspis, Anas clypeata), en Underafdeling af Andeslægten. Næbet er meget stort og bredt og i Randen forsynet med lange, bardeagtige Horntænder; det benyttes til at sikle Smaafisk og andre smaa Vanddyr med, da disse Kamtænder gjøre en lignende Nytte som en Sigte eller som Hvalernes Barder.

Skeat, Walter William [skiht], eng. Sprogforsker, f. 21 Nov. 1835 i London, Professor i Angelsachsisk i Cambridge, var 1864 en af Stifterne af »Early English Text Society«, 1873 af »English Dialect Society«; for det førstnævnte har han udgivet »Piers the Plowman« (5 Bd., 1867—84), »Ælfric's Lives of Saints« (1881—82) o. m. og i Forening med Morris »Specimens of Early English« og »Specimens of English Literature (1394—1579)«. Et vigtigt Arbejde er ogsaa hans »Etymological Dictionary of the English Language« (1879—86).

Skeblad (Alisma), Slægt af den til de enkimbladede henhørende Skebladfamilie. En Art, Vejbredbladet S. (A. Plantago), er meget almindelig vildtvoxende hos os i Moser, Grøfter osv. Den har ægformede, bueribbede Blade og en stor, sammensat Blomsterstand med kransstillede Grene. Blomsterne med 3 ydre, grønne og 3 indre, lyserøde eller hvide Blomsterdækblade, 6 Støvdragere og flere Nødder.

Skedehinde, en gjennemskinnende, farveløs Hinde, der hos Græsserne og Halvgræsserne sidder paa det Sted, hvor Bladskeden og Bladpladen gaa over i hinanden.

Skedehornede, s. Horn, Hornkvæg og Drøvtyggere.

Skedeknæ (Polygonum), Slægt af Syrefamilien, kjendelig ved sit 5-bladede Blomsterdække, 5—8 Støvdragere og fladtrykte eller 3-kantede Nød; Bladene som oftest lancetformede, hvorfor Slægten ogsaa kaldes Pileurt. Mange Arter ere vildtvoxende hos os, saaledes Udstrakt S. (P. aviculare), en af de allerhyppigste Ukrudsplanter, der forekommer næsten paa enhver Gaardsplads og enhver Vej og i Regelen har nedliggende Stængler, undtagen hvor den voxer paa dyrket Jord, da den saa faar opstigende Stængler og i det hele et mere frodigt Udseende. Af de andre Arter kunne som nogle af de hyppigste nævnes Blegbladet S. (P. lapathifolium) med kirtelhaarede Blomster og Blomsterstilke og næsten glatte, kun kort randhaarede Kræmmerhuse, og Ferskenbladet S. (P. Persicaria) med glatte Blomster og tiltrykt haarede, langt randhaarede Kræmmerhuse, begge to et almindeligt Ukrut paa dyrkede Marker. Tveformet S. (P. amphibium) med rosenrøde Blomster optræder under to Former, hvoraf den ene voxer paa Land, den anden er almindelig i stillestaaende Vand. P. Bistorta og P. Hydropiper have været officinelle; den første er sjælden hos os, den sidste derimod almindelig paa fugtige Steder og kjendes let paa sine Blade, der have en meget skarp Smag.

Skedning, Germanisme af Scheidung, var i videre Forstand forskjellige metallurgiske Processer, der tjente til Adskillelse navnlig af Guld, Sølv og Kobber. Nu bruges det, og endda kun i Haandværkersproget, om de Operationer, hvorved man ved Svovlsyre (s. Affinering) eller Salpetersyre adskiller Guld og Sølv. Skedevand er Salpetersyre, saaledes som denne i mindre ren Tilstand gaar i Handelen.

Skeel er Navnet paa en gammel dansk adelig Familie, der omtales allerede i det 14de Aarh. Albret S. til Fusings (i Viborg Amt) og mange andre Godser, f. 1572, d. 1639, stod længe i stor Anseelse hos Christian IV og blev 1616 Rigsraad og Rigsadmiral, men afskedigedes 1623 fra den sidstnævnte Stilling, som Sagnet vil vide, efter en voldsom Scene med Kongen, under hvilken de begge lagde Haanden paa Sværdet; han var i 38 Aar Lensmand i Ribe, hvor han levede i Venskab med Anders Sørensen Vedel; han var en af Fredsunderhandlerne i Lübeck 1629. — Hans Søn, Christen S. til Fusings m. m., f. 1603, d. 1659 under Kjøbenhavns Belejring, Rigsraad fra 1649, maatte sammen med Rigets Hofmester Jochum Gersdorf undertegne Freden i Roskilde 26 Febr. 1658 og sendtes atter ved Carl Gustavs fornyede Anfald paa Danmark til denne for at spørge om Grunden til Fredsbruddet og standse Krigen. Han var en besindig og patriotisk Statsmand, der harmedes over, at Frederik III og hans Dronning indkaldte saa mange Tydskere og ansatte dem i Statens Tjeneste. Hans som Rigsraad førte Dagbog er trykt i „Danske Magazin“ 3dje R. 4de Bd. — Dennes Datter, Berte S., f. 1644, d. 1720, gift med den tapre Generallieutenant Niels Rosenkrands, som faldt i den skaanske Krig 1676, stiftede 1699 sammen med Niels Juels Enke Margrete Ulfeld Roskilde adelige Jomfrukloster; hun oprettede ogsaa Stamhuset Holbækgaard (nu Lindholm og Selsø). — Hendes Halvbroder, Mogens S., f. 1650, d. 1694, der anvendtes i diplomatisk Hverv og anses for at være Forfatter til „Grevens og Friherrens Komedie“, en hvas Satire paa Datidens politiske og Hofforhold i dramatisk Form (nye Udgaver ved S. Birket Smith 1871 og 1874), oprettede Stamhuset Fusings, som hans Datter, Charlotte Amalie S., f. 1686, d. 1729, tillige med Holbækgaard ved sit Giftermaal med Chr. Ludvig v. Plessen bragte til Familien Scheel-Plessen. Christen S.s mandlige Linje uddøde 1728. — Christen S.s Brodersøn, Otto S., f. 1636, d. 1696, oprettede Stamhuset Birkelse i Vendsyssel, der er gaaet i Arv i hans ældste Broders mandlige Linje. — Til denne Gren af Familien høre Jørgen Erik S., f. 1737, d. 1795, Gehejmeraad og Ridder af Elefanten, Statsminister og Chef for Generaltoldkammeret 1790—95, en ærlig og dygtig Embedsmand, og Vilhelm Robert Erik S., f. 22 Febr. 1818 i Nørby i Holbæk Amt. Han blev 1841 juridisk Candidat og 1844 Ejer af Dronninglund i Vendsyssel, hvor han uddannede sig til en dygtig Landmand. 1859 valgtes han til Landstinget og beholdt sin

Plads baade i Rigsraadets Landsting 1864—66 og efter Grundlovsændringen. Han vandt ikke ringe Indflydelse blandt Godsejerne og blev 1875 Indenrigsminister. I denne Stilling gjennemførte han Lovene om Vands Afledning (1880) og om Foranstaltninger til Husdyravlens Fremme (1880), samt Oprettelsen af tvende Husmands-Creditforeninger (1880) og flere Udvidelser af Jarnbanenettet. Hans bestemte Fastholden ved en Gang trufne Afgjørelser (saaledes Forbudet mod Kvægindførsel fra Sverige fra Marts 1881 til Dec. 1882) og ved den oprindelige Affattelse af sine Lovforslag (saaledes om Valgkredsenes Ordning og Postvæsenets Lønning) bragte ham i stærk Modsætning til Folketinget og bidrog til Skærpelsen af den politiske Kamp. E. afgik paa Grund af Sygdom 23 Aug. 1884 og døde 5 Nov. s. A. — Den førstnævnte Albret S.s yngre Broder, Jørgen S. til Sostrup (siden Skeel, nu Benzon), Gammel Estrup (begge i Randers Amt), Hvidkilde i Fyn m. m., f. 1578, d. 1631, var Rigsmarsk 1627—31. — Dennes Søn, Christen S., f. 1623, d. 1688, kaldtes paa Grund af sine store Godser „den rige S."; han var Gehejmeraad, Medarbejder af Christian V.s danske Lov og gav som en af Griffenfelds Dommere en smukt Bevis paa sin Selvstændighedsfølelse ved sammen med en anden at nægte at underskrive Dommen. — Dennes Sønnesøn, Christen S., f. 1695, d. 1731, Stamherre til Gl. Estrup (hvilket Stamhus var oprettet 1697 af hans Moder), oprettede 1725 af sine øvrige Godser Grevskabet S. eller som hans Søn Jørgen, efter hvem den grevelige Linje endnu fører Navnet Scheel, skrev: Grevskabet „Scheel"; men hans Efterkommere vare slette Økonomer, saa at Levningerne af Grevskabet 1823 bleve stillede til offentlig Auction for Skatterestancer, og Stamhuset Gl. Estrup er nu alene tilbage for den grevelige scheelske Familie. Blandt Greverne Scheel skal kun nævnes Christen Scheel, f. 1743, d. 1771, der i en ung Alder blev dansk Gesandt i Rusland; han var en meget smuk Mand og skal have været meget yndet af Katharina II, hvorfor man vil vide, at hendes Elsker Grigorij Orlov har ladet ham forgive.

Skehejre ell. Skegaas, Skestork (Platalea), Vadefugleslægt af Hejrefamilien, udmærket ved Næbet, som er langt, fladtrykt og skeformig udvidet i Spidsen; af Farve ere de hvide; ofte have de en lang Fjerbusk hængende ned fra Hovedet. De opholde sig ved Flodbredder, leve af Smaafisk, Krebsdyr, Insekter osv., som de oprode i Dyndet, og bygge Rede i Træerne. De tilhøre det varmere Jordbælte, men forekomme dog ogsaa i Mellemeuropa, f. Ex. Ungarn og Holland.

Skeibrok, Mathias Severin, norsk Billedhugger, f. paa Lister 2 Dec. 1851, var først Fisker, Sømand og Handelsbetjent, inden han 1871 bestemte sig til at rejse til Christiania for at blive Maler. Imidlertid viste det sig, at hans Talent mest henviste ham til Sculpturen, navnlig efter at han havde modelleret en Buste af Zoologen M. Sars. Saa gik han da 1874 til Kjøbenhavn, hvor han blev optagen i Jerichaus Atelier, og da han 1876 fik et Stipendium, drog han til Paris, hvor han for Udstillingen 1878 udførte sin „Ragnar Lodbrok i Ormegaarden", der nu ejes (i Gips) af Sculpturmuseet i Christiania og i Terracotta af Nationalgalleriet. 1879 fuldendte han i Paris sin „Moderen vaager", der bestiltes i Marmor for det norske Nationalgalleri, ligesom han for Slotsvestibulen i Christiania udførte „Oscar II afslører Carl Johans Monumentet i Christiania 7 Sept. 1875" som Pendant til et lignende Basrelief af S. Sinding. For Christiania Theaters Foyer udførte han Skuespillerinden Laura Gundersens Buste i Marmor og som Sølvbryllupsgave til Oscar II og Dronning Sophie „Snorre Sturlesøn". Endelig udførte han for Kunstvennernes Samfund den fint følte og gjennemførte „Træt" i Marmor. Derhos har han udført en hel Del Portrætbuster af bekjendte Nordmænd: Bjørnson, Johan Sverdrup, Jaabæk o. fl.

Skelen, Strabismus, Mangel paa Evne til at kunne rette begge Øjne paa ēn Gang imod samme Gjenstand, idet det ene altid devierer i en vis Retning fra denne, enten indad (convergerende S.) eller udad (divergerende S.). I Regelen bevarer det skelende Øje sin Bevægelighed i alle Retninger, og derved er den egentlige S. væsentlig forskjellig fra de Stillingsforandringer af Øjet, der bero paa en Lamhed (eller meget sjælden Krampe) i en enkelt af Øjets Muskler, og som nu til Dags ikke regnes med til S. S. beror paa en Overvægt af Øjets indvendige (convergerende S.) eller udvendige (divergerende S.) Bevægemuskel, som denne faar, fordi Følgerne af en i Forvejen tilstedeværende Anomali i Øjets Brydningsforhold derved til Dels kan modarbeides; den convergerende S. beror saaledes næsten altid paa, at Øjet er hypermetropisk, den divergerende paa, at det er myopisk, men Sagens nærmere Sammenhæng kan ikke forklares paa dette Sted. Dobbeltsyn er vel en sjælden Følge af S., men opstaar dog oftest ved Lamhed i en af Øjemusklerne. S. hæves ved Overskæring af den Muskel, der har Overvægten, Skeleoperation.

Skelet [lett], Benrad (s. Ben), det dyriske Legemes sammenhængende Knoklegrundlag, især naar det ved anatomisk Præparation (s. Maceration) er berøvet alle sine Bløddele.

Skellefteå [schel], Søkjøbstad i Sverige, i Vesterbotten, paa den venstre Bred af Skellefte-Elf, c. 2 M. (14 Kilom.) fra dens Udløb ved Ursvik, Byens Havn; 1,060 I. 2 Bankkontorer; Udførsel af Trævarer. S. fik Kjøbstadsret 1845. Skellefte-Elf, en af det nordlige Sveriges største Floder, har sine Kilder i en Højde af c. 2,400 F. (750 Met.), nær ved den norske Grænse, gjennemstrømmer den sydlige Del af Piteå Lappmark, danner der Søerne Sädvajaur, Horn-Avan, Udjaur og Stor-Avan, udgjør derpaa i en Strækning af flere Mil Grænsen mellem de under Norrbottens og Vesterbottens Län hørende Dele af Lappmarken, løber videre ind i Vesterbotten, hvor den gjennem Vandfaldene Finnforsen og Bomansforsen sænker sig omtr. 300 F. (90 Met.), og naar den bottniske Bugt efter et Løb af c. 48 M. (362 Kilom.).

Skeninge [schēnninge], Stad i Sverige,

Östergötland, Station paa Hallsberg-Mjölby-Banen; 1,421 J. (1887). Bankkontor; Handel med Kreaturer og Landprodukter. — I Middelalderen var S. en betydelig Kjøbstad med to Kirker, to Klostre, en Hospitalsgaard, et Helligaandshus, en Mønt og en berømt Klosterskole. 1248 holdtes her et Møde, hvorved den romerske Stols Myndighed først vandt Fasthed i Sverige ved Antagelsen af den kanoniske Lov; c. 1285 udfærdigedes den saakaldte S.-Forordning, hvorved Kongen fik Magt til med sit Raad at give Love og stifte Ret i de Tilfælde, „hvorom ej i Forvejen var bestemt og Lov vedtagen".

Skepticisme, af gr. Skepsis (Tvivl), kaldes i Philosophien den Anskuelse, som tvivler ikke blot om almindelig gjældende Forestillingers Gyldighed, men overhovedet om Muligheden af at naa en sand og paalidelig objectiv Erkjendelse. Allerede hos Eleaten Xenophanes synes der at findes Antydninger af S.; senere udvikledes den af Sophisterne. Efter Aristoteles stiftes den skeptiske Skole af Pyrrhon. Den optages og udvikles i det nyere Akademi af Arkesilaos og navnlig af Karneades. Senere kommer den igjen hos Änesidemos og Sextus Empiricus. Den berømteste Skeptiker i den nyere Tid er Hume, hvis Philosophi er en af de historiske Forudsætninger for Kantianismen.

Skerpentin, i det 16de og til Dels det 17de Aarh. Benævnelse paa et Slags smaa Smeddejærns eller metalstøbte Kanoner, som oftest Bagladere, der udskød ¼pd.s og 1pd.s Blykugler.

Ski, norsk (oldn. skíð, neutr., og skíða, fem.), egtl. kløvet Træstykke eller Fjæl (s. Ex. Vedski, Brændestykke), især om lange Træskjæle til at glide hen over Sneen paa. De almindelige S. ere c. 8 F. lange (med foran opadbøjet Spids), c. 3 Tomm. brede og c. 1 Tomm. tykke. **Skiløbning,** som Nordmændene synes at have lært af Lapperne, og som allerede beskrives i Kongespejlet, er meget udbredt i Fjældegnene i Norge; i det 17de og 18de Aarh. var der indrettet Skiløbercompagnier, som gjorde dygtig Tjeneste i Grænsekrigene mod Sverige. Skiløbning er udbredt blandt de fleste finsk-ugriske og samojediske m. fl. Folk i Nordrusland og Sibirien. Jvfr. Sandski.

Skiathos, en græsk Ø i det ægæiske Hav, den vestligste af de nordlige Sporader n. for Øen Euböa, 1 □ M. med 3,000 J., er bjærgfuld, men frugtbar, især rig paa Vin.

Skib, i Almindelighed ethvert paa en Kjøl bygget søgaaende Fartøj, i mere indskrænket Betydning kun de tremastede Fartøjer, som have Stænger og Ræer paa alle Master. Der findes Krigsskibe og Koffardiskibe (s. disse A. og Panser). S. siges at være Sejlskib ell. Dampskib (Skrueskib ell. Hjulskib), efter som den Kraft, ved hvilken det drives fremad, udelukkende er Vindens Kraft i Sejlene eller det tillige kan benytte Dampens Kraft dertil. — S. er det gamle Sindbillede paa Kirken. Allerede i den ældste christne Kunst forekomme Billeder af S., som paa Lamper og Gravminder, formodentlig en Hentydning til Sjælens lykkelige Overfart til Salighedens Land. Man har heri villet se en Efterligning af Charons Baad i den antike Kunst. En Hovedafdeling i Kirkebygningen, Folkets, Menighedens Plads, kaldes (til Forskjel fra Choret og Korset) fra den ældste Tid „Skibet" (gr. ναυς), hvorved man vel nærmest tænkte paa St. Peters Fiskerskib. Hvad de i vore Kirker under Hvælvingen hængende Skibsmodeller angaar, maa man nærmest tænke sig, at de i deres Oprindelse ere Votivbilleder, som det laa nær for et søfarende Folk at anbringe i Kirkerne. Skippere have været i Havsnød og da i deres Bønner henvendt sig til deres Helgen, St. Nikolaus, og en stor Mængde af vore ved Kysterne og paa Øerne liggende Kirker har været indviet til ham. Efter en lykkelig Frelse have de da bragt St. Nikolaus en Model af S. som en Gave og et Minde om hans Beskyttelse. Længe efter at St. Nikolaus er glemt, endnu til vore Dage, er den gamle Skik vedligeholdt.

Skibby Kirke paa Halvøen mellem Roskilde Fjord og Isefjord er bekjendt ved de middelalderlige Kalkmalerier, som 1855 opdagedes paa dens Vægge. 200 Aar tidligere, 1650, havde man i samme Kirke gjort et andet Fund, da man i et hult Rum i Muren stødte paa den mærkelige Krønnike fra Middelalderen, som nu gaar under Navnet den skibbyske Krønnike. Nyere kritiske Undersøgelser have godtgjort, at den er forfattet af Poul Helgesen (s. d. A.).

Skibmand, den Underofficer om Bord i en Orlogsmand, som forestaar Lastens Stuvning. **S. paa Ankerstokken** er en Sejsing, der fæstes med den ene Ende paa den opadgaaende Ende af Ankerstokken og med den anden Ende paa Fokkevantet, for at hindre Fokken eller dens Takkelads fra at blive uklar af Ankerstokken.

Skibrede (oldn. skipreiða) kaldtes i ældre Tider de Underafdelinger af Fylkerne langs Kysten (saa langt Laxen gik op i Landet), som i Følge Haakon d. godes Lovgivning hver skulde bygge, udruste, bemande og proviantere et Skib. Skibredeinddelingen gik senere over i den nuværende Inddeling af Tinglag.

Skibsafgift er en Skat, der nærmest repræsenterer Vederlag for Benyttelsen af Havnene med de sig dertil knyttende Institutioner og Personer. I Danmark indførtes saaledes ved Lov af 4 Juli 1863 en enkelt S. af 8 Sk. (16 Øre) pr. bestuvet Commercelæst (nu pr. 2 Tons) i indenlandsk og 48 Sk. (1 Krone) i udenlandsk Fart i Stedet for de tidligere opkrævede Lastepenge, Fyrpenge og Skibsklareringssportler. Da en S. som en Skat paa Vareførselen ikke kan anses for en heldig Beskatning, er dens Ophævelse oftere foreslaaet i de forelagte Udkast til en Toldreform; men hidtil er dog kun S. i indenlandsk Fart bleven ophævet ved Lov af 16 Juni 1879 og S. i udenlandsk Fart for det for Udgaaende bestuvede Skibsrum ved Lov af 1 Apr. 1887. Derefter har den resterende Del af S. i Finansaaret 1887—88 indbragt c. 800,000 Kr.

Skibsarmatūr er to Slags: Kanoner med hvad dertil hører og Haandarmaturen. Kanonerne til Søs adskille sig fra de ved Landartilleriet anvendte fornemmelig derved, at de ere kortere paa Grund af den indskrænkede Plads om Bord i et Skib og svære for at

beholde den fornødne Rolighed under Brugen. De affyrdes stedse med Percussionslaas. Lavetterne til de ældre Kanoner paa et Skibsdæk eller, som de kaldes, Raperterne ere en Del lavere end de i Land anvendte og have lave eller slet ingen Hjul. Nutidens Kanoner, der paa Grund af Indførelsen af Pansersystemet have opnaaet overordentlig store Dimensioner og Vægt, hvile i Raperter paa Slæder, der svinge om en faststaaende Bolt, medens de med Hjul bevæge sig paa Buer, nedlagte i Dækket. Hvor Kanonerne ere anbragte i Taarne, bevæges Slæden samtidig med Taarnet, saaledes at den ene Del af Sigtet tages ved dettes Bevægelse. Haandarmaturen bestaar af: almindelige Flinter eller Rifler, Pistoler eller Revolvere, Skibshuggerter og Haandpiker.

Skibsbegravelse. I mange norske og svenske Gravhøje fra den yngre Jærnalder er der fundet Rester af et Fartøj, hvori den afdøde er bleven gravlagt, omgiven af Vaaben, Kostbarheder, Bohave og Skibsudstyr, foruden talrige ofrede Dyr. To Gange er der endogsaa blevet udgravet næsten fuldstændig bevarede Vikingeskibe, som nu begge ere opstillede i Universitetets Oldsagssamling i Christiania; det ene hidrører fra en Høj ved Tune i Nærheden af Frederiksstad, det andet, som er 75 F. (23,55 Met.) langt mellem Stævnene og midtskibs 10½ F. (3,3 Met.) bredt, blev 1880 fremdraget af en Gravhøj ved Gokstad, nær ved Sandefjord.

Skibsbro, dels d. s. s. Pontonbro (s. d. A.), dels en Mole eller Dæmning, der fra en Kyst føres saa langt ud i Farvandet, at Skibe kunne lægge til derved for at lade eller losse.

Skibsbygningskunst anviser Maaden, hvorpaa de enkelte Dele af et Skib construeres, og hvorledes de paa den hensigtsmæssigste og stærkeste Maade forbindes til et Hele. Den til Bygningen af et Skib bestemte Plads kaldes et **Skibsværft.** Naar Skibe bygges, staa de med deres Kjøl paa dertil indrettede Beddinger. Til ethvert Skibsværft hører foruden Beddinger ogsaa Apparater til Reparation af Skibe; disse kunne være Kjølhalingsapparater, Dokker eller Ophalingsbeddinger, Smeddeværksteder, Kraner til Indsættelse eller Udtagelse af Master, Kjedler, Kanoner eller andre svære Gjenstande, m. m.

Skibsjournal, s. Logbog.

Skibslim ell. Marinelim, Fællesnavn for adskillige faste og flydende Forbindelser af Kautschuk, Schellak og Tjærenaphtha (rectificeret Stenkultjære), hvori alle tre Bestanddele i høj Grad vexle efter den Brug, man vil gjøre af S. Den faste S. bruges til at sammenlime Træ, der ikke kan holdes tørt, og den binder godt, men er meget skjør, især om Vinteren; for øvrigt benyttes den faste S. som Beg, den flydende som Tjære, men de modstaa bedre Luftens og Vandets Indflydelse.

Skibsmaaling, Bestemmelse af Skibes Læstedrægtighed for derefter at bestemme Skibsafgiften. I Danmark findes Bestemmelserne herfor regulerede ved Lov af 13 Marts 1867. Lystfartøjer, der ikke benyttes til Fragtfart, og Fartøjer af og under 4 Tons Drægtighed, der ikke benyttes i Fragtfart uden for det Tolddistrict, hvor de ere hjemmehørende, ere fritagne for Forpligtelse til at maales. Principet for Udmaalingen er at udmaale det kubiske Rum af samtlige Rum, der egne sig til Brug, udtrykt i Kubikfod, der da ved at divideres med 91,69 vil angivne Drægtigheden i Tons. Reglerne for Maalingen indeholdes i Instruction om S. af 7 Sept. 1867 med tilhørende Tillæg. I Norge findes Reglerne om Fartøjers Maaling i Love af 31 Maj 1873 og 17 Apr. 1875 samt Instruction af 6 Nov. 1875. Drægtigheden ansættes i Tons af samme Størrelse som den engelske Register Ton, der udgjør 100 engelske Kubikfod (91,69 norske Kubikfod). Ethvert norsk Fartøj, hvis Drægtighed er mindst 4 Tons, skal være maalt. Med Hensyn til det for Dampskibe beregnede Fradrag for Maskin- og Kulrum anvendes i de forskjellige Lande 3 forskjellige Regler, almindelig benævnte den engelske Regel, Donauregelen og den tyske Regel. Den sidstnævnte bruges i Norge og Sverige, hvorimod Danmark siden 1 Oct. 1878 har Donauregelen, tidligere den engelske Regel.

Skibssætninger kaldes Gravsteder fra Nordens yngre Jærnalder, som ere indhegnede med store, rejste Stene, der ere stillede saaledes, at de danne Omkredsen af et mod begge Ender tilspidset Skib. Denne Gravform er navnlig kjendt fra Sverige; i Danmark forekommer den overordentlig sjælden.

Skibssøm haves fra 2—5 Tommers Længde, flade eller firkantede, men en Del sværere end Hussøm af samme Længde. Naar S. ere over 5 Tommer, kaldes de Spiger, der kunne holde 12 Tommer og derover.

Skidbladner (oldn. Skíðblaðnir), i den nord. Mythol. Navnet paa et af kunstfærdige Dværge forfærdiget Skib, som har Medbør, naar der hejses Sejl paa det, hvor som helst hen og kan vikles sammen som et Stykke Tøj og bæres i Pungen; det tilhører Frej.

Skien [schien], Kjøbstad i Bratsberg Amt i Norge, smukt beliggende ved Skienselven, har en offentlig Skole for den højere Almendannelse, Bankafdeling og 7,300 I. (1885). Byen har en betydelig Trælastudførsel og store Savbrug, Træsliberier og Møllebrug, der drives af Fosserne i Elven. S. er en af Norges ældre Byer; den nævnes første Gang 1184 og fik sine første Privilegier 1346. Da den næsten udelukkende har været bygget af Træ, er den flere Gange bleven ødelagt ved Ildsvaade, senest 1886, da saa godt som den hele By nedbrændte. **Skienselven** er en af Norges betydeligste Vanddrag, da den udfører Vandet fra det meste af Telemarken. Den bestaar af to Hovedgrene og en Mængde mindre, nemlig 1) Kvænna-Elv, som flyder ud i det 2,730 F. højtliggende Mjøsvand, derpaa ved Foden af Gaustafjæld styrter ned over den 780 F. (245 Met.) høje Rjukanfos ud i Tinsjø og saa atter som en skummende Bjærgstrøm gaar ud i Hiterdals Vand, der har sejlbart Udløb til Norsjø. 2) Songa-Elv falder i det 2,064 F. høje Totak-Vand og flyder derpaa gjennem Vandaks- og Hviteseids-Vandene ud i Norsjø. Da den sidste Indsø kun ligger 50 F. over Havet, er den nu ved Kanal og Sluser (s. Løveid Kanal) gjort sejlbar. Fra Skien til Mundingen ved Porsgrund har Elven altid været sejlbar for større Skibe.

Det hele Vanddrag har en Længde af 27 M. (203 Kilom.) og et Nedslagsdistrict paa c. 200 □ M. (10.700 □ Kilom.)

Skiernievice, ubetydelig Stad i russisk Polen, 5 M. s. v. for Warschau, med prægtigt Slot, bekjendt af Trekejsermødet 15—17 Sept. 1884 mellem Kejserne af Rusland, Tyskland og Østerrig.

Skifer i videre Forstand betegner i Mineralogien ikke en bestemt Bjærgart, men kun et Structurforhold, i Følge hvilket Stenarterne let lade sig kløve i tynde Plader, og som enten hidrører fra, at de ere dannede ved en Bundfældning i Vand, eller fra et senere Tryk, lodret paa Kløvningsfladerne. Efter Bestanddelene kaldes den Glimmer-, Kvarts-, Kalk-, Alun-, Mergel-, Kobber-, Kulskifer osv. I snævrere Forstand menes der i daglig Tale ved S. ikke sjælden Lerskifer, der efter Anvendelsen kaldes Tag-, Tavle-, Griffel- ell. Hvæsseskifer. **Skiferhvidt**, s. Bly.

Skifte, den Deling af en Formuemasse (et Bo), som i visse Tilfælde, navnlig paa Grund af Dødsfald eller Ægteskabsskilsmisse, bliver nødvendig. I nogle Tilfælde kan et saadant S. vel foretages af de private, deri interesserede Personer paa egen Haand, som navnlig i Tilfælde af Dødsfald, naar alle Arvinger ere myndige og tilstedeværende; men ellers maa S. i Danmark forrettes af den almindelige, dertil indsatte offentlige Autoritet, den ordinære **Skifteret**. I Norge kunne ogsaa særlige, for det enkelte Tilfælde autoriserede Personer, **Skiftecommissærer**, til hvilke høre de saakaldte executores testamenti, af det offentlige bemyndiges til i det hele at træde i den ordinære Skifterets Sted, medens denne Bemyndigelse siden Skifteloven af 30 Nov. 1874 ikke længer kan gives i Danmark. Den ordinære Skifteret er i Kjøbenhavn den saakaldte **Skiftecommission** (en Afdeling af Lands-Over- samt Hof- og Stadsretten), i de andre danske Kjøbstæder Magistraten i Forening med Byfogden (for saa vidt denne er en fra Magistraten forskjellig Person) og Byskriveren, som udfører Skriverforretningerne, og paa Landet den almindelige Underdommer, der fungerer baade som **Skifteforvalter** og som **Skifteskriver**, hvorimod den saakaldte jorddrotlige Skiftejurisdiction, d. e. den Ret, der tidligere tilkom Lensbesidderne og Ejerne af complette Sædegaarde (oprindelig enhver Jorddrot) til at forvalte de paa deres Godser forefaldende Skifter, nu er ophævet i Henhold til Grundlovens Bestemmelser. I Norge er som Regel den alm. Underdommer ogsaa Skifteforvalter; alene i Christiania haves en særskilt Skifteforvalter. Om den ejendommelige Art Skifteforvaltere, der betegnes med Navnet **Samfrænder**, s. d. A. Skjønt Forvaltningen af et S. omfatter en Mængde Handlinger af rent administrativ Natur, betragtes dog ikke blot de af Skifteretten afsagte Decisioner, hvorved de mellem forskjellige, i S. interesserede Personer opstaaede virkelige Retsstridigheder afgjøres, men ogsaa Skiftebehandlingen i det hele og navnlig den endelige Opgjørelse og Deling af Boet mellem dem, som deri have noget at fordre, **Skiftepartitionen**, som en judiciel Akt, der kun kan erholdes forandret ved Appel til en overordnet Ret. **Skiftebrev** er d. s. s. Skifteakt (s. **Akt**), altsaa en i behørig Form udfærdiget, fuldstændig Beskrivelse af den hele Skiftebehandling. Reglerne for S. af Døds- og Fællesboer ere i Danmark samlede i Lov af 30 Nov. 1874. I Norge hviler den endnu gjældende Ret her væsentlig paa Christian V.s Lov.

Skifte, i Murværk hver enkelt Lag Sten, hvoraf dette bestaar. Betegnelsen S. anvendes saa vel for almindelige Mursten som for huggne Sten. Almindelige Mursten lægges oftest paa Fladen, vexelvis paa langs og paa tværs i Muren, saaledes at der fremkommer Forbandt (s. d. A.); men i visse Tilfælde stilles de paa Højkant ved Siden af hverandre og danne da et saakaldet **Rulskifte**. Skifterne bør holdes vinkelrette paa Trykkets Retning, altsaa i Regelen vandrette.

Skifting, et forbyttet Barn; egtl. En, der vanslægter eller ligesom skifter Natur.

Skildpadderne (Testudinata) udgjøre en Afdeling (Orden) blandt Krybdyrene; Kroppen er her ikke lang og smækker som hos Øgler og Slanger, men kort og bred, Halsen i Regelen forholdsvis lang, Hovedet lille og fladt, Halen i Almindelighed kort. Kjæverne ere tandløse, beklædte med Horn, som danne skarpe Kjæverande. I den tykke Hud paa selve Kroppen er udviklet et Hudskelet, bestaaende af Benplader eller Benskjolde, der voxe saa fast sammen med hinanden og med Dyrets Rygrad og Ribben, at der dannes et fast Skjold (Hus eller Kasse) omkring Dyrets Krop; dette Skjold bestaar igjen af to paa Siderne med hinanden forbundne Stykker, Rygskjoldet og Bugskjoldet, og hvert af disse af flere (Rygskjoldet af 5, Bugskjoldet af 2) Rækker af Benstykker; det hele dækkes af den bløde eller i Hornplader (det saakaldte „ægte S." af Karetten, Chelonia imbricata) afdelte Overhud. Fortil og bagtil gabe Ryg- og Bugskjoldet fra hinanden, og i disse Aabninger kunne de fleste S. trække deres Hoved, Hals, Lemmer og Hale mere eller mindre fuldstændig ind og saaledes yde en passiv Modstand mod deres Fjenders Angreb. S. ere af meget forskjellig Størrelse, de fleste langsomme og dorske, enkelte dog ret livlige og bidske; deres Føde bestaar dels af Plantedele, dels af Dyr som Orme, Krebs, Snegle, Frøer, Fiske osv.; talrigst ere de i den varme Zone, dog lever der ogsaa mange uden for denne i Nyholland og Nordamerika, enkelte i Europa (den græske Landskildpadde og den europæiske Sumpskildpadde, hvis Udbredelse naar næsten til Østersøen i det østlige Europa, og hvis Skaller findes i danske Tørvemoser). Alle S. lægge Æg, som de nedgrave paa tørre, solaabne Steder. Hos **Landskildpadderne** (Testudo) og **Sumpskildpadderne** (Emys) er Skjoldet fuldstændig forbenet, haardt, fast og dækket af Hornplader; de kjendes i Almindelighed let fra hinanden ved Skjoldet, som hos Landsk. er højt og hvælvet, hos Sumpsk. mere fladt, samt ved Fødderne, som hos Landsk. ere Klumpfødder med plumpe Negle, skikkede til Gravning, hos Sumpsk. Svømmefødder med krumme og spidse Kløer. Mange Sumpskildpadder kunne ikke fuldstændig trække deres Lemmer osv. ind

under Skallen, og dette er endnu mindre Tilfældet med Hav- (Chelonia) og Flodskildpadderne (Trionyx), hos hvilke Skjoldet kun er ufuldstændig forbenet og mindre fuldstændig sammenvoxet med det indre Skelet. Flodskildpadderne ligne for øvrigt Sumpskildpadderne, men have et meget fladt, temmelig blødt Skjold uden Hornplader; det er livlige, bidske Rovdyr, der bebo de store Floder i Nordamerika, Afrika og Indien. Havskildpaddernes Fødder ere Luffer (s. d. A.); de have en kort Hals og et hjertedannet Skjold; de træffes ofte langt fra Land og komme kun til dette for at lægge deres talrige Æg i Huller, som de skrabe i Sandet. Det er da ved denne Lejlighed, at de spiselige, tangædende Havskildpadder fanges, f. Ex. i Vestindien. De høre til de største nulevende Skildpaddeformer. I Indiens tertiære Dannelser har man fundet Levninger af kæmpemæssige Landskildpadder (Colossochelys atlas). De største Landskildpadder i Nutiden findes dels paa de efter dem opkaldte Galapagosøer, dels paa Mascarenhas Øerne og bleve i tidligere Tider stærkt benyttede til Proviantering af Jordomsejlere og Hvalfangere; nu ere de næsten udryddede. **Skildpadde** er den gængse Benævnelse for den ved sin Skjønhed, Styrke og høje Pris udmærkede, hornagtige Masse, der danner den ydre Beklædning for Karetteskildpadden (s. ovenf.). S. har Form af Skjolde, af hvilke Rygskjoldene er tykkest og smukkest; Bugskjoldene bruges, ligesom enkelte Skjolde af andre Havskildpadder, til simple Arbejder. S. behandles omtrent som Horn (s. d. A.). Dets høje Pris fører til alle Haande Eftergjørelser. Det eneste Slags kunstige S., der har Styrke nok, f. Ex. til Kamme, er Plader af klart Oxehorn; ellers bruger man ogsaa Elfenbensplader, af hvilke Kalken er trukken ud med Saltsyre, o. fl. Alle blive de til Efterligning af S. forsynede med brune Skjolder ved en Dej af Potaske, Kalk, Mønje og Vand.

Skildpaddeøer, s. Galapagos.

Skildvagt, en Militærpost udstillet fra en Vagt til Bevogtning, Iagttagelse eller blot til Haandhævelse af Orden paa et betegnet Sted.

Skillemønt kaldes alle Mønter, der indeholde en mindre Mængde ædelt Metal, end der svarer til deres paalydende Værdi. Tidligere var det kun de mindre Mønter, der udmøntedes som S., navnlig fordi de, naar de skulde udpræges med fuldt Værdihold, vilde blive altfor smaa og altfor medtagne af Slid. Indførelsen af den udelukkende Guldfod gjør det imidlertid nødvendigt at reducere al Sølvmønt til S., og baade Kronen og Dobbeltkronen ere saaledes nu hos os S., medens de tilsvarende ældre Mønter, Rigsdaleren og den halve Rigsdaler, som Hovedmønter havde fuldt Værdihold. Udmøntningen af S., der selvfølgelig giver en ret anselig Indtægt, maa altid være forbeholdt Statsmagten, da Betingelsen for, at den kan beholde sin paalydende, courante Værdi, er den, at der kun er en begrænset Mængde deraf i Omløb. Paa Grund af S.s Størrelse og Tyngde maa der sættes en Grænse for, hvor meget man ad Gangen skal være pligtig at modtage af denne i Betaling i Stedet for af den egentlige Mønt, og i Følge Møntloven af 1873 er saaledes hos os ingen pligtig til i én Betaling at modtage et højere Beløb end 20 Kr. i 1- og 2-Kronestykker, 5 Kr. i mindre Sølvmønt og 1 Kr. i Bronzemønt.

Skilletragt, et Apparat til at adskille to Vædsker, der ikke blandes med hinanden, f. Ex. Olje og Vand. Det er i Grunden kun en Tragt, paa hvis Rør er anbragt en Hane; dog kan den øverste Del være af meget forskjellig Form, hyppig pæreformet og til at lukke med en Prop for oven.

Skilling, en ældre Mønt i Danmark indtil 1874, i Norge indtil 1877 og i Sverige indtil 1856. I Danmark var 1 S. $\frac{1}{96}$ af en Rigsdaler Rigsm.; 12 S. var lig 25 Øre. I Norge var 1 S. $\frac{1}{120}$ af en Specie; 3 S. var lig 10 Øre. I Sverige var 1 S. $\frac{1}{48}$ af en svensk Rigsdaler; 1 S. Rigsgjæld var lig 2 og 1 S. Banco 3 Øre.

Skilsmisse eller Ophævelse af et gyldig indgaaet Ægteskab kan finde Sted enten ved Dom — naar nemlig den ene af Ægtefællerne har udvist et saadant Forhold, navnlig gjort sig skyldig i et saadant Brud paa de ægteskabelige Pligter, som i Følge Lovgivningen ligefrem berettiger den anden Ægtefælle til at fordre Ægteskabet ophævet — eller ved Bevilling. En saadan meddeles i Danmark stundum — især naar en saadan Omstændighed er til Stede, som vilde berettige til at paastaa S. ved Dom, men den hermed forbundne Offentlighed ønskes undgaaet — paa den Maade, at Ægteskabet strax fuldstændig ophæves; men naar, som det i Almindelighed er Tilfældet, Grunden til, at der søges Skilsmissebevilling, kun er en vedvarende Disharmoni mellem Ægtefællerne, meddeles der først kun Bevilling til en foreløbig Ophævelse af det ægteskabelige Samliv, den saakaldte Separation i Henseende til Bord og Seng, og først efter at denne har varet i 3 Aar, bevilges en endelig og fuldstændig Ophævelse af Ægteskabet. I Norge gaar, efter den nugjældende Praxis, altid Separation forud for Skilsmissebevilling. — Den katholske Kirke maa i Følge sin Opfattelse af Ægteskabet som et Sacrament erklære al S. for utilladelig, en Lære, som har indviklet den i mange Conflicter med Statsmagterne; men ogsaa fra Protestantismens Standpunkt gjøres det gjældende, at den borgerlige Lovgivning gjør Adgangen til S. lettere, end der fra et kirkeligt Standpunkt kan billiges.

Skimmel, s. Svampe. S. kaldes ogsaa en Hest, som paa et lysere Haarlag (Lød) har isprængt en større eller mindre Mængde mørke Haar (derefter kaldet Graaskimmel, Rødskimmel, Brunskimmel osv.).

Skind, før 1836 en Regningsmønt paa Færøerne, lig $\frac{1}{20}$ Gylden ell. 13 Øre.

Skinder, ældre Betegnelse paa en Haandværker, der arbejder i Skind. Deraf Navnet Skindergade i Kjøbenhavn.

Skindvinger (Orthoptera), Orden af Insekter med ufuldstændig Forvandling, omfattende: Græshopper, Knælere, Spøgelser, Kakerlakker og Ørentviste.

Skindød, en Tilstand, der staar midt imellem Liv og Død, idet alle Livsytringer (Puls

Aandedræt, Bevidsthed, Føle- og Bevægeevne) ere indskrænkede til et saadant Minimum, at de ikke eller næppe kunne iagttages, men Muligheden dog endnu er til Stede for, at de kunne vækkes til ny Virksomhed. En S. i denne videre Betydning gaar navnlig forud for Døden som Følge af alle saadanne pludselige og voldsomme Dødsmaader, ved hvilke der ikke er Tale om nogen Tilintetgjørelse af vigtige Organer, men kun om en Mangel paa de nødvendige Livsbetingelser, altsaa ved Kvælning af forskjellig Art (s. Asphyxi), Hængning, Drukning, Forfrysning, ligesom ved Kuldamp- og Chloroformforgiftning; Gjenoplivningsforsøgene ville sædvanlig snart vise, om man her har at gjøre med sand Død eller S. Hvad man i daglig Tale forstaar ved S., er en flere Dage vedvarende, dødlignende Tilstand, der skal kunne optræde hos hysteriske, findssyge eller kataleptiske Kvinder. Der gives mere eller mindre paalidelige Beretninger om saadanne Tilfælde, i hvilke de paagjældende siges at have ligget Dage, ja endog 1—2 Uger, ganske stille med kold, bleg Hud, stive Øjne, næppe følelig Puls, højst svage Hjærtelyd og næppe mærkeligt Aandedræt, men med uskadt Hørelse og Bevidsthed, saa at de godt have følt det pinlige i deres Tilstand, men ikke have kunnet rive sig ud af den, og senere have erindret, hvad der er foregaaet med dem. Kunne slige Tilfælde overhovedet virkelig indtræde, saa ere de dog overordentlig sjældne og kunne altid adskilles fra virkelig Død ved Mangel af Dødsstivhed og Forraadnelse, hvorfor det er aldeles ugrundet, naar de have givet Anledning til Skræk for levende Begravelse.

Skinfaxe (Lysmanke), i den nord. Mythol. Navnet paa den Hest, der drager den lyse Dag; det er den herligste Ganger, det lyser over hele Luften og Jorden af dens Manke.

Skinkemusling (Pinna), Slægt af byssusspindende Muslinger med store, tynde, flade, trekantede Skaller, tilhører de varmere Have. Jvfr. Byssus.

Skinne, smal, tynd Plade af Metal ell. a., hvormed noget beslaas eller omgives (Hjulskinne, Armskinne); i Lægekunsten lignende Plader til Støtte for et beskadiget Lem, der skal holdes i Leje. S. i Techniken, s. Spor.

Skinneben, s. Ben.

Skinnerup, s. Ulriksholm.

Skio, d. s. s. Chios.

Skiöptikon, en med Omhu indrettet Laterna magica (s. d. A.), som i Skoler eller andre Læreanstalter anvendes til at give Billeder af naturhistoriske ell. a. Gjenstande.

Skipper Øerne, d. s. s. Samoa Øerne.

Skippund, en lovmæssig afskaffet, men dog endnu hyppig benyttet dansk Vægtenhed, lig 20 Lispund (320 Pund) eller 160 franske Kilogram. Det norske S. (afskaffet 1882) var 318,79 danske Pund ell. 159,4 Kilogram.

Skirner (oldn. Skirnir), i den nord. Mythol. Frejs Tjener. Han sendes til Jøtunhejm af sin Herre, da denne er bleven betagen af Kjærlighed til den dejlige Jættepige Gerd. Et smukt, efter ham opkaldt Digt i den ældre Edda (Skírnismál, Skírnisför) handler herom.

Skiron, i Oldtiden en berygtet Røver, der huserede mellem Korinth og Megara, hvor han udplyndrede de rejsende og kastede dem i Havet, indtil han endelig blev dræbt af Theseus.

Skirrhus, s. Kræft.

Skitse (ital. schizzo) kaldes i de tegnende Kunster et snart flygtig henkastet, snart mere udført Udkast til et Kunstværk, idet Kunstneren heri anskueliggjør sig sin Tanke. S. er snart en Tegning, snart et Maleri, snart en Lermodel efter Kunstnerens Fag. Udtrykket bruges i Modsætning til Studie, en sædvanlig efter Naturen udført Redegjørelse af et enkelt Parti, som Kunstneren vil anvende i sin Composition, eller et Forarbejde til selve Kunstværket. Skitsere, gjøre Udkast.

Skive, Kjøbstad i Jylland, Viborg Amt, Hindborg Herred, ligger ved Skive Aa, tæt ved dennes Udløb i den ligeledes efter Byen opkaldte Arm af Limfjorden. 2,521 J. (1880). Offentlige Bygninger ere Kirken (fordum kaldt St. Peders Kirke), Raadhuset og Borgerskolen. Byens Handel er ret levende, da den har et meget godt Opland, deriblandt hele Sallingland, og ligger ved den nordlige jyske Tværbane med Sidebane til Glyngøre (Sallingsund); en Hestebane fører fra Jærnbanestationen og Byen til den ¼ M. fra Byen 1869 anlagte Havn med 6—7 F.s Dybde. Af industrielle Anlæg kunne mærkes 3 Bryggerier, 1 Jærnstøberi, 1 Tangvasseri og 2 Teglværker, i alt 17 Anlæg med en Produktionsværdi af ¼ Mill. Kr. (1885). Ved Toldstedet var 1887 hjemmehørende 7 Fartøjer af 241 Tons foruden 91 Baade under 4 Tons. S. har en Spare- og Laanebank samt en Sparekasse. — Byen S. nævnes allerede i Kong Valdemars Jordebog, og dens ældste bekjendte Privilegier ere fra 1326, udstedte af Valdemar Erikson, der fra 1326 til 1330 var Konge i Danmark. Ved Byen laa et kongeligt Slot, Skivehus, der var Sædet for en Lensmand (deraf senere Skivehus Amt); det blev 1661 afhændet fra Kronen.

Skivedrejebænk, Skivepatron, s. Drejning.

Skivefisk (Discoboli), en lille Familie af Fiske, hos hvilken Bugfinnerne ere sammenvoxede og omdannede til en Sugeskive, ved hvis Hjælp de formaa at holde sig fast ved Gjenstande paa Havets Bund. Huden er enten nøgen eller udstyret med Benknuder og Torne. Den vigtigste Slægt er Stenbideren eller Kvabsoen (Cyclopterus).

Skiver bruges paa mange Haande Maader i Maskinvæsenet. Remskiver, Traadtovskiver og Snorskiver tjene saaledes i Forbindelse med de tilhørende Remme, Traadtove eller Snore til at overføre en omdrejende Bevægelse fra en Axel til en anden. Den excentriske Skive eller Cirkelexcentriken (s. Excentricitet) tjener til at forvandle en omdrejende Bevægelse til en frem- og tilbagegaaende. Til samme Øjemed tjene urunde Skiver, der bruges, naar Hastigheden i den frem- og tilbagegaaende Bevægelse skal vexle efter en anden Lov end den, som Cirkelexcentriken betinger. Stangen, som skal bevæges frem og tilbage ved en urund S., trykker med sin ene Ende eller med en derpaa anbragt Rulle mod Skivens Omkreds, hvis Form afpasses efter den ønskede Lov for Bevægelsen. Skal saaledes Hastigheden være

uforandret med pludselig Skiften af Retningen, har Skiven Hjerteform (s. Hjerteskiver); skal Bevægelsen ske rykvis, bruges Trinskiver, sammensatte af concentriske Sectorer med forskjellige Radier og med mellemliggende, temmelig bratte Overgange, o. s. fr.

Skivesnegl (Planorbis), s. Lungesnegl.

Skjald (skáld) kaldes i de nordiske Oldskrifter overhovedet enhver, som øver Digtekunsten. Til navngivne S. er særlig den oldnorsk-islandske Kunstdigtning knyttet, i Modsætning til den simplere, fra ukjendte Forfattere stammende Folkedigtning. Fra det lange Tidsrum, 9de—13de Aarh., i hvilket denne Digtart blomstrede, kjendes Navnene paa en stor Mængde S., for den senere Tids Vedkommende hovedsagelig Islændere. Skjaldepoesien var væsentlig en Hofdigtning og den norske Kongehird Hovedtilholdsstedet for dens Udøvere, hvis Opgave oftest var Forherligelse af Fyrstemagten og Krigerlivet. Ved Siden af den udførligere Drapa og den mindre sammensatte Flok (s. disse A.) digtedes ogsaa en Mængde enkelte Vers („Viser"), paa hvilke de fleste islandske Sagaer indeholde Prøver. Det kunstige Versemaal var fælles for al Skjaldedigtning, og den ensidige Vægt, der lagdes paa Formen, kunde ikke være til Fordel for Indholdet. Statelig klinge disse Vers, men kun inden for snævre Grænser blive de Udtryk for Tanken eller Følelsen.

Skjaller (Rhinanthus), Slægt af de maskeblomstredes Familie, har smalle, modsatte Blade, oppustet Bæger og gule, til Dels smudsigviolette Kroner; et Par Arter ere meget almindelige hos os paa Enge og Marker i Forsommeren; det er enaarige Planter, hvis Rødder snylte paa Rødderne af andre Urter.

Skjalm Hvide, en mægtig sjællandsk Høvding under Svend Estridsøns og hans 5 Sønners Regering; han nedstammede efter islandske Sagn fra Palnatoke. I Slaget ved Nisaa 1062 kæmpede han tappert mod Nordmændene, men blev fangen, da han paa Grund af et stort Blodtab var falden i Afmagt; dog undslap han kort efter af Fangenskabet. Under Erik Ejegod tilskyndede han ivrig til Togene mod Rygen og Venden, og da denne Konge drog til det hellige Land, gjorde han S. til Fosterfader for sin Søn Knud Lavard, ligesom han efter Rygens Erobring havde overdraget ham Styrelsen af denne Ø; han levede endnu 1114. Af hans 4 Sønner grundede Toke og Asger Ryg Sorø Kloster, og den sidste var Fader til Brødrene Absalon og Esbern Snare; en 3dje Søn var Ebbe Skjalmsøn, Fader til Sune Ebbesøn og Farfader til Sunesønnerne. Hvide-Slægten, som man kalder S. H.s Efterkommere, var i den ældre Middelalder den anseligste Slægt i Danmark efter Kongeslægten; især var den mægtig paa Sjælland og i Skaane og var fra Absalons Tid en lang Række af Aar i Besiddelse af Bispestolen i Roskilde og Ærkebispestolen i Lund; under Valdemar d. store og hans Sønner var den Kongernes troeste Tjener, senere blev den deres farligste Fjende (s. Jakob Erlandsøn, Peder Bang, Stig Andersøn Hvide, Jens Grand).

Skjelderup, Michael, norsk Læge, f. i Hof i Jarlsberg 22 Oct. 1769, underkastede sig chirurgisk Examen 1794; 1803 tog han den medicinske Doctorgrad, blev 1805 extraordinær Professor og forflyttedes 1813 til Christiania, hvor han tillige var Overlæge ved det civile og militære Sygehus. Han var Medudgiver af „Bibliothek for Læger" (Kbh. 1809—13) og af „Eyr" (Christ. 1826 ff.); af hans Skrifter kunne nævnes „Anatomisk-physiologiske Forelæsninger for Anthropologer" (Kbh. 1807—8, oversatte paa Tysk og Svensk) og „Forelæsninger over den legale Medicin" (1838). Han oprettede 1849, samme Aar han tog Afsked, et Legat, hvoraf Renterne aarlig anvendes til „den Skjelderupske Guldmedaille" for medicinske Prisafhandlinger. D. 16 Apr. 1852.

Skjelskør, Kjøbstad i Sjælland, Sorø Amt, Vester-Flakkebjærg Herred, paa begge Sider af en Indsnævring i det efter Byen opkaldte Nor, 13 M. v. s. v. for Kjøbenhavn. 1,873 J. (1880). De offentlige Bygninger ere: Kirken med gammel Altertavle og Prædikestol af Billedskærerarbejder, Raadhuset og Skolen. Af større industrielle Anlæg findes en Dampmølle, et Bryggeri, en Spritfabrik, et Teglværk, i alt 7 med en Produktionsværdi af omtr. ¾ Mill. Kr. (1885). Spare-, Laane- og Discontobank. Løbet gjennem Fjorden til Havnen har en Dybde af 11 F., selve Havnen 10 F. 1886—87 udførtes til Udlandet 2,939,910 Pd. Hvede, 2,091,240 Pd. Byg, 11,541 Svin og 1,043 Stk. Hornkvæg. Ved Toldstedet var 1887 hjemmehørende 127 Baade under 4 Tons og 20 Fartøjer (deraf 3 Dampere) af Drægtighed 3,322 Tons. — S., tidligere kaldt Skjelfiskør (Skjelfisk, d. e. Musling), er en gammel By og var paa Valdemarernes Tid langt betydeligere end nu. Den er især bleven bekjendt i Historien deraf, at Henrik Æmeltorp, til hvem Kong Abel havde pantsat Byen, nægtede at overgive den til Christoffer I, da denne uden videre vilde inddrage den, og 1252 tilføjede Kongen et Nederlag ved hans Angreb paa Byen, som dog 1253 kom i Kongens Hænder. 1287 overfaldt de fredløse Erik Menved i S., men bleve drevne tilbage af Kongens Formynder, Hertug Valdemar, rimeligvis ved Bistand af Byens Borgere, thi et Par Aar efter kom de fredløse igjen, udplyndrede og afbrændte Byen. I den katholske Tid havde Byen to Klostre, nemlig et Dominicaner- og et Carmeliterkloster.

Skjern Aa ell. Lønborg Aa, et Vandløb i Jylland, udspringer n. v. for Vejle i samme Egn som Guden Aa og løber mod V., optagende fra højre Side Rind- og Vorgod- og fra venstre Side Omme Aa, og falder efter 10 M.s Løb gjennem flere Arme ud i Ringkjøbing Fjord. Ved det jyske Hedeselskabs Foranstaltning er Aaens Vand i de senere Aar i stor Udstrækning bleven benyttet til Overrisling og Dannelse af Kunstenge.

Skjerstad Fjorden kaldes den indre Del af Salten Fjorden i Nordlands Amt i Norge.

Skjold, s. Rustning.

Skjold, Søn af Odin, regerede over en stor Del af Danmark og boede i Lejre. Efter et hos Angelsachserne bevaret Sagn skal S. som lille Barn være kommen sejlende alene paa et prægtigt Skib, hvilende sit Hoved paa et Korn-

neg og med et Kongeflag vajende højt over sig, og før sin Død skal han have befalet sine Mænd, at de skulde bringe hans Lig om Bord paa hans Kongeskib med prægtige Vaaben og Kostbarheder og derpaa lade Skibet sejle afsted uden levende Menneskers Medfølge, hvilket ogsaa skete. Som Konge vandt han hele Folkets Kjærlighed, idet han ikke blot udmærkede sig ved Tapperhed og Bedrifter, men ogsaa ved sin milde Regering og Omhu for sine Undersaatters Vel: Fattiges Gjæld betalte han af sit eget Skatkammer, lod Syge helbrede paa sin Bekostning og haarde og ubillige Love afløse af gode. **Skjoldunger** er derfor et Hædersnavn for de følgende danske Konger, der endnu bruges af Digterne.

Skjoldbille (Cassida), Slægt af smaa eller middelstore, brede, flade og korte, næsten kredsrunde Biller, som ved deres sammentrængte Legemsform og ved Forbrystets og Dækvingernes fremspringende Rande faa det skjoldagtige Udseende, som deres Navn antyder; Hovedet er dækket af Forbrystet. De opholde sig paa Planter og tilhøre især det varmere Jordbælte; Larverne leve ligeledes paa og af Planter, i Regelen skjulte af et Dække, der bæres af en egen, gaffelformet Forlængelse og er dannet af deres afkastede Hud og Excrementer.

Skjoldbruskkjertel, en Blodkjertel (s. d. A. und. **Blod**), der ligger paa Halsens Forflade foran Luftrøret og Strubehovedet, efter hvis Skjoldbrusk den har faaet Navn. Forskjellige sygelige Forandringer i S. fremkalde den saakaldte Krop.

Skjolddyr ell. **Kæmpe-Bæltedyr** (Hoplophorus, Glyptodon) har man kaldt en nu uddød Gruppe af store Gumlere, der vare nærmest beslægtede med Bæltedyrene og ligesom disse havde Kroppen bedækket med et Benpanser, hvilket dog her var særdeles tykt og stærkt og savnede de bevægelige Bælter. De fleste havde ikke alene et Rygskjold, men ogsaa et under Huden skjult Bugskjold. Forfødderne havde Gravekløer, hvorimod Bagfødderne minde om Tykhudenes Klumpfødder; de kunne ikke have gravet Huler, dertil vare de altfor store, de største omtrent af Oxens Størrelse; derimod have de opkradset Jorden med deres Forpoter for at finde Rødder, Knolde osv. I deres indre Bygning er Hvirvlernes delvise Sammenvoxning paa lignende Maade som hos Skildpadderne et af de mærkeligste Træk. Skeletter og Skjolde af S. ere fundne i Brasiliens Knokkelhuler og Plataslaternes Jordlag.

Skjoldenæsholm, i en for sin Skjønhed beundret Egn ved Ringsted, nævnes allerede i Midten af det 14de Aarh. 1429 tilskjødedes Gaarden Kronen og var derefter Sædet for en kongelig Lensmand indtil 1567, da den blev nedbrudt. Efter Souverænetetens Indførelse solgtes Godset og tilhørte i Midten af det 18de Aarh. den for en Forbedring af Bøndernes Kaar virksomme Grevinde A. J. Danneskjold-Laurvig, som 1766 opførte den nuværende Hovedbygning. Siden 1794 har S. været ejet af Familien Neergaard.

Skjoldkrebs, s. **Krebsdyr**.

Skjoldkrybdyr, s. **Skælkrybdyr**.

Skjoldlus (Coccus), en med Bladlusene nærmest beslægtet Gruppe af Insekter af Næbmundenes Orden, som leve paa bestemte Planter og nære sig af disses Vædsker; Hunnen er altid vingeløs og undergaar efter Befrugtningen en saadan Omdannelse, at Insektet ofte ikke er til at gjenkjende deri, saa uformeligt et dødt, skalagtigt Dække danner det over Æggene, indtil Ungerne gjennembryde det for at komme ud. Til de mere bekjendte Former høre Cochenillen, Lak-S. og Kermes-S. (s. disse A.); den saakaldte polske Cochenille eller „Johannesblod" erholdtes forhen af en Art (C. polonicus), der lever paa „Knavel" (Scleranthus), Herniaria, Parietaria, Hieracium pilosella og andre, paa tørre, sandede Steder voxende Urter i det østlige Europa, og som, førend den „ægte" amerikanske Cochenille blev bekjendt, blev indsamlet i stor Mængde ved St. Hansdags Tid til at farve Rødt med; Manna-S. (C. manniparus) paa Tamarixbuskene f. Ex. i Sinai Ørken; efter dens Stik flyder en sukkerholdig Saft ud af Grenene og tørrer i Solen ind til smaa Klumper; fremdeles C. hesperidum i Drivhuse paa Potteplanter, C. persicæ paa Ferskentræer, C. vitis paa Vinstokken, C. coffeæ paa Kaffeplanten (Ceylon) og mange andre Arter paa vilde Roser, Hvidtjørn, Ælder, Piletræer osv.

Skjoldmur, s. **Hvælving**.

Skjæg bet. bl. a. et Slags groft, langhaaret Uldfløjel med Strøg paa langs; det bruges meget til at give Silkehatte Glans under deres hurtige Rotation paa en egen Maskine. **S.** kaldes ogsaa en fin, laadden Bedækning paa den ene Ende af Hvedekornene; da det let rives af som et graat Pulver, maa det omhyggelig fjærnes før Malingen af fint Hvedemel (s. **Spiring**). Ogsaa Rug og Havre have S., men det bryder man sig mindre om at fjærne.

Skjællak, s. **Schellak**.

Skjænk, forældet Benævn. paa En, som har den Bestilling at skjænke i for andre, bruges endnu i Ordene **Overskjænk** og **Mundskjænk**, Titler paa Hofembeder.

Skjæppe, dansk Kornmaal, lig $\frac{1}{8}$ Tønde, holdende 972 Kubiktommer eller 18 Potter. **S. Land** er et Flademaal, lig $\frac{1}{8}$ Tønde Land eller 1,750 □ Alen, **S. Hartkorn** derimod en vis Skatteportion for Landejendomme, $\frac{1}{8}$ af en Tønde Hartkorn.

Skjær kaldes smaa Klippeøer ved de skandinaviske Kyster, der dels kun hæve sig lidt over Havets Overflade, dels endog ligge under denne (**blinde S.**). **Skjærgaard**, Række af Skjær uden for Kysten, som derved dækkes mod Bølgeslag, saa at Sejlleden for mindre Skibe gaar inden for Skjærene („indenskjærs"); ogsaa om Havet mellem Skjærene og Kysten.

Skjære, norsk, d. s. s. Skade.

Skjæring ell. **Skjærding**, norsk, Jærnkrog, hvorpaa Kjedel eller Gryde hænges op over Ilden.

Skjærm (Umbella) kaldes i Botan. en kort, d. e. med uudviklede Stængelstykker forsynet Blomsterstand med stilkede Blomster, der have en midtpunktsøgende Udvikling. **Skjærmplanter** (Umbelliferæ), Familie af de frikronedes Orden, Urter med ofte furet Stængel, flere Gange snitdelte Blade med en stærkt udviklet Skede,

en sammensat Skjærm med Svøbblade ved Grunden, som kaldes Storsvøb, medens Svøbet ved Smaaskjærmen kaldes Smaasvøb; disse kunne dog mangle, enten det ene af dem eller begge. Blomsterne oversædige, femtallige, i Regelen regelmæssige, de ydre i Skjærmen dog ofte uregelmæssige; 5 Støvdragere, en torummet Frugtknude, to Grifler, der ere pudeformig opsvulmede forneden. Todelelig Spaltefrugt, Smaafrugterne Nødder med Ribber og Furer imellem disse; inden for Overfladen af Furernes Bund ligger der Kanaler, der indeholde flygtige Oljer. Stor Frøhvide, lille Kim. Omfatter omtrent 270 Slægter med over 1,500 Arter, der for største Delen have hjemme i den gamle Verdens nordlige kolde og tempererede Egne.

Skjærver, smaat slagne Sten, anvendes dels til Béton, dels til Chausséring. Slaaningen kan foregaa enten ved Haanden eller ved Maskine.

Skjætning, s. Garberedning.

Skjæver, popul. Benævn. for Kjertelsyge.

Skjævertunder, s. Overben.

Skjøde, det Document, hvorved Ejendomsretten over en fast Ejendom overdrages af En til en anden, hvad enten dette sker i Følge Salg (i hvilket Tilfælde S. specielt kaldes et Kjøbebrev) eller i Følge Mageskifte (i hvilket Fald det kaldes et Magestiftebrev) eller Gave (da det kaldes et Gavebrev). Den oprindelige Form for denne Art Ejendomsoverdragelser var efter den ældste danske og norske Ret, som efter den gamle nordiske i det hele, den, at Afhænderen som en Efterligning af den virkelige Overlevering, der fandt Sted med Hensyn til rørlige Ting, tog en Jordklump fra den paagjældende Ejendom og kastede den i Skjødet paa Erhververen, hvilken Handling (Skjødningen) skete paa Tinge for at sikre Erhververen Beviset for Overdragelsen. Senere faldt denne symbolske Form bort, og i Stedet for den traadte et skriftligt Overdragelsesdocument, der i Begyndelsen havde Formen af et Tingsvidne eller en af Tingmændene udfærdiget Bevidnelse af, at Overdragelsen i deres Overværelse var sket, men senere antog den nu brugelige Skikkelse som et af Afhænderen udstedt Document, hvori han erklærer at have overdraget den anden Ejendomsretten, hvilket Document dernæst, for at have Gyldighed i Forhold til Tredjemand, maa bekjendtgjøres ved Tinglæsning. Fra sin her omhandlede egentlige Betydning er Ordet S. for øvrigt ogsaa senere gaaet over til at betegne de Documenter, der udstedes ved Skibes Afhændelse (Skibsskjøder), eller hvorved Tiender og andre lignende Rettigheder overdrages. At skjøde er at overdrage ved Skjøde. S. kaldes ogsaa det Tov, der haler Underkanten (Underliget) af Sejlet agter efter, naar det er et Stagsejl eller Gaffelsejl. Ved Raasejlene er det det Tov, som udspiler Sejlet for neden til Raaen nedenfor.

Skjöldebrand, And. Fred. [schöl], svensk General, f. 14 Juli 1757 i Algier (hvor hans Fader, Erik Brander, 1767 adlet under Navn af S., den Gang var svensk Consul), indtraadte i Krigstjenesten 17 Aar gl., men traadte 1797, som Oberst, ud af activ Tjeneste og indtraadte først igjen under Krigen 1808. Efter Statsomvæltningen 1809, hvori han tog virksom Del, gik han som anden Befuldmægtiget til Fredsmødet i Frederikshamn, blev Generalmajor og fik s. A. det Hverv at ledsage den afsatte Konge til Baden. Som Generallieutenant og Chef for Rytteriafdelingen af den svenske Hær i Tyskland 1813 førte S. Commandoen 7 Dec. s. A. i Træfningen ved Bornhöved, efter hvilken han fik Friherreværdighed. Under Krigen i Norge førte han ligeledes Rytteriet og afsluttede, sammen med Björnstjerna, Conventionen i Moss 14 Aug. 1814. 1812 blev han Statsraad, blev senere udnævnt til Greve, General og en af Rigets Herrer, men afgik fra Statsraadspladsen 1828; d. 23 Aug. 1834 i Stockholm af Cholera. S. var en mangesidig dannet Mand, Forfatter (Dramaer, et Heltedigt osv.), Componist og Tegner, men af hans mange Arbejder er dog egentlig kun »Voyage pittoresque au Cap Nord« blevet mere bekjendt; hans efterladte Memoirer ere hidtil ikke blevne offentliggjorte.

Skjøn i juridisk Forstand er Bedømmelsen af en Gjenstands Egenskaber eller Værdi, af en lidt Skades Størrelse ell. desl. Et saadant S. er i Retssager ofte nødvendigt, og dets Optagelse, Skjønsforretningen, sker da i Danmark i Almindelighed ved dertil særlig af Retten udmeldte Personer, Skjønsmænd, som efter at have udført Forretningen have at afhjemle den, d. e. med Ed inden Retten at bekræfte, at den er foretagen efter deres bedste Overbevisning. I Norge udnævnes Skjønsmændene som Regel af Fogden, og Skjønsforretningen foregaar under Underdommerens Ledelse, men uden at han selv deltager deri; dog gives der Undtagelser herfra, saaledes i Søretssager m. fl. Den af Parterne, som anser Skjønnet for urigtigt, kan faa det prøvet ved et nyt S., et saakaldet Overskjøn, der i Almindelighed foretages af dobbelt saa mange Mænd som det første S. For saa vidt der, hvad der ogsaa ofte er Anledning til i Retssager, udmeldes Mænd til at tage en Gjenstand i Øjesyn og blot afgive Forklaring om dens Beskaffenhed uden at udtale nogen Bedømmelse af den, da indbefattes dette vel ogsaa stundum under Benævnelsen S., men den egentlige Betegnelse for en saadan Besigtigelse er Syn, Synsforretning, ligesom de Mænd, der foretage den, kaldes Synsmænd, og ogsaa her kan Oversyn finde Sted. En væsentlig fra den ellers gjældende forskjellig Ordning er indført ved den norske Lov af 1887 om Rettergangsmaaden i Straffesager; navnlig er at mærke, at efter den Skjønsmændenes (de sagkyndiges) Udtalelse altid blot er vejledende for Domstolen og ej i sig selv afgjørende.

Skjøntryk, s. Bogtrykkerkunstens Technik.

Skjørbug, en chronisk Sygdom, der ytrer sig ved Mathed, Tilbøjelighed til Blødninger saa vel i Huden og Bindevævet (blaalige Pletter og Svulster paa Legemets Overflade) som fra Slimhinderne, især Mundens, hvor Tandkjødet bliver blaaligt, svullent, blødende, Tænderne løse; ved længere Varighed udvikler sig en udtalt Kacheri, der kan medføre Døden. S. opstaar under Indflydelse af slette hygieiniske Livsforhold, saaledes paa lange Sørejser ved

udelukkende Nydelse af salt Kjød og Skibstvebakker, Mangel paa friskt Plantefødde, Anstrængelse, Kulde og Fugtighed, men er dog i den senere Tid under en bedre Hygieine langt fra saa hyppig og ondartet som før. Ogsaa paa Landjorden er S. ikke sjælden i Egne, hvor Befolkningen lever i Usselhed og Armod (f. Ex. Rusland), i Fængsler og Caserner; i det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarh. herskede den endemisk hos os, blev derefter sjældnere, men optraadte dog flere Gange i Slutningen af det 18de Aarh. epidemisk; 1845—46 viste den sig ligeledes epidemisk i Irland, Skotland, Frankrig og Norge, men kun i ringe Grad hos os. Man har almindelig antaget, at S. skulde bero paa en Forandring af Blodets Sammensætning, uden at det dog er lykkedes at paavise denne, og dens Natur er egentlig ganske ubekjendt.

Skjørglansmalm, en vigtig Sølvmalm, der bestaar af 16 Dele Svovl, 14 Dele Antimon og 70 Dele Sølv, har en jærnsort Farve og kan kjendes fra Sølvglans paa, at den ikke lader sig skære i Stykker. S. forekommer sammen med andre Sølvmalme ved Andreasberg, i Erzgebirge, Nordamerika o. fl. St.

Skleröse, s. Forhærdelse. **Sklerötisk**, lidende af S.

Skóbelev, Michael [leff], russisk General, f. 29 Sept. 1843, blev 1861 Underofficer og udmærkede sig 1863 i Krigen mod Polakkerne, hvorfor han blev uddannet i Generalstaben til Officer. Han sendtes 1869 til Turkestan, gjorde ypperlig Tjeneste i Felttoget mod Chiva 1873 og Kokan 1875 (tog Khanen til Fange) og blev Gouverneur i den nye Provins Ferghana. 1877 udmærkede han sig paa ny i Kampene om Plevna og senere ved Schipkapasset og blev Generallieutenant. 1880 fik han Ledelsen af Toget mod Teke-Turkmenerne, hvem han nødte til Underkastelse, og vendte da tilbage til Minsk, hvor han var Chef for et Hærcorps; han vakte Opsigt ved nogle meget tyskfjendske Taler, men døde faa Maaneder efter, 6 Juli 1882.

Skoda, Joseph, f. 1805 i Pilsen i Böhmen, blev 1833 anden Læge ved Allg. Krankenhaus i Wien og var 1846—71 klinisk Professor i Wien, i hvilken Stilling han dels støttede Rokitanskys Bestræbelser for at uddanne Lægevidenskaben paa et anatomisk Grundlag, dels bidrog saare meget til Udviklingen af Percussionen og Auscultationen; han har navnlig stræbt efter at føre de ved disse Undersøgelsesmethoder iagttagne Phænomener tilbage til bestemte physiske og akustiske Love. D. 1881. Vigtigste Værk: „Abhandlung über Percussion und Auscultation" (Wien 1839, 6te Opl. 1864).

Skodborg, Jørgen, Christian II.s Secretær, blev, skjønt borgerlig født, paa Kongens udtrykkelige Forlangende 1520 af Domcapitlet valgt til Ærkebiskop i Lund, efter at et foregaaende Valg var blevet casseret; men den forhen føjelige Kongetjener værnede nu med Fasthed om Kirkens Ret, og da han ikke vilde give efter for Kongens Fordringer paa Bornholm og andre af Ærkesædets Ejendomme, blev han det følgende Aar stødt til Side af Kongen, og Diderik Slagheck indsat i hans Sted. J. S. drog til Rom og opnaaede mod klingende Mønt at blive indviet af Paven 1525, men uden derfor at komme i Besiddelse af Stiftet, da Aage Jepsen Sparre, den Mand, som 1520 havde maattet vige for S., nu sad inde med det. J. S. blev senere Kannik i Köln og døde der 1551.

Skodborg Aa, s. Kongeaa.

Skodsborg, Landsby i Sjælland ved Øresund, 2 M. n. for Kjøbenhavn, med et Palais, der 1853—64 var Kong Frederik VII.s sædvanlige Sommeropholdssted, men nu er Privatejendom. Badehotel.

Skok (tysk Schock, lig 4 Mandel) er 3 Snese eller 5 Dusin, altsaa et Antal af 60.

Skokloster, Sædegaard i Sverige, Upsala Län, et Fideicommis i den grevelige Slægt Brahe, var fra det 12te Aarh. et Cistercienser-Nonnekloster, af hvis Bygninger nu kun Kirken er tilbage, der endnu bruges som Sognekirke. Ved Reformationen blev Klostret inddraget under Kronen, men skjænkedes af Gustav II Adolf til Feltmarschal Herman Wrangel. Dennes Søn, Rigsmarsken Carl Gustav Wrangel, anlagde den prægtige Slotsbygning; gjennem hans Datter kom Ejendommen til Familien Brahe. S. er berømt for sin smukke Beliggenhed ved Skoln (en Bugt af Mälaren), for sit Bibliothek, sit Rustkammer og sine Samlinger af Portræter og andre Kunstsager.

Skole (af gr. σχολή, Fritid) kaldes enhver Undervisningsanstalt, hvad enten den, som Børneskoler eller Folkehøjskoler, er et Led i den almindelige menneskelige Opdragelse til Livet eller, som militære, polytechniske eller technikse Fagskoler, er en Uddannelsesanstalt med en enkelt særlig Livsgjerning for Øje; Universiteter ere i de fleste Lande en Blanding af begge Dele. Børneskolerne dele sig i Elementarskoler til Begyndelsesgrundenes Bibringelse, Almueskoler med det for alle nødvendige Dannelseslavmaal for Øje, styrede af Stat, Kirke eller private Kræfter, Realskoler, væsentlig med Dannelse gjennem nyere Sprog og naturvidenskabelige Fag til Formaal, lærde S. med et klassisk ell. klassisk-realt Grundlag, og Middelskoler, Mellemled mellem to Arter Skoler, f. Ex. Gymnasier mellem lærd Skole og Universitet, Borgerskoler mellem Almue- og egentlige Realskoler. Fortsættelsesskoler paa Grundlag af Almueskolerne ere i flere Lande forsøgte med forskjelligt Held. Folkehøjskoler for Voxne, oprindelig i Danmark, ere beregnede paa Almuens Udvikling til aandelige Interesser, de grundtvigske mest gjennem nationale Midler, Historie, Sagn, Poesi og Sang. Universiteter ere Højskoler for Meddelelsen af videnskabelig Dannelse med de lærde Skoler til Grundlag. Om Skolens Historie s. Opdragelse. — I Danmark var der i Middelalderen S. ved Klostre, navnlig Benedictinernes og Dominicanernes, og Domkirker, paa Landet ingen; i de større Stæder desuden Latinskoler og hist og her Pogeskoler og Skriveskoler, danske Skoler for de lavere Klassers Børn. Ved Reformationen ophævedes Pogeskolerne til Gunst for Latinskolerne, ēn i hver Kjøbstad, i Modsætning til de verdslige Skriveskoler styrede af Gejstligheden med Religion, Latin, Skrivning og Sang til Fag. Paa Landet samlede Degnene ēn Gang om

Ugen Børnene i en Bondegaard og sagde dem Katechismen for; de ældste Disciple i Latinskolerne vare Løbedegne i de nærmeste Sogne. 1721 oprettede Frederik IV 240 Skoler i de 12 Rytterdistricter med fast ansat Lærer og Undervisning i Læsning og Religion. 1739 ophævede Christian VI omtr. 30 Latinskoler i de mindre Byer, grundlagde danske Borgerskoler, indførte danske Skolebøger og befalede Oprettelsen af Skoler paa Landet, hvilket dog i Regelen blev omgaaet. 1814 ordnede Frederik VI Almueskolevæsenet, som det væsentlig endnu er. Almueskolen er „den ved det offentliges Foranstaltning indrettede Skole for Underviisning paa offentlig Bekostning i den evangelisk-lutherske Religion og anden Børnelærdom". Statens Virksomhed for den maa nærmest betragtes som Tilsyn, gjennem Undervisningsministeriet som højeste Myndighed og Amtsskoledirectionen, bestaaende af Amtmand og Provst; Ordningen af Skolevæsenet i dets Enkeltheder er en Communesag, den communale Autoritet er Skolecommissionen. Forbindelse med Folkekirken: de fleste Lærere ere Kirkebetjente, Præsterne Medlemmer af Skolecommissionerne, Religionsundervisningen efter den evangelisk-lutherske Lære, Lærerne folkekirkelige. Tvungen Skolegang, med Bøder for Forsømmelse, fra 7 Aars til tidligst 13, senest 15 Aars Alderen. Undervisningsgjenstande i Følge Anordn. 1814: Religion, Læsning, Skrivning og Regning; ingen Forskjel paa Land- og Kjøbstadskoler. De lærde Skoler organiseredes ved Anordn. 1797 og Forordn. 1809, efter at Guldberg 1775 havde faaet Modersmaalet slaaet fast. De tyske Gymnasier og den philantropinistiske Retning vare Udgangspunkter for Reformen; Examen artium, Universitetets Optagelsesprøve, havde 1805 faaet sit Reglement. 1850 henlagdes Examen til Skolerne; Skoleundervisningens Fortsættelse ved Universitetet til „anden Examen" ophævedes, de reale Fag droges frem, indtil ved Lov af 1 Apr. 1871 de lærde Skoler deltes i en sproglig-historisk og en mathematisk-naturvidenskabelig Retning, begge med Adgang til Universitetet. 1875 holdtes der første Gang Examen efter den nye Ordning. Til 11 af Statens 12 lærde Skoler er der knyttet Realklasser; desuden er der 3 communale, 15 private Latin- og Realskoler, 1 Stats- og 9 communale Realskoler og 24 private Realskoler. Af Skoler paa Landet var der 1886 c. 3,000. 1878—80 var Udgiften til Skolevæsenet uden for Kjøbenhavn 3,924,000 Kr. aarlig. — I Norge udviklede Skolevæsenet sig i den katholske Tid og under Foreningen med Danmark i det hele overensstemmende med dette sidste Land. Dog bevirkede Norges store Udstrækning og spredte Befolkning, at der for Landalmuen kun var faa faste Skoler og mest Omgangsskoler. Efter 1814 er der efterhaanden foregaaet meget omfattende Omdannelser paa Undervisningsvæsenets Omraade, og der er næppe i nogen Henseende arbejdet med større Iver saa vel af Staten som af de enkelte Communer. Folkeoplysningen har derfor ogsaa gjort mægtige Fremskridt og staar nu fuldkommen paa Højde med Europas mest fremskredne Nationer. Almueskolevæsenet er senest ordnet ved Lov af 16 Maj 1860 for Landdistricterne og af 12 Juli 1848 for Byerne. I Følge disse er Riget inddelt i c. 700 Skolecommuner, hvilke svare til de enkelte Kjøb- og Ladesteder og paa Landet i Regelen til Herrederne. Skolecommissionen paa Landet er igjen inddelt i Skolekredse, hvoraf der findes c. 5,100 med fast Skole og 1,240 med Omgangsskole. Desuden findes i Landdistricterne 22 højere Almueskoler samt (for den confirmerede Ungdom) 42 Amtsskoler og 1,480 Aftenskoler. I Byerne er der i alt 140 Almueskoler: desuden findes i de fleste Byer forskjellige Slags dels communale, dels private Skoler, der have til Hensigt at meddele en højere Skoledannelse end Almueskolen, uden dog at føre deres Elever frem til Universitetet, saaledes 27 Middelskoler, 28 Borgerskoler o. lign. og 69 private Skoler. For det højere Skolevæsen ledede de af Rector Fr. Bugge (s. d. A.) i Trediverne foranledigede Overvejelser ikke til nogen Omdannelse. Denne foregik derimod ved Lov af 17 Juni 1869, væsentlig fremkaldt af Hartvig Nissen (s. d. A.). I Følge denne findes der nu i alt 17 offentlige Skoler for den højere Almendannelse; af disse have 3 Skoler (Larvik, Kongsberg og Arendal) kun Middelskole, 1 Skole (Hamar) desuden Realgymnasium, hvortil ved de 4 Kathedralskoler i Christiania, Christianssand, Bergen og Throndhjem ogsaa kommer Realgymnasier. — I Sverige bleve ved Reformationen de fra den katholske Tid existerende Domkirkeskoler bibeholdte, men disse havde nærmest den gejstlige Uddannelse til Formaal, og uagtet flere af Vasahusets Regenter ivrig interesserede sig for Folkeundervisningen, stod det i lang Tid daarlig til med denne. 1640 besluttede Dronning Christine, at der i hver By skulde oprettes et „Pædagogi", hvor Børnene skulde lære at læse, skrive og regne; i Kirkeloven af 1686 bestemtes, at Capellanerne eller Klokkerne skulde undervise Børnene i at læse. Endnu ved det 17de Aarh.s Slutning fandtes kun c. 20 faste Folkeskoler; i Løbet af det 18de Aarh. steg deres Antal til 165, og i de 4 første Aartier af dette Aarh. gik det yderligere op til 786; men først ved Frdn. af 18 Juni 1842 fik Folkeskolen en ved Lov sikret Tilværelse. Denne Ordning (fornyet 20 Jan. 1882) ligger i alt væsentligt til Grund for Folkeskolens nuværende Forfatning. I hver Commune eller hvert Landsogn paa Landet skal i det mindste findes ēn Skole; men foruden eller ved Siden af disse egentlige Folkeskoler findes ogsaa „mindre Folkeskoler", „Smaaskoler" og „højere Folkeskoler". 1883 fandtes (13 højere Folkeskoler ikke medregnede) 9,782 saadanne S. Disse S., med hvilke Tilsynet udøves af „Folkeskoleinspecteurer", ansatte dels af Staten, dels af Districterne, staa nærmest under et „Skoleraad", hvori Præsten er Formand; den nærmest overordnede Myndighed er Stiftets Consistorium, den højeste Ecclesiastik-Departementet. Lærernes Løn er garanteret af Staten; til deres Uddannelse findes 12 Seminarier. De lærde S. i Sverige have deres første Oprindelse fra de ovennævnte Domkirkeskoler, der ved Reformationen befandt sig i en højst middelmaadig Tilstand, og som fik deres første Skoleplan i

Kirkeforordningen af 1571. Gustav II Adolf og endnu mere Dronning Christine, der udvidede de fleste Stiftsbyers S. til „Gymnasier", sørgede for betydelig Udvikling af de lærde S., og ved Skoleplanen af 1649 fik de den Organisation, som de i det væsentlige beholdt i 200 Aar. Ved Frdn. af 6 Juli 1849 forenedes den tidligere Apologist(Real)klasse med den lærde S.s Klasser til en sammenhængende Læreanstalt, med to Afdelinger, og ved Loven af 27 Jan. 1859 (fornyet 1 Nov. 1878) fik de lærde S. deres nuværende Form, der især adskiller sig fra den tidligere ved et forøget Antal Klasser og Lærere, ved Udvidelse af Undervisningen i reale Fag, samt (fra 11 Apr. 1862) ved Modenhedsprøvens Henlæggelse til Skolerne. **Skolebrødre og Skolesøstre**, s. Ignorantbrødre. **Skoleembedsexamen** indførtes ved Kjøbenhavns Universitet ved kgl. Anordning af 25 Oct. 1883 som Afløsning af philologisk Embedsexamen og overlader de studerende Valget mellem Faggrupper af sproglig-historisk eller mathematisk-naturvidenskabeligt Indhold; desuden kræver den Uddannelse til praktisk Lærergjerning og omfatter en Prøve heri som Betingelse for Ansættelse ved Statens Skoler. **Skolekomedier**, opførte af Disciplene i de lærde Skoler eller af Studenter, udgik i det 16de og 17de Aarh. særlig fra de tyske Humanister, der i dem saa et praktisk Middel til Indøvelse af Latinen. Den straßburgske Rector Joh. Sturm, det 16de Aarh.s Autoritet paa Latinskolens Omraade, kræver Terents's og Plautus's Komedier opførte i Gymnasiets øverste Klasser, hele Rækken i Løbet af 6 Maaneder, og navnlig Terents med sin mere slebne Form spilles rundt omkring i Europa ved de lærde Skoler. Reuchlin lægger Grunden til nydigtede latinske Skolestuespil med Terents til Forbillede og følges af Konrad Celtes og Nic. Frischlin, hvilken sidste ogsaa slaar ind paa tyske S. I Jesuiternes Skolevæsen var Terents som en hedensk Digter udelukket og erstattet af latinske Helgenspil til Forherligelse af Katholicismen og Jesuiterordenen. Amos Comenius lovpriser i det 17de Aarh. S. som et Opdragelsesmiddel selv ud over det sproglige og som en Form for Indøvelse af Undervisningsstoffet, hvilket han lader bearbejde i dramatisk Skikkelse til et Slags „levende Encyklopædi". Det tyske Skoledrama naar sit Højdepunkt hos Chr. Weise, der indfører Prosaen i Dialogen for at lade „hver Person tale efter sit Naturel". 1718 bleve S. forbudte i Preussen. I Danmark træffe vi omtr. 1530 tre danske Skolestuespil af Rectoren ved Vor Frue Skole i Odense, Chr. Hansen, et Helgenspil om den hellige Dorothea, en klassisk Moralitet om Paris's Dom og en kaad Fastelavnsfarce, „den utro Hustru". Fra samme Tid er det nationale, i dramatisk Henseende højst ubehjælpsomme Skuespil om den hellige Knud Hertug (K. Lavard). Den mærkeligste blandt de danske Forfattere af S. er Hieronimus Justesen Ranch (s. d. A.), hvis tre Skuespil ere: „Salomons Hylding", opf. 1584 i Viborg i Anledning af den senere Christian IV.s Hylding, „Samsons Fængsel", sandsynligvis fra 1599, og den lystige Farce „Karrig Niding", vistnok omtrent fra samme Tid. **Skolelærerexamen**, indført ved Lov af 25 Juli 1867 som Afløsning af Afgangsexamen ved Statsseminarierne og den ved Lov af 15 Febr. 1857 fastslaaede S., afholdes aarlig i Kjøbenhavn, Odense og Aarhus af en paa 3 Aar af Kirke- og Undervisningsministeren udnævnt Commission, som ogsaa aarlig afholder den for Skolelærerinder befalede Examen. **Skoleret.** At staa S., en Skolestraf, et Sidestykke til den militære Spidsrodsstraf, bestod i, at Disciple, der havde gjort sig skyldige i grovere Forseelser, piskedes af deres Meddisciple. I danske Skoler anvendtes Straffen endnu i Slutn. af det 18de Aarh.

Skŏlion kaldtes hos Grækerne et Slags extemporeret Rundsang af de ved et festligt Maaltid forsamlede Gjæster. En Samling af de opbevarede S. findes i Schneidewins »Delectus poetarum iambicorum et melicorum Græcorum«.

Skoliōse, Skjævhed, s. Rygradskrumning. **Skoliōtisk**, lidende af S.

Skolopĕnder, s. Tusendben.

Skonnert, et langt, smalt Skib med 2 eller 3 Master uden Mærs. Der findes et Gaffelsejl paa hver Mast og Raasejl paa Fokkemasten, hvorimod Stormasten ikke altid har dette. **Skonnertbrig**, et tomastet Skib, hvis Fokkemast er tallet som Brig med Mærs og Raasejl, Stormasten derimod som Skonnert uden Mærs og oftest uden Raasejl.

Skŏpas, Billedhugger fra Paros, var en af den græske Oldtids betydeligste og berømteste Kunstnere, hvis Blomstringstid maa ansættes til den 96de Olymp. (390—350 f. Chr.). Af hans Gudebilleder vare især hans Apollon, Bakchos og Aphrodite, som han behandlede flere Gange paa forskjellige Maader, berømte. To store Grupper, Poseidon, Thetis og Achilleus fulgte af Tritoner og Nereider, og den under Navnet Niobiderne bekjendte Gruppe, nu i Galleriet i Firenze, tillægges ogsaa S. Som Architekt deltog han i Opførelsen af Gravmonumentet for Kong Mausolos.

Skŏpelo, en græsk Ø i det ægæiske Hav, hører til de nordlige Sporader n. for Euboea, 1½ □ M. med 5,000 I., bjærgfuld, men frugtbar paa Korn, Vin og Olje. Paa Nordsiden Staden S. med Havn og 4,000 I.

Skopīn, Stad i det russiske Gouv. Rjæsan, 12 M. s. for Rjæsan, med 10,000 I. Stort kejserligt Stutteri og talrige Garverier.

Skoptisēre, spotte, forhaane, drille.

Skorpe, i Lægevidensk. den mere eller mindre tykke og faste Bedækning af et Saar, der dannes ved Indtørring af de deraf affondrede Vædsker. I popul. Tale kaldes S. selv undertiden „Saar". **Skorpesnat**, s. Snat.

Skorpiōn hører til Edderkoppernes (Arachnidernes) Klasse. Dens Legeme bestaar af 3 Hoveddele: Forkroppen, der er uleddet og udstyret med flere Par enkelte Øjne, samt med 2 Par Mundfødder, begge uddannede til Tænger eller Gribesaxe, det første kort, det andet langt og kraftigt; Bagkroppen, der er leddet og forbundet med Forkroppen i hele sin Bredde, og paa hvis Underside Aandehullerne ses, der føre ind til Aandesækkene (Lungerne), og Halen, der er leddet, smækker, bevægelig, og hvis sidste

Led danner en Giftbraad. S. føde levende Unger, som de en Tid føre om med sig; de opholde sig paa mørke Steder, under Stene o. desl. og angribe og udsuge Smaadyr. De i Sydeuropa forekommende S. ere kun smaa, men Bidded af de i Tropelandene (f. Ex. Afrika) forekommende store Arter kan være dødeligt.

Skorpionen (scorpius), det 8de Stjernebillede i Dyrekredsen, er ikke helt synligt paa vor Himmel. Heri **Antares** (α scorpii), af første Størrelse.

Skorpionflue (Panorpa), Insektslægt af Flornvingernes Gruppe; Hovedet er forlænget til en lang, nedadbøjet Spids eller Snabel, paa Enden af hvilken Mundbelene sidde, og den smalle, leddede Bagkrop ender hos Hannen med en Gribetang, hvilket giver den en vis Lighed med Skorpionen, hvoraf Navnet.

Skorpiontæge (Nepa cinerea), en i Europas Ferskvande almindelig, anselig Vandtæge med flad, langstrakt Krop, et af to lange Børster dannet Aanderør udgaaende fra Bagkroppen, temmelig lange Bag- og Mellemben, Forbenene omdannede til kraftige Fangben, og kort Stikkesug Sugesnabel. Farven er graasort; naar Vingerne foldes ud, ses Bagkroppens røde Farve. S. kryber langsomt omkring paa Bunden mellem Vandplanterne efter Rov eller hænger i Vandet med Aanderørets Spids ved Overfladen for at optage Luft.

Skorsten. Den til Forbrændingen fornødne Tilførsel af frisk Luft og Bortførelse af de luftformige Forbrændingsprodukter sker oftest ved Anvendelse af S. Trækket i S. beror paa Vægtforskjellen mellem den varme Luft i S. og den udvendige, koldere Luft. Ved at forhøje S. forøges Trækket. S. forekomme dels som fritstaaende, dels som Dele af almindelige Bygninger. De opføres oftest af Sten eller Jærn og have i sidste Tilfælde oftest cirkelformet Tværsnit, i første hyppigst kvadratisk, cirkelformet eller sex- og ottekantet. Fritstaaende S. kræve et solidt Fundament, ligesom der maa anvendes stor Omhu ved Opførelsen for at sikre deres Stabilitet. En S. i almindelige Bygninger opføres i Forbindelse med Skillerummene; den bør dog opføres fra Grunden og helst med særligt Fundament samt føres op saa lodret som muligt for at undgaa Redsityrning i Ildebrandstilfælde. Er det nødvendigt for at lade den udmunde paa et passende Sted af Taget at føre den noget skraat („trække den"), sker dette først i øverste Etage. Under den skraatliggende S. anbringes da en Understøttelse af Tømmer, en saakaldet Skorstensstol. Almindelige S. i Huse have hyppigst en Tykkelse af ½ Sten. Tidligere vare de oftest 18 Tomm. i Kvadrat indvendig, saaledes at en Skorstensfejer kunde passere dem; nu bruges mest mindre Dimensioner, f. Ex. 9 Tomm. i Kvadrat eller runde Rør, 6 à 9 Tomm. i Diameter. Disse sidste kaldes russiske Rør. De snævrere S. renses med Snorapparater fra oven. For neden har S. Rensedør til Udtagning af Soden. I Kjøbenhavns Bygningslov forlanges, at S.s indvendige Side skal holdes mindst 8¼ Tomme fjærnet fra Træværket i Bjælkelag, Skillerum og Tagværk. — S. i Lamper er det Flammen omgivende cylindriske Glas, der giver Træk; paa S.s Dimensioner og Form beror i høj Grad Lampens Virkning; navnlig er det heldigt, naar en rask Luftstrøm strømmer concentrisk ind i Flammen paa et passende Sted. Til den Ende kan man enten stille S. saaledes, at dens Underkant kommer omtrent midt for Flammen, eller S. faar en Indknibning, hvis Stilling mod Flammen maa passes.

Skorstensfejerkræft kaldes Cancroidet (s. d. A.) i Pungen, fordi det især forekommer hos Skorstensfejere, muligvis som Følge af Irritation ved Soden, der sætter sig fast i Hudens Rynker.

Skorzonére (Scorzonera), Slægt af Kurvblomsterne (Salatgruppen), omfatter Urter med langstrakte, ved Grunden omfattende Blade og store, enlige Kurve med gule eller violette Blomster. Slægtens Hjem er Europa og Mellemasien. **Haveskorzonere** (S. hispanica), en toaarig, 2—3 F. høj Plante med gule, vellugtende Blomster, hører hjemme i Spanien, men dyrkes temmelig hyppig, da dens tykke, langstrakte Rod, der udvendig er sort, indvendig hvid, afgiver en behagelig og sund Spise.

Skotland udgjør den nordlige Del af Øen Storbritannien med tilliggende Øer. Dets naturlige og statistiske Forhold ere i større Omrids beskrevne under **England**, i Enkelthederne under de forskjellige Shirer, hvori det er delt.

Historie. S. var i Oldtiden beboet af en keltisk Stamme, som Romerne kaldte **Caledoniere**. Jul. Agricola lagde fra 80 e. Chr. Landet indtil Grampianbjærgene under Romernes Herredømme (det egentlige Højland blev aldrig undertvunget); til Beskyttelse imod Caledoniernes Angreb anlagde han en Grænsevold imellem Floderne Clydes og Forths Mundinger. Fra det 4de Aarh. kaldes Indbyggerne i det uafhængige Nordskotland **Picterne**, til hvilke c. 500 kom de fra Irland indvandrede **Scoter**, ligeledes en keltisk Stamme. Da Romerne i det 5te Aarh. opgav Britannien, indkaldtes Angler og Sachser imod Picternes røverske Indfald (s. Englands Historie), og **Angelsachserne** drev Picterne tilbage nord for Grænsevolden. Scoterne boede i den følgende Tid paa Vestkysten og de der liggende Øer, medens Picterne boede mod Nord og Øst; i den sydvestlige Del af det nuværende S., sønden for Clyde (Strathclyde), boede Briter; øst for disse, i Landskabet Lothian, bosatte Angler sig lige til Forth, og fra dem udbredte tidlig det engelske Sprog sig i „Lavlandene". I Midten af det 6te Aarh. udbredte Irlænderen Columba Christendommen mellem Picterne og stiftede Klosteret paa Øen Jona, som længe blev et Centrum for irsk Cultur. I Midten af det 9de Aarh. undertvang Scoternes Konge **Kenneth** Picterne og stiftede 844 Kongeriget S. (Scotia), medens norske Vikinger bemægtigede sig Orknøerne og Hebriderne; men for Resten er S.s ældre Historie fuldstændig Sagnhistorie. Fra det 10de Aarh. begyndte idelige Krige med de engelske Konger, som gjorde Fordring paa Lenshøjhed over hele S., bl. a. fordi Kong Edmund 945 havde forlenet den skotske Konge **Malcolm I** med Cumberland (og Strathclyde),

imod at denne forpligtede sig til at hjælpe Englænderne mod de danske, der nu ogsaa begyndte at hærge S. Malcolm II benyttede sig (1017) af de danskes Indfald til at vinde Lothian fra Northumberland og fik Lov til at beholde det, da han anerkjendte Knud d. stores Overhøjhed. Malcolm III, som kom paa Tronen 1054 ved engelsk Hjælp efter Usurpatoren Macbeths Fald, indførte engelsk-normannisk Cultur, som han havde stiftet Bekjendtskab med ved Edvard Confessors Hof; dog vedblev Højskotterne at bevare deres gamle keltiske Sæder og Ejendommeligheder. Efter hans Død 1093 var der Tronstridigheder, indtil hans yngste Søn, David I (1124—53), blev Konge. De følgende Konger: Malcolm IV, Vilhelm Løve og Alexander II tog megen Del i de indre Stridigheder i England og havde oftere Stykker af Nordengland til Len. Alexander III (1249—86) kæmpede med den norske Kong Haakon IV om Besiddelsen af Hebriderne og fik dennes Søn Magnus Lagabøter til at overlade dem til S. mod en aarlig Afgift. Med Alexander III uddøde Kenneths Mandslinje, og hans Datterdatter Margrete, en Datter af den norske Konge Erik Magnussøn, skulde nu arve S., men døde paa Rejsen dertil 1290, hvorpaa en Mængde Tronprætendenter optraadte; om Tidsrummet 1290—1370 s. Baliol, Bruce og Wallace. Nu kom Huset Stuart paa Tronen med Robert II (1371—90), en Dattersøn af Robert I Bruce. Under den aandelig og legemlig svage Robert III (1390—1406) var Magten i Hænderne paa hans ærgjærrige Broder Hertugen af Albany, der under Paaskud af at forbedre Kronprinsen, Hertugen af Rothsay, indespærrede ham og sandsynligvis lod ham tage af Dage. For at frelse sin yngre Søn Jakob for en lignende Skæbne vilde Kongen sende ham til Frankrig, men paa Rejsen faldt han 1405 i Englændernes Hænder, der holdt ham i Fangenskab indtil 1424, men for Resten behandlede ham godt. Hertugen af Albany beholdt saaledes, støttet af Englænderne, Magten til sin Død 1420, skjønt Jakob I (1406—37) udraabtes til Konge ved sin Faders Død. Om ham s. Jakob I. Jakob II (1437—60) maatte ligesom de foregaaende og følgende Konger idelig kæmpe med de urolige og voldsomme Stormænd, som i Spidsen for deres Claner ofte optraadte som selvstændige Fyrster, især mod Slægten Douglas og dens Sidelinje Angus. Han døde, da han vilde hjælpe den fordrevne engelske Dronning Margrete af Anjou. Jakob III (1460—88) giftede sig med den danske Prinsesse Margrete, Christian I.s Datter, hvorved han slap for den Afgift, som S. hidtil havde betalt af Hebriderne, og fik som Pant for Medgiften Orknøerne og Shetlandsøerne, der senere ere forblevne hos S. Under ham og hans to Efterfølgere var der en livlig Forbindelse mellem Danmark og Skotland. Han var en Ven af Kunsten og dræbtes paa Flugten efter et mod Oprørere tabt Slag. Jakob IV (1488—1513) understøttede 1496—97 Perkin Warbeck mod den engelske Konge Henrik VII, men sluttede snart Fred med denne og ægtede hans Datter Margrete. Da Henrik VIII senere fornyede Englands Fordringer paa Overhøjhed over S., forenede Jakob IV sig med Frankrig, gjorde Indfald i England og blev med en stor Del af S.s Adel nedhugget ved Flodden. Jakob V (1513—42) var ved sin Faders Død et Barn (f. 1512); i hans Mindreaarighed kæmpede Jarlen af Angus, der ægtede Enkedronningen og sluttede sig til Englænderne, og Hertugen af Albany, Jakob III.s Neveu, der sluttede sig til Frankrig, om Magten. 1528 overtog Jakob V selv Regeringen og sluttede sig til den katholske Gejstlighed imod Adelen og Reformationen, især efter at han havde ægtet Marie af Guise. Under deres Datter, den ulykkelige Marie Stuart (1542—67), f. 5 Dec. 1542, 8 Dage før Jakob V.s Død, d. 8 Febr. 1587, udbredtes den reformerte Lære i S. af John Knox. Om S.s Historie i dette Tidsrum s. Marie Stuart. Hendes og Darnleys Søn, Jakob VI (1567—1625), blev kun 1 Aar gl. udraabt til Konge. Under hans Mindreaarighed og de skiftende Formynderregeringer, Kampene mellem de mægtige adelige Slægter og de religiøse Stridigheder tegnede det til, at S. skulde opløses, men Tilstanden blev noget bedre, da han selv overtog Regeringen 1578, skjønt han fremkaldte Misfornøjelse ved at begunstige uværdige Yndlinge. 1603 blev han ved Elisabeths Død som Henrik VII.s Dattersøns Dattersøn tillige Konge i England under Navnet Jakob I, og derved indtraadte der en Personalunion mellem England og S.; men skjønt S. var et eget Rige, blev det dog i det hele tilsidesat for det mægtigere England, der betragtedes som Hovedriget, og hvor Kongerne i Regelen opholdt sig, ligesom ogsaa Englænderne spottede over de fattige og raa Skotter, der søgte at gjøre deres Lykke i England, nu da deres Konge var kommen til at herske der, saa at Hadet mellem de to Nationer varede længe. Om Jakob VI.s Regering i England s. Jakob I. Allerede Jakob VI havde begyndt at ombanne den presbyterianske Kirke i S. til en biskoppelig, og da nu Carl I (1625—49) efter Ærkebiskop Lauds Raad vilde paatvinge S. en ny Liturgi, hvor mange Ceremonier mindede om Katholicismen, sluttede Skotterne 1638 et Trosforbund, det saakaldte Covenant, udrustede en Hær og gjorde Indfald i Nordengland under Leslies Anførsel, hvorved Carl I blev tvungen til at indrømme presbyteriansk Kirkeforfatning. Men dog sluttede Skotterne 1643 et Forbund med det engelske Parlament, og Leslie bidrog 1644 til Sejren over „Cavalererne" ved Marstonmoor. Imidlertid rejste Montrose Højskotterne for Carl I.s Sag og kæmpede i Begyndelsen heldig, indtil hans Hær blev tilintetgjort i Sept. 1645 af Leslie ved Philiphaugh. Nu saa Carl I, der s. A. havde lidt Nederlaget ved Naseby, sig nødt til at søge Hjælp hos den skotske Hær, der 1646 solgte ham til det engelske Parlament. Men da Skotterne kun ønskede en presbyteriansk Kirke og Kongemagtens Indskrænkning, men ikke dens Afskaffelse, sluttede de sig 1647 til Carl I og lod en Hær rykke ind i England under Hertugen af Hamilton, der blev slaaet af Cromwell ved Preston 1648, hvorpaa den skotske Hær opløstes. Efter Carl I.s Henrettelse

1649 udraabte Skotterne hans Søn Carl II til Konge, imod at han skulde tiltræde Covenantet; han haabede først at slippe for denne Betingelse ved Hjælp af Montrose, der atter fremkaldte en Opstand af Højskotterne, men efter at denne var bleven forraadt og henrettet 1650, maatte Carl II tiltræde Covenantet. Dog naaede han ikke derved sit Maal, thi Covenantets Hærfører Leslie blev slaaet af Cromwell ved Dunbar 1650 og Carl II selv ved Worcester, hvorpaa General Monk fuldstændig betvang S., der mistede sit Parlament og blev bragt i Realunion med England; men da Carl II (1660—85) var bleven Konge i England og S. ved den af General Monk ledede og af Skotterne understøttede Restauration, indtraadte der en fuldstændig Reaction. Ganske vist fik S. igjen sit eget Parlament, men den bispelige Kirke blev ogsaa indført paa ny, de presbyterianske Gejstlige bleve fordrevne, og S. var Gjenstand for en stærk Trostvang, der blev ledet af Ærkebiskop Sharp. Flere Opstande af Presbyterianerne bleve grusomt dæmpede, og de fanatiske Presbyterianere holdt bevæbnede deres Gudstjeneste paa øde og ensomme Steder, men bleve dog ofte sprængte fra hverandre af Soldaterne. Endnu værre blev Trykket under Jakob VII (1685—88, som Konge i England Jakob II), der aabenlyst arbejdede paa at indføre Katholicismen, hvorfor ogsaa Skotterne beredvillig anerkjendte Vilhelm III (1689—1702). Denne gav igjen den presbyterianske Kirke Herredømmet i S., men forhindrede den fra at forfølge de episkopale og de andre Sekter. Baade under ham og under Anna (1702—14) var der Misstemning i S. mod England, idet man klagede over, at S.s Handelsinteresser bleve tilsidesatte for Englands, og det tegnede til, at Forbindelsen mellem Rigerne skulde ophøre ved Annas Død, da det skotske Parlament forkastede den protestantiske Arvefølgelov, der var vedtagen i England, og skjænkede det hannoveranske Hus Arvefølgen efter Anna, men til sidst lykkedes det Annas Ministre at faa det skotske Parlament 27 Jan. 1707 og det engelske 16 Marts 1707 til at vedtage den saakaldte Unionsact, i Følge hvilken Personalunionen gik over til at blive en Realunion og Parlamenterne smeltede sammen, saaledes at 16 Skotter optoges i det engelske Overhus og 45 i Underhuset; dog beholdt S. sin presbyterianske Kirke, sin ejendommelige Retsordning og civile Love. Fra den Tid af taler man ikke mere om Kongerigerne S. og England, men om Storbritannien. Denne Union var længe meget upopulær i S., men Højskotternes Forsøg paa at sætte Stuarterne paa Tronen 1715—16 og 1745—46 (s. Jakob III og Carl Edvard) mislykkedes, og senere har Sammensmeltningen af de to Folk vist sig lige heldbringende for dem begge. Om S.s Historie under det hannoverske Hus efter 1714 s. Englands Historie und. England.

Kirken er reformert-presbyteriansk. Protestantismens første Forkynder, den unge Patrick Hamilton, i Slægt med Kongehuset, var i Wittenberg bleven Luthers Discipel og besteg 1528 Kjætterbaalet i sit Hjem; men trods grusom Forfølgelse vandt Reformationen Tilhængere. Dog blev det ikke Luthers, men Calvins Aand, der kom til at raade; thi S.s egentlige Reformator, John Knox (s. d. A.), var ivrigere Calvinist end Calvin selv, og han har givet den skotske Kirke dens ejendommelige Præg. Under hans Ledelse gik Reformationen frem som et Stormvejr, der uden Skaansel kastede Tingenes gamle Orden over Ende; man gjennemførte Calvins Theorier om Cultus, Tugt og Forfatning med endnu mere hensynsløs Strænghed og Consequens, end det var sket i selve Genf. Hoffet gjorde vel Modstand, men Folket greb til Vaaben; Enden paa Borgerkrigen blev Marie Stuarts Afsættelse og Flugt, og fra nu af var katholsk Gudstjeneste forbudt ved Statens Love som „Afgudstjeneste". Den presbyterianske Kirke skulde være den eneste i Riget, alle andre skulde undertrykkes; men iblandt Højskotterne holdt Katholicismen sig, og efter Foreningen med England vandt ogsaa det episkopale Kirkesamfund Indgang i Landet. Den store Masse af Folket vedblev dog at være Presbyterianere med Liv og Sjæl, selv naar denne deres Trofasthed førte Trængsel og Forfølgelse over dem, hvilket ofte var Tilfældet under de langvarige Religionskrige i Storbritannien, i hvilke Sejren kun sjælden fulgte Skotternes Faner. Ved den endelige Ordning under Vilhelm III satte Presbyterianerne dog deres Kirkeordning igjennem, og først 1712 lykkedes det de episkopale at faa Ret til at holde Gudstjeneste. — De skotske Reformatorers Ideal var ikke en Statskirke, men en Kirkestat, d. e. Staten skulde ikke herske over Kirken, men Kirken over Staten. Enhver, der vilde have Borgerret i Landet, skulde høre til den skotske Kirke; denne skulde altsaa være identisk med Folket, og dette Folks rette enevældige Konge var Christus, hvis Love alle skulde adlyde. Satte den jordiske Konge sig op mod den himmelske, vare hans Undersaatter berettigede til at gjøre Oprør; thi „man skal adlyde Gud mere end Mennesker". Kirkemagten udøvedes af Presbyterier og Synoder (s. Presbyter); hertil vare alle lige valgbare, uden Forskjel paa Gejstlige og Lægfolk, og ved første Valg vare alle ogsaa lige valgberettigede; men efter at Forfatningen engang var grundlagt, supplerede Synoderne og Presbyterierne sig selv, naar Medlemmerne afgik, Menigheden tilkom der i det højeste Ret til at vrage et enkelt af de saaledes valgte Medlemmer. Principielt var der ikke tillagt gejstlige Medlemmer større Indflydelse end Læg-Medlemmer, ja, der behøvede end ikke engang at være gejstlige Medlemmer; thi i Følge den calvinistiske Opfattelse af „de christnes almindelige Præstedømme" var der jo egentlig ikke nogen Forskjel paa Læg og Gejstlig; alle vare hverandre lige under Kirkens eneste Hoved, Christus. Factisk fik dog Præsterne ved deres større Indsigt den afgjørende Stemme paa Synoderne, og under de lange Trængselstider lignede Præsternes Stilling de gamle Propheters i Israel; men den skotske Præst gik ogsaa den Gang foran baade til Kampen paa Valpladsen og til Døden paa Skafottet. Synoderne raadede egentlig kun for Cultus, Kirkestyrelse og Tugt,

Læren derimod var det Præsternes Sag baade at forkynde og at hævde. Den fik sit symbolske Udtryk i Westminsterconfessionen, som blev vedtagen af Kirkeforsamlingen i Westminster 1643 (s. Puritanere). Den charakteriserer sig ved en stærk Betoning af Menneskets Syndighed og Fordærvelse og en streng calvinsk Prædestinationslære. Skriften betragtes hovedsagelig som Lov; dens evangeliske Charakter træder mere tilbage; derfor lægges der ogsaa lige saa megen, ja næsten mere Vægt paa det gamle Test. end paa det nye. Alt skal indrettes efter den hellige Lovs Forskrifter, Statens Love saa vel som Familielivets Sædvaner; Staten skal hindre og straffe Overtrædelser af Guds Lov. I vore Dage lade disse Grundsætninger sig ganske vist ikke saaledes gjennemføre som i John Knox's Dage; det samme Maal af Religionsfrihed, som er indført i England, findes ogsaa i S., og Kirkens factiske Overhøjhed over Staten er for længst til Ende; men Kirken selv har ikke opgivet sine Grundsætninger, og da Folkets store Masse endnu tilhører den, paatrykker den hele Folkelivet, baade det huslige og det offentlige, et ejendommeligt Lovmæssighedens Præg; det er ikke Kjærlighedens og Frihedens, men Lovens og Tugtens Aand, som har fremkaldt den sædelige og religiøse Alvor, for hvilken Skotterne berømmes. I de fleste Familier holdes daglig Hus-Gudstjeneste, som ledes af Familiefaderen og bestaar af Bøn, Sang og Læsning i den hellige Skrift. Bordbøn holdes ved ethvert Maaltid, ogsaa i de største Selskaber. Søndagen kaldes Sabbathen og helligholdes i Følge en for øvrigt urigtig Opfattelse af det jødiske Sabbathsbud i dybeste Stilhed; intet Selskab og ingen Adspredelse finder Sted paa denne Dag. Den skotske Kirke er den eneste, som forkaster christelige Højtidsdage; den holder hverken Jul, Paaske eller Pinse som særlige Fester. Den eneste Afvexling i den fortsatte Række af Søndage danner Nadverens Højtideligholdelse, som i Almindelighed finder Sted to Gange om Aaret. Ved Gudstjenesten bruges ingen christelige Psalmer, kun en rimet Oversættelse af Davids Psalmer. Der findes hverken Liturgi, Crucifix eller Billeder, da der ikke findes noget derom i Guds Ord. Den af Westminsterforsamlingen vedtagne Ordning af Gudstjenesten (Directory for the public worship of God) indeholder ingen bestemte Formularer, men kun en Anvisning til Indholdet, som de offentlige Kirkebønner skulle have. Det gammeltestamentlige Standpunkt viser sig ogsaa i Forbud mod Ægteskab i de af Moses forbudte Grader. Ved de gejstliges Dannelse er der mindre Tale om videnskabelig Udvikling end om Troskab imod Bekjendelsen. Kirkeforfatningen er presbyteriansk; den højeste kirkelige Instans (General-Assembly) bestaar af Gejstlige og Ældste, som delegeres dertil af Presbyterierne, og tæller i alt omtr. 360 Medlemmer. Møderne holdes aarlig i Maj i Edinburgh og bivaanes af en kongelig Commissær; men han har intet Veto; Generalforsamlingens Beslutning i kirkelige Anliggender gjælder uden al Sanction. Flere Spaltninger (secessions) ere i Tidernes Løb opstaaede i Anledning af Kalds- og Patronatsretten. Knox's Grundsætning var, at hver Menighed har Ret til at vælge sin Præst; men det skotske Parlament holdt paa Kirkepatronernes gamle Præsentationsret. Den uden Sammenligning betydeligste af de derved fremkaldte Conflicter fandt Sted 1843, da det frisindede Parti paa General-Assembly udtraadte af the established church og dannede den frie skotske Kirke (s. Chalmers, Th.). Denne Frikirke gav Afkald paa al Understøttelse af Staten, Halvdelen af Folket sluttede sig til den og dannede 500 Menigheder, der strax byggede sig Kirker og Skoler. Den indre Forfatning er som Statskirkens; dens Assembly forsamler sig ogsaa i Maj i Edinburgh, hvor den har et Collegium med et theologisk Facultet, og den er virksom baade for ydre og indre Mission. Den har sine fleste Tilhængere iblandt det menige Folk, medens de rige Godsbesiddere ere blevne Statskirken tro; af den velhavende Middelstand navnlig i Byerne høre de fleste til et tredje Kirkesamfund, den unerede Presbyterialkirke, hvis indre Organisation ligner de andres. Foruden disse tre presbyterianske Samfund findes der i S. Episkopale, Katholiker, Independenter, Methodister, Baptister, Kvækere, Irvingianere, Svedenborgianere osv.; men alle disse tilsammen udgjøre kun en forholdsvis ringe Minoritet af Landets Befolkning.

Literatur og Sprog, s. i Hovedsagen Engelsk Literatur og Sprog und. England. Medens Keltisk (Gælisk) til den seneste Tid har holdt sig i Nordskotland, blev Angelsachsisk fra det 11te Aarh. Sydskotlands Sprog; det fik mange Dialektejendommeligheder, men Rimkrøniken om Robert Bruce af Archidiakonen John Barbour af Aberdeen (fuldendt 1375) skiller sig lidet fra Chaucers Digte i sproglig Henseende. Andrew Wyntouns »Orygynale Cronykil of Scotland« (c. 1420) og Folkeepopeen om Wallace (c. 1460) af den blinde Minstrel Harry ere de vigtigste ældre Sprogmindesmærker. Renaissancen baner sig Vej til S. i Begyndelsen af det 16de Aarh. William Dunbar (d. c. 1520), der levede ved Jakob IV.s Hof, viser i allegoriske og moralske Digte en tungsindig lyrisk Aand og i poetiske Fortællinger en af Boccaccio paavirket Fremstilling. Biskop Gavin Douglas af Dunkeld (d. c. 1522) oversatte Æneiden, Rob. Henryson fortsatte Chaucers »Troylus and Cryseyde«, Alex. Scot skrev Kjærlighedsdigte og David Lindsay (d. 1557) var en kraftig, men cynisk Satiriker. Den stive Puritanisme gjorde i sidste Halvdel af det 16de Aarh. sit for at kvæle Poesien, og da Jakob VI, der selv forsøgte sig som Digter, havde taget Bolig i England, sank Skotsk efterhaanden ned til et Bondesprog. Først Allan Ramsay (d. 1758) vakte det atter til Live ved sin friske, originale Humor; hans Efterfølgere vare Rob. Crawford og Rob. Fergusson. Biskop Percy udgav 1765 en Samling gamle Folkesange; 1771 udkom Balladen »Auld Robin Gray« af Lady Anne Barnard (d. 1825). Med Rob. Burns varsles Romantiken ind i Storbritanniens Literatur; W. Scott anvendte sit Lands Dialekt i Waverleyromanerne. Burns's Efterfølgere ere Alex. Wilson (d. 1813), John Mayne (d. 1836) og Humoristen Alex. Boswell. Phan-

isfrigest af nyskotske Digtere er James Hogg. Allan Cunningham og Will. Motherwell bearbejdede Folkesagn i Scotts Maner; Aytoun og Alex. Smith, Forf. til »Life Drama« (1852) og »A Summer in Skye« (1865), d. 1866, ere de seneste betydelige Navne. Af Romanforfattere kan mærkes Will. Black, f. 1841.

Skotland, Ny- (New Scotland ell. Nova Scotia), en af de til Dominion of Canada hørende engelske Kolonier i Nordamerika, bestaar hovedsagelig af en mellem Fundy-Bugten, Atlanterhavet og St. Lawrence-Bugten udstrækkende Halvø, der ved en 2 M. bred Landtange er forenet med New-Brunswick. 983 □ M. med 441,000 J. (1881). Kysten er i det hele høj og klippefuld med gode Havne og mange Øer; dog er en Del af Nordkysten og det indre af Fundy-Bugten lav. Det er et Bakkeland af indtil 1,000 F.s Højde med mange Søer. Klimaet er foranderligt, men forholdsvis mildt, hidrørende fra Golfstrømmen, som holder Havnene ved Atlanterhavet aabne hele Aaret. Jordbunden er ret frugtbar, men meget henligger udyrket. De vigtigste Sædarter ere Havre, Hvede og Kartofler. Kvægavlen har større Betydning end Kornavlen. Der udføres meget Tømmer. Af Mineralprodukter forekomme Kul, Jærn, Salt, Kobber og mange Stenarter. Befolkningen nedstammer for største Delen fra Udvandrere fra Moderlandet. Omtrent en Fjerdedel er Katholiker, Resten Protestanter af forskjellige Sekter. Hovedstad Halifax. N.-S. styres af en Gouverneur, medens Lovgivningsmagten for de særlige Anliggender udøves af et lovgivende Raad paa 21 Medlemmer, udnævnte af Kronen for Livstid, og en lovgivende Forsamling af 38 Medlemmer, valgte af Folket paa 4 Aar. Til det fælles Parlament for Canada vælges 10 Senatorer og 21 Underhus-Medlemmer. — 1604 grundlagde Franskmænd en Nybygd, Port Royal (nu Annapolis), men den ødelagdes 1613 af Engelskmænd. 1621 gav den engelske Konge Jakob I Landet Navn af N.-S. (Nova Scotia), men det forblev dog i fransk Besiddelse til Trods for gjentagne Angreb (kun i Aarene 1654—67 havde England Herredømmet), indtil det 1710 indtoges og 1713 afstodes. For at sikre sin Magt lod den engelske Regering 1755 flere Tusende franske Nybyggere føre bort til andre Egne; men efter Nordamerikas Løsrivelse flyttede mange „Loyalister" derfra til N.-S. 1867 sluttede N.-S. sig til Dominion of Canada.

Skotømer, ubevægelige sorte Pletter for Øjnene, hidrørende fra en pletvis Fordunkling af Synsfeltet, der i Almindelighed skyldes Sygdomme i Øjets Net- og Aarehinde.

Skotrende, den Rende, der dannes af to Tagflader, som støde sammen i en indadgaaende Vinkel. **Skotspær** er det derunder anbragte, særegent formede Spær (i Haandværkssproget bruges oftere de fra Tysk laante Benævnelser Kehlrende, Kehlspær). Ved bedre Bygninger tækkes Skotrenden med Metal (Kobber, Bly, Zink), da den ellers let vil ødelægges af Regnvandet, der fra begge Tagflader søger ned ad den.

Skotsk Turbine, s. Reactionsturbine. **Skotske Tæpper** eller tredobbelte Tæpper have 3 Kjæder, hver i sin Farve af tvundet Kamuldsgarn, og 3 Islætter i de samme Farver af utvundet Karteuldgarn. Da man paa ethvert Sted kan paa den ene Side skaffe hvilken af disse Farver, man vil, eller Blandinger i forskjellig Art og paa den anden Side har endnu en vis Frihed tilbage, kunne disse Tæpper blive meget smukke paa begge Sider. **Skotsk Tøj**, d. s. s. Tartan.

Skotte, norsk, en Art Læbefisk eller Gylte (Labrus melops).

Skottetoget. Under Calmarkrigen forsøgte Gustav Adolf at hverve Hjælpetropper i Skotland, men Troppehvervingen blev forhindret ved Ordre fra den skotske Regering, og kun 3—400 Md. under Oberstlieutenant Alex. Ramsay lykkedes det at undkomme over Nordsøen til Norge; de landede i Romsdalen og drog over til Gudbrandsdalen, men bleve her 26 Aug. 1612 i Passet Kringen dels dræbte, dels fangne af Bønderne i Nordre-Gudbrandsdalen under Lensmændene Lars Hage og Peder Randklev. Jvfr. Sinclair, George.

Skovbrug, en efter bestemte Regler ordnet Frembringelse, Fredning og Benyttelse af Skoven („Fredskoven") i økonomisk Øjemed. Indbegrebet af alt, hvad der fra et mere almindeligt og velordnet Synspunkt angaar denne økonomiske Behandling af Skoven, kaldes Forstvæsen. I de fleste Lande staa en Del af Skovene som Domainer under Regeringens umiddelbare Bestyrelse, og man skjelner derfor mellem Statsskove og private Skove. Indbegrebet af de ved S. ansatte Embedsmænd, Forstembedsmænd, er Forstetaten. Denne bestaar i Danmark af 22 Skovridere, hvem Skovenes umiddelbare Bestyrelse er betroet, og 48 Skovfogder, som fornemmelig have at føre Opsyn med Skovene, men dog ogsaa maa være Skovriderne behjælpelige med Bestyrelsens Detail, end videre af 3 Overførstere, hvis Hovedhverv er at controllere Skovriderne, samt endelig af nogle Assistenter og en Del Opsynsmænd. Overbestyrelsen er henlagt til Departementet for Statsactiverne under Finansministeriet og besørges af Expeditionskontoret for Domainesager. I Norge bestyres det offentlige Forstvæsen af en under Indredepartementet sorterende Skovdirecteur, og Forstetaten bestaar af 10 Forstmestre, 18 Forstassistenter og 313 Opsynsbetjente. **Skovbrugslæren** er den systematiske Fremstilling af Skovbrugets Theori; da Skovbruget dels gaar ud paa at frembringe og vedligeholde, dels paa at drage den størst mulige økonomiske Nytte af Skoven, maa S. vise, hvorledes disse to Formaal opnaas paa den hensigtsmæssigste Maade, hvorfor den passende kan deles i to Hovedbdele, nemlig: Produktionslæren og Benyttelseslæren. Den første omhandler ikke alene, hvorledes Skoven opelskes og behandles under Fremvæxten samt bevares mod skadelige Indvirkninger, men ogsaa, hvorledes den fældes og hvorledes det fældede Træ oparbejdes og gjøres færdigt til Salg. Den anden afhandler Skovbrugets indre Økonomi og gaar ud paa at oplyse, hvorledes de ved Skovbruget virkende Capitaler, af hvilke Driftsomkostningerne, Skovgrunden og den paa samme voxende Træmasse ere de vigtigste, bør behandles og benyttes

før at give det størst mulige Overskud. Benyttelseslæren maa derfor nærmere forklare og belyse disse Capitalers ejendommelige Natur og Beskaffenhed, idet den først maa vise, hvorledes deres virkelige Størrelse paa Undersøgelsens Tidspunkt kan findes, og dernæst maa fremstille de Love, hvorefter denne Størrelse under forskjellige Omstændigheder og til forskjellige Tider tiltager eller aftager, da det først derved bliver muligt at afgjøre, dels hvor meget og hvad man aarlig kan hugge uden at forringe Skovens Værdi, dels hvad dette Produktudbytte maa være værd, hvis Skovbruget skal betale sig.

Skovbukke (Sylvicapra), smaa, antilopeagtige Drøvtyggere, der især bebo Sydafrikas kratbevoxede Steppeegne; fra Antiloperne, som de ligne i Legemsbygning og Bevægelser, skjelnes de ved de smaa, lige og glatte Horn samt derved, at de ikke leve i Flokke, men parvis.

Skovflaat, d. s. s. Blodmide, s. Mide.

Skovgaard, Peter Christian Thomsen, dansk Landskabsmaler, f. 4 Apr. 1817 paa Gaarden Hammershus ved Ringsted, kom 1831 til København for at gaa paa Kunstakademiet, men var paa samme Tid i Malerlære og blev Svend 1835. Imidlertid begyndte han at udstille, men synes først fra 1840 at være bleven mere klar over sig selv. Maleren Lundbye og Kunsthistorikeren Professor Høyen vare vistnok de to Mænd, for hvis Paavirkning S.s selvstændige Natur mest bøjede sig. Allerede hans første Arbejder vakte Opmærksomhed. 1843 fik han den Neuhausenske Præmie for „Nordskoven ved Jægerspris“, som kjøbtes til den kgl. Malerisamling. 1845 tilkjendtes Udstillingsmedaillen ham for begge hans udstillede Arbejder, hvoraf „Udsigt over Skarrid Sø“ ogsaa kjøbtes til Malerisamlingen. Fra nu af udviklede S. sig igjennem et stort Antal Landskaber, der poetisk og trofast gjengive Naturen, til en af Danmarks betydeligste Landskabsmalere og i det hele til en Kunstner af meget høj Rang. Til hans Fortrin hører hans store Evne til at gjengive Plantelivet, som navnlig i Forgrunden kunde fremtræde med overraskende Kraft, medens hans Farve, trods hans levende Natursans, ikke sjælden kunde blive for sort i Skyggerne eller i det hele for dybt stemt. Efter at have gjort forskjellige mindre Rejser i Fædrelandet selv, uden at søge Rejsestipendium til Udlandet, foretog han endelig i Vinteren 1854—55 med akademisk Rejseunderstøttelse en Rejse gjennem Europa til Rom. Det er ikke saa meget i, hvad han har malet fra Italien, at Rejsens Frugt har vist sig, som i de Billeder, der senere ere malede hjemme. Der kom noget mere storartet ind i de Emner, han valgte, der udtalte sig en større, fyldigere Tanke med simplere Midler end før. Ogsaa Farven forbandt større Varme og Klarhed med den vante Friskhed og Naturlighed. Blandt disse senere Værker kunne nævnes „Sommereftermiddag ved en Sø“, malet 1859 til Godsejer Hage, og „En Sommerdag i Dyrehaven“ (kgl. Malerisamling 1876), hvori et meget sammensat Naturskuespil er gjengivet med stor Virkning. S. blev Medlem af Kunstakademiet 1864, og efter noget over et Aars tiltagende Svagelighed døde han 13 Apr. 1875. — Hans Sønner, Joachim Frederik S., f. 1856, og Niels Christian S., f. 1858, uddannede sig begge først under Faderens, senere under J. la Cours Vejledning til Malere; den første, som 1880—81 havde Akademiets Rejseunderstøttelse, har efterhaanden forladt Landskabsmaleriet for at udvikle sig som Figurmaler, den anden holder sig mere til sit oprindelige Fag. J. S. har tillige med megen Iver kastet sig over forskjellige Grene af de kunstindustrielle Fag, navnlig Keramiken.

Skovgaard, Peter Nikolaj, f. 1783 paa Bornholm, d. 1838 i Aalborg, hvor han havde levet siden 1807 som Lærer, Translatør, Mægler og Literat, udgav 1804 1ste Del af en „Beskrivelse over Bornholm“, der for en dristig Omtale af Frederik III confiskeredes og paadrog sin Forfatter Straf og livsvarig Censur. Som ungt Menneske blev han kjendt med den jevnaldrende N. F. S. Grundtvig, hvis Interesse for den islandske Literatur han vakte. Han var i Besiddelse af ualmindelige Evner, men hans moralske Kraft stod ikke paa Højde med dem. I Slutningen af sit Liv indlagde han sig en sørgelig Navnkundighed ved et skammeligt Forsøg paa at rejse en falsk Anklage mod Kong Christian II for Fadermord.

Skovkloster, s. Herlufsholm.

Skovler paa Vandhjul ere de fra Kransen udstaaende (Laphjul) eller dog paa Kransen befæstede Flager, imod hvilke Vandet virker ved et Stød (Underfaldshjul) eller Tryk for at dreje Hjulet. S. kunne være plane, enten radiale eller hældende; de kunne ogsaa være brækkede (Træskovler) eller bøjede (Jærnskovler), saaledes at der dannes Celler eller Kasser til Optagelse af Vandet. Ved Turbinerne ere S. altid af Jærn og bøjede. S. kaldes ligeledes ved Hjuldampskibene de Flager, hvorved Hjulene virke imod Vandet. Disse S. ere ofte bevægelige, for at undgaa den skadelige Pisken i Vandet, der følger af, at S., naar de staa radialt, dykkes ned og løftes op af Vandet i en ufordelagtig Retning.

Skovmose, s. Tørvemose.

Skovmænd har man med et fælles Navn kaldt de langarmede, haleløse, afrikanske og ostindiske Aber, der i deres Bygning komme Mennesket nærmest, nemlig Gorillaen, Chimpanseen, Orang-Utanen og Gibbonerne.

Skovmærke ell. Mysk (Asperula odorata), en bekjendt lille, fleraarig Plante af Krapfamilien, har en krybende Rodstok, en 4-kantet Stængel med kransstillede (6—8) Blade, der ere lancetdannede og glatte med Undtagelse af Randen og Rygnerven, som er ru af nedadvendte Smaatorne, og smaa, hvide Blomster med tragtdannede Kroner. Den voxer overalt i skyggefulde Skove paa løs Muldjord og benyttes almindelig om Foraaret, inden den blomstrer, til Forfærdigelse af de saakaldte „grønne Kranse“.

Skovranke (Clematis), Slægt af Ranunkelfam., omfatter fleraarige Urter eller Halvbuske med modsatte, ofte sammensatte Blade, enkelt, firbladet, ofte smukt farvet Blomsterbæger og Nødderne forsynede med udvoxende, silkehaarede Grifler. Mange af Arterne ere

klatrende og benyttes som Espalier, ligesom de ogsaa hyppig anvendes ved Lysthuse og Verandaer.

Skovsbo, en fynsk Herregaard ved Kjerteminde med en anselig Hovedbygning, vistnok fra det 16de Aarh. Gaarden ejedes i det 16de og Begynd. af det 17de Aarh. af Familien Hardenberg og har siden ofte skiftet Ejere.

Skovshoved, et Fiskerleje i Sjælland ved Øresund, 1 M. n. for Kjøbenhavn, med talrige Landsteder.

Skovskade (Garrulus glandarius), en Art af Ravnefamilien, har mindre Næb, blødere Fjer og livligere Farver end de ægte Ravnefugle; den er rødgraa med sort Hale, hvid Gump og smukke, blaa, sortstribede Vingedækfjer og Hovedtop. S. opholde sig i Skovene, parvis, ikke selskabelig; efter Rugetiden streife de derimod om i Skovene i Smaaflokke; Flugten er lydløs ligesom Uglernes paa Grund af Fjerenes Blødhed, og de ere næsten nasladelig i Bevægelse. Deres Skrig er skarpt og gjennemtrængende; de leve af Bær, Olden, Insekter og Smaadyr og ruge i hule Træer.

Skovsyre, s. Surkløver.

Skovuld, s. Syr.

Skraa (d. e. Skind), gammel nordisk Betegnelse for en skreven Lov (s. Ex. Hirdskraa), bruges særlig om Gildernes Vedtægter (Gildeskraaer).

Skraaning. Enhver ubeklædt Jorddæmning maa paa Siderne begrænses ved Skraaninger, for at ikke Udskridning skal finde Sted. Ved en slig S. kaldes den lodrette Afstand mellem dens Toppunkt og Grundlinje Højden, den vandrette Afstand mellem dens Top og Fod Anlæget (s. d. A.); den Vinkel, der dannes af Skraanings- og Grundlinjen, kaldes Skraanings- ell. Hældningsvinklen. Den afhænger af Jordartens Beskaffenhed, af de Rystelser, S. bliver udsat for, m. m. Naar nemlig en Jordmasse opkastes, vil den paa enhver Side, hvor den frit kan lejre sig, antage en vis Hældning, der kaldes den naturlige, og som er forskjellig efter Jordarten. Det samme vil være Tilfældet med enhver afstukken Jordvæg, der henstaar i længere Tid, overladt til sig selv. Medens saaledes Klippen kan staa med lodrette eller endog overhængende Sider, er den naturlige Hældningsvinkel for god Muldjord 45°, eller, som det kaldes, S. antager fuldt Anlæg, og for rent Sand 30°, der omtrent svarer til dobbelt Anlæg. Skal en Jordskraaning kunne staa i Tidens Længde uden Beklædning, maa der aldrig gives den stejlere Hældning end den naturlige, og har den en betydelig Højde eller er udsat for stærke Rystelser, Bølgeslag o. desl., er denne Begrænsning endog for stejl. Vil man give S. en stejlere Hældning, maa man belægge den med Græstørv, opføre Beklædningsmure ell. lign. Ogsaa disse giver man imidlertid i Regelen nogen Hældning, da man kan give dem desto mindre Tykkelse, jo fladere de gjøres. **Skraaningsmaaler** er et Redskab, der bruges til at maale Skraaningers Hældning mod Horizonten (slgn. Klinometer).

Skraaning ell. **Grutning**, en løselig Overmaling af Sæd som Forberedelse for en finere Maling eller til umiddelbar Afbenyttelse, saasom til Opfodring, Brændevinsbrænding, af Malt til Brygning og Brændevinsbrænding. S. afviger deri fra Grynmaling (s. Gryn), at man her ikke lægger Vægt paa at undgaa Finmaling af Sæden, ligesom man heller ikke senere fjærner Klid og Grynmel.

Skraape, s. Stormfugl.

Skraaplan kaldes en imod en vandret Plan skraat stillet, plan Flade; en Linje fra et af S.s øverste Punkter lodret ned paa den vandrette Plan kaldes S.s Højde, og Linjen fra samme Punkt ned ad S. vinkelret paa de to Planers Skæringslinje kaldes S.s Længde; Forholdet imellem Højden og Længden bestemmer S.s Hældning. S. kan bruges som en Maskine, naar en Byrde skal hæves; ved da at føre Byrden op ad en S. i Stedet for at løfte den i lodret Retning, kan man formindske den Kraft, der er fornøden til Bevægelsen; virker Kraften saaledes opad, parallel med S.s Længde, kan Kraften — naar der ses bort fra Gnidningsmodstanden — være lige saa mange Gange mindre end Byrdens Vægt som S.s Højde er mindre end dens Længde. Overlades et Legeme, der ligger paa en S., til sig selv, vil det — under samme Forudsætning — bevæge sig nedad, men med en Bevægelse, der er lige saa mange Gange langsommere end det lodrette Fald som Højden er mindre end Længden. Ved at falde fra S.s Top til dens Fod opnaar et Legeme samme Hastighed, som hvis det var faldet lodret igjennem S.s Højde, og Bevægelsen tager en Tid, der staar i ligefremt Forhold til S.s Længde (naar Højden er uforandret). **Den bevægelige S.**, der har været anvendt som Modtager for Hestekraft, bestaar af et Plankedække, samlet med stærke Hængsler, som løber paa Ruller, for begge Ender svøber sig om kantede Valser, der modtage Kraften, og vender tilbage under dem; Hesten er fastspændt og skyder S. bort under sig. Den er i høj Grad skadelig for Dyret.

Skrabegræs, d. s. s. Stavgræs.

Skrabemaner, d. s. s. den sorte Kunst, s. Kobberstikning.

Skrabemaskine kaldes undertiden Whitworths Høvlemaskine.

Skram, Erik, dansk Forfatter, f. 10 Marts 1847 i Kjøbenhavn, var Elev i Metropolitanskolen, da han i Foraaret 1864 forlod Skolen for som Officersaspirant at deltage i den slesvigske Krig, hvor han blev haardt saaret i Kampen paa Als. 1866 blev han privat dimitteret til Universitetet, studerede Æsthetik og Philosophi og blev som Stenograph ansat i Rigsdagens Bureau. Stærkt paavirket af G. Brandes debuterede han 1877 som Forfatter under Psendonymet „Henrik Herholdt“ med den lille Novelle „Herregaardsbilleder“, som 1879 efterfulgtes af den saa vel i Composition som i Charaktertegning langt betydeligere Fortælling „Gertrude Colbjørnsen“. Han forfægter heri — ofte med Varme og Finhed — den Anskuelse, at hvis Ægteskabet ikke er en erotisk Forbindelse, er det forkasteligt. Bogen blev misforstaaet af det store Publikum og modtaget med Forargelse eller Kølighed. Siden har han som Journalist og æsthetisk Kritiker udfoldet en ikke ringe Virksomhed. Hans Skil-

bringer fra vor tabte Grænseprovins, der i sit første Afsnit indeholder Erindringer fra hans Feltliv (udgaves først i Billedværket „Danmark“, derefter særskilt under Titlen „Hinsides Grænsen“, 1888) turde afgive et godt Exempel paa hans Evne som smagfuld og discret Fortæller. I Forening med sin nedenfor nævnte Hustru udgav han 1889 Nutidslystspillet „Fjældmennesker“. (G. f.) Hans Hustru, Amalie S., født Alver, f. 22 Aug. 1847 i Bergen, ægtede i en ung Alder en Skibsfører Müller, hvem hun fulgte paa flere Rejser til fjærne Farvande; dette Ægteskab bragte hende dog mindre Lykke end Livserfaring og opløstes 1877. Fra Halvfjerdserne optraadte hun i Literaturen, først anonymt i norske Blade, senere under Navn i forskjellige Tidsskrifter; 1885 skrev hun den store Nutidsroman fra Christiania „Constance Ring“, i hvilken et umiskjendeligt Talent overskygges af Skildringens Bredde, og som paa sine Steder bærer Præg af en noget vovet Realisme. 1884 ægtede hun Forfatteren Erik S. og har siden den Tid været bosat i Kjøbenhavn, hvor hun som hørende med til Kredsen af de mere fremstrebende Reformvenner har fortsat sin literære Virksomhed i Romanerne „Sjur Gabriel“, „To Venner“ (1887), begge hørende til en endnu uafsluttet Samfundsskildring fra det vestlige Norge med Fællestitelen „Hellemyrsfolket“, samt „Lucie“ (1888).

Skram, Peder, en dansk Søhelt, der for sit Mod kaldtes „Danmarks Vovehals“, var Søn af Christen S. paa Urup (i Skanderborg Amt). Ganske ung deltog han med Berømmelse i Christian II.s Tog til Sverige 1518 og 1520 og tjente siden Frederik I under Kjøbenhavns Belejring og i Norge mod Christian II 1532, idet han sendtes op til Knud Gyldenstjerne med nye Instructioner, hvorefter denne kun skulde modtage Christian II.s Overgivelse paa Naade og Unaade; derfor vilde S. ikke heller hænge sit Segl under det til Christian II udstedte Lejdebrev. Hans mest glimrende Bedrifter falde under Grevens Fejde 1535; han slog en stor lybsk Flaade under Bornholm (9 Juni) og tilintetgjorde en anden i Svendborg Sund (16 Juni), undertvang Smaaserne, dækkede Christian III.s Troppers Overgang til Sjælland efter Slaget ved Øxnebjærg og indesluttede Kjøbenhavn fra Søsiden, medens Kongen angreb det fra Landsiden. Som Admiral holdt han stræng Disciplin og forhindrede Folkene fra at røve og plyndre, saa at de forbitrede herover gjorde Mytteri og nær havde dræbt ham i Kahytten paa hans Admiralskib. Efter Krigen havde han forskjellige Len i Skaane og Halland og levede et lykkeligt Familieliv med sin Hustru Elsebe Krabbe (s. d. A.). Stillingen som Rigens Admiral opgav han 1555; men ved den nordiske Syvaarskrigs Udbrud satte Frederik II ham atter i Spidsen for Flaaden, hvormed han leverede de svenske et uafgjørende Slag under Øland 11 Sept. 1563. Ved Aarets Udgang nedlagde han imidlertid Commandoen og døde 1581 paa Urup, c. 80 Aar gl. Han jordedes i sin Sognekirke, Østbirk Kirke, ved sin Hustrus Side, og over dem begge rejstes der 1886 et Mindesmærke paa Kirkegaarden (hvor deres Lig vare blevne flyttede ud).

Skramstad, Ludvig, norsk Landskabsmaler, f. paa Hamar 30 Dec. 1855, begyndte sine Studier i Christiania og fortsatte sin Uddannelse i Düsseldorf. For nogle Aar siden tilbragte han en længere Tid i München med Stipendium, men har for øvrigt haft Bolig i Christiania. Hans Landskaber udmærke sig ved stor Finhed i Stemningen, og han excellerer navnlig i Vinterbilleder og taageslørede Skovpartier. Han har udviklet en betydelig Produktivitet. Et af hans mest bekjendte Billeder, Vinterlandskab med en Ræv i Forgrunden, solgtes 1887 ved den akademiske Udstilling i Berlin.

Skravering kalder man i Tegninger og Kobberstik den ved Linjer frembragte Skygge, idet disse Linjer ved at være mere eller mindre svære („fede“) og ved undertiden kun at løbe ved Siden af hinanden, undertiden krydse hinanden, frembringe Schatteringer. Jvfr. Sgraffito. **Skraveremaskine.** Ved Gravering af Kobberplader o. desl., især ved Udførelsen af Luftpartier, bruges en Mængde parallele Linjer, der lettest udføres ved en S. (Kobberstikkemaskine); den bestaar af en Lineal, der efterhaanden kan flyttes hen over Pladen, og et Ridseværk, hvorved en Naal eller Diamant føres nøjagtig langs Linealen. Vil man have convergerende Linjer, bliver Pladen hver Gang drejet lidt. Som Variationer af S. kan man betragte Carrémaskinen (s. d. A.) og Reliefmaskinen, der begge bruges til at oversaa en Flade med krumme Linjer.

Skredsvig, Christian, norsk Maler, f. paa Modum 12 Marts 1854, fandt som saa mange af de yngre norske Malere sin første Udvikling paa den Eckersbergske Malerskole i Christiania og gik saa efter et kortere Studieophold i Kjøbenhavn til München, som han 1879 ombyttede med Paris, hvor han har gjennemgaaet sin største Udvikling. Hans „Landskab fra Normandiet“ (Ferme à Venoix) tog Medaille ved Parisersalonen 1881 og indkjøbtes af den franske Stat, og hans „Octobermorgen ved Grez i Fontainebleauegnen“ indkjøbtes af det norske Nationalgalleri, ligesom Kunstvennernes Samfund indkjøbte hans „Septemberdag ved Stabæk“. Senere har Nationalgalleriet ogsaa erhvervet hans „Digteren Vinjes Hjem“. Hans mest stemningsfulde Arbejde turde være „St. Hans Nat paa et norsk Fjældtjern“

Skrefsrud, Lars Olsen, norsk Missionær, f. 4 Febr. 1840 af fattige Husmandsfolk paa Faaberg Præstegjæld ved Lillehammer. Hans gudfrygtige Moder havde i Barndommen megen Indflydelse paa ham; men senere kom han i slet Selskab og blev som Trommeslager af en Krigsret for Tyveri dømt til Strafarbejde, som han udstod paa Bodsfængslet i Christiania 1859—61. Her havde han svære indre Kampe at gjennemgaa, inden hans Samvittighed fik Fred; hans store Læselyst søgte man saa vidt muligt at tilfredsstille, og under Læsningen vaagnede Lysten til at blive Missionær hos ham. Han lærte sig Tysk og Engelsk omtrent uden Hjælp af andre, og da han var kommen

ud af Fængslet, tog han fat paa Fransk, Latin og Græsk, nu og da hjulpen af en Student eller Skolediscipel. 1862 blev han optagen som Elev ved Prochnows Missionsanstalt i Berlin. Her gjorde han Børresens (s. d. A.) Bekjendtskab, som meget i hans Hus, og inden han 1863 havde bestaaet Afgangsexamen ved Skolen, var det bestemt, at Børresen og S. i Forening skulde drage til Ostindien som Udsendinge i det Goßnerske Missionsselskabs Tjeneste. S. rejste afsted 1864 og virkede, indtil Børresen det følg. Aar kom efter, blandt Bengalerne, hvor han navnlig lagde sig efter Sprog, Bengalisk, Hinduisk og Sanskrit. Om hans og Børresens videre Skæbne, deres Rejse til Santalerne og Virksomhed blandt dem henvises til Børresen. I Aarene 1873—74 og 1881—83 opholdt S. sig for sin Helbreds Skyld i Europa; begge Gange virkede han ved Rejser og talrige Foredrag med største Iver i Missionens Interesse. Under det andet Ophold blev han 1882 ordineret til Præst i Christiania. Foruden at deltage i Missionsgjerningen i det hele har S. fornemmelig været optagen af sproglige Sysler. Han har konstrueret et Alphabet til Santalsprogets 58 Lyd, skrevet en stor Grammatik over det (1873) og oversat en Række Bøger til Brug ved Undervisningen og Gudstjenesten. Et engelsk-santalsk og santalsk-engelsk Lexikon nærmer sig sin Fuldendelse, og S. har allerede i mange Aar arbejdet paa en Bibeloversættelse. I det hele er han vel hjemme i omtrent 20 Sprog. Efter den indiske Regerings Opfordring deltager han i et stort grammatisk Arbejde over forskjellige indiske Sprog; til Hjælp herved har han hos sig Indfødte af hvert Folkeslag. Et Vidnesbyrd om den Aand, hvori Børresen og S. drive deres Missionsvirksomhed, er ogsaa den Omstændighed, at den sidstnævnte med megen Iver har samlet santalske Traditioner, Ordsprog, Sange o. lign. for senere at udgive dem; kun lidet heraf er endnu trykt. 1888 indbød skandinaviske Lærde til Dannelse af et Fond til Santalliteraturens Fremme.

Skrei, norsk (oldn. skreiđ), en fremskridende Hob eller Flok, f. Ex. Ulve, bruges især om den Masse af Torsk (Skreitorsk), som om Vinteren strømmer til Landet, især til Lofoten.

Skridttæller, Vejmaaler, Hodometer eller Pedometer, er et Instrument, der angiver Antallet af tilbagelagte Skridt. En Snor fra den ene Fod virker ved hvert andet Skridt saaledes paa Værket i S., der holdes i Haanden eller ved et Bælte, at et Hjul rykker en Tand frem; eller Legemets taktmæssige Stigen og Synken under Gangen fremkalder en saadan Bevægelse i S. Denne Bevægelse overføres paa en Viser (s. Compteur). Et andet Slags Vejmaaler har et Hjul med nøje kjendt Omkreds, der rulles hen ad Vejen, saa at en Viser umiddelbart kan angive Længden.

Skrift, den hellige, s. Bibel.

Skrifte, Skriftemaal kaldes i Kirkesproget den med Angeren forbundne Syndsbekjendelse, som aflægges for en ordineret Gejstlig, Skriftefaderen. Syndsbekjendelsen blev i den ældste Kirke aflagt for Gud eller for Medchristne (Jak. 5, 16), og i længere Tid var det ikke Skik, at disse skulde være ordinerede Gejstlige. Som kirkelig Handling fremtræder Syndsbekjendelsen først som Betingelse for Gjenoptagelse i Kirken af dem, der vare excommunicerede. Dernæst betragtede man Erkjendelsen af sin Sjælstilstand som nødvendig Forberedelse til en værdig Nydelse af Nadveren; den dertil knyttede Syndsbekjendelse forrettede man gjærne for Præsten alene, og derved fremkom Privatskriftemaalet. Allerede Pave Leo d. store (440—61) erklærede dette fornødent for at erholde Afløsning af Præsten. Denne hemmelige Syndsbekjendelse, Øreskrifte eller Ørebigt (confessio auricularis), har senere vedligeholdt sig i den romersk-katholske Kirke og fik 1215 kirkelig Stadfæstelse paa den 4de Lateransynode. Her blev fastsat, at enhver voxen Christen aarlig i det mindste ēn Gang skulde aflægge en fuldstændig Bekjendelse af sine Synder. Dette S. skal aflægges for den vedkommende Sognepræst; dog kan man ogsaa af Bispen erholde et Skriftebrev (literæ dimissionales), i hvilket der meddeles Tilladelse til at skrifte for en frit valgt Gejstlig uden for Sognet. Tridentinerconciliet udtaler Anathema over alle, som benægte, at S. er anordnet i Følge guddommelig Ret, eller at det er nødvendigt til Salighed, eller paastaa, at den Indretning at skrifte hemmelig for Præsten alene er indført af Mennesker. Kirken fordrer Bekjendelse af alle svære Synder, Dødssynder (peccata mortalia) som nødvendig, Bekjendelse af alle ringere Synder (peccata venialia) som gavnlig. Et Generalskriftemaal omfatter hele Livet. Den græske Kirke slutter sig i det væsentlige til den romerske og afviger kun fra denne deri, at den ikke med samme Strænghed forlanger Øreskriftemaalet. Reformatorerne vare enige i, at S. i romersk Forstand ikke beroede paa en guddommelig Anordning. Luther skjelner mellem tre Slags S.: det første sker for Gud (Ps. 32, 5) og er højst nødvendigt; det andet sker for Næsten og er ogsaa nødvendigt og paabudt i Guds Ord ligesom det første; det tredje derimod, den tvungne Opregning af alle enkelte Synder for Præsten, er Pavens Opfindelse og tjener kun til at martre Samvittighederne. Luther vilde altsaa ikke afskaffe Privatskriftemaalet, men gjøre det fra en tvungen til en frivillig Sag, og under denne Form bestod det overalt i den lutherske Kirke indtil Midten af forrige Aarh. og brugtes sædvanlig som Forberedelse til Nadveren; men i mange af de lutherske Statskirker glemte man efterhaanden, at det efter Luthers Mening skulde være en frivillig Sag, og paabød det som en Pligt, hvis Overtrædelse kunde medføre borgerlige Straffe. Den siden Midten af forrige Aarh. indtraadte Opposition imod den statskirkelige Tvang har derimod medført, at i mange lutherske Landskirker, ogsaa f. Ex. i Danmark og Norge, det private S. er blevet afløst af det almindelige S., d. e. en af Præsten til de forsamlede henvendt Tale (Skriftetale) og en i deres Navn udtalt Syndsbekjendelse, hvortil knytter sig en Tilsigelse til hver enkelt af Syndernes Forladelse. Denne hele Akt tjener som Forberedelse til Nadveren. I den reformerte Kirke har dette „almindelige S." været brugt lige siden Reformationen; men i vor

Tid har der baade blandt Reformerte og Lutheranere hævet sig mange Stemmer for en Gjenoplivelse af det private S., selvfølgelig dog som en frivillig Sag. Ogsaa hos Jøder og Muhammedanere finder Syndsbekjendelse Sted som religiøs Handling. **Skriftesedde**l er et Vidnesbyrd fra Præsten om, at En har gaaet til Skrifte og annammet Nadveren. Et saadant Bevis er i den katholske Kirke fornødent fornemmelig for dem, der skrifte for en anden end deres egen Sognepræst, for at kunne godtgjøre, at de have opfyldt Kirkens Bud om aarligt Skriftemaal. De Gejstlige ere derfor forpligtede til at holde særegne Skrifteregistre. **Skriftesegl** (sigillum confessionis) kaldes den Hemmelighed, der hviler over de i Skriftemaalet gjorte Tilstaaelser; Præsten er forpligtet til den strængeste Tavshed angaaende disse, da der skriftes for ham, ikke som for et Menneske, men som Guds Tjener. Endog naar der gjøres ham Meddelelse om en først tilsigtet Forbrydelse, er S. bindende for ham. Den kanoniske Ret paalægger ham i saadanne Tilfælde kun ved Formaninger og ved Nægtelse af Afløsning at søge at forebygge Forbrydelsen. I den evangeliske Kirke er Skriftemaalets Hemmelighed anerkjendt lige saa godt som i den katholske. Adskillige Staters Lovgivninger foreskrive, at Aabenbaring af Skriftestolens Hemmelighed er nødvendig, naar det gjælder om at afværge en truende Fare fra Staten, at forebygge en Forbrydelse eller afvende de skadelige Følger af en allerede begaaet Forbrydelse. **Skriftestol.** Skriftemaalet finder Sted i Kirken, naar Sygdom eller anden Nødvendighed ikke fordrer en Undtagelse. De ældre Kirkelove foreskrev, at det skulde finde Sted paa en Plads i Kirken, der kunde ses af alle. Først i Slutningen af det 16de Aarh. anordnedes S., der skulle opstilles saaledes, at baade Skriftefaderen og den skriftende uden Møje kunne ses. De ere indrettede som et Dobbeltsæde, adskilt ved et Gittervindue (fenestella cancellata), saa at Skriftefaderen kan høre, men ikke se den skriftende. De pavelige og biskoppelige casus reservati (s. d. A.) skulle være opslaaede i S. tillige med Afløsningsformularen. S. i den evangeliske Kirke have ikke en saadan Indretning, der kun er nødvendig ved Øreskriftemaalet.

Skrifter, ogsaa Lettre eller Typer, ere de med ophøjet Præg forsynede Prismer af Skriftstøbermetal, der danne Hovedbestanddelen af en Bogtrykkerform. Præget er vrangt for at kunne give et ret Aftryk. Længden af Prismet (Skrifthøjden) er ens for alle S. i Trykkeriet, Tykkelsen (Keglen) er ens for alle S. af samme Skriftstørrelse, Bredden retter sig efter Bogstavets (Tegnets) Beskaffenhed. S. forekomme i meget forskjellige Størrelser og Former. Størrelsen betegnes undertiden ved „typographiske Punkter" (det franske System), men oftest ved en Række gamle Benævnelser, navnlig følgende, hvor hver Benævnelse er trykt med den tilsvarende Skrift:

Diamant eller Perle.
Nonpareille.
Petit.
Bourgeois.
Corpus eller Garmond.
Cicero.
Mittel.
Tertia.
Text.

Ovenstaaende Navne ere alle trykte med den Form af Bogstaver, som kaldes Fractur. Man har imidlertid ogsaa til hver Størrelse Typer af anden Form, f. Ex.

Fractur: Cicero.
Antiqua: Cicero.
Cursiv: *Cicero.*

Desuden haves der af hver af disse Slags og Størrelser foruden den sædvanlige (magre) Skrift ogsaa „halvfede" og „fede" Typer, samt „smalle", d. v. s. mere sammentrængte og langstrakte, f. Ex.

Smal: Cicero.
Halvfed: **Cicero.**
Fed: **Cicero.**

Man vil se, at det bliver et meget betydeligt Antal Skrifter, der kan blive Brug for i et Trykkeri, hvortil endnu kommer forskjellige Slags Luxusskrift, der bruges paa Titelblade, til Overskrifter o. lign. **Skriftstøberi**, s. **Metalstøbning**. **Skriftstøbermetal**, **Skrifttøi**, **Skriftstøberbly** ell. B l y, Metallegering af Bly med 5—25 pCt. Antimon og undertiden Tin, Kobber ell. Bismut.

Skrigefugle (Clamatores), en Afdeling (Orden) af Fuglene, som ganske ligner Sangfuglene i Ydre og Levemaade, men savner disses Sangmuskler og Sangstemme. De fleste Former høre hjemme i det varme Jordbælte; udhæves kunne: Kolibrier, Mursvaler, Isfugle, Hærfugle, Biædere og Næsehornsfugle.

Skrivekrampe, krampagtige Sammentrækninger af Fingrene, der kun indtræde under den til Skrivning nødvendige Stilling eller Bevægelse af disse, derimod ikke ved andet Arbejde, en Lidelse, som navnlig optræder hos Skrivere af Profession og kan være saa haardnakket og langvarig, at den paagjældende maa opgive sit Arbejde. Lignende Arter af Krampe iagttages hos Skomagere eller Skræddere under Syningen, hos Malkepiger ved Malkningen osv.

Skrivekridt, blød, affarvende kulsur Kalk, der forekommer i mægtige Lag i Kridtformationen, bestaar for en stor Del af Skaller af mikroskopiske Organismer, affatte i dybt Vand. S. findes især i Danmark, Tyskland, England og Frankrig. Indeholder S. mange Skaldelninger af Bryozoer, Søpindsvin og Muslinger, er det mindre anvendeligt til at skrive med. I Danmark faas det bedste S. fra Stevns Klint (s. **Kridt**).

Skrivekunstens første Oprindelse ligger langt forud for den historiske Tid og taber sig i Sagnenes Mørke. Den ældste Skrift var en Billedskrift, hvor man ligefrem søgte at afbilde selve den Handling, man vilde meddele til andre, eller i alt Fald de væsentligste herved medvirkende Factorer. En saadan, endnu

ikke tydet Billedskrift foreligger f. Ex. vistnok i de gamle skandinaviske „Helleristninger" (s. d. A.), og noget lignende har endnu i vor Tid været benyttet af Indianerne i Nordamerika; til større Fuldkommenhed, med Tilnærmelse til en Lydskrift, synes den at have været bragt hos visse af de gamle amerikanske Culturfolk, Mayafolket i Yucatan og især Aztekerne i Mexico. Men den blotte Billedskrift er endnu et saare ufuldkomment Meddelelsesmiddel. Om virkelig Skrift kan der egentlig først blive Tale, saa snart man naar frem til Udtryk for det talte Sprogs Lyd og paa denne Maade kan gaa uden for Fremstillingen af det, der ligefrem lader sig afbilde. Midlerne hertil faas ved en simpel Udvikling af Billedskriften, idet det enkelte Billede kan gaa over til at bruges blot som Lydtegn i Overensstemmelse med den afbildede Gjenstands Navn i vedkommende Sprog og benyttes paa denne Maade overalt, hvor den samme Lydforbindelse kommer igjen i andre Ord. Dette Skridt fra en ren Billedskrift til en Blanding af Billed-(eller Begrebs-)skrift og Lydskrift (Stavelseskrift) vides i den gamle Verden kun at være foretaget paa tre Punkter, og det, som det synes, indbyrdes uafhængig og i ethvert Tilfælde ad forskjellige Veje, men tillige vistnok begunstiget af en forholdsvis simpel Sprogbygning, nemlig i den chinesiske Ordskrift (der er optagen f. Ex. af Japaneserne, Annamiter o. a.), i den babylonisk-assyriske Kileskrift med de deraf afledte Sideformer og i de gamle Ægypteres Hieroglypher (s. disse A.). Saa uhyre forskjellig end disse tre Skriftarter have udviklet sig, er det dog fælles for dem, at de indeholde et forholdsvis meget stort Antal af enkelte Tegn, som i Hieroglyphskriften fuldstændig have bevaret Charakteren af Billeder, men i de deraf afledte yngre Skriftarter (hieratisk, demotisk) ligesom i Kileskriften og i chinesisk Skrift ikke mere ere gjenkjendelige som saadanne, og som dels udtrykke Begreber uden Hensyn til Lyden, dels blot have Lydværdi og da væsentlig eller udelukkende som Tegn for hele Stavelser. Kun Hieroglyphskriften er naaet til ved Siden heraf ogsaa at have Tegn for alle Haande enkelte Lyd i Sproget, baade Selvlyd og Medlyd. Herved er det første Skridt gjort til en Bogstavskrift, vistnok Culturhistoriens mest epochegjørende Opfindelse, der i hele Verdensudviklingen aabenbart paa første Haand kun har været gjort én Gang og paa ét Sted. Dette Princip bliver nu umiddelbart optaget — eller efter andre efterlignet — af Semiterne (Hebræerne?) og paa selvstændig Maade ført videre af dem, idet de med fuldstændig Opgivelse af Billedskriftens Princip indføre en ren Lydskrift med 22 Tegn for Sprogets enkelte Medlyd (Selvlydene betegnes almindeligvis ikke, hvad der paa en Maade er en Reminiscens fra Stavelseskriften), og disse Tegn ordnes i en fast Rækkefølge (Alphabet), saa at de tillige kunne bruges som Taltegn. Skriftens Retning er altid fra højre til venstre. Det ældste bevarede Mindesmærke med dette Alphabet er en Indskrift fra den moabitiske Konge Mesa (s. d. A.) i 9de Aarh. f. Chr.; men dermed stemmer i det hele fuldstændig det Alphabet, vi finde paa de phønikiske Indskrifter. Fra dette oldsemitiske Alphabet nedstamme ikke blot alle de forskjellige yngre semitiske Alphabeter (af hvilke det arabiske har faaet den største Udbredelse, idet det med Muhammedanismen er blevet indført for Persisk, Tyrkisk, Hindustansk, Malayisk osv.), men directe eller indirecte overhovedet al Bogstavskrift, hvor stor en Mangfoldighed den end synes at frembyde; thi i den ældre Tid og endnu for en stor Del i Orienten har næsten hvert Sprog sit Alphabet. Blandt Hovedformerne af saadanne skal her kun fremhæves, hvorledes det semitiske Alphabet paa den ene Side udbreder sig mod Øst og navnlig, med ikke faa Forandringer og Udvidelser, afgiver Grundlaget for de i Indien udviklede Alphabeter. Den ældste kjendte Form af et saadant møder os i Kong Asokas (s. d. A.) Indskrifter fra 3dje Aarh. f. Chr. Men efterhaanden har det indiske Uralphabet spaltet sig i en Række af Former, forskjellige omtrent for hvert Sprog, og har atter i andre Former, til Dels med Buddhismen, vundet Indgang ogsaa uden for Indien, f. Ex. i Bagindien (Barma, Siam), Tibet, paa visse af Øerne (især Java). Fælles for alle disse indiske Alphabeter er, at Medlydstegnene i Virkeligheden ere Stavelsetegn, der betegne vedkommende Medlyd efterfulgt af et a, hvorimod andre Selvlyd eller Mangelen af Selvlyd betegnes ved tilføjede Mærker, og kun naar ingen Medlyd gaar foran, har Selvlyden et selvstændigt Tegn. De skrives alle fra venstre til højre. Paa den anden Side er det semitiske Alphabet gjennem Phønikerne kommet til Grækerne, hvorom disse ogsaa selv havde et Sagn, for saa vidt som Bogstavskriftens Indførelse tilskrives Phønikeren Kadmos. Medens den alphabetiske Orden (og Bogstavernes Talværdi) bevares uforandret og lige saa Bogstavernes semitiske Navne (f. Ex. græsk Alpha, Beta, Gamma, Delta osv. stemmende med hebraisk Aleph, Beth, Gimel, Daleth osv.), foretage Grækerne en saare vigtig Forandring, hvorved Bogstavskriftens Princip fuldstændig bliver gjennemført, idet de nemlig, væsentlig ved at forandre Betydningen af visse Medlydstegn, danne selvstændige Tegn for Selvlydene parallelt med Medlydstegnene. I Tidens Løb forøges desuden Alphabetet ved Tilføjelse af nogle nye Tegn. De ældste bevarede græske Indskrifter ere fra 7de Aarh. f. Chr.; dog ligger Skriftens Indførelse vel flere Aarhundreder før den Tid, medens paa den anden Side dens Anvendelse til Bogskrift først begynder lidt senere. Oprindelig skreves fra højre til venstre eller „bustrophedon" (s. d. A.), men efterhaanden fæstner sig Retningen fra venstre til højre som den eneste brugelige. Fra Grækerne (de græske Kolonier i Syditalien) kom Alphabetet atter i lidt forskjellige Former til de forskjellige gamle Folk i Italien; Roms Overmagt medførte, at det latinske Alphabet efterhaanden blev eneraadende her og dernæst i hele Roms politiske, senere ogsaa kirkelige Magtomraade. Fra det latinske Alphabet udgik med ejendommelige Forandringer Runerne (s. d. A.), der efterhaanden mere og mere trængtes tilbage af det med Christen-

kommen indførte latinske Alphabet; om senere Forandringer af dette jvfr. Munkeskrift, Fractur. Yngre, fra Græsk udgaaede Alphabeter ere det koptiske, det af Ulfilas (med Indblanding af enkelte latinske Bogstaver og maaske et Par Runetegn) dannede gotiske, det glagolitiske (s. d. A.) og det efter Sagnet af Cyrillus (s. d. A.) dannede cyrilliske Alphabet, som endnu bruges af alle Slaver, der høre til den græsk-katholske Religion. Jvfr. ogsaa Bogstav, Stenographi.

Skrivemaskine. Hensigten med en S. er dels at kunne skrive hurtigere dermed end med en Pen, dels at frembringe let læselig og ensartet Skrift, uafhængig af den skrivendes Haandskrift. Ved alle S. findes saa mange Typer som det Antal Skrifttegn, man vil benytte, og disse Typer ere saaledes ordnede og forbundne med Tangenter, at man ved et Tryk paa en af disse Tangenter bringer den tiltilsvarende Type til med sit Præg at slaa an imod et bestemt Punkt, Skrivestedet; dette Punkt bør være ganske nøjagtig det samme, hvilken af Typerne man saa end sætter i Bevægelse. Papiret, hvorpaa der skal skrives, føres af Maskinen selv saaledes, at det Sted paa Papiret, hvor næste Bogstav skal skrives, befinder sig lige paa Skrivestedet. Dette Sted paa Papiret vil altsaa træffes af Typen, dog ikke umiddelbart, men saaledes, at derimellem er indskudt et afsmittende Baand eller Papir, som giver den fornødne Farve til Bogstavets Dannelse. Saa snart dette er sket, rykker Maskinen Papiret et Skrifttegns Bredde til Siden. Er Linjen skreven fuld, kan man ved at trykke paa en særlig Tangent indstille Papiret til ny Linje. Med Hensyn til Typernes Ordning har man fulgt forskjellige Systemer. Remingtons S. (typewriter) har Typerne siddende paa Enden af smaa Stænger, der ere ophængte drejelige paa en vandret, circulær Ring. Stængernes Længde er lig Ringens Radius. I Hvilestillingen hænge Stængerne ned, men naar en hvilken som helst Tangent anslaas, svinger den tilsvarende Stang op og slaar sin Types Præg ind mod Ringens Centrum, der netop er Skrivestedet. Prægets Stilling i Forhold til Stangen maa naturligvis være saaledes, at Skrifttegnet bliver opret. Tangenterne ere samlede i en Plan og hele Maskinen anbragt paa et Bord omtrent som en Symaskine. En hel anden Form af S. er Skrivekuglen, opfunden af Malling-Hansen 1870. Ved denne ere de Skrifttegn, man vil benytte, graverede i Enderne af lige saa mange tynde Staalprismer, der ere anbragte som Radierne i en Kugle, imod hvis Centrum de alle pege. De kunne glide ud og ind, holdes borte fra Centret ved Hjælp af Fjedre og ere paa den øverste Ende forsynede med Knapper, hvori samme Skrifttegn er indskaaret, som Stemplet bærer paa den anden Ende. Naar den nederste Ende af et Staalstempels Axe er naaet ned til Centrum, træffer det der en lille Ambolt, hvorpaa Papiret hviler, og oven paa dette er der anbragt et afsmittende Baand, paa hvilket Stemplet trykker og altsaa afsætter sit Tegn paa Papiret. Stemplernes nederste Ender ere skraat afskaarne, saa at alle Typerne komme helt i Berøring med Papirets Flade, og paa disse skraa Endeflader ere Tegnene graverede saaledes, at de alle komme til at staa ret. Papiret holdes i en Ramme, som giver det Form af en Cylinderflade, og det kan tillige med Rammen drejes om denne Cylinderflades Axe, som ligger lige under den før omtalte Ambolt, over hvilken Papiret glider hen. Det Kuglesegment, hvori Stemplerne bevæge sig, tillige med Ambolten ere fast forbundne med hinanden, men det hele kan drejes lidt om en Axe, medens det selv holdes oppe af en Fjeder. Trykker man nu paa et Stempel, afsættes Bogstavet paa Papiret, men idet Stemplet støder imod, trykkes hele Kuglen med Ambolten lidt nedad, en Spærindretning drejer Papirsrammen lidt, Kuglen løftes af Fjedren, og naar man saa trykker næste Gang, vil det nye Tegn komme til at staa lige efter det forrige, osv. Er Linjen ude, forskydes Papirsrammen langs ad, og ved en Fjeder drejes Papiret tilbage om Cylinderens Axe, saa at man ved næste Tryk begynder en ny Linje. Med nogen Øvelse kan man saaledes skrive langt hurtigere end med Pennen.

Skrober kaldes ved Mønten det Affald i Form af gjennemhullede Plader, der falder ved Udhugningen af Blanketter (s. Møntfabrikation).

Skrot, s. Mønt.

Skrubbe, Sandskrubbe, Raadmand (Platessa flesus), en ved de nordeuropæiske Haves, ogsaa ved Danmarks Kyster almindelig Flynderart, med rudeformet Krop af graabrun Farve med sorte Pletter og tornede Benknuder, 10—15 Tomm. lang; gaar op paa meget lavt Vand og trives godt i ferskt Vand; i Regelen ligger den paa Bunden, næsten skjult af Sandet og Dyndet, saa at blot Øjnene rage frem. Medens den paa nogle Steder og til visse Aarstider ringeagtes som Fødemiddel, staar den paa andre Steder og paa Tider, da den gaar ind paa det lave Vand, i høj Anseelse som afgivende en fortrinlig Spise. S. ogsaa Aal.

Skrubhøvl, den til den groveste Afretning af Træsager bestemte Høvl; den er kort og smal, har en convex Æg, men en plan Saal med en stor Aabning for Spaanerne.

Skrubning kaldes ofte den første Kartning af Faareuld. Skrubbemaskinerne afgive ofte Ulden som en Pels (Pelsmaskiner), der bekvemt kan indlægges i Finkartemaskinen.

Skruer finde en udstrakt og mangeartet Anvendelse. Næsten altid virker den egentlige S., Tapskruen, sammen med Møtriken (Hulskruen, Moderskruen) saaledes, at den enes ophøjede Gænger passe i den andens fordybede Gænger. Form og Dimensioner rette sig efter Anvendelsen. 1) Til Sammenskruning f. Ex. af Maskindele bruges S. med ringe Stigning og med trekantede Gænger; begge Omstændigheder bevirke stor Friction mellem Møtrikens og S.s Gænger, hvilket er nødvendigt for at Forbindelsen ikke saa let skal kunne løsnes ved tilfældige Stød og Rystelser. Møtriken kan være et selvstændigt Stykke, S. kaldes da en Skruebolt, eller ogsaa kan selve det ene af de Stykker, der samles, danne Møtrik, idet Hullet deri er skrueskaaret. Er dette Stykke, som danner Møtrik, af Træ, bruges et særegent

Slags S., Holtskruer („Holzskruer"), der have ganske smalle og skarpe Gænger med brede Mellemrum. Disse S. skære selv deres Møtrik i Træet, idet de skrues ind. 2) Stilleskruer til nøjagtig Indstilling af bevægelige Stykker maa have en lille Stigning for at kunne indstille tilstrækkelig fint. 3) S. til Maaling og Inddeling (Mikrometerskruer) maa ogsaa have ringe Stigning, men tillige maa Stigningen være meget nøjagtig ens overalt paa S. for at man med Nøjagtighed kan beregne Fremskridningen efter det Antal Omdrejninger eller Brøkdele af en Omdrejning, som S. har gjort. 4) S. til Udøvelsen af Tryk, Skruepresser. Det kan enten være et roligt Tryk eller et Stød (Skrueslagpresser). I sidste Tilfælde gjøres S. meget stejle, ofte 2-, 3- eller 4-løbige, d. v. s. der lægges 2, 3 eller 4 Gænger jævnsides, og S. drives da rundt ved lange Vægtstænger, forsynede med tunge Kugler paa Enderne. Disse svinges rundt, idet S. gaar ned, og bevirke ved deres levende Kraft, at S. udøver et kort Tryk, naar den møder en fast Modstand, f. Ex. en Blanket til en Mønt, der skal præges, eller et Blikstykke, der skal udhugges eller presses op. Presseskruer gives i Regelen Gænger af firkantet Tværsnit, da man derved faar mindre Friction end ved den trekantede Form. 5) S. til at frembringe en langsom og jævn fremskridende Bevægelse bruges f. Ex. ved mechaniske Drejebænke til Forsætterens Bevægelse. Ogsaa her bruges bedst firkantede Gænger. 6) Til Frembringelse af hurtig omdrejende Bevægelse, vexelvis i begge Retninger, bruges meget stejle Skruer, hvis Møtrik uden at omdrejes føres frem og tilbage langs S. Det bruges til visse Bor (s. d. A.). 7) Den saakaldte S. uden Ende har i Stedet for Møtrik et Tandhjul, imellem hvis Tænder dens Gænger indgribe. Den kan give en langsom Bevægelse, idet Skruen driver Hjulet; er S. 1-, 2-, 3- eller 4-løbet, vil Hjulet kun dreje sig 1, 2, 3 eller 4 Tænder frem for hver hel Omdrejning af S. I Almindelighed vil kun S. kunne dreje Hjulet rundt, men ikke omvendt, fordi Frictionen da hindrer Bevægelsen, men naar S. er tilstrækkelig stejl, kan Hjulet drive S., hvilket bruges til at frembringe hurtig Omdrejning; er f. Ex. Skruen 4-løbet og Hjulet har 100 Tænder, vil S. løbe 25 Gange rundt for hver Omdrejning af Hjulet. Det bruges f. Ex. til visse Centrifugaltørremaskiner. S. eller Møtrikens Omdrejning kan efter Omstændighederne ske directe for Haanden eller ved et Hjelpemiddel. Holtskruer o. lign. have oftest en Kjerv tværs over Hovedet og drejes ved en Skruetrækker, der helst bør passe temmelig nøje i Kjerven for ikke at ødelægge denne. Andre S. til Fastspænding have gjærne et 4-, 6- eller 8-kantet Hoved eller en Møtrik af samme Form, hvorom en Skruenøgle kan gribe. Skruenøglen bør passe godt til Hovedet eller Møtriken for ikke at forvanske Formen; man kan derfor have Brug for en stor Mængde Skruenøgler. For at undgaa dette er der construeret en stor Mængde forskjellige indstillelige Skruenøgler, der kunne aabnes mere eller mindre efter Behov (Universalskruenøgler eller engelske Nøgler). Forfærdigelsen af S. sker paa forskjellig Maade. Ganske smaa S. skæres med et Skrueblik, d. e. en Staalplade med skrueskaarne Huller, hvis Gænger ere gjorte skærende ved Furer anbragte deri. Idet Spindlen, der skal skrueskæres, stikkes ind i et saadant Hul, vil der strax fremkomme Spor af en Skruegang derpaa, og det er tilstrækkeligt til at styre Bevægelsen, idet Spindlen skrues ind og Hullets Gænger skære tilsvarende Gænger derpaa, efterhaanden som Spindlen skrider frem. Til større S. bruges en saakaldet Klup, hvis arbejdende Organ er et Par Staalbakker med Gænger, omtrent som man kunde tænke sig dem dannede ved at skære en Møtrik over. Gængerne have skærende Ægge. Bakkerne kunne fjærnes fra eller nærmes til hinanden ved S., de spændes fast om den Spindel, der skal skrueskæres, og trykke derved Spor af en begyndende Skruegang i denne. Derved styres Bevægelsen, medens Kluppen drejes rundt, og Bakkernes Gænger skære sig dybere og dybere ind i Spindlen. Skrueskæremaskiner virke paa lignende Maade. Møtriker skæres ved Hjælp af „Snittapper" eller, som Urmagerne kalde dem, „Bolte". Det er Tapskruer af Staal, i Regelen noget tilspidsede, og Gængerne ere gjorte skærende ved Furer eller Facetter paa langs. De skrues simpelt hen ned i Hullet, der skal skrueskæres, og danne derved Gængerne deri. Saa vel S. som Møtriker kunne skæres paa mechanisk Drejebænk derved, at Spindlen, der skal skrueskæres, gaar rundt, medens Forsætteren, der bærer Staalet, faar en tilsvarende fremadskridende Bevægelse langs Gængerne. En anden Maade, hvorpaa Skruer kunne skæres paa Drejebænke, bruges især af Instrumentmagere, navnlig til smaa, fine Gænger. Paa den dertil indrettede Drejebænk findes et saakaldet Skrueregister. Spindelaxlen kan forskydes et lille Stykke efter sin Længderetning, og bag paa den kan der anbringes et skrueskaaret Hylster, Skrueringen, der kan skiftes efter den Finhed, der ønskes, og som kan sættes i Forbindelse med en Møtrik paa Spindeldokken. Bringes denne Forbindelse til Veje og Axlen drejes rundt, vil den skrue sig frem. Nu bærer Spindelaxlen det Stykke, der skal skrueskæres, og et Skruestaal, d. e. et Drejestaal med en Række Tænder, svarende til Gængerne, holdes til Stykket og skærer S. deri. Bænken maa trædes lidt frem og lidt tilbage. Med nogen Øvelse kan man ogsaa med Skruestaalet „slaa" en Skrue paa fri Haand, d. e. uden Register, idet man bevæger Skruestaalet paa passende Maade. Der er her nærmest tænkt paa S. af Metal (Registret kan dog ogsaa bruges til Ben, Buxbom o. lign.), men der bruges dog ogsaa i visse Tilfælde S. af Træ. Træets Fibre tages efter S.s Længderetning, Gængerne blive derved skaarne „over Spaan", og for at de desuagtet skulle faa den fornødne Styrke, maa der vælges stærkt og fast Træ, til større S. især Hvidbøg. Saadanne S. bruges f. Ex. i Høvlebænke, Bogbinderpresser osv. Gængernes Form er trekantet, men afplattede, d. v. s. den skarpe Kant, som dog ikke vilde kunne staa sig, er borttagen. Redskabet til Skæring af Tapskruer kaldes Snittøjet, d. e. i det væsentlige en Møtrik af Træ eller Jærn til Styring og et Staal

med vinkeldannet Æg (en „Gedefod") til Skæring. Møtrikker skæres ved Snittappe, der kunne have Facetter, i hvilket Tilfælde de dog mere skrabe end skære; de kunne dog ogsaa have en skærende Æg (Gedefod) ved den forreste Ende af Gængerne; de ere da tillige hule, og foran Æggen findes et Hul, hvorigjennem Spaanen gaar ind i Tappens Hulhed og bort gjennem denne. **Skruesystem** kaldes et System af Regler for S.s Dimensioner, hvorefter der til hver af de i Systemet angivne Størrelser af Skruer skal bruges en bestemt Form og Stigning af Gænger, og det er da tillige Meningen, at der ikke skal forfærdiges andre Dimensioner af S. end de i Systemet angivne. Hensigten med et saadant System, der først er opstillet af Whitworth, er hovedsagelig at simplificere Forholdet, idet man da kun har et bestemt, om end betydeligt Antal Skruedimensioner at holde sig til, og enhver Skrue og en hvilken som helst Møtrik svarende til samme Diameter skulle altid passe sammen. Hensigten er dog kun til Dels naaet, idet der bruges flere forskjellige Skruesystemer, navnlig foruden det Whitworth'ske System et af Amerikaneren Seller opstillet System og et metrisk System, medens Whitworth's System er baseret paa engelsk Maal. **Skrue** bruges oftere til at gjengive det engelske Ord strike (s. d. A.). **Skruebrækker** kalde de strikende Arbejdere dem, der under en Strike paatage sig Arbejde og derved understøtte Arbejdsgivernes Bestræbelser for at „brække Skruen itu". **Skruelinje** kaldes den vindskjæve Linje, der fremkommer, naar en Vinkel vikles saaledes om Overfladen af en ret Cylinder, at det ene Ben følger Peripherien af Cylinderens Grundflade. Paa lignende Maade kunne S. frembringes paa andre Flader, saasom Keglefladen. **Skruepæle** ere Pæle af Jærn, der i deres nederste Del ere forsynede med Spids og Skruegænger. Pælen bringes ned ved at drejes om sin Axe. S. anvendes i den senere Tid ikke lidet ved Brobygninger. **Skrueskib**, s. Dampskib und. Damp. **Skruestifter** kaldes undertiden Stifter til Forbindelse af Træ, naar de ved Presning have tæt under Hovedet faaet Tværriller, der noget ligne Skruegange. Det beror paa en Fejltagelse, naar man antager, at det er til Gavn for Holdkraften. **Skruestik**, et Redskab til Fastspænding, især af Metalstykker, der skulle files, bores osv. Indspændingen sker mellem to saakaldte Kjæver, der paa Indersiden ere belagte med riflede Staalflader. For øvrigt haves der to Hovedklasser af S.: Bueskruestikker, hvor den bevægelige Kjæve drejer sig om en Bolt for neden paa den faste, og Parallelskruestikker, hvis Kjæver stedse have Inderfladerne parallele, fordi Bevægelsen ikke er drejende, men skydende. Bueskruestikken spændes fast paa et Bord, og de store staa tillige paa Gulvet ved en lang Fod; jo dybere Bolten sidder, desto mere nærmer Bevægelsen sig til at være retlinjet. Kjæverne trykkes sammen ved en Skrue og spændes ud ad ved en Fjeder. Parallelskruestikker ere kortere og kunne dog gabe højere; de anbringes helt oven paa Bordet og blive baade aabnede og lukkede umiddelbart ved Skruen. S. hører til de stærkt varierede Værktøjer; til Dels gaa Afvigelserne ud paa at gjøre dem bevægelige, enten alene om en lodret Axe eller i forskjellige Retninger (Universalskruestikken), hvilket dog hyppigere ses i Værktøjssamlinger end i Værksteder.

Skrukketrold, d. s. s. Bænkebider.

Skrupel, dansk Længdemaal, lig 1/12 Linje ell. 0,181 fr. Millim. Som Led af den tidligere Medicinalvægt var den ⅓ Drachme. I Rusland, hvor den endnu anvendes, er den lig 28 Doli eller 1,244 fr. Gram.

Skruv kaldes ofte i Møller en Trætragt, hvorigjennem Sæd falder paa en Kværn o. desl.

Skrymer (oldn. Skrýmir), i den nordiske Mythol. en umaadelig Kæmpe, som Thor træffer paa sin Rejse til Udgaards-Loke. S. er selve Udgaards-Loke, der bruger Øjenforblændelse mod Guden for at skræmme ham fra hans Forehavende, at gjæste Udgaard.

Skrzynecki, Jan B. [skjinetski], polsk General, f. 8 Febr. 1786 i Galizien, indtraadte 1806 som Frivillig i den polske Hær og udmærkede sig i Krigene 1809 og 1812. Efter Slaget ved Leipzig førte S. Resterne af de polske Tropper til Frankrig, tog 1815 Tjeneste i den nye polske Hær og blev Oberst. I Opstanden 1830 tog han ingen Del, men sluttede sig derefter til Frihedskampen. Han lagde som Brigadefører stor Dygtighed for Dagen og blev efter Slaget ved Grochow (25 Febr. 1831) Overgeneral, men indskrænkede nærmest Kampen til en Forsvarskrig for at give Diplomatien Tid til Indblanding. Vel vandt han et Par Sejre, men efter Slaget ved Ostrolenka 26 Maj tabte han sin Energi og opgav 10 Aug. Commandoen. Efter Opstandens Nederlag drog han til Galizien og fik Prag anvist som Opholdssted; 1839 gik han til Belgien, hvor han udnævntes til Chef for Hæren, men mistede denne Stilling efter de østlige Stormagters Klager. 1859 fik han Lov til at tage Bolig i Krakow og døde her 12 Jan. 1860.

Skrædderfugl, en i Afrika og Indien levende Slægt af Sangernes (Sylviernes) Gruppe, som danner sin Rede ved at sammensy et Par Blade med Plantetrævler.

Skrække ell. Smæle, udstøde en høj, kort og afbrudt Lyd, hvilket Kronvildt af begge Kjøn plejer at gjøre, naar det tror at opdage en Fare. Med en lignende, men svagere Lyd kalde Moderdyrene deres Kalve til sig.

Skræling var det Navn, som Nordmændene i Grønland gav Landets eskimoiske Urbeboere og de — rimeligvis indianske — Folk, de traf i Vinland (Nordamerika); maaske betyder det indskrumpet eller forkroblet og har derfor i nyere Tid faaet Betydning af en svag og kraftløs Person.

Skræntsklude, de sletteste Klude, halvuldne og andre, der ere særdeles slet behandlede; de bruges til det simpleste Pakpapir (Skræntspapir, graat Maculatur) og Pap (Skræntspap).

Skræp er Navnet paa Kong Vermunds ypperlige Sværd, som denne i sin Alderdom havde ladet nedgrave, da han mistvivlede om, at hans for uduelig ansete Søn Uffe kunde komme til at bruge det. Da Uffe i Farens Stund rejser sig af sin Sløvhed, og da intet Sværd er ham stærkt nok, drages S. frem af

Jorden, og med dette nedlægger Uffe i Tvekamp Sachserkongens Søn selvanden og bliver saaledes Fædrelandets Frelser.

Skræppe (Rumex), Slægt af Syrefamilien, omfatter i Regelen kraftige Planter med fjerribbede Blade og mangeblomstret, sammensat Blomsterstand. Blomsterdækket bestaar af 6 Blade i 2 Kredse, de i den yderste Kreds smaa, de i den inderste voxende med Frugten og omsluttende samme, ofte forsynede med et Bruskkorn. 6 Støvdragere, trekantet Nød. Mange Arter ere almindelig vildtvoxende hos os, saaledes kruset S. omkring beboede Steder, Sandskræppen, der er hyppig i Moser, butbladet S. osv. Nogle Arter ere tvebo; hertil høre Rødknæ (R. Acetosella), der er almindelig paa sandede Steder, og Syren (R. Acetosa), der er hyppig paa Enge og andre græsbevoxede Steder og anvendes som Køkkenplante. Officinel Anvendelse har den i Sydeuropa hjemmehørende R. Patientia fundet.

Skræppenborg, Pet. Larsen, hed egentlig Ole J. Holm Larsen og var født i Hunderup ved Odense 8 Oct. 1802. Hans Fader var Brænddirecteur og havde bestemt Sønnen til at gaa Kontorvejen; men Lyst til Landlivet bragte S. til efter Faderens Død at tage Tjeneste paa Bondegaarden S. i Brylle Sogn, og i en Alder af 20 Aar tilgiftede han sig denne Gaard og satte fra nu af en Ære i at være Bonde. 1841 solgte han S. og kjøbte Donsgaard i Almind Sogn ved Kolding, hvor han døde 6 Jan. 1873. Igjennem sin Hustru og hendes Slægt blev han dragen ind i den pietistiske Opvækkelse, som omkring 1820 begyndte i forskjellige Egne i Fyn, og fra 1829 foretog S. paa egen Bekostning idelige Rejser som Lægprædikant omkring i Nørre- og Sønderjylland samt Fyn med omliggende Øer; men gudelige Lægmandsforsamlinger vare den Gang ikke tilladte, og S. blev derfor gjentagne Gange fængslet og idømt Bøder uden derfor at holde op. 1837 skrev han „En kort Afhandling om gudelige Forsamlinger“, og i Anledning af Biskop Mynsters Ritualforslag skrev han 1839 „Et Par Ord i Anledning af vores hellige Daabspagt“, hvori han ganske stillede sig paa Grundtvigs Stade. Mynster svarede i sine „Oplysninger angaaende Udkastet til en Alterbog“, og S. skrev saa 1840 en udførlig Artikel i „Nordisk Kirketidende“, hvori han tillige tog Ordet for den af Grundtvig forlangte „Præstefrihed“, til Forsvar for hvilken han ogsaa senere skrev flere Smaaskrifter.

Skua, norsk, d. s. s. Struntjæger, s. **Rovmaage.**

Skudaar, Skuddag, Skudmaaned, s. **Kalender.**

Skudenæs (urigt. Skudesnæs), Præstegjæld i Stavanger Amt i Norge, omfatter den sydlige Del af Karmøen. Her fandt tidligere (indtil 1870) et rigt Sildefiskeri Sted. **Skudeneshavn,** Ladested (siden 1857) paa Øens Sydside, skylder Sildefiskeriet sin Opkomst og har siden dets Ophør kun været i ringe Fremgang; 1,200 J. (1885). Fyr.

Skudrigel. En S. bruges til Lukning af Porte og Døre; den bestaar af et Prisme, oftest af Jærn, der sidder paa Døren og kan forskydes, saa den gaar ind i en Krampe eller andet Slutstykke i Stolpen — sjælden omvendt. Et særegent Slags S. er den saakaldte Pasquil (fr. bascule) eller Olive, der ofte bruges til Lukning af Vinduer og i noget forandret Form tjener til at styrke Lukningen af Døre i Pengeskabe samt Laaget i Pengekasser ved at sende Rigelhoveder ud til alle Sider af Randen. Bevægelsen udgaar fra Midten, hvor Drejningen af et Drev, der griber ind i et Par Tandstænger, eller en Skive med excentriske Tapper paa ēn Gang bevæger flere lange Skud op og ned, vel ogsaa til alle Sider. Er der to Vinduer, men ingen Vinduespost, bruges en Espagnolette (s. d. A.).

Skudsaar, bibragte ved Projectiler eller sjældnere alene ved Explosionens Kraft, ere en egen Art af knuste Saar (s. **Saar**), der frembyde forskjellige Ejendommeligheder, som afhænge af den med Beskadigelsen forbundne, stærke Knusning af Delene. Selve Beskadigelsen i det Øjeblik, da Projectilet træffer Legemet, føles enten slet ikke eller kun som et almindeligt Slag, paa Grund af den store Hastighed, hvormed det virker. Naar ikke større Blodkar ere trufne, bløde S. lidet eller slet ikke. Kuglerne fra de moderne Haandskydevaaben, der i Almindelighed ere langagtige og virke med overordentlig Kraft, gaa næsten altid tvars igjennem den Del, de træffe, og frembringe paa denne deres Vej betydelige Knusninger af Delene og Søndersplitning af Knoglerne; ere større Blodkar trufne, kan Døden indtræde øjeblikkelig ved Blødning; i andre Tilfælde, f. Ex. naar Kuglen træffer Underlivet, paafølger Døden ved en ejendommelig Rystelse af Nervesystemet; lever Patienten, indfinder der sig en heftig Betændelse i „Skudkanalen“ og dens Omgivelser med mange Smerter, stærk Spænding, dybe og rigelige Suppurationer, og naar Brandskorpen efter 1—2 Uger afstødes, indtræde let meget farlige („secundære“) Blødninger. Kanonkugler afrive Lemmerne, knuse Kroppen og Hovedet, naar de træffe lige paa disse; streife de kun, eller er Kuglen mat, kunne alle de invendige Dele søndermales til en Grød, medens Huden forbliver uskadt, hvad man tidligere kaldte „Luftstrejfskud“, fordi man antog disse Beskadigelser frembragte alene ved Lufttrykket fra en ikke træffende Kugle.

Skudsmaal, et Vidnesbyrd om en Persons Forhold, især det, som ved et Tyendeforholds Ophør af Husbonden meddeles Tyendet. Den Tyendebog, hvormed i Danmark ethvert Tyende skal være forsynet, har, fordi det var sædvanligt, at Husbonden deri indskrev, hvad han havde at bemærke om Tyendets Forhold i hans Tjeneste, faaet Navn af **Skudsmaalsbog;** men nu er det forbudt, mod Tyendets Ønske i denne at indføre noget S.

Skudt Skrift kaldes det, naar i trykte Sager de enkelte Linjer ere adskilte ved tynde Skydelinjer i Modsætning til compres Skrift, hvor Linjerne staa saa tæt, som Skrifternes Tykkelse (Kegle) tilsteder.

Skuebrød, 12 usyrede Hvedebrød, som i Jødernes Tabernakel og Tempel laa paa **Skuebrødsbordet,** der stod i det Hellige. S. skulde tjene til et synligt Tegn paa, at Markens Frugter egentlig tilhørte Herren, og at Folket,

fordi Herren skjænkede dem disse gode Gaver, til Tak skulde gjøre det aandelige Arbejde i hans Riges Tjeneste, som han krævede af det. Hver Sabbath fornyedes S., og de, som borttoges, tilhørte da Præsterne, men skulde fortæres paa Stedet.

Skuemønt, **Skuepenge**, s. **Medaille**.

Skueretter anvendtes meget ved Gjæstebud i det 16de og 17de Aarh. De bestod for største Delen af Gips, Vox og Sukker med stærk Forgyldning og kunde fremstille hele Landskaber og mythologiske eller historiske Optrin. De anbragtes midt paa Bordet og kunde undertiden endogsaa flere Gange under samme Maaltid ombyttes med andre. Stundum vare Figurerne forsynede med en indre Mechanisme, saa at de kunde bevæge sig. I Danmark forbødes S. 1643 for at standse den Overhaand tagende Luxus.

Skuespil er i videre Forstand ethvert dramatisk Arbejde; i snævrere Forstand danner S. en Mellemting imellem Sørgespillet og Lystspillet, idet S. adskiller sig fra Sørgespillet ved at have en lykkelig Udgang og hæver sig over Lystspillet, i hvilket Situationerne spille den væsentligste Rolle, ved en fyldigere Udvikling af de forskjellige Charakterer. Jvfr. **Komedie**.

Skuffelhjort, en ældre Daahjort, paa hvis Gevir Grenene udbrede sig til flade, i Randen takkede Plader (Skufler). Først ved 4de Gevirstifte begynde Skuflerne at vise sig og tage derefter ved hvert nyt Skifte til i Størrelse. Efter Skuflernes Udviklingsgrad inddeles Hjortene i Halvskufler, Helskufler og Capitalskufler eller i svage og stærke S.

Skuld, i den nord. Mythol. den ene af de tre Norner under Ygdrasils Ask, der bestemme Menneskenes Skæbne.

Skulder, Egnen omkring **Skulderleddet**, s. **Arm**. **Skulderblad**, s. **Arm**.

Skule Baardsøn, s. **Haakon Haakonssøn**.

Skule Magnussøn (Skúli Magnússon) fødtes 12 Dec. 1711 i Things Syssel i det nordlige Island, hvor hans Fader, Magnús Einarssøn, nogle Aar efter blev Præst i Húsavík. Ungdomsaarene optoges til Dels af forskjelligartet praktisk Virksomhed, men 1732 kunde han dog indskrives som Student ved Kjøbenhavns Universitet. Han blev Sysselmand paa Island 1734 og toges ogsaa paa anden Maade i Administrationens Tjeneste, indtil han 1749 udnævntes til Landfoged, hvilken Stilling han beklædte indtil Aaret før sin Død. D. 9 Nov. 1794. Som Landfoged havde S. M. Oppebørselsvæsenet under sig, men han udfoldede ved Siden heraf en omfattende Virksomhed. Paa de Tider var den islandske Handel monopoliseret, og de eneberettigede Handelscompagnier førte Handelen paa en for Landet højst fordærvelig Maade. Imod disse rejste denne dygtige og djærve Embedsmand sig; han forstod at vinde Kong Frederik V for sig og sin Fødes, og man kan for en stor Del tilskrive hans Patriotisme, Dygtighed og Energi de mange nyttige Foretagender og Indretninger, som i den sidste Halvdel af forr. Aarh. bleve indførte i Island, ligesom hans Bestræbelser uden Tvivl have givet det første Stød til den islandske Handels Frigivelse 1786. Som Modvægt mod Monopolhandelen søgte han at skabe en indenlandsk Industri med tilhørende activ Handel og arbejdede for forbedret Varetilvirkning, Indførelse af hensigtsmæssigere Redskaber osv. Medens han i sidst nævnte Henseender havde Held med sig, sygnede derimod de efter hans Tilskyndelse i Reykjavig 1752 oprettede Fabriker efterhaanden hen, og den hermed sammenknyttede Handelsvirksomhed kunde heller ikke i Længden opretholdes. Hans energiske og ubøjelige Charakter indviklede ham i mangfoldige Stridigheder og Processer, særlig med de priviligerede Handelsselskaber, under hvilke han udfoldede en rastløs Virksomhed. Som Forfatter har han offentliggjort nogle økonomiske Afhandlinger.

Skulpe (siliqua), en torummet, toklappet og mangefrøet Kapselfrugt, hvis Frø ere anbragte i to Rækker langs begge Bugsømmene; Klapperne aabne sig i Regelen fra neden af op efter, og Skillevæggen med Sømmene og den blivende Griffel bliver staaende tilbage, efter at Klapperne ere affaldne. S. findes hos de korsblomstrede.

Skumsold, i Møller og ved Kornrensemaskiner et aabent Sold, som tilsteder Sæden, men ikke Urenligheder af større Dimensioner at gaa igjennem. Som oftest ere S. dannede ved en grov Jærntraadsfletning, undertiden ved Udhugning af Huller i Blik.

Skupschtina, serb., d. e. Forsamling, bruges særlig om Nationalforsamlingen.

Skurv, en smitsom Hudsygdom, der skyldes Tilstedeværelsen af Svampen Achorion Schoenleinii i Huden og Haarsækkene og hyppigst optræder paa den behaarede Del af Hovedet, hvor den viser sig ved svovlgule, runde, i Midten fordybede (Kopskurv) Skorper og Affald af Haaret, uden at nyt kommer i Stedet.

Skutari, 1) tyrkisk Jschkodra, slav. Skadar, af rom. Scodra, befæstet Stad i det europæiske Tyrki, ved Floden Bojana, ikke langt fra Sydenden af den 7 M. lange og 1 M. brede **Skutari Sø**, der gjennem denne Flod har Afløb til Adriaterhavet, under 42° n. Br., 37° 11′ ø. L. 10,000 J. Geværfabrikation, Uldvæveri og vigtig Handel. — 2) Oldtidens Chrysopolis, Stad i Lilleasien, ved Bosporos, lige over for Constantinopels Forstad Galata, med c. 60,000 J., er at betragte som Forstad til Constantinopel og indeholder mange Sommerboliger for tyrkiske Stormænd, der ligeledes for det meste her have deres Gravsteder. Sultanen har her et Sommerpalads.

Skutilsvende (egtl. Bordsvende), Navn paa en højere Rangklasse i den norske Hird (s. d. A.), indtil den 1277 blev ombyttet med Ridder.

Sky. Skyerne dannes ligesom Taagen ved en Fortætning af Vanddampene i Luften, og man maa derfor formode, at de i de meget kolde Luftlag bestaa af smaa, svævende Isnaale, i de mindre stærkt afkølede derimod af smaa Vanddele. Man har givet S. forskjellige Benævnelser efter deres forskjellige Former. De meget højtsvævende S., som bestaa af Isnaale, se i Almindelighed ud som fine Trævler, ordnede paa forskjellig Maade, og kaldes Fjerskyer (Cirrus). De S. derimod, der oftest ses

om Sommeren i Form af store Sække med en temmelig lige Grundflade og udmærke sig ved deres afrundede Former, kaldes **Klodeskyer** eller Sækskyer (Cumulus), hvorimod formløse Skymasser, der danne sammenhængende Lag, faa Navn af **Lagskyer** (Stratus). Foruden disse Hovedformer nævnes ogsaa Modificationer, som fjeragtige Lag- og Klodeskyer, klodeformede Lagskyer osv. Om S.s Fremkomst vide vi kun lidt, mest om Klodeskyernes. Naar Solen nemlig om Formiddagen opvarmer Jordbunden stærkt, vil den opvarmede Luft, som indeholder en stor Mængde Vanddampe, stige op til betydelige Højder, hvor Dampene fortættes og danne disse S., hvorimod de hen ad Aften, naar den opstigende Luftstrøm ophører, atter synke ned imod Jorden og komme ned i de lavere Luftlag, hvor de udskilte Vanddele ved den højere Varmegrad bringes til at fordampe, saa at Klodeskyerne i Almindelighed ikke bringe Regn. **Regnskyen** (Nimbus) fremkommer enten ved en stærk Sammenhoben af Klodeskyer eller ved en Forbindelse af en Klodesky med Fjersky, hvorved den første faar en udvisket Figur. Under en vedholdende Regn findes som oftest to Lag S., det ene over det andet. Hvorvel man har foreslaaet forskjellige Midler til at maale Skyernes Højder, har man kun meget faa Jagttagelser, og man ved kun, at Fjerskyerne undertiden ses over de højeste Bjærge og se ud derfra som fra Jorden, og at de andre S. undertiden forekomme i Højder af 10—14,000 F., men som oftest betydelig lavere. **Skypumpe** ell. **Vandhose** er et Phænomen, der kan vise sig paa mange forskjellige Maader. Er Himlen overtrukken, danner der sig i Skyen en nedadvendt Spids eller Tragt, som efterhaanden sænker sig dybere og dybere, saa at den til sidst kan naa fra Skyen til Jorden som en uhyre Slange, der skrider frem, idet den bugter sig paa mange Maader; men som oftest vandrer den nederste Ende langsommere end den øverste. En opmærksom Betragtning af S. viser, at de Skymasser, hvoraf den bestaar, ere i en hvirvlende Bevægelse. Er den tæt, udslynger den ofte Hagl til alle Sider og er da ikke sjælden ledsaget af Lyn og Torden. Er Himlen klar, ser man kun den nederste Del af S., hvor den er opfyldt af Støv, Vand eller andre Gjenstande. Paa Jorden mærker man i Nærheden af S. en heftig Vind, der fra alle Sider blæser ind imod den, river løse Gjenstande med sig ind i Hvirvlen og undertiden fører dem højt op i den. Hvor en stor S. er gaaet igjennem en Skov, omstyrtes mange Træer, der alle ligge med Toppen ind imod S.s Vej; paa mange Steder oprodes Jorden til betydelige Dybder; men da trækker S. sig som oftest tilbage for derpaa atter at vare ned ad og saaledes fortsætte sine Ødelæggelser i Spring. S. er upaatvivlelig en Hvirvelvind; men hvorledes den fremkommer, ved man ikke med Sikkerhed. I Almindelighed mener man, at den dannes ved Sammenstød af Vinde, der gaa i forskjellige Retninger. Er Hvirvlen dannet, vil der inde i den paa Grund af Centrifugalkraften fremkomme en Luftfortynding, som tillige med Hvirvlen vedligeholdes ved de udenfra tilstrømmende Luftmasser. Luftfortyndingen viser sig tydelig, naar S. gaar hen over Vandet, da dette saa hæver sig op i det fortyndede Rum og danner en Vandstøtte, som følger S. Hvor Hvirvlen berører Jorden, forsinkes den ved Gnidningsmodstanden, og der kan Luften udenfra komme til at trænge ind i den fortyndede og rive større og mindre Gjenstande med sig.

Skydebomuld, Pyroxylin, Fulmicoton, Bomuldskrudt, Nitrocellulose, blev opdaget 1845 af Schönbein, 1846 af Böttger, efter at dog Pelouze allerede 1838 havde fremstillet Forbindelsen af Papir. Ved Behandling af Cellulose og særlig Bomuld med Salpetersyre under forskjellige Forhold (i Praxis anvendes forskjellige Blandinger af Salpetersyre og stærk Svovlsyre eller af Salpeter og stærk Svovlsyre, forskjellig Temperatur og Indvirkningstid) dannes Forbindelser af forskjellig Sammensætning og Egenskaber, men som alle ere at opfatte som Cellulose, $C_{12}H_{20}O_{10}$, hvori flere eller færre Brintatomer ere erstattede af Salpetersyrens Radical, NO_2. Det stærkest nitrerede Produkt er $C_{12}H_{14}(NO_2)_6O_{10}$, Hexanitrocellulose, som er meget explosivt, uopløseligt i en Blanding af Alkohol og Æther, og som udgjør Hovedbestanddelen af Bomuldskrudt. En mindre stærkt nitreret Bomuld, $C_{12}H_{16}(NO_2)_4O_{10}$, Tetranitrocellulose, er derimod opløselig i en Blanding af Alkohol og Æther og udgjør Hovedbestanddelen af Collodiumuld (s. d. A.). De mange Explosioner og Ulykkestilfælde, Fabrikationen af Bomuldskrudt i Begyndelsen gav Anledning til, ere nu, som det synes, fuldstændig hævede ved de Forsigtighedsregler, som navnlig indførtes af Abel. Særlig mærkes, at Bomulden befris for Fedtstof og Harpixer før Nitreringen, at den udplukkes omhyggelig for at fjærne mechaniske Urenheder, at Nitreringen foretages med mindre Portioner ad Gangen og under Afkøling, at største Delen af Syren fjærnes ved Centrifugering og Resten ved at Massen i smaa Portioner bringes i en stor Mængde rindende Vand og derpaa males i Hollænder ligesom Papirsmasse. Af den dannede Valling fjærnes derpaa Vandet først ved Sining under Tryk, derpaa i hydrauliske Presser, hvorved Massen tillige formes paa forskjellig Maade (sexsidede Prismer, Cylindre, cylindriske Ringe eller Stykker af saadanne). Det kan nu opbevares aarevis baade i tør og fugtig Tilstand, og man har intet Exempel paa frivillig Sønderdeling af Abels Bomuldskrudt. I øvrigt beskyttes det mod Vand ved at overtrækkes eller gjennemtrænges med Paraffin. Det anvendes som Sprængmiddel, og dets Styrke er 3 til 4 Gange saa stor som almindelig Krudts og paa det nærmeste lig Styrken af Normaldynamit med 72 til 73 pCt. Nitroglycerin. Til Krudt synes det ikke at skulle faa Anvendelse. Alt S. brænder meget let og hurtig, Bomuldskrudt endog saa let, at det kan lægges paa Krudt og brænde bort uden at Krudtet tændes. Ved Behandling med stærk Svovlsyre i Kulden uddrives Salpetersyren af alt S. Alt S. reduceres af Reductionsmidler til Cellulose. Paa samme Maade som Bomuld kunne ogsaa Sav-

smul, Papir, Straa, Stivelse, Mannit, Sukker o. fl. ved Salpetersyre omdannes til explosive Nitroforbindelser, og flere af disse Produkter have fundet lignende, men ingenlunde saa udstrakt Anvendelse som Bomuldskrudt.

Skydebro, en bevægelig Bro (s. d. A.), hvor Brobanens Bevægelse foregaar i vandret Stilling frem og tilbage, oftest i Broaxens Retning, sjældnere i skraa Retning.

Skydehest, en Hest, der er afrettet til Brug paa Jagten, saaledes at man skjult af den kan nærme sig Vildtet.

Skydelinjer kaldes i Bogtrykkerierne Linjer uden Præg, altsaa smallere end Skrifthøjden og kun bestemte til at adskille navnlig de paa hinanden følgende Linjer, ikke til at vises i Aftrykkene.

Skydeskaar, Aabning anbragt i et Brystværn eller en Befæstningsmur, stor nok til, at der kan skydes igjennem den med en Kanon. Siderne af et S. kaldes dets Kinder, den vandrette Bund dets Saal. Aabninger i en Mur, der kun ere bestemte til at skyde gjennem med Geværer, kaldes Skydehuller. Skydeskaar saa vel i Jordbrystværn som i Mure aabne sig gjærne tragtformig ud efter for at yde Kanonen den nødvendige Retningsfrihed; Skydehuller ere derimod ofte smallest i Murens Yderflade eller midt i Murtykkelsen.

Skydeskive, et Apparat, der anvendes paa Jærnbaner for at bringe Vognene fra et Spor over i et andet, dermed parallelt (jvfr. Drejeskive). Det bestaar af et bevægeligt Gulv, der bærer et Stykke af Jærnbanesporet af saa stor Længde, at en Vogn kan faa Plads derpaa. Det hviler paa Hjul, hvormed det løber paa en i en Grube i Jorden anbragt Bane, saa at det paa denne Maade lader sig skyde paa tværs fra det ene Jærnbanespor over i det andet. S. ere mindre bekostelige end Drejeskiver; men den aabne Grube, der skærer tværs over Banen, er til ikke ringe Ulempe. Man har derfor ogsaa construeret S., der ligge højere end det egentlige Jærnbanespor, saa at de kunne løbe hen over dette. Vognene maa da bringes op paa S. ved Hjælp af en kort Skraaplan.

Skydetang, en Tang, hvis Kjæver kunne holdes samlede ved en Ring, der trækkes fra Charneret ud imod Enderne af Armene.

Skydevaaben, s. Haandskydevaaben og Kanon.

Skye [skaj], en med tilliggende mindre Øer 87 □ M. stor Ø med c. 20,000 J., ved Skotlands Vestkyst, hører til Inverness Shire. Øen er bjærgfuld og lidet frugtbar med stærkt indskaarne Kyster og Punkter af indtil 3,000 F.s Højde. Kvægavl, Fiskeri og Sodabrænderi af Havplanter ere Befolkningens Hovederhverv.

Skygge, det mørke Rum, som befinder sig paa den ikke belyste Side af Legemerne. Er Lysgiveren et Punkt, vil S. være skarpt begrænset; men har den en større Udstrækning, vil en Del af S., Kjærneskyggen, ligge fuldstændig i Mørke, medens noget Lys vil trænge ind ved S.s Grænser og danne Halvskygge. Jvfr. Formørkelser. Slagskygge er den S., som en Gjenstand kaster paa en for øvrigt belyst Flade. Det er ved Hjælp af Overgangen fra Lys til S. i Forbindelse med Billedet af Slagskyggen og Luftperspectivens Indvirkning, at Maleren frembringer Illusionen af Gjenstandens Runding og Udtræden fra Grunden (jvfr. Halv- ell. Mellemtinter).

Skyggebille (Tenebrio), Billeslægt, hvortil bl. a. Melbillen (T. molitor) (Melskrubbe) hører; denne er mørkebrun, plump af Bygning og langagtig af Legemsform (7 Linjer); den 1 Tomme lange, brungule, trinde, haardhudede, fladhovedede, kortbenede Larve (Melorm) lever i Mel og afgiver et godt Foder for Nattergale og andre Sangfugle i Fangenskab. Til samme Familie hører Dødningebillen.

Skylax, græsk Geograph fra Karyanda i Karien, foretog 508 f. Chr. paa Darius's Befaling en Opdagelsesrejse til Indien. Den under hans Navn bevarede „Periplus“ er sandsynligvis et senere Arbejde.

Skylight, eng. [skajlajt], et Vindue, der passer over en Luge i Dækket, og som skaffer Lysning ned i Rummet under dette. Som oftest gives det Form af en Kasse, der anbringes med Bunden opad over Lugen. I Bunden og i de fire Sider anbringes da Vinduer, forsynede med stærke Metalriste udvendig for at sikre Ruderne mod at blive slaaede ind.

Skylla, s. Scylla.

Skylp ell. Rør, et rendeformet Redskab til at afskrubbe Træ paa Drejebænken, gjøre det rundt og give det dets Hoveddimensioner.

Skymnos, græsk Geograph, forfattede et geographisk Digt i Jamber. Det opbevarede findes i »Geographi Græci minores«.

Skyro (fordum Skyros), en græsk Ø i det ægæiske Hav, den østligste af de nordlige Sporader, ø. for Euboa, 3 □ M. med 3,000 J. Øen er bjærgfuld med stærkt indskaarne Kyster og flere foran liggende Smaaøer. Bjærget Kochilas i Øens sydlige Halvdel er 2,500 F. Paa Østsiden ligger Havnen S. — S. var efter Mythen Achilleus's Opholdssted, førend han drog til Troja. Her avlede han en Søn Neoptolemos med Kong Lykomedes's Datter Deidamia.

Skyther var efter Herodot Navn paa en dels nomadisk, dels agerdyrkende Stamme, som boede mellem Don og Dnjepr nørden for det sorte og asovske Hav, og hvis egentlige Navn var Skoloter; senere bruges det oftere som Fællesnavn for alle herboende Folk. Den persiske Konge Darius Hystaspis foretog 514 f. Chr. et Tog mod S. n. for Donau, men maatte, da S. undgik et Slag, opgive den frugtesløse Forfølgelse og trække sig tilbage med uforrettet Sag. De egentlige S., som synes at have været af indoeuropæisk Æt, nærmest beslægtede med de iranske Folk, bleve efterhaanden fortrængte af eller sammensmeltede med andre, især Sarmater. Ogsaa det Folk, som fra Baktrien trængte ind i det nordvestlige Indien og der 127 f. Chr. grundlagde det indo-skythiske Rige, kaldes af Grækerne S.

Skytspatrón, s. Helgen.

Skytte hedder bl. a. et lille, baadformet Redskab til under Vævningen at bringe Islætten ind i den i et Over- og Underfelt delte Kjæde. I S. er der anbragt en lille Spole med Islæt paa en saadan Maade, at denne kan villig, men dog ikke alt for villig, løbe af. S. er oprindelig bestemt til at kastes med den ene

Haand og gribes med den anden; men naar Tøjet er for bredt dertil, vel ogsaa uden det, bruger man en Snelskytte, der kan drives i begge Retninger ved et særligt Apparat, Snelleren eller Driveren, paa hver Side af Tøjet; den kan enten manøvreres af Arbejderen, som staar midt for Væven, eller, ved Maskinvæve, bevæges automatisk.

Skytte, Johan [schyt], svensk Statsmand, f. 1577, Søn af Borgemester i Nyköping Bengt Nilsson Skrædder, studerede i Tyskland, hvor han 1598 fik den philosoph. Grad i Marburg. Ved Hjemkomsten blev han ansat som Lærer for Prinserne Gustav Adolf, Carl Philip og Johan og fik 1603 Adelskab under Navnet S. (han havde hidtil baaret Navnet Schroderus). Senere brugtes han i diplomatiske Sendelser til England, Tyskland, Nederlandene og tre Gange til Danmark, blev Hof- og Kammerraad 1612 og Rigsraad 1617. 1622 udnævntes han til Kansler for Universitetet i Upsala og blev 1624 Friherre. Af dette indlagde han sig store Fortjenester, bl. a. ved at skaffe det dygtige Lærere, og legerede det derhos Midler til et Professorat i Veltalenhed og Politik, det endnu saakaldte Skytteanske Professorat. 1629 forskyttedes han til Generalgouverneurposten i Ingermanland, Lifland og Karelien, hvorefter han udvirkede, at der i Dorpat oprettedes et Gymnasium og et Universitet, for hvilket han, ligesom tidligere i Upsala, blev Kansler. Da Hofretten i Jönköping oprettedes (1634), blev han dens Præsident; han døde 1645 som svensk Affending til Fredsforhandlingerne ved Brömsebro.

Skytte, Knud, s. Nielsen, Jakob.

Skytteforening. Under Eftervirkning af den engelske Riffelskytte-Bevægelse (»The national rifle association«, grundlagt i Nov. 1859) og den tilsvarende svenske »Skarpskytterörelse«, der opstod i Efteraaret 1860, men nok saa meget gik ud paa at fremme Indøvelse i Vaaben og Exercits som i Skydning, dannedes 1861 de første S. i Danmark, nærmest ved Artillericapitain V. Mønsters Iver (f. 1822, d. 1866), og i de to følgende Aar holdtes almene Præmieskydninger ved Kjøbenhavn. Det var dog kun faa, spredte og lidet talrige S., som dannedes, og først efter Krigen 1864 fik Skyttesagen større Opsving. 1865 dannedes en Centralcomité, i hvilken især Rustmester G. Christensen (f. 1819, d. 1883) udfoldede stor Iver, og s. A. oprettedes den første Amts-S. i Svendborg under Capitain Edv. Nielsen (f. 1824). Snart fulgtes dette Exempel i Odense, Aarhus og Roskilde Amt, og 1870 havde der dannet sig tilsvarende Amts-S. i alle de andre Amter, hvorefter Centralcomitéen i Oct. 1871 afløstes af en „Overbestyrelse“ med et Repræsentantskab ved Siden, under Indenrigsministeriets Tilsyn. Der var den Gang omtr. 10,000 Skytter i de 21 Amts- eller dermed ligestillede S., deriblandt „Akademisk“ og „Kjøbenhavns S.“, og dette Tal forblev i en Række Aar næsten uforandret. Øvelserne foregik kredsvis, men hvert Aar samledes alle Amtets Skyttekredse til en Skyttefest med Præmieskydning, og dertil knyttedes almindelig Folkefest. Jævnlig foregik ogsaa Kapskydning mellem udvalgte Skytter fra to eller flere S. Ved Siden af Skydningen dreves ogsaa nogen Exercits, og paa mange Steder lagdes tillige stærkt Vind paa Legemsøvelser. 1878 holdtes en Gymnastikfest ved Svendborg, i hvilken over 1,000 Skytter deltog, og i Juli 1881 en almindelig Skyttefest ved Nyborg, hvortil 3,825 Skytter gav Møde. Tallet paa Skytter løb da op til 11,500. Staten gav voxende Tilskud til Sagens Fremme, dels til Præmie- og Øvelsesrifler, dels til Ammunition, siden ogsaa til Kjøb af Gymnastikredskaber; Tilskuddet, som 1872 kun var 8,000 Kr., steg 1883 til 34,000 Kr. 1883 flg. gav den politiske Kamp i Landet sig ogsaa til Kjende inden for S., idet Venstremændene, som i de fleste S. udgjorde Flertallet, gjorde sig til Herrer i Foreningerne og dermed ogsaa i Repræsentantskabet og Overbestyrelsen; man vilde ikke længer lade S. alene være en Forskole for Hæren, men hævdede, at de dannede en selvstændig Organisation til Fremme af et frit Folkeliv. Dette førte paa den ene Side til en stærk Tilgang, saa at der 1884 blev over 18,000 og 1885 endog 24,000 Skytter (17,300 yngre og 6,700 ældre), altsaa et mere end fordoblet Tal imod 1881; men paa den anden Side fremkaldtes en Spaltning, idet flere Amts-S. og adskillige spredte Skyttekredse udskilte sig fra den nye Overbestyrelses Ledelse og stillede sig umiddelbart under Krigsministeriets Tilsyn. Da der desuden af Myndighederne nægtedes flere S. Skydetilladelse, blev Følgen, at Legemsøvelserne (og særlig svensk Gymnastik) dreves i endnu større Omfang end tidligere. 1887 syntes Forholdene dog at komme til Ro; Overbestyrelsen fik en upartisk Sammensætning og søgte igjen at samle alle S. under sig; helt lykkedes det vel ikke, men i Foraaret 1889 stod dog 758 Skyttekredse med c. 34,500 Medlemmer, hvoraf 26,000 Skytter, under dens Ledelse.

Skytten, lat. sagittarius, det 9de Stjernebillede i Dyrekredsen; en stor Del deraf er usynlig paa vor Himmel.

Skældyr (Manis), tandløs Pattedyrslægt af Gumlernes Orden, bebor en stor Del af Afrika og det tropiske Asien og staar Myreslugerne meget nær i Bygning og Levemaade, men afviger fra dem og fra alle andre Pattedyr ved, at hele Legemet, Lemmerne og Halen — dog ikke Hovedets Sider og Bugens Underflade — ere bedækkede med store, i regelmæssige Rækker ordnede Hornskæl, der dække hinanden som Tagsten, og under hvilke kun enkelte Haar rage frem. Slægten er temmelig rig paa Arter.

Skælfinnefisk, s. Børstetand.

Skælkrybdyr (Reptilia squamata), de Krybdyr (Reptilia), hvis Legeme er beklædt med Skæl (Slanger og Øgler), i Modsætning til Skjoldkrybdyrene (R. peltata), hvis Legeme kun for en Del er beklædt med egentlige Skæl, paa Kroppen derimod mere eller mindre fuldstændig med forbenede Hudskjolde (Skildpadder og Krokodiler), saa vel som til de nøgne K. eller Padderne (Batrachia), hos hvem Huden er blød og nøgen. — Krybdyrenes Skæl ere Fortykkelser af Læderhuden, der adskilles ved tyndere Folder af denne og dækkes af Overhuden, som er afdelt paa tilsvarende Maade; Fiskenes ere særegne Dannelser, tynde Plader, der sidde

i Poser i Huden og derfor i Regelen let løsnes; hos Skældyrene og paa visse Pattedyrs Hale (Mus, Spidsmus, Bæver, Pungrotte osv.) ere de Overhudsdannelser.

Skällinge Hede i Halland i Nærheden af Varberg, bekjendt af Træfningen 21 Febr. 1612, hvor Sten Rosensparre, Chr. Barnekov o. fl. danske Adelsmænd mistede Livet og Christian IV efter et, dog ingenlunde paalideligt, Sagn kun reddedes ved den sidstes Opofrelse; jvfr. Barnekow.

Skælpølse (Psolus), s. Søpølse.

Skäralid [schæ], en af Skära-Aa gjennemstrømmet Kløft i Söderaasen i Skaane paa Grænsen mellem Röstånga og Riseberga Sogne, med c. 200 F. (60 Met.) høje, stejle Klippevægge. — S. Ø. for S., c. $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Röstånga, ligger den lille Odensjö med stejle, kraterformede Bredder.

Skæreramme ell. Rendemølle, s. Rending.

Skærpeseddel. Medens i Norge Eftersøgning af Metaller ved Gravning, Minering ell. desl. ikke kan foretages i anden Mands Indmark uden Ejerens eller Brugerens Samtykke, kan dette Samtykke for Udmarkens Vedkommende erstattes af en af det offentlige meddelt Tilladelse, der gives ved den saakaldte S. Tilladelsen til at drive Bjærgværksdrift maa derimod erhverves ved Mutningsbrev (s. d. A.).

Skærpning, der anvendes ved Træk- og Ridedyrs Beslag for at Dyrene i glat Føre kunne staa fast, bestaar i skærpede Hager, i Braader og i Greb i Taaen. I første Tilfælde anvendes bedst Skrueskærpning, hvorved den indvendige Hage paa Skoen er saaledes indrettet, at den kan skrues ud, og i dens Sted indskrues da den skærpede Hage, der i den ene Ende er forsynet med Skruegænger, som passe til Skruemoderen i Skoen, og i den anden Ende er forstaalet og skærpet. S. anbringes, hver Gang Hesten skal ud, og ombyttes igjen med den almindelige, stumpe Hage, naar Hesten atter kommer i Stald. Af- og Iskruningen foretages ved Hjælp af en særlig Skruenøgle. Braader ere Hesteskosøm, hvis Hoveder ere hærdede og tilspidsede. De anbringes i et Antal af 2—4 fortil i Skoen enten i Stedet for de almindelige Søm, der da udtages, naar man vil braade, eller i særlig dertil lavede Sømhuller. Braader holde kun i kortere Tid, hvorefter de maa fornys, hvorimod skærpede Hager kunne bruges flere Gange. Greb i Taaen, der kun anvendes ved Trækdyr, er en forstaalet, skarp Hage, der sættes i Skoens Taastykke. — S. kaldes ogsaa Dannelsen af de fine Furer paa franske Møllestens Maleflader (s. Billning).

Skærsild, Renselsesild (lat. Ignis purgatorius ell. Purgatorium). Den romerske Kirke lærer, at efter Døden komme de fordømte strax i Helvede, de hellige og de, som have faaet alle deres Synder afsonede inden Døden, strax i Himmerig; de øvrige derimod, d. e. de troende, som ere døde uden at have faaet alle deres tilgivelige Synder afsonede, maa gaa igjennem S., for at dennes Flammer kunne brænde Synderne ud af deres Sjæle, saa at de kunne blive rene nok til at komme i Himlen. En Formildelse og Forkortelse i denne Lutringsproces kan bevirkes ved Forbønner af de efterlevende og ved Sjælemesser. Som Støtte for denne aldeles ubibelske Lære anføres forskjellige Skriftsteder, der dog alle maa gjøres til Gjenstand for Kirkens „authentiske“ Fortolkning for at komme til at bevise, hvad de skulle tjene til at bevise. Læren blev indført af Pave Gregor d. store, forsvaret af Thomas Aqvinas og højtidelig godkjendt af Kirkeforsamlingen i Trient; den forkastes aldeles af den græske og de protestantiske Kirker.

Skærsommer, Midsommertid, det danske Navn paa Juni.

Skærtorsdag, Torsdagen i Ugen før Paaske, helligholdes til Minde om Nadverens Indstiftelse. Skærtorsdagsbulle, s. Bulla in coena domini.

Sköfde [schöv], Landstad i Sverige, Skaraborgs Län, ved den østlige Fod af Billingen; 4,156 I. (1886). Station paa den vestlige Stambane og paa S.-Carlsborgbanen. Her findes Skaraborgs Hypothekbank og Hovedkontoret for Skaraborgs private Bank.

Skøjte kaldes et Redskab af Staal med en skarp Kant, der spændes under Saalen for at kunne glide hastig hen ad Isen; ogsaa (holl. Schuit) et tidligere i Holland ofte benyttet, bredbygget, fladbundet Fartøj, til Transport paa Floder og Kanaler. De saakaldte Trækskøjter bleve trukne af Heste, der løb langs Strandbredden.

Slaaentorn, s. Krage.

Slaamaskine ell. Mejemaskine, til at afskære Græs og Sæd ved Hestekraft og derved spare Menneskekraft, har i Europa først faaet praktisk Betydning efter 1851, da to amerikanske Maskiner, hvis Fabrikanter, Hussey og M'Cormick, allerede 1833 og 1834 havde taget Patent paa disse, udstilledes og prøvedes i England. Anledningen til disse Maskiners Fremkomst antages dog at skyldes den skotske Præst Patrick Bell, der 1828 som theol. Student, efter et Par Aars Anstrængelser, forarbejdede en Slaa- og Mejemaskine, hvormed der stadig arbejdedes paa hans Faders Gaard, indtil den efter 13 Aars Forløb udstilledes i en forbedret Form og først derefter blev almindelig bekjendt. Mejemaskinen adskiller sig fra S. kun ved en Tilføjelse af et Sæt Vinger eller River, der dels bøje Sæden ind mod Maskinen, dels aflægge den i Neg paa Marken. Disse Maskiner have først efter 1870 fundet almindelig Udbredelse i Danmark. Den første Mejemaskinprøve afholdtes 1874 i Nærheden af Kjøbenhavn paa Landhusholdningsselskabets Foranstaltning. M. er yderligere udviklet til selv at besørge Bindingen af Negene, saa at den samtidig bliver Bindemaskine.

Slag kaldes bl. a. den Fejl ved en Skrue, at Hældningsvinklen i visse af Cylinderens Elementer er større, i andre mindre end den rigtige. S. kan være synlig for det blotte Øje; men i ringere Grad er det saa almindelig en Fejl, at den sjælden ganske undgaas. Den kan strække sig helt ned ad Skruen eller tabe sig efterhaanden. Ligeledes siges en Axel, Remskive o. lign. at have S., naar Axlen er krum eller Remskiven sidder skjævt eller excentrisk. Selv om Fejlen kun er ringe, vil den dog let ses, naar Maskineriet løber rundt. S.

er ogsaa en popul. Benævnelse for forskjellige Sygdomme, der optræde pludselig, ligesom med ét Slag, saaledes Krampeslag (Epilepsi, Eklampsi), Hjærneslag (Hjærneapoplexi). **Slagflaad**, en pludselig Blødning i vigtige Organer, hvorved disses Virksomhed hindres, fortrinsvis i Hjærnen (Apoplexi), men ogsaa i Lungerne (Lungeslagflaad).

Slagbedding, den Del af en Bedding, som i retlinjet Forlængelse af en Landbedding findes under Vandet; den bør gaa saa langt ud, at Skibet hviler paa den, indtil Vandet faar tilstrækkelig Bærekraft til at bære Skibet under Afløbningen. Hales et Skib paa Land, er S. til stor Hjælp til at faa Skibet løftet op paa Beddingen.

Slagelse, Kjøbstad i Sjælland, Sorø Amt, S. Herred, ligger inde i Landet ved den sjællandske Vestbane, 12 M. v. s. v. for Kjøbenhavn, 2¼ M. n. ø. for Korsør. 6,076 J. (1880). De offentlige Bygninger ere: to Kirker (St. Mikkel og St. Peder), et rigt Hospital for 120 Lemmer, hvormed 1857 er forbundet „S. Kloster“ for 50 Kvinder af den dannede Middelstand, Tinghuset, Asylet, Realskolen, Borger- og Friskolen, Arbejds- og Forsørgelsesanstalten og Gasværket. Byjorderne udgjøre 1,810 Td. Land og 224¾ Td. Hartkorn. Befolkningens Hovederhverv er Handel, forskjellig Industri og Haandværksdrift. Af industrielle Anlæg findes her 2 Bogtrykkerier, 2 Bryggerier, 1 Spritfabrik, 1 Teglværk, 1 Tobaksfabrik, 1 Savværk, 2 Jærnstøberier og Maskinfabriker, 1 Garveri, i alt 16 Fabriker og industrielle Anlæg med en Produktionsværdi af omtr. $1\frac{1}{5}$ Mill. Kr. (1885). Bank for By og Omegn og en Landbo-Sparekasse. — S. er en gammel By, skjønt den endnu 1182 nævnes som en Landsby, der tilhørte Sorø Kloster. Ved St. Peders Kirke i S. var Hellig Anders Præst, hvem S. efter Sagnet skylder sine store Bymarker. Paa et Danehof i S. 1376 blev Margretes Søn Oluf valgt til Konge. I den katholske Tid var der i S. et Helligaandskloster, som har givet Hospitalet i S. (funderet 1585 af Kong Frederik II) dets Oprindelse. Efter Sagnet er S. anlagt af Slag, Skjalm Hvides Bedstefader.

Slagheck, Diderik, en westfalsk Præsts uægte Søn, kom 1517 i Aflabskræmmeren Arcembolds Følge til Danmark, hvor han forblev i Christian II.s Tjeneste. S. var ivrig til at gaa Kongen til Haande ved det stockholmske Blodbad, ja man har endog tillagt ham Hovedskylden for denne Udaad, idet man har troet, at han har staaet bag ved Kongen og pustet til Ilden; til Løn derfor blev han Biskop i Skara og sammen med Gustav Trolle og Jens Andersen Beldenak efterladt i Spidsen for Sveriges Regering, da Christian II drog tilbage til Danmark. I denne Post bidrog S. meget til Fremgangen af Gustav Vasas Opstand ved sin Grusomhed og Udueligbed, men dog blev han i Nov. 1521 Ærkebiskop i Lund. Denne Herlighed varede imidlertid kun kort, thi allerede 24 Jan. 1522 lod Kongen, hvis Sind nu var blevet omstemt, ham brænde i Kjøbenhavn til Straf for hans onde Raad i Nov. 1520.

Slaginstrument, s. Instrument.
Slaglod, s. Lodning.
Slagmaleri, s. Bataillemaleri.
Slagmaskine, s. Bomuldsindustri.

Slagside, den Vinkel, som Masternes Retning paa et Skib danner med den lodrette Plan. Naar Vindens Kraft virker i Sejlene eller endog kun paa selve Skibsskroget, vil Skibet indtage en hældende Stilling, som dog ikke kaldes S., men Krængning, hvorimod S. mere betegner en vedvarende Krængning, der ikke er foranlediget ved Vindens Kraft, men f. Ex. ved, at Lasten enten har forskudt sig eller ikke er jævnt fordelt til begge Sider af Skibets Midte.

Slagstok kaldes hos Blikkenslagerne en Ambolt snart med, snart uden Horn.

Slagtehuse. Offentlige S. indrettes i den nyere Tid i de fleste større Byer for at undgaa Ulemperne ved den spredte, private Slagtning. S. maa foruden de Localer, hvor Slagtningen foregaar, indeholde almindelige Stalde og Quarantainestalde, Skoldehus, Kallunvaskeri, Kølehus osv. Hyppigst staa S. i Forbindelse med en Controlstation for Kjød. Hvor der er offentlige S., indfører man i Regelen samtidig Slagtetvang, saaledes at al Slagtning skal foregaa i S. Kjøbenhavns offentlige S. ligge ved Kvægtorvet; deres Opførelse paabegyndtes 1879.

Slagtemaaned, det danske Navn paa November.

Slagtemasken er en i Frankrig efter 1870 indført Lædermaske, der spændes over Panden og Øjnene paa Kvæg, der skal slagtes. Paa Maskens Midte er anbragt en Jærnplade, hvorigjennem en kraftig Staalbolt rager, i hvis spidse Ende en Udhuling bidrager til, at den deri ophobede Luft ved Slaget sammenpresses og ved at trænge ind i Hjærnen øjeblikkelig fremkalder Døden. Den har vist sig at passe meget godt til Slagtning af Hornkvæg, vel ogsaa til Faar, hvorimod den vanskeligere anbringes paa Svin.

Slagværk findes i de fleste Pendulure og drives paa samme Maade som Gangværket: i Taffelure ved Fjeder, i Stue- og Taarnure ved Lod. Om der end er en Forbindelse mellem begge, for saa vidt Gangværket bestemmer, naar S. skal give Lyd ved Slag paa en Fjeder eller Klokke, saa danner dog S. et Hele for sig, ofte indtagende en særegen Plads, og naar Uret ikke blot skal slaa Time-, men tillige Kvarterslag, har man endog to S., indbyrdes meget lige, men med forskjellige Perioder og undertiden til at drive med forskjellige Lodder eller Fjedre. Minuthjulet eller et andet, der drejer sig rundt én Gang i Timen, har en Stift, der, kommen til et bestemt Sted, løfter en Arm og et Par Minutter senere atter slipper den; det første kaldes Udløsningen, Uret hikker eller falder i Slag; i det andet Moment begynder Slagene, mest ved at nogle fra et hurtigere gaaende Hjul udgaaende Stifter hæve en Hammer. Et Vindfang sørger for, at Slagene ikke falde altfor hurtig efter hinanden. Slagenes Antal reguleres paa forskjellige Maader. Hævestifterne, 12 i Tallet, kunne saaledes efterhaanden have forskjellige Længder, saa at Hammerens Arm, efter dens Stilling,

naas kun af 1, af 2 osv., indtil alle 12. Almindeligere bruger man dog enten en Slagskive, hvis Omkreds er med Hakker inddelt i Buer, hvis Længder forholde sig som 1, 2, 3....12, eller en „Snegl", d. e. en Skive, hvis Omkreds danner et Slags Spiral i Afsatser, idet Radius for hver 30 Grader vokser lige stærkt, indtil den atter pludselig aftager; men Nytten af disse to Organer kan ikke forklares i Korthed og uden Tegning. Som oftest skal S. tillige tjene som Repeterværk (s. d. A.) ved til enhver Tid at angive Klokkeslættet, naar man trækker i en Snor o. desl.

Slakke er de sammensintrede eller endog smeltede, glasagtige Masser, der dannes dels ved en stærk Ild af Stenkul eller Tørv med især jærnholdig Aske, dels som et i Regelen værdiløst Biprodukt ved alle Haande metallurgiske Operationer, af indblandet Gangart, Tilslag og Malmenes fremmede Bestanddele, ved Omsmeltning af Raajærn, Friskning o. fl. S. indeholder næsten altid Spor af det Metal, den skriver sig fra, men for lidt til, at en Udsmeltning kan lønne sig — ellers kaldes det ikke S. — og man stræber blot, for ikke at generes af Mængden, at finde Anvendelse for den som Fyld, Vejmateriale eller udstøbt i Former som daarlige Bygningssten, som Tilslag til brændt Kalk for at danne Cement, til Bouteilleglasmasse og til Slakkeuld. Denne tilvirkes især af Jærnslakke ved at sende en kraftig Dampstraale paa tværs ind i en frit nedflydende Strøm af S. og finder ikke ringe Anvendelse som slet Varmeleder til Omgivelse af Damprør og Dampcylindre, Isskabe osv. Dog indeholder den hyppig Svovlcalcium og kan derfor kun anvendes, hvor Fugtighed ikke har Adgang. Det samme vanskeliggjør dens Anvendelse til Filtrering. S. ogsaa Thomasslakke.

Slam, engl. [slæmm], intet eller kun ét Stik i Whist.

Slambad, s. Bad.

Slamkiste ell. Slambrønd, Samlebrønd, kaldes de Brønde, der anvendes ved Kloaker for deri at opsamle det med Spildevandet eller Regnvandet tilførte tungere Materiale, som ikke kan føres med af Vandet gjennem Ledningerne. Saadanne Samlebrønde bør anbringes paa det Punkt, hvor Vandet træder ind i Ledningerne, men ikke anbringes paa selve disse, saaledes at selve Ledningen vilde komme til at passere en Brønd med Slamgrube, hvilket nemlig giver Anledning til nødvendig Ophobning af let forraadnelige Stoffer og hindrer Vandstrømmens frie Løb.

Slang, engl. [slæng], simpel Tale, „Gadesprog"; Udtryk, der bruges i en vis bestemt Kreds.

Slange. Slangerne (Ophidii, Serpentes) udgjøre en Orden i Krybdyrenes Klasse; Legemet er stærkt forlænget, Kroppen gaar jævnt over i en tyndere Hale og med en ofte næsten umærkelig Afsmalning i det aflange, smalle Hoved; Lemmer mangle (kun Kvælerslangerne og Tortrix have Spor til Baglemmer); Beklædningen er Skæl, der paa Hovedet i Regelen erstattes af Plader, paa Bugen af brede Skinner; et meget udvideligt Gab (væbnet for oven med 4, for neden med 2 Rækker spidse Tænder) sætter S. i Stand til at sluge et forholdsvis stort Bytte; Brystben og Skulderbælte mangle, hvilket muliggjør en lignende Udvidelighed af hele Kroppen. Føden, der hyppigst bestaar af smaa Pattedyr (Mus), Krybdyr, Padder (Frøer) og Fugle, nedsvælge S. hel under rigelig Spytafsondring. Ved deres Bevægelser spille Skinnerne under Bugen, som ved Ribbenenes Tryk sættes i Stand til at virke som talrige Smaafødder, en Hovedrolle. De fleste S. tilhøre Tropelandene; der gives Former, som leve i Jorden (Ormeslanger) eller paa Jorden (Snoge); andre leve i det ferske Vand eller endog i Havet (Havslanger); atter andre i Træerne (de lange, tynde, piskeformede Træslanger). De inddeles i de giftløse eller uskadelige S., som savne Giftkjertel og Gifttænder (Orme- og Kvælerslanger, Snoge), og Giftslanger. Slangetæmmere optræde i de fleste af Orientens Byer og forevise forskjellige, oftest giftige Slanger (f. Ex. Brilleslangen), hvilke de dels lade sno sig om Arme og Ben, dels lade danse, idet Slangen rejser Kroppen højt i Vejret og bugter sig i Takt med den Musik, der ledsager Forevisningen. Hvorvidt S. virkelig formaa at afrette Slanger og, som fra forskjellig Side paastaas, virkelig beherske dem med Musiken, er næppe sikkert afgjort; sandsynligvis blive de giftige Slanger gjorte uskadelige ved, at Gifttænderne trækkes ud, en Proces, som da rigtignok jævnlig maa gjentages, eftersom der hos disse Dyr stadig dannes Erstatningstænder.

Slange, Niels, f. 1657 i Slagelse, d. 1737, Historieskriver, Assessor i Cancelliet og Højesteret, Conferensraad, adlet 1731, var Søn af den bekjendte Provst i Slagelse Peder Villadsen, der spillede saa vigtig en Rolle paa Rigsdagen i Kjøbenhavn 1660 og senere blev Biskop i Viborg. S. er Forfatter til „Christian IV.s Historie", som blev rettet og udgivet af Hans Gram (1749, 2 Bd. i Folio).

Slangefalk (Gypogeranus serpentarius) ell. Secretær, en sydafrikansk Rovfugleform, der ved sin lange Hals, sine lange tynde Ben, korte Tæer og Kløer og lange Vinger samt ved de fra Hovedets Sider fremragende, ejendommelige Fjer (deraf Navnet „Secretær") har et fra de andre Falke- og Ørneformer meget afvigende Udseende. Den efterstræber Krybdyr, navnlig Giftslanger, hvorved den indlægger sig megen Fortjeneste, desuden Smaapattedyr og Insekter.

Slangehalsskarv, s. Skarv.

Slangeholderen (Ophiuchos, Serpentarius) med Slangen, et Stjærnebillede, sydligt for Hercules, i hvis Nærhed Hovedet befinder sig, kjendeligt paa en klar Stjærne, Ras Alhauva (arab., d. e. Slangebesværgerens Hoved; α ophiuchi), af 2den Størrelse.

Slangehoved (Echium), Slægt af de rubladede, mangler Bikrone og har noget uregelmæssige Blomster. En Art, E. vulgare, Svenskeren, med lyseblaa Blomster i en rank, opret Blomsterstand, træffes almindelig og ofte selskabelig hos os paa Græsmarker og Veje, især paa let, sandet Jord; i Jylland syd for Limfjorden er den sjældnere.

Slangerod (Aristolochia), Slægt af Slange-

rodsfamilien, der hører til de kronløse, har enkelt, uregelmæssigt, oversædigt, farvet Blomsterdække, 6 siddende Støvknapper, sammenvoxede med de 6 meget korte Grifler, samt en 6-rummet Kapsel. I Haver træffes jævnlig A. Clematitis og A. Sipho; denne, der er klatrende, er bekjendt under Navn af Tobakspibeplanten paa Grund af Blomstens Form. For øvrigt ere Arterne vigtige i officinel Henseende og anvendes meget i deres Hjemstavn mod Slangebid og Saar af forgiftede Pile. I denne Henseende er A. rotunda fra Sydeuropa og navnlig A. serpentaria fra Nordamerika af Vigtighed; de ere begge officinelle hos os. Flere Arter frembringe en bedøvende Virkning paa giftige Slanger. Hos dem alle er det navnlig i Rodstokken, at de virksomme Stoffer findes.

Slangerup, Landsby og Kirkesogn i Sjælland, Frederiksborg Amt, Lynge-Frederiksborg Herred, 2 M. s. v. for Hillerød, var en af Landets ældste Kjøbstæder, men mistede de heraf flydende Rettigheder 1809. — Ved S. sejrede Svend Grade 1147 over Modkongen Knud Magnussøn. Erik Ejegod var født i S. og opførte her en Kirke; i den katholske Tid var her et Nonnekloster. Ogsaa Psalmedigteren Bisp Kingo var født i S., og baade for ham og for Erik Ejegod er rejst Mindesmærker.

Slangestjerner (Ophiura), Havdyr af Pighudenes Klasse, med et skiveformet Legeme, fra hvilket der udgaar 5 (sjældnere 6) lange, ofte traadformede, leddede, med Pigge og Sugefødder udstyrede Arme; midt paa Bugsiden af Skiven ses den fem(sex)delte, med et Slags Tænder væbnede Mund. Armene indeholde et Skelet af sammenleddede Skalstykker; Huden kan for øvrigt være blød, men er dog som oftest beklædt med smaa Kalkplader. S. leve i Havets Dynd og Sand, i tomme Skaller, paa Koraller og Svampe osv. og ere udbredte over alle Have. Til S. i videre Forstand høre ogsaa de saakaldte „Medusahoveder“.

Slangeøen, 1) en lille, ufrugtbar Klippeø i det sorte Hav, 6 M. ø. n. ø. for Donaumundingen Sulina, med Fyrtaarn, tilhører siden 1878 Rumænien. 2) S. **Anguilla**.

Slankamen, s. **Salankamen**.

Slatoust, Stad i det russiske Gouv. Ufa, 32 M. ø. til n. for Ufa i Uralbjærgene, med 19,000 I., betydelig Bjergværksdrift paa Guld og Jærn, kejserlig Vaabenfabrik og Industri i Jærnvarer.

Slavekysten, s. **Guinea**.

Slaver, det Navn, som Europas østligste og tillige en af dets talrigste Folkestammer af indoeuropæisk Æt tillægger sig selv (egtl. Slovene, yngre Slavjane, Flert.). Navnet staar utvivlsomt i Forbindelse med slav. slovo, der betyder et Ord, og andre dermed beslægtede Afledninger og forklares af de fleste som de talende, i Modsætning til det Navn, som S. give de Udlændinge, særlig Tyskerne, nemlig Njemtsi, der egtl. betyder stumme, d. v. s. dem, hvis Sprog man ikke forstaar. Af Tyskerne og Nordboerne kaldes S. fra gammel Tid af Vender eller Vinder, under hvilket Navn (Venedi) de allerede forekomme hos Tacitus som en europæisk Stamme. S. høre til Europas talrigste (de udgjøre omtr. 96 Mill. Mennesker) og vigtigste Stammer. Efter deres nuværende Fordeling omfatte de følgende Underafdelinger og enkelte Folk: A) **Østslaver** eller 1) Russerne, c. 66 Millioner, i 3 Grene, i Rusland og Galizien; paa sidste Sted ere de unerede (Ruthenerne), ellers græsk-katholske. B) **Sydslaver**: 2) Bulgarer, omtr. 3 Millioner, i Tyrkiet (Bulgarien og Østrumelien), med græsk-katholsk Religion. 3) Serber med Kroater, omtr. 7 Millioner, i Serbien, Bosnien, Montenegro, Dalmatien og Slavonien, samt spredte i Ungarn. De bekjende sig for en Del til den græske Religion (navnlig i Serbien og Montenegro), nogle (i Bosnien) til den muhammedanske, Resten ere romerske Katholiker. 4) Slovener, omtr. 1½ Million, i Steiermark, Kärnten og Krain; alle romerske Katholiker. C) **Vestslaver**, nemlig 5) Czecher ell. Bøhmer, omtr. 5 Millioner, i Böhmen og Mähren, tillige med de nær beslægtede Slovaker, omtr. 2 Millioner, i det nordlige Ungarn. De ere Katholiker med Undtagelse af, at en stor Del af Slovakerne ere Protestanter. 6) Sorberne eller Venderne i Øvre- og Nedre-Lausitz, nu næppe mere end omtr. 150,000 Mennesker, af hvilke omtr. ½ ere Katholiker, de øvrige Lutheranere. De ere den sidste Levning af en tidligere meget mere udbredt slavisk Befolkning i det østlige Mellemtyskland, der, som f. Ex. talrige Stednavne vise, en Gang har beboet det meste af Sachsen og tilgrænsende Lande; deres Vestgrænse synes omtr. at have været Saale og Elben, og deres Nordgrænse laa endnu i det 16de Aarh. kun 6 Mil fra Berlin, der selv ligger paa endnu ældre slavisk Territorium. D) **Nordslaver** eller 7) Polakker (Lecher), omtr. 12 Millioner, for den allerstørste Del Katholiker af Religion, henhørende dels til Preussen, dels til Rusland, dels til Østerrig. Under dem maa nu ogsaa henregnes de saa Kaschuber (s. d. A.) i Omegnen af Danzig. Ligesom Vestslaverne saaledes have ogsaa Nordslaverne i tidligere Tid været udbredte betydelig længere mod Vest. Herhen hørte alle de gamle vendiske Stammer („Venderne“) i Nordtyskland, af hvilke de vigtigste vare Pomoranerne (i Pommern), vest for dem Lutizer eller Wilzer, derefter Obotriter (navnlig i den vestlige Del af Mecklenburg), Vagrier i Holsten og paa Femern, Polaber ved Elben (slav. Labe). Alle disse have efterhaanden, til Dels efter haarde Kampe, mistet deres Nationalitet og ere gaaede op i Tyskerne, og kun en Række Stednavne af slavisk Oprindelse (paa -ow, -in, o. lign., end videre Navne som Stargard, Rostock o. m. a.) have endnu bevaret Mindet om dem. Længst holdt sig Polaberne (i Hannover), hvis Sprog først helt uddøde i Begyndelsen af forr. Aarh. og endnu har været Gjenstand for skriftlige Optegnelser. Den mecklenburgske Hertugslægt nedstammer fra de gamle vendiske Høvdinger. — Saa langt som historiske Vidnesbyrd række, havde S. deres Hovedsæde mellem Karpatherne, Weichsel og Dnjepr. Herfra udbredte de sig fra Folkevandringernes Tid af dels mod Nordvest, inden for de ovenfor angivne Grænser, dels mod Sydvest især efter Hunnerrigets Fald hinsides Donau og endog over hele Halvøen

syd for Balkan samt i Pannonien (det nuværende Ungarn), hvor de senere ere fortrængte af de indvandrede Magyarer. I det 7de Aarh. stiftede de Rigerne Kroatien og Serbien. Fra det 8de og 9de Aarh. af begyndte Østslaverne, først paa egen Haand, siden under Varægernes (Normannernes) Anførsel at trænge sig ind i de den Gang af finske Folk beboede Lande mod Nord og Øst, hvor de efterhaanden, for største Delen først i nyere Tid, have naaet en uhyre Udbredelse. Af de slaviske Riger, som allerede tidlig opstod, Rusland, Polen, Litauen, Mähren, Böhmen, Serbien, Kroatien, Bosnien, Bulgarien o. fl., vedblev kun det første bestandig at holde sig og har tillige opslugt de to næstefter nævnte. De øvrige Stater tabte efterhaanden ganske eller til Dels deres Selvstændighed, og de der boende S. kom enten under Tyrkernes eller Tyskernes Herredømme; de første have ladet dem beholde deres Nationalitet saa temmelig uforstyrret (Bulgarerne, Serberne, Bosnierne), de tyske Regeringer (i Preussen og Østerrig) have, efter den i denne Henseende hos Tyskerne sædvanlige Fremgangsmaade, søgt at paatrænge S. tysk Sprog og Dannelse og undertrykke det slaviske (i Ungarn have Magyarerne i nyere Tid hjulpet til dermed). Først i den nyeste Tid er S.s Stilling lige over for Tyrkiet og Østerrig atter bleven bedre, ligesom Serbien og Bulgarien have opnaaet politisk Selvstændighed. Jvfr. ogsaa **Panslavisme**. **Slavisk Literatur**, s. Art. om bøhmisk, kroatisk, polsk, russisk og serbisk Literatur. **Slavisk Religion**. Om Slavernes Mythologi har der i dette Aarhundrede været udbredt meget phantastiske Forestillinger, til Dels paa Grundlag af forfalskede bøhmiske Manuskripter. Om Slavernes ældre Religion vides meget lidet, og hvad der fortælles om Slaverne i Tyskland, afviger til Dels fra de russiske; dog synes det aabenbart, at de alle som de indoeuropæiske Folk overhovedet stilte mellem Lysets Guder og Mørkets Dæmoner samt overhovedet dyrkede Naturaander af lavere Rang. Hos Russerne omtales Himlens Gud Svarog, hans Søn Solguden Dashbog, Tordenguden Perun, hvis Billede i Kijev ødelagdes af Vladimir I c. 988, men som maaske er bevaret i de russiske Sagn som Elias af Murom, Kvægguden Volos, Vindguden Stribog samt Frugtbarhedens Gud og Gudinde, Jarylo og Lada. Hos Venderne er især berømt Svantovit (Svatovit), Atmosphærens og maaske Kornhøstens Gud, hvis Billede og Tempel i Arkona (s. d. A.) ødelagdes af de danske 1169, Triglav, der afbildedes med 3 Diademer og 3 Ansigter i Templerne i Stettin og paa Wollin, de krigerske Guder Radigost i Retra, Rugevit (eller Verovit) i Rügen, Prove i Vagrien o. fl. Om Religionen hos de slaviske Stammer i Østerrig, Ungarn og Balkanstaterne vides omtrent intet. Slaverne troede paa et Liv efter Døden, men om Straf eller Belønning i det andet Liv vides intet. En Præstestand findes kun hos Venderne. Slaverne ofrede til Guderne i Lunde og Templer. Ofrene bestod især i Kvæg, Faar og Frugter; dog omtales, om end sjældnere, Menneskeofre baade hos Venderne og Russerne, og der er ingen Grund til, som man tidligere gjorde, at antage, at Menneskeofring er indført fra Germanerne. — **Slaviske Sprog** udgjøre en egen Stamme af den indoeuropæiske Æt, nærmest beslægtet med den litauisk-lettiske (baltiske) Stamme. De herhen hørende Sprog (jvfr. **Slaver**) ere 1) Oldslavisk (Oldslovensk, Oldbulgarisk), et uddødt sydslavisk Sprog, i hvilket en temmelig stor Literatur, saa godt som udelukkende af religiøst Indhold, er naaet til os. Grunden til denne Literatur blev lagt af Cyrillus og Methodius (s. d. A.), som i dette Sprog prædikede Christendommen for Slaverne i Pannonien (det nuværende Ungarn). Man er ikke enig om, hvor Sproget egentlig har hørt hjemme, i det græske Rige, særlig i Bulgarien, hvor Literaturen i ethvert Tilfælde fandt sit væsentligste Tilhold (denne Opfattelse udtrykkes ved Navnet Oldbulgarisk), eller i Pannonien. Rimeligvis har der dog kun været meget ringe Forskjel paa Sproget paa disse to Steder. Idet Christendommen udbredtes videre blandt Øst- og Sydslaverne, blev dette Sprog Kirkesprog og i den ældre Tid almindeligt Literatursprog for alle Slaver af græsk Confession, dog under større eller mindre Paavirkning af de forskjellige Dialekter. I denne Form, særlig saaledes som det udviklede sig i Rusland, kaldes det ofte Kirkeslavisk (ogsaa Slavonisk). 2) Bulgarisk; 3) Serbisk-Kroatisk; 4) Slovensk; 5) Russisk (Stor-, Lille-, Hviderussisk); 6) Czechisk eller Bøhmisk med Slovakisk; 7) Sorbisk eller Vendisk i Lausitz; 8) Polsk (med Kaschubisk). 9) Blandt de uddøde slaviske Dialekter i Nordtyskland have vi kun nogle Efterretninger opbevarede om Polabisk. Om disse Sprog s. nærmere vedkommende Artikler og **Slaver**. Det Alphabet, hvormed de slaviske Sprog skrives, retter sig efter Religionen, idet Slaverne af græsk Confession bruge det i det 9de Aarh. efter det græske dannede cyrilliske Alphabet (Russisk, Bulgarisk, Serbisk), medens de øvrige bruge det latinske, forøget med flere eller færre nye Tegn (s. **Bogstav**). Om et tredje Alphabet, det glagolitiske, s. d. A. De slaviske S. høre til de mærkeligste inden for hele vor Æt. De have en stor Rigdom paa forskjellige Lyd, især Hvislelyd og mouillerede Lyd (stærkest udviklede i Polsk); de faa derved, om end i forskjellig Grad, en ejendommelig Blødhed og Klangfuldhed, der ikke formindskes ved de undertiden forekommende stærke Sammenhobninger af Medlyd, hvilke dog ofte se langt værre ud end de ere (f. Ex. czechisk prst, Finger, vlk, Ul[v] med selvlydende r, l, det sidste omtr. som -e[l] i dansk Handel; polsk Skrzynecki, omtr. Skchinētski). I Accentuationen er der stor Forskjel. Russisk staar i denne Henseende paa det oprindeligste Trin ved sin overordentlig frit vexlende (men i hvert enkelt Tilfælde naturligvis lovbundne) Accent; hermed stemmer i det væsentlige Bulgarisk og Slovensk, hvorimod Serbisk-Kroatisk altid, saa vidt muligt, trækker Accenten en Stavelse tilbage; Polsk accentuerer altid næstsidste Stavelse, Czechisk og Slovakisk altid første Stavelse i et Ord eller Ordcomplex. Dette bidrager til at give hvert af Sprogene en forskjellig Klang, til Trods for den store Lighed i Bygning, der ellers er raadende

dem alle. Endnu kan nævnes, at nogle, især Serbisk-Kroatisk og Czechisk, meget strængt adskille Selvlydenes Qvantitet (s. d. A.) uafhængig af Accenten, medens i andre, som Russisk og Polsk, alle Lyd ere væsentlig korte. Hvad Formbygningen angaar, have de saa godt som alle endnu bevaret 7 Casus: Nominativ, Vocativ, Accusativ, Genitiv, Dativ, Instrumentalis (Redskabsform), Locativ (Stedform, nu blot efter visse Præpositioner); kun Russisk har tabt Vocativ, og Bulgarisk er det eneste Sprog, hvor hele dette System er forandret, nærmest som i de romanske Sprog, særlig Rumænsk (s. d. A.), hvilket Sprog Bulgarisk ogsaa ligner i, at det, alene blandt alle slaviske S., har udviklet en bestemt Artikel, som hænges efter Ordet f. Ex. dom Hus, domŭt Huset. I Verbalbygningen ere alle slaviske S. i Stand til gjennem forskjellige Afledninger eller Sammensætninger at udtrykke alle Haande fine Tidsnuancer og f. Ex. betegne, om en Handling tænkes som fuldendt eller ufuldendt, som varig, øjeblikkelig eller oftere gjentagen. Overhovedet er deres Bøjelighed og Rigdom aldeles forbavsende; de kunne i denne Henseende fuldstændig maale sig med Græsk og f. Ex. med Lethed danne hjemlige Ord for alle Haande Begreber, som de fleste andre Sprog kun kunne udtrykke ved laante Ord. Det betydeligste grammatiske Værk over disse Sprog er Miklosichs „Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen“ (4 Bd., 1852—74, til Dels i 2 Opl.).

Slaveri og Slavehandel ere saa gamle, som Menneskeslægten har en Historie, og have fundet Sted næsten hos alle Folkeslag, der ere komne ud over det laveste Culturtrin, i hvilket hver Familie lever særskilt for sig; det kjendes derfor ikke blandt de sibiriske Folk, Indianerne, Australierne og flere afrikanske Stammer. I China var der indtil faa Aarh. f. Chr. ikkun Statsslaver (Forbrydere eller Krigsfanger), men da begyndte den Skik, at Fattige solgte sig selv eller deres Børn til S. I Indien har S. bestaaet fra gammel Tid, dog saaledes, at Mænd af de højere Kaster kun maa trælle for Mænd af samme Kaste. Ogsaa fandtes S. i det gamle Ægypten, saa vel som hos alle de semitiske og mellemasiatiske Folk, og det bestaar endnu blandt disse, men i det hele i en mild Form, bl. a. fordi Religionen (især Muhammedanismen) paabyder Skaansel og Hensynsfuldhed imod Slaverne. Efter Mose Lov maatte de jødiske Slaver kun trælle i 6 Aar, medens de indførte vare bundne for hele Livet. I Azteternes Rige Mexico gjaldt S. for Mænd, der solgte sig selv eller solgtes som Børn, men var ikke arveligt. Blandt Grækerne var S. til Stede fra den ældste Tid, idet alle Krigsfanger gjordes til Slaver, selv de af kongelig Byrd; da de frie Grækere holdt det simple Arbejde for uværdigt, blev det næsten en Nødvendighed at have Slaver. Selv Platon og Aristoteles hævdede S.s Nødvendighed for Samfundet. I Athen var der et eget Torv for Slavehandelen, hvortil førtes dels „Barbarer“, dels Krigsfanger fra andre græske Stater; i Byens blomstrende Tid vare næsten tre Fjerdedele af Indbyggerne Slaver, men deres Stilling var ikke haard; mange bleve frigivne, men kunde kun undtagelsesvis vinde Borgerret. I Sparta vare Heloterne ikke Enkeltmands, men Samfundets Trælle; de behandledes meget haardt, og stundum formindskedes deres Tal ved planmæssig Udryddelse, for at de ikke skulde blive farlige for Staten. I ingen Oldtids Stat blev S. dog saaledes udviklet som hos Romerne; Slaven betragtedes aldeles som en Ting og var derfor fuldstændig retløs, og Herren kunde lige til Antoninus's Tid dræbe ham efter eget Tykke. De behandledes med stor Haardhed, især Landslaverne, ja tit med oprørende Grusomhed; og fra Aar 265 brugtes de bl. a. til de blodige Fægter- og Dyrekampe (s. Gladiatorer). Efter de puniske Kriges Tid voxede Slavernes Tal umaadelig; Rigmænd havde Hundreder, ja Tusender paa deres Godser; fra alle de undertvungne Folk førtes Slaver til Rom og brugtes til Dels til forskjelligt Arbejde efter deres Nationalitet. Den Haardhed, der øvedes imod dem, fremkaldte flere farlige Slavekrige; værst var den, som Spartacus (73 f. Chr.) stod i Spidsen for, og til Straf bleve 6,000 af Fangerne korsfæstede. Af stor Betydning bleve derimod de talrige Frigivelser, thi de frigivne bleve Borgere, om end med indskrænkede Rettigheder. Under Kejserdømmet vare Kejsernes Frigivne Romerrigets egentlige Styrere, fordi frie Mænd ikke kunde gjøre Tjeneste som Kejserens private Hjælpere. De germanske Folk, der trængte ind i det synkende Romerrige, havde ogsaa Slaver, dels Livegne, som dyrkede Jorden, dels egentlige Trælle, der vare Handelsvare, og disses Tal steg betydelig ved Krigene med Romerne, men især under Kampene med de slaviske Folk fra Carl d. stores Tid. Alt som disse bleve undertvungne, bortsolgtes de til de vest- og sydeuropæiske Lande, og rimeligvis er Ordet „Slave“ opstaaet af Folkenavnet Slaver. I de nordiske Lande bestod ogsaa S., Trællene betragtedes med stor Ringeagt og led ofte ilde Medfart, men Frigivelse var ikke sjælden. I den første Del af Middelalderen fandtes i næsten hele Europa egentligt S. ved Siden af Livegenskabet, og først efterhaanden ophævedes det ved Kirkens Indflydelse, saa at Slaverne sammensmeltedes med de livegne. I flere Hundredaar solgte Christne og Muselmænd indbyrdes Slaver af Modpartens Tro, og Lyon og Rom vare Midtpunkter for denne Handel. Først imod Slutningen af det 13de Aarh. var det egentlige Slaveri og Slavehandelen ophørt i Europa, med Undtagelse af den pyrenæiske Halvø, hvor det vedblev indtil 1501. Derimod holdt Livegenskabet sig endnu længere (til det 16de Aarh. i England, til det 18de i Frankrig og endnu i det 19de i Tyskland, Østerrig, Ungarn, Rusland og Polen). I Tyrkiet er der endnu baade hvide og sorte Slaver, de første indførte fra Kaukasien, mest til Haremerne; og i de nordafrikanske Lande var der tidligere mange christne Slaver, som vare bortførte af Sørøvere, indtil den engelske Expedition mod Algérien 1816 og Franskmændenes Indtagelse af dette Land 1830 gjorde en Ende derpaa. I Tunis blev alt S. ophævet 1846 og i Algérien 1848. — Efter at Amerika var opdaget og Portugiserne omtr. sam-

tidig (1480) havde sat sig fast paa Afrikas Vestkyst, udvikledes et nyt S. og Handel med Negerslaver. 1506 førtes de første Negerslaver til de spanske Kolonier, og nogle Aar senere gav Præsten Las Casas det Raad, at man skulde bruge dem hellere end Indianerne, som ikke kunde udholde Arbejdet i Bjærgværkerne, men døde i Tusendvis. 1517 gav Kejser Carl V en af sine Yndlinge Eneret paa denne Indførsel; men det blev snart Portugiserne, som tiltog sig den (de indførte aarlig 28,000 Negre til Brasilien). Fra 1562 blandede Engelskmændene sig deri, og fra 1642 var Handelen mest i deres Hænder. Under Ludvig XIII blev den tilladt for de franske Kolonier, og Indførselen var meget betydelig (1783 alene 33,000), medens andre Folk kun tog liden Del deri (Danskere og Svenskere kun til deres egne Øer). Man regner, at der indtil 1776 indførtes til Nordamerika 300,000, og at der i alt er blevet udført 4 (andre mene 9) Mill. Negre fra Afrika; men Mennesketabet var langt større, fordi mangfoldige dræbtes i de Overfald, som i Regelen gik forud for Bortførelsen, eller omkom, inden de naaede til Kysten. Tabet paa Overrejsen sættes til 15—20 pCt. Til Nordamerika kom de første Negerslaver 1620, og i Tidsrummet 1662—1705 blev Slaveriet stærkt udviklet i Virginia og Maryland, senere endnu fuldstændigere i Sydcarolina, og derfra gik Lovene over til de sydligere Kolonier; i de nordlige fik S. kun ringe Omfang. 1701 fremkom i Boston den første Udtalelse derimod, 1727 afskaffede Kvækerne al Handel med Slaver indbyrdes imellem sig, og 1751 frigav de deres egne. I Uafhængighedserklæringen 1776 optoges en Sætning om alle Menneskers naturlige Lighed, og i de nærmest følgende Aar paabød de nordlige Kolonier Slaveriets gradvise Uddøen. Ogsaa Virginia gjorde Skridt dertil, og i det hele vare alle Nordamerikas bedste Mænd den Gang imod S. Men snart indtraadte et Omslag i Stemningen i de sydlige Stater, og 1787 vedtoges vel et Forbud imod Slaveindførsel, men først fra 1808 at regne. I England blev der 1762—1771 fældet Domme imod S.s Gyldighed paa engelsk Grund, og fra 1783 begyndte Clarkson, Wilberforce og flere deres Agitation, som 1792 førte til en Beslutning af Underhuset om Slavehandelens Afskaffelse. Overhuset vilde dog ikke samtykke deri, og først 1807 kom en Lov i Stand om dens Ophør fra 1808 at regne. Frankrig havde allerede 1790 afskaffet Slaveriet i sine Kolonier og fremkaldte derved Negeropstanden paa Haiti; det gjenindførtes paa de andre Øer 1802. Danmark afskaffede 1792 Slavehandel fra 1803 at regne; 1813 sluttede Sverige en Overenskomst med England derimod; dertil sluttede Nederlandene sig 1814 og Frankrig 1816; Spanien og Portugal maatte 1814 give Afkald paa Slavehandel nord for Ækvator og fik 1817 og 1823 betydelige Summer af England (tilſ. 700,000 Pd. St.) for at opgive den syd herfor, men drev den ikke des mindre hemmelig i lange Tider, især til Cuba og Brasilien. Her udstedtes 1826 og 1830 Love derimod, men den vedblev i Smug lige til 1851 (1850 indførtes 23,000); ligeledes til Nordamerika, skjønt i ringere Omfang. Englands Forsøg paa at hindre den ved at lægge Krydsere langs Guineakysten var ikke tilstrækkeligt, især fordi de andre Magter ikke vilde tillade Gjennemsynet af deres Skibe. Ved at grundlægge Kolonier paa Kysten (Sierra Leone og Liberia) af frigivne Negre søgte man derfor 1820—21 at udbrede Cultur iblandt de vilde Stammer og saaledes modarbejde Slavehandelen. Desuden søgte man at forbedre Slavernes Forhold i Kolonierne og stille dem under Lovens Beskyttelse; allerede 1783 udgav England en Lov, som forbød grusom Behandling og straffede Mord paa Slaver; 1792 gav Danmark en lignende Lov for sine Kolonier. 1823 udvirkede Buxton en ny engelsk Lov, som sørgede for Negrenes Opdragelse, forbød at skille Familier ved Salg og tillod Slaven at frikjøbe sig for sine Sparepenge. 1831 frigav Kronen sine Slaver, og 1833 vedtoges efter Lord Stanleys Forslag Afskaffelse af Slaveriet i de engelske Kolonier med 6 Aars Overgangstid (Læretid) for Negrene og en Godtgjørelse af 20 Mill. Pd. St. til Planterne. Senere afkortedes Overgangstiden, og 1 Aug. 1838 indtraadte fuldstændig Frihed. Derved frigaves omtr. 640,000 Negre, hvoraf Halvdelen paa Jamaica, men for en Tid rystedes alle Arbejdsforhold, og en stærk Tilbagegang indtraadte i Sukkertilvirkningen, medens de frigivne gik frem i Civilisation og foretrak at arbejde paa mindre Jordstykker som Selvejere. 1834 afskaffedes den strænge Lov om Slavernes Stilling i de franske Kolonier (den saakaldte »Code noir« fra 1685), og flere Forbedringer indførtes; Forslag om at afskaffe S. strandede paa Ulysten til at give Vederlag, og først efter Februarrevolutionen 1848 erklæredes Slaverne for frie (over 250,000). Ogsaa her fremkaldtes derved Rystelser i de økonomiske Forhold, men de ere senere forvundne ligesom paa de engelske Øer. Paa de danske (s. disse Øer und. Danmark) var S. efterhaanden blevet mildnet (især 1834 og 1840), og 1848 blev det efter en Negeropstand helt afskaffet, hvorhos der 1850 tilstodes Planterne en Erstatning. Faa Aar efter ophævedes S. paa den svenske Ø Barthélemy, 1858 i de portugisiske Besiddelser gradvis (ophørte 1875) og 1863 i de hollandske. Derimod udvidedes det efterhaanden i Nordamerika over de nye Territorier (1789 var der kun 6 Slavestater med 700,000 Slaver, 1850 15 med 3,200,000) og blev Kilden til mange Stridigheder imellem Norden og Syden; der dannedes her et hovmodigt og brutalt Planteraristokrati ved Siden af en stor Mængde „fattige Hvide“, der levede i temmelig fortrykte Kaar, medens Negrene planmæssig udelukkedes fra al Civilisation og fra enhver lovlig Beskyttelse og i det hele behandledes med stor Strænghed og Hensynsløshed, næsten som i det gamle Rom. Samtidig viste S. sine skadelige Følger, idet Sydstaterne trods deres naturlige Rigdom gik tilbage i Velstand og Udvikling, medens Nordstaterne vare i stadig Fremgang. Modsætningen viste sig stærkest i de saakaldte „Grænsestater“, der fornemmelig levede af „Slaveavl“ (d. v. s. Opdrætning af Negre til de sydlige Slavemarkeder). Den voxende Brutalitet hos Plan-

terne og deres Bestræbelser for at udvide Slaveriet og gjøre denne „huslige Institution" til Grundlag for Samfundsordenen fremkaldte endelig 1861 Sydstaternes Opstand, som efter 4 Aars Kamp endte med deres Undertrykkelse og Slaveriets fuldstændige Ophævelse. Herom og om de senere Skridt til Forbedring af Negrenes Stilling s. **Nordamerikanske Fristater.** I de syd- og mellemamerikanske Stater, i hvilke S. aldrig havde haft noget stort Omfang, blev dets Ophør vedtaget i de første Aar efter deres Løsrivelse fra Spanien. I Brasilien holdt det sig derimod og vandt større Udbredelse (1856 2½ Mill.), men var i det hele meget mildt og med let Adgang til Frikjøbelse. Efter flere forberedende Skridt vedtoges 1871 gradvis Ophævelse af S., og i Sommeren 1882 var der endnu kun 1,150,000 Slaver tilbage. 1885 udkom en ny Lov, der skulde fremskynde S.s Ophør, idet 1902 sattes som yderste Grænse; men Stemningen imod denne Ordning blev snart saa stærk, at allerede i Maj 1888 alle Slaver frigaves. 1873 afskaffedes S. paa Portorico og 1880 paa Cuba, dog her med en Overgangstid paa 8 Aar (Tallet var 170,000). S. er saaledes nu afskaffet overalt, hvor Europæere herske; omtr. 1850 kan Slaveudførsel fra Afrika vest paa regnes for at være ophørt. I Afrika selv bestaar S. derimod endnu, tilmed i meget raa Form, og mange Tusende Negre udføres aarlig til Marokko og Arabien, ja selv til Ægypten (og Tyrkiet), til Trods for de for 30 Aar siden givne og senere gjentagne Forbud. De Menneskejagter, som under arabiske Slavehandleres Ledelse holdes i det indre Afrika, virke højst ødelæggende; hele Egne ere derved blevne affolkede, og man regner, at 3—4 Gange saa mange Mennesker omkomme under Overfaldene eller paa Vandringen til Kysten som de, der endelig bortsælges i S. (aarlig udføres omtr. 100,000). Sam. Baker og senere Gordon gjorde de største Anstrængelser for at standse dette Uvæsen i det østlige Sudan, og allerede Livingstone talte stærkt derimod som den værste Hindring for Civilisationens Udbredelse i Afrika. I de sidste Aar have England og Tyskland taget strængere Forholdsregler for at hemme Udførsel af Slaver til Søs fra det østlige Afrika. 1877 afskaffede Madagaskar S. — **Slave, Slaveri,** i Betydning af Fæstningsslave, Fæstningsslaveri, s. d. A.

Slavesø, Store, en Indsø i det indre af de engelske Hudsonsbaylande i Nordamerika, mellem 61° og 63° n. Br., 540 □ M., modtager fra S. **Peace-** ell. **Slavefloden** og har gjennem Mackenzie Floden Afløb til det nordlige Ishav. Den modtager fra S. Afløbet fra Athabasca og flere andre Søer.

Slavjansk, Stad i det russiske Gouv. Charkov, 22 M. s. ø. for Charkov, ved Floden Donez. 15,000 I. Saltkilder.

Slavoner, nu forældet Sideform til Slaver (s. d. A.); vel ogsaa om Indbyggerne af Landskabet Slavonien (Kroater). **Slavonisk,** d. s. s. Kirkeslavisk, s. **Slaviske Sprog. Slavonien,** s. **Kroatien og Slavonien.** S. erobredes af Romerne under Augustus og hørte til Provinsen Pannonia inferior; en Del deraf hed Syrmien. Ved Romerrigets Deling kom S. under det østromerske Kejserrige. Under Folkevandringen blev det besat af Avarerne, men da disse vare betvungne af Carl d. store, lod denne slaviske Stammer nedsætte sig her (deraf kommer Navnet), og fra Ludvig d. frommes Tid stod de under en egen, til Frankerne skatskyldig Fyrste, som ogsaa herskede over Kroatien. Cyrillus og Methodius udbredte Christendommen ogsaa i S. (fra 864). Magyarerne erobrede Landet i det 11te Aarh., men maatte i Midten af det 12te Aarh. kæmpe med de græske Kejsere derom; dog beholdt Magyarerne det til sidst. Fra 1442 begyndte Kampen imod de indtrængende Tyrker, som hærgede Landet og 1524 fuldstændig erobrede det; 1562 blev S. formelig afstaaet til Tyrkerne, men gjenvandtes atter ved Freden i Carlowitz 1699.

Sleepers, eng. [slipers], d. s. s. Sveller.

Slegfred, gammel dansk Benævnelse for en Kvinde, der lever sammen med en Mand uden at være gift med ham. **Slegfredbarn** er derfor endnu den almindelig Betegnelse for et uægte Barn, dog kun for saa vidt ingen af Forældrene paa Avlingstiden har været gift, da det ellers i Forhold til den gifte kaldes et Horebarn.

Sleidanus, Joh., egtl. **Philipson,** berømt tysk Forfatter, f. 1506, d. 1556 som Professor ved Universitetet i Straßburg. Han er især bekjendt ved sit fortrinlige Skrift »De statu religionis et reipublicae Carolo V Cæsare commentarii« (1555) hvori han skildrer det schmalkaldiske Forbunds Historie.

Slejpner (oldn. Sleipnir), i den nord. Mythol. Navnet paa Odins ottefodede Hest, paa hvilken Guden rider gjennem Luft og over Hav. I Følge en Mythe i den yngre Edda, der handler om dens Fødsel, skulde S. stamme fra Loke.

Slemning, en Operation, der gaar ud paa at sortere grovere og finere Pulvere ved at blande dem op med Vand og adskille, hvad der afsætter sig først, fra hvad der længere Tid holder sig svævende i Vandet. Som oftest gaar S. ud paa at adskille det grove fra det fine, og den gaar lettest ved meget fint Pulver, der er tungt nok til villig at sætte sig. Man slemmer Ler, især Porcelænsjord, nogenlunde tunge revne Farver, Smergel, Polerpulvere o. fl. Man kan ogsaa ved meget lang Henstand og gjentagne Afbrydelser afdele Pulveret i flere Nummere. S. i andre Vædsker end Vand er meget ualmindelig. Ved Guldvaskning (ogsaa Vaskning af Kræts, s. d. A.) og i enkelte andre Tilfælde, hvor der er en meget stor Forskjel i Vægtfylden af sammenblandede Mineraler, bruger man ogsaa S. til at skille det tungeste fra det letteste, selv om dette forekommer i større Stykker.

Slendrian, gammel, daarlig Vane.

Slenitz, Thomas, en tysk Junker, der anførte den sachsiske Garde, en Samling Landsknægte, som vare lige bekjendte for deres Tapperhed og Tøjlesløshed. S. havde 1497 i Kong Hans's Tjeneste hjulpet til at undertvinge Sverige, og 1500 drog han med den samme Konge mod Ditmarsken, men blev med sin Garde nedhugget ved Hemmingstedt.

Slentning, Lagdeling, betegner i Geognosien

en Bjærgarts Spaltelighed i indbyrdes parallele Plader og Skiver, de saakaldte **Slenter** eller Lag. Ofte vexle Bestanddelene, saa at mange Sandstenlag ere afbrudte ved mellemliggende Lerlag, Stenkullagene ved mellemliggende Sandsten eller Skiferler osv. Slentede Masser ere i Regelen afsatte horizontalt i Vand, og efter den Orden, hvori de træffes afsatte oven paa hinanden, kan man slutte sig til, hvilke der ere de ældste og yngste Lag, saa at S. danner et væsentligt Grundlag for enhver chronologisk Bestemmelse i Geognosien.

Slesvig, fra gammel Tid ogsaa kaldt **Sønderjylland,** var indtil Wienerfreden 30 Oct. 1864 et dansk Hertugdømme, men hører nu til den preussiske Prov. Schleswig-Holstein. Den ved Freden fastsatte Nordgrænse mod Jylland gaar fra Heilsminde mod V. N. V. i en bugtet Linje til hen imod Skodborghus, derfra langs Kongeaaen indtil 2 M. fra dens Udløb, hvor den bøjer mod S. i en Længde af 2 M. og derefter mod V. til Vesterhavet. Sydgrænsen dannes af Eideren, Eiderkanalen og Kieler-Fjord. Af Øerne i Lillebælt høre til S. Aarø og Als og i Vesterhavet Romø, Sild, Amrom, Føhr, Halligerne, Pelvorm og Nordstrand. 160,6 □ M. med 406,000 J. (1875). Østsiden er et bakket og skovbevoxet, smukt og frugtbart Land, hvori Lillebælt og Østersøen indskære Fjordene ved Haderslev, Gjenner, Aabenraa, Flensborg, Slesvig (Slien) og Ekernførde samt Kiel. Midten er sandet Hede, som skraaner mod V. ned mod den frugtbare Marsk, der ved Diger er beskyttet mod Havet. De betydeligste Vandløb have Retning mod Vesterhavet; de ere fra N. mod S. Kongeaaen, Ribs-, Brede-, Vid-, Læk-, Søholm-, Arl- og Milde-Aa og Eideren med Sorg og Treen. Af Indsøer mærkes Bisten- og Witten Sø s. for Ekernførde, Arnholt Sø, Lang Sø og Isted Sø n. for Byen Slesvig og en Mængde andre Smaasøer i det østlige Bakkeland. Forskjellige Dele af S. have egne Benævnelser; Sundeved kaldes Halvøen mellem Aabenraa- og Flensborg Fjord, der ved Als Sund skilles fra Als, Angel Halvøen mellem Flensborg Fjord og Slien, Svansen Halvøen mellem Slien og Ekernførde Fjord, Dänischwohld (Danskeskov) Landet mellem Ekernførde Fjord og Eider Kanalen, Eidersted Halvøen mellem Vesterhavet og Eideren. — S. deles nu i Kredsene Slesvig, Ekernførde, Flensborg, Sønderborg, Aabenraa, Haderslev, Eidersted, Husum og Tønder.

Historie. Det gamle danske Grænseland Sønderjylland, hvor to af samme Rod udsprungne, men senere hinanden fjendske Nationaliteter, den danske og den tyske, mødes, har fra Arilds Tid (s. **Uffe den spage**) været Gjenstand for Tyskernes Overgreb. For at beskytte Landet mod Anfald fra Syd opførtes det mægtige Danevirke (s. d. A.), men Otto II trængte dog i Kampen med Harald Blaatand op i den jyske Halvø og oprettede et Markgrevskab mellem Slien og Eideren. Kejser Conrad II opgav imidlertid enhver Fordring derpaa lige over for Knud d. store (1027). Allerede tidlig bleve Prinser af det danske Kongehus indsatte til Statholdere i denne vigtige Grænseprovins (Oluf Hunger, Knud Lavard, Valdemar d. store, Valdemar Sejer) og kaldtes paa Grund af deres kongelige Byrd Hertuger af Jylland eller Sønderjylland, men de besad ikke noget arveligt Hertugdømme. Anderledes blev Forholdet, efter at Valdemar Sejer 1232 havde overladt Sønderjylland som Len til sin Søn Abel; thi denne traadte senere i fjendtligt Forhold til sin Broder, den danske Konge Erik Plovpenning, besvogrede sig med de holstenske Grever og efterlod sig en Linje, der holdt sig som Hertuger af Sønderjylland under jævnlige Stridigheder med den yngre Linje af Kongehuset, for hvilken de havde maattet vige Tronen, og hermed begynder lidt efter lidt Sønderjyllands Løsrivelse fra Kongeriget og Tilknytning til det tyske Land Holsten. Hertugerne af Abels Slægt ere følgende: Valdemar III (1253—57); hans Broder Erik (1259—72); dennes Søn Valdemar IV (1283—1312); dennes Søn Erik II (1312—25); dennes Søn Valdemar V (1325—64), der 1326—30 var Konge i Danmark, i hvilken Tid Grev Gert var Hertug i Sønderjylland, men da Christoffer II ved Ribeforliget 1330 atter blev Konge, fik Valdemar Sønderjylland tilbage, idet Grev Gert fik Fyn og Løfte om Sønderjylland, hvis Valdemar døde uden Børn. Ved et Forlig 1340 fik Hertug Valdemar Ret til at indløse Nørrejylland fra Grev Gert, men da han manglede Penge hertil, maatte han pantsætte Greven sit Hertugdømme. Grev Gerts Død og Valdemar Atterdags Indkaldelse forandrede Sagernes Stilling: nu blev det den nye Konge, der skulde indløse Jylland fra Hertugen, medens denne skulde kjøbe sit Hertugdømme tilbage fra Grevens Sønner. Dette sidste udførtes imidlertid kun til Dels, og baade under Valdemar og Sønnen Henrik (1364—75) vedblev den sydlige Del af Sønderjylland indtil Flensborg Fjord at være i de holstenske Grevers Besiddelser. Da Henrik var død som den sidste af Slægten, bemægtigede Greverne sig det hele. Det lykkedes dog Dronning Margrete at forhindre, at det gamle danske Land gik helt tabt for Riget, idet hun bragte det dertil, at den ene af Greverne, Gerhard VI, Sønnesøn af Grev Gert d. store, 1386 modtog Sønderjylland eller, som det fra den Tid af blev kaldt, S. som et udeleligt Len af den danske Krone. Grev Gerhards tidlige Død (1404) gav imidlertid Anledning til nye Forviklinger, og disse førte til aabenlys, aarelang Fejde, som Margretes Efterfølger Erik af Pommern trods al sin Udholdenhed ikke formaaede at føre til en sejerrig Ende. Ved Stilstanden i Vordingborg 1435 maatte han lade Gerhards VI.s yngste Søn Adolf (VIII) blive i Besiddelse af S., uden at nogen Forlening fandt Sted. Dette sidste skete først 1440. Da Adolf døde barnløs 1459, valgte Stænderne i de to Lande Christian I til Hertug af S. og Greve af Holsten, uafhængig af hans Stilling som Konge i Danmark og saaledes, at Stænderne efter hans Død havde Ret til til at vælge, hvilken af hans Sønner de vilde, til Hertug og Greve. Disse „Landesprivilegien“ (Ribe 5 Marts 1460), i Følge hvilke S. og Holsten skulde blive „evig sammen udelte“,

tilsidesattes allerede efter Christian I.s Død. Hertugdømmerne deltes nemlig 1490 mellem Kong Hans og hans yngre Broder Frederik, der allerede i Forvejen vare valgte til Hertuger, i den segebergske ell. kongelige og den gottorpske Del. Allerede denne første gottorpske Hertug stillede sig uvenlig lige over for de danske Konger Hans og dennes Søn Christian II, men da han selv kom paa Tronen i Danmark 1523, hævedes Delingen, og hele S. (og Holsten) var nu forenet med Danmark, indtil hans Søn Christian III 1544 paa ny delte Hertugdømmerne med sine to Halvbrødre, saaledes at han selv beholdt den sønderborgske Del (Als, Ærø, det østlige Mellemslesvig med Flensborg), Hans d. ældre fik den haderslevske (Nordslesvig og det vestlige Mellemslesvig) og Adolf den gottorpske Del (Sydslesvig og Aabenraa); til hver Del hørte en Tredjedel af Holsten, og de tre Brødre skulde i Forening være regerende Hertuger i S. og Holsten, men Hans og Adolf skulde med Hensyn til deres Dele af S. anerkjende den danske Konge som Lensherre. Dette vægrede de sig imidlertid ved, og det var først 1580, at de aflagde Lenshylding til deres Brodersøn, Frederik II. Hans d. ældre døde 1580 uden at efterlade sig Børn, og hans Lande deltes derfor mellem Frederik II og Hertug Adolf, saaledes at Kongen fik Nordslesvig og Adolf det vestlige Mellemslesvig, men Adolf blev Stamfader til de gottorpske Hertuger, der regerede over en Del af S. indtil 1713. Deres Navne ere følgende: Adolf (1544—86), Frederik II (1586—87), Philip (1587—90), Johan Adolf (1590—1616), der 1608 indsatte Førstefødselsretten i sin Slægt, hvilket Exempel for den kongelige Dels Vedkommende efterfulgtes 1650. Under disse fire var Forholdet til Danmark godt, men Fjendskabet indtræder under Frederik III (1616—59), der undlod at understøtte sin Lensherre, den danske Konge, ved Wallensteins og Torstensons Indfald i Halvøen og endog i Krigen med Sverige 1657—58 gjorde fælles Sag med sin Svigersøn Carl X Gustav og til Løn for dette Forræderi blev løst fra Lensforholdet til Danmark ved Freden i Roskilde. Christian Albrecht (1659—94) blev 1675 af Christian V tvungen til at afstaa sin Souverænetet, men han flygtede under Protest og blev først gjenindsat 1689 i Følge Forliget i Altona, hvorved der paa ny tilsikredes ham Souverænetet over Slesvig. Men om denne Bestemmelse kom det til heftig Strid under hans Søn Frederik IV (1694—1702), der stolende paa sit Svogerskab med den svenske Konge Carl XII trodsede den danske Konge Frederik IV, og da denne lod Tropper rykke ind i S., blev han af Carl XII tvungen til Freden i Travendal 1700, hvorved Souverænetet i videste Forstand sikredes de gottorpske Hertuger. Men da Hertug Frederik IV var falden i svensk Tjeneste ved Klissov og Formynderregeringen for hans Søn Carl Frederik brød sit Løfte til Danmark om streng Neutralitet under den store nordiske Krig ved 1713 at aabne Fæstningen Tønningen for den svenske General Magnus Stenbock, besatte Kong Frederik IV hele den gottorpske Del af S., bekræftedes i Besiddelsen deraf af Sverige ved Freden 1720 og modtog Englands og Frankrigs Garanti derfor, hvorpaa han ved Patent af 22 Aug. 1721 incorporerede de gottorpske Dele af S. i Danmark og 4 Sept. 1721 lod sig hylde af S.s Stænder som arvelig Hertug efter Kongelovens Arvefølge. Men dog voldte Gottorperne endnu Danmark mange Ængstelser, thi Carl Frederik, som vedblev indtil 1739 at herske over sin Del af Holsten fra Kiel og haardnakket afviste ethvert Tilbud om Forlig, giftede sig med den russiske Prinsesse Anna, Datter af Peter d. store og Katharina I, og da hans Søn Carl Peter Ulrik (1739—62) var bleven Kejser i Rusland, udbrød en kort og ublodig Krig mellem Rusland og Danmark 1762, som endtes ved hans Mord. Spørgsmaalet løstes dog først ved Mageskiftetractaten, undertegnet 1767 og fuldbyrdet 1773, da hans Søn Paul (den senere Kejser Paul I), der imidlertid var bleven myndig, som Hoved for det gottorpske Hus opgav enhver Fordring paa den gottorpske Del af S. — En anden Deling af S., men af mindre Betydning, fandt Sted 1564, idet Kong Frederik II overlod sin Broder Hans d. yngre Amterne Sønderborg, Nordborg og Ærø og en Del af Holsten, men han blev kun betragtet som større Godsejer og fik ingen Del i Regeringen, om end han og hans Efterkommere førte Titel af Hertug. Hans d. yngre stiftede den sønderborgske Linje (den kongelige Del af Hertugdømmerne kaldtes fra den Tid af den glückstadtske), og hans Efterkommere delte hans Besiddelser og stiftede en Mængde Linjer, der nu alle ere uddøde undtagen den augustenborgske og den beckske (glücksborgske). Ogsaa disse Linjers Besiddelser opkjøbtes til Dels af den danske Krone 1761—79 (de augustenborgske Godser dog først 1852). — 1721 var S. saaledes igjen knyttet til Riget — thi ogsaa over den kongelige Del blev Lenshøjheden opgiven 1658 — men en virkelig Indlemmelse fandt ikke Sted, og S. styredes fremdeles af den saakaldte Overret paa Gottorp. Ej heller gjordes noget for at fjærne den Forret, som det tyske Sprog siden Reformationen og især ved Gottorpernes Fjendskab mod Danmark havde vundet for Retten, samt i Kirke og Skole, fornemmelig i Byerne og i Mellemslesvig. Dog talte Landboerne endnu 1720 Dansk lige ned til Slien, og Fortyskningen af Angel er først foregaaet under den danske Konges Regering, især i det 19de Aarh., fordi Embedsmændene, der for største Delen vare uddannede paa Universitetet i Kiel, ringeagtede det danske Bondesprog og ihærdig arbejdede paa dets Udslettelse. Da Frederik VI endelig 1810 besluttede, at der skulde træffes Forholdsregler for at værne det danske Sprog i Mellemslesvig, kunde han ikke sætte sin Vilje igjennem over for sine Embedsmænds Modstand; selve det slesv.-holst. Cancelli trodsede hans Bud, lod de underordnede Myndigheders Indberetninger henlægge, ja forsvinde fra Archivet (Doubletter fandtes derimod paa Gottorp 1850) og afgav ikke den forlangte Betænkning. Et nyt Paalæg 1829 havde ikke bedre Held. Da S. styredes fra oven sammen med Holsten af det fælles Cancelli, og Flertallet af dets

Embedsmænd vare tydske og gjennemgaaende brugte tydsk Forvaltningssprog, fik det aldeles Udseende af at være et tydsk Land, og dets rette Stilling glemtes endog af det danske Folk. Skjønt Frederik VI 1816 flg. bestemt havde afvist Ridderskabets Forlangende om Hertugdømmernes Forening og 1830 skred strængt ind imod U. Lornsens Optræden, føjede han i Virkeligheden de stillede Krav, da han 1834 samtidig med at oprette en raadgivende Stænderforsamling for S. dannede en for S. og Holsten fælles Regering paa Gottorp og fælles Overappellationsret i Kiel, medens de to Hertugdømmer siden 1713 havde været adskilte i disse Henseender. Ogsaa bleve S.s Stænder sammensatte saaledes, at det tydske Mindretal af Indbyggerne fik en afgjort Overvægt. Da der desuden fra gammel Tid var en Toldgrænse ved Kongeaaen, og der var fælles Statholder og General for Tropperne, gjennemførtes i Virkeligheden en Tvedeling af det danske Monarchi, og derved fremmedes naturlig Udbredelsen af den slesvig-holstenske Lære om Hertugdømmernes historiske og statsretslige Forbindelse. Endnu værre blev Forholdet, da Christian VIII 1842 udnævnte sin Svoger Prins Frederik af Augustenborg til Statholder; thi fra den Tid kom ligefrem Løsrivelsestanken til Orde i Stænderne, og den støttedes af de højere Samfundsklasser og af en vidt udstrakt og snildt ledet Agitation, som Hertugen af Augustenborg satte i Gang, og som Embedsmændene lod aldeles uhindret. Vel gjordes ikke ringe Modstand fra Nordslesvigs danske Befolkning, som 1840 havde opnaaet dansk Retssprog, og som ledebes dygtig af C. Flor, N. Lorenzen, P. Hjort Lorenzen, senere ogsaa L. Skau; men den lodes aldeles i Stikken af Kongen selv, og først 1846 fik han Øjet op for den truende Fare og søgte at dæmme for Strømmen. Dog var det nu for silde, og som en naturlig Frugt af Regeringens Kortsynethed og nationale Ligegyldighed kom Oprøret 1848, hvortil hele det sydlige S. snart sluttede sig, medens det nordlige indtil Flensborg forblev Danmark tro. Men selv her var der en stærk slesvigsk Særfølelse, og Tanken om en Deling af S., der fremsattes baade fra engelsk og russisk Side, og som fandt Bifald hos en Del af Martsministeriet og af det nationalliberale Parti, afvistes med Uvilje af S.s egne Ledere. Allerede 1842 havde W. Beseler i Stænderforsamlingen foreslaaet Haderslevs Amts Udskillelse og Tilknytning til Kongeriget, og i Marts 1848 udtalte den provisoriske Regering, at den vilde indrømme Nordslesvigerne frit Valg; men Tiden var ikke moden for denne Tanke. Under den første Vaabenstilstand 1848—49 forblev hele S. i Oprørernes Vold, tvært imod de fastsatte Vilkaar, og under den anden, 1849—50, blev en Deling foretagen, idet det nordlige S. indtil Flensborg blev besat af svensk-norske og det sydlige af preussiske Tropper, medens Landet styredes af tre Commissærer, en dansk (Tillisch), en preussisk (Eulenburg) og en engelsk. Netop i disse Aar, da Modsætningerne frit kunde gjøre sig gjældende, fik Tydskheden sit Fodfæste i Sydslesvig og især i Angel. Efter Sejren 1850 søgte man fra dansk Side at oprette Skaden. Allerede i Aug. 1850 blev Toldgrænsen ved Kongeaaen ophævet og forlagt til Ejderen (indt. 1 Juni 1853); det danske Sprog fik i Mellemslesvig sin Ret i Kirke og Skole som paatænkt 1810; det fælles Cancelli, Regering og Overappellationsret bortfaldt, og S. fik en egen Minister og en Appellationsret i Flensborg, hvorhos danske Embedsmænd i stort Tal afløste de oprørske. Derimod maatte man tidlig opgive det egentlige Ejderprogram om S.s nøje Tilslutning til Kongeriget, kunde end ikke gjennemføre det saakaldte „Notabelproject" 1851, hvorefter det dog skulde staa Kongeriget nærmere end Holsten, og maatte 1852 tage Helstaten med Vedligeholdelse af visse „ikke-politiske" Fællesskaber mellem de to Hertugdømmer. Ogsaa gav S.s nye særlige Forfatning af 15 Febr. 1854, som Følge af Regeringens (særlig C. Moltkes) afgjorte Conservatisme, den lovgivende Stænderforsamling et født tydsk Flertal. Efter faa Aars Hvile rejstes den tydske Agitation paa ny, særlig rettet imod „Sprogrescripterne" fra 1850, der i Virkeligheden kun sikrede det danske Sprogs Ligestilling, men dog fremstilledes som en Krænkelse af den tydske Befolknings naturlige Ret og kirkelige Følelse. Skjønt Regeringen alt for lidet søgte at fremme en friere Udvikling og stolede paa Embedsstandens Indflydelse, vaktes dog i Tidsrummet 1850—63 en stærk Nationalbevidsthed hos de danske Nordslesvigere, medens den tidligere Særfølelse svækkedes. Ogsaa gav Stændervalgene 1860 det tydske Parti kun et Par Stemmers Overtal, hvorfor det i Juli 1863 sprængte Forsamlingen ved at nedlægge Valgbrevene. Da Helstaten vedblivende mødte Modstand fra Holstens og den tydske Forbundsdags Side, vaagnede i Danmark Tanken om lidt efter lidt at komme tilbage til det opgivne Ejderprogram. Derfor fastholdtes Rigsraadet for Kongeriget og S., da Fællesforfatningen i Nov. 1858 maatte opgives for Holsten og Lauenburg, og i Nov. 1863 vedtog det en ny Fællesforfatning med væsentlig Tilnærmelse til Juni-Grundloven af 1849. Dette Skridt optog Tydskland som et Tilløb til S.s Indlemmelse i Strid med Aftalerne 1851—52, og Frederik VII.s samtidige Død fremkaldte de tydske Stormagters Indblanding og den anden slesvigske Krig, under hvilken Modsætningen imellem Nord- og Sydslesvigernes Sindelag fik rig Lejlighed til at give sig til Kjende: en stor Del af de danske Embedsmænd bleve fordrevne fra det sydlige S., saa snart Tropperne maatte rømme Landet. Paa Conferencen i London Maj—Juni 1864 foreslog England først en Deling af S., og derpaa gik Danmark, om end modstræbende, ind, dog kun som en Afstaaelse af Landet sønden for Danevirke; dermed vilde de tydske Magter ikke nøjes, men opstillede en Linje Aabenraa—Tønder, og Enighed kunde hverken opnaas om en mellemliggende Delingslinje eller om en almindelig Afstemning, hvad Preussen foreslog, eller om en neutral Magts Voldgift. Krigen optoges derfor igjen fra dansk Side, men endte snart med hele S.s Tab. Ved Overenskomsten i Gastein 14 Aug. 186 kom S. alene under preussisk Forvaltning (E

Manteuffel), og ved Freden i Prag 23 Aug. 1866 afstodes det til Preussen, dog med Løfte om en Tilbagegivelse til Danmark af det nordlige S. efter en fri Afstemning. Nordslesvigerne rettede 1866—69 gjentagne Henvendelser til den preussiske Konge om at faa Lejlighed til at træffe et saadant Valg og viste ogsaa ved de følgende Rigsdags- og Landdagsvalg deres Stemning. Selv efter Ophævelsen af Pragfredens § 5 1878 lever Haabet om en national Løsning af den langvarige Strid mellem det danske og tyske Folk, medens den preussiske Regering hensynsløst undertrykker det danske Sprog og forfølger ethvert Vidnesbyrd om Kjærlighed til det gamle Fædreland. Fra 1 Apr. 1889 er Undervisningssproget i Folkeskolerne blevet tysk, kun Religion undtaget.

Ret. Grundlaget for hele Hertugdømmet Slesvigs Ret er Jyske Lov (s. d. A.). I Tidens Løb fortrængtes dog denne Lov paa enkelte Steder aldeles (nemlig i Landskabet Ejdersted, der fik en egen, ogsaa for Kjøbstæderne Tønning og Garding gjældende Landret, og i Byerne Husum og Frederikstad, som fik særegne Stadsretter, hvilke specielle Love alle tillagde Romerretten Gyldighed paa disse Steder som subsidiær Ret). Flere andre Kjøbstæder, nemlig Slesvig, Flensborg, Haderslev, Aabenraa, Ekernførde, Tønder og Burg saa vel som Landskabet Stapelholm, de frisiske Øer og Marskherrederne i Tønder Amt fik ogsaa deres egne Stads- og Landsretter, som dog vedblivende lod Jyske Lov have Gyldighed som subsidiær Ret. Hverken for disse Distrikters eller for det øvrige Slesvigs Vedkommende er Jyske Lov senere bleven afskaffet som Retskilde, skjønt den allerstørste Del af de deri indeholdte Bestemmelser rigtignok som forældet er bortfaldet ved Sædvane, for saa vidt den ikke udtrykkelig er ophævet ved senere Love. Ved Sædvane indførtes endogsaa hele fremmede Love, f. Ex. Constitutio criminalis Carolina (s. d. A.), der paa denne Maade blev Landets Criminallov, og 4de Bog af Christian V.s danske Lov, som blev den gjældende Lov i Søretssager. Efter Slesvigs Indlemmelse i Preussen har det 1876 faaet baade en ny Civilproceslov og en ny Ordning af Criminalprocessen, ligesom ogsaa den tyske Strafferet er bleven indført. Den civile Ret er derimod ikke i sin Helhed bleven gjort til Gjenstand for nogen gjennemgribende Forandring.

Slesvig, Hovedstad i den preussiske Prov. Slesvig-Holsten, ved Slien, 6 M. s. v. s. for Kiel; 15,000 J. (1885). Staden, der bestaar af 3 Dele, Altstadt, Lollfuss og Friedrichsberg, ligger rundt om den inderste Bugt af Slien. Den har 3 Kirker: Domkirken i Altstadt med en mærkelig, i Egetræ udskaaren Altertavle, Kong Frederik I af Danmarks og de gottorpske Hertugers Begravelser; Michaelis Kirken i Lollfuss og Kirken i Friedrichsberg. Umiddelbart ved Byens Vestside er Gottorp Slot, der findes omhandlet i en egen Artikel. Byen har en lærd Skole, det adelige St. Johannes-Frøkenkloster, en stor Sindssygeanstalt, en Døvstummeanstalt og flere milde Stiftelser. Nogen Handel og Industri, samt Fiskeri i Slien. — S. er en ældgammel By, den ældste christne i Danmark. I Oldtiden hed den Hedeby, og her begyndte Ansgar sin Missionsvirksomhed med at stifte en Skole for at danne christne Lærere af de indfødte, ligesom der ogsaa her byggedes den første christne Hovedkirke i Danmark (c. 850) og oprettedes et af de 3 første danske Bispedømmer hen imod Midten af det 10de Aarh. Den Gang drev S. en blomstrende Handel især paa Rusland, men allerede i det 12te Aarh. sank dens Velstand og Handel, især efter at Svend Grade med en sachsisk Hær havde indtaget Staden 1156 og plyndret en der liggende russisk Handelsflaade. Knud Lavard havde som Hertug i Jylland resideret i S. og været Formand for St. Knuds Gilde der, og derfor greb Gildebrødrene, da Kong Niels paa sin Flugt fra Fodevig 1134 kom til S., til Vaaben og nedhuggede Kongen med hans Følge. Knud Magnussøns Frillesøn Valdemar var Biskop i S. Denne By var den første danske By, som fik sin egen Stadsret, given af Valdemar Sejer som Hertug. 1218 kronedes i S. Valdemar Sejers Søn, Valdemar. I S. besøgte Erik Plovpenning sin Broder Hertug Abel, der lod ham gribe, hvorpaa Kongen myrdedes i en Baad paa Slien 1250. I det hele led S. meget under Krigene i Slutningen af Middelalderen mellem de holstenske Grever; Byen afbrændte 1288 og blev ved sin Gjenopbyggelse befæstet (s. Gottorp). S. havde i Middelalderen flere Slotte, 5 Klostre, hvoriblandt St. Johannes's Nonnekloster (det nuværende Frøkenkloster) og Graabrødreklostret (nu en Stiftelse for trængende Borgere) samt en halv Snes Kirker. Under de gottorpske Hertuger (1544—1713) hævede Byen sig atter; senere blev den Sædet for Statholderen, Fællesregeringen for Hertugdømmerne, Overretten og Provinsialstænderne, men i 19de Aarh. overgik Flensborg den i Indbyggerantal og Betydning, især efter at Frederik VII efter den slesvigske Treaarskrig til Straf for S.s slesvig-holstenske Holdning havde flyttet den slesvigske Regering og Stænderforsamlingen til Flensborg. Ved S. stod 23 Apr. 1848 det første større Slag i den slesvigske Treaarskrig; den danske Hær under Hedemann (10,000 Md. stærk) blev angreben af den preussiske under Wrangel (19,000 Md.) og efter en haardnakket Modstand paa Danevirke nødt til at trække sig tilbage og næste Dag gaa til Flensborg og derfra til Als. Tabet var 200 Døde og 400 Saarede.

Slesvig-Holsten, **Schleswig-Holstein**, preussisk Provins, 342 □ M. med 1,150,300 J. (1885), for største Delen Protestanter; kun 12,200 Katholiker, 3,500 Jøder. S.-H., som ligger mellem Vesterhavet og Østersøen, er samlet af de tre, til 1864 under det danske Monarchi hørende Hertugdømmer Slesvig, Holsten og Lauenburg. Hovedstad Slesvig.

Slesvigske Krig, den anden, kaldes Danmarks Krig med Preussen og Østerrig 1864, som førtes for at værge Slesvigs nøje Forbindelse med Danmark, men endte med hele Slesvigs Tab. Den indlededes med den Besættelse af Holsten, som hannoverske og sachsiske Tropper gjorde i Dec. 1863 i Følge den tyske Forbundsdags Beslutning, og med den derefter følgende Indrykning af preussiske og østerrigske Tropper 21 Jan. Disse gik 1 Febr. over

Ejderen under Anførsel af Feltmarschal Wrangel og General Gablenz, medens den danske Hær under de Meza var opstillet ved Danevirke, der dog ikke nær var sat i fuld Krigsstand og paa Grund af sin lange Udstrækning kun var svagt besat. 2 Febr. angreb Preusserne under Prins Frederik Carl ved Mysunde, men kastedes tilbage af Gerlach. Derimod angreb Østerrigerne 3 Febr. Midtstillingen og indtog Kongshøj efter en heftig Kamp. Man ventede nu et afgjørende Slag, men Natten mellem 5 og 6 Febr. rømmede de Meza Danevirke med Opgivelse af 200 Kanoner og store Forraad og trak Hæren tilbage for ikke at blive omgaaet og afskaaret. Tilbagetoget lykkedes saa godt, som det var muligt, skjønt med ikke ringe Tab, især fordi der pludselig indtraadte Tøvejr med Isslag; det var vistnok under de daværende Forhold aldeles rigtigt, men idet den Tillid, som i en Række Aar var bleven næret hos det danske Folk til Danevirkestillingens Styrke, og som var bleven fæstnet ved de Mezas Afslag 31 Jan. paa Wrangels Opfordring til at rømme Slesvig, saaledes uventet blev brudt, lammedes Folkets Mod og Begejstring. Paa Tilbagetoget udholdt Max Müllers Brigade 6 Febr. en blodig Træfning ved Sankelmark mod de forfølgende Østerrigere. Største Delen af den danske Hær trak sig tilbage til Als og Sundeved, hvor de paatænkte Fæstningsanlæg vare blevne forsømte for Danevirkes Skyld, og her overtog General Gerlach 28 Febr. Commandoen, medens en Division, især Rytteri, under Hegermann-Lindencrone, drog op i Nørrejylland; efter en Kamp omkring Vejle 8 Marts, ligeledes mellem Max Müller og Gablenz, trak den sig tilbage lige til Mors. 17 Marts begyndte Østerrigerne at true Fredericia, og s. D. indtog Preusserne i en Træfning ved Ragebøl hele Stillingen foran Dybbøl. 28 Marts, 2den Paaskedag, gjorde de et Angreb paa selve Dybbøl, men uden Held; dog allerede 2 Apr. aabnedes et Bombardement, og det fortsattes i tvende Uger med en saadan Voldsomhed, at de danske Skanser næsten kun vare Grusdynger, og at daglig en Mængde saaredes eller dræbtes. 3 Apr. blev ogsaa Byen Sønderborg beskudt, og en Tredjedel ødelagdes. Den Udholdenhed, hvormed Skanserne værgedes uagtet det fjendtlige Skyts's store Overmagt, og det stille Mod, Tropperne udviste over for det daglige Slagteri, vakte Europas Beundring og var i Virkeligheden Krigens Lysside. Allerede 21 Marts udsendte den engelske Regering Indbydelse til en Conference; men de tyske Stormagter vilde ikke gaa ind paa en Vaabenstilstand, førend Dybbøl var indtagen. Den danske Divisionsgeneral du Plat foreslog 16 Apr. at rømme Dybbøl for at redde Hæren fra det ellers uundgaaelige Nederlag; men Gerlach ønskede i Overensstemmelse med Regeringen at holde sig her, indtil Conferencen i London kom sammen, og frygtede den Misstemning, som det vilde vække, om Dybbøl forlodes ligesom Danevirke. En Plan, som Hegermann-Lindencrone fattede om at føre et Angreb paa den østerrigske Hær foran Fredericia og derved skaffe Hæren paa Dybbøl Luft, blev standset af Krigsminister Lundbye. 18 Apr. foretog Preusserne den længe forberedte Storm paa Dybbøl, som i faa Timer indtoges med et Tab for den danske Hær af næsten 5,000 Md., deraf 3,400 Fanger. Nu rømmedes oven i Kjøbet Fredericia uden Kamp 28 Apr., tvært imod Commandant Lundings Raad. Tre Dage forinden var Conferencen kommen sammen, og 9 Maj sluttedes Vaabenstilstand; s. D. førte E. Suenson med to danske Fregatter en heftig Kamp med to østerrigske ved Helgoland og nødte dem til at ty ind paa engelsk Grund. Vaabenstilstanden førte ikke til den ventede Fred og hvilede som et tungt Tryk over Jylland, hvor Vogel v. Falckenstein førte et strængt Regimente. Den udløb 25 Juni, og allerede 29 Juni førte Prins Frederik Carl sine Tropper i Baade over Alssund. Den danske Hær under Steinmann blev overrumplet, og da der ingen Hjælp ydedes fra Flaadens Side, særlig fra Panserskibet „Rolf Krake", maatte den vige for den stadig voxende Overmagt og med et Tab af 3,200 Md., samt alt Fæstningsskytset, trække sig tilbage til Kegenæs og derfra rømme Øen. Dermed var Folkets Modstandskraft knust; ogsaa Vendsyssel blev rømmet 14 Juli og det tyske Flag hejset paa Skagen; Vesterhavsøerne indtoges 19 Juli, og da ethvert Haab om fremmed Hjælp var tabt, sluttedes 1 Aug. Fredspræliminærer i Wien med Afstaaelse af baade de to tyske Hertugdømmer og af Krigens egentlige Gjenstand, det danske Hertugd. Slesvig.

Slesvigske Treaarskrig kaldes Danmarks Krig 1848—50 med de slesvig-holstenske Oprørere og deres tyske Hjælpere. Den begyndte med Kampen ved Bov, 9 Apr. 1848, hvor den danske Hær under General Hedemann med F. Læssøe som Stabschef sprængte Oprørstropperne under Prinsen af Augustenborg. Derefter besattes Slesvig og Ekernførde, men 14 Dage senere, første Paaskedag, 23 Apr., nødte den fremtrængende preussiske Hær under Wrangel (19,000 Md., med 20,000 Rigstropper under Halkett som Reserve) den langt ringere danske Hær (10,000 Md.) i Slaget ved Slesvig til at forlade Danevirke og efter en Træfning ved Oversø, næste Dag, at trække sig tilbage til Als. Tyskerne besatte nu hele Slesvig og det sydlige Nørrejylland indtil 25 Maj, medens den danske Flaade blokerede Hertugdømmernes og Nordtysklands Havne. 28 Maj indtog Bülows Brigade ved et Udfald fra Brohovedet ved Alssund Dybbøl Banke og trængte sammen med Schleppegrell Rigstropperne under Halkett tilbage fra Nybøl, og 5 Juni afvistes den forenede tyske Hærs Angreb paa Dybbøl efter en haardnakket Kamp. Uden videre Krigstildragelser af Betydning sluttedes 26 Aug. Vaabenstilstand i Malmø, og de 5,000 svensk-norske Tropper, som i Juni vare komne til Fyn, drog nu tilbage uden at have taget Del i Kampen. Men de fastsatte Vilkaar overholdtes aldeles ikke fra tysk Side, og 3 Apr. 1849 rykkede de danske Tropper paa ny frem i Nordslesvig. Skærtorsdag, 5 Apr., blev Linjeskibet Christian VIII ødelagt og Fregatten „Gefion" tagen i en uklogt indledet Kamp mod Landbatterier i Ekernførde Fjord, og den smukke Træfning ved Ulderup i Sundeved 6 Apr. havde ingen Følger. Et nyt Angreb (13 Apr.) paa Brohovedet sloges kraf-

tig tilbage (2 Kanoner gjordes til Bytte), men gav dog Anledning til Tyskernes Opdigtelse om „Die Erstürmung der Düppeler Schanzen", fordi de danske Tropper efter Sejren trak sig tilbage til Als. 23 Apr., Aarsdagen efter Slaget ved Slesvig, blev den nye danske Overgeneral Bülows Angreb paa Kolding slaaet tilbage af Insurgenthæren under Bonin, og 7 Maj rykkede den tyske Hær under Prittwitz, i alt 40,000 Md., op i Nørrejylland. Den trængte Hovedcorpset under Bülow tilbage til Fredericia og forfulgte O. Ryes Flankecorps (7,000 Md.) indtil Helgenæs, medens Bonin indesluttede Fredericia. Efter at denne Fæstning (med Lunding som Commandant) var bleven belejret i flere Uger, gjorde Hæren, der hemmelig samledes fra Fyn, Als og Helgenæs, et Udfald 6 Juli om Morgenen og tog alle Fjendens Skanser og Kanoner, samt 2,000 Fanger, men med Tabet af O. Rye, 500 Døde og 1,800 Saarede. En ny Vaabenstilstand sluttedes strax efter, 10 Juli, og dermed trak de tyske Magter sig ud af Striden, men lod dog talrige Frivillige fra hele Tyskland forstærke Oprørernes Hær til den sidste Kamp. Nordslesvig indtil Flensborg var under Vaabenstilstanden besat af svensk-norske Tropper; 2 Juli 1850 sluttedes Fred med Preussen, og 14 Dage senere rykkede den danske Hær (39,000 Md.) under General Krogh fra Als og Nørrejylland frem til Flensborg, medens Fjenden under Willisen (34,000 Md.) samledes paa Isted Hede. Efter en mindre Træfning ved Helligbæk 24 Juli stod her et blodigt Slag, 25 Juli. Efter haardnakket Modstand kastedes Fjenden ud af alle sine Stillinger og maatte gaa tilbage hinsides Ejderen, medens Dannevirke blev besat af de danske Tropper; disse havde tabt 900 Døde, deriblandt Schleppegrell og Læssøe, og 2,300 Saarede, medens Fjendens samlede Tab var 5,000. Strax efter besattes ogsaa Ekernførde, og 6—7 Aug. Husum og Frederikstad. 12 Sept. gjordes et forgjæves Angreb paa den danske Hærs venstre Fløj ved Mysunde, og 29 Sept. aabnedes et heftigt Bombardement paa Frederikstad, som 4 Oct. afsluttedes med et Stormangreb af v. d. Tann; dette afvistes af Helgesen og medførte store Tab. Dermed var Oprørernes Kraft brudt, og efter nogle Smaatræfninger (den sidste stod 1 Jan. 1851) blev Krigen standset, og deres Hær opløstes. De tre danske Overgeneraler i denne Krig (Hedemann, Bülow og Krogh) vare alle Slesvigere; de tre Underanførere, som vandt størst Ry, vare alle Nordmænd (O. Rye, Schleppegrell og Helgesen).

Sletbag, Barbehvaler, der mangle Rygfinne og Bugfurer; de ere plumpe og korte af Bygning, rige paa Spæk, have et meget stort Hoved med lange Barder og ere mindre hurtige og mindre voldsomme i deres Bevægelser end Finhvalerne; det er derfor især dem, der jages for Spækkets og Bardernes Skyld, dels i det nordlige Ishav, ved Grønland og Spitsbergen (Nordhvalen eller Grønlandshvalen, Balæna Mysticetus, c. 30 Alen lang), dels i Sydhavet og omkring Sydpolen (den noget mindre B. australis).

Slethvarre (Rhombus maximus), Flynderart med høj, afrundet Legemsform, hvis farvede Side er den venstre (hos de ægte Flyndere i Regelen den højre), brunlig af Farve med utydelig Marmorering og smaa, glatte Skæl, bliver henved 3 F. lang og er almindelig baade i Kattegattet og Vesterhavet. Det er en graadig Rovfisk; benyttes som Fødemiddel.

Sletning. Ved Vævning trænger Kjæden, naar den er af vegetabilsk Oprindelse, til at styrkes og gjøres glat ved en S. Sletten bestaar hovedsagelig af gammel Klister, hvortil man dog, for at give den Blødhed og andre ønskelige Egenskaber, ofte sætter islandsk Mos, Stivelsebærme, Glycerin m. m. Man kan foretage S. paa Væven paa et saa stort Stykke af Kjæden ad Gangen, som Pladsen tillader, bedre dog paa ēn Gang inden Vomningen og i saa Fald helst paa en Slettemaskine, der ikke blot sletter og samtidig tørrer Kjæden, men tillige afmaaler og tæller den, idet Garnet trækkes af Bobiner, føres over flere Valser, hvoriblandt sædvanligst en Tørrevalse, der dog ikke sjælden erstattes af et Tørreapparat med en varm Luftstrøm, og til sidst bommes op. Slettemaskiner ere saa godt som uundværlige i Maskinvæverier. S. kaldes ogsaa en Efterhamring af drevne Blikfager.

Slette, en jævn Mark, et fladt Land uden Bjærge og Bakker. „Sletten" kaldes særlig en flad Egn af større Udstrækning, som den nordlige Strækning af Fyn; ligeledes et Fiskerleje i Nordsjælland, mellem Rungsted og Humlebæk.

Slette (Platessa limanda), Flynderart, mere langagtig end Rødspætten og Skrubben, c. 1 F. lang, lys gulbrun med lysere Pletter og tornede Skæl, er ved de danske Kyster en af de almindeligste Flynderarter; til Dels lever den sammen med Skrubben, men i det hele dog paa noget dybere Vand.

Sletterhage, paa Jyllands Østkyst, er Sydspidsen af Halvøen Helgenæs, der adskiller Ebeltoft Vig fra Begtrup Vig. Fast Fyr af 52 F.s Højde.

Slibning er en mechanisk Bearbejdning under Borttagelse af Spaaner enten ved Slibestene eller ved Slibepulvere. Slibestene maa være ru, enten derved at de bestaa af haarde Korn sammenkittede ved et blødere Bindemiddel (hertil høre Sandsten, Skifer o. lign.), ell. Ruheden kan skyldes Porøsitet (f. Ex. ved Pimpsten). Man inddeler undertiden S. i Tilslibning, som tilsigter en væsentlig Forandring af Stykkets Form, saasom Borttagelse af Støberande, Skærpning af skærende Redskaber osv., og Glatslibning, som mere tilsigter, at gjøre Overfladen glat. Slibesten bruges dels som flade Stykker, der enten føres med Haanden, eller som ligge stille, medens Gjenstanden, f. Ex. et Værktøj, der skal slibes, føres frem og tilbage derpaa (de kaldes da Haandstene eller Hvæssestene); dels kunne de være runde, skiveformede Sten, der rotere om deres Axe, medens Arbejdsstykket holdes til paa den krumme Omkreds, sjældnere paa Fladen. Jo hurtigere Stenen løber, desto glattere bliver Overfladen, naar Stenens Finhed forudsættes ens, men Hastigheden maa ikke drives for vidt, da saa Stenen kan sprænges ved Centrifugal-

kraften. Slibningen kan ske tørt eller vaadt; tør Slibning gaar raskest, men giver en mindre glat Overflade end den vaade Slibning. Desuden er det tørre Stenstøv meget skadeligt for Arbejdernes Sundhed, hvorfor det bør bortskaffes ved en Exhaustor (s. d. A.). Skærende Staalredskaber kunne ikke godt slibes tørt, da de ved den udviklede Varme vilde blive bløde. I den nyere Tid bruges kunstige Slibesten meget; det er da næsten altid Smergelsten, dannede af Smergelpulver, sammenkittet med et Bindemiddel, der kan være forskjelligt efter Anvendelsen. Slibemaskiner bruges hyppig og ere i visse Tilfælde uundværlige, f. Ex. til Slibning af Knive til Træbearbejdningsmaskiner, der skulle have en meget lang, retlinjet Æg, til hvis Nøjagtighed der stilles langt strængere Fordringer, end man kan opfylde ved Slibning for Haanden. Af Slibepulvere er Smergel det vigtigste. Det bruges i Regelen med Olje og føres paa forskjellige Maader. Til Sammenslibning af Flader anvendes det som løst Pulver, i andre Tilfælde føres det af et blødt Legeme som Træ, Læder, Bly; saaledes bruges Skiver af Træ, paa hvis Omkreds Smergelpulveret bringes, Kornene ville da sætte sig fast i Træet og virke slibende paa Arbejdsstykket, der holdes imod Skiven under dennes Rotation. Hyppig bruges det som Smergellærred eller som Smergelpapir, dannet ved at overstryge Tøj eller Papir med Lim og drysse Smergelpulver derpaa. Af andre Slibepulvere, der ogsaa anvendes til Metaller, kunne nævnes Polerrødt, Engelskrødt (Jærnilte), Wienerkalk (brændt, men ulæsket magnesiaholdig Kalk), Trippelse (Infusoriejord), Tinaske osv., det sidste dog mest til blødere Metaller. Haarde Sten og Glas slibes i Regelen først med Sand, derpaa med Smergel (s. **Glas**); Træsager slibes for at glatte Overfladen med Sandpapir, Glaspapir, Pimpsten o. fl. Om Juvelslibning s. **Stenskæring**. **Slibepapir**, Papir, paa hvis ene Side der er fastlimet et Slibepulver, saasom skarpkantet Sand, pulveriseret Glas, Smergel o. lign.

Slien, tysk **Schlei**, en lang, smal Fjord, der fra Østersøen skærer sig ind i Hertugd. Slesvig. Ved Mysunde indsnævres den til et smalt Sund. Vigtigt Sildefiskeri i den ydre Del af Fjorden fra Arnæs til Mundingen.

Sligo [slej], 1) Shire i Connaught i Irland, omgivet af Atlanterhavet og Shirerne Mayo, Roscommon og Leitrim. 34 □ M. med 111,000 I. (1881). Kysten er klippefuld og stærkt indskaaren. De betydeligste Bugter ere Killala og Sligo Bugterne. Mellem disse to Bugter er Sletteland, men for Resten Bakke- og Bjærgland til op mod 1,800 F.s Højde. Blandt de mange Søer ere de betydeligste Gill s. for S. og Arrow og Gara paa Sydgrænsen. De talrige Vandløb ere alle ubetydelige. Klimaet er regnfuldt, men i det hele mildt og sundt. Landbrug er Hovederhverv, derefter Fiskeri. — 2) Hovedstad i S.-Shire ved Sligo Bugten, 24 M. n. v. for Dublin, med 11,000 I., katholsk Bispesæde, god Havn og Handel med Lærred og Korn.

Slik, det fine Dynd, som Havets Flodbølge sætter ind ved Marskkysterne; s. **Marsk**. S. kaldes ogsaa den fine, vaade Grød, som faas ved Slemning, navnlig af Ler.

Slim, den af Slimhinderne afsondrede, seje, traadetrækkende, mer eller mindre uklare, alkalisk reagerende Vædske, hvis charakteristiske Egenskaber skyldes det saakaldte **Slimstof**, Mucin, et med Albumin nær beslægtet Stof, der kun svulmer géléeagtig op i Vand uden virkelig at opløses og ved Tilsætning af Eddikesyre udskilles i Fnokker, der ere fuldstændig uopløselige i Overskud af Syren. En saadan Art Opløsning af Slimstof i Vand er S., der desuden indeholder lidt Albumin, Salte og Epithelialceller fra Slimhindernes Overflade samt **Slimceller**, der ganske ligne Blodets hvide Blodkorn; jo klarere S. er, desto færre Slimceller indeholder den, medens derimod den gulagtige Farve og Uigjennemsigtighed, som S. antager ved Katarrher og Slimflaad, skyldes den store Mængde Slimceller, som den da indeholder. Bestemmelsen med Slimafsondringen paa Slimhinderne er visnok at holde disse fugtige. Slimstoffet findes ogsaa i Ledvædsken og det saakaldte **Slimvæv**, en slimet Substans med sparsomme Celler, der staar Binde- og Fedtvævet meget nær og i Fosterlivet træder i Stedet for dette; ogsaa ved sygelige Processer kan Slimvæv dannes, saaledes navnlig i Svulster; **Slimsvulsterne**, Myxomer, bestaa endog helt af Slimvæv. Om **Planteslim** s. d. A. **Slimflaad**, Blennorrhoe, kaldes en usædvanlig rigelig Afsondring af Slim fra en Slimhinde, især naar den trækker i Langdrag og Slimen forandrer sin Beskaffenhed, bliver tykkere, gul, uigjennemsigtig, lignende Materie. Benævnelsen Blennorrhoe bruges især i det franske Sprog fortrinsvis om den chroniske Dryppert, samt om visse Former af Conjunctivitis (Ophthalmoblennorrhoe). **Slimhinde**, den Fortsættelse af den ydre Hud, der beklæder flere af Legemets indvendige Huler og Kanaler (Mund, Næse, Tarmkanal, Luftveje, Kjøns- og Urinorganer osv.). S. er i Hovedtrækkene bygget som Huden, idet S. bestaar af et til Læderhuden svarende, men dog blødere Grundlag af Bindevæv, dækket af et til Overhuden svarende Lag af bløde Epithelialceller. Denne blødere Beskaffenhed af S. i Forbindelse med den rigelige Forsyning med Blodkar er det, der giver S. deres betydelige Opsugningsevne, en Evne, der navnlig i Tarmkanalen er uddannet til Fuldkommenhed, men dog ogsaa i høj Grad tilkommer alle øvrige S. Alle S. afsondre Slim, dels igjennem særegne drueformede Kjertler, **Slimkjertler**, dels fra Slimhindens frie Overflade; i normal Tilstand er den afsondrede Slimmængde kun ringe, men ved Katarrher og Slimflaad kan den blive meget betydelig. Nogle Slimhinder ere desuden rigelig forsynede med andre Kjertler, hvorved de blive i Stand til at udføre særlige Functioner; dette er saaledes i høj Grad Tilfældet med Mavens og Tarmkanalens S., hvis egentlige afsondrende Kjertler spille en saa stor Rolle i Fordøjelsen. **Slimpapel**, Slimtuberkel, flade, rundagtige Ophøjninger af Huden (især omkring Kjønsdelene og Endetarmsaabningen) og visse Slimhinder (Mundens, Svælgets og Strubehovedets), der af-

sondre en slimet Vædske eller Materie, og som danne et temmelig tidligt og charakteristisk Symptom i Syphilis. **Slimsæk**, Synovialsæk, smaa, af Bindevæv dannede Rum, der afsondre en klæbrig, synoviliguende Vædske, findes paa Steder, hvor Muskler eller Sener glide imod andre eller over Knogler, og tjene til at formindske Gnidningen paa disse Steder. **Slimskeder** ere lignende Dannelser af langagtig Form, der dog sjælden kunne betragtes som fuldstændig lukkede Sække, og som omgive mange af de i Seneskeder indesluttede Sener, hvis Bevægelser de skulle lette.

Slimaal (Myxine glutinosa), en Fisk af Rundmundenes Afdeling; den har en trind, aaldannet Krop, med nøgen, slimet, skælfri Hud, bagtil kantet af en svag Finnebræmme, uden Bryst- ell. Bugfinner, med utydeligt Hoved, der ender, skraat afskaaret fortil, med en af Føletraade omgiven Mundaabning; Øjnene ere ganske uudviklede og skjulte under Huden, saa at Dyret er blindt; Skelettet er som hos de andre Rundmunde ganske uden Bendannelse, Rygraden en blød Rygstræng, Hovedskallen dannet af Brusk og Hinder; en uhyre Slimafsondring besørges af en dobbelt Kjertelrække, der aabner sig langs Legemets Sider; Gjællehulerne have hver sin Udføringsgang, der dog alle aabne sig paa samme Sted igjennem to Huller paa Bugfladen. Den opholder sig paa en vis Dybde i Havet paa Dyndbund og opnaar en Længde af 12—15 Tomm.; naar Fiskernes Kroge ere blevne staaende i Havet nær ved Bunden, fordi de ved Storm ere blevne hindrede i at røgte dem, er en stor Del af Fangsten (i de nordeuropæiske Have) i Regelen fortæret af S., som fra Gjællehulen ere trængte ind i de døde Fiske og have fortæret deres blødere Dele, saa at kun Hud og Knogler blive tilbage.

Slimbændel, s. Fladorm.

Slimdyr, d. s. s. Rhizopoder.

Slimsyre, isomer med Sukkersyre, er et i Vand meget tungtopløseligt, hvidt, krystallinsk Pulver, der dannes ved Iltning af Mælkesukker, Galaktose, Dulcit samt visse Arter af Gummi og Planteslim med Salpetersyre.

Slinge, tilhugge fældede Stammer foreløbig paa fri Haand i Firkant, saaledes at der dog paa de fire Kanter bliver staaende en betydelig Del af den runde Overflade (Vankant).

Slingeland, Pieter von, hollandsk Maler, f. 1640 i Leiden, d. 1691, var Elev af Gerhard Dow, men gik endnu videre i Sirlighed og Venhed i Udførelsen og er derfor en Mester i smaa Cabinetsstykker, skjønt hans Maner allerede forbereder Kunstens Forfald. Et Portræt af Familien Meermann i Louvres Galleri er hans Hovedværk, et Vidunder af Flid. Den kongel. Malerisamling har ogsaa et lille Billede af denne Mester.

Slippeslot, Claus, s. Kallundborg.

Slips, eng., Halstørklæde, Halssløjfe.

Slipshavn, en lille Havn paa Østsiden af Nyborg Fjord i Fyn, $\frac{1}{2}$ M. s. ø. for Nyborg, med Fyr.

Slipstensssjuka, s. Orsasot.

Slittage [täsche], Slid paa Maskiner, Materiel o. desl.

Slivno ell. Islimje, Stad i Øst-Rumelien paa Sydsiden af Balkankjæden, ved Indgangen til Passet Jærnporten, 15 M. n. for Adrianopel. 18,000 J., for største Delen Bulgarer. Store Rosenplantninger og Tilberedning af Rosenolje. Vaabenfabriker.

Slivovitz, en især i Böhmen og Ungarn af Blommer og Svesker tilvirket Brændevin, der af Kjærnerne faar en Bismag af Bittermandelolje.

Slobodā, russ., en Forstad, Flække.

Slom, norsk, s. Smelt.

Slōnim, Stad i det russiske Gouv. Grodno, 16 M. s. ø. for Grodno, med 21,000 J. Klædefabrikation og Kornhandel.

Slough [sloff], Stad i Buckingham Shire i England med 5,000 J. Observatorium med Herschels berømte Teleskop.

Slowacki, Jul. [vātski], f. 1809 i Vilna, ved hvis Universitet han studerede, tog som Combattant og Krigsdigter begejstret Del i Opstanden 1830, gjennemstrejfede derpaa Europa og Orienten og tog endelig Ophold i Paris. Hans episke Digte som »Zmija«, »Jan Bielecki«, »Beniowski«, hans Dramaer som »Maria Stuart«, »Mazeppa«, »Ksiądz Marek«, »Książę niezłomny« aande en sønderreven, melancholsk Ironi med dæmonisk Forkjærlighed for Menneskets og Livets uhyggelige Natside, hvorfor Mickiewicz kaldte ham „Poesiens Satan“, men han fik ham siden over i sin religiøse Retning, der imidlertid hos S. endte i phantastisk Mystik, som nedbrød hans Digteraand. Han døde 3 Apr. 1849 i Rom. 1867 udgav Malecki en Levnedsbeskrivelse af ham.

Slovāker, de slaviske Beboere af det nordvestlige Ungarn; talrige Kolonier af dem bo ogsaa i andre Dele af Ungarn samt i Mähren og Nedre-Østerrig. Deres Antal er c. 2 Mill., hvoraf en Tredjedel Protestanter. I det 9de Aarh. hørte S. under det store mæhriske Rige; siden Slaget ved Presburg 907 bleve de efterhaanden undertvungne af Magyarerne. S. opgav under disses Herredømme deres nationale Selvfølelse; kun deres Sprog beholdt de uden synderlig Paavirkning af det magyariske. Dette S.s Sprog er splittet i en Mængde forskjellige Sprogarter; størst Lighed har det med det bøhmiske; det sidste bruges for en Del i Kirkerne. Det slovakiske Sprog var indtil de nyeste Tider intet Skriftsprog; nu har man deri nogle religiøse Bøger, episke Digte, Samlinger af Folkesange, Ordbøger og Sproglærer m. m.

Slovēner (egtl. samme Ord som Slaver, s. d. A.), det Navn, hvormed de slaviske Beboere af de østerrigske Landskaber Steiermark, Kärnten og Krain samt af nogle Egne i det vestlige Ungarn kalde sig selv; Tyskerne kalde dem i Almindelighed Vinder. Deres Antal er omtr. $1\frac{1}{3}$ Mill. Allerede i det 6te Aarh. nedsatte Slaver sig i disse Egne. Christendommen skal omtr. i det 8de Aarh. være bleven indført hos dem af tyske Præster, og den latinske Liturgi fortrængte snart Methodius's. Først ved Reformationen begyndte S.s Sprog at blive brugeligt som Skriftsprog; Præsten Truber (f. 1508) oversatte det nye Testament i dette. 1584 tryktes en vindisk Grammatik, hvis Forfatter Bohoricz var Melanchthons Discipel; siden forstummede S.s Literatur længe. Kopitars Grammatik (1808) fulgtes af nogle mindre; Ordbøger har man af Jarnik

og Marko (1832). Et Hovedværk er den af G. Japel o. fl. udførte Bibeloversættelse. Som Digtere nævne vi Pohlin, Jarnik, Preszern, Kastelec, Cegnar og Levstik.

Slubning, Slubbekarte, s. Uldspinding.

Sluis [sløjs], Fæstning i den hollandske Prov. Zeeland, ved den belgiske Grænse, i Nærheden af Nordsøen. 2,000 I. Kanalforbindelse med Brügge i Belgien. Søslag 24 Juni 1840 mellem Englænderne og Franskmændene.

Slup, lille, enmastet Sejlskib med Dæk, og hvor Masten er forsynet med Saling og Stang. **Sluproer** er det almindelige Navn for det Mandskab, som ror et Fartøj (en Chaloupe).

Sluse anlægges for at kunne regulere Vandstanden i et Vandløb, en Flod eller Kanal i forskjellige Hensigter, saaledes f. Ex. for at lette Skibsfarten, for at aflede og afspærre Vand til Overrisling, Mølledrift osv. I Almindel. kan en S. betegnes som et Bygværk, der tjener til at sætte to Vandarealer, hvis Niveauer ikke ere ens, i Forbindelse med hinanden ved en med Lukke forsynet Aabning. De under **Stemmeværk** (s. d. A.) omtalte Former for bevægelige Dæmninger ligesom Stemmeværker med Stigbordsaabninger ere derfor egentlig ogsaa at opfatte som S. *Skibsfartssluser* ere S., der kunne passeres af Fartøjer. De anvendes, hvor Skibene i et reguleret Vandløb eller en Kanal eller i en Havn med Tidevande skulle bringes fra et lavere Vandspejl over i et højere eller omvendt. Den fuldkomneste Form for en Skibsfartssluse er *Kammerslusen*, der bestaar af Kamret, et Bassin, hvori det passerende Fartøj kan opholde sig, og de to Hoveder, de to med Lukker forsynede Mundinger. Naar et Skib er kommet ind gjennem den ene Munding, lukkes denne, og man lader da Vandet i S. stige eller sænke sig saa meget, at det kommer i Niveau med Vandspejlet uden for den anden Munding, hvorpaa man aabner denne og lader Skibet sejle ud. Opfindelsen af Kammersluser skyldes sandsynligvis Italienerne, der allerede have anvendt dem i det 15de Aarh.; Hollænderne paastaa rigtignok at have kjendt dem i det 13de Aarh., men dette er dog tvivlsomt. Slusekamrets Form er oftest rectangulært, navnlig naar det, hvad der hyppigst er Tilfældet, kun er indrettet til at optage ēt Fartøj ad Gangen; Slusen kaldes da enkelt. Naar Kamret er indrettet til at optage to eller flere Fartøjer, kaldes S. Dobbeltsluse. I Kammersluserne og ved Skibsfartssluser i det hele taget kunne Lukkerne ikke ret vel som ellers hyppig være Stigbord, men man anvender næsten udelukkende Porte, der dreje sig om en lodret Axe, og da overvejende hyppigst dobbelte Porte, der stemme imod hinanden, Stemmeporte. Porten anbringes i Hovederne; den Del af disse, hvori Portene bevæge sig, kaldes Portkamret. Ere Portene aabne, ligge de i Nicher i Sidemurene, saa at de ikke springe frem foran disse. Naar de lukkes, stemme de sig i en straa Stilling imod hinanden, dannende en stump, udad gaaende Vinkel mod det højere Vandspejl, og slaa desuden forneden an imod en stærk Porttærskel, der ligger saa dybt under Vandspejlet, at et ladet Skib uhindret kan passere over den. Til at lede Vandet ind og ud af Kamret har man enten Stigbordsaabninger i Portene eller Omløb, d. e. Ledninger, der staa i Forbindelse med Over- og Undervandet gjennem Sidemurene; den sidste Methode er den bedste, da den tilsteder en hurtigere Fyldning og ikke svækker Portene. Portene bygges af Træ eller Jærn, selve Kammerslusen enten af Træ eller Murværk eller af begge Dele i Forening (Sidevæggene ere da gjærne murede). Kamrets og nedre Hoveds Gulv ligge i Højde med Vandløbets Bund neden for S., øvre Hoveds Gulv i Højde med Bunden oven for S.; Differensen kaldes S.s Fald. Faldet ved en saadan S. overstiger ikke gjærne 6 til 12 F. Har man større Fald at overvinde, anvendes enten flere enkelte eller en saakaldet *koblet* S., d. e. en Række Slusekamre, der ligge tæt op til hinanden, saaledes at det nedre Hoved for den ene er øvre Hoved for den næste o. s. fr. Skibsfartssluser i Havne, hvor der er Ebbe og Flod, have sjælden Kammer og kunne nærmest betragtes som et enkelt Slusehoved. Havnesluser kunne combineres med Digesluser og med Skyllesluser. — Man har indrettet Skibsfartssluser med *bevægelige Kamre*, som ved mechaniske Midler bevæges i lodret Retning og saaledes afvexlende bringes i Forbindelse med Vandet oven for eller neden for S. Hyppigst have saadanne S. to Kamre, hvoraf det ene gaar op, naar det andet gaar ned. *Grundsluse* kaldes en S., der anbringes i et Dige eller en Dæmning, naar den naar helt ned til Bunden, og den kan da bl. a. benyttes til at aflede det ved Bunden samlede Materiale. *Digesluser* („Siele") anlægges gjennem Digerne for at aflede det Vand, der samler sig i det inddigede Lands Grave og Grøfter, medens de tillige skulle kunne holde det uden for Diget opstuvede Vand tilbage. De større Digesluser bygges af Murværk eller hyppigst af Træ, enten som Bjælkesluser med massive Bjælkevægge eller som Stolpesluser af Rammer med Plankebeklædning. Saadanne S. have næsten altid Stemmeporte; for Sikkerheds Skyld anvendes i Almindelighed 2 Par Flodporte. Vil man til Tider kunne holde en højere Vandstand inde i Inddigningen, anbringes desuden et Par Ebbeporte; De smaa Digesluser kunne dannes af Rør, men samles hyppigst af Planker. Som Lukke anvendes som Regel enten en enkelt Port eller en Klap, der drejer sig om en vandret Axe. *Skyllesluser* tjene til at aflede Vandet pludselig fra et Bassin for ved Udskyllingen at hindre Tilsanding o. lign. De anvendes særlig ved saadanne Havne, hvor der er Ebbe og Flod. Heldigst er det at have et særegent Skyllebassin. I Flodtiden holdes Portene aabne, saa at Bassinet fyldes til Flodhøjden, og hen imod Slutningen af Floden lukkes de. De forblive da lukkede til hen imod Slutningen af Ebbetiden. Som Lukke anvendes oftest en Port drejelig om en lodret Axe, anbragt saaledes, at Fløjene blive ulige lange. Hvor det Bassin, hvorfra der skylles, ikke udelukkende tjener til Skyllebassin, vil det som Regel være nødvendigt at anvende Skibsfartssluser til Skyllesluser. Man maa da ændre Skibsfartsslusens Stemmeporte saaledes, at de tillige kunne tjene til Skylling, d. v. s. hurtig

give stor Aabning, naar Skyllingen skal iværksættes; man har givet Portene en særlig Form (saakaldte Bifteporte) eller anbragt særlige mindre, drejelige Porte i Hovedporten.

Slutsk, Stad i det russiske Gouv. Minsk, 13 M. s. for Minsk, med 19,000 J. og livlig Handel. S. er Hovedpunktet i Familien Radziwills store Besiddelser.

Sluter, Claes ell. Claux, en nederlandsk Billedhugger, som arbejdede i Dijon 1390—1404 og vandt et stort Navn ved sine udmærkede Arbejder. Han deltog i Udførelsen af Moses-Fontainen i Dijon og det smukke Gravmæle over Philip d. dristige af Burgund i Museet smsts. I Hôtel de Cluny findes 4 Marmorstatuer af ham.

Slutning i logisk Forstand er en Doms Afledning af ēn eller flere andre Domme. Den afledede Dom kaldes Conclusionen (Slutningssætningen), den eller de Domme, hvoraf den afledes, Præmisserne. Præmisserne begrunde Conclusionen. Umiddelbar er S., naar Conclusionen afledes af ēn Præmis; middelbar, naar den afledes af to eller flere Præmisser. Under de middelbare S. henhøre: Syllogismen (Deductionen), som er en S. fra det almene til det særlige eller enkelte; Inductionen, S. fra det særlige eller enkelte til det almene; Analogien, S. fra et Særligt eller Enkelt til et sideordnet Særligt eller Enkelt. 1) Syllogismen er enkelt, naar Conclusionen afledes af to Præmisser; sammensat, naar den afledes af flere end to Præmisser. Den Præmis, som indeholder Conclusionens Prædicat (Overbegrebet, terminus major), kaldes Oversætningen (propositio major); den Præmis, som indeholder Conclusionens Subject (Underbegrebet, terminus minor), kaldes Undersætningen (propositio minor); det for Præmisserne fælles Begreb, hvorigjennem S. frembringes, kaldes Mellembegrebet (terminus medius). Exempel paa en Syllogisme:

Alle Mennesker ere dødelige (Oversætningen).
Cajus er et Menneske (Undersætningen).
———
Cajus er dødelig (Conclusionen).

En sammensat Syllogisme fremkommer, naar Conclusionen i en enkelt Syllogisme gjøres til Oversætning i en ny Syllogisme, idet der tilføjes en Undersætning, som har Mellembegreb fælles med den nye Oversætning. Den herved erhvervede Conclusion kan atter sættes som Oversætning i en ny Syllogisme osv. Herved fremkommer den saakaldte Slutningskjæde (syllogismus concatenatus), naar alle Leddene ere fuldstændig udtrykte; ere de ufuldstændig udtrykte, kaldes den Kjædeslutning (sorites, acervus). Formerne for dem ere:

Slutningskjæde.

A er B
B er C
———
A er C
C er D
———
A er D
D er E
———
A er E
osv.

Kjædeslutning.

A er B
B er C
C er D
D er E
———
A er E
osv.

2) Inductionsslutningen fører til, at det Prædicat, som gjælder om nogle (eller alle) Individer af en vis Art, gjælder om hele Arten. 3) Analogislutningen fører til, at naar to Subjecter have visse Prædicater til fælles, de da ogsaa have ēt eller flere andre Prædicater til fælles. Induction og Analogi have stor Anvendelighed paa Erfaringens Omraade og i Naturvidenskaberne. Fejlslutning (fallacia) kan bero dels paa en falsk Sammenligning af Begreberne, dels paa Flertydighed af ēt og samme Begreb, navnlig af Mellembegrebet, som baade i Henseende til Form og Indhold nøjagtig bør være det samme i begge Præmisser (Exempel: Cajus er en Ræv; en Ræv er firbenet; altsaa er Cajus firbenet). Jvfr. Sophisme.

Slutseddel, det Document, der udstedes af en Mægler som Bevis for en ved ham afsluttet Handel.

Slutsten, s. Hvælving.

Slutteri, en tidligere i daglig Tale forekommende Benævnelse for Gjældsfængsel.

Slynge, et i Oldtiden og Middelalderen benyttet Vaaben, bestod sædvanlig af Remme og et bredt Læderstykke, hvoraf runde Stene eller Blykugler udslyngedes mod Fjenden. Hos Grækerne og Romerne udgjorde Slyngekasterne i Forening med Spydkasterne og Bueskytterne de forskjellige Afdelinger af de lette Tropper. Paa Stavslyngen var Slyngeremmen anbragt paa en lang Stok eller Stav. Middelalderens Valslynger og Blider vare egentlig kun Stavslynger af kolossal Størrelse, anbragte med en vandret Axel paa et Tømmerstillads og som oftest med Tyngden af en stor Contravægt i den ene Ende af Staven som bevægende Kraft.

Slyngværk ell. liggende Rist, et System af Tømmer, der benyttes til Underlag for Bygningsfundamenter, hvor Grunden er daarlig, og har til Hensigt at binde Fundamentets enkelte Dele sammen og at fordele Bygningens Tryk over en større Flade (s. Fundering). Et S. dannes af et System af parallele Længdebjælker (Langstrøer, Strækbjælker), der hvile paa Tværbjælker (Tværstrøer, Sveller) og befæstes til disse ved Trænagler. De firkantede Felter imellem dem fyldes med Ler, Grus eller udmures. Oven paa Strækbjælkerne anbringes et Plankegulv. Den indbyrdes Afstand mellem Svellerne er gjærne 4—6 F. og mellem Strækbjælkerne 2—4 F.; Tykkelsen er for Bjælkerne 8—12 Tomm., for Plankerne 3—6 Tomm. Denne Construction kan modificeres paa forskjellig Maade; saaledes anbringes undertiden Tværstrøerne oven paa Langstrøerne; undertiden kunne Tværstrøerne helt udelades, og lægges Langstrøerne Side om Side, kan ofte Dækket undværes osv. S. lægges under Grundvandets Overflade for ikke at raadne ved afvexlende at ligge vaadt og tørt. I løs Sandgrund omgiver man det med tætte Spundsvægge for at hindre, at det underskylles af mulig tilstedeværende Kilder.

Slæberbom, en svær Bom paa et Skib, der bevæger sig om et Led ved Fokkerøstet og som, naar den bruges, anbringes i Retning tværs paa Skibets Længde for dertil at befæste Fartøjerne, naar Skibet ligger til Ankers. Som

oftest tjener den tillige til at udspile Fokkelæsejl for neden, naar dette bruges.

Slæbested, ved Bulværker en Nedskæring i disse, saa at der dannes en Skraaplan af ringe Højde over Vandet til Ophaling eller Opslæbning af Gods.

Slæbetang, s. Metaltraad.

Slæde kaldes i Artillerisproget en af svære Tømmere eller af Jærnbjælker dannet Ramme med Hjul eller Ruller under, ved Hjælp af hvilke den kan bevæges om en fra Underlaget opstaaende eller i Brystværnet eller til Søs i Skibssiden befæstet, svær Bolt, Hovedbolten; oven paa S. stilles Kanonen i sin Rapert, der med sine Hjul eller med Underfladen af sine Vægge vandrer paa Slædebjælkerne. Raperten og S. udgjøre i Forening en saakaldt høj Affutage, der fornemmelig anvendes til svære Kanoner i Fæstninger, paa Kystbatterier og til Skibs.

Slægt (Genus) er næst efter „Art" det laveste systematiske Begreb i Naturhistorien, omfattende flere Arter, som i alle vigtige Forhold stemme overens og derfor kunne betragtes som Tillempninger af en og samme Grundform; deres fælles Ejendommeligheder udgjøre da Slægtens Mærker eller Charakterer. Saaledes ere f. Ex. Bogfinke, Stillids, Sisken, Irisk, Graaspurv og Kanarifugl Arter af Finkeslægten, Løve, Tiger, Leopard, Tamkat osv. af Katteslægten; i Planteriget f. Ex. Tranebær, Blaabær og Tyttebær Arter af Bølleslægten; Brombær, Hindbær, Multebær Arter af Klyngerslægten. Flere S. udgjøre tilsammen en Familie (s. d. A.). Slægtskab finder Sted mellem Personer, der nedstamme enten fra hinanden indbyrdes eller fra en fælles Stamfader. Om Beregningen af og Betegnelsen for S.s Nærhed og Beskaffenhed s. Grad og Linje. Beregningen sker enten efter den romerske (civile) Regnemaade, i Følge hvilken saa vel i den rette op- og nedstigende Linje som i baade den lige og den ulige Sidelinje alle de mellem de to Personer, om hvis Slægtskabsforhold der er Spørgsmaal, liggende Fødsler tælles sammen, saa at man f. Ex. er beslægtet med sin Bedstefader i den rette Linjes 2den Grad og med sine Søskende i den første Sidelinjes 2den Grad, — eller efter den kanoniske Regnemaade, der i den rette op- og nedstigende Linje falder sammen med den romerske, men i den lige Sidelinje kun tæller Fødslerne paa den ene Side af den fælles Stamfader og (hvad der i det mindste er Tilfældet med den saakaldte rette kanoniske Regnemaade) i den ulige Sidelinje paa begge Sider af Stamfaderen, saa at f. Ex. Søskende ere beslægtede i den lige Sidelinjes 1ste Grad, Farbroder og Brodersøn i den ulige Sidelinjes 1ste og 2den Grad. Chemisk S., s. Affinitet og Chemi.

Sløjd, Haandgjerning i Opdragelsens Tjeneste, methodisk afpasset efter Børns Udvikling, indførtes af Uno Cygnæus i det finske Skolevæsen ved dettes Reform under Paavirkning af Fr. Fröbels Tanker om Betydningen af praktisk Sysselsættelse i den tidlige Barnealder. Fra Finland forplantede Bevægelsen sig til Sverige, hvor særlig Sløjdseminariet paa Nääs ved Göteborg, oprettet af en svensk Rigmand Aug. Abrahamson og ledet af hans Søstersøn Otto Salomon, siden 1872 har arbejdet for Sløjdundervisningens Indførelse, ogsaa uden for Sveriges Grænser, og uddannet Sløjdlærere. Til Danmark er Bevægelsen væsentlig naaet gjennem Aksel Mikkelsen, som 1885 oprettede en „Dansk Sløjdlærerskole" og gav Stødet til Oprettelsen af „Dansk Sløjdforening", gjennem hvilken Staten siden 1886 har støttet Indførelsen af S. i et voxende Antal særlig private Skoler. Mikkelsen fører Nääs-Systemet videre ved at ordne Undervisningen efter en methodisk Rækkefølge af Værktøjet, der fører fra simplere til mere sammensatte Arbejdsmodeller, ved at grundlægge, for Lærerudannelsens Vedkommende, Arbejdet med Modeller paa methodiske Forøvelser for hver Klasses Arbejder og ved Forsøg paa at naa fra Enkeltmandsundervisning til Klasseundervisning. Til norske Arbejdsskoler har særlig H. K. Kjennerud, Frederikshald, uddannet Lærere; ogsaa her støtter Staten Arbejdsskolerne og Uddannelsen af Lærere ved aarlige Cursus. I Frankrig er Sløjdundervisning indført i Folkeskolerne 1882.

Sløjfebne og **Sløjfet**, s. Bindebne og Legato.

Sløjfning, s. Fæder.

Sløre, at sejle med temmelig rum Vind.

Slørugle, s. Ugle.

Sløvsind, Fatuitet, en egen Form af Sindssygdom, charakteriseret ved stærk Sløvelse af alle de aandelige Evner samt Forvirring af Tankegangen. De lavere Grader kaldes chronisk Forvirring, de højere Fjollethed.

Smaakorn. I tidligere Tid, da Sæden kastedes paa Loen, talte man om Forkorn og forstod herved de svange og de smaa Korn, der ved Kastning af Sæden faldt nærmest ved Kasteren (foran), medens det fyldigere og større Korn fløj længere bort. Efter Rensemaskinernes Indførelse maatte Ordet Forkorn afløses af S., hvorved man i Almindelighed forstod den Del af Varen, der var for smaakornet (og uren) til at afgive en god Handelsvare.

Smaakrebs (Entomostraca), systematisk Benævnelse for en vidtløftig Afdeling af Krebsdyrklassen, der kan betegnes som „de lavere Krebsdyrs" („Halvkrebsenes") Afdeling. Oprindelig omfattede den hos O. F. Müller kun de 3 Grupper Daphnierne, Cypriderne og Cycloperne, og Benævnelsen havde Hensyn til de to førstnævnte Gruppers muslingagtige Skal. For denne Afdeling af Krebsdyrene er det ikke let at give noget positivt Kjendemærke. Antallet af Legemets Led kan ikke henføres til det samme Tal som hos de højere Krebsdyr (21), men er i Regelen lavere (17), stundum endog meget lavere (som hos Cypriderne og Daphnierne), medens det paa den anden Side hos adskillige Bladfødder naar langt højere. Et temmelig almindeligt Forhold, der til Dels kan charakterisere hele denne Række af Krebsdyrformer, er, at de ved Udklækningen af Ægget have en uleddet Krop og de tre forreste Fodpar, som hos den voxne uddannes til de to Par Følehorn og Kindbakkerne, og at de manglende Dele først efterhaanden komme frem ved Hudskifterne. I Regelen ere disse Dyr smaa, de fleste saa smaa, at kun Mikroskopet giver en tydelig Forestilling om deres Udseende,

men de optræde med en stor Mængde Slægter, Arter og Individer. Visse Former faa derved stor Betydning som Føde for Fiske (f. Ex. Daphnierne) eller endog for Hvaler (Calanus). Paa den anden Side findes der Former iblandt dem, som ikke give de største Krebsdyr noget efter (Dolkhaler, de fossile Eurypterider). Der findes S. i en saadan Mængde i det aabne Hav, at de kunne farve det rødt i Strækninger af flere Mile, og der findes S. i forholdsvis betydelig Mængde i det ferske Vand; Brakvande og Saltsøer ere ofte opfyldte af dem, og af de snyltende Krebsdyr hører det overvejende Antal til denne formrige Afdeling. Følgende Hovedformer kunne udpeges: 1) Copepoderne, hvortil høre Vandlopperne (Cyclops) og deres talrige Repræsentanter i det salte Vand, f. Ex. Slægten Calanus, og hvortil fremdeles slutter sig en Hærskare af snyltende, mere eller mindre omdannede, til Dels højst besynderlige og temmelig store Former (jvfr. Fiskelus og Karpelus); 2) Cirripedierne eller Rankefødderne; 3) Muslingekrebsene, Slægten Cypris osv.; 4) Dolkhalerne; 5) de uddøde Trilobiter og Eurypterider og 6) Bladfødderne (det nærmere findes under disse A.).

Småland, Landskab i Sverige, omtrent midt i Göta Rike, grænser mod N. til Östergötland og til Dels Vestergötland, mod V. til Vestergötland og Halland, mod S. til Skaane og Bleking, mod Ø. til Østersøen. Fladeindholdet udgjør c. 570 □ M. (31,600 □ Kilom.) med 566,400 I. (1886). Landet er i det hele lidet frugtbart, men bjærg- og vandrigt og frembyder en højst afvexlende Natur af skjønne og lidet tiltalende Egne: yndige Enge og øde Lyngheder, store Skovstrækninger og vidtstrakte Kær eller Mosser, samt talløse Indsøer; især er den af en Skjærgaard indelukkede Kyststrækning, Landets frugtbareste Del, berømt for sin Naturskjønhed, som dog ogsaa der antager en meget forskjellig Charakter i de forskjellige Egne. Hele S. udgjør et Bjærgplateau, som fra V., S. og Ø. hæver sig imod N.; fra det nordvestlige Hjørne af Landskabet udgaar en Bjærgaas, som forbi den sydlige Ende af Vettern strækker sig mod S. O. og naar sine højeste Punkter i Taberg (s. d. A.) og Hjetsölabjærget, 1,170 F. (367 Met.). Fra det sidstnævnte Bjærg gaar Landryggen videre, i Retning fra N. O. til S. V., ned imod Skaane; fra samme Punkt udgaar ogsaa en mindre Aas, som danner Vandskjellet imellem de Floder, der i østlig og sydlig Retning løbe ud i Østersøen. De vigtigste Vandløb ere Nissan og Lagan (s. disse A.), der begge løbe ud i Kattegattet, Helgeå, Mörrumå, Ronnebyå og Lyckebyå, der løbe ud i Østersøen paa den sydlige Kyst, samt Emmå, der paa den østlige Kyst løber ud i Calmarsund. Af Indsøer ere (foruden Vettern, som kun med den sydlige Spids ligger inden for S.) følgende de vigtigste: paa den vestlige Side af Landryggen: Flåren, Vidöstern og Bolmen, der alle høre til Lagans Flodgebet; paa den østlige Side: Rödeln, Helgasjö, Åsnen og Rottnen. Landet er, især i den nordlige Del, temmelig rigt paa Mineraler, fornemmelig Jærnerts og Myremalm, ogsaa noget Kobber- og Nikkelmalm, hvorfor Bjærgværksdrift er en af Hovednæringsvejene ved Siden af Kvægavl og Agerbrug. S. har 8 Kjøbstæder: Vexiö, Calmar, Oscarshamn, Vestervik, Vimmerby, Jönköping, Eksjö og Grenna. I administrativ Henseende inddeles det i 3 Län: Calmar, Kronobergs og Jönköpings; i gejstlig Henseende er det delt imellem 3 Stifter, saaledes at Vexiö Stift dannes af den vestlige Del, Calmar Stift af den sydøstlige Del, medens den nordøstlige hører under Linköping Stift. Stundum forstaas ved Navnet S. kun Kronobergs og Jönköpings Län; den største Del af disse, eller hvad der i de ældste Tider kaldtes Värend, Njudung og Finnvid, dannede fordum en særskilt Jurisdiction, „Tiohärad" kaldet, der havde sin egen Lov, af hvilken dog nu kun Kirkeloven er tilbage.

Smaalandshavet ell. **Søen mellem Smaalandene**, ogsaa Vordingborg Bugten, kaldes Farvandet mellem Sjælland og Laaland-Falster fra en Linje lidt ø. for Aggersø og Omø til Vestsiden af Laaland og øster efter til en Linje fra Masnedsund over Masnedøen til Orehoved paa Falster. Ved Guldborg Sund staar det sydefter i Forbindelse med Østersøen. Af Øer findes her de to større Øer Fejø og Femø og enkelte mindre, saasom: Vejrø, Raagø, Lilleø og Askø.

Smaalenenes Amt, det sydøstligste i Norge, har et Fladeindhold af 75 □ M. (4,118 □ Kilom.) med 107,600 I. (1875). Det inddeles i 4 Bycommuner (Moss, Sarpsborg, Fredrikstad og Frederikshald) og 22 Herreder, fordelte paa 3 Fogderier, nemlig 1) Moss og Tune, 2) Ide og Marker samt 3) Rakkestad, Higgen og Frøland. Amtet hører til Norges fladeste og mest lavt liggende Dele; kun dets østligste Parti er optaget af bølgelignende Højdedrag, til Dels dækkede af store Skove, men der findes kun enkelte Punkter, som naa op over 3,000 F. (1,000 Met.) o. H. De vigtigste Vanddrag ere Glommen og Tista eller det frederikshaldske Vasdrag, som begge gjennemskære Amtet fra N. til S. Hovednæringsvejen er Jordbrug, som her staar paa et forholdsvis højt Trin, men ogsaa Skovdrift, Industri og til Dels Søfart ere af stor Vigtighed. Blandt Samfærdselsmidler maa især nævnes Jærnbanen Christiania-Frederikshald med dens dobbelte Linje (ydre Linje aabnet 1879, indre Linje 1882) samt Kanalanlægene i det frederikshaldske Vasdrag (s. d. A.). Ved Reformationstiden bestod Amtet af en Række smaa Forleninger, hver bestaaende af ēt eller flere Skibreder; deraf dets Navn. Under Krigene med Sverige har S. paa Grund af sin Beliggenhed ofte været udsat for fjendtlige Indfald. Dette var saaledes Tilfældet under Syvaarskrigen (1563—70), 1658—60, 1716—18, 1808—9 og endelig 1814.

Smaaredsel, i Danmark den almindelige og fælles Benævnelse for de for øvrigt paa de forskjellige Steder med en Mængde forskjellige særlige Benævnelser (Julerente, Paaskerente, Midsommerrente, St. Hans Rettighed, Smørbyrd, Nannest o. fl.) betegnede Ydelser af Høns, Æg, Smør eller andre lignende Natural- ell. Landbrugsprodukter, som fra gammel Tid af i mange Sogne paa Landet til visse Tider af

Aaret af Beboerne have været leverede Præsten, paa flere Steder ogsaa Skolelæreren. Nu ere imidlertid alle disse Præstationer forandrede til en aarlig Afgift i Byg, der svares med Penge efter Capitelstaxten. **Smaaredselstiende** (ell. **Smaatiende**) kaldes derimod den ved den senere Lovgivning dog til en Bygafgift forandrede Tiende, der oprindelig skulde svares af Grise, Høns, Gæs og Ænder.

Smag, den Egenskab ved Stofferne, som opfattes igjennem **Smagssansen**, uden at man nærmere kan angive, hvilke physiske eller chemiske Forskjelligheder det er, der give Stofferne deres forskjellige S., hvorfor dennes Arter ogsaa kun føre Navn efter de subjective Forestillinger, som de vække. Egentlig gives der kun 4 saadanne: den sure, salte, bitre og søde S., medens alt andet, hvad der i daglig Tale henføres under Begrebet S., kun er almindelige Følelsesfornemmelser (brændende, skarp, sammensnærpende S.), der endog kunne gaa over i Smerte- eller Temperaturfornemmelse (kølende S.) eller Lugtefornemmelse. Mundhulen staar bagtil gjennem Svælget i Forbindelse med Næsehulen, ad hvilken Vej Fødens flygtige Bestanddele kunne paavirke Lugtenerverne, og Lugten har i det hele en langt større Del, end man skulde tro, i det, der i daglig Tale kaldes „S." Betingelsen for, at Stofferne skulle have virkelig S., er, at de ere opløste eller kunne opløses i Spyttet; alle uopløselige Stoffer have ingen S. Sædet for Smagssansen er den bageste Del af Tungens øvre Flade, i hvis Papiller **Smagsnerverne** ende og staa i Forbindelse med særegent formede Epithelialceller, **Smagscellerne**, gjennem hvilke Nerveenderne paavirkes af de opløste Stoffer.

Smak, d. s. s. Sumak.

Smakke, mindre Sejlskib bestemt til Transport af Gods fra Sted til andet i indenrigsk Fart. I tidligere Tid, inden Dampskibsfarten endnu var almindelig, benyttedes S. meget almindelig ogsaa til Passagerer.

Smâlah, en arabisk Høvdings Følge paa Krigstog ell. bevægelige Lejr.

Smaldyr, en 1 Aar gammel Kron- eller Daahind.

Small-talk, eng. [smaahl taahk], let, intetsigende Samtale.

Smalte, s. **Blaafarveværk**.

Smarâgd, en Ædelsten, der krystalliserer i regulære sexsidede Prismer, med hvid, gul eller grøn Farve og en meget forskjellig Grad af Gjennemsigtighed. Haardheden er 7,5—8,0 (ridser altsaa Bjærgkrystallen), og S. bestaar af Kiselsyre, Lerjord og Beryljord med en ringe Indblanding af Chrom- eller Jærnilte, hvoraf Farvenuancerne ere betingede. Man skjelner mellem Ædel-S., der omfatter de smaragd- og græsgrønne klare Varieteter med glatte Krystalflader; Beryl, som omfatter de øvrige farvede Varieteter, for saa vidt de dog ere gjennemsigtige, men hvis Krystalflader ere stribede, og Almindelig S. med bleggrøn, gul eller graahvid Farve og ofte kun gjennemskinnende i Kanterne. Den ædle S. er temmelig sjælden og forekommer i Peru, Sibirien, Ægypten og Salzburg, dels i krystallinske Bjærgarter, dels paa secundært Leje i løse Jordmasser; den henregnes til de værdifuldeste Ædelstene. For den første Karat af en fejlfri, mørkegrøn S. betales indtil 150 Gylden. Ved Eidsvold i Norge findes en S., men ikke af klart Vand.

Smeinogorsk, Bjærgstad i det russiske Gouv. Tomsk i Sibirien, 85 M. s. til v. for Tomsk, paa Nordsiden af Altai, med 6,000 J. og betydelig Bjærgværksdrift paa Sølv, Kobber og Bly.

Smelt (Osmerus eperlanus), Laxefisk med nøgent Hoved og store, tynde, let affaldende Skæl, udmærker sig desuden ved en vis Finhed og Halvgjennemsigtighed, en perleagtig Glans og en ejendommelig Agurklugt; Farven er lys grønlig paa Ryggen, sølvglinsende paa Bugen og Siderne. Den større, 6—11 Tomm. lange Havform kaldes i Norge Slom, den mindre, 3—4 Tomm. lange Ferskvandsform Nors. S. findes ved det nordlige Europas Kyster samt i Fjorde og Søer, f. Ex. de jyske. Fra Havet gaar den op i fersk Vand for at lege og tilbringer der Vinteren.

Smeltning, et fast Legemes Overgang til den draabeflydende Tilstand, indtræder for de fleste faste Legemer ved en bestemt Varmegrad, **Smeltepunktet**, der vedligeholder sig uforandret, til S. er fuldført. Denne Stilstand af Varmegraden hidrører fra en Binden, et Forbrug af Varme („latent Varme"), der finder Sted, saa længe S. staar paa. Den Varmemængde, der medgaar til at smelte én Vægtenhed af et Legeme, naar dette har naaet Smeltepunktet, kaldes Legemets Smeltnings- eller Smeltevarme; denne er for Is 80 Varmeenheder, for andre Legemer en hel Del mindre. Nogle Legemer udvide sig ved S., medens andre, f. Ex. Isen, trække sig sammen, hvad man kan se deraf, at Isen flyder oven paa Vandet. Smeltepunktet for den førstnævnte Art af Legemer stiger, for den sidstnævnte synker lidt ved stærkt Tryk. Ved et saadant kan man knuse Is til Vand, hvorpaa til Dels Gletschernes Fremskriden beror. Frysning ell. Størkning er den modsatte Forandring; ved denne bliver den bundne Varme atter fri, og den foregaar ved samme Temperatur som Smeltningen. En Del Vædsker kunne ikke bringes til at fryse, f. Ex. Vinaand.

Smerdes, pers. Bardija, yngre Søn af Cyrus, blev efter Faderens Død Kambyses's Vassal i Baktrien, men hemmelig dræbt af denne. Under Kambyses's Ophold i Ægypten udgav en Mager, Gaumata, sig for S. og lod sig udraabe til Konge 522 f. Chr.; da Kambyses dræbte sig selv, blev Mageren almindelig anerkjendt, men efter 9 Maaneders Regering dræbt af de persiske Stammefyrster under Ledelse af Darius (s. d. A.). Gaumata kaldes i Historien „den falske S.".

Smergel, et ikke krystalliseret Mineral, der har en blaagraa Farve og bestaar af Lerjord blandet med Jærnilte. Det findes i krystallinske Skifere paa Naxos, ved Smyrna og i Nordamerika. Paa Grund af sin store Haardhed (9; ridses kun af Diamanten) anvendes S. til Slibning af Ædelstene og Glas og til Polering af Metaller.

Smerling (Cobitis), Slægt af smaa, langstrakte, trinde, næsten aaleagtige Karpefiske med

slimet Hud, der enten er nøgen eller kun udstyret med meget smaa Skæl; omkring Munden findes Skjægtraade; de opholde sig i ferskt Vand nær ved Bunden og skjule sig under Stene og i Dyndet. I Europa findes flere Arter (C. fossilis, barbatula, tænia).

Smerte, en forøget og forandret Virksomhed i Legemets Følenerver, hvorved en pinlig Fornemmelse af forskjellig Art (stikkende, brændende, trykkende, skærende, borende, bankende osv.) opstaar. S. er en Afart af den almindelige Følelse (s. d. A.) i dette Ords videre Betydning og gaar paa mange Maader over i dennes andre Arter, nærmest som en højere Grad af disse, idet f. Ex. Varme- og Kuldefornemmelse, Tryk- og Træthedsfornemmelse kunne stige til S. S. fremkaldes hyppigst ved en usædvanlig Indvirkning (Slag, Stød, Saar, Tryk udenfra eller af Betændelser, Svulster osv.) paa Følenervernes peripheriske Ender (peripherisk ell. local S.), sjældnere ved en Indvirkning paa Nervernes Udspring i Centralorganerne (som Følge af en Lidelse i dette) eller paa selve Stammen af en Følenerve (ved Forandringer i denne selv eller dens Omgivelser); i de sidste Tilfælde føles S. dog ogsaa paa det Sted, hvor de paagjældende Nervetraade ende i Legemets Peripheri (excentrisk S.). Huden og de serøse Hinder ere næst de blottede Følenerver selv de Dele af Legemet, i hvilke S. lettest fremkaldes.

Smetana, Friedrich, bøhmisk Componist og udmærket Pianist, f. 2 Marts 1824 i Leitomischl, d. 12 Maj 1884 efter et kort Ophold i en Sindssygeanstalt i Prag. 1856—60 dirigerede han, anbefalet af Alex. Dreyschock, det philharmoniske Selskab i Göteborg, men vendte efter at have mistet sin Hustru, Pianistinden Katharina Kolar, hjem til Prag, hvor han 1866—74 var Capelmester ved Nationaltheatret, hvilken Stilling Døvhed tvang ham til at forlade. S. skrev flere bøhmiske Operaer, symphoniske Digtninger, Kammermusikværker, Chorsange, Claversager m. m.

Smichow, Forstad til Prag, ved Floden Moldaus venstre Bred, med 25,000 J. og talrige Fabriker. Her er en Mængde smukke Landsteder og en Fyrst Kinsky tilhørende prægtig Villa med udstrakte Haveanlæg.

Smidstrupgaard, tæt ved Øresund, c. 3 M. N. for Kjøbenhavn, oprettedes i Midten af dette Aarhundrede. 1866 kjøbtes Gaarden af Overhofmarschal W. Oxholm, som opførte en ny, stor Hovedbygning samt Stalde og Ladebygninger, og 1888 erhvervedes den af Kong Georg af Grækenland.

Smidt, Heinr., tysk Roman- og Novelleforfatter, f. i Altona 1798, for i sin Ungdom Verden rundt som Sømand, studerede dernæst Literatur og Æsthetik i Kiel og Berlin og tog blivende Ophold i sidstnævnte By, hvor han i en Række var journalistisk beskæftiget, 1848 udnævntes til Medlem af Marinecommissionen og senere til Archivar og Bibliothekar i Marineministeriet; d. 1867. Som Forfatter var han forbavsende produktiv: hans Skrifter udgjøre tilsammen ikke mindre end 146 Bd. Ved sine friske og ukunstlede, snart dybt alvorlige, snart djærvt humoristiske Sømandshistorier („Mein Seeleben", 3 Bd., 1837, „See-Novellen", 2 Bd., 1838, „Das Loggbuch", 3 Bd., 1844, „Seegeschichten u. Marinebilder", 3 Bd., 1855—59, „Meeresstille u. hohe See", 1861, „Ein Berliner Matrose", 2 Bd., 1866 o. m. fl.) tilførte han den tyske Literatur et nyt Element. Hans mange andre, historiske og romantiske Fortællinger ere saa vel som hans Skuespil af ringere Interesse.

Smig kalde Tømrere o. fl. Vinkler, der ikke ere rette. Samme Benævnelse bruges ogsaa om et til alle Haande Vinklers Optagelse og Gjengivelse skikket Redskab, der adskiller sig fra en almindelig „Vinkel" derved, at Grenene kunne dreje sig om en Stift med Friction, saa at de blive staaende, som man stiller dem.

Smilax, s. Sarsaparilla.

Smiles, Samuel [smajls], f. 1816 i Haddington i Skotland, studerede først Lægevidenskab og praktiserede en Tid som Chirurg i Leeds, men opgav Medicinen og blev Redacteur af »Leeds Times«. 1845—66 var han som Secretær ansat ved Jærnbanevæsenet. Han er navnlig bekjendt som Forfatter af biographiske og moraliserende Arbejder. Blandt hans Skrifter kunne mærkes »Physical Education« (1837), »Life of George Stephenson« (1857), »Self-Help« (1860, overs. paa Dansk under Titel „Egen Kraft" af Shaw 1877) med dens Supplement »Character« (1871), »Lives of Engineers« (1862), »Industrial Biography« (1863), »Thrift« (1875) og »Duty« (1880). Han har desuden bl. a. leveret Bidrag til »Quarterly Review«. 1878 tilkjendte Universitetet i Edinburgh ham en akademisk Æresgrad.

Smilodon, s. Sabelkat.

Sminke bruges til at male Huden med, sædvanlig for at give denne et smukkere Udseende og friskere Farve, paa Theatret for at gjøre ukjendelig og lempe Ansigtets Udseende efter Rollens Charakter. Til rød S. anvendes især Carmin, enten i ammoniakalsk Opløsning, stærkt fortyndet med Rosenvand og med Tilsætning af en Opløsning af Rosenolje i Vinaand (Bloom of Roses), eller blandet med Talg og lidt Tragantgummi som fast rød S. Ogsaa det kostbare Carthamin anvendes som rød S. Schnonda er en Coldcream, hvori man har udrørt en meget ringe Mængde Alloxan, et farveløst Stof, der vindes ved Iltning af Urinsyre og har den Egenskab i Berøring med Huden at farve denne rød. Til hvid S. anvendes bedst Blanc français, en meget fint revet Talk; dog bruges ogsaa meget ofte basisk salpetersurt Vismut, basisk Chlorvismut, Zinkhvidt og Blyhvidt, men især det sidste er farligt. Til gul S. bruges især Okker. S. bruges baade som tørt Pulver eller udrørt i Rosenvand eller som Dej, eller i Form af Sminkepapir eller imprægneret i Bomuld (Laine d'Espagne) eller Krep (Crépon rouge).

Smirke, Robert [smørk], engelsk Bygmester og Tegner, f. 1780, d. 1867, var Søn af Tegneren og Maleren Robert S. (f. 1752, d. 1845) og uddannede sig dels i London, dels paa Rejser i Italien og Grækenland. Foruden Slottet Lowther Castle og British Museum, der regnes for hans Hovedværker, har han opført en Mængde større Bygninger i London, mest i græsk Stil, der dog undertiden faldt lidt tung

og ensformig. — Hans Broder, Sydney S., f. 1797, d. 1877, roses for mere Phantasi, men maaske mindre Smag. Han byggede bl. a. flere engelske Klubbygninger med rig Udsmykning.

Smith, Adam, den nyere Nationaløkonomis Grundlægger, f. 5 Juni 1723 i Kirkaldy i Skotland, d. 17 Juli 1790 i Edinburgh, studerede først Theologi, men senere Philosophi, holdt 1748 i Edinburgh Forelæsninger over Rhetorik og de skjønne Videnskaber og blev 1751 Professor i Logik og Moral i Glasgow. Som akademisk Lærer vandt S. snart Anseelse og udgav, medens han beklædte denne Post, »Theory of moral sentiments« (1759), et Værk, som den Gang vandt stor Udbredelse. 1763—65 ledsagede han Hertugen af Buccleugh paa en Reise til Frankrig og Italien; han havde i Paris megen Omgang med Physiokraterne, hvis Kritik af Mercantilismen han optog og videre udførte i sit Hovedværk, som udkom 1776, hvorefter han 1778 fik den indbringende Post som Toldcommissær for Skotland. Hovedpunkterne i S.s Lære, som han har udviklet i »Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations«, ere følgende: Formuen, de materielle Goder, som tilfredsstille vore Fornødenheder, bliver frembragt ved det menneskelige Arbejde ved Hjælp af Naturen og Capitalen, og disse Goders Værdi bestemmes efter Mængden af det paa Frembringelsen anvendte Arbejde. Ikke blot det Arbejde, der anvendes paa at frembringe raa Stoffer, men ogsaa det, der anvendes paa deres Forædling (Industrien) og deres Omsætning (Handelen), er produktivt. De vigtigste Midler til Forøgelse af Arbejdets Produktivitet ere en hensigtsmæssig Arbejdsdeling og Benyttelse af Capitalen. Concurrencen tilvejebringer den passende Pris og det rette Forhold mellem Efterspørgsel og Tilbud; den skaffer Deltagerne i Produktionen den dem tilkommende Del af Udbyttet, som Grundrente, Capitalrente og Arbejdsløn. Regeringen skal indvirke paa Folkets økonomiske Anliggender derved, at den fjærner alle Hindringer for Udviklingen af Erhvervslivet, men for øvrigt skal Friheden herske og navnlig for den udenlandske Handels Vedkommende. Regeringen skal ikke deltage i Produktionen for at erhverve Indtægter, men skaffe sig dem af Borgernes rene Indkomst paa den Maade, der mindst generer disse. Disse Grundsætninger ere efterhaanden trængte igjennem i Videnskaben; de ere vel blevne modificerede og supplerede, men det Grundlag, S. har lagt, er endnu urokket, og det har directe og indirecte øvet en Indflydelse i alle civiliserede Stater, der maaske er større end den, der er udgaaet fra noget andet af den nyere Tids Arbejder. Hans Skrift er mange Gange udgivet og oversat paa de fleste europæiske Sprog, paa Dansk af Dræby. I den nyere Tid er dets stærke Accentueren af Selvinteressen, som danner Grundlaget for hans System, bleven Gjenstand for skarp Kritik; men det er herved blevet overset, at han med Forsæt og Bevidsthed har drevet denne Abstraction saa yderlig, idet de to her nævnte Værker, af hvilke det første lige saa abstract accentuerer Sympathien som Grundlag for Moralen, ere bestemte til at supplere hinanden. Medens han i »Wealth of nations« ser Mennesket blot som ledet af Erhvervsdriften, tager han nemlig i sin »Theory of moral sentiments«, der har gjort ham berømt som Philosoph, kun Hensyn til den sympathetiske Drift i Menneskenaturen; han nægter, at Sympathien kan udledes af Egoismen. Vi sympathisere umiddelbart med Motiverne hos den, der øver en uinteresseret Velgjerning, og med Taknemmelighedsfølelsen hos den, der modtager den. Denne Sympathi faar forøget Styrke, naar vi betænke, at saadanne Handlinger fremme den menneskelige Lykke. Da vi nu slutte, at andre bedømme vore Handlinger ligesom vi deres, vænne vi os efterhaanden til at betragte vor egen Færd fra en upartisk, sympathisk Tilskuers Synspunkt, og herved er da en sikker moralsk Maalestok opnaaet. Fra Betragtningen af andres Handlinger føres vi saaledes til Bedømmelse af vore egne, fra Hensyn til de virkelige Tilskueres Domme til Underkastelse under den indre, ideale Tilskuers; Mennesket deler sig i to Personer, Dommeren og den handlende. S. slutter sig som Ethiker til Shaftesbury og Hutcheson, men især til Hume. Hans Fremstilling er klar og smuk, og hans Værk er rigt paa højst træffende og originale Iagttagelser og Bemærkninger. Tillige indeholder det en interessant Fremstilling og Kritik af tidligere Moralsystemer.

Smith, Carl Frithjof, norsk Figurmaler, f. i Christiania 5 Apr. 1859, udviklet i München, har i de sidste Aar vakt fortjent Opmærksomhed saa vel paa Jubilæumsudstillingen i Berlin 1886 ved sit: „I Kirken", der præmieredes, som paa den internationale Udstilling i München 1888 ved sit „I Hospitalshaven".

Smith, Caspar Wilhelm, f. 16 Juni 1811 i Kjøbenhavn, underkastede sig 1840 philologisk Examen, foretog derefter 1841—45 en længere Udenlandsreise, paa hvilken han især syselsatte sig med Studiet af de slaviske Sprog, blev 1847 Lærer ved Latinskolen i Roskilde og ansattes 1859 som extraordinær Docent i de slaviske Sprog ved Kjøbenhavns Universitet. D. 4 Sept. 1881. I forskjellige Skrifter har han leveret vigtige Bidrag til Kjendskab om de slaviske Sprog, saaledes „Gramm. der polnischen Sprache" (1845, 2det Opl. 1864), »De locis quibusdam grammaticæ lingvarum balticarum et slavonicarum« (3 Hæfter, 1857—59), „Kortfattet Lære om de russiske Verber" (1871) o. a. Af stor Betydning ogsaa for Nordens gamle Historie er hans fortræffelige Oversættelse af „Nestors russiske Krønnike" (1869) med ledsagende udførlig Commentar. I en Række mindre Afhandlinger har han behandlet forskjellige Punkter vedrørende Slavernes Nationalitetsforhold, Cultur- og Literaturhistorie. Efter hans Død udkom „Russisk Literaturhistorie fra Peter d. stores Tid til Beg. af dette Aarh." (1882). Hans Interesser vare imidlertid ingenlunde indskrænkede til de slaviske Sprog; en Frugt af hans Kjærlighed til Holberg var saaledes hans Arbejde „Om Holbergs Levned og populære Skrifter" (1857). — Hans Søn, Carl Vilh. S., f. 1848 i Roskilde, uddannede sig til Billedhugger ved Kunstakade-

miet og hos H. W. Bissen og vandt 1873 den lille Guldmedaille. 1878 var han udenlands med det Anckerske Legat. Han flyttede 1887 til Nordamerika.

Smith, Christen, norsk Botaniker, f. 17 Oct. 1785 i Skouger ved Drammen, blev 1808 medicinsk Candidat, foretog flere videnskabelige Rejser i sit Fædreland og blev 1814 Professor i Botanik i Christiania. Dette Embede kom han dog aldrig til at overtage, da han rejste til England for at studere, derfra ledsagede L. v. Buch til de canariske Øer og 1816 strax efter Tilbagekomsten til Europa atter rejste ud som Deltager i en engelsk videnskabelig Expedition til Congokysten, hvor han 22 Sept. s. A. afgik ved Døden. Hans Dagbog udgaves paa Engelsk og Norsk 1818 og 1819. Hans Plantesamling skjænkedes af hans Arvinger til det norske Universitet, ved hvilket et Legat stiftedes til hans Minde. — Hans Brodersøn, Christen S., f. 1 Jan. 1819, medicinsk Candidat 1844, 1863 Korpslæge og senere tillige Overlæge ved Garnisonssygehuset i Christiania, har vakt Opmærksomhed ved Construction af en Række Transportmidler for Saarede, hvorom han ogsaa har udgivet nogle Smaaskrifter.

Smith, George, engelsk Assyriolog, f. i Chelsea 26 Marts 1840, var oprindelig Kobberstikker, men studerede i sine Fritimer Kileskrift-Monumenterne i British Museum og vakte 1866 Opmærksomhed ved en Artikel i »Athenæum« om Jehus Tribut til Assyrien; han fik 1867 ved H. Rawlinsons Indflydelse en Ansættelse ved Afdelingen for ægyptiske og orientalske Oldsager i British Museum og offentliggjorde i Løbet af faa Aar en Række betydningsfulde Afhandlinger til assyrisk Historie og Chronologi, bl. a. »Assurbanipal, King of Assyria« (1871), »Early History of Assyria and Babylonia« (1872), opdagede Nøglen til de cypriske Indskrifter og læste den chaldæiske Beretning om Syndfloden (1872). 1873 sendte »Daily Telegraph« S. til Assyrien, hvor han i Kujundschik udgravede en Samling Lertavler, Indskrifter o. a. af stort Værd; Resultaterne offentliggjorde han i »Assyrian discoveries« (1875), »The Chaldean Account of Genesis« (1876) o. fl. 1873—74 og 1875—76 sendte Bestyrelsen af British Museum ham paa nye Rejser til Assyrien; under den sidste Rejse lagde de tyrkiske Myndigheder Hindringer i Vejen for hans Gravning, og medens han arbejdede paa at faa disse hævede, døde han i Aleppo 19 Aug. 1876. Af hans Efterladenskaber har Sayce udgivet »The History of Babylonia« (1877) og »History of Sennacherib« (1878); hans Enke fik en Dotation af den engelske Stat.

Smith eller **Weyger**, Henrik, f. i Malmø, studerede i Rostock, ledsagede Christian II i Landflygtigheden, men vendte 1533 tilbage og blev Bejermester i Malmø. Han udøvede tillige Lægekunsten og udfoldede 1517—63 en betydelig literær Virksomhed. Vigtigst ere hans Læge- og Urtebøger, der under den daværende store Mangel paa Apotheker og Læger vare af virkelig Nytte, og hvorved han henledede Opmærksomheden paa de indenlandske Lægemidlers Kraft.

Smith, James, engelsk Digter, f. 1775 i Essex, gjorde sig først bekjendt ved sine morsomme Lejlighedsdigte; han tog en Tid med Cumberland Del i Redactionen af »London Review« og forbandt sig derefter med Broderen Horace S. (f. 1779, d. 1849), der siden blev særdeles populær som Romanforfatter af W. Scotts Skole, til en Række ypperlige Parodier paa de bekjendteste Digteres, Scotts, Byrons, Wordsworths, Southeys Maner, der udkom 1812 under Navn af »Rejected Adresses« og indbragte Forfatterne en hel Formue. 1813 fortsattes de af »Horace in London«. Siden leverede S. kun mindre Humoresker. D. 1839.

Smith, Jam., skotsk Landmand, f. 1789 i Glasgow, d. 1850, begyndte sin Virksomhed som Bestyrer af et Bomuldsspinderi, men beskæftigede sig ved Siden heraf med Landbruget og erhvervede sig et anset Navn som Drainingstechniker, indtil han 1842 blev kaldet til London som raadgivende Ingenieur for Regeringen. S. er Opfinder af en Undergrundsplov, der bærer hans Navn, og af en Mejemaskine, der hører til de tidligste Forsøg i denne Retning.

Smith, Johannes Lem, f. 1789 i Kjøbenhavn, 1824—27 Assessor i Politiretten, d. 1849, oprettede ved sin Død de store Smithske Legater for yngre Videnskabsmænd. De bestyres af Universitetets Consistorium og have en Capital af 540,000 Kr.

Smith, Joseph, Mormonismens Stifter, s. Mormoner.

Smith, Just Gude-, norsk Forfatter, f. i Christiania 18 Nov. 1820, blev Officer, men tog paa Grund af Sygelighed Afsked 1857 som Capitain. Siden den Tid har han boet i sin Fødeby, beskæftiget med Studier og literære Arbejder, fornemmelig i religiøs-philosophisk Retning. Af disse kunne nævnes „Naturen og Mennesket" (1869), „Mennesket som Borger i Staten" (1870), „Brændende Spørgsmaal" (1872); desuden nogle poetiske Arbejder samt Rejseskildringer. Som Formand i „Foreningen til Fremme af kvindelig Haandværksdrift" har han udarbejdet Planen for „Den kvindelige Industriskole" i Christiania.

Smith, Laurids, dansk populærphilosophisk Forfatter, f. 1754, d. 1794, virkede først som Lærer ved Landcadetakademiet, senere som Rector i Throndhjem, til sidst som Præst i Fredensborg; han er mest bekjendt ved sit Skrift „Om Dyrenes Natur og Bestemmelse og Menneskets Pligter mod dem" (1791).

Smith, Sophus Laur. Henr. Chr. Jul. Birket, f. 28 Apr. 1838 i Randers, Student 1855, blev Assistent ved Universitetsbiblioteket i Kjøbenhavn 1863 og Bibliothekar ved samme 1880. Efter i sine unge Studenterdage at have studeret Medicin syslede han en Tid især med den klassiske Kunst og Archæologi, men har senere beskæftiget sig mest med dansk Literaturhistorie og Historie. Vidnesbyrd om hine Studier ere: „Kort Vejledning i Antikcabinettet i Kjøbenhavn" (1861, 2det Opl. 1864) og „De malede Vaser i Antikcabinettet i Kjøbenhavn" (1862). Han har udgivet flere gamle danske Skuespil: »Ludus de S. Kanuto duce« (1868), „Grevens og Friherrens Komedie" (1871 og 1874), „De tre ældste danske Skuespil" (1874), „Hieron. Justesen Ranchs danske Skuespil" (1876—77), „Tobiæ Komedie" (1887)

og »Comoedia de mundo et paupere« (1888). Sine Forskninger paa dette Omraade har han samlet i „Studier paa det gamle danske Skuespils Omraade" (1883). Leonora Christinas „Jammersminde" udgav han 1869 (4de Udg. 1887) og lededes derved ind paa et dybtgaaende Studium af denne mærkelige Person, et Studium, der har affat flere Frugter i Literaturen, af hvilke særlig maa fremhæves den smukke Biographi af hende: „Leonora Christina Grevinde Ulfelds Historie" (1—2 D., 1879—81; forkortet Udg. 1887). Endelig maa nævnes af hans Arbejder: „Om Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før 1728, især dets Haandskriftsamlinger" (1882), „Til Belysning af literære Personer og Forhold i Slutn. af det 18de og Beg. af det 19de Aarh." (1884), „Dr. med. Otto Sperlings Selvbiographi" (1885), „Etatsraad Joh. Monrads Selvbiographi" (1888) og en 1889 paabegyndt Udgave af „Kjøbenhavns Universitets Matrikel". I „Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Literaturhistorie", af hvis 7 sidste Bind (1870—79) han var Medudgiver, har han leveret en Del Bidrag. Som Udgiver er S. et Mønster paa Omhyggelighed og minutiøs Nøjagtighed, og de samme Egenskaber i Forbindelse med psychologisk Iagttagelsesevne og Omhu for Formen udmærke ham ogsaa som Forfatter.

Smith, Sydney, f. 1771, var 1802 en af »Edinburgh Review«s Grundlæggere og dens første Redacteur, beklædte siden 1798 flere Præstekald, hvor han viste sig som en ypperlig Prædikant, og døde 1845 som Kannik ved St. Paulskirken i London. I en Række frisindede Flyveskrifter behandlede S. flere af Tidens brændende politiske Spørgsmaal med glimrende Vid og slaaende Dialektik; han regnes for en af Englands ypperste Stilister. Hans Skrifter udkom samlede i 5 Bd. 1843.

Smith, William, engelsk Landmaaler og Civilbygmester, f. 1769, d. 1839. Ved Kanalanlæg og Vejarbejder, som han udførte i forskjellige Dele af England, blev hans Opmærksomhed tidlig henledet paa Regelmæssigheden i Jordlagenes Rækkefølge fra den nordlige Del af Wales imod S. O. til Omegnen af London. Han er den første, der i England paaviste Forsteningernes Betydning til at identificere Lagenes Samtidighed, og betragtes derfor med Rette som Skaberen af Englands Geognosi. Hans Hovedværk er: »Tabular view of the superposition of English strata« (1790); desuden skrev han »Delineation of the strata of England and Wales« (1815), hvormed fulgte det første geologiske Kort over England, udarbejdet med en beundringsværdig Flid og uden nogen som helst offentlig Understøttelse.

Smith, William Henry, engelsk Statsmand, f. 24 Juni 1825, oprindelig Boghandler i London, valgtes 1868 til Underhuset (imod J. St. Mill) og er senere gjenvalgt. 1874 fik S. sit første politiske Embede som finansiel Secretær i Skatkammeret og viste saa stor Dygtighed, at han 1877 optoges i Cabinettet som første Admiralitetslord indtil Ministeriets Afgang 1880. Da det conservative Parti 1885 igjen kom til Magten, overtog S. Krigsministeriet, tog n. A. fremragende Del i Forhandlingerne om Gladstones Forslag at give Irland Selvstyre og blev i Salisburys nye Ministerium først igjen Krigsminister, men i Jan. 1887 første Skatkammerlord og som saadan Regeringens Ordfører i Underhuset.

Smith, Sir William Sidney, engelsk Admiral, f. 1764, traadte ung ind i den engelske Marine og rykkede i den nordamerikanske Frihedskrig op til Fregatcapitain. Han udmærkede sig i svensk Tjeneste under Krigen med Rusland (1788—90), men vandt mest Berømmelse under de franske Revolutionskrige. 18 Dec. 1793 udførte han heldig det farlige Hverv at stikke de paa Toulons Red liggende franske Skibe og Arsenalerne i Brand, da Engelskmændene maatte rømme Byen, og løb 1795 med sin Fregat paa et dristigt Spejdertog lige ind i Brests Havn. 1796 faldt han i fransk Fangenskab, men undflyede fra Templetaarnet og gik dernæst som Chef for et Linjeskib til Middelhavet. I Forening med sin Broder, James Spencer S., som da var Gesandt i Constantinopel, overtalte han den tyrkiske Regering til et Forbund med England for at drive Franskmændene ud af Ægypten og bidrog 1798 overordentlig meget til at forsvare St. Jean d'Acre. 1799 fremskyndede han Bonapartes Hjemrejse til Frankrig ved at sende ham en Pakke Aviser med Efterretninger om Sagernes Stilling i Europa og sluttede s. A. en Overenskomst med Kléber om at de franske Tropper i Ægypten paa engelske Skibe skulde føres til Frankrig, hvilken Capitulation den engelske Regering var uklog nok til at forkaste. 1805 blev S. Contreadmiral, gjorde først Tjeneste ved Siciliens Kyster og førte 1807 det portugisiske Kongehus til Brasilien. Snart efter faldt han i Unaade, fordi han viste Prinsesse Caroline (Prinsen af Wales's Hustru) stor Opmærksomhed, og levede siden 1815 mest i Paris som virksom Deltager i forskjellige humane Bestræbelser. D. 26 Maj 1840.

Smith-Hald, Frithjof, norsk Landskabsmaler, f. i Christianssand 13 Sept. 1846, gjennemgik først Eckersbergs Skole i Christiania og studerede dernæst, til Dels med Statens Stipendium, 1871—73 under Gude i Carlsruhe, men gik efter nogle Aars Ophold i Düsseldorf 1878 til Paris, hvor han senere har været bosat, hvorvel han næsten hvert Aar tilbringer nogen Tid paa Studeringer i Norge. Hans fleste Billeder ere havnede i Udlandet: Museerne i Haag, Köln, Rouen, London og Paris (Luxembourg) besidde Billeder af ham. Han skildrer navnlig fortræffelig den norske Kyst i Vinterdragt og er præmieret ved flere betydelige Udstillinger.

Smithfield [smithfild], 1) Torv i City i London, i Aarhundreder et bekjendt Kvægmarked, tillige berygtet for de her foretagne Kjætter- og Hexebrenretteller; efter at Kvæghandelen nu (siden 1860) væsentlig er henflyttet til Islington, er Pladsen bleven anvendt til Opførelse af en Torvehalle, Banegaarde o. a. 2) Stad i Staten Rhode-Island i Nordamerika, ved Floden Blackstone, 2 M. n. for Providence. 15,000 I. Kalkbrænderier.

Smiths Sund, en Havarm i det nord-

lige Polarhav, der fra Baffins Bugten fører mod N. mellem Nordgrønland og Ellesmere Land; dets nordlige Fortsættelse kaldes Kennedy- og Robeson-Kanalen.

Smithsonian Institution [smōniən institjūsjen], en videnskabelig Stiftelse i Washington i Nordamerika, kaldt efter sin Grundlægger James Smithson, der var en uægte Søn af Hertugen af Northumberland og ved sin Død 1829 testamenterede Unionen sin hele Formue (over ½ Mill. Doll.) til „Kundskabs Forøgelse og Udbredelse“. Formuen tilfaldt først 1838 Nordamerika og var 1884 voxet til 700,000 Doll. 1846 fastsattes Ordningen, og 1858 opførtes en stor Bygning med Bibliothek, Laboratorier, Kunst- og videnskabelige Samlinger o. desl. Desuden bruges Renterne til at fremme videnskabelige Opdagelser og Rejser, udgive lærde Skrifter og Afhandlinger (»Sm. contributions« siden 1848), holde Brevvexling og Byttesforbindelse med fremmede Videnskabsmænd og lærde Selskaber. S. I. træder i mange Henseender i Stedet for Europas Videnskabsakademier. Det har grundlagt et stort Museum for indiansk Ethnologi og holder 500 magnetiske Stationer over hele Nordamerikas Fastland.

Smitte, Overførelse af en Sygdom til et sundt Individ. I videre Betydning bruges Ordet S. om alle Tilfælde, i hvilke en saadan Overførelse finder Sted, herunder altsaa indbefattet de Tilfælde, i hvilke Sygdomsaarsagen ikke trænger dybere ind i Legemet, men alene udfolder sine Virkninger paa dettes Overflade (Fnat, Skurv, Ringorm, veneriske Saar). I snævrere Betydning falder S. derimod saa temmelig sammen med Begrebet Infection (s. d. A.), hvorved det altsaa forudsættes, at Sygdomsaarsagen for at kunne udfolde sin Virkning maa optages i Blodet. Ved de smitsomme Sygdomme i denne snævrere Betydning kan S. nu atter foregaa paa forskjellige Maader: ved en stor Mængde af dem, de saakaldte contagiøse Sygdomme, udgaar Smitstoffet (Contagium) i fuldt udviklet, virksom Tilstand fra den syges Legeme og overføres fra dette til den sunde enten ved directe Berøring eller ved Gjenstande, der have været i Berøring med den syge, eller endogsaa gjennem Luften paa kortere Afstand; hertil høre Syphilis, Spedalskhed, Tuberkulose, Vandskræk, Miltbrand, Snive, Saarsygdommene, Pest, exanthematisk Typhus, Diphtheritis, Kopper, Skarlagensfeber, Mæslinger, Kighoste. Ved de saakaldte miasmatisk-contagiøse Sygdomme foregaar Smitstoffets Udvikling dels i, dels uden for den syges Legeme, i Jordbunden, Boligen, stillestaaende Vand, og begunstiges i høj Grad af al Slags Urenlighed paa disse Steder; herfra overføres det da atter til Sunde nemlig igjennem Drikkevandet eller Luften, hvorimod en directe Overførelse fra det syge til det sunde Menneske i alt Fald synes at være sjeldnere; hertil høre typhoid Feber, Cholera, gul Feber, Blodgang. Ved de miasmatiske Sygdomme, hvortil kun Koldfeber og de øvrige Malariasygdomme henhøre, udvikles Smitstoffet (Miasma) kun uden for Legemet i Jordbunden og overføres alene fra denne til Sunde, medens en directe Overførelse fra Syg til Sund her slet ikke kan finde Sted. Alle de forskjellige Forhold ved S.s Overførelse og Modtageligheden (Dispositionen) for S. hos de forskjellige Individer og Localiteter og til de forskjellige Tider forklares paa en naturlig Maade ved at antage, at Smitstofferne ere levende Planteorganismer, henhørende til Bakteriernes (s. d. A.) Gruppe, hvilket jo virkelig allerede er eftervist for et ikke ringe Antal af dem.

Smolensk, 1) Gouvernement i Rusland, omgivet af Gouv. Pskov, Tver, Moskva, Kaluga, Orel, Tschernigov, Mohilev og Vitebsk. 1,018 □ M. med 1,218,000 J. (1883). Det er et Sletteland, men indeholder dog Vandskjellet mellem Østersøen, det sorte og det kaspiske Hav. Dets vigtigste Vandløb ere: Düna, paa Nordvestgrænsen, løber til Østersøen; Dnjepr, der udspringer mod N. Ø., løber omtrent midt igjennem Gouv. og falder til sidst i det sorte Hav; Desna og flere mindre Vandløb i S. og Ø., der løbe til Volga og saaledes til det kaspiske Hav. Landbrug er Hovederhverv, og her dyrkes foruden de sædvanlige Kornsorter i stor Udstrækning Hør og Hamp. — 2) Hovedstad i Gouv. S. ved Floden Dnjepr, 50 M. v. til s. for Moskva. 36,000 J. Militærskole. Mærkelig Kathedralkirke. Fabriker for Silkestoffer, Lærred og Læder. Store Hestemarkeder. S. er en af Ruslands ældste Stæder og var fra c. 1400 et stadigt Stridsæble mellem Rusland og Polen, indtil den 1654 for bestandig faldt i Russernes Hænder. Her sejrede Napoleon I paa sin Marche til Moskva over de russiske Generaler Barclay de Tolly og Bagration, ved hvilken Lejlighed Russerne afbrændte Halvdelen af S. (27 Aug. 1812).

Smolka, Franz, østerrigsk Politiker, f. 1810 i Galizien, blev 1836 Dr. jur. og 1840 Advocat i Lemberg, anklagedes kort efter for Deltagelse i hemmelige Selskaber og blev 1844 efter 4 Aars Fængsel dødsdømt, men benaadet og løsladt n. A. Han tog vigtig Del i Bevægelserne 1848, valgtes i Juni til den østerrigske Rigsdag og tilraadede Overenskomst med Ungarn, Opgivelse af Lombardiet og en føderativ Statsordning. Han blev Næstformand og 12 Oct. næsten enstemmig valgt til Formand (søgte forgjæves at redde Krigsminister Latour fra Pøbelen 6te Oct.), fik ogsaa Tilbud om at blive Justitsminister, men afslog det. Efter Reactionens Sejer blev S. igjen Sagfører, men valgtes 1861 baade til Landdagen og til Rigsraadets Underhus og har siden været en af Polakkernes Førere i disse Forsamlinger. 1881 blev han valgt til Underhusets Formand, senere gjenvalgt, og 1882 udnævntes han til Gehejmeraad.

Smollett, Tob., engelsk Romanforfatter, f. 1721 i Dumbarton-Shire i Skotland, kom i Lære hos en Saarlæge i Glasgow, gik 1740 til London, hvor han forgjæves søgte at faa en Tragedie opført, rejste ud som Underchirurg paa et Krigsskib og kom tilbage 1744. Et Digt, der revsede Cumberlands Grusomhed mod Skotterne, henledede Opmærksomheden paa den fattige og ubekjendte Chirurg, der nu ganske viede sig til Literaturen og skrev Skuespil, Digte,

Rejsebeskrivelser, Oversættelser osv., men blev berømt ved sine 5 Romaner, hvoraf »Roderick Random« (1748), »Peregrine Pickle« (1751) og »The Expedition of Humphrey Clinker« ere de betydeligste. S. skildrer Virkeligheden uden mindste Omdigtning i dens brutaleste og voldsomste Former; hans Mennesker ere voldsomme og dyriske, han ødsler med Prygl, Knivstik og usædelige Æventyr, men han slaar ved sin vældige Natursandhed. I sine sidste Aar var han svag og besøgte et Par Gange Italien, hvor han døde 21 Oct. 1771 i Livorno. Blandt hans øvrige Værker maa hans Oversættelse af »Don Quixote« nævnes.

Smorzando, it., hendøende, hensvindende, musik. Foredragsbetegnelse.

Smudstitel er et Blad foran Titelbladet i en Bog, paa hvilket Titelen er given i al Korthed.

Smult Vand, jævn Sø, hvor Bølgegangen kun er ringe.

Smyrna, tyrkisk Ismir, Stad i Lilleasien, ved en Bugt af det ægæiske Hav, 45 M. s. v. for Constantinopel. 250,000 I., hvoraf henved Halvdelen Grækere, en Del Franker, Armeniere og Jøder, Resten Tyrker. S. er Sæde for en tyrkisk Generalgouverneur, en græsk Biskop og Consuler for de fleste søfarende Nationer. Staden er i det hele snævert bygget, og de forskjellige Nationaliteter bebo paa det nærmeste hver sit Kvarter, dog ikke nu i samme Grad som tidligere. Gaderne ere kun ganske undtagelsesvis forsynede med Brolægning og Husene for det meste af Træ. Industrien er med Undtagelse af Tæppefabrikationen ikke af stor Betydning, men af desto større er Handelen, baade ved de i de senere Aar anlagte Jærnbaner, ved Karavaner med det indre Asien og især ad Søvejen. Havnen er stor og dyb og besøges aarlig af et stort Antal Skibe saa vel fra Middelhavets og Atlanterhavets Havne som ogsaa fra Amerika. Fem betydelige Dampskibslinjer have Station her. De vigtigste Udførselsgjenstande ere Figen, Opium, Tobak, Raasilke, Bomuld, Olje, Byg, Galæbler og tørrede Druer m. m.; der indføres europæiske Industrifrembringelser, Ris, Metaller, Vin, Kul og Kolonialvarer. S. staar ved et Søtov i telegraphisk Forbindelse med Chios og Dardanellerne.

Smælder (Elater), Billeslægt med langstrakt Legemsform, langagtigt, fortil smallere Forbryst og lange, tilspidsede Dækvinger samt med sav- eller kamtakkede Følehorn og korte Ben; de ligne meget Pragtbillerne, men mangle i Regelen disses pragtfulde Farver og besidde en ejendommelig Springeevne; paa Undersiden af Forbrystet findes en Torn, som svarer til en Grube paa Mellembrystet; ved pludselig at bøje og atter strække Leddet mellem For- og Mellembrystet kan S. kaste sig højt op i Luften, saa at den falder ned paa Benene igjen. Larverne ere trinde, haardhudede, forsynede med Ben og have nogen Lighed med Tusendben; de leve under Træbark, i raaddent Træ, i Jorden osv.; blandt de i Europa forekommende Arter fremhæves de (E. segetum, lineatus osv.), hvis Larver ere de saakaldte „brune Kornorme" (norsk „Kjølmark"), som gjøre stor Skade ved at fortære Rødderne af Korn og andre dyrkede Planter. Jvfr. Cucujo.

Smæle, s. Strække.

Smøgning, s. Jydepotte.

Smølen, Ø paa Norges Vestkyst, s. v. for Hiteren paa Nordmøre, 4 □ M. (207 □ Kilom.).

Smør. Underkastes Mælk eller den deraf skummede Fløde en skvulpende Rystning, ville de deri tilstedeværende, opslemmede, mikroskopisk smaa Fedtdraaber, Mælkekugler, efterhaanden klæbe sig sammen og danne smaa Klumper, som ved fortsat Rystning af Mælken blive større og større, idet dels nye Mælkekugler klæbe sig til de alt dannede Klumper, dels disse indbyrdes klæbes sammen; de paa denne Maade dannede Klumper af sammenklæbede Mælkekugler kaldes S. Ved Rystningens Ophør ville de paa Grund af deres ringere Vægtfylde samle sig i den øverste Del af Mælkevædsken, fra hvilken de kunne fjærnes og skilles ved Hjælp af en Si; de lade sig nu let ved Sammentrykning forene til en sammenhængende stor Smørklump. Da Smørdannelsen altsaa beror paa en Sammenklæbning af Mælkens mikroskopisk smaa Fedtkugler, og disse ved denne Proces ikke i nogen synderlig Grad miste deres Kugleform, maa der mellem de sammenklæbede Mælkekugler findes en talløs Mængde mikroskopisk smaa, vædskefyldte Rum (Porer). Disse Porer indeholde dog ikke den uforandrede Mælkevædske, men derimod en mere caseinrig Del af denne, og det synes som om denne caseinrigere Del ogsaa bidrager til at forene Mælkekuglerne under Kjærningen ved at lime dem sammen. Det er de mikroskopisk smaa Vædskeporer, som give S. dets ejendommelige Udseende og Beskaffenhed, og S. er derfor i Virkeligheden et overordentlig porøst Produkt. Vædskeporerne kunne paa ingen som helst Maade fjærnes fra S. ved Æltning, hvor længe denne end fortsættes, og det er lige saa lidt muligt at bortskaffe Caseinindholdet i Porerne ved at skylle de ved Kjærningen dannede smaa Smørklumper med Vand. Først ved at smelte S. og opvarme det til Vandets Kogepunkt eller derover, bliver Smørfedtet klart, idet Porernes Vædskeindhold forenes til en hvid, noget sej og slimet Masse, som udskiller sig i det klartsmeltede Smørfedt sammen med det i S. indæltede Salt og efterhaanden samler sig paa Bunden af det Kar, hvori S. smeltes, en Kjendsgjerning, som er vel kjendt i Køkkener. Det er denne caseinrige Vædske, som foranlediger, at S. „brunes" under Smeltningen ved stærk Varme i Stegepanden. Ved Smeltning mister S. sit charakteristiske Udseende og Beskaffenhed, som det ikke kan gjenvinde ved Afkøling; smeltet S. er i Virkeligheden ikke længere S., men en enkartet Fedtmasse (Smørfedt). S.s ejendommelige Smag og Lugt er i Hovedsagen ogsaa knyttet til de deri tilstedeværende, talløse, mikroskopisk smaa Vædskeporer, og af Vædskens Beskaffenhed i disse afhænger fornemmelig S.s Godhed. Fabrikationen af Kunstsmør (Margarine) gaar netop ogsaa ud paa af forskjellige Fedtstoffer med et lignende Smeltepunkt som Mælkefedtets at fremstille et smørlignende Produkt ved at findele („emulgere") saadanne Fedtstoffer i Mælk og dernæst

ved Kjærning forene de kunstig dannede Fedtkugler til „Kunstsmør". Dette indeholder derfor ogsaa en stor Mængde Vædskeporer, men da man ad kunstig Vej endnu ikke har formaaet at findele fremmede Fedtstoffer saa fuldkommen i Mælk som dennes naturlige Mælkekugler, er det heller ikke endnu lykkedes at fremstille „Kunstsmør" med en saa talløs Mængde og saa smaa Vædskeporer, som ægte S. (Natursmør) indeholder. En Smørklump af en Kubikmillimeters Rumfang, altsaa af Størrelse som et almindeligt Knappenaalshoved, indeholder over 3 Millioner vædskefyldte Porer af en Del forskjellig Størrelse. I Mælkerierne anvendes af praktiske Hensyn i Regelen ikke selve Mælken, men den af denne vundne Fløde til Fremstillingen af S. Ved den nymalkede Mælks rolige Henstand samle dens Mælkekugler sig paa Grund af deres ringere Vægtfylde efterhaanden i den øverste Del af Mælkevædsken og danne her Flødelaget, der kan fjærnes fra den nedre, fedtfattige Mælkevædske (Skummetmælken) ved Skumning. I den nyere Tid besørges Flødeudskilningen og Skumningen hurtig og fuldstændig i særegne Mælkecentrifuger, og i de nu almindelig brugte Centrifuger sker Mælkens Skumning continuerlig, idet den nymalkede Mælk ledes ned i Centrifugen under dens fulde Hastighed i en uafbrudt Strøm og her meget hurtig skilles i Fløde og Skummetmælk, som gjennem hver sit Rør føres bort fra Centrifugen, ligeledes i en uafbrudt Strøm. Her i Landet benyttes nu sjælden den friskskummede Fløde til Smørberedningen; for en Del Aar tilbage var det dog hyppigere Tilfældet, at man kjærnede den friske Fløde, og det paa denne Maade fremstillede S. fik Navn af „sødt S.". I Regelen underkastes Fløden, før den kjærnes, en særegen sur Gjæring (Syrning), og dette sker ved at blande en vis Mængde sur Kjærnemælk eller syrnet Mælk i Fløden efter at have opvarmet den til lidt over 20° og dernæst at lade den henstaa beskyttet mod Afkøling til næste Dag. Ved den derved fremkaldte Mælkesyregjæring i Fløden omdannes en Del af dens Mælkesukkerindhold til Mælkesyre, og Caseinet i Fløden sammenløber (coagulerer) paa en ganske lignende Maade som i Mælk, der bliver „tyk". Denne Syrningsproces's Beskaffenhed og Forløb er af afgjørende Betydning for S.s Finhed af Smag og Lugt; mange Fejl hos S. kunne alene tilskrives en uheldig eller uren Mælkesyregjæring i Fløden. For at være færdig til Kjærning maa Fløden ved Syrningen være bleven ensartet jævn og tyk. Kjærningen foretages i Mælkerierne ved Hjælp af et særegent Redskab, Kjærnen, hvoraf der i øvrigt gives mangfoldige Constructioner. Den her i Landet hyppigst anvendte Kjærne bestaar af et højt, cylindrisk Trækar, som sædvanlig er lidt snævrere for oven end for neden. Paa Karrets indvendige Flade og langs denne er anbragt tre fremspringende Ribber (Slagler) i indbyrdes lige Afstand, og i Karrets Midte anbringes en lodret staaende Stang med to rammeformede Vinger (Kjærnestangen), som under Kjærningen er i hurtig ombrejende Bevægelse. Kjærnen lukkes for oven ved et tætsluttende Trælaag, hvorigjennem Kjærnestangen gaar. Før Kjærningen af Fløden foretages, afkøles denne til en for Smørdannelsen gunstig Varmegrad, der i Regelen falder omtring 12°; undertiden er det dog nødvendigt at ændre Kjærningstemperaturen noget efter forskjellige indtrædende Forhold for at lette Smørdannelsen. Kjærningen er tilendebragt, naar Mælkevædsken (Kjærnemælken) skiller sig klar fra S. Ved en vellykket Kjærning maa S. paa dette Tidspunkt være udskilt i ensdannede, smaa Smørklumper som smaa Gryn. Det tages op af Kjærnen ved Hjælp af en Si, skylles i Regelen med rent, koldt Vand for at fjærne en Del af den vedhængende Kjærnemælk, sammentrykkes noget og æltes dernæst nogle Gange. Æltningen udførtes tidligere af Mejersken med Hænderne og fordrede saaledes megen Øvelse. Nu til Dags udføres den i større Mælkerier ved Hjælp af en særegen Æltemaskine, i smaa ved et Æltebræt og Valse. Æltningen gjentages i Regelen flere Gange, og S. afkøles noget mellem hver Æltning i særegne Kølekasser; under sidste Æltning indblandes lidt Kogsalt (Smørsalt). Det farves næsten altid lidt gult ved Hjælp af en af Orlean tilberedt Smørfarve. I Mælkerierne anvendes saa godt som altid en flydende Smørfarve, der i passende Mængde tilblandes Fløden, umiddelbart før Kjærningen af denne foretages. — Godt æltet, syrnet S. af fin Qvalitet indeholder omtr. 83 pCt. Mælkefedt, 15 pCt. Mælkeserum-Bestanddele og 2 pCt. Smørsalt. De 15 pCt. Mælkeserum-Bestanddele bestaa af 13,5 Vand, 0,9 Casein, 0,4 Mælkesukker og Mælkesyre og 0,2 Mælkeaske-Bestanddele (hovedsagelig Kalkphosphat). Vandmængden i S. kan imidlertid vexle en Del (fra 11 til 20 pCt.), men den kan regnes at være i Gjennemsnit for S. i Foustager fra større Mælkerier her i Landet 14—15 pCt. S.s Hovedbestanddel, Mælkefedtet, bestaar af flere forskjellige, neutrale Fedtstoffer (Glycerinforbindelser af fede Syrer). Af de i Mælkefedtet fundne fede Syrer ere nogle opløselige i Vand og flygtige, andre uopløselige i Vand og ikke flygtige. De førstnævnte ere dog kun til Stede i ringere Mængde (5—7 pCt.), medens de sidstnævnte altsaa udgjøre Hovedmassen. I Følge de hidtil foreliggende Undersøgelser af Mælkefedtet indeholder dette 4 opløselige Fedtsyrer, nemlig: Smørsyre, Capronsyre, Caprylsyre og Caprinsyre. Af uopløselige Fedtsyrer angives der af enkelte Forskere at findes 6 forskjellige i Mælkefedtet, men med nogenlunde Paalidelighed er der dog hidtil kun isoleret 4, nemlig: Palmitinsyre, Stearinsyre, Arachinsyre og Oliesyre, thi om Mælkefedtet indeholder Laurinsyre og Myristinsyre er endnu næppe afgjort med Sikkerhed. Mængden af opløselige, flygtige Fedtsyrer er noget større i Mælkefedtet end i de allerfleste andre Fedtarter fra Dyr og Planter. Dette Forhold er benyttet til at afgjøre, hvorvidt S. er forfalsket med fremmede Fedtstoffer, og til at skjelne Kunstsmør fra ægte S. — S. er i de senere Aar blevet Danmarks vigtigste og største Udførselsartikel; der fremstilles nu mindst tre Gange mere S. hos os end for ti Aar siden. Samtidig er S.s Gjennemsnitsqvalitet

gaaet betydelig fremad, og det danske S. hører til de Artikler, som have opnaaet stor Anerkjendelse paa Verdensmarkedet. Hovedafsætningsstedet for dansk S. er England. I Følge danske Toldangivelser har Danmarks Overskudsudførsel af S. 1887—88 været 47½ Mill. Pd., men Indførselen af dansk S. til England angives i Følge engelske Toldangivelser at have været en Del højere i afvigte Aar, og der er størst Sandsynlighed for, at der 1888 er udført fra Danmark over 60 Mill. Pd. S. til England. Af alt til England importeret S. skriver sig nu over en Tredjedel fra Danmark, og medens Frankrig og Holland for 5 Aar siden udførte mere S. til England end Danmark, er det omvendte Tilfældet nu. Naar Danmarks Smørudførsel til England langt har overfløjet Hollands, hidrører dette foruden fra vort S.s gode Renommée ogsaa fra den Omstændighed, at sidstnævnte Land nu hovedsagelig fabrikerer Margarine (Kunstsmør), som det i endnu langt større Mængde udfører til England. Hollands Margarine-Export til England synes imidlertid at være culmineret 1887; i alt Fald har den været en Del mindre 1888. Samtidig er Englands Import af S. tiltagen ret betydelig, og Hovedtilvæxten falder paa dansk S. For at beskytte Smørproduktionen ved at forhindre, at Margarine eller Blandinger af S. og Margarine sælges som ægte S., er der nu i flere Lande givet Love angaaende Fabrikationen og Forhandlingen af Margarine, i Danmark ved Lov af 12 Apr. 1888. **Smørsyre**, $C_4H_8O_2$, hører til de fede Syrers Række og findes i Form af Glycerid i Smør. Den forekommer desuden i Excrementer, Sved, Guano, Trætjære; den frigjøres, naar Smør bliver harsk, og optræder i Sukkerraffinaderierne (ved Gjæring af de brugte Benkul), i Garverierne o. fl. St., hvor den paa Grund af sin ubehagelige Lugt sædvanlig er til Besvær. Den dannes af Sukker ved Gjæring med raadden Ost og Kridt ved 25 til 30°; Gjæringen fremkaldes ved forskjellige, yderst udbredte Bakterier, idet efter 10 til 12 Dage Massen stivner til mælkesur Kalk, som ved længere Henstand (nogle Uger) gaar over til smørsur Kalk, hvoraf da S. vindes ved Destillation med fortyndet Svovlsyre. S. er en højst ubehagelig lugtende Vædske, der er lettere end Vand og opløselig deri; i concentreret Tilstand angriber den Huden. Den koger ved 162°. Dens Ethylæther, **Smøræther** (saakaldt Ananasæther), lugter behagelig og er en Bestanddel af den saakaldte Rumæther.

Smør, norsk Adelsslægt i det vestenfjældske i 14de og 15de Aarh. Slægten uddøde med **Jon Svalesøn S.**, som efter at have været Befalingsmand afvexlende paa Baahus og i Bergen 1482 var Rigsforstander og som saadan underhandlede med Svenskerne. Han druknede 1483 i Christianiafjorden.

Smørblomster, populær Benævnelse paa forskjellige til Ranunkelfamilien henhørende Planter med gule, glinsende Blomster.

Snaasenvandet, en 5 M. (36 Kilom.) lang Indsø i Nordre Throndhjems Amt i Norge. Vandet, der gjennem **Snaasenelven** har Udløb til det inderste af Throndhjemsfjorden, er omgivet af vakre Fjælde og har kun ved den vestlige og østlige Ende nogen stærkere Bebyggelse.

Snabel kaldes hos forskjellige Dyr visse fra Munden eller dennes Omgivelser udgaaende, udstydelige eller bevægelige Redskaber, navnlig naar de have en rørformet Bygning. Elefantens S. er en Forlængelse af Næsen samt Overlæben; Tapiren har en lignende, men ganske kort S. Mange Havsnegle have en Sugesnabel, de sugende Insekter en Stikke- eller Sugesnabel; ogsaa mange Hav-Ledorme ere udrustede med S. ell. Krængemund. Mindre rigtig taler man om en S. hos Bien og tænker herved paa dens forlængede Underlæbe og Kjæver; undertiden vil man vel ogsaa betegne en Forlængelse af Hovedet, som f. Ex. hos Myreslugere, Naalefiske og Snudebiller, som en S.

Snabelsko kaldtes Sko med stærkt forlænget Taaspids, som vare meget yndede i Europa i det 14de og 15de Aarh. I Begyndelsen søgte man vel baade i Frankrig og Tyskland at forbyde Brugen af S., men senere ordnedes Forholdet saaledes, at Almuesfolk fik Lov til at gaa med Snabler paa et Kvarters Længde, Borgere en halv Alen lange, Riddere tre Kvarter, Grever en Alen og Fyrster med saa lange Snabler, de vilde. Snabler anvendtes baade paa Sko af blødere Stoffer, som Klæde og Fløjel, og paa Jernsko; stundum saas tillige en Bjælde paa Snabelspidsen, og en Silketraad spændtes fra denne over til Knæet. I Slaget ved Nikopolis 1396 mødte Ridderne i Jernsnabelsko, men maatte, da Slaget gik dem imod, hugge Snablerne af for at være uhindrede i deres Bevægelser paa Flugten. Moden har ogsaa været herskende i Norden.

Snake Island [snæhk ĕjlænnd], s. **Anguilla**.

Snake River [snæhk rivver], s. **Shoshone**.

Snaphane, Benævnelse for de Partigængere af den skaanske Almue, som deltog paa dansk Side i den skaanske Krig under Christian V; det antages, at de kaldtes saaledes efter de med Snaplaas eller Snaphanelaas (s. **Geværlaas**) udstyrede Bøsser, hvormed de vare væbnede.

Snaplaas, **Snapperlaas**. Klappen paa en Pult, et Fortepiano o. fl. kan ikke holdes fast derved, at Laaseriglen sender sit Hoved ind i den, fordi Bevægelsen ikke, som ved en Skudde, gaar til Siden, men i Retning af Riglen. Som oftest sætter man derfor paa Klappen Kramper (Kattehoveder), der gaa ind i Laasen; men elegantere er det at indrette Rigelhovedet saaledes, at Hager springe ud til begge Sider, saa snart det træder ud af Laasen; det kan da nøjes med et almindeligt Slutblik, lidt bult befæstet. En med en saadan Rigel forsynet Laas kaldes en S. S. ogsaa **Geværlaas**.

Sne dannes ved Fortætning af Vanddampene i Luften, naar Fortætningen foregaar ved en Temperatur, som ligger under Frysepunktet. Snekrystallerne have meget forskjellige Former, idet de undertiden ere enkelte, fine Naale, men som oftest Stjærner, dannede af Naale og sexkantede Tavler, der paa Grund af deres Regelmæssighed have en egen Skjønhed. Af hele Nedbøren hos os udgjør S. i Gjennemsnit omtrent ⅙. **Sneblindhed**, en Natteblindhed (s.

b. A.), der indtræder efter besværlige Vandringer over udstrakte Snemarker. **Snelinje** kaldes Grænsen for de evige Snemasser paa Bjergene. Dens Højde over Havet aftager i Almindelighed fra Æqvator mod Polerne (under Æqvator c. 15,000 F., Sierra Nevada 11,000 F., Alperne 8,500 F., sydlige Norge 5,300 F., Lapland 2,300 F., Spitsbergen 1,200 F.), men locale Forhold udøve stor Indflydelse paa den. Den ligger saaledes lavere i et Øklima end i et Fastlandsklima, lavere over Lavlande end over udbredte Højsletter (paa Nordsiden af Himalaja i c. 16,000 F.s Højde), lavere i et sammenhængende Bjergsystem end paa enkelte Bjerge. Det er højst tvivlsomt, om den naar Havet i Nordpolsegnene, thi man har fundet blomstrende Planter og snefri Jord selv i de nordligste Egne, til hvilke man er trængt frem, derimod maaske nok i Sydpolarlandene. Den falder ikke, som undertiden urigtig angives, sammen med Linjen for en Middelvarme af Aaret af 0° (Jakutsk har Kornavl og en Middelvarme lig ÷11,2°); endnu mindre antyder den, som ogsaa angives, at Varmen oven for den aldrig stiger over 0°. Et saadant Sted findes ikke paa Jordens Overflade, men vel i Dybden af den. Oven for S. formaar den aarlige Sommervarme ikke at bringe den i Vinterens Løb faldne Snemasse til at forsvinde. Denne vilde derfor tiltage Aar for Aar, hvis den ikke som **Sneskred** (s. Lavine) og Gletschere førtes ned i Dalene og smeltede der. **Sneplov** anvendes saa vel ved Jærnbaner som ved Veje for at rense Banen for Sne. S. kan have forskjellige Former, men er altid mer eller mindre dannet som en stor Plov eller som en stor Kile. Ved at S. med Spidsen forrest skydes eller trækkes frem, kastes Sneen til Side.

Snebolle, Kvalkved (Viburnum), Slægt af Gedebladsfamilien, omfatter træagtige Planter med modsatte Blade, Blomsterne i en skjærmlignende Blomsterstand, hjuldannede Kroner og enfrøede Stenfrugter. En Art, V. Opulus, voxer vild hos os paa fugtige Steder; den har golde Blomster i Randen af Blomsterstanden, men disse ere betydelig større end de tvekjønnede i Midten. Det egentlige Snebolletræ, V. Opulus roseum, der er saa almindeligt i Haver, er en Form af denne med lutter golde Blomster og derfor fyldigere, næsten kuglerund Blomsterstand. En anden Art, der hyppig træffes i Haver, er V. Lantana med læderagtige Blade og sorte Frugter; den kaldes tysk Hyld. V. Tinus, med et rigt Flor af smaa, hvide Blomster, er en almindelig Stueplante.

Snebær, Symphoricarpus racemosus, nordamerikansk Busk af Gedebladsfamilien med hvide, meget luftfyldte Bær, der indeslutte to udviklede og flere rudimentære Frø; almindelig Haveplante. Blomsterne ere lyserøde, regelmæssige.

Sneedorff, Jens Schelderup, bekjendt dansk Forfatter, f. 1724 i Sorø, hvor hans Fader var Rector ved Skolen, d. 1764, blev 1751 Professor i Lovkyndighed og Politik ved Sorø Akademi, 1761 Lærer for Arveprins Frederik. Han var en livfuld Forfatter og bidrog meget ved sit ualmindelig smukke Sprog til at danne Smagen og rense Skriftsproget for fremmede Ord, skjønt han selv havde dannet sig efter franske Mønstre. Hans mest bekjendte Skrifter ere „Om den borgerlige Regering“ (1757), „Breve“ (1759) og „Patriotisk Tilskuer“, et Ugeblad (3 Aarg., 1761—63); de ere udgivne samlede i 9 Dele (1775—77). — Af hans Sønner gjorde den ældste, Contreadmiral **Hans Christian S.**, f. 1759, d. 1824, sig fortjent som Chef for Søcadetcorpset og er tillige bleven bekjendt af sine i periodiske Skrifter og Poesisamlinger spredte Digte og Viser; den yngre, **Frederik S.**, f. 1761, d. 1793 paa en Udenlandsrejse i England ved et Spring fra Vognen, da Hestene løb løbsk, var Suhms Yndling; efter at han allerede 1788 var bleven Professor i Historie, vandt han snart et Navn ved sine aandrige Forelæsninger over Europas Historie i den nyere Tid og Fædrelandets Historie. Hans Skrifter ere udgivne samlede i 4 Dele efter hans Død (1794—98).

Sneedorff-Birch, s. **Birch**, Andreas.

Sneek, Stad i den hollandske Prov. Friesland, ved en fiskerig Sø, 3 M. s. s. v. for Leeuwarden, med 10,000 J. og betydelig Handel med Smør og Ost.

Snegle (Gasteropoda, de bugføddede Bløddyr) udgjøre en Klasse af Bløddyrenes Række. Som almindelige Kjendemærker for S. kan man anføre, at de have „Fod“ og Hoved; Foden er i Regelen en flad, muskuløs Del, ved Hjælp af hvilken S. kunne krybe omkring; hos mange Havsnegle er den udstyret med et Laag, en Plade af Horn- eller Kalkmasse, der afsondres bag paa Foden og tjener til at lukke Skallen, naar Dyret trækker sig ind i denne; hos visse S. antager Foden imidlertid ganske andre Former (Kjølsnegle, Søtand), hos andre er den rudimentær eller mangler (Vingesnegle, visse nøgne S.). Et tydeligt Hoved er heller ikke altid til Stede (visse Vingesnegle); paa Hovedet findes i Regelen to Følehorn, to Øjne (ofte anbragte paa særegne Øjestilke eller paa en fra Følehornene udgaaende Gren) og Munden med Kjæver og Raspetunge, hvilken hos mange Havsnegle er anbragt i en saakaldet Krængemund eller Snabel, der kan krænges langt ud af Munden og udsuge andre Skaldyr, paa hvis Skal Tungen filer Hul. Nogle S. ere nøgne og frembyde en symmetrisk Krop af regelmæssig, langagtig Form; men hos de fleste er der udviklet en Kappe, som omslutter Indvoldene og afsætter en Kalkskal, der, alt efter Kappens Form, antager de forskjelligste Former; den er i Regelen spiralvreden (som oftest til højre), snart med mange, snart med faa Omvrid, snart med høj, snart med lav Top, med glatte eller ribbede Omvrid, med stor eller lille Skalmunding osv. Findes der i Skalmundens ene Hjørne et Udsnit eller en Forlængelse som en Halvkanal, er dette et Tegn paa, at S. er udstyret med et Aanderør, d. e. en Forlængelse af Kappebræmmen i Form af en Halvkanal, ved hvis Hjælp den indtrukne S. kan forsyne sig med Vand til Aandedrættet, selv om den er skjult i den bløde Havbund. Exempler paa afvigende Skalformer frembyde Søøre, Albueskæl, Skallus, Søtand, Huesnække, Ormesnegle (s. disse A.); en forholdsvis meget lille Skal

har Søharen (s. d. A.). S. formere sig i Regelen ved Æg, som ofte afsættes i store, slimede Masser eller i Klaser af hornagtige Æggekapsler; enkelte føde levende Unger. S. udgjøre en meget talrig og meget formrig Afdeling og bebo dels Havet (saa vel det aabne Hav som især Kysterne), dels de ferske Vande og Landjorden; adskillige have Betydning som Fødemiddel. De kunne inddeles i egentlige S., Kjølsnegle og Vingesnegle, de første igjen i Lunge- og Gællesnegle (s. disse A.). Af de nøgne Gjællesnegle (s. d. A.) kunne udhæves Slægterne Doris, Æolidia, Tritonia og Glaucus; af de skalbærende, foruden de ovennævnte Former med afvigende Skalform, endnu følgende, mere regelmæssige Former: Strand-, Sump- og Topsneglene, Vindeltrappen, Taarn-, Blære- og Perspectivsneglene, Konken, Harpe-, Hjælm-, Tønde-, Pig-, Porcelæn-, Kegle- og Olivensneglene osv. (s. disse A. og Kamgjællede).

Snegleboelg (Medicago), en Slægt af de ærteblomstrede, Urter med 3-koblede Blade, temmelig smaa Blomster og snoede, nopspringende Bælger. Humleagtig S. (M. lupulina) med gule Kroner er almindelig hos os. Den ligner gul Kløver, men kan bl. a. kjendes fra denne ved, at de sorte Bælger efter Afblomstringen ere synlige, medens de hos gul Kløver forblive indesluttede i de hindeagtige Kroner. En anden Art er Foder-S. ell. Lucernen (M. sativa) fra Sydeuropa, en 1—2 F. høj, opret Plante med violette, klasestillede Blomster.

Snehætten, en Fjældtind paa Dovre i Norge, omtrent paa Grænsen af Christians og Søndre Throndhjems Amter. Den blev i Beg. af Aarhundredet maalt til over 8,000 F. og ansaas i lang Tid for det højeste Fjæld i Norge; i Følge nyere Maalinger er den kun 7,400 F. (2,350 Met.).

Sneklokke, d. s. s. Vintergjæk.

Snel, Legering af 2 Dele Tin og 1 D. Bly. Det er den letsmelteligste af alle Tin-Bly-Legeringer, og den har den Egenskab, at størkne med en blank Overflade, ligesom det rene Tin og Bly, medens alle bedre Legeringer størkne med en hvidlig, alle slettere med en graalig, mat Overflade. **Snellod**, s. Lodning.

Snell, Johan, en fremmed Bogtrykker, som 1482 i Odense trykkede den første Bog, der er trykt i Danmark, nemlig en latinsk Beretning om Tyrkernes Belejring af Rhodus 1480; 1483 trykkede han en Bog i Stockholm.

Snellaert, Ferd. Aug., flamsk Literaturhistoriker, f. 21 Juli 1809 i Kortrijk, d. 2 Juli 1872, siden 1836 Læge i Gent, har virket overordentlig for at vække Interessen for det flamske Sprog og Folkeliv. 1836 stiftede han Selskabet »De tael is gansch het volk« (Sproget er hele Folket), og 1838 udgav han sit første Skrift »Over de nederlandsche dichtkunde in Belgie«. Senere udgav han et Par Tidsskrifter, gamle Sprogmindesmærker (»Oude vlaemsche liederen« 1848, »Oude en nieuwe liedjes« 1853, Maerlants »Alexanders Geesten« 1860—61), en flamsk Bibliographi for 1830—55 (1857) og sit Hovedværk »Kort begrijp eener geschiedenis der nederduitsche letterkunde« (1849).

Snellius, egtl. Snel, Willebrord, f. 1581 i Leiden, d. 1626 som Professor i Mathematik smsteds., antages at være den, der har fundet Lovene for Straalebrydningen; ham skyldes Læren om den sphæriske Trekants Polartrekant. I sit Skrift »Eratosthenes Batavus« (1624) beskriver S. en af ham selv udført Gradmaaling; hans Fremgangsmaade til at maale Længden af en Meridiangrad har staaet sin Prøve i Tidernes Løb.

Snellman, Joh. Vilh., f. 12 Maj 1806 i Stockholm, flyttede 7 Aar gammel med sine Forældre til Finland, hvor han 1822 kom til Universitetet i Abo. Her tog han 1832 den philosophiske Grad og blev 1835 Docent i Philosophi, men kom 1838 i Strid med de akademiske Autoriteter, hvorfor han maatte forlade Finland for et Tidsrum af 3 Aar. Han besøgte nu Danmark og Tyskland, men opholdt sig mest i Sverige og udgav flere philosophiske Arbejder i Hegelsk Aand, et Par Noveller m. m. Efter at han var vendt tilbage til Finland, blev han 1843 Rector ved den højere Elementarskole i Kuopio og udgav der Bladet »Saima« (1844—46), som vel til sidst blev forbudt, men ved hvilket han havde en vækkende Indflydelse paa den finske Nationalaand, især ved Fordringen om, at Finsk skulde være Undervisningssprog. 1846 udgav han det literære Maanedsskrift »Kallavesi«, siden fortsat under Titlen »Litteraturblad f. allm. medborgerlig bildning« (1847—49); men da han forgjæves havde søgt et philosophisk Professorat i Helsingfors, forlod han 1849 saa vel Rectoratet som Journalistiken for at ofre sig til praktisk Forretningsvirksomhed. 1855 overtog han dog paa ny Redactionen af sidstnævnte Maanedsskrift, hvormed han, efter 1856 at være bleven Professor i Ethik og Videnskabernes System i Helsingfors, vedblev saa længe han virkede ved Universitetet. 1863—68 var han Senator og Chef for Finansexpeditionen og gjennemførte som saadan Reformen af det finske Møntvæsen. 1866 blev han adlet, hvorefter han, som Medlem af Ridderskabet, deltog i de følgende Landdage. D. 4 Juli 1881.

Snelskytte ell. Flyvskytte, s. Skytte.

Sneppe. Sneppeme danne en egen Familie blandt de Vadefugle, der have kortere Tæer og navnlig kun en meget lille, udviklet Bagtaa (som ogsaa kan mangle); Næbet er mere eller mindre langt, tyndt, blødt, bøjeligt og udstyret med en følsom Hud, der sætter dem i Stand til med Lethed at opdage Orme og andre Smaadyr i Dyndet eller Vandet. Det er en talrig Familie, som omfatter mange Slægter (Bekkasin, Ryle, Odinshøns, Titer, Brushøns, Spover, Klyder) og derfor har temmelig stor Formrigdom; de ruge alle ved Bredderne af fersk Vand, men mange besøge Havets Kyster efter Forplantningstiden og under deres Vandringer.

Sneppefisk (Centriscus), Slægt af smaa Fiske med et ejendommeligt, næb- ell. snabelagtig udtrukket Hoved med lille Mund, omtrent som Naalefiskenes. Ved deres kortere, mere sammentrængte Legemsform afvige de fra de egentlige Fløjtefiske (s. d. A.); de tilhøre de varmere Have.

Snerle (Convolvulus), af den med Natskyggerne beslægtede Snerlefamilie, indbefatter slyngende Urter med store, regelmæssige Femtalsblomster, 5 Støvdragere og en Kapselfrugt, hvis Frø ere store med en foldet Kim. Her i Landet have vi Gærdesnerle (C. sepium), en anselig Plante med prægtige, hvide Blomster og pildannede Blade, ved Krat og Hegn, samt Agersnerle (C. arvensis), der er et meget hyppigt Ukrut; den er mindre og har i Regelen lysrosenrød Krone med en udpræget Lugt af Mandler. C. Scammonia fra Orienten er officinel.

Snerre (Galium), Slægt af Krapfamilien, har kransstillede Blade og firbladede Blomster og kjendes navnlig fra Skovmærke ved at have hjuldannede Kroner. Heraf findes adskillige Arter paa Gærder og i vore Enge og Moser samt i Skovene. Burresnerre (G. Aparine), der navnlig findes hyppig omkring beboede Steder, har Frugterne forsynede med hagekrummede Torne, hvorfor de ere meget tilbøjelige til at hænge i Klæderne.

Snespurv, norsk Snetitting (Emberiza nivalis), Art af Værlingslægten, hvidlig med Sort (i Sommerdragten) og med en lang, lige Bagtaa (der dog varierer en Del i Længde). De ruge om Sommeren paa Norges og Finmarkens øde Fjælde, lidt under Snegrænsen, i Stenklofter, paa et Bo af Græs og Haar; om Vinteren indfinde de sig i sydligere Egne paa Marker og Veje, især i kolde Vintre i stor Mængde.

Snum Aa, et Vandløb i Jylland, udspringer paa Heden og falder efter 5 Miles sydvestligt Løb i Vesterhavet ¾ M. n. for Kongeaaen.

Snijders, Frans [snaj], flamsk Dyrmaler, f. 1579 i Antwerpen, d. 1657 smstds., var Elev af H. van Balen, men sluttede sig senere til Rubens. Ikke sjælden malede han Dyrene i Billeder af Rubens, Honthorst o. fl., men han har ogsaa i en Mængde selvstændige Billeder, især forestillende Jagter, vundet Navn som en af de største Dyrmalere, der have levet. Hans fleste og bedste Billeder findes i Madrid og St. Petersborg.

Snippe (Syngnathus æquoreus), Art af Naalefiskenes Familie.

Snitser, en af Snedkere især tidligere brugt Kniv med et kort, bredt og tyndt, trekantet Blad og et langt, krumt Skaft, der lægges paa Skulderen. S. bruges til at dele Finerer, til at skære Grader og overhovedet til at gjøre et rent Snit tværs paa Træet.

Snittebænk. Træarbejdere, der benytte Baandkniv, befæste oftest Træet, der skal snittes, i en S.; Arbejderen sidder over skræys paa denne og klemmer Træet fast ved at trykke med Foden paa en opretstillet Vægtstang med et Hoved paa den øverste Ende.

Snittebønne, s. Bønne.

Snive er en af de farligste Sygdomme, der kunne træffe Hesten og Æslet, hvorimod den ikke forekommer hos andre Husdyr. Man har set den hos Løver, som have været fodrede med Kjød af snivede Heste. Den er meget smitsom og i de allerfleste Tilfælde uhelbredelig, idet Sygdommen, om den end standser noget og tilsyneladende svinder, dog bliver liggende skjult i Legemets indre Dele og senere paa ny bryder frem. Den opstaar kun ved Smitte, og Smittestoffet, som ikke er flygtigt, skyldes Tilstedeværelsen af en Mikrob (Snivebacillen), der ligner Tuberkelbacillen, og er især bundet til Næseflaaddet. Man kjender Sygdommen paa, at Hesten har et, ofte ensidigt Flaad af Næsen af en graagullig Farve, ofte urene Saar paa Slimhinden i Næsen og haarde, knudrede, fastliggende Kjertelhævelser i Kjævehulen. Sygdommen kan enten være ledsaget af Feber og forløber da hurtig (hidsig Snivefeber), men i de fleste Tilfælde er dens Forløb langsomt og kan da vare endog i flere Aar, i hvilken Tid Hesten kan befinde sig taalelig vel, udføre sit Arbejde og trives ret godt. Til sidst vil der dog indfinde sig Afmagring, og den dør af Tæring. Ved Obductionen finder man altid, naar Sygdommen har varet i nogen Tid, smaa gullige Knuder (Sniveknuder, Tuberkler) i Lungerne, og disse ere da et sikkert Tegn paa, at det er S., hvoraf Dyret har lidt, og ikke en katarrhalsk Sygdom. Undertiden concentrerer den sygelige Proces sig mere i de lymphatiske Kar i Huden, hvor der dannes snorlignende, bugtede, knudrede Strænge paa de forskjelligste Steder af Legemet, der hist og her bryde op som smaa Bylder, og disse efterlade urene, ondartede Saar, som vanskelig hele til. Man kalder da Sygdommen Springorm. I Regelen blive springormede Heste efter nogen Tids Forløb snivede. Springormen er lige saa farlig og smitsom som S., og naar en springormet Hest smitter en anden, opstaar lige saa ofte S. som Springorm, ligesom omvendt den snivede Hest ved at smitte lige saa ofte fremkalder Springorm som S. En tredje Form af S. er den saakaldte ondartede Beskelersyge, hvor Sygdommen navnlig har concentreret sig til Kjønsorganerne, hvor der viser sig Flaad og urene Saar. Sygdommen beror paa en sygelig Forandring af Blodet og Legemets andre Vædsker med deraf følgende Liden af de lymphatiske Kjertler og af Luftvejenes Slimhinde. I Følge Lov af 29 Dec. 1857 om smitsomme Sygdomme hos Husdyrene skulle snivede og springormede Heste dræbes efter en forudgaaet Vurdering, og viser det sig efter Døden, at denne Sygdom virkelig var til Stede, faar Ejeren det halve af Vurderingssummen; led Hesten derimod ikke af S., men af en anden Sygdom, hvormed denne er blevet forvexlet, hvilket undertiden kan ske, naar Sygdommen ikke er fuldt udviklet, faar Ejeren den hele Vurderingssum godtgjort af det offentlige. Ogsaa Mennesket er meget modtageligt for Smitte af S., og denne er derfor ikke sjælden hos Kuske, Staldkarle, Cavallerister og Dyrlæger. Sygdommen forholder sig hos Mennesket næsten ganske som hos Dyrene, men Springormen er dog hos Mennesket sædvanlig mere udtalt og naar en større Udbredning end hos Dyrene.

Snob, eng., en simpel Person, der efteraber de fornemmes Manerer og søger at trænge sig ind i deres Selskab.

Snog. Vor almindelige S. (Coluber natrix) kan blive to Alen lang; den har kjølede Skæl og er i Regelen sort med hvidplettet Bug og to store, gule Nakkepletter bag ved Øjnene;

Halsen, Undersiden af Hovedet og til Dels Overlæbens Rand ere hvide. I Sydeuropa er den mere brungraa med 4 Rækker sorte Pletter. S. er et uskadeligt Dyr, der sjælden forsøger at bide — og dens Bid er i alt Fald aldeles uskadeligt — men i det højeste udgyder en stinkende Vædske fra et Par Kjertler ved Gattet; den opholder sig i Skove, især i Nærheden af Vandet, i og ved Møddinger, Stalde og Huse. Undertiden klatrer den op i Buskene, og den svømmer gjærne. S. lever af Frøer, Firben, Smaafiske, Insekter, Orme, Fugleunger osv. I Juli og August lægger den sine Æg, 15—20 i Tallet, omgivne af en gulhvid, pergamentagtig Skal, helst i Gødning eller paa et andet varmt Sted; efter nogle Ugers Forløb udklækkes Ungerne. Om vor anden Snogeart, Hasselormen, s. d. A.

Snogbæk, et Fiskerleje paa Bornholm, ¼ M. n. ø. for Øens Sydspids.

Snogepande, Skal af en Havsnegl fra det indiske Hav (Cypræa moneta, Covry), som i det indre Afrika anvendes som Skillemønt. De bruges ogsaa som Pynt, idet de paasys forskjellige Gjenstande; her i Landet er Gardehusarernes Hestes Hovedtøj, For- og Bagtøj besat med S., det saakaldte Snækketøj.

Snogeøgler (Scincoidei), en Familie af Øgler med flad, lidet bevægelig, i Spidsen kløftet, skælbedækt Tunge; hele Legemet er beklædt med temmelig store, glatte, glinsende, taglagte, i skraa Rader ordnede Skæl; kun Hovedet er beklædt med Plader. I Nord- og Mellemeuropa er Staalormen den eneste Repræsentant for denne Familie, som derimod tæller talrige Former i det hede Jordbælte, især paa de indiske Øer og Nyholland. I denne Familie findes den fuldstændigste Overgangsrække fra den almindelige Ødleform til Snogeformen; Rækken begynder med de korte, plumpe, tykskællede, korthalede Cyclodus- ell. Trachysaurus-Arter fra Nyholland; til dem slutte sig de almindelige Scincus-Arter med tendannet Krop, der uden Indsnøring løber over i det spidse Hoved og den lange Hale, og med 4 veludviklede Lemmer med 5 Tæer paa hver Fod; til dem igjen de Former, hvor Kroppen er betydelig forlænget, trind og tynd, næsten snogeagtig, og hvor Fødderne ere blevne smaa og have tabt største Delen af deres Betydning for Bevægelsen, men dog endnu have det fulde Antal af Tæer; saa komme Former, der mangle en af de 5 Tæer enten paa For- eller Bagfødderne eller paa begge, og derpaa i aftagende Række Former med 4—3, 3—4, 3—3, 3—2, 2—3, 2—2, 2—1, 1—2, 1—1 Tæer, saa at de sidste kun have en lille Fodstump paa hver Side uden Spor af Tæer; selv denne forsvinder til sidst; der findes S. blot med Spor til saadanne ufuldkomne Forlemmer (1—0) eller Baglemmer (0—1), ja endelig aldeles lemmeløse Former (0—0), f. Ex. Staalormen (Anguis fragilis). At denne — selv naar den betragtes for sig alene, uden Hensyn til den øvrige Kjæde af Former, hvortil den slutter sig saa nøje — er en Øgle og ikke en Slange, uagtet den mangler alle Lemmer, kan erkjendes af Formen af dens Tunge, af dens Øjelaag, af dens Hales Længde og af forskjellige indre Bygningsforhold, samt af den Omstændighed, der har givet den Navn: den Lethed, hvormed Halen afbrydes, gjenfindes nemlig hos alle langhalede Øgler, f. Ex. hos vore almindelige Firben. S. bliver 16 Tomm. lang; Farven er graa med brune Striber, Bugen blaalig; den opholder sig i Græsset paa aabne Steder i Skove, mellem Krat osv., lever af smaa Larver, Insekter, Snegle osv. og føder 7—13 levende Unger. S. er mindre hurtig end f. Ex. Snogen og de almindelige Øgler; fanger man den, gjør den sig i sin Forskrækkelse ganske stiv, og Halen sønderbrydes da let.

Snoghøj, en Færgegaard i Jylland, Vejle Amt, ved Lillebælt, lige over for Middelfart, tilhørte i forrige Aarh. den i Tordenskjolds Historie bekjendte Søhelt Peder Grib og i dette Aarh. den af de jyske Heders Beplantning fortjente Kammerherre H. C. Riegels.

Snohale kaldes Halen hos visse Pattedyr og Krybdyr (Aber, Pungdyr, Træpindsvin, Chamæleon), hos hvilke den er saaledes udbannet, at dens yderste Del kan snos om en Gren og fastholde den med stor Styrke. Halen gjør saaledes Nytte som et Klatreredskab og som et Slags femte Haand, hvilket i endnu højere Grad er Tilfældet, naar den tillige i Spidsen er udstyret med Føleevne (Følehale). Ogsaa Kvælerslangerne have S. **Snohalebjørn**, d. s. s. Kinkaju.

Snoilsky [snōl], en grevelig Slægt, som i det 17de Aarh. over Tyskland kom ind til Sverige og der 1651 ophøjedes i Adelstanden. **Johan S.**, f. 1708, tjente paa Flaaden under Krigene i Finland og Pommern og blev som Schoutbynacht beforbret til Rigsraad af Hattepartiet 1769, men tog Afsked 1772. Han ophøjedes til Greve 1771; d. 1787. — Sønnen, Grev **Gustav S.**, f. 1752, d. 1818 som afskediget Capitain, syslede paa sine ældre Dage med Digtekunsten, mest som Oversætter, og fik en af det svenske Akademis mindre Prisbelønninger. — Hans Sønnesøn, Grev **Carl Joh. Gust. S.**, f. 8 Sept. 1841 i Stockholm, kom 1860 til Universitetet i Upsala, hvor han blev Medlem af et paa den Tid af Studenter dannet literært Selskab. Under Pseudonymet »Sven Tröst« offentliggjorde han nu et Hæfte »Smådikter« (1861) og derhos en Del lyriske Digte, dels selvstændig under Titlen »Orchideer« (1862), dels som Bidrag til to af det nævnte Selskab udgivne Samlinger »Sånger och berättelser«. Efter at have taget Embedsexamen forlod han Universitetet 1864, indtraadte i Udenrigsdepartementet og var en Tid ansat ved det svenske Gesandtskab i Paris, indtil han 1866 blev 2den Secretær i Departementet. 1869 udgav han en større Samling »Dikter« og 1871 et Hæfte »Sonnetter«, der begge viste et usædvanligt Mesterskab i Formen. I en længere Række offentliggjorde han nu kun Oversættelser af »Goethes ballader«, der udkom 1876, s. A. som han indvalgtes i det svenske Akademi. Imidlertid var han bleven Chef for den politiske Afdeling af Departementets Expedition og Cancelliraad og gjorde Tjeneste som Cabinetssecretær, da en Katastrophe i hans huslige Liv foranledigede ham til at tage Afsked og forlade Sverige. I de nye Forhold er hans

digteriske Skaberkraft voxet til ny og rigere Virksomhed, paa samme Tid som hans Digtning har faaet et alvorligere og dybere Indhold, der har givet sig Udtryk i en inderlig Kjærlighed til Fædrelandet, en varm Medfølelse med de svage i Samfundet. 1881 udgav han sin anden Digtsamling, »Nya dikter«, 1883 en tredje Samling »Dikter«, 1886 »Svenska bilder« og 1887 den fjerde Samling »Dikter«, og alt længe har han nydt ubestridt Anerkjendelse som den første af Sveriges nulevende lyriske Digtere. S. har i de senere Aar været bosat i Dresden og kun for kortere Tid, senest 1888, gjort Besøg i sit Fædreland.

Snokronede (Apocynaceæ), Familie af de helkronedes Orden, Urter eller træagtige Planter med modsatte Blade, regelmæssige Femtalsblomster med Kronen snoet i Knoplejet; Frugten er 2-bladet og bliver ved Modningen 2 Bælgkapsler; Mælkesaft. Omtrent 1000 Arter, mest hjemmehørende i Troperne. Ex. Vinca, Nerium.

Snor. Man har S. af forskjellige Tykkelser, fra groft Sygarns, indtil de gaa over i Liner eller smalere Trosser; man har dem af alle de gængse Trævlestoffer: Hamp, Hør, Silke, Bomuld og kæmmet Uld, enkeltvis eller flere forenede; de ere enten drejede og i saa Fald runde, eller flettede (flade, firkantede eller runde). De finere, især flettede S. kaldes ofte Lidser. Forfærdigelsen af drejede S. har meget til fælles med Rebslagning (s. und. Reb); man gaar imidlertid ikke her ud fra Kabelgarn, men fra almindelig tvundet eller utvundet Garn, der gjerne drejes tre Gange, idet et passende Antal samles til „Viser", to eller flere af disse atter til „Chore", hvoraf omsider S. dannes. Ved Drejningen af S. af kostbarere Materiale benyttes ofte et stort Antal tynde Chore, der bedække et svagt snoet Underlag, f. Ex. af Bomuldsgarn. S. drejes i mindre Maalestok lige udspændt i en Bane, omtrent som ved Rebslabning; courante S., især af Hamp, drejes dog paa en Maskine, hvorpaa baade de enkelte Chore faa en Eftersnoning og S. samles ved en Snoning i modsat Retning, saaledes at den færdige S. stedse er snoet ret, d. e. som en højre Skrue. Overspundne S. af Silke paa et billigt Underlag forekomme hyppig, ligeledes forskjellige Slags især flade vævede S., hvis Frembringelsesmaade holdes hemmelig. — S. benyttes meget hyppig til Forplantelse af en rundgaaende Bevægelse. De ere til mindre Kræfter gjærne drejede af Hamp eller Tarme og samlede ved Splejsning eller Jernkroge, hvori Enderne ere indskruede. Paa Skiverne findes dybe Snorløb, i hvilke S. lægge sig saaledes, at de klemme mod Siderne, hvorved de hindres i at glide. Skiverne, der kunne være af Træ eller Jærn, indeholde ofte flere Snorløb med forskjellig Radius, dels til Forandring af Hastighed, dels ogsaa for at kunne stramme Snoren, naar den er bleven slap.

Snorken, en Bilyd ved Aandedrættet, der opstaar ved, at Luftstrømmen sætter Ganesejlet i en svingende Bevægelse, hvilket sker, naar Rummet imellem dette og Tungen er formindsket, f. Ex. ved Leje paa Ryggen eller Lamhed af Ganesejlet (ved Apoplexi), hvorved dette synker tilbage.

Snorre Gode, der er en af Hovedpersonerne i Eyrbyggja Saga (s. Island), men desuden optræder i adskillige andre Sagaer, saaledes ogsaa i Njals Saga, var en af Islands berømteste og mægtigste Mænd omkring Aar 1000. Han boede oprindelig paa Gaarden Helgafell i det vestlige Island (Snæfellsnes Syssel) og var, som hans Tilnavn angiver, en af de styrende Høvdinger (Goder). Til hans fremtrædende Egenskaber hørte en Snuhed og beregnende Klogt, som gjorde ham meget farlig for hans Modstandere.

Snorre Sturlason (Snorri Sturluson), f. 1178, d. 1241, hører til Islands mest fremtrædende politiske Personligheder i det nærmest forud for Fristatens Opløsning gaaende urolige Tidsrum, som sædvanlig kaldes Sturlungetiden, men er desuden vidt ud over sit Fødelands Grænser berømt som Skjald, historisk og mythologisk Forfatter. Som Søn af Sturla Thordsson (d. ældre) paa Hvamm tilhørte han ved sin Herkomst Sturlungerne (s. d. A.), men opdroges paa Odde (s. Jon Loftsson), hvor det maa antages, at han har faaet sin første literære Paavirkning. Oprindelig uformuende indgik han ved den her hjemmehørende Høvdingeslægts Hjælp 1199 et rigt Giftermaal, men forblev endnu nogle Aar paa Odde, indtil han 1202 efter Svigerfaderens Død bosatte sig paa Borg i det nuværende Mýra Syssel, hvorfra han nogle Aar senere flyttede til det nærliggende Reykjaholt, der derefter indtil hans Død var hans Hovedsæde. Han skaffede sig snart Plads blandt Landets styrende Høvdinger og indvikledes i Tidens sædvanlige Retstrætter og politiske Stridigheder. Ærgjerrig, klog og selvisk var han som hele sin Slægt, men gjorde sig tillige bemærket ved sine ypperlige Evner paa mange forskjellige Omraader. Hans Familieliv er præget af Tidens slappe Moral; saaledes levede han senere sammen med en anden Kvinde, der paa ny bragte ham store Rigdomme; hans Børn synes alle at have udviklet sig mindre heldig. To Gange stod han i længere Tid som Lovsigemand i Spidsen for Landets Styrelse (1215—18 og 1222—31). Skæbnesvanger for S. blev hans Forbindelse med den norske Regering. Under sit første Besøg i Norge 1218—20 var han bleven særdeles vel modtagen saa vel af Skule Jarl som af den unge Kong Haakon Haakonsson, men havde allerede nu — muligvis for at udjævne et mellem Island og Norge opstaaet fjendtligt Mellemværende — lovet at virke for, at Island gav sig under den norske Konge. Da han senere, efter at have stillet sig kølig over for de norske Bestræbelser, af sine Fjender blev tvunget til at forlade Island, sluttede han sig, under sit andet Ophold i Norge 1237—39, afgjort til Hertug Skule, der nu var i et spændt Forhold til Kong Haakon, ja skal endog af Skule have ladet sig udnævne til Jarl over Island. Da han derefter mod Kongens Vilje vendte tilbage til Island, besluttede denne at lade ham gribe eller dræbe og overdrog Hvervet til Gissur Thorvaldsson, der vel havde været S.s Svigersøn, men nu var skilt fra hans Datter, og som ogsaa lod S. ved et Overfald i dennes

Hjem hugge ned. Som Skjald har S. efterladt sig en hel Række Kvad og Drapaer til samtidige Fyrster og Stormænd; mærkeligst er hans Háttatal (d. e. Versemaalsliste), der i 102 Vers — hvert i sit ejendommelige Versemaal — besynger Skule Jarl og Kong Haakon. Dette store Digt, forf. 1221—23, er, ledsaget af en Commentar, optaget i den saakaldte Snorres Edda, hvis øvrige Dele, der give en Udsigt over den hedenske Gudelære og Skjaldedigtningens Forhold til denne, ogsaa maa antages at stamme fra S. (s. Edda). Som historisk Forfatter har S. Fortjenesten af med kritisk Benyttelse af forskjellige ældre Arbejder at have givet de norske Kongers Historie fra de ældste Tider til Slutn. af det 12te Aarh. i en ved Stil og Sprog ypperlig Fremstilling, efter Begyndelsesordene i et af Haandskrifterne sædvanlig kaldet Hejmskringla (s. d. A.).

Snortræ, Cordontræ, en lidet naturlig Form for Frugttræer, hvis Grene i en Højde af faa Fod over Jorden i vandret Retning bindes til Jærntraadssnore. Herved skaffes der Frugten det gunstigste Forhold med Hensyn til Læ og Varme; Træerne tage den mindst mulige Plads op og finde derfor maaske rettest Anvendelse i smaa Haver eller i Egne, der ellers ikke frembyde gunstige Betingelser for Træfrugten.

Snotra, i den nord. Mythol. Navnet paa en Asynje, om hvem der siges, at hun er forstandig og høvisk.

Snowdon [snohd'n], det højeste Bjærg i Wales, ligger i Caernarvon-Shire og er c. 3,500 F. højt. Paa Grund af det pragtfulde Rundskue, som herfra haves, besøges det meget af Tourister.

Snovægt, et af Coulomb opfundet Instrument, som han brugte til at maale de elektriske og magnetiske Kræfter med. Man bestemmer nemlig, hvor stor en Vinkel den Kraft, som skal maales, kan dreje en Stang, der er ophængt ved en fin Traad af Metal eller Glas. Derved snos den nævnte Traad, og særegne Forsøg have vist, at Modstanden imod Snoning staar i Forhold til Snoningsvinklen.

Snudebiller (Curculio), en meget artrig (mindst 4,000 Arter) Familie af smaa, haardskallede, næsten ægformede Biller, hvis Hoved er trukket ud i en Tryne eller Snabel, paa hvilken de vinkelbøjede, kølleformede Følehorn, og i Enden af hvilken Mundddelene sidde; Hudskelettets Farver skjules ofte delvis af et Slags Støv af fine Skæl. Larverne ere smaa, krumme, blinde, fodløse, tykke og blege Maddiker, der leve i Ærter, Æbler, Korn, Agern og andre Frugter, i Træstammer, Knopper osv., f. Ex. Bruchus pisi i Ærter, Balaninus nucum i Hasselnødden; andre Former paa Vinstilken, Frugttræer osv.; den „røde Kornorm“ er Larven af en S. (Apion frumentarium). Jvfr. Calandra og Barkbille.

Snue, katarrhalsk Betændelse af Næsens Slimhinde, opstaar oftest ved Forkølelse, sjældnere ved irriterende Indvirkninger (Støv, Dampe) paa Slimhinden; ogsaa forskjellige Sygdomme (Mæslinger, Jodforgiftning osv.) ledsages af S. Den almindelige S. varer kun nogle Dage, begynder med Tørhed i Næsen, hvorpaa følger den bekjendte rigelige Affsondring af en vandagtig Slim, der imod Enden bliver mere tyk og gullig. S. ledsages af Nysen, der er en Reflexbevægelse, fremkaldt ved Betændelsen i Slimhinden, samt Feber. Chronisk S., der sædvanlig er forbunden med Saardannelse i Næsen og stinkende Udflaad af denne, staar oftest i Forbindelse med andre Sygdomme (Kjertelsyge, Syphilis osv.).

Snyltebier, de Bier, som ikke selv bygge Celler eller samle Honning, men liste sig til at lægge deres Æg i andre Biarters Celler; af disse S. findes der kun Hanner og Hunner, ingen Arbejdere; de mangle det for Arbejdsbierne betegnende Redskab til at samle Blomsterstøv („Kurven“) og leve ikke selskabelig, men ligne ellers de Former, hos hvilke deres Larver leve et Slags Snylteliv; fandtes denne Lighed ikke, vilde de vanskelig skuffe Biernes Aarvaagenhed. Det er navnlig blandt Humlerne, at der gives saadanne S.

Snyltedyr, Parasiter, de Dyr, der leve paa eller i og tillige af andre Dyr. De forekomme blandt lavere Dyr, f. Ex. blandt Insekterne: Lus, Lopper, Fuglelus, Pelslus, visse Tæger, Snyltefluer og Snyltehvepse; blandt Edderkopperne: mange Mider; blandt Krebsdyrene: snyltende Isopoder og Amphipoder (Fiskebjørne og Gopleluś), Fiskelus og Lernæer (Snyltekrebs); blandt Ormene: visse Igler, mangfoldige Rundorme, Ikterne og Bændelormene. Uægte S. ere f. Ex. de Rankefødder, der blot sidde paa andre Dyr uden at ernære sig af dem, men Grænsen mellem virkelige og uægte S. er ikke altid let at trække.

Snyltefluer (Diptera pupipara), en Gruppe af Fluernes Orden med bredt, fladt, haardskallet Legeme, kraftige Ben og stærke Kløer, ved hvis Hjælp de holde sig fast og løbe om mellem Pattedyrenes og Fuglenes Haar og Fjer; nogle af dem ere vingeløse, andre have to Vinger ligesom andre Fluer. Ungerne fødes levende, som Pupper; hver Hun føder ad Gangen en Unge, der næsten er lige saa stor som den selv og opfødes i Moders Liv ved et af særegne Kjertler afsondret Produkt. Exempler herpaa ere Hestens S. (Hippobosca equina) med Vinger, Svalens (Ornithomya hirundinis) ligeledes med Vinger, Faarets (Melophaga ovina, den saakaldte Faaretæge eller Faarelus) uden Vinger, Hjortearternes, Flaggermusenes osv.; de leve af Dyrenes Blod.

Snyltehvepse (Ichneumon), en meget artrig Gruppe af Hvepse med stilket Bagkrop og Læggebraad, hvis maddikkeagtige, fodløse Larver leve i (sjældnere uden paa) andre Insekter, især Insektlarver, i hvilke Æggene ere blevne indbragte af S.s Læggebraad. Insektet lever en Tid med disse fremmede Gjæster i sig, det voxer, skifter Hud, forpupper sig maaske, men der i alt Fald under sin sidste Forvandling samtidig med, at S. enten som fuldstændigt Insekt eller endnu som Larve bryder frem af sin Værts Hud, i hvilket Tilfælde den da forpupper sig uden for denne. Af nogle Arter lever kun et Individ i hver Vært, af andre flere, alt efter deres gjensidige Størrelsesforhold og Snylteivets Varighed; det gaar især ud over Sommerfuglelarverne (og S. ere derfor et af de vigtigste Midler, som Naturen benytter til at standse

disses Ødelæggelser), men ogsaa over mangfoldige andre Former, selv Bladlus f. Ex., ja mange smaa, næsten mikroskopiske S. opfostres i Insektæg. Hver Art af S. har sin bestemte Insektart til Vært; de mindre Arter leve ofte i de større Arters Larver, ja man har endog fundet tre Former af Snyltehvepselarver, den ene, mindre, inden i den anden; visse med meget lang Braad forsynede Arter kunne lægge deres Æg i de dybt inde i Plantestammer levende Bladhvepselarver.

Snyltekrebs kaldes med et fælles Navn de under Art. Fiskelus og Lernæer omtalte snyltende Smaakrebs; dernæst forskjellige snyltende Ringkrebs (s. Fiskebjørn, Bopyrus, Hvallus). Mindre rigtig hører man undertiden Eremitkrebsene betegnede som S.

Snylteplanter ell. parasitiske Planter voxe paa eller i andre levende Organismer og ernære sig af de i disse indeholdte Næringsstoffer. I vore tempererede Klimaer findes der kun faa ægte Parasiter blandt Blomsterplanterne, saaledes Misteltenen og Hørsilkearterne (s. disse A.), hvorimod de i de varmere og navnlig i de tropiske Egne findes i stort Antal; de udmærke sig i Regelen ved deres blege Farver, idet de mangle Bladgrønt, hvilket staar i Forbindelse med, at de ikke selv behøve at optage og forarbejde deres Næring. Derimod findes der ogsaa i Danmark en stor Mængde Parasiter blandt de lavere Planter, navnlig en Mængde Snyltesvampe, der ofte anrette betydelige Ødelæggelser, naar de udvikle sig stærkt. Snyltesvampene ere i Regelen bundne til visse bestemte Værter og kunne kun trives paa disse. De vigtigste ere Brand- og Rustsvampene, der angribe Kornarterne, Meldrøje, der angriber Rugen, Meldug, som ødelægger Bladene paa en Mængde Træer, Druesvampen, der foraarsager Vinsygdommen, Kartoffelsvampen, der foranlediger Kartoffelsygen, osv. Ligeledes angribes mange Dyr, navnlig Insekter, af parasitiske Svampe; saaledes foranlediges den under Navn af Muscardine bekjendte Epidemi blandt Silkeormene af en lille Svamp, Botrytis Bassiana, o. s. fr. — Fra S. maa man adskille de saakaldte Saprophyter, d. e. Planter, der ernære sig af allerede døde og forraadnede organiske Stoffer, og Epiphyterne, der simpelthen leve paa, men ikke af de Træer, hvorpaa de voxe.

Snæbel (Corregonus oxyrhynchus), en Laxefisk, kjendelig fra Helten (s. d. A.) ved sin spidse, snabelagtige Snude; 18—20 Tomm. lang, forekommer i Vesterhavet og Østersøen og gaar til bestemte Tider (om Efteraaret) op i fersk Vand for at lege; den kan dog ogsaa vænnes til stadigt Ophold i fersk Vand. Kjødet er meget velsmagende.

Snæfellsjøkel, et c. 4,500 F. højt, med evig Sne dækket Fjæld i det vestlige Island, yderst paa den efter dette opkaldte Halvø (Snæfellsnes).

Snække, Germanisme for Snegl, den i simple Lommeure og undertiden i Chronometre og Taffelure anbragte Kegle, hvorom Kjæden vikles, og som skal udjævne Fjederens aftagende Kraft. Digterisk (efter ældre nordisk Snekke) bet. S. et Skib.

Snæppert, et chirurgisk Instrument, der anvendes til Aareladning og Kopsætning, bestaaende af ét eller (til Kopsætning) flere smaa, trekantede, skærende Blade, anbragte i et Hylster, hvoraf de kunne springe frem ved Tryk paa en Fjeder. S. sættes paa Huden, og idet den trykkes af, frembringe Bladene smaa Saar, der kun kunne faa en vis Dybde.

Sobel (Mustela zibellina), en Maarbart, der bebor Bjærgskovene fra Kamtschatka til Ural. Skindet er sort, faldende i det graa, rød- eller gulagtige, sjælden hvidt eller rødgult; det er kostbart, og S. er derfor Gjenstand for stærk Efterstræbelse om Vinteren.

Sobiėski, s. Johan Sobieski.

Sobrănje kaldes Nationalforsamlingen i Bulgarien.

Soccus, en Art lav og let Sko hos de gamle, var de i Komedierne optrædende Personers Fodbeklædning, hvorimod de tragiske Skuespillere bar den høje Kothurne.

Socialisme, Fællesnavn for flere socialøkonomiske Anskuelser, hvis Tilhængere, Socialister, have det til fælles, at de alle ere misfornøjede med den bestaaende Samfundsordning og ønske en ny; men hvorledes denne nye Ordning skal være, og paa hvilken Maade den skal tilvejebringes — derom ere de ingenlunde enige. S. sættes ofte i Modsætning til Communismen; imidlertid er det ikke vel muligt at drage en bestemt Grænse herimellem, og man hører ogsaa ofte Betegnelserne „Socialist" og „Communist" brugte i Flæng om de samme Personer; rettest er det visinok at betragte Communismen som S.s mest yderliggaaende Del, saa at S. bliver det mest omfattende Begreb, medens Communisme kun bliver en afgrænset Del heraf. — Saa vel Socialister som Communister mene, i alt Fald i Regelen, at den nye Samfundsordning, de ønske, ikke kan tilvejebringes ved Forholdenes frie, naturlige Udvikling, men at en tvingende Statsmagt maa træde til. Heraf følger da, at de paa det bestemteste maa bekæmpe det Princip, som de liberale Nationaløkonomer navnlig siden Adam Smiths Dage have tillagt den største Betydning: den frie Concurrences Princip (s. Concurrence). I Forbindelse hermed staar deres Angreb paa Privatejendomsretten. De store sociale og økonomiske Uligheder, Nutiden fremviser, have udviklet sig under Privatejendomsrettens Herredømme og have stærkest udviklet sig der, hvor Capitalen og den frie Concurrence have spillet den største Rolle. Da nu Socialisterne ønske disse Uligheder fjærnede, rette de deres Angreb mod de Institutioner, under hvilke de have udviklet sig. Men disse Angreb antage meget forskjellige Former. Nogle (de rene Communister) ville have al Særejendom afskaffet og Fællesskab i Produktion og til Dels Consumtion indført i Stedet herfor. Andre forlange kun, at Jorden undtages fra Særejendommen, men anerkjende for øvrigt dennes Princip. Atter andre anerkjende Privatejendommen, men ville have en af dens Consequenser, Arveretten, afskaffet. Endnu andre acceptere baade Ejendomsretten og Arveretten, men forlange adskillige Indskrænkninger og Begrænsninger. Saaledes ville nogle have, at en enkelt Person ikke maa besidde ud over et vist Beløb: det overskydende

skal ved Hjælp af stærkt progressive Skatter eller paa anden Maade confisqueres til Fordel for Statskassen. Nogle vilde give den enkelte Lov til at eje saa meget, som han selv kan forbruge; men de vilde forbyde ham at tage Rente af de Capitaler, han udlaaner. De consequente forlange da et Forbud mod al Rentetagen overhovedet og anbefale den saakaldte „gratis Credit"; de mindre consequente vilde nøjes med en lovbestemt Maximumsrentefod. Om den „gratis Credit" førte Socialisten Proudhon en i sin Tid meget omtalt Strid med Økonomen Bastiat. Den lovbestemte Rentefod, som alle Lande have haft, og hvoraf der endnu findes Levninger i Danmark, er i Virkeligheden et Stykke S., ihvorvel de fleste eller mange af dens Forsvarere ikke betragtes som Socialister. Socialisternes Angreb paa Rentebetaling, paa Penge, Handel, den store Industri osv., deres Fordring paa stærkt progressive Skatter og paa Confiskation af Arv, ere kun forskjellige Udtryk for Angreb paa Ejendomsretten. De se, at denne Ret fører Uligheden med sig; men de overse, at den ogsaa er en Consequens af Friheden. Naar end videre Medfølelsen med de uheldig stillede arbejdende Klasser fører Socialisterne til at tale om en Kamp mellem Capital og Arbejde, gjøre de sig skyldige i en væsentlig Fejl, idet en Samvirken imellem Arbejdskraft og Capital — hvilken sidste Socialisterne selv kalde „krystalliseret Arbejde" — er den nødvendige Forudsætning for al Produktion. En „Kamp mellem Capital og Arbejde" er naturligvis ikke blot mulig, men nødvendig, for saa vidt der kan tænkes paa Fordelingen af det ved fælles Samvirken frembragte Udbytte; men dette Udtryk vil da kun sige, at Arbejdsherrerne ere interesserede i at kjøbe Arbejdskraften saa billig som muligt og Arbejderne i at sælge den saa dyrt som muligt. Men Arbejderne ville have lettere ved at sælge deres Arbejde dyrt, naar de arbejdeefterspørgende Capitalmængder tage til, og ere saaledes ligefrem interesserede i deres Tilvæxt, ligesom det ogsaa idelig viser sig i Praxis, at en Krise, hvori store Capitaler gaa til Grunde, gaar stærkt ud over Arbejderne. — I theoretisk Henseende fremtræde Socialisterne under mange forskjellige Navne. De videnskabelige Socialister Saint-Simon, Owen, Cabet, Fourier, Proudhon o. fl. have dannet Skoler, der ere opkaldte efter Stifterne. I den nyere Tid har man talt om „Collectivister", der i Virkeligheden lige saa godt kunde kalde sig Communister. „Individualisterne" anerkjende Individets Ansvarlighed og Frihed, men mene, at en nødvendig Betingelse for denne er ikke blot Ejendomsrettens Hævden, men dens Udvidelse, saaledes at alle komme i Besiddelse af nogen Ejendom (vel snarest Grundejendom), og saaledes at de „besiddelsesløses" Klasse maa forsvinde. Individualisterne ere Forsvarere af det cooperative Arbejde og Modstandere af Rentebetaling. „Mutuellisterne" ere for en stor Del Elever af Proudhon. Hovedhjørnestenen i deres Program er Oprettelsen af en Bank (»banque du crédit mutuel«), der skal virke hen til Metalpengenes Afskaffelse ved Udstedelsen af Papirpenge, af hvilke der ikke skal svares Rente. En nærliggende Consequens af Rentens Afskaffelse er Forbud mod Leje- og Forpagtningsafgifter; men ikke alle Mutuellister ere rede til at acceptere denne Consequens. Paa det praktiske Omraade have Socialisterne ofte foretrukket Navnet „Socialdemokrater". Det er dem, der have sat Nutidens Arbejderbevægelse i Gang, der væsentlig adskiller sig fra Fortidens ved sin stærkt udprægede internationale Charakter (s. Internationale). De have søgt at ophidse Arbejderne imod de besiddende Klasser, mod Religion og Kirke, mod Stat og Samfund, mod alle bestaaende Indretninger. Saa vel deres som de theoretiske Socialisters Fejl ere let iøjnefaldende. Socialdemokraterne have bragt Uro i Arbejdernes Sind og have ved mange af de af dem arrangerede Arbejdsnedlæggelser (»strikes«) gjort Arbejderne mere Skade end Gavn. De theoretiske Socialisters Kritik af den bestaaende Orden er ofte overfladisk, og deres positive Forslag ere gjennemgaaende mangelfulde, idet de tilsidesætte Friheden til Fordel for Ligheden og ofte forudsætte Menneskene bedre og anderledes, end de ere. Socialisterne kunne have Ret i, at de sociale Tilstande have Indflydelse paa, om det enkelte Individ udvikler sig heldig eller slet; men naar de vælte det fulde Ansvar over paa Samfundet, tilintetgjøre de den Spore, der skal holde Menneskene paa den rette Vej. Mange af de af dem foreslaaede tvangsmæssige Ordninger vilde, hvis de gjennemførtes, ved at tilintetgjøre Selvinteressen avle de beklageligste moralske og materielle Følger. Men over disse uheldige Sider maa de gode ikke glemmes. Nationaløkonomerne havde tidligere en betænkelig Tilbøjelighed til at tillægge Produktionen en aldeles overvejende Betydning; Socialisterne have mindet om, at Fordelingen har en ikke mindre stor Betydning. De have advaret mod en nationaløkonomisk Optimisme. De have Andel i, at Spørgsmaalene om Fabriklovgivning, om Forholdsregler til Sikring af Arbejdernes Sundhed, om Samarbejde, om Associationsvæsen, om Beskatningsvæsen osv. i den senere Tid ere blevne behandlede med større Almenaand og mere Hensyntagen til de fattigere, arbejdende Klasser end tidligere. Den socialistiske Agitation er for en stor Del Skyld i, at der er fremstaaet et nyt videnskabeligt nationaløkonomisk Parti, det „kathedersocialistiske" (hvorom nedenfor), hvis Optræden har ført til, at adskillige økonomiske Spørgsmaal ere blevne underkastede en fornyet Drøftelse og til Dels belyste fra nye Synspunkter. — Den socialistiske Literatur er meget omfattende, og for saa vidt man vil gaa helt tilbage til Campanellas og Thomas Morus's Statsromaner eller vel endog til de communistiske Udviklinger i Platons Stat, er dens Historie meget gammel. Imidlertid har den videnskabelige S. først ret udviklet sig efter den store franske Revolution, hvis Lighedsideer i sig indeholdt et stærkt socialistisk Element. Allerede flere af selve Revolutionens Mænd optraadte som socialistiske Forfattere, Rousseau, Morelly, Mably, Brissot o. fl. I indeværende Aarhundrede er der i alle Europas Hovedlande fremstaaet so-

cialistiske Skoler og Systemer. I England udviklede Robert Owen et communistisk System. Owens Udgangspunkt var, at Mennesket fra Fødslen af hverken er godt eller ondt, men at dets Charakter ganske afhænger af de ydre Omstændigheder. Menneskets Charakter vilde, mente han, udvikle sig bedst under en communistisk Ordning; Ejendomsret burde ikke taales; alt skulde saa vidt muligt være fælles. Forsøg, der i Amerika gjordes paa at gjennemføre de owenske Ideer, mislykkedes ganske. I Frankrig lagde Saint-Simon Grunden til en socialistisk Skole (s. Saint-Simonisme), der nøjere udvikledes af Bazard og Enfantin. Kjærnepunktet i den saint-simonistiske Lære indeholdes i Sætningerne: Enhvers Dygtighed skal bestemme hans Plads; enhver Dygtighed skal lønnes i Forhold til, hvad den udretter. Menneskets naturlige Ulighed anerkjendtes; Ejendomsretten skulde vedblive at bestaa, men Arveretten og alle Privilegier afskaffes. Kvindens Emancipation var et Hovedpunkt i denne Lære. I Spidsen for Staten skulde staa en omtrent almægtig „Fader". I Saint-Simonisternes Lejr kom det efter faa Aars Forløb til Splid; en Del af dem trak sig tilbage til Ménilmontant, hvor der stiftedes et Samfund, som imidlertid snart kom i Collision med Politiet, og i Begyndelsen af Trediverne var hele Sekten splittet. Det næste franske socialistiske System, Fouriers, hviler paa den Grundtanke (jvfr. Fourierisme), at der existerer en almindelig „Attraction" mellem Menneskets Tilbøjeligheder og de forskjellige Arbejder; til ethvert Arbejde — det simpleste og haardeste lige saa vel som det fineste og letteste — svarer der Evner og Tilbøjeligheder; alt Arbejde vilde, naar det organiseredes paa den rette Maade, blive udført godt og med Lyst. Om hvorledes Organisationen skulde være, fremsatte Fourier udførlige Forslag. Hans Ideer ere til Dels blevne prøvede i Amerika, men uden Held. Ogsaa den franske Communist Cabet opnaaede at faa sine Ideer prøvede i Amerika, men med endnu mindre Held. Derimod ere Louis Blancs Planer om „Retten til Arbejde", der navnlig findes udviklede i hans Bog „Arbejdets Ordning", ikke blevne prøvede; i alt Fald vilde han selv ikke godkjende de „Nationalværksteder" (s. d. A.), der 1848 oprettedes i Paris, som identiske med hans „Socialværksteder". Hovedtanken i Blancs Lære er, at Staten ved at concurrere med de private skulde undertrykke disse og selv blive den eneste Industridrivende: den frie Concurrence skulde tilintetgjøres ved sig selv. Den mest begavede af de franske Socialister er Proudhon, men hans System er højst uklart: Ejendomsretten skulde afløses af en midlertidig Besiddelsesret; Staten skulde afskaffes; Ligheden skulde være fuldstændig gjennemført. Hans positive Forslag, saaledes til Oprettelsen af en Folkebank, der skulde indføre gratis Credit, ere for største Delen ubrugelige; som Kritiker staar han derimod højt. I Rusland og Polen, Italien, Spanien og flere Lande har den videnskabelige S. flere Repræsentanter, der dog alle i Berømmelse staa tilbage for Tyskeren Karl Marx, af hvem Lassalle til Dels var en Discipel. Marx's videnskabelige Virksomhed har imidlertid været overvejende kritisk, og hans positive Bidrag ere ikke af stort Værd. Den danske socialistiske Literatur er kun ubetydelig, og den videnskabelige S. har næppe fundet nogen virkelig Repræsentant i Danmark, det skulde da snarest være Fr. Dreier, der i Aarene efter 1848 i Tidsskriftet „Samfundets Reform" og i nogle andre Skrifter forfægtede socialistiske Ideer. Fr. Ch. Sibbern udgav 1858, 1862 og 1872 en socialistisk idealiseret Skildring under Titlen „Meddelelser af Indholdet af et Skrift fra Aaret 2135"; Gabr. Sibberns „Om Humanitet og Alsind" forsvarer den socialistiske Tanke, at Samfundet, ikke Individerne selv, bærer Ansvaret for disses Forsyndelser. Foruden disse Skrifter har Danmark ogsaa en, dog temmelig fattig, socialistisk Brochureliteratur, til hvilken Jærnstøber Lunde 1848 leverede et af de første Bidrag under Titlen „Forslag til Forbedring af de arbejdende Klassers Kaar". Nogle 1871 udkomne „Socialistiske Blade, udgivne af en Arbejder" og det s. A. stiftede Blad „Socialisten" tilsigtede ikke at give en videnskabelig Begrundelse af de socialistiske Lærdomme, men vare et praktisk Led i den socialistiske Agitation, der i det nævnte Aar begyndte i Danmark. — I det praktiske Liv har S. givet sig mange og meget forskjellige Udtryk, baade i Fortid og Nutid. For omtr. 3000 Aar siden skal Lykurg have givet fuldstændig socialistiske Love; Penge maatte ikke findes; Maaltider og Opdragelsen skulde være fælles; Jorden skulde besiddes i Fællesskab. Sikkert er det i alt Fald, at Særejendomsretten over Jorden er af forholdsvis sen Oprindelse; hos alle Folk besades Jorden oprindelig i Fællesskab, og af dette oprindelige Fællesskab findes der endnu betydelige Levninger. De spartanske Konger Agis og Kleomenes søgte at gjennemføre socialistiske Planer, hvorefter Statsmagten skulde tilvejebringe Formuelighed. Dermed beslægtede Forsøg gjordes i Rom af Gracherne. De agrariske Forholdsregler, den periodiske Udslettelse af Gjæld, Uddeling af »panem et circenses« osv. ere Vidnesbyrd om den socialistisk-communistiske Bevægelse i Oldtiden. Christus betegnes af Socialisterne som „den første Socialist", og det Liv, de første Christne levede, var jo ogsaa til Dels et Fællesliv; Munkelivet var maaske et Slags Fortsættelse heraf. I Oldtiden havde man haft socialistiske Slaveopstande; i Middelalderen blive de til Bondekrige, i Frankrig »la Jacquerie«, i Tyskland Gjendøberbevægelsen; i Nutiden fremtræder dette Røre navnlig under Form af „Arbejderbevægelse". Under den socialistiske Arbejderbevægelse, hvorved Arbejderne søges organiserede som et fast Parti lige over for Arbejdsherrerne, ere Arbejdsstandsninger (»Strikes«) hyppigst blevne benyttede som et Middel, hvorved Arbejdernes Interesser formentlig kunde hævdes; kun sjældnere har „den fjerde Stand" med Magt søgt at hæve sig i Vejret paa de andre Stænders Bekostning. De to betydeligste nyere Forsøg herpaa ere Juniopstanden 1848 i Paris og den saakaldte „Commune" smstds., hvis Begyndelse regnes fra den sociale Revolution af 18 Marts 1871, og

som holdt sig til hen imod Slutningen af Maj s. A. Men Communen fik ikke i den Tid den fornødne Ro til at udføre sine Planer. Et af de Hovedprinciper, hvorpaa den hvilede, var fuldstændig communal Autonomi. Staten skulde „afskaffes“, derved, at der indrømmedes Frankrigs forskjellige Communer en fuldkommen Selvstændighed; Sammenslutningen af de forskjellige Communer til et Forbund skulde være en frivillig Sag. Men denne politiske „Reorganisation“ skulde kun være et Middel til Gjennemførelsen af „den sociale Reorganisation“; „Proletarregeringen“ ønskede kun politisk Magt for derved at gjennemføre sine sociale Reformer. Communen udstedte imidlertid kun nogle Proclamationer om det føderative Princip, samt nogle Love eller Decreter om en delvis Opfattelse af Lejernes Forpligtelse til at svare Husleje og Debitorernes til at svare Rente, om den staaende Hærs Afskaffelse, om Confiskation af Kirkegodserne osv. Men alle disse Beslutninger fik ikke den tilsigtede praktiske Betydning og have nærmest kun den theoretiske Interesse, at de vise, at Communens Mænd mest vare paavirkede af proudhonske Forestillinger. Men om end de pariske Arbejderes Forsøg paa at stifte en socialistisk Commune mislykkedes, saa havde det dog den praktiske Betydning, at det vakte Opmærksomhed hos andre Landes Arbejde, og i Danmark fik den socialistiske Arbejderbevægelse, der hidtil her havde været højst ubetydelig, nu et Stød fremad. I den socialistiske Arbejderbevægelse, der, som tidligere bemærket, i Modsætning til Fortidens er stærkt kosmopolitisk, blev Danmark nu indlemmet, og ikke længe efter Pariser-Communens Fald stiftedes der en dansk Afdeling af „Internationale“. Men den danske Afdelings tre Bestyrere, Pio, Geleff og Brix, bleve ved Højesteretsdom af 6 Aug. 1873 dømte, den første til Forbedringshusarbejde i 5 Aar, de to sidstnævnte til Forbedringshusarbejde i 3 Aar, fordi det ansaas for bevist, at de ved den af dem drevne Agitation ikke blot havde tilsigtet at udbrede visse politiske Anskuelser, men ogsaa ved Arbejderbefolkningens Optagelse i „Internationale“ søgt at organisere en Styrke, der kunde anvendes til en voldelig Kuldkastelse af den bestaaende Statsforfatning, naar det dertil belejlige Øjeblik kom, hvilken Virksomhed ansaas for Forberedelse til Oprør. Som en Følge af denne Højesteretsdom blev ved en justitsministeriel Bekjendtgjørelse af 14 Aug. 1873 „den internationale Arbejderforening for Danmark“ foreløbig forbudt, og ved Hof- og Stadsretsdom af 2 Febr. 1874 blev Foreningen, fordi den mentes at være stiftet og at virke i ulovligt Øjemed, definitivt hævet. Den socialistiske Agitation fortsattes imidlertid igjennem saakaldte „Fagforeninger“, igjennem Pressen og paa forskjellig anden Maade. — Hverken Socialdemokraternes Agitation eller de videnskabelige Socialisters Skrifter formaa imidlertid at give en saa fyldig Forestilling om S.s virkelige Indhold, som et levende socialistisk Samfund vilde kunne gjøre det. Et strængt communistisk Samfund existerer ingensteds og har aldrig existeret, simpelthen fordi Communismens consequente Gjennemførelse er utænkelig. Derimod har man talrige Exempler paa mere eller mindre socialistiske Samfund; Oldtid, Middelalder og Nutid fremvise saadanne. I Nutiden maa de talrigste og interessanteste socialistiske Samfund søges i Amerika. 1874 anslog man de socialistiske Foreninger i Nordamerikas forenede Stater til mindst 72, der ejede et Landomraade paa 180,000 Acres. Rob. Owen stiftede i Tyverne et Samfund, kaldet »New Harmony«, der i de følgende Aar fik talrige Efterlignere. I Fyrrerne stiftedes der, navnlig af Fourieristerne Albert Brisbane og Horace Greeley, mange Samfund i Fouriers Aand, af hvilke »Brook Farm« vel var det betydeligste. I Halvtredserne og Tredserne stiftedes der en Del socialistisk-spiritistiske Samfund, thi S. og Spiritismen have i Amerika til Dels støttet hinanden gjensidig. Største Delen af disse Samfund mislykkedes imidlertid og døde efter kun faa Aars Forløb. Langt betydeligere ere de amerikanske religiøs-socialistiske Samfund. Det betydeligste og ældste af dem er det nu over 100 Aar gamle Shaker-Samfund, hvis Medlemmer ere forpligtede til Cølibat, hylde Ejendomsfællesskabets Princip og bekjende sig til Spiritismen. Samfundet er forholdsvis meget udbredt og besidder udstrakte Ejendomme. Af andre religiøs-socialistiske Samfund kan mærkes det af Württembergeren Georg Rapp 1805 stiftede »Harmony Society«, det af Württembergeren Joseph Bäumeler 1817 stiftede „Separatisternes Samfund“ i Zoar, det omfattende og rige, af Christian Metz i Fyrrerne stiftede „Inspirationisternes Samfund“ i Amana og endelig det ejendommelige „Perfectionisternes“ ell. „Bibel-Communisternes“ Samfund i Oneida, stiftet 1847 af den berømteste af de nulevende amerikanske praktiske Socialister, Thomas Humphrey Noyes. „Bibel-Communisternes“ Samfund udmærker sig navnlig ved sin Ordning af de ægteskabelige Forhold: alle Mænd skulle være fælles om Kvinderne, alle Kvinder om Mænderne. Dette „Complexgiftermaal“ paastaas at være foreskrevet i Bibelen, og det paastaas, at det er en nødvendig Consequens af Ejendomsfællesskabet: „der er ikke“, hedder det, „nogen videre Forskjel mellem Fællesskab i Ting og Fællesskab i Personer“. Endelig siges det, at kun Complexgiftermaalene gjøre det muligt at bringe Børneavlingen i System: vil man forbedre Menneskeracerne, bør man, ligesom ved Dyreracerne, ordne Krydsningen efter videnskabelige Principer. Dette er Qvintessensen af Noyes's „videnskabelige Børneavling“. Dette Samfund er, mærkeligt nok, et af dem, der synes at trives bedst. Medens der hersker Pantagami i Oneida-Samfundet, gaa Shakerne og Harmonisterne til den modsatte Yderlighed, idet Cølibat her er en Forpligtelse. I de socialistiske Samfund i Aurora, Bethel og Zoar tilstedes det almindelige monogame Ægteskab. I Icaria er ugift Stand endog under Straf forbudt. Ogsaa i den Maade, hvorpaa Ejendomsfællesskabet er gjennemført, frembyde de talrige amerikanske Samfund betydelige Forskjelligheder. Flere af dem have drevet det vidt paa Agerbrugets og Industriens Omraade;

Agerbruget er Hovederhverv. — Katedersocialisme er Betegnelsen paa en Retning i den økonomiske Videnskab, der i den nyere Tid har gjort sig gjældende med betydelig Styrke, navnlig i Tydskland. Navnet, der er indført af Retningens Modstandere (Oppenheim har opfundet det), men er godkjendt af dens Tilhængere, skal betegne den Art S., som doceres fra Kathedrene af de nationaløkonomiske Professorer. Det er for øvrigt vildledende, idet Kathedersocialismen staar den liberale Økonomi nærmere end den egentlige S., om end dens Tilhængere erkjende, at der i den socialistiske Kritik ligger meget berettiget, og at der bør tilfalde Statsmagten en større Rolle end den, som den liberale Økonomi eller den saakaldte „Manchesterøkonomi" har været tilbøjelig til at indrømme den. Socialdemokraterne have ikke villet respectere Kathedersocialisterne som virkelige Socialister og have frabagt sig al Samvirken med dem, medens paa den anden Side de liberale Økonomer ofte heller ikke have været tilbøjelige til at anerkjende dem som Colleger. I den senere Tid har imidlertid en Forening mellem Kathedersocialister og liberale Økonomer vist sig som sandsynlig. Hovedforskjellen imellem disse to Partier ligger i Opfattelsen af den videnskabelige Methode, der bør anvendes i nationaløkonomiske Undersøgelser. Medens de liberale Økonomer ud af visse almindelige Præmisser deducerede Sætninger, der betragtedes som evig gjældende Love — Love af samme Urokkelighed som Naturlovene — efter hvilke alle opstaaende økonomiske Problemer lod sig afgjøre, benægte de kathedersocialistiske Økonomer Tilværelsen af saadanne evig gyldige økonomiske Love. De paastaa, at det ikke gaar an at jævnføre de økonomiske Love med Naturlovene; thi medens disse virke paa samme Maade overalt og til alle Tider, maa hine undergaa Forandringer, alt efter som Menneskenes Forestillinger, Følelser, Tænkemaade og hele aandelige Væsen forandres under de forskjellige sociale Indflydelser. De mene, at naar et økonomisk Problem skal afgjøres, maa alle concrete Forhold undersøges; der kan ikke gives nogen almindelig Afgjørelse, men hvert enkelt Spørgsmaal maa undersøges for sig. Paa Grund af denne Opfattelse benævne de deres Methode den „historisk-statistiske" og kalde sig selv „realistiske" Økonomer i Modsætning til deres Modstandere, hvem de betegne som „abstracte" Økonomer. Disse tillægge — for at give bestemte Exempler — Frihandelsprincipet, Industriens Frihed, Rentefrihed osv. en absolut økonomisk Gyldighed; hine ville kun indrømme dem en relativ Gyldighed. Den kathedersocialistiske Økonomi, der først og stærkest er fremtraadt i Tydskland, har ganske naturlig udviklet sig af den tydske historiske Skole; naar Kathedersocialisterne i den senere Tid have følt Trang til at samle sig til et Parti og til med forenede Kræfter at kaste sig ind i den offentlige Debat, da er det Nutidens „sociale Spørgsmaal", som har været den væsentligste Grund hertil. De vare Vidne til den uforsonlige Kamp, som Socialister og Socialdemokrater kæmpede mod Manchestermændene: hine vilde overhugge det sociale Spørgsmaals gordiske Knude, vilde løse det paa en revolutionær Maade; disse benægtede, at der overhovedet existerede et saadant Spørgsmaal. De mente da, at de burde træde mæglende til: de give Socialisterne Ret i, at der existerer et socialt Spørgsmaal, og at det er nødvendigt at løse det, hvis vi ikke ville, at de sociale Krige og Klassehadet skal ødelægge Samfundet og tilintetgjøre vor Cultur; men de forkaste den revolutionære Løsningsmaade; de hævde tvært imod, at det historisk overleverede bør respecteres indtil en vis Grad, og at kun den langsomme, successive Reform kan føre til Maalet. Lige over for Manchestermændene indrømme de, at Kampen for Frihandel og Næringsfrihed i sin Tid var berettiget, og til mange af Manchestermændenes praktiske Bestræbelser slutte de sig; men de bestride Rigtigheden af deres theoretiske Standpunkt, hvorefter Statsmagten skulde reduceres til det mindst mulige og Forholdene ganske overlades til deres frie naturlige Udvikling, idet Sætningen »laissez faire, laissez passer« gjennemførtes. Kathedersocialisterne ville netop have en stærk Statsmagt, dog ikke af en saadan Styrke, at Individets Frihed skulde gaa saaledes til Grunde som efter mange socialistiske Systemer. De indrømme, at Oprettelsen af »laissez-faire«-Principet har været berettiget og at det har gjort Nytte; men de tro, at det nu har udspillet sin Rolle. De indrømme, at Fri-Concurrenceprincipet er gunstigt for den størst mulige Produktion; men de benægte, at det fremmer den bedst mulige Fordeling. De tro, at efterhaanden som „den store Industri", Arbejdsdelingens og Maskinfabrikationens Industri, har udviklet sig paa den lille Industris, Haandværkets, Bekostning, har Capitalen vundet en for Arbejderne meget trykkende Overmagt, og de mene, at „Selvhjælpen", hvor nyttig den end er, ikke alene formaar at hæve Arbejderklassen, men at Statsmagten her maa træde hjælpende til. De bestride Rigtigheden af den af Manchestermændenes Fører, Bastiat, opstillede Lære, hvorefter der ud af „Selvinteressernes" frie, ubundne Virken vilde fremgaa en „harmonisk" Orden, den lykkeligste og bedst mulige Tilstand. De bebrejde endelig Manchestermændene en materialistisk og snæverhjærtet Livsopfattelse, at de i deres økonomiske System ganske have undladt at tage Hensyn til det „ethiske" Moment. Kathedersocialisterne constituerede sig i Efteraaret 1872 som en „Verein für Socialpolitik". Denne Forening har paa sine Congresser eller Generalforsamlinger discuteret forskjellige Spørgsmaal, hvoraf følgende kunne fremhæves: Aktievæsenet, Fabriklovgivningen, Lærlingevæsenet og Spørgsmaalet om Oprettelsen af Hjælpekasser for Arbejderne. Kathedersocialisterne ønske her en stærkere Indgriben af Lovgivningsmagten end den, de liberale Økonomer anse for ønskelig. I Spørgsmaalet om Indkomstskatten ere de nærmest stemte for en maadeholden progressiv Skat. Discussionerne om alle disse forskjellige Spørgsmaal have ikke fremvist en saa radical Modsætning til de tydske liberale Økonomer, at en Sammensmelten af de to Retninger skulde være utænkelig. Derimod er

Forsøget paa at mægle mellem den liberale Økonomi og S. fuldstændig strandet. Kathedersocialismen er repræsenteret paa saa godt som alle tyske Højskoler. Af dens tyske Repræsentanter kunne mærkes: Professorerne Schmoller, Brentano, Held, Schönberg, Nasse, Hildebrand, Wagner, Scheel, Cohn, Contzen, Neumann, v. d. Goltz og Directeuren for det preussiske statistiske Bureau Engel. I Frankrig, hvor den liberale Økonomi har fundet flere af sine mest glimrende Forsvarere, har den nye Retning haft vanskelig ved at vinde Indpas. I Belgien har den derimod fundet en fremragende Tilhænger i Professor Emile de Laveleye. England har rigtignok givet Manchesterøkonomien dens Navn og har ved sin Politik støttet de liberale Økonomers praktiske Bestræbelser; men Stuart Mill har her virket i moderat Retning; flere af de engelske Økonomer, hvem Mill har paavirket, have staaet i venskabelig Forbindelse med Kathedersocialisterne; navnlig kan mærkes Professor Cliffe Leslie. Næst Tyskland har Kathedersocialismen gjort sig stærkest gjældende i Italien, et Land, der altid har været meget fremmeligt paa den nationaløkonomiske Videnskabs Omraade. Den nye »scuola riformista«, der dog ikke selv vil erkjende sig for kathedersocialistisk, tæller her blandt sine Tilhængere Luzzatti, Cusumano, Montanari, Errera, Lampertico og til Dels Minghetti. (P.)

Sociétaires [tähr] kaldes de Medlemmer af Personalet ved Théâtre-français i Paris, der ere Medinteressenter i Theatret og i dets eventuelle Overskud.

Societét, Selskab, Broderskab, Lav.

Socinianere, Reformationstidens Rationalister, fremgaaede af Humanismen. **Lelius Socinus** (Lelio Sozzini), f. 1525 i Siena, d. 1562 i Zürich, studerede først Retsvidenskab, siden Theologi og stod i Brevvexling med Tidens lærdeste Mænd, deriblandt Calvin og Melanchthon, under hvis Vejledning han havde studeret i Wittenberg. Han levede mest i Schweiz og Polen, hvor mange italienske Humanister tyede hen for at undgaa Forfølgelserne i deres Hjemstavn, og imellem dem stræbte han at udbrede antitrinitariske Anskuelser. Særlig paavirkede han sin Brodersøn **Faustus Socinus**, f. 1539 i Siena, **Socinianismens** egentlige Stifter. 1559 blev hele Familien S. Gjenstand for en Forfølgelse i Siena, hvorfor Faustus flygtede til Lyon, og efter Onklens Død kom kan til Basel for at tage hans efterladte Manuskripter i Besiddelse. Paa Grundlag af disse udarbejdede han en „Forklaring af Joh. Ev. Cap. 1", som han udgav anonymt 1562, og hvori han fremsatte alle Unitarismens Hovedtanker. I de følgende 12 Aar levede han ved Storhertug Frants af Medicis Hof som Hertugens erklærede Yndling, overvældet med Gunstbevisninger, men uden at blande sig i de religiøse Stridigheder. Træt af dette Hofliv forlod han 1574 Italien for stedse og viede nu hele sit Liv til Udbredelsen af sine Anskuelser. Efter faa Aars Ophold i Basel og Transsylvanien bosatte han sig i Polen og blev der til sin Død (1604), ofte forfulgt og mishandlet, men altid tro imod sin Overbevisning. Selv det af flygtede italienske Humanister dannede unitariske Samfund i Polen vilde i lang Tid ikke have med ham at gjøre, fordi han holdt paa Barnedaaben; men til sidst lykkedes det hans utrættelige Bestræbelser at samle alle disse urolige Hoveder til et ordnet Samfund, der vandt talrige Tilhængere, navnlig blandt Adelen og de velhavende Stænder, og som i Byen Rakau fik et Centrum, hvor Videnskabelighed blomstrede under Beskyttelse af mægtige Adelsslægter, som satte en Ære i at skabe et „sarmatisk Athen". Dygtige Videnskabsmænd (den berømteste er Johan Crell, d. 1631 som Professor og Præst i Rakau) virkede som Lærere ved Akademiet i Rakau, der opnaaede en saadan Anseelse, at det en Gang talte over 1000 Elever af alle Confessioner. Fra deres Bogtrykkeri udgik talrige Skrifter, deriblandt S.s symbolske Bog „Rakauer-Katechismus" (1605), til hvilken Faustus Socinus havde gjort det første Udkast. Den er skreven i det polske Sprog og forener Ebionitismens, Arianismens og Pelagianismens Kjætterier med adskillige nye. S. hævde ganske vist Nødvendigheden af en Aabenbaring og af at gaa ud fra Skriften som eneste Norm for Lære og Liv; men Skriften skal fortolkes saaledes, at den ikke kommer i Strid med Fornuften; dog have de ikke uddraget de fulde Consequenser af denne Grundsætning, idet de f. Ex. ikke aldeles forkaste Underet. Derimod nægtes Treenigheden; Christus er kun et Menneske, dog uden jordisk Fader, undfangen ved den Helligaand: han blev, før han begyndte sin Lærergjerning, henrykket til Himlen og blev der udrustet med guddommelige Kræfter; til Løn for hans fuldkomne Lydighed er der skjænket ham guddommelig Majestæt, og en Gang skal han dømme baade Levende og Døde; derfor tilkommer der ham guddommelig Tilbedelse. Helligaanden er en Kraft fra Gud, ikke en Person. Det oprindelige Gudsbillede bestod kun i Herredømmet over Dyrene; Adam var skabt dødelig; der gives ingen Arvesynd og ingen Forsoning. Christi Død havde kun den Betydning, at han derved beseglede sin Læres Sandhed. Ethvert Menneske skal selv anvende sig og følge det gode Exempel paa Dyd og Fromhed, som Christus har givet; dog kan ingen blive frelst, uden Helligaanden hjælper ham. Sacramenterne have ingen Betydning; man kunde godt afskaffe dem; men man maa dog hellere beholde dem som smukke gamle Skikke. Med disse Lærdomme traadte S. i saa skarp Modsætning til Christendommens Grundlærdomme, at de bleve Gjenstand for Forfølgelse ikke blot i den katholske Kirke, men ogsaa i protestantiske Lande, f. Ex. Storbritannien, hvor de desuagtet vandt mange Tilhængere. I Polen haanede nogle Studenter i Rakau 1638 et katholsk Crucifix, og skjønt de strax bleve straffede af S. selv, lykkedes det dog Jesuiterne i den Anledning at faa Regeringen til at lukke alle Skolerne i Rakau, og 1658 bleve alle S. udelukkede fra Religionsfreden og forviste fra Polen. I Transsylvanien derimod beholdt de Religionsfrihed og have der endnu i vore Dage et ordnet Kirkesamfund med c. 60,000 Tilhængere. I England fik de Religionsfrihed 1813 og udbredte sig strax

temmelig stærkt, og endnu stærkere Indgang vandt de i Nordamerika, hvor de grundlagde en Præsteskole i Boston; men i begge Lande er deres Antal i den nyeste Tid igjen svundet stærkt.

Sociologi er et af den franske Philosoph Comte indført Ord til at betegne Videnskaben om det menneskelige Samfundsliv i dets Udvikling og dets mangfoldige Forgreninger. Det betegner ofte det samme som ellers Ordet „Culturhistorie". Hos Comte omfatter S. alle Aandsvidenskaberne, særlig Ethiken. Rigtigere er det at stille S. som Læren om Samfundets Liv parallelt med Psychologien og Physiologien, der angaa Individets Liv, og som forskjellig fra Ethiken, Læren om den Udvikling, som Individ og Samfund bør undergaa.

Socorro, Hovedstad i den columbiske Republik Santander i Sydamerika, 30 M. n. n. ø. for Bogota, med 16,000 J., betydelig Handel, Bomuldsindustri og Tilvirkning af Straahatte.

Sod, den sorte Substans, Røgen afsætter ved ufuldstændig Forbrænding af kulstofholdige Stoffer. Nærmest Fyrstedet, navnlig ved Fyring med Brænde, afsætter sig gjærne Glanssod, der bruges lidt i Medicinen og til en brun Farve (Bister) i Aquarelmaleriet. Glanssod bestaar især af indtørrede tjæreagtige Stoffer og indeholder kun lidt frit Kulstof (omtr. 4 pCt.). Længere fra Ildstedet samler sig den løsere S., der hovedsagelig bestaar af løsere Kuldele med færre tjæreagtige Stoffer. Stenkul giver en meget løs S., harpixagtige Stoffer give Kønrøg (s. Kulstof). Lampesort faas ved Forbrænding af forskjellige fede og flygtige Oljer i egne Lamper og opsamles paa egne Skjærme. Chinesisk Tusch (s. d. A.) er ligeledes en Art S. (dannet ved Forbrænding af Campher?), senere æltet og formet med en fin Limopløsning. De løsere Slags S. bruges, hyppig efter Udglødning uden Luftens Adgang for at befries for Brandoljer o. desl., som Malerfarve. De indsuge, som alle porøse Legemer, Luftarter og kunne derved fremkalde Selvantændelse.

Soda, s. Natrium. Sodapulver bruges især som Betegnelse for tvekulsurt Natron og anvendes meget i Lægekunsten. Sodavand, et brusende Vand, der tilberedes ved at opløse tvekulsurt Natron i Vand og derpaa imprægnere dette stærkt med Kulsyre. Det tilberedes fabrikmæssig og benyttes bl. a. som en læskende, læskende Drik.

Sodaurt (Salsola) benyttes tillige med flere andre Slægter af Salturternes Familie til at vinde Soda af. S. sativa dyrkes i dette Øiemed i det store i Spanien. S. Kali voxer vild hist og her hos os ved sandede Kyster; det er etaarige Urter med et ejendommeligt Udseende, smalle, tornspidsede Blade og Blomster med hindeagtigt Blomsterdække.

Soden, Navn paa to Badesteder, begge med Kogsaltkilder, den ene i den bayerske Prov. Neder-Franken, tæt ved Aschaffenburg (ogsaa kaldet Sodenthal), det andet i den preuss. Prov. Wiesbaden, i Taunus nær ved Frankfurt; det sidste er det mest besøgte og benyttes navnlig ved chroniske Brystkatarrher, Lungesvindsot og Underlivssygdomme; Vandet anvendes baade til Bade og Drikning.

Soden, Fr. Jul. Heinr., Greve af, f. 1754, d. 1831 i Nürnberg, Forfatter af en med Dygtighed, men stor Vidtløftighed, udarbejdet „Nationaløkonomi" i 9 Bind (1805—24).

Sodoma eller Soddoma, Giov. Ant. [ſöddo], ital. Maler, s. Bazzi.

Sódoma og Gomórrha, to Stæder paa Siddims Slette i Palæstina, bleve efter 1 Mosebog XIX for deres Ugudeligheds Skyld ødelagte i Følge Guds Straffedom; paa det Sted, hvor de havde staaet, fremkom det døde Hav.

Sodomi (af Sodoma), Omgængelse mod Naturen, d. v. s. enten med Dyr (crimen bestialitatis) eller med Personer af samme Kjøn (Pæderasti, Tribadi), er strafbar saa vel efter dansk som efter norsk Ret.

Soer, gammel Navneform for Sorø.

Soest [sohst], Stad i den preussiske Prov. Westfalen, 8 M. s. ø. for Münster, med 15,000 J. og Fabrikation af Tobak-, Læder- og Blikvarer. S. var i Middelalderen en stærkt befæstet Hansestad. I Nærheden Saltbjærgværk og Solbad.

Soetbeer, Georg Adolph [söht], tysk Nationaløkonom og Statistiker, f. i Hamborg 23 Nov. 1814, blev, efter at have været Bibliothekar og Consulent for Handelskamret i Hamborg 1872 Professor i Göttingen, hvor han har vundet Navn som en særdeles dygtig og paalidelig Statistiker, hvis Undersøgelser over de ædle Metallers Produktion og Forbrug saa vel som over de dermed nøje forbundne Svingninger i Varepriserne danne et almindelig benyttet Grundlag ved de herom i de senere Aar førte Forhandlinger inden for den økonomiske Verden.

Sofála, en Kyststrækning i den sydlige Del af Østafrika mellem Delagoa Bugten og Zambesi Floden. Man skjelner ogsaa mellem Inhambane mod S., Sofala i Midten og Senna mod N. Det er et Terrasseland, der fra den for det meste lave Kyst hæver sig mod det indre, gjennemstrømmes af talrige Floder og væsentlig bebos af Kafferstammer. Byen S., ved Mozambique-Kanalen, tilhører Portugiserne.

Soffite, it., kaldes i Bygningsvæsenet den nederste Del af et Bjælkeloft eller en Architrav, i Theatervæsenet de over Scenen ophængte Decorationer, der forestille Himlen, et Loft ell. lign.

Sofia, Hoved- og Residensstad i Tributfyrstendømmet Bulgarien, 68 M. v. n. v. for Constantinopel, med 21,000 J., for største Delen Bulgarere. Græsk Ærkebispesæde og katholsk Bispesæde med mange Kirker og Mosker og Fabrikation af Uld- og Silkestoffer, Læder og Tobak. Varme Bade. — Indtaget 3 Jan. 1878 af Russerne.

Söftaer, tyrkisk Navn paa Studenterne ved de muhammedanske (paa en Gang theologiske og juridiske) Højskoler. I Maj 1876 øvede S. ved deres Demonstrationer stor Indflydelse i Constantinopel, idet de først fremtvang den russiskfindede Storvezir Mahmuds Fjærnelse og Udnævnelsen af Reformpartiets (Ungtyrkernes) Fører Midhad Pascha til Minister og siden gav Stødet til selve Sultanen Abdul Asis's Afsættelse.

Sogdiána, den nordøstligste Provins i det

persiske og Alexanders Rige, mellem Floderne Oxus's og Jaxartes's øvre Løb i det nuværende Buchara, hvis nordlige Del endnu kaldes **Sogd.** Indbyggerne, **Sogdier** ell. **Sogdianer** (i pers. Indskrifter Suguda), hørte til den iranske Stamme og vare til Dels Nomader. Hovedstaden var Marakanda (nu Samarkand); ved Jaxartes anlagde Alexander Alexandria eschata.

Sogn er i Danmark en ældgammel Benævnelse for det District, hvis Beboere høre under ēn Kirke. I Tidens Løb fik imidlertid Sogneinddelingen paa Landet ogsaa Betydning i verdslig Henseende, idet S., med Hensyn til Beboernes fælles økonomiske Anliggender og navnlig med Hensyn til deres Fattig- og Skolevæsen, kom til at udgjøre en egen Commune, dog at, ligesom allerede ved Reformationen paa mange Steder flere S. bleve forenede under ēt Præstekald, saaledes nu i Regelen de paa denne Maade til ēt Pastorat forenede S. kun kom til at danne ēn Commune. Ved Frdn. af 13 Aug. 1841 blev der dernæst tilstaaet Sognecommunerne i Kongeriget en egen communal Repræsentation, der fik Navn af **Sogneforstanderskab**; men ved Lov af 6 Juli 1867, der fastsatte nye Regler for Valget af denne Repræsentation, forandredes Navnet til **Sogneraad.** I ethvert S. beskikker Øvrigheden en af Beboerne til **Sognefoged**, i hvilken Egenskab han mod en vis Løn navnlig har at hjælpe Autoriteterne med god Ordens Overholdelse samt i visse Tilfælde at foretage Udpantninger. **Sognepræst**, den som Hovedpræst i et S. ansatte Person (i Modsætning til Capellanen, hvor en saadan findes). **Sognebaand**, den Sognebeboerne paahvilende Forpligtelse til i kirkelige Anliggender at holde sig til deres egen Sognekirke og de ved den ansatte geistlige Embedsmænd. Ligesom imidlertid denne Forpligtelse allerede tidligere i flere Henseender (navnlig for saa vidt Kirkegangen og Confirmationen angik) var bleven ophævet i Danmark, saaledes er Sognebaandet nu i det hele blevet løsnet derved, at det er blevet tilladt enhver at slutte sig til en anden Præst end Sognets. Ogsaa i Norge er der den samme Forskjel mellem S. og Præstegjæld. Den communale Inddeling paa Landet (Herredsinddelingen) knytter sig som Regel enten til S. eller som oftest til Præstegjældet, men falder ikke med Nødvendighed sammen med noget af dem. For Byernes Vedkommende har den kirkelige Inddeling i Norge lige saa lidt som i Danmark noget med den communale at skaffe.

Sognefjorden, den længste og mest forgrenede af alle Fjorde paa Norges Vestkyst, skærer sig ind fra Havet med en bred og aaben Munding, Sognsjøen, og udbreder sig mod Ø. i en Længde (til Bunden af Lysterfjorden) af c. 24 M. (180 Kilom.). Bredden er temmelig jævn, fra 3—5 Kilom. Af dens talrige Arme mærkes Aurlandsfjord med dens Sidegren, den storartede Nærøfjord, Lærdalsfjord, Aardalsfjord og Lysterfjord. Fjorden omgives overalt af høje, stejle Fjælde, som kun efterlade en smal Kystrand skikket til Bebyggelse. Dens nordlige Arme skære dybt ind mod Jostedalsbræen (s. d. A.), og fra Lysterfjordens Bund er der i ret Linje kun en Afstand af 1 M. (7 Kilom.) til Hornungernes Alpeknippe. Naturen er overalt vild og storartet, men i det hele meget ensformig. Af de fra Fjordens Arme opgaaende Dalfører er Lærdal den mest beboede; gjennem denne fører Landevejen til Christiania. **Sogns Fogderi** omfatter Districtet paa begge Sider af Sognefjorden og tilhører Nordre Bergenhus Amt. Det ubetydelige dyrkelige Land har for det meste god Jordbund og et gunstigt Klima. 37,000 J. (1875). Sogningen er et livligt og kraftigt Folkefærd, hvis Sæder have holdt sig meget oprindelige, og deres Sprog ligner endnu det islandske mere end nogen anden Dialekt i Norge.

Sohâr, Stad i det arabiske Landskab Oman, ved Oman Bugten, 32 M. v. n. v. for Maskat, med 24,000 J., Havn og Skibsfart. **Sod Red.**

Sohlman, P. August Ferd., svensk Journalist, f. 24 Maj 1824 i Nerike. Som ung Student deltog han i Studentermøderne i Upsala 1843 og Kjøbenhavn 1845. Paa disse Møder følte han sig stærkt tiltalt af den skandinaviske Enhedstanke, paa hvilken han fra den Tid ofrede en ikke ringe Del af sin Virksomhed, og for hvilken han optraadte som Talsmand allerede i det 1846 i Upsala udgivne »Studentbladet«. Umiddelbart efter at have vundet den philosophiske Grad indtraadte han 1848 som Frivillig i den 6te danske Linjebataillon, men vendte tilbage til Sverige, da Stilstanden var bleven afsluttet s. A. 1849 blev han ansat som Lærer i Kunsthistorie ved Kunstakademiet i Stockholm og indtraadte samtidig som Medarbejder, senere som Redacteur af Bladet »Bore«. Da dette ophørte, udgav han 1852—53 »Nordisk Tidskrift«, men traadte snart efter ind som Medarbejder ved »Aftonbladet« (s. d. A.), for hvilket han i Oct. 1856 blev Hovedredacteur, og for hvilket han hævdede den fremragende Plads, som Bladet ved L. J. Hierta havde vundet inden for den svenske Presse. Han druknede 5 Juli 1874 paa en Sejltour paa Mälaren.

Sohn, Carl Ferdinand, tysk Maler, f. 1805 i Berlin, d. 1867 i Köln, var Elev af Schadow og blev Professor ved Kunstakademiet i Düsseldorf. Han valgte Emner som Romeo og Julie, Tasso og Leonora, Hylas, der røves af Nympherne o. fl. Han udmærkede sig især ved sin Colorit og elegante Fremstillingsmaade og var som Portrætmaler heldig i Gjengivelsen af Damer. Hans Sønner, **Paul Ed. Richard S.**, f. 1834 i Düsseldorf, og **Karl S.**, f. 1845 smsteds., have begge uddannet sig for Malerkunsten og ere begge ansete Genre- og Portrætmalere. Betydeligere er en Brodersøn, **Wilhelm S.**, f. 1830 i Berlin, Elev af Onklen; han har især vakt Opmærksomhed ved sine alvorlige Livsbilleder, som „Forskjellige Livsveje", „Et Samvittighedsspørgsmaal". Han blev 1874 Professor ved Kunstakademiet i Düsseldorf.

Sohô, oprindelig en selvstændig Stad i Stafford-Shire i England, betragtes almindelig som en af Birminghams Forstæder, i hvis Industri den indtager en fremragende Plads, navnlig ved Fabrikation af Bronzesager.

Soi-disant, fr. [soā disāng], saakaldt, foregiven.

Soirée, fr. [soarē], Aftenselskab.

Soissons [suaessŏng], befæstet Stad i det franske Dep. Aisne, 4 M. s. v. for Laon. 12,000 J. Bispesæde med seværdig Kathedralkirke, stort Bibliothek og livlig Industri. — S. hed først Noviodunum, men kaldtes efter Kejser Augustus Augusta Suessionum og var den sidste Stad, som Romerne besad i Gallien. Efter at Syagrius var overvunden af Chlodevig i Slaget ved S. 486, kom S. under Merovingerne, hørte til Neustrien og kom med dette 843 under Carl d. skaldede. I det 10de Aarh. tilfaldt S. Greverne af Vermandois, dernæst forskjellige andre adelige Familier og endelig 1482 Huset Bourbon-Condé. **Charles af Bourbon**, f. 1556, d. 1612, Søn af Prins Ludvig I af Condé, var den første, som antog Titlen Greve af S.; han spillede en vaklende Rolle i de franske Religionskrige. Hans Søn, **Ludvig af Bourbon**, Greve af S., f. 1604, d. 1641, var en dygtig og ærgjerrig Kriger og frygtet af Richelieu, hvis Modstander han var. 1636 deltog han med Gaston af Orléans i et Mordanslag mod Richelieu, maatte flygte til Hertugen af Bouillon, førte i Forening med ham og Hertugen af Guise formelig Krig med Richelieu og sejrede i Slaget ved Sédan 1641, hvor han faldt, rimeligvis for en Snigmorders Haand. Med ham uddøde Mandsstammen af denne Familie, og Besiddelserne med Titlen gik over til hans yngre Søstersøn, **Eugène Maurice af Savoien-Carignan**, f. 1633, d. 1673, som i fransk Krigstjeneste steg til Generallieutenant. Med sin Gemalinde, **Olympia Mancini**, Mazarins Nièce, havde han to Sønner, af hvilke den ældste, **Ludvig Thomas**, forplantede Linjen Savoien-S., der uddøde 1734; den yngste var den berømte Prins Eugen af Savoien. S. er bleven mærkelig i Frankrigs nyere Krigshistorie derved, at dens hovedkulds Overgivelse til Preusserne 3 Marts 1814 frelste Blüchers Hær fra at blive tilintetgjort af Napoleon I og saaledes paa en Maade bevirkede dennes første Tronfrasigelse.

Sojöter, s. **Samojeder**.

Sokkel, den nederste, fremspringende Del af en Bygning, Søjle, Pille eller andet architektonisk Legeme, der har en Fod. En Bygnings S. bør, for bedre at modstaa Fugtigheden fra Jordoverfladen, helst beklædes udvendig med hugne Sten, **Sokkelsten**. Jvfr. **Plinth**.

Sokoto, Sakatu, tidligere Hovedstad i Fellatariget S., sædvanlig kaldt Haussa, der omfatter Landet n. for Binue indtil 18½° n. Br., ligger under 13° n. Br., 23° ø. L., omgiven med høje Mure, skal have 20,000 (tidligere 100,000) J. og er en særdeles vigtig Handelsstad, tillige med livlig Industri i Læder, Bomuldsstoffer og Jernvarer. Den nuværende Hovedstad er Wurno. Her døde den engelske Rejsende Clapperton 13 Apr. 1827.

Sokotra, en Ø i det indiske Ocean, 30 M. ø. for Cap Guardafui, 64 □ M. stor med c. 12,000 J., er i det indre bjærgfuld, men i Dalene frugtbar paa Aloe og Dadler. Den blev i Oct. 1886 annecteret af Englænderne. Den muhammedanske Befolkning er en Blanding af Arabere, Inder og Indfødte fra Østafrika og skildres som gjæstfri og godmodig. Kvægavl og Handel ere Hovederhverv. Allerede Alexander den store skal her have grundlagt en Koloni.

Sokrates, græsk Philosoph, Søn af Billedhuggeren Sophroniskos og Jordemoderen Phænarete, f. 469 f. Chr. i Athen, synes, efter at have modtaget den sædvanlige Undervisning i Musik og Gymnastik, en Tid lang at have øvet sin Faders Kunst, men forlod denne for at hengive sig til, hvad han ansaa for sit guddommelige Kald, at vække Menneskene til Selverkjendelse. Han besad Kundskaber i Geometri og Astronomi og synes at have studeret Anaxagoras's Skrifter; Sophisten Prodikos nævnes som hans Lærer. Men han traadte i en skarp Modsætning til den tidligere Philosophi, som var Speculation over Naturen, ved at hævde, at denne ikke kunde erkjendes af Menneskene, og at denne Erkjendelse i ethvert Tilfælde ikke var Mennesket til nogen Nytte. Hvad det kom an paa, var at erkjende sig selv, sin Charakter og sine Kræfter, for at kunne handle paa rette Maade. I en Alder af omtr. 40 Aar begyndte S. sin ejendommelige Undervisning. Fattig som han var, forsømte han dog sine egne Anliggender og tilbragte hele Dagen paa Torvet, paa offentlige Spaseregange eller Gymnasier, hvor han kunde træffe unge Mennesker at tale med. Han vilde ikke være nogens Lærer og erklærede, at han selv intet vidste; men han ledede Samtalen saaledes, at den, han talte med, kom til at indse det mangelfulde i den Indsigt, hvori han hidtil trygt havde hvilet. S. **Ironi, Maieutik**. Denne Virksomhed fortsatte han i omtr. 30 Aar. I det offentlige Liv deltog han ikke, dels fordi det vilde hindre ham i hans Mission, som var at virke paa de enkelte, dels fordi han indsaa, at en hensynsløs Fastholden af det rette og gode kun vilde føre til Undergang. To Gange, under Demokratiet og under de 30 Tyranners Herredømme, bragte hans moralske Ubøjelighed ham i Livsfare. Som Kriger viste han ved Potidæa, Delion og Amphipolis Haardførhed og Uforfærdethed. Han viste streng Ærbødighed for Statens Love og offentlige Gudsdyrkelse. Men da han hævdede Nødvendigheden af fri og selvbevidst Erkjendelse og indskærpede, hvor vanskeligt det var at vide noget, hvorfor han rokkede ved alle forudsattede Antagelser, kom han til at staa som den, der fordærvede de unge ved at nedbryde Troen paa Statens Guder og føre dem bort fra den instinktmæssige Sædelighed, hvori tidligere Slægter havde levet. Fra dette Synspunkt fremstillede Aristophanes ham allerede 424 i „Skyerne“, og Folkemeningen i Athen synes at have opfattet ham paa samme Maade; ved sit „silenagtige“ Udseende, sin Forening af pedantisk Forstandsmæssighed og ekstatisk Skuen, sin hele Lære- og Levevis stod han selv for sine Nærmeste som en underlig (ἄτοπος) Skikkelse. Alle Beretninger vidne om hans usædvanlige Selvbeherskelse og Charakterrenhed. Sin Fromhed viste han i den Begejstring og Selvopofrelse, hvormed han hengav sig til, hvad han betragtede som sin Mission, og i Troen paa Guddommens Styrelse (jvfr. **Dæmon**). Alligevel blev der, under den Reaction, som

efter Demokratiets Gjenoprettelse opstod mod alle, som paa en eller anden Maade kunde synes medskyldige i Statens Ulykker, ogsaa rejst en Anklage mod S. for at fordærve de unge og at forkaste de af Staten antagne Guder. Anklagerne vare den ivrige Demokrat Anytos, Digteren Meletos og Taleren Lykon. S. forsvarede sig i en Tale, hvis væsentlige Indhold rimeligvis er gjengivet af Platon i „Apologien", og hvori han skildrede sin Virksomheds Væsen og Betydning. Dog blev han dømt skyldig; og da han paa Spørgsmaalet om, hvilken Straf han mente at have fortjent, svarede, at han tvært imod havde fortjent den højeste Belønning af Staten, blev han med endnu større Majoritet dømt til at tømme Giftbægeret (399 f. Chr.). — S. er snarere at opfatte som ethiskreligiøs Personlighed end som videnskabelig Philosoph. Det er i det ethiskes Interesse, at han lægger Vægt paa Viden; derved har han, efter Ciceros Udtryk, ført Philosophien ned fra Himlen til Menneskenes Huse og Boliger. Dyden er for ham Et med Viden; kun den, der ved det rette, kan handle ret, og naar han virkelig ved det, gjør han det ogsaa. Dyden er derfor kun ēn, og den kan ikke læres, fordi enhver ved egen Anstrængelse maa erhverve sig den Selverkjendelse, hvorpaa den beror. Paa Spørgsmaalet om, hvad det gode var, henviste S. dels til Statens Love, dels til det nyttige og hensigtsmæssige. I Bevidstheden om Erkjendelsens Betydning og Nødvendighed satte han Tænkningen i Bevægelse; men i Bevidstheden om den menneskelige Uvidenhed udtalte han, at kun Guddommen ved, hvad der er det bedste, og at den har udtrykt det i Naturens Hensigtsmæssighed, i den alle Væsener indplantede Lyksalighedsdrift, i Oraklerne og i Statens Love. For at indprente denne Uvidenhed tog S. stedse Undersøgelsen op paa ny for atter at lade den ende i et negativt Resultat, som saa suppleredes ved ethisk-religiøs Tro. Uagtet S. altsaa ikke har udviklet en positiv Lære, har han dog den store Betydning i Philosophiens Historie at være Ethikens og Logikens Stifter. Han har først med Bevidsthed stillet den Opgave at bestemme de ethiske Grundbegreber ad den methodiske Erkjendelses Vej. Gjennem Analyse af de enkelte Tilfælde søgte han at finde det almene Begreb, som udtrykker sig i dem alle; derfor tillægger Aristoteles ham Opfindelsen af Induction og Definition. Ved sin vækkende og alsidige Indflydelse danner han det fælles Udgangspunkt for en Mængde forskjellige philosophiske Retninger; hele den følgende græske Philosophi er betinget ved hans Virksomhed. Og i Menneskehedens Historie staar han som en Tankens og Handlingens Heros, et Forbillede i theoretisk og praktisk Henseende, enestaaende ved sin Forening af naturlig Humanitet og ethisk Idealitet. S. har selv intet skrevet; hans Personlighed og Lære kjende vi navnlig gjennem hans Disciple, især Xenophons og Platons Skrifter.

Sŏkrates, kaldet Scholasticus, f. c. 380 i Constantinopel, var egentlig Advocat, men fortsatte Eusebius's Kirkehistorie i 7 Bøger fra 306—439.

Sol, Møntenheden i Peru siden 1863, lig den franske Sølvmønt paa 5 Francs, af Værdi 3 Kr. 60 Øre. Der findes Mønter i Guld paa 20, 10, 5, 2 og 1 S., alle af Finhed 900 Tusendedele, samt Mønter i Sølv paa 1, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{10}$ og $\frac{1}{20}$ S., alle af Finhed 900 Tusendedele. 1 S. deles i 100 Centavos.

Solanin, et hvidt, krystallinsk, kvælstofholdigt Stof, der findes i Bær og Blade af forskjellige Arter Natskygge (Solanum), men især i de friske Spirer paa gamle Kartofler. Det smager bittert og er giftigt; Forgiftningstilfælde kunne derfor indtræde hos Kreaturer, der fødres med spirende Kartofler.

Solārio, Antonio, kaldt il Zingaro, italiensk Maler, f. 1382 i det venezianske, d. 1455 i Napoli, var oprindelig Smed, men bestemte sig af Kjærlighed til en Malers Datter for dennes Kunst og blev en af den ældre neapolitanske Skoles Hovedmestre, der navnlig udmærker sig ved den Rolle, Landskabet spiller i hans Billeder. Hans vigtigste Arbejder findes i Severinoklostret i Napoli, i Museer og i Kirker.

Solbjærg, en Landsby, der laa, hvor Frederiksberg nu ligger; den nedlagdes c. 1621.

Solbænk, s. Saalbænk.

Solbær, s. Ribs.

Sold bet. bl. a. et Drikkegilde, solde holde Drikkegilde. Disse Ord kom især stærkt i Brug hen imod Midten af dette Aarhundrede i Studenterverdenen, men „at solde" brugtes allerede i Beg. af det 17de Aarh. i Betydningen „at komme sammen". Den Beretning, at Ordet S. skulde have sin Oprindelse fra, at Alumnerne paa Regensen en Gang i Tyverne, da de af Regensprovsten (Nyerup) bleve overraskede paa „Kroen" under Drik og Hasardspil, efter hans Bortgang med den confiskerede Pose til Lotteribrikkerne laante et „Sold" hos Værten til at ryste dem i, er vistnok i høj Grad upaalidelig.

Soldater (Zoolog.), s. Arbejdere.

Sōldo, italiensk Navn for den franske 5-Centimes, af Værdi $3\frac{2}{3}$ Øre.

Soldug (Drosera), en til Soldugfamilien hørende Slægt af smaa, urteagtige Planter, af hvilken vi have en Art almindelig vildtvoxende hos os i Hede- og Tørvemoser, let kjendelig ved sin brune Farve og sine næsten cirkelrunde, stilkede og langhaarede Blade. Navnet skyldes smaa Draaber, som udskilles af Bladenes Kjertelhaar. Den hører til de saakaldte insektædende Planter, idet den med sine mærkelige Blade kan fange og fastholde Insekter, samt opløse dem og opsuge deres nærende Bestanddele.

Sole, Saale, d. s. s. Saltsole. Solbad, s. Bad.

Solemærke, gammel Benævnelse for en Dag, som endnu bruges i enkelte juridiske Vendinger; saaledes bestemmes navnlig Executionsfristen (s. Execution) i Gjæsterets- og Politiretssager til 3 S. (altsaa 3 Dage) efter Dommens Forkyndelse.

Solen er Centrum for alle de Himmellegemers Bevægelser, der henhøre til Solsystemet, idet den ved sin overvejende Masse tvinger dem til at bevæge sig omkring den; den er tillige Kilden til Lys og Varme for dem. S.s angulære Diameter varierer fra 31′ 32″ (omtr. 1 Juli) til 32′ 36″ (omtr. 1 Jan.); dens Middelafstand fra Jorden er 23,300 Jordradier

eller c. 20 Mill. geogr. Mile. (s. Parallaxe). I Følge deraf er den lineære Diameter 109 Jorddiametre eller 186,800 geogr. Mile, saa at Jorden med Maanebanen omkring sig kunde rummes næsten 2 Gange inden i S. Overfladen er 12,000 og Rumindholdet 1,300,000 Gange større end Jordens, Massen derimod kun 355,000 Gange større, hvoraf følger, at dens Tæthed kun er omtr. ¼ af Jordens. Tyngden ved S.s Overflade er 29 Gange saa stor som ved Jordens, Forholdet imellem S.s Masse og Massen af de øvrige til Solsystemet hørende Legemer som 720 : 1. — S. viser sig for os som en lys Skive, Photosphæren, der i stærkt forstørrende Kikkerter har et kornet Udseende, den saakaldte Granulation. Paa denne Skive ses hist og her stærkere lysende Steder, Solfakler, og mørkere Steder, Solpletter. Disse bestaa som oftest af en i Forhold til det øvrige Sollys mørk Kjærne, ofte omgiven af et stribet eller hvirvelformet lysere Parti, der kaldes Penumbra. De optræde oftest i Grupper, have højst sønderrevne Former og ere ikke constante Dannelser paa S.; nogle vare kun faa Dage, andre hele Maaneder; nogle ere smaa, andre store, saa at de af og til kunne ses med det blotte Øje. De dele sig undertiden ved at en saakaldt Lysbro skyder sig tværs ind over Kjærnen. Deres Forekomst er underkastet en omtrent elleveaarig Periode. Aarene 1834, 1844, 1856, 1867 og 1878 have bragt Plet-Minima, 1837, 1848, 1860, 1871 og 1883 Plet-Maxima. En lignende Periode findes i Jordens magnetiske, meteorologiske og andre Forhold og tyder paa en Sammenhæng, hvis Natur endnu er ukjendt. Solpletterne bevæge sig ikke ganske indbyrdes parallelt over Solskiven og ikke ganske med ens Hastighed; skjønt de derfor nok vise, at S. roterer om en Axe fra Vest mod Øst, er dennes Beliggenhed og Rotationens Hastighed kun tilnærmelsesvis kjendt: S.s Ækvator danner en Vinkel af c. 7° med Ekliptika; Pletter nær dens Ækvator give en Rotationstid af 25 Dage, 30° fra Ækvator 26½ Dag; uden for denne Zone, der minder om vore Passatzoner, forekomme Pletter næsten aldrig. Ogsaa Solfaklerne opstaa og forsvinde. Ved totale Solformørkelser, naar Maaneskiven skjuler Solskiven, ses uden om denne en smal, rød Rand, Chromosphæren, fra hvilken der hist og her stikker Ildtunger frem, de saakaldte Protuberanser, der undertiden kunne naa en Højde af $\frac{1}{10}$ af S.s Diameter, samt uden om det hele indtil en Afstand af to Soldiametre et Slags Glorie, Corona ell. Solkronen, der undertiden er temmelig regelmæssig langstrakt, undertiden meget uregelmæssig eller straaleformet. Angaaende S.s physiske Beskaffenhed antog W. Herschel, at den var en mørk, beboelig Klode, omgiven af en kølende Atmosphære, i hvilken der svømmede et Lag Lysskyer, Photosphæren. Solpletterne vare Huller i denne, gjennem hvilke man kunde se den mørke Klode. Anvendelsen af Spectroskopet har dog ført til andre Resultater. Da S. giver et af en Mængde mørke Streger gjennemfuret Spectrum, maa den være omgiven af en Atmosphære, der indeholder de til disse svarende Stoffer i Dampform, som Natrium, Jærn, Calcium, Magnium o. fl. I Solpletternes Spectrum ere disse Streger mørkere og tættere, saa at de absorberende Dampe her ere køligere og tættere. Chromosphæren og Protuberanserne, som man nu ogsaa har lært at se uden Solformørkelse, give et af lysende Linjer bestaaende Spectrum, der tyder paa gløende Dampe, navnlig af Brint og et paa Jorden ukjendt Stof, som man har kaldt Solstof eller Helium. De Protuberanser, der bryde voldsomt frem, undertiden med en Fart af 10 Mil i Sek., og naa større Højder, de saakaldte Eruptionsprotuberanser, indeholde dog ogsaa tungere Metaldampe. Solkronen, som det endnu ikke er lykkedes at se uden Solformørkelse, giver dels et af lyse Linjer bestaaende Spectrum, tydende paa en ukjendt Luftart, som man har kaldet Coronium, dels et continuert Spectrum, tydende paa tilbagekastet Sollys. Herefter antages Solen nu at være en draabeflydende eller i alt Fald til en vis Dybde stærkt condenseret luftflydende, gløende Klode. Overfladen af denne eller maaske et lysende Skylag, der her danner sig, er Photosphæren, som vi umiddelbart se. Oven paa denne og i dens Porer lejrer sig en Atmosphære af tungere Dampe, og over disse indtil en Højde af c. 1,500 Mil Chromosphæren, der bestaar af lettere Dampe navnlig Brint og Helium. Herfra hæver der sig Skyer af samme Stoffer, der danne de roligere Protuberanser, medens Eruptionsprotuberanserne komme dybere fra. Solpletterne ere et Slags mørke Skyer eller Afkølingsprodukter, der fremkomme, enten naar Protuberansernes afkølede Stof atter falder ned paa Solen, eller naar de varmere Strømme fra Solens Indre naa op til dens Overflade og afkøles. Uden om Chromosphæren findes indtil Afstande af 100,000 Mil og derover en overordentlig tynd og let Atmosphære, blandet med Meteorstøv, der tilsammen danne Solkronen; dog skyldes noget af dennes Lys maaske ogsaa en ved totale Solformørkelser i vor Atmosphære fremkaldt Glorie. Sollyset sætter Zöllner lig 600,000 Gange Fuldmaanens Skin. S.s Temperatur angives højst forskjellig, fra faa Tusend til Millioner af Grader. Aarsagen til, at dens Varme ikke er aftaget mærkelig i den historiske Tid, har man søgt dels i Forbrændingsprocesser paa selve S., dels i talrige Partiklers Fald fra Rummet ned paa den, dels i en langsom Sammentrækning, der først efter lange Tidsrum vil blive kjendelig som en Aftagen af Solskivens Diameter. Soldag er enten sand S. eller Middel-S. Ved den første forstaas den Tid, der forløber imellem to paa hinanden følgende Culminationer af Solen. Da denne har en (tilsyneladende) aarlig Bevægelse paa Himlen i modsat Retning af den daglige, er S. omtrent 4 Min. længere end Jordens Rotationstid, Stjærnedagen. Men denne Solens egne Bevægelse er ikke ganske jævn; derved bliver den sande S. af noget forskjellig Længde. For at imødegaa dette, har man indført Middelsoldagen, som opstaar ved en Udjævning af den sande S.s Uregelmæssigheder. Denne er saaledes altid af samme Længde og udgjør 24 Tim. 3 Min. 56,56 Sek. Stjærnetid. Det er

Middelsoltiden, der benyttes i det daglige Liv, og ligeledes mest i Astronomien. Men i det daglige Liv regnes Dagen at begynde ved Midnat, og Timerne tælles to Gange til 12, Formiddag og Eftermiddag; i Astronomien regnes Dagen derimod at begynde ved Middag, og Timerne tælles til 24. F. Ex. det Øjeblik, der borgerlig betegnes 25 Juli Kl. 8 Form., betegnes astronomisk 24 Juli Kl. 20. S. for øvrigt Tidsæquationen. **Solformørkelse**, det Phænomen, at Maanen træder imellem Solen og Jorden og derved skjuler enten hele Solen (total S.) eller en Del af samme (partiel S.). En S. kan kun indtræde i Nymaane; dog indtræffer der ingenlunde en S. i hver Nymaane, men kun naar Maanen tillige i samme Øjeblik er nær ved en af Knuderne. Da den fjærne Sol fra alle Steder af Jorden ses i næsten ens Retning, den nære Maane derimod i forskjellige Retninger, viser en S. sig forskjellig paa forskjellige Steder af Jorden; medens den paa et Sted er total, er den paa andre Steder partiel, og atter paa andre Steder finder aldeles ingen Formørkelse Sted. Total kan S. ikke blive, med mindre Maanens angulære Diameter er større end Solens, hvilket kun finder Sted, naar Maanen er temmelig nær Jorden; ofte er Maanens angulære Diameter mindre end Solens, og Formørkelsen kan da i det højeste blive ringformig, idet en Ring af Solen vedbliver at være synlig. Set fra Maanen vilde en total S. vise sig som en lille, rund, mørk Plet, Spidsen af Maanens Kjærneskygge, der i Løbet af 3 à 4 Timer vandrer hen over Jorden. De Steder, der efterhaanden træffes af denne Plet, faa total S. og danne Totalitetszonen, der kan være indtil c. 50 Mil bred. Om en Periode i Formørkelser s. Saros. Jo nærmere et Sted ligger ved Totalitetszonen, desto større partiel S. faar det. Skjønt en total S. altsaa paa Jorden overhovedet forekommer næsten hvert Aar og kan vare i c. 3 à 4 Timer, forekommer den paa hvert Sted især yderst sjælden og kan kun vare c. 6 Minutter. I Danmark finder der ingen total S. Sted i dette eller næste Aarhundrede. Totale S. give os vigtige Oplysninger om Solen (s. d. A.), hvorfor der ogsaa foretages Expeditioner til deres Jagttagelse. **Solhverv** (lat. Solstitium) indtræder, naar Solen befinder sig i sin største Afstand fra Æqvator, nord eller syd for samme. I Sommers. (21 Juni) er Solen længst nord for Æqvator og kommer følgelig højst paa Himlen; i Winters. (21 Dec.) er den længst syd for Æqvator og har sin ringeste Middagshøjde. Ved Sommers. er Dagen længst, ved Winters. kortest. Solens største nordlige og sydlige Declination er den samme Størrelse som Ekliptikas Hældning, nemlig 23° 27'. **Solhvervspunkterne** (Solstitialpunkterne) ere de Punkter af Ekliptika, i hvilke ovennævnte største og mindste Declination finder Sted; de ere 90° fra Jævndøgnspunkterne og kaldes Nulpunktet af Krebsen og Nulpunktet af Stenbukken eller resp. Sommer- og Wintersolhvervspunktet. **Solskive**, s. Solur. **Solsystemet**, Indbegrebet af en Mængde Himmellegemer, som sammenholdes i et System derved, at Solen ved sin overvejende Masse og derved bevirkede Tiltrækning twinger dem alle til at bevæge sig i Baner om den. De herhen hørende Legemer kunne henføres til to Klasser, de egentlige Kloder, Planeterne, og de løsere Masser, Kometerne og Meteorsværmene; til Planeterne høre da tillige de Maaner, som de fleste føre med sig i deres Baner om Solen. Om en Bevægelse af S. i Rummet s. Fixstjerner. **Soltavler** tjene til at forudberegne Solens apparente Sted til ethvert givet Øjeblik; saadanne ere givne af Zach (1804), Delambre (1805), Carlini (1810), Olufsen i Kjøbenhavn og Hansen i Gotha (1853), Leverrier (1858), hvilke sidste nu mest benyttes. **Soltid**, den Bestemmelse af Tiden, som gaar ud fra Solens tilsyneladende daglige Bevægelse. Der skjelnes mellem sand S. eller blot sand Tid, som retter sig efter den sande Sol, og Middelsoltid ell. Middeltid, som retter sig efter Middelsolen (s. Soldag og Middelsol). Den sande Tid som Moment betragtet eller Klokkeslættet efter sand Tid er Solens Timevinkel, udtrykt i Tid; ligeledes er Middeltid Middelsolens Timevinkel, udtrykt i Tid. **Solure** tjene til at bestemme Klokkeslættet efter sand Tid ved Hjælp af Solens Skygge. Det mest bekjendte er den saakaldte Solskive eller Æqvatorialsoluret, som bestaar af en Stift og derpaa lodret Ring, hvis indvendige Omkreds er inddelt i 24 lige store Dele, svarende til Timer, og i mindre Dele. Naar dette Instrument stilles saaledes, at Stiften bliver parallel med Verdensaxen, altsaa Ringen med Æqvator, samt at Skyggen af Stiften i sand Middag falder paa Delingsstregen 12, vil det, saa ofte Sollyset falder derpaa, vise den sande Tid. Ved det horizontale S. er ogsaa den Stift (eller Kanten af en Plade), som kaster Skyggen, parallel med Verdensaxen; men Skyggen kastes i en vandret Plan. Timestregen for 0 eller 12 er i samme lodrette Plan som Stiften, hvilken Plan ved Opstillingen skal falde sammen med Meridianen. De øvrige Timestregers Beliggenhed er afhængig af Stedets Polhøjde; de danne ikke lige store Vinkler med hinanden. Planen behøver dog ikke at være vandret, men kan have enhver Beliggenhed, kun at denne er bekjendt og Timestregerne derefter beregnede. Navnlig har man gjort Planen lodret og ladet den vende lige mod Syd (Middagssolur) eller mod Nord (Midnatssolur) eller mod Øst eller Vest (Morgen- eller Aftensolur); Morgensoluret kan kun anvendes fra Solens Opgang til Middag, Aftensoluret fra Middag til Solens Nedgang, Midnatssoluret kun om Sommeren i Morgen- og Aftentimerne. Man har ogsaa dannet en Kubus, paa hvis 5 forskjellige Sider disse 5 Slags Ure vare anbragte. Et andet Slags S. er det elliptiske Azimuthalur, s. Azimuthalur. Ogsaa en Gnomon (s. d. A.) kan angive sand Middag, navnlig naar der fra den lodrette Stifts Fod en Gang for alle er trukket en ret Linje mod Nord. Derfor kaldes Læren om S. Gnomonik. Da den Tid, man erholder ved et S., altid er sand Tid, maa den forvandles til Middeltid, som er den, vi i det daglige Liv benytte. Dette sker let ved vore Almanaker, som angive, hvad Klokken er efter Middeltid i det Øjeblik, da

Klokken efter sand Tid er 12; deraf ses, hvor meget der skal lægges til eller trækkes fra den sande Tid for at give Middeltiden.

Solen [lénn], festlig, højtidelig. **Solennität**, Festlighed, Højtidelighed.

Solenhofen, s. **Solnhofen**.

Solenoide kaldes en spiralformet Ledningstraad, der gjennemløbes af en elektrisk Strøm; S. optræder fuldstændig som en Magnet, hvis Nordpol ligger i den Ende, imod hvilken højre Haands Tommelfinger viser, naar S. omsluttes af Haanden, saaledes at Strømmen træder ind ved Haandroden, ud ved Fingerspidserne. S. stiller sig som en Compasnaal, hvis den er anbragt drejelig paa en lodret Axe, og som en Inclinationsnaal, hvis den er drejelig om sit Tyngdepunkt. Dens Ender paavirkes af en Magnets Poler eller af en anden S.s Ender paa samme Maade, som Magnetpoler indbyrdes paavirke hinanden.

Solfatāra, et fra Italien hidrørende Navn paa de Steder i Vulkanernes Nærhed, hvor der udstrømmer Vanddampe med svovlholdige Luftarter, især Svovlbrint. Af denne sidste udskilles der i Jordens Overflade Svovl ved at komme i Berøring med den atmosfæriske Luft, dog ikke i saa store Mængder, at det har nogen videre Betydning for techniske Øjemed. Tilstedeværelsen af en S. antyder, at den vulkanske Virksomhed i den nærliggende Vulkan er aftaget betydelig. De berømteste S. findes i Italien, f. Ex. ved Puzzuoli i „de phlegræiske Marker", vest for Napoli, paa Antillerne, i Mexico og paa Island dels ved Krisuvik i Nærheden af Reykjavik, dels paa Nordlandet ved Mývatn. Her er Svovlafsætningen heller ikke stor, og for Tiden henligger Svovlet ubenyttet af Mangel paa lette Communicationsmidler. S. ell. Lago d'Acqua Sulfurea (Svovlsøen) kaldes ogsaa en lille Sø mellem Rom og Tivoli, hvis Vand afsætter en Masse, der hærder i Luften og skal være brugt til Opførelsen af Kyklopmurene.

Solfeggie [solfädschie] (ital. solfeggio, af Tonenavnene sol og fa), et Øvelsesstykke for Sang, hvor man i Stedet for Text bruger de italienske Tonenavne (jvfr. Vocalise).

Solferino, Landsby i Lombardiet nær ved Flækken Castiglione, omtales i Beretningerne om Slaget ved Castiglione 1796 og gav Navn til det store Slag 24 Juni 1859 mellem den fransk-sardinske Hær og Østerrigerne. De sidste førtes saa slet af Generalerne Schlik og Wimpfen, at knap Halvdelen af de 190,000 Md. førtes i Ilden; af de franske Hærførere udmærkede især Niel sig, som her vandt Marschalsstaven. Et frygteligt Uvejr standsede Kampen og lettede Østerrigernes Tilbagetog. Troppestyrken var omtrent lige paa begge Sider og ligeledes Tabet (20,000 Md. for hver); men Slagets Udfald fremkaldte Villafrancafreden og Lombardiets Afstaaelse. — Opkaldt derefter er Anilinfarvestoffet S., d. s. s. Fuchsin.

Solger, Karl Wilh. Ferd., tysk Philosoph, f. 1780, studerede først Philologi og Æsthetik, derpaa Philosophi under Schelling i Jena og Fichte i Berlin. D. 1819 som Professor i Berlin. Han staar Romantikerne nær, men adskiller sig fra dem ved sin skarpe og consequente Tænkning. Det Problem, som S. især beskæftigede sig med, var Forsoningen mellem Fichtes subjective Idealisme og Schellings pantheistiske Identitetslære; han er her Hegels Forløber, især ved den Maade, hvorpaa han fremdrager Negationens Betydning. Det absolute negerer sig selv, for at det endelige kan være; Ophævelsen af denne Negation („Gud dræber sin egen Død") er Forsoningen af det endelige og det absolute. Anskuelsen af det endeliges, d. e. Existensens Intethed, fordi Ideen stedse maa gaa under som existerende for at kunne være som Ide, kalder S. Ironi. Men disse Tanker udviklede S. ikke i methodisk Sammenhæng; de udtales af ham ofte paa rent mystisk Vis. Skrifter: „Erwin" (1815), „Philosophische Gespräche (1817), „Nachgelassene Werke und Briefwechsel" (1826), „Vorlesungen über Aesthetik" (1829).

Solicitor, eng., Sagfører. **S. general** [dschénnerel], Generalfiskal, Kammeradvocat.

Solid, fast, tæt, fyldt, varig, nærende; vederhæftig. **Soliditēt**, Fasthed, Tæthed; Paalidelighed. **Solidārisk** kaldes den Ret eller Forpligtelse, der paahviler flere in solidum (En for alle og alle for En), d. e. saaledes, at enhver af Creditorerne er berettiget til at fordre og enhver af Debitorerne forpligtet til at præstere hele Forpligtelsens Gjenstand (modsat Berettigelse eller Forpligtelse pro rata). **Solidaritēt** kaldes det Forhold, som finder Sted mellem flere, der som solidarisk forpligtede gjensidig indestaa for hverandre. **Solidārpathologī**, den theoretiske Opfattelse af de sygelige Processer, i Følge hvilken disses Væsen er at søge i abnorme Tilstande i Legemets faste Dele (solida), især Nervesystemet, har lige saa liden Almengyldighed som den S. modsatte Humoralpathologi.

Sōli dĕo glōria, lat., Gud alene Æren!

Solidus var Navnet paa en Guldmønt, der fra Kejser Constantin d. stores Tid afløste den tidligere brugelige Kejsermønt (Aureus imperatorius); dens Vægt var ansat til $\frac{1}{6}$ Unze, hvorfor den kaldtes S. sextularisis, saaledes at der prægedes 72 Stykker af det 24lødige romerske Pund. Dens Værdi var omtr. 8 Kroner. Man havde ogsaa halve (Semisses), tredjedels (Tremisses) og fjerdedels (Quadrantes) S.

Soliman (Suleiman, d. e. Salomo), Navn paa tre tyrkiske Sultaner. **S. I**, Søn af Bajazet Jildirim, kom paa Tronen 1402 efter Slaget ved Angora, men var en ubetydelig Fyrste, der snart blev fortrængt af sin Broder Musa. — **S. II den prægtige** (1520—1566), Selim I.s eneste Søn, var den sidste tyrkiske Sultan, der blev opdraget i Lejren og til Statsstyrelsen. I en Alder af 24 Aar besteg han Tronen, begyndte sin Regering med flere Retfærdighedshandlinger og glimrende Sejre og hævede det tyrkiske Rige til dets højeste Magt og Anseelse. Han undertvang en Opstand i Syrien og erobrede 1521 Belgrad, 1522 Rhodus, slog Ungarerne ved Mohacs 1526, erobrede 1529 Ofen og belejrede s. A. Wien, men maatte hæve Belejringen med uhyre Tab, fratog Perserne Tauris og Bagdad, understøttede gjentagne Gange Johan Zapolya og dennes Søn mod Carl V.s Broder Ferdinand, fratog Venezianerne Chios o. a. Øer, hævdede

Besiddelsen af Kroatien, Slavonien og Halvdelen af Ungarn og sluttede Forbund med Frants I af Frankrig mod Kejser Carl V. Han forstærkede den tyrkiske Sømagt bl. a. ogsaa derved, at han fik Khaireddin Barbarossa til at anerkjende hans Overherredømme, men dog mislykkedes Tyrkernes Forsøg paa at fratage Johanniterridderne Malta. S. døde 6 Sept. 1566 under Belejringen af den ungarske Fæstning Szigeth. S. udmærkede sig baade som Regent og Kriger, men gjorde sig i Slutningen af sit Liv skyldig i flere Grusomheder; saaledes lod han af Føjelighed mod sin Yndlingssultaninde Roxolane alle sine andre Børn ombringe for at sikre hendes Søn Selim II Tronfølgen. — S. III (1687—91) var en ubetydelig Regent, der levede under den store Kamp med Østerrig, som endte med Freden i Carlowitz.

Solingen, Stad i den preussiske Rhinprovins, 4 M. n. for Köln. 19,000 J. Fabrikation af fortrinlige blanke Vaaben, Knive, Saxe, fine Staalarbejder, Bomulds- og Uldvarer. Store Bogbinderier.

Solinus, Caj. Jul., romersk Grammatiker, sandsynligvis fra Midten af det 4de Aarh., forfattede et Udtog af Plinius's Naturhistorie, mest af geographisk Indhold, under Titlen »Collectanea rerum memorabilium«. En Omarbejdelse deraf fra 6te Aarh. har Titlen »Polyhistor«.

Solis y Ribadeneira, Antonio de, spansk Digter og Historiker, f. 1610, d. 1686, er især bekjendt ved sit Hovedværk, »Historia de la conquista de Mejico« (1685). Hans »Poesias« findes i Bd. 42 af »Bibl. de los aut. espan.«, nogle af hans »Comedias« i Bd. 23 af samme Samling.

Solitaire, fr. [tæhr], Eneboer; enkelt, indfattet Diamant; ogsaa et Brætspil. S. ogsaa Dronte.

Solitude, fr. [tyhd], d. e. Ensomhed, Navn paa mange Lystslotte o. lign.

Sollampe er en meget simpel Construction af en elektrisk Buelampe; naar Afstanden imellem de to Kulspidser forøges, medens Lampen brænder, nærmes de atter til hinanden ved Kullenes egen Vægt. S. bestaar af en Marmorblok, i hvilken der er boret to Huller i skraa Retning nedad, saa at Hullerne for neden nærme sig til hinanden; i disse Huller kunne Kulstængerne let glide, men Hullerne have for neden Indsnævringer, saa at Stængerne standses, og i denne Stilling have Stængernes nederste Spidser altsaa en vis Afstand fra hinanden. Vil man nu tænde Lampen, sættes de to Kulstænger ind i den elektriske Ledning, og der lægges et Stykke Graphit til de to Kulspidser; dette Graphit gløder og brænder bort, men saa holder den elektriske Flammebue sig imellem de to Spidser og bringer Marmoret oven over i Glød, saa at der bliver en større lysende Flade.

„Sollicitūdo ŏmnium ecclesiārum“, den Bulle, ved hvilken Pave Pius VII 7 Aug. 1814 gjenoprettede Jesuiterordenen.

Sollohūb, Vladim. Alexandrovitsch, Greve, russisk Skribent, f. 1814 i St. Petersborg, blev efter at have gjort diplomatisk Tjeneste ansat i Administrationen. 1841 udgav han to Bind Noveller (»Na son grjaduschtschij«), der fulgtes af senere Arbejder i samme Retning, som især udmærke sig ved en stemningsfuld og livlig Portrætering af den fornemme Del af Samfundet. Det mest bekjendte af disse er »Tarantass« (1845). Lonlay, Marmier og Moreau have oversat dem paa Fransk. Desuden har S. skrevet Komedier, hvoraf »Une preuve d'amitié« blev opført paa Gymnase-Theatret i Paris 1859. I sine senere Aar arbejdede han i det geographiske Selskab i Tiflis; d. 1881.

Solmikroskŏp kaldes et Instrument, ved Hjælp af hvilket man paa en Skjærm fremkalder forstørrede Billeder af en paa en Glasplade malet Figur. S. bestaar af to Dele: Belysnings- og Projectionsapparatet. Det første bestaar af et System af Linser, igjennem hvilke det fra en Heliostat tilbagekastede Sollys concentreres hen paa den nævnte Glasplade, og Projectionsapparatet, som findes paa dennes modsatte Side, og som ogsaa bestaar af et Linsesystem, danner da et stærkt belyst Billede af Figuren.

Solmisatiōn (af Tonenavnene sol og mi), Tonernes Benævnelse med de saakaldte aretinske Stavelser (s. Alphabet i Musik) og Brugen af disse Stavelser i Stedet for Text i Syngeøvelser. — I den tidlige Middelalder deltes Tonesystemet i 7 ensdannede Hexachorder (diatoniske Scalaer paa 6 Toner), der alle havde en Halvtone fra 3dje til 4de Trin. De 3 dybeste Hexachorder udgik fra G, c og f og de 4 andre fra Octaverne til disse Toner. Guidos Stavelser ut re mi fa sol la brugtes den Gang ikke som Tonenavne, men snarere som Intervalnavne. Ut betegnede det 1ste Trin i hvert Hexachord, uden Hensyn til om Tonen hed G, c eller f, re det 2det Trin a, d eller e, mi det 3dje og fa det 4de Trin: h-c, e-f, a-b (Halvtonetrinet hed altsaa mi-fa), sol det 5te og la det 6te Trin. Saa længe Melodien bevægede sig inden for et enkelt Hexachords Omraade, beholdt hver Tone det Stavelsenavn, den havde i dette Hexachord. Naar Melodien gik ud over disse 6 Toner, blev Sagen mere compliceret, idet man som Hovedregel havde fastslaaet, at et Halvtonetrin under alle Omstændigheder skulde hedde mi-fa. Man forandrede (muterede) da Navnene paa de Toner, som gik forud for Halvtonen i det nye Hexachord efter Regler, der vare temmelig indviklede og desuden beløb sig til 52. Det var derfor ikke saa underligt, at S. med dertil hørende Mutation kaldtes Chordrengenes Kors. Mutationen holdt sig ikke desto mindre til det 17de Aarh., da Indførelsen af den 7de Tone sī endelig gjorde Ende paa Hexachordbelingen og dens Ulemper.

Solmōna, Oldtidens Sulmo, Hovedstad i den italienske Provins Aquila (Abruzzerne) i en skjøn Bjærgegn; 14,000 J. Bispesæde, Vinavl; Fabrikation af Klæde, Strænge og Confiturer. Ovids Fødeby.

Solms, en gammel, dels grevelig, dels fyrstelig Slægt i Wetterau i Tyskland, som nedstammer fra en Greve Marquard i det 12te Aarh., er nu delt i flere Linjer.

Sōlnhofen, en i geologisk Henseende berømt Landsby i Bayern, Prov. Mellemfranken, hvor man i store Kalkstensbrud vinder den lithographiske Sten, en graa, tæt og finkornet Kalk-

sten, som let lader sig spille i regelmæssige Plader og hører til de øverste Led af Juraformationen. Ved Siden af den techniske Anvendelse har den tillige faaet Betydning for Geognosten ved den store Mængde vel vedligeholdte Forsteninger, den indeholder, især af Fiske, Krybdyr (Pterodactylus) og en mærkelig, krybdyrlignende, langhalet Fugl (Archaeopteryx, s. d. A.).

Solo, it., alene, enkelt, bruges om en Sangstemme eller Instrumentalstemme, der er ene om Udførelsen af et Musikstykke eller er Hovedstemmen deri, medens de øvrige Stemmer kun ere accompagnerende, f. Ex. Soprano solo, Violino solo. I Orchesterstemmer staar det ofte ved en Sætning eller et Motiv for at gjøre opmærksom paa, at vedkommende Instrument paa dette Sted fører Ordet, og i Concertstykker angiver det Indtrædelsen af de Sætninger eller Perioder, som Solospilleren skal udføre, hvorimod de, som udføres af Orchestret alene, betegnes ved tutti (alle). Brugt som Substantiv bet. S. et Tonestykke for en enkelt Stemme eller et enkelt Instrument med eller uden Accompagnement. Flertallet soli, enkelte, bet. flere Enkeltstemmer eller Solostemmer. Solokvartet er en Kvartet, i hvilken et enkelt Instrument, i Regelen den 1ste Violin, er dominerende og udstyret med brillante Passager.

Sologne [sålånj], et lille Landskab i den gamle franske Prov. Orléanais, nu en Del af Dep. Loir-Cher mellem Floderne Loire og Cher, var tidligere en frugtbar og veldyrket Strækning, men blev ødelagt i det 16de og 17de Aarh.s Religionskrige og ved Ophævelsen af det nantiske Edict, der havde Huguenotternes Fordrivelse til Følge. Dette henved 90 □ M. store Areal har lige til Napoleon III.s Tid henligget næsten udyrket som en Blanding af Moradser, Lyngheder, Moser og øde Land; men under hans Regeringstid blev der foretaget store Kanal- og Udgrøftningsarbejder for atter at gjøre det egnet til Dyrkning.

Solomon, Abraham, engelsk Genremaler, f. 1824 i London, d. 1862 i Biarritz, udmærkede sig i sine Billeder af Nutidslivet ved en saa træffende Charakteristik, at han er bleven kaldt en anden Hogarth. Flere af hans Arbejder, som „Afrejsen med Banetoget“ og „Tilbagekomsten“, ere almindelig bekjendte ved Gjengivelser i Stik, Photographi m. m.

Solomós, Dionisio, Greve, nygræsk Digter, f. 1798 paa Zante, d. 1857 paa Korfu, har skrevet smukke og stemningsfulde lyriske, til Dels udgivne Digte; hans bekjendte „Hymne til Friheden“ (fra 1824) er oversat i en stor Del europæiske Sprog.

Sólon, Atheniensernes berømte Lovgiver. I sin Ungdom indlagde han sig Fortjeneste ved Tilbageerobringen af Øen Salamis; senere bevægede han Amphiktyonerne til at stride imod Beboerne af Staden Krissa, der havde forset sig mod det delphiske Orakel. Som 1ste Archont 594 f. Chr. fik han det Hverv at give Staten nye Love. Den efter ham opkaldte Soloniske Forfatning ordnede Statsforfatningen efter det timokratiske Princip: Borgerne inddeltes efter Formuen i 4 Klasser, dog saaledes at Grundbesiddelsen blev Maalestok for Adgangen til politisk Indflydelse. Den øverste Klasse, Pentakosiomedimnerne, som havde over 500 Medimner i Indtægt, havde alene Adgang til Archontembedet og det areopagiske Raad; den anden Klasse, Rytterne (ἱππεῖς), gjorde Krigstjeneste til Hest; den tredje, Zeugiterne, gjorde Tjeneste som Sværtbevæbnede; den fjerde Klasse, Theterne, vare fritagne for Skat, gjorde kun Tjeneste som Letbevæbnede, men havde heller ingen Adgang til Embeder eller til det nye Raad, som bestod af 400 Medlemmer, 100 af hver Stamme, der bleve valgte paa 1 Aar og sammenkaldte Folkeforsamlingen. I denne havde alle Borgere Stemmeret, den valgte Embedsmændene, som maatte aflægge Regnskab for deres Embedsførelse, og Raadsherrerne, gav Lovene og bestemte om Krig og Fred. Archonterne, 9 i Tallet, vare de højeste Embedsmænd og Areopagos den højeste Domstol. S. ordnede desuden Athens økonomiske Forhold ved den saakaldte σεισάχθεια (d. e. Lettelse af Byrder), idet han hævede alle Contracter, hvorved Skyldneren havde pantsat sin Person eller sin Jord, forbød at fængsle Skyldneren eller gjøre ham til Slave, samt nedsatte Gjælden og Møntfoden, saa at 100 nye Drachmer bleve lige med 73 gamle. Endelig gav han Love for Borgernes personlige Forhold, forbød Lediggang og Ørkesløshed, fremmede Handel og Industri og gjorde det til Borgerpligt at tage Parti i indvortes Stridigheder. Efter at have fuldendt sit Hverv rejste S. til Lilleasien, Kreta, Ægypten og Cypern og vendte 565 tilbage til Athen. S. regnedes blandt de 7 vise og udmærkede sig ogsaa som elegisk og jambisk Digter. Fragmenter af hans Digte ere udgivne af Bergk, »Poëtae lyrici Graeci« (1866).

Solothurn, fr. Soleure, 1) Canton i Schweiz, omgivet af Cant. Bern, Basel Land og Aargau. 14½ □ M. med 80,000 I. (1880), hvoraf 63,000 Katholiker. Cantonet gjennemstrømmes af Floden Aar og er n. for Floden dækket af Jura-Bjærgene, hvis største Højde her er c. 3,000 F. Jordbunden er frugtbar, og her er saa vel betydelig Korn- som Vinavl. Bjærglandet har store Skove og gode Græsgange. Af Mineralprodukter forekommer Kalk, Marmor, Gips og Jærn. Industrien er temmelig betydelig, navnlig i Uld- og Bomuldsstoffer, Glas, Fajence, Papir, Jærnvarer og Ure. — S.s Forfatning (af 1875) er en af de frieste i Schweiz. Cantonraadets 120 Medlemmer vælges umiddelbart af Folket og ligeledes Regeringsraadets 5 Medl. saa vel som Embedsmænd og Præster. 1856 indførtes almindelig Folkeafstemning over de vedtagne Love. Canton S. blev 1481 optaget i Edsforbundet. Forfatningen var aristokratisk indtil den franske Revolution og blev det igjen 1814—32. Efter 1870 opkom stærk Strid mellem S.s Regering og den katholske Biskop Lachat; han blev afsat 1873, og flere gammelkatholske Menigheder dannedes. — 2) Hovedstad i Canton S., ved Foden af Jura og ved Floden Aar, 4 M. n. for Bern, med 8,000 I., er Sæde for Biskoppen af Basel, har et seværdigt Tøjhus, et anseligt Raadhus, Domkirken St. Ursus, et Lærerseminarium og betydelig Industri. Kosciuszko døde her 1817. Staden hører til de ældste

i Schweiz og blev under Rudolf af Habsburg tysk Rigsstad.

Solotnik, russisk Vægtenhed, $\frac{1}{96}$ russ. Pund ell. 4,266 fr. Gram.

Solovētski, en Øgruppe i det hvide Hav, i den nordlige Del af Onega-Bugten. Paa en af Øerne er et stærkt besøgt Valfartskloster.

Solovjev, Sergej [vjēff], russisk Historieskriver, f. 5 Maj 1820 i Moskva, blev 1850 Professor ved Universitetet i sin Fødeby indt. 1868; d. 16 Oct. 1879. S. har skrevet „Ruslands Historie fra de ældste Tider“ (indt. 1780, 29 Bd., 1851—79) og havde herved Adgang til de russiske Statsarchiver; desuden „Polens Fald“ (1863), „Alexander I.s polit.-diplomatiske Historie“ (1877) o. fl.

Solsikke (Helianthus), Slægt af de kurvblomstredes Familie, Astergruppen, har kjønsløse Randblomster. Jordskok, Jordæble, Topinambur (H. tuberosus), fra Brasilien dyrkes i Europa paa Grund af sine Rodknolde, der bruges som Fødemiddel som Erstatning for Kartofler; det er store og kraftige, urteagtige Planter med ofte meget store, gule Blomsterkurve. Fed Olje faas af Frøene af H. annuus, der har hjemme i Mexico og Columbia; Presresterne af Frøene komme i Handelen som **Solsikkekager**, navnlig fra Rusland, hvor Planten dyrkes for Oljens Skyld. De ere rige paa de vigtigste Næringsbestanddele, Æggehvidestoffer og Fedt, og benyttes derfor til Kreaturfoder, især for Malkekvæg. De første større Partier af dette Foderstof kom til Danmark i Slutningen af 1878.

Solsort, s. **Drossel**.

Solsten (Heliolith, Aventurin-Feldspat), en Smykkesten af gul eller rødbrun Farve med et ejendommeligt Lysskjær, som hidrører fra en Mængde mikroskopiske Jærnglans-Krystaller i Grundmassen, der er en Feldspatart (Oligoklas). S. findes ved Tvedestrand i Norge, Archangel o. fl. St.

Solstik, Insolation, en i Troperne hyppig, hos os derimod sjælden, navnlig hos Soldater paa Marche forekommende Sygdom, der for Resten ikke altid er af samme Natur. Det egentlige S. skyldes Solstraalernes directe Indvirkning paa Hovedet (Insolation) og viser sig som en Blodoverfyldning af Hjærnen, Hjærnebetændelse eller Apoplexi. Ved det saakaldte Hedeslag behøver derimod det directe Sollys slet ikke at medvirke, ja oftest opstaar det netop ved bedækket Himmel med fugtig, hed, stillestaaende (lummer) Luft eller i lukkede, overfyldte Rum; Sygdommen viser sig da hyppigst ved pludselig Bevidstløshed, Hede og Tørhed af Huden, hvis Varme kan stige til 46°, Asphyxi, undertiden Kramper, og beror paa en Forstyrrelse af Legemets Varmeregulation ved Formindskelse af Varmetabet igjennem Huden; den deraf følgende usædvanlige Forhøjelse af Legemsvarmen med den lammende Indflydelse, som den altid udøver paa Hjærtet og Nervesystemet, er Aarsag til de faretruende Symptomer. S. eller Svimmelhed hos Hesten er en Hjærnelidelse, der viser sig ved, at Dyret ryster med Hovedet, drejer rundt og til sidst falder om og faar Krampetrækninger; der udbryder Sved over hele Legemet. Den fremkaldes ved Indvirkning af stærkt Sollys paa Øjet, især af Lys, der kastes tilbage fra større Vandflader eller Snemarker; den forekommer kun hos Kjøreheste, som kjøres med Skyklapper. Et saadant Anfald kan vare nogle Minutter og kommer hyppigere eller sjældnere igjen. S. beror paa en stærk Blodtilstrømning til Hjærnen og kan gaa over til en Hjærnebetændelse. Anfaldene kunne almindelig standses ved i Tide at blænde Øjnene.

Solstitium, lat., **Solstitialpunkter**, s. **Solhverv** under **Solen**.

Soltykov [kōff], Saltykov, en russisk Bojarslægt, som udleder sin Oprindelse fra Vojvoden Terentij, der 1240 under Alexander Nevskij kæmpede tappert mod Svenskerne. **Praskovja S.**, f. 1664, blev 1684 gift med Peter d. stores Halvbroder Ivan (d. 1696), Moder til Kejserinde Anna (1730—40) og Oldemoder til Ivan IV (1740—41); d. 1723. — **Semen S.**, General og Gouverneur i Moskva, blev 1742 ophøjet i Grevestanden. — Hans Søn, **Peter S.**, f. 1700, anførte Russerne i Syvaarskrigen 1759 og sejrede i Forening med Laudon ved Kunersdorf 12 Aug. og blev derfor Feltmarschal, men vilde ikke forfølge Sejren; senere blev han Gouverneur i Moskva, hvor han døde 1773. — Hans Søn, **Ivan S.**, indtog 1788 Chotin fra Tyrkerne, blev ligesom Faderen Feltmarschal og Gouverneur i Moskva og døde 1805. — Til en Sidelinje hørte **Nikolaj S.**, f. 1736. Han blev 1773 Overhofmester hos Storfyrst Paul (I) og fik 1783 det Hverv at lede Alexander I.s og Storfyrst Constantins Opdragelse; 1796 blev han Feltmarschal og Præsident for Krigscollegiet, 1812 Præsident for Rigsraadet og Ministercomiteen og var under Kejser Alexanders Fraværelse (1813—15) Ruslands egentlige Regent. 1814 blev han ophøjet i Fyrstestanden. D. 1816.

Sōltyk, Gaetan, Bisp i Krakow, var paa den polske Rigsdag 1766 Fører for det ultrakatholske Flertal, som nægtede Dissidenterne Trosfrihed og borgerlig Ligestilling, men blev 1767 af den russiske Affending i Warschau Repnin med Vold bortført og sendt til Kaluga. — Af samme Slægt var **Roman S.**, f. 1791, der udmærkede sig i Krigene 1809 og 1813 som Oberstlieutenant i den polske Hær (blev Krigsfange i Slaget ved Leipzig) og fra 1815 var Medlem af den polske Rigsdag. S. hyldede afgjort frisindede Grundsætninger, blev fængslet 1826 og uagtet enstemmig Frikjendelse holdt 3 Aar i Fængsel. Han foreslog 1829 Bøndernes Frigjørelse og i Jan. 1831 Huset Romanovs Afsættelse; førte under Warschaus Belejring i Sept. s. A. Artilleriet og fortsatte Kampen til det yderste. Han drog derefter til Frankrig, hvor han døde 1843. Han har skrevet »Précis de la révolution de la Pologne« (2 Bd., 1833) og »Napoléon en 1812« (1837).

Solvābel, i Stand til at betale. **Solvabilitēt**, **Solvēns**, Evne til at betale.

Solway Fjorden ell. **Solway Firth** [sōll'uæ], en Bugt af det irske Hav mellem Skotland og England.

Solœcisme, Sprogfejl i Ordenes Forbindelse, hvorimod Fejl i Brugen af enkelte Ord kaldes Barbarisme.

Soløje (Helianthemum vulgare), en lille, med Soldug beslægtet Plante med modsatte, smalle

Blade og smukke, gule, sembladede Blomster, der ere undersædige og have mange Støvdragere, samt en Kapselfrugt; den er navnlig let kjendelig ved sit Bæger, der bestaar af 2 ganske smaa og 3 større, ribbede Blade. Forekommer hist og her paa græsbevoxede, solaabne Steder.

Solør, Fogderi i Hedemarkens Amt i Norge, omfatter den Del af Glommens Dal, som ligger oven for Kongsvinger. Som den øvrige Del af denne Dalstrækning (Odalen og Østerdalen) er S. et frodigt Skovland, især paa Østsiden indad mod Sverige (den saakaldte Finskog (s. d. A.), hvor der bor en Koloni af Finner, som dog nu ere blevne omtrent Nordmænd). Det opdyrkede Land langs Elven lider stundum af Oversvømmelser. S. havde 1875 22,000 J.

Somalier, en chamitisk Folkestamme i Afrika, der er nærmest beslægtet med sine Naboer, Gallaerne og Abessinierne. De bebo Afrikas Østspids, den Trekant, som springer frem imellem det røde og det indiske Hav og efter dem ofte kaldes **Somaliland**. Kyststranden er for det meste høj og klippefuld, Landet vel vandet og meget frugtbart; det begrænses mod V. af Floden Dschub (Jub), som falder i det ostindiske Ocean. S. drive Kvægavl, Agerdyrkning og Handel (Salt, Myrrha, Gummi, Kaffe, Elfenben, Rhinocerosshorn, Strudsfjer m. m. udføres). De ere Muhammedanere og ere delte i tre Stammer, som leve i en patriarchalsk Forfatning under Høvdinger: Adschi fra Zeila ved Aden-Bugten til Cap Guardafui, Hawijah sydover til forbi Ækvator fra 11° n. Br. og Rahanwin vesten for Hawijah mellem Floderne Dschub og Wobbi. Dele af Landet staa under tysk, engelsk og fransk Protectorat; i det indre ligger Oasen Harrar, som staar under en Sultan. De vigtigste Havnestæder ere Zeila og Berberah.

Somatisk, legemlig, modf. psychisk. **Somatologi**, Læren om det menneskelige Legemes Bygning.

Somerset [sömmersett], Shire i England, omgivet af Shir. Gloucester, Wilts, Dorset og Devon samt Bristol Kanalen og Floden Severns Munding. 77 □ M. med 469,000 J. (1881). Overfladen er ujævn med indtil 1,600 F. høje, ved frugtbare Engstrækninger adskilte Bakkepartier. Det gjennemskjæres af talrige mindre Vandløb, der dels løbe til Bristol Kanalen, dels til den engelske Kanal. Landbrug og Kvægavl staa paa et højt Trin. Af Mineralprodukter indvindes Kul, Zink og forskjellige Stenarter. Mineralske Kilder forekomme paa flere Steder, de mest bekjendte i Bath, der er Shirets Hovedstad.

Somerset [s. o.] er en engelsk Jarle- og Hertugtitel, som Huset Beaufort førte indtil 1471, da den ægte Linje af denne Familie uddøde. Men en uægte Gren af Familien bevarede Navnet S. og ophøjedes 1682 til Hertuger af Beaufort; hertil høre Fitzroy James Henry S., s. Raglan, og hans Brodersøn, Lord Granville Charles Henry S., osv. Desuden er efter de ældre Hertuger af S.s Uddøen Titlen Jarl ell. Hertug af S. bleven givet til forskjellige. Saaledes ophøjede Jakob I 1613 sin Yndling, Skotlænderen Robert Ker ell. Carr, Viscount Rochester, til Jarl af S. Denne lod sig af sin Gemalinde, der for hans Skyld havde været sin første Mand, Jarlen af Essex, utro og derpaa ladet sig skille fra denne, forlede til at anklage sin Velgjører, Thomas Overbury, der havde fraraadet dette Giftermaal, for Højforræderi og rydde ham af Vejen i Fængslet ved Gift. Det blev dog opdaget, og da tillige Buckingham havde fortrængt S. af Kongens Gunst, blev han med sin Gemalinde efter flere Aars Fængsling forvist fra Hoffet og døde 1645. Hans eneste Datter var gift med Jarlen af Bedford og Moder til den under Carl II henrettede Lord William Russell. — De nuværende Hertuger af S. nedstamme fra Edvard Seymour, Viscount Beauchamp og Jarl af Hertford, Broder til Henrik VIII.s 3dje Dronning, Johanne Seymour. Henrik VIII havde ved sit Testament udnævnt ham til en af de 16 Testamentexecutorer, som under Edvard VI.s Mindreaarighed skulde forestaa Regeringen, hvilken de øvrige strax efter Henrik VIII.s Død overlod til Seymour alene som Rigets Protector og Hertug af S., ved hvilken Lejlighed ogsaa hans Broder Thomas blev Lord Seymour og Storadmiral. Hertugen af S. fremmede nu ved Hjælp af Ærkebiskop Cranmer Reformationen, slog Skotterne ved Pinkey, men skaffede sig mange Fjender, blandt hvilke hans ærgjærrige Broder, Lord Thomas Seymour, der havde ægtet Henrik VIII.s Enke Katharine Parr og efter hendes Død friede til Prinsesse Elisabeth, var den farligste. Hertugen af S. lod sin Broder anklage for Højforræderi og henrette 1549, men fandt snart en farligere Fjende i John Dudley, Jarl af Warwick, Hertug af Northumberland, som omsider styrtede S., der blev anklaget for Højforræderi og henrettet 22 Jan. 1552. Hertugværdigheden blev først 1660 given tilbage til hans Sønnesønssøn, William Seymour, som havde kæmpet ivrig for Restaurationen, men han døde s. A. — Charles Seymour, 6te Hertug af S., f. 1662, d. 1748, spillede en betydelig Rolle i den sidste Fjerdedel af det 17de og den første Fjerdedel af det 18de Aarh. og bidrog ved sin første Gemalinde, Elisabeth Percy, væsentlig til Marlboroughs Fald. — Da hans Søn, Algernon Seymour, 7de Hertug af S., døde 1750 uden mandlige Arvinger, tilfaldt Hertugværdigheden Sir Edvard Seymour, d. 1757, ældste Søn af den berømte Taler og Statsmand, som døde 1707 (s. Seymour). — Dennes Sønnesøn, Edw. Adolphus Seymour, 11te Hertug af S., f. 1775, d. 1855, var en dygtig Mathematiker, og hans Søn af samme Navn, f. 1804, var 1844—55 Medlem af Underhuset og 1859—66 Marineminister. D. 1885.

Somerset, Nord- [s. o.], en stor Ø i det nordamerikanske Polararchipelag, skilles ved Bellot Strædet fra Halvøen Boothia mod S., ved Peels Sund fra Prinsen af Wales's Land mod V., ved Barrow Strædet fra Cornwall og Nord-Devon mod N. og ved Prinsregentens Sund fra Cockburn mod Ø.

Somers Øer, s. Bermudas Øer.

Somerville, Will. [sömmervill], engelsk Digter, f. 1692, var Fredsdommer, men døde fattig og drikfældig 1742. Hans mest bekjendte Værk er Læredigtet »The Chase« (1735).

Somme [somm], 1) Flod i Frankrig, ud-

springer i Dep. Aisne og løber gjennem Dep. S. til Kanalen. — 2) Departem. i Frankrig, omgivet af Kanalen og Dep. Pas de Calais, Nord, Aisne, Oise og Nedre-Seine. 112 □ M. med 549,000 J. (1886). Dets Overflade er en Afvexling af Bakker og Dale; langs Kanalen findes frugtbart Marskland. Det vigtigste Vandløb er Somme. Af det hele Areal er 79 pCt. Agerland og henv. 9 pCt. Skov. Det er et godt Kornland, der foruden Hvede, Havre og andre Kornarter frembringer megen Raps, Hamp og Hør. Industrien staar meget højt, navnlig Uld- og Bomuldsfabrikerne, Sukkerraffinaderierne, Papirfabrikerne og Oljemøllerne. Hovedstad Amiens.

Sommeiller, Germain [sommæjē], f. 1815 i Fancigny i Piémont, Ingeniør, udtænkte de Boremaskiner, der brugtes ved Gjennembrydningen af Mont Cenis, og ledede siden 1857 Arbejderne derved, men oplevede ikke at se dette Værk afsluttet, som han havde viet sit Livs bedste Kræfter. Han døde 12 Juli 1871, omtr. et halvt Aar før Tunnelen var færdig.

Sommelius, Gustaf Lars, svensk Digter, f. 19 Oct. 1811 i Mörrum i Bleking, hvor Faderen var Sognepræst. Efter at have opholdt sig i nogen Tid ved Lunds Universitet traadte han 1834 ind i Armeen og blev Lieutenant 1837. 1840 kom han til Stockholm og fik her Digte optagne i Aviserne under forskjellige Mærker. Først 1846 udgav han en Samling af sine Digte, »Vallmoknoppar, plockade på stoppen af Beppo«. Et lidenskabeligt og mørkt Sind, nordentligt Levned, Modgang og Næringssorg gjorde ham Verden utaalelig; han tog Afsked i Begyndelsen af 1848, men da Krigen kort efter udbrød i Danmark, stillede han sig i de danskes Rækker og fandt 5 Juni 1848 ved Dybbøl den Død, han attraaede. S.s Lyrik afspejler hans urolige, gjærende, sønderrevne Indre; den røber rige Digteranlæg, men som ikke ere komme til fuld og sund Udvikling; Formen er ofte skjødesløs og bidrager sit til at forøge det Indtryk af Disharmoni, som hans Digte gjøre. S.s »Samlade dikter« udgaves 1867.

Sommeren regnes astronomisk fra 21 Juni, da Solen har sin største nordlige Declination, til 23 Sept., da den gaar gjennem Ækvator. Paa den sydlige Halvkugle er denne Tid derimod Vinter, medens S. varer fra 21 Dec. til 21 Marts. Forskjellen mellem S. og Vinter bevirkes ved Solens forskjellige Stilling mod Jorden, idet den er højest paa Himlen om S., derimod ikke ved Forskjelligheden i Solens Afstand, idet Solen netop er længst fra Jorden 1 Juli og nærmest 1 Januar. **Sommerpletter**, s. **Fregner**.

Sommerfeldt, Søren Christian, norsk Gejstlig og Botaniker, f. 9 Apr. 1794 paa Toten, theologisk Candidat 1816, leverede som Sognepræst i Saltdalen 1818—24 flere Bidrag til Kundskab om disse nordlige Egnes Planter og udgav: »Supplementum Floræ Lapponicæ, quam edidit Wahlenberg« (1826) samt to »Centuriæ plantarum cryptogamarum« (1826) og en meget fuldstændig Beskrivelse over Saltdalen i „Norske Vidensk. Selskabs Skrifter" (1827). Under sit Ophold i Ringebo i Gudbrandsdalen som Præst fra 1827 til sin Død 23 Dec. 1838 gjorde han botaniske Udflugter paa Højfjældene og nedlagde sine Jagttagelser derom i Afhandlinger i „Magasin for Naturvidenskaberne".

Sommerfugle (Lepidoptera, d. e. skælvingede Insekter, Glossata), en Afdeling (Orden) af de Insekter, der gjennemgaa en fuldstændig Forvandling, let kjendelig derved, at de have 4 med et saakaldet Støv (d. e. fladtrykte Haar) bedækkede Vinger, og ved, at Mundddelene ere omdannede til en Sugemund; Kindbakkerne ere aldeles uudviklede eller mangle helt, Kjæverne danne tilsammen et af 2 Klapper sammensat Rør eller en Snabel, der i Hvilen ligger oprullet i Spiralform som en Urfjeder, under Hovedet, men kan strækkes ud; Underlæbens Palper danne et Par haarede Klapper, mellem hvilke Snabelen i Hvilen er trukket ind. Benene ere oftest fine og svage, Legemsformen hos nogle spinkel og smækker, hos andre plump og tyk. Som fuldt udviklede Insekter leve S. i Regelen kun kort og tage liden Føde til sig, bestaaende af Blomstersaft; som Larver, de saakaldte „Kaalorme", i Regelen smukt farvede, ofte prydede med Haardufke og udstyrede med Giftkjertler som Forsvarsredskaber, altid forsynede med Klamrefødder paa Bagkroppen, leve de paa Planter, som oftest af bestemte Plantearter, og mange S. høre derfor til de skadelige Insekter, f. Ex. Nonnen. Før Forpupningen spinde mange sig ind i en saakaldet Cocon, og dette Spind afgiver da i visse Slægter Silke. Puppen ser hos S. anderledes ud end hos andre Insekter, fordi den er ligesom ferniseret af en udsvedt Vædske, der sammenkitter Vingerne, Lemmerne og de andre Yderdele med Kroppen. S. udgjøre en overordentlig artrig Gruppe og tælle, især i den hede Zone, mange pragtfulde og anselige Former, især blandt Dagsommerfuglene. De kunne inddeles i Dagsværmere, Aften- og Natsværmere ell. Natsommerfugle (s. d. A.).

Sommerhjelm, Matthias Otto Leth, norsk Statsminister, f. i Holland 22 Aug. 1764, juridisk Candidat 1785, kom 1789 til Norge som Assessor i Overhofretten, blev senere Generalauditeur og 1810 Amtmand i Smaalenene. I Vaaren 1814 kaldtes han af Christian Frederik til Medlem af Regeringsraadet, udnævntes s. A. til Statsraad og 1822 til Statsminister; som saadan boede han i Stockholm til sin Død 15 Nov. 1827.

Sommoróstro, Stad i de baskiske Provinser i Spanien, 2 M. n. v. for Bilbao, ved en lille Flod, der falder i Biscaya Bugten. 5000 J. Jærngruber. Havn.

Somnambulisme, s. **Søvngængeri og Magnetisme, dyrisk**.

Somnolens, en lavere Grad af Bedøvelse (s. d. A.).

Somnus, s. **Hypnos**.

Somosierra, Pas i Sierra de Guadarama i Spanien, paa Vejen mellem Burgos og Madrid, 4,550 F. højt, er blevet historisk mærkeligt ved en Kamp 30 Nov. 1808 mellem Spanierne og Franskmændene, der aabnede disse Vejen til Madrid.

Sonant, s. **Selvlyd**.

Sonāte (af it. sonare, klinge, spille) bet. oprindelig Instrumentalstykke i Modsætning til Cantate, Sangstykke, og var egentlig kun et polyphont Sangstykke, som udførtes af Instrumenter. Da en selvstændig Instrumentalmusik begyndte at udvikle sig i det 17de Aarh., fik S. vel en mere begrænset Betydning, men brugtes dog baade om et enkelt og om flere til hinanden knyttede Instrumentalstykker med forskjellig Bevægelse. Var Claveret med, spillede det kun en understøttende Rolle. Toccata var det almindelige Navn paa et Stykke for et Claverinstrument. Efter som Claveret udviklede sig og blev et Hovedinstrument, blev S. særlig dettes Ejendom. Den moderne S. er i Regelen et større Tonestykke for Claver alene eller for Claver med et andet obligat Instrument og bestaar af 3—4 Dele, der hver for sig ere afsluttede, men danne et sammenhængende Hele. Den 1ste Del er sædvanlig en Allegro, den anden en Andante eller Adagio, den 3dje en Menuet eller Scherzo og den 4de (Finalen) en Allegro eller Presto (den 2den og 3dje Del skifte undertiden Plads). Symphonien, Trioen, Kvartetten osv. ere Tonestykker i Sonateform for Orchester eller enkelte Instrumenter. Ph. Em. Bach kan betragtes som Grundlægger af den moderne Claversonate. Haydn tog ham til Forbillede og udviklede og fastslog de store Instrumentalformer, som i Beethovens Sonater, Kvartetter og Symphonier havde faaet deres fyldigste Udtryk.

Sonde, fr., et Instrument, bestemt til ved Følelsen at undersøge Dele, der ere utilgængelige for Fingrene (dybe Saar, forskjellige af Legemets naturlige Kanaler osv.). Den almindelige **Saarsonde** er en lille, tynd Sølvstang med en Knop paa Enden. **Uterinsonden** (til Undersøgelse af Livmoderens Hule) er længere og noget bag ved Enden forsynet med en Knop, der hindrer den at trænge for dybt ind. **Svælgsonden** (til Undersøgelse af Spiserøret eller Indbringelse af flydende Fødemidler i Maven ved Forsnævringer af Spiserøret) er et langt, hult Rør af elastisk Materiale. **Hulsonden** er sædvanlig en Staalsonde, forsynet med en efter Længden løbende Rende, bestemt til deri at lede et andet Instrument (f. Ex. en Kniv) i Dybden.

Sonderbund, Navn paa det snævrere Forbund, som 1846 sluttedes imellem 7 af Schweiz's katholske Cantoner (Freiburg, Luzern, Wallis og de fire smaa Skovcantoner Schwyz, Uri, Unterwalden og Zug) til Forsvar for de klerikale Interesser. Lederne vare Bernh. Meyer og Siegwart Müller i Luzern (den sidstnævnte d. 1869), og dets Hærfører i Kampen 1847 var Salis Soglio (d. 1873).

Sondershausen, Hovedstad i Fyrstendømmet Schwarzburg-Sondershausen, ved Floden Wipper, 7 M. n. v. for Weimar, med 6,000 J., stort fyrsteligt Slot og livlig Industri.

Sondrio, Stad i Norditalien, ved Floden Adda, i Val Tellina, 13 M. n. ø. for Milano. 7,000 J. Smuk Kirke. Vinavl.

Sonet [nétt], en lyrisk Digtform, vistnok af provençalsk Udspring, men som i alt Fald først hos Italienerne, navnlig med Petrarca, opnaaede sin fulde Blomstring. Oprindelig bestod den af en enkelt, 14-linjet Strophe, som imidlertid Hensyn til Velklangen senere har inddelt i to 4-linjede og to 3-linjede Understropher (Kvartetter og Terzetter). Metret er hos Italienerne 11-Stavelsesverset, der svarer til vor kvindelig rimede 5-fodede Jambe; Spanierne saa vel som Tyskere og Nordboer have imidlertid ofte ladet det vexle med det mandlig udgaaende Tistavelsesvers; Englænderne anvende hyppig dette alene. Undtagelsesvis have Digterne — som Staffeldt hos os — ogsaa anvendt andre Versemaal. Den normale Rimslyngning er abba, abba, cde, cde, som dog ofte, navnlig i Terzetterne, modificeres noget. **Sonetkransen** er et Digt i 15 Sonetter; Slutningslinjen i hver af de 13 første danner Begyndelseslinjen til den følgende; den 14de slutter Ringen, idet den ender med den førstes Begyndelseslinje; endelig danne samtlige 14 Begyndelseslinjer den 15de Sonet, Mestersonetten.

Songariet, s. Dsungariet.

Songhay, et lidet bekjendt Negerrige i Afrika, paa begge Sider, dog væsentligst paa den østlige, af Nigerflodens Mellemløb, s. ø. for Timbuktu. Befolkningen anslaas til c. 2 Mill., og de dannede i det 15de og 16de Aarh. en betydelig Stat.

Sonne, Carl Eduard, dansk Kobberstikker, f. 1804 i Birkerød, d. 1878 i Kjøbenhavn, besøgte Kunstakademiets Malerskole og rejste derpaa 1828 til Parma for at uddanne sig til Kobberstikker hos Toschi. Under sit Ophold der fik han fra 1831 i nogle Aar Understøttelse af Fondet ad usus publicos. I Parma deltog han bl. a. i Stikningen af Bladene til et Værk over Galleriet der og vendte 1847 tilbage til Fædrelandet. Senere har han stukket nogle Blade efter fremmede og danske Kunstnere, hvoriblandt de vigtigste ere Broderens „Slaget ved Fredericia“ og Juels Portræt af sig og sin Kone. Et senere større Arbejde og hans største Blad var „Morten Luther paa Rigsdagen i Worms“ efter A. A. Müller til Kunstforeningens Medlemmer. — Hans Broder, **Jørgen Valentin S.**, f. 24 Juni 1801 i Birkerød, blev opdraget i Kjøbenhavn til den militære Stand, men foretrak Malerkunsten, hvorfor han kom til at gaa paa Kunstakademiet og blev samtidig Gebauers Elev. Allerede fra først af vare Slagstykker de Æmner, han helst behandlede; dog malede han Dyrstykker og Genrebilleder ved Siden af. 1828 rejste han med Understøttelse af Fondet ad usus publicos udenlands, opholdt sig i München i 3 Aar og gik saa med fornyet Understøttelse til Rom 1831, hvorfra han 1841 vendte tilbage til Fædrelandet og blev strax agreeret af Akademiet. Den da vakte Følelse for vort Folkeliv greb ogsaa S., og bl. a. hans „St. Hans Nat“ i den kongel. Malerisamling i Kjøbenhavn afgiver Bevis paa den Stemnings Magt, han forstod at udbrede derover. Han blev Medlem 1846 paa „Søndagmorgen; Bønder drage til Kirke“. Ved Krigens Udbrud 1848 fandt S. sin Virksomheds rette Skueplads i Slesvig; han fulgte Tropperne fra Slag til Slag, og hvad hver Mand følte i hine Tider, Skilsmissens Smerte, Kampens Ulykker, Sejrens Glæde, fandt i S.s Pensel sit simpleste og ædleste Udtryk. Erindringen

derom bragte han endnu ind i mange af sine senere Billeder, enten ligefrem, som Skildringer af enkelte Træk fra Krigen, eller mere middelbart i de Optrin af Folkelivet, hvortil han en Tid lang atter vendte tilbage. Hans vigtigste senere Fremstilling fra den første slesvigske Krig er „Slutningen af Fredericiaslaget", et stort Billede, som tilhører Raadhuset i Fredericia. Ved Siden af disse Emner har S. med Smag og Følelse behandlet Optrin af high life, navnlig af Damernes Færd, helst i Skov og Vang til Hest eller til Fods. Kun i et enkelt Billede har han forladt den frie Natur, f. Ex. i det følelsesfulde lille Billede fra 1874 „Efter et Besøg lyses Vennen ned ad Trappen". Medens S. i sine nyere Arbejder snarest vandt i æsthetisk Frihed og rigere Indtryk, sporede man dog i den blegere Farve, at Kunstneren ældedes.

Sonneberg, Stad i Hertugdømmet Sachsen-Meiningen, 7 M. ø. s. ø. for Meiningen paa Sydsiden af Thüringerwald, med 10,000 J., er Midtpunktet i et Industridistrict, der frembringer en stor Mængde Papiermachéarbejder, Trælegetøj, Slibesten, Skrivetavler, Æsker, Marmorkugler og malet Porcelæn.

Sonnenburg, Stad i den preussiske Prov. Brandenburg, 13 M. ø. for Berlin, med 6,000 J. og et Slot, der 1514—1811 var Sæde for en af Johanniterordenens Hærmestre.

Sonnenthal, Adolf, østerrigsk Skuespiller, f. i Pest 21 Dec. 1832, fik sin Skoleundervisning i den mosaiske Normalskole i Pest og viste allerede som Dreng store dramatiske Anlæg. Paa Grund af uheldige Familieforhold maatte han opgive Studierne, kom i Skrædderlære, gjorde Svendestykke og rejste paa Professionen. I Wien begav han sig øjeblikkelig til Burgtheatret og bad om kunstnerisk Vejledning af Dawison, der ogsaa tog sig af ham. Efter at være optraadt i Temeswar, Pest og Königsberg blev han 1856 engageret til Burgtheatret, hvor han debuterede som Mortimer i „Maria Stuart" og snart blev Wienernes Yndling. I Begyndelsen spillede han hovedsagelig Roller som Romeo og Don Carlos, men han har senere vendt sig mere til Conversationsstykket, i hvilket han staar som en af Verdens fineste og alsidigste Kunstnere. 1881 fik han Jærnkorset og blev derved ophøjet i Adelsstanden.

Sonomèter, d. s. s. Monochord.

Sonōr, velklingende, klangfuld, siges f. Ex. om et elastisk Legeme, der ved sine Svingninger frembringer en bestemt Tone, om en smuk og klangfuld Stemme osv.

Sonōra, en af Staterne i den mexicanske Republik, indtager Landet ø. for den californiske Havbugt indtil Sierra Madre mod V. S. Mexico.

Sonsonāte, Stad i Republiken San Salvador i Mellemamerika, 10 M. v. for San Salvador, ved Floden S., ikke langt fra dens Udløb i det store Ocean. 5,000 J. Livlig Handel.

Sontag, Henriette, berømt Sangerinde, f. 3 Jan. 1806 i Koblenz i en Skuespillerfamilie, optraadte allerede i sit 6te Aar paa Scenen og modtog sin musikalske Uddannelse i Prag, hvor hun i sit 15de Aar debuterede og vakte de største Forventninger. 1820 sang hun med Held i Wien, men de første store Triumpher fejrede hun 1824 i Leipzig i „Jægerbruden" og „Euryanthe". Derefter gjorde hun et Par Aar Furore i Berlin, løste 1827 sin Contract for at synge paa den italienske Opera i Paris, ægtede i London den sardinske Ministerresident i Haag, Grev Rossi, og trak sig paa sin Berømmelses højeste Tinde 1830 med ham tilbage til Privatlivet. 1837—48 levede hun i St. Petersborg, hvortil Rossi var forflyttet. Mindre gunstige Formuesforhold bragte hende 1848 paa glimrende Betingelser til atter at optræde, uagtet hun levede i det bedste Forhold til sin Mand, og hun hilstes i London atter med Beundring i Linda di Chamounix. I Concertsalen og paa Scenen nød hun samme Modtagelse ogsaa i Paris, Brysel og Berlin. Stemmen var udmærket bevaret, Kunsten fuldendt og hendes Person endnu vindende. Hun fejrede Triumpher 1852 i Nordamerika, modtog et glimrende Tilbud fra Mexico og sang her med Bravour Donizettis „Lucrezia", men døde seks Dage efter af Cholera 17 Juni 1854.

Sop, norsk, Svamp, d. s. s. Rørhat.

Sophie, dansk Dronning, gift med Valdemar I d. store og Halvsøster til Knud V Magnussen, med hvem hun havde Moder sammen, medens hendes Fader var den russiske Fyrste Vladimir. Hun blev gift med Valdemar I i Viborg 1157 kort før Slaget paa Gradehede. Hun berømmes for sin Skjønhed, men Kæmpeviserne beskrive hende som ond og herskesyg og lade hende myrde Valdemars Elskerinde Tove og volde Valdemars Søster, liden Kirstens Undergang. I sit Ægteskab med Valdemar blev hun Moder til mange Børn (s. Valdemar I); efter hans Død ægtede hun Landgrev Ludvig af Thüringen 1186, men han sendte hende hjem igjen allerede 1187; hun døde 1198.

Sophie af Pommern, dansk Dronning, f. 1498, d. 1568, Frederik I.s anden Gemalinde, Moder til 3 Sønner, blandt hvilke Hertugerne Hans d. ældre og Adolf, og 3 Døtre (s. Frederik I).

Sophie af Mecklenburg, dansk Dronning, f. 1557, d. 1631, var en Datter af Hertug Ulrik af Mecklenburg og Christian III.s Halvsøster Elisabeth og ægtede 1572 Kong Frederik II. Efter dennes Død trak hun sig tilbage og opholdt sig for det meste paa Nykjøbing Slot paa Falster, da Laaland og Falster udgjorde hendes „Livgeding". Hun er bekjendt for sin Klogskab og Husholderiskhed, saa at hun efterlod en stor Formue; ligeledes udmærkede hun sig ved sin Kjærlighed til det danske Sprog og til Kæmpeviserne, af hvilke A. S. Vedel efter hendes Opfordring foranstaltede den første Samling. Om hendes Børn s. Frederik II.

Sophie Wilhelm. Marianne Henr., Sveriges og Norges nuværende Dronning, yngste Datter af Wilhelm, regerende Hertug af Nassau, og hans anden Gemalinde, Pauline af Württemberg, f. 9 Juli 1836, ægtede 6 Juni 1857, i Biebrich, Oscar Frederik, Hertug af Østergötland, blev ved hans Tronbestigelse 18 Sept. 1872 Dronning og kronedes med ham i Stockholm 12 Maj, i Throndhjem 18 Juli 1873.

Sophie, Ærkehertuginde af Østerrig, f.

27 Jan. 1805, Datter af Kong Maximilian I af Bayern og Tvillingsøster til Dronn. Maria af Sachsen (Kong Fred. Aug. II.s Ægtefælle), ægtede 4 Nov. 1824 Ærkehertug Frants Carl og blev Moder til Kejser Frants Joseph og den ulykkelige Kejser Maximilian af Mexico. Da hun og hendes Ægtefælle stode paa en spændt Fod med Fyrst Metternich, ofrede hun sig alene for sine Børns Opdragelse, men efter hans Fald i Marts 1848 vare de og især S. Kejserhusets ledende Medlemmer. 2 Dec. s. A. gav de Afkald paa Arvefølgen til bedste for deres Søn, men S. vedblev at øve en stor Indflydelse og brugte den især i klerikal Retning (bl. a. ved Concordatets Afslutning 1855). D. 28 Maj 1872.

Sophie Alexējevna, russisk Storfyrstinde, f. 1657, d. 1704, Datter af Czar Alexej Michaelovitsch i hans første Ægteskab med Maria Miloslavska, tilrev sig 1682 ved Hjælp af Strelitserne i sin aandssvage Broder Ivans og sin Halvbroder Peters Navn Regeringen og styrede med sin Yndling Galizin Rusland indtil 1689, da hun blev styrtet af Peter og sat i Kloster i Moskva, hvor hun døde (s. Peter I).

Sophie Amalie af Brunsvig-Lüneburg, f. 1628, d. 1685 paa Amalienborg Slot i Kjøbenhavn, Datter af Hertug Georg af Brunsvig, ægtede 1643 i Glückstadt Frederik III, medens han før sin Tronbestigelse var Ærkebiskop af Bremen og Biskop af Verden. S. A. var vel begavet i aandelig og legemlig Henseende og en stolt og myndig Dronning; under Kjøbenhavns Belejring red hun kjækt omkring paa Volden ved Kongens Side, og ved Souverænetetens Indførelse viste hun sig mere activ end Kongen, hos hvem hun havde stor Indflydelse. Men Haardhed og Ærgjærrighed vare Hovedtræk i hendes Charakter, og navnlig har Behandlingen af Leonora Christina sat en uaftvættelig Plet paa hendes Minde. Om hendes Børn s. Frederik III.

Sophie Dorothea, Hertug Georg Wilhelm af Brunsvig-Lüneburg-Celles eneste Datter, f. 1666, d. 1726, bekjendt af sin tragiske Skæbne. Gift 1682 med Prins Georg Ludvig af Hannover (senere Kong Georg I af England) blev hun Moder til Georg II af England og Dronning Sophie Dorothea af Preussen, Frederik Vilhelm I.s Gemalinde. Ægteskabet blev ulykkeligt paa Grund af Utroskab fra begge Sider, og da hun efter forgjæves at have søgt Skilsmisse vilde flygte med sin Elsker, Grev Königsmark, blev denne en Nat, da han forlod hendes Værelser, myrdet af 4 Drabanter (1694). Hendes Svigerfader, Kurfyrst Ernst August af Hannover, ønskede at neddysse Sagen, men S. D. forlangte Skilsmisse, hvorpaa Ægteskabet hævedes og S. D. indtil sin Død blev holdt i mildt Fangenskab paa Slottet Ahlden under Navnet Prinsesse af Ahlden.

Sophie Elisabeth, Datter af Christian IV og Kirsten Munk, f. 1619, d. 1657, blev 1634 gift med Christian Pentz (s. d. A.), efter hvem hun blev Enke 1651.

Sophie Magdalene af Brandenburg-Kulmbach-Baireuth, dansk Dronning, f. 1700, d. 1770, Datter af Markgreve Christian Henrik, ægtede 1721 paa Slottet Pretsch i Sachsen Christian VI, medens denne endnu var Kronprins. I Bedømmelsen af hendes Charakter har man været mere streng end retfærdig. At hun var af et stift, utilgængeligt Væsen, og at hun særlig yndede og begunstigede sine tyske Landsmænd, kan næppe drages i Tvivl; men mange af Beskyldningerne mod hende (for grænseløs Pragtlyst, Ubekjendskab til det danske Sprog osv.) bero paa Overdrivelser, medens meget af det, man har lagt hende til Last, var et Særkjende for hele Tiden. Hun tilhørte ligesom Kongen den pietistiske Retning og synes ligesom han at have været temmelig sygelig. Valls Stift skylder hende sin Oprindelse 1737. Som Enkedronning var hun den første, der imod en Pengeafgift fritog Bønderne for Hoveri og overlod Fæsterne deres Gaarde til Ejendom paa det hende tilhørende Hørsholm Amt 1761, just ikke af Kjærlighed til Bønderne, men for med Tiden at skaffe Godsklassen nogen Indtægt. Om hendes Børn s. Christian VI.

Sophie Magdalene, dansk Prinsesse, Datter af Frederik V og hans første Dronning Louise, f. 1746, d. 1813, formælet 1766 med den svenske Konge Gustav III og Moder til Gustav IV Adolf. Hendes Ægteskab var ikke lykkeligt.

Sophiemoskeen, s. Constantinopel.

Sophienberg, et forhenværende kongeligt Lystslot ved Øresund n. for Rungsted, opført 1744 af Dronning Sophie Magdalene og opkaldt efter hende. Arveprins Frederik benyttede det efter hendes Død i nogle Aar som Sommerresidens. I Slutningen af Aarhundredet solgtes det til Private; en af de første Ejermænd, den som Landøkonom bekjendte Oberst Arnoldus Falkenskjold, nedbrød det meste af Slottet, nemlig Kuppelen, øverste Etage og henved Halvdelen af nederste. 1884 indrettedes det til et Hvile- og Recreationshjem for Kvinder.

Sophiero, Slot i Sverige, omtr. ¼ M. n. for Helsingborg, paa den her mod Øresund terrasseformig skraanende skaanske Kyst. Pladsen kjøbtes 1864 af den daværende Hertug af Østergötland, som i de følg. Aar lod Bygningerne opføre og den omgivende Skov ombanne til Park, samt gav Stedet sit nuværende Navn. Før Kongeparrets Tronbestigelse var S. sædvanlig dets Sommeropholdssted, hvad det ogsaa senere af og til har været. Man har herfra en prægtig Udsigt over Sundet og den danske Kyst.

Sophisme kaldes en Fejlslutning (s. Slutning), som er af særlig haandgribelig Charakter, eller som endog opstilles med fuld Bevidsthed for at lede andre vild. Sophist (egtl. Visdomsdyrker, Vismand) betegnede hos Grækerne oprindelig enhver sagkyndig Mand, ligegyldig hvad hans Kyndighed angik; i denne Betydning kaldes f. Ex. Solon, Pythagoras, Homer, Hesiodos og Sokrates S. Senere betegnede S. en Lærer, der for Betaling underviste i en eller anden Videnskab eller Kunst. Det var noget nyt, og Mændene af den gamle Skole saa med Mistanke og Foragt paa S. Naar disses Undervisning ofte frembød Mislighedеr, kom det af, at deres Hovedfag var Rhetorikken; de vilde gjøre deres Disciple til dygtige Talere og lærte dem at finde det sandsynlige og at fremstille enhver Sag fra den

gunstigste Side. Den egentlige Sandhedsinteresse og den grundige Forsken kom let til at lide herunder. Dog er det uberettiget at betragte S. (i hvert Tilfælde den ældre Generation, Mænd som Protagoras og Gorgias, der af Platon omtales med Agtelse, skjønt ogsaa med Ironi) som samvittighedsløse Sandhedsfordrejere. De have den Fortjeneste at have populariseret den forudgaaende Forskens Resultater og til Dels endog (som Protagoras) udtalt betydningsfulde Tanker. De indtog i den græske Aandsudvikling en lignende Plads som „Oplysningstidens" Forfattere i Frankrig og Tyskland. Deres Modstandere vare dels den gamle Tids Mænd, dels Spottere (som Aristophanes), der fandt æsthetisk Behag ved at stille det gamle mod det umodne nye, dels saadanne Mænd, der (som Sokrates, Platon og Aristoteles) vilde have et nyt Grundlag for Aandslivet i fri, men gjennemført og grundig personlig Dannelse og Erkjendelse. — Efter at man længe havde betragtet S. blot i Lyset af de Beskyldninger, Platon og Aristoteles rette imod dem, have Hegel og Grote søgt at stille dem i en mere retfærdig Belysning.

Sŏphŏkles, Grækernes berømteste tragiske Digter, var født 497 f. Chr. i Kolonos ved Athen. Allerede i en ung Alder optraadte han som tragisk Digter og besejrede ved sin første Fremtræden Æschylos. Baade Oldtiden og Nutiden anerkjende i ham den Digter, der har bragt den græske Tragedie til den højeste Fuldkommenhed. Ikke mindre end 20 Gange opnaaede han den 1ste Pris ved de tragiske Væddekampe, og hans Landsmænd hædrede ham tillige ved en Gang at udnævne ham til Strateg. Han døde 406 f. Chr. Af hans Tragedier, hvis Tal skal have beløbet sig til 130, have vi endnu 7: „Den rasende Ajas", „Elektra", „Antigone", „Kong Ødipus", „Ødipus i Kolonos", „Trachinierinderne" og „Philoktetes". De ere oversatte paa Dansk af Dorph (1851—52, ny Udg. 1878).

Sophonisbe, s. Masinissa.

Sŏpor, s. Bedøvelse. Soporøs Tilstand, en sygelig Tilstand, i hvilken S. er til Stede.

Soprăn, s. Discant.

Sopron [schŏpronj], s. Oedenburg.

Sorăcte, et i Oldtiden berømt Bjerg i Etrurien, c. 6 M. n. for Rom, med et til Apollo indviet Tempel, nu Monte Sant' Oreste.

Sorau, Stad i den preussiske Prov. Brandenburg, 21 M. s. ø. for Berlin, med 14,000 J. og betydelig Uld- og Linnedindustri. Uldmarkeder. Maskinfabrik. Store Brunkulsgruber.

Sorber eller **Serbiske Vender**, **Soraber**, er Navnet paa de slaviske Beboere af Lausitz. Det er egentlig det samme som Serber, et af Slavernes ældgamle Navne. Efter det 10de Aarh. bleve de undertvungne og med Magt omvendte til Christendommen. De behandledes siden som undertrykte Livegne. Deres Nationalitet foragtedes, og deres Sprog forfaldt saaledes, at det nu kun tales af 150,000 Bønder, som, da de ere skilte fra deres Sprogfæller, ere let udsatte for at fortyskes. Literaturen bestaar mest af religiøse Bøger og af Oversættelser fra det tyske; en Sproglære har man af J. P. Jordan (1841) og af Pfuhl (1867), en Ordbog (paa Latin) af G. A. Svotlik (1721). I den nyeste Tid har der dannet sig Selskaber for dette Folkesprogs Literatur, og 1841—43 udkom en Samling af vendiske Folkesange fra Lausitz ved L. Haupt og J. Schmaler.

Sorbet [bĕtt] (af arab. sharab, drikke), tyrkisk, kølende Drik af Vand, Citronsaft, Sukker og Ambra.

Sorbonne [bŏnn] hed oprindelig en til Universitetet i Paris hørende Dannelsesanstalt for unge Seculargejstlige, som var stiftet 1256 af Ludvig IX og fik Navn efter hans Capellan, Robert af Sorbon. Siden gik Navnet over paa det theologiske Facultet ved Universitetet i Paris, som indtil Revolutionen kaldtes S. Anstaltens Bygning, opført 1629—59, benyttes endnu af det theologiske Facultet; en ny Bygning grundlagdes 1885 og skal være færdig 1889.

Sordin, s. Dæmper. Dæmpningsapparatet til Strygeinstrumenter er kamformet med tre gjennemsavede Tænder og paasættes Stolen. Ved Horn og Trompet er det kegleformet, hult og betrukket med fint Skind (det stikkes ind i Instrumentet, hvor dette munder ud til Lydtragten, og dæmper Tonen saaledes, at den synes at komme fra det fjærne). Ved Obo og Clarinet er det Bomuld eller en lille Svamp, der anbringes i Bægeret. Con sordini, med Dæmpere, betyder at Apparatet skal bruges, og senza sordini, uden Dæmpere, at det atter skal borttages. Ved Claveret dæmpes Tonen ganske ved det til hvert Strængechor hørende Apparat med Filt og til Dels ved Forskydningspedalet (s. Piano), og der bet. senza sordini, at Fortepedalet skal trykkes ned, og con sordini, at Dæmperen skal blive liggende paa Strængene.

Sorel, Agnes [rĕll], s. Agnes Sorel.

Sorenskriver, norsk, egtl. svoren (edssvoren) Skriver. Efter 1591 bleve i Norge S. ansatte som Medhjælpere for Lagretter „for at give Dommene beskrevne", men det varede ikke længe, inden S. bleve de virkelige Underdommere paa Landet med Lagrettemændene som Bisiddere, hvad de fremdeles ere i Norge og paa Færøerne.

Sorgenfri, Slot ved Lyngby i Nordsjælland, omgivet af en skjøn Have og Lystskov; det har kun ēn Etage foruden Kjælder og Kvist. S. blev bygget i Beg. af det 18de Aarh. af Grev Carl Ahlefeld og tilhørte senere flere Stormænd og fyrstelige Personer; de sidste Ejere vare Arveprins Frederik og hans Søn, Kong Christian VIII, der baade som Prins og Konge siden 1823 brugte S. til Sommeropholdssted ligesom hans Enke Dronning Caroline Amalie indtil sin Død 1881. Siden 1855 tilhører S. Staten.

Sorghum, s. Durra.

Sŏria, Stad i den spanske Prov. Gammel-Castilien, ved Floden Duero, 16 M. s. ø. for Burgos. 6,000 J. Uldhandel. I Nærheden laa det gamle N u m a n t i a.

Sorites, gr., er Navnet paa en Art Fejlslutning, som bygges paa Vanskeligheden af at angive den b e s t e m t e Grænse for visse Begrebers Gyldighed; man slutter deraf, at der i n g e n Grænser gives. En Dynge Sandskorn hører ikke op at være en Dynge, fordi man tager et eller to Korn bort; man slutter da, at Dyngen er der endnu, selv om man har taget alle

Kornene bort paa ēt nær. — S. betegner ogsaa Kjædeslutning (s. Slutning).

Sorr ell. **Soor**, Landsby i det nordøstlige Böhmen nær ved Gitschin. Her sejrede Frederik II af Preussen 30 Sept. 1745 over Østerrigerne under Hertugen af Lothringen; disse tabte, skjønt overlegne i Tal, en Femtedel af deres hele Styrke (40,000 Md.).

Sorrent, ital. **Sorrento**, Stad i Syditalien, paa Sydsiden af Napoli-Bugten, 4 M. s. s. ø. for Napoli, med 7,000 J., er Sæde for en Ærkebiskop og besøges paa Grund af sin herlige Beliggenhed, rene Luft og fine forfriskende Bade meget af Turister. Tassos Fødeby.

Sortebrødre, s. Dominikanere.

Sorte Død, s. Død.

Sorte Flag kaldtes 1883 de krigerske Slarer, som ved den røde Flods øvre Løb i Tongking tappert kæmpede mod Franskmændene. Det var Levninger af de fra China fortrængte Taeping, forstærkede med andre chinesiske Flygtninger og europæiske Sømænd, som havde dannet et næsten selvstændigt Statssamfund med Hovedstad Laokaj. Først ved dennes Indtagelse i Apr. 1886 bleve de s. F. knuste.

Sorte Hav, Oldtidens Pontus Euxinus, er et af det europæiske Rusland, Kaukasien, Lilleasien, Tyrkiet, Bulgarien og Rumænien omgivet Indrehav, der ved Constantinopel Strædet, Marmara Havet og Dardanel Strædet staar i Forbindelse med Middelhavet og ved Kertsch Strædet med det asovske Hav. Dets største Længde under 42° n. Br. er 154 M., dets største Bredde under $48\frac{1}{2}$° ø. L. 82 M. og dets Areal c. 8,000 □ M. Dets vigtigste Tilløb ere de store Floder Donau, Dnjestr, Dnjepr og Don fra Europa, Kuban fra Kaukasien, Jeschil-Irmak, Kysyl-Irmak og Sakaria fra Lilleasien. Dette store og dybe Hav er næsten uden Øer. Stærke Taager og heftige Storme ere især om Vinteren meget hyppige. Ebbe og Flod mærkes saa godt som slet ikke; men derimod træffes her stærke uregelmæssige Strømninger, navnlig naar Sneen om Foraaret smelter. En Kanal til det asovske Hav paatænkes anlagt.

Sorte Kunst ell. **Skrabemaneren**, en lettere og derfor mindre kostbar Kobberstikkermaner (s. Kobberstikning), hvorved man begynder med at gjøre hele Pladen sort og derpaa indlægger Lyspartier ved Skrabning. Senere brugtes hellere Aquatintamaneren for at opnaa en lignende Virkning, og i den nyere Tid have først Lithographien og senere Chemitypi, Photogravure og andre til Dels rent mechaniske Overføringer af Kunstværket paa en til Trykning bestemt Plade fortrængt S. K.

Sorte-Plov, kaldet saaledes paa Grund af sin mørke Hudfarve, var en Jyde fra Ribeegnen, som 1137 dræbte Kong Erik Emune, fordi denne havde dræbt hans Fader, der havde talt mod Kongen paa Tinge. Da han 1151 var med i den frisiske Besætning, som maatte overgive Mildeborg til Svend Grade mod Løfte om fri Afmarche, skal Kongen have holdt sit Ord ogsaa lige over for sin Faders Morder, men senere skal han have ladet S. dræbe.

Sorte Prins, s. Edvard, Prins af Wales.

Sorterup, Jørgen, f. 1662 i en Landsby ved Slagelse, d. 1723, gik i Kjøbenhavns Latinskole. Efter endte Studeringer ved Universitetet blev han Huslærer hos den berømte Jens Juel paa Juellinge, 1692 Præst ved Storeheddinge og 1718 Provst i Stevns Herred. S. var lærd Philolog og Oldgransker og skrev blandt andet om „det ældgamle gyldne Horn". Han forfattede desuden Lejlighedsvers („Poetiske Smaasager", 1714) og satiriske Digte („Poetisk Skansekurv", 1709). Størst Fortjeneste har han dog som Forfatter af „Heltesange om Kong Frederik IV.s Sejervindinger 1715" (1716), i hvilke fem Sange, der paa flere Steder hæve sig til virkelig Poesi, han efterligner Kæmpeviserne.

Sorte Skole i Wittenberg, hvor i Følge et i Norden vidt udbredt Sagn Troldomskunst lærtes. Senere blev s. S. Benævn. paa lærde Skoler, Latinskoler.

Sorthaj ell. **Haakjærring**, d. s. s. sort Pighaj, s. Pighaj.

Sortie, fr. [tih], Udgang; Slutningsreplik i et Skuespil.

Sortimentshandel, s. Boghandel.

Sort Koral, s. Antipathes.

Sortkridt, Tegneskifer, en meget kulholdig Alunskifer, der har blaaligsort Farve og et jordagtigt Brud. De fortrinligste Sorter faas fra Frankrig, Spanien, Italien o. fl. St. Naar Alunskiferen er sandblandet, bliver den pulveriseret, slemmet, æltet til en Dej med Gummivand, formet og tørret, hvorved faas S. af ringere Qvalitet.

Sorø, Kjøbstad i Sjælland, S. Amt, Alsted Herred, 10 M. v. s. v. for Kjøbenhavn, ved den af herlige Skove omgivne Sorø Sø. 1,464 J. (1880). De offentlige Bygninger ere: Kirken, den lærde Skole og Opdragelsesanstalt, Raadhuset, Communeskolen og Fattighuset. Kirken er opført af Ærkebiskop Absalon i sidste Halvdel af det 12te Aarh., og han selv tillige med mange andre af den berømte Hvideslægt har her fundet det sidste Hvilested ligesom ogsaa Kongerne Christoffer II og Valdemar Atterdag samt Dronning Margretes Søn Oluf, samt fra sildigere Tid mange i Danmarks Historie mærkelige Personer, hvoriblandt Holberg. Kirken er restaureret 1861—71. Uden for Byen er en Station paa Vestbanen. Af industrielle Anlæg findes her et Dampbrænderi, et Ølbryggeri, en Vognfabrik, et Jærnstøberi og et Bogtrykkeri. — S., der først fra Christian IV.s Tid regnes for Kjøbstad, skylder sin Oprindelse til det berømte Kloster for Cisterciensermunke, som stiftedes af Skjalm Hvides Sønner og blev fuldendt og indviet 1161 af Absalon, der nærede stor Kjærlighed til dette Kloster, som var det rigeste og anseligste i Danmark. Dets Abbeder vare Medlemmer af Rigsraadet, hvor de tog Sæde næst efter Bisperne, og sin Anseelse skyldte Klosteret ikke blot sine berømte Stiftere og store Rigdomme, men ogsaa en mere end almindelig videnskabelig Retning hos dets Medlemmer, der efter Absalons Anordning syslede flittig med Fædrelandets Historie. Da Reformationen indførtes, forblev Munkene i S. Kloster indtil deres Død, og det har i sin forandrede Skikkelse vedligeholdt sig som videnskabelig Stiftelse i hele Eftertiden. Frederik II ombannede 1586 Klosteret til en kongel. Skole og Opdragelsesanstalt for 30 adelige og

30 uadelige Børn; Christian IV oprettede ved Siden heraf for at modarbejde de unge Adelsmænds kostbare Udenlandsrejse 1623 et adeligt Akademi, hvortil han skjænkede Børglum og Maribo Klostres Godser, og som havde en Overhofmester sammen med Skolen. Ved dette Akademi studerede Kongens egne Sønner og flere Prinser, men da dets Godser vare blevne slemt medtagne af Svenskerne (1657—60), blev det allerede 1665 nedlagt. Skolen holdt sig til 1737, da ogsaa den ophævedes. 1747 gjenoprettedes Akademiet, idet Holberg skjænkede sine betydelige Godser dertil, og i den nærmest følgende Tid virkede her en Række berømte Videnskabsmænd, men hen imod Slutningen af forrige Aarh. hendøde det. 11 Juni 1813 afbrændte Akademiets Hovedbygning (den gamle Klosterbygning) med Bibliotheket (hvori Holbergs Bøger). 1822 oprettedes en combineret dobbelt Anstalt som lærd Skole og Akademi, og s. A. begyndtes Opførelsen af den nuværende Akademibygning (3 Etager høj med fremspringende Fløje). 1822 begyndte Undervisningen i Skolen og 1826 ved Akademiet, men dette sidste vilde lige saa lidt trives under sin nye Form som i sin tidligere Skikkelse, skjønt det ogsaa nu var udrustet med fortrinlige Lærekræfter, og nedlagdes igjen 1849, saa at det saakaldte Akademi nu kun er en kongelig Skole med en dermed forenet Opdragelsesanstalt. Christian VIII vilde i Stedet for Akademiet sætte en Realhøjskole, men hans Død 1848 hindrede ham i at udføre denne Plan. Senere har Planen om at oprette en folkelig Realhøjskole i S. oftere været fremme, støttet navnlig fra grundtvigiansk Side. Et Sanatorium er for Tiden (1889) under Anlæggelse paa Hjortnæs ved Søens vestlige Bred. S. Amt omfatter den sydvestlige Del af Sjælland med Øerne Sprogø, Agersø, Omø, Glænø og flere mindre og omgives af Store Bælt, Søen mellem Smaalandene, Holbæk Amt, Kjøbenhavns Amt og Præstø Amt, af hvilket Tybjærg Herred danner en Indskæring i Amtet. 26,75 □ M. med 87,509 J. (1880), hvoraf falder paa Kjøbstæderne Sorø, Slagelse, Korsør, Skjelskjør og Ringsted 0,58 □ M. med 15,494 J. Amtet hører til Danmarks skjønneste og frugtbareste Egne. Af det hele matrikulerede Areal 261,706 Tdr. Land var 1881 det besaaede Areal 117,668 Tdr. Land, og til Græsning henlaa 101,554 Tdr. Land, hvoraf 9,972 var Eng. Til Fredskov anvendtes c. 26,500 Tdr. Land. Kreaturholdet 15 Juli 1881 udgjorde 18,721 Heste, 68,408 Stkr. Hornkvæg, 38,503 Faar og 40,451 Svin. Amtet omfatter Herrederne Alsted, Slagelse, Vester-Flakkebjærg, Øster-Flakkebjærg og Ringsted, der udgjøre et Amtsraadsdistrict; det hører til 3dje Landstingskreds og omfatter 5 Folketingskredse. I gejstlig Henseende udgjør det 3 Provstier og i jurisdictionel Henseende 5 Kjøbstad- og 8 Landjurisdictioner. I Slagelse og Ringsted er Amtstuer.

Sōsier, Navnet paa en bekjendt Boghandlerfamilie i det gamle Rom paa Augusts Tid.

Sosigenes, græsk Philosoph og Astronom i Alexandria, blev c. 50 f. Chr. af Cæsar kaldet til Rom for at forbedre Kalenderen (s. d. A.). Hans Skrifter ere gaaede tabte.

Sostenūto, it., udholdt, bet. i Musik, at Tonerne skulle bindes tæt til hverandre og foredrages med en vis Tyngde. Som Tempobetegnelse er S. omtr. det samme som Andante. Ofte ses det som Tillægsord til Andante eller Adagio.

Søstrup, en Herregaard i Nærheden af Grenaa, nævnes i Slutningen af det 14de Aarh. Blandt dens ældre Ejere mærkes Medlemmer af Slægterne Munk og Hvas. Jacob Seefeldt og hans Enke opførte 1599—1606 den nuværende, anselige 3 Etagers Hovedbygning. 1612 kom S. i Familien Skeels Eje og forblev længe her. Chr. Skeel (s. d. A.), som gav S. Navnet Scheel, oprettede 1725 Grevskabet Skeel af Hovedgaardene S., Skjærvad, Ørbækgaard og Skjern; men 1823 blev Grevskabet stillet til Auction for resterende Skatter og solgt. 1829 kjøbtes de tre førstnævnte Gaarde af Ritmester Jacob Benzon, som s. A. deraf oprettede Stamhuset Benzon, hvilket Navn S. da ogsaa fik og endnu har.

Sotteville lès Rouen [sottvill læ ruāng], Stad i det franske Dep. Nedre-Seine ved Floden Seine, tæt ved Rouen, med 14,000 J., chemiske Fabriker og betydelig Bomuldsindustri, betragtes som Forstad til Rouen.

Sottise, fr. [tihs], Dumhed, dum Snak.

Sōtto voce, it. [vōtsche], med dæmpet eller halv Stemme.

Sou [sū] ell. **Sol**, ældre fransk Mønt, hvoraf 20 paa en Livre, af Værdi 3¾ Øre. 1 **Sou d'or** havde en Værdi af 10¼ Øre. Undertiden kaldes den franske 5-Centimes S.

Soubise [subihs], en gammel fransk Slægt, hvis Godser og Titel ved Arvingen Cathérine de Parthenais's Giftermaal med Vicomte René II af Rohan 1557 gik over til dette Hus. I dette Ægteskab fødtes to som Anførere for Huguenotterne bekjendte Sønner: Hertug **Henri af Rohan** (s. d. A.) og **Benjamin af Rohan**, der som sin Moders Arving kaldtes **Herre af S.** Denne, f. 1589, d. 1642, gjorde først Krigstjeneste i Nederlandene under Morits af Oranien, men udøvede fra 1611 tillige med Broderen en stor Indflydelse paa Huguenotternes Anliggender og deltog virksomt i deres Krige mod den franske Konge (1615—29). Ved flere Rejser til England søgte han at skaffe det belejrede Rochelle Undsætning og blev, skjønt indbefattet under den Huguenotterne 1629 tilstaaede almindelige Amnesti, i England, hvor han døde barnløs. Hans Arving var hans Slægtning **François de Rohan**. — En Ætling af denne, **Charles de Rohan**, Fyrste af S., f. 1715, deltog med Udmærkelse i Krigen 1740—48, bl. a. ved Dettingen og Fontenay, og blev Generallieutenant. Som Mad. Pompadours Yndling fik S. 1756 Anførselen over en Hærafdeling under d'Estrées og medvirkede til Hannovers Indtagelse; men n. A. skilte han sig fra Hovedhæren og forenede sig med de tyske Rigstropper for at drive Preusserne ud af Sachsen. Dette Forsøg løb meget uheldig af; først lod han sig overrumple ved Gotha (19 Sept.) og forjage af en langt ringere fjendtlig Styrke og led siden det skammelige Nederlag ved Rosbach (5 Nov.). Dog fik S. n. A. en ny Commando samt Marschalstaven og blev 1759 Krigsmini-

ster. 1761 førte han sammen med Broglie de franske Hære, trængte vel frem til Hessen og Hannover, men vandt ingen afgjørende Fordel. Mad. Dubarry viste ham samme Yndest som Mad. Pompadour, og han beholdt ogsaa Krigsministeriet under Ludvig XVI lige til sin Død 1787. Med ham uddøde Linjen Rohan-S.

Soubrette [subrètt], et fra den franske Scene stammende Rollefag, hvor Fremstillerinden egentlig skal være den snilde, intrigante Kammerpige; senere er Ordet gaaet over til at betegne den ungdommelige, overgivne Pige-Rolle, som særlig har fundet Anvendelse i den moderne Operette.

Souffleur, fr. [suffløhr], kaldes ved Theatret den Functionær, som ved Prøver og Forestillinger hjælper Skuespilleren eller Sangeren ved at tilhviske ham de Ord, han har at sige eller synge. S., der har en Afskrift af det dramatiske Arbejde — **Souffleurbogen** — foran sig, er anbragt i Prosceniets Gulv og er skjult for Tilskuerne af **Souffleurkassen**, som tillige bevirker, at hans Stemme høres tydeligere paa Scenen uden at naa ned til Tilskuerne.

Soufflot, Jacques Germain [suflō], fransk Bygmester, f. 1713 ved Auxerre, d. 1781 i Paris, var først bestemt for den juridiske Stand, men foretrak Kunsten og uddannede sig, til Dels paa egen Haand og ved Rejser i Italien, til sit Aarhundredes betydeligste Architekt i Frankrig. Hans første større Arbejder findes i Lyon, hvorpaa han kaldtes til Paris for at bygge Pantheon.

Soulié, Frédéric [sulië], fransk Romanforfatter, f. 23 Dec. 1800 i Foix, studerede Jura i Paris, men stærkt betagen af den daværende Ungdoms republikanske Begejstring blev han med flere af sine for Carbonarisme anklagede Kammerater forsat til Rennes for der at fuldende sine Studier. Efter en kort Tjeneste i Regeringskontorerne drog han 1824 til Paris, skrev lyriske Digte, bestyrede et Savværk og skaffede sig igjennem med et Drama paa Odéon. 1830 kæmpede han paa Revolutionens Side i Julidagene. Først Romanen »Les deux cadavres« (1832) slog an hos Publikum, og fra nu af leverede S. med febrilsk Hastværk en lang Række større og mindre Romaner, der ere flygtig udarbejdede og anlagte paa at spænde og forfærde ved oprivende Situationer, men dog anlagte med virkelig poetisk Energi. Forrest i Rækken staar »Les mémoires du diable« i 8 Bind (1837). Blandt de øvrige mærkes: »Le vicomte de Béziers« (1834), »Le comte de Toulouse (1835), »La comtesse de Monrion« (1846—47) o. fl. Blandt hans dramatiske Værker gjorde »Clotilde« (1832), som han skrev sammen med Bossange, stor Opsigt. S. led bestandig af Melancholi over, at han maatte skrive for at leve og saaledes forsømme den kunstneriske Udarbejdelse. D. 23 Sept. 1847.

Soulouque, Faustin [sulūkk], f. 1782 paa Haiti som Slave, blev fri 1790 og tog 1803 Del i Opstanden imod Franskmændene; 1820 blev han Capitain og 1846 General. Skjønt han kun var en raa og uvidende Neger, valgtes han 1847 til Republikens Præsident og brugte sin Magt til at gjøre Statscoup i Apr. n. A. og foretage et Blodbad paa sine politiske Modstandere, de mere oplyste og velhavende Mulatter. 26 Aug. 1849 lod han sig vælge til Kejser „Faustin I“ og udstedte en ny Forfatning, men styrede i Virkeligheden aldeles enevældig. 1852 lod han sig krone, holdt en pragtfuld Hofstat, grundlagde en talrig Adel (6 Fyrster, 60 Hertuger, i alt 400, bl. a. med Titler som Marmelade, Limonade o. desl.) og et Par Ridderordener. Hans hele Regering var en Caricatur og sigtede kun til at tilfredsstille hans Forfængelighed og Havesyge. Med mistroisk Grusomhed forfulgte han sine Fjender, ja selv sine tidligere Hjælpere, og gjorde gjentagne forgjæves Forsøg paa at udstrække sin Magt over den spanske Del af Øen, San Domingo. Endelig blev Folket kjed af ham, og 15 Jan. 1855 jog en ublodig Revolution ham i Landflygtighed til Jamaica. 1867 fik han Lov at vende hjem, men døde 4 Aug. s. A.

Soult, Nicolas Jean de Dieu [sullt], fransk Marschal, Hertug af Dalmatien, f. 29 Marts 1769, Bondesøn, indtraadte 1785 som Menig i Hæren og blev 1791 Underlieutenant. I Revolutionskrigene svang han sig under Hoche og Lefebvre hurtig i Vejret, blev 1794 Brigade- og 1799 Divisionsgeneral. 1799—1800 kæmpede han under Masséna i Schweiz og Genua (hvor han fik et Ben knust) og blev i Aug. 1803 Chef for Lejren ved Boulogne. 1804 blev han Marschal, afgjorde 1805 Sejren ved Austerlitz, kæmpede 1806 ved Auerstädt og forfulgte derefter Blücher til Lübeck. Til Løn blev han n. A. ophøjet til Hertug af Dalmatien. 1808 sendtes han til Spanien, fordrev den engelske Hær under Moore 1809, men kunde ikke hindre dens Indskibning i Coruña. Derpaa trængte han ind i Portugal og indtog Oporto; men medens han tøvede der, efter Sigende i Haab om selv at vinde en Kongekrone, samlede Wellington en stor Overmagt imod ham og nødte ham til at gaa tilbage til Spanien. N. A. førte S. Anførselen i Andalusien og trængte frem lige til Cadiz, men kunde ikke indtage denne By. I de to følg. Aar kæmpede han med afvexlende Lykke mod Spanierne og Wellington; han blev 1813 kaldt til Tyskland, hvor han deltog i Slagene ved Lützen og Bautzen, men blev efter Franskmændenes Nederlag ved Vittoria i Juni 1813 igjen sendt til Spanien. Han kunde dog ikke længer holde sig, trængtes i Dec. tilbage til Frankrig og blev 10 Apr. 1814 slaaet ved Toulouse. I Dec. 1814 blev han Krigsminister under Ludvig XVIII, men sluttede sig til Napoleon I efter hans Tilbagekomst og var hans Stabschef ved Waterloo. S. maatte derfor gaa i Landflygtighed indtil 1819; han blev Pair 1827, efter at han havde vundet Carl X.s Yndest ved at gaa med en Kjærte i en kirkelig Procession, og i Nov. 1830 Krigsminister. I Oct. 1832—Juli 1834 var han tillige, med en kort Afbrydelse, Førsteminister, i Virkeligheden dog kun som Skjærmbræt for Ludvig Philips personlige Styrelse. Maj 1839—Jan. 1840 var han Første- og Udenrigsminister og blev i Oct. 1840 igjen Første- og Krigsminister, men opgav 1846 paa Grund af sin Alder Hærens Forvaltning og i Sept. 1847 tillige Forsædet. Han fik nu Æretitlen Maréchal-Général, me-

dens Regeringen ikke turde gjenoprette Connétable-Værdigheden og derfor kun gav hans Hustru Titel derefter. Han døde 26 Nov. 1851 og efterlod en kostbar Malerisamling, som han havde sammenplyndret i Spanien. — Hans Søn, **Napoleon S.**, f. 1801, var Diplomat 1830—48, i de sidste Aar Afsending i Berlin, og 1849—51 orléanistisk Medlem af Nationalforsamlingen; d. 1857.

Soumet, Alexandre [sumā], fransk Digter, f. 1788 i Castelnaudary, var bestemt til Militærstanden, men den Lyst til Poesien, der havde besjælet ham lige fra hans Barndom, vandt Overhaand. Nogle af hans første Arbejder bleve roste af »L'académie des jeux floraux, og ivrig religiøs som han var, fordybede han sig i Læsningen af Klopstock. Da han 1800 kom til Paris, havde han allerede et vist Navn. Han blev ansat i Administrationen, men passede kun sine poetiske Sysler. Han stræbede rigelig poetisk Virak for Napoleon, hvilket ikke hindrede ham i senere at hylde Bourbonerne og Orléans'erne paa lignende Maade, men for S. gik Poesien i det hele væsentlig op i den kunstneriske Form, som han udarbejdede med minutiøs Omhu. Efter Napoleons Fald levede han 5 Aar i Toulouse. Da Kampen mellem Klassikere og Romantikere udbrød, tog S. ikke Del i den, men han sendte Digte til Romantikernes Hovedorganer. 1822 opførtes to Tragedier af ham: »Clytemnestre« paa Th. français og »Saül« paa Odéon; 1824 blev han Medlem af Akademiet. Efter en Række dramatiske Arbejder gik S. over til den episke Poesi; hans »Divine épopée« (1840), der behandler Christi Nedfart til Underverdenen, er en uklar Apokalypse i meget elegante Vers. 1822 blev han Bibliothekar i St. Cloud og efter 1830 i Compiègne. D. 1845 i Paris.

Sous-chef [suschæf], s. Stab.

Soutane, fr. [sutāhn], de katholske Gejstliges lange Kjole med snævre Ærmer.

Southampton, Stad i Hants-Shire i England, ved en Vig af Kanalen, 15 M. v. s. v. for London. 60,000 J. (1881). S. er en af Hovedstationerne i den engelske Dampskibsfart og staar i levende Forbindelse med Kanaløerne, Frankrig, Tyskland, Middelhavet og Amerika. Den kongelige Yachtklub har her et pragtfuldt Klubhus. Stærkt besøgte Søbade. Betydelig Industri i Maskiner, Jærnstøbegods, Øl, Sukker og Vogne. Betydelig Havn. Vigtig Udvandringshavn.

Southdowns, en Kalkkjæde af 500 F.s Middelhøjde i det engelske Shire Sussex, er bleven bekjendt ved den her udviklede kraftige Faarerace.

Southey, Robert, engelsk Digter, f. 12 Aug. 1774 i Bristol, gik 1792 til Oxford for at studere Theologi, men hans franske Revolutionsideer bragte ham 1794 til at forlade Universitetet. Hans Ungdomsarbejde, det romantiske Epos »Joan of Arc« giver ved Siden af umodne Udvæxter allerede Prøver paa hans malende og rige Phantasi, ligesom hans ultrarevolutionære Drama »Wat Tyler«. Efter en Rejse til Lissabon 1795 og senere til Spanien, hvoraf han udgav en Beskrivelse, gik han 1801 som Privatsecretær hos Statkammerkansleren Foster til Irland og bosatte sig derefter i Greta-Hall ved Keswick i Cumberland. 1801 udkom den arabiske Digtning »Thalaba, the Destroyer«, 1804 »Metrical Tales«, 1805 »Madoc«, 1810 »The Course of Kehama« med hindustansk Stof. I de orientalske Sujetter tumler S. sig af Hjertens Lyst med sin i Skildringen af ydre Pragt glimrende Phantasi, medens der er lidet for Hjertet og Tanken i hans Poesi. Imidlertid var den forrige atheistiske Jakobiner bleven en orthodox Højtory, skrev i »Quarterly Review« og blev 1818 udnævnt til Hofpoet eller poeta laureatus, i hvilken Egenskab han forherligede Wellington (»Carmen Triumphale«), Prinsregenten og de med ham allierede Monarcher. Pligtskyldigst og inderlig drog han til Felts imod Byron og de med ham beslægtede Digtere, som han kaldte den sataniske Skole, men Byron hudflettede ham til Gjengjæld, da han havde apotheoseret den hæslige Georg III efter hans Død i »Vision of Judgement« (1821). S. er tillige Forfatter til en Mangde Prosaværker: historiske, fortællende, anthologiske, biographiske (bl. a. om Nelson), opbyggelige og politiske; som ivrig Romantiker sværmede han for Middelalderen og omarbejdede de gamle Ridderromaner „Amadis af Gallien“ og „Palmerin af England“. 1840 blev S. apoplektisk og hensank i Apathi til sin Død 21 Marts 1843. Hans poetiske Værker udkom samlede i London 1837 (10 Bd.; ny Udg. 1854).

Southport [pohrt], Stad i Lancaster-Shire i England, ved Sydsiden af Floden Ribbles Udløb i den irske Sø, 4 M. n. for Liverpool. 32,000 J. Havn. Søhospital. Søbade.

Southwark [sødh'ərk], s. London.

Soutien, fr. [sutiǟng], Støtte, Understøttelse; Livsophold.

Souvenir, fr. [suv'nihr], Erindring; Mindegave.

Souveræn (af lat. superior, øvre) er bleven en Betegnelse for den højeste, uindskrænkede, uafhængige Magt. I Statsretten betegner **Souverænetet** navnlig den øverste, uindskrænkede Magt i Staten, hvad enten denne efter Statsforfatningen findes hos Regenten (i hvilket Tilfælde, altsaa i den uindskrænket monarchiske Stat, denne selv kaldes Souveræn) eller hos Folket. I Folkeretten betegner S. en Stats fuldstændige Uafhængighed af andre baade udad til (saa at den paa egen Haand kan føre Krig og slutte Fred, afsende og modtage Gesandtskaber, afslutte Tractater osv.) og indad til (i Henseende til Ordningen af sin Forfatning og Bestyrelsen af sine egne indre Anliggender), og i folkeretlig Betydning kaldes en saadan Stats Overhoved ogsaa Souveræn. Flere Stater, de saakaldte **halvsouveræne**, mangle imidlertid denne fuldstændige, folkeretlige Souverænetet, idet de navnlig kun besidde den indre, ikke den ydre.

Souvestre, Emile [suvēst'r], fransk Skribent, f. 15 Apr. 1806 i Morlaix, studerede i Rennes og Paris, blev Advocat og udgav et versificeret Drama, »Le siège de Missolonghi«. Familienheld tvang derpaa S. til at tage en Plads som Boghandlercommis i Nantes, men han grundede kort efter ved Venners Hjælp en

Opdragelsesanstalt i Rennes, blev i Brest Redacteur af »Le Finistère«, derefter Lærer i Rhetorik ved en Latinskole i samme By, hvorfra han udgav sine »Les derniers Bretons« (1836), der gjorde Opsigt. Efter en kort Virksomhed som Lærer i Mühlhausen bosatte han sig i Efteraaret 1836 i Paris, hvor han levede af Literaturen. I den Række Fortællinger, som han udgav i Aarenes Løb, og af hvilke maa mærkes »Le foyer breton«, »Un philosophe sous les toits«, »Au coin du feu«, »Sous les filets«, »Sous la tonnelle«, »La dernière étape«, benytter han Localkundskaben til de Provinser, hvori han havde levet. Det moraliserende Element breder sig paa Poesiens Bekostning, og hans Livsanskuelse er noget landevejsagtig, men han fængsler ved kvindelig Ynde i Stil og Fremstilling. 1858 rejste han i Schweiz, hvor han holdt literære Foredrag, og vendte tilbage til Paris, hvor han døde 5 Juli 1854.

Souza, Adelaïde, Marquise af [susā], født Filleul, fransk Romanforfatterinde, f. 1761 paa Herregaarden Longpré i Normandiet, blev efter sin første Mands, Grev Flahaults Død 1793 under Guillotinen gift med den portugisiske Gesandt José Maria de S.-Botelho og døde 1836 i Paris. Hendes talrige Romaner høre ikke til de betydelige og tankevægtige Værker, men udmærke sig ved Gratie i Udførelse og kvindelig Delicatesse i Opfattelsen. »Oeuvres complètes« (12 Bd., 1821—22).

Sovāna, Stad i Mellemitalien, 15 M. s. til ø. for Firenze, i en meget usund Egn, er nu kun ubetydelig, men var tidligere en folkerig Stad. Prægtig Kathedralkirke og mange ubeboede private Paladser. S. er den berømte Hildebrands, som Pave Gregor VII.s, Fødested.

Sovereign [söwverenn], en Guldmønt i England, af Finhed 916⅔ Tusendedele, saaledes udmøntet, at 40 eng. Troy Pund udbringe 1,869 S. af Værdi pr. Stk. 18 Kroner 16 Øre. Den deles i 20 Shillings à 12 Pence. S. er det lovmæssige Betalingsmiddel, og ingen er pligtig at tage mod mere end 40 Shillings Værdi i Sølv eller 12 Pence i Bronze.

Sovesyge, en især hos unge Piger i Udviklingsperioden og hysteriske Kvinder undertiden optrædende, langvarig Søvntilstand, der ganske ligner den sædvanlige Søvn, skal kunne vare Uger og Maaneder, i hvilken Tid Individet kun vaagner op for at tage Næring til sig eller forrette sin Nødtørft. Den optræder undertiden periodisk og er forbunden med andre nervøse Phænomener. S. er beslægtet med og gaar til Dels over i Somnambulismen.

Soya [sōja] faas af Frøene af Soja hispida, en til Ærteblomsterne henhørende Plante fra det tropiske og østlige Asien. Den tilberedes dog ofte i Europa af Champignons, stærk Kjødsuppe, Gulerødder osv. og bruges meget i Husholdningen.

Sozodönt, et tidligere meget udskreget Tandconserveringsmiddel, bestaar i det væsentlige af Oliesæbe, opløst i Glycerin, Vand og Vinaand; det tilhørende Pulver bestaar af kulsur Kalk og Magnesia med Violrod.

Sozŏmenos, Hermias, græsk Kirkehistoriker, f. omtr. 400 i Bethelia ved Gaza i Palæstina, Sagfører i Constantinopel, fortsatte Eusebius's Kirkehistorie i 9 Bøger, der omfatte Aarene 323—423.

Spaa [spa], By i Belgien, i en smuk Dal i Ardennerne, 1,000 F. højt, 4 M. s. ø. for Liège, et Luxusbad med Jernkilder, der er meget besøgt, især af Englændere. 7,000 I.

Spaccafōrno, Stad i den sydvestlige Del af Sicilien, 22 M. s. s. v. for Messina. 9,000 I. Tilvirkning af Salt i Kystlagunerne. I Nærheden af Staden er Ispica Dalen, ogsaa kaldt Troglodytdalen eller Troglodytstaden, med utallige i Klipperne udhuggede Grotter.

Spadefisk ell. Spadestør (Spatularia), en i Nordamerikas og Chinas Floder levende Fiskeslægt af Størfamilien med lignende Hale og Legemsform som denne, men med nøgen Hud og med Hovedet forlænget foran Munden til et meget stort vandret, spadedannet Blad; Gabet er stort og Gjælleaabningerne ligeledes.

Spadille, sp. [dilje], Spader-Es som højeste Trumf i l'Hombre.

Spādo, lat., Gilding.

Spaendonck, Gerardus van [spahn], Blomstermaler, f. 1746 i Tilburg i Holland, Elev af Herreyns i Antwerpen, levede fra sit 24de Aar i Paris, hvor hele hans Virksomhed som Kunstner falder, og hvor han døde 1822. Hans Billeder, som kappes med v. Huijsums i smagfuld Anordning og Skjønhed, vare i sin Tid meget søgte; Exemplarer findes i Louvre og andensteds. Han arbejdede tillige meget for den botaniske Have i Paris. — Hans Broder, Cornelis S., f. 1756, d. 1839, var ligeledes Blomstermaler og virkede især ved Porcelænsfabriken i Sèvres.

Spagirisk Kunst, d. s. s. Guldmageri, egtl. Kunsten at adskille (gr. *σπάειν*) og forene (gr. *ἀγείρειν*).

Spagna, Juan ell. Giovanni, kaldt lo [spānja], italiensk Maler, f. i Spanien i Slutningen af det 15de Aarh., d. c. 1530, uddannede sig under Perugino og nedsatte sig i Spoleto, hvor han 1516 fik Borgerret. Han staar Perugino nær baade i Behandling og Farve, men efterlignede senere Rafael saaledes, at enkelte af hans Værker til den nyeste Tid have gaaet for Ungdomsarbejder af Rafael. Han var ogsaa en fortrinlig Portrætmaler. Hans Hovedbilleder ere i Spoleto.

Spagnolétto, José lo [spanjo], ital. Maler, s. Ribera.

Spāhi, Benævnelsen paa visse Rytterafdelinger i den franske Hær, dannede ved Hverving blandt den indfødte Befolkning i Algérien, iførte en orientalsk Dragt, men væbnede med europæiske Skydevaaben og anførte af franske Officerer. S.-Regimenterne ere i Fredstid stationerede i Afrika, men ere blevne brugte som let Rytteri ogsaa i Europa i Frankrigs senere Krige.

Spalatin, Luthers fortrolige Ven og en af Reformationens betydeligste Forkæmpere, f. 1484 i Spalt i Bispedømmet Eichstätt, hed egentlig Burckhardt, men fik efter sin Fødeby Navnet S. 1509 blev han Hovmester for Kurprins Johan Frederik, 1511—14 levede han i Wittenberg som Hovmester for to andre Prinser af

det kurfyrstelige Hus, og det Venskab, han her sluttede med Luther, blev af stor Betydning for denne; thi 1514 blev S. Hofpræst og Skriftefader for Kurfyrst Frederik d. vise og var fra nu af maaske den mest indflydelsesrige Mand ved Hoffet, og denne sin Indflydelse benyttede han trofast til at støtte Luthers Sag. 1525 blev han første Præst og Superintendent i Altenburg, men bevarede hele sit Liv sin store Indflydelse ved det sachsiske Hof, hvis vigtigste Raadgiver i alle kirkelige Anliggender han vedblev at være. Han var Frederik d. vises og Johan d. bestandiges Ledsager paa flere Rigsdage, deltog 1537 under Johan Frederik i Fyrstemødet i Schmalkalden, udøvede en frugtbringende Virksomhed ved Kirkevisitationen i de sachsiske Lande (1527—29) og forfattede flere for Reformationstidens Historie vigtige Skrifter, deriblandt Biographier af Frederik d. vise og Johan d. bestandige. D. 16 Jan. 1545 i Altenburg.

Spálatro, Stad i det østerrigske Kongerige Dalmatien, paa en Halvø ved Adriaterhavet, 16 M. ø. f. ø. for Zara, med 15,000 J., katholsk Bispesæde, Ruiner af Kejser Diocletians pragtfulde Palads, en Kathedralkirke (i Oldtiden et Jupiterstempel), flere højere Læreanstalter, stort Museum med mange Oldtidsminder, Svovlbade og livlig Industri i Uld, Silke, Læder og Liqueurer samt Handel og Skibsfart.

Spalier [liē], s. Espalier.

Spallanzāni, Lazaro, Naturforsker, f. i Scandiano i Modena 10 Jan. 1729, d. 12 Febr. 1799, studerede i Bologna og samlede senere i Pavia og Modena mange Tilhørere. Han foretog flere Rejser i Landene om Middelhavet og beskrev disse Egne geologisk og naturhistorisk i »Viaggi alle due Sicilie e in alcuni parti degli Apennini« (6 Bd., Pavia 1792). Særlig Fortjeneste har S. ved sine Forsøg og Undersøgelser over Fordøjelsesvirksomheden, Blodomløbet og Forplantningen hos højere og lavere Dyr.

Spalteaabninger. Stadig Tilgang af atmosphærisk Luft er nødvendig for Plantens Liv, og en vis Del af Plantens mere overfladiske Væv er derfor udrustet med store Mellemcellerum eller Lacuner, hvorved opnaas, at den Overflade, der kan sættes directe i Berøring med Luften, forstørres; disse Lacuners Mundinger udad til kaldes S., der i Regelen ere omsluttede af to smaa Celler, Læbeceller, som i Modsætning til Overhudens øvrige Celler ere bladgrøntholdige. S. optræde saa vel paa Bladene som paa unge Stængler og Frugtknuderne og hos Bladene navnlig paa disses Underside, hvilket kan erkjendes paa dennes lysere Farve, der skyldes de mange luftfyldte Lacuner. Rødder og i Vandet nedsænkede Organer mangle dem.

Spaltning er en Deling ved Hjælp af kileformede Redskaber, som inddrives i en Revne eller i Huller, som enten ere dannede i Forvejen eller dannes med det samme, indtil Stykket derved sprænges adskilt saaledes, at Delingen netop falder i den tilsigtede Retning. At et Legeme er spalteligt i én eller flere Retninger beror paa, at Sammenhængen mellem dets Dele ikke er ens i alle Retninger, thi en begyndende S. vil da fortsætte sig i den Retning, hvorefter Modstanden mod Adskillelse er mindst. Selv Metaller kunne ved Traadtrækning faa en saadan Forøgelse af Længdestyrken paa Tværstyrkens Bekostning, at de kunne vise en kjendelig Tilbøjelighed til at spaltes paa langs. Træ er spalteligt paa langs i alle Retninger; dog spaltes det i Regelen lettere efter Radius end efter Aarringene paa Grund af Marvstraalerne. Jo større Forskjel der er mellem Længde- og Tværstyrken, desto lettere spalteligt er Træet; slart Fyrretræ er fortrinlig spalteligt, fastere Træsorter som Mahogni vanskeligere, medens Knuder, Rodstykker og lignende masrede Træstykker, hvor Fibrene gaa i alle mulige Retninger, ere saa godt som uspaltelige. Man spalter Træet ud, naar man vil have det saa stærkt og sejt som muligt og derfor nødig vil skære det „over Spaan", saaledes til Bødkerstaver, Hjulmagertræ, Lanseskafter o. lign. Spaltningen sker ved Jærnkiler eller Spaltekllinger. Vidjer og Spanskrør spaltes i 3 eller 4 Dele ved et lille Redskab af Messing eller haardt Træ med 3 eller 4 radiære Vægge. Stenarter, navnlig saadanne, der vise en lagdelt Structur, som Skifer, ere spaltelige i Lagenes Retning, men selv Granit og andre Stenarter uden Lagdeling lade sig med tilbørlig Forsigtighed spalte, og da i Regelen lettere i en vis Retning end i andre. S. sker ved Inddrivning af Jærnkiler i en Række Huller langs Spaltningslinjen; man maa paase, navnlig naar Brudfladen er lang, at drive lige stærkt paa alle Kilerne over hele Linjen. En anden Maade, som allerede har været kjendt i Oldtiden, gaar ud paa at benytte Kiler af tørt Træ, som, efter at de ere drevne fast, befugtes med Vand og ved deres Udbulning bevirke Sprængningen.

Spaltevært, s. Sax.

Spamer, Otto, tydsk Boghandler, f. 1820 i Darmstadt, d. 1886, grundlagde 1847 en Forlagsforretning i Leipzig, der i vid Udstrækning og med stort Held har plejet den illustrerede populærvidenskabelige og fædrelandshistoriske Literatur. Af dens større Foretagender kunne nævnes „Jugend- u. Hausbibliothek" (siden 1855), „Das Buch der Erfindungen" (ogsaa udkommen i dansk Bearbejdelse) og „Illustr. Conversations-Lexikon" (10 Bd., 1870—82). En stor Mængde af sine Ungdoms- og Folkeskrifter forfattede S. selv under Pseudon. Franz Otto.

Span (et Spand), engelsk Længdemaal, lig 9 eng. Tommer (Inches) ell. 8,74 danske.

Spand, Længdemaal paa 6 Tommer, der bruges ved Udmaaling af Møllestene; en 10½ S.s Sten har saaledes 63 Tommer i Diameter.

Spandau, Fæstning i den preussiske Prov. Brandenburg, ved Floden Sprees Udløb i Havel, 2 M. v. for Berlin. 31,000 J. (1885). Storartede Militæretablissementer med Kanonstøberi, Geværfabrik, Krudtværk m. m. Straffeanstalt. Flodskibsfart og Handel.

Spanddag ell. Spænddag, s. Gangdag.

Spandemager, Hans Olufsen, var Munk i Helligaandsklosteret i Malmø, da Claus Mortensen Tøndebinder (d. e. Bødker) 1527 begyndte

at prædike Luthers Lære, og blev fuldstændig vunden for denne. Vel lykkedes det Ærkebispen i Lund, Aage Sparre, at tvinge dem begge til at forlade Byen; men Aaret efter vendte de tilbage, forsynede med Beskyttelsesbreve fra Kongen, og efter at de 1529 havde faaet udmærkede Medhjælpere i Frands Vormordsen og Peder Lauridsen, lykkedes det dem fuldstændig at vinde Byen for Reformationens Sag.

Spandet, Niels Møller, f. 17 Febr. 1788 paa Alrø ved Horsens, tog 1811 juridisk Examen med Udmærkelse og blev 1822 Assessor i Landsoverretten i Kjøbenhavn (1831—45 tillige Kongens Foged), 1840 Etatsraad; d. 9 Nov. 1858. Han sluttede sig tidlig til Grundtvig og tog 1826 aabent Parti for dennes kirkelige Opfattelse, hvad der paadrog ham en Irettesættelse og udelukkede ham fra at blive Højesteretsassessor. 1848 deltog han i Hippodrommøderne, og 1849—53 var han Folketingsmand; han sluttede sig afgjort til Venstre undtagen i den politiske Kamp 1852—53, da han stemte sammen med de nationalliberale Førere. 1850 indbragte S. et Lovforslag om Trosfrihed og borgerligt Ægteskab, som vakte en umaadelig Storm i Landet; han optraadte ligeledes for en Forbedring af Tyendets Stilling og fremsatte 1855 et Forslag om Kvindernes Ligestilling.

Spang, et Ord, som i Oldsproget betyder en lynd Plade, bruges i gammel Dansk for at betegne Gangbræt (over en Aa), Bro.

Spangberg ell. **Spangsberg**, Morten, dansk Søfarer, f. omtr. 1698 nær ved Esbjærg, blev 1720 Lieutenant i russisk Tjeneste og var 1725—28 Næstcommanderende hos V. Bering paa hans Opdagelsesreise til Kamtschatka. 1732 blev S. Capitain og drog n. A. igjen til Sibirien for at deltage i Berings nye Togter. Han udsendtes 1738 med tre Skibe og undersøgte de kurilske Øer, der før ham netop vare kjendte; 1739 gik han paa ny ud og naaede flere af de store japanske Øer, medens hans tredje Forsøg 1742 helt mislykkedes. Da han derefter blev udsat for mange Beskyldninger og uretfærdig behandlet af de russiske Myndigheder, forlod han paa egen Haand Sibirien og drog til St. Petersborg, hvor han vel først blev dødsdømt, men siden benaadet med en ringe Straf. D. 1761 som Capitain af 1ste Klasse. S. har Fortjenesten af at have opdaget de kurilske Øer og Japan nord fra.

Spangenberg, August Gottlieb, herrnhutisk Biskop, f. 1704, d. 1792, blev efter Zinzendorfs Død 1760 Brødremenighedens Leder og viste i denne Stilling megen Besindighed og Dygtighed. I sin »Idea fidei fratrum« gav han en Troslære, som nyder næsten symbolsk Anseelse i Menigheden.

Spanheim, Ezechiel v., berømt Numismatiker og Philolog, f. 1629 i Genf, d. 1710 i London, blev allerede 1651 Professor i sin Fødeby, senere Kurprinsen af Pfalz's Opdrager og til sidst brandenburgsk Minister og Gesandt først i Paris og derpaa i London, hvor han døde. Hans Hovedværker ere: »Dissertationes de usu et præstantia numismatum antiquorum« (1664) og »Orbis Romanus« (1704).

Spanien, et Kongerige i det sydvestlige Europa, omfatter tillige med Portugal den pyrenæiske ell. spanske Halvø, der har et samlet Flademaal af 10,553 □ M. Det bestaar af følgende Landsdele og Kolonier:

Landskaber	Provinser	□ M.	Befolkn. Udg. af 1885	pr. □ M.
Ny-Castilien	Madrid	145,09	589,304	4062
	Toledo	277,09	353,285	1275
	Guadalajara	219,98	205,699	935
	Cuenca	312,25	242,809	778
	Ciudad-Real	356,10	280,642	788
		1310,51	1,671,739	1276
Gammel-Castilien	Burgos	257,81	348,465	1352
	Logroño	91,55	177,973	1944
	Santander .	100,16	246,996	2466
	Soria	187,89	160,308	855
	Segovia ...	123,99	158,121	1283
	Avila	143,18	190,834	1333
	Palencia ...	153,17	189,360	1236
	Valladolid ..	137,46	258,238	1879
		1194,68	1,730,295	1448
Leon	Leon......	279,18	373,354	1337
	Zamora	192,78	271,243	1407
	Salamanca.	227,19	308,298	1357
		699,15	952,895	1363
Asturien-Oviedo		197,86	593,711	3091
Galicien	Coruña	143,53	619,876	4319
	Lugo	179,45	427,030	2379
	Orense.....	126,75	397,258	3134
	Pontevedra.	79,75	463,564	5813
		529,48	1,907,728	3603
Estremadura	Badajos ...	397,67	463,170	1165
	Caceres....	360,73	325,953	940
		758,40	789,123	1041
Andalusien	Sevilla	255,39	523,227	2048
	Cadiz (med Ceuta)....	133,34	431,763	3238
	Huelva	184,12	223,989	1216
	Cordova ...	249,29	401,660	1611
	Jaen	244,81	432,634	1767
	Granada ...	231,88	478,846	2065
	Almeria ...	158,07	357,430	2261
	Malaga	133,47	518,114	3882
		1590,87	3,367,663	2118
Murcia	Murcia	209,52	462,829	2209
	Albacete ...	269,89	220,812	818
		479,41	683,641	1426
Valencia	Valencia ...	195,55	687,268	3520
	Alicante ...	102,79	423,124	4116
	Castellon de la Plana ..	116,41	295,839	2541
		414,45	1,406,231	3393
Aragonien	Zaragoza...	316,44	398,405	1259
	Huesca	275,13	261,266	950
	Teruel.....	269,10	248,373	923
		860,67	908,044	1055

Landskaber	Provinser	□ M.	Befolkn. Udg. af 1885	pr. □M.
Catalonien	Barcelona ..	189,78	858,097	6189
	Tarragona .	117,87	342,769	2908
	Lerida	220,67	290,808	1318
	Gerona	106,46	308,759	2901
		584,77	1,800,428	3045
Baskiske Provinser	Navarra ...	190,90	318,048	1667
	Biscaya (Bilbao)	89,32	201,700	5130
	Guipuzcoa .	34,28	179,566	5246
	Alava (Vittoria)	55,90	98,470	1781
		319,61	797,779	2460
Spaniens Fastland ...		8939,40	16,609,295	1869
De baleariske Øer....		91,06	309,216	3396
De canariske Øer		131,00	307,743	2347
Smaabesiddelserne paa Afrikas Nordkyst (Ceuta er henført til Cadiz)		0,87	2,522	
		222,32	619,481	
Hele det egentlige Spanien		9162,33	17,228,776	
Kolonier:				
Cuba		2158	1,521,684	
Puerto Rico (1880) .		169	754,313	
Amerika...		2327	2,275,907	
Philippinerne		5335	5,559,020	
Suluøerne		45	75,000	
Marianerne		21	8,665	
Carolinerne		13	22,000	
Palaos		14	14,000	
Asien og Oceanien ..		5428	5,678,685	
Afrika:				
Guineaøerne og Territoriet San Juan paa Guineakysten........		40	68,650,	

hvortil kommer Havnen Ifni n. for Cap Non og Saharas Vestkyst mellem Cap Bojador og Cap Blanco, hvis Størrelse og Befolkning ikke lader sig bestemme.

Ialt Kolonier: 7,800 □ M. med 8,023,300 J.

Af større Stæder har S.: Madrid med 387,000 J. (med Forstæder 508,400), Barcelona 246,400, Valencia 144,800, Sevilla 136,200, Malaga 111,300, Murcia 91,900, Zaragoza 83,300, Cartagena 78,000, Granada 71,400, Jerez de la Frontera 64,000, Cadiz 59,700, Palma 59,600, Valladolid 49,800, Cordova 48,700, Santander 41,700. Befolkningen angives under Maurernes Herredømme at have været 30 Mill., men var 1723 sunken til 7,600,000. — S.s Fastland ligger mellem 36° 1′ og 43° 47′ n. Br. og 8° 18′ og 21° ø. L. og grænser mod N. til den biscayiske Bugt og Frankrig, mod Ø. til Middelhavet, mod S. til Middelhavet, Gibraltarstrædet og Atlanterhavet og mod V. til Portugal og Atlanterhavet. Det danner en udstrakt Højslette, hvis Middelhøjde i Gammel-Castilien og Leon er over 2,600 F., i Ny-Castilien og Estremadura mellem 2,500 og 2,600 F. Denne Højslettes Nordrand dannes af Pyrenæerne og deres Fortsættelse mod V., de cantabrisk-asturiske Bjerge, medens Sydranden dannes af Sierra Nevada. Fra selve Højsletten hæve sig desuden flere Bjergkjæder. Parallelt med Sierra Nevada, adskilt fra denne ved den andalusiske, af Guadalquivir gjennemstrømmede Slette, strækker sig saaledes Sierra Morena fra Murcias Nordgrænse mod V. til Grænsen af Portugal, hvor den fortsættes ind i Algarve under Navn af Serra Monchique. Til Sierra Nevadas Østende slutter sig det iberiske Bjergsystem, der først har nordlig Retning indtil Arragoniens Sydgrænse og derpaa nordvestlig hen imod Asturien. Af de mange spredte Bjerggrupper og Smaakjæder i dette System mærkes Sierra de Cuenca mellem Ny-Castilien og Valencia, S. de Albaracin og de Molina paa Grænsen af Aragonien og S. de Moncayo (med Tinder paa 7,500 F.), de Urbion og de Oca i Gammel-Castilien. Fra det iberiske Bjergsystem udgaar mellem Gammel- og Ny-Castilien S. de Guadarama, hvis vestlige Del har forskjellige Localnavne, og som fortsættes ind i Portugal under Navn af Serra de Estrella. Mellem S. de Guadarama og S. Morena strækker sig S. de Guadelupe gjennem Ny-Castilien hen imod Portugal. Medens S. Nevada i Cumbre de Mulahacen og Picacho de Veleta har Tinder paa 11,000 F.s Højde og Pyrenæerne lignende i Maladetta og Mont Perdu, er S. de Guadaramas højeste Tinde, Peñalara, ikkun 7,675 F. og de andre spanske Kjæder endnu lavere. Lavland af noget større Udstrækning findes kun i Ebrodalen, i Kystlandet ved Valencia og i den nedre Del af den andalusiske Slette. Kystlinjen, de talrige smaa Indskæringer fraregnede, har en Længde af omtr. 300 Mil, hvoraf 170 ved Middelhavet og 130 ved Atlanterhavet. Nordkysten er i det hele klippefuld og stejl uden Skjærgaard, men med mange Smaabugter, sædvanlig dannede af Flodmundinger, de saakaldte Rias. Dens mest fremspringende Punkter ere Cap Peñas i Asturien og Ortegal i Galicien. Vestkysten fra Cap Ortegal indtil Minhos Munding er ligeledes klippefuld, men af ringere Højde og danner talrige Bugter, af hvilke de betydeligste ere ved Coruña, Corcubion, Noya, Pontevedra og Vigo; de mærkeligste Fremspring her ere ved Forbjærgene Toriñana, Finisterre og Corrubedo. Sydvestkysten fra Guadianas Munding til hen imod Cap Trafalgar er i det hele lav og paa nogle Steder sumpig, snart med foran liggende Sandøer, snart med udskydende Grunde. De betydeligste Bugter her ere ved Huelva og Palos, Guadalquivirs Munding og ved Cadiz. Hele Sydkysten fra Cap Trafalgar indtil Cap Palos er for det meste klippefuld og høj, med meget faa Indskæringer. Kun Algeciras Bugten, der mod Ø. lukkes af Gibraltarklippen, og Havnene ved Malaga og Cartagena ere her tilgængelige for større Skibe; ved Almeria danner Middelhavet en stor aaben Bugt. Fra Cap Palos til hen imod Alicante er Kysten lav

og sandet med talrige Laguner, af hvilke den betydeligste er Mar menor n. for Cap Palos. Fra Alicante mod N. omkring Cap Nao er atter Klippekyst med mange Fremspring, men af ringere Højde, og videre mod N. til Ebromundingerne lav Sandkyst med mange Laguner, hvoriblandt Albufera s. for Valencia, men ingen Havne. Resten af Kysten indtil Frankrigs Grænse er afvexlende flad og klippefuld og kun ved Barcelona og Rosas tilgængelig for større Skibe. — Floder. Paa Grund af Nordrandens stejle Fald mod Biscaya Bugten ere de til denne løbende Floder kun smaa og kun nærmest ved deres Udløb af Betydning for Skibsfarten; de mærkeligste af dem ere Bidassoa ved Frankrigs Grænse, Nervion forbi Bilbao og Eo. Til Atlanterhavet flyde foruden Smaafloderne Lezaro, Tambre, Ulla og Lerez og de store Floder Minho, Duero, Tajo, Guadiana og Guadalquivir. Den eneste betydelige Flod, der løber til Middelhavet, er Ebro; dog er her adskillige temmelig udviklede Kystfloder, blandt hvilke skulle nævnes fra S. mod N. Almanzora, Segura, Jucar, Guadalaviar, Llobregat og Ter. Af egentlige Skibsfartskanaler er her kun: 1) den aragoniske Kejserkanal langs Ebro fra Tudela til Zaragoza, 12 M. lang; 2) den castilianske Kanal fra Floden Pisuergas Udløb i Duero mod N. langs Pisuerga, omtr. 22 M. lang; Martos Kanalen, der fra Ebro neden for Tortosa fører til Havnen Alfaquez, 3 M. lang. Desuden har der været arbejdet paa at kanalisere Ebro til Zaragoza, og det har været projecteret at fortsætte dette Arbejde over Estrella gjennem de cantabriske Bjærge til Bilbao og saaledes sætte Middelhavet i Forbindelse med Biscaya Bugten. Foruden de alt nævnte Laguner og Laguna de la Janda nær Trafalgar findes ingen Søer af Betydning. Klimaet er meget forskjelligt saa vel efter Breddegraden som især efter Beliggenheden ved Kysten eller i det indre Højland. Man kan adskille tre klimatiske Bælter, det mellemeuropæiske eller køligt tempererede paa den største Del af Nordkysten og Castiliernes med Leons Højslette, det afrikanske eller subtropiske, som omfatter Nedreandalusien, Granada samt Murcias og Valencias Kystlande, og det sydeuropæiske eller varmere tempererede, der omfatter det øvrige Land. I det mellemeuropæiske Bælte have Kysten og de lavere Egne et meget behageligt Klima med mild Sommervarme og ringe Vinterkulde. Frost og Snefald indtræde kun i Forbigaaende, Atmosphæren er i Regelen fugtig, Regnen hyppig især om Vaaren og i Efteraaret, Nedbøren naar 30 Tommer. Et helt andet Klima hersker paa den castilianske Højslette; stærk Kulde og betydeligt Snefald indtræde ikke sjælden allerede om Efteraaret, og i Vinteren hemme Snemasserne ofte Communicationen hele Uger i Træk; om Foraaret herske kolde Taager og om Sommeren en glødende Hede, som sjælden mildnes ved Regn. Madrid, som ligger midt paa Højsletten, har en Middeltemperatur af 13,7°, men man kan her i Jan. have en Kulde af ÷5° og i Aug. en Varme af 40°. Nedbøren er paa Højsletten sunken til omtr. 10 Tomm., ofte blæser her den bidende kolde Nordenvind Gallego, og Storme ere hyppige til alle Aarstider. Det sydeuropæiske Bælte har i det hele et mildt Kystklima, lidt varmere end Sydfrankrigs og uden store Spring i Temperaturen. I det afrikanske Bælte ere Sne og Frost næsten ukjendte Fremtoninger, og Temperaturen gaar sjælden ned under 12°; Sommeren er brændende varm, og særlig hjemsøges Sydkysten af en hed Sydvind, Solano, som afsvider al Plantevæxt. Derimod ere Efteraaret og Vinteren de behageligste Aarstider, og i det hele kan man sige, at her hersker et Foraar paa otte Maaneder, en Sommer paa fire. Naturfrembringelser. Den spanske Jordbund er af Naturen frugtbar overalt, hvor der er tilstrækkelig Vand. Da dette imidlertid paa mange Steder savnes, har man tidligere, navnlig paa Maurernes Tid, gjort store Anstrængelser for ved Kanalanlæg at skaffe dette til Stede og fordele det. Paa selve Højsletten ere slige Anlæg ofte umulige, men i de lavere Egne paa Ebrosletten, i Valencia og Murcia ere de mauriske Anlæg endnu til Velsignelse for Befolkningen, medens man derimod paa Højsletten træffer store Strækninger, der kun ere dækkede med forkrøblet Buskads, med sparsomt Græs, Gyvel og Cistusroser. Dog findes her ogsaa Egne, der anvendes til Kornavl, og hvor denne giver et tilfredsstillende Udbytte, naar kun ikke Foraars- og Sommerregnen udebliver. De flade Strækninger, som have kunstig Vanding, kaldes Vegas eller Huertas og dyrkes næsten havemæssig; de give indtil tre aarlige Afgrøder, f. Ex. Hvede, Majs og Grøntsager, og her dyrkes tillige Morbærtræet, Meloner, Græskar og alle Slags Havevæxter. Hvor Vandingen ophører, begynder sædvanligvis den saakaldte Campo med Oliven, Hvede og Byg, eller ogsaa sno Vinplantninger sig op ad Bjærgene. Ved Valencia hæver sig saaledes paa Randen af den herlige Vega Terrasser, hvor der dyrkes Vin og Sydfrugter i stor Mængde. I Valencias Omegn drives ogsaa betydelig Risavl. Den rigeste Kornavl, især Hvede, Majs og Rug, drives dog i de nordvestlige Provinser samt i Dele af Leons og Castiliens Højsletter. I de nordlige Provinser dyrkes tillige megen Hirse. Den aarlige Værdi af Kornhøsten anslaas til 1,640 Mill. Kr., men Spanien kan dog ikke længere brødføde sig; Værdien af Indførselen overstiger gjennemsnitsvis Udførslen med 15¾ Mill. Kr. 1885 indførtes af Kornvarer for 28¼ Mill. mod en Export af kun 9 Mill. Oliventræet dyrkes meget i hele den sydlige Halvdel af Landet, hvor man ogsaa med Held dyrker Sukkerrør (Malaga og Granada), Bomuld (Nedreandalusien), Daddelpalmen (Valencia), Oranger, Granatæbler, Figen og Mandler. I Aaret 1885 udførte Spanien for over 37 Mill. Kr. Frugter, Grønt og Frø. Vinavlen er af overordentlig stor Betydning; man antager, at omtr. 218 □ M. ere beplantede med Vinstokke. De bedste spanske Vine ere Xeres (Sherry) fra en vid Omegn omkring Staden Jerez, Tinto ell. Rødvin fra Alicante og Malaga,

Liqueurvine fra Malaga, Ebrovine, der ligne Portvin, Manzanilla fra Cadiz, Olivença fra Estremadura, Peralta fra Navarra og Alba Flor fra Mallorca. Skjønt Spanierne endnu staa langt tilbage i Behandlingen saa vel af Vinstokken som af den modne Drue, er Vinavlen dog Landets Hovedrigdom; fra 1868 er Vinudførselen stegen til det femdobbelte, og mere end to Femtedele af hele S.s Udførselsværdi falder paa Vinen; de simplere Vinsorter, til Værdi af 120—140 Mill. Kr., gaa til Frankrig, hvor de anvendes til Forfalskning og Eftergjørelse af de ædlere franske Vine, medens Udførselen af Sherry (til Storbritannien) har en Værdi af 16½ Mill. Kr.; siden 1882 er i øvrigt Udførselen af denne Vinsort i Tilbagegang. I de sydlige Egne tørres ogsaa en stor Mængde Druer til Rosiner, der ligesom friske Druer ere en betydelig Udførselsartikel. Af Handelsplanter dyrkes meget Hamp og Hør, Krap, Safran og Lakritsrod. I de baskiske Provinser og Galicien findes herlige Enge og i Leon, Aragonien, Nedreandalusien, Estremadura, Asturien, Cuença og Soria ypperlige Græsgange. Skovlandet udgjør omtr. 9 pCt. af Arealet, men større Skove findes kun mod N. og S. V., da Højsletten for største Delen er skovløs; i de sydlige Egne voxer Korkegen; Estremadura har gode Egeskove, Pyrenæerne mest Naaleskov. Husdyravlen er meget betydelig. Man talte 1865 680,000 Heste, 1,298,000 Æsler, 1,022,000 Muldyr, 2,967,000 Stkr. Hornkvæg, 22,469,000 Faar, 4,352,000 Svin og 4,531,000 Geder. Det bedste Hornkvæg findes i de nordlige Provinser, hvor der alene er en virkelig Mejeridrift. De til Tyrefægtninger fornødne vilde Tyre opdrættes paa ensomme, højt liggende Græsgange og i Bjærgene, navnlig i Navarra, Sierra de Guadarama og Sierra Morena. Hesteavlen, der tidligere var saa berømt, men derpaa i fuldstændig Forfald, har atter taget Opsving; de bedste Heste ere de andalusiske, særlig fra Cordova. Paa Avlen af Æsler og Muldyr lægges betydelig Vægt, og de anvendes baade som Ride-, Træk- og Lastdyr. Faareavlen drives især paa Højsletten. Største Delen af Faarebesætningen er Merinos- ell. Vandrefaar, der om Sommeren drives op til Bjærgegnene paa Højsletten og i Oct. vende tilbage til Vinterkvartererne i Estremadura. Faareavlen er i stærk Tilbagegang, da Regeringen, for at hæve Agerdyrkningen, har hævet Faareejernes tidligere frie Græsningsret langs Hjordenes Veje; dog anslaas det aarlige Udbytte endnu til 60 Mill. Pund. Gederne ere talrigst i Sierra Nevada; deres Mælk leverer en fortrinlig Ost. Svineavlens Hovedsæde er Estremadura. Silkeavlen er ret betydelig i Valencia, Murcia og Catalonien; det aarlige Udbytte er dog ikke mere end 160,000 Pund. Cochenilleavlen, der indførtes 1820, er i Opkomst, især i Malagas Omegn. Dyreverdenen er i øvrigt meget rig, da S. ikke blot har de almindelige europæiske Arter, som svare til de forskjellige Varmebælter, men ogsaa særlige Former og talrige Repræsentanter for Afrikas Fauna. Af mellemeuropæiske Dyrearter kunne nævnes Ulven, Syvsoveren, Sneharen, Gemsen, Vildkatten, Pyrenæerstenbukken, den hvidhovedede og Radselgribben osv.; i det sydeuropæiske Bælte findes Lossen, Genetten, Ichneumon, sydlige Gribbe-, Ørne- og Falkearter osv.; det afrikanske Bælte endelig opviser mange ægte afrikanske Dyreformer, deriblandt Aben paa Gibraltarklippen, Dromedaren som Husdyr, afrikanske Fugle som Flamingoen, Chamæleonen osv. Havfiskeriet er betydeligt og især rettet paa Thunfisken i Middelhavet, Laxen og Sardinen ved Nordkysten; Kysterne ere overalt rige paa Østers; ved Andalusiens Kyster drives Koralfiskeri. S. er maaske det Land i Europa, der er rigest paa Mineraler, men Bjærgværksdriften er langt fra stærkt udviklet, skjønt den har taget et stærkt Opsving efter Koloniernes Løsrivelse. Bjærgværkerne ere for en stor Del Statsejendom og bortforpagtes paa forskjelligt Aaremaal, sædvanlig til Fremmede; de private Værker erlægge en Afgift til Staten. Jærnværkerne, navnlig i de baskiske Provinser, høre til Europas rigeste, og det samme gjælder om Blyminerne i Sierra Morena (ved Linares); desuden findes Kobber, Zink, Kviksølv (Almaden) i større Mængder; i Saltproduktion staar S. kun tilbage for Østerrig, og ligeledes har det en meget stor Rigdom paa Stenkul, men hidtil er der ikke en Gang udbyttet saa meget, at det fyldestgjør Landets eget Forbrug; Sølv faas navnlig fra Egnen ved Cartagena og fra Catalonien, af Guld findes derimod kun lidet. S. er ogsaa rigt paa fortrinlige Stenarter. 1885 udgjorde Overskudsværdien af udførte Metaller og Mineraler 63½ Mill. Kr. Siden Aarhundredets Midte har Industrien hævet sig betydelig, navnlig i Catalonien og de baskiske Provinser, men ogsaa i de fleste andre Kystprovinser. Bomuldsindustrien drives fornemmelig i Catalonien (Barcelona og Gerona), Linned- og Hampvæveri i Catalonien, de baskiske Provinser og Cartagena, Klædefabrikationen i Catalonien, Burgos og Segovia, Silkeindustrien i Valencia, Murcia og Toledo, Jærnindustrien i de baskiske Provinser, Barcelona, Albacete, Malaga og Sevilla, Vaabenfabrikationen i Toledo og Asturien, Læderindustrien, i hvilket Landet staar særlig højt, i Barcelona, Sevilla og Toledo. I de nordlige Provinser drives et betydeligt Skibsbyggeri. Tobaksfabrikationen er et Statsmonopol og drives fra Regeringsfabrikerne i Sevilla, Gijon, Madrid, Santander og Coruña. Handel og Skibsfart er, efter at være næsten helt hensygnet, ogsaa i stærk Opkomst; medens Indførselen 1828 kun beløb sig til 67½ Mill. Kr. og Udførselen til 33¼ Mill., steg Indførselen 1885 til 550½ Mill. og Udførselen til 502½ Mill. De vigtigste Poster paa Indførselssiden vare navnlig Kolonialvarer og Tobak 60 Mill., Raastoffer til Spinding og Vævning samt Huder og Skind 67 Mill., spundne og vævede Sager samt Tovværk 58½ Mill.; de vigtigste Poster paa Udførselssiden vare: Vin og Spirituosa 226¾ Mill. Kr., Metaller og Mineraler 90¼ Mill., Frugter og Frø 37 Mill. Den største Omsætning faldt paa Frankrig (370 Mill. Kr.), Amerika (223 Mill.) og Storbritannien (201 Mill.). Handelsflaaden 1888 bestod af 1,403 Sejlskibe paa 261,300 Tons

og 348 Dampere paa 395,700 Tons. Ved Begyndelsen af 1886 var i Drift 1,220 Mil Jærnbane. Længden af Telegraphlinjerne ved Udgangen af 1884 var 2,370 Mil med en Traadlængde af 5,770 Mil. — Den romersk-katholske Religion er den herskende, og der er kun meget faa Ikke-Katholiker; 1885 fandtes 6,650 andre Christne, næsten alle Protestanter, og kun 400 Jøder; først i de senere Aar ere de andre Religioner tilladte efter Loven. I Følge Concordatet af 1851 og senere Love har S. 9 Ærkebisper og 45 Bisper, der som den øvrige Gejstlighed lønnes af Staten, da denne har inddraget Kirkegodset. Tallet af de endnu bestaaende Klostre og Ordenshuse beløber sig til 900, hvoraf de 850 ere Nonneklostre med omtr. 13,000 Nonner, barmhjærtige Søstre og Ordensfruer. Egentlige Munkeklostre findes derimod ikke mere; thi disse bleve alt 1835 factisk og 1841 ved Lov ophævede, og Bygningerne dels nedrevne, dels anvendte til andre Øjemed, dels bortsolgte med tilhørende Jordegods; dog bestaar endnu omtr. 40 Huse, som tilhøre otte forskjellige Ordener og have faaet Tilladelse til at bestaa, da disse Ordener have viet sig til Uddannelsen af Missionærer, til Opdragelsen eller Sygeplejen. Oplysningen staar endnu meget lavt. Folketællingen 1860 gav det Resultat, at kun 2,400,000 Mænd og 715,000 Kvinder, altsaa omtr. en Femtedel af Befolkningen, kunde læse og skrive. Nu have Forholdene vel noget bedret sig, da der findes Skoletvang; Antallet af Elementarskoler var 1880 omtr. 29,000 (mod 700 i 1832) med 1,630,000 Elever. Udgifterne til Skolevæsenet, der bæres af Provinserne, Communerne og Eleverne, beløbe sig til omtr. 14 Mill. Kr. De højere Skoler, hvis Elevtal omtr. var 35,000, krævede samtidig 3½ Mill. Det opnaaede Resultat er stadig dog kun ringe, hvad der dels skyldes Lærernes slette Lønning, dels det ringe Tilskud fra Statens Side og Gejstlighedens vedvarende Indflydelse. Af Universiteter har S. 10, nemlig i Madrid, Santiago, Barcelona, Granada, Sevilla, Valencia, Valladolid, Oviedo, Zaragoza og Salamanca, men flere af disse have kun et eller et Par Faculteter. Af andre højere Undervisningsanstalter haves i Madrid en Architekturskole, et Conservatorium for Handel og Industri, en Ingenieurskole for Vej-, Kanal- og Havnebygning. Af Fagskoler mærkes de theologiske Seminarier ved Bispesæderne, Veterinærskolerne i Madrid, Cordova, Leon og Zaragoza, Industriskoler i Barcelona, Sevilla og Valencia, Handelsskoler i Madrid og Cadiz, ni Navigationsskoler, Landbrugsskoler i Madrid og Cordova, Forstskolen i Escorial, Bjergværksskoler i Madrid og Almaden, den kongelige Skole for de skjønne Kunster og Nationalskolen for Musik og Declamation i Madrid, Provincialskoler for de skjønne Kunster i Barcelona, Sevilla, Valencia og Valladolid samt 31 Normalskoler til Uddannelse af Lærere. Statshusholdningen har længe paa Grund af de hyppige Uroligheder befundet sig i en ynkelig Forfatning. Budgettet for 1888 udviste følgende:

Indtægt:

Directe Skatter	189,571,000	Kr.
Indirecte Skatter	97,000,560	—
Told	97,200,000	—
Stempel og Statsmonopoler	156,429,360	—
Indtægter af Statsejendomme	24,263,640	—
Statskatten	47,991,600	—
I alt	612,456,160	Kr.

Udgift:

Civillisten	6,732,000	Kr.
Cortes	1,655,420	—
Statsgjælden	197,900,460	—
Udgifter til Retsvæsenet	1,560,560	—
Pensioner	36,151,000	—
Førsteministeriet	827,250	—
Udenrigsministeriet	3,885,590	—
Justitsministeriet	42,970,070	—
Krigsministeriet	114,007,150	—
Marineministeriet	32,092,070	—
Indenrigsministeriet	23,029,580	—
Ministeriet for de offentl. Arbejder	74,816,900	—
Finantsministeriet	16,417,170	—
Tilskud og Renter	64,096,930	—
I alt	616,142,150	Kr.
Altsaa Deficit	3,685,990	—

Statsgjælden udgjorde 1 Januar 1886 4,558,331,100 Kr. med en Rentebyrde af 170,755,900 Kr. Forsvarsvæsenet. I Aaret 1886 bestod Hæren af følgende Tropper: Fodfolk 61 Regimenter à 2 Bataillоner, 20 Jægerbataillоner, 140 Reserve- og 140 Forstærkningsbataillоner; Rytteri: 1 Gardeescadron, 8 Ulan-, 14 Jæger-, 4 Dragon-, 2 Husar- og 28 Reserveregimenter, hvert paa 4 Escadroner; Artilleri: 5 Regimenter Corpsartilleri, 5 Regimenter Divisionsartilleri, 1 ridende Batteri, 9 Bataillоner Fæstningsartilleri og 7 Reservebataillоner, i alt 118 Batterier og 392 Kanoner; Ingenieurer: 4 Regimenter Sappeurer à 2 Bataillоner og 1 Brobygnings-Regiment à 4 Compagnier, 1 Jærnbane- og 1 Telegraphist-Bataillon, 1 Compagni Topographer og 1 Arbejderbataillon; Sanitetstropper 1 Brigade paa 8 Afdelinger; Traintropper ere ikke til Stede i Fredstider. For den indre Sikkerhedstjeneste findes desuden en Guardia civil paa 16 Regimenter Fodfolk (130 Compagnier) og 15 Escadroner, i alt 15,300 Mand, samt Carabiniererne, som skulle holde Told-, Grænse- og Kystvagt (30 Regimenter Fodfolk og 7 Escadroner), i alt 10,900 Mand. For Aaret 1887—88 er Hærens Fredsstyrke for S. med de canariske Øer fastsat til 100,000 Mand, for Cuba til 19,850, for Portorico til 3,150 og for Philippinerne til 8,750. Krigsstyrken er beregnet til 869,350 Mand med 23,470 Heste og 484 Kanoner. Regeringens i Juni 1887 forelagte, men ikke gjennemførte Udkast til en Hærorganisation tilsigtede at gjøre den almindelige Værnepligt til Virkelighed ved at ophæve Stillingstilladelsen og indføre Etaars-Frivillige for de dannede Stænder, tolvaarig Tjenestetid (otte i de oversøiske Provinser), Landets Ind-

deling i 8 store Generalcommandoer (i Stedet for de 14 Generalcapitainskaber), Forfremmelse til Oberstgraden i Fredstid ved Anciennetet, i Krigstid ved Valg. **Flaaden** opførtes 1886 med 135 Fartøjer og 492 Kanoner, men Skibene vare næsten alle forældede og delvis utjenstdygtige. Der fandtes 4 gamle Panserfregatter, 4 Krydsere af 1ste og 4 af 2den Klasse, et Antal Kanonbaade af ringe Hurtighed, et Torpedo-Jagtskib med 22 Knobs Fart, 9 Torpedobaade af 1ste og 3 af 2den Klasse. Der fandtes altsaa omtr. ikke en brugbar Krydser, slet ingen Slagskibe, hvorfor ogsaa Regeringen i Juni 1887 forelagde et Udkast til Flaadens Reorganisation, som skulde være gjennemført til Aaret 1895 og vilde udkræve 162 Mill. Kr. Foruden et Taarnskib, 2 Krydsere af 1ste og 6 af 2den Klasse samt 4 Kanonbaade og 3 Torpedobaade af 1ste Klasse, som alle vare under Bygning, skulde der endnu bygges 11 Krydsere af 1ste og 10 af 2den og 3dje Klasse samt 96 Torpedobaade af 1ste og 42 af 2den Klasse foruden et Antal Kanonbaade til Kolonierne. Flaadepersonalet bestaar af 670 Søofficerer og 170 Cadetter samt 380 Officerer af Marineinfanteriet og Artilleriet, 14,000 Matroser, 7,000 Marinesoldater, 400 Maskinfolk, 180 Baadsfolk og 1,500 Marinearbejdere. **Ridderordener:** 1) Calatravaordenen (stiftet 1158), San Jagos Sværdorden (1175), 3) Alcantaraordenen (1177), 4) Vor Frue af Montesa-Ordenen (1816), 5) den gyldne Vlies (1429), 6) Carl III.s Orden (1773), 7) Marie Louises-ordenen for Damer (1792), 8) San Fernandos Militærorden (1815), 9) San Hermenegilds Militærorden (1815), 10) Isabella den katholskes Orden (1815), foruden flere militære Æreстegn.

Forfatningen hviler til Trods for de gjentagne Omdannelser (1845, 1869) endnu paa Constitutionen af 1812, som 1837 paa ny sattes i Kraft og 30 Juni 1876 fik sin nuværende Stikkelse. Kronen er arvelig i begge Kjøn, dog med Fortrin for Brødre mod Søstre; Kongen bliver myndig med 16 Aars Alder. Han udøver Magten med 9 ansvarlige Ministre (Første-, Udenrigs-, Justits- og Kirke-, Indenrigs- og Undervisnings-, Finans-, Handels- og Agerbrugs-, Krigs-, Marine- og Koloniminister) og deler Lovgivningsmagten med Cortes, som bestaar af to Kamre, Senatet og Deputeretkammeret ell. Congressen. Senatet tæller 360 Medlemmer, mindst 35 Aar gamle; den ene Halvdel udgjøres af de rigeste Grander (med 45,000 Kr. aarlig Indtægt), Ærkebiskopperne og nogle af de højeste Embedsmænd, samt livsvarige kongevalgte; den anden Halvdel vælges af Gejstligheden (9), Universiteterne (10) og de lærde og økonomiske Selskaber (11), samt (150) af Valgmænd for Communalraadene og af de højeste Skatydere i hver Provins. Denne Halvdel er valgt paa 10 Aar, med delvis Fornyelse hvert 5te Aar; baade Kongens og Vælgernes Valg er indskrænket til visse Klasser af Notabler. Deputeretkammeret tæller 431 Medlemmer (1 for hver 50,000 J. i S. og Kolonierne); de vælges paa 5 Aar, dels i 345 Enkeltmandskredse, dels i 26 Kredse med 3—8 Medlemmer ved begrænset Afstemning (hver Vælger stemmer paa 2—6 Medlemmer), af de 25-aarige Mænd, som yde en vis Skat eller have en vis højere Dannelse. Foruden de i Kredsene valgte kunne 10 optages, som have faaet hver i alt 10,000 Vælgerstemmer, spredte over hele Landet. Ministrene afgaa efter det parlamentariske Systems Regler; Deputeretkammeret øver fortrinsvis Bevillingsmyndigheden; Senatet dømmer som Rigsret anklagede Ministre. Intet af Kamrenes Medlemmer faa Diæter. Der er et Statsraad efter fransk Mønster og en Regnskabsret. Provinserne styres af Gouverneurer og Provinsraad, valgte af Communalraadene; disse (Ayuntamiento, s. d. A.) vælges paa 4 Aar af alle Skatydere og have Alcalder til Formænd. I de store Byer vælger Kongen Alcalden ud af Raadets Midte; i Madrid kan han ogsaa tages uden for det. Retsplejen varetages af en Højesteret, 15 Appellationsretter og 498 Underdomstole; den er offentlig og mundtlig; i Straffesager bruges Nævninger.

Historie. S. kaldtes i Oldtiden af Grækerne Hesperia og Iberia og af Romerne Hispania. Som S.s ældste Beboere nævnes Ibererne (s. d. A.), der senere smeltede sammen med de c. 600 over Pyrenæerne indvandrede Kelter til et Blandingsfolk **Keltibererne**, undtagen i de baskiske Provinser, hvor de menes at have holdt sig ublandede. Allerede tidlig kom Føniķerne til S. og anlagde c. 1100 talrige Kolonier i den sydlige Del af dette sølvrige Land, f. Ex. Gades og Tartessos, senere anlagde Grækerne ligeledes Kolonier paa Østkysten, f. Ex. Saguntum, men det indre af Landet blev kun lidet paavirket heraf. Dette skete først, da Carthaginienserne fra 238 f. Chr. søgte Erstatning i S. for Tabet af Sicilien og Sardinien og deres Feltherrer Hamilcar, Hasdrubal og Hannibal undertvang den sydlige og østlige Del af S. og anlagde Hovedstaden Ny-Carthago. Allerede 210 f. Chr. fortrængte Scipio Africanus den ældre Carthaginienserne og delte Landet i to Provinser: Hispania citerior eller Østkysten med det indre og Hispania ulterior eller Syd- og Vestkysten; men de romerske Statholderes Havesyge og Grusomhed fremkaldte mange haardnakkede Kampe, f. Ex. med **Viriathus** i Lusitanien og den keltiberiske By **Numantia**, ligesom det ogsaa lykkedes Marius's Tilhænger **Sertorius** i mange Aar at holde sig som Partifører i S. S. var i den romerske Republiks Tid en meget gjenstridig og urolig Provins; først under Augustus, der delte Hispania ulterior i Lusitania eller den vestlige og Bætica eller den sydlige Del, bleve de nordlige Bjergfolk (Cantabrerne) betvungne af hans Feltherre Agrippa (19 f. Chr.). Nu blev S. fuldstændig romaniseret og gav i den følgende Tid Rom flere fortræffelige Kejsere (Trajan, Hadrian og Antoninerne) og udmærkede Skribenter (Senecaerne, Lucanus, Quintilian og Martial). Under Folkevandringen trængte (409) Alaner, Svever og Vandaler ind i S. og bemægtigede sig største Delen af Landet, men allerede faa Aar efter (414) kom **Vestgoterne** og tilrev sig Herredømmet: Vandalerne bleve trængte ned til Andalusien, hvorfra de gik over til Afrika 429 (s. Genserik), og Sveverne med en

Levning af Alanerne bleve trængte op i Galicien, hvor der bestod et svevisk Rige indtil 585, da Vestgoterne erobrede det. Derpaa herskede disse (s. Goterne) over hele S. indtil 711, da Araberne eller Maurerne fra Nordafrika erobrede S. i Slaget ved Xeres de la Frontera; men dog holdt en Levning af Vestgoterne sig uafhængig i Asturiens Bjærgegne under den tapre Prins Pelayo (Pelagius). Araberne gjorde under Statholderen Abderrahman et Indfald i Frankrig, men bleve slagne af Carl Martel mellem Poitiers og Tours i et 7 Dages Slag 732 og drevne tilbage til S.; senere trængte Frankerne under Carl d. store ned over Pyrenæerne og erobrede Landet indtil Ebro (778), hvoraf oprettedes „den spanske Mark“. 711—755 stod S. under Kalifen i Damaskus, men da Omaijaderne vare blevne fortrængte af Abbasiderne, flygtede en omaijadisk Prins Abderrahman til S. og stiftede der 756 et uafhængigt Kalifat i Cordova, der indtil 1031 omfattede alle Maurernes (thi saaledes kaldtes i Regelen Araberne i S.) Besiddelser paa den pyrenæiske Halvø. Dette Kalifat i Cordova havde sin mest blomstrende Periode 912—76 under Abderrahman III og Hakam II: der blev gjort store Fremskridt i de forskjellige Næringsveje; Agerdyrkning, Industri (Garverierne i Cordova og Vaabenfabrikerne i Toledo) og Handel udbredte en almindelig Velstand, og samtidig med dette stærke Opsving i materiel Henseende blomstrede Bygningskunsten (Minder derom ere Kongeborgen i Granada og mange Mosker, der nu ere omdannede til christne Kirker) og Videnskaberne, især Mathematik og Naturvidenskaberne, saa at selv Christne fra andre Lande drog til Maurernes Undervisningsanstalter i S. for at studere der. Men 1031 opløstes Kalifatet i Cordova i en Mængde Smaastater (Sevilla, Granada, Murcia, Valencia o. a.), og da de christne Fyrster i S. omtrent paa samme Tid begyndte at forene deres Kræfter mod Maurerne, vilde disse langt tidligere være blevne fuldstændig betvungne af de christne, hvis de ikke gjentagne Gange havde faaet Hjælp fra deres Trosfæller i Afrika (s. Almoravider og Almohader). Som en Begivenhed, der danner et Vendepunkt i Maurernes og de christnes Kamp i S., kan nævnes den store Sejer, som de forenede Konger af Leon, Castilien og Aragonien 1212 vandt ved Las Navas de Tolosa, thi fra den Tid var deres Magt brudt, om end Granada vedblev at bestaa indtil 1492 som en selvstændig maurisk Stat. — De christne Riger, hvoraf det nuværende Kongerige S. er opstaaet, ere følgende: Catalonien, Aragonien, Navarra, Asturien (senere Leon) og Castilien. C. 1030 beherskede Sancho Major største Delen af det nordlige S., men hans Riger deltes ved hans Død i flere Dele. Om Navarra s. d. A. Catalonien var et eget Grevskab med Barcelona til Hovedstad, indtil Grev Raimund af Barcelona ved sit Giftermaal med Petronella af Aragonien forenede de to Stater 1137 til Kongeriget Aragonien. Med Hensyn til Aragoniens Kongerække s. Aragonien. De vigtigste af Kongerne ere følgende: Jakob I Erobreren (1213—76), hvis hele Regering var en Række af Kampe mod Maurerne, hvem han fratog de baleariske Øer og Valencia, men da nu Aragonien adskiltes fra Maurerne ved Castiliens Besiddelser, maatte de følgende Konger rette deres Udvidelsesplaner mod Italien; saaledes erobrede Peter III 1276—85 Sicilien, Jakob II 1291—1327 Sardinien, Martin d. ældre forenede 1409 Sicilien med Aragonien, der havde staaet under en Sidelinje af Kongehuset, og Alphons V 1416—58 erobrede Neapel, der dog efter hans Død tilfaldt hans uægte Søn Ferdinand, medens Alphons V.s Arvelande (Aragonien, Sicilien, Sardinien) tilfaldt hans Broder Johan II. Dennes Søn, Ferdinand II d. katholske (1479—1516) var allerede 1469 bleven gift med Arvingen til Castilien Isabella. Asturien var stiftet af Pelayo 712; derfra erobredes Galicien og Leon, hvorhen Residensen forlagdes i det 10de Aarh., fra hvilken Tid det kaldes Kongeriget Leon. Herfra stiftedes Grevskabet Burgos (Gammel-Castilien), hvis Fyrster snart antog Kongetitlen. Om Kongerækken s. Castilien. Blandt disse Konger maa fremhæves: Alphons VI 1072—1109, som erobrede Ny-Castilien med Toledo fra Maurerne, gav sin Svigersøn Henrik den nordlige Del af Portugal til Len, og under hvem Cid levede, og Ferdinand III d. hellige 1217—52, der 1230 for bestandig forenede Leon og Castilien, som tidligere gjentagne Gange havde været forenede for en Tid; han kæmpede ogsaa heldig mod Maurerne og erobrede Cordova, Sevilla, Murcia m. m. Da Isabella, som 1469 havde ægtet Kronprinsen af Aragonien, Ferdinand d. katholske, kom paa Tronen i Castilien 1474 og Ferdinand d. katholske i Aragonien 1479, lagdes Grunden til Foreningen af Aragonien og Castilien til ēn Stat; men hvert af Rigerne beholdt sin særskilte Forfatning, der havde udviklet sig paa samme Maade som i de andre vestlige Stater: en mægtig Lensadel med betydelige Forrettigheder og en Stænderforsamling, Cortes, som havde den afgjørende Stemme i Lovgivning og Skattebevilling. Ferdinand d. katholske bestræbte sig for at hæve Kongemagten ved at bryde Adelens Overmagt, og støttet af Gejstligheden og de castilianske Stæders Broderskab, den hellige Hermandad, bragte han Adelen til Underkastelse, ligesom han i Gjenoprettelsen af Inquisitionen fandt et virksomt Vaaben saa vel imod Adelen som imod de vantro. Udadtil udvidede han S. ved at erobre Granada, Maurernes sidste Besiddelse, 1492, Neapel 1501—3 og den syd for Pyrenæerne liggende Del af Navarra 1512 og ved Amerikas Opdagelse 1492. Da Isabella døde 1504, tilfaldt Castilien hendes og Ferdinands Datter Johanne og dennes Mand, den østerrigske Ærkehertug Philip d. smukke, men da den sidste døde 1506, styrede Ferdinand selv til sin Død 1516 Castilien som Formynder for Johannes ældste Søn Carl. Denne blev altsaa 1516 Konge i hele det spanske Monarchi under Navnet Carl I; efter sin Fader havde han arvet de burgundiske Lande, og efter sin Farfader Maximilian arvede han 1519 de habsburgsk-østerrigske Lande, ligesom han ogsaa blev valgt til tysk-romersk Kejser som Carl V. Om hans Regering s. Carl V. Her skal kun for S.s Vedkommende nævnes

den Opstand af Adel og Stæder i Castilien („Communidadeskrigen"), som udbrød 1519 under Anførsel af Juan de Padilla, da den unge Konge efter sin Ankomst til S. afskedigede sin Bedstefaders Raadgiver Ximenes og indsatte sine nederlandske Yndlinge i de vigtigste Poster. Da denne Opstand var bleven dæmpet 1521 efter Slaget ved Villalar, var Kongemagten i Castilien omtrent uindskrænket, og det var nærmest ved Hjælp af spanske Soldater og Guldet fra de til S. hørende amerikanske Besiddelser, som under Carls Regering forøgedes ved Erobringen af Mexico og Peru, at han indtog saa mægtig en Stilling i Europa. Da han nedlagde Regeringen, tilfaldt S. med de amerikanske og italienske Lande, som Carl 1540 havde forøget med Milano, samt den burgundiske Arv hans Søn Philip II (1556—98). S. var ved hans Tronbestigelse den mægtigste Stat i Europa, men Philip var en herskesyg Despot, der i alle sine Lande vilde gjøre sin Magt uindskrænket og den katholske Religion eneherskende; derved fremkaldte han Opstanden i Nederlandene og den i Forbindelse dermed staaende uheldige Krig med England, ligesom han ogsaa uden Fordel blandede sig i de religiøse Kampe i Frankrig. Kun paa den pyrenæiske Halvø lykkedes hans Planer, idet han efter den portugisiske Kongefamilies Uddøen 1580 erobrede dette Land, dæmpede en Opstand af Moriskerne (Maurernes Efterkommere) i det sydlige S. 1568—70 og efter en Opstand i Aragonien 1591 gjorde Kongemagten i dette Land lige saa uindskrænket, som hans Fader havde gjort den i Castilien. Men hans mange Krige og Udvandringen til Amerika berøvede S. en stor Del af dets Befolkning; det haarde Tryk, som han øvede paa sine Undersaatter i politisk, religiøs og materiel Henseende, gjorde dem sløve og uvirksomme, og ved sin Død efterlod han et især ved Kampen med Nederlandene og den uovervindelige Armadas Udrustning udtømt og forgjældet Land til sin Søn Philip III (1598—1621), der lod sin havesyge Minister, Hertugen af Lerma, styre S. og uddrive 800,000 Morisker 1609, hvorved han berøvede sig selv sine flittigste og driftigste Undersaatter. Philip IV (1621—65) fortsatte uden Held S.s gamle Stormagtspolitik og kæmpede i Trediveaarskrigen mod Nederlandene, hvis Uafhængighed han 1648 maatte anerkjende, og mod Frankrig, til hvilket han ved Pyrenæerfreden 1659 maatte afstaa Roussillon og Artois. Disse langvarige Krige medførte en tung Skattebyrde, der fremkaldte Opstande i Portugal, hvilket Land 1640 under Huset Braganza løsrev sig fra S., og i Catalonien og Neapel (Masaniello). Hans svage Søn Carl II (1665—1700) kunde takke de andre Staters Skinsyge mod Frankrig og ikke S.s egen Kraft for, at Ludvig XIV kun fratog ham en Del af Flandern og hele Franche-Comté, thi S. var nu kommet i det grænseløseste Forfald. Da han var den sidste af det habsburgske Dynasti, der havde regeret S. siden 1516, gik alle hans Bestræbelser ud paa at bevare Monarchiets Integritet, og derfor indsatte han i sit Testament Ludvig XIV.s yngre Sønnesøn, Philip af Anjou, til sin Arving. Denne, Philip V (1709—46), er altsaa Bourbonernes Stamfader i S., men hans Tronbestigelse fremkaldte den spanske Arvefølgekrig, og ved Freden i Utrecht 1713 maatte han opgive de spanske Nederlande (Belgien), Milano, Neapel, Sicilien og Sardinien og nøjes med S. og Besiddelserne i de andre Verdensdele. Under ham mistede Provinserne den sidste svage Levning af deres Friheder, idet den sidste Cortesforsamling holdtes i Castilien 1713 og i Aragonien 1720. Selv var han en tungsindig og uvirksom Mand, men hans 2den Gemalinde Elisabeth Farnese af Parma og Ministeren Alberoni bragte mere Liv ind i Regeringen, og Philips og Elisabeths Sønner bleve ved den polske Tronfølgekrig og den østerrigske Arvefølgekrig 1735 og 1748 forsørgede med Neapel (og Sicilien) og med Parma og saaledes Stamfædre til Bourbonerne i disse Lande. Hans Søn, Ferdinand VI (1746—59), var aandssløv og tungsindig (s. Farinelli), men S.s Opkomst fremmedes ved Freden, og Concordatet 1753 skaffede Kronen en stor Indflydelse over Gejstligheden. Hans yngre Broder Carl III (1759—88) fulgte ham, og Oplysningstidens Tanker kom til Magten med Ministre som Aranda og Campomanes. Jesuiterne fordreves, og Olavides fremkaldte Sierra Morenas Bebyggelse med Tyskere. Den bourbonske Familiepagt 1761 bragte S. i Krig med England først 1761—63, siden 1779—83, under hvilken Minorca gjenvandtes, men Gibraltar forgjæves angrebes. Derimod var Sønnen Carl IV.s Regering (1789—1808) saare uheldig for S. 1791 afstodes Oran til Dejen af Algier, og 1793 begyndtes Krig med Frankrig, som endte 1795 med Afstaaelse af San Domingo og 1796 endog afløstes af et Forbund, fordi Kongens altformaaende Yndling Godoy haabede at sætte en spansk Prins paa den franske Trone. S. kom derved i Krig med England, som hjemsøgte dets Kolonier, opsnappede dets Sølvskibe og ødelagde dets Handel. 1802 maatte S. afstaa Trinidad til England og Louisiana til Frankrig, og 1805 ødelagdes dets Flaade ved Trafalgar. Medens en Del af S.s Tropper under Romana i fransk Tjeneste førtes til Danmark, besluttede Napoleon I, hvis Hære netop stod i S. for at føre Krig med Portugal, at gjøre sig til Herre over Landet. I Marts 1808 fremkaldte Misnøjen med Godoys Styrelse en Opstand, som tvang Carl IV til at overdrage Kronen til sin Søn Ferdinand VII; nu greb Napoleon Lejligheden, kaldte begge til sig i Bayonne og fik dem her ved Svig og Trusler til at afstaa deres Rettigheder til ham, hvorefter han lod dem begge føre til Frankrig, medens han 6 Juni indsatte sin Broder Joseph til Konge (1808—13) og besatte hele S. med sine Tropper. En Forfatning udstedtes, Inqvisitionen ophævedes, to Tredjedele af Klostrene (der var den Gang 3,252 med 104,000 Munke og Nonner) lukkedes, Lensrettigheder og Lavsvæsen afskaffedes, og andre Reformer kundgjordes. Dog herved lod S. sig ikke forsone med det fremmede Herredømme, og snart rejste Folket sig derimod, idet national Selvfølelse, politisk Frisind og stræng Conservatisme samlede alle Klasser til fælles Kamp. Juntaer dannedes i hele S.; Palafox optog

Kampen i Aragonien, Castaños tvang General Dupont til Overgivelse ved Baylen (22 Juli), Romanas Tropper vendte hjem paa engelske Skibe, Guerillabander opstod rundt om (under Mina, Empecinado o. fl.), og engelske Hære kom S. til Hjælp under Moore og senere Wellington. Det viste sig snart, at Napoleons Adfærd imod S. „ikke alene var en Forbrydelse, men ogsaa en Fejl"; thi Folkekrigen brød efterhaanden hans Magt og tilføjede de franske Tropper umaadelige Tab, skjønt disse i Regelen sejrede i alle større Kampe under Ledelse af Masséna, Soult, Suchet o. fl. 1810 maatte S.s Centraljunta endog drage til Cadiz, hvorhen den i Sept. indkaldte Cortes, og disse vedtog her 9 Marts 1812 den navnkundige spanske Constitution, der fastsatte Folkets Souverænetet, almindelig Valgret med dobbelt-middelbare Valg, suspensivt Veto, udstrakt Pressefrihed m. m., hvorhos de af Kong Joseph kundgjorte borgerlige Lighedsreformer optoges. Kun en ringe Del af S.s Folk, de saakaldte „Josefinos" eller „Afrancesados", holdt fast ved den fremmede Hersker, medens det store Flertal erkjendte Ferdinand som retmæssig Konge. 1812—13 fik Wellington større Fremgang (Sejren ved Vittoria 21 Juni 1813) og trængte endog frem til Pyrenæerne, og i Dec. 1813 besluttede Napoleon at opgive S. og traf Aftale med Ferdinand VII om hans Gjenindsættelse, dog i Forbund med Frankrig. Regentskabet i S. vilde ikke erkjende denne Aftale, men krævede, at Ferdinand strax skulde stadfæste Forfatningen af 1812. Derpaa vilde han ikke indlade sig, ophidset af det fanatiske Præsteskab og af det frihedsfjendske „servile" Parti, og i Tillid til Folkets Ligegyldighed erklærede han 4 Marts 1814 alle Cortes's Beslutninger for ugyldige, ophævede Forfatningen — dog med Løfte om en ny, naar Ordenen var gjenoprettet — og begyndte en streng Forfølgelse, dels imod Josefinerne (10,000 flygtede til Frankrig) dels mod de liberale (omtr. 50,000 kastedes i Fængsel), selv saadanne, der iøvrigt havde kæmpet for hans Ret. En fuldstændig Reaction gjennemførtes, Adelens Forrettigheder og Præsteskabets Magt gjenoprettedes, og S. styredes aldeles despotisk af Kongen og hans „Camarilla". 1819 solgtes Florida til Nordamerika, men Kolonierne i Sydamerika, som under Josephs Regering havde revet sig løs fra Moderlandet, og som nu ikke vilde vende tilbage til den gamle Afhængighed, kunde ikke tvinges til Underkastelse. Endelig brød Forbitrelsen 1 Jan. 1820 ud blandt Tropperne i Cadiz under Riego og Quiroga; Ferdinand nødtes, skjønt meget uvillig, til at give efter, da man rundt om i Landet sluttede sig dertil, kundgjorde Forfatningen af 1812 og indsatte frisindede Ministre (Arguelles, senere Martinez de la Rosa). Et Forsøg af den kgl. Garde i Madrid paa Contrarevolution mislykkedes 7 Juli 1822, og „det apostoliske Partis" Rejsning i det nordlige S. i „den fangne" Konges Navn undertrykktes af Mina. Derimod kunde S. ikke modstaa den franske Hær, som efter Stormagternes Beslutning i Foraaret 1823 rykkede ind i Landet under Hertugen af Angoulême for at hævde Kongens Frihed. Den støttedes strax af en ny „Troshær", og i Madrid indsattes et Regentskab under Hertugen af Infantado, som kundgjorde Enevælden og strax indledede en voldsom Reaction, medens Cortes førte Kongen med sig til Cadiz. Efter at Franskmændene 31 Aug. havde stormet Trocadero, besluttede Cortes 28 Sept. at opløse sig, og Cadiz overgav sig kort efter, medens de liberale Medlemmer flygtede til Marokko, foretrækkende Sultanens Beskyttelse for den katholske Konges Forsikringer. Deres Frygt viste sig fuldt grundet; thi nye omfattende Forfølgelser foretoges (mange henrettedes, og 40,000 kastedes i Fængsel), hvorhos „Trosbrødrene" paa egen Haand øvede mange Myrderier (ligesom i Frankrig 1815), uden at den franske Hær kunde hindre disse Udskejelser (den drog først 1828 helt bort). Kun Inquisitionen blev ikke gjenoprettet, men ellers kom Reactionen til fuld Raadighed. Dog var det apostoliske Parti ikke tilfreds, men gjorde gjentagne Oprørsforsøg for at sætte Kongens Broder, Don Carlos, paa Tronen. 1825—26 tabte S. sine sidste Besiddelser i Mellem- og Sydamerika, og kun Cuba og Portorico bleve tilbage af de store nyspanske Lande. I Dec. 1829 indgik Ferdinand sit fjerde Ægteskab og lod sig af sin nye Dronning Christine overtale til (19 Marts 1830) at afskaffe den saliske Arvefølge, som var fastslaaet 1713, og gjenoptage den ældre castilianske, hvorefter ogsaa Kvinder kunde arve Kronen. Da der et halvt Aar efter fødtes en Datter Isabella, var Don Carlos derved udelukket fra Tronen. Han nedlagde Indsigelse og drog til Portugal til sin Svoger Dom Miguel, medens Ferdinand indsatte Christine til Regentinde. Ved hans Død 29 Sept. 1833 kom Isabella paa Tronen under Moderens Formynderskab. Strax udbrød Uroligheder i de baskiske Landskaber, som frygtede for at miste de gamle Landsrettigheder (Fueros), og under Zumalacarreguys Ledelse blev Opstanden almindelig. Enkedronningen søgte Støtte hos de liberale, tog Martinez de la Rosa til Førsteminister, kundgjorde udstrakt Amnesti og en ny Forfatning (Estatuto real) med to Kamre, men indskrænket Valgret og liden Myndighed. En Quadrupelalliance sluttedes 22 Apr. s. A. med England, Frankrig og Portugal, og da Don Carlos fortsatte Oprøret, udelukkedes han og hans Slægt fra Tronfølgen. Krigen mellem Carlister og Christinere førtes med stor Grusomhed; den holdt sig især til de baskiske Lande og Navarra, men bredte sig senere under Cabrera til Aragonien og Catalonien og førtes selv i det sydlige S. af spredte Bander; derimod faldt Zumalacarreguy allerede 1835. Paa den anden Side rejstes i de store Byer Krav paa Forfatningen af 1812, og Voldsomheder øvedes imod de forhadte Munke. I Sept. 1835 kom Mendizabal til Roret, hvorefter Munkeklostrene ophævedes og deres Godser inddroges; Pressefrihed indførtes, og Folkevæbning kundgjordes. Carlisternes Fremgang var saa stor, at de forbundne Magter maatte yde Hjælp ved en engelsk og fransk Fremmedlegion. I Aug. 1836 nødte en Opstand i La Granja Enkedronningen til at gjenoprette Forfatningen af 1812, dog med Forbehold af et Gjennemsyn, som tilendebragtes 18 Juni 1837. Kort for-

inden havde Carlisterne under Cabrera endog nærmet sig Madrid, men Espartero drev ham tilbage og jog ham i Oct. over Ebro, samt undertvang en Del af de baskiske Landskaber. Der udbrød nu Splid imellem Carlisterne, imellem det udelukkende klerikale Parti og de baskiske Fuerister. Disses Fører Maroto fik i Aug. 1838 Overanførselen, undertrykte i Febr. n. A. strængt en Sammensværgelse af sine Modstandere og tvang Don Carlos til at forvise Camarillaen. Han søgte at faa et Ægteskab i Stand mellem Dronn. Isabella og Don Carlos's Søn, Greven af Montemolin, men forgjæves, og sluttede derfor 31 Aug. 1839 i Bergara en Overenskomst med Espartero, hvorved de carlistiske Officerer skulde optages i Hæren og de baskiske Lande, men ikke Navarra, skulde beholde deres Rettigheder. Derefter opløstes den carlistiske Hær; Don Carlos maatte med 300 Præster og nogle Tusende troblevne Soldater gaa til Frankrig 15 Sept., medens Cabrera endnu holdt sig i Aragonien i 10 Maaneder. I Juni 1840 havde Enkedronningen faaet en ny Lov vedtagen, som meget indskrænkede Communernes Selvstyrelse; men dette fremkaldte Opstande i de store Byer, og hun blev i Oct. nødt til at gaa til Frankrig, hvorefter Espartero blev Regent. Hans Forsøg paa at mildne Beskyttelsessystemet skaffede ham mange Fjender, især blandt de cataloniske Fabrikanter; Toldliniens Forlæggelse fra Ebro til Bidassoa opbragte Baskerne som et Brud paa deres Friheder; Salget af Kirkegodserne krænkede Præsteskabet og Indskrænkningen af Hæren Officererne, og skjønt hans Styrelse var bedre og friere end nogen tidligere, maatte han dog kæmpe mod flere Oprør, dels af Generalerne til bedste for Enkedronningen (Narvaez og O'Donnell), dels af Republikanerne i Barcelona. I Juli 1843 faldt næsten alle fra ham, og han maatte gaa til England, hvorpaa Isabella erklæredes myndig 8 Nov. og hendes Moder hjemkaldtes, medens Communernes Frihed igjen indskrænkedes. Under Narvaez's militære Dictatur blev Forfatningen 1845 omdannet i conservativ Retning med livsvarigt Senat, indskrænket Valgret, Statsraad og andre franske Indretninger, hvorhos Pressefriheden kom under strænge Vilkaar og Kirken fik de ikke-solgte Godser tilbage. 1846 lykkedes den Intrigue, som Enkedronningen spandt med den franske Konge Ludvig Philip, og det saakaldte „spanske Dobbelt-Giftermaal" fandt nu Sted, idet Dronn. Isabella ægtede sin Fætter Frants af Assisi og hendes yngre Søster Louise den franske Prins, Hertugen af Montpensier. Men Isabella vendte sig snart bort fra sin Ægtefælle, og efter den Tid fik hendes tit skiftende Yndlinge (Serrano var den første) stor Indflydelse, saa at Ministerier dannedes og styrtedes ved Hofintriguer. Narvaez holdt sig dog i mere end tre Aar fra Oct. 1847—Jan. 1851, styrede med stor Kraft og kuede baade republikanske og carlistiske Forsøg. Gjennem flere Ministerskifter nærmede S. sig en absolutistisk Reaction, idet Valgene systematisk forvanskedes ved Tryk ovenfra; ogsaa sluttedes 1851 et for Paven meget gunstigt Concordat. I Jan. 1854 greb Ministeriet San Luis endog til den Voldshandling at forvise flere Generaler, men fremkaldte derved O'Donnells Opstand i Vicalvaro i Juni s. A. Snart sluttede hele S. sig hertil, og efter en heftig Barrikadekamp i Madrid maatte Isabella tage den af Folket kaarede Espartero til Første- og O'Donnell til Krigsminister. De forviste Enkedronningen og gjennemførte en vigtig Lov om Salg af Nationalgodser (Stats-, Commune- og Kirkegodser), hvorefter der indtil 1861 solgtes for 6,500 Mill. Realer (1,225 Mill. Kr.), til Dels i smaa Parceller, og saaledes dannedes en selvstændig Bondestand. Derimod kunde den grundlovgivende Forsamling ikke komme til noget Resultat, og da der udbrød Splid i Ministeriet, blev først Espartero fjernet ved O'Donnells Hjælp i Juli 1856 — hvilket fremkaldte heftige Gadekampe i Madrid og Barcelona — og 3 Maaneder senere O'Donnell afløst af Narvaez. Forfatningen af 1845 blev saaledes gjenoprettet, endog med Tillæg af arvelige Senatorer, Concordatet paa ny sat i Kraft, Jesuiter indkaldte og Pressen undertrykt. I Juni 1858 kom O'Donnell dog igjen til Roret, støttet af „den liberale Union". Handel og Industri fik et stærkt Opsving ved omfattende Jærnbaneanlæg, men ingen politisk Reform forsøgtes, og Opmærksomheden bortlededes fra de indre Forhold ved alskens ydre Foretagender. En heldig Krig førtes med Marokko 1859—60, og S. deltog 1861—62 i Vestmagternes Tog til Mexico. Et Opstandsforsøg af Don Carlos's Søn, Greven af Montemolin, og General Ortega i Apr. 1860 kuedes let, og San Domingo underkastede sig frivillig Moderlandet 1861, dog kun indt. 1863. I Febr. 1863 maatte O'Donnell vige Pladsen, og to Aar hengik med en Række Ministerskifter; da kom han paa ny til Magten, tilbagekaldte Forfatningsændringerne fra 1857, nedsatte Valgretscensus til den halve Sum, godkjendte Kongeriget Italien og gjenoptog Salget af Nationalgodser, som havde været standset i flere Aar. Denne lykkelige Udvikling afbrødes ved et republikansk Oprør i Madrid i Juni 1866, der førte til O'Donnells Fjernelse og en stræng Reaction under Narvaez og Gonzalez-Bravo, understøttede ved Hoffet af en fanatisk Nonne Patrocinio, som havde vundet Herredømmet over Dronningen. I Dec. 1866 forvistes mange liberale Deputerede til de canariske Øer, og i Juli 1868 ramte samme Skæbne flere Generaler, ja selv Hertugen af Montpensier udvistes af S. Men disse Voldsgjerninger tilvejebragte en Forening af alle frisindede Elementer; og 17 Sept. 1868 begyndte Prim, Serrano og Topete en Rejsning med det aabenbare Formaal at fordrive Bourbonerne. Snart sluttede hele S. sig til dem, og efter at Dronningens eneste tro General Novaliches var bleven slaaet ved Alcolea, gik hun 30 Sept. over paa fransk Grund. En provisorisk Regering dannedes med Serrano til Formand, skjønt Prim var den egentlige Leder; fuld Tros- og Pressefrihed kundgjordes, Jesuiterne udvistes, mange Klostre lukkedes, og protestantiske Menigheder dannedes. Endelig indførtes almindelig Valgret, og 10 Febr. 1869 kom en grundlovgivende Forsamling sammen (354 Medlemmer, deraf 30 Carlister eller Isabellinere og 70 Re-

publikanere). I flere Byer, især i det sydlige S., gjordes republikanske Opstande, men de kvaeltes snart, og Flertallet i Cortes vilde ikke ombytte Rigets Enhed med en føderativ Ordning. Den nye Grundlov (6 Juni 1869) nærmede sig stærkt til Grundsætningerne fra 1812, men det blev vanskeligt at faa en Konge. Espartero, hvem Progressisterne ønskede, afslog Tilbudet, og ligeledes Kongen af Portugal og hans Fader Ferdinand, hvem Tilhængerne af den „iberiske Union" foreslog; Montpensier nød kun ringe Folkeyndest, og de to italienske Prinser, Amadeo af Aosta og Thomas af Genua, fik ikke Lov af deres Slægtninge. I Juli 1870 var det afgjort, at Leopold af Hohenzollern, der var gift med den portugisiske Konges Søster, skulde være Konge, men efter Frankrigs Modstand blev det igjen opgivet, uden dog at forhindre Udbrud af den fransk-tyske Krig. 16 Nov. valgtes endelig Amadeo af Aosta, men kun med 191 Stemmer, og s. D. som han kom i Land i Cartagena (30 Dec.) døde Prim som Følge af et snigmorderisk Overfald i Madrid, og Kongen tabte derved sin kraftigste Støtte. Hans hele Regering blev kun, takket være det fra Frankrig overførte parlamentariske System, en Række Ministerskifter (Serrano, Sagasta og Zorrilla) og ufrugtbare Partikampe, idet de oppositionelle Grupper uden Betænkning sluttede sig sammen — selv Carlister og Republikanere — alene for at vinde en øjeblikkelig Sejer og derved fremkalde nye Omslag. 1872 udbrød en carlistisk Opstand i de baskiske Lande under Don Carlos's Sønnesøn, Carl VII, og Opstanden paa Cuba, der var begyndt 1868, fortsattes uden Ophold. 11 Febr. 1873 blev Amadeo træt af sit frugtesløse Regimente og nedlagde frivillig Kronen, hvorefter S. blev en Republik. Men nu udbrød Strid imellem de føderalistiske Republikanere, under Castelar, Figueras, Pi y Margall og Salmeron, og de tidligere radicale, som holdt paa Enheds-Republiken, da Kongedømmet var blevet en Umulighed. De første fik Overvægten og sejrede fuldstændig ved nye Valg; men da de i doctrinær Iver afskaffede Dødsstraffen og den staaende Hær, fremkaldte de Opløsning i alle Forhold. Carlisterne udbredte sig over Catalonien og Valencia, medens de uforsonlige Cantonalister gjorde Oprør i det sydlige S. (i Cartagena holdt de sig under Contreras i et halvt Aar) og vilde have Landet udstykket i uafhængige Cantoner med en halvt socialistisk Ordning. Castelar, som i Sept. var bleven Dictator, søgte med Strænghed at gjenoprette Orden og Sammenhold; men da Republikanerne ikke vilde støtte ham, sprængte General Pavia 3 Jan. 1874 Cortes fra hinanden og indsatte en foreløbig Regering med Serrano i Spidsen. Efter haarde Kampe og flere Nederlag lykkedes det denne at trænge Carlisterne tilbage til de nordlige Landskaber, men han var ellers ikke i Stand til at udrette noget, og 29 Dec. udraabte General Martinez Campos Dronning Isabellas 17aarige Søn Alfons XII til Konge. Han blev hurtig godkjendt i hele S., men Kampen imod Carlisterne varede indtil Febr. 1876, da Regeringens Tropper sejrede paa alle Punkter og jog Don Carlos ud over Grænsen. For at forsone Præsteskabet blev borgerligt Ægteskab og fri Religionsøvelse for Protestanterne afskaffet og de endnu ikke solgte Kirkegodser tilbagegivne; men Concordatet fra 1851 blev dog ikke sat i Virksomhed, og efter lange Forhandlinger tilstodes der Ikke-Katholiker en vis begrænset Trosfrihed. Ogsaa Nævningeretterne sattes ud af Kraft, Pressens Frihed blev stærkt beskaaren, og efter Carlisternes Nederlag bleve de baskiske Fueros med Skatte- og Værnepligtsfrihed helt ophævede som retfærdig Straf for de gjentagne Oprør. En ny Forfatning udstedtes 30 Juni 1876 som en Mellemting imellem den demokratiske Forfatning fra 1869 og den conservative fra 1845. Først efter lange Kampe blev Opstanden paa Cuba undertrykt i Apr. 1878, og Slaveriet, som allerede 1878 var afskaffet paa Portorico, blev nu ogsaa ophævet her 1880, dog med 6-aarig Overgangstilstand. Da Kong Alfons under et Besøg i Tyskland 1883 havde modtaget Udnævnelse til Oberst for et Ulanregiment, fremkaldte dette krænkende Demonstrationer imod ham, da han paa Hjemvejen kom til Paris; men allerede 1885 blev det gode Forhold til Tyskland forstyrret ved dette Riges Besættelse af Carolinerne og først gjenoprettet, efter at Pave Leo XIII som Mægler havde tilkjendt S. Ejendomsretten over disse Øer. Saa længe Alfons XII levede, havde den conservative Retning, repræsenteret af Canovas del Castillo, Overvægten, og selv under det liberale Ministerium Sagasta 1881—83 gjordes kun meget svage Fremskridt. Men da Alfons døde 25 Nov. 1885, søgte hans Enke, Dronn. Marie Christine, som Regentinde for sin endnu ufødte Søn Alfons XIII (f. 17 Maj 1886) strax Støtte hos det liberale Parti og valgte Sagasta til Førsteminister. Dennes Program har været gradvis at komme tilbage til Systemet fra 1869 ved Amnesti, udvidet Presse- og Forsamlingsfrihed, borgerligt Ægteskab, Gjenindførelse af Nævninger (1888), almindelig Værnepligt uden Stillingsvæsen, treaarig Tjeneste og almindelig Valgret. De sidste Reformer har han dog endnu ikke kunnet sætte igjennem. Gjentagne republikanske Oprørsforsøg (hvis Hovedophavsmand Zorrilla har været) ere blevne undertrykte, og Castelar har skilt sig fra sine Meningsfæller, idet han ikke billiger denne Fremfærd, som forsvares netop med Henvisning til, at almindelig Valgret forholdes Folket.

Kunsten har næsten stadig, trods Landets afsides Beliggenhed, været underkastet fremmed Paavirkning, men ikke desto mindre har et særeget Element gjort sig gjældende deri og meddelt den et for S. ejendommeligt Præg. Dette er mindst Tilfældet med de ikke ubetydelige romerske Levninger, der have den sædvanlige Charakter, medens de tiloversblevne Mindesmærker fra den ældste christelige Tid ere for faa til at give en tydelig Forestilling om denne Kunsts Særpræg. Men fra Arabernes Erobring af Spanien i Begyndelsen af det 8de Aarh. skabes der for det første en ejendommelig Bygningskunst, der selv efter Maurernes Fordrivelse fortsætter sin Indflydelse paa den christelige Bygningskunst i det øvrige Land; dog er det mere decorative end constructive

Elementer, der optages. Storartede Mindesmærker fra Muhammedanismen ere Mosken i Cordova, der siden 1236 er bleven benyttet som Domkirke, en til Dels ødelagt Moske i Sevilla og Slottet Alhambra ved Granada, der tillige repræsentere tre forskjellige Perioder i Kunstens Udvikling. Et ejendommeligt Mindesmærke er det af en christelig Konge i maurisk Stil, omtrent samtidig med Alhambra, i Sevilla opførte Slot, Alcazar. Idet de christnes Herredømme fra det 11te—13de Aarh. mere udvidedes, udbredte sig imidlertid nordfra en Bygningskunst, der stemmede med den da sædvanlige Rundbuestil og i S. har Charakter til fælles med Sydfrankrigs. Men mod Slutningen af denne Stilperiode, medens Maurernes Kunst blomstrede skjønnest i Syden, og Forbindelsen med disse ved Krig og Fred var bleven nøjere, antog denne Bygningsart en pragtfuld, med arabiske Elementer blandet Charakter. Med Begyndelsen af det 13de Aarh. træder Spidsbuestilen op i Spanien i en Skikkelse, der paa det klareste minder om denne Stils franske Udspring, som i Domkirkerne i Burgos og Toledo, hvoraf dog den sidste ved sin sydlige Beliggenhed heller ikke undgik den mauriske Stils Paavirkning. Skjønne gotiske Mindesmærker, hvori Stilens Pragt er voxet, ere Domkirkerne i Leon og Barcelona; endelig, idet i det 15de Aarh. antikiserende Elementer forbinde sig med de mauriske om at forhøje Stilens Glans, fremstaar Domkirken i Sevilla, der hvor Mosken laa, og hvis Taarn, Giralda, oprindelig var en Minaret, samt Kirken S. Juan de los Reyes i Toledo. Igjennem det 16de Aarh. kæmper en mere glimrende, tidlig Renaissance med den antikiserende Stil, som franske Bygmestre bragte med fra Italien, og som dels i Domkirkerne i Granada og Jaen, byggede af Diego de Silóe, dels i Paladset og Kirken Escorial, dels endelig i Slottet i Aranjuez fremtræder i pompøs Alvor, i Modsætning til den foregaaende Stils spillende Pragt. Italiensk Paavirkning fortsætter sig derpaa gjennem Barokstilen og Empirestilen indtil den nyeste Tid. — Billedhuggerkunstens ældste Mindesmærker i Spanien ere nogle uformelige Granitsculpturer, hvis Alder gaar tilbage før det romerske Herredømme, og som sædvanlig benævnes toros de Guisando efter et Sted i Gammelcastilien, hvor de især ere blevne fundne. Dernæst findes endnu stedse Levninger af romersk Sculptur; men ligesom Bygningerne fra Folkevandringens Tid ere forsvundne, saaledes er heller intet levnet af Sculptur, og det er først efter Aar 1000, at man dels hos Maurerne træffer Billedhuggerværker i Bygningskunstens Tjeneste, f. Ex. de bekjendte Løver i Alhambra, dels fra den ældre christelige Tid finder bevarede Reliquieskrin, Rejsealtre o. desl. i den samtidig i det øvrige Europa brugelige Stil. Det 14de og 15de Aarh. opvise derimod anselige Gravminder og Altere med Billedhuggerværker i Marmor og Træ, og fra det 16de Aarh. besidde de spanske Kirker en sand Rigdom af udmærkede plastiske Arbejder; men ligesom Paavirkningen i de foregaaende Aarhundreder især var nederlandsk, er den i dette væsentlig italiensk, og et af Kunstens skjønneste Værker skyldes en født Florentiner, Domenico Alessandro. Af spanske Billedhuggere ere Pablo Ortiz i Toledo og de to Silóe i Burgos Kunstnere af Betydning. Senere Mestere ere Berruguete og Gregorio Hernandez; navnlig viser den sidste sig som en højst original Kunstner i de for Spanien ejendommelige Sculpturer i Træ, der bemaledes og ved en særegen Fremgangsmaade (estofado) afglattedes, saa at de næsten fik Lighed med Email. Denne Kunstart fortsattes i det 17de Aarh. af Montañes og den som Maler ansete Cano. Det 18de Aarh. fremviser med faa Undtagelser Kunstens dybeste Forfald, hvorfra den i den nyere Tid kun langsomt hæver sig. En Kunstner af Betydning, nærmest i Canovas Retning, men kraftigere i Stilen, var José Alvarez (1768—1827). — Ogsaa i Spanien ere Malerkunstens ældste Levninger Miniaturmalerier, hvoraf de tidligste i et Manuskript fra Midten af det 8de Aarh. viser Kunsten i sin første Begyndelse paa lignende Maade som i det øvrige Europa. Fra det 13de Aarh. spores en nederlandsk Paavirkning, som i det 16de giver Plads for en italiensk, og mod Slutningen af dette Aarh. forsvinde Miniaturerne aldeles. Malerkunsten havde imidlertid i sine andre Fag gjennemløbet en glimrende Bane under de samme Paavirkninger. De ældste Malerier ere dels nogle store Væggemalerier i S. Isidoro i Leon, dels nogle højhellige Madonnabilleder fra det 13de Aarh. i en om byzantisk Kunst mindende Stil og omtrent samtidig, eller lidt senere, nogle i mauriske Bygninger forefundne Decorationsmalerier, der imidlertid uden Tvivl skyldes italienske Kunstnere. Ældre florentinsk og ældre flandersk Stil komme i det 14de og 15de Aarh. afvexlende til Syne i Malerier, hvis ejendommelige Præg viser deres virkelig spanske Oprindelse, medens man dog ogsaa saa vel fra Flandern som fra Italien indkaldte berømte Kunstnere, af hvilke Spanien derfor besidder udmærkede Arbejder. Paa den anden Side gik spanske Kunstnere gjærne til Italien for at fuldende deres Uddannelse. I det 16de Aarh. finde vi derfor i Spanien en Malerskole med fremherskende italiensk Charakter. Morales, der endnu staar den ældre florentinske Kunst nærmest, danner Overgangen til denne Skole, hvori Joanes repræsenterer Efterligningen af Michel Angelo og Vargas slutter sig bestemt til Rafael, medens den venezianske Skoles Paavirkning kommer til Syne hos Navarete og den flanderske Skoles Indflydelse bevares i Portrætet. — I den spanske Kunsts mest glimrende Periode maa man adskille tre Hovedskoler, hvoraf den mindst betydelige, Skolen i Valencia, i Sammenhæng med den foregaaende Retning ved Spagnoletto nærmest viser Carravaggios Indflydelse og i Ribalta og Orrente Efterlignere af anden samtidig italiensk Kunst. Den vigtigste Skole er Sevillas. Efter at i denne Pacheco, Roelas o. fl. endnu staa den italienske Kunst nærmest, tager med Zurbaran den spanske Malerkunst et mægtigt og ejendommeligt Opsving, der udvikles endnu mere af Velazquez, som i sit Hovedfag, Portrætmaleriet, stempler sine Frembringelser med et afgjort nationalt Præg. Andre betydelige Kunstnere ere Cano

og Moya, men Skolens Toppunkt er Murillo, som i alle Kunstens Fag frembringer Mesterværker og giver dens nationale Retning en afsluttende Fuldendelse. Skolen i Madrid skyldte Navarete en venezianst Charakter, der omformedes ved italienskfødte Kunstneres Paavirkning, saaledes Brødreparrene Carducho og Caxesi. Stort Navn fik ogsaa Tristan og Coello. Men idet Velazquez ved at komme til Madrid blev Skolens vigtigste Mester, falder dens Charakter sammen med Skolens fra Sevilla. Det er ikke uden Del fra Rubens's Side, at Kunsten efter denne Blomstringsperiode hurtig daler, og Kunstnere som Luca Giordano og Zuccari indkaldes for at bøde paa den indtraadte Fattigdom. De vigtigste spanske Kunstnere i det 18de Aarh. ere Palomino og Villadamat, indtil Franskmanden Louis Davids Indflydelse ogsaa naar ned til Spanien; dels under hans Auspicier, dels atter frigjort derfra, navnlig ved Goya (1746—1828), sker der ogsaa paa Malerkunstens Omraade i den nyere Tid alvorlige Bestræbelser mod det bedre. Madrazo, Fader og Søn, Lopez y Portaria, Rivelles y Helip, Alenza, Cavanna, Ortega o. fl. have erhvervet sig ansete Navne. Den nyeste Tid tilhører Mariano Fortuny (1838—1874) og Zamacois, som Genremalere, Martin Rico som Landskabsmaler og en Mængde andre, der for en Del ere paavirkede af den moderne franske Skole. Spaniens Kunsthistorie har i den senere Tid i Caveda, Carderera og Madrazo fundet ivrige og alvorlige Dyrkere. De vigtigste ældre Værker have Palomino og Cean Bermudez til Forfattere. For øvrigt skyldes Kjendskaben til Spaniens Kunsthistorie især tyske og engelske Forskere.

Literatur. I de 4 Aarhundreder, i hvilke Romerne havde Herredømmet i Spanien, fortrængte Latinen næsten overalt de iberiske og keltiberiske Idiomer, og latinske Forfattere som Seneca, Lucanus, Quintilian, Martial o. fl. vare indfødte Spaniere. Det maa antages, at Almuen har talt en Art Vulgærlatin, paavirket af de oprindelige Sprogarter. Fra Begyndelsen af det 5te Aarh. væltede Folkevandringens barbariske Invasioner ud over Landet, men det var kun Vestgoterne, der vandt fast Fod, og disse, der allerede kjendte romersk Sprog og Cultur, maatte snart bøje sig for deres overlegne Magt. Allerede i det næste Aarh. lægger den vestgotiske Konge Reccared Grundvolden til Lovsamlingen »Codex Wisigothorum« ell. »Forum judicum«, senere oversat paa Spansk i det 13de Aarh. under Navn af »Fuero juzgo«; samme Konge ombyttede Arianismen med den romerske Orthodoxi, og nu gik det sidste Spor af gotisk Ejendommelighed til Grunde. 711 satte Maurerne sig fast i Landet, og Kalifatet i Cordova (756—1031) blev et Brændpunkt for en ejendommelig arabisk Cultur. Modstanderne, der holdt paa den spanske Nationalitet og ikke vilde lade deres Tro leve af Maurernes Tolerance, trængtes op mod N. til Cantabriens Bjærge, og under bestandige æventyrlige Kampe mod de vantro, under en stadig Indflydelse af en fanatisk Gejstlighed udviklede sig den for det spanske Aandsliv, selv i dets højeste Blomstring, saa charakteristiske krigerske og religiøs-intolerante Retning. Efterhaanden som Kalifatet i Cordova svækkes, voxer Leons, Castiliens og Aragoniens Kongers Magt, indtil 1492 for bestandig gjør Ende paa det arabiske Herredømme i Spanien. Ved Slutningen af det 12de Aarh. existerer der et spansk Sprog, der under Navn af Lengua castillana træder ind i en rask Udvikling. Den første Frugt deraf er Digtcyklen om Cid, der synes at være samlet hen imod Begyndelsen af det 13de Aarh.; den bestaar af 4,000 Vers, falder i to Sange og handler om Rodrigo Diaz de Bivars, Cid el Campeador's æventyrlige Bedrifter. Sangene ere uden indbyrdes Forbindelse, uden udviklet Prosodi, med Vocalassonanser i Versenes Udgange, en sjælden Gang Rim, men ydende et Billede saa livfuldt som nogen middelalderlig Folkedigtning af Riddervæsenets Dæmring igjennem Barbariet, af dybe Følelser bag den vildeste Grusomhed og endelig af den folkelige Phantasis ugenerte Omgang med Historien. Af ubestemmelig Alder ere „Kong Apollonius's Liv", en Fortælling paa Vers efter Gesta Romanorum, „den hellige Marie af Ægyptens Liv" og „Magernes Tilbedelse", begge rimede Legender i en meget raa Form. Secularklerken Gonzalo de Berceo (c. 1220) digtede »Poema de San Millan«, »El duelo de la Virgen« og flere religiøse Poesier i monorime Stropher paa fire 14stavelsesvers, med virkelig poetisk Pathos og dramatisk Liv. Hans Samtidige Juan Alonzo Segura, Munk i Astorga, bearbejdede Gautier af Chastillons latinske Roman om Alexander d. store, der hos den spanske Digter drager paa Tog til Persien, omgiven af 12 Pairer, efter at han i Forvejen er slaaet til Ridder. Fra det 13de Aarh. er rimeligvis ogsaa Grev Fernando Gonzales's Rimkrønnike, der gaar fra Maurernes Indtrængen i Spanien til omtr. 956. Prosaen tog et stærkt Opsving ved Alfonso X (1251—84) med Tilnavnet el sabio (den vise), der ved sit Hof i Toledo samlede om sig alle Slags Lærde og Digtere, saa vel Jøder og Arabere som provençalske Troubadourer. Kongen lod udarbejde Lovsamlingen »Siete partidas«, der er det væsentlige Grundlag for den senere spanske Lovgivning. Han vaagede over Udarbejdelsen af »Cronica general«, der gaar fra Verdens Skabelse til Ferdinand d. helliges Død, af astronomiske Tavler, skrev ogsaa Digtsamlingen »Cantigas y loores de nuestra Señora« i galicisk Dialekt. Det 14de Aarh. er en Opløsningens og Vildskabens Periode, betegnet ved Krig og Tyranni (Pedro d. grusomme). Alfonso XI.s Formynder, Infanten Don Juan Manuel (d. 1362), skrev under sit bevægede Liv, der henrandt i Oprør og Kampe, en Samling af moralske Fortællinger og Fabler, kaldet »El conde Lucanor«, hvis Indhold kan føres tilbage til orientalske Kilder, medens Ærkepræsten i Hita Juan Ruiz rettede sine satiriske Angreb paa Kirke og Præster, der havde forfulgt og fængslet ham for hans lystige Liv og skarpe Tunge, i Digte, der minde om Trouvèrernes Fabliaux. Don Pedro Lopez de Ayala, Statsmand hos Pedro d. grusomme, siden hos Bastarden af Trastamara og hans nærmeste Efter-

følgere (d. 1407), skrev en Krønnike, der gaar fra Pedro d. grusomme til Henrik III.s Regering, og det didaktiske »El rimado de Palacio«, der omhandler en Regents Pligter. Den lærde Jøde Rabbi Don Santob de Carrion (c. 1360) er navnlig bekjendt som Forfatter til det allegoriske Digt »Danza de la Muerte«, et Sujet, som i Middelalderen løb hele Europa rundt. I det hele charakteriserer det 14de Aarh.s spanske Literatur sig ved en Tendens hen imod det sententiøst symbolske, som vidner om Paavirkning fra Orienten gjennem Maurer og Jøder; yderligere Beviser herpaa ere Værker som »Bocados de oro«, oversat fra Arabisk i det 14de Aarh. (trykt 1499), et Slags Résumé af orientalske Philosophers Visdom; »Castigos o documentos que dió el Rey Sancho el bravo á su hijo el Rey Don Fernando el IV«, den moralske Satire »El corbacho« af en Discipel af Juan Ruiz, Alfonso Martinez de Toledo, Erkepræst i Talavera og Capellan hos Juan II. I det 15de Aarh. forberedes den politiske Magt og det stærkt pulserende aandelige Liv i det følgende Aarh. Castilien forenes med Aragonien, Maurerne uddrives af Spanien, Rigets politiske Consolidation fuldbyrdes, de store Opdagelsesrejser give deres mægtigste Udbytte, Renaissancen kaster sine første Bølgeslag fra Italien over mod Spanien; Studiet af den klassiske Literatur og af Dante, Petrarca og Boccaccio og Troubadourerne virker stærkt paa de modtagelige Aander. De fornemste Adelsmænd udmærke sig lige meget i krigersk og boglig Færd; nogle af dem viste sig endog paa Kathedrene i Salamanca og Alcalá. Marquis'en af Villena (d. 1434) skrev det moralske Poem „Hercules's Arbejder", oversatte Cicero, Lucanus, Vergil og Dante, stiftede i Barcelona et Institut i Stil med les jeux floraux i Toulouse, samlede Manuskripter og var inde i en Mængde Sprog og Videnskaber, men efter hans Død overdrog Juan II sin Søns Lærer, Dominikaneren Lope de Barrientos, at brænde næsten hele hans prægtige Bibliothek. Samme Konge yndede ellers Literaturen paa sin Maade. Han sværmede for Ridderromanerne fra Middelalderen, der udkom i nye og mere phantastiske Bearbejdelser, selv skrev han Troubadourdigte, der nu produceredes i Masser, og som Kongen lod samle i »Cancionero de Baena«. Marquis'en af Santillana (f. 1398), en af Spaniens fornemste Mænd, Ven af Villena, skrev smukke Efterligninger af Troubadourerne, Sonetter i Guido Cavalcantis, Dantes og Petrarcas Stil, det i en Art dramatisk Form holdte »Comedieta de Ponza« med historiske og allegoriske Figurer, Ordsprogssamlinger i Vers (»Centiloquio«) og Prosa, og i en Epistel til Connétablen af Portugal, hvem han sendte et Exemplar af sine Poesier, giver han et Slags Poetik og spansk Literaturhistorie. Antonio de Lebrija (d. 1527) repræsenterer den philologiskgrammatiske Retning i den spanske Renaissance; han arbejdede med paa Cardinal Ximenes's Polyglotbibel og skrev den første spanske Grammatik. Dronning Isabella lærte Latin af en af sine Hofdamer, Johanne, Carl V.s Moder, og svarede paa de latinske Taler, der henvendtes til hende, i samme Sprog. Tidens encyclopædiske Viden ses hos Digteren Juan de Mena (f. 1411, d. 1456), kaldet den spanske Ennius, der under et Ophold i Italien satte sig ind i dette Lands Literatur og som Efterligning af Dantes »Divina commedia« skrev det store Digt »El laberinto«, en Apokalypse, prydet med Astrologi, Mythologi og Archæologi, men med virkelige poetiske Glimt. Munken Juan de Padilla, kaldet El Cartujano, efterlignede ham i »Los doce triunfos de los doce apóstolos. Friskere og umiddelbarere bryder den poetiske Natur frem hos Jorge Manrique, der foruden at yde sin Tribut til de provençalske Modeformer i sine »Coplas« skrev en af ædle Tanker og varm Følelse gjennemstrømmet Elegi. Om det almindelige ringe Jævnmaal af Tidens poetiske Produktion faar man et Begreb af de forskjellige Samlinger af forskjellige Forfatteres Digte, de saakaldte Cancioneros«, navnlig af Fernando de Castillos »Cancionero general«. De prosaiske Forfattere ere i det hele Digterne overlegne i denne Periode; det var til Dels Feltherrer, Hof- og Statsmænd paa Samfundets og Dannelsens Højdepunkter. Hvis der findes ægte Partier af det saa omstridte »Centon epistolario«, almindelig tillagt Juan II.s Hoflæge Fernan Gomez de Cibdareal, er den et højst interessant Memoiredocument. Fernan Perez de Guzman (f. c. 1400), en tapper Kriger og Statsmand, er ubetydelig som erotisk og theologisk-allegorisk Digter, men i sine »Loores de los claros varones de España« og navnlig »Generaciones y semblanzas«, Efterligninger af Plutarch, viser han sig som en overlegen Aand og Charakter, der endog tør slaa et Slag for Tolerancen. Henrik IV.s Secretær Fernan del Pulgar, siden Kansler og Historiograph hos Ferdinand og Isabella, efterlignede ham i en elegant og concis Stil. Til dette Tidsrum hører en stor Del »Crónicas generales« og »particulares«; af de sidste maa mærkes den om Alvaro de Luna, hvis Forfatter er den omvendte Jøde Selemoh Halevi ell. Alvar Garcia de Santa-Maria, der havde levet i et nær personligt Forhold til den berømte Connétable. Baccalauren Alfonso de la Torre, som levede ved Navarras Hof, skrev sin moralske Allegori »La vision deleitable« (trykt 1480), hvori Grammatik, Musik, Astrologi, Sandhed, Fornuft og Natur føre Dialoger. Den næste Periode fra Carl V.s Tronbestigelse til Philip IV.s Død (1519—1665) betegner den spanske Literaturs Guldalder, der endnu en god Stund overlevede Spaniens glimrende politiske Stilling. Nationens begejstrede religiøse Fanatisme, ridderlige Sværmeri, der dog controlleres af humoristisk Forstandighed, dens glimrende paradoxale Phantasi, iklædt en tropisk Billedrigdom og udtrykt i glimrende Lyrik, skaffer sig en mere og mere prægnant Form, efterhaanden som Renaissancens Aandsvækkelse indgaar en Forening med det folkelig charakteristiske og afsætter sin fuldmodne Frugt i en exempelløs rig dramatisk Produktion. Poesien begynder med at copiere de politisk betvungne Italienere, som Romerne i sin Tid Grækerne. Carl V.s Krige give første Anledning hertil. Juan Almogaver Boscan, f. c. 1500 i Barce-

lona, indførte de italienske Versformer, gli sciolti, Sonetten og Canzonen; Garcilaso de la Vega, f. 1503, fik i sit omtumlede Kriger- og Hofmandsliv Tid til i velklingende og correcte Vers at gjennemløbe alle italienske Digtformer; han hævede Boscans lette Dilettantisme til glimrende formel Virtuositet. Disse Bestræbelser fik deres satiriske Modstander i Cristóbal de Castillejo, der i de gamle castilianske Sangformer bekæmper „Petrarkisterne". Luis Ponce de Leon, f. 1527, Inquisitionens berømte Offer paa Grund af, at han havde oversat Højsangen som et verdsligt bibelsk Digt, var en af Periodens største lyriske Talenter, original i Tanke og Form; Munken Fernando de Herrera, d. 1597, en gjennemdannet Mand, besynger i højtidelig ophøjet Stil den portugisiske Konge Sebastians Skæbne, Slaget ved Lepanto o. desl. i prægtige Vers. Francisco de Rioja (f. 1600, d. 1659) skrev yndefulde lyriske Digte og poetiske Epistler. Brødrene Lupercio (f. 1565, d. 1613) og Bartolomé Argensola (f. 1566, d. 1631), den første Statsmand, den sidste Præst, kæmpede for den gode Smag imod den indbrydende Manierisme, der repræsenteredes af Conceptisterne og Cultisterne, som broderede deres Poesier med sære Ord, Ordspil, haartrukne Figurer og Ordstillinger ligesom Marini i Italien. Dette Kunstleri blev et Smuthul for den af Censur og Inquisition controlerede Literatur. Til denne Retning, der culminerede i Lyriken, men ogsaa satte tydelige Mærker selv hos Periodens store Dramatikere, hørte Alfonzo de Ledesma (f. 1552, d. 1623) og navnlig Luis de Góngora (f. 1596, d. 1633), efter hvem Retningen fik Navn af Gongorisme, og som blev Hoffets og Gejstlighedens Yndling. Jesuiten Baltazar Gracian satte hele denne sproglige Taskenspillerkunst i System i sin »Agudeza o Arte de ingenio« (1648). Den mystiske Sværmerske St. Therese skrev lyriske Digte fulde af erotiske Længsler efter hendes Brudgom Christus. Samtidig med den lyriske Stils Overgang i Manierisme rejste der sig en Reaction derimod ved en gjenvakt Begejstring for den rige Romanceskat fra Middelalderen, der snart i pragtfulde Farver og klangfulde Vers giver Billeder af den christne Ridders Kampe — Heltene ere Carl d. store, Bernardo del Carpio, Fernando Gonzalez, de syv Infanter af Lara og Cid — snart i de saakaldte moreske Romancer skildrer mauriske Sæder og Stemninger og det Indtryk, de gjorde paa Spanierne, snart yder genreagtige Skildringer af Folkelivet. Man samlede nu disse Digte i »Romanceros« (s. d. A.), og fra dem udgik en mægtig Indflydelse baade paa Periodens Epos og Drama, hvis nationale Toner bestandig ere en Gjenklang af den gamle Romances. Periodens episke Digter var Alonso de Ercilla, (f. 1533, d. 1595), der i »Araucana« beskriver de Kampe mod de oprørske indfødte i Chile, hvori han selv med Hæder havde deltaget. Renaissancens mythologisk-allegoriske Staffage, Reminiscenser fra Klassikerne og Ariost betynge Fortællingen, der kun er original spansk i Kampskildringerne. Den didaktiske Poesi dyrkedes af Juan de la Cueva, der 1605 udgav et Slags »Ars poetica«, af Lope de Vega, af Paul de Cespedes (f. 1538), der var Maler, Billedhugger og Archæolog, og fra hvem vi have et Brudstykke af et didaktisk Digt om Malerkunsten. Dramaet bliver Periodens Hovedproduktion. Efter at have gjennemgaaet de sædvanlige for de sydlige Nationer fælles middelalderlige Former, de religiøse Mysterier under Gejstlighedens Auspicier, verdslige satiriske Farcer og Allegorier, Renaissancens Efterligning af Oldtiden og Italienerne, som i Juan de la Encinas (f. 1468, d. 1534) »Eglogas pastorinas« og »Autos pastoriles«, i Torres Naharros borgerlige Komedier efter Plautus's Mønster, viser der sig Spirer til et folkeligt Drama ligesom i Fernando de Rojas's Dramaroman »Celestina« med sin storslaaede Pathos og drøje Komik og i den i Midten af det 16de Aarh. blomstrende Lope de Rueda, oprindelig Guldslager i Sevilla, der førte sit omvankende primitive Theater fra By til By og spillede sine af Lune og Lystighed sprudlende Smaastykker. Nu kappes det lærde, efter antike Mønstre fabrikerede, af Hoffet og Stormænd yndede Drama (el uso antiguo) med Folkeskuespillet (el uso nuevo). Dominikanermunken Geronimo Bermudez behandlede i to Tragedier (1557) Ines de Castros Historie i monstrøse Former. Til denne forberedende Periode høre ogsaa Cervantes's Dramaer, hvori han dels efterligner Seneca, dels slaar ind paa en Retning, der nærmer sig de senere Dramaer, men endnu optræde de fra de gamle Mysterier bekjendte allegoriske Figurer. Lyrik og Fortælling brede sig ugenert, saaledes i hans bedste Stykke »La Numancia«; men næppe var det 16de Aarh. indløbet, før Dramaet fremtraadte med sine væsentligste Kjendemærker: en sindrig slynget, vidtløftig Intrigue, der gjærne sættes i Gang ved en Conflict mellem to ideelle Krav til Hovedpersonerne, Krav, der ere grundede i en conventionel Morallov, i Følge hvilken Religionens Fordring staar øverst, derpaa Troskab mod Kongen, saa den personlige Ære, saa Kjærligheden. Digteren frygter ikke for at løse Conflicten paa den mest paradoxe, den rationelle Moral mest oprørende Maade. Dialogen er fuld af uopløste Fortællinger og lyriske Digte, hvori Phantasiens Billedpragt og Sprogets berusende Velklang paa en særegen Maade blandes med haartrukken sophistisk Dialektik. Valencia blev dette Nationaldramas Vugge. Her havde allerede i Middelalderen bestaaet et Akademi for Troubadourpoesien („den glade Videnskab"). Dets Former forandredes efter Tidens Krav, og herfra udgik Francisco Torrega, fra hvem Voltaire har laant Æmnet til sin »Zaïre«, Guillen de Castro, hvis »Cid« blev Forbilledet for Corneilles; her opholdt Lope de Vega (f. 1562, d. 1635) sig en Tid, inden han havde naaet sin store Berømmelse. Hans umaadelige Produktion, omtr. 2,200 dramatiske Arbejder, bærer vel Spor af Hastværk og Improvisation, men tillige af evig sprudlende Phantasi og ømt, ridderligt Vemod ved Siden af en realistisk Folkelivsopfattelse. Han og hans yngre Samtidige, Pedro Calderon de la Barca (f. 1600, d. 1681), ere de ypperste Mestre; hos

Calderon naar den højtidelige, religiøse Pathos sin højeste Flugt, ligesom han spinder Katholicismens og Ridderlighedens Idealisme til det yderste. En uoverskuelig Række af betydelige dramatiske Talenter frembringer en Masse Tragedier, romantiske „Kappe- og Kaardekomedier", religiøse Fest- og Lejlighedsstykker (autos sacramentales), forskjellige Arter Mellemspil (loas, saynetes, entremeses osv.). Fra det Øjeblik Madrid under Philip II bliver Hovedstad, bliver Theatret af overragende Interesse, der culminerer under Philip IV. Digtere som Tirso de Molino (f. c. 1570, d. 1648), Augustin Moreto (f. 1618, d. 1664), Francisco de Rojas (f. 1601) og Juan Ruiz de Alarcon (d. 1639) ere de mest fremragende og have alle leveret Dramaer af første Rang; i anden Række staa Mænd som Matos Fragoso, Diamante, Hurtado de Mendoza, Antonio de Solis, Agostino de Salazor y Torres o. m. fl. Paa alle Punkter af Literaturen sætter det vakte Aandsliv Frugt. Antonio de Guevara, Carl V.s berømte Statsmand (d. 1544), arbejdede i 11 Aar paa sin philosophisk-moralske Roman »Marco Aurelio, o Relox de los principes«, et Reservoir for en Renaissancelærds encyklopædiske Viden; Antonio Perez (d. 1611), et Offer for Philip II.s samvittighedsløse Despoti, fortalte i »Relaciones« sit bevægede Liv; det universelle Hoved, der kunde rumme al Tidens Lærdom, Francisco de Quevedo Villega (f. 1580, d. 1645), skrev under sit æventyrlig-bevægede Liv satiriske Smaadigte, klassiske ved deres i de eleganteste Former spillende Vid, oversatte Klassikere, forfattede Komedier og Pamphleter, moralske og philosophiske Værker, fulde af nye og dristige Tanker. Den mystiske katholske Spiritualisme kom til Orde gjennem den hellige Therese (f. 1515, d. 1582), Juan de la Cruz, Luis de Granada o. fl.; paa den anden Side dukker Renaissancens Fritænkeri og reformatoriske Trang op i Skikkelser som Juan Valdes, en unitarisk Lutheraner, Cipriano de Valera, en Munk fra Sevilla, der i en Pavehistorie gjorde Front mod den romerske Curie, Hellenisten Francisco Sanchez, Professor i Salamanca, der traadte i Skranken for Lærefriheden, Lægen Huarte, der lærte Tvivlen som Vejen til Sandheden, men Inqvisitionen og den spanske Aands overvejende Hang til blind Fanatisme fik snart Bugt med slige Røster. Et Udtryk for Phantasiens Fanatisme vare de fra Slutningen af det 15de Aarh. sig mere og mere bredende Ridderromaner, hvis Stoffer, der af de italienske Renaissancedigtere behandledes halv satirisk, af Spanierne toges for fuldt Alvor med deres fortryllede Borge, indesluttede Prinsesser og mirakuløse Æventyr og Bedrifter; Amadis af Gallien, Belianis af Grækenland, Palmerin af Oliva, Palmerin af England osv., samt en Variantform af Ridderromanerne, Hyrdefortællinger, som ved Portugiseren Jorge de Montemayors (f. 1520) »Diana enamorada« var kommen i Yndest, blev Tidens Yndlingslæsning. Den sidste Art dyrkedes endog af Cervantes (»Galatea«) og Lope de Vega (»Arcadia«). Men i Form af Opposition mod Ridderromanerne fik Spanien sit største Digterværk i Miguel de Cervantes Saavedras (f. 1547, d. 1616) verdensberømte »Don Quixote«, hvor den sunde Fornufts Reaction mod Phantasiudskejelserne, der halv afmægtig og usympathetisk i Dramaet repræsenteres af den over Ridderen ironiserende Tjener (el gracioso), rejser sig med sejerrig Vælde og kaster den moderne Bevidstheds Lys over de middelalderlige Spøgelser, dog med vemodig Sympathi med det svundne. Et ejendommeligt Udtryk fik Romanen og Novellen i den saakaldte picareske Genre, der tager sine Typer fra den i Spanien florerende Røver-, Zigeuner- og Smuglerverden (caballeros de caminos reales) og fra det lystige, æventyrlige Studenterliv, en realistisk Modsætning til Ridderromanernes Idealisme. Hurtado de Mendoza aabner Rækken med sin »Lazarillo de Tormes«, derefter fulgte Luis Velez de Guevara med »El diablo cojuelo«, Forbilledet for Lesages »Le diable boiteux«, Mateo Aleman med »Guzman Alfarache«, Vicente de Espinel med »La vida del escudero Don Marco d'Obregon«. Denne Periode var ogsaa Historiens Guldalder. Carl V.s Historiograph Florian de Ocampo begyndte den af Ambrosio Morales fortsatte »Crónica general de España«. Garibay skrev paa samme Tid sin »Compendio historial« og de aragonske Kongers Annaler; Zurita (f. 1512) leverede ogsaa aragonske Annaler, der gaa til 1516; Juan de Mariana (f. 1536, d. 1623), den lærde Jesuit, udgav 1598 »De rege et de regis institutione«, hvor han hævder Folkesouverænetetens Princip; Bogen blev af Pariserparlamentet dømt til Baalet som lærende Kongemords Tilladelighed. Siden udgav han et Skrift om Møntvæsenet, der skaffede ham to Aars Klosterfængsel, men hans Hovedværk var hans »Historia general de España« (først paa Latin, siden paa Spansk), der gaar fra de ældste Tider til Philip IV; Livius og Tacitus ere hans Forbilleder, hans Fremstilling er malende charakteristisk, men chronologisk og kritisk Nøjagtighed er ikke hans Sag. Diego Hurtado de Mendoza (d. 1575) skrev Granadas Erobrings Historie, Francisco de Moncada (f. 1586) om Cataloniernes og Aragonesernes Tog mod Tyrkerne og Grækerne, Francisco Manuel de Melo (f. 1611, d. 1667) om Cataloniernes Oprør under Philip IV; Antonio de Sólis (f. 1610, d. 1686), ogsaa bekjendt som Dramatiker, leverede sin Historie om Sydamerikas Erobring, Carlos Coloma et Værk om Krigen i Nederlandene 1588—99, Avila og Zúñiga skrev om Carl V.s Felttog i Tyskland, Pedro de Mexia »Historia imperial«, Sandoval »La vida de Carlos V«, Cabrera Philip II.s Biographi, Perez de Hita sin »Historia de las guerras civiles de Granada« (1590). Med Rigets totale Forfald under Carl II indtræder ogsaa Literaturens, og det 18de Aarh. er en stadig Tilbagegang. Fra Philip af Anjous Tronbestigelse følger den spanske Literatur de franske Baner, men uden det 18de Aarh.s Ordføreres kjække Tanker. Akademier oprettedes efter fransk Mønster og udsatte Prisbelønninger for de bedste Værker i Vers og Prosa. Gongorismen veg nu for den franske Klassicitet, og Boileau blev Smagsautoriteten; Ignacio de Luzan udgav 1737 sin

Poetik, ganske i Mesterens Aand. Man skrev nu lette Poesier (letrillas) og deskriptive Digte. José Cadalso (f. 1741, d. 1782), Forfatteren til »Eruditos á la violeta«, søgte i sine Satirer at praktisere Luzans Regler, der bleve angrebne i den nationale Traditions Interesse af Garcia de la Huerta, men en Restauration var umulig; den gamle poetiske Aand var død. Tomas de Iriarte, hans ivrige Modstander, skrev tørre Epistler og Læredigte og let formede Fabler efter Lafontaines Mønster, men uden dennes fine Poesi. Samaniegos Fabler have en moraliserende Tendens. Melendez (d. 1817), hans Discipel Cienfuegos, Yglesias, Grev Noroña, Jovellanos, Diego Gonzalez dyrkede Lyrikens forskjellige Arter; for dem alle stod Voltaire som Idealet af en Digter. Kritikeren Alberto Lista producerede ogsaa Lyrik. Dramaet kunde ikke som Voltaires Tendenstragedier træde i de frie Tankers Tjeneste, thi det stod under stupide Munkes Overopsyn. Efter i Begyndelsen af Aarhundredet at være sunket ned til det rent spektakelmæssige optraadte den første Dramatiker af den franske Skole, Agustin Montiano y Luyando; i samme Spor fulgte Nicolas de Moratin, Cadalso, Jovellanos og Ayala; L. F. Moratin (d. 1828), Søn af den nys nævnte, skrev med Talent Komedier i Salonstilen. Prosaen blev aldeles fransk i hele sin Stil og Sætningsbygning. Benedictineren Feijoó (c. 1780) er en af Spaniens faa frisindede Skribenter, der gjorde sit for at faa sine Landsmænd ud af Overtroen og gjøre dem bekjendte med de nye videnskabelige Opdagelser; han behandlede Moral, Physik, Astronomi, Historie og Politik. Jesuiten Isla er en glimrende Satiriker og vender sig især mod de religiøse Ceremoniers latterlige Apparat og Prædikenernes gongoristiske Smagløsheder (»Historia de Fray Gerundio«). Historien dyrkedes af Florez (»España sagrada«, d. e. en spansk Kirkehistorie), af Brødrene Pedro og Rafael Mohedano, begge Franciskanere, Forfattere til en spansk Literaturhistorie, men som var anlagt efter en saadan Maalestok, at den i det 10de Bind kun naar til Seneca; Munken Masden, der skrev »Historia critica de España«, o. fl. Uafhængighedskrigen vakte vel den nationale Aand, men paakaldte tillige den religiøse Fanatisme, der i Folkets Uvidenhed saa en Støtte for Religionen, og de spanske Patrioter drømte stadig om en Gjenfødelse af Carl V.s og Philip II.s Spanien. Der er en bestandig Modsigelse mellem Skribenternes politiske Liberalisme og katholske Orthodoxi (saaledes Quintana). Med Ferdinand VII.s Gjenindsættelse 1814 kom Obscurantismen i Højsædet. Videnskaben og Pressen controleredes af Inqvisitionen, Fremskridtets Forkæmpere fængsledes eller forvistes, Universiteterne hensygnede. 1820—24 kæmpede Partierne paa Liv og Død i Pressen og i Kamrene. Et Fremskridtsparti af yngre Mænd organiserede i Madrid Collegiet San Mateo, der talte de betydeligste Mænd i Spanien, men man morede Folket med Skuespil og Tyrefægtninger; Operaen beherskede Theatret, der stod under Censur af en cynisk Munk Pater Carrillo, hvem Theaterdirecteurerne bestak med rigelige Middagsgilder; Repertoiret bestod mest af franske Oversættelser. Lista maatte lukke Collegio de San Mateo, men samlede under Navn af »El mirto« i sit Hus en Kreds af unge Mænd som Espronceda, Ventura de la Vega, Escosura, der samtalede om literære Emner og meddelte hverandre deres Arbejder, men Politiet sprede Selskabet. De nyere tyske æsthetiske Theorier fik deres første Tolk i det 1824 i Barcelona stiftede Tidsskrift »El Europeo«; navnlig var Lopez Soler deres Ordfører; man ser nu den romantiske Sympathi for Middelalderen, for de gamle nationale Digtere, for det musikalske i Poesien dukke frem. Da efter Revolutionen 1830 de mange forviste Literater vendte tilbage, bragte de friske Indtryk af det civiliserede Europas Smag med sig, og med Begejstring følger det unge Spanien Romantikernes Kamp mod Klassikerne i Frankrig. De spanske Romantikere hildedes i samme Ensidighed som de franske; man dyrkede nu som absolute Mønstre de gamle Romancer og Renaissancens Drama i Stedet for de pseudogræske Oder, Idyller, Ekloger osv.; V. Hugo, Lamartine, W. Scott og Byron komme paa Moden, og det vrimler af Efterdigtninger efter disse Mestre. Lista, Hermosilla og Martinez de la Rosa holdt igjen af al Magt; paa den modsatte Side stod Ventura de la Vega og Quintana. Gil y Zarate, der paa Theatret vilde hævde den klassiske Tradition, blev udpebet, medens Breton de los Herreros proclamerer Romantiken paa Scenen. Det literære Genremaleri fandt udmærkede Dyrkere i Mesonero Romanos (Escenas Matritenses) og Serafin Calderon; de bleve dog begge overgaaede af den 23aarige Mariano de Larras »Cartas del pobrecito Hablador« (1832). Fornemme Adelsmænd reves med af de nyere Tanker: Angelo de Saavedra, Hertug af Rivas (f. 1791, d. 1865), fik i sit bevægede Liv Tid til at skrive Tragedier og et stort episk Digt; Greven af Toreno behandler Revolutionerne 1808 og 1814 i historiske Arbejder; Hertugen af Frias optræder som Mæcen i stor Stil. Literaturen bliver en Forberedelse til politisk Indflydelse og en Anbefaling til store Embeder (Xaver de Burgos, f. 1778, d. 1848; Martinez de la Rosa, f. 1789, d. 1862; Galiano, f. 1789, d. 1865); den parlamentariske Veltalenhed minder om den romantiske Lyrik. Gil y Zarate (f. 1796, d. 1861) gaar over til Romantiken i sine Dramaer siden 1833; Hartzenbusch (f. 1806) begynder sin glimrende Bane som Digter og Literator; Breton de los Herreros (f. 1800) culminerer med sine livfulde og let formede Komedier og lyriske Digte, en satirisk Fyrværkeriild, rettet til alle Sider, mod Smaat som mod Stort i Samfundet, Garcia Gutierrez dukker op som en romantisk Dramaforfatter for at glimre i kort Tid og dernæst utilfreds med Publikum at drage til den nye Verden 1843; Zorrilla synger til Publikums Henrykkelse med glimrende Virtuositet i de gamle Romancetoner, den radicale Verdenssmerte faar sin Digter i Espronceda, der kæmpede paa Paris's Barrikader og senere glimrede som Journalist til sin Død 1842. I Isabellas første Regeringsaar styredes Landet af de literære liberale

Politikere, men under Skin af moderat Liberalisme arbejdede den i sit Væsen reactionære Neokatholicisme sig frem til Magten. Listige Munke som Pater Claret og hallucinerede Nonner som Søster Patrocinio vandt Hovedindflydelsen hos Dronningen; lige fra 1846—68 vipper Politiken frem og tilbage, og det blev mere og mere tydeligt, at det spanske Folk i sin Helhed var nedsunket i middelalderlig Overtro, og Skribenterne kjælede med sentimental Rørelse for denne Naivetet; saaledes nu Zorrilla med sin romantiske Begejstring for de gamle Maurerkrige og sin orøkildrende Verskunst. Campoamor (f. 1817) blev den fornemme Verdens Modedigter ved sin katholsk paaklædte pantheistiske Mystik; Ventura de la Vega (f. 1807) besang med Talent de vexlende Magthavere og var en behændig Arrangeur af franske Theaterstykker; José Selgas, der begyndte som en yndet Lyriker, er siden væsentlig bleven Lejebibliotheksforfatter og literær Causeur; Palacios Lyrik udmærker sig ved en elskværdig Humor og Naturlighed. Dramatiske Forfattere fra denne Tid ere, foruden den utrættelige Breton de los Herreros, hans Discipel Rubí (f. 1817); Donna Gertrudis Gomez de Avellaneda; Tamayo og Baus, der har søgt som Ponsard i Frankrig at hævde de klassiske Former som Reaction mod Romantiken; Guerra y Orbe, hans Medarbejder (begge ere siden slaaede ind paa det historiske Drama); Revolutionsmanden fra 1868, Lopez de Ayala, der i sine Komedier fulgte den nyrealistiske franske Retning, og de yngre Eguilaz, Olona, Serra, Diaz, Principe, Asquerino. En meget yndet dramatisk Art er Syngestykket (La zarzuela); heri udmærkede sig Camprodon. Romanens fornemste Repræsentanter ere: Pseudonymen Fernan Caballero, hvis ultramontane Sympathier mere end hendes betydelige Talent i Retning af malerisk Folkelivsskildring og ypperlig Sagnfortælling vandt Dronningens højeste Gunst; Escrich, hvis store Opfindelsesevne har bragt ham til Overproduktion og Benyttelse af grove Midler; Fernandez y Gonzalez, hvis Popularitet især skyldes hans Evne til at skildre Bandit- og Vagabondliv i den gamle Dumas's Maner; Trueba, en idyllisk Skildrer af Haandværker- og Bondeliv; Becquer (f. 1836, d. 1870), der i Kamp med Sygdom og Fattigdom udviklede en talentfuld Produktion i Hoffmannske Former; Antonio de Alarcon, der 1854 begyndte som liberal politisk Satiriker, siden skrev Digte og Noveller og nu synes vunden for Reactionen; fremdeles Rombela, Sinnés del Marco, Martinez Pedrosa, der alle vise Spaniernes Hang til at fordybe sig i Fortiden og ringe Sans for den moderne Tids Opgaver. Af Historikere mærkes Modesto Lafuente, Forfatter til Spaniens Historie i 28 Bind; Amador de los Rios, der har skrevet en grundig spansk Literaturhistorie; Marquis de Pidal (d. 1865), Marquis de Miraflores, Evaristo San Miguel, Ferrer del Rio, Pirala, Bofarull, Familien Alcantara, Eugenio Tapia, Forfatter til den fortrinlige »Historia de la civilisacion española«. Philosophien har fundet en ugunstig Jordbund i Spanien og har i det hele haft en gold, officiel, spiritualistisk Charakter; Catalaneren Ramon Marti har knyttet sig til den skotske Skole, Præsten Balmes har med middelalderlig Energi bekæmpet den nyere Tænknings Resultater. Universitetet i Madrid levede længe af Cousins Eklekticisme, indtil Sanz del Rio (d. 1870), der under den tyske Philosoph F. Krauses Navn udgav sine philosophiske Arbejder, søgte at fremstille den tyske Philosophis Resultater, tillempede efter spansk Behov. De betydeligste literære Kritikere ere Valera, Cañete, Ochoa, hvis Organ har været Brødrene Asquerinos Tidsskrift »America«. De politiske Storme have affødt en rig Blad- og Brochureliteratur, hvor de modsatte Meninger ere drøftede med den Spaniernes ejendommelige Pathos og Voldsomhed; den politiske Tribune har gjenlydt af literære Talenters Røster; Typus for en saadan er Castelar. Den nyeste franske Realisme og Naturalisme har ogsaa løftet sit Hoved i Spanien, men noget egentligt Talent synes Retningen ikke at have frembragt. Mest anset og læst er Juan Valero, Forfatter til Romanen »Pepita Jimenez« (1876). Nyere Kilder til Studiet af spansk Literatur ere det store, af Spaniens bedste literære Kræfter besørgede Samlerværk »Biblioteca de autores españoles« (1846—80), Ticknors »History of Spanish literature«, v. Schack „Geschichte der dramatischen Literatur und Kunst in Spanien", Wolf „Studien zur Geschichte der spanischen u. portugiesischen Nationalliteratur", Baret »Histoire de la littérature espagnole«.

Spansk Sprog tales i den større Del af Kongeriget Spanien, neml. med Undtagelse af de østlige Landskaber, Catalonien og Valencia samt de baleariske og pithyusiske Øer, hvor Sproget er Catalansk, og de nordligste Provinser, hvor det er Baskisk (s. d. A.), endelig staar Dialekten i Galicien nærmere ved Portugisisk end ved Spansk. Til Gjengjæld har Spansk en mange Gange større Udbredelse i de nuværende eller tidligere spanske Kolonier uden for Europa, saa som i Mexico, alle de mellem- og sydamerikanske Republiker, paa Cuba, Puertorico, de canariske Øer, Philippinerne osv. Derved bliver S. et af de mest udbredte Sprog paa Jorden. Ligesom de andre romanske Sprog nedstammer S. fra det latinske Vulgærsprog, lingua romana rustica. Med Romernes Herredømme fik allerede tidlig det latinske Sprog og den romerske Cultur fast Fod i Spanien. I hvilket Omfang dette maa have fundet Sted, ses bl. a. af, at nogle af de betydeligste latinske Forfattere i det første og Begyndelsen af det andet Aarh. e. Chr., ja selv enkelte Kejsere stamme fra Spanien. Saaledes fortrængtes efterhaanden Urindvaanernes Sprog, det iberiske — hvoraf dog muligvis det baskiske (s. d. A.) er en Fortsættelse — og det keltiske. Utvivlsomt indeholder S. iberiske Ord, men den nøjagtige Paavisning af dem er meget vanskelig. Paa Folkevandringens Tid blev Landet oversvømmet af germanske Stammer, navnlig Vestgoterne; disse bleve imidlertid temmelig hurtig romaniserede, dog ikke uden at sætte deres Mærke paa Sproget gjennem et ret betydeligt Antal Ord af germansk Oprindelse (om end langt færre end navnlig i Fransk), af hvilke

dog en stor Del ere fælles med andre romanske Sprog. Endnu dybere Spor har Arabernes langvarige Herredømme over større eller mindre Dele af Spanien sat paa Sproget, idet vi finde en stor Mængde arabiske Ord i Spansk (til Dels ogsaa i Portugisisk), hvad der bidrager til at give Ordforraadet her et fra de øvrige romanske Sprog noget afvigende Præg. En Mængde af disse arabiske Ord ere strax kjendelige ved Forstavelsen al (den arabiske Artikel, som er fulgt med ved Ordets Optagelse i Spansk), f. Ex. alguacil, en Retstjener, af arab. alwazir, Bezir, almadén, Bjærgværk, af arab. alma'dan, alcázar, Fæstning, Borg, af arab. alqaṣr, alcalde, Dommer, af arab. al-qa'di. De spanske Dialekter ere endnu meget lidet undersøgte. Hoveddialekten og den, der ligger til Grund for Skriftsproget, er den castilianske, hvorfor Sproget ogsaa hyppigere kaldes lengua castellana end lengua española. Den spanske Orthographi er fortræffelig, simpel og consequent; den blev — bortset fra enkelte senere Smaaforandringer, f. Ex. i Accentbetegnelsen — fastslaaet 1815 af det spanske Akademi. Siden den Tid ere selv de klassiske Forfatteres Texter blevne trykte med denne Orthographi. Hvad Lydbetegnelsen angaar, kan mærkes, at ch er tsch, c (foran e, i) og z et læspet s, beslægtet med engelsk th, qu (foran e, i) k, g (foran e, i) og j (efter ældre Retskrivning ogsaa til Dels x) en med tysk ch beslægtet Gutturallyd eller et stærkt h (hh, ikke en k-agtig Lyd; det er vistnok med Urette, at man tidligere har anset denne Lyd, der først synes at komme frem i det 16de Aarh. i Stedet for andre Lyd, navnlig sch, for at skyldes arabisk Indflydelse), ll mouilleret l (omtr. lj) eller blot j, ñ mouilleret n (omtr. nj), y i eller j. Medlyd fordobles aldrig (undt. r). Blandt charakteristiske Lydovergange, som dog ikke ere indskrænkede blot til Spansk, kan mærkes f. Ex. Forandring af lat. p, t, c, q efter en Selvlyd til b, d, g som lobo Ulv (lat. lupus), lado Side (lat. latus), agua Vand (lat. aqua); Forslag af e foran s efterfulgt af en anden Medlyd, som escudo Skjold (lat. scutum), estar være, egtl. staa (lat. stare). Ejendommelige for Spansk (til Dels af yngre Oprindelse) ere f. Ex. Forandringen af lat. kort o, e til ue, ie i en Række af Tilfælde som bueno god (lat. bonus), puerto Havn (lat. portus), ciento hundrede (lat. centum); ll i Tilfælde som llama Flamme (lat. flamma), llamár kalde (lat. clamare), llano flad, Slette (lat. planus); Overgangen af f til h, der nu ikke mere udtales, som hierro Jærn (ældre fierro, lat. ferrum); j og ch i mange Tilfælde, som ojo Øje (tidligere ollo, lat. oculus), hijo Søn (tidligere fillo, lat. filius), hecho gjort, Gjerning (portug. feito, lat. factum) osv. Navneordenes Flertal dannes, ligesom f. Ex. paa Fransk (i Modsætning til Italiensk), ved Tilføjelse af s (altsaa af den gamle Accusativ), som el hijo Sønnen, Flt. los hijos, la hija Datteren, Flt. las hijas, pan Brød, Flt. panes. Verbalbøjningen indeholder (ligesom i Portugisisk) adskillige Former, som de andre romanske Sprog have tabt, f. Ex. den latinske Plusquamperfectumsform. I syntaktisk Henseende er der ogsaa adskilligt ejendommeligt (f. Ex. Betegnelsen af Objectet ved Forholdsordet á, naar det udtrykker et levende Væsen), ligesom i Ordstilling, Periodebygning o. lign., hvor sligt til Dels staar i Forbindelse med Spaniernes Smag for det oratoriske og højtravende. Af Ordbøger maa fremhæves »Diccionario de la lengua castellana por la Academia española« (begyndt 1726, 11te Udg. 1869). Spansk-tyske Ordbøger haves af Seckendorff, Franceson, Booch-Arkossy, Kotzenberg o. a. Af etymologiske Arbejder maa, foruden Diez's „Etymol. Wörterb. d. roman. Sprachen“, nævnes Engelmann, »Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe« (Leiden 1862, 2den Udg. Paris 1869). Det spanske Akademi har ogsaa udgivet en »Gramática de la lengua castellana« (1771 og ofte senere). Paa Dansk haves Grammatiker af Rask (1824), Meisling (1841) og Kr. Nyrop (1889), paa Tysk af Franceson, Förster (1880) o. m. a., ligesom Spansk er behandlet udførligt i Diez's „Gramm. der roman. Sprachen“.

Spanishtown [spänischtown], 1) s. **Port Spain**. 2) Stad paa Sydsiden af Jamaica. 7,000 J. Anlagt af Diego Columbus.

Spann, ældre Længdemaal i Hannover, lig ⅛ Lachter ell. 9,18 danske Tommer. Som Kornmaal var det 4,21 danske Skjæpper. **Spannland**, svensk Flademaal paa 7,000 svenske □ Alen, lig 6,264 d. □ Alen ell. 3,58 Skjæpper Land.

Spanning af Blik, s. **Drivning**. S. af Læder eller Skind er en meget solid Syning, idet Stykkernes Rande lægges over hinanden og forbindes ved en Stikning uden Oversyning, saa at der dannes en opstaaende, beskyttende Rand.

Spannjerske Legater, stiftede af Skomagermester i Kjøbenhavn Jeremias Elias Spannjer, d. 1872, tilsigte at virke „i for det offentlige gavnlig velgjørende Retning“. Fundatsen er af 10 Juli 1879. Dens Capitaler udgjorde 1 Apr. 1887 2,425,000 Kr., og der uddeles omtr. 98,000 Kr. aarlig til forskjellige Stiftelser og Selskaber, som virke i Legatets Øjemed.

Spanske Arvefølgekrig, den store Krig fra 1701 til 1713 og 14, som udbrød efter den spanske Kong Carl II.s Død. Denne havde vel indsat Ludvig XIV.s Sønnesøn, Philip af Anjou (Philip V), til Arving af alle sine Lande, men som Repræsentant for den yngre habsburgske Linje gjorde Kejser Leopold af Østerrig Fordring paa Arven for sin Broder, Ærkehertug Carl. England og Holland, som frygtede for, at Frankrigs Magt skulde forøges ved Foreningen med Spanien, sluttede sig til Østerrig, medens Kurfyrsterne af Bayern og Köln, Savoien og Portugal sluttede sig til Frankrig; de to sidste Stater sluttede sig dog allerede 1703 til Frankrigs Fjender. Krigen førtes i Spanien, Italien, Tyskland og Nederlandene. I Spanien erobrede Englænderne Gibraltar og Minorca, og Catalonierne sluttede sig af Had mod Frankrig til Ærkehertugen, der gjentagne Gange trængte frem mod Madrid, men Castilianerne sluttede sig til Philip V, der hævdede Besiddelsen af Spanien i Sejrene ved Almanza 1707 og Villa Viciosa 1710. Paa de andre Krigsskuepladser tilføjede Marlborough og Eugen

af Savoien Franskmændene afgjørende Nederlag: fra Italien fortrængtes de i Slaget ved Turin 1706, fra Tyskland i Slaget ved Höchstädt 1704 og fra de spanske Nederlande i Slagene ved Ramillies 1706, Oudenarde 1708 og Malplaquet 1709. Da Frankrigs Kræfter vare udtømte, tilbød Ludvig XIV for at faa Fred at opgive Philip V.s Sag, men da hans Fiender forlangte, at han med Magt skulde fordrive sin Sønnesøn fra Spanien, fortsatte han Krigen, og Frankrig frelstes, da Marlborough og Krigspartiet i England styrtedes 1710 og Ærkehertug Carl ved sin Broders Død arvede de østerrigske Besiddelser og blev tysk Kejser 1711. Dennes Allierede vilde nu ikke længere støtte ham af Frygt for, at Spanien ved at forenes med Østerrig skulde blive for mægtigt. De sluttede derpaa Freden i Utrecht 1713, i Følge hvilken Philip V blev anerkjendt som Konge i Spanien og dets Kolonier, men maatte opgive al Arveret til Frankrig, medens derimod de spanske Nederlande, Milano, Neapel og Sardinien maatte afstaas til Carl VI, Sicilien til Hertugen af Savoien og Gibraltar, Minorca og de franske Besiddelser i den nordligste Del af Nordamerika til England. Kejser Carl VI vilde ikke deltage i Freden i Utrecht, men blev 1714 tvungen til at slutte Fred i Rastatt og Baden paa de samme Vilkaar.

Spanske Kappe, et Strafferedskab i Form af en Tønde eller Spand, i hvis opad vendte Bund var anbragt et Hul, hvorigjennem Synderens Hoved stak. Med denne „Kappe" om sig og med en Seddel paa den, som angav hans Forseelse, maatte den skyldige vandre om i flere Timer. Det var nærmest en Politistraf. I Kjøbenhavn brændte dette Redskab 1795 og har ikke senere været anvendt der.

Spanske Mark, Landet mellem Pyrenæerne og Ebro (Catalonien, største Delen af Aragonien, Navarra), som Carl d. store erobrede 778, og som han lod bestyre af en i Barcelona residerende fransk Markgreve. S. **Spaniens Hist.** und. **Spanien**.

Spanske Støvler kaldtes et Torturinstrument, der havde Form som Træskinner, indvendig besat med mange spidse Takker og for neden forsynet med et Jærnbaand, som skulde holde Foden fast. De bleve satte paa Skinnebenet og skruede til med en Jærnnøgle.

Spanske Sø, d. s. s. **Gascogne-Bugten**.

Spansk Flue (Lytta v. Cantharis vesicatoria), en Bille med traadformede Følehorn, langstrakt Legeme og blødt Hudskelet, c. 10 Linjer lang, grøn med Metalglans, opholder sig selskabelig paa Asketræer og Sirener, af hvis Blade den lever, men er i det nordlige Europa ikke hyppig. Larvernes Livshistorie har rimeligvis Lighed med Oliebillernes. Spanskfluerne indeholde et skarpt, blæretrækkende Stof, Cantharidin, hvorfor de benyttes til trækkende Plastre og Salver, saakaldet Spanskflueplaster, Spanskfluesalve; ogsaa en Tinctur deraf benyttes undertiden. Ogsaa andre Arter af Slægten Lytta indsamles i samme Øjemed. S. maa ikke forvexles med den til en ganske anden Familie hørende Guldbasse, hvilken den ligner i Farve og Glans.

Spanskgrønt, basisk eddikesurt Kobberilte, faas ved at befugte Kobberplader med Eddike og derpaa udsætte dem for Luften. Det saaledes tilvirkede kaldes tysk eller engelsk S. og er grønt. Ved at lægge Kobberplader lagvis mellem gjærende Vindrueskaller under Adgang af Luft dannes fransk S., der er blaat og har en noget anden Sammensætning. S. bruges noget som Farve, til Fabrikation af Schweinfurtergrønt (s. **Arsenik**) o. fl. a. Farver, i Medicinen osv. „Krystalliseret" og „destilleret" S. s. **Kobber**. **Spanskgult**, d. s. s. **Auripigment**. **Spanskhvidt**, d. s. s. **Blanc d'Espagne**.

Spansk Hyben, de store, kuglerunde, mørkerøde og piggede Frugter af Rosa pomifera, en hos os hist og her vildtvoxende Rose, der ofte dyrkes paa Grund af sine kjødede, spiselige Frugter.

Spansk Karse (Tropæolum), beslægtet med Storkenæb, viser i Henseende til sine Egenskaber en stor Overensstemmelse med Korsblomsterne, idet den er meget rig paa skarpe Stoffer og kan anvendes som Karse, de unge Blomsterknopper som Kapers. I Europa dyrkes to Arter, T. majus og minus; de have mærkelig uregelmæssige, brandgule Blomster og krebsrunde Blade og kaldes i Regelen fejlagtig Nasturtium.

Spansk Peber, s. **Peber**.

Spansk Rytter, s. **Ridning**. I Befæstningskunsten betegner S. R., fordum ogsaa kaldet Frisheft, et undertiden benyttet Middel til at spærre en Adgang saasom en Bro, Port eller Bréche, dannet af en vandret liggende Bjælke, igjennem hvilken der langs hele Længden er stukket smækrere, tilspidsede Pæle i to eller flere hinanden krydsende Retninger.

Spanskrør, s. **Palmefamilien**.

Spansk Væg kaldes en Væg, der ikke naar helt op til Loftet.

Spanter kaldes ved Skibsbyggeriet de solide Tømmere, som give Skibet dets Form; de ere de første Tømmere, som rejses, saa snart Kjølen er lagt. Fastespanter ere saadanne, som samles hele paa Marken og rejses paa én Gang i deres fulde Størrelse. Fyldespanter ere saadanne, som bringes stykkevis ind i Skibet under Bygningen. S. bestaa af to Lag Tømmer, lagte jævnsides og boltede til hinanden. Ved Jærnskibe dannes S. af Vinkeljærn saaledes, at den ene Flade gaar i Retning vinkelret paa Skibets Diametralplan, den anden i Retning af den, Klædningen vil faa.

Sparekasser ere Opsamlingssteder for Smaafolks opsparede Skillinger, bestemte til at give disse en frugtbringende Anvendelse, som de dels paa Grund af deres Lidenhed, dels paa Grund af Sparernes Ukyndighed ellers ikke let vilde faa. Ideen til S. udgik fra Hamborg og senere fra England, og de have derfra udbredt sig til næsten alle civiliserede Lande. De ere blevne et mægtigt Middel til at vænne den arbejdende Klasse til Sparsommelighed og til at sørge for Fremtiden, og ved dem opsamles en Mængde smaa Capitaler, der komme Virksomheden til Hjælp, medens de ellers vilde være blevne spildte. Regeringerne have paa forskjellig Maade understøttet S., til Dels rigtignok enkelte Steder paa en saadan Maade,

at de ere blevne fuldstændige Statsinstitutioner, afhængige af Regeringerne. I England og derefter i andre Lande har man i den nyere Tid sat S. i Forbindelse med Postkontorerne (s. Postsparekasser). I Danmark oprettedes en S. paa Grevskabet Holsteinborg 1810, i Odense 1816 og i Kjøbenhavn 1820; fra nu af udbredte de sig rask over hele Landet, saaledes at der 1860 fandtes i Kongeriget 58 S., hvori der indestod c. 28½ Mill. Rd.; 1870 var Antallet voxet til 168 og den indestaaende Capital til næsten 62 Mill. Rd., i Tiaaret 1871—80 blev dernæst deres Antal meget mere end fordoblet, idet det steg til 446 og den indestaaende Capital blev fordoblet til c. 254 Mill. Kr. Den stærke Væxt, som S. i de senere Aar have haft, hidrører imidlertid for en Del derfra, at det oprindelige Øjemed ikke strængt er blevet fastholdt, og at de derfor til Dels ere blevne benyttede ogsaa af andre end dem, for hvem de nærmest ere bestemte, idet den højere Rente lokker adskillige Forretningsfolk til at foretrække S. som midlertidigt Anbringelsessted for ledige Capitaler fremfor Bankerne. Flere af disse have da ogsaa i de senere Aar aabnet en egen Sparekasseafdeling, saaledes Landmands-, Handels- og Industribankerne i Kjøbenhavn. 31 Marts 1886 fandtes der 556 S. med en indestaaende Capital af næsten 400 Mill. Kr., hvoraf c. 375 Mill. Kr. var Interessenternes Tilgodehavende; c. 19 Mill. Kr. var Reservefond. I Norge, hvor S. kaldes Sparebanker, oprettedes den første 1822. Ved Udgangen af 1886 havde Landet 335 autoriserede S. med en indestaaende Capital af c. 193 Mill. Kr., hvoraf c. 170 Mill. vare Interessenternes Tilgodehavende, c. 23 Mill. S.s egen Formue.

Sparepenge, Navnet paa en mindre Bygning, der laa ved Frederiksborg. Først var den opført af Frederik II, men denne Bygning maatte vige Pladsen for en ny, som Christian IV lod bygge 1599—1601. Efter at selve Frederiksborg var fuldført, synes S., der i øvrigt var et ikke saa ganske ringe „Lysthus", da det var 50 Alen langt og 2 Etager højt, nærmest at være bleven benyttet som en Art Raritetskammer. 1719 nedbrødes dette lille Slot, og Materialerne anvendtes til Fredensborg Slots Opførelse. Ogsaa ved andre kongelige Slotte fandtes saakaldte S.

Sparks, Jared [spahrks], nordamerikansk Historiker, f. 10 Maj 1789 i Staten Connecticut, var 1819—23 unitarisk Præst i Baltimore, men blev derefter Redacteur i Boston af »North-Amer. Review« og 1839 Prof. i Historie ved Harvard Universitetet. Iblandt hans Værker, der næsten alle omhandle den nordamerikanske Frihedskrigs Historie, kunne nævnes »Diplomatic correspondence of the American revolution« (12 Bd., 1829—31), med Fortsættelse »Correspondence of the Amer. rev.« (1853 i 4 Bd.), »Life and writings of Washington« (12 Bd., 1833—40), »Library of American biography« (24 Bd., 1834—50) samt en Udgave af Franklins Værker. D. 14 Marts 1866.

Sparsider, s. Havbrasen.

Sparre, en af Sveriges ældste adelige Slægter. **Nils** af Tofta nævnes i det senere Tillæg til „Gamla rimkrönikan" som gift med en Datter af den svenske Konge Erik Knutsson. — **Abjörn Sixtensson,** Ridder, d. 1310, en af Kong Birger Magnussons Raadsherrer, var senere Hertug Eriks Drost og hengivne Tilhænger. — **Ulf Abjörnsson,** Lagmand i Tioharad, Ridder og Kongens Raad, d. c. 1350, var en af de tre lovkyndige Mænd, som redigerede Magnus Erikssons Landslov. — Hans Søn, **Carl Ulfsson** af Tofta, „then betzsta boklerdh man, som man tha aff Svenskom fan i sitw bokliga konster oc alla laga", var som Ridder og Lagmand i Upland en af Hovedmændene for det aristokratiske Parti, som styrtede Magnus Eriksson og var fra 1364—71 Kong Albrechts Marsk, men deltog dog senere som Medexecutor af Bo Jonssons Testament i Dronning Margretes Indkaldelse og undertegnede 1397 Unionsacten i Calmar; d. 1407, 90 Aar gl. Igjennem Datteren Margrete blev han Morfader til Carl (VIII) Knutsson. — **Lars Siggesson** til Sundby var en af de Herrer, som 1518 sammen med Gustav Vasa bortførtes som Fanger til Danmark; han blev 1521 Rigsraad og Hovedsmand i Örebro, førte 1523 som Marsk den svenske Hær mod Norge, fulgte 1524 Gustav I til Mødet i Malmø, blev Lagmand i Nerike og fik desuden hele dette Landskab til Len. Ved Gustavs Kroning 1528 fik han Ridderslaget og førte 1531 atter en svensk Hær til Norge imod Christian II; to Gange gik han som Gesandt til Danmark, og det var ham, som i Forening med Johan Turesson (3 Roser) gjorde Ende paa Dackes Oprør; d. 1554. Han efterlod sig flere Sønner, af hvilke Göran blev Stamfader for den adelige Gren af Slægten, som skriver sig „till Rossvik", Erik for den friherrelige og grevelige Gren. — **Erik Larsson S.,** f. 13 Juli 1550, den lærdeste af sin Tids svenske Adelsmænd, blev et af Ofrene for den blodige Kamp, som under Gustav I.s Sønner førtes imellem Aristokratiet og Kongemagten. Han blev 1582 Rigsraad, Statholder i Vestmanland og Dalarne, samt Vicekansler, efter at han s. A., under Striden mellem Johan III og Hertug Carl, havde forfattet et Skrift »Pro lege, rege et grege« angaaende Kongens og Undersaatternes indbyrdes Rettigheder; 1587 gik han som Gesandt til Valgrigsdagen i Polen og udvirkede saa vel, at Sigismund blev valgt, som at Kong Johan gav sit Samtykke dertil; ligeledes var det ham, som i »Statuta Calmariensia de regimine utriusque regni« gav Forslag til en kommende Regeringsform. Derfor var han ogsaa blandt de første, hvem Johan III.s Vrede ramte, efter at han havde begyndt at fortryde sit Samtykke til Kongevalget i Polen; S. blev berøvet sine Embeder og sin Frihed, hvilke han først fik igjen efter Johan III.s Død. Som Rigskansler stod han under Sigismunds Regering i Spidsen for Raadets Modstand mod Hertug Carl, men flygtede ud af Landet, da denne ved Stændernes Hjælp fik Overhaand i Sverige; han vendte 1598 tilbage med Sigismund, men blev efter Slaget ved Stångebro udleveret til Hertugen, dømtes til Døden som Landsforræder og blev halshugget i Linköping 25 Marts 1600; en yngre Broder **Johan,** Sigismunds Statholder i Calmar, havde Aaret i Forvejen

lidt samme Skæbne. Under en Sendelse til Skotland havde Erik S. faaet Baronetværdigheden af Jakob VI, og samtlige hans Efterkommere fik 1647 svensk Friherreværdighed. — Hans Sønnesøn, Friherre **Per Larsson S.**, f. 1628, d. 1692, udmærkede sig som Kriger under Carl X Gustavs Felttog, blev ogsaa brugt som Diplomat ved forskjellige Sendelser til England, Frankrig og Holland, blev 1674 Rigstøjmester og fik 1675 fransk Greveværdighed; paa Rigsdagene 1678 og 1680 var han Ridderhusets vigtigste Taler under Oppositionen mod Reductionen. Gjennem Sønnen Lars Magnus blev han Stamfader til den i Frankrig bosatte grevelige Gren af Slægten. — Fra Per S.s Fætter, Friherre **Axel Carlsson S.**, f. 1620, d. 1679, til sidst Rigsraad og Overstatholder, nedstamme alle i Sverige nulevende Friherrer og Grever S. En af dennes Sønner, **Axel S.** til Brokind, f. 1652, til sidst Feltmarschal, var særdeles afholdt af Carl XII for sit livlige og muntre Gemyt, fulgte med denne til Bender og blev 1720 Greve, men døde barnløs 1728. Dennes Broder, **Erik S.** til Sundby, f. 1665, d. 1726, tilbragte sine bedste Aar i Frankrig, dels som Officer i fransk Tjeneste, dels som Gesandt, vendte ved Carl XII.s Død tilbage til Sverige og blev kaldet til Rigsraadet 1718, i hvilket han trolig understøttede Horn, blev end videre 1719 Greve og Feltmarschal, samt ledede 1719—20 som Ambassadeur Underhandlingerne i Wien, Paris og London; hans grevelige Linje uddøde allerede 1770. — **Carl S.**, Friherre, f. 1723, d. 1791, havde paa den militære Bane tjent sig op til Oberst, da han 1762 blev Landshøvding i Gefleborgs Län, hvor han viste en ganske usædvanlig administrativ Dygtighed; han blev derfor Overstatholder i Stockholm 1773, Rigsraad 1775 og anvendtes af Gustav III ved flere vigtige Regeringsforanstaltninger. — Hans Broder, **Frederik S.**, f. 1731, d. 1803, var under Gustav III i længere Tid Hofkansler og blev 1792 Rigskansler, men nedlagde sit Embede 1799; han blev Greve 1797, men hans eneste Søn døde ugift. — **Claes S.** til Söfdeborg, f. 1673, d. 1733, Sønnesøn af Axel Carlsson S., førte 1715 Commandoen over den svenske Flaade under Krigen mod Danmark og blev som Rigsraad og Overadmiral Greve 1719; fra ham nedstammer den nulevende svensk-grevelige Slægt S. — Hans Sønnesøn, **Per Georg S.**, f. 4 Maj 1790, deltog som Fændrik i Krigen 1808—9, under hvilken han i Træfningen ved Säfvar blev haardt saaret; som Lieutenant og Capitain deltog han ogsaa i Felttogene i Tyskland, Belgien og Norge 1813—14, blev Oberst 1832, tog Afsked 1856; d. 23 Juli 1871. Han gjorde sig bekjendt som Forfatter, særlig ved sine historiske Romaner: »Den sidste Friseglaren« (1832), »Adolf Findling« (1835), »Standaret« (1847), »Sjökadetten« (1850), udgivne paa ny 1868—71. — **Gustav Adolf Vive S.**, Greve, Næstsøskendebarn til den foreg., f. 4 Sept. 1802, begyndte 1821 sin Embedsbane i Cancelliet, men gik to Aar senere over til Svea-Hofret, ved hvilken han 1835 blev Assessor. 1841 og 1845 var han Medlem af »Lagberedningen« og »Nya Lagberedningen« for en Revision af Lovbogen; 1847 blev han Præsident i Kammercollegiet og var s. A. Landmarschal ved den forsamlede Rigsdag, men blev allerede før Rigsdagens Slutning 1848 kaldet til Justitsminister. Han afgik 1856, hvorefter han til 1867 var Præsident i Svea-Hofret. Paa Rigsdagen 1859—60 var han for 2den Gang Landmarschal, var 1857—71 Kansler for begge Universiteterne og sluttelig, fra 1864, Rigsmarschal; d. 26 Apr. 1886.

Sparre, Aage Jepsen, af en dansk adelig Slægt, blev 1519 som Decan i Lunde Capitel af dette valgt til Ærkebiskop i Lund efter Birger Gunnersens Død, men da Christian II vilde have sin Secretær Jørgen Skodborg paa Ærkesædet, maatte Valget strax gjøres om. Efter Kongens Flugt 1523 blev S. virkelig Ærkebisp uden dog at opnaa Pavens Stadfæstelse, og han beholdt ikke heller længe Værdigheden, thi under Trykket af de vanskelige Forhold resignerede han 1532 til Fordel for Torben Bille og traadte tilbage i sin tidligere Stilling. D. 1541.

Sparta ell. Lakedæmon, ogsaa kaldet Lakonien, Landskab i den sydøstlige Del af den peloponnesiske Halvø, var ved Siden af Athen den mægtigste Stat i det gamle Grækenland. Landet gjennemskares af to fra det arkadiske Højland udløbende Bjærgkjæder, mod V. Taygetos og mod Ø. Parnon; Dalen mellem begge gjennemstrømmedes af Eurotasfloden, ved hvilken Hovedstaden S. eller Lakedæmon laa. — Landets ældste Beboere vare Achæerne (Atridernes Kongeslægt). Ved den doriske Vandring c. 1100 f. Chr. trængte den doriske Stamme under heraklidiske Anførere ind og bemægtigede sig den største Del af Halvøen; de oprindelige Indbyggere bleve dels skatskyldige og berøvede deres active borgerlige Rettigheder (Periøker), dels gjorte til livegne Heloter. De stod dog kun i Afhængighed til Staten og ikke til de enkelte Borgere. Kun Efterkommerne af de doriske Erobrere, Spartiaterne, vare frie Borgere. Det spartanske Rige udvidede hurtig sin Magt; efter at have undertvunget Messenierne, der bleve gjorte til Livegne, og efter en Række af heldige Kampe med Arkaderne udøvede S. Hegemoniet over alle de peloponnesiske Stater; paa Perserkrigenes Tid strakte dets Indflydelse sig over hele Grækenland. Det ledede i Begyndelsen Kampen mod Perserne, men efter at Hegemoniet til Søs 476 var gaaet over til Athen, trak S. sig tilbage fra Grækenlands fælles Foretagender og saa med Misundelse Athens voxende Magt. Det kom til Kamp mellem de to Stater om Hegemoniet (den peloponnesiske Krig 431—404), i hvilken Athen maatte ligge under. S. stod nu paa Højdepunktet af sin Magt. Under Kong Agesilaos kæmpede det med Held mod Perserne i Lilleasien, men da Theben og Athen forenede sig imod det, forbandt det sig med Perserkongen, og ved den antalkidiske Fred 387 (s. d. A.) forraadte det Grækenlands Sag og ofrede de hellenske Stæder i Lilleasien. Misbrug af Magten og en overdreven Begunstigelse af de oligarchiske Forfatninger gjorde imidlertid S. almindelig forhadt i Grækenland, saa at Athen og for en kort Tid ogsaa Theben under

Pelopidas og Epaminondas med Held kunde optræde mod det, og efter Slaget ved Mantinea 362 var dets Anseelse brudt. Indre Splid og Bortvigen fra den lykurgiske Forfatning svækkede dernæst S.s Magt og førte det sin Undergang i Møde. Forgjæves søgte enkelte fremragende Konger (Agis III 240 og Kleomenes IV 226 f. Chr.) at føre Staten tilbage til den gamle Tingenes Orden. Stridigheder med det achæiske Forbund og Makedonien førte til Nederlaget ved Sellasia 221 f. Chr. Derefter fremtraadte Tyranner, deriblandt Nabis, og forvandlede S. til et Slags Røverstat. Til sidst blandede Romerne sig i Stridighederne mellem Spartiaterne og Achæerne og gjorde sig 146 f. Chr. til Herrer over Peloponnes, hvorved de dog lod S. beholde en vis Grad af Frihed. Ogsaa Lykurgs Institutioner bevaredes for en Del i deres ydre Form til ind i det 5te Aarh. e. Chr. Den spartanske, af Lykurg (s. d. A.) indstiftede Forfatning var et Oligarchi med to Konger og et Senat i Spidsen; Kongernes Magt blev efterhaanden mere indskrænket ved de 5 Ephorer. Raadet bestod foruden de to Konger af 28 Medlemmer, som valgtes paa Livstid af Folket; de maatte være over 60 Aar gamle og have ført et ulasteligt Levned. Hele Landet var delt i 9,000 større Lodder for de doriske Spartiater og 30,000 mindre for Periøkerne. Disse sidste dyrkede selv deres Marker; de første lod dem bearbejde ved Slaver (Heloter), idet de selv blot beskæftigede sig med de offentlige Anliggender samt med Jagt og Legemsøvelser som en Forberedelse for Krigen. Ungdommens Opdragelse var i højeste Grad streng og haardfør; de fælles offentlige Maaltider (Phiditia eller Syssitia) vare overordentlig tarvelige. De unge Spartanere vænnedes til at udtrykke sig kort og syndig (Lakonisme). — 2) Hovedstad i den græske Prov. Lakonien, ved Floden Iri (Oldtidens Eurotas), 21 M. s. v. for Athen, med 12,000 I., er en ny Stad, anlagt 1834 paa en Høj, hvor det gamle S. skal have ligget. Af dette findes i Omegnen store Ruiner. Den græske Kronprins fører nu Titlen Hertug af S.

Spartacus, en Thraker, flygtede 73 f. Chr. med 70 andre Gladiatorer, Thrakere og Galler fra Capua, forstærkede sig med mange andre Flygtninge og kæmpede i Spidsen for disse mod Romerne som Anfører i Slavekrigen. Han sejrede over flere romerske Feltherrer, men faldt 71 f. Chr. efter tapper Modstand i et Slag i Lucanien mod L. Crassus.

Spartel, Cap (sp. Cabo Espartel), et Forbjærg i Nordafrika ved Indløbet til Gibraltar-Strædet fra Atlanterhavet.

Spartiānus, Ælius, en af Scriptores historiæ Augustæ, levede i Slutningen af det 3dje Aarh. ved Diocletians Hof og skrev Biographier af flere romerske Kejsere.

Spartivĕnto, Cap, et Forbjærg i Syditalien ved det joniske Hav.

Spăstisk, krampagtig (af spasmus, Krampe).

Spat, Benspat, en hos Hesten forekommende sygelig Tilstand i Haseleddet, som beror paa en Betændelse i Leddefladerne paa de smaa Ben i Hasen med en paafølgende Ulcerationsproces, Sammenvoxning af Leddefladerne samt Dannelsen af Benudvæxter i Omfanget af Leddet. Man kjender S. hovedsagelig paa Tilstedeværelsen af disse Benudvæxter, Halthed samt Stivhed i Hasens Bevægelighed. Findes Udvæxterne paa Hasens indvendige Side, kaldes Sygdommen almindelig S. eller Aarespat, ere de paa den udvendige Side, Kospat, og paa den bageste Side, Harespat. Heste med smalle, indknebne Haser ere især tilbøjelige til at blive spattede, oftest efter stærk Anstrængelse. Det er en Sygdom, som hyppig gjør Hesten ubrugelig, i det mindste for en længere Tid. Den behandles med Afledningsmidler, Brænding med gløbende Jærn og Ro. En Ansamling af en stor Mængde Leddevand i Haseleddet, der især viser sig udvendig paa Hasen som en fremstaaende, blød og elastisk Svulst, kalder man Vandspat; den er langtfra saa farlig som Benspat. — I Mineralogien er S. en fra Bjærgmændene hidrørende Betegnelse for Mineraler, der udmærke sig ved en tydelig udtalt Spaltelighed; Navnet forekommer nu kun i Sammensætninger (Feldspat, Tungspat osv.).

Spatjærnsten, s. Jærnspat.

Spātel betyder i Kunstsproget en flad Spaan, som anvendes til at præparere det Lærred, Maleren skal bruge, ved at det spatles med et bejagtigt Farvestof, der giver Lærredet dels en glat Flade, dels den efter Kunstnerens Valg heldigste Farvetone, hvilken denne for det meste selv giver det ved en senere Overspatling. S. bruges ogsaa af Kunstneren til paa Paletten at sammenarbejde forskjellige Farver til en Blandingstone, til at rense Paletten med o. lign. „Malet med S." bruges undertiden om en meget pastos Malemaade, hvortil maaske ikke sjælden S. tages til Hjælp ved Siden af Penselen. I Apotheket er S. et Redskab til at stryge Plaster med.

Spătium, lat., Mellemrum. Spatier bruges i en Bogtrykkerform til at skille Ordene fra hverandre; de ere dannede som Typer, dog uden Præg, og mindre end Skrifthøjden, da de ikke skulle modtage Farve. Man har S. paa de forskjellige Skriftkegler og af forskjellige Tykkelser. De fineste (Haarspatier) bruges til at skille Bogstaverne i den saakaldte spærrede Skrift og til at slutte ud med.

Speaker, eng. [spihker], Taler, kaldes Underhusets Formand (smlgn. svensk Talman). Han vælges for hele den Tid, Underhuset er valgt, altsaa paa 7 Aar, og bliver i Regelen gjenvalgt selv om Modpartiet har faaet Flertal i det nyvalgte Hus. Han har en aarlig Løn af 6,000 Pd. St. (108,000 Kr.) samt Embedsbolig og bliver ved sin Afgang ophøjet til Peer. Han fører kun Forsædet, naar Underhuset forhandler som „Hus", men ikke naar det „gaar i Comité"; da afløses han af the Chairman.

Speciāl i Sammens. betyder særlig, særegen, enkelt (S.-Charakter, S.-Kort); specialisere, anføre ell. bestemme enkeltvis. Specialist, den, der i et eller andet Fag (Videnskab, Kunst, Haandværk, Handel osv.) slaar ind paa en enkelt Retning, som da er hans Specialität.

Specĭes, lat., Art; i Pharmacien en nøjagtig Blanding af skaarne, knuste eller raspede Plantedele, der benyttes til Decoct eller Te,

f. Ex. Brystte. De fire S. kaldes Regningsarterne Addition, Subtraction, Multiplication og Division. S. er ogsaa Navnet paa en ældre Sølvmønt i Danmark, Norge og Sverige, af Værdi 4 Kroner. I Danmark (afsk. 1814) deltes den i 48 Skilling og var lig 5 gamle Rigsorter; den havde en Finhed af 875 Tusendedele, og af den gamle kølnske Mark fint Sølv fik man 9¼ S. Fra 1814—74 kaldtes som oftest Mønten paa 2 Rigsdaler Rigsmønt Specie. I Norge deltes S. (afsk. 1877) i 5 Ort, Rigsort eller Mark à 24 Skilling; den havde en Finhed af 875 Tusendedele, og af den norsk-kølnske Mark fint Sølv fik man 9¼ S. I Sverige deltes S. (afsk. 1855) i 48 Skillingar og var lig 4 Rigsdaler Rigsgjæld; den havde en Finhed af 750 Tusendedele, og af et Skaalpund Victualievægt Møntsølv fik man 12¾ S.

Specification kaldes i det juridiske Sprog den Handling, at omdanne en Ting saaledes, at den bliver til en helt ny Ting (et nyt species), hvad enten det nu sker derved, at et Raastof underkastes Bearbejdelse, eller derved, at en allerede forarbejdet Ting omarbejdes til en anden, eller endelig derved, at en forarbejdet Ting reduceres til et blot Stof. Naar en anden end Ejeren af Tingen specificerer denne, opstaar Spørgsmaalet, hvem der er Ejer af den nye Ting, Stofejeren eller den, der har præsteret Arbejdet, et Spørgsmaal, som til forskjellige Tider og af forskjellige Videnskabsmænd er besvaret meget forskjellig. Nogen positiv Bestemmelse derom kjender vor Ret ikke. I en anden Betydning er S. en detailleret Fortegnelse over de enkelte Bestanddele af en Samling Ting, der betegnes med et Fællesnavn, f. Ex. et Bo; **Specificere**, optælle, optegne Stykke for Stykke. **Specifisk**, hvad der er ejendommeligt for en Gjenstand efter dens Art ell. grundet i dens særlige Beskaffenhed; f. **Varme**, d. s. s. Varmefylde; f. **Vægt**, d. s. s. Vægtfylde. **S. Lægemiddel, Specificum**, er et saadant, der i de fleste Tilfælde helbreder en bestemt Sygdom, f. Ex. Chinin Koldfeber.

Speckbacher, Joseph, f. 1767 i Tirol, deltog allerede 1797 og 1805 i Landets Forsvar imod Franskmændene og var 1809 A. Hofers vigtigste Hjælper i Tirolernes Rejsning. S. udmærkede sig i Kampene i Apr. og Maj, da Bayrerne forjoges, samt paa ny i Aug. imod den franske General Lefebvre, men maatte i Oct. flygte til Wien og kom først tilbage 1814. D. 1820.

Speckter, Erwin, tysk Maler, f. 1806 i Hamborg, d. 1835, Elev af Cornelius i München, ofrede sig, efter at være kommen til Italien 1824, udelukkende det religiøse Maleri. Han var tillige en aandfuld Tegner. — Hans Broder, **Otto S.**, f. 1807 i Hamborg, d. 1871 smstds., Maler og Tegner, har især gjort sig bekjendt ved fine Illustrationer, navnlig i Raderingerne til Heys Fabler, „Der gestiefelte Kater", „Quickborn" af Claus Groth o. fl.

Spectrum, lat., f. **Farveadspredelse**. Et S. siges at være „rent", naar der ingen Blanding af Farvestraaler finder Sted, altsaa naar alle Farvestraaler af ens Brydbarhed ere samlede til samme Sted og der paa samme Sted i S. ikke findes Straaler af anden Brydbarhed. For at faa et rent S. maa for det første Lyset først passere en meget snæver Spalte, som er parallel med Prismets brydende Kant. I øvrigt undersøges det rene S. bedst med Spectroskopet (s. nedenf.). Om de forskjellige S. s. nedenf. **Spectralanalyse**. Foruden Lysspectret gives der ogsaa et Varmespectrum og et chemisk S. Fører man et fintmærkende Thermometer igjennem det af Sollyset dannede S., finder man en Opvarmning paa de forskjellige Steder, men tillige, naar man fører Thermometret et Stykke ud over de røde Straalers Plads, især naar Prismet er af Stensalt, der ikke indsuger Varmestraaler; man finder altsaa, at der gives Straaler af ringere Brydbarhed end de røde Lysstraaler, Straaler, som ikke gjøre Indtryk paa Øjet, men have Varmevirkninger. Der gives altsaa et Varmespectrum, der bestaar af en lys og en mindre brydbar, mørk Del; den stærkeste Opvarmning faar man i det mørke Varmespectrum lidt fra det røde; den mørke Del af Varmespectret kaldes ogsaa det ultrarøde S. Lyset er tillige ledsaget af chemiske Virkninger (s. **Photographi**); lader man Solspectret falde paa et Stykke Papir, der er befugtet med en Sølvopløsning, bliver dette sværtet ved Straalernes Indvirkning; ogsaa her finder man, at der er mørke Straaler med chemisk Virkning foruden Lysstraalerne, men disse mørke Straaler have en større Brydbarhed end Lysstraalerne; det mørke chemiske S. kaldes det ultraviolette S. Størst chemisk Virkning haves i det violette. **Spectralanalyse**. Det prismatiske Farvebillede vil faa forskjelligt Udseende efter Lysets Beskaffenhed. Udgaar dette fra gløbende faste eller flydende Legemer, er Farvebilledet sammenhængende og viser en jævn Overgang fra den ene Farve til den anden (det continuerlige Spectrum); men anderledes forholder det sig med gløbende Dampe. For at undersøge disse kan man foran Spalten anbringe en svagt lysende Flamme, f. Ex. af en Bunsensk Brænder eller en Spritflamme; den vil give et svagt, sammenhængende Farvebillede. Men anbringer man saa i denne Flamme en Platintraad, der er bestrøet med et flygtigt Salt, bliver Flammen mere lysende, det svage Farvebillede bliver umærkeligt, og man ser nu kun enkelte farvede Linjer i Billedet, og det viser sig, at disse Linjer bero paa, hvad det er for Stoffer, hvis Dampe udsende Lyset. Kalium giver f. Ex. en rød Linje, Natrium en dobbelt gul, saa at man, naar man havde undersøgt, hvilke Arter af Lys der udgaa fra de forskjellige Stoffer, ganske simpelt af de lyse Linjer, som findes i det af gløbende Dampe frembragte Farvebillede, kunde slutte sig til de Bestanddele, Dampene indeholde. Det er denne Fremgangsmaade, man kalder S.; den er grundlagt af Bunsen og Kirchhoff (1859). Stoffer, som ikke ere ret flygtige, kunne imidlertid ikke bringes til at fordampe paa denne Maade; man kan for deres Vedkommende bestemme Linjerne ved at lade elektriske Gnister slaa over imellem to Stifter, som ere dannede af det Stof, der skal undersøges, eller, hvis dette ikke er ledende, imellem to Kulspidser, som ere befugtede med Opløsninger deraf. De af Gnisterne dannede Farve-

billeder ere imidlertid dobbelte, idet en Del af dem hidrører fra de Stoffer, mellem hvilke Gnisterne slaa over, en anden Del fra den omgivende Luft, der sættes i Gløding. De Farvebilleder, Luftarterne frembringe, kan man undersøge ved at indeslutte Luftarten i stærkt fortyndet Tilstand i et Glasrør, hvori der er indsmeltet to Platinstifter (Geißlerske Rør). Lader man Gnister slaa over i et saadant Rør, vil Platinet ikke bringes til at fordampe, og man ser kun de fra den gløende Luftart udgaaende Farvearter. — Kirchhoff har paavist, at de farvede Flammer, som fortrinsvis udsende visse Arter af Farvestraaler, netop ere mindst gjennemsigtige for dem, altsaa indsuge saadanne Farvestraaler. Lod han nemlig Sollys, Lyset fra en elektrisk Lampe eller Drummondsk Lys trænge igjennem den farvede Flamme af en Bunsensk Brænder eller igjennem elektriske Gnister, viste de Linjer, som før vare lyse paa mørk Grund, sig nu mørke paa lys Grund (Absorptionsspectret), og han udledede deraf, at de mørke Fraunhoferske Linjer i Sollyset hidrørte fra de Stoffer, som findes i Solens og Jordens Atmosphærer, der gjennemtrænges af det stærke Sollys, og at der saaledes i Solatmosphæren findes Brint, Natrium og mange andre af de Grundstoffer, vi kjende. Lod man Lyset fra de Protuberanser, som ses ved Solformørkelse uden for den mørke Maanerand, træffe et Spectralapparat, viste det sig, at de bestaa af Brint. Anbringer man et Spectralapparat som Ocular ved en astronomisk Kikkert, kan man paa denne Maade analysere de forskjellige Himmellegemer eller deres Atmosphære.

Spectroskop, et Instrument til at undersøge Spectret. S. bestaar af en snæver Spalte, der er anbragt foran en Samlelinse, hvis Brændpunkt falder i Spalten; hinsides Linsen staar Prismet, hvis brydende Kant er parallel med Spalten, og de i dette brudte og adspredte Straaler træffe da Objectivet af en Kikkert, der er indstillet paa uendelig fjærne Gjenstande. I Kikkertens Billedflade dannes der da et Farvebillede, som bestaar af lutter Billeder af Spalten og altsaa viser Bestanddelene af det Lys, som trænger igjennem den. S. kaldes Spectrometer, naar man tillige vil udføre Maalinger, d. e. bestemme Beliggenheden af de spectroskopiske Linjer. **Spectrotelegraphi** er Navnet paa en af Poul la Cour (1888) opfunden, ny Art optisk Telegraphi (s. d. A.), bestemt til at anvendes, hvor en elektrisk Ledning paa Grund af Omstændighederne ikke kan anbringes eller ikke er bleven anbragt, navnlig til Søs imellem Skibe og Fyr eller Skibe indbyrdes samt i Felten. S. anvender vel, ligesom det er sket med enkelte andre Arter af optisk Telegraphi, forskjellige Farvearter, men det er her ikke Farverne, som skulle aflæses; disse ere kun det physiske Middel, hvorved der dannes en Skrift, som alene aflæses efter sin Form og altsaa kan læses endog af en Farveblind. Det hvide Lys fra en almindelig Lysgiver, f. Ex. en Lampe, indeholder jo uendelig mange Farvenuancer (s. Farveadspredelse), der blive adskilte, naar man lader det hvide Lys spredes af et Glasprisme. Dersom man derfor en Nat i stor Afstand fra et hvidt Lys betragter dette igjennem et Prisme eller bedre igjennem en Kikkert, forsynet med et Prisme, vil Lyset ikke vise sig som et hvidt Lyspunkt, men som en lang Linje med alle Farveovergange fra den ene Ende, som er rød, til den anden, som er violet. Dersom hvidt Lys derimod blev afsendt paa en saadan Maade, at det ikke indeholdt alle Nuancer, men der manglede forskjellige af dem, vilde aabenbart hin Linje faa Afbrydelser og altsaa komme til at bestaa af lyse smaa Stykker med mørke Mellemrum, f. Ex. lyse Prikker og smaa Streger. Et spectrotelegraphisk Afsenderapparat bestaar derfor væsentlig af en Lampe og et Prisme, hvorved Lampens Lys opløses i alle Farvenuancerne, samt en gjennemhullet Skjærm eller Strimmel af Papir eller Messing, som ved at skydes ind i Apparatet besørger den nævnte Udelukning af visse Farvearter og altsaa bevirker, at den rette Combination af Farver afsendes. Betragtet i Afstand med det blotte Øje viser Lyset sig kun som et Lyspunkt med en vis Blandingsfarve, men iagttaget igjennem Modtagerapparatet, den spectrotelegraphiske Kikkert, nemlig en Kikkert med et Prisme (helst et Prisme uden Brydning, men blot med Spredning), viser Signalet sig som et streget Signal. Lader Afsenderen sin gjennemhullede Strimmel glide igjennem sit Apparat, ser Modtageren hele Telegrammet glide igjennem Kikkertens Felt, ind fra den ene Side og ud ved den anden. Et Telegram af dette Slags aflæses med samme Lethed og Hurtighed som et almindeligt elektrisk Telegram paa en Papirstrimmel. Ved Skibes Signalering i Almindel. antages det dog, at man ikke vil gaa over til fuldstændig Telegraphering, men at S. vil blive anvendt om Natten paa en lignende Maade, som Signalering allerede nu foregaar om Dagen ved Hjælp af Flag og i Følge den internationale Signalbog. En anden særlig Anvendelse af S. ventes gjort ved Havneindsejlinger, hvor en eneste Lampe efter dette System vil kunne udstikke forskjellige Linjer ud over Havet.

Speculation kaldes Tænkningen, naar den gaar ud over Erfaringen, Phænomenernes Omraade, for at construere en Lære om Tingenes absolute Grund. S. er derfor altid Hypothese, men adskiller sig fra andre Hypotheser ved, at den umulig kan modtage Erfaringens Bekræftelse. Den gaar ud fra et væsentligt Element, som er givet for Tanken eller i Erfaringen, og søger saa at paavise dette Element som det absolute Princip, der indeholder Forklaringen af alle Phænomener. S.s Charakter og Retning beror paa, hvilket Element den lægger til Grund. Materialismen gaar ud fra den mechanisk bevægede Materie og ser alt, ogsaa det aandelige Livs Phænomener, som Former af denne. Idealismen og Spiritualismen søge derimod at paavise Fornuften og Aanden som det absolute, fra hvilket alt udspringer, og til hvilket det vender tilbage. S. overser den menneskelige Erkjendelses Relativitet og Begrænsning, som er given ved den Dobbelthed (et Erkjendende og et Erkjendt), der forudsættes ved al Erkjendelse. Men i S. sættes den menneskelige Aands ædleste og højeste Kræfter i Bevægelse. Det er ikke blot en logisk og

intellectuel Drift, der fører til S.; ogsaa æsthetiske, ethiske og religiøse Interesser gjøre sig stedse gjældende ved speculative Forsøg. S. har haft den Fortjeneste at give Udkast til en Verdensanskuelse, der ikke dicteredes af Autoritet og Overlevering, men var Frugten af selvstændigt Aandsarbejde. Den har her gjort Forarbejder og opstillet Mønstre, som den forskende Tanke stedse vil kunne benytte, selv om den slaar ind paa andre Veje. Den speculative Methode maa væsentlig være deductiv, søge at udlede alt af et øverste Princip. S.s Hovedstyrke vil saa være den Consequens, hvormed Deductionen gjennemføres; dens svage Side vil være Redegjørelsen for selve Principets Gyldighed. Platon, Aristoteles og Plotin i Oldtiden, Spinoza, Leibniz, Schelling og Hegel i den nyere Tid ere de største Repræsentanter for speculativ Tænkning. — I Handelssproget betyder S. Beregning af sandsynlig Vinding eller Tab, et Foretagende, hvorved man søger at benytte Eventualiteter, som formodes at ville indtræde.

Spedalskhed, Lepra, Elephantiasis Græcorum, en chronisk Sygdom, der hyppigst viser sig ved store, rødlige, senere brunlige, bronzefarvede Knuder, især i Ansigtet og Hænderne, som udvikle sig under Mathed, Tungsindighed, Smerter og Feber og enten mange Aar igjennem kunne holde sig uforandrede eller ogsaa blive Sædet for Saar- og Skorpedannelser eller andre Forandringer, hvorved store, hvide Ar fremkomme. Ogsaa i Legemets indvendige Dele kunne lignende Knuder dannes, især i Nerverne, hvorved der ikke alene kan opstaa Følesløshed i de angrebne Dele (Lepra anæsthetica), men ogsaa dybtgaaende Forandringer i disses Ernæring, hvorved de kunne visne helt hen og Dele af Lemmerne eller andre Legemsdele falde af, saa at kun Hoved, Krop og Stumper af Lemmerne blive tilbage. De spedalske kunne leve mange Aar; Døden er især en Følge af Hektik eller tilstødende Sygdomme. — S. har været kjendt fra Oldtiden, men var især i Middelalderen en frygtelig Landeplage, der rasede næsten i hele Europa og nødvendiggjorde Oprettelsen af egne Hospitaler (Leproserier, hos os sædvanlig St. Jørgensgaarde, s. d. A.) i de fleste større Byer, hvor Plejen besørgedes af egne Ordener (Lazarusbrødre, Jerusalemitter). Med det 16de Aarh. begyndte S. at aftage, og for Øjeblikket findes den kun paa enkelte Steder i Europa (navnlig paa Vestkysten af Norge, hvor enkelte Sogne endog have 2 Spedalske paa hver 100 Indb., visse Egne af Sverige, Finland, de russiske Østersøprovinser, enkelte Steder ved Middelhavet og det sorte Hav), hvorimod dens Hjem nu navnlig er i Brasilien, paa Antillerne, Cap, Sundaøerne, i Indien, Japan og China, i hvilket sidste Land der findes hele Landsbyer, bestemte til at optage de spedalske. Anlæget til S. kan nedarves, men Sygdommen selv optræder i Almindelighed først længere hen i Livet, undtagelsesvis i det 2det ell. 3dje Aar. S. skyldes Smitte med en egen Bacil, der ligner Tuberkelbacillen meget; Udviklingen af Sygdommen fremmes ved slette hygieiniske Forhold; Forbedringen af disse har paa flere Steder frembragt en gunstig Forandring i S.s Udbredelse. Udvandring til fremmede Lande hæver ganske det i flere Familier tilstedeværende arvelige Anlæg til S.

Speditiōnsforretning, Videreforsendelse af Varer, som ere modtagne i dette Øjemed. Den, ved hvem Viderebesørgelsen sker, kaldes **Spediteur**; hvad han beregner for sin Ulejlighed, kaldes **Spēser** ell. **Spedition**.

Spee, Friedr. v., f. 1591 i Kaiserswerth, traadte 1610 ind i Jesuiterordenen og virkede siden især som Missionær blandt Protestanterne i det vestlige Tyskland; ved sin nidkjære Virksomhed som Sjælesørger og Sygeplejer under Triers Belejring 1635 paadrog han sig en ondartet Feber, der hurtig gjorde Ende paa hans Liv. S., der i det hele udmærkede sig ved opofrende human Stræben, gjorde sig særlig fortjent ved sin energiske Bekæmpelse af Hexeprocesserne (»Cautio criminalis seu de processibus contra Sagas liber«, 1631). Hans aandelige Sange, udkomne 1649 (nye Udgaver af Smets 1849 og Balke 1879) under Titelen „Trutz-Nachtigal“ (fordi de „trods nogen Nattergal synge sødt og yndig“), udmærke sig ved en for den Tid usædvanlig let og correct Form og ere prægede af en barnlig Fromhed, der dog undertiden udarter til sødligt Sværmeri.

Spegel, Haquin, svensk Ærkebiskop, f. 1645 i Bleking, som den Gang hørte til Danmark, men af svenske Forældre, blev efter disses Død opdraget hos Slægtninge i Småland, indtil han 1658 kom til Skolen i Lund. Senere besøgte han Universiteterne i Greifswald, Wittenberg, Leipzig, Kjøbenhavn, samt hollandske og engelske Læreanstalter, tog 1671 den philosophiske Grad i Lund og blev s. A. Hofprædikant hos Enkedronningen og Kongens Overhofprædikant; 1675 blev han tillige Superintendent ved Hæren i Skaane. I denne Egenskab deltog han i alle Carl XI.s Felttog under Krigen imod Danmark og førte et Diarium (trykt i Gjörwells »Svenska Bibliotheket«), som er af Betydning for den Tids Historie. Ikke længe efter Krigens Slutning blev han Superintendent paa Gotland 1679, gik 1685, som Biskop, til Skara, derfra til Linköping 1692, og blev til sidst 1711 Ærkebiskop; d. 1714. S. havde stor Fortjeneste af Kirkevæsenets Ordning under Carl XI.s Regering; saaledes havde han ikke ringe Del i Udarbejdelsen af Kirkeloven (af 1686), Haandbogen (af 1693) og Psalmebogen (af 1695). Som Lærd, Prædikant og Forfatter indtog han en udmærket Plads blandt sine svenske Samtidige, men mest bekjendt er han som Psalmedigter, og en stor Del af hans Psalmer findes optagne i den nye svenske Psalmebog. Blandt hans andre Arbejder mærkes et »Glossarium Sviogothicum« (1712).

Speier, Hovedstad i den bayerske Prov. Pfalz, ved Rhinen, 36 M. n. v. for München, med 16,000 I., katholsk Bispesæde med mærkelig Domkirke fra det 11te Aarh., der indeslutter mange Kejser- og Kongegrave, protestantisk Consistorium, flere højere Undervisningsanstalter, botanisk Have og Observatorium. Betydelig Industri, Handel og Flodskibsfart. — S. var

indtil 1801 en fri Rigsstad, hvor der holdtes flere Rigsdage, deriblandt 1529 den i Reformationens Historie bekjendte (s. Protestanter). Her sluttedes 1544 en Fred mellem den danske Konge Christian III og Kejser Carl V, hvorved denne opgav Christian II.s Sag og Christian III lovede at formilde hans Fangenskab. — Det under Ærkebispen af Mainz staaende Bispedømme S., hvis Bisskop residerede i Bruchsal, deltes ved Freden i Lunéville 1801 mellem Frankrig og Baden, saaledes at Frankrig fik den mindre Del, vest for Rhinen.

Spejl, en absolut glat eller blank Flade, i Modsætning til en ru Flade; falder der Lys fra en Lysgiver paa et S., vil et Øje, som er rettet imod S., ikke se selve S., men derimod paa Grund af en regelmæssig Tilbagekastning (Reflexion) af Lysstraalerne et Billede af Lysgiveren; falder der derimod Lys paa en ru Flade, sker der en uregelmæssig Tilbagekastning, d. v. s. Straalerne kastes tilbage fra hvert Sted af Fladen i alle mulige Retninger; det faar altsaa Udseende af, at Fladen af sig selv udsendte Lysstraaler, og et Øje, der vendes imod Fladen, vil da se denne selv. Naar den glatte (spejlende) Flade er plan, have vi et plant S. (jvfr. Hulspejl). For at komme til Kundskab om, hvorledes et S. virker, har man at benytte Loven for Lysets Tilbagekastning: den tilbagekastede og den indfaldende Straale ligge i Plan med og danne lige store Vinkler med Indfaldslodet til S. (d. e. den vinkelrette Linje paa S. i det Punkt, hvor Lysstraalen træffer S.). Ved Hjælp af denne Lov kan det let godtgjøres, at naar Straalerne fra et Straalepunkt ere blevne tilbagekastede fra et plant S., have de Retninger, som om de udgik fra et Punkt, der ligger lige saa langt bag S., som Straalepunktet ligger foran S.; et Øje, der opfanger en Del af dette tilbagekastede Lys, vil altsaa se et Spejlbillede i S. af det nævnte Straalepunkt. Paa denne Maade fremkomme Billederne i plane S. — Forskydes et plant S. parallelt med sig selv, vil Spejlbilledet af en Gjenstand blive forskudt et dobbelt saa stort Stykke; drejes et S. en vis Vinkel, vil Spejlbilledet blive drejet en dobbelt saa stor Vinkel; denne sidste Sætning anvendes ofte ved meget fine Vinkelmaalinger. — Et Straalepunkt, der befinder sig imellem to S., som vende de spejlende Flader imod hinanden, vil spejle sig gjentagne Gange i dem begge paa Grund af gjentagne Tilbagekastninger, og et Øje vil da se en Række af Billeder, desto flere, jo mindre Vinkel de to S. danne med hinanden. — Plane S. anvendes til Vinkelmaalinger, i Heliostaten, Heliotropen, Sextanten, Kaleidoskopet (s. disse A.). — S., som have praktisk Anvendelse, ere af Metal; man belægger den ene Side af en plan Glasplade (s. Glas) med et tyndt Lag Tinamalgam eller forsølver den, og den derved fremkomne Metalflade, der vender imod Glasset, er da spejlende; Glasset tjener kun til Metallets Beskyttelse; en ganske svag Tilbagekastning finder ogsaa Sted fra Glassets Forside, hvilket man kan iagttage, naar man ser skraat ind imod et S.; Billederne blive da ikke saa klare. Til videnskabeligt Brug benyttes ogsaa S. af Staal, Bronze ell. lign. for at undgaa den dobbelte Tilbagekastning. Vædsker og Luftarter kunne ogsaa være spejlende. S. (Agterspejl) kaldes Agterenden af et Skib oven over Banjerdækket; det kan enten være fladt eller rundt, og Skibet kaldes derefter platgattet eller rundgattet. S. til en Kanon er den Træprop, hvormed man tillukker Mundingen af Kanonen for at hindre Vand i at trænge ind i Løbet. S. ogsaa Marvstraaler og Mønt. **Spejlmetal**, der finder Anvendelse til visse optiske Instrumenter, er en binær Bronze, gjærne af 2 Vægtdele Kobber og 1 Tin, undertiden tillige for Farvens Skyld et Par pCt. Arsenik; det udmærker sig ved lys Farve, Haardhed og Evne til at modtage en fin Politur. **Spejlteleskop** er en Kikkert, hvis Objectiv er et i Bunden af Teleskoprøret anbragt stort Hulspejl, som altsaa vendes imod den Gjenstand, man vil betragte; Hulspejlet danner et omvendt Billede af denne Gjenstand i sit Brændpunkt; dette Billede betragtes saa igjennem en Ocularlinse (Forstørrelsesglas). I Herschels S. danner Hulspejlets optiske Axe en lille Vinkel med Rørets Axe, saa at Billedet dannes ved Rørets Rand og betragtes umiddelbart igjennem Ocularet. I Newtons S. er der opstillet et lille plant Spejl i Røret under en Vinkel af 45° med Rørets Axe og inden for Hulspejlets Brændpunkt; den spejlende Flade vender imod Hulspejlet, og førend derfor de fra dette kommende Lysstraaler forenes til et Billede, blive de tilbagekastede fra det plane Spejl, saa at Billedet kommer til at ligge parallelt med Røraxen og foran et lille Siderør, hvori Ocularlinsen er anbragt. I Gregorys S. endelig har Objectivhulspejlet et Hul i Midten, og de fra dette Hulspejl tilbagekastede Lysstraaler blive, efter at de ved deres indbyrdes Overskæringer have dannet Objectivbilledet, tilbagekastede fra et andet lille Hulspejl, der vender den spejlende Flade imod det store Hulspejl og har Axe fælles med dette; dette lille Hulspejl er stillet saaledes, at det danner et nyt forstørret Billede af Gjenstanden, og dette Billede betragtes saa igjennem Ocularlinsen, som findes bag ved Hullet i Objectivhulspejlet. S. ere blevne meget anvendte, indtil man lærte at danne achromatiske Linser til Kikkerter; skal den sphæriske Aberration (s. d. A.) undgaas, maa Hulspejlene have en parabolsk Form; i de nyere S. er Hulspejlet forfærdiget som en tynd Plade af haardt Glas, hvis Bagside er belagt med Sølv, der er udfældet ved chemiske Processer.

Spejskobolt, et Mineral, der bestaar af Arsenik og Kobolt, har hvid eller graa Farve og findes bjærgt i Kubooktaedre; Vægtfylden er 6,3—7,3; Haardheden 5,5. Det forekommer især paa Gange i Erzgebirge, Hessen, Dauphiné o. fl. St., men kun i ringe Mængde i Skandinavien. S. er den vigtigste Koboltmalm og anvendes til Fabrikation af forskjellige Farver, som Smalte (s. Blaafarveværk), „Thénards Blaat“ (Lerjord og Koboltilte) og „Rinmanns Grønt“ (Zinkilte og Koboltilte).

Speke, John H. [spihk], berømt engelsk Rejsende, f. 4 Maj 1827, d. 15 Sept. 1864 i England ved et Ulykkestilfælde paa Jagten, deltog 1849 i Felttoget i Pandschab, foretog

1858 tillige med Burton en Reise fra Sansibar ind i det indre af Afrika og naaede 1858 til Sydenden af Victoria Njansa, hvor han rigtig formodede, at Nilen havde sit Udspring, da han hørte af de indfødte, at en stor Flod løb ud af Søens nordlige Del. Men for at skaffe Sikkerhed til Veje i dette Punkt foretog han 1860 med Capitain Grant sin anden Reise til Victoria Njansa, trængte frem langs med Søens Vestside til Flodens („den hvide Nils") Udløb og ankom derfra til Gondokoro ved Øvre-Nil 1863. Han har selv meddelt sin Reises vigtige Resultater i »Journal of the discovery of the source of the Nile« (2 Bd., 1863).

Spelt (Triticum Spelta), en Hvedeart, der dyrkes i Sydtyskland, Schweiz og i det hele i Sydeuropa, uden at den derfor kan anses for en kjælnere Plante end den almindelige Hvede, da denne i Bjærgegne ofte ikke trives saa godt som S. Den staar i det hele tilbage for Hvede i Qvalitet, baade med Hensyn til Halm og Kjærne, og en Hindring for dens Udbredelse i nye Egne er tillige Kjærnens faste Vedhængen ved Avnen (heraf dens Navn, af det tyske Spelz), hvilket kræver særegne Mølleindretninger til at frigjøre Kjærnen. Ved Angivelsen af dens Udsæd og Udbytte maa derfor ogsaa fradrages ⅓, som gaar paa Avnerne. Et Fortrin ved S. er, at den mindre end Hvede angribes af Rust og af Insekter og Fugle; som Blandkorn, i Forbindelse med Havre, afgiver den et meget sundt Foder.

Spencer, eng., kort Overtrøje uden Skjød, til Brug for Mænd ell. Kvinder; Navnet efter Opfinderen.

Spencer, George John, Jarl af [spĕnſer], f. 1758, d. 1834, var 1794—1801 Medlem af Pitts og 1806 af Fox's Ministerium, men er især bleven bekjendt ved at samle det største og prægtigste Privatbibliothek i Europa. Det indeholder en umaadelig Mængde Sjældenheder fra Bogtrykkerkunstens ældste Tider og er for største Delen opstillet paa Familiens Slot Althorp i Northampton-Shire. S. grundlagde ogsaa en rig Malerisamling. — Hans Søn, **John Charles**, Jarl S., f. 1782, kom 1808 ind i Underhuset som Lord Althorp og var en ivrig Whig og Forsvarer af alle Partiets store Reformforslag, blev 1830 Skatkammerkansler og viste i denne Stilling megen Dygtighed og streng Økonomi. Hans Forslag til en irsk Kirkelov førte 1834 til Ministeriets Opløsning, og s. A. indtraadte han i Overhuset. Her optraadte han 1843 som Talsmand for Frihandelen; d. 1845. — Dennes Sønnesøn, **John Poyntz**, Jarl S., f. 1835, blev 1857 Peer ved sin Faders Død og var under Gladstones første Ministerium 1868—74 Vicekonge i Irland. 1880 blev han Præsident for Gehejmeraadet, men overtog 1882—85 paa ny sin forrige Post. I Gladstones tredje Ministerium 1886 var han igjen Præsident for Gehejmeraadet.

Spencer, Herbert [s. o.], engelsk Philosoph, f. 27 Apr. 1820 i Derby, var som Dreng uoplagt og uskikket til Hukommelsesværk og Udenadslæren, men syslede ivrig med mathematiske, physiske og naturhistoriske Spørgsmaal. Hans Fader var en fremragende Skolemand (hvis pædagogiske Principer S. har udviklet i sin Afhandling om Opdragelsen), som førte Sønnen til frisindet Tænkemaade i religiøs og politisk Henseende. Fra 1837 arbejdede denne som Civilingeniør ved forskjellige Jærnbaneanlæg. Skjønt han var optaget af disse Arbejder, begyndte netop nu naturhistoriske og philosophiske Studier at faa særlig Tiltrækning for ham. Han læste paa denne Tid første Udgave af Lyells Geologi, hvor bl. a. Lamarcks Lære om Arternes Udvikling fremstilledes og gjendreves; men Lyells Grunde overbeviste ham ikke, og fra den Tid (1839) var han en ivrig Tilhænger af den Tro, at alle organiske Væsener ere opstaaede ved Udvikling. Herved tilfredsstilledes ogsaa hans Tro paa de naturlige Aarsagers Virken overalt og hans Trang til Enhed og Sammenhæng i Verdensanskuelsen. Som Forfatter optraadte han først med en Række Breve i Tidsskriftet »Nonconformist« om Regeringens rette Omraade. I en Afhandling i et andet Tidsskrift fremsatte han en lignende Theori om Sympathien som ethisk Princip som den, Adam Smith tidligere havde givet. Senere har han i nogle Aar deltaget i Redactionen af »Economist«. 1850 udkom hans første betydelige Værk »Social Statics«, hvori han fremstiller sine ethiske og sociale Anskuelser og kritiserer Utilitarianismen. 1855 udgav han »Principles of Psychology«, hvor Udviklingshypothesen anvendtes paa Psychologien, en Anvendelse, som først efter Darwins Optræden vakte større Opmærksomhed trods det nævnte Værks andre Fortjenester. 1860 udstedte han en Indbydelse til Subskription paa et philosophisk System i 10 Bind: »First Principles« (1 Bd.), »Principles of Biology« (2 Bd.), »Princ. of Psychology« (2 Bd.), »Princ. of sociology« (3 Bd.), »Princ. of Morality« (2 Bd.), et storartet Værk, hvoraf nu (1889) næsten 8 Bind foreligge, og som oversættes paa Fransk, Russisk og Tysk, foruden at det ved særskilte Udgaver er udbredt i Nordamerika. Der mangler endnu Slutningen af Sociologien og det meste af Ethiken. I »Data of Ethics« (1879) har S. givet en foreløbig Fremstilling af sin Ethik. — S. er udgaaet fra den engelske empiriske Skole og navnlig fra den Retning, der i Psychologien lægger Ideassociationens Love til Grund ved Forklaringen af alle Phænomener; men han er tillige gjennem W. Hamilton stærkt paavirket af Kants Grundtanker. Han adskiller sig fra den empiriske Skole ved at hævde Tænkningens Grundlove som Forudsætninger, ved hvilke Erfaring først bliver mulig, hvorfor de ikke kunne bevises ved Erfaring, men maa udledes af selve Bevidsthedens Væsen. Dersom Aanden var „en ubeskreven Tavle" forud for al Erfaring, hvorfra kommer da Evnen til at reorganisere og bearbejde Erfaringen? Og hvorfra faa vi et Princip, som kan hjælpe os til at skjelne mellem Sandt og Usandt? Hvad vi ikke kunne tænke, fordi det indeholder en Selvmodsigelse, maa vi forkaste; dette er det sidste Kriterium for vor Erkjendelse, og det nødes selve Empirismen at bruge. Bevidsthedens Grundvirksomhed er Overgang fra en Fornemmelse og Forestilling til en anden. Vi tænke kun, for saa vidt en saadan Overgang

er mulig, og al Forklaring bestaar i, at et Phænomen henføres til andre Phænomener. Derfor er ingen absolut Opstaaen eller Forgaaen mulig; hvad der gaar til Grunde under en Form, maa bestaa under en anden Form. Sætningen om Kraftens Bestaaen (som for S. falder sammen med Causalitetsloven) er ikke nogen rent empirisk Sætning, men udspringer af Bevidsthedens Grundlov. — S. vil dog ikke tage imod Betegnelsen Kantianer, fordi han er enig med Locke i at udlede alt af Erfaringen. Empirismens Fejl er kun, at den bliver staaende ved den individuelle Erfaring. Men det enkelte Individ har i sin medfødte Organisation Resultaterne af alle tidligere Generationers Erfaringer, for saa vidt disse have været varige og universelle nok til at gaa over i Structuren. Naar Organismerne i uendelige Tidsrækker have staaet under Tingenes Indflydelse, maa de universelle Former og Forhold i Tingene have frembragt tilsvarende Former i Organismens Indretning. Gjennem Individets Erfaringer vækkes og udpræges de Former, som tilhøre hele Slægten, og hvorved Erfaringerne selv først blive mulige. S.s Formel er: a priori for Individet, a posteriori for Slægten. Philosophiens Opgave er i Følge S. at samle de isolerede Erkjendelsesresultater til Enhed og Sammenhæng. Dette er Formaalet med hans store Værk. Ligesom han i Loven om Kraftens Bestaaen finder en Sandhed, der gaar ud over al Erfaring, fordi den ligger til Grund for al Erfaring, saaledes viser Udviklingens Lov sig at gjælde for alle Phænomener, paa alle Erfaringens Omraader, idet den indeholder Grundtrækkene af ethvert Phænomens Historie. Udvikling vil sige Overgang 1) fra en mindre sammenhængende Tilstand til en mere sammenhængende, 2) fra en ensartet til en uensartet Tilstand og 3) fra en ubestemt til en bestemtere udpræget Form. Ved en Rigdom af Exempler, hentede fra Astronomi, Geologi, Biologi, Psychologi og Sociologi, viser nu S., at Udviklingens Love ere almindelige Generalisationer af al vor Erfaring. Han viser tillige, at Udviklingens Lov kan udledes af Loven om Kraftens Bestaaen, idet Udviklingens Aarsag maa søges i, at forskjellige Kræfter øve forskjellig Indflydelse paa ensartede Dele, og at samme Kraft øver forskjellig Indflydelse paa forskjellige Dele, — to Sætninger, som begge følge af Kraftens Bestaaen. Udviklingen fører til Ligevægt og Harmoni; men da Indvirkningerne udenfra aldrig ophøre, vil Udviklingen stedse efterfølges af Opløsning. Universets Liv i alle dets Dele og Former er saaledes en uendelig Rækkefølge af Udvikling og Opløsning. — Det absolute er uerkjendeligt. Vor Erkjendelse forudsætter stedse en Flerhed; Bevidsthedens Grundvirksomhed, Sammenligningen, forudsætter flere Elementer, der kunne stilles over for hverandre; det i og for sig bestaaende, som vi stedse maa forudsætte som den i alle Phænomener virkende Kraft, kunne vi ikke begribe, ikke construere for Tanken. Al vor Erkjendelse angaar derfor det relative og phænomenale. Heri ligger Muligheden af en Forsoning mellem den religiøse Følelse og den videnskabelige Erkjendelse; begge maa opgive at udsige noget om det absolute og overnaturlige og enes om, at dette er et absolut Mysterium; inden for Phænomenernes Verden faar da Videnskaben fuld Frihed til overalt at anvende de naturlige Aarsagers Princip. — I Biologien antog S. allerede før Darwin Arternes Oprindelse ved Udvikling. Uagtet han anerkjender Betydningen af Darwins Princip om den naturlige Udvælgelse, tillægger han dog, navnlig paa de højere Stadier, den directe Tillempelse større Vægt: Functionernes Virken uddanner Structuren, og denne fortsatte Lempelse gaar efterhaanden over i det levende Væsens Natur. Jo højere udviklet et Individ er, desto større vil dets Evne være til directe at bringe sig i Harmoni med Livsvilkaarene. — I Psychologien giver S. en Fremstilling af Bevidsthedslivet paa dets forskjellige Stadier fra de mest primitive Ytringer til de højeste aandelige Virksomheder og viser, hvorledes det helt igjennem er de samme Love, der herske, de samme Grundformer, der virke. — Det ethiske Princip finder S. i Sympathien, Hengivelsen til andre; den maa stedse udvikle sig videre og fortrænge Egoismen, som strider mod Samfundslivets Grundbetingelser. Den ethiske Lov er den Lov, som vilde gjælde i det fuldkomne Samfund, hvor Harmonien hersker. Selve det sociale Livs stadige Tugt vil føre hen imod et saadant Samfund, hvorimod hidsige Forsøg paa directe at møde de sociale Onder i Regelen kun gjøre Ondt værre. — Foruden de ovenfor nævnte Skrifter har S. udgivet »Education« (1861), »The Classification of the Sciences« (1864), »Essays« (5 Bd.), »The study of Sociology« (1874), »Descriptive Sociology« (4 Foliohæfter udkomne, en Samling af tabulariske Oversigter over sociale og culturhistoriske Forhold hos de forskjellige Folkeslag).

Spener, Philip Jakob, en af de ædleste Personligheder i den lutherske Kirke, f. 13 Jan. 1635 i Rappoltsweiler i Elsaß, blev, efter i nogle Aar at have virket som Præst og Universitetslærer i Straßburg, 1666 udnævnt til Præst og Senior for Gejstligheden i Frankfurt a. M. og arbejdede i denne Stilling for at vække „levende Christendom“, i Modsætning til Tidens døde Orthodoxi og stive Formelvæsen. Tidligere havde Ungdommens Undervisning i Troens Lærdomme været overladt udelukkende til mangelfuldt uddannede og hyppig højst forsømmelige Skolelærere. S. satte igjennem, at de unge inden deres første Altergang skulde have modtaget Katechismusundervisning af Præsterne og være prøvede af dem, og herved forberedede han Confirmationens Indførelse i de lutherske Kirker. I Modsætningen til Tidens tørre, dogmatiserende Prædikener lagde han an paa at prædike til Opbyggelse, og ved Siden af Gudstjenesten i Kirken indførte han opbyggelige Forsamlinger i Husene (collegia pietatis). Han søgte at indføre en strængere Kirketugt og viste stor Nidkjærhed i Udøvelsen af den private Sjælesorg; da Kurfyrst Johan Georg III af Sachsen en Gang under et Ophold i Frankfurt blev syg og forlangte at skriftes af ham, udførte S. dette med en Djærv-

hed og Frimodighed, der tiltalte Fyrsten saaledes, at han 1686 kaldede S. til Overhofprædikant i Dresden og øverste gejstlige Medlem af Overconsistoriet for Sachsen, hvilken Embedsstilling den Gang gjaldt for den højeste i den lutherske Kirke, hvorfor S.s Udnævnelse skaffede ham mægtige Misundere. I Dresden virkede han i samme Aand som i Frankfurt, men størst Betydning fik han ved sin Indflydelse paa nogle unge Universitetslærere i Leipzig. Igjennem disse sine Disciple blev S. Grundlægger af Pietismen (s. d. A.), hvis Misgreb han imidlertid aldrig har billiget. 1689 faldt S. i Unaade hos Kurfyrsten, og nu rejste alle hans Modstandere og Fjender en saa forbitret Kamp imod ham, at han maatte prise sig lykkelig ved 1691 at faa tilbudt Ansættelse som Provst ved St. Nicolai Kirken i Berlin og Medlem af det brandenburgske Consistorium, i hvilken Stilling han udfoldede en Virksomhed, som blev af afgjørende Betydning for Udviklingen af det aandelige Liv, ikke blot i den preussiske, men i hele den lutherske Kirke i den 1ste Halvdel af det 18de Aarh.; thi det ved hans Indflydelse stiftede Universitet i Halle blev det rette Hjemsted for Pietismen. Sine Modstanderes hadefulde Angreb besvarede han med stor Sagtmodighed i talrige Stridsskrifter; men de forbitrede dog hans sidste Dage; han døde 5 Febr. 1705 i Berlin. Det vigtigste blandt hans Skrifter ere »Pia desideria oder herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirche" (1675). Foruden Theologien dyrkede han andre Studier, særlig Heraldiken; hans »Insignium theoria« (1690) grundlagde den videnskabelige Behandling af dette Fag i Tyskland.

Spenser, Edmund, berømt engelsk Digter, f. 1553 i London, vandt ved sit Hyrdedigt »The Shepherd's Calendar« Sir Philip Sidneys Venskab, var ligeledes en Ven af Raleigh, men uskikket til Hoflivet foretrak han Landlivet og fik en lille Forlening i Irland, hvorfra Oprøret forjog ham; man stak Ild paa hans Hus, et af hans Børn brændte inde; tre Maaneder efter døde han i Sorg og Nød 16 Jan. 1599. S. hører til Renaissancens største Epikere. Hans store Digt »The Fairy-Queen«, som aldrig blev endt, tager som Ariost til Dels Stoffet fra Middelalderens episke Cykler, navnlig fra Artussagnene, men S. er en ærlig Idealist, der ikke som Ariost blot morer sig over Æventyrene; han gaar op i dem, og i en med pragtfulde, i rolig Majestæt holdte Skildringer af den phantastiske Feverden opfyldt Fortælling besynger han paa mystisk-platonisk Vis Ærens, Renhedens og Kyskhedens Ideal; hans Stil minder ved sine bredt gjennemførte, grundig gjennemtænkte Billeder, ved Gjenoptagelser af de samme smykkende Adjectiver om Homers. Naivt lader han alle Olympens Guder færdes mellem Ridderskabets Heroer og den orientalske Feverdens Skikkelser; man svælger hos ham i Klædernes, Vaabnenes, Slottenes, Skovenes Pragt, i Valdhornklang og i Billeder af dejlige Kvinder. I en Samling af 88 smukke Sonetter har han skildret sin Kjærligheds Historie til sin senere Hustru. I hele sin almindelige Aandsretning hører S. til den hedenske Renaissance. **Spenserstanzen**, det i »Fairy-Queen« anvendte Versemaal, er en Strophe af meget kunstig Bygning, bestaaende af 8 5føddede jambiske Linjer og 1 6føddet, og hvis Rimslyngning er a b a b b c b c c. Den er bl. a. anvendt i Byrons »Childe Harold«.

Speranskij, Michael, russisk Statsmand, f. 1 Jan. 1771, var Præstesøn og blev allerede 1792 Lærer ved Præsteseminariet i St. Petersborg. 1796 ansattes han som Collegieraad, blev 1801 Statssecretær og kort efter den egentlige Leder af Indenrigsministeriet. 1806 blev S. Kejser Alexanders personlige Yndling, fulgte ham 1808 til Fyrstecongressen i Erfurt og gjorde nu Udkast til en fuldstændig Omdannelse af Ruslands indre Styrelse, endog med Indskrænkning af Kejserens Enevælde. Rigsraadets Omdannelse 1810 skyldes fornemmelig S. 1812 faldt han i Unaade og blev som mistænkt for Forræderi forvist til Perm, men allerede 1816 Guvernør i Pensa, 1819 Generalguvernør i Sibirien og 1821 Medlem af Rigsraadet. Under Kejser Nikolaj udarbejdede han den store russiske Lovbog 1832 i 15 Bd. (med dertil hørende Lovsamling i 45 Bd.), blev 1838 Greve og døde 23 Febr. 1839. S. var langt forud for sin Tid; mange af hans Ideer bragtes først i Udførelse under Kejser Alexander II.

Sperenberg, By i det preussiske Brandenburg, 6 M. s. for Berlin, med 1,000 J. og storartede Gips- og Stensaltbrud.

Spergel (Spergula), smaa, hvidblomstrede Urter af Nellikefamilien med kransstillede Blade og hindeagtige Axelbade. S. dyrkes som Foderurt. Da den voxer meget hurtig og tidlig kaster Frø, saas den helst stykkevis for at kunne afgræsses i en passende ung Alder. Der saas 12—20 Pd. pr. Td. Land. Den tager til Takke med mager, sandet Jord, men trives bedre paa god Jord. Foruden almindel. S. (S. arvensis), der har sorte Korn, dyrkes en højere Art, Høj S. (S. maxima), der har graalige Korn.

Sperling, Otto, f. 1602 i Hamborg, studerede Medicin i Tyskland, Holland og Italien, praktiserede fra 1628 i Norge, kom 1634 til Sjælland, blev 1637 Læge ved Børnehuset i Kjøbenhavn og 1638 tillige kongl. Botanicus, 1639 desuden Stadsphysicus i Kjøbenhavn. S. var vel en anset Læge og især en dygtig Botaniker, men er dog mest bekjendt ved sin senere haarde Skæbne. Han var nemlig en Ven af Corfitz Ulfeld, og dette blev Aarsagen til hans Ulykke. Han fulgte Ulfeld paa hans Gesandtskabsrejser, og da denne havde forladt sit Fædreland, maatte ogsaa S. forlade Danmark 1651, hvorpaa han efter et Par Aars Ophold i Amsterdam nedsatte sig i sin Fødeby. Men 1664 blev han lokket til Altona under det Paaskud, at en Syg ønskede hans Besøg, derfra ført lænket som en Forbryder til Kjøbenhavn, dømt fra Ære, Liv og Gods af Højesteret, skjønt man ikke kunde overbevise ham om andet end at have oversat et af Ulfelds Forsvarsskrifter, og, ligesom Aaret i Forvejen Ulfelds Hustru, hensat i Blaataarn paa Kjøbenhavns Slot, hvor han blev holdt i strængt Fangsel til sin Død 1681. Af hans i Fængslet skrevne, interessante Selvbiographi har S. Birket Smith 1885 udgivet en

dansk Oversættelse i Uddrag. — Hans Søn, Otto S., f. 1634, d. 1715, levede en Tid lang i Tyskland og Frankrig, men traadte 1687 i den danske Konges Tjeneste, idet han blev kongl. Raad og Assessor i den pinnebergske Overappellationsret. 1692 ansattes han som Professor i Historie ved det af Christian V stiftede „ridderlige Akademi“ i Kjøbenhavn. Her døde han under meget kummerlige Forhold. Han har efterladt sig historiske, archæologiske og numismatiske Skrifter paa Latin og anbefalet Studiet af det islandske Sprog og dets Literatur. Hans Skrifter og store efterladte haandskrevne Samlinger og Arbejder vidne om en kolossal Lærdom.

Spermacēt (Sperma ceti), Hvalrav, et fast, hvidt, storbladet krystallinsk Fedtstof, der afsætter sig af den flydende Fedtmasse, som findes i Gruber i Kaskelottens Hovedskal. S. smelter ved 49°, opløses kun lidt af kold, langt mere i kogende Vinaand og krystalliserer da ved Afkøling. Det er ikke som de fleste andre Fedtstoffer et Glycerid, men Palmitinsyreætheren af Cetylalkohol, en fast Alkohol, der faas af S. ved Smeltning med Kalihydrat. Herved dannes Palmitinsyresæbe (palmitinsurt Kali) og Cetylalkohol. Ved Iltning af Cetylalkohol dannes Palmitinsyre, som derfor staar i samme Forhold til Cetylalkohol som Eddikesyre til Vinaand. S. bruges til Lys og i Medicinen til forskjellige Salver, f. Ex. Coldcream.

Spermatorrhoe [rē] og **Spermatozōe**, s. **Sæd**.

Spessart, en indtil 1,940 F. høj, stærkt skovbevoxet Bjergmasse i det nordlige Bayern, mod Ø., S. og V. indesluttet af Floden Main og mod N. af Kinzig. Det højeste Punkt er Geiersberg.

Speusippos, Platons Søstersøn og Discipel, overtog Styrelsen af Akademiet efter dennes Død; da han omtrent 8 Aar senere ramtes af Lamhed, udnævnte han Xenokrates til sin Efterfølger og gjorde, efter hvad der fortælles, frivillig Ende paa sit Liv, 339 f. Chr. — S. holdt sig nærmest til den senere Form af Platons Lære, hvori Pythagoræernes Theori havde faaet en overvejende Betydning. S. opgav Platons Ideer og satte Tallene i Stedet; Tallene ere det første af alt Tilværende og have ligesom Ideerne en Existens, der er adskilt fra det sanselige. Den Enhed i de højeste Principer, som Platon havde tilstræbt, opløstes hos S.; det ene, det gode og den guddommelige Fornuft, som Platon havde identificeret, bleve adskilte hos S. I øvrigt søgte han nærmere at bestemme Erkjendelsen og tillagde navnlig Erfaringen større Værd, end Platon havde gjort; derved formildede han den bratte Modsætning, Platon havde sat mellem Sanseerkjendelsen og Fornuftserkjendelsen, idet han indførte den videnskabelige Iagttagelse som Mellemled.

Spēzia, Stad i Norditalien ved Spezia-Bugten, 11 M. ø. s. ø. for Genua, med 31,000 I. og stærkt befæstet Flaadestation, er Italiens første Orlogshavn. Betydelig Industri i Hamp, Læder og Snedkervarer. Søbade.

Spĕzzia ell. **Spetsæ**, en græsk Ø i det ægæiske Hav, ligger i Argos- ell. Nauplia-Bugten; 1 □ M. med 7,000 I. af albanesisk Byrd, der ere dygtige Søfolk. Hovedmassen af Befolkningen bor i Staden S. paa Øens Nordside, der har en god Havn og livlig Handel og Skibsfart. — Under den græske Frihedskrig 1821—28 ydede S. næst efter Hydra den største Del af Grækernes Flaade og led meget af Tyrkernes Overfald. Dens Folkemængde var da 15,000.

Sphăgnum, d. s. s. Tørvemos, s. **Mos**.

Sphakiā, Stad paa Sydsiden af den tyrkiske Ø Kreta i Middelhavet, med 1,500 I. og Havn. S. og Omegn bebos af en krigersk Folkestamme, Sphakioterne, der aldrig har kunnet bringes helt under Aaget, hverken af Venezianerne eller Tyrkerne.

Sphaktēria, nu **Sphagia**, lille Ø lige over for Pylos i Messenien (nu Palæokastro), bekjendt af den atheniensiske Feltherre Demosthenes's Sejer over Spartanerne i den peloponnesiske Krig, hvor 120 spartanske Borgere toges til Fange.

Sphinx kaldtes i Ægypten (hvor de i Landets Sprog hed Hen eller Geschep) kolossale Stenbilleder, som forestillede en liggende Løve med menneskeligt Bryst og Hoved eller med et Væderhoved, og som rimeligvis vare Sindbilleder paa Kongen eller paa Templernes Skytsaander; de dannede oftest, opstillede i Alleer, Indgangen til Tempelbygningerne og findes i Ægypten i stort Antal; mest bekjendt er den paa Pyramidemarken ved Memphis. S. i Ægypten vare baade mandlige og kvindelige; i Grækenland vare de blot kvindelige og fremstillede en Løve med Jomfrubryst og Jomfruhoved, ikke altid i liggende Stilling. I de græske Sagn var den thebanske S. et Uhyre, halv Løve (eller Hund), halv Jomfru, Datter af Typhon og Echidna (eller Chimæra), som opholdt sig paa en Klippe nær ved Theben og fremsatte den bekjendte Gaade: „Hvilket Dyr gaar om Morgenen paa Fire, om Middagen paa To og om Aftenen paa Tre?“ Ødipus løste den ved at forklare den om Mennesket, som i Barndommen kryber paa Hænder og Fødder, i den voxne Alder gaar og i Alderdommen støtter sig paa en Stok; hvorefter S. i Følge Skæbnens Bestemmelse styrtede sig i Havet.

Sphragistik, en af Diplomatikens Hjælpevidenskaber, som beskæftiger sig med Studiet af de under middelalderlige Documenter anbragte Segl, disses Stof og de paa dem afbildede Tegn. Af danske Værker angaaende S. kan nævnes H. Petersen „Danske gejstlige Sigiller“ (1887).

Sphygmogrāph, s. **Pulsmaaler**. **Sphygmologī**, d. s. s. Pulslære.

Sphǣre, Kugle, især Himmelkugle; ogsaa Kreds, Cirkelkreds. **Sphærernes Harmoni**, s. **Pythagoras**. **Sphærisk Afstand** af to Punkter paa en Kugleflade er den mindste af de to Buer mellem Punkterne paa Storcirklen gjennem dem begge. **Sphærisk Tokant** er Figuren dannet af to halve Storcirkelbuer paa en Kugleflade. **Sphærisk Trekant** er en Del af en Kugles Overflade, begrænset af tre Storcirkelbuer, som alle ere mindre end 180°; dens Sider ere de begrænsende Buer. I lignende Bet. tales om **sphæriske Mangekanter**. **Sphærisk Vinkel** er Vinklen mellem to Storcirkelbuer, d. e. Vinklen mellem

deres Tangenter i et Skæringspunkt eller Storcirkelplanernes Rumvinkel. **Sphærisk Sted** af en Stjærne angiver Retningen af Synslinjen til Stjærnen. Man tænker sig en Kugle af uendelig stor Radius, til hvis Overflade man henfører Stjærnernes Steder. Paa Kuglens Overflade maa være givet en Storcirkel og et Punkt i denne; Stjærnens Sted vil da være bestemt, naar man kjender Stjærnens sphæriske Afstand fra den givne Storcirkel, d. v. s. den sphæriske vinkelrette fra Stjærnen paa Storcirklen, med Angivelse af, paa hvilken Side den findes, og Beliggenheden af denne vinkelrettes Fodpunkt, bestemt ved dets Afstand fra det givne Punkt i Storcirklen; disse to Bestemmelsesstykker kaldes Stjærnens sphæriske Coordinater. De Storcirkler, man især benytter, ere Horizont, Ækvator og Ekliptika. I øvrigt skjelnes med Hensyn til Iagttagerens Standpunkt imellem apparent Sted med Hensyn til et bestemt Punkt paa Jordens Overflade, geocentrisk Sted med Hensyn til Jordens, heliocentrisk med Hensyn til Solens Centrum. Det s. S. bestemmer ikke fuldstændig Stjærnens Sted i Rummet; dertil udkræves nemlig tillige Afstanden. **Sphæroide**, s. **Ellipse** og **Fladtrykning**. **Sphærometer** kaldes et Instrument, der tjener til at maale Tykkelsen af tynde Plader med stor Nøjagtighed. Det bestaar af en lodret staaende, meget fin Mikrometerskrue, der kan bevæges i en Motrik, som hviler paa tre Stilleskruer. Naar S. skal bruges, opstilles det paa et Bord, og den Plade, hvis Tykkelse skal maales, lægges paa Bordet lige under Skruen; man drejer da Skruen, indtil den med sin nederste Spids netop rører ved Pladen; denne tages bort, og Skruen drejes videre, indtil dens Spids rører ved Bordet; men under denne sidste Bevægelse har man iagttaget Antallet (i hele Tal og Brøk) af Skruens Omdrejninger, hvilket sker derved, at Skruen for oven bærer en vandret, inddelt Kreds, hvis Inddelingers Vandring forbi en fast, lodret Stang iagttages; Skruehøjden multipliceret med dette Antal af Omdrejninger er da lig Pladens Tykkelse. For bestemt at vide, hvornaar Skruespidsen rører ved Pladen eller Bordet, indretter man det saa, at denne Spids er Enden af en lang, tynd Stang, som gaar op igjennem Skruen og ved sin øverste Ende trykker imod den korte Arm af en uligearmet Vægtstang; saa snart derfor Skruen naar et fast Underlag, vil den tynde Stang igjennem Skruen blive staaende, og et lille Udslag af Vægtstangen tilkjendegiver det rette Øjeblik.

Spianāto, it., musikalsk Foredragsbetegnelse, bet. jævn, ukunstlet, glat.

Spīca, lat., Axet, Stjærne af 1ste Størrelse i Stjærnebilledet Jomfruen i Dyrekredsen, culminerer 10 Apr. ved Midnat, 10 Maj Kl. 10, 10 Juni Kl. 8 osv.

Spidsborger (af tysk „Spießbürger“, en kun med Spyd væbnet Borger, der gjorde Krigstjeneste til Fods) bruges nu om den ringere Borgerstand eller Folk med indsnævrede eller snæverhjærtede (spidsborgerlige) Anskuelser, omtr. ligesom „Philister“.

Spidsbub, oprindel. i Middelalderen Benævnelse paa de Soldater eller Tjenere, som i Krigen bar de adeliges, med Spidser forsynede Lanser; da disse „Spitzbuben“ udgjorde en raa Hob, der opførte sig tøjlesløst, blev Ordet en almindelig Betegnelse for en Kjæltring eller Tyv.

Spidsbuestil, s. **Bygningskunst**.

Spidsbælg, en Art Blæsebælg, der mest bruges ved Smeddeesser. Den ligner nærmest i sin Form en alm. Kakkelovnspuster, men har i Regelen tre Træplader, „Borde“, forbundne med Læder langs Randen og sammenstødende ved den spidse Ende, hvorom øverste og nederste Bord ere drejelige. Den deles derved i to Rum, hvoraf oftest det nederste tjener som den egentlige Blæser og det øverste, hvorfra Blæsepiben udgaar, er en Regulator, der skal gjøre Luftstrømmen mere jævn.

Spidshjort kaldes Kron- eller Daahjorten i det første Aar, naar Geviret er udvoxet som to næsten lige opstaaende, udelte Horn eller Spidser.

Spidsmus (Sorex), artrig Pattedyrslægt af Insektædernes Orden, udbredt over største Delen af Jorden, med Undtagelse af Polarlandene, Sydamerika og Australien; smaa, landlevende Dyr med fine Poter, tæt, blød Pels, stort Hoved med spids, bevægelig Tryne, meget smaa Øjne og Øren og temmelig lang, skællet, tyndt behaaret Hale; Tænderne ere spidse eller spidstakkede med Undtagelse af de forreste Fortænder for oven og neden, der danne et Slags Tang og udmærke sig fremfor de andre ved deres Størrelse og næsten vandrette Stilling. Det er graadige, rovgridske Dyr, der idelig trænge til Føde og spade en Mængde Insekter og andre Smaadyr, i Fangenskab hverandre. De leve i Huller og Gange i Jorden og Græsværet og ere især i Bevægelse om Natten; Hannernes Muskuslugt hidrører fra en Hudkjertel paa Siden af Kroppen. I det nordlige Europa forekomme tre Arter: den **almindelige S.** (S. vulgaris), 2½ Tomme lang, **Dværgspidsmusen** (S. pygmæus), begge brune af Farve med lysegraa Bug, og **Vandspidsmusen** (S. fodiens), den største af vore Arter, 3½ Tomme lang, sort, med Fødderne kantede af Svømmebørster, efterstræber Frøer og andre Vanddyr, løber om paa Bunden af fersk Vand og har sit Tilhold i Huller i dettes umiddelbare Nærhed. — Til S.-Familien (Soricina) høre Desmanen ell. Spidsrotten (Myogale), Spring- (Macroscelides) og Klatrespidsmusene (Cladobates), s. disse A.

Spidsning af Hvede kaldes i Møllerne et Arbejde, der gaar ud paa at fjærne Skjæget, den graa Loddenhed paa den ene Ende af Kornet, enten ved en lempelig Behandling paa en Pilkværn (s. **Gryn**) eller ved en Spidsemaskine, som man oprindelig ogsaa lod arbejde med Rivejærnsblik ligesom Pilkværnen. Nu foretrækkes i Regelen Maskiner, der bearbejde Kornet med hurtige Slag mod glatte, riflede Plader, hvilket kun fjærner Skjæget og løse Dele, medens Klidet selv bliver ubeskadiget. Man kan da ved den paafølgende Maling lettere undgaa at faa Klidet finmalet.

Spidsprojectil ell. Spidskugle, det til nyere riflede Skydevaaben benyttede Projectil, som efter den ydre Form altid i det væsentlige

bestaar af en cylindrisk Del, der bagtil er plant afskaaren og fortil ender med en spidsbuedannet eller ellipsoidisk formet Spids. S. til Haandskydevaabnene ere altid af Bly, stundum legeret med Tin eller Antimon; i den nyeste Tid omgives ofte Blyprojectilet i sin hele Længde med en ganske tynd Kappe eller Trøje af Kobber eller Staalblik; S. til Forladeriflerne gav man gjærne enten en Hulning i Bagfladen eller Riller rundt om Cylinderfladen, for at Blyet saa meget lettere skulde forme sig efter Løbets Tværsnit; ved Bagladeriffler opnaas dette simplere ved at give S. et lidt større Tværsnit end Løbet, efter hvilket det da tvinges til at forme sig, naar det ved Skuddet drives frem igjennem det. Samme Princip for S.s Indgribning i Løbets Riffelgange benyttes i Regelen ved Bagladekanonerne, idet S.s cylindriske Del da enten er beklædt med en hel Trøje af Bly eller omlagt med Ringe af blødt Kobber; S. til Forladekanoner have derimod gjærne indfældet i den cylindriske Flade fremstaaende Vorter eller Knaster, af hvilke ēn eller flere gribe ind i hver Riffelgang. Riffelkanonernes sædvanligste S. er Spidsgranaten, af Støbejærn med en indre Huling til Sprængladningen og et Brandrør fortil, hvori Brandrøret skrues ind; for at sikre sig, at Spidsgranaten ved sin Sprængning sprænges i ikke altfor faa og ikke altfor smaa Stykker, har man i de seneste Aar anvendt „dobbeltvæggede“ Granater, i hvilke Skorpetykkelsen er støbt i to Lag, der indbyrdes gribe ind i hinanden med pyramidedannede Forhøjninger og Fordybninger, efter hvis Begrænsningslinjer Sprængningen da foregaar. Som Sprængladning har man hidtil altid brugt Krudt; men i de sidste Aar har man begyndt at anvende meget kraftigere Sprængstoffer som Skydebomuld, Melinit o. desl. Spidsgranatkardæsker ere Spidsgranater med tynd Skorpetykkelse, fyldte med en ringe Krudtladning og en stor Mængde Blykugler, som ved Sprængningen under Projectilets Flugt i Luften slynges videre som en Kardæsk mod Maalet; undtagelsesvis har man dannet Skorpen af Staal eller af et trukket Smeddejærnsrør i Stedet for at støbe den. Helst anbringes Sprængladningen helt bagude i et særegent Rum eller Kammer adskilt ved en Staalskive fra det større Rum, hvori Blykuglerne stables, saa at disse ved Sprængningen faa en Impuls fremefter. Mod Jærnpansere paa Skibe maa man for at opnaa Gjennembrydning uden altfor stor Kraftanvendelse til S. anvende enten Staal eller en fortrinlig Sort Støbejærn udstøbt i tykke Jærnformer, saaledes som det først er foreslaaet i England af Palliser; disse panserbrydende S. dannes da enten helt massive, eller de dannes som Granater med en indvendig Huling til en lille Sprængladning; for denne anbringes der et Indfyldningshul i Bunden, som lukkes med en Metalskrue, men intet Brandhul; man gjør nemlig Regning paa, at Granaten ved at slaa imod og gjennembryde en Panserplade bliver saa varm, at Krudtladningen derved tændes og sprænger den.

Spidsrod. At løbe S. var oprindelig en Art Dødsstraf for Landsknægte i det 16de og 17de Aarh., som bestod i, at den paagjældende blev „jaget gjennem Spyd“; efterhaanden forvandledes den til, at Forbryderen et vist Antal Gange maatte løbe eller, som det senere bestemtes, blev ført op og ned imellem to Geledder af Soldater, af hvilke hver tilføjede ham et Slag paa Ryggen med en lang Riskvist (tysk Spießruthe). I den danske Hær afskaffedes denne Straf først 1836.

Spidsrotte, d. s. s. Desman.

Spiegel, Friedr., tysk Orientalist, meget frugtbar Forfatter, f. 1820, studerede i Erlangen, Leipzig og Bonn, besøgte 1842—47 Kjøbenhavn, London og Oxford og blev 1849 Professor i orientalsk Sprog og Literatur ved Universitetet i Erlangen. Hans Studier have fornemmelig drejet sig om den persiske Oldtid, og hans vigtigste Skrifter i denne Retning ere: »Avesta« i Text (2 Bd., 1853—58), Commentar (2 Bd., 1864—68) og i Oversættelse (3 Bd., 1852—63), »Erân« (1863), „Erânische Alterthumskunde“ (3 Bd., 1871—78), „Die arische Periode“ (1887), „Grammatik der Pârsisprache“ (1851), „Grammatik der Huzvâresch-Sprache“ (d. e. Pehlevi, 1856), „Grammatik der altbaktrischen Sprache“ (Zend, 1867), „Vergleich. Grammatik der altéranischen Sprachen“ (1882), „Die altpersischen Keilinschriften“ (1862; 2den Udg. 1881).

Spiekeroog [spiker], en lille Ø i Nordsøen ved Kysten af Hannover, med et Par Hundrede Indb. og stærkt besøgt Søbad. Redningsstation.

Spielhagen, Friedr., tysk Romanforfatter, f. 24 Febr. 1829 i Magdeburg, tilbragte sin Barndom i Stralsund, hvor Havet og Kystlivet gjorde et blivende Indtryk paa ham, og studerede fra 1847 Philologi og Philosophi i Berlin, Bonn og Greifswald, hvorpaa han fra 1854 levede i Leipzig, en Tid lang som Lærer. Efter et Par med ringe Bifald optagne Noveller, „Clara Vere“ (1857) og „Auf der Düne“ (1858), gik han med „Problematische Naturen“ (1861) og dens Fortsættelse „Durch Nacht zum Licht“ (1862) over til den sociale Roman, til hvis talentfuldeste tyske Repræsentanter han hører. Med Sans for Naturen forener han Blik baade for psychologiske og sociale Problemer og kaster ofte et skarpt Lys paa Stemninger og Tilstande i Nutiden; han forsmaar ikke at benytte spændende Situationer og stærke Farver; han kæmper fra den moderne Bevidstheds Standpunkt mod overleveret Slendrian og har dog Sympathi for den gamle Tids vaklende Ruiner. Hans mest bekjendte Arbejder i de følgende Aar vare „In der zwölften Stunde“ (1863), „Die von Hohenstein“ (1864), „Röschen vom Hofe“ (1864), „In Reih' und Glied“ (1866), „Unter Tannen“ (1868). 1869 udkom S.s modneste og betydeligste Arbejde „Hammer und Amboß“. Af de senere udkomne, af hvilke dog flere staa tilbage for de ældre, skulle nævnes „Deutsche Pioniere“ (1871), „Allzeit voran!“ (1871), „Was die Schwalbe sang“ (1873), „Ultimo“ (1873), „Sturmflut“ (1877), „Plattland“ (1879), „Quisisana“ (1880), „Uhlenhans“ (1883), „Drei Erzählungen“ (1885), „Ein neuer Pharao“ (1889), nogle dog ikke betydelige Dramaer samt Værket „Zur Theorie u. Technik des Romans“ (1883). Efter at S. 1860—62 havde været Feuilletonredac-

tenr i Hannover, har han siden boet i Berlin. Hans Arbejder have alle fundet stor Udbredelse, og de fleste ere oversatte paa Dansk.

Spies, Hermine, udmærket tysk Concertsangerinde med en fyldig, smuk og omhyggelig uddannet Altstemme, f. 1861 i Lahndalen nær ved Weilburg (Nassau), fik fra 1875 i et Pensionat i Wiesbaden god Musikundervisning i 2½ Aar og sendtes dernæst, da hendes vocale Begavelse var fremtrædende, til Prof. Sieber i Berlin for at uddannes videre. Da Faderen 1880 flyttede til Wiesbaden, kom Datteren tilbage og besøgte nu det Hochske Conservatorium i Frankfurt, hvor hun under Raff blev en dygtig Pianistinde og i Jul. Stockhausen fik selve Concert- og Romancesangens første Mester til Vejleder. Faa Aar efter optraadte hun i Berlin, Leipzig, Wien og erhvervede sig enstemmig Navn som „Liedersängerin“ af udmærket Rang. Senere har hun sunget i de fleste større tyske Byer. I Nov. 1887 havde man i Kjøbenhavn i to Concerter Lejlighed til at beundre hendes intelligente og ægte kunstneriske Foredrag.

Spieß, Chr. Heinr., tysk Romanforfatter, f. 1755 i Freiberg, var først omrejsende Skuespiller, senere Økonomiinspecteur paa et Slot i Böhmen; d. 1799. Han fabrikerede, foruden en Del Skuespil, en stor Mængde Ridder- og Rædselsromaner, der ofte havde meget løkkende Titler (som „Meine Reisen durch die Höhlen des Unglücks u. Gemächer des Jammers“, „Biographien der Selbstmörder“, „Geheimnisse der alten Egyptier“, „Die zwölf schlafenden Jungfrauen“), og som i sin Tid fandt et stort og taknemmeligt Publikum.

Spiger kaldes Skibssøm af mindst 5 Tommers Længde.

Spil. Medens efter dansk og norsk Ret Væddemaalscontracter ere gyldige og forpligte Parterne, gjælder dette ikke om S. eller, som Christian V.s Lov kalder det, „Dobbel“. Imidlertid skjelnes mellem Kunstspil, som blot ikke forpligter den tabende, og Hasardspil (s. d. A.), som er forbudt, og hvor den tabende endog kan tilbagesøge det allerede betalte. **Spillekort** dannes i hele Ark af flere — i Regelen 8 — Lag fast og glat limet Papir, der sammenklistres, presses og tørres. Herreblades Conturer udføres gjærne ved Træsnit med en lys Vandfarve; „Mousseringen“ paa Bagsiden kan dannes ved Stifteformer, i større Maalestok undertiden i Bogtrykkerpresse. Illumineringen foretages nu ved Gjennemmaling gjennem en Række Patroner, én for hver Farve, udskaarne i tredobbelt Papir, gjennemtrukket med Oljefernis. De skarpt tørrede Kort overbørstes med tør Sæbe og glittes (s. **Glitning**). Til sidst blive de ved Klipning og undertiden Beskæring tildannede i den bestemte Form og Størrelse. — Kortspillets Oprindelse er usikker. Det forekommer meget tidlig i China, men omtales i Europa først i Brug ved c. 1400. Maaske er Tarokspillet, der synes at kunne føres tilbage til Saracenerne, dets ældste Form. Kort med 4 Farver (fr. og eng. Pique (spade), Coeur (heart), Trèfle (club), Carr eau (diamond); tysk Roth (Herzen), Grün (Laub, Spaten), Eicheln, Schellen) antages af nogle at være udsprungne af en Form af Schakspillet. De ældste Kort bleve malede, oftest med stor Omhu; i det 15de Aarh. stak man dem i Kobber. I de fleste Lande paahviler der Spillekort en Stempelafgift. Kortspillets Historie er behandlet af Breitkopf (1784) og Chatto (1848).

Spil, Binde, en Valse (Bom), der kan drejes om en Axel ved Haandsving, ved Stænger, anbragte i Huller paa Valsen, osv.; bruges til ved Tove, Kjæder ell. lign. at løfte tunge Byrder, f. Ex. Ankeret i et Skib. Ligger Bommen vandret, kaldes det **Bradspil**, staar den lodret, kaldes det **Gangspil** (s. disse A.). S. kan ogsaa være en lille, af Jærnhjul og Drev sammensat Maskine, bestemt til en stor Kraftforøgelse. Saadanne S. bevæges da ved tvende Haandsving eller, som man i den nyeste Tid har indført paa Dampskibene, ved en lille dermed forbunden Dampmaskine.

Spilledaaser, der især forfærdiges i Schweiz i Cantonerne Genf, Pays de Vaud og Neuchâtel, indeholde et Urværk, der drives med en Fjeder og reguleres med et Vindfang. Stykkerne ere satte paa en Valse, idet smaa, fra den udstaaende Stifter virke mod Staalfjedre, der danne et eneste Staalstykke som en Kam, hvis ulige lange og tykke Tænder give forskjellige Toner, naar de sættes i Svingning. Man har ogsaa større Spilleværker, der virke med Klokker, blæsende Instrumenter o. fl. (s. **Orchestrion**). Oprindelsen til S. var smaa **Spilleure**, der foruden at vise Tiden tillige angav Timerne ved at spille et Stykke; saadanne udføres nu snarere som Stue- eller Taarnure med Klokkespil, der bevæges ved Lodder ligesom selve Uret og have en Hammer for hver Klokke.

Spiller v. Hanenschild, s. **Hanenschild**.

Spīna, lat., Torn; Rygrad. **S. bifida**, s. **Hydrorrhachis**. **Spināl**, hvad der angaar eller hører til Rygmarven (medulla spinalis). **Spinalganglier**, de store Nerveknuder, der findes paa de bageste Rødder af **Spinalnerverne** ell. Rygmarvsnerverne, tæt ved deres Udspring fra Rygmarven. **Spinalirritation**, en sygelig Tilstand, charakteriseret ved Ømfindtlighed for Tryk udvendig paa enkelte Ryghvirvler, stor Tilbøjelighed til Reflexbevægelser og stærk Modtagelighed for Indtryk, er ikke, som man før troede, nogen egen Sygdom, men kun et Symptomcomplex, der kan optræde i mange forskjellige Sygdomme (Hysteri, Blegsot osv.).

Spinăt (Spinacia oleracea), af Salturternes Familie, hjemmehørende i Orienten, blev af Araberne indført i Spanien og derfra udbredt over hele Europa; som S. anvendes ogsaa Have-Mælden (s. **Melde**).

Spind, som afsondres af forskjellige Leddyr, er oprindelig flydende, men sejt og størkner i Luften til en fin Traad; en saadan Afsondring, der altid forudsætter Tilstedeværelsen af særegne Afsondringsredskaber, Spindekjertlerne, hvis Omfang og Udvikling igjen rette sig efter Mængden af det S. (Silke), der skal frembringes til Dyrets Behov, finder Sted hos mange Insektlarver førend Forpupningen for at danne et beskyttende Svøb (Cocon) om Puppen, stærkest hos de silkeydende Sommerfugle, **Spinderne**, samt hos Edderkopperne, hvor det har til Øjemed at danne dels en beskyttende Hule eller Rede, dels et Fangenet, dels et

Myggehylster; ogsaa enkelte andre Arachnider, f. Ex. visse Mider, affondre et Slags S. Hos Sommerfuglelarverne aabne Spindekjertlerne sig paa Underlæben, hos Myreløverne og Edderkopperne paa Bagkroppen.

Spindehus. Hendømmelse i S. bruges i Christian V.s Lov til at betegne Hensættelse til offentligt Strafarbejde for Kvinder.

Spindel, et i Techniken meget brugt Udtryk. S. kaldes Staalaxler i fint Maskineri; Urmagerne kalde dem dog ogsaa Bekker. Paa de fleste Drejebænke er det den Axel, hvorpaa Arbejdsstykket befæstes. Ved Knappenaalsfabrikationen (s. d. A.) er S. dels de vundne Messingtraadrør, der klippes itu til Hoveder, dels de stive Traade, hvorom disse S. dannes ved Opvikling. I Spinderierne er S. en Axel i selve det spindende Organ, hvad enten den bærer Vinge eller Spole eller ingen af Delene. Jærnstøberen kalder S. den Jærnstang, hvorpaa han danner en Kjærne, f. Ex. til et Rør. **Spindelgang** kaldes det Echappement, som findes i de simpleste Lommeure og tidligere ogsaa anvendtes ved Pendulure. Paa Urospindelen findes to udstaaende Flige, dannende en stump Vinkel mod hinanden og stillede saa langt fra hinanden, som Diametren af det som et Kamhjul dannede Stighjul udgjør. Ved Svingningerne af Uroen standses Stighjulet skiftevis af begge Fligene, hver paa sin Side af Hjulet. **Spindelur** kaldes et Lommeur med Spindelgang. **Spindelstol,** s. **Spinding.**

Spindere (Bombyx), Slægt af Natsommerfugle med tyk, laadden Krop, fjerformede Følehorn hos Hannen, traadformede hos Hunnen, og rudimentær Snabel, hvorfor de som Sommerfugle aldeles ingen Føde tage til sig. Larverne spinde en tæt Cocon af fin Silke, og alle virkelig silkeydende Sommerfugle høre til denne Slægt. Jvfr. **Silke** og **Silkeorm.**

Spindesiden, et Udtryk, der i Tron- og Lensfølgeforholdene i Almindelighed bruges som Betegnelse for alle de cognatiske Linjer, i Modsætning til Sværdsiden, der i Almindelighed betegner de agnatiske Linjer.

Spinding kaldes Dannelsen af Garn af ubestemt, men stor Længde af de i Regelen korte Trævlstoffer af forskjellig Slags. En Undtagelse danner dog Silkespindingen, der egentlig ikke er nogen virkelig S., men kun Ophaspning af de af Naturen overordentlig lange Silketaver. De andre Trævlstoffer have enten ganske korte Taver (Karteuld, Bomuld) eller halvlange Taver (Hør, Hamp, Jute, Kamuld). For at forene saadanne Taver til Garn blive de snoede sammen saa stærkt, at den derved frembragte Friction imellem dem modsætter sig, at de kunne trækkes fra hinanden ved et Træk i Garnet. Snoningen bør være saa stærk, at den frembragte Friction er lige saa stor som Tavernes Styrke, men synderlig større bør Snoningen heller ikke være, da ellers Garnet svækkes derved. Snoningen bør derfor være desto stærkere, jo kortere Taven er og jo tyndere Garnet gjøres. Ved Rebslagning spindes Garnet i Regelen, for saa vidt det sker ved Haandkraft, i udstrammet Tilstand; der behøves derfor lige saa lang en Plads som Garnet er langt, men i alle andre Tilfælde tages et lille Stykke ad Gangen, som spindes og opvikles efterhaanden. For at faa Garnet jævnt og lige tykt overalt maa man ved Haandspinding stole paa Øvelsen; ved Maskinspindingen opnaas det særlig ved Doublering og Strækning. Taverne ordnes i lange Bæger, og Doubleringen gaar nu ud paa at lægge flere Bæger sammen til en enkelt, tykkere, hvori saa de enkelte Bægers Uregelmæssigheder for en Del have ophævet hinanden. Den tykkere Bæge strækkes, doubleres atter og saa fremdeles, til den er bleven saa jævn og saa tynd, som den ønskes til S. Efterhaanden som Bægen bliver tyndere, bliver den imidlertid ogsaa skrøbeligere; der skaffes da mere Sammenhold imellem dens Taver ved en saakaldet „Grovspinding" (i Uldspinderierne kaldet „Slubning") eller „Forspinding", som det kaldes, naar Bægen før har været grovspundet. Det kan bestaa i en Trilning af Bægen, d. v. s. en hurtig paafølgende Snoning og Opsnoning, eller den kan være en virkelig blivende Snoning. Trilningen er lettest at udføre; den kan ske mellem to modsat løbende Remme uden Ende eller ved at føre Bægerne gjennem roterende Rør. Snoningen er vanskeligere; den kan ske paa flere Maader: 1) Ved Jennystolen eller Mulestolen snos et Stykke ad Gangen (samtidig med at det strækkes) og opvikles, hvorpaa det næste Stykke tages for o. s. fr. 2) Ved Drosselstolen, hvor Spindlen løber rundt, medens Spolen med Vingen holdes tilbage ved Friction, men kan bringes til at løbe med, naar den strammes tilstrækkelig stærkt i Spindet (Bægen). Staar Spindlen helt stille, vil der kun opvikles, løber den med, vil der snos, og det gjælder da om at holde saa meget igjen i Bægen, at der er det rette Forhold mellem Snoning og Opvikling. Dette forudsætter imidlertid, at Bægen kan taale en saadan Paavirkning, og den maa derfor snos saa stærkt, at en yderligere Strækning derved hindres; hvis den altsaa skal strækkes mere, d. e. hvis det var Grov- ell. Forspinding, maa den atter opsnos. 3) Endelig kan man grov- eller forspinde uden at stille saadanne Fordringer til Spindets Styrke og uden at sno saa stærkt, ved at lade baade Spindel og Spole bevæge af Maskinen med hver sin bestemte afpassede Hurtighed. Dette giver den fuldkomneste Spindelstol til Grov- eller Forspinding, men Mechanismen bliver temmelig compliceret, navnlig fordi Spolen ikke skal gaa med constant Hastighed, men Hastigheden skal vexle, efter som den fyldes mere og mere med Spind. Finspindingen, der kan ske paa Jenny-, Mule- eller Drosselstol m. m., frembyder færre Vanskeligheder paa Grund af, at man her faar med det forholdsvis stærkere færdige Garn at gjøre. S. **Bomuldsindustri, Differentialbevægelse, Doublering, Drosselstol, Haandten, Hørspinding, Jennystol, Mulestol, Rebslagning, Rok, Uldspinding.**

Spindler, Johanne Marie, født Rick, dansk Skuespillerinde, f. 27 Sept. 1784, kom som Barn i det kongel. Theaters Danseskole og debuterede under stort Bifald i Skuespillet 15 Apr. 1799 som Emmy i „Falsk Undseelse". Hendes store Evner, hvortil kom et indtagende Ydre, skaffede hende snart et stort Repertoire i Skuespillet, og efter først at have udmærket sig i

Soubrettefaget gik hun senere med stort Held over i det ældre Charakterfag. Hun optraadte sidste Gang 8 Maj 1829 som Therese i „Den unge hidsige Kone“ og blev s. A. afskediget. D. 12 Maj 1861.

Spindler, Karl, tysk Roman- og Novelleforfatter, f. 1796 i Breslau, opdroges og studerede Jura i Straßburg, var dernæst en Tid lang fransk Soldat, indtil han unddrog sig Tjenesten ved at flygte til Tyskland, blev her først Skuespiller, men forlod efter 10 Aars Forløb Scenen og levede siden som Forfatter og Redacteur i forskjellige Byer, fra 1832 i Baden-Baden. D. 1855. Det Bifald, hans første Romaner fandt, og hans overordentlige Lethed i at producere forførte desværre denne Forfatter til en forhastet Overproduktion, der ødelagde hans af Naturen rige Anlæg. I Løbet af 30 Aar udgav han 102 Bd. og redigerede samtidig en Række Blade, Lommebøger og Oversættelsesbibliotheker. Men hans uudtømmelige Opfindsomhed, hans betydelige Iagttagelses- og Fremstillingsevne gjøre dog de ældste og bedste af hans Romaner, som „Der Bastard“ (1826), „Der Jude“ (1827) og „Der Jesuit“ (1829), endnu læseværdige; og selv i de ringere findes mange fortræffelige Enkeltheder.

Spinel [nĕll], en Ædelsten med smuk Glasglans, rød, blaa eller sortegrøn Farve og Haardhedsgraden 8. Den bestaar af Lerjord og Magnesia og er isomorph med Chromjærn og Magnetjærnsten, der ligesom S. krystallisere i regulære Oktaedre. De røde og gjennemsigtige Varieteter ere værdifulde Ædelstene, saa at der for aldeles fejlfrie, ponceaurøde S., hvis Vægt overstiger 4 Karat, betales halvt saa meget som for en lige saa svær Diamant. Efter Farven kaldes den Rubin-S. (højrød), Ballasrubin (blegrød), Rubicel (gulrød) og Almadin (brunrød), skjønt det sidste Navn egentlig bruges om en Varietet af Granat. Den forekommer i løse Jordlag og i Flodsandet paa Ceylon, i Ava og andre Steder i Indien; en blaagraa Varietet findes indvoxet i kornet Kalksten i Södermanland i Sverige. En sort, nigjennemsigtig S., ofte i store Krystaller, kaldes Pleonast og forekommer i Nordamerika, ved Vesuv o. fl. St.

Spinello, italiensk Maler, Søn af Luca, Spinellos Søn, kaldet Aretino, fordi han var født i Arezzo c. 1332, d. 1410, var en af den ældre italienske Skoles betydeligere Mestre, der navnlig havde dannet sig efter Giotto. Hans vigtigste Arbejder ere i San Miniato i Firenze, i Campo Santo i Pisa, der af Vasari regnes for det mest fuldendte, han har malet, og endelig hans Fremstillinger af Alexander III.s Liv i Palazzo publico i Siena, hvilke han malede i Forening med sin Søn Parri (Gasparri) Spinelli, f. 1387, d. efter 1444.

Spinet [nĕtt], s. Claver.

Spinøl. Korte og især flade Gjenstande kunne befæstes saa solidt paa en Drejebænkspindel, at de kunne afdrejes uden yderligere Understøttelse; længere Gjenstande maa derimod understøttes paa anden Maade, og det sker gjærne ved en S., en tynd Jærncylinder, hvis Axe ligger i Flugt med Spindelaxen, og som ender i en forstaalet Kegle (Modspids), der peger imod Stykket og gaar ind i en tragtformet Fordybning i dette. S. bæres af „Spinolbokken“, der kan flyttes frem og tilbage paa Vangerne og befæstes i en passende Afstand fra Spindelen, ligesom selve S. for finere Indstilling gjærne kan forskydes i sin Dokke. Ogsaa ved Drejning mellem Spidser bruges S. som den ene Spids. S. kaldes ofte i daglig Tale Pinol.

Spinola, Ambrosius, Marquis, f. 1569 i Genua, d. 1630, berømt spansk (egtl. italiensk) Feltherre, traadte i Slutningen af det 16de Aarh. i spansk Tjeneste og kæmpede med Dygtighed og ikke uden Held i Nederlandene mod Morits af Oranien; navnlig vandt han Berømmelse ved 1604 at erobre det i 3 Aar heltemodig forsvarede Ostende. Under Trediveaarskrigen besatte han 1620 i Spidsen for et spansk Corps det meste af Nedrepfalz, erobrede efter Udløbet af den 12aarige Vaabenstilstand mellem Spanien og Nederlandene 1625 Breda og døde under den mantuaske Arvefølgekrig som Anfører for de spanske Tropper i Nederlandene af en Sygdom, han havde paadraget sig under Belejringen af Breda.

Spinoza, Benedikt, egtl. Baruch, hollandsk Philosoph, f. 24 Nov. 1632 i Amsterdam. Hans Fader, en jødisk Kjøbmand, havde paa Grund af Religionsforfølgelser forladt sit Fødeland Portugal. S.s Lærer var den rationalistiske jødiske Theolog Morteira; han studerede med Iver Bibelen, Talmud og de middelalderlige jødiske Philosopher, af hvilke navnlig Maimonides fik stor Indflydelse paa hans senere Lære. Trangen til mere omfattende Dannelse og et friere Blik lod ham lære Latin; i den fritænkerske Læge van Endes Hus lærte han Humaniora, og af sin Ven, Lægen Ludw. Meyer førtes han til Naturvidenskaberne og Cartesius's Philosophi. Ogsaa Giord. Bruno har paa denne Tid paavirket ham meget. Alt dette fjernede ham fra hans Trosfæller, som havde knyttet store Forhaabninger til ham; og da hverken Bestikkelse eller Forsøg paa Snigmord lykkedes, blev han højtidelig udstødt af Synagogen (1656). Allerede paa denne Tid har han søgt at udforme sin philosophiske Verdensanskuelse i en lille Afhandling „Om Gud, Mennesket og dettes Lyksalighed“, som han meddelte sine Venner, og som 1862 blev funden i hollandsk Oversættelse og udgiven. 1660 udviste Magistraten ham efter den jødiske og den reformerte Gejstligheds Opfordring af Amsterdam. Han opholdt sig nu forskjellige Steder paa Landet, indtil han 1670 tog Bolig i Haag, hvor han levede til sin Død, sysselsat med Studier og med at slibe optiske Glas, hvorved han skaffede sig sine tarvelige Fornødenheder. 1663 udgav han en Fremstilling af Descartes's Lære, med kritisk Fremhæven af Vanskelighederne ved denne (»Ren. des Cartes principia philosophiæ more geometrico demonstrata«). Sine egne Anskuelser nedlagde han i en større Afhandling »Ethica more geometrico demonstrata«, som efterhaanden blev meddelt Vennernes og Correspondenternes Kreds, men først trykt efter hans Død. Derimod udgav han 1670 »Tractatus theologo-politicus«, hvori han lagde Grunden til en historisk Kritik af de bibelske Bøger, til

en rationalistisk og ethisk Fortolkning af Dogmerne og til en gjennemført Tolerance. Et Tilbud om et Professorat i Heidelberg modtog han ikke, da han ønskede at leve for sine Studier alene og ikke ventede saa stor Lærefrihed, som han maatte forlange. Efter mange Aars Brystsvaghed døde han 23 Febr. 1677. Hans Liv (beskrevet af Præsten Colerus: »La vie de S.«, 1706) var rent og smukt, viet Tænkning og Arbejde, hans Charakter mild, harmonisk og uegennyttig. Efter hans Død udgav hans Venner »Opera posthuma«, indeholdende: Ethica, Tractatus politicus, Tractatus de emendatione intellectus, Breve og en hebraisk Grammatik (nyeste og bedste Udgave af v. Bloten og Land, Leiden 1882—83). 1877 rejstes ham et Mindesmærke i Haag. Skjønt S. har modtaget Impulser fra den gammeltestamentlige Tankegang, fra Maimonides og Bruno, er det dog Descartes's Principer, hvorfra han gaar ud i sin Philosophering, og som han søger at føre videre. Han befrier Substansens Begreb for de Modsigelser, hvormed det var behæftet hos Descartes. Der kan kun være ēn Substans, naar man derved mener, hvad der bestaar i sig selv og forstaas ved sig selv. Denne ene Substans er Gud eller (sive) Naturen. Tanke og Udstrækning (Aand og Legemlighed), som for Descartes havde været endelige Substanser, ere kun de Grundegenskaber eller Attributer, gjennem hvilke Substansen udtrykker sit Væsen. Substansen, det uendelige Væsen, virker med fuldkommen Frihed, fordi den kun følger sin egen Naturs Nødvendighed; dens Handlen og dens Væren ere Et. Tid og Grænse have ingen Gyldighed for den; den er evig og udelelig. Ethvert Attribut udtrykker Substansens hele Evighed og Uendelighed, uden Hensyn til alle andre Attributer, og der maa altsaa finde en fuldstændig Parallelisme Sted mellem Substansens Fremtrædelsesformer, sete under de forskjellige Attributers Synspunkt. Sjæl og Legeme ere saaledes en og samme Ting, kun at jeg ved Ordet Sjæl betegner den som henhørende under Tænkningens, ved Ordet Legeme som henhørende under Udstrækningens Attribut. Alt som er, er i Gud. Enhver Ting maa jo enten være i sig selv eller i et andet; hvad der er i sig selv, kalde vi Gud eller Substans; hvad der har sit Væren i et andet, kalde vi Tilværelsesmaade (modus s. modificatio substantiæ) (Enkeltvæsen). Enkeltvæsenerne fremgaa med Nødvendighed af Substansens Væsen, men ere hvert for sig tilfældige, naar de betragtes uden denne indre Enhed med Substansen. Kun for den endelige Betragtning staa Enkeltvæsenerne som reale i Tiden og gjensidig paavirkende hverandre i en uendelig Aarsagsrække; for den sande Indsigt have de kun Bestaaen i Substansen ved at være dens Former. Saaledes forsvinder Vandet som Vand, men ikke som Substans. I den sande Erkjendelse anskues Substansen, Guddommen, som den er i sig selv, med en mathematisk Klarhed og Nøjagtighed. Saa længe Mennesket ikke har naaet dette Trin, er han ufri, afhængig af det ydre; thi afset fra Grundforholdet til Substansen paavirke Enkeltvæsenerne hverandre paa ydre, mechanisk Maade. Den umiddelbare Selvopholdelsesdrift og alle de Lidenskaber, den vækker (og hvis Udvikling S. skildrer med psychologisk Mesterskab og objectiv Ro), herske over Mennesket, indtil det viser sig, at hans sande Væsen lægger sig for Dagen i den fuldkomne Erkjendelse, saa at den sande Selvopholdelsesdrift gaar ud paa at erkjende Substansen eller „den Forbindelse, hvori vor Aand staar med hele Naturen“. I Anskuelsen af den evig nødvendige Sammenhæng er Lidenskaben forklaret og den aandelige Frihed naaet. Alt, hvad der bringer Mennesket nærmere til dette Maal, kalde vi godt. I sig selv, absolut set, have Begreberne Godt og Ondt derimod ingen positiv Betydning. — Da al sand Erkjendelse er Erkjendelse af Substansen, af Guddommen, gaar den aandelige Frihed over i intellectuel Kjærlighed til Gud, en Del af den Kjærlighed, hvormed Gud som den uendelig fuldkomne elsker sig selv. Heri er den sande Salighed, ikke Dydens Belønning, men Dyden selv, og den sande Udødelighed, ikke i Betydning af Bedvaren efter Døden, men i Betydning af Enhed med den evige Tanke. — Naar Selvopholdelsesdriften i sig selv er Et med Fornuften, viser den ud over det enkelte Individ og er ikke længere egoistisk; da kan ogsaa et menneskeligt Samfund udvikle sig; da søger enhver, hvad der stemmer med Fornuften, som er Et med den for alle fælles menneskelige Natur. I Naturtilstanden ere Menneskene nødvendigvis Fjender (her er S. enig med Hobbes); Statens Opgave er det at føre dem til Endrægtighed og derved atter til sandt humant Liv og aandelig Frihed (finis reipublicæ libertas est). I sin Statslære er S. Demokrat; han forlanger Gejstligheden udelukket fra politisk Indflydelse, da Statens Myndighed ikke bør stride ind i Trossager. Frihed til at have og at udtale en selvstændig Overbevisning hører til de Rettigheder, Mennesket ikke kan frakskrive sig. — Af sin Samtid blev S. saa godt som ikke forstaaet; selv hans nærmere Venner trak sig noget tilbage fra ham efter den Forargelse, »Tract. theol. polit.« vakte. Forkjætret eller forglemt blev han først mod Slutningen af forrige Aarhundrede fremdragen med Beundring af Jacobi, Herder, Lessing, Goethe, Schelling og Hegel. Hans store Betydning beror paa den Consequens, hvormed han gjennemfører den monistiske Verdensanskuelse.

Spiōn (it. spione), den, der i Krigstilfælde begiver sig til det fjendtlige Land eller den fjendtlige Hær for at udforske dennes Stilling osv. og dernæst meddele den anden krigførende Magt Underretning derom. Efter Folkeretten er det tilladt at straffe Fjendens S. paa Livet, naar de gribes paa fersk Gjerning.

Spirāl, en plan krum Linje med uendelig mange Vindinger omkring et fast Punkt. Den simpleste er Archimedes's (egtl. Konons) S., som frembringes af et Punkt, der bevæger sig med jævn Hastighed ud ad en ret Linje paa samme Tid som denne, ligeledes med jævn Hastighed, drejer sig om et fast Punkt. Andre S. ere den parabolske, hyperbolske, logarithmiske o. fl.

Spiralfjeder, Fjeder, snoet efter en Spiral; dertil høre Drivfjedren i alle bevægelige Ure saa vel som Taffelure, den regulerende Fjeder i

Lommeure, de fleste Trykfjedre i Laase o. fl. Desuden er det en almindelig, men ucorrect Sprogbrug at give Navnet til skrueformig vundne Fjedre, der dannes ved Opvikling især af stivtrukken Jærn- eller Messingtraad. Disse bruges meget til at udøve lige fra temmelig svage indtil meget stærke Tryk.

Spirānt, s. Medlyd.

Spirding Sø i den sydøstlige Del af Østpreussen, en større Ferskvandssø, der mod N. har Afløb til Mauer Sø, hvis Vande gjennem Angerap flyde til Pregel og saaledes til det frische Haff.

Spirillen, en vakker Indsø, 3 M. (25 Km.) lang og 520 F. (163 Met.) over Havet, paa Ringerike i Norge. Den gjennemstrømmes af Bægna (s. d. A.) og er omgiven af en Blanding af Skov- og Fjældnatur.

Spiriller, s. Bakterier.

Spiring. Efter at Planteægget som Følge af Befrugtningen har udviklet sig til Frø, idet der har dannet sig en Kim, gaar dette i Regelen over i en Hviletilstand. Efter en kortere eller længere Tids Hvile spirer det, d. e. optager Vand og Ilt, svulmer op og sprænges, idet Kimroden træder ud og forlænger sig ned i Jorden og Kimknoppen udvikler sig; inden Roden naar saa vidt, at den kan skaffe den unge Plante Næringsmidler fra Jorden, afgiver Frøhviden eller de tykke Kimblade det deri ophobede Reservenæringsstof til den spirende Plante. Betingelsen for, at S. kan finde Sted, er en vis Varme- og Fugtighedsmængde samt Tilgang af Luft. Hos visse tropiske Planter ere Frøene uden Hvile, d. e. spire, saa snart de ere modne; undertiden kunne Frøene hvile overordentlig længe uden at miste Spireevnen.

Spiritisme (af lat. spiritus, Aand) er Troen paa en Aandeverdens Indgriben i det virkelige Liv, paa Muligheden af afdøde Personers Fremtræden. Denne Tro er stærkt udbredt hos vilde Folk, men har ogsaa baade i Oldtiden, Middelalderen og den nyere Tid haft stadigt Tilhold hos de civiliserede Nationer. I det 18de Aarh. fik den ny Næring ved Svedenborgs foregivne Samkvem med Aander og Mesmers Lære om den dyriske Magnetisme (s. d. A.), i det 19de ved Justin. Kerners ivrige Syslen med dæmoniske Besættelser. Omtrent ved Midten af dette Aarh. kom hertil i Nordamerika Troen paa Borddans (s. d. A.), Bankeaander o. lign., og heraf opstod saa „Psychographien“, i hvilken et „Medium“, inspireret af Aander (»spirits«), tager et Blyant i Haanden og nedskriver, hvad Aanderne dictere. Der dannede sig nu Selskaber til Udforskning af det hinsidige; der fremkom og publiceredes Levnedsbeskrivelser, Billeder, ja endog musikalske Compositioner af længst afdøde Personer. I Philadelphia var der 1852 c. 800 spiritistiske Kredse, i de forenede Stater 1853 c. 30,000 Medier; herfra bredte Læren sig som en Epidemi til Europa (ved Mrs. Hayden, Hume, Slade o. fl.), støttet endog af betydelige Videnskabsmænd (Hare, Crookes, Zöllner), for en Del knyttet til en metaphysisk Hypothese om en „fjerde Dimension“ i Rummet og yderligere udbredt gjennem Tidsskrifter (»The Spiritualist«, „Psychische Studien“ o. fl.). At Læren er søgt exploiteret af en Række Bedragere (en af de tidligste er Cagliostro), er en Selvfølge; i vore Dage have to Englændere, Maskelyne og Cooke, søgt at give et indirecte Bevis for dens Uholdbarhed ved offentlig at vise, at alt, hvad der er blevet henført til Aandeverdenens Indgriben, lader sig udføre ved mechanisk Færdighed og Behændighed, støttet af, hvad der paa anden Maade er egnet til at fremkalde Øjenforblændelse. **Spiritist** kaldes den, der giver sig af med Spiritisme. Jvfr. **Spiritualisme.**

Spirituāler (d. e. aandelige) hedde et Slags Inspecteurer ved den romersk-katholske Kirkes Præsteseminarier, der skulle vaage over Lærernes og Elevers Sædelighed. S. hed ogsaa det strænge Parti i Franciscanerordenen (s. Fraticeller). **Spiritualisme** er Troen paa Sjælen eller Aanden som et Væsen, der har Bestaaen (Substans) uafhængig af Legemet. Da man for at forestille sig et saadant Væsen maa tage Phantasien til Hjælp, undgaar S. ikke at fremstille Aanden som en meget fin, ætherisk Materie, en Forestilling, der ligefrem udtales af nogle græske Philosopher og af de ældste Kirkefædre. S. er derfor ikke, som det skulde synes, Materialismens Modsætning, men fører netop ved sin blinde Reaction imod den over paa dens Grund. Den er en phantastisk Hypothese, som af Forskjellen mellem Bevidsthedslivets og den physiske Verdens Phænomener drager den uberettigede Slutning, at der maa ligge to forskjelligartede Substanser til Grund for dem. S. Sjæl. Undertiden bruges S. ogsaa i samme Betydning som Spiritisme (s. d. A.), en meget uheldig Sprogbrug, da S. i sig selv ikke behøver at være forbunden med Tro paa, at Aanden kan aabenbare sig paa anden Maade end den videnskabelige Erfaring godtgjør. Spiritisterne have benyttet sig af denne Sprogbrug for at kunne tage nogle af de største Navne i Religionens og Philosophiens Historie til Indtægt.

Spiritus, lat., Aand, brugtes i den ældre Chemi som et Fællesnavn for let flydende, i Regelen destillerede Vædsker af den mest forskjellige Beskaffenhed; nu mener man med dette næsten udelukkende S. vini, Vinaand (s. d. A.). I Pharmacien bruges det til at betegne Destillater af Vinaand over især aromatiske Plantedele eller Opløsninger af forskjellige Stoffer i Vinaand; s. **Campherspiritus, Sæbespiritus** o. fl. **S. familiāris**, Skytsaand. **S. sānctus**, Helligaanden. **Spirituel**, aandrig, vittig, ulegemlig. **Spirituōs**, stærk (om Drikke). **Spirituōsa**, berusende Drikke.

Spiromēter, et Apparat til at maale den Mængde Luft, som Lungen kan optage (Lungens vitale Capacitet), hvoraf man igjen kan drage Slutninger om Lungens egen Tilstand. S. er construeret som et almindeligt Gasometer, der ved en Kautschukslange staar i Forbindelse med et Mundstykke, gjennem hvilket man efter en saa dyb Indaanding som muligt udaander saa dybt, man kan.

Spirula („Posthornet“), Slægt af 10armede Blæksprutter, bebor det aabne Tropehav; den opnaar kun en ringe Størrelse, men udmærker sig ved sin ejendommelige Skal, der er fin, næsten glasagtig, drejet om i en Spiral, men

uden at Bindingerne berøre hinanden, og afdelt i Kamre, forbundne ved et Rør; den har saaledes megen Lighed med en lille Nautilskal, med Undtagelse af, at den mangler det store, yderste Kammer i Nautilskallen, og at Bindingerne ikke røre ved hinanden; den forholder sig heller ikke til Dyret paa samme Maade som hos Nautilen; det er nemlig egentlig en indre Skaldannelse, der dog synes at rage noget ud af Kappens Bagende. De døde Skaller findes ofte drivende paa Havets Overflade, men selve Dyret er trods alle Efterstræbelser kun fundet nogle faa Gange.

Spiræa, s. Mjødurt. **Spiræaolje**, den flygtige Olje af Spiræa ulmaria, bestaar væsentlig af Salicylaldehyd, $C_7H_6O_2$, samt en Kulbrinte, sandsynligvis en Terpen.

Spiserør, det Rør, der forbinder Svælget med Maven, og gjennem hvilket den tyggede Føde passerer ned i denne, idet den stadig skydes nedad ved Sammentrækning af de stærke Muskeltraade, der findes i S.s Væg. S. ligger bagtil i Brystet langs Hvirvelsøjlen.

Spithead [spitthædd], s. Portsmouth.

Spitsbergen, en Øgruppe i det nordlige Ishav mellem 76° 30′ og 80° 30′ n. Br., 28° og 49° ø. L., bestaar af 5 større Øer: S., Nordostlandet, skilt fra S. ved Henlopen Str., Kong Carls Land, Barents og Edgeland, samt en Del mindre Øer, alle ubeboede af Mennesker. Uagtet denne høje Breddegrad er, paa Grund af Golfstrømmens Indflydelse, Havet langs med hele Vestkysten lige til de nordligste Øer (Syvøerne) om Sommeren isfrit og tilgængeligt for Fartøjer, ved Østkysten derimod næsten bestandig tillagt. Af Landet er kun en smal Kyststrækning paa ½ til 2 Mils Bredde om Sommeren fri for Is og forsynet med Vegetation; hele det indre, som har en Højde af omtr. 2,000 F., hvoraf enkelte Bjærge hæve sig indtil henimod 5,000 F., tildækkes af en sammenhængende Indlandsis, som i Form af Gletschere paa mange Steder naar ned til Havet og afgiver de saakaldte Isbjærge. Fjorde, der gaa dybt ind i Landet, danne gode Havne. Sædvanlig findes nærmest Strandbredden et Lavland eller Terrasseland, der ender med stejle Bjærge med spidse og takkede Rygge, som bære Indlandsisen, hvilken ogsaa opfylder de indre Dale. Skifer, Sandsten, Kalksten og Granit ere de fremherskende Bjærgarter. Stenkul ere fundne paa nogle Steder paa Vestkysten. Drivtømmer træffes mange Steder i stor Mængde paa Strandbredden. Jordbunden er bedækket med en tynd Vegetation af blomstrende Urter, Mosser og Laver. Flere end 100 Arter af blomstrende Urter ere fundne der, flere end 200 Arter Mosser og lige saa mange Laver. Blandt Havets Tangarter findes nogle, der ligesom i andre Polarlande naa en betydelig Størrelse. Af de højere Dyr findes Isbjørn, Fjældræv, Ren, samt i Havet flere Arter af Sæl og mindre Hvaler. Den store Hval, Grønlandshvalen, er nu yderst sjælden ved S. Omtrent 20 Arter Fugle, mest Strandfugle, bo i talløse Skarer paa de saakaldte „Fuglefjælde“. — S. blev 1596 opdaget af Hollænderen Barents. Paa Grund af Rigdommen paa Hvaler bleve straz fra Begyndelsen af det 17de Aarh. Havene omkring S. den vigtigste Skueplads paa Jorden for Hvalfangsten, der i Begyndelsen fortrinsvis blev dreven af Englændere, i mindre Grad af Spaniere, Danske og Hamborgere. Fra Midten af det 17de og i Løbet af det 18de Aarh. drev Hollænderne en meget indbringende Hvalfangst. De havde deres Hovedstation ved S.s nordvestlige Hjørne i Smeerenberg Bay, hvor stundum 200 à 300 Fartøjer, tilsammen med over 12,000 Mands Besætning, vare samlede. Paa denne Plads opstod en Mængde Huse, der snart dannede en stor By, beboet af Haandværkere o. a., der hjalp Hvalfangerne. For at danne en stadig Koloni gjordes der Forsøg med Overvintring, men i Almindelighed faldt de uheldig ud, idet de fleste Personer faldt som Ofre for Skjørbug, uagtet der ogsaa forekommer Exempler paa ufrivillig Overvintring af skibbruddent Mandskab, som med yderlig ringe Udrustning har udholdt Vinteren. I Løbet af forrige og dette Aarhundrede have Russere drevet Fangst af Hvalrosser, Sæler, Hvidfisk, Bjørne og Ræve, men ikke af den store Hval, hvis Forekomst ophørte omtrent 1820. 1817—18 foretog Scoresby sine Fangstrejser og gjorde paa disse paalidelige og interessante Iagttagelser af den arktiske Natur. For Øjeblikket ere Nordmændene den eneste Nation, som besøger S. af Hensyn til Hvalros- og Hvidfiskefangst. Fra S. er der flere Gange gjort Forsøg paa at trænge frem til Polen, men man er altid bleven standset af Isen. 1827 naaede Parry paa Slæder til 82° 40′ n. Br., 1868 naaede den svenske Expedition paa Dampskibet „Sophia“ 81° 42′ n. Br. Fortjenesten af at have udforsket S.s Naturhistorie tilkommer dels de mange svenske Expeditioner under Ledelse af Otto Torell og Nordenskiöld, dels de tyske under Koldewey (1868), v. Heuglin (1870), Weyprecht og Payer (1871), Wilczek (1872) o. fl. Af Nordenskiöld paavistes det, at S. staar i Forbindelse med Europa ved en undersøisk Højderyg. S.s Naturforhold ere nu næsten lige saa vel kjendte som de fleste europæiske Landes. Særlig interessant er Forekomsten i de tertiære Jordlag af fossile Planter, der til deres Existens kræve et lignende Klima, som nu findes i Middelhavslandene. S.s nuværende Flora stemmer overens med de øvrige arktiske Landes, men har ogsaa Slægtskab med Fjældfloraerne i den tempererede Zone.

Spitta, Philipp, tysk Psalmedigter, f. 1801 i Hannover, studerede Theologi i Göttingen og var siden 1830 Præst i forskjellige hannoveranske Byer, i hvilken Egenskab han erhvervede sig Hengivenhed og Anseelse i vide Kredse. Hans Psalmer, „Psalter u. Harfe“ (1ste Saml. 1833, 2den 1843), vandt ved deres Inderlighed og Velklang hurtig stor Udbredelse og have oplevet en Mængde Oplag. D. 1859 som Superintendent i Burgdorf. 1861 udkom endnu en Samling efterladte Psalmer.

Spittler, Ludvig Tim. v., tysk Historieskriver, f. 1752 i Stuttgart, d. 1810 smstds. som Minister og Præsident for Overstudieraadet, samt Friherre, var 1779—1806 Professor i Göttingen. Blandt hans mange Skrifter, som 1827—87 udkom i en samlet Udgave (15 Bd.), nævne vi: „Gesch. des kanonischen Rechts“, „Gesch.

der christlichen Kirche", „Gesch. Württembergs", „Entwurf der Gesch. der europ. Staaten", „Gesch. der dänischen Revolution 1660". 1824—28 udkom hans Forelæsninger over Pavedømmets Historie og Korstogene.

Spitzer, Daniel, tysk Forfatter, f. 3 Juli 1835 i Wien, Medarbejder ved „N. fr. Presse" smstds., har i sine under Titlen „Wiener Spaziergänge" udgivne Feuilletoner skildret sin Fødebys Forhold og Tilstande vittig og elegant og i skarp satirisk Belysning. Af hans Noveller er især „Das Herrenrecht" (12te Opl. 1885) kvikt og vittig fortalt.

Spix, Johan Baptist, tysk Naturforsker, f. 1781 i Bayern, d. 1826, rejste 1817—20 med Martius paa Kongen af Bayerns Foranstaltning i Brasilien og er Forfatter til de zoologiske Værker som, udkomne 1824—26, behandle de videnskabelige Resultater af denne Rejse, hvilke Værker ere en vigtig Kilde til Kundskab om Brasiliens Dyreliv, men dog i det hele hverken udmærke sig ved Kritik eller Omhyggelighed i Bearbejdelsen: »Simiarum et Vespertilionum Brasiliensium species novæ«, »Avium species novæ« (2 Bd.), »Ranæ et Testudinis Brasiliensis species novæ«, »Species novæ Lacertarum«; Wagler bearbejdede Slangerne (»Serpentum Brasiliensium spec. novæ«) og Ferskvandsbløddyrene (»Testacea fluviatilia«), Agassiz Fiskene (»Selecta genera et species piscium«). S.s „Geschichte und Beurtheilung aller Systeme in der Zoologie" (1811) er en nyttig Haandbog i Zoologiens tidligere Historie.

Spjæld. For at kunne formindske eller forstørre Gjennemstrømningsaabningen af Rør eller lukkede Ledninger anbringes paa passende Steder i disse et S., oftest construeret som en skydelig eller drejelig Klap. Ved Kakkelovnsrør, hvor man tidligere altid har anbragt S., er man nu i Færd med at forbyde Anbringelsen, paa Grund af den Fare, der kan opstaa ved, at S. enten forsætlig eller uforsætlig lukkes, inden Ilden i Kakkelovnen er fuldstændig udbrændt.

Splanchnologi, s. Anatomi.

Spleen, eng. [splihn], „Miltsyge", en Form af Hypochondri eller Melancholi, der især forekommer hos Englændere og uden Grund er bleven sat i Forbindelse med Sygdomme i Milten.

Splendid, pragtfuld, kostelig, rundhaandet.

Splint (Spint, Hvidtræ, Gede) er hos træagtige Planter de yderste og yngste, nærmest inden for Cambialringen liggende Vedlag, der gjærne ere lysere og blødere end det egentlige Ved (Kjærneveddet). Medens der aarlig dannes et nyt Lag S. uden om det fra foregaaende Aar, bliver samtidig det inderste Lag S. til Ved. Den indre Bygning af S. er væsentlig som af Ved, men løsere og saftigere; derfor er S. mere udsat for alskens Ødelæggelse: Svinding, Kastning, Forraadnelse, Svampe, Orm og maa borthugges, hvor Træets Bevaring er særlig vigtig, som ved Skibsbyggeri. Ved Luxustræ borthugges S. ligeledes, fordi det er graaligt og først som Ved antager den for Træsorten ejendommelige Farve.

Splügen, Flække i Canton Graubünden i Schweiz, 5 M. s. f. v. for Chur, ved Foreningen af de to Alpeveje over St. Bernardin og Splügen. 500 J. Store Vareoplag og betydelig Godstransport. Splügenpasset s. for S. er 6,500 F. højt.

Spodsbjerg, 1) et Fyr paa Østsiden af Indløbet fra Kattegattet til Isefjord. — 2) Færgested paa Østsiden af Langeland ø. for Rudkjøbing; herfra er Overfart til Taars paa Laaland.

Spohr, Louis, f. 5 Apr. 1784 i Brunsvig, d. 22 Oct. 1859 i Kassel, blev 1799 allerede i Brunsvig ansat som Kammermusiker (Violinist) af Hertugen, som tilbød ham at bekoste hans videre Uddannelse. 1804 vakte han i Leipzig Sensation baade som Violinvirtuos og Componist, og 1805 blev han Concertmester i Gotha. Her giftede han sig med Harpenistinden Dorette Scheidler, f. 1787, d. 1834, der stadig ledsagede ham paa hans mange Kunstrejser, paa hvilke han baade som Violinist, Componist og Dirigent fejrede store Triumpher. 1813 blev han Capelmester i Wien, 1817 i Frankfurt og 1822 Hofcapelmester i Kassel. Ikke alene som Violinvirtuos og Lærer, men tillige som Componist indtager S. en fremragende Plads, om man end ikke kan frikjende ham for nogen melodisk og harmonisk Ensformighed og et om ogsaa ejendommeligt, dog for fremtrædende elegisk Anstrøg. Ogsaa hans chromatiske og enharmoniske Tilbøjeligheder ere lidt vidtdrevne. I Paris vilde denne ægte tyske Kunstnerpersonlighed aldrig ret vinde Behag. Saadanne Værker som Oratoriet „Die letzten Dinge", Symphonien „Weihe der Töne" og den skjønne 8de Violinconcert („Sangsceneu") skrives dog kun af en stor Componist, og de 8 Symphonier, 10 Operaer („Faust" 1816, „Zemire und Azor" 1819, „Jessonda" 1823 osv.), 3 Concertouverturer, 15 Violinconcerter, 33 Strygekvartetter, 7 Strygekvintetter, 4 Dobbeltkvartetter, en stor Del andre Kammermusikværker med Claver og Harpe, en Nonet, Sonater, Sange m. m. vidne om en rig musikalsk Digteraare og om en højt dannet Kunstner. 1836 ægtede S. Marianne Pfeiffer, en ypperlig Pianistinde, som overlevede ham. 1883 rejstes ham et Mindesmærke i Kassel.

Spole er egentlig det danske Navn for en Bobine; ved Sprogbrugen er dog indtraadt en Deling, saa at S. (eller Spolepibe) næsten alene benyttes for de kun ved den ene Ende begrænsede Garnruller, hvorpaa Islæt eller det til Strømpevirkning bestemte Garn „opspoles". Spolingen foretages ofte med Haanden paa en Spolerok, hvor en S. sættes i meget hurtig Omdrejning; dog har man i de større Væverier gjærne Spolemaskiner, hvorpaa Spolingen foretages med et større Antal S. paa ēn Gang og derved med kjendelig Arbejdsbesparelse. **Spoleben**, s. Arm.

Spoleto, Stad i Mellemitalien, 12 M. n. n. ø. for Rom. 27,000 J. i Staden og dens District. Ærkebispesæde med smuk Kathedralkirke og talrige Oldtidslevninger. — I Oldtiden var Spoletium en anselig Stad i Umbrien og blev 240 f. Chr. en romersk Koloni. S. blev ødelagt af Østgoterne, men gjenopbygget af Narses; fra Langobardernes Tid udgjorde den

med et kort District **Hertugdømmet S.**, siden et Markgrevskab S. eller Ancona, der fra det 13de Aarh. hørte til Kirkestaten.

Spolia (sjeld. i Enkelttallet spolium) kaldtes hos Romerne hvad man afførte en Person, f. Ex. Klæder, en overvunden Fjendes Rustning osv. S. opima kaldtes især den overvundne og faldede fjendtlige Anførers Rustning og Vaaben, naar den sejrrige romerske Feltherre aftog ham dem og bragte dem hjem til Rom som et Sejerstegn. **Spolieret**, Ret til Arv efter afdøde Gejstlige i den katholske Kirke. Fra gammel Tid af gjaldt den Grundsætning, at en Gejstlig kun kunde efterlade sine Slægtninge, hvad han selv havde arvet efter Slægtninge eller erhvervet, inden han blev Præst; hvad han derimod havde opsparet af sine Embedsindtægter, tilfaldt efter hans Død den Kirke, ved hvilken han tjente. Snart opkom den Misbrug, at hans nærmeste Medgejstlige betragtede sig som Arvinger og stundum næppe afventede Arveladerens Død, inden de tilrev sig Arven. Imod dette Uvæsen skred de verdslige Fyrster ind, men vilde saa gjøre sig selv til Arvinger, og derved blev S. en af Stridsgjenstandene i Middelalderens Kampe mellem Kirken og Staten, saa meget mere som Paverne fra Midten af det 13de Aarh. gjorde Fordring paa S. og trods al Modstand vedblev at gjøre dette indtil hen imod Slutningen af det 16de Aarh. Nu gjør Romerkirken kun Fordring paa S., naar en Gejstlig dør uden at efterlade sig arveberettigede Slægtninge.

Spolorm (Ascaris), Slægt af Rundorme; A. lumbricoides i Tyndtarmen hos Mennesket, et Kvarter til c. 15 Tomm. lang (nærstaaende Arter hos Hesten og Svinet), frembringer i Regelen ikke bestemte sygelige Tilfælde og fordrives ved ormedræbende og afførende Midler, saakaldte Ormemidler. S. lever sandsynligvis som Larve i et andet Dyr („Mellemvært") og kommer med dette ind i Tarmkanalen hos den endelige „Vært". Menneskets S. formodes at leve som Larve i en lille Art Tusendben, som ved at gnave sig ind i nedfaldne Frugter, i Rodfrugter og lignende let kan fortæres af Mennesker, især af Børn. **Børneormen** (s. d. A.) ell. **Springormen** (Oxyuris vermicularis), som opholder sig i Endetarmen hos Mennesket, især hos Børn, hvor den fremkalder en stærk Irritation, fordrives bedst ved en Udskylning af Endetarmen ved simple eller medicamentøse Lavementer.

Spondæus kaldes en af to lange Stavelser (— —) bestaaende Versfod, som bl. a. anvendtes i det antike Hexameter afvexlende med Daktylen (— ⏑ ⏑).

Spondylitis og **Spondylarthrocace**, en med eller uden Tuberkeldannelse optrædende Betændelse i Hvirvlerne og deres Led, som medfører Benedder og betydelige Destructioner af disse, hvorved der opstaar Deformiteter af Hvirvelsøjlen, hyppigst Pukkel (Potts Sygdom). S. er sjældnere en Følge af Beskadigelse, oftest af scrophuløs, tuberkuløs eller rhachitisk Oprindelse. I Omfanget af de syge Hvirvler dannes der Materie, ofte i saa rigelig Mængde, at den sænker sig nedad langs Rygsøjlen og kommer til Syne udvendig, i Almindelighed paa den øverste Del af Laaret som saakaldet Sænkningsabsces (s. Byld). Naar ikke Døden indtræder ved Beskadigelse af Rygmarven, Hektik eller Tuberkelaflejring i andre Organer, er Helbredelse mulig, sædvanlig dog med blivende Pukkel.

Spongier, d. s. s. Svampe.

Sponneck, Vilhelm Carl Eppingen, Grev, dansk Statsmand, f. 16 Febr. 1817 i Ringkjøbing af en gammel tysk Adelsslægt Hedewiger, som 1701 ophøjedes i rigsgrevelig Stand og omtrent samtidig kom til Danmark. S. blev 1836 juridisk Candidat og tiltrak sig 1840 ved et større Skrift „Om Toldvæsen" saa megen Opmærksomhed, at han s. A. blev Committeret og 1844 Deputeret i Generaltoldkammeret. I Foraaret 1848 var han kgl. Commissær ved de sidste Stænderforsamlinger i Roskilde og Viborg, blev i Oct. kongevalgt Medlem af den grundlovg. Rigsforsamling, men indtraadte i Nov. som Minister og beholdt denne Stilling i de skiftende Ministerier indtil Dec. 1854. I de første Aar hyldede S. Eiderprogrammet, ja var endog stemt for Slesvigs Deling og viste særlig Iver for Notabelprojectet (han gjorde i Jan. 1851 en Rejse til Berlin og Wien for at vinde de tyske Stormagter herfor), men senere var han en bestemt Forsvarer af Helstaten. Som Finansminister havde S. store Fortjenester og gjennemførte en Række vigtige Reformer (Ophævelse af Toldgrænsen ved Kongeaaen og Consumtionens Ophør, Brændevinsafgiftens Omdannelse, Hartkorns-Udjævningen, Tallotteriets Ophør, Frimærkesystemets Indførelse, faste Lønninger for flere Embedsklasser) samt Rigsmøntens Indførelse i Hertugdømmerne og Toldfællesskab for hele Monarchiet. Men hans politiske Omslag paadrog ham megen Upopularitet, og 1855 blev han ligesom de andre Ministre anklaget for Rigsretten, men frikjendt n. A. Ny Uvilje vakte et Flyveskrift 1859, i hvilket S. tog Ordet for de holstenske Stænders Forlangende om Curie-Afstemning i Fællessagerne. Efter sin Afgang som Minister blev han i Dec. 1854 Generaltolddirecteur, udfoldede stor administrativ Dygtighed og forberedte Toldtarifen af 1863, men afgik 1 Juli 1863 — som Gehejmeconferensraad — for kort efter at følge den unge Kong Georg til Grækenland som politisk Raadgiver; herfra blev han dog fortrængt i Nov. 1865. Efter sin Hjemkomst var han Folketingsmand 1866—69, men kom ikke til at spille nogen væsentlig Rolle; han blev 1868 Nationalbankdirecteur og 1873 Directeur for den nystiftede Handelsbank, men tog desuden vigtig Del i Bestyrelsen af flere vigtige Foretagender (de sjællandske Jernbaner 1866—73, det store nordiske Telegraphselskab 1868—73, Forsikringsselskabet „Danmark" siden 1870) og var 1872 Formand for den fælles nordiske Møntcommission. D. 29 Febr. 1888.

Spontān, frivillig, uvilkaarlig.

Spontini, Gasparo Luigi Pacifico, senere af Paven adlet som Greve af St. Andrea, fremragende italiensk Operacomponist, f. 14 Nov. 1774 i Landsbyen Majolati ved Jesi i Ancona, d. 24 Jan. 1851 smst., optoges 1791 i et Conservatorium i Napoli, hvorfra han hem-

melig rejste til Rom og fik sin første Opera »Il puntigli delle donne« opført. Denne og over en halv Snes andre vare med Held opførte i Rom, Firenze og Napoli, da S. 1803 kom til Paris og fik tre Operaer opførte, hvoraf dog »La petite maison« gav Anledning til Theaterspektakler og ikke blev spillet til Ende. En lille ny Opera »Milton« gik det bedre med, og da S. fik den af Cherubini refuserede Text af Jouy »La Vestale«, skrev han paavirket af Gluck et Værk i en hel ny Stil og naaede, protegeret af Kejserinde Josephine og efter et Held med en Festcantate i Anledning af Austerlitz-Slaget, 1807 en fuldstændig Triumph. Méhul, Gossec og Grétry tilkjendte ham den hvert 10de Aar faldende Operapræmie. Den næste store Opera »Fernand Cortez«, hans betydeligste Værk, gjorde ham til en Autoritet i Operafaget. Samtidig ægtede han en Niece af Seb. Erard (et lykkeligt Ægteskab), blev 1810 Directeur for den italienske Opera, bragte første Gang i Paris „Don Juan" til Opførelse i Originalskikkelse, men maatte dog 1812 træde tilbage paa Grund af finansielle Vanskeligheder, afstod, da man senere tilbød ham Directionen, denne til Catalani, levede som gageret Hofcomponist, skrev nogle Lejlighedsoperaer og omsider den tredje af sine berømte Operaer, »Olympie«, som dog kun opnaaede en succès d'estime, 1819. Paa Opfordring af Frederik Vilhelm III kom S. 1820 til Berlin som Hofcomponist og Generalmusikdirecteur. Med »Fernand Cortez« viste han sig tillige som en glimrende Dirigent; han skrev Operaerne »Nurmanhal«, »Alcindor« og „Agnes von Hohenstaufen" (1829), som gjorde Lykke, skjønt de ikke kunde maale sig med de tre i Paris componerede, og han holdt sig ved sine fremragende Egenskaber — han var tillige en sjælden smuk Mand — paa sin Plads i 20 Aar. Men hans Overmod, Herskesyge og fremmede Nationalitet havde efterhaanden skaffet ham saa mange Fjender, at disse 2 Apr. 1841, da han i Operahuset skulde dirigere „Don Juan", ved Piben og Raaben fordrev ham fra Dirigentpladsen efter Ouverturen. Hans Tid var forbi. Hoffets Gunst, de store Indtægters Bevarelse og alle Landes Æresbevisninger kunde ikke læge Saaret. Han levede fra nu af mest i Paris, besøgte et Par Gange Berlin, blev i sine sidste Aar døv, vilde i Hjemmet søge Lindring for sit vaklende Helbred, modtoges i Jesi som en Konge og døde i Landsbyen Majolati, hvor han var født, i sin Hustrus Arme. S.s Recitativer ere fortrinlige, hans Chor storartede, og hans Anvendelse af Orchestermidlerne til at forhøje den dramatiske Virkning er bleven optagen af flere af hans Efterfølgere.

Spor, Sporvej. For at forøge Nyttevirkningen af Trækkraften har man allerede tidlig, især hvor brede Kjørebaner vare vanskelige og bekostelige at anlægge og vedligeholde, nedlagt S. i Vejene, d. v. s. anbragt særligt Materiale paa de Steder, hvor Vognhjulene kom i Berøring med Vejen. Spor have været anlagte først som Stenspor, dernæst som Træspor og i Nutiden hyppigst som Jernspor. Stenspor anvendtes af Ægypterne; i Kyrene i Afrika har man milevidt forfulgt Spor af Veje med Stenspor. Senere anvendtes de af Romerne paa forskjellige Steder i deres vidtstrakte Besiddelser. I Nutiden anvendes Stenspor sjældnere. Anvendelsen af Træ til S. fremkommer langt senere; paalidelige Efterretninger herom haves egentlig først fra Begyndelsen af det 17de Aarh. i England, hvor de benyttedes i Bjergværkerne, men Tyskerne hævde, at de allerede tidligere have været kjendte i Tyskland og derfra ere bragte til England ved Bjergværksfolk, der indkaldtes af Dronning Elisabeth. Træbanerne dannedes af to Bjælker, hvorpaa Hjulene løb, og som indbyrdes vare forbundne ved Tværstykker, der støttede dem og holdt dem i deres parallele Leje. Disse Bjælker bleve hurtig beskadigede og slidte af Vognhjulene, saa at de hyppig maatte fornys. Da det imidlertid kun var Overfladen, der led, gik man over til at anbringe tyndere Planker oven paa Bjælkerne; Plankerne kunde lettere fornys og Bjælkerne bevaredes. I Principet er denne Construction den samme, som endnu mange Steder benyttes ved Jernbaner; Langsveller og Sporskinner findes begge Steder, kun ere de sidste i det ene Tilfælde af Træ, i det andet af Jern. — Dels ved Tilfælde og dels i Erkjendelsen af, at Gnidningen mod Træskinnerne var stor, lededes man til at beslaa dem med Jern, og herved var Overgangen gjort til de egentlige Jernbaner (s. d. A.), d. v. s. Sporveje med Skinner af Jern eller Staal. Den nugjældende Sprogbrug skjelner imidlertid mellem egentlige Jernbaner og Sporveje paa en Maade, der ingen Berettigelse har i disse Ords oprindelige Betydning; ved Sporveje forstaar man da saadanne Jernbaner, som anlægges i og ved Byerne i almindelige Gader og Veje, væsentlig til local Trafik, og hvis S. ere saaledes indrettede, at de ingen Hindring lægge i Vejen for den almindelige Trafik. Adskillelsen mellem disse to Begreber bliver imidlertid nødvendigvis svævende. I forholdsvis kort Tid (i Kjøbenhavn fra 1863) have Sporvejene fra en ubetydelig Begyndelse arbejdet sig op til at blive et uundværligt Befordringsmiddel i enhver større By og have medført en stærk Decentralisation i Bebyggelsen. Medens endnu i Hovedsagen Sporvognene trækkes af Heste, er Anvendelsen af anden Trækkekraft (Damp, Elektricitet osv.) i stærk Udvikling. — Saa vel paa de egentlige Jernbaner som paa Sporveje dannes S. af to indbyrdes parallele Skinner af Jern eller Staal, hvorpaa Vognhjulene løbe. De første egentlige Jernbaneskinner støbtes 1767 ved Coalbrookdale. Disse Skinner havde en svagt concav Overflade, saaledes at Hjulene let kom ud af dem, hvorfor man senere gav dem en indvendig opstaaende Kant. Disse saakaldte Fladskinner støbtes i korte Længder og befæstedes ligefrem ved Nagler til Underlag af Træ. I Slutningen af Aarhundredet erstattedes enkelte Steder Træunderlagene af Stenklodser; for at spare Jern og forøge Skinnernes Styrke forøgede man deres Højde hen imod Midten, idet den nedre Begrænsningslinje blev krummet som en Fiskebug, hvorefter Skinnerne kaldtes Fiskebugsskinner. I Begyndelsen af dette

Aarhundrede begyndte Fladskinnerne at fortrænges af **Højskinnerne**, hvis Tværprofil i Grundformen var som et latinsk T, paa hvis Hoved Hjulene løb. Den opstaaende Kant, hvormed Fladskinnerne vare forsynede, flyttedes samtidig over paa Hjulene, hvor den benævnedes **Sporkrans**. De støbtes i Længder af 1 til 1,5 Meter og befæstedes til Underlagene ved Hjælp af **Stole**, det vil sige Støbejærnslejer, hvori deres Ender hvilede, og som selv vare fastgjorte til Underlagene, der den Gang sædvanligvis vare Træ- eller Stenklodse. Men efterhaanden som den Hastighed, hvormed Banerne befaredes, tiltog, viste Støbejærnet sig paa Grund af sin Skjørhed mindre skikket til Skinnebrug, og omtrent 1808 begyndte man at anvende Smeddejærnet, idet man valsede Skinnerne af dette Materiale. De første valsede Skinner vare af rectangulært Tværsnit, da man ikke den Gang var naaet til at kunne frembringe andre passende Former ved Valsning. Først 1820 valsedes Skinner med Udvidelse foroven og forneden, Hoved og Fod, hvorved de lettere befæstes i Stolen og i det hele have den efter de virkende Kræfter theoretisk rigtige Form. Fiskebugformen forlodes samtidig med, at Valsningen begyndtes, og Skinnernes Over- og Underkant blive nu parallele (**Parallelskinner**). De hyppigst anvendte Skinner ere nu disse dobbelte T-formede Skinner, der atter kunne deles i de med smal Fod (**Stolskinner**) og de med bred Fod (**Vignolskinner**). Stolskinnerne befæstes i Stole, og Hoved og Fod indrettes undertiden symmetrisk, saaledes at de kunne endevendes. Vignolskinnerne have en flad Fod, der tillader directe Befæstelse paa Underlaget uden Anvendelse af Stole. Stolskinnerne anvendes mest i Frankrig, Belgien og England, Vignolskinnerne i Tyskland og derigjennem hos os. Et tredje Slags Skinner ere de saakaldte **Bro-, hesteskoformede** ell. **Omegaskinner**, hvis Tværprofil i Grundform ligner det græske Bogstav Ω. De anvendes sjældnere. — Hvad **Underlagene** angaar, kan man i Hovedsagen skjelne mellem to forskjellige Systemer, nemlig enten med afbrudt eller med sammenhængende Understøttelse for Skinnerne. Den afbrudte Understøttelse kan bestaa af Stenklodse, der danne to Rækker isolerede Understøttelsespunkter for Skinnerne. I Stedet for Stenklodse har man anvendt Støbejærn som klokkeformede Skaale. Afbrudt Understøttelse kan ogsaa bestaa af Tværsveller, der naa hen under begge Sporskinner paa én Gang. Svellerne vare oprindelig altid af Træ, men man arbejder nu hen til at anvende passende Jærnconstructioner. Til Underlag med sammenhængende Understøttelse for Skinnerne anvendes under hver Skinne Langskoer, der hvile enten ligefrem paa Overfladen af Planum eller paa Tværsveller eller nedgravede Fundamentsten. Ogsaa her ere Jærnconstructioner i Færd med at arbejde sig op ved Siden af de ældre Træconstructioner. Navnlig ved Sporveje anvendes i den nyere Tid næsten udelukkende saadanne Sporconstructioner, hvor selve Skinnen har en saadan Form, at intet særligt Underlag behøves; lignende Former arbejdes der ogsaa paa at anvende ved den egentlige Jærnbanebygning. — Hyppigst anvendes endnu Tværsveller af Træ med c. 3 Fods indbyrdes Afstand. Træunderlagene gjordes oprindelig af Eg, men dette er blevet for dyrt, og man anvender nu Bøg og Fyr, hvis Varighed forøges ved Imprægnering med Kreosot, Jærnvitriol, Kobbervitriol, Sublimat eller et andet Stof, der kan beskytte det mod Forraadnelse. For at conservere Svellerne er det nødvendigt at sørge for en omhyggelig Afledning af Fugtigheden. Den øverste Del af Planum dannes derfor af et Lag skarp Grus (Ballast), der tilsteder en rask Gjennemsivning af Vandet, og hvorfra det videre bortføres enten directe gjennem Undergrunden eller ved særlige Afløb. — Hvor et **Undvigespor** skal anbringes eller hvor et Spor deler sig i flere andre eller hvor to ved Siden af hinanden løbende Spor skulle bringes i Forbindelse, anvendes **Sporskifter**. Den simpleste Construction af et S. er, at Sporet paa et kortere Stykke er gjort bevægeligt, saa at det kan drejes til Siden, men da herved det ene Spor bliver fuldstændig afbrudt, hvilket let kan afstedkomme Ulykker, lader man hellere i Delingspunkterne de to yderste Skinner være sammenhængende og faste og danner kun de inderste som bevægelige „Tunger", der af Banevogteren stilles i Forbindelse med det af Sporene, der skal benyttes (i Regelen er Sporskiftet indrettet selvregulerende med Hensyn til den ene Stilling). Ved denne Indretning kan Toget vel ved Uagtsomhed fra Banevogterens Side komme ind paa et urigtigt Spor, men ikke løbe ud af Skinnerne. For at bringe Vogne over fra et Spor til et andet bruges, foruden S., ogsaa **Drejeskiver** og **Skydeskiver** (s. d. A.). En Jærnbanes Spor tillige med de Constructioner, der tjene til at befæste Skinnerne i deres Stilling paa Jordlegemet, kaldes dens **Overbygning**. **Sporvidde** betegner ved Kjøretøjer til almindelige Veje den indbyrdes Afstand mellem hver to, til samme Par (For- ell. Baghjul) hørende Hjul, maalt mellem de indvendige Sider af Fælgene. Ved Jærnbaner maales S. mellem Skinnernes Inderkanter (s. nærmere under Jærnbane).

Sporáder (d. e. „de adspredte") kaldes nu ligesom i Oldtiden, i Modsætning til Kykladerne, de i det ægæiske Hav adspredt liggende Øer. De østlige S. ere tyrkiske, de nordlige, n. for Eubøa, græske.

Sporádisk, spredt, bruges især om enkeltvis optrædende Tilfælde af Sygdomme, navnlig saadanne, der til andre Tider herske epidemisk.

Spore, et Metalredskab, der anbringes paa Rytterens Hæl for at drive Hesten frem og for at forøge Virkningen af Schenklen, bestaar af **Halsen**, i hvis Ende er anbragt et takket Hjul, og to Grene, der gaa langs Hælens Sider. **Faste** eller **Skruesporer** fæstes med Skruer eller Søm til Støvlehælen; ved **Spændesporen** fastspændes S. ved Hjælp af Remme, og **Kassesporer** fastholdes kun ved en indvendig i Hælen anbragt Fjeder, der griber ind i en lille Stang paa S. S. haves af forskjelligt Metal, nu mest af Staal, hvorimod der i ældre Tider ofte anvendtes ædelt Metal. I Ridder-

tiden var Guldsporen, Symbolet paa Ridderværdigheden, udelukkende forbeholdt Riddere og Sølvsporen Væbnere, medens den menige Mand kun maatte benytte Jærnsporer. Deraf „at tjene sine S.“, ved en eller anden Prøve eller Daad at tilkæmpe sig en vis Rang eller Stilling. — I Zoologien bet. S. 1) den haarde og spidse, undertiden dobbelte Udvæxt, som visse Hønsefugle, navnlig Hanerne, besidde oven over Bagtaaen; 2) den lignende, ligeledes enkelte eller dobbelte Dannelse, som visse Vadefugle (Sporevinge, Palamedea) besidde paa Vingen; den benyttes ligesom Hanens Halspore som et Vaaben; 3) den forbenede Sene, som hos mange Flaggermus fra Hælen af støtter Haleflyvehudens Rand. — I Botaniken er S. (calcar) en Udkrængning af et Blad, som forekommer hos mange Blomster og gjør Tjeneste som Beholder for Honningsaft; den kan findes i Bægeret (Springbalsamin), i Kronen (Akeleje, Viol) samt baade i Bæger og Krone (Ridderspore). S. ogsaa u. A.

Sporeplanter (Kryptogamer, Akotyledoner, blomsterløse Planter), den ene af de to Rækker, hvori hele Planteriget inddeles; de charakteriseres ved Manglen af egentlige Blomster samt ved ikke at formere sig ved Frø, men ved Sporer, en- eller faacellede Legemer uden Kim, og ved den Form, hvorunder Befrugtningsstoffet i de mandlige Organer (Antheridierne) optræder, idet det ligesom hos Dyrene har spaltet sig i en Mængde smaa Slimceller, Antherozoider, medens det hos Blomsterplanterne optræder som en Slimmasse, der gjennem et lukket Rør, Støvrøret, ledes ned til den Celle, der skal befrugtes. Tidligere ansaa man S. for at være skarpt adskilte fra Blomsterplanterne, men i de sidste 35 Aar har man mere og mere vænnet sig til at betragte deres højere udviklede Former som virkelig beslægtede med disse, idet man har erkjendt Overensstemmelse i Udviklingen af Formeringsorganerne hos begge Grupper, hvor man tidligere kun saa Analogier, og de nøgenfrøede betragtes da som Overgangsleddet. S. inddeles i Løvsporeplanter eller Thallophyter (Alger, Svampe og Laver), hvor det vegetative System ikke differentierer sig i Stængel og Blad, Mosplanter eller Bryophyter samt Karsporeplanter eller bregneagtige Planter, Pteridophyter; til disse sidste høre Bregner, Padderokker og Ulvefødder.

Sporevinge (Parra), Fugleslægt af Vandhønsenes Familie, bebor Tropelandene (Brasilien, Ostindien, Sundaøerne, Madagaskar). Det er mindre Fugle med Hals af Middellængde, lige og sammentrykt Næb, med meget høje og tynde Ben (baade Mellemfod og Skinneben ere stærkt forlængede) samt med 4 lange og tynde Tæer med lange, lige Kløer; navnlig er Bagkloen af forbavsende Længde; herved omspænde deres Fødder et forholdsvis stort Fladerum, og de formaa derfor endnu bedre end de andre Vandhøns at staa paa og løbe hen over Vandet, naar dette blot indeholder nogle Vandplanter, hvis Blade kunne støtte dem lidt. Navnet S. have de af den „Spore“ (s. ovenf.), hvormed Vingen er udstyret; deres Farver ere mere brogede, end det ellers plejer at være Tilfældet hos Vadefuglene.

Sporon, Benjamin Georg [rŏng], dansk Sprogmand, f. 1741, d. 1796 som Amtmand over Koldinghus Amt, efter at han først havde været Pagehovmester hos Dronning Juliane Marie og Arveprins Frederik og derefter Lærer for Kronprins Frederik. Hans Hovedværk er „Enstydige danske Ords Bemærkelse“ (1775—84), hvori han paa en fortjenstlig og ofte særdeles træffende Maade, gjennem Definitioner og Exempler, bestemmer Betydningsforskjellen mellem Ord, der i Betydning grænse nær op til hinanden (jvfr. Synonymik).

Sport, eng., Fællesnavn for alle Slags Legemsøvelser, navnlig i fri Luft, især de, der kræve en vis Øvelse, saasom Riden, Løben, Kjøren, Jagt, Fiskeri, Roning, Boldspil. Sportsmand, Udøver af S.

Spórtel (i det væsentlige d. s. s. Gebyr), den Betaling, som i mange Tilfælde skal erlægges for en juridisk Handlings Foretagelse ved de af det offentlige ansatte Embeds- og Bestillingsmænd. I Regelen ere disse S. oprindelig tillagte de paagjældende Embeds- og Bestillingsmænd selv, og flere juridiske Embedsmænds, navnlig Underdommernes og visse Magistratspersoners, Lønninger have væsentligst bestaaet i S.; men nu er det saa vel i Danmark som i Norge bestemt, at disse Embeder efterhaanden skulle sættes paa fast Gage, saa at S. efter den Tid tilfalde Statskassen. Sportulering kaldes det at beregne og oppebære Sportlerne for en juridisk Handling.

Sporvej, s. Spor.

Spotfugl ell. Spottedrossel (Mimus polyglottus), nordamerikansk Drosselart, berømt ved sin Evne til paa den mest skuffende Maade at efterligne ikke alene andre Fugles Sang, men ogsaa andre Lyd (Kyllingens Pip, Jægerens Fløjten, Kattens Mjaven, Trillebørens Piben, Rovfuglens Skrig osv.).

Spove (Numenius) eller Regnspove („Regnspurv“) er en Fugleslægt af Sneppefamilien med brungraa Farver, hvidagtig Bug, et langt, buet Næb, høje Ben og nogen Svømmehud mellem Fortæerne; de ruge paa fugtige Enge, ved Kær og Moser, og begive sig med de flyvefærdige Unger til Havets Kyster, langs med hvilke de flytte flokkevis. De ere temmelig sky, løbe og flyve godt, udstøde et gjennemtrængende Skrig og leve af Orme, Insekter og andre Smaadyr.

Spray, engl. [sprǣ], egtl. Søstænk, s. Aerosphit.

Spredt Fægtning, Tiraillering, den Kampmaade for Fodfolket, ved hvilken det optræder i lange Kjæder af Skytter med større eller mindre Afstand mellem disse; denne Fægtningsmaade, der skriver sig fra den nordamerikanske Frihedskrig og Revolutionskrigene, frembyder store Fordele, idet den gjør det muligt at skaffe de kæmpende den størst mulige Dækning mod Fjendens Skud og giver dem bedst Lejlighed til Brugen af deres Skydevaaben, hvilken sidste Omstændighed har ført til, at den spredte Opstilling nu om Stunder er bleven saa godt som den eneste virkelig brugte Fægtningsopstilling for Infanteriet, hvor store Vanskeligheder den end volder den regelmæssige Ledelse, der er meget lettere ved sluttede Linje- og Colonne-

formationer, hvilke sidste derfor benyttes ved alle Troppebevægelser uden for Fiendens Ild. For Rytteriet spiller den spredte Fægtning »en débandade«, Flankering ell. Blænkning, som den kaldes, kun en underordnet Rolle.

Spree, Flod i Nordtyskland, udspringer i den østlige Del af Kongeriget Sachsen paa Grænsen af Böhmen, løber fra Sachsen ind i Preussen gjennem Berlin og falder ved Spandau fra venstre Side i Havel. Den er 47 M. lang, har et meget bugtet Løb og paa flere Steder moradsige Bredder.

Spremberg, Stad i den preussiske Prov. Brandenburg, 17 M. s. f. ø. for Berlin, ved Floden Spree, med 11,000 J. og betydelig Klædefabrikation.

Sprengel, Christian Conrad, f. 1750, d. 1816, var Rector i Spandau, men skal være bleven afsat fra sit Embede, fordi han paa Grund af sine ivrige botaniske Studier forsømte det. Han er navnlig berømt ved sit Værk over Befrugtningsforholdene hos Planterne, „Das neu entdeckte Geheimniß der Natur im Bau u. Befruchtung d. Blumen“ (1793), i hvilket han paaviste, at Befrugtningen helst maatte finde Sted ved Krydsning mellem forskjellige Blomster. Indtil Darwin beskæftigede sig med samme Emne, omtrent i 60 Aar, var dette Værk imidlertid upaaagtet, men er senere blevet des mere paaskjønnet. Efter sin Afsættelse levede S. kummerlig i Berlin, ringeagtet af de lærde, botaniserede om Søndagen for Penge med hvem der vilde og ernærede sig navnlig ved Undervisning i Sprog. — Hans Brodersøn, Kurt S., f. 1766 i Boldekow i Pommern, d. 1833 som Professor i Medicin og Botanik i Halle, kan betragtes som Grundlæggeren af den nyere medicinske Historieforskning, i hvilken han gjorde Epoche ved et stort Værk, „Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde“ (Halle 1792—99; flere senere Udg.). det første, der omfattede hele Medicinens Historie.

Sprenger, Aloys, tysk Orientalist, f. 1813 i Tirol, studerede Naturvidenskaberne og de orientalske Sprog i Wien og blev 1845 udnævnt til Forstander for Collegiet i Delhi, en Art muhammedansk Højskole. 1848 gik han til Lucknow for at forfærdige et Katalog over de derværende Bibliotheker, hvoraf 1ste Bind udkom i Calcutta 1854; 1850 vendte han tilbage til Calcutta og blev Regeringstolk og Secretær ved det asiatiske Selskab i Bengalen. For sin Sundheds Skyld gik han til Syrien 1854 og har siden 1857 opholdt sig i Bern og paa forskjellige Steder i Tyskland, beskæftiget med literære Arbejder. Blandt disse ere de vigtigste: »Masudi's meadows of gold« (Bd. I, 1841), »Abd er-Razzak's technical terms of the Soofees« (1847), »Otby's history of Mahmud of Gaznah in Arab.« (1847), »Selections from Arab. Authors« (Bd. I, 1845), »Gram. of the engl. language, explained in Urdu« (1845), »The Gulistan« (1851), endelig hans vigtigste Værk „Das Leben und die Lehre des Muhammed“ (3 Bd., 1861—65).

Sprengtporten, en svensk-finsk Slægt, der adledes 1651. Joh. Vilh. S., f. 1720 i Tobolsk, medens hans Forældre vare i Fangenskab her, tog som Fændrik Del i Krigen mod Rusland 1741—43 og deltog senere i fransk Militærtjeneste i Felttogene mod England 1746, i Flandern 1748 og i Westfalen 1757. Som Oberst blev han 1761 Sveriges Minister i Kjøbenhavn, hvor han bl. a. førte Underhandlingerne om Ægteskabet mellem Kronprins Gustav og Prinsesse Sophie Magdal., efter hvis Afslutning han 1766 optoges i friherrelig Stand; han blev senere General og døde 1795 i Kjøbenhavn. — Hans Broder, Jakob Magn. S., f. 1727 i Finland, udmærkede sig i Krigen mod Preussen 1757—62, under hvilken han som Chef for et Streifcorps ledede flere heldige Foretagender. Paa derpaa følgende Rigsdage var han et af Hattepartiets betydeligste Medlemmer og blev 1770 Friherre. Da „Huerne“ havde sejret paa Rigsdagen 1771—72, traadte S. som Hovedmand for en af Ridderhusets „Hatte“ dannet Klub, »Svenska botten«, i Forbindelse med Gustav III og fremlagde for ham en udførlig Plan til en Revolution. Som Chef for et finsk Regiment satte S. sig, i Overensstemmelse med Planen, i Besiddelse af Sveaborg og indskibede sig med sine Tropper derfra for at fuldføre Foretagendet, men blev standset af Modvind, saa at han først kom til Stockholm, efter at Kongen selv havde iværksat Revolutionen. Vel blev S. s. A. Generallieutenant, Chef for Livgarden og Leder af Fæstningsarbejderne i Finland; men misfornøjet med, at han mod sin Plan havde maatte lade sig nøje med en underordnet Rolle ved Omvæltningen, og opirret over at hans 1778 afgivne Forslag angaaende Forsvarsvæsenet i Finland kun delvis antoges, begjærede han sin Afsked, der, da han egensindig fastholdt sin Begjæring, bevilgedes. I sin sidste Tid ansaa han sig for mistænkt og frygtet af Kongen og troede sig stadig bevogtet; han tilbragte sine Dage i mørk Ensomhed og døde 1786. — Hans Halvbroder, Göran Magn. S., f. c. 1740 i Finland, udmærkede sig ligeledes i Krigen mod Preussen, hvorefter han senere i Finland hjalp Broderen under Forberedelserne til Revolutionen. 1775 blev han Oberst og Chef for Tropperne i Savolax, hvor han viste sig som en dygtig Organisator og øvede betydelig Indflydelse ogsaa i ikke-militære Forhold. Paa en 1779 foretagen Rejse i militært Øjemed, paa hvilken han i Rusland vakte ikke ringe Opmærksomhed, paadrog han sig i Paris en betydelig Gjæld, hvorfor han trak Vexler paa Kongen, der langt oversteg det ham bevilgede Beløb; da Vexlerne til sidst bleve uindfriede, tog han 1780 sin Afsked. Efter forgjæves Forsøg paa atter at faa Ansættelse i svensk Tjeneste, begyndte han ved Hjemkomsten til Finland at bearbejde Stemningen for en Løsrivelse fra Sverige, hvorved Landet skulde gjøres til et russisk Skytsland med aristokratisk Forfatning (s. Anjala-Forbundet). Desuagtet fik han 1785 Understøttelse af Gustav III for at søge at kunne træde i Militærtjeneste i Holland, hvor han for den russiske Gesandt fremlagde en Plan til at gjøre Finland selvstændig. Paa Rigsdagen 1786 sluttede han sig til Oppositionen i Ridderhuset, men begav sig, da han mærkede, at Kongen vidste, hvad der var gaaet for sig, s. A. til Rusland, hvor han strax blev udnævnt til Generalmajor, Kam-

merherre og Baron og fik rige Gaver. Under Felttoget 1789 førte han i Træfningen ved Porrassalmi et russisk Corps, hvorfor han n. A. af Åbo Hofret blev dømt til at miste Liv, Ære og Gods. Snart efter synes han ogsaa at have paadraget sig Katharina II.s Unaade, thi 1795 fik han Befaling til at tage Ophold uden for Rusland. Af Kejser Paul blev han udnævnt til General 1799 og blev 1800 sendt til Paris for atter at knytte Forbindelsen mellem Rusland og Frankrig. Senere fik han vel et og andet tilfældigt Hverv, men lodes mest i Uvirksomhed. Ved Angrebet paa Finland 1808 blev han udnævnt til russisk Generalgouverneur der, men afskedigedes allerede n. A., idet han dog samtidig ophøjedes i den russisk-finske Grevestand; han døde 1819 i St. Petersborg. Slægten S. uddøde paa Mandssiden 1875.

Spring kaldes i Geognosien de ved Hævning eller Sænkning frembragte Forskydninger i de oprindelig continuerlige Jordlag. Det samme Lag findes da paa den ene Side af den derved opstaaede Revne højere end paa den anden og med en Forskjel i Højdebeliggenheden, der kan variere mellem faa Tommer og flere Hundrede Fod. Slige Forstyrrelser f. Ex. i Kullagene hemme i høj Grad den bjærgværksmæssige Behandling. Ogsaa i de bornholmske Kullag findes S.

Springbuk (Antilope euchore), en Antilopeart, der lever i store Flokke paa Sydafrikas Stepper; den springer højt og er saa hurtig, at den ikke kan indhentes, hvorfor man jager den ved at omringe hele Hjorden og fælde de enkelte Dyr ved Lanser, alt som de ville undslippe gjennem en Aabning i Kredsen.

Springende Dyr, d. v. s. med en saadan Udvikling af Springeevnen, at Springet er deres eneste eller dog sædvanlige Bevægelsesmaade, forekomme blandt Pattedyrene (Springhare, Springmus, Kænguruh osv.), Padderne (Frøer, Løvfrøer), Insekterne (Græshopper, Springhale) og Krebsdyrene (Tanglopper). Denne Springeevne er hos Pattedyr og Padder knyttet til en særdeles stærk Uddannelse af Baglemmerne, saaledes at disse, langt mere end det ellers er Tilfældet, overgaa Forlemmerne ikke blot i Længde, men ogsaa i Styrke. En analog Uddannelse af Baglemmerne til Springben findes blandt Insekterne f. Ex. hos Græshopperne. En særegen Uddannelse af Halen, saa at den enten kan tjene til Styreredskab under Springet eller tillige tjene til Støtte, naar de sidde paa Bagbenene, udmærker tillige de Pattedyr, der fremfor andre fortjene Navn af springende.

Springer, 1) s. Delfin, 2) Ostefluens Larve (s. Flue).

Springer, Anton Heinrich, tysk Kunsthistoriker, f. 13 Juli 1825 i Prag, uddannede sig fra først af som Historiker og virkede i nogle Aar som historisk Forfatter, medens han samtidig som Journalist deltog i den østerrigske Politik. Fra 1852 har han dog især dyrket Kunsthistorien og blev, efter at have haft Professorater i Bonn og Straßburg, 1873 kaldet til Leipzig, hvor han endnu virker og hører til Tysklands mest ansete Forfattere i dette Fag. Af hans Værker kunne nævnes „Kunsthistorische Briefe“ (1852—57), „Bilder aus der neuern Kunstgeschichte“ (2det Opl. 1886), „Rafael und Michel-Angelo“ (6te Opl. 1883) og hans nyeste kortfattede „Haandbog“.

Springfield [sfīld], 1) Stad i Staten Massachusetts i Nordamerika ved Floden Connecticut, over hvilken her er en 1,200 F. lang Bro, 17 M. v. til s. for Boston. 33,000 J. Stort Arsenal og Geværfabrik. Bomuldsmanufakturer, Bogn-, Maskin- og Papirfabriker. S. er et vigtigt Knudepunkt i det nordøstlige Jærnbanenet. — 2) Hovedstad i Staten Illinois, 165 M. v. til n. for Washington. 20,000 J. Universitet, Maskinfabrik og Dampmøller. — 3) Stad i Ohio, Clark County; 21,000 J. Jærnbaneknudepunkt. Handel med Korn og Kvæg.

Springflod, s. Tidevande.

Springhaler (Podura), Slægt af smaa, vingeløse Insekter, i Regelen med Bidemund og uden Forvandling, med Grupper af enkelte Smaaøjne i Stedet for sammensatte Øjne, og oftest med mørke, urene Farver; fra Bagkroppen udgaar i Almindelighed en Springgaffel, der sædvanlig bæres indslaaet under Bugen, men ved hvis Hjælp de kunne kaste sig langt frem. De opholde sig paa mørke, fugtige Steder mellem affaldet Løv, under Bark og Stene, ved Vandet osv. Den saakaldte „sorte Sne“ ell. Gletscherloppe paa Alpegletscherne er et Insekt af denne Gruppe (Desoria glacialis); P. aquatica paa Vandet, P. fimetaria, hvid, uden Springgaffel, 1 Linje lang, i Blomsterbede, Varmebænke og Blomsterpotter. Springhalernes Gruppe betegnes ogsaa (med eller uden Sølvkræet) som Thysanura.

Springharen (Pedetes), i Sydafrika, er større end Springmusene, af en meget kraftigere Bygning og har navnlig en tyk og stærk Hale, der er kortere end Springmusenes og mangler Fjerdusken i Spidsen. Bagfoddernes Regle ere hovagtige, men Misforholdet mellem For- og Baglemmerne er ikke fuldt saa stort som hos Springmusene.

Springmus (Dipus), en for Ørkener og Stepper i Afrika, Sydrusland og Asien karakteristisk Gnavergruppe, udmærket ved Baglemmernes Uddannelse til lange og kraftige Springben med 3 Tæer (eller 5, hvoraf de to Ydertæer sidde som korte Bitæer), hvorimod Forbenene ere meget smaa og spinkle, samt ved det dermed følgende Misforhold mellem Forkroppens og Bagkroppens Uddannelse og ved den lange, temmelig tynde, i Spidsen fjerformig-langhaarede Hale, der under disse vævre Smaadyrs lange Spring fungerer som Ror. Øjnene og Ørene ere store, Farven ofte lys gulbrun med sort og hvid Haledusk og hvid Bug. De leve af Rodfrugter og andre Steppeplanter, ere i Bevægelse om Natten og grave sig Huler med flere Udgange. En nærstaaende Slægt findes i Nordamerika.

Springorm, d. s. s. Børneorm. S. ogsaa Snive.

Springring betyder egentlig Fjederring. Det er en Ring af stift Metal, hvis Ender ikke ere forenede, men klemmes sammen ved Fjederkraften. I Regelen gaa Enderne et betydeligt

Stykke forbi hinanden og ere udarbejdede til halv Tykkelse, saa at Ringen bliver glat udvendig. Da den let aabnes og lukkes, bruges den ofte til Regulering, til Sammenføjning af Kjæder, Anbringelse af Smaating ved Urkjæder osv.

Springspidsmus (Macroscelides), en for Afrikas Ørkener og Stepper ejendommelig Pattedyrslægt af Insektædernes Orden, nærmest beslægtet med Spidsmusene, men afvigende fra dem ved de mere frit fremtrædende Lemmer, ved at Bagbenene ere uddannede til lange Springben, ved den lange og tynde, noget stærkere haarede Hale, de større og mere fremtrædende Øjne og Øren og den næsten snabelagtige Tryne. I Størrelse overgaa de fleste ikke synderlig de egentlige Spidsmus. De opholde sig paa solaabne Steder, hvor de kunne efterstræbe Insekter og hurtig skjule sig under Stene eller Klippespalter.

Sprinkler, smaa, rødbrune Pletter i Huden, lignende Loppestik og hidrørende fra smaa Blødninger i Huden, optræde især i Typhus.

Sprit, stærk Vinaand, sædvanlig af 85 til 90 pCt. Tralles eller 14 til 15 Grader Spendrup. Figurl. Aand, Vid.

Sproget i Almindelighed er fremgaaet af den Mennesket som Fornuftvæsen iboende psychiske Trang til gjensidig Meddelelse og Forstaaelse, og dets Opgave er kun at være Meddelelsesmiddel mellem Individer, der tilsammen udgjøre et større eller mindre Samfund. Det physiske Middel til Løsning af S.s Opgave er givet ved den Mennesket medfødte Evne til at frembringe en Mangfoldighed af articulerede Lyd (s. d. A.) og at knytte disse sammen i uendelig Vexel. Den samme Opgave kan løses og er i Tidernes Løb bleven løst paa uendelig mange Maader, gjennem utallige forskjellige S., idet der ingen som helst nødvendig Forbindelse er mellem et Lydcomplex og den Betydning, der underlægges det. Det er Mennesket selv, som, fra allerførst af med fuld Frihed og Vilkaarlighed, puster Liv i de døde Lyd; men saa snart et Ord eller en Form ubevidst gjennem Efterligning er bleven optaget og har vundet almindelig Hævd inden for det givne Samfund, unddrager S. sig det enkelte Individs vilkaarlige Forandring ud over den Begrænsning, der ligger i den gjensidige Forstaaelse. S. overleveres ved Efterligning fra Individ til Individ, fra Slægt til Slægt. I selve denne Overleveringsmaade ligger en Hovedkilde til, at ethvert S. med Nødvendighed i Tidens Løb maa forandre sig. Det ene Individ træffer ikke Lyden nøjagtig som det andet, ja dette gjælder selv om det samme Individ til forskjellige Tider. Paa denne Maade kunne efterhaanden ved fortsat Efterligning, umærkelig og langsomt, lydlige Forandringer sætte sig fast i et S. og derved i Tidernes Løb i høj Grad bidrage til at forandre det. Undertiden kunne slige Lydforandringer være rent sporadiske, men oftere ramme de en Lyd eller Lydforbindelse overalt, hvor den staar i den samme Stilling, i hvilket Tilfælde Sprogvidenskaben fremstiller dem som „Lydlove". Exempler herpaa ere den saakaldte Lydforskydning (s. d. A.) eller Overgangen i Dansk (s. Dansk Sprog) af oprindeligt ai, ei til e, au, ey til ø, som stainn, steinn til Sten, heyra til høre, eller af k, t, p efter en Selvlyd til g, d, b, som taka til tage, gata til Gade, skip til Skib. En anden Factor, der mægtig bidrager til at forandre S., og som til alle Tider, i de gamle S. som i de nye, har været lige virksom, er det yderst hyppige og mangeartede Phænomen, som man plejer at sammenfatte under Benævnelsen Analogi, d. v. s. den ubevidste Indflydelse, som et Ord eller en Form dels gjennem en Ideassociation, dels vel ogsaa blot gjennem en Reflexbevægelse kan modtage fra andre, i Betydning eller Anvendelse beslægtede eller nærstaaende Ord eller Former. Saaledes beror Formen Læs, ældre dansk las, ikke paa en Lydovergang fra a til æ, men paa en Analogiindflydelse fra Verbet læse; naar det nu hedder stjæle, stjal, stjaalet er j i de to sidste Former (tidligere stal, staalet) indkommet paa lignende Maade ved Indflydelse fra Nutidsformen; Fortidsformer som dræbte, agede, skinnede o. a. ere dannede i Analogi med den store Masse af „svage" Verber, medens de tidligere vare „stærke" (oldnord. drap, ók, skein); Genitivendelsen s tilkommer oprindelig kun de allerfleste Han- og Intetkjønsord i Enkelt. (medens Hunk. har Endelsen ar, Flert. Endelsen a), men er ved Analogien bleven gjennemført til almindelig Genitivendelse (bortset fra stivnede Former som til Fode o. lign.); medens Talordet 5 i vor Sprogæt oprindelig begynder med p, har lat. quinque faaet qu ved Indflydelse dels fra qu i anden Stavelse, dels og vistnok fortrinsvis fra det foregaaende Tal quattuor, 4; omvendt er Begyndelseslyden i Tallet fire paavirket af det følgende fem, der ved Tællingen allerede forud har foresvævet Bevidstheden. Til de Kræfter, der paa denne Maade virke i ethvert S.s Liv, maa endnu føjes Forandringer i Ordforraadet, der bero paa, at et eller andet Ord efterhaanden bruges sjældnere og sjældnere og til sidst ganske glemmes, medens nye Ord opstaa paa mange forskjellige Maader, f. Ex. dannede tilsyneladende mere „regelmæssig", d. e. efter tydelige Analogier (som Sygdom for Sot), eller som Udtryk for nye Begreber osv. De her antydede Kræfter medføre altsaa, at et hvilket som helst S. altid befinder sig i en uafladelig, om end under normale Forhold langsom og i Øjeblikket umærkelig Bevægelse. Hvor det er muligt at følge en Sprogudvikling igjennem et tilstrækkelig langt Tidsrum, som f. Ex. fra Latin til de romanske S., vil det da vise sig, at S. efterhaanden er blevet til et helt andet. Men det maa vel fastholdes, at hele Udviklingen foregaar saa successivt, at man aldrig vil kunne drage nogen bestemt Grænse og paapege noget Punkt, hvor f. Ex. Latin maa siges at høre op og Fransk at begynde. I Tilfælde som dette sidste er Grænseskjellet mellem det gamle og det nye kun betinget af politiske, literære o. lign. Forhold. Naar Udviklingen inden for et oprindelig fælles Sprogomraade ikke foregaar ensartet, udvikler der sig efterhaanden forskjellige Dialekter, der til sidst, naar Baandet imellem dem mere og mere løsnes, kunne gaa over til at blive helt forskjellige S. (slgn. f. Ex. de romanske eller de nordiske S.). Alt

Slægtskab mellem S. beror overhovedet paa parallel Nedstammen fra et, kun i yderst faa Tilfælde (som Latin i Forhold til de romanske S.) umiddelbart overleveret, fælles Grundsprog med successive, efterhaanden mere og mere uddybede Dialektspaltninger. **Sprogvidenskab**, den Videnskab, hvis Gjenstand er Sproget set fra de forskjellige Sider, som det frembyder. En fortrinlig S. finde vi hos Inderne (s. Sanskrit). Uafhængig deraf udvikler sig en S. hos Grækerne og, som disses Efterlignere, Romerne; i deres Fodspor vedbliver hele den følgende Tid at gaa, i det væsentlige lige til vort Aarhundrede. Det er nærmest beskrivende Grammatik (jvfr. d. A.), og det er fortrinsvis Græsk og Latin, man sysler med. Hertil slutter sig abstracte Speculationer over Sprogets Oprindelse og etymologiske Hypotheser, der for største Delen dreves ganske uden Methode. En Hindring for en videre Udvikling var den navnlig i det 16de—17de og til Dels endnu 18de Aarh. herskende, paa en misforstaaet Orthodoxi grundede Betragtning af Hebraisk som det for alle Sprog fælles Grundsprog. Et Omslag i S. indledes ved Begyndelsen af vort Aarhundrede navnlig gjennem Rask, Bopp og Grimm (s. disse A.), der hver paa sin Vis bidrager til at indføre nye, strængere Methoder. Den heraf fremgaaede sammenlignende eller historiske S. har efterhaanden naaet en overordentlig rig Udvikling ved ivrigt Samarbejde mellem en Mængde Granskere, fortrinsvis i Tyskland, hvor vi maa fremhæve Navne som A. Schleicher, G. Curtius, J. Schmidt, Leskien, Brugmann o. m. a., men dog ogsaa andensteds, som J. G. Ascoli i Italien, M. Bréal, F. de Saussure o. a. i Frankrig osv. Den sammenlignende S.s Opgave er Sproghistorien i videste Omfang; den søger paa Grundlag af rigtig Erkjendelse af Sprogenes Slægtskabsforhold, ved Sammenligning mellem de forskjellige beslægtede Sprog eller sammenhørende Sprogtrin at paavise og forklare deres Udvikling i alle Enkeltheder og udfinde de Love eller de Kræfter, der herved ere raadende. Den har hidtil fortrinsvis syslet med de indoeuropæiske Sprog, men dens Methode har ogsaa begyndt at drages til Nytte for andre Sprogætter, f. Ex. den semitiske, finsk-ugriske o. a.; en Masse af Jordens mangfoldige Sprog (man anslaar deres Tal til over 1,200) venter imidlertid endnu paa en lignende Behandling, for saa vidt overhovedet den sammenlignende Methode nogen Sinde vil kunne finde Anvendelse paa dem. Om Sprogenes Inddeling og deres Forhold til de anthropologiske Typer s. for øvrigt Folkeslag. Ved den sammenlignende S.s Methode er der kastet hidtil uanet Lys over Sprogenes Historie og derigjennem ogsaa f. Ex. paa Culturhistorien i Perioder, der ligge forud for den ældste Overlevering; man har vundet et stedse klarere Indblik i Sprogets Liv overhovedet og de Kræfter, som deri røre sig (foruden ældre Arbejder som J. H. Bredsdorffs Afhandling „Om Aarsagerne til Sprogenes Forandringer", 1821, paa ny 1886, og Madvigs tankerige Afhandlinger „Om Sprogets Væsen, Udvikling og Liv", 1842, og „Om de grammatikalske Betegnelsers Tilblivelse og Væsen", 1856—57, o. a. maa blandt nyere Arbejder særlig fremhæves H. Paul „Principien der Sprachgeschichte", 1880, 2den Udg. 1886); man har heri fundet det væsentligste Hjælpemiddel til at tyde f. Ex. de hidtil gaadefulde Kileindskrifter (s. Kileskrift) og andre Indskrifter i uddøde Sprog, som Oskisk, Umbrisk o. a.; endelig har den sammenlignende S.s Methode i høj Grad virket ind paa Fremstillingen af de enkelte Sprogs Bygning, som herved paa mange Maader har vundet en helt ny Klarhed og Forstaaelighed.

Sprogø, en lille Ø i Storebælt midtvejs mellem Sjælland og Fyn, 56 Td. Land stor, hører til Korsør Sogn. Postvæsenet ejer Øen og har her et Etablissement til Bekvemmelighed for Rejsende, der om Vinteren paa Grund af Is i Bæltet maa søge Land her. Fyr. — Paa S. opførte Valdemar I et fast Taarn af Murstén; efter Erik Glippings Mord blev Øen besat af de fredløse, som derfra hærgede de danske Kyster. Under Christian III holdtes der et kongeligt Stutteri paa Øen.

Sprottau, Stad i den preussiske Prov. Schlesien, 8 M. n. v. for Liegnitz. 7,000 J. Smukt Raadhus. Klædefabrikation. Mellerier.

Sprotte, ogsaa **Breitling**, er det tyske Navn paa Brislingen (s. d. A.). Især Kieler S. er i saltet og røget Tilstand et skattet Fødemiddel.

Sprudelsten, en ved varme kalkholdige Kilder (f. Ex. ved Carlsbad) afsat finkornet Kalksten.

Spruner, Carl v., f. 1803 i Stuttgart, 1859—86 bayersk General, bekjendt for sit store og ypperlige „Hist. geog. Handatlas" (118 Blade, 1837—52, 3dje Udg. 1871—78), har ogsaa udgivet tilsvarende Skoleatlasser og andre Kortværker, samt enkelte Skrifter vedrørende Bayerns Historie.

Sprængning af Gjenstande i forskjellige Øjemed bevirkes oftest ved Brugen af explosive Stoffer. I Krigens Tjeneste benytter Artilleriet til Granater og lignende Projectiler Sprængladninger af Krudt, til hvilke Ilden meddeles ved Hjælp af Brandrør; de ofte foretagne Forsøg paa at ombytte Krudtet i Granaterne med stærkere virkende Explosivstoffer som Dynamit, Skydebomuld osv. synes først i de seneste Aar at have ført til et Resultat, idet det er lykkedes ganske at forebygge utidige Explosioner af Granaterne, der vilde ødelægge Kanonen. Slige Sprængstoffer have allerede i en Del Aar været benyttede til andre S., f. Ex. til Torpedoer og til Ødelæggelse af Mure og Palisaderinger, Broer og Jærnbaner, hvor det ikke kommer an paa at dislocere store Masser, men paa at tilvejebringe en begrænset, men intensiv Virkning, og hvor det er en Fordel at benytte et Stof, der er saa heftig explodérende, at det kan udøve sin Sprængvirkning ogsaa uden at være fordæmmet; en fritstaaende Mur ødelægges saaledes let ved Explosionen af en paa samme vandret ophængt Slange, fyldt med Dynamit.

Sprængolden, omtrent d. s. s. Fugleolden, s. Olden.

Sprængværk, en Bygningsconstruction, der tjener til fra neden at understøtte en Bjælke i lignende Øjemed, som Hængværk (s. d. A.) understøtter en Bjælke fra oven. Man anvender derfor S., hvor Bjælkelaget skal være frit foroven,

som f. Ex. ofte ved Broer. Ligesom Hængværket varierer Constructionen af S. efter som det er ét eller flere Punkter af Bjælken, der ønskes understøttede. Combineret med Hængværket fremkommer Hængsprængværk; anvendes Buer i Stedet for retlinede Stykker, fremkommer Buesprængværk, der ligeledes kan combineres med Hængværk til Buehængsprængværk. S. kan bygges af Træ eller Jærn alene eller af begge i Forening.

Sprøjte er et Apparat, ved hvilket man vil bringe en Vædskestrøm i Form af en regelmæssig Straale. Til S. hører derfor en Vædskebeholder med et Udløbsrør for Vædsken; Straalens Regelmæssighed opnaar man i Regelen ved at lade Luft, der er blevet noget sammenpresset, trykke paa Vandet i Beholderen. Derved at Luften gjør Modstand imod at sammentrykkes, men dog lader sig sammentrykke kjendelig ved en Trykforøgelse, vil en mindre Uregelmæssighed i Jævnheden af det Tryk, som udøves paa Luften, ikke influere kjendelig paa Straalens Regelmæssighed: Luften virker som en Pude. Ved Brandsprøjter frembringes Trykket ved Hjælp af et Stempel, ved Brandsprøjten (s. d. A.) ved Hjælp af Vædsken selv, idet man pumper Vand ind i en lukket Beholder (Vindkjedel), fra hvis nederste Del der fører et Udløbsrør bort; Vandet trykkes da ud af dette Rør, da Luften i den lukkede Beholder gjør Modstand imod, at Vandet stiger op deri. S. Herons Kuglen og Herons Vandspring.

Sprøjtefisk, en i Ostindien og navnlig paa de ostindiske Øer levende Art (Chætodon rostratus) af Skælfinnefiskenes Gruppe, som siges, men vistnok med Urette, at kunne med en fin Vandstraale ramme de paa Planterne i Vandet eller ved Bredden siddende Insekter, saa at de falde ned i Vandet og blive dens Bytte. Samme Evne har man tillagt en anden Fisk, der i den Anledning har faaet Navn af Toxotes jaculator.

Sprøjtehul kaldes de højt oppe paa Hovedet liggende Næsebor hos Hvalerne, fordi derigjennem opstødes Dampstøtter. Hos Hajer og Rokker kaldes en ofte forekommende Aabning paa hver Side tæt bag ved Øjet, som fører ned i Gjællehulen, og hvori der sidder en Bigjælle, S., uagtet det egentlig er en opadvendt Gjællespalte og der ikke udsprøjtes noget igjennem den; hos Støren og Bikiren findes tilsvarende S.

Spuller, Eugène [spyllæhr], fransk Politiker, f. 8 Dec. 1835, Advocat, knyttede tidlig Venskab med Gambetta og var under Kejserdømmet Medarbejder af oppositionelle Blade. 1870 forlod han Paris i Luftballon sammen med Gambetta og var under Resten af Krigen hans stadige Hjælper uden at indtage nogen officiel Stilling. I Nov. 1871 blev han Medarbejder og snart efter Redacteur af sin Vens Blad, »République française«, indtil han 1876 valgtes til Deputeretkammeret, hvor han siden hørte til de mere fremragende Medlemmer. 1881—82 var han Understatssecretær i Udenrigsministeriet under Gambettas kortvarige Styrelse, blev 1884 en af Næstformændene i Kammeret og var Maj—Nov. 1887 Undervisningsminister. 1 Febr. 1889 blev han Udenrigsminister i Tirards Ministerium.

Spunsbor er bestemt til at gjennembryde tynde Stykker Træ (saasom Staverne i Bødkerarbejde) med et stort, rundt Hul ved at borttage en ringformet Del af Træet som Spaaner, saa at den indre, cylindriske Kjærne løsnes. Det er et Slags Centrumsbor, dog at Centrum ikke følger med under Boringen, saa at man maa holde Boret for at faa Skærene paa to Arme til at angribe; disse bestaa helst paa den ene Arm i to Knive, der begrænse Ringen, paa den anden i en smal Mejsel, der borttager Træet mellem Knivenes Snit.

Spunsvæg, en tæt sluttende Væg af Pæle eller Planker, der tjener til Omgivelse af Byggegruber, Fundamenter m. m., for at hindre Gjennemstrømning af Vandet. Spunspælene ell. Spunsplankerne ere firkantede, tilspidsede Pæle eller Planker, der ofte ere forsynede med Fjeder paa den ene og Not paa den anden Side; hyppig anvendes ogsaa løs Fjeder, eller Plankerne støde stumpt sammen. De nedrammes tæt op til hinanden, saaledes at den enes Fjeder træder ind i den andens Not, og forsynes for oven med en paatappet Bjælke (Hammer, Holm) eller med enkelte eller dobbelte Tvingere. Spunsvæggens Tykkelse afhænger af det Sidetryk, som den har at modstaa; i Almindelighed varierer den mellem 4 og 12 Tomm. Naar ikke hele Væggen er af Heltømmer, indskydes ofte enkelte Hovedpæle af Heltømmer, der kaldes Notpæle, da de faa Noter til begge Sider. For at kunne ramme en S. nøjagtig efter Linje, anbringer man, til Ledning for Nedramningen, paa en dobbelt Række Stilladspæle to Stykker Tømmer (Tvingere), hvis Afstand er lidt større end S.s Tykkelse. Mellem disse Tvingere, der hist og her ere forbundne ved Bolte, stilles og nedrammes Spunspælene. Lettere Vægge, der kunne tjene i samme Øjemed som S., men uden Spunsning, dannes af Brædder, der nedrammes i to Rækker, saaledes at Brædderne i den ene dække Mellemrummene i den anden; eller der nedrammes i større Afstand Notpæle, mellem hvilke Planker vandret nedskydes. Undertiden anvendes Spunspæle af Jærn.

Spurgeon, Charl. Haddon [spørdsch'n], Baptistpræst, Englands mest berømte Prædikant i vor Tid, f. 19 Juni 1834 i Kelvedon i Essex, blev 1854 af Baptistmenigheden i London valgt til dens Præst og har i denne Stilling ved sin aldrig svigtende Veltalenhed og sin overordentlige Nidkjærhed vundet en Tilslutning, som staar ved Siden af, hvad Wesley og Whitefield i sin Tid opnaaede. Det er navnlig blandt Mellemstanden, han har vundet Indgang, og Hengivenheden for ham har givet sig Udtryk i de næsten utrolige Summer, som han har været i Stand til at faa sin Menighed til at yde til kirkelige Formaals Fremme. Hans talrige Prædikener og Foredrag blive i Regelen stenographisk nedskrevne og derefter trykte, og mange af de derved fremkomne Samlinger ere blevne oversatte paa forskjellige Sprog, adskillige ogsaa paa Dansk.

Spurve kaldes med et Fællesnavn den Familie af keglenæbede Smaafugle, hvortil Finkerne, Værlingerne, Korsnæbene, Kirsebærfuglene og Dompappen høre; det er en artrig Fa-

milie af smaa, ofte smukt tegnede Fugle, der leve af Plantesøde og Insekter, og hvoraf mange besidde en smuk Sang. **Graaspurven** (Fringilla domestica) flytter med overalt, hvor Mennesket trænger frem, og bosætter sig snart under Nybyggernes Tag, naar Egne, hvor den før var ukjendt, begynde at opdyrkes, i det Jordbælte, hvor den hører hjemme; i den seneste Tid har man indført den i Lande uden for dette, f. Ex. i Nyholland og Nordamerika, for at faa dens Bistand til at udrydde Insekter, og har den end gjort megen Nytte i denne Henseende, f. Ex. i Boston ved at fortære visse Sommerfuglelarver, der ødelagde Træerne paa de offentlige Pladser, saa klages der tillige over, at den er Landmanden til meget Besvær ligesom i Europa, og at den fordriver andre, nyttige og fornøjelige Smaafugle. **Skovspurven** (F. montana), der ligner Graaspurven meget, bygger i Træhuller i Skoven, men flytter om Vinteren ind til Byerne og Landsbyerne for at søge Føde og forekommer der sammen med Graaspurven. **Spurvefugle** (Passerini), Fællesbenævnelse for Sang- og Skrigefuglene.

Spurzheim, J. Casp., s. **Kranioskopi**.

Spyd, s. **Blanke Vaaben**.

Spydglandsmalm, s. **Antimonglands**. **Spydglandsmetal**, d. s. s. Antimon.

Spyflue, to Arter af Fluer: 1) Musca vomitoria, en stor Flue med summende Flugt og blaa- og sorttavlet Bagkrop, der lægger sine Æg (Spy) i smaa Hobe paa Kjød; Larven er kegledannet, spids fortil og ligner overhovedet meget Stuefluens Larve. 2) Sarcophaga carnaria er lidt større (Hunnen), af en mindre plump Bygning, og Bagkroppen tavlet af Brunt, Graat og Sort; den hører til de faa Insekter, som føde levende Unger, da Larverne krybe ud af Ægget i Moders Liv. Begge Arter udvikle sig meget hurtig og ere overordentlig frugtbare. Beslægtede Fluer i Sydamerika lægge undertiden deres Æg eller Larver i Næsen paa sovende Mennesker, hvor Larverne frembringe alvorlige, ofte dødelige Lidelser.

Spygat, det Hul i en Skibsside, der findes tværs gjennem denne for at lede Vandet fra Dækket ud i Søen; det er almindelig foret med en Bly- ell. Kobberplade (**Spygatsrør**).

Spyt, den Vædske, der afsondres af **Spytkjertlerne** (3 Par Druekjertler i Mundhulens Omgivelser) og igjennem disses Udføringsgange (**Spytgange**) udgydes i Mundhulen, blandet med den af Slimkjertlerne afsondrede Slim. Dette „blandede S.“, som er det man i daglig Tale forstaar ved S., er en tynd, noget slimet, let uklar, alkalisk Vædske, der kun indeholder ½ pCt. faste Bestanddele, dels Salte, dels et æggehvideagtigt Ferment, Ptyalin, der har Evnen til at forvandle Stivelse til Sukker. Medens dette er en af S.s Opgaver, tjener dets Vand desuden til at opløse de deri opløselige Bestanddele af Føden, og endelig letter S. Fødens Sammenæltning i Mundhulen under Tygningen. **Spytfistel**, en abnorm Aabning, hvorigjennem en Spytkjertel eller dens Udføringsgang staar i Forbindelse med Huden, og igjennem hvilken Spyttet udtømmes i Stedet for ad den naturlige Vej, er en Følge af Beskadigelser eller Betændelser. **Spytflaad**, Salivation, en sygelig forøget Afsondring af Spyt, som ledsager de fleste Mundsygdomme især af betændelsesagtig Natur og fremkaldes af visse Stoffer, især Kviksølvmidler, men ogsaa kan skyldes en sygelig Innervation, saaledes i Hysterien og Svangerskabet. **Spytsten**, smaa, af Kalksalte bestaaende Sten, der undertiden dannes i Spytgangene ved en Udfældning af Spyttets Salte.

Spækhugger (Delphinus orca), norsk Staurhynning, Vagnhund, en stor, butsnudet Delfinart med en halv Snes tykke, kegledannede Tænder i hver Kjæveside, tyk Krop, brede Luffer og en høj og spids, lige opstaaende Rygfinne, hvoraf den har faaet Navnet „Sværdfisk“ (maaske ogsaa af Luffernes Lighed med „Sværdene“ paa de hollandske Skibe); Farven er sort med hvid Bug og med en langagtig, hvid Plet paa hver Side. S. opnaar en Længde af 8—12 Alen, lever i de nordiske Have (gaar undertiden ind i Østersøen) og er den glubskeste og mest rovgridske af alle Hvaldyr, forfølger og fortærer Sild, Helleflyndere, Delfiner og Sæler (deraf det norske „Kobbeherre“, d. e. Sælernes Herre), ja selv den store Nordhval skal falde som dens Offer, naar flere omringe den og rive store Stykker Spæk ud af dens Sider; ligeledes anfalde de harpunerede eller anskudte Hvaler.

Spæksten, d. s. s. Fedtsten.

Spændetræ. Under Vævningen er der altid ved Stramningen af Islættraaden en Tendens hos Tøjet til at blive smallere. For at forhindre dette betjener man sig af forskjellige Indretninger, af hvilke den simpleste, der alene kan bruges ved Haandvæven, er S., d. e. to Stokke tværs over Tøjet: den ene trænger med nogle Spidser i Enden ind i Tøjet ved højre Æg, den anden ved venstre Æg, og begges Ender spændes fra hinanden ved en Snor uden Ende. Naar man har vævet et Stykke, flyttes S. frem ved at stikkes ind tæt ved Vævestedet.

Spændighed, s. **Elasticitet**.

Spænding ell. **Spændvidde** betegner ved en Bue, Hvælving, Bro osv. Længden af det overspændte Rum.

Spær kaldes i Tømmerhandelen Fyrre- ell. Grantømmer af 5—6 Tommers Tykkelse; sværere Dimensioner betegnes Bjælke. S. kaldes ogsaa det Tømmer, som danner Underlaget ved Tagconstructioner (s. **Tag**). Poetisk bet. S. (tysk Speer) Spyd, Lanse.

Spærhage ell. **Pal** kaldes en Stopper, der ved sin egen Vægt, ved Trykket af en Fjeder osv. falder ind i Fordybninger mellem Spærtænder og derved forhindrer en tilbagegaaende Bevægelse, f. Ex. ved et Gang- eller Bradspil til at lette Anker med, ved Fjederhuset i et Lomme- eller Taffelur, ved en Klinkbevægelse (s. **Indklinkning**). Ved Frictionsklinkning virker S. ligesom Klinkhagen med Friction mod en glat Flade i Stedet for som ellers imod Tænder. S. kalde ogsaa Blikkenslagerne deres **Sparhorn**, en slank Ambolt med to lange, slanke Horn og en Angel.

Spærlagen, ældre Betegnelse for Sengeomhæng. Deraf det bekjendte Udtryk Spærlagensprædiken, d. s. s. Gardinprædiken.

Spærret Skrift kalde Bogtrykkerne det, naar Ordene udhæves ved, at der anbringes fine

Spatier mellem de enkelte Bogstaver, f. Ex. Spærret Skrift.

Spætmejsen (Sitta europæa), en mærkelig lille Sangfugleform af kraftigere Bygning end Sangfuglene i Almindelighed have, blaagraa med rødlig Bug og en sort Stribe over Øjet, kraftig byggede Fødder med lange Tæer, navnlig med en stærk Bagtaa og Bagklo, der sætte den i Stand til at løbe op og ned ad Træstammerne og plukke Insekter ud af Barken ligesom Spætterne, hvilke den ogsaa ligner i Henseende til Næbformen; Næbet er nemlig stærkt, lige, kantet og sammentrykt i Spidsen og benyttes ligesom Spætternes til at hamre løs paa Træerne med for at fange Insekter. S. er dog nærmest beslægtet med Træløberne, med hvilke den i Adfærd og Naturel viser megen Lighed.

Spætterne eller Træpikkerne (Picus) udgjøre en artrig, fornemmelig tropisk Familie af Klatrefuglenes Orden, der er udbredt over alle Jordens Skovegne med Undtagelse af Nyholland og Sydhavsøerne. De udmærke sig især ved Næbformen og ved Halens og Tungens Bygning. Næbet er nemlig temmelig langt, meget stærkt og haardt, kantet og i Spidsen tilskærpet som en Kile; Tungen er udstrækkelig, haard, spids og væbnet med bagudrettede Takker; Halefjerene ere endelig stive, spidse og meget elastiske. Herved ere S. i Stand til at løbe op ad Træstammerne, understøttede af Støttehalen, idet de med Næbet banke haardt i Barken og saa trække de derunder siddende, opskræmmede Insekter ud, spiddede paa Tungen. I øvrigt afgive Myrerne en Hovedbestanddel af S.s Føde, og Flagspætterne fortære desuden, især om Vinteren, Olden, Nødder og Frø af Gran og Fyr, hvis Kogler de i dette Øjemed anbringe i Revner paa bestemte Træer for des bedre at kunne hakke Skællene fra hinanden. I det vestlige Nordamerika gives der S., som samle Vinterforraad af Agern, som de anbringe i forud borede Huller i Agavestammerne, samt saftsugende S., som afbarke Træerne for at komme til det saftige Cambiallag. Hannernes Banken paa Træstammerne skal i øvrigt ogsaa have til Hensigt at vække Hunnernes Opmærksomhed og træder saaledes i Stedet for Sangevnen, som de mangle. Som andre Klatrefugle ruge de i Træhuller, hvilke de imidlertid selv udhakke i Bedbet. Blandt de her i Norden forekommende Arter, som alle ere Standfugle eller højst Strejffugle om Vinteren, kunne udhæves: **Sortspætten** (P. martius), sort med rød Isletop; **Grønspætten** (P. viridis), grøn med rød Top; **Graaspætten** (P. canus), ligeledes grøn, men med graa Top, Hannen dog med rød Isse; **Flagspætterne** (P. major, medius og minor), sort- og hvidbrogede med rød eller gul Isse hos Hannen; P. tridactylus, en Naalefskovsform, mangler Bagtaa. Blandt de fremmede S. er der adskillige, som ved et svagere, mere krumt Næb, der ikke kan bruges til at hugge i Træ med, og en mindre stiv Hale afvige fra de ægte S.; saaledes **Jordspætter**, der leve paa Jorden og søge deres Føde der. Jvfr. **Vendehals**.

Spøgelse (Phasma), Slægt af hjælmkjævede (Rindvingede) Insekter, ogsaa kaldet „vandrende Pind“, er beslægtet med det „vandrende Blad“ og Knælerne. Legemet er langt og overordentlig tyndt; de tre Par lange og tynde Ben sidde langt fra hinanden, da Brystringene ere stærkt forlængede; kun de to bageste Par Lemmer benyttes til Bevægelsen, det forreste bæres stift fremstrakt. Hovedet er lille; Vinger mangle eller ere kun til Stede som Rudimenter. S. tilhøre de varme Lande, især Brasilien, Ostindien og Nyholland; de ligne, naar de sidde paa Planterne, en frisk eller vissen Gren og undgaa derfor let Opmærksomheden, nagtet visse Arter naa en Længde af 8—9 Tommer.

Spøgelseaber (Tarsius spectrum), en mærkelig, afvigende Form af Halvaber. Det er smaa Dyr, ikke større end en Rotte, med rundt Hoved, kort, spids Snude, store Øjne og Øren, lange Bagfødder, udvidede Taaspidser omtrent som hos Løvfrøerne og en lang og tynd, kun i Spidsen fjerformig langhaaret Hale; i øvrigt have de ganske de andre Halvabers Bygning og Fodform. S. er et nævert, hurtig springende Dyr, der især opholder sig under Bambustræernes Rødder, paa nogle af Sundaøerne og Philippinerne; det lever mest af Firben.

Spøttrup, en Herregaard paa Vestsiden af den jyske Halvø Salling tæt ved Limfjorden, er en af de gamle, med Volde og Grave befæstede Gaarde i Danmark, der bedst vise, hvorledes en saadan Borg saa ud i ældre Tid, da dens oprindelige Udseende og Befæstning har vedligeholdt sig næsten uforandret lige til Nutiden. Formodentlig er Bygningen fra Midten af det 16de Aarh. I den katholske Tid tilhørte den Viborg Bispestol og blev i Grevens Fejde afbrændt af Skipper Clement 1534. Ved Reformationen kom den under Kronen og fik senere private Ejere. En af de sidste Ejere, Nis Nissen (d. 1848), rejste sig et varigt Minde ved at testamentere en stor Del af sin betydelige Formue til velgjørende Øjemed, saaledes til 5 jyske Latinskoler c. 130,000 Kr., hvoraf Renterne dels uddeles til værdige trængende Disciple, dels anvendes til Flidsbelønninger.

Squarcione, Francesco [tskhōne], italiensk Maler, f. 1394 i Padua, d. 1474 i Venezia, var en af den ældre Skoles dygtigste Malere, men har især Fortjeneste som Lærer. Der udgik 137 Kunstnere fra hans Værksted, og han fik ikke uden Grund Tilnavnet padre de' pittori (Malernes Fader). Hans navnkundigste Lærling var Andrea Mantegna.

Square, eng. [skuæhr], Firkant, Carré (af Huse i en By), betegner ogsaa en firkantet, aaben Plads eller et Anlæg med Træer i større Byer (f. Ex. Trafalgar S. i London). Endelig er S. et eng. Flademaal, lig 100 eng. □ Fod ell. 94,81 d. □ Fod.

Squatters kaldes i Nordamerika Nybyggere, som uden nogen retlig Adkomst nedsætte sig paa ubeboede og øde Landstrækninger; siden Udstedelsen af Homestead-Billen (1862), som tilsiger enhver Indvandrer 160 Acres Congresland, have de strænge Love mod S. tabt deres Betydning. I Australien bruges Navnet om Personer, som uden for de allerede opmaalte og uddelte Districter forpagte store Strækninger Land for at drive Faare- og Kvægavl.

Squaw [skuāā], Benævnelsen paa en gift Kvinde hos de nordamerikanske Indianerstammer af Algonkinfamilien.

Squier, Ephraim George [skuējer], nordamerikansk Rejsende, f. 1821 i Staten New-York, foretog 1847—48 Undersøgelser af de indianske Mindesmærker i Mississippidalen og i New-York og var 1840—58 Afsending i Mellemamerika, hvor han dels studerede Landets Oldsager, dels foretog Undersøgelser ang. en Kanal imellem de to Verdenshave. 1852 udgav han en Bog om Nicaragua og senere flere andre Skrifter om Mellemamerikas historiske og politiske Forhold (Honduras 1870), 1876 en tilsvarende Skildring af Peru.

Squillace [lātsche], Stad i Sydítalien paa Vestkysten af den efter Staden opkaldte Bugt af det joniske Hav. 3,000 J. Bispesæde.

Squire, eng. [skuējr], d. s. s. Esquire.

Srinagar, 1) s. Kaschmir. — 2) Stad i Nordvestprovinsernes Gouvernement i det engelske Forindien, ved en af Ganges's Kildefloder, 30 M. n. ø. for Delhi, med storartede Ruiner af de tidligere Fyrsters Palads og talrige Hindutempler. Staden er i Forfald.

S. T., s. Salvo.

Staaff, Carl Theod. [stav], svensk Portrætmaler, f. 28 Juni 1816, Præstesøn fra Herjedalen, kom 1831 til Kunstakademiet i Stockholm, hvor han fik sin hele Uddannelse, og hvoraf han blev Medlem 1856; d. 3 Maj 1880. I Begyndelsen syslede S. med Historiemaling, men senere ofrede han sig næsten udelukkende for Portrætmaleriet, inden for hvilken Kunstgren han vandt ikke ringe Anseelse.

Staal er en Forbindelse af Jærn med ½ indtil 1¾ pCt. Kulstof og ofte flere Stoffer (Chrom, Wolfram, Kvælstof, Sølv o. fl.). Om dets Fremstilling s. Jærn. S. er altid haardere, stærkere, mindre strækbart og mindre stærkt end Smeddejærn, men Hovedegenskaben er Hærdeligheden, der skarpt adskiller det fra Smeddejærn og Raajærn og bestaar deri, at det, ophedet til lys Rødglødhede og pludselig afkølet, bliver glashaardt og ved paafølgende Ophedning atter bliver blødt i Forhold til Varmen (s. Hærdning, Anløbning). Jo kulstofrigere S. er, desto haardere kan det blive, men desto mere har det tabt af Smeddejærnets Svejselighed, og desto lettere fordærves det ved Ophedning. Det S., der bedst forener Haardhed og Sejhed, er Damascenerstaal (s. d. A.). Den nyere Tids Fremskridt i Fabrikationen af S. have ført til en stedse almindeligere Anvendelse deraf i Stedet for Smeddejærn. **Staalpen,** s. Pen. **Staalstikning,** Siderographi, foretages omtrent som Raderingen ved Kobberstikning; Pladen, som er vel gjennemglødet og glatsleben, dækkes med Ætsegrund; derpaa calqueres Tegningen og raderes ind med en spids Staalnaal. Linjerne ætses ned, og Ætsegrunden borttages med Terpentinolje. Som Ætsevand benyttes imidlertid andre Vædsker, indeholdende snart Kviksølvopløsninger, snart Skedevand, Alkohol og Eddike samt de ved disse Vædskers Vexelvirkning dannede Ætherarter. I Staal stikkes ofte med Mastiner med Diamantspids (s. Guillochering). **Staaltraad,** s. Metaltraad. I daglig Tale bruges ofte urigtig Benævnelsen S. om almindelig Jærntraad.

Stål, Carl, svensk Entomolog, f. 21 Marts 1833, blev 1859 Amanuensis og 1867 Professor og Intendant ved den entomologiske Afdeling af Rigsmuseet i Stockholm; d. 13 Juni 1878. Han blev bekjendt som en fremragende Systematiker ved sine, dels i »Hemiptera Africana« (4 Bd., 1864—66) og »Recensio Orthopterorum« (3 Bd., 1873—75), dels i det svenske Videnskabsakademis og i andre periodiske Arbejder offentliggjorte, omfattende Studier over de halvvingedækkede og skindvingede Insekter.

Staalorm, s. Snogeøgle.

Stång (d. e. Stang), svensk Længdemaal, lig 10 Fod ell. 9,44 danske Fod.

Stångebro, Store og Lille, førte over Stångaaen ind til Linköping i Sverige. Ved disse Broer stod 1598 imellem Sigismunds og Hertug Carls Tropper det Sammenstød, som sikrede Hertugen Magten i Sverige.

Stab, det til en militær Overcommando hørende Personale; allerede et Regiment og en Bataillon har en S., bestaaende af Chefen, hans Adjudant, Auditeur og Læger m. fl. Ved Staben for en Brigade, Division og lignende større Commandoer er gjærne ansat en **Stabschef,** der forestaar dens Forretninger, stundum, naar disse have meget stort Omfang, med en saakaldet Souschef til Bistand. **Stabsofficer,** Benævnelse paa Officerscharger som Oberst, Oberstlieutenant og Major, hvilken sidste Charge dog efter 1867 ikke længer bruges i den danske Hær. **Stabsintendant,** overordnet Embedsmand ved Hærens Forplejningsvæsen. **Stabslæge,** s. Militærlægevæsen. **Stabssergent,** den ældste Charge af Underofficerer i den danske Hær.

Stab, den tyske Meter, lig 3,186 danske Fod.

Stābat māter, d. e. (Jesu) Moder stod (ved Korset), er Navnet paa en berømt latinsk Sangtext, der benyttes som Sequens i den romerskkatholske Kirke, oprindelig især af Franciscanerordenen ved Marias syv Smerters Fest. Som Forfatter antages temmelig enstemmig Jacobus de Benedictis (s. d. A.); Compositioner dertil haves af Palestrina, Pergolesi, d'Astorga, Haydn, Rossini og mangfoldige andre.

Stabbur, norsk, egentlig Stavbur, d. e. Stolpebod, Madbod, som staar paa korte Stolper eller Blokke, saa at Gulvet ikke berører Grunden.

Stabel kaldes paa et Skibsværft undertiden den hele Samling af Blokke eller Klodser med tilhørende Fundament, som ogsaa fører Navn af Bedding (et Skib staar paa S. eller løber af S.). **Stabelblokke,** de Trækklodser, hvorpaa Skibets Kjøl hviler; Overkanten gives almindelig en Hældning mod Horizonten af ⅝ til 1 Tomme for hver Fod i Længden. **Stabelret** kaldtes i Middelalderen den Kjøbstæderne i Almindelighed indrømmede Ret til at fordre, at Varer, der af udenbys Folk førtes til Byen, skulde oplægges der en vis Tid, førend de igjen maatte udføres til Skibs, og med det samme Navn (fr. droit d'étape) betegnes endnu den Ret, som efter Folkeretten anses at tilkomme enhver Stat til at paalægge Skibe, der sejle gjennem dens Søterritorium, for en Tid

at oplægge og falholde deres Varer i Staten. **Stabelstad** kaldes en By, hvilken der — som det navnlig tidligere flere Steder, ogsaa i Danmark, var Tilfældet — er tilstaaet den Forret, at al Indførsel til og Udførsel fra Provinsen skal ske igjennem den.

Stabell, Adolf Bredo, norsk Journalist og Politiker, f. i Throndhjem 19 Nov. 1807, juridisk Candidat 1830, fik Ansættelse i Revisionsdepartementet, men var samtidig fra 1831 Redacteur af „Morgenbladet". Denne Avis blev under S.s Ledelse snart Organ for Oppositionen, hvorfor S. tog Afsked som Departementsmand, medens hans Blad gik stærkt fremad i Indflydelse og Udbredelse. Æren for at have grundlagt den politiske Dagspresse i Norge tilkommer i væsentlig Grad S., maaske mere paa Grund af hans Egenskaber som en Handlingens Mand end ved hans Dygtighed som Skribent. Kort efter, at Formandskabsloven var traadt i Kraft (1838), blev S. indvalgt i Akers Communalbestyrelse; han lagde her en saadan Iver og Dygtighed for Dagen (Akers Sparebank blev bl. a. oprettet efter hans Initiativ), at han 1845 valgtes til Stortingsmand fra Akershus Amt og gjenvalgtes hver Gang indtil 1857. Paa Stortinget kom han næsten strax til at indtage en Plads blandt det oppositionelle Bondepartis Ledere, var fra 1848 Odelstingspræsident og tillige Formand i Budgetcomiteen, hvortil hans paa den Tid ikke almindelige statsøkonomiske og finansielle Kundskaber gjorde ham vel skikket. Et Par Gange, navnlig 1848, søgte han ved Adresser til Kongen at bringe en Forandring i Stand i Ministeriets Sammensætning; men Forslagene opnaaede ikke Majoritet. Derimod tabte hans politiske Opposition meget af sin Skarphed, efterhaanden som flere af Stortingets Ledere optoges i Raadet og med dem flere af Oppositionens Programsager gjennemførtes, og navnlig bragte de europæiske Begivenheder i Aarene efter 1848 saa vel som Efterdønningerne af dem i Fædrelandet ham til at indtage en mere tilbagetrukken Holdning baade paa Stortinget og i sit Blad; uagtet dettes Farve afblegedes næsten til Conservatisme, tabte det dog intet af sin Anseelse, medens S. selv kom i bitter Strid med flere af sine tidligere Meningsfæller, navnlig Rolf Olsen og L. Kr. Daa. Med 1857 var S.s parlamentariske Bane til Ende, da en Lov om Udvidelse af Christianias Grænser indlemmede hans Bolig i Byen. S. A. overdrog han Redactionen af „Morgenbladet" til Chr. Friele (s. d. A.) og satte fra nu af hele sin Energi ind paa Ledelsen af den nyoprettede „Norske Creditbank", der væsentlig var kommen i Stand ved hans Bestræbelser. Hans Anseelse som Chef for dette Pengeinstitut var særdeles betydelig; men hans foretagsomme Natur bragte ham til at sætte betydelige Beløb af Bankens Midler ind paa Skovspeculationer, navnlig i Odalen, hvorved store Summer gik tabte. Vel nærmest som en Følge heraf opgav S. sin Stilling 1863; han døde 21 Nov. 1865.

Stabil, varig, fast. **Stabilitēt**, Varighed, Fasthed.

Stābiæ, Kyststad i Campanien ved det nuværende Castellamare, i Oldtiden bekjendt ved sine Sundhedskilder, blev 79 e. Chr. tillige med Herculanum og Pompeji tilintetgjort ved Vesuvs Udbrud. Udgravninger deraf ere forsøgte, men atter opgivne.

Stacāde, d. s. s. Estacade.

Staccāto, it. (fr. détaché), stødt, bet. i Mus. (i Modsætning til legato), at Tonerne skulle udføres adskilte fra hverandre ved klangløse Mellemrum. Denne Foredragsmaade betegnes ofte ved kileformede Streger eller ved Punkter (, , , . . .) over eller under de paagjældende Noder.

Stade, tidligere befæstet Stad i den preussiske Prov. Hannover, 5 M. v. til n. for Hamborg i Nærheden af Elben. 10,000 J. Døvstummeinstitut. Fabrikation af Tobak og Uldstoffer. Store Markeder. Havn. — S. stod tidlig under egne Grever, kom mod Slutningen af det 12te Aarh. under Ærkebispen af Bremen og blev senere Medlem af Hanseforbundet, som 1267 havde ødelagt Byen for at gjøre Ende paa den trykkende Elbtold, som hævedes der. Ved den westfalske Fred kom S. under Sverige, der gjorde Byen til Hovedstad i Hertugdømmet Bremen og 1688 gjenindførte Stadetolden. 1719 afstodes S. med Hertugdømmet Bremen til Hannover, der forhøjede Tolden og modsatte sig ethvert Forsøg paa at faa den afløst indtil Tractaten af 22 Juni 1861. I Krigen 1866 overrumpledes Staden af Preusserne. Fæstningsværkerne sløjfedes 1882.

Stādera, græsk Vægt, lig 2,₅₆ danske Pund.

Stadfeldt, Asger Snebjørn Nicolai, f. i Kjøbenhavn 21 Marts 1830, tog Lægeexamen 1854, var Reserveaccoucheur paa Fødselsstiftelsen 1863—66, blev const. Overaccoucheur 1866 og 1867 Lector i Fødselsvidenskaben og fast ansat Overaccoucheur, Professor 1869, Medlem af Sundhedscollegiet 1877. S. har særlig Fortjeneste af i høj Grad at have formindsket Barselfeberens Udbredelse mellem de fødende paa Stiftelsen ved en consequent Gjennemførelse af Antiseptiken under Fødslen. Skrifter: „Det mechaniske Misforhold under Fødslen og dets Behandling" (1872), „Lærebog for Jordemødre" (1880), „Forelæsninger over Svangerskabets Pathologi" (1882) og i Forening med E. Ingerslev: „Læren om Fødslens og Barslingens Pathologi" (1889).

Stadil Fjord, s. Ringkjøbing Fjord und. Ringkjøbing.

Stādion, den græske Kilometer, 3,186 danske Fod. Den ældre S. var 587 danske Fod. I Oldtiden var S. et Længdemaal af 600 græske ell. 625 romerske Fod, 40 S. lig 1 geogr. Mil. Oprindelig betegnede Ordet den til Væddeløb bestemte Rendebane af den angivne Længde; nu bruges det i latiniseret Form, **Stadium**, til at betegne et Afsnit i Udviklingen af en Begivenhed, f. Ex. af en Sygdom.

Stadslæge kaldes i Kjøbenhavn den af Communen ansatte Embedsmand, hvem Tilsynet med Sundheds- og Sygeplejens Tilstand i Byen paahviler. De S., der findes i flere Kjøbstæder, ere derimod ligestillede med Districtslægerne.

Stadsret ell. Kjøbstadret var i Danmark tidligere Benævnelsen for den for en Kjøbstad

gjældende Samling af Retsforskrifter. Saa godt som i alle Lande i Europa udviklede der sig nemlig i Middelalderen paa Grund af Kjøbstædernes i saa mange Henseender særegne Forhold en ejendommelig Lovgivning for disse, forskjellig fra den, der gjaldt for Landet. Oprindelig var det i Almindelighed Byens Borgere selv, som vedtog de Retsforskrifter, der saaledes bleve gjældende for Kjøbstaden, dog at der i Regelen til deres Gyldighed udkrævedes en Stadfæstelse af Kongen eller den, der i Stedet for ham havde Overhøjheden over Byen. De vigtigste S. i Danmark vare den gamle slesvigske (den ældste af dem alle, s. Slesvigsk Ret), den lundske eller helsingborgske (der maaske er fra Begyndelsen af det 13de Aarh. og efterhaanden blev antagen af de fleste skaanske og bornholmske Kjøbstæder), de 3 kjøbenhavnske (den ældste given 1254 af den daværende roskildske Biskop, Jakob Erlandsøn, den anden given 1264 af Biskop Johan Krag og den sidste 1443 af Kong Christoffer af Bayern), den roskildske (forfattet af Borgerne og stadfæstet 1269 af Kong Erik Glipping samt siden antagen af de fleste Kjøbstæder i Sjælland) og endelig den for Ribe (hvis Indhold væsentligst er hentet fra den lybske Ret (s. d. A.), og som blev given 1269 af Erik Glipping og siden tagen til Mønster for de fleste jyske og fynske S.). En almindelig, d. e. for alle Landets Kjøbstæder gjældende S. vides ikke med Sikkerhed at være given før under Kong Hans, medens et saadant Lovarbejde allerede langt tidligere var kommet i Stand i Norge (Bjarkøretten, s. d. A.); i Sverige bleve derimod først endnu senere de forskjellige S. sammenarbejdede til en fælles „Stadzlagh". Allerede før Slutningen af Middelalderen gik i Danmark, ligesom tidligere eller senere i det øvrige Europa, Kjøbstædernes selvlovgivende Myndighed til Grunde — idet den Ret til at træffe Vedtægter i communale Anliggender, der til Dels endnu levnedes Kjøbstæderne og ved den nyere Communallovgivning er bleven udvidet, er af ingen Betydning i Sammenligning med hin Autonomi —, og efter at derhos nu ogsaa for længst Kjøbstædernes Lovgivning overalt er bragt i Overensstemmelse med og fuldstændig gaar op i Landets almindelige Lovgivning, er dermed Stadsretternes Betydning ophørt.

Staël-Holstein, Anne Louise Germaine, Baronesse af [stahl], fransk Forfatterinde, f. 22 Apr. 1766 i Paris, Datter af den bekjendte Finansmand Necker. Hele sit Liv igjennem nærede hun en sværmersk Begejstring for Faderen, i hvis rige Hus hun fra sin Barndom af var omringet af Datidens literære Berømtheder, som Marmontel, Raynal, Thomas, Buffon, Saint-Lambert, Grimm og Sedaine, og hvor Hume, Gibbon og Franklin ogsaa vare Gjæster. 1787 giftede hun sig med den svenske Gesandt, Baron Erik Magn. St.-H. (f. 1749, d. 1802), et Ægteskab, der efterhaanden opløstes ved stiltiende Overenskomst. Rousseau havde fra Barndommen af været hendes Yndlingsforfatter; ham helligede hun sit første literære Arbejde: »Essai sur J. J. Rousseau« (1787). Fyldt af hans Anskuelser hilsede hun med Glæde Revolutionen, men skræmmedes, da den traadte ind i sin Blodperiode. 1793 tvang et Forsøg, som hun gjorde paa at befri nogle Fanger, hende til at flygte til sin Faders Herresæde Coppet ved Genfersøen. 1794 udgav hun »Réflexions sur la paix«, hvori hun bestemt hævder Republiken som Betingelse for Frankrigs Uafhængighed. 1796 kom hun atter til Paris, og hendes Salon dannede Mødestedet for de dygtigste Talsmænd for Principerne af 1789, som B. Constant, Narbonne, Lanjuinais, Garat. Hun gjorde ogsaa Napoleons Bekjendtskab, men denne led ikke literære og særlig ikke politisk frisindede Damer, og hendes »De l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations« (1797) og »Sur la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales«, et af Romantikens Julebud i Frankrig, hvor hun hævder Nødvendigheden af en helt ny Poesi, allerede prophetisk forkyndt ved Ossian og Werther, behagede ham ingenlunde, ligesom den deri udtalte Polemik mod den akademiske Klassicitet forargede de gammeldags Forfattere. 1802 fulgte Romanen »Delphine«, der i en om »La nouvelle Héloïse« mindende Form skildrer en fribaaren kvindelig Naturs Kamp mod den officielle, flade Livsanskuelses Tyranni. Napoleon søgte nu at komme hende til Livs, og under Paaskud af, at hun havde Del i Faderens Bog »Dernière vue de politique et de finances«, lod han hende gjennem Fouché vide, „at han overlod hende Verden, men nok vilde beholde Paris for sig selv", og forviste hende 40 Mile fra Hovedstaden. 1803 foretog Mad. de St.-H. sin Rejse til Tyskland, der skulde blive epochegjørende i hendes Liv og i Frankrigs Literatur; i Weimar omgikkes hun Wieland, Goethe og Schiller og søgte iøvrig, navnlig gjennem Samtale, der stundum faldt de mindre til Conversation oplagte Tyskere besværlig, at trænge ind i det nye, blomstrende tyske Aandsliv. I Berlin vandt hun A. W. Schlegels Venskab. Han ledsagede hende 1804, da Faderen var død, til Coppet, hvor hun blev Sjælen i en skiftende Kreds af fremragende aandelige Personligheder. Stamgjæster vare A. W. Schlegel, B. Constant, Bonstetten, Sismondi og Barante; Oehlenschläger tilbragte Vinteren 1808—9 paa Coppet. 1808 udgav hun efter et Ophold i Italien og Wien sit digteriske Hovedværk »Corinne«, hvortil Ideen allerede in nuce ligger i »Delphine«, men her er den klarere gjennemført i den geniale italienske Improvisatrices Skikkelse. I Lord Nelvil opstilles Modtypen, en Repræsentant for den gotisk-germanske Race, begge i øvrigt mere anskuede med en phantasifuld Reflexion end digtede. Den langsomt skridende Handling har en bred Baggrund af begejstrede Skildringer af italiensk Natur, Liv og Kunst. Conflicten mellem den emanciperede Genialitet og det rolig i Forholdene og sin Natur umiddelbart hvilende kvindelige (Lucile) er gribende skildret. Mad. St.-H. havde faaet Lov til atter at komme til Paris, men da hun 1809 udgav sit Værk »De l'Allemagne«, hvori hun stræber at udvide den da saa snævre franske aandelige Horizont ved Skildringen af en anden Folkeraces Aandsliv, som hun, trods mange Unøjagtigheder i det enkelte, anskuer med et umiddel-

bart, genialt Blik, fik hun atter gjennem Politiministeren Savary en brutal Udvisningsordre fra Kejseren. Forulempet ved en nærgaaende Opsigt paa Coppet, hvor hun hemmelig ægtede en invalid, tapper sardinsk Officer de Rocca, rejste hun 1812 til Wien, Moskva og Stockholm (hvor hun skrev det efter hendes Død udkomne Skrift »Dix années d'exil« og mistede sin Søn i en Duel) og London, hvor hun blev hyldet paa mange Maader. Da Napoleon kom tilbage fra Elba, var Mad. St.-H. i Paris; Kejseren søgte at vinde hende som en af de indflydelsesrigeste constitutioneltsindede, men fik en stolt Afvisning. Efter Restaurationen samledes den bourbonske Reactions Modstandere om hende. Allerede 1814 havde hun udgivet »Appel aux souverains réunis à Paris, pour en obtenir l'abolition de la traite des nègres«. 1817 udkom »Considérations sur les principaux évènements de la révolution française« kort efter hendes Død, 14 Juli s. A. Med Chateaubriand staar Mad. St.-H. som den franske Romantiks Forløber, men hun var en ædlere og mere aandsfri Natur end han; hele hendes Liv bærer Præget af en Personlighedens Sluttethed og en ædel Stræben, der altid var helliget den aandelige og politiske Friheds Sag. Hendes »Oeuvres complètes« udgaves 1820—21 i 17 Bd.

Stafet [fétt] (af fr. estafette), Ilbud.

Staffa, en lille Ø ud for Skotlands Vestkyst, v. for den større Ø Mull, er mærkelig ved den saakaldte Fingalshule (s. d. A.), der tilfældig blev opdaget 1772 af en Irlænder.

Staffage [fāsche] kalder man i et Landskabs- eller Architekturmaleri de enkelte Figurer af Mennesker eller Dyr, som Kunstneren anbringer i For- og Mellemgrunden for at oplive Billedet, uden at de gjøre Krav paa særegen Opmærksomhed for sig. Hos de ældste Landskabsmalere var ikke sjælden et af de sædvanlige historiske (bibelske eller antike) Æmner behandlet som S., og Billedet bar da Navn derefter.

Staffeldt, Adolph Wilhelm Schack v., f. 28 Marts 1769 i Gartz paa Rügen, fik sin første Uddannelse paa Landcadetakademiet i København, men studerede senere Kunsthistorie, Archæologi og Statsvidenskab i Göttingen. Efter at have beklædt forskjellige Hofstillinger udnævntes han 1810 til Amtmand i Cismar, forflyttedes 1813 i samme Egenskab til Gottorp og blev 1814 tillige Overdirecteur i Byen Slesvig. Hans irritable Natur havde imidlertid efterhaanden bragt ham i mange Collisioner med hans Omgivelser, og han trak sig mere og mere tilbage fra Menneskene, som han stødte fra sig ved sin store Selvfølelse og bidende Ironi; til sidst levede han i den dybeste Ensomhed. Under stedse tiltagende Lidelser døde han 26 Dec. 1826 af et Nerveslag. Allerede i Dec. 1803, altsaa Aaret efter at Oehlenschläger var fremtraadt, havde S. udgivet en Samling lyriske Digte, der vidne om, hvorledes han ligesom Oehlenschläger var greben af Romantiken, og 1808 fulgtes disse af „Nye Digte", der indeholde flere af hans bedste Arbejder. Af dansk Poesi fuldførte han fra den Tid næsten intet; derimod skrev han flere tyske Digte og kastede sig med Iver over philosophiske, særlig æsthetiske Studier, i Schellings Retning. De uforsonede Modsætninger i denne geniale Natur, der paa ēn Gang vilde være Praktiker, Tænker og Digter, Dansk og Tysk, afspejle sig i hans Poesi, hvor ideal Begejstring, rig Phantasi og Tankefylde er udtrykt i et tit mystisk og overspændt, knudret Sprog; en melancholsk Grundtone, der ofte stiger til Fortvivlelse, er fremherskende i dem. Hans „Samlede Digte" udgaves 1843 i 2 Bind af F. L. Liebenberg, der end videre 1882 samlede et Udvalg af dem, indledet med en af G. Brandes forfattet Charakteristik af Digteren.

Staffeldt, Bernh. Ditlef, General, f. i svensk Pommern 23 Oct. 1753, kom i sin Barndom til København og blev Officer ved Garden. Som Major ved Norske Jægercorps deltog han i Krigen 1788 i Bohuslen og blev kort efter Chef for Corpset, ved hvilket han fik oprettet den første Underofficersskole i Norge. Som Oberst commanderede han i Krigen 1808 venstre Fløjbrigade, fangede i Træfningen i Passet ved Trangen (i Solør) den svenske Oberst Gahn og det meste af hans Styrke (25 Apr.) og drev i Oct. Fjenden tilbage over Grænsen fra hans Forskansninger ved Lier (i Vinger). I Hærorganisationen af 1810 havde han megen Del. 1814 udnævntes han til Generallieutenant og førte under Krigen i Smaalenene s. A. en Brigade under Christian Frederiks Overcommando. Paa dennes Befaling var han nødt til med den øvrige Hær at trække sig tilbage over Glommen og undgaa Slag; men Forbitrelsen herover blandt hans Undergivne var saa stor, at S. maatte forlade Hæren. Det følg. Aar blev han og et Par andre højere Officerer sat under Krigsret for mislig Krigsførelse, et Skridt, Regeringen tog for at formilde den almindelig ophidsede Stemning. Ved Højesteretsdom blev S. 1816 dømt til Døden, men Straffen nedsattes til Fæstningsarrest, og denne blev efter 3 Maaneders Forløb helt eftergiven. Han døde 10 Jan. 1818 ved Larvik, dybt nedbøjet ved den Behandling, han havde lidt. Eftertiden har faaet en ganske anden Opfattelse af denne tapre og ærekjære Officer end den, Samtiden havde. Hans Forsvarer for Højesteret, Advocat Morgenstierne, udgav „Historisk Beretning om General S.s Forhold under det norske Felttog imod Sverige" (2 Bd., 1827—29).

Staffeli, et Stativ af forskjelligartet Indretning, hvoraf Malerne betjene sig, medens de arbejde paa deres Malerier. Billeder, malede paa S., kaldes undertiden **Staffelibilleder**, i Modsætning til dem, der udføres paa selve den Flade, hvor Billedet skal have sin Plads.

Stafford, 1) Shire i England, omgivet af Shirerne Chester, Derby, Leicester, Warwick, Worcester og Shrop. 54 □ M. med 981,000 I. (1881). Overfladen er ujævn og danner i den nordlige Del indtil 1,800 F. høje Bakkestrøg med mellemliggende dybe Dale. De vigtigste Vandløb ere Trent med dens mange mindre Tilløb og Severn med Stour. Foruden ved de naturlige Vandløb lettes Samfærdselen ved et udbredt Kanalnet. Agerdyrkning og Kvægavl staa paa et højt Trin, men af langt

større Betydning er dog den industrielle Virksomhed, der i den sydlige Del fornemmelig gaar ud paa Jærnværksdrift og Fabrikation af Jærn- og Staalvarer, i den nordvestlige, der hører til Districtet „the Potteries", paa Fabrikation af Stentøj og andre Lervarer. — 2) Hovedstad i S.-Shire, 27 M. n. v. for London, ved Great Trunk-Kanalen, med 20,000 I., smukt Raadhus og Fabrikation af Knivsmeddearbejde, Læder og Skotøj. — Om **Edmund**, Jarl af S., s. **Buckingham**.

Stag, det Tov, som fra Toppen af Masten eller Stangen paa et Skib gaar straat forefter og nedefter for at støtte disse. **Stagsejl**, det trekantede Sejl, som undertiden anbringes paa dette.

Stage, Adolf Gottlob, dansk Skuespiller, f. 31 Aug. 1791 i Kjøbenhavn. Efter nogle Aars Ansættelse i Rentekammeret og senere i Politiretten debuterede han 15 Nov. 1815 paa det kongel. Theater som Frontin i „Nonnerne" og fik s. A. kongelig Ansættelse. S. var en begavet Charakterskuespiller, der ikke alene udmærkede sig i de saakaldte Anstandsroller, men tillige var en ypperlig Komiker. 1827 ansattes han som Regisseur og senere som Instructeur ved Theatret. Han optraadte sidste Gang 15 Sept. 1845 som Erik Madsen i „Den Stundesløse" og døde pludselig 8 Oct. s. A.

Stage, Georg, Øvelsesskib for danske Lærlinge, der samtidig med at de vænne sig til Søen faa de fornødne Kundskaber for at opnaa Hyre i Koffardifarten. Skibet, der første Gang udrustedes 1882, er en Gave fra Skibsreder og tidligere Skibsfører C. F. G. Stage, som lod det bygge til Minde om en afdød Søn, hvis Navn det bærer. Udgifterne ved den aarlige Udrustning bestrides dels ved Tilskud fra Handelsstanden, dels ved Bevilling paa Finansloven.

Stagira, i Oldtiden en By i Makedonien, paa Østkysten af Halvøen Chalkidike, berømt som Aristoteles's Fødeby.

Stagnatiōn, Standsning, Stillestaaen, bruges i Pathologien især om Vædskernes, navnlig Blodets, mindre raske Løb eller fuldstændige Standsning. **Stagnēre**, staa stille, standse, forsumpe.

Stagnēlius, Erik Johan, svensk Digter, f. 14 Oct. 1793 paa Øland, fik sin første Undervisning i Hjemmet, dels af Faderen, dels af Privatlærere. Efter at have besøgt Universiteterne i Lund og Upsala begav han sig til Stockholm, hvor han 1814 indtraadte i det kongelige Cancelli. Med sygelig Legemsconstitution og af Naturen mørk og indesluttet unddrog han sig nu mere og mere Selskabslivet og søgte sin Adspredelse i Digtervirksomhed, hvortil han fra sin tidligste Ungdom havde følt sig dragen. Til sine ældste Digte har han hentet Emnerne fra den nordiske Sagndigtning: de romantiske Eposer »Gunlög« og »Blenda«, Sørgespillene »Sigurd Ring«, »Wisbur« og »Svegder«. Men intet af disse har han selv offentliggjort. Hans første trykte Arbejde, det episke Digt »Wladimir den store«, udkom 1817. Det næste Aar vandt han det svenske Akademis mindre Pris for et lyrisk-didaktisk Digt: »Sång til qvinnorna i Norden«. Omtr. 1820 synes han at have gjort Bekjendtskab med den saakaldte „Adamsbog", Nazaræernes hellige Bog; dens gnostiske Mysticisme tiltalte ham, og af den og Schellings Naturphilosophi dannede han sig et religiøst System, som ligger til Grund for »Liljor i Saron« (1821). Ogsaa i et andet Hæfte af disse (1822), hvor hans berømte Tragedie »Martyrerna« indflettedes, gjenfindes den samme Verdensanskuelse. Imidlertid havde hans legemlige Smerter, som undertiden bragte ham Fortvivlelsen nær, og mod hvilke han forgjæves søgte Lindring ved ydre bedøvende Midler, tvunget ham til at forlade Hovedstaden for at søge Ro i Hjemmet. Med noget bedre Helbred vendte han nogen Tid efter tilbage til sin Virksomhed i Stockholm; han blev 1822 Cancellist i Ecclesiastikdepartementet. Han udgav nu Sørgespillet »Bacchanterna«, det sidste af de faa Digte, han selv lod trykke; det skildrer Conflicterne mellem den nævnte asketiske Livsanskuelse og en glødende Sanselighed, hvilken sidste fejrer sin Sejer i »Riddartornet« og i »Glädjeflickan i Rom« og antager en næsten dæmonisk Form i »Albert och Julia«. 23 Apr. 1823 befriede Døden den endnu ikke 30aarige Digter fra det Liv, som var blevet ham en Byrde. Efter hans Død bleve hans Skrifter samlede og udgivne af Hammarsköld (1824—26, 4de Opl. 1853) og senere af Eichhorn (1866—68). Hans Digte vise alle den samme glødende Phantasi og dybe Følelse, i ydre Henseende en fuldendt kunstnerisk Form.

Stagvende, den Manøvre, man foretager med et Skib for at bringe det fra bi de Vind over den ene Bov igjennem Vinden til bi de Vind over den anden Bov. Denne Manøvre benyttes af Skibe, som krydse, dog kun i godt Vejr; jvfr. **Kovending**.

Stahl, Friedrich Julius, tysk Retsphilosoph, f. 16 Jan. 1802 i München af jødiske Forældre, gik 1819 tillige med sin Familie over til Christendommen og blev, efter først fra 1827 at have været Docent i sin Fødestad og fra 1832 Professor i Erlangen, endnu i s. A. kaldet til Würzburg som Professor i Retsphilosophi, Politik og Romerret og forflyttedes 1840 herfra til Universitetet i Berlin. Især i denne sidste Stilling, som han beklædte til sin Død 10 Aug. 1861, øvede han en betydelig Indflydelse paa det retsphilosophiske Studium, idet han efter tidligere at have hyldet Schellings Anskuelser senere opstillede et selvstændigt, paa den christelige Aabenbaring hvilende retsphilosophisk System, der findes udviklet i hans „Philosophie des Rechts nach geschichtlicher Ansicht" (2 Bd., 1830—37; 4de Opl. 1870—71) og „Rechts- und Staatslehre" (1846). Ogsaa i det politiske Liv tog han virksom Del; han skrev 1846—47 Flyveskrifter om „det monarchiske Princip" og „den christelige Stat i dens Forhold til Deisme og Jødedom" og var 1848 med at grundlægge „Neue preuss. Zeitung" (ogsaa kaldet „Kreuzzeitung"), der blev Hovedorganet for det conservative Junkerparti. S. var i Virkeligheden dettes aandelige Bærer, ligesom han siden 1849 i det preussiske Kammer og senere i Herrehuset var dets politiske Leder. Som Medlem af det evangeliske Overkirkeraad var

han afgjort Forsvarer af den strænge Orthodoxi, og i et Flyveskrift fra 1853 fremstillede han „Protestantismen som politisk Princip“.

Stahl, Georg Ernst, berømt tysk Læge og Chemiker, f. 21 Oct. 1660 i Ansbach, blev 1694 ved sin Ven Hoffmanns Foranledning anden medicinsk Professor ved det nyoprettede Universitet i Halle, hvor han lærte i 22 Aar. 1716 blev han Livlæge i Berlin, hvor han døde 14 Maj 1734. 1730 blev han kaldet til Fyn for at raadspørges ved Kong Frederik IV.s sidste Sygdom paa Odense Slot. Ham skyldes et af det 18de Aarh.s mange medicinske Systemer, der navnlig adskilte sig fra de tidligere herskende iatromechaniske Anskuelser ved at opstille Læren om, at al Virksomhed i Legemet udgaar fra Sjælen, hvis Indflydelse er det afgjørende baade i Sundhed og Sygdom (s. Animisme). Som Chemiker er han især bleven berømt ved at udvikle den af Becher antydede Phlogistonlære (s. d. A.) til en Theori, der omfattede næsten alle da bekjendte chemiske Phænomener. Fuldstændigst har han udviklet den i »Experimenta CCC chymiæ et physicæ« (1731). Men han var ogsaa en af sin Tids største praktiske Chemikere, og en Mængde vigtige Opdagelser skyldes ham. Af de talrige Skrifter, der gaa under S.s Navn, ere de fleste visnok Forelæsninger, udgivne af hans Elever. Næsten alle disse ere affattede i et yderst ejendommeligt Sprog, en forunderlig Blanding af Tysk, Latin og til Dels Græsk, medens S.s sikre Værker ere strevne enten paa Tysk eller Latin.

Stahr, Adolf, tysk Forfatter, f. 1805 i Prenzlau, studerede 1823—25 Philologi i Berlin og Halle og ansattes dernæst som Lærer i sidstnævnte By, hvorfra han 1828 kom til Gymnasiet i Oldenburg. 1852 tog han af Helbredshensyn sin Afsked og flyttede til Berlin. D. 1876. S. begyndte sin mangesidige Forfattervirksomhed med rent philologiske Arbejder, især om Aristoteles, og kritiske Afhandlinger om Literatur og Kunst (til Dels samlede i „Kleine Schriften“, 2 Bd., 1845), men vandt dernæst et stort Publikum ved interessante Skildringer fra sine Rejser, som „Ein Jahr in Italien“ (4de Opl. i 5 Bd., 1874), „Zwei Monate in Paris“ (2 Bd., 1851), „Weimar und Jena“ (2 Bd., 2det Opl. 1871), „Ein Winter in Rom“ (2det Opl. 1871), samt ved populære literær-historiske Skrifter, især „Lessing“ (2 Bd., 7de Opl. 1873) og „Goethes Frauengestalten“ (2 Bd., 5te Opl. 1875). Endnu maa nævnes „Torso, od. Kunst, Künstler u. Kunstwerke der Alten“ (2 Bd., 1854), „Bilder aus dem Alterthum“ (4 Bd., 2det Opl. 1873) og Selvbiographien „Lebenserinnerungen“ (3 Bd., 1870). S. var i andet Ægteskab gift med Forfatterinden Fanny Lewald.

Stair, James Dalrymple, Viscount [stæhr], f. 1619, d. 1695, bekjendt skotsk Retslærd og Statsmand, ansattes 1657 af Cromwell som Dommer ved den skotske Court of session, sluttede sig 1660 til Restaurationen og blev 1671 Præsident for denne Domstol. Senere hørte han til Oppositionen mod Carl II.s absolutistiske Tilbøjeligheder og maatte 1681 flygte til Holland, hvor han tog levende Del i Planerne til Stuarternes Fordrivelse. Ved Revolutionen 1688 vendte han tilbage til sit tidligere Embede og blev 1690 Viscount S. — Dennes Søn, **John Dalrymple, første Jarl af S.**, var yndet af Vilhelm III og Statssecretær for Skotland, indtil han 1695 maatte fratræde som Ophavsmand til det i Glencoe anrettede Blodbad paa Clanen Macdonald. Dog blev han 1703 Viscount Dalrymple og Jarl af S.; han døde 1707. — Hans Søn, **John Dalrymple, anden Jarl af S.**, f. 1673, d. 1747, var ligesom sin Fader og Bedstefader Tilhænger af Oranierne og Modstander af den stuartske Familie. I den spanske Arvefølgekrig kæmpede han under Marlborough og var efter 1709 engelsk Gesandt, først ved det polske og senere ved det franske Hof, hvor han havde en overordentlig Indflydelse paa Hertugregenten og Cardinal Dubois og fik Frankrig til at opgive Stuarterne og til at gjøre fælles Sag med England og Holland mod Spanien. Ved den østerrigske Arvefølgekrigs Udbrud blev S. Gesandt i Holland og som Feltmarschal Chef for de engelske Tropper i Tyskland; med denne „pragmatiske“ Hær sejrede han 27 Juni 1743 under Kong Georg II.s nominelle Overcommando over Franskmændene ved Dettingen, men forlod Hæren misfornøjet med Ministrenes og Diplomaternes Indblanding og levede i Unaade, indtil han 1745 fik Overcommandoen i Skotland mod Jakobiterne.

Stakaandethed, s. Aandenød.

Stake, eng. [stæhk], Indsats, især ved Hestevæddeløb.

Stal, gammeldansk Benævnelse for Fødselsdelene, Børen (s. d. A.), hos Hoppen. Hesten staller, d. v. s. urinerer. At ride en Hest over Stal er ved uforsigtig Ridning at fremkalde Urintrang hos Hesten, hvorved denne ikke eller kun med Besværlighed kan stalle; forekommer næsten aldrig hos Hopper. Om Lutterstal s. d. A.

Stalaktit, s. Drypsten.

Stalimène, s. Lemnos.

Stallaert, Joseph [lahrt], belgisk Maler, f. 1825 i Merchtem, uddannede sig i Brüssel under Navez. Han maler med Forkjærlighed og paa Grundlag af et omhyggeligt Studium Billeder fra den græsk-romerske Oldtid, „Didos Død“, „Odysseus“, „Medea“, „Hero og Leander“. Han har ogsaa udført store decorative Billeder, bl. a. til Nationalbankens Festsal i Brüssel.

Stállare ell. Staller, en Hofembedsmand i Danmark og Norge, hvis Embede synes indført fra England omkring Aar 1000. I Danmark forestod han Kongens Staldvæsen og førgede for hans Skydsfærd og Rejser. For øvrigt brugtes Benævnelsen S. ogsaa om alle Kongens Hoffolk. I Norge havde han med Skydsvæsenet at bestille, desuden førte han Ordet paa Tingene under Kongens Forhandlinger med Bønderne; i Hirden (s. d. A.), til hvis fornemste Rangklasser han hørte, var han Dommer. Efter 1299 blev Embedet ikke besat.

Stalling (Thymallus vulgaris), norsk Harr, Laxefisk, indtil 18 Tomm. lang, af smuk Tenform, med høj Rygfinne og store, stærke, velbefæstede Skæl, men nøgent Hoved; Farven er blaagraa med mørke Længdestriber og plettet Rygfinne. Det er en Ferskvandsfisk, der yder

Aaer med klart Vand og Klippebund eller Grusbund og er udbredt fra det nordlige Skandinavien indtil det nordlige Italien; den forekommer ogsaa i enkelte jyske Aaer. S. lever af Ferskvandsbløddyr, Insekter, smaa Krebsdyr osv. og regnes blandt de mest velsmagende Fiske.

Stalybridge [stæhlibridsch], Stad i Chester-Shire i England, 2 M. ø. for Manchester med 23,000 J. og betydelig Industri i Bomuldsstoffer og Maskinbygning.

Stamaccord, en Accord i dens oprindelige Form med Grundtonen som Bastone og de andre Toner i Tersfølge opad. Ved en Omflytning eller Omvending af S.s Intervaller fremkomme afledede eller omvendte Accorder. **Stamtoner** kaldes Tonerne c d e f g a h i Modsætning til de ved Kryds og Be betegnede Afledstoner.

Stambog, en Bog, hvori Ejerens Venner og Bekjendte indskrive deres Navne, sædvanlig ledsaget af et Tankesprog, et lille Digt, en Miniaturtegning ell. lign. Især i det 16de og 17de Aarh. vare S. stærkt i Mode; de fra denne Tid opbevarede S. kunne være af Værd for Heraldik, Cultur- og Literaturhistorie. S. kaldes ogsaa det ved enhver militær Afdeling førte Register over det Afdelingen tildelte Mandskab og Befalingsmændene, indeholdende hver enkelts Navn, Fødested, Fødselsdag, Værnepligtsforhold og Tjenestestilling, samt Oplysning om hans civile Livsstilling og de ham som Civil overgaaede Straffe. Ved de beredne Afdelinger føres tillige en S. over Hestene.

Stambul, det tyrkiske Navn for Constantinopel (s. d. A.).

Stambulov, Stephan, bulgarsk Statsmand, f. 1853 i Tirnova, uddannedes til at være Præst og søgte i Maj 1876 at fremkalde Opstand imod Tyrkerne, men maatte derfor flygte til Rumænien. 1877—78 deltog han frivillig i Krigen og var senere tillige med Karavelov Leder for det liberale Parti. 1884 valgtes han til Formand i Nationalforsamlingen og stillede sig som saadan i Aug. 1886 i Spidsen for Modrevolutionen, der førte den forjagne Fyrste Alexander tilbage. Efter dennes Tronfrasigelse 7 Sept. 1886 blev S. Medlem af Regentskabet, bekæmpede Ruslands Indflydelse og foreslog først Prins Valdemars Valg til Fyrste, men vedblev at styre, indtil den nye Fyrste Ferdinand i Aug. 1887 kom til Landet. Da overtog han Hvervet som Førsteminister.

Stamhus kaldes i Danmark en til et Majorat oprettet Sædegaard. Først ved Christian V.s Lov blev det tilladt Adelige eller lige med Adelen priviligerede Besiddere af saadanne Ejendomme, naar de havde en vis Størrelse, deraf at danne S., saaledes at Ejendommen efter en vis, i Stamhusbrevet (det Document, hvorved Stamhuset er oprettet) bestemt Succesionsorden nedarves udelt i den samme Familie. I Grundloven af 5 Juni 1849 er det fastsat, at intet S. for Fremtiden maa oprettes, og at det ved Lov nærmere skal bestemmes, hvorledes de bestaaende kunne gaa over til fri Ejendom. En saadan Lovbestemmelse er dog hidtil ikke udkommen, men kun en Lov, der giver Stamhusbesidderne en vis Adgang til at afhænde det til Stamhuset hørende Bondergods. Hvad der er sagt om Danmark, gjælder i alt væsentligt ogsaa Norge, hvor der for øvrigt aldrig har været noget større Antal S. Grundloven af 1814 forbød Oprettelsen af nye S.

Stammen, s. Tale.

Stampe, Henrik, en af de mest udmærkede danske Retskyndige, f. 9 Jan. 1713 i Hammer Præstegaard i Aalborg Stift, dimitteredes 1728 fra Aalborg Skole og blev, efter i 5 Aar at have lagt sig ivrig efter Philosophi, Mathematik og Jurisprudens, Conrector ved samme Skole. 1737 foretog han en Udenlandsreise til Tyskland, Frankrig, England og Holland, indtil han kaldtes hjem for at overtage en Lærerpost ved Universitetet, hvor han 1741 ansattes som Professor i Philosophi. S.s Hovedstudium havde imidlertid Lovkyndigheden stedse været, og ligesom han allerede 1740 var bleven Dr. juris, saaledes blev han nu et Par Aar efter Assessor i det juridiske Facultet, og efter 1746 at være bleven Assessor i Overadmiralitetsretten og 1748 Generalauditeur ved Søetaten, udnævntes han 1753 til Professor juris naturæ et gentium samt Generalprocureur. Han indlagde sig store Fortjenester af den danske Lovgivnings Udvikling og udfoldede fra 1756 som Assessor i Cancellicollegiet en gavnrig Virksomhed i administrativ Retning. Om hans Virken i denne Periode, i hvilken han navnlig ogsaa optraadte som en kraftig Talsmand for den fortrykte Bondestand og tog ivrig Del i Bestræbelserne for at forbedre dennes Kaar, haves mange Vidnesbyrd i hans „Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprocureurembedet vedkommende fra 1753—82" (6 Bd., udg. af Rottbøll 1793—1807). Efter det Guldbergske Ministeriums Fald 1784 blev S., der 1759 var bleven optagen i den danske Adelsstand, udnævnt til Statsminister, hvilken Stilling han beklædte til sin Død 10 Juli 1789.

Stampenborg, et Baroni i Sjælland, Præstø Amt, blev oprettet 1809 for Kammerherre Holger Stampe, hvis Sønnesøn, Henrik Stampe (f. 1821), er den nuværende Besidder. Det omfatter Godserne Nysø og Jungshoved og udgjør nu 345 Td. Hartkorn og omtr. 1 Mill. Kr. i Fideicommiscapitaler.

Stamper. Drevne (s. Drivning) Arbejder af Metalblik fra de mindste, hule Smykkesager til store Kjedler, Tebakker o. fl. forfærdiges nemmest i stor Maalestok ved at „stampes" op, d. e. ved bagfra at presses op i en S. (sjældnere „Stanze"), en hul Form, i Regelen af forstaalet Jærn, men dog ogsaa i det store af Støbejærn o. fl. Skal Blikket drives stærkt op, maa man bruge to eller flere S. efter hinanden og mellem hver Stampning udgløde Blikket. Til at drive Blikket op i S. benyttes gjærne et Stempel, der med Fradrag af Bliktykkelsen indeholder convext den samme Figur, som i S. findes concavt; det kan være af et blødere Materiale, ja undertiden bruges endog Bly, der først under Arbejdet formes tillige med Blikket. Stampningen foretages med Hammerslag, ved Faldværk, Skruestagpresse o. fl. **Stampeværk**. En tyk, vandret Axel, i Regelen af Træ, er besat med store, afrundede Tænder, Ophæverne, som paa den opgaaende Side løfte

en Række „Stampere", d. e. lodrette Stolper, i Regelen af Træ, der kunne bevæge sig vel styrede op og ned. Ophæverne kunne løfte Stamperne ved at træde ind i et Indsnit i samme, men oftest have Stamperne en udstaaende vandret Arm, mod hvis Underkant Ophæverne virke. Stampernes nedre Ende tildannes forskjellig efter det Arbejde, som de skulle udrette. Til Valkning af Klæde afskæres de omvendt trappeformig; til Knusning af Malme og andre Stenarter, Frø til Oljepresning o. lign. forsynes de for neden med en Jernsko. Ophæverne fordeles saaledes paa Axlen, at Arbejdet fordeles jævnt over hele Tiden; er der f. Ex. 8 Stampere, der hver løftes 3 Gange for hver Omdrejning af Axlen, skal der løftes ēn Stamper og slippes ēn for hver Gang, Axlen har gjort $\frac{1}{24}$ Omdrejning. Næsten overalt blive nu S. mere og mere afløste af hurtigere og mere økonomisk arbejdende Maskineri.

Stamsild (Alosa finta), anselig Fisk af Sildefamilien, 11—18 Tomm. lang, er især kjendelig fra Silden ved en Række sorte Pletter langs hen ad Kroppens Sider; den er udbredt fra Norges Vestkyst til Nilen og forekommer baade i Kattegattet og i Østersøen. Ligesom Laxen gaar den til bestemte Tider (Maj) op i ferskvand for at lege og tilbage igjen (i Juli) ud i Havet.

Stamtavler ere det modsatte af Anetavler: disse vise Afstamningen nedenfra opad, fra Børn til Forældre, S. derimod Afstamningen ovenfra nedad, fra Forældre til Børn. Jvfr. Genealogi.

Stand, dels den ved et vist ydre Forhold (som Fødsel, Næringsvej o. desl.) betegnede Stilling i Samfundet, som en Person indtager, dels Indbegrebet af de Personer, som befinde sig i denne Stilling. De 4 Stænder, der i Middelalderen udviklede sig saa godt som overalt i Europa (Adel, Gejstlighed, Borgere og Bønder), bestaa i enkelte Lande endnu som i politisk Henseende afsondrede Klasser af Folket; i andre Lande er derimod enten, som i Norge, al Standsadskillelse ophævet eller dog, om end nogen S. endnu bestaar af Navn, enhver dertil knyttet Forskjel i retlig Henseende bortfaldet, som i Danmark, hvor nu, efter at paa den ene Side Adelens tidligere Forrettigheder ere hævede ved Grundloven af 5 Juni 1849 og paa den anden Side den Bondestanden tidligere alene paahvilende Værnepligt ved Loven af 12 Febr. 1849 er bleven gjort til en for alle Undersaatter fælles Byrde, ingen retlig Forskjel længer finder Sted mellem Stænderne. Da Folkets Inddeling i Stænder i Almindelighed var Grundlaget for Sammensætningen af Middelalderens repræsentative Forsamlinger, blev Benævnelsen Stænder ogsaa overført paa disse selv (Rigsstænder, Landstænder), og i denne Betydning blev Navnet i den nyere Tid baade i Danmark og i Tyskland gjenoptaget ved Indførelsen af de, ved Klassevalg sammensatte, raadgivende Folkerepræsentationer (s. Provinsialstænder). — Urets S. er Forskjellen mellem den af Uret angivne og den rette Tid; s. Uret.

Standard, eng. Qvalitetsbetegnelse, egtl. Normalmaal, Maalestok, betegn. nærmest mønstergyldig.

Standart, s. Estandart. Stander kaldes det lille, trekantede Flag, som en Escadrechef fører fra Stortoppen som Udmærkelsestegn.

Standfordbridge [stăndfordbridsch], d. e. „Broen ved Standford", ligger $1\frac{1}{2}$ M. n. ø. for Staden York i det engelske Yorkshire og er historisk mærkelig ved Slaget 25 Sept. 1066, i hvilket Harald Godvinesøn overvandt sin Broder Tostig og den norske Konge Harald haardraade, der begge faldt i Slaget.

Standfugl, Standsisk, s. Vandringer.

Standia, en lille tyrkisk Ø i Middelhavet, ved Nordkysten af Kreta, med gode Havne og Marmor- og Alabastbrud.

Standkøje, et fast Sengested om Bord i et Skib, til Forskjel fra Hængekøje (s. d. A.).

Standret, Benævnelsen for et særeget Slags Krigsret, som kan nedsættes i visse Tilfælde, naar der er begaaet en særdeles grov Forbrydelse, der trænger til hurtig Afstraffelse. I en saadan S. behandles Sagen da paa en egen summarisk Maade og navnlig uden — som det ellers er Tilfældet med Sagers Behandling ved militære Retter — først at have været Gjenstand for Undersøgelser i et eget Krigsforhør, ligesom Dommen ogsaa strax fuldbyrdes.

Standsherrer („Standesherren") kaldes i Tyskland de 1806 flg. mediatiserede, tidligere rigsumiddelbare Fyrster og Grever, som ved Forbundsacten 1815 fik visse (mest Æres-) Forrettigheder, deriblandt „Ebenbürtigkeit", Sæde i deres Hjemstaters Førstekamre og Titel af „Durchlaucht" ell. „Erlaucht". 1848 mistede de deres vigtigste reelle Rettigheder, og deres senere Klager til Forbundsdagen frugtede ikke. Der er omtr. 100 S.; de fleste findes i det sydvestlige Tyskland (Bayern og Württemberg).

Stang, Frederik, norsk Statsminister, f. 4 Marts 1808 i Stokke i Jarlsberg, tilhørte en temmelig udbredt Familie, der oprindelig har hjemme paa Frederikshald. Fra 1829 (Aaret efter at han havde taget juridisk Examen) knyttet til Universitetet som const. Docent, senere Lector i Lovkyndighed, udarbejdede han sin „Systematisk Fremstilling af Konger. Norges constitutionelle Ret" (1833); samtidig deltog han ivrig i Stridighederne inden for Studenterverdenen paa Welhavens Side. Allerede 1834 forlod imidlertid S. Universitetet, idet han blev Højesteretsadvocat; ogsaa i denne Stilling erhvervede han sig inden kort Tid et anset Navn og tillige en omfattende Praxis, ligesom han ved sine fremragende Egenskaber som Taler maaske mere end nogen anden fra den Tid bidrog til at hæve og udvikle Proceduren for Højesterets Skranker. 1845 forsvarede han i en Tale, der vakte almindelig Opsigt, Statsraad J. H. Vogt i den mod ham rejste Rigsretsanklage, hvad der for S. personlig blev den nærmeste Foranledning til, at han s. A. indtraadte i Regeringen som Chef for det nyoprettede Departement for det indre. Han udfoldede nu en energisk og heldbringende Virksomhed, navnlig for Udviklingen af Landets Communicationer, og lagde derved Grunden til den senere Tids Arbejde paa dette Omraade.

1855 maatte han med nedbrudt Helbred trække sig tilbage til Privatlivet, men et Ophold i Schweiz skaffede ham hans Sundhed tilbage, saa at han kunde være Medlem af Interimsregeringen 1857 og paa Stortinget 1859—60 møde som Repræsentant for Christiania. Under den kort efter følgende Ministerkrise, der foranledigedes af Statholderstriden, overdroges det S. at danne et nyt Ministerium, hvis Chef han selv blev (17 Dec. 1861). Den nævnte Strid lykkedes det ham foreløbig at bringe til Afslutning, idet Stortinget 1863 ikke længer modsatte sig Nedsættelsen af en Unionscomité, som ogsaa kom i Stand 1865. Det gode Forhold til Stortinget varede dog ikke længe; de to Oppositionspartier (det europæisk-liberale og det vestlandske Bondeparti) nærmede sig hinanden mere og mere og dannede, efter at Grundlovsforandringen om aarlige Storting paa Regeringens eget Forslag var vedtagen (1869), allerede i den følgende Session (1871—73) et talrigt Parti under J. Sverdrups Ledelse. Efter at have forkastet den ovennævnte Unionscomités Forslag (1871) optog det Statsraadssagen som første Sag paa sit Program. En Grundlovsforandring i denne Retning havde en stor Del af Partiet under Uelands Ledelse tidligere gjentagne Gange modsat sig, medens Regeringen ofte havde fremsat Forslag derom; S. selv havde 1859—60 som Stortingsmand talt og stemt derfor. Nu vendte Forholdet sig, idet Stortingets Venstre vedtog en Grundlovsforandring, der sigtede hertil (1872), medens Regeringen holdt igjen eller i alt Fald ikke uden videre vilde gjennemføre Reformen. Paa dette Standpunkt stillede S. og de fleste af hans Colleger sig; de indstillede Stortingets Beslutning til ikke at erholde Sanction, hvad der medførte en partiel Ministerkrise (s. Broch, O. J.), men udvirkede til Gjengjæld en kgl. Proposition, der som Betingelser for Statsraadssagens Gjennemførelse opstillede Opløsningsret m. v. Stortinget forkastede imidlertid 1874 det kgl. Forslag og gjentog sin forrige Beslutning med en lille Forandring, der strev sig fra, at Statholderembedet det foregaaende Aar var ophævet. Denne Sag fik saaledes Nordmændene ordnet ganske efter Ønske, idet Sanction efter S.s Indstilling meddeltes i norsk Statsraad. S. overtog det i Stedet oprettede andet Statsministerembede (1873). Den politiske Strid tiltog imidlertid stadig i Skarphed. Før den var kommen til sit Højdepunkt, maatte S. af Helbredshensyn trække sig tilbage (11 Oct. 1880) og døde 8 Juni 1884. Da Stortinget 1881 kun bevilgede ham 6,000 Kr. i Pension, medens han 1886 havde faaet 10,000 Kr., indsamlede det conservative Parti en Capital paa 80,000 Kr., hvoraf S. og Hustru i deres øvrige Levetid nød Renterne, og som siden efter S.s Ønske skjænkedes til Universitetet som et Legat („Den Stangske Stiftelse") til Stats- og Retsvidenskabens Fremme. — Hans Søn, **Emil S.**, f. i Christiania 14 Juni 1834, blev juridisk Candidat 1858, Højesteretsadvocat 1862. 1883 blev han første Repræsentant for Christiania paa Stortinget. Inden kort Tid erkjendte man i ham det conservative Partis selvstrevne Fører, om hvem det med Fasthed sluttede sig, da det atter samlede sig efter den Opløsning, som fulgte paa Rigsretsdommene i Vaaren 1884. Der tilskrives i Almindelighed S. en Hoveddel af Æren for, at den conservative Minoritet paa Stortingene 1886—88 kunde udøve en i Forhold til sit Antal betydelig Indflydelse, navnlig efter at det store Venstreparti 1887—88 var blevet splittet i to. Efter at det conservative Parti ogsaa uden for Stortinget har organiseret sig under en Centralbestyrelse i Christiania (1883), har S. været den ledende i denne. I Sommeren 1888 overraktes ham en betydelig Sum Penge, indsamlet blandt Meningsfæller, for at sætte ham i Stand til ogsaa for Fremtiden uhindret at kunne ofre sig for det offentlige Liv. Efter at Valgene 1888 havde tilført det conservative Parti en betydelig Forøgelse paa Stortinget, kunde det 1889 besætte den ene Præsidentplads med S. Som Partiets Leder modsatte han sig i Febr. s. A. det „rene Venstres" Mistillidsadresse mod Sverdrup, men efter at Forslaget om Jurylovens Udsættelse var blevet forkastet og Skoleloven vedtagen under Højres Modstand, indbragte S. 26 Juni en Mistillidsadresse, som havde til Følge, at Ministeriet Sverdrup trak sig tilbage, hvorefter S. 12 Juli s. A. blev Statsminister i Christiania.

Stang, Hans Georg Jacob, norsk Statsminister, f. 17 Nov. 1830 i Nannestad (øvre Romerike), var som juridisk Candidat en Tid Fuldmægtig hos Advocat Dunker, nedsatte sig senere som Sagfører paa Kongsvinger og blev 1878 Assessor i Christiania Byret. Uden at have deltaget i det politiske Liv blev han 1884 udnævnt til Statsraad som Medlem af det af J. Sverdrup dannede Ministerium og overtog i Sommeren 1888 efter Richters Død Posten som Statsminister i Stockholm. Han fik med det øvrige Ministerium Afsked 12 Juli 1889 og udnævntes til Stiftamtmand i Christianssand.

Stangledning. Til Forplantelse af en Bevægelse paa lange Afstande, særlig i Bjærgværker, anvendes ofte S., lange Ledninger, sammensatte af Stænger.

Stangpasser kaldes, til Forskjel fra Charnerpasser og Fjederpasser, et især til Maaling af Længder fra henimod 1 til nogle faa Fod bestemt Redskab, bestaaende af en stiv Stang, gjærne af trukket Messingrør eller Mahognitræ, hvorfra udgaa to Passerben, det ene ofte fast anbragt ved den ene Ende af Stangen, det andet, der ogsaa kan ombyttes med Blyant eller Ridsefjeder, til at flytte hen ad Stangen med et Hylster. Undertiden kunne begge Ben flyttes paa denne Maade. Til finere Indstilling anbringes ved det ene Ben en Mikrometerskrue.

Stangskov, en yngre, sluttet Skov med slanke, grenefri Stammer.

Stanhope [stænnhohp], Stad i Durham-Shire i England, 4 M. v. for Durham, med 10,000 J. og Bjærgværksdrift paa Bly.

Stanhope, James, Jarl af [s. o.], engelsk Statsmand, f. 1673, udmærkede sig i den spanske Arvefølgekrig som Anfører for de engelske Tropper i Spanien, særlig ved Indtagelsen af Minorca 1708 og i Slaget ved Zaragoza 1710. I Underhuset hørte S. til Whigerne og blev 1714 Statssecretær og senere Skatkammer-

kansler; han havde vigtig Del i Tractaten 1716 med Frankrig imod den stuartske Prætendent. 1717 blev han Viscount Mahon og 1718 Jarl af S. — **Hans Sønnesøn, Charles,** Jarl af S., f. 1753, d. 1816, var bekjendt for sine Kundskaber i Physik, Chemi og Mathematik og for flere nyttige Opfindelser, bl. a. af den efter ham opkaldte Bogtrykkerpresse, hvis mest charakteristiske Organ, den stanhopeske Vægtstangsforbindelse (den sammensatte Vægtstang), fremdeles bruges, om end i forandret Form, ved næsten alle gode Haandpresser. Den gaar ud paa at benytte Forandringen af Hastighed og dermed af Kraft, der følger af en Forandring af Vinklen mellem en Vægtstang og en Trækstang, paa saadan Maade, at i Begyndelsen Presseplanden („Diglen") hurtig nærmer sig til Formen, men efterhaanden Hastigheden aftager og dermed Kraften tiltager i en overordentlig Grad, saa at man med samme Størrelse af Drejningen og mindre Kraftydring fra Trykkerens Side kan trykke langt større Formater. 1780 blev S. Medlem af Underhuset, gik 1786 ved sin Faders Død over til Overhuset og sluttede sig, skjønt gift med en Søster til Will. Pitt, til Oppositionen, idet han stadig kæmpede for liberale Institutioner, Parlamentsreformen, Negerslaveriets Afskaffelse, Pressefriheden og Edsvornerettens Uafhængighed. — **Hans Søn, Phil. Henry,** Jarl S., f. 1781, d. 1855, sluttede sig i Underhuset aldeles til sin Morbroder W. Pitt imod Faderens liberale Venner og hørte senere til de ivrigste Toryer i Overhuset (modsatte sig bl. a. Kornlovenes Ophævelse). — **Hans Søn, Phil. Henry,** Jarl S., f. 30 Jan. 1805, kom 1830 som Lord Mahon ind i Underhuset og var 1834 og 1845—46 Understatssecretær under R. Peels Ministerier. Desuden har han skrevet vigtige historiske Værker: »Hist. of the war of succession in Spain« (1839), »Life of the great Condé« (1840), »Life of Will. Pitt« (4 Bd., 1862) samt især »Hist. of England 1718—83« (7 Bd., 1836—54), hvortil han 1870 føjede »Hist. of the Reign of Queen Anne« for at der kunne være et Bindeled mellem hans eget og Macaulays Hovedværk. Ogsaa udgav han Lord Chesterfields Breve (1845) og R. Peels Memoirer (1856). D. 24 Dec. 1875. — **Hans Søn, Edward S.,** f. 1840, blev 1865 Sagfører og valgtes 1874 til Underhuset. N. A. blev han Understatssecretær i Handelsministeriet og senere for Indien udt. 1880; 1885 blev han Handelsminister og i Salisburys nye Misterium i Aug. 1886 Minister for Kolonierne. — **Esther Lucy,** Lady S., Datter af Jarl Charles S., f. 12 Marts 1776, forestod en Tid lang sin Morbroder, W. Pitts Hus og øvede stor Indflydelse i det politiske Liv, bl. a. som hans Secretær. Ved hans Død 1806 fik hun en Statspension af 1,200 Pd. St. og rejste 1810 til Tyrkiet, hvor hun efter nogle Aars Rejser bosatte sig i Syrien i et tidligere Kloster, men senere byggede et Slot paa et af de vildeste Punkter i Libanon. Hendes ubegrænsede Godgjørenhed, imponerende Fremtræden og et vist mystisk Skjær, hvormed hun omgav sig, gjorde et stærkt Indtryk paa Syrerne, der tiltroede hende Samkvem med Aandeverdenen og kaldte hende „Tadmors Dronning" og „Libanons Sibylle". I Længden strakte hendes Midler dog ikke til for at vedligeholde hendes Pragt; hun døde 23 Juni 1839 i stor Nød.

Stanisláus den hellige, Polens Skytspatron, f. i Galizien 1030, studerede i Gnesen og Paris, blev 1071 Biskop i Krakow, men blev 1079 ihjelslaaet under Messen i Michaelskirken der, fordi han havde sat Kong Boleslaus d. dristige i Ban paa Grund af hans udsvævende Liv. 1253 blev han kanoniseret af Pave Innocens IV. Mindedag 7 Maj.

Stanisláus I Leszczynski, Konge i Polen, senere Hertug af Lothringen, f. 20 Oct. 1677 i Lemberg, d. 23 Febr. 1766 i Lunéville, blev af August II udnævnt til Voivod af Posen og 1704 paa Carl XII.s Forlangende valgt til Konge i Polen og kronet 1705, hvorpaa August II maatte anerkjende hans Kongeværdighed ved Freden i Altranstädt 1706. Efter Slaget ved Pultava maatte han flygte for Russerne til Sverige og rejste 1711 til Carl XII i Bender for at opnaa hans Samtykke til at nedlægge Kronen. Han blev imidlertid holdt tilbage i Tyrkiet indtil 1714, opholdt sig dernæst i Zweibrücken og senere i Weißenburg i Elsaß, indtil hans Datter Maria 1725 blev formælet med den franske Konge Ludvig XV. Efter August II.s Død 1733 valgtes han til Konge i Polen, men Russerne, der kraftig understøttede den anden Tronprætendent, August III af Sachsen, nødte S. til at drage fra Warschau til Danzig. Her belejredes han af Russerne og Sachserne og maatte, da han fik utilstrækkelig Understøttelse fra Frankrig, 1734 forklædt flygte fra Danzig, der derpaa capitulerede. Dermed var hans Sag tabt i Polen, men ved Freden i Wien 1735 fik han for Livstid Hertugdømmerne Lothringen og Bar, der ved hans Død tilfaldt Frankrig. Han udgav 1765 »Oeuvres du philosophe bienfaisant«.

Stanisláus II August, Konge i Polen 1764—95, f. 7 Jan. 1732 af den grevelige Slægt Poniatowski, udmærkede sig tidlig paa Rigsdagen ved sin Veltalenhed og blev 1756 Afsending i St. Petersborg, hvor han ved sin Skjønhed vandt Storfyrstinde Katharinas (K. II.s) Yndest og blev hendes Elsker. Da hun selv var bleven Kejserinde, lod hun 1764 S. vælge til Konge i Polen, men tilstod ham kun meget ringe Myndighed og førte selv Styrelsen ved sin Afsending Repnin. S. kom derved i Polakkernes Øjne til at staa som et Redskab for Ruslands Magt, og 3 Nov. 1771 blev han endog bortført fra Warschau af nogle sammensvorne Patrioter, men snart løsladt. De indre Stridigheder, som han ikke formaaede at dæmpe, fremkaldte Nabomagternes Indblanding, og deres Herskesyge førte 1772 til Polens første Deling. For at redde Riget fra videre Opløsning sluttede S. sig villig til den nye Forfatning i Maj 1791; men da Preussens Løfte om Hjælp svigtede og det gammelaristokratiske Parti paakaldte Ruslands Indblanding, gik han allerede i Juli 1792 over til dets „Conføderation" og maatte nu underkaste sig de tvende andre Delinger. Efter den sidste fra-

sagde S. sig Tronen i Nov. 1795 og levede derefter af en russisk Aarpenge i St. Petersborg til sin Død 12 Febr. 1798.

Stanislávov, Stad i det østerrigske Kongerige Galizien, ved Floden Bistritza, 15 M. s. s. ø. for Lemberg, med 19,000 J., et forhen befæstet Slot og Handel med Landbrugsprodukter. Her er 1838 oprejst en Statue af Kejser Frants I. Stor Brand 1868.

Stanitser kaldes Kosakkernes til Dels befæstede Byer i det sydlige Rusland.

Stankdyr (Mephitis), amerikansk Rovdyrslægt af Maardfamilien, nærmest beslægtet med Grævlingen, udmærker sig ved de lange, stride Haar, der bedække dens Krop og danne dens buskede Hale, og ved Farvetegningen (sort med brede, hvide Længdestriber). Naar den bliver forfulgt, udgyder den af Gatkjertlerne (hvilke den har til fælles med de andre Former af Maardfamilien) en Vædske, der udbreder en næsten bedøvende Stank. Slægten er udbredt over baade Nord- og Sydamerika.

Stankelben, s. **Myg.** **Stankelbenskrabbe** (Inachus), Smaakrabber med meget lange og tynde Ben og et trekantet, fortil spidst, tornet Skjold; de ere træge i deres Bevægelser og bebo det dybere Vand ved forskjellige Haves Kyster, ogsaa hos os.

Stanley, Frederick Arth., Lord [stænnli], engelsk Statsmand, f. 1841, yngre Søn af Jarl Derby, var i sin Ungdom Officer og valgtes 1865 til Underhuset som Conservativ (fortrængte ved Valgene 1868 Lord Hartington fra hans Kreds i Lancashire). 1868 var han Admiralitetslord, blev 1874—77 finansiel Secretær i Krigsministeriet og senere i Skatkammeret, var 1878—80 Krigs-, 1885 Koloni- og blev i Aug. 1886 Handelsminister; samtidig med den sidste Udnævnelse blev han ophøjet til Peer som Lord S. af Preston. I Marts 1888 blev han Generalgouverneur i Canada. — S. ogsaa **Derby**.

Stanley, Henry Morton [s. o.], egentlig James Rowland, Nutidens mest berømte Afrikarejsende, f. 1840 ved Denbigh i Wales, kom i en Alder af tre Aar i St. Asaphs Fattighus og gik senere som Skibsdreng til New-Orleans, hvor han blev adopteret af en Kjøbmand S., hvis Navn han nu antog. Efter sin Velgjørers Død indtraadte han ved Borgerkrigens Begyndelse i den konfødererede Hær, blev fangen, kom til de forenede Staters Marine og avancerede til Officer. Efter Freden berejste han Tyrkiet og Grækenland og ledsagede 1868 som Correspondent for »New-York Herald« den engelske Hær til Abessinien. I Oct. 1869 fik han af »New-York Herald«s Ejer, J. G. Bennett d. yngre (s. d. A.), det Hverv at opsøge Livingstone og bringe ham Hjælp. Han naaede i Jan. 1871 Sansibar og tiltraadte en Maaned senere sin Rejse til Afrikas Indre, ledsaget af omtr. 200 Mand, deriblandt tre Hvide. Efter store Besværligheder holdt han 10 Nov. sit Indtog i Udschidschi ved Tanganjika Sø, hvor han traf Livingstone. Sammen med ham undersøgtes nu Tanganjika, hvorpaa S. i Marts 1872 tiltraadte sin Tilbagerejse; denne sin Rejse, der havde kostet Bennett c. 10,000 Pd. Sterl., beskrev S. i »How I found Livingstone« (Lond. 1872; paa Dansk ved O. Irminger 1873). 1874 optog S. sine Forskninger paa ny paa »New-York Herald«s og »Daily Telegraph«s Bekostning. I Nov. forlod han med 300 Soldater og Bærere Bagamojo, over for Sansibar, og naaede 27 Febr. 1875 den sydlige Bred af Ukereve eller Victoria Nijansa, som han helt omsejlede, hvorved han bekræftede Spekes Antagelse, at det er Nilens vigtigste Kildesø. Herfra gik han til Muta Nsige, som han opdagede, og som maaske har Afløb til Nilens anden Kildesø Mvutan eller Albert Nijansa. Da Gessi har befaret den sidste Strækning af den hvide Nil, og Oberst Long 1874 havde paavist Mvutans og Victoria Nijansas Forbindelse med Somerset-Nilen, var Nilspørgsmaalet hermed endelig løst. Endnu stod tilbage at udforske Forholdene vedrørende Congo. Vistnok havde Cameron (s. d. A.) opdaget Tanganjikas Afløb Lukuga, opstillet den Formodning, at denne Flod var et Tilløb til Lualaba ell. Congo, og herved gjort et stort Skridt fremad til at fastslaa denne Del af Afrikas Hydrographi; men S. godtgjorde ved at følge hele Strømmens Løb Identiteten af Lualaba og Congo. 5 Nov. 1876 forlod han Njangve i Manjnema med 140 Mand, og under talløse Farer og Besværligheder banede han sig Vej til Afrikas Vestkyst, snart til Fods, snart til Vands i en Baad, han selv førte med sig. Hans sidste hvide Fælle, Englænderen Fr. Pocock, fandt sin Død i Strømhvirvlerne, og S. selv var nogle Dage senere nær ved at friste samme Skæbne. 8 Aug. 1877 naaede han M'Boma ved Nedre-Congo. Ved denne sin Rejse havde S. godtgjort, at Floden gaar helt op til 2° n. Br. Efter sin Tilbagerejse udgav han: »Through the dark Continent« (1878; paa Dansk 1888). 1879 fik S. af Leopold II det Hverv at anlægge Stationer i det indre af Afrika og gjøre et Forsøg paa at bane Culturliv og Handel nye Veje her, Forsøg, der have ledet til Oprettelsen af Congo-Fristaten. Paa denne Rejse opdagede S. 1882 Leopold II.s Sø, besejlede Congo til Stanley-Faldene og undersøgte Congos nordlige Bifloder, især Aruvimi, som maaske er identisk med den af Junker 1882 fundne Nepoko. Endelig overtog S. i Slutningen af 1886 det Hverv at undsætte Emin Pascha (s. **Schnitzer**). I Jan. 1887 forlod han England, hvervede i Sansibar et stort Antal Indfødte og indtraf i Marts s. A. ved Congo. Hans Følge bestod af 9 Europæere, 620 Sansibarmænd og 74 andre hvervede Afrikanere; til ham sluttede sig ogsaa den arabiske Elfenbens- og Slavehandler Tippo-Tib (s. d. A.). Kong Leopold II stillede flere af Congodamperne til S.s Raadighed, og 30 Apr. brød han op fra Stanley-Pool. Det var Expeditionens Plan at følge en af Congos nordøstlige Bifloder saa langt som muligt og derpaa til Lands at naa Nillandskaberne. 28 Juni tiltraadte han virkelig med en Del af sine Folk sin Marche fra Jambuga ved Aruvimis Vandfald og naaede heldig Emin Pascha efter idelige Kampe med de indfødte Stammer; mange af hans Folk bleve dræbte, andre døde af Hunger. Hans Ledsager, Major Bartelot, som fra Jambuga skulde følge efter med en Karavane, blev derimod myrdet 19 Juli 1888. I Følge de se-

neste Efterretninger skal han og Emin Pascha i Begyndelsen af 1889 være paa Tilbagetog mod Sansibar. 1887 blev S. Æresborger i London.

Stanley, Simon Carl [s. o.], Billedhugger, f. 1703 i Kjøbenhavn, d. 1761 smstds., var Søn af en Englænder; han var Elev af Sturmberg og arbejdede i mange Aar i Udlandet, i Amsterdam, London o. fl. Steder, indtil han 1746 kaldtes til Kjøbenhavn for at træde i dansk Tjeneste, blev 1754 Professor ved Kunstakademiet og kongelig Hofbilledhugger. Hans Medlemsarbejde, der regnes for hans bedste Værk, var en Ganymed. — Hans Søn, **Carl Frederik S.**, ligeledes Billedhugger, f. 1738 i Westminster, kom med Faderen til Kjøbenhavn og uddannedes ved det nylig stiftede Kunstakademi. Han var en betydeligere Kunstner end Faderen og var blandt de første danske Kunstnere, som vandt Kunstakademiets store Guldmedaille (1758). Efter en sexaarig Udenlandsrejse blev han agreeret 1766, men først 1777 Medlem paa „Kjærlighed til Fædrelandet, fremstillet ved en Helt". Han blev Professor ved Akademiet 1778 sammen med Abildgaard, men var i sit øvrige Liv meget lidet produktiv, uagtet han synes at have været en tænksom og begavet Kunstner. Blandt hans Arbejder kunne nævnes en Buste af Digteren J. Ewald og Mindesmærket over Dronning Louise i Roskilde Domkirke. Han afgik 1810 fra sit Professorat ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn og døde 1813 i en meget fortrykt Tilstand. — Hans Søn, **Carl Frederik Ferdinand S.**, f. 1769, d. 1805 i Rom, der havde vundet Akademiets store Guldmedaille som Bygmester 1795, var maaske den talentfuldeste i denne Kunstnerslægt.

Stanley-Fall [faahl] og **Stanley-Pool** [puhl], s. Congo.

Stannum, lat., Tin. **Stanniöl**, Tinfolie, s. Folie. **Stannographi**, s. Zinkstikning.

Stanovōj-Chrēbet, en udstrakt Bjærgkjæde i Østasien, der fra 143° ø. L. følger den russiske Amurprovins's Nordgrænse til Ochotsk Havet, derfra følger dette langs Kysten indtil 60° n. Br., hvor den bøjer mod Ø. og senere N. Ø., indtil den under Polarkredsen paa ny bøjer mod Ø. og taber sig i Tschultschernes Halvø hen imod Berings Strædet.

Stansfeld, James, engelsk Statsmand, f. 1820 i Halifax, blev 1849 Sagfører og valgtes 1859 i sin Fødeby til Underhuset, hvor han som ivrig Radical stærkt angreb Ødselheden i Flaadens Forvaltning. 1863 blev han Admiralitetslord, men n. A. fjærnet paa Grund af sin Forbindelse med Mazzini. I Febr. 1866 blev han dog Understatssecretær for Indien, indtil det liberale Ministerium afgik i Juli s. A., og i Dec. 1868 Statkammerlord. 1871 blev han Formand for Commissionen for den stedlige Forvaltning indtil 1874 og gjennemførte eller forberedte vigtige Reformer i Sundheds- og Beskatningsvæsenet. Senere var han i Underhuset Hovedmanden for Kampen mod den offentlige Prostitution. 1886 indtog han igjen en kort Tid sin forrige Plads i Ministeriet.

Stante pede, lat., paa staaende Fod.

Stanton, Edwin [stænnten], nordamerikansk Statsmand, f. 1815 i Staten Ohio, blev Sagfører og flyttede 1847 til Pittsburg, hvor han senere førte vigtige Sager i Forbindelse med Abr. Lincoln. I Dec. 1860 blev han Attorney-general hos Præsident Buchanan og søgte forgjæves at formaa denne til at sende Forstærkninger til Fort Sumter. I Jan. 1862 blev han Krigsminister under Lincoln og havde i denne Stilling saa store Fortjenester af Hærens Ordning og Styrelse, at han vandt Tilnavnet „Unionens Carnot", ligesom han ogsaa var den ivrigste Fremmer af Negerslaveriets Afskaffelse. En Strid med Præsident Johnson medførte hans Afskedigelse 1867, men da Senatet ikke vilde stadfæste denne, forblev han i Embedet, indtil Rigsretssagen imod Præsidenten n. A. var falden heldig ud for denne. D. 31 Dec. 1869.

Stanz ell. **Stans**, Flække i Cant. Unterwalden i Schweiz, Hovedstad i Nidwalden, ved Foden af Stanz-Bjærget, 9½ M. ø. for Bern, med 2,000 I. Tøjhus. Mindesmærke for Arnold af Winkelried.

Stanze, it. stanza, Opholdssted, Beboelsesrum, er i denne Betydning særlig kjendt som Betegnelse for de af Rafael decorerede Værelser i Vaticanet. I sin overførte og hos os hyppigst anvendte Betydning er det Navn paa en Versstrophe. Oprindelig betegner det enhver saadan; i strængere Forstand er det en 8-linjet Strophe af 11-Stavelsesvers med 2 eller 3 Rim og navnlig den sidste af disse, der især er berømt ved Ariosts og Tassos Brug af den som episk Versemaal, og som til Forskjel fra den første (Siciliana) specielt kaldes ottave rime (Octave). Rimstillingen er a b a b a b c c; i Dansk have Digterne dog, baade hvad denne og hvad Versets Stavelsetal angaar, taget sig lignende Friheder som i Behandlingen af Sonetten. Typisk for vort Sprog er Paludan-Müllers Behandling af Versemaalet i „Adam Homo" og „Danserinden". — S. ogsaa **Stamper**.

Stanzstad, Landsby i Canton Unterwalden i Schweiz, 1 M. s. s. ø. for Luzern, er Anløbssted i Dampskibsfarten paa Søen. 1,000 I.

Stapelholm, Landskab i det sydlige Slesvig (2½ □ M.), omgivet af Ejderen og dens Bifloder Treen og Sorg.

Staphyliner, d. s. s. Rovbiller.

Staphylōm, en abnorm, afrundet eller mere kegleformet Fremragning paa Øjets Overflade, enten paa Horn- eller paa Senehinden, der som oftest skyldes en anden, forudgaaet Sygdom i Øjet.

Staphyloraphi, s. Autoplastik.

Staps, Friedr., f. 1792, Præstesøn fra Naumburg, søgte 12 Oct. 1809 at myrde Napoleon ved en Revue i Schönbrunn; han blev greben og skudt 17 Oct., efter at han paa Napoleons Spørgsmaal, om han vilde føle Taknemmelighed, hvis han blev benaadet, havde svaret, at han atter vilde forsøge at dræbe ham, hvis han vedblev at forstyrre Tysklands Fred.

Stāraja Rūssa, Stad i det russiske Gouv. Novgorod, 8 M. s. for Novgorod, med 15,000 I., store Saltværker og stærkt besøgte Solbade. Kejserligt Palads.

Starbäck, Carl Georg, svensk Forfatter, f. 18 Juli 1828 i Falun, tog 1854 den philosoph.

Grad i Upsala. Allerede 1858 havde han udgivet Romanen »Gud och guld«, men en større Maalestok antog hans Forfattervirksomhed, efter at han 1855 var bleven ansat som Lærer ved en privat Skole i Norrköping og 1859 havde overtaget Ledelsen af en Forlagsboghandel smstds. Han begyndte nu at udarbejde et vidtløftigt historisk Værk »Berättelser ur Svenska historien« (23 Bd., 1860—81; fra 12te Bd. fortsat af P. O. Bäckström), redigerede desuden et illustreret Ugeblad »Svenska arbetaren« (1861—65) og udgav i rask Følge en Mængde historiske og geographiske Lære- og Læsebøger samt historisk-romantiske Skildringer, af hvilke sidste »Engelbrekt Engelbrektsson« og »Nils Bosson Sture« fandt en udstrakt Læsekreds. S. var 1868 bleven Lector ved Elementarskolen i Norrköping, men ramtes 1875, som Følge af Overanstrængelse, af et Slagtilfælde, der satte ham ud af Stand til at gjøre Tjeneste, hvorfor han 1875 blev pensioneret; d. 8 Oct. 1885 i Upsala.

Starčević, Anton [tschevitj], kroatisk Politiker, f. 1823, Advocat i Agram, valgtes 1861 til den kroatiske Landdag og var Grundlægger af „Retspartiet“, der afgjort forkaster Dualismen i det østerrigsk-ungarske Monarchi og derimod hævder Kroatiens nationale Udvidelse (med Dalmatien og Bosnien) og Selvstændighed. — Hans Brodersøn, **David S.**, f. 1841, ligeledes Advocat, hylder samme politiske Retning og blev 1885 for utilbørlig Optræden i Landdagen dels paa længere Tid udelukket fra dens Møder, dels dømt til 5 Maaneders Fængsel.

Stargard, 1) Stad i den preussiske Prov. Pommern, tidligere Hovedstad i Bagpommern, ved den sejlbare Flod Ihna, 4½ M. ø. til s. for Stettin, med 22,000 I., seværdig Kirke, smukt Raadhus og livlig Industri i Brændevin, Læder og Lærred. — 2) Stad i den preussiske Prov. Vestpreussen, 6 M. s. til v. for Danzig, med 7,000 I., Korn- og Kvægmarkeder.

Stargræs (Carex), en til Halvgræsfamilien hørende Slægt af Urter, med i Regelen trekantet Stængel, skarpe og stive Blade samt axlignende Blomsterstande med særkjønnede og nøgne Blomster; den optræder med over 50 Arter her i Landet, men disse ere uden Betydning som Foderurter og voxe navnlig i Moser og paa andre udyrkede Steder.

Starhemberg er Navnet paa en dels fyrstelig, dels grevelig Slægt i Østerrig, som nedstammer fra de gamle Markgrever i Steiermark. De mest bekjendte af denne Slægt ere: **Ernst Rüdiger**, Greve af S., f. 1638, d. 1701, Generalfeltmarschal; han udmærkede sig især som Commandant i Wien ved det Heltemod, hvormed han 1683 forsvarede den af Kara Mustapha i to Maaneder belejrede By. — Hans Fætter, **Guido**, Greve af S., f. 1657, d. 1737, Feltmarschal, udmærkede sig under Wiens Belejring 1683, ligeledes i Slagene ved Slankamen 1691 og Zentha 1697, men især under den spanske Arvefølgekrig, hvor han 1703, i Eugens Fraværelse, anførte Østerrigerne i Norditalien, og i Spanien, hvor han, i Forening med den engelske Jarl Stanhope, 1710 sejrede ved Almenara og Zaragoza og indtog Madrid. Efter at han 10 Dec. 1710 var bleven besejret af Vendôme ved Villa Viciosa, maatte han trække sig tilbage til Catalonien og 1713 rømme Spanien. 1716—18 under Eugens Fraværelse var han Præsident for Hofkrigsraadet i Wien. Næst efter Eugen var han den dygtigste østerrigske Feltherre paa den Tid.

Starkad, s. **Stærkodder**.

Starkenburg, s. **Hessen**.

Starnberg Sø ell. **Würm Sø**, en Indsø i Bayern, 3 M. s. s. v. for München, henved 3 M. lang og indtil ¾ M. bred, med herlige Naturomgivelser. Her druknede Kong Ludvig II af Bayern sig 13 Juni 1886. Ved dens Nordende ligger Landsbyen **Starnberg** med 1,500 I. og mange smukke Landsteder.

Starodub, Stad i det russiske Gouv. Tschernigov, 28 M. n. ø. for Tschernigov. 24,000 I. Klokkestøberi, Fabrikation af Kobbervarer og Læder.

Staro-Konstantinov [noff] (Gammel-K.), Stad i det russiske Gouv. Volhynien, 16 M. v. s. v. for Schitomir med 18,000 I., for største Delen Jøder. Livlig Industri og Handel med Korn og Kvæg.

Starost (slav., d. e. Ældste) kaldtes i Polen tidligere en Adelsmand, der var forlenet med et af Kronens Len; mange havde tillige Domsmagt. I Böhmen er S. Navnet paa Borgemesteren, Communeforstanderen.

Staro-Tscherkask (Gammel-T.), Stad i de donske Kosakkers Land i Rusland, paa en Ø i Floden Don, 7 M. ø. til n. for Asov, med 6,000 I., var tidligere Hovedstad. Den er gjennemskaaren af Kanaler; Husene ere af Træ, byggede paa Pæle. Betydeligt Fiskeri.

Starovjërzi, s. **Raskolniki**.

Start, eng., betegner ved Væddeløb Løbets Begyndelse, **Afridningen**. Rytterne **starte**, blive stillede op i Række foran det Sted, hvor **Starterpælen** staar. Paa Signal af **Starteren**, ved at han sænker et Flag, han har i Haanden, **Starterflaget**, begyndes Løbet. **Flyvende S.**, hvorved Starterpælen passeres i fuld Fart, bruges sjældnere. S. er falsk, naar ikke alle Heste samtidig passere Starterpælen; den maa da gjøres om. At en Hest ikke har startet vil sige, at den ikke har deltaget i noget offentligt Væddeløb.

Stas, Jean Servais, udmærket belgisk Chemiker, f. i Louvain 20 Sept. 1813, studerede først Medicin og creeredes til Dr. med., men kastede sig derpaa over Chemi, som han studerede i Paris under Dumas, og blev Professor i Chemi ved Militærskolen i Brüssel. Men hans glimrende Arbejder medførte snart Forandring i hans Stilling. Han blev Præsident for Commissionen for Maal, Vægt og Mønt i Brüssel og af den belgiske Regering delegeret til den internationale Metercommission, i hvis Arbejder han tog en fremragende Del. Fra 1841 er han Medlem af Akademiet i Brüssel, fra 1880 correspondérende Medlem af Académie des Sciences i Paris. Hans første Arbejde 1838 omhandler Phloridzin, et af de den Gang faa bekjendte Glykosider. Men allerede 1841 rettede han i Forbindelse med Dumas Kulstoffets Atomtal, et Spørgsmaal

han igjen kom tilbage til 1849, og som dannede Forløberen for de glimrende Arbejder i samme Retning, der gjorde hans Navn til et Forbillede paa den højeste Nøjagtighed, der nogen Sinde er opnaaet i chemiske Undersøgelser, nemlig hans »Recherches s. l. rapports réciproques des poids atomiques« (1860) samt Fortsættelsen »Nouvelles recherches s. l. lois des proport. chim., s. l. poids atom. et leurs rapports mutuels« (1865). I disse Undersøgelser ere ikke blot en Række af de vigtigste Atomtal bestemte med en hidtil uopnaaet Nøjagtighed, men de indeholde desuden en Rigdom af nye Methoder til Fremstilling af mange Stoffer i en hidtil ukjendt Grad af chemisk Renhed. S.s sidste Undersøgelser over Chlor- og Bromsølvets forskjellige physiske Former (Ann. Chim. Phys. [5] 3; 1872) ere ikke mindre beundringsværdige. Af hans talrige andre Arbejder kunne fremhæves hans Methode til Titrering af Sølv i Sølvlegeringer (Compt. rend. 1868), samt den Methode til Paavisning af Alkaloider i Forgiftelsestilfælde (»Bulletin de l'acad. de médecine de Belgique«, 1850), som han udarbejdede i Anledning af, at det lykkedes ham i Processen Bocarmé at paavise Nicotin i den forgiftede. Fremdeles den vigtige Undersøgelse, hvorved han i Forening med Dumas 1840 paaviste, at Aldehyderne med Alkalier spaltes til Syrer og Alkoholer, og at Alkoholerne ved Ophedning med Natronkalk spaltes til Brint og den tilsvarende Syres Natronsalt, en Methode, hvorved først Amylalkoholens Forhold til Baldriansyre og Cetylalkoholens til Palmitinsyre blev oplyst. Ogsaa Techniken skylder S. udmærkede Arbejder. I Anledning af en Beretning om Industriudstillingen i London 1862 udførte han saaledes en Række Forsøg i det store om de forskjellige Methoder til Fremstilling af faste Fedtsyrer af Talg (smlgn. **Stearin**), som endnu danner et af de vigtigste Grundlag for Stearinfabrikationen.

Stafinos, s. **Cykliske Digtere**.

Stassfurt, Stad i den preussiske Provins Sachsen, ved Floden Bode, 4 M. s. for Magdeburg. 16,000 I. (1885; 1836 kun 1,800 I.) Store Saltværker. **Stassfurtersalte**. Under Stassfurt og nærmeste Omegn findes et mægtigt Saltlag, som ligger skraat og derfor paa forskjellige Steder naas i meget forskjellig Dybde. Det er ikke gjennemboret, men de nederste ⅔ af den bekjendte Del af Laget bestaa af Stensalt, de øverste $\frac{1}{10}$—$\frac{1}{20}$ af forskjellige Kali- og Magnesiasalte, de saakaldte S., ogsaa Afrømningssalte fra Stassfurt, medens af den mellemste Del den øverste, saakaldte Kieseritregion efterhaanden gaar over i Kalisaltlaget, den nederste, saakaldte Polyhalitregion efterhaanden gaar over i Stensaltlaget. Af Kalisaltene ere de vigtigste Carnallit (s. **Kalium**), hvoraf 1884 14,674,000 Ctnr. anvendtes til Fabrikation af Chlorkalium, og Kainit, et vandholdigt Dobbeltsalt af Chlorkalium og svovlsur Magnesia, hvoraf 1885 vandtes 4,86 Mill. Ctnr., der væsentlig anvendtes til Gødningsformaal, og hvoraf omtr. ¼ udførtes. Produktionen af raa Kalisalte beløb sig 1885 til 18,48 Mill. Ctnr. Af andre S., som have større Vigtighed, mærkes især Kieserit, svovlsur Magnesia, der udgjør omtr. 10 pCt. af Raasaltet og anvendes som Raaprodukt til Fremstilling af alle Magnesiapræparater. Desuden vindes der af de i Stassfurt forekommende borsure Salte en ikke ringe Mængde Borax, og Moderluden fra Chlorkalium er bleven det vigtigste Raaprodukt til Fremstilling af Brom.

Stat, Foreningen af et Folk eller af et vist Territoriums Beboere til en politisk Enhed og Magt, saa vel lige over for andre Foreninger af samme Art som lige over for alle de enkelte, til Folket hørende eller paa Territoriet boende Individer. Da Sammenslutningen i Stater er en nødvendig Betingelse for et ordnet Samfundsliv, som igjen er Forudsætningen for, at Mennesket kan udvikle sig til sin højere sædelige Bestemmelse, kan det for saa vidt siges, at Statsforbindelsen, hvorledes dens factiske eller historiske Oprindelse end maatte være, er grundet i en sædelig Nødvendighed. Statsmagtens eller dens tre Hovedbestanddeles, den lovgivende, udøvende og dømmende Magts, Ordning i sig selv og Forhold til de dens Myndighed undergivne Individer kaldes **Statsforfatningen**; Udførelsen af den under S.s udøvende Magt henlagte Virksomhed kaldes **Statsforvaltningen**, og Indbegrebet af de Retsregler, som ordne begge Dele, kaldes **Statsretten**. **Statsbankerot**, Statens Vægring ved at opfylde sine Forpligtelser lige over for sine Creditorer, enten af Uvillighed eller af Mangel paa Evne. Den kan enten være fuldstændig, saaledes at man aldeles ikke betaler sin Gjæld, eller kun partiel, saaledes at man tilbagebetaler en Del af Gjælden eller nedsætter Renten af Statspapirerne imod Creditorernes Vilje og uden at tilbyde dem Tilbagebetaling. Bankerotten er maskeret, naar man betaler Renter og Afdrag i Papirspenge, der ere sunkne under deres Værdi, men den har fuldkommen lige saa skadelige Følger som den aabenbare Bankerot, nemlig Tilintetgjørelsen af Statens Credit, og den medfører den største Forvirring i alle private Omsætninger. En saadan S. fandt 1813 Sted i Danmark, idet dels den uhyre Seddelgjæld (142 Mill. Rd. Courant) nominelt blev reduceret til $\frac{1}{6}$, idet 6 Rd. Cour. i Sedler indløstes med 1 Rigsdalerseddel, der tilmed kun lød paa en Rigsbankdaler, der var ½ Specie, medens en Daler Cour. var $\frac{4}{5}$ Sp., saa at Seddelgjælden blev reduceret til næsten $\frac{1}{10}$ (fra 118,3 Mill. Sp. til 18,3 Mill. Sp.), dels selve den egentlige Statsgjæld, Statsobligationerne, blev omskreven til et efter disses Udstedelsestid nærmere fastsat, reduceret Beløb. I nyere Tid har den partielle tyrkiske Statsbankerot af 1875 tildraget sig større Opmærksomhed; ogsaa den foregik maskeret derved, at den contante Renteudbetaling pludselig reduceredes til det halve, medens der for den anden Halvdel blev givet nye Obligationer. **Statsborger** bruges som Benævnelse for et Medlem af et Statssamfund for at betegne hans Stilling som berettiget over for Staten, i Modsætning til Navnet Undersaat (s. d. A.), der mere antyder hans Stilling som forpligtet imod Staten. Medens den sidste Benævnelse var den hyppigst anvendte under Enevælden, da Borgernes Pligter over for Statsmagten

vare mere iøjnefaldende, medens deres Rettigheder ganske afhang af dennes Vilkaarlighed, er Benævnelsen S. bleven mere almindelig efter den frie Forfatnings Indførelse. Den vigtigste en S. tilkommende Ret er Retten til at bo inden for Statens Grænser, men i øvrigt ere de Rettigheder, som Statsborgerskab medfører, samt Reglerne for dettes Erhvervelse meget forskjellige i de forskjellige Lande. I Danmark kunne, foruden de, der have Indfødsret (s. d. A.), efter Fremmedloven af 1875 nu kun de fremmede, som i to Aar have opholdt sig i Landet, kaldes S., da de forinden den Tid kunne udvises, naar deres Forhold giver Anledning dertil, og selv efter den Tid kunne de, naar de begaa grove Forbrydelser eller blive trængende, udsendes af Riget, i hvert Fald indtil de have erhvervet Forsørgelsesret her. Derimod udkræves Indfødsret til Adgangen til Embeder, til Dels til Næringsdrift, til Valgret og Valgbarhed til Rigsdagen. I Norge er ved en Lov af 1888 nu bestemt, at man for at blive S. enten maa være født af norsk S. eller have taget fast Bopæl i Norge og have norsk Indfødsret eller gjennem Bevilgning erhverve Statsborgerskab, hvorhos en Kvinde, som ægter en Nordmand, herved erhverver saadant Borgerskab. **Statscoup** [kup] (coup d'état) kaldes en voldsom Forandring af en Stats Forfatning, naar den foretages af Regenten, saaledes Ludvig Napoleons (N. III.s) 2 Dec. 1851 og det af Carl X forsøgte S. 1830, eller naar en Privatmand tilriver sig Magten, saaledes Napoleon Bonapartes S. 18 Brumaire An VIII eller 9 Nov. 1799. Gustav III.s Optræden 1772 og paa ny 1789 maa ogsaa nærmest betragtes som S. **Statsforbrydelser** kaldes de strafbare Lovovertrædelser, der bestaa i Angreb enten paa Statens Sikkerhed (Landsforræderi) eller Statsforfatningen (det egentlige Statsforræderi) eller i Fornærmelser mod Statens Overhoved (Majestætsforbrydelse, s. d. A.) eller mod Statsmagtens Organer. De højeste Grader af S. sammenfattes under den fælles Benævnelse Højforræderi (s. d. A.). **Statsfængsel** er i Danmark en særegen, navnlig for visse politiske Forseelser foreskreven Frihedsstraf. **Statsgjæld og Statslaan.** Naar Indtægterne ikke kunne dække Udgifterne, kan Staten enten formindske de sidste eller tilvejebringe Ligevægt ved nye Skatter eller Laan. Er det første Alternativ umuligt eller kan man kun delvis forøge Skattebyrden, og ville derhos de Udgifter, som skulle gjøres, ogsaa komme Efterkommerne til gode, saa laaner man. Er der kun et øjeblikkeligt Misforhold til Stede mellem Indtægt og Udgift, dækker man Deficit ved den saakaldte svævende Gjæld (dette flottante, floating debt); den adskiller sig fra den consoliderede Gjæld derved, at den er bestemt til hurtig Indløsning og kun har en midlertidig Natur; disse Laan tilvejebringes i Regelen derved, at Bankerne forskyde de nødvendige Summer mod Skatkammerbilletter (bons du trésor, exchequer bills). Ved svævende Gjæld har man her i Landet forstaaet Statens Gjæld til Sparekasser, Overformynderier, Boer osv., der indbetalte Midler i Statskassen, hvor de henstod mod Opsigelse; denne Art Gjæld er nu uden al Betydning. Den consoliderede Gjæld, der kaldes funderet, naar visse Statsindtægter ere henlagte til dens Forrentning, afsluttes nu i Regelen saaledes, at den er uopsigelig fra Creditors Side, saa at Gjældsobligationerne egentlig kun give Besidderne af Gjældsbrevene en Ret til Forrentning; de kaldes i Frankrig ligefrem Renter (rentes perpétuelles, perpetual annuities). Regeringen kan formindske denne Gjæld enten ved at tilbagebetale Laanene eller ved at opkjøbe Papirer og tilintetgjøre dem. Som oftest bestemmes Renten i Forhold til Nominalbeløbet af Papirerne, men Creditorerne give ikke den hele paalydende Sum for disse, saa at Renten i Virkeligheden er højere end den, der fastsættes; et 3 Procentspapir, for hvilket Staten kun modtager 75, er altsaa i Virkeligheden et 4 Procentslaan, da 3 af 75 er det samme som 4 af 100. Man opnaar ved denne Methode, at man kan have samme Rentefod for alle Statsobligationer, uanset om Laanene have været dyrere, og Capitalisterne foretrække Methoden, fordi der ved en eventuel Indfrielse af Obligationerne altid maa betales det paalydende Beløb, uanset hvad Cours de ere udstedte til; men den har i flere Henseender betydelige Mangler. Ved Siden heraf har man anvendt en Række andre Methoder; man har saaledes afsluttet Laan mod Annuiteter paa bestemt Tid, saa at der hvert Aar foruden Rente svaredes til Ihændehaveren en Del af Capitalen, eller mod Annuiteter paa Livstid, saaledes at Capitalisten for sin Livstid oppebar en bestemt aarlig Sum, bestaaende af Renter og en forholdsvis Del af Capitalen. Lotterilaanene sluttes paa den Maade, at de laante Summer fordeles i en Mængde lige Dele, af hvilke nogle udtrækkes til Betaling hvert Aar; de fleste af Obligationsejerne faa kun Capitalen med den Rente, som er voxet op, siden Laanet sluttedes, men paa en Del af Obligationerne fordeles desuden, hvad der er besparet i Rentes Rente, samt hvad der maa betales over den sædvanlige Rente for Laanet. I Almindelighed blive Statslaanene afsluttede gjennem Overenskomst med ét eller flere Bankhuse, saaledes at disse forpligte sig til at skaffe den Sum, hvorom der er Tale, til Veje, og herfor faa de paagjældende ofte en Provision; men deres Fordel bestaar navnlig deri, at de sælge de Obligationer, som de modtage, til en højere Cours end den, hvortil de have modtaget dem, og de stræbe derfor at bringe Papirerne i Vejret. I den nyere Tid er der, navnlig i Frankrig og Italien, anvendt en anden Methode, idet man har indbudt alle og enhver til at tegne sig for en vis Sum af Renter til en i Forvejen fastsat Cours; Regeringerne have derved stræbt at emancipere sig fra de store Bankhuse, og Resultatet af disse Forsøg har været heldigt, men det maa paa den anden Side ikke overses, at Staten derved trækker en Mængde smaa Capitaler til sig, som ellers vare blevne anvendte paa en mere frugtbringende Maade i Agerbruget og Industrien. Statsobligationerne kunne lyde enten paa Navn eller paa Ihændehaveren; de sidste ere nu de almindeligste. Naar Laanene ere afsluttede saaledes, at de skulle være af-

bragne inden en bestemt Tid, maa der aarlig anvendes et vist Beløb hertil, hvilket sker paa den Maade, at der ved Laanets Afslutning fastsættes et Procentbeløb, der skal anvendes til Renter og Afdrag; efterhaanden som Renterne blive mindre, stige altsaa Afdragene, da større Summer blive disponible hertil (Amortisation, synkende Fond). Selv hvor Laanene ikke ere afsluttede paa disse Betingelser, oprettes der gjærne særskilte Amortisationsfonds til Formindskelse af Statsgjælden, hvilke dog, især under vanskelige Omstændigheder, ofte anvendes i andre Øjemed. Statslaan have baade gode og svage Sider. Ved Hjælp af Statscrediten trækker man en Vexel paa Fremtiden, og den maa derfor anvendes med Varsomhed; den er et farligt Middel i Hænderne paa dem, som intet Hensyn tage hertil, men for hvem det kun er at gjøre om den øjeblikkelige Stilling. Ved Hjælp af den kan man føre unyttige Krige og tilfredsstille unødvendig Luxus; men paa den anden Side har den været et Middel til at redde Stater, som vilde være segnede under Byrden, hvis de Midler, som vare nødvendige til deres Opretholdelse, skulde have været tilvejebragte ved Skatter, ligesom man ogsaa derved bliver sat i Stand til strax at udrede Udgifterne til nødvendige Forbedringer og Foretagender, som ogsaa komme Efterkommerne til gode, og til hvilke de derfor bør bidrage ved Forrentning af og Afdrag paa Statslaanene. **Statshaandbøg,** Navnet paa de aarlig udkommende Haandbøger, som foruden Oversigter over Hof-, Civil- og Militæretaterne tillige meddele officielle Oplysninger om Statsforvaltningen m. m. De have udviklet sig af Statsadressebøgerne, Statskalenderne eller Hof- og Statskalenderne, som kun indeholdt Fyrstehusets Genealogier og en Navnefortegnelse over Embedsmændene. Den ældste Kalender af denne Art er Almanach royal, der grundlagdes 1679 i Paris. Den første fuldstændige Hof- og Statskalender for de danske Stater udgaves paa Tysk i Altona 1734, i Følge et Bogtrykker Hulle tilstaaet Privilegium; Kalenderne vedblev at udgaa paa Tysk alene til 1801, da H. H. Frost i Følge Privilegium begyndte at udgive danske Hof- og Statskalendere, som senere stadig ere fortsatte. **Statskirke,** et Kirkesamfund, som styres af den almindelige Statsmyndighed og i Almindel. nyder visse Begunstigelser fremfor andre. I Norge og Sverige er den evangelisk-lutherske Kirke S. I den danske Grundlov er den betegnet som „den danske Folkekirke“, men har for øvrigt væsentlig den samme Stilling som i de andre skandinaviske Lande. **Statslaan,** s. **Statsgjæld.** **Statspapirer,** de rentebærende Gjældsbreve, som Staten har udstedt til sine Creditorer; deres Værdi beror paa Statscrediten, der i det væsentlige afhænger af de samme Momenter som den private Mands Credit, nemlig Tilliden til, at Staten kan og vil opfylde sine Forpligtelser. Den Stat, hvis Formue er størst og bedst i Fremgang, som stadig har opfyldt sine Forpligtelser, og hvis Styrelse controleres af den oplyste offentlige Mening, har derfor den bedste Credit, medens denne er svag, hvor Regeringsprinciperne vexle efter Despoternes eller en uberegnelig Folkemasses Luner. **Statspapirhandel.** Man afslutter nu i Regelen Statslaanene saaledes, at de ere uopsigelige fra Creditors Side, og saaledes, at Obligationerne lyde paa Ihændehaveren. Disses Pris eller Cours afhænger af Statens Credit og den sædvanlige Rente, saaledes at de stige eller falde i Forhold hertil. Man speculerer i den vexlende Pris enten saaledes, at man afslutter virkelige Kjøb og Salg om Papirer, at levere til bestemt Tid, eller saaledes, at man kun forpligter sig til paa en vis bestemt Tid at udbetale Forskjellen mellem den fastsatte Pris og den Pris, hvori Papirerne staa; man speculerer da enten paa deres Falden (à la baisse) eller Stigen (à la hausse). Paa mange Maader søger man nu at indvirke paa Papirernes Cours i den Retning, som man ønsker, og det langt fra altid paa den redeligste Maade; i Regelen ville de store Huse, som staa i Forbindelse med hinanden og raade over store Capitaler, kunne beherske Priserne og drage Fordel af Omvexlingerne. **Statsraad** kaldes i Danmark den i Følge Grundloven af Kongen præsiderede Forsamling af Ministrene, hvori ogsaa den myndige Tronfølger tager Sæde, i hvilken alle Lovforslag og vigtigere Regeringsforanstaltninger skulle behandles (s. **Gehejmestatsraad**). Ogsaa i Norge er S. Navnet paa Regeringens samtlige Medlemmer og bestaar saaledes af de to Statsministre (en i Christiania og en i Stockholm) og 8 Statsraader, hvoraf 6 ere i Christiania bosiddende Chefer for de forskjellige Grene af Statsforvaltningen, medens 2 fungere ved Statsraadsafdelingen i Stockholm. I Sverige benyttes ligeledes S. i samme Betydning; i flere andre europæiske Lande (saaledes i Frankrig conseil d'état, i Preussen Staatsrath) anvendes derimod denne Benævnelse paa et højtstaaende Embedscollegium, der plejer at have med Lovenes Forberedelse, med Afgjørelsen af forvaltningsretlige Tvistigheder osv. at gjøre, hvorimod dette Navn ikke anvendes paa selve Regeringen. **Statsrevisor,** En, der efterser Statsregnskabet. I Danmark er der 4, som vælges for hvert Aar, 2 af Landstinget, 2 af Folketinget; i Norge 5, som vælges paa tre Aar af Stortinget. I Sverige vælges aarlig 12 Revisorer, 6 ud af hvert Kammer, til at granske Statskassens og Rigsbankens Tilstand og Forvaltning. **Statssecretærer** er i England, Nordamerika og det tyske Rige Navn for de egentlige Ministre. I England, Frankrig og Italien har den enkelte Minister en Understatssecretær som nærmeste Hjælper, baade i Forvaltningen og over for de parlamentariske Forsamlinger. **Statsvidenskaber.** Først i den nyere Tid have S. sluttet sig sammen til en egen Gruppe af videnskabelige Discipliner, men der hersker endnu Tvist om dennes Omfang. Bülau har delt S. i de Videnskaber, der omfatte det indre Statsliv: den almindelige Statslære, den europæiske Stats Historie, Fremstillingen af de europæiske Staters offentlige Institutioner, Statistik, Politik (Forfatnings- og Forvaltningspolitik), og dem, der omfatte det udvortes Statsliv: den philosophiske Statsret, det europæiske Statssystems Historie, den praktiske europæiske Folkeret, den positive Stats-

ret og Statspolitiken. R. Mohl og Stein (i hans „System der Staatswissenschaften") have gjort andre Inddelingsgrunde gjældende. Denne Mangel paa Afgrænsning har i flere Henseender skadet og har modvirket Erkjendelsen af S.s Betydning; dels denne Omstændighed, dels det nye i hele Begrebet har forhindret, at S. have nydt den Understøttelse ved Universiteterne og i Regeringskredsene som Studiet af Retsvidenskaben, nagtet deres Nytte og indgribende Betydning for Administrationen nu almindelig erkjendes. For Danmark oprettedes en statsvidenskabelig Examen ved en kongel. Resol. af 29 Juli 1848 og ordnedes nærmere ved Bekjendtgj. af 10 Juni 1851.

Stat (rettere **Stad**) eller **Statlandet**, Forbjærg i den nordlige Del af Bergens Stift, er et stærkt udstikkende, vestligt Punkt af Norges Fastland. Kysten er her paa en lang Strækning blottet for Skjærgaard, og Sejladsen over **Stathavet** anses derfor for en af de ubehageligste langs Norges Bestkyst.

Statārist, som man bliver staaende ved, opholder sig ved; Ex. s. Læsning.

Statenhuk, d. s. s. Cap Farvel, s. **Farvel, Cap.**

Staten Island [stæten ējlænd], en Ø ved Nordamerikas Østkyst s. for New-York mellem den store Ø Long-Island og Fastlandet, c. 3 □ M. med 40,000 J., har Fæstningsværker til Beskyttelse af Indsejlingen til New-York og mange herlige Landsteder.

Statenland, s. **Ildlandet.**

Stater, en gammelgræsk Sølvmønt, lig 2 Drachmer ell. 12 Oboler, var den gangbareste Sølvmønt af den æginetiske Møntfod. En Tredjedel ringere i Vægt end den æginetiske var den korinthiske S.; den attiske Guldstater havde en Værdi af 20 attiske Sølvdrachmer.

Statik er den Del af Mechaniken, der omhandler Legemers Ligevægt; den deles ofte i Geostatik, Hydrostatik og Aërostatik, d. v. s. Læren om de faste, flydende og luftformige Legemers Ligevægt. **Graphisk S.**, grundlagt af Culmann, benytter graphiske Fremstillinger og Constructioner i Stedet for Regning; Udgangspunktet derfor er Læren om Kræfternes Parallelogram.

Station, Standsning eller det Sted, hvor der standses, bruges i Landmaalingen om de Punkter i Marken, hvor Maalebordet opstilles, i Astronomien om den tilsyneladende Standsning, som undertiden finder Sted i Planeternes Bevægelse. Medens nemlig disse i det hele bevæge sig i Retning fra V. til Ø., have de dog undertiden en Bevægelse i modsat Retning, s. **Retrogradation**; hver Gang Bevægelsen skifter Retning, indtræder en kort Standsning, og Planeten siges da at være **stationær**. Phænomenet foraarsages ved, at Bevægelsen betragtes fra Jorden, som selv bevæger sig; betragtet fra Solen er den bestandig fremadskridende.

Statist, s. **Figuranter.**

Statistik er Navnet for den Videnskab, som i Midten af forr. Aarh. grundlagdes af Achenwall, Professor i Göttingen, for saa vidt som han først (1749) gjorde de herhen hørende Emner til Gjenstand for en særlig Behandling og hævdede dennes selvstændige Charakter ved at udsondre den fra den Forbindelse, hvori den hidtil havde staaet med andre Videnskaber, navnlig Geographi og Statsret, og tillagde den det af ham dannede Navn S. Selve den nye Videnskabs Indhold og Omraade blev imidlertid saa svagt afgrænset og det Formaal, der skulde give den dens ejendommelige Præg og selvstændige Charakter, saa lidet skarpt fremhævet, at det siden i mere end et Aarhundrede har været et Hovedformaal for de theoretiske statistiske Undersøgelser at fastslaa den nye Videnskabs Indhold og opstille en fyldestgjørende Begrebsbestemmelse. Efter at der i lang Tid var arbejdet herpaa af baade tyske, franske, engelske og italienske Videnskabsmænd, blandt hvilke særlig kunne fremhæves af Tyskere Schlözer, Meusel, Göss og Niemann, af Franskmænd Peuchet og Donnant, af Englændere Sinclair og Portlock og af Italienere Gioja, der alle i det væsentlige holdt sig til det af Achenwall givne Grundlag og særlig søgte at bygge deres Begrebsbestemmelser paa det af ham valgte Navn og dettes Bestanddele, medens de dog samtidig stræbte at give Videnskaben et rigere og fyldigere Indhold, fremkaldte Belgieren Quetelets Fremtræden Dannelsen af en helt ny Retning i S., idet de overraskende Resultater, som hans Anvendelse af Tallet gav paa mange Omraader, hvor det hidtil ikke var blevet benyttet, bevægede flere franske Forfattere, navnlig Dufau, Moreau de Jonnès og J. Garnier, til at tillægge Benyttelsen af Tallet en saadan Betydning for S., at de væsentlig baserede deres Begrebsbestemmelse af denne Videnskab paa Anvendelsen af Tallet, idet navnlig Dufau bestemte Statistiken som „den Videnskab, der lærer af ensartede numeriske Data at udlede Lovene for de sociale Kjendsgjerningers Følgeorden", medens hans nys nævnte Efterfølgere endog udstrakte dens Omraade til „de naturlige, sociale og politiske Kjendsgjerninger, som kunne udtrykkes ved Hjælp af Tal". Udstrakt saa vidt hører S. imidlertid op at være en egen Videnskab med selvstændigt Formaal og herved bestemt Omraade og Indhold og bliver en blot og bar Methode, der lader sig anvende i mangfoldige Videnskaber. De senere, navnlig tyske, Forfattere, der yderligere have syslet med det rent theoretiske Spørgsmaal om S.s Begrebsbestemmelse, saaledes navnlig Knies, R. Mohl og Jonák, have derfor heller ikke villet anerkjende Rigtigheden af det Resultat, hvortil den saakaldte mathematiske Skole, til Dels ikke fuldt bevidst, er kommen, og have søgt at mægle imellem denne og den ældre, saakaldte historiske Skole. Det bør vistnok ogsaa siges, at der virkelig bestaar en egen statistisk Videnskab, om det end samtidig maa indrømmes, at dennes ejendommelige Methode i den nyere Tid har fundet en saa rig Anvendelse paa Emner, der ligge uden for hint Omraade, at der maa siges at have uddannet sig et formelt Begreb af S., hvorefter den nærmest fremtræder som en egen videnskabelig Methode, der lader sig anvende paa en stor Mængde højst forskjellige Gjenstande, ved Siden af det rette Begreb af S. som et eget Kundskabsfag. Dette sidste synes rettest at kunne

bestemmes saaledes, at S. er Fremstillingen af de Facta, der paa én Gang ere Udtrykket for et Lands økonomiske Tilstand og bestemmende for dets økonomiske Virksomhed. Opfattet saaledes bliver S. i væsentlig Grad en Hjælpevidenskab for Økonomien. Ved Siden af disse theoretiske Undersøgelser over den rette Bestemmelse af S.s Begreb er der stadig gaaet en Række mere praktiske Arbejder i S.s Tjeneste, hvorved dens Indhold er blevet stedse fyldigere og rigere. Disse Arbejder skyldes for en stor Del Fremkomsten af statistiske Bureauer (s. nedenfor), der efterhaanden oprettedes i alle civiliserede Lande til Indsamling og Bearbejdelse af statistiske Data, og blandt de mest fremragende praktiske Statistikere maa derfor fornemmelig i nyere Tid fremhæves Cheferne for saadanne Bureauer, navnlig ved Siden af Belgieren Quetelet og Franskmanden Moreau de Jonnés, Tyskerne Hoffmann, Dieterici og Dr. Engel, samt Englænderne Porter og Dr. Farr. Foruden disse kunne som statistiske Videnskabsmænd af mere praktisk Retning endnu nævnes Østerrigerne Czörnig, Ficker, Kolb, Brachelli og Neumann-Spallart, Tyskeren Reden, Englænderen Mac Culloch, Nordmanden Kjær o. fl. **Statistiske Bureauer**, bestemte til at indsamle og bearbejde statistiske Data, findes nu i samtlige europæiske Lande, Tyrkiet undtagen. Deres Oprindelse kan til Dels føres tilbage til forr. Aarh., for saa vidt der i Sverige i Midten af dette oprettedes en permanent „Tabelcommission", hvis Opgave det var at lede og bearbejde de regelmæssige Folketællinger, hvilken Commission er bleven omarbejdet til det nuværende statistiske Bureau, ligesom Tilfældet har været med den 1833 udnævnte kongel. Commission for Tabelværkets Udgivelse, der 1835 udgav det 1ste Bind af „Statistisk Tabelværk", indeholdende Folketællingen 1834, og fra 1 Jan. 1850 gik over til at blive et st. B. De fleste st. B. ere oprettede i indeværende Aarhundrede, navnlig efter 1830, fra hvilket Tidspunkt det nyoprettede belgiske B. under Quetelets Ledelse opnaaede en høj Rang og længe tjente til Mønster for de andre. I de senere Aar er der ved Siden af Statsbureauerne blevet oprettet et betydeligt Antal communale st. B., navnlig i en stor Del tyske og italienske Stæder; ogsaa i Kjøbenhavn er et saadant oprettet, der hidtil har udgivet 9 Hæfter af „Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik". **Statistiske Congresser**, Sammenkomster af Repræsentanter for den saakaldte officielle Statistik (Bureauerne) i samtlige europæiske Lande, der imidlertid ogsaa staa aabne for andre Statistikere, have nærmest til Øjemed at tilvejebringe Overensstemmelse i Fremgangsmaaden ved Indsamlingen og Behandlingen af det statistiske Materiale, hvorved Sammenligningen imellem Forholdene i de forskjellige Lande først ret muliggjøres. De skyldes Quetelets Initiativ, hvorfor den første ogsaa afholdtes i Brysel 1853; de 8 følgende afholdtes i Paris 1855, i Wien 1857, i London 1860, i Berlin 1863, i Firenze 1866, i Haag 1869, i St. Petersborg 1872 og i Budapest 1876. Da Vanskelighederne ved at fortsætte saadanne Congresser paa Grund af det store og voxende Tal af Deltagere, af hvilke mange stod Statistiken temmelig fjærnt, havde fremkaldt en Standsning i disse Congressers Afholdelse, gav omsider det 50-Aars Jubilæum, som Londons »Statistical Society« holdt i Juni 1885, Anledning til Dannelsen af en Forening af praktiske og videnskabelige Statistikere fra alle Lande under Navn af »Institut international de Statistique«, der foreløbig constitueredes umiddelbart efter med Sir Rawson Rawson som Præsident, Levasseur og Neumann-Spallart som Vicepræsidenter og Italieneren Bodio som Generalsecretær. Institutets første Møde, hvorpaa de endelige Statuter vedtoges, afholdtes i Rom i Apr. 1887, og Møderne agtes fortsatte hvert andet Aar.

Stātius, Publ. Papinius, romersk Digter 45—96 e. Chr., forfattede, foruden den ufuldendte »Achilleis«, et Epos »Thebais« og blandede Digte under Titelen »Silvae«. Hans Digte vidne om poetisk Begavelse og Herredømme over Formen, men ere ofte rhetoriske og kunstlede.

Stat pro ratiōne volūntas, lat., min Vilje skal gjælde som Grund.

Statue, fr. [stātue, statȳ], Billedstøtte, kaldes i Billedhuggerkunsten Fremstillingen af den hele menneskelige Figur, i Modsætning til Buste, der kun er Hovedet og en Del af Brystet, begge Dele udførte rundt, medens man for Udførelsen i Basrelief ikke bruger disse Betegnelser. **Statuette** [tyētt], en lille Billedstøtte.

Statuēre, fastsætte, paastaa; st. et Exempel, straffe til Advarsel.

Statūr, Legemsskikkelse, Vext.

Stātus, lat., d. e. Tilstand, Forfatning, bruges nærmest om en Persons økonomiske Tilstand, Forholdet mellem hans Activer og Passiver. I de fleste Lande er det gjort til Pligt for Handlende, Fabrikanter og Skibsredere at opgjøre deres S. en Gang hvert Aar. **S. quo**, Tilstanden, som den er i Øjeblikket, i Modsætning til S. quo ante, Tilstanden som den var tidligere, Udtryk, der navnlig bruges, naar det ved en Overenskomst, f. Ex. en Fredstractat, bestemmes, enten at den i Øjeblikket tilstedeværende Tilstand skal opretholdes eller den tidligere, men ved en senere Begivenhed, f. Ex. Krigen, forandrede Tilstand skal tilbageføres.

Statūt, en Benævnelse, der ofte bruges om Vedtægterne for et Selskab eller en Forening, men stundum ogsaa benyttes som Betegnelse for egentlige Love, navnlig af speciel eller local Charakter. **Statutārisk**, grundet i Statuter.

Staubbach, s. Lauterbrunnen.

Stauder, d. s. s. perennerende Planter, flerаarige urteagtige Planter.

Staudt, Karl Georg Christian v., berømt tysk Mathematiker, f. 24 Jan. 1798, fra 1835 Prof. i Mathematik ved Universitetet i Erlangen, har i sin „Geometrie der Lage" (1847) og i „Beiträge zur Geometrie der Lage" (1856—60) givet en ny og fuldstændig systematisk gjennemført Begrundelse af Geometriens Læresætninger paa saa vel det reelle som det imaginære Omraade. D. 1867.

Stauf, s. Donaustauf.

Staufen, s. Hohenstaufen.

Stauffacher, Werner, efter Sagnet en Bonde fra Schwyz, som 1307 med Arnold fra Melchthal og Walther Fürst stiftede Forbundet paa Rütli; s. Schweiz's Historie.

Stauffenberg, Franz Aug. Schenk v., Friherre, tysk Politiker, f. 1834 i Würzburg, var 1863—66 ansat i den bayerske Statstjeneste, men overtog derefter Styrelsen af sit Gods. 1866 valgtes han til andet Kammer, 1868 til Toldparlamentet og 1871 til den tyske Rigsdag og var i disse Forsamlinger en af Førerne for det nationalliberale Parti, særlig virksom for de finansielle Spørgsmaal og for Bayerns nøje Tilslutning til den tyske Enhedsudvikling. 1873—75 var han Formand i Bayerns andet Kammer og 1874—79 Næstformand i den tyske Rigsdag; han tog 1879 væsentlig Del i Ordningen af Elsaß's Forvaltning og sluttede sig 1884 til det nydannede „tysk-frisindede" Parti.

Staupitz, Johan v., Luthers Velynder og Ven, nedstammede fra en adelig Familie i Kursachsen og var 1502 en af Kurfyrst Frederik d. vises vigtigste Raadgivere og Medhjælpere ved Oprettelsen af Universitetet i Wittenberg, hvor han selv overtog et theologisk Professorat. 1503 blev han valgt til Generalvicar for Augustinerordenen i Tyskland, og i denne Egenskab var det, at han 1505 lærte Luther at kjende og kom til at øve en afgjørende Indflydelse paa hans hele Liv og aandelige Udvikling (s. Luther). Da Luther optraadte som Reformator, stod S. i Begyndelsen ved hans Side; 1518 fulgte han ham til Augsburg til Forhandlingen med Cardinal Cajetan og opmuntrede ham til ikke at give efter; men 1520 lykkedes det Cardinalbiskop Lang i Salzburg at faa S. fjærnet fra Wittenberg ved at ansætte ham som sin Hofpræst og derpaa lidt efter lidt at drage ham bort fra Luther, hvis hensynsløse Djærvhed desuden skræmmede den forsigtige S. For Luther var det en stor Sorg, at S., da han blev anklaget for Paven som Tilhænger af Luther, underkastede sig Pavens Dom og derefter modtog Udnævnelse til Abbed. Han irettesatte ham strængt derfor; men de vedblev dog at staa i personlig venskabeligt Forhold til hinanden indtil S.s Død i Salzburg 1524.

Staur (norsk) eller Stör (svensk), Pæl eller Stang, som stødes ned i Jorden, f. Ex. til Støtte for et Gærde.

Staurhynning, norsk, d. s. s. Spækhugger.

Staurøskop, et Apparat, der benyttes ved Undersøgelsen af Mineralernes optiske Egenskaber ved Hjælp af en mellem to Nicols Prismer indskudt Kalkspatplade, der er sleben lodret paa Hovedaxen. Det tjener især til Bestemmelsen af Elasticitetsaxernes Beliggenhed i Krystallerne.

Stavanger, den fjerde i Størrelse af Norges Kjøbstæder, ligger ved en mod S. indgaaende Arm af Buknefjorden; 24,000 J. (1885). S. er Sæde for Amtmanden i Stavanger Amt og er delt i 3 Sognekald, Domkirkens, St. Petri og St. Johannes's. Her er en Filial af Norges Bank, 2 private Bankinstituter, 2 Sparekasser, en offentlig Skole for den højere Almendannelse og et nyt, seværdigt Museum. Byen har to Kirker, Domkirken og St. Petri Kirke, af hvilke den først nævnte, som tidligere kaldtes St. Svituns Kirke, er et af Norges mærkeligste fra Middelalderen bevarede Bygningsværker. Oprindelig bygget i den første Halvdel af det 12te Aarh. og ombygget efter en Brand 1272 kom den efter Reformationen i Forfald, indtil den 1867—72 blev underkastet en gjennemgribende Restauration. Blandt veldædige Indretninger fortjene de af Præsten L. Ostedal (s. d. A.) oprettede Bethania-Stiftelser at nævnes. S. har en livlig Handel og betydelig Skibsfart. Indførselsværdien har tidligere beløbet sig til 7 à 8 Mill. og Udførselsværdien (hovedsagelig Sild) til 2 à 3 Mill. Kr., medens Toldindtægterne have naaet op til 700,000 Kr. I de sidste 5 Aar har dog Omsætningen været en Del ringere. Handelsflaaden talte 1886 560 Fartøjer med en Drægtighed af 109,000 Tons, hvoraf 44 Dampskibe med tilsammen 13,400 Tons. S. er en af Norges ældste Byer og blev Bispesæde allerede under Sigurd Jorsalafarer i Beg. af det 12te Aarh. Gjennem hele Middelalderen synes dog Stedet nærmest blot at have været en om Domkirken og Bispegaarden lejret Flække af underordnet Betydning. 1682 blev Bispesædet flyttet til Christianssand, og 4 Aar senere bleve endog Byens Kjøbstadrettigheder ganske ophævede. Vistnok bleve disse 1690 paa ny satte i Kraft, men Stedet gik dog kun langsomt fremad og talte endnu 1801 kun 2,500 J. Med det 1808 tilbagevendende Baarsildfiskeri begyndte imidlertid en Periode af saa frodig Blomstring, at kun faa norske Byer have gjort hurtigere Fremskridt. 1855 var Folkemængden 12,000 J. og 1875 20,000 J. Byen er saa godt som udelukkende bygget af Træ og er derfor gjentagne Gange bleven hjemsøgt af større Ildebrande, senest 1860. **Stavanger Amt** indtager den sydligste, omkring Buknefjorden og dens talrige Forgreninger liggende Del af det vestenfjældske Norge; 166 □ M. (9,146 □ Kilom.) med 113,700 J. Det inddeles i 7 Bycommuner (Sogndal, Ekersund, Stavanger, Sandnæs, Skudenæshavn, Kopervik og Haugesund) samt 37 Herreder, fordelte paa 2 Fogderier, 1) Jæderen og Dalerne og 2) Ryfylke. Bortset fra Jæderens flade Land med den aabne, ubeskyttede Kyst, udstrakte Flyvesandsbælter og ensformige Lyngmarker, der i mangt og meget minder om Jylland, er Amtet et af dybe og trange Fjorde sønderspittet Fjældland, som dog kun i det nordøstlige Hjørne naar op til en Højde af 1,600 à 1,700 Met. (c. 5,300 F.). Det til Agerdyrkning skikkede Areal er derfor indskrænket og Befolkningen spredt. Amtets talrige Øer, hvoriblandt Karmø (s. d. A.), ere dog i Regelen vel dyrkede og forholdsvis tæt beboede. Hovednæringsvejen er Jordbrug, men ogsaa Fiskeriet har spillet en vigtig Rolle, navnlig i de Perioder, da Baarsilden i større Mængder er gaaet ind under Kysten, hvilket senest var Tilfældet i Aarene 1808—1870. Blandt Communicationsmidler mærkes den 1878 aabnede Jærnbane over Jæderen fra Stavanger til Ekersund.

Stavekirker, s. Norsk Kunst und. Norge.

Stavis Aa, s. Fyn.

Stavning Fjord, s. Ringkjøbing Fjord und. Ringkjøbing.

Stavnsbaandet kaldes den Ufrihedstilstand, hvori den danske Bondestand levede i en stor

Del af det 18de Aarhundrede. Frederik IV ophævede vel 1702 det trykkende Bornedskab, der fra ældre Tid hvilede paa Bønderne i Sjælland, Laaland, Falster og Møen, og hvormed ogsaa var forbundet et S., d. e. Forpligtelsen til at blive paa det Gods, hvor de vare fødte; men forinden dette skete, var der udstedt en Forordning (19 Febr. 1701) om, at enhver Bondekarl, der vilde forlade det Sogn, hvor han tjente, skulde have Pas fra Godsejeren, og denne Bestemmelse i Forening med Forordningen om Landmilitsens Oprettelse (22 Febr. 1701) havde til Følge, at der mange Steder i Landet tvært imod Lovgiverens Hensigt opstod et Forhold, som stærkt lignede Bornedskabet. I Begyndelsen af Christian VI.s Regering lod det til, at Bønderne skulde faa bedre Kaar, idet han 30 Oct. 1730 ophævede Landmilitsen, men allerede 5 Marts 1731 skærpedes Pastvangen, og 4 Febr. 1733 gjenoprettedes Landmilitsen, og idet nu Udskrivningen helt lagdes i Godsejernes Hænder, indførtes S. lovformelig for hele Landet: ingen Bondekarl, som ikke havde fæstet Gaard, maatte forlade det Gods, hvorpaa han var født, før han havde naaet sit 36te Aar eller udtjent som Soldat. 1735 bestemtes, at S. skulde begynde med det 14de Aar, 1742 udvidedes det til at gjælde fra det 9de til det 40de Aar, og endelig befaledes 1 Juli 1746, at enhver Landsoldat skulde nedsætte sig paa det Gods, hvorfra han var udskreven, og være pligtig til der at modtage Gaard. Under Frederik V strammedes endog S. ved Frdn. af 13 Apr. 1764, hvorefter Herremandens Ret til det unge Mandskab skulde begynde allerede med det fyldte 4de Aar. Medens Bornedskabet var et Pligtforhold til Husbonden, var Stavnspligten en Pligt imod Staten, og det maatte derfor ogsaa blive Statens Opgave at forandre dette Forhold. Flere Mænd (f. Ex. Reverdil) arbejdede herpaa, men først efter at den Guldbergske Regering 1784 var styrtet, gjennemførte Kronprins Frederik, støttet af Mænd som A. P. Bernstorff, Brødrene Chr. og Ludv. Reventlow og Chr. Colbjørnsen, den store Omvæltning. 25 Aug. 1786 nedsattes en af 16 Medlemmer bestaaende Landbocommission, og paa dens Forslag udstedtes Forordningen af 20 Juni 1788 om S.s Løsning, i Følge hvilken S. strax blev hævet for alle bondefødte, som vare under 14 eller over 36 Aar, og for alle de øvrige fra 1 Jan. 1800 (jvfr. Frederik VI).

Stavrópol, 1) Gouvernement i det russiske Ciskaukasien, mellem Kaukasus's nordlige Fod og Manytschfloden, skilles fra det kaspiske Hav ved en forholdsvis smal Landstrækning henhørende til Districtet Ter og grænser mod V. til Districtet Kuban. 1,248 □ M. med 638,000 J. (1883). Det er i det hele et Steppeland, hvis østlige Del endog for en stor Del er Saltsteppe. — 2) Befæstet Hovedstad i Gouv. S., 40 M. s. ø. for Asov, med 35,000 J., er Sæde for Overbefalingsmanden over Tropperne i Ciskaukasien og den civile Statholder. Svovlkilder. Her holdes aarlig to stærkt besøgte Markeder. I den frugtbare Omegn er en tysk Koloni og flere Kosakbyer. — 3) Stad i det russiske Gouv. Samara, 8 M. v. n. v. for Samara ved Volgas venstre Bred. 5,000 J., for en stor Del døbte Kalmuker, der dog kun opholde sig her om Vinteren, men om Sommeren nomadisere med deres Hjorder.

Staværn, Strandsted i Norge, liggende paa Sydsiden af Larviks Fjorden. 1750 blev her anlagt et Orlogsværft, s. Frederiksværn.

Stearin, et af de vigtigste naturlig forekommende Fedtstoffer (s. d. A.), er i ren Tilstand vorlignende, smelter ved 63°, stivner igjen ved 54°, er uopløseligt i kold Vinaand, men opløses af kogende Æther, hvoraf det krystalliserer i perlemorglinsende Krystalskæl. I Lighed med de øvrige Fedtstoffer kan S. paa forskjellig Maade spaltes i Stearinsyre og Glycerin. Denne Proces udføres i det store enten ved Forsæbning med Kalk og Vand, hvorved dannes uopløselig stearinsur Kalk, hvoraf da Syren frigjøres ved Svovlsyre, og opløselig Glycerin; i den nyere Tid udføres denne Forsæbning i Autoclaver under 10 Atmosphærers Tryk, hvorved man kan nøjes med langt mindre Kalk. Eller man sønderdeler S. ved overhedet Vanddamp, ved 310—315°, hvorved der destillerer Glycerin og Stearinsyre over; dog frembyder denne Methode praktiske Vanskeligheder. Eller man opheder Svovlsyre til Vandets Kogepunkt og blander under stærk Omrøring med det til 110—115° ophedede S. i omtr. 10 Minuter, gyder derpaa det hele i Vand, koger i flere Timer og vasker den udskilte Stearinsyre i varmt Vand. Den rene Stearinsyre danner perlemorglinsende Skæl og Naale uden Lugt og Smag; den er opløselig i Vinaand og smelter ved 69,1°. I det store vindes aldrig den rene Syre (fordi man i Stedet for rent S. benytter naturlige faste Fedtstoffer), men en Blanding af de faste Syrer S.- og Palmitin- og den flydende Oljesyre. Denne smeltede Blanding lader man afkøle saa langsomt som muligt for at faa store Krystaller og presser først koldt, derpaa varmt for at fjærne saa meget af den flydende Oljesyre som muligt. De tilbageblivende faste Syrer benyttes efter Tilsætning af lidt Vox til Stearinlys (s. Lys), og hvad man i daglig Tale kalder S., er en saadan Syreblanding. Ved mindre stærk Presning faas en fast Syreblanding af noget lavere Smeltepunkt, som navnlig tidligere gav de saakaldte Margarinlys. — Af Stearinsyre og Glycerin kan man igjen danne S. og ikke blot det naturlig forekommende Tristearin (s. Fedtstoffer), men ogsaa Distearin og Monostearin. Ved Iltning med Salpetersyre giver Stearinsyre forskjellige Led af Oxalsyrerækken.

Stearoptén er den tungere smeltelige (ved almindelig Temperatur faste) Del af de flygtige Oljer, i Modsætning til Elæopten.

Steatit, d. s. s. Fedtsten.

Stecknitz, et kanaliseret Vandløb i Hertugd. Lauenburg, 11¼ M. langt, forbinder Trave oven for Lübeck med Elben oven for Staden Lauenburg og er sejlbart for Smaafartøjer af indtil 5 F.s Dybgaaende.

Stedinger, en frisisk Stamme i det nuværende Oldenburg, der oprørt over Adelens og Gejstlighedens Tryk vægrede sig ved at yde Hoveri og Tiende og derfor blev beskyldt for albigensisk Kjætteri. Tysklands Kjættermester,

Conrad af Marburg, bevægede Pave Gregor IX til at lade prædike et Korstog imod S. (1234), hvorved Landet blev forfærdelig ødelagt og de tilbageblevne Levninger af det heltemodige Folk efter en haard Kamp tvungne til Underkastelse.

Stedingk, Curt Bogisl. Ludv. Christ. v., svensk General og Statsmand, f. 1746 i svensk Pommern, traadte allerede i Drengeaarene i militær Tjeneste og tjente senere ogsaa i den franske Hær. Som fransk Brigadechef deltog han i den nordamerikanske Frihedskrig og udmærkede sig der ved flere Lejligheder. Under Krigen i Finland (1788—90) førte han Commandoen over den i Savolax staaende svenske Hærafdeling; efter Træfningen ved Porrassalmi (13 Juni 1789) fik han Sværdordenens Storkors og blev efter Slaget ved Parkumäki (21 Juli s. A.) Generalmajor. Efter Krigens Slutning blev han svensk Minister i St. Petersborg, hvilken Post han forlod 1808; imidlertid var han bleven Friherre og General. 1809 var han Sveriges første Befuldmægtigede ved Fredscongressen i Fredrikshamn, hvorefter han paa ny sendtes til St. Petersborg, blev s. A. Greve, men hjemkaldtes 1811. Som Feltmarschal førte han næst efter Kronprinsen Commandoen over den svenske Hær under Felttogene i Tyskland og Belgien 1813—14 og undertegnede Freden i Paris; d. 1837. »Mémoires posthumes du feldmaréchal comte de S.« (1844—47) ere udgivne af hans Svigersøn, Grev M. Björnstjerna. — Hans Broder, **Victor v. S.**, f. 1751, d. 1823 som svensk Baron og Generaladmiral, deltog ligesom Broderen i den nordamerikanske Frihedskrig, var senere som Oberstlieutenant ved den svenske Skjærgaardsflaade med i Krigen mod Rusland (1788—90), commanderede Avantgarden i den „Viborgske Spidsrod" og førte selve Hovedstyrken af Skjærgaardsflaaden i Slaget ved Svensksund (9 Juli 1790).

Stedlinjeproblemet, en Observation til Søs, ved hvilken man til enhver Tid ved at maale Højden af et Himmellegeme kan finde en Linje paa Jordens Overflade (Ligehøjdecurve eller Stedlinje), i hvilken Skibet maa befinde sig, uagtet man ikke nøjagtig kjender hverken Breden eller Længden. Ved to Stedlinjer, tagne i samme Øjeblik ved to forskjellige Himmellegemer, vil Skibets Plads være i disse Linjers Skæringspunkt. Kan kun ét Himmellegeme benyttes, kan man først finde en Stedlinje, hvori Skibet er, dernæst efter at have udsejlet en bestemt Cours og Distance atter finde en anden Stedlinje og derved bestemme Skibets Plads. De to S. bør helst skære hinanden under en Vinkel, der er i Nærheden af 90°. Retningen af Stedlinjen er stedse vinkelret paa den retvisende Pejling fra Skibet til Himmellegemet.

Stedmoderblomst, s. Viol.

Steele, Stad i den preussiske Rhinprovins, ved Floden Ruhr, 8 M. n. for Köln. 8,000 J. Stenkulsgruber, Fabrikation af Jærn- og Blikvarer.

Steele, Rich. [stihl], engelsk Skribent, f. 1671 i Dublin, kom efter Skolegang i London til Oxford, men afbrød sine Studier ved af Lyst til Militærstanden at lade sig hverve til Hestgarden, af hvilken Grund en irsk Slægtning udslettede ham af sit Testament. Den almindelige Yndest, han vandt som god Kammerat i alslens lystige Streger, gjorde, at han avancerede til Capitain; i et Anfald af Ruelse over sit forsorne Liv udgav han 1701 en gudelig Afhandling, men da hans Venner drillede ham, slog han sig paa Komedien, og hans Lystspil »The Funeral« gjorde 1703 Lykke paa Drury Lane. Paa sin Skolekammerat Addisons Anbefaling blev han Redacteur af et Blad, hvis store Indkomster han forbrugte i et luxuriøst Liv. Plaget af Creditorer faldt han paa at udgive et underholdende Tidsskrift »The Tatler« 1709—11; 1711—12 udgav han sammen med Addison »The Spectator« og senere forskjellige periodiske Skrifter; navnlig de to første Tidsskrifter fik en overordentlig Udbredelse og Indflydelse. 1713 blev han Medlem af Underhuset og bekæmpede Toryerne med Mund og Pen; og da hans Parti kom til Magten med Georg I, blev S. rigelig lønnet med Embeder og Hædersbevisninger, men kom siden i Strid med sine fordums Venner, bl. a. Addison. Sine sidste Aar tilbragte han i Wales, lam og ruineret ved Gjæld. D. 1 Sept. 1729.

Steen, hollandsk Vægt, lig 3 Ponden ell. 6 danske Pund.

Steen, Adolph, dansk Mathematiker, f. 7 Oct. 1816, blev Student 1834 og tog Examen i Mechanik ved den polytechniske Læreanstalt 1839, disputerede 1845 for Magistergraden (»De vi et natura infiniti mathematici«) og tilbragte Vinteren 1846—47 i Paris, hvor han hørte Forelæsninger ved L'école polytechnique og Collège de France, ansattes 1850 som Lærer i Mathematik ved den polyt. Læreanstalt, hvor han havde væsentlig Del i Oprettelsen af et Cursus for Civilingenieurer; han var tillige (1854—63) Lærer ved den militære Højskole, blev 1861 Professor i Mathematik ved Universitetet og optoges 1862 i Videnskabernes Selskab; d. 10 Sept. 1886. 1849 kom han ind i Rigsdagen for Sorø Amts 3dje Valgkreds, hvor han med H. E. Schack, Damkier o. fl. a. dannede den mæglende Gruppe, der sædvanlig gik under Navnet „det intelligente Venstre"; fra 1854—58 og 1864—69 repræsenterede han i Folketinget Kjøbenhavns 6te Kreds, sluttede sig til det nationalliberale Parti og, om han end i mange Retninger hyldede og udtalte radicale Anskuelser, hævdede han Dannelsens Krav og arbejdede for Universitet og Videnskabelighed. Ogsaa paa andre Maader tog han virksom Del i det offentlige Liv, var 1857 Medstifter og siden Medbestyrer af „Bikuben", 1859—61 Borgerrepræsentant i Kjøbenhavn, desuden Medlem af forskjellige Commissioner osv. og i sine sidste Aar et meget virksomt Medlem af Bestyrelsen for Foreningen til Forsvarsvæsenets Fremme. Efter Madvigs Afgang 1875 som Undervisningsinspecteur blev han Formand i Inspectionen for de lærde Skoler og højere Realskoler. Som Lærer i Mathematik har han virket meget ved et livligt og vækkende Foredrag, ved velskrevne og stærkt udbredte Lærebøger, saaledes i elementær Arithmetik (1843), ren Mathematik (1847),

elementær Algebra (1859), Differential- og Integralregning (1860), Sandsynlighedsregning (1864), Plangeometri (1865), Stereometri (1867); i videnskabelig Henseende foreligge fra ham flere Afhandlinger i Videnskabernes Selskabs Skrifter (om dobbelte bestemte Integraler, Integration af Differentialligninger, Trykcentret osv.), mathematisk Tidsskrift o. a. St. S. var i Besiddelse af en overordentlig Arbejdsdygtighed og af en livlig og energisk Charakter. Han lagde ikke Skjul paa sine Tanker eller Følelser og betænkte sig aldrig paa at bryde en Lanse for, hvad han ansaa for ret og rigtigt. Hans Virksomhed paa forskjellige Omraader har derfor efterladt sig varige Spor; særlig skyldes det for en stor Del S.s Indflydelse, at den mathematiske Undervisning i de senere Aar har gjort saa store Fremskridt her i Landet, som Tilfældet har været.

Steen, Jan, hollandsk Maler, f. 1626 i Leiden, d. 1679, Elev af Knupfer, levede skiftevis i Delft, Haarlem, Haag og Leiden og malede Scener af Folkelivet, især fra Værtshuse, med et overordentligt Lune og overmaade megen Dygtighed i den techniske Behandling. Hans fleste og bedste Arbejder ere i Holland og i England i forskjellige Privatgallerier; dog har ikke alene Tyskland, men ogsaa Danmark adskillige af hans gode Billeder.

Steen, Johannes Wilhelm Christian, norsk Skolemand og Politiker, f. i Christiania 22 Juli 1827, philologisk Candidat 1848, grundlagde 1854 som Adjunct i Bergen det liberale Blad „Bergensposten"; s. A. blev han Overlærer, senere Rector ved den offentlige Skole paa Tromsø, hvor han 1859 og følgende Aar valgtes til Stortingsmand, indtil han 1866 forflyttedes som Rector til Stavanger; denne By har han indtil den seneste Tid repræsenteret paa Stortinget, Valgperioden 1874—76 undtagen. Han sluttede sig strax til det liberale Parti, saaledes som det efterhaanden dannede sig under Joh. Sverdrups Ledelse; snart opnaaede han selv en fremskudt Stilling inden for Partiet, blev 1871 Odelstingspræsident og 1881 Præsident i Stortinget, paa samme Tid som han var Medlem af vigtige Comitéer. Saaledes valgtes han 1883 til Formand i Protocolcomitéen, efter hvis Indstilling Rigsretten mod Ministeriet Selmer decreteredes, og var tillige Medlem af Actionscomitéen. Efter Ministeriet Sverdrups Udnævnelse 1884 blev han den anerkjendte Leder af Stortingets Venstre, men skilte sig ved Venstrepartiets Splittelse fra den regeringsvenlige Fraction og blev Leder for det saakaldte „rene" Venstre. Ved Valget 1888 opnaaede han ikke Gjenvalg i Stavanger.

Steenberg, Julius August, dansk Operasanger (Tenorbaryton) og Romancecomponist, f. 2 Aug. 1830 i Viby ved Aarhus, hvorfra han 1850 kom til Kjøbenhavn og blev Student, debuterede 12 Jan. 1856 som Joseph i Méhuls Opera og sang i 6—7 Aar en Mængde store Tenorpartier, deriblandt Titus, Ottavio (Mozart), Max i „Jægerbruden", Ritmester Rose i „Ungdom og Galskab", George Brown i „Hvide Dame", Lortzings Czar, Lionel i „Martha", Edgardo, Nemorino, Tonio (Donizetti) samt Sverkel i „Liden Kirsten" m. m., men havde derved overanstrængt Stemmen og indskrænkede sig efterhaanden til mindre Roller i Operaen og Skuespillet. 3 Juni 1888 tog han Afsked med Publikum ved en Forestilling paa det kongel. Theater, hvor han for udsolgt Hus sidste Gang optraadte som Sverkel og sang nogle Romancer. Som Concert- og Romancesanger har S. med Rette været meget yndet og særlig udmærket sig som Fortolker af Schubert, Schumann, Heise og af egne Sange.

Steenbuch, Henrik Nicolai, norsk Jurist, f. 1774 paa Melhus Præstegaard i det Throndhjemske, juridisk Candidat 1810, blev, efter at have været Sagfører i Helsingør og Throndhjem, 1816 Lector (senere Professor) i Lovkyndighed ved Christiania Universitet. 1827 og 1828 var han Stortingsmand. S. øvede en betydelig Indflydelse paa Udviklingen af Norges constitutionelle Statsliv ved sine i oppositionel Aand skrevne Avisartikler i „Nationalbladet" og „Morgenbladet" om de fleste vigtige Spørgsmaal, som i hans Tid vare paa Bane. De udkom anonymt, men han vedkjendte sig dem siden. D. 11 Oct. 1839.

Steenkerke, en Landsby i det nordlige af den belgiske Prov. Hainaut, bekjendt af Marschallen af Luxembourgs Sejer over Vilhelm III af Oranien 3 Aug. 1692.

Steensen, Niels, Nicolaus Steno ell. Stenonis, berømt dansk Videnskabsmand, f. 1638 i Kjøbenhavn, hvor hans Fader var Guldsmed. Efter i Hjemmet at have studeret Medicin og især Anatomi under S. Paulli og Th. Bartholin drog han 1660 til Holland, hvor han fortsatte sine anatomiske Studier og Undersøgelser ligesom senere i Paris, og tildrog sig, hvor han kom hen, alles Opmærksomhed og Beundring ved sit store anatomiske Talent. 1666 kom han til Italien, hvor han blev modtagen med Udmærkelse af Storhertugen af Toscana, der gjorde ham til sin Læge og paa alle Maader søgte at fremme hans Arbejder; fra Studiet af Anatomien førtes han her tillige ind paa geologiske Undersøgelser. Allerede længe havde han imidlertid lidt under en Tvivl om Protestantismens Rigtighed, der maaske først var vakt eller i al Fald havde fundet rigelig Næring i Paris ved hans Omgang med Bossuet. I Firenze vandt den i Styrke ved de Omvendelsesforsøg, hvorfor han her var udsat, og i Slutningen af 1667 gik han aabenlyst over til den katholske Religion. 1672 vendte han paa Griffenfelds Opfordring hjem til Kjøbenhavn og overtog Professoratet i Anatomi ved Theatrum anat., men var allerede den Gang for hildet i Theologien til at kunne udrette noget synderligt for Anatomien, og da han desuden som Katholik var udsat for forskjellige Ubehageligheder, drog han 1674 igjen til Firenze og var fra nu af tabt for Naturvidenskaben. Aaret efter lod han sig indvie til Præst, 1677 blev han Biskop og apostolisk Vicar i Norden, levede i Hannover, Münster, Hamborg og Schwerin alene for Religionen og dens Udbredelse, og gik til sidst op i en fanatisk Afholdenhed og Selvpinsel, der 1686 endte hans Dage. Hans Lig blev fra Schwerin ført til Firenze og begravet der i San Lorenzo-Kirken;

en Marmorbuste sattes ham her 1883. Anatomien skylder ham en Mængde vigtige Opdagelser, f. Ex. af den efter ham opkaldte Udførselsgang for den største af Spytkjertlerne, Svedkjertlerne, Hjertets Bygning, og han besad desuden en sjælden Gave til at paavise og tydeliggjøre, hvad han havde fundet, for andre. I Firenze fik hans Studier, som ovenfor antydet, pludselig en ny Retning derved, at han havde lagt Mærke til den Lighed, der findes imellem de i Jordlagene forekommende Tænder, Skaller osv. og de tilsvarende hos de nulevende Dyr. Tidligere betragtede man Forsteningerne kun som blotte „Naturspil“ (lusus naturæ), uden nogen Forbindelse med Dyreverdenen. S. paaviste derimod ikke blot den nævnte Overensstemmelse, men sluttede tillige fra Forsteningerne til Lagenes Dannelsesmaade. I sit Skrift »De solido intra solidum naturaliter contento« (1669) forfulgte han denne sin første Iagttagelse med den ham egne Skarpsindighed og Conseqvens, efterviste Modsætningen mellem de ældste Bjergdannelser uden Forsteninger og de yngre med saadanne, saa vel som Forskjellen mellem Fersk- og Saltvandsdannelser m. m. Med andre Ord, han nedlagde i dette Skrift Spiren til en Række Theorier, der kun lidet paaagtedes af hans mindre oplyste Samtid, men som derimod et Aarhundrede senere atter ere blevne optagne paa ny og endnu den Dag i Dag danne Grundprinciperne i den videnskabelige Geognosi, hvis egentlige Skaber S. nærmest maa anses for at være.

Steensgaard, en Herregaard i den nordlige Del af Langeland, hed oprindelig Krogagergaard, men efter at den ved Mageskifte 1577 var gaaet fra Kronens over i Familien Steensens Besiddelse, nedbrødes den gamle Gaard, og noget derfra opførtes en ny, der fik Navnet S. I over 200 Aar ejedes Gaarden af Slægten Steensen, hvis Navn paa en smuk Maade er knyttet til Danmarks Krigshistorie i det 17de Aarh., og om hvilken den gjemmer interessante Minder. En ny, prægtig Hovedbygning er opført 1835—36.

Steenstrup, Johannes Japetus Smith, berømt dansk Naturforsker, f. 8 Marts 1813 i Vang i Thy, blev 1841 Lector i Mineralogi og Botanik ved Sorø Akademi, 1845 Professor i Zoologi ved Kjøbenhavns Universitet og 1848 Meddirecteur for det kongelige naturhistoriske Museum, indtil dette Museums Forening med Universitetets 1864, da han af Consistorium valgtes til Formand i det forenede zoologiske Museums Bestyrelsesraad, hvilken Stilling han dog midlertidig fratraadte 1878. Efter Forchhammers Død 1865 og indtil 1878 var S. det kongel. danske Videnskabernes Selskabs Secretær, og efter Madvigs Død valgtes han til dets Præsident, men afslog Valget; fra 1849—85, da han tog sin Afsked fra Universitetet, var han en af Bestyrerne i den naturhistoriske Forening og virkede i denne ved populære Foredrag og som Ordstyrer i dens videnskabelige Møder. Ved Oprettelsen af „Carlsbergfondet“ 1876 indtraadte S. i dettes Bestyrelse. Ved Lunds Universitets Jubelfest 1868 creeredes han til Dr. phil. og med., og ved hans egen Jubelfest 1870 sammenskød Venner og tidligere Elever til taknemmelig Erindring om hans Virken som Universitetslærer og Forsker en Sum til derfor at stifte et Legat til Fordel for Studiet af Naturhistorie og Archæologi. S. er Medlem af de berømteste udenlandske lærde Selskaber (Paris, London, St. Petersborg, Berlin, München osv.). Han har deltaget i de fleste skandinaviske Naturforskermøder og i flere af de archæologiske Congresser, ved hvilke han har søgt at virke for en kritisk-ædruelig Opfattelse af de Forhold, der menes at belyse Menneskets ældste Historie i Europa. 1839—40 berejste S. efter Foranstaltning af det daværende Rentekammer Island for at undersøge dette Lands Naturforhold, 1844 Færøerne og Skotland med daværende Kronprins Frederik; i Aarene 1859—65 har han endelig gjort flere større Rejser i forskjellige Egne af Europa (Dalmatien, Norditalien, Sydfrankrig, England). Af S.s videnskabelige Arbejder har den af Videnskabernes Selskab prisbelønnede „Geognostisk-geologisk Undersøgelse af Skovmoserne Vidnesdam og Lillemose i det nordlige Sjælland“ (Vidensk. Selsk. Skr. IX, 1841) grundlagt hans Navn som genial og grundig Forsker; dybest ind i Videnskabens (Zoologiens) Udvikling har han grebet ved sit Indbydelsesskrift fra Sorø Akademi 1842 „Om Forplantning og Udvikling gjennem vexlende Generationsrækker, en særegen Form for Opfostringen i de lavere Dyreklasser“ (oversat paa Tysk samt paa Engelsk, udgivet af »Roy. Society«). Derimod lykkedes det ikke S. at trænge igjennem med sin Bekæmpelse af Antagelsen af dobbelt Kjøn hos samme Individ af visse lavere Dyr („Undersøgelser over Hermaphroditismens Tilværelse i Naturen“, ligeledes Program fra Sorø, for 1844, og ligel. oversat paa Tysk), om end denne Lære ved dette Skrift blev skarpere og snævrere begrænset i sit Omraade. Af special-zoologiske Arbejder (der især maa søges i Videnskabernes Selskabs „Skrifter“ og „Oversigter“ og i „Videnskabelige Meddelelser fra den naturhistoriske Forening“) kunne fremhæves S.s Undersøgelser over Blæksprutterne („Hektokotyldannelsen hos Cephalopodslægterne Argonauta og Tremoctopus“, Vidensk. Selsk. Skrift. 1856; om »Hemisepius, Sepiadarium og Idiosepius«, smstds. 1875 og 1881, »Notæ teuthologicæ« i Vid. Selsk. Overs. 1882—87); over Snyltekrebsene (Philichthys Xiphiæ, Vidensk. Selsk. Overs. 1861 og 1862; Bidrag til Kundskab om det aabne Havs Snyltekrebs og Lernæer“, i Forbindelse med Dr. Lütken, i Vidensk. Selsk. Skr. 1861); over Flyndernes Asymmetri og det ene Øjes Vandring hos Flynderungen fra Blindsiden til den farvede Side (Vidensk. Selsk. Overs. 1863 og 1876). En tredje Række af Studier og Undersøgelser (hvoraf dog meget endnu ikke er offentliggjort) knytter sig ligesom de ældre over Tørvemoserne til det store Spørgsmaal om Menneskets ældste Historie her i Landet og de Naturforhold, hvis Belysning i denne Henseende bliver af Vigtighed, f. Ex. „Undersøgelser i geologisk-antiqvarisk Retning“ (i Forbindelse med Forchhammer og Worsaae, Vidensk. Selsk. Overs. 1848—56, om de saakaldte „Kjøkkenmøddinger“ osv.); „Om Wors-

saaes Tvedeling af Stenalderen" (smstds. 1859 og 1865); om Gejrfuglen og dens Udryddelseshistorie („Vidensk. Medd." 1855); om Knoglehuler og Knoglebreccier (i Stockholmer-Akademiets »Öfversigter« for 1860); om Tørvemoserne (Foredrag ved Landmandsmødet i Kjøbenhavn 1869, 2det Opl. 1888); „et Blik paa Natur- og Oldforskningens Forstudier til Besvarelsen af Spørgsmaalet om Menneskeslægtens tidligste Optræden i Europa" (Universitetsprogram 1862). Disse Studier og Bestræbelser have endelig oftere ført S. over paa det Omraade, hvor Historie og Naturvidenskab mødes, eller hvor det gjælder om gjennem den sidste at vinde en rigtig Forstaaelse af gamle Kildeskrifter, f. Ex. „Hvad er Kongespejlets „Havgjerdinger?", „Zeniernes Rejser i Norden" („Aarbøger for nordisk Oldkyndighed", 1871 og 1883) og „Harald Haardraades Tog til Limfjorden og Limfjordens Tilstand i 10de Aarhundrede" (1875). — Hans Søn, Johannes Christoffer Hagemann Reinhardt S., f. 5 Dec. 1844 i Sorø, blev 1863 Student fra Metropolitanskolen og 1869 juridisk Candidat. 1867 havde han vundet Universitetets Accessit for en retshistorisk Prisafhandling, og han kom derved ind paa retshistoriske og historiske Studier, som fortsattes efter overstaaet Embedsexamen. Han foretog flere større Udenlandsrejser og vandt 1882 den juridiske Doctorgrad ved Skriftet „Danelag". S. A. blev han Professor Rostgardianus i nordisk Historie og nordiske Antiqviteter ved Kjøbenhavns Universitet samt Medlem af Videnskabernes Selskab. Hans første Arbejde, „Studier over Kong Valdemars Jordebog" (1874), indviklede ham i en hvas Polemik med Historikeren C. Paludan-Müller. Af hans efter en stor Plan anlagte Værk „Normannerne" er der udkommet 4 Bd. (1876—82), hvoraf hans Doctordisputats er det ene. Endnu der fremhæves „Den danske Bonde og Friheden" (2 Opl., 1888) og „Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarh. (1801—63)", udgivet af den danske historiske Forening i Anledning af dens halvhundredaarige Bestaaen (1889). S. har Fortjeneste af at have udbredt Kjendskabet til nyere dansk historisk Literatur i Udlandet ved i fremmede Tidsskrifter at have leveret kritiske Oversigter over den. Hans Forfattervirksomhed vidner om stor Grundighed, skarp Kritik og ualmindelig Selvstændighed og viser ham i Besiddelse af et usædvanligt Combinationstalent. — Førstnævntes Broder, Matthias S., f. 22 Juli 1822 i Hillerslev i Thy, blev 1854 Magister (Dr. phil.), redigerede 1855—68 „Dansk Maanedsskrift" og siden 1866 de af „Udvalget til Folkeoplysningens Fremme", i sin Tid nedsat af „Dansk Folkeforening", udgivne Skrifter under Fællestitlen „Folkelæsning". 1876 blev han Statens Tilsynsmand ved Folkehøjskolerne og udgav 1886 et Forsvarsskrift for disse, „Anklagerne mod Højskolerne belyste ved Kjendsgjerninger", bl. a. rettet mod Forhandlinger desangaaende i Landstinget. — En Brodersøn af J. J. S. og M. S., Knud Joh. Vogel S., f. 7 Sept. 1842 i Mov ved Aalborg, blev pharm. Candidat 1863, men beskæftigede sig tidlig med Geognosi og har fra 1867 været Assistent ved Universitetets mineralogiske Museum. I Tidsrummet 1871—89 ledede han 6 af de herfra udsendte videnskabelige Expeditioner til Vest-Grønland, paa hvilke han foretog en Række grundige Undersøgelser. At det saakaldte „Meteorjærn" i Basalten paa Disko nu er anerkjendt for at være tellurisk nikkelholdigt Jærn, skyldes saaledes ham; han har undersøgt og kortlagt Nord-Grønlands kulførende Dannelser, foretaget omfattende Indsamlinger af de deri forekommende Planteforsteninger (beskrevne af O. Heer i »Flora fossilis arctica«, 1883) og undersøgt Isbræerne. I Syd-Grønland har han især gjentagne Gange beskæftiget sig med „Sodalith-Syeniten" i Julianehaabs District og givet et Bidrag til Besvarelse af Spørgsmaalet „Om Østerbygdens Beliggenhed". Resultaterne af disse Undersøgelser med dertil hørende Kort findes i „Meddelelser om Grønland".

Steenwijk ell. **Steenwick**, Hendrik van, den ældre, flandersk Maler, f. 1550 i Byen Steenwijk i Overijssel, malede med stor Dygtighed Architekturbilleder, mest det indre af Kirker, Fængsler o. desl., jævnlig oplyste ved Fakkelskin eller Lys. Han gik senere til Frankfurt a. Main, hvor han døde 1604 ell. 1605. — Hans Søn og Elev, Hendrik v. S. d. yngre, f. 1580 (1585) i Antwerpen, malede samme Emner som Faderen, hvis Billeder ofte forvexles med hans, idet de begge høre til Flanderns betydeligste Architekturmalere. Han blev af v. Dijck anbefalet til Carl I og kom derved til England, hvor han døde, vistnok 1640. Den kongel. Malerisamling i Kjøbenhavn ejer et smukt Arbejde af ham.

Steenwinkel, Hans ell. Johannes de Embda, d. e. fra Emden, dansk Bygmester, f. i Antwerpen, var i kongel. Tjeneste 1581—91. Tyge Brahe kalder ham architectus meus, og han medvirkede ved Opførelsen af Uranienborg og Stjærneborg paa Hveen. For Kong Frederik II medvirkede han ved Kronborgs Opførelse og ved Gjenopførelsen af Slangerup Kirke. Han døde i Halmstad 1601. — Hans Søn af samme Navn, Hans S., f. 1587 i Kjøbenhavn, d. 1639 smstds., er bekjendt som den, der opførte Trinitatis Kirke og Børsens Gavl mod Slotspladsen, medens han tillige som Billedhugger havde medvirket ved Opførelsen af den øvrige Del af Bygningen. — En ældre Broder, Lorents S., d. 1619, var som Billedhugger sysselsat ved Frederiksborg Slot; en yngre Broder, Maleren Morten S., f. 1595, d. 1640, arbejdede for Christian IV. Bygmesteren, den yngste Hans S., d. 1699, og Maleren Anthon S., d. 1688, der begge arbejdede for Christian V, hørte ligeledes til denne Slægt. Det samme gjælder om Ingenieuren Ole S., der med Gerner, Rosigaard, Tuxen o. fl. deltog i Planen til Kronborgs Tilbageerobring; han blev, da Planen var røbet, fængslet af Svenskerne, lagt paa Pinebænken og henrettet 29 Juli 1659.

Steeple-chase, eng. [stihpl tschæhs], Kirketaarnsløb, er et Væddeløb tværs igjennem Terrainet efter et opgivet Punkt, hvorved de forekommende Forhindringer, saasom Grøfter og Gærder, skulle tages. Paa Væddeløbsbanen er S. et Forhindringsløb med kunstig

anbragte Forhindringer. Bestaa disse kun af Fletværksgærder, de saakaldte Hurdler, kaldes Løbet Hurdleløb (eng. hurdle-race, s. d. A.). Modsætningen til S. er fladt Løb, hvor ingen Forhindringer findes.

Stéfano, San, en lille By ved Marmarahavet, 5 M. v. for Constantinopel. Her sluttedes 3 Marts 1878 en Præliminærfred mellem Rusland og Tyrkiet; dette afstod et stort Stykke af Armenien, opgav sin Overhøjhed over Rumænien og Serbien, tilstod Serbien og Montenegro betydelige Landudvidelser og oprettede et nyt skatskyldigt Fyrstendømme, Bulgarien, saaledes afgrænset, at det europæiske Tyrki blev skaaret i tre adskilte Stykker. Fredsvilkaarene bleve væsentlig ændrede paa Congressen i Berlin i Juli s. A.

Steffens, Henrik, Philosoph, Naturforsker og Digter, f. 2 Maj 1773 i Stavanger, hvor hans Fader var Læge, flyttede i sin Barndom med sine Forældre først til Throndhjem, derpaa til Helsingør, Roskilde og Kjøbenhavn, hvor han 1790 blev Student. Han skulde studere Theologi, men foretrak til sine Slægtninges Misfornøjelse Botanik og Mineralogi. Efter for det naturhistoriske Selskab i Kjøbenhavn at have foretaget en geognostisk Rejse til Norge drog han til Rendsborg og Kiel, hvor han i to Aar var Privatdocent i Naturhistorie, og hvor hans Begejstring og aandrige Veltalenhed snart samlede en talrig Kreds af Tilhørere om ham. Med offentlig Understøttelse rejste S. derpaa 1798 til Tyskland, hvor han især traadte i Forbindelse med Schelling og allerede da vandt stor Anseelse. Efter at være kommen hjem (1802) holdt han Forelæsninger ved Kjøbenhavns Universitet for en overordentlig talrig Tilhørerkreds og udgav 1803 sin „Indledning til philosophiske Forelæsninger". Ved sine flammende Ord og sin begejstrende Personlighed øvede han en mægtig Indflydelse paa mange af de unge (som f. Ex. Oehlenschläger, Grundtvig, Brødrene Ørsted og Mynster), men han forargede ogsaa mange, og da han ikke kunde opnaa fast Ansættelse i Danmark, vendte han allerede 1804 tilbage til Tyskland og ansattes som Professor i Mineralogi og Philosophi ved Universitetet i Halle; 1811 forflyttedes han til Breslau, 1832 til Berlin. I Preussens Fornedrelsestid havde han med Begejstring kæmpet for dets Befrielse fra Franskmændenes Aag, men optraadte senere baade mod de frisindede Bevægelser, som udgik fra de tyske Universiteter, og mod Regeringen i Spørgsmaalet om den kirkelige Union. 1840 gjensaa han sit Fædreland, da Christian VIII havde indbudt ham til at overvære Kroningen, og her holdt han Aabningstalen ved det skandinaviske Naturforskermøde. S. døde i Berlin 13 Febr. 1845. Foruden hans philosophiske Arbejder, der omtales nedenfor, maa af hans Skrifter nævnes Romanerne „Die Familien Walseth und Leith", „Die vier Norweger" og „Malcolm" (1828—31), som gaa ud paa at fremstille og klare Tidens Tankebevægelser, samt den interessante Skildring af hans eget Levned „Was ich erlebte" (2det Opl. 1844—46). Som Philosoph var S. Tilhænger af den Schellingske Naturphilophi. Hans grundige naturvidenskabelige, især geologiske Studier gav ham en Fordel fremfor Stifteren selv. S. fremhæver især Naturlivets historiske Udvikling og dets fremadskridende Individualisation, som naar sit Højdepunkt i Mennesket. „I Jordklodens døde Residuum begynder den Individualisering, som siden fra det nederste til det højeste Dyretrin potenserer sig selv" (dog forkaster S. udtrykkelig Hypothesen om en gradvis Overgang fra en Form til en anden). Paa alle Trin gjentage de samme Hovedmodsætninger sig under forskjellige Former; til Modsætningen mellem Expansion og Contraction paa det uorganiske Omraade svarer den mellem Dyr og Plante paa det organiske. Disse Ideer udtalte S. allerede i „Beiträge zur innern Naturgeschichte der Erde" (1801), hvis Indhold i forkortet Form gjengives i „Indledning til philosophiske Forelæsninger" (1803), som fik saa stor Betydning for den danske Literatur. I sin „Anthropologie" (1822) viser han udførligere, hvorledes Mennesket som Mikrokosmos i sin Natur forener, hvad der spredt forekommer paa de tidligere Livstrin. I sine ethisk-religiøse Skrifter, navnlig „Caricaturen des Heiligsten" (1819—21) og „Christliche Religionsphilosophie" (1839), søger han at sammensmelte sin orthodoxe Christendom med sine naturphilosophiske Ideer. I sit Skrift „Wie ich wieder Lutheraner ward" (1831) udtalte han sin Tilslutning til Gammellutheranerne imod den kirkelige Union.

Steffensurt (Circæa lutetiana), en smuk, lille Plante, der er almindelig i vore Skove og blomstrer hen paa Eftersommeren. Den tilhører Natlysfamilien, men har Totallet gjennemgaaende i Blomsten og en Nødfrugt; Kronen hvidlig-rød; Blomsterne klasestillede.

Steg (i Techniken). I Ure og andet fint Maskineri skaffer man ofte den ene, sjældnere begge Ender af en Axel Understøttelse ved paaskruede Bøjler siddende paa ēn eller to Fødder; disse kaldes gjærne S. I Geværlaase og andre Laase kaldes de dog Studeler eller Stole. Bogtrykkerne kalde S. de Stokke, tidligere af tørt, skært Træ, nu gjærne hulstøbte af Skriftbly, der adskille og omgive de enkelte Columner, hvoraf en Bogtrykform bestaar.

Stege, Kjøbstad paa Møen, paa Nordsiden af det smalle Indløb til S. Nor, mellem dette og S. Strand, 11 M. s. til v. for Kjøbenhavn. 1,931 I. (1880), et Antal, som alt var naaet 1860; Byen har saaledes i 20 Aar staaet i Stampe. De offentlige Bygninger ere: Kirken, Raadhuset, Daareanstalten, Borgerskolen, Almueskolen, Fattighusene, Sygehuset og Gasværket. Af industrielle Anlæg kunne nævnes 2 Jærnstøberier, 1 Tobaksfabrik, 1 Farveri, 1 Roesukkerfabrik (1887 en Produktion af 4,800,000 Pd.), Ølbryggerier og Brændevinsbrænderier, 1 Kalkbrænderi. Ved Toldstedet var 1887 hjemmehørende 191 Baade under 4 Tons og 40 Fartøjer (deriblandt 1 Damper) over 4 Tons, disse af samlet Drægtighed 964 Tons. Havnen er tilgængelig for Skibe af 9 F.s Dybgaaende. Færgefart til Koster, Kallehave og Grønsund. — S. skylder sin Opkomst til det gamle, stærke Slot Stegehus eller Stegeborg ved Byens sydlige Side, hvilket allerede næv-

nes 1247, da Erik Plovpenning her holdt sin Broder Hertug Knud af Bleking fangen en kort Tid, indtil han blev befriet af en lybsk Flaade, der udplyndrede Byen; det blev forgjæves angrebet 1288 af de fredløse og 1510 af Lybekkerne, hvilke bleve drevne tilbage med stort Tab af Lensmanden Anders Bille, men i Grevens Fejde 1534 blev det overrumplet af Byens Borgere og i Bund og Grund nedbrudt. Ved S. stod der 29 Maj 1659 en haardnakket Kamp mellem Møenboerne og Svenskerne, der efter flere mislykkede Forsøg vare komne over paa Øen og nu bemægtigede sig den.

Steierdorf, Bjærgstad i det sydlige Ungarn, 12 M. s. s. ø. for Temesvar. 9,000 J. Store Stenkulsgruber.

Steiermark, Landskab i det østerrigske Monarchi, med Titel af Hertugdømme, omgivet af Ærkehertugd. Østerrig, Ungarn, Krain, Kärnten og Salzburg. 407 □ M. med 1,242,000 J. (1885), hvoraf 800,000 Tyske, 410,000 Slovener og Resten af andre Stammer, for største Delen romerske Katholiker. S. er helt igjennem Bjærgland, hvis Midte dækkes af Alpernes Hovedkjæde, der her er en Fortsættelse af Hohe Tauern i Salzburg, medens dets nordlige og sydlige Del optages af de nordlige og sydlige Kalkalper. Bjærgenes højeste Punkter naa op mod 10,000 F., og de ere, navnlig i Kalkalperne, rige paa snævre Pas og vilde Slugter, men ogsaa paa herlige Dalstrækninger. Vandløbene høre alle til Donaus Flodgebet. Enns løber i Nærheden af Nordgrænsen, optager fra højre Side Salza og løber derefter med nordlig Retning gjennem Ærkehertugd. Østerrig til Donau. Mur kommer fra Salzburg med Retning mod Ø. N. Ø. indtil Bruck, hvor den fra venstre Side optager Mürz, bøjer mod S. S. Ø. og senere Ø. S. Ø. og løber ind i Ungarn til Drave, der gjennemløber Landets sydlige Del og i Ungarn falder i Donaus højre Bred ligesom Save, der paa en Strækning danner Sydgrænsen. Større Søer ere ikke til Stede, men derimod talrige Smaasøer og flere Mineralkilder. Af det hele Areal er kun 18 pCt. Agerland, 11 pCt. Eng og Haver, 1½ pCt. Vinland, 43 pCt. Skovland, 15 pCt. Græsgang og 10 pCt. aldeles uproduktiv. Kornavlen omfatter, foruden de sædvanlige Kornsorter, tillige Majs, men dækker ikke Forbruget. Frugttrædyrkning er i de mildere Egne meget omfattende og Vinavlen betydelig. Af Handelsplanter dyrkes Hamp, Hør, Humle og Karteboller. Ogsaa Morbærtræet dyrkes paa flere Steder med dertil knyttet Silkeavl. Kvægavlen er meget omfattende og Hornkvæget af fortrinlig Race ligesom ogsaa Hestene. Jagten leverer meget Kødvildt og flere Arter Fuglevildt. Med Hensyn til Bjærgværksdrift indtager S. en fremragende Plads blandt de østerrigske Landsdele og staar navnlig i Jærnproduktionen som den første i Rækken, medens der tillige indvindes en stor Mængde Brunkul, Stenkul og Salt. Industrien er fornemmelig knyttet til Jærnproduktionen. Handelen er ved den betydelige Bjærgværksdrift og de mange dermed i Forbindelse staaende industrielle Virksomheder af ikke ringe Omfang. Hovedstad Graz. — Under Romernes Herredømme (fra Kejser Augusts Tid) hørte den østlige Del af S. til Pannonien, den vestlige til Noricum. Ved Folkevandringen besatte forskjellige barbariske Folkestammer efterhaanden Landet, saasom Vestgoter, Huner, Østgoter, Rugier, Heruler, Langobarder og Avarer; i det 6te Aarh. kom Slaver eller Slovener (Winder, efter hvem Nedre-S. tidligere kaldtes „Windischmark") og fortrængte efterhaanden Avarerne. Carl d. store erobrede Landet og delte det mellem flere Grever, som siden kaldtes Markgrever; men under hans Efterfølgere plagedes Landet af Magyarernes Indfald fra Ungarn, indtil Otto d. store tilføjede disse Nederlaget ved Lech 955. Greverne af Trungau (d. e. Traungau) eller Styre (hvorefter Byen Steyr og Landet S. have Navn) samlede lidt efter lidt næsten hele S. under sig, og Ottokar VI blev 1180 ophøjet til Hertug. Da han døde uden Arvinger 1192, kom S. under Hertug Leopold V af Østerrig og senere efter mange Stridigheder under den bøhmiske Konge Ottokar II Przemysl (1253). Efter dennes Fald 1278 i Kampen mod Rudolf af Habsburg forlenede Rudolf 1282 sin Søn Albrecht med S., som fra den Tid har staaet under Habsburgerne og delt Skæbne med det øvrige Østerrig. Til forskjellige Tider har det lidt meget ved Tyrkernes Indfald, men i det 16de Aarh. endnu mere ved Regeringens Intolerance; Reformationen havde vundet mange Tilhængere her især blandt de højere Klasser af Befolkningen, men ved Jesuiternes Hjælp blev den undertrykt, og 1598 drev Hertug Ferdinand af S. (den senere Kejser Ferdinand II) 30,000 Protestanter ud af Landet, der saaledes mistede sine flittigste og driftigste Beboere, hvorved dets Velstand led overordentlig.

Stein, Charlotte A. E. v., f. 1742, d. 1827, Datter af den weimarske Hofmarschal Schardt, gift 1764—93 med Staldmester Baron v. S., stod 1775—86 i et meget nøje Forhold til Goethe (s. d. A.).

Stein, H. Fr. Carl v., Friherre, tysk Statsmand, f. 26 Oct. 1757 i Nassau, indtraadte 1780 i preussisk Tjeneste og havde efterhaanden forskjellige Embeder i Bjærgværks- og Domaineforvaltningen. 1797 blev han Overpræsident i Westfalen og 1804 Minister samt Chef for Told- og Handelsdepartementet. Han gjennemførte mange Forbedringer og stræbte at fjærne alskens Embedsvilkaarlighed, men kunde ikke opnaa nogen afgjørende Indflydelse paa Preussens Politik; han forudsaa vel Ulykken 1806, men kunde ikke hindre den. Da Hoffet var flygtet til Königsberg, krævede han væsentlige Ændringer i den øverste Styrelse, men blev derfor afskediget i Unaade i Jan. 1807. Dog blev han allerede i Juli s. A. tilbagekaldt og styrede nu Preussen i 14 Maaneder med næsten uindskrænket Magt, gjennemførte indgribende Omdannelser af Samfundsforholdene, frigjorde Bondestanden, indførte Næringsfrihed, communal Selvstyrelse for Byerne, Ligestilling for Borgerlige og Adelsmænd m. m. Ogsaa støttede han kraftig „Tugendbund" og fredede saaledes om Spirerne til det nye Liv, der saa kraftig kom til Syne under Frihedskrigen 1813.

Men da han i et Brev til en Fyrst Wittgenstein aabent havde udtalt sin Harme over Preussens daværende Ydmygelse og sit Haab om dets Frigjørelse og dette Brev var faldet i franske Hænder og offentliggjort i »Moniteur«, var han nødt til strax at tage Afsked som Minister. Napoleon var dog ikke tilfreds hermed, men udstedte (i Dec. 1808) et Stikbrev efter ham („den saakaldte S., der søger at fremkalde Uroligheder") som en Fjende af Frankrig og Rhinforbundet og lod hans Godser inddrage. S. flygtede derfor til Østerrig og drog i Maj 1812 til Rusland, hvor han styrkede Kejser Alexander I i hans Modstand mod Napoleon og desuden ved Skrifter og Breve paavirkede Stemningen i Tyskland. Efter Slaget ved Leipzig i Oct. 1813 blev S., der havde fulgt med Alexander I, sat i Spidsen for den foreløbige Centralforvaltning i Tyskland; han deltog i Underhandlingerne i Paris og Wien, men trak sig 1815 tilbage til sine Godser, misfornøjet med Fyrsternes absolutiske Grundsætninger og deres Ligegyldighed for Tysklands fælles Tarv. S. var Hovedophavsmanden til Udgivelsen af »Monumenta Germaniæ historica«. D. 20 Juni 1831. G. Pertz skrev S.s Levned i 6 Bd. (1849—55). Et Mindesmærke rejstes ham 1872 paa hans Stamgods i Nassau, et andet 1875 i Berlin.

Stein, Lorenz, f. 1815 i Ekernførde, ved Frederik VI.s Understøttelse sat i Flensborg Latinskole og senere sendt til Kiels Universitet, studerede med offentlig Understøttelse i Paris Socialismen, hvilken han i „Der Socialismus u. Communismus des heutigen Frankreichs" (1844) ved Siden af Louis Reybaud i Frankrig (1840) var den første, der gjorde til Gjenstand for videnskabelig Behandling. Som Privatdocent og (fra 1846) Prof. i Kiel virkede han i slesvigholstensk Aand og sluttede sig 1848 til den provisoriske Regering, hvorfor han 1852 afskedigedes. Senere har han i Wien, hvor han gik over til Katholicismen og 1855 blev Prof. i Statsvidenskaberne, udgivet flere ret betydelige statsøkonomiske Værker, navnlig en „Finanzwissenschaft" (1860, 5te Udg. i 2 Bd. 1885—86) og „Die Verwaltungslehre" (7 Bd., Stuttgart 1865—68). Særlig bekjendt er hans lille Skrift „Die Frau auf dem Gebiete der Nationalökonomie" (2 Opl., Stuttg. 1886), der blev oversat paa en stor Mængde Sprog. 1885 tog han ved Opnaaelsen af 70 Aars Alderen sin Afsked som Professor.

Stein, Sophus August Vilhelm, f. 29 Juli 1797 i Kjøbenhavn, studerede først Chirurgi og tog chirurgisk Examen, men lod sig som 34-aarig Mand indskrive som Student ved Universitetet og tog Aaret efter medicinsk Examen, efter at han i Mellemtiden havde levet i Kjøbenhavn beskæftiget med Praxis og Studiet af og privat Undervisning i sit Yndlingsfag Anatomien. En mere lønnende Virksomhed aabnede sig for ham, da han 1835 blev Professor i Anatomi ved Kunstakademiet og 1837 tillige Docent i samme Fag ved Universitetet, hvor han 1842 blev extrord. Prof. Indtil 1844 holdt han her sine ypperlige Forelæsninger, der i Forbindelse med forskjellige fuldendte anatomiske Afhandlinger og Skrifter skaffede ham et stort Navn som Anatom. Da han 1844 modtog Overchirurgicatet ved Frederiks Hospital og 1845 tillige Professoratet i chirurgisk Klinik, rejste der sig en heftig Modstand imod ham, da man mente, at han ikke var skikket hertil, men inden faa Aar havde han gjort sine Modstandere til Skamme ved at have uddannet sig til en Operateur af første Rang, og som saadan vedligeholdt han sit vidtstrakte Ry lige til sin Død; grundige anatomiske Kundskaber, stor Haandsfærdighed, et sandt kunstnerisk Blik og urokkelig Ro vare de Egenskaber, der hjalp ham hertil. 1854 trak han sig tilbage fra Hospitalet og overtog Professoratet i operativ Chirurgi. 1867 tog han sin Afsked fra Kunstakademiet og døde 14 Maj 1868. — Hans Søn, **Joh. Carl Henr. Theobald S.**, f. 7 Febr. 1829, uddannede sig til Billedhugger ved Kunstakademiet, samt privat hos Medailleur C. Christensen og Billedhugger H. V. Bissen. Han begyndte at udstille 1848, vandt 1851 den mindre Guldmedaille og s. A. den Neuhausenske Præmie for en Statuette af Holberg. Med Akademiets Rejseunderstøttelse drog han 1856 til Rom, hvor han forblev i 4 Aar. Et 1860 udstillet Arbejde „Neapolitansk Fiskerdreng, bærende en Vandkrukke" tilkjendtes der Udstillingsmedaillen, og Aaret efter blev han Medlem af Akademiet. Efter Faderens Død blev han 1867 Docent i Anatomi ved Kunstakademiet, indtil han efter Jerichaus Død 1883 udnævntes til Professor ved Modelskolen. Blandt hans Arbejder maa nævnes Billedstøtterne „Harsdorf" (1867) til Udstillingscomitéen, „Matthæus" (1871) til Slotskirken, „Holberg" i Bronze (1873) foran det kongel. Theater som Pendant til Bissens „Oehlenschläger", „Carstens" (1880) til Ny Carlsberg, „Niels Juel" (1881) ved Holmens Kanal. „David med Sauls Spyd og Vandkrukke" vandt 1869 den Eibeschütz'ske Præmie. Desuden er S. en dygtig Portrætbilledhugger og har ogsaa udført adskillige monumentale Buster, saaledes „J. P. Mynster" ved Frue Kirke, „Kingo" ved St. Knudskirke i Odense, en Række Buster til det kongel. Theaters Foyer m. fl. En Anatomifigur af S. bruges i Akademiets Skoler. — Hans Broder, **Harald Aug. Edv. S.**, f. 9 Marts 1840, blev 1866 theologisk Candidat, 1867 Kateket ved Holmens Kirke, 1872 Præst ved Diakonissestiftelsen og Formand i dennes Bestyrelse, men fratraadte disse Stillinger 1880 og blev s. A. Sognepræst ved den ny opførte Matthæuskirke, i hvilken Stilling han vandt overordentlig Anseelse ved sin fremragende Begavelse som Prædikant, sin store Nidkjærhed som Præst og Sjælesørger og sin sjældne personlige Elskværdighed. Efter Frimodts Død 1879 valgtes han til Formand i Bestyrelsen for Foreningen for den indre Mission i Kjøbenhavn, i hvilken Stilling S. bl. a. gjennemførte Opførelsen af Missionshuset Bethesda; men den stærke Forøgelse af Befolkningen i Matthæus-Sognet gjorde efterhaanden de Krav, som hans Embedsgjerning stillede til ham, saa store, at det af Hensyn til hans ved Overanstrængelse svækkede Helbred blev ham en Nødvendighed 1886 at trække sig tilbage fra Ledelsen af Missionen. 1889 blev han Biskop

i Fyns Stift; ved hans Afgang fra sin tidligere Menighed oprettedes der af Medlemmer af denne et Legat, bærende hans Navn, til Støtte for Menighedsarbejdet i Sognet. 1869—76 udgav S. i Forening med J. P. M. Paulli „Christelig Kalender", 1872 udgav han „Nogle Blade af den christne Kvindes Historie", og desuden har han udgivet adskillige Prædikensamlinger og mindre Opbyggelsesskrifter.

Stein am Anger, Stad i Ungarn, 26 M. v. s. v. for Buda-Pest, med 11,000 J., katholsk Bispesæde, prægtig Domkirke og biskoppeligt Palads med Museum.

Steinau, Stad i den preussiske Prov. Schlesien, 7 M. n. v. for Breslau, med 4,000 J., er historisk mærkelig ved Wallensteins Sejer over Svenskerne 11 Oct. 1633.

Steinbach, s. Erwin von Steinbach.

Steiner, Jacob, udmærket tysk Mathematiker, f. 18 Marts 1796 i Utzensdorf, d. 1 Apr. 1863, var 1825—35 Lærer i Mathematik ved en teknisk Skole i Berlin, derefter Professor ved Universitetet smstds.; han har sammen med, men uafhængig af Chasles opbygget den nyere Geometris Lærebygning paa rent geometrisk Grundlag. Hans vigtigste Skrifter ere „Systematische Entwickelung der Abhängigkeit geometrischer Gestalten" (1832) og de efter hans Død udgivne „Theorie der Kegelschnitte, gestützt auf projectivische Eigenschaften" (ved Schröter 1867) og „Theorie der Kegelschnitte in elementarer Darstellung" (udg. af Geiser 1867). I sit Testament skjænkede han Berliner-Akademiet en Pengesum til Oprettelsen af den Steinerske Pris, som uddeles hvert andet Aar med 1,800 Reichsmark for Besvarelsen af en udsat geometrisk Opgave. Findes ingen Besvarelse værdig til Prisen, kan denne gives som Anerkjendelse af andre udmærkede geometriske Arbejder.

Steinfurt ell. Burg-S., Stad i det preussiske Westfalen, 4 M. n. v. for Münster. 4,000 J. Fyrstelig Bentheimsk Residensslot. Linnedvæveri, Oljemøller og Ølbryggeri.

Steinheil, Karl August, tysk Physiker og Tekniker, f. 12 Oct. 1801 i Elsaß, d. 12 Sept. 1870 i München. Han begyndte først paa at studere Jura, men tog 20 Aar gammel fat paa astronomiske Studier under Gauß og Bessel; hans astron. Arbejder og Afhandlinger over Kikkertens Theori bevirkede, at han blev Medlem af Münchener Akademiet, som senere har offentliggjort hans mange literære Arbejder; 1835 blev han Professor i Mathematik og Physik og Conservator af Statens mathematisk-physiske Samlinger i München. Sine største Fortjenester har han indlagt sig paa Telegraphvæsenets Omraade; 1836 construerede han den første Skrivetelegraph og anlagde det følgende Aar en Telegraphledning imellem Akademibygningen i München og Observatoriet i Bogenhausen; 1838 opdagede han den saa betydningsfulde Tilbageledning igjennem Jorden, og samme Aar opfandt han de elektriske Ure. 1846 rejste han til Neapel for at regulere det derværende Maal- og Vægtsystem og fik 1849 Overtilsynet med Telegraphvæsenet i Tyskland. Samme Aar blev han Chef for den telegraph. Afdeling af det østerrigske Handelsministerium og indrettede i Løbet af 2 Aar et fuldstændigt Telegraphnet i Østerrig; derpaa tog han fat paa det schweizerske Telegraphvæsen og vendte saa 1853 tilbage til München med Titel af Ministerialraad som Conservator af de ovenfor nævnte Samlinger. 1854 grundlagde han en optisk og astronomisk Fabrik, der har leveret Instrumenter til flere af de mest bekjendte Observatorier (deriblandt Upsala); han trak sig 1862 tilbage fra denne Virksomhed, som overtoges af hans Søn.

Steinhuder Meer, en Indsø i Nordtyskland mellem den preussiske Prov. Hannover og Fyrstend. Schaumburg-Lippe, 1 M. lang og ½ M. bred; meget fiskerig.

Steinla, Moritz, tysk Kobberstikker, f. 1791, d. 1858 i Dresden, hed egentlig Müller, men optog Navnet S. efter sit Fødested S. ved Hildesheim. Han gjorde sine første Studier i Dresden og gik derfra til Italien for hos Morghen og Longhi at fuldende sin kunstneriske Dannelse. Efter at være vendt tilbage til Tyskland blev han Professor ved Kunstakademiet i Dresden. Blandt hans Blade, efter adskillige af Kunstens berømteste Mestere, ere Stikkene efter Tizians „Skattens Mønt", Holbeins Madonna og Rafaels Sixtinske Madonna de mest betegnende for hans Maner og høje kunstneriske Udvikling. Hans sidste Blad, som han rejste til Spanien for at udføre, var Madonna del pesce efter Rafael.

Steinle, Johan Eduard, tysk Maler, f. 1810 i Wien, d. 1886 i Frankfurt a. M., uddannede sig først ved Kunstakademiet i Wien, men tiltrukken af den Interesse for det religiøse Maleri, der da gjorde sig gjældende, gik han til München (1837), hvor han under Cornelius, og derfra til Rom, hvor han hos Overbeck udviklede sig til en vigtig Repræsentant i Tyskland for det archaiserende, religiøse Maleri. 1850 blev han Professor ved det „Städelsche Institut" i Frankfurt a. M. Han har udført større Kirkemalerier i Münster, Køln, Straßburg og Frankfurt.

Steinmann, Peter Christian, dansk General, Søn af Generallieutenant S. til Thybjerggaard, f. 8 Juli 1812, blev tidlig Artillericadet og 1830 Secondlieutenant i Artilleriet, men traadte strax ind som Elev paa den nys oprettede militære Højskole, fra hvilken han gik over til Generalstaben som Adjoint 1834; af de 13 Aar, hvori han gjorde Tjeneste ved denne som Capitain, tilbragte han en Del paa Rejser i Udlandet, fornemmelig i offentligt Ærinde, ligesom han bivaanede forskjellige Troppesamlinger i Nordtyskland og i Holsten. Hjemkaldt fra en Rejse i Italien ved Krigens Udbrud 1848 var han dette Aar Stabschef, først ved Oberst Juels Corps i Nørrejylland, dernæst hos General Bülow paa Fyn. 1849 fungerede han fra kort før Slaget ved Kolding som Stabschef ved General Ryes Corps under Retraiten op igjennem Jylland og ved den Del af Corpset, som under General Flindts Befaling blev staaende over for de tyske Rigstropper for at maskere Ryes og hans Brigades Overskibning fra Helgenæs til Fredericia. Under Felttoget 1850 var han Stabschef ved Arméens 1ste Division under General Moltke indtil Krigens Slutning. Efter denne var S., som efterhaanden forfremmedes

til Oberst og Generalmajor, i en lang Aarrække lige til 1862, kun med et enkelt Aars Afbrydelse, Stabschef for Generalcommandoen i Flensborg. Først i Foraaret 1863 fik han en selvstændig Commando som Chef for en Infanteribrigade, og da der det følgende Efteraar blev truffet Forberedelser til den truende Krig, betroedes der ham Commandoen over en Division, ligesom han overtog Befalingen i det saakaldte 3dje Generalcommandodistrict, indtil denne strax efter Nyaar 1864 gik over til de Meza som commanderende General for den active Armée. S. deltog dernæst i Spidsen for sin Division i Krigen 1864 og udmærkede sig navnlig i den haardnakkede Arrièregardefægtning, som han leverede Østerrigerne ved Sankelmark 6 Febr. med en af sine Brigader, ved hvilken Lejlighed han blev saaret. Efter at Dybbølstillingen var tagen, blev S., da Arméens Hovedstyrke gik til Fyn, efterladt paa Als med en Styrke, som han med Føje ansaa for utilstrækkelig og forgjæves søgte at faa forøget endnu i det sidste Øjeblik, inden Preusserne kort efter Vaabenstilstandens Ophør angreb og bemægtigede sig Øen 29 Juni, ved hvilken Lejlighed det dog lykkedes ham at føre sine slagne Tropper til Kainæs og derfra til Fyn uden saa store Tab, som der efter de mislige Omstændigheder var Grund til at frygte. Kort efter afløste S. General Gerlach i den øverste Anførsel over Hæren. Efter denne var han commanderende General i Nørrejylland og Fyn, 1874—75 Krigsminister i Ministeriet Fonnesbech og blev 1877 paa ny commanderende General i Nørrejylland og Fyn, indtil han 1884 med sit fyldte 70de Aar som Generallieutenant forlod Tjenesten og trak sig tilbage til sin Ejendom Tybjerggaard.

Steinmetz, Carl Fr. v., preussisk Feltherre, f. 25 Dec. 1796 i Eisenach, deltog 1813—15 i Felttogene mod Frankrig, blev 1841 Bataillonscommandeur i den preussiske Garde og anførte den i Marts 1848 i Gadekampen i Berlin. Han sendtes derfra imod Danmark og kæmpede ved Slesvig og Dybbøl, brugtes i Efteraaret som Commandant i Brandenburg, da Nationalforsamlingen forlagdes derhen, og 1849 til at afvæbne et berlinsk Landeværnsregiment, som havde gjort Mytteri. 1851—54 var han Chef for Cadetcorpset, blev 1857 Divisionsgeneral og 1863 Chef for et Hærcorps; han førte det med Udmærkelse i Krigen 1866, især ved Nachod og Skalitz, og var en af de Generaler, som fik Dotation og valgtes til den nordtyske Rigsdag. 1870 var han Anfører for den første tyske Hær og var med i Slagene ved Forbach, Metz og Gravelotte, men blev i Sept. fjærnet fra Commandoen for Egenraadighed og sendt til Posen som Generalgouverneur. I Apr. 1871 fik han sin Afsked som Generalfeltmarschal og fik en ny Dotation; 1872 blev han af Kongen udnævnt til livsvarigt Medlem af Herrehuset. D. 2 Aug. 1877.

Stein Schönau, Stad i det nordl. Böhmen. 5,000 I. Storartede Glassliberier, som sysselsætte c. 20,000 Arbejdere.

Steinthal, Heymann, tysk Sprogforsker, f. af jødiske Forældre 1823, sysselsatte sig i Berlin med sproglige og philosophiske Studier; 1863 blev han extraordin. Professor i Sprogvidenskab i Berlin. I sin Betragtning af Sprogvidenskaben slutter han sig nærmest til W. v. Humboldt. Af hans Arbejder maa nævnes: „Der Ursprung der Sprache, im Zusammenhange mit den letzten Fragen alles Wissens“ (1851, 3dje Opl. 1877), „Klassifikation der Sprachen, dargestellt als die Entwickelung der Sprachidee“ (1850), der 1860 udkom i omarbejdet Skikkelse med Titelen „Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues“; end videre „Grammatik, Logik, Psychologie“ (1855), „Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern“ (1863), „Die Mande-Negersprachen, psychologisch und phonetisch betrachtet“ (1867). Hans philosophiske Hovedværker ere „Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft“ (1871; 2den Udg. 1881) og „Allgemeine Ethik“ (Berl. 1886). Som Philosoph er han Discipel af Herbart, uden dog at hylde dennes Metaphysik. Speciellere psychologiske og ethiske Spørgsmaal behandler han ofte paa en selvstændig og lærerig Maade. Med Lazarus udgiver han „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft“.

Stejle, en oprejst Stang eller Pæl med et Hjul paa Enden til derpaa at lægge henrettede Forbryderes Legemer. Den ældre Lovgivning foreskrev i flere Tilfælde Straf af S. og Hjul som en skærpet Dødsstraf for særdeles grove Forbrydelser; men ved Straffeloven af 10 Febr. 1866 er denne Skærpelse af Dødsstraffen nu afskaffet hos os.

Stejneger, Leonhard, Zoolog, f. i Bergen 30 Oct. 1851, tog juridisk Embedsexamen 1875, men interesserede sig allerede som Dreng for Naturvidenskab, navnlig Hvirveldyrenes Naturhistorie. For udelukkende at kunne ofre sig til disse Studier rejste han 1881 til Washington, hvor han fik Ansættelse ved Nationalmuseet, som bestyres af Smithsonian Institution. Dette sendte ham det følg. Aar paa en Forskningsrejse til Kamtschatka, hvorfra han vendte tilbage efter 18 Maaneders Forløb med rige Samlinger, deriblandt fuldstændige Skeletter af den uddøde Søko. Kort efter blev han Assistent curator ved Museets Fugleafdeling. Resultaterne af sin Rejse har han meddelt i Museets »Proceedings« og i et eget Værk, »Results of ornithological explorations in the Commander-Islands and Kamtschatka« (1885). Senere har han begyndt at studere Japans Fuglefauna. Foruden talrige mindre Afhandlinger i forskjellige Fagtidsskrifter har han i »The standard natural history« (Boston 1885) skrevet største Delen af 4de Bind, der omhandler Fuglenes Naturhistorie.

Stele, gr., en fritstaaende, snart mere søjle-, snart mere obeliskformet Stenstøtte, der, smykket med Relief eller Indskrift, brugtes som Gravmæle. De antike Former af S. efterlignes ikke sjælden ogsaa paa vor Tids Kirkegaarde.

Stellaland og **Goosen** (Goschen), to smaa Republiker i Sydafrika, v. for den sydafrikanske Republik og n. for Vest Griqualand, oprettede 1884 ved den i London mellem Storbritannien og den sydafrikanske Republik afsluttede Fred. Stellaland er 227 □ M.

og har 20,500 J., 3,000 Hvide, mest hollandske Boers, og 17,500 Hottentotter. Hovedstaden er Vrijburg under 26° 58′ s. Br. og 42° 22′ ø. L. — Goosen, der ligger n. ø. for Stellaland, er 123 □ M. med 17,000 J., hvoraf kun 2,000 Hvide, Resten Betschuanere. England har hindret begge disse Boer-Republikers yderligere Udvikling ved at stille hele Betschuanerlandet indtil 22° s. Br. og 38° ø. L. under sit Protectorat; herved ere de afskaarne fra Forbindelse med det tyske Omraade paa Afrikas Sydvestkyst. Ligeledes har England bestemt modsat sig deres Indlemmelse i den sydafrikanske Republik for at holde Handelsvejen aaben til Sambesi.

Stellers Søko, s. Barkdyr.

Stemann, Poul Christian, dansk Statsmand, f. 14 Apr. 1764 i Kjøbenhavn, Søn af Chr. Ludv. S. (f. 1730, d. 1813), som 1777 blev adlet og første Deputeret i Generaltoldkammeret, og som i Apr. 1784 var Finansminister, dog kun i 8 Dage, men afgik tillige med O. Guldberg. S. blev 1780 Student og n. A. juridisk Candidat, samt allerede 1784 Comitteret i Rentekammeret, men fjærnedes herfra ved Faderens Afgang. 1789 blev han Assessor i Højesteret og 1798 Amtmand i Sorø; han fik 1803 tillige Styrelsen af Sorø Akademis Godser og Pengevæsen og røgtede dette Hverv med en stor Dygtighed, at der i Stedet for en stor Gjæld samledes en stor Formue, og at der hevdes Midler til at gjenopbygge Akademiet efter Branden 1813. Ogsaa i Amtets Forvaltning udfoldede han store Evner; han blev 1815 Gehejmeraad og 1827 Præsident for det danske Cancelli. I denne Stilling viste han samme Arbejdsomhed og Kraft, tilvejebragte Orden og fjærnede alsteds Demoralisation, men var en afgjort Tilhænger af Enevælden. Han fraraadede endog 1831 Indførelsen af Provinsialstænder undtagen for Holsten, der som et tysk Forbundsland maatte have saadanne; men da han ikke kunde sætte sin Vilje igjennem heri, søgte han at hindre Danmarks Udstykning i tre Provinser. 1832 førte S. Forsædet i de erfarne Mænds Forsamling for Kongeriget. Under Christian VIII blev han Udtryk for Regeringens Modstand imod de voxende Frihedsbestræbelser og for Forfølgelserne imod Pressen, medens han som en afgjort dansk Mand havde væsentlig Del i at fremkalde Udstedelsen af det aabne Brev om Arvefølgen 1846. Han viste 1848 ikke fornødent Fremsyn over for den oprørske Bevægelse i Holsten og maatte i Marts gaa fra Statsstyrelsen; men hans politiske Stemning kom til Syne derved, at C. Wegener 1852 dedicerede ham sit lille Skrift om Vedligeholdelsen af Kongelovens Arvefølge for Kongeriget og Slesvig. Siden 1843 var S. Ordenskansler, og 1848 blev han Overkammerherre. D. 25 Nov. 1855. — En Slægtning af ham, **Christian Ludvig Ernst S.**, f. 14 Marts 1802 i Husum i Slesvig, tog juridisk Examen og den juridiske Doctorgrad ved Kiels Universitet og ansattes der som Docent 1825, blev 1827 Advocat i Husum, 1836 Landfoged paa Pelworm, 1837 Herredsfoged i Hvidding og Nørrerangstrup Herred, 1844 Landfoged paa Als. 1849 blev han Departementschef og 1852 Præsident i den slesvigske Appellationsret. Efter 1864 levede han i Kjøbenhavn, sysselsat med retshistoriske Studier; d. 14 Marts 1876. Af hans Værker kunne nævnes „Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im 17ten Jahrhundert“ (1855), „Geschichte des öffentlichen und privat-Rechts des Herzogthums Schleswig“ (1866) og „Den danske Retshistorie indtil Christian V.s Lov“ (1871).

Stemme, de Toner eller Lyd, som Mennesket og de ved Lunger aandende højere Dyr formaa at frembringe ved Hjælp af **Stemmeredskabet**. Den egentlige lydfrembringende Del af dette er de i Strubehovedet (s. d. A.) indesluttede **Stemmebaand**, der sættes i Svingninger, naar Luften fra Lungerne under Udaandingen presses ud igjennem den af Stemmebaandenes frie Rande begrænsede **Stemmeridse**. Lyden ell. Tonen frembringes derved ganske paa samme Maade som i de saakaldte Tungeinstrumenter (Clarinet, Obo, Orgelpibe). Den frembragte Tones forskjellige Højde eller Dybde afhænger dels af Stemmebaandenes forskjellige Længde og Spænding, dels af den fra Lungerne kommende Luftstrøms Kraft; jo kortere og stærkere spændte Stemmebaandene ere, og jo kraftigere Luftstrømmen er, desto højere bliver Tonen, og omvendt. Deres ejendommelige Klang og Fylde faa Tonerne, idet de passere fra Strubehovedet ud igjennem Mundhulen, der ligesom den i Forbindelse med denne staaende Næsehule virker som en Klangbund for Stemmen. Forskjellige fra de sædvanlige Toner, „Brysttonerne“, ere „Falset- ell. Fisteltonerne“, der ere højere og mindre klangfulde end hine og dannes, naar Stemmebaandene ikke svinge i deres hele Udstrækning, men kun i en Del af denne; de opstaa let, naar S. forceres i Højden, og den siges da at „slaa over“. Mandens S. er normalt dybere end Kvindens, fordi hans Stemmebaand er omtr. $\frac{1}{3}$ længere end hendes; hos Drengen ere de af samme Længde som eller endog kortere end hos den voxne Kvinde, men i Pubertetsperioden voxe de rask hos Drengen, blive længere og S. dermed dybere (S.s „Overgang“). Det Antal Toner, som den menneskelige S. formaar at frembringe (S.s Omfang), omfatter i Almindelighed kun 2 Octaver, undtagelsesvis indtil 3. Denne Tonerækkes Stilling i den hele Tonestige er forskjellig hos de forskjellige Individer, især efter deres Alder og Kjøn; den højeste S. hos Kvinden kaldes Sopran, den mellemste Mezzosopran, den dybeste Alt; hos Manden Tenor, Baryton og Bas; kun $\bar{c}$, $\bar{d}$, $\bar{e}$, $\bar{f}$ tilhøre alle disse S. Den simpleste Anvendelse af S., hvortil den indskrænker sig hos de fleste Dyr, er Frembringelsen af narticulerede og umelodiske Skrig. Ved den for Mennesket og Sangfuglene ejendommelige Sang frembringes kun Toner af bestemt, tilsigtet Højde og Styrke i en bestemt Rhythmus. Sin væsentligste og i Regelen for Mennesket alene ejendommelige Anvendelse finder S. ved Talen (s. d. A.). Svingningerne i Stemmebaandene forplante sig til den i Luftrøret og Lungerne indeholdte Luft, hvorfra de gaa over paa Lungen og Brystvæggen; uden paa den sidste kunne de fornem-

mes tydeligt ved en paalagt Haand, den saakaldte **Stemmevibration**, og ved at lægge Øret uden paa Brystet kan man høre Stemmens Toner og Talens Ord, den saakaldte **Stemmelyd**. Begge disse Phænomener ere af megen Vigtighed for Erkjendelsen af Brystets Sygdomme ved Auscultationen. Bronchophoni, Ægophoni, Pectoriloqui ere forskjellige Modificationer af Stemmelyden, der antyde Tilstedeværelsen af bestemte Sygdomme. De fleste Pattedyr og Fugle besidde S., skjønt mange kun yderst sjælden lade den høre. Sjældnere er den blandt Krybdyrene (Krokodiler, Skildpadder, Gekkoer) og Padderne (Frøhannernes Kvækken); enkelte Fiske formaa at give Toner fra sig (f. Ex. Knurhanen), skjønt ikke ved egentlige Stemmeredskaber af den hos højere Dyr forekommende Art; blandt Insekterne findes virkelige Stemmeredskaber hos Græshopper og Cicader. — I Orgelet bet. S. det Antal Piber, som hører til et Registertræk. I overført Betydning bruges S. om den Tonerække, som en Sangstemme eller et Instrument har at udføre i et Tonestykke, tillige om en Afskrift eller Aftryk deraf til Brug ved Udførelsen. Efter Toneomfangets Beliggenhed kaldes en S. høj eller dyb, og efter det Forhold, hvori den staar til Ensemblet, kaldes den Overstemme, Mellemstemme og Understemme. Efter det Organ, som frembringer Tonen, skjelnes mellem Sangstemmer (Vocalstemmer) og Instrumentalstemmer. **Stemmeføring** bruges om Stemmernes Gang i et flerstemmigt Tonestykke fra den ene Accord til den anden. **Stemmegaffel** er en med et Skaft forsynet, togrenet Gaffel af Staal. Holder man Skaftet i Haanden og slaar en af Grenene imod en fast Gjenstand, kommer S. i Svingninger, og man hører en Tone. S. har to Knudepunkter, som ikke deltage i Svingningerne, og som ligge paa Grenene, der, hvor disse rundes; Grenene svinge derfor samtidig imod og samtidig fra hinanden. Hver Gren frembringer Tonen ved fine Svingninger, og Svingningerne fra disse to Grene gribe ind i hinanden og fremkalde Vexelindgreb; holder man den svingende S. op foran Øret og drejer den rundt omkring Skaftet, hører man under ēn Omdrejning Tonen fire Gange forstærket og fire Gange meget svagt. Anbringer man paa de to Grene forskydelige Vægte, som kunne skrues fast til Grenene, vil man kunne variere Svingningernes Hurtighed og dermed Tonens Højde; jo længere de to Vægte flyttes ud paa Grenene, desto langsommere svinger S., og desto dybere er Tonen. Man kan lade en S. aftegne sine Svingninger og derfor anvende den til at maale Toners Svingningstal; man kan f. Ex. lade Grenene svinge i vandret Retning hen over en vandret Flade, paa hvilken der bevæges et Stykke sodet Papir i Retning med Grenenes Længdendstrækning; en blød Stift, som sidder fast paa en af Grenene og rører ved Papiret, vil da under Svingningerne aftegne en Bølgelinje paa Papiret, hvis Bugtningers Antal angiver Svingningstallet. Tonen fra en S. lyder betydelig stærkere, naar man sætter Skaftet imod en elektrisk Plade, der kommer til at svinge med, saa at Tonegiveren derved ligefrem forstørres. **Normal-Stemmegaflen** udfører 870 Svingninger i Sekundet; det er den Tone, det a, som den næstfineste Streng paa en Violin giver, og det 5te a paa et 7 Octavs Fortepiano (regnet fra det dybeste a). Jvfr. **Kammertone**.

Stemmeslerhed kan dels være absolut, naar der er opnaaet over Halvdelen af de afgivne Stemmer, dels relativ, naar der stemmes paa flere Personer og ingen af disse opnaar absolut S., men ēn af dem dog flere end nogen af de andre.

Stemmeværk, Stemmedige, en Dæmning, der er anlagt i et Vandløb for at opstemme Vandet. Oven for Værket formindskes Hastigheden, ved selve Værket concentreres Faldet og nedenfor formindskes Hastigheden. Hensigten med Anlæget er forskjellig; det kan ske for Skibsfartens Skyld og det er da det formindskede Fald og Hastighed, der benyttes, eller for at drive Møller o. lign., i hvilket Tilfælde det er det concentrerede Fald, der bruges, eller til Overrisling og Vanding af Enge, idet Vandet ved S. tvinges til at træde ind i andre Kanaler ell. lign. Man kan inddele S. i faste og bevægelige; men disse to Former maa ofte combineres. Man kan ogsaa inddele dem efter deres Højde i Forhold til Vandspejlet. Den simpleste Form af S. er dem, der ere saa lave, at de altid overstrømmes, saaledes at altsaa Kronen er lavere end laveste Vandstand. Constructionen er simpel; den kan bestaa af Sten alene; oftest anvendes dog i Forbindelse hermed Faskiner eller ēn eller flere Pælerækker med Hammer og hermed i Forbindelse staaende Spunsvægge. En anden Klasse S. er dem, der ere saa høje, at de aldrig overstrømmes; det er saadanne S., der benyttes for at omdanne en Del af et Vandløb ell. lign. til en Beholder for Vand. Constructionen er afhængig af Højden, der ofte kan blive meget betydelig, saa at der her bliver Tale om meget store Bygværker. Dette Slags Dæmninger dannedes tidligere ofte af Sten og Jord i Forening, nu anvendes oftest enten Jord eller Sten (Murværk, Béton) hver for sig. Det tredje Slags S. er dem, der have deres højeste Punkt lavere end højeste Vandstand ovenfor og højere end laveste Vandstand nedenfor og altsaa undertiden overstrømmes, undertiden ikke. Til Bygningen anvendes Sten, Træ, Murværk, enten hvert for sig eller i Forening. Dette Slags S. anlægges enten retlinet normalt paa Strømmen eller gives Form af en krum Linje med Convexiteten op ad mod Strømmen. Man giver efter Omstændighederne S. meget forskjellige Tværprofiler; i Hovedsagen kan man skjelne mellem to Former, nemlig hvor Vandet efter at have passeret Overfaldskanten enten ledes jævnt videre ad en svagt krummet eller skraa Flade eller hvor det berøves sin levende Kraft ved at falde mod en vandret Flade, hvorimod det støder. Ved Constructionen maa særligt Hensyn tages til at forebygge Underskylning saa vel ved Siderne som ved Bunden; derfor indgaar altid ēn eller flere Spunsvægge i Constructionen. — Naar man af en eller anden Grund ikke kan holde S.s Krone stadig i samme Højde eller f. Ex. til Tider ønsker mere Vand afledet

gjennem S. end til andre eller for Skibsfartens Skyld undertiden maa skabe større Aabning, kan hele S. eller Dele deraf gjøres bevægelige, og man taler da om bevægelige S., der paa en Maade ere et Slags Sluser (smlgn. d. A.). Simplest kan et bevægeligt S. dannes ved ringe Højder af en Planke paa Højkant. Hyppigere dannes Dæmningen af Bjælker, der nedlægges vandret over hinanden og støtte sig til False. Disse sidste gjøres da undertiden bevægelige, saaledes at Bjælkerne føres bort af Vandet, naar de Dele, der danne Falsen lægges ned eller drejes til Siden. Den bevægelige Del kan ogsaa bestaa af Stigbord. De bevægelige Dæmninger dannes dog hyppigst som Naaledæmninger, d. v. s. de bestaa af smalle, lodrette Planker, der kaldes Naale, og som ved passende Constructioner, Fals for neden, Bom for oven, holdes sammen i næsten lodret Stilling til en temmelig tæt Væg. Bommen for oven kan saa være indrettet til at dreje om en lodret Axe ved den ene Ende af Dæmningen. Skal denne aabnes, svinges Bommen ud og Naalene, der ere indbyrdes forbundne ved en Line, der er fastgjort til Bredden, trykkes til Side af Strømmen. Ved Lukningen drejes Bommen tilbage og Naalene indsættes ēn for ēn. I Stedet for denne ældre Construction anvendes nu hyppigst en af Poirée angiven Construction. Bommen er delt i korte Længder og understøttes af Jærnrammer, der ere stillede parallelt med Strømmen og for neden ere drejelige om en vandret Axe, saaledes at de kunne lægges helt ned, naar Bommene og Naalene skulle fjærnes. I Stedet for Naale anvendes ogsaa rectangulære Tavler af Tømmer og Planker; man kalder de saaledes construerede S. for Tavledæmninger. Simplest er Principet gjennemført ved Tavler, drejelige om en Axe for neden og holdte i Stilling ved en Stiver. En saadan Tavle er vanskelig at rejse mod Strømmen. Ved de forbedrede Constructioner støtter Tavlen mod en Fals for neden og er i drejelig Forbindelse med en Stiver. Nedlægningen sker ved at Stiveren gribes med en Hage og rykkes ud af sin Stilling. For at lette Manøvreringen af de bevægelige Dæmninger har man paa forskjellig Maade benyttet Vandløbets bevægende Kraft til at hjælpe ved Lukningen og Aabningen, og hertil er der opfundet meget sindrige Constructioner. Man har endelig ogsaa indrettet det saaledes, at Bevægelsen, særlig Aabningen, bliver automatisk. Dette sker ved en Tavle, naar den vandrette Axe er anbragt i passende Højde. Stiger Vandet nemlig til en Højde over Axen, der er større end det dobbelte af Axens Afstand fra Bunden, bliver Vandtrykket paa Tavlens øverste Del størst, og Tavlen vil saa blive lagt ned af Vandet. — Ved Foden af et S., der overstrømmes, maa paa den fra Strømmen vendende Side anlægges en saakaldet **Styrteseng** (s. d. A.) for at ikke det overstyrtende Vand skal udhule Bunden.

Stempel forekommer i forskjellige Betydninger. I Damp-, Pumpe-, Blæsecylindre o. lign. er S. det arbejdende Organ. Det er i Regelen et skiveformet Legeme, som slutter tæt til Cylindervæggene og kan bevæges frem og tilbage i Cylinderens Længderetning. S. maa slutte tæt og dog ikke klemme; dette opnaas ved en Pakning langs S.s Rand, hvorved opnaas et elastisk Tryk mod Cylinderen. Hvor S. ikke er udsat for høj Temperatur, som i Regelen ved Vandpumper, kan Pakningen være Læder, Filt, Hamp o. lign., men til Dampstempler, der ere udsatte for baade høj Temperatur og Tryk, kunne saadanne Materialer ikke staa sig; der bruges da Metalpakning, bestaaende af elastiske, opskaarne Ringe af Jærn, Staal eller Bronze, der trykkes udad dels ved deres egen Fjederkraft, dels ved Trykket af Fjedre indvendig. S.s Forbindelse med de andre Maskindele, hvorfra S. faar sin Bevægelse (Pumper, Blæsere o. lign.), eller hvortil det overfører sin Bevægelse (Dampmaskiner), sker ved Hjælp af **Stempelstangen**, som gaar ud gjennem et Hul i Dækslet paa Cylinderen, i hvilket Stangen bringes til at slutte tæt ved Hjælp af en Stoppebøsse (s. d. A.). Et helt andet Slags S. er **Plonger-** eller **Dykkerstempler**. Et saadant bestaar af et cylindrisk Legeme af næsten lige saa stor Diameter som den (Pumpe-)Cylinder, hvori det skal bevæge sig. Det slutter ikke tæt mod Cylindervæggene, men gaar derimod med sin fulde Tykkelse tæt sluttende ud gjennem en Stoppebøsse af tilsvarende Størrelse i Cylinderdækslet. Dykkerstemplet bevæges frem og tilbage efter sin Længderetning og bringes derved til at udfylde snart en mindre, snart en større Del af Cylinderens indre Rumfang, hvorved atter Vædskens Bevægelse frembringes. Ogsaa til hydrauliske Presser bruges Dykkerstempler; Virkningen er her den modsatte, idet Vædsken ved sit Tryk bevæger S. Fremdeles betegner S. forskjellige Redskaber, hvormed der stampes (Stämpfel), mest dog, naar det sker for at afpræge selve S.-Formen. I Forbindelse med Stampere bruges saaledes ophøjede S., helst af Staal; men ellers ere S. gjærne fordybede og bestemte til at frembringe et ophøjet Præg i Metal, saasom paa Medailler, Mønter, Knapper o. fl. **Stempelskæring.** Naar et Prægestempel ikke finder nogen udstrakt Anvendelse og der ikke stilles betydelige Kunstfordringer, udarbejdes det umiddelbart i blødgjort Staal med Gravstikke og Punsler; det er den nemmeste Arbejdsmaade; men da Virkningen kun kan sikkert bedømmes ved Aftryk, foretrækker man til Kunstarbejder at stikke Præget i Relief paa en Poinçon; efter at den er hærdet, afpræges den i blødt Staal, og disse Aftryk benyttes, efter at være afrettede paa Grundfladen og ved Punsler forsynede med Indskrifter samt hærdede, som Prægestempler. Da S. dels kunne springe, dels slides op, maa man for at faa et tilstrækkeligt Antal S., hvor Talen er om Mønter, gaa endnu et Skridt tilbage og skære en Matrice, der ved Afprægning giver flere Poinçoner, af hvilke atter hver giver flere Prægestempler. Hærdningen af Stemplet osv. maa foretages med stor Forsigtighed; for at ikke Præget skal ødelægges ved Glødskal ophedes det omgivet af Kulpulver, og for at undgaa, at det springer under Hærdningen, iagttager man visse Regler, der især gaa ud paa at fremskynde Midtens og forsinke Randens Af-

26

øling. Afprægningen af en Matrice eller Poinçon i Staal foregaar ligesom Medailleprægning. Stempelstyring, f. Styring.

Stempelafgift er en Skat, der skal være opfunden i Holland i Begyndelsen af det 17de Aarh. og derfra har udbredt sig til næsten alle Lande. Den har sit Navn efter Formen for dens Opkrævning, idet den erlægges ved tvungen Anvendelse af særlig mærket, saakaldet Stempletpapir, hvorpaa alle Contracter om visse Retshandler, navnlig Kjøb og Salg af faste Ejendomme samt Gjældsbreve, saa vel som Testamenter, Retsforhandlinger og Udskrifter af disse, Vexler, Ansøgninger, Attester m. m. skulle skrives. Afgiften, der nu ogsaa kan erlægges ved Stempelmærker, som paaklæbes det benyttede Papir, er bestemt dels efter Retsforholdenes Natur (Klassestempel), dels efter Gjenstandens Værdi. For Danmark er den nærmere ordnet ved Lov af 19 Febr. 1861. I Norge er der for Tiden ingen S. af Vexler ell. andre Gjældsbreve. Stempelacten kaldes særlig den af det engelske Parlament 1765 vedtagne Lov, i Følge hvilken der i de nordamerikanske Kolonier skulde bruges stemplet Papir til Documenter; da Loven mødte stærk Modstand i Kolonierne, saa at man endog brændte det stemplede Papir, hævedes den allerede i Febr. 1766.

Sten, i daglig Tale ethvert fast, ikke metallisk (enkelt saa vel som sammensat) Mineral, der hverken kan antændes eller smeltes uden at blandes med andre Stoffer, der hverken opløses i Vand, som mange Salte, eller i Olje, som Jordharpix. De vises S., f. Guldmageri. I Lægevidenskaben bet. S. haarde, uorganiserede Legemer, der jævnlig dannes i flere af Legemets naturlige Hulheder, især Kjertlernes Udføringsveje, og som opstaa ved, at de deri indeholdte Vædsker udskille visse af deres opløste Bestanddele i fast Form. Undertiden samles de udskilte Stoffer ikke til ēn Masse, men til finere eller grovere Korn, Grus. Urin-, Galde-, Spyt-, Taare- og Tarmsten ere de hyppigst forekommende Arter af S. Kun de to først nævnte give oftere Anledning til sygelige Tilfælde, navnlig Smerter, Stensmerter. Stenknusning, Lithoklastik, Lithotripsi, Lithotriti, en Operation, hvorved Sten i Urinblæren, især bløde, kunne fjærnes af denne. S. sker ved Hjælp af et eget Instrument, Lithoklast, der igjennem Urinrøret føres ind i Blæren, hvorpaa Stenen fattes og knuses med det; de derved opstaaede smaa Stykker udtømmes da senere med Urinen. S. er opfunden af den danske Læge L. L. Jacobson. Stensnit, Lithotomi, en allerede fra Oldtiden kjendt Operation, hvorved saadanne Sten i Urinblæren, der ikke egne sig til Stenknusning, fjærnes. Blæren aabnes ved et Indsnit udvendig fra, sædvanlig i Mellemkjødet, hvorigjennem Stenen derpaa udtages med en egen Stentang.

Sten, Daniel, Pseudonym for Fru Ina Lange, f. 14 Dec. 1849 i Helsingfors, Datter af Assessor i Generaltolddirectionen Forstén, gift 1876 med Operasanger Algot Lange (f. d. A.); hun optraadte først som Pianistinde (Beethowen) og har senere gjort sig bemærket som Forfatterinde ved Skildringer fra sit Fødeland som »Bland ödebygder och skär« (1884) og »Sämre folk« (1885). Den første er en Samling Smaaskitser fra den finske Almues Liv, den sidste en Roman, der behandler den i disse Aar overhaandtagende Lyst til at skabe nationale Kunstnere i Finland. 1884 flyttede Fru L. med sin Mand til Kjøbenhavn, og her har hun paa Dansk udgivet Romanen „En Skæbne“ (1887), der skildrer Livet i Finland i Tyverne. Hendes Arbejder udmærke sig ved Stemning og psychologisk Finhed samt ved ærlig Uforfærdethed i Fremstillingen af de Samfundsbrøst, hun vil angribe, men de ere ikke altid kunstnerisk beherskede.

Stenaffsætning kan især i Dampkjedler og Saltpander naa et saadant Omfang, at den foraarsager alvorligt Besvær. Ved Dampkjedler, især Rørkjedler, er det desuden ofte meget vanskeligt at komme til at fjærne Stenen. Hvor man har Valget, forsyner man derfor Dampkjedlen med ret rent Vand; i Mangel deraf bruger man undertiden ved den tilhørende Dampmaskine Overfladecondensation, d. e. uden Indsprøjtning, og tilfører saaledes Kjedlen næsten alene destilleret Vand. Dette gjælder navnlig om Skibskjedler, da man ellers var henvist til til at bruge Søvand. Man bruger ogsaa dels nogle Apparater, der gaa ud paa at foranledige Stenens Afsættelse paa uskadelige Steder, f. Ex. i en Forvarmer, dels Tilsætninger til Vandet, der skulle bevirke, at Stenen ikke sætter sig fast, men holder sig svævende i Vandet og kan fjærnes med dette; endelig bruges, især ved Skibskjedler, der ere fyldte med det til denne Brug yderst uheldige Søvand, en jævnlig Udtømmelse af det saltholdigste Vand ved en egen Saltvandspumpe.

Stenalder. Allerede i første Halvdel af forrige Aarh. blev det udtalt af Lærde i forskjellige Lande, at Sten-Oldsagerne ikke vare „Tordensten“ (f. d. A.), men at de hidrørte fra de ældste, lavtstaaende Befolkninger paa Jorden, og at de havde tjent som Vaaben og Redskaber i det daglige Liv. Denne Anskuelse slog imidlertid ikke igjennem, idet det endnu indtil Begyndelsen af vort Aarh. blev almindelig antaget, at Stensagerne fra Oldtiden særlig vare blevne anvendte ved Ofringer og i andre religiøse Øjemed. Det var først i Norden og da navnlig ved Sven Nilssons lykkelige Sammenligninger mellem de nordiske Oldsager og ethnographiske Gjenstande, at S. blev fuldt fastslaaet som en egen, ældste Periode, i hvilken Folkene ikke kjendte Brugen af Metaller, men, ved Siden af Ben, Horn og Træ, især benyttede Sten til deres Vaaben og skærende Redskaber. Ihvorvel man i de sidste Decennier oftere har ment at finde Vidnesbyrd om, at Mennesket har levet paa Jorden allerede i Tertiærtiden, er det dog først fra den quaternære Periode, at der foreligger baade talrige og uomtvistelige Minder om Menneskets Liv og Færden. Denne palæolithiske S. lærte man først at kjende af Drift-Fundene, de Flintredskaber og Bensager, som i Forbindelse med Levninger af Datidens Dyreverden bleve fremdragne af Gruslejerne ved Frankrigs og det sydlige Englands Floder (f. Boucher de Perthes). Andre Fund af lignende Art bleve

opgravede i naturlige Klippehuler, navnlig i det vestlige Europa, i England, Belgien og Frankrig, men dog ogsaa i Alperne og Karpatherne. Ofte er det Vandet, som har skyllet Benene af Mennesker og Dyr sammen i disse Huler; men i andre Tilfælde have de tjent som Tilflugtssteder eller Boliger i Løbet af længere Tid, idet Hulefundene ofte indeholde Flintredskaber, forarbejdede Rensdyrtakker og Benstykker, Rester af Baal og Ben af fortærede Dyr. Mennesket levede den Gang i Vesteuropa og en Del af Mellemeuropa, som havde et langt koldere Klima end nu, og hvor der fandtes en Dyreverden, der nu dels er uddød, dels fortrængt til andre Dele af Jorden (Mammut, Flodhest, Uroxe, Bison, Rensdyr, Huleløve osv.). Denne Befolkning af Jægere og Fiskere, som førte et omstrejfende Liv ved Floder og Søer, forstod at bearbejde Flinten med Færdighed, dog endnu kun til faa og simple Redskaber og uden at anvende Slibning, og de formaaede at udskære i Ben og Horn naturalistiske Billeder af Dyr, som have vakt berettiget Forbavselse ved den kunstneriske Dygtighed, hvormed de undertiden ere udførte. Først i den nuværende Jordperiode spredtes Mennesket videre ud over Europa, og der findes næsten i alle Lande talrige Levninger fra denne neolithiske S. Særlig i Norden har man kunnet adskille to Afsnit inden for denne Periode, et ældre og et yngre (s. Fund og Oldsager). For den ældre S., til hvilken Køkkenmøddingerne (s. d. A.) høre, er det charakteristisk, at Stensagerne endnu stedse ere uslebne; derimod havde man nu lært at forarbejde Lerkar, hvad der var ukjendt i den palæolithiske S. Grave, som med fuld Sikkerhed kunne henføres til denne Tid, kjendes endnu ikke. Det antages, at den ældste Indvandring til Norden er foregaaet fra Sydvest, idet Befolkningen ved Nordsøens sydlige Kyster først naaede til Jylland og herfra lidt efter lidt udbredte sig over de danske Øer og til Skaane. Det øvrige Norden var endnu ubeboet. Til den yngre S. høre Dysserne (s. d. A.), og ved Siden heraf er det navnlig ejendommeligt for denne Periode, at Redskaber og Vaaben, som ere af nye, større og mere afvexlende Former, for en Del bleve omhyggelig tilslebne. Den fastere Bebyggelse af Norden strakte sig nu omtrent indtil den 59de Breddegrad, ved hvilken Grænse de store Stengrave høre op; men endnu længere mod Nord, indtil den 68de Breddegrad, findes der oftere Stenredskaber. Det sydlige Skandinavien maa allerede den Gang have været vel befolket, at dømme efter de talrige Dysser og mangfoldige Oldsagfund, som kjendes fra næsten enhver Egn. Allerede for nogle Aar siden havde man talt 35,000 Oldsager fra S. alene fra Skaane. Det vides for Danmarks og Sveriges Vedkommende, at man, ligesom i andre Egne af Europa, havde flere Husdyr, navnlig Ged, Faar, Svin og Hund, og man drev sandsynligvis noget Agerbrug. Boliger fra denne fjærne Tid ere ikke bevarede; men det tør antages, at de vare af lignende Bygning som de Dødes Huse, de store Gangbygninger (s. Dysse), og at de saaledes i mange Henseender have lignet de nuværende Grønlænderes Huse. S.s Oldsager fra Norden høre baade til de skjønneste og bedste, som overhovedet kjendes, og de forekomme tillige i forholdsvis langt større Antal end andensteds, hvad der for en Del beror paa, at S. her havde en længere Varighed, idet Kjendskabet til Anvendelsen af Bronze først sent trængte frem til Norden. Medens Tidspunktet herfor med stor Sandsynlighed kan sættes til 1500—1000 f. Chr. F., haves der ingen Holdepunkter for en Bestemmelse af den yngre S.s Begyndelse i Norden og endnu mindre af det Tidspunkt, da disse Egne først bleve bebyggede; den hele Udvikling, som er foregaaet gjennem denne Periode, og det store Antal af bevarede Monumenter viser dog, at den nordiske S. maa have strakt sig over Aartusender. Nord for den skandinaviske S.s Gruppe, i Lapland og Nordland, findes der Stensager af andre Arter, sædvanlig forarbejdede af Skifer; denne arktiske S. henføres til Lapperne, førend dette Folk gjorde Bekjendtskab med Brugen af Metaller. — Ikke alene i Norden og næsten overalt i Europa, men ogsaa i Ægypten og i Asien indtil China og Japan og i de andre Verdensdele findes der talrige Vidnesbyrd om, at der i ældre eller senere Tider har herskct en S., som saaledes er det første Hovedtrin i Cultur, der har været fælles for hele Menneskeheden. Men medens denne Periode i de gamle Culturlande i Orienten og Ægypten blev afsluttet Aartusender f. Chr. F. og Europa igjennem Oldtiden lidt efter lidt blev inddragen i den herfra udgaaende højere Udvikling, er Brugen af Stenredskaber bleven bevaret hos vore Dages Naturfolk, og der vil sandsynligvis endnu hengaa lange Tider, førend den højere Cultur, som udbreder sig fra Europa, vil fortrænge disse sidste Minder om Menneskeslægtens første Barndomstid.

Stenalt, en gammel jysk Herregaard, ikke langt fra Randers Fjord. Den nævnes allerede i Midten af det 14de Aarh. Den tilhørte flere Slægtled af Familien Bjørn, hvis sidste Mand døde 1596; derefter ejedes den af Familierne Kruse, Seefeldt og Bille. 1787 oprettedes S. til et Stamhus for Grev P. B. Schack, der i Stedet for den gamle Hovedbygning fra det 16de Aarh., som han nedrev, opførte en ny og lod den vidtløftige Have anlægge med stor Bekostning. Allerede 1810 afhændedes S.

Stenbider, s. Kvabso.

Stenbjærgene, Rocky Mountains, s. Andes.

Stenblomster, Blastoideer (Pentremites), uddøde Pighudformer, som nærmest slutte sig til Søliljerne. Legemet aflangt som en Blomsterknop, fæstet med en tynd, af korte Kalkled dannet Stilk; i øvrigt sammensat af 3 Kredse af Kalktavler, oventil med 5 bladlignende Fordybninger, ordnede som Blomsterblade om en større central Aabning (Munden); disse Fordybninger ere paa fuldstændige Exemplarer skjulte af ejendommelige, leddede Vedhæng, der svare til Søliljernes Armgrene. S. tilhøre de

palæozoiske Dannelser, især den ældre Kulformation.

Stenbock, en gammel svensk, adelig, nu grevelig Slægt, hvoraf en Gren i det 18de Aarh. blev optagen ogsaa i det liflandske Ridderhus. **Gustaf Olofsson** til Tofta, d. 1494, Ridder og Rigsraad, var en Tid Høvedsmand paa Elfsborg. Han efterlod sig to Døtre; den ene af disse, Anna, blev gift med Ridder og Rigsraad Arvid Knutsson til Torpa (d. 1497; af en Familie, som senere kaldte sig Store), der efterhaanden blev Foged i Calmar, Lagmand i Tio-Herred og Høvedsmand paa Øresten. En af deres Sønner, **Olof Arvidsson**, optog Moderens Slægtvaaben og blev Stamfader for den yngre Slægt S. Dennes Søn, Gustav Vasas Svigerfader, **Gustaf Olofsson** til Torpa og Tofta, f. 1502, var Høvedsmand paa Elfsborg, da han 1534 blev Rigsraad og nogle Aar senere Statholder og Lagmand i Vestergötland. Af Gustav I blev han flere Gange sendt som Gesandt til Danmark og førte i nogen Tid Commandoen mod Dacke; ved Erik XIV.s Kroning fik han Friherreværdigheden, blev Rigsmarsk 1569 og d. 1571. Han havde 6 Sønner og 6 Døtre. En af Døtrene, **Katharina**, f. 1536, d. 1621, blev 1552 den da allerede alderstegne Gustav Vasas tredje Gemalinde, men Ægteskabet blev barnløst og varede kun i 8 Aar, hvorefter hun levede som Enke i over 60 Aar. — Af Gustaf Olofssons Sønner blev **Abraham** paa Erik XIV.s Befaling tagen af Dage 1567 ved det saakaldte „Sture-Mord"; de andre døde alle i Landsflygtighed, da de i Striden mellem Sigismund og Carl IX havde hørt til den førstes Parti. En af dem, **Erik Gustafsson**, Rigsraad, Lagmand og Statholder i Vestergötland, især bekjendt ved de romantiske Omstændigheder ved hans Giftermaal med sin Cousine Malin Sture, tog sin Tilflugt til Danmark, hvor han døde 1599. Sønnerne kom senere tilbage til Sverige; den ældste Søn, Friherre **Gustaf Eriksson** (den første, som antog Navnet S.), f. 1575, d. 1629, var Rigsraad, Lagmand og Statholder i Vestergötland. Hans 3 Sønner, Frederik (Rigsraad og Præsident i Göta-Hofret, f. 1607, d. 1652), Erik (Rigstøjmester, f. 1612, faldt ved Kjøbenhavns Belejring 1659) og Gustav Otto, fik Greveværdigheden 1651. **Joh. Gabr. S.**, Greve, f. 1640, d. 1705, Søn af Frederik S., blev 24 Aar gl. ansat som Hofmarschal hos Enkedronning Hedvig Eleonora, vandt hendes Yndest ved sit ridderlige Væsen og ved den Klogskab, hvormed han styrede hendes private Husholdning, og udnævntes under Formynderregeringen til Rigsstaldmester og Rigsraad. Under Carl XI blev han Rigsmarschal og gjorde sig bekjendt som en af denne Konges indflydelsesrigeste og tillige selvstændigste Embedsmænd. — Hans Farbroder, Greve **Gustaf Otto S.**, f. 1614, udmærkede sig i Trediveaarskrigen og i Krigen mod Danmark og blev General i Infanteriet kort før Freden i Osnabrück. Efter at han i Fredsaarene var bleven Rigsraad og som Generalgouverneur i Riga havde haft Forvaltningen af Lifland, fulgte han Carl X paa Felttoget til Polen, hvor han vandt Anseelse som en af den svenske Hærs dueligste Infanterigeneraler; 1656 blev han Feltmarschal, slog Polakkerne s. A. ved Philippowo og hjalp det følg. A. Fyrst Rakoczi med at indtage Warschau, hvorefter han gik hjem for at overtage Forsvaret af Sveriges Grænser mod Danmark. 1658 blev han Generalgouverneur over Skaane, Halland og Bleking, gik n. A. til Fyn for, sammen med Pfalzgreven af Sulzbach, at overtage Commandoen over de derværende Tropper og indtraf netop i rette Tid til at overvære Nederlaget ved Nyborg, efter hvilket han med Nød og næppe slap over til Hæren paa Sjælland. 1664 blev han valgt til Rigsadmiral og fik derved Plads iblandt Rigsformynderne, men kunde i denne ham ganske fremmede Gren af Forvaltningen kun udrette lidet. Derimod ledede han 1676 under Krigen mod Danmark Forsvaret ved den norske Grænse. Hans Formynderskab skaffede ham imidlertid ved den af Carl XI foranstaltede Undersøgelse angaaende Formynderregeringen ikke blot bitre Ydmygelser, men kostede ham endog hele hans Formue, saa at han døde 1685 næsten ganske forarmet. — Hans yngste Søn, Greve **Magnus S.**, f. 12 Maj 1664 i Stockholm, deltog i nogle Aar, dels ved den hollandske, dels ved den kejserlige Armée, i Felttogene i Nederlandene og ved Rhinen og udmærkede sig især i Slaget ved Fleurus. Som Oberst over Dalregimentet var han med ved Landgangen paa Sjælland og fulgte senere med Carl XII paa Togene til Lifland, Polen og Sachsen; i Slaget ved Narva, efter hvilket han blev Generalmajor, bidrog han ikke lidet til Sejren; samme Tapperhed viste han i Slaget ved Klissov, ved Krakows Overrumpling og ved Indtagelsen af Thorn. 1706 blev han Generalgouverneur i Skaane. I denne Stilling udmærkede han sig lige fra Begyndelsen ved en alvorlig og kraftig Styrelse, men navnlig da efter Slaget ved Pultava en dansk Hær var gaaet i Land i Skaane, viste han sin store Evne til at ordne og lede. Trods den fuldstændige Mangel saa vel paa Krigsmateriel som paa vaabenføre Folk tilvejebragte han dog, medens de danske trængte frem mod det østlige Skaane, fra Provinsens nordlige Dele, fra Småland og de tilgrænsende Landskaber en Hær paa 14,000 Mand; med denne slet udrustede Hær, som han forstod at indgyde Mod og Sammenhold, slog han de danske ved Helsingborg 10 Marts 1710, og efter at Skaane derved var bleven befriet, sikrede han ogsaa den svenske Grænse imod Norge. S. A. blev han kongelig Raad og udnævntes af Senatet til Feltmarschal, hvilket dog først 1713 blev stadfæstet af Carl XII. Paa Kongens Befaling gik han i Efteraaret 1712 over til Pommern med en Armée paa 13,000 Mand, men da han paa Grund af Transportflaadens Forsinkelse var uden Forraad, vendte han sig, for i nogen Maade at erstatte denne Mangel, mod Vest, slog i Dec. s. A. en forenet Hær af Danske og Sachsere ved Gadebusch og faldt ind i Holsten, hvor han, for at tilintetgjøre Fjendens Forraad, afbrændte det forsvarsløse Altona. Snart blev han dog nødt til at indeslutte sig i Tønningen, hvor han i Maj 1713 maatte overgive sig med hele sin Hær. Under Fangen-

skabet i Kjøbenhavn behandledes han i Begyndelsen med Mildhed, men da man havde erfaret, at han nærede Planer til at undvige, blev han sat i strængt Fængsel paa Castellet Frederikshavn, hvor han døde 23 Febr. 1717. Fra to af hans Sønner nedstamme saa vel den ældre, liflandske som den yngre, svenske Gren af Slægten.

Stenbræk (Saxifraga), smukke Smaaplanter med i Regelen hvide eller rødlige Blomster med 5 Kronblade og 10 Støvdragere samt en torummet Kapsel. Her i Landet have vi Kornet S. (S. granulata), der blomstrer om Foraaret og er meget almindelig paa Enge, ejendommelig ved sin rigelige Forsyning med Kimknopper paa Rødderne. Porcelænsblomsten (S. umbellata) ses meget almindelig i Haver, navnlig som Indfatning. S. sarmentosa, Jødeskjæg, med meget uregelmæssige Blomster og lange, tynde, rankende Grene samt næsten kredsformede Blade, er en meget almindelig Stueplante i hængende Urtepotter. Da en stor Del af S. ere Alpeplanter, anvendes de navnlig til Stenhøje. **Stenbrækfamilien** (Saxifragaceæ), Urter med spredte Blade, oftest uden Axelblade. Blomsten næsten altid regelmæssig, i Regelen omkringsædig, 4- ell. 5tallig med ofte dobbelt saa mange Støvdragere. Frugten en 2—3rummet Kapsel. Kjødet Frøhvide, ret Kim. Over 300 Arter, der hovedsagelig have hjemme i de kolde Zoner eller paa Bjergene i de varmere.

Stenbuk (Capra ibex), en anselig Art af Gedeslægten (Bukken 2½ F. høj) med kraftig Bygning, uden Skjæg, med svære, buede Horn, noget sammentrykte og med store Knuder langs med deres øvre Rand, over 2 F. lange hos Bukken. Hunnen er mindre og har mindre Horn. S. har vistnok tilforn været hyppig i hele Alpekjædens højeste Bælte, umiddelbart under den evige Sne, men idelige Forfølgelser have efterhaanden indskrænket dens Omraade til visse lidet tilgængelige Fjæld- og Ispartier i Savoien og Wallis (Montblanc og Mte. Rosa), hvor den nu er under en vis Beskyttelse. Den Behændighed og Dristighed, hvormed den færdes paa Fjældene, er forbavsende, og Jagten er derfor forbunden med de største Farer. Andre Arter eller Afarter bebo Pyrenæerne, Sierra Nevada, Kaukasus, de sibiriske Grænsebjærge, Mellemasiens, Kretas, Syriens, Arabiens og Abessiniens Bjærge (s. Ged). — **Stenbukken**, lat. capricornus, det 10de Stjernebillede i Dyrekredsen, er i Begyndelsen af Aug. i Syd ved Midnat, af Sept. Kl. 10, af Oct. Kl. 8 osv., i en Højde af 10—20 Grader over Horizonten. **S.s Vendecirkel**, s. Vendecirkel.

Stenbäck, Lars Jakob, finsk Digter, f. 26 Oct. 1811 i Österbotten, studerede dels i Åbo, dels i Upsala, blev præsteviet 1842, Rector i Vasa 1846, Professor i Pædagogik og Dialektik ved Helsingfors Universitet 1855, men søgte og fik s. A. Storkyro Pastorat; d. smstds. 21 Apr. 1870. S. er en af de betydeligste af Finlands senere Digtere. I Studenteraarene vakte han Opmærksomhed ved sine lyriske Digte; senere faldt han hen til en pietistisk Retning, under hvilken han betragtede Poesien som Hedenskab, men dog ikke kunde undertrykke sin Produktionstrang. Denne Strid imellem Kald og Overbevisning sætter et ejendommeligt Præg paa hans senere Digte. I sine sidste Aar digtede han kun Psalmer. Hans »Dikter« have oplevet 3 Oplag.

Stendal, Stad i den preussiske Prov. Sachsen, 7 M. n. for Magdeburg. 16,000 I. Mindesmærke for Winckelmann. Gammel Domkirke. Fabrikation af Klæde, Læder og Tobak.

Stendhal [stangdäll], s. Beyle.

Stendulp, norsk, d. s. s. Stensmutte (Saxicola oenanthe).

Stenersen, Peter Christopher, f. 1723 i Gudbrandsdalen i Norge, d. 1776 som Præst til Tølløse i Sjælland. I sine „Critiske Tanker over de rimfrie Vers", som han udgav under et pseudonymt Mærke, priste han Klopstock og forsvarede den rimfrie Poesi og overhovedet Efterligningen af de antike Versemaal. Han skrev desuden flere Digte, f. Ex. „Ode til Brudgom og Brud" (1754), som blev mest bekjendt under den urigtige Titel „Choriambisk Ode til min Søsters Bryllup" (efter Klopstock), „Ode til Selskabsbrødrene" (efter Horats) og den i sin Tid meget berømte, beskrivende „Ode til Junkersilden". Baade theoretisk og praktisk sluttede han sig til Klopstock, der paa den Tid indkaldtes til Danmark.

Stenersen, Stener Johannes, norsk Theolog, f. 18 Aug. 1789 i Jævnaker, theologisk Candidat 1811 med Udmærkelse, blev efter i nogen Tid at have været Præst i Christiania 1814 Lector og senere Professor i Theologi ved Christiania Universitet. I Forening med sin Collega Prof. Hersleb (s. d. A.) udøvede han en stærk Indflydelse paa de theologiske Studerende; et Legat er stiftet til deres Minde. Blandt S.s theologiske Skrifter ere de vigtigste „Udsigt over den lutherske Reformation" (2 Bd., 1818—19), „Den christne Kirkes Historie i Udtog" (2 Bd., 2den Udg. 1834—35), »Epistolæ Paulinæ commentario illustratæ« (3 Bd., 1829—34). D. 17 Apr. 1835. — En Slægtning af ham, **Laurentius Borchsenius S.**, f. i Ullensaker 27 Febr. 1843, philologisk Candidat 1866, blev 1875 Universitetsstipendiat i klassisk Philologi og Archæologi samt 1877 Bestyrer af Møntcabinettet og tog 1877 den philosophiske Doctorgrad for en Afhandling »De historia variisque generibus statuarum iconicarum«. Efter Concurrence med den danske Philolog A. B. Drachmann i Høsten 1887 blev han i Henhold til Minoritetens Indstilling det følg. Aar udnævnt til Professor i klassisk Philologi (Latin). Skrifter: „Phidias" (Kbhvn. 1872), „En Rejse i Grækenland", foretagen 1872—73 (Kbhvn. 1875), „Møntfundet paa Græslid i Thydalen" (1881), samt to Afhandlinger ved ovennævnte Concurrence, „Catuls Digtning" og „Udsigt over den romerske Satire".

Stenfrugt (Drupa), en Frugt med uopspringende Frøgjemme, hvis Mellemlag har sondret sig i to Lag, et indre, haardt og et ydre, kjødet, undertiden læderagtigt eller trævlet; omslutter hyppigst 1 Frø (Stenfrugtfamilien, Valnød), undertiden 2 (Kornel, Kaffetræ), 3 (Hyld, Tørstetræ), 4 (Christtorn), 5 (Melbær). **Stenfrugtfami-**

lien (Drupaceæ), Træer eller Buske med fjerribbede, savtakkede, spredte Blade, i Regelen forsynede med nogle vorteformede Legemer der, hvor Stilk og Plade støde sammen. Blomsten omkringsædig, frikronbladet, 5-tallig med mange Støvdragere og en med en enkelt Griffel forsynet Frugtknude, der bliver til en enfrøet Stenfrugt. Omtrent 100 Arter i 5 Slægter, navnlig udbredte i den nordlige Halvkugles tempererede Zone.

Stengalle, en hos Hesten hyppig forekommende Knusning af den bageste Del af Saalen mellem Hovringen og Hjørnestøtten; oftest findes den paa den indvendige Side af Forfødderne. Denne Knusning foraarsages enten ved Tryk af selve Skoen eller ved Smaasten eller lignende Legemer, der komme ind mellem Skoen og Saalen. Hesten halter ved S.; der samler sig Blod inden for Hornet, og Haltheden bliver især stærk, naar der opstaar Betændelse som Følge af en stærk Knusning og der indfinder sig Forbulning. Skaffes der i dette Tilfælde ikke en Aabning i Hornet ved Bortskæring af dette, saa at Materien kan faa frit Udløb, vil denne bane sig en Vej opad langs med Hudvæggen og kommer da til Syne i Kronen, hvor den let kan angribe Dragtbrusken og fremkalde en Kronfistel.

Stengang, undertiden ogsaa kaldet Stenmølle, er en Maskine til Knusning af Oliefrø, Stofferne til Krudtfabrikation osv., derved at to meget tunge, skiveformede Sten, Løberne, rulle over Materialet, der ligger paa en vandret, rund Sten, Liggeren, eller en Jærnplade. Løberne bevæge sig i en lille Cirkel, idet de drejes rundt ved en Axel midt paa Liggeren. Ved denne rundgaaende Bevægelse bliver Materialet ikke blot trykket, men ogsaa gnedet itu, idet Stenenes Periferihastighed er for lille udvendig og for stor indvendig til blot at rulle. Navnet bruges ogsaa, hvor Løberne ikke ere Sten-, men Jærnskiver; sjældnere kalder man derimod en almindelig Mellværn S.

Stenhammar, Fredrika, svensk Sangerinde, f. 19 Sept. 1836 i Visby, hvor Faderen A. Andrée var Læge, fik sin første musikalske Undervisning i Hjemmet og havde allerede i en Alder af 8 Aar forsøgt sig i Composition, men drog 1851 til Leipzig, ved hvis Conservatorium hun tog Undervisning i Pianospil og Composition, senere, under Fru Schäffer, ogsaa i Sang. 1854 blev hun ansat ved Theatret i Dessau, efter hvis Brand hun en Tid gav Gjæsteforestillinger i Kassel og Leipzig. Som Harriet i „Martha" debuterede hun 1855 ved Operaen i Stockholm, studerede 1857—58 i Paris under Duprez og virkede derefter fra 1859 ved den kongel. Scene i Stockholm. 1863 ægtede hun Operasanger, senere Toldcontroleur Fredr. S., blev 1864 Medlem af det musikalske Akademi og d. 7 Oct. 1880 i Stockholm. Skjønt hun snarere var lyrisk end dramatisk Sangerinde, optraadte hun med Held i henved 50 Roller, blandt hvilke maa nævnes Anna i „Don Juan", Agathe i „Jægerbruden", Margrete i „Faust", Mathilde i „Wilhelm Tell", Rezia i „Oberon" og især Elsa i „Lohengrin". Derhos optraadte hun som Componist af Romancer m. m. og udøvede en særdeles fortjenstfuld Virksomhed som Sanglærerinde.

Stenjetée [schetēh], en Bygningsconstruction, der ofte benyttes ved Opførelsen af Dæmninger eller i det hele taget ved Fundering under Vand, hvor Dybden er stor og Vandet i Uro, ligesom ogsaa til Beskyttelse af Skraaninger mod Bølgeslaget m. m. S. dannes af store Sten, der hobes oven paa hverandre. Enten udkaster man dem simpelt hen oven paa hverandre og lader dem da henligge i længere Tid, udsatte for Havets Paavirkninger, forinden man opfører nogen Overbygning paa dem, for at de kunne have Tid til at ordne sig paa den hensigtsmæssigste Maade; eller man nedsænker dem med større Omhu, saa at hver Sten faar et sikkert og godt Leje. I begge Tilfælde maa der sørges for, at S. antager et nogenlunde regulært Profil med en jævn Flade for oven, hvor det regelmæssige Murværk skal begynde, og flade Skraaninger paa Siderne for at modstaa Bølgeslaget. Mellemrummene mellem de store Sten kunne undertiden udfyldes med mindre Materiale.

Stenkil, Konge i Sverige c. 1061—66, Stamfader for den efter ham opkaldte Kongeslægt, var en Søn af Ragnvald d. gamle, hvem man har anset for at være den paa Olof Skötkonungs Tid mægtige Ragnvald Jarl i Vestergötland af Skoglar-Tostes Slægt. Da S. af Byrd var en af Sveriges anseligste Mænd og desuden ved Giftermaal var nær beslægtet med Kongehuset, blev han kaaret til Konge, da Upsveaslægten var uddød med Emund d. gamle. S. var Christen og sikkert valgt ved de christnes Indflydelse, men hindrede dog af al Kraft alle Planer til med Magt at udbrede den christne Lære i Landet. Han døde c. 1066 og skal være bleven begravet i sin Fædrenebygd Vestergötland. Han efterlod to Sønner, Inge og Halsten, som begge bleve Konger.

Stenkiste. Hvor mindre Vandløb passere en Vej, Jærnbane ell. lign., føres de her til Lands gjærne gjennem smaa Broer af Sten, saakaldte S. Disse opføres i Almindelighed af store, udkløvede Granitsten og bestaa af to Sidemure, der hvile paa passende Fundamenter og ere overdækkede enten med vandret liggende Sten eller ved større Spændinger med en muret Hvælving. Løbet mellem Sidemurene, hvorigjennem Vandet passerer, er oftest brolagt i Bunden og hyppig ved begge Ender forsynet med Fløjmure for at forebygge Bagskylning af S.

Stenkjær, Ladested i Norge, ved den inderste Del af Throndhjemsfjorden, i en smuk Egn ved Udløbet af den fra Snaasenvandet kommende Elv. I Omegnen findes flere Gravhøje, Tingkredse og Bavtastene. S., som 1855 havde 600 I., fik 1857 Ladestedsrettigheder og havde 1885 c. 1,800 I. Her findes siden 1880 en offentlig Skoleskole.

Stenkløver (Melilotus officinalis), urteagtig Plante af Ærteblomsternes Familie, har en rank Stængel, 3-koblede Blade og de smaa, gule og vellugtende Blomster siddende i et langt Ax. Den er almindelig vildtvoxende hos os og har tidligere været anvendt til Melsteenplaster o. a.

Stenkobbe, norsk, d. s. s. plettet Sæl (Phoca vitulina).

Stenkoral, d. s. s. Stjernekoral, s. Koraldyr.

Stenkul, Sortkul, sorte, bituminøse Kul, der ved at ridses give en sort Streg, i Modsætning til Brunkullene, der give en brun Streg. Efter deres Textur og øvrige Beskaffenhed inddeles de i Bagekul, der smelte under Forbrændingen, Sinterkul, der undergaa en begyndende Smeltning, Sandkul, Cannelkul, Skiferkul osv. De forekomme kun i de ældre Jorddannelser, navnlig i Stenkulformationen (s. Kulformation), hvori de opnaa en betydelig Mægtighed og Udbredelse. Den sædvanlige Tykkelse af de enkelte Lag vexler i Almindelighed mellem nogle Tommer og 20 Fod, og ofte træffes mange saadanne Kullag oven paa hverandre, adskilte ved mellemliggende Lag af Sandsten og Kulskifer, hvori man især finder Forsteninger af Bregner, Skavgræs, Ulvefødder og Stigmarier, af hvis organiske Levninger S. ere dannede. Ved de overliggende Jordlags Tryk, ved Udelukkelse af den atmosphæriske Luft og rimeligvis ogsaa ved Varmens Indvirkning har Plantestoffet undergaaet en væsentlig Forandring; det har efterhaanden mistet en Del Ilt og Brint derved, at der har dannet sig Kulsyre og Kulbrinte, og det tilbageblevne er saaledes blevet rigere paa Kulstof, en Forandring, der kan forfølges gjennem Tørv, Brunkul, S., indtil Anthracit og Graphit, hvorfor ogsaa disse sidste (de ældste) ere de kulstofrigeste og de, der frembringe mest Varme ved Forbrændingen. Lufttørret Træ kan saaledes kun udvikle 4,700 Varmeenheder (d. e. 1 Pd. Brændsel kan opvarme 47 Pd. Vand fra 0°—100°); Tørv 4,800—5,600 Varmeenheder; Brunkul 6—7,000 V., hvorimod Newcastlekul udvikle 8,500—9,300 V. Ved Forbrændingen paa Ildsteder kan man af forskjellige Grunde dog ikke opnaa en saa stor Varmeudvikling som ved den fuldstændige Forbrænding. — I China benyttede man S. allerede langt tilbage i Tiden, og for Europas Vedkommende vides det, at man anvendte S. i Sachsen i det 10de, men i London først i Slutningen af det 13de Aarh. De vigtigste Kuldistricter findes i Skotland, Wales og i den midterste og nordlige Del af det egentlige England; i Hainaut, Liège og Namur i Belgien; ved St. Etienne og Valenciennes i Frankrig; i Rhinprovinserne, Westfalen, Schlesien og Sachsen; i Østerrig, Spanien og Rusland, ligesom ogsaa Ostindien, China og Australien have udstrakte og mægtige Kullejer. Mest udbredte ere de dog i Nordamerika, hvilket vil kunne ses af nedenstaaende Oversigt, hvor tillige er anført Stenkulproduktionen i de først nævnte Lande. S. vindes ved en regelmæssig Bjergværksdrift i underjordiske Gruber, og da der ofte fra Revner og Kløfter i Kulschachterne udvikles Kulbrinteluft, som exploderer, naar et brændende Lys bringes dertil, anvender man der Sikkerhedslampen. Produktionen af S. paa hele Jorden kan for nærværende Tid anslaas til omtr. 400 Mill. Tons aarlig. De Lande, der have den største Kulproduktion, ere:

1885.	Kulformationens Udstrækning i danske Kvadratmile.	Kulproduktionen, udtrykt i Tons.
De forenede Stater..	8760	95,8 Mill.
Storbritannien	543	159,4 —
Frankrig	95	19,6 —
Tyskland	81	73,7 —
Belgien	23	17,3 —

I 1865 var Kulproduktionen i England kun henved 100 Mill. Tons, og da det samlede Kulforraad indtil en Dybde af 4,000 Fod antages ikke at udgjøre mere end 136,000 Millioner Tons, nærer man grundet Frygt for, at Englands Forraad af Kul vil være opbrugt i Løbet af 3—400 Aar paa Grund af det stærkt tiltagende Forbrug. England udførte 1885 over 23 Mill. Tons S., hvoraf 1¼ Mill. gik til Danmark. De paa Bornholm og i Skaane forekommende S. høre ikke til den egentlige Stenkulformation, men til Juraformationen, der er yngre; de ere ikke saa gode som de engelske S. S. er til mange Øjemed den fortrinligste Brændselssort, og et Lands Rigdom derpaa staar gjærne i den nøjeste Forbindelse med en dertil svarende industriel Udvikling. Ophedes S. i lukkede Retorter, udvikles flere Luftarter, og naar disse underkastes en Afkøling og Rensning, vindes der forskjellige Kulbrintearter eller den i daglig Tale saakaldte „Gas" (s. d. A.), som anvendes til Gasbelysning. De i Retorterne tilbageblevne Kul kaldes Cokes. **Stenkulstjære**, et sort, tungtflydende Destillat af Kul, vindes som Biprodukt ved Gasværkerne. Det er en Blanding af en meget stor Mængde forskjellige Stoffer, flydende og faste Kulbrinter (Benzol, Toluol; Naphthalin, Anthracen), iltholdige Stoffer (især Phenol o. lign.) og kvælstofholdige, som Anilin, Toluidin, Chinolin o. fl. Disse sidste forekomme dog kun i saa ringe Mængde, at det ikke lønner sig at vinde dem. S.s Mængde og Beskaffenhed retter sig saa vel efter Kullene som især efter den Maade, hvorpaa de ophedes. Jo ligeligere og ved jo lavere Temperatur, Ophedningen sker, desto større er Tjæremængden. Som Følge af sit rigelige Indhold af Carbolsyre er S. et godt Middel mod Forraadnelse. Den anvendes derfor til Overmaling af Træ. Tjæren som saadan anvendes ogsaa til Tagpap, Briquetter, Asphaltering af Murværk, som Overtræk paa Jærn og andre Metaller. For at adskille S.s nærmere Bestanddele destilleres den brudt, idet man særskilt opsamler, hvad der destillerer over før 140°, mellem 140° og 200° og mellem 200° og højere Temp. Det flygtigste Destillat indeholder, foruden smaa Mængder af andre Bestanddele, især Benzol, Toluol og Xylol. Denne Del destilleres igjen brudt; det mellem 80° og 110° destillerede Produkt, Stenkulsnaphtha, renses yderligere ved concentreret Svovlsyre, som opløser Baserne og Kulbrinterne af den tunge Kulbrintes Række (s. Kulbrinter), og ved Natron, som forener sig med Phenolerne. De saa-

ledes rensede Oljer destilleres igjen brudt; hvad der gaar over ved omtr. 80°, bestaar især af Benzol og noget Toluol og kommer i Handelen under Navnet Benzol. Heraf udskilles et næsten rent Benzol ved Frysning. De øvrige Destillater, de flygtigste og den Del, der gaar over mellem 110° og 150°, anvendes meget i Techniken i Stedet for Terpentinolje som Opløsningsmiddel for Harpixer, Fedtstoffer, Kautschuk, Guttapercha, som Smørelse osv.; ogsaa til Belysning bruges de ligesom Petroleum. Den Del af Tjæreoljerne, der gaar over mellem 140 og 200°, indeholder Cumol, Cymol, Naphthalin, Phenol og talrige Baser. Den renses ligeledes med Svovlsyre og Natron, og af Natronopløsningerne vindes især Carbolsyre. De rensede Oljer benyttes ligesom de ovennævnte flygtigere Oljer som Opløsnings- og Belysningsmiddel. Alle de nævnte Oljer sammensættes under Navnet lette Stenkulstjæreoljer. De tunge Stenkulstjæreoljer, der destillere fra 200 til 350°, renses ligeledes ved Svovlsyre og Natron og oparbejdes især paa Naphthalin, der destillerer ved 218°, og Anthracen, der gaar over mellem 300 og 350°, men begge disse faste Kulbrinter maa renses yderligere, først ved Presning og derpaa ved Sublimation eller Omkrystallisation.

Stenmasse, s. Stenpap.

Stenmølle, s. Stengang.

Stennødder, s. Elfenbensplante.

Steno, Nic., s. Steensen.

Stenographi (d. e. sammentrængt Skrift, af gr. *στενός*, snæver, og *γράφειν*, skrive) kalder man ethvert Slags Skrift, der ved Lydtegnenes Simpelhed og ved Ord- og Sætningsforkortelser sætter en i Stand til at skrive saa hurtig, som der tales i et frit holdt Foredrag (indtil gjennemsnitlig 3 eller 4 sammenhørende, udelte Lydlegemer i Sekundet). Almindelige Samtaler kunne som Regel ikke følges med S. Usikre Overleveringer henføre S.s Oprindelse til den græske Dannelses første Blomstringstid, men med Sikkerhed ved man kun, at Ciceros Frigivne, Marcus Tullius Tiro (f. 103 f. Chr.), benyttede S. i de efter ham opkaldte »Notæ Tironianæ«. Hans Alphabet var dannet af enkelte forkortede Træk i den sædvanlige romerske Bogstavskrift. Selvlydene udelodes som oftest eller antydedes ved Omdannelser af Medlydene, Ordenes Endelser adskiltes fra Stammen og sattes efter, over, under eller endog foran denne. Forkortelserne vare voldsomme, og der brugtes en Mængde vedtagne Tegn for Ord eller Sætninger (H er homo; med et paa forskjellige Steder tilføjet Punkt bliver det hinc, hodie, heri osv.). Plutarch meddeler, at der i Senatet første Gang anvendtes S. ved Nedskrivningen af en Tale, som den yngre Cato holdt i Anledning af Catilinas Sammensværgelse (63 f. Chr.). Kunsten at skrive med tironiske Noter lærtes senere ret almindelig i Kejserrigets Skoler, og Kejser Diocletian fastsatte, at en Lærer i S. skulde have 75 Denarer maanedlig for hver Elev. Man brugte Stilus (Pren) og Trætavler overtrukne med Vox, der, naar Noterne vare overførte i almindelig Skrift, udglattedes. Originale Stenogrammer fra hin Tid kjendes derfor ikke, men vel forskjellige Haandskrifter i tironiske Noter. I den første christne Kirke (ogsaa hos Grækerne) benyttedes S. almindelig til Optegnelse af Prædikener og ved de biskoppelige Secretærers Arbejde. Ansgar maa saaledes i Henhold til en Udtalelse af hans Biograph, Biskop Rembert, antages at have benyttet S. I det 10de Aarh. ophørte Brugen af S., medens dog enkelte af Tiros Forkortelser have holdt sig i Bogstavskriften, f. Ex. ɔ: (id est). I Slutningen af det 12te Aarh. søgte vel den engelske Munk John af Tilbury paa ny at opstille et stenographisk System med Henvisning til Tiro, men først i Begyndelsen af det 17de Aarh. kan der for Alvor atter, ligeledes i England, være Tale om S. John Willis (1602) søgte at danne en stenographisk Skrift af den rette Linje og dens Forbindelser, sammensat med Stykker af Cirklen og Ellipsen, og denne geometriske Grundform har senere holdt sig i de talrige engelske og derfra udgaaede franske Systemer. I England er det af Almueskolelæreren Isaac Pitman 1837 offentliggjorte System (senere forbedret under Navn af Phonographi) endnu det mest brugte. I Frankrig bliver den af Duployé 1867 udgivne S. stærkest benyttet. I Amerika følger man Grahams System. I Tyskland hører man efter Middelalderen først Tale om S. paa Luthers Tid, idet hans Ven og Embedsbroder, Dr. Cruciger (Creuziger), stenographerede adskillige af hans Prædikener og Bordtaler. Hvilken Fremgangsmaade han brugte, ved man ikke. Senere overførtes de engelske og franske Systemer. Først Müncheneren Gabelsberger (s. d. A.) opfandt en fuldstændig ny S. (offentliggjort 1834). Han tog sit Udgangspunkt i den almindelige løbende Skrift, dannede fine Bogstaver af enkelte Træk i denne og opnaaede til den engelske Simpelhed at kunne føje Letheden ved Bogstavernes Sammensmeltning til færdige Lydbilleder. Beslægtede Lyd fik beslægtede Tegn, Vocalerne kunde skrives sammen med Consonanterne eller ogsaa symbolsk betegnes ved disses Stilling til hverandre (høj Stilling giver i, dyb Stilling u, en bred Bøjning Skrifttrækket o, en endnu bredere e osv.). I Tyskland have navnlig Stolze (s. d. A.) og Arends og i Østerrig Faulmann arbejdet videre paa det af Gabelsberger givne Grundlag, men det er fremdeles dennes S., der har de fleste Tilhængere, særlig i Øst- og Sydtyskland. Gabelsbergers S. er (1849) indført i Danmark af Dessau, senere i Sverige, hvor dog ogsaa Arends's System er ret udbredt, i Norge, Finland, Italien, Grækenland og forskjellige slaviske Lande. Om den moderne S. findes en vidtløftig Literatur, bl. a. mere end 800 Lærebøger og en Mangfoldighed af Blade og Tidsskrifter, og i de store europæiske Lande har S. vundet udstrakt Anvendelse. I Tyskland, Østerrig, England og Amerika læres S. paa de fleste Handelsakademier og Seminarier og i mange højere civile og militære Skoler. Man skjelner i S. mellem Correspondanceskrift og Debatskrift. I den sidste, der benyttes til Optagelse af Foredrag og Forhandlinger, er der naturligvis langt flere Forkortelser (af Ord og Sætninger) og fastsstaaende, til Dels vilkaarlige

Betegnelser (Sigler) end i den første, hvor som Regel alle Ord skrives helt ud efter deres Lyd, altsaa ikke efter de gjældende Stavemaader (vad og vilken, ikke hvad og hvilken). (C. S.)

Stenokardi, stenokardiske Anfald, s. **Angina pectoris**.

Stenolje, Jordolje, Petroleum, en naturlig forekommende Blanding af Kulbrinter, som fra 1859 er bleven et Belysningsmateriale af første Rang. S. kjendtes allerede i Oldtiden. Zante forsynede Grækenland dermed, S. fra Agrigent brændtes i Lamper under Navn af siciliansk Olje, mere tykflydende Varieteter fra Kilder ved Euphrat brugtes i Babylonien som Mørtel. I den nyere Tid har man fundet S. mange Steder, saaledes i Norditalien (Genua blev allerede i forrige Aarh. belyst dermed), flere Steder i Tyskland, Schweiz, Pyrenæerne, England; i en fortløbende Linje gjennem Galizien, Ungarn, Transsylvanien, Rumænien, Krim, Kaukasus, Øer i det kaspiske Hav, Turkmenien; fremdeles baade i For- og Bagindien, baade i Nord- og Sydamerika. Men uden Sammenligning de rigeste Kilder findes i Nordamerika og i Nærheden af Baku ved det kaspiske Hav. De nordamerikanske forekomme især i de vestlige Dele af Staterne New-York og Pennsylvania og i Ohio, ligesom i Canada og Californien. De optræde mest i sedimentære Lag af højst forskjellig Alder lige fra den siluriske til den tertiære Formation, sagtens en Følge af S.s flydende Aggregattilstand. Hovedmassen findes i underjordiske Huler i Kalksten fra den devoniske Formation. Om deres Dannelsesmaade og Oprindelse herske meget delte Meninger. De have været kjendte af Beboerne længe før Amerikas Opdagelse, men da Europæerne først besøgte disse Egne, var Udvindingen gaaet i Glemme, og Indianerne nøjedes med at skumme Oljen af, som dannede et tyndt Lag paa mange stillestaaende Vande, og benyttede den ved deres Fester og som Lægemiddel (Senecaolje, efter Senecaindianerne). Først da George Bissel havde udtalt den Tanke, at S. her maatte findes i underjordiske Beholdere og at disse maatte kunne tappes ved Brøndboring, og da Oberst Drake paa denne Maade 27 Aug. 1859 naaede en oljeførende Kløft, begyndte „Oljefeberen". Jordens Værdi steg til fabelagtige Højder, Formuer vandtes i en Haandevending, og af alt dette Virvar fremgik den store amerikanske Petroleumsindustri, som siden har forskaffet hele den civiliserede Verden sit billigste og bedste Belysningsmiddel. Den raa S. har en højst vexlende Beskaffenhed; nogle Slags ere letflydende, gjennemskinnende og svagt farvede, andre tykflydende, mørke, ja sorte, enkelte faste, alle ere brændbare, uopløselige i Vand og have en gjennemtrængende Lugt. Vægtfylden varierer fra 0,7 til 1,1. Den raa amerikanske Olje bestaar væsentlig af Paraffiner, Kulbrinter af den almindelige Formel C_nH_{2n+2}, lige fra det laveste Led i Rækken, Methan CH_4, der er en næsten ufordraabelig Luftart, til de højeste Led, faste Forbindelser, der først koge ved Kviksølvets Kogepunkt. Fra Oljedistricterne føres Raaoljen gjennem Rør af valset Jærn og af mange Miles Længde til Jærnbanestationerne og derfra pr. Bane til de østlige Søstæder, hvor den raffineres ved brudt Destillation og derved skilles i 1) Naphtha (lette, meget flygtige Oljer; omtr. 20 pCt.); 2) Belysningsoljer (omtr. 60 pCt.) og 3) Tjære (den tilbageblivende Rest; omtr. 20 pCt.). Den relative Mængde af disse 3 Produkter varierer lidt for Raaolje fra samme District, men stærkt for de forskjellige Oljedistricter. Belysningsoljerne renses fra forskjellige Urenheder ved Behandling med Svovlsyre og Natron og bleges i Solen. De koge ved 150°—300°, have en Vægtfylde af meget nær 0,8, en blaalig Fluorescens og (i det mindste de gode Sorter) kun en svag Lugt. De maa ved Opvarmning paa ganske bestemt Maade i et eget Apparat ikke give brændbare Dampe ved 21°. De Dele af Raaoljen, som gaa over før Belysningsoljerne, komme i mange Haande Former i Handelen under forskjellige Phantasinavne. De vigtigste af disse flygtige Produkter ere Petroleumsæther eller Petroleumbenzin (Kogepunkt 55—75°, Vægtfylde omtr. 0,64) og Ligroin (Kp. omtr. 125°) og anvendes dels som Opløsningsmidler (Pletvand), dels ogsaa til Belysning, men i egne Lamper, da disse Oljer ere yderst brandfarlige. De Dele af Raaoljen, som ere tungere flygtige end Belysningsoljerne, ere dels endnu flydende (flydende Paraffin og talrige mørke Smøreoljer som Vulcanolje, Lubricating oil o. m. a.), dels salveagtige (Vaseline), dels faste, krystallinske (Paraffin, s. d. A.). — De kaukasiske Oljekilder findes især paa Halvøen Apscheron, men denne danner kun Middelpunktet for den Forekomst af S., der som ovenfor nævnt strækker sig lige fra Galizien til Turkmenien. Paa hele denne Strækning findes S., i Modsætning til den nordamerikanske, i Tertiærformationen. Paa Apscheron har S. været kjendt fra umindelige Tider (Ildtilbederne). Først fra 1859, da det første Raffineri anlagdes, tog dog Produktionen et større Opsving, og da Industrien 1877 befriedes for alle Afgifter, steg Produktionen i uhyre Maalestok. Kilderne ere i Virkeligheden i alle Maader lige saa righoldige som de nordamerikanske. Men Oljen er af noget forskjellig Beskaffenhed, idet de kaukasiske Raaoljer kun levere 35—50 pCt. Belysningsoljer, 5—10 pCt. Naphtha, men sædvanlig 40—60 pCt. tjæreagtige Rester. Af disse sidste vindes imidlertid en ikke ubetydelig Mængde Smøreolje, og det øvrige benyttes i stor Maalestok som Brændsel baade til Raffinering af Oljerne og om Bord paa Skibe og i Locomotiver. Belysningsoljerne have en lidt højere Vægtfylde og et lidt højere Antændelsespunkt end de amerikanske, men omtrent samme Kogepunkt. Kulbrinterne i den kaukasiske Olje ere af væsentlig anden Beskaffenhed end i den amerikanske, idet de dels bestaa af aromatiske Kulbrinter som Benzol og dettes homologe, dels og især have Sammensætningen C_nH_{2n}, medens de dog ere forskjellige fra de paa samme Maade sammensatte Olefiner. Fra Oljedistricterne føres Oljen ogsaa i Kaukasus nu gjennem Jærnrør til Raffinerierne i Baku og nogle andre Localiteter der i Nærheden. Herfra gaa Belysningsoljerne i store Jærntransportskibe til Volgamundingen og derfra enten til Søs op ad Volga eller pr. Bane. Kaukasuslandet

forsyner nu hele Rusland med S., og man begynder med Held at exportere og at concurrere med Nordamerika. Til Sammenligning kan anføres, at den samlede Produktion af Raaolje i Nordamerika 1885 var 2,₃, i Kaukasus 1,₂ Mill. Tons.

Stenōse, Forsnævring, især af visse af de i Legemet forekommende ringformede Aabninger, saaledes Hjertets forskjellige, med Klapper forsynede Aabninger, Mavemunden eller Mavens Portneraabning osv. Aarsagen til S. kan være meget forskjellige sygelige Processer.

Stenpap, et Slags Papirmasse af opblødt og udrevet Papir eller kort Papirhelstof, Limvand, Ler og Kridt, mangen Gang med Tilsætning af nogen Linolje, der giver det til en vis Grad den Evne at modstaa Vand. Af S. forfærdiges ved Formning alle Haande Reliefornamenter til indvendig Forsiring af Bygninger.

Stenregn, s. **Meteorstene**.

Stensballegaard, Hovedgaard og Stamhus i Jylland, Skanderborg Amt, Vor Herred, Vær Sogn, ½ M. ø. for Horsens. De nuværende Bygninger ere opførte 1692—94 af Baron Frederik Krag, Griffenfelds Svigersøn. Godset oprettedes 1748 til et Stamhus, og dette besiddes nu af Grev Krag-Juel-Vind-Frijs. **Stensballesund** fører fra Horsens Fjord mod N. ind til en Underafdeling af denne, der nu kaldes Sundvig og Nordstrand.

Stensgaard, s. **Steensgaard**.

Stenskæring, Bearbejdelse af ædle og halvædle Stene, deler sig i to Grene: Stenslibning, Tildannelsen af Smykkestene i regelmæssig, facetteret Form, med glatte og blanke Flader, og Stengravering, Frembringelsen af fordybede eller ophøjede Tegninger paa større Flader. Begge foretages ved Slibning med et meget haardt Pulver; Diamanter kunne alene slibes med andre Diamanter eller Diamantstøv (s. **Diamantbord**). De fejlfulde knuses i en Staalmorter til denne Brug; de misdannede blive undertiden spaltede med en Mejsel, efter at Spalten er ridset for med en Diamantflis; sjældnere saves de med en Jærntraad, der fører Diamantbord. Nu tilslibes to fastkittede Diamanter imod hinanden i det grove, hvorpaa de slibes færdige og poleres paa rask omløbende, vandrette Staalskiver, der ere indgnedne med Diamantbord. Andre Ædelstene spaltes sjældnere, saves oftere med en fin Stensav med Jærn- eller Kobberblad. Slibningen foregaar ved de haarde med Diamantbord, ved de blødere med Smergelpulver, og de maa særskilt poleres, ofte med Tinaske eller Polerrødt; Skiverne ere ogsaa blødere, efter Stenens Natur, af Kobber, Messing, Tin o. fl., ja til Poleringen endog Træ. Slibningen af Halvædelstene til større Ting foregaar ligesom Glasslibning paa et Slags Drejebænk med Jærnskiver paa en vandret Axe. Ligeledes foregaar den saakaldte Stengravering med saadanne Skiver af som oftest under en Linjes Diameter og af forskjellige Former, vel ogsaa med Stifter uden Skiver paa Enderne. Eftergravering for Haanden med en Diamantflis foretages sjældnere. Under Arbejdet benyttes jævnlig, vel endog uafbrudt, en Loupe.

Stensmutte, norsk **Stenskvætte** (Saxicola), Slægt af Smaafugle af Sangernes (Sylviernes) Gruppe, opholder sig især paa stenede og aabne Egne, ved Stengærder, paa Ødemarker osv., aldrig i tæt Skov. De ere temmelig højbenede, løbe hurtig omkring paa Marken, ofte vippende med Halen ligesom Vipstjærten, og leve af Insekter; deres Rede anbringes paa Marken eller i et Hul mellem Stene; om Vinteren opholde de sig i de sydligere Egne (S. oenanthe, rubetra, rubicola).

Stensuger, 1) s. **Lampret**. 2) s. **Kvabso**.

Stĕntor, en af Grækerne for Troja, bekjendt for sin vældige Røst. Deraf **Stentorstemme**, en yderst kraftig Røst.

Stentryk eller Lithographi, opfundet af Senefelder (s. d. A.) i Slutningen af forrige Aarhundrede, gaar ud paa at aftrykke fra Overfladen af en finkornet Kalksten af krystallinsk Structur (s. **lithographisk Sten**). Medens man ved anden Trykning enten har stærkt ophøjet Præg (Bogtrykning) eller fordybet Præg (Kobberstik, Staalstik), er der den Ejendommelighed ved S., at der kun er meget ringe Niveauforskjel paa de forskjellige Steder af Stenens Overflade, men denne er derimod præpareret saaledes, at den paa nogle Steder skyr Farven og paa andre Steder tager derimod. Man kan f. Ex. slibe Stenen, hvis Overflade da under Mikroskopet vil vise sig bestaaende af Støv og knuste Krystalkorn. Paa denne Overflade skrives med en fedtagtig Masse, lithographisk Kridt. Stenen behandles nu med Skedevand, Kridtet vil da beskytte de deraf dækkede Steder, medens Grunden ætses, hvorved navnlig Støv og knuste Krystaller opløses. Tillige vil Tegningen vise sig en lille Smule ophøjet over Grunden. Nu fugtes Stenen med Gummivand og er saa færdig til Brug. Naar nemlig den fede Farve paaføres, vil Grunden ikke tage derimod, dels fordi de hele Krystalkorn ingen Tilbøjelighed have til at indsuge Farven, dels fordi Gummivandet yderligere vil sky den fede Farve. Derimod vil det fede Kridt og den underliggende, knuste Stenoverflade tage villig mod Farven. Denne Methode kaldes Kridtmaneren. Ved Penmaneren udføres Linjer paa den slebne Sten med en Pen, dyppet i lithographisk Blæk, omtrent som lithographisk Kridt udrevet med Vand. Ved Overtryk lægger man et med lithographisk Blæk bestrøget Papir (Autographi) eller et friskt Aftryk fra Sten, Kobber o. fl., fugtet med Skedevand, paa den slebne Sten og lader dem samlede gaa igjennem Pressen, hvorved Skriften eller Tegningen smitter af paa Stenen. Ogsaa ved Penmaneren og Overtrykket ætses Stenen bagefter. Ved Raderemaneren begynder man at ætse hele Stenens glatslebne Overflade, ferniserer den foreløbig til Beskyttelse med Gummi, calquerer Tegningen derpaa og ridser den igjennem Gummien ned i Stenen med en Naal. Ved Aftrykningen bruger man stoppede Skindvalser til Farven; Stenen bedækkes med det fugtige Papir, nogle Ark som blødt Mellemlag og derpaa et Lag af udspændt Læder og trækkes for hvert Aftryk under en kraftig nedtrykket Kile, vel ogsaa under en tynd Valse. Undertiden bruges Maskinpresser, der i meget ligne

Bogtrykkernes. Tonetryk kan udføres paa chinesisk eller andet massefarvet Papir med en varm Tone, bedst dog med 2 Stene, hvoraf den første giver Tone over det hele undtagen de stærkeste Lyspartier, den anden giver Tegningen (à deux crayons); paa lignende Maade udføres lithographisk Farvetryk med saa mange Farver, man ønsker, idet der bruges en Sten for hver Farve (Chromolithographi). S. har faaet Betydning for Kunsten, fordi man ved dens Hjælp paa en billig og hurtig Maade mangfoldiggjør Copien efter et Kunstværk eller nye, selvstændige Værker. Hyppigst anvendes S. paa førstnævnte Maade, men det anvendes ogsaa, især i Frankrig, i vidt Maal til Mangfoldiggjørelsen af Originaler, der sædvanlig strax tegnes paa Stenen af Kunstneren selv. I det hele har denne Kunstgren faaet sin højeste Udvikling i Frankrig.

Stentøj, Navn paa flere Slags Lervarer: fin Fajence af en hvid, taalelig ildfast Masse, der bedækkes med en letsmeltelig Glasur („Steingut"); fint Stentøj af en undertiden lidt farvet Masse, hvortil sættes en stor Mængde Flus (Feldspat o. desl.) og ofte lidt Farvestof, og som i Regelen holdes uglasseret; endelig det egentlige S., hvor en forud meget ildfast Masse, forsat med en Del Sand, brændes i stærk Hede og glasseres derved, at der indkastes Salt i Ilden, saa at det fordampede Kogsalt kan forbinde sig med Overfladen af de hvidglødende Lerlager.

Stenurt (Sedum) af Stenurtfamilien, der adskiller sig fra den beslægtede Stenbrækfamilie ved de kjødede Stængler og Blade samt ved, at Frugten bestaar af lige saa mange Bælgkapsler som der er Kronblade, omfatter saftige, urteagtige Planter med Femtallet i Blomstens Dele. Hertil høre foruden en Mængde andre Arter den hos os paa tørre Steder almindelige bidende S. (S. acre), en selskabelig voxende, lav, lille Plante med smalle Blade og gule Blomster samt St. Hansurt (S. Telephium), der er høj og har brede Blade og hvide Blomster; den sidste („Kjærestekaal") er hos Landalmuen Gjenstand for megen Overtro.

Stenvender (Strepsilas collaris), Vadefugl, nærmest beslægtet med Viber og Brokfugle, men med noget længere, lidt opadbøjet Næb, opholder sig til alle Aarstider ved Havets Kyster, saa vel Amerikas som Europas, paa Skjær og Klippeøer eller sandede Bredder; den lever af Krebsdyr og Bløddyr, som den opsamler paa Stranden ved meget behændig at vende Stenene om.

Stenzler, Ad. Friedr., udmærket tysk Orientalist, f. 9 Juli 1807 i Wolgast, studerede først, fra 1826—29, Theologi i Greifswald, Berlin og Bonn, men vendte sig derpaa til de orientalske Sprog. Han besøgte Paris og London og ansattes derefter 1833 som Professor i Sanskrit ved Universitetet i Breslau, i hvilken Stilling han forblev til sin Død 27 Febr. 1887. Hans Arbejder have været og ere endnu udmærkede Hjælpemidler til Studiet af Sanskrit og dets Literatur. Vi nævne hans Udgaver af Kálidásas »Raghuvamça« (1832), »Kumárasambhava« (1838) og »Meghadúta« (1885), af det ældste Sanskrit Drama »Mricchakatiká«, af Yájnavalkyas Lovbog (1849), af Açvaláyanas og Páraskaras osv. Husregler (1864—86) og »The Institutes of Gautama« (1876). For Begyndere har han udgivet en „Elementarbuch der Sanskrit Sprache", der fra 1868—85 er udkommen i 5 Oplag.

Stenæbler (Cystideæ) har man kaldt visse, af tykke, regelmæssige Kalktavler dannede, som oftest kugleformede, ved en kort Stilk eller ved Udvæxter fra Skallens nederste Del befæstede Dyr, som findes forstenede i de ældste palæozoiske Stenlag (især de siluriske), og som nærmest henhøre under Søliljerne, fra hvilke de dog afvige i mange Henseender, saaledes ved Armenes ringe Udvikling.

Stephan, Navn paa 5 Konger i Ungarn: S. I d. hellige 997—1038; S. II 1114—31; S. III og S. IV i Tronstridighedernes Periode fra 1161 til 1205; S. V 1270—72. Af disse fortjener kun S. I den hellige en nærmere Omtale. Han indførte Christendommen og antog Kongetitlen. Pave Sylvester II sendte ham en Krone, der endnu betragtes som Ungarernes Nationalskat og som Symbol paa deres nationale Enhed („den hellige Stephans Krone"). Han gav gode Love, der vise, at Ungarerne paa den Tid levede næsten udelukkende af Kvægavl, idet Straffene enten ere Livs- og Legemsstraffe eller Bøder af et vist Antal Køer, og indførte Vesteuropas Lensforfatning ved at inddele Riget i 72 Comitater ell. „Gespanschaften", hvis Grever havde Jurisdictionen og den militære Magt. **Stephansordenen**, en østerrigsk-ungarsk Orden, stiftet af Maria Theresia 1764, er opkaldt efter denne Konge.

Stephan, Navn paa 10 romerske Paver. S. I, Pave 253—57, ophævede Kirkesamfundet med Afrikanerne, fordi de ikke vilde regne den af Kjættere udførte Daab for gyldig. Hans Mindedag er 2 August. Til hans Ære stiftedes Stephansordenen i Toscana. — S. II, Pave 752—57, kaldte Pipin d. lille til Hjælp mod Langobarderne og blev efter hans Sejer Besidder af Exarchatet, hvorved Grunden blev lagt til Pavernes verdslige Herredømme; til Tak salvede S. Pipin til Konge. — S. III, Pave 768—72, sanctionerede paa en Synode i Rom 769 paa ny den af en Synode i Constantinopel forkastede Billed-, Reliquie- og Helgendyrkelse. — S. IV, Pave 816—17. — S. V, Pave, 885—91, formaaede ved at støtte sig til de italienske Fyrster at hævde sig paa Pavestolen imod Carl d. tykkes Vilje og krone denne Modstander Guido af Spoleto til Kejser; under de Forhandlinger, som han førte med Kejser Basilios i Constantinopel om Gjenoprettelsen af Enheden mellem den romerske og græske Kirke, forstod han at sætte sine Fordringer igjennem. — S. VI, Pave 896—97, vanærede sit Navn ved at lade sin Næstforgænger Formosus's Lig opgrave, lemlæste og kaste i Tiberen, fordi han havde været hans personlige Uven; efter nogle Maaneders Regering blev han fængslet af Roms Borgere og kvalt i Fængslet. — S. VII, Pave 929—31, stod under Marozias og Theodoras Kvinderegimente. — S. VIII, Pave 939—42, var, ligesom hin Tids andre Paver, en Vold i de politiske Partiers Haand. — S. IX, Pave

1057—58, Søn af Hertugen af Lothringen, hjalp som Cardinal den bekjendte Cardinal Humbert med at gjøre Brudbet mellem den græske og romerske Kirke ulægeligt (1054) og kæmpede som Pave under Hildebrands Indflydelse ivrig imod Simoni og Gejstlighedens Usædelighed.

Stephan, Frants Victor, Erkehertug af Østerrig, Brodersøn af Kejser Frants I, f. 1817, blev 1843 Statholder i Böhmen og fulgte 1847 efter sin Fader som (den sidste) Palatin i Ungarn, hvor han aabent sluttede sig til Magyarernes Frihedsstræben og derfor maatte opgive sin Post 24 Sept. 1848, da det tegnede til et Brud med Regeringen i Wien; d. 1867.

Stephan, Heinrich v., tysk Generalpostmester, f. 7 Jan. 1831 i Stolp i Pommern, Søn af en Haandværker, indtraadte 1848 i det prøjsiske Postvæsen og blev 1856 Expeditionssecretær ved Generalpostvæsenet i Berlin. Han rykkede hurtig op i højere Poster, brugtes ved Afslutningen af flere Postaftaler med fremmede Magter og navnlig 1867 ved Overenskomsten om det Thurn-Taxiske Postvæsens Overdragelse til Preussen. Han ordnede derefter det nordtyske Forbunds Postvæsen og blev 1871 det nye tyske Riges Generalpostdirecteur, indførte talrige Forbedringer til Lettelse af Samkvemmet og havde Hovedfortjenesten for Tilvejebringelsen af Verdenspostforeningen 1874, idet han altid hævdede Postvæsenets store Betydning for den almindelige Culturs Fremme. 1875 overtog S. tillige det tyske Telegraphvæsen, som han ligeledes reformerede og nøje sammenknyttede med Postvæsenet; begge have under hans Ledelse faaet et overordentligt Opsving. 1872 blev han Medlem af det prøjsiske Herrehus og 1885 ophøjet i Adelsstanden, 1876 Generalpostmester og 1880 Statssecretær for Rigspostvæsenet.

Stephan Báthori, Konge af Polen 1576—86, s. Báthori.

Stephán Ólafsson, bekjendt islandsk Digter, f. c. 1620 paa Gaarden Kirkjubær i Norder-Mula Syssel, hvor hans Fader, Olav Einarsson, var Præst. Han studerede 1643—48 Theologi ved Kjøbenhavns Universitet og var samtidig Professor O. Worms Medhjælper under dennes Syslen med de nordiske Oldskrifter; for ham oversatte han saaledes Eddadigtet Voluspaa og en stor Del af Snorres Edda, senere benyttet ved Resens Udgave af Edda 1665. Paa Worms Tilskyndelse tænkte S. O. endog en Tid paa efter Opfordring at begive sig til Frankrig, hvor den oldnordiske Literatur havde vakt Mazarins Opmærksomhed, men denne Plan opgaves atter, og 1648 vendte han tilbage til Island, hvor han Aaret efter blev Præst i sin Fødeegn, paa Vallanæs i Sønder-Mula Syssel, i hvilken Stilling han døde 29 Aug. 1688. S. O. var en livsglad og munter Mand, hvad ogsaa hans Digtning vidner om. Hans Vers ere lette og flydende, Indholdet spøgende, hyppig med nogen Tilbøjelighed til Satire eller Raadhed. Han er dog ogsaa Psalmedigter og har paa Islandsk oversat Kingos „Aandelige Sjungechors“ 1ste Part. Af hans samlede Digte foreligger sidste og udførligste Udg. i »Kvæði eptir Stephán Ólafsson« (2 Bd., Kbhvn. 1885—86).

Stephan af Blois [bloā], Konge af England 1135—54, s. Englands Hist. und. England.

Stephanie, Storhertuginde af Baden, f. 1789, Datter af Grev Claude Beauharnais, var adopteret af Kejser Napoleon I og 1806 gift med Arveprins Carl Ludvig, som 1811—18 var Storhertug i Baden. Begge deres Sønner døde i spæd Alder (Rygtet fortalte, at den ældste blev bortstjaalet fra Vuggen og var den senere Caspar Hauser); af Døtrene ægtede Louise (f. 1811, d. 1854) 1830 Prins Gustav af Vasa og Josephine (f. 1813) 1834 Fyrst Anton af Hohenzollern. S. er saaledes Mormoder til den nuværende Dronning af Sachsen og til Kong Carol af Rumænien. Som Enke viste S. megen Godgjørenhed og varm Interesse for Kunst og Videnskab; senere understøttede hun Prins Louis Napoleons (N. III.s) Planer; d. i Nizza 1860.

Stephanius, Stephan Hansen, Professor i Historie i Sorø og kongelig Historiograph, f. 1599 i Kjøbenhavn, d. 1650, har store Fortjenester af den danske Historie ved sine lærde og omhyggelige Udgaver af Saxo (1644) og Svend Aagesen (1642) samt ved sine Samlinger af historiske Haandskrifter, som hans Enke solgte til Grev M. G. de la Gardie, og som derved havnede i Upsalas og Stockholms Bibliotheker. Han har ogsaa fortsat Niels Krags Christian III.s Historie fra 1550 (udg. 1787 af Hans Gram, oversat af Sandvig).

Stěphanos fra Byzans, græsk Geograph henimod Slutn. af det 5te Aarh. e. Chr., forfattede under Titlen »Ethnica« ell. »De urbibus« en geographisk Ordbog, der for største Delen er opbevaret i et Udtog af Hermolaos fra det 6te Aarh.

Stephansen, Anders, dansk Institutbestyrer, f. 20 Aug. 1791 i Landsbyen Terndrup syd for Aalborg, fra sit 12te Aar „Bihjælper“ i Præstens Husskole, senere, under stadig Lyst til den militære Stand, Huslærer i sin Fødeegn og 1812—15 Seminarist paa Jonstrup Seminarium, oprettede 1819 en privat Realskole i Ribe, flyttede 1822 til Aalborg og blev 1824 gift med Dorothea Svenningsen, Forstanderinde for et kvindeligt Institut. 1833 oprettede han ved den philanthropiske Grev F. A. Holsteins Hjælp paa Gaarden Fuirendal et „Fellenbergsk Institut“ for fattige Børn med Jordbrug til Middel for folkelig Opdragelse, flyttede efter Grevens Død til Holsteinsminde og oprettede 1852 tillige en „Folkeskole“ for Børne paa Hindsholm, væsentlig med real Dannelse til Formaal. D. 22 Marts 1870.

Stěphanus, den hellige, den første christne Martyr, en af de første 7 Diakoner i Menigheden i Jerusalem (s. Ap. Gjern. VI—VII), blev paa Grund af sin christne Tro stenet af Jøderne som Gudsbespotter et Par Aar efter Christi Korsfæstelse. Hans Mindedag er 26 Dec. (2den Juledag, St. Stephansdag). S. ogsaa de to første Art. Stephan.

Stephanus ell. Estienne, berømt lærd fransk Bogtrykkerfamilie fra Reformationstiden. Stamfaderen Henri S. var Bogtrykker i Paris 1503—20, stod i Venskabsforhold til alle Hovedstadens lærdeste Mænd, særlig til den Kreds af Mænd, som i Begyndelsen efter Luthers Op-

traden stræbte at udbrede hans Ideer i Frankrig, f. Ex. Faber Stapulensis, hvis Skrifter han udgav. — Hans Enke ægtede den lærde Bogtrykker Simon de Colines, hvis græske Udgave af det nye Testament (1534) i kritisk Henseende staar over alle andre Udgaver fra det 16de og 17de Aarh. — Efter hans Død gik Trykkeriet over til Henri S.s Sønner, af hvilke den mest bekjendte er Robert S., f. 1503, som ægtede en Datter af den lærde Bogtrykker Jodocus Badius, og hvis Hus blev et gjæstfrit Samlingssted for Paris's lærdeste Mænd. Baade hans Hustru, Børn og Tjenestefolk maatte lære at tale Latin. Fra Trykkeriet udgik talrige philosophiske og theologiske Arbejder, deriblandt flere græske Udgaver af det nye Testament og en hebraisk Bibel. S.s Forkjærlighed for Reformationen udsatte ham imidlertid for Sorbonnens Forfølgelser; han blev vel beskyttet af Frants I, men udvandrede dog 1550 til Genf, hvor han traadte over til den reformerte Kirke og anlagde et Bogtrykkeri, der blev af stor Betydning for Udbredelsen af Calvins og hans Disciples Skrifter. D. i Genf 7 Sept. 1559. — Hans ældste Søn, den yngre Henri S., f. 1528, d. 1598 i Lyon, stod i Lærdom endnu højere end Faderen. Foruden de mange Udgaver af Bibelen i forskjellige Sprog samt af klassiske Forfattere, ved hvilke han selv besørgede det kritiske Arbejde, skrev han 54 selvstændige Skrifter, blandt hvilke det betydeligste er »Thesaurus linguæ græcæ« (1572, 5 Bd. fol.; nyeste Udg., 1836 o. flg.), som endnu i vore Dage er Grundlaget for den græske Lexikographi.

Stephen, James Fitzjames [stīhven], engelsk Retslærd, f. 1829, blev 1854 Sagfører og var 1869—72 Medlem af Indiens Raad, i hvilken Stilling han udførte vigtige Arbejder til Fremme af Lovgivningens Codification (særlig Strafferet og Proces). Han blev 1875 Professor ved Inns of court i London og 1878 Medlem af en Commission til Udarbejdelse af en engelsk Straffelovbog (forelagt Parlamentet 1878); 1879 blev han Dommer i Englands Højesteret. S. har forfattet flere ypperlige retsvidenskabelige Skrifter: »Digest of the law of evidence« (1875), »Digest of the criminal law« (1877), »Digest of the criminal procedure« (1883), trende Udkast til en Codification af disse Grene af Lovgivningen, »History of the criminal law« (3 Bd., 1883) samt »Liberty, equality and fraternity«.

Stephen, Leslie [s. o.], engelsk Forfatter, f. i Kensington 1832, modtog Undervisning i Eton School og senere i Kings College i London, gik saa til Universitetet i Cambridge, hvor han tog akademiske Grader 1854 og 1857. Efter nogle Aars yderligere Ophold der forlod han Cambridge 1864. Han var Redacteur af »Cornhill Magazine« fra 1871—82, men afgav dette Værk for at kunne ofre sig til Udgivelsen af det store, betydningsfulde Værk »Dictionary of National Biography«, hvoraf nogle Bind ere udkomne. Han har været gift med en Datter af Thackeray; hun døde 1875. Foruden at levere Bidrag til »Saturday Review« og »Pall Mall Gazette« har han skrevet følgende større Værker: »Essays on Freethinking and Plain Speaking« (1873), »History of English Thought in the Eighteenth Century« (1876), »Hours in a Library« (3 Dele, 1874—78), der er en Samling literære Afhandlinger, »The Science of Ethics« (1882). I den Række af biographiske Arbejder, der udkommer under Fællestitlen »English Men of Letters«, har han skildret S. Johnson, Pope og Swift. Han er en interessant, tankeklar og frisindet Forfatter.

Stephens, George [stīhvens], f. 13 Dec. 1813 i Liverpool, drog efter at have studeret ved forskjellige lærde Anstalter i England 1834 til Sverige og derfra senere til Kjøbenhavn, hvor han 1851 blev constitueret som Lector i engelsk Sprog og Literatur ved Universitetet; fire Aar efter opnaaede han fast Ansættelse og fik næste Aar Professortitlen. Af hans betydelige literære Virksomhed maa foruden en Del Arbejder om Sveriges Folkesagn, Folkeviser og gudelige Literatur fra Middelalderen (udgivne sammen med Ahlstrand, Hyltén-Cavallius og Liffman) nævnes hans Hovedværk »The Old-Northern Runic Inscriptions of Scandinavia and England« (3 Bd., 1867—84, stort Folio). Ved dette Arbejde, der hovedsagelig omfatter Indskrifterne med den ældre Runerække, har han, navnlig paa Grund af de deri indeholdte talrige, pragtfulde og omhyggelig udførte Afbildninger, indlagt sig betydelige Fortjenester af Runestudiet. I sin Tolkning fjærner S. sig fra den blandt Fagmænd almindelige Opfattelse ved den af ham opstillede Grundsætning, at man ikke i disse Indskrifter maa vente noget efter faste Love udviklet, ensartet Sprog, men mangfoldige flydende Dialekter med til Dels abnorme Former. Ligeledes er ejendommelig for ham Antagelsen af et for Nordboer og Englændere fælles, særligt Oldsprog (Oldnorthern) i Modsætning til det særlig oldnordiske (Scandinavian). 1877 blev han Æresdoctor i Upsala.

Stephensen, Magnus, Søn af den senere Stiftamtmand Olav Stefansson (s. d. A.), f. 27 Dec. 1762 paa Gaarden Leirá i Borgefjord Syssel paa Island, tilhørte en ved Fødsel og Forbindelser indflydelsesrig Familie og modtog en omhyggelig Opdragelse, hvorved der bibragtes ham omfattende Viden og mere end almindelig Dannelse. 1780 kom han til Kjøbenhavns Universitet, hvor han 1788 underkastede sig juridisk Embedsexamen; men allerede forinden havde han været anvendt af Regeringen i flere vigtige Hverv — han forestod saaledes 1785 Salget af de Skalholt Bispestol tilhørende Ejendomme — og havde allerede begyndt sin Forfattervirksomhed. Fra 1789 til sin Død 17 Marts 1833 beklædte han, under vexlende Former, Stillingen som Overdommer paa Island og fik tillige mangfoldige andre Hverv betroede, ligesom Regeringen paa andre Maader bevidnede ham sin Erkjendtlighed (1816 udnævntes han til Conferensraad). 1819 blev han Dr. juris. S. er en interessant Repræsentant for Oplysningstiden og har som saadan haft en overordentlig Indflydelse paa sin Fødeø, hvor han dog, netop paa Grund af sin ivrige Virken for Udbredelsen af denne Tids Ideer paa alle Omraader, aldrig blev nogen populær Mand. Uden Pietet for det overleverede eller Hensyn til nationale Sympathier gjennemførte

han de to Bispestoles og lærde Skolers Sammensmeltning og disse Institutioners Forflyttelse til Reykjavik, samt Altingets Afløsning af en Overret. De to paa Island bestaaende Bogtrykkerier fik han forenede til ēt og dette overdraget til et af ham stiftet literært Selskab, hvis Formand han var, saa at han nu i en lang Aarrække (1799—1826) herskede enevældig over den islandske Literatur. I denne Periode lod han en talrig Række Skrifter udgaa, religiøse, almenoplysende, mangfoldige Oversættelser og Bearbejdelser, Skjønliteratur i Tidens Smag osv.; selv skrev han meget og paa mange forskjellige Omraader, men var og blev en temmelig ufolkelig Forfatter og som Digter lidet heldig. Ogsaa Bestræbelserne for en udvidet Handelsfrihed havde i ham en ivrig Talsmand. Blandt hans Skrifter kan fremhæves det historisk-statistiske Arbejde „Island i det 18de Aarh.“ (Kbh. 1808).

Stephenson, George [stihvensen], Grundlæggeren af Jærnbanerne, blev født af fattige Forældre 8 Juni 1781 i Wylam ved Newcastle. Han begyndte sin Virksomhed som Maskinist ved Dampmaskinerne ved de derværende Kulgruber, men fik senere Opsynet over de Lord Ravensworth tilhørende store Kulværker, som han styrede med stor Dygtighed. 1814 byggede han det første Locomotiv for en der anlagt Sporvej. Senere ledede han Anlæget af den første for almindelig Færdsel bestemte Jærnbane fra Stockton til Darlington, der fuldendtes 1825. 1829 fremkom S. med et forbedret Locomotiv, som fremkaldte en betydningsfuld Omvæltning i denne Gren af Mechaniken, og hvis Construction endnu bestandig i Hovedsagen følges (s. Jærnbane). Til Anerkjendelse af de vigtige Tjenester, han havde ydet Industrien, gav man 1845 den store Jærnbanebro over Tyne hans Navn og prydede den med hans Statue. Han døde 12 Aug. 1848 som Ejer af store Kul- og Jærnværker ved Chesterfield. — Hans Søn, Robert S., f. 16 Oct. 1803 i Wilmington, uddannedes paa Universitetet i Edinburgh, var sin Faders Medhjælper i flere af hans store Foretagender og ledede Anlæget af forskjellige Jærnbaner. Han byggede forskjellige store Broer; særlig er hans Navn knyttet til Rørbroen over Menaistrædet (s. Britanniabro). Fra 1847 var han Parlamentsmedlem for Whitby og blev 1850 Medlem af Commissionen for den store Industriudstilling i London. Han døde 12 Oct. 1859 og blev bisat i Westminster-Abbedi.

Steppe betegner i den physiske Geographi enhver større Slette, som er skovløs og mere eller mindre ensformig bevoxet med Græs og Blomster, uopdyrket og ubeboet eller med en nomadiserende Befolkning og paa Grund af Vandmangel ofte ørkenagtig, skjønt den om Foraaret kan prange med skjønne Blomster. Jordbunden er ofte saltholdig; Vandløbene tabe sig i Sandet eller i smaa, i den tørre Tid hyppig forsvindende, saltholdige Søer. **Steppedyr**, som give de store Steppers Fauna en fra de omliggende Egnes temmelig forskjellig Charakter, ere især springende og gravende Dyr (Kænguruher, Springmus, Springharer og Springspidsmus; Gnavermuldvarpe og Guldmuldvarpe) og hurtige Hovpattedyr (Heste, Antiloper), desuden Trapper, Strudse, visse Agerhøns, Steppehøns, Brokfugle, Giftslanger og andre Krybdyr, visse Græshoppeformer osv. **Steppehøns** ell. Sandhøns (Pterocles, Syrrhaptes), en nærmest med Agerhønsene beslægtet Gruppe af smaa, dueagtige Hønsefugle med kort, krumt Næb, lave, men stærke, mere eller mindre laadne Fødder med korte Tæer, uden eller med liden Bagtaa, lange, spidse Vinger og spids, undertiden meget forlænget Hale; i Modsætning til de andre Hønsefugle flyve S. godt; de opholde sig skarevis i Asiens, Sydeuropas og Afrikas Stepper. Undertiden vise større Flokke af S. paradoxus, der har hjemme paa Stepperne i Tatariet og Mongoliet, sig paa mange Steder i Europa, ogsaa i det nordlige og vestlige, bl. a. i Norge og Vestjylland, hvor de ogsaa have begyndt at ruge, men ikke formaaet at holde sig.

Stepper, eng., kaldes en Hest med en ejendommelig Bevægelse; for at *steppe* skal Hesten under Bevægelsen bøje Forknæet stærkt og løfte det højt i Vejret, samtidig med, at den har en kraftig Bagbevægelse. S. betales højt, da de mange Steder ere stærkt efterspurgte som Kjøreheste, saaledes af Demimonden i Paris.

Stère [stæhr], fransk Rumenhed for Brænde m. m., lig 1 Kubikmeter ell. 32,346 danske Kubikfod. 1 S. Brænde er 0,449 Favne efter dansk Maal.

Stereochromi, et Slags Maleri, opfundet 1846 af Schlotthauer i München, benyttes paa Vægge og bestaar i, at Maleriet udføres paa en særegen behandlet Grund med almindelige Vandfarver og derpaa overdrages med en Fernis af en chemisk Blanding, der ligner Vandglas og beskytter mod Paavirkningen af Luft og Vejrlig. S. er anvendt bl. a. i München og Berlin.

Stereogrăphisk Projectiŏn anvendes, naar man vil give en Afbildning af hele Jorden paa et Kort, dog i to Halvdele (Planiglober), men kan dog ogsaa anvendes med Fordel for mindre Dele af Jorden (s. Landkort). Halvkuglen afbildes i den Plan (Projectionsplanen), der adskiller den fra den anden Halvdel af Kuglen; den Cirkel, hvori denne Plan skærer Kuglen, bliver Kortets Grænse. En Vinkelret paa Projectionsplanen igjennem Centrum vil skære Kuglen i to Punkter, hvoraf det ene bliver Kortets Midtpunkt; fra det andet tænker man sig rette Linjer til alle Punkter i den Halvkugle, der skal afbildes, og disse Linjers Skæringspunkter med Projectionsplanen blive da deres Billeder i Kortet. Herved blive alle Cirkler paa Kuglen enten Cirkler eller rette Linjer i Kortet og Vinklen mellem to Linjer paa Kuglefladen saa stor som Vinklen mellem de Linjer, der fremstille dem i Kortet; hver enkelt ganske lille Del af Kortet bliver derfor ligedannet med den tilsvarende paa Jorden, men med hele Kortet er dette ikke Tilfældet. Medens Maalestokken ved Randen af Kortet er den samme som paa en Globe af samme Radius, er den i Midten af Kortet kun halvt saa stor; betegner man almindelig den sphæriske Afstand fra Kortets Midtpunkt til et hvilket som helst Punkt med v, er enhver ganske lille Linje i dette Punkts Nærhed lig den tilsvarende

paa Globen, divideret med $2\cos^2 \frac{1}{2} v$. Som Projectionsplan benyttes gjærne enten en Meridian, oftest den igjennem Ferro, eller Æqvator. Indskrænker man Kortets Omfang til de Dele, der ligge nærmest omkring Midtpunktet, bliver Maalestokkens Variation kun ringe, og for saa vidt kan denne Projectionsmaade bruges til almindelige Landkort; Projectionsplanen bør da være den Storcirkelplan igjennem Jorden, som staar lodret paa Radius til det Punkt, der skal være Kortets Midtpunkt, og bliver altsaa i Almindelighed hverken Æqvator eller en Meridian.

Stereometri, s. Geometri.

Stereoskôp, et Instrument, opfundet af Wheatstone til at vise, hvorledes Synet med to Øjne foregaar. At man ser med begge Øjne paa én Gang kan man overbevise sig om ved at betragte to Gjenstande, der befinde sig i forskjellige Afstande. Ser man paa den ene, ses den anden dobbelt, og man lærer deraf, at kun de Punkter ses enkelt, mod hvilke begge Øjnes Axer ere rettede, og disse Axer maa altsaa danne desto større Vinkel med hinanden, jo nærmere Gjenstanden er. Det er ved denne Vinkels Størrelse eller den Anstrængelse, det koster at frembringe den, at vi bedømme Gjenstandenes Afstand. Betragter man nu en Gjenstand, som ikke er altfor langt borte, vil der i hvert Øje frembringes et perspectivisk Billede af den; men de to Billeder blive ikke ens, og ligesom før maa man, for at se et Punkt af Gjenstanden enkelt, rette begge Øjeaxer imod det, lade dem danne desto større Vinkel med hinanden, jo nærmere Punktet er. Herpaa grunder sig S. To perspectiviske Afbildninger af den samme Gjenstand, den ene, saaledes som den vilde ses af det højre, den anden, som den vilde ses af det venstre Øje, anbringes i S. Dette bestaar af to Spejle eller to prismatiske Linser, en til hvert Øje, der af de nævnte Afbildninger danne to Billeder, der falde sammen. Holder man nu Øjnene til S., ser man med hvert af dem kun Billedet af den Afbildning, som er bestemt for det, og man faar et Indtryk, ikke som om man havde to Afbildninger eller én Afbildning for sig, men selve Gjenstanden med Udstrækning i alle tre Retninger. Billederne i de to Øjne faa jo samme Form, som om Gjenstanden selv blev betragtet.

Stereotypi er en Trykning, ved hvilken ikke selve den af Typerne dannede Sats anvendes, men derimod en Afstøbning af Satsen i Skriftstøbermetal. S. anvendes til saadanne Bøger, af hvilke der kan trykkes store Oplag, og af hvilke der kan ventes i Aarenes Løb at udkomme flere uforandrede Oplag, og navnlig naar der til Sætning og Correcturlæsning stilles store Fordringer, saasom ved Logarithmetabeller, Lexika osv. Man opbevarer da Stereotypladerne til de senere Oplag, sparer derved Udgifterne til Sætning og Correctur, undgaar nye Trykfejl, slider ikke paa Typerne og har et langt ringere Rentetab end ved at gjemme selve Formene, der repræsentere en langt større Capital end de forholdsvis tynde Stereotypplader, som desuden ogsaa langt lettere opbevares. I den nyere Tid har S. faaet en langt mere udstrakt Anvendelse, nemlig til Trykning af Aviser, der udgaa i uhyre Oplag, og hvor det navnlig gjælder om at skaffe dem færdig trykte paa kortest mulig Tid, nogle faa Timer, uden at sætte Bladet mere end én Gang. Stereotypladerne støbtes tidligere i Gipsmatricer, men denne tog længere Tid om at tørre og kunde ikke bruges mere end én Gang; S. blev derfor først anvendelig til Dagblade, da man lærte at bruge Papirmatricer. Disse dannes af flere Lag Papir med Klister o. lign. imellem, finest Papir inderst mod Præget, grovere og stærkere yderst; det hele presses ind mod Formen med Typerne, som trykke sig (ret og fordybede) af deri; Matricen tørres derefter og er færdig til Støbning. Skal Stereotypen bruges paa en Rotationspresse (til Avistryk), hvor den skal være krummet efter Valsens Form, bliver Matricen, hvori den støbes, krummet derefter.

Steril, ufrugtbar, gold. Sterilitêt, s. Ufrugtbarhed. Sterilisatiôn af en Vædske bestaar i, ved Opvarmning ell. andre Midler at tilberede den saaledes, at mulig deri indeholdte Organismer blive tilintetgjorte.

Sterlet [lett], s. Stør.

Sterling, Navnet paa det Møntsystem, i hvilket de engelske Mønter ere prægede. Et Livre ell. Pound S. deles i 20 Shillings à 12 Pence og har en Værdi af 18 Kr. 16 Øre (s. Eng. Mønt und. England). Navnet S. er en Forkortelse af Easterling, idet Penge prægede i det østlige Tydsland fordum vare meget søgte i England paa Grund af deres Godhed; de engelske Penge, som senere prægedes af indkaldte Tyskere, Easterlings, kaldes i gamle Documenter numi easterlingi.

Sterling, John, engelsk Digter, f. 1806 paa Øen Bute, studerede i Glasgow og Cambridge, men uden at vælge noget Fag. 1828 kom han til London og kjøbte sammen med en Ven Ugeskriftet »Athenaeum«, i hvilket hans første literære Arbejder gjorde ham bekjendt, men Foretagendet betalte sig ikke, og S. maatte skille sig ved Bladet. Hans Venskab med Coleridge førte ham fra Skepsis til Orthodoxi; det var under Kampen mellem disse Livsbetragtninger, at han skrev sin Roman »Arthur Coningsby« (1833). Efter sit Ægteskab med en smuk Irlænderinde rejste han for sin Sundheds Skyld til Vestindien, lod sig 1834 ved sin Tilbagekomst ordinere til Præst, men kjed af denne Stilling tog han sin Afsked og studerede tysk Literatur, hvis Paavirkning er tydelig i »The Onyx Ring« (1838), der tryktes i »Blackwood's Magazine«, til hvilket han stadig leverede Bidrag saa vel som til andre Tidsskrifter. Efter en ny, vidtløftig Sundhedsrejse til Fastlandet og Madeira samlede han 1839 sine »Poems«, udgav 1841 det satiriske Digt »The Election« og 1843 Tragedien »Strafford«; i hans sidste Aar vare navnlig Carlyle, Newman og Th. Parker hans Omgang. Hans Digte ere smukt versificerede og have et idealt Sving, men mangle udpræget Individualitet. D. 1844.

Sterlitamâk, Stad i det russiske Gouv. Ufa, 15 M. s. for Ufa, med 9,000 J. og store Læderfabriker.

Stern, Adolf, tysk Digter og Literærhistoriker, f. 14 Juni 1835 i Leipzig, siden 1868

Professor i Literatur- og Culturhistorie ved Polytechnicum i Dresden, har udgivet en Række literærhistoriske Skrifter, som „Fünfzig Jahre deutscher Dichtung" (2den Udg. 1877), „Katechismus der allgem. Literaturgeschichte" (2det Opl. 1875), „Gesch. d. neueren Literatur" (7 Bd., 1882—85), „Gesch. d. Weltliteratur" (1888) o. fl., og samtidig været meget produktiv baade som Lyriker, Epiker og Dramatiker. Heldigst er han i sine historiske Romaner (som „Die letzten Humanisten", 1881, „Camoëns", 1886) og Noveller („Historische Novellen", 1866, „Das Fräulein von Augsburg", 1868, „Aus dem 18ten Jahrh.", 1874, „Neue Novellen", 1875), der ofte give klare og fint udformede poetiske Billeder; men ogsaa hans episke Digte, som „Poetische Erzählungen" (1855), „Jerusalem" (2det Opl. 1866), „Johan Guttenberg" (1872) o. fl., fortjene at fremhæves.

Stern, Julius, Violinist og Dirigent, f. 8 Aug. 1820 i Breslau, d. 27 Febr. 1883 i Berlin, blev under et Studieophold i Paris 1845—46 den derværende tyske Sangforenings Dirigent, stiftede 1847 i Berlin den Sternske Sangforening og 1850 med Kullak og Marx, der begge udtraadte faa Aar efter, det Sternske Conservatorium, som under hans dygtige Ledelse tog et meget stort Opsving og endnu blomstrer. S. dirigerede tillige 1869—71 Symphonicapellet og 1873—74 „Reichshalle"-Concerterne i Berlin. Han har componeret nogle mindre Vocalsager.

Stern, Moritz A., tysk Mathematiker, f. 29 Juni 1807 i Frankfurt a. M., siden 1859 Professor i Mathematik ved Universitetet i Göttingen. Hans vigtigste Arbejder ere „Über die Auflösung der transscendenten Gleichungen" (Berlin 1841; opr. en af det danske Videnskabernes Selskab kronet Prisafhandling), »Recherches sur la théorie des résidus quadrat.« (Brysseler Akad. Mem., 1841—43) og „Beiträge zur Theorie der Bernoullischen und Eulerschen Zahlen" (2 Dele, Gött. 1878—80).

Sternberg, Stad i det østerrigske Markgrevskab Mähren, 2 M. n. til ø. for Olmütz, med 14,000 J., fyrsteligt liechtensteinsk Slot og betydelig Linned- og Uldindustri.

Sternberg, Alex., Friherre af Ungern-, tysk Roman- og Novelleforfatter, f. 1806 paa sit Fædrenegods ved Reval, studerede Jura i Dorpat, men beskæftigede sig her mest med Kunst og Literatur. 1830 gik han til Dresden for at uddanne sit Talent som Tegner; men Bekjendtskabet med Tieck førte ham snart ind paa den literære Produktion. Han opholdt sig forskjellige Steder i Tyskland, til han 1841 bosatte sig i Berlin, hvorfra han senere flyttede til Dresden. S. hører væsentlig til Tiecks Skole; hans talrige Fortællinger (i alt 88 Bd.) udmærke sig ved en gratiøs, humoristisk Fremstillingsmaade; han har Phantasi til at opfinde og combinere, et Anstrøg af nonchalant Frivolitet minder om Adelsmanden; men hans Figurer savne i Regelen det rette Liv og Naturlighed. Hans Roman „Die Zerrissenen" (1832) gav en vis Stemning i Literaturen Navn, „Alfred" (1841) satiriserer over det moderne Literat- og Boghandlervæsen, i „Der Missionär" og „Diana" (1842) slaar han ind paa Criminalromanen; „Paul" (1845) tager Ordet for Aristokratiet i det moderne Samfund. 1848 stillede han sig paa Legitimitetens Side, arbejdede i „Kreuzzeitung"s Feuilleton og blev Reactionens Yndling ved Romanerne „Die Royalisten" (1848) og „Die beiden Schützen" (1849). En Del Smaafortællinger og Æventyr (som „Braune Märchen", 4de Opl. 1875), biographiske Romaner og historiske Pastichebilleder vise hans aandelige Bevægelighed. I sine sidste Aar var han meget lidende og døde 1868 sindssyg hos en Ven i Mecklenburg.

Sterne, Lor. [stern], engelsk Forfatter, f. 24 Nov. 1713 i Irland, var Gejstlig, rejste i Frankrig og Italien og døde i London 18 Marts 1768. Hans Hovedværk er Romanen »Tristram Shandy«. S. driver Detailbeskrivelsen til det yderste; han ser det væsentlige hos Menneskene i deres Indfald og Manerer; med sygelig Sky for det almene opsøger han det mest undtagelsesvise, begynder næppe paa en Traad, før han strax afbryder den, blander de mest cyniske Skildringer af det pathologiske og kjønslige og den mest raffinerede Sentimentalitet sammen i et uvejbart Chaos, hvor man dog finder meget træffende og fint set. Under Navnet Yorick udgav han »Sentimental Journey through France and Italy« (1765), ganske i samme Smag som Romanen.

Stervbo, s. Bo.

Stesichoros, græsk Digter fra Himera paa Sicilien, blomstrede 612 f. Chr., d. 556. Hans Digte ere affattede i dorisk Dialekt og ere for største Delen af lyrisk Art. De opbevarede Brudstykker findes i Schneidewins og Bergks Samlinger.

Stethoskop, Hørerør, det af Laennec opfundne Instrument til Brug ved Auscultationen, bestaar af et Trærør, hvis ene, tragtformig udvidede Ende sættes paa Brystvæggen, hvorefter Øret lægges til den anden Ende, der er forsynet med en dertil bekvem Plade. Lyden fra Brystet ledes da igjennem S. til Øret. **Stethoskopi**, stethoskopisk Undersøgelse, Anvendelsen af S. til Erkjendelsen af Brystsygdommene.

Stettenheim, Jul., tysk Humorist, f. 2 Nov. 1831 i Hamborg, oplærtes ved Kunsthandelen og studerede dernæst 1857—60 i Berlin, hvor han fra 1858 udgav „Almanach zum Lachen" (6 Aarg.) samt skrev Farcer og Sangspil, af hvilke især „Die letzte Fahrt" gjorde Lykke. I Hamborg begyndte han efter sin Hjemkomst Udgivelsen af det politisk-sociale Vittighedsblad „Die Wespen", der især fandt Udbredelse, efter at det 1868 var begyndt at udkomme i Berlin. Her udgiver han siden 1885 tillige Maanedsskriftet „Das humoristische Deutschland". Af hans i Bogform udkomne Humoresker kunne nævnes „Lohengrin" (1859), „Berliner Blaubuch" (1869) og „Wippchens sämtl. Kriegsberichte" (2 Bd., 1878—80).

Stettin, befæstet Hovedstad i den preussiske Prov. Pommern, ved Floden Oders venstre Bred, og ved flere Broer forbunden med den lige overfor liggende Forstad Lastadie, 16 M. n. ø. for Berlin. 100,000 J. (1885). Foruden Provinsens overordnede Administration have ogsaa en Overpostdirection, et Consistorium

og en Generalsuperintendent Sæde her. Blandt de offentlige Bygninger fremhæves: det kongelige Slot, i hvis Kirke findes de pommerske Hertugers Grave, og som nu benyttes af den overordnede Administration; Raadhuset, opført 1878; Landskabshuset med Bibliothek; flere Kirker, den nye Børs, Theatret, Borgerhospitalet og Jærnbanegaarden. Af offentlige Monumenter maa fremhæves Frederik d. stores Marmorstatue paa Kongepladsen og et smukt Standbillede af Frederik Wilhelm III foran Theatret. Den gamle Del af Byen er snævert bygget, hvorimod de nyere Dele have mange smukke Privatbygninger. Her er flere højere Undervisningsanstalter og Foreninger med videnskabelige, kunstneriske og velgjørende Formaal. Industrien er meget omfattende, og dens vigtigste Frembringelser ere Sukker, Brændevin, Læder, Tobak, chemiske Præparater, Olje, Sæbe, Lys, Glas, Maskiner osv. Af stor Vigtighed er ogsaa Skibsbyggeriet. Handelen drives i stort Omfang saa vel ad Jærnbanerne som ad Flod- og Søvejen. De vigtigste Udførselsartikler ere Tømmer, Korn og Spiritus, Indførselsartikler Vin, Salt, Hørfrø, Kolonialvarer, Talg, Oljer, Tran, Stenkul, Jærn og Guano. Havnen er tilgængelig for Skibe af 16 F.s Dybgaaende; større Skibe indtil 25 F.s Dybgaaende standse ved Swinemünde. — S. er en meget gammel By, anlagt af den vendiske Stamme Sedinerne (Byens latinske Navn er ogsaa Sedinum). 1121 erobredes den af den polske Konge, indtraadte senere i Hanseforbundet og kom ved den westfalske Fred under Sverige, som ved den store nordiske Krigs Slutning 1720 maatte afstaa den til Preussen. 1806—13 var den besat af Franskmændene. **Stettiner Haff**, 7 M. langt fra Ø. til V. og indtil halvt saa bredt, skilles ved Øerne Usedom og Wollin fra Østersøen. Den vestlige Del kaldes Kleines Haff, den østlige Großes Haff. Udløbene dannes mod V. af Peene med Havnepladsen Wolgast, i Midten af Swine med Stettins Udhavn Swinemünde og mod Ø. af den nu næsten tilsandede Dievenow.

Steuben, Charles, fransk Maler, f. 1788 i Bauerbach i Baden, d. 1856 i Paris, uddannede sig først i St. Petersborg, senere i Paris i Davids Skole. Han forlod dog snart den klassiske Skole og nærmede sig Romantikerne, og han var en Tid lang Delaroche en farlig Medbejler. Han havde Sans for det storladne i Historiemaleriet, men var ikke fri for at jage efter Effect. Af hans Billeder kunne nævnes Genremalerierne „Andalusierinden" og „Esmeralda", af store historiske Arbejder „Slaget ved Waterloo", „Napoleons Død", „Slaget ved Poitiers" m. fl.

Steuben, Fried. Wilh., tysk General, f. 1730, indtraadte 1744 i den preussiske Hær og blev 1759 saaret og fangen ved Kunersdorf. 1762 blev han Adjudant hos Frederik II og førte derefter et Rytterregiment, men tog Afsked u. A. Efter Saint-Germains Opfordring drog S. 1777 til Nordamerika, hvor han som Generalinspecteur virkede meget for Hærens Uddannelse og Mandstugt og 1779 førte en Afdeling i Ny England. Efter Krigen tog han Afsked og døde i New-York 1794. Byen Steubenville (n. A.) opkaldtes efter ham.

Steubenville [stjūbenvill], Stad i Staten Ohio i Nordamerika, ved Floden Ohio, 26 M. ø. n. ø. for Columbus, 9 M. v. for Pittsburg. 12,000 I. Livlig Industri og Dampskibsfart.

Stev, norsk, Omkvæd i en Vise, ogsaa Strophe; bruges navnlig om de improviserede Vexelsange af spottende eller spøgende Indhold, som endnu ere hyppige i Thelemarken og Sætersdalen. At „stevjast" er at deltage i saadanne Verskampe.

Steward, eng. [stjūart], Hovmester, den, der forestaar Officerernes og Mandskabets Bespisning om Bord i et Skib.

Stewart, Ch. [s. o.], s. Londonderry.

Stewart, Dugald [s. o.], skotsk Philosoph, f. 1753, d. 11 Juni 1828, var en Discipel af Reid og var Professor i Glasgow, senere (1780—1810) i Edinburgh. Han var en udmærket Docent og gav den skotske Skoles Lærdomme større Nøjagtighed, navnlig i historisk Henseende. Betydningsfuld for Philosophiens følgende Historie blev den Vægt, han (og efter ham hans Discipel Th. Brown) lagde paa Læren om Ideassociationerne. Blandt hans Tilhørere var James Mill, fra hvem den nyere engelske Skole udgik, og som skildede hans Veltalenhed over Fox's og Pitts, hvis berømteste Taler han havde hørt. Skrifter: »Elements of the philosophy of the human mind« (3 Bd., 1792—1827), »Outlines of moral philosophy« (1793), »Philosophical essays« (1810), »Philosophy of the active and moral powers of man« (1828).

Stevens, Thaddæus [sti], f. 4 Apr. 1793 i den nordamerikanske Stat Vermont, var først Advocat, siden Kjøbmand og Mineejer i Pennsylvania og fra 1833 Medlem af den lovgivende Forsamling som Whigernes Fører. 1856 valgtes han til Repræsentanthuset og udmærkede sig 1865—68 som Taler og som den energiske Leder af Oppositionen imod Præsident Johnson. Som Formand for „Reconstructionsudvalget" havde han vigtig Del i alle Stridt til Negrenes Ligestilling og Sydstaternes Indordning under Unionen. D. 1868.

Stevin, Simon, f. 1548 i Brügge, d. 1620 i Haag, var en Tid lang Bogholder hos en Kjøbmand i Antwerpen, senere ansat ved Finansvæsenet i Brügge. Han forlod dog snart denne Plads, foretog Rejser til Udlandet (saaledes til Danmark) og beskæftigede sig navnlig med mechaniske Undersøgelser, indtil han 1583 ansattes ved Universitetet i Leiden. Han er den første, som efter Archimedes igjen arbejdede fremmende paa Mechanikens Studium; han har givet Læren om Ligevægt af et materielt Punkt, Skraaplanens Theori, Læren om Kræfternes Parallelogram, om end i en noget anden Skikkelse, grundet Hydrostatiken og derunder Læren om Vædskers Tryk paa plane Flader, indført Brugen af Decimaler, skrevet en fortrinlig Afhandling om Navigation osv. Hans Arbejder, oprindelig skrevne paa Flamsk, samlede i Leiden 1605 i to Bind, ere senere udgivne paa Latin af Snellius, paa Fransk af Girard; deraf maa fremhæves: »Pratique d'arith-

métique« (1585), »Principes de statique et d'hydrostatique« (1586), »Traité de navigation« (1599).

Stevns kaldes den mellem Kjøge- og Faxe- eller Præstø-Bugt fremspringende Halvø af Sjælland, der udgjør et Herred under Præstø Amt, mod V. begrænset af S. Aa, der forener sig med den vestfra kommende Tryggevælde Aa og under Navnet Pram Aa løber ud i Kjøge-Bugt. Det danner mod Østersøen den indtil 140 F. høje Stevns Klint, der bestaar af Kridt-, Kalk- og Flintesten. Fyrtaarn.

Steyr, Stad i Ærkehertugd. Østerrig ved Floden Enns, 20 M. v. til s. for Wien. 17,000 J. Bjærgværksdrift paa Jærn og Fabrikation af alle Slags Jærn- og Staalvarer, end videre af Maskiner, Papir, Bomulds- og Uldstoffer. Storartet Geværfabrik.

Sthen, Hans Christensen, f. omtr. 1540, blev 1565 Rector i Helsingør; d. omtr. 1600 som Sognepræst i Malmø. Han vandt et Navn ved sine Psalmer (f. Ex. „Den lyse Dag forgangen er", „Hvem skal jeg klage mit sorrigfuld Mod", „Af Højheden oprunden er"), der i Kraft og Skjønhed staa højt over den Tids andre religiøse Digtninger. End videre har han efterladt sig et Læredigt „Lykkens Hjul" og et Skuespil „Kortvending" (udg. 1866 af S. B. Smith), der begge handle om Verdens Omskiftelighed.

Sthenisk, s. Erethisk.

Sthyr, Hans Vald., f. i Frederikshavn 3 Oct. 1838, blev theol. Cand. 1861, foretog 1863—66 en Udenlandsrejse i videnskabeligt Øjemed, under hvilken han navnlig beskæftigede sig med kirkehistoriske Studier, paa Grundlag af hvilke han 1870 som Afhandling for den theol. Licentiatgrad udgav en Afhandling om Reformationens Begyndelse i Frankrig og 1879 „Lutheranerne i Frankrig 1524—26", der udkom som Festskrift fra det theologiske Facultet i Anledning af Universitetets 400 Aarsfest. Efter sin Hjemkomst fra Udlandet ledede han en Tid Undervisningen ved den daværende danske Missionsskole og deltog derhos i Ledelsen af den af ham og hans Slægtning, Grosserer Joh. Adolph, 1867 stiftede „danske Forening til Evangeliets Forkyndelse for nordiske Søfolk i fremmede Havne"; siden 1886 er han denne Forenings Formand. 1873—77 var han Sognepræst i Alslev og Hostrup i Ribe Stift, derefter 1877—87 theol. Professor og ledede fra 1882 tillige de homiletiske Øvelser og Undervisningen i Pastoraltheologi ved Pastoralseminariet, indtil han 1887 blev Monrads Eftermand som Biskop over Laaland-Falsters Stift. Siden 1883 har han udgivet „Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke" og har deri bl. a. skrevet en Fortolkning til Pauli første Brev til Thessalonikerne. 1884 udgav han „Den nytestamentlige Texts Historie". Som Ejer af en Landejendom i Vestjylland blev han 1886 valgt til Landstingsmand; han staar som Politiker paa Højres Side.

Stichomanti, Spaaning af Vers, var allerede almindelig i Oldtiden og bestod, navnlig hos Romerne, deri, at man paa Sedler skrev Steder af Digtere, især af de sibyllinske Bøger og af Vergil, kastede dem i en Urne og da trak en Seddel ud, af hvis Indhold man drog en Slutning om Udfaldet af den Handling, man stod i Begreb med at udføre.

Stiege, det tyske Navn paa en Snes.

Stieglitz, Heinr., tysk Digter, f. 1803 i Arolsen, studerede fra 1820 i Göttingen, Leipzig og Berlin, hvor han blev Gymnasiallærer. 1828 giftede han sig med den aandfulde Charlotte Willhöft (f. 1806 i Hamborg), der opmuntrede ham til at nedlægge sit Embede og ofre sig til Poesien. Men S. var, trods sin utvivlsomme Begavelse, en excentrisk-fragmentarisk Existens; hans Digtninger, som „Bilder des Orients" (1830—33) og „Stimmen der Zeit in Liedern" (1832), havde smukke og begejstrede Tanker og ædle Tendenser, men manglede sluttet Helhed. Følelsen deraf i Forening med den manglende offentlige Anerkjendelse og legemlig Svaghed gjorde ham slap og melancholsk; hans Hustru, der i ham saa et uforstaaet Geni og mente, at han maatte have en dyb Smerte for ret at blive Digter, dræbte i den Anledning sig selv 1834. Men dette Slag nedbrød end mere S.s Kraft, og hans senere poetiske Produktioner (som Tragedien „Das Dionysosfest" og Digtene „Bergesgrüße") staa under de tidligere. Han flakkede om paa Rejser og døde 1849 af Cholera i Venezia. Hans Neven Curtze udgav 1859 hans Ungdomsbreve til Charlotte, 1865 hans efterladte Selvbiographi og „Erinnerungen an Charlotte".

Stieglitz, Ludvig, russisk Finansmand, f. 1778 i Arolsen, kom ganske ung til Rusland uden Formue, men vandt snart Tillid ved sit Handelssnille og sin rastløse Iver og øvede under Cancrin stor Indflydelse paa alle Finansoperationer; han blev 1825 Baron og døde 1843. — Hans Søn, Alexander S., fortsatte og udvidede Faderens Bankforretning, var Chef for den russiske Rigsbank 1858—66 og døde 1884.

Stiehle, Gustav, preussisk General, f. 1823, blev 1855 Capitain i Generalstaben og fik 1860 Ledelsen af dens krigshistoriske Afdeling, samt holdt Forelæsninger paa Krigsakademiet. 1864 var han ansat ved Hærens Stab under Krigen med Danmark (overbragte 31 Jan. de Meza Krigsbudskabet) og ligeledes 1866 (brugtes ved Forhandlingerne om Vaabenstilstand). 1870 var han Stabschef hos Prins Friedrich Carl og blev n. A. Directeur i Krigsministeriet, 1875 Generallieutenant og Chef for Divisionen i Magdeburg, 1881 commanderende General i Posen og 1886 Chef for Ingenieurtropperne.

Stieler, Adolf, tysk Korttegner, f. 1775 i Gotha, d. 1836 smstds., har navnlig gjort sig fortjent ved sit „Handatlas", der stadig udkommer i forøgede og forbedrede Udgaver, besørgede af Tysklands dygtigste Kartographer. Hans „Schulatlas" udgaves 1885 i 64de Opl.

Stieler, Karl, tysk Digter, f. 1842 i München, d. 1885 som Archivembedsmand smstds., skaffede sig et Navn ved sine morsomme og elskværdige Digte i øvrebayersk Dialekt: „Bergbleamln" (3dje Opl. 1882), „Weil's mi' freut" (4de Opl. 1880), „Habt's a Schneid?" (3dje Opl. 1881), „Um Sunnawend'" (2det Opl. 1879) o. fl. Samlinger, samt de paa Højtysk affattede „Hochlandlieder" (3dje Opl. 1880) og „Neue Hochlandlieder" (1881). Ogsaa skyldes ham

en Del af Texten til „Aus deutschen Bergen“ (2det Opl. 1880), „Italien“ (2det Opl. 1879) o. fl. lign. Pragtværker.

Stifel, Michael, f. i Eßlingen c. 1487, d. 19 Apr. 1567 i Jena, var oprindelig Munk, men gik over til Luthers Lære og blev senere Præst i Holzdorf og derefter Professor i Mathematik i Jena. Som Mathematiker er han bekjendt ved sin »Arithmetica integra« (Nürnberg 1544), i hvilken første Gang de nu anvendte Tegn +, — og √ forekomme; ligeledes findes deri de første Spor til Læren om Logarithmer.

Stift og **Stiftsherre**, s. Bispedømme og Capitel. **Stiftamtmand**, **Stiftsbefalingsmand**, s. Amt. **Stiftsoverretter**, de ved Frdn. af 11 Aug. 1797 i Stedet for de tidligere Lagting og Raadstueretter oprettede 4 Overdomstole i Norge, en i Christiania, en i Christianssand, en i Bergen og en i Throndhjem Stift.

Stift. Til Samling af let Træarbejde, der hverken behøver synderlig Styrke eller Elegance, bruges meget S. af Jærntraad, de allermindste ogsaa af Messingtraad. I de senere Aar bruger man ofte firkantet Traad, da firkantede S. holde langt fastere i Træet end de runde. Hvor man bruger dem til Pakkasser, forekomme de indtil 3—4 Tommers Længde. Ved Frihaandsarbejde dannes den temmelig bratte Spids, ligesom paa Naale, enten paa en lille, tør Sandsten eller paa en Spidsring (en skiveformet Fil); Hovedet slaas i en Skruestik med en Hammer. Oftest blive de dog forfærdigede paa Maskiner, hvoraf man har mange Constructioner. Spidserne blive da gjærne dannede ved en hensigtsmæssig Afknibning, Hovederne ved et Tryk. S. spalte ikke saa let Træet som Søm, men de holde heller ikke saa stærkt. Holdkraften staar omtrent i Forhold til Overfladen af den i Træet nedsænkede Del — altsaa til Tykkelsen og Længden uden at regne Spidsen med — og til Træsortens Styrke; den er i Sidetræ omtrent 1½ Gang saa stor som i Endetræ og under samme Forhold omtrent ¾ af et Søms og ⅔ af en Holdskrues med samme Tykkelse og nedsænkede Længde. En rund S. af $\frac{1}{10}$ Tommes Tykkelse og nedsænket ½ Tomme i Sidetræ af Fyr holder saaledes med omtrent 35 Punds Kraft. **Stifteform** kaldes en Haandform til Trykning af Tøjer, Bordduge o. fl., naar den er forfærdiget derved, at Stifter af passende Form og Finhed ere saaledes ordnede paa en Klods af stærkt Træ, at de fremstaaende Ender danne det forlangte Mønster. Mousseringen bag paa Spillekort er gjærne udført med S. **Stiftegang** er et Echappement for Pendulure, der kan betragtes som en Modification af den ellers anvendte Ankergang; Forskjellen er væsentlig den, at Standsningen stedse sker paa den samme Side af Stighjulet. Dettes Tænder vende derfor ikke, som paa et Stjernehjul, ud efter Radius, men som paa et Kamhjul i Retningen af Axlen, dog at de her blive forholdsvis fine, afrundede Stifter, der enten kunne vende alle til samme Side eller skiftevis til begge Sider af Stighjulet. Ankerets Flige ere ved S. saaledes sammenbøjede, at det hele minder snarere om en Tang end om et Anker. S. ere altid Hvilegange.

Stiftelse, s. Juridisk Person.

Stifter, Adalbert, tysk Novelle- og Romanforfatter, f. 1805 i Böhmerwald, studerede siden 1826 i Wien forskjellige Videnskaber, Malerkunst og Musik, var indtil 1848 Privatlærer smstds. og blev 1850 Inspecteur for Folkeskolerne i Overøsterrig. D. 1868. Hans Noveller, samlede under Titlerne „Studien“ (6 Bd., 1844—50, 8de Opl. 1870), „Bunte Steine“ (2 Bd., 1853, 4de Opl. 1870) og „Erzählungen aus dem Nachlaß“ (2 Bd., 1869), have deres Styrke i det uforlignelig skjønne og stemningsfulde Landskabs- og Naturmaleri, medens Menneskene i de ældre næsten kun behandles som Staffage og i de senere vel skildres med stor psychologisk Finhed, men kun som fuldfærdige Fremtoninger; Fortællingen viser os ikke deres Udvikling, bringer det næsten aldrig til nogen dramatisk Conflict. Denne Mangel maatte, som naturligt er, blive endnu føleligere i Romanen, hvori S. i sine sidste Aar et Par Gange forsøgte sig.

Stig Andersøn Hvide, ogsaa kaldet Marsk Stig, til Møllerup (i Randers Amt), Marsk under Erik Glipping, nedstammede fra Skjalm Hvide. Medens han 1275 anførte den danske Hær paa et Tog i Sverige, skal Kongen i Følge en sent opstaaet og meget utroværdig Fortælling have krænket hans Hustru Ingeborg, hvorfor han undsagde Kongen paa Viborg Ting og forbandt sig til Hævn med Grev Jakob af Nørrehalland og flere andre misfornøjede Adelsmænd. Kongen myrdedes i Finderup Lade ved Viborg 1286, uden at det vides, hvem der foruden Arved Bengtsøn og Rane Jonsøn var til Stede ved Udaadens Udførelse. De formentlige Kongemordere bleve nu erklærede fredløse, men fandt Tilhold i Norge, besatte Hjelm, Samsø, Sprogø og andre Steder og plagede derfra Danmark med Røvertog. Marsk S., der synes at have staaet i Spidsen for de fredløse, døde paa Øen Hjelm 1293. — Hans Sønnesøn, S. A. den yngre til Bjørnholm (nu Høgholm), spillede en betydelig Rolle før og under Valdemar Atterdag; han sluttede sig først til Grev Gert, der udnævnte ham til sin Marsk i Jylland, senere til Valdemar Atterdag, der 1344 gjorde ham til sin Statholder i Estland; men misfornøjet med Kongens Inddragning af Krongodserne og strænge Regering stillede han sig gjentagne Gange ved Siden af Claus Limbek i Spidsen for den jyske Adels Oprør. Han døde 1369.

Stigbord. Herved forstaas i Almindelighed Skod, der kunne lukke for Aabninger til Vands Gjennemstrømning, saasom til Sluser, Vandhjul osv. I Alm. kan Vandmængden reguleres ved delvis Aabning af S. De ere to Slags: Trykvandsstigbordet, der aabnes ved at trækkes op, saa at Vandet finder Udløb under dets Underkant; for at Udstrømningen kan ske uden Hvirvler, bør S. hælde tilbage, vel endog paa Bagsiden belægges med en afrundet Vulst af Træ eller Jærnblik. Disse S. bruges ved Underfaldshjul (Poncelets Hjul) og Overfaldshjul. Overfaldsstigbordet aabnes

derimod ved at trykkes ned, saa at Vandet løber over dets Overkant; da Vandet ikke følger Bunden af Renden, belægges Overkanten af S. med et Indløb af Træ eller Blik, og dette S. tjener saaledes tillige til at give Vandet en rigtig Retning ind paa Hjulet. Ved Sidehjul anbringes endog Coulisser for at tvinge Vandstraalen tilstrækkelig nedad; S. bevæger sig da paa den indre Rand af Coulisserne. S. kan bygges af Træ, bedre af Jærn; det kan ofte ved Vandets Tryk faa saa tung en Gang, at det kræver en kraftig Mechanisme for at bevæges.

Stigerør, s. Metalstøbning.

Stighjul kaldes oprindelig i en Spindelgang, derefter ogsaa i andre Echappementer det Hjul, der drives frem af den bevægende Kraft, men i bestemte Perioder standses af Regulatoren (Pendul, Uro), som det atter meddeler en Impuls. Stighjulsgang er et sjældnere Navn for Spindelgang.

Stiglmaier, Johann Baptist, tysk Malmstøber, f. 1791 ved München, d. 1844 i München, har gjort sig bekjendt ved adskillige større Kunststøbninger, som Thorvaldsens Kurfyrst Max I og Schiller og navnlig ikke faa af Schwanthalers Værker, deriblandt Goethe i Frankfurt a. M. og til Dels „Bavaria“ i München.

Stigmatisation (af gr. στίγμα, d. e. et ved Stik eller Saar fremkaldt Mærke), Dannelsen af Saarmærker i Lighed med Christi Saar af Tornekronen, Korsfæstelsen og Lansestikket. At slige Mærker virkelig have dannet sig hos enkelte Christne med en sygelig religiøs Phantasi, lader sig efter de derom anstillede Undersøgelser næppe nægte. Den mest bekjendte er Franciscus af Assisi. Den romerske Kirke betragter S. som et særligt Tegn paa Herrens Naade.

Stikbrev, en af vedkommende Øvrighedsperson eller Retsbetjent udstedt og dels omsendt, dels undertiden ogsaa i de offentlige Blade bekjendtgjort Skrivelse, hvori en undvegen Forbryder efterlyses og begjæres paagreben.

Stikflaad (tysk Stickfluß), forældet Udtryk for Døden som Følge af en Standsning af Lungens Virksomhed (ved Kvælning af forskjellig Aarsag).

Stikhævert, s. Hævert.

Stikkappe, s. Hvælving.

Stikkelhaar, „Hundehaar“ eller, naar de ere fine og bløde, „Silkehaar“, kaldes i Techniken Dækhaarene paa Dyrenes Legeme, som Modsætning til Grundhaarene, Ulden (s. Grundhaar).

Stikkelsbær, s. Ribsfamilien.

Stiklestad, Gaard i Værdalen i Norge, i en yndig og frugtbar Egn. Om Slaget 1030 s. Olaf den hellige. Der, hvor Olaf faldt, blev en Kirke rejst, og den Sten, hvortil han støttede sig i Dødsstunden, blev indbygget i Alteret. Til Kirken skete hyppige Valfarter, i alt Fald i det 12te Aarh.

Stikling, et Skud, som tages af en Plante for at benyttes til Formering af den. S. sættes i Jorden, slaar Rødder og danner et nyt Individ; Hovedbetingelserne for, at den skal danne Rødder, ere at dens Ved er tilstrækkelig udviklet, at Jorden er porøs og at den faar tilstrækkelig Fugtighed. S. af Træer og Buske sættes i Friland; S. af Potteplanter sættes i Potter og Kasser, dækkes med Glasklokker for at hindre Udtørring og stilles paa Undervarme. Næst Frøudsæd er Formering ved S. den mest benyttede Formeringsmaade.

Stikord, s. Rolle.

Stikpille, s. Suppositorium.

Stiksav, en Sav, der er bestemt til at stikkes ind i borede Huller for at kunne begynde et Savsnit derfra. Den maa derfor være smal og spids; da den ingen Stilling kan have, maa den være tyk, dog tyndere i Ryggen for ikke at klemme, og ikke for haard, da den ellers let vil knække.

Stiksøxe kalde Tømrere et Redskab som en lang, tung, ensidig tilsleben Mejsel uden Skaft, der føres ved Stød, ikke ved Hammerslag, og bruges til at danne firkantede Huller med.

Stil (af gr. στύλος, Griffel) er oprindel. et rhetorisk Begreb og betegner Kunsten at udtrykke sig i en god skriftlig Fremstillingsform; S. afhænger af Fremstillerens Charakter (Buffons »Le style est l'homme même«). Stilistik, Stilens Theori, er et Afsnit af Rhetoriken. Fra denne er Begrebet „Stil“ gaaet over i Æsthetiken, hvor det betegner dels de enkelte Kunstarters eller deres Underafdelingers Charakter og Love (architektonisk, plastisk, musikalsk S. osv.; Kirkemusik- og Opera-S. osv.), dels en historisk Udviklingsphase i Kunstarten (ægyptisk, græsk, romersk osv. Bygningsstil), dels endelig det særlige kunstneriske Ideal (en alvorlig, stræng, højtidelig osv. S.).

Stilbit, et Mineral, henhørende til Zeolitherne, er et vandholdigt Lerjord-Kalk-Silicat, der krystalliserer i det monokliniske System, har hvid Farve, udmærket Perlemorglans og Haardhedsgraden 3,5—4,0. S. forekommer i smukke Krystaller i Basaltens og Mandelstenens Blærehuller, navnlig paa Færøerne og Island.

Stilet, lille, treægget Dolk.

Stilfser-Joch ell. Wormser-Joch, ital. Monte Stelvio, er et Bjergpas mellem Val Tellina (Veltlin) i Lombardiet og Vintschgau i Tirol, gjennem hvilket der fører en stærkt befærdet Alpevej.

Stilicho, Flavius, berømt romersk Feltherre af vandalsk Herkomst, f. c. 359 e. Chr., udmærkede sig under Kejser Theodosius d. store, som stillede ham i Spidsen for Krigsmagten og ved sin Død indsatte ham til Formynder for sin Søn Honorius. S. frelste mere end én Gang Riget fra truende Farer; han kæmpede heldig imod Vestgoternes Konge Alarik og nødte ham 403 til at trække sig tilbage fra Italien; 405 ødelagde han ved Firenze de Sværme af Germaner og Østgoter, med hvilke Radagaisus var falden ind i Italien. Han giftede sin Datter Maria med Honorius; men trods det nære Slægtskab vidste S.s Misundere at bibringe Honorius Mistanke om, at S. tragtede efter Tronen for sin Søn Eucherius, hvorfor den svage Kejser lod ham henrette (408) og saaledes berøvede sig Rigets eneste paalidelige Støtte imod den truende Undergang.

Stilkskjærne, s. Sodille.

Stille Hav, spansk mare pacifico, var den Benævnelse, Magalhães tillagde det store Ocean mellem Amerika og Asien, og som

endnu undertiden anvendes om dettes nordlige Del.

Stille Uge, Ugen før Paaske, har i den christne Kirke fra gammel Tid været betragtet som Aarets hellige Uge, i hvilken Mindet om Christi Lidelse og Død skulde helligholdes. Palmesøndag, Skærtorsdag og Langfredag ere dens særlig hellige Dage og hos os de eneste.

Stillids (Fringilla carduelis), Art af Finkeslægten, udmærket ved sin smukke og livlige Tegning af Brunt, Sort, Rødt, Hvidt og Gult, opholder sig i det sydlige Skandinavien til alle Aarstider, om Vinteren især i Nærheden af Tidsler og Borrer, hvis Frø den meget yndter; den er let at tæmme og en behagelig Stuefugl, der kvidrer smukt og kan afrettes paa forskjellig Maade. Sin Rede af Mos, Lavarter, Planteuld o. desl. bygger S. i Skove og Haver i Træerne.

Stilling (Gestel) kaldes visse sammensatte Apparater, bestemte til at bære andre, mere umiddelbart anvendelige Dele. En Savstilling er saaledes bestemt til at bære Bladet i visse Save, en Vognstilling er den faste Del af Undervognen, en Maskinstilling er det af Træ, oftere af Støbejærn, stundom Smeddejærn forfærdigede, faste Grundlag for Maskinens bevægelige Dele.

Stilling, Harald Conrad, dansk Architekt, f. 9 Febr. 1815 i Hørsholm, uddannede sig ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn, hvor han 1839—47 fik dets 4 Medailler. 1850 rejste han udenlands med Akademiets Stipendium og besøgte Orienten, Grækenland, Italien og Mellemeuropa. Saa vel før som efter sin Rejse har han fundet Anvendelse for sine Kræfter i flere architektoniske Anlæg (Tivoli, Casino, Folketheatret), der især anbefale sig ved Friskhed og Lethed i Anordningen og et muntert Totalindtryk. Han var 1871—88 Stadsbygmester for Kjøbenhavn og udnævntes ved sin Afgang til Etatsraad. I en Aarrække er han tillige optraadt som Architekturmaler med smukt udførte Vandfarvebilleder af forskjellige, mest udenlandske Bygningspartier. Han har skrevet „Rejse i Ægypten“ (1869) og „Smaa Historier om store Kunstnere“ (1872).

Stilling, s. Jung, Joh. Heinr.

Stilling Sø ell. **Solbjerg Sø**, en Indsø i Jylland, Skanderborg Amt, ¾ M. n. ø. for Skanderborg, ¾ M. lang, men kun c. 2,000 Alen bred, har gjennem Brabrand Sø Afløb til Kattegattet gjennem Aarhus.

Stilleben, det ogsaa hos os anvendte tyske Navn paa den maleriske Fremstilling af livløse Gjenstande, Bohave o. desl.; undertiden drager man tillige Afbildningen af døde Dyr, Frugter og Blomster med ind under dette Navn. Nu bruges mere det fr. Udtryk Nature morte.

Stillmann, Laura Jansine Henriette, født Strambøe, dansk Danserinde, f. 27 Nov. 1830 i Kjøbenhavn, blev fra Barn uddannet paa det kgl. Theaters Balletskole og debuterede 3 Dec. 1847 som Therese i Balletten „Søvngængersken“. Uden at være nogen fremragende Danserinde forstod hun ved sin smukke Personlighed og sin ypperlige Mimik at skaffe sig en betydelig Virkekreds ved Theatret; der gik næppe en af Bournonvilles Balletter over Scenen, uden at den gamle Mester betroede hende en større Rolle deri. Ogsaa hun forsøgte sig i det reciterende Skuespil, men hun fik snart Øjnene op for, hvor hendes rette Felt var, og ofrede sig fra det Øjeblik udelukkende Dansen. Hun optraadte sidste Gang 2 Juni 1878 som Louise i Balletten „Livjægerne paa Amager“ og tog samtidig sin Afsked.

Stilpon fra Megara er en af de berømteste Repræsentanter for den megariske Skole, hvis Ry han paa en glimrende Maade hævdede ved sine aandrige Foredrag og ved sin skarpe Dialektik. D. i Slutn. af det 4de Aarh. f. Chr. Ved S. undergik den megariske Skole en Forandring, idet han forbandt dens Lære med den kyniske Philosophi; derved staar han som Forløber for Stoicismen, der optog begge Retninger i sig. Han hævdede Megarikernes Lære om de almene Begreber, som existere for sig og ikke maa overføres paa Enkelttingene, hvis Existens falder inden for Tiden. Han forsvarede Megarikernes Theori om Bevægelsens Umulighed, om det værendes Enhed og om Fornufterkjendelsens Betydning fremfor den blotte sanselige Erkjendelse. I praktisk Henseende ansaa han paa ægte kynisk Vis Apathien for det højeste Gode; den vise skal være sig selv nok og ikke engang behøve Venner. Fra Charakterens Side omtales han med stor Hæder af Oldtidens Forfattere.

Stilsten, den eller de nederste Sten i en Masovn, der ere udsatte for en meget stærk Hede og derfor maa være ualmindelig ildfaste.

Stilton, Flække i Huntingdon-Shire i England, 3 M. n. n. v. for Huntingdon, har givet Navn til den bekjendte fortrinlige Ost, der dog nu ikke saa meget tilvirkes her som i Leicester-Shire.

Stimulantia, s. Oplivende Midler; stimulere, oplive, anspore, pirre.

Stinde, Jul., tysk Forfatter, f. 28 Aug. 1841 nær ved Eutin, var først Apothekerlærling, studerede dernæst Chemi i Kiel, Gießen og Jena og kom 1863 til Hamborg, hvor han i nogle Aar var Fabrikbestyrer og senere gik over til Journalistiken; fra 1879 har han boet som Forfatter i Berlin. Siden 1869 har S. (ofte anonymt eller under forskjellige Pseudonymer) foruden en Mængde Artikler og Digte i forskjellige Blade udgivet en Række populærvidenskabelige Skrifter, som „Blicke durch das Mikroskop“ (1869), „Naturwissenschaftliche Plaudereien“ (1873), „Aus der Werkstatt der Natur“ (1880), og samtidig nogle Bind Noveller („Alltagsmärchen“ 1872, „Waldnovellen“ 1881), en Politiroman „In eiserner Faust“ (1872) og en Del mest plattyske Lystspil og Farcer, men har dog især gjort Lykke ved sine i de sidste Aar udgivne humoristiske Skildringer af den berlinske Middelstand, „Buchholzens in Italien“ og „Die Familie Buchholz“, der allerede have oplevet c. 50 Oplag (delvis ogsaa oversatte paa Dansk).

Sting, en stikkende Smerte i Brystet, der enten kan være af rheumatisk Natur eller Symptom paa en Betændelse i Brysthinden eller Lungen.

Stinkkalk, Stinksten, s. Anthrakonit.

Stipendium brugtes hos Romerne i Betydning af Afgift i Penge og i Krigssproget om Krigstjeneste og Løn til Soldaterne. Nu bruges det om visse paa Aaremaal faste Pengebidrag til Studerende (ogsaa Skolediscipel) og Kunstnere. **Stipendiāt**, den, der nyder S.

Stipulatiōn, Overenskomst, Aftale; **stipulēre**, fastsætte ved Overenskomst.

Stirbey, Demeter Bibesco, Fyrst, f. 1801 i Krajova i Rumænien, var ældre Broder til Fyrst Georg Bibesco (s. d. A.), uddannedes 1817—21 i Paris og blev Arving efter sin Onkel, Fyrst S., hvis Navn han antog. 1834 var han Secretær for det Udvalg, som forfattede det organiske Statut, og blev 1837—41 Justitsminister i Valachiet. 1843 var han sin Broders Medbejler ved Hospodarvalget, blev derefter hans Indenrigsminister indtil 1847 og valgtes 1849 til hans Efterfølger. Ved Russernes Indrykning 1853 gik S. til Wien, kom tilbage 1854 og gjennemførte Zigeunernes Frigivelse; han var 1856 virksom for de to rumænske Landes Forening og døde 1869.

Stirling, 1) Shire i Skotland, omgivet af Shirerne Perth, Clackmannan, Linlithgow, Lanark og Dumbarton. 22 □ M. med 107,000 J. (1881). Den vestlige Del opfyldes af Grampian Bjærgene med det 3,100 F. høje Ben Lomond ved Nordenden af den store Sø Lomond. Ogsaa den øvrige Del af Shiret har en ujævn Overflade med mange snævre Dale og Slugter. Landbrug er Hovederhverv, og deri spiller Kvæg- og Faareavl Hovedrollen. — 2) Hovedstad i S.-Shire, ved Floden Forth, 7 M. n. n. v. for Edinburgh. 16,000 J. Den herværende gamle skotske Kongeborg benyttes nu som Caserne. Fabrikation af tærnede Uldstoffer. Livlig Handel.

Stirling, James, engelsk Mathematiker, f. 1696, d. 5 Dec. 1770, bekjendt for sine Undersøgelser over Interpolation og Rækkers Summation, skrev »Lineæ tertii ordinis Newtonianæ« (1717) og »Methodus differentialis« (1730), hvori er fremsat den senere under Navnet „Maclaurins Række" bekjendte Sætning (s. **Taylor**).

Stirner, Max, en pseudonym philosophisk Forfatter, hvis egentlige Navn var Caspar Schmidt, f. 1806, d. 1856 i Berlin. Hans Skrift „Der Einzige und sein Eigenthum" (Leipzig 1845, 2den Udg. 1882) er en ironisk Kritik af Ludw. Feuerbachs Lære. Grundtanken er: Polemiken mod det hinsidige (transcendente) er først gjennemført, naar Individet forkaster alle almene Formaal og ikke længere anser noget, end ikke Sandheden, for helligt, men betragter alt som sin Ejendom, med hvilken det kan skalte og valte efter Behag. Individet føler sig da som den eneste i Verden. — Man har kaldet S.s Bog den mest radicale, som nogen Sinde er skreven. Dog gjør den sig skyldig i den Inconseqvens at proclamere „den enestes" Standpunkt som den nye Sandhed, der skal afløse den gamle.

Stirpālarv, s. **Capitalarv**.

Stirrids, et Slags Spisekammer og Fadebur til Hovmesterens Brug om Bord i et Skib.

Stisen, Otte, s. **Brunketøfte Lund**.

Stivelse, Amylum, Amylon, er d. s. s. Melstof (s. **Mel**), men ved S. forstaas især den Handelsvare, der vindes af Hvede, som indeholder 55—65 pCt. S., Kartofler, som indeholde 16—22 pCt., Ris, som indeholder omtr. 75 pCt. S., og Majs (omtr. 60 pCt. S.). Hvedestivelse vindes enten af Hvedemel eller af hele eller groftknuste Korn. Ved den første Fremgangsmaade, der nu er den almindeligste, udrøres Melet med Vand til en stiv Dej, der henstaar for at Plantelimen kan faa Tid til at bulne ud og derpaa udgnides med Vand i Sigter, hvorved Stivelsekornene gaa med Vandet gjennem Sigten, medens største Delen af Plantelimen bliver tilbage paa Sigten som en sej Masse. Til den gjennemløbne Blanding af Vand og S. sættes noget Gjær for at de fra Melet opløste Bestanddele tillige med lidt Plantelim kunne bringes i Gjæring og derved dels opløses, dels lettere fjærnes ved Udvaskning. S., der sætter sig til Bunds i Karret, vaskes med koldt Vand og tørres først paa Lærred, saa paa Mursten eller Gipsplader, som indsuge Vandet, i den nyere Tid ogsaa ved Centrifugering, og endelig i Tørrestuer, hvor dog Temperaturen ikke maa være for høj, for at S. ikke skal omdannes til Klister. Ved Tørringen revner S. i regelmæssige, sammenhængende Søjler, der dog kunne indeholde 10—20 pCt. Vand. Kartoffelstivelse vindes enten af de sønderrevne Kartofler paa lignende Maade som Hvedestivelse, eller man skærer Kartoflerne i Skiver, udtrækker Plantevædsken med Vand og lægger dem derpaa i Hobe af flere Fods Højde, saa at der indtræder en Gjæring, som i Løbet af 8 Dage omdanner Kartoffelsubstansen til en blød Dej, der nu vaskes med Vand først gjennem grove, derpaa gjennem fine Sigter. Saaledes holdes Skaller o. lign. tilbage, og kun S. tillige med fine Trævledele gaar igjennem. Disse sidste skilles ved Slemning fra den tungere S. Til Risstivelse anvendes nu om Stunder ustallet Ris, som for at skilles fra Plantelimen udblødes i svag Natronlud, vaskes, knuses eller males og nu behandles som Hvedemel, naar dette omdannes til S. Paa lignende Maade fremstilles Majsstivelse. Kartoffelstivelse kaldes ogsaa Kartoffelmel. Hvedestivelse er derimod ganske forskjellig fra Hvedemel, hvilket sidste foruden S. indeholder Plantelim og andre Planteæggehvidestoffer, Sukker, forskjellige Salte osv. Hvor S. i Husholdninger anvendes som Næringsmiddel, anvendes hyppigst Kartoffelstivelse, til Stivning af Vask derimod mest Hvede- og Risstivelse, saaledes ogsaa til Klister. Af tropiske Stivelsesorter mærkes Arrow-Root (s. **Salep**) af Rodstokken af forskjellige Arter Maranta (Vestindien), Curcuma (Ostindien), Arum (Sydhavsøerne) o. fl., Sago af Marven af forskjellige Palmer (Ost- og Vestindien) og Tapioca af Roden af flere Manihotarter (Brasilien). De to sidste komme i Handelen som Gryn, dannede ved at udrøre Stivelsen i Vand og rive Dejen gjennem en Metalsi, hvorefter Grynene underkastes en Ophedning, saa at de til Dels bestaa af Klister. Al S. er som saadan et hvidt Pulver af organiseret Bygning, der ligesom Kornenes Størrelse er forskjellig for de forskjellige Sorter. **Stivelsebandage**, en Bandage, der gjøres fast og ube-

vægelig ved at Bindene gjennemtrækkes med Stivelse. **Stivelsegummi**, d. s. s. Dextrin, **Stivelsesukker**, d. s. s. Druesukker.

Stivkrampe, Tetanus, en Sygdom, der viser sig ved en vedholdende, krampagtig (tetanisk, tonisk) Sammentrækning af Legemets Muskler, især Kroppens Muskler og Tyggemusklerne, jævnlig dog tillige Lemmernes; fra Tid til anden stiger denne vedholdende Krampe til en forfærdelig Højde, saa at den syge ligger ligesom fastspændt, sædvanlig med Hovedet bagoverbøjet, Munden fast sammenklemt under Tænderskæren (Mundklemme, Trismus, der hos nyfødte Børn undertiden forekommer alene uden Krampe i Legemets andre Muskler). Bevidstheden er uforstyrret, Optagelsen af Føden næsten umulig og Aandedrættet meget besværet paa Grund af Krampen. Døden indtræder i de fleste Tilfælde oftest efter kort Tids Forløb. S. beror paa en sygelig Virksomhed i Rygmarven og fremkaldes undertiden ved Stiksaar eller andre Beskadigelser (traumatisk S.), især naar der bliver et fremmed Legeme tilbage i Saaret; i andre Tilfælde har man ment, at den fremkaldtes ved Forkølelse (rheumatisk S.), ligesom ogsaa visse Gifte (Strychnin) kunne frembringe S.; i Feltlazarether samt i visse, især tropiske, Egne optræder S. undertiden epidemisk. Den traumatiske S. skyldes en egen Bacil; jvfr. Ptomain. S. forekommer ogsaa hos alle Husdyrene, hyppigst hos Hesten og Faaret, og det i begge Former. Den begynder hyppigst som Mundklemme. Hovedet bæres fremstikkende, Halsen stiv, ligesom Extremiteterne, Tungen stiv, og Dyret kan snart intet æde, Blinkhinden træder frem for Øjet, naar Hovedet løftes i Vejret. Halen holdes ud fra Kroppen til en af Siderne og er stiv. Tager Sygdommen stærkt til, indfinder sig Krampe, og Dyret falder om og kvæles snart, da ogsaa Hjærtet angribes. Den traumatiske Form er den farligste og næsten altid dræbende; den varer sjælden ud over omtrent 6 Dage; af den rheumatiske Form dør omtrent Halvdelen af de angrebne. Ubetinget Ro er det bedste; Medicamenter hjælpe ikke.

Stjernhjelm, Georg, svensk Lærd og Digter, f. 1598, blev 1625 Lector i Moral ved Gymnasiet i Vesterås, kort efter i Stockholm og 1630 forflyttet til Lifland, først som Assessor ved Hofretten i Dorpat, senere som Landraad; 1631 blev han adlet (forinden havde han baaret Navnet Lilje). For at deltage i Udarbejdelsen af en ny Lovbog kom han 1642 til Stockholm, hvor han fik Tilsynet med Rigsarchivet, og blev der i flere Aar, skjønt han 1648 var bleven Vicepræsident i Hofretten i Dorpat. Hans Lærdom, Aandrighed og Vid skaffede ham Dronning Christines Yndest; han skrev Texten til de Balletter og Optog, som opførtes ved Hoffet. Til sidst paadrog han sig dog ved sit frie Sprog Dronningens Ugunst; han fik Befaling til at vende tilbage til Lifland, men maatte 1656 flygte til Sverige paa Grund af Russernes Indfald. Med offentlig og privat Understøttelse levede han nu i flere Aar uden Embede; først 1661 blev han Krigsraad, siden Antiqvitetscollegiets første Directeur; begge Embeder beklædte han til sin Død 1672. S. besad i rigt Maal sin Tids Dannelse, syslede baade med Naturvidenskab, Mathematik, Sprogforskning og Digtekunst og efterlod sig i alle disse Fag Skrifter, af hvilke dog den største Del ikke ere udgivne. Han var, baade som Sprogforsker og som Digter, i høj Grad ivrig for Sprogets Renhed; ogsaa udmærke hans Digte sig fremfor hans nærmeste Forgængeres og Efterfølgeres saa vel ved Sprogets Renhed og Kraft som ved rhythmisk Klang og poetisk Duft. Hans poetiske Arbejder foruden de ovenfor nævnte „Balletter" ere dels lyriske, Sonetter og Epigrammer, dels bidaktiske; det vigtigste af de sidstnævnte er „Hercules". Under Titlen »Musæ Suethizanthes; thet är Sång-Gudinnor nu först lärande diekta och spela på Svenska« udkom S.s Digte første Gang 1668 og ere flere Gange siden blevne udgivne ogsaa i nyere Tider.

Stjernholm, Frederik Christian, f. 24 Jan. 1822 paa Mors, indtraadte efter at have gjennemgaaet den militære Højskole 1842 som Officer i Artilleriet og deltog som saadan i Felttogene 1848—50, under hvilke han fornemmelig indlagde sig et Navn som den, der under Helgesens Forsvar af Frederiksstad som ung Capitain commanderede Artilleriet og havde Æren for den mønsterværdige Maade, hvorpaa dette blev brugt mod Fjendens Angreb. Efter Krigen blev han Adjudant i Krigsministeriet og traadte over i Generalstaben. Som Oberst i denne fungerede han først en kort Tid som Stabschef ved en Division, men dernæst som Stabschef hos den commanderende General lige fra det Øjeblik, da de Meza havde fratraadt denne Post, indtil Krigens Slutning. Efter Krigen var S. General og Chef for Generalstaben. D. 25 Apr. 1879.

Stjernholm Slot, lige uden for Horsens, erhvervedes 1616 til Kronen og blev Sædet for den kongelige Lensmand, der tidligere havde boet paa Bygholm (s. d. A., hvor S.s senere Skæbne er berørt).

Stjernhöök, Johan Olofsson, svensk Retslærd, f. 1596 i Dalarne, blev 1624 lector politices i Vesterås og 1630 Assessor ved Hofretten i Åbo, samt var 1640—47 tillige juridisk Professor ved det nystiftede Universitet smsts., adledes 1649, blev Hofraad 1666 og døde blind 1675. Efter Paalæg af Regeringen skrev han et berømt retshistorisk Værk, »De jure Sueonum et Gothorum vetusto« (1672).

Stjærne bruges i daglig Tale som Fællesbetegnelse for Fixstjærner og Planeter, nemlig om de Himmellegemer, der for Øjet vise sig kun som et lysende Punkt; i videre Forstand henregnes derunder ogsaa andre Himmellegemer som Solen, Maanen, Jorden, Kometer. **Stjærnebilleder** kaldes de Grupper, i hvilke Astronomerne til lettere Oversigt have inddelt Stjærnerne; de have som oftest kun ringe Lighed med det, de skulle forestille. Deres Antal er 117, hvoraf dog kun 84 ere almindelig anerkjendte; 48 stamme fra Oldtiden; iblandt disse udhæves Dyrekredsen (s. d. A.). De til samme Billede hørende Stjærner adskilles fra hverandre ved Bogstaver (i Regelen α den klareste, β, γ osv.) eller Tal; mange af de klareste Stjærner have desuden særegne Navne. 1627 forsøgte Augustinermunken Schiller at indføre

christne Navne, de 12 Apostle i Stedet for Dyrekredsens 12 Billeder osv. 1699 satte Prof. Weigel i Jena heraldiske Navne paa en for Christian V bestemt Himmelglobus, Danmarks Elefant i Stedet for den store Bjørn osv. Men disse og lignende Forslag fandt ingen Tilslutning. **Stjernedag**, den Tid, i hvilken Jorden udfører en Omdrejning om sin Axe. Den regnes fra det Øjeblik, da Nulpunktet af Vædderen culminerer, og er omtr. 4 Minutter kortere end den sædvanlige Dag (s. **Soldag**). Dens Begyndelse falder derfor forskjellig paa forskjellige Tider, 21 Marts c. Kl. 12 Middag, 21 Juni Kl. 6 Morgen, 21 Sept. ved Midnat, 21 Dec. Kl. 6 Aften. Den deles i Timer, Minutter og Sekunder som Soldagen, men Timerne tælles til 24. Klokkeslættet efter Stjærnetid er Nulpunktets Timevinkel, udtrykt i Tid. **Stjærnegrupper**, Samlinger af Stjærner, som ses nær ved hverandre og bære Præg af at staa i en physisk Forbindelse med hverandre, som udgjørende et Fixstjærnesystem for sig selv. Enkelte ere synlige allerede for det blotte Øje, som Plejaderne og Hyaderne i Tyren, Berenices Hovedhaar nær Bootes; andre vise sig for det blotte Øje kun som en lysende Taage, men opløses allerede ved en almindelig Kikkert i Hobe af et betydeligt Antal Stjærner, saaledes Krybben i Stjærnebilledet Krebsen og en i Sværdhæftet af Persens. Men ogsaa for det væbnede Øje viser sig en stor Mængde Taagepletter paa Himlen, som kun ved de stærkeste Teleskoper opløses i enkelte Stjærner eller endog ere aldeles uopløselige. W. Herschel talte 2,500 Stjærnehobe og Taagepletter, og ved J. Herschels, Rosses, Lassells, d'Arrests og andres Undersøgelser er Antallet af de ved Udgangen af 1887 bekjendte voxet til 7,889, der findes samlede i den af Dr. J. L. E. Dreyer i Armagh compilerede og af Royal Astronomical Society udgivne »New general catalogue of nebulæ and clusters of stars« (Lond. 1888). Deres Udseende er højst forskjelligt. Nogle ere ligefrem en i en rund Taage indhyllet Stjærne. Hos andre er det flere i en fælles Taage indhyllede Stjærner (s. **Plejaderne**). Mange bære Præg af Linseformen, set under forskjellige Vinkler, enkelte ere ringformede eller endog spiralformede; ofte ere de højst uregelmæssige. Adskillige Taager ere dobbelte, bestaaende af to, hyppig afrundede, Taager, der maa antages at staa i lignende Forbindelse med hinanden som Dobbeltstjærner; andre ere flerdobbelte eller kunne betragtes som Taagegrupper. Iblandt de mærkeligste ere de Magellanske Skyer (s. d. A.). Af de faa Taager (omtr. 150), der er tilstrækkelig lysstærke til at kunne undersøges ved Spectroskopet, har det overvejende Antal vist sig at give lignende Spectra som vor Sol og Fixstjærnerne, tydende paa, at de bestaa af stærkt glødende, faste eller flydende Legemer, omgivne af en Atmosphære af glødende Luftarter; disse Taager enten vise sig i Teleskoperne at være helt eller, som den for det blotte Øje synlige Andromeda-Taage, til Dels opløselige i enkelte Stjærner eller ere i alt Fald at henregne til de opløselige. Men ved andre, saaledes Orionstaagen, vise sig i Spectret kun nogle faa Linjer, der antyde, at de væsentlig ere glødende Luftmasser, til Dels beslægtede med Kvælstof og Brint. Hos de planetariske Taager (s. d. A.) viser sig i Regelen tillige et overmaade svagt continuert Spectrum, hidrørende fra den flydende eller faste Centralmasse. Der synes saaledes i de forskjellige Arter af Taagepletter at foreligge Exempler paa Himmellegemer i forskjellige Udviklingsstadier fra en første luftformig Tilstand gjennem succesive Fortætninger (s. **Kosmogoni**). Skjønt det derfor maa antages, at de forandre sig med Tiden, har man hidtil med Sikkerhed kun kunnet constatere Foranderlighed hos en lille Taage i Tyren, der efter at være set af flere 1852—58 senere er forsvunden, hvorhos der i enkelte Taagepletter findes variable Stjærner. 1885 viste der sig i Andromeda-Taagen en ny Stjærne, der atter er forsvundet. Taagepletterne ere højst ulige fordelte paa Himlen; rigest paa dem er Stjærnebilledet Jomfruen. Medens saa vel de let opløselige som de, hvis Spectrum eller Udseende tyder paa luftformig Tilstand, forekomme hyppigst i Mælkevejen, findes de øvrige hyppigst i en paa denne vinkelret Zone. Angaaende deres Beliggenhed i Rummet s. **Kosmologi**. **Stjærneglobus**, s. **Globus**. **Stjærnekataloger**, Fortegnelser over Fixstjærnerne med Angivelse af deres Sted paa Himlen. Den ældste er den, som Hipparch udkastede Aar 150 f. Chr., opbevaret i Almagest og indeholdende 1,026 Stjærner. Til den støtte saa godt som alle ældre S. sig; først Ulugh-Beg i Samarkand fremkom 1457 med en ny, paa egne Observationer grundet S., der indeholder 1,018 Stjærner. Tyge Brahes indeholder 1,005. Efter Kikkertens Opfindelse og Anbringelse paa Murkvadranter eller Meridiankredse bleve S. nøjagtigere og righoldigere. Flamsteeds S. fra 1690 indeholder c. 3,000 Stjærner; men først Bradleys Jagttagelser omkring 1755 ere nøjagtige nok til, at de af dem udledede Kataloger ved Sammenligning med Nutidens kunne belære os om Fixstjærnernes og de astronomiske Grundplaners mindre Bevægelser. Af senere S. kunne nævnes Lalandes 1800, Piazzis 1803, Bessels 1825 og fra den nyeste Tid Schjellerups 1865, Yarnalls 1870 o. fl. En dog kun approximative Positioner indeholdende Generalkatalog over alle Stjærner nord for Ækvator ned til Størrelsen 9½ har Argelander leveret, den saakaldte „Bonner Durchmusterung“, der indeholder 324,198 Stjærner. Den er af hans Discipel Schönfeld bleven fortsat til 23° sydlig Decl. med 133,659 Stjærner. En lignende S. for den resterende Del af Sydhimlen vil blive udgiven af Cap-Observatoriet; en større Del af de herhen hørende Stjærner, over 30,000, findes dog allerede i den af Gould udgivne »Catálogo general Argentino«. Ved Photographiens Hjælp paatænkes det at danne en Katalog over alle Stjærner ned til 11te Størrelse, der kommer til at indeholde c. 2 Millioner Stjærner. **Stjærnekort** fremstille Himmelkuglen eller Dele deraf, paa hvilke Fixstjærnerne indtil en vis Størrelse ere afsatte, ofte med de tilhørende Billeder. De gamle ynbede mere Stjærneglober, som de undertiden

erstattede ved Planiglober. Det første egentlige Stjærneatlas, bestaaende af 51 Blade, blev udgivet 1603 af Bayer. Af senere kunne nævnes Hevels 1690 med 54, Flamsteeds 1729 med 28, Bodes 1801 med 20 Blade. Nutidens bedste Kort over de for det blotte Øje synlige Stjærner ere for den i Mellemeuropa synlige Himmels Vedkommende Argelanders »Uranometria Nova« i 17 Blade (Berl. 1843) og Heis's »Atlas cælestis novus« i 12 Blade (Køln 1872), for den sydlige Himmels Vedkommende Behrmanns „Atlas des südlichen gestirnten Himmels" i 7 Blade (Leipz. 1874) og Goulds »Uranometria Argentina« i 14 Blade (Buenos Ayres 1879). Kort, der ogsaa indeholde teleskopiske Stjærner, haves for den i Mellemeuropa synlige Del af Himlen af Harding med c. 40,000 Stjærner og navnlig af Argelander og Schönfeld, gjengivende den under „Stjærnekataloger" nævnte „Bonner Durchmusterung", med c. 458,000 Stjærner. Paa den astrophotographiske Congres i Paris 1887 vedtoges det, ved mange Observatoriers forenede Bestræbelser at construere et photographisk Kort over hele Himlen med alle Stjærner ned til 14de Størrelse. Af S. over enkelte Dele af Himlen ere navnlig de saakaldte Ekliptikakort af Vigtighed; de omfatte Dyrekredsen og tjene til at opdage og forfølge Smaaplaneterne. Saadanne ere udgivne af Bishop, Videnskabernes Akademi i Berlin, Chacornac og Peters. **Stjærneskud**, bekjendt Phænomen, der synes at bestaa i, at Stjærner bevæge sig hastig over Himlen. Skjønt de forekomme til enhver Tid af Aaret, har man fundet visse Tider rigere derpaa end andre, saaledes omkring 13 Nov. og 10 Aug. Efter Midnat ses i Almindelighed flere end før Midnat. Ved at to Observatorer iagttage det samme S. fra forskjellige Steder, vil det være muligt at bestemme dets Hastighed og Afstand; man har saaledes fundet Hastigheden at være 2—10 Mil i Sek., altsaa comparabel med Himmellegemernes Bevægelseshastighed (Jordens er omtr. 4 Mil i Sek.); Afstanden er i Almindelighed kun indtil 30 Mile. Det har herved tillige vist sig, at Banerne for næsten alle S. i de paa saadanne særlig rige Tidspunkter, forlængede tilbage over det Punkt, hvor hvert af dem er fremtraadt, støde sammen i et og samme Punkt paa Himlen, Radiationspunktet, hvoraf kan sluttes, at saadanne S. bevæge sig i parallele Baner, dannende en sammenhængende Sværm. Saaledes have de S., der vise sig omkring 10 Aug., Augustsværmen, deres Radiationspunkt i Nærheden af γ i Perseus og kaldes derfor ogsaa Perseider; de, der vise sig omkring 13 Nov., Novembersværmen, nær γ i Løven og kaldes Leonider. Efter at derhos Schiaparelli 1866 og senere andre have vist, at adskillige saadanne Sværme af S. bevæge sig i Baner, der falde sammen med visse bekjendte Kometers, antages nu almindelig S. at hidrøre fra Meteoriter, der som Opløsningsprodukter eller Levninger af Kometmasser og spredte over disses Baner som et Slags Meteorring (s. Komet, særlig K.s Oprindelse) med stærk Hastighed trænge ind i Jordens Atmosphære, naar denne passerer deres Bane, og derved sammenpresse Luften foran sig, saa at denne bringes til Gløding. November-S., der løbe i samme Bane som Komet I 1866, have, ligesom denne, en Omløbstid om Solen af 33 à 34 Aar; den aflange Ring, de danne omkring Solen, er særlig tæt i Kometens Nærhed, hvilket ses af de særlig pragtfulde S.-Fald, flere Tusend i Timen, der saas omkring 13 Nov. i Aarene 1799, 1832—34, 1866—68. August-S., der løbe i samme Bane som den store Komet II 1862, vise en lignende, dog ikke stærkt udpræget Periode paa noget over 100 Aar. De glimrende S.-Fald 27 Nov. 1872 og 1885 hidrørte fra Bielas Komet (s. d. A.). Beslægtede med S. ere de saakaldte Ildkugler, hvilket Navn egentlig tilkommer det glødende Lufthylster, der omgiver en Meteorit ell. Meteorithob, indeholdende smeltede Partikler af denne (s. Meteorstene). Men medens S.-Sværmenes Baner i Rummet ere langstrakt elliptiske eller nær paraboliske, have nogle Ildkugler truffet Jorden med en saa stor Fart, at deres Bane i Rummet maa antages at have været afgjort hyperbolsk. De komme derfor mulig vis mere langvejs fra end Kometer og S.-Sværme, nemlig fra fremmede Fixstjærne-Systemer. For saa vidt Meteoriten standses i sin Bevægelse ved Atmosphærens Modstand og falder til Jorden, vil Luften med Voldsomhed strømme ind i det luftfortyndede Rum bag Meteoriten i det Øjeblik, denne standses; herved frembringes det Knald (den saakaldte „Explosion"), der ledsager Meteorfald. Ellers forlader den Atmosphæren med noget formindsket Hastighed, idet Glødningen ophører paa samme Tid, som Luftens Tæthed og dermed Modstanden formindskes.

Stjærnetaager ell. **Taagepletter**, s. **Stjærnegrupper**.

Stjærnetid, den Tidsbestemmelse, som gaar ud fra Fixstjærnernes daglige Omdrejningsbevægelse; s. **Stjærnedag**. **Stjærnetyderi**, s. **Astrologi**.

Stjærnebanneret, de forenede nordamerikanske Fristaters Flag, kaldes saaledes, fordi dets øverste Hjørne til venstre er blaat med en Stjærne for hver Stat; Resten af Flaget udgjøres af 7 røde og 6 hvide Striber, en for hver af de 13 gamle Stater. Det kaldes ogsaa „Flaget med Stjærnerne og Striberne".

Stjærnehjul, et Tandhjul, hvis Tænder vende ud fra Kransen som forlængede Radier. S. er den hyppigste Form af Tandhjul.

Stjærnekammeret (Star-Chamber), Navn for en engelsk Domstol, kaldt efter det Værelse i Slottet Westminster, hvor den holdtes. Det var et Udvalg af det kgl. Gehejmeraad, som siden 1487 paakjendte forskjellige politiske Forbrydelser, der laa uden for de egentlige Domstoles Omraade; det havde næsten discretionær Myndighed og brugte en meget summarisk Retspleje, og da Kongen efter Behag valgte Dommerne, blev S. et meget farligt Redskab for Enevælden. Under Jakob I og Carl I opsandtes en Række nye Forbrydelser, som kom ind under S., saasom utilbørlig Omtale af de styrende Embedsmænd, Modstand imod Tvangslaan til Kongen, Udbredelse af oprørske Nyheder, og der idømtes ikke alene Bøder, men ogsaa Fængsel og Livsstraffe. S. blev derfor afskaffet 1641 af det lange Parlament.

Stjærnekiger (Uranoscopus), en i Middel-

havet og andre varmere Have levende Fiskeslægt af Fjæsingfamilien, udmærket ved Øjnenes og Mundens stærkt opad vendte Stilling.

Stjærneroset bruges ved Pasdrejning (s. d. A.). Det er en Skive, som anbringes paa Spindelaxen, og hvis Omkreds har en Form, der svarer til den, som Stykket, der skal drejes, skal have. Den tjener til at give enten Spindlen med Stykket eller ogsaa Staalet den radiære Bevægelse.

Stjært kaldes undertiden Svansen paa de smaa Vandhamre (s. Vandhammer). Man kalder end videre Møllestjært den fra en Vindmølle (Stubmølle) eller dens Hat (hollandsk Mølle) udstaaende lange Arm, hvorpaa man virker, naar man vil stille Møllen i Vinden.

Stjør- og Værdals Fogderi i Norge havde 1875 32,000 J., det strax nordenfor liggende Inderøens Fogderi 21,000 J. Disse to Districter, som udgjøre den større Del af Nordre Throndhjems Amt, danne en naturlig begrænset Egn, der i daglig Tale kaldes Indherred. Den bestaar af de Dale, som hælde mod den indre Del af Throndhjemsfjord. Deres Klima er saa gunstigt, at næppe nogen Egn paa Jorden under en saa nordlig Beliggenhed (63 og 64° n. Br.) har et saa fordelagtigt Jordbrug. Paa et Sted (Frosten) levere endog Kirsebærrene et ikke ganske ubetydeligt Udbytte. Dalene her ere ogsaa bredere, med større dyrkelige Strækninger af god Jord. Skovbruget er heller ikke uvigtigt.

Stöa, s. Poikile.

Stob, ældre Benævnelse for et vist Slags Drikkebægere. Efter deres finere eller simplere Beskaffenhed deltes de i Herrestobe og Knabestobe (ell. Svendestobe).

Stobæos, Johannes, affattede i det 5te ell. 6te Aarh. Udtog af 500 græske Digtere og Prosaister, der senere blev delt i to Dele, af hvilke den ene er bekjendt under Titlen »Florilegium«.

Stockelsdorp, Toldsted paa Grænsen af Holsten og Lübecks Gebet, bekjendt af det Møde, som fandt Sted her 19 Oct. 1534 mellem Christian III og Lübeckerne og førte til Freden i Lübeck 18 Nov. 1534, der urigtig er bleven kaldt Stockelsdorperfreden.

Stockerau, Flække i Ærkehertugd. Østerrig, 3 M. n. n. v. for Wien, med 7,000 J., et stort Centraldepot for den østerrigske Hærs Munderingsvæsen m. m., stærkt udviklet Industri i militære Forsyningsgjenstande og meget betydelige Korn- og Kvægmarkeder.

Stockfleth, Harald Viggo, dansk Veterinær, f. 29 Sept. 1824 i Kjøbenhavn, hvor han studerede ved Veterinærskolen og tog Examen 1844. Han praktiserede nogle Aar som Dyrlæge, indtil han 1850 blev ansat som Dyrlægr ved Veterinærskolen og 1858 som Lector ved Landbohøjskolen ved dennes Oprettelse. Han var en frugtbar og anset Forfatter. Hans vigtigste Værk er „Haandbog i Veterinærchirurgien“ (2 Bd., 1868—77), der var ufuldendt ved hans Død 11 Oct. 1879; et Supplementbind I (Urin- og Kjønssygdomme), udarbejdet paa Grundlag af S.s Manuskript af Dr. med. V. Bang, udgaves 1888. Desuden skrev S. „Kort Fremstilling af de vigtigste Sygdomme hos Hesten, Oxen og Faaret“ (3dje Udg. 1877) og en Række Afhandlinger i „Tidsskrift for Veterinærer“. 1879 blev han Æresdoctor ved Universitetet.

Stockfleth, Nils Joachim Christian Vibe, norsk Præst og Missionær, f. i Frederiksstad 11 Jan. 1787, blev Student 1803 og studerede en Tid under Sygdom og Trang Lovkyndighed; efter Krigens Udbrud blev han 1808 Officer og deltog 1813 i Krigen i Holsten, bl. a. i Slaget ved Sehested. Som Capitain fik han det følgende Aar efter Ansøgning Afsked fra dansk Tjeneste og vendte tilbage til Norge, i hvis Hær han siden fik Ansættelse som Capitain og Compagnichef ved det Valderske Musketercorps. I Valders kom han som Huslærer i en Sognepræst Christies Familie, og her vaagnede atter hans Lyst til Theologien, som han i Studenterdagene ikke havde haft Mod at begynde paa; 1824 tog han theologisk Examen og udnævntes kort efter til Sognepræst i Vatsø. Som eneste Præst i det hele Provsti maatte han overtage den gejstlige Betjening af flere Sognekald paa tils. omkring 300 Kvadratmiles Udstrækning, hvilket ofte i Maaneder holdt ham borte fra Hjemmet paa stadige Rejser. Under disse droges snart hans Opmærksomhed hen paa de uheldige aandelige og religiøse Forhold, hvorunder Lapperne levede, for hvis Oplysning der siden Th. v. Westens Dage (s. d. A.) var lidet eller intet gjort. S. lagde sig nu med Iver efter det lappiske Sprog og søgte sig 1828 forflyttet til det mindre Kald Lebesby, hvis Befolkning væsentlig bestaar af Lapper. Uafladelig var han paa Rejser, klædte sig og levede under disse som en Lap, baade sammen med dem og opnaaede derved at vinde deres Hengivenhed, lærte deres Sprog og Sæder nøje at kjende samtidig med, at han udbredte Kundskaber og Oplysning. Med Benyttelse af det latinske Alphabet dannede han et nyt lappisk, hvilket vandt Rasks udelte Bifald, da S. en Tid opholdt sig i Kjøbenhavn under en Tjenestefrihed 1831—33 for udelukkende at lægge sig efter Sprogstudier. S. bestyrede derefter sit Embede under jævnlige Rejser ogsaa blandt andre Sognes Lapper indtil 1839, da han efter Ansøgning fik Afsked som Sognepræst for med Statsunderstøttelse udelukkende at kunne virke for Lappernes Vel i det hele, navnlig ved Rejser blandt dem og ved at udgive Bøger i deres Sprog. 1840—45 og 1851—52 var han stadig paa Rejser, ikke alene i Finmarken, men ogsaa i Finland og svensk Lapmarken; for øvrigt boede han ved Christiania, sysselsat med sproglige Arbejder, og holdt samtidig Foredrag ved Universitetet over Lappisk og Kvænsk (Finsk). 1848 bestemtes det, at de, der søge visse Præstekald i Finmarken, maa have tilstrækkelige Kundskaber i disse Sprog; hermed var Maalet for S.s Virksomhed naaet. Paa Grund af Svagelighed maatte han 1853 opgive alle Embedssysler og bosatte sig i Sandefjord, hvor han døde 26 Apr. 1866. Hans Hustru (Datter af den ovennævnte Præst Christie) ledsagede ham paa alle hans Rejser. Hans Skrifter udgjøre Begyndelsen til en lappisk Opbyggelseslitteratur: Katechismus, Bibelhistorie, Alterbog, Pontoppidans Forklaring, Det nye Testament (1840), Luthers Postille (1857) o. fl. End videre „Grammatik i det lappiske Sprog“ (1840),

„Norsk-lappisk Ordbog" (1852, desuden Manuskript til et lappisk-norsk Lexikon, der er benyttet af J. A. Friis, s. d. A.), „Bidrag til Kundskab om Finnerne" (d. e. Lapperne, 1848) og om Kvænerne (1848) samt „Dagbog over mine Missionsrejser i Finmarken" (1860).

Stockhausen, Julius, vidtberømt og fortrinlig Concertsanger og Lærer i Sang, f. 22 Juli 1826 i Paris, Elev af Conservatoriet og derefter i London af Garcia, optraadte fra 1848 med Held som dramatisk Sanger i London, Paris og andre Stæder, men vendte stadig tilbage til Concertsangen, hvori han ved sin fuldendte Kunst, en enestaaende Textudtale og et lige saa intelligent som følelsesfuldt og ædelt Foredrag næsten syntes uopnaaelig. Med Brahms besøgte han i Marts 1868 Kjøbenhavn. Han er tillige en begavet Dirigent og forestod i nogle Aar det philharmoniske Selskabs Concerter i Hamborg, levede senere som Sanglærer og Concertdirigent i Berlin, fra 1878 i Frankfurt. 1886—87 udgav han sin „Gesangsmethode" og „Gesangstechnik" (Leipzig).

Stockholm, Sveriges Hovedstad, Kongens Residens og Regeringens Sæde, ligger under 59° 20' nordlig Bredde, ved Mälarens Udløb i Østersøen. Bygget dels paa Øer, dels paa Fastlandet (Upland og Södermanland) omfatter den 6 Hoveddele: 1) den egentlige Stad, som ligger paa 3 Øer: Stads-, Helgeands- (fordum Stockholmen) og Riddarholmen (i de ældste Tider kaldet Kedjeskär, senere Graamunkeholmen); denne Del kaldes ogsaa Staden inden for Broerne; 2) mod Vest Kungsholmen (fordum Liderna eller Munklägret); 3) mod Syd Södermalm, hvortil regnes Långholmen og Råtueholmen eller Rejmersholmen; 4) mod Øst Saltsjöholmene: Skepps- og Kastellholmen, Djurgården samt Beckholmen; 5) mod Nord Norrmalm med den dermed forbundne Blasieholmen (fordum Käpplingen); samt endelig 6) Östermalm (Ladugårdslandet). S. havde ved Udgangen af 1886 223,000 Indb. (1760: 68,100). S. er Sædet for Regeringsdepartementerne, Rigsdagen, Kongerigets højeste Domstol, Svea Hofret, Krigshofretten, Rigets Bank, Riksgälds-Kontoret, S.s Stads og Läns Regering; den er Station for en Afdeling af Orlogsflaaden samt Garnison for Fortificationscorpset, Garderegimenterne og Svea-Artilleriregiment. Af Torve og aabne Pladser findes c. 50; de betydeligste ere: Slottsbacken og Lejonbacken, syd og nord for Slottet, forbundne ved „Skeppsbron" med Gustav III.s Statue; Riddarhustorget med Gustav I.s Statue; Riddarholmstorget eller Birger Jarls Torg (forbundet med Riddarhustorget ved Riddarholmsbron) med Birgers Statue; paa Norrmalm: Gustaf Adolfs Torg (hvorfra Norrbro fører over til Lejonbacken), med Gustav II Adolfs Rytterstatue; Kungsträdgården med Carl XIII.s og Carl XII.s Statuer samt Molins Fontaine, omgiven af smukke Alleer; Berzelii Park, med Berzelius's Statue; paa Östermalm: Humlegården med det kgl. Bibliothek og Linnés Statue, samt Stureplanen; paa Södermalm: Slusetorget med Carl XIV.s Rytterstatue; Adolf Fredriks Torg; samt Mosebacke, berømt for sin Udsigt over Staden. Blandt offentlige Bygninger mærkes: Slottet, paa en Høj i det nordøstlige Hjørne af Stadsholmen, paa samme Plads, hvor det gamle Slot laa, og Arveprinsens Palais. End videre: Overstatholderhuset, Børsen, Rigsbanken, Riddarhuset, Raadhuset, Cancellihuset (alle paa Stadsholmen), Riksgälds-Kontoret, Svea Hofret, Kammerretten, Rigsdagsbygningen og Generalstabens Palais (paa Riddarholmen); den kongelige Mønt (paa Kungsholmen); Centralpostkontoret, Centralstationen, Jærnkontoret, Landmaalerkontoret (paa Norrmalm); Udenrigsministerhotellet, Frimurerlogens Hus og Nationalmuseet (paa Blasieholmen); Artillerigaarden og Livgardens Caserner (paa Östermalm), Marineetablissementerne (paa Skeppsholmen og Djurgården); af Kirkerne: St. Nicolai eller Stor-Kyrkan (grundlagt c. 1260, ombygget 1743, med Altertavle af Guld, Sølv, Elfenben og Ibentræ, og prydet med Malerier af Ehrenstrahl); St. Gertruds eller Tyske Kirke (opført 1619—42, restaureret efter Branden 1878); Riddarholmskyrkan, fordum Graamunkeklostrets Kirke (opført 1278—85, ombygget 1568—76, nu kun Gravplads for den kongelige Familie) med 8 Gravcapeller; den franske reformerte Kirke (disse i den egentlige Stad); St. Claras Kirke (opført 1572—75 paa samme Sted, hvor den gamle Klosterkirke (anlagt 1182) stod, ombygget 1751 og 1885 prydet med et 360 F. højt Taarn); Adolf Fredriks Kirke (grundlagt 1768); St. Jakobs Kirke (opført 1580—1643); St. Johannes's nye Kirke; den engelske Kirke (fuldendt 1866); den mosaiske Synagoge (fuldendt 1870); den katholske Kirke (ombygget 1866) og Immanuels-Kirken (alle paa Norrmalm); Blasieholms Kirke (fuldendt 1867); Ulrika Eleonoras eller Kungsholms Kirke (anlagt 1673); Hedvig Eleonoras Kirke (anlagt 1658, fuldendt først 1866) og Frikirken (begge paa Östermalm); Carl Johans eller Skeppsholms Kirke (opført 1826—42); Maria Magdalenas Kirke, stor og smuk (anlagt 1586, udvidet 1658 og 1673, istandsat efter Branden 1759); Katharinas Kirke (grundlagt 1656, ombygget efter Branden 1723), som har et smukt Taarn med Kuppel og er en af Hovedstadens største Prydelser (begge de sidste paa Södermalm). Blandt Anstalter for Videnskab og Kunst nævnes: Betenskapsakademien med det astronomiske Observatorium og det naturhistoriske Rigsmuseum, Vitterhets-, Historie- og Antiqvitets-Akademien, Carolinska medico-chirurgiska Institutet, S.s Højskole, Krigsvidenskabsakademiet, Svenska Akademien, Akademiet for de frie Kunster, det musikalske Akademi, 7 Theatre, det kongelige Bibliothek, Betenskabsakademiets Bibliothek, Museum og Nationalmuseets Samlinger, det nordiske Museum, flere offentlige og private Skoler, Krigshøjskole, Artilleri- og Ingeniørhøjskole, Søkrigsskole, technisk Skole, Navigationsskole og et technologisk Institut. End videre findes et Landbrugsakademi, et Forstinstitut, en Veterinæranstalt, en orthopædisk Anstalt og det gymnastiske Centralinstitut. Af Anstalter til Sygepleje nævnes: S.s Stads og Läns Curhus, Seraphimer-Lazarethet, Garnisonshospitalet, Lazarethet for Sømænd, Danviks Hospital og Daareanstalt, Konradsbergs Hospital for Sindssyge, Kronprinsesse Lovisas Hospital

for syge Børn, Fødselsstiftelsen m. fl. Blandt Velgjørenhedsanstalter bør nævnes: Bajsenhuset og Fødselsstiftelsen »Pro Patria«, Eugeniahjemmet, Kong Oscar I.s Minde, den Murbechske Stiftelse for fattige Pigers Opdragelse, Prins Carls Opfostringsanstalt, Diakonisseanstalten, Borgerskabets Stiftelse for Oldinge og Enker, Arbejdshuset, Militær-Forsørgelsesstiftelsen, Fattighuset, Fabriks-Fattigkassen samt en Mængde Pensionsanstalter; af Straffe- og Arbejdsanstalter findes 2, en for Kvinder og en for Mænd, den sidste paa Långholmen. S. danner et særskilt Overstatholderskab. Magistraten bestaar af 1 Borgemester og 13 Raadmænd (i 6 Afdelinger); den executive Politimyndighed udøves af Overstatholderen i Forening med en Understaltholder og Politimester; Communalbestyrelsen er i Hænderne paa 100 Stadsfuldmægtige, samt de af disse udvalgte „Nämnder". Kirkestyrelsen i Stadens 10 Menigheder ledes af et Consistorium, sammensat af Sognepræsterne, under Forsæde af pastor primarius (Sognepræsten ved Stor-Kyrkan) eller i særlige Tilfælde af Ærkebiskoppen. S. har en stor og fortræffelig Havn, tilstrækkelig dyb endogsaa for Orlogsskibe, og er en af Sveriges vigtigste Handelsstæder. 1886 bestod Handelsflaaden af 139 Fartøjer paa 32,372 Tons (deraf 112 Dampskibe paa 27,549 Tons); Toldafgiften beløb sig s. A. til 10,887,357 Kr. Til Handelens og Omsætningens Fremme findes foruden Riksbanken „Jærnkontoret", den almindelige Hypothekbank, S.s private Bank, det skandinaviske Aktieselskab, S.s Handelsbank, S.s Folkebank m. fl. — Først efter det gamle Sigtunas Ødelæggelse, c. 1187, skal Stadsholmen være bleven bebygget af derhen flyttede Indbyggere fra Sigtuna. Pladsen blev senere befæstet af Birger Jarl, som nu ogsaa lagde Grunden til en Slotsbygning og til St. Nicolai Kirke, samt 1255 udstedte Stadens ældste Privilegier. Hans Søn Valdemar gjorde S. til Residensstad. Kort Tid efter begyndte Bebyggelsen af Riddarholmen og Norrmalm, idet Magnus Ladulås paa den første anlagde Graamunkeklostret, paa den sidste St. Claras Kloster og St. Jörans Capel. Dog udgjorde i hele Middelalderen Stadsholmen Stadens egentlig bebyggede Del. Af Hensyn til mulige fjendtlige Anfald lod Gustav I Forstæderne ødelægge, men allerede under samme Konge begyndte man igjen at bebygge disse (Södermalm, da kaldet Åsöna, og Norrmalm), og Johan III lod paa ny opføre Kirker der. 1604 fik Norrmalm Privilegium som en egen Stad, men 1635 forenedes den og n. A. Södermalm med den egentlige Stad; omtrent ved samme Tid begyndte Ladugårdslandet, Skeppsholmen og Kungsholmen at bebygges. I Middelalderen og saa længe S. var befæstet, var den ofte udsat for fjendtlige Anfald og Belejringer. Saaledes belejredes den 1371 af Kong Haakon Magnussøn, som havde sin Lejr paa den deraf saakaldte „Kungsbacken"; under Striden mellem Margrete og Albrecht af Mecklenburg var den i lang Tid tagen i Besiddelse af de saakaldte „Hættebrødre", som 1389 indebrændte den største Del af Stadens svenske Borgere; 1452 tilbageslog S. et Angreb af de danske under Olof Axelsson (Thott) og Magnus Gren; 1457 blev S. indtagen af Biskop Kettil Carlsson (Vase); 1471 slog Sten Sture den ældre Christian I ved Brunkeberg (s. d. A.); 1497, efter Slaget ved Rotebro, kom Kong Hans ved Underhandlinger i Besiddelse af S.; 1501 maatte Dronning Christine (Kong Hans's Gemalinde) efter et standhaftigt Forsvar overgive S. til Sten Sture; 1520 blev Christina Gyllenstierna af Besætningen tvungen til at overgive S. til Christian II, som kort efter (8 Nov.) paa Stadens Stortorv anrettede det stockholmske Blodbad (s. nedenf.); 1523 blev S. efter en toaarig Belejring, paa Grund af Fredsunderhandlinger, overgiven til Gustav I; endelig — efter at S. allerede længe havde været en aaben Stad (Murene nedbrødes i Slutningen af det 17de Aarh.) — drog 22 Juni 1743 en Skare af oprørske Dalkarle ind i Staden, men bleve dog snart adspredte af det fremrykkende Militær. S. er flere Gange bleven hjemsøgt af Epidemier; saaledes skal Pesten 1484 have bortrykket 15,000 Mennesker, 1565: 18,000, 1580: 12,000, 1710: 20,000. 1834 og 1853 hærjede Choleraen og bortrykkede første Gang 3,665, anden Gang 2,867 Mennesker. Flere voldsomme Ildebrande have anrettet Ødelæggelser i S.: 1407 lagdes næsten hele Staden i Aske; 1640 afbrændte den østlige Del af Norrmalm; 1685 ødelagdes Norrmalm paa ny af en Ildsvaade, som fortærede ikke mindre end 1,800 Huse; 7 Maj 1697 afbrændte det gamle Slot med Taarnet „Tre Kronor"; 1 Maj 1723 brændte Katharinas Kirke og mere end 400 Huse paa Södermalm samt det store Værft, 1759 Maria Magdalenas Kirke og 300 Huse. **Stockholmske Blodbad** er Navnet paa de Henrettelser, som Christian II i Nov. 1520 lod udføre i Stockholm. Efter at hans sejrrige Hær havde banet ham Vej til Sveriges Hovedstad og denne havde aabnet ham sine Porte mod Indrømmelse af fuldstændig Amnesti, ikke blot for den faldne Rigsforstander Sten Sture og hans nærmeste, men ogsaa for alle andre, der vare optraadte som Modstandere af den danske Konge eller den Unionen hengivne højere svenske Gejstlighed, holdt Christian II 7 Sept. 1520 sit Indtog i Staden. Kort efter rejste han hjem til Danmark, men i Midten af Oct. kom han tilbage til Stockholm, hvor han, efter 1 Nov. at have ladet sig hylde paa Brunkeberg som Sveriges Arvekonge, blev kronet 4 Nov. af den svenske Ærkebiskop Gustav Trolle. Derpaa fulgte flere Dages Festligheder med Ridderslagning, uden at dog nogen svensk Mand hædredes med denne Udmærkelse. 7 Nov. samlede Kongen sine Gjæster i Slottets store Sal, Slotsportene lukkedes, og Gustav Trolle fremtraadte med Klager over den Uret, der var tilføjet ham af Sten Sture og dennes Parti, og med Fordring paa Erstatning. Rigsforstanderens Enke fremlagde da et Aktstykke fra 1517, der godtgjorde, at hendes Mand havde handlet i fuld Overensstemmelse med det, som det svenske Rigsraad og Stockholms Byøvrighed den Gang havde vedtaget. I Besiddelse af dette skæbnesvangre Aktstykke lod Kongen flere af Gjæsterne fængsle; de øvrige maatte blive paa Slottet Natten over. Næste Morgen (8 Nov.) forelagde den synske

Biskop Jens Andersen Beldenak de tilstedeværende Geistlige, som ikke sad arresterede, det Spørgsmaal, om ikke de, der havde sammensvoret sig mod Kirken og Paven, vare Kjættere, og da dette Spørgsmaal, næppe uden Indvirkning af den hele truende Situation, var besvaret med et Ja, førtes de fængslede ved Middagstid til Stortorvet, hvor de henrettedes, først et Par Bisper, derefter en Række Adelsmænd og ansete Borgere. Forgjæves søgte de Mænd, der vare paa Slottet, at hindre Blodsudgydelsen ved at henvende sig til Kong Christian: de bleve afviste af Diderik Slaghek, der sandsynligvis har gaaet sin Herre til Haande med sine onde Raad og pustet til Ilden i hans lidenskabelige Sjæl. Henrettelserne, der foretoges med et saadant Hastværk, at det nægtedes Slagtofrene at skrifte og modtage Kirkens Absolution, fortsattes den følgende Dag. Hvor mange der mistede Livet, vides ikke, men i Følge Professens Angivelse henrettedes der alene den første Dag 82. Ligene bleve liggende paa Torvet til 10 Nov., da de brændtes paa et Baal; Sten Stures Legeme opgravedes og kastedes med paa Baalet. Blodsudgydelsen indskrænkedes ikke til Stockholm, men ogsaa i andre Dele af Riget foregik der i den følgende Tid Henrettelser. **S.s Län** omfatter den østlige Del af Upland (Roslagen), den nordøstlige Del af Södermanland (Söder-Törn) samt den udenfor liggende Del af Skjærgaarden; 142 □ M. (7,791 □ Kilom.) med 150,780 J. (1886). Det har 6 Stæder: Södertelje, Vaxholm, Sigtuna, Norrtelje, Östhammar og Öregrund, og inddeles i 6 Fogderier. I kirkelig Henseende hører det dels (Söder-Törn) under Strengnäs Stift, dels (Roslagen) under Ærkestiftet. Det har, med Undtagelse af det vestlige Roslagen, som er fladt, kun mindre Sletter mellem talrige Bjærge, Skove og Søer. Jordbunden er i Almindelighed temmelig frugtbar. Hovednæringsveje foruden Agerbrug ere Fiskeri og Bjergværksdrift. Af hele Jordarealet optoges 1886 mere end 51 pCt. af Skov, c. 16 pCt. af dyrket Jord og ikke fuldt 8 pCt. af Eng; s. A. fandtes 22,427 Heste, 88,745 Stkr. Hornkvæg, 42,441 Faar og 15,820 Svin.

Stockmar, Chr. Fred., f. 1787 i Koburg, blev 1810 Læge smstds. og 1816 Livlæge hos Prins Leopold af Koburg i England, var siden hans Secretær og Fortrolige og brugtes baade 1829—30 ved Forhandlingerne om hans Ophøjelse til Konge i Grækenland og 1831 sig. efter hans Valg til Belgiernes Konge. Ogsaa efter den Tid blev S., der 1821 var bleven adlet og 1831 bayersk Friherre, jævnlig taget paa Raad af Leopold I og brugtes i fortrolige Hverv; han ledede 1835 Underhandlingerne om Prins Ferdinand af Koburgs Ægteskab med Dronn. Maria II af Portugal og overtog n. A. Prins Alberts politiske Uddannelse, samt fik hans Ægteskab med Dronn. Victoria af England afsluttet. S. var senere Ægteparrets Raadgiver og øvede stor Indflydelse, deltog 1848 i Bestræbelserne for Tysklands Enhed og var en kort Tid Sachsen-Koburgs Afsending ved Forbundsdagen. Han døde 1863 og efterlod sig meget interessante „Denkwürdigkeiten" (udg. 1872).

Stockport [pohrt], Stad i Chester-Shire i England ved Floden Mersey, 1 M. v. for Manchester. 60,000 J. (1881). S. hører til Manchesters Fabrikdistrict og har betydelig Industri i Silke- og Bomuldsstoffer, store Hattemagerier, Maskinfabriker, Jærn- og Metalstøberier.

Stocks (af stock, Capital, især Aktiecapital) kaldes nu i England alle Aktier og Obligationer, udstedte af Staten, Communer, Aktieselskaber osv., men oprindelig betegner Udtrykket kun Aktier i deres Egenskab af Bærer, medens de egentlige Statspapirer kaldes funds. Omsætningen med disse Papirer drives paa Stocksbørsen (Stock exchange) ved Mæglerne og de saakaldte Stock-jobbers, der for egen Regning spille i Papirerne og kun drive Differenceforretninger.

Stockton [stokt'n], 1) Stad i Durham-Shire i England, ved Floden Tees, 4 M. s. ø. for Durham. 41,000 J. (1881). Havn med betydelig Handel og Skibsfart. Sejldugsfabriker, Jærnværk og Stenkulsminer. 2) Stad i Staten Californien i de nordamerikanske Fristater, ved en Arm af S. Joaquin-Floden; 10,000 J. Vigtig Kornhandel. Anlagt 1849.

Stod, oprindel. Betegnelsen for en Flok af saa mange Hopper, sædvanlig 10—20, som i fri Parring tildeltes en enkelt Hingst, bruges nu almindeligst til at betegne et eller andet bestemt Slags Heste i et Stutteri. I Frederiksborg Stutteri havdes saaledes det hvide, det brune, det sorte S., Fanestod, Tomlerstod osv., i Trakehnen haves det sorte, det brune, det røde og det arabiske S. **Stodhingst**, Beskeler i et Stutteri; **Stodhoppe**, Tillægshoppe.

Stodderkonge ell. **Stoddersoged**, forhen en Betjent i Byerne og paa Landet, der skulde anholde Stoddere og Løsgængere for at udvise dem, hvis de hørte til en fremmed Commune, eller sætte dem til Arbejde.

Stoffel, Eugen, Baron, fransk Officer, f. 1821 i Thurgau i Schweiz, Søn af en Oberst i spansk Tjeneste, blev uddannet i den polytechniske Skole i Paris og derefter fransk Artilleriofficer. 1856 tiltrak han sig Napoleon III.s Opmærksomhed ved en Militær-Ordbog, blev siden hans Ordonnansofficer og brugtes i en vidенskabelig Sendelse til Spanien for at udfinde Cæsars Lejre. 1867 blev han Oberstlieutenant og Militærattaché i Berlin og sendte herfra en Række omhyggelige Beretninger om den preussiske Hærs Ordning og Fortrin fremfor den franske; men hans Advarsler bleve ikke hørte, medens den senere Krig til fulde stadfæstede deres Rigtighed. Under Krigen 1870 var S. ansat i Mac-Mahons Stab, men undkom fra Sedan til Paris og gjorde god Tjeneste under Belejringen. 1871 udgav han sine Beretninger fra Berlin med stærke Angreb paa den franske Hærforvaltning, fik n. A. sin Afsked og stillede sig i Apr. 1873 som Napoleonist til Valg i Paris, men faldt igjennem. 1877 udgav han en Studie over en fremtidig Kamp mellem Frankrig og Tyskland og 1888 en Fortsættelse af Napoleon III.s Værk om Cæsars Levned.

Stofflet, Nicolas [stoflæ], en af Vendéernes Førere, f. 1752, var først Underofficer og blev derefter Skovrider hos sin tidligere Oberst paa

Slottet Maulevrier. I Marts 1793 sluttede han sig til den royalistiske Opstand, var dens Fører i Poitou og Anjou og viste stor Tapperhed og krigersk Dygtighed i en Mængde Træfninger (der siges 150), men tillige megen Egenraadighed og Skinsyge imod de andre Førere, samt stor Grusomhed. I Maj 1795 underkastede han sig de republikanske Myndigheder, men greb i Jan. n. A. paa ny til Vaaben. Folket fulgte dog ikke hans Kald, og S. blev fangen og skudt 24 Febr. 1796.

Stofskifte. Livet er forbundet med stadigt Forbrug af de levende Organismers Masse og Erstatning af det forbrugte, og S. er Indbegrebet af alle de physiske og chemiske Processer, hvorigjennem denne Omskiftning af Organismens Stoffer med nye foregaar. Fra Omverdenen hentes de nye Stoffer, og til denne afgives de forbrugte; hos alle mere sammensatte Organismer foregaar denne Udvexling med Omverdenen igjennem de i Organismen kredsende Vædsker, hos Planterne: Safterne, hos Dyrene: Blodet. Dyrene optage organiske, kvælstofholdige (Albuminater og limgivende Stoffer) og kvælstoffrie (Fedt, Sukker) Stoffer, samt uorganiske (Vand og Salte) Bestanddele gjennem Fordøjelsen og Ilt ved Aandedrættet, og afgive hovedsagelig Urinstof igjennem Urinen, Kulsyre igjennem Lungerne, Vand ad begge disse Veje saa vel som igjennem Huden. Urinstoffet er Hovedproduktet af de kvælstofholdige Legemsbestanddeles (Musklerne, Binde- og Benvævets limgivende Stoffer) Decomposition under S., Kulsyren navnlig Hovedproduktet af de kvælstoffrie Legemsbestanddele (Fedtet). Imellem disse Endeled af S. ligger en lang og indviklet Række af Processer, der paa det nøjeste gribe ind i hinanden, og ved hvilke paa den ene Side de optagne Stoffer blive Bestanddele af Legemets Væv, paa den anden Side disse henfalde og opløses; vor Kundskab om disse S.s Mellemled er endnu meget ufuldstændig, og man tør kun sige, at Ilten har den væsentligste Del i disse Processer, og at navnlig Urinstoffets og Kulsyrens Dannelse sker ved en langsom Iltning (Forbrænding) af de forbrugte Legemsbestanddele, hvorved en Mængde Mellemled, forskjellige for de forskjellige Væv og Organer, optræde. Ved alle disse Processer og især Iltningerne dannes den for Organismens Bestaaen nødvendige Varme og frembringes de af Organismen udviklede Kraftytringer. Af Forholdet imellem den udskilte Urinstof- og Kulsyremængde, Mængden af den optagne Føde og Ilt, den udviklede Varme og Bevægelse og Legemsvægtens samtidige Fluctuationer har man ment at kunne drage mathematisk sikre Slutninger om selve S.s Forhold, ja man har endog opstillet hele Regnskaber over Organismens „Husholdning", dens „Indtægter og Udgifter" under forskjellige Livsvilkaar.

Stöiske Skole, stiftet af Zenon fra Kition, fik sit Navn efter den Buegang (Stoa Poikile) i Athen, hvor Zenon plejede at holde sine Foredrag. S. er i Realiteten en videre Udvikling af Kynismen, men optager tillige Elementer fra mange andre af de tidligere Skoler; den fremkom i en moralsk og politisk fordærvet Tid som et Forsøg paa at hæve sig over Tidens Elendighed ved den sædelige Viljes Renhed, Styrke og Uafhængighed af alt det ydre, idet den enkelte trak sig tilbage i sin egen Subjectivitet og forskansede sig inden for sin egen Selvtilstrækkelighed; S. har derfor en afgjort *praktisk* Charakter, dens Hovedopgaver ere *ethiske*. Dyden er det højeste og eneste Gode, Lasten det eneste Onde; alt andet (f. Ex. Sundhed og Sygdom, Rigdom og Fattigdom, Liv og Død) ere ligegyldige Ting (Adiaphora). Allermindst er Lysten et Gode, den kan i det højeste være en naturlig Følge af den dydige Virksomhed, som strængt taget har nok i sig selv (Autarki). Dyden bestemmes *negativt* ved den fuldstændige Overvindelse af alle Affecter, hvori S. kun ser fornufts- og naturstridige Sindsbevægelser; Formaalet er her *Apathien*, den ophøjede Ro og Ligegyldighed over for Nydelse og Smerte, Glæde og Sorg osv. *Positivt* set er Dyden den fornuftmæssige Selvbestemmelse, hvorved vi underkaste os Naturens almene Lov: „Lev overensstemmende med Naturen!" Skjønt Dyden beror paa Viden, falder den dog ikke sammen dermed, men fordrer en paa fornuftig Indsigt beroende *Viljes*kraft. Dyd og Last ere absolute Modsætninger uden indre Gradationer eller indbyrdes succesive Overgange; der bestaar en uoverstigelig Kløft mellem „den vise", som besidder alle Dyder og Fuldkommenheder, og „Daaren", som har alle Laster. Denne ethiske Livsopfattelse hviler paa en Verdensanskuelse, som paa ēn Gang er *materialistisk* og *pantheistisk*. Verden er Totaliteten af alt virkeligt, som oprindelig indeholdes i Guddommen; Guddommen er paa ēn Gang Stoffet i alt og den virksomme Kraft, som former dette Stof; Gud og Verden ere i Væsenet det samme; den hele Verden er gjennemtrængt af Guddommen, der betragtes snart efter sin aandelige Side som Verdensfornuften, Verdenssjælen, den almene Lov, Skæbnen og Forsynet, snart efter sin stoflige Side som et ildagtigt Væsen, som Æther, Varme eller Ildluft. Af dette Urvæsen udvikle Tingene sig i Følge en indre Naturnødvendighed, og til dette skulle Tingene under en almindelig Verdensbrand en Gang vende tilbage. Alt i Verden er Led i den uforanderlige Sammenkjædning af Aarsager og Virkninger og er ubetinget afhængigt af den almindelige Verdenslov. Den stoiske Pantheisme er saaledes *fatalistisk* og *deterministisk*, men har ikke desto mindre Læren om et *Forsyn*, kun at dette Forsyn ikke forholder sig til den enkelte i og for sig, men altid kun til den enkelte i hans Sammenhæng med det hele. Da alt i Verden bevirkes af den ene og samme guddommelige Kraft, saa er Verden efter Formen en *organisk* Enhed, efter sin Beskaffenhed *fuldkommen*, idet der er „Sympathi" mellem alle dens Dele. Den stoiske Naturbetragtning faar saaledes en *teleologisk* Charakter, og idet den søger at vise, hvorledes *Verdensaltets* Fuldkommenhed lader sig forene med de mange forskjellige Onder i Verden, udvikler den et Slags *Theodicē*. Disse Lærdomme, som i Theorien stilledes paa Spidsen, stod paa mange Punkter

i aabenbar Strid med Virkeligheden, hvorfor der ogsaa inden for Skolen forsøgtes en Accommodation, som bragte Vakllen ind i Systemet. Da Mennesket er Led i det hele, bliver dets højeste Opgave at leve overensstemmende med Naturen, altsaa ogsaa med sin egen Natur, sit eget Væsen; dette begrænses nu saaledes, at Maalet ikke er det umiddelbart naturlige, men det „fornuftige Udvalg“ deraf. Den skarpe Modsætning mellem det gode, det onde og det ligegyldige formildes derved, at der inden for det ligegyldige skjelnes mellem det, man under givne Omstændigheder kan attraa eller forkaste. Den rigoristiske Fordring paa „Apathi“ omgaas saaledes, at visse af de forbudte Affecter taales under andre Navne; og skjønt S. fordrede, at den enkelte skulde være sig selv nok, endog i den Forstand, at han havde Ret til at berøve sig selv Livet, naar han blev tvungen til at taale noget uværdigt, saa fremhævede den dog Venskabets Betydning, ophævede de nationale Begrænsninger og lærte Kosmopolitisme. I sin inderste Grund er S. religiøs; dens ethiske Fordring paa Overensstemmelse med Naturen, dens Forsynslære, Teleologi og Kosmopolitisme begrundes for saa vidt religiøst, som de vise tilbage til Guddommen, der lever i alt og besjæler alt. S. kunde ikke finde sig i Folkereligionens anthropomorphistiske Myther, men vilde heller ikke ligefrem bryde dermed; den optog dem derfor i modificeret Form, idet den underlagde dem en allegorisk Fortolkning. Den ældre Stoicisme (hvis betydeligste Repræsentanter ere Zenon, Kleanthes og Chrysippos) har en rigoristisk og forstandsmæssig Charakter. Hos de senere Stoikere (Seneca, Epiktet og Marcus Aurelius) faar Læren en mildere og mere følelsesfuld Charakter; det er her ikke saa meget haard Viljeskraft som inderlig Resignation og Medfølelse, der betegner Stoikernes Stemning.

Stoke upon Trent [stohk øppen], Stad i Stafford-Shire i England, ved Floden Trent, 3 M. n. n. v. for Birmingham. 20,000 I. S. er et af Hovedpunkterne i Districtet the Potteries og har betydelige Fabriker for Porcelæn og Lervarer. Foran den store Banegaard er et Standbillede af Wedgwood, Grundlæggeren af Districtets Industri. Under Byens Navn indbefattes ofte de nærliggende Stæder Burslem, Hanley, Longton og Newcastle under Lyme m. fl. med en samlet Befolkning af c. 200,000 I.

Stokhus — af „Stok“, der i de ældre Love var en almindelig Benævnelse for Fængsel — er navnlig bleven brugt som Betegnelse for den i en Fæstning indrettede Straffeanstalt, og især anvendtes dette Navn i Danmark paa den i Kjøbenhavn værende Strafarbejdsanstalt for Fæstningsslaver (s. **Fæstningsarbejde**), der blev ophævet 1 Apr. 1869.

Stokkedrev, et Drev af Træ, dannet af to parallele Træskiver, hvorimellem der er en Række i en Kreds ordnede runde Træstokke, hvis Ender hvile i Skiverne, og hvis Midte virker som Tænder imod et almindeligt Tandhjul.

Stokkemænd (ogsaa Tingmænd eller Tinghørere) kaldtes — efter de Stokke eller Pæle, som i Oldtiden omgav de paa aaben Mark værende Tingsteder — tidligere i Danmark de efter Omgang blandt Jurisdictionens Beboere af Dommeren udtagne Mænd, der paa Herreds-, Birke- og Bytingene skulde være til Stede ved Rettens Afholdelse som Vidner til, hvad der foregik i Retten, og derhos i enkelte Sager, navnlig Livs- og Æressager, fungere som Meddomsmænd. De svarede saaledes i det hele til de norske Lagrettesmænd. Efter den nyere Lovgivning ere de imidlertid nu blevne afløste af faste, lønnede Retsvidner, hvorimod særegne Meddomsmænd endnu efter de ældre Regler udskrives i de Sager, til hvis Paakjendelse saadanne ere fornødne. **Stokkeknægt**, s. **Gevaldiger**.

Stokrose (Althæa), Slægt af Katostfamilien, adskiller sig fra Slægten Katost, med hvilken den har meget til fælles, ved at have et 6—9-bladet Bibæger. Læge-S. (A. officinalis), en hos os vildtvoxende Plante, indeholder i Rod og Blade en rigelig Mængde Planteslim, som betinger dens almindelige Anvendelse som Lægemiddel. Den fra Orienten stammende A. rosea dyrkes i en stor Mængde Varieteter i vore Haver.

Stol er bl. a. Navnet paa flere Klasser af Fabrikmaskiner; de forskjellige Spindemaskiner kaldes saaledes Mulestol, Spindelstol osv. Væve og Vævemaskiner kaldes Jacquardstol, Fløjelsstol, Kraftstol o. fl. Meget smaa Drejebænke kaldes Drejestole. S. kaldes end videre ofte Studelen i en Geværlaas (s. **Steg**). S. paa Strygeinstrumenter (ital. ponticello, fr. chevalet), et tyndt Bræt med 2 Fødder, der staar paa Højkant paa Instrumentets Dække mellem F-Hullerne, og med Furer i Overkanten, paa hvilke Strængene hvile. Den afgrænser den ene Ende af Strængen, Sadelen den anden. Under den højre Fod af S. er i Instrumentets Indre anbragt en lille Træstok fra Dækket til Bunden (Stemmestokken, fr. l'âme, Sjælen), der bidrager til at overføre Strængens Svingninger fra Dækket til Bunden. S., den pavelige ell. St. Peters, bet. den pavelige Regering.

Stŏla, hos Romerne en lang Kvindekjole med Ærmer; senere Navnet paa et Klædningsstykke, bestaaende af et bredt, hvidt Bind af Silke og Sølvmor, prydet med 3 Kors, som bruges af de katholske Gejstlige ved festlige Lejligheder. Deraf **Stolgebyrer** (Jura stolæ), i den katholske Kirke de Indtægter, som den Gejstlige har for Udførelsen af kirkelige Handlinger, som Daab, Brudevielse, Begravelse osv. I den protestantiske Kirke kaldes disse Afgifter sædvanlig Accidenser, d. e. tilfældige Indtægter.

Stolberg, Grevskab i den preussiske Prov. Sachsen ved Foden af Harzen; 6 □ M. med 16,000 I. Heri Staden S. 10 M. s. v. for Magdeburg med 2,300 I., stort Slot med Bibliothek paa 50,000 Bd. og Jærnværk.

Stolberg, en af de ældste tyske Adelsslægter, nævnes i det 11te Aarh. som boende i Thüringen (s. forr. A.) og ophøjedes 1412 i Rigsgrevestanden. 1645 deltes Slægten og dens Besiddelser i en ældre og en yngre Hovedlinje; til den ældre Linje hørte den Grevinde S., som blev den engelske Tronprætendent

Carl Edvard Stuarts Gemalinde, s. **Albany.** — Den yngre Hovedlinje delte sig igjen i de 2 Linjer **S.-Wernigerode** og **S.-S.** Stamfaderen til Linjen S.-Wernigerode var **Christian Ernst,** Greve af **S.-W.,** f. 1691, d. 1771. Hans Moder var en Søster til den danske Konge Frederik IV.s Dronning Louise, og han var saaledes en Fætter til Christian VI. Under dennes Rejse i Tyskland 1728 traf de to Fætre sammen, og der lagdes da Grunden til et varmt Venskab imellem dem, begrundet fornemmelig vistnok paa deres fælles Opfattelse af Christendommen og udviklet under en stadig fortsat, livlig Brevvexling. Paa mange Omraader kom S. til at øve stor Indflydelse i den dansk-norske Stat, ikke blot, som naturligt var, i kirkelige Spørgsmaal, hvor han støttede Kongen i hans Sympathi for Pietismen, men ogsaa f. Ex. i rent politiske Forhold, hvor han var en energisk Talsmand for en nærmere Alliance med de protestantiske Magter, især England og Preussen, og saa meget mere skjult gjorde denne Indflydelse sig gjældende, som den udøvedes i Afstand: kun to Gange gjorde Greven korte Besøg i Danmark. Paa det første af disse (1735) udnævntes han til dansk Gehejmeraad, men 6 Aar efter frasagde han sig denne Titel, for at der ikke skulde opstaa Collision mellem hans Pligter som forskjellige Herrers Tjener. Omtr. samtidig sejrede den franske Indflydelse ved det danske Hof, og skjønt Correspondancen mellem de to Frænder vedblev lige til Christian VI.s Død (1746), var deres Venskabsforhold blevet noget køligere i de senere Aar. — Grev **Otto S.,** f. 1837, arvede 1854 Slægtens store Godser i Hannover og Schlesien og blev 1867—73 Overpræsident i Provinsen Hannover. 1872 blev han Herrehusets Formand efter sin Fætter, Grev Eberhard af S.-W.s Død, var 1875 Formand for den evangeliske Kirkes Generalsynode og blev i Febr. 1876 det tyske Riges Afsending i Wien. 1878—81 var han Vicepræsident i det preussiske Ministerium og regnedes for at være udset til en stor politisk Virksomhed. 1885—88 var han Minister for det kgl. Hus. — Til Linjen S.-S. hørte **Christian,** Greve af **S.,** f. i Hamborg 1748, Søn af en dansk Gehejmeraad og Overhofmester hos Dronning Sophie Magdalene. Som Student i Göttingen (1769—74) sluttede han sig tillige med sin Broder til det Digterforbund („der Hainbund"), som dannedes af Bürger, Miller, Voß, Hölty o. fl., og de to grevelige Brødre vare den Gang de ivrigste til i deres Digte („Gedichte der Brüder S.", 1779) at besynge den gamle tyske Herlighed, at lovprise den ubundne Frihed og tordne mod „Tyrannerne", ligesom de ogsaa i deres personlige Optræden tilstræbte den Rousseauske „Naturlighed". Snart forandrede de, især den yngre, rigtignok deres Anskuelser betydelig. 1777 blev Chr. S. Amtmand i Tremsbüttel i Holsten, giftede sig med den af ham besungne Luise (en født Comtesse Reventlov), tog 1800 sin Afsked og levede til sin Død 1821 paa sit Gods Windeby ved Ekernførde. I sine Digte, især de senere, er han vel ikke saa mangfoldig og formfuldendt som Broderen, men til Gjengjæld mere jævn og naturlig; hans Oversættelser fra Græsk, navnlig af Sophokles (1784), ere særdeles gode for deres Tid. — Broderen, **Friedr. Leop.,** Greve af **S.,** f. 1750 i Bramstedt, blev 1777 lybeksk Minister i Kjøbenhavn, giftede sig 1782 med sin besungne Brud Eleonore Agnes v. Witzleben, blev 1789 dansk Gesandt i Berlin og 1791 Regeringspræsident i Eutin. Allerede ved denne Tid ytrede han sig med Bitterhed mod den humanistiske Dannelse og alle Frihedsbestræbelser, og 1800 tog han sin Afsked og gik med sin anden Hustru og sin Familie over til Katholicismen, uagtet han kort i Forvejen i et Stridsskrift havde udtalt sig som en orthodox Lutheraner; af sin gamle Ven Voß maatte han døje en stræng Dadel i den Anledning. Siden den Tid producerede han intet originalt af Værdi. I sine lyriske Digte og Dramaer har han mere Sving end Broderen; Naturbilleder lykkes ham ofte godt; men hans Pathos slaar især i Oderne og Hymnerne tit over i hule Phraser. Som Oversætter af Iliaden (3dje Opl. 1793), af platoniske Dialoger (1797), af Æschylos (1802) og af Ossian (1806) er han ikke uden Fortjeneste. Han døde paa et Gods ved Osnabrück 1819. „Der Brüder S. gesamm. Werke" udkom 1820—25 i 20 Bd.

Stolbövo, en nu forsvunden Landsby i det russiske Gouv. St. Petersborg i Nærheden af St. Petersborg, er historisk mærkelig ved Fredslutningen i Jan. 1617 mellem Sverige og Rusland, hvorved Rusland afstod Ingermanland og Kexholms Len til Sverige.

Stoll, Maxim., den berømteste af den ældre Wienerskoles (s. **van Swieten**) Lærere, f. 1742 i Württemberg, var Jesuit, før han studerede Medicin, og blev 1774 Professor i Klinik i Wien; i kort Tid vare hans Forelæsninger berømte over hele Verden, og fra alle Sider strømmede Elever til ham, hvilket varede til 1784, da han berøvedes sin Hospitalsstilling ved Forandringer i Hospitalsforholdene; han døde 1787. Han har især Fortjenester af Læren om de epidemiske Sygdomme.

Stollberg, 1) Stad i den preussiske Rhinprovins, 1½ M. ø. for Aachen, med 11,000 I. og betydelig Industri i Messing-, Kobber-, Jærn- og Staalvarer samt Uldstoffer. 2) Stad i Kongeriget Sachsen, 11 M. s. v. for Dresden, med 7,000 I. Livlig Industri i Linned, Uld og Bomuld.

Stolle, s. **Grube.**

Stolle, Ludw. Ferdin., tysk Roman- og Novelleforfatter, f. i Dresden 1806, studerede Jura og senere Philosophi og Naturvidenskaber i Leipzig, begyndte, efter at have været beskæftiget ved forskjellige andre Blade, 1844 i Grimma Udgivelsen af det humoristisk-politiske Folkeblad „Der Dorfbarbier", som vandt en stor Læsekreds, og som han fortsatte indtil 1863. Verdensbladet „Die Gartenlaube" begyndte oprindelig 1853 som et Følgeblad til dette. Samtidig udgav S. en uafbrudt Række større og mindre Fortællinger, af hvilke blot skal nævnes Romanerne „1813" (1838), der efterhaanden fulgtes af fem andre Romaner med Emner fra Napoleonstiden, „Deutsche Pickwickier" (1841) og „Der König von Tauharawi" (1857) samt Novellesamlingerne „Camelien" (2 Bd., 1838), „Kleinere Erzählungen" (2 Bd., 1844) og „Moosrosen" (3 Bd., 1853—

64). Han døde i Dresden 1872. S. var en underholdende Fortæller med et varmt Gemyt og en rig humoristisk Aare; ikke med Urette har man ofte sammenlignet ham med Dickens. Hans „Ausgewählte Schriften“ udkom 1857—65 i 42 Bd.

Stolp, den forreste Del af en Dørlaas, den spad vendte Del af en Skuffelaas, der er meget stærkere end Resten af Laasekassen, fordi Riglens Hoved træder ud deraf og støtter sig derimod.

Stolp, Stad i den preussiske Prov. Pommern, 26 M. ø. n. ø. for Stettin, ved den sejlbare Flod Stolpe, 2¼ M. fra dens Udløb i Østersøen, hvorved ligger Stadens Udhavn Stolpemünde. 22,000 J. Betydelig Tilvirkning af Ravarbejder, Laxefiskeri og Handel.

Stolpe, Peter Matthias, f. 18 Nov. 1832 i Kjøbenhavn, blev Student 1850, 1862 Cancellist i Statsgjældskontoret efter i 3 Aar at have været constitueret som saadan, 1878 Fuldmægtig og 1886 Kontorchef i samme Kontor. Hans Værk „Dagspressen i Danmark“ (4 Bd., 1877—82), der standser ved Midten af det 18de Aarh., er et særdeles dygtigt Arbejde, Frugten af omhyggelige Studier.

Stoltenberg, Christian Holger, f. 14 Nov. 1796 i Bergen, d. 15 Apr. 1877, var 1830—42 Malermester i Kjøbenhavn og tjente en stor Formue, hvormed han rundhaandet understøttede kirkelige og velgjørende Øjemed. Han gav 230,000 Kr. til Diakonissestiftelsen og Immanuelskirken, omtr. 100,000 Kr. til andre Kirkebygninger og 50,000 Kr. til milde Stiftelser og Foreninger, samt ved Testament yderligere 830,000 Kr. til forskjellige Legater. Til Løn for sin Gavmildhed blev han 1872 Ridder af Danebrog og 1876 Etatsraad.

Stolthenrik, Benævnelse paa to hos os alm. vildtvoxende Urter; den ene er en Gaasefod (s. d. A.) og har pilbannede Blade, rank Vært og en pyramideformet Top, dannet af en Masse meget uanselige, grønlige Blomster; den findes sædvanlig omkring beboede Steder og paa Affaldspladser. Den anden er Almind. Brandbæger, s. Brandbæger.

Stolze, Heinr. Aug. Wilh., Opfinder af et stenographisk System, f. i Berlin 20 Maj 1798, studerede Sprogvidenskab der og levede som Lærer foruden at være ansat i Berlins Brandforsikring. Fra 1838—40 udarbejdede han sin Stenographi (s. d. A.) og virkede fra 1848 som Stenograph i den preussiske Landdag og senere i den preussiske Rigsdags andet Kammer som Forstander for det stenographiske Bureau. D. 9 Jan. 1867. Efter hans Død have Tilhængerne af hans Stenographi delt sig i Ny- og Gammelstolzianere.

Stolzenfels, en efter 1836 restaureret, gammel Ridderborg i den preussiske Rhinprovins ved Rhinens venstre Bred, 1 M. s. for Koblenz, tilhører Kongen af Preussen.

Stomachica, mavestyrkende Midler.

Stomatopøder, d. s. s. Mundfødder.

Stone [stohn], engelsk Vægtenhed, lig 14 Pounds avoirdupois ell. 12,701 danske Pund. Foruden denne forekomme S. paa 8, 16⅔ og 24 Pounds.

Stonehenge [ståhnhendsch], s. Salisbury.

Stoppebøsse. Naar en bevægelig Stang, saasom Stempelstangen til en Dampcylinder, en Pumpe o. sl. skal passere Laaget til Cylindren uden at ophæve dens lufttætte Afspærring fra Atmosphæren, maa den omgives af et tætsluttende Materiale, der i nogen Grad kan udvide sig, efterhaanden som det borttages ved Slid. S. bestaar gjærne af et ringformet Rum, fyldt med indfedtet Hamp eller særlige dertil forfærdigede Pakningssnøre, der efterhaanden kunne klemmes sammen med Skruer, som indknibe Rummet i Retningen af Stangen. I visse Tilfælde bruges ogsaa Metalpakning, bestaaende af kileformede Metalstykker, der kunne spændes til, efterhaanden som de slides. Endelig bruges en ofte meget stor S., hvor Axlen til et Skrueskibs Maskine gaar ud til Skruen. Hvad der skal bevæge sig i en S., maa naturligvis være saa glat som muligt og frit for Fliser for ikke at ødelægge Pakningen.

Stopper paa et Skib er enten et svært Stykke Tov, befæstet til Dækket, bestemt til at holde paa Kjættingen eller Tovet, naar man ligger til Ankers, eller det er en mechanisk Indretning af Jærn til at hindre Ankerkjættingen i at løbe ud. Ved flere Tove, saasom Storbraser og Storskjøder o. sl. paa større Skibe, haves ogsaa S., som kaldes Katteskjærte, bestemte til at stoppe det, der er halet, imedens man kaster Tovet til.

Stoppin, en smækker Bomuldsvæge, som er dyppet i og gjennemtrængt af en Blanding af Krudt og Brændevin og dernæst tørret. S. bruges i Artilleriet og især i Fyrværkeriet til Anvendelse ved Ledeild; ophængt uden Indeslutning brænder S. forholdsvis langsomt, men indesluttet i et Papirshylster eller især indslaaet i Tovværk forplanter den Antændelsen meget hurtig paa lange Strækninger.

Stor Aa, et af Jyllands større Vandløb, dannes ved Holstebro ved Sammenløbet af den paa Alheden 2¼ M. s. v. for Silkeborg udspringende Holstebro Aa og Lille Aa. Fra Sammenløbet tager den vestlig Retning mod Nissum Fjord. Den er c. 11 M. lang, temmelig bred, men lav og omgiven af Enge.

Stora Köpparberget [berj], ved Søen Tisken i Dalarna (derfor i ældre Tider kaldet Tiskasjöberg), indeholder Sveriges ældste Kobbergrube. S. K.s Grube, ogsaa fordi den ligger paa Staden Faluns Grund kaldet Falu-Grube, er bleven bearbejdet i det mindste fra Begyndelsen af det 14de Aarh.; den dybeste Schacht har en lodret Dybde af over 1,100 F. Gruben drives af et Selskab. Udbyttet af Kobbertilvirkningen var størst 1650 og udgjorde da 3,012,000 Klgr.; det aftog derefter stadig indtil 1842, da det udgjorde 378,000 Klgr.; senere steg det paa ny og udgjorde efter 1850 i nogle Aar i Gjennemsnit 680,000 Klgr. 1886 iværksattes Brydning paa 40 Steder, af hvilke de 10 bleve drevne paa Forsøg; Udbyttet udgjorde c. 434,000 Klgr. raffineret Kobber, foruden 67,196 Gram Guld og 396,426 Gram Sølv. S. K.s Læn, s. Dalarne.

Storax, s. Styrax.

Storborgere er vore Socialdemokraters Gjengivelse af det franske „Bourgeoisie“, den mere dannede og velhavende Middelstand. Store

Bønder var det Navn paa Godsejere, som ved Octoberforeningens Stiftelse 1865 brugtes til at betegne det formentlige Fællesskab i Interesser mellem dem og de mindre Landboere.

Storbritannien kaldes de siden 1707 til ét Rige forenede Riger England og Skotland.

Storch, Fred. Ludvig, dansk Maler, f. 21 Juli 1805 i Kjerte i Fyn, d. 2 Sept. 1883, blev Student 1823, theologisk Candidat 1830, men besøgte samtidig Kunstakademiet og begyndte at udstille 1828. Han rejste udenlands 1832, besøgte Dresden, men opholdt sig navnlig i München, hvorfra han med kongelig Understøttelse gjorde en Rejse til Italien (1845—46). Fra München, hvor han havde stiftet Familie, vendte han 1852 tilbage til Danmark og levede siden i Kjøbenhavn. Han havde i sine yngre Aar Navn som Portrætmaler, medens hans Genrebilleder, der vare svage baade i Form og Farve, tillige havde et noget sentimentalt Anstrøg og ikke vandt det Bifald i Danmark, som hans første Arbejder havde fundet i Tyskland. Han agreeredes 1852.

Storcirkel, den Cirkel, der opstaar, naar en Kugle gjennemskæres med en Plan gjennem dens Centrum. Alle S. paa en Kugle ere lige store, idet deres Radius er Kuglens.

Storck, Herman Baagøe, dansk Architekt, f. 1839 i Skibby paa Sjælland, Student 1859, uddannede sig ved Kunstakademiet og vandt 1866 den mindre Guldmedaille efter at have været udenlands med Akademiets mindre Stipendium. Efter Tholles Død overtog han Fuldførelsen af Viborg Domkirke (1871—76). Senere har han bl. a. restaureret St. Bendts Kirke i Ringsted og Helligaands Kirken i Kjøbenhavn. 1880 blev han Medlem af Kunstakademiet.

Stord (ofte kaldt **Størsen**), Ø ved Norges Vestkyst i Søndhordaland; s. **Haakon Adelstensfostre**.

Store Bælt, s. **Bælt**.

Store Dom, en af Altinget 1564 vedtagen og det følgende Aar med kongelig Stadfæstelse forsynet vigtig islandsk Straffelov, der navnlig angik Løsagtighedsforseelser og først blev fuldstændig ophævet 1838, da den danske Criminallovgivning i det hele blev udvidet til Island.

Storehedbinge, Kjøbstad i Sjælland, Præstø Amt, Stevns Herred, 6 M. s. til v. for Kjøbenhavn, ½ M. fra Stevns Klint. 1,549 J. (1880). De offentlige Bygninger ere: Kirken, Raadhuset, Skolerne og Sygehuset. Kirken, restaureret 1853—54, er bygget i Form af et Kors, hvis midterste Del udgjør en stor Ottekant. Agerdyrkning er Befolkningens Hovederhverv. Byjorderne ere skyldsatte for 280 Tdr. Hartkorn med et Areal af 2,183 Tdr. Ld., hvoraf 106 Tdr. Land Skov. Handelen er af ringe Betydning; der er to Udskibningssteder, ved Rødvig og Bøgeskoven, begge c. 1 Mil fra Byen, og Banelinje til Rødvig og Kjøge. Under Toldstedet vare 1887 hjemmehørende 121 Baade under 4 Tons og 50 Fartøjer over 4 Tons, disse af samlet Drægtighed 659 Tons. Af industrielle Anlæg er her 1 Brænderi, 2 Bryggerier, 2 Garverier, et Bogtrykkeri, 1 Kalkbrænderi, 1 Kridtfabrik og 1 Portlandscementfabrik. Her er 2 Spare- og Laanekasser og en Laane- og Discontobank.

Store Ocean, ogsaa kaldet det **stille Hav**, **Sydhavet** ell. **Australoceanet**, er den Del af Verdenshavet, som mellem den nordlige og den sydlige Polarkreds udstrækker sig mellem Asien og Australien paa den ene og Amerika paa den anden Side, med tiltagende Bredde mod S. indtil 5° n. Br. Bredden i den nordlige Del, Beringsstrædet, er kun 10 M., men under 40° n. Br. er den 1,260 M., under 20° n. Br. mellem Mexicos Vestkyst og det indre af Tongkingbugten 2,150 M. og under 5° n. Br. 2,700 M. Herfra aftager den igjen mod S., saaledes at den under 10° s. Br. er 2,070 M. og under 40° s. Br. 1,590 M. Dets Areal udgjør omtr. 3,180,000 □ M. eller over ⅓ af hele Jordoverfladen. Dette Hav har ikke som Atlanterhavet Forgreninger, der trænge sig dybt ind i Landmasserne; men det danner dog ved de fra Asien udskydende Halvøer i Forbindelse med de udstrakte Ørækker flere Underafdelinger, der have særlige Benævnelser. Paa Amerikasiden findes kun to betydelige Halvøer, Gammel Californien, der danner den californiske Havbugt, og Alaska, der tillige med dens Fortsættelse, Aleuternes Ørække, danner Sydgrænsen for Beringshavet, som ogsaa kaldes det kamtschadalske Hav. Halvøen Kamtschatka skiller dette fra Ochotsk-Havet, der lukkes mod S. af Kurilernes Ørække, og hvorfra Tarakai-Kanalen mellem Fastlandet og den store Ø Sachalin og La Pèyrousestrædet mellem sidstnævnte Ø og den japanske Ø Jeso føre ud i det japanske Hav mellem Fastlandet (Amurlandet og Halvøen Korea) og de japanske Øer. Herfra fører Koreastrædet ind til det østchinesiske Hav, der afsondres fra Oceanet ved den lange Ørække, som, om end med store Aabninger, strækker sig fra Kiusiu ned mod Formosa. Dette Havs nordl. Del mellem China og Korea kaldes det gule Hav og afsætter mod N. og N. V. Korea-Bugten, Liaotong-Bugten og Petschili-Bugten. Fra det østchinesiske Hav fører Fukian-Strædet mellem Øen Formosa og Fastlandet til det sydchinesiske Hav med Tongking- og Siam-Bugterne, mellem China og Bagindien paa den ene Side og Sunda-Øerne og Philippinerne paa den anden. Det store asiatiske Archipelag omslutter flere mindre Underafdelinger af det store Ocean, af hvilke de mærkeligste ere: Sulu Søen, der ved Øen Palavan skilles fra det sydchinesiske Hav, Celebes Søen, skilt fra det forrige ved Sulu-Øerne, Molukkersøen mellem Celebes og Molukkerne, Java Søen mellem Borneo, Sumatra, Java og Celebes, Sunda Søen ø. for Java Søen og Banda Søen længst mod Ø. Mellem Ny-Guinea, Sundaøerne og Australiens Nordkyst dannes endelig en lignende Underafdeling, der ofte kaldes Harafora Søen, og som i Australien danner den store Carpentariabugt. — De her anførte Ørækker ere næsten alle af vulkansk Natur og indeholde talrige endnu virksomme Vulkaner. Paa den modsatte Side af Oceanet er vel ingen Øer, men vi træffe her i Andesbjærgene

en ikke mindre mærkelig Vulkanrække, og vi se saaledes at det hele store Hav er ligesom indbefattet i en vulkansk Ramme. — Medens vi have set, at Oceanets vestlige Del er særdeles rig paa Øer, der ud for Bagindien og Australien endog danne ligesom et bredt Øbælte over mod Sydamerika, saa findes disse i dets nordl. og vestl. Del ligesom ogsaa i dets sydl. Del s. for 24° s. Br. kun saare sparsomt. Det store Oceans Øer ere af forskjellig Størrelse, men, naar undtages det asiatiske Archipelag og de nærmere australske Øer, i det hele forholdsvis smaa. De have dels Bjærgcharakter og ere da for det meste vulkanske, dels ere de Koraldannelser, opbyggede paa undersøiske Bjærge, som oftest af en mærkelig Steilhed. Koraldannelserne ere i det hele meget fremherskende i det tropiske Bælte og særlig i det saakaldte Koralhav, der udstrækker sig ø. for Australiens nordl. Halvdel indtil Ny-Hebriderne, fra hvis Bund der hæver sig talløse Koralrev og Banker, over hvilke der kun er nogle faa Fod Vand. Sejladsen vilde derfor her være saa godt som umulig, dersom der ikke langs Australiens Østkyst fandtes en 5 til 14 M. bred Rende med 10—16 Favne Vand og rent Farvand. Vort Kjendskab til Vind- og Strømforhold er her langt ufuldstændigere end for Atlanterhavets Vedkommende. Nordøstpassatens Nordgrænse, der om Foraaret er 20° n. Br., rykkes i Sommerens Løb op mod 24° n. Br., medens samtidig dens Sydgrænse flytter sig fra 1° til 11° n. Br. Sydøstpassatens Sydgrænse bevæger sig mellem 20½° s. Br. om Sommeren og 25½° s. Br. om Vinteren; dens Nordgrænse rykker om Sommeren endog frem til 5½° n. Br. Bæltet imellem Passaterne har afvexlende Stille og foranderlige Vinde med megen Regn. Passaterne begynde først temmelig langt fra Sydamerikas Vestkyst, mod S. fra 70 til 100 M., mod N. endog 150 M. Langs Sydamerikas Vestkyst ere sydlige Vinde fremherskende, langs Nordamerikas nordvestlige, ofte afbrudte af voldsomme Orkaner med heftige Regnskyl. Paa lignende Maade ophøre Passaterne temmelig langt fra Havets Vestkyst og efterlade et foranderligt Vindbælte. — De mest bekjendte Strømme ere: 1) Sydpolarstrømmen, der indtil 60° s. Br. har nordlig Retning, men mellem 60° og 50° s. Br. deler sig i mindst 4 Dele, af hvilke den østligste løber over mod Patagoniens Kyst, drejer mod S. rundt om Cap Hoorn og fortsætter sin Vej i Atlanterhavet op mod La Plata Strømmen; den næste følger Sydamerikas Vestkyst fra Chiloe Øerne op mod Linjen og bøjer her mod V.; den tredje løber temmelig parallel med den anden længer mod V. og tager under 20° s. Br. vestlig Retning; den fjerde fortsætter Retningen mod N., bøjer under 40° s. Br. mod V. og omslutter en mægtig Banke af Tang. Temperaturen i denne Strøm og dens Underafdelinger er indtil 11° lavere end i det omliggende Hav, og dens Hastighed meget vexlende, fra ¼ til 1 M. i Timen. 2) Den sydlige Æqvatorialstrøm har sin Nordgrænse et Par Grader n. for Linjen og sin Sydgrænse omtrent under den sydlige Vendekreds. Den deles paa mange Maader ved de talløse Øgrupper, som dette Bælte indeholder, og den nordlige Del udsender en Mængde Arme saa vel mod N. som mod S., der snart tage modsat Retning mod Ø. Dens sydlige Del fortsætter sin vestl. Retning hen imod Ny-Seeland, hvor den s. om denne Ø sender en Arm mod S. ned mod Balleny Øerne, medens en anden fortsættes mod V., indtil den deles ved Ny-Caledonien og Ny-Hebriderne og paa begge Sider af Ny-Guinea løber ind i det store asiatiske Archipelag, samtidig med, at en anden Arm følger Australiens Østkyst mod S. og derefter bøjer mod Øst over mod Ny-Seelands Vestkyst. 3) Den nordlige Æqvatorialstrøm har sin Nordgrænse omtrent under den nordl. Vendekreds og gaar næsten lige mod V. med voxende Hastighed ligesom den sydlige. Philippinernes Øgruppe deler den i to Arme, en mod N. og en mod S. 4) Den æqvatoriale Modstrøm dannes af de fra den sydlige og nordlige Strøm afløste Grene og bevæger sig mellem de to Strømme mod Ø. over mod Mellemamerika. 5) Den sorte Strøm, Kuro Sivo, eller den nordlige pacifiske Strøm synes at være en Fortsættelse af den nordlige Æqvatorialstrøms nordlige Del og udgaar fra det østchinesiske Hav paa begge Sider af den japanske Øgruppe med en Arm ind i det japanske Hav, en anden op gjennem Beringsstrædet og en tredje syd om Aleuterne mod Nordamerikas Vestkyst, som den følger mod S., idet dens vestlige Del fortsættes helt ned til Panama-Bugten, dens midterste, syd om Sandwichs-Øerne, forener sig med den nordl. Æqvatorialstrøm og dens nordlige Del, nord om Sandwichs-Øerne, danner en roterende Strøm, der indeslutter umaadelig store Banker af Tang. Den sorte Strøm afsætter desuden ved Nordamerikas Vestkyst ud for Oregonflodens Munding en mindre Gren, der flyder mod Nord langs Kysten og syd om Halvøen Alaska, hvor den bøjer noget mod S. I Beringsstrædets østlige Del hersker en kold Strøm med sydlig Retning, der synes at standses af Aleuterne, og i Ochotsk Kanalen træffer man langs Kysterne kolde Strømninger, der fortsættes med sydlig Retning gjennem det japanske Hav langs Mantschuriets og Koreas Kyst ind i det østchinesiske Hav. — Det store Ocean er vel nu langt mere besejlet end tidligere, men da dette for en stor Del sker ved de store Dampskibslinjer, der altid følge en bestemt Cours, henligge dog store Strækninger uberørte af denne Færdsel. De vigtigste Skibsfartslinjer ere: 1) fra Atlanterhavet om Cap Hoorn langs Sydamerikas Vestkyst og over Oceanet til Australien og Japan; 2) a) fra Panama til Sandwichs-Øerne, b) til Ny-Seeland og Australien, c) til San Francisco og derfra til Japan. 3) Fra Europa om det gode Haabs Forbjærg til China og Japan.

Storfjord, en anselig Fjord paa Norges Vestkyst, i Søndmøre.

Storgrækenland (Magna Græcia) kaldtes i Oldtiden den sydl. Del af Italien paa Grund af den store Mængde græske Kolonier, som fandtes der.

Storhedsvanvid, en egen Form af Sindssygdom, der i Regelen optræder sammen med

for syge Børn, Fødselsstiftelsen m. fl. Blandt Velgjørenhedsanstalter bør nævnes: Vajsenhuset og Fødselsstiftelsen »Pro Patria«, Eugeniahjemmet, Kong Oscar I.s Minde, den Murbeckske Stiftelse for fattige Pigers Opdragelse, Prins Carls Opfostringsanstalt, Diakonisseanstalten, Borgerstabets Stiftelse for Oldinge og Enker, Arbejdshuset, Militær-Forsørgelsesstiftelsen, Fattighuset, Fabriks-Fattigkassen samt en Mængde Pensionsanstalter; af Straffe- og Arbejdsanstalter findes 2, en for Kvinder og en for Mænd, den sidste paa Långholmen. S. danner et særskilt Overstatholderskab. Magistraten bestaar af 1 Borgemester og 13 Raadmænd (i 6 Afdelinger); den executive Politimyndighed udøves af Overstatholderen i Forening med en Understaltholder og Politimester; Communalbestyrelsen er i Hænderne paa 100 Stadsfuldmægtige, samt de af disse udvalgte „Nämnder“. Kirkestyrelsen i Stadens 10 Menigheder ledes af et Consistorium, sammensat af Sognepræsterne, under Forsæde af pastor primarius (Sognepræsten ved Stor-Kyrkan) eller i særlige Tilfælde af Ærkebiskoppen. S. har en stor og fortræffelig Havn, tilstrækkelig dyb endogsaa for Orlogsskibe, og er en af Sveriges vigtigste Handelsstæder. 1886 bestod Handelsflaaden af 189 Fartøjer paa 32,872 Tons (deraf 112 Dampskibe paa 27,549 Tons); Toldafgiften beløb sig s. A. til 10,887,357 Kr. Til Handelens og Omsætningens Fremme findes foruden Riksbanken „Jærnkontoret“, den almindelige Hypothekbank, S.s private Bank, det skandinaviske Aktieselskab, S.s Handelsbank, S.s Folkebank m. fl. — Først efter det gamle Sigtunas Ødelæggelse, c. 1187, skal Stadsholmen være bleven bebygget af derhen flyttede Indbyggere fra Sigtuna. Pladsen blev senere befæstet af Birger Jarl, som nu ogsaa lagde Grunden til en Slotsbygning og til St. Nicolai Kirke, samt 1255 udstedte Stadens ældste Privilegier. Hans Søn Valdemar gjorde S. til Residensstad. Kort Tid efter begyndte Bebyggelsen af Riddarholmen og Norrmalm, idet Magnus Ladulås paa den første anlagde Graamunkeklostret, paa den sidste St. Claras Kloster og St. Jörans Capel. Dog udgjorde i hele Middelalderen Stadsholmen Stadens egentlig bebyggede Del. Af Hensyn til mulige fjendtlige Anfald lod Gustav I Forstæderne ødelægge, men allerede under samme Konge begyndte man igjen at bebygge disse (Södermalm, da kaldet Åsöna, og Norrmalm), og Johan III lod paa ny opføre Kirker der. 1604 fik Norrmalm Privilegium som en egen Stad, men 1635 forenedes den og n. A. Södermalm med den egentlige Stad; omtrent ved samme Tid begyndte Ladugårdslandet, Skeppsholmen og Kungsholmen at bebygges. I Middelalderen og saa længe S. var befæstet, var den ofte udsat for fjendtlige Anfald og Belejringer. Saaledes belejredes den 1371 af Kong Haakon Magnussøn, som havde sin Lejr paa den deraf saakaldte „Kungsbacken“; under Striden mellem Margrete og Albrecht af Mecklenburg var den i lang Tid tagen i Besiddelse af de saakaldte „Hættebrødre“, som 1389 indebrændte den største Del af Stadens svenske Borgere; 1452 tilbageslog S. et Angreb af de danske under Olof Axelsson (Thott) og Magnus Gren; 1457 blev S. indtagen af Biskop Kettil Carlsson (Vase); 1471 slog Sten Sture den ældre Christian I ved Brunkeberg (s. d. A.); 1497, efter Slaget ved Rotebro, kom Kong Hans ved Underhandlinger i Besiddelse af S.; 1501 maatte Dronning Christine (Kong Hans's Gemalinde) efter et standhaftigt Forsvar overgive S. til Sten Sture; 1520 blev Christina Gyllenstierna af Besætningen tvungen til at overgive S. til Christian II, som kort efter (8 Nov.) paa Stadens Stortorv anrettede det stockholmske Blodbad (s. nedenf.); 1523 blev S. efter en toaarig Belejring, paa Grund af Fredsunderhandlinger, overgiven til Gustav I; endelig — efter at S. allerede længe havde været en aaben Stad (Murene nedbrødes i Slutningen af det 17de Aarh.) — drog 22 Juni 1743 en Skare af oprørske Dalkarle ind i Staden, men bleve dog snart adspredte af det fremrykkende Militær. S. er flere Gange bleven hjemsøgt af Epidemier; saaledes skal Pesten 1484 have bortrykket 15,000 Mennesker, 1565: 18,000, 1580: 12,000, 1710: 20,000. 1834 og 1853 hærjede Choleraen og bortrykkede første Gang 3,665, anden Gang 2,867 Mennesker. Flere voldsomme Ildebrande have anrettet Ødelæggelser i S.: 1407 lagdes næsten hele Staden i Aske; 1640 afbrændte den østlige Del af Norrmalm; 1685 ødelagdes Norrmalm paa ny af en Ildsvaade, som fortærede ikke mindre end 1,800 Huse; 7 Maj 1697 afbrændte det gamle Slot med Taarnet „Tre Kronor“; 1 Maj 1723 brændte Katharinas Kirke og mere end 400 Huse paa Södermalm samt det store Værft, 1759 Maria Magdalenas Kirke og 300 Huse. **Stockholmske Blodbad** er Navnet paa de Henrettelser, som Christian II i Nov. 1520 lod udføre i Stockholm. Efter at hans sejrrige Hær havde banet ham Vej til Sveriges Hovedstad og denne havde aabnet ham sine Porte mod Indrømmelse af fuldstændig Amnesti, ikke blot for den faldne Rigsforstander Sten Sture og hans nærmeste, men ogsaa for alle andre, der vare optraadte som Modstandere af den danske Konge eller den Unionen hengivne højere svenske Gejstlighed, holdt Christian II 7 Sept. 1520 sit Indtog i Staden. Kort efter rejste han hjem til Danmark, men i Midten af Oct. kom han tilbage til Stockholm, hvor han, efter 1 Nov. at have ladet sig hylde paa Brunkeberg som Sveriges Arvekonge, blev kronet 4 Nov. af den svenske Ærkebiskop Gustav Trolle. Derpaa fulgte flere Dages Festligheder med Ridderslagning, uden at dog nogen svensk Mand hædredes med denne Udmærkelse. 7 Nov. samlede Kongen sine Gjæster i Slottets store Sal, Slotsportene lukkedes, og Gustav Trolle fremtraadte med Klager over den Uret, der var tilføjet ham af Sten Sture og dennes Parti, og med Fordring paa Erstatning. Rigsforstanderens Enke fremlagde da et Aktstykke fra 1517, der godtgjorde, at hendes Mand havde handlet i fuld Overensstemmelse med det, som det svenske Rigsraad og Stockholms Øvrighed den Gang havde vedtaget. I Besiddelse af dette skæbnesvangre Aktstykke lod Kongen flere af Gjæsterne fængsle; de øvrige maatte blive paa Slottet Natten over. Næste Morgen (8 Nov.) forelagde den svenske

Bisp Jens Andersen Beldenak de tilstedeværende Geistlige, som ikke sad arresterede, det Spørgsmaal, om ikke de, der havde sammensvoret sig mod Kirken og Paven, vare Kjættere, og da dette Spørgsmaal, næppe uden Indvirkning af den hele truende Situation, var besvaret med et Ja, førtes de fængslede ved Middagstid til Stortorvet, hvor de henrettedes, først et Par Bisper, derefter en Række Adelsmænd og ansete Borgere. Forgjæves søgte de Mænd, der vare paa Slottet, at hindre Blodsudgydelsen ved at henvende sig til Kong Christian: de bleve afviste af Diderik Slagheck, der sandsynligvis har gaaet sin Herre til Haande med sine onde Raad og pustet til Ilden i hans lidenskabelige Sjæl. Henrettelserne, der foretoges med et saadant Hastværk, at det nægtedes Slagtofrene at skrifte og modtage Kirkens Absolution, fortsattes den følgende Dag. Hvor mange der mistede Livet, vides ikke, men i Følge Profossens Angivelse henrettedes der alene den første Dag 82. Ligene bleve liggende paa Torvet til 10 Nov., da de brændtes paa et Baal; Sten Stures Legeme opgravedes og kastedes med paa Baalet. Blodsudgydelsen indskrænkedes ikke til Stockholm, men ogsaa i andre Dele af Riget foregik der i den følgende Tid Henrettelser. **S.s Län** omfatter den østlige Del af Upland (Roslagen), den nordøstlige Del af Södermanland (Söder-Törn) samt den udenfor liggende Del af Skjærgaarden; 142 □ M. (7,791 □ Kilom.) med 150,780 J. (1886). Det har 6 Stæder: Södertelje, Vaxholm, Sigtuna, Norrtelje, Östhammar og Öregrund, og inddeles i 6 Fogderier. I kirkelig Henseende hører det dels (Söder-Törn) under Strengnäs Stift, dels (Roslagen) under Ærkestiftet. Det har, med Undtagelse af det vestlige Roslagen, som er fladt, kun mindre Sletter mellem talrige Bjærge, Skove og Søer. Jordbunden er i Almindelighed temmelig frugtbar. Hovednæringsveje foruden Agerbrug ere Fiskeri og Bjærgværksdrift. Af hele Jordarealet optages 1886 mere end 51 pCt. af Skov, c. 16 pCt. af dyrket Jord og ikke fuldt 8 pCt. af Eng; s. A. fandtes 22,427 Heste, 88,745 Stkr. Hornkvæg, 42,441 Faar og 15,820 Svin.

Stockmar, Chr. Fred., f. 1787 i Koburg, blev 1810 Læge smstds. og 1816 Livlæge hos Prins Leopold af Koburg i England, var siden hans Secretær og Fortrolige og brugtes baade 1829—30 ved Forhandlingerne om hans Ophøjelse til Konge i Grækenland og 1831 sig. efter hans Valg til Belgiernes Konge. Ogsaa efter den Tid blev S., der 1821 var bleven adlet og 1831 bayersk Friherre, jævnlig taget paa Raad af Leopold I og brugtes i fortrolige Hverv; han ledede 1835 Underhandlingerne om Prins Ferdinand af Koburgs Ægteskab med Dronn. Maria II af Portugal og overtog n. A. Prins Alberts politiske Uddannelse, samt fik hans Ægteskab med Dronn. Victoria af England afsluttet. S. var senere Ægteparrets Raadgiver og øvede stor Indflydelse, deltog 1848 i Bestræbelserne for Tysklands Enhed og var en kort Tid Sachsen-Koburgs Afsending ved Forbundsdagen. Han døde 1863 og efterlod sig meget interessante „Denkwürdigkeiten“ (udg. 1872).

Stockport [pohrt], Stad i Chester-Shire i England ved Floden Mersey, 1 M. v. for Manchester. 60,000 J. (1881). S. hører til Manchesters Fabrikdistrict og har betydelig Industri i Silke- og Bomuldsstoffer, store Hattemagerier, Maskinfabriker, Jærn- og Metalstøberier.

Stocks (af stock, Capital, især Aktiecapital) kaldes nu i England alle Aktier og Obligationer, udstedte af Staten, Communer, Aktieselskaber osv., men oprindelig betegner Udtrykket kun Aktier i deres Egenskab af Bærer, medens de egentlige Statspapirer kaldes funds. Omsætningen med disse Papirer drives paa Stocksbørsen (Stock exchange) ved Mæglerne og de saakaldte Stock-jobbers, der for egen Regning spille i Papirerne og kun drive Differenceforretninger.

Stockton [stokt'n], 1) Stad i Durham-Shire i England, ved Floden Tees, 4 M. s. ø. for Durham. 41,000 J. (1881). Havn med betydelig Handel og Skibsfart. Sejldugsfabriker, Jærnværk og Stenkulsminer. 2) Stad i Staten Californien i de nordamerikanske Fristater, ved en Arm af S. Joaquin-Floden; 10,000 J. Vigtig Kornhandel. Anlagt 1849.

Stod, oprindel. Betegnelsen for en Flok af saa mange Hopper, sædvanlig 10—20, som i fri Parring tildeltes en enkelt Hingst, bruges nu almindeligst til at betegne et eller andet bestemt Slags Heste i et Stutteri. I Frederiksborg Stutteri havdes saaledes det hvide, det brune, det sorte S., Fauestod, Tomlerstod osv., i Trakehnen haves det sorte, det brune, det røde og det arabiske S. **Stodhingst**, Beskeler i et Stutteri; **Stodhoppe**, Tillægshoppe.

Stodderkonge ell. **Stoddersoged**, forhen en Betjent i Byerne og paa Landet, der skulde anholde Stoddere og Løsgængere for at udvise dem, hvis de hørte til en fremmed Commune, eller sætte dem til Arbejde.

Stoffel, Eugen, Baron, fransk Officer, f. 1821 i Thurgau i Schweiz, Søn af en Oberst i spansk Tjeneste, blev uddannet i den polytechniske Skole i Paris og derefter fransk Artilleriofficer. 1856 tiltrak han sig Napoleon III.s Opmærksomhed ved en Militær-Ordbog, blev siden hans Ordonnansofficer og brugtes i en videnskabelig Sendelse til Spanien for at udfinde Cæsars Lejre. 1867 blev han Oberstlieutenant og Militærattaché i Berlin og sendte herfra en Række omhyggelige Beretninger om den preussiske Hærs Ordning og Fortrin fremfor den franske; men hans Advarsler bleve ikke hørte, medens den senere Krig til fulde stadfæstede deres Rigtighed. Under Krigen 1870 var S. ansat i Mac-Mahons Stab, men undkom fra Sedan til Paris og gjorde god Tjeneste under Belejringen. 1871 udgav han sine Beretninger fra Berlin med stærke Angreb paa den franske Hærforvaltning, fik n. A. sin Afsked og stillede sig i Apr. 1873 som Napoleonist til Valg i Paris, men faldt igjennem. 1877 udgav han en Studie over en fremtidig Kamp mellem Frankrig og Tyskland og 1888 en Fortsættelse af Napoleon III.s Værk om Cæsars Levned.

Stofflet, Nicolas [stoflä], en af Vendéernes Førere, f. 1752, var først Underofficer og blev derefter Skovrider hos sin tidligere Oberst paa

Slottet Maulevrier. I Marts 1793 sluttede han sig til den royalistiske Opstand, var dens Fører i Poitou og Anjou og viste stor Tapperhed og krigersk Dygtighed i en Mængde Træfninger (der siges 150), men tillige megen Egenraadighed og Skinsyge imod de andre Førere, samt stor Grusomhed. I Maj 1795 underkastede han sig de republikanske Myndigheder, men greb i Jan. n. A. paa ny til Vaaben. Folket fulgte dog ikke hans Kald, og S. blev fangen og skudt 24 Febr. 1796.

Stofskifte. Livet er forbundet med stadigt Forbrug af de levende Organismers Masse og Erstatning af det forbrugte, og S. er Indbegrebet af alle de physiske og chemiske Processer, hvorigjennem denne Omskiftning af Organismens Stoffer med nye foregaar. Fra Omverdenen hentes de nye Stoffer, og til denne afgives de forbrugte; hos alle mere sammensatte Organismer foregaar denne Udvexling med Omverdenen igjennem de i Organismen kredsende Vædsker, hos Planterne: Safterne, hos Dyrene: Blodet. Dyrene optage organiske, kvælstofholdige (Albuminater og limgivende Stoffer) og kvælstoffrie (Fedt, Sukker) Stoffer, samt uorganiske (Vand og Salte) Bestanddele gjennem Fordøjelsen og Ilt ved Aandedrættet, og afgive hovedsagelig Urinstof igjennem Urinen, Kulsyre igjennem Lungerne, Vand ad begge disse Veje saa vel som igjennem Huden. Urinstoffet er Hovedproduktet af de kvælstofholdige Legemsbestanddeles (Musklerne, Binde- og Benvævets limgivende Stoffer) Decomposition under S., Kulsyren navnlig Hovedproduktet af de kvælstoffrie Legemsbestanddele (Fedtet). Imellem disse Endeled af S. ligger en lang og indviklet Række af Processer, der paa det nøjeste gribe ind i hinanden, og ved hvilke paa den ene Side de optagne Stoffer blive Bestanddele af Legemets Væv, paa den anden Side disse henfalde og opløses; vor Kundskab om disse S.s Mellemled er endnu meget ufuldstændig, og man tør kun sige, at Ilten har den væsentligste Del i disse Processer, og at navnlig Urinstoffets og Kulsyrens Dannelse sker ved en langsom Iltning (Forbrænding) af de forbrugte Legemsbestanddele, hvorved en Mængde Mellemled, forskjellige for de forskjellige Væv og Organer, optræde. Ved alle disse Processer og især Iltningerne dannes den for Organismens Bestaaen nødvendige Varme og frembringes de af Organismen udviklede Kraftytringer. Af Forholdet imellem den udskilte Urinstof- og Kulsyremængde, Mængden af den optagne Føde og Ilt, den udviklede Varme og Bevægelse og Legemsvægtens samtidige Fluctuationer har man ment at kunne drage mathematisk sikre Slutninger om selve S.s Forhold, ja man har endog opstillet hele Regnskaber over Organismens „Husholdning“, dens „Indtægter og Udgifter“ under forskjellige Livsvilkaar.

Stöiske Skole, stiftet af Zenon fra Kition, fik sit Navn efter den Buegang (Stoa Poikile) i Athen, hvor Zenon plejede at holde sine Foredrag. S. er i Realiteten en videre Udvikling af Kynismen, men optager tillige Elementer fra mange andre af de tidligere Skoler; den fremkom i en moralsk og politisk fordærvet Tid som et Forsøg paa at hæve sig over Tidens Elendighed ved den sædelige Viljes Renhed, Styrke og Uafhængighed af alt det ydre, idet den enkelte trak sig tilbage i sin egen Subjectivitet og forskansede sig inden for sin egen Selvtilstrækkelighed; S. har derfor en afgjort praktisk Charakter, dens Hovedopgaver ere ethiske. Dyden er det højeste og eneste Gode, Lasten det eneste Onde; alt andet (f. Ex. Sundhed og Sygdom, Rigdom og Fattigdom, Liv og Død) ere ligegyldige Ting (Adiaphora). Allermindst er Lysten et Gode, den kan i det højeste være en naturlig Følge af den dydige Virksomhed, som strængt taget har nok i sig selv (Autarki). Dyden bestemmes negativt ved den fuldstændige Overvindelse af alle Affecter, hvori S. kun ser fornuft- og naturstridige Sindsbevægelser; Formaalet er her Apathien, den ophøjede Ro og Ligegyldighed over for Nydelse og Smerte, Glæde og Sorg osv. Positivt set er Dyden den fornuftmæssige Selvbestemmelse, hvorved vi underkaste os Naturens almene Lov: „Lev overensstemmende med Naturen!“ Skjønt Dyden beror paa Viden, falder den dog ikke sammen dermed, men fordrer en paa fornuftig Indsigt beroende Viljeskraft. Dyd og Last ere absolute Modsætninger uden indre Gradationer eller indbyrdes succesive Overgange; der bestaar en uoverstigelig Kløft mellem „den vise“, som besidder alle Dyder og Fuldkommenheder, og „Daaren“, som har alle Laster. Denne ethiske Livsopfattelse hviler paa en Verdensanskuelse, som paa ēn Gang er materialistisk og pantheistisk. Verden er Totaliteten af alt virkeligt, som oprindelig indeholdes i Guddommen; Guddommen er paa ēn Gang Stoffet i alt og den virksomme Kraft, som former dette Stof; Gud og Verden ere i Væsenet det samme; den hele Verden er gjennemtrængt af Guddommen, der betragtes snart efter sin aandelige Side som Verdensfornuften, Verdenssjælen, den almene Lov, Skæbnen og Forsynet, snart efter sin stoflige Side som et ildagtigt Væsen, som Æther, Varme eller Ildluft. Af dette Urvæsen udvikle Tingene sig i Følge en indre Naturnødvendighed, og til dette skulle Tingene under en almindelig Verdensbrand en Gang vende tilbage. Alt i Verden er Led i den uforanderlige Sammenkjædning af Aarsager og Virkninger og er ubetinget afhængigt af den almindelige Verdenslov. Den stoiske Pantheisme er saaledes fatalistisk og deterministisk, men har ikke desto mindre Læren om et Forsyn, kun at dette Forsyn ikke forholder sig til den enkelte i og for sig, men altid kun til den enkelte i hans Sammenhæng med det hele. Da alt i Verden bevirkes af den ene og samme guddommelige Kraft, saa er Verden efter Formen en organisk Enhed, efter sin Beskaffenhed fuldkommen, idet der er „Sympathi“ mellem alle dens Dele. Den stoiske Naturbetragtning faar saaledes en teleologisk Charakter, og idet den søger at vise, hvorledes Verdensaltets Fuldkommenhed lader sig forene med de mange forskjellige Onder i Verden, udvikler den et Slags Theodicē. Disse Lærdomme, som i Theorien stilledes paa Spidsen, stod paa mange Punkter

i aabenbar Strid med Virkeligheden, hvorfor der ogsaa inden for Skolen forsøgtes en Accommodation, som bragte Vaklen ind i Systemet. Da Mennesket er Led i det hele, bliver dets højeste Opgave at leve overensstemmende med Naturen, altsaa ogsaa med sin egen Natur, sit eget Væsen; dette begrænses nu saaledes, at Maalet ikke er det umiddelbart naturlige, men det „fornuftige Udvalg“ deraf. Den skarpe Modsætning mellem det gode, det onde og det ligegyldige formildes derved, at der inden for det ligegyldige skjelnes mellem det, man under givne Omstændigheder kan attraa eller forkaste. Den rigoristiske Fordring paa „Apathi“ omgaas saaledes, at visse af de forbudte Affecter taales under andre Navne; og skjønt S. fordrede, at den enkelte skulde være sig selv nok, endog i den Forstand, at han havde Ret til at berøve sig selv Livet, naar han blev tvungen til at taale noget uværdigt, saa fremhævede den dog Venskabets Betydning, ophævede de nationale Begrænsninger og lærte Kosmopolitisme. I sin inderste Grund er S. religiøs; dens ethiske Fordring paa Overensstemmelse med Naturen, dens Forsynslære, Teleologi og Kosmopolitisme begrundes for saa vidt religiøst, som de vise tilbage til Guddommen, der lever i alt og besjæler alt. S. kunde ikke finde sig i Folkereligionens anthropomorphistiske Myther, men vilde heller ikke ligefrem bryde dermed; den optog dem derfor i modificeret Form, idet den underlagde dem en allegorisk Fortolkning. Den ældre Stoicisme (hvis betydeligste Repræsentanter ere Zenon, Kleanthes og Chrysippos) har en rigoristisk og forstandsmæssig Charakter. Hos de senere Stoikere (Seneca, Epiktet og Marcus Aurelius) faar Læren en mildere og mere følelsesfuld Charakter; det er her ikke saa meget haard Viljeskraft som inderlig Resignation og Medfølelse, der betegner Stoikernes Stemning.

Stoke upon Trent [stohk oppen], Stad i Stafford-Shire i England, ved Floden Trent, 8 M. n. n. v. for Birmingham. 20,000 I. S. er et af Hovedpunkterne i Districtet the Potteries og har betydelige Fabriker for Porcelæn og Lervarer. Foran den store Banegaard er et Standbillede af Wedgwood, Grundlæggeren af Districtets Industri. Under Byens Navn indbefattes ofte de nærliggende Stæder Burslem, Hanley, Longton og Newcastle under Lyme m. fl. med en samlet Befolkning af c. 200,000 I.

Stokhus — af „Stok“, der i de ældre Love var en almindelig Benævnelse for Fængsel — er navnlig bleven brugt som Betegnelse for den i en Fæstning indrettede Straffeanstalt, og især anvendtes dette Navn i Danmark paa den i Kjøbenhavn værende Strafarbejdsanstalt for Fæstningsslaver (s. **Fæstningsarbejde**), der blev ophævet 1 Apr. 1869.

Stokkedrev, et Drev af Træ, dannet af to parallele Træskiver, hvorimellem der er en Række i en Kreds ordnede runde Træstokke, hvis Ender hvile i Skiverne, og hvis Midte virker som Tænder imod et almindeligt Tandhjul.

Stokkemænd (ogsaa Tingmænd eller Tinghørere) kaldtes — efter de Stokke eller Pæle, som i Oldtiden omgav de paa aaben Mark værende Tingsteder — tidligere i Danmark de efter Omgang blandt Jurisdictionens Beboere af Dommeren udtagne Mænd, der paa Herreds-, Birke- og Bytingene skulde være til Stede ved Rettens Afholdelse som Vidner til, hvad der foregik i Retten, og derhos i enkelte Sager, navnlig Livs- og Æressager, fungere som Meddomsmænd. De svarede saaledes i det hele til de norske Lagrettesmænd. Efter den nyere Lovgivning ere de imidlertid nu blevne afløste af faste, lønnede Retsvidner, hvorimod særegne Meddomsmænd endnu efter de ældre Regler udskrives i de Sager, til hvis Paakjendelse saadanne ere fornødne. **Stokkeknægt**, s. **Gevaldiger**.

Stokrose (Althæa), Slægt af Katostfamilien, adskiller sig fra Slægten Katost, med hvilken den har meget til fælles, ved at have et 6—9-bladet Bibæger. Læge-S. (A. officinalis), en hos os vildtvoxende Plante, indeholder i Rod og Blade en rigelig Mængde Planteslim, som betinger dens almindelige Anvendelse som Lægemiddel. Den fra Orienten stammende A. rosea dyrkes i en stor Mængde Varieteter i vore Haver.

Stol er bl. a. Navnet paa flere Klasser af Fabrikmaskiner; de forskjellige Spindemaskiner kaldes saaledes Mulestol, Spindelstol osv. Væve og Vævemaskiner kaldes Jacquardstol, Fløjelsstol, Kraftstol o. fl. Meget smaa Drejebænke kaldes Drejestole. S. kaldes end videre ofte Stubelen i en Gevarlaas (s. **Steg**). **S.** paa Strygeinstrumenter (ital. ponticello, fr. chevalet), et tyndt Bræt med 2 Fødder, der staar paa Højkant paa Instrumentets Dække mellem F-Hullerne, og med Furer i Overkanten, paa hvilke Strængene hvile. Den afgrænser den ene Ende af Strængen, Sadelen den anden. Under den højre Fod af S. er i Instrumentets Indre anbragt en lille Træstok fra Dækket til Bunden (Stemmestokken, fr. l'âme, Sjælen), der bidrager til at overføre Strængens Svingninger fra Dækket til Bunden. **S.**, den pavelige ell. St. Peters, bet. den pavelige Regering.

Stŏla, hos Romerne en lang Kvindekjole med Ærmer; senere Navnet paa et Klædningsstykke, bestaaende af et bredt, hvidt Bind af Silke og Sølvmor, prydet med 3 Kors, som bruges af de katholske Gejstlige ved festlige Lejligheder. Deraf **Stolgebyrer** (Jura stolæ), i den katholske Kirke de Indtægter, som den Gejstlige har for Udførelsen af kirkelige Handlinger, som Daab, Brudevielse, Begravelse osv. I den protestantiske Kirke kaldes disse Afgifter sædvanlig Accidenser, d. e. tilfældige Indtægter.

Stolberg, Grevskab i den preussiske Prov. Sachsen ved Foden af Harzen; 6 □ M. med 16,000 I. Heri Staden **S.** 10 M. s. v. for Magdeburg med 2,300 I., stort Slot med Bibliothek paa 50,000 Bd. og Jernværk.

Stolberg, en af de ældste tyske Adelsslægter, nævnes i det 11te Aarh. som boende i Thüringen (s. forr. A.) og ophøjedes 1412 i Rigsgrevestanden. 1645 deltes Slægten og dens Besiddelser i en ældre og en yngre Hovedlinje; til den ældre Linje hørte den Grevinde S., som blev den engelske Tronprætendent

Carl Edvard Stuarts Gemalinde, s. Albany. — Den yngre Hovedlinje delte sig igjen i de 2 Linjer S.-Wernigerode og S.-S. Stamfaderen til Linjen S.-Wernigerode var Christian Ernst, Greve af S.-W., f. 1691, d. 1771. Hans Moder var en Søster til den danske Konge Frederik IV.s Dronning Louise, og han var saaledes en Fætter til Christian VI. Under dennes Rejse i Tyskland 1728 traf de to Fætre sammen, og der lagdes da Grunden til et varmt Venskab imellem dem, begrundet fornemmelig vistnok paa deres fælles Opfattelse af Christendommen og udviklet under en stadig fortsat, livlig Brevvexling. Paa mange Omraader kom S. til at øve stor Indflydelse i den dansk-norske Stat, ikke blot, som naturligt var, i kirkelige Spørgsmaal, hvor han støttede Kongen i hans Sympathi for Pietismen, men ogsaa f. Ex. i rent politiske Forhold, hvor han var en energisk Talsmand for en nærmere Alliance med de protestantiske Magter, især England og Preussen, og saa meget mere skjult gjorde denne Indflydelse sig gjældende, som den udøvedes i Afstand: kun to Gange gjorde Greven korte Besøg i Danmark. Paa det første af disse (1735) udnævntes han til dansk Gehejmeraad, men 6 Aar efter frasagde han sig denne Titel, for at der ikke skulde opstaa Collision mellem hans Pligter som forskjellige Herrers Tjener. Omtr. samtidig sejrede den franske Indflydelse ved det danske Hof, og skjønt Correspondancen mellem de to Frænder vedblev lige til Christian VI.s Død (1746), var deres Venskabsforhold blevet noget køligere i de senere Aar. — Grev Otto S., f. 1837, arvede 1854 Slægtens store Godser i Hannover og Schlesien og blev 1867—73 Overpræsident i Provinsen Hannover. 1872 blev han Herrehusets Formand efter sin Fætter, Grev Eberhard af S.-W.s Død, var 1875 Formand for den evangeliske Kirkes Generalsynode og blev i Febr. 1876 det tyske Riges Afsending i Wien. 1878—81 var han Vicepræsident i det preussiske Ministerium og regnedes for at være udset til en stor politisk Virksomhed. 1885—88 var han Minister for det kgl. Hus. — Til Linjen S.-S. hørte Christian, Greve af S., f. i Hamborg 1748, Søn af en dansk Gehejmeraad og Overhofmester hos Dronning Sophie Magdalene. Som Student i Göttingen (1769—74) sluttede han sig tillige med sin Broder til det Digterforbund („der Hainbund"), som dannedes af Bürger, Miller, Voß, Hölty o. fl., og de to grevelige Brødre vare den Gang de ivrigste til i deres Digte („Gedichte der Brüder S.", 1779) at besynge den gamle tyske Herlighed, at lovprise den ubundne Frihed og tordne mod „Tyrannerne", ligesom de ogsaa i deres personlige Optræden tilstræbte den Rousseauske „Naturlighed". Snart forandrede de, især den yngre, rigtignok deres Anskuelser betydelig. 1777 blev Chr. S. Amtmand i Tremsbüttel i Holsten, giftede sig med den af ham besungne Luise (en født Comtesse Reventlov), tog 1800 sin Afsked og levede til sin Død 1821 paa sit Gods Windeby ved Ekernførde. I sine Digte, især de senere, er han vel ikke saa mangfoldig og formfuldendt som Broderen, men til Gjengjæld mere jævn og naturlig; hans Oversættelser fra Græsk, navnlig af Sophokles (1784), ere særdeles gode for deres Tid. — Broderen, Friedr. Leop., Greve af S., f. 1750 i Bramstedt, blev 1777 lybeksk Minister i Kjøbenhavn, giftede sig 1782 med sin besungne Brud Eleonore Agnes v. Witzleben, blev 1789 dansk Gesandt i Berlin og 1791 Regeringspræsident i Eutin. Allerede ved denne Tid ytrede han sig med Bitterhed mod den humanistiske Dannelse og alle Frihedsbestræbelser, og 1800 tog han sin Afsked og gik med sin anden Hustru og sin Familie over til Katholicismen, uagtet han kort i Forvejen i et Stridsskrift havde udtalt sig som en orthodox Lutheraner; af sin gamle Ven Voß maatte han døje en stræng Dadel i den Anledning. Siden den Tid producerede han intet originalt af Værdi. I sine lyriske Digte og Dramaer har han mere Sving end Broderen; Naturbilleder lykkes ham ofte godt; men hans Pathos slaar især i Oderne og Hymnerne tit over i hule Phraser. Som Oversætter af Iliaden (3dje Opl. 1793), af platoniske Dialoger (1797), af Æschylos (1802) og af Ossian (1806) er han ikke uden Fortjeneste. Han døde paa et Gods ved Osnabrück 1819. „Der Brüder S. gesamm. Werke" udkom 1820—25 i 20 Bd.

Stolbóva, en nu forsvunden Landsby i det russiske Gouv. St. Petersborg i Nærheden af St. Petersborg, er historisk mærkelig ved Fredslutningen i Jan. 1617 mellem Sverige og Rusland, hvorved Rusland afstod Ingermanland og Kexholms Len til Sverige.

Stoll, Maxim., den berømteste af den ældre Wienerskoles (s. van Swieten) Lærere, f. 1742 i Württemberg, var Jesuit, før han studerede Medicin, og blev 1774 Professor i Klinik i Wien; i kort Tid vare hans Forelæsninger berømte over hele Verden, og fra alle Sider strømmede Elever til ham, hvilket varede til 1784, da han berøvedes sin Hospitalsstilling ved Forandringer i Hospitalsforholdene; han døde 1787. Han har især Fortjenester af Læren om de epidemiske Sygdomme.

Stollberg, 1) Stad i den preussiske Rhinprovins, $1\frac{1}{4}$ M. ø. for Aachen, med 11,000 I. og betydelig Industri i Messing-, Kobber-, Jærn- og Staalvarer samt Uldstoffer. 2) Stad i Kongeriget Sachsen, 11 M. s. v. for Dresden, med 7,000 I. Livlig Industri i Linned, Uld og Bomuld.

Stolle, s. Grube.

Stolle, Ludw. Ferdin., tysk Roman- og Novelleforfatter, f. i Dresden 1806, studerede Jura og senere Philosophi og Naturvidenskaber i Leipzig, begyndte, efter at have været beskæftiget ved forskjellige andre Blade, 1844 i Grimma Udgivelsen af det humoristisk-politiske Folkeblad „Der Dorfbarbier", som vandt en stor Læsekreds, og som han fortsatte indtil 1863. Verdensbladet „Die Gartenlaube" begyndte oprindelig 1853 som et Følgeblad til dette. Samtidig udgav S. en uafbrudt Række større og mindre Fortællinger, af hvilke blot skal nævnes Romanerne „1813" (1838), der efterhaanden fulgtes af fem andre Romaner med Emner fra Napoleonstiden, „Deutsche Pickwickier" (1841) og „Der König von Tauharawi" (1857) samt Novellesamlingerne „Camelien" (2 Bd., 1838), „Kleinere Erzählungen" (2 Bd., 1844) og „Moosrosen" (3 Bd., 1853—

64). Han døde i Dresden 1872. S. var en underholdende Fortæller med et varmt Gemyt og en rig humoristisk Aare; ikke med Urette har man ofte sammenlignet ham med Dickens. Hans „Ausgewählte Schriften" udkom 1857—65 i 42 Bd.

Stolp, den forreste Del af en Dørlaas, den spad vendte Del af en Skuffelaas, der er meget stærkere end Resten af Laasekassen, fordi Riglens Hoved træder ud deraf og støtter sig derimod.

Stolp, Stad i den preussiske Prov. Pommern, 26 M. ø. n. ø. for Stettin, ved den sejlbare Flod Stolpe, 2¼ M. fra dens Udløb i Østersøen, hvorved ligger Stadens Udhavn Stolpemünde. 22,000 I. Betydelig Tilvirkning af Ravarbejder, Laxefiskeri og Handel.

Stolpe, Peter Matthias, f. 18 Nov. 1832 i Kjøbenhavn, blev Student 1850, 1862 Cancellist i Statsgjældskontoret efter i 3 Aar at have været constitueret som saadan, 1878 Fuldmægtig og 1886 Kontorchef i samme Kontor. Hans Værk „Dagspressen i Danmark" (4 Bd., 1877—82), der standser ved Midten af det 18de Aarh., er et særdeles dygtigt Arbejde, Frugten af omhyggelige Studier.

Stoltenberg, Christian Holger, f. 14 Nov. 1796 i Bergen, d. 15 Apr. 1877, var 1830—42 Malermester i Kjøbenhavn og tjente en stor Formue, hvormed han rundhaandet understøttede kirkelige og velgjørende Øjemed. Han gav 230,000 Kr. til Diakonissestiftelsen og Emauskirken, omtr. 100,000 Kr. til andre Kirkebygninger og 50,000 Kr. til milde Stiftelser og Foreninger, samt ved Testament yderligere 830,000 Kr. til forskjellige Legater. Til Løn for sin Gavmildhed blev han 1872 Ridder af Danebrog og 1876 Etatsraad.

Stolthenrik, Benævnelse paa to hos os alm. vildtvoxende Urter; den ene er en Gaasefod (s. d. A.) og har pilformede Blade, rank Vært og en pyramideformet Top, dannet af en Masse meget uanselige, grønlige Blomster; den findes navnlig omkring beboede Steder og paa Affaldspladser. Den anden er Almind. Brandbæger, s. Brandbæger.

Stolze, Heinr. Aug. Wilh., Opfinder af et stenographisk System, f. i Berlin 20 Maj 1798, studerede Sprogvidenskab der og levede som Lærer foruden at være ansat i Berlins Brandforsikring. Fra 1838—40 udarbejdede han sin Stenographi (s. d. A.) og virkede fra 1848 som Stenograph i den preussiske Landdag og senere i den preussiske Rigsdags andet Kammer som Forstander for det stenographiske Bureau. D. 9 Jan. 1867. Efter hans Død have Tilhængerne af hans Stenographi delt sig i Ny- og Gammelstolzianere.

Stolzenfels, en efter 1836 restaureret, gammel Ridderborg i den preussiske Rhinprovins ved Rhinens venstre Bred, 1 M. s. for Koblenz, tilhører Kongen af Preussen.

Stomachica, mavestyrkende Midler.

Stomatopöder, d. s. s. Mundføddede.

Stone [stohn], engelsk Vægtenhed, lig 14 Pounds avoirdupois ell. 12,701 danske Pund. Foruden denne forekomme S. paa 8, 16⅔ og 24 Pounds.

Stonehenge [stöhnhendsch], s. Salisbury.

Stopbøsse. Naar en bevægelig Stang, saasom Stempelstangen til en Dampcylinder, en Pumpe o. fl. skal passere Laaget til Cylindren uden at ophæve dens lufttætte Afspærring fra Atmosphæren, maa den omgives af et tætsluttende Materiale, der i nogen Grad kan udvide sig, efterhaanden som det borttages ved Slid. S. bestaar gjærne af et ringformet Rum, fyldt med indfedtet Hamp eller særlige dertil forfærdigede Pakningssnore, der efterhaanden kunne klemmes sammen med Skruer, som indknibe Rummet i Retningen af Stangen. I visse Tilfælde bruges ogsaa Metalpakning, bestaaende af kileformede Metalstykker, der kunne spændes til, efterhaanden som de slides. Endelig bruges en ofte meget stor S., hvor Axlen til et Skrueskibs Maskine gaar ud til Skruen. Hvad der skal bevæge sig i en S., maa naturligvis være saa glat som muligt og frit for Fliser for ikke at ødelægge Pakningen.

Stopper paa et Skib er enten et svært Stykke Tov, befæstet til Dækket, bestemt til at holde paa Kjættingen eller Tovet, naar man ligger til Ankers, eller det er en mechanisk Indretning af Jærn til at hindre Ankerkjættingen i at løbe ud. Ved flere Tove, saasom Storbraser og Storskjøder o. fl. paa større Skibe, haves ogsaa S., som kaldes Katteskjærte, bestemte til at stoppe det, der er halet, imedens man kaster Tovet til.

Stoppin, en smækker Bomuldsvæge, som er dyppet i og gjennemtrængt af en Blanding af Krudt og Brændevin og dernæst tørret. S. bruges i Artilleriet og især i Fyrværkeriet til Anvendelse ved Ledeild; ophængt uden Indeslutning brænder S. forholdsvis langsomt, men indesluttet i et Papirshylster eller især indslaaet i Tovværk forplanter den Antændelsen meget hurtig paa lange Strækninger.

Stor Aa, et af Jyllands større Vandløb, dannes ved Holstebro ved Sammenløbet af den paa Alheden 2¼ M. s. v. for Silkeborg udspringende Holstebro Aa og Lille Aa. Fra Sammenløbet tager den vestlig Retning mod Nissum Fjord. Den er c. 11 M. lang, temmelig bred, men lav og omgiven af Enge.

Stora Köpparberget [berj], ved Søen Tisken i Dalarna (derfor i ældre Tider kaldet Tiskasjöberg), indeholder Sveriges ældste Kobbergrube. S. K.s Grube, ogsaa fordi den ligger paa Staden Faluns Grund kaldet Falu-Grube, er bleven bearbejdet i det mindste fra Begyndelsen af det 14de Aarh.; den dybeste Schacht har en lodret Dybde af over 1,100 F. Gruben drives af et Selskab. Udbyttet af Kobbertilvirkningen var størst 1650 og udgjorde da 3,012,000 Klgr.; det aftog derefter stadig indtil 1842, da det udgjorde 378,000 Klgr.; senere steg det paa ny og udgjorde efter 1850 i nogle Aar i Gjennemsnit 680,000 Klgr. 1886 iværksattes Brydning paa 40 Steder, af hvilke de 10 bleve drevne paa Forsøg; Udbyttet udgjorde c. 434,000 Klgr. raffineret Kobber, foruden 67,196 Gram Guld og 396,426 Gram Sølv.

S. K.s Län, s. Dalarne.

Storax, s. Styrax.

Storborgere er vore Socialdemokraters Gjengivelse af det franske „Bourgeoisie", den mere dannede og velhavende Middelstand. Store

Bønder var det Navn paa Godsejere, som ved Octoberforeningens Stiftelse 1865 brugtes til at betegne det formentlige Fællesskab i Interesser mellem dem og de mindre Landboere.

Storbritannien kaldes de siden 1707 til ét Rige forenede Riger England og Skotland.

Storch, Fred. Ludvig, dansk Maler, f. 21 Juli 1805 i Kjerte i Fyn, d. 2 Sept. 1883, blev Student 1823, theologisk Candidat 1830, men besøgte samtidig Kunstakademiet og begyndte at udstille 1828. Han rejste udenlands 1832, besøgte Dresden, men opholdt sig navnlig i München, hvorfra han med kongelig Understøttelse gjorde en Rejse til Italien (1845—46). Fra München, hvor han havde stiftet Familie, vendte han 1852 tilbage til Danmark og levede siden i Kjøbenhavn. Han havde i sine yngre Aar Navn som Portrætmaler, medens hans Genrebilleder, der vare svage baade i Form og Farve, tillige havde et noget sentimentalt Anstrøg og ikke vandt det Bifald i Danmark, som hans første Arbejder havde fundet i Tyskland. Han agreeredes 1852.

Storcirkel, den Cirkel, der opstaar, naar en Kugle gjennemskæres med en Plan gjennem dens Centrum. Alle S. paa en Kugle ere lige store, idet deres Radius er Kuglens.

Storck, Herman Baagøe, dansk Architekt, f. 1839 i Skibby paa Sjælland, Student 1859, uddannede sig ved Kunstakademiet og vandt 1866 den mindre Guldmedaille efter at have været udenlands med Akademiets mindre Stipendium. Efter Tholles Død overtog han Fuldførelsen af Viborg Domkirke (1871—76). Senere har han bl. a. restaureret St. Bendts Kirke i Ringsted og Helligaands Kirken i Kjøbenhavn. 1880 blev han Medlem af Kunstakademiet.

Stord (ofte kaldt **Storøen**), Ø ved Norges Vestkyst i Søndhordaland; s. **Haakon Adelstensfostre.**

Store Bælt, s. **Bælt.**

Store Dom, en af Altinget 1564 vedtagen og det følgende Aar med kongelig Stadfæstelse forsynet vigtig islandsk Straffelov, der navnlig angik Løsagtighedsforseelser og først blev fuldstændig ophævet 1838, da den danske Criminallovgivning i det hele blev udvidet til Island.

Storeheddinge, Kjøbstad i Sjælland, Præstø Amt, Stevns Herred, 6 M. s. til v. for Kjøbenhavn, ½ M. fra Stevns Klint. 1,549 I. (1880). De offentlige Bygninger ere: Kirken, Raadhuset, Skolerne og Sygehuset. Kirken, restaureret 1853—54, er bygget i Form af et Kors, hvis midterste Del udgjør en stor Ottekant. Agerdyrkning er Befolkningens Hovederhverv. Byjorderne ere skyldsatte for 280 Tdr. Hartkorn med et Areal af 2,183 Tdr. Ld., hvoraf 106 Tdr. Land Skov. Handelen er af ringe Betydning; der er to Udskibningssteder, ved Rødvig og Bøgeskoven, begge c. 1 Mil fra Byen, og Banelinje til Rødvig og Kjøge. Under Toldstedet vare 1887 hjemmehørende 121 Baade under 4 Tons og 50 Fartøjer over 4 Tons, disse af samlet Drægtighed 659 Tons. Af industrielle Anlæg er her 1 Brænderi, 2 Bryggerier, 2 Garverier, et Bogtrykkeri, 1 Kalkbrænderi, 1 Kridtfabrik og 1 Portlandscementfabrik. Her er 2 Spare- og Laanekasser og en Laane- og Discontobank.

Store Ocean, ogsaa kaldet det **stille Hav, Sydhavet** ell. **Australoceanet,** er den Del af Verdenshavet, som mellem den nordlige og den sydlige Polarkreds udstrækker sig mellem Asien og Australien paa den ene og Amerika paa den anden Side, med tiltagende Bredde mod S. indtil 5° n. Br. Bredden i den nordlige Del, Beringsstrædet, er kun 10 M., men under 40° n. Br. er den 1,260 M., under 20° n. Br. mellem Mexicos Vestkyst og det indre af Tongkingbugten 2,150 M. og under 5° n. Br. 2,700 M. Herfra aftager den igjen mod S., saaledes at den under 10° s. Br. er 2,070 M. og under 40° s. Br. 1,590 M. Dets Areal udgjør omtr. 3,180,000 □ M. eller over ⅓ af hele Jordoverfladen. Dette Hav har ikke som Atlanterhavet Forgreninger, der trænge sig dybt ind i Landmasserne; men det danner dog ved de fra Asien udskydende Halvøer i Forbindelse med de udstrakte Ørækker flere Underafdelinger, der have særlige Benævnelser. Paa Amerikasiden findes kun to betydelige Halvøer, Gammel Californien, der danner den californiske Havbugt, og Alaska, der tillige med dens Fortsættelse, Aleuternes Ørække, danner Sydgrænsen for Beringshavet, som ogsaa kaldes det kamtschadalske Hav. Halvøen Kamtschatka skiller dette fra Ochotsk-Havet, der lukkes mod S. af Kurilernes Ørække, og hvorfra Tarakai-Kanalen mellem Fastlandet og den store Ø Sachalin og La Péyrousestrædet mellem sidstnævnte Ø og den japanske Ø Jeso føre ud i det japanske Hav mellem Fastlandet (Amurlandet og Halvøen Korea) og de japanske Øer. Herfra fører Koreastrædet ind til det østchinesiske Hav, der afsondres fra Oceanet ved den lange Ørække, som, om end med store Aabninger, strækker sig fra Kiusiu ned mod Formosa. Dette Havs nordl. Del mellem China og Korea kaldes det gule Hav og afsætter mod N. og N. V. Korea-Bugten, Liaotong-Bugten og Petschili-Bugten. Fra det østchinesiske Hav fører Fukian-Strædet mellem Øen Formosa og Fastlandet til det sydchinesiske Hav med Tongking- og Siam-Bugterne, mellem China og Bagindien paa den ene Side og Sunda-Øerne og Philippinerne paa den anden. Det store asiatiske Archipelag omslutter flere mindre Underafdelinger af det store Ocean, af hvilke de mærkeligste ere: Sulu Søen, der ved Øen Palavan skilles fra det sydchinesiske Hav, Celebes Søen, skilt fra det forrige ved Sulu-Øerne, Molukkersøen mellem Celebes og Molukkerne, Java Søen mellem Borneo, Sumatra, Java og Celebes, Sunda Søen ø. for Java Søen og Banda Søen længst mod Ø. Mellem Ny-Guinea, Sundaøerne og Australiens Nordkyst dannes endelig en lignende Underafdeling, der ofte kaldes Harafora Søen, og som i Australien danner den store Carpentariabugt. — De her anførte Ørækker ere næsten alle af vulkansk Natur og indeholde talrige endnu virksomme Vulkaner. Paa den modsatte Side af Oceanet er vel ingen Øer, men vi træffe her i Andesbjærgene

en ikke mindre mærkelig Vulkanrække, og vi se saaledes at det hele store Hav er ligesom indbefattet i en vulkansk Ramme. — Medens vi have set, at Oceanets vestlige Del er særdeles rig paa Øer, der ud for Bagindien og Australien endog danne ligesom et bredt Øbælte over mod Sydamerika, saa findes disse i dets nordl. og vestl. Del ligesom ogsaa i dets sydl. Del s. for 24° s. Br. kun saare sparsomt. Det store Oceans Øer ere af forskjellig Størrelse, men, naar undtages det asiatiske Archipelag og de nærmere australske Øer, i det hele forholdsvis smaa. De have dels Bjærgkarakter og ere da for det meste vulkanske, dels ere de Koraldannelser, opbyggede paa undersøiske Bjærge, som oftest af en mærkelig Stejlhed. Koraldannelserne ere i det hele meget fremherskende i det tropiske Bælte og særlig i det saakaldte **Koralhav**, der udstrækker sig ø. for Australiens nordl. Halvdel indtil Ny-Hebriderne, fra hvis Bund der hæver sig talløse Koralrev og Banker, over hvilke der kun er nogle faa Fod Vand. Sejladsen vilde derfor her være saa godt som umulig, dersom der ikke langs Australiens Østkyst fandtes en 5 til 14 M. bred Rende med 10—16 Favne Vand og rent Farvand. Vort Kjendskab til Vind- og Strømforhold er her langt ufuldstændigere end for Atlanterhavets Vedkommende. Nordøstpassatens Nordgrænse, der om Foraaret er 20° n. Br., rykkes i Sommerens Løb op mod 24° n. Br., medens samtidig dens Sydgrænse flytter sig fra 1° til 11° n. Br. Sydøstpassatens Sydgrænse bevæger sig mellem 20⅓° s. Br. om Sommeren og 25½° s. Br. om Vinteren; dens Nordgrænse rykker om Sommeren endog frem til 5¼° n. Br. Bæltet imellem Passaterne har afvexlende Stille og foranderlige Vinde med megen Regn. Passaterne begynde først temmelig langt fra Sydamerikas Vestkyst, mod S. fra 70 til 100 M., mod N. endog 150 M. Langs Sydamerikas Vestkyst ere sydlige Vinde fremherskende, langs Nordamerikas nordvestlige, ofte afbrudte af voldsomme Orkaner med heftige Regnskyl. Paa lignende Maade ophøre Passaterne temmelig langt fra Havets Vestkyst og efterlade et foranderligt Vindbælte. — De mest bekjendte Strømme ere: 1) Sydpolarstrømmen, der indtil 60° s. Br. har nordlig Retning, men mellem 60° og 50° s. Br. deler sig i mindst 4 Dele, af hvilke den østligste løber over mod Patagoniens Kyst, drejer mod S. rundt om Cap Hoorn og fortsætter sin Vej i Atlanterhavet op mod La Plata Strømmen; den næste følger Sydamerikas Vestkyst fra Chiloe Øerne op mod Linjen og bøjer her mod V.; den tredje løber temmelig parallel med den anden længer mod V. og tager under 20° s. Br. vestlig Retning; den fjerde fortsætter Retningen mod N., bøjer under 40° s. Br. mod V. og omslutter en mægtig Banke af Tang. Temperaturen i denne Strøm og dens Underafdelinger er indtil 11° lavere end i det omliggende Hav, og dens Hastighed meget vexlende, fra ¼ til 1 M. i Timen. 2) Den sydlige Æqvatorialstrøm har sin Nordgrænse et Par Grader n. for Linjen og sin Sydgrænse omtrent under den sydlige Vendekreds. Den deles paa mange Maader ved de talløse Øgrupper, som dette Bælte indeholder, og den nordlige Del udsender en Mængde Arme saa vel mod N. som mod S., der snart tage modsat Retning mod Ø. Dens sydlige Del fortsætter sin vestl. Retning hen imod Ny-Seeland, hvor den s. om denne Ø sender en Arm mod S. ned mod Balleny Øerne, medens en anden fortsættes mod V., indtil den deles ved Ny-Caledonien og Ny-Hebriderne og paa begge Sider af Ny-Guinea løber ind i det store asiatiske Archipelag, samtidig med, at en anden Arm følger Australiens Østkyst mod S. og derefter bøjer mod Øst over mod Ny-Seelands Vestkyst. 3) Den nordlige Æqvatorialstrøm har sin Nordgrænse omtrent under den nordl. Vendekreds og gaar næsten lige mod V. med voxende Hastighed ligesom den sydlige. Philippinernes Øgruppe deler den i to Arme, en mod N. og en mod S. 4) Den æqvatoriale Modstrøm dannes af de fra den sydlige og nordlige Strøm afløste Grene og bevæger sig mellem de to Strømme mod Ø. over mod Mellemamerika. 5) Den sorte Strøm, Kuro Sivo, eller den nordlige pacifiske Strøm synes at være en Fortsættelse af den nordlige Æqvatorialstrøms nordlige Del og udgaar fra det østchinesiske Hav paa begge Sider af den japanske Øgruppe med en Arm ind i det japanske Hav, en anden op gjennem Beringsstrædet og en tredje syd om Aleuterne mod Nordamerikas Vestkyst, som den følger mod S., idet dens vestlige Del fortsættes helt ned til Panama-Bugten, dens midterste, syd om Sandwichs-Øerne, forener sig med den nordl. Æqvatorialstrøm og dens nordlige Del, nord om Sandwichs-Øerne, danner en roterende Strøm, der indeslutter umaadelig store Banker af Tang. Den sorte Strøm afsætter desuden ved Nordamerikas Vestkyst ud for Oregonflodens Munding en mindre Gren, der flyder mod Nord langs Kysten og syd om Halvøen Alaska, hvor den bøjer noget mod S. I Beringsstrædets østlige Del hersker en kold Strøm med sydlig Retning, der synes at standses af Aleuterne, og i Ochotsk Kanalen træffer man langs Kysterne kolde Strømninger, der fortsættes med sydlig Retning gjennem det japanske Hav langs Mantschuriets og Koreas Kyst ind i det østchinesiske Hav. — Det store Ocean er vel nu langt mere besejlet end tidligere, men da dette for en stor Del sker ved de store Dampskibslinjer, der altid følge en bestemt Cours, henligge dog store Strækninger uberørte af denne Færdsel. De vigtigste Skibsfartslinjer ere: 1) fra Atlanterhavet om Cap Hoorn langs Sydamerikas Vestkyst og over Oceanet til Australien og Japan; 2) a) fra Panama til Sandwichs-Øerne, b) til Ny-Seeland og Australien, c) til San Francisco og derfra til Japan. 3) Fra Europa om det gode Haabs Forbjærg til China og Japan.

Storfjord, en anselig Fjord paa Norges Vestkyst, i Søndmøre.

Storgrækenland (Magna Græcia) kaldtes i Oldtiden den sydl. Del af Italien paa Grund af den store Mængde græske Kolonier, som fandtes der.

Storhedsvanvid, en egen Form af Sindssygdom, der i Regelen optræder sammen med

fremadskridende Lamhed af hele Legemet og charakteriserer sig ved en sygelig forhøjet Selvfølelse og vanvittige Forestillinger om ubegrænsede Rigdomme, de højeste Værdigheder, store Evner osv.

Storjohann, Johan Cordt Harmens, norsk Gejstlig, f. i Bergen 15 Aug. 1832, blev theologisk Candidat 1860, gav 1864 Stødet til Oprettelsen af den norske Sømandsmission („Foreningen til Evangeliets Forkyndelse for norske Sømænd i fremmede Havne"), som kort efter, støttet ved betydelige Pengebidrag, traadte i Virksomhed. S. virkede selv med meget Held som Foreningens Udsending i London 1868—72; siden den Tid har han boet i Christiania, først i Indremissionens Tjeneste, fra 1882 som Fængselspræst. I Sømandsmissionens, Søndagssagens og andre lignende Formaals Tjeneste har han foretaget adskillige Rejser i Udlandet og bl. a. ogsaa besøgt Palæstina. Han har oversat en Mængde religiøse og opbyggelige Skrifter.

Stork (Ciconia) hører til en med Hejrerne beslægtet Familie, er mere langhalset og langbenet end Hejrerne, men har omtrent samme Næbform; Tæerne ere derimod kortere og Kløerne mindre krumme og i det hele svagere end hos disse. Vor alm. S. (C. alba), hvid med sorte Svingfjer, rødt Næb og røde Ben, ruger dels paa Huse, dels paa høje Træer og lever af Frøer, Snoge, Insekter, Mus osv., fredet og yndet alle Vegne. Vinteren tilbringer den i Nordafrika; forud for Udvandringen gaa Forsamlinger af de gamle og unge S. og disse sidstes Indøvelse i Flugten. Mindre almindelig i Danmark er den mere østlige, sorte S. (C. nigra), sort med Metalglans og røde Ben; den ruger paa Træer og lever mest af Fiske, dog ogsaa af Krebs, Krybdyr, Orme og Vandinsekter. I de varmere Dele af Afrika og Asien findes de graadige, aadselædende Marabustorke (Adjudanter, Jabiru) (Mycteria, Leptoptilus), store S. med stort, tykt, trekantet Næb og nøgent Hoved og Hals, der med Gribbene deltage i Bortskaffelsen af Aadsler og Affald og derfor nyde en lignende Agtelse og Beskyttelse som disse.

Storkenæbsfamilien (Geraniaceæ), Urter eller Buske af de frikronbladedes Orden, have oftest haanddelte Blade med Axelblade og regelmæssige, undersædige Blomster med 10 Støvdragere og en femdelelig Spaltefrugt; Smaafrugterne løsne sig fra neden saaledes, at de med Spidsen af den blivende Griffel blive hængende paa det øverste af en søjleformet Forlængelse af Frugtbunden. 5 Slægter med omtrent 350 Arter, der navnlig have hjemme i den tempererede Zone af begge Halvkugler. Slægten Storkenæb (Geranium) kjendes fra den lignende Pelargonium ved Mangel af Spore (s. Pelargonium); hos os ere mange vildtvoxende, og mange dyrkes for deres smukke Blomster.

Storkesnabel eller Pantograph kaldes et Apparat til ad mechanisk Vej at gjengive Tegninger i formindsket eller forstørret Maalestok. Som Regel bruges den dog kun til at formindske Tegninger med, da man ved Forstørring let faar Unøjagtigheder indførte. S. bestaar i Hovedsagen af 4 Stænger, forbundne ved Led, saaledes at de danne et Parallelogram. To sammenstødende Sider ere forlængede ud over deres Skæringspunkter med de to andre Sider saa langt, at deres Endepunkter og de to andre Siders Skæringspunkt ligge i samme rette Linje. Naar nu det hele System bevæges om den ene forlængede Sides Endepunkt, der holdes fast, ville de to andre Punkter beskrive ligedannede Figurer med det faste Punkt som Lighedspunkt. Den større Tegnings Contourer følges med den anden forlængede Sides Ende, og i de to andre Siders Skæringspunkt sættes en Skrivestift eller en Naal eller Diamantsplis, naar man umiddelbart vil radere den formindskede Tegning paa en Kobber- eller Staalplade. Ved Broderemaskinen bruges ogsaa en S., der ved stødvis at bevæges for hvert Sting efter en større Tegning bringer Rammen med Tøjet til at flytte sig paa tilsvarende Maade, medens Naalene stadig gaa i en paa Tøjfladen vinkelret, uforandret Bane. Hvor der ikke tilsigtes nogen synderlig Nøjagtighed og hvor man vil forstørre en Tegning, kan der bruges et yderst simpelt Apparat, bestaaende af en Kautschuksnor, som er fastholdt i den ene Ende og ved den anden fæstet til en Skrivestift. Paa Snoren maa end videre sidde en lille Perle. Bevæges nu Skrivestiften saaledes, at Perlen under Snorens Bevægelser, Udvidelser og Sammentrækninger følger Tegningens Contourer, vil Skrivestiften tegne en dermed ligedannet Tegning.

Storkobbe, norsk, d. s. s. Graasæl, s. Sæl.

Storm, s. Vind og Kuling.

Storm, Edvard, norsk Digter, f. i Vaage i Gudbrandsdalen 21 Aug. 1749, blev Student 1765 og opholdt sig paa sin Faders Præstegaard, indtil han 1769 kom til Kjøbenhavn, hvor han 1787 blev Lærer og Inspecteur ved Efterslægtselskabets nyoprettede Realskole; d. 29 Sept. 1794. S. var en Beundrer af Ewald og Medlem af „Dreyers Klub", men derimod ikke af det norske Selskab. Han begyndte som Digter med en Samling Viser i gudbrandsdalsk Dialekt, Barndomsindtryk af norsk Bondeliv, som endnu have bevaret deres Friskhed og ere optagne i Samlinger af Folkeviser. 1774 optraadte han som dansk Digter med et satirisk Heltedigt om Degnen „Bræger", vandt 1778 det danske Literaturselskabs Pris for sit Digt om „Indfødsretten" og udgav s. A. en senere forøget Samling moraliserende „Fabler og Fortællinger i den gellertske Smag", 1785 sine „samlede Digte". Efterslægtselskabets folkeopdragende Planer gav ham 1786—88 Anledning til Udarbejdelsen af en Række Viser for Almuen, som solgtes paa Gaderne for en halv Skilling Stykket, om Flid og Vindskibelighed, om fornøjet Munterhed i Fattigdom, om Drukkenskab, om Spøgelser, om Tallotteriet o. l.; mest bekjendt er Visen om Hr. Sinclar. S. deltog ivrig i de Forelæsninger, Selskabet lod afholde for Ungdommen, holdt Foredrag over Klogskabslære, Geographi, Mythologi og dansk Sprog og var som Skolemand Talsmand for et fortroligt Venskabsforhold mellem Lærer og Discipel, der gjør legemlige Straffe overflødige. Hans mest berømte Discipel er Oehlenschläger;

Componisten til „Danmark dejligst Vang og Vænge", Poul Rasmussen (s. d. A.), var hans Plejesøn.

Storm, Johan Fredrik Breda, norsk Sprogmand, f. 24 Nov. 1836 i Lom (Gudbrandsdalen), tog philologisk Examen 1864. Han begyndte tidlig at studere germansk og romansk Sprogvidenskab, især Engelsk, foretog 1869—70 en Rejse gjennem Frankrig, Italien og Spanien for at uddanne sig videre i Romansk og udgav efter Hjemkomsten „De romanske Sprog og Folk" (Christiania 1871) samt »Remarques sur les voyelles atones du Latin, des dialectes Italiques et de l'Italien« (1873, publiceret i »Mémoires de la Société de Linguistique«, Paris). Han var 1869 bleven Universitetsstipendiat og blev 1873 Professor i romansk og engelsk Philologi. Foruden Afhandlinger i Christiania Videnskabsselskabs Forhandlinger og i »Romania« (Paris) har han udgivet „Engelsk Philologi, I Det levende Sprog" (Christ. 1879; oversat af Forfatteren paa Tysk, Heilbronn 1881), „Norsk Lydskrift med Omrids af Fonetiken" (1884), »Dialogues Français« (Kbh. 1887). I flere Aar har han foretaget Sommerrejser for at udforske norske Dialekter og har sammenfattet sine Jagttagelser dels i Tidsskriftsartikler, dels i Skriftet „Det norske Maalstræv" (Kbh. 1888). — Hans Broder, Gustav S., f. 18 Juni 1845 i Rendalen (Østerdalen), tog philologisk Examen 1868, fik 1872 det danske Videnskabernes Selskabs Guldmedaille for sin Afhandling „Snorre Sturlassøns Historieskrivning" (Kbh. 1873), tog 1874 Doctorgraden for sin Afhandling „Sagnkredsene om Karl den store og Didrik af Bern hos de nordiske Folk" og blev 1875 Universitetsstipendiat i Historie. I Vinteren 1868—69 havde han opholdt sig i Paris; i Sommeren 1874 foretog han en Rejse til Island, hvorom han har givet Beretning i „Minder fra en Islandsfærd" (Christ. 1874), og 1875 studerede han i Berlin. 1877 blev han Professor i Historie med Forpligtelse til tillige at foredrage politisk Geographi. 1881 blev det overdraget ham at fortsætte det af Munch og Keyser paabegyndte Værk „Norges gamle Love"; i dette Øjemed opholdt han sig i Vinteren 1881—82 i Kjøbenhavn og Stockholm, hvorefter Lovenes 4de Bind (Texter og Haandskriftbeskrivelse) udkom 1886. Han har desuden efter offentlig Foranstaltning udgivet P. A. Munchs „Samlede Afhandlinger" (4 Bd., 1872—76), „Sigurd Ranessøns Proces" (1877), „Samlede Skrifter af Peder Claussøn Friis" (1881), »Monumenta historica Norvegiæ« (1880), „En Tale mod Biskopperne, et politisk Stridsskrift fra Kong Sverres Tid" (1885). Blandt hans andre Skrifter kunne nævnes „Kritiske Bidrag til Vikingetidens Historie; I Ragnar Lodbrog og Gangerolv" (1878) og „Studier over Vinlandsrejserne, Vinlands Geographi og Ethnographi" (1888) samt talrige Afhandlinger i „Norsk historisk Tidsskrift", i Aarbøger f. nord. Oldkyndighed, Christiania Videnskabsselskabs Forhandlinger og Archiv f. nord. Philologi. For det sidste Tidsskrift har han været Hovedredacteur (1882—88), hvorhos han siden 1883 er Generalsecretær i Christiania Videnskabsselskab og Udgiver af dets Forhandlinger, siden 1885 Formand for Kildeskriftcommissionen.

Storm, Theod., tysk Digter, f. 14 Oct. 1817 i Husum, studerede Jura i Kiel og Berlin, blev 1842 Advocat i sin Fødeby, men maatte paa Grund af sine tyske Sympathier opgive denne Stilling og gaa til Preussen, hvor han blev Kredsretsassessor, først i Potsdam, senere i Heiligenstadt; strax efter Krigen 1864 vendte han tilbage og udnævntes til Landfoged i Husum; 1879 tog han sin Afsked og bosatte sig i Hademarschen ved Itzehoe. Paa sin 70-Aars Fødselsdag udnævntes han til Æresborger i Husum; d. 4 Aug. 1888. S. var paa sit begrænsede Omraade en Digter af høj Rang og vandt især ved sine Noveller et stort og taknemmeligt Publikum, skjønt hans Arbejder ikke indeholdt noget i dybere Forstand nyt. Ligesom hans Digte („Sommergeschichten u. Lieder", 1851, „Gedichte", 1853, 7de Opl. 1885) kun skildre Familielivets stille, afsluttede Verden i varme og inderlige, ofte vemodige Toner eller tegne fine og stemningsfulde Naturbilleder, aldrig kjende til stormende Lidenskaber eller stærke Ord, saaledes have ogsaa hans Noveller, især de ældre, deres væsentligste Fortrin i den ejendommelige poetiske, tit halvt drømmende Stemning, der hviler over dem; det er fintudpenslede Miniaturmalerier med afdæmpede Farver, og de Mennesker og Begivenheder, hvorom de fortælle, optræde og udvikle sig — hvad enten de ere af en idyllisk eller en tragisk Natur — stilfærdig, i inderlig Harmoni med de mesterlig skildrede Omgivelser. Arbejderne fra hans senere Periode, hvor han med Forkjærlighed søger tilbage til svundne Tiders Liv, ere dog ofte større anlagte og af kraftigere Farver uden derfor at fornægte hans Digtnings ovenfor antydede Grundcharakter. Af hans talrige Noveller kunne som charakteristiske Exempler nævnes: fra den ældre Periode „Immensee" (1852), „Im Sonnenschein" (8 Noveller, 1854), „Auf der Universität" (1863), „Drei Märchen" (1866), „Novellen u. Gedenkblätter" (1874; deri den udmærkede lille Fortælling »Viola tricolor«), fra den senere »Aquis submersus« (1877), „Renate" (1878), „Eekenhof" (1879), „Die Söhne des Senators" (1881). En samlet Udgave af hans Værker udkom i 14 Bd. 1868 ff. En Del Noveller ere oversatte paa Dansk.

Stormagter. Siden Congressen i Wien 1815 talte man 5 europæiske S., Rusland, England, Frankrig, Østerrig og Preussen (nu det tyske Rige). Men efter at Italiens Enhed er bleven virkeliggjort, maa dette Land medregnes blandt S., og det betragtes ogsaa som saadan af de europæiske Magter, idet dets Affending siden 1867 er bleven medtagen paa alle større diplomatiske „Congresser".

Stormarn, en Del af det sydlige Holsten. Navnet udledes af Floden Stör, der adskiller det fra det egentlige Holsten. S. udgjorde først et eget Grevskab, der i det 12te Aarh. forenedes med Grevskabet Holsten under det schauenburgske Hus, s. Holsten.

Stormasten, den midterste af de tre Master i et tremastet Skib, den agterste i et tomastet Skib.

Stormbrædder ell. Vindbrædder, s. Vindmølle.

Stormfugl, en Afdeling af Maagernes Familie, udmærket ved, at Næseborene ligge ved Grunden af Næbet som et fremstaaende, dobbelt Rør, og at Bagtaaen kun er til Stede som en lille Klo eller ganske mangler. Fødderne ere forholdsvis svage, Næbformen som hos Rovmaagerne (s. d. A.). S. ere pelagiske Fugle, der tilhøre det aabne Hav og ruge paa isolerede Klipper eller paa øde, mod Havet vendende Fjælde; de ere meget rige paa Tran og udsprøjte gjærne en Transtraale mod den, der nærmer sig dem paa Rugepladsen. Idet de bevæge sig utrættelig, halvt flyvende, halvt svømmende, halvt trippende hen over Havet, mellem Bølgerne, snappe de Smaadyr (Gopler, Blæksprutter, Fiske o. desl.), men samle sig ogsaa om de dræbte Hvaler for at plukke i Spækket og følge med Skibene for at snappe Affald og fiske i Kjølvandet. Herhen høre Stormmaagerne (Fulmarus, f. Ex. F. glacialis, Malemuken, norsk Havhest), ofte hvide af Farve, mere maageagtige; Stormsvalerne (Thalassidroma), sorte eller sortebrune, ligne Ternerne saa vel i Størrelse som ved de lange Vinger; Stormdykkerne, Skraape, norsk Lire (Puffinus), med mere skarveagtigt Næb. Ogsaa Albatrossen (Diomedea) hører til denne Gruppe.

Stormhat (Aconitum), Slægt af Ranunkelfamilien, har haandfligede Blade og et stort, kronbladet Bæger, hvoraf navnlig det ene Blad er stærkt udviklet og hvælvet og kaldes Hjælmen; 2 smaa Kronblade med en lang Negl og S-formet Plade, 3 Bællekapsler. En Art, Giftig S. (A. napellus), med blaa Blomster, indeholder en meget giftig Plantebase, Aconitin; det samme er Tilfældet med flere andre Arter; den giftigste er A. ferox fra Nepals Bjærge. S. kaldes ogsaa Vennsvogn og Due.

Stormogûlernes Rige, s. Indien (Hist.).

Stormpæl, en Palissade, der er stillet horizontalt paa Gravranden foran et Brystværn.

Stormtaarn, en i Oldtiden og Middelalderen benyttet Krigsmaskine, bestaaende af en høj Tømmerbygning, som af Belejrerne af en Fæstning førtes paa Ruller imod dennes Mur, for at man fra dens Tag med Pileskud kunde fordrive Forsvareren fra Murkronen og over et Slags Bro, der fra S. kastedes over til Muren, skaffe de stormende Adgang til denne. **Stormtag**, i Middelalderen kaldet en Kat eller et Gravsvin, en anden Krigsmaskine bestaaende af en lav Tømmerbygning med et stærkt Tag over, som af Belejreren stilledes ved Siden af Fæstningsmuren, for at han i Ly deraf kunde bryde Hul i denne med Brækstang og Hakke eller med Murbrækkeren eller Vædderen.

Störnoway [uæ], Havn paa Østsiden af den store Ø Lewis iblandt Hebriderne. Her samles de store Flaader, der aarlig udgaa paa Fiskeri i det omliggende Hav.

Storsjön, en af Sveriges betydeligste Indsøer, c. 10 M. (75 Kilom.) lang, med en Bredde af c. 4 M. (30 Kilom.) og et Areal af c. 8 □ M. (447 □ Kilom.), ligger i en Højde af c. 950 F. (300 Met.) over Havet paa det Bjærgplateau, som indtager den største Del af Jemtland. Den faar sit Vand fra en Mængde mindre Bjærgsøer og har sit Udløb til Østersøen gjennem Indalselv. I S. ligger en Mængde større og mindre Øer, blandt hvilke Frösön, som udgjør et eget Sogn, er den største. Paa denne Ø findes Levninger af Kronstads eller Frösöskanse, som i det 17de Aarh. flere Gange blev indtagen af de danske.

Storting, Navnet paa den samlede norske Rigsdag, der deles i Odelsting og Lagting (s. Norge).

Stortyrken, gammeldags Navn for den tyrkiske Sultan.

Stortyskerne, politisk Partinavn for dem, der 1848 o. flg. fastholdt Østerrigs Forbindelse med Tyskland, og som ønskede at udstrække Tysklands Indflydelse over hele det østerrigske Rige, i Modsætning til Lilletyskerne, der vilde samle Tyskland uden de østerrigske Lande under Preussens Ledelse.

Story, Joseph [störi], en af de mest ansete nordamerikanske Jurister, f. 18 Sept. 1779 i Marblehead ved Boston, blev 1811 Medlem af Unionens Højesteret og tillige Professor i Jurisprudensen ved Universitetet i Cambridge (nær ved Boston), hvor han døde 10 Sept. 1845. Hans »Commentaries on the constitution of the united States« (3 Bd., 1833; 4de Opl. 1873) og »Commentaries on the conflict of laws« (7de Opl. 1872) nyde især megen Anseelse.

Stosch, Albrecht v., preussisk General, f. 1818 i Koblenz, blev 1835 Lieutenant og 1852 Capitain, samt overgik 1855 til Generalstaben. 1866 var han Generalmajor og blev Generalkvartermester ved Kronprinsens Hær; han blev derefter Directeur i Krigsministeriet for Forplejningsvæsenet og viste sig som en dygtig Organisator. Under Krigen 1870 ledede han som Generalintendant Hærens Forsyning i Frankrig og var i Dec. Stabschef hos Storhertugen af Mecklenburg. I Jan. 1872 blev S. som Statsminister sat i Spidsen for den tyske Flaade; han blev s. A. Medlem af Forbundsraadet og af det preussiske Herrehus, ophøjedes 1876 til Admiral, men tog i Marts 1883 Afsked som Minister.

Stoss, Veit, tysk eller polsk Billedhugger, f. omtr. 1438 i Krakow, d. 1533 i Nürnberg, delte sin Virksomhed mellem disse to Byer. Han var navnlig en fremragende Kunstner i den da brugelige Billedhuggerkunst i Træ; et af hans Hovedværker er hans store Altertavle til Højaltret i Frue Kirke i Krakow (1472—84). I Marmor udførte han bl. a. Gravmælet over Casimir IV i Domkirken og „Christus paa Oljebjærget" i Augustinerklostret i Krakow. I Nürnberg gjorde han Model til „Das Sebaldusgrab", som senere benyttedes af Vischer, ligesom han ogsaa udførte en Mængde Arbejder i Træskæring, der til Dels sendtes til andre Byer. Medens han som Kunstner udmærker sig ved en høj Grad af Finhed i Følelsen, var han personlig en urolig og stridbar Person.

Stothard, Thomas, engelsk Tegner og Maler, f. 1755 i London, d. 1834, var først Tegner i en Brocadefabrik, men tiltrak sig Opmærksomhed ved nogle Tegninger og begyndte at levere Illustrationer til de betydeligste engelske Digtere, hvori han med stor Genialitet gjengav deres forskjellige Charakter. Ved disse Tegninger (over 4,000) vandt han et stort

Navn over hele Europa. Hans Malerier staa tilbage for hans Tegninger, om de end ikke sattes samme Fortrin som disse i Henseende til Opfindelse og Anordning. Han gav ogsaa Tegning til Wellingtons Sølvskjold, der 1821 var fuldendt efter 7 Aars Arbejde. S. blev 1785 agreeret og 1794 Medlem af Kunstakademiet i London. — Hans Søn, Charles Alfred S., Maler og Raderer, f. 1787 i London, var Elev af sin Fader og udmærkede sig navnlig ved en streng historisk Opfattelse. Han har udgivet et i antiqvarisk Henseende vigtigt Værk: »Monumental Effigies of Great-Britain« (1811—17) med Raderinger af ham selv. Da han 1821 vilde aftegne nogle Glasmalerier i Bere Ferrers til det samme Værk, styrtede han ned og slog sig ihjel paa Stedet.

Stougaards Aa, s. Gudenaa.

Stourbridge [bridsch], Stad i Worcester-Shire i England, ved Floden Stour, 3 M. v. for Birmingham. 10,000 J. Fabrikation af Glas, Jærn- og Lervarer.

Stout [stovt], s. Shirting.

Stov, det jyske Navn for en Kande eller 2 d. Potter. Jvfr. Stob.

Stowe, Harriet Beecher- [bihtscher stohv], amerikansk Forfatterinde, f. 15 Juni 1814 i Connecticut, Datter af Dr. Lyman Beecher (s. d. A.), blev opdraget til Lærerinde, underviste allerede i sit 15de Aar, men blev 1835 gift med Theologen Dr. Stowe, Professor i Dartmouth. Hendes Mand var ansat ved Seminariet i Cincinnati, hvor Ægteparret levede indtil 1850, da Anklage for Abolitionisme tvang det til at forlade denne By. Stowe blev da Professor i Andover. Allerede 1849 havde Mrs. S. udgivet en Samling Fortællinger, »Mayflower«, men sin store Berømmelse vandt hun ved Fortællingen »Uncle Tom's Cabin«, der efter at være indrykket i »The National Era« udkom som Bog 1852. Som æsthetisk Kunstværk er Bogen fuld af Mangler, men som et varmt, paa en orthodox-christelig Humanitet grundet Indlæg mod Slaveriet vandt den Opsigt i hele den læsende Verden; paa ét Aar tryktes alene i Amerika 305,000 Exemplarer. Bogen foranledigede Sagsanlæggelse mod Forfatterinden. I »A Key to Uncle Tom's Cabin« godtgjør hun, at hun har hentet sin Skildring fra Virkeligheden. 1853 gjorde hun med sin Mand og Broder en Europarejse og blev især modtagen med stor Begejstring i England. Efter sin Hjemkomst udgav hun »Sunny Memories of Foreign Lands« (1854). 1856 udkom den abolitionistiske Roman »Dred«, en Efterklang af Onkel Toms Hytte, 1860 kom »The Bride of the Minister«, 1862 »The Pearl of the Isle of Orr«, 1868 »The Chimney Corner«, senere en Række moralske Betragtninger (»The Small Foxes« o. fl.) til Dels i Fortællingsform, der lide af en smagløs Bredde og temmelig dagligdags Betragtninger. I Slutningen af 1869 udgav hun efter mundtlige Beretninger af Byrons Enke nogle skandaløse Efterretninger om Byrons Privatliv, der fremkaldte heftige Stridigheder i den engelske, franske og amerikanske Presse; men det hele synes at strive sig fra løs Snak og snærpet Opfattelse, og Hovedbeskyldningen mod Byron er modbevist.

Straaflетning kan udføres af Halmen fra alle Kornsorter saa vel som Ris, men da det er vigtigt, at Straaet er stærkt, sejt og ikke for kort, bruges til de bedre Arbejder Hvedestraa, saat meget tæt paa mager Jordbund og ruskket (rykket op), inden Kornet er modnet. Straaet holdes frit for Regn, tørres i Solen og bleges først i Dug og Sol, siden med Svovl; af og til farves det. Undertiden flettes de hele Straastykker mellem Knuderne, ofte spaltes de i flere Dele. Hovedanvendelsen er til Hatte, der sys sammen af flettede Baand.

Straakjøl, den lave Kjøl, som spigres under Skibets faste Kjøl paa et Træskib for at conservere den anden Kjøl, naar det støder paa Grund.

Straale kaldes i Hestens Hov den mellemste, kileformede Horndel, der findes midt paa den nederste bageste Del af Foden. Den er af en blødere Hornmasse end den øvrige Del af Hovens Horn og bidrager herved væsentlig til Fodens Elasticitet. Sur S. kaldes denne, naar der er Saar, Ulceration, til Stede i Straalen. Raadden S. kaldes i daglig Tale Straalen, naar der er Kræft i denne, en langvarig og farlig Sygdom, som til sidst gjør Hesten ubrugelig, da den griber stærkt om sig og udbreder en afskyelig Stank, idet der udskilles en misfarvet Materie.

Straalebrydning, s. Brydning og Refraction.

Straaledyr (Radiata), de lavere Dyr, hos hvilke der intet Hoved findes og Legemet ligesom er sammensat af flere omkring et fælles Midtpunkt eller en Axe stillede Afsnit, der alle have væsentlig samme ydre Form og indre Bygning. Et straaledannet Dyr er ikke egentlig symmetrisk, thi et saadant kan kun efter ēn Plan deles i to ensdannede og hinanden aldeles tilsvarende (højre og venstre) Dele; det straaledannede Dyr kan derimod deles i flere ensdannede Dele eller „Straaler“; disses Antal kaldes Dyrets Grundtal. Det er hos Korallerne 8 eller 6 eller et Multiplum af 6; hos Meduserne 4 eller et Multiplum af 4; hos Pighuderne 5 eller et Multiplum af 5 (kun som Undtagelse andre Tal, f. Ex. 6, 9, 11 osv.). Blandt Pighuderne gives der ogsaa Former, hvor Straaleformen svækkes noget ved, at en af Straalerne er mindre udviklet end de andre, hvorved der opstaar en Tilnærmelse til den sædvanlige symmetriske Dyreform. Sjældnere træder Straaleformen skarpt udviklet frem i det ydre som Stjerneform (Søstjærner, Slangestjærner). Tidligere opfattedes Begrebet S. som en systematisk Enhed, som en Række, der omfattede de efter de nuværende Forestillinger meget uensartede ovennævnte Klasser tillige med Svampene.

Straalende Materie er i Følge Crookes (s. d. A.) en fjerde Tilstandsform, i hvilke Luftarterne overgaa, naar de ere fortyndede saa stærkt, at deres Tryk er omkring en Milliontedel af 1 Atmosph. Tryk eller mindre. Imidlertid er det ganske naturligt, at Luftens Egenskaber i denne stærkt fortyndede Tilstand ere noget afvigende fra almindelig Lufts Egenskaber, thi i Følge Gastheorien have Luftdelene en fremadskridende Bevægelse med stor Hastighed, men de idelige Sammenstød bevirke,

at en Luftdel i det hele taget ikke flytter sig meget fra sit Sted; i den meget fortyndede Tilstand blive Sammenstødene imidlertid meget sjældne, saa at den fremadskridende Tilstand bliver kjendelig; Luften bliver da „s. M.". En Mængde Stoffer, særlig Diamant, Svovlcalcium, Kalkspat osv., blive phosphorescerende, naar de udsættes for s. M.

Straalesvampsygdom, Aktinomykose, er først iagttagen hos Dyr, hvor den hyppigst forekommer i Hornkvægets Kjæve i Form af Svulster, som paa Gjennemsnit frembyde smaa, materielignende Punkter, af hvilke man kan udpresse charakteristiske, hampefrøstore, gullige Korn, de saakaldte „Actinomyceskorn", der under Mikroskopet vise sig at bestaa af straaleformig ordnede, sammenfiltrede Traade af en Svamp, hvis Stilling i det botaniske System endnu ikke er sikkert bestemt. Senere er S. ogsaa iagttaget hos Mennesket, hvor den sædvanlig optræder i Form af en chronisk Suppuration, enten som en Byld, hyppigst i Kjæveegnen, eller som en Betændelse i Bindevævet foran Ryghvirvlerne, uden paa Lungesækken, Blindtarmen, Livmoderen osv. I Materien fra disse Suppurationer findes den samme Svamp, der utvivlsomt er Aarsagen til S.

Straalevarme forplanter sig igjennem Legemerne uden at opvarme dem og frembringer først en Opvarmning ved at indsuges af et Legeme og forsvinde som Straaling. Varmestraalerne tilbagekastes, brydes, spredes, polariseres og interferere efter de samme Love som Lysstraalerne, og der er al Grund til at antage, at Varmestraaler og Lysstraaler ere ēt, og at Forskjellen blot hidrører fra det Sanseorgan, der træffes af dem.

Straalsten, et i Skifere og Kalksten temmelig hyppig forekommende grønt Mineral, en Varietet af Hornblende, som krystalliserer i langstrakte, ofte stjærneformig grupperede Prismer.

Straavin vindes af modne Druer, som man først lader indtørre noget ved at henlægge dem paa Straa (hvorved de ikke saa let raadne); herved bliver Saften, idet Vandet fordamper, sukkerrigere og Vinen følgelig stærkere.

Strabismus, lat., d. s. s. Skelen.

Strābon, den betydeligste blandt de gamle græske Geographer, f. 66 f. Chr. i Amasia i Pontos, d. 24 e. Chr., foretog vidtløftige Rejser i Asien, Afrika og Europa og forfattede et stort geogr. Værk (*Γεωγραφικά*) i 17 Bøger, som indeholder vigtige Oplysninger baade i rent geogr. og kunsthistorisk Retning; det haves i en Mængde Udgaver og Oversættelser.

Stracchino, fed Ost fra Lombardiet.

Strachwitz, Moritz, Greve af, tysk Digter, f. 1822 i Peterwitz i Schlesien, studerede Jura i Breslau og gjorde dernæst en Rejse til Sverige og Norge. De Indtryk, han her modtog af den nordiske Natur og den gammelnordiske Poesi, vare af afgjørende Betydning for hans digteriske Udvikling. Hans første Digte, „Lieder eines Erwachenden" (1842), ere gjennemglødede af en overstrømmende Ungdomskraft, en ubændig ridderlig Kamplyst uden noget bestemt Maal, medens de fem Aar senere udkomne „Neue Gedichte" trods al deres ildfulde Begejstring allerede ere langt mere klare og harmoniske. En Del af disse Digte, særlig de patriotiske Udbrud, enkelte Naturbilleder og fremfor alt adskillige Ballader, høre saa vel fra Tankens som fra Formens Side til den tyske Poesis ypperste Frembringelser. Desværre døde den begavede Digter allerede 1847 i Wien paa Hjemvejen fra en Rejse i Italien. Hans samlede Digte udkom 1878 i 7de Udg.

Strack, Johann Heinrich, tysk Architekt, f. 1805 i Bückeburg, d. 1880 i Berlin, var Elev af Schinkel og var 1834—41 i Italien, hvorpaa han blev Professor ved Akademiet i Berlin. Han har bygget Babelsberg, National-Galleriet og „Siegesdenkmal" i Berlin. Sammen med Stüler og andre har han udgivet flere architektoniske og kunstindustrielle Værker.

Stradella, Alessandro, f. c. 1645 i Napoli, d. 1681 i Genua, var baade berømt Sanger og Komponist. Han bortførte en venezian sk Adelsmands Elskede og blev i den Anledning forfulgt af lejede Snigmordere til Rom. Her bleve disse, som det fortælles, saa grebne af et Oratorium af ham, der gaves i Laterankirken, at de ikke formaaede at myrde ham. Den uforsonlige Venezianer maatte derfor udsende nye Forfølgere, der anfaldt ham paa en Promenade i Turin, men kun saarede ham med deres Dolke. Endelig lykkedes Udaaden i Genua. Et Oratorium, nogle Operaer, Cantater og andre Værker af S. ere opbevarede paa Bibliotheker i Italien, men den som Kirkearie af S. berømte »Se i miei sospiri« og ligeledes Arien »O del mio dolce« (»Pietà signore«) ere ikke af S.; den første er af Louis Niedermeyer (1802—61), der stiftede det Institut for Kirkemusik i Paris, som endnu bærer hans Navn.

Stradivāri, Antonio, f. 1644 i Cremona, d. 1737 smstds., var en af de berømteste Fabrikanter af Strygeinstrumenter og Elev af den yngre Nic. Amati. Hans bedste Instrumenter ere forfærdigede mellem 1700 og 1725. S. blev en formuende Mand, efterlod langt over 1000 Instrumenter og skal ikke have taget mindre end 4 Louisdorer for Stykket.

Straf, det Onde, der paalægges den, som ved at overtræde Lovene har gjort Brud paa Retsordenen. Hvad der berettiger Staten til at straffe Forbryderen og hvad S.s egentlige Øjemed er, derom har der hersket mange forskjellige Anskuelser, **Straffetheorier**, som kunne henføres under to Hovedgrupper, de relative, som i S. se et Middel til Opnaaelse af et Samfundsformaal, og de absolute, for hvilke S. ikke er et Middel, men en fornuftnødvendig Følge af Forbrydelsen. De relative Theorier se S. atter enten som et Paavirkningsmiddel paa selve Forbryderen (for at betrygge Samfundet ved at afskrække ham fra nye Forbrydelser — Grolmans Præventionstheori — eller ved Tvang at tugte ham til Lovlydighed — Goos's Lydighedstheori — eller for at forbedre ham), eller de betragte S. som et Middel til at kue forbryderske Tilbøjeligheder hos andre end Forbryderen, idet S.s Execution skal til „Skræk og Advarsel for Ligesindede" — Afskrækkelses- og Advarselstheorierne — eller for at den i Straffeloven liggende Trusel mod alle og enhver ikke skal tabe sin Kraft — Straffe-

trufelstheorien. Af de absolute Theorier skal navnlig nævnes Hegels, efter hvilken S. er en sædelig Gjengjældelse, en fortjent Følge af Forbrydelsen, som Retfærdigheden kræver. — For saa vidt som Lovene udtrykkelig foreskrive, med hvilken S. en Forbrydelse skal belægges, kaldes S. lovbestemt; den S. derimod, som anvendes for et Forhold, for hvilket, skjønt det maa erkjendes som strafbart, ingen S. udtrykkelig findes foreskreven i Lovgivningen, kaldes arbitrær (vilkaarlig) eller ulovbestemt. I den norske Grundlov er det imidlertid forbudt at anvende S. i andre end lovbestemte Tilfælde. I Danmark tilstedes det derimod ogsaa at straffe i Tilfælde, som ganske maa sættes ved Siden af de lovbestemte. De lovbestemte S. ere igjen enten aldeles lovbestemte, naar nemlig saa vel S.s Art som dens Grad er saaledes fastsat i Lovgivningen, at aldeles intet i saa Henseende er overladt til Dommerens Skjøn (f. Ex. i Almindelighed Livsstraffe), eller relativ bestemte, naar Loven kun har fastsat en Strafferamme, et Maximum og Minimum for S., og altsaa har overladt Dommeren et saadant Spillerum ved S.s Bestemmelse, at han derved kan tage Hensyn til de forskjellige formildende eller skærpende Omstændigheder. Man inddeler fremdeles S. i de offentlige og private, til hvilke sidste, nu i øvrigt sjælden forekommende navnlig henføres de, hvis Fuldbyrdelse kommer en privat Mand til gode, f. Ex. saadanne Bøder, der ere tillagte den fornærmede selv. End videre skjelnes mellem de regulære eller ordinære S., d. e. dem, der umiddelbart ere foreskrevne for en Forbrydelse, og de subsidiære, d. e. dem, der paalægges, naar hine af en eller anden Grund ikke kunne anvendes; det hyppigste Exempel paa disse ere de Fængselsstraffe, der træde i Stedet for Bøder, naar disse ikke kunne udredes af den domfældte (s. Afsoning). S. kunne i Almindelighed kun paalægges af Domstolene, men i visse Tilfælde dog ogsaa af Øvrigheden; til dette sidste Slags høre navnlig de saakaldte Disciplinarstraffe. I Henseende til det Onde, hvorpaa S. i Regelen gaar ud, eller det Retsgode, som derved berøves Forbryderen, skjelnes mellem følgende Arter: Døds- ell. Livsstraffe (s. d. A.); Legemsstraffe, som igjen ere enten lemlæstende (hvilke dog i de civiliserede Stater ikke længere bruges) eller revsende, af hvilken sidste Art den danske Lovgivning endnu kjender Rottingstraf og (for Børn) Ris; Frihedsstraffe, som inddeles i de negative, d. e. dem, ved hvilke Forbryderen kun hindres i at bruge sine Kræfter efter Godtbefindende, og hvortil henføres Forvisning, Deportation og Fængsel, og de positive, ved hvilke han nødes til at bruge sine Kræfter imod sin Vilje, og hvortil hører Hensættelse i Strafarbejdsanstalter, af hvilke i Danmark, efter at Indsættelse i Fæstningen og Rasphuset er ophørt, nu kun findes Tugt- og Forbedringshuse (s. i øvrigt Fængselsvæsen); Æresstraffe, der vel nu for det meste ere ophævede, men tidligere vare meget almindelige og dels vare saadanne, der medførte Ærens totale Fortabelse (s. Niddingsmand), dels saadanne, der bestod i en partiel Fraktjendelse af Æren eller Tilføjelsen af en Bestemmelse (som Gabestokken, den spanske Kappe osv.); Formuesstraffe, af hvilke nu i Regelen ingen andre ere brugelige end de, der bestaa i Confiskation og Bøder; Embeds og Bestillings Fortabelse. Endelig gives der flere S. (de saakaldte blandede), der paa ēn Gang ramme flere forskjellige af de ovennævnte Retsgoder. Straffelov. I ældre Tider vare fuldstændige S. ligesom i det hele Lovcodificationer ukjendte, men Strafferetten hvilede, som den øvrige Ret, væsentlig paa Sædvane eller ogsaa til Dels paa særlige Love, omfattende enkelte Forbrydelser eller Klasser af saadanne. Dette er i England fremdeles Tilfældet, men i de allerfleste andre Lande har man nu systematisk fuldstændige Straffelovbøger, saaledes i Norge af 1842, i Danmark af 1866, i Sverige af 1864, i Frankrig af 1810, i Tyskland af 1870. Den ældste af disse Lovbøger er Carl V.s „Peinliche Halsgerichtsordnung“ (s. Carolina) af 1532. Straffe-Afdelinger, i visse Armeer særskilt organiserede Afdelinger, der rekruteres fra den øvrige Hær med saadanne Individer, hvis Udskejelser ikke have ladet sig ave ved den sædvanlige militære Disciplin, saa at de maa underkastes en særegen, streng Tugt. Straffekolonier ell. Forbryderkolonier, Distrikter eller Anstalter i meget langt fra Moderlandet liggende Egne, hvor Forbrydere til Straf bosættes eller holdes til offentligt Arbejde. Saaledes har Rusland siden 1754 benyttet Sibirien til Forvisningssted, s. Sibirien; England benyttede 1788—1839 Ny-Sydwales (i Australien) paa samme Maade, fra 1803 indtil 1852 ogsaa Tasmanien og senere Vest-Australien. Frankrig benyttede som saadan Cayenne (s. Guajana) og siden 1852 Colonien Lambesse i det indre af Algérien, nu Ny-Caledonien. S. for Resten Deportation.

Strafford, Thomas Wentworth, Jarl af, engelsk Statsmand, f. 1593 i Yorkshire, henrettet i London 12 Maj 1641, traadte 1621 ind i Underhuset og udmærkede sig i Begyndelsen i Oppositionens Rækker, ligesom han var en af Hovedophavsmændene til »petition of rights« 1628 (s. Carl I af England). Men den Charakter, som den puritanske Opposition efterhaanden antog, bragte Wentworth, der var en ivrig Tilhænger af den biskoppelige Kirke, over paa Hoffets Side; han blev Peer og Gouverneur i de nordlige Provinser og var tillige med Ærkebiskop Laud Kongens vigtigste Raadgiver. 1632 sendte Kongen ham som Statholder til Irland; han bestemte Kongen til Forholdsregler, der syntes at føre til Absolutismen, men som maaske vilde have forhindret eller undertrykt Revolutionen, hvis Kongen fuldstændig havde fulgt hans Raad, men dertil var Carl for ubestemt og vaklende. Wentworth blev 1638 ophøjet til Jarl S., nedlagde 1640 sit Statholderskab og vilde af Frygt for „det lange Parlament“ ikke komme til London; men Kongen lovede ham, at der ikke skulde blive krummet et Haar paa hans Hoved. Imidlertid havde S. næppe vist sig i London, førend han blev anklaget af Underhuset,

fængslet og henrettet, uden at Kongen gjorde noget alvorligt Skridt for at redde ham fra Døden.

Strait's Settlements [stræhts sëttel] er et fælles Navn for de engelske Besiddelser i og ved Malaka Strædet og omfatter Øen Pulu Pinang med Districtet Wellesley paa Halvøen Malaka, Districterne Pulu Saggar og Malaka længer mod S. paa Halvøen og Øen Singapur med Tilliggende. Disse Besiddelser, tilsammen 58 □ M. med 480,000 J. (1883), staa under en i Singapur residerende Gouverneur.

Strakosch, Maurice, bekjendt Impresario, f. 1824 i Lemberg, d. 9 Oct. 1887 i Paris, fik sin musikalske Uddannelse i Pest og Wien, hvor Sechter var hans Lærer i Composition, blev en ypperlig Pianist og gjorde 1846 Lykke paa en Concertrejse i Italien, hvor mange moderne Claversager af ham udkom, senere i Spanien, Frankrig, England. Han skrev Operaerne „Sardanapal" og „Giovanna di Napoli", som opførtes i New-York, hvor han havde levet en Aarrække, da han 1862 begyndte sine Concertrejser med sin Elev Adeline Patti, der var Søster til hans Hustru. S. berejste i de sidste 25 Aar af sit Liv alle Europas Lande med Musikverdenens Berømtheder, medens Paris dog især var hans Hjemsted.

Stralsund, en tidligere befæstet Stad i den preussiske Prov. Pommern, forhen Hovedstad i svensk Forpommern, paa en med Fastlandet ved Broer forbunden Ø i Strela-Sundet, ogsaa kaldet „Bodden" eller „Gellen", der skiller Rügen fra Pommern. 29,000 J. (1885). Raadhus, opført i det 14de Aarh., prægtig Mariekirke og Tøjhus. Fabrikation af Tobak, Roesukker, Olje, Jærnvarer og Maskiner. Livlig Handel og Skibsfart; Navigationsskole. Krigsmarine-Depot. — S. anlagdes 1209 af Fyrst Jaromar af Rügen og blev senere Medlem af Hanseforbundet. 1628 belejredes den forgjæves af Wallenstein; ved den westfalske Fred kom den til Sverige, der beholdt den til 1814; i den store nordiske Krig belejredes Carl XII efter sin Hjemkomst fra Tyrkiet i S. indtil Juletid 1715, da han undkom til Søs, og Dagen efter capitulerede Byen; 1809 faldt Schill (s. d. A.) i S. 1814 afstodes S. med svensk Forpommern til Danmark, som 1815 overlod den til Preussen. Fæstningen nedlagdes 1888.

Straměj, s. Canevas.

Strandberg, Carl Wilh. Aug. [berj], svensk Digter, bekjendt under Pseudonymen Talis Qualis, f. 16 Jan. 1818 i Södermanland. Efter et Aars Ophold ved Universitetet i Upsala blev han Student i Lund 1838. Den tyske Philosophi og den tyske Poesi i Fyrrerne øvede ikke ringe Indflydelse paa ham; han udgav Oversættelser af Herwegh og Hoffmann v. Fallersleben og sang selv i Toner, som minde om de tyske Forbilleder; men efterhaanden vandt han fuld Selvstændighed, og i Stedet for Tyskernes abstracte Frihedssværmeri satte han en glødende Fædrelandskjærlighed; 1844 skrev han Hymnen »Ur Svenska hjertans djup«, der senere er bleven Nationalsang. De bedste Digte i hans »Sånger i pansar« (1845) udtale i kraftige Toner en varm patriotisk Begejstring. Paa denne Tid sluttede han sig ogsaa til den skandinaviske Bevægelse og deltog i de første Studentertog. 1847 tog han Cancelli-Examen og begav sig til Stockholm, hvor han i mange Aar var Medarbejder af forskjellige Dagblade og behandlede Literatur- og Theaterspørgsmaal. 1854 udgav han første, 1861 anden Del af sine »Dikter«, end videre Oversættelser af Byrons »Poetiska berättelser« (10 Hæfter, 1853—69) samt »Don Juan« (1857—65), hvilke Oversættelser regnes til de bedste, den svenske Literatur kan opvise. 1861 fik han af det svenske Akademi Carl Johans Prisen og valgtes 1862 til en af „de atten". Hans senere Produktion var sparsom; fra denne Tid kan nævnes »Kung Carls Eriksgata«. 1865 overtog han Udgivelsen af »Post- och Inrikes-Tidningar«, blev 1868 Æresdoctor i Lund og døde 5 Febr. 1877 i Stockholm. S.s Digte vidne om en højsindet Aand, et varmt Hjerte og en dristig Phantasi, styret af en fin, kunstnerisk Smag. Hans »Samlade vitterhetsarbeten« (5 Bd.) udkom 1877—78.

Strandhug kaldtes det Røveri, der i Oldtiden blev begaaet af Vikingerne, naar disse forsynede sig med Levnedsmidler ved at bortføre og nedslagte Kystbeboernes Kvæg.

Strandkaal, Kløftnaal (Crambe maritima), en stor og kraftig, kaallignende Plante af Korsblomsternes Familie med brede og noget folbede Blade, sammensat Blomsterstand, hvide Blomster og kugleformede, enfrøede, nøddespringende Frugter, ved hvilken Charakter den navnlig viser sig forskjellig fra den egentlige Kaalslægt; findes hist og her hos os paa den sandede og stenede Havstok.

Strandkrabbe (Carcinus mænas) lever ved vore Kyster imellem Tang og Stene af Aadsler o. desl. Skjoldet er fortil udtunget i 5 Takker paa hver Side; Bagbenene ere Svømmeben, d. e. det sidste Led er fladt og bredt, skjønt ikke saa bredt som hos de egentlige Svømmekrabber. Den afgiver et af mange yndet Fødemiddel.

Strandløg, s. Scilla.

Strandmøllen, en betydelig Papirfabrik i Sjælland, 2 M. n. for Kjøbenhavn ved Mølleaaens Udløb i Øresund.

Strandret ell. Vragret, den Ret, som i Middelalderen i Almindelighed antoges at tilkomme Fyrsten til Skib og Gods, der indstrandede paa Kysten, uden at Folk fulgte med. Efterhaanden blev denne Ret dog overalt indskrænket saaledes, at det først var, naar Ejeren ikke inden en vis Frist meldte sig, at Vraget tilfaldt Staten eller de private, hvem Retten dertil paa flere Steder efterhaanden var bleven overdraget (s. Forstrandsret).

Strandskade (Hæmatopus ostralegus), norsk Kjeld, af Brokfuglenes Familie, hvid og sort som en Skade, med rødt Næb og røde Ben, Næbet langt, lige, sammentrykt, knivdannet; den opholder sig ved Stranden og efterstræber med sit dertil vel skikkede Næb Sandorme og Muslinger.

Strandsnegl (Littorina), Slægt af smaa, haardskallede Havsnegle med kort, spids, topformet Skal, uden Udsnit eller Aanderør og med hornagtigt Laag; den er udbredt over alle

Have, og dens Arter opholde sig i Regelen i selve Vandbrynet, paa Tang og Stene, hvor de ofte under Ebben sidde lang Tid aldeles paa det tørre. Den alm. graa S. (L. littorea) spises paa adskillige Steder.

Strandulv, s. Hyæne.

Strange, Robert [stræhndsch], engelsk Tegner og Kobberstikker, f. 1721 paa Pomona, en af Orknøerne, d. 1792 i London, kom først til Edinburgh, men fik sin egentlige Uddannelse i Paris og Italien. Han stak mest efter de italienske Mestere, og det lykkedes ham først efter megen Modgang at blive vurderet efter Fortjeneste. S. udmærkede sig ved den Skjønhed og Blødhed, hvormed han gjengav Carnationen og i det hele en saftig Pensels og stærk Impastos Charakter; derimod staar han tilbage i Behandling af Draperiet.

Strangulatiōn, Sammensnøring, f. Ex. af Tarmen i et Brok eller af Halsen ved Kvælningsforsøg (s. Kvælning). **Strangulēre**, kvæle med en Strikke, især en Silkesnor; brugtes tidligere i Tyrkiet som Henrettelsesmiddel.

Stranguri, hyppig Trang til Vandladning, forbunden med Smerter og Besvær ved denne, skyldes i Almindelighed Betændelse i Urinblæren.

Stras (tysk Strass), et aldeles farveløst, letsmelteligt, stærkt lysbrydende, blyholdigt Glas, der uden Tilsætning bruges som uægte Diamant og med forskjellige Farvestoffer giver forskjellige andre uægte Ædelstene.

Strasburg, 1) Stad i den preussiske Prov. Vestpreussen, ved Floden Drewenz, 18 M. s. s. ø. for Danzig. 5,000 J. 2) Stad i Prov. Brandenburg, 15 M. n. n. ø. for Berlin. 6,000 J. Strømpevæveri.

Strassburg, stærk Fæstning i tysk Elsass ved Floden Ill og en kanaliseret Rhinarm, ½ M. v. for Rhinens Hovedløb, 18 M. ø. s. ø. for Metz. 112,000 J. (1885). S. er Sæde for Regeringen i Elsass, en katholsk Biskop og et protestantisk Consistorium, har talrige Kirker, en Synagoge, et Universitet og flere højere Undervisningsanstalter, et Musikconservatorium og mange Samlinger for Videnskab og Kunst, hvoriblandt Universitetsbiblioteket med henved 600,000 Bd., samt store Hospitaler. Den botaniske Haves Bibliothek paa over 200,000 Bd., der var opbevaret i den 1870 opbrændte Nykirke, gik til Grunde med denne. S. er uregelmæssig bygget, men har flere smukke offentlige Pladser, hvoriblandt den store Paradeplads med Klébers Statue, Guttenbergpladsen med Guttenbergs Statue og andre, samt flere smukke Gader. Blandt dens mange offentlige Bygninger er den mærkeligste Kathedralkirken, sædvanlig kaldet Münster, paabegyndt 1277 af Erwin v. Steinbach, fuldført 1439, med et 470 F. højt Taarn, herlige Glasmalerier og et mærkeligt Ur, et Mindesmærke over Kirkens 1318 afdøde Bygmester. Ogsaa fortjener at nævnes Thomaskirken med herlige Glasmalerier, fortrinligt Orgel og Marschallen af Sachsens Mausoleum. Andre mærkelige Bygninger ere: Slottet, der tidligere var Bispereſidens, det nye Kejserpalads, Statholderens Residens, Raadhuset med en værdifuld Malerisamling, Theatret, Kornhallen, Domhuset, den store Artillericaserne o. fl. Industrien er meget omfattende og staar i de fleste Retninger paa et højt Trin. Især fremhæves Bomuldsspinderierne og Fabrikerne for Silkevarer, Læder, Bijouteri, musikalske Instrumenter, Lervarer, Papir, Sæbe og Lys samt Bryggerierne. Af særdeles stor Betydning er Tilberedningen af Gaaseleverpostejer, der i næsten alle civiliserede Lande er en meget søgt Delicatesse. Ogsaa Handelen er af stor Betydning, og den lettes meget ved den udbredte Jærnbane-, Flod- og Kanalforbindelse. Der udføres fornemmelig Tobak, Øl, Humle og Gaaseleverpostejer. — S., Romernes Argentoratum (s. d. A.), var siden 1201 en tysk Rigsstad, indtil Franskmændene 1681 bemægtigede sig den. 1836 var den Skuepladsen for Prins Louis Napoleons første mislykkede Forsøg paa at gjøre sig til Kejser i Frankrig og blev under Krigen 1870 belejret fra 11 Aug. af den preussiske General Werder og efter tappert Forsvar af General Uhrich overgivet 28 Sept. Under Belejringen blev Byen stærkt bombarderet, især 24—26 Aug.; i alt affyrdes 193,000 Skud imod S., hvorved 1,700 civile Personer dræbtes eller saaredes og 448 Huse ødelagdes. Efter 1872 er S. bleven omgiven med 14 fremskudte Forter og (sammen med Kehl) udviklet til en Fæstning af første Rang.

Strategi, Feltherrekunst, den Del af Krigskunsten, som handler om Hærens Ledelse paa Krigsskuepladsen, i Modsætning til Taktiken, der handler om Hærens og dens enkelte Afdelingers Optræden paa den egentlige Valplads. **Stratēg**, Feltherre. Jvfr. Opmarche.

Stratford, 1) Stad i Essex-Shire i England, tæt n. ø. for London; 38,000 J. Store chemiske Fabriker. 2) **S. upon Avon** [öppen ævven], Stad i Warwick-Shire, ved Floden Avon, 5 M. s. s. ø. for Birmingham, med 8,000 J., er bekjendt som det Sted, hvor Shakspeare fødtes i Apr. 1564 og døde 23 Apr. 1616. Huset, hvori han fødtes, er restaureret og indeholder et Shakspeare-Museum, et S.-Bibliothek osv.; det er nu Nationalejendom. Han ligger begravet i Byens Kirke. Et Marmormindesmærke er rejst ham 1888.

Stratford de Redcliffe, Viscount [strättrādkliff], engelsk Diplomat, f. 6 Jan. 1788 under Navnet S. Canning, var Søn af en Kjøbmand i Bristol og Fætter til den berømte Canning. 1809 blev han Legationssecretær i Constantinopel og 1814 Affending i Schweiz, hvor han medvirkede ved Forbundets nye Ordning, samt overværede 1815 Congressen i Wien. 1820—23 var han Affending i Nordamerika og sendtes 1824 til St. Petersborg for at erfare Ruslands Opfattelse af de græske Forhold, samt n. A. til Constantinopel; han deltog i Underhandlingerne i Akkerman 1826 og virkede til bedste for Grækerne, indtil Slaget ved Navarino 1827 medførte hans Fjærnelse. S. sad nu i et Par Aar i Underhuset som Tory, men sendtes 1831 paa ny til Constantinopel for at ordne Grækenlands Stilling; han indtog 1835—42 igjen sit Sæde i Underhuset og blev derefter for 3dje Gang Affending i Tyrkiet. Han øvede her indtil 1858 en umaadelig Indflydelse, bekæmpede med stor Kraft Ruslands Politik og understøttede Reschid Paschas Reformbestræ-

belser; bl. a. udvirkede han, at Dødsstraffen for Muselmænds Overgang til Christendommen ophævedes. 1852 blev han Peer som Lord S. de R. og tog fra 1858 vigtig Del i Overhusets Forhandlinger om udenrigske Spørgsmaal; 1869 blev han Ridder af Hosebaandsordenen. D. 14 Aug. 1880.

Strāton fra Lampsakos ved Hellespont, græsk Philosoph af den peripatetiske (aristoteliske) Skole. Han er Discipel af Theophrast, hvem han fulgte i Bestyrelsen af Skolen, som han forestod i 18 Aar. Han skal en Tid have opholdt sig ved det ægyptiske Hof og været Lærer for Ptolemæos Philadelphos. Hans Retning er naturvidenskabelig realistisk, og han er som Physiker en selvstændig og skarpsindig Tænker. D. omtr. 270 f. Chr. S. søger Tilværelsens Grund i den indre, uden Bevidsthed og Overlæg i Naturen virkende Kraft. Verden er intet levende Væsen, men alt fremgaar med indre Nødvendighed af den naturlige Tyngde og Bevægelse. S. kan dog ikke gaa ind paa Demokrits mechaniske Naturforklaring; han angriber Demokrits Atomlære og forsvarer Legemernes Delelighed i det uendelige. Han benægter i Modsætning til Demokrit, at der gives et uendeligt, tomt Rum, men lærer, i Modsætning til Aristoteles, at der gives et begrænset tomt Rum mellem det omsluttende og det indesluttede Legeme. S. lærer, at alle Sjælevirksomheder, højere og lavere, ere Bevægelser. Sjælen er en eneste Kraft og de enkelte Sanser kun særegne Ytringer af denne Kraft. Sjælens Sæde satte han mellem Øjenbrynene, d. e. i den der liggende Del af Hjærnen, hvorfra den strømmer ud i Legemets forskjellige Dele, navnlig til Sanseorganerne. Da han ikke kan tænke sig de virkende Kræfter, heller ikke Sjælekræfterne, adskilte fra Stoffet, kan han ikke antage Sjælens Udødelighed.

Stratŏnike, Demetrios Poliorketes's skjønne Datter, ægtede kort efter Slaget ved Ipsos (301 f. Chr.) Seleukos Nikator; men da dennes Søn Antiochos blev forelsket i sin Stifmoder, overlod Seleukos Sønnen sin Hustru.

Strātus, lat., Lagsky, s. Sky.

Straubing, Stad i den bayerske Prov. Nedre-Bayern, ved Donaus højre Bred, 15 M. n. ø. for München, med 13,000 J., store Bryggerier, Brændevinsbrænderier, Kornmøller, Teglværker, Forfærdigelse af mathematiske og andre videnskabelige Instrumenter og vigtig Handel med Korn, Humle og Heste. Buste af Fraunhofer.

Strauß, David Friedrich, berømt nyrationalistisk Forfatter, f. 27 Jan. 1808 i Ludwigsburg i Württemberg, gjennemgik 1825—30 det sædvanlige philosophiske og theologiske Cursus ved det theologiske Seminarium i Tübingen og havde baade her og tidligere under sin Skolegang den berømte F. C. Baur til Lærer. Det var ikke religiøs, men videnskabelig Begejstring, der kaldte ham til Theologien; han søgte Sandheden, ikke for at finde Liv og Frelse for sin Sjæl, men for at finde Lys for sit Øje, og han søgte ikke ad Troens Vej; derfor, skjønt han hele sit Liv blev ved at søge saa ærlig og oprigtig som nogen, kom han dog stadig længere og længere bort fra Christendommen. Hans Udviklingsgang var den i hans Tid saare almindelige: gjennem Schellings Naturphilosophi og Schleiermachers Kritik til Hegelianismens Identificeren af Tro og Viden; men S. var den første af Hegels Disciple, der drog de fulde Consequenser af hans Lære og netop derved ogsaa blottede Systemets Svagheder. Han kom til den Erkjendelse, at Identiteten mellem Tro og Viden var et Skin, og at den positive Christendom i Virkeligheden staar i den mest skarende Modsætning til Hegelianismens sande Mening, idet den positive Christendom nødvendig forudsætter Troen paa Underet, medens Hegelianismen, naar den vil være consequent, maa forkaste Underet. Ud fra dette Standpunkt opfattede S. Jesus som et almindeligt Menneske, en from jødisk Rabbi, der havde antaget sig selv for den i det gamle Testament forjættede Messias, og derfor fremstillede han i „Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet" (1835, 2 Bd.; 4de Opl. 1840) den evangeliske Historie som en Række Sagn og Myther, der vare opstaaede i det 1ste og 2det Aarh. e. Chr. blandt Jesu Disciple, hvis fromme Phantasi havde digtet dem efter det gamle Testaments Messiasforventninger som Forbillede. Historiske Bevisgrunde for Rigtigheden af denne Opfattelse gav S. ikke; hele hans Fremstilling stod og faldt med den Forudsætning, hvorfra den gik ud: Underets Umulighed; men desuagtet vakte Bogen umaadelig Opsigt og fremkaldte den bekjendte Spaltning imellem Hegels Disciple i „Højre", „Venstre" (d. e. S.s Tilhængere) og „Centrum" (s. Hegel), men den skaffede ogsaa S. Afsked fra den Docentstilling ved Seminariet i Tübingen, som han havde beklædt siden 1832. De talrige Modskrifter paavirkede imidlertid S. saa meget, at han 1839, paa en Tid, da der underhandledes med ham om Overtagelsen af et theologisk Professorat i Zürich, i sine „Zwei friedliche Blätter" fremstillede Jesus som „det religiøse Geni", „det højeste, vi i religiøs Henseende kjende og kunne tænke os". Jesus tilkommer der Førstegrøden af den Ære, som vi yde den guddommelige Genius i Mennesket, og „saa lidt som Menneskeheden nogen Sinde vil være uden Religion, lige saa lidt vil den nogen Sinde være uden Christus". S., som efter en ganske kort Tid at have været Lærer ved Lyceet i Ludwigsburg paa ny var uden Ansættelse og ikke kunde vente Ansættelse i Tyskland, blev nu i Febr. 1839 udnævnt til Professor i Dogmatik og Kirkehistorie af Undervisningsraadet i Zürich, som ikke lagde Dølgsmaal paa, at det ved hans Hjælp vilde gjennemføre en Kirkereformation i rationalistisk Aand; men Folket i Staden og Omegnen indtog en saa truende Holdning, at Regeringen maatte bestemme sig til at afskedige S. allerede i Marts 1839, inden han endnu havde tiltraadt sit Embede. Fra nu af var det forbi med den Tilnærmelse til den positive Christendom, som var begyndt hos S.; med hvert Skrift, der udgik fra hans Haand, kom han længere bort fra den. I „Die christliche Glaubenslehre" (1840—41, 2 Bd.) søgte han at bevise, at den moderne Videnskab godtgjør Urigtigheden af alle de christelige Dogmer. I „Der Romantiker auf dem Throne der Cäsaren, oder Julian der Ab-

trünnige" (1847) fremstillede han Julians Forsøg paa at gjenoprette det faldende Hedenskab som en Anachronisme; men Fremstillingen var med stor Kunst anlagt saaledes, at enhver kunde forstaa, at den Romantiker, han egentlig bekæmpede, var Frederik Vilhelm IV af Preussen, hvis kirkevenlige Statsstyrelse skulde være en Anachronisme, et meningsløst Forsøg paa at forsvare den vaklende Christendom imod det opblomstrende moderne Hedenskab. Tillige udtalte han her sin Tilslutning til sin fordums Lærer F. C. Baurs og Tübingerskolens kritiske Arbejder trods den Modsætning, hvori dennes Opfattelse af den evangeliske Historie som „Tendensdigtning" stod til hans i „Leben Jesu" udtalte Opfattelse af den som tendensfri „Mythedigtning". I „Das Leben Jesu für das deutsche Volk bearbeitet" (1864; 4de Opl. 1877) stræbte han forgjæves at udjævne denne Modsætning, og samtidig undgik han ikke paa mange Punkter at falde tilbage i den af ham selv tidligere saa dybt foragtede ældre Rationalismes uholdbare Betragtninger og Paastande. I det hele stod Bogen i Klarhed og videnskabelig Consequens tilbage for det ældre Værk og vakte derfor heller ikke saa stor Opsigt trods sin yderliggaaende negative Retning. Den orthodoxe Professor Hengstenbergs og Nyrationalisten Professor Schenckels Angreb paa Bogen besvarede han i Stridsskriftet „Die Halben und die Ganzen", hvor han behandlede sin orthodoxe Modstander med forholdsvis Agtelse, men derimod med bidende Vid, glimrende Klarhed og overlegen Haan eftervidste Inconsequensen og Halvheden i Schenckels Nyrationalisme; men den samme kritiske Svøbe, som S. saaledes svang, blev nu svunget over ham selv af den jødiske Rabbiner Abraham Geiger, der viste, at heller ikke S. drog de fulde Consequenser af sine egne Grundsætninger; thi skjønt han omstyrtede hele den evangeliske Historie, vilde han dog tillægge Jesus den Betydning, at have udtalt de højeste religiøse Sandheder, og vilde derfor hævde ham en blivende Betydning for Menneskeslægtens religiøse Udvikling, medens Geiger derimod paastod, at de religiøse Tankesprog, for hvis Skyld S. stillede Jesus saa højt, skulde Jesus have laant fra ældre jødiske Rabbinere, saa at S.s Apotheose af Jesus var mildest talt overdreven og hans hele „Leben Jesu" kun en værdiløs Apologetik. Paavirket af denne Kritik forberedede S. i sin Biographi over Voltaire (1870) den Overgang fra Nyrationalisme til Christendomsfornægtelse, som han 1872 fuldbyrdede i sit sidste Skrift: „Der alte und der neue Glaube. Ein Bekenntniß" (7de Opl. 1874). Indholdet af denne Bekjendelse er dette, at han og de, i hvis Navn han mener at tale, ikke længere føle sig som Christne og derfor sige sig løs fra den gamle Tro, i hvis Sted han opstiller en ny Religion, afpasset efter den moderne Videnskabs Fordringer. Troen paa en personlig Gud og personlig Udødelighed bekæmpes, i den christelige Skabelseslæres Sted stilles Laplaces Theori om Himmellegemernes Tilblivelse samt Darwinismen; i Stedet for den christelige Moral, som S. tidligere havde omtalt med Beundring og Ærbødighed, stilles en blot statsborgerlig Moral. Blandt S.s øvrige Skrifter, der alle ligesom de her anførte ere stilistiske Mesterværker og alle have Betydning for den aandelige Udviklingsgang, han efterhaanden gjennemgik, maa nævnes: „Schubarts Leben in seinen Briefen" (1849); „Christian Märklin" (1851); „Ulrich von Hutten" (1858—60); desuden „Gedichte" („Gesammelte Schriften", 12 Bd., udk. 1875—77). 8 Febr. 1874 døde S. i sin Fødeby, hvor han tilbragte sine 2 sidste Aar efter hele sit Liv igjennem at have flyttet fra By til By i Tyskland uden at kunne slaa sig til Ro mere end nogle faa Aar paa hvert Sted. Han var gift med en højtbegavet Kvinde, Sangerinden Agnese Schebest; men efter 5 Aars ulykkeligt Ægteskab (1842—47) levede de stille Resten af deres Liv; hun døde 1870. 1848 var S. bleven valgt til Medlem af Landdagen i Würtemberg, men viste som Politiker en saa afgjort conservativ Holdning, at hans Vælgere gav ham et Mistillidsvotum, der bevægede ham til at nedlægge sit Mandat, og efter den Tid deltog han ikke i det politiske Liv.

Strauß, Johann, berømt Dansecomponist, f. 14 Marts 1804 i Wien, d. 25 Sept. 1849 smstds., var allerede 1819 Bratschist i Lanners Kvartet og blev, da Lanners Orchester begyndte at udvikle sig, Hjælpedirigent, men traadte 1825 selvstændig op og rivaliserede med Lanner. Wienerne endte med at beundre begge baade som Dirigenter og Dansecomponister. S. gjorde fra 1833 Concertrejser med sit Orchester og var 1837 endog i Paris og London. Hans Compositioners Tal var henved 300, og de spilledes med Beundring overalt. — Hans Søn, **Johann S.**, f. 25 Oct. 1825 i Wien, havde allerede 1844 ved Siden af Faderen sit eget Orchester, arvede senere dennes, bragte det til endnu større Fuldkommenhed og udvidede Concertrejserne (Berlin, St. Petersborg, Amerika). 1863 ægtede han Sangerinden Jetty Treffz, overgav Orchestret til Brødrene Joseph, f. 1827, d. 1870 i Warschau, og Eduard, f. 1835, og concentrerede sig paa Compositionen. Af hans over 400 Danse m. m. have „An der schönen blauen Donau", „Geschichten aus dem Wiener Wald", „Wiener Blut" og en Mængde andre vist sig uopslidelige overalt. Af et Dusin Operetter, som ligeledes have gjort Lykke i alle Lande, ere „Indigo", „Fledermaus", „Der lustige Krieg", „Der Zigeunerbaron" og „Eine Nacht in Venedig" især bekjendte.

Strecker, Adolph, tysk Chemiker, f. 21 Oct. 1822 i Darmstadt, d. 9 Nov. 1871 i Würzburg, var fra 1846 Liebigs Privatassistent i Gießen, 1848 Privatdocent smstds., 1851—60 Professor i Christiania, 1860—70 i Tübingen, fra 1870 i Würzburg. S. har leveret mange værdifulde Arbejder, især i den organiske Chemi; til de vigtigste kunne regnes hans Undersøgelser over Styron og Styracin, Tyrosin, Nitromannit, Kraprodens Farvestoffer, Taurin, Metalforbindelser af Alkoholradicaler, Garvesyre, Sarkin, Xanthin, Mælkesyre, Alloxan, Azobenzoesyre o. m. fl. I Norge udgav S. „Das chem. Laborat. d. Universität Christiania" osv., hvori en Del her foretagne Undersøgelser (bl. a. S.s sammen med Broderen Hermann S. foretagne Undersøgelse af Vand

fra Sandefjord). Men mellem alle S.s Arbejder, der mest findes i Liebigs Annaler, er der dog næppe noget, der har gjort hans Navn saa bekjendt som hans tyske Bearbejdelse af Regnaults Chemi, der udkom i mange, ofte væsentlig omarbejdede Oplag og fandt megen Udbredelse ogsaa uden for Tyskland som en ualmindelig klar og praktisk anlagt Lærebog.

Streckfuß, Adolf Friedr., f. 1779 i Gera, d. 1844 i Berlin, hvor han havde beklædt høje Embeder i Indenrigsministeriet, skaffede sig et anset Navn ved sine Oversættelser af italienske Digterværker, især af Ariostos »Orlando« (2den Udg. 1838—40), Tassos »Gerusalemme« (1822) og Dantes »Divina Commedia« (3dje Opl. 1840). Hans originale poetiske og prosaiske Arbejder ere derimod af ringere Betydning. — Hans Søn Adolf S., f. 10 Maj 1823 i Berlin, hvor han endnu bor som afskediget communal Embedsmand, har skrevet sin Fødebys Historie under Titelen „Vom Fischerdorf zur Weltstadt" (4de Udg. 1886), desuden Romaner og Noveller og flere historisk-politiske Skrifter.

Streep, den hollandske Millimeter, 0,459 danske Linjer.

Streg kaldes i Mineralogien Farven af det Pulver, som frembringes ved, at man ridser et Mineral med et haardere Legeme. Det er ikke sjældent, at Pulveret har en anden Farve end det tætte Mineral; saaledes har Jernglans en sort eller staalgraa Farve, men rød S. Den benyttes derfor som et vigtigt Kjendemærke ved mange Mineraler. S. i Navigationen betegner en Vinkel paa 11¼ Grad.

Stregmaal, ogsaa Strikmaal (tysk Streichmaß), er et Redskab, der ofte bruges af Snedkere til at trække en Ridse parallel med en afrettet Kant. En Trælods har et lige Bryst, i Regelen beslaaet med Messing, som man lader glide langs med den afrettede Kant. Fra Træklodsen udgaar en Træstok, som bærer en Staalspids, der frembringer Ridsen. Træstokken kan indstilles og fastholdes ved Kiler, alt efter den Afstand fra den afrettede Kant, hvori man vil trække Ridsen. I Regelen har S. to saadanne Stokke.

Strehlen, Stad i preussisk Schlesien, 5 M. s. for Breslau. 9,000 I. Tobaksavl.

Strehlenau, s. Lenau, Nikolaus.

Strejflys kaldes i Malerkunsten et skarpt indfaldende Lys, næsten umiddelbart omgivet af beskyggede Partier, i Modsætning til det brede, klare Lys, hvor Gjenstandene fuldstændig træde frem, idet Lyset kun langsomt, gjennem en Række af Mellemtoner, forsvinder i Skyggen.

Strelitser (russisk Strjeltsi, d. e. Skytter), en russisk Livvagt, som Ivan II Basiljevitsch oprettede i Midten af det 16de Aarh., og som dannede det russiske Riges staaende Infanteri. De udgjorde en Styrke af 40—50,000 Mand og beboede en egen Bydel af Moskva. De mange Forrettigheder, som S. nød, gjorde dem overmodige og tøjlesløse, saa at de til Dels spillede samme Rolle i Rusland som Prætorianerne i det gamle Rom og Janitscharerne i Tyrkiet. Da de gjorde Opstand mod Peter den store (s. d. A.), opløste denne 1698 Corpset, lod flere Tusende af dem henrette og forviste de øvrige til Astrachan, hvor de tilintetgjordes 1705.

Strelitz, 1) s. Neu-Strelitz. 2) Alt-Strelitz, Stad i Storhertugd. Mecklenburg-Strelitz, ½ M. s. for Neu-S., med 3,000 I. og flere Hestemarkeder.

Stremayr, Karl v., østerrigsk Statsmand, f. 30 Oct. 1823 i Graz, var 1848—49 Medlem af den tyske Nationalforsamling i Frankfurt og hørte her til Stortyskerne. 1850 blev han Sagfører i sin Fødeby og valgtes 1861 til den steiermarkske Landdag, samt af denne til Landsudvalget og 1870 til Rigsraadets Underhus, hvor han havde Sæde indtil 1879. S. blev 1868 Ministerialraad i Indenrigsministeriet og i Febr. 1870 Kirke- og Undervisningsminister indtil Febr. n. A., samt paa ny i Nov. 1871 indtil Aug. 1879. Han hørte oprindelig til det tyske liberale Parti og gjennemførte 1872—74 flere Kirkelove, skjønt ikke saa vidtgaaende, som hans Partifæller ønskede dem; han førte 1879 i nogle Maaneder Forsædet i Ministeriet og blev derefter Justitsminister under Grev Taaffe, men udtraadte i Juni 1880 for at blive Vicepræsident i Højesteret. 1889 blev han livsvarigt Medlem af Herrehuset.

Stremma, græsk Flademaal, 10 fr. Arer ell. 1,45 Skjæpper Land.

Strengnäs, Kjøbstad i Sverige, Södermanland, paa en i Mälaren fremspringende Odde; 1,700 I. (1886). Bispesæde. Anselig Domkirke (indviet 1291, flere Gange efter Ildsvaade paa ny ombygget, senest 1723—45), hvor Kong Carl IX, begge hans Gemalinder og de fleste af hans Børn, Sten Sture d. ældre m. fl. ligge begravede; Bibliothek, højere lærd Skole; Bankkontor. S. har sandsynligvis i Hedenskabets Tid været Offer- og Tingsted for Södermanlændingerne; den blev Bispesæde i Midten af det 12te Aarh. Blandt de her holdte Herre- og Rigsdage mærkes Rigsdagen 1523, ved hvilken Gustav I 6 Juni blev kaaret til Konge. S.-Stift dannes af Södermanland, Nerike og Qvarsebo Pastorat i Östergötland; det inddeles i 15 Provstier med 106 Pastorater.

Streon, Edrik, s. Edrik Streona.

Strepsiptera ell. Rhipiptera, en lille, i mange Henseender mærkelig Insektgruppe, om hvis Plads i Systemet man har været meget uenig; muligvis bør de optages blandt Billerne, om end som meget afvigende Former. Hannen har store Øjne, kunstig byggede Følehorn, store Bagvinger og smaa, rudimentære Forvinger; som Larver ere de fodløse Maddiker, der leve snyltende i Bier og Hvepse og der gjennemgaa hele deres Forvandling. Hunnen bliver stedse siddende i Hvepsens Bagkrop, er vingeløs, maddikeagtig og overhovedet meget ufuldkomment organiseret; der befrugtes den af Hannen, som med sine stærkt udviklede Sanseredskaber er i Stand til at opdage den, hvor den sidder næsten skjult, blot stikkende Forkroppen frem mellem sin Værts Bagkropsringe. Ved sine gode Flyveredskaber er Hannen i Stand til at indhente den hurtige Hveps og derved til at fuldbringe Parringen med den i denne siddende Hun. Denne føder sine Unger levende; de smaabitte udklækkede Larver forlade den, krybe om paa Hvepsens Overflade og føres af denne omkring paa Blomster, i hvilke de for en kort Tid tage Ophold; naar saa andre

Bier og Hvepse besøge disse Blomster, hænge de sig paa dem, lade sig føre hjem i deres Reder og bore sig der ind i Larverne. S.s Larver have derfor i Begyndelsen en lignende Bygning som Oliebillernes, men ombytte denne Skikkelse, efter at de ere blevne Snyltedyr, med en fodløs Maddikeform uden tydeligt Hoved. Det er smaa Insekter, højst et Par Linier lange.

Stretto, it., snævert, sammentrængt, bet. ligesom accelerando og stringendo en Ilen i Tempoet, men bruges ogsaa om en længere, mere animeret Slutningspassage, hvormed Concertstykker hyppig ende.

Strib, tidligere en Færgegaard i det nordvestlige Fyn ved Lille Bælt lige over for Fredericia, der 8 Maj 1848 blev skudt i Brand af Preusserne. Her er nu den vestlige Endestation paa den fynske Jærnbane med Dampfærge.

Strich, den tyske Millimeter, 0,459 danske Linier.

Stricker, der, middelhøjtydsk Digter, maaske fra Østerrig, der digtede i første Halvdel af det 13de Aarh. Foruden et Par større episke Digte af ringere Værd haves af ham nogle smaa didaktiske Fortællinger (delvis udg. af Hahn 1839) og det ypperlige komiske Digt „Pfaffe Amis", Fortællingen om en Gejstligs burleske Spilopper og Gavtyvestreger (udg. 1832 af Benecke i hans „Beiträge" og 1872 af Lambel i hans „Erzählungen u. Schwänke").

Strickland, Agnes [lænnd], engelsk Forfatterinde, f. 1806 i Grevskabet Suffolk, af gammel Adelsslægt. Tidlig gav hun sig af med historiske og archæologiske Studier. Hun optraadte i Literaturen med den poetiske Fortælling »Worcester Field, or the Cavalier«. 1840—48 udgav hun sit store Værk »Lives of the Queens of England«, til hvilket »L. of the Q. of Scotland« (1850—59) danner et Supplement. Hun døde 1874. — Søstrene, Jane E. og Mrs. Trail, og Broderen, Major S., have især beriget Børneliteraturen.

Strictur, en sygelig Forsnævring af Legemets Kanaler eller Aabninger, hvorved Passagen derigjennem besværes og Indholdet standses oven over det forsnævrede Sted, hvoraf igjen mere eller mindre farlige Følger kunne opstaa. S. skyldes enten en Sammentrykning udvendig fra af Kanalens Væg eller sygelige Forandringer i denne selv (Ar, Svulster osv.), sjældnere krampagtig Sammentrækning af den og er da af forbigaaende Natur. Hyppigst er S. af Urinvejene, der næsten altid er en Følge af Drypert, skyldes en chronisk Betændelse i Urinrørets Omgivelse, oftest findes i dettes bageste Del og medfører Besværligheder for Urinens Udtømmelse, der atter kunne blive Aarsag til farlige Betændelser i Urinorganerne.

Stridsvogne vare i alm. Brug hos Grækerne i den heroiske Tid. Det var lette, med 2 Heste forspændte Vogne, paa hvilke der foruden til Vognstyreren var Plads til en Kriger, der dog hyppig forlod Vognen for at kæmpe til Fods. I den histor. Tid have S. været i Brug hos Salaminierne paa Cypern og hos Kyrenæerne. Ogsaa hos de italienske Galler og hos Britannerne omtales en Art S. (Essedum).

Stridsøxe, s. Blanke Vaaben.

Striegau, Stad i den preussiske Prov. Schlesien, 6 M. v. s. v. for Breslau, med 12,000 J., Uld- og Linnedvæverier og Fabrikation af Roesukker, Tobak, Læder og Skotøj. S. Hohenfriedberg.

Strij, Abraham van [straj], hollandsk Maler, f. 1753 i Dordrecht, d. 1826, udmærkede sig som Landskabs- og Genremaler. Han og hans Broder, Jakob v. S., f. 1756, d. 1815, der vandt Navn som en dygtig Dyr- og Landskabsmaler, vare Hovederne for den i Dordrecht blomstrende Malerskole.

Strike [strajk], engelsk Kornmaal, 2 Bushels ell. 4,18 danske Skjæpper. Som Kulvægt, ogsaa kaldet Vat, er S. lig 6 eng. Centner eller 609¾ d. Pund. S. er ogsaa den eng. Betegnelse for Arbejdsnedlæggelse fra Arbejdernes Side (paa Dansk kaldet „Skrue"), nærmest sigtende til at fremtvinge en højere Løn, men ogsaa stundum anvendt til at fremtvinge Afskaffelsen af et eller andet Misbrug fra Arbejdsgivernes Side; S. har efterhaanden faaet Indgang i de fleste europæiske Lande og er bleven anvendt i disse navnlig i de senere Aar i ikke ringe Omfang.

Strikkemaskine, s. Tricot.

Strikmaal, s. Stregmaal.

Striler, norsk, Benævnelse paa Kystboerne i Omegnen af Bergen og Nordhordaland; det regnes for et Øgenavn.

Strindberg, Joh. August, svensk Forfatter, f. 22 Jan. 1849 i Stockholm, kom 1867 som Student til Upsala for at studere Medicin, forberedte sig senere i nogen Tid paa at optræde paa Scenen, vendte dog 1870 tilbage til Universitetet, men forlod efter et Par Aars Forløb paa ny dette for at ofre sig for Forfattervirksomheden, i Begyndelsen som Journalist. Imidlertid havde han 1870, under Pseudonymen „Härved Ulf", offentliggjort et dramatisk Udkast »Fritänkaren« og s. A. paa det kgl. Theater faaet opført en Episode af Thorvaldsens Liv, Enaktsstykket »I Rom«, samt end videre skrevet to Sørgespil »Hermione« (1871) og »Den fredlöse«, hvilket sidste 1872 blev opført paa det kgl. Theater. Men alle disse som ogsaa hans nærmest følgende Arbejde, en Samling Skildringer fra Studenterlivet, »Från Fjerdingen och Svartbäcken« (1877), vandt ikke synderligt Bifald. Ikke stort anderledes var, ved den første Fremkomst, Forholdet med det versificerede Skuespil »Mäster Olof« (1878, i ubunden Form 1881), der dog senere, ved Opførelsen, modtoges med Bifald. 1879 udkom »Röda rummet« (5te Opl. 1886), en aandrig, men ensidig og temmelig fragmentarisk, naturalistisk Skildring af det stockholmske Journalist- og Kunstnerliv, der vakte næsten enestaaende Opsigt og for en Del kom til at danne Indledningen til en ny Retning i den svenske Literatur. Allerede n. A. udkom Komedien »Gillets hemlighet«, som fra næsten alle Sider indrømmedes at indtage en fremragende Plads inden for Sveriges dramatiske Literatur. Mere uensartede vare Dommene om de fleste senere, paa højst forskjellige Omraader hjemmehørende, altid af udpræget demokratiske Sympathier farvede Fostre af S.s forbavsende Flid: »Kultur-

historiska studier« (1881), det culturhistoriske Arbejde »Svenska folket i helg och söken, i krig och i fred, hemma och ute« (1881—82, 2 Bd.), de satiriske Skildringer »Det nya riket«, Skuespillet »Herr Bengts hustru« (begge 1882), »Lycko-Pers resa« (1882; ny Udg. 1884), »Svenska öden och äfventyr« (1882—84). Fra 1875 var S. ansat ved det kgl. Bibliothek i Stockholm, men han afgik derfra 1882 og forlod kort efter Sverige. Fra Udlandet, hvor han siden har været bosat, har han dog stadig, i hurtig Følge, hjemsendt nye Arbejder: »Sagan om Herkules«, »Dikter på vers och prosa« (begge 1883), »Likt och olikt«, Novellen »Samvetskval«, Digtcyklen »Sömngångarnätter på vakna dagar« (alle 1884); Ægteskabshistorierne »Giftas« (2 Bd., 1884—86), for hvis første Del S. blev anklaget for at have spottet Sacramenterne, men frikjendtes af Juryen; Fortællingerne »Utopier i verkligheten« (1885); de autobiografiske Skildringer »Tjensteqvinnans son« (3 Bd., 1886—87); Sørgespillet »Fadren«; ypperlige Skildringer af Skjærgaardslivet, »Hemsöborna« og »Skärkarlslif« (1887—88); det naturalistiske Sørgespil »Fröken Julie«, Komedien »Kamraterna« og »Blomstermålningar och djurstycken« (alle 1888). Kun sjælden slaar S. sig til Ro med den rent kunstneriske Skildring; langt mere er det ham om at gjøre, at behandle de sociale Forhold, idet han snart udtaler en Fordømmelsesdom over den nuværende Culturudvikling, snart optræder fjendtlig mod Kvindesagen. Hans Satire er skarp, mere bidende end egentlig vittig; men alle Sprogets Midler staa til hans fulde Raadighed, og hans Evne til med levende Anskuelighed at skildre Personer og Situationer er næsten enestaaende. Adskillige af hans Arbejder ere oversatte paa Dansk.

Strinde og Sælbo Fogderi i Søndre Throndhjems Amt i Norge bestaar af den største Del af den Dal, der gjennemstrømmes af Nid-Elven, samt af en Kyststrækning, som er meget frugtbar. I Sælbo, der ligger ved Bredderne af Søen af dette Navn, er et betydeligt Brud af Kværnstene. Fogderiet havde 1875 22,000 I.

Stringēndo, it. [dschēn], trængende paa, antyder ligesom accelerando en efterhaanden tiltagende Hurtighed i Tempoet.

Strinnholm, Anders Magn., svensk Historieskriver, f. 25 Nov. 1786 nær Umeå, blev 1808 Student i Upsala, men forlod 1810 Universitetet og begav sig til Stockholm, hvor han blev Medejer af et Bogtrykkeri indtil 1818. Imidlertid hengav han sig til historiske Studier og udgav 1819—23 »Svenska Folkets historia under Konungarne af Wasaätten«, hvilket Arbejde dog af økonomiske Grunde maatte standses med 3dje Del. Han fortsatte dog sine Forskninger med usvækket Iver og, efter at han 1825—30 havde gjort Tjeneste dels i det statistiske Archiv, dels i Rigsbankens Archiv, begyndte han 1834 med offentlig Understøttelse at udgive sit i en klar Fremstilling affattede, store Værk »Svenska folkets historia från äldsta t. närvarande tider« (5 Bd., 1834—54; indtil 1319). Da han paa Grund af dette Arbejdes vidtløftige Plan ikke ventede at faa det fuldstændig afsluttet, foretog han sig at udarbejde »Sveriges historia i sammandrag« (3 Bd., 1857—60; indtil 1559), men naaede heller ikke at fuldføre dette, da han døde 18 Jan. 1862. 1837 blev han Medlem af det svenske Akademi.

Stroboskop, et optisk Legetøj, der bestaar af runde Skiver, som ved Enderne af en Diameter ere forsynede med to Traade. Er der paa de to Sider af en saadan Skive anbragt forskjellige Tegninger og man ved at rulle Traadene imellem Tommel- og Pegefingeren faar Skiven til at dreje sig hastig om sin Diameter, faar man begge Tegninger at se samtidig, da Indtrykket af den ene ikke faar Tid til at forsvinde, før den anden bliver set.

Strodtmann, Adolf, tysk Forfatter, f. 1829 i Flensborg, saldt som slesvig-holstensk Frivillig 1848 ved Bov i dansk Fangenskab og maatte n. A. paa Grund af et Digt til G. Kinkels Ære afbryde sine i Bonn begyndte Studier. Han gik nu over Paris til London, hvor han blev Huslærer, rejste 1852 til Nordamerika, forsøgte sig som Boghandler i Philadelphia og var dernæst beskæftiget ved forskjellige tysk-amerikanske Blade, indtil han 1856 vendte tilbage til Tyskland; her levede han som Lærer, senere udelukkende som Forfatter i Hamborg og (siden 1872) i Berlin; d. 1879. Skjønt han ogsaa som Digter har leveret adskilligt værdifuldt, særlig paa den erotiske og den politiske Lyriks Omraade (saaledes i „Lieder eines Kriegsgefangenen“, 1848, „Gedichte“, 3dje Opl. 1878, „Ein Hoheslied der Liebe“, 1858, „Brutus, schläfst Du?“, 1863), er det dog især som Literærhistoriker og Oversætter, at S. har vundet sig et anset Navn. Hans betydeligere herhen hørende Arbejder ere „G. Kinkel“ (1850), „Heinr. Heines Leben u. Werke“ (2det Opl. 1874), „Lieder- u. Balladenbuch engl. u. amerikan. Dichter“ (1862), „Die Arbeiterdichtung in Frankreich“ (1863), „Shelleys ausgewählte Dichtungen“ (1866), „Tennysons ausgew. Dicht.“ (1868), Oversættelser af G. Brandes's „Hovedstrømninger“, Jacobsens „Marie Grubbe“ o. fl. skandinaviske Værker samt Udgaverne af Heines „Werke“ (21 Bd., 1861—66) og „Briefe von und an Bürger“ (4 Bd., 1874). Endnu maa nævnes „Das geistige Leben in Dänemark“ (1873) og hans Erindringer fra Opholdet ved den tyske Hær 1870 under Titelen „Altdeutschland in Frankreich hinein!“ (2 Bd., 1871).

Stroganov [nöff], en anset russisk Adelsslægt, som stammer fra Anika S., en rig Kjøbmand i Novgorod i Beg. af det 16de Aarh. Han havde store Ejendomme ved Uralbjærgene og gjorde sig fortjent ved at anlægge Saltkogerier og aabne Handelen med Sibirien. Hans tre Sønner fik af Ivan II 1558 en Landstrækning ved Floden Kamas øvre Løb og grundlagde her befæstede Landsbyer, som de værnede med deres egne Folk imod Tatarerne og andre Nabostammer. Den yngste af Brødrene, Semen S., overtalte den fredløse Kosakhøvding Jermak 1581 til at gjøre et Tog imod Tatarfyrsten i Sibir, hvis Land han indtog. Nu fik Slægten Eneret paa Handelen med Sibirien, anlagde Bjærgværker og Guldvasserier og tjente store Rigdomme. Peter d. store fratog den 1722 Eneretten, men gav den til Gjengjæld Barontitlen. —

Alexander S., f. 1734, d. 1811, var gift med en Slægtning af Kejserinde Elisabeth, blev 1798 ophøjet til Greve og var desuden Gehejmeraad og Overkammerherre. — Hans Søn, Grev Paul S., kæmpede som General mod Franskmændene og udmærkede sig 1814 ved Craonne, hvor hans eneste Søn faldt ved hans Side; d. 1817. — Grigorij S., f. 1770, d. 1857, var 1821 Afsending i Constantinopel, hvor han optraadte med stor Kraft for Grækerne, og blev 1826 Greve. — Hans Søn, Grev Sergej S., f. 1803, var 1835—47 Curator for Moskvas Universitet og fik 1857 det Hverv at lede de archæologiske Udgravninger i Rusland, især efter skythiske Oldsager. Han udgav derom en Række vigtige Beretninger. 1860 overdroges det ham at lede Storfyrst-Tronfølgeren Nikolajs Uddannelse, og efter hans Død blev S. Formand for den øverste Jærnbanecomité. Han viste ogsaa stor Iver for Fremme af Kunst og Videnskab; d. 1882. — Hans yngre Broder, Alexander S., f. 1805, var 1839—41 Indenrigsminister og blev 1855 Generalgouverneur i Nyrusland med det Hverv at ordne Forholdene paa Krim efter Krigen og at gjenopbygge Sevastopol. — Dennes Søn, Grigorij S., f. 1824, kejserlig Staldmester, ægtede 1856 Kejser Nikolajs ældste Datter Maria, Enkehertuginde af Leuchtenberg; d. 1879.

Stroke, eng. [strohk] (egtl. strokesman), kaldes i Rosporten den agterste Mand i Baaden, med hvem de andre maa holde Aaretag.

Strokkur [kør], en Springkilde paa Island i Nærheden af Gejser med betydelig mindre Dimensioner end denne og uden synderlig Afsætning af Kiselsinter omkring Mundingen, der kun er 6 F. vid. Kilderøret ligner en almindelig Brønd med aftagende Tværmaal nedefter, er 40 F. dyb og indtil faa Fod fra Overfladen fyldt med Vand, der uafbrudt holdes i Kog ved Tilstrømning af overhedede Vanddampe fra Dybet. S. springer meget sjælden, men man kan til enhver Tid fremkalde en Eruption ved pludselig at kaste en stor Mængde Græstørv ned i Kilderøret; Mundingerne, hvorigjennem Dampene bryde frem, tilstoppes derved, og efter faa Minuters Forløb, naar Dampene have faaet tilstrækkelig Spænding, kastes hele Vandmassen i et Par Sæt til Vejrs til en Højde af indtil 100 Fod.

Strómboli, s. Lipariske Øer.

Stromeyer, Friedrich, tysk Chemiker, f. 1778 i Göttingen, uddannede sig under Vauquelin og døde som Prof. i Chemi i sin Fødeby 1835. Han er især bleven bekjendt ved sin Opdagelse af Cadmium, som han samtidig med flere andre Chemikere først iagttog 1817, og over hvilket han allerede 1818 meddelte en temmelig fuldstændig chemisk Undersøgelse.

Strongyliden, Familie af Rundorme, som udmærker sig ved, at Hannen i Bagenden er udstyret med et eget, skaaldannet Fastholdsorgan, hvormed den hæfter sig til Hunnen under Parringen. Enstrongylus gigas, 1—3 Fod lang, lever i Nyren hos forskjellige Rovdyr; Strongylus armatus, Palissadeorm (s. d. A.); S. (Dochmius) duodenalis, $\frac{1}{4}$—$\frac{1}{2}$ Tomme lang, har Munden væbnet med haarde Kroge, hvormed den angriber Tarmen, hvori den lever og suger Blod; forekommer hyppig hos Mennesket i Troperne og i varme Egne, hvor den frembringer alvorlige Lidelser („ægyptisk Chlorose"); i den seneste Tid er den ogsaa optraadt i Europa, først i Sydeuropa og derefter ogsaa nord for Alperne, hvor den især plager Bjærgværksarbejdere samt Jord- og Teglværksarbejdere („Grubenkrankheit"). Æggene føres ud af Menneskets Tarm og udvikle sig sandsynligvis i Vand; ved at drikke af Pytter, Kilder osv. paa inficerede Localiteter indføres vistnok denne farlige Snylter.

Stróntium, Sr, et Metal, der forekommer mindre hyppig, men paa samme Maade som Baryum, altsaa især som svovlsurt Salt (Cølestin) eller kulsurt Salt (Strontianit). Det opdagedes 1792 af Hope. Det danner to Ilter, SrO, Strontiān, og SrO_2, Strontiumoverilte. Baade disse og næsten alle andre Forbindelser af S. vise den største Lighed med de tilsvarende Baryumforbindelser. De fleste Strontiumsalte farve farveløse Flammer stærkt røde; derfor anvendes salpetersurt, chlorsurt og oxalsurt Strontian i Fyrværkeriet. Strontianhydrat, $Sr(OH)_2, 8H_2O$, der meget ligner Barythydrat, men er noget tungere opløseligt, anvendes i den nyere Tid ved Udvinding af Sukker af Roesukkermelasse, idet Strontian ligesom Kalk danner Saccharater, som ere tungere opløselige end Melassens øvrige Bestanddele, og hvoraf Sukkeret kan frigjøres med Kulsyre, idet kulsurt Strontian er uopløseligt i Vand.

Stróphe, gr., ofte urigtig kaldet Vers (s. d. A.), er i Metriken Versenes organiske Forbindelse, hvori disse samles til større rhythmiske, for sig afsluttede Helheder; strophisk kaldes et Digt, hvori saadanne Complexer regelmæssig gjentage sig. I den doriske Lyrik og Dramaets derfra stammende lyriske Dele brugtes Navnet S. særlig til at betegne den første af tre metriske Forbindelser; den anden, dermed ensartede, kaldtes Antistrophe, den tredje, der havde en forskjellig metrisk Sammensætning, Epodos. Af den æoliske Lyriks lettere S., der uden Afvexling fulgte efter hinanden, kunne især fremhæves den alkæiske og den sapphiske (s. Alkæos og Sappho). I al nyere Digtning iværksættes Versenes Sammenknytning fortrinsvis ved Rimet; den simpleste S. og Grundlag for alle andre er det rimede Linjepar. Enkelte af de berømteste S. have særegne Navne, saasom Stanzerne, Decimen, Spenser- og Nibelungenstrophen.

Stroßmayer, Jos. Georg, kroatisk Biskop, f. 4 Febr. 1815, uddannedes i Præsteseminariet i Deakovar og siden ved Universiteterne i Pest og Wien, blev 1838 præsteviet, derefter Professor i Deakovar og 1845—49 ved en gejstlig Højskole i Wien. 1849 blev S. katholsk Biskop i Deakovar og vandt her en ubegrænset Indflydelse paa sine Landsmænd, hvorhos han brugte sine rige Indtægter til at fremme sit Folks aandelige Udvikling: han grundlagde Folkeskoler og andre Læreanstalter, understøttede unge Menneskers Uddannelse i Videnskab og Kunst, havde væsentlig Del i Stiftelsen af det sydslaviske Videnskabs-Akademi (1866) og af Universitetet i Agram (1874), til hvilket han skjænkede flere Hundrede Tusend Gylden samt en

stor Malerisamling, opførte en pragtfuld Domkirke i sin Stiftsby, lod samle Folkesange og Folkebøger, o. s. fr. 1860 kaldtes S. til Rigsraadet, hvor han hørte til Føderalisterne; han var siden det kroatiske Nationalpartiets Fører paa Landdagen, men deltog dog 1868 og 1873 i Afslutning af Forlig med Ungarn. I de sidste Aar viste han derimod aabent sin Uvilje mod Magyarernes Herredømme. Paa det vaticanske Kirkemøde 1870 kæmpede S. djærvt imod Pavens Enevælde og Ufejlbarhed, hævdede de enkelte Landskirkers Selvstændighed og nationale Ejendommelighed og forlangte en ligelig Repræsentation i Cardinalcollegiet for alle katholske Folkeslag. Efter Ufejlbarhedsdogmets Kundgjørelse var han i lang Tid den eneste af alle Biskopper, som nægtede Underkastelse.

Stroud [strodd], Stad i Gloucester-Shire i England, ved Floden Stroud, 2 M. s. for Gloucester. 10,000 I. Betydelig Fabrikation af fint Klæde, af hvilket navnlig det skarlagenrøde er berømt. S. er omgiven af talrige mindre Fabrikbyer, der undertiden regnes sammen med den til ēn By med 50,000 I.

Strousberg, Bethel Henry [strövs], oprind. Baruch Hirsch, f. 1823 i Østpreussen af jødisk Slægt, kom 1835 som Handelslærling hos en Morbroder til London, hvor han lod sig døbe, blev siden Journalist og Forsikringsagent, men gik 1848 til Nordamerika, da han havde tabt sin opsparede Formue ved Jærnbanespeculationer. Efter at have oprettet sit Tab kom han 1850 tilbage til London og blev Redacteur af Handelsblade, flyttede 1855 til Berlin som Generalagent for et stort Forsikringsselskab og begyndte 1864 som Entrepreneur at bygge Jærnbaner. I 8 Aar byggede S. 196 Mil Baner i Preussen, men ledede tillige mange industrielle Foretagender, baade i Hovedstaden og rundt om i Riget; ogsaa udfoldede „Jærnbanekongen" en stor Luxus, stod i Forbindelse med det højeste Aristokrati og blev 1867 Medlem af den nordtyske Rigsdag. Fremdeles overtog han Bygningen af de rumænske Baner, men kom 1870 i Strid med Regeringen og maatte 1872 overgive Anlæget til et Aktieselskab, til stort Tab for de tidligere Obligationshavere. Dette Stød rokkede S.s Anseelse, og senere gik det mere og mere tilbage, indtil han 1875 maatte gaa fallit og en lang Tid holdtes fængslet i Rusland, fordi han ikke havde opfyldt sine Forpligtelser. Han kom 1877 tilbage til Preussen og døde 1884.

Strozzi, en mægtig Adelsslægt i Firenze, af hvilken særlig kan nævnes Filippo S., som levede samtidig med Lorenzo dei Medici. Han lod Benedetto da Majano opføre det prægtige Palads, som bærer Familiens Navn (Palazzo Strozzi). Det er bygget i den af Brunellesco uddannede Paladsstil, som i denne Bygning har naaet sin højeste Fuldendelse. Den verdensberømte Gesims er udført af Simone Cronaca.

Strozzi, Bernardo, italiensk Maler, f. 1581 i Genua, d. 1644 i Venezia, var Munk og kaldes derfor jævnlig il Capuccino eller il prete Genovese. Han malede dels i Genua, dels i Venezia sine vigtigste Arbejder, hvori han viser sig som en Efterligner af Caravaggio, ogsaa deri, at han oftest componerede sine Billeder med halve Figurer.

Strube, Luftrør, s. Lunge. **Strubehoved**, Luftrørshoved, Luftrørets øverste, udvidede, foran paa Halsen fremspringende (s. Adamsæble) Del, i hvilken Stemmeredskabet har sin Plads. Ligesom Luftrøret dannes S. af Brusk (Skjold- og Ringbrusken), der ere forbundne med hinanden ved Baand og Muskler og indvendig beklædte med en Slimhinde, som inden i S. danner to fremspringende, baandagtige Folder, **Stemmebaandene**, adskilte ved en Spalte, **Stemmeridsen**, hvorigjennem Luften passerer under Aandedrættet. Stemmebaandene, der gaa tværs over S. forfra bagtil, kunne ved en egen Mechanisme nærmes til og fjærnes fra hinanden, spændes og forlænges, slappes og forkortes og altsaa undergaa alle de Forandringer, der ere nødvendige til Frembringelsen af Stemmens (s. d. A.) forskjellige Toner. Opad til, hvor S. aabner sig ud i Svælget bag ved Tungen, er Indgangen til det dækket af en bevægelig Klap, **Strubelaaget**, der lukkes under Fødens Nedsynkning og derved hindrer Føden fra at trænge ned i S. („den gale Hals"). Hos Fuglene ligge Stemmebaandene ikke i Strubehovedet, men i en Udvidning paa Luftrøret lige over dets Deling i sine to Hovedgrene („det nederste Strubehoved"). **Strubehoste**, Croup, en meget farlig, navnlig hos Børn imellem 2det og 7de Aar forekommende, undertiden epidemisk optrædende Sygdom, bestaaende i en Betændelse af Strubehovedets og Luftrørets Slimhinde med Udsvedning af en fibrinøs Masse paa dennes Overflade, hvorved der dannes temmelig tykke, hindeagtige Overtræk (Membraner) paa denne; Processen kan forplante sig helt ned i Luftrørsgrenene og tilstoppe disse mere eller mindre. Aandedrættet hindres naturligvis i høj Grad derved, hvorfor den yderste Aandenød, forbunden med Hæshed eller Tab af Stemmen (Aphoni) og en ejendommelig, klangløs Hoste, hvorved de dannede Membraner undertiden ophostes, ere de mest fremtrædende Symptomer paa S., der ender med Kvælning, naar der ikke i Tide foretages Tracheotomi (s. d. A.). **Strubespejl**, Laryngoskop, et af Manuel Garcia d. y. opfundet og af Türck og Czermack i Lægevidenskaben indført Apparat til Undersøgelse af Strubehovedets og Luftrørets Indre (Laryngoskopi, laryngoskopisk Undersøgelse). Det bestaar i et lille, fladt Spejl af Glas eller Metal paa en lang Stilk, ved Hjælp af hvilken det indbringes igjennem Munden i Svælget, hvor det anbringes med Spejlfladen skraat nedad og fortil, saaledes at det baade kaster Straalerne fra en foran Munden anbragt Lampe (eller Sollyset) ned i Strubehovedet og oplyser dette og tillige kaster Billedet af det oplyste Strubehoved tilbage i Iagttagerens Øje. Under gunstige Omstændigheder kan man se helt ned til Delingen af Luftrøret. Ved Hjælp af S. kan man ogsaa foretage Operationer (Ætsning, Afrivning af Polyper osv.) i Strubehovedets Indre. **Strubetæring**, en Form af Lungesvindsoten, i hvilken Sygdommen begynder i Strubehovedet og Luftrøret og først derfra forplanter sig ned i Lungerne.

Strudse, store, til hurtigt Løb byggede, men Flyveevnen berøvede Fugle, som bebo Ørkener og Stepper især paa den sydlige Halvkugle; de have en temmelig svær Krop, høje og stærke Fødder med 2 eller 3 korte, tykke Fortæer med hovagtige Negle og Trædepuder, men ingen Bagtaa. Halsen er lang og tynd, Hovedet og Øjet lille, Næbet kort og fladt; Fjerklædningen bestaar blot af Dunfjer, Hovedet, Halsen og Skinnebenene (oven over Hælen) ere mere eller mindre nøgne. Vingerne ere saa smaa, at de ikke formaa at bære det tunge Legeme gjennem Luften; Vingefjerene ere desuden Dunfjer ligesom de andre Fjer. Af den indre Bygning kan fremhæves den ringere Udvikling af Pneumaticiteten og det lille, flade Brystben, der ganske savner den for Fuglene ellers saa charakteristiske Kam. S. leve af Planteføde, bebo flokkevis de store Stepper og Ørkener, f. Ex. Afrikas, ofte blandede med de store Hovpattedyrflarer; de jages for Fjerenes og Fedtets Skyld, uagtet deres Hurtighed navnlig paa en kortere Strækning overgaar Hestens. Æggene lægges i en Grube i Sandet, nogle uden for denne til Føde for Ungerne; Hannen deltager meget ivrig i Rugebyrden, især om Natten, ja i Amerika skal den endog være alene derom. Gruppen omfatter to Slægter: 1) de afrikanske S. (Struthio camelus) med smaa Vinger, men derimod med en Dusk af store Halesjer og med 2 Tæer, en større og en mindre; de bebo Afrika (for saa vidt de ikke ere blevne locakt udryddede), fordum tillige Arabien og andre Dele af Vestasien. I de senere Aar har man, især i Sydafrika, med Held begyndt at tæmme S. og at holde den i Fangenskab for Fjeravlens Skyld. 2) De amerikanske S. (Rhea americana og Darwinii) (i Brasilien benævnte Ema eller Nandu) med 3 Tæer og større Vinger end den afrikanske S., men uden dennes Dusk af Halesjer; udbredte fra Patagonien indtil det nordlige Brasilien. I videre Forstand høre ogsaa Kasuarerne og Kivien til S.

Struensee, Johan Friedrich, Greve, dansk Statsmand, f. 5 Aug. 1737 i Halle, hvor hans Fader, Adam S. (f. 1708, d. 1791), den Gang var Præst. S. tog 1757 den medicinske Doctorgrad i Halle og fulgte s. A. med Faderen til Altona, hvor denne var bleven Provst; 1759 blev han Generalsuperintendent i Slesvig og Holsten og var en ivrig Fremmer af Fortyskningsarbejdet i Slesvig. S. selv blev Stadslæge i Altona og var i Modsætning til sin pietistiske Fader en afgjort Fritænker med stærkt Hang til Vellevned og med meget løse Grundsætninger i sædelig Henseende. Han var en dygtig Læge og vandt efterhaanden stor Praxis hos den holstenske Adel ved sine nye og dristige Curer; 1763 var han Medudgiver af et „Monatsschrift zum Nutz und Vergnügen" og skrev deri bl. a. flere satiriske Stykker. Han traadte tidlig i Forbindelse med Grev Rantzau-Ascheberg og vandt desuden Enev. Brandts Venskab. Ved dennes Anbefaling blev han i Juni 1767 Livlæge hos Christian VII paa dennes Udenlandsrejse og vandt i den Grad Kongens Yndest, at han efter Hjemkomsten i Jan. 1769 fulgte med til Kjøbenhavn og allerede 12 Maj blev Etatsraad, samt 17 Jan. 1770 (Toaarsdagen før hans Fald) fik Bolig paa Christiansborg Slot. Oprindelig var S. ilde agtet af Dronning Carol. Mathilde paa Grund af sit slette Rygte som øvet Forfører, men han fik senere Lejlighed til at vinde ogsaa hendes Yndest, dels som Læge (han helbredede Kronprinsen, Frederik VI, for engelsk Syge), dels som Mellemmand over for Kongen, hvem han formaaede til at vise Dronningen større Venlighed og efterhaanden helt underordne sig. 14 Maj 1770 blev S. Conferensraad, Forelæser hos Kongen og Cabinetssecretær hos Dronningen, og omtrent ved denne Tid knyttedes det brødefulde Forhold mellem S. og Dronningen, der blev saa skæbnesvangert for begge. I Juli s. A. paa en Rejse til Holsten fortrængte S. Kongens tidligere Yndling, Grev C. Holck, og fik i hans Sted ansat sin Ven Brandt som Kongens stadige Omgangsfælle. Ogsaa fik han Grev Rantzau kaldt tilbage til Hoffet og styrtede ved hans Hjælp den daværende første Minister, Grev J. H. E. Bernstorff, 13 Sept. 1770. Kort forinden havde S. udvirket en Cabinetsskrivelse (4 Sept.) om Afskaffelse af Censuren og Indførelse af uindskrænket Trykkefrihed; den kundgjordes 14 Sept. og vakte Opsigt i hele Europa (Voltaire skrev en offentlig Takfigelse til Christian VII). Hermed begyndte S.s Styrelse, som varede i 16 Maaneder og satte et stærkt Præg paa Udviklingen i Danmark. Vel lod han endnu Gehejmeconseilet bestaa indt. 27 Dec. 1770 og nøjedes med som Maître des requêtes at foredrage dets Indstillinger for Kongen; men dets Magt blev brudt ved jævnlig Brug af Cabinetsordrer (i alt udkom 600 saadanne), og 14 Juli 1771 blev S. endog ophøjet til Gehejmecabinetsminister med Fuldmagt til at udfærdige saadanne under det kgl. Segl og uden Kongens personlige Underskrift, saa at han i Virkeligheden fik Del i Enevælden. En Uge før var Prinsesse Louise Augusta bleven født, der almindelig regnes for at være S.s Datter, og en Uge efter blev han Greve. Imidlertid var en stærk Uvilje opstaaet imod ham: dels forargedes Folket ved det ringe Skjul, der lagdes paa hans Forhold til Dronningen; dels harmedes man over den Vilkaarlighed, hvormed hans Reformer gjennemførtes, og den aabenlyse Ringeagt, som vistes for Folkets Sprog (alle Ansøgninger til Kongen maatte affattes paa Tysk og alle Skrivelser fra denne udgik paa Tysk) saa vel som for dets Sædvaner og Forestillinger. Trykkefriheden, som han havde givet, blev et mægtigt Vaaben mod ham: de bitreste Angreb og hadefuldeste Beskyldninger udslyngedes imod ham, og 7 Oct. 1771 nødtes han til at indskrænke den igjen. Mistanke nærededes om, at S. havde Planer om at afsætte Kongen og gjøre Dronningen til Regentinde for at styre i hendes Navn, og den haardføre Opdragelse, som Kronprinsen fik efter Rousseaus Lære, udtydedes som ligefrem Mishandling. Da S. ved flere Lejligheder viste Raadløshed og Fejhed, saaledes da en Del afskedigede norske Matroser 10 Sept. 1771 drog ud til Hirschholm Slot, hvor Kongehuset opholdt sig, og da Livgarden Inlearsten gjorde Modstand mod den paabudte Opløsning, fik

hans Fiender Mod. En Sammensværgelse stiftedes mellem Enkedronning Juliane Marie, Arveprins Frederik, Grev Rantzau (han havde brudt med S., da han selv traadte i Skygge ved hans Ophøjelse), O. Guldberg, Beringskjold o. fl., og om Natten 16—17 Jan. 1772, kort efter et Hofbal, blev S. fængslet af Oberst Köller, og den sindssvage Konge, som opskræmmedes af Søvnen af de sammensvorne, underskrev viljeløs Ordrer om at fængsle baade Dronningen, S., Brandt og andre af hans Venner. En Commission nedsattes til at dømme de fængslede, og efter en hadsk Procedure (af Generalfiskal Wiwet) bleve S. og Brandt 25 Apr. som Majestætsforbrydere dømte til at miste Ære, Liv og Gods, S. nærmest for den Krænkelse af Kongeloven, som Udnævnelsen til Cabinetsminister utvivlsomt var. Ved Trusel om Tortur lod han sig skræmme til at vedgaa Forholdet til Dronningen og trak hende saaledes med sig i Faldet. Dommen underskreves 27 Apr. af Kongen og udførtes allerede næste Dag paa Østerfælled i al sin Haardhed (Haanden blev først afhugget, og Liget lagdes paa Stejle); men Kongen, som ikke havde villet benaade Brandt, skrev nogen Tid efter til Commandanten i Castellet, at han skulde sende S. ud af Landet — mere krænket følte han sig altsaa ikke over S.s Færd. S. havde et smukt Ydre og et vindende Væsen, men var forfængelig, herskesyg og meget selvtillidsfuld; han nærede ingen virkelig Kjærlighed til Dronningen, der derimod elskede ham ømt, og saa i sit Forhold til hende kun et Middel til at sikre sin Magt og gjennemføre sine Ideer. Han havde visselig mange sunde Tanker og stor Fordomsfrihed med Hensyn til Stats- og Samfundsforhold, men ingen dybere Indsigt, og han foretog sine Reformer uden grundig Forberedelse, ja stundum kun af Nyhedslyst. Han vilde indføre større Orden og Simpelhed i Forvaltningen, afløste den collegiale Styrelse med den departementale, oprettede et særskilt Udenrigsministerium (tidligere forbundet med det tyske Cancelli) og samlede alle Finanssager under et eget Finanscollegium, ligesom alle Statens Indtægter henførtes til den samme Statskasse. Højesteret fik større Uafhængighed i sine Domme; de forskjellige Domstole i Kjøbenhavn sammendroges til en enkelt Hof- og Stadsret; Torturen (det saakaldte pinlige Forhør) afskaffedes, og Straffelovene formildedes, medens Brugen af den kgl. Benaadningsret indskrænkedes. S. begyndte at ophæve Adelens Forrettigheder og vilde hemme den Misbrug, der dreves med Titel- og Rangvæsen. Ogsaa vilde han have større Regelmæssighed ved Embedsbesættelser og fremdrog mange dygtige Mænd i Statstjenesten (Oeder, Reverdil o. fl.). Bondestandens Frigjørelse forberedtes ved Fastsættelse af Hoveriet, og videre Skridt forestod. Planer næredes om en Omordning af Universitet og Skolevæsen (ved Gunnerus) og om Oprettelse af et norsk Universitet. En Del overflødige Festdage inddroges, Ægteskab tilstodes i hidtil forbudte Grader, og den Skamplet, der fæstedes paa de uægte Børn, søgtes udslettet; desuden ophævedes Straf for Lejermaal og Paatale af Ægteskabsbrud, med mindre den krænkede Part krævede det. Den tidligere kunstige Ophjælp af Industrien standsedes, men den Sparsommelighed, som fik Udtryk i Hestgardens Afskaffelse og Standsning af Marmorkirkens Bygning, opvejede ikke den Ødselhed, som Hoffets talrige Forlystelser medførte, og Oprettelsen af Tallotteriet var kun en mislig Udvej til at skaffe ny Indtægt. Ligesom de andre „Oplysningsministre" havde S. stor Ringeagt for lovlige Rettigheder: mange Embedsmænd afsattes vilkaarlig, Pensioner inddroges, og Kjøbenhavns communale Ordning omstyrtedes i Strid med Stadens Privilegier fra 1660. Udadtil søgte S. at gjøre Danmark mindre afhængig af Rusland og vilde ikke understøtte dettes Indblanding i Sveriges indre Styrelse. Da han i flere Henseender virkelig var forud for sin Tid, vakte han Uvilje netop ved saadanne Reformer, som en senere Eftertid gjenoptog, medens hans nærmeste Efterfølgere omstyrtede dem. — Hans ældre Broder, **Carl August S.**, f. 1735, blev 1757 Professor i Mathematik ved Ridderakademiet i Liegnitz, men indkaldtes 1769 til Danmark og blev Justitsraad samt Medlem af Finanscollegiet. Ved Broderens Fald blev han fængslet, men løsladt efter Frederik II.s Forlangende som preussisk Undersaat; han blev paa ny Professor i Liegnitz, 1777 Directeur for et Bankkontor i Elbing og 1782 for „Seehandlungs" Institutet samt Overfinansraad. 1789 adledes han, og 1791 blev han Statsminister for Told- og Accisevæsenet indtil sin Død 1804. — Hans Sønnesøn, **Gust. Karl v. S.**, f. 1803 i Greifenberg i Pommern, studerede Jura i Bonn og Berlin og blev 1831 Regeringsassessor, 1834 Regeringsraad i Koblenz, 1848 Overregeringsraad i Breslau, hvor han ogsaa efter sin Pensionering (1866) forblev boende; d. 1875. Af hans talrige, under Pseudon. Gustav vom See udgivne Romaner og Noveller (i alt 87 Bd.), af hvilke især de senere vise stor Combinationsevne og dygtig Technik, kunne nævnes „Die Egoisten" (1853), „Herz u. Welt" (1862), „Falkenrode" (1870), „Gänse-Liese" (1873), „Das Majorat" (1875) og „Die Philosophie des Unbewußten" (1876) samt Novellesamlingerne „Erzählungen eines alten Herrn" (1860—63), „Neue Novellen" (1869) og „Erlebt u. erdacht" (1875).

Struer, en Ladeplads ved Limfjorden, 2¼ M. n. for Holstebro med Station ved den jyske Tværbane. Det tidligere betydelige Østersfiskeri er for Tiden (1886 og følgende Aar) standset.

Strūma, s. **Strymon**.

Strūma, lat., d. s. s. **Krop**.

Struntjæger, d. s. s. **Rovmaage**.

Strut-Harald, en skaansk Jarl paa Harald Blaatands Tid, kaldet saaledes, fordi han paa sin Hjælm bar en Guldstrud, d. e. Guldprydelse, som vejede 5 Pund. Han var Fader til de bekjendte Jomsvikinger Sigvald og Thorkil den høje. Det var ved Gravøllet over S., at Sigvald gjorde det Løfte at fordrive Hakon Jarl fra Norge eller dræbe ham.

Struve, Friedrich Georg Wilhelm v., berømt Astronom, f. 1793 i Altona, blev 1813 Observator og 1820 Directeur for Observatoriet i Dorpat, 1839 for det nye, efter hans Ideer

indrettede Observatorium i Pulkova ved St. Petersborg og døde 1864. Han har især beskæftiget sig med Observationer af Dobbeltstjernerne. Blandt hans Skrifter mærkes: »Observationes Dorpatenses« (1817—39, 8 Bd.); »Catalogus novus stellarum duplicium« (1827); »Stellarum duplicium mensuræ micrometricæ« (1837). Hertil slutter sig det omfattende Værk »Stellarum fixarum, imprimis compositarum, positiones mediæ« (1852). I sit epochegjørende Skrift »Études d'astronomie stellaire« (1847) behandler han Mælkevejens og Fixstjernernes Beliggenhed i Rummet. Ogsaa for Geodæsien var S. meget virksom, idet han for største Delen forestod den russiske Gradmaaling. — Hans Søn, **Otto Wilhelm v. S.**, f. 1819 i Dorpat, blev 1839 Assistent, senere anden Astronom ved og efter Faderens Død Directeur for Observatoriet i Pulkova. Han har forøget sin Faders Fortegnelse over Dobbeltstjernerne med mange nye, givet en nøjere Bestemmelse af Præcessionens Beløb, bestemt Parallaxen for flere Fixstjerner, samt Størrelsen af Solsystemets fremrykkende Bevægelse i Verdensrummet, givet detaillerede Beskrivelser navnlig over Oriontaagen, bestemt Saturnsystemets Dimensioner o. m. Desuden har han forestaaet flere Chronometerexpeditioner for at bestemme Længdeforskjellen imellem Greenwich og Pulkova samt andre Punkter i det russiske Rige.

Struve, Gustav v., tysk Revolutionsmand, f. 1805 i München, var en kort Tid oldenburgsk Legationssecretær i Frankfurt og blev derefter Advocat i Mannheim, men skrev desuden om Phrenologi og Politik, navnlig „System der Staatswissenschaft" (1847, 4 Bd.). Ogsaa deltog han som yderlig Radical i den politiske Agitation og stillede i Forparlamentet i Apr. 1848 tilligemed Hecker Forlangende om en tysk Republik. Da det afvistes, gjorde de kort efter et Friskaretog i Baden for at gjennemføre Planen med Magt, og S. maatte derfra flygte til Straßburg. I Sept. gjentog han Forsøget, men blev fangen; Revolutionen i Maj 1849 befriede ham, og han hørte nu til dens Ledere (i stadig Strid med L. Brentano), indtil den blev undertrykt. S. undkom til Schweiz og drog 1851 til Nordamerika, hvor han blev Journalist og skrev en „Weltgeschichte" (1856—59 i 6 Bind, 7de Opl. 1864—66). Under Borgerkrigen førte han 1861—62 et Regiment Frivillige, vendte 1863 tilbage til Tyskland og sluttede sig i sine sidste Aar til „Vegetarianerne" (skrev 1869 om „Plantekost som Grundlag for en ny Verdensanskuelse"); d. 1870 i Wien.

Struvit, krystalliseret phosphorsur Magnesia-Ammoniak, fandtes efter Hamborgs Brand 1842 i en meget gammel Latringrube, da man ryddede Grunden under Nicolai-Kirke. Paa Grund af, at S. her var dannet af Bestanddelene i en Rødding, opstod der Strid om, hvorvidt den skulde henregnes til Mineralerne. Herom kan der dog næppe være nogen Tvivl, eftersom den senere er fundet i virkelige Jordlag, nemlig dybt nede i Limfjordens Bunddannelser af Sand og Ler, da man gjennemgravede dem ved Anlæget af Pillerne til Jærnbanebroen. S.-Krystallerne have ringe Haardhed, ere gjennemsigtige, gulagtige og henhøre til det rhombiske System, men med ulige Fladeudvikling ved modsatte Poler. Limfjords-S. havde en paafaldende Størrelse, indtil et Par Tommer.

Strychnin, et ikke flygtigt, højst giftigt Alkaloid i Ignatiebønner, i Rævekager og flere andre Strychnosarter, hvor det forekommer sammen med Brucin og maaske et tredje Alkaloid, Igasurin. S. danner farveløse Prismer af en højst bitter Smag, er næsten uopløseligt i Vand, meget tungtopløseligt i absolut Alkohol, uopløseligt i Æther, letopløseligt i Chloroform og Benzol. S. og dets Salte virke som dræbende Gift (allerede i nogle faa Centigrammer), idet det fremkalder Stivkrampe (Modgift: Garvesyre, f. Ex. stærkt Afkog af Kaffe og Te, Galæbler osv.). Man er i Stand til at paavise S. selv i yderst ringe Mængde.

Strychnos, Slægt af tropiske Træer eller Buske, der høre til Familien Loganiaceæ blandt de helkronede Femtalsplanter. Den mest bekjendte Art er S. nux vomica, et i Ostindien, især i Kystegnene vildtvoxende, højt Træ med store, saftige Frugter og flade, skjoldformede Frø, der indeholde en meget stærk Plantegift (Strychnin) og benyttes som et kraftigt Lægemiddel under Navn af „Rævekager", „Krageøjne" eller „Bræknødder" (nuces vomicæ). En anden Art er S. Tieute, som voxer i det indre af Javas Skove, og hvis Rod de indfødte benytte til Tilberedelsen af en meget stærk giftig Saft, hvormed de forgifte deres Pile.

Strygeinstrument ell Bueinstrument, s. Instrument i Musik. **Strygeorchester**, et alene af Strygeinstrumenter bestaaende Orchester. **Strygekvartet**, et Tonestykke i Sonateform for 2 Violiner, Bratsch og Violoncel, i hvilket alle Stemmer ere Hovedstemmer. Udviklingen af denne Art Kammermusik skyldes fremfor alle Jos. Haydn, hvis 1ste Kvartet er fra 1751.

Strygelak kalde Træarbejdere en Harpixopløsning, der er bestemt til at give Arbejdet Glans ved Paastrygning med en blød Pensel, som Modsætning til Politur, der paaføres ved Gnidning med Klude. Det er især Billedskærerarbejde, hvortil S. bruges, skjønt Glansen bliver langt ufuldkomnere, men det vilde være uoverkommeligt at polere det. S. skal „stryge sig blank", medens Politur ved simpel Indtørring faar en mat Overflade; dette kan opnaas ved Tilsætning af Mastix, Lavendelolie, forskjellige Balsamer, bedst maaske ved at gjøre Opløsningen mere harpixrig.

Stryger, s. Rusning.

Strygerem. Til Hvæsning af Barberknive bruges udstrammede eller paa Træ befæstede Læderremme, bedækkede med et skarpt Pulver — meget fin Smergel, Polerrødt, Blyant — der enten er lagt paa Narvsiden som en Paste eller med Olie er indgnedet paa Kjødsiden af Læderet. S. ogsaa Strygning.

Strygning. En Hest stryger sig, naar den med det ene Ben under Bevægelsen gnider hen ad det Ben, hvorpaa den i Øjeblikket støtter, saa at der fremkommer et Saar, Strygesaar. S. forekommer oftest paa Bagbenene, sjældnere paa Forbenene, begge Steder indvendig paa Kodeleddet. Strygear vise sig, naar S. tidligere har fundet Sted. For at bøde paa S. forandres Beslaget (Strygesko), eller der

paalægges en Strygerem. — I Geognosien bet. S. den Retning, hvorefter en vandret Plan vil overskære hældende Lag. Strygningslinjen er lodret paa Faldlinjen, der angiver Størrelsen af Hældningen. Til Bestemmelse af de nævnte Linjer anvendes Compas og Klinometer.

Strymon, nu Strüma ell. Karasü, Flod i Tyrkiet, udspringer i den sydvestlige Del af Bulgarien, s. for Sofia, og løber mod S. igjennem Makedonien ud i Rendina- ell. Orfana-Bugten, der i Oldtiden kaldtes den strymoniske Bugt. Et Par Mil fra Udløbet danner Floden den temmelig store Tachyno Sø, c. 4 M. lang og indtil 1 M. bred.

Strynø, en lille, flad Ø i Østersøen, s. for Taasinge mellem Ærø og Langeland, hører til Sunds Herred i Svendborg Amt og udgjør med den lille Ø Strynø Kalv og nogle ubeboede Holme et Pastorat med 1,040 Tdr. Ld. og 750 J. (1880).

Stræber, i Bygningsvæsenet enhver Støtte, der er anbragt for at modvirke et skraat Tryk. Slige S. eller Skraastivere finde hyppig Anvendelse i Constructioner af Tømmer og af Jærn (s. Bro, Hængværk, Sprængværk, Tag). De bør stilles saa nøje som muligt i Trykkets Retning. Skal S. være af Murværk, opføres den som en stigende Bue eller en skraa Pille, Stræbepille, s. Pille.

Stræde, en Havarm, der mellem to Landmasser (Fastlande eller Øer) fører fra et Hav til et andet — Gibraltarstrædet, Beringsstrædet osv. Lignende Havarme af større Bredde kaldes sædvanlig „Kanal" — den engelske Kanal, Mozambique Kanalen, Yucatan Kanalen osv.

Strækhoved kaldes navnlig i Bomuldspinderierne den til hvert enkelt spindende Organ hørende Samling af Strækvalser, der tjener til at strække Bægerne (s. Spinding). Som oftest er der 3 Valsepar i et S.; i hvert Par er den nederste Valse af Jærn og riflet, den øverste beklædt med Skind og presset ned med en anselig Vægt. Periphérihastigheden er stedse stærkere ved hvert følgende Valsepar, og Strækningen beror paa Forholdet mellem Hastigheden af det første og det sidste Valsepar i det samme S. Ved andre Spinderier ere S. noget anderledes.

Strækning betegner i Techniken efter Omstændighederne to ganske forskjellige Operationer. Glaspusterne bruge Navnet om en Formforandring uden egentlig Dimensionsforandring, nemlig om Udfoldningen af Cylindrene, der skulle danne Rudeglas. Den foregaar i en Flammeovn (Strækovn), hvor en „Strækstein" er omspillet af Flamme. Smedde, Spindere og andre betegne derimod ved S. en Dimensionsforandring uden væsentlig Formforandring; S. betegner derefter en Forøgelse af Længden paa Bekostning af Bredden eller Tykkelsen eller begge Dele, eller af Bredden paa Tykkelsens Bekostning. Det modsatte kalde Smeddene Stukning. De foretage S. mest med Hammerpennen, hvis Spor siden fjærnes ved en Glatning med Hammerbanen. S. foretages ligeledes ved Valsning og Traadtrækning (s. Metaltraad). — S., Extension, ved Haandens eller egne Apparaters Hjælp, anvendes i Chirurgien for at hæve forskjellige Misdannelser, f. Ex. ved Benbrud, Forvridninger, Curvaturer, Skjævheder. Forceret S. er en pludselig, voldsom Udstrækning f. Ex. af et krumt Lem; permanent S., en i længere Tid vedvarende, langsomt virkende S. Strækleseng, en især tidligere i Orthopædien benyttet Seng, forsynet med et mechanisk Apparat til Udstrækning af Legemet. Stræktov paa et Skib, et Stykke Tov, som udspiles mellem to faste Punkter for dertil at befæste noget, f. Ex. Solsejl, Faldnet, Sejlene paa Ræerne osv.

Strænge, elastiske Traade, som udspændes for ved at slaas, gribes eller stryges at sættes i Svingning og derved frembringe Toner. De ere dels Tarmsnore, dels Metaltraad. Til de første vælger man Tarmene af de magreste Faar og behandler dem paa alle Trin med den største Omhu. Ligeledes forfærdiges Metalstrænge — af Staal, Jærn og Messing — af rigtig godt og stærkt Materiale uden Fliser ved Trækning, uden Glødning, med Slæbetang eller Skive, gjennem en lang Række Huller med ringe Forskjel i Diametren. Overspundne S. til de dybeste Toner ere af tyk, usnoet Silke, Tarmsnor eller Jærntraad, tæt skrueformig bedækket med en finere, forsølvet eller uforsølvet Kobbertraad. Overspindingen forøger den svingende Masse uden at forøge Kraften, hvormed S. svinger; Svingningerne blive derved langsommere og altsaa Tonen dybere, end Strængen uden Overspindingen vilde give den. Alle Musikinstrumenter, paa hvilke Tonen frembringes ved Hjælp af S., kaldes Strængeinstrumenter.

Strøgods kaldes, i Modsætning til samlet Gods, saadanne en Person tilhørende enkelte Bøndersteder, der ikke (som den under en Hovedgaard hørende Samling af Bøndersteder) udgjøre Bestanddele af en større Ejendom (s. Bøndergods).

Strøm bruges undertiden om Floder, men betegner især de stadige Bevægelser af Verdenshavenes Vandmasser. Disse Havstrømme ere enten Overfladestrømme eller Bundstrømme; Strømretningen angives (i Modsætning til Vindretningen) ved det Verdenshjørne, hen imod hvilket de gaa. Havstrømme kunne være vexlende og i saa Tilfælde hyppig periodiske, eller stadige. En Havstrøm, der kun viser sig paa Overfladen, kaldes en Driftstrøm. Den vigtigste Aarsag til Havstrømmene er Vindene, om end ogsaa den Forskjellighed i Vandets Vægtfylde, som forskjellig Temperatur og Saltholdighed fremkalde, har Betydning. Blæser der over Havet til Stadighed en Vind i en bestemt Hovedretning, vil den føre Vandet med sig i samme Retning; Afvigelserne imellem Vindenes og Havstrømmenes Retninger kunne hidrøre fra, at der sker Retningsforandringer, naar Havstrømmen møder Land eller gaar hen over Grunde i Havet; end videre vil Jordens Axeomdrejning faa Indflydelse, idet en Strøm, som f. Ex. paa den nordlige Halvkugle løber imod Nord, kommer fra Steder med større til Steder med mindre Omdrejningshastighed, saa at den stadig vil træffe Steder, der ligge østligere end de Steder, den var rettet imod, og Strømmen kommer

altsaa til at gaa mere og mere imod Øst. Nogle Havstrømme skyldes ogsaa en Tilstrømning af Vand til de Steder, hvorfra Vandet er ført bort. Tilstedeværelsen af Havstrømme iagttages paa flere Maader ved Observationer til Søs, deriblandt ved, at der i Regelen er en kjendelig Forskjel paa Luftens og Vandets Temperatur, saa at man kan skjønne om Vandet strømmer til fra koldere eller fra varmere Egne. Havvandet ved Norges Kyst er saaledes gjennemgaaende 5° varmere end Luften, saa at Vandet maa strømme til Kysten fra varmere, altsaa sydligere Egne. I Atlanterhavet frembringe Nordost- og Sydostpassaten (henholdsv. nord og syd for Æqvator) Havstrømme, Æqvatorial S., imod Vest, og imellem dem gaar til Erstatning for det bortstrømmende Vand Guinea S., der løber i det æqvatoriale Vindstillebælte fra Vest imod Øst. Den nordlige Æqvatorialstrøm, som ikke gaar uden for den varme Zone, løber over imod de vestindiske Øer og langs Sydamerikas Nordkyst sammen med en Gren fra den sydlige Æqvatorialstrøm; den sender Antillestrømmen mod Nord forbi Antillerne og løber derpaa ind i det caribiske Hav, derfra op i den mexicanske Havbugt, hvor der sker en Opstuvning af Vand, som giver Anledning til Floridastrømmen, der kan betragtes som Kilden til Golfstrømmen. Floridastrømmen løber ud igjennem Floridastrædet og derpaa mod Nord ud for Nordamerikas Østkyst, idet den stadig udvider sig mere og mere og samtidig bliver mindre dyb; ved Cap Hatteras (en halv Snes Grader n. for Krebsens Vendekreds) bøjer den noget af mod Øst og deler sig derefter i flere, ved koldere Vand adskilte Striber, der til sidst blive umærkelige. I Floridastrædet er Strømmen 8 Mil bred og c. 200 Favne dyb; ud for Cap Hatteras er Bredden mere end dobbelt saa stor, men Dybden kun den halve. I den sydligere Del af Strømmen varierer Temperaturen om Sommeren imellem 20° og 28°, om Vinteren imellem 17° og 25°; Vandet udmærker sig altsaa ved en meget høj Temperatur, især i Sammenligning med den indenfor gaaende, kolde Labradorstrøm; Vandet har en mørkeblaa Farve. Antillestrømmen støder tidlig til Floridastrømmen, gaar under denne og bærer saaledes dennes meget varme og altsaa lette Vand. Golfstrømmen opstaar egentlig ud for New-Foundland paa Grund af de vestlige Vinde, som der ere fremherskende; den høje Temperatur skyldes den forenede Florida- og Antillestrøms Vand. Golfstrømmen løber imod Nordøst og deler sig midt ude i Atlanterhavet i flere Grene. En af disse bøjer af mod Sydøst og løber ned forbi Portugals Kyster og derefter mod Syd langs Nordafrika, indtil den løber over i den nordlige Æqvatorialstrøm; der dannes altsaa ude i Atlanterhavet et af denne Gren, af den nordlige Æqvatorialstrøm og af Antillestrømmen begrænset Areal, Sargassohavet (imellem 18° og 30° n. Br.), hvis Navn hidrører fra den store Masse Sargassotang i Vandets Overflade. En anden Gren af Golfstrømmen gaar mod Nordøst og udsender ved den 60de Grads Breddecirkel (imellem Grønlands Sydspids og Skotlands Nordspids) en Sidegren mod Nordvest op omkring Island, men gaar selv videre over Færøerne op til Norge; her gaar en Arm fra Strømmen ned i Nordsøen, i hvis nordlige Del den slaar en Vue imod Viseren paa et Ur og altsaa ovre ved den jyske Kyst har en Retning imod Nord, løbende til Dels ind i Christiania Fjord og ellers til Dels stødende sammen med Hovedstrømmen igjen, som løber langs Norges Vestkyst og kan naa op til Novaja-Zemlja; heroppe slaar den i øvrigt en stor Vue imod Urviseren, beskyller Spitsbergen og løber dernæst imod Sydvest, Syd og Øst, saa at den atter naar Hovedstrømmen imellem Island og Norge. Armen, der gik op omkring Island, løber vest og nord om Island (Irmingerstrømmen), og derpaa optages den i den nys omtalte Vue af Golfstrømmen; Nordkysten af Island kan dog ogsaa være beskyllet af en Polarstrøm med Drivis, idet Golfstrømmen paa Grund af sin Saltholdighed faar en større Vægtfylde end Polarstrømmens kolde Vand, der ikke er saa saltholdigt, formedelst Smeltning af den megen Is, og Golfstrømmen gaar derfor ned under Overfladen. Af arktiske S. i Atlanterhavet gives der to Hovedstrømme, nemlig den østgrønlandske S. og Labradorstrømmen. Den første af disse kommer langt Nord fra og løber i sydvestlig Retning ned langs Grønlands Østkyst, medførende en stor Mængde Havis og Isbjærge saa vel som Drivtømmer (Naaletræer) fra Sibirien; Strømmen bøjer om ved Grønlands Sydspids (Cap Farvel) og løber nord efter langs Grønlands Vestkyst. Den anden arktiske Strøm, Labradorstrømmen, kommer ud fra Davisstrædet syd efter og møder Golfstrømmen ud for New-Foundland, hvorpaa den løber imod Sydvest ned imellem Floridastrømmen og Amerikas Østkyst. Labradorstrømmen løber til Dels under Floridastrømmen, og da den medfører store Masser af Isbjærge, kunne disse træffes meget sydlig, helt ned til den 40de Breddegrad. En stor Mængde af Isbjærgene komme paa Grund ved New-Foundlands Banken, hvor de efterhaanden smelte og afsætte de medførte Sten- og Jordmasser, hvilken Aflejring oprindelig har dannet Banken. Labradorvandets Farve er grønlig. Syd for Æqvator løber som nævnt den sydlige Æqvatorialstrøm fra Afrika over imod Sydamerika, i Nærheden af hvilken den sender en Gren imod Nordvest, som forener sig med den nordlige Æqvatorialstrøm (s. ovenf.), og en anden Gren syd efter, hvilken under Navn af den brasilianske S. løber ud for Sydamerikas hele Østkyst, adskilt fra denne ved en kold Strøm nord efter, Falklandsstrømmen, der er grøn, medens den brasilianske Strøm er blaa; denne sidste bøjer omtrent nede ved Falklandsøerne af imod Øst og løber over imod Sydafrika. I det stille Hav (store Ocean) er der lignende Strømme som i Atlanterhavet. Langs Asiens Østkyst gaar der en nord fra kommende, kold Strøm, der er en halv Snes Grader koldere end den udenfor gaaende, meget mørkeblaa farvede Kurosivo S. (den sorte Strøm), som sendes imod Nord (ligesom Floridastrømmen) af den nordlige Æqvatorialstrøm, naar denne møder Øgrupperne sydøst for Asien. Kurosivo-

strømmen drejer omtrent ved 45°s n. Br. af i østlig Retning, bredende sig mere og mere og udsendende forskjellige Grene, af hvilke den største drejer af imod Sydøst og løber ned langs Nordamerikas Vestkyst under Navn af den californiske S., som til sidst forener sig med den nordlige Ækvatorialstrøm. — Om den elektriske S. s. Elektricitet.

Strøm, Hans, norsk Topograph og Naturhistoriker, f. 25 Jan. 1726 i Borgund Præstegjæld ved Aalesund, blev 1750 Præst paa Søndmøre, først i sin Fødebygd, senere i Volden. Den Mængde historiske, geographiske og naturhistoriske Jagttagelser, han her samlede, nedlagde han i „Physisk-økonomisk Beskrivelse over Sundmørs Fogderi" (2 Bd., 1762—66), et af de bedste og vigtigste topographiske Arbejder i den norske Literatur. 1779 forflyttedes han til Eken, over hvilket Præstegjæld han ligeledes (1784) udgav en Beskrivelse. Navnlig i det norske og danske Videnskabsselskabs Skrifter har han offentliggjort en Række naturhistoriske Afhandlinger. Hans videnskabelige Fortjenester skaffede ham Titel af Professor og Dr. theol. D. 1 Febr. 1797.

Strømhjul er et Vandhjul, der sættes i Bevægelse ved en Strøm, som ikke kan opdæmmes, eller ved Havets Ebbe og Flod.

Strømpevirkning, Strømpevævning, s. Tricot.

Strömsholm, svensk Kongsgaard og Lystslot i Vestmanland, anlagt 1557 af Gustav I, har været overdraget Dronningerne Katharina (Stenbock), Maria Eleonora og Hedvig Eleonora, hvilken sidste efter en Tegning af Nicodemus Tessin d. yngre lod opføre det nuværende smukke Slot paa en Ø i Kolbäcks-ån, tæt ved dens Udløb i Mälaren. — S.s Kanal, som fra Søen Barken fører igjennem Søen Åmänningen og ved S. gaar ud i en Bugt af Mälaren, danner Forbindelsen mellem denne Sø og Vesterdalarnes samt en Del af Vestmanlands Bjærgværksdistricter. Kanalen anlagdes 1785—95, men blev ombygget 1842—60.

Strømsild, s. Guldlax.

Strömstad, Stabelstad i Sverige, Bohus-Län, i en bjærgfuld og nøgen Egn paa begge Sider af Strömåns Udløb i Kattegattet, 2¼ M. (20 Klm.) fra den norske Grænse. 2,500 J. (1886). Badested med fortræffelige Dyndbade. Sundhedsbrønd. Navigationsskole, Bankkontor, Skibsværft. Udførsel af Korn, Hummer og Østers; ypperlig Havn. — S. fik sine Privilegier 1676, men blev allerede s. A. under Gyldenløvesfejden opbrændt af de danske. For at tjene som Hoveddepot under Carl XII.s Tog imod Norge blev S. 1717 befæstet mod Søsiden ved 3 Batterier, hvorfor den s. A. maatte udholde 2 Angreb af de danske. Da 2 Aar senere de svenske Tropper havde rømmet S., blev den besat af de danske, som ødelagde Fæstningsværkerne.

Strømsø, s. Drammen.

Strømø, s. Færøerne.

Stuart [stjū], en af de ældste Slægter i Skotland, som gav dette Rige og England en lang Række af Konger; den skal nedstamme fra en Gren af den engelske Familie Fitz-Allan og have fit Navn af den arvelige Værdighed som skotsk Rigshofmester (Steward), hvilken den erhvervede allerede i det 12te Aarh. Alexander S. faldt 1263 i Slaget ved Largs; hans Sønnesøn, Walter S., ægtede 1315 Marjoria, Kong Robert I Bruces Datter, og da Roberts Søn David II døde 1370 uden mandlige Arvinger, blev Walters Søn som Robert II S. Konge i Skotland og stiftede saaledes Kongehuset S., som derefter beherskede Skotland 1371—1714 og England med Irland 1603—1714 (s. Englands og Skotlands Historie). — Til en Sidegren af S., hvis Stamfader den førstnævnte Alexander S.s 2den Søn var, hørte Jarlerne af Lennox og Buchan. Hine erholdt ved Matthias S., Jarl af Lennox's Giftermaal med Margrete Douglas, en Datterdatter af Henrik VII, Arvefordringer paa Englands Trone. Af dette Ægteskab udsprang Henrik Darnley, Marie Stuarts Gemal og Fader til Kong Jakob I i England (i Skotland Jakob VI). S. Marie Stuart, Jakob I, Carl I, Carl II, Jakob II, Vilhelm III af Oranien og Anna. Efter den engelske Revolution 1688 gjorde S.s Mandslinje flere frugtesløse Forsøg paa at gjenvinde den tabte Trone, først Prins Jakob, af sine Tilhængere kaldet Jakob III 1715—16; han blev 1719 gift med Marie Sobieska og fik med hende 2 Sønner: Carl Edvard, der optraadte som Prætendent i Skotland 1745—46 og til sidst levede i Italien under Titlen Jarl af Albany og døde 1788 uden ægte Afkom, og hans yngre Broder, Henrik Benedict, der blev Cardinal 1747 og efter sin Broders Død opgav Stuarternes Fordringer; han fik en Pension af det engelske Hof og levede i Italien til sin Død 1807. Kong Georg IV lod Canova oprejse et Mindesmærke for ham i Peterskirken i Rom. Familien S.s Papirer ere 1847 udgivne i London, »Stuart Papers«. Endnu udlede mange adelige Familier deres Herkomst fra uægte Børn af S., i Skotland Marquis'erne og Jarlerne af Bute, Lorderne Wharncliffe og Stuart de Rothesay, Lorderne Blantyre og Douglas, Jarlerne af Galloway og Marquis'erne af Londonderry, Jarlerne af Murray, i England Hertugerne af Buccleugh, af St. Albans, af Richmond, i Frankrig Hertugerne af Fitzjames.

Stuart, James [s. o.], engelsk Architekt, f. 1713 i London af skotske Forældre, kom med stor Anstrængelse gjennem Frankrig til Italien, hvor han i 7 Aar med megen Flid under Revett studerede Bygningskunst, navnlig Oldtidens. Endelig 1750 lykkedes det ham sammen med denne at kunne rejse til Grækenland for at studere og aftegne de berømte Oldtidsværker der. Resultaterne nedlagde de i »Antiquities of Athens« (5 Bd. Fol., 1762—1830), et Værk, der endnu er uundværligt for Studiet af Oldtiden (jvfr. Revett). S. døde 1788 i London, hvor han fra 1755 havde været sysselsat med Tilendebringelsen af denne sit Livs Opgave. Han virkede ogsaa som Bygmester i London.

Stuart, John Mac Donall [s. o.], berømt australsk Rejsende, f. 1818 i Skotland, ledsagede 1844—46 Sturt paa hans Expedition og undersøgte 1858 med en enkelt Ledsager en stor Del af Landet mellem Torrens Sø og Vestgrænsen af Sydaustralien. 1859 foretog han to nye Rejser, ligeledes i Omegnen af Torrens Sø, forsøgte derpaa n. A. fra Syd at gjennemvandre hele

Fastlandet mod Nord og naaede 1861 til 17° s. Br. N. A. udførte han en Rejse tværs gjennem hele Australien og naaede Nordkysten ved Arnhemland. Sine Rejser har han skildret i »Explorations in Australia« (2det Opl. 1864). D. 1866.

Stub, Ambrosius, en Skrædderson fra Fyn, f. 1705, sendtes 1725 fra Odense Skole til Kjøbenhavns Universitet, men naaede aldrig videre end til at blive Student. En Del Aar tilbragte han rundt om paa Herregaarde i Fyn og paa de nærliggende Øer, bl. a. paa Taasinge, hvor han var Bibliothekar og „Skriverkarl" hos Herremanden; 1752 kom han fattig og syg til Ribe, hvor han ernærede sig ved at undervise flere ansete Familiers Børn, og her døde han forpint af Modgang og Trang 15 Juli 1758. Han har efterladt sig en Mængde Smaadigte, baade af religiøst og skjæmtende Indhold, der vidne om nalmindelig Digterevne og gjøre ham til den egentlige Skaber af den nyere verdslige Lyrik i Danmark; men ligesom, for at bruge hans egne Ord, Skæbnen spillede snedig med hans Lykke, medens han levede, har ogsaa først den seneste Tid været retfærdig mod hans Minde. Hans samlede Digte ere bl. a. udgivne 1848—52 af Fr. Barfod, og efter at Chr. K. F. Molbechs Skuespil „Ambrosius" paa ny havde vakt Interessen for Digteren, blev denne Samling atter oplagt 1879.

Stub, Christian Gottlieb Kratzenstein-, dansk Maler, f. 15 Aug. 1783 i Kjøbenhavn, fik sin første Opdragelse i Schnepfenthal i Tyskland, kom derpaa tilbage og blev Student, men ofrede sig siden aldeles til Kunsten. Han besøgte en kort Tid Abildgaards Atelier, men dannede sig for øvrigt paa egen Haand hjemme og paa en toaarig Rejse, og henreven af den almindelige Begejstring for Ossian søgte han helst i hans Digte og i Mythen om Amor og Psyche Emnerne til sine Billeder. S. var begavet med en smuk poetisk Sans og fin Følelse for Farve, men i hans Medlemsstykke, „Hother, der besøges af tre Skovnympher (Valkyrjer)" synes hans Udtryksmaade for svag til Emnet. Han blev agreeret 1812 og Medlem af Kunstakademiet i Dec. 1814. Han malede tillige Portræter, til Dels som Existensmiddel. Anstrængelse, Sygdom og Sorg bortreve ham allerede 24 Juli 1816. Hans Haandtegninger bleve udgivne af Secretær Bang 1819.

Stub, Iver, f. i Svendborg, studerede i Rostock, Wittenberg, hvor han blev Magister, samt Leipzig og blev 1582 Rector for Skolen i Kjøbenhavn, 1589 Professor i Pædagogik og 1594 i Hebraisk. Han var en lærd og begavet Mand; men hans Trættekjærhed indviklede ham i forskjellige Processer, der vakte megen Forargelse, navnlig en Proces med hans egen Halvbroder, hvis Udfald endog nødte ham til for nogen Tid at forlade Landet. 1608 indviklede han sig i en Strid med sin mægtige Collega (senere Biskop) Resen, hvilket havde til Følge, at han 1609 af Consistorium blev dømt fra sit Embede, fordi han 1) havde ladet trykke en Afhandling uden at underkaste den den sædvanlige Censur, 2) havde ført calvinistisk Lære og 3) paa hadefuld Maade havde angrebet den autoriserede Bibeloversættelse (Resens). Fortrykt og nedsunken i Armod døde han 1611.

Stub, Kjeld Lauritsen, f. i Varbjerg i Halland 10 Dec. 1607, dimitteredes 1626 til Universitetet i Kjøbenhavn, hvor han under Longomontans Vejledning lagde sig efter Mathematik m. m. og 1628 tog Baccalaureusgraden. S. A. rejste han udenlands, traadte i Brabant i kejserlig Krigstjeneste og forfremmedes i kort Tid til Ingenieurcapitain; 1631 tog han Afsked, blev ved Hjemkomsten ansat som Hører ved Latinskolen i Kjøbenhavn, men færdedes atter udenlands nogle Aar som Hovmester for unge Adelsmænd. 1635 tog han Magistergraden og kaldtes til Sognepræst i Christiania, hvor imidlertid forskjellige Stridigheder med Borgermesteren Laur. Nuus bevirkede, at han 1641 tilbyttede sig Ullensaker Sognekald. Under den kort efter paakomne Krig med Sverige blev S. af Hannibal Sehested udnævnt til Landoberst og fik det Hverv at bevogte Grænsen mellem Svinesund og Røros; dette udførte han med stor Dygtighed og var stadig paa Færde med sin Livvagt af 12 Mand, som han selv maatte udruste og lønne. Efter Freden 1645 vendte han tilbage til sit Embede, som han beklædte til sin Død 1663. S. antages at være Forfatter af „Aggershusiske Acters første Quartaels summariske Beskriffuelse" (1644), et af de ældste norske trykte Skrifter (paa ny udg. i Christiania 1883 efter et noget defect Exemplar i det kongel. Bibliothek i Stockholm). Fra hans Datter Katharine nedstammer Familien Colbjørnsen (s. d. A.).

Stubbekjøbing, Kjøbstad paa Falster, Maribo Amt, Nørre Herred, paa Nordkysten, lige over for Øen Bogø. 1,509 J. (1880). De offentlige Bygninger ere Kirken, restaureret 1857, Raadhuset, opført 1860, Borger- og Almueskolen, Fattighuset, Sygehuset og Gasværket. Paa Torvet er et Mindesmærke for Kong Frederik VII, en Bronzebuste paa Piedestal af norsk Granit. Havnen har 13 Fods Dybde. Ved Toldstedet vare 1886—87 hjemmehørende 127 Baade under 4 Tons og 25 Fartøjer over 4 Tons, disse af samlet Drægtighed 716 Tons. Af industrielle Anlæg er her flere Brænderier, et Jærnstøberi og Maskinværksted, et Bogtrykkeri og et Kalkbrænderi. — S. nævnes første Gang 1288, da den blev afbrændt af Nordmændene og de fredløse Kongemordere. 1354 fik S. Privilegier af Valdemar Atterdag. Den led meget under Svenskerkrigen 1657—59. I ældre Tid var denne By betydeligere end nu. Her døde Hans Egede 1758 i sin ældste Datters Hus.

Stubbenkammer, en Række Kridtklinter paa Nordøstkysten af Rügen, hvis højeste Punkt naar c. 430 F.

Stubmølle, s. Vindmølle.

Stuccaturarbejde ell. Stuk, et Slags decorativt Sculpturarbejde, der er udført i en Blanding af Gips og Kalk og navnlig i den saakaldte Rococoperiode anvendtes efter en udstrakt Maalestok til Loftsforsiringer. S. var kjendt af Grækerne og Romerne (albarium opus), men Kundskaben derom gik tabt, og først efter Kunstens Gjenoplivelse bragte Margaritone det

igjen i Anvendelse; paa Rafaels Tid ser man Kunstnerne benytte S. sammen med Decorationsmaleri paa den smagfuldeste Maade.

Stud kaldes en castreret Tyr, naar Gildningen er udført, medens den var Kalv, gildes Tyren som voxen, kaldes den Bul eller Buloxe (i Jylland Bølle).

Stud (ogsaa kaldet **Stod**), et gammelt dansk Ord, der oprindelig betyder Støtte, men derfra er gaaet over til at blive Navnet paa en Afgift til Kongen. Denne Afgift, der ofte forekommer i Forbindelse med to andre, nemlig Inne og Leding, bestod i Korn, Fødevarer og Penge.

Stud-book, eng. [stødd-buhk], Stutteribog, indeholder Fortegnelse over de i ethvert Land, hvor der findes Fuldblodsavl, opdrættede Fuldblodsheste tillige med deres Afstamning. For at en Hest skal regnes for Fuldblod, skal den staa i S.

Studel, s. **Steg**.

Studentercorps, s. **Livcorps**. **Studenterforeningen** i Kjøbenhavn stiftedes i Juli 1820 efter Indbydelse af 7 Studenter, hvoriblandt Chr. Winther og Chr. Wilster. Tidligere var Regensen det eneste Sted, hvor et fælles Studenterliv kunde udfolde sig, og det var ogsaa et Gilde i Regensgaarden, der gav Stødet til S.s Oprettelse. I de første 10 Aar var S. udelukkende optagen af literære og æsthetiske Interesser, medens Politik slet ikke kom til Orde. Samlingsaftenerne udfyldtes med videnskabelige Foredrag og Oplæsninger, samt derefter Drikkelag, og P. M. Møller og Rahbek (som blev Æresmedlem 1823) tog vigtig Del i dens Liv. Heri indtraadte nogen Ændring efter 1830, da O. Lehmann kom til at spille en Rolle i Studenterverdenen; nu fremkom baade politiske Foredrag og alle Slags Hentydninger i S.s Komedier. 1824 var S. flyttet fra Kjøbmagergade til Boldhusgade (Hjørnestedet mod Admiralgade), og 1835 tog den Bolig ved Holmens Kanal; men her blev Livet mere stillestaaende og noget vel bekosteligt, især for de yngre Studenter. Derfor grundlagdes 5 Apr. 1839 — ligeledes med Udgangspunkt fra Regensen og i Følge visse Indskrænkninger, som paabødes mod dens Læsestue — „den akademiske Læseforening“ eller, som den i Regelen kaldtes, „Academicum“, med C. Ploug til Leder. Livet var her friere og friskere, om end stundum lidt vildt, og Politiken førte det store Ord ved Siden af den Hegelske Philosophi, som da var paa Mode; her fremkom ogsaa Plougs „Atellaner“ og Hostrups første Studenterkomedier. Et Forsøg paa en formelig Organisation af alle Studenterne i et „Studentersamfund“, efter Forslag af Krieger, Monrad og R. Nielsen, blev 1840 forbudt af Politiet. Men i Jan. 1844 sluttede S. og Academicum sig sammen og henflyttede til den gamle Gaard i Boldhusgade, hvor S. blev boende, indtil den kunde flytte til sin egen nye Bygning 17 Apr. 1863. Planen om en saadan Bygning fremkom 1852, og Midlerne dertil bragtes til Veje ved Sammenskud i og uden for Studenternes Kreds, samt ved Komedier, Carnevaler og andre Fester. Under Paavirkning af Krigen 1848—50 fik Politiken aldeles Overvægten over den literære Retning, og S. var i de følgende Aar afgjort præget af den national-liberale Aand, oppositionel under Ministeriet Bluhme-Ørsted og spottende imod Bondevennerne. Ønsket om en stærkere Hævdelse af Videnskabeligheden fremkaldte 1856 Dannelse af et mindre „Samfund“ ved Siden af S.; det holdt sig i flere Aar oppe med Foredrags- og Discussionsmøder. Efter 1870 opdukkede der i S. stærke religiøse, politiske og literære Modsætninger, der fremkaldte en Række af heftige Stridigheder. Disse medførte omsider, at de mere yderlige Elementer af Oppositionen, de afgjorte Venstremænd og Tilhængerne af den G. Brandes'ske Retning, traadte ud og 2 Maj 1882 dannede „Studentersamfundet“. Efter denne Adskillelse fortsattes i S. Kampen mellem de „conservative“ og de „liberale“. De sidstnævnte, der ledebes af Forfatteren A. C. Larsen, kom 1883 for en kort Tid til Magten og holdt i den følgende Vinter særlige Møder i „Hotel Phønix“. Siden have de conservative haft Overtaget. **Studentersamfundet**, hvis første Formænd vare V. Pingel og H. Trier, har udfoldet en stor praktisk Virksomhed ved Udgivelse af billige Smaaskrifter (4 Rækker, 1885—88), ved Organisation af Aftenundervisning for Arbejdere (1882) og Retshjælp for Ubemidlede (1885). Sideordnet med de to andre er **Studentersangforeningen**, stiftet 1839 af J. P. E. Hartmann og senere ledet af ham med Bistand af C. J. Hansen, P. Heise og O. Malling. Det **norske Studentersamfund** stiftedes 2 Oct. 1813 af de 17 immatriculerede første Studenter ved Christiania Universitet, lige efter dettes Stiftelse; det havde fra først af kun en selskabelig og literær Charakter, men kom allerede tidlig til oftere at spille en politisk Rolle. 1824 holdt S. første Gang en offentlig 17 Majs Fest, og det vedblev dermed i de følgende Aar trods Indblanding fra Politi og Regering. Allerede 1818 grundlagdes det endnu bestaaende, haandskrevne „Samfundsblad“, som efter 1825 i flere Aar redigeredes af Welhaven og Wergeland, der ogsaa i dette Blad begyndte „Stumpefejden“, som siden udvikledes til den literære og socialpolitiske Kamp i Trediverne. Under denne udskilte Welhaven og hans Venner sig fra S. og stiftede 8 Juni 1832 „det norske Studenterforbund“, hvis literære Organ „Vidar“ (udg. af Schweigaard, Fr. Stang, U. A. Motzfeldt og Fougstad) holdt sig til 1834, da Forbundet gik ind. Fra Midten af Fyrrerne blev S. Centrum for Skandinavismen og Studentertogene; et Udslag af Studentertoget til Kjøbenhavn blev „den norske Studentersangforening“, stiftet efter Hjemkomsten (s. **Behrens**), Oprettelsen af en Professorpost i nordisk Literatur efter Ansøgninger fra S. 1857 og 1864, samt Istandbringelse af Forelæsninger ved Universitetet af svenske og danske Videnskabsmænd (især 1867—70). S., som hidtil havde lejet Locale paa vexlende Steder i Christiania, grundlagde i Halvtredserne et Byggefond ved Subscriptioner, sceniske Forestillinger o. lign. og fik opført sin egen Bygning, som blev indviet i Sept. 1861 samtidig med Universitetets 50-Aars Jubilæum. Af vigtigere Episoder i S.s senere Historie bør nævnes Bjørnsons Valg til Formand (Dec.

1869), mod hvis Gjenvalg i Marts 1870 der rejste sig en stærk Opposition, som dog led Nederlag. Modpartiet kom dog snart efter til Magten, og Kampen mellem de to Partier førtes især i Samfundsbladet og dets Concurrent, „B.-Nummeret“; denne Tids Historie er skildret i „Tiralløren“, et Uddrag af dette Blad (1871 o. flg.). Den politiske Strid i Halvfjerdserne førte til Organisation af to særegne Foreninger, som dog ikke skilte sig ud fra S.: den conservative „Forbundet“ og den liberale og radicale „Fram“; fra den sidste udgik 1884 „den frisindede Studenterforening“, hvis Forhandlinger ere trykte; den ophørte 1886. I S. havde der tidlig dannet sig literære og videnskabelige Fagforeninger, saaledes den theologiske (der udgav „Theologisk Tidsskrift“ 1846—57), den philologiske, Realistforeningen o. fl. **Nordiske Studentermøder** kaldes de 7 Sammenkomster af Studenter fra de nordiske Universiteter, som holdtes i Tidsrummet 1843—75. Forløbere vare de Besøg, som større Skarer af Studenter fra Lund og Kjøbenhavn havde udvexlet 1838—39 og 1842. Ved det sidste aftaltes et fælles Besøg i Upsala; dette foretoges 1—9 Juni 1843 med C. Ploug til Leder og Ordfører (desuden Biskop Thomander fra Lund). Ploug holdt stærke politiske Taler om Nordens Enhed først i Calmar, siden i Upsala, og blev efter Hjemkomsten tiltalt, men frifunden. Dette S. gav Stødet til Dannelsen af „Skandinavisk Selskab“ under H. N. Clausens Ledelse og til aarlig Afholdelse af „Nordisk Højtid“ (13 Jan.) ved alle Universiteter, hvilket fortsattes indtil 1868. To Aar senere, 23—28 Juni 1845 holdtes i Kjøbenhavn det andet S., ved hvilket for første Gang alle fire Universiteter vare repræsenterede (839 danske og 538 andre Studenter). En almindelig Tour til Dyrehaven med frivillig stillede Bondervogne og Taler af H. N. Clausen og Grundtvig, samt den store Fest i Christiansborg Ridehus betegne Mødet; her holdt O. Lehmann sin navnkundige Tale og afkrævede med Henvisning til Eden i Boldhuset i Versailles 1789 Studenterne Løfte om varig Troskab mod Nordens Enhed. Senere blev han tiltalt tillige med to andre Talere, Fr. Helveg og Cand. jur. H. F. Poulsen, men de frifandtes alle. Det tredje S. holdtes i Christiania 8—14 Juni 1851, men kun fra Kjøbenhavn og Lund kom Gjæster (Upsalenserne kom særskilt u. A.); Advocat Dunker var den norske Ordfører; fra Danmark kom Grundtvig, Hauch og Hostrup. Det fjerde S. — det vigtigste næst 1845 — holdtes 11—17 Juni 1856: 285 danske, 285 norske og 120 lundensiske Studenter besøgte Stockholm og Upsala. Ploug holdt her Hovedtalen, og 15 Juni udtalte Kong Oscar I, da han modtog Studenterne paa Drottningholm, at „herefter er Krig mellem Nordens Folk umulig“. — Endnu talrigere var dog det femte S. i Kjøbenhavn, 11—17 Juni 1862, idet 745 Studenter fra Broderlandene (bl. a. Welhaven og Ljunggren) vare Gjæster. H. N. Clausen indviede i Universitetsgaarden Faner med nordiske Gudebilleder til de fire Universiteters Studenter, og Kong Frederik VII gav en Fest i Nordmandsdalen ved Fredensborg. De store Forventninger om politisk Frugt af S. („Norden til Ejderen“, som B. Birkedal djærvt krævede i sin Tale paa Børsen 16 Juni 1862) brast dog u. A., og paa det sjette S. i Christiania 13—21 Juni 1869, hvor 414 danske og svenske Studenter vare til Stede, var den politiske Skandinavisme næsten forstummet (kun C. Rosenberg var dens Talsmand), medens B. Bjørnson, Chr. Richardt, C. B. Rimestad o. fl. tog Ordet for Folkehøjskolerne og for Arbejdernes Oplysning. Endelig holdtes 1—7 Juni 1875 det syvende og sidste S. i Upsala, hvor 175 norske Studenter, 177 danske, 85 fra Lund og 85 fra Helsingfors gav Møde. Det var rent akademisk, og her opfordrede C. Ploug 5 Juni Studenterne til Sammenhold mod den demokratiske Bevægelse i de nordiske Lande og de samfundsopløsende Bestræbelser.

Studentikøs, hvad der er ejendommeligt for Studenterlivet.

Studer, Bernh., f. 1794, fra 1825 Prof. i Geologi i Bern, d. 1887, beskæftigede sig fortrinsvis med Studiet af Alpernes Geognosi; blandt de af ham udgivne Skrifter bør især nævnes „Lehrbuch der physik. Geographie“ (2 Bd., 1844—47) og „Geologie der Schweiz“ (2 Bd., 1851—53).

Studiegaarden, ældre Navn paa Universitetet i Kjøbenhavn.

Studiōsus perpĕtuus, lat., en gammel Student, der aldrig kommer videre end til at være Student.

Stubsgaard, Carl Ludvig, f. i Kjøbenhavn 19 Dec. 1830, tog Lægeexamen 1855, var Districtslæge i Kbhvn. fra 1868 (const. fra 1866), Communelæge fra 1872 og blev 1875 Overchirurg ved Communehospitalet, i hvilken Stilling han har skaffet sig Anseelse navnlig som en dygtig og dristig Operateur.

Stubsmus, f. Markmus.

Stubsraſp (tysk Stoßraſp), et Redskab ligesom en meget grov, mest flad Fil med enkelt Hug, der bruges til den groveste Afstødning af Horn og Fiskeben. S. er af Staal, men uhærdet, da Æggene ikke blot ere dannede ved Filning, men efterhaanden opfiles, ja ofte faa Grad ved et Polerstaal, saa at de egentlig skrabe.

Stuerbout, Dirk, nederlandsk Maler, maaske den samme, som af de ældre Forfattere sædvanlig kaldes **Dirk van Haarlem**, f. omtr. 1390 i Haarlem, d. 1478 i Löwen. Han sluttede sig nær til den ældre flamske Skoles Mestre, navnlig Roger v. d. Weijde, og udmærkede sig ved en levende Charakteristik, en dyb og varm Farve og en fortrinlig Udførelse af Stofferne. Til Peterskirken i Löwen malede han „den hellige Erasmus's Martyrdød“ og „Nadveren“. To af hans Hovedbilleder, der fremstille en Legende om Kejser Otto og hans Gemalinde, vare malede til Raadhuset smstds. og ere nu i Museet i Antwerpen. I sin høje Alderdom malede han „Dommedag“, ligeledes til Raadhuset i Löwen, og døde under Udførelsen af et andet, endnu større Arbejde.

Stuhlweißenburg, ung. Székes-Fehérvár, Stad i Ungarn, 8 M. f. v. for Buda-Pest, med 26,000 J., katholsk Bispesæde, smuk Domkirke, Theater, flere højere Undervisningsanstalter og livlig Industri i Læder og Uldvarer, Soda, Spi-

ritnosa og Jærnvarer samt betydelig Produkthandel. S. var 1027—1380 de ungarske Kongers Residens og indtil 1527 Kroningsstad og tillige Stedet for de kongelige Grave. Omegnen er sumpet og havde tidligere Mangel paa Drikkevand, der nu er hævet ved Boring af artesiske Brønde.

Stuiver [stöjfer], hollandsk Mønt, lig 5 Cents eller 7½ Øre.

Stukning kalde Smeddene en Fortykkelse af Jærnet paa Længdens Bekostning, altsaa det modsatte af Strækning. Det Sted, der skal stukkes, holdes varmt, Enden koldere; Jærnet slaas for Enden med en Hammer eller stødes mod Ambolten; da det let bøjes under S., rettes det jævnlig med smaa Slag.

Stum kaldes den, der ikke har Talens Brug, enten fordi han ikke har lært at tale, eller fordi han overhovedet mangler Evnen til at tale. Det første, der er det hyppigste, er oftest begrundet i Døvhed og kaldes Døvstumhed (s. d. A.). Den egentlige **Stumhed**, der beror paa en medfødt Fejl i Taleredskaberne eller Lidelse i Nervesystemet (f. Ex. i de højeste Grader af Idioti og Cretinisme), er sjældnere end Døvstumheden og kan kun hæves, hvis den til Grund liggende Fejl kan overvindes, medens den døvstumme derimod kan lære at tale. S. kan ogsaa opstaa senere hen i Livet, f. Ex. ved Hjærnesygdomme, ligesom hos Hysteriske og Sindssyge, hvor den dog kun er forbigaaende.

Stup, norsk [stunp], en stejl Brink eller Klippe, Randen af et stort Dyb, f. Ex. Fossestup.

Stupid, dum, sløv. **Stupiditet**, Dumhed, Sløvhed.

Stūpor, lat., Mangel paa Udtryk i Ansigtet og især i Øjnene, der gjør, at den syge synes fremmed for sine Omgivelser og har Udseende af ikke at tænke over noget som helst. Denne (**stuporøse**) Tilstand er navnlig charakteristisk for Typhus, der endog har hentet sit Navn (egtl. Bedøvelse) derfra.

Stūrdza, rumænsk Bojarslægt. **Johan S.** var 1822—28 Hospodar i Moldau, og hans Søn **Michael** (f. 1795, d. 1884) fik samme Stilling 1834; han styrede Landet vel, men gjorde sig saa ilde lidt ved sin Strænghed, at han 1849 maatte nedlægge sin Værdighed. 1858 søgte han at gjenvinde den, men da ogsaa Sønnen **Gregor** søgte Valg, modarbejdede de gjensidig hinanden og lettede derved Alex. Cusa Sejren. **Alexander S.**, f. 1791, tilbragte sin Ungdom i Tyskland og blev 1817 russisk Statsraad. Under Congressen i Aachen 1818 skrev han en Memoire til Regeringerne om „Tysklands nuværende Tilstand", angreb deri Folket for Demoralisation og Irreligiøsitet og betegnede Universiteterne som Planteskoler for den revolutionære Aand, medens Rusland prises som Verdens frelsende Magt. Da Skriftet blev offentlig bekjendt, maatte S. flygte fra Tyskland, var siden ansat i det russiske Udenrigsministerium og døde 1853. **Demeter S.** var 1866 med at styrte Fyrst Alex. Cusa og har siden 1877 flere Gange været Minister, 1882—85 Udenrigs- og 1885—88 Undervisningsminister.

Sture, Navn paa 4 forskjellige Slægter i Sverige i det 14de—16de Aarh., af hvilke navnlig to ere blevne historisk bekjendte. Den ældre af disse, som i Vaabnet førte 3 sorte Aakander i gyldent Felt, nedstammede fra Ridder og Rigsraad **Knud S.** (1310—61). Hans Sønnesøn, **Algot Magnusson**, Ridder, Rigsraad og Høvedsmand i Nerike, d. 1427, var som Medexecutor af Bo Jonssons Testament en af de første, som indkaldte Dronning Margrete. — Hans Sønnesøn, **Gustaf Anundsson**, Ridder og Rigsraad, d. 1444, var gift med Carl (VIII) Knutsons Halvsøster Brita Stensdotter (Bjelke) og havde med hende Sønnen **Sten S. d. ældre**, Ridder til Gripsholm. Denne viste sig allerede tidlig som Modstander af Unionen, idet han 1464 hjalp Biskop Kettil Carlsson i Striden mod Christian I og senere, i Carl Knutssons sidste Regeringstid, i væsentlig Grad bidrog til at holde denne sin Morbroder paa Tronen, efter hvis Død han (1470) valgtes til Rigsforstander. Efter at han det følgende Aar havde slaaet Christian I paa Brunkeberg formaaede han, støttende sig til Bonde- og Borgerstanden, i 26 Aar at hævde sin Stilling, uagtet han havde et mægtigt unionsvenligt Parti imod sig i Raadet. I denne Tid ophjalp han Landet, saa vidt de vanskelige Tider tillod det (paa Sveriges østlige Grænse maatte der føres en næsten uafbrudt Kamp imod Rusland) og udstrakte sin Omsorg ogsaa til Oplysningens Fremme, saa at et Universitet stiftedes i Upsala (1477) og Bogtrykkerkunsten omtrent samtidig indførtes i Landet. Han kunde dog ikke hindre, at Unionen, efter mange frugtesløse Underhandlinger, blev fornyet ved Calmar-Recessen 1483, men Iværksættelsen af denne Beslutning lykkedes det ham dog at hindre indtil 1497, da han omsider maatte hylde Kong Hans, efter at denne, der var indkaldt af Raadet, havde slaaet en svensk Bondehær ved Rotebro og havde indespærret S. selv i Stockholm. Som Rigshovmester, i Besiddelse af store Forleninger og ikke mindst ved sin Indflydelse hos Almuen vedblev han dog at være Rigets mest formaaende Mand. Da han igjen var bleven forligt med Raadet, som snart saa sig skuffet i sine Forventninger om Unionen, og da der 1501 skete en almindelig Opstand i Landet, blev han for anden Gang Rigsforstander. Hans Regering blev dog denne Gang kun kortvarig. Thi da han efter at have fordrevet de danske Tropper havde ledsaget Kong Hans's Dronning, der havde maattet afstaa Stockholm til ham, til den danske Grænse, blev han pludselig syg paa Hjemrejsen og døde i Jönköping 14 Dec. 1503. Med ham uddøde den ældre S.-Slægt. — Den yngre S.-Slægt hørte til den Familie, som senere kaldte sig Natt och Dag, og førte denne Slægts Vaaben. **Nils S.**, Ridder og Rigsraad, var en Søn af Ridder og Rigsraad Bo Stensson (s. **Natt och Dag**) og Karin S. og var Soger til Carl Knutsson, som han, ved 1466 at rejse Dalkarlene imod Ærkebiskop Jöns Bengtsson, for tredje Gang hjalp paa Tronen. Som Høvedsmand over Vesterås og Dalarne var han senere en af Sten S.s stærkeste Støtter, og i Slaget paa Brunkeberg afgjorde han Sejren; d. 1494. — Hans Søn,

Svante Nilsson, havde i længere Tid været Rigsraad og Høvedsmand paa Örebro, da han 1495 fik Commandoen imod Russerne; han forjog dem fra Finland, men forlod derpaa egenmægtig Hæren og optraadte i Rigsraadet som Modstander af Rigsforstanderen. Ikke des mindre og uagtet han af Kong Hans blev udnævnt til Marsk og Høvedsmand paa Elfsborg 1497, deltog han i Opstanden 1501, da han ved Hemming Gad var bleven forsonet med Sten S., efter hvis Død han 1504 valgtes til Rigsforstander. Han krigede heldig mod de danske ikke blot i Sverige, men tillige inden for deres egne Grænser og, i Forbund med Hansestæderne, endogsaa til Søs. Han døde pludselig 2 Jan. 1512 i Vesterås paa et Møde angaaende Grubedriften der i Egnen. — Hans Søn, **Sten S. d. yngre**, f. 1492 eller 1493, blev 1497 udnævnt til Ridder og Høvedsmand i Nyköping ved Kong Hans's Kroning. Ved Faderens Død valgtes han af Borgere og Bønder til Rigsforstander, skjønt Raadet til denne Plads havde bestemt Rigsraad Erik Trolle. Han fik derfor en uforsonlig Fjende i Sønnen Gustav Trolle, som dog kort efter paa S.s Anbefaling blev Ærkebiskop. Mod denne og hans mægtige Parti af den høje Adel forsvarede han længe med Held Sveriges Uafhængighed, og da de havde kaldt Christian II til Hjælp, slog han flere Gange dennes Tropper. Ved et Sammenstød med en dansk Hær paa Søen Åsunden blev han 19 Jan. 1520 haardt saaret. Han undkom vel til Strengnäs, men da han derfra vilde begive sig til Stockholm for at træffe yderligere Forsvarsforanstaltninger mod de fremtrængende danske, døde han undervejs paa sin Slæde 3 Febr. 1520. Med sin Hustru, Christina Nilsdotter (s. **Gyllenstierna**), havde han 2 Sønner. Den ældste af disse, **Nils S.**, f. 1512, blev ved Faderens Død sendt til Danzig, hvorfra han vendte tilbage til Sverige 1523; han faldt da i Hænderne paa en tysk Adelsmand Berndt v. Mehlen, som benyttede sig af hans Navn til at stifte Oprør mod Gustav I. Han døde allerede 1526, men endnu efter sin Død tjente han Gustavs Fjender til Paaskud for deres Oprørsforsøg (s. **Daljunkeren**). — Hans Broder, **Svante S.**, f. 1517, blev allerede i sin tidligste Ungdom, da han for at uddanne sig opholdt sig i Tyskland, af Lybekkerne opfordret til at gjøre Oprør imod Gustav I; senere afslog han ligeledes Dackes Forsøg i samme Retning og viste sig stedse Kongen hengiven, hvorfor denne ogsaa paa sin Side viste sig erkjendtlig mod ham ved rige Forleninger, ligesom han blev yderligere knyttet til ham ved at ægte en Søster til Dronningen. Ved Gustavs Død var han Rigsraad og Kongens »sekrete råd«; ogsaa i de første Aar af Erik XIV.s Regeringstid stod han i høj Yndest, blev Rigsmarsk, øverste sekrete Raad, Sveriges første Greve 1561 og Gouverneur i Estland 1562. Men som den fornemste af Aristokratiet og nær besvogret med Kongens yngre Brødre blev han snart Gjenstand for Eriks Mistanke, der øgede yderligere efter den Sønnen tilføjede Beskæmmelse (s. nedenfor); han blev 1567 fængslet og kort efter paa Eriks Befaling myrdet, efter at Sønnen Nils i Forvejen havde lidt samme Skæbne. — **Nils S.**, f. 1543, havde fra sin tidligste Ungdom beklædt adskillige Tillidsposter, men blev 1566, efter allerede længe at have været mistænkt af Kong Erik, under Paaskud af, at han havde været Skyld i Tabene ved Artorna og Bohus, dømt til, som Forræder under Spot og Haan at drage gjennem Stockholms Gader; s. A. blev han alligevel sendt som Gesandt til Lothringen, men kastedes ved Hjemkomsten i Fængsel, hvor Kongen først søgte med egen Haand at aflive ham og derpaa lod ham myrde 24 Maj 1567. Samtidig med ham og Faderen myrdedes ogsaa Broderen **Erik S.**, f. 1546, og Rigsraaderne Abraham Leijonhufvud og Ivar Ivarsson („**S.-Mordet**"). Af Grev Svante S.s øvrige Børn bleve 3 Døtre gjorte til Enker ved Carl IX.s Bloddomme; en fjerde, Malin S. (s. **Stenbock**), maatte se sin Mand dø i Landflygtighed; den ene Søn, **Sten S.**, f. 1544, faldt 1565 som Underadmiral i Slaget mod den danske Flaade under Bornholm; kun de 2 yngste Sønner, Mauritz og Carl (f. 1555, d. 1598), overlevede i længere Tid Faderen. — **Mauritz S.**, f. 1552, død som Rigsraad 1592, efterlod sig 2 Sønner, Svante og Claës; den sidste døde ugift, før Broderen; med **Svante S.**, f. 1587, Hertug Johan af Östergötlands Raad og Kansler, uddøde den yngre grevelige Slægt S. 1616.

Sturla Thordsson (St. Þórðarson), bekjendt islandsk Historieskriver og Skjald, f. 1214, d. 1284. Hans Bedstefader af samme Navn var Sturlungernes Stamfader, Sturla paa Hvamm. I Modsætning til sine fleste andre Frænder var S. af et fredeligt Sind, men kunde dog ikke undgaa at inddrages i Tidens politiske Forviklinger. Samtidig med, at Island gav sig under den norske Konge, blev S. af sine Fjender tvungen til at forlade Landet og blev i Norge, hvor han gjaldt for at høre til Kongemagtens Modstandere, meget koldt modtagen, indtil det lykkedes ham ved sin Digtekunst og Færdighed som historisk Fortæller at vinde den nye Konges, Magnus Lagabøters Gunst. I dennes Tjeneste traadte han nu, deltog for Islands Vedkommende i den nye Lovgivningsvirksomhed, var selv i flere Aar Lagmand paa sin Fødeø og knyttedes nøje til Hoffet. Efter Kongens Ønske skrev han baade Magnus's egen og hans Fader Haakons Historie, men kun denne sidstes Saga er fuldt bevaret; end videre kan han anses for at have væsentlig Del i Landnamabogen, Sturlunga Saga og rimeligvis endnu flere Sagaer. Som Skjald er han den sidste betydelige Repræsentant for den islandske Kunstdigtning og har i Drapaer og andre Digte forherliget Kongerne Haakon og Magnus, den svenske Jarl Birger saa vel som islandske Forhold og Begivenheder.

Sturlason, s. **Snorre Sturlason**.

Sturlungerne, en mægtig Slægt paa Island i det 12te og 13de Aarh. Stamfaderen til disse var Høvdingen Sturla Thordsson den ældre paa Hvamm i Dala Syssel, ogsaa kaldet Hvamm-Sturla (d. 1183). Blandt hans tre Sønner er Snorre, den berømte Historieskriver (s. **Snorre Sturlason**); en Sønnesøn af denne ældre Sturla var Sturla Thordsson (den yngre). Hvamm-Sturlas Efterkommere kaldes

efter ham S., og efter disse har igjen Sturlunga Saga (s. nedenf.) taget Navn, da dens Hoveddel, som indledes med Beretningen om Hvamm-Sturla, for en stor Del omhandler denne Slægt, som i flere Generationer spiller Hovedrollen i Islands Historie. **Sturlunga Saga**, uden Sammenligning den udførligste af de Sagaer, der behandle særlige islandske Forhold, omfatter Islands Historie fra c. 1100—1280 og fortjener saaledes med Rette sit andet Navn, „den store Islændinge Saga". En Modsætning til de fleste andre islandske Sagaer frembyder S. dels ved at være en almindelig Landshistorie, dels som samtidig med de omhandlede Begivenheder. Dette gjælder særlig om Sagaens Hoveddel fra 1196—1262, der med temmelig Sikkerhed kan tillægges Sturla Thordsson (s. d. A.), og som da senere er sammenarbejdet med flere andre, oprindelig selvstændige Fortællinger til et stort, i forskjellige Afsnit faldende Hele. S. skildrer i levende Farver og med stor Upartiskhed de af et almindeligt Forfald ledsagede indre Uroligheder og voldsomme Familietvistigheder, som hjemsøgte Island i det ovennævnte Tidsrum, særlig fra c. 1200, og medførte Landets Underkastelse under den norske Konge. Sagaen har stor Betydning ved sin historiske Nøjagtighed med værdifulde Bidrag ogsaa til Norges Historie og som en Hovedkilde til Oplysning om islandske Samfundsforhold. Som Kunstværk staar den tilbage for de ældre Sagaer ved ikke at skjelne mellem væsentligt og uvæsentligt og ved Mangel paa Charaktertegning, saa at en klar Opfattelse selv af Hovedpersonerne er vanskelig nok.

Sturm, katholsk Kirkehelgen, Grundlægger af Klostret i Fulda og første Abbed der, „Sachsernes Apostel", f. 710 i Bayern af fornem Slægt, blev opdragen af Bonifacius og begyndte 733 sin Missionsgjerning, som dog først fik sin rette Betydning efter Carl d. stores første Sejre over Sachserne, da S. blev sat til Fører for den Skare af Præster og Munke, som skulde forkynde Christendommen for de undertvungne; dette Hverv udførte S. i ægte christelig Aand. D. 799.

Sturm, Charles, udmærket fransk Mathematiker, f. 22 Sept. 1803 i Genf, kom 1825 til Paris, hvor han studerede under Fourier, Arago og Ampère, vandt 1827 sammen med Colladon Pariserakademiets store Pris for en Afhandling over Vædskers Sammentrykkelighed, blev 1830 Professor i Mathematik, 1836 Medlem af Akademiet, 1840 Lærer ved den polytechniske Skole og døde 18 Dec. 1855. Iblandt hans talrige Arbejder bør nævnes, foruden forskjellige Afhandlinger over lineære og partielle Differentialligninger (1829, 33 og 36), især hans »Mémoire sur la résolution des équations numériques« (forelagt Akademiet 1829, trykt 1835), hvori han fremsatte den under Navnet **S.s Theorem** berømte Methode til Bestemmelsen af Antallet af reelle og imaginære Rødder i numeriske algebraiske Ligninger. Hans Forelæsninger ved den polyt. Skole ere efter hans Død udgivne af Prouhet (»Cours d'analyse« (1859), »Cours de mécanique« (1861) begge i flere Oplag).

Sturm, Jakob, Borgmester i Straßburg i Reformationstiden, f. 1489, d. 1553, var en af Reformationens mest trofaste Støtter i Sydtyskland, idet hans store Anseelse hos Tysklands Fyrster og Fristæder satte ham i Stand til at virke for Reformationen langt ud over hans egen Stads Grænser.

Sturm, Johannes, humanistisk Skolemand, f. 1 Oct. 1507 i Schleiden i Eifel, studerede Klassikerne i Liège og Löwen og Medicin i Paris, hvor han 1530—37 holdt meget besøgte Forelæsninger over Dialektik og lat. og græske Autorer og fik Pensionærer fra Tyskland, England, Frankrig og Italien. 1538 aabnedes det af ham, i Overensstemmelse med hans Skrifter: »De literarum ludis recte aperiendis« (1539) og »Epistolæ classicæ« (1565), ved en skarp Afgrænsning af Undervisningens Pensa og ved deres Fordeling i ti étaarige, paa et gjennemført Klassesystem hvilende Cursus med kraftig Haand organiserede Gymnasium i Straßburg, hvis Rector han var, indtil han 1583 som Følge af religiøse Stridigheder afskedigedes. 1556 fik han af Kejseren Privilegium som rector perpetuus paa et Akademi, der dog kun blev en forsejlet Mellemting mellem et Gymnasium og et Universitet. D. 3 Marts 1589. Skoledannelsens Formaal vare for ham „Fromhed, Kundskaber og Talekunst", hvilken sidste gav hans Skole dens særlige Præg. For Latinens Skyld undertryktes Modersmaalet og de reale Fag, Skuespil af Terents opførtes og de klassiske Forfattere læstes kun med Stilen for Øje. Som et Datidsideal af en humanistisk Skolemand naaede S.s Ry over hele Europa til Fyrster og Lærde, de fleste Skoleplaner fra det 16de Aarh. ere udgaaede fra ham, han brevvexlede med Erasmus fra Rotterdam, Melanchthon o. a.

Sturm, Jul., tysk Digter, f. 21 Juli 1816 i Köstritz i Reuß, studerede 1837—41 Theologi i Jena, blev derpaa Huslærer, til sidst for Arveprins Heinrich XIV af Reuß. 1850 blev han Præst i Gröschwitz, 1857 Sognepræst i sin Fødeby. I simple og smukke Former har han besunget Kjærligheden, Fædrelandet og Naturen, oftest i udpræget religiøs Aand, uden at hans Lyrik dog nogen Sinde bliver til Psalmedigtning. Hans første Samling „Gedichte" (1850) har oplevet 5, den anden, „Fromme Lieder" (1852), 10 Opl. Blandt de mange senere findes ogsaa et Par Fabelsamlinger.

„Sturm- und Drangperiode" kaldes i den tyske Literatur (s. d. A.) Tidsrummet 1768—90 med sin Ungdomskraft, Frihedstrang og ubestemte ideale Længsel, hyppig forenet med Ringeagt for Kunstformen. Navnet hidrører fra F. M. Klingers Drama „Sturm und Drang".

Sturt, Charl. [størrt], eng. Opdagelsesrejsende, kom 1825 som Capitain i Infanteriet til Sydney, opdagede 1828 paa en Expedition til det indre af Australien Floden Darling, paa en senere, 1829—31, Murray (»Two explorations into the interior of South Australia«, 1833) og blev 1839 surveyor-general for Kolonien Sydaustralien. 1844—45 foretog han med Poole, Browne og Stuart en tredje Rejse, paa hvilken han opdagede Floden Cooper og trængte frem næsten til Midten af Continentet (»Expe-

dition into Central Australia», 1849). Anstrængelserne paa denne Rejse medførte, at han mistede Synet; d. 16 Juni 1869 i Cheltenham.

Sturzen-Becker, Oscar Patrik, svensk Digter og Journalist, f. 28 Nov. 1811 i Stockholm, blev Student i Upsala 1827 og tog den philos. Doctorgrad 1833, indtraadte i Cancelliet, men vendte sig snart til Pressen og blev Medarbejder i »Aftonbladet«, hvor hans aandrige Feuilletoner vakte almindelig Opmærksomhed. Ved Siden heraf udgav han under Pseudonymen Orvar Odd »Tre Septemberdagar i Stockholm« og »Sexor all« (1834), »Med en bit krita« (1841), »Med en bit blyerts« (1842), »Ur Stockholmslifvet« (1844), der give ypperlige Skildringer af Hovedstadslivet. 1832 havde S.-B. vundet det sv. Akademis mindre Pris for Digtet „Beidi Alf" (utrykt); 1844 udgav han en Samling lyriske Digte, »Min fattiga sångmö«, som indeholder mange Digte af stort Kunstværd. S. A. forlod han Stockholm og bosatte sig i Kjøbenhavn, hvor han arbejdede trofast for Skandinavismen, især ved sine Forelæsninger over »Den nyare svenska skönlitteraturen och tidnings-pressen« (1845) og ved Arbejder for flere Tidsskrifter, især „Nordisk Literatur Tidende"; i Helsingborg udgav han 1847—54 »Öresundsposten« og var derefter paa ny i Kjøbenhavn 1854—63 Correspondent til »Aftonbladet« og Udgiver af flere Tidsskrifter. Sine sidste Dage tilbragte han i Helsingborg med Udgivelsen af sine »Samlade arbeten« (3 Bd., 1861—68), ved hvilke han befæstede sin Anseelse som en af Sveriges betydeligste yngre Digtere; d. 16 Febr. 1869. Senere er udgivet en Samling af S.s »Valda skrifter« (3 Bd., 1880—82).

Stuttaljer, Taljer, man i Stormvejr sætter paa Mærseræerne paa omtrent en Tredjedel af dennes Længde for at støtte Ræerne og hindre dem i at slaa i Rakkerne (de Tove, der befæste Midten af Ræerne til Stangen).

Stutteri, det Sted, hvor man i det store tillægger Heste; det er altsaa i Modsætning til den almindelige Landhesteavl, hvor der væsentlig kun tillægges Heste til Agerbrugets Behov, at man taler om Stutteriavl. Det er som oftest forædlede Heste, der holdes i S., hvor man, for saa vidt de ikke ere vilde eller halvvilde S., hvor Hestene overlades til sig selv, anvender en bedre Pleje og et nøjagtigere Udvalg ved Parringen. S. styres af en Stutmester. Det betydeligste S. i Danmark var det Frederiksborgske paa Hillerødsholm ved Frederiksborg, der allerede omtales under Christian IV, men først senere udvidedes betydelig og hovedsagelig var dannet af spanske Hingste. Det bestod af flere forskjellige Stod (s. d. A.) og naaede sin største Berømmelse i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede. 1840 blev Stutteriets Hestebestand bortsolgt for at erstattes af den engelske Fuldblodsrace. Senere bleve vel nogle af de bortsolgte Heste tilbagekjøbte, og Racen blev nu krydset med Fuldblod; Forsøg paa at regenerere den ældre Stutterirace, hvilket var et almindeligt udtalt Ønske i Landet, lykkedes ikke, og ved Lov af 1 Apr. 1871 blev Stutteriet ophævet som Statsinstitut og solgt.

Stuttgart, Hovedstad i Kongeriget Württemberg, 26 M. v. n. v. for München; 126,000 J. (1885). Den ældre Del af Staden ligger lavt med uregelmæssige, til Dels snævre Gader; de nyere, mere højtliggende Dele have brede og for det meste lige Gader med mange anselige Bygninger. Det smukkeste Parti af Staden er Slotspladsen med Residensslottet, opført 1746—1806, den 1860 fuldendte „Königsbau" med en 238 F. lang og 60 F. bred Festsal og med Bazar i Stueetagen, det gamle Slot og Kronprinsens Palais, nu Udenrigsministerium m. m. Andre mærkelige Bygninger og Institutioner ere Vilhelmspaladset, Hoftheatret, Kunstmuseet, den polytechniske Skole, de kongelige Stalde, Jærnbanegaarden, Posthuset, den nye Torvehalle, Stiftskirken med Kongegrave, den nye katholske og den nye evangeliske Kirke, Synagogen og flere offentlige Mindesmærker. Her er et stort offentligt Bibliothek paa henved 500,000 Bd., hvoriblandt 8,000 Bibler i c. 80 forskjellige Sprog, flere videnskabelige og Kunstsamlinger og flere højere Undervisningsanstalter. Betydelig Industri i Bomuldsstoffer, Guld- og Sølvarbejder, Lædervarer, Tobak, Øl, Sukker, chemiske Præparater, musikalske Instrumenter, Maskiner og Jærnbanevogne. Betydelig Handel, udbredt Boghandel. S. omtales først i Begyndelsen af det 13de Aarh. og blev 1320 Residensstad for Greverne af Württemberg.

Stuvning, Fordeling af Lasten i et Skib, saaledes at den optager det mindst mulige Rum og at den afstives saaledes, at den ikke kan forskyde sig ved Skibets Bevægelser i Søen. Det iagttages, at de svære Vægte komme nederst, de lettere ovenpaa, og at Vægtene i det hele taget fordeles ensformig paa begge Sider af Skibets Midterlinje.

Styffe, Carl Gust., svensk Historieskriver, f. 28 Marts 1817 i Tysslinge i Nerike, blev 1835 Student og fik 1845 den philosophiske Doctorgrad i Upsala, var 1843—58 ansat ved Rigsarchivet i Stockholm, blev efter nogle Rejser Vice-Bibliothekar og fra 1864 Bibliothekar ved Universitetet i Upsala, fra hvilken Stilling han afgik 1882. Gjenstanden for hans Forskninger er Skandinaviens, særlig Sveriges Middelalders Historie, over hvilken han paa flere Punkter har spredt nyt Lys ved sine af en righoldig Kildesamling ledsagede »Bidrag t. Skandinaviens historia ur utländska arkiver« (5 Dele, 1859—84) som ogsaa ved »Skandinavien under Unionstiden« (1867, 2den Udg. 1880).

Stykgods kaldes i et Skib Handelsvarer i Emballage, saasom Sække, Tønder, Kasser, Pakker eller a. lign., til Forskjel fra Styrtegods, Gods, som ligger løst i Lasten, saasom Kornvarer, Kul, Salt ell. a.

Stykkeshólm (Stykkishólmur), en Handelsplads i det vestlige Island (Snæfellsnæs Syssel).

Stykmessing, s. Kaamessing.

Stykpram, Pram, bestemt til Transport af Kanoner til eller fra et Krigsskib. Ofte benyttes Ordet ogsaa i Betydning af Skytpram, en Pram construeret til at føre Kanoner og

bestemt til Kystforsvar uden for en Havn, altsaa en Art flydende Fort. Saadanne Pramme, som nu ikke anvendes mere, vare ofte armerede med indtil 22 Stkr. 18-pundige Kanoner og havde en Besætning af c. 120 Mand.

Stüler, Friedr. August, tysk Bygmester, f. 1800 i Thüringen, d. 1865, var en af Schinkels betydeligste Elever og har knyttet sit Navn til en talrig Mængde Bygninger, ikke alene i Berlin, men i adskillige andre tyske Byer. I Berlin byggede han bl. a., foruden flere Kirker, det nye Museum. Ogsaa Nationalmuseet i Stockholm er bygget efter S.s Tegning. I Forening med Strack udgav han flere architektoniske og kunstindustrielle Værker.

Styliter, Søjlehelgener, Støtteboere, en Klasse af Eneboere, der ikke fandt sig tilfredsstillede ved den almindelige Munkeaskese, men opslog deres Bolig paa høje Søjler, paa hvilke de indesluttedes af et Gitterværk paa et Par Fods Højde, saa snævert, at de hverken kunde sidde eller ligge, men maatte tilbringe Dag og Nat, Sommer og Vinter staaende under aaben Himmel. Opfinderen af denne særegne Form for Askesen var Symeon Syreren, født 390, der tilbragte sine 30 sidste Leveaar (fra 429) paa en Søjle, der var 36 Alen høj og for oven kun havde et Omfang af 2 Alen. Herved gjorde han et overordentligt Indtryk paa de i Omegnen levende ismaelitiske Nomadestammer; de ærede ham som et overmenneskeligt Væsen, bad om hans Raad og Velsignelse og lod sig skarevis af ham bevæge til at modtage Daaben. Symeons Exempel fremkaldte saa mange Efterlignere, at S. snart dannede en egen Stand, og det blev Skik, at rige Folk byggede saadanne højt hædrede Mænd prægtige Søjler, der i den sildigere Tid bleve forsynede med Trappetrin, saa at man i paatrængende Tilfælde kunde stige op til deres Beboere uden Stige. Mange S. nævnes endnu til ind i det 12te Aarh.

Stylographi. Ved Galvanoplastik kan man paa flere Maader faa Kobberplader til Aftrykning. Matricen kan dannes over en lignende, ved Ætsning og Gravering dannet Plade (s. Kobberstikning) eller ved Galvanographi (s. d. A.); eller man kan begynde med at trykke Linjerne i et blødt Materiale. Ved S. udføres saaledes Tegningen med en spids Naal i et paa en Plade udstøbt og med Sølvpulver bedækket jævnt Lag Ætsegrund (s. Ætsning). Ved Udfældning derover dannes en Kobbermatrice.

Stylteganger (Himantopus), Vadefugleslægt af Sneppefamilien, med spinkel Bygning, lang, tynd Hals, langt, lige, tyndt, spidst Næb, overmaade høje og tynde Ben med korte Tæer, til Dels med kort Bindehud, temmelig lange og spidse Vinger og kort Hale; Farverne ere sorte og hvide. En Art i Sydeuropa.

Stymphalider, de med Fjer og Kløer af Metal forsynede Fugle ved den stymphaliske Sø i Arkadien, som bleve dræbte af Herakles.

Styptica, s. Blodstillende Lægemidler. Styptisk Bomuld er affedtet Bomuld, der er dyppet i en Opløsning af Chlorjærn.

Styrax. Flydende S., Balsamum Styrax liquidus, faas ved Udpresning af Barken af Liquidambar orientale, der vokser i Lilleasien. Den er af Consistens som tyk Terpentin, er uigjennemsigtig, har en mere eller mindre graa Farve og en egen, behagelig Lugt, er næsten fuldstændig opløselig i Vinaand og indeholder Harpix, Kanelsyre, Styracin og Styrolin, der have Interesse i chemisk Henseende. Bruges til Røgelser og som Lægemiddel, navnlig udvendig. Fast S., Storax calamitus, er en graalig, aromatisk, harpixagtig Masse, der oprindelig blev tilberedt af Styrax officinalis; nu gaar under dette Navn næsten udelukkende et Kunstprodukt i Handelen, som tilberedes af flydende S. og andre vellugtende Substanser, der blandes sammen med Savspaaner. Bruges til Røgelser.

Styrbjörn, Søn af Upsalakongen Olof Björnsson, krævede i en Alder af kun 13 Aar af sin Farbroder, Erik Sejersæl, Del i Riget. Da hans Fordring blev afvist, begav han sig paa Vikingetog, paa hvilke han bemægtigede sig Jomsborg. Som Jomsvikingernes Høvding og fulgt af sin Svigerfader, Harald Blaatand i Danmark, drog han over til Sverige for at gjøre sine Fordringer paa Riget gjældende; men forladt af den danske Konge blev han paa Fyrisvall (s. d. A.) overvunden af sin Farbroder og faldt i Slaget.

Styrbord, den højre Side af Skibet, naar man staar med Ansigtet forefter. Til Søs benyttes dette Udtryk stedse i Stedet for højre om alle Gjenstande, der staa i Forbindelse med Skibet; den anden Side kaldes Bagbord.

Styring kan betegne de Maskindele, hvorved en Stang, f. Ex. Stempelstangen i en Dampmaskine, styres i sin retlinjede Bevægelse. Den bestaar enten af et System af Stænger, forbundne ved drejelige Led, f. Ex. Watts Parallelogram (s. d. A.), eller af faststaaende, retlinjede Coulisser (s. d. A.), hvorpaa Glidestykker bevæge sig. S. kan ogsaa betyde det samme som Dampforbelingsapparatet, d. v. s. de Organer i Dampmaskinen, der tjene til at indlede og udlede Dampen paa rette Maade. S. kan inddeles i den indre S., som directe udfører Dampfordelingen, og den ydre S., som atter sætter den indre S. i Bevægelse. Den indre S. er ved mindre Maskiner i Regelen Gliderstyring. Saakaldte Glidere, d. e. Skydere, bevæges frem og tilbage paa en plan Flade, Gliderspejlet, hvori Mundingerne af Dampkanalerne (Dampporteue, Næseborene) findes. Saadanne Glidere afgive den simpleste og nemmeste S., men de aabne og lukke Dampkanalerne temmelig langsomt og gradevis, medens den fordelagtigste Virkning faas ved en pludselig Aabning og navnlig en pludselig Lukning. Derfor bruges ved store Dampmaskiner andre Apparater, som ere i Stand til at virke paa denne Maade, navnlig drejelige Glidere (Corlis's Glidere) eller Ventiler, der helst maa være saaledes afbalancerede mod Damptrykket, at de frembyde den mindst mulige Modstand mod at aabnes og lukkes. Den ydre S. bestaar gjærne i excentriske Skiver (s. d. A.) eller urunde Skiver med tilhørende Trækstænger m. m. Undertiden, som ved Corlis's Glidere, ophæves Forbindelsen mellem den ydre og den indre S. hver Gang Aflukningen skal ske, og en kraftig spændt Fjeder eller en tung Vægt besørger da Luk-

ningen i et Øieblik. Ogsaa ved mange andre Maskiner end Dampmaskiner, saasom ved Gasmaskiner, Petroleumsmaskiner, Vandtryksmotorer o. fl., findes S., der tjener til henholdsvis at indlede Gas eller Petroleum og udlede Forbrændingsprodukterne eller ind- og udlede Vand.

Styrkende Midler, s. Roborantia.

Styrlastighed, Forskjellen imellem et Skibs Dybgaaende agter og for.

Styrmand, en Mand, der foruden at have de nødvendige Kundskaber til at navigere et Skib ogsaa forstaar at sejle med det i al Slags Vejr. For hos os at kunne opnaa Ansættelse som S. maa vedkommende fremlægge Beviser for at have taget den almindelige Styrmandsexamen (s. nedenf.), have fyldt sit 21de Aar og have gjort flere nærmere betegnede, længere Sørejser efter det fyldte 15de Aar og heraf mindst 4 Maaneder faret som Matros (jvfr. Lov af 19 Febr. 1861). I et Dampskib fordres tillige, at S. skal have bestaaet Prøven i Maskinlære. I Koffardiskibe staar S. lige efter Skibsføreren og gjør Vagt afvexlende med denne; han paaser Lastens Stuvning og Udlosning og undertiden Mandskabets Forplejning under Skibsførerens Control. **Styrmandsexamen** er i Danmark delt i to Afdelinger, hvoraf den første er tvungen, den anden frivillig. Fordringerne ere angivne i Lov af 24 Juli 1880 i Forening med kongel. Anordning af 15 Dec. s. A. Examenen afholdes af Navigationsdirecteuren i Forening med to dertil udnævnte Meddommere, og Examinationen foregaar ved den Skole, hvor Eleven har modtaget Undervisningen, for saa vidt Skolen har Ret til at hidkalde Examenscommissionen; denne Ret opnaas kun, naar Skolen i Løbet af 3 Aar aarlig har præsteret mindst 30 Elever. Examen afholdes tre Gange aarlig; men har en Skole ikke 8 Elever at indstille i en Examenstermin, vil der ikke blive afholdt Examen uden Ministeriets Indvilligelse. I Norge, hvor der ligeledes er to S., en almindelig, tvungen, og en højere, frivillig, er S. ordnet ved Lov af 13 Aug. 1857 og kongel. Reglement af 10 Dec. s. A. **Styrmandskunst**, den Videnskab, ved hvilken man ved astronomiske og mathematiske Kundskaber er i Stand til paa enhver Tid at bestemme Skibets Plads i Søen og den Cours, man skal styre, for at naa Bestemmelsesstedet.

Styrtesæng. Hvor Vand skal strømme f. Ex. over et Overfaldsdige, anlægges ved Foden af dette en S., d. e. et Slags Gulv af Stene, Planker eller Faskiner, for at Vandet ved sin Nedstyrtning ikke skal udhule Bunden paa dette meget udsatte Sted.

Stüve, J. Carl B., tydsk Statsmand, f. 4 Marts 1798 i Osnabrück, blev 1820 Advocat smstds. og 1830 Medlem af den hannoverske Landdag, hvor han gav Stødet til og medvirkede ved Udarbejdelsen af den nye Forfatning. 1833 blev han Borgemester i sin Fødeby og var 1837—40 en af de ivrigste og kjækkeste Forsvarere for den lovlige Forfatning imod Kongens Octroi. I Marts 1848 blev han Indenrigsminister under Grev Bennigsen og arbejdede kraftig paa indre Reformer, men fastholdt bestemt Hannovers Souverænetet over for Frankfurtparlamentets og Preussens Enhedsbestræbelser. I Oct. 1850 maatte han gaa af, blev 1852 paa ny Borgemester (indtil 1864) og var en af Landdagens virksomste Medlemmer indtil de nye Octroieringer 1857 og Kongens Forbud imod, at han valgtes som forhenværende „Statstjener". Hannovers Indlemmelse i Preussen 1866 og den nyere Udvikling i Tydskland fandt hos S. afgjort Misbilligelse. D. 12 Febr. 1872. Mindesmærke i Osnabrück 1882.

Styver, fordum en Mønt lig 2 Skill. (Jvfr. Stuiver). Deraf Styverfænger og Styverfængeri om den, der arbejder, især skriver, blot for at fortjene Penge.

Styx, Datter af Okeanos og Thetys, var Flodnymphe for Floden af samme Navn i Underverdenen. Ved denne Flod svor Guderne deres helligste, ubrødelige Eder.

Stäck, Josef Magn., svensk Landskabsmaler, f. 4 Apr. 1812 i Lund, opgav tidlig sine Studier ved Universitetet for at vende sig til Malerkunsten. Efter at have uddannet sig dels i Stockholm, dels paa Rejser (1842—48) i München, Rom og Paris blev han 1852 Professor ved Kunstakademiet i Stockholm; d. 21 Febr. 1868.

Stædighed kaldes hos Hesten den Tilstand, at den pludselig nægter at udføre det Arbejde, som forlanges af den (Kjørestædighed, Ridestædighed); den er enten en Uvane hos Hesten, ofte fremkaldt ved en for haard Behandling, eller en Følge af forstyrret Hjærnevirksomhed. Den hæves bedst ved en god Behandling af Hesten; Straf hjælper sjælden.

Stäket ell. Almare-Stäk var et Ærkebispen af Upsala tilhørende befæstet Slot, c. 4 M. (30 Kilom.) n. v. for Stockholm, ved Sundet imellem Mälaren og Skarfven. Det blev 1517 belejret af Sten Sture den yngre, omsider indtaget og n. A. i den Grad ødelagt, at nu kun nogle faa Levninger ere tilbage. — Södra S. er et af de 4 Indløb til Stockholm og er blevet bekjendt ved et Slag 1719, ved hvilket et russisk Hærcorps, der truede Stockholm, blev slaaet tilbage.

Stämpfli, Jakob, schweizersk Statsmand, f. 1820 i Canton Bern, var Bondesøn og blev 1843 Advocat. Han viste sig tidlig som ivrig Radical, tog 1844 Del i Friskaretoget mod de klerikale i Luzern og angreb i „Berner Zeitung" sin Hjemstavns conservative Regering. 1846 tog han vigtig Del i det bernske Udvalg om en Forfatningsrevision; han blev Medlem af Regeringsraadet og viste stor Dygtighed som Directeur for Finanserne; under Sonderbundskrigen 1847 varetog han Krigskassen, da Bern den Gang var „Vorort". Skjønt ivrig Talsmand for en Forbundsreform stemte S. 1848 imod den nye Forbundsforfatning, fordi den ikke var tilstrækkelig radical og frisindet; han blev 1849 Formand i sit Cantons Regering, dog kun et Aars Tid, og førte 1850 Forsædet i Nationalraadet. 1855 blev han Medlem af Forbundsraadet og 1856 Forbundspræsident; han viste stor Fasthed i Striden med Preussen om Neuchâtel og talte ligeledes 1860 kraftig imod Savoiens Indlemmelse i Frankrig, hævdende Schweiz's Ret over den neutraliserede Del af Landet. 1865 afgik S. og blev Directeur for en stor Bank i Bern, men vedblev dog at del-

tage i Schweiz's politiske Liv. 1871—72 var han en af Voldgiftsdommerne i Alabama-Sagen. D. 15 Maj 1879. Mindesmærke i Bern 1884.

Stænder og Stænderforsamlinger, s. Stand og Provinsialstænder.

Stængel (caulis), det ene af Plantens 3 Grundorganer, mangler hos den laveste Gruppe af Planter, Løvsporeplanterne, men findes ellers hos de allerfleste Planter; dens Kjendemærke i Modsætning til det andet Axeorgan, Roden, er den nøgne Vækstspids — saaledes kaldes en Stængels øverste, for det blotte Øje næsten usynlige Spids —, medens den tilsvarende Del af Roden er beklædt med en ejendommelig Hætte; dette er dog nærmest en anatomisk, mindre let iagttagelig Charakter; et mere praktisk Kjendemærke er dens Evne til at frembringe Blade, hvorved man kan kjende de underjordiske Stængler fra Roden. Den Del af S., som ligger imellem to paa hinanden følgende Blade eller Bladpar, kaldes et Stængelstykke; Plantens første Stængelstykke ligger dog mellem Roden og Kimbladene og kaldes det hypocotyle Stængelstykke. Med Hensyn til Form, Retning og andre Udviklingsforhold kan S. være underkastet store Forskjelligheder. De underjordiske S. kaldes Mellemstokke eller Rodstokke (s. d. A.). Der maa skjelnes imellem urteagtige og træagtige, etaarige og fleraarige, enkimbladede og tokimbladede S., og hertil svarer i Regelen ogsaa en forskjellig indre Bygning (s. Karbundt). En Stamme er en fleraarig, træagtig Hovedstængel; hos de enkimbladede Planter er Stammen forsynet med spredte Karbundter, hver med sit selvstændige Ved- og Bastparti, i den tokimbladede Stamme udvikler Cambialringen en sammenhængende Vedmasse, hvis ydre, blødere, nyere dannede Parti kaldes Splinten, medens det indre og ældre kaldes Kjærneveddet, der udmærker sig ved en større Haardhed. Den inden for Karbundterne eller Vedmassen værende Del kaldes Marv; den bestaar af Parenchymceller og er i Regelen luftførende eller gjør Tjeneste som Opbevaringssted for Reservenæringsstoffer, sprænges tit og forsvinder senere, hvorved S. bliver hul. Den uden for Karbundterne liggende Del af S. kaldes Bark, specielt primær Bark i Modsætning til den secundære, der avles af Cambialringen. I de grønne S. findes Bladgrøntet i Barkens Celler, men senere hen, naar S. blive tykkere og træede, blive disse Celler gjærne sprængte og kastede af, og der udvikler sig da i Regelen et Lag af Kork, som bestaar af firkantede eller fladtrykte, luftførende, tætsluttende Celler med seje Vægge, der danne et beskyttende Lag; inden for dette kan der atter danne sig nye Lag af Kork, hvilket foraarsager Afskalning af Barken, ofte paa ejendommelige Maader (Birk, Platan).

Stængesild, norsk, d. s. s. Hundestejle.

Stær, Katarakt, ogsaa kaldet graa S. (i Modsætning til sort S., som Amaurosen (s. d. A.) især tidligere benævnedes), en Øjensygdom bestaaende i en Fordunkling af Linsen eller dens Kapsel, der derved antager en graalig Farve og bliver uigjennemsigtig, hvorved Synet svækkes eller helt tilintetgjøres. Aarsagen til S. er en Ernæringsforstyrrelse i Linsen, der enten kan have en local (Beskadigelser eller Betændelser i eller i Nærheden af Linsen) eller en mere almindelig Grund (høj Alder, Sukkersyge osv.). Synet kan gjenerhverves, saa længe Øjets Lyssans endnu er til Stede, ved Fjernelse af den syge Linse, hvilket oftest sker ved, at denne udtages igjennem et Indsnit i Hornhinden, Stæroperation; da Øjet herved naturligvis taber i Lysbrydningsevne, maa den opererede senere altid bære egne Briller, Stærbriller (s. Briller); Stærkniv og Stærnaal ere de til Stæroperationen almindeligst brugte Instrumenter. Jævnlig følger der nogen Tid efter Operationen en ny, men lettere Fordunkling af den tilbageblevne Linsekapsel, Efterstær, der ogsaa kan hæves ved Operation.

Stær (Sturnus vulgaris), Sangfugl med temmelig stort, lige og spidst Næb, Næseborene nøgne (ikke dækkede af Fjerene), Farven sort med Metalglans og smaa, lyse Pletter; Fjerene, navnlig paa Hals og Hoved, have en særegen, smal og spids Form. S. lever af Insekter og Larver, plukker Utøj af de større Pattedyr osv. og bygger Rede, ofte temmelig selskabelig, i hule Træer, gamle Bygninger, under Tage, i udhængte „Stærkasser" osv. Efter Forplantningstiden samle de sig i store Skarer, som sværme omkring og efterhaanden flytte mod Syd. Ligesom visse Ravnefugle kan S. lære at eftersnakke Ord, efterligne andre Dyrs Lyd og Sang og fløjte Melodier.

Stærkodder (bedre Starkad, oldn. Starkadr, hos Saxo Starcatherus) fremtræder i de nordiske Oldsagn som Repræsentant for Nordens Djærvhed og Kraft (i Lighed med Jødernes Samson og Grækernes Herakles), som Heltenes Helt. Hans Liv er rent mythisk, og der er den største Forvirring og indbyrdes Modsigelse i de Sagns Chronologi, som handle om S., thi overalt i Norden, hvor nogen Stordaad øves, skal S. have været med. Hans Hjemstavn var Norge; han nedstammede fra Jætterne, levede gjennem et Tidsrum af 3 Aarh. og var Odins særlige Yndling. Medens S. var Barn, bleve hans Fader Storværk og Moder Unn overfaldne og indebrændte af Unns Brødre, hvorefter han til sit 12te Aar blev opfostret af en Høvding Grane (kaldet Roshaarsgrane), der var Odin selv. Fra den Tid udførte han en næsten uoverskuelig Række af Manddomsgjerninger, skjønt af og til blandet med Nidingsdaad, saaledes Drabet af hans Staldbroder Vikar og Snigmordet paa hans Konge og Ven Aale den frække. S. opfostrede Kong Frodes Søn Ingjald, men da denne senere som Konge viste sig blødagtig og søgte Samkvem med sin Faders Mordere, opmanede S. den unge Konge, ligesom han ogsaa beskyttede Ingjalds Søster Helgas Kjærlighed til den norske Kongesøn Helge imod Angantyr. Sidste Gang træffe vi S. i Braavallaslaget kæmpende paa Sigurd Rings Side. Gammel og graa vandrede han derpaa om paa Jorden og græd for Døden paa Sottesengen, indtil han blev dræbt af en Kæmpe Hød, hvis Fader han havde fældet. Ikke blot som Helt, men ogsaa som Skjald var S. sin Tids Ypperste; en egen Versart, hvori hans Svanesang er os opbevaret, bærer Navn efter ham.

Stævn, de tvende svære Tømmere i For- og Agterenden af Skibet (For- og Agterstævn) fra Kjølen og op efter. Paa Agterstævnen hænger Roret. I Skrueskibene findes som oftest to Agterstævne, én foran og én agten for Skruehullet, hvori Skruen bevæger sig.

Stævne, indkalde en Person for Retten enten i Anledning af en processuel Handling, man vil have foretaget imod ham, eller fordi man vil tilpligte ham at møde som Vidne ell. lign. for Retten. **Stævning** kaldes dels den Handling at stævne en anden, dels det skriftlige Document, ved hvis Forkyndelse for den paagjældende Indkaldelsen sker. Efter den forskjellige Beskaffenhed af den processuelle Handling, man vil have iværksat imod den paagjældende, betegnes S. med forskjellige Navne (Domsstævning, naar man vil hænde Dom over ham; Vidnestævning, naar man vil føre Vidner imod ham, osv.). Efter som S. udstedes i Rettens Navn eller i Sagsøgerens eget Navn, kaldes den en Retsstævning eller en Udenretsstævning, og efter som Forkyndelsen sker ved en Meddelelse umiddelbart enten til den paagjældende selv eller en anden paa hans Vegne, eller (hvad der i enkelte Tilfælde kan ske) ved en offentlig Bekjendtgjørelse for alle og enhver, især ved Indrykning i de offentlige Tidender, kaldes den en privat eller en offentlig S. Den S., der udtages i Contra- og Continuationssøgsmaal, kaldes Contra- og Continuations-S.

Støbesand, s. Værkstedsand.

Stöber, Dan. Ehrenfried, tysk Forfatter, f. 1779 i Straßburg, blev 1806 Notar, 1821 Advocat smstds.; d. 1835. Gjennem sine til Dels i Straßburger Mundart affattede Skrifter („Alsatisches Taschenbuch", 1806—8, „Sämtl. Gedichte u. kleine prosaische Schriften", 4 Bd., 1835) saa vel som paa andre Maader stræbte han ihærdig at bevare og styrke det tyske Element i Elsaß. Disse Bestræbelser fortsattes af hans to Sønner, af hvilke den ældste, Aug. S. (f. 1808, 1841—71 Prof. ved Collegiet i Mühlhausen; d. 1884 som Conservator ved det derværende historiske Museum), udgav en Række Samlinger og poetiske Bearbejdelser af elsaßiske Sagn og Folkesange, Skrifter vedrørende Elsaß's Historie og Literatur, en Aarbog „Alsatia" (1850—55 og 1860—85) samt endelig „Gedichte" (1867; mest Ballader og humoristiske Digte), medens den yngre, Adolf S. (f. 1810, siden 1840 Sognepræst i Mühlhausen), foruden Bidrag til Broderens Arbejder og forskjellige theologiske Skrifter har strevet en Mængde lyriske og episke Digte, overvejende af ethisk og religiøst Præg, ofte med en egen Natursymbolik (til Dels samlede i „Gedichte" 1845, „Reisebilder aus der Schweiz" 1850 og 1857 og „Reformatorenbilder" 1857).

Støberande, de opstaaende Rygge, der ere fremkomne ved, at det flydende Materiale (Gips, Metal) under en Støbning (s. Billedstøbning, Metalstøbning) er trængt ind i Fugerne imellem Formens Dele. Da Borttagelsen af S., som er nødvendig for et godt Udseende, ved haarde Materialer er besværlig, ved Kunstsager tillige farlig for Correctheden, bør Formens Dele passe tæt sammen, saa at S. kunne blive ret fine.

Støbeseddel kalde Bogtrykkerne Listen over det Forhold, hvori der er Brug for de enkelte Typer og andre med Præg forsynede Dele af en Skriftkasse. Da nogle af disse ikke bruges saa ofte som andre og man dog ønsker alle Dele lige stærkt slidte, er en god S. af Vigtighed; men den kan umulig være at stole paa, da Forholdet afhænger ikke blot af Sproget, men tillige af det Fag, en Bog tilhører, af Forfatterens Orthographi o. m.

Støbeskal. Graat Støbejærn bliver haardt (og hvidt) ved pludselig Afkøling. Da man ved Støbningen af Jærn gjærne bruger Former af vaadt Støbesand, afkøles Overfladen saa hurtig, at det yderste Lag bliver haardt, og det kaldes da S. Tykkelsen af S. er meget forskjellig, ved Sandstøbning dog ikke let over 1 Linje, hvorimod den ved Støbning i Jærnformer kan blive meget tyk. S. spiller i flere Retninger en vigtig Rolle. Undertiden er den til Gavn, naar nemlig en saadan Haardhed af Overfladen er ønskelig, men som oftest er den til Besvær, idet Værktøjerne, som skulle arbejde deri, hurtig sløves. Desuden fremkommer der let Spændinger i Støbestykket derved, at Støbeskallen og det indre af Jærnet stræbe at trække sig sammen i forskjellig Grad under Afkølingen, hvilket i visse Tilfælde kan bevirke Formforandring, Stykket kaster sig, ligesom Stykket ogsaa svækkes derved eller endog kan springe itu uden ydre Foranledning.

Støbetap eller Indløbstap, s. Indløb.

Støchiometri, chemisk Proportionslære, Atomlære, Ækvivalentlære, er den Del af Chemien, som omhandler de Vægt- og Rumfangsforhold, hvori Grundstofferne danne chemiske Forbindelser. S. Atom og Ækvivalent, Chemi, Dalton, Richter, Berzelius.

Stöcker, Adolf Chr., tysk Præst, f. 11 Dec. 1835 i Halberstadt, Søn af en preussisk Underofficer, blev 1863 Præst først i en Landsby, senere i en Fabrikstad og 1871 ved Garnisonen i Metz, endelig 1874 Hof- og Dompræst i Berlin. Her grundlagde han i Jan. 1878 det „christelige Arbejderparti" som en Modvægt mod Socialdemokraterne; i mange enkelte Stykker stiller han dog lignende Krav, saaledes om en Normalarbejdsdag og om Indskrænkning af Kvinders og Børns Arbejde, og han er ligeledes en Fjende af Capitalismen (vil have progressiv Indkomstskat); men dels hævder han Christendommen som den store Samfundsmagt, dels forlanger han, at Staten skal gjennemføre Arbejdernes Organisation med tvungne Fagforeninger, Voldgiftsretter og Livsforsikring. Oprindelig samlede S. kun faa Hundrede Tilhængere, men allerede 1885 afgav hans Parti 53,000 Stemmer ved Rigsdagsvalgene, og han selv blev 1879 valgt til det preussiske Underhus og 1881 til den tyske Rigsdag. Ogsaa er han Formand for den indre Mission i Berlin og udfolder herved en storartet Virksomhed, samt er en vægtig Støtte for Antisemiterne.

Stöckhardt, Jul. Adolf, f. 4 Jan. 1809 ved Meißen, d. 1 Juni 1886 i Tharand, har Fortjenesten af ved sine livlige Foredrag og Skrifter at have henledet Opmærksomheden paa Chemiens Betydning for Landbruget og har herved væ-

sentlig bidraget til Landbrugschemiens Udvikling. S. ansattes 1847 som Professor i Agriculturchemi ved Land- og Forstakademiet i Tharand, hvor han begyndte med at foretage agriculturchemiske Undersøgelser i Laboratoriet, Mark- og Fodringsforsøg paa den til Akademiet hørende Avlsgaard og i Landboforeningerne at holde Foredrag, som han selv kaldte „chemiske Markprædikener" (4de Opl. 1857). Dette førte til Indførelsen og Uddannelsen af Vandrelærer-Institutionen som Dannelsesmiddel for Landmændene og til Oprettelse først af Forsøgsstationen i Möckern ved Leipzig, 1852, og senere af mangfoldige lignende Anstalter i Tyskland og andre Lande. Til hans vigtigste Skrifter høre „Der chemische Ackersmann", der i Aarene 1855—75 udkom som Fortsættelse af hans „Chemische Feldpredigten", fremdeles „Schule der Chemie" (18de Opl. 1876) og „Guanobüchlein" (4de Opl. 1856).

Stød, s. Støv.

Stød er den Indvirkning, Legemerne udøve paa hinanden, naar de træffe hinanden under Bevægelsen; det bestaar dels i et Tryk, dels i en Forandring i Bevægelse. De simpleste Forhold indtræde, naar to Legemer bevæge sig langs samme Linje, i samme Retning, men med forskjellige Hastigheder. Ere de uspændige, vil det indbyrdes Tryk vedblive saa længe, indtil de have opnaaet en fælles Hastighed, som de da beholde, og da der ikke er tabt noget i Bevægelsesmængde, vil denne Hastighed findes ved at dividere Summen af Legemernes Bevægelsesmængder med Summen af deres Masser. Ere Legemerne fuldkommen spændige, ville de først opnaa den samme fælles Hastighed, men derpaa indtage deres oprindelige Figur og under denne Tilbagegang være underkastede den samme Række af Indvirkninger, saa at det bageste Legeme vil tabe, det forreste vinde dobbelt saa meget i Hastighed, som naar de vare uspændige. Trykket beror paa Legemernes Haardhed; jo større denne er, desto kortere bliver den Tid, Hastighedsforandringen fordrer, og desto større Trykket. Ved de spændige Legemers S. tabes hverken i Bevægelsesmængde eller i levende Kraft. Træffer S. skjævt, eller gaar det forbi Tyngdepunktet, vil Legemet baade faa en fremskridende og en omdrejende Bevægelse. Mariottes Stødmaskine bestaar af en Ramme, hvori der i tynde Traade er ophængt en Række elastiske Kugler, saaledes at de i Hvilestillingen røre hinanden og have deres Centrer liggende i en ret Linje. Ere Kuglerne lige store og man fører den ene af de to yderste Kugler ud i en skraa Stilling og saa lader den falde imod de andre, forplanter Stødet sig igjennem alle Kugler til den sidste, som da alene gjør et Udsving, og medens alle de mellemliggende Kugler forholde sig rolig, svinge de to yderste skiftevis ud og ind, indtil Bevægelsen slutteligt ophører. Det elektriske S. er den ejendommelige Fornemmelse, den elektriske Udladning frembringer ved at gaa igjennem vort Legeme. S.s Styrke synes ikke at bero paa Styrken af den elektriske Strøm, men paa Hurtigheden af dens Forandringer. En constant Strøm giver intet S. Toners S. Klinge to Toner, der kun ere lidet forskjellige i Højde, samtidig, hører man en afvexlende Tiltagen og Aftagen af Tonens Styrke. I det Øjeblik, da begge Tonegivere svinge i samme Retning, vil nemlig Tonen lyde forstærket; efter nogen Tids Forløb har den ene udført ½ Svingning (frem og tilbage) mere end den anden; de svinge i modsatte Retninger, og Tonen svækkes. Efter Forløbet af en lige saa lang Tid har den ene gjort en hel Svingning mere end den anden, de svinge i samme Retning og Tonen forstærkes osv. Man ser heraf, at der hvert Sekund vil fremkomme saa mange Forstærkninger af Tonen, som Forskjellen imellem Antallet af de Svingninger, de to Toner udføre. Er der kun faa S. i Sekundet, høres det kun som en Svæven i Tonens Styrke; er der mange, som en ubehagelig Skurren.

Stødemaskine (Stikkemaskine), en Metalhøvlemaskine, hvor Staalet sidder paa den nederste Ende af en lodret Stang, der gaar op og ned, medens Stykket ligger vandret og for hver Bevægelse af Staalet faar en lille Forrykkelse. S. bruges bl. a. til de saakaldte Lase eller Kilegange (Fordybninger) indvendig i Navet paa Tandhjul, hvorved de gjærne befæstes paa Axlen.

Stødhævert, d. s. s. hydraulisk Vædder.

Stødpuder eller Buffere, de for og bag paa Jærnbanevogne anbragte Indretninger til at modtage Tørnet ved Vognenes Sammenstød. S. maa enten selv være elastiske — af vulkaniseret Kautschuk eller runde Fjedre — eller de maa være forbundne med Vognene ved kraftige Fjedre. Virkningen er i begge Tilfælde den, at der til Fjedrenes Sammentrykning forbruges den levende Kraft, som ellers vilde virke ødelæggende paa Vognene ved Sammenstødet.

Stødstang, s. Metaltraad.

Støkker (Caranx), Slægt af Makrelfiske med et sammentrykt, langstrakt eller højt, ofte rudeformet Legeme og halvmaanedannet Halefinne; Sidelinjen er enten i hele sin Længde eller dog i en Del deraf væbnet ligesom med et Panser af store og haarde, tornede Skæl. Den alm. S. (C. trachurus), 12—19", fanges ogsaa ved de danske Kyster, især mellem Sild og Hornfisk.

Støl, norsk, s. Sæter.

Stør, Flod i Holsten, udspringer i Nærheden af Bornhøved, løber mod S. V. forbi Kellinghusen og Itzehoe og falder ¼ M. neden for Glückstadt i Elben. Dens nederste Løb gjennem Marsken er indfattet af Diger. Sejlbar for Søskibe fra Itzehoe. 10 M. lang.

Stør (Acipenser), Fiskeslægt, som med Skuffel- og Spadestørene (Scaphirhynchus og Spatularia) udgjør en egen Orden, der slutter sig nær til Ganoiderne. Svømmeblæren har Luftgang, Finnerne ere Bløodfinner, Bugfinnerne sidde tæt ved Gattet. Legemet er smækkert og langstrakt og løber fortil ud i en ofte lang og spids Snude, bagtil i en skjæv (heterocerk) Hale ligesom Hajernes, temmelig tæt op til hvilken Ryg- og Gatfinnen ere anbragte; den lille, udskydelige, tandløse Mund er anbragt paa Undersiden af Hovedet, og foran den sidde nogle Skjægtraade. Største Delen af Hjærnekassen og den egentlige Rygrad ere hos S. bløde og bruskagtige, ikke afdelte i Knogler, men danne kun en fortløbende Bruskmasse;

derimod ere de fleste øvrige Skeletdele, som støtte Munden, Gjællerne, Finnerne osv., mere eller mindre forbenede. Til Erstatning er deres Hud panserklædt; Hovedet dækkes aldeles af Benskjolde, men paa Kroppen sondre disse sig i 5 Rækker, en midt ud ad Ryggen og 2 paa hver Side; i Mellemrummene er Huden haard og ru af mindre Bendannelser. S. ere i det hele store Fiske, der om Foraaret gaa langt op i Floderne for at lege, ligesom Laxen; de tilhøre den nordlige Halvkugle og spille navnlig en stor Rolle i Nordamerikas, Ruslands og Sibiriens Floder. Det er Fiske af en dorsk og rolig Natur, der opholde sig nær ved Bunden og leve af Smaadyr. A. Sturio, den almindelige S., forekommer ved alle Europas Kyster og er heller ikke sjælden ved de danske; dens Kjød er sundt og velsmagende. Den bliver indtil 18 F. lang, i Regelen dog kun 4—6 F. Smlgn. **Husblas** og **Kaviar**. A. huso, i Donau, Volga og andre østeuropæiske Floder, er en af Slægtens største Arter (24 F.), hvorimod Sterletten (A. ruthenus) i det sorte og kaspiske Hav og de deri faldende Floder kun bliver 2—3 F. lang. **Skuffelstøren** har en længere Snude, en fuldstændig pladedækket Hale, som løber ud i en lang Traad; den forekommer i Mississippi og i Centralasiens Floder, ligesom **Spadestøren**.

Størkning, s. **Smeltning**.

Støttehale kaldes Halen hos visse Pattedyr og Fugle. Hos Springharen og Kænguruhen er den lang, tyk og stærk og tjener til Støtte, naar de sidde paa Bagbenene, samt til at styre Farten under Springet. Hos Fuglene dannes S. ved en ejendommelig Stivhed af Halefjerene, f. Ex. hos Spætterne og Træløberne, hvor de stive, elastiske Halefjer understøtte Klatringen, og hos visse Svømmefugle, hvor Bagfødderne sidde langt tilbage, og for hvilke Halen tjener til Støtte, naar de sidde eller klatre om paa Klipperne (Skarv, Alk m. fl.).

Støttepille, d. s. s. Modstandspille (s. **Pille**).

Støvdrager (stamen) optræder i ēn eller flere Kredse og udgjør Blomstens 3dje Bladsæt udenfra; de udvikle Støvkornene og kunne derfor betragtes som Plantens hanlige Befrugtningsorganer. S. bestaar af Støvtraad og Støvknap, denne igjen af de to Støvsække, forbundne ved Knapbaandet.

Støvkorn (pollen). Da den hunlige Kjønscelle, Kimblæren, hos Blomsterplanterne i Regelen ligger saa godt gjemt inden for Blomstens forskjellige Dele, at de fine Slimceller, Sædcellerne, der hos Sporeplanterne bevirke Befrugtningen, vilde gaa til Grunde paa Vejen derud, og da Vejen fra Blomst til Blomst ofte er lang, finde vi her (hos Blomsterplanterne) S., d. e. Celler, forsynede med en dobbelt Hinde, hvoraf den ydre er tyk og resistent mod ydre Paavirkninger samt ofte forsynet med særegne Redskaber, ved Hjælp af hvilke S. lettere kan holde sig fast paa Arret, hvorhen det henføres af Vinden eller Insekterne, medens den indre Hinde er fin og tynd og beregnet paa at kunne voxe; denne udvikler sig til Støvrøret og leder den befrugtende Masse ned gjennem de forskjellige Væv til Ægget og ind i dette. S. fremkommer ved fortsatte Delinger i visse af Støvknappens Celler; s. **Befrugtning** og **Blomsterstøv**.

Støvlet [lētt], et Slags Gamache af Læder, der gik op over Knæet, og som, da den skulde sidde meget stramt, var til stor Pine og Plage. Den hørte til det 18de Aarh.s militære Paaklædning.

Støvlet-Kathrine, kaldet „Mylady", et løsagtigt Fruentimmer, i hvis Selskab Christian VII i sine første Regeringsaar drev sine natlige Orgier paa Kjøbenhavns Gader og Værtshuse. Hendes virkelige Navn var Anna Kathrine Benthaken.

Støvringgaard er et Jomfrukloster tæt ved den vestlige Bred af Randers Fjord. Det var tidligere en Herregaard, der allerede omtales paa Erik Menveds Tid. Under Valdemar Atterdag og Dronning Margrete tilhørte S. den mægtige Ridder Christiern Vendelbo og havde senere Ejere af de adelige Familier Thott, Bjørn, Kaas og Fuiren. Gehejmeraadinde Christine Harbo, født Baronesse Fuiren, testamenterede 23 Nov. 1735 S. til et Jomfrukloster for en Priorinde og 12 Jomfruer, som alle skulle være Døtre af Mænd i de 5 første Rangklasser. Hævningen er for Priorinden 1,000 Kr. og for Conventualinderne 600 Kr. aarlig samt Bolig og Underhold i Klosteret; desuden faa 137 Expectantinder en større eller mindre Pengesum om Aaret. Ved Udgangen af 1886 ejede Klosteret i Capitaler c. 1,414,000 Kr. og desuden noget Jordegods. I Klosterets Capel holder Sognepræsten for Støvring Gudstjeneste.

Støvvej (pistillum), Blomstens inderste Bladsæt, kan være dannet af ēt eller flere Blade og udgjør Plantens hunlige Formeringsorgan, da Æggene udvikles i den. S. bestaar af Frugtknuden, der omdannes til Frugt, Griffel og Ar, hvilke to sidste i Regelen falde hen efter Befrugtningen. Griflen kan mangle, og hos de nøgenfrøede findes der kun et aabent Frugtblad.

Suaheli-Kysten, s. **Sansibar**.

Suakin, Havnestad i Nedre-Nubien i Afrika ved det røde Hav under 19° n. Br. med c. 12,000 I., god Havn, store Bazarer, Smeddeværksteder og betydelig Handel. — S. stod indtil 1865 under den tyrkiske Pascha i Dschidda, men blev da afstaaet til Ægypten. Under Mahdiens Opstand blev S. 1884 besat af engelske Tropper, som n. A. havde gjentagne Kampe med Osman Digma. Denne angreb 1887 paa ny S., der nu var besat af ægyptiske Tropper, men led i Dec. 1888 et afgjort Nederlag imod den engelske General Grenfell.

Sub, lat., under.

Subaltērn, underordnet, bruges navnlig i Sammensætningen **Subalternofficer**, hvorved forstaas de lavere Officerscharger, Capitainer, Premier- og Secondlieutenanter, navnlig de to sidste.

Subapennin-Formatiōn kaldes i Geognosien nogle Lagdannelser, der findes i Øvreitalien paa begge Sider af Apenninerne og i Hovedsagen bestaa af Mergel og Sandlag med en stor Mængde vel vedligeholdte Saltvandsforsteninger, hvoraf henved Halvdelen tilhører Arter, der endnu leve i Middelhavet. Den hen-

regnes til en yngre Afdeling af de tertiære Dannelser (Pliocænformationen).

Subcontrær, s. Contradictorisk.

Subcutān, hvad der er under Huden (lat. cutis). S. Bindevæv, det Lag af løst Bindevæv, der forbinder Huden med de underliggende Muskler og Knogler, og som er mere eller mindre rigelig forsynet med Fedt, hvilket giver Legemet dets naturlige, afrundede Form. Ogsaa visse Operationer, der gjøres under Huden (f. Ex. Seneoverskæring), eller hvorved Lægemidler indbringes under denne (s. Injection), kaldes subcutane.

Subdiakōn, Diakonens Medhjælper, regnes i Romerkirken siden Innocens III.s Tid med til ordines majores; i enkelte protestantiske Kirker bruges S. enstydigt med vort 2den residerende Capellan.

Subiāco, Stad i Mellemitalien, 6 M. ø. for Rom, med 7,000 J., et rigt Benedictinerkloster med mange Kunstværker og Ruiner af Neros Pallads.

Sūbito, it., pludselig, hurtig, f. Ex. volti subito, fork. V. S., vend hurtig (Bladet) om.

Subject kaldes i Grammatiken Grundordet i en Sætning, den Person ell. Ting, om hvilken noget udsiges, f. Ex. Drengen læser. S. ogsaa Dom, Object. Subjectivīsme betegner dels en Tendens til ensidig at opfatte Tingene fra et subjectivt (individuelt, personligt) Synspunkt i Stedet for at søge et almengyldigt, af Betragterens tilfældige Vilkaar uafhængigt Synspunkt, dels ogsaa en Opfattelse, som nægter, at der gives noget af Bevidstheden uafhængig bestaaende.

Sub jūdice lis est, lat., „Striden er under Dommeren", Striden er uafgjort.

Subleyras, Pierre [lærās], fransk Maler, f. 1699 i Uzès, d. 1749 i Rom, var i Toulouse Elev af Rivalz og kom derfra 1724 til Paris, hvor han strax tildrog sig Opmærksomhed. Ved sit første Maleri, „Kobberslangen i Ørkenen", opnaaede han le grand prix og Stipendium til en Rejse til Italien, som han siden ikke mere forlod. Ikke desto mindre maa han, da hans vigtigste Arbejder før eller senere ere komne til Frankrig, regnes for en af den ældre franske Skoles Hovedmestre og i det hele en af sin Tids betydeligste Historiemalere. „Magdalene ved Pharisæernes Gjæstebud" grundlagde hans Berømmelse i Rom; et andet Hovedbillede er „Kejser Valens, som besvimer under St. Basilius's Messe", udført i Mosaik i Peterskirken; Originalen er bragt til Paris. Louvre ejer elleve af hans vigtigste Arbejder.

Sublīm, høj, ophøjet.

Sublimāt betegner i Chemien som Fællesnavn ethvert Legeme, der er sublimeret. I snævrere Forstand betyder det Weissublimat, Kviksølvsublimat, d. s. s. Kviksølvchlorid, s. Kviksølv. Sublimatiōn, den Operation, hvorved faste flygtige Stoffer fordampe under saadanne Forhold, at man kan fortætte Dampene igjen. Smlgn. Destillation.

Sublunārisk, under Maanen; den s. Verden bruges om Jorden med Bibetydning af dens Ufuldkommenhed.

Submandāt finder Sted, naar en lader det ham af en anden overdragne Fuldmagtshverv (Mandat) besørge ved en tredje, hvortil han ofte kan være berettiget enten ved udtrykkelig Tilladelse fra Mandantens Side eller i Følge det paagjældende Forholds egen Natur.

Submūltiplum, en Størrelse, som indeholdes et helt Antal Gange i en anden, hvilken sidste omvendt kaldes Multiplum af den første. Saaledes er 9 et S. af 63.

Subordinatiōn, den underordnedes Forpligtelse til at adlyde sin foresatte, især i militære Forhold. Subordinēret, underordnet; s. Sideordnet.

Subsȳd, d. s. s. Underilte.

Sub rōsa, lat., s. Rose.

Subscribēre, underskrive; forpligte sig til at give en bestemt Sum til et eller andet Foretagende eller til at modtage og betale de til bestemte Tider udkommende Dele af et Værk. Subscribēnt, en, der forpligter sig paa sidstnævnte Maade.

Subsidier (af lat. subsidium, Bistand) kaldes i Folkeretten den Understøttelse, navnlig med Penge, som i Krigstilfælde ydes en af de krigsførende Magter af en anden Magt. Subsidiær, hvad der træder i Stedet for, er til Erstatning for noget andet (s. Paastand, s. Forslag).

Substāns, hvad der har Bestaaen og Virkelighed, i Modsætning til Accidens, en forbigaaende og afledet Ejendommelighed. Hvad der leder Menneskene til at antage Substanser, er den Regelmæssighed, hvormed Grupper af Egenskaber eller Accidenser stedse forekomme i Forening. Det substantielle i Phænomenerne er altsaa deres lovmæssige Sammenhæng. Den almindelige Bevidsthed har Tilbøjelighed til at antage en forskjellig S. for hver ejendommelig Kreds af Phænomener. Men da alle Kredse vise sig at staa i lovbunden Sammenhæng med hverandre, føres man til sidst til Antagelsen af ēn S., der ligger til Grund for alle Phænomener. En skarpere Bestemmelse af S.s Begreb viser det samme: naar S., i Modsætning til Accidens, er „det, der er i sig selv og begribes ved sig selv" (Spinoza), kan der kun gives en; var der flere, vilde de begrænse hverandre og saaledes ikke have Bestaaen i og for sig selv. Men heri ligger da ogsaa, at S. i sidste Instans bliver det for os uerkjendelige, da vor Erkjendelse beror paa Sammenlignen og kun kommer i Stand, naar vi have en Flerhed af Elementer at bringe Sammenhæng imellem. Det, som bestaar i sig selv, kan ikke bringes i Sammenhæng med noget andet. Vi opfatte stedse S. paa relativ Vis, betinget ved vor Organisation, ved den Maade, hvorpaa vi optage og bearbejde Indtrykkene. S. bliver for os det, som paavirker os efter bestemte Love, den lovbundne Kraft. I disse Love have vi et relativt, men ikke et adæqvat Udtryk for S. — I dagl. Tale betegner S. en legemlig, stoflig Masse af charakteristisk Ejendommelighed; substantiēl, hvad der har S.; ogsaa væsentlig, kraftig, nærende.

Substantivum, lat., Navneord eller Hovedord, kaldes i Grammatiken det Ord, ved hvilket noget for sig alene benævnes. S. ere enten Fællesnavne, Appellativer, som Mand, By, eller Egennavne, Propria, som Peter, Kjøbenhavn.

Substituēre, at sætte et (en) i Stedet for

et andet (en anden). Substitūt kaldes den, der træder i Stedet for en anden og udfører hans Forretning. Substitutiōn, Erstatning, Indsættelse af en Vicar. I Arveretten bruges S. specielt om en saadan testamentarisk Disposition, hvorved en enten indsættes til Arving i en andens Sted, navnlig for det Tilfælde, at denne sidste, den oprindelig indsatte Arving, dør før Arveladeren eller af anden Aarsag ikke kommer til at arve ham (den saakaldte simple eller directe S.), eller indsættes efter en anden, hvortil især hører det Tilfælde, at det paalægges den umiddelbart indsatte Arving ved sin Død at efterlade Arven til en anden (den saakaldte fideicommissariske S., s. Fideicommis). I Chemien forstaas ved S. en Proces, hvorved en given Forbindelse omdannes til en anden ved, at en vis Mængde af et Grundstof eller Radical ombyttes med den æqvivalente Mængde af et andet Grundstof eller Radical. I denne Betydning har man kjendt og antaget S. næsten siden Lavoisier opdagede Grundstofferne. Ved enhver Dobbeltdecompostition finder S. Sted. Men en anden Betydning fik S. (eller Metalepsi), da navnlig franske Chemikere (Dumas, Laurent, Regnault, Malaguti) 1830—40 fandt, at i saare mange organiske Forbindelser Brinten Atom for Atom kunde erstattes ved Chlor og Brom, uden at Forbindelsen derved forandrede sine Hovedegenskaber. I Eddikesyre kunde saaledes 1, 2 eller 3 Brintatomer ombyttes med lige saa mange Chloratomer, og de saaledes dannede 3 nye Forbindelser vare bestandig ligesom den oprindelige Eddikesyre enbasiske Syrer, der i saare mange Henseender viste Forhold analoge med dennes. Det viste sig endog, at man ved at lade Brint in statu nascendi (s. Chemisk Forbindelse) virke paa de chlorholdige Syrer paa ny kunde gjendanne Eddikesyren. At saaledes et af de stærkeste elektronegative Stoffer (Chlor) kunde erstatte et af de stærkeste elektropositive var et stærkt Stød for den elektrochemiske Theori; at det ved disse mærkelige Reactioner syntes bevist, at de chemiske Forbindelsers Hovedegenskaber ikke væsentlig bero paa de Grundstoffers elektrochemiske Charakter, der indtræde deri, men paa den Plads, de enkelte Atomer indtage, blev et Dødsstød for den eneraadende dualistiske Theori. Denne forudsatte nemlig i enhver Forbindelse to Bestanddele af modsat elektrisk Charakter, hvorimod den nye Lære, den unitære Chemi, som nu med Substitutionsphenomener som første Grundlag udvikledes (især af Laurent og Gerhardt) under mange Aars Kampe, i hver chemisk Forbindelse saa et Hele, medens en hel Række Forbindelser ved Substitution kunde afledes af samme oprindelige Forbindelse (Typen), ligesom Stene i en Bygning kunne erstattes af andre af anden Farve, uden at Bygningen derfor mister sine oprindelige architektoniske Linjer. Dette Princip udvikledes ved Gerhardts ualmindelige Generalisationstalent til den s. k. Typetheori, der senere blev udført mere i det enkelte af Kekulé. De oprindelige Gerhardtske Typer vare 3: HCl, H_2O og H_3N, hvortil Kekulé og Kolbe føjede H_4C, og ved Substitution af Brintatomerne i disse 4 Forbindelser med usammensatte og sammensatte Radicaler udvikledes nu Typetheorien ell. de chemiske Forbindelsers theoretiske Constitution. Dog kunde i Typerne Chlor erstattes af Brint, Brom, Jod, Ilt af Svovl, Selen, Tellur, Kvælstof af Phosphor, Arsen, Antimon (Kulstof af Silicium). Typetheorien var dog af en altfor formalistisk Natur og gav paa mange Punkter et altfor tvungent Udtryk for Kjendsgjerningerne, til at den i Længden kunde holde sig; den gav derfor Plads for en anden Theori eller rettere for et heldigere Udtryk for det til Grund liggende i Typetheorien, nemlig Theorien om Grundatomernes Valens (s. Atomitet). Den af Kolbe givne Variation af Typetheorien, i Følge hvilken Planternes Hovednæringsmidler Kulsyre, Ammoniak, Svovlsyre og Phosphorsyre skulde være Grundtyper, hvis Ilt blev substitueret med andre Grundstoffer eller Radicaler, vandt ingenlunde almindelig Tilslutning; ogsaa den er i øvrigt gaaet op i Valenstheorien, om end Kolbe i mange Retninger indtog et særeget Standpunkt. Men ogsaa i Valenstheorien danner S. Grundlaget, og det langt overvejende Antal chemiske Processer opfattes som S.

Substrāt, underliggende Lag; det til Grund liggende, Grundlag, Tingen selv uden tilfældige, uvedkommende Egenskaber.

Substructiōn, Underbygning, Grundbygning.

Subtil, fin, spidsfindig. Subtilitēt, Spidsfindighed.

Subtractiōn, Fradragning, gaar ud paa at finde det Tal, som lagt til et givet, Subtrahendus, frembringer et andet givet Tal, Minuendus. Det søgte Tal hedder Differens eller Forskjel, Regningen at subtrahere. Tegnet derfor er —, der læses „minus". I Ex. $13 - 8 = 5$ er 13 Minuendus, 8 Subtrahendus, 5 Differensen. Er Subtrahenden større end Minuenden, bliver Differensen negativ.

Subtroper kaldes to Bælter af Jordoverfladen, et paa hver Side af den hede Zone, altsaa dannende de varmeste Egne af det tempererede Bælte. S. have som Regel deres største Regnmængde om Vinteren; Aarstidernes Middeltemperatur kommer her igjen med større Regelmæssighed end i de andre Dele af den tempererede Zone.

Suburbicāriske Bisper kaldes Bisperne i de Staden (lat. urbs) Rom i kirkelig Henseende underlagte 10 italienske Provinser.

Subventiōn, Hjælp, Bistand, især en Understøttelse fra Statens Side til Gjennemførelse af et privat Foretagende.

Succāde, de meget saftige og kjødfulde Frugthuse af Citrus Cedra og andre Citronarter, der i frisk Tilstand indkoges med Sukker.

Succedēre, efterfølge, bruges i Retsvidenskaben om at træde ind i en andens Retsforhold. Dette kan ske paa to forskjellige Hovedmaader, hvorefter man skjelner mellem to Arter Succession. Universalsuccession kaldes den, som finder Sted, naar samtlige en Persons Formueretsforhold eller m. a. O. hans hele Formue med alle derunder indbefattede Rettigheder og Forpligtelser gaar over til ēn eller flere andre, saaledes at disse træde aldeles i For-

gængerens Sted baade som Creditorer og Debitorer. Det er dette Forhold, som navnlig finder Sted ved Arv i egentlig Forstand, til Dels ogsaa ved Ægteskab, for saa vidt derved stiftes et fuldstændigt Formuesfællesskab mellem Ægtefællerne, og ved Fledføring. **Singulærsuccession** siges derimod at finde Sted, naar ên eller flere enkelte bestemte Rettigheder (som Ejendomsretten over en bestemt Ting, en vis enkelt Fordring e. desl.) eller Forpligtelser overdrages til en anden. For saa vidt som det er en Ejendom, der (som et Len, Stamhus eller Fideicommis) udelt gaar i Arv fra en til en anden i en vis Slægt efter en ên Gang bestemt Følgeorden, kaldes denne Overgang en **Individualsuccession**, og den Rækkefølge, hvori de forskjellige arveberettigede Personer efter hinanden tiltræde Ejendommen, kaldes **Successionsorden**, hvilket Udtryk ogsaa i den offentlige Ret bruges om den Orden, hvori Tronen i et Land nedarves (Tronfølgeorden). **Succedere** bet. ogsaa lykkes, have Fremgang, Held. **Succès**, fr. [syksä], Held, Lykke.

Succinum, s. Rav. **Succinät**, et ravsurt Salt.

Succulênt, saftig. **Succulêns**, Saftighed.

Succursâle, Hjælpekirke, Annexkirke; Filial. **Succursalist** [synkyr], s. Desservant.

Suchet, Louis Gabriel [syschä], fransk Marschal, Hertug af Albufera, f. 2 Marts 1770, indtraadte 1792 i Hæren og blev allerede 1797 Brigadegeneral. 1798—99 var han først Massénas senere Jouberts Stabschef; han blev 1800 Divisionsgeneral, kæmpede imod Melas, men kunde ikke hindre Genuas Overgivelse. 1801 blev han Generalinspecteur for Fodfolket og førte 1803—4 en Division i Lejren ved Boulogne; han udmærkede sig ved Ulm og Austerlitz 1805, samt ved Saalfeld og Pultusk 1806, men vandt især Berømmelse i Spanien 1808—13. Han undertvang efterhaanden fuldstændig Catalonien, Aragonien og Valencia og viste baade stor Dygtighed og Klogskab i sin Forvaltning. Efter Indtagelsen af Tarragona i Juni 1811 blev han Marschal og efter Indtagelsen af Valencia i Jan. 1812 Hertug; han trak sig først i Slutn. af 1813 tilbage over Pyrenæerne. 1815 blev han Pair og dækkede Grænsen imod Italien; han fik derfor ingen Ansættelse under Bourbonerne og først 1819 sin Pairsværdighed tilbage. D. 3 Jan. 1826. — Hans Søn, **Napoleon S.**, Hertug af Albufera, f. 1813, var 1838—48 Pair og 1852—70 Medlem af den lovgiv. Forsamling; d. 1877.

Suchöna, Flod i Rusland, s. Dvina.

Suchüm Kalê var 1810—77 en lille russisk Fæstning i Transkaukasien ved det sorte Havs nordøstlige Kyst. 3 Apr. 1854 blev den rømmet af Russerne og derefter ødelagt af Abchaserne; i Maj 1877 besatte Tyrkerne S., og ved deres Bortgang i Juli s. A. blev den paa ny ødelagt.

Suckling, Sir John [søkl], engelsk Digter, f. 1609, d. 1641, er navnlig bekjendt for sine yndefulde og elegante, ofte erotiske Sange og Ballader.

Sucre ell. **Chuquisâca** [tschuki], Hovedstad i Republiken Bolivia i Sydamerika, c. 9,000 F. over Havet, under 19° 15' s. Br. og 47° 10' v. L., med 24,000 J., er Sæde for en Ærkebiskop og har et Universitet. Staden er grundlagt 1539 af Franc. Pizarro, som paa Grund af de nærliggende Sølvminer kaldte den Cinbad de la Plata („Sølvstaden"). Senere fik den Navnet Chuquisaca ell. Puente de Oro („Guldbroen") og 1824 fik nuværende Navn til Ære for General Sucre.

Sucre, Anton J. de, sydamerikansk Frihedskæmper, f. 1793 i Venezuela, indtraadte 1810 i „Patrioternes" Hær og var en af Bolivars dygtigste Hjælpere. Han blev 1824 Overanfører og vandt 9 Dec. det store Slag ved Ayacucho, som afgjorde Sydamerikas Løsrivelse fra Spanien. Til Løn valgtes han 1825 til Præsident i Bolivia, men blev allerede 1828 fortrængt. 1830 var han Formand for den grundlovgivende Congres i Bogota og blev i Juni s. A. snigmyrdet i Cartagena, fordi han virkede for Bolivars Gjenindsættelse. Efter ham blev Bolivias Hovedstad opkaldt.

Suczava [sutschä], Stad i det østerrigske Hertugd. Bukovina, ved Floden S., 10 M. s. til ø. for Czernowitz, med 10,000 J. og store Saffianfabriker.

Sudan ell. **Nigritien**, d. e. „de sortes Land", er det arabiske Navn for den store Landstrækning i det indre Afrika, der mellem Sahara og det sydlige Højafrika fra Senegambien i Vest strækker sig ud over Tsad Søen i Øst hen imod de Lande, der gjennemstrømmes af Nilen. Det indeholder en rig Afvexling af Sletter, bølgeformet Bakkeland og Bjergland af i det hele ringe Højde. De betydeligste hidtil kjendte Højder findes mod Ø. hen imod Tsad Søen, Alantika, s. for Binne Floden i Adamawa, c. 10,000 F. Landet er gjennemskaaret af talrige Floder, af hvilke den betydeligste er Niger med dens talrige Bifloder, hvoriblandt den mærkeligste er Binue. Mod Ø. er den 500 □ M. store Sø Tsad med talrige Øer, som i den tørre Tid egentlig kun er en Sump, men som i Regntiden udbreder sig over store Strækninger; den optager talrige Floder, af hvilke de betydeligste ere den fra S. kommende Schari og fra V. Yaube. Klimaet er tropisk og svarer til Landets Beliggenhed mellem 7° og 18° n. Br. Regntiden varer fra April til October og er ved de store Oversvømmelser, den fremkalder, og de dertil knyttede mephitiske Uddunstninger meget farlig for alle Fremmede. Landet er for det meste frugtbart og rigt paa alle Afrikas tropiske Produkter, ligesom her ogsaa findes de fleste af de for Afrika ejendommelige Dyrearter tillige med de sædvanlige Husdyr. Hovedmassen af Befolkningen er Negre, delte i talrige Stammer og for største Delen Muhammedanere. En meget væsentlig Bestanddel af Befolkningen er de fra Vest indtrængte Fellataer (s. d. A.), fordi de i Udvikling staa højt over Negrene og til Dels danne det herskende Element i Samfundene. Største Delen af Befolkningen har faste Boliger og driver Landbrug og Kvægavl samt betydelig Handel, ligesom de ogsaa ere dygtige i Forfærdigelse af Bomuldsstoffer, Læderarbejder, Jernvarer og Lærred samt i Farveri. Landets politiske Inddeling er meget usikker, idet store Riger i forholdsvis kort Tid kunne opstaa og tilsyneladende vinde stor Styrke, men ofte ses i endnu kortere Tid at opløses igjen. De be-

tydeligste Stater ere nu: **Massina**, **Timbuktu** og **Gando** ved Niger, **Sokoto** ø. for Niger og mod S. begrænset af **Binue**, **Kanem**, **Bornu**, **Adamava** og **Bagirmi** omkring Tsad Søen, **Wadai** længer mod Ø. Det tidligere ægyptiske S., grænsende op til Nubien og Abessinien, omfattede **Kordofan** og **Dar Fur**. Disse Landskaber indtoges henholdsvis 1821 og 1875 af Ægypterne, men tabtes igjen 1883 ved Mahdiens Opstand og opgaves fuldstændig 1885.

Suder (Tinca vulgaris), Ferskvandsfisk af Karpefamilien, med plump, temmelig høj Legemsform, bløde Læber, 2 Skjægtraade, smaa, slimindhyllede Skæl; olivengrøn, sortagtig paa Ryg, Hoved og Finner. S. er udbredt over næsten hele Europa og er en dorsk og rolig Fisk, der opholder sig i stillestaaende Vand ved Bunden; den er meget sejlivet, trives endog i raaddent og stinkende Vand og lever af Orme, Larver og alle Haande forraadnende Stoffer. Som Næringsmiddel indtager den ikke nogen særdeles høj Rang.

Suderø ell. **Syderø**, s. Færøerne.

Suderøerne (d. e. de sydlige Øer), det gamle nordiske Navn for Hebriderne, kaldet saa af de norske Vikinger, som først havde koloniseret Orknøerne og derefter i 9de Aarh. undertvang S., hvis gæliske Befolkning blev skatskyldig til Vikingerne. Her stiftedes i 10de Aarh. et Kongerige, hvis Residens blev Man (s. d. A.). Kongerne maatte hylde Magnus Barfod og hans Efterfølgere, men delte sig i 12te Aarh. i flere Linjer, hvoraf en, Sumarlides Slægt, sluttede sig til den skotske Konge, som søgte at vinde Øerne tilbage for Skotland. Kong Haakon Haakonsson gjorde et Krigstog for at sikre sig Øernes Besiddelse, men da han efter et usafgjort Slag ved Largs døde under Vinteropholdet paa Orknøerne (Dec. 1263), overlod hans Søn, Magnus Lagabøter, S. til den skotske Konge Alexander III mod en Sum Penge og en aarlig Afgift, hvilken bortfaldt, da Christian I.s Datter Margrete 1469 blev gift med den skotske Konge Jakob III.

Sudeterne i udvidet Betydning er den Bjergmasse, som ved Oderdalen adskilt fra Karpatherne, med Retning mod V. N. V. strækker sig langs Mährens og Böhmens Grænser indtil Jserbjergene i det nordlige Hjørne af Böhmen, der danne Overgangen til Erzgebirge. Dens østlige Del eller de **egentlige S.** løber paa Grænsen af Mähren og østerrigsk Schlesien og naar i **Altvater** (4,750 F.) sit højeste Punkt. I Grevskabet Glatz i preussisk Schlesien danne de en Bjergknude, bestaaende af **Reichenstein** og **Eulengebirge** mod N. Ø. og **Adlergebirge** mod S. V., hvorfra det böhmisk-mæhriske Højland skyder ud mod S. V. mellem Mähren og Böhmen. Fra Bjergknuden udgaar **Riesengebirge** mod V. N. V. mellem Böhmen og preussisk Schlesien; denne Bjergkjæde naar sin største Højde i Schneekoppe (5,250 F.).

Sue, **Eugène** [sy], fransk Romanforfatter, f. 10 Dec. 1804 i Paris, studerede Medicin uden at fuldende sine Studier, deltog i det spanske Feltog 1823, blev derpaa Chirurg i Marinen, i hvilken Egenskab han besøgte Antillerne, og var 1827 til Stede i Slaget ved Navarino. 1829 arvede han en Formue efter sin Fader, som var Læge og levede et Dandyliv i Paris. Efter at have skrevet nogle Bladartikler udgav han 1830 »Kernock le pirate«, der aabnede Rækken af hans Søromaner (»Plick et Plock«, 1831; »Atar Gull« o. fl.), hvor nøjagtig, real Gjengivelse af Sømandslivet ikke findes, men derimod lidenskabelige og spændende Scener. S.s ideale Figur er en aandrig, blaseret Skeptiker og misanthropisk Aristokrat, en populær Afføding af Byrons Don Juan. Efter at have udgivet en Begyndelse til den franske Marines Historie slog han med »Latréaumont« (1837) ind paa den historiske Roman, som han behandlede med en Del Dygtighed i Skildringen af Charakterer og i Tidscoloriten, men hvor han behandler selve de historiske Personer med stor Vilkaarlighed. »Mathilde, ou mémoires d'une jeune femme« begynder den uhyre Masse af sociale Romaner med Stof fra den moderne Tid, hvilke S. behandlede med en fabrikmæssig Hurtighed, og hvori han fører Læseren ind i Samfundets laveste Lag og i dets forfærdeligste Udskejelser. Nu bliver Helten et Ideal af aandelig og legemlig Styrke og Heltinden en engleren Grisette midt i de hende omgivende Lasters Pøl. De med raffineret Grusomhed opfyldte Situationer vexle med philanthropiske, til sidst socialistiske Declamationer. Artens Hovedrepræsentanter ere »Mystères de Paris« (1842), »Le Juif errant« (1844—45) og »Les sept péchés capitaux« (1847—49). Efter at være falden som demokratisk Candidat til den constituerende Forsamling 1848 blev S. 1850 valgt til den lovgivende og stemte der med yderste Venstre. Ved Statscoupet landsforvistes han og døde i Annecy 8 Aug. 1857. Hans »Mystères du peuple« (1849—56) blev forbudt i Frankrig som umoralsk og oprørsk; det er en Apotheose af det sociale Demokrati.

Suenson, **Edouard**, f. 13 Apr. 1805 i Kjøbenhavn, blev 1823 Lieutenant i Flaaden og gjorde 1827 Tjeneste paa den franske Escadre i Søslaget ved Navarino og 1830 paa Toget til Algérien. 1841 blev han Capitainlieutenant og 1850 Capitain; han førte 1850 Dampskibet „Hekla" og ødelagde 20 Juli den slesvigholstenske Skruedampbaad v. d. Tann i Bugten ved Neustadt. 1851—63 var han Chef for Søcadetcorpset og blev 1855 Commandeur- og 1858 Orlogscapitain. Som saadan førte han 1864 Nordsøescadren og vandt 9 Maj ved Helgoland en smuk Sejer over den østerrigsk-preussiske Escadre under den senere Admiral Tegetthoff. S. førte tvende Fregatter „Niels Juel" og „Jylland" samt Corvetten „Heimdal", imod to østerrigske Fregatter „Schwarzenberg" og „Radetzky", samt tre preussiske Kanonbaade. Efter 2½ Timers Kamp maatte Fjenden trække sig tilbage ind paa engelsk Grund, da især „Schwarzenberg" var stærkt medtaget, og S. maatte undlade Forfølgelse for ikke at krænke den neutrale Magt. 1866 afgik han fra Flaaden med Contreadmirals Titel (1864 var han bleven Storkors af Danebrog) og blev Overlods; da han 1879 opgav denne Stilling, fik han Viceadmirals

Rang. D. 16 Maj 1887. Et Mindesmærke (Bronzebuste af Stein) rejstes ham i Nyboder og afsløredes 9 Maj 1889.

Suetōnius, Cajus S. Tranquillus, rom. Historieskriver c. 75—160 e. Chr., var en Tid lang Privatsecretær hos Hadrian, hvorefter han trak sig tilbage til Privatlivet. Hans Hovedværk er »Vitæ XII imperatorum«, Levnedsbeskrivelser af Kejserne (fra Cæsar til Domitian). Desuden have vi af ham et Skrift »de grammaticis et rhetoribus«. S. er ikke paalidelig i det chronologiske, men giver i et godt Sprog et fyldigt Stof til Charakteristik af de skildrede Personer, idet han især dvæler ved deres Privatliv.

Sueur, Eustache le [syöhr], fransk Maler, s. **Lesueur**.

Suez, Stad i Ægypten, ved Suez-Kanalens Udløb i Suez-Bugten. 11,000 J. Jernbaneforbindelse med Cairo. **Landtangen ved S.**, Ægypten og det røde Hav vare i Oldtiden og Middelalderen den Vej, paa hvilken især Handelen mellem Europa og det rige Indien førtes, og som derfor forskjellige Fyrster tænkte paa at gjøre mere bekvem for den store Samfærdsel ved Anlæg af Kanaler, enten umiddelbart, fra Hav til Hav, eller middelbart, fra Nilen til det røde Hav. Udførelsen af den sidstnævnte Plan begyndtes allerede i den fjærne Oldtid af Seti I og Ramses II, fortsattes af Necho og fuldendtes af Darius Hystaspis; Ptolemæerne aabnede paa ny denne Kanal, Trajan istandsatte den, men de Fordele, den ydede, svarede ikke ganske til Forventningerne. Endelig restaurerede Kalifen Omars Hærfører 640 e. Chr. „den store Kanal“; siden forfaldt den — dog ere Spor paa flere Steder endnu tilbage af den — og kun enkelte tyrkiske Sultaner tænkte paa at gjenoptage Planen. Nap. Bonaparte erkjendte dennes overordentlige Betydning, og Englænderne saa den Fare, hvormed deres Herredømme i Indien og især deres Besiddelse af Verdenshandelen kunde trues ved den; det uheldige Udfald af det ægyptiske Tog betog dem Frygten. Under Mehemed Ali optoges Tanken paa ny, og forskjellige Projecter forelagdes ham, imedens Englænderne selv begyndte at beskæftige sig med Planen; dog forblev den engelske Regering ugunstig stemt imod den. Fyrst Metternich bevægede 1848 Mehemed Ali til at lade anstille Nivelleringer, og et Selskab dannede sig herfor, af hvis Undersøgelser det bl. a. fremgik, at den gamle Mening om det røde Havs højere Vandstand end Middelhavets, der allerede i Oldtiden havde afskrækket fra Kanalens Fuldendelse (Forskjellen blev endnu af Bonapartes Ingenieurer angivet til 28 F.), var urigtig, da Vandstanden uden for Flodtiden er den samme. Omsider (1854) optog Franskmanden F. de Lesseps i Forening med den nye Vicekonge i Ægypten Said Pascha Planen. Efter at Forholdene vare nærmere undersøgte, dannedes et Aktieselskab („Suezcompagniet“) der fik Concession paa Kanalanlæget, og Arbejdet paabegyndtes ved Port Said i Foraaret 1859; i de følgende Aar optoges det samtidig paa flere Punkter og fuldendtes 1869, i hvilket Aar Kanalen aabnedes med store Festligheder. Foretagendets Udførelse var forbunden med store Vanskeligheder, særlig ved at samle den store Mængde af Arbejdere, mest ægyptiske Fellaher, langt fra opdyrkede Steder og forsyne dem med Levnedsmidler og andre Fornødenheder samt ved at skulle transportere Redskaber, Maskiner, Kul, Jærn o. lign. langvejs fra o. m. m. Til Vandforsyning for Arbejderne maatte saaledes en særlig Ferskvandskanal anlægges. Arbejdet truedes flere Gange med Standsning, ikke blot f. Ex. ved Epidemier (Typhus og Cholera), men ogsaa af politiske Vanskeligheder, idet Englænderne stadig søgte at modarbejde Anlæget, men det lykkedes dog stadig Lesseps's Energi at overvinde Hindringerne. — Den færdige Kanal fik en Længde af c. 160 Kilom., en Bredde i Vandspejlet af fra 58 til 100 Meter, i Bunden 22 Meter og en Dybde af 8 Meter. Den begynder ved Middelhavet ved Port Said med to i Havet udbyggede Moler af 2,300 og 1,600 Meters Længde, gaar saa mod S. gjennem Mensalehsøen og Ballahsøen, passerer Timsahsøen og endelig de store Bittersøer, der nu danne en 220 □ Kilom. stor Vandflade midt i Ørkenen, og naar endelig det røde Hav ved Suez. Omkostningerne ved Anlæget løb op til over 350 Mill. Fres. Arbejderne ved Uddybning, Forbedring af Profilet o. lign. fortsættes stadig, ligesom der arbejdes hen til at lette Sejladsen saa meget som muligt, f. Ex. ved Indførelsen af elektrisk Belysning o. lign. Trafiken er ogsaa i hurtig og stærk Tiltagen; 1885 passeredes Kanalen af 3,624 Skibe, 1870 kun af 486, 1880 af 2,026. De fleste Aktier ere nu paa engelske Hænder. Suez-Kanalen har forkortet Rejsen f. Ex. fra Southhampton til Bombay med 24 Dage, fra Marseille og Genua sammesteds hen med 31 Dage og fra Triest med 37 Dage.

Sufféter, to Embedsmænd, der stod i Spidsen for Statsstyrelsen i det gl. Carthago. De havde Forsædet i Raadet, valgtes blandt alle Borgerne, havde den udøvende og dømmende Myndighed, men vare ikke Feltherrer.

Suffisance, fr. [sängse], Sikkerhed, Selvtilfredshed. **Suffisánt**, sikker, selvtilfreds, kraftig, drøj.

Suffix kaldes i Grammatiken et Endetilhæng, der bruges til Ordafledning; saaledes siges f. Ex. lat. scriptus, skreven, scriptor, Skribent, scriba, Skriver, at være dannede henholdsvis med S. -to-, -tor-, -a- af Roden i Verbet scribo, jeg skriver. Tidligere brugtes Ordet S., og saaledes endnu almindelig navnlig i de semitiske Sprogs Grammatik, særlig kun om de i de sidstnævnte og mange andre Sprog forekommende, pronominale Tilhæng, som hebraisk sûsî, min Hest, sûsaj, mine Heste, af sûs, Hest, q'talâhu, han dræbte ham, af qatal, han dræbte.

Suffocatión, s. **Kvælning**.

Suffolk [söffolk], Shire i England, omgivet af Shirerne Norfolk, Cambridge og Essex samt Nordsøen. 70 □ M. med 357,000 J. (1881). Overfladen er for det meste svagt bølgeformet med mellemliggende betydelige Marskstrækninger, og Shiret hører til Englands fortrinligste Landbrugsdistricter saa vel med Hensyn til Korn- som til Kvægavl. Hovedstad Ipswich.

Suffolk, Jarl eller Hertug af [s. o.], er en

Titel, som flere engelske Familier have ført. Jarl af S. kaldtes først (1337—82) Robert og derpaa William Clifford. 1385 kom Titlen til Richard II.s Yndling og Kansler **Michael de la Pole**, der allerede 1386 anklagedes af Parlamentet, afsattes fra sit Embede og idømtes store Pengebøder; han døde 1388. Dennes Brodersøn, **William de la Pole, Jarl af S.**, vandt stor Indflydelse hos den svage Henrik VI, hvis Ægteskab med Margrete af Anjou han 1445 bragte i Stand; ved Dronningens Gunst blev han 1448 **Hertug af S.**, men anklagedes 1450 for Embedsmisbrug og Pengeudpresninger og blev landsforvist. Paa Vejen til Frankrig blev han overfaldet og myrdet 1450. Da hans Søn, **John de la Pole, Hertug af S.**, d. 1491, var gift med Edvard IV.s ældste Søster Elisabeth, blev hans ældste Søn, **John de la Pole**, Jarl af Lincoln, af Richard III erklæret for Tronfølger, maatte flygte efter Slaget ved Bosworth, vendte tilbage og forenede sig med Simnels Tilhængere, men blev overvundet og fældet ved Stoke af Henrik VII (1487). Hans Broder, **Edmund de la Pole, Jarl af S.**, mistænktes stadig af Henrik VII, indlod sig derfor i en Sammensværgelse mod denne 1501, maatte flygte til Udlandet, blev udleveret og holdt fangen i Tower indtil 1513, da han henrettedes af Henrik VIII. Den yngste Broder, **Richard de la Pole**, antog nu Titlen Hertug af S., men han levede som engelsk Tronprætendent ved den franske Konge Frants I.s Hof uden at spille nogen betydelig Rolle. Derimod ophøjede Henrik VIII 1514 sin Yndling **Charles Brandon** til **Hertug af S.**; han ægtede Henriks skjønne Søster Marie, Enke efter Ludvig XII, og efterlod ved sin Død 1545 af dette Ægteskab 2 Døtre, af hvilke den ældste, Francisca, ægtede **Henry Grey, Marquis af Dorset**, som 1551 blev **Hertug af S.** og henrettedes 1554 (s. **Grey**). — Jakob I gjorde 1603 **Thomas Howard de Walden** til **Jarl af S.**, hvilken Titel dennes ældste Søns Efterkommere førte, indtil de uddøde 1745, hvorefter Titlen **Jarl af S. og Berkshire** gik over paa **Henry Bowes Howard**, Jarl af Berkshire, en Efterkommer af den næstældste Søn, hvis Arvinger endnu føre samme.

Suffragan (af lat. suffragium, Stemmeret), i den katholske Kirke ethvert til Sæde og Stemme berettiget Medlem af et gejstligt Collegium; særlig kaldes en Biskops (Ærkebiskops) Vicarius, **Underbiskop**, saaledes.

Suffren, Pierre André [syffrang], fransk Søhelt, f. 1726, indtraadte 1743 i Flaaden og senere i Malteserordenen, i hvis Tjeneste han kæmpede mod de nordafrikanske Corsarer. 1756 var han med ved Minorcas Indtagelse, men blev først 1772 Capitain. 1778 tjente han under d'Estaing i den nordamerikanske Frihedskrig og trængte ind i Havnen ved Newport, hvor han ødelagde den engelske Flottille. 1781 førte han en egen Escadre, slog en engelsk Flaade ved de capverdiske Øer og hindrede Angreb paa Capkolonien; han sejrede 1782 i de indiske Farvande og indtog Trinkonomale. D. 1788 som Viceadmiral.

Sufisme er Navnet paa en pantheistisk Philosophi, der sandsynligvis stammer fra Buddhismen, udbredte sig fra Indien over Persien og blandede sig med Muhammedanismen; den udmaler Forholdet imellem Gud og Verden med Billeder, hentede fra den sanselige Kjærlighed, og sætter Menneskets højeste Opgave i at tilintetgjøre sin egen Personlighed. Adskillige arabiske Digtere tilhøre denne Retning, ligesom ogsaa de fleste og berømteste persiske.

Sugefisk (Echeneis), Slægt af Makrelfamilien, udmærker sig ved, at den forreste Rygfinne, som sidder oven paa det fladtrykte Hoved, er omdannet til en Sugeskive, hvormed Dyret fæster sig til Skildpadder, Hajer og andre større Fiske og til Skibe; sandsynligvis ernærer det sig af Excrementerne. S. ere mindre eller middelstore Fiske i de varme Have, Middelhavet indbefattet.

Sugeorm, d. s. s. Ikte.

Suger [syschê], f. 1081, d. 1152, fra 1122 Abbed i St. Denis, den franske Konge Ludvig VI.s indflydelsesrige Raadgiver, styrede Frankrig fortrinlig under Ludvig VII.s Fraværelse paa det andet Korstog (1147—49), som han havde fraraadet, samt hindrede indtil sin Død denne Konges Skilsmisse fra Eleonore af Poitou og Guienne. Blandt hans Skrifter ere »Vita Ludovici VI« og »De rebus in sua administratione gestis« vigtige for Datidens Historie.

Sugeskaale eller **Sugekopper** findes f. Ex. hos Ikter, Bændelorme, Igler og Blæksprutter og ere saaledes indrettede, at de ved at anbringes mod en Flade kunne frembringe mellem sig og denne et hult Rum, hvorved den omgivende Vandmasses eller Luftens Tryk virker fastholdende. Paa lignende Maade virke de smaa Sugeskiver eller Hækteskiver paa Spidsen af Løvfrøernes Tæer og Pighudenes Sugefødder.

Suggestiōn, Indskydelse, hemmelig Tilskyndelse; s. ogsaa **Magnetisme, dyrisk**.

Sugillatiōn, større Blodudtrædninger i Huden eller Slimhinderne.

Suhl, Stad i den preussiske Prov. Sachsen, 6 M. s. s. v. for Erfurt i en Enclave mellem de sachsiske Hertugdømmer. 11,000 J. Jærnværk, berømte Geværfabriker og betydelig Fabrikation af Jærn- og Staalvarer, Papir, Læder, Bomuldsvarer og chemiske Præparater.

Suhm, Ulrik Frederik, dansk Admiral, f. 1686, d. 1758 (af en gammel adelig Slægt, der nedstammer fra Rügen og allerede forekommer 1237, og som optoges i den danske Adelsstand 1683), styrede 1734 i Forening med Grev Fr. Danneskjold-Samsø den fortjente Constructeur Benstrup og Capitain Lütken, hvorpaa Danneskjold blev Intendant for Marinen og S. Holmens Chef, men disse 2 dygtige Mænd vare for herskesyge til at virke længe sammen, og S. blev fortrængt 1743; efter Danneskjolds Afgang blev S. imidlertid paa ny Chef for Holmen. — Hans Søn, **Peter Frederik S.**, bekjendt dansk Lærd og Historieskriver, f. 18 Oct. 1728, d. 7 Sept. 1798, viste allerede som Barn en umaadelig Læselyst, blev 1746 Student og studerede Jura, hvorpaa han 1747 blev Hofjunker, 1748 Assessor i Hofretten, 1749 Kammerjunker og 1751 Etatsraad. Men hverken Hoflivet eller Retsvæsenet behagede S., der fra Barndommen følte sig særlig fængslet af den historiske Videnskab, for

hvilken ogsaa lykkelige Omstændigheder bevarede ham saaledes, at han gjennem næsten et halvt Aarh. var dens ypperste Pryd i Norden. 1751 rejste han nemlig op til Throndhjem, og her giftede han sig samme Aar med en rig Kjøbmandsdatter, Karen Angel, som ved den store Formue, hun bragte ham, satte ham i Stand til at leve uden Embede og udelukkende hengive sig til Videnskaberne. I 14 Aar boede han i Throndhjem, hvor han levede i nøje Omgang med Schøning, som specielt beskæftigede sig med Norges Hist.; da denne 1765 gik til Sorø, vendte S. tilbage til Kjøbenhavn. Efter at have udgivet en Række forberedende Skrifter, henhørende til Nordens Oldhistorie, begyndte han 1782 Udgivelsen af sin berømte store „Historie af Danmark" i 14 Kvartbd., af hvilken han dog kun oplevede at se de 7 første Bind trykte, hvorimod de 7 sidste ere udgivne efter hans Haandskrift af Kall og Nyerup (1806—28). Den gaar fra den ældste Tid til 1400 og udmærker sig vel ikke ved historisk Fremstillingskunst ell. streng kritisk Behandling, men desto mere ved de deri nedlagte Frugter af en uudtømmelig Lærdom og Kundskabsfylde, saa at den til alle Tider vil være af største Betydning som den vigtigste Materialsamling til den nordiske Middelalders Historie. Det hele Værk med de forud udgivne 10 Indledningsbind fylder over 14,000 Sider. Desuden har S. skrevet saa mange mindre Ting (af historisk, politisk, philosophisk og æsthetisk Indhold), at hans „Samlede Skrifter" (1788—99), der intet indeholde af det store Værk, udgjøre 16 Octavbd., hvoraf dog det ene er hans Biographi. Hans Fortællinger over oldnordiske Æmner beundredes af Samtiden. Udgivelsen af Langebeks »Scriptores rerum Danicarum« fortsattes af S. Sin store Formue brugte han, især efter sin eneste Søns Død 1778, til at samle et stort Bibliothek (over 100,000 Bd.), som han gav alle Adgang til og 1796 overlod til det store kongel. Bibliothek imod en ringe Livrente. Ligeledes understøttede han med største Gavmildhed Studerende og lod andres Værker trykke paa sin Bekostning. Af Kongen fik han Fortjenstringen, blev 1769 Conferensraad, 1774 Kammerherre og 1787 kongelig Historiograph og var anerkjendt og hædret i Indland og Udland som Videnskabsmand og Videnskabernes Beskytter.

Suhr, Johannes Theodor, f. 1792, d. 1858, var siden 1815 Grosserer i Kjøbenhavn, oprindelig som Compagnon af sin Fader, og beherskede i lang Tid hele Danmarks Kulhandel, samt drev desuden flere Fabriker. 1829 blev han Agent og 1847 Etatsraad. Af sin Formue, der løb op til over 3 Mill. Kr., oprettede han dels „J. T. Suhrs Stiftelse" (væsentlig for sin Slægt) med en Capital af 2,1 Mill. Kr. (1887), dels Legater i velgjørende Øjemed med samlet Capital 530,000 Kr. — Forretningen fortsattes af hans Brodersøn, Olaf Berndt S., f. 1813, d. 1875, som 1838 havde taget theologisk Examen; han blev 1864 Etatsraad, og hans Handelshus blev et af de rigeste i Kjøbenhavn.

Suidas, græsk Grammatiker og Lexikograph i 10de eller 11te Aarh. e. Chr., har efterladt en mange vigtige Notitser indeholdende Realordbog.

Suite, fr. [svite], Følge, Række, Samling; Sammenhæng; en højtstaaende Persons Følge. I Musik er S. et Toneværk for Claver eller Orchester, der opkom i det 17de Aarh. og bestod af et større eller mindre Antal Stykker i Danseform (Allemande, Courante, Gavotte, Bourrée, Passacaglio, Mennet o. fl.), der i Regelen alle stod i samme Toneart. Senere indskrænkede man Dansestykkernes Antal og satte andre i Stedet derfor, saasom en kort Ouverture til Indledning, fugerede Satser, Arier med Variationer (doubles), og den nye Form, der kaldtes Partita eller Partie, dannede Overgangen til Sonaten og Symphonien. Nye Componister have optaget Navnet S. til at betegne en Samling af mindre, sammenhørende Instrumentalstykker. A la s., eller som det i den danske Hær kaldes „uden for Nummer", betegner en Stilling for en Officer, i hvilken han oftest paa et bestemt Aaremaal er traadt ud af Armeen, men dog har Adkomst til paa ny at træde ind i den med samme Charge, som han forlod den med.

Sujet, fr. [syschä, syschĕtt], Stof, Gjenstand; Æmne for et Skrift, et Maleri osv.

„Sukkenes Bro" (il Ponte dei Sospiri) kaldes den 1597 af Antonio da Ponte og hans Neven Antonio Contino opførte Bro eller lukkede Passage fra Dogepaladset i Venezia til Fængslerne lige overfor, de saakaldte Blykamre. Ad denne Vej førtes de domfældte fra Forhørssalen i Paladset til Fængslet, oftest for ikke mere at vende tilbage.

Sukker kaldes med et fælles Navn en Gruppe organiske Stoffer, som indeholde Kulstof, Brint og Ilt (disse sidste i samme Forhold, hvori de danne Vand), som ere opløselige i Vand, smage sødt og enten directe kunne bringes i Vinaandsgjæring eller ved Behandling med svage Syrer spaltes i andre Sukkerarter, der kunne bringes i Vinaandsgjæring. S. Druesukker, Mælkesukker, Frugtsukker. S. i indskrænket Betydning er Rørsukker, Saccharose. Dette forekommer udbredt i Planteriget, men vindes især af Sukkerrør og Sukkerroer, ogsaa af Sukkerahorn og visse Palmer. Af Sukkerrøret vindes S. i Kolonierne ved at udpresse Rørene mellem flere Valser. Dog vindes i Regelen langt fra ikke alt det Sukker (omtr. 16 pCt.), som Rørene indeholde; i Regelen faas kun 5 Pd. Sukker af 100 Pd. Rør. Dels udpresses de ikke fuldstændig (Resten skal tjene til Brændsel), dels ombannes en Del Rørsukker under Fabrikationen til ukrystalliseret Frugtsukker. Saften blandes med en ringe Mængde Kalk, som mætter Plantesyrer (der ellers kunde omdanne Rørsukkeret til Frugtsukker) og afdampes i aabne Metalkjedler, sædvanlig 5, den ene mindre end den anden. I den første coagulerer Planteæggehviden og stiger tillige med en Del Urenheder op paa Overfladen, hvor den skummes af. I de følgende concentreres Saften bestandig mere, indtil den kan trækkes ud mellem Fingrene til en kort Traad; da bringes den i Krystallisationskarrene, røres om og henstilles et Døgn, og nu aabnes forskjellige Huller i

Vanden for at Sirupen (Melasse) kan flyde fra. Naar dette (efter 6 Uger) er sket, er Sukkeret Muskovade eller Raasukker. Af Melassen kan ved gjentagne Inddampninger vindes mere krystalliseret Sukker; den sidste Melasse anvendes især til Rum. Muskovaden renses i flere Kolonier yderligere, dog ufuldkomment, især ved Dækning med en Sukkeropløsning, som ved at sive gjennem Sukkermassen fortrænger Melassen (saadant dækket S. er Cassonade), eller ved Centrifugering. Ved Forbedring af Apparaterne og især ved at anvende Vacuumpanden til Indkogning af Saften opnaas i enkelte Kolonier 9 Pd. Sukker af 100 Pd. Rør, saaledes i St. Croix's Fælleskogerier. Langt fuldkomnere renses Kolonialsukkeret i Europa ved Raffinering, idet det opløses i en ringe Mængde Vand, blandes med Benkul og Blod (Albumin) og koges, hvorved Urenhederne samles ved at Albuminet coagulerer, og afskummes. Opløsningen filtreres nu gjennem Benkul, afdampes i luftfortyndet Rum (Vacuumpander) og bringes til at krystallisere enten hurtig i Former, hvis Spids vender ned ad (Topsukker), hvori da Sukkermassen dækkes med en ren Sukkeropløsning, eller meget langsomt i Kobberkar af Form som afskaarne Kegler, gjennemtrukne med Traade (Candis). Af Moderluden vindes mere rent Sukker ved Inddampning og til sidst „Puddersukker". Moderluden herfra indeholder især ukrystallisabelt Sukker og danner brun Sirup. — Af Sukkerroen (s. Bede), som indeholder 7 til 14 pCt., hos os gjennemsnitlig 11½ pCt. S., vindes S., idet Roerne efter at være vaskede, og efter at den øverste Del, som kun indeholder lidt S., er skaaren af, tidligere bleve revne og Grøden presset (i hydrauliske Presser eller Valsepresser), medens de nu næsten altid skæres i tynde Strimler (Snitter) paa egne Maskiner og udludes methodisk ved Diffusion i et Batteri af store, lodrette Cylindre af Jærn. Den herved til sidst erholdte Sukkeropløsning indeholder næsten lige saa meget Sukker som Roesaften selv, men er renere end denne. Den opvarmes langsomt med Kalk (omtr. 3 pCt. af Roernes Vægt), hvorved en Række Urenheder fjærnes, og derpaa tilledes Kulsyre (Saturering) for at fjærne det opløste Overskud af Kalk. Saften kan nu filtreres gjennem Lærred i meget indviklede Apparater (Filterpresser). De udludede Roesnitter anvendes som Kvægfoder, Bundfaldet fra Filterpresserne som Gødning. Den klare Saft (Tyndsaft) affarves nu ved Svovlsyrling (Benkul, som tidligere anvendtes i saa stor Maalestok, og som foraarsagede saa stort Besvær og Bekostning, have vist sig overflødige) og inddampes i luftfortyndet Rum (Roberts Vacuumpande) ved Damp; den herved vundne Tyksaft filtreres gjerne én Gang til og inddampes i et andet Vacuumapparat, indtil den begynder at krystallisere. Derpaa aabnes Vacuumapparatet, og Massen (Fyldmassen) bringes i Jærnkasser, hvorved den krystalliserer i Løbet af 12 til 24 Timer. Nu gjennemarbejdes Massen i et eget, med tandede Valser og Knive forsynet Apparat og bliver derpaa centrifugeret for at skille Krystallerne fra Sirupen. Dette Øjemed opnaas fuldstændigere ved at bringe lidt Vand eller Damp paa Krystallerne i Centrifugerne (Dækning med Vand eller Damp). Den i disse afslyngede Sirup giver ved videre Inddampning et 2det Produkt og Sirupen herfra efter Inddampning og lang Henstand endnu et 3dje Produkt. Sirupen fra dette sidste, som ikke mere kan krystallisere, kaldes Melasse (s. d. A.). Efter den Maade, hvorpaa Inddampningen i Vacuum sker, og efter Dækningens Fuldstændighed bestaar 1ste Produkt af større, næsten farveløse Krystaller, der uden videre kunne gaa over i Consumen, eller af mindre, gule Krystaller, Raasukker med 80—96 pCt. Sukker, som maa raffineres omtrent paa samme Maade som Kolonialsukker. — S. af Sukkerrør kjendtes i China og Ostindien fra de ældste Tider. Grækere og Romere brugte mest Honning, dog kjendte de S., men mest som en indisk Sjældenhed og, som det synes, først fra Alexander d. stores Tid. Med Araberne udbredtes Sukkerrøret til Vestasien, Nordafrika og Sydeuropa. 1420 forplantede Portugisere og Spaniere det fra Sicilien til de vestafrikanske Øer. Herfra synes det meget snart efter Amerikas Opdagelse at være blevet overført til Antillerne, hvor Sukkerproduktionen efter Slavehandelens Indførelse aldeles overfløjede Ostindiens og Sydeuropas. At Runkelroen indeholder S. viste Olivier de Serres 1705, men om man end paa Foranledning af Marggraf fra 1747 forsøgte at udnytte denne Opdagelse, stødte Roesukkerets Technik dog paa saadanne Vanskeligheder, at man først hen imod Slutningen af det 18de og Begyndelsen af det 19de Aarh. igjen forsøgte Sagen i det store, til Dels paa Grund af Continentalspærringen. Denne foraarsagede nemlig, at medens 1 Ctnr. S. 1805 kostede 57—95 Kr., betaltes det 1811 med 525 Kr. Napoleon understøttede i høj Grad den nye Industri, men denne, der var opført paa kunstigt Grundlag, forsvandt igjen med de forandrede Forhold, og først 10 Aar efter Continentalspærringens Ophør begyndte den paa ny at arbejde sig frem saa vel i Tyskland som i Frankrig, til Dels under Toldbeskyttelse, til Dels som Følge af de Fremskridt, Naturvidenskab og Technik havde gjort, saa at den nu er en af Europas Storindustrier. I Danmark indførtes den 1872 af Brødrene J. D. og Erh. Friderichsen væsentlig som Grundlag for et mere intensivt Jordbrug, men Tanken optoges og udførtes snart i større Maalestok og med det Formaal at forsyne Landet med indenlandsk S. af „de danske Sukkerfabriker", hvis techniske Støtte G. A. Hagemann var. Den samlede aarlige Sukkerproduktion kan anslaas til 110 Mill. Ctnr., hvoraf omtr. 80 Mill. vindes af Rør, 30 Mill. af Roer, 2 af Sukkerahorn, Palmer, Durra osv. Danmark producerede 1886 41, 1887 38 og 1888 25 Mill. Pd. S. af Roer. — Det rene Rørsukker, $C_{12}H_{22}O_{11}$, danner farveløse Krystaller, som ere meget letopløselige i Vand (ved 20° opløses 1 Del S. endog i ½ Del Vand), tungere opløselige i Vinaand, uopløselige i Æther og i kold absolut Alkohol. Vægtfylde 1,59. En Sukkeropløsning drejer Polarisationsplanen til højre; heri har man et ypperligt Middel til at bestemme en Op-

løsnings og altsaa et Sukkers Indhold af Rørsukker (s. Saccharimetri). Ved forsigtig Opvarmning smelter S. ved omtr. 160° og danner Bygsukker (Drops), som størkner klart og amorpht, men ved Henliggen igjen bliver uigjennemsigtigt og krystallinsk. Ved højere Temperatur taber det Vand og danner Caramel (s. d. A.). Ved Kogning med fortyndede Syrer omdannes en Opløsning af Rørsukker til Invertsukker (s. d. A.). Concentreret Svovlsyre farver det sort og brunt. Salpetersyre ilter det til Sukkersyre og derpaa til Oxalsyre. Med forskjellige Metalilter, som Kali, Kalk, Baryt, Strontian, Blyilte, danner det Forbindelser (Saccharater), der ikke længere smage sødt og ere uopløselige i Vinaand. Rørsukker gjærer først efter at være omdannet til Invertsukker. Dette kan imidlertid ske ved et i Vand opløseligt Gjæringsstof, som den levende Gjær udsondrer. Sættes til en Rørsukkeropløsning Kobbervitriolopløsning og derpaa Natronlud, saa udskilles intet Kobberiltehydrat, men Vædsken antager en smuk, blaa Farve. Ved længere Kogning udskiller den rødt Kobberforilte.

Sukkerkistetræ, s. Mahognitræ.

Sukkerrør (Saccharum officinarum) hører til Græsfamilien og adskiller sig fra de fleste andre Planter af denne Familie ved at Stænglen ikke er hul, men fyldt med et Cellevæv, der leverer Raamaterialet til Sukkeret (s. d. A.); den er en kraftig, mere end mandshøj Plante med tyk Stængel og topformet Blomsterstand.

Sukkersyge, Diabetes mellitus, en oftest meget farlig Sygdom, i hvilken der udtømmes Druesukker med Urinen, hvis Mængde samtidig er stærkt forøget (indtil flere Potter daglig). En uslukkelig Tørst samt Tørhed i Munden og af Huden ere igjen Følgen af det derved foraarsagede stadige Vandtab. Det i Urinen indeholdte Sukker skyldes en sygelig Sukkerdannelse i Legemet, der foregaar paa Bekostning af Føden og ikke alene af de i denne indeholdte Kulhydrater (s. Ernæring), men ogsaa af Albuminstofferne, hvorved disse, i Stedet for som ellers at omdannes til Fedt og Kjød, til Dels forvandles til Druesukker og forlade Legemet som saadant med Urinen; i de højeste Grader kan denne indeholde 10—15 pCt. Sukker og den hele daglige Sukkermængde beløbe sig til mere end 1 Pund. Føden kommer altsaa kun meget ufuldstændig Legemet til gode, og Følgen heraf er en af graadig Hunger ledsaget stærk Afmagring og Udtæring, der enten i og for sig kan medføre Døden eller meget jævnlig fremkalder Lungesvindsot, der da gjør Ende paa Livet. Aarsagen til den sygelige Sukkerdannelse er kun meget ufuldstændig kjendt og synes i alt Fald ikke altid at være den samme. I de ringere Grader, hvor Urinen kun indeholder 1—3 pCt. Sukker, kan Livet bevares endog i mange Aar, især ved streng Jagttagelse af en Diæt (den Bouchardat'ske D.), der gaar ud paa saa vidt muligt at unddrage Legemet de Stoffer, som indeholde Sukker eller lettest omdannes dertil (Stivelse), men derimod at tilføre det saa meget Fedt og Kjød som muligt.

Sukkertoppen, en af de danske Kolonier i Grønlands søndre Inspectorat, mellem 65° og 66° n. Br., med 955 I. (1880), hvoraf 5 Europæere, har sit Navn efter Formen af et Bjærg, ved hvilket den er anlagt.

Sule (Sula), Fugleslægt af Pelikanfamilien, store (næsten som en Gaas), brune eller hvide Fugle, med lange, spidse Vinger og spidse Hale, et langt, sammentrykt, spidst, i Randen fint savtakket Næb, særdeles vel skikket til at fastholde Fiske, som disse fortrinlige Styrtedykkere fange med stor Færdighed; de ruge i stor Mængde paa enlige Klippeøer (s. Ex. S. alba paa Bass-Rock ved Edinburgh) og lade sig gribe og ihjelslaa uden at flygte, baade paa Rugestedet og naar de sætte sig paa Skibene; Ungerne og Æggene spises. Der findes Arter i de fleste Have, ogsaa paa den sydlige Halvkugle, og de høre til det aabne Havs charakteristiske Fugleformer. En indochinesisk Art (S. piscatrix) afrettes til Fiskefangst, en peruviansk (S. variegata) har stor Del i Guanolagenes Tilblivelse.

Suleiman, d. s. s. Soliman.

Suleiman Pascha, tyrkisk Feltherre, f. 1840, blev 1861 Lieutenant, traadte siden ind i Generalstaben og rykkede nu hurtig op. Han gjorde 1867 Tjeneste mod Opstanden paa Kreta og blev Oberst, blev 1874 Brigadegeneral og Directeur for den militære Højskole. Han hørte til det ungtyrkiske Parti og medvirkede i Maj 1876 til Abdul-Asis's Afsættelse, førte med Held Krigen mod Serberne s. A. og 1877 mod Montenegro, men kaldtes i Juli 1877 til Rumelien. Han besatte Schipkapasset og gjorde herfra gjentagne Angreb paa Russerne, men kunde ikke fortrænge dem, og da Passet i Jan. 1878 blev omgaaet, blev han aldeles slaaet ved Philippopel og maatte flygte til Rhodope med en næsten opløst Hær. Efter Krigen blev han af en Krigsret dømt til 15 Aars Fængsel, forvistes til Bagdad og døde 15 Apr. 1883.

Sulfāt, svovlsurt Salt. **Sulfīd**, i videre Forstand Svovlforbindelse, bruges især om Metallernes og de organiske Radicalers Svovlforbindelser; i snævrere Forstand Svovlforbindelse af mere elektronegative Metaller (Arsen, Antimon, Tin, Guld, Platin), i Modsætning til **Sulfurēt**, Svovlforbindelse af et elektropositivt Metal. Sulfider og Sulfureter forene sig til **Sūlfosalte**, s. Svovl. **Sulfit**, svovlsyrligt Salt. **Sūlfosyre** bruges i Chemien i to forskjellige Betydninger, dels om Iltsyrer, hvis Ilt delvis eller fuldstændig er erstattet af Svovl, dels om organiske Syrer, der i Stedet for det almindelige organiske Syreradical CO.OH indeholde Radicalet SO_2.OH, hvis Brint da kan ombyttes med Metal; disse kaldes ogsaa og hyppigere **Sulfōnsyrer**. **Sūlfur**, lat. Navn paa Svovl. **Sulfur aurātum** (Sulfidum stibicum), Guldsvovl, bestaar af 2 At. Antimon og 5 At. Svovl. Bruges som Lægemiddel. S. Antimon.

Sulina, den mellemste af Floden Donaus Mundingsarme, ved hvis Udløb ligger Staden S. med 5,000 I., der ere en Blanding af alle Nationaliteter. Her er et Fyrtaarn til Vejledning ved Indsejlingen. Byens Huse ere for det meste byggede af Træ paa nedrammede Pæle. Frihavn.

Suliōter er en med Grækere blandet albanesisk Folkestamme i den sydlige Del af Albanien,

som udleder sin Herkomst fra nogle Familier, der i det 17de Aarh. flygtede fra Tyrkernes Tyranni til Bjærgegnen Suli i Nærheden af Staden Parga, nogle Mile fra det joniske Hav. De vare i Slutn. af det 18de Aarh. voxede op til 560 Familier, som boede i 72 Landsbyer, bekjendte sig til den græske Kirke og drev Agerdyrkning, Kvægavl og Røveri. Efter en 15aarig Kamp med Ali Pascha forlod S. 1803 deres Fædreneegn og udvandrede til de joniske Øer, hvor de traadte i Krigstjeneste hos disse Øers Beherskere. 1820 kaldte Ali Pascha, da han var bragt i Knibe af den tyrkiske Regerings Tropper, dem tilbage til Suli, men maatte, under den engelske Consuls Mægling, 1822 overgive samme til Tyrkerne, hvorpaa 3,000 af dem reddede sig til Kephalonia. De udmærkede sig siden ved Tapperhed i den græske Frihedskamp.

Sulitjelma, egtl. **Saulo-tjelme**, Bjærg paa Grænsen mellem Sverige og Norge, under 67° n. Br., dannes egentlig af en 10 Kilom. lang Bjærgstrækning, besat med Fjældtoppe, af hvilke en, som længe har været anset for Sveriges højeste Bjærg, naar en Højde af c. 6,000 F. (1,875 Met.). Snelinjens Højde er omtr. 3,000 F.

Sulky, eng. [sölki], s. Trav.

Sulla, en rom.-patricisk Familie af den cornelske Slægt, førte oprindelig Tilnavnet Rufinus. Den optræder første Gang 334 f. Chr. med Dictatoren Publius Cornelius Rufinus, hvis Sønnesøn Publius 212 antog Navnet S. Det berømteste Medlem af denne Familie er Dictatoren **Lucius Cornelius S.**, f. 138 f. Chr. Efter en Ungdom fuld af aandelige og sanselige Nydelser, Ven af Skuespillere og Forfattere, lidenskabelig Elsker af Bægeret og Kvinderne, kom S. 107 som Quæstor til Cajus Marius's Hovedkvarter i Afrika. Her tilegnede han sig i kort Tid Vaabenhaandværket og paa det forvovne Tog til Mauritanien, hvorfra han medførte Jugurtha som Fange, viste han den ejendommelige Blanding af Kjækhed og Snuhed, som gav hans Samtid Anledning til den Ytring, at han var halv Løve, halv Ræv, og at Ræven i ham var farligere end Løven. Fra nu af laa en glimrende Løbebane for ham; han tog med Udmærkelse Del i den cimbriske Krig, som Statholder i Kilikien 92 vandt han sin første Sejer over Mithradates, i Borgerkrigen afgjorde han den italienske Opstand til Roms Fordel og vandt derpaa Consulatet. Udnævnt til Anfører mod Mithradates nedslog han først med Energi og Hurtighed den sulpiciske Opstand 88, jog Marius i Landflygtighed og optraadte fra nu af som Oligarchiets Chef. Lykken fulgte ham stadig. Han besejrede Mithradates og tvang ham til at opgive sine Erobringer i Lilleasien 84. Imidlertid havde Cinna fremkaldt den frygtelige Revolution i Rom, omstyrtet Sullas Indretninger og sendt en Hær til Lilleasien for at fratage S. Commandoen. Men Hæren gik over til ham, Anføreren dræbte sig selv, og 83 landede S. med sin øvede Hær i Italien. Nu fulgte en skrækkelig Tid; i Slag paa Slag blev Modpartiet overvundet, og i Kampen uden for Roms Mure tilintetgjordes Samniterne. S. omstyrtede derpaa Forfatningen, straffede sine Fjender skaanselløst, udstedte Proscriptionslister (s. d. A.), lod Tusender henrette og spredte sine Soldater i Militærkolonier over hele Italien. Udnævnt til Dictator paa Livstid knuste han Demokratiet ved at fratage Tribunerne deres Myndighed, gjengive Senatet Dommermyndigheden og forøge Domstolenes og Embedsmændenes Antal. Med Rette kunde S. selv give sig Tilnavnet Felix; paa sin politiske Løbebane havde han aldrig tabt et Slag, aldrig gjort et Skridt tilbage. 79 nedlagde han uventet Dictaturet og døde Aaret efter paa sit Landsted ved Puteoli. — Hans eneste ham overlevende Søn, **Faustus Cornelius S.**, ledsagede Pompejus paa alle hans Tog, indtil han efter Slaget ved Thapsos faldt i Cæsars Hænder, af hvis Soldater han blev dræbt. — **Publius Cornelius S.**, Brodersøn af Dictatoren, var Legat hos Cæsar.

Sullivan, Alex. Martin, irsk Politiker, f. 1830, blev 1855 Udgiver af Bladet »The Nation« (indtil 1876) og tog virksom Del i den politiske Agitation imod den engelske Regering. 1868 blev han af den Grund i 4 Maaneder holdt i Fængsel, men samtidig hædret med Valg som Lordmayor i Dublin. Han valgtes 1874 til Underhuset og var en af Ophavsmændene til og Lederne af Home-Rule Bevægelsen; d. 1884. — Hans Broder, **Timothy Daniel S.**, f. 1827, var Medudgiver af »The Nation« og senere af »Young Ireland«, men er tillige Digter (»Green Leaves«, 2 Bd.); han valgtes 1880 til Underhuset og blev 1885 Lordmayor i Dublin. Han er ligesom Broderen en ivrig Talsmand for Irlands Selvstyre og for Fæsternes Omdannelse til Selvejere.

Sullivan, Arthur Seymour, betydelig engelsk Componist, f. 13 Maj 1842 i London, Elev af Royal academy of music og af Conservatoriet i Leipzig (1858—61), blev 1865 Bennetts Efterfølger som Lærer i Composition ved Akademiet, 1876 Director for National training school for music, 1880 en af Forstanderne for Royal college of music. S. har strevet Musik til flere af Shakspeares Stykker, en Symphoni, Ouverturer, tre Oratorier, Cantater, Claversager (ogsaa med Violoncel) og flere Operetter, af hvilke »Her Majesty's ship Pinafore« og fremfor alle »The mikado« have gjort Lykke ogsaa uden for England. En ny, »The Yeomen of the guard« (1888), i noget alvorligere, mere romantisk Stil, lader ogsaa til at gjøre vedholdende Lykke.

Sully, Maximilien de Béthune, s. **Béthune**, Baron af Rosny, Hertug af S. [sylli], fransk Statsmand, f. 13 Dec. 1560 i Rosny, d. 22 Dec. 1641, blev opdragen i den protestantiske Religion og undervist sammen med Henrik af Navarra (Henrik IV). Han kæmpede med stor Tapperhed under Henrik, hvem han raadede til at gjøre Ende paa Borgerkrigen ved at vende tilbage til den katholske Kirke. Selv forblev han Protestant. Kongen satte ham 1597 i Spidsen for Finanserne, hvilke han ved Orden og Sparsommelighed ophjalp saaledes, at han dækkede Gjælden, eftergav Skatter og dog tilvejebragte et stort Overskud; tillige gjenoprettede han den borgerlige Orden ved Undertrykkelse af Røverbander. 1600 blev S. „Stor-

mester for Artilleriet" og kort efter „arvelig Capitain for Havnene, Floderne og Kanalerne"; som saadan udførte han betydelige Befæstnings- og Communicationsarbejder; 1606 fik han Hertugtitlen. Efter Henriks Mord nedlagde S. for at undgaa sine Fjenders Efterstræbelser sine Embeder og levede mest i Stilhed paa sine Godser; 1634 fik han Marschaltitlen. Han har efterladt »Mémoires des sages et royales économies d'état etc. de Henri le Grand«, der ere vigtige for den Tids Historie.

Sully-Prudhomme, René François Armand [syllī pryhd'omm], fransk Digter, f. 1839 Paris, udgav 1865 »Stances et poèmes«, hvoraf »Le vase fêlé« er blevet klassisk. Han er en reflecterende Poet med Hang mod Mystik, dyb og tankerig og dog en Formkunstner. Hans øvrige mærkeligste Frembringelser ere: »Les épreuves« (1866), »Les solitudes (1869), »Les destins« (1872), »Les vaines tendresses« (1875) og »La justice« (1878). 1881 blev han Medlem af Akademiet. 1869 udkom hans Oversættelse af Lucretius's »De natura rerum«.

Sulmōna, Stad i Syditalien, 18 M. n. til v. for Napoli, med 18,000 I. Bispesæde med seværdig Kathedralkirke. Livlig Industri. Ovids og Paverne Celestin V.s og Innocens VII.s Fødeby.

Sūlphur, s. Sulfur.

Sulpicius, en anset romersk Slægt, der bestod af flere Familier med forskjellige Tilnavne. Servius S. Galba led et Nederlag som Prætor i Lusitanien 151 f. Chr. Det følgende Aar lod han paa forræderisk Vis flere Tusende Lusitanere dræbe, hvilke han havde lokket til sig under Paaskud af at ville anvise dem Grundejendomme i det bætiske Spanien. — Cajus S. Gallus var berømt som Astronom. Som Consul 166 f. Chr. triumpherede han over Ligurerne. — Servius S. Rufus, Ciceros Samtidige, udmærkede sig som Jurist. — Til en plebejisk Gren af denne Familie hørte Publius S. Rufus, f. 124 f. Chr. Han var en Tilhænger af Marius og foreslog som Folketribun 88 f. Chr., at de Italienere, som havde faaet romersk Borgerret, skulde fordeles paa alle 35 Tribus og stilles lige med romerske Borgere. Han blev dræbt af Sulla.

Sult, s. Appetit.

Sultan, arab., Magthaver, Titel for uafhængige muhammedanske Herskere. Den anseligste er S. i Tyrkiet. Hans Moder kaldes Valideh-Sultane.

Sultanshøne (Porphyrio), Vadefugleslægt af Vandhønsenes Familie, udmærket ved blaa og grønne, metalagtige Farver, rødt Næb og Ben; Næbet er kort, højt og tykt, Halsen kort, Mellemfoden temmelig lang, Tæerne lange med krumme Kløer; Arterne findes i Sydeuropa, Afrika, Indien, Japan, Brasilien osv. Nærbeslægtet med dem er Notornis.

Suluer, egtl. Ama-sulu, en Kafferstamme nordøst for Natal (s. Kaffer), omdannedes af deres Høvding Chaka (1818—28) til et Krigerfolk med staaende Hær, idet alle unge Mænd optoges i Regimenter og levede militært til 40aars Alderen; de fik ikke Lov til at gifte sig, men vel til at holde Friller, hvis Børn dræbtes. Chaka begyndte Krige med de omboende Kafferfolk, incorporerede eller fordrev dem, og naar de fordrevne kom ind paa europæisk Territorium, vare S. ikke bange for at begynde Krig med Boers eller Englændere. Organisationen opretholdtes af Chakas Efterfølgere, hans Brødre Dingan (1828—38) og Pando (U'mpande, 1838—65) samt den sidstes Søn Cetewayo (s. d. A.). Efter dennes Nederlag 1881 blev Landet delt mellem flere Høvdinger under engelsk Beskyttelse og 1887 erklæret for britisk Ejendom; i Juni 1888 begyndte Cetewayos Søn Dinisulu Krig med England, men i Sept. s. A. overgav han sig til Transvaal paa den Betingelse, at han ikke maatte udleveres til England. Om den norske Mission hos S. s. Schreuder.

Sulu-Øerne, en Øgruppe i det store asiatiske Archipelag mellem Philippinerne og Borneo. Gruppen bestaar af den større Ø Palavan ell. Paragua, der fra Borneos Nordøsthjørne strækker sig i nordøstlig Retning op mod Philippinerne, og de mindre, ved Sulu-Søen fra denne adskilte egentlige Sulu-Øer samt de i Sulu-Søen liggende Kagayan-Øer. Af disse Øer er Palavan 250 □ M., bjergfuld, meget vulkansk med mange hede Kilder og med frugtbar Jordbund, men paa Grund af sit usunde Klima kun befolket med c. 60,000 I. Alle disse staa under spansk Herredømme. De betydeligste af de egentlige S.-Ø. ere: 1) Sulu ell. Jolo, 14 □ M. med 60,000 I.; 2) Tavi, omtrent lige saa stor, med 40,000 I., ligger mellem Sulu og Borneo; og 3) Basilan, med 10,000 I., mellem Sulu og Mindanao. Kagayan-Øerne ligge spredte i Sulu-Søen og ere alle smaa. Øernes samlede Fladeindhold anslaas til c. 400 □ M. med henved 200,000 I., der ere en Blanding af Malayer, Papuaer, Bisayaer og andre Folkeslag. Sulu-Søen er det Hav, som ligger mellem Nord-Borneo og Philippinerne, begrænset mod N. af Palavan og mod S. af de egentlige Sulu-Øer.

Sulz, Stad i Elsaß, 5 M. s. til v. for Kolmar ved Foden af Vogeserne. 5,000 I. Salt- og Petroleumskilde.

Sulza, Solbad i Nærheden af Weimar.

Sulzbach, 1) Fabriksstad i Rhinprovinsen, 1½ M. n. ø. for Saarbrück. 10,000 I. Stenkulsgruber; Fabrikation af Alun, Vitriol, Berlinerblaat og Salmiak. 2) Stad i den bayerske Prov. Øvrepfalz og Regensburg, 8 M. n. n. v. for Regensburg, med 5,000 I., stort Slot, der nu er Kvindefængsel, betydeligt Bryggeri og Humleavl. S. var tidligere Hovedstad i et Fyrstendømme S.

Sulzer, Joh. Georg, f. 1720 i Winterthur, nød under sin Opvæxt godt af Geßners Exempel og Opmuntring, blev siden Lærer i Mathematik ved et Gymnasium i Berlin og 1750 Medlem af Akademiet her. D. 1779. Hans mest bekjendte Skrift er „Allgemeine Theorie der schönen Künste" (1771 ff.), der i sin Tid nød en overordentlig Anseelse. I Tilslutning til Wolf finder han Skjønhedens Væsen i Fuldkommenheden, d. v. s. i den Maade, hvorpaa en Mangfoldighed er sammenfattet til Enhed; det æsthetiske Velbehag beror derfor

paa forhøjet intellectuel Activitet, skjønt ogsaa Indholdets Betydning, navnlig i ethisk Henseende, fremhæves.

Sumak, Smak, de tørrede, mere eller mindre fint pulveriserede Blade af forskjellige Arter af Rhus (s. d. A.), især R. coriaria, R. cotinus. Det indeholder som væsentlig Bestanddel Garvesyre og anvendes paa Grund heraf i Garveriet til de finere Lædersorter, men især i Farveriet og Kattuntrykkeriet til graa og mørke Farver, dog ogsaa til Tyrkiskrødt osv.

Sumarokov, Alex. [kååff], russisk Digter, f. i Moskva 1717, forsøgte sig i alle optænkelige Digtarter. Satiren, Læredigtet, Elegien, Idyllen, Fablen, Oden, Psalmen, Visen, Sonetten — intet var ham helligt, men hvad han frembragte i disse Retninger, var yderst middelmaadigt. Derimod har han indlagt sig Fortjeneste som Skaber af det russiske Theater, idet han skrev en Række russiske Lyst- og Sørgespil. Hans Lystspil, i alt 15, have deres Forbilleder i den franske Komedie efter Molières Tid, men hans Modeller ere hentede fra det russiske Liv. Som Sørgespilforfatter var han en skoleret Efterligner af den franske klassiske Tragedie, skjønt han i Modsætning til Corneille og Racine har afgjort Forkjærlighed for indenlandske Emner. Af hans 9 Sørgespil er „Semira" det bedste. 1756—61 var han Hoffets russiske Theaterdirecteur i St. Petersborg. 1769 flyttede han til Moskva, hvor han døde 1777, nedbrudt af Sindslidelser, Nød og huslige Ulykker.

Sumatra, den vestligste af de store Sundaøer, strækker sig med Retning fra N. V. mod S. Ø. langs den bagindiske Halvø Malaka og adskilt fra denne ved Malaka Strædet mellem 6° n. Br. og 6° s. Br., med et Areal af 8,400 □ M., Øerne ved Kysten medregnede, og en Befolkning, der anslaas til c. 4 Mill. Mennesker. Øen er i sin hele Længde gjennemstaaren af en vulkansk Bjærgkjæde, der ligger Sydsiden nærmest, og som endnu har 6 virksomme Vulkaner. Dens højeste Punkter ere fra V. mod Ø. Abong 10,000 F., Luse 10,700 F., Merapi 9,300 F., Ophir 9,300 F., Singalang 9,900 F., Korintji 11,900 F. og Dempo 10,200 F. Fra Bjærgkjæden flyde talrige Floder til begge Sider, af hvilke dog kun de, der løbe til Malaka Strædet og det kinesiske Hav, ere af Betydning. Ligeledes er Antallet af Søer temmelig stort. Klimaet er trods Beliggenheden under Linjen mindre hedt, end man skulde antage, hvilket hidrører fra Bjærgenes og de omliggende Haves Indflydelse. Middeltemperaturen bevæger sig efter Højdebeliggenheden mellem 15° og 30°. Luftens Fugtighed viser sig især i stærk Taage og Dug. Vegetationen er i det hele overordentlig rig og uden for de højere Bjærgegne fuldstændig tropisk med store Strækninger af uigjennemtrængelig Skov. Af større vilde Dyr forekomme Elefanter, Tigre og Næshorn. Orangutanen har her sin Hjemstavn, og desuden er her en stor Mængde Abearter. Skovene ere rige paa fortrinlige Træsorter, saasom Teak- og Jærntræ. Desuden er her i stor Mængde Kokospalmer, Brødfrugttræer, Aloe-, Benzoe-, Sandel- og Kautschuktræer. Krydderitræer dyrkes i stor Udstrækning, ligesom ogsaa Kaffe, Sukkerrør, Ris og Tobak. Af Mineralprodukter ere de vigtigste: Guld, der findes saa vel i Bjærgene som i Floderne, Sølv, Ædelstene, fortrinligt Jærn. Befolkningen er af malayisk Æt og henføres til 5 Hovedstammer: Atschinesere, Battaer, egtl. Malayer, Redschanger og Lamponger. I det indre leve desuden flere vilde Stammer og langs Kysten talrige Blandinger af Indfødte med Chinesere, Hinduer, Arabere og Europæere. Hovedbeskæftigelserne ere Landbrug, nogen Kvægavl, Fiskeri, Bjærgværksdrift, Forfærdigelse af Beklædningsstoffer, Metalarbejder og Vaaben samt Skibsbyggeri. Kystbefolkningen afgiver dygtige Søfolk, men ogsaa talrige Sørøvere. Til S. henregnes Rækken ud for Vestkysten, Simalu ell. Babi, Nias, Batu, Mentavi Øerne og Engano, der ere beboede af afhængige malayiske Stammer under egne Høvdinger. Til S. henregnes ogsaa Øerne langs Nordkysten, Bintang, Linga, Banka og Billiton. — 1506 kom Portugisere først til S., men fordreves derfra 1523. 1599 besøgte Corn. Houtmann Øen, og 1664—70 udbredte Hollænderne sig over den vestlige Del, medens Engelskmænd 1685 satte sig fast i Benkulen. 1795 tog de ogsaa de hollandske Kolonier i Besiddelse indt. 1819, og 1824 afstodes tillige Benkulen. 1873 begyndte en Krig med det hidtil uafhængige Kongerige Atschin i det nordlige S., og først efter mange heftige Kampe lykkedes det Hollænderne 1879 at indtage hele Riget. Dette styres af en Militærgouverneur, medens det øvrige S. staar under Gouverneuren i Padang og de under ham styrende 4 Residenter. Battaerne nyde dog en vis Uafhængighed.

Sumba ell. **Tjendana**, Hollændernes Sandelbosch, en af de smaa Sundaøer, ligger s. for Sumbava og Flores og adskilles fra dem ved Sandelbosch Strædet. Med den mod Ø. liggende, mindre Ø Savu indtager den c. 210 □ M. med 200,000 I., for største Delen Malayer. Øen er bjærgfuld og særdeles frugtbar. De vigtigste Udførselsartikler ere Heste og Sandeltræ. Hollænderne henregne Øen til Residentskabet Timor, men Befolkningen staar under egne Fyrster.

Sumbāva, en af de smaa Sundaøer, adskilt fra Lombok ved Allas Strædet og fra Komodo ved Sapi Strædet, 40 M. lang og 5—16 M. bred, 240 □ M. med 150,000 I., er bjærgfuld og meget vulkansk (Tambora paa Nordsiden, 8,500 F. høj, en af Sundaøernes voldsomste Vulkaner) med stærkt indskaarne Kyster, paa Nordsiden den store Sumbava Bugt. Befolkningens Hovedmasse er muhammedanske Malayer. Jordbunden er frugtbar og i det hele vel dyrket. Øen staar under det hollandske Gouvernement Makassar paa Celebes; men Befolkningen styres dog af egne Høvdinger. Der udføres Olie, Bomuld, Sapantræ, Bøffler, Heste, Fuglereder og Salt.

Sūmma appellābilis, lat., den Værdi, en Sag skal have for at kunne gjøres til Gjenstand for Appel.

Summārisk, kortfattet. S. kaldes i Særdeleshed en saadan Procesmaade, som paa Grund af sine færre Formaliteter og kortere Frister er hurtigere end den almindelige. I den danske

og norske Civilproces frembyde navnlig Gjæsterets- og Politiretssager Exempler paa summariske Procesarter.

Summatiōn, Sammentælling. **Summationstoner**, s. **Combinationstoner**.

Sūmmus theolōgus (lat., d. e. den øverste Theolog) var tidligere den almindelige Benævnelse paa den ældste theologiske Professor ved Kjøbenhavns Universitet.

Sumner, Charles [sömner], nordamerikansk Politiker, f. 6 Jan. 1811 i Boston, blev 1834 Sagfører og var Medarbejder af Tidsskriftet »American Jurist« samt Udgiver af et Par vigtige Domssamlinger. 1837—40 rejste han i Europa og holdt siden juridiske Forelæsninger ved Harvard Universitetet. 1845 valgtes han ind i Statens Senat og arbejdede som ivrig Abolitionist imod Texas's Tilknytning; han blev 1850 Unions-Senator og beklædte denne Hæderspost til sin Død som en ægte Repræsentant for Ny-Englands ubøjelige Energi og Uvilje imod Slaveriet. Derfor blev han ogsaa i Maj 1856 i selve Senatet overfalden af en anden Senator, Oberst Brooks fra Sydcarolina, og haardt mishandlet med Stokkeslag, hvilken raa Mishandling pristes i det „ridderlige Syden", men samtidig gjorde S. til Nordens populæreste Mand. I Valgkampen 1860 tog han virksom Del paa Lincolns Side og var efter den Tid en af Senatets Ledere og Forsvarer af alle Skridt til Slaveriets Afskaffelse og Negrenes politiske og borgerlige Ligestilling. Tillige var han 1861—70 Formand for Udenrigsudvalget og søgte at skrue Nordamerikas Fordringer i Alabamastriden op for at faa Hævn over England. I de sidste Aar angreb S. stærkt Grants Styrelse og søgte 1872 at hindre hans Gjenvalg og at danne et uafhængigt radicalt Parti. Han døde 11 Marts 1874, og Negrene sørgede over ham som en af deres Befriere; hans sidste Lovforslag om at sikre dem Ligestilling med de hvide ogsaa i rent private Forhold vedtoges næste Aar.

Sumpfeber, **Sumpmiasma**, s. **Malariasygdomme**. **Sumpluft**, d. s. s. Sumpgas, s. **Kulbrinte**.

Sumpsnegl (Paludina), Slægt af skal- og laagbærende Gjællesnegle, uden Snabel eller Aanderør, med mørke Farver og i det hele et uanseligt Udseende. De ligne Strandsneglene og komme dem nær i Bygning, men leve i ferskt Vand eller Brakvand, hvilket ellers kun er Tilfældet med faa Gjællesnegle. Nogle føde levende Unger (P. vivipara).

Sumpsneppe, rigtigere Muddersneppe (Totanus hypoleucus), en Art Klire, af Størrelse omtrent som en Lærke, lever ved Bredden af Damme, Søer og Vandløb; ret almindelig i Danmark og hyppig i Skandinavien, lige til de nordligste Egne.

Sumpsvale (Glareola), en de varmere Lande tilhørende Slægt af Brokfuglenes Familie, der dog i det ydre afviger en Del fra de ægte Brokfugle og Viber; Næbet er kort, buet, dybt spaltet som hos Svalerne, om hvilke de ogsaa minde ved de lange, spidse Vinger og den oftest kløftede Hale. De opholde sig ved Floder og Søer og leve af Insekter, hvilke de ligesom andre Fugle med lignende Bygning formaa at fange i Flugten. Den sydeuropæiske S. (G. pratincola) har hjemme i Landene om Middelhavet og det sorte Hav.

Sumter [sömm], Fort ved Charleston i Sydcarolina, blev 12 Apr. 1861 beskudt af de oprørske Sydstaters General Beauregard, som hermed aabnede Borgerkrigen, og efter 2 Dages Beskydning nødt til Overgivelse; dets Commandant var Major Rob. Anderson (d. 1871). I Aug. 1863 blev det i 7 Dages Bombardement fra de nordlige Tropper aldeles ødelagt.

Sumy, Stad i det russiske Gouvernement Charkov, 20 M. n. v. for Charkov ved Floden Pskol. 25,000 I. Brændevinsbrænderier. Stærkt besøgte Markeder, hvortil føres en Mængde Heste.

Sund betegner baade et Stræde (Øresund) og snævrere Dele af en Fjord (Svinesund).

Sundarban, s. **Ganges**.

Sundaøerne optage den større, sydlige Del af det store asiatiske Archipelag, omgivne mod N. Ø. og Ø. af Philippinerne, Molukkerne og Ny Guinea. Man skjelner imellem de store S.: Sumatra, Java, Borneo og Celebes, og de smaa S., af hvilke de betydeligste ere fra V. mod Ø. Bali, Lombok, Sumbava, Komodo, Sumba ell. Tjendana, af Hollænderne kaldet Sandelbosch, Flores, Sabrao, Solor, Lomblem, Pantar, Ombaai og Timor. Hollænderne regne største Delen af disse Øer til deres Besiddelser. **Sunda Strædet** adskiller Øerne Sumatra og Java.

Sundberg, Ant. Nikl. [berj], svensk Ærkebiskop, f. 27 Maj 1818 i Uddevalla, blev Student 1836, tog 1842 den philos. Doctorgrad i Upsala, 1845 theol. Candidatexamen og ansattes s. A. ved Universitetet som Docent i Theologi. 1849 blev han Adjunct i Theologi, senere Professor, først (1852) i Dogmatik og Moraltheologi, derpaa (1857) i Kirkehistorie og Symbolik, samt 1861 Domprovst i Lund, hvor han 1855—64 (i Forening med E. G. Bring og W. Flensburg) udgav »Svensk Kyrkotidning«. 1864 kaldtes han som Biskop til Carlstad og derfra 1870 til Ærkebispestolen i Upsala. Forinden deltog han virksomt i det politiske Liv, dels som Medlem af Præstestanden paa Stænder-Rigsdagene 1859—66, dels som Repræsentant for Carlstad og Formand i andet Kammer paa Rigsdagene 1867—72; i Rigsdagen 1877 indtraadte han som Repræsentant for Bohuslän i første Kammer, hvis Formand han var 1878—79. 1874 blev han Medlem af det svenske Akademi, og ved Universitetsjubilæet i Kjøbenhavn blev han Æresdoctor i det jurid. Facultet.

Sundby, Thor, f. i Kjøbenhavn 26 Maj 1830, blev Student 1849, studerede først Jura, men kastede sig senere over Sprogstudier og tog 1864 Magisterconferensen i Fransk. 1880 blev han Docent i fransk Sprog og 1887 Professor ved Universitetet i de romanske Sprog. I Forening med F. de Coninck har han oversat „Pascals Breve" (1867; 3dje Udg. 1888); i „Dansk Maanedsskrift" skrev han samtidig en Biographi af Pascal. 1869 forsvarede han for den philosophiske Doctorgrad sin Afhandling „Brunetto Latinos Levned og Skrifter", og 1877 udgav han „Blaise Pascal, hans Kampe mod Jesuiterne og Forsvar for Christendommen". I

Forening med E. Barnël har han udarbejdet en „dansk-norsk-fransk Haandordbog“ (1883—84); tillige har han udgivet flere fortræffelige Hjælpemidler til Studiet af de romanske Sprog. 1888 blev han Medlem af Vidensk. Selsk.

Sundbyvester og **Sundbyøster**, to betydelige Landsbyer i Danmark paa den nordlige Del af Amager, tæt s. for Christianshavn, med 12,000 J. (1885) og omfattende Fabrikanlæg.

Sunderland [sönnderlænnd], Stad i Durham-Shire i England, ved Floden Wears Udløb i Nordsøen, 2½ M. n. ø. for Durham. 125,000 J. (1885). Staden, der bestaar af det egentlige S. og Bishop-Wearmouth paa højre Flodbred, Monk-Wearmouth paa venstre, er i sin ældre Del snævert bygget, men har i de nyere Dele mange smukke Bygninger. Langs Floden er anlagt storartede Dokker, og over den fører en mærkelig Jærnbro, bestaaende af en eneste Bue med over 200 F.s Spændvidde og 100 F.s Højde over Floden. Betydelig Industri i Skibsbyggeri og de dermed i Forbindelse staaende Retninger, samt Fabrikation af Glas, Metalvarer, Lervarer, Læder og Øl. Den vigtigste Udførselsartikel er Kul, navnlig til indenrigske Havne; man regner at 40,000 Mennesker ere beskæftigede med Arbejde i Kulværkerne.

Sundevall, Carl Jak., svensk Naturforsker, f. 22 Oct. 1801 i Nærheden af Ystad, d. 5 Febr. 1875 i Stockholm, blev 1826 ansat ved Lunds Universitet som Docent, senere som Intendant ved det naturhistoriske Museum og var 1839—71 Professor og Intendant ved Rigsmuseet i Stockholm; ved Ordningen af dettes Vertebratsamling har han indlagt sig stor Fortjeneste. Blandt hans Skrifter maa især nævnes Texten til Åkerlunds Værk om »Svenska foglarna« (1856—71; fortsat af J. G. H. Kinberg 1881—86).

Sundeved (d. e. Sundskov), den mellem Aabenraa Fjord og Flensborg Fjord fremspringende Halvø af Slesvig langs Alssund. I S. kæmpede den danske Hær gjentagne Gange med Held og Hæder i Aarene 1848 og 1849 (jvfr. Dybbøl, Nybøl og Ullerup). Om Kampen om Dybbølstillingen 1864 s. Dybbøl. 1856 blev S. forbunden med Als ved en Pontonbro.

Sundhed, den Tilstand, i hvilken alle Organismens Functioner gaa regelmæssig og naturlig for sig, understøttede af normale Organer og Væv. En saadan absolut S. er dog sjælden, og hvad man i Almindelighed kalder S., er kun en relativ, hvor Organerne og Functionerne blot ere i en Tilstand, der er forenelig med Individets Velbefindende. **Sundhedsbrønd**, s. Mineralvand. **Sundhedscollegium, det kgl. danske**, Landets øverste Medicinalautoritet, oprettet 1803, tæller 10 Medlemmer foruden 2 pharmaceutiske Assessorer. **Sundhedscommission**, den Autoritet, hvem Tilsynet paahviler med den offentlige Sundhedspleje og Afgjørelsen af de derved foranledigede Spørgsmaal i den Udstrækning, som Sundhedsvedtægten fastsætter. **Sundhedspleje** (Hygieine), privat og offentlig, vedrører alt, der er i Stand til at vedligeholde og bevare Sundhed og forebygge Sygdom. **Sundhedspoliti**, den administrative Myndighed, hvem Overholdelsen og Udførelsen af Medicinallovgivningens Bestemmelser paahviler, bestaar af Politimesteren og Embedslægen (Districts- eller Stadslægen). **Sundhedsvedtægter**, vedtagne Bestemmelser angaaende Sundhedsplejens Ordning og Overholdelse, affattede efter hvert Steds særlige Forhold og tilvejebragte ved Forhandlinger imellem Justitsministeriet og Communalbestyrelsen eller Sogneforstanderskaberne, skulle i Følge Lov af 12 Jan. 1858 søges tilvejebragte for Kjøbenhavn, alle Kongerigets Kjøbstæder og for de Landsogne, hvor Amtsraadet finder det fornødent; kun en mindre Del af Landsognene have dog indført S., som derimod ere indførte i næsten alle Landets Byer.

Sundsvall, Stabelstad i Medelpad i Vesternorrlands Län i Sverige, har en smuk Beliggenhed ved Selångerselven, som løber ud i en Fjord af den bottniske Bugt, der tillige optager Indals- og Ljungaelvens Vand. 11,142 J. (1888). Højere Realskole; flere Bankkontorer. Ypperlig Havn. Søbade. 1886 bestod Handelsflaaden af 53 Fartøjer paa 13,798 Tons (deraf 24 Dampskibe paa 2,262 Tons); Hovedudførselen er Trævarer og Jærn. Ved en Bibane staar S. i Forbindelse med den nordlige Stambane. — S. blev anlagt 1624 og har i de sidste 3 Decennier været i hurtig Fremgang, men blev 25 Juni 1888 næsten helt ødelagt ved Ildsvaade.

Sundt, Eilert Lund, norsk Forfatter og Gejstlig, f. i Farsund 8 Aug. 1817, blev 1846 theologisk Candidat med Udmærkelse. Allerede i Forvejen havde han været Lærer ved Christiania Tugthus; 1848 gjorde han med offentlig Understøttelse en Rejse for at undersøge de saakaldte Fanters eller Landstrygeres Vilkaar. Frugten heraf var en 1850 udgiven „Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket“, der ledede til en Bevilling af offentlige Midler for at forsøge at redde disse Mennesker for et højere Samfundsliv. Om Anvendelsen af disse Midler har han udgivet fire fortsatte „Beretninger om Fantefolket“ (1859—65). Fra 1850 fik S. et stadigt Stipendium, hvormed han hver Sommer foretog Rejser til alle Norges Egne og overalt samlede Kundskab, navnlig om de fattigere Klassers Forhold og Levevis. Sine Samlinger bearbejdede han derpaa om Vinteren, dels i statistisk, dels i populær, fortællende Form, enten til Afhandlinger i Folkeoplysnings-Selskabets Tidsskrift „Folkevennen“, hvilket han i flere Aar redigerede, eller i selvstændige, paa offentlig Bekostning udgivne Værker; disse skildre ikke blot i yderste Detail den norske Almue og dens Fattige, saaledes som den nu er, men meddele ogsaa historiske Beretninger om Culturens Udvikling. Af disse Værker, der dog ikke alle have samme Værd, ere de vigtigste: „Om Dødeligheden i Norge“ (1855), „Om Giftermaal i Norge“ (1855), „Om Sædeligheds-tilstanden“ (1857, og to senere Beretninger), „Om Ædruelighedstilstanden“ (1859), „Om Bygningsskikken paa Landet i Norge“ (1862), „Paa Havet“ (1866) og flere Aarsberetninger om Forlis, „Om Husfliden i Norge“ (1867), „Om Renlighedsstellet“ (1869). End videre Localberetninger: „Om Fiskeridistrictet Harham“ (1859), „Om Røros og Omegn“ (1858), „Om Christianias Forstæder Pipervíken og Ruseløk-

bakken" (1858). Alle disse Arbejder tale med Varme de lavere Samfundsklassers Sag. S. kunde dog ikke undgaa, at hans Granskninger ogsaa hos nogle mødte Modstigelse og modtoges med Uvilje, ligesom flere Almuesmænd betragtede dem som en Udspionering af deres Fejl og Svagheder. Da en saadan Miskjendelse ogsaa havde ladet sig høre i Folkeoplysnings-Selskabet og paa Stortinget, gik han som ældre Mand over i præstelig Virksomhed. 1869 udnævntes han til Sognepræst til Eidsvold, hvor han døde 13 Juni 1875.

Suñer, italiensk Digter, f. i Havana c. 1832, kom næsten som Barn til Firenze, blev greben af den nationale Bevægelse i Italien og optraadte allerede 1859 i Komedien »I gentiluomini speculatori« og 1861 i »I leggetimisti in Italia« med Satire mod Fjenderne af den nye Tingenes Orden; senere gav han i »La piaga sociale« (1863), i »Le amiche« (1868) o. fl. omhyggelig, men noget bredt udmalede Genrebilleder af det samtidige italienske sociale Liv, men traadte i Skygge for de sidste Decenniers realistisk-naturalistiske Literatur. D. 1878.

Sunesønnerne. **Sune Ebbesøn** til Knardrup, en Sønnesøn af Skjalm Hvide, opgav 1154 Svend Grades Sag for at slutte sig til Valdemar den store og var derefter, sammen med sine Fættere Absalon og Esbern Snare, dennes og Knud VI.s tro Raadgiver og Kampfælle mod Venderne. Han byggede c. 1170 den mærkelige Kampestens Rundkirke i Bjernede ved Sorø. Han døde 1186 og havde 7 Sønner, hvoraf flere have efterladt sig et berømmeligt Navn baade i Kirken og Staten. **Anders Sunesøn** studerede i sin Ungdom i Paris, hvor han stod i Ry for sin Lærdom og holdt theologiske Forelæsninger. Efter sin Hjemkomst blev han Kong Knud VI.s Kansler samt Provst i Roskilde og blev 1194 tillige med Abbed Vilhelm sendt til Paven i Kongens Søsters, den franske Dronning Ingeborgs Skilsmissesag. 1201 fulgte han sin Frænde Absalon paa Lunds Ærkebispestol og kronede det næste Aar Valdemar Sejer i sin Domkirke. Han fulgte denne Konge paa Toget til Estland, og da det betragtedes som et Korstog, var han den nominelle Overanfører og holdt efter Sagnet med sine Klerke Bøn under Slaget, da Danebrogsfanen kom til Syne. Formedelst en uhelbredelig Spedalskhed resignerede han 1223 og levede derefter i Ensomhed paa Øen Ivø i Skaane til sin Død 1228. A. S. er berømt som Lovkyndig ved sin latinske Omskrivning af Skaanske Lov; hans »Hexaëmeron« (P. G. Thorsens Udgave deraf er aldrig udkommen) er et stort latinsk Digt i Hexametre om Skabelsen og mange forskjellige theologiske Emner, der stærkt vidner om den paa hans Tid indbrydende scholastiske Lærdom. Ham tilegnede Saxo sin »Historia Danica«. — Hans ældre Broder, **Peder Sunesøn**, studerede ogsaa i Paris. Ogsaa han efterfulgte Absalon i hans Bispesæde, da denne 1191 opgav Roskilde Stift. Paa et Tog mod Markgrev Otto af Brandenburg, hvor han anførte den danske Hær, der skulde forsvare Pommern, tabte han 1198 et Slag, hvori Broderen **Thorbern S.** faldt og han selv blev saaret og fangen, men det følgende Aar undveg han af Fangenskabet og vendte tilbage til sit Stift. 1205 blev han tillige med Strange Ebbesøn sendt for at bejle til Prinsesse Dagmar. Senere anførte han med sine Brødre de danske Tropper, der kom Ebbe S.s Svigersøn, den svenske Kong Sverker II, til Hjælp mod hans Modkonge, men led et stort Nederlag ved Lena 1208, hvor 2 af Brødrene, Ebbe og Lars S., faldt. Biskop Peder S. døde 1214. Den længst levende af S., **Jakob** (d. 1246), var Fader til den følgende Biskop i Roskilde, Peder den yngre (1215—25), og fra deres Søster Margrete nedstammede de tre oprørske Prælater Jakob Erlandsøn, Peder Bang og Jens Grand.

Sunion, Attikas sydlige Forbjærg, var i Oldtiden beskyttet ved en Mur. I Nærheden fandtes der rige Sølvminer og et Pallastempel, af hvilket der endnu staar enkelte Søjler, hvoraf Forbjærget nu har Navn af Kavo Kolonnæs.

Sunna hedder den mundtlige Tradition om Propheten (s. Islam); **Sunniter**, de Muhammedanere, der i Modsætning til Schiiterne anerkjende de 3 første Kalifer efter Muhammed (s. Schiiter).

Sunnanskog, gammelt Navn paa de s. for Kolmårdens og Tivedens store Skove liggende Dele af Sverige (Götaland), i Modsætning til de nordligere Landskaber (Nordanskog).

Sunnanväder, Peder Jakobsson, svensk Prælat, havde som Kannik i Linköping, senere som Domdekan i Vesterås og Sognepræst i Stockholm været Svante Nilssons og Sten Sture den yngres Kansler, da han 1522 blev valgt til Biskop i Vesterås. Men inden et Aar var forløbet, blev han af Gustav I, hos hvem han allerede forud var mistænkt som Sturefamiliens ivrige Tilhænger, anklaget for Majestætsforbrydelse og afsat fra sit Embede. Efter at han og den ligeledes afskedigede Domprovst Knut først havde forsøgt at vække Uroligheder i Dalarne, flygtede de over til Norge, hvor de fandt Beskyttelse hos Ærkebiskop Olof i Throndhjem. Mod Løfte om frit Lejde og Sikkerhed, indtil deres Sag var bleven undersøgt af Domstolene, bleve de udleverede, men ved deres Indtog i Stockholm bleve de givne til Pris for Pøbelens Bespottelser og i Begyndelsen af 1527 dømte til Døden af en særlig dertil nedsat Domstol. S. henrettedes allerede samme Dag, som Dommen faldt (18 Febr.), og Knut led 3 Dage efter samme Skæbne. Skrækken over den Behandling, som blev dem til Del, bidrog ikke lidet til paa den følgende Rigsdag i Vesterås at bryde Biskoppernes Modstand mod de foreslaaede Ændringer i Kirkens Forfatning.

Sunniva, efter Legenden en irsk, christen Kongedatter, som, da hun nægtede at ægte en hedensk Konge og denne hærjede i hendes Land, flygtede bort og med et stort Følge drog ud i 3 Skibe uden Sejl og Ror og gav sig Gud i Vold. Vinden drev dem til Norge, hvor de landede paa den øde Ø Selje (s. d. A.); de boede i store Huler, som findes i Fjældet paa Vestsiden af Øen, og nærede sig af Fiskeri. Men Indbyggerne paa Fastlandet, som troede de vare Vikinger, meldte det til den da rege-

rende Haakon Ladejarl, som sendte Folk mod Øen. Da disse landede, vare store Stene faldne ned foran Hulerne og Folkene døde. Da kort efter Nordmændene bleve Christne, troede man ofte at se et underligt Lys paa Øen, og 996 kom Olaf Tryggvessøn med Biskop Sigurd til Øen, udgravede Ligene og byggede en Kirke, som blev viet til den hellige S. Omtr. 1070 tog Biskoppen i Vestlandet sit Sæde ved Helligdommen, men da Bispesædet blev flyttet til Bergen og en Domkirke her blev færdig, flyttedes S.s Legeme herhen og sattes over Højalteret (1170). S. blev derfor »Bergensium patrona«. Hendes Festdag er 8 Juli, „Seljemændenes Messe". Legenden er vistnok kun delvis historisk; i alt Fald er Helgenindens Navn ikke irsk, men engelsk.

Suŏmi, det finske Navn paa Finland.

Sūper, lat., over.

Supercārgo, Afladerens Befuldmægtigede, der paa Bestemmelsesstedet udleverer Ladningen eller sælger den; ligeledes indkjøber han den nye Ladning, Skibet skal afgaa med.

Superficiār-Fæste (eller S.-Arvefæste) kaldes med en fra Romerretten (hvor den, som enten var Ejer af et Hus, der var opført paa en andens Grund, eller havde en særegen Art udstrakt Brugsret over det, kaldtes superficiarius) overført Benævnelse et paa enkelte Steder i Danmark, især paa Samsø, stedfindende Fæsteforhold, hvis Særegenhed bestaar deri, at Fæsteren (eller Arvefæsteren) selv ejer Bygningerne, medens han kun er Bruger af Jorden.

Supérieūr, fr. [søhr], overordnet, højerestaaende.

Superintendēnt kaldes i flere evangeliske Lande den øverste Gejstlige i et Kirkedistrict, hvem det paaligger at føre et kirkeligt Tilsyn med de gejstlige og Menighederne i det ham underlagte District. Titlen S. traadte ved Reformationens Indførelse i Bispetitlens Sted, ligesom Ordet S. har samme Betydning som det fra Græsk stammende Biskop. Over S. staar stundum en Generalsuperintendent.

Superior, Lake [læhk schupi], s. Øvresøen.

Supērlativ, den højeste (anden) Comparationsgrad af Adjectiver og Adverbier, der betegner, at en Egenskab eller lignende Bestemmelse i forholdsvis højeste Grad tillægges en enkelt Gjenstand blandt flere, f. Ex. Peter er den ældste og flittigste af Brødrene, den, der vil naa videst. Jvfr. Comparativ, Positiv.

Sūperoxӯd, Overilte.

Sūperphosphāt, nyere Benævnelse for den tidligere saakaldte sur phosphorsur Kalk, en i Gødningsfabrikerne kunstig tilvirket Handelsgødning, der indeholder de dyriske Knoklers Hovedbestanddel, den phosphorsure Kalk, i opløst og for Planterne let optagelig Tilstand. S. for øvrigt Kalk og Phosphor.

Suplinburg ell. Supplingenburg, Landsby i det Brunsvigske med Ruinerne af et gammelt Slot, Familiesæde for Greverne af S., der nævnes allerede paa Carl den stores Tid. Den mest bekjendte af disse Grever af S. er Lothar af S., der ved sit Giftermaal med Familien Nordheims Arving fik store Godser, senere blev Hertug af Sachsen og til sidst tysk-romersk Kejser (1125—37), s. Lothar II af Sachsen.

Suppé, Franz v. [syp], Operettecomponist, f. 18 Apr. 1823 i Spalato i Dalmatien af en oprindelig belgisk Familie, Elev af Conservatoriet i Wien, var derefter Capelmester ved forskjellige Theatre, fra 1865 ved Leopoldstädter-Theatret i Wien. Foruden henved 30 Operetter à la Offenbach, hvoraf især „Paragraph 3", „Zehn Mädchen und kein Mann", „Flotte Bursche", „Schöne Galathee", „Leichte Cavallerie", „Fatinitza", „Boccaccio" ere bekjendte, har S. skrevet Symphonier, Ouverturer („Dichter und Bauer" o. a.), Kvartetter m. m., som vidne om hans gode musikalske Uddannelse.

Suppleānt, en Person, som træder i en andens Sted i Forfaldstilfælde. I Norge vælges, i Modsætning til hvad andensteds er almindeligt, ogsaa S. ved Stortingshvervet. I den nye norske Straffeprocesslov benyttes i Stedet for S. Ordet Varamand.

Supplemēnt, Tillæg til Udfyldning. Supplementvinkler, to Vinkler, som udfylde hinanden til 180°, f. Ex. to ved samme Side liggende Vinkler i et Parallelogram eller to modstaaende Vinkler i en i en Cirkel indskreven Firkant. Supplementbuer ere ligeledes to Cirkelbuer, hvis Sum er 180°. Supplementchorder ere ved Cirklen Chorder, hvis tilhørende Buer ere Supplementbuer; naar to S. have et Endepunkt fælles, staa de vinkelret paa hinanden. Ved Ellipse og Hyperbel betegne S. to Chorder fra et Punkt af Curven til Endepunkterne af Axen (ved Ellipsen den store Axe). Supplēre, gjøre fuldtallig, forøge, udfylde.

Supplikānt, Ansøger.

Supponēre, underlægge, antage. Suppositiōn, Forudsætning, Antagelse. Suppositōrium, Stikpille, kaldes en lille, fingertyk Kegle, almindelig fremstillet af Fedt (Cacaosmør) eller Sæbe, der er bestemt til at indføres i Endetarmen. Til Fedtmassen kan sættes forskjellige Lægemidler.

Suppuratiōn, Forbulning, s. Betændelse. Suppurēre, afsondre Materie (Pus).

Supralapsārier, s. Arminius.

Supranaturalisme, i videre Forstand Troen paa det oversanselige, i snævrere Forstand Troen paa en umiddelbar og overnaturlig Aabenbaring af Gud.

Supremāt ell. Suprematī, øverste Magt og Tilsyn, kaldes især Pavens Overhøjhed over Kirkerne og Biskopperne. Suprematsed, den Ed, der skulde aflægges til den engelske Konge i hans Egenskab af Kirkens Overhoved, og i hvilken man afsvor Pavens Overherredømme, blev indført af Henrik VIII, senere gjentagne Gange modificeret og bestod til sidst kun for Parlamentsmedlemmerne, der først befriedes derfor ved Katholikernes Emancipation 1829.

Sur, Oldtidens Tyros, Stad i den tyrkiske Provins Syrien i Asien, ved Middelhavets Kyst, 14 M. v. s. v. for Damaskus, er nu en ubetydelig By, da dens Havn er tilsandet. S. Tyros.

Surabāya, Stad paa Nordkysten af Java, 90 M. ø. t. s. for Batavia, med 128,000 J. (1884), befæstet Havn, Skibsværfter, Søarsenaler, Søofficersskole, betydelig Industri, navnlig Bomuldsstoffer og Læder, og storartet Handel med Sukker, Ris, Kaffe, Indigo, Bomuld og

Salt. Staden bestaar af en europæisk, en javanesisk, en arabisk og en chinesisk Afdeling.

Sûrah kaldes hver enkelt af Koranens 114 Afsnit, der fører en særskilt Titel.

Surakârta, Stad i det indre af Java ved Floden Solo, 60 M. ø. f. ø. for Batavia, med 124,000 J., den tidligere Fyrstefamilies vidtløftige Pallads og livlig Industri og Handel.

Surâte, Stad i Præsidentskabet Bombay i det engelske Forindien, ved Floden Taptis Udløb i Cambay Bugten, 32 M. n. for Bombay, med 109,000 J., hvoriblandt mange Parsere. Staden ligger i en frugtbar Egn, har talrige Mosleer og Hindu- og Parsertempler og et hinduisk Hospital for syge Dyr. Betydelig Industri i Silke- og Bomuldsstoffer, Indigo, Tobak og Lervarer. Handelen var tidligere betydeligere end nu, men med Arabien vedbliver der dog at være stor Forretning.

Surbrønd, en mineralsk Kilde, som indeholder meget Kulsyre, f. Mineralvand.

Surcoupe, fr. [syrkûp], Overstik med en højere Trumf paa en af en anden (Mellemhaanden) udspillet lavere.

Surdej er i Bageriet den Del af den gjærende Dej, der opbevares til næste Bagning. Den bestaar af en Blanding af Mel og Vand, hvori en Del af Stivelsen i Melet ved Gjæringen er bleven omdannet til Druesukker, til Dels endog videre til Eddikesyre og især til Mælkesyre. Fermentet deri og Fermentvirkningen kjendes ikke nøjere. S. virker gjæringsforplantende paa samme Maade som gjærende Urt (f. Øl) sat til sød Urt.

Sûriname, f. Guajana, hollandsk.

Surkløver, Skovsyre (Oxalis acetosella), en fin, lille, fleraarig og urteagtig Plante med trekoblede Blade og regelmæssige, undersædige Femtalsblomster med hvide, med lila Aarer forsynede Kronblade og 10 Støvdragere; en almindelig Foraarsblomst i vore Skove. En anden Art, Kant S., med opret Stængel og gule Blomster, træffes hyppig dyrket og forvildet i Haver. Andre dyrkede Arter ere de med smukke, røde Blomster forsynede O. esculenta og O. tetraphylla fra Nordamerika med spiselige Rodknoller, Frøene forsynede med en elastisk Frøhud, hvorved de ofte kunne slynges langt ud af Kapslen. Surkløversyre, d. f. f. Oxalsyre.

Surnumerær (fr. surnuméraire) [syr], overtallig; en, der arbejder i et Embedskontor ell. lign. uden for den fast ansatte Arbejdsstyrke, i Haab om og med Udsigt til at komme ind i Tilfælde af Vacance.

Surprise, fr. [syrprihs], Overraskelse.

Surrey [sörri], Shire i England, omgivet af Shirerne Middlesex, Kent, Sussex, Hants, Berks og Buckingham. 35,9 □ M. med 1,435,000 J. (1881). Midten og den sydlige Del optages af indtil 1,000 F. høje Kalkkjæder, hvorimod den nordlige Del langs Themsen er Sletteland. Shirets nordøstlige Hjørne udgjør en Del af London. Landbruget, der væsentlig er rettet paa Londons Forsyning, drives i stor Udstrækning som Havedyrkning. Hovedstad Guildford.

Surrey, Henry Howard, Jarl af [f. o.], engelsk Digter, f. c. 1517. Tidlig kom han til Hoffet, 1532 gjorde han en Rejse til Frankrig. I hans Ungdom var Læsningen af Petrarca hans Yndlingsfornøjelse, og i fine erotiske Sonetter til „Geraldine" sukker han som Petrarca for Laura. Endnu ser man Middelalderens Levninger i hans Poesi, han frigjør sig heller ikke ganske fra sit Mønster, men for første Gang i den engelske Poesi se vi en bevidst Kunst, der forstaar og beregner sine Virkemidler. S. tog virksom Del i sin Tids Begivenheder; Sagnet tillægger ham æventyrlige Bedrifter. Ved Anna Boleyns Kroning bar han det fjerde Sværd, og ved Anna af Kleves Bryllup med Henrik VIII udmærkede han sig i Turneringen. Efter at være bleven Hosebaandsridder 1542 fulgte han sin Fader paa Felttoget i Skotland og udmærkede sig ved Tapperhed; 1543 blev han fængslet i Windsor, fordi han havde spist Kjød i Fasten og slaaet Ruder ind i City om Natten, 1544 var han med paa Toget til Frankrig og blev Gouverneur i Boulogne efter Byens Erobring; et krigersk Uheld berøvede ham Kongens Yndest, og under falske Paastud blev han fængslet, dømt til Døden og halshugget 21 Jan. 1547. S. er den første engelske Digter, der (i en Oversættelse af Æneidens anden og fjerde Bog) anvender det i Dramaet senere brugte 5-føddede, rimfri jambiske Versemaal (the blank verse).

Surrogât, hvad der skal tjene til Erstatning for noget andet, f. Ex. et Næringsmiddel, et Raastof ell. lign.

Sûrsum côrda, lat. „Hjærterne opad!", løft Hjærtet op i Livet!

Surt sidder i den nord. Mythol. med flammende Sværd som Landeværn ved Grænsen af den lyse og brændende Verden Muspelhejm, der var, før Jorden blev skabt. I Ragnarok ride Muspels Sønner med S. i Spidsen frem paa den uhyre Slette Vigrid, hvor den sidste, store Kamp skal staa, og S. fælder Frej.

Surtout, fr. [syrtû], Overfrakke.

Sûrturbrand, et Slags træagtige Brunkul paa Island. S. har hidtil kun fundet ringe Anvendelse, nærmest paa Grund af Lagenes ringe Mægtighed og Vanskeligheder ved Transporten, da den ofte findes fjærnt fra beboede Steder. Af de ved S. fundne Planteforsteninger (Bøg, Platan, Tulipantræ, Vinranke o. fl. a.) er det godtgjort, at den er dannet i Miocænperioden, og at Island den Gang, ligesom Grønland, har haft et betydelig mildere Klima end nu.

Susa, 1) Stad i Norditalien, ved Floden Dora Riparia og ved Foden af Mont Cenis, 7 M. v. for Turin. 3,000 J. Bispesæde. Romersk Triumphbue og Ruiner af de gamle Markgrever af S.s Stamslot. Her begynder Vejen over og igjennem Mont Cenis. 2) Stad i Kissia, det senere Susiana, laa paa Østsiden af Choaspes (nu Kercha ell. Kerah) og var Hovedstaden i det semitiske Rige Elam, men blev erobret og ødelagt af den assyriske Konge Assurbanipal 645; Staden blev pragtfuldt gjenopbygget og stærkt befæstet af Darius I, som gjorde den til Residensstad i sit Rige. Ruinerne af denne i Oldtiden blomstrende Stad hedde nu Schus og ligge v. for Staden Schuschter i den persiske Prov. Chusistan.

Sus Aa ell. Næsby Aa, Sjællands længste Vandløb, udspringer n. for Præstø, omflyder Tybjærg Herred, optager Afløbene fra flere Smaasøer, bliver sejlbar for Pramme ved Næsby, gjennemløber Tjustrup- og Bavelse-Sø, løber forbi Herlufsholm og Næstved og falder efter et Løb af 11 M. ved Karrebæksminde i Østersøen (Vordingborg Bugten). Ved den danneskjoldske Kanal (s. d. A.) er dens nedre Løb udvidet og fordybet.

Susanna, en skjøn og dydig jødisk Kvinde i Babylon, blev efter det apokryphiske Tillæg til Daniels Bog ved denne Prophets Visdom frikjendt for den mod hende rejste Beskyldning for Ægteskabsbrud, medens hendes Anklagere fik deres fortjente Straf.

Süsdal, Stad i det russiske Gouv. Vladimir, 4 M. n. for Vladimir, med 9,000 J., var i tidligere Tid Hovedstad i et eget Fyrstendømme og har fra den Tid af Ruiner af en gammel Borg. Betydelig Havecultur.

Susiāna, det nuv. Chusistan, Provins i det persiske Rige. (s. Susa), omfattede det tidligere Elam.

Suso, Heinrich, tysk Mystiker, f. 1800, d. 1365, skrev Opbyggelsesskrifter, som i sin Tid vare meget udbredte ikke blot i Tyskland, men ogsaa f. Ex. i Danmark.

Suspendēre, opsætte, bruges i Handelssproget i Betydningen af at standse sine Betalinger, i det juridiske Sprog især om for nogen Tid at sætte en Embedsmand ud af hans Embedsvirksomhed. En saadan **Suspension** af en Embedsmand kan vel i enkelte Tilfælde være foreskreven i Lovgivningen som en Straf, men i Almindelighed anvendes den dog kun som en foreløbig Foranstaltning mod en Embedsmand, der er mistænkt, indtil det ved Dom er afgjort, om han er skyldig eller ej i en Forseelse, der maa medføre hans definitive Fjernelse fra Embedet. **Suspensionshjul** ere saaledes byggede Vandhjul, at det kun er de nedadvendende Arme, der bære Kransen, og at der af dem kun forlanges Styrke paa langs, ikke Stivhed. Man kan saaledes nøjes med tynde Jærnstænger til Arme; men Besparelsen derved fremtræder først ved meget store Jærnhjul. For at undgaa Bøjning af Akselen til Siden blive Armene lagte efter en Keglestade i Stedet for i en Plan, eller der anbringes et System af tynde Diagonalstænger. Armene gaa ofte krydsvis efter Chorder i Stedet for efter Radier, og kun da kan man transportere Kraften gjennem Axlen. S. se meget smukke ud ved deres lette Bygning.

Suspensiv, opsættende, s. Veto. **Suspensorium**, Opbærerbind, en Bandage til Understøttelse af Pungen og Testiklerne.

Susquehānna [søsskvi], Flod i de forenede Stater i Nordamerika, dannes af 2 Floder, af hvilke den ene udspringer i Pennsylvania og den anden i New York, løber efter Foreningen mod S. S. Ø. forbi Harrisburg til Chesapeake Bugten. 75 M. lang og meget fiskerig. Dens betydeligste Biflod er Juniata fra højre Side.

Sussex [søssex], Shire i England, omgivet af den engelske Kanal og Shirerne Hants, Surrey og Kent. 69 □ M. med 490,000 J. (1881). Den sydlige Del optages af Kalkhøjderne Southdowns af 500 F.s Middelhøjde og med Punkter indtil 800 F., der i Forbjærget Beachy Head gaa lige ud til Kanalen. Ogsaa den nordlige Del har betydelige Bakkepartier og var tidligere stærkt skovbevoxet, hvorfor den endnu kaldes the weald (Skoven). Landbrug, fornemmelig Kvæg- og Faareavl, er Befolkningens Hovederhverv. Hovedstad Chichester.

Sussex, August Fred., Hertug af [s. o.], Kong Georg III.s 6te Søn, f. 27 Jan. 1773, studerede i Göttingen og ægtede 1793 i Rom hemmelig den katholske Miss Murray, Datter af den skotske Jarl Dunmore. Ægteskabet blev efter Kongens Forlangende erklæret ugyldigt, og fra 1801 levede S. skilt fra hende, men giftede sig først efter hendes Død 1830 med en Datter af den irske Jarl Arran. Som Medlem af Overhuset talte S. med Iver og Dygtighed for Katholikernes Ligestilling, Valgreformen og andre frisindede Forholdsregler; ogsaa vandt han stor Yndest ved sin Gavmildhed. D. 21 Apr. 1843.

Susten Passet, et Bjærgpas i Schweiz, mellem Bjærgene Dammastock og Titlis, kun passabelt for Fodgængere og Lastdyr, fører fra Haslidalen, der gjennemstrømmes af Aar, til Reussdalen.

Suter, norsk, d. s. s. Kutling.

Sutherland [sødh'erlænnd], Shire i Nordskotland, omgivet mod N. og V. af Atlanterhavet, mod S. af Ross- og Cromarty Shirer og mod Ø. af Nordsøen, som her danner Dornoch Fjorden, og Caithness Shire. 89 □ M. med 23,000 J. (1881). Shiret er et indtil 3,000 F. højt, af snævre Dale og udstrakte Moser opfyldt Bjærgland, hvis Kyster mod V. og N. ere stærkt indskaarne af Havet, med talrige Forbjærge, hvoriblandt Cap Wrath, Skotlands Nordvestpunkt, og foranliggende Smaaøer og Skjær; Østkysten er derimod i det hele lav og sandet. Klimaet er paa Østkysten forholdsvis mildt, og her findes Shirets Agerdyrkningsdistrict; det indre er ligesom Vestsiden mindre skikket til Agerdyrkning, men vel til Faareavl. Hovedsædarterne ere Byg, Havre og Turnips. Her er store Skovstrækninger af Birk, El og til Dels Eg, der ere rige paa Vildt. Hovedstad Dornoch.

Sutherland [s. o.], en gammel skotsk Adelsslægt, som efter Sagnet nedstammer fra den af Macbeth myrdede Allan, Than af S., hvis Søn William af Kong Malcolm III blev ophøjet til Jarl af S. 1057. Da Mandslinjen uddøde 1514, blev Adam Gordon, gift med Elisabeth S., Jarl af S. Da hans Ætling, **William Gordon**, Jarl af S., 1766 kun efterlod en enaarig Datter Elisabeth, gik Godserne og Titlen ved hendes Giftermaal 1685 over til George Granville Leveson-Gower, f. 1758, d. 1833. Han var Afsending i Paris 1790—92, blev 1803 ved sin Morbroder, Hertugen af Bridgewaters og sin Fader, Marquien af Staffords Død en af Englands rigeste Godsejere og 1833 ophøjet til **Hertug af S.** Han var en ivrig Kunstelsker (især Malerisamler), men en haard Godsejer, der tvang mange Bønder i S. til Udvandring for at gjøre Jorderne til Jagtgrund. Hans Sønnesøn, **George Granville**

Will. Leveson-Gower, f. 1828, var 1852—61 Underhusmedlem som Marquis Stafford, blev da Hertug af S. og har gjort sig bekjendt ved sit Sværmeri for Slukningsvæsen. Jvfr. Ellesmere.

Sutscheufu, Stad i den chinesiske Prov. Kiangsu, ved den store Kanal, 14 M. v. n. v. for Shanghai, skal have ½ til 2 Mill. J. Byen er gjennemskaaren af dybe Kanaler og har betydelig Industri i Silke- og Bomuldsstoffer, samt overordentlig omfattende Handel. Dens Kjøbmænd anses for de første og rigeste i China. Desuden er Staden et af Hovedsæderne for chinesisk Videnskab og Kunst.

Sutsos, anset græsk Fanariotslægt i Constantinopel. Alexander S. døde 1821 som Hospodar i Valachiet for tredje Gang. — Michael S., f. 1792, var samtidig Hospodar i Moldau, men maatte flygte som Deltager i Opstanden; han drog siden til Grækenland og blev 1830 dets Afsending i Paris, senere i St. Petersborg; d. 1864. — Alexander og Panagiotis S., græske Digtere, Brodersønner af Alexander S., den første f. 1802, den sidste 1806. Den ældre Broder studerede i Paris, skrev 1826 Satirer mod den daværende græske Regering og udgav i Paris efter Befrielseskrigen »Histoire de la révolution grecque« (1828). 1830 udkom Lystspillet »Ὁ ἄσωτος« og en Samling Satirer og lyriske Digte, til Dels i aristophaniske Former: »Πανόραμα τῆς Ἑλλάδος«. Han hyldede Kong Otto ved hans Ankomst, men gik snart over til Oppositionen og slyngede en voldsom Satire ud mod det bayerske Fyrstehus i »Ὁ περιπλανώμενος« (1839), et fortræffeligt større Arbejde. 1850 udkom fire Sange af et stort Epos »Ἡ Τουρκομάχος Ἑλλάς«; desuden har han leveret Lystspil og den satirisk-politiske Roman »Ὁ ἐξόριστος τοῦ 1831 ἔτους« og udgivet Tidsskrifter. D. 1863. Broderen gik efter at have studeret i Frankrig og Italien til Kronstadt i Transsylvanien, hvor Kjærlighed til en smuk Grækerinde begejstrede ham til det politisk-lyriske Drama »Ὁ ὁδοιπόρος« (1823). I Grækenland udgav han Romanen »Λέανδρος« (1834) og Digtsamlingen »Κιθάρα« (1835), 1839 den dramatiske Digtning »Ὁ Μεσσίας« og Tragedien »Εὐθύμιος Βλαχάβας«. Senere har han udgivet stærkt nationale Tidsskrifter og ivret for det gammelgræske Skriftsprog (det logiotatistiske). D. 1868.

Sutter, Johan Aug., f. 1803 i Storhertugd. Baden, udvandrede 1834 til Nordamerika, drog til Californien og grundlagde 1839 Nybygden Ny Helvetia, hvor nu San Sacramento ligger. Han vandt stor Rigdom og Anseelse og havde i Jan. 1848 væsentlig Del i at bekæmpe det Parti, som vilde danne en egen Stat under engelsk Beskyttelse. Omtrent samtidig opdagedes Guldet netop paa S.s Jorder, men han fortrængtes derfra af de indstrømmende Guldgravere og fik næsten ingen Erstatning. 1863 forlod han Californien som en fattig Mand og døde 1880 i Pennsylvania.

Sutti, rettere sati, d. e. retskaffen, from, kysk, er i Indien bleven en Benævnelse for den Kvinde, der lader sig brænde sammen med sin Mands Lig.

Suttner, A. Gundaccar, Friherre af, f. 21 Febr. 1850 i Wien, har opholdt sig over ti Aar i Kaukasuslandene og efter sin Hjemkomst udbyttet sine Oplevelser og Indtryk derfra i en Række med dristig Realisme skrevne Romaner og Noveller, som „Daredjan“, „Kaukasische Novellen“ (1884), „Ein Aznaour“, „Feuilletons aus dem Kaukasus“ (1885) o. fl. Han bor nu paa Slottet Harmansdorf i Nedreøsterrig. — Hans Hustru, Bertha, født Grevinde Kinsky, f. 9 Juni 1843 i Prag, var allerede som ung Pige paa Rejser i Europa og opholdt sig senere med sin Mand i Kaukasien. Hun har ligeledes skrevet Romaner, mest Skildringer af det højere Selskabsliv („Ein schlechter Mensch“, »High Life« o. fl.), men særlig gjort sig bekjendt ved fine aandrige Causerier, „Inventarium einer Seele“ (2den Udg. 1888) og „Ein Manuskript“ (1884, i novelleagtig Indklædning).

Suttung, i den nord. Mythol. en Jætte, der bemægtiger sig den kostelige Mjød, som Dværgene have tilberedt af Vismanden Kvasers Blod, blandet med Honning, og som har den Egenskab, at enhver, der drikker deraf, bliver Skjald eller Vismand. Jætten gjemmer Mjøden i et Bjærg og sætter sin Datter Gunlød til at vogte den. Odin faar Bjærget gjennemboret, forvandler sig til en Orm og kryber ind. Han var saa hos Gunlød i tre Nætter, og hun tillod ham at drikke Mjøden, hvorpaa han fløj bort som en Ørn, forfulgt af S., der ogsaa havde iført sig Ørneham. Saa snart Odin kom inden for Asgaard, kastede han Mjøden op i et Kar, som Aserne havde sat ud, da de saa ham komme. S. havde imidlertid været saa nær ved at naa ham, at han i sin Befippelse lod noget af Mjøden gaa den anden Vej. Dette brød ingen sig om, men enhver, som vilde, kunde tage det, og det kaldes de daarlige Skjaldes Del; det andet derimod gav Odin til Aserne og de gode Skjalde.

Sutur, i Chirurgien adskilte Bløddeles Forening ved Naal og Traad. S. udføres ved simpelthen i visse Mellemrum at trække en Traad (af Silke, Catgut eller Metal) igjennem Delene med en egen krum Naal, Suturnaal, og derpaa sammenknytte Enderne med en Knude, eller paa andre, mere kunstige Maader. S. i Anat., en saadan Forbindelse imellem Knokler (især Hovedets), ved hvilken Randene gribe ind i hinanden med Savtakker.

Suum cuique, lat., enhver sit.

Suvalki, Stad i russisk Polen, 33 M. n. n. ø. for Warschau, med 21,000 J., hvoraf omtr. Halvdelen Jøder. Smukt bygget Stad, anlagt omtrent samtidig med Polens første Deling 1772.

Suvorov, Alexander [sväároff], navnkundig russisk Feltherre, f. 25 Nov. 1729 i Finland af en oprindelig svensk Slægt, Søn af en russisk General (d. 1746). S. udmærkede sig allerede i Syvaarskrigen og blev 1762 Oberst; han kæmpede senere i Polen, hvor han 1768 stormede Krakow, og 1773—84 mod Tyrkerne. Han undertvang Pugatschevs Oprør, nødte 1777 Khanen paa Krim og 1780—83 Lesghierne og de nogaiske Tatarer til Underkastelse, men udmærkede sig især i Krigen med Tyrkerne 1787—92. Han deltog i Otschakovs Indtagelse, sejrede sammen med den østerrigske Hær ved

Fokschani 1 Aug 1789 og vandt 15 Sept. s. A. den afgjorte Sejer ved Floden Rymnik (blev til Løn Grev Rymnikskij), samt stormede under frygtelig Blodsudgydelse Ismail. 1791—98 var han Statholder i de sydrussiske Landskaber, fuldendte 1794 Polens Undertvingelse med at storme Warschaus Forstad Praga 4 Nov. — ligeledes under et stort Blodbad — og meldte Kejserinden sin Sejer meget lakonisk: „Hurra! Praga! Suvorov", hvorefter Svaret lød: „Bravo! Feltmarschal! Katharina". 1799 fik S. Anførselen over den russisk-østerrigske Hær, som skulde drive Franskmændene ud af Italien. Dette lykkedes ogsaa efter Sejrene ved Cassano, Trebia og Novi (Apr.—Aug. 1799), og S. blev til Løn ophøjet til Fyrst Italijskij. Men da der opstod Uenighed mellem de forenede Hæres Generaler, drog S. til Schweiz; han gik med de største Vanskeligheder over Alperne, men maatte snart igjen rømme Schweiz og blev nu kaldt tilbage til Rusland. Kort efter faldt han i Unaade hos den lunefulde Kejser Paul, og dette forøgede den Sygelighed, hvoraf han alt led, saa at han døde 18 Maj 1800, 16 Dage efter sit Komme til St. Petersborg, hvor der siden rejstes et Mindesmærke for ham. — Hans Søn, **Arkadij S.**, f. 1783, udmærkede sig i Krigen 1807, blev Generallieutenant og druknede 1811 paa Felttoget mod Tyrkerne i Rymnik, paa samme Sted, hvor Faderen havde sejret 1789. — Den foreg.s Søn, **Alexander S.**, f. 1804, var indviklet i Opstanden i Dec. 1825, men blev ikke indbragen i Sagen; han udmærkede sig 1828 mod Perserne og brugtes senere i diplomatiske Sendelser. 1848 blev han Generalgouverneur i Østersøprovinserne og 1861 i St. Petersborg, 1866 Generalinspecteur for Infanteriet indtil sin Død 1882.

Suzerænetét (fr. suzeraineté), Overhøjhed, Overlensherlighed, Indbegrebet af de Rettigheder, som tilkomme Beherskeren af en souveræn Stat over halvsouveræne Stater (f. Ex. Porten lige over for Bulgarien), især i udenrigske Forhold.

Svåber, Dækskrubbe, et Stykke casseret Kabeltov paa 4 à 5 Fods Længde; begge Ender lægges sammen, og i Bugten bindes et Øje, hvori anbringes et smækkert Tov. Snoningen af Kabeltovet tages da op; det skilles i sine enkelte Kabelgarn og benyttes til at tørre op med paa det vaade Dæk om Bord i et Skib.

Svåda ell. **Svadela** (hos Grækerne Peitho) kaldte Romerne Overtalelsens Gudinde. I almindeligere Forstand betegner S. Overtalelsesevne ell. flydende Foredrag; ogsaa Ordgyderi, Ordskvalder.

Svagsynethed, Amblyopi, en Svækkelse af Synsnervens Evne til at modtage Lysindtryk, som ofte staar i Forbindelse med Uregelmæssigheder i Kredsløbet (Blodmangel eller Blodrigdom af Øjet eller Hjærnen) eller i Nervesystemet (Svækkelse af Legemet, Overanstrængelse i det hele eller af Synet i Særdeleshed), og som enten kan tabe sig med Aarsagen eller ogsaa ende med Hensvinden af Synsnerven og Blindhed, d. e. Amaurose. S. maa ikke forvexles med Kortsynethed.

Svale (Hirundo), Sangfugleslægt, udmærket ved det korte, brede, dybtspaltede, til Insektfangst velskikkede Næb, de lange og spidse Vinger, den kløftede Hale og de smaa, svage Fødder. S. flyve ypperlig og formaa at fange Insekter i Flugten, men gaa kun slet. Sommeren tilbringe hos os: Bysvalen (H. urbica), sorteblaa med hvid Underkrop og fjerklædte Fødder, der selskabelig bygger sin Rede af Dynd og Spyt under Tage og i Porte, undertiden paa stejle Klipper, ligesom Landsvalen (H. rustica), der afviger fra Bysvalen ved sine nøgne Fødder og rødbrune Strube. Digesvalen (H. riparia) er mindre og sortegraa med hvid Underkrop; den ruger i dybe Huller i Klinter og Sandgrave. Alle S. ere livlige Fugle, der ere i idelig Bevægelse, kvidre, forfølge Rovfugle osv. I Brasilien lever der Husvaler, som bygge under Tagene ligesom Spurvene hos os. Den tidligere ofte opdukkende Fabel, at S. kunne overvintre i et Slags Dvale i Moser, i Stedet for at trække mod Syd, er en aldeles ugrundet Overtro. Sign. **Mursvale**, **Sumpsvale** og **Søsvale**. **Natsvale**, s. **Natravn**. **Svalereder**, spiselige, s. **Salangan**.

Svalebakker ell. **Svalebænke**, flade Beholdere af Træ eller Jærn, der anvendes i Ølbryggerierne til Svaling af Urten (s. Øl). Dette maa nemlig ske ved rolig Henstand; ellers bliver Øllet uklart. Øllet staar kun 3 til 4 Tom. højt i S.; samtidig med Afkølingen fordamper der en Del Vand, hvorved det bliver stærkere, ligesom der ved den rolige Henstand afsætter sig forskjellige Stoffer (Slim, Harpix fra Humlen osv.). S. ere gjærne anbragte i Localer, hvor man ved aabne Luger kan skaffe Træk til Veje (hurtigere Afkøling) og ere i større Bryggerier af meget betydelige Dimensioner.

Svalegang, en aaben, om en Bygning oftest i første Stokværks Højde omløbende Gang. Det norske **Sval** ell. **Svale** bet. en smal Gang eller Udbygning paa Siden af et Hus, navnlig brugt til Entrée.

Svalehale (Papilio Machaon), stor og smuk europæisk Dagsommerfugl (indtil 4 Tom. fra den ene Vingespids til den anden), gul med sort Tegning og en Række blaa Pletter paa sort Grund paa Bagvingerne langs med Randen, samt en rød „Øjeplet"; Bagvingernes Inderhjørne er forlænget ud i en lang og smal Flig, hvoraf Navnet.

Svalerumpe ell. **Svalehale** kalde Træarbejderne en til Forbindelse af to Træstykker benyttet, underskaaren Tap, der passer i en tilsvarende, trapezformet Fordybning.

Svaleurt (Chelidonium majus), en til Valmuefamilien henhørende urteagtig Plante med dybtdelte Blade og gule Blomster samt en langstrakt, toklappet Kapsel; Stængelen indeholder gul Mælkesaft. Almindelig vildtvoxende hos os, navnlig omkring beboede Steder.

Swammerdam, Jan, berømt Naturforsker, f. 1637 i Amsterdam, d. smstds. 15 Febr. 1685, gjorde Epoche i Mikroskopiens Historie; det er forbavsende, hvad han med de simple Forstørrelsesmidler, hvoraf han var i Besiddelse, var i Stand til at udrette; han studerede især Insekternes og andre lavere Dyrs Anatomi og Forvandlinger og kan endnu benyttes som Kilde. Først 1737—38 bleve hans Arbejder udgivne

af Boerhave under Titlen »Biblia naturæ, sive historia insectorum«.

Svampe (Spongozoa), en af Dyrerigets laveste Afdelinger, hvis dyriske Natur endog en Tid har været betvivlet. Deres ydre Form er meget forskjellig: bæger-, kugle- ell. bladformet, grenet osv.; i Regelen ere de fæstede til Gjenstande paa Havbunden. Deres Væv er gjennemkrydset af Kanaler, der indsuge Vand; Vandet strømmer ind af de fine Porer og ud af de større Aabninger og vedligeholder derved Ernæringen og Aandedrættet. Ellers ytre de kun svage Spor af dyrisk Liv; de forplante sig ved Æg, og Larven er et fimrende, frit sværmende og senere sig fæstende lille Væsen, ligesom hos mange andre lavere Dyr. Der findes saa vel enlige som Koloni-S., ja samme Art kan optræde i begge Skikkelser; i Kolonierne ere de sammensættende Væsener imidlertid saaledes sammensmeltede indbyrdes, at man næppe kan tale om selvstændige Individer. I det zoologiske System sættes S. vel rettest i Coelenteraternes Række, sammen med Gopler og Koraldyr. De findes i alle Have, Kalksvampene især i de kolde, Hornsvampene især i de varme, de pragtfulde Glassvampe i de dybere Vandlag paa de store Haves Bund. Hornsvampe kaldes de S., hvis bløde Væv blot støttes af et Skelet af bløde, hornagtige Traade; Kisel- og Kalksvampe, naar dette Skelet eller det bløde Væv støttes af en rigelig Udvikling af Kisel- eller Kalknaale; Kiselsvampene spille en stor Rolle i Kridtformationen og have givet Anledning til Flintdannelsen. I øvrigt kunne mærkes Vaskesvampen (Spongia officinalis) i Middelhavet, Ferskvandssvampen (Spongilla fluviatilis) og Boresvampene, der leve i døde Bløddyrskaller, Koraller osv. og fremskynde disses Hensmuldren; de to sidstnævnte Arter høre til Kiselsvampene, Vaskesvampen til Hornsvampene. Svampefiskeriet drives paa flere Steder i Middelhavet (f. Ex. Dalmatien, Cypern, Kreta), dels ved Harpunering med et Slags Harpuner eller Lystre, dels ved Dykkere, sjældnere ved Hjælp af Skraber eller Slæbevaad af lignende Indretning som Østersskraberne. Snarest muligt efter Optagelsen maa S. udvaskes, d. e. ved Vankning og Udskylning befris for alle bløde Dele.

Svampe (Fungi), den ene af de 3 Klasser, hvori Løvsporeplanterne inddeles, adskiller sig fra Laver og Alger ved fine Cellers, de saakaldte Hyfers fuldstændige Mangel paa Bladgrønt og Stivelse, samt ved i Regelen at være knyttede til et organisk Substrat. De fleste S. ere enten Raad- eller Snylte-S.; hine leve paa forraadnende Stoffer, disse paa eller i levende Organismer, af hvilke de tage deres Næring; selv assimilere kunne de ikke. S. inddeles paa forskjellig Maade. Hvad man i Almindelighed lægger Mærke til af S., er i Regelen kun Sporehusene; det derimod, der svarer til andre Planters Vegetationsorganer, er her underjordisk eller indsænket i Substratet og kaldes Mycelium; det bestaar af lange, hvidlige, grenede, indbyrdes løsere eller fastere forbundne Celler, der kunne danne et undertiden temmelig udbredt Netværk, fra hvilket Sporehuset skyder frem. Befrugtningsforhold hos S. ere kun ufuldstændig kjendte; de formere sig meget hurtig og skyde ofte pludselig frem i Mængde, navnlig i Efteraarsmaanederne, som ere deres rette Vegetationstid. Skimmel er ikke nogen særegen Afdeling af S., men Benævnelsen paa saadanne Former, som optræde som et i Regelen hvidligt eller grønligt Overtræk paa forskjellige Stoffer, Blæk, Madvarer osv., naar der er megen Fugtighed til Stede. Nogle af de vigtigste Grupper ere Vand-S., hvortil bl. a. Kartoffel-S. hører, Brand-S. med Sten- eller Stinkbrand og Støvbrand, Sæk-S., hvor Sporerne dannes ved fri Celledannelse i et Antal af oftest 8 inden i en Modercelle, Sporesækken; end videre Rust-S. og endelig de firsporede S., hvor Sporerne dannes ved Afsnøring, i Alm. 4 ved Siden af hverandre. Vigtigere Afdelinger af Sæk-S. ere Meldug-S., hvortil den grønne Penselskimmel, den almindeligste af alle Skimmelarter, hører, Trøffel-S., Kjærne-S. med f. Ex. Meldrøje-S., Skive-S., hvortil Morkellen hører, og endelig Gjær-S. Af de firsporede S. kunne navnlig fremhæves Paddehattene, Fyrsvampene, Hussvampen, Bovisten og Stinksvampene. En særegen Stilling inden for eller snarere ved Siden af S. indtage de saakaldte Slim-S., hvor det, der svarer til Myceliet hos andre Svampe, er en nøgen Protoplasma-Masse, og hvis mest iøjnefaldende og bedst kjendte Form er den saakaldte Troldsmør-S., der danner temmelig store, gulagtige Masser, ligesom hos de andre Slim-S. med Evne til at bevæge sig. Slim-S. ere vexelvis blevne opfattede som Dyr og Planter.

Svanberg, Jöns [berj], svensk Mathematiker, f. 1771 i Nedre-Kalix, blev 1794 ansat som Docent i Mathematik i Upsala, 1803 Astronom ved Videnskabernes Akademi i Stockholm og 1809 dets Secretær, var 1811—41 Professor i Mathematik i Upsala og døde 1851. Han nød stor Anseelse som Mathematiker og Astronom, især som Deltager i Gradmaalingen i Lapland 1801—3. — Hans Søn, **Lars Fredrik S.**, f. 1805 i Stockholm, var 1833—40 Lieutenant ved det mechaniske Corps ved den svenske Flaade, fra 1839 Lærer i Chemi og Physik ved Krigsakademiet paa Carlberg; samtidig blev han Medlem af og 1850 Chemiker ved Videnskabernes Akademi i Stockholm og var 1853—74 Professor i Chemi ved Universitetet i Upsala; d. 1878. Til Dels i Forbindelse med andre Chemikere leverede S. meget værdifulde Arbejder baade i uorganisk og organisk Chemi. 1849—51 redigerede han »Årsberättelse om framstegen i Kemi under år. 1847—49«, og i Vetenskaps Akad.s Handlinger findes mange Afhandlinger fra hans Haand.

Svane (Cygnus), Slægt af Andernes Familie, udmærker sig ved Størrelsen, den meget lange Hals og det ved Roden høje, længere ude fladtrykte Næb, der er længere end hos Gæssene; Benene ere forholdsvis lave (Mellemfoden er kortere end den midterste Taa, hos Gæssene er Forholdet omvendt) og sidde langt tilbage; Mellemrummet mellem Øjet og Næbet er nøgent. Hunnen ligner aldeles Hannen, men er noget mindre; Fjerklædningen er tæt og dunrig. I Forplantningstiden leve de vilde

S. parvis ved Indsøer og Ferskvande, uden for denne flokkevis paa Havet. De svømme godt, med halvopløftede Vinger og en smuk, S-formet Bøjning af Halsen, og hvile med den ene Fod paa Ryggen, men gaa daarlig og fjerne sig derfor aldrig langt fra Vandet; de dykke egentlig ikke, men stille sig ofte paa lavt Vand med Hovedet lodret nedad for med Næbet at gjennemsnadre Vandets Bund; de have ogsaa Vanskelighed ved at flyve op, men er dette sket, er deres Flugt høj og udholdende. De leve især af Planteføde og bygge en stor Rede af Vandplanter tæt ved eller i Vandet; Hunnen ruger alene, men Hannen bliver dog i Nærheden af den for at beskytte den og Ungerne. Sangsvanen (C. musicus), med sort Næb med gul Næbrod uden Knude, opholder sig om Sommeren i Rugetiden paa de store Fjeldsøer i Lapmarken og andre Steder i det høje Norden; i det sydlige Skandinavien viser den sig Foraar og Efteraar paa sine Vandringer til og fra Højnorden, og da hører man dens smukke Sang, der minder om Jagthornets Toner. Den lille Sangsvane, Pibsvanen (C. Bewickii), indfinder sig i det vestlige Jylland. Tamsvanen (C. olor) med gulrødt Næb med sort Spids og Pandeknude, tilhører Mellemeuropa og Landene omkring Østersøen, hvor den om Sommeren ruger ved Indsøerne og derefter flokker sig uden for Kysterne, hvorfra en Del om Vinteren flytter mod Syd; den holdes ofte tam i Kanaler og Damme paa Grund af sin Skjønhed, men mangler aldeles Sangsvanens Syngeevne. Den sorte S. (C. niger) lever i Nyholland. Svanesang kaldes en skjøn Sang, som fabelagtige Beretninger tillægge S., kort før dens Død. Deraf overført en Digters sidste Værk ell. lign.

Svane (egtl. Svaning), Hans, er den eneste danske lutherske Ærkebiskop; f. 27 Marts 1606 i Horsens, d. 26 Juli 1668. Hans Fader, Hans Olsen Riber, var Borgemester i Horsens, hans Moder var en Datter af Hans Svaning (s. d. A.), hvis Navn han bar. Han blev Student fra Sorø Skole 1626, blev optagen i den lærde theologiske Professor Jesper Brochmands Hus og studerede derefter i 7 Aar ved de berømteste Universiteter i Udlandet, navnlig de østerlandske Sprog. Strax efter sin Hjemkomst blev han 1635 ansat som Professor i Hebraisk og 1646 i Theologi ved Kjøbenhavns Universitet; 1655 blev han Sjællands Biskop. Som Orientalist og Theolog har S. gjort sig bekendt ved sin vidtløftige Commentar til Propheten Daniel (2 Foliobd., 1654—66) og ved en ny dansk Udgave af Bibelen (1647). Større Navnkundighed vandt han ved sin Virksomhed paa den mærkelige kjøbenhavnske Rigsdag 1660, hvor han og Nansen som Førere for Geistligheden og Borgerstanden vare Hovedmændene for Arve- og Enevoldsregeringens Indførelse i Danmark. Til Belønning fik S. Titel af Ærkebiskop og blev udnævnt til kongelig Raad, Præsident i Universitetets Consistorium samt Assessor i Statscollegiet og Højesteret; desuden fik han Gaarden Ebberød ved Hørsholm til Foræring af Kongen, hvorimod han, der havde tilgiftet sig stor Rigdom, for sine egne Penge kjøbte de to Jordegodser Svenstrup ved Ringsted og Bro (s. Svane) i Norge. S. besad en overordentlig Veltalenhed og en egen Gave til at gribe det rette Øjeblik, men han var i høj Grad ærgjerrig og herskesyg.

Svanebay, et i Regelen ufarvet, tykt, blødt, uldent, kipret Stof, ganske let valket, ruet og overskaaret, altsaa et Slags tykt Flonel. Man har ogsaa halv uldent, ja helt Bomulds-S.

Svaneke, Kjøbstad paa Østkysten af Bornholm, ligger lige ved Havet paa og omkring 3 Klippehøje, 4 M. ø. for Rønne. 1,250 J. (1880). De offentlige Bygninger ere: Kirken, opført af Kampesten, Raadhuset, Skolen, Fattighuset og Arbejdshuset. Ved Toldstedet var 1886—87 hjemmehørende 123 Baade under 4 Tons og 49 Fartøjer over 4 Tons, disse af samlet Drægtighed 1,840 Tons. Havn af 12 F.s Dybde. Af industrielle Anlæg mærkes et Sildesalteri, et Stenhuggeri og et Teglværk.

Svanemøllebugten, en flad Bugt paa Sjællands Østkyst fra Sundet, regnes at begynde fra Nordenden af Yderhavnen (Inderreden) og at strække sig til Charlottenlund. Langs Kysten strækker sig Grunden Stubben, over hvilken er anlagt en Dæmning, hvor Dybden kun er 10 Fod, med en Aabning i Midten med 16 F. Vand. Ved S. er anlagt flere mindre Havne, den nordligste og vigtigste ved Tuborg med Rende, som har 16 F. Vand, og hvor al Indladning og Udlosning af Stenolje og lignende brandfarlige Vædsker til eller fra Kjøbenhavn i Almindelighed skal foregaa.

Svanen (Cygnus), Stjærnebillede paa den nordlige Himmel, i Mælkevejen, tæt øst for Lyren, kjendeligt ved 5 Stjærner, der danne et Kors. I Slutningen af Juli er det i Syd ved Midnat, af Aug. Kl. 10, af Sept. Kl. 8 osv., i en Højde af omtrent 75°. Naar det er i Vest, er dets Højde omtrent 50°; i denne Stilling ses det i Slutningen af Sept. ved Midnat, af Oct. Kl. 10 osv. I S. er Stjærnen Deneb (α cygni) af anden Størrelse. Desuden indeholder det en lille Stjærne, Nr. 61, af 6te Størrelse, mærkelig dels ved sin usædvanlig stærke Egenbevægelse (5",2 aarlig), dels derved, at dens aarlige Parallaxe er maalelig, nemlig c. 0",5, hvoraf følger en Afstand af c. 400,000 Jordbaneradier eller 8 Billioner Mile; Lyset bruger c. 6 Aar for at tilbagelægge Vejen fra denne Stjærne til Jorden. Den er desuden en Dobbeltstjærne, hvor de to Stjærners indbyrdes Afstand er 20", svarende til 40 Jordbaneradier, medens deres indbyrdes Omløbstid, der dog endnu er meget usikker, er flere Hundrede Aar; sættes den til 1,100 Aar, bliver den samlede Masse $\frac{1}{10}$ af Solens. — Efter Mythen er det den Svane, hvortil Zeus forvandlede sig for at komme til Leda; dog gives der ogsaa andre Forklaringer.

Swanevelt, Herman v. [felt], hollandsk Maler, f. 1620 i Woerden, d. 1655 i Rom, siges at have været Elev af Dow, men fik sin egentlige Uddannelse i Rom hos Claude Lorrain, hvem han efterlignede. S. var en af de dygtigste hollandske Landskabsmalere, hvis Billeder bestandig holdes i høj Ære. Den kongl. Malerisamling i Kjøbenhavn ejer et mindre og et større Billede af S., begge af ikke ubetydelig

Værd; ligeledes findes han repræsenteret i de fleste større Gallerier i Europa, saaledes alene i Louvre med 5 Billeder. Han har erhvervet sig et dobbelt Krav paa Berømmelse ved sine højst aandfulde Raderinger, over 100 Blade.

Svaneøgle (Plesiosaurus), s. Ichthyosaurus.

Svangerskab, Graviditet, Kvindens Tilstand fra Befrugtningen af Ægget indtil Fødslens Begyndelse. Under S. udvikles Fosteret i det i Livmoderen indesluttede Æg og naar under almindelige Forhold (regelmæssigt S.) sin fuldstændige Modenhed. I Almindelighed udvikles kun ét befrugtet Æg ad Gangen i Livmoderen, sjælden 2 eller 3, d. e. Tvilling- eller Trillingsvangerskab, som derfor henhøre til det uregelmæssige S., der ogsaa omfatter det unaturlige S. eller Extrauterinsvangerskabet, det falske S. eller Molarsvangerskabet samt de Tilfælde, i hvilke S. afbrydes ved en for tidlig Fødsel eller Misfødsel (s. d. A.) eller i høj Grad forstyrres ved betydelige Sygdomstilfælde hos Moderen. Det regelmæssige S. varer i Almindelighed 40 Uger. S. medfører betydelige Forandringer i Kvindens Legeme, mest naturligvis i Livmoderen, der tiltager overordentlig i Størrelse for at kunne rumme det voxende Æg og Foster, men tillige i Moderskeden, de ydre Kjønsdele og Brysterne, der forberedes til den forestaaende Fødsel, samt i hele Kvindens Befindende og Ydre. Alle disse Forandringer hos Moderen udgjøre i Forbindelse med Fosterbevægelserne, Fosterlyden og Følelsen af Fosterdele gjennem Bugvæggen de saakaldte **Svangerskabstegn**, hvoraf man slutter, om en Kvinde er svanger eller ej.

Svaning, Hans, den første danske kongelige Historiograph, f. 1503 af Bønderfolk i Landsbyen Svaninge i Fyn (hvorefter han tog Navn), d. 1584, deponerede fra Kjøbenhavns Skole og blev efter et Familiesagn ved en Sum Penge, som han uventet fandt i en gammel Kjole, han havde kjøbt, og hvortil Ejermanden ikke kunde oplyses, sat i Stand til at fuldende sine Studier ved fremmede Universiteter. 1539 blev han Professor i Rhetorik ved Kjøbenhavns Universitet, og 1541 antog Christian III ham til Lærer for sin Søn, den senere Kong Frederik II. 1552 ophørte dette Hverv, og S. flyttede nu over til Ribe, hvor han var Ærkedegn i Capitlet, og hvor han levede til sin Død. 1553 blev han kongel. Historiograph. Foruden Kong Hans's Historie paa Latin (1560) er hans mest bekjendte Skrift Christian II.s Historie, ligeledes paa Latin, hvilket blev benyttet i Haandskrift af Hvitfeldt og først senere udgivet (1658). S. er meget partisk mod Christian II.

Swansea [svönnsi], Stad i det walisiske Shire Glamorgan i England, ved Floden Tawys Udløb i S.-Bugten, 13 M. v. til n. for Bristol. 64,000 I. (1881). Havn med store Dokker og betydelig Skibsfart og Handel. Stærkt besøgte Søbade. Store Kobbersmelterier, Jærnstøberier og Skibsbyggeri. Stenkulsgruber i Omegnen.

Svansen, oprindelig „Svanss", er den mellem Slien og Ekernførde Fjord i Slesvig liggende Halvø, en frugtbar og kornrig Slette med mange adelige Godser.

Svanshammer, en Vandhammer, hvis Skaft er en toarmet Vægtstang; paa den lange Arm sidder Hammeren yderst, paa den korte virke Kammene ved et Tryk nedad. For at fremskynde Slagene, der drives indtil 300 i Minuten, faar den korte Arm (Svansen) yderst en stærk Jærnring (Prelring), der slaar mod en i Jorden nedgravet, støbt Jærnklods (Prelklods) eller mod en kort, elastisk understøttet Bjælke (Prelbom). S. ere de mindste og tillige de overvejende hyppigst forekommende Vandhamre.

Svantevit ell. Svantovit ell. Sviatovit, Vendernes øverste Gud, Atmosphærens og maaske Kornhøstens Gud, havde sit Hovedtempel i Arkona paa Rügen. Hans Billede der var en uhyre Træblok, som paa 4 Halse havde 4 Hoveder, der hvert vendte mod sit Himmelhjørne. Man troede om ham, at han paa en snehvid Hest jævnlig kæmpede mod sin Helligdoms Fjender, og paa hans Alter ofredes ikke blot Vin og Kvæg, men ogsaa Trælle og Krigsfanger. Men hans Tempel, hvori der fandtes store Skatte, og Afgudsbilledet bleve ødelagte, da Valdemar I og Absalon 15 Juni 1168 eller 1169 indtog Arkona.

Svanø, forhen Bru- eller Brolandet, Ø i Førdefjordens Munding i Søndfjord i Norge, opkaldt efter Ærkebiskop Svane (s. d. A.), som 1662 kjøbte eller fik alt Krongods i Søndfjord. Hans Enke fik 1685 S. oprettet som Hovedgaard for „Svanøgodset", hvormed fulgte Birkerettighed. Godset gik senere over til Familierne Seehus (Svanenhjelm) og Nagel, men solgtes 1804 og tabte sine adelige Friheder. Birkeretten og Birkedommerembedet bleve først ophævede 1821.

Svartalfer skildres i den nord. Mythol. som sortere end Beg; de bo nede i Jorden og falde til Dels sammen med Dværgene.

Swarterå (ell. Swartrå) og Köinge, to Sogne i Faurås Herred i Halland. Nær ved Högvadsåens Udløb i Ätran, ved Artorna i Köinge, slog Daniel Rantzau 20 Oct. 1565 en overlegen svensk Hær under Jakob Henriksson (Hästsko). Dette Slag kaldes undertiden Slaget ved S.

Svartfugle ell. Alker, Familie af Svømmefugle af Dykkernes Gruppe, i Regelen af sort Farve, som oftest med hvid Bug, kjendelig fra Lommerne ved den mindre sammentrykte Mellemfod, ved Manglen af Bagtaa og ved de krumme og spidse, men ikke meget store Kløer. S. flyve tungt og have navnlig vanskeligt ved at flyve op, men svømme og dykke udmærket, ere meget trannede og fede og bebo selskabelig de nordiske Haves Klippekyster, navnlig de saakaldte Fuglefjælde, hvor de lægge deres Æg paa den bare Klippes smalle Terrasser eller grave dybe Huller i de af Grus og Sten dannede Skrænter; Ungerne mades, indtil de ere fuldt udviklede, og kunne aldeles ikke hjælpe sig, hvis de forinden falde ned i Vandet. For Nordboerne have S. ikke ringe økonomisk Betydning. Herhen høre Slægterne Alk, Tejste, Søkonge og Lunde.

Svartside, s. Sælhund.

Swartsjö, svensk Kongsgaard paa Färingsøen eller S.-Landet i Mälaren. Gustav I lod

der opføre et Slot, som blev ombygget af Johan III, men 1687 ødelagdes ved Ildsvaade. Efter at være gjenopført var det senere Enkesæde for Dronning Lovisa Ulrika, der døde paa S. I Følge Rigsdagens Beslutning af 1888 skal det anvendes til Tvangsarbejdsanstalt for Løsgængere.

Swartz, Olof, svensk Naturforsker, f. 21 Sept. 1760 i Norrköping, Dr. med. 1785, blev efter Rejser til Nord- og Sydamerika samt Vestindien Secretær ved Betenskapsakademiet i Stockholm, i hvilken Stilling han havde stor Indflydelse paa de naturhistoriske Studiers Udvikling i Sverige, Professor i Naturhistorie ved det Carolinske Institut 1818; d. 19 Sept. 1818 i Stockholm. S. var navnlig en udmærket Kjender af Kryptogamerne, og hans »Synopsis Filicum« (1806) var for sin Tid og i sin Art epochegjørende.

Swätika, s. Hagekors.

Swatow, chin. Schaten, Stad i den chinesiske Prov. Kuangtung, ved Floden Hans Udløb i det chinesiske Hav, 48 M. ø. for Canton, med 200,000 J., har siden 1858 været aabnet for den fremmede Skibsfart.

Svava er i Kvadet om Helge Hjørvardssøn i den ældre Edda en Kongedatter, som er Valkyrje og rider gjennem Luft og over Hav. Hun vækker den unge, hidtil stumme Kongesøn Helge til Bedrift og beskjærmer ham i Kampen. Helge bejlede saa til hende; de tilsvor hinanden Kjærlighed og elskede hinanden højt.

Svave, Peder, f. 1496, en pommersk Adelsmand, men som yngre Søn bestemt til Bogen, uddannede sig ved forskjellige Universiteter og sluttede sig tidlig til Luther, hvem han 1521 ledsagede paa hans navnkundige Rejse til Rigsdagen i Worms. Et Par Aar efter traadte han i den danske Konge Frederik I.s Tjeneste og udfoldede under ham og hans Efterfølger stor Virksomhed, dels ved sin øvede Pen som publicistisk Forfatter, dels som Gesandt til fremmede Hoffer; tillige var han Lærer for Frederik I.s anden Søn, Hertug Hans. 1540 kjøbte han Gjorslev Gaard af Kronen. Han er den eneste, der efter Reformationen har beklædt Stillingen som Rector ved Kjøbenhavns Universitet uden at være Professor. Han fik Sæde i Rigsraadet og døde 1552.

Sväviter in mŏdo, fŏrtiter in re, lat., i Maaden mildt, i Sagen djærvt.

Sveaborg [bōrj], stærk Fæstning i Finland, Guv. Nyland, paa 7 Smaaøer ved Indløbet til Helsingfors's Havn, med stor Orlogshavn, Værfter, Magasiner og Arsenal. S. anlagdes 1749 af den svenske Feltmarschal Ehrensvärd, da Finlands Østgrænse var blottet ved Afstaaelserne i Freden i Åbo 1743; den overgaves til Russerne 1808 (s. Cronstedt, C. O.) og blev 1855 bombarderet af den engelsk-franske Østersøflaade.

Svea Rike, det fra gammel Tid brugte Navn paa det mellemste Sverige, i Modsætning til det sydlige Sverige, Göta Rike, fra hvilket det adskilles ved de store, skovbevoxede Landstrækninger Tiveden (Tylöskogen) og Kolmården. S. R. bestaar af 6 Provinser: Upland, Södermanland, Nerike, Vestmanland, Dalarne og Vermland, og omfatter 1 Overstatholderskab og 7 Landshøvdingdømmer (Amter). Det er rigt paa Metaller og paa fortræffelige Vandforbindelser; den større, østlige Del af det dannes af Mälare- og Hjelmare-Dalene med tilstødende Skraaninger.

Svebilius, Olof, svensk Ærkebisp, f. 1624 i Calmar Län, Overhofprædikant og Sognepræst ved Storkirken 1671, Biskop i Linköping 1678, Ærkebiskop 1681, d. 1700, har især gjort sig fortjent ved den Revision af Kirkeforfatningen, Psalmebogen og Haandbogen, som han væsentlig besørgede, ligesom ogsaa ved den Forklaring af Luthers lille Katechismus, som han udgav 1689, og som endnu ligger til Grund for Religionsundervisningen i den svenske Kirke. Hans Børn bleve adlede 1684, og en Ætling af ham fik russisk Grevestand (s. Adlerberg).

Svēcia, det lat. Navn paa Sverige.

Sved, den af Hudens Svedkjertler afsondrede Vædske. Disse bestaa af en lang, rørformet Kanal, hvis dybeste, lukkede Ende er oprullet i et lille Nøgle, som ligger i Bindevævet under Huden, medens den aabne Ende gjennemborer denne og udmunder paa Hudens frie Overflade ved en lille Pore, Svedpore, gjennem hvilken man (bedst med Loupe) kan se S. trænge frem som smaa Draaber. S. er en vandklar, sur Vædske, der højst indeholder 20 pro Mille faste Stoffer, næsten udelukkende Salte, især Kogsalt. Gjennem S. udskilles en Del af Legemets Vand, og at det ikke er nogen ringe Mængde, fremgaar af, at Svedkjertlernes Antal, som man har beregnet, hos en voxen Mand er henved 2½ Millioner. Under sædvanlige Forhold fordamper S. paa Hudens Overflade, efterhaanden som den afsondres, og danner da en Del af Hududdunstningen (s. d. A.); kun ved rigeligere Afsondring løber den i flydende Tilstand ned ad Huden. S. ogsaa Engelsk Sved. Svedblegner, smaa, klare Blærer, der vise sig paa Huden i flere acute Sygdomme, hyppigst i typhoid Feber, og som med større eller mindre Ret forklares af en Ansamling af Sveden under Overhuden; de kaldes ogsaa „hvide Frisler“. Svededug, det Klæde, hvormed Jøderne plejede at indhylle et Lig eller dets Hoved. Om den hellige Veronicas S. s. Christusbilleder. I det 16de Aarh. dannedes i Besançon den hellige S.s Broderskab til Ære for denne Reliqvie, der antoges 1544 at have friet Staden for Pest.

Svedberg, Jesper [berj], f. 1653 i Nærheden af Falun, studerede i Lund og Upsala, blev ordineret til Præst 1682 og blev 1689 Hofprædikant hos Carl XI, som skattede hans Nidkjærhed og Oprigtighed højt. 1692 blev han Professor i Theologi i Upsala, men maatte paa Grund af sin Tilbøjelighed til Pietisme udstaa adskillige Angreb af sin Tids Orthodoxi. Den Psalmebog, han udgav 1694, blev angreben som kjætterisk, og Kongen maatte befale hele Oplagets Beslaglæggelse. Desuagtet blev S. 1702 Biskop i Skara, hvor han vandt Anseelse som sit Stifts virksomme Styrer og tillige som frugtbar Forfatter; d. 1735 paa Bispesædet Brunsbo. Ved sit Arbejde »Schibboleth, svenska språkets rycht och richtighet« gjorde han sig højt fortjent af sin Tids svenske Sprogforskning. S.s fromme Tro var ikke fri for

Sammenblanding med Overtro; han troede og mange af hans Samtidige troede om ham, at han ved Bøn og Læsning af Guds Ord kunde bortdrive onde Aander og helbrede Besatte. Hans Børn adledes 1719 under Navnet Svedenborg.

Svedekiste kaldes paa et Skibsbygningsværft et Dampningsapparat for Tømmer, almindelig en lang, cylindrisk Kasse, hvis Ender kunne aabnes og lukkes damptæt. I denne indlægges Planker eller smækkert Tømmer, der ønskes bøjet. Ved at indlade Damp i denne Kasse i længere Tid bliver det heri indesluttede Træ stærkt opvarmet, og Arbejdet ved Bøjningen lettes i høj Grad, paa samme Tid som Træet ej heller tager Skade ved Bøjningen.

Svedelius, Wilhelm Erik, svensk Historiker, f. 5 Maj 1816 i Köping, fik 1839 den philosophiske Grad i Upsala, hvor han 1850—56 var Adjunct i Historie og Statistik, blev derefter Professor i Historie i Lund og var 1862—87 Skytteansk Professor i Veltalenhed og Statsvidenskab i Upsala; 1879 blev han Æresdoctor i det jurid. Facultet ved Universitetsjubilæet i Kjøbenhavn og døde 26 Febr. 1889. Siden 1864 var han Medlem af det svenske Akademi. S. er Forfatter til flere større statsvidenskabelige Arbejder, blandt hvilke mærkes »Om statsrådets ansvarighet« (1856) og »Representationsreformens historia« (1889), til flere udførlige historiske Monographier og en Mængde, til Dels i »Smärre skrifter« (1871—88) optagne Afhandlinger og Foredrag.

Svedenborg, Emanuel [borj], svensk Lærd og Theosoph, f. 29 Jan. 1688 i Stockholm, Søn af Biskop J. Svedberg (s. ovenfor). I Upsala studerede han Latin, Græsk og Hebraisk, men især Mathematik og Naturvidenskaber, blev 1716 Assessor i Bjærgværkscollegiet og anvendtes af Carl XII som Tekniker paa Toget mod Norge. Indtil 1744 skrev han en Række omfangsrige Skrifter over Naturphilosophi, Chemi, Mathematik, Mechanik, Astronomi, Geologi, Mineralogi, Anatomi, Physiologi, Møntvæsen m. m. Men i det nævnte Aar indtraadte et Vendepunkt i hans Liv; thi paa denne Tid aabenbarede Herren sig, efter hans Sigende, for ham og bød ham skrive det, der blev ham dicteret. Fra nu af, paastod han, vare hans indre Menneskes Øjne aabnede, og han kunde se ind i Aandeverdenen, i Himlen og Helvede, samt sætte sig i personlig Berøring med de afdøde. 1747 tog han Afsked fra sit Embede og syslede fra nu af til sin Død 29 Marts 1772 i London næsten udelukkende med Affattelsen af en Række theologiske Værker, alle skrevne paa Latin, »Arcana cælestia«, »Apocalypsis explicata«, »Sapientia angelica de divino amore et de divina sapientia — et de divina providentia«, »De commercio animæ et corporis« m. fl., hvilke Skrifter indeholde de Aabenbaringer, han troede at modtage, og ved hvilke han ansaa sig for kaldet til at stifte det nye Jerusalems Kirke som alt Kirkedømmes Fuldendelse. I stærke Udtryk forkaster han den kirkelige Lære om Treenigheden: Gud er kun ēn Person, og denne ene Guddom er Christus; Arvesynden i kirkelig Betydning existerer ikke, og Forløsningen er intet andet end en Bekæmpelse og Besejrelse af Helvedes Magt. Engle og Djævle ere de afdøde Menneskers Aander, enten i Forklarelsens eller i Fortvivlelsens Tilstand. En Legemets Opstandelse finder ikke Sted, men Legemets aandige Form vedvarer ogsaa efter Døden. Efter S.s Død bleve hans Skrifter samlede af hans Tilhængere, **Svedenborgianerne**, og 1787 traadte disse sammen i England til et eget Menighedssamfund. I det 19de Aarh. har den nye Kirke grebet meget om sig og har nu, foruden i England, Menigheder i Nordamerika og flere europæiske Lande. En Generalconference i Storbritannien og Irland affattede 1828 en Trosbekjendelse og en Katechismus.

Svedfuz s. Fuz.

Sweepstake, eng. [swihpstehk], Hestevæddeløb, hvortil Præmien dannes af de anmeldte Hestes Indskud og Forfeit.

Sveinbjørn Egilsson, f. 24 Febr. 1791 af Bondeslægt paa Gaarden Innri-Njarðvík i Guldbringe Syssel i det sydlige Island, blev Student 1810, men rejste først 1814 til Kjøbenhavn, hvor han i Begyndelsen af det følgende Aar immatriculeredes ved Universitetet. Han tog 1819 theologisk Embedsexamen og ansattes samme Aar som Adjunct ved den lærde Skole paa Bessastad. Samtidig med, at Skolen forlagdes til Reykjavik, udnævntes han 1846 til Rector ved denne, hvilken Stilling han beklædte, indtil han 1851 efter Ansøgning afskedigedes; d. 17 Aug. 1852. S. E. havde allerede som Student med Iver fordybet sig i oldnordisk Sprog og Literatur og fortsatte hele sit Liv utrættelig disse Studier, særlig med Skjaldedigtningens Fortolkning for Øje. Som Medarbejder var han nøje knyttet til det kgl. nordiske Oldskriftselskab, af hvis Textudgaver han, navnlig ved latinsk Oversættelse og Versfortolkning, har store Fortjenester. Paa lignende Maade har han væsentlig Del i det Arnamagnæanske Legats Udgave af Snorres Edda; forskjellige af ham directe udgivne Texter have fundet Plads i Skoleprogrammer. Hans Hovedfortjeneste er dog det banebrydende »Lexicon poeticum antiquæ linguæ septentrionalis«, der imidlertid først efter hans Død saa Lyset (fuldt udg. 1860), en Ordbog over den oldnordiske Literaturs poetiske Sprog, hvorved Grundlaget for en Forstaaelse og kritisk Behandling af den saa vanskelige Skjaldedigtning lagdes. Ikke ringe Digterbegavelse har S. E. lagt for Dagen dels ved en poetisk Oversættelse af Odysseen, dels i adskillige, efter hans Død udgivne Smaadigte og Lejlighedsvers.

Sveinsson, Brynjólfur, s. Brynjolv Sveinsson.

Svejfning, Udskæring af Træ efter en krum Linje med en Sav (Svejfsav), der maa have et smalt og stærkt udlagt Blad. S. eller Udsvejfning kaldes ogsaa et Drivningsarbejde (s. Drivning), der gaar ud paa at udvide Mundingen af et opdrevet Metalkar.

Svejs, Jagtudtryk for Blod. **Svejshund**, en Jagthund, der bruges til at opspore anskudt Vildt, idet den særlig er afrettet til at følge en „svejset Fod“, d. e. et Spor, hvori der jævnlig er dryppet Blod.

Svejsning er en Forbindelse ved Tryk eller Slag mellem to Metalstykker, som ere gjorte

Uæbrige ved Ophedning. Kun visse særdeles strengsmeltelige Metaller ere svejselige, og blandt dem har det alene praktisk Betydning ved Smeddejærn og Staal, der dels hvert for sig, dels indbyrdes forbindes ved S. Næsten alle andre Metaller og Legeringer gaa uden nogen Uæbrig Mellemtilstand over til Smeltning, ja ere til Dels overmaade skjøre i Nærheden af Smeltepunktet. Smeddejærnet svejses lettest; jo længere Staalet fjærner sig derfra (d. e. jo kulstofrigere det er), desto vanskeligere er S., da det saa meget lettere forbrændes. En god S., der dog først efter gjentagen Udsmedning bliver saa stærk som det oprindelig sammenhængende, fordrer en stærk Hede og en umiddelbar metallisk Berøring. Stykkerne forberedes, saa at de forud passe godt sammen; naar de ere varme, kastes Sand (ved Staal ogsaa Glas, Borax o. fl.) paa for at forvandle Glødskallen til et tilstrækkelig letsmelteligt Glas, der presses ud, naar man efter en stærk Ophedning bearbejder de sammenlagte Stykker med Hammer, Valser o. fl. Udfældte eller tørt reducerede Metalpulvere have alle oprindelig en meget stærk Adhæsion, saa at de endog i kold Tilstand kunne sammenpresses til et temmelig fast Legeme. Kobberpulver reduceret af Kobberilte ved Ophedning i Brintluft kan saaledes én Gang bruges til at afforme haarde Gjenstande i ved Presning; denne Virkning kan siges at være analog med S. Mest benyttes denne Adhæsion af Pulveret dog ved Platin, der først i de seneste Aar smeltes, tidligere alene fremstilledes i fast Tilstand ved Sammensintring af Platinsvamp (s. Platin).

Svelle (Bygningsvæs.) betegner i ren Almindelighed ethvert til Underlag tjenende, vandret liggende Stykke Tømmer. Saaledes kaldes derfor: ved en Bindingsværks Væg den nederste vandrette Bjælke (Fodstykket), hvori Stolper og Skraabaand ere nedtappede; ved Døre det nederste Tværstykke (Tærskelen); ved Jernbaner de Bjælkeunderlag, hvorpaa Skinnerne hvile (s. Sporr), osv. Jvfr. Slyngværk.

Svelvik (egtl. Sværdvik), et Ladested i Norge, som 1885 havde 1,500 J., er en Art Udhavn for Drammen. Dramsfjorden danner her et meget snævert og grundt Sund mellem to Sandbanker, Levninger af en gammel Moræne, og Strømmen er derfor paa dette Punkt ofte meget stærk.

Svend, der i Krønikerne kaldes „den danske Konges Søn“ ell. „Broder“ og antages at have været en Broder til Erik Ejegod, drog 1097 med 1,500 Danske til det hellige Land for at støde til det første Korstogs Korsfarere, der belejrede Antiochia, men blev paa Vejen overfalden af Tyrkerne i en Skov om Natten og dræbt tillige med hele sit Følge. Den phantastisk fortalte Begivenhed er af Tasso gjort til Gjenstand for den 8de Sang i hans „Befriede Jerusalem“.

Svend, dansk Prins, Svend Estridsøns eneste ægte Søn, var, da Efterretningen om Erik Ejegods Død var kommen til Danmark (1104), saa ivrig for at blive Konge, at han red til Viborg Ting for at lade sig vælge og, da han blev syg undervejs, fortsatte Rejsen først til Vogns og senere i en Bærestol, men døde, inden han naaede sine Ønskers Maal. Han var Fader til Henrik Skatelaar.

Svend Alfivasøn, en Søn af Kong Knud den store og hans Frille Alfiva, blev indsat til Konge i Norge efter Olaf den helliges Fald 1030 under sin Moders Formynderskab, men blev fordreven af Nordmændene 1035 og døde 1036 i Danmark.

Svend Jarl, yngre Søn af Haakon Ladejarl, fik efter Slaget ved Svolder 1000 Herredømmet over 4 Fylker i det Throndhjemske som Jarl under den svenske Konge. Da hans Broder, Erik Jarl, 1015 drog med Knud d. store til England, skulde S. være Formynder for Brodersønnen Haakon og saaledes styre hele Norge; men Haakon blev s. A. fangen af Olaf (d. hellige), og i Kampen mod denne ved Nesjar 1016 blev S. slagen og maatte flygte til Sverige, hvor han døde samme Høst. Han var gift med Olof Skötkonungs Søster og havde med hende en Datter Gunhild, som først ægtede Anund Jakob, derefter Svend Estridsøn.

Svend (I) Tveskjæg, Konge i Danmark, det sydlige Norge og England, var en Søn af Kong Harald Blaatand og Dronning Gunhild. Foruden Svend fik han ogsaa Navnet Otto, opkaldt efter Kejser Otto I, der stod i venligt Forhold til Faderen. S. for øvrigt angaaende hans Ungdom Harald Blaatand. Ved sin Faders Død blev S. T. Konge i Danmark c. 986. Begyndelsen af hans Regering var meget uheldig; thi først blev han tagen til Fange af Jomsvikingernes træske Høvding Sigvald og maatte betale en stor Løsesum, hvortil de danske Kvinder skulle have ofret deres Smykker, ægte den polske Fyrst Boleslaus's Søster Gunhild og love at give Boleslaus sin Søster Thyre til Ægte, og derpaa bemægtigede den svenske Konge Erik Sejersæl sig for flere Aar Danmark. I denne Tid paaførte S. den engelske Konge Ethelred den raadvilde Krig (fra 994 af) og hærgede ved en Række af Indfald det ulykkelige Land, hvorimod Ethelred søgte at sikre sig ved at betale Danegjæld. Efter Erik Sejersæls Død fik S. T. Danmark tilbage, ægtede hans Enke Sigrid Storraade efter at have forskudt sin polske Dronning og sluttede Venskab med den unge svenske Konge Olof Skötkonung. Forbitret paa den norske Konge Olaf Tryggvesson, der som Prins havde ladet ham i Stikken ovre i England, ægtet hans Søster Thyre uden at spørge om hans Samtykke og ikke vilde anerkjende de danske Fordringer paa Overherredømmet over det sydlige Norge, og ægget af Sigrid Storraade, der var bleven fornærmet af Olaf, forenede S. T. sig med Olof Skötkonung og Haakon Jarls Sønner, Erik og Svend, fældede Olaf Tryggvesson i Slaget ved Svolder (1000) og vandt saaledes største Delen af det søndenfjældske Norge, som han lod bestyre ved sin Svigersøn Erik Jarl. Da Ethelred havde anrettet et forfærdeligt Blodbad paa de danske i England (1002), gjorde S. T. atter Tog dertil og erobrede til sidst efter Ethelreds Fordrivelse hele Riget (1013). Han døde 3 Febr. 1014 i den engelske By Gainsborough ved Trent, men hans Lig kom til at hvile i Hellig-Trefoldigheds-Kirke i Roskilde. Han roses for den Omhu, hvormed

han sørgede for sit Rige i Fredens Dage. Oldtidens Digtekunst fandt i ham en Dyrker. Sit Tilnavn (egtl. Tyveskjæg, af et gammelt Ord „Tyve", der endnu forekommer i Sammensætningen Hotyv) havde han af sit kløftede Skjæg. Hans Børn vare: Gyda, gift med den norske Jarl Erik Haakonsøn, Knud den store og Harald, som begge bleve Konger i Danmark; Estrid (ell. Margrete), der først var gift med Ulf Jarl og senere med Hertug Robert II af Normandiet; en unævnt Datter, gift med den vendiske Fyrste Vortigern, og en anden, gift med den engelske Jarl Godwin.

Svend (II) Estridsøn eller Ulfsøn, Konge i Danmark 1047—76 (ell. 75), var en Dattersøn af Svend Tveskjæg, Søn af Estrid og Ulf Jarl, og født c. 1018; han kaldes i Regelen efter sin Moder, og det var for hendes Skyld, at han, en Jarlesøn, blev kaaret til Konge. Hans Moder Estrid havde efter sin Moder Sigrid Storraade arvet store Besiddelser i Sverige, og her opholdt S. E. sig en Tid lang efter Ulf Jarls Mord, ligesom han ogsaa altid fandt et aabent Tilflugtssted hos sin Frænde, den svenske Konge Anund Jakob, under sin uheldige Kamp med Magnus den gode. Denne, der tillige var Konge i Danmark 1042—47, havde nemlig trods Einar Tambeskjælvers Advarsel, indsat S. E. som Jarl i Danmark, men denne Stilling tilfredsstillede ikke S. E., der lod sig hylde som Konge af de danske; dog havdede Magnus Overmagten, saa at det først er efter hans Død 1047, at man kan regne S. E.s Tronbestigelse. Derpaa maatte han i 17 Aar føre Krig med Magnus's Farbroder og Efterfølger, Harald Haardraade, i hvilken Krig S. E. i Regelen trak det korteste Straa og nær var bleven tagen til Fange i Slaget ved Nisaa i Halland (1062), men blev reddet af den norske Jarl Haakon Iversøn og sendt til Carl Bonde i Halland, hvis Kone haanede ham, da hun ikke kjendte ham. Til sidst kom han dog ved Fredslutningen ved Götaelven 1064 i uforstyrret Besiddelse af Danmark. Senere fornyede han, men uden Held, de danske Fordringer paa England, som Vilhelm Erobreren havde bemægtiget sig, og lod gjøre 2 Tog derover. S. E. har store Fortjenester af Kirkevæsenets Ordning i Danmark; til de 5 ældre Bispesæder (Slesvig, Ribe, Aarhus, Odense og Roskilde) føjede han 4 nye: Viborg og Børglum i Jylland, Lund og Dalby i Skaane (hvilke sidste 2 dog snart forenedes), og grundede saaledes den Stiftsinddeling i Danmark, som endnu i det væsentlige bestaar; ligeledes tænkte han paa at skaffe Danmark en egen Ærkebisp, byggede en Mængde Kirker og var besjælet af stor Ærbødighed for Kirken, hvorom bl. a. Historien med Bisp Vilhelm i Roskilde vidner. S. E. besad en for en Konge paa den Tid sjælden Lærdom, saa at han stod i latinsk Brevvexling med Pave Gregor VII og kunde meddele Adam af Bremen vigtige Efterretninger om Norden. Han døde, elsket af sit Folk, 28 Apr. 1076 (ell. 1075) i Landsbyen Sudathorp (nu Søderup) i Sønderjylland og er begraven i Roskilde Domkirke. Han var flere Gange gift, deriblandt med Gunhild, Datter af den norske Jarl Svend Haakonsøn og Enke efter Anund Jakob, og med hendes Stedbatter Gyda ell. Jutta, som skal være bleven forgiven af en af hans Friller, af hvilke han havde adskillige. Af de 19 Børn, som S. E. havde, nemlig 15 Sønner, hvoraf 5 (Harald Hejn, Knud den hellige, Oluf Hunger, Erik Ejegod og Niels) efter hverandre besteg Tronen, og 4 Døtre, var kun én Søn (Svend) ægte født. Den danske Kongeslægt, for hvilken S. E. var Stamfader, og som ved Brødrene Abel og Christoffer I delte sig i to Linjer, uddøde i begge Linjer paa Mandssiden 1375 med Hertug Henrik af Sønderjylland og Valdemar IV Atterdag.

Svend (III) Grade, Konge i Danmark 1147—57, en Sønnesøns Søn af Svend Estridsøn, var en nægte Søn af Erik Emune. 1147 blev han valgt til Konge af Sjællænderne og Skaaningerne, hvorimod Jyderne valgte Knud Magnussøn; dette splidagtige Kongevalg medførte en 10-aarig, blodig Borgerkrig, der endte med begge Kongers Undergang. I Begyndelsen var S. heldig, understøttet af sin Fætter, den senere Kong Valdemar den store; han slog Knud ved Slangerup (1147), Høje-Taastrup (1150) og Viborg (1151) og nødte ham til at forlade Landet. Knud tog sin Tilflugt til den tyske Kejser Frederik Barbarossa, som indbød S., der ogsaa havde appelleret til ham, til en Forsamling i Merseburg (1152), hvor han tvang ham til at erkjende Kejseren for Lensherre og love at overlade Sjælland til Knud, der maatte give Afkald paa Riget; men efter Hjemkomsten begyndte Striden igjen, da S. ikke vilde holde det indgaaede Forlig. Valdemar, der lige over for Kejseren var gaaet i Borgen for Opfyldelsen af S.s Løfter, tog nu imidlertid Parti for Knud og antog Kongenavn, og S., der ved sin Yndest for tyske Sæder og Skikke havde mistet sin tidligere Folkegunst og desuden indlod sig paa uklogе Planer om at erobre Sverige, maatte flygte til den sachsiske Hertug Henrik Løve, der 1156 hjalp ham med en stor Hær, men intet udrettede. Endelig bleve de 3 Konger ved en Sammenkomst paa Laaland enige om at dele Riget: Valdemar skulde have Jylland, S. de skaanske Provinser og Bornholm, Knud Sjælland og de andre Øer (1157). Men denne Deling kom ikke til Udførelse, thi faa Dage derefter fattede S., da han var til Gjæstebud hos Knud i Roskilde, den Plan at rydde begge sine Medkonger af Vejen; Knud blev virkelig myrdet (9 Aug.), men Valdemar undkom saaret til Jylland, og da S. satte efter ham, blev han overvunden og dræbt paa Flugten efter Slaget paa Gradeheden (deraf hans Tilnavn) 23 Oct. 1157. Hans Dronning Edele ell. Adelheid, som han havde ægtet 1152, var en Datter af Markgrev Conrad af Meißen og Lausitz.

Svend Aagesøn, Søn af den Aage Christiansøn, som frelste Erik Emune ved Onslld Bro og senere var en tro Tilhænger af hans Søn Svend Grade, og Brodersøn af Ærkebiskop Eskil, maa have staaet i Absalons Tjeneste, efter hvis Tilskyndelse han i Slutningen af det 12te Aarh. skrev den første sammenhængende, men kortfattede Danmarks Historie (»Compendiosa historia regum Daniæ«), medens

Saxo arbejdede paa sit større Værk. Skriftet, der begynder med Skjold og ender under Knud VI med Hertug Bugislavs Hylding (1185), er først udgivet af Stephanius i Sorø 1642 og senere af Langebek 1772 i 1ste Bind af »Scriptores rerum Dan.«, paa Dansk med Anmærkninger af N. Th. Fenger 1842. Han har ogsaa givet en Fremstilling paa Latin af Knud den stores Vederlagsret og dennes senere Udvikling.

Svend Povlsson (Sveinn Pálsson), f. 14 Apr. 1762 i Skagefjord Syssel i det nordlige Island paa Gaarden Steinstaðir, som Faderen Páll Sveinsson drev som Bonde. Efter at være immatriculeret ved Kjøbenhavns Universitet 1788 studerede han nogle Aar Lægevidenskab, indtil han 1791 tiltraadte en treaarig naturvidenskabelig Rejse paa Island. Han var Districtslæge i det sydlige Island 1799—1833 og døde smstds. 24 Apr. 1840. Resultaterne af hans Islandsrejse nedlagdes i flere værdifulde Afhandlinger, af hvilke han i „Naturhist. Selsk. Skr." meddelte „Udtog af en Dagbog, holden paa en Rejse i Island"; først nylig er derimod i den norske Touristforenings Aarbog 1881—84 offentliggjort to af ham efterladte Arbejder: „Meddelelser om Vulkanudbrudet i Skaftafells Syssel" (1883) og „Beskrivelse over de islandske Isbjærge". Paa Islandsk foreligger fra ham forskjellige Smaating og populær-videnskabelige Afhandlinger.

Svendborg, Kjøbstad i Fyn, S. Amt, Sunds Herred, 5¼ M. s. ø. for Odense ved S. Sund, der adskiller Taasinge fra Fyn. 7,184 I. (1880). Byen ligger dels paa en Høj og dels paa de den omgivende Bakkeskraaninger, hvorfor flere af Gaderne ere meget stejle. De offentlige Bygninger ere: 2 Kirker (St. Nicolaj og Vor Frue, begge rimeligvis opførte i det 13de Aarh.), Raadhuset, Navigationsskolen, 2 Communeskoler, Realskolen, Gasværket og Jærnbanegaarden. Ved Toldstedet var 1887 hjemmehørende 484 Baade under 4 Tons og 294 Fartøjer (deraf 9 Dampere) over 4 Tons, af samlet Drægtighed 27,675 Tons; S. er saaledes den danske By, der næst Kjøbenhavn har den største Handelsflaade, 10½ pCt. af hele Tonnagen. Under Toldstedet høre Øerne Taasinge og Turø samt Landsbyen Skaarupør. Havnens Dybde er 14 F.; den ligger i Sundet ø. for Byen og beskyttes af den lille, til Dels ved Opfyldning dannede Frederiksholm. S. har en Discontobank, en Sparekasse, en teknisk og en Handelsskole. I Byens industrielle Virksomhed indtager Skibsbyggeriet en betydelig Plads. Desuden er her 2 Jærnstøberier, en Klædefabrik, 4 Bryggerier, 2 Dampmøller, en Spritfabrik, flere Tobaksfabriker, Farverier med Tilvirkning af Klædevarer og Uldgods, Uldspinderi og flere Garverier og Skindberederier med Limkogning, tilsammen 43 Fabriker og industrielle Anlæg med en Produktionsværdi af omtr. 2¼ Mill. Kr. (1885). Jærnbaneforbindelse med Odense. — S. (tidligere Svineborg, af Svin, d. e. Marsvin) var allerede i Begyndelsen af det 13de Aarh. en betydelig By. 1236 fik den et Graabrødrekloster, hvis Kirke stod lige til 1828, da den blev nedbrudt. S. har oftere lidt af Krigens Ødelæggelser: 1247, da den tilhørte Abel, i hvis Slægt den en Tid lang forblev, blev den afbrændt af Erik Plovpenning, 1253 erobret af Christoffer I fra Henrik Emeltorp, til hvem Abel havde givet den og Skjelskør i Pant, ved hvilken Lejlighed Borgen blev ødelagt, 1289 plyndret og til Dels afbrændt af Marsk Stigs Tilhængere, 1316 af Erik Menveds oprørske Broder Christoffer, 1389 afbrændt af Hansestædernes Flaade i Krigen mellem Margrete og Kong Albrecht af Sverige; i Grevens Fejde vare S.s Borgere først meget ivrige for Christian II.s Sag, og derfor blev Byen 1535 udplyndret af Christian III.s tyske Landsknægte, skjønt Borgerne ved Efterretningen om Slaget paa Øxnebjærg havde skiftet Sind og med Kanonskud bortvist en lybsk Flaade; ogsaa ved de svenskes Indfald 1659 led den meget. I S. skal den bekjendte Christiern Pedersen være født c. 1480. S. Amt indtager den sydlige Del af Øen Fyn, de større Øer Taasinge, Langeland og Ærø og de mindre Turø, Siø, Skovø, Strynø, Strynø Kalv, Birkholm, Halmø, Store Egholm, Drejø, Skarø, Avernakø, Bjørnø, Lyø og Illumø foruden flere smaa, ubeboede Øer og Holme; 29,8 □ M. med 117,577 I. (1880), hvoraf falder paa de 5 Kjøbstæder Svendborg, Faaborg, Nyborg, Rudkjøbing og Ærøskjøbing 0,44 □ M. med 20,819 I. Det omfatter Herrederne Vinding, Gudme, Sunds, Salling, Langelands nørre og søndre og Ærø. Af det samlede Areal, 296,489 Tdr. Land, var 1881 tilsammen besaaet 131,741 Tdr. Ld., medens 116,406 Tdr. Ld. henlaa til Græsning, hvoraf 10,792 som Eng. Skovarealet var omtrent 27,800 Tdr. Ld. Kreaturholdet udgjorde 1881 22,165 Heste, 81,160 Stkr. Hornkvæg, 73,042 Faar og 28,366 Svin. Amtet hører under Fyns Stift og omfatter 5 Provstier. Det omfatter 5 Kjøbstad- og 8 Landjurisdictioner, hører til 6te Landstingskreds og udgjør 7 Folketingskredse. I Svendborg er Amtstuen.

Svendsen, Anton Plum, udmærket Violinist, f. 23 Juni 1846 i Kjøbenhavn, Elev væsentligst af V. Tofte, blev 1869 ansat i det kgl. Capel, studerede derefter gjentagne Gange med Statsstipendium i Udlandet, 1869 særlig i Dresden, 1876 tillige i Paris, hvor han atter paa Kunstens Vegne opholdt sig i 4 Maaneder 1882. S., som baade paa Solospillets og paa Kammermusikens Omraade i en Aarrække har indtaget en fremragende Plads i det kjøbenhavnske Concertliv, er en af de første Violinister, vi have haft.

Svendsen, Johan Severin, norsk Componist, f. i Christiania 30 Sept. 1840. 15 Aar gl. lod han sig hverve som Soldat i Norske Jægercorps og ansattes senere ved Militærmusiken. Han spillede Clarinet og Fløjte, men særlig Violin under Vejledning af Faderen, der var Militærmusiker, og Violinisten Fr. Ursin. Han var samtidig ansat i Christiania Theaters Orchester. Meget mod Faderens Vilje havde han allerede 11 Aar gl. begyndt at componere; denne Lyst udvikledes yderligere under hans senere Deltagelse i Hovedstadens Musikliv og Opførelsen af større Orchesterværker, og særlig virkede Beethovens Symphonier stærkt paa hans Phantasi og Componisttilbøjelighed. Efter at

have sagt Militærvæsenet Farvel gik han 1863 som concerterende Violinist til Sverige og Nordtyskland; men om end Bifaldet var rigeligt, vare Indtægterne smaa, og i Lübeck slap hans Kasse op. Den derværende norsk-svenske Consul Leche tog sig af ham, og gjennem ham fik han af Carl XV et privat Stipendium for flere Aar for at uddanne sig til Virtuos paa Violin, i hvis Behandling han allerede havde drevet det temmelig vidt. Et nervøst Tilfælde i Haandleddet tvang ham imidlertid til at forandre denne Plan. Han lod sig indskrive som Elev ved Leipzigerconservatoriet fra Dec. 1863, hvor han studerede i de følgende 3½ Aar; hans Lærere vare Hauptmann, David, Richter og Reinecke. Da han kom til Conservatoriet, havde han ad Erfaringens Vej lært den orchestrale Technik fuldstændig, men stod tilbage i Musiktheori, som han derfor særlig studerede. Hans Ophold her var meget frugtbringende, hans Udvikling skred jævnt og hurtig fremad, og da han i Vaaren 1867 forlod Conservatoriet, havde han allerede skrevet flere af sine betydeligste Compositioner, Op. 1—5 (Strygekvartetten, Mandskvartetter, Octetten, den første Symphoni [D-Dur] og Kvintetten). Med Leipzigerforlæggeren Brockhaus gjorde han nævnte Aar en Reise til Danmark, Skotland, Færøerne, Island og Norge, hvor han i October gav sine to første Concerter. Efter et kort Ophold i Leipzig drog han 1868 til Paris, hvor han ansattes som Violinist ved Concerts Mussard og i Odéontheatrets Orchester, men navnlig gav sig af med musikalske, historiske og philosophiske Studier (Comte), samt skrev sin Violinconcert og Bearbejdelser af Liszt og Schumann for Strygeorchester. Kort før Krigens Udbrud forlod han Paris 1870 for at overtage Concertmesterposten ved Euterpe-Concerterne i Leipzig, som paa Grund af Krigen dog først kunde tiltrædes det følgende Aar. Imidlertid optraadte han med sin Octet i en Musikfest i Weimar og med sin første Symphoni i en Gewandhausconcert og skrev sin Violoncelconcert og en symphonisk Digtning, „Sigurd Slembe". Efter et Ophold i Amerika 1871, i Kassel og Bayreuth 1872 hos Rich. Wagner, hvor han skrev sit „Pariser-carneval", kom han i Høsten samme Aar tilbage til Norge, overtog først sammen med Grieg, senere alene Ledelsen af Christiania Musikforening og virkede som Lærer og Componist indtil 1877, da han for tre Aar drog udenlands, til Tyskland, Rom, London og Paris; 1880 overtog han sin tidligere Stilling i Christiania. 1883 gav han Concerter i Stockholm og Kjøbenhavn og kaldtes s. A. til Capelmesterposten ved det kgl. Theater i Kjøbenhavn, i hvis Musikliv han desuden har deltaget med en aarlig Række philharmoniske Concerter. Han har i disse Aar efter Indbydelse dirigeret sine egne Værker paa Concertrejser til Angers, Helsingfors, St. Petersborg og London. Foruden de ovennævnte Compositioner har S. skrevet Sørgemarche over Carl XV, „Zorahayda", Legende for Orchester, en Marche og en Polonaise til Kroningen i Throndhjem 1873, en Række Bearbejdelser for Strygeorchester af norske, svenske og islandske Folkemelodier, „Romeo og Julie", Phantasi for Orchester, 4 Rhapsodier over norske Folkemelodier for stort Orchester, Symphoni Nr. 2 (B-Dur), to Cantater for Chor og Orchester, nemlig til Wergelandsstatuens Afsløring i Christiania og til Universitetsfesten ved Kronprinsparrets Formæling, en Violinromance, flere Hæfter Sange med Piano m. m. 1874 bevilgede Stortinget ham 1,600 Kr. i Gage som Componist, hvilken midlertidig er inddragen efter hans Ansættelse i Kjøbenhavn. S. tilhører den nyere Retning i Instrumentalcompositionen, om end hans Standpunkt baade som Musiker og Componist ikke er yderliggaaende og han nærmest maa betegnes som Eklektiker. Hans Form er friere end de ældre Mestres, men alligevel fast og som oftest klar og behersket i Udtrykket. Hans Instrumentation er farverig, men den hans Kunst ejendommelige Disciplin begrænser Effecterne, og hans Virtuositet paa dette Felt er almindelig anerkjendt som paa ēn Gang udtryksfuld og nobel. Hans Motiver ere prægede af Originalitet og Kraft, undertiden farvede af den norske Folkemusiks Ejendommelighed, om end ikke saa stærkt som hos hans Samtidige, Grieg. Hans Musik har vundet stor Anerkjendelse i den europæiske Concertverden, og han er en fortrinlig Dirigent. Paa Udviklingen af de musikalske Forhold i sit Fædreland har han under sin mangeaarige Virksomhed øvet stor og grundlæggende Indflydelse, og navnlig har han her bidraget meget til at vække Smagen for den højere Instrumental- og Kammermusik og som Dirigent til at hæve Niveauet for Udførelsen.

Svenningsen, Cleophas, f. 25 Sept. 1801 paa Mølholt i Hjørring Amt, blev Student 1819, studerede Mathematik og blev 1824 Lærer ved Borgerdydskolen paa Christianshavn med Mathematik som Hovedfag, senere tillige Skolens Inspecteur, i hvilken Stilling han virkede til sin Død 9 Jan. 1858. S. var af Naturen glimrende begavet og navnlig i Besiddelse af fortrinlige Evner som Lærer. Hans mærkelige Personlighed, som under en usleben, om end jovial og godmodig Fremtræden gjemte et dybt og i Grunden fintfølende Gemyt, øvede stor Indflydelse paa de mange, han i sin Virksomhed fik som Elever. Saa vel om hans Undervisning som om hans Optræden uden for Skolen berettes en Mængde charakteristiske Anekdoter, ligesom han skal have afgivet Forbilledet for Jyden Hr. Svendsen i Carl Baggers „Min Broders Levned". Han har udgivet Lærebøger i Arithmetik (1827) og Geometri (1834) til Brug for Skoler, hvilke for sin Tid vare meget anerkjendelsesværdige, men dog aldrig naaede nogen stor Udbredelse.

Svenska Akademien, som har til Formaal at virke for den svenske Literaturs og det svenske Sprogs Dyrkning samt at vække og pleje Fædrelandets store Minder, stiftedes af Gustav III 20 Marts 1786, indviedes 5 Apr. s. A. og bestaar efter Statuterne af 18 Medlemmer, af hvilke ēn er bestandig Secretær. Akademiet har virket for sit Øjemed dels ved at udsætte Prisopgaver i Veltalenhed og Poesi, dels ved, i Forhold til sine Pengemidler, at uddele Understøttelser og Pensioner til fremragende

Forfattere og Digtere, dels endelig ved at udgive en Afhandling om den svenske Stavemaade (i Akademiets »Handlingar«, 1796), en svensk Sproglære (1836), en »Ordlista« (1874; 6te omarbejdede Udgave 1889) og en Ordbog over svenske Plantenavne (1880). 20 Dec. er Akademiets Højtidsdag, paa hvilken de Prisbelønninger uddeles, som ere blevne tilkjendte indsendte Prisafhandlinger.

Svenskfund, en Vig af den finske Bugt ved Kymeneflodens Udløb, er bleven bekjendt i Krigshistorien ved to betydelige Søslag. 24 Aug. 1789 blev en svensk Skjærgaardsflaade slaaet efter 12 Timers Kamp af en mere end 3 Gange saa stærk russisk Flaade. Næste Aar havde den svenske Skjærgaardsflaade paa ny indtaget sin Plads ved S., da den 9 Juli blev angreben af en overlegen fjendtlig Styrke. Kampen endte den næste Dag med Russernes Nederlag. En Følge af Sejren var, at Sverige kunde slutte Freden i Verelä uden at gjøre Afstaaelser.

Svenstrup, Kirkeby i Aalborg Amt, 1¼ M. f. for Aalborg, bekjendt af den jydske Adels Nederlag i Kampen mod Skipper Clement og Vendelboerne 16 Oct. 1534.

Sverdrup, Georg, f. 25 Apr. 1772 i Namdalen, tilhører en oprindelig dansk, vistnok slesvigsk Familie, som i første Halvdel af det 17de Aarh. kom til Norge. S. underkastede sig philologisk Examen 1798, var derpaa Overlærer i Christiania, saa i Kjøbenhavn og fra 1805 (først extraord.) Professor i Græsk. Efter at have taget livlig Del i Forhandlingerne om Oprettelsen af det norske Universitet forflyttedes han 1813 til Christiania i samme Stilling, men var samtidig Universitetsbibliothekar, foredrog Latin og undertiden Philosophi. 1831 overtog han Professoratet i sidstnævnte Fag. Han tog Afsked 1841; d. 8 Dec. 1850. Som Universitetslærer besad han stor Indflydelse og Anseelse. Mest bekjendt er han dog bleven ved sin Deltagelse i det politiske Liv i Norge, især ved sin Optræden 16 Febr. 1814 i det private Møde paa Eidsvold, hvor Deltagerne anmodede Prins Christian Frederik om at overtage Regeringen og sammenkalde en constituerende Forsamling. Paa Rigsforsamlingen paa Eidsvold i Apr. 1814 mødte han som Repræsentant for Christiania, øvede der stor Indflydelse som et af de mest fremragende Medlemmer af Uafhængighedspartiet og var i de sidste Møder (saaledes 17de Maj) Præsident. 1818 og 1824 var han Stortingsmand. — Hans Broder, **Jakob Liv Borch S.**, f. 8 Febr. 1774, blev Student 1795 og efter nogle Aars Lærervirksomhed i Kjøbenhavn 1806 Overlærer og Bestyrer ved Kongsbergs offentlige Skole. Han fik her Anledning til at lægge sjældne Evner som Administrator for Dagen, hvad der var Aarsagen til, at Grev Wedel ansatte ham som Bestyrer af Jarlsberg Hovedgaard, efter at han 1812 havde taget Afsked fra Statens Tjeneste. 1825 fratraadte han sin Post paa Jarlsberg og oprettede med Statsunderstøttelse et Agerdyrkningsseminarium paa Sem ikke langt fra Horten; herved er han bleven Grundlægger af et paa videnskabelige Grundsætninger beroende Landbrug i Norge. Da Stortinget 1836 inddrog Bevillingen, maatte han nedlægge Seminariet. Han døde i Larvik 15 Maj 1841 som Bestyrer af det tidligere Grevskab Larviks store Ejendomme. — Hans Søn, **Johan E.**, f. paa Jarlsberg 30 Juli 1816, blev juridisk Candidat 1841 og nedsatte sig 1844 som Sagfører i Larvik, hvor han ivrig deltog i det communale Liv og 1851 valgtes til Stortingsmand, væsentlig som Arbejdernes og de mindre Næringsdrivendes Candidat. Paa Stortinget (han gjenvalgtes til de følg. Sessioner) tildrog han sig inden kort Tid almindelig Opmærksomhed, idet han med en hidtil ukjendt Slagfærdighed og Dristighed forfægtede sine Anskuelser samtidig med, at han kastede sig ind i Debatten om de mest forskjellige Sager. 1854 foreslog han at nedsætte den parlamentariske Jurycommission; hans Deltagelse i dennes Arbejder gav Anledning til, at Regeringen anlagde Sag mod ham, fordi han uden Tilladelse havde forladt sit Sagførerdistrict; men S. vandt Processen for Højesteret. Inden for Oppositionen tilkæmpede S. sig efterhaanden en mere og mere fremragende Stilling, saaledes at i Decenniet 1860—69 O. G. Ueland og han vare de egentlige Ledere af det oppositionelle Parti, der dog efter disse to Mænd ofte stilte sig i „Bondepartiet" og „de liberale". 1857 valgte Stortinget S. til Hypothekbankdirecteur, hvorpaa han tog Bopæl i Aker ved Christiania og ved følg. Storting (1860) kaaredes til Repræsentant for Akershus Amt, som stadig senere gjenvalgte ham indtil hans Indtrædelse i Regeringen (1884). Paa det nævnte Storting var det S., der første Gang talte og stemte for Statsraadernes Adgang til Stortingets Forhandlinger; han mente nemlig nu, at denne Reform, hvoraf med Nødvendighed Parlamentarismen maatte følge, mægtig vilde bidrage til Udvidelse af Folkets Selvstyre paa alle Omraader og navnlig af Stortingets Magt med en tilsvarende Svækkelse af Regeringens. Disse Ord ere et kort Udtryk for Kjærnepunktet i S.s 33aarige Stortingsvirksomhed; hans Navn er uopløselig knyttet til et vigtigt Afsnit i det norske Folks sociale og politiske Udvikling; ingen norsk Privatmand i dette Aarh. har været i Besiddelse af saa stor en Magt som han. At S. i den fremskudte Stilling, han har indtaget, har øvet overordentlig Indflydelse paa de forskjelligste Omraader og Sager er en Selvfølge; blandt disse maa nævnes Forsvarsvæsenet, idet han som mangeaarig Formand i Stortingets Militærcomité og senere som Forsvarsminister har givet sig særlig af med dette; den 1887 gjennemførte Hærorganisation hviler paa et Forslag, som S. oprindelig var med at fremsætte. End videre maa nævnes Jærnbanevæsenet, paa hvis Udvikling han har øvet afgjørende Indflydelse baade i Debatten og som Formand i Stortingets Jærnbanecomité i 70aarene, da den seneste, store Udvidelse af Landets Jærnbanenet foregik og Ordningen af Jærnbaneadministrationen (Centralstyrelsen 1882) væsentlig efter S.s Initiativ indførtes. I de unionelle Forhold (Statholderstriden, Unionsforslaget) hævdede S. paa ethvert Punkt bestemt det norske Særstandpunkt. Det er dog navnlig som politisk Leder at S. har øvet en Indflydelse, større end nogen

andens. Efter Uelands Død (1870), der indtraf omtrent samtidig med de aarlige Storstings Indførelse, tilfaldt Ledelsen af det store Oppositionsparti S. alene, i hvem en stor Del af Nationen var begyndt at se sine Ønsker og Forhaabninger saa at sige personificerede. Han valgtes nu (1871) til Stortingspræsident og var i alt Fald tilsyneladende den egentlige Bærer af den constitutionelle Strid, som nu begyndte, idet Oppositionen satte Statsraadssagen øverst paa sit Program, medens Regeringen bestemt modsatte sig dens Gjennemførelse; ved alle vigtige Anledninger var det S., som var Hovedtaleren paa Oppositionens Side. Paa det følg. Storting kunde S. paa Grund af Sygdom kun tage liden Del i Forhandlingerne; han kunde ikke fungere som Præsident og heller ikke modtage fornyet Valg som Statsrevisor. I denne Anledning bevilgede Stortinget ham 6,000 Kr. aarlig af Statskassen („Nationalbelønning"). Et Ophold ved et udenlandsk Bad restituerede ham atter, og 1883 var han Medlem af Protocolcomitéen, efter hvis Indstilling Odelstinget besluttede at reise Rigsretsanklage mod Ministeriet Selmer, samt Formand i Actionscomitéen. Efter at O. J. Broch's Forsøg paa at danne et Ministerium var mislykkedes i Juni 1884, overdrog Kongen S. at danne et saadant; 26 Juni blev han som Følge heraf udnævnt til Statsminister i Christiania og Chef i den norske Regering, hilset med Begejstring af det talrige Parti, der nu stod ved Maalet for sine Bestræbelser. Statsraadssagen erholdt nu efter fornyet Beslutning i Stortinget Sanction. I de følg. Aar gjennemførtes flere af de gamle Programsager (Militærloven, Hærorganisationen, Juryloven); men uagtet Valgene 1885, afholdte paa Programmet „Tillid til Johan Sverdrup", bragte Venstre et betydeligt Flertal, viste det sig dog snart, at Ministeriet ikke besad den fornødne Enighed indad og Styrke udad; dets Forsøg paa en ny Ordning af de unionelle Sagers Behandling strandede (1886), Kirkelovenes Forkastelse bevirkede 1887 en Splittelse inden for Partiet og en deraf følgende partiel Omdannelse af Ministeriet (1888), og Valgene 1888 gjorde Højre til det talrigste, Regeringens Tilhængere til det svageste Parti. Kun saa længe Højre støttede S., kunde denne holde sig; men da 26 Juni 1889 E. Stang fremsatte et Mistillidsvotum, trak S. sig tilbage, inden Debatten begyndte, og tog med sit Ministerium Afsked 8 Juli. Af S.s Taler er udkommet et Udvalg (Kbh. 1882). — Hans ældre Broder, **Harald Ulrik S.**, f. 1813, 1849—83 Sognepræst til Balestrand i Sogn, var 1851—69 et indflydelsesrigt Medlem af Stortinget. — Dennes Søn, **Jakob Liv Rosted S.**, f. 27 Marts 1845, blev theologisk Candidat 1869 og virkede indtil 1878, da han udnævntes til Sognepræst til Lekanger i Sogn, som Bestyrer af en Folkehøjskole i Sogndal. Han sluttede sig nær til de navnlig paa Vestlandet talrige kirkelige Reformvenner („det lavkirkelige Parti", jvfr. Oftedal) og udfoldede baade som Forfatter og Taler en ikke ringe Virksomhed i denne Retning. Som Medlem af Stortinget fra 1878 sluttede han sig til sin Farbroders Politik og fik en Del Indflydelse som Medlem af Kirkecomitéen, idet de fleste Repræsentanter for de nævnte kirkelige Anskuelser samlede sig om ham, i politisk Henseende nærmest som et moderat Venstreparti. Det er en alm. udbredt Mening, at det var ham, som væsentligst bidrog til „9de Juni-Beslutningen" (1880). Fra nu af kom han til at spille en mere fremragende politisk Rolle, ikke mindst i Odelstingets Rigsretsdebatter 1883, og blev derpaa 26 Juni 1884 udnævnt til Statsraad, men overtog dog ikke Kirkedepartementet (undtagen 1886—87, medens Blix var i Stockholm). 1885 indgav han et Udkast til „Lov om Menighedsraad og Menighedsmøder", der, rigtignok under Dissens i Regeringen, blev fremsat som kgl. Proposition for Stortinget, men 1887 forkastet (mod 1 St.). Dette bevirkede en Splittelse inden for det hidtil enige Venstreparti og senere en partiel Ministerkrise, idet navnlig de i dette Spørgsmaal dissenterende Statsraader traadte ud 7 Febr. 1888. Herefter overtog S. Ledelsen af Kirkeministeriet og gjennemførte som saadan den nye Skolelov paa Stortinget 1889. Han afgik med sin Farbroder 8 Juli s. A.

Sverige [svĕrje], den østlige Del af den skandinaviske Halvø, strækker sig mellem 55° 20′ 18″ og 69° 3′ 21″ n. Br. og mellem 28° 46′ 8″ og 41° 44′ 23″ ø. L. Det grænser mod N. til Norge og Rusland, mod V. til Norge, Kattegattet og Øresund, mod S. til Østersøen, mod Ø. til Østersøen, den bottniske Bugt og Rusland; 8,040 □ M. (442,126 □ Kilom.) med 4,717,000 J. (1886; ved Udg. af 1888 4,748,000 J.). Landet danner en langstrakt Figur, hvis største Længde er c. 200 M. (1,500 Kilom.), den største Bredde c. 57 M. (430 Kilom.). Endskjønt det i det hele taget ikke er et Bjergland, ere dog dets fleste Provinser opfyldte af lavere Bjerge og Landrygge. Fra **Kjølen**, der danner Grænsen imod Norge, sænker det nordlige S. (Nørrland) sig i vidtstrakte Skraaninger ned mod den bottniske Bugt mod Ø. og de store Indsøer, som opfylde Midten af S., mod S. Fra den norske Grænse i Nærheden af Fæmunsøen udgaar den vigtigste svenske Bjergkjæde, som først i østlig, derefter i sydlig Retning strækker sig gjennem hele det midterste og sydlige S. lige ned til Skaane. Syd for de store Indsøer, som bedække Svealands Lavland, hæver Landet sig igjen i de skovbevoxede, c. 580 F. (180 Met.) høje Aase Tiveden, Tylöskogen og Kolmården, som danne Grænsen mod Götaland. Den syd for Vettern liggende Del af Götaland danner det smålandske Bjergplateau, fra hvilket Landet mod Øst og Vest skraaner ned mod Østersøen og Kattegattet og imod Syd gaar over i Skaanes Sletteland. I Norrbottens Lapmarker ligge S.s højeste Bjergtoppe, Kebnekaisse (6,800 F.; 2,135 Met.) og Sarjektjåkko (2,130 Met.) I Jemtland naar Sylfjellet c. 5,700 F. (1,788 Met.), Åreskutan c. 4,520 F. (1,420 Met.) og i Dalarne Städjan 3,750 F. (1,176 Met.). Af Götalands Bjerge naa de fleste, f. Ex. Omberg, Kinnekulle, Billingen, ikke en Højde af 956 F. (300 Met.); kun paa det smålandske Plateau naa Almesåkrabjærgene og det malmrige Taberg en Højde af 1,115 F.

(350 Met.) og derover. I Skaane naa de høieste Punkter en Høide af lidt over 620 F. (195 Met.). De største Sletter forekomme i Upland, Öster- og Vestergötland og i Skaane. I geologisk Henseende frembyder S. næsten kun de allerældste Formationer. Granit, Gneis og Eurit ere de væsentligste Bestanddele af den svenske Jordbund, og de Primærdannelser (cambriske og siluriske), som forekomme i Vestergötland, Nerike, Östergötland, paa Öland, i Dalsland, Dalarne og Jemtland, samt paa Gotland og i Skaane, ere altfor ældgamle til at kunne indeholde Stenkul og Stensalt, men savne derimod ikke Kalk og Alunskifer. Kun i de i den nordvestlige Del af Skaane forekommende secundære Dannelser (Juraformationen) findes Stenkulslag af den Udstrækning, at Bearbejdelsen deraf kan betale sig. De svenske Bjærge indeholde mest Jærn og Kobber, hvorhos Guld og Sølv ikke ganske fattes og Kobolt, Nikkel, Bly, Zink og Svovl forekomme i større eller mindre Mængde. De vigtigste mineralske Kilder ere Ronneby, Carlstad, Ramlösa, Medevi, Porla og Loka. — S. er særdeles rig paa Indsøer; man regner, at mere end 1/11 af Landets Areal optages af disse. Den største af alle og overhovedet den største i Europa næst efter Ladoga og Onega er Venern, som er c. 106 □ M. (5,808 □ Kilom.) stor. Derefter komme Vettern (35 □ M.; 1,938 □ Kilom.), Mälaren, Hjelmaren, Siljan, Storsjön og de store laplandske Søer. Ikke mindre er S.s Rigdom paa Floder. Blandt de mange Floder, som udspringe paa Kjølen og løbe mod Øst til den bottniske Bugt, er Angermanaelven den mærkeligste ved sin Vandmasse og sin Seilbarhed (indtil c. 2 M., 15 Kilom., fra Udløbet). De øvrige norrlandske Floder, saasom Torne-, Lule-, Pite-, Ume- og Indalselven samt Ljusnan og Ljungan, have ringe Betydning for Skibsfarten, som hindres ved store Vandfald. Det samme gjælder om den store Dalelv og om Motalaelv, Vetterns Udløb. Götaelven, Venerns Udløb, er ved Trollhättekanalen bleven den vigtigste af alle S.s Floder, idet den nu er seilbar lige indtil op i sit øvre Løb (Klarelven). Af det sydlige S.s Floder ere ellers Viskan, Ätran, Nissan, Lagan, Helgeån og Emmån de vigtigste. Blandt de utallige Vandfald, som dannes af S.s Floder og Aaer, og som for en Del have stor Betydning for Industrien, fortjene navnlig det 240 F. (75 Met.) høie Njommelsaska (Harsprånget) i Luleelv og Trollhättan, 108 F. (33 Met.) i Götaelv at nævnes for deres Høide og Vandmasse, samt Vandfaldene i Motalaelven og Mölndalsån (der falder i Götaelven) for den Drivkraft, som de yde mange betydelige Fabriker. — Klimaet er meget forskjelligt paa Grund af Landets store Udstrækning fra Nord til Syd og de forskjellige Steders forskjellige Høide over Havet. Medens i Lund og Göteborg Aarets Middeltemperatur er 6°—7° og i Skaane og paa Gotland Vinranker og Morbærtræer kunne udholde Vinteren, er i Laplands nordligere Dele Middeltemperaturen 1°—2° under Frysepunktet, og i en Høide af 2,800 F. (900 Met.) over Havet kan intet Træ voxe. I Almindelighed gjælder det samme om S. som om hele Skandinavien, at baade Temperaturen er høiere og Vegetationen rigere end i noget andet Land under samme Breddegrad. I S. gaar saaledes Agerbruget omtrent 5° nordligere end i Sibirien og 14° nordligere end i Canada. Mellem Landets østlige og vestlige Kyst findes en ikke ringe Forskjel i Klima og Vegetation. Paa den østlige Kyst er baade Vinteren koldere og Sommeren varmere end paa den vestlige, hvor sjælden nogen Sne bliver ret længe liggende og de Vintercommunicationer paa de tilfrosne Indsøer, som i det øvrige S. i saa høi Grad lette Samfærdslen, ere lidet anvendelige. I den midterste Del af Landet udgjør Nedslaget om Aaret i Gjennemsnit 20 Tommer. Paa Grund af sin store Udstrækning er S. særdeles rigt i botanisk Henseende; det har en Flora af over 2,300 Arter, sandsynligvis mere end noget andet Land i Europa. Befolkningen hører næsten udelukkende til den skandinaviske Stamme; undtages maa kun Finnerne (1880 c. 17,000), Lapperne (c. 6,400), Jøderne (c. 3,000) og nogle Indvandrede af forskjellige Nationaliteter. Folkemængden udgjorde 1886 4,717,189, hvoraf 2,290,340 vare af Mandkjøn, 2,426,849 af Kvindekjøn. I Forhold til Størrelsen er S. saaledes næst Norge det svagest befolkede Land i Europa, idet det i Gjennemsnit kun har 1,162 Msker paa 100 □ Kilom. Land (639 paa 1 □ M.), men Folkemængden er meget ulige fordelt, saa at medens det sydligste Län, Malmöhus Län, 1886 havde 7,742 Msker paa 100 □ Kilom. Land, havde det nordligste, Norrbottens Län, kun 99. Tilvæxten har dog været meget ulige fordelt paa de forskjellige Län; fra 1880—86 voxede Befolkningen i de 17 Län (især de nordligere) med fra 0,16 til omtr. 14 og særlig i Stockholm, ved Indflytning, med over 32 pCt., medens den i de øvrige 7 Län, som Følge af en undertiden ret betydelig Udvandring, formindskedes med fra 1,7 indtil omtr. 4 pCt. 1750 udgjorde hele Befolkningen 1,763,338, 1800 var den 2,347,303, 1850 3,482,541, 1880 4,565,668; siden den Tid har den aarlige Tilvæxt været i Gjennemsnit 25,253 ell. 0,55 pCt. Af hele Befolkningen boede 1886 lidt over 17 pCt. ell. 825,388 i Landets 92 Kjøbstæder, hvoraf over 27 pCt. alene i Stockholm. Af de øvrige Kjøbstæder havde kun 1 over 90,000 I. og desuden 1 over 45,000, 3 over 20,000, 9 over 10,000 og 11 under 1,000. Ordnede efter Indbyggerantallet ere de følgende:

Stockholm...	223,063	Christianstad...	9,880
Göteborg.....	92,805	Halmstad......	9,859
Malmö	45,346	Söderhamn ...	9,455
Norrköping ...	28,993	Eskilstuna.....	9,351
Gefle	21,097	Carlstad.......	8,154
Upsala	20,955	Ystad	7,847
Carlskrona ...	19,497	Falun	7,665
Jönköping....	19,487	Uddevalla	7,495
Helsingborg...	16,160	Carlshamn	6,829
Lund	14,918	Vesterås	6,765
Örebro	13,618	Borås	6,752
Calmar	11,874	Visby	6,737
Linköping	11,675	Vestervik	6,705
Landskrona ...	11,639	Vexiö	6,209
Sundsvall ...	10,726	Oscarshamn...	5,597

Hernösand	5,579	Cimbrishamn	1,974
Christinehamn	5,537	Ronneby	1,898
Nyköping	5,469	Söderköping	1,885
Venersborg	5,380	Falkenberg	1,817
Sala	5,287	Strengnäs	1,697
Lidköping	4,987	Linde	1,596
Östersund	4,951	Vaxholm	1,573
Hudiksvall	4,498	Sölvesborg	1,570
Varberg	4,223	Laholm	1,562
Sköfde	4,163	Askersund	1,556
Södertelge	4,137	Hedemora	1,507
Arboga	3,932	Skeninge	1,478
Skara	3,535	Nora	1,433
Luleå	3,490	Hjo	1,425
Köping	3,468	Marstrand	1,336
Philipstad	3,103	Grenna	1,272
Eksjö	3,075	Haparanda	1,207
Enköping	3,015	Ulricehamn	1,144
Umeå	3,000	Thorshälla	1,119
Mariestad	2,903	Skellefteå	1,056
Falköping	2,802	Kongelf	949
Åmål	2,719	Mariefred	920
Alingsås	2,588	Öregrund	909
Piteå	2,558	Borgholm	889
Strömstad	2,482	Kongsbacka	750
Trelleborg	2,315	Skanör	722
Norrtelge	2,312	Östhammar	676
Vadstena	2,276	Trosa	600
Motala	2,208	Säter	583
Engelholm	2,115	Sigtuna	573
Vimmerby	2,069	Falsterbo	383

De betydeligste af Flækkerne („Köpingarne"), anseligere end mange af Kjøbstæderne, ere Lysekil, Arvika, Eslöf, Mönsterås, Tranås, Örnsköldsvik, Seffle og Båstad.

Landets vigtigste Næringskilde er *Agerbruget*, hvorvel kun c. 600 □ M. (32,000 □ Kilom.) ere benyttede som Agerland. I de sydlige Landskaber dyrkes navnlig Rug, Byg, Hvede og Havre, hvilken sidste i de senere Tider er bleven betydelig mere dyrket, efter at den med Fordel har kunnet afsættes i England. I det nordlige S. er, ved Siden af Rugen, som dog ikke gaar højere end til 65°, Byg det vigtigste Produkt. Kartoffelavlen er udbredt over hele S. og gaar endog op over Polarcirklen. I visse Dele af Landet, især Ångermanland og Helsingland, er ogsaa Høravlen meget udbredt. Agerbruget producerer mere end Landet selv forbruger, hvorfor ogsaa et betydeligt Quantum Korn aarlig udføres. 1886 udførtes 285,120,872 Kilogr. umalet Korn, hvoraf 245,109,334 Kilogr. Havre, samt 7,698,438 Kilogr. malet Sæd, medens der s. A. indførtes 171,122,483 Kilogr. umalet Sæd (130,999,292 Kilogr. Rug) og 75,208,065 Kilogr. malet Sæd (34,952,824 Kilogr. Rugmel). Til Agerbrugets Fremme have Landbrugsskolerne bidraget meget; i det mindste ēn lavere Skole findes i hvert af Rigets Län, og to højere Skoler ere anlagte paa Alnarp i Skaane og Ultuna i Upland. Landets Agerdyrkning og Agerbrugets Forbedring ere desuden i høj Grad blevne fremmede ved de i flere af Rigets Provinser stiftede Hypothekforeninger, som have til Formaal, imod Sikkerhed i fast Ejendom, at skaffe Besiddere af Jordejendomme Laan paa billige Vilkaar, og som i „Allmänna Hypotheksbanken" i Stockholm have faaet en Centralanstalt til Optagelse af de udenlandske Laan, som de behøve til Driften. — *Kvægavlen* har ikke gjort saa store Fremskridt som Kornavlen, og skjønt Mængden af Kvægavlsprodukter har været i næsten stadig Tilvæxt i de sidste Aartier, ere de dog endnu næppe tilstrækkelige til Landets Forbrug; dog oversteg 1883—87 Udførslen af Smør Indførslen med 7,654,000 Kilogr. aarlig. Engenes Areal er beregnet til c. 330 □ M. (18,020 □ Kilom.). Staten har Stutterier paa Strömsholm, Flyinge og Ottenby. — *Skovene* optage c. 3,300 □ M. (181,600 □ Kilom.), altsaa henimod Halvdelen af Rigets Areal. Desuagtet har det forøgede Skovbrug i de Egne, hvorfra Skovprodukter med Lethed kunne afsættes, og den ringe Omhu med Skovenes Behandling i de Egne, hvor de endnu ikke have nogen synderlig Værdi, bevirket, at der er Udsigter til indtræffende Skovmangel. Men de store Statsskove ere nu velbeskyttede, og ved Skovbrugsskoler og ad Lovgivningsvejen har man stræbt at hemme Skovhærgningen. Træprodukter udgjøre en af Landets vigtigste Udførselsartikler. 1886 udførtes 3,223,000 Kbmet. Planker og Brædder samt over 1,134,000 Kbmet. andre Trævarer. Den allerstørste Del af S.s Skove bestaar af Naaletræer (mest Fyr); Egen gaar ikke længere mod Nord end til Dalelven, og Bøgeskove findes kun syd for Lagan. — *Bjærgværksdriften* er en af de vigtigste af Rigets Næringsveje. Især er det midterste S. rigt paa Jærngruber. I den nordligste Del af Landet er det laplandske Bjærg Gellivare især mærkeligt. I Småland vindes en Del Jærnmalm (det saakaldte Myremalm) af Moser og Indsøer. 1886 brødes 867,579,095 Kilogr. Jærnmalm af Gruberne, og 4,900,331 Kilogr. Myremalm optoges. Det svenske Malm har fra gammel Tid været anerkjendt for ikke at overgaas af noget andet i Verden, og endnu til de seneste Tider har det, idet nye og forbedrede Tilberedelsesmethoder ere blevne indførte, bevaret sin Anseelse. Det bedste Jærn faas fra Dannemora i Upland, men den største Jærntilvirkning drives i Vermland, Dalarne og Örebro Län. 1886 produceredes i hele Riget 437,735,655 Kilogr. Raajærn, 237,129,921 Kilogr. Stangjærn samt 78,231,072 Kilogr. Staal. Kobbergruberne, af hvilke de vigtigste ere Stora Kopparberget og Åtvidaberg, leverede s. A. 20,922,526 Kilogr. Malm, og ved Kobberværkerne produceredes 527,901 Kilogr. Kobber. Af Sølv producerede Sølvværkerne i Falun, Sala o. fl. ikke mere end 1,939,196 Gr. Mere betydelig er Produktionen af Bly, Vitriol, Alun og især Zink (i Nerike og Östergötland). Andre Bjærgværksprodukter ere Guld, Kobolt, Nikkel, Svovl, Brunsten, Blymalm, Porphyr, Marmor og Stenkul. Antallet af Arbejdere, som 1886 anvendtes ved Bjærgværksdriften, udgjorde 29,347. — *Jagten* har forholdsvis ringe Betydning som Næringsvej; dog er for en Del af Norrlands Indbyggere Jagt paa Urfugle, Tjurer og Jærper en af de vigtigste Erhvervskilder, og Pelsværk udgjør en af Landets Udførselsartikler. Af langt større Betydning ere *Fiskerierne*, endskjønt deres Udbytte næppe er større

end, hvad der udkræves til Landets Forbrug. I Østersøen fanges især Torsk og Brislinger, i de norrlandske og de fra Småland kommende Floder Lax. Sildefiskeriet i Kattegattet skaffede i forrige Aarhundrede Indbyggerne ved Bohusläns Skjærgaard en stor Indtægt; siden 1871 har Silden atter i rigelig Mængde vist sig ved Vestkysten; desuden fiskes her navnlig Torsk, Makrel, Flynder og i aftagende Mængde Hummer og Østers. Det aarlige Udbytte af Fiskerierne anslaas til en Værdi af mindst 7 Mill. Kr. — Værdien af samtlige Fabrikvarer beløb sig 1885 til 191,470,000 Kr. (1850 kun 37,000,000); Fabrikarbejdernes Antal var 72,980 (1850: 23,247). De vigtigste Fabriker ere: Støberier og mechaniske Værksteder (219 med en aarlig Produktion af Værdi 26,644,000 Kr.), Sukkerraffinaderier (10 med 20,125,000 Kr.), Bomuldsspinderier (30 med 11,075,000 Kr.), Klædefabriker (37 med 8,789,000 Kr.), Bomuldsvæverier (30 med 12,283,000 Kr.), Malt- og Ølfabriker (140 med 12,328,000 Kr.), Tobaksfabriker (94 med 9,662,000 Kr.), Papirfabriker (30 med 7,269,000 Kr) og Tændstikfabriker (31 med 9,753,000 Kr.). Husfliden er i visse Dele af Landet ganske betydelig, især i Vesternorrlands Län, hvor store Mængder Linnedvarer produceres, og i Elfsborgs Län, hvor Bomulds-, Linned- og Uldvarer forfærdiges. I Dalarne sysselsætter Almuen sig med at forfærdige Stueure og Haarfletningsarbejder, i det sydlige Halland med at strikke Strømper, i en Del af det nordlige Halland med at forfærdige Møbler osv. Haandværkerne staa endnu meget tilbage, hvorvel en stor Hindring i saa Henseende bortryddedes ved Lavstvangens Afskaffelse. — **Handelen** har i de sidste 50 Aar været i stærk Stigen, væsentlig som Følge af den forøgede Produktion af Landets Udførselsartikler. I høj Grad fremmes den ved Rigets mange og betydelige Kanaler, som tilsammen have en Længde af 100 M. (750 Kilom.), og af hvilke de vigtigste ere Trollhätte- og Götakanal mellem Østersøen og Kattegattet; Hjelmarkanalen mellem Hjelmaren og Mälaren; Södertelgekanal mellem Mälaren og en Bugt af Østersøen; Strömsholmskanal mellem Søen Barken og det østlige Dalarne og Mälaren; Dalslandskanalen mellem Venern og Søen Stora Lee; Kindakanalen mellem Søerne Åsunden og Roxen i Östergötland. Af endnu større Indflydelse paa Handelen ere Jærnbanerne. 1854 besluttede Rigsdagen Anlæggelsen af Statsbaner, og ved Slutningen af 1886 ejede Staten Baner, som vare aabnede for Færdselen, af 330 Miles (2,469 Kilom.s) Længde, desuden private Selskaber 640 M. (4,802 Kilom.). Telegraphlinjerne havde 1886 en Længde af 1,130 M. (8,512 Kilom.). Værdien af Ind- og Udførselen udgjorde:

	Indførsel.	Udførsel.
1830:	21,790,000 Kr.	23,823,000 Kr.
1860:	82,500,000 —	86,500,000 —
1870:	141,686,000 —	152,502,000 —
1880:	282,788,000 —	236,643,000 —
1886:	301,366,000 —	228,398,000 —

Til S. ankom i Aaret 1886 fra Udlandet 10,783 Skibe paa 2,184,814 Tons, og til Udlandet afgik 15,769 Skibe paa 3,304,751 Tons. De vigtigste Udførselsartikler ere Trævarer, Metaller, Korn og Kvægprodukter, de vigtigste Indførselsartikler vævede Stoffer, Kolonialvarer, Korn, Garn, Maskiner og Næringsmidler. De Stater, med hvilke S. driver livligst Handel, ere Storbritannien, Tyskland, Danmark, Norge, Rusland og Frankrig. Toldindtægterne, som 1840 vare 5 Mill. Kr. og 1870 15,700,000 Kr., beløb sig 1886 til 31,578,700 Kr. S.s Skibsfart er ikke ubetydelig, om den end ikke kan maale sig med Norges. Ved Slutningen af 1886 talte den svenske Handelsflaade 3,936 Skibe paa 500,395 Tons; 1830 havde S. kun 1,841 Skibe paa 72,074 Læster. Dampskibene, som 1838 var 42 med 1,580 Hestes Kraft, beløb sig 1885 til 917 med 32,768 Hestes Kraft (211 med mindre end 10 Hestes Kraft). — S. **inddeles** i administrativ Henseende i 24 Län: Stockholms, Upsala, Södermanlands, Vestmanlands, Örebro, Stora Kopparbergs og Vermlands (i Svealand); Östergötlands, Calmar, Blekinge, Christianstads, Malmöhus, Hallands, Göteborgs og Bohus, Elfsborgs, Skaraborgs, Jönköpings, Kronobergs og Gotlands (i Götaland), samt Gefleborgs, Vesternorrlands, Vesterbottens, Norrbottens og Jemtlands Län (i Norrland), hvorhos Stockholm udgjør et eget, ikke under noget Län hørende Statholderskab. Den højeste administrative og executive Myndighed er i hvert Län overdragen en Landshøvding. Til Oppebørsel af Skatterne og Opretholdelse af den offentlige Orden ere disse Län inddelte i tilsammen 117 Fogderier. Den gamle Inddeling af S. i 4 Hoveddele, Svealand, Götaland, Norrland og Lappland, samt af de 3 førstnævnte Hoveddele i 23 Landskaber, har nu kun historisk Interesse. I judiciel Henseende er Landet inddelt i 116 Jurisdictioner, og i hvert af disse udøves den dømmende Magt af en Herredshøvding i Forbindelse med 12 Bisiddere („nämndemän"), som sædvanlig vælges af Bondestanden. I Stæderne er den judicielle Myndighed overdragen Magistraterne. Egentlig Jury forefindes kun i Trykkefrihedssager, og dennes Medlemmer vælges da af den anklagende og anklagede Part samt Domstolene i Forening. Den 2den Instans, til hvilken appelleres fra Herredsretter og Magistrater, bestaar af de 3 Hofretter: Svea Hofret i Stockholm, Göta Hofret i Jönköping og Hofretten over Skaane og Bleking, som har Sæde i Christianstad. Den 3dje og sidste Instans er Højesteret i Stockholm. — I gejstlig Henseende er Landet delt i 1 Ærkebispestift (i Upsala) og 11 Bispestifter. Provstiernes Antal er 183, Pastoraternes 1,364, Sognenes 2,527. Til den lutherske Lære, som er S.s Statsreligion, bekjender sig det overvejende Antal af Landets Indbyggere. Af fremmede Trosbekjendere fandtes 1880 kun 21,234, hvoraf c. 8,000 vare Baptister, c. 1,600 Methodister og c. 3,000 Jøder. I Henseende til Sundhedspleje er Landet inddelt i 196 Lægedistricter, i hvilke Districtslæger ere ansatte; i de fleste af Stæderne er ansat Stadslæger. I hvert Län findes ét eller flere Länslazarether; Antallet af Hospitaler for Sindssyge er 11. 1885 fandtes i hele Riget 245 Apotheker. — **Almuenundervisningen** har vel allerede i ældre Tider

været Gjenstand for Regeringens Omsorg, men først ved den kongl. Bekjendtgjørelse af 18 Juli 1842 blev det bestemt, at hvert Landsogn skulde have i det mindste 1 Almueskole. Da flere Provinser ere saa tyndt befolkede, ere dog flere af disse Skoler ambulatoriske, d. e. Læreren underviser i forskjellige Dele af Aaret i de forskjellige Egne af Skolens Omraade. 1886 fandtes 4,115 faste og 1,357 ambulatoriske Folkeskoler samt 2,825 faste og 1,846 ambulatoriske Smaaskoler. Ved 12 Seminarier er der sørget for Uddannelsen af duelige Skolelærere. I de senere Aar er der oprettet nogle Folkehøjskoler. For den **højere Undervisning** findes Skoler af to Arter, nemlig dels 34 højere, som have 7 Klasser og dimittere til Universitetet, dels 45 lavere med 5 eller 3 Klasser og 18 Pædagogier. I Følge den nugjældende Organisation ere den lærde og den reale Undervisning forenede i de samme Skoler, men inden for disse fordelte i to forskjellige Grene. Til Fremme af den videnskabelige Dannelse har S. to Universiteter: i Upsala og i Lund. Ved Siden af disse Universiteters medicinske Faculteter virker det Carolinske medico-chirurgiske Institut i Stockholm for den medicinske Undervisning. Techniske Læreanstalter ere: det techniske Institut og den techniske Skole i Stockholm, det Chalmerske Institut i Göteborg samt de techniske Skoler i Norrköping, Örebro, Borås og Malmö. Navigationsskoler findes i Stockholm, Göteborg, Malmö, Gefle, Calmar, Wisby, Carlshamn, Westervik, Strömstad og Hernösand. Militære Undervisningsanstalter ere: Krigsskolen paa Carlberg, Søkrigsskolen, samt Artilleri- og Ingenieur-Højskolen og Krigshøjskolen. Skoler for Kunstnere ere: „De Fria Konsternas Akademi" og „Musikaliska Akademien", begge i Stockholm. Blandt de øvrige Specialskoler fortjene „Bergselementarskolerne" i Falun og Philipstad og „Skogsinstitutet" i Stockholm særlig at nævnes. Samfund for Videnskab og Literatur ere: „Svenska Akademien", „Vitterhets-, Historie- och Antiqvitets-Akademien", „Vetenskaps-Akademien" og „Krigsvetenskaps-Akademien" i Stockholm, „Vetenskabssocieteten" i Upsala, „Physiographiska Sällskapet" i Lund samt „Vetenskaps- og Vitterhets-Samhället" i Göteborg. — **Hæren** bestaar af Stamtropper, dels „hvervede", dels „indbelte" ell. „roterede", og af Værnepligtige. De hvervede Tropper paatage sig Tjeneste paa bestemt Tid og anvendes til Garnison i Stæderne og Befæstningerne, med Undtagelse af Wermlands Feltjægerregiment, som kun gjør Tjeneste ved Øvelserne. De indbelte Tropper underholdes af „Rusthåll" (Gaarde, hvis Afgifter til Staten helt eller delvis ere ombyttede med en Forpligtelse til altid at underholde en Rytter eller en Baadsmand), de roterede af „Rotar" (Gaarde, som for at undgaa den tidligere almindelige Udskrivning have forpligtet sig til altid at underholde en Soldat). „Rusthållaren" (Besidderen af et Rusthåll) skal bidrage til at forsyne Soldaten med Uniform, Vaaben og Mundering, men „Rotehållaren" ikke; begge skulle derimod give ham Leje („Lega") og Underhold, hvilket nu i Almindelighed bestaar af et Torp til Bo og Brug. Hertil kommer „Extraroteringen", som bevilgedes af Rigsdagen 1809, og som hviler paa de Jordejendomme, der paa Grund af Privilegier have været fri for Rotering, dog kun i Krigstid (de fleste Extra-Rotehållare have dog nu forpligtet sig til i Krigstilfælde at stille Heste i Stedet for Mandskab). Værnepligtige ere (i Følge Lov af 5 Juni 1885) Landets vaabenføre Mandskab i 21—32 Aars Alderen, som er inddelt i 12 Aldersklasser, af hvilke de 6 yngste, „Beväringen", have 42 Dages Vaabenøvelse (ved Cavaleriet, Artilleriet og Fortificationscorpset) i det første eller (ved Infanteriet og Trainet) de to første Aar; de 6 ældste Aldersklasser danne „Landstormen", som kun kan opbydes i Krigstid til Hjemmets Forsvar. I Gotlands Län, hvis Værnepligtige, „Gotlands Nationalbeväring", ere frie for at gjøre Tjeneste uden for Länet, varer dog Værnepligtstiden (i Følge Lov af 5 Marts 1886) fra 19—38 Aarsalderen; Øvelsestiden for Beväringen (de 12 yngste Aldersklasser) er her 54 Dage (30 Dage i det første Aar, 12 i hvert af de følgende Aar). Stamtropperne (36,080 Mand foruden Officerer og civile Embedsmænd) bestaa af et Fortificationscorps (hvervet, 894 Md.), Artilleri (hvervet, 4,217 Md.), Cavaleri (4,623, hvoraf 1,066 hvervede), Infanteri (26,069 Md., hvoraf 2,969 hvervede) og Train (hvervet, 277 Md.). Allm. Beväringen udgjør c. 156,000 Md. og Extraroteringen 840. Hele den svenske Hær kan saaledes anslaas til noget over 192,000 Md. — Ogsaa ved **Flaaden** ere baade Indbelingsvæsenet, Extrarotering og Beväring indførte. Til Flaadens Stamme høre, foruden det „indbelte" Mandskab (Baadsmændene) 4,000 Md., 1,109 Underofficerer og Matroser, 368 Fyrbødere og Haandværkere og 400 Skibsdrenge. „Sjöbeväringen" (Sømænd, Lodser og Lodslærlinge) beløber sig til c. 50,000 Md. Flaaden har 2 Stationer: Carlskrona og Stockholm. Dampflaaden bestaar af 15 Panserbaade (1 af 1ste, 4 af 2den og 10 af 3dje Klasse med 24 Kanoner og nominelt 5,860 Hestes Kraft), 1 Øvelsesskib, 1 Fregat, 3 Avisoer, 3 Corvetter, 16 Kanonbaade (9 af 1ste, 7 af 2den Klasse), 19 Torpedoer (1 Øvelses-T., 4 af 1ste, 7 af 2den, 7 af 3dje Klasse) og 6 Transportfartøjer, med i alt 108 Kanoner og nominelt 27,850 Hestes Kraft; Sejlflaaden bestaar af 2 Corvetter og 4 Brigger med 42 Kanoner. — Til Bestridelse af Statens **Udgifter** i 1889 har Rigsdagen bevilget 87,681,000 Kr., nemlig til

	ordinært	extraordinært	i alt
Hoffet....	1,338,000		1,338,000
Justitsdepartementet	3,814,700	270,000	4,084,700
Udenrigsdepartementet	613,800	4,500	618,300
Landforsvarsdepartem.	19,885,750	777,650	20,663,400
Søforsvarsdepartem.	6,113,303	1,017,297	7,130,600
Civildepartementet	4,676,749	1,563,251	6,240,000
Finansdepartementet	14,658,500	536,500	15,195,000
			55,270,000

	ordinært	extraordinært	i alt
At overføre			55,270,000
Ecclesiastik-departem.	11,472,209	1,374,391	12,846,600
Pensionsvæsenet...	2,920,400	1,325,000	4,245,400
Til Fortsættelse af Stambanerne og til Jernvejsmateriel..		2,500,000	2,500,000
			74,862,000

hvortil kommer: Rigsdags- og Revisionsudgifter, Annuiteter og Renter m. m.	10,955,000
Til Indløsning af „Skattefrälse-renter“	1,000,000
Til Forøgelse af Statskassens Forskudsfond	614,000
Til Nybygningsfond for Rigsdags- og Rigsbankbygn. ...	250,000
Totalsum...	87,681,000

Indtægterne beregnedes for s. A. til 87,681,000 Kr., nemlig

Ordinære.

Grundskatter	4,185,000 Kr.
Kirketiende	250,000 —
Mandtalspenge	665,000 —
Forpagtningsafgift	2,700,000 —
Bøder	240,000 —
Controlstempelafgift	25,000 —
Regimenternes og Baadsmands-Vacanceafgifter	764,000 —
Jernvejene	6,000,000 —
Telegraphvæsenet	1,200,000 —
Fyrvæsenet	1,200,000 —
Slovvæsenet	1,600,000 —
Extra Indtægter	100,000 —
	18,929,000 Kr.

Extraordinære.

Told	36,000,000 Kr.
Postvæsen	6,580,000 —
Stempelpapirsafgift	3,500,000 —
Brænderiafgift	15,000,000 —
Roesukkerfabrikationsafgift	250,000 —
Afgifter for særlige Forrettigheder	850,000 —
Almindel. Bevilling (Indkomstskat)	3,600,000 —
	65,280,000 Kr.

hvortil endnu kommer

Beholdning paa Regnskabet fra tidligere Aar	3,472,000 Kr.

Statsgjælden, som næsten udelukkende hidrører fra Jernbaneanlæg, var ved Udgangen af 1887 245,967,703 Kr., hvoraf 21,229,800 Kr. var indenlandsk Gjæld. **Bankvæsen.** Rigsbanken, oprettet 1668, den eneste, som har Ret til at udstede Sedler, som »för mynt må erkännas« (d. e. have Tvangscours), staar under Rigsdagens Bestyrelse og forvaltes af 7 af dennes Befuldmægtigede, som vælges paa 1 Aar. Den har sit Hovedkontor i Stockholm og Laanekontorer i Göteborg, Malmö, Visby, Luleå, Östersund, Bexiö, Jönköping, Calmar og Carlstad. Siden 1831 findes Privatbanker (1887 27) under offentlig Control, dannede af Aktieselskaber med solidarisk Ansvar, hvilke Banker have Ret til at udstede Sedler, som skulle indløses med Mønt eller Rigsbanksedler. Ved Siden af Privatbankerne staa desuden andre Selskaber med store Capitaler (1887 17), som drive Bankforretninger med begrænset Ansvar og uden Seddeludstedelsesret. For de mindre Capitaler findes desuden Sparekasser; 1885 fandtes der 384 med 966,687 Interessenter.

Forfatning. S.s Grundlove ere: „Regeringsformen“ af 6 Juni 1809, „Successionsordningen“ af 26 Sept. 1810 og „Rigsdagsordningen“ af 22 Juni 1866, samt „Trykkefriheds-forordningen“ af 16 Juli 1812, hvortil kommer „Rigsakten“ af 6 Aug. 1815, hvorved S. er forenet med Norge under én Konge. S. er et constitutionelt Monarchi og Tronfølgen arvelig i den mandlige Linje af Huset Bernadotte. Kongen, som maa bekjende sig til den evangelisk-lutherske Lære, har den udøvende Magt, har Ret til at begynde Krig og slutte Fred, til at benaade i Criminalsager, at ophøje til grevelig, friherrelig eller adelig Stand, at uddele Ridderværdighed og udnævne til alle vigtigere Embeder. De Embedsmænd, som ere i Besiddelse af saakaldte „fortroendeposter“, saasom Statsraader, Collegiepræsidenter, Landshøvdinger, Gesandter hos de udenlandske Magter, Generaler og Admiraler, Fæstningscommandanter m. fl., kan Kongen afsætte, naar han finder for godt; de øvrige Embedsmænd kunne derimod kun afsættes efter retslig Undersøgelse og Dom. Kongen selv er uansvarlig, men forpligtet til at raadføre sig med et ansvarligt Statsraad af 10 Medlemmer, af hvilke 7 ere Chefer hvert for sit Departement (Justits-, Udenrigs-, Civil-, Finans-, Landforsvars-, Søforsvars- og Ecclesiastik-Departementet); blandt de 10 Statsraader udnævner Kongen en til Chef som Statsminister. Den lovgivende Magt deler Kongen med Rigsdagen, som ordentligvis træder sammen 15 Jan. hvert Aar, men ogsaa paa anden Tid af Kongen kan sammenkaldes til overordentlige Møder. Rigsdagen bestaar af to ligeberettigede Kamre og har Ret til at udskrive Skat og anvise Penge til Statsstyrelsen; uden dens Samtykke er Kongen uberettiget til at give nye Love, optage Laan, udskrive Mandskab eller forandre Rigets Mønt. Hos Rigsdagen er ogsaa Bestyrelsen af Rigets Bank, ligesom den ogsaa har Ret til at kalde Statsraaderne til Ansvar, til ved en af den udvalgt Justitieombudsmand at vaage over Retsplejens og Administrationens Overensstemmelse med Forfatningen og Lovene, og til ved Revisorer at controlere Anvendelsen af Statens Midler. Sagerne behandles samtidig i begge Kamre og afgjøres ved særskilte Beslutninger; kun i Spørgsmaal om Statsudgifter fler, i Tilfælde af forskjellig Beslutning af Kamrene, den endelige Afgjørelse ved Sammentælling af de i begge Kamre afgivne Stemmer. Om Forandring i den administrative Lovgivning kan Rigsdagen kun i en Indstilling udtrykke sine Ønsker, men den besluttende Magt er hos Kongen. Første Kammers

Medlemmer, som ikke nyde Diæter, vælges paa 9 Aar af Landstingene og af Stadsfuldmægtige i Stæder med 25,000 J., 1 for hver 25,000. Andet Kammers Medlemmer, som have Diæter, vælges af Jurisdictionerne, 1 af hver, med mindre Indbyggertallet overstiger 40,000, i hvilket Tilfælde de deles i Valgkredse, samt af Stæderne, 1 for hver 10,000 J. Til at forberede Behandlingen af de forekommende Sager vælges ved hver Rigsdag hovedsagelig 5 Udvalg, til hvis Undersøgelse saa vel de af Kongen gjorte Forslag som de af enkelte Rigsdagsmænd rejste Spørgsmaal overgives. Ved den meget detaillerede „Trykkefrihedsforordning" er Trykkefriheden sikret paa det omhyggeligste. I Spidsen for de forskjellige Forvaltningsgrene, men underkastede Regeringens Control og handlende efter dens Instruxer, staa følgende Embedscollegier og andre centrale, ikke collegiale Regeringskontorer: (under Justits-Departementet) Fængselsbestyrelsen, (under Landforsvars-Departementet) Hærforvaltningen, (under Søforsvars-Departementet) Flaadeforvaltningen, Lodsbestyrelsen, (under Civil-Departementet) Commercecollegiet, det statistiske Centralbureau, Landmaalingsbestyrelsen, Bestyrelsen for det almindelige Vej- og Vandbygningsvæsen, Jærnvejsbestyrelsen, (under Finans-Departementet) Kammercollegiet, Statskontoret, Kammerretten, Mønt- og Controlkontorerne, Generalpostbestyrelsen, Telegraphbestyrelsen, Generaltoldbestyrelsen, Overintendantembedet, Domainebestyrelsen, (under Ecclesiastik-Departementet) Medicinalbestyrelsen. Provinserne bestyres af de under Civil-Departementerne sorterende Landshøvdinger. Länenes communale Repræsentation kaldes Landsting, og saa vel Stæder som Landcommuner have en ordnet Communalbestyrelse.

Historie. S. har først lidt efter lidt faaet sine nuværende Grænser og ogsaa først efterhaanden udviklet sig til en Enhed. Landets sydlige Dele (Skaane, Halland og Bleking) vare tidligere forenede med Danmark; andre Dele af det (Bohuslän, Jemtland og Herjedalen) stod i kortere eller længere Tid under Norge. Det egentlige S. (Svealand, Götaland og Norrland) var beboet af 2 med hinanden beslægtede Stammer, Svear og Göter; ved Sammensmeltningen af disse Stammer opstod det svenske Folk. S.s ældste Historie viser os, hvorledes disse Folk levede i mindre, adskilte Samfund, „landskap", blandt hvilke Upland, som det ældst befolkede Landskab og Sædet for den fælles Nationalcultus, med Tiden vandt et Slags Overvægt. Dets Kongeslægt, Ynglingeætten, ansees sædvanlig for S.s ældste Dynasti. Det var dog først den sidste af denne Slægt, Ingjald Illråde, som gjorde sig til Herre over de omliggende Landskaber. Upland og Sveafolket bevarede imidlertid deres Overvægt, og deres Kongeslægt, Upsala-Kongerne, havde Overherredømmet. Riget var en Mellemting mellem et Arve- og et Valgrige. Fra Deltagelse i Kongevalget vare dog Göterne udelukkede. Religionen var den for Norden fælles Asalære, og Samfundsforholdene lignede de andre nordiske Folks. Christendommen omstyrtede den gamle Tingenes Tilstand. Den prædikedes i Svealand af Ansgar allerede i Midten af det 9de Aarh., men blev dog sidst fæstnet her. Götaland blev tidligere christnet, og Upsalakongen Oluf Skötkonung blev døbt der c. 1007. Efter denne Forandring i Religion begyndte Göterne ivrig at stræbe efter Ligestilling og Delagtighed i Kongevalget, og da den gamle Kongeslægt var uddød, optraadte med Slægten Stenkil (c. 1061—1125) et götisk Dynasti. Under dette vandt Christendommen større og større Indgang i Svealand, og den gamle Religions Hovedtempel i Upsala ødelagdes. Men endnu under den anden Regent af dette Dynasti, Inge den ældre, var Hedenskabet i Svealand saa mægtigt, at det kunde opstille en Modkonge, Blotsven. Da Stenkils Æt var uddød, valgte Svear og Göter hver sin Konge, Göterne en dansk Prins Magnus Nielssøn, Svearne Ragnvald Knaphöfde, som ombragtes af Göterne. Efter Magnus Nielssøns Død (1134) forenedes atter begge Folk under Sverker I. Imidlertid ophørte ikke Sondringen mellem de to Stammer. To Kongeslægter, den Sverkerske og den Erikske (1133—1250), den første understøttet af Göterne, den sidste af Svearne, beklædte skiftevis Tronen, idet stedse en Konge af den ene Slægt efterfulgte en Konge af den anden. Under den første Konge af det Erikske Hus, Erik den hellige, førtes Folket ud paa det første Korstog til Finland, og Grundvolden til dette Lands svenske Cultur lagdes af ham; under den sidste af denne Slægt, Erik Läspe, og navnlig ved hans Jarl Birger, Stamfaderen for det efterfølgende Dynasti, befæstedes denne Cultur ved et nyt Korstog, som medførte Christendommens Udbredelse til det indre Finland. Den katholske Kirke fik i denne Tid samme Organisation som i det øvrige Europa, ved Kirkemøderne i Linköping (1152) og i Skeninge (1248) samt Upsala Ærkebispedømmes Oprettelse (1164). Standsprivilegiernes Tidsalder begynder hermed, thi Præsteskabets Skattefrihed og Fritagelse for at staa under de almindelige Domstole var det første Standsprivilegium. Under den følgende Kongeslægt, Folkungarne (1250—1397), udvikledes disse Privilegier endnu mere. Valdemar (1250—75) blev stødt fra Tronen af sin Broder Magnus Ladulås (d. 1290), som bestemte, at de, der stillede fuldt udrustede Hestfolk til Krig, skulde være fri for alle Skatter for deres Ejendommes Vedkommende, og derved gav Adelen dens Organisation. Torgils Knutsson, Formynder for Kong Magnus's Sønner, Kong Birger samt de med Len rigelig udstyrede Hertuger Erik og Valdemar, fuldendte Finlands Omvendelse og Erobring, men blev selv dræbt af sine Myndlinger, hvorpaa Kongehuset ødelagdes ved indre Stridigheder. Da Birger havde sultet sine Brødre ihjel, blev han fordreven fra Landet og døde i Landflygtighed, Aaret efter at hans Søn var bleven henrettet som Sonoffer for Faderens Mordgjerninger. Det Kongevalg, som fandt Sted efter hans Afsættelse 1319, og hvorved Hertug Eriks mindreaarige Søn Magnus (s. Magnus Erikssøn Smek) blev valgt, var særlig skikket til at befæste Stormændenes Vælde. Under denne Konge gjordes 1347 e

stort Skridt fremad til Landskabernes Sammensmeltning ved en for hele Landet fælles Lov (Landslagen), som dog først 1442 blev fuldstændig antagen. Aristokratiet viste sig snart at være Kongemagten overlegent; de affatte saa vel Magnus Smek som hans Søn Haakon og indkaldte fra Udlandet hans Søstersøn, Albrecht af Meklenburg (1363—89). Da denne søgte at gjenoprette Kronens Anseelse, indkaldtes mod ham Margrete af Danmark, som forenede de 3 nordiske Riger under ét Scepter. Denne Union med Danmark og Norge, under Konger af tysk Herkomst og med Regeringsgrundsætninger, som stred imod Landets Forfatning (Erik af Pommern, Christoffer af Bayern, Christian I, Hans og Christian II), blev snart forhadt af det egentlige Folk, Almuen og det nationale Parti af Adelen, medens den derimod yndedes af en anden Del af Adelen og af Kirkens Stormænd. Misfornøjelsen udbrød først i Dalfolkets Oprør mod Erik af Pommern under Engelbrekt Engelbrektsson. Efter denne traadte Carl Knutsson (af Slægten Bonde) i Spidsen for den nationale Bevægelse; han blev Rigsforstander (1436—40) og omsider efter Christoffer af Bayerns Død Konge 1448. Til Forsvar for Unionen optraadte imidlertid en Del af de gejstlige og verdslige Stormænd, i Spidsen for hvilke stod Ærkebiskop Jöns Bengtsson af den mægtige Slægt Oxenstjerna. Carl, som blev anfalden saa vel af Kong Christian som af den oprørske Ærkebisp, maatte flygte ud af Landet 1457. Efter at Christian, som var bleven indkaldt af Stormændene og kronet til Konge, havde gjort sig forhadt ved sine Pengeudpresninger, kom Carl paa ny paa Tronen 1464, blev vel allerede 1465 igjen affat, men kaldtes 1467 igjen tilbage ved de mægtige og med ham beslægtede Familier Sture og Tott og døde som Konge 1470. Som Rigsforstander med kongelig Magt styrede Sten Sture den ældre Riget 1470—1503; ham efterfulgte Svante Nilsson (af Slægten Natt och Dag) 1504—12 og dennes Søn, Sten Sture den yngre, 1512—20. Fra 1497—1501 havde Kong Hans været erkjendt som Konge, og 1520 tiltvang Christian II sig med Vaabenmagt Anerkjendelse. Han søgte at befæste sin Magt ved at udrydde Landets vigtigste Mænd, men denne Voldshandling medførte Unionens Opløsning. Som Anfører i Kampen mod det fremmede Herredømme, der nu havde mistet alle Tilhængere i Landet, fremtraadte Gustav Eriksson (Vase) af en Slægt, som i Unionens ældre Tider havde været en af dens vigtigste Støtter. Han blev Rigsforstander, Konge og Stamfader for et nyt Dynasti. Ved sin Død efterlod han Kronen til den ældste af sine Sønner, Erik; for de 3 yngre Sønner havde han oprettet Hertugdømmer. Erik XIV (1560—68) indskrænkede den Magt, som i Faderens Testament var bleven indrømmet Hertugerne, og blev affat 1568. Hertug Johan, som nu under Navn af Johan III besteg Tronen (1568—92), tilendebragte endelig den ødelæggende Krig med Danmark ved Freden i Stettin 1570. Han indgik det for Kongehuset og Folket skæbnesvangre Ægteskab med den polske Prinsesse Katharina, som, selv ivrig katholsk, øvede stor Indflydelse paa den vankelmodige Konge, saa at Tronfølgeren Sigismund blev opdragen i den katholske Tro. Sigismund, der allerede 1587 var bleven Konge i Polen, besteg 1592 den svenske Trone. Hans Hælden til Katholicismen bevirkede inden kort Tid baade hans Affættelse og hans Ætlingers Udelukkelse fra Tronfølgen. I Polen vedblev Sigismunds Efterkommere at regere til 1668; i S. derimod gik Tronfølgen over til Gustav I.s yngste Søn Carl IX og dennes Ætlinger. Carl havde under Sigismunds Regering været Protestantismens vigtigste Støtte. Ved hans Bistand var Upsala Kirkemødes Beslutning (1593) bleven sat igjennem og derved Slutstenen lagt til den svenske Kirkes Reformation. Han havde med væbnet Haand fordrevet den katholske Konge fra S., og nu fortsattes Striden mellem dem paa den anden Side af Østersøen. Snart indvikledes Carl i Strid ogsaa med Rusland og Danmark, saa at han efterlod sin Søn og Efterfølger, den store Gustav II Adolf (1611—32), 3 Krige at tilendebringe. Den danske Krig endtes ved Freden i Knäred 1613; Freden i Stolbova 1617 udelukkede Rusland fra Østersøen, og ved Stilstanden i Stumsdorf 1629 lagdes Lifland tillige med det polske Preussen under den svenske Krone. I Krigen med Polen var ogsaa et religiøst Moment medvirkende: den tyske Kejser, den bigotte Ferdinand II, var i denne Krig Polens allierede imod den protestantiske Magt i Norden. Efter at Gustav Adolf ved Stilstanden i Stumsdorf havde faaet friere Hænder, vendte han sig, paa sine undertrykte Trosfællers Vegne, imod Kejseren selv. Hans Kamp for Protestantismen endte efter en toaarig Sejersbane med hans Heltedød i Slaget ved Lützen 1632; men hans Regering gjør Epoche ogsaa i Landets indre Historie. Under de uophørlige Kampe vandt imidlertid Aristokratiet en for de andre Samfundsklasser trykkende Overvægt, der yderligere forøgedes under den Formynderregering af 5 høje Rigsembedsmænd (Drosten, Marsken, Admiralen, Kansleren og Skatmesteren) tillige med Raadet, som styrede Riget under Dronning Christines Mindreaarighed. Sjælen i denne Formynderregering var den udmærkede Rigskansler Axel Oxenstjerna, Gustav Adolfs Ven og Raadgiver. Med Kraft og Indsigt ledede den indre og ydre Politik, ogsaa efter Dronningens Regeringstiltrædelse 1644. De store Feltherrer Banér, Torstenson og C. G. Wrangel, som havde uddannet sig i Gustav Adolfs Krigerskole, hævdede de svenske Vaabens Overvægt i Tyskland. Den westfalske Fred 1648 udvidede S.s Omraade med Forpommern og tilhørende Øer, Wismar, Bremen og Verden, og en Krig med Danmark, som var udbrudt 1643, endtes ved Freden i Brömsebro 1645, hvorved S. fik Herjedalen, Jemtland, Øsel og Gotland samt en trediveaarig Besiddelse af Halland. I denne Tid vare imidlertid Rigets Finanser komne i Uorden, især derved, at man havde bortforpagtet og bortsolgt Kronens Domainer. Under disse Forhold frasagde Dronning Christine sig Tronen og overdrog den til sin Fætter, Carl Gustav af det Pfalz-Zweibrückenske Hus,

en Dattersøn af Carl IX. Carl X Gustav (1654—60) iværksatte ved den første Rigsdag 1655 en partiel Reduction af de tabte Krongodser, men de Krige, hvormed han stadig sysselsattes i sin korte Regeringstid, hindrede dennes fuldstændige Gjennemførelse. Ved Freden med Danmark i Roskilde 1658 og i Kjøbenhavn 1660 vandt det egentl. S. sine nuværende Grænser. De øvrige af Carl X.s Krige endtes ved Fredslutningerne i Oliva 1660 og Kardis 1661. Ved Carl X.s Død kom atter en Formynderregering (1660—72) til Magten, i hvilken Rigskansleren Magnus Gabriel de La Gardie var Sjælen. Det Onde, hvoraf Staten led, Aristokratiets Overmagt, forøgedes under denne yderligere, og S. førtes ind i de Forbindelser med Frankrig, som senere bragte Landet i en meget farlig Stilling, efter at Carl Gustavs Søn og Efterfølger Carl XI (1672—97) havde besteget Tronen. S. kom nemlig, som Frankrigs Forbundsfælle, i Krig med Brandenburg og Danmark, og kun efter de største Anstrængelser lykkedes det, ved Fredslutningerne i St. Germain og Lund 1679, S. at gaa ud af denne Strid uden Tab. Carl XI er bleven kaldet den store Rigshusholder, og med Rette, thi det var ham, som atter bragte Orden i Statens Finanser. Reductionen af Krongodserne gjennemførtes med stor Strænghed, og de arvelige Forleninger (Grevskaber, Friherskaber og det saakaldte „Norrköpings besluts gods“) inddroges. Under hans Søn Carl XII (1697—1718) gik S.s Velstand og Kraft tabt, og Landet styrtedes i den dybeste Elendighed. Hvorvel det ikke kan nægtes, at denne Konges Halsstarrighed og Misbrug af den uindskrænkede Magt var den vigtigste Aarsag hertil, saa betragtes han dog endnu den Dag i Dag som en Nationalhelt, fordi man i ham ser et typisk Udtryk for den djærve og standhaftige Aand, som Nationen besad paa en Tid, da dens tapre Bedrifter havde skaffet den en afgjørende Indflydelse paa Europas Anliggender. Han efterfulgtes af sin Søster Ulrika Eleonora, som efter 1 Aars Regering frasagde sig Kronen til Fordel for sin Ægtefælle Frederik, Landgreve af Hessen. Ved de derpaa følgende Fredslutninger afstraadte S. sine Østersøprovinser til Rusland (i Nystad 1721), en Del af Pommern til Preussen, Bremen og Verden til Hannover og Toldfriheden i Sundet til Danmark. Kongemagten blev nu til det yderste indskrænket ved Forfatningen af 1719, som lagde Magtens Tyngdepunkt i Rigsdagen, inden for hvilken igjen Ridderhuset havde afgjort Overvægt. Den Periode, som nu indtraadte (1719—72), har man kaldt „Frihedstiden“, men den Frihed, hvoraf den har faaet sit Navn, var nær ved at bringe S. samme Skæbne, som senere ramte Polen. Under de to Konger, Frederik I (1720—51) og Adolf Frederik af det holsten-gottorpske Hus (1751—71), udartede den politiske Tilstand mere og mere. To Partier, „Hattene“ og „Huerne“, kæmpede stedse om Magten og stod begge i fremmed Sold. De Krige, i hvilke Hattepartiet paa fremmede Magters Tilskyndelse indviklede Landet, vare uheldige. Krigen med Rusland 1741—43 medførte Tabet af det østlige Finland indtil Kymene-Elven, og Deltagelsen i Syvaarskrigen mod Preussen bragte vel ikke S. noget Tab, men satte dog en Plet paa Nationens Krigerære ved den Mangel paa Kraft, hvormed den blev ført. I Henseende til indre Forhold viser „Frihedstiden“ sig fra en lysere Side, idet Handelen og Fabrikvæsenet udvikledes betydelig, skjønt ogsaa paa dette Omraade Partiernes Stridigheder øvede skadelig Indflydelse. Endelig bragte Gustav III (1771—92), idet han ved Revolutionen af 1772 atter gav Kongemagten Anseelse, Landet ud af den ydmygende Afhængighed af fremmede Magter, hvori det var kommet ved Partistridighederne; han tilintetgjorde Partivæsenet, vakte atter hos Nationen Følelsen for dens Værdighed og gav hele den indre Udvikling et nyt Opsving. Men da han for at gjøre sig uafhængig af den adelige Opposition, som særlig havde ytret sig i Anjala-Forbundet, ved den saakaldte „Säkerhetsakt“ gjorde Kongemagten paa det nærmeste uindskrænket, gav han derved Anledning til den Sammensværgelse, for hvilken han snart faldt som Offer. Gustav efterfulgtes paa Tronen af sin Søn Gustav IV Adolf, under hvis Mindreaarighed hans Farbroder Hertug Carl af Södermanland stod i Spidsen for Regeringen. Gustav IV.s Stivsindethed paaførte S. den uheldige Krig med Rusland, hvorved Finland tabtes. Efter hans Afsættelse ved Revolutionen 1809 blev Hertug Carl valgt til Konge under Navn af Carl XIII (1809—18) og sluttede med Rusland Freden i Frederikshamn, hvorved Finland afstraadtes. Efter Tabet af denne Provins, som i 600 Aar havde været forenet med S., omfatter den svenske Stat (med Undtagelse af nogle faa Tusende Lapper og Finner) kun svensk Nationalitet. Ved Revolutionen 1809 indførtes den nu i S. gjældende Statsforfatning. De Grundlove, som da vedtoges, bestemte Grænserne for Kongens og Folkets Rettigheder og gjorde derved Ende paa de langvarige indre Stridigheder. Da Carl XIII var barnløs, maatte det først og fremmest være Gjenstand for Stændernes Omsorg at bestemme Tronfølgen. Efter at Prins Christian August af Augustenborg, der var bleven valgt til Tronfølger og som saadan havde antaget Navnet Carl August, til stor Sorg for Nationen var død, valgtes paa Rigsdagen i Örebro 1810 den franske Marschal Bernadotte, Prins af Pontecorvo, til svensk Kronprins. Han blev adopteret af Kongen under Navn af Carl Johan og blev snart, paa Grund af Carl XIII.s tiltagende Svagelighed, Landets egentlige Regent. Under den Krig, som opstod mellem Frankrig og Rusland, sluttede S. sig efterhaanden til Rusland, og 1813 deltog Carl Johan, efter at han af England havde faaet Løfte om Besiddelsen af Norge, i de allieredes Krig imod Napoleon. Efter Slaget ved Leipzig vendte den svenske Hær sig mod Danmark, Napoleons Forbundsfælle, og ved Freden i Kiel 1814 maatte Danmark afstaa Norge til S. imod Svensk-Pommern og en Sum Penge. Da imidlertid Norges Forening med S. som en Provins krænkede Nordmændenes Selvstændighedsfølelse, opkom der imellem S. og Norge

en kort Krig, som endte med, at det norske Storting 20 Oct. 1814 gav sit Samtykke til, at Norge som en selvstændig Stat blev forenet med S. under ēn Konge, og 4 Nov. s. A. valgte Carl XIII til Norges Konge. Blandt de vigtigste Rigsdagsbeslutninger, som bleve tagne under Carl XIII.s Regeringstid, bør nævnes Beslutningen om Conscriptionens Indførelse (1812) og om Anlæggelsen af Göta-Kanal. Under Carl XIV Johans lange og fredelige Regering (1818—44) gik Landets materielle Udvikling frem med stærke Skridt. Den nye Trollhätte Kanal anlagdes; Rigets Møntvæsen ordnedes ved den saakaldte „Realisation" 1830; Handelen fremmedes ved de private Banker, som oprettedes i Provinsstæderne, Skibsfart og Handel blomstrede op, ligesom ogsaa Bjergværksdrift og Agerbrug først nu begyndte at drives paa rationel Maade. Ogsaa for Landets aandelige Udvikling sørgede Regeringen med stor Gavmildhed. Uagtet Regeringen saaledes i mange Henseender indlagde sig Fortjenester af Landet, lykkedes det den dog ikke i Længden at bevare Nationens fulde Tillid. Aarsagen hertil var for en Del at søge hos Kongen, som med al sin velmente og oprigtige Stræben efter at pleje Folkets Tarv dog aldrig til fulde lærte Landets Institutioner og Folkets ejendommelige Charakter at kjende. En Følge af hans Mangel paa Kjendskab til Folkets virkelige Tænkemaade var en overdreven Ømfindtlighed, som ytrede sig i stadige Forfølgelser mod den liberale Presse og i en ubøjelig Modstand imod alle de Forslag til Reformer i Statsforfatningen, der fremkom. Han døde 1844 og efterfulgtes af sin Søn Oscar I (1844—59), som strax i Begyndelsen af sin Regering slog ind paa et friere System. En af hans første, med meget Bifald hilsede Foranstaltninger var at ophæve „Indbragningsmagten", Autoriteternes Ret til at lægge Beslag paa Aviser og forbyde deres Udgivelse. Først nu fik Landet i Sandhed den Trykkefrihed, som allerede Grundloven af 1809 havde opstillet som Lov. Den gjennemgribende Reform i Repræsentationsmaaden, hvorom der forhandledes paa Rigsdagene 1844, 1847 og 1850, kunde derimod ikke sættes igjennem, dels paa Grund af de forskjellige Anskuelser om Forandringens Omfang og Udførlighed, dels fordi selve Regeringen ikke paa virksom Maade understøttede den. Alt, hvad der i denne Henseende kunde udvirkes, var partielle Forandringer i Stændernes Sammensætning. I Henseende til den criminelle, civile, kirkelige og borgerlige Lovgivning udrettedes derimod meget. Indblanding i Udlandets Stridigheder søgte Regeringen i Almindelighed at undgaa. Under Krigen mellem Danmark og det tyske Forbund 1848 holdt S. sig dog beredt til, paa Danmarks Side, eventuelt at tage Del i Kampen, hvilket dog hindredes ved Afslutningen af Vaabenstilstanden i Malmö. Ved Begyndelsen af Frankrigs og Englands Krig mod Rusland 1854—56 erklærede Regeringen at ville være i strengeste Forstand neutral. Denne Neutralitet blev dog snart vanskelig at vedligeholde, og 8 Nov. 1855 afsluttedes en Tractat, hvorved England og Frankrig garanterede de skandinaviske Rigers Integritet. Paa Grund af den pludselige Afslutning af Freden i Paris maatte dog al Tanke om S.s active Deltagelse i Krigen bortfalde. Kong Oscar efterfulgtes af sin Søn, Carl XV, som allerede i de to sidste Aar af Faderens Levetid havde forestaaet Regeringen. Denne Konges Regering, under hvilken Landet hurtig og næsten uafbrudt gik frem i materielt Velvære, udmærkede sig ved flere for den indre politiske Udvikling betydningsfulde Reformer. Saaledes ombannedes Communalvæsenet ved Frdn. af 21 Marts og 23 Maj 1862, og en Forandring af Folkerepræsentationen, som længe havde været paa Tale, gjennemførtes ved Rigsdagsordningen af 22 Juni 1866. I sine sidste Aar rettede Kongen sine Bestræbelser paa at tilvejebringe en Reform af Forsvarsvæsenet. Rigsdagen bevilgede ogsaa Beløb til Fæstninger og Krigsmateriel, men Regeringens Forslag til en Hærorganisation forkastedes. Carl XV døde 18 Sept. 1872 og efterfulgtes af sin Broder, Oscar II. Under hans Regering er det venskabelige Forhold til fremmede Magter blevet opretholdt, og Landet har i Ro kunnet fortsætte sin materielle Udvikling. Saaledes er den samlede Længde af Jærnveje næsten firdoblet, og Handelsomsætningen er stegen med over 100 Mill. Kr. Baade paa den almindelige og den private Rets Omraade ere mange vigtige, om end kun delvise Ændringer blevne vedtagne. Endelig efter flere, af forskjellige Ministerier gjorte, forgjæves Forsøg paa at løse Spørgsmaalet om en tidssvarende Ordning af Forsvarsvæsenet lykkedes det Ministeriet Themptander paa Rigsdagen 1885, samtidig med Bestemmelsen om Afskrivning af en Tredjedel af Grundskatten, at gjennemføre en Værnepligtslov, hvorved Rigets Forsvarsstyrke i ikke ringe Grad er bleven forøget.

Kirken er luthersk-evangelisk. Gustav I og Carl IX stillede sig i Spidsen for Reformværket, og for at gjøre Ende paa de liturgisk-papistiske Stridigheder vedtoges paa Kirkemødet i Upsala 1593 de 3 økumeniske Symboler og den augsburgske Confession som den s. K.s symbolske Bøger; 1663 og 1664 tilkjendtes der tillige Concordiebogen normativ Betydning. Kirkebygningen hviler paa Enheden af Kirke og Stat. Kongen, det kongel. Hus, Statsraaderne samt Indehaverne af Embeder, med hvilke der er forbundet Forpligtelse til at undervise i Christendomskundskab, maa bekjende sig til Statskirken. Al offentlig Gudstjeneste af fremmede Religionsbekjendere var forbudt indtil Midten af det 18de Aarh., da nogle Forandringer skete heri, og siden 1860 er der indrømmet ogsaa andre end Statskirkens Bekjendere fri Religionsøvelse, nærmere bestemt ved Forordn. af 31 Oct. 1873. I Følge Kirkeloven af 1686 er Kongen souveræn Hersker over Kirken. Han udøver sine kirkelige Majestætsrettigheder gjennem Justitsdepartementet, under hvilket den egentlige kirkelige Lovgivning sorterer, og Ecclesiastikdepartementet, der omfatter de andre kirkelige Sager. Før Rigsdagsordningen af 1866 blev vedtagen, øvede Statskirkens Præsteskab, som dannende den anden af de fire Rigsstænder, betydelig Indflydelse paa hele Lovgivningen. I Følge Frdn. af 16 Nov. 1863 har

den s. K. sin særegne Repræsentation i det mindst hvert femte Aar sammentrædende „Kirkemøde", som bestaar af Stifternes Biskopper, pastor primarius i Stockholm, 2 Ordinarielærere fra hvert af de to Universiteters theologiske Faculteter, 1 Ordinariepræst for hvert Stift og 1 for Stockholms Stad, samt 30 i de forskjellige Stifter valgte Lægmænd. Kirkemødet har at behandle kirkelige Sager, som Kongen tilstiller det, eller om hvilke et af Medlemmerne rejser Spørgsmaal; med Hensyn til Udstedelse, Forandring eller Ophævelse af Kirkelovene samt Forandringer i Præsteskabets Privilegier har det Veto mod Konge og Rigsdag. Der er indrømmet Menighederne stor Indflydelse paa deres kirkelige Anliggender ved Delagtighed i Besættelsen af de kirkelige Embeder, fremdeles ved „Kirkestævnet", der bestaar af alle til Communen Skatskyldige under Præstens Forsæde, og Kirkeraadet, der bestaar af mindst 4 gudfrygtige og ansete Sognemænd, valgte af Kirkestævnet, ligeledes under Præstens Forsæde, som sørger for Kirketugtens Haandhævelse. Den s. K. er delt i 12 Stifter eller Bispedømmer, af hvilke de 7 (Upsala, Strengnäs, Linköping, Skara, Vexiö, Vesterås og Lund) ere af gammelkatholsk Oprindelse; de 5 andre (Göteborg, Calmar, Carlstad, Hernösand og Visby) ere komne til i det 17de Aarh. ved Udstykning af de store Stifter. Stifterne ere delte i 183 Contracter (Provstier) og 1,364 Pastorater; Sognepræsten kaldes Kyrkoherde. Ærkebispen af Upsala har ingen Metropolitanrettigheder, men er kun primus inter pares; hans Forret er at være Gejstlighedens Ordfører paa Kirkemødet, at indvie de andre Biskopper og at salve Kongen. De svenske Biskopper antages at have successio apostolica, da Ærkebiskop Laurentius Petri og de andre i Reformationstiden udvalgte Biskopper indviedes af den i Rom ordinerede Biskop af Vesterås, Petrus Magni. Ved Biskoppens Side staar i ethvert Stift, som et medhjælpende Presbyterium, Consistoriet eller Domcapitlet, et Slags administrerende Autoritet for Stiftets kirkelige Anliggender. Domcapitlerne bestaa i Regelen af Biskoppen som Præses, Domprovsten (hvor en saadan findes) som Vicepræses og 4—6 Lectorer ved Stiftsstadens Elementarläroverk. Upsala og Lund, der have Universiteter, danne Undtagelser, og her ere de ordentlige theologiske Professorer Assessorer i Domcapitlet. Foruden de 12 Stiftsconsistorier er der i Stockholm et Hofconsistorium og et Stadconsistorium. Ved Bispevalgene indsende Consistoriets Medlemmer og Stiftets Gejstlige hver en Stemmeseddel paa 3 Personer; Kongen vælger derpaa blandt de 3 Candidater, som have flest Stemmer. Det er ikke ualmindeligt, at man vælger fremragende Videnskabsmænd, der ikke tidligere have virket for Kirken. Der findes Pastorater, som bestaa af flere Sogne med indtil 15,000 Mennesker; til Sognepræsternes Understøttelse ansættes derfor Commimistre eller faste Capellaner og ordinerede Adjuncter eller personelle Capellaner. Præstekaldene deles i regale, consistorielle og patronale Pastorater, efter som Kaldsretten tilkommer Kongen, Consistorium eller private Personer. En Candidat kan kun efter særlig kongelig Concession modtage Præstekald uden for det Stift, i hvilket han er født. Ved Siden af den gamle Perikoperække har man 1860 indført to nye Textrækker, saa at de samme Prædikentexter nu først komme tilbage hvert 3dje Aar. Grundlaget for Gudstjenesten er Olaus Petris »Svenska Messan« 1531 (Johan III.s Messeordning, »Liturgia Svecanæ ecclesiæ« (1576), sædvanlig kaldet „den røde Bog", som gjenoptog største Delen af den katholske Messes Ceremonier, blev vel antagen af Stænderne, men blev dog aldrig almindelig benyttet og forkastedes fuldstændig ved Upsala-Mødet 1593). En Revision heraf stadfæstedes 1809 af Rigsdagen, og 1811 confirmerede Kongen »Kyrkohandbok, hvaruti stadgas, huru Gudstjensten i Swenska församlingar skall behandlas«. De mest udbredte Sekter ere Læserne, de nyevangeliske og Svedenborgianerne.

Kunst. Den eneste Kunst, som i Middelalderen naaede nogen højere Udvikling, var Architekturen, skjønt ogsaa den indskrænkede sig til Efterligning af udenlandske Mønstre uden selvstændig Bearbejdelse af disse. De mærkeligste Bygningsarbejder, som S. har at opvise fra denne Periode ere (bortset fra Domkirken i Lund, Nordens ældste Kathedral), den ejendommelige Husaby Kirke, en Del Rundkirker (Solna Kirke m. fl.), de saakaldte Kløvsadelskirker paa Øland og Gotland; Domkirken i Skara (1150), i Linköping (paabegyndt før 1151, fuldendt 1499), i Vesterås (indviet 1271), i Strengnäs (fuldendt 1291) og i Upsala (den største af alle S.s Kirker, opført i gotisk Stil 1289—1435); endelig de storartede Kirkeruiner i Visby, af hvilke Helgeaands-, St. Lars-, Drottens- og St. Clemens Kirke (i Rundbuestil) samt St. Nicolai, Sta. Catharinas og St. Görans Kirke (i Spidsbuestil) ere de bedst vedligeholdte. I flere ældre Kirker ere nogle groft udførte Sculpturarbejder bevarede. Det betydeligste Sculpturarbejde fra denne Periode er vel det i Stockholms Storkirke bevarede Billede af St. Görans Kamp med Dragen, udførte af en tysk Træskærer. Tidlig begyndte Kirkerne at prydes med Loftmalerier og Altertavler. Saaledes fandt man allerede 1185 paa Loftet og Væggene i Rumskulla Kirke i Linköping Stift Malerier, rimeligvis udførte af den samme Kunstner, som har malet Altertavlen der, hvilken forestiller Olaf d. hellige og hans Vaabendrager. Til en senere Periode høre Portræterne af Birger Jarl paa Gripsholm, af Magnus Ladulås's Datter Helena paa Linköping Bibliothek, af Engelbrekt, Carl Knutsson og Svante Sture paa Skokloster. De første Regenter af Huset Vasa opmuntrede gavmildt de skjønne Kunster, og i det mindste en af dem, Erik XIV, dyrkede selv Malerkunsten. Under Gustav I paabegyndtes 1537 Gjenopførelsen af Gripsholm, 1539 Ombygelsen af Calmar Slot, samt lagdes Grunden til Slottene i Vadstena (1545) og i Upsala (1549). Fra Johan III.s Regering ere adskillige af Stockholms vigtigste Kirkebygninger, nemlig Jakobs-, Maria-, Clara- og til Dels Riddarholmskirken. Ogsaa begyndte Adelen paa denne Tid at pryde sine Gaarde som anselige Slotte. Ved ethvert

mere betydeligt Bygningsarbejde maatte dog stedse Udlændinge indkaldes for at gjøre Tegninger eller lede Arbejdet. Fra Frankrig indkaldtes Architekten Simon de la Vallée, hvis Søn Jean (1620—91) opførte det i en pragtfuld Renaissancestil holdte Ridderhus samt Katharinakirken i Stockholm og den først i det følgende Aarhundrede fuldendte Ladugårdslandskirke. Fra Pommern indkaldtes af Dronning Christine Nicodemus Tessin d. ældre, af hvis Bygningsarbejder det de La Gardie'ske Palads i Stockholm, Domkirken i Calmar samt Borgholm Slot ere de mest bekjendte. I sin Søn Nicodemus Tessin d. yngre, den første indfødte Architekt af større Betydning, dannede han en Discipel, som overgik sin Mester, og af hvis geniale Arbejder de mest bekjendte ere Slottet i Stockholm, Overstatholderembedets Bygning og Drottningholms Lystslot, som allerede var paabegyndt af hans Fader. I det 17de Aarh. var det især af Dronningerne, at de skjønne Kunster fremmedes. Maria Eleonora, Christine og Hedvig Eleonora udmærkede sig alle ved højt udviklet Kunstsans og indkaldte flere udmærkede Architekter, Billedhuggere og Malere, men de søgte ikke at skaffe Landets egne Børn Lejlighed til at uddanne de Anlæg for Kunsten, som kunde vise sig hos dem. Blandt de udenlandske Kunstnere, som bleve tilbage i S. og bidrog til, at Kunsten lidt efter lidt blev hjemme der, vare foruden de nævnte Architekter følgende de vigtigste: Billedhuggerne Burchard Precht fra Bremen, David Klöcker Ehrenstrahl fra Hamborg, Bataillemaleren Lemke fra Nürnberg samt Portrætmaleren Martin v. Mijtens fra Holland. Af indfødte Svenske, som bleve i Landet, ere fra det 17de Aarh. kun Plafondmaleren Sylvius og Miniaturmaleren Brenner samt den udmærkede Medailleur Karlsten at nævne; men af Svenskere, som nu ell. lidt senere vandt sig et Navn i Udlandet, mærkes Emailmaleren C. Boit, Miniaturmaleren M. v. Meytens, Landskabsmaleren Johan Richter, Portrætmalerne D. og Ch. Richter, M. Dahl og G. de Marées. En højere Udvikling fik den svenske Kunst i det 18de Aarh., skjønt der ikke frembragtes nogen selvstændig svensk Kunstskole, da den franske Smag her, som i de øvrige Lande i Europa, blev den fremherskende. 1735 stiftedes af den store Kunstelsker Carl Gustav Tessin „Ritareakademien", senere „Akademien f. de Fria Konsterna", som rigtignok i sin Begyndelse kun var lidet mere end en privat Tegneskole, ved hvilken de fra Frankrig indkaldte Malere og Billedhuggere gav Undervisning; men snart fik det Understøttelse af Stænderne, og endelig blev det 1773 erklæret for Statsanstalt og taget under Gustav III.s Beskyttelse. Dronning Lovisa Ulrikas og Gustav III.s Kjærlighed til Kunsten blev en mægtig Støtte for det opvaagnende Kunstliv og var en Borgen for, at de Kunstnere, som uddannedes, ikke savnede Beskæftigelse. Blandt det 18de Aarh.s Architekter maa nævnes: Hårleman (d. 1753), som i en Række af Aar efter Tessins Plan ledede Arbejdet paa Stockholms Slotsbygning, men ved de Tilbygnings- og Restaurationsarbejder, som han foretog med ældre Bygninger, viste han ikke altid den reneste Smag; C. F. Adelcrantz, af hvis i en ædel Stil udførte Arbejder, foruden den endelige Fuldførelse af Stockholm Slot, Adolf Frederiks Kirke samt Operahuset maa nævnes; endelig Palmstedt, som byggede Stockholms Børs og Arveprinsens Palads. Fra Frankrig indkaldtes Billedhuggerne J. P. Bouchardon og L'Archenesque, af hvilke den sidste i Stockholm blev Lærer for Aarhundredets største Billedhugger Johan Tobias Sergel, som ved Siden af Winckelmann kan anses for Gjenopretter af den klassiske Smag. Til Uddannelsen af svenske Malere virkede som Lærer ved Kunstakademiet den udmærkede Plafondmaler Guil. Taraval fra Frankrig og Portrætmaleren Scheffel fra Tyskland m. fl. Underviste af dem og senere uddannede ved Rejser i Udlandet, saa at de selv til sidst virkede som Lærere ved Kunstakademiet, vare Portrætmalerne L. Pasch og Gustav Lundberg, Decorationsmalerne J. Pasch og Masreliez (ogsaa udmærket som Historiemaler), samt Historiemalerne J. Hoffman og den ogsaa i den danske Kunsthistorie bekjendte Pilo, som, efter at han i nogen Tid havde været Directeur for Kunstakademiet i Kjøbenhavn, endte sine Dage som Directeur for Akademiet i Stockholm. I Genremaleriet lagde P. Hilleström stor Dygtighed for Dagen. Ikke faa af de dygtigste svenske Malere forblev i Udlandet og gik tabte for Fædrelandet. Dette var Tilfældet med Bataillemaleren Mandelberg, der blev i Danmark som Hofmaler, med Roslin, der i Frankrig skaffede sig Navn som dette Lands mest udmærkede Portrætmaler; med Portræt- og Historiemaleren A. U. Wertmüller og P. A. Hall, som af Franskmændene kaldes „Miniaturens Van Dijck"; ogsaa Gouachemaleren N. Lafrensen (Lavreince) tilbragte sin bedste Tid i Udlandet, hvor han havde vundet stor Anseelse ved sine Genrebilleder og Portræter. Berømte som Medailleurer vare den fra Tyskland indkaldte Hedlinger, en af hele Europa anerkjendt Mester i sit Fag, D. Fehrman, Ljungberger og Georgii. Forholdene under de nærmest efter Gustav III.s Død følgende Aartier vare ikke egnede til at opmuntre Kunsten og dens Udøvere; i hele denne Tid fremstod heller ikke nogen mere betydelig yngre Kunstner. Med Freden og de derved bevirkede lykkeligere Forhold vaktes Kunstinteressen til nyt Liv, og Kunstnerne fandt det nu for deres videre Uddannelse nødvendigt paa nærmere Hold at gjøre sig fortrolige med Kunstens Udvikling i Udlandet. Først foretoges Studierejserne over Paris til Italien, der endnu bestandig ansaas for Kunstens forjættede Land. Omkring Halvtredserne begyndte dog Malerne ogsaa at vende sig til de tyske Kunstskoler, især til Düsseldorf, medens Nordmændene Tidemand og Gude endnu virkede der. Men jo mere den fra Frankrig udgaaede realistiske Retning har naaet at gjøre sig gjældende, des mere have de svenske Kunstnere vendt sig til Paris, hvor allerede tidligere en og anden af dem havde søgt sin Uddannelse, og hvor flere have fundet deres egentlige Hjemsted. Derved have i det 19de Aarh. de skjønne Kunster, og navnlig Malerkunsten, i S. utvivlsomt gjort et betydeligt Skridt fremad, paa samme Tid som de

have begyndt mere end før at tage deres Emner fra Nordens Historie, dets Folkeliv og Natur. Af de Malere, som ere fremstaaede, og af hvilke nogle tilhøre ogsaa det foregaaende Aarhundrede, ville vi her kun nævne Portrætmalerne C. v. Breda, Westin, Södermark, Staaff, Troili, Perséus og S. N. Bergh, Historiemalerne Hörberg, en smålandsk Bonde, som paa egen Haand uddannede sine Anlæg for Malerkunsten, og som derfor med Djærvhed og Originalitet i sine Ideer ikke altid forener Correcthed i Detaillens Behandling, J. G. Sandberg, Blommér, J. A. Malmström, M. E. Winge, v. Rosen, J. Kronberg og C. G. Hellqvist, Landskabsmalerne C. J. Fahlcrantz, Tysteren Exdorff, G. W. Palm, Stäck, E. Bergh, M. Larson (ogsaa bekjendt som original Marinemaler) og H. A. L. Wahlberg, Genremalerne Lauréus, Hj. Mörner, P. G. Wickenberg, som ogsaa er bekjendt ved sine Vinterlandskaber, J. C. Boklund, Höckert, Nordenberg, D'Unker, Egron Lundgren (især Aquarelmaler), Amalia Lindegren, H. Salmson, A. Hagborg, C. Larsson, L. Zorn (de to sidste især Aquarelmalere). De mest bekjendte Decorationsmalere ere Limnell, Roberg og Ahlgrensson. Som Marinemalere have J. C. Berger og Plageman gjort sig bekjendte, som Dyrmalere Kiörboe, C. J. Wahlbom og Andersson. Som fremragende Architekturmalere mærkes Scholander og A. T. Gellerstedt. Under Sergels Vejledning uddannedes 2 Billedhuggere, som værdig traadte i deres store Lærers Fodspor: J. N. Byström, især udmærket ved sine Gudindebilleder, og den mangesidig udviklede Fogelberg, den første, som plastisk behandlede Emner fra den nordiske Mythologi. Blandt senere Billedhuggere ere de mest bekjendte: Qvarnström, Molin, J. Börjeson, J. F. Kjellberg og P. Hasselberg. Architekter, som have vundet større Anseelse, ere Nyström, Brunius, Edelsvärd, Scholander og Zetterwall. Som Medaillenrer maa nævnes Frumerie, Mellgren, Lea Ahlborn, J. Ericsson og J. A. Lindberg.

Literatur. Ligesom i Europas øvrige Lande var ogsaa i S. Latinen i hele Middelalderen det egentlige Literatursprog, saa at kun de paa selve Folket beregnede Skrifter bleve affattede paa Svensk. De ældste Frembringelser paa Svensk, som ere blevne bevarede til vor Tid, ere dels de talrige Runeindskrifter, dels Provinsiallovene, af hvilke især Vestgöta- og Uplandsloven have en høj Alder. Til en noget senere Periode hører den c. 1350 fuldendte Landslov samt det af en ubekjendt Forfatter paa samme Tid forfattede Skrift »Um styrilsi kununga ok höfdinga«, som ved Siden af den hellige Birgittas Aabenbarelsesbog er den eneste bekjendte Levning af svensk philosophisk Forskning fra Middelalderen. Samtidig udarbejdede sandsynligvis Birgittas Skriftefader, Kanniken Matthias i Linköping, en svensk Oversættelse af en Del af Bibelen. Den første svenske Lægebog blev, mærkelig nok, skreven paa Tysk, allerede 1317; dog forefindes ogsaa et Par paa Svensk forfattede lægevidenskabelige Skrifter, om end fra en noget senere Periode. Kort efter opkom ogsaa en svag Begyndelse til en historisk Literatur i Rimkrønnikerne (sidst udgivne af Klemming 1865—68), af hvilke den „gamle" eller »Eriks-krönikan« synes at være nedskreven c. 1320, medens Fortsættelserne ere blevne forfattede fra Midten af 15de indtil Begyndelsen af 16de Aarh. For største Delen en Bearbejdelse af denne er den af Ericus Olai paa Latin forfattede »Historia Svecorum Gothorumque«. Mærkelige ere de paa den norske Dronning Euphemias (s. d. A.) Foranstaltning paa Svensk oversatte, versificerede Ridderromaner »Hertig Fredrik af Normandie«, »Herr Ivan, Lejonriddaren« samt »Flores og Blantzeflor«, fra Begyndelsen af det 14de Aarh. Den første navngivne Digter, S. har at opvise fra Middelalderen, er Engelbrekts Samtidige, Biskop Thomas Simonsson (d. 1443), Forfatter til Sangene om Engelbrekt, om Friheden og om Erik Puke. Af de svenske Folkeviser hører vel kun en mindre Del til den katholske Tid. Under Sten Sture d. ældres Rigsforstanderskab indtraf to Begivenheder, som ikke kunde andet end have betydelig Indflydelse paa Literaturen: Bogtrykkerkunsten indførtes i S., og en Højskole stiftedes i Upsala. Større Frugt end af den nye Læreanstalts i Begyndelsen kun ringe Virksomhed høstede dog Literaturen af Reformationens Indførelse og den friere Bevægelse i aandelig Henseende, som derved bevirkedes. De svenske Reformatorer gavnede Literaturen ikke blot ved deres Bibeloversættelse, som, skjønt den ingenlunde var fri for Germanismer, dog har bidraget mægtig til at udvikle den svenske Prosa, men ogsaa ved deres historiske Arbejder og Psalmer. Olaus Petri forsøgte sig ogsaa som dramatisk Forfatter i „Tobie Commedia", der tjente til Mønster for mange senere Forsøg i samme Digtart. Omtrent samtidig, men paa Latin, optraadte nogle andre historiske Forfattere, saasom Johannes og Olaus Magni, der (i deres ved Reformationen bevirkede Landflygtighed) fra den katholske Tros Standpunkt behandlede S.s Historie fra de ældste Tider, samt Messenius, som i sit store Arbejde »Scondia illustrata« leverede et værdifuldt, om end ukritisk Forsøg paa en Rigshistorie, men hvis Fortjenester som dramatisk Forfatter ere mere tvivlsomme. Vel havde alle de første Regenter af Vasaslægten vist Interesse for Sproget og Literaturen og saa vel ved gavmilde Understøttelser som ved deres eget Exempel søgt at bidrage til Videnskabernes Fremskridt, men først under Gustav II Adolfs Regering fik den videnskabelige Interesse hos Nationen en større Styrke ved den blomstrende Tilstand, hvori hans Gavmildhed satte Upsala Universitet, paa samme Tid som den Retning, han gav S.s Politik, gav Anledning til en livligere Berøring med Udlandet og dets Literatur. Dog bragte den udenlandske Culturs Indtrængen kun ringe Frugt for den egentlige Nationalliteratur, og de lærdes Sprog vedblev nu, som tidligere, at være Latin. Det er derfor ikke at undres over, at denne Literaturperiode charakteriseres ved en vis Fattigdom, hvortil ogsaa bidrog dels den strængt orthodoxe og intolerante Retning, som Theologien havde antaget, og som ytrede sig i heftige Forfølgelser imod enhver som kjættersk mistænkt Forfattervirksomhed, dels det scholastiske Præg, der charak-

teriserede det philosophiske Studium, indtil Cartesius's Lære efter adskillige Kampe havde faaet Indgang ved Universiteterne. Paa det theologiske Omraade var det derfor, naar man undtager Gezeliernes udmærkede Bibelværk, næsten kun i homiletiske og katechetiske Arbejder, at noget fortjenstfuldt saa Lyset. De unægtelig store Kræfter, som fremtraadte paa andre Omraader, udrettede, idet de spaltede sig i altfor mange forskjellige Retninger, ikke det, man havde kunnet vente af dem. Dette var Tilfældet med Stjernhjelm, der ellers er bleven rost som den svenske Poesis Fader. Det var i endnu højere Grad Tilfældet med den berømte Olof Rudbeck, der fordunklede de Fortjenester, han havde forskaffet sig af Medicinen og Botaniken, ved sit æventyrlige Hypothesmageri, som han gav frit Spillerum i sit store Værk »Atlantica«, og ved hvilket han for mange Decennier gav hele den svenske Historieforskning en fuldkommen skjæv Retning, der yderligere fremmedes ved det paa denne Tid oplivede Studium af de islandske Sagaer. Før hans Tid havde Swart, Girs og Tegel gjort sig fortjente af Bearbejdelsen af S.s Historie under de første Vasakonger; samtidig med Rudbeck optraadte ogsaa Pufendorf som svensk Historieskriver ved sine paa Latin forfattede, udmærkede Arbejder om Gustav Adolfs, Christines og Carl Gustavs Regeringer. Men af Rudbeck førtes Historieforskningen ind paa de archæologiske Hypothesers vildsomme Veje og førtes først langt senere af Dalin tilbage i det rette Spor. Retsvidenskaben havde under Gustav II Adolf og hans Efterfølgere flere fortjenstfulde Dyrkere, blandt hvilke Stjernhöök ved sit Arbejde i den svenske Lovhistorie indtager den første Plads. I Medicinen har den svenske Literaturhistorie fra denne Periode foruden Rudbeck kun ét berømt Navn at opvise, nemlig Urban Hjärne. Digtekunstens Dyrkere havde paa Grund af Sprogets ringe Uddannelse og Mangelen paa Mønstre store Vanskeligheder at overvinde. Det var dog paa denne Tid, at den især ved Læredigtet „Hercules" bekjendte Stjernhjelm fremtraadte, der »först lärde sånggudinnorna att tala Svenska«, og han fik Efterfølgere i Lejlighedsdigterne Lucidor og Runius; ogsaa maa vi mærke Ærkebiskop Spegel, der vel i sit store aandelige Digt »Guds Verk och Hvila« kun sjælden hæver sig til en højere Flugt, men dog i det mindste i sine Psalmer udmærker sig ved varm Følelse og klassisk Form. „Frihedstiden", som begyndte med Carl XII.s Død, havde vel fornemmelig Opmærksomheden henvendt paa den praktiske Nytte, men var dog ingenlunde fjendtlig stemt imod Videnskaberne, om end i visse Retninger først Gustav III.s Tid frembragte en større og friere Opblomstring af Literaturen. De Videnskaber, hvis Studium i 18de Aarh. fik et Stød fremad, vare Naturvidenskaberne; dog havde ogsaa de fleste andre Discipliner udmærkede Dyrkere, f. Ex. Philosophien And. Rydelius, Jurisprudensen Ehrenstråle, Medicinen Rosén von Rosenstein, Rosenblad og Murray, Theologien Rohrborg. Som Botaniker vandt Linné et verdensberømt Navn og dannede Disciple i Sparrmann, Thunberg, Løfling o. fl., der undersøgte de fjærneste Landes Plante- og Dyreverden. Af Chemien og Mineralogien gjorde Wallerius, Bergman og Gahn, men fremfor alle den berømte Scheele sig højt fortjente. Historien begyndte lidt efter lidt at skrives med større kritisk Nøjagtighed og sundere Omdømme, efter at der i saa Henseende var brudt en ny Vej af Dalin (ved hans »Svea Rikes historia«) og af Lagerbring og Hallenberg (den sidste især ved hans ypperlige »Gustav II Adolphs historia«). Ogsaa den svenske Digtekunst fik et nyt Opsving ved Dalin, der først gjorde sig bekjendt som Udgiver af det i sin Tid berømte Tidsskrift „Argus" og senere med meget Held optraadte som Digter, men rigtignok mest Lejlighedsdigter. Stor Livlighed og en Bøjelighed i Sproget, som endnu i vor Tid næppe er bleven overtruffen, ere de Egenskaber, der især udmærke hans Digte. I hans Spor fulgte den ved sin lyriske Varme tiltrækkende Fru Nordenflycht og Creutz, Forfatteren til Idyllen »Atis och Camilla«, samt flere andre Medlemmer af de literære Samfund »Tankebyggare-orden« og »Utile Dulci«. Under Gustav III, som ved Stiftelsen af »Svenska Akademien« frembragte en ny Epoche i den svenske Skjønliteraturs Historie, optraadte Kellgren, der som Kritiker i sin Tid øvede betydelig Indflydelse og som Digter indtog en høj Plads, ikke blot ved sit elegante og velklingende Sprog, men ogsaa ved sin rige Følelse og sine Tankers høje Flugt. Des værre blev hans Digterbane afbrudt ved en for tidlig Død, inden han endnu havde naaet fuldstændig at frigjøre sig fra sine franske Forbilleder. Ganske selvstændig var derimod Bellman, der i sine Drikke- og Kjærlighedssange, digtede til Melodier, som han stundum selv opfandt, gav en humoristisk Skildring af det stockholmske Folkeliv i den gustavianske Tid. I sit Slags ikke uden Originalitet er den rigt begavede Lidner, hos hvem dog Følelsens Inderlighed og Tankernes Højhed ofte fordunkles af en sygelig Sentimentalitet. Men Flertallet af Sveriges Digtere fra Gustav III.s Tid vare i større eller mindre Grad afhængige af deres franske Mønstre; dette var Tilfældet med Epikeren og Fabeldigteren Gyllenborg, den ved sine Naturskildringer bekjendte Oxenstjerna, den af sin Samtid overvurderede, men i den nærmest følgende Literaturperiode ubillig angrebne Lyriker og Dramatiker Leopold m. fl. Ogsaa Kongen, som selv gav Planen til flere dramatiske Arbejder og havde store Fortjenester af Veltalenheden, var indtagen af den franske Smag og havde, ligesom sin store Morbroder Frederik af Preussen, kun ringe Kjendskab til nogen anden Literatur end den franske. En ejendommelig Fremtoning i denne Tid er Digterinden Fru Lenngren, som i levende Træk giver et Slags Miniaturskildringer af Hverdagslivets latterlige Sider. I Modsætning til den herskende Smag optraadte den af Rousseau stærkt paavirkede, geniale Thorild, der troede sig kaldet til at være Reformator saa vel paa det politiske som paa det sociale og literære Omraade; ogsaa Kunstphilosophen Ehrensvärd udtalte en anden Opfattelse af det skjønne end den da gjældende; men den første var, skjønt en poetisk anlagt Natur, selv ikke synderlig be-

tydelig som Digter, og den sidstes Skrifter bleve ukjendte for Samtiden. En mere vedholdende Opposition imod den franske Skole begyndte 1810, da — i Modsætning til den gamle klassiske Smags Organ, Wallmarks »Journal för litteraturen och theatern« — de to Tidskrifter »Polyfem«, udgivet af Askelöf, og »Phosphoros«, redigeret af Atterbom, begyndte at bekæmpe den herskende Formalisme, idet de henviste til den tyske romantiske Skole som Mønster. De mest fremragende Medlemmer af den „nye Skole", der fik Navnet „Phosphorister", vare Atterbom, Hammarsköld, Palmblad, Dahlgren og Livijn, af hvilke Hammarsköld kun viste ringe Produktivitet som Digter, men til Trods for sin Ensidighed og Hensynsløshed erhvervede sig ikke ringe Fortjenester som Kritiker og Literaturhistoriker. Palmblad var ikke alene en flittig og kundskabsrig Kritiker, men ogsaa en produktiv og talentfuld Romanforfatter. Atterbom, den af Phosphorismens Forkæmpere, der var begavet med de rigeste poetiske Anlæg, frembragte først i sit allegoriserende Skuespil »Lycksalighetens Ö« et større Digt, men viste heri, ved Siden af stor Phantasirigdom, en Uklarhed i Tanke og Form, der undertiden udartede til Meningsløshed. Dahlgren kæmpede i Phosphoristernes Rækker i Striden mellem den gamle og den nye Skole og gjorde sit Parti uvurderlige Tjenester ved de vittige Bidrag til det mod den klassiske Smags Tilhængere rettede burleske Digt »Markalls sömnlösa nätter«, men hans egen Poesi havde kun lidet til fælles med den nye Skoles Romantik. Det er ofte og med Sandhed blevet bemærket, at Phosphoristerne have virket mere negativt end positivt for den svenske Literatur. Allerede før deres Optræden havde Franzén som Lyriker og Wallin, S.s ypperste Psalmedigter, brudt en ny Vej for den svenske Digtekunst uden at træde i directe Opposition imod den i Literaturen bestaaende Retning, og samtidig med Phosphoristerne dannedes det saakaldte »Götiska Förbundet«, hvis vigtigste Repræsentanter vare Tegnér, Geijer og Ling. Uden at indlade sig i Polemik mod de to andre Skoler gik dette Samfund ud fra Nationalitetens Betydning for Digtekunsten og stræbte at gjøre Nordens Fortid samt dets Natur- og Folkeliv til Gjenstand for digterisk Behandling og historisk Forskning. Den, der mest consequent og dog uden at gaa til Yderligheder fastholdt denne Bestræbelse, var Geijer i sine herlige Digte »Vikingen«, »Den sista kämpen« m. fl., medens derimod Ling, den svenske Gymnastiks Skaber, i sine episke Digte henfaldt til en ensidig og ukjøn Urnordiskhed og Tegnér i sin verdensberømte »Frithiofs Saga« optog et moderne romantisk Element, der var fremmed for Emnet. Den sidste, der snart atter vendte sig fra Behandlingen af udelukkende oldnordiske Emner, blev ved sin Phantasis Rigdom og sin fortrinlige Diction Mønsteret for en Mængde yngre poetiske Forfattere, af hvilke dog kun A. Lindeblad har erhvervet sig et mere betydeligt Navn. Efterhaanden standsede den i Literaturen førte Strid, og de to Skoler sammensmeltede til ēn, efter at lidt efter lidt begges Ensidigheder vare blevne afslebne. Flere af de mest betydelige poetiske Kræfter havde aldeles afholdt sig fra Indblanding i Striden. Dette var Tilfældet ikke blot, som vi allerede have set, med Franzén og Wallin, men ogsaa med Stagnelius, der frembragte originale og formfuldendte Værker i næsten alle Grene af Digtekunsten, men des værre ganske havde hengivet sig til gnostiske Grublerier og gjærne valgte abstracte Emner til Gjenstand for poetisk Behandling. En anden baade som elegisk og som satirisk Digter betydelig Forfatter var Sjöberg (Vitalis), der i Originalitet langt overgik sin Ven Nicander, som især udmærkede sig ved sin fuldendte Form. Epochegjørende var Finnen Runeberg, som baade i den episke og lyriske Poesi staar højere end nogen anden svensk Forfatter fra Aarhundredets 2den Tredjedel, og som blev Mønsteret for en Mængde Efterlignere. Blandt de Digtere, som endnu staa tilbage at nævne fra den første Tredjedel af indeværende Aarh., ere Beskow, Böttiger, Grafström og Fahlcrantz (Forfatter til »Noachs Ark«) de vigtigste. Fra den 2den og den sidste Tredjedel ere C. W. A. Strandberg (Forfatter af Friheds- og Fædrelandssange og en udmærket Oversætter af Byron), B. E. Malmström, Nybom, Braun, Sturzen-Becker, Sätherberg, Sehlstedt, Wennerberg, Snoilsky, af Wirsén, A. U. Bååth og Finnerne Topelius, Cygnæus og Stenbäck de vigtigste. Paa den dramatiske Poesis Omraade have især Beskow og Börjesson i deres Tragedier frembragt fortjenstfulde Arbejder. Stagnelius's, Almqvists og Nicanders i dramatisk Form forfattede Digte ere derimod med alle deres poetiske Fortrin ikke egnede for Scenen. Komedien og Farcen ere med Held blevne bearbejdede af Blanche, C. A. af Kullberg og Jolin. Blandt de mange dramatiske Forfattere, der ere optraadte i de sidste Aartier, ere uden Tvivl J. A. Strindberg den mærkeligste. Den første svenske Roman, »Adalrik och Göthilda«, blev skreven i forr. Aarh. af Mörk, som først i dette Aarhundrede fik nævneværdige Efterfølgere i Livijn, der i sin aandrige »Spaderdam« giver en phantastisk Skildring af en overspændt Genialitets Kamp imod Livets conventionelle Skranker, og Cederborgh, som ikke uden Vid, men med nogen Overfladiskhed skildrer Hverdagslivets Tilstande fra deres komiske Side. Den historiske Roman efter Walter Scotts Forbillede fik mer eller mindre talentfulde Bearbejdere i Palmblad, Sparre, C. A. af Kullberg, Mellin, Ridderstad, Topelius, Starbäck og Rydberg. Crusenstolpes herhen hørende Skrifter, der udmærke sig i stilistisk Henseende, ere et Slags romantiseret Historie, som altfor lidet stemmer med den historiske Sandhed. Den aandrige Almqvist, der med stor Produktivitet forsøgte sig i denne som i alle andre Literaturens Grene, fordunklede sine Fortjenester ved sit Bizarreri og sine samfundsopløsende Lærdomme. Senere have Romanforfatterne især givet sig af med Skildringer af Nutidens Sæder og Skikke. I denne Retning har Wetterbergh (Onkel Adam) skaffet sig et ikke ringe Navn, men han forvilder sig altfor ofte ind paa Tendenspoesiens Omraade. Det samme gjælder om Frederika Bremers senere Arbejder, i hvilke besynden Unatur og Sentimentalitet traadte i

Stedet for den Friskhed og fine Jagttagelsesevne, som fordelagtig udmærke hendes tidligere Romaner. Friherreinde Knorring har givet velskrevne Skildringer af Livet i Aristokratiets Kredse. Fru Flygare-Carlén skildrer med Talent, men ikke altid med psychologisk Sandhed Middelklassens Forhold og det lavere Folkeliv. Fru M. S. Schwartz har vundet en stor Læsekreds for sine Romaner, især i Tyskland. I de to sidste Aartier have flere Forfattere og Forfatterinder, paavirkede af den nyeste franske Literatur, med større eller mindre Held gjort de sociale Forhold til Gjenstand for deres Skildringer; vi nævne af disse J. A. Strindberg og Fruerne (Edgren) Leffler, Agrell og V. Benedictsson (Pseud. Ernst Ahlgren, d. 1888).

I den rent videnskabelige Literatur betegnes Overgangen fra det 18de til det 19de Aarh. ikke ved de Stridigheder og Brydninger, der charakterisere den skjønne Literaturs Udvikling. I Theologien, hvis Studium begyndte at drives med større Videnskabelighed, skaffede især Ödmann, Ahlman, Schartau og, som Prædikanter, Wallin og Franzén sig et berømt Navn. Senere har Melin gjort sig fortjent ved en Bibeloversættelse og ved sine mod Strauß rettede Forelæsninger over Jesu Liv, Reuterdahl og Anjou ved kirkehistoriske Arbejder, Thomander og Wieselgren som Prædikanter, Bjørling som Dogmatiker. Den philosophiske Literatur paavirkedes længe af tysk Indflydelse. Kantianismen, som ved Begyndelsen af Aarhundredet var fremherskende ved Universiteterne, fortrængtes af Schellings Lære, som i Phosphoristerne havde ivrige Forfægtere og i Benj. Höijer en talentfuld Bearbejder. For en kort Tid vandt ogsaa de Hegelske Theorier Indgang ved Universiteterne. Et selvstændigt philosophisk System fremstilledes af Ch. J. Boström. Ved Siden af ham bør nævnes Grubbe, Ribbing, Nyblæus, Sahlin, Claëson og Borelius, hvilken sidste især har gjort sig bekjendt ved Polemik imod det Boströmske System. I Lovkyndigheden have Schlyter og Collin gjort sig fortjente ved at udgive Sveriges gamle Provinsiallove, Järta, Nordström og Naumann ved historiske Arbejder, Rabenius og Bergfalk ved cameralistiske og nationaløkonomiske Skrifter, Schrevelius ved Civilrettens Bearbejdelse. De mest berømte medicinske Forfattere fra den nyere Tid ere Retzius, især bekjendt som Ethnolog, og Huss. I den historiske Kunst viste Geijer sig som en fuldendt Mester, ikke blot ved »Svea Rikes häfder« og »Svenska folkets historia«, men ogsaa ved en Mængde mindre Afhandlinger. Med større Udførlighed, men mindre Dybde i Tanke og Fuldendthed i Formen udarbejdede Strinnholm sin »Svenska folkets historia från äldsta tider«. Ved en populær Fremstillingsmaade udmærker Fryxell sig i sine »Berättelser ur Svenska historien«, hvoraf især de første udgivne Dele ere blevne en yndet Folkelæsning. Af Carlsson paabegyndtes en »Sveriges historia under Pfalziska huset«, Cronholm leverede en Skildring af Gustav II Adolfs Regering, C. G. Malmström har behandlet Frihedstidens Historie, og Odhner har begyndt en Skildring af Gustav III.s Regering, medens Svedelius dels i Specialafhandlinger har belyst enkelte Punkter af S.s Historie, dels ved sit Skrift om »Svenska statsrådets ansvarighet« har givet en historisk Løsning af et af Statsrettens vigtigste Spørgsmaal. Styffe, H. Forssell o. fl. have udgivet historiske Arbejder i mere specielle Retninger. Mange Dele af S.s Personalhistorie ere blevne oplyste ved »Biographiskt lexikon öfver namnk. Svenska män«, som blev udarbejdet af en Mængde Forfattere; blandt hvilke bør nævnes Palmblad, P. Wieselgren, Cronholm, H. Wieselgren og El. Tegnér, som desuden har gjort sig bekjendt ved en udførlig Skildring af G. M. Armfelt. Archæologien og den forhistoriske Anthropologi have talentfulde Bearbejdere i S. Nilsson, B. E. og H. O. H. Hildebrand, Montelius o. fl. I Statistiken maa foruden det statistiske Centralbureaus »Bidrag« nævnes talentfulde Arbejder af C. af Forsell, Agardh, Ljungberg og Svedelius. Geographien har kun af Palmblad faaet en videnskabelig Behandling; dog har A. Nordenskiöld ved sine arktiske Undersøgelsesrejser beriget denne Videnskab med mange nye og vigtige Jagttagelser. Literaturhistorien og Æsthetiken ere blevne bearbejdede af Wieselgren, Atterbom, Böttiger, B. E. Malmström og Ljunggren. I den nordiske Philologi har Rydquist leveret et fortjenstfuldt Arbejde, »Svenska språkets lagar«, det første Værk, som svarer til Sprogvidenskabens nyere Udvikling. Dalin har udgivet en Ordbog over det svenske Sprog, Rietz et Dialektlexikon. Säve har vist stor Flid dels ved Forskninger i Oldtidens Sprog og Literatur, dels ved Studier i visse af Provinsialdialekterne. I klassisk Philologi findes fortjenstfulde Arbejder af Lindfors, Törneros, Palmblad og Cavallin. Som Orientalister have Norberg og Tornberg skaffet sig europæisk Navnkundighed. Udmærkede Oversættere af de moderne Sprogs mest berømte Forfattere ere Hagberg (Shakspeare), Lovén (Dante, Camoës og Moore), Strandberg (Byron), Böttiger (Tasso) og C. A. Kullberg (Tasso og Ariost). Ligesom i forrige Aarhundrede, saaledes ogsaa i dette, er det især i Naturvidenskaberne, at den svenske Literatur har fremragende Navne at nævne. Berzelius bearbejdede alle Chemiens Grene baade som Experimentator og som nyskabende Systematiker. Værdige Efterfølgere efterlod han sig i Mosander, Berlin, Svanberg, Blomstrand, Cleve o. fl. I Zoologien have især Nilsson, Schönherr, Lovén, Fries, Sundevall, Boheman og Stål berømte Navne; i Botaniken have begge Agardh'erne, E. Fries, Swartz, Wahlenberg og Areschoug udgivet værdifulde Skrifter. Astronomien har Bearbejdere i Svanberg, Möller, Lindhagen og Gyldén; i Physiken ere, foruden Berzelius, Rudberg, Wrede, Edlund, Ångström og Thalén de mest berømte Navne. Mathematiken er bleven behandlet af Svanberg, Hill, Malmsten, Leffler o. fl.

Maal og Vægt. I Følge Forordningerne af 22 Nov. 1878 og 9 Oct. 1885 er fra Begyndelsen af 1889 det metriske System alene gjældende. Myriameteren kaldes „ny Mil“ eller 10 Kilom., og 1,000 Kilogram har faaet Navnet „Ton“. Fra 1855 var Foden (1 Fot lig

131,817 Pariser Linjer ell. 0,916 d. Fod) Enhed for Maal, Skålpundet (1 Skålpund lig 425,076 Gram, 0,8502 d. Pd.) for Vægten, og deres Inddelinger (for Maal: Tum og Linie, for Vægt: Ort og Korn) og Mangefold (for Maal: Ref og Stång, for Vægt: Centner) fulgte Decimalsystemet; tidligere gjaldt Duodecimalinddelingen.

Mønt. I Følge Møntconventionen af 27 Maj 1873 samt Tillægsconventionen af 26 Marts 1881 ere, ved Lov af 30 Maj 1878 og af 25 Juni 1881, for S. samme Møntfod og samme Møntenhed gjældende som for Danmark og Norge, saa at i ethvert af de tre Riger de to andres Mønt modtages ligesom Landets egen. Tidligere regnedes i Følge Lov af 3 Febr. 1855 efter Rigsdaler Rigsmønt à 100 Øre, saaledes udmøntet, at 1 kølnsk Mark fint Sølv udbragte 36,66333 Rigsdaler sv. Rigsm., af Værdi 1 Krone ¾ Øre.

Ret. Selv efter at de tidligere bestaaende Smaariger vare blevne forenede til en politisk Enhed, vedblev Landskaberne uforstyrrede at udvikle deres indre Forfatning og videre at udbanne deres Retsskikke. Heri ligger Grunden til, at de ældste skrevne Retsbestemmelser, hvoraf S. endnu er i Besiddelse, ikke ere en Lov, der har været gjældende for hele Riget, men bestaa af Provinslove. Spørgsmaalet om det Tidspunkt, da disse Love først ere blevne nedskrevne, har længe været Stridsgjenstand mellem de retslærde. De svenske Retshistorikere i 17de og 18de Aarh. kappedes om at give deres Lands Love fabelagtig gamle Aner; den berømte Stjernhöök, »Svenska rättshistoriens fader«, antog, at en i Fortalen til Vestgötalagen nævnt Lagmand Lumber samt en i Birger Jarls Stadfæstelse af Uplandslagen omtalt Viger Spa vare de første, der skriftlig havde overleveret de forhen ved mundtlig Tradition opbevarede Lovbud. Men denne Antagelse tilfredsstillede ikke de nærmest efter Stjernhöök følgende Retshistorikere, der enten (som Lundius) antog den af Jordanis omtalte getiske Zamolxis for Forfatter (der skulde have været Pythagoras's Slave, førend han blev »primus Gothorum legislator«) eller endog (som Wilde og Dalin) tildelte Odin denne Ære. Stjernhööks Mening synes dog snart at være bleven den sejrende. Imidlertid have nyere Kritikere, om de end ikke nægte, at Lumber og Viger Spa have existeret, dog paastaaet, at deres Virksomhed har indskrænket sig til at samle Lovbudene, systematisere dem og derved gjøre det lettere at bevare dem i mundtlig Tradition. I ethvert Tilfælde kunne vi antage for sikkert, at de svenske Landskabslove, i den Form de have selv i de ældste endnu bevarede Haandskrifter, ikke kunne være fremtraadte før Begyndelsen af 13de Aarh.; fra dette og det følgende Aarh. have de næsten alle deres Oprindelse. Ældst er Vestgötalagen (Gotlandslagen, som tidligere ansaas for den ældste, antager man nu at være fra 14de Aarh.); 1296 offentliggjordes Uplandslagen, den første Landskabslov, som var forsynet med kongelig Stadfæstelse, 1327 Södermannalagen, den yngste af disse Love. Omtrent fra denne Tid skriver sig vistnok ogsaa den ældste Bjarköret, som rimeligvis var given særskilt for Stockholm, men siden blev udstrakt ogsaa til andre Stæder. Allerede 20 Aar efter Stadfæstelsen af Södermannalagen fremlagdes paa en Herredag i Örebro 1347 det første Forslag til en for hele Riget gjældende Lovbog, Magnus Erikssons Landslag, men paa Grund af de gejstliges Protest imod den blev den ikke da formelig stadfæstet, om det end er rimeligt, at den ikke des mindre snart begyndte at anvendes (i alt Fald med Undtagelse af Kirkeloven). Efter et Aarhundredes Forløb og efter at have undergaaet betydelig Revision fik den endelig Stadfæstelse af Christopher af Bayern 1442 og udgjorde indtil 1734, under Navn af »Christophers Landslag«, den svenske Rets Hovedlovbog. Det synes dog, at de gejstliges Modstand imod Loven igjen har vist sig paa Christophers Tid, thi de mange Haandskrifter, man har af Loven, mangle enten Capitlet om Kirken eller ogsaa ere de forsynede med den Kirkelov, som findes i Uplandslagen. Efter at Christophers Landslag var bleven udfærdiget, hvilede Lovgivningsarbejdet i S. i flere Aarhundreder. Den store Uorden, som under Unionstiden herskede i alle S.s indre Forhold, viste sig ikke mindst i Retsvæsenet; man havde ondt ved at skaffe nogen ny Lov eller forbedre den gamle. Ogsaa under de første Konger af Vasaslægten vedblev af forskjellige Aarsager et lignende Forhold at finde Sted. Dommerembederne bortgaves som oftest som Len til Adelige, og disse overlod Besørgelsen af Embederne til Mænd, der vare ukyndige i Retsvæsenet; den traditionelle Retskundskab, som hidtil havde været hos selve Folket, var gaaet tabt, og til nogen nationalvidenskabelig Lovkyndighed fandtes intet Spor. Det var først, da Carl IX havde ladet Landskabslovene og Landsloven trykke (1607 og 1608), at en svensk Retsvidenskab kunde opstaa og derved den svenske Ret videre udvikles. Lovens Revision, som længe havde været en Fornødenhed for Folket og Gjenstand for et stadigt Krav ved Rigsstændernes Sammenkomster, kunde nu sættes i Værk med Haab om Held. Forholdet mellem Stat og Kirke, mellem gejstlig og verdslig Lov, som ved Reformationen var undergaaet en betydelig Forandring, men som hidtil ikke ved nogen retslig Bestemmelse var blevet nøjagtig ordnet (Kirkeordningen af 1571 er snarere en Stadfæstelse af Kirkens Ceremonier og Ritus end en Lovbog), tildrog sig først Opmærksomheden, og 1686 udkom den Kirkelov, som endnu udgjør S.s jus ecclesiasticum. S. A. udfærdigedes Fuldmagt for den Commission, der skulde udarbejde den almindelige Lov. Den bestod af 12 Mænd under Forsæde af den lærde og mangesidig dannede Lindschöld. Men først efter Forløbet af 48 Aar, i hvilke Commissionen var undergaaet mange Forandringer, kunde Loven 1731 i sin Helhed forelægges Rigets Stænder, som antog den 1734; 1736 blev den stadfæstet af Frederik I og samme Aar offentliggjort. Landslovens Bestemmelser ere i Regelen, saa vidt muligt, blevne bibeholdte; denne havde atter hentet sine Retsbestemmelser fra de gamle Landskabslove. Ogsaa hvad ydre Anordning angaar, søgte Lovbogen af 1734 at nærme sig sine For-

gængere; disses korte og kraftige Stil og Udtryksmaade er bleven efterlignet, og det Ord („balk"), som er valgt til at betegne Lovbogens Hovedafdelinger, er hentet fra disse gamle Love. Loven af 1734 er den endnu gjældende, men den har naturligvis modtaget betydelige Forandringer og Tillæg. En ny Lovbog har dog hidtil kunnet undværes, hvilket for en Del lader sig forklare deraf, at ved Udarbejdelsen af Lovbogen alt, hvad der falder ind under økonomisk Lovgivning, med Flid udelodes; af dette, der efter Sagens Natur er mere foranderligt, bleve i Lovbogen kun Hovedtrækkene antydede, men for øvrigt overlodes det til Kongen at give nærmere Anordninger derom. Samme Grundsætning bibeholdtes ogsaa i Grundloven af 1809, saa at — medens Udgivelse af og Forandring i en almindelig Civil-, Criminal- og Kirkelov kun kan ske med Kongens og Rigsdagens, samt hvad kirkelige Sager angaar Kirkemødets forenede Samtykke — det er indrømmet Kongen, efter at have hørt Statsraadet, alene at tage Beslutning i »alla Rikets allmänna hushållning rörande (d. e. økonomiske) frågor«. Saaledes har en omfattende Lovgivning kunnet finde Sted, uden at den almindelige Lovgivning derved er undergaaet nogen væsentlig Forandring. Efter at den offentlige Ret ved Grundloven af 1809 var bleven forandret paa en gjennemgribende Maade, opstod Spørgsmaalet om ogsaa at lade Privatretten i sin Helhed undergaa en Revision. I dette Øjemed nedsattes 1810 en Comité, som 1826 udgav »Förslag till allmän Civil-lag« og 1832 »Förslag till allmän Criminal-lag«. Deraf blev imidlertid intet strax antaget, men man nedsatte 1834 den saakaldte »Tablåcomitén«, som fik det Hverv i en sammenlignende, let overskuelig Oversigt at fremstille den gamle Lovs og de nye Lovforslags Bestemmelser, hvorved Standernes endelige Undersøgelse deraf skulde lettes. Disse Comitéers som ogsaa senere (1841—51) »Lagberedningens« Virksomhed ledede dog i længere Tid kun til det Resultat, at adskillige partielle Forandringer vedtoges, især i Criminalretten. Ved de vigtige Forordninger af 1855 (om Tyveri), af 1858 (om Bedrageri og Forfalskning) samt af 1861 (om Mord og Drab) blev det saakaldte Latitude-System (at Dommeren har Ret til at bestemme Straffen inden for visse, i Loven nævnte Maxima og Minima) paa en consequent Maade gjennemført i den svenske Criminalret. Stænderne vedtog omsider 1863 en almindelig Straffelov, som udstedtes 16 Febr. 1864. I Stedet for de senere, til Behandling af enkelte Lovsspørgsmaal nedsatte Comitéer oprettedes 1872 ved Justitsdepartementet et »Lagbureau« med det Hverv at udarbejde Lovforslag, der fandtes nødvendige. Allerede 1875 blev dog dette Bureau omdannet til en permanent Comité, »Nya Lagberedningen«, til Udarbejdelse af Lovforslag, fortrinsvis vedkommende mere omfattende Dele af Civilloven og Processen. I nær Overensstemmelse med dennes Forslag ere Executionsloven af 1877, Loven om Inddigning af 1879 og Forordningen om 20-aarig Hævd blevne gjennemførte. Fremdeles har »Nya Lagberedningen« givet et udførligt »Betänkande angående rättegångsväsendets ordnande« (1884, 4 Dele); i Anledning af dette nedsattes s. A. en Comité »Förstärkta Lagberedningen«, for at udtale sig om Principerne for en ny Ordning af Processen.

Sprog. Det svenske Sprog har uddannet sig i Svea- og Götarike (s. Runer og Nordiske Sprog); derfra er det ved Kolonisation og ved politisk Magtudvidelse blevet udbredt over langt videre Landomraader. I meget gammel Tid have svenske Befolkninger udbredt sig mod N. (s. Lapper) og mod Ø. I Finland bor i vore Dage svensktalende Landbefolkning a) paa den Del af Nylands Kyst, der ligger v. for Kymeneelv, b) paa Åbos Skjærgaard og paa Ålandsøerne, c) paa den sydlige Del af Österbottens Kyst fra Sastmola Sogn til Gamle-Carleby (s. Finland). Paa Øer og Kyststrækninger af Estland og Livland have Svenske ligeledes i gammel Tid nedsat sig; her er svensk Nationalitet for en Del bleven fortrængt af estisk. Nu findes Svensktalende (Eibofolke, d. e. Øbofolket) paa en lille Kyststrækning af Estland, paa Dagøs Nordkyst, paa Nargö, Rågö, Odinsholm, Nuckö, Ormsö og Runö. Kirkesproget er svensk eller afvexlende svensk-estisk. Ved Sveriges Erobringer fra Danmark-Norge i Midten af det 17de Aarh. vandt svensk Sprog store Landomraader; inden Aar 1700 var dansk Skrift- og Kirkesprog afskaffet paa Gulland, i Herjedalen, Jemteland, Bohuslen, Halland, Skaane og Bleking. — Det svenske Sprog er, som det forefindes i de ældste til vor Tid bevarede skrevne Mindesmærker (Haandskrifter fra omtr. Aar 1300 af Sveriges gamle Landskabslove), bestemt forskjelligt fra det samtidige norsk-islandske (oldn.) Sprog. Gullandsk (Forngutniska) har saa mange Ejendommeligheder, at det rettest opstilles som en Dialekt, der er Svensk sideordnet; derimod kommer der inden for Fastlandssvensk kun faa og smaa Dialektforskjelligheder til Syne. 2den Pers. Flert. ender paa -in (lig oldn. -ið, -uð): farin (I fare, farer!), forin (I fore) lig oldn. farið, fóruð. Oprind. -uminum (Dat. Plur.) fremtræder som -umin (lig oldn. -unum): barnumin (til Børnene) lig oldn. börnunum. I lydlig Henseende slutter Svensk sig nøje til det samtidige østdanske (Skaansk). Dog har Svensk mn, mpn, svarende til dansk fn: namn, nampn (Navn) lig dansk nafn; fremdeles har Sv. bevaret a, u efter lang Selvlyd: groa (gro), sea (se), døa (dø), niu (ni). — I Løbet af det 14de Aarh. optog Sv. en Mængde Ord og Afledningsendelser fra Nedertysk, men undergik for øvrigt kun faa Forandringer; det danske Sprog derimod forandrede sig meget betydelig (s. Dansk Sprog und. Danmark) i samme Tidsrum. Afstanden mellem de to Sprog, som ved Calmarunionen bragtes i nær Berøring med hinanden, var altsaa temmelig stor. Som Følge af Danmarks politiske Overvægt blev Paavirkningen fra dansk Side stærkest. I svenske Skrifter fra Unionstiden træffes rent danske Ejendommeligheder: the splitto søndher theris (svensk sin) klædher. I Endelser findes e (dog ikke gjennemført) i Stedet for a, o m. m. Bøjningssystemet er i høj Grad forstyrret. Men Unionen opløstes, inden Sprogene vandt

Tid til at assimilere sig literært med hinanden, og ihvorvel den danske Indflydelse fortsatte sig til Midten af det 16de Aarh., saa beherskede den dog ikke al literær Sprogbenyttelse, og desuden ytrede der sig bestemte Bestræbelser efter at udrydde Danismer. Det literære Arbejde, der fik afgjørende Betydning for Skriftsprogets Skæbne, er Bibeloversættelsen af 1541 (Gustav I.s Bibel). Her kan Sproget, navnlig i grammatisk Henseende, næsten siges at være ført tilbage til Tiden før Calmarunionen. I orthographisk Henseende afviger Gustav I.s Bibel fra ældre Svensk ved Anvendelse af ä, ö, å i Stedet for det ældre æ, ø, aa. Fra Dansk er dog optaget Bydeform 2 Pers. Flert. paa -er: dricker (sv. dricken). Men Reactionen havde ført Sproget tilbage til en Skikkelse, der ikke stemmede overens med det talte Sprog. Derfor viste der sig i den nærmest følgende Tid stor Forvirring i Brugen af Bøjningsendelser, og i Løbet af det 17de Aarh. forsvandt de næsten ganske. Desuagtet udkom Bibeludgaven af 1703 (Carl XII.s Bibel) uden synderlig Fornyelse af Sproget. Udgivelsen var besørget af J. Swedberg, og han forsvarede Bibeholdelsen af de gamle Bøjningsendelser i sit Skrift »Schibboleth« (1716). Men alle Anstrængelser mislykkedes. Ved Literaturens alsidige Udvikling (Olof v. Dalin, d. 1763) vandt Sprogbrugen Fasthed og Ensartethed, og i Midten af forrige Aarh. naaede det svenske Skriftsprog i det hele sin nuværende Skikkelse. Inden Aarhundredets Udgang moderniseredes ogsaa Kirkens og Bibelens Sprog, men endnu den Dag i Dag udgiver det britiske Bibelselskab den gamle Bibel i væsentlig uforandret Skikkelse (Udgave 1886: »Sedan begrof då Abraham sina hustru uti kulone i åkrenom«. Gustav I.s B.: »Sedhan begroff tå A. sina hustru vthi kulonne j åkrenom«). — Det nuværende svenske Skriftsprog stemmer i lydlig Henseende nærmest overens med Dansk fra det 13de Aarh., men er dog ikke fuldt saa oprindeligt. For saa vidt Bøjningsendelser ere bevarede, findes i disse a, o, e; men bortset fra dette Lydskifte falder Svensk i grammatisk Henseende næsten helt sammen med Dansk fra det 16de Aarh. Særligt for Svensk er Flertalsendelse -n ved Intetkjønsord, der ende paa Selvlyd: äpplen (Æbler), hjertan (Hjærter). Det er indkommet i Sproget i forrige Aarh. Afvigende fra Dansk i ældre og nyere Tid er Flertalsendelse -ar ved stærke Hankjønsord: karlar (Karle). I lexikalsk Henseende ere begge Sprog lige oprindelige. Indvirkningen fra Nedertysk har maaske nok været mindre i Svensk end i Dansk, men til Gjengjæld har Indvirkning fra Højtysk været et større. Nærmest som Følge af den ringe Vexelvirken, der har fundet Sted mellem Svensk og Dansk i de Tider, da Sprogene under deres literære Uddannelse fornemmelig have frembragt nye Ord af det forhaandenværende Stof, er der af Ord og Orddele, der vare Fællesejendom, ofte ved Afledning og Sammensætning opstaaet helt forskjellige Benævnelser for de samme Begreber: sv. uppränning lig d. Tilløb, sv. tillträde lig d. Adgang, sv. förströelse lig d. Adspredelse, sv. behöflig lig d. fornøden. Svensk har bevaret en Del nordiske Ord, der ikke findes i det nuværende danske Skriftsprog: börja (begynde), fika (hige), fägen (glad), gadd (Braad), glada (Glente), gnägga (vrinske), grind (Led), gränd (Gyde), hemsk (uhyggelig), hjon (Husfolk), härma (vrænge, efterabe), hota (true), knåda (ælte), måg (Svigersøn), nalkas (nærme sig), nesa (Vanære), otta (Morgengry), rysa (gyse), ryta (brøle), röna (erfare), skipa (ordne), slägga (stor Hammer), stöld (Tyveri), sämja (forlige), tilja (Gulvplanke), tvål (Sæbe), tyna (hentæres), tryta (skorte), tänja (udspile), undan (bort fra), öde (Skæbne) o. a. Omvendt har dansk Skriftsprog: Ankel, Agern, Arne (sv. härd), fyge, graadig (sv. snål), gyse, gø (sv. skälla), Hale (sv. svans), Ham, Hør (sv. lin), klynke, Latter (sv. skratt), Ly, Mølle (sv. qvarn), nem, Nid, Navn (sv. korp), Sime, skorte, Skæbne, Stræde, Vang, Vaand. En Del fællesnordiske Ord ere almindelige i Dansk, men sjældne eller kun kjendte i Svensk: Bør (Sejlsvejr), Hane, lukke (sv. lycka), Snes, spørge (sv. spörja), Ulv. — Studiet af svensk Sprog har længe været drevet med Iver. Udgaver af middelalderlige Haandskrifter haves af C. J. Schlyter (Sveriges gamla lagar I—XIII, 1826—76), G. E. Klemming, G. Stephens, G. O. Hyltén-Cavallius o. fl. (Samlingar utg. af svenska fornskriftsällskapet, 1844 ff.). Ordbøger over det gamle Sprog haves af Schlyter (i ovennævnte Værk) og af K. F. Söderwall (»Ordbok öfver svenska medeltidsspråket«, 1884 ff.). Den ældste sv. Sproghistorie er paa Dansk af N. M. Petersen („Det svenske Sprogs Historie", 1830). Studiet af Sprogets Historie er fortsat af J. E. Rydqvist (»Svenska språkets lagar« I—VI, 1850—77), C. Säve, Söderwall (»Hufvudepokerna af svenska språkets utbildning«, 1870), L. F. Leffler, A. Kock, A. Noreen o. fl. Den ældste sv. Grammatik er paa Latin af Er. Aurivillius (skreven 1684, men først trykt 1884). Den ældste paa Svensk skrevne Sproglære er af N. Tjällmann (»Grammatica svecana«, 1696). Fra samme Tidsrum haves sproglige Arbejder af G. Stiernhielm, Urban Hiärne, J. Swedberg. Den første egentlige Ordbog er fra 1712 af H. Spegel. 1769 udgav Sveriges berømte Sproggransker Joh. Ihre (d. 1780) »Glossarium suiogothicum«. Fremdeles maa mærkes A. F. Dalin »Ordbok öfver svenska språket«, 1850—53; A. Larsen „Svensk Ordbog for Danske og Norske", 2den Udg. 1884. Studiet af Almuedialekterne begyndte allerede i forrige Aarhundredes første Halvdel. Fra Midten af indev. Aarh. haves af J. E. Rietz »Svenskt dialekt-lexikon« (1867) m. m. 1872 dannedes af Studerende ved Universiteterne i Upsala, Helsingfors og Lund de saakaldte landsmålsföreningar, der siden 1878 med J. A. Lundell som Hovedredacteur have udgivet Tidsskriftet »Nyare bidrag till kännedom om de sv. landsmålen och sv. folklif«. (V. K. Th.).

Theater. Der findes Spor af, at der i Middelalderen opførtes aandelige Skuespil i S. ligesom i andre katholske Lande. I det 16de Aarh. afløstes de af Skolekomedier (s. d. A.), Skuespil, som opførtes ved Skolerne af disses Disciple ligesom i Upsala af Studenterne, i Begyndelsen som en Øvelse i Latin, men snart

efter ogsaa paa Svensk. Den første i Trykken offentliggjorte Prøve paa svensk Dramatik er »Tobie Commedia« (1550), der angives at være forfattet af Kirkereformatoren Olaus Petri. Men der haves ogsaa andre Skuespil fra det 16de Aarh., og til dem slutte sig fra Begyndelsen af det 17de Messenius's Dramaer, til hvilke Emnet var taget fra S.s Historie, m. fl. Ved Hoffet opførtes allerede i det 16de Aarh. ved festlige Lejligheder Skuespil, enten af Studenter fra Upsala eller af udenlandske Skuespillerselskaber. Et saadant var 1628—50, under Christian Thenn, ansat i Hoffets Tjeneste mod aarlig Løn; ved Christines Hof opførtes som oftest „Balletter" og „Optog", og 1652 optraadte et af Dronningen indkaldt Selskab af italienske „Komedianter, Musikanter og Sangere"; 1667 indviedes en „kongelig Skueplads" af et Selskab „hollandske Komedianter", som Formynderregeringen havde antaget til sin „Recreation", og som synes i nogle Aar at have vedblevet at give Forestillinger. Men først 1686 opstod et svensk Skuespillerselskab, dannet af Upsala-Studenter, som fik Tilladelse til at spille paa den „kongelige Skueplads" i den saakaldte »Lejonkulan« (senere i »gamla Bollhuset«), hvor de opførte adskillige endnu bevarede, af Medlemmer af Selskabet forfattede Skuespil. Efter at dette Selskab havde opløst sig 1691, tog et tysk Skuespillerselskab Ophold i Stockholm i Carl XI.s senere Regeringsaar, og 1699—1706 var der her ogsaa ansat en fransk Trup med aarlig Gage. Efter denne Tid besøgtes S. og dets Hovedstad kun for kortere Tid af omrejsende tyske Skuespillerselskaber, indtil der 1723 kom et fransk Selskab til Stockholm, hvor det i en halv Snes Aar spillede paa „Det kongelige Theater" i „Bollhuset" og ogsaa synes at have opført Operaer. Først 1737 dannedes paa ny et svensk Selskab under A. J. v. Höpkens Beskyttelse, men dette Selskab, som blandt andet opførte svenske Originalskuespil af C. Gyllenborg, E. Wrangel, O. v. Dalin, R. G. Modée o. fl., maatte efter 16 Aars Virksomhed romme Theatret i Bollhuset til Fordel for en af Adolf Frederik 1753 indkaldt fransk Trup og flytte om til forskjellige Steder. Den franske Trup afskedigedes 1771, men allerede n. A. besluttede Gustav III, hvem det svenske Theater egentlig kan takke for sin Tilbliven, at indrette et Opera-Theater, som ogsaa aabnedes 1773 i „Bollhuset". Da dette Locale ansaas for uhensigtsmæssigt, kjøbtes der s. A. Plads til et Operahus, som paabegyndtes 1775 og indviedes 1782. I Begyndelsen opførtes der her ogsaa reciterende Skuespil, men da Kongen fandt en særlig Scene ønskelig for disse, blev der 1787 oprettet en saadan, „Det dramatiske Theater", i det gamle Theater i Bollhuset. Imidlertid var der allerede 1773 blevet oprettet et privat Theater, „Det svenske Theater", nærmest beregnet paa Lystspil, i „Humlegården" (senere ved „Munkbron"), men det maatte standse 1790 efter mere end 25 Aars fortjenstfuld Virksomhed. Det „dramatiske Theater", som 1793 havde faaet et nyt Locale i det dertil indkjøbte tidligere Arsenal, nedbrændte 1825, og fra den Tid fandtes der med Undtagelse af „Det kongelige store Theater" i Operahuset og et Sommertheater i Djurgården ingen fast Skueplads i Stockholm, før det private „Nye Theater" 1842 aabnedes af A. Lindeberg. Dette Theater blev vel 1863 under Navn af „Det dramatiske Theater" kjøbt til det kongel. Theaters reciterende Skuespil, men havde forinden givet Anledning til Dannelsen af flere andre Theatre, blandt hvilke især maa nævnes det af E. Stjernström grundlagte „Nye Theater". I flere af de større Provinsstæder findes nu Theatre for omrejsende Skuespillerselskaber. Blandt Forfattere, foruden de ovennævnte, som have været virksomme for den svenske Scene, kunne nævnes: Gustav III, G. G. Adlerbeth, Kellgren, Lexel, Hallman, Lannerstjerna, Enwallsson, C. G. Nordforss, C. Lindegren, Granberg, Blanche, Börjesson, Jolin, Berndtson, F. A. Dahlgren, F. Hedberg, L. Josephson, O. Wijkander, J. A. Strindberg, E. Bäckström og Fruerne A. Agrell og A. Ch. (Edgren) Leffler.

Sverker d. ældre, Konge i Sverige c. 1132, Stamfader for den Sverkerske Kongeslægt, ansees for at have været en Sønnesøn af Blot-Sven. Han havde især sin Støtte i Østgöterne, og allerede 1150 berøvede Erik d. hellige ham Herredømmet over Svealand. I Götaland lykkedes det ham derimod at holde sig lige til sin Død; han snigmyrdedes c. 1155 paa Foranstaltning af den danske Prins Magnus Henriksøn, som havde arvelige Fordringer paa Riget. S., som af Naturen var fredsæl og from, viste stor Omsorg for at fremme Kirkens Tarv. Under hans Regering holdtes det første svenske Kirkemøde (i Linköping 1152), hvorved det blev besluttet, at der skulde erlægges Peterspenge i Sverige, at Bispevalgene for Fremtiden skulde lægges i Gejstlighedens Hænder, og hvorved Almuens Ret til at bære Vaaben blev indskrænket. S. var to Gange gift: med den svenske Konge Inges Enke, den danske Konge Niels's fraskilte Hustru, Ulfhild Haakonsdatter, samt med Boleslaus III af Polens Datter Richiza (tidligere gift med Magnus d. stærke og med Volodar Glebovitsch af Minsk). Han var Fader til Carl VII. — Hans Sønnesøn, **S. d. yngre** Carlsson, f. c. 1165, Konge fra 1196, maatte til sidst med Hjælp fra dansk Side kæmpe om Kronen med Erik Knutsson, men blev slagen ved Lena 1208 og ved Gestilren 1210, hvor han selv faldt 18 Juli. S. var gift med Ingegerd, Datter af Birger Jarl Brosa, og tillige, siges der, med Benedicta, Datter af Ebbe Sunesøn. Med Ingegerd havde han en Søn, Johan I.

Sverre Sigurdssøn, norsk Konge, var født i Norge 1151, men blev efter 1156 opfostret paa Færøerne som Brodersøn af Biskop Roe og viet til Præst; her fik han efter sin egen Beretning 1175 af sin Moder at vide, at han var nægte Søn af Kong Sigurd Mund (s. d. A.) og saaledes arveberettiget til Norge. Han drog derfor 1176 til Norge, men da her hans Fætter Eystein Möila havde rejst Oprørsfanen mod Magnus Erlingssøn (s. Birkebenerne), blandede han sig ikke i Striden, men drog om Høsten til Sverige. Her traf han efter Nyaar paa Levningerne af Birkebenerne, som tog ham til Konge. Det lykkedes ham efter en besvær-

lig Marche fra Vermland til Jemtland at trænge frem til Nidaros og blive hyldet paa Øreting (1177), men han maatte snart forlade Byen og drog nu i 2 Aar om i Landet med sin lille Hærstyrke, som han i denne Tid opøvede i Mandstugt og Krigerdygtighed. 1179 overfaldt han Erling Skakke i Nidaros, og i Slaget paa Kalvskindet sejrede S., Erling faldt og Magnus flygtede til Bergen og derfra efter et nyt Nederlag paa Ilevolden 1180 til Danmark. S. blev nu Herre over næsten hele Landet, byggede en stor Flaade og uddannede sin Hær til Søkrigere. Da Magnus kom tilbage fra Danmark, led han derfor gjentagne Gange Nederlag i Søslag mod S. og mistede til sidst Liv og Rige i Norefjorden 1184. Vistnok maatte fremdeles S. kæmpe med Modpartiets Levninger (Kuvlunger 1185—88, Varbelger 1190, Øskjægger 1193—94), men var dog almindelig erkjendt, endog af Ærkebiskop Eystein, som efter at have sat S. i Ban havde forliget sig med ham 1183. Men Eysteins Eftermand Erik kom i Strid med S. om Patronatsretten til de kongelige Capeller og nægtede at krone Kongen; da S. hævdede Kongemagtens Ret fuldt ud, flygtede Erik til Danmark, klagede til Paven og satte S. i Ban 1194, hvilket dog ikke hindrede S. i at faa de andre Biskopper, til Dels ved Tvang, til at krone ham i Bergen s. A. Levningerne af Magnus's Parti, navnlig den snedige Biskop Nikolaus (s. d. A.), sluttede sig imidlertid snart om Ærkebiskoppen, dannede et nyt Parti (s. Baglerne) og begyndte 1196 under en ny Kronprætendent Kampen mod S., som vistnok var forberedt derpaa, men dog ofte kom i store Forlegenheder, især efter at den nye Pave Innocens III havde belagt Landet med Interdict (1198). Dog sejrede han i et haardnakket Søslag paa Strindsøen uden for Nidaros, hvorefter Biskop Nikolaus maatte flygte til Danmark; men Bønderne i Viken sluttede sig til Baglerne og overfaldt i Vaaren 1200 i Oslo S., som dog slog de uøvede Bønder tilbage og holdt Stillingen, indtil han ved at ophugge Isen i Oslofjorden kunde redde sig paa sine Skibe. I Vinteren 1201—2 belejrede han Baglerne i deres faste Borg ved Tønsberg, som han tvang til Overgivelse, og var saaledes næsten Herre over sine Fjender, da han efter Hjemkomsten til Bergen døde, fornemmelig af Overanstrængelse, 9 Marts 1202. Ærkebiskoppen forligede sig med S.s Søn og Efterfølger og ophævede paa egen Haand Interdict og Banlysning, hvilket Paven misbilligede, men dog maatte finde sig i, skjønt de egentlige Stridsspørgsmaal mellem Kirke og Stat ikke bleve klart udjævnede. S. har i sit lange Krigerliv vist en enestaaende Begavelse som Hærfører og Administrator; han udmærkede sig ved Skarpsindighed, Vittighed og Humor, havde en stor Gave til at vinde Hengivenhed og viste Mildhed og Overbærenhed mod sine Fjender. Han støttede sig i Kampen for det arvelige Kongedømme navnlig til Thrønderne og vandt ogsaa Hengivenhed paa Vestlandet, medens Modstanderne havde deres Støtte i Viken og paa Oplandene, fornyede Kampen her efter S.s Død og først underkastede sig hans Sønnesøn (1227). Men Gejstligheden havde faaet nok af Kampen og vovede ikke efter S.s Død at opstille de gamle Fordringer paa Delagtighed i Kongevalget, og S.s Ætlinger gik sejrrige ud af Kampen. S. havde ægtet den svenske Konge Knuts Søster Margrete og var i Forbund med Sverige, medens Forholdet til Danmark var køligere, idet han afviste den danske Konges Krav paa Overhøjhed over Viken; ogsaa dette Standpunkt blev opretholdt af S.s Efterfølgere.

Sveske, den tørrede Frugt af Blommetræet, Prunus domestica.

Svever (lat. Suebi) kaldes en Forening af germanske Folkeslag, hos Cæsar især de ved Øvre-Rhinen boende, som siden kaldtes Alemanner; Tacitus regner til S. Beboerne af det østlige Tyskland fra Donau indtil Østersøen, hvilken han kalder det *svevisk Hav*. Benævnelsen S. forekommer siden om det Folk, der 408 trængte ind i Spanien, erobrede Galicien og der stiftede et Rige, som Leovigild 585 forenede med det vestgotiske. I Tyskland har Navnet vedligeholdt sig i Schwaben.

Svibel, d. s. s. Løg.

Svibelskrift kalde Bogtrykkerne en nordentlig Samling af Skrifter, som kan fremkomme ved Tabet af en Sats eller ved Sammenfejning af tabte Skrifter.

Svidning. Bomuldstøj har oprindelig en noget laadden Overflade; da den som Regel ønskes aldeles glat, skal den fine Luv fjærnes, og det sker næsten altid ved en S. Undertiden trækkes Tøjet over en glødende Valse eller et udenfra ophedet krumt Blik (Cylindersvidning); ellers trækkes det over en ikke sodende Flamme, der suges op igjennem Tøjet eller imellem to Bugter af det, der staa saa tæt, at de danne en fin Spalte imellem sig (Flammesvidning); i begge Tilfælde bevæges Tøjet uafbrudt og med temmelig stor Hastighed, ligesom det strax passerer Slukkepuder, der kvæle mulige Gnister. Ogsaa Kamuldstøj svides undertiden.

Swientochowski, rettere Świętochowski, Alexander, fremragende polsk Skribent, f. 1849 i Kazimierz, fik sin Uddannelse paa udenlandske Universiteter, hvor han især studerede den moderne franske og engelske Philosophi, som han derpaa søgte at skaffe Indpas hos sine Landsmænd i Warschau. Her opnaaede den i Begyndelsen af Halvfjerdserne en vis Blomstring som Reaction mod det stærke Følelsesliv, der havde medført den ulykkelige Revolution 1863. S. er en fuldt ud moderne Aand. Støttet af en glimrende stilistisk Begavelse har han udfoldet en omfangsrig journalistisk-polemisk Virksomhed i forskjellige Tidsskrifter, først i „Ugerevuen", senere i »Niwa« og i »Prawda« (d. e. Sandhed), som han endnu (1889) redigerer. Han har bestræbt sig for at give Positivismen en praktisk Retning ved Læren om det saakaldte organiske Arbejde, ved Kritik af den hidtil saa forgudede nationale Tradition og har paavirket næsten alle yngre Forfattere ved at hævde Realismens Betydning for Literaturen. Dog er hans Indflydelse aftagen betydelig i det sidste Aarti. Som Philosoph er han ikke særdeles original („Om Morallovene", „En Pessimists Overvejelser", begge 1877). Betydeligere ere hans dramatiske Arbejder, som han udgav under Pseudonymet Władysław Okoński, men

Tendensen skinner for stærkt igjennem, og de lide ofte af Mangel paa Handling („Uskyldige“, et Forsvar for Determinismen, „Pater Makary“, rettet mod Præsternes Cølibat, o. a.). Som realistisk Fortæller har han indlagt sig stor Fortjeneste ved sine Noveller: „Livsbilleder“ (1879), „Klemens Boruta“ (1880). (S. K.).

Swieten, Gerhard van [svi], Grundlæggeren af den ældre Wienerskole, der i den sidste Halvdel af det forrige Aarhundrede udfoldede en højst gavnlig Virksomhed i Lægevidenskaben, navnlig i praktisk Retning, f. 7 Maj 1700 i Leiden, Elev af Boerhave, blev 1745 af Marie Therésia kaldet til Wien for at ordne Undervisnings- og Medicinalvæsenet og døde her 18 Juni 1772. Hans »Commentarii in Boerhavii aphorismos de cognoscendis et curandis morbis« (6 Bd., 1741—42) udgaves paa ny 1790 i 8 Bd.

Swift, Jonathan [svifft], berømt engelsk Forfatter, f. 30 Nov. 1667 i Dublin. Kejtet og sær fra Barndommen af, faderløs, ynkelig understøttet af en Slægtning, blev han efter to Forsøg af Barmhjærtighed optagen som Bachelor ved Dublins Universitet 1685. 21 Aar gammel blev han Secretær hos Sir William Temple, hos hvem han levede i en Række Aar, der ikke vare fri for Ydmygelser, haarde at bære for hans stolte Aand; saa blev han efter forgjæves Forsøg paa at faa en Stilling Huscapellan hos Lord Berkeley og opsamlede i disse Ydmygelsens Aar en Dynge Had og Forbitrelse, der næsten gjorde ham vanvittig. Kjed af at vente paa Ansættelse slog han sig paa Politiken og skrev Piecer for Whigerne, i saa voldsomme Udtryk, at det regnede ned paa ham med de mest nærgaaende Angreb; men hans Svar vare endnu hensynsløsere, og med en dæmonisk Snildhed vidste han at saare Modstandernes ømmeste Sider. Endelig fik han et mindre Præstekald i Irland, levede under ulykkelige private Forhold, fremkaldte ved hans Hypochondri og Hensynsløshed. Han gjorde hyppige Rejser til England, gjorde Bekjendtskab med de ledende Mænd i Politik og Literatur, som han tyranniserede ved sin Arrogance, og som stundum vare bange for ham. 1704 udgav han »The Tale of a Tub«, et voldsomt satirisk Stridsskrift mod de kirkelige Dissidenter og Katholikerne, som selv var Toryerne for stærkt. 1707—9 udgav han bl. a. under Navn af Sir Isaac Bickerstaff Esq. flere Pamphleter. Misfornøjet med, at Whigerne ikke hyldede ham tilstrækkelig, gik han over til Torypartiet; 1710—14 var han Toryregeringens Organ og Raadgiver, udgav 1710—11 Ugebladet »The Examiner«, herskede som en Despot i de fornemste Kredse, men kunde paa Grund af Dronningens Uvilje ikke opnaa et højere Embede end Dekanatet ved St. Patrickskirken i Dublin. Da Toryregeringen styrtedes, drog S. til Irland; han hadede sine Omgivelser og hadedes af dem, til han pludselig blev populær ved en Philippika mod den engelske Regerings Møntforanstaltninger i England, som han kaldte »Letters by M. B. Drapier« (1724). 1727 udkom hans Hovedværk, »Travels of Lemuel Gulliver«, hvori han med en, ved Formens næsten tørre Ro desto mere rammende, skaanselsløs og ubarmhjærtig Satire afklæder Menneskelivet alle Illusioner og med Forkjærlighed peger hen paa alt lumpent og væmmeligt og hvert Øjeblik giftig allnderer til Personer og Tilstande i sin Samtid. 1736 begyndte han at tabe Hukommelsen efter længe at have gjennemgaaet store legemlige Lidelser; allerede 1731 havde han skrevet sit eget Gravdigt. 1740 testamenterede han sin Formue til et Galehospital i Dublin og tilbragte Resten af sit Liv til 1745 i et fortvivlet Vanvids Ensomhed.

Svimmelhed, et Sansebedrag, bestaaende i Fornemmelsen af, at Legemet selv eller de omgivende Gjenstande ere i Bevægelse, medens de dog ere i fuldstændig Ro. S. kan hidrøre fra Sygdomme eller Kredsløbsforstyrrelser, især Blodmangel i Hjærnen, eller opstaa ved forskjellige Indvirkninger paa Nervesystemet, navnlig igjennem Synet. — S. er en ikke sjælden Sygdom hos Hesten, som under Brugen begynder at kaste med Hovedet til Siden, tvinge sig ind paa den anden Hest, gaa rundt i en Kreds og svede; den falder snart om, naar man ikke holder stille. Det er kun Heste, der bruges til Kjørsel, som anfaldes af denne Sygdom, der maaske hidrører fra Anvendelsen af Skyklapper for Øjnene og fra stærkt Lys, som falder ind i Øjet. Der er almindelig en Congestionstilstand til Hjærnen til Stede. Saa snart man mærker, at Hesten bliver svimmel, hjælper det at holde stille og blænde Øjnene.

Svin. Svinet (Sus scropha) hører til de partaaede Hovdyrs (Klovdyrenes) Orden; Fodformen nærmer sig til Drøvtyggernes (2 større Tæer og 2 Bitæer); det har $\frac{6}{6}$ Fortænder, $\frac{1}{1}$ Hjørnetænder, der hos Hannen (Ornen, men ikke hos den castrerede Han, Galten) vedblive at voxe og derfor uddannes til Hugtænder, men dog til Dels afslides mod hinanden; navnlig er dette Tilfældet med Overkjævens; de forreste Kindtænder ere sammentrykte, de bageste rynkede og knudrede. Disse Tandforhold stemme med S.s blandede Føde (i vild Tilstand f. Ex. Insektlarver og Skovfrugter), som det henter baade fra Dyre- og Planteriget; det oproder Jorden med den bevægelige, afstudsede Tryne og med Hugtænderne. Hos det tamme S. bestaar Haarbeklædningen kun af temmelig spredt stillede Børster, der undertiden langs ud ad Ryggen danne et Slags Manke, men hos Vildsvinet ere de blandede med Uldhaar og danne saaledes en tættere Pels. Vildsvinet har oprindelig levet i alle tætte og sumpede Skove i Mellemeuropa og en stor Del af Asien, men er paa de fleste Steder blevet udryddet, f. Ex. i Danmark, hvor man finder dets Knogler i Tørvemoser; det er sort, har opstaaende Øren og store Hugtænder. Det tamme S. er udbredt over største Delen af Jorden; paa Sydhavsøerne forefandtes det som Beboernes eneste Husdyr ved Europæernes Ankomst, men ogsaa dertil er det indført; til Amerika kom det først med Europæerne. Til Husdyr egner det sig ved sin Frugtbarhed, ved den Lethed, hvormed det bliver fedt, og ved sin Slugvornhed, der tilfredsstilles ved hvilket som helst Fødemiddel. Tidligere hørte det hos os forekommende S. til dem, der havde Manke og nedhængende Øren; nu har den lavbenede,

spidstrynede, højpandede indo-chinesiske Race med oprette Øren og uden Manke næsten fortrængt de gamle Svineracer. Andre Afarter og Arter af Slægten S. findes i Indien, Japan, Sundaøerne og Afrika. De øvrige nulevende Former høre til Slægterne Hjortesvin (s. Babirus), Moskussvin og Vortesvin (s. disse Art.). **Svinepest** eller **Svinediphtheritis** er en hos Svinet forekommende smitsom Sygdom, som tidligst er kjendt i Amerika, hvor den blev kaldt Svinecholera eller Svinepest, af Englænderne Svinefeber. Den kom i Efteraaret 1887 til Danmark, rimeligvis indført fra Sverige. Den viser sig som en heftig Feber, ledsaget af stor Svækkelse og Diarrhoe, undertiden tillige af Lungebetændelse; den er meget dræbende. Ved Obduction findes i Tarmkanalen, især i Tyndtarmen og Blindtarmen, udbredte, tykke, runde diphtheritiske Belægninger af en graalig Farve, som, naar de bortstødes, efterlade dybtgaaende, urene Saar. Mod Sygdommen er anvendt Drab af de angrebne og en gjennemgaaende Desinfection.

Swinburne, Ch. Algernon [suinnbørrn], engelsk Digter, f. 5 Apr. 1837 i Henley on Thames af gammel Adelsslægt, viste allerede som Discipel i Eton poetisk Talent og en begejstret Radicalisme i Politik og Religion; samtidig hærdede han sit fine lille Legeme ved den bristigste Sport. 1857 gik han til Oxford, hvor hans mathematiske Udygtighed hindrede ham i at tage Examina; 1862 gjorde han en Rejse til Schweiz og Italien; en stor Hjertesorg inspirerede ham til det storartede Digt »The Triumph of Time«, derefter fulgte »Les Noyades«, »Dolores« og Dramaet »Atalanta in Calydon«, formet efter antik-græsk Mønster (1864); 1866 udkom »Poems and Ballads« og efter et Møde med Mazzini 1867 »A Song of Italy«. 1870 udkom »Ode on the Proclamation of the French Republic« og den dybsindige og vægtige Digtsamling »Songs before Sunrise«, 1875 »Songs of Two Nations«, 1876 »Erechtheus«, en Tragedie i Æschylos's Stil (oversat paa Dansk af Edv. Lembcke 1877), 1878 »Second Series of Poems and Ballads« 1880 »Songs of the Spring Tides« og »Studies in Song«, 1882 »Tristram of Lyonesse and other Poems«, 1883 »A Century of Roundels«. Marie Stuarts Historie har han behandlet i en Tragedie-Trilogi: »Chastelard« (1865), »Bothwell« (1874) og »Mary Stuart« (1881). S. er det yngre Englands største Digter; med excentrisk Genialitet træder han hensynsløst i Skranken mod det officielle Philisteri og den respectable Pænhed; sværmersk Begejstring for den klassiske Oldtid, en skjælvende Lidenskab vexler med de fineste og yndefuldeste Toner; en Hang til at skildre det bizarre og uregelmæssige i Phantasien, Naturen og Historien og de smertelige Overgangsperioder i denne sidste (»Hymn to Proserpine«) kommer til Orde i de mest musikalske og tankevægtige Vers, der med en vidunderlig Lethed føje sig efter Digterens stærkt bølgende og svingende Stemninger. Foruden som Digter har S. stor Betydning som Kritiker, med ensidige, men geniale Synsmaader, fremsatte i et Sprog, fuldt af Sjæl og dirrende af Liv. Af hans Arbejder paa dette Omraade kunne mærkes: »William Blake« (1867), »George Chapman« (1875), »Essays and Studies« (1875), »A Note on Charlotte Brontë« (1877) og »A Study of Shakespeare« (1880).

Svindsot, s. Tæring.

Svinefylking, s. Fylke.

Svinemel, meget urene og klidholdige Melsorter, der fremkomme dels ved Afskalning af Sæd (s. Gryn), dels ved Melmaling, idet man ikke ganske undgaar at male Kliden med.

Swinemünde, befæstet Stad i den preussiske Prov. Pommern, ved Obermundingen Swines Udløb i Østersøen, 8 M. n. n. v. for Stettin, med 9,000 J., Havn af 25 F.s Dybde og stærkt besøgte Søbade. Den er Udhavn for Stettin.

Svinesund med dets Fortsættelse Iddefjorden er en trang Fjord, som fra Skagerak trænger henimod 4 M. (30 Kilom.) ind paa den nuværende Grænse mellem Norge og Sverige.

Sving, en Krumtap til at sætte en Mechanisme i Bevægelse ved Menneskekraft. Skjønt S. i de forskjellige Stillinger modtager en temmelig forskjellig Kraft, naar det ikke drejes af en Mand, der er meget øvet i dette Arbejde, er det som oftest det bekvemmeste og derfor hyppigste Modtagelsesorgan for Menneskekraft, ligesom det, naar Dimensionerne og Hastigheden vælges godt, hører til de fordelagtigste.

Svingbasse, en meget let og lille Kanon, som med sine Tapper hviler i en Gaffel, der er plantet paa en Skibsræling eller et Brystværn, saa at Kanonen let kan drejes i hvilken som helst Retning. Ordet kommer af den i det 16de Aarh. brugelige Benævnelse „Barse" eller „Basse" for en Art smaa Smeddejærns Kanoner, der netop brugtes som Rælingsstykker ligesom senere de metalstøbte Falkonetter og Haubitser.

Svingel (Festuca), en til Topgræsserne henhørende Slægt med flerblomstrede Smaaax og i Regelen stakbærende Avner, af hvilken der forekommer flere Arter her i Landet, saaledes Eng-S., en af de vigtigste Enggræsser, samt Faare-S. og flere andre, mere stivbladede Former, der ere almindelige paa sandede og tørre Steder og der have Betydning som Fodergræsser, navnlig for Faar.

Svinghjul. Naar den Kraft, der skal sætte en Maskine i Bevægelse, virker stødvis, eller naar Maskinen gjør en vexlende Modstand, kan der ikke finde nogen absolut jævn Bevægelse Sted; men man kan nærme sig dertil ved i slige Tilfælde at forsyne Maskinen med et S., der virker i Forhold til sin levende Kraft. Denne forholder sig som Størrelsen af de roterende Masser og som Kvadratet af Hastigheden af disse. Man giver derfor S. en tyk Krans og en stor Omdrejningshastighed; men den i ethvert givet Tilfælde nødvendige Størrelse afhænger af mange Omstændigheder, bl. a. af den Grad af Jævnhed i Hastigheden, Arbejdet kræver. **Svingkugler** kaldes de ingenlunde altid kugleformede Vægte, der anbringes paa de to Arme af Skrueslagpresser (f. Ex. de gamle Møntpresser) for ved deres levende Kraft at give et ret virksomt Slag.

Svingkraft er i Mechaniken et System af to lige store, parallelt og i modsat Retning virkende Kræfter, der virke paa to forskjellige, med hinanden fast forbundne Punkter. S.s Arm er den vinkelrette Linje imellem de to Kræfter, dens Moment er Produktet af Armen og ēn af de to Kræfter. En S. kan flyttes hen til andre Angrebspunkter, der ere i fast Forbindelse med de tidligere, naar S.s Plan ikke drejes, og Kraft og Arm kunne forandres, naar blot Momentet bliver uforandret.

Svingkøller (Halteres), nogle hos Diptererne (Fluerne) forekommende, smaa, kølleformede Legemer, som holdes i en vibrerende Bevægelse og omtrent indtage de manglende Bagvingers Plads, hvorfor de af nogle antages for at være Omdannelser af disse.

Svingninger, Oscillationer, Vibrationer, kaldes de Bevægelser, der foregaa omkring bestemte Ligevægtsstillinger. Et Penduls Bevægelser ere S., idet Pendulet bevæger sig frem og tilbage om den Stilling, det har, naar det er i Ro; om disse S. gjælder det, at de ere ligetidige (isochrone), og herpaa beror Pendulets Anvendelse til at regulere et Urs Gang. Om **Svingningernes Midtpunkt** f. **Pendul**. En lignende Art af Bevægelser kunne elastiske Legemer eller deres enkelte Dele udføre; medens det ved Pendulet er Tyngdekraften, som holder Bevægelsen i Gang, er det her Legemets Elasticitet; bringes en fastspændt Metalfjeder ud fra sin Hvilestilling, saa dens enkelte Smaadele andre Stillinger til hinanden, og naar Fjederen saa overlades til sig selv, søge Smaadelene hen til de gamle Stillinger, men de ankomme til dem med en vis Fart og overskride dem derfor; naar dette er sket, bliver Hastigheden formindsket, den bliver Nul, og Elasticiteten fører da Smaadelene til den modsatte Side; saaledes kan Fjederen svinge længe frem og tilbage, før den standser. En elastisk Strængs Svingninger anvendes i Musiken. En Stræng kan svinge paa 2 Maader: enten kan man føre et Punkt af Strængen lidt ud fra sin Plads i Strængens Længderetning, og naar det da slippes, vil saa vel dette Punkt som alle de andre komme til at udføre Længdesvingninger; eller man kan flytte Punktet ud tvers paa Strængens Længderetning, og der vil saa, naar det slippes, blive udført Tværsvingninger; det er de sidste, der benyttes i Musiken. Ere Strængens S. tilstrækkelig hurtige, høres der en Tone; Antallet af S. i 1 Sekund (Svingningstallet) staar i ligefremt Forhold til Kvadratroden af den Kraft, med hvilken Strængen er spændt, men i omvendt Forhold til Strængens Længde, til Kvadratroden af dens Tværsnit og af dens Vægtfylde. — **Lydens Forplantning** igjennem Legemerne sker derved, at disses enkelte Dele sættes i S.; saaledes svinge Luftdelene frem og tilbage, naar Lyden gaar igjennem Luften; svingende Luftsøjler frembringe de Toner, som Orgelpiberne give. Man taler om Lydbølger, naar Lyden forplanter sig fremefter; Luftdelene sættes successive i S., og i et vist Øjeblik ville derfor nogle gaa imod hinanden, andre gaa fra hinanden; paa det første Sted opstaar der en Fortætning, paa det sidste en Fortynding; i et vist Øjeblik er der derfor langs en Retning, i hvilken Lyden forplanter sig, en Række af skiftevis Fortætninger og Fortyndinger, desto nærmere hinanden, jo hurtigere S. foregaa. — Naar den samme Række af Smaadele i et Legeme, f. Ex. Luftdele, samtidig træffes af to imod hinanden gaaende svingende Bevægelser, Bølger, sker der et Vexelindgreb; ere de to Bevægelser ens, opstaar der staaende S. eller Bølger, idet der vil være en Del Punkter, som ligge i den indbyrdes Afstand af ½ Bølgebredde, hvor der stadig er Ro, og som kaldes Knudepunkter, og imellem dem ville Delene udføre Bevægelser; disse Dele kaldes **Svingningsbuge**.

Svir, Flod i Rusland, danner Onega Søens Afløb til Ladoga Søen.

Svogerskab, det Familieforhold, der ved et Ægteskab (lovligt S.) eller ved en Kjønsforbindelse uden for Ægteskab (ulovligt S.) opstaar mellem den ene Part og den anden Parts Beslægtede. Middelbart S. er Forholdet mellem Parternes Slægtninge indbyrdes, og Forholdet mellem den ene Part og den anden Parts Besvogrede kaldes S. af 2det Slags.

Svolder, efter de islandske Sagaer en lille Ø ved Rügen, efter Saxo en Havn ved samme, bekjendt af Søslaget 9 Sept. 1000, hvor Olaf Tryggvesøn med kun 11 Skibe længe modstod sine 3 Fjenders, Svend Tveskjægs, Oluf Skötkonungs og Erik Haakonssøns talløse Overmagt; da hans Fjender efter at have ryddet hans andre Skibe ogsaa vare i Færd med at erobre hans Kongeskib „Ormen Lange", sprang han over Bord og omkom.

Svornik ell. Isvornik, Stad i den under østerrigsk Højhed staaende tyrkiske Prov. Bosnien, ved Floden Drinas venstre Bred, 10 M. n. ø. for Sarajevo med 10,000 J., overvejende Tyrkere. Handel med Tømmer og Brænde og Bjærgværksdrift paa Bly.

Svovl, S, et Grundstof (Metalloid), der har været kjendt fra de ældste Tider. Allerede Homer omtaler det, og hos de gamle Chemikere og Alchemister spiller det en vigtig Rolle; dog bruge disse ogsaa ofte Navnet som en Betegnelse for alt brændbart. S. forekommer i stor Mængde og meget udbredt i Naturen, dels gedigent, især i Nærheden af Vulkaner, dannet ved Iltning af Svovlbrinte, dog ogsaa i Gipsog Lerlag, dannet ved Reduction af svovlsure Salte, dels i Forbindelser, især Svovlmetaller (f. Ex. Svovlkis, Kobberkis, Magnetkis, Zinkblende, Blyglans) og svovlsure Salte (f. Ex. Anhydrit, Kieserit, Gips, Cølestin, Tungspat), dog ogsaa i mange organiske Forbindelser (f. Ex. Albuminstoffer, Haar, flygtige Oljer, især hos Korsblomstrede og hos Løg). Sicilien leverer, især fra Egnene om Girgenti, Catania og Licata, 2—300,000 Tons aarlig og tilfredsstiller største Delen af Forbruget. S. vindes især af det gedigne S., som man skiller fra Urenheder dels mechanisk, dels ved et Slags Udsmeltning, idet man opstiller Raamaterialet omtrent som en Mile inden for en lav Mur paa et skraat Underlag og tænder denne calcarone ved at kaste antændt Straa ned gjennem de udsparede lodrette Skorstene, hvorved det udsmeltede S. flyder ud; dels ved en temmelig raa Destillation. Ogsaa af Svovlkis vindes

en Del S. ved Ophedning i næsten horizontale Lerrør uden Luftens Adgang. Dog tillader praktiske Hensyn kun at vinde 13 til 14 pCt. S. af Svovlkisen, skjønt den indeholder 58,8 og ved Ophedning uden Luftens Adgang kan afgive Halvdelen. Til mange Anvendelser, især til Krudt, maa det saaledes vundne Raasvovl raffineres. I dette Øjemed ophedes det i tykke Støbejærnsretorter til Kogning. Dampene ledes da ind i store, murede Rum, hvor de, blandede med den kolde Luft, fortættes dels til et fint, gult Pulver, Svovlblomster, Svovlblomme, Flores sulfuris, dels til smeltet S., der samler sig paa Bunden, tappes ud og støbes i koniske Fyrretræs Former til runde Stænger, Stang-S. Ved Destillationen iltes dog altid lidt S. til Svovlsyrling og Svovlsyre, saa at Handels-Svovlblomster gjærne indeholde 0,0015 til 0,003 Svovlsyre, der dog kan fjærnes ved Vaskning med Vand. Almindeligt S. er gult, sprødt, leder Varme og Elektricitet slet, smelter ved 114°,5 til en tynd, gul Vædske, som ved stærkere Ophedning bliver tykflydende, ved omtr. 300° igjen tyndflydende og ved 448° koger til en brungul Damp. Denne Modification af S., som er den samme, hvori det forekommer i Naturen, har en Vægtfylde af 2,05, er opløseligt i Svovlkulstof og krystalliserer ved Fordampning af denne Opløsning i samme Form som det naturlige. Ved langsom Afkøling af smeltet S. dannes derimod klare, bøjelige Prismer af et ganske andet Krystalsystem, af Vægtfylde 1,96; dog gaa disse under 96° meget snart over til den først nævnte Modification, idet de blive nigjennemsigtige. Omvendt gaa de først nævnte Krystaller over 96° snart over til det andet Slags. Hældes stærkt ophedet S. i koldt Vand, stivner det til en sej og elastisk Masse, der langsomt hærder. Dette amorphe S. er delvis uopløseligt i Svovlkulstof, men gaar ved Opvarmning til 80° under Varmeudvikling igjen over til almindeligt S. Det elastiske S. anvendes en Del til Afstøbning af Medailler o. lign. S. anvendes især til Svovlsyre (s. nedenf.), Krudt, Svovlstikker, Vulkanisering af Kautschuk, til medicinsk og chemisk Brug. Antændt S. brænder med blaa Flamme til Svovlsyrlingluft, hvis ubehagelige Luft er vel kjendt. Med Brint forener det sig vanskelig til Svovlbrinte. I øvrigt forener det sig directe med næsten alle Stoffer, der forene sig directe med Ilt (Kulstof, Phosphor, Metaller); ogsaa med Chlor, Brom, Jod forener S. sig directe. Med Ilt og Brint danner S. en stor Mængde Syrer, af hvilke de vigtigste ere Svovlsyrling, H_2SO_3, Svovlsyre, H_2SO_4, Svovlundersyrling, $H_2S_2O_3$ (s. nedenf.) Af Svovlmetallerne (Sulfider) spille mange en saare vigtig Rolle som Malme, saaledes Kobberkis, Kobberglans, Blyglans, Sølvglans, Zinkblende, Cinnober; ogsaa Arsen, Antimon, Kobolt, Nikkel o. fl. a. Metaller vindes væsentlig af deres naturlige Svovlforbindelser. Af Metalsaltenes Opløsninger udskilles Svovlmetaller hyppig ved Tilledning af Svovlbrinte, sandsynlig i Form af Hydrater, med meget charakteristiske Farver og Opløselighedsforhold, hvorved de blive særdeles vigtige for den analytiske Chemi. Svovlmetallerne ere i Almindelighed uopløselige i Vand. Sulfiderne af nogle lette Metaller (Alkalimetaller, Baryum, Strontium) sønderdeles af Vand under Dannelse af Hydrater og Sulfhydrater, f. Ex. $K_2S + H_2O = KOH + KSH$. Nogle Svovlmetaller minde i deres chemiske Forhold nærmest om Syreanhydrider (især Svovlforbindelserne af Platin, Guld, Tin, Antimon, Arsen), andre nærmest om Baseanhydrider (Svovlforbindelserne af de fleste øvrige Metaller). De første (Sulfosyrer) forene sig med de sidste (Sulfobaser) til Forbindelser, der have Charakter af Salte (Sulfosalte), i hvilke Ilten er erstattet af S. Af disse sidste forekomme flere naturlig som vigtige Malme. De Sulfosalte, hvori det ene Led er et Sulfid af et Alkalimetal eller af en alkalisk Jordarts Metal, ere opløselige i Vand. De opløselige Svovlmetaller kunne opløse mere Svovl og derved danne en hel Række højere Sulfider. Af Kalium kjendes saaledes K_2S_2, K_2S_3, K_2S_4, K_2S_5. Opløsningerne af disse ere gule. De dannes ogsaa ved Indvirkning af Luft (d. e. Ilt og Kulsyre) paa Opløsninger af de lavere Sulfider. S. minder i sine chemiske Forhold mest om Ilt, og til næsten alle Iltforbindelser kjendes tilsvarende Svovlforbindelser: H_2O og H_2S, H_2O_2 og H_2S_2, CO_2 og CS_2, C_2H_6O og C_2H_6S, SnO og SnS, SnO_2 og SnS_2 osv.; men i andre Henseender nærmer S. sig til to andre Grundstoffer, Selen og Tellur, saaledes at der ogsaa her, og da navnlig mellem S. og Selen, kan paavises en Mængde Analogier. **Svovlalkohol**, gammelt Navn for Svovlkulstof. **Svovlammonium**, $(NH_4)_2S$, kan faas i Krystaller, naar 2 Rumfang tør Ammoniak og 1 Rumfang tør Svovlbrinte blandes ved lav Temperatur, men har kun liden Interesse. I Almindelighed forstaar man (skjønt mindre correct) ved S. en Opløsning af lige Moleculer Ammoniumhydrat, NH_4OH, og **Svovlbrinteammonium**, Ammoniumsulfhydrat, NH_4HS, som faas ved at mætte Ammoniakvand med Svovlbrinte og derpaa tilsætte lige saa meget Ammoniakvand, som der anvendtes til Mætningen. Det er en højst ildelugtende, farveløs Vædske, der under Luftens Indvirkning bliver gul, idet der herved dannes en højere Svovlforbindelse af Ammonium ($2NH_4HS + O = (NH_4)_2S_2 + H_2O$), der ogsaa opstaar, naar man opløser Svovl i S. I den analytiske Chemi spiller S. en saare vigtig Rolle, idet det opløser de elektronegative Svovlmetaller (d. e. dem, der have Charakter af et Syreanhydrid), ligesom en Del Metalsalte, som ikke eller dog kun ufuldstændig udskille Svovlmetal med Svovlbrinte, let gjøre det ved Tilsætning af Svovlammonium (saaledes Zink-, Mangan-, Jærn-, Kobolt- og Nikkelsalte). I mange Tilfælde forholder Svovlammonium sig over for Metalsalte ganske som Ammoniak, idet da Svovlbrinten udvikles: $NH_4HS = NH_3 + H_2S$. Af Aluminium-, Chromsalte o. m. a. udskiller S. saaledes ikke Svovlmetaller, men Iltehydrater. **Svovlbrinte**, H_2S, en farveløs Luftart af stinkende Lugt (som raadne Æg), virker, indaandet i større Mængde, giftig, opløses i omtr. $\frac{1}{3}$ til $\frac{1}{4}$ Rumfang Vand og lader sig ved lav Temperatur og stærkt Tryk bringe i flydende, ja i fast Form.

Svovlbrintevand anvendes meget i den analytiske Chemi; det lugter som S., men maa anvendes friskt, da S. deri ved Luftens Adgang saare let iltes til Vand og Svovl. Ved Nærværelse af porøse Stoffer kan S. ilte sig til Svovlsyre: $H_2S + 4O = H_2SO_4$. Tøjer, dyppede i Svovlbrintevand, blive derfor møre i Luften. Svovlbrinteholdigt Vand forekommer ogsaa naturlig (Svovlvand). S. fremstilles ved Indvirkning af Syrer paa visse Svovlmetaller (især anvendes svag Svovlsyre og Svovljærn), idet som sædvanligt Brint og Metal bytte Plads. I Naturen dannes den hyppig ved Forraadnelse af organiske Legemer (Æggehvidestoffer, Tang). Ved Kysten, hvor Tangen raadner, mærker man derfor meget almindelig Lugt af S., ligesom Sølvtøj der let anløber, idet der dannes sort Svovlsølv. Ved Kogning af Sølv med Æg, hvis Æggehvide coagulerer under svag Udvikling af S., eller med (ikke ganske friske) Muslinger finder det samme Sted. S. anvendes meget i Chemien, navnlig til at adskille Metallerne fra hverandre. Nogle af disses Salte udskille nemlig selv i sur Opløsning Svovlmetaller ved Tilledning af S. (især Platin, Guld, Tin, Arsen, Antimon, Kviksølv, Sølv, Bly, Vismut, Kobber, Cadmium); andre, hvis Svovlmetaller ere opløselige i Syrer, fældes først i alkalisk Opløsning af S. (saaledes især Zink, Mangan, Jern, Kobolt, Nikkel); atter andre fældes slet ikke af S. (saaledes især Alkalimetallerne og de alkaliske Jordarters Metaller). Herved bliver det muligt at dele Metallerne i 3 Grupper. Men da de paa denne Maade dannede Bundfald tillige hyppig have charakteristiske Farver (saaledes er Svovlarsen citrongult, Svovlantimon appelsinrødt, Svovlbly o. m. a. sorte, Svovlmangan hudfarvet, Svovlzink hvidt), bliver S. endnu vigtigere for den analytiske Chemi, hvorfor et constant virkende Svovlbrinteapparat til Udvikling af S. er uundværligt i ethvert chemisk Laboratorium. S. er brændbar; den brænder med blaa Flamme til Vand og Svovlsyrlingluft. Den er et kraftigt Reductionsmiddel, idet Svovl og Brint ere løst forbundne og Brinten derfor næsten virker som in statu nascendi (s. Chemisk Forbindelse), medens Svovlet udskilles som saadant. **Svovlcyanforbindelser**, Rhodanforbindelser, ere aldeles analoge med Cyansyreforbindelserne. Den vigtigste er Svovlcyankalium, s. Cyan. Isomere med de svovlcyansure Ætherarter ere de saakaldte Sennepsoljer, mellem hvilke den almindelige flygtige Sennepsolje er den vigtigste. **Svovlkulstof**, Alcohol sulfuris, CS_2, dannes ved at ophede Kul til Rødglødhede i en Strøm af Svovldamp, fortætte Destillatet ved stærk Afkøling og rense det ved Omdestillation. Farveløs, stærkt lysbrydende Vædske, der i ren Tilstand lugter ætherisk, i uren højst modbydelig. Kogepunkt 46°, Vægtfylde 1,29. Uopløselig i Vand; kan blandes med absolut Alkohol og Æther. S. brænder med blaa Flamme til Svovlsyrling og Kulsyre; blandet med Luft exploderer Dampen ved Antændelse; blandet med Kvælstoftveilte giver Dampen ved Antændelse et blændende Lys, der bruges i Photographien. S. opløser Svovl, Phosphor, Brom, Jod, Kautschuk, Harpixer, Oljer og andre Fedtstoffer. Den anvendes derfor til at udtrække Oljer af Frø, Fedtstoffer af Knogler, til Opløsning og Vulkanisering af Kautschuk. Svovlkulstofdamp virker giftig (anvendes til at dræbe Larver og Pupper) og desinficerende. Ligesom Kulsyre forener sig med Alkalihydrater under Udskillelse af Vand til kulsure Salte, saaledes forener S. sig med Sulfhydrater af Alkalimetaller under Udskillelse af Svovlbrinte til de saakaldte Sulfocarbonater eller svovlkulstofsure Salte. S. ogsaa Xanthogensyre. **Svovllever**, Hepar sulfuris, et Flersvovlkalium (s. Kalium), blandet med svovlsurt Kali; det er en brungul Masse, der tiltrækker Fugtighed og Kulsyre af Luften og derved udvikler Svovlbrinte. Sættes til en Opløsning af S. fortyndet Syre, saa iltes Kalium paa Vandets Bekostning og danner Kali, der gaar i Forbindelse med Syren, medens der udvikles Svovlbrinte og den øvrige Del af Svovlet udskilles som et fint, graalighvidt Pulver, **Svovlmælk**, præcipiteret Svovl, Lac sulfuris, der ogsaa kan fremstilles af andre Svovlforbindelser, f. Ex. Svovlcalcium, ved Tilsætning af Chlorbrintesyre. Det har faaet sit Navn af, at Vædsken ved Tilsætning af Syrer bliver uklar og hvid af udskilt, fint fordelt Svovl; S. bruges i Medicinen, fortrinsvis til Bade ved Hudsygdomme, Svovlmælk til indvendig Brug som et mildt Afføringsmiddel. **Svovlsalte** ell. Sulfosalte, s. Sulfid og Svovl; **Svovlsalt** er et gammelt Navn paa svovlsyrligt Kali. **Svovlsyre**, Vitriololje, H_2SO_4, findes enkelte Steder (f. Ex. Rio de Vinagre) fri (dog stærkt fortyndet) i Naturen, hyppig som Salte, s. Svovl. Paa Grund af dens store techniske Betydning fremstilles den fabrikmæssig i stor Mængde. Den rene S. er en farveløs, noget tyktflydende Vædske af Vægtfylde 1,84, og som ikke koger uforandret, idet den allerede ved 30° afgiver Anhydrid, saa at den ved Destillation giver den nedenfor omtalte Syre af Kogepunkt 338°. Den er uden Lugt, tiltrækker med største Begjærlighed Vand af Luften og forener sig med Vand under heftig Varmeudvikling og Sammentrækning. Skal S. blandes med Vand, bør S. altid i en tynd Straale under Omrøring hældes til Vandet; den omvendte Fremgangsmaade kan fremkalde Explosion. Den har selv i fortyndet Tilstand en stærkt sur Smag, i concentreret sønderdeler den saare mange organiske Legemer under Forkulning, er derfor ogsaa hyppig mørkfarvet paa Grund af tilfældig Indblanding af organiske Stoffer (Støv, Straa osv.), æder Huller i Tøj osv. S. fremstilles i det store ved Iltning af Svovlsyrling med Salpetersyrling eller Salpeterundersyre i Nærværelse af Vanddampe. Dog virker Salpetersyrlingen kun som et Overgangsled for Ilten, idet den vel afgiver Ilt til Svovlsyrling og Vand, men selv igjen optager Ilt af Atmosphæren, saaledes at det egentlig er dennes Ilt, der er Iltningsmiddel, medens i det mindste efter Theorien den samme Mængde Salpetersyrling kan bruges til Fremstilling af en ubegrænset Mængde S. Salpetersyrlingen fremstilles ved i Ildstedet at stille Kar med Salpeter og Svovlsyre eller ved at lade Salpetersyren flyde ud over en stor Over-

flade af Stentøj. I begge Tilfælde afiltes Salpetersyren af Svovlsyrlingen til Kvælstoftveilte, som optager Ilt af Luften og bliver til Salpetersyrling. Denne afgiver igjen Ilt til Svovlsyrlingen og bliver til Kvælstoftveilte osv. Svovlsyrlingen tilvirkes enten ved Forbrænding af Svovl eller af Svovlkis; Luften ledes ind i overordentlig store Blykamre, hvori samtidig indledes Vanddamp og Salpetersyrling, og her foregaar Iltningsprocessen. De undvigende Kvælstofilter indsuges af Svovlsyre, som risler ned over Cokes i det saakaldte Gay-Lussacs Taarn, og den nitrerede Syre bringes sammen med Kammersyren til Glovers Taarn (s. nedenf.), hvor den afgiver Kvælstofilterne, som optages af Luftblandingen og paa ny føres ind i Kamrene. Paa Kamrenes Bund samler sig en Syre af Vægtfylde 1,5 (Kammersyre), som inddampes enten ved at risle ned over Cinders og syrefaste Sten i det saakaldte Glovers Taarn, hvor den møder den varme Blanding af Svovlsyrling og Luft, før denne træder ind i Blykamrene, eller i flade Blypander til Vf. 1,7 og til sidst i Kar af Glas eller Platin til Vf. 1,8. Denne Syre (engelsk S.) kommer i Handelen i store Ballons, men er ikke ren (den indeholder f. Ex. Kul, Arseniksyrling, Kvæstofilter, svovlsurt Blyilte). Ved Destillation kan den renses, har da Vf. 1,842 og Kogepunkt 338°, men indeholder endnu 1,5 pCt. Vand. Ved Afkøling udkrystalliserer den rene Syre, som smelter ved 10,5°, men holder sig flydende langt under denne Temperatur. S. er en 2-basisk Syre, der derfor med mange Metaller danner 2 Salte, et surt og et neutralt. Næsten alle svovlsure Salte ere opløselige i Vand; kun de svovlsure Salte af Baryum, Strontium og Bly ere saa godt som uopløselige, de af Calcium og Sølv tungtopløselige. S. har en ualmindelig stor teknisk Anvendelse. Næsten alle flygtige Syrer vindes af deres Natriumsalte ved Destillation med S., saaledes Salpetersyre af Natronsalpeter, Saltsyre af Kogsalt, dog er i sidste Tilfælde Saltsyren egentlig Biprodukt, Hovedproduktet er det samtidig dannede svovlsure Natron, som nemlig omdannes til Soda. Til Fremstilling af fede Syrer (til Stearinlys og Sæbe), til at skille Guld fra Sølv og Kobber (s. Affinering), til Fremstilling af Superphosphater, Alun og Vitrioler, Bomuldskrudt og Nitrobenzol, til Raffinering af fede og flygtige Olier anvendes ligeledes megen S. Rygende S., Nordhausersvovlsyre (skjønt den ikke mere fabrikeres i Nordhausen), Pyrosvovlsyre, $H_2S_2O_7$, vindes ved Destillation af Jærnvitriol (heraf har S. Navnet Vitriololie, da al S. tidligere fremstilledes saaledes) eller bedre af basisk svovlsurt Jærntveilte eller saakaldet surt svovlsurt Natron (d. e. pyrosvovlsurt Natron), som nemlig ved Ophedning giver Dampe af Svovlsyreanhydrid, der opsamles i et Forlag med S. Brunlig, ætsende Olie af Vf. 1,9. Den ryger i Luften og krystalliserer ved Afkøling. Krystallerne smelte ved 35°. Ved Ophedning spaltes den i S. og Svovlsyreanhydrid. Rygende S. anvendes især til Opløsning af Indigoblaat. Svovlsyreanhydrid, vandfri S., SO_3, faas lettest ved Destillation af rygende S., bedst under Tilsætning af Phosphorsyreanhydrid. Farveløse Krystalnaale, der med største Begjærlighed og stærk Varmeudvikling forene sig med Vand til S., men for øvrigt kun have underordnet Interesse. **Svovlsyrling**, SO_2, en farveløs Luft (eller ved lav Temperatur, f. Ex. under — 8° eller stærkt Tryk en Vædske og ved meget lav Temp. et fast Legeme) af højst ubehagelig Lugt, dannes ved Forbrænding af Svovl i Luft eller Ilt eller ved at berøve Svovlsyre Vand og Ilt. Dette sidste kan ske ved at opvarme stærk Svovlsyre med forskjellige Metaller (f. Ex. Kobber) eller med Kul, men ogsaa simpelthen ved stærk Ophedning af Svovlsyre (eller svovlsure Salte). I det store (til „Svovling") og i Svovlsyrefabrikationen fremstilles S. derimod ved Forbrænding af Svovl eller Svovlmetaller (Svovlkis). S. absorberes ret rigelig af Vand, som derved faar S.s Lugt og Smag. Dette Svovlsyrlingvand optager meget let Ilt af Luften og danner Svovlsyre. Ogsaa af iltede Forbindelser kan S. iltes til Svovlsyre (s. d. A.) i Nærværelse af Vand. S. er derfor et vigtigt afiltende Middel i Chemien. Tør S. forener sig med tør Ilt ved Tilstedeværelse af findelt Platin og danner Svovlsyreanhydrid. Men ellers er S. ikke brændbar og nærer ikke Forbrændingen (Skorstensild slukkes ved, at man lader Svovl brænde paa Skorstenen). S. er et Syreanhydrid ligesom Kulsyre, og det danner en Mængde Salte, hvoraf dog kun sur svovlsyrlig Kalk har nogen Interesse, idet S. i denne Form er meget holdbar, let at transportere og at frigjøre, hvor den skal bruges. S. anvendes især til Svovlsyre (s. d. A.), dernæst til Blegning (af Silke, Uld, Badesvampe, Fjer, Lim, Strænge, Husblas, Straa, Kurvefletninger, Gummi). Som Blegningsmiddel virker S. snart afiltende paa Farvestofferne, snart forener den sig med dem til ufarvede Forbindelser. Desuden anvendes S. som Conserveringsmiddel (til Svovling) for Vin, Humle, comprimerede Grøntsager, Kjød, Sukkersaft, i Brændevinsbrænderiet for at forhindre Mælkesyregjæring i Mæsken og derved opnaa et større Udbytte, i Papirfabrikationen som Antichlor. **Svovlundersyrling**, s. Svovl. **Svovlundersyrligt Natron, svovlundersyrlet Natron**, s. Natrium. **Svovlæther**, d. s. s. Æther.

Svovlkis, Pyrit, et meget udbredt Mineral, der bestaar af 53 pCt. Svovl og 47 pCt. Jærn, krystalliserer i det regulære System og har Haardhedsgraden 6,5, saa at det kan ridse Glas og give Ild for Staalet. S. har messinggul Farve, og der udvindes deraf Svovl, Jærnvitriol og Brunrødt. Her i Danmark findes det ikke sjælden som nyreformede Knolde i Skrivekridtet og Rullestensleret; naar de forvitre ved Indvirkning af Vand og Luft, omdannes de til Jærnokker. Jvfr. Pyrit.

Svovlregn er ikke Regn af Svovl. Sagnet derom er opstaaet ved, at Blomsterstøvet af forskjellige Planter, især Pinus-Arter, stundom føres langt bort af Vinden.

Svovlstikker vare sædvanlig tilspidsede, flade Fyrretræspinde, dyppede i Svovl, og dannede et sjælden manglende Rekvisit ved de gamle Fyrtøjer (Staal, Sten og Svamp eller Tønder), der vare de eneste, man kjendte til noget ind i

dette Aarh., og som holdt sig i Brug meget længere. Om hvorledes man efterhaanden paa forskjellig Maade forbedrede Fyrtøjet og til sidst naaede til noget, der tilnærmelsesvis svarede til, hvad vi kalde S. (Fyrstikker, Tændstikker), s. Chemisk Fyrtøj. Den Fejl, de saakaldte Lucifer matches havde, hyppig at forbrænde med et Slags Explosion, i Forbindelse med Brandfaren ved deres Transport, gjorde, at man 1835 erstattede det chlorsure Kali i Satsen med en Blanding af Mønje og Brunsten; senere anvendtes brunt Blyoverilte eller en Blanding af dette eller Mønje med Salpeter, og først fra nu af var det, at Fabrikation af S. antog enorme Dimensioner. Efterhaanden indførtes væsentlige Forbedringer. Lugten af Svovlsyrling undgik man ved at dyppe Pindene i Vox, Stearin eller Paraffin i Stedet for i Svovl. For at beskytte dem mod Fugtighed og give dem et smukkere Udseende overtrak man Satsen paa de bedre S. med en Fernis eller Lak. Den overordentlige Fare, Fabrikationen af S. med almindeligt Phosphor medførte, især for Arbejdernes Sundhed (s. Phosphorforgiftning), førte til et af de største Fremskridt, nemlig at anvende amorpht Phosphor i Stedet for almindeligt og at anbringe det amorphe Phosphor (blandet med Svovlantimon) paa Strygefladen i Stedet for i Satsen. Satsen i disse saakaldte Sikkerhedstændstikker (Antiphosphorfyrstikker) bestaar af en Blanding af chlorsurt Kali, Jærntveilte (Glaspulver), tvechromsurt Kali, Svovlantimon og Gummi eller Dextrin. Nærmest Satsen ere de i Almindelighed gjennemtrængte med Paraffin, og for at hindre Tændstikkerne i at gløde, efter at Flammen er slukket, gjennemtrænges de med en Opløsning af svovlsur Lerjord eller Borsyre. Den Mangel ved Sikkerhedstændstikkerne, at de kun kunne afstryges paa bestemte Flader, har man i den nyeste Tid søgt at hæve ved at anbringe det røde Phosphor i selve Satsen; og endelig har man søgt aldeles at undgaa Phosphoret ved til Sats at bruge en Blanding af svovlundersyrligt Blyilte og chlorsurt Kali, men ingen af disse Forandringer har vundet almindeligt Bifald. I Stedet for Træ anvendes til Luxustændstikker, især i Frankrig og Italien, tynde Voxkjærter.

Svovlvande kaldes Kilder, der indeholde Svovlbrinte eller Svovlforbindelser, der let udvikle Svovlbrinte (f. Ex. Svovlnatrium og Svovlcalcium). De bruges baade til Drikkecur og til Bade imod Gigt, Hudsygdomme, Syphilis osv. Til de mest bekjendte S. høre Aachen, Baden ved Wien, Pyrenæerbadene (f. Ex. Bagnères de Luchon, Eaux bonnes osv.), Sandefjord o. a.

Svulst, Tumor, i Lægevidenskaben en sygelig Forøgelse af et Organs eller en Legemsdels Omfang, i snævrere Betydning en mere eller mindre afgrænset Knude, opstaaet ved en sygelig Nydannelse af mere eller mindre sammensatte Væv og til en vis Grad førende en selvstændig Tilværelse i Organismen, men dog levende og voxende paa dennes Bekostning. Der gives en Mængde forskjellige Arter af saadanne S., der snart frembyde en større eller mindre Lighed med Legemets normale Væv (Fedtsvulster, Fibromer, Ben- og Brusksvulster osv.), snart have et fra disse forskjelligt Udseende (Kræft, Sarkom osv.). S.s Indflydelse paa og Betydning for Organismen er yderst forskjellig. Nogle (godartede) S. kunne let og fuldstændig fjærnes ved Operation (Exstirpation) eller bæres hele Livet igjennem uden at voxe eller foraarsage videre Besvær, eller i det højeste kun genere ved deres Størrelse eller uheldige Sæde. Andre blive derimod i høj Grad farlige enten ved at ødelægge Organer, der ere vigtige for Livet, eller ved at hindre dem i deres Virksomhed ved det Tryk, de udøve (Hjærnesvulster), eller endelig ved at S. i sig selv er af en ondartet Charakter, hvorved man forstaar, at den ikke alene har Tilbøjelighed til hurtigt Henfald og Dannelsen af Saar, der gribe om sig og ligesom æde Omgivelserne bort, men ogsaa medfører lignende S. i nærliggende Lymphekjertler eller længere bortliggende Organer (Metastaser), efter nogen Tids Bestaaen desuden medfører en udtalt Kachexi og endelig hurtig vender tilbage, efter at den er fjærnet ved Operation. Aarsagerne til Svulstdannelsen ere kun meget ufuldstændig kjendte; kun i de færreste Tilfælde er det til en vis Grad sandsynligt, at mechanisk irriterende Momenter spille en Rolle i denne Henseende. For flere Svulsters Vedkommende (især Kræft) gjør et arveligt Anlæg dertil sig gjældende.

Svælg, den aflange Sæk, der forbinder Spise- og Luftrøret med Mund- og Næsehulen og tjener til Passage saa vel for Føden som for den ind- og udaandede Luft. S. bestaar ligesom Spiserøret af en Muskelhinde, indvendig beklædt med en Slimhinde, der er en umiddelbar Fortsættelse af den, der beklæder de tilstødende Huler og Kanaler. I S.s øverste Del findes Næsehulens bageste Aabninger, i dets nederste Del bag Tungeryggen den af Strubelaaget dækkede Indgang til Strubehovedet. Ved Ganesejlet kan den øverste Del af S. under Nedsynkningen helt afspærres fra den nederste. Svælgsonde, s. Sonde. Svælgtænder kaldes hos Fiskene de Tænder, som sidde paa Svælgbenene ved Indgangen til Svælget; de ere ofte af større Betydning end Kjævernes og ere undertiden Knusetænder, der knuse Føden, førend den synkes, f. Ex. hos Læbe- og Karpefiske. De nedre Svælgknogler dannes af den femte, uudviklede, gjælleløse Gjællebue, de øvre af de 4 første Gjællebuers øvre, til Dels indbyrdes sammenvoxede Ender.

Sværd, s. Blanke Vaaben. S. kaldes ogsaa en sammenboltet Flade, der kan dreje sig om en solid Bolt ved den ene Ende, og som anvendes paa mindre, fladbundede Skibe (Smakker, Everter o. fl.) for at hindre disse i at drive under Sejlads tæt ved Vinden. De fires da ned paa den læ Side.

Sværdfisk (Xiphias), en Fiskegruppe af Makrelfamilien, omfattende Arter af anselig Størrelse, med smækker, tendannet Krop, høj Rygfinne og stor, dybt kløftet Halefinne; deres væsentligste Særkjende er dog Overkjævens Forlængelse til et sværddannet Næb. Arterne tilhøre de varmere Have; den almindelige S. (X. gladius), 10—12 F. lang, med kort Ryg-

finne, nøgen Hud, uden Bugfinner og med langt, fladtrykt, tveægget Sværd, forekommer i Middelhavet og Atlanterhavet indtil højt op paa den norske Kyst og viser sig ogsaa stundum ved de danske Kyster, i Regelen parvis. Den unge S. har tillige Underkjæven forlænget og en baade lang og høj Rygfinne. De rundnæbbede S. (Histiophorus, Tetrapturus) have en lang, hos nogle høj, hos andre lav Rygfinne, smalle Benskæl i Huden, lange, smalle, traad- eller baandformede Bugfinner og et kortere eller længere, trindt Næb; de bebo de varmere Strøg af begge de store Verdenshave, og det er dem, som stundum løbe sig fast med Sværdet i Skibe, naar de forfølge de andre Højsøfiske, der søge Ly mod dem bag ved Skibene. Navnet S. bruges ogsaa om Spækhuggeren, og i Fortællingerne om S. sammenblandes begge Dyreformer derfor ofte.

Sværdlilie, d. s. s. Iris.

Sværdriddere, Sværdbrødre, Sværdbærere ell. **Christi Riddere,** en gejstlig Ridderorden, der har Navn efter sin Ordensdragt, den hvide Kappe mærket med det røde Kors og Billedet af et Sværd. Ordenen stiftedes c. 1200 af Rigas Anlægger, Biskop Albert, for at udbrede Christendommen ved Østersøens østlige Kyster, og dens Stiftelse blev bekræftet af Pave Innocens III. Snart undertvang S. Lifland, Kurland og en Del af Estland (den nordlige Del af Estland, som Valdemar Sejer havde erobret, vedblev at tilhøre Danmark, indtil Valdemar Atterdag 1346 solgte den til de tyske Riddere), og 1237 sluttedes ved Pave Gregor IX.s Mægling en Overenskomst, hvorefter den tyske Riddersordens Stormester skulde udnævne en Ordensmester til at lede S.s Anliggender og styre deres Lande. Dog vedblev Ordensstaten at staa under Ærkebispen af Rigas Overhøjhed, ligesom de andre gejstlige Fyrster, Bisperne af Dorpat, Øsel og Kurland, vare uafhængige Valgfyrster. Ordenens Hovedsæde blev nu Riga, medens det tidligere havde været Borgen Wenden. Indre Stridigheder og Kampe med Russerne svækkede S.s Magt, som ogsaa truedes af de danske Konger, der stadig gjorde Fordring paa Estland. Ordensmester Walther af Plettenberg blev uafhængig af de tyske Riddere, da disses Stormester 1525 gjorde sig til verdslig Fyrste af Østpreussen; han indførte Reformationen i Lifland, Estland og Kurland, men allerede 1561 maatte Ordensmesteren Gotthard Kettler for at opnaa Polens Hjælp mod Russernes Anfald ved Overenskomsten i Vilna afstaa Estland og Lifland til Polen imod at beholde Kurland og Semgallen som verdsligt Hertugdømme under polsk Lenshøjhed.

Sværdsiden kaldes de mandlige Linjer i en Slægt, i Modsætning til de kvindelige, s. Spindesiden.

Svärdsmedaillen, indstiftet 1850 for den svenske Hærs og Flaades Mandskab, er af Sølv og bæres i Svärdsordenens Baand. De 200 ældste Indehavere af S. have Adkomst til en aarlig Pension. **Svärdsorden,** svensk militær Orden, indstiftet 1748 af Frederik I i to Grader, omfatter 7 Klasser: Commandeurer med Storkors (efter 1772), Commandeurer, efter 1873 delte i 1ste og 2den Kl.; Riddere med Storkors (1788 og efter 1814 delte i 1ste og 2den Kl., hvilke Udmærkelsestegn kun kunne tildeles dem, som i Krig have anført mindst en Bataillon); Riddere og endelig Svärdsmän (s. Svärdstecknet). Ordenskorset er et St. Andreaskors med kløvede Arme og Indskriften: »Pro patria«. Ordensbaandet er gult med blaa Kanter. De 14 ældste Commandeurer have en aarlig Pension af 300 Kroner. **Svärdstecknet,** Svärdsordenens Kors i Sølv, Udmærkelsestegn for fortjente Underofficerer af den svenske Hær og Flaade, indstiftedes 1850. De 60 ældste Indehavere af S., **Svärdsmän,** nyde en aarlig Pension.

Svævende Gjæld, s. Statsgjæld.

Svøbebrødre, s. Flagellanter.

Svømmeblære kaldes hos Fiskene en oven over Indvoldene, op imod Rygraden anbragt, luftfyldt Sæk, der i anatomisk (morphologisk) Henseende kan betragtes som svarende til de højere Dyrs Lunge. Dens Function synes væsentlig at være hydrostatisk, idet den bidrager til at formindske Fiskens Vægtfylde; undertiden virker den som et Slags Stemmeredskab eller som lydforstærkende Redskab (Maller, Knurhane); i øvrigt mangler den hos mange Fiskeformer (selv hos fortrinlige Svømmere som Makrelen), f. Ex. hos alle Tværmunde, og det er ikke sjældent, at af to hinanden nær staaende Fiskearter den ene har S., den anden ikke. Hos nogle er S. fuldstændig lukket (Fiske uden Luftgang), hos andre staar den ved en saakaldet Luftgang i Forbindelse med Spiserøret, s. Luftgang; hos enkelte af disse sidste er S. udbannet til Lunge (s. Lungefisk). Hos nogle, f. Ex. Karperne, er den ved en Indsnøring delt i to Dele, og hos flere staar den i Forbindelse med Øret paa en saadan Maade, at det maa antages, at den virker som et Lyden forstærkende Redskab.

Svømmefugle (Natatores, Anseres, Palmipedia), den Fugleorden, hvis almindelige Særkjende er, at Fødderne ere Svømmefødder, d. e. at Fortæerne ere forenede ved Svømmehud lige til Kløerne; i Regelen ere disse temmelig korte, butte og flade (sjældnere krumme og spidse), Bagtaaen er næsten altid lille, ofte aldeles rudimentær, ikke sjælden mangler den. Enkelte S. have Lappefødder, ligesom der ogsaa gives enkelte Vadefugle med Lappefødder eller med Svømmehud mellem Tæerne. Mellemfoden er i Regelen kort og kraftig, ofte mere eller mindre sammentrykt; Fjerklædningen naar aldrig helt ned til Hælen. Alt efter som Skinnebenet er mere eller mindre optaget i Kroppen og omsluttet af Bughuden, sidde Fødderne mere eller mindre langt tilbage, og Kroppen faar derved en mere eller mindre oprejst Holdning; jo mere Dykkeevnen er udviklet (s. Dykkere), desto længere rykke Fødderne tilbage, desto mere oprejst bliver Fuglens naturlige Stilling, naar den sidder, og desto ufuldkomnere dens Gang. Andre almindelige Træk hos S. ere den tætte, elastiske Fjerdragt, den stærke Dunudvikling, den rigelige Fedtafsondring af Halekjertlen og deres Tilbøjelighed til Fedme. S. tilhøre fortrinsvis de nordlige og sydlige koldere Have, mindre de mellemliggende varme; dog tælle ogsaa disse faa vel som Floder og

Indsøer talrige Beboere af denne Orden. I andre Henseender ere de meget forskjellige, saasom i Levemaade, Næbform, Flyve- og Svømmedygtighed: de fortrinligste Flyvere (f. Ex. Fregatfuglen) findes her ved Siden af „vingeløse“ Fugle (Pengvin, Gejrfugl). Som Fødemiddel have S. stor Betydning i det høje Norden (Grønland, Norge, Island, Færøerne, Skotland; s. Fuglefjeld). Man kan inddele dem i 6 Familier: 1) de aarefoddede ell. Pelikanfamilien; 2) de langvingede (Maager og Stormfugle); 3) Andernes Familie (Gæs, Svaner, Ænder osv.); 4) Lommerne (Lom og Lappedykker); 5) Svartfugle (Alker); 6) Luffegæs (Pengviner). De tre sidste sammenfattes ofte under Navnet Dykkerne.

Svømmekrabber (Portunus) kaldes de Krabber, som have et bredt, fortil buerandet, takket Skjold, og hvis Bagben ere brede og flade, randhaarede Svømmeben; de kunne derfor svømme, og nogle af dem tilhøre det aabne Ocean. Til Familien hører Slægten Carcinus (Strandkrabben).

Svømmer. Til Niveauvisere i Dampkjedler saa vel som til at dirigere automatiske Forsyningsapparater benyttes ofte S. Disse kunne gjøres af Sten, Jærn o. fl. og løftes ved en Modvægt, indtil S. er halvt over Vandet. Fra S. gaar en glat Kobbertraad op igjennem Kjedlens Laag, passerende en lille Stoppebøsse. Oftest ere S. dog lettere end Vandet; de bestaa da af en hul Kobberkugle, der sidder paa en Vægtstang, hvis Axel er forlænget ud gjennem en lille Stoppebøsse i Kjedlens Forside og bærer en Viser paa Ydersiden. **Svømmerhaner** tjene til at holde constant Vandspejl i en Beholder. Paa Vandet i denne svømmer en hul Kobberkugle, som ved en Vægtstang staar i saadan Forbindelse med Hanen, at denne aabner sig, naar Svømmeren synker, og lukker sig igjen, naar den stiger.

Svømmeredskaber findes hos mange Dyr i Skikkelse af Svømmefødder, Luffer, Finner, Svømmehale, Svømmeklokker osv. Mange Dyr kunne imidlertid svømme uden at være forsynede med særlige S. Svømmefødderne dannes hos Pattedyr, Fugle og Krybdyr i Regelen ved, at Huden forlænger sig ud imellem Tæerne, hos Leddyrene ved, at Foden bliver flad, bred og udstyret med stive Randhaar. Svømmeklokker findes hos Gopler og Blæregopler, det saakaldte Svømmesejl hos Muslingernes og Sneglenes Larver. Svømmehalen er altid bred og flad, men enten sammentrykt fra Siderne (Havslangernes, Bæverrottens) eller fladtrykt fra oven og neden (Bæverens, Hummerens Halevifte) og bevæges derfor enten fra Side til Side eller op og ned.

Syagrius, Søn af Ægidius, „Romernes Konge i Gallien“, Herre over Soissons, Paris, Orléans m. m., blev overvunden af Chlodevig i Slaget ved Soissons 486 og flygtede til den vestgotiske Konge Alarik II; men denne udleverede ham til Chlodevig, der lod ham henrette.

Sybaris, en By i Nedre-Italien, grundlagt c. 700 af Joner og Achæer. Den havde betydelige Besiddelser paa den calabriske Halvø og anlagde flere Kolonier, deriblandt Posidonia. Dens Indbyggere, **Sybariterne**, vare kjendte for deres Rigdom og Yppighed. 510 angreb disse Kroton, men bleve slagne af den berømte Athlet og Pythagoræer Kroton i et blodigt Slag, hvorpaa S. blev fuldstændig ødelagt. Systematiske Udgravninger paabegyndtes 1889.

Sybel, Heinrich v. [si], tysk Historieskriver, f. 2 Dec. 1817 i Düsseldorf, studerede Historie i Berlin under L. Rankes Vejledning og udgav allerede 1841 „Geschichte des ersten Kreuzzugs“, hvori han viste sig som en skarpsindig Kritiker. S. A. blev S. Docent i Bonn, optraadte 1845 skarpt imod Udstillingen af den hellige Kjortel i Trier og skrev „Entstehung des deutschen Königthums“ (2den Udg. 1881). Derefter blev han Professor i Marburg, deltog 1848—50 i den kurhessiske Landdag og i Folkehuset i Erfurt, men vendte derefter tilbage til sine videnskabelige Arbejder og skrev sit Hovedværk, „Geschichte der Revolutionszeit“ (1789—95, 3 Bd. 1853—60; 4de Opl. fortsat til 1800, 5 Bd. 1878—82). 1856 blev han Professor i München og Secretær for den historiske Commission til Udgivelse af Kildeskrifter og Fremstillinger af Tysklands Historie; 1859 begyndte han Udgivelsen af „Histor. Zeitschrift“, i hvilket han indførte mange ypperlige Afhandlinger (siden samlede i „Kleine hist. Schriften“, 3 Bd. 1863—69). 1861 vendte han tilbage til Bonn som Professor og vakte stor Opsigt og Modsigelse ved sit lille Skrift „Die deutsche Nation und das Kaiserreich“, der skarpt kritiserede det tyske Kejserdømme i Middelalderen. I et Par Aar var han Medlem af det preussiske Underhus og 1867 af den første nordtyske Rigsdag, hvor han hørte til de nationalliberale; han var igjen Medlem af Underhuset 1874—80 og en skarp Modstander af det klerikale Parti. 1875 blev han Directeur for Archiverne i Berlin.

Syd, **Sydpunkt**, s. Verdenshjørner. Jordens **Sydpol** er det ene Endepunkt af Jordaxen, modsat Nordpolen. Himlens S. er det Punkt, hvor den mod Syd forlængede Jordaxe skærer Himmelkuglen; den er ikke synlig over vor Horizont. S. Pol.

Sydafrikanske Republik, tidligere den transvaalske R., strækker sig fra Vaal Rivier, en Biflod til Oranje Rivier, i Syd ud over Vendekredsen til Limpopos Bredder i Nord, og fra de smaa hollandske Republiker Stellaland og Goosen samt Betschuanaland i Vest til Natal, Sululand og de portugisiske Besiddelser mod Øst; c. 5,700 □ M. med c. 375,000 J. Landet er en Højslette, der mod Øst begrænses af Dragebjærgene med Mauchspitze, 8,500 F.; det geographiske Midtpunkt er imidlertid Klipstabel, 6,000 F., vest for Dragebjærgene, hvorfra Umkomanzi flyder mod Øst til det indiske Ocean, Vaal mod Vest til Atlanterhavet og Olifant (Lepalub) mod Nord til Limpopo. Fra dette Knudepunkt breder Højsletten sig mod Syd til de Bjærge, hvor Oranjefloden har sit Udspring; mod Vest sænker den sig langsomt til Havet, og mod Nord falder den i Regelen med bratte Kløfter ned til lavere Sletter, medens Dragebjærgene mod Øst og Sydøst falde terrassevis ned til Kysten og Lavsletter omkring Limpopo adskille Højslettens Terrasser fra Kysten. Alle Sletterne vandes af Floder, som enten høre

til Baalflodens eller til Limpopos Omraade; kun mod Øst falde talrige Kystfloder directe i det indiske Ocean. Baalfloden, „den gule Flod", danner paa 70 M. Grænsen mod Oranjeflodens Republik; blandt dens nordlige Tilløb er Mooi Rivier, „den smukke Flod", den vigtigste. Limpopo, „Krokodillefloden", danner den største Del af Nordgrænsen. Kul, Jærn, Kobber, Bly, Tin, sølvholdigt Blyglans og Graphit findes i Mængde, fremdeles Sølv og Guld; hele denne Metalrigdom er dog endnu kun i ringe Grad bearbejdet paa Grund af den kostbare Transport. I Tiden fra 1873 til Udgangen af 1886 er der udført Guld til en Værdi af 11½ Mill. Kr. Klimaet er i det hele sundt; Østkysten er regnfuld, Højsletterne mod Vest regnfattige. Middeltemperaturen er omtr. 15°; Dragebjærgene ere om Vinteren hyppig klædte i Sne, hvorimod Frost er ukjendt paa Limpopos Lavsletter. Græsvæxten er frodig overalt i Sommerregnens Omraade (Sept.—Apr.). I Kløfterne og paa Dragebjærgenes Østskrænter findes pletvis Urskove, væsentlig bestaaende af Jærntræ og Gultræ, medens Mimoser, Akacier og Vortemælkstræer charakterisere Terrasserne. Majs, Hirse, Bønner, Ærter, Jordnødder, Meloner og Sukkerrør dyrkes. Dyreverdenen er den almindelige sydafrikanske; Antiloperne ere fremherskende, Springbukkene findes paa de græsrige Højsletter hyppig i Flokke paa 50,000 Stkr. Gnuer, Zebraer og Kvaggaer jages for Hudernes Skyld; Giraffer, Bøfler, Elefanter og Næsehorn ere blevne sjældnere, hvorimod Løver, Leoparder og Hyæner endnu ere talrige, ligesom Strudsen, hvis Fjer er en Udførselsgjenstand, Krokodiller og giftige Slanger; paa store Strækninger gjør Tsetsefluen Kvægavlen umulig. Af indfødte Husdyr forefandt Europæerne Hornkvæg, Faar, Geder og Hunde; Heste og Merinosfaar indførtes, og Kvæg- og Faareavl er Beboernes Hovederhverv. Den hvide Befolkning anslaas til 60—75,000, for største Delen reformerte Boers; den sorte Befolkning beløb sig 1886 til 299,800 af forskjellige Kafferstammer, særlig Betschuanere og Basutoer. Christendommen har kun delvis vundet Udbredelse trods de talrige Missionsstationer; største Delen af de sorte forholder sig fjendtlig over for de indtrængende hvide. Statsindtægterne udgjorde i Finansaaret 1886—87 6,982,000 Kr., Udgifterne 4,006,000 Kr., Statsgjælden 7,783,000 Kr., hvoraf de 4¼ Mill. Kr. skyldes England og skulle forrentes og afdrages i 25 Aar. Statsejendommene bestaa væsentlig i Jordegodser, hvis Størrelse 1882 er opmaalt til 5,661,000 Acres af 9,625,000 Kr.s Værdi. Udførselen gik op til 1,000 Tons. De vigtigste Udførselsgjenstande ere Kvæg, Korn, Huder, Frugter, Smør, Brændevin, Strudsfjer, Elfenben og Guld. Her findes ingen staaende Hær, men i Krigstilfælde opbydes samtlige Borgere. En Jærnbane fra Lorenzo-Marquez (i den portugisiske Koloni ved Delagoa-Bugten) til Republikens Hovedstad Pretoria, c. 75 Mil, er delvis anlagt og vil faa særlig Betydning for det metalrige District Lydenburg. En Telegraphlinje af 48 M.s Længde fra Pretoria til Newcastle i Natal blev delvis ødelagt af Boerne under Krigen. En anden Linje fra Heidelberg til Heilbron (i Oranjerepublikken) blev aabnet Aug. 1884, en tredje af 52 M.s Længde fra Pretoria til Guldminerne samt flere mindre betydende Linjer ere under Anlæg. — 1835—38 udvandrede mange Boers fra Caplandet, misfornøjede med det engelske Herredømme; de gik først til Natal (s. d. A.), senere under Pretorius's Ledelse hinsides Baalfloden, hvor de 1848 grundlagde den transvaalske Republik, hvis Uafhængighed England anerkjendte 1852. Efter langvarige Kampe havde Boerne nu fundet en ny Hjemstavn, hvor de under deres Fører Pretorius (d. 1853) indrettede sig og anlagde en Mængde smaa Byer (Potschefstrom, Pretoria, Rustenburg, Lydenburg); England saa imidlertid med Uvilje, at den t. R. søgte at aabne sig en Forbindelse ud til Delagoa-Bugt; Republikens uheldige Kampe mod Basutoerne gav et Paaskud til at skride ind, og 1877 indlemmedes den t. R. i Capkolonien; men Boernes Modstand nødte England til 1881 at slutte Overenskomst om en delvis Uafhængighed (s. Caplandet), der 1884 yderligere udvidedes. Republiken fik sit Omraade udvidet og fuldstændig indre Selvstyre samt Ret til at ordne sit Forhold til Oranje-Republiken. Kun i Forhold til andre Magter forbeholdt den britiske Regering sig at rejse Indsigelser, men den s. R., som den fra nu kaldtes, har imidlertid afsluttet Venskabs- og Handelstractater, bl. a. med Tyskland, og søger at støtte sig ved Forbund med Oranje-Republiken og de tre nye smaa Boers-Republiker. Den udøvende Myndighed er hos en Præsident, valgt for fem Aar, den lovgivende hos et „Volksraad" paa 44 Medlemmer.

Syd-Australien, en af de engelske Kolonier i Australien, indtager dettes midterste sydlige Del, omgiven af det indiske Ocean, Vest-Australien, Alexandraland, Queensland, Ny Sydwales og Victoria. 17,865 □ M. med 312,000 J. (1886), hvoraf 217,000 Protestanter og 43,000 Katholiker. Af denne Befolkning ere 203,000 fødte i Australien og 70,000 i Storbritannien og Irland. Antallet af australske Indfødte var i de beboede Districter c. 6,000. I Toaaret 1884—85 oversteg Udvandringen Indvandringen med c. 6,000 Mennesker. Sydkysten er indskaaren med talrige Bugter, af hvilke de betydeligste ere Spencer og St. Vincent; foran den sidste ligger den 20 M. lange og 6 M. brede Kænguruh Ø. Den østlige Halvdel er bjærgfuld. Flinderskjæden strækker sig her fra Østsiden af Spencer-Bugten mod N. op mod 30° s. Br. med Punkter indtil 3,000 F. Vest for den er et udbredt System af Søer eller rettere Moradser af foranderlig Størrelse. Den nordligste af disse, Eyre, ligger mellem 26° og 29° s. Br., kun 70 F. over Havet, har talrige Tilløb, er uden Afløb og har salt Vand af ringe Dybde. Syd for denne og i samme Højde over Havet ligger Torrens, der har Afløb til Spencer-Bugten, og v. for Torrens den store Gairdner Sø, 350 F. over Havet, tillige med flere mindre og afskaaren fra det ved Gawler Kjæden. Floden Murray ell. Gulba flyder gjennem Landets sydøstlige Del gjennem den lidet dybe Alexandrina Sø

ud i det indiske Ocean. Den nordvestlige Del er næsten ganske ubekjendt og kaldes sædvanlig No man's land (d. e. „Ingens Land“). Landbrug er Koloniens Hovederhverv og omfatter saa vel Kornavl (Hvede, Byg, Havre og Kartofler) som Kvægavl (baade Hornkvæg og Faar). Her er rige, stærkt bearbejdede Kobberminer og af andre Mineraler især Bly, Jarn og Vismut. Koloniens Statsindtægt 1885 udgjorde 41,5 Mill. Kr., hvoraf 14,5 Mill. Kr. Skatter; dens Statsgjæld var samtidig 306 Mill. Kr., for største Delen hidrørende fra Jærnbaneanlæg, Vej- og Havnebygninger. Indførselen 1885 havde en Værdi af c. 100 Mill. Kr., Udførselen ubetydelig mere. Den vigtigste Udførselsgjenstand er Uld, i Toaaret 1884—85 i alt 77 Mill. Kr. Ved Udgangen af 1885 var her 230 M. Jærnbane i Drift og under Bygning 154 M., og samme Aar var i Drift 1,150 M. Telegraphlinje med c. 2,000 M. Traadlængde. Hovedstad Adelaide med 68,000 J. Kolonien blev organiseret 1836.

Sydenham [siddenæm], en Commune s. for London, er bekjendt ved det her 1854 opførte saakaldte Krystalpallads (s. Paxton), der oprindelig er bygget af Materialet af den 1851 i Hyde-Park i London opførte Verdensudstillingsbygning, men senere betydelig udvidet, og som indeholder righoldige Samlinger saa vel af originale Kunstværker som ogsaa Copier af saadanne saa vel for Maler- og Billedhuggersom ogsaa for Bygningskunstens Vedkommende. Palladset er omgivet af en storartet Park med herlige Vandspring, der drives i Vejret ved mægtige Dampmaskiner. I Parken er i den nyere Tid anlagt et storartet Aquarium med Sødyr fra næsten alle Dele af Verden. Paa to Øer i den store Sø i Parken er fremstillet de forskjellige Formationer af Jordoverfladen med Afbildninger i naturlig Størrelse af de tilhørende undergaaede Dyrearter.

Sydenham, Thomas [s. o.], f. 1624 i Windford-Eagle i Dorsetshire, levede som praktiserende Læge i London og døde der 1689. Han søgte at rede Lægevidenskaben ud af de Vildfarelser, hvori Iatrochemien og Iatrophysiken havde bragt den, og i Stedet for bringe den tilbage til Hippokrates's rent praktiske Standpunkt. Han er den, der først ret har gjort opmærksom paa de acute Sygdommes epidemiske Optræden. Hans »complete works« udgaves i 2 Bd. 1848—50.

Sydøerne, s. Sydøerne.

Sydfrugter kaldes de til os fra Sydeuropa i frisk, tørret eller syltet Tilstand indførte Frugter: Appelsiner, Citroner, Figen, Mandler, Dadler o. a. Hovedhandelspladsen for S. i Mellemeuropa er Triest.

Sydhavet, ældre Benævnelse paa det store Ocean, bruges nu sædvanlig kun om dettes sydlige Del. **Sydhavssvindelen** (South sea bubble) kaldes den i England i Aarene 1719—20 stedfindende Speculationsperiode, der fornemmelig udgik fra det til at drive Handel paa Sydhavet oprettede Handelsselskab, som efter Regeringens Plan og med Parlamentets Samtykke var dannet 1711 af Statens Creditorer, hvis Fordring paa Staten af over 9 Mill. Lstl. blev forvandlet til Aktiecapital, hvorfor Selskabet blev udrustet med betydelige Privilegier, medens dog dets Virksomhed, trods den betydelige Capital, ikke kunde blive af stort Omfang, eftersom denne jo helt og holdent var udlaant til Regeringen, hvilket ligeledes blev Tilfældet med de 6½ Mill. Lstl., hvormed den 1719 forøgedes. Det følgende Aar fremkom yderligere en Plan til at befri Staten for dens betydelige Gjæld i Annuiteter, en Gjæld, som forrentedes og tilbagebetaltes i et bestemt Tidsrum med et aarligt Beløb af c. 800,000 Lstl., ved at Selskabet paatog sig denne Gjælds Indfrielse mod et bestemt Beløb. Denne Plans Antagelse af Parlamentet drev i kort Tid Selskabets Aktier op fra c. 100 til 325, til hvilken Pris nye Aktier tegnedes. Derefter fremlagdes nye Tegninger til stedse højere Cours, og 2 Juni 1720 var Coursen stegen til 820, hvorefter der atter blev udbudt 5 Mill. Lstl. til en Cours af 1,000. Det Speculationsraseri, som denne nyhre Coursstigning i Løbet af faa Maaneder havde frembragt, strakte sig nu til alle mulige Foretagender, og der blev, for at gjøre en Ende herpaa, udstedt en Parlamentsact, der erklærede alle Foretagender, som vare stiftede efter St. Hansdag 1719 under falske Paaskud, for ugyldige. Da Directeurerne for Sydhavsselskabet af Frygt for de andre Selskabers Concurrence fik denne Act, som i Begyndelsen lodes upaaagtet, særlig indskærpet, udbredte der sig en Panik, som hurtig udstrakte sig til ogsaa at omfatte Sydhavsselskabet, hvis Aktier fra en Cours af c. 1,100 i Juni sank til 820 22 Aug. og til 410 21 Sept., hvorefter de i de følgende 8 Dage gik ned til 175. Herved fremkaldtes en nyhre Panik, hvormed Svindelperioden endte.

Sydney [siddni], Hovedstad i Kolonien Ny Sydwales i Australien, paa Australiens Østkyst ved Havbugten Port Jackson, under 33° 55' s. Br., har med Forstæderne 224,000 J. (1881), uden disse 103,000. Anglicansk Bispesæde. Stadens ældre Del har snævre og krumme Gader, men den nyere, højere liggende Del er desto prægtigere og giver den ganske Udseende af en europæisk Storstad. Blandt de mange Pragtbygninger fremhæves Gouverneurens Pallads, Regeringsbygningen, Børsen, Bankerne, Parlamentet, flere Kirker, Universitetet, flere Caserner og en Mængde Privatbygninger. Foruden Universitetet er her flere højere Undervisningsanstalter med Bibliotheker og Samlinger, et stort australisk Museum, en herlig botanisk Have og et Observatorium. Staden har betydelig industriel Virksomhed, navnlig i Læder, Skotøj og Klæde, en fortrinlig Havn, der er tilgængelig for de største Skibe, og meget omfattende Handel. Koloniens Ind- og Udførsel, der næsten udelukkende foregaar her, havde 1885 en Værdi af henholdsvis 430 og 300 Mill. Kr. Omegnen er i det hele temmelig trist; dog findes her en stor Mængde Landsteder.

Sydow, Karl Leopold Ad., nyrationalistisk Theolog, f. i Charlottenburg 23 Nov. 1800, studerede under Schleiermacher, blev 1836 Hofpræst i Potsdam og 1846 Præst ved „Den nye Kirke“ i Berlin. 12 Jan. 1872 holdt han i den saakaldte Unionsforening et Foredrag „om

Christi overnaturlige Fødsel", som ved sin uforbeholdne Nægtelse af Underet vakte saa stor Opsigt, at hans kirkelige Foresatte foranstaltede en Undersøgelse af Sagen, der endte med, at han 5 Juli 1873 fik en skarp Irettesættelse. Kort efter tog han sin Afsked; d. 23 Oct. 1882.

Sydow, Th. Emil v., f. 1812, d. 1873 som Oberst i den preussiske Generalstab, gjorde sig fra 1838 bekjendt ved sine ypperlige „Wandkarte" og siden ved sit „Methodischer Handatlas für das wissenschaftliche Studium der Erdkunde" (30 Kort, 4 Opl. 1870), samt ved en Række andre kartographiske Arbejder (Oro- og Hydrograph. Atlas). S. gjaldt især for en Autoritet paa Militærgeographiens Omraade.

Sydpolarlandene. Medens det praktiske Formaal at finde en lettere Vej fra Atlanterhavet til det store Ocean end den omkring Cap Hoorn allerede kort efter Amerikas Opdagelse fremkaldte Undersøgelser af de nordlige Have, begyndte Expeditionerne til Udforskning af det sydlige Polarhav først med Cook, der paa sin 2den Rejse 1772—75 paa 3 Punkter overskred den sydlige Polarkreds uden dog at støde paa Land s. for 60° s. Br. Det yderste Punkt, han naaede, i Jan. 1774, ligger under 70° 10' s. Br. og omtr. 90° v. L., og han antog, at den Pakis, som her standsede ham, strakte sig lige til Sydpolen eller i alt Fald til det omkring denne formodede Fastland. Den næste Expedition udsendtes 1819 af Kejser Alexander I af Rusland under Bellingshausen, der paa sin 3-aarige Rejse overskred Polarkredsen paa 6 Steder og under 68° s. Br. opdagede Alexander Landet s. for Ildlandet og 20° vestligere, omtrent under samme Bredde, Peter I.s Land, som han fandt at være en Ø. 1822 drog Englænderen Weddel paa Sælhundefangst fra Syd Georgien i den sydlige Del af Atlanterhavet mod Sydpolen og naaede 74° 15' s. Br., hvor han til begge Sider af 15° v. L. i stor Udstrækning fandt et isfrit Hav med talrige Hvalfiske og uhyre Fuglesværme, hvilket han kaldte Georg IV.s Hav. 1831 opdagede Biscoe under Polarkredsen s. for Cap Hoorn Grahams Land og Biscoe Øerne og under samme Bredde, men 68° ø. L., Enderbys Land, som han gav Navn efter den engelske Familie, der havde udrustet Expeditionen. En østlig derfor liggende Ø blev 1834 opdaget af en engelsk Søfarende Kemp og blev opkaldt efter ham. I Aarene 1839—45 besøgtes Sydpolarhavet af engelske, nordamerikanske og franske Expeditioner. 1830 opdagede Englænderen Balleny den efter ham opkaldte vulkanske Øgruppe under Polarkredsen og 177° v. L. og paa samme Bredde de længere mod Ø. liggende Strækninger Clarie- og Sabrina- ell. Ballenyland. 1 Jan. 1840 afgik Franskmanden Dumont d'Urville fra Hobarttown paa Tasmania og opdagede under 158° ø. L. Adélielandet og Côte Clarie, af hvilke det første viste sig virkelig at være Land, medens det sidste kun frembød sig som en 130 F. høj Isvæg. Paa samme Rejse undersøgte han ogsaa nærmere de s. ø. og ø. s. ø. for Cap Hoorn liggende Øgrupper Syd Shetland og Syd Orkney. Omtrent samtidig, nemlig 29 Dec. 1839, forlod Amerikaneren Charles Wilkes med 4 Skibe Sydney i Australien og undersøgte den vidtløftige Kyststrækning, der nu bærer hans Navn, og som under Polarkredsen strækker sig fra 113° til 178° ø. L., og hvoraf enkelte Dele allerede tidligere vare besøgte af Balleny og Dumont d'Urville. Om imidlertid denne c. 400 M. lange Kyststrækning tilhører en sammenhængende Landstrækning eller bestaar af Øer, forblev uafgjort, ligesom ogsaa, om man ikke paa nogle Steder har antaget for Land, hvad der ikke var det. En glimrende Afslutning gav den ogsaa som Nordpolsfarer berømte Englænder Sir James Clarke Ross disse Opdagelser ved den Rejse, som han 1839—43 foretog med de to fra hans Onkel, Sir John Ross's Nordpolsfart bekjendte Skibe Erebus og Terror. Under uafbrudt Kamp med Ismasserne trængte han frem til 78° 10' s. Br., hvor han standsedes af en fast Isvæg af 150—300 F.s Højde. Han opdagede her mellem 70° og 78° s. Br. og 172°—178° v. L. Victorialandets Østkyst med en Række mægtige Bjærge, hvoriblandt Melbourne, henved 15,000 F., Vulkanen Erebus, 12,000 F., og endnu flere Bjærge og Vulkaner af lign. Højde. Han fandt ogsaa paa denne Rejse den magnetiske Sydpol under 75° 5' s. Br. og 171° 48' ø. L. og godtgjorde tillige, at den af Dumont d'Urville opdagede Strækning Joinvilles Land var en Ø af ringe Udstrækning. De senere af Englænderen Moore og Amerikaneren Morrell foretagne Rejser have ikke bragt noget større Udbytte. Ved disse Rejser er der, foruden Opdagelsen af de talrige Kyststrækninger, fremkommet Oplysninger om Forhold i det sydlige Polarhav, der stille dette i en mærkelig Modsætning til det nordlige. Medens nemlig i dette sidste beboede Landstrækninger ere til Stede langt ud over Polarkredsen, ophører al permanent menneskelig Beboelse mod S. allerede under 55°. Grunden dertil maa søges i Forskjelligheden i Temperaturforholdene, idet de nordlige Egne vel have meget stræng Vinter, men til Gjengjæld ogsaa tilstrækkelig Sommervarme til at Planter kunne trives, de sydlige derimod kølig Sommer og forholdsvis mild Vinter. Ved Deception Øen under 63° s. Br. s. for Cap Hoorn er saaledes den laveste observerede Vintertemperatur kun —21°, en Kuldegrad, der jo endog kan være til Stede paa flere Steder i det sydlige Europa. En anden mærkelig Forskjel frembyde Isforholdene. I Sommermaanederne (December—Februar) sætter den sydlige Polaris sig i Bevægelse og træffes mellem 60° og 70° s. Br. som udstrakte Ismarker og længere mod N. som enkelte Iser eller Isbjærge. Den trænger derved i Midten af Atlanterhavet ud over 40° s. Br. og s. for Afrika endog til 35° s. Br., hvorimod den i Retning af Australien og Ny-Seeland ikke overskrider 53° s. Br. og ved Ildlandet har sin Nordgrænse ved 55° s. Br. En Følge deraf er, at Sejlcourserne fra Atlanterhavet til Indien og Australien berøre Drivisens Bælte i den østlige Del af Atlanterhavet og den vestlige Del af det indiske Ocean. Ved Ismarkernes Bevægelse mod N. bliver det sydligere liggende Hav isfrit og sejlbart, og det er denne Omstændighed, der har gjort det

muligt for Weddell, Ross og andre, at trænge saa langt frem mod S. Medens Temperaturforholdene, som foran berørt, paa den sydlige Halvkugle forhindre permanent menneskelig Beboelse i langt større Udstrækning end paa den nordlige, er det samme paa ingen Maade Tilfældet med Hensyn til Dyrelivet, idet man mellem 60° og 78° s. Br. har truffet store Masser af Hvaler og de Sødyr, der tjene dem til Næring, samt Sælhunde og andre Sødyr af samme Slags, ligesom man ogsaa under 57° s. Br. har truffet uhyre Sværme af Søfugle og paa Possession Øen ved Nordøstspidsen af Victorialandet under 72° s. Br. endog dybe Guanolejer, hidrørende fra de her i uhyre Mængde tilstedeværende Pengviner. Sluttelig gives endnu en kort Oversigt over de enkelte hidtil opdagede Landstrækninger og Øer omkring Sydpolen, udgaaende fra Grahams Land s. for Sydamerika mod V. langs Polarkredsen. 1) Grahams Land med bjergfuld Vestkyst, men ukjendt Østkyst; mod N. Ø. Bjerge af indtil 7,000 F.s Højde og Øen Joinville; langs Vestkysten Biscoe Øerne og Adelaide Øerne. 2) Alexander I.s Land mellem 68° og 70° s. Br. og 52° og 55° v. L., med høje Kyster. 3) Peter I.s Ø under 68° s. Br. og 73° v. L., over 4,000 F. høj. 4) Victoria Land, mellem 70° og 79° s. Br. og 172° og 192° v. L. med mægtige Bjergmasser langs Østkysten, Melbourne henved 15,000 F., Vulkanen Erebus 12,000 F., Terror over 10,000 F. Foran Kysten fra N. mod S. Øerne Possession, Coulman, Franklin og Beaufort. Syd- og Vestkysten ubekjendt. 5) Balleny Øerne, vulkanske med Øen Young, 12,000 F. høj; Ringgold Knoll og Eld Peak, alle Øer omtrent under Polarkredsen mellem 177° v. L. og 176° ø. L. 6) Wilkes Land, under og nær ved Polarkredsen mellem 174° og 113° ø. L. med Underafdelingerne Cap Hudson (3,000 F.), Point Case, Adélie Land (3,500 F.), Clarie Land, North Land, Sabrina ell. Balleny Land, Budd Land (3,000 F.), Knox Land (3,000 F.), Termination Øen under 65° s. Br. 7) Kemp Øen og Enderby Øen mellem 78° og 67° ø. L.

Sydvest kaldes en Art vandtæt Hovedbedækning, der ofte benyttes af Fiskere og Søfolk i aabne Baade, navnlig i Regnvejr eller haardt Vejr, naar man kan vente, at Fartøjet tager Søer ind.

Syēne, Oldtidens Navn for Assuan.

Syenit, en rød eller graa, krystallinsk Bjergart, der bestaar af Feldspat og Hornblende og har faaet Navn efter Syene. Den forekommer bl. a. i Skandinavien, og paa Bornholm findes en syenitisk Granit, der anvendes som Bygningssten. I det sydlige Norge og i Grønland træffer man Zirkoner indvoxede i S., som derefter kaldes Zirkon-S.; den findes hos os som Rullesten, især i det nordlige Jylland.

Sygdom, den Tilstand, i hvilken Sundheden er forstyrret paa Grund af mere eller mindre betydelige Forandringer i Organismens materielle (anatomiske eller chemiske) Forhold og deraf følgende Forstyrrelse af dens Functioner, hvormed efter den almindelige Opfattelse en Følelse af Ildebefindende maa være forbunden, hvilket dog videnskabelig taget ikke er nødvendigt. I øvrigt maa S. ikke betragtes som en Virkning af fremmede Kræfter og særegne Love, men kun som en Ytring af de selv samme Kræfter og Love, der styre Livet i sund Tilstand, alene med den Forskjel, at de i den syge Organisme virke under usædvanlige Betingelser, fremkaldte ved Sygdomsaarsagen. Den Videnskab, der beskæftiger sig med S., kaldes Pathologi (s. d. A.).

Sygehjemmet, en især ved Dr. L. J. Brandes's Bestræbelser oprettet, ved Gaver grundet og 27 Maj 1859 aabnet Anstalt ved Rolighedsvejen paa Frederiksberg, bestemt til at optage agtværdige og trængende Personer af begge Kjøn (nærmest fra Kjøbenhavn), som lide af langvarige og uhelbredelige Sygdomme og derfor ikke kunne forblive henliggende paa Sygehospitalerne. De syge optages dels frit, dels for en modereret, dels for fuld (840 Kr. aarlig) Betaling. Der er for Tiden 100 Syge.

Sygekasser ere Forsikringsanstalter imod Sygdom, bestemte til at give de forsikrede, som i Almindelighed ere henviste til at leve af deres personlige Arbejde og derfor i Tilfælde af Sygdom blive brødløse, dels en til deres sædvanlige Fortjeneste nogenlunde svarende Understøttelse, dels Lægehjælp og Medicin. I Danmark var 1887 Antallet af S. 986; om 819 af disse var oplyst, at Medlemsantallet var 107,000 med et samlet Contingent af c. 714,000 Kr. og en Formue af 2¼ Mill. Kr.

Sykomōre, s. Figentræ.

Sykophānt kaldtes hos Athenienserne en Angiver, der opsporede dem, som mod Forbudet udførte Figener (gr. σῦκα) fra Attika. Navnet antog efterhaanden en almindeligere Betydning og brugtes om Personer, der ved at anklage eller true med Anklage presssede Penge ud af Folk.

Sylfjellet ell. **Syltoppen**, i Jemtland, Undersåkers Sogn, i Sverige, nær ved den norske Grænse, naar en Højde af 5,700 F. (1,788 Met.). Det er i den svenske Krigshistorie bekjendt derved, at en Del af General C. G. Armfelts Hærafdeling, som efter Carl XII.s Død vendte tilbage fra Norge, i Januar 1719 omkom her af Kulde og Nød.

Syllaba, lat., Stavelse. **Syllabēre**, stave. **Syllabisk Sang** er den, i hvilken der kun kommer ēn Stavelse paa hver Node. **Syllabus**, Fortegnelse, bruges især om den med Pave Pius IX.s Encyklika af 8 Dec. 1864 følgende Opregning og Fordømmelse af alle de med Ultramontanismen uforligelige Grundsætninger og Former for det moderne Liv.

Syller, s. Skaft.

Syllogisme, s. Slutning.

Sylow, Peter Ludvig Mejdell, norsk Mathematiker, f. i Christiania 12 Dec. 1832, underkastede sig Reallærerexamen 1855 og blev 1858 Overlærer ved Frederikshalds lærde og Realskole. I dette Embede har han siden den Tid virket, idet han dog ved Siden af sin Lærergjerning stadig har givet sig af med videnskabelige Studier, særlig vedrørende Ligningernes Theori, Substitutionstheorien og elliptiske Functioner. Hans Arbejder findes dels i Christiania Vidensk. Selskabs Forhandlinger,

dels i andre inden- og udenlandske Tidsskrifter. Sammen med S. Lie har han besørget 2den Udgave af Abels »Oeuvres complètes«, i hvilken Anledning han 1873—77 havde Tjenstledighed fra Skolen for at kunne opholde sig i Christiania.

Sylpher hedde hos Paracelsisterne Luftens Elementaraander; de indtage ligesom de andre Elementaraander (s. d. A.) en Mellemstilling mellem materielle og immaterielle Væsener, idet de ligesom Menneskene spise, drikke, tale og forplante sig, men paa den anden Side ere langt hurtigere og behændigere, vide, erfare og forudse langt mere end disse. Naar de dø, dør deres Sjæl med dem. **Sylphide**, kvindelig Luftaand; let, luftigt Væsen.

Sylt, s. f. f. Sild.

Sylvĕster, Navn paa 3 Paver. **S. I**, Pave 314—35, katholsk Kirkehelgen, spiller efter den romersk-katholske Tradition en Rolle i Pavedømmets Historie, hvortil Virkeligheden slet ikke svarer. Efter Traditionen skal han have taget fremragende Del i hin Tids kirkelige Stridigheder; hans Legater skulle have ført Forsædet paa Synoder, ogsaa paa Kirkeforsamlingen i Nikæa; han skal have omvendt Kejser Constantin d. store, som til Tak skal have skjænket ham Kirkestaten og Overhøjhed over hele Occidenten. Den historiske Sandhed er, at man saa godt som intet ved om S., og at han i hvert Fald slet ingen Betydning har haft for Pavedømmets Magtudvikling. Hans Mindedag og Dødsdag er 31 Dec., som derfor kaldes **Sylvesterdag**. **Sylvesteraften** er derefter d. s. s. Nyaarsaften. Saa længe man i Norden — omtr. til Midten af det 16de Aarh. — regnede Aarets Begyndelse fra 1ste Juledag, spillede Sylvesterdag kun en mindre Rolle som „ottende Dag Jul", Midtpunktet i Julen, der varede 14 Dage. Men efter at man ogsaa i Norden havde henlagt Aarets Begyndelse til 1 Jan., blev Sylvesterdag til Nyaarsaften, og meget af den Overtro, der tidligere havde knyttet sig til Juleaften, især de forskjellige Maader at tage Varsel om, hvad det nye Aar skulde bringe, overførtes nu paa Sylvesteraften. — **S. II**, Pave 999—1003, hed egentl. Gerbert. Født i Auvergne i Frankrig af ringe Herkomst, erhvervede han sig en for sin Tid ualmindelig Lærdom og blev endog af Almuen anset for en Troldmand paa Grund af de Kundskaber i Chemi og Physik, som han havde erhvervet sig under spansk-arabiske Læreres Vejledning. Kejser Otto II overdrog ham at opdrage sin Søn, den senere Kejser Otto III, og senere opdrog han den franske Konge Hugo Capets Søn Robert. Da Hugo Capet 991 fik sin Fjende, Ærkebiskop Arnulph af Reims, i sin Vold, lod han en Synode i Reims affætte Arnulph og indsætte Gerbert, og denne formaaede trods Pave Johan XV.s bestemte Modstand at hævde sig paa Ærkebispestolen, indtil hans egen fordums Elev, Robert, efter sin Tronbestigelse, for at udsone sig med Paven, ofrede sin Lærer (997), der da begav sig til sin anden Elev, Otto III, som fik ham udnævnt til Ærkebiskop i Ravenna 998 og til Pave 999; men da S. først havde naaet Pavestolen, glemte han de frisindede Anskuelser om Forholdet mellem Pave og Concilier, som han tidligere havde forfægtet; hans Iver for at befæste og udvide Pavedømmets Magt vilde, hvis hans Liv var blevet længere, upaatvivlelig endog have ført til en Conflict med Kejseren. Han arbejdede, et Aarhundrede før det første Korstog, paa at samle alle de christne Folk til fælles Kamp for at uddrive de vantro af Palæstina; men Døden hindrede ham i at udføre Planen. — **S. III** var i tre Maaneder Modpave mod Benedict IX og Gregor VI og blev tillige med begge disse afsat af Synoden i Sutri 1046. Den romerske Kirke tæller ikke S. iblandt Paverne.

Sylvĕster, James Joseph [sil], engelsk Mathematiker, f. i London 3 Sept. 1814, var først Advocat, senere Prof. i Physik ved University College i London, 1855—70 Prof. i Mathematik ved Militærskolen i Woolwich, derefter ved John Hopkins Universitet i Baltimore og blev 1883 Professor i Geometri i Oxford. S. er en af de genialeste nulevende Mathematikere; hans Arbejder have paa adskillige Punkter været banebrydende for den senere Udvikling. Exempelvis kunne fremhæves hans Undersøgelser om Sturmske Functioner og algebraiske Ligninger, om Elimination, om nyere Algebra, hans nye Theori om de saakaldte „Reciprocanter", hans skjæve Pantograph osv. Hans mange Afhandlinger findes spredte rundt omkring i de større europæiske mathematiske Tidsskrifter saa vel som i den af ham udgivne »American Journal of Mathematics«.

Sylvius, Franz Deleboë, f. 1614 i Hanau af en rig adelig nederlandsk Familie, levede først som praktiserende Læge der, i Leiden og Amsterdam, men blev 1660 Professor ved Universitetet i Leiden, hvor han snart erhvervede sig stor Berømmelse og en uhyre Tilstrømning af Elever. Han døde 1672. S. er den iatrochemiske Læres Grundlægger, ligesom det ogsaa er ham, der først har indført en ordnet klinisk Undervisning. Ogsaa af Anatomien har han betydelige Fortjenester.

Sylvius, Æneas, s. Pius II.

Symaskiner. Den Tanke, at erstatte Haandsyning med Maskinarbejde, er temmelig gammel og har rundt om i de forskjellige Lande været søgt realiseret paa forskjellig Maade, men i Regelen saaledes, at man efterlignede Haandsyningen og lod Naalen med den lange Traad trækkes helt igjennem Tøjet for hvert Sting, hvilket aldrig kunde faa praktisk Betydning, da der ikke sparedes synderlig Tid derved. I Frankrig blev der omtrent ved Aar 1830 opfundet en S. af en Skrædder, Thimonnier; den syede Kjædesting og blev virkelig brugt, men fik ingen blivende Betydning, og dens Opfinder døde i Fattigdom efter i en lang Aarrække at have gjort mange forgjæves Forsøg paa at bringe sin Maskine frem. Samtidig hermed udvikledes S. sig i Amerika, som blev dens egentlige Hjemstavn. Først optom Kjædestingsmaskinen, siden Stikkestingsmaskinen. En Kjædestingsmaskine kan construeres meget simpelt, men Stingene ligge saaledes, at hvert paafølgende Sting binder det foregaaende; hele Syningen kan derfor løbe op, naar man trækker i den frie Ende, og det samme sker, naar Traaden et Sted er bristet.

Dette finder ikke Sted ved Stikkestingsmaskinen, hvis Arbejde derfor kan stilles lige med en god Haandsyning. Det var først Amerikaneren Hunt, som i Begyndelsen af Trediverne byggede en Stikkestingsmaskine, men han forfulgte ikke Ideen videre, og først en halv Snes Aar senere construerede Howe sin S., som kan siges at være Grundlaget for Nutidens Stikkestings S. Den arbejdede med en Overtraad, som førtes af en Naal med sit Øje i Nærheden af sin nedad vendende Spids, og en Undertraad, som var opspolet i en „Skytte", der bevægede sig under Tøjet. Syningen sker ved, at Naalen med Overtraaden stikkes ned igjennem Tøjet og derved danner en Løkke af Overtraaden paa Undersiden af Tøjet; gjennem denne Løkke gaar Skytten med Undertraaden, hvorefter Naalen gaar op, Traadene strammes, og Stinget er dermed gjort. Tøjet føres frem ved et særligt Apparat, Tøjflytteren eller Transporteuren, hver Gang saa langt et Stykke, som svarer til Stingets Længde. Maskinerne bleve strax modtagne med Mistro, men vandt dog snart Udbredelse, store Fabriker oprettedes i Amerika, og da Howe havde Patent paa de vigtigste Dele, navnlig Naalen, erhvervede han sig en betydelig Formue ved de Afgifter, Fabrikerne maatte svare ham for hver Maskine, der forfærdigedes, saa længe Patentet varede. Flere af disse Fabriker have en kolossal Størrelse, saaledes Singers i New-York, der væsentlig forfærdiger Maskiner af Howes oprindelige Construction, kun med forskjellige Forbedringer af de enkelte Dele og i øvrigt naturligvis med meget forskjellig Bygning og Dimensioner, alt efter Anvendelsen, navnlig efter Materialet, hvori der skal sys, og efter som der skal arbejdes fint eller groft. En Mængde forskjellige Indretninger haves desuden, saasom til Foldning af Sømme, til Paasyning af Snore og Lidser osv., ligesom der findes specielle Maskiner til særligt Brug, som til Handskesyning, Knaphulssyning osv. I øvrigt har man varieret saa vel Hoveddelenes Indretning og Virkemaade som ogsaa Constructionen af hele Maskinen paa saa mange Maader, at det grænser til det utrolige; Patenter paa saadanne Forbedringer findes i Hundredvis. Foruden i Amerika forfærdiges nu ogsaa S. overalt i Europa. Som Regel bevæges S. ved Trædning med Fødderne, og man har da begge Hænder frie til Styring af Tøjet; dog bevæges ogsaa ofte de mindre Maskiner med et Haandsving. Hvor mange S. arbejde samlede, har det sin store Fordel at drive dem med Elementarkraft, da der udrettes mere, og Trædningen er desuden nerveangribende ved længere Tids vedholdende Arbejde.

Symbol, Sindbillede, sanseligt Tegn for et Begreb; **symbolsk**, billedlig. **Symboler** ell. **symbolske Bøger**, de forskjellige christelige Kirkesamfunds eller „Confessioners" offentlige Bekjendelsesskrifter, d. e. de Skrifter, som et Kirkesamfund offentlig vedkjender sig som Udtryk for sin Tro og Lære. S. ere dels økumeniske eller almindelige, d. e. fælles for alle de betydeligere christne Kirkesamfund, dels confessionelle eller specielle, d. e. særlige for hvert enkelt Kirkesamfund, der igjennem denne sidste Art S. udtrykker sit ejendommelige Syn paa Christendommen til Forskjel fra de andre Samfunds. De økumeniske S. ere 3: 1) det apostoliske Symbolum (s. d. A.); 2) det nikæno-constantinopolitanske Symbolum, som blev vedtaget paa Synoderne i Nikæa (325) og Constantinopel (381); 3) det athanasianske Symbolum (s. d. A.). Af de confessionelle S. ere de fleste og vigtigste affattede i det 16de Aarh. efter den ved Reformationen fremkaldte store Kirkespaltning. Den romersk-katholske Kirke udtalte sin Modsætning til Reformationen i: 1) Canones et decreta sacrosancti oecumenici et generalis concilii Tridentini (13 Dec. 1545—4 Dec. 1563); 2) Professio fidei Tridentinæ af Pave Pius IV (13 Nov. 1564); 3) Catechismus Romanus ex decreto concilii Tridentini ad parochos (1566). Fælles for alle lutherske Kirkesamfund ere de ogsaa i Danmark og Norge gjældende S.: 1) den augsburgske Confession; 2) Apologien for denne; 3) Luthers lille Katechismus; men forskjellige lutherske Samfund regne end videre 4) de schmalkaldiske Artikler; 5) Luthers store Katechismus og 6) Formula Concordiæ for S. (Om disse S. s. de enkelte Art.). — I den reformerte Kirke bruges mange forskjellige S. i de forskjellige Landskirker. Formelig anerkjendt af næsten alle reformerte Samfund er kun: Confessio Helvetica posterior, affattet af Bullinger i Zürich 1566 med bestemt calvinistisk Præg. Det mest udbredte efter dette er Heidelberger Katechismus, forfattet 1562 af Theologerne Ursinus og Olevianus i Heidelberg efter Befaling af Kurfyrst Frederik III af Pfalz, et klart og dygtigt affattet Læreskrift, som hævder Calvins Nadverlære med saa bestemte Udtryk som mulig, mindre bestemt derimod hans Prædestinationslære. Ved Siden af disse maa som de vigtigste calvinistiske S. nævnes de to, ved hvilke Zwinglis tidligere Disciple sluttede sig til Calvins Lære: Consensus Tigurinus (1549; Calvins Nadverlære) og Consensus Genevensis (1551; Calvins Prædestinationslære); Dordrechter-Synodens Beslutninger (1618—19) imod Arminianerne; Formula consensus helvetici (1675), samt de forskjellige Landskirkers Confessioner: Hungarica (1557), Gallicana (1559), Scotica (1560), Belgica (1562), Marchica (1614; Mark-Brandenburg), de 39 engelske Artikler (1562) og den polske Consensus (1570). Blandt de reformerte S. før Calvin, der altsaa ere Udtryk for Zwinglis Lære, maa nævnes: Confessio Tetrapolitana, som 1530 blev fremlagt paa Rigsdagen i Augsburg af 4 Rigsstæder (Straßburg o. a.), der dog senere sluttede sig til Luthers Lære, og Confessio helvetica prior, skrevet 1536 i det Øjemed at tjene til Grundlag ved eventuelle Unionsforhandlinger med Lutheranerne, derfor affattet i meget maadeholdne Udtryk. Den græske Kirkes S. ere: det apostoliske S., Beslutningerne paa de 7 Kirkeforsamlinger, som Grækerne regne for økumeniske (Nikæa 325 og 787, Constantinopel 381, 553 og 680, Ephesos 431 og Chalkedon 451), „Alle Grækeres rettroende Bekjendelse" af P. Mogilas (s. d. A.), „Rettroenhedens Skjold" eller Confessio Dosithei, vedtagen paa en Synode i Jerusalem 1672 under Patriarchen Dositheus's Ledelse, og Confessio Gennadii,

som af Patriarchen Gennadios blev overrakt Sultan Muhammed II 1453 efter Constantinopels Erobring. **Symbolik**, Fremstilling af religiøse Ideer paa sindbilledlig Maade i Tegn eller Ord, bruges ogsaa om Læren om de religiøse Symboler. **Theologisk S.** eller **symbolsk Theologi**, i videre Forstand: videnskabelig Fremstilling af de christelige Tegns, Højtiders og Skikkes Betydning og Historie samt om deres Anvendelse i Gudstjeneste og kirkelige Fester; i snævrere Forstand: Læren om de symbolske Bøger (s. **Symboler**). Denne kaldes **comparativ S.**, naar den tager de symbolske Bøger til Udgangspunkt og igjennem en Udvikling af deres forskjellige Læreindhold giver en sammenlignende Fremstilling af de forskjellige Kirkesamfunds Lærebegreber; **speculativ** ell. **systematisk**, naar den gaar den omvendte Vej, d. e. naar den fremstiller de forskjellige Kirkesamfund i deres forskjellige aandelige Ejendommeligheder og deres forskjellige Christendomsopfattelse og derunder viser, hvorledes denne Forskjel har givet sig Udtryk i Lærebestemmelserne i de forskjellige Symboler.

Syme, James [sajm], berømt skotsk Chirurg, f. 1800 i Kinross Shire, begyndte 1825 at holde Privatforelæsninger over operativ Chirurgi ved Edinburghs Universitet og anlagde senere et Privathospital, blev 1833 Professor i chirurgisk Klinik og snart efter Overlæge ved Royal Infirmery. Hans hurtig stigende Anseelse skaffede ham (1847) et Kald til London som klinisk Professor ved University College, men her kom han strax i et daarligt Forhold til sine Colleger og vendte derfor 6 Uger efter tilbage til Edinburgh. 1869 nødte Svagelighed ham til at tage Afsked, og Aaret efter døde han. Uden just at kunne betegnes som genial, vidste han dog ved sit store Talent, sin utrættelige Flid, sin Sikkerhed og Udholdenhed at hæve sig til en Chirurg af første Rang, der samlede Elever om sig fra hele den civiliserede Verden.

Symi, en lille tyrkisk Ø ved Lilleasiens Kyst, n. for Rhodos. Beboerne, c. 8,000 i Tal, ere dygtige Svampefiskere. To gode Havne.

Symmachus, Pave 498—514, er bekjendt ved den i Anledning af ham afholdte Palmesynode (s. d. A.).

Symmachus, Q. Aurelius, romersk Taler i sidste Halvdel af det 4de og Begyndelsen af 5te Aarh., beklædte Bypræfecturet og Consulatet i Rom. Af hans Taler haves kun Brudstykker, hvorimod hans for Tidshistorien vigtige »Epistolæ« ere fuldstændig opbevarede.

Symmetri er den Egenskab ved to Rumstørrelser, at de kunne lægges saaledes paa begge Sider af en Plan (**Symmetriplan**), at enhver Vinkelret, som fra et Punkt i den ene fældes paa Symmetriplanen, ved Forlængelse træffer et tilsvarende Punkt i den anden paa den modsatte Side af denne Plan og i samme Afstand derfra. Holdes en Gjenstand for et Spejl, vil Billedet i Spejlet være symmetrisk med Gjenstanden selv. Symmetriske Legemer have samme Indhold, symmetriske Flader samme Areal. Symmetriske plane Figurer ere congruente. Symmetriske Størrelser have tillige den Egenskab, at de kunne lægges saaledes paa begge Sider af et fast Punkt, at enhver ret Linje, som fra et Punkt i den ene trækkes igjennem det faste Punkt, ved Forlængelse træffer et tilsvarende i den anden i samme Afstand fra det faste Punkt. **Symmetrisk**, dannet efter Symmetriens Love; særlig kaldes en Gjenstand s., naar den bestaar af to symmetriske og symmetrisk beliggende Dele. **Symmetriske Functioner** i Algebraen ere saadanne, i hvilke de variable Størrelser kunne ombyttes, uden at Functionen derved forandres, f. Ex. $ax^3 - bx^2y - bxy^2 + ay^3$, der bliver uforandret, naar x og y ombyttes.

Sympathi (Medfølelse) betegner 1) den uvilkaarlige og ofte uforklarlige Maade, hvorpaa man kan føle sig tiltrukken af visse Personer, Gjenstande eller Steder; undertiden kan den vises at udspringe af Ideassociationer, som ubevidst gjøre sig gjældende (s. **Antipathi**). 2) S. bruges ogsaa om den Maade, hvorpaa visse Følelser kunne frembringes hos os blot derved, at vi se Ytringer deraf hos andre. Vi efterligne uvilkaarlig Miner og Bevægelser, som vi se hos andre, og herved opstaa hos os de tilsvarende Følelser. Her reflecteres da ikke over, at det er den andens Følelse, vi fremkalde hos os; vi føle den umiddelbart som vor egen. 3) En højere Form antager S., naar vi med Bevidsthed deltage i andres Følelser, føle dem som vore, uagtet vi ere os Forskjellen mellem deres og vore Vilkaar bevidste. S. bliver her uegennyttig Velvilje og Kjærlighed og bliver af ethisk Natur. — I Lægevidensk. bet. S. det nærmere, anatomisk ikke forklarlige Forhold, hvori bestemte Organer eller Systemer i Legemet staa til andre, og i Følge hvilket de deltage i hverandres Virksomhed eller Lidelse. S. viser sig saaledes imellem de kvindelige Kjønsorganer og Bryster, imellem forskjellige Afdelinger af Nervesystemet osv. **Sympathisere**, stemme overens med; **sympathisk**, **sympathetisk**, medlidende, deltagende. **Sympathisk Nervesystem** s. **Nervesystem**.

Symphoni (Samklang) bet. hos Grækerne en consonerende Samklang, nemlig den rene Prime, Octav, Kvart og Kvint, men brugtes ogsaa om den unisone Sang med Octaven og om det Instrument, som ledsagede Sangen. Romerske Forfattere optog det græske Ord og kaldte de musicerende Slaver pueri ell. servi symphoniaci. Da den flerstemmige Musik opstod, udvidedes Ordets Betydning og gjaldt snart den contrapunktiske Sættekunst, snart ethvert flerstemmigt Sangstykke med eller uden Instrumenter osv., indtil det i Slutningen af det 17de Aarh. udelukkende blev brugt om flerstemmige Instrumentalstykker. Den af Lully indførte Opera-Ouverture ell. Sinfonia (s. **Ouverture**) gav Brugen af Ordet en bestemt Retning. I Stedet for den snævre Forbindelse mellem Ouverturens tre Dele traadte nu særskilte Dele, der stod i indre Sammenhæng, og gjennem Suiten, Partitaen og Sonaten naaede man til den moderne S., hvorved forstaaes et cyklisk Toneværk for fuldt Orchester, der i Form og Udarbejdelse ligner Sonaten. Den første Afdeling er en Allegro, undertiden indledet af en kort, langsom Sats, den anden en langsom Sats (Andante, Adagio osv.), den

tredje en Mennet eller Scherzo og den fjerde en Allegro i Sonateform eller Rondoform. (Den anden og tredje Afdeling bytte undertiden Plads). Man har S., som kun bestaa af 3 Afdelinger, men S. paa mere end 4 Afdelinger, som f. Ex. Schumanns 3dje Symphoni, høre til Sjældenhederne. Jos. Haydn betragtes med Rette som Skaber af den moderne S., som med Mozart og Beethoven naaede sin højeste Udvikling. **Sinfonie à programme** (Program-Symphoni) kalder Berlioz o. a. større Orchesterstykker, der tilstræbe en Skildring af Naturbegivenheder eller Situationer i det menneskelige Liv. Lißt og hans Efterfølgere kalde deres orchestrale Programmusikker symphoniske Digtninger.

Sympiezomēter er et af Englænderen Adie construeret Barometer, der i sit Ydre ligner et almindeligt Stuebarometer, men som dog ogsaa har en Udvidelse i Enden af den lange, for oven lukkede Gren. Denne Udvidelse og en Del af Røret er fyldt med Brint, og i den bøjede Del af Røret findes Mandelolje, som altsaa paa den ene Side afspærrer Brinten og i den korte Gren er underkastet Luftens Tryk. Naar dette Tryk nu forøges, vil Oljen stige noget op i det lange Rør, idet Brinten trykkes noget sammen; formindskes atter Luftens Tryk, udvider Brinten sig, og Oljen synker. Oljens Stilling aflæses paa en Maalestok, og af denne erfares da Lufttrykkets Størrelse. S. er letmærkende, men Temperaturforandringer indvirke betydelig paa Angivelserne, saa at der til Instrumentet hører et nøjagtigt Thermometer, ved Hjælp af hvilket man maa foretage Correctioner.

Symplegāder, d. e. de sammenslaaende, kaldtes to smaa Klippeøer ved Mundingen af det thrakiske Bosporos, der efter Sagnet for mod hinanden og knuste alt, hvad der kom imellem dem, indtil de endelig efter Argonauternes heldige Gjennemfart bleve gjorte ubevægelige.

Sympōsion kaldtes hos Grækerne et lystigt Gjæstebud og Drikkelag.

Symptōm, Tegn, Kjendemærke, især Sygdomstegn, de ved Sygdommene fremkaldte Forandringer i det levende Legemes Functioner og øvrige Forhold, som ere tilgængelige for directe Jagttagelse fra den syges (subjective S.) eller Lægens (objective S.) Side. Læren om S. hedder **Symptomatologi** ell. Semiotik. **Symptomātisk**, hvad der angaar Sygdommenes S.; f. Behandling, en saadan Behandling, der kun rettes imod enkelte S., enten fordi disse ere særlig faretruende (stærk Feber, Blødninger osv.), eller fordi Sygdommens Natur er os ubekjendt og en egentlig curativ Behandling derfor umulig.

Syn, Evnen til at opfatte de ydre Gjenstandes Form og Omrids, f. **Øje**. **Synsfelt, Synskreds**, det Rum, som Øjet kan overskue uden at forandre sin Stilling. **Synslinje** til et Punkt kaldes den Retning, i hvilket Punktet ses; S. falder sammen med den rette Linje fra Øjet til Punktet, dersom Lyset fra Punktet til Øjet undervejs stadig har forplantet sig i et ensartet Stof, men er dette ikke Tilfældet, ser man Punktet i en anden Retning end den, hvori det i Virkeligheden befinder sig. **Synsnerve**, f. **Øje**. **Synsvidde**, den Afstand, hvori Øjet bedst opfatter Gjenstandene, er noget forskjellig for de forskjellige Øjne; for det sunde Øje ligger den imellen 8 og 10 Tommer. **Synsvinklen** imellem to Punkter er Vinklen imellem Synslinjerne til Punkterne; den kaldes ogsaa Punkternes tilsyneladende (apparente) eller angulære Afstand. **Syn, Synsforretning, Synsmænd**, f. **Skjøn**. **Syn for Sagn** (ikke Sagen) betyder, at hvad man ser, gaar for (d. e. er sikrere end), hvad der siges.

Syn, i den nord. Mythol. en Asynje, om hvem der siges, at hun vogter Døren i Frejas Hal og paa Tinge værner om Sandheden.

Synaale forfærdiges gjærne af Støbestaalstraad, der ophaspes til en meget stor og tyk Ring; denne klippes op og deles i dobbelte Længder, der rettes ved at trilles i et tykt Bundt af flere Tusende Længder, samlede i to Ringe. Nu spidses Længderne i begge Ender paa tørre Sandstene og deles derpaa i Midten. Øjet og Furerne dannes paa forskjellige Maader: Øjnene ved Gjennemslagning paa fri Haand, de runde ved Efterboring; Furerne ved Indsavning i den bøjede Naal eller ved Prægning; ogsaa Øjne og Furer paa ēn Gang ved Prægning. Derpaa blive Naalene hærdede og anløbne. Skuringen og Poleringen er det vidtløftigste Arbejde. Flere Hundrede Tusende Naale ordnes regelmæssig med Skuremidlet i en stærk Sejldugs Pakke; mange saadanne Pakker lægges som Rullestokke ind i Skuremøllen, dannet omtrent som en gammeldags Rulle, og der rulles de hver Gang 12—18 Timer, hvorefter Pakkerne aabnes og Naalene renses med Savspaaner. Naalene maa 10—11 Gange i Møllen med Smergel, Sand, Polerpulver og Olje, i alt Fald til sidst med tørt Klid. Foruden de nævnte er der en Mængde Biarbejder, saa at Naalene i det hele gaa indtil 120 Gange igjennem Hænder. „**Synaalejomfruen**", f. **Hertz**, Rachel.

Synagōge, det hellige Forsamlingssted, hvor Jøderne under Exilets Tid, fjærnede fra Templet i Jerusalem, forenedes til Bøn om Sabbathen og hørte den hellige Skrifts Udlægning; efter Templets Gjenoprettelse bleve S. meget talrige i det hellige Land, men turde dog ingen Alter have, i Modsætning til Helligdommen i Jerusalem, hvor ogsaa alene de store Ofringer foretoges. Nu bruges Navnet S. om enhver større Bygning, der er indrettet til Gudstjeneste for en jødisk Menighed, indeholder det hellige Skrin, hvor Loven bevares, og den „Bima" kaldte Forhøjning, hvorfra Præsten holder sit Foredrag. Kvinderne have Plads i Sidegallerierne. Jøderne oplæse deres Bønner efter Bønnebøger (Siddur eller Machsor), dels lydelig, dels sagte; paa Sabbathen og Festdagene holder Rabbineren et Foredrag. „Den store S.", f. **Synedrie**.

Synaptāse, Emulsin, et med Diastase nær beslægtet Stof, der forekommer i Mandler og virker som Gjæringsvækker ved flere uægte Gjæringer (f. **Gjæring**), f. Ex. ved Omdannelsen af Amygdalin til Bittermandelolje, af Salicin til Saligenin, osv.

Syndesmologi, f. **Anatomi**.

Syndflod, af gmltydsk. sintflût, d. e. den store Flod eller Oversvømmelse, Noahs Vandflod; allerede i 15de Aarh. var sintflût opfattet som sündenflut, men Luther vilde ikke anerkjende denne urigtige Form og skrev i sin Bibeloversættelse Sindflut; først i Slutningen af 16de Aarh. trængte Formen Sündflut ind i senere Udgaver af hans Bibel og derfra til de danske og norske Bibeloversættelser (tidligst i Udg. af 1633).

Syndicus kaldes den, der af en Corporation, Commune eller Menighed er bemyndiget til at optræde for den i Retssager, fungere som dens juridiske Consulent eller forestaa den juridiske Side af dens Forvaltning; det Document, hvorved han legitimerer sig som saadan, kaldes Syndicät. Syndicat kan ogsaa i Børssproget betyde en Forening af flere Capitalister til Gjennemførelse af en bestemt Pengeoperation, f. Ex. et Statslaan.

Synechi, s. Iritis under Iris.

Synedrie eller det høje Raad var en formodentlig af Esra under det persiske Herredømme indsat højeste Domstol, der, bestaaende oprindelig af 71 Medlemmer, tagne blandt Præster, Menighedsældste og Skriftlærde, afgjorde alle højere Retsspørgsmaal og besad den højeste administrative Myndighed, saa vidt denne tilstededes af de fremmede Magthavere. Efter den talmudiske Forestilling siges de gamle Propheters Lære at være nedarvet til dette Raad, der kaldes „den store Forsamlings Mænd" (synagoga magna); en af de sidste af disse skal have været Ypperstepræsten Simon den retfærdige paa Ptolemæernes Tid, omtr. 291 f. Chr., hvorefter da de enkelte Skriftlærde fulgte, hvis Meninger ere sammenarbejdede til et Hele i Mischna. Det var især i det sidste Aarhundrede før Templets anden Ødelæggelse, at det græske Navn „Synedrion" blev almindeligt, som senere forvandledes til den hebraiske Form „Sanhedrin". Efter Jerusalems Ødelæggelse indførtes denne Autoritet igjen, bestaaende af 72 Medlemmer, hvis Hoved, den yngre Gamaliel af Hillels Slægt, ofte kaldes „Nasi", d. e. „Fyrste"; hans højeste Magt bestod i at udelukke de gjenstridige Medlemmer af Menigheden ved at sætte dem i Ban.

Synekdoche er i Rhetoriken en Talefigur, hvorved en Del sættes for det hele ell. omvendt. F. Ex. Kjøl for Skib.

Synergisme, Læren om Menneskets Synergi, d. e. Medvirken ved sine naturlige Kræfter til sin Omvendelse og Frelse. Melanchthon og hans Disciple lærte, at Mennesket selv efter Syndefaldet har saa megen Viljeskraft tilbage, at han af egen Drift kan gribe Naaden, naar den tilbydes ham, medens derimod Luther og hans Disciple i Bevidstheden om, at det ikke staar i noget Menneskes Magt at give sig selv at tro, frakjendte det naturlige Menneske denne Evne og lærte, at det er Guds Naade, der griber vore Hjærter og vækker Troen i dem, at det altsaa er Guds Naade alene, ved hvilken vi blive frelste. Denne Modsætning gav Anledning til de synergistiske Stridigheder, som efter 1555 førtes med stor Heftighed. Synergisternes Hovedtalsmænd vare J. Pfeffinger, Superintendent i Leipzig, og Victorin Strigel, Professor i Jena; Lutheranernes vare: Nic. v. Amsdorf og M. Flacius Illyricus (s. Flacius). S. blev i Concordieformlen fordømt som Semipelagianisme.

Synkende Fond, s. Statsgjæld.

Synkope kaldes i Sproglæren et Ords Forkortning ved Sammentrækning form. Udeladelse af en Vocal eller Stavelse i Midten, f. Ex. Verd'ner for Verdener. I Mus. er S. en Accentflytning, der fremkommer, naar en Node begynder paa en let Takttid og holdes ind over en sværere Takttid. Den Accent, der tilkommer den sværere Takttid, forlægges da til Nodens Begyndelse, det vil sige til den lette Takttid. S. ogsaa Besvimelse.

Synkretisme, Sammenslutning af indbyrdes uenige (navnlig religiøse) Partier imod en fælles Fjende. Synkretister, de, som stræbe at mægle imellem forskjellige Religionspartier eller philosophiske Skoler. Synkretistiske Stridigheder, de ved Theologen Calixtus's ireniske Tendenser fremkaldte theologiske Stridigheder i det 17de Aarh.; siden den Tid har „S." altid været brugt i slet Betydning om usande aandelige Allianeer imellem Partier, som kun holde sammen, fordi Hadet til en fælles Fjende er stærkere end den indbyrdes Uenighed.

Synode, Forsamling (enten af Gejstlige og Lægfolk eller af Gejstlige alene) til Afgjørelse af kirkelige Anliggender (s. Concilium). Den hellige S., s. Russisk Kirke. Synodäl- og Presbyteriäl-Forfatning, s. Presbyter.

Synonymer, Ord af samme eller beslægtet Betydning, som Slave og Træl, spise og æde, kjøn, smuk, skjøn og dejlig. Synonymik, Læren om Synonymer og Forskjellen mellem dem. S. er for Dansk særlig behandlet af Sporon og P. E. Müller (s. disse A.).

Synopsis, sammenlignende Oversigt eller Fremstilling. Evangeliernes S., en Sammenstillen af de evangeliske Fortællinger, som omhandle samme Begivenheder eller indeholde samme eller ensartede Udsagn af Herren. Synoptiske Evangelier kaldes i Modsætning til Johannes's Evangelium de tre første Evangelier, fordi der navnlig i dem findes saadanne overensstemmende Stykker, hvorfor deres Forfattere ogsaa kaldes Synoptikerne. Overensstemmelsen imellem dem er ofte næsten ordret; men ved Siden heraf indeholder hvert af dem Stykker, som ikke findes i noget af de to andre eller kun i det ene, og i hvert af dem fremtræder der en ejendommelig Forfatterindividualitet; hver Forfatter har strævet med sit ejendommelige Formaal for Øje og igjennem sin Fremstilling lagt sit ejendommelige Syn paa Christendommen for Dagen. Denne Forskjel ved Siden af saa stor Overensstemmelse lader sig kun fyldestgjørende forklare ved at antage, hvad der ogsaa stemmer med Kirkefædrenes Beretninger, at de tre Forfattere have strævet omtrent samtidig og uden at kjende hverandres Arbejder, medens selve Overensstemmelsen nødvendiggjør den Antagelse, at der forud for Affattelsen af de skriftlige Evangelier havde dannet sig „et mundtligt Evangelium", en traditionel Fremstilling af Herrens Taler og Gjerninger, som ved den idelige Gjentagelse havde antaget en næsten stereotyp Form,

der uvilkaarlig paatrængte sig Evangelisterne, medens de skrev. Om Johannes maa det antages, at han kjendte de andre Evangelier, den Gang han skrev sit, hvilket ogsaa stemmer med Beretningen om, at han skrev langt senere end de andre. I Stedet for denne nærliggende og med Oldtidens Beretninger stemmende Opfattelse af Evangeliernes Tilblivelse og indbyrdes Forhold er der siden Slutningen af forrige Aarhundrede blevet opstillet talrige Hypotheser, der paa forskjellig Maade søge at forklare det indbyrdes Forhold mellem Evangelierne ved at antage enten, at et af dem har ligget til Grund for de andre, eller at der til Grund for dem alle ligger ēt eller flere Grundskrifter (Ur-Evangelier). Der er blevet udfoldet overordentlig stor Lærdom og Skarpsindighed ved Udviklingen af disse Hypotheser, og de historiske Undersøgelser, som de have givet Anledning til, have bidraget meget til at berige vort Kjendskab til Oldkirkens Historie; men ingen af disse indbyrdes modstridende Hypotheser har været i Stand til at give en tilfredsstillende Forklaring af det, der skulde forklares. **Synoptiske Vejrkort** kaldes geographiske Kort over en større Del af Jorden, paa hvilke der med visse Tegn er afsat Størrelsen af de meteorologiske Elementer paa et vist Tidspunkt, saaledes Lufttryk, Temperatur, Vindretning, Vindstyrke osv. Har man en Række saadanne, efter hinanden følgende s. V., faar man et Billede af, hvorledes Phænomenerne i Atmosphæren forandre sig og gjensidig afhænge af hverandre. Den danske Meteorolog Hoffmeyer (s. d. A.) paabegyndte Udgivelsen af s. V. over den nordlige Del af Atlanterhavet med tilstødende Lande.

Synostōse, s. Ankylose.

Synōvi, **Synoviālhinde**, s. Led. **Synoviālsæk**, s. Slimsæk.

Syntāx, Ordføjnings- eller Sætningslære, Læren om Ordenes Forbindelse i Sætninger samt om Sætningernes indbyrdes Forbindelse.

Synthēse, **synthetisk Dom**, **synthetisk Methode**, s. Analyse. Da Bevidsthedslivet paa alle Trin og under alle Former frembyder en vis Mangfoldighed af Elementer i indre Sammenhæng, forudsætter det stedse en sammenfattende Virksomhed og kan derfor betegnes som en S. Al Bevidsthedsvirksomhed, særlig al Erkjendelse beror paa en S. Denne for Psychologien og Erkjendelsestheorien vigtige Indsigt er især grundlagt af Leibniz og Kant. I Chemien er S. en Fremstilling af en chemisk Forbindelse umiddelbart af Grundstofferne eller en Fremstilling af en mere sammensat Forbindelse af mindre sammensatte. I Almindelighed har Ordet dog en noget snævrere Betydning, idet det kun bruges om organiske Forbindelsers S. Det første herhen hørende Tilfælde ser man i Regelen i Wöhlers S. af Urinstof 1828. Dog er dette kun rigtigt under den Forudsætning, at en stor Mængde simple organiske Forbindelser (især Cyanforbindelser og beslægtede) betragtes som uorganiske, saaledes som det til for ikke mange Aar siden var almindeligt. Man var nemlig i den Grad sikker paa, at S. af organiske Forbindelser ikke var mulig ad chemisk Vej, men kun ved Hjælp af den saakaldte Livskraft, at man, saa snart S. af en organisk Forbindelse lykkedes, strax regnede denne til de uorganiske Forbindelser. I vore Dage er sligt ikke mere muligt, idet S. af organiske Forbindelser i den Grad har vundet Terrain, at det i Øjeblikket i Grunden kun er Æggehvidestoffer, for hvis S. der ikke synes at være nogen Udsigt. Det er især Berthelot, der har udviklet Grundlaget for S., men de synthetiske Methoder ere siden blevne saaledes udarbejdede, at de danne den væsentligste Støtte for den nyere Chemis Theori; ogsaa i praktisk Henseende frembyder S. dog en overordentlig Interesse; saaledes har man synthetisk dannet Alizarin (Kraprodens Farvestof) af en Kulbrinte i Stenkulstjæren, og denne S. har allerede ført til, at Frankrigs store Krapdyrkning er ophørt; fremdeles Vanillin af et Stof i Fyrrens Cambialsaft; ogsaa Indigo har man fremstillet synthetisk, men Fremgangsmaaden er endnu for dyr til, at den saaledes dannede kan concurrere med den naturlige.

Syntonin, s. Albuminstoffer.

Synæresis, gr., kaldes Sammentrækningen af to Vocaler til ēn Stavelse, som lat. deinde i to Stavelser i Stedet for i tre.

Syphax, Konge over Massylerne i det vestlige Numidien, blev i den 2den puniske Krig vunden for Carthagerne af Hasdrubal, der gav ham sin Datter Sophonisbe til Ægte. 203 f. Chr. blev han overvunden af Masinissa, der ægtede Sophonisbe. S. blev bragt i romersk Fangenskab, hvor han døde.

Syphilis, en chronisk Infectionssygdom, der skyldes Optagelsen af et Smitstof i Legemet, kun forplantes ved den directe Overførelse af dette fra et syphilitisk til et sundt Individ og efterhaanden angriber hele Organismen. I Regelen følge alle de derved fremkaldte Lidelser ikke lige paa hinanden, men optræde i bestemte Udbrud, adskilte ved mellemliggende frie Perioder. Det første Tegn paa stedfunden Infection er et Saar, den **syphilitiske Chancre**, der i Almindelighed viser sig 3—4 Uger efter stedfunden Smitte, paa det Sted, hvor Giften har indvirket, hyppigst altsaa paa Kjønsdelene; dette Saar har i de allerfleste Tilfælde en egen Beskaffenhed, navnlig en vis Haardhed (Induration) af Bunden („indureret Chancre“) og ledsages af en smertefri (indolent) Svulst af de nærmeste Lymphekjertler. Efter nogle Ugers eller Maaneders Forløb indfinder sig ufejlbarlig det andet Udbrud af Sygdommen, de **secundære syphilitiske Tilfælde**, nemlig Hududslæt af forskjellig Art (**Syphilider**), Svulst af flere af Legemets Lymphekjertler og Halspine. I Almindelighed indfinder der sig ēt eller flere nye Udbrud (Recidiver) af de secundære Tilfælde, inden Sygdommen helt ophører, og helbredes den ikke forinden, antage Tilfældene ved hvert Udbrud en værre Charakter, indtil endelig de sildigste, **tertiære**, Tilfælde opstaa, bestaaende i Øjenbetændelser, dybe Saar i Huden, Næsens, Mundens og Svælgets Slimhinde, Benedder, Svulster og chroniske Betændelser i de indvendige Organer, især Lever, Testikler, Lunger, Muskler, Hjærne osv. Som Følge af alle disse Lidelser kan til sidst en fuldstændig Kachexi udvikle sig, ja endog Døden indtræde.

Selve det syphilitiske Smitstof kjendes endnu ikke; man ved kun, at det indeholdes i Afsondringerne fra de syphilitiske Saar og Slimpaplerne samt i Blodet af de syge Individer; hyppigst overføres det ved Samleje, men jævnlig dog ogsaa ved Berøringer af anden Art; Sygdommen kan nedarves fra Forældre til Børn. En mere almindelig Udbredelse synes S. først at have faaet i Slutningen af det 15de Aarh. under Franskmændenes Beleiring af Napoli. Ganske forskjellig fra den syphilitiske Chancre er det saakaldte veneriske Saar („blød Chancre"), der vel ogsaa opstaar ved Smitte under Samlejet, men kun er en rent local Lidelse, der aldrig efterfølges af syphilitiske Tilfælde. Ogsaa i Udseende adskiller det veneriske Saar sig væsentlig fra den syphilitiske Chancre. **Syphilidolōg**, en Læge, der særlig beskæftiger sig med Syphilis. **Syphilidologī**, Læren om Syphilis. **Syphiloīd**, forskjellige, i visse Egne udbredte Sygdomsformer (det jydske S., Marskſygen i Holsten, Radesygen i Norge, Saltflod i Sverige osv.), der maa betragtes som udartede syphilitiske Lidelser af forskjellig Natur, oftest Hudsygdomme.

Syra, Oldtidens **Syros**, en græsk Ø i det ægæiske Hav, ligger omtrent midt i Kykladernes Gruppe. 2¼ □ M. med 27,000 J. Øen er bjærgfuld, med Højder af indtil 1,800 F., men frugtbar og frembringer Korn, Vin, Olje og Sydfrugter. Paa Østsiden ligger den betydelige Handelsstad Hermupolis ell. Ny Syra (s. **Hermupolis**) og v. for denne Gammel S. med 4,000 J.

Syracuse [sirrækjūhs], Stad i Staten New York i Nordamerika, ved Eriekanalen, 27 M. v. til n. for Albany. 52,000 J. (1880). Smukt bygget Stad med mange Pragtbygninger. Betydelig Tilvirkning af Salt; Maskinfabriker, Uldmanufakturer og Garverier.

Syracūsæ, s. **Siracusa**.

Syr-Darja, Oldtidens Jaxartes, en Flod i Asien, udspringer paa Bjærgkjæden Thianschan paa Grænsen af den russiske Prov. Semirjetschensk, løber med vestnordvestlig Hovedretning gjennem Øst-Turkestan og falder gjennem et stort, af Rørskove, Sumpe og Sandflader bestaaende Delta ud i den nordlige Del af Aral Søen.

Syre, s. **Skræppe**.

Syre er i Chemien en Brintforbindelse, hvis Brint ganske eller delvis med Lethed kan ombyttes med Metal, idet der dannes et Salt. S. ere derfor egentlig Brintsalte, idet Brint i mange Henseende staar Metallerne nær. Den med Brint forbundne Del af S. kan være meget forskjellig; den kan være et Grundstof (f. Ex. Chlor, Brom, Jod, Fluor, Svovl, Selen) eller et sammensat Stof, og i sidste Tilfælde enten et iltfrit (f. Ex. Cyan, CN; Rhodan, CNS) eller et iltholdigt. De iltfrie (og svovlfrie) S. kaldes endnu hyppig Brintsyrer, de iltholdige Iltsyrer. De iltholdige Syrer ere meget talrige og indeholde altid eller dog næsten altid Brinten i Form af Hydroxyl, HO. Den med Hydroxyl forbundne Del af Syren kaldes Syreradicalet. I Salpetersyre, $HO.NO_2$, er saaledes NO_2 Syreradicalet, i Svovlsyre $(HO)_2.SO_2$, er SO_2 det. S. ere i Almindelighed opløselige i Vand, have en sur Smag og farve blaa Plantefarver røde. Dog ere disse Egenskaber ingenlunde fælles for alle S. Indeholder en S. mere end ét Brintatom, som med Lethed erstattes af Metal, kaldes S. flerbasiske. Saaledes er Svovlsyre, $H_2SO_4 = (HO)_2.SO_2$, en tobasisk, Phosphorsyre, $H_3PO_4 = (HO)_3.PO$ en trebasisk, Kiselsyre, $H_4SiO_4 = (HO)_4 Si$ en firbasisk S. Saadanne flerbasiske S. danne hyppig flere Salte af samme Metal, idet nemlig kun en Del af den Brint, der overhovedet kan ombyttes med Metal (den basiske Brint), i Virkeligheden er det. Saadanne Salte kaldes sure Salte og ere virkelige S. eller rettere til Dels S., til Dels Salte. Endnu mere fremtrædende er dette Forhold hos de flerbasiske S. i deres sammensatte Ætherarter (s. **Ætherarter**). Ogsaa i Syrernes Amider, Aminsyrer og Nitriler har man gode Kjendetegn paa deres Basicitet. Anskuelserne om S.s Theori har i høj Grad vexlet med Chemiens Udvikling. Her skal i denne Henseende kun bemærkes, at man i første Halvdel af dette Aarhundrede ganske almindelig antog, at Brinten i de iltholdige S. var til Stede i Form af Vand, at Svovlsyre, H_2SO_4, f. Ex. var H_2O, SO_3, en Forbindelse af Vand med Syreanhydridet. For denne Anskuelse er der imidlertid saare lidet, der taler, medens saare meget taler derimod, blandt meget andet, at kun yderst faa S. directe kunne spaltes i Vand og Anhydrid (Syreanhydrider maa næsten altid dannes ad Omveje); at de enbasiske (3basiske osv.) Syrers Formler under hin Forudsætning maa fordobles, skjønt deres Forhold afgjort vise, at de ere enbasiske (3basiske osv.); at herved de iltfrie og iltholdige S. faa en ganske forskjellig Constitution, skjønt deres chemiske Forhold ere ganske de samme, og endelig at hin Antagelse medfører Antagelsen af en utrolig Mængde ubevislige og usandsynlige Hypotheser. Derfor er hin (dualistiske) Opfattelse af Iltsyrerne nu ganske opgiven og har kun en Betydning, fordi den chemiske Nomenclatur, som de første Antiphlogistikere dannede, og som endnu hyppig bruges, er bygget paa Dualismen.

Syrer (Fordrejelse af det tyske „Züge"), Riffelgangene i et Bøsseløb, de skrueformig snoede, flade eller skarpkantede Fordybninger i dettes Bægge, som Blykuglen inden eller under Udfarten tvinges til at forme sig efter, og som derfor bibringe den en for Skudsikkerheden aldeles nødvendig Rotation om Axen.

Syresalt, s. **Oxalsyre**.

Syriānos fra Alexandria, nyplatonisk Philosoph af den atheniensiske Skole (5te Aarh. e. Chr.), havde en ikke ringe Indflydelse paa den senere Udvikling af Nyplatonismen. Han studerede ivrig Aristoteles og Platon og commenterede dem begge; den aristoteliske Philosophi anser han for et Slags Indledning til den højere platoniske, som er den absolute, ufejlbare Philosophi; han var en ivrig Tilhænger af den gamle Religion og vilde give en methodisk Bearbejdelse af Trossætningerne, søgte at retfærdiggjøre Forsynet med Hensyn til det

ende i Verden, hævdede paa det bestemteste den menneskelige Villies Frihed og fremhævede Afsesens Betydning. Han var Proklos's Lærer.

Syrien ell. **Sôristan**, et tyrkisk Landskab i det vestlige Asien, optager Kystlandet mellem den østlige Del af Middelhavet og Mesopotamien med den syrisk-arabiske Ørken, mod N. begrænset af Lilleasien og mod S. af det petræiske Arabien. Dets Længde fra N. til S. er c. 100 M., dets Bredde fra 14 til 20 M. Angivelserne af Befolkningen ere meget usikre og bevæge sig mellem 1½ Mill. og 2¼ Mill. J. En Angivelse fra 1842 har 2,828,000 J. og deraf 1,350,000 Arabere, 360,000 Tyrker, 870,000 Christne, 88,000 Druser, 27,000 Jøder, 100,000 Turkomaner, Hinduer osv. S. er et Bjergland, der ved en dyb Indsænkning deles i en vestlig og en østlig Del. Indsænkningen gaar fra Akababugten mod N., indeholdende det døde Hav, hvis Vandspejl ligger c. 1,250 F. under Middelhavet, Jordanflodens Dal med Tiberias Søen (620 F. under Havet) og Merom Søen (Huleh), 1,540 F. over Havet. Efter en Indsnævring længere mod N. udvides Indsænkningen atter til Cølesyrien mellem Libanon og Antilibanon og fortsættes mod N. i Orontesdalen. Øst for Bjerglandet findes højtliggende Sletter, saaledes mod N. ved Aleppo og mod S. ved Damaskus. Middelhavskysten er for det meste høj, og kun paa enkelte Steder (ved Tyros, Tripolis og Orontes's Munding) staar den indre Indsænkning ved Dale i Forbindelse med Kystlandet. Klimaet er varmt, paa Kysten endog hedt, paa Højsletterne temmeligt tørt og vexlende efter Højden. Damaskus, der ligger 2,200 F. over Havet, har omtrent samme Klima som det næsten 3° nordligere liggende Sydspanien. Jordbunden er i Kystlandet mest sandet, i det indre og navnlig i Kystdalene frugtbar. Bomuld og Vin dyrkes overalt med Held og ligeledes Morbærtræet, der foranlediger en betydelig Silkeavl. Libanons i Oldtiden saa berømte Cedre ere nu kun sparsomt til Stede og have maattet vige Pladsen for en omhyggelig Dyrkning, i hvilken navnlig Druserne og Maroniterne udmærke sig. Ligesom Tilfældet er paa Malta, opføre de Mure for at hindre Jordens Nedstyrtning og danne saaledes Terrasser op ad Bjergenes Sider, beplantede med Vinstokke, Oliven-, Morbær- og Figentræer. Handelsforbindelsen med Middelhavshavnene drives over Beirût og Alexandrette og med det indre Asien over Damaskus og Aleppo. De vigtigste Udførselsartikler ere Silke, Bomuld, Uld, Tobak, Sesam, Galæbler, Badesvampe og Heste.

Historie. Landet hed oprindelig Aram og fik først Navnet Syria, der er en græsk Forkortelse af Assyria, efter at det var blevet en Provins af det assyriske Rige. Dets ældste Beboere vare forskjellige semitiske Stammer, blandt hvilke Hethiter og Aramæere vare de betydeligste. Allerede paa Abrahams Tid boede de i Steder, der med deres tilhørende Distrikter udgjorde smaa Stater, f. Ex. Damask, Emesa, Hamath, Baalbek o. a. Af større verdenshistorisk Betydning ere de to syd for S. boende Folk, Phønikerne og Jøderne, der dog ogsaa undertiden regnes med til S. i udvidet Forstand. David erobrede største Delen af S. og gjorde det til en Del af det jødiske Rige, men efter dettes Deling løsrev S. sig, og Rezin eller Reson stiftede et Rige i Damask, der bestod under idelige Kampe med Assyrer og Jøder, indtil det erobredes af Tiglath Pilesar c. 740 f. Chr., hvorpaa S. var en Provins af det assyriske Rige (indtil 606), af det babyloniske (indtil 538), af det persiske (indtil 333) og af det makedoniske Rige. Ved Alexander den stores Riges Opløsning kom S. (301 f. Chr.) under Seleukos Nikator, som gjorde det til Hovedlandet i sit Rige, der af den Grund kaldes det syriske. Under ham og hans Efterfølgere, Seleukiderne, blev S. fuldstændig helleniseret, men 83 erobredes S. af den armeniske Konge Tigranes. Denne blev dog nødt til at overlade S. til Romerne, der 64 f. Chr. indrettede S. som en romersk Provins, idet Seleukiderne kun beholdt den mindre, nordlige Del af Landet (Kommagene) som Vasalstat indtil Neros Tid. I Midten af det 3dje Aarh. e. Chr. bestod der atter et eget syrisk Rige med Palmyra til Hovedstad under Odenathos og Zenobia, men allerede 273 omstyrtede Aurelian dette Rige og ødelagde Palmyra. Ved Romerrigets Deling kom S. naturligvis til det østromerske Rige, men Kejserne maatte ofte kæmpe om denne Provins med Sassaniderne i Persien. Vel tilbageerobrede Kejser Heraklios S., men allerede 636 gik S. for bestandig tabt for det østromerske Rige, da det faldt i Arabernes Hænder og blev en Del af Kalifatet, hvis Hovedstad under det omaijadiske Dynasti var Damaskus. Dog var S. allerede løsrevet fra Kalifatet af oprørske Statholdere og Seldschukerne, da Korstogene bragte nye Kampe ind i Landet og stiftede Kongeriget Jerusalem (1099—1187), som omstyrtedes af den ægyptiske Sultan Saladin. Efter at Kongeriget Jerusalem havde været gjenoprettet en kort Tid (1229—44), led S. i det 13de Aarh. meget ved Mongolernes Indfald, hørte derefter under Mamluk-Sultanerne i Ægypten, men blev omsider efter Slaget ved Aleppo gjort til en tyrkisk Provins af Sultan Selim I (1517). Bonapartes Angreb paa S. fra Ægypten af mislykkedes foran St. Jean d'Acre, og han maatte vende tilbage med store Tab (1799). 1831 sendte Mehemed Ali af Ægypten Tropper til S., gjorde sig til Herre og tvang 1833 Sultanen til at udnævne ham til Pascha der; men i en ny Krig mod Tyrkiet 1840 fordrev engelske Tropper under Ch. Napier ham derfra, og han nødtes til igjen at afstaa Landet. Imellem Maroniterne og Druserne fandt jævnlig Stridigheder Sted, saaledes 1845 og især 1860, da disse fik Hjælp af arabiske Beduiner og ødelagde hines Landsbyer paa Libanon (29 Maj). Derfra bredte Fanatismen sig til Egnen om Beirût, hvor 10—15,000 Christne bleve dræbte, og til Damask, hvor lignende Optrin fandt Sted (9 Juli), og hvor Abdel-Kader udmærkede sig ved sin Iver for at redde de christne, medens de tyrkiske Myndigheder intet gjorde og Soldaterne endog deltog i Blodbadet og Plyndringen. De europæiske Magters Klager nødte Sultanen til at sende Fuad Pascha til

S. for at straffe de Skyldige; men for at give Klagerne Eftertryk afsluttes desuden Affendelsen af et fransk Troppecorps, som i et Aars Tid holdt S. besat. I Juli 1861 fastsattes Oprettelsen af et eget Distrikt paa Libanon med en christen Gouverneur; den første var Armenieren Daud Pascha, f. 1816, d. 1873, som styrede indtil 1868. Siden har der herstet Ro.

Kirke. Syrien var det første Land uden for Palæstina, hvor Christendommen vandt Indgang, og allerede i det 2det Aarh. finde vi her en Nationalkirke med Bibeloversættelse og theologisk Literatur i Folkets Modersmaal. De gnostiske Kjætterier vandt rivende Udbredelse, navnlig igjennem de af Bardesanes og hans Søn Harmonios i Slutn. af det 2det Aarh. digtede syriske Hymner og Psalmer; for at modvirke disse og vinde lige saa stor Indflydelse paa Folket som Kjætterne maatte de orthodoxe Lærere ogsaa bruge Modersmaalet. Det synes endog, som om det syriske Sprogs Uddannelse til Skriftsprog væsentlig skyldes den ved Christendommen fremkaldte aandelige Bevægelse, idet næsten hele Nationalliteraturen er af kirkeligt Indhold, og med den syriske Kirkes Forfald begynder ogsaa Literaturens Forfald, og nu har det syriske Sprog i Aarhundreder ført en hensygnende Tilværelse, væsentlig kun som Kirkesprog for nogle saa christelige Menigheder, de fortrykte Levninger af den én Gang blomstrende syriske Kirke. Det var navnlig i Østsyrien (Edessa og Mesopotamien), at Modersmaalet kom til sin Ret som Kirkesprog; i Vestsyrien (Antiochia, Damaskus osv.) gik det som næsten alle Vegne i Oldkirken, at det græske Sprog havde Forrangen. Arnestedet for denne græske Retning i den syriske Kirke var den antiochenske Skole (s. d. A.), medens den nationale Theologi repræsenteredes af Skolerne i Edessa (s. d. A.) og Nisibis. Den syriske Kirkes Forfald begynder med de dogmatiske Stridigheder i det 5te Aarh. Først fandt den fra den antiochenske Skole udgaaede Nestorius stærk Sympathi hos saa godt som hele den syriske Kirke; men efter Conciliet i Ephesos 431 begyndte ogsaa Nestorianismens diametrale Modsætning, Monophysitismen, at vinde Udbredelse, og Kampene imellem disse Retninger indbyrdes saa vel som imellem dem og den orthodoxe Kirke udfægtedes ikke blot med Ord, men ogsaa med Ild og Sværd. Den græske Regerings paa én Gang vankelmodige og tyranniske Holdning under disse kirkelige Stridigheder blev Skyld i, at Muhammedanerne af en Del af Befolkningen næsten hilsedes som Befriere, da de 636 erobrede Landet; men under deres Herredømme er den nationale syriske Kirke svunden ind til de smaa Kirkesamfund, som findes omtalte under Artiklerne Nestorianere, Jakobiter og Maroniter, ved Siden af hvilke der som Levninger af den gamle græsktalende syriske Kirke dog ogsaa endnu findes c. ½ Mill. Christne af andre Kirkesamfund. Ved syriske eller chaldæiske Christne i snævrere Forstand forstaar man de i Kurdistans Bjærgegne ved Søerne Van og Urmia boende Nestorianere, som tale en egen syrisk Dialekt.

Sprog og Literatur. Det syriske Sprog hører til den aramæiske Gren af de semitiske Dialekter og var udbredt over Landene vest og nordvest for Tigris. Det aramæiske deles i to Hovedarter: Øst-Aramæisk ell. Chaldæisk (s. d. A.) og Vest-Aramæisk ell. Syrisk, der i sin oprindelige Bygning kun er lidet forskjellig fra den foregaaende og først fremstaar som selvstændigt Sprog paa Christi Tid. Den er stærkt blandet med græske og persiske Bestanddele, og foruden at være oprindelig en plat og uskjøn Dialekt, er det ogsaa den, der mest har opgivet sit semitiske Præg baade med Hensyn til den ydre Form og Literaturens Indhold. Af den ældste syriske Literatur ere endnu kun nogle Indskrifter bekjendte fra Palmyra, der strække sig fra 49 indtil 260 e. Chr. og ere affattede i en Charakter, der ligner Kvadrat-Alphabetet i det gamle Testament. I Følge Dechiffreringen, der skyldes Barthélemy (»Réflexions sur l'alphabet et la langue dont on se servait à Palmyre«, 1754), Swinton (»Philos. transactions«, XLVIII, II), senere Kopp („Bilder und Schriften der Vorzeit") og Gesenius (»Monum. phoen.«) fremgaar det, at Sproget i disse er næsten rent Syrisk. Den ældste syriske Skrift er den saakaldte Estranghelo, af hvilken den ældre kufiske udviklede sig hos Araberne. Det er fornemmelig theologisk Literatur, Bibeloversættelse, Dogmatik, Polemik, Martyrologi og Liturgi, vi finde i Syrisk, mindre derimod Mathematik, Naturvidenskaber og Historie. Efter Slutningen af det 4de Aarh. fremtræde philosophiske Skrifter, hvis Sprog er stærkt blandet med Græsk, og som senere tjene som Overgangsled fra den græske til den arabiske Literatur, idet de fleste arabiske Oversættelser af græske Skrifter skyldes Syrere eller ere udarbejdede efter Syrisk (sml. Wenrich »De auctorum Græcorum versionibus et commentariis«, 1842, og Renan »De philosophia peripatetica apud Syros«, 1852). Noget senere, i det 8de og 9de Aarh., fremstaa Nestorianerne som Efterlignere af den nabathæiske Literatur; deres Hovedfag var især Medicin og Naturvidenskaber, idet en syrisk-arabisk Skole anlagdes i Harrân. Med det 10de Aarh. begynder det syriske Sprogs Forfald, idet det mere og mere fortrængtes af Arabisk; den sidste store Forfatter, Gregorius Barhebræus (Abulfaradj) i det 13de Aarh., skrev baade paa Arabisk og Syrisk; efter ham holdt Syrisk sig kun i de christne Menigheder som kirkeligt Sprog, og Maroniterne have blot beholdt de syriske Bogstaver, men skrive paa Arabisk det saakaldte „Kârschuni", et Navn af uvis Oprindelse. Et ejendommeligt Idiom har udviklet sig som den sidste levende Rest af det syriske i Omegnen af Søerne Van og Urmia i Kurdistan, det saakaldte „Ny-Syrisk", der imidlertid kun holdes i Live ved Missionærernes Bestræbelser (sml. „Zeitschrift der deutsch-morgenl. Gesellsch.", Bd. IV, VII, VIII). Af denne Dialekt har Nöldeke meddelt en grammatisk Behandling (Leipz. 1868) og Merx en Læsebog (1874). — Ved at gaa over til Betragtningen af de enkelte Literaturfag træffe vi blandt Bibeloversættelser som et af de ældste Mindesmærker af syrisk Literatur „Peschito" fra det 2det Aarh.,

fuldendt i Nisibis eller Edessa (s. d. A.). Senere, i det 6te Aarh., oversattes ordret, paa Befaling af Philoxenos, det nye Testament ved Polykarp, hvortil slutter sig den omtrent 100 Aar senere reviderede Bearbejdelse af Thomas af Heraklea; ved samme Tid, omtr. 616—17, oversatte Paulus af Tella efter LXX det gamle Testament, hvoraf flere Dele ere udgivne. En af de ældste syriske Forfattere er Isaias af Arzan, der c. 320 skrev en Martyrologi (s. Assemani »Bibl. orient.« I). Ephræm Syrus, en af de berømteste Forfattere i det 4de Aarh., f. i Nisibis, d. 378, forfattede en fuldstændig Commentar til den hellige Skrift, udg. i Rom i 6 Bd. (s. Ephræm Syrus). Efter Adskillelsen imellem Nestorianere og Jakobiter (s. Nestorianere) levede de første i Almindelighed som Læger, Lærde og Afskrivere ved de orientalske Hoffer, ja endog hos mongolske Fyrster; over Persien under Sassanidernes Dynasti udbredtes det syriske Sprog og Literatur indtil Indien og China, hvor den syrisk-chinesiske Indskrift fra Siganfu er et Minde om deres Indflydelse. Jakobiterne stiftede ansete Klostre i Ægypten og gav sig næsten udelukkende af med kirkelig Literatur; blandt Forfattere i denne Retning nævnes (af Assemani »Bibl. orient.«, II) Moses Barkilo ved Aar 900, Joannes Bar-Sûsan (1010), Partriarchen Michael den store i det 12te Aarh., der ordnede et Ritual; Dionysius Bar-Zalibi ved 1200, Forfatter af en Theologi og Commentar til den hellige Skrift; Joannes, Biskop af Maiferkat (1230), Forfatter af Værket »Ketobo de simoto«, d. e. Skatternes Bog om Treenighed, Incarnation, Gudsgjerning og Skabelse; endelig den berømte Barhebræus, den sidste store syriske Forfatter (1226—86, s. Abulfaradj), der efterlod en fuldstændig Commentar til den hellige Skrift under Navnet „Hemmelighedens Skat", hvoraf en Udgave begyndtes af Larsow (»Gregor. Barhebræi horreum mysteriorum«, 1858) og enkelte Dele ere udgivne af Bernstein (i »Crestomathia Syr.«) og Tullberg („Commentar til Jesaja og Jeremias", 1842). Poesien er underordnet Kirken; dens Form bestaar i et tvunget Stavelsemaal uden Rhythmus. Som Grundlæggere af denne Art Poesi nævne vi Bardesanes og hans Søn Harmonios, i Slutningen af det 2det Aarh., Forfattere af Hymner, der gjendrives fra et orthodoxt Standpunkt af Ephr. Syrus. Forsøg paa at udbrede Kundskab til syrisk Poesi skyldes Reve: »Sur la renaissance des études Syriaques« (1854) og Zingerle i Afhandlinger i „Zeitschr. der d. m. Gesellschaft". Den syriske Historieskrivning er udelukkende kirkelig; som en af de ældste Historieskrivere nævne vi her Joannes af Asien, Biskop i Ephesos i det 6te Aarh., Forfatter til et stort Værk i 12 Bøger, der behandler Kirkens Historie fra Cæsar til Justin. (s. „Joh. Bishof von Ephesos, Studium von Land", Leiden 1856); et Tillæg til dette Værk paa 6 Bøger er udgivet af Cureton under Titel »The third part of the ecclesiastical history of John, Bishop of Ephesus« (1853, trykt i Estranghelo-Skrift). Dionysius af Telmahar (d. 845), Jakobiterpatriarch, efterlod en Kirkehistorie, hvoraf Prøver ere meddelte af Tullberg i Universitetsprogrammer 1848—51. Michael den store (d. 1199) skrev en Chronik, der er benyttet af hans Efterfølger Barhebræus og bevaret i en armenisk Oversættelse fra 1248, hvis Indhold er beskrevet af Dulaurier i Journ. As., ser. IV, T. XII og XIII, 1848—49. Den sidste store Historiker er Barhebræus, Forfatter af en Chronik, inddelt i 3 Dele og omfattende Historien fra Adam til det 12te Aarh.; den 1ste Del heraf er udg. og overs. af Bruns og Kirsch 1789 og oversat i Udtog af Forfatteren selv paa Arabisk (s. Abulfaradj). I Grammatikens Behandling har græsk Indflydelse tidlig gjort sig gjældende, især hos Nestorianerne fra det 5te Aarh. Den berømteste Grammatiker er Jacobus af Edessa (640—708), der hævede den Edessenske Dialekt til Hovedsprog og begrundede Vocalisationen ved Tilsætning af visse Punkter. Efter ham have vi en Række af Grammatikere, blandt hvilke vi nævne Elias af Nisibis i det 11te Aarh. og Joh. Bar-Zobi i det 13de, der skrev den første fuldstændige syriske Grammatik. Endelig bragte Barhebræus det ogsaa i dette Fag til den højeste Grad af Nøjagtighed, dog stærkt paavirket af Arabernes grammatiske System. Som Lexikographer ere at nævne Bar-Ali (c. 885) og Bar-Bahlul (c. 963), der fornemmelig udhæve det syriske Sprogs Dialektforskjelligheder; af saadanne omtales en nabathæisk, en Land-Dialekt og en Bjærg-Dialekt, medens Barhebræus angiver den aramæiske som den eleganteste, talt i Edessa, Harrân og Mesopotamien, den palæstinensiske og den chaldæo-nabathæiske i Bjærgegnene; sign. Larsows Afh. »De dialectorum linguæ Syriacæ reliquiis« (1841). Forskjellen imellem en vestlig og en østlig Dialekt i Udtalen af det liturgiske Sprog har holdt sig til Nutiden, idet Maroniterne holde sig til den første, Nestorianerne i Omegnen af Diarbekr og Kurdistan til den sidste, skjønt det arabiske og græske er i Færd med at fortrænge det syriske endog til liturgisk Brug. — I Begyndelsen af det 16de Aarh. blev det syriske bekjendt i Europa ved Theseus Ambrosius, der lærte det af Syrere i Rom. A. Widmanstad og Moses af Merdin udgav det nye Testament 1555. A. Dumas (Masius) fra Brabant besørgede en Udgave af det nye Testament i Antwerpener-Polyglotten, og 70 Aar efter aftryktes det gamle Testament paa Syrisk i Pariser-Polyglotten. Det er især Maroniterne i Rom, hvem man skylder Udbredelsen af Kundskab til Syrisk, fremfor alle Georg Amira, Forfatter til en Grammatik (1596), der er Grundlag for en Del følgende gramm. Arbejder, og Abraham Echellensis (»Linguæ Syr. perbrevis institutio«, 1628); Lud. de Dieu, Erpenius, Leusden (»Scholæ Syr. Libri III«, 1658) sammenlignede det syriske med det hebraiske, og J. D. Michaelis (»Gram. Syr.«, 1784), Tychsen (1793), Jahn (1793 og 1820), H. Tullberg (»Elementale Syriacum«, 1824) fremmede ved de af dem skrevne Grammatiker Studiet af dette Sprog. Hoffmann er Forfatter af et Hovedværk i den syriske Gr. (»Grammaticæ Syr. Libri III«, 1827), og Uhle-

mann skrev en kortfattet og meget brugt Lærebog („Elementarlehre der syr. Sprache", 1829 og 1857). Af syriske Lexika, udgivne i Europa, er Grundlaget for alle følgende det af E. Castle (Castellus) udgivne Lexikon Heptaglotton, vedføjet Londoner Polyglotten 1669, hvoraf den syriske Del er udgiven særskilt af J. D. Michaelis (1788, E. Castelli »Lex. Syr.«, T. I—II). De foregaaende Arbejder ere kun Glossarier til det nye Testament, ligesom ogsaa de af Schindler (1612 og oftere), Buxtorph (1629), Hottinger (1661), Gutbir (1667) og de senere af Schaaf (1708) og Zanolini (1742). Quatremères Død berøvede Europa Frugten af hans syriske Studier, og et af Bernstein 1857 begyndt Lexikon er gaaet over i det i Oxford af Payne Smith udgivne »Thesaur. syr.«, der er sin Fuldendelse nær. Af Chrestomathier have vi at omtale J. D. Michaelis (1783 og 1829, udg. af Doepke), Kirschii »Ch. Syr.« (1789), udg. paa ny af Bernstein (1832—40, 2 Bd.), Knoes (1807) og Hahn og Sieffert (»Ephraemi carm. selecta«, 1825), Oberleitner (1826) og Rödiger (1838, 2det Opl. 1868). — Det er især i Rom og London at vi finde betydelige Samlinger af syriske Haandskrifter; det første Bibliotheks Skatte i denne Retning, hentede af El. og Jos. Sim. Assemani til Vaticanerbiblioteket, ere beskrevne i det oftere omtalte store Værk »Biblioth. Orientalis Clementino-Vaticana« (1719—28), der indeholder talrige Udtog og vigtige literaturhistoriske Bidrag. Det britiske Museums syriske Haandskrifter ere beskrevne af Rosen og udg. af Forshall (»Cat. codd. manuscrpt. Syr. Mus. Brit.«, 1838); en Fortsættelse skyldes W. Wright, »Catal. of Syr. mnsc. in the brit. Museum« (1871 flg.). Dette Bibliothek har ved Dr. Tattams og A. Pachos vedholdende Bestræbelser (1843 og 1847) erhvervet sig det hele nitriske Bibliothek, samlet i Makarius-Klosteret nær ved Kairo, hvis nærmere Beskrivelse udbreder nyt Lys over den hele syriske Literatur. Af denne Samling har bl. a. Cureton udgivet en Oversættelse af Ignatius's Breve og Athanasius's Festbreve foruden det allerede omtalte Stykke af Joannes af Ephesos's Chronik.

Syrinx, en arkadisk Nymphe, blev, da hun flygtede for Pan, forvandlet til Siv, af hvilke Vinden fremlokkede klare Toner, der rørte Pans Hjærte; af Sivene dannede han sig en Fløjte, hvilken han gav Navnet S. (s. Pansfløjte).

Syrjæner, et til den permiske Gren af den finsk-ugriske Stamme hørende Folk (s. Finner), c. 120,000 i Antal, bo ved Petschora, Mesen og Dvinas østlige Bifloder i Gouvernementerne Archangel og Vologda og ere Agerdyrkere.

Syrmien (Navnet kommer af den i Oldtiden betydelige Stad Sirmium, hvoraf der nu kun er Ruiner tilbage) kaldtes fordum et Hertugdømme i Slavonien, som omfattede den af Drau, Sau og Donau omflydte Halvø (den syrmiske Halvø); Hovedstaden var Semlin. S. faldt i Tyrkernes Hænder, men det erobredes tilbage 1688, og den nordlige Del deraf udgjør nu Comitatet S.

Syrter. Den store S., nu Sidra Bugten, og den lille S., nu Cabes Bugten, indskæres af Middelhavet i Afrikas Nordkyst mellem Tunis og Barka og kaldes nu sædvanlig med ét Navn Syrtehavet.

Syrus, Publilius, rom. Mimedigter under Cæsar og August. Der haves en Samling af Sentenser, uddragne af hans Mimer, hvori dog flere ere blevne optagne, der skrive sig fra andre.

Syzrän, Stad i det russiske Gouv. Simbirsk, 17 M. s. for Simbirsk, ved Volgas højre Bred. 25,000 J. Betydelig Industri og Handel. Store Kvægmarkeder.

Syssel, Benævnelsen for en ældgammel administrativ Districtsinddeling i Danmark, der dog allerede paa Provinsiallovenes Tid havde tabt saa godt som al Betydning uden for Nørre- og Sønderjylland, hvor den Gang endnu hvert S. havde sin egen Ret (Sysselting). I Tidens Løb forsvandt Sysselinddelingen dog ogsaa her, men var derimod imidlertid, navnlig i det 12te Aarh., bleven indført i Norge, som, navnlig ved Deling af Fylkerne, var bleven inddelt i S., af hvilke hvert forestodes af en af Kongen indsat Embedsmand (Sysselmand, senere Foged). Ved sin Forening med Norge blev Island ogsaa inddelt paa samme Maade, og her bestaar denne Inddeling endnu, idet Syslerne svare til Herrederne i Danmark og Sysselmanden til Herredsfogeden. Foruden at være Underdommere og Politimestere forestaa Sysselmændene dog ogsaa Skatteopkrævningen; under sig have de i de enkelte Communer Repstyrere. Paa Færøerne svarer Sysselmand omtrent til Sognefoged i det øvrige Danmark.

Süssmilch, Joh. Peter, f. 1707 i Berlin, Præst i sin Fødeby, d. 1767, beskæftigede sig meget med statistiske Undersøgelser, særlig med Sandsynlighedsregningens Anvendelse paa Befolkningsstatistiken og Paavisningen af „Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts" (1740).

System kaldes en videnskabelig Fremstilling, der sammenfatter de ved specielle Undersøgelser vundne Resultater til Enhed og Sammenhæng. Da al Forsken søger Sammenhæng, er det en naturlig Bestræbelse at forbinde Undersøgelsens specielle Traade, saa at der dannes Billedet af en stor Helhed, hvor hver Enkeltheder indtager sin bestemte Plads. Allerede for at skaffe Overblik til Veje er et S. nødvendigt. Man anvender da et kunstigt S., som lægger et iøjnefaldende, men i sig tilfældigt eller dog underordnet Charaktermærke til Grund ved Anordningen. Saaledes Ordningen efter Alphabetet i en Ordbog; det Linnéske System. Et naturligt S. faar man, naar Anordningens Princip er et væsentligt Charaktermærke; saaledes Jussieus og Cuviers Classificationer. Men den systematiske Trang tilfredsstilles først, naar Anordningen ikke blot bygges paa et væsentligt Charaktermærke, men paa den Grundlov, hvorpaa alt beror inden for det givne Omraade, og som tillige indeholder Principet for dets Udvikling. Opgaven er altsaa at lade det naturlige S. blive et genetisk S., saa at Tanken i sit Overblik over Phænomenerne gaar samme Gang, som Phænomenernes egen Udvikling er gaaet. S.s Gjennemførelse

nødvendiggjør derfor ofte Hypotheser (f. Ex. Laplaces og Darwins Hypotheser) og kan være af stor Betydning ved de nye Synspunkter og Ideer, det saaledes fremkalder. Systemerne ere Opgjørelser, hvor man befinder sig paa, hvad og hvor meget man har opnaaet. Den systematiske Tendens er en berettiget Modvægt over for den blotte Detailforsken, der ikke hæver sig over de isolerede Facta; den har selv sin Modvægt i Kritiken, som prøver Systemerne dels med Hensyn til deres indre Consequens, dels med Hensyn til deres Overensstemmelse med de givne Kjendsgjerninger. I Videnskabens Historie vexle gjærne Perioder med overvejende systematisk og med overvejende kritisk Tendens. I Philosophien have Systemerne Betydning som Forsøg paa at give en sammenhængende og alt omfattende Verdensanskuelse; de ere at betragte som Experimenter, den menneskelige Tanke har anstillet med sine højeste Begreber for at se, hvor vidt noget af dem indeholdt den fulde Forklaring af Tilværelsen. De speculative Systemer ere her gaaede ensidig deductivt og aprioristisk frem (s. Speculation); for Fremtiden synes et philosophisk S. kun at være muligt og af Værdi, naar det formaar at begrunde sit Princip ad inductiv og kritisk Vej. **Systematisk** kaldes en Methode, der lader os se de spredte Phænomener i deres Slægtskab og Sammenhæng. **Systematik** er Læren om denne Methode og dens Principper.

„Système de la nature“ [sistähm dø la natühr] (Naturens System), et Skrift fra Materialismens Periode i Frankrig, udkom 1770 i London. Mirabaud, Secretær ved det franske Akademi, nævnes paa Titelbladet som Forfatter, men er det næppe. Sandsynligvis er det forfattet af Baron Holbach (s. d. A.). I dette Værk, som gjorde overordentlig Opsigt, culminerer Materialismen. Dets Hovedtanker ere følgende: Universet er kun Materie og Bevægelse. Indbegrebet af de enkelte Tings Grupper og Systemer kalde vi Naturen, som er et Hele, hvori den ene Ting frembringer Bevægelse i den anden. Bevægelsen følger lige saa umiddelbart af Materiens eget Begreb som Udstrækningen; Materien er ingen død Masse, den er aldrig i Hvile. I Naturen gives der intet Formaal, alt gaar efter den strænge Nødvendighed. Mennesket er en Del af Verden og selv et rent materielt Væsen. Alle intellectuelle Virksomheder ere Fornemmelser, som opstaa derved, at visse Bevægelser, som de ydre Gjenstande fremkalde i Sanseorganerne, meddele sig gjennem Nerverne til Hjærnen. Ideen om Gud er en Illusion, fremkaldt ved Lidelser, Frygt og Uvidenhed; det eneste sande System er Naturens System, som er atheistisk. Der gives ingen Frihed eller Tilfældighed; Mennesket er et Led i Nødvendighedens Kjæde. Udødeligheden bestaar kun i Efterverdenens Erindring. Livets Formaal er nasbrudt Nydelse; kun det, som man anser for nødvendigt til sit Velvære, driver os til Handling. Derfor skal den sande Moral ikke fordømme Selvkjærligheden, men netop vise, hvorhen vor velforstaaede Interesse fører. Det er alene Interessen, som forbinder Menneskene; Religionen adskiller dem. Den velforstaaede Interesse strider ikke imod, hvad Velvilje over for andre fordrer.

Systole, Hjærtets rhythmiske Sammentrækning (s. Hjærte); i Gramm. kort Udtale af en lang Stavelse.

Sytov, et smækkert Stykke Tov, hvormed man surrer tvende Kovse eller Øjne sammen i Enden af et Tov eller et Stykke Tov til en Øjebolt.

Sytraad, s. Tvinding.

Syv, Peder Pedersen, f. af Bondeslægt 1631 i Landsbyen Syv ved Roskilde, Hører ved vor Frue Skole i Kjøbenhavn, senere Rector i Næstved, d. 1702 som Præst i Hellested i Stevns, vandt et stort Ry som Oldgransker, Sprogforsker og Digter. Hans „Samling af danske Ordsprog“ (1682 og 1688), „Danske Sprogkunst“ (1685), der er den første danske Grammatik, samt hans Udgave af A. S. Vedels hundrede udvalgte danske Viser, forøgede med et Hundrede nye (1695), har sikret ham et udødeligt Navn blandt danske Sprogforskere og Literærhistorikere. Hans Biographi er skreven af Fr. Winkel Horn (1878).

Syvaarskrig. Om den nordiske S. s. Frederik II af Danmark. Den preussiske S. er Krigen 1756—63 mellem Kong Frederik II af Preussen og de mod ham forbundne Magter: Østerrig, Frankrig, Rusland, Sachsen og Sverige. Frederiks rænkefulde og egennyttige Optræden under de schlesiske Krige og hans bidende Spot over de andre Regenter havde opbragt disse saaledes imod ham, at Marie Theresia, der vilde gjenvinde Schlesien, fattede en Plan om at dele Preussen, saa at dets Omraade skulde indskrænkes til Brandenburg og Pommern. Da Frederik i Jan. 1756 sluttede Forbund med Georg II af England, fik den østerrigske Minister Kaunitz sin Herskerinde til at slutte Forbundet i Versailles af 1 Maj 1756 med Frankrig. Ved den sachsiske Secretær Menzels Forræderi fik Frederik Kundskab om Planen og søgte strax at foregribe sine Fjenders Skridt; han brød 27 Aug. uden Krigserklæring ind i Sachsen, besatte Landet uden Kamp og indesluttede 17,000 Md. i deres Lejr ved Pirna. En østerrigsk Hær, som under Browne ilede til Hjælp, blev slaaet ved Lobositz 1 Oct., og nu maatte Sachserne overgive sig, ja bleve til Dels indlemmede i den preussiske Hær. Under den følgende Krig var Sachsen i Preussernes Vold og blev stærkt udsuget. De andre Magter samt det tyske Rige erklærede nu Preussen Krig, medens ikkun England-Hannover og et Par tyske Fyrster, Hessen-Kassel og H.-Darmstadt, stod paa dets Side. I Apr. 1757 trængte Frederik ind i Böhmen, vandt 6 Maj en glimrende Sejer ved Prag og belejrede denne By, men blev 18 Juni slaaet af Daun ved Kolin og maatte igjen rømme Böhmen; den franske Marschal d'Estrées indtog samtidig Hannover, slog Hertugen af Cumberland ved Hastenbeck 26 Juli og tvang ham til en Capitulation, som dog ikke blev overholdt. I Efteraaret drog Frederik skyndsomst imod den franske Hær under Soubise og Rigstropperne og slog dem fuldstændig ved Roßbach 5 Nov.; i de følg. Aar holdt hans tyske Forbundsfæller Franskmændene Stangen i det vestlige Tyskland, hvor Hertug

Ferdinand af Braunschweig vandt Slagene ved Krefeld 1758 og Minden 1759. Selv ilede Frederik fra Roßbach til Schlesien, som var faldet i Østerrigernes Hænder, men tog dette Landskab tilbage i Slaget ved Leuthen 5 Dec. 1757. Derimod havde Russerne vundet en Sejer ved Großjägerndorf i Østpreussen 30 Aug.; men i Følge Bestuschevs Intriguer under Kejserinde Elisabeths Sygdom trak de sig strax efter tilbage, og Svenskernes Indfald i Pommern blev heldig afvist. I Apr. 1758 trængte Frederik ind i Mähren og belejrede Olmütz, men maatte senere gaa tilbage til Schlesien; han slog Russerne ved Zorndorf i Brandenburg 25 Aug. og drog derfra til Sachsen, hvor han lod sig overrumple af Østerrigerne under Daun ved Hochkirchen og blev alvorlig slaaet 14 Oct. Det næste Aar, 1759, var meget uheldigt for Frederik: ved Kunersdorf tilføjede Østerrigerne under Laudon og Russerne under Soltikov ham et frygteligt Nederlag 12 Aug.; det meste af Sachsen gik tabt, og en preussisk Hær paa 11,000 Md. maatte 20 Nov. overgive sig ved Maxen. 1760 bragte Sejren ved Liegnitz 15 Aug. atter Schlesien i Frederiks Magt, og Slaget ved Torgau 3 Nov. sikrede ham Vinterkvarter i Sachsen, medens Georg II.s Død skilte ham ved en vigtig Forbundsfælle. Hans Hjælpekilder vare saa udtømte, at han 1761 maatte indskrænke sig til en Forsvarskrig fra sin Lejr i Schlesien, medens hans Hovedstad Berlin blev besat af Russere og Østerrigere og stærkt brandskattet i Oct. I denne yderste Nød reddedes han ved Kejserinde Elisabeths Død 5 Jan. 1762, thi hendes Efterfølger, Peter III, som var en ivrig Beundrer af Frederik, sluttede ikke alene Fred i Maj, men tilbagegav Østpreussen, som Russerne havde indtaget, og lod 20,000 Md. forene sig med Preusserne. Desuden sluttede Sverige Fred i Hamborg 22 Maj 1762. Endelig vandt baade Ferdinand af Braunschweig s. A. Fordele over Franskmændene i Hessen og Frederiks Broder Henrik en Sejer over Østerrigerne i Sachsen, hvorfor det 24 Nov. kom til Vaabenstilstand og 15 Febr. 1763 til endelig Fred i Hubertsburg: alt blev som før Krigen. Samtidig med S. førtes en Søkrig mellem England og Frankrig, samt en Krig i Kolonierne, hvorved Frankrig tabte Canada 1759.

Syvende Dags Adventister, en baptistisk Sekt, som antager Herrens Gjenkomst for umiddelbart forestaaende og helligholder Lørdagen i Stedet for Søndagen. 1843—44 begyndte i Amerika den saakaldte Adventisme, d. e. Læren om Herrens nære Gjenkomst, at udbrede sig, saa at der dannede sig adskillige Adventistmenigheder. Til en af disse sluttede sig en Kvinde, Rachel Preston, Medlem af en sabbatharisk Baptistmenighed (s. Sabbatharier), og paavirkede af hende forenede de Baptisme og Sabbatharisme med deres Adventisme. De kalde sig „de, som bevare Guds Befalinger og Jesu Tro" og betragte alle andre Kirkesamfund som frafaldne fra den sande Tro, hvorfor de med stor Iver arbejde paa at vinde Tilhængere iblandt dem, medens de ikke lægge Vind paa Hedningemissionen. Ethvert Menighedsmedlem er forpligtet til at betale Tiende af alle sine Indtægter for at fremme Udbredelsen af deres Lære. 1879 angaves deres samlede Antal i Nordamerika til 25,000, hvoraf et forholdsvis stort Antal indvandrede Skandinaver; først 1863 begyndte de at missionere iblandt disse, 1872 begyndte de at udgive et dansk-norsk Kirkeblad „Advent-Tidende", og 1879 talte de allerede 20 dansk-norske Menigheder. Baade til Danmark, Norge og Sverige have de udsendt Missionærer, som i Danmark navnlig have fundet Tilslutning nord for Limfjorden. I Norge udgive de et kirkeligt Blad: „Tidernes Tegn". Deres hele Christendomsopfattelse har et stærkt lovmæssigt, gammeltestamentligt Præg, og den Skriftfortolkning, med hvilken de begrunde deres Lære, er i høj Grad ensidig og vilkaarlig; men i Henseende til borgerlig Hæderlighed og Iver for deres Tro staa de gjennemgaaende højt. Alle A. betragte hverandre som Brødre og Søstre, og „Søstrene" have samme Ret til at prædike som „Brødrene". Totalafholdenhed er Pligt for dem, og dette gjennemføre de saa strængt, at de i Nadveren ikke bruge Vin, men ugjæret Druesaft. Nydelsen af Svinekjød, ja endog Tobaksrygning forbydes; „man kan ikke ryge Tobak til Guds Ære". I Læren om de sidste Ting ligne de i mange Punkter Irvingianerne; men deres Skriftfortolkning er ulige vilkaarligere. Kun de, som have den sande Jesu Tro, d. e. S. D. A., ville en Gang blive evig salige; alle andre skulle dog ikke overgives til evig Pine, men til evig Tilintetgjørelse.

Syv frie Kunster, s. Kunst.

Syv mod Theben kaldes i Grækenlands mythiske Historie de 7 Helte: Adrastos, Polynikes, Tydeus, Kapaneus, Hippomedon, Amphiaraos og Parthenopaeos, som drog mod Theben for at gjenindsætte den af sin Broder Eteokles fordrevne Polynikes i Regeringen. Tydeus, der som Udsending var dragen til Theben, ophidsede Thebanerne mod sig ved at udæske og besejre flere af dem; 50 unge Mænd lagde sig derfor i Baghold for at dræbe ham paa Hjemvejen; men Tydeus kæmpede saa tappert, at kun én af dem vendte tilbage med Budskab om sine Kammeraters Død. De 7 Hærførere lejrede sig nu med deres Skarer foran Byens 7 Porte og forsøgte en Storm. Allerede havde Kapaneus naaet Murens Tinder og udraabte pralende, at selv Zeus ikke skulde kunne fordrive ham derfra, da en Lynstraale styrtede ham død ned af Muren. Belejringshæren blev slaaet paa Flugt, og de fjendtlige Brødre faldt for hinandens Sværd; ogsaa de øvrige Førere mistede Livet, med Undtagelse af Adrastos, der reddede sig paa sin vingede Hest Arion. Sagnet er behandlet i Æschylos's Tragedie „De syv mod Theben". De bleve hævnede af Epigonerne (s. d. A.).

Syvsover, s. Hasselmus.

Syvsovere, de hellige. Et Sagn, der første Gang findes berettet i det 6te Aarh. e. Chr., fortæller, at 7 Christne fra Ephesos bekjendte deres Tro for Kejser Decius og derefter flygtede ind i en Hule uden for Staden, hvis Indgang blev tilmuret af Hedningerne. Her sov de ind (efter en græsk Beretning døde de); men c. 200 Aar efter vaagnede de under Theodosius II

Aar 447. De troede, at de kun havde sovet en Nat, og opdagede først deres Vildfarelse, da en af dem var gaaet ind i Staden for at kjøbe Føde og havde fundet alt forandret. Biskoppen af Ephesos og mange andre strømmede til for at se dette Under, ja selv Kejseren kom fra Constantinopel; men snart sank S. sammen og døde. Senere føjede man til, at Underet var sket for at overbevise en Biskop, der tvivlede om de dødes Opstandelse. I nyere Tid har man villet forklare Sagnets Oprindelse ved den Hypothese, at man 200 Aar efter Decius skulde have fundet en Hule med 7 Christengrave fra den deciske Forfølgelses Tid, og at der over Gravene skulde have været Indskrifter, der efter Oldtidens Sprogbrug betegnede de døde som sovende (Kirkegaard hedder paa Græsk κοιμητήριον, „Soveplads"). S.s Mindedag, Syvsoverdag, var oprindelig 27 Juli, i den græske Kirke 4 Aug. og 22 Oct. I mange Almanaker findes den dog allerede tidlig sat til 27 Juni, saaledes i den danske allerede i det 16de Aarh. I den norske Almanak blev den 1843 atter hensat til sin opr. Datum, 27 Juli.

Syvstjærnen, en Stjærnegruppe i Tyrens Nakke, ogsaa kaldet Plejaderne (s. d. A.). I daglig Tale bruges dette Navn ogsaa undertiden om de 7 klare Stjærner i den store Bjørn, som med et særskilt Navn kaldes Carlsvognen eller de 7 Øxne (septem triones).

Syv Underværker kaldtes i Oldtiden 7 mærkelige Bygnings- ell. Kunstværker, der udmærkede sig ved deres Storhed ell. Pragt. Til dem regnedes Pyramiderne, Semiramis's hængende Haver i Babylon, Artemistemplet i Ephesos, den olympiske Zeus's Billedstøtte af Phidias, Mausoleet i Halikarnassos, den rhodiske Kolos og Pharos (Fyrtaarnet) ved Alexandria.

Syv Vise, 7 Mænd hos Grækerne, der levede i Tidsrummet fra 620—548 f. Chr. De indklædte som oftest deres praktiske Leveregler i fyndige og korte Gnomer. Man regner sædvanlig følgende til dem: Solon, Thales, Pittakos, Bias, Chilon, Kleobulos og Periandros.

Syv vise Mestre. Historien om de s. v. M. — hvorledes Pontianus, den romerske Kejser, befalede dem at lære hans Søn de 7 frie Kunster, og hvorledes Sønnen formedelst sin Stifmoders Utroskab 7 Gange blev ført til Galgen, men hver Gang ved Mestrenes skjønne Lignelser reddet fra Døden — er oprindelig en indisk Fortælling, der som flere lignende Historier gjennem Persisk, Arabisk, Hebraisk, Græsk og Latin er gaaet over i næsten alle de vesterlandske Sprog og bleven en yndet Folkebog.

Syzygier, fælles Navn paa Maanephaserne Fuldmaane og Nymaane.

Szajnocha, Carl [schaj], polsk Historiker, f. 1818 i Galizien, maatte 1835—37 udstaa Fængselsstraf for politisk Forseelse og skrev flere Romaner og Dramer om Polens Fortid. 1849 udgav han et historisk Skrift om „Polens første Gjenfødelse" og derefter sit Hovedværk »Jadwiga i Jagiello« (3 Bd. 1851), senere en Samling historiske Afhandlinger (4 Bd., 1857—69). D. 1868. S.s samlede Skrifter udkom 1876 i 10 Bd.

Szalay, Ladislaus [sāāllaaj], ungarsk Politiker, f. 1813, blev 1833 Advocat og var 1841 Secretær under Deak i Udvalget for Udarbejdelsen af en ny Straffelovbog; han blev 1843 Medlem af Landdagen og var 1844—45 Medarbejder af Kossuths Blad »Pesti Hirlap«. Han kæmpede for en Ombannelse af Comitaternes Forvaltning og større Centralisation i Styrelsen. 1848 gik han som Ungarns Afsending til Frankfurt, levede siden i Schweiz og hjemvendte 1856. Han skrev 1850—63 en Ungarns Historie (indt. 17de Aarh.) i 6 Bd. D. 1864.

Szamos [sāmosch], Flod, der i Transsylvanien dannes ved Forening af Store og Lille S., og som derefter flyder ind i Ungarn, hvor den fra venstre Side falder i Theiß.

Szatmár-Németi [sāātmahr nēmeti], Stad i Ungarn, paa en sumpet Slette ved Floden Szamos, 38 M. ø. til n. for Buda-Pest, med 20,000, for største Delen reformerte Indbyggere. Katholsk Bispesæde. Betydeligt Brændevinsbrænderi (Slivovitz), Vin- og Sveskeavl, Linnedvæveri, Pottemageri og omfattende Handel.

Széchenyi, Stephan, Grev [sētschenji], ungarsk Statsmand, f. 21 Sept. 1792 i Wien, tjente først i Hæren og udmærkede sig i Slaget ved Leipzig (1813), men hengav sig fra 1825 alene til Arbejder for at fremme Ungarns aandelige og materielle Opkomst. Han fremkaldte 1825 Oprettelsen af Videnskabernes Selskab, hvortil han gav et Aars Indtægt, 60,000 Gylden, 1832 Stiftelsen af Nationaltheatret i Pest og et Musikconservatorium, 1833 Dampskibsfarten paa Donau, 1839 Kjædebroen over denne Flod imellem Buda og Pest, hvilket paadrog ham Adelens Uvilje, fordi der afkrævedes enhver Bropenge og den deri saa et Brud paa sine Forrettigheder; end videre Reguleringen af Donaus Løb igjennem „Jærnporten" og af Floden Theiß, hvorved en umaadelig Landstrækning med Sumpe tørlagdes til Agerland, en Forening for Hesteavl o. desl. Fremdeles udtalte S. sig i flere Skrifter for Ophævelse af Adelens Skattefrihed, Lavsvæsen og andre Standsrettigheder samt for Bondestandens Frigjørelse, medens han ingen Vægt lagde paa politiske Reformer og endnu mindre ønskede Ungarn adskilt fra Østerrig. Han bekæmpede derfor Kossuth og de andre Radicale, især deres patriotiske „Beskyttelsesforening for Ungarns Industri", og lod sig i dette Øjemed 1847 vælge til Underhuset, skjønt han som Magnat havde Sæde i Overhuset. Dog indtraadte han i Marts 1848 i det særlige ungarske Ministerium som Minister for Vejvæsenet og de offentlige Arbejder og udkastede en Plan til et Jærnbanenet; men da der i Sept. truede et Brud med Østerrig, rystedes hans Forstand saa stærkt af Frygt for Fremtiden, at han styrtede sig i Donau og maatte bringes til et Sindssygehus. Her bedredes efterhaanden hans Tilstand, men 8 Apr. 1860, netop som der igjen aabnede sig Udsigter til en lysere Fremtid for Ungarn, dræbte han sig ved et Pistolskud. 6 Ugers Landesorg „for den store Greve" vidnede om Folkets Taknemmelighed. — Hans Søn, Grev Béla S., f. 1837, foretog Rejser til Amerika (1863), Afrika (1865) og Mellemasien og

stildrede sine Rejser dels i det ungarske Videnskabsakademis Skrifter, dels i selvstændige Værker; hans Reise i Indien, Japan, China, Tibet og Barma 1877—80 er beskreven af hans Reisefælle Kreitner („Langt mod Øst“; paa Dansk 1882).

Szegedin [sĕ], Stad i Ungarn ved Floden Theiß, over hvilken fører to Broer, 22 M. s. s. ø. for Buda-Pest; 74,000 J. (1880). Her er flere højere Undervisningsanstalter, et smukt Raadhus, et af Tyrkerne i det 16de Aarh. opført Slot, en smuk græsk Kirke, flere katholske Kirker og et stort Saltmagasin. Skibsbyggeri for Flodfartøjer, betydelig Fabrikation af Sæbe, Uldstoffer og Træyarer og omfattende Handel. I Natten til 12 Marts 1879 blev største Delen af Staden ødelagt ved Oversvømmelse af Theiß; den er siden gjenopbygget og omgiven med henved 40 F. høje Mure, ligesom Stadens hele Niveau er hævet. S. var tidligere en stærk Fæstning, men Værkerne sløjfedes efter 1879. Byen var 1541—1686 i Tyrkernes Magt. I Juli 1849 flygtede den ungarske Regering og Rigsdag til S., men 2 Aug. rykkede Østerrigerne under Haynau ind i Byen.

Szekler [sĕ] er Navnet paa de i den østlige og nordøstlige Del af Transsylvanien boende Magyarer, som af ungarske Chronister udgives for en Levning af Hunnerne (ungarsk Székelyek, middelald. lat. Siculi). S.s Land var indtil 1851 en af de 3 Landsdele, i hvilke Siebenbürgen var delt efter Beboernes Nationalitet; dets nordlige og østlige Dele ere bjergfulde og skovrige, de sydlige og vestlige frugtbare, Korn- og Vinavl Hovednæringsveje. S.s Antal er omtr. ½ Mill.

Szemere, Bartholom. [sæmmære], ungarsk Politiker, f. 1812, blev 1842 Dommer og vakte Opmærksomhed ved Skrifter om Cellefængsel og imod Dødsstraffen. 1843 valgtes han til Landdagen, var en ivrig Tilhænger af Kossuth og tog vigtig Del i Lovgivningsarbejdet. I Marts 1848 blev han Indenrigsminister, var i Vinteren 1848—49 Regeringscommissær i Øvre-Ungarn for at organisere Rejsningen og blev i Apr. 1849 efter Ungarns Uafhængighedserklæring Førsteminister. Hans Manifester minde om tilsvarende Aktstykker fra den første franske Revolution, ligesom han i det hele hyldede en politisk Radicalisme. I Rigsdagens sidste Møde i Szegedin 28 Juli forelagde S. en Række Beslutninger, der fastsatte Ungarns Fremtidsprogram og bl. a. udtalte alle Trosbekjendelsers Ligestilling og Agtelse for Nationaliteternes Ret. Over Constantinopel undkom han til Paris, vendte 1865 hjem, men kom snart paa en Sindssygeanstalt og døde 1869.

Szentes [sæntæsch], Stad i Ungarn, ø. for Theiß, 18 M. s. ø. for Buda-Pest. 30,000 J., for største Delen Reformerte. Vinavl. Dampskibsstation.

Sziget [si], Stad i Ungarn ved Floden Theiß, 50 M. ø. til n. for Buda-Pest, med 11,000 J. og stort Saltværk.

Szigethvar [si], Flække i Ungarn, 25 M. s. s. v. for Buda-Pest i en Sumpegn, med 5,000 J. Fabrikation af Roesukker og Kridtpiber. S. er bekjendt af den Tapperhed, hvormed den 1566 under Zrinyi forsvarede sig mod den tyrkiske Sultan Soliman II, der døde under Belejringen.

Szigligeti, Ed. [si], ungarsk dramatisk Forfatter, f. 1814 i Großwardein, hed egtl. Jos. Szathmáry, men da han 1834 blev Skuespiller i Pest, fremkaldte dette et Brud med Faderen, hvorefter han opgav sit Fædrenenavn. Som Skuespiller vandt han ikke stor Anseelse, men des mere som dramatisk Forfatter; hans Dramaer »Rózsa« og »Vándor szinészek« o. a. opnaaede Akademiets Pris, hans historiske Dramer („Bazul“, „Krone og Sværd“, „Prætendenten“) og end mere hans Folkekomedier („Desertøren“, „Jøden“, „To Pistoler“ o. fl.) give ypperlige Tids- og Folkelivsbilleder og beherskede længe Scenen. Ogsaa bør nævnes hans »A dráma és válfajai« (d. e. Dramaet og dets Arter; Pest 1874). 1873 blev han Directeur for Nationaltheatret; d. 1878.

Szolnok [sŏll], Flække i Ungarn ved Floden Theiß, 12 M. ø. s. ø. for Buda-Pest, med 18,000 J., store Savmøller, Maskinfabrikation, Brændevinsbrænderi og betydelig Landbrug, samt Skibsfart, Handel og Fiskeri. I de nærliggende Sumpe fanges mange Skildpadder.

Sæbe. Herved forstaas i Almindelighed Kali- eller Natronsalte af Stearin-, Palmitin- og Oljesyre (flgn. Fedtstoffer, Glycerin); dog kaldes ogsaa Kalksalte, Blysalte osv. af de samme Syrer S. Dannelsen af disse Salte kaldes Forsæbning. S. har været kjendt tidlig; Plinius nævner Gallien som dens Hjemstavn, og Ordet Sapo er af keltisk Oprindelse. Man skjelner især mellem to Slags S., bløde og haarde; de første ere sædvanlig Kali-, de sidste Natronsæber. Kalisæber vindes ved gjentagen Kogning af forskjellige Fedtstoffer (Tran, Oljer, Oljesyre fra Stearinfabrikationen osv.) med kaustisk Kalilud i særegne Kjedler, idet man efterhaanden tilsætter stærkere Lud og erstatter det fordampede Vand. Naar S. er færdigkogt, danner den en klar, tykflydende Masse, der ved Afkøling stivner til en Gelée (Sæbelim). Natronsæber dannes omtrent som Kalisæber, men af Natronlud (eller ved til Kalisæber at sætte Kogsalt, s. nedenfor). Naar de ere dannede ved Kogning og færdigkogte, bringer man dem dog til at udskille sig ved Tilsætning af Kogsalt, hvori S. er uopløselig. Den nedenstaaende Underlud tappes fra, og til S., der nu danner smaa Korn og ikke lader sig forme, sættes ganske lidt Vand. Ved Opvarmning dannes der da en homogen Masse, som formes (Kjærnesæbe). Sætter man Vand til, hvilket flere Natronsæber godt kunne binde, saaledes at S. lige fuldt synes haard og tør, kaldes S. sleben eller fyldt. Kokossæbe kan saaledes indeholde 70—75 pCt. Vand. Mange Haandsæber tilberedes ligefrem ved at blande og i kort Tid opvarme meget stærkt Natronlud med Fedtstoffet; herved begynder vel en Sæbedannelse, men før denne er fuldendt, gydes det hele med Vand og Lud i Former. Saadan S. kaldes rørt og egner sig ikke til Vask af f. Ex. farvede Tøjer, da det frie Alkali angriber baade Farver og Tøj, ligesom den selvfølgelig er meget lidet økonomisk. Efter Fedtstoffet skjelner man mellem Talg-, Olivenolje-, Oljesyre-, Tran-, Palme-

olje- og Harpixsæbe (denne sidste vindes dog ikke af Harpix alene, men af en Blanding af Harpix med Talg eller Palmeolje), S. af Svinefedt osv. **Grøn S.** er egentlig en Kalisæbe, kogt af Hampeolje. Denne S.s Farve er grøn i sig selv. Men megen grøn S. tilvirkes ogsaa af Rapsolje, Tran, Oliesyre fra Stearinfabrikerne. Disse S. ere gule, men farves grønne ved Tilsætning af lidt Indigo. Jærnvitriol og Garvesyre farve dem mørke, „**sort S.**“ De grønne S. blandes hyppig med Natron-Vandglasopløsning og forfalskes endnu hyppigere med svovlf. Kali, Alun, Salt og især med Kartoffelstivelse. **Marseillesæbe**, spansk S., venezianst S., tilvirkes i sydlige Lande af Olivenolje, hvortil dog hyppig sættes Linolje, Palmuenolje, Sesamolje, Jordnødolje; det er en færdigkogt Natronsæbe (en neutral Kjærnesæbe, i Modsætning til de fyldte S.). Hyppig tilvirkes ogsaa hvide Kjærnesæber ved først at fremstille Kalisæber og da ved Behandling med stærk Saltopløsning, hvorved S.s og Saltets Bestanddele (skjønt kun til Dels) bytte Plads, ombanne den bløde S. til en haard. Den tilbageblivende Lud indeholder meget Chlorkalium og anvendes til Fremstilling af Kaliumforbindelser. **Toiletsæbe.** De gode Sorter tilberedes af gode haarde S., som enten smeltes, hvorefter Parfumen tilsættes under stadig Omrøring, eller høvles til Spaaner, der da parfumeres og paa egne Maskiner stødes og valses til sammenhængende Stykker (pilerede S.). De **lette S.** eller **Skumsæber** tilberedes af Oljesæbe (Talgsæbe kan ikke bruges), som smeltes under Vand og røres sammen dermed til en skumlignende Masse, der da bringes i Formerne. **Transparente S.** faas ved Afkøling af en stærk vinaandig Sæbeopløsning; de blive først faste efter flere Uger. **Glycerinsæbe** faas ved at opløse S. i dens lige Vægt Glycerin og hælde Massen i Former; **flydende Glycerinsæbe** er en Opløsning af S. i Overskud af Glycerin. S.s Anvendelse til Vask beror paa, at Sæbeopløsninger besugte de forskjelligste Stoffer og til Dels bringe dem i Emulsion. Særlig gjælder dette ogsaa om Fedtstoffer, der ere de egentlige Bærere af Smudset. Da tilmed Sæbeopløsningen skummer stærkt, hindrer dette Smudset fra igjen at udskille sig paa ny. S. sønderdeles af Syrer under Frigjørelse af de fede Syrer, den indeholder; og af mange Metalsalte under Udskillelse af uopløselige fedtsure Salte. Da Kalksæber ere uopløselige i Vand, kan derfor haardt Vand ikke vel anvendes til Vask, forbi dets Kalksalte omsætte sig med den opløste Sæbe og udskille uopløselige Kalksæber. **Sæbespiritus**, en Opløsning af hvid spansk Sæbe i Vinaand, hvortil der sættes Kampher og flere flygtige Oljer, bruges som Lægemiddel til udvortes Brug. **Sæbesyderlud**, en Opløsning af Natronhydrat (s. **Natrium**) eller Kalihydrat (s. **Kalium**), som bruges til Sæbekogning. Den tilberedes i Sæbesyderierne ved Blanding af Træaske eller kulsure Alkalier med Melkalk og derpaa følgende Udludning med Vand, dog ogsaa ved Kogning af kulsure Alkalier med Vand og Kalk. Ofte anvendes dog nu fabrikmæssig fremstillede Alkalihydrater.

Sæby, Kjøbstad i Jylland, Hjørring Amt, Dronninglund Herred, paa Sydsiden af **Sæby Aas** Udløb i Kattegattet, $6\frac{1}{4}$ M. n. ø. for Aalborg, $1\frac{3}{4}$ M. s. for Frederikshavn. 1,506 I. (1880). De offentlige Bygninger ere: Kirken (St. Maria ell. vor Frue, tidligere Klosterkirke), Tinghuset, Skolen, Fattighuset og to Hospitaler. Kjøbstadjorder 1,067 Tdr. Ld. med $28\frac{1}{2}$ Tdr. Hartkorn. Fiskeri er den vigtigste Erhvervsgren. Havnen, paa hvilken der er anvendt forholdsvis betydelige Beløb, er kun tilgængelig for Baade, da der blot i en smal Rende findes 5 Fods Dybde. Ved Toldstedet var 1887 hjemmehørende 49 Baade under 4 Tons og 4 Fartøjer af 26 Tons. Jærnkilde. — S. hed tidligere ogsaa Mariested efter det af Christian I 1469 stiftede Kloster, hvis Kirke er Byens Sognekirke. Den var først en Landsby og et Fiskerleje, men havde allerede før Klosterets Stiftelse faaet Kjøbstadprivilegier af Bispen af Børglum, hvem den tilhørte. 1525 fik S. en egen Byret.

Sæd, for Planterigets Vedkommende, bet. i Almindelighed Saasæd eller Saakorn, særlig af vore almindelige Kornsorter eller Sædarter af Græsfamilien, medens navnlig Ærter og Vikker, af de ærteblomstredes Familie, betegnes ved Bælgsæd. **Sædbakker**, s. **Harve**. **Sædskifte.** Det har fra Agerbrugets ældste Tid hørt med til Fordringerne til et velordnet Agerbrug at skifte med Afgrøderne, saa at Vaarsæd fulgte efter Vintersæd, og inden for Vaarsæden: Havre efter Byg osv., Bælgsæd efter langstraaet Sæd; efterhaanden som Kulturplanternes Antal voxede, udvidedes Fordringerne til Afvexling af Afgrøderne. En vigtig Afvexling i Ombriften var Jordens Udlægning til „Hvile“, som det hed, idet Jorden i et eller flere Aar sparedes for Kornafgrøder, og dette Begreb overførtes endnu til de med Kløver- og Græsfrø besaaede, til Høavl og Afgræsning udlagte Marker, fordi Erfaring viste, at Jorden ved denne „Hvile“ sattes i Stand til desto bedre paa ny at give gode Kornafgrøder. I den nyere Tid er Rodfrugtavlen kommen til som en meget vigtig Afvexling i Ombriften, der ikke alene afgiver en fortrinlig Forfrugt for Kornafgrøderne, men endog ved den omhyggelige Skjørning og Rensning af Jorden, som denne Afgrøde kræver, muliggjør Anskaffelsen af den kostbare Helbrak. Sandheden i Sædskiftet eller de vexlende Afgrøders (Frugtfølgens, Rotationens) Nødvendighed og Nytte beror paa den Kjendsgjerning, at de forskjellige Planteslægter og langt mere de forskjellige Plantefamilier optage deres Næringsstoffer i ulige Mængde, og at en utilstrækkelig Mængde af et eneste af disse ikke kan erstattes ved Overflødighed af alle de øvrige. En ensidig og uafbrudt Benyttelse af Jorden til en enkelt Afgrøde vil derfor i det extensive Jordbrug hurtigere berøve Jorden det eller de Stoffer, som den enkelte Afgrøde fortrinsvis benytter. Ved Indskydning af forskjellige Afgrøder, der altsaa stille andre Fordringer til Jorden, tilvejebringes til en vis Grad Ligevægt, idet det Stof, som den første Afgrøde fortrinsvis lagde Beslag paa, imidlertid kan være tilvejebragt i større Mængde, ved Opløsning

af Jordbestanddele og ved Tilskud fra Undergrunden, idet andre Afgrøders mere dybtgaaende Rødder have draget de udtømte Stoffer frem herfra. S. er derfor en Sag af stor økonomisk og praktisk Betydning, der dog taber sig i samme Grad, som det intensive Agerbrug vinder Indgang, naar Opgaven nemlig bliver at indvinde de størst mulige Afgrøder af Jorden ved Hjælp af stadig og rigelig Gødning.

Sæd, den mandlige Befrugtningsvædske, der afsondres i Testiklerne, en tyk, hvidlig Vædske, som indeholder et uhyre Antal af mikroskopiske Smaalegemer, de saakaldte **Sædlegemer**, Sædtraade, der i ældre Tid antoges for Dyr („Sæddyr", Spermatozoer), men kun ere forvandlede Celler. De bestaa af et rundagtigt Hoved, et smallere Mellemstykke og en lang, tynd Hale, der i den modne S. er i en stadig, slangeagtig Bevægelse, hvorved Sædlegemet skydes fremad; disse Bevægelser kunne under gunstige Omstændigheder vedvare længe, endog over en Uge, og herpaa beror Muligheden af Befrugtningen, idet denne sker derved, at Sædlegemet baner sig Vej gjennem Livmoderen og Æggelederen til Ægget og trænger ind i dette; et enkelt Sædlegeme er tilstrækkeligt til Befrugtningen. **Sædflaad**, Spermatorrhoe, den sygelige Tilstand, i hvilken Sæden ikke udtømmes paa sædvanlig Maade, men efterhaanden udgydes i Urinrøret og bortskylles med Urinen eller udflyder under Stolgangen, en Tilstand, hvis Hyppighed og skadelige Følger ere blevne meget overdrevne, og hvis Grund man ikke ret kjender; oftest skyldes den vel en overdreven Tilfredsstillelse af Kjønsdriften.

Sædkanal, Sædleder, Sædstræng, s. **Testikel**.

Sædeben, s. **Bækken**.

Sædegaard kaldes i Danmark en saadan Hovedgaard, som før 1660 har været i en adelig Families Besiddelse (været Sædet for en saadan) eller senere ved speciel kongelig Bevilling er bleven optaget i Sædegaardenes Tal. Til de Ejendomme, med hvilke dette var Tilfældet, knyttede der sig nemlig efter den tidligere Lovgivning en Mængde særegne og til Dels meget betydelige Rettigheder, af hvilke vel nogle (de saakaldte blandede) vare betingede af, at S.s Ejer var en adelig eller en lige med Adelen privilegeret Person (nemlig Hals og Haand samt Sigt- og Sagefaldsret, Birkeret, Kaldsret, Forstrandsret og Retten til at oprette S. til et Stamhus), men andre (de saakaldte reelle) kunde udøves af enhver som helst Ejer af en S. Af disse sidste Rettigheder vare dog igjen flere, og deriblandt den vigtigste, nemlig den, som bestod i, at der svaredes ringere Skatter af disse Ejendomme end af andre, betingede af, at S. var, som det kaldtes, complet (hvorved forstodes, at der til den hørte i det mindste 200 Tønder Hartkorn Bøndergods, der laa inden 2 Miles Afstand fra Gaarden). Ligesom imidlertid alle de blandede Sædegaardsrettigheder ere bortfaldne ved Grundlovens § 79, saaledes ere ogsaa baade Skattelettelsen (der er ophævet ved Loven af 30 Juni 1850 om Udjævning af Forskjellen mellem det privilegerede Hartkorn, hvortil nemlig de complette S. hørte, og det uprivilegerede) og alle de andre Rettigheder, der vare særegne for de complette S., afskaffede ved den senere Lovgivning, saa at nu al Forskjel mellem complette og ucomplette S. er forsvunden. Derimod bestaa nok endnu enkelte Forrettigheder, som adskille S. i Almindelighed fra andre Arter af Landejendomme. I Norge har Udviklingens Gang været den samme som i Danmark, og S. have nu ganske tabt deres Betydning.

Sædemaaned, det danske Navn paa October.

Säffsjö [sæv], Sanatorium for Brystsyge i Sverige, Småland, 9 M. (71 Kilom.) fra Jönköping, ligger i en Højde af 760 F. (240 Met.) over Havet, omgivet af Naaleskov.

Sæheim, **Sem**, s. **Jarlsberg**.

Sæhrimner (oldn. Sæhrímnir), i den nord. Mythol. en Galt, der i Valhal koges hver Dag, men er hel og holden igjen om Aftenen; Einherjerne leve af dens ypperlige Flæsk.

Sækdyr (Tunicata), den Klasse af Dyr, hvortil Søpungene, Salperne og Ildpølserne (s. disse A.) henregnes; den indtager en temmelig isoleret Stilling; paa Grund af visse Træk i Søpunglarvernes Bygning, der stemme med Bygningsforhold, som charakterisere Hvirveldyrfostrene (de have et Slags Rygmarv og en Rygstræng), opfattes de af nogle som degraderede Hvirveldyr eller af andre som den allerlaveste, første Stamme til Hvirveldyrene. Til S.s Ejendommeligheder høre: 1) at de ere omsluttede af en Skalkappe (Tunica), der i sin chemiske Sammensætning nærmer sig til Planternes Cellestof og ikke indeholder Kvælstof; 2) at denne Kappe har to Aabninger, den ene for Vandets Indførsel, den anden for dets Udførsel; 3) inden for Skalkappen ligger Muskelkappen og inden for denne igjen Gjællen, der i Regelen har Form af en Sæk, men tilsteder Vandet Udgang gjennem fine Masker. Føden, der bestaar af mikroskopiske Organismer, tilføres dem nemlig gjennem de stadige Vandstrømme, der frembringes af en indre Fimrehaarsbeklædning. 4) Hjærtet pulserer skiftevis i to forskjellige Retninger, og de samme Blodbaner føre altsaa skiftevis Blodet til og fra Hjærtet og fra og til Gjællen. 5) Formering ved Knopskydning optræder baade hos Salperne, Ildpølserne og Kolonisøpungene.

Säkerhets-Akten, fuldstændigere „Förenings- och Säkerhets-Akten", kaldes det Tillæg til Sveriges Statsforfatning af 1772, som blev tilføjet 1789 af Gustav III trods Adelens Modstand. Herved fik Kongen en næsten uindskrænket Magt, idet Stændernes Prærogativ indskrænkedes til Rettigheden til at bevilge Skatter samt til at udtale sig om de af Kongen gjorte Forslag. Retten til at begynde Angrebskrig blev nu, i Modstrid med Bestemmelsen i Forfatningen af 1772, overdragen Kongen. Andre Bestemmelser i S.-A. vare, at den Domsret, som hidtil i højeste Instans udøvedes af Rigsraadet, nu overdroges en særlig »Konungens Högsta Domstol«, samt at de ikke-adelige Stænder skulde have Ret til at besidde og erhverve sig de saakaldte „frälse" og „udensogns" Gaarde. S.-A. vedblev at gjælde i Sverige indtil Revolutionen 1809.

Sækkepibe (cornamusa, cornemuse eller musette), et ældgammelt Blæseinstrument, der

hos de forſkjellige Folkeſlag har haft forſkjellig Conſtruction. Man træffer den endnu i Rusland, Ungarn og Italien, meſt paa Landet og blandt omvankende Muſikanter. I Højſkotland er S. (Bag-pipe) Nationalinſtrument og beſtaar af en Læderſæk, ſom Spilleren fylder med Luft ved at blæſe gjennem et i den ene Ende anbragt Rør, hvorpaa han comprimerer den indblæſte Luft ved med Armen at trykke Sækken mod ſit Legeme. I den anden Ende af Sækken er et Skalmejrør med 6 Lydhuller, hvorpaa Melodien blæſes. Foruden dette Rør findes ofte flere andre, ſom ſumme og ſnurre paa egen Haand i den dybere Tone, hvori de ere ſtemte.

Sækſvulſt, Cyſte, Svulſter, der beſtaa af en lukket Sæk med et mere eller mindre flydende Indhold og ofteſt opſtaa ved Tilſtopning af naturlige Hulrum, iſær Kjertlernes Udføringsgange, med paafølgende Udſpiling af det afſluttede Rum, Ophobning af det normale (Slim, Fedt oſv.) eller et ſygeligt (Blod, ſerøs Vædſke) Afſondringsprodukt, ſjældnere derimod dannes helt fra nyt af. De hyppigſte Arter af S. ere Fedt-S., der ſkyldes en Tilſtopning af Hudens Fedtkjertler og Udvidning af dem ved en af Fedt og afſtødt Epithel beſtaaende, grødet, fedtagtig Maſſe (Atherom), Slim-S., der dannes paa lignende Maade af Slimkjertlerne og indeholde en ſej, ſlimet Maſſe, og de ſerøſe S., hvis Sæk ligner en ſerøs Hinde, medens Indholdet er en klar, ſerøs Vædſke.

Sæl, Sælhund. S., norſk Kobbe (Phocæ, Pinnipedia), opſtilles enten ſom en egen Pattedyrorden eller ſom en egen Afdeling af Rovdyrene, af hvilke de ſlutte ſig nærmeſt til Odderne gjennem Hvalroſſen og Havodderen. Det er Dyr af mere eller mindre anſelig Størrelſe med tenformet Krop, kort Hals, rundt Hoved, ſtore Øjne og Næſebor og lange Varborſter, men i Almindelighed uden Ørebruſk; Haarklædningen er kort, tæt, glat og vandſkyende; under Huden er der gjærne et tykt Fedtlag; Lemmerne rage kun lidt uden for Huden og ere Svømmepoter med ſtærk Udvikling af den Tæerne forbindende Hud, ſaa at denne ligeſom ſkjuler disſe; Bagfødderne ere rettede ſtærkt bagud og danne tilſammen et ſkæeagtigt Bevægelſesredſkab; Halen er kun en mellem dem ſiddende lille Stump. Kløer findes i Regelen, men ere forholdsvis ſmaa. S. ere Havdyr, nogle mere tilhørende det aabne Hav, andre mere Kyſtdyr, der holde ſig til Fjorde, Skjærgaarde, Render i Iſen oſv.; ja ſelv de ſtore Salt- og Ferſkvandsſøer i Rusland og Aſien have S. Talrigſt ere de i Polarhavene, færre i de varmere Have, ſkjønt de der ikke mangle aldeles. De leve iſær af Fiſke, dernæſt ogſaa af Krebs, Blækſprutter oſv., ſvømme og dykke udmærket, men gaa ogſaa op paa Land for at ſole ſig, ſove, føde Unger og give Die til disſe, der i Almindelighed blive paa Land, indtil de have aflagt deres førſte, uldagtige Beklædning. De jages for Skindets og Spækkets Skyld (Robbefangſt), og flere Arter (f. Ex. af Søløver) ere derved formindſkede betydelig i Antal. Naar de ſvømme, benytte de kun Baglemmerne; Forlemmerne ere da trukne ind til Kroppen; paa Land bevæge de ſig klunteт og beſværlig. Fortændernes Antal er $\frac{4}{4}$ eller $\frac{6}{4}$, Hjørnetænderne ſmaa, Kindtænderne ligeledes ſmaa, alle ens, ſavtakkede, kegledannede eller ſkarpe med rynket Æg. Adſkillige Arter trække omkring i ſtore Flokke, efter Aarstiden, for at følge Fiſkeſtimerne eller for at ſøge hen til beſtemte Steder i Forplantningstiden. Visſe mindre S. kunne tæmmes og afrettes til Fiſkefangſt. For Polarfolkene (f. Ex. i Grønland) ere S. af overordentlig Vigtighed, ja næſten en Livsbetingelſe, da de ſaa at ſige benytte alt af dem. 1) Ægte S. eller Fjordſæler (Phoca) med $\frac{6}{4}$ Fortænder og takkede Kindtænder; hertil høre den ſpættede S. (P. vitulina), den ringede S. (P. annellata), begge f. Ex. i Øſterſøen, Svartſiden (P. groenlandica) og Remmeſælen (P barbata), der ere ſaa vigtige for Polarfolkene. 2) Graaſælen (Halichoerus grypus) med $\frac{6}{4}$ Fortænder og kegledannede Kindtænder, en ſtor, lyſegraa S.-Art, der lever flokkevis, f. Ex. ved Island og i Øſterſøen, og kun beſøger de yderſte Skjær og Landpynter. 3) Blæreſæler (ſ. d. A.). De S., der ret egentlig ere Gjenſtand for „Robbefangſt", paa Polariſen, i Yngletiden, ere Svartſiden og Klapmydſen. Den henſynsløſe Fældning af Ungerne har imidlertid frembragt en ſaadan Aftagen af deres Antal, at man i den ſenere Tid har ſøgt at komme overens om en international Fredetid. 4) Øreſæler eller Luffeſæler (Otaria) med $\frac{6}{4}$ Fortænder, takkede Kindtænder, luffeagtige Fødder og ydre Ørebruſke, mere langhalſede end de ægte S. De ſtørre kaldes ogſaa Søløver (O. jubata) paa Grund af den lange, mankeagtige Haarklædning, ſom udmærker Hannerne, der i denne Slægt ere meget ſtørre end Hunnerne, de mindre, mere langhaarede Søbjørne (O. ursina); de tilhøre det ſtille Hav, lige til Ishavet, og de ſydlige Polarhave, leve ſelſkabelig, i Polygami, i Yngletiden paa visſe Klippeøer, og foretage regelmæsſige Vandringer til og fra disſe. De høre til de Dyreformer, ſom ere blevne ſtærkeſt efterſtræbte — flere Hundrede Tuſende om Aaret ere blevne dræbte blot paa et enkelt Sted — og ſom derfor paa mange Steder ere aftagne betydelig i Antal. Paa Land bevæge de ſig, trods deres Fodform, langt bedre end de ægte Sæler. Det vigtigſte Fangeſted er ved Pribylovs Øerne i det tidligere rusſiſke Amerika, hvor Fangſten nu drives med Forſtand og Skaanſomhed.

Sæmund Sigfusſon (Sæmundr Sigfússon) med Tilnavnet den „frode", d. e. den lærde, f. 1056, d. 1133, tilhørte en paa Gaarden Odde i det ſydlige Island hjemmehørende Høvdingeſlægt, hvis Overhoved i flere Generationer, ved med Bevarelſen af Stillingen ſom „Gode" at lade ſig præſtevie, i ſin Perſon forenede den geiſtlige og verdslige Myndighed. Sin for den geiſtlige Stand nødvendige Uddannelſe fik S. i Tyſkland og Frankrig, hvor han med ſaa ſtor Iver fordybede ſig i Studierne, at han næſten ſynes at have glemt ſit Fædreland; dog lykkedes det en Landsmand at føre ham tilbage. Efter at have overtaget den fædrene Gaard levede S. ſom en af Landets indflydelſesrigeſte Mænd — havde ſaaledes Del i Tiendens Indførelſe og Kirkelovens Affattelſe — men

samtidig sysselsat med boglige Sysler og tillige ved Undervisning meddelende fine Kundskaber til andre. Hans Ry for Lærdom var saa stort, at han snart blev en Sagnfigur, om hvis Sortekunst og Magt over Djævelen de islandske Folkesagn vide meget at berette. Uden Grund har man tillagt ham Samlingen af den saakaldte ældre Edda (s. Edda); derimod kan det med Sikkerhed antages, at S. har forsøgt sig som Historieskriver og navnlig med Bearbejdelser af Chronologien, men noget af ham forfattet Værk kjendes nu ikke.

Sænkebrønd. Undertiden funderes Bygværker paa Piller, byggede som Brønde, der derefter udfyldes med Béton ell. lign. Naar disse Brønde ikke bygges paa sædvanlig Maade ved først at grave Brønden og derefter bygge Indfatningen, men forsænkes, som beskrevet under Brønd, kaldes Brønden en S. Funderingsmethoden kaldes Brøndsænkningsmethoden.

Sænkefaskine, tyk Faskinpølse, indvendig fyldt med Grus og Sten (jvfr. Faskine).

Sænkekasse. 1) d. s. s. Caisson (s. d. A.). 2) Ved Fundering med Béton anvendes ofte Kasser til Nedsænkning af Bétonen. Disse kaldes ogsaa S. og ere enten indrettede til at drejes om en Axe, naar de ere naaede til Bunden, eller forsynede med en bevægelig Bund, der kan aabnes, saa snart Bétonen skal gydes ud. Sænkekurv anvendes ved Strømreguleringsog Kystsikringsarbejder og bestaar af en Kurv af Fletværk, der fyldes med Sten, lukkes med Laag af Fletværk og nedsænkes.

Sænker (urigtig udtalt Sinker) ere forstaalede Jærnformer, hvori gløbende Jærn tildannes ved Hammerslag. Hyppig ere S. dobbelte, d. e. bestaa af en Over- og Undersænker (Over- og Understempel), der undertiden maa være styrede mod hinanden; dette behøves dog ikke ved den almindeligste Form af S., de saakaldte Rundstempler, der bruges til at gjøre cylindrisk smeddede Sager nogenlunde regelmæssige.

Sænkestykker kaldes ved Vandbygningsarbejder store, af flere Lag af Faskiner dannede Flader, der betynges med Sten, Grus o. lign.

Sænkgruber, Gruber i Jorden, der anlægges ved Jærnbanestationer, for at Locomotiver og Vogne kunne skydes hen og stilles over dem, naar de skulle efterses fra neden.

Sænkkiste, s. Tømmerkiste.

Sænkning af større eller mindre Dele af Jordoverfladen forekommer undertiden som Følge af Jordskjælv og foregaar da pludselig; men der haves ogsaa Exempler paa langsomme S. selv af store Strækninger. Dr. C. Pingel saa vel som senere Rejsende har saaledes godtgjort, at den sydlige Del af Grønlands Vestkyst er underkastet en S. i den nuværende Tid, saa at man har maattet flytte Bygninger og Baadepæle højere op i Landet, og Darwin mener at have set Beviser paa, at mange Øer i det stille Ocean have undergaaet en lignende Virkning, hvorved Kystrevene ved Koraløerne efterhaanden ere gaaede over til Volbrev og Atoler.

Sænkningsabscess, s. Byld.

Sænkværk, d. s. s. Pakværk.

Säntis, et Bjerg i Schweiz, i den sydlige Del af Cant. Appenzell, henved 8,000 F. højt. I en Højde af c. 7,500 F. er her 1887 opført et meteorologisk Observatorium.

Särö, en bjærgfuld, skovrig og smuk Ø i Sverige, ½ M. fra Hallands Kyst, 3 M. (26 Kilom.) fra Göteborg, er et yndet Badested.

Sæter, norsk og svensk, en oven for den bebyggede Dal oppe paa Fjældskraaningerne liggende Græsgang med en Sommerhytte, hvori Køernes Mælk bliver tilberedt til Hjembringelse (svarende til tysk „Sennhütte"). Ordet bruges mest paa Østlandet og nordenfjælds i Norge, medens man andensteds kalder S. Sel (oldn. sel, ogsaa brugt paa Island) eller Støl (oldn. stöðull).

Säter, Landstad i Sverige, Dalarne, smukt beliggende ved Søen Ljustern. 557 I. (1888). Jærnvejsstation.

Sætersdalen, fordum kaldet Raabygdelaget, er det ene af de to Fogderier, hvoraf Nedenæs Amt (s. d. A.) i Christianssands Stift i Norge bestaar. Det dannes af flere smalle, i sydlig Retning løbende Dale, der for det meste høre til Otteraaens Flodsystem. De dertil hørende lavere og brede Aasrygge, saakaldte Hejer, ere dækkede med udstrakte Skove og Græsmarker for Kvæget. Men det til Agerbrug tjenlige Areal i Dalbunden er indskrænket og heller ikke meget frugtbart. Fogderiet havde 1875 10,000 I. Den egentlige S., som alene omfatter de øverste Bygder i Otteraaens Dalføre, er en forholdsvis afsides Egn, hvis Befolkning endnu har bevaret mange Træk fra ældre Tider.

Sæthammere benyttes ved Smedning af Jærn og Staal, dog ikke til at slaa med, men til at sættes paa Stykket og slaas med en almindelig Hammer, for at man kan opnaa skarpere og regelmæssigere Former.

Sätherberg, Carl Herman [sæterberj], svensk Digter og Læge, f. 19 Juni 1812 i Botkyrka i Södermanland, tog den medicinske Grad i Lund 1843, var ansat som Læge paa Orlogscorvetten „Carlskrona" under dennes Expedition til Middelhavet 1844—45 og oprettede 1847 det gymnastisk-orthopædiske Institut i Stockholm, for hvilket han indtil 1879 var Forstander. S. har skrevet lyriske Digte med prægtige Naturskildringer, »Blommorna vid vägen« (1841—46), »Sånger från Södern« (1847), »Alprosor« (1855), »Dikter, äldre och nyare« (1862—63); i »Utflygter på hafvet« (1845—46) har han givet en tiltalende Skildring af sin Middelhavsrejse, i Romancecyklen »Blomsterkonungen« (1879) har han tegnet en Række Billeder af Linnés Liv, og med »Naima« (1870) og det historiske Skuespil »Ur förtryckets natt« (1886) er han tillige optraadt som dramatisk Forfatter.

Sætmel, d. s. s. Stivelse.

Sætning er i Grammatiken en Forbindelse af Ord, der udsiger noget (en Handling, Tilstand ell. Beskaffenhed) om noget. De sædvanlige Bestanddele af en S. ere Grundordet eller Subjectet, det, hvorom noget udsiges, og Omsagnet eller Prædicatet, det, der udsiges om nogen ell. noget. Sætningsbygningen behandles i Syntaxen.

Sätra, Sundhedsbrønd i Sverige, Vestmanland, c. 2 M. (13 Kilom.) s. v. for Sala

har jærnholdigt Vand, Gytjebad, Vandcuranstalt m. m.

Sætte er ved flere Vildtarter et Jagtudtryk for føde. **Sætter** kaldes Hunharen.

Sættedommer, Sætteskriver, den Person, der beskikkes til at fungere som Dommer eller Skriver i en enkelt Retssag, til hvis Behandling den ordinære Dommer eller Skriver af en eller anden Grund (Slægtskab med Parten, personlig Interesse i Sagen ell. desl.) er inhabil, saa at han i denne Sag maa vige sit Sæde.

Sættemaskine. Sætningen af en Bogtrykkerform (s. Bogtrykkerkunstens Technik) foregaar næsten uden Undtagelse som rent Haandarbejde, uagtet flere Opfindere i Løbet af de sidste 30 Aar med stor Dygtighed og Vedholdenhed have stræbt at lette dette ved mechaniske Hjælpemidler. En af de første, der har givet Opgaven en nogenlunde praktisk Opløsning, er vor Landsmand Sørensen, der for sin „Tacheotyp" vandt den store Guldmedaille paa Industriudstillingen i Paris 1855. Hovedfortrinet ved denne sindrige Maskine ligger i, at den samtidig aflægger og saaledes sparer den ellers dertil fornødne Tid og tillige undgaar de fra en urigtig Aflægning hidrørende Trykfejl. Til den Ende ere de enkelte Bogstaver, Tegn, Spatier osv. ordnede i Stabler, som atter ere grupperede cylindrisk, og paa samme Maade er den Sats, der skal aflægges, ordnet i en øvre Afdeling. Medens man sætter ved at trykke paa Tangenter, hvoraf hver svarer til sin Stabel i den nedre Afdeling, drejer den øvre sig stødvis, saa at ved hver Standsning Stablerne i denne staa lige over Stablerne i den nedre, men ved hver Bevægelse rykke frem til den næste. I Stablerne glide Typerne paa lange Lister; men hvert enkelt Bogstav osv. har seregne Hakker, forskjellige fra dem i alle de andre, og tilsvarende Fremspring øverst gjøre, at kun de rigtige Typer kunne glide ned i hver enkelt Stabel. Under det fortsatte Arbejde vilde imidlertid Rummene i den nederste Afdeling blive i det mindste lige saa stærkt forøgede ovenfra, som de udtømmes ved Sætningen nedenfra. Bogstaverne falde ned i en lang Rende, hvorfra de efterhaanden hentes til Udslutning og Ombrækning paa fri Haand. Maskinen fordrer en særdeles Dygtighed og Paapasselighed for at holdes i Orden. Bladet „Fædrelandet" blev i et Par Aar (1854—55) sat paa denne S. Senere er der opfundet mange forskjellige S., hvoraf dog kun faa bruges endnu og ingen har nogen større Udbredelse. Derimod er der i de senere Aar i Tyskland fremkommet Aflæggemaskiner, der synes at være ret praktiske, og som kunne siges at nedstamme directe fra Sørensens S., idet Constructeuren deraf under et Ophold i Kjøbenhavn har set den S., hvorpaa „Fædrelandet" i sin Tid blev sat, og som nu opbevares (ubenyttet) i „Nationaltidende"s Localer.

Sætter, i Artillerisproget den lange Stage med en cylindrisk Trækolbe paa den ene Ende, med hvilken Krudtladning og Projectil føres ind i Løbet paa en Kanon.

Säve, Carl Fred. [sæ], svensk Sprogforsker og Archæolog, f. 22 Oct. 1812 i Roma paa Gotland, tog 1848 i Upsala den philosophiske Grad, blev 1849 Docent i Oldnordisk, studerede senere i nogen Tid i Kjøbenhavn under N. M. Petersen og G. Stephens og blev 1859 Professor i de nordiske Sprog i Upsala; d. 28 Marts 1876. Han gav ved sine Afhandlinger over Dalsproget og Gotlandsk Stødet til en videnskabelig Behandling af de svenske Landskabsmaal. — Hans Broder, **Per Magn. Arvid S.**, f. 19 Apr. 1811, 1835—71 Adjunct ved Elementarskolen i Visby, gjorde 1861—65 Tjeneste som Antiqvitetsintendant, blev 1877 philosophisk Æresdoctor i Upsala og 1885 Æresmedlem af Antiqvitets-Akademiet i Stockholm; d. 10 Nov. 1887 i Visby. Af Runestene og andre Mindesmærker paa Gotland og i Dele af Mellemsverige udførte han talrige, omhyggelige Afbildninger og Beskrivelser, ligesom han ogsaa skildrede Sagn og Oldtidsskikke. En Del af disse Samlinger angaaende Gotland offentliggjorde han i »Gotland och Visby i taflor« (1858), »Gotländska minnen« (1859), »Åkerns sagor« (1876) samt »Hafvets och fiskarens sagor« (1880).

Søagurk, s. Søpølse.

Søanemone (Actinia) kaldes de bløde og frie mangearmede Koraldyr, som hverken afsondre et fast Kalkskelet eller danne „Kolonier", uagtet de undertiden forplante sig ved Knopskydning. Det er en meget talrig Dyregruppe, der er repræsenteret i alle Have; blandt de hos os forekommende kunne den smukke, oftest blodrøde A. crassicornis og den elegante Fjeractinie eller Sønellike (A. dianthus) fremhæves; pragtfulde Farver ere i det hele almindelige hos Søanemonerne. Med deres Fodskive eller Grundflade sidde de fast til Skaller, Stene, Klipper, Tangblade osv., men de kunne flytte sig fra Sted til Sted, dels ved Fodskivens, dels ved Fangarmenes Hjælp. Visse Arter forekomme stadig paa de af Eremitkrebsene beboede Snegleskaller; i det for Ebben udsatte Bælte blive S. ofte siddende i kortere eller længere Tid paa det tørre, til Dels dækkede af Sand, Skalstumper o. desl. Der gives ogsaa S., som ikke sidde fast, men ligge frit i eller paa Havbunden, og hvis Bagende ikke danner nogen Sugeskive, men ender but tilspidset (Edwardsia), samt fritsvømmende, pelagiske Former (Minyas). Mange S. frembringe ved Berøring en stærk Svie paa Grund af de talrige Nælderedskaber, hvormed de ere udstyrede; mange formaa tillige at udsende af deres Mund og Hud utallige Nældetraade til Angreb og Forsvar. De leve af dyrisk Føde (Snegle, Muslinger, Krebsdyr osv.), og de fanges ofte paa Fiskekrogene i Stedet for Fisk, idet de have fortæret Maddingen og selv ere blevne hængende paa Krogen. De ere sejlivede, lade sig godt holde levende i Aquarier eller underkaste kunstig Deling og erstatte med Lethed Tabet af Dele af deres Legeme ved Gjenvæxt.

Søbjørn, s. Sæl.

Søblære (Physalia), s. Blæregople.

Søborg, et gammelt, stærkt befæstet Slot i den nordøstlige Del af Sjælland (Holbo Herred), der hyppig brugtes som Statsfængsel. Blandt de mærkelige Fanger, som det har indesluttet, vare Biskop Valdemar af Slesvig (1198—1206), Grev Adolf af Holsten (1201—3),

Hertug Valdemar IV af Sønderjylland og hans Drost Tyge Abildgaard (1285—86), Ærkebiskop Jens Grand (1294—95); ogsaa Valdemar Atterdags Dronning Helvig skal efter et Sagn af tvivlsom Paalidelighed have været holdt indespærret i 20 Aar paa S., hvor den store Dronning Margrete blev født 1353. Slottet antages at være blevet ødelagt i Grevens Fejde; dets Ruiner bleve 1850 undersøgte af Frederik VII. Den hosliggende Kirkeby af samme Navn var i Middelalderen en Kjøbstad.

Søborrer eller Søpindsvin, Børsteigelkjær eller Igelkjær (Echini), en artrig Orden af Pighudklassen, hos hvilken den mere eller mindre halvkugleformede Skal er besat med talrige, haarde Kalkpigge. Hos alle egentlige S. i det mindste har Skallen den angivne Form og er sammensat af talrige Kalkplader af regelmæssig Form og Ordning, i 20 Rækker fra Pol til Pol, afvexlende 2 bredere og 2 smallere, hine blot besatte med Ledknuder for Piggene, disse tillige gjennemborede af Huller for Sugefødderne, som danne 10 (5 × 2) Bælter langs ned ad Dyret; de tjene til Bevægelsen, som ogsaa understøttes af Piggene, navnlig naar disse ere store og tykke. Midt paa Skallens Underflade er et blødhudet Parti og midt i dette igjen Munden, af hvilken 5 skarpe og haarde Tænder rage ud; disse ere anbragte hver i sin Kjæve, hvilket Kjæveapparat danner den saakaldte „Aristoteles's Lygte", en meget sammensat Indretning. Inden for Skallen findes den lange, bugtede Fordøjelseskanal og Æggestokkene (den spiselige Del af S.), der aabne sig midt paa Ryggen, omkring Gattet, med 5 smaa Porer. Talrige Tænger (Pedicellarier), hvis Hverv det navnlig synes at være at bortføre Urenligheder, ere fordelte omkring mellem Piggene. S. leve dels af Tang, dels af andre Skaldyr (selv store Krebsdyr), hvis Skaller de gjennembide; de findes i alle Have; i de nordlige findes der flere, der opnaa en betydelig Størrelse, dels ægte Echini, dels Cidaris, og mange ere kjendte i fossil (forstenet) Tilstand. I de ældste Jordbannelser forekom de saakaldte tavlede S. (Pseudoechinidæ), hvis Skaller bestod af talrige Pladerækker. I de mellemste Formationer optræde talrige S. af nulevende Familier og Slægter, saaledes i Kridtet; hos os ere særlig hyppige de uddøde Galeriter og Ananchyter; de sidste ere nærmest beslægtede med Sømusene, de første med Sølagerne (s. disse A.).

Søcadetcorpset oprettedes 6 Marts 1701 under Navn af „Søcadet-Compagniet"; Antallet af Cadetter bestemtes til 100. Dette Antal formindskedes stadig, indtil det 1803 atter forøgedes til 96. Indtil 1854 nød Cadetterne fri Undervisning, saa vel paa Akademiet som om Bord i Cadetskibet; 1841 bestemtes Corpsets Størrelse til 30 Cadetter og 10 Volontærer. 1854 fik Akademiet en fuldstændig Omorganisation, efter hvilken Cadetterne enten antoges i Alderen mellem 12 og 15 Aar, naar de ikke tidligere havde faret til Søs, eller i Alderen indtil 18 Aar, saafremt de havde gjort mindst et Aars Fart med et dansk Handelsskib. Antallet, der 1859 bestemtes til 25, forøgedes 1860 til 40, dog med det Tilføjende, at kun under visse Betingelser kunde de Cadetter, der havde bestaaet Akademiets faste Examiner, vente at blive optagne i Officerscorpsets faste Cadrer; de øvrige kunde, naar de ønskede det, blive ansatte i et Reserveofficers-Corps. Ved kgl. Anordning af 12 Febr. 1869 blev Undervisningen ordnet saaledes, at der oprettedes to Klasser med højst 10 i ældste og 20 i yngste Klasse, hver især beregnet paa et toaarigt Cursus med fri Undervisning og Mundering in natura. Yngste Klasse erholdt frit Ophold paa Skolen og ældste Klasse Lønning som Hærens Corporaler. Ved Overgangen fra yngste til ældste Klasse optoges kun saa mange, som der havdes Brug for; Resten afskedigedes. For at optages i yngste Klasse maatte Eleverne præstere Bevis for en vis begrænset Skibsfart. Ved Lov om Søværnets Ordning af 28 Maj 1880 bestemtes Antallet af Cadetter i begge Klasser til 24, der dog kan forøges til 30, saafremt der i Lieutenantsklassen findes et større Antal ledige Nummere. For at blive optaget som Cadet maa vedkommende have en Søfart, der udfordres til at opnaa Halvbefarenhedsgraden, eller have tjent som Lærling efter det fyldte 14de Aar, som Menig eller som Underofficer mindst 9 Maaneder til Orlogs. Ingen kan antages som Cadet over 20 Aars Alderen, og alle Cadetterne faa Ophold, Mundering og Undervisning frit ved Skolen, ældste Klasse tillige Lønning. De nærmere Bestemmelser angaaende Adgangen til Søofficersskolen, Undervisningen paa Skolen saa vel som om Bord m. m. findes i kgl. Anordning af 23 April 1881.

Söderhamn, Stabelstad i Sverige, Helsingland, paa begge Sider af en sejlbar Aa, som fra Al- og Telgesøen falder ud i Söderfjorden, en Vig af Bottnen; 10,138 I. (1888). Skibsværft, Jernstøberi med Maskinværksted; 2 Bankkontorer, betydelig Udførsel af Trævarer og Jern; livlig Søfart. Havnen, Stugsund, ¼ M. fra S., er rummelig og bekvem. Ved en Bibane staa Staden og Havnen i Forbindelse med den nordre Stambane. — S. fik sine Stadsprivilegier 1620, afbrændtes 1721 af Russerne og er senere flere Gange (senest 1876) bleven hærget af store Ildebrande.

Söderköping [tjøping], Stabelstad i Sverige, Östergötland, paa begge Sider af Storån, c. ¼ M. fra Göta-Kanalens Udløb i Østersøen; 1,875 I. (1888). Bankkontor; Sparekasse; stærkt besøgt Vandkuranstalt; Udførsel af Korn og Trævarer. — S. var i Middelalderen en af Sveriges vigtigste Stæder. Blandt adskillige Rigsdage, som ere holdte her, er den mærkeligste den 1595, paa hvilken Hertug Carl (Carl IX) valgtes til Rigsforstander og den katholske Lære blev forkastet.

Söderman, Joh. Aug., svensk Componist, f. 17 Juli 1832, d. 10 Febr. 1876, Søn af en Musiker (i lang Tid Orchesterdirigent ved et Par af Stockholms mindre Theatre), fik tidlig Lejlighed til at lægge sine usædvanlige musikalske Anlæg for Dagen. I en Alder af 20 Aar ledsagede han som Orchesterdirigent og Sanglærer det Stjernströmske Skuespillerselskab til Finland, og da Stjernström 1854 overtog „Mindre Theatern" i Stockholm, blev S. Orchesterdirigent ved dette. 1857—58 gjorde han Studier i

Leipzig under Richter og Hauptmann og ansattes 1860 som Chormester ved det kongelige Theater i Stockholm, 1862 tillige som medhjælpende Capelmester smstds. For Theatret componerede han Operetten »Hin Ondes första Lårospån« samt Musiken til en Mængde Vaudeviller og Skuespil, men desuden Cantater, Sørgemarcher, Ballader med Orchester, Viser og aandelige Sange. Blandt hans Compositioner, som udmærke sig ved Friskhed og Originalitet, men af hvilke en stor Del endnu ikke ere udgivne, ere »Ulfåsamarschen« og »Ett Bondbröllop« de mest bekjendte.

Södermanland, et af Sveriges gamle Landskaber med et Fladerum af c. 162 □ M. (8,896 □ Kilom.) og c. 180,000 J., omfatter hele S.s Län, det til Stockholms Län hørende Södertörn samt to Sogne af Vestmanlands Län og begrænses mod N. af Mälaren og Vestmanland, mod Ø. af Østersøen, mod S. af Östergötland, fra hvilket det adskilles ved den skovrige Bjærgaas Kolmården, og mod V. af Nerike. Det er et frugtbart Land, der frembyder en herlig Afvexling af Bjærge, Dale, Indsøer, Skove og dyrkede Marker. Blandt Indsøer ere Båfven, Yngaren og Långhalsen de betydeligste. De anseligste Vandløb ere Nyköpings-, Trosa- og Eskilstuna- eller Thorshälla-Aaerne, af hvilke de to første falde i Østersøen og den sidste forener Hjelmaren med Mälaren. S. er mere end noget andet af Rigets Landskaber rigt paa Herregaarde, og over Halvdelen af dets Jorder ere adelige Besiddelser. Ved Siden af Agerbrug udgjør Bjærgværksdrift en af Indbyggernes vigtigste Næringsveje; de betydeligste Jærngruber ere Utö og Stafs, anselige Jærnstøberier ere Näfvequarn og Åkers. Stæderne ere 7: Nyköping, Strengnäs, Eskilstuna, Trosa, Mariefred og Thorshälla i S.s Län samt Södertelge i Stockholms Län. I gejstlig Henseende hører S. under Strengnäs Stift. **S.s Län** bestaar af den vestlige og største Del af S. med et Fladeindhold af c. 124 □ M. (6,813 □ Kilom.) og 150,876 J. (19,156 i Stæderne) (1886). Af hele Arealet bestod 1885 noget over 24 pCt. af Agerjord, ikke fuldt 5 pCt. af naturlig Eng og over 43 pCt. af Skov; Kreaturholdet udgjorde f. A. 10,795 Heste, 99,613 Stkr. Hornkvæg, 40,221 Faar, 118 Geder og 15,484 Svin. **Södermannalagen**, s. Svensk Ret under Sverige.

Södermark, Ol. Joh. [sö], svensk Maler, f. 11 Maj 1790 i Landskrona, d. 15 Oct. 1848 i Stockholm. Han var oprindelig Officer, indtraadte 1808 i Opmaalingscorpset, udmærkede sig i det tyske og det norske Felttog 1813—14, blev derunder saaret i Fægtningen i Tistedalen, blev Capitain 1814 og Major i Armeen 1816. Allerede som Cadet havde han vist store Anlæg for Tegning, men først i sit 32te Aar besluttede han udelukkende at ofre sig for Kunsten og drog 1824 til Italien, hvor han opholdt sig i 4 Aar; ogsaa senere opholdt han sig i længere Tid her, i München, Frankrig og England, saa at han i alt tilbragte 16 Aar paa Kunstrejser. 1833 tog han Afsked med Oberstlieutenants Titel og blev 1840 Vice-Professor ved Kunstakademiet. Han malede flere Genrebilleder, men vandt især Anseelse som fortrinlig Portrætmaler. — Hans Søn, **Per Joh. S.**, f. 1822, forlod som Underlieutenant den militære Vej for under Faderens Ledelse, hvem han ledsagede til Italien 1844, at uddanne sig til Portræt- og Genremaler; siden 1874 er han Medlem af Kunstakademiet.

Södertelge ell. Telge [je], ældgammel Landstad i Sverige, Södermanland, Stockholms Län, liggende mellem den lille Sø Maren og en Fjord af Østersøen, **Södertelgeviken**, paa en Landtange, som skiller den fra Mälaren; 4,198 J. (1888). En Del Fabriker; stærkt besøgte Vandcur- og Badeanstalter; Bankkontor; Sparekasse; Station paa den vestlige Stambane. Ved den efter Staten opkaldte, 1819 fuldførte **S.-Kanal**, som gjennemskærer den Landtange, paa hvilken S. ligger, er Södertelgeviken forenet med Mälaren og Maren.

Sødgræs (Glyceria), Slægt af Topgræsserne med linjeformede, flerblomstrede Smaaax og stakløse Avner; et Par Arter ere almindelige hos os i Enge og Grøfter.

Sød Kartoffel, s. Batate.

Sødring, Julie Weber, dansk Skuespillerinde, f. 19 Juli 1823, Datter af C. R. Rosenkilde, debuterede 5 Nov. 1843 paa det kgl. Theater som Jacintha i „Den sorte Domino" og gjorde strax usædvanlig Lykke. Fra sin Fader syntes hun at have arvet det uforlignelige og uudtømmelige Lune, der vandt hende alles Hjærter, og inden kort Tid havde hun, der trods sin Ungdom stedse optraadte i ældre komiske Roller, et meget udstrakt Repertoire. Med fuldendt Mesterskab forstod hun at fremstille den holbergske Magdelone, og Heibergs, Hertz's og Hostrups Vaudeviller og Lystspil havde en fortrinlig Støtte i hende; exempelvis kan blot nævnes Madam Rust i „Sparekassen". Hendes Evner vare imidlertid saa rige, at de ikke alene formaaede at gjøre sig gjældende i det komiske Rollefag, og da der derfor senere tildeltes hende betydelige alvorlige Roller, viste hun, at det var hende lige saa let at fremlokke Publikums Taarer som dets Latter. Højt skattet af alle som en usædvanlig fremragende Kunstnerinde og baaren paa Hænderne af et taknemmeligt Publikum, der stedse modtog hende med jublende Bifald, naar hun viste sig paa Scenen, søgte hun paa Grund af svækket Helbred sin Afsked, der bevilgedes hende 1876. Hun optraadte sidste Gang 26 Maj 1875 som Gedske Klokkers i „Barselstuen".

Søelephant, s. Klapmyds.

Søen mellem Smaalandene, s. Smaalandshavet.

Søfarendes Øer, d. s. s. Samoa- ell. Skipperøerne.

Søfjer (Pennatula), Slægt af de ottearmede Koraldyrs Gruppe, udmærket ved, at Kolonien bestaar af en kjødet Axe (støttet indvendig af en Kalkstift), for neden opsvulmet og but tilspidset som en Fjerpose, hvilken Del er nedsænket i den bløde Havbund, og af Fanen, bestaaende af Grupper af Smaadyr, der i Almindelighed, naar de ikke sidde umiddelbart paa Axen, ere ordnede saaledes, at de skiftende ligne Straalerne i en Fjers Fane. En smuk rød eller gul Farve udmærker i Regelen S.,

der ere repræsenterede saa vel i de koldere som i de varmere Have og i de store Verdenshaves dybere Lag; flere af disse Arter opnaa en betydelig (flere Alens) Længde. I Kattegattet forekommer hyppig P. phosphorea, som lyser temmelig stærkt.

Søforklaring, en ved et Skibs Ankomst til en Havn af Skipper og Mandskab for Retten afgiven edelig Forklaring om en paa Søen indtruffen Begivenhed, hvoraf Erstatningsansvar ell. lign. kan følge.

Søhare (Aplysia), Slægt af Havgjællesnegle, til Dels af anselig Størrelse, hvis bløde Legeme kun for en liden Del beskyttes af den lille og flade, i Kappen skjulte Skal; de tilhøre især de varme Have. Ved Berøring give de ofte en Vædske fra sig, som skal frembringe Ildebefindende; de anses derfor — visse Arter i det mindste — for giftige, og Middelhavets S. spillede en Rolle i Giftblanderhistorierne paa det romerske Kejserdømmes Tid. Navnet S. hidrører fra Følehornenes Lighed med Hareøren.

Søhest, s. Naalefisk og Hvalros.

Søjle, et i Oldtidens Architektur skabt Bygningsled, der paa den frieste og letteste Maade bærer overliggende Dele. S. er et smækkert, rundt Legeme, som har en ejendommelig Udbugning (contractura, adjectio, ἔντασις), idet S. er tykkest i en vis Højde fra Basis, men dog nærmere denne end Capitælet. Den bestaar af Skaftet, den egentlige S., og et øverste og nederste Led, der danne Overgangen til Bygningens øvrige Dele, nemlig Capitæl og Basis. Grundprincipet i disse tvende Led udtales saaledes, at de begynde med at have S.s runde Form og derpaa gjennem forskjelligartede Former (s. nedenfor) ende i firkantede Plader, der saaledes have bragt S. i Forbindelse med Bygningens lige Linjer. S. har sit eget Maal i Halvdelen af Søjleskaftets nederste Diameter (s. Modul). **Søjleordenerne** kaldes i Bygningskunsten tilsammen de forskjellige i Oldtiden opfundne Søjlesystemer, som de romerske og efter dem Middelalderens Architekter efter visse Regler forbandt i samme Bygning; selv i græske Bygninger findes undertiden to eller tre S. forbundne, idet Grækenland kun kjender tre, den senere Tid fem forskjellige Arter. Forskjellene bestaa dels i Capitæler og Basis, dels i Søjlernes Proportioner. Grækernes S. ere følgende: 1) den doriske, den ældst bekjendte, med temmelig korte Forhold, et simpelt Capitæl og ingen Basis; den canneleredes med 20 Rifler. Den har i det hele en mere mandig Charakter. 2) Den joniske, af en mildere, mere kvindelig Charakter, med smækrere Forhold, Capitælet smykket med Snegle (Voluter) og med en Pude, Basis bestaaende af flere runde Led, hvilende paa en firkantet Pude (Plinth) og med 24 Rifler paa Søjleskaftet. 3) Den korinthiske, der egentlig er en Udvikling af den joniske, idet Capitælet er forandret til en høj Acanthuskurv, der foroven ender i mindre Voluter, hvorved det hele faar et elegantere og pragtfuldere Udseende, som forøges ved, at Basis ogsaa er forhøjet med flere Led og Søjlens Forhold endnu smækrere. Hertil komme 4) den toscanske, der er den simpleste og sættes foran den doriske, og endelig 5) den romerske eller composite, den mest glimrende af dem alle, hvor det joniske og korinthiske Capitæl forbindes og alle Led mere eller mindre udpyntes med Ornamenter. I hver S. svarer der til Søjlen visse Forhold og gjenkommende Ornamenter i de overliggende horizontale Bygningsled (Bjælkelaget, skjønt alt udførtes i Sten). Den senere Bygningskunst skabte en Mængde forskjelligartede Søjler, uden Sammenhæng med S. — I Elektricitetslæren er **Søjle** et Apparat til Frembringelse af elektriske Strømme. **Voltas S.**, opfundet 1800, var det første galvaniske Apparat og gjorde det muligt at forstærke Berøringselektriciteten saa meget, at den kunde virke paa et Elektroskop. Den bygges af Plader af Kobber, Zink og befugtet Pap, der stables paa hinanden, bestandig i den samme Orden. For hvert Pladepar, der kommer til, tiltager den elektriske Spænding lige meget. **Den tørre S.** eller Zambonis S. bygges af nægte Guld- og Sølvpapir, der lægges med Metalfladerne imod hinanden og udhugges til runde Skiver, der saa opstables. Har man dannet en saadan S. af f. Ex. 1,000 Pladepar og isolerer den, holder den sig i mange Aar positiv elektrisk i den ene Ende, negativ i den anden. Sættes to lodrette Metalplader hver i Forbindelse med sin Pol af S., vil et Guldblad ophængt midt imellem dem drages lige stærkt til begge Sider; men giver man det en ganske svag Elektricitet, vil det drages over til den af Pladerne, som har den modsatte. Herpaa grunder sig Bohnenbergers Elektroskop, det mest fintmærkende, man har.

Søkage (Clypeaster, Mellita, Rotula o. fl.), s. Clypeaster.

Søkaruds (Crenilabrus rupestris) eller Savgylte, Bergnæb (med Urette benævnet Berggylte eller Søaborre), en ved de nordeuropæiske Kyster ikke sjælden, 5—7" lang Læbefisk, rødbrun med en sort Plet ved Roden af Halen og en forrest paa Rygfinnen.

Søkvabæk, s. Saga.

Søknæler (Squilla), Krebsdyrslægt af Stomatopodernes Orden. Det er et Dyr af anselig Størrelse, der afgiver et godt Fødemiddel; Kroppen er forholdsvis lille og Skjoldet kun lidet udviklet, saa at de bageste Bagkropsringe ere ubedækkede deraf; Halen er derimod overmaade stor og muskuløs. Foruden 2 Par Følere og et stilket Øjepar have de, ligesom de andre højere Krebsdyr, 11 Par Fødder (Mundfødder og Ben); det femte Par er især mærkeligt ved at være uddannet til mægtige Fangben af lignende Form som Knælernes; de 3 næste danne et Slags Krogfødder, der ogsaa ere bestemte til at gribe og fastholde Byttet, de 3 følgende derimod ere svage Svømme- eller Gangben. Halefødderne ere brede, haarede Svømmefødder; det sidste Par danner en lignende Svømmevifte som hos de langhalede Skjoldkrebs; Gjællerne findes derimod her ikke under Skjoldet, men ere ophængte til Halefødderne. S.s Bygning antyder, at de ere graadige Rovdyr og kraftige Svømmere; deres

vandklare Larver, som fiskes i det aabne Hav, ansaas tidligere for særegne Slægter af Stomatopoder (Alima, Erichthus).

Søkø. Søkøerne (Sirenia) ere en mærkelig Pattedyrgruppe, hvis Arter i Udseende have megen Lighed med Hvalerne; det er Dyr af anselig Størrelse, med et tendannet, næsten fiskeagtigt Legeme, hvor Hoved, Krop og Hale gaa ud i ét ligesom hos Hvalerne, og hvor Halen ligesom hos disse ender med en vandret Finne. Ligesom hos Hvalerne mangle Baglemmerne; Forlemmerne have i det ydre Lighed med disses Luffer, og Huden er tyk og nøgen eller næsten nøgen. Derimod er Hovedet lille og af en ganske anden Form end hos Hvalerne; Øjnene og Næseborene have den hos Pattedyrene sædvanlige Beliggenhed; Kindtænderne ere Knusetænder, skikkede til at knuse Planteføde, og Patterne ligge paa Brystet mellem Forlemmerne. En nærmere Betragtning af deres indre og ydre Bygning viser overhovedet, at de ikke ere beslægtede med Hvalerne, med hvilke de kun have Lighed i det ydre, men med Hovdyrene. S. findes i de store Floder i Sydamerika og Vestafrika og ved disse Landes samt Asiens og Australiens Kyster. De nulevende S. høre til to Slægter: Dygongen (Halicore) i det indiske og stille Hav, og Manaten (Manatus) i den varme Del af Atlanterhavet, samt i Orinoco, Amazonfloden og Binue. En tredje, nu uddød eller udryddet Slægt var Barkdyret.

Søkonge, Alkekonge, Grønlandsdue, Krabbedykker (Mergulus s. Arctica alle), en lille Svartfugl, den mindste nordiske Art af denne Gruppe, udmærket ved sit korte og tykke Næb. Da den, ligesom Lunden, kun gaar paa Tæerne og ikke støtter paa Mellemfoden, gaar den bedre og klatrer behændigere end Tejsterne og Alkene; den lever især af Krebsdyr. Skjønt den er et ægte Polardyr, der f. Ex. træffes ved Spitsbergen i umaadelige Skarer, kan den dog undertiden forvilde sig ned til det sydlige Skandinavien.

Søkork, d. s. s. Korkkoral.

Søkort, en Fremstilling af Vandfladen med de tilstødende Kyster, de deri sig befindende Øer, Klipper, Grunde og Fyr, Strømmens Retning og Fart (naar den er regelmæssig) samt Vandets Dybde m. m. Tidligere kjendte man kun „platte Kort“, hvor alle Breddegraderne vare lige store; disse vare paa Grund af Jordens Fladtrykning ved Polerne mindre nøjagtige, naar de indeholdt en større Strækning af Jordens Overflade. Nu benyttes til Søs næsten udelukkende „voxende Kort“, Kort, ved hvilke Mercators Projection (s. d. A.) er anvendt.

Søkrigsprocureur kaldes i Danmark den Højesteretsadvocat, som har at føre Marinens Sager, navnlig i Krigstilfælde Opbringelsessager.

Søkvæsthuset var det Hospital, som Frederik III lod opføre paa Bremerholm (Gammelholm) i Følge Resolution af 16 Aug. 1658 for de i den kongelige Tjeneste kvæstede Matroser og Soldater. 17 Nov. 1650 fik det kongelig Fundation, som atter fornyedes 29 Dec. 1674 og 13 Juli 1682, i hvilket sidste Aar Hospitalet henflyttedes til en Gaard ved Stranden ud mod Toldboden (nuværende Kvæsthusgade); ved kgl. Befaling af 17 Jan. 1690 og 19 Maj 1697 bestemtes dette udelukkende til Brug for Søetaten. Efter at Opfostringshuset, der siden dets Stiftelse ved Fundats af 29 Juni 1753 havde været paa Christianshavn, 1775 var blevet henflyttet til en Gaard i store Kongensgade, indrettedes 1777 dettes Gaard i Overgaden over Vandet paa Christianshavn til S., og efter at Søetatens Hospital i Nyboder 1806 var opført og taget i Brug, benyttedes begge i Forening til at modtage Patienter, saa at de svageste og mest trængende indlagdes paa S.; men 1816 ophørte det at være Sygehus. Da Børnehuset afbrændte 1817, blev Hovedbygningen indrettet til Straffeanstalt for Kvinder, hvortil den tjente i en lang Aarrække, ligesom en Sidefløj blev benyttet til samme Brug for Mandfolk. For Tiden benyttes Hovedbygningen som Caserne og Skole for Flaadens Underofficerselever, og de Midler, som S. ejede, og som det havde erhvervet sig dels ved Gaver, dels ved Overskud fra Assistenshuset, dels endelig ved Afdrag af Søetatens Lønninger, bleve, med Undtagelse af en større Sum, bestemt til Opførelse af et nyt Hospital til Brug for Flaaden, inddragne under Finanserne under Invalidebestyrelsen.

Søle kaldes ofte i grovere Maskinarbejde de Steder paa Axler, hvormed disse hvile i deres Lejer. **Sølstikker** ere smaa Skinner til at styrke en Mølleaxels Søler, naar denne Axel er af Træ. Den understøttes nu gjærne af en Metalpande, tidligere af en haard **Sølsten**.

Sølilier (Crinoidea), en Orden af Pighudklassen (Echinodermata), hos hvilke den lille Krop med Munden og Gattet er anbragt dybt nede mellem de leddede, af Kalkstykker sammensatte Arme, hvis Antal egentlig er 5, men derved, at de oftest ved deres Udspring dele sig én eller flere Gange, bliver til 10, 20 osv. Disse Arme og deres Hovedgrene ere igjen besatte med en dobbelt Række leddede Smaagrene og faa derved, naar disse Smaagrene ere udbredte til Siden, et fjerformet Udseende; langs Indersiden af Armene og Smaagrenene løber en Fure, beklædt med en blød Hud, hvori Sugefødderne have Plads. Fra det Punkt, hvori Armene mødes eller vilde mødes paa Dyrets Ryg, udgaar der i Regelen en lang, leddet Kalkstilk, der ofte igjen er besat med Kranse af leddede Kalktraade. De vigtigste nulevende Slægter ere: 1) Fjerstjærne (Antedon, ogsaa kaldet Alecto eller Comatula), hvor Stilken kun findes hos det ganske unge Dyr, som senere løsriver sig fra den og nu kan svømme frit omkring ved at aabne og lukke den af de fjerformede Arme dannede Skjærm eller Klokke, men i Regelen sidder fast paa Koralbuske, Tang osv. ved det til Dyrets Ryg fæstede Knippe af Traade; det er en temmelig artrig Slægt, som er repræsenteret i alle Have, i de nordlige dog kun paa temmelig dybt Vand. 2) Slægten Stilkstjærne (Pentacrinus), store, pragtfulde, stilkede S., er nu kun repræsenteret af færre Arter, der tilhøre det dybe Vand, men spillede i tidligere Jordperioder (Kridt og Jura) en større Rolle. De talrige uddøde Slægter af S. gaa tilbage til de ældste Jordbannelser, hvori der findes Dyrelevninger, ja ere endog

særdeles hyppige i flere af disse. Man skjelner mellem leddede S., C. articulata, hvor Armene som hos de nulevende fortsætte sig lige til Stilken, og tavlede S., C. tessellata, hvor der mellem dem og Stilken indskydes et af Kalkplader beklædt, tavlet Parti, der omslutter den egentlige Krop; de tavlede S. ere i det hele ældre end de leddede. Forstenede S. betegnes undertiden med Fælles-Benævnelsen „Enkriniter“. Ved de seneste Aars Undersøgelser over Dyrelivet paa de store Havdybder har det vist sig, at der ogsaa i Nutiden findes flere Arter og Slægter af stilkede S., end man tidligere vidste, og i videre Udbredelse.

Sølje, norsk (oldn. sylgja), Spænde med rundt Hul i Midten og med en enkelt Torn, som er fæstet paa den ene Side af Hullet, til at knytte den til Dragten, almindeligvis af Sølv og brugt som Hals- eller Brystsmykke.

Søllerød, Kirkeby i Sjælland, Kjøbenhavns Amt, Sokkelunds Herred, paa en Bakke ved Søllerød Sø, 2½ M. n. n. v. for Kjøbenhavn, besøges i Sommermaanederne meget af Lystrejsende.

Sølv, Ag, forekommer hyppig gedigent, snart i Krystaller, snart i Plader eller i grenede og traadede Former, undertiden i anselige Klumper og hyppig guldholdigt. Dog er den vigtigste Sølvmalm Svovlsølv, der forekommer enten for sig som Sølvglans eller i Forbindelse eller blandet med andre Svovlmetaller, især Svovlkobber, Svovlbly, Svovlarsen eller Svovlantimon. Disse Malme findes i Europa ved Kongsberg, Sala, i Erzgebirge og Harzen, Ungarn og Spanien, desuden i det asiatiske Rusland, men især og i stor Mængde i Amerika (nordamerikanske Vestsstater, Mexico, Peru, Bolivia og Chile). Ogsaa som Chlor-, Brom- og Jodsølv findes S. især i Mexico, Colorado og Sydamerika. Næsten alt Guld er sølvholdigt. S. vindes af fine Malme dels ved at legere det med Bly og derpaa skille det fra Blyet ved Afdrivning (s. d. A.), idet ved Ophedning under Luftens Adgang Blyet iltes og det smeltede Blyilte flyder af som Sølverglød, medens S. bliver tilbage som „Bliksølv“ (s. d. A.), dels ved at riste Malmene med Kogsalt, hvorved S. omdannes til Chlorsølv, der kan udtrækkes ved forskjellige Opløsningsmidler (stærk Kogsaltopløsning, svovlundersyrlig Kalk eller Kviksølv), hvorpaa S. paa forskjellig Maade udskilles af Opløsningen, endelig ved at behandle selve Malmene med Kviksølv, hvorved dannes Sølvamalgam, der ved Ophedning lader Kviksølvet fordampe, medens S. bliver tilbage. Det paa en af disse Maader vundne S. maa dog i Regelen renses ved en Finbrænding (s. d. A.). Om Fremstilling af chemisk rent S. s. nedenfor under Chlorsølv. Sølvproduktionen har efter Amerikas Opdagelse antaget store Dimensioner. Fra 1492—1850 anslaas Produktionen til en Vægt af c. 150 Mill. Kilogr. og en Værdi af 1,400 Mill. Lst. I Begyndelsen af indeværende Aarh. leverede Sølvproduktionen omtr. 72 pCt. af den samlede Værdimængde af Guld og Sølv; 1846 var Guldproduktionen imidlertid saa stærkt tiltagen, at denne da leverede c. 52 pCt. af det samlede Beløb. Efter 1850 angives den aarlige Produktion af S. for Aarene 1851—60 til gjennemsnitlig c. 900,000 Kilogr. (145 Mill. Kr.), for 1861—65 til 1,1 Mill. Kilogr. (c. 175 Mill. Kr.) og for 1865—70 til 1,34 Mill. Kilogr. (c. 215 Mill. Kr.), i alt i Perioden 1851—70 c. 21 Mill. Kilogr. (c. 3,4 Milliarder Kr.). Efter 1870 er Produktionen stadig tiltaget, navnlig i de nordamerikanske Fristater; 1871—75 var den aarlige Produktion henved 2, 1876—80 2,45 og 1881—85 2,86 Mill. Kilogr. Denne uhyre Forøgelse af Produktionen efter 1870 har i høj Grad bidraget til at forringe S.s Værdi, hvilket særlig har vist sig i Forhold til Guld; medens nemlig 1 Pd. Guld i Begyndelsen af Aarhundredet havde en Værdi af omtr. 15½ Pd. S. og i den første Halvdel af Aarh. endog en noget højere Værdi, hvorimod den efter Guldopdagelserne i Californien og Australien dalede noget, saa at 1 Pd. Guld 1859 kun havde samme Værdi som 15,21 Pd. S., er Guldets Værdi derefter atter steget; men Værdiforholdet var dog endnu 1872 kun omtrent som 1 : 15,66 — hvilket var det Forhold, der blev lagt til Grund for Skandinaviens Overgang fra Sølvmønt til Guldmønt —, medens Forholdet 1873 blev som 1 : 15,9 og 1874—75 endog naaede op over 1 : 16, hvorefter S.s Værdi i de første Maaneder af 1876 dalede saa stærkt, at Forholdet 3 Marts 1876 endog var 1 : 17,6. I Femaaret 1876—80 har det gjennemsnitlige Værdiforhold aarlig været: 17,80, 17,19, 17,94, 18,39, 18,06, 1881—85: 18,24, 18,27, 18,65, 18,62, 19,39; 1886 sank det yderligere til 20,61 og 1887 til 21,12. Som Følge af S.s dalende Værdi have de 1871—85 producerede 36,4 Mill. Kilogr. Sølv kun haft en samlet Værdi af c. 5,135 Mill. Kr. — S. anvendes til Mønter, Smykker og forskjellige Brugsgjenstande, samt i stor Maalestok til Forsølvning. Arbejdssølv er næsten altid legeret med Kobber, hvorved det bliver betydelig stærkere, men ogsaa mindre hvidt, hvad man dog skjuler ved en Hvidkogning. Man gløder nemlig Gjenstandene i Luften. Herved iltes Kobberet paa Overfladen, men S. ikke, og ved nu at udkoge Gjenstanden med fortyndet Svovlsyre fjærnes Kobberiltet, saa at nu Overfladen bestaar af rent S. Sølvlegeringers Sølvindhold udtryktes tidligere ved deres Lødighed (s. d. A.), nu altid i Promille. „Kjøbenhavns Prøvesølv“ skal mindst holde 826 Promille S. Allerede 1685 eller mulig før bestemtes dets Lødighed til 13 Lod 9 Gren, men med et Spillerum („Remedium“) af 4½ Gren. I Praxis stempledes dog S., der holdt 13 Lod 4 Gren = 826,4 Promille. Vore To- og Enkroner indeholde 800, 50- og 25-Ører 600 og Tiører 400 Promille S., dog med et Remedium af 3 Promille. Sølvholdigheden af Arbejdssølv bestemmes nu altid ved Titrering med en Kogsaltopløsning af nøje bekjendt Styrke. Det rene S. er hvidt med stærk Glans, kan krystallisere i regulære Former, er blødere end Kobber, haardere end Guld, er strækkeligt og bøjeligt. 1 Kvint kan udtrækkes til en Traad af 1 Mils Længde. Vægtfylde 10,5. Smelter ved 1,000° og optager under Smeltningen Ilt, som det atter slipper under Stænkning, naar

det størkner. Det kan ved meget høj Temperatur destilleres i Kalkdigler. S. ilter sig hverken i fugtig Luft eller ved Ophedning i Luften (undtagen f. Ex. ved Nærværelse af Kiselsyre). Dets Ilter sønderdeles ved simpel Opvarmning. Derimod anløber det brunt eller sort i Luft, der indeholder Svovlbrinte, eller i Berøring med svovlbrinteholdige Madvarer som Æg, Bergfisk. Saadant anløbet S. bliver igjen hvidt ved at dryppes med stærk, ren Saltsyre og saa skylles godt med Vand. Med Svovl, Phosphor og de fleste Metaller forener S. sig let, ligeledes med Chlor, Brom, Jod, Fluor. Saltsyre angriber ikke S., Salpetersyre opløser det til salpetersurt Sølvilte (s. nedenfor) under Udvikling af Kvælstoftveilte, Svovlsyre omdanner i varm og concentreret (ikke i fortyndet) Tilstand S. til svovlsurt Sølvilte under Udvikling af Svovlsyrling. Alkalihydrater angribe selv ved Smeltning ikke S. Af Sølvets Ilter har kun **Sølvilte**, Ag_2O, nogen Interesse. Det faas som et graabrunt Bundfald ved til Opløsning af et Sølvsalt at sætte Kali- eller Natronlud. Med Ammoniak danner Sølviltet **Berthollets Knaldsølv** (s. **Knaldsalte**). **Svovlsølv**, Ag_2S, forekommer naturlig som Sølvglans og kan dannes ved Sammensmeltning af Bestanddelene som en blød, sortegraa, metalglinsende Masse, der i alle Forhold kan sammensmeltes med Sølv til det saakaldte Niello, som anvendes til sort Indlægning paa Metalarbejder. Svovlsølv dannes ogsaa (som et sort Bundfald) ved at lede Svovlbrinte til Sølvsalte, og naar Sølv dyppes i en Opløsning af Svovlkalium, overtrækkes det overfladisk med en blaagraa Hinde af Svovlsølv (saakaldet „oxyderet Sølv“). **Chlorsølv**, AgCl, forekommer, dog sjælden, naturlig som Hornsølv og kan dannes directe af Sølv og Chlor. Lettest faar man det ved at fælde et opløst Sølvsalt med Saltsyre eller et opløst Chlormetal (hyppig Kogsalt), hvorved Chlorsølv udskilles som et hvidt, osteagtigt Bundfald, der let bliver violet i Lyset (idet det afgiver lidt Chlor). S. **Photographi**. Ved Opvarmning til svag Glødhede smelter Chlorsølv til en gul, gjennemsigtig Vædske, der ved Afkøling stivner til en farveløs, hornagtig Masse (Hornsølv). Chlorsølv er næsten ganske uopløseligt i Vand og Salpetersyre, men opløses lidet i stærk Saltsyre, Kongevand, Kogsalt, Salmiakopløsning og i Opløsninger af flere Metalsalte. I Ammoniakvand opløses det let, ligeledes i Cyankalium og svovlundersyrligt Natron. Paa Grund af Chlorsølvets Uopløselighed i Vand bundfældes Sølvsalte selv i meget stærk Fortynding ved Saltsyre eller Kogsaltopløsning, og omvendt tjene Sølvsalte til Paavisning af selv Spor af opløselige Chlormetaller. Chlorsølv er ogsaa den Form, hvori baade Sølv og Chlor næsten altid bestemmes quantitativt, saaledes ogsaa ved Probering (s. d. A.) af Sølvlegeringer. Chlorsølv reduceres let til Sølv ved i en fortyndet Syre at bringes i Berøring med f. Ex. Zink, Jærn osv., ligeledes ved Smeltning med kulsurt Natron eller Kalk, ved Kogning med Kali- eller Natronlud og Sukker og paa flere andre Maader. Disse Methoder bruges, naar man vil fremstille chemisk rent Sølv af Legeringer som Mønt- eller Arbejdssølv, idet man da først opløser disse i Salpetersyre, deraf udfælder det uopløselige Chlorsølv og reducerer dette. **Bromsølv** og **Jodsølv** ligne meget Chlorsølv, men ere bleggule og (især Jodsølv) tungere opløselige i Ammoniak. **Salpetersurt Sølvilte**, Sølvsalpeter, Helvedesten, Lapis infernalis eller blot Lapis, $AgNO_3$, faas ved at opløse chemisk rent Sølv i Salpetersyre af Middelstyrke og Inddampning til Krystallisation i smukke, klare Krystaller, der ere let opløselige i Vand (næsten det eneste letopløselige Sølvsalt). Ved svag Glødhede smelter det uden Sønderdeling og kan støbes i Stænger. Saadanne bruges i Medicinen som Ætsmiddel, idet det salpetersure Sølvilte angriber saare mange organiske Legemer under Udskillelse af sort, metallisk Sølv. Af sidstnævnte Grund bruges det ogsaa til Mærkeblæk, men især finder det Anvendelse i Photographien og til Fremstilling af næsten alle andre Sølvpræparater.

Sølverglød, s. **Bly**.

Sölvesborg [borj], gammel Stad i Bleking i Sverige, opkaldt efter et fordum n. for Staden liggende, i 16de Aarh. ødelagt Slot, har en smuk Beliggenhed paa Listers-Halvøens Vestkyst ved en Bugt af Østersøen; 1,600 J. (1888). Udførsel af Brændevin og Korn. Ved 2 private Jærnbaner staar S. i Forbindelse med hele det svenske Jærnvejsnet. — S. blev 1525 givet i Len til Søren Norby.

Sølvflaader kaldtes i tidligere Tid de Flaader, hvormed Spanierne ēn Gang om Aaret hentede de ædle Metaller hjem fra deres Besiddelser paa Amerikas Fastland. Deres Ladning maatte kun udskibes i Cadiz. Under Søkrigen med England efter den store Armada 1588 erobrede Francis Drake flere S.

Sølvfundene indtage i den yngre Jærnalder samme Plads som Guldfundene (s. d. A.) i Mellemjærnalderen og maa forklares paa samme Maade som disse. De indeholde dels Smykker, Hals- og Armringe, Kjæder, Spænder osv., baade af fremmed og indenlandsk Arbejde, dels Brudstykker af slige Smykker, dels ogsaa Stænger og Barrer og afhuggede Dele af saadanne og endelig hele eller itubrudte Mønter. Da Sølvet blev brugt til Betaling efter Vægt, havde man Brug for saadanne mindre Sølvstykker af forskjellig Størrelse, og ofte ere de mærkede med talrige smaa Indsnit, som vise, at Sølvets Gehalt er blevet prøvet med Kniven (s. **Ringguld**). Fremmede Mønter, dels franske og tyske, men fremfor alt angelsachsiske, spille en betydelig Rolle i disse Fund og vidne om, hvor meget Sølv der hjembragtes fra Vikingetogene mod Vest. Mærkelig nok forekomme dog angelsachsiske Mønter fra det 9de Aarh. og 1ste Halvdel af det 10de Aarh. overordentlig sjælden; det langt overvejende Antal tilhører Slutn. af det 10de og Begyndelsen af det 11te Aarh. Mindre paafaldende er det, at disse Mønter i stor Mængde ere opgravede paa Øland og Gotland, medens de langt sjældnere forekomme i det øvrige Skandinavien; fra Danmark foreligger der nogle Hundrede angelsachsiske Mønter, fra Norge c. 1,500, medens der i Sverige er fremdraget c. 20,000. Dette Forhold viser, at Mønterne ere fulgte

med Handelen til de nævnte svenske Øer, som den Gang spillede en Hovedrolle i de indenog udenlandske Forbindelser. I Sverige ere ligeledes Fundene af saakaldte kufiske Mønter fra det 9de og 10de Aarh., der ere prægede i arabiske Riger østen for det kaspiske Hav, betydelig talrigere end i det øvrige Norden. Der kjendes fra Sverige c. 20,000 Stykker af disse Mønter, som enten vandtes af Nordboere paa Krigstog i det indre Rusland eller oftere førtes ved Handel tværs igjennem dette Land til Østersøen.

Sølvglans, Glasmalm, en vigtig Sølvmalm, der bestaar af 13 pCt. Svovl og 87 pCt. Sølv, krystalliserer i det regulære System, har blygraa Farve og er let kjendelig paa en glinsende Streg saa vel som paa, at den er bøjelig og kan skæres i Stykker ligesom Bly. S. findes især paa Gange i de ældste Bjærgdannelser i Tyskland, Kongsberg og Mexico sammen med gediegent Sølv og andre Sølvmalme.

Sølvkræ (Lepisma), et hvidt, skællet, sølvglinsende, vingeløst Insekt med Bidemund og Grupper af enkelte Øjne; dets Bagkrop ender med 3 lange Børster. S. findes ofte i Husene, i mørke Kroge, og efterstræber især Sukkeret. Slgn. Springhale.

Sølvkvejte, d. s. s. Baagmær, s. Baandfisk.

Sølv- og Guldvægt, s. Mark.

Sølvpop, tidligere Benævn. paa den Hofbetjent, der havde Kongens Sølvtøj i Forvaring. I ældre Tid kaldtes han Sølverpape ell. Sølvpræst.

Sølvspind, s. Guldspind.

Sølvstaal. Man har søgt at skaffe sig ret fine, om end kostbare Staalsorter ved at tilsætte ringe Mængder af forskjellige Metaller; mest yndet har vel Sølvet været, hvoraf omtrent 2 Promille giver S. Da man altid tilberedte det af allerede smeltet Staal og dette ogsaa ved den blotte Omsmeltning forædles i høj Grad, er det tvivlsomt, hvor meget af S.s og lignende Staalsorters Egenskaber der hidrører fra Tilsætningerne.

Sølvtraad, s. Metaltraad.

Søløve, s. Sæl.

Søm støbes undtagelsesvis til særlige Anvendelser især af Bronze; overvejende almindeligst er det at forfærdige dem af Smeddejærn, enten ved Haandsmedning eller paa Maskiner (Maskinsøm, Klipsøm). Tidligere smeddedes fast alle S. for Haanden; nu blive næsten alle smaa og middelstore og mange temmelig store klippede paa Maskiner paa tværs ud af Baandjærn og med det samme ved et Sidetryk forsynede med Hoved; Spidsen — egentlig en lille Æg — fremkommer ved, at Udklipningen sker i Zigzag. De smaa S. udklippes af koldt, de større af gløende Jærn. Man har mange Slags S. og af de fleste igjen mange Størrelser, flade og firkantede, snart med meget store Hoveder (Blysøm, Plathoveder), snart med meget smaa (Dykker), osv. Holdkraften af S. i Træ staar omtrent i Forhold til S.s Tykkelse og Længden af den nedsænkede Del, samt til Træets Styrke; den er i Sidetræ omtrent 1½ Gang saa stor som i Endetræ og under samme Forhold omtrent 1½ Gang saa stor som en rund Stifts, ⅔ af en Holtskrues med samme Dimensioner i den nedsænkede Del.

Sømandsmission har til Opgave at sørge for, at Søfolk under deres Ophold i Havnesteder i Udlandet kunne faa Evangeliet at høre paa deres Modersmaal. Her i Norden stiftede Pastor Storjohann 1864 i Norge en „Forening til Evangeliets Forkyndelse for skandinaviske Sømænd i fremmede Havne", og 1867 oprettedes i Danmark en tilsvarende Forening, medens det i Sverige navnlig er „Fosterlandsstiftelsen", der arbejder for dette saa vel som for mange andre christelige Formaal. For Tiden er der 5 danske Sømandspræster: i Hamborg, London, Hull med Grimsby, Newcastle med Hartlepool samt Brooklyn og New-York, 11 norske: Antwerpen med Gent, Havre, London, Cardiff med Penarth, New-Port og Swansea, North-Shields med Sunderland, Leith med Bonesś, Grangemouth, Greenock og Glasgow, Havre-Honfleur, Amsterdam-Rotterdam, New-York med Philadelphia, Quebec-Pensacola og Montrose, 8 svenske: Kiel, Hamborg, Lübeck, Marseille, Grimsby, West-Hartlepool, Liverpool og Boston, og 3 finske: Bordeaux, London og Hull. De saaledes udsendte Mænd virke tillige som Præster for de i vedkommende Havnesteder bosatte Skandinaver, der til Gjengjæld yde Bidrag til deres Lønning, som dog hovedsagelig maa tilvejebringes ved frivillige Bidrag, indsamlede her i Norden. Af den danske Statskasse ydes der et lille aarligt Tilskud. I de fleste af de anførte Havnesteder er der opført Kirkebygninger, hvortil Midlerne ligeledes ere tilvejebragte ved frivillige Bidrag. Indtil for et Par Aar siden vare de nordiske Menigheder de eneste, der drev saadan S.; men ansporede ved deres Exempel er der i de sidste Aar begyndt at danne sig lignende Foreninger i Tyskland og England.

Sømil, i Danmark, Norge og Sverige $\frac{1}{15}$ Middelmeridiangrad ell. lig 23,602 danske Fod, i andre Lande $\frac{1}{60}$, altsaa lig 5,900 danske Fod.

Sömmerda, Stad i den preussiske Prov. Sachsen, ved Floden Unstrut, 15 M. s. f. v. for Magdeburg, med 5,000 I. og berømt Geværfabrik, hvor Tændnaalsgeværet er opfundet af Nicolaus v. Dreyse, samt en Fabrik for Fænghætter.

Sömmering, Sam. Thom. v., f. 1755 i Thorn, levede dels som Professor i Anatomi i Kassel og Mainz, dels som prakt. Læge i Frankfurt a. M., hvor han døde 2 Marts 1830. Ligesom hans Forbillede Albinus gjorde han sig navnlig fortjent ved beskrivende Værker over Anatomien, ledsagede af Afbildninger ved den dygtige Kunstner Chr. Köck.

Sømrokke (Raja clavata) er en ved nordog vesteuropæiske Kyster hyppig Rokkeart af ret betydelig Størrelse (3 F.), især udmærket ved Formen af de Benpigge, der ere dels spredte over dens Ryg, dels ordnede i en Række langs Midten af denne; de have megen Lighed med korte, brede Søm. Sømhajen (Echinorhinus), en sjældnere Hajform, nærmest beslægtet med Havkalen, har Benpigge af en ganske lignende Form strøede over Huden.

Sømunke omtales undertiden af Middelalderens Krønnikeskrivere og Compilatorer som

levende Væsener i Munkeskikkelse, der dukkede op af Havet eller bleve fangne ved Kysterne, og hvis Aabenbarelse altid vakte Skræk og varslede om Ulykke og Krig. En saadan viste sig ogsaa under Christian III.s Regering; den blev fangen i Øresundet i Nærheden af Malmø og omtales af Vedel, Hvitfeldt og Stephanius, hvorhos Beskrivelse og Afbildning optoges i Belons og Rondelets Værker. Jap. Steenstrup har med meget Skarpsind paavist, at S. i dette Tilfælde har været en meget stor Blæksprutte.

Sømus (Spatangus) (ikke at forvexle med Guldmus ell. Havmus) kaldes de afvigende Søborreformer, hvor Skallen ikke er regelmæssig kugleformet, men aflang, oppustet, hjertedannet eller ægformet og tillige meget tynd og skrøbelig; hvor Munden er tandløs og ligger paa Bugsiden, lidt fortil, Gattet ikke med Aabningerne for Kjønsredskaberne midt paa Ryggen, men i Bagenden af Skallen; og hvor Piggene ere fine som Børster eller Haar. De leve nedgravede i Havets Dynd og Sand, som de sluge og lade gaa igjennem deres Fordøjelseskanal for at uddrage dets nærende Indhold. I de nordiske Have findes den store, røde S. purpureus og den mindre, grøngule S. cordatus osv., forstenet i vort Skrivekridt og Limsten S. (Ananchytes) ovatus.

Sømærke, Mærke, oprejst paa Land, for at betegne den Retning, Skibe skulle vælge for at undgaa Grundene. S. kunne ogsaa bestaa i Baaker, Koste, Vagere, Bøjer osv., udlagte i Søen for at afmærke Farvandet. For Afbenyttelsen af disse maa Skibene i Regelen betale en Afgift, som kaldes Baake- eller Prikkepenge.

Sønaal, d. s. s. Tangnaal, s. Naalefisk.

Søndag, den første Dag i Ugen, var hos Romerne opkaldt efter Solen (dies solis; oldn. sunnudagr, af sunna, Sol); af de christne har den fra Kirkens ældste Tid været helligholdt som Jesu Opstandelsesdag (dies dominica), og medens de jødiskfødte christne i Begyndelsen tillige fejrede Sabbathen, har S. upaatvivlelig fra først af været de hedningechristnes eneste ugentlige Helligdag. Den fejredes som en Glædesdag, paa hvilken det var forbudt at faste, og man holdt sin Bøn staaende, ikke knælende; foruden til Gudstjeneste og Husandagt brugtes den ogsaa til Hvile og selskabelige Sammenkomster. Efter at Christendommen var bleven Romerrigets Statsreligion, blev Højtideligholdelsen af S. paabudt og ordnet ved kejserlige Statslove; men først fra Carl den stores Tid begyndte man at betragte den som en Erstatning for den jødiske Sabbath og at overføre Moselovens Forskrifter om denne paa S. Imod denne lovmæssige Betragtning rejste Luther og Calvin en Opposition, som dog ikke ret længe fik praktisk Betydning inden for de protestantiske Kirkesamfund; tvært imod blev inden for den reformerte Kirke Betragtningen af S. endnu mere lovmæssig, end den tidligere havde været, navnlig i den anglikanske og skotske Kirke og i Nordamerika; dertil kom, at man her fejlagtig opfattede den jødiske Sabbath som næsten udelukkende bestemt til at være Bods- og Bededag, og da man overførte denne mørke Betragtning paa S., forlangte man, at denne skulde anvendes udelukkende til Gudstjeneste og Opbyggelse, og forbød næsten alle, selv de mest uskyldige Fornøjelser, hvorved man fremmede baade Hykleri og navnlig Drukkenskab i Smug. Der er derfor ogsaa i den nyeste Tid i England begyndt en stærk Opposition imod de strænge Søndagsanordninger. I de andre protestantiske Lande har Uviljen imod den i Statskirkedømmets Tid herskende Søndagstvang som sin Reaction affødt en Ligegyldighed for S., som i de sidste Aartier har fremkaldt en Række Søndagsforeninger, der arbejde for en bedre Helligholdelse af S. I Danmark stiftedes saaledes 1885 en „Forening til Fremme af Søndagens rette Brug". S.s Navne hidrøre dels fra de Fester, paa hvilke de falde, dels fra Begyndelsesordene af Introitus til de af den katholske Kirke for de enkelte S. foreskrevne Messer: 1) 4 Advent-S. (s. Advent); 2) S. efter Jul, naar Juledag ikke er en Lørdag eller S.; 3) S. efter Nytaar, naar Nytaarsdag falder paa en af de sidste Ugedage; 4) indtil 6 Søndage efter Helligtrekonger (Epiphanias); Antallet vexler, efter som Paasken kommer før eller senere; 5) Septuagesima, Sexagesima og Fastelavn (Quinquagesima, Esto mihi), der i den katholske Kirke ere Fastedage; 6) 6 Fastes.: Invocavit (Quadragesima), Reminiscere, Oculi, Lætare, Judica og Palmarum (Palme-S.); 7) 1ste Paaskedag og 6 S. efter Paaske: Quasimodogeniti, Misericordias Domini, Jubilate, Cantate, Rogate og Exaudi; 8) 1ste Pinsedag, Trinitatis S. og S. efter Trinitatis, hvis Tal er afhængigt af Paaskefesten og vexler mellem 22 og 27. Søndagsbogstav, s. Cyklus.

Sønderborg, Kjøbstad paa Vestkysten af Øen Als, ved Alssund, 4 M. ø. n. ø. for Flensborg. 6,000 I., hvis Hovederhverv er Handel og Skibsfart. S. Slot forekommer første Gang i Historien 1253, da det blev erobret af Kong Christopher I. 1840 holdt Valdemar Atterdag her Bryllup med Helvig. Men især er dette Slot blevet mærkeligt ved Christian II.s 17aarige Fængsel (1532—49) i det sydøstlige af Slottets 4 Taarne, som nu alle ere nedbrudte paa en Rest af det nordvestlige nær. Ved Hertugdømmernes 2den Deling 1544 beholdt Christian III S., men ved den 3dje Deling 1564 tilfaldt det Hertug Hans den yngre, hvis talrige Linjer benævnedes derefter (s. oldenborgske Hus), og Slottet var derpaa Sædet for ham og Hertugerne af hans ældste Linje, indtil den sidste formedelst Gjæld maatte overlade det til Kong Frederik III 1667. I Krigen 1848—50 brugtes S. Slot til Lazareth, Vaabendepot osv. Slottet er bygget i en Firkant; i en af dets Fløje er det smukke Slotscapel med de sønderborgske Hertugers Begravelser. — Under Preussernes Belejring af Dybbølstillingen stod en Del af den danske Hær i S. By, hvorfor ogsaa Preusserne ved et voldsomt Bombardement ødelagde en stor Del af Byen 3 Apr. 1864. Efter Krigen befæstede Preusserne S. og Dybbølstillingen, men Fæstningen nedlagdes 1888.

Sønderho, s. Fanø.

Sønderjylland, d. s. s. Slesvig.

Sønderkarle, et Baroni i det sydlige Laaland, som 1819 blev oprettet for en Dattersøn af Baron P. A. Lehn, Baron P. G. Bertouch-Lehn, hvis Søn, **Julian B.-L.** (f. 1826), er den nuværende Besidder. Det omfatter Højbygaard og Lungholm, hvilken sidste Gaard er Lensbesidderens Sæde, og har 432 Tdr. Hartkorn samt 1,830,000 Kr. i Fideicommiscapitaler.

Søndermarken, Lysthave ved Frederiksberg Slot, c. 60 Tdr. Land stor, er anlagt omtrent samtidig med Slottet og havde allerede den Gang det samme Omfang som nu, men var fuld af lange, lige Alleer, af hvilke to endnu ere bevarede. I Slutningen af forrige Aarhundrede blev Haven omdannet i den da herskende engelske Stil med Lystbygninger og frie Anlæg, som afløste den tidligere, stive, franske Stil, og fik i alt væsentligt den Skikkelse, den endnu har. S. var indtil 1852 bestandig lukket for Publikum; Dronning Marie Sophie Frederikke, Frederik VI.s Gemalinde, foretog under Sommeropholdene daglige Ridt i Haven. Oehlenschläger har besunget den i Frederiksbergdigtet, som han tilegnede Dronningen. Inden for Indgangen til S. er der 1859 til Reservoir for Kjøbenhavns Vandværk anlagt et Vandbassin med et Springvand i Midten.

Søndfjord danner sammen med **Nordfjord** et Fogderi i Nordre Bergenhus Amt i Norge, omfattende Kysten mellem Sognefjorden og Stat; 50,000 I. (1875). Det gamle Navn var Firdafylki; nu kaldes Egnen ofte blot „Fjordene“.

Søndhordeland, det sydligste Fogderi i Søndre Bergenhus Amt i Norge, omfatter Fastlandet og Øerne omkring Hardangerfjordens Indløb; 34,000 I. (1875).

Søndmøre, det sydligste Fogderi i Romsdals Amt i Norge, omfatter Kyststrækningen mellem Stat og Romsdalsfjorden og hører paa Grund af sin vilde og storartede Natur til Norges mest seværdige Egne; 39,000 I. (1875).

Sønellike, s. **Søanemone**.

Sønælder (Urticæ marinæ) kaldes undertiden (især tidligere) dels Goplerne, dels Søanemonerne (Actinierne), paa Grund af den brændende Evne, som mange Arter frembringe ved Berøringen.

Søofficersskolen, Opdragelsesanstalt for vordende Søofficerer. Eleverne, der kaldes Søcadetter (s. **Søcadetcorpset**), bo paa Skolen, hvor de nyde fri Forplejning og Undervisning, ældste Klasse tillige Lønning. Undervisningstiden er beregnet til 4 Aar. Jvfr. i øvrigt Lov af 28 Maj 1880 om Søværnets Ordning.

Sø- og Handelsretten, s. **Søret**.

Søpalme, d. s. s. Stilkstjærne, s. **Sølilie**.

Søpapegøje, d. s. s. Lunde.

Søpindsvin, d. s. s. Søborre.

Søprotest, en ved et Skibs Ankomst til en Havn af Skipperen for Notarius afgiven Forklaring om en paa Søen indtruffen Begivenhed, hvoraf Erstatningsfordringer eller andre retslige Følger kunne flyde.

Søpunge (Ascidia), de Sækdyr (s. d. A.), der ikke kunne bevæge sig frit om i Vandet, men hos hvilke Kappen i Almindelighed er hæftet til Sten, Tang, Skaller eller andre Gjenstande paa Havbunden, og hos hvilke de to Kappeaabninger eller korte Kapperør sidde mere eller mindre tæt ved hinanden; Gjællen er sækformet, optager største Delen af Kappehulen og er gjennembrudt af talrige Huller, der tillade Vandet at gaa gjennem den, ledet af Fimrehaarsbevægelsen paa dens indre Overflade. Muskelkappen bestaar af Tvær- og Længdetraade, har samme Form som den ydre Skalkappe, til hvilken den er hæftet særlig ved Mundingerne, og bevirker Kappens og Rørenes Udstrækning eller Forkortning. Omkring Rørenes Aabning ses ofte 6—8 røde Pletter (Øjne?) og inden for dem en Krans af Føletraade, der som et Gitterværk hindre fremmede Gjenstandes tilfældige Indførelse med Vandstrømmen. Selve den ydre Skalkappe kan være vandklar (Phallusia), læderagtig (Cynthia), besat med Piggrupper (C. echinata), Hornplader (Chelyosoma) osv. Boltenia udmærker sig ved at være hæftet ved en Stilk, Molgula og Pelonaia ved at være frie, næsten begravede i Dyndet. S. vise i Regelen kun ringe Livlighed; mange have en smuk rød Farve; de ere udbredte over alle Have. Foruden de hidtil omtalte egentlige eller enlige S. (A. simplices) gives der ogsaa i Havet talrige Former af sammensatte Ascidier eller Kolonisøpunge (A. compositæ), som danne bløde, slimede Masser af forskjellig Form, Klumper og Kugler, flade Overtræk paa Tang og Sten osv. I disse Kolonier, der ere dannede ved Knopskydning, danner Skalkappen den fælles Masse, hvori de enkelte smaa Dyr findes nedsænkede. Undertiden ere disse grupperede i stjærneformede Grupper, saaledes at alle Smaadyrene i samme Gruppe rette deres Udførselsaabning mod en fælles lille Grube, der tjener som Kloak og Rugehule. Saadanne Kolonier kaldes Stjærnesøpunge (Botryllus). Larverne, der udklækkes i hin Rugehule, have samme ydre Haletudseform som hos de enlige S.

Søpølse (Holothuria) kaldes de Pighude, som have et mere eller mindre ormdannet, i Regelen tillige blødt, meget udstrækkeligt og sammentrækkeligt Legeme. I dettes Forende findes Munden, omgiven af en Krans af (i Almindelighed) grenede Fangarme; i Bagenden findes Tarmaabningen. Huden er i Almindelighed fuld af smaa (næsten mikroskopiske) Kalkstykker af forskjellig Form. Sugefødderne kunne være spredte over Huden uden Orden eller ordnede i 5 Bælter langs hen ad Kroppen fra Mund til Gat. Af den indre Bygning er det mærkeligste, at de fleste S. have et indre Aandedrætsredskab, et hult, forgrenet, sammentrækkeligt Organ, som i Form af et Træ udfylder en stor Del af Krophulen og optager Havvandet udenfra; det aabner sig nemlig i den kloakformig udvidede Endetarm, som udstøder Vandet igjen med visse Mellemrum. S. findes i alle Have, talrigst i Tropehavene paa Koralrevene. Følgende Slægter kunne fremhæves: Søagurker (Cucumaria), med buskede Fangarme og 5 Dobbeltrækker af Sugefødder; ægte S. (Holothuria), med skjoldformede Fangarme og Sugefødderne spredte uden Orden over hele Bugsiden; herhen høre de spiselige S. (Trepang), der fiskes i stor Mængde i det indiske og stille Hav og bringes paa

Tørvene i Indien og China. **Skælpølser** (Psolus), bækkede med store Kalkskæl og Sugefødderne indskrænkede til en Sugeskive paa Bugen, samt med buskede Fangarme; **Ormepølserne** (Synapta), med ormdannet Krop, fjerformede Fangarme og fine Kalkankere (Hæfteredskaber) i Huden, men uden Sugefødder og uden Aandedrætsredskab.

Sørensen, Carl Frederik, dansk Marinemaler, f. paa Samsø 8 Febr. 1818, d. 24 Jan. 1870, var Elev af Kunstakademiet og besøgte ligeledes nogen Tid Eckersbergs Atelier for at studere Perspectivlæren, medens han samtidig ernærede sig som Decorationsmaler. Han bestemte sig snart for Marinemaleriet, foretog Søtoure for at studere Havet og Kysterne og udstillede fra 1845 en talrig Mængde Billeder fra forskjellige Egne, udmærkede ved livlig Opfattelse og Sandhed i Farven, om man end ikke sjælden kunde ønske større Finhed i Behandlingen. 1847 fik han den neuhausenske Præmie for „Skibe i Kattegattet under Bramsejlskuling", og 1853—54 foretog han med akademisk Stipendium en Rejse, der navnlig gjaldt Holland og Frankrig. S. blev 1856 Medlem af Akademiet ved „En Udsigt over Kattegattet". Han var 1864 udenlands paa det Ancherske Legat og blev 1866 Medlem af Akademiet i Stockholm. Af hans Arbejder i den kgl. Malerisamling maa fremhæves „Tidlig Sommermorgen paa Helsingørs Red" (1861).

Sørensen, Carl Theodor, f. i Kjøbenhavn 29 April 1824, var Student, da han ved Krigens Udbrud 1848 indtraadte som Frivillig i Hæren, i hvilken han snart blev Officer; i Felttoget 1864 deltog han som Compagnichef, uagtet han først ved dets Slutning naaede at blive Capitain. Sin militære Løbebane afsluttede han 1879, da han faldt for Aldersgrænsen. Men han er fremdeles knyttet til Generalstaben og til Krigsministeriets Archiv ved sin fortjenstfulde Virksomhed som Historiker. Medens S. stod i Garnison i Rendsborg som Lieutenant, blev han opmærksom paa Landgrev Carl af Hessens righoldige, men hidtil aldeles nænsede Archiv, der indeholdt Oplysninger til Danmarks politiske og militære Historie i Slutningen af det 18de og Begyndelsen af det 19de Aarh. Studiet af dette Archiv og senere fortsatte Studier i Kjøbenhavn satte ham i Stand til at skrive sit Værk „Kampen om Norge" (2 Bd., Kbh. 1871), angaaende Begivenhederne 1813—1814. Med Benyttelse af de af Generalstaben samlede Aktstykker til Krigens Historie 1864 har S. dernæst skrevet „Den anden slesvigske Krig" (3 Bd., Kbh. 1881—83). Endelig har han været Hovedredacteur for de „Meddelelser fra Krigsarchiverne", hvoraf hidtil 2 Bind ere udkomne, og som indeholde Aktstykker til Hærens Historie fra 1794, ledsagede af ypperlige orienterende Indledninger. Saa vel de ovennævnte Skrifter som andre, mindre Afhandlinger af S. have kastet nyt Lys over meget vigtige Partier ikke blot af Danmarks Krigshistorie, men lige saa meget over den politiske Historie i det 19de Aarh.

Sørensen, Christian, Opfinder af Sættemaskinen (s. d. A.), blev f. 1818 i Kjøbenhavn af meget fattige Forældre. Han kom først i Guldsmeddelære, siden i Bogtrykkerlære. Allerede fra Barn var det hans Lyst at udtænke forskjellige Maskiner uden derfor at have til Hensigt at faa dem udførte. Paa samme Maade gik det ogsaa med Sættemaskinen, indtil han endelig, efter i en Aarrække at have sysslet med den i Tankerne, bestemte sig til at legemliggjøre den. Det lykkedes ham ogsaa ved Understøttelse fra forskjellige Sider; 1846 fik han 10 Aars Eneret derpaa, forfærdigede et Exemplar til Bladet „Fædrelandet" og et andet, som udstilledes 1851 paa Udstillingen i London. Dette Exemplar var dog forfærdiget i Hast, og da der fordres en meget omhyggelig Udførelse, naar Maskinen skal svare til Hensigten, blev Resultatet slet; den vandt ingen Præmie og forblev ganske ubemærket. Anderledes gik det paa Pariserudstillingen 1855, hvor han vandt den højeste Udmærkelse for Maskinen, der tiltrak sig almindelig Opmærksomhed og blev forevist for Kejseren selv. Der dannedes ogsaa et Selskab i Paris til at exploitere Opfindelsen, men des værre viste det sig, at S. var falden i Hænderne paa Folk, som ikke kunde gjøre noget for Sagen, men blot tilsigtede egen Fordel. Den kostbare Tid gik tabt, og først to Aar efter blev en Maskine færdig; men da var Interessen kølnet, Selskabet opløstes, og 1859 rejste S. hjem til Kjøbenhavn, fattigere end nogen Sinde. Her blev han imidlertid ved forskjellig Understøttelse sat i Stand til at arbejde paa sin Maskine, rolig og med Udsigt til Held, men des værre døde han allerede 30 Jan. 1861, og dermed var det forbi med Maskinen, der vistnok endnu behøvede adskillige Forbedringer fra sin Opfinders Haand, før den kunde siges at være virkelig færdig til at træde ud i Livet.

Sørensen, Peder, Petrus Severini, **Severin,** en af de berømteste af Danmarks ældste Læger og en af de berømteste Læger i Europa paa hans Tid, f. 1542 i Ribe, holdt endnu ikke 20 Aar gl. Forelæsninger over Poesi ved Universitetet, rejste 1562 til Frankrig, hvor Lysten til Naturvidenskaben og Medicinen vaagnede hos ham. Et Par korte Ophold i Kjøbenhavn fraregnede, blev han 9 Aar i Udlandet og studerede ikke alene der, men praktiserede med stort Held i flere af Tysklands og Italiens Byer. 1570 udnævnte Frederik II ham til sin Livlæge, i hvilken Stilling han ogsaa forblev under Christian IV, i alt i 30 Aar. 1602 skulde han have været ansat som Professor i Medicinen ved Kjøbenhavns Universitet, men døde forinden af Pesten. S. var en af de mest bekjendte Paracelsister (s. d. A.), og det var maaske især dette, der gjorde ham til Livlæge hos Frederik II, som selv interesserede sig for Paracelsus's Lære. Hans videnskabelige Fortjenester ere meget tvivlsomme, men man kan ikke frakjende ham en vis Lærdom, der endog forskaffede ham Navnet „Paracelsi Mester".

Sørensen, Severin Theodor Emilius, dansk Architekt, f. 1825, d. 1867 i Kjøbenhavn, besøgte Kunstakademiet og var samtidig Elev af Bindesbøll. Han vandt 1851 Æresmedaillen i Architekturen (Hansens Med.) og 1853 den mindre Guldmedaille for „En lutherskt Hovedkirke". Efter at have været udenlands med akademisk Stipendium byggede han 1855—61

St. Johanneskirken paa Nørrebro i Spidsbuestil. Efter Fuldførelsen blev han Medlem af Kunstakademiet. Han har tillige bygget „Alderstrøst“ paa Nørrebro.

Sørensen, Herr, spøgende Benævnelse paa det danske Folk (i Lighed med John Bull om Englænderne, Broder Jonathan om Nordamerikanerne osv.), betegner en vis Søvnighed (hvorfor S. i Tegninger gjærne afbildes med en Nathue paa Hovedet), parret med Godmodighed, som Grundtræk i Folkecharakteren.

Sørenssen, Christian, norsk Gejstlig, f. i Christianssand 25 Sept. 1765, underkastede sig 1784 philologisk Embedsexamen og tog senere, medens han var Hører ved sin Fødebys Latinskole, ogsaa theologisk Examen. Her var han fra 1805 Stiftsprovst, fra 1811 Biskop, men forflyttedes 1823 til Christiania som Biskop over Akershus Stift; paa en Embedsrejse i Smaalenene døde han i sin Vogn 16 Aug. 1845. Storthingsmand fra 1814—16. Han var en begavet og højt anset Gejstlig, som med Iver virkede i sit Kald. — Hans Søn, **Søren Anton Wilhelm S.**, f. i Drammen 22 Aug. 1793, blev juridisk Candidat 1816, var som Højsteretsadvocat Actor i Rigsretssagerne mod Statsraad Collett 1827 og mod Statsraad Løvenskiold 1836. Paa alle Storting 1830—45 repræsenterede han Christiania og var hele Tiden en af Præsidenterne. 1848 udnævntes han samtidig med en anden af Stortingets Ledere, Biskop Riddervold, til Statsraad. D. Juni 1853. — Førstnævntes Broder, **Niels Berner S.**, f. i Christianssand 14 Juli 1774, Dr. med. 1804, blev 1814 Professor i Christiania, hvor han foredrog Pathologi og Therapi. 1826 ansattes han som Overlæge ved Rigshospitalets medicinske Afdeling. Paa Grund af vedvarende Svagelighed tog han Afsked 1840; d. 19 Juni 1857. — Dennes Søn, **Aimar August S.**, f. i Christiania 6 Jan. 1823, blev juridisk Candidat 1846, bosatte sig kort efter paa en Gaard i Smaalenene ikke langt fra Moss og valgtes til Storthingsmand fra dette Amt 1862—79; paa de to sidste Ting var han Præsident i Odelstinget. S., der 1874 blev Foged i Rakkestad og 1881 Sorenskriver i Moss, stod paa Stortinget i meget nær Forbindelse med L. Daae og Richter og nedlagde samtidig med disse 1879 sit Hverv som Repræsentant. Han har altid været en ivrig Tilhænger af Statsraadssagens Gjennemførelse, men misbilligede 9 Juni-Beslutningen. I Forening med Daae og Richter gik han i Juni 1884 ind i Ministeriet Sverdrup, i hvilket han, den meste Tid som Chef for Justitsdepartementet, blev staaende indtil 1 Aug. 1888, da han efter flere Gange at have indgivet sin Dimission fik Afsked.

Søret, Indbegrebet af de Retsregler, der angaa Søfarten, dels med Hensyn til de søfarende Nationers indbyrdes Forhold til hverandre, dels med Hensyn til de mellem hver enkelt Stats søfarende Undersaatter bestaaende Retsforhold. I den førstnævnte Henseende hører S. til Folkeretten, og bindende Retsregler i saa Henseende kunne derfor kun fremkomme ved Sædvaner eller ved Tractater; om hvilke Regler der skulle anses for gjældende i denne, saakaldte nationale S., og navnlig hvilke Retsregler, der i Krigstilfælde skulle gjælde for Søhandelen, har der ogsaa bestandig hersket stor Usikkerhed (s. **Frit Skib, frit Gods**). Hvad derimod den saakaldte private S. angaar, støtter denne sig naturligvis paa hvert enkelt Lands Lovgivning; dog finder der i saa Henseende ofte en betydelig Overensstemmelse Sted imellem de forskjellige Landes S., idet det fra gammel Tid af har været Brug, at en eller anden som fortrinlig anset Sølov blev antagen af andre Stater. Dette var saaledes i Oldtiden Tilfældet med den rhodiske Sølov, der blev optagen i Rom, og i Middelalderen var der især 3 Sølove, som paa denne Maade fik en videre Udbredelse, nemlig 1) de saakaldte Rôles, coutumes eller jugements d'Oléron (s. **Rôles d'Oléron**), der bleve optagne i det vestlige og nordlige Frankrigs Havne, Flandern, Holland og England; 2) Consolato del mare, en formodentlig i Barcelona i det 14de Aarh. forfattet Samling, der navnlig blev gjældende i Middelhavet; og 3) den Visbyske S., en i Visby paa Gulland næppe før Slutningen af 14de Aarh. forfattet Samling af Søretsregler, der navnlig vare hentede dels fra den lybske Ret, dels fra forskjellige hollandske Sølove (og derved til Dels igjen middelbart fra Rôles d'Oléron), og som længe vare gjældende i de nordiske Lande, navnlig ogsaa i Danmark, til hvis senere Sølove den visbyske S. ogsaa var en vigtig Kilde (s. **Dansk Ret**). **S.** betegner ogsaa en til Søsagers Paakjendelse oprettet Domstol. En saadan fandtes allerede tidligere i Kjøbenhavn; men i Stedet for den ældre S. er fra 1 Jan. 1862 traadt en ny, til baade Sø- og Handelssagers Paakjendelse bestemt, saakaldet **Sø- og Handelsret**. Ogsaa i Norge haves i Henhold til Lov af 1860 for Søsager særlige S., bestaaende af Underdommeren og to sølyndige Mænd.

Sørgeflor, s. **Vaageflor**.

Søsterne, den frie Aands, en pantheistisk Sekt, som optraadte i Tyskland, navnlig i Rhinegnene omkring Køln, i Begyndelsen af det 14de Aarh., og hvis Tilhængeres Antinomisme udartede til den uterligste Libertinisme. Efter deres Lære er ethvert fromt Menneske en Christus, i hvem Gud bliver Menneske. Derved bliver han fuldkommen og kan ikke synde; thi „for den rene er alting rent“. Kirken med dens Sacramenter og andre Institutioner er idel Bedrageri og Selvbedrag; Skærsild, Himmel og Helvede ere gamle Ammestueæventyr; Ægteskabsbaandet er Unatur i Sammenligning med den frie Kjærlighed; Ejendom er Tyveri. Deres Gudstjeneste holdtes i Smug og endte med Vellystorgier. Inqvisitionen ødelagde dem med Sværd og Baal. Lignende Tendenser fandtes hos Adamiterne i Østerrig 1312, Luciferianerne 1326 og Turlupinerne i Isle de France 1372. I Begyndelsen af det 15de Aarh. dukkede S. op igjen i Brysel som homines intelligentiæ, og 1421 udryddede den hussitiske Hærfører Zißka aldeles de bøhmiske Adamiter, som vilde gjenoprette den paradisiske Tilstand ved at gaa nøgne og have fælles Hustruer.

Søslangen kaldes et fabelagtigt Uhyre af kæmpemæssig Størrelse og Slangeform, som

Søfarende og Kystboere ofte have set eller troet at se, ja som navnlig efter ældre Beretninger endog skal have stræbt dem efter Livet. For saa vidt man ved S. udtrykkelig vil forstaa en kæmpemæssig Havslange, fortjener Sagnet ingen Tiltro, da det ikke støtter sig paa nogen sikker Efterretning og man aldrig har været i Stand til at bringe et eneste saadant Exemplar, dødt eller levende, eller et Stykke deraf til nogen Naturforsker, og det paa den anden Side er oplyst, at de forunderligste Ting for en blændet Indbildningskraft have antaget S.s eller Søormens Skikkelse, f. Ex. en Bjælke, et svømmende Edsdyr o. m. a. Fastest i Troen paa „Søormen" har man været i Norge. Paa den anden Side gives der i Havet store Havdyr af andre Klasser — Hvaler, Hajer, Sæler — som kunne give Anledning til Sagnet, og vist er det, at i et bestemt Tilfælde, hvor man ved Orknøerne (1848) fik fat paa den formentlige S., viste det sig at være et Exemplar af Brugden (Selachus maximus). En 1860 ved Bermudasøerne opdreven S. viste sig derimod at være en Baandfisk.

Søsol, s. Søstjerne.

Søsommerfugl, d. s. s. Vingesnegl.

Søsterlod, s. Broderlod.

Søstjerner (Asterias, Asteridæ), en Orden af Pighudenes Klasse med et stjernedannet Legeme, hvis Straaler eller Arme dog ere af meget forskjellig Længde; nogle have saaledes blot Form af en femkantet Skive, andre have tvært imod meget lange Arme; nogle ere temmelig bløde, andre haarde og faste, nogle flade, andre temmelig tykke (mindende om en Naalepude); alle besidde de et mere eller mindre udviklet Hudskelet af sammenleddede Kalkstykker, fra hvilket der udgaar kortere eller længere Pigge eller Børstenipper. Armenes Antal er i Regelen 5, undertiden 6, hos de saakaldte Søsole (Solaster f. Ex.) langt større. Hen under Armenes Underside løber en Fure, støttet i Bunden af et Skelet af Skalstykker; i disse Furer er der anbragt en dobbelt (eller firdobbelt) Række af Sugefødder, som udgjøre disse Dyrs Bevægelsesredskaber; i den ydre Ende af Furen ligger Øjet, altsaa ēt i Spidsen af hver Arm; i Midten støde alle Fodgangene sammen i Munden, der ligger midt paa Bugfladen. Paa Ryggen findes Gattet (for saa vidt dette ikke mangler) og talrige Porer for de smaa Hudforlængelser, der maaske nærmest tjene Aandedrættet; ogsaa smaa Tænger (Pedicellarier) forekomme ofte. S. have ofte pragtfulde Farver og opnaa i Regelen en anselig Størrelse; der findes S. i alle Have. Til Dels leve de — foruden af døde Dyr, f. Ex. de fangne, endnu paa Krogene siddende Fiske — af at udsuge Muslinger og Østers, og de regnes derfor til de skadelige Dyr, som de engelske Love endog gjorde det til Pligt for Fiskerne at udrydde, hvor de kunde; almindeligst hos os er den røde (ofte dog blaalige eller graalige) S. eller Korsfisk (Korstrold, Asterias rubens).

Søstre af Jesu hellige Hjærte, s. Sacré coeur.

Søstykke, s. Marinemaleri.

Søsvale, d. s. s. Terne.

Søsyge, det ejendommelige Ildebefindende (Kvalme, Brækning, Svimmelhed, Mathed, Lede for alt osv.), som Søreisende, der ere uvante til Sølivet, pleje at anfaldes af som Følge af Skibets Bevægelser. Den egentlige Aarsag til S. er ubekjendt, maaske en Blodmangel i Hjærnen. S. enten ophører efter nogle Dage, idet man vænner sig til Bevægelsen, eller vedvarer, saa længe man er paa det aabne Hav. Noget sikkert Middel til at forhindre S. kjendes ikke.

Søtand (Dentalium), Sneglesłægt, udmærket ved Fodens og Skallens ejendommelige Form; Skallen er nemlig et hult, lidt krummet, i begge Ender aabent Rør, der aftager i Omfang mod den øvre Ende og saaledes har Lighed med visse Tænder, f. Ex. med Elefanternes Stødtænder. Foden er uddannet til et Graveredskab. De leve nedgravede i Dyndet paa Havbunden og optage det til Aandedrættet fornødne Vand gjennem den øvre Skalaabning. S. danner rettest en egen Orden af Snegleklassen.

Søterritorium kaldes den Del af Havet, over hvilken en Stat har Overhøjhed paa lignende Maade som over sit Landterritorium. For de skandinaviske Landes Vedkommende antages S. at strække sig 1 geographisk Mil ud fra den yderste Kyst, de yderste Skjær og Holme, som ikke overskylles af Havet, men for Fiskerivæsenets Vedkommende i Nordsøen er Danmark gaaet ind paa et noget mindre Maal.

Søtoft, Nicolai Bierfreund, f. 1790, d. 5 Juni 1844 som Præst i Øster-Egesborg, udgav 1815 en Samling „Romantiske Digte" og i de følgende Aar flere Dramaer, som „Christian den fjerdes Dom", „Jærnmasken" o. fl., i hyperromantisk Retning og af forbigaaende Værd. I den baggesenske Fejde deltog han paa Oehlenschlägers Side med den polemiske Digtning „Aandernes Maskerade" (1816).

Søtræ (Paragorgia arborea), et Koraldyr af de 8armede Koraldyrs Afdeling, rødt af Farve, træformig grenet, armtykt og af Højde som en voxen Mand. Koloniens bløde Dele ere gjennemvævede med smaa, haarde Kalklegemer, som i Stammens og Grenenes Axe forbindes til en temmelig fast Masse; danner i betydelige Dybder undersøiske Skove ved Norges Vestkyst.

Søtulipan (Rur, Balan), s. Rankefødder.

Søulv ell. Havkat (Anarrichas lupus), en anselig Havfisk, nærmest beslægtet med Aalekvabben, hvilken den meget ligner i Legemsform, Hudbedækning og i Henseende til Finnerne, naar undtages, at Bugfinnerne ganske mangle, og at Halefinnen er skilt fra de andre uparrede Finner; det mest udmærkede ved den er dog dens Tandvæbning, som bestaar af store, stærke, afrundede Knusetænder, med Undtagelse af de forreste, der ere spidse og krumme; den er derved i Stand til at gribe og knuse store Skaldyr, f. Ex. Mytilus, Cyprina, Buccinum, Eremitkrebsen med samt dens Skal, Søæg osv. Det er en Fisk af et ualmindelig modbydeligt og afskrækkende Ydre, med mørke og urene Farver, hvis Hoved Fiskerne paa mange Steder pleje at afskære, inden de tage den i Land, af Frygt for, at svangre Kvinder skulle forse sig derpaa. Den naar en Længde af 3—4 F.;

dens Skelet er temmelig svampet og blødt. Det er en glubsk, men dorsk og sejlivet Fisk, der tilbringer sin meste Tid i Rolighed. Ogsaa ved de danske Kyster fanges den ikke sjælden; paa fine Steder (f. Ex. Island) har den Betydning som Næringsmiddel. De andre Arter af Slægten tilhøre det nordlige Ishav.

Søur, d. s. s. Chronometer.

Søvn, de dyriske Livsytringers periodiske Hvile, en egen, bevidstløs Tilstand, i hvilken der i Almindelighed ikke viser sig nogen Ytring af Sjælelivet udadtil, medens derimod alle de vegetative Livsytringer (Kredsløb, Aandedræt, Fordøjelse, Opsugning, Afsondring) gaa deres uforstyrrede Gang, om end roligere og langsommere end ellers. S. er nødvendig for ethvert Menneske eller Dyr og indfinder sig af sig selv med visse Mellemrum af vaagen, virksom Tilstand; efter nyere Undersøgelser synes det, at S.s Indtræden beror paa en Ophobning af Decompositionsprodukter i Hjærnen, der maa opfattes som Endeprodukter af det livlige Stofskifte i den vaagne Tilstand, og som atter elimineres under S. Trangen til S. er forskjellig og aftager i det hele med Alderen; medens Pattebarnet sover mere end det vaager, nøjes den voxne med at sove ⅓ af Døgnet og Oldingen med endnu mindre; legemlig og aandelig Anstrængelse nødvendiggjør længere S. S. bestaar ikke, som ofte antages, i en fuldstændig Uvirksomhed af Organerne for det dyriske Liv, men kun i en Formindskelse eller Forandring af deres Virksomhed, og navnlig er selve Sjæleorganet saa langt fra at være uvirksomt, at det tvært imod under S. frembringer hele den brogede Række af Forestillinger, som vi kalde Drømme, og som ofte kunne danne en fuldkommen tro Afspejling af det vaagne Liv med hele dets Virken og Færden, medens de i andre Tilfælde strejfe ind i usædvanlige og æventyrlige Forhold. Alle disse Forestillinger opstaa og næres dog ikke som i vaagen Tilstand ved virkelige, tilsvarende ydre Indvirkninger igjennem Sanserne, men dannes af sig selv i Hjærnen som rene Sansebedrag (s. d. A.) og give sig lige saa lidt, uagtet den drømmende selv tror det, til Kjende ved nogen som helst Tilbagevirkning imod Omverdenen eller højst ved enkelte Bevægelser eller mere eller mindre usammenhængende Ord („Talen i Søvne"). Det er, som om Forbindelsen imellem Sjæleorganet (Hjærnens overfladiske Lag, s. Nervesystem) og de øvrige Redskaber for de dyriske Livsvirksomheder (Sanseorganerne, de villeårlige Bevægelsesapparater) var svækket eller hævet under S., hvorfor disse sidstes Functioner træde tilbage eller ere fuldstændig ophævede, medens selve Sjælen hengiver sig til en af alle ydre Forhold ubunden Virksomhed. I visse sygelige Tilstande kunne endnu mærkeligere Forhold indtræde, idet der under Indflydelsen af hine indre, selvstændig fremsbragte Forestillinger under S. kan udføres mere eller mindre sammensatte og hensigtssvarende Bevægelser, ved hvilke Sanserne endog, i det mindste til Dels, maa være medvirkende, men ogsaa dette sker aldeles ubevidst og uden at efterlade den mindste Erindring derom efter Opvaagningen. Hertil hører det hos Børn og unge, nervøse, exalterede Kvinder under Nattesøvnen undertiden indtrædende Søvngængeri (Somnambulisme), under hvilket den sovende staar op og uden at vaagne udfører forskjellige tilvante eller uvante Gjerninger. Ved videre Udvikling kunne endogsaa om Dagen saadanne Tilstande af Halvsøvn indtræde af sig selv eller fremkaldes kunstig og den derunder stedfindende sjælelige Virksomhed blive stedse livligere, uden at den just altid behøver at gaa ud paa Udførelsen af Bevægelser, men ogsaa kan indskrænke sig til Frembringelsen af Forestillinger („Syner"), som den sovende fortæller og udsmykker med den rigeste Phantasi; saadanne Tilstande, der især forekomme hos Nervøse, Hysteriske og Sindssyge, ligge til Grund for Extasen og den ved den saakaldte dyriske Magnetisme (s. disse A.) fremkaldte Somnambulisme, for saa vidt denne ikke blot beror paa Bedrageri. En Forklaring af alle disse Tilstande kan man ikke give.

Søæg, d. s. s. Søborre.

Søøre (Haliotis), en især de varmere Have tilhørende Slægt af kamgjællede Havsnegle af anselig Størrelse med en flad Skal med meget stor Munding, men meget lidet udviklet Top og en Række Huller i Nærheden af Randen, af hvilke Føletraade udstrækkes; dens indre Lag er Perlemor; Foden er meget stor og bred.

T.

T, det 20de Bogstav i vort Alphabet; om T-Lydens Natur s. Medlyd. T. er Afkortning for lat. Tomus, Del (ved Bogangivelser), eller for Tertius, Titus, i Musik for Tenor eller Tutti.

Taaffe, Eduard v. [tæff], Greve, østerrigsk Statsmand, f. 24 Febr. 1833 af en oprindelig irsk Slægt (hans Fader døde 1855 som Præsident for Højesteret i Wien), blev opdraget sammen med Kejser Frants Joseph og indtraadte 1857 i Statstjenesten. Allerede 1861 blev han Statholderskabsraad i Prag, 1863 Landshøvding i Salzburg og i Jan. 1867 Statholder i Øvre-Østerrig, men i Marts s. A. Indenrigsminister og tre Maaneder senere Næstformand i Ministerraadet. Ved Aarets Udgang gik han over i Ministeriet Auersperg som Landsforsvarsminister, og ved Fyrst Auerspergs Afgang i Sept. 1868 overtog han først midlertidig og i Apr. n. A. endelig Posten som Førsteminister. Da der opkom Splid imellem Ministeriets centralistiske Flertal og føderalistiske Mindretal, udtraadte T. tillige med dette i Jan. 1870; han vendte i Apr. tilbage til Regeringen som Indenrigsminister under Potocki,

men afgik i Febr. 1871 og blev Statholder i Tirol. Denne Stilling indtog T. i 8 Aar, indtil han i Febr. 1879 for tredje Gang blev Indenrigsminister under Stremayr og i Aug. s. A. ligeledes for tredje Gang Førsteminister med det aabent udtalte Formaal, at forsone de slaviske Folkeslag. Han har ogsaa løst sin Opgave med ikke ringe Held og vundet Flertal baade i Rigsraadet og de vigtigste Landdage, men hans Indrømmelser til Slaverne have i høj Grad opbragt Tyskerne imod ham.

Taage dannes ved en begyndende Fortætning af Luftens Vanddampe, hvorved der danner sig fine Draaber, som kun synke meget langsomt i Luften, dels paa Grund af Luftens Modstand imod smaa Legemers Fald, dels paa Grund af, at Luften er i en uafbrudt Bevægelse og til Dels fører Draaberne med sig. T. er ikke andet end en lav Sky. Den T., som danner sig om Aftenen over Enge, hidrører fra de Vanddampe, som stige op fra den endnu varme Jordbund og fortætte sig i den allerede afkølede Luft. Brandtaage er en tør T., som rimeligvis hidrører fra Skovbrande, vulkanske Udbrud o. desl. Rimtaage er den tykke T., som fremkommer om Vinteren, naar streng Frost afløses af et mildt og fugtigt Vejr; alle Gjenstande, stærkt afkølede af den foregaaende Kulde, fortætte da Vanddampene til Is, som afsætter sig paa dem som Krystaller. **Taagepletter**, s. **Stjernegrupper**. **Taagestjerner**, Taagepletter forbundne med Stjerner; af de planetariske Taager (s. d. A.) henhøre nogle til T. Maaske er ogsaa Solen, paa Grund af det den omgivende Zodiacallys, at henregne til T.

Taagængere (Digitigrada), s. **Saalegængere**. De fleste Fugle ere T., kun enkelte Svømmefugle, f. Ex. af Alkefamilien, ere Saalegængere (Plantigrada).

Taalmodighedsblomst (Rumex patientia) af Skræppeslægten (s. **Skræppe**), hjemmehørende i Sydeuropa, dyrkes undertiden som Grønsel. Roden har været officinel, og Bladene benyttedes af de gamle Grækere og Romere som afførende Middel.

Taarbæk, Fiskerleje paa Sjælland, ved Sundet, 1¼ M. n. for Kjøbenhavn, med talrige Landsteder og Sommerboliger. Baadehavn. **Ny Taarbæk**, en Gruppe Sommerboliger n. for Taarbæk.

Taarer, den af Taarekjertlerne afsondrede Vædske, som tjener til at holde Øjets forreste Flade fugtig, er klar, af salt Smag, alkalisk Reaction og indeholder kun meget faa faste Bestanddele, især Kogsalt opløst i Vand. Den største **Taarekjertel** ligger i den forreste Del af Øjehulen oven over den yderste Øjenkrog og er forsynet med flere Udføringsgange; desuden findes der flere mindre Taarekjertler spredte omkring paa det øverste Øjenlaags Bagflade. Herfra flyde T. stadig ned over Øjets Forflade og føres strax bort igjennem **Taarevejene**. Disse begynde med to fine Aabninger, en paa Randen af hvert Øjenlaag, nær den indre Øjenkrog, **Taarepunkterne**, som føre ind til de to **Taarekanaler**, der atter inden for den indre Øjenkrog forenes til en fælles **Taaregang**; denne stiger gjennem en Kanal imellem Ansigtsbenene ned i Næsen og er forsynet med en Udvidning, **Taaresækken**, der er beliggende paa den øverste Del af Næsens Sideflade. Taarepunkterne opsuge stadig Taarerne ved Haarrørsvirkning, og derefter flyde de af sig selv videre ned i Næsen. I flere sygelige Tilstande følge Taarerne imidlertid kun til Dels eller slet ikke denne Vej, men flyde ud over det nederste Øjenlaag og Kinden, **Taareflaad**; dette kan enten bero paa en saa rigelig Afsondring af Taarer, at Taarepunkterne ikke kunne opsuge alt, eller ogsaa paa forskjellige sygelige Tilstande i Taarevejene, hvorved disse hindres i deres Virksomhed. **Taarefistel**, en Aabning paa Taaresækken igjennem Huden, hvorved Taarerne flyde ud paa Næsens øverste Del i Stedet for at løbe videre ned i Næsen, opstaar ved Betændelser i Taaresækken (Dacryocystitis), der ende med Forbulning og Gjennemboring af dens Væg.

Taarnborg var i den tidligere Middelalder en fast Borg ved Store Bælt nær ved Korsør, maaske opført af Svend Grade. Her belejredes og fangedes 1326 Christoffer II.s Søn Erik af Knud Porse og Ludvig Albertsen (Gleichen). Senere træder T. i Skygge for Korsør Slot, og man ved ikke, naar det er nedbrudt. Levninger af Voldene vises endnu i Nærheden af T. Kirke.

Taarnfalk, s. **Falk**.

Taarnpenge. I Følge et Rescript af 1742 skulde der af enhver, som benaadedes med en Charakter, erlægges saa meget, som det stemplede Papir til Bestallingen kostede, til Frue Kirkes og Taarns Istandsættelse; senere anvendtes Afgiften til nogle Professorgaardes Istandsættelse og til Opførelse af den tyske Kirke (Frederikskirken) paa Christianshavn, hvorefter den blev tillagt Frederiks Hospital.

Taarnskib, et Panserskib, hvor Kanonen eller Kanonerne staa i et Taarn, der ved Haandkraft eller ved Dampkraft kan drejes rundt, saaledes at Sigtningen med Kanonen derved i høj Grad lettes. Eftersom Taarnet er panserklædt, afgiver det ogsaa et godt Værn for saa vel Kanonen som Betjeningsmandskabet.

Taarnsnegl (Turritella), Slægt af kamgjællede Havsnegle med en meget høj, spids Skal med talrige Omvrid med Spiralribber og lille Munding, med hornagtigt Laag, men uden Snabel og Aanderør. Slægten har en stor geographisk Udbredelse.

Taarnsvale, d. s. s. Mursvale.

Taars, Færgested paa Laalands Vestkyst og Nordsiden af Albuefjord. Overfart 2½ M. til Spodsbjerg paa Langeland. To faste Fyr.

Taasinge ell. **Thorseng**, en for sin Frugtbarhed og skjønne Natur bekjendt Ø i Danmark s. for Fyn, hvorfra den skilles ved det smalle Svendborg Sund, hører til Svendborg Amt, udgjør et eget Birk under Sunds Herred og omfatter 3 Sogne. 1¼ □ M. med 4,500 I. (1880). Paa Øens Nordside ligger Ladepladsen Troense (950 I.) i Bregninge Sogn, med Realskole og omfattende Skibsbyggeri og Skibsrederi, noget sydligere Valdemars Slot, opført af Christian IV en Fjerdingvej fra det Sted, hvor den gamle Borg Kjærstrup har staaet, og Bregninge Kirke, fra hvis Taarn haves en af de smukkeste og videste Udsigter i Danmark. — T. (i Middelalderen kaldet Thorslund og

Thosland) var i Midten af det 14de Aarh. tillige med Fyn en Tid lang i de holstenske Grevers Besiddelse og blev 1395 af Dronning Margrete overladt Fyns Bispestol, hvilken Øen derpaa tilhørte lige til Reformationen. Dernæst stod den under Kronen indtil 1578. Blandt dens senere Ejere vare Christian IV.s Svigermoder Ellen Marsvin, hendes Datter Kirsten Munk, samt dennes Søn, Grev Valdemar Christian, for hvem Christian IV opførte Valdemars Slot efter at have ladet Kjærstrup nedbryde 1629. Efter hans Død (1656) vendte Øen tilbage til Moderen, efter hvem den arvedes af Datteren Hedvig, gift med Ebbe Ulfeldt. Hun pantsatte snart sin Del af T. til Svogeren Corf. Ulfeldt, men skjønt denne Pantsættelse vistnok kun var gjort for en Forms Skyld, havde den dog til Følge, at denne Del confiskeredes sammen med Corf. Ulfeldts øvrige Gods 1663. 1678 overlod Christian V sin Del af Øen til Admiral Niels Juel for de ham tilkommende Prisepenge for de erobrede svenske Skibe, hvorpaa Niels Juel og hans Søn lidt efter lidt kjøbte det øvrige af Øen, der 1711 (ved Fundats af 1 Maj) blev oprettet til et Stamhus for den juelske Familie, som tillige ved Giftermaal har faaet Baroniet Schelenborg.

Taastrup, Høje-, s. Høje-Taastrup.

Tabágo ell. Tobago, engelsk Ø i Vestindien, n. ø. for Trinidad, 5⅓ □ M. med 20,000 J. Det er en herlig, frugtbar Ø, der ikke hjemsøges af Orkaner, og som foruden de sædvanlige vestindiske Produkter er rig paa Oranger, Granatæbler og Figen. Opdaget af Columbus 1498. Hovedstad Scarborough med en god Havn.

Tabarieh, s. Tiberias.

Tabárka, en lille Ø i Middelhavet ved Kysten af Prov. Constantine i det franske Algérien i Nordafrika ud for den tunesiske Grænse, er en Hovedstation for Koralfiskeriet.

Tabásco, egtl. San Juan Bautista de T., tidligere Villa Hermosa, Hovedstad i Staten T. i den mexicanske Republik i Amerika, ved Floden T., 12 M. fra dens Udløb i Campéchebugten. 7,000 J. Sumpig, men yderst frugtbar Omegn; usundt Klima.

Tabel [bĕll] (lat. tabula), Tavle; en Sammenstilling af chronologiske, statistiske ell. a. Data, der er ordnet saaledes, at den hurtig kan overses; i Regnekunsten en schematisk ordnet Fremstilling af Resultaterne af de simpleste Regningsarter med smaa hele Tal. Tabellarisk, hvad der er ordnet i Form af en Tabel.

Taberg [berj], et c. 1,100 F. (342 Met.) højt, til Dels skovbevoxet Bjærg i Sverige, 2 M. s. for Jönköping. Dets Hovedmasse bestaar af en med Olivin blandet magnetisk Jernmalm, som giver 32 pCt. Jern.

Tabéristan, Bjærglandskab i det nordlige Persien, den sydøstlige Del af Provinsen Masanderan, opfyldt af Elbursbjærgenes sydlige Forgreninger, med rig Kvægavl. Svovlgruber.

Tabernákel (lat. tabernaculum, d. e. Telt), det Telt, som Israeliterne brugte til deres gudstjenstlige Handlinger baade under Vandringen i Ørken og senere efter Canaans Erobring, indtil Salomo byggede Templet i Jerusalem. Planen til T.s Bygning blev aabenbaret Moses af Gud selv (2den Mosebog XXV—XXVIII); Materialerne til Bygningen og Arbejdet ydedes som frivilligt Offer af Folket til Tegn paa dets Hengivenhed imod Gud. Væggene vare af Akacietræ, for Transportens Skyld indrettede til at tage fra hinanden, Loft, Tag og Skillerum vare Tæpper, til Dels af kostbare Stoffer; alt var rigt prydet med ædle Metaller, thi Folket skjænkede Guld, Sølv og Kobber til en Værdi af c. 3 Mill. Kr. T. bestod af 3 Dele: 1) det allerhelligste, 10 Al. langt, bredt og højt; her stod Pagtens Ark; 2) det hellige, 20 Al. langt, 10 Al. højt og bredt; her stod Skuebrødsbordet, Guldlysestagen og Røgofferalteret; disse to Dele udgjorde det egentlige Telt, som var omgivet af 3) Forgaarden, en indhegnet Plads, 100 Al. lang og 50 Al. bred; her stod Brændofferalteret, og her maatte Folket komme, medens „det hellige" kun maatte betrædes af Præster og Leviter og „det allerhelligste" kun af Ypperstepræsten, og det kun én Gang om Aaret, paa den store Forsoningsfest. T. kalde Katholikerne ogsaa det Gjemme, hvori Hostien opbevares, samt en Niche, hvori et Helgenbillede opbevares.

Tăbes, lat., Tæring, bruges mest om Rygmarvstæring (s. d. A.), Tabes dorsalis, dog ogsaa om den hos Børn forekommende Tuberkulose af Tarmen og Krøskjertlerne, T. mesaraica, ved hvilken en ustandselig Diarrhoe fremkalder en stærk Afmagring af Legemet, der næsten altid ender med Døden.

Table d'hôte, fr. [tābel doht], Fællesspisning i Hoteller ell. lign.; modsat Spisning à la carte.

Tableau, fr. [blō], Skildring, Overfigt, Udsigt; Dele af et Skuespils Handling, som foregaa i samme Decoration. Tableaux vivants [vivāng], s. Levende Billeder.

Tablinum, et Rum i det romerske Hus imellem Atriet og den indre Gaard, peristylium eller cavædium. Navnet betegner det enten som Husherrens Forretningslocale eller antyder, at det gjærne var smykket med Malerier (tabula, d. e. Regnskabsbog, Maleri).

Tăbor, 1) et 2,000 F. højt, skovbevoxet Bjærg i Palæstina, 1 M. fra Nazareth. Et gammelt christeligt Sagn nævner det som det Sted, hvor Christi Forherligelse (Matth. XVII, 1—9) foregik, „Forklarelsens Bjærg". Her slog Bonaparte Tyrkerne 16 Apr. 1799. 2) Stad i Østerrig, Böhmen, 10 M. s. til ø. for Prag, med 7,400 J., Bjærgværksdrift paa Sølv og Bly, Klæde- og Tobaksfabriker, stor Korn- og Kvæghandel. Oprindelig en befæstet Lejr for Hussiterne (Taboriter), anlagt 1419 af Ziska.

Tabouret, fr. [taburĕtt], egtl. en Stol uden Rygstykke, betegner i det politiske Sprog Ministerposter.

Tabris ell. Tauris, befæstet Hovedstad i den persiske Prov. Aderbeidschan, 3,600 F. over Havet, 70 M. n. v. for Teheran ved Floden Adschi, der falder i Urmiasøen. 170,000 J. T. er Hovedsædet for Persiens Handel med Europa, der drives ved Karavaner over Erivan og Tiflis til Trapezunt og Poti ved det sorte Hav. Talrige Moskeer, rige Bazarer og Karavanhuse.

Fabrikation af Shawler, Silkestoffer og Tæpper. Omegnen er vel dyrket og frembringer fortrinlig Frugt og Vin. T. er anlagt af Kalifen Harun ar-Raschid og skal i Slutningen af det 17de Aarh. have haft ½ Mill. I.

Tabu kaldtes forhen den paa de fleste Øer i Australien almindelige Skik at erklære visse Gjenstande, Steder, Personer osv. for hellige og ukrænkelige, dels for alle, dels for visse Personer. T. var dels en religiøs, dels en borgerlig Indstiftelse. Kongernes og Præsternes Ejendomme og Personer vare altid hellige. At betræde et Sted, over hvilket T. var udtalt, medførte Døden. Siden Christendommens Indførelse er denne Skik næsten forsvunden, men den savner ikke Analogier i civiliserede Nationers Lovgivning.

Tăbula, lat., Tavle, Tabel. **T. rāsa**, egtl. glat Voxtavle (jvfr. Stenographi); ubeskrevet Blad; gjøre T. r., „gjøre rent Bord". **Tabulatūr** er egentlig d. s. s. Partitur (vore Partiturer ere Nodetabulaturer), men man betegner dog nærmest derved de i Middelalderen før Mensuralnodeskriftens Indførelse brugelige Noteringsmaader med Bogstaver, Tal og andre Tegn. Man havde to Hovedarter af T., nemlig en for Tasteinstrumenter (Orgel og Claver), som for øvrigt ogsaa brugtes til andre Instrumenter og til Sangmusik, og en for Luthinstrumenter. I Orgeltabulaturet betegnedes de dybere Toner med store, de højere med smaa Bogstaver, og man satte dernæst ēn eller to Streger over Bogstavet for bestemt at angive Octaven. (hvoraf Benævnelserne store Octav, lille Octav, enstreget og tostreget Octav ere komne). En Halvtones Forhøjelse udtryktes ved en nedad krummet Hage efter Bogstavet og en Halvtones Fordybelse ved en opad krummet Hage. Tonernes Tidsværdier udtryktes ved Tegn, som sattes over Bogstaverne, nemlig · = $\frac{2}{1}$ Node, | = $\frac{1}{1}$ Node, ♪ = $\frac{1}{2}$, ♬ = $\frac{1}{4}$, 𝅘𝅥𝅰 = $\frac{1}{8}$ Node, og disse Hager (Faner) kunde, ligesom i vor Nodeskrift, sammentrækkes; Pauseværdierne udtryktes ved de samme Tegn med en Streg under, f. Ex. ·̲, ⊥, ♪̲. I Luthtabulaturer vare Bogstaverne ikke Tonenavne, men angav i Forbindelse med Tal Strængen og den Afdeling (det Baand) af Strængen, der skulde bruges. Italienerne brugte ikke Bogstaver, men kun Tal til Luthen.

Tacamahac, en Harpix, hvoraf der gaar flere Sorter i Handelen. Den vestindiske eller amerikanske skal faas af Elaphrium tomentosum, Bourbon- eller Madagaskar-T. af Calophyllum Tacamahaca og den ostindiske, der dog for Øjeblikket sjælden kommer i Handelen, af C. Inophyllum. Den er brunlig, bestøvet, glinsende i Bruddet, af aromatisk, lavendellignende Lugt, især naar den opvarmes. Bruges til Røgelser, meget sjælden i Medicinen, som Bestanddel af Plastre.

Tăcē! lat., ti stille! **Tăcet**, tier, pauserer (si tace, it., man pausere), betyder, at et Instrument eller en Sangstemme ikke skal medvirke i det paagjældende Nummer.

Tacheotyp kaldes undertiden den af Sørensen opfundne Sættemaskine.

Tachomēter eller **Tachymeter** er en Hastighedsmaaler. En saadan er Rungs Teletachometer eller pneumatiske Rotations-Indicator, der bestaar af et Rør, Rotatorrøret, som ved Hjælp af en Remskive fra en Maskinaxel eller lign. sættes i Rotation om en igjennem dets Midte gaaende Axe; herved paavirkes den i Røret værende Luft af Centrifugalkraften, saa at der fremkommer en Luftfortynding i Røret, hvilken Fortynding er desto stærkere, jo hurtigere Omdrejningen foregaar. Sætter man nu Røret inde ved Axen i Forbindelse med et Rør, paa hvilket der ēt eller flere Steder er anbragt Manometre, saa vil man i disses Stilling have en Angivelse af Omdrejningshastigheden; simplest aflæses denne, naar Manometret ved en simpel Mechanisme er forbundet med en Viser, der peger paa en Kreds med Angivelser af Omløbstallet. Man kan ved dette Apparat i et Værelse (Kontor f. Ex.) se, hvorledes en i et andet Rum værende Maskine arbejder. Apparatet kaldes Teletachograph, naar det er indrettet saaledes, at Viseren paa et sig jævnt bevægende Papir opskriver Maskinens Omløbshastighed.

Tachygraphi, Hurtigskrivekunst, s. Stenographi.

Tachymēter, s. Distancemaaler og foreg. A.

Tăcitus, Marc. Claud., efter Sigende en Efterkommer af Historieskriveren (s. næste A.), blev efter Aurelians Død som Senatets Formand valgt til rom. Kejser Sept. 275. Han var ved sin Regeringstiltrædelse allerede 75 Aar gl. Han gjengav Senatet en Del af dets gamle Rettigheder, men døde efter faa Maaneders Forløb, Apr. 276.

Tacitus, Publius? Cornelius, en af Roms ypperste Historieskrivere, f. c. 54 e. Chr., uddannede sig med Held som Taler og opnaaede de højere Embeder, Consulatet 97; sin sidste Tid ofrede han til Skribentvirksomhed; d. c. 119. Hans første Skrift er »Dialogus de oratoribus«, som man tidligere har frakjendt ham, men som nu almindelig erkjendes som et Ungdomsarbejde af ham. Det er en i Samtaleform holdt, aandfuld Fremstilling af, hvorledes Veltalenheden i Kejsertiden er kommen i Forfald paa Grund af den kunstlede Skoleuddannelse og de forandrede politiske Forhold. Dernæst følger »De vita et moribus Julii Agricolæ«, en Biographi af T.s Svigerfader, forfattet 98, og »Germania«, en ethnographisk Skildring, der med Varme, men uden blind Beundring dvæler ved Germanernes sædelige og ufordærvede Liv. T.s Hovedværker ere »Historiæ« og »Annales« eller »Ab excessu divi Augusti«. Det første Værk indeholder Historien fra Galba til Domitians Død, en Tid, som T. selv havde oplevet. Heraf have vi kun Begyndelsen, nemlig Galba, Otho og Vitellius's Historie. »Annales« fortæller Begivenhederne fra Augusts Død til Neros Død; men Caligulas og Begyndelsen af Claudius Historie og de to sidste Aar af Neros ere tabte. T.s Sympathi er for den aristokratiske Republik, men hans Forstand lader ham indse Monarchiets Nødvendighed, og hans Værk er præget af en alvorlig, resigneret Stemning.

han følger de bedste Kilder og vejer dem med Omhu. Hans Historieskrivning er pragmatisk, og i Fremstillingen af Motiverne til Handlingerne og Charakterskildringen viser hans Mesterskab sig især. Stilen er værdig, kort og pointeret, men paa Grund af sin Korthed undertiden vanskelig.

Tácna, Stad i Republiken Chile, under 18° s. Br., med 14,000 J. og Jærnbaneforbindelse med den 8 M. fraliggende Søstad Arica ved det store Ocean. Provinsen T. (med T. og Arica) blev ved Freden 1883 af Peru afstraadt til Chile for 10 Aar.

Tacóra, Landsby i den sydl. Del af Peru, Dep. Moquegua, det højeste til Stadighed beboede Sted i hele Amerika, 13,860 F. over Havet. I Nærheden fører Banen til Titicacasøen over Kysticordillererne i en Højde af 14,600 F.

Tacúnga, Stad i Republiken Ecuador i Sydamerika ved Cotopaxis Fod, paa en Højslette 8,850 F. over Havet, 12 M. s. for Quito, med 16,000 J., smuk Kirke, højere Undervisningsanstalt og Krudtfabrik.

Tádema, L. Alma-, hollandsk Maler, s. Alma-Tadema.

Tadolini, Adamo, italiensk Billedhugger, f. i Bologna 1789, d. i Rom 1868, var Elev af de Maria og blev 1811 Professor i Kunstanatomi i Bologna, men gik snart efter til Rom, hvor han uddannede sig til en af Canovas betydeligste Efterfølgere. Blandt hans Billedstøtter, der gjorde megen Lykke, maa nævnes „Frants af Sales“, som er opstillet i Peterskirken, en Bacchantinde til Fyrsten af Borghese og et Gravmæle med 11 Figurer for en indisk Fyrste.

Tadschiker, d. s. s. Perser.

Tadschurra Bugten, s. Obok.

Taël, den i Atschin paa Sumatra benyttede Mønt, af Værdi 19 eng. Shillings eller 17 Kr. 25 Øre. Som Mønt i China er T., ogsaa kaldet Liang, af Værdi 5 Kr. 34 Øre.

Taepinger, Navn for en religiøs oprørsk Sekt i China 1851—64, s. Chinas Historie.

Tafelbay, en Bugt af Atlanterhavet paa Afrikas Sydvestkyst, 7 M. n. for det gode Haabs Forbjærg. Den skærer sig ind fra N. mod S., og Capstaden ligger ved dens Sydende. Ved vestlige Storme er Ankerpladsen meget usikker.

Taffelstene ere slebne Diamanter af ringe Tykkelse, hvis Over- og Underdel danne meget lave, firsidede Pyramidestubbe. De allerfladeste T. kaldes **Tyndstene**.

Taffeltryk, s. Tavletryk.

Taffia, s. Rum.

Tafilet, en Oasegruppe i det vestlige Sahara i Afrika, mellem 31° og 32° n. Br. og 13° og 14° ø. L., med 150 af Arabere og Berbere beboede Landsbyer og udbredt Daddelavl, hører under Marokko. Den vigtigste By er Abuam (s. d. A.).

Taft kaldes de lettere lærredsvævede Stoffer af kogt Silke med enkelte Traade i Kjæden, indtil 3-dobbelte i Islætten. Halvtaft har Silkekjæde og Bomulds Islæt.

Tag. Taget paa en Bygning tjener til at overdække denne og hindre Regnens eller Sneens Indtrængning; det vexler i Form og Construction efter de forskjellige Landes klimatiske Forhold. At det forskjelligartede Bygningsmateriale, hvortil man er henvist, ogsaa har sin væsentlige Indflydelse paa de Tagconstructioner, der vælges, er en Selvfølge. I Oldtiden viste der sig en fremherskende Bestræbelse efter saa vidt muligt at bygge hele T., i det mindste paa Templer og andre offentlige Bygninger, af Sten eller dog, selv om det indre Skelet var af Træ, at danne den ydre Beklædning af Sten- eller Metalplader. Især Romerne lagde stor Vægt paa en solid Tagdækning, og hvor det kun var muligt, overhvælvede de selv de største Rum med Sten og Murværk, saa at der slet intet Træ anvendtes i T. Mange af Oldtidens Folkestammer maatte imidlertid nedsætte sig i Egne, hvor der saa godt som ikke fandtes Sten, og vare da henviste til at anvende Træ og brændte eller ubrændte Mursten som Bygningsmateriale. I den største Del af Forasien finde vi saaledes stadig benyttet Træ til Tagværkerne. Da hine Folkestammer udbredte sig til Grækenland og de vestligere Lande, forplantedes ogsaa deres Bygningsconstructioner derhen, og Tagværker af Tømmer med massiv Dækning bleve derved almindelige i Sydeuropa. Paa Templer og offentlige Bygninger anvendtes T. med Hældning til begge Sider som vore sædvanlige Skraatage (Sadel- eller Vinkeltage). Privathuse havde derimod T., der kun hældede til den ene Side (som vore saakaldte Pult- eller Halvtage) eller vare ganske flade, saa at de kunde benyttes til at gaa paa (Altantage eller Platformer). — Ethvert T. bestaar af to Hoveddele: Tagværket og Tagdækningen. Tagværket er det indvendige Skelet, hvorpaa den ydre Beklædning (Tagdækningen) anbringes. Lige til det 11te—12te Aarh. construeredes Trætagene som saakaldte Fettetage (s. nedenf.), der endnu ere almindelige i Sydeuropa, Frankrig og England. Hos os saa vel som i den øvrige Del af Europa er derimod det tyske T. det mest brugelige. Tagværket bestaar her af en Samling ens stærke Sparfag, der hvert især dannes af to Spær, fasttappede i hver sin Ende af én og samme Tagbjælke og for oven ved Tagryggen eller Mønningen indbyrdes forbundne med hinanden, saa at det hele danner en ligebenet Trekant. Paa Ydersiden af dennes Ben fastnagles Lægterne eller Brædbeforskallingen, der skal bære Tagdækningen. Ved ikke ganske lave T. (over 10—12 F.s Højde) forbindes Sparrene indbyrdes i hvert Fag end ydderligere ved en omtrent i den halve Højde anbragt Bjælke, den saakaldte Hane- eller Kehlbjælke. Ved T. over Bygninger af mere end 30 Fods Bredde er denne Tagforbindelse dog ikke tilstrækkelig. Det bliver da nødvendigt at forøge T.s Styrke ved Anbringelsen af Tagstole, d. e. Dragerværker, hvis Stolper staa paa Tagbjælkerne. Man anvender baade staaende og liggende Tagstole. De førstnævnte afvige i Constructionen ikke væsentlig fra et almindeligt Dragerværk (s. Drager), hvis Remstykke er anbragt paa langs af Bygningen oppe under Hanebjælkerne. Ved de sidste er Dragerstolpen

(Stolsøjlen) stillet skraat som en Stræber, tæt inde under og parallelt med Spæret, og den tilsvarende Drager understøtter altsaa Hanebjælkerne i ringe Afstand fra det Punkt, hvor disse ere tappede i Spærene. Denne Construction giver et friere Tagrum end den foregaaende. Af staaende Stole anbringes ēn eller flere, alt efter Hanebjælkens Længde. De liggende Stole anbringes altid parvis, idet der stilles en Stolsøjle under hvert til samme Fag hørende Spær, og disse tvende Stolsøjler afstives da mod hinanden indbyrdes ved et langs under Hanebjælken indskudt Stykke Tømmer (Spændrigel). Hverken de staaende eller liggende Stole anbringes i hvert Spærfag, men fordeles saaledes, at Drageren bliver understøttet paa hver 14—16 F. af sin Længde. De Fag, hvori Stolen sættes, kaldes fulde eller Binderfag, i Modsætning til de øvrige, der kaldes tomme. Ligesom der hyppig i større T. anbringes flere Rækker Hanebjælker over hverandre, anvendes der ofte flere Etager af Stole i samme Tagværk. Afvigende fra den her beskrevne, tyske Tagconstruction er det ovenfor berørte Fette- eller Aasetag. Dette dannes af enkelte svære Hovedspærfag, der udvendig bære de saakaldte Tagfetter eller Aase, vandret løbende Stykker Tømmer, der hvile paa Knager, som ere naglede fast til Hovedspærene. Paa Tagfetterne befæstes de svagere Mellemspær, der bære Lægterne med Tagdækningen. For at faa mere Plads i Loftsrummet anvendes de saakaldte Trempelvægstage, hvor Spærene ikke directe ere forbundne med Tagbjælkerne, men hvile paa en Stolvæg, Trempelvæg. De ovenfor beskrevne Tagconstructioner ere alle forsynede med Tagbjælker; hvor man ønsker disse udeladte, f. Ex. for at have Rummet under Spærene i fri Forbindelse med det nedenunder værende Rum, maa man sørge for, at Sidetrykket optages paa anden Maade, enten ved Støttemure, Sprængconstructioner eller Jærntrækbaand. Saadanne T. egne sig bedst for Jærnconstructioner, men kunne ogsaa bygges af Træ; særlig mærkes her de saakaldte Buetage, hvor Tagværket er dannet af Planke- eller Bjælkebuer, medens dog i Regelen Bueformen ikke kommer til Syne udvendig, men er dækket af et lettere T. af almindeligt Profil. Det er i Særdeleshed Franskmændene Delorme, Emy og Ardant, hvem man skylder værdifulde Constructioner af denne Art. De brudte T. eller Mansardtagene ere opfundne af Franskmanden Fr. Mansard (s. d. A.); deres Profil er sammensat af brudte Linjer, idet den nederste Del af T. har stejlere Hældning end den øverste. Man faar herved en bekvem Tag-Etage. Af endnu kunstigere Profil ere de saakaldte Telt-, Kegle-, Kuppel- og Hjælmtage, hvis forskjellige Former allerede ere tilstrækkelig betegnede ved Navnene. Ryttertaget er et Vinkeltag med en gjennemgaaende Ventilationsaabning i Mønningen, hvorover er anbragt en saakaldet Tagrytter (s. nedenf.), der i dette Tilfælde bestaar af et lille, forhøjet T., som enten har bevægelige Tagflader til at aabne opad, eller hvis Sidevægge ere forsynede med Luger eller Vinduer, der efter Vindens Retning kunne aabnes til den ene eller anden Side og saaledes tjene til Bygningens Ventilation. I vore Dage have Jærntage vundet mere og mere Udbredelse, navnlig ved Bygninger, hvor det frie Rum, der skal overspændes, er meget bredt, og hvor Brandsikkerhed tilstræbes. Ogsaa ved Glastage, hvor Tagværket bliver synligt udvendig fra, er Jærnconstructionen paa Grund af sit sirlige og lette Udseende paa rette Plads. Det er i Hovedsagen Smeddejærn, der anvendes. T. construeres i Regelen som Aasetage. Den Mangfoldighed af Former, hvori Jærnet lader sig fremstille, samt Letheden ved at samle det paa forskjellige Maader medfører en overordentlig Variation af Tagformer og Constructioner. T. kunne paa forskjellig Maade afsluttes ved Enderne og faa derefter forskjellige Benævnelser. Afskæres det lodret ved begge Ender, saa at der her opstaar fulde Gavle, kaldes T. et Gavltag; dækkes derimod Bygningen ogsaa ved Enderne med skraa Tagflader (Valme), kaldes det et Valmtag, og naa disse skraa Endeflader kun halvt saa langt ned som Hovedtagfladerne, fremstaa halve Valme. Hvad Tagdækningen angaar, da maa den for at svare til sin Hensigt navnlig opfylde de to Betingelser: at være nigjennemtrængelig for Sne- og Regnvand, som let skal kunne bortledes, og ikke at belaste Bygningen for stærkt, hvortil endnu især for Byers Vedkommende maa føjes, at Dækningen bør være saa brandsikker som muligt. De vigtigste Tagdækningsmaterialer ere: Teglsten, Skifer, Metal, Straa (Rør), Træ, Pap og Asphalt. Tegl-Tagstenene formes enten flade (Tunger) eller med ∾-formet Tværsnit (vore almindelige Tagsten eller Tagpander). Tagsten med bueformet Tværsnit (de saakaldte Munkesten, hvormed dækkes saaledes: ◡◠◡◠◡) ere forældede. Med Tunger dækkes T. enten i enkelte eller i dobbelte Lag. Ridder- eller Krontaget er et saadant dobbelt T. I øvrigt findes ogsaa andre Former. Skifertaget lægges enten af regelmæssige eller, mindre godt, af uregelmæssige Tagskifere og snart paa Lægter, snart paa en fuldstændig Bræddeforskalling. Metaltage vare i ældre Tid hyppigere end nu. I Middelalderen dækkedes med Bly og Kobber; nu til Dags bruges mest Zink eller Jærnblik. Straatage dannes af Langhalm, der fastbindes eller rettere fastsys til Lægteværket med Halmbaand (Syreb) eller med tjæret Tækkegarn og Hasselkjæppe, hvilke sidste lægges oven paa Halmen parallelt med Lægterne og bindes ind gjennem Straaet fast til disse. I Stedet for Straa bruges ogsaa Tagrør (s. d. A.), der ere varigere. Ved provisoriske Bygninger anvendes Tagdækning af Brædder, der lægges parallelt enten med Mønningen eller med Spærene; Kalfatring og Tjæring af Fugerne gjøre her god Nytte. Et andet Slags Trædækning udføres med Spaaner af Form som Tagtunger, der nagles som Skæl paa en Forskalling af Brædder eller paa Lægter. Fra først af benyttedes dette Materiale hos os væsentligst kun til Tækning af Vejrmøller, hvortil det paa Grund af sin Lethed særlig egner sig; men senere har det fundet udbredt Anvendelse ogsaa til Tage paa almindelige Byg-

ninger. Medens man til Møller sædvanligvis bruger de stærkere Egespaaner, der kun behøve at anbringes i enkelt Lag, overgribende over hinanden, benyttes til andre Bygninger Spaan af Fyr og Gran, der for at gjøres mere varige og mindre let antændelige forud imprægneres med forskjellige chemiske Stoffer; de maa for at give et behørig tæt T. lægges i tre eller flere Lag. Almindelig Tagpap er tykt Pap, gjennemtrukket af Stenkulstjære. Det nagles paa en Brædbeforskalling, overtjæres og bestrøs med groft Sand. Det saakaldte Asphaltpap eller Stentagpap udmærker sig ved større Vandtæthed og Brandsikkerhed. Tagfilt er derimod mere porøst og modstaar derfor ikke Vejrligets Indflydelse saa godt. Asphaltdækning egner sig bedst til flade T. og bruges saaledes kun sjælden hos os. Tiltrænges meget Lys, anvendes Glas. Tagrytter, en lille Overbygning oven paa Mønningen af et sædvanligt Tag, paa hvilket den ligesom rider. Den kan f. Ex. bestaa af et lille Trætaarn til Anbringelse af et Ur, en Klokke ell. desl., eller den kan naa over Tagets hele Længde og tjene til Ventilation af Bygningen.

Tagal, Stad paa den ostindiske Ø Java, Hovedstaden i et hollandsk Residentskab af samme Navn, ved Floden T.s Munding i Javahavet. Fort. Havn og god Handel. 30,000 I.

Tagaler, den talrigste Stamme paa de philippinske Øer, efter hvilken alle Urbeboerne paa disse Øer ofte kaldes T. Deres Dialekt, som hører til den malayiske Sprogstamme, er en af dennes vigtigste og bedst bekjendte, da den er bleven bearbejdet af Spaniolerne, efter at Philippinernes Beboere omvendtes til Christendommen.

Taganrög, Stad i det russiske Gouv. Jekaterinoslav, ved det asovske Hav, 6 M. v. til n. for Asov, med 63,000 I. (1882) og betydelig Handel med Korn, Hørfrø, Smør, Talg og Fisk. Livlig Industri; Krigshavn og store Skibsværfter. — T. blev anlagt 1698—1706 af Peter den store, afstaaet tillige med Asov til Tyrkerne ved Freden i Husch 1711, tilbagegivet Russerne 1739 og anlagt paa ny af Katharina II 1769. Alexander I døde her 1 Dec. 1825. Under den orientalske Krig bombarderet og delvis ødelagt af de allierede Magters Flaade.

Tagbro, Træbro, forsynet med Tag. Saadanne træffes hyppigst i Sydtyskland, Schweiz og Nordamerika. I disse Lande bæres nemlig Broerne ikke sjælden af to høje Hængværker, der naa betydelig op over den sædvanlige Rækværkshøjde og derfor maa afstives for oven mod hinanden ved en Tømmerforbindelse. At udvide denne til at danne et fuldstændigt Tag har ikke ligget fjærnt. Slige T. forlades dog nu mere og mere, især paa Grund af deres store Vægt og den udstrakte Flade, de frembyde for Stormen. Exempel paa en dækket Bro af et ganske andet Slags afgiver Britanniabroen (s. d. A.).

Tagdemt ell. Tekedemt, Stad i Prov. Oran i det franske Algérien i Nordafrika, 24 M. s. ø. for Oran, var en Tid lang Abdel-Kaders Residens.

Tagelorm, norsk, d. s. s. Gordius.

Tagesøn, Henrik, en Adelsmand af Slægten Reventlow, var de nørrejydske Bønders Anfører i Opstanden mod Christoffer af Bayern 1441. S. Bondekrig.

Tagil, Stad i det russiske Gouv. Perm, ved Floden T. og 15 M. n. n. v. for Jekaterinburg, er næst denne den betydeligste Bjærgstad i Ural. Med det nærliggende Vuisk 30,000 I. Den tilhører Familien Demidov. Bjærgværksdrift paa Guld og Platin og især paa Kobber og Jærn.

Tagliacōzzo [talja], Stad i Mellemitalien, 9 M. ø. for Rom, med 4,000 I., er historisk mærkelig ved Slaget 23 Aug. 1268, som Conradin af Schwaben (den sidste Hohenstaufer) tabte mod Carl af Anjou.

Tagliamēnto [talja], Flod i Norditalien, udspringer paa Alperne 5 M. n. n. ø. for Belluno, løber først mod Ø. og dernæst mod S. til Adriaterhavet. 23 M. lang.

Taglioni [taljōni], en i Ballettens Historie bekjendt Familie, hvis vigtigste Medlemmer ere: Filippo T., f. 1777 i Milano; han var først Danser og Balletmester i Stockholm, senere i Kassel og Warschau og trak sig 1853 tilbage til Italien, hvor han døde 1871. — Hans Datter, Marie T., var den, der bragte Navnet i størst Ry. Født i Stockholm 1804, optraadte hun i sit 18de Aar som Solodanserinde i Wien og gjorde her saa vel som i München, Paris og Berlin overordentlig Lykke. Efter 1832 at have ægtet den franske Greve Gilbert de Voisins trak hun sig 1847 tilbage fra Theatret, men da hun var bleven Enke og i den fransk-tydske Krig havde mistet sin Formue, forlod hun Frankrig og begav sig til London, hvor hun levede af at give Undervisning i Dans; d. 23 Apr. 1884 i Marseille. — Hendes Broder, Paul T., f. 12 Jan. 1808 i Wien, uddannedes ved Conservatoriet i Paris og debuterede med stort Held i Paris, hvorfra han senere drog til Berlin. Med sin Hustru havde han 1841 et Engagement ved det kgl. Theater i Kjøbenhavn, som han dog snart forlod. 1849 blev han Balletmester, 1869 Balletdirecteur ved Hoftheatret i Berlin, for hvilket han componerede en Række Balletter; d. 7 Jan. 1884. — Hans Datter, Marie T., f. i Berlin 27 Oct. 1833, debuterede 1847 i London og vandt i Berlin og Wien et stort Navn som Danserinde; hun ægtede 1866 en Fyrst Windischgrätz og trak sig derefter tilbage fra Scenen.

Tagrør (Phragmites communis), en til Græsfamilien hørende Plante med topformet Blomsterstand og flere, ved Grunden af lange Haar omgivne Blomster i Smaaaxet; høje, rankе Græsser med en stor, brun Top og lange, udstaaende, ensidig vendte Blade. Meget almindelig hos os i Søer og Grave, hvor den voxer selskabelig; bruges til Tagdækning.

Tagskifer, en Lerskifer, der indeholder noget Kulstof, hvorfra dens graasorte Farve hidrører. For at kunne benyttes til Tage maa den let lade sig kløve i tynde Plader, ikke indsuge for meget Vand og være fri for Tværridser. Den faas især fra Thüringerwald, Rhinegnene, Belgien, Ardennerne, Angers og Nord-Wales, hvor der ved Penryn daglig vindes 5—6,000 Centnr. færdige T.

Tahiti ell. Otaheiti, den under Frankrig hø-

rende største af Selskabsøerne (s. d. A.), beliggende mellem 17° 29' og 17° 53' s. Br. og mellem 131° 25' og 131° 58' v. L., bestaar af to ulige store, rundagtige Halvøer, forbundne ved en smal Landtange, og har et Areal af 19 □ M. med 10,800 I. Øen hæver sig fra en smal Kystrand stejlt til en betydelig Højde; den større, nordvestlige Halvø har sin højeste Tinde i Bjærget Orohena, 7,100 F., den mindre Halvø naar kun 4,100 F. Øen omgives af et Koralrev, som dog frembyder flere Aabninger til Gjennemsejling selv for store Skibe, og Kysten har flere Bugter med gode Ankerpladser. Bjærgskrænterne indeholde en Mangfoldighed af Smaadale med en rig Plantevæxt og talrige Smaabække, der danne smukke Vandfald og i Regntiden ofte svulme op til rivende Floder. Avl af Bomuld, Sukker og Kaffe. Paa Nordvestkysten ligger Hovedstaden Papiti med Havn og 3,000 I. — T. blev opdaget 1606 af Spanieren Quiros og kaldt Sagittaria (Bueskytteøen), derefter besøgt 1767 af Englænderen Wallis og 1768 af Franskmanden Bougainville, der paa Grund af Kvindernes Letfærdighed kaldte den „Ny-Cythera". 1769—78 besøgtes T. tre Gange af Cook og Forster, og deres Skildringer fremkaldte i Europa højst phantastiske Forestillinger om de godmodige Naturmenneskers Uskyldighed og paradisiske Levevis, medens man først senere fik Øjet op for deres grove Usædelighed, Tyvagtighed og Grusomhed, hvortil snart kom Drikfældighed som Følge af Bekjendtskabet med de europæiske Søfolk. 1797 kom engelske Missionærer til T., men de havde længe store Vanskeligheder at kæmpe med, skjønt de bleve vel modtagne af Kong Otu, der siden antog det besynderlige Navn Pomare („Hostenatten"). Efter hans Død 1803 fulgte Pomare II (f. 1764, d. 1821), der understøttede Missionærerne og 1819 lod sig døbe, men alligevel hengav sig til Drik. Under ham udstedtes Forbud imod Menneskeofre, Barnemord og Polygami; Skoler oprettedes, og Indbyggerne viste stor Interesse for at lære at læse, saa at der grundlagdes Trykkerier; ogsaa fremmede Missionærerne Sukkeravl og flere Haandværk og fik et Slags Parlament dannet. Pomare III (1821—27) var kun et 1½ Aar gammelt Barn, og Magten kom derfor aldeles i Missionærernes Hænder. Ved hans Død 1827 satte disse imod Folkets Ønske hans Søster Amata (f. 1811) paa Tronen under Navnet Pomare Vahine (1827—77). 1834 kom nogle franske katholske Missionærer til Øen, men da der udbrød Strid imellem dem og de protestantiske, lod den engelske Consul Pritchard dem udvise. Dette gav den franske Regering Anledning til at sende en Flaade under Dupetit-Thouars til T., og han tiltvang sig først 1838, at Missionærernes Frihed skulde sikres; siden, da nogle Høvdinger udbad sig fransk Beskyttelse, tog han Øen i Besiddelse (1842), tvang Dronningen til at anerkjende Frankrigs Overhøjhed og lod 1843 Pritchard bortføre med Magt. Forgjæves søgte Indbyggerne at gjøre Modstand, og 1847 blev Pomare nødt til at underkaste sig. Hendes Søn, Pomare V, opgav 1880 sin Fyrstemagt til bedste for Frankrig, som gjorde Selskabsøerne til en Koloni.

Taikun var 1585—1868 Navn for den verdslige Hersker (egtl. Underregent) i Japan.

Taillandier, Saint-René [taijangdië], fransk Skribent, f. 1817 i Paris, blev 1839 Licentiat baade i Jura og »les lettres«, studerede 1840 i Heidelberg, læste 1841—43 over Literatur i Straßburg, blev 1846 forflyttet til Montpellier og efterfulgte 1863 St.-Marc-Girardin som Docent i fransk Poesi ved »Faculté des lettres«. Han var en flittig Medarbejder af »Revue des deux mondes«. Hans Hovedværker ere »Histoire de la jeune Allemagne« (1849), »Écrivains et poëtes modernes« (1861), »La comtesse d'Albany« (1862), »Maurice de Saxe« (1865), »Corneille et ses contemporains« (1866) og »Drames et romans de la vie littéraire« (1869). D. 1879.

Taille, fr. [tālje], Snit, Væxt, Skabning, „Figur", Legemets Form fra Skulderen til Bæltestedet; i Pharaospillet de aftagne Kort; i Musik [taij] Tenorstemme, Bratsch. **Bassetaille** [bahs], dyb Tenor, Baryton.

Taimyr, den store Halvø i det nordlige Asien, øst for Jenisejs Munding; ved **Taimyr Bugten** mellem Cap **Taimyr** og Cap **Tscheljuskin** deles den atter i to større Dele; det sidste er Asiens nordligste Fastlandsspids, under 77° 30' n. Br.

Taine, Hippolyte Adolphe [tæhn], fransk Kritiker og Philosoph, f. 21 Apr. 1828 i Vouziers i Ardennerne, kom efter en omhyggelig Opdragelse i Hjemmet 1842 til Paris, hvor han gjennemgik Collège Bourbon og senere École normale. I nogen Tid var han ansat ved Læreanstalter i Provinserne, men vendte tilbage til Paris for med Iver at dyrke Mathematik og Naturvidenskaber. Studiet af Hegel, som han havde drevet med Kraft under sit Ophold i Provinserne, blev af stor Indflydelse paa hans senere Udvikling. Han havde brudt med den herskende spiritualistiske Philosophi, men fandt sig heller ikke tilfreds med Positivismen; det, der skiller ham fra begge, betegner han selv som Ideen om Aarsagens Immanens: medens Spiritualisterne finde de sande Aarsager i ideelle Principer, der ligge bag ved eller uden for Phænomenerne, og medens Positivisterne erklære saadanne Aarsager for uerkjendelige og se Philosophiens Opgave i en Sammenstilling af de specielle Videnskabers empiriske Love, fordrer T., at de specielle Love og Resultater skulle føres tilbage til en almindelig Grundlov, for at Naturen derved kan staa som et System af Love. Metaphysiken skal ved sin Analyse fortsætte de specielle Videnskabers Arbejde og benytte samme Methode som de. Aarsagen til en Ting falder sammen med Loven eller den herskende Evne (qualité dominante, faculté maîtresse), hvorved Tingen bliver forstaaelig. „Ved at præcisere sit Aarsagsbegreb kan man forny sin Ide om Universet". T.s Fremgangsmaade som Kritiker og Philosoph charakteriseres ved den klare Analyse, hvorved ethvert Element i det givne Phænomen adskilles og betragtes for sig, og i den strænge Determinisme, hvormed han fører alt tilbage

til bestemte Aarsager. I sin »Essai sur Tite-Live« (1854, kronet af det franske Akademi) anvendte han første Gang denne Methode paa et literært Phænomen og betegnede i Fortalen dette Skrift som et Forsøg paa at gjennemføre Spinozas Determinisme. (S. i øvrigt om hans Standpunkt og Betydning som Æsthetiker G. Brandes: „Den franske Æsthetik i vore Dage“, 1870). T. er vel tilbøjelig til at udlede alt af ydre Aarsager, hvilket i Forbindelse med den Vægt, han i det hele lægger paa physiologiske Forklaringer, har ladet mange med Urette anse ham for Materialist. Hans Stræben gaar kun ud paa at give den literære Kritik en fastere Basis ved at bygge den paa Historie, Psychologi og Naturvidenskab. Efter sin egen Erklæring har han intet System, kun en Methode. 1856 udgav han »Les philosophes classiques français du 19e siècle«, hvori han underkastede den eklektiske Spiritualisme en skarp, vittig og velfortjent Kritik. Foruden flere Bind »Essais« maa nævnes af hans Værker: »Voyage aux Pyrénées« (1855), en glimrende Rejsebeskrivelse, Frugten af et ved Overanstrængelse nødvendiggjort Ophold ved Pyrenæerbadene, »Histoire de la littérature anglaise« (4 Bd., 1863 ff.), hvor han, støttet til grundige Studier, anvender sin Methode (som han fremstiller i en interessant Indledning) paa et stort og omfattende Æmne, »Notes sur Paris«, der udkom under Pariserudstillingen 1867, samt en Række æsthetiske og kunsthistoriske Afhandlinger, Indholdet af Forelæsninger, han fra 1863 af har holdt ved École des beaux-arts. 1870 udgav han igjen et rent philosophisk Værk i 2 Bind, »L'intelligence«, en interessant psychologisk Undersøgelse, der nærmest slutter sig til H. Spencers Anskuelser. Fra Stuart Mill, om hvem han har skrevet en fortrinlig Afhandling, fjærner han sig af lignende Grunde som de, der skille ham fra Positivismen. I de seneste Aar har han, under Indflydelse af de politiske Begivenheder, kastet sig over historiske Studier og udgivet et stort Værk, »Les origines de la France contemporaine« (1875—85), der i 4 Afdelinger (L'ancien régime, Révolution, La conquête jacobine, Le gouvernement révolutionnaire) skildrer, hvorledes Frankrig er naaet til sin nuværende Tilstand. 1878 blev han Medlem af Akademiet. Enkelte af hans Arbejder ere oversatte paa Dansk.

Tajässu, d. s. s. Mosknssvin.

Tajo [tåhho], portugisisk Tejo [tēschu], Flod paa den pyrenæiske Halvø, udspringer i Spanien under 40° 38′ n. Br. paa Montes Universales, gjennemløber i det hele med vestsydvestlig Retning Ny Castilien og Estremadura, forbi Toledo, Talavera de la Reyna og Alcantara, danner paa en kort Strækning Grænsen mellem Portugal og Spanien, løber i Portugal forbi Abrantes, Santarem og Lissabon og falder neden for denne Stad i Atlanterhavet. Dens vigtigste Bifloder ere fra venstre Side Guadiela og Salor i Spanien og Zatas i Portugal, fra højre Side Guadarrama, Alberche, Tietar og Alagon i Spanien og Ponsul og Zezere i Portugal. Længde c. 120 M. Dens Vandstand er meget foranderlig efter Aarstiderne, og det er egentlig kun dens nedre Løb fra Salvaterre til Havet, der altid er sejlbart. Ved Lissabon danner den en fortrinlig Havn, men Indsejlingen fra Atlanterhavet er ofte vanskelig.

Tākanen, Johannes, finsk Billedhugger, f. 8 Dec. 1849 i Nærheden af Viborg, d. 30 Sept. 1885 i Rom, uddannede sig først i Helsingfors navnlig under Sjöstrand, senere i Kjøbenhavn ved Kunstakademiet og hos Bissen, Fader og Søn. Efter at han 1873 var kommen til Rom med Understøttelse fra sit Fædreland, forblev han der næsten hele sin øvrige Levetid. Af hans Arbejder, hvori han tilstræbte en vis Realisme parret med Skjønhedsfølelse, maa fremhæves „Rebekka ved Brønden“ (1877), der fik første Præmie ved en Concurs i Helsingfors 1879, samt Udkastet til et Mindesmærke over Kejser Alexander II, som ligeledes fik første Præmie, men ikke udførtes, da Kunstneren snart efter døde.

Takao, s. Formosa.

Takasse, s. Abessinien.

Takkelads, det almindelige Navn paa samtlige Tove om Bord i et Skib, som benyttes til Masternes Forstøtning, Sejlenes Ophejsning og Ræernes Stilling mod Vindens Retning. T. siges at være staaende, naar begge Ender af Tovene ere faste og urokkelige, saasom Vanter, Stage, Barduner m. m., og løbende, naar kun den ene Ende af Tovet er fast, medens den anden Ende farer over en Skive ell. desl. og er bestemt til jævnlig at hales i, saasom Braser, Toplenter, Givtove m. m.

Takker, s. Horn. Ogsaa populær Benævnelse for Hæmorrhoider.

Taknæbbede (Dentirostres) kaldes de Sangfugle, hvor Overnæbbet bag Spidsen i Randen bærer en Tak; af indenlandske Fugle høre hertil Tornskaderne.

Takoffer bragtes af Hedninger og Jøder dels som Tak fra hele Folket ved bestemte Højtider eller ved særlige glædelige Anledninger (efter et lykkelig tilendebragt Felttog osv.), dels som Enkeltmands Tak for modtagne Velgjerninger. Hos Jøderne brændtes Fedtstykkerne af de ofrede Dyr paa Alteret, der ogsaa blev bestænket med Dyrenes Blod. Ved de offentlige T. fik Præsterne alt Kjødet, ved de private kun enkelte Stykker, medens Resten tilhørte den ofrende, der dog skulde bruge det til et Offermaaltid for sig og sine Venner, medens det hos Hedningerne ikke var ualmindeligt, at det tiloversblevne Kjød blev solgt. Med Jødernes T. fulgte usyrede Kager, af hvilke ēn indviedes til Jehova. Om T. i den christne Kirke s. Offer.

Takt er en Betegnelse af Musikens metriske Forhold og stammer fra de Slag, hvormed Dirigenten regulerer Musikens Bevægelse eller Gang. Ved en T. forstaas nu den af Noder eller Pauser bestaaende Tidsværdi, som rækker fra den ene Taktstreg til den nærmest paafølgende, og hvoraf flere Tidsenheder i Regelen markeres med Taktstokken. For 3—400 Aar siden var derimod en T. en Tidsenhed. Taktstreger kaldes de lodrette Streger gjennem Nodesystemet, ved hvilke Taktinddelingen tydeliggjøres. De to Hovedtaktarter ere den lige eller todelte ($\frac{2}{2}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{4}{4}$, der ikke skrives med Tal,

men betegnes ved C, $\frac{2}{4}$, $\frac{4}{8}$, $\frac{12}{8}$ og andre) og den ulige eller tredelte ($\frac{3}{8}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{6}{8}$, $\frac{9}{8}$ og andre). Undtagelsesvis kan man støde paa en femdelt, syvdelt eller anden sjælden T., men saadanne enestaaende Experimenter ere uden Betydning for den musikalske Praxis. T. bet. ogsaa Sans for, hvad der sømmer sig, Finfølelse.

Taktik, den Del af Krigskunsten, som handler om Troppernes Opstilling og Bevægelser paa Valpladsen; Ordet bruges dog ogsaa stundum i en videre Betydning, saa at det tillige omfatter Strategien (s. d. A.), den egentlige Feltherrekunst. **Taktiske Afdelinger**, en nyere, meget uheldig valgt Betegnelse for de af en Hærs Bestanddele, der ere bestemte til at tage umiddelbar Del i Kampen, i Modsætning til dem, hvis Virksomhed falder uden for denne.

Taku-Forterne, Fæstningsværker ved Mundingen af Peihofloden i China, som skulle spærre Adgangen til Tientsin og Peking. T. bleve 23 Maj 1858 og 21 Aug. 1860 uden stor Vanskelighed indtagne af den fransk-engelske Hær, men bleve senere saaledes forstærkede, at den franske Admiral Courbet 1885 afholdt sig fra et Angreb og nøjedes med at blokere Floden.

Takvinge (Vanessa), Slægt af Dagsommerfugle med brede, randtakkede Vinger; hertil høre flere af de smukkeste og mest iøjnefaldende Sommerfugle, f. Ex. Admiralen, Paafugleøjet (s. d. A.), Sørgekappen (V. Antiopa), sort, fløjelsagtig med gul Rand og en Række af blaa Pletter inden for denne, den almindelige rødbrune, sortplettede Nældesommerfugl (V. urticæ) osv.

Tal, Betegnelsen for en bestemt Mængde ensartede Enheder. Ved benævnte T. er Enhedens Art angiven, ved ubenævnte T. er den underforstaaet. Ved Tælning fremkomme de hele T., Tallene i den naturlige Talrække; brudne T. eller Brøker faas ved Enhedens Deling i Underenheder. Yderligere kan Talrækken udvides ved Tilføjelse af de irrationale T., ligesom ogsaa negative og imaginære Størrelser ofte betegnes som T. En negativ Størrelses Talværdi betegner da særlig dens Værdi, tagen positiv. Et sammensat T. er et saadant helt T., som ikke er et Primtal. **Tallære** er d. s. s. Arithmetik; den Del af denne, der særlig omhandler de hele Tals Egenskaber, kaldes **Talteori**. **Talsystem**, den Talordning, i Følge hvilken alle Tal udtrykkes som bestaaende af Enheder af forskjellige Ordener, enhver indeholdende den nærmest lavere et bestemt Antal Gange; ethvert Tal er derigjennem opløst i en Sum af Potenser af et vist Grundtal (Basis), multiplicerede med Factorer, der ere mindre end Grundtallet. Hermed staar den sædvanlige Talskrivning i naturlig Forbindelse; man skriver alene Factorerne til de forskjellige Potenser af Grundtallet, Sifret af højest Orden længst til venstre; Pladsen angiver da Sifrets Værdi. Det nu af alle civiliserede Nationer benyttede T. er Titalsystemet, hvis Grundtal er 10; man har da f. Ex. $1876 = 1.10^3 + 8.10^2 + 7.10 + 6$. Er mere alm. Grundtallet A, opstaar Atalsystemet; heri vil den alm. Form for et Tal være $a_0 + a_1 . A + a_2 . A^2 + \ldots$, hvor $a_0, a_1, a_2, \ldots$ alle ere mindre end A. Det Tal, der i Syvtalsystemet skrives 2153, vil derefter i Titalsystemet have Værdien $3 + 5 . 7 + 1 . 7^2 + 2 . 7^3 = 773$. **Taltegn**, særlige Tegn for hyppig forekommende Tal, have været anvendte i Skriftsproget fra de ældste Tider, saaledes baade hos Babylonier, Phønikere og Ægyptere. De vare enten selvstændige Tegn eller mer eller mindre ændrede Bogstaver. Grækerne brugte som T. Alphabetets Bogstaver tillige med 3 andre Tegn, i alt 27, nemlig 9 for de 9 Enere, 9 for Tierne, 9 for Hundrederne; end videre anvendtes ogsaa Straa Streger for at betegne, at et Tal skulde multipliceres med 1000. Om romerske T. s. d. A. Nu anvendes af alle civiliserede Folkeslag de indiskarabiske Sifre (s. d. A.). Andre simple T., dannede af Streger eller Prikker, anvendes ofte i det praktiske Liv ved større Optællinger.

Talantef, befæstet Havnestad i Marokko i det nordvestl. Afrika, ved Atlanterhavet, 12 M. s. for Mogador, med 3,000 J., Havn for Smaaskibe og nogen Handel.

Talār ell. **Alba** kaldes den lange, hvide Kjortel, som den romersk-katholske Præst er iført, naar han læser Messe.

Talavēra de la Reyna, Stad i den spanske Prov. Ny Castilien, ved Floden Tajo, 14 M. v. s. v. for Madrid. 10,000 J. Fajencefabriker; de tidligere saa berømte Silkevæverier ere nu i Forfald. — T. er historisk mærkelig ved den Sejer, Spanierne og Englænderne under Wellington 27 og 28 Juli 1809 vandt over Franskmændene under Joseph Bonaparte.

Talbot, John [tååhlbøtt], berømt engelsk Helt, kaldet „den engelske Achilles", f. 1373, d. 20 Juli 1453, nedstammede fra en normannisk Familie. 1417 fulgte han Henrik V til Frankrig og kæmpede næsten hele den følgende Tid i dette Land. 1429 blev han af Jeanne Darc dreven tilbage fra det belejrede Orléans, men senere forsvarede han som Englændernes Overfeltherre trods den ringe Understøttelse, han fik fra England, Normandiet indtil 1449. 1452 sendtes han til Guienne for at tilbageerobre denne Provins, havde i Begyndelsen glimrende Fremgang, men faldt ved Stormen paa den franske Lejr ved Châtillon. Han var 1442 bleven Jarl af Shrewsbury og 1446 Jarl af Waterford og Wexford i Irland.

Talbot, Will. H. Fox [s. o.], rig engelsk Privatmand, f. 1800, d. 1877, er Opfinder af **Talbotypien** (s. Photographi) og har offentliggjort en Del Arbejder over optiske Forsøg. Han blev 1831 Medlem af Royal Society og var 1832—34 Medlem af Parlamentet.

Tālca, Stad i Republiken Chile ved Rio Maule, 30 M. s. til v. for Santiago, med 19,000 J., staar i Jærnbaneforbindelse med Santiago og Valparaiso.

Tale, en sammenhængende Række af Ord som lydligt Udtryk for Tanken; ogsaa selve Evnen til at udtrykke denne igjennem et Sprog (s. d. A. og flgn. for øvrigt Lyd, Stemme). Frembringelsen af de samme Lyd uden samtidig Anvendelse af Stemmen er den saakaldte Hvisken, ved hvilken altsaa blot Luftstrømmen fra Lungerne presses igjennem en mere eller mindre kort og snæver Aabning mellem Stemmebaandene uden at sætte disse i Svingninger.

Den egentlige Dannelse af Sproglydene sker ved bestemte Forandringer i Stillingen af Mundbelene, navnlig Læberne og Tungen, der ere de vigtigste **Taleredskaber**; alle de herhen hørende sammensatte Bevægelser styres af et eget Nervecentrum i Hjærnen, der paa egen Haand ordner hele Detaillen af dem og kun er underkastet en overordnet Indflydelse af Viljen. Et ufuldstændigt Herredømme over Taleredskaberne, hvad enten det skyldes Fejl i disse selv eller i Nervesystemet, fremkalder Fejl i Talen, der i nogle Tilfælde viser sig ved Mangel paa Evne til at kunne udtale visse Bogstaver, i andre som **Stammen**, ved hvilken enkelte Bogstaver eller Stavelser først komme frem efter en synlig Kamp mellem Viljen og Evnen og da oftest paa en ejendommelig, stødende Maade eller gjentagne flere Gange; denne sidste Fejl er hyppigst medfødt og afhænger vistnok oftest af en Mangel ved Nerveledningen til Taleredskaberne, hvorved denne fra Tid til anden besværliggjøres eller ophæves; den forværres altid ved Sindsbevægelse og kan hæves ved Øvelse og kraftig Viljesanstrængelse. Ogsaa **Aphasien** (s. d. A.) hører til Talefejlene. **Talerør** er et Rør, i hvilket Lydbølger forplante Tale fra den ene Ende af Røret til den anden; da der i T. er en vis begrænset Luftmasse, hvorigjennem Lyden skal forplante sig, saa at den ikke bevæger sig ud til alle Sider, bliver Lydstyrken kun svækket i forholdsvis ringe Grad.

Taledele kaldes i Gramm. de forskjellige Klasser, i hvilke Ordene efter deres forskjellige Brug inddeles, som Substantiver (Navneord), Pronominer (Stedord), Verber (Udsagnsord) osv. Meningerne ere delte om, hvor mange T. man rettest bør opstille. Det fra Grækernes og Romernes Grammatik overleverede Antal, 9, er i ethvert Tilfælde for stort.

Talegalla, en Gruppe af Hønsefugle, som bebo Nyholland, Nyguinea og det indiske Stillehavs Ørige fra Nikobar- til Venskabs-Øerne; de ere noget mere højbenede end andre Hønsefugle og have navnlig store Tæer og Kløer, blandt hvilke Bagtaaen ogsaa er vel udviklet. De løfte Benene højt og knejse med Hovedet, men ere overordentlig sky, opholde sig derfor i og ved tæt Krat, løbe hurtig og smutte bort mellem Buskene eller tage deres Tilflugt til Træerne; deres Føde bestaar af Frø, nedfaldne Frugter, Insekter og Snegle, som de opskrabe i Affaldet paa Jorden. Det mærkeligste Træk i deres Levemaade er dog, at de danne store Dynger til Æggenes Udrugning. De dannes enten alene af Sand eller af Jord, blandet med Blade, som ved at forraadne og gaa i Gjæring udvikle den til Æggenes Udvikling fornødne Varme; Æggene ere ofte anbragte i Dyngen paa en temmelig regelmæssig Maade. Da de samme Dynger benyttes Aar efter Aar, opnaa de ofte en uhyre Størrelse, som flere Bognlæs eller endnu større (14 F. i Højde, 150 F. i Omkreds). De danne dem ved at sammenskrabe Materialet med de store Fødder og kaste det bagud mod et Midtpunkt, eller de bære det ligefrem derhen i Foden. Der gaar flere (indtil 13) Dage mellem 2 Ægs Lægning, og den hele Æglægning medtager 2—3 Maaneder, hvilket forklarer, at Æggene ikke kunne udruges paa sædvanlig Maade. At Æglægningen gaar saa langsomt, har atter sin Grund deri, at Æggene blive meget store (3—4"), inden de lægges, undertiden saa store, at de udfylde hele den nedre Del af Krophulen; da samtidig de andre Æg i Æggestokken ere meget smaa, varer det næsten 2 Uger, inden et Æg igjen kan være færdigt til at lægges. At Ægget er saa stort, synes igjen at have sin Grund i, at der skal medgives Ungen en usædvanlig stor Mængde Føde i Ægget, for at den i dette kan opnaa en fuldkomnere Udvikling end den, der ellers bliver Hønsekyllinger til Del; naar de forlade Ægget, ere de ikke alene meget store, men tillige fuldkommen fjerklædte og flyvefærdige, og at de allerede i Ægget naa det Udviklingsstadium, som andre Fugle først opnaa uden for dette, har endelig sin Grund i, at de skulle have Styrke nok til at arbejde sig ud af Dyngen. Enkelte Arter anbringe dog deres Æg lidt anderledes, f. Ex. enkeltvis, hvor det kan træffe sig, men dog dækkede med Blade eller i den raadne Stub af et fældet Træ, andre nedgrave dem i Huler i Sandklitterne og overlade Solen at udklække dem osv.; derimod udruge de dem aldrig (Talegallus, Megacephalon, Leipoa og Megapodius).

Talent, gr. *τάλαντον*, egtl. Vægten eller det vejede, var hos Grækerne en Handelsvægt paa 60 Miner, men brugtes oftest som Betegnelse af en Pengesum af samme Størrelse, altsaa en Regningsmønt. Den sædv. T. var den attiske, omtrent lig 4,000 Kroner. Den æginetiske T. forholdt sig til den attiske som 5 : 3. Den hos Homer omtalte Guldtalent havde en langt ringere Værdi. — T. siges den at være i Besiddelse af, hos hvem vel Originalitet og Skaberkraft i højere Forstand mangle, men som paa Grundlag af det andenstedsfra givne viser Klarhed i Opfattelse og Dygtighed i Udførelse; jvfr. Geni.

Talfourd, Sir Thomas Noon [tåålførd], engelsk Digter, f. 1795, var Jurist og blev 1834 Medlem af Parlamentet. Sin literære Berømmelse har han især erhvervet ved sine Dramaer i klassisk Stil: »Ion« (1836), »The Athenian Captive« og »Glencoe«, sin dygtige Afhandling over det græske Theater, samt ved »Letters of Charles Lamb, with a Sketch of his Life« (1837), der fortsattes af »Final Memorials of Ch. Lamb« (1848). 1849 blev han Dommer ved Court of Common Pleas og døde 1854 i Stafford.

Talg, s. Tælle og Fedtvæv.

Taliōnstheorien er den i Strafferetslæren nu forældede Theori, at Straf er en Gjengjældelse, der bør tilføje Forbryderen den samme Lidelse, som han har forvoldt den forurettede, en Theori, som kan udtrykkes ved Regelen: „Øje for Øje og Tand for Tand". **Jus taliōnis**, lat., Gjengjældelsesret.

Tālisman kaldes, oprindelig i Østerlandene, en Afbildning i eller af Metal eller især Sten, der betragtedes som et Tryllemiddel til at afvende Farer og overhovedet bringe sin Besidder Lykke. Navnet skal hidrøre fra et efter Persernes Tro af alle Slags Aander beboet

Bjærg. T., af hvis Stenmasse alene en saadan med magisk Kraft udstyret Gjenstand kunde forfærdiges. Jvfr. Amulet.

Tālis Quālis, Forfatternavn for C. W. A. Strandberg.

Tälje, et af Blokke og Tove sammensat mechanisk Arbejdsredskab, bestemt til at forøge den anvendte Kraft i en bestemt Retning. T. siges at være treskaaren, naar den ene Blok har 1, den anden 2 Skiver, firskaaren, naar der findes 2 Skiver i hver Blok. Antallet af de Tove, som, medens T. anvendes, forkortes, angiver tilnærmelsesvis, i hvilket Forhold Kraften forøges. Taljeløber, Tovet, der føres over Skiverne. Taljereb, det Tov, der føres gjennem Hullerne af tvende Jomfruer (s. d. A.) og altsaa paa en Maade gjør samme Tjeneste som Taljeløberen, kun med den Forskjel, at ved Jomfruerne er Taljerebet ikke bestemt til at hale disse nærmere sammen, men kun til at holde dem paa deres Plads imod hinanden indbyrdes.

Talk, et grønlighvidt Mineral, der bestaar af vandholdig kiselsur Magnesia; det er fedtet at føle paa, har et bladet Brud ligesom Glimmeren, er bøjeligt og saa blødt, at det med Lethed kan ridses med Neglen (Haardheden er 1). Det anvendes til Maskinsmørelse, Sminke og til at skrive paa Tøj med og findes i Alperne, Pyrenæerne og i adskillige Gruber i Sverige. Talkskifer er en Bjærgart, der i Hovedsagen bestaar af Talk og paa Grund af sin Ildfasthed anvendes til Beklædning af Ildsteder, Masovne osv., ligesom den undertiden er bleven benyttet til Ornamenter, f. Ex. i Upsala Domkirke. Findes især i Ural, Alperne og Brasilien.

Tallahässee [ſi], Hovedstad i Florida i de forenede Stater i Nordamerika, 74 M. ø. for New Orleans, 6 M. fra Apalacheebugten. 2,500 J.

Tallard, Camille, Greve af [lāhr], Hertug af Hostun, fransk Marschal, f. 1652, d. 30 Marts 1728, tjente under Condé i Nederlandene og 1674—75 under Turenne i Elsaß. 1702 fik han Overbefalingen over en Hær ved Rhinen og erobrede Trier; 1703 blev han Marschal, erobrede Breisach og Landau, men tabte 13 Aug. 1704 Slaget ved Höchstädt og blev ført som Fange til London. 1712 vendte han tilbage til Frankrig og blev ophøjet til Pair og Hertug af Ludvig XIV, der ogsaa havde bestemt ham en Plads i Regentskabet efter sin Død, men derfra blev han udelukket af Hertugen af Orléans. Under Ludvig XV fik han Titel af Statsminister.

Talleyrand [tallrāng] er Navnet paa en gammel fransk Slægt, som nedstammer fra en yngre Linje af Greverne af Marche, der delte sig i Linjerne Périgord (uddød c. 1400) og T. De nuværende 2 Linjer af Familien T. nedstamme fra 2 Sønner af Daniel Marie Anne, Marquis af T., Fyrste af Chalais, som faldt 1745 under Belejringen af Tournay. Hans anden Søn var Fader til Napoleons bekjendte Udenrigsminister (s. nedenfor). Den fjerde var Alexandre Angélique, bekjendt under Navnet Abbé Périgord, f. 16 Oct. 1736, d. 20 Nov. 1821; han blev 1777 Ærkebiskop af Reims, emigrerede 1791 til Tyskland, blev senere Skriftefader hos Ludvig XVIII og gik med denne til England 1807, blev efter Restaurationen Pair, 1817 Ærkebiskop af Paris og Cardinal og udøvede ikke ringe Indflydelse paa de kirkelige Anliggender. — Charles Maurice T., f. 13 Febr. 1754, bestemtes, skjønt ældste Søn, for den gejstlige Stand, fordi han efter et Fald som Barn var lidt halt. 1775 blev han Abbé, var 1780—85 Generalagent for den franske Gejstlighed og blev 1788 Biskop i Autun, men hyldede dog Voltaires og Encyklopædisternes Lære og førte et udsvævende Levned. Som Medlem af Notablerne 1788 tog T. Ordet for Reformer, og da Rigsstænderne kom sammen 1789, stillede han sig strax paa Fremskridtspartiets Side og udvirkede 19 Juni Gejstlighedens Tilslutning til den nye Nationalforsamling. Her tog T. virksom Del i Affattelsen af Menneskerettighedernes Erklæring og den nye Constitution; han foreslog Salget af Kirkegodserne og gjorde en Række andre finansielle Forslag (bl. a. om Assignaterne). Ved den store Føderationsfest 14 Juli 1790 læste T. Messen; han godkjendte Gejstlighedens nye Ordning, aflagde selv Eden og indviede de første nye Bispper, hvad der paadrog ham pavelig Banlysning, men opgav selv sit Bispedømme og vragede Tilbudet at blive Biskop i Paris. Som Mirabeaus Ven oplæste han dennes sidste Tale efter hans Død og affattede kort efter Adressen til Kongen om nye Ministre. I Febr. 1792 sendtes T. til London og søgte at udvirke Løfte om Neutralitet; han sendtes i Sept. paa ny til England, men blev snart efter anklaget hjemme og maatte i Febr. 1794, efter at være udvist af den engelske Regering, drage til Nordamerika, hvor han drev Handelsforretninger. 1795 tog han Ophold i Hamborg og vendte i Marts n. A. tilbage til Frankrig, hvor han snart vandt ny Indflydelse. I Juli 1797 blev han Udenrigsminister, billigede Statscoupet imod Monarchisterne 4 Sept. og sluttede sig tidlig til Bonaparte, hvis fremtidige Storhed han forudsaa. Han understøttede hans Plan med Ægypten og benyttede sin Stilling til at samle Rigdom, dels ved Børsspeculationer, dels ved store Gaver fra de fremmede Regeringer. Han tog Afsked i Juli 1799, medvirkede til Statscoupet 18 Brumaire og blev paa ny Udenrigsminister, ledede Fredsunderhandlingerne 1801—2 og opnaaede til Tak for Concordatets Afslutning Pavens Fritagelse for Præsteløftet. Han indgik nu Ægteskab med en engelsk Dame, der siden 1795 havde ført hans Hus. Ved Kejserdømmets Oprettelse 1804 blev T. Overkammerherre og fik 1806 Fyrstendømmet Benevent. Som Udenrigsminister forstod han med sit slebne Væsen at mildne Napoleons tit voldsomme Bud; Oprettelsen af Rhinforbundet var nærmest hans Plan, men han søgte forgjæves at formaa Napoleon til at knytte Østerrig til sig ved at give det Vederlag i Rumænien og saaledes stille det i Modsætning til Rusland, ligesom han ved at give Preussen Hannover stillede det i Modsætning til England. 1807 sluttede T. vel Freden i Tilsit, men afgik snart efter som Minister og maatte nøjes med højtlønnede Æresposter. 1808 fulgte han dog Napoleon til Erfurt, men faldt i Jan. n. A. helt i Unaade

og fik Afsked som Overkammerherre. Han misbilligede stærkt Napoleons Adfærd over for Spanien og saa i Toget til Rusland „Begyndelsen til Enden". Efter Slaget ved Leipzig 1813 tilraadede han indtrængende Napoleon at slutte Fred, og da Raadet vragedes, nærmede han sig Kejserens Fjender, idet han forudsaa hans Fald. Skjønt Medlem af Regentskabsraadet tilskyndede han de allierede Fyrster til at gaa lige mod Paris; han bød Kejser Alexander I Ophold i sit Hus og vandt ham for Bourbonerne, som „alene var et Princip", samt overtalte Senatet til at afsætte Napoleon og kalde Ludvig XVIII tilbage. Til Løn blev han Udenrigsminister og Afsending ved Congressen i Wien; han opstillede her Legitimitetsprincipet og vandt stor Indflydelse ved at bringe England og Østerrig i Modsætning til Rusland og Preussen, ja opnaaede endog et hemmeligt Forbund mellem Frankrig og de to første Magter. Napoleons Tilbagekomst fra Elba fordærvede T.s snilde Spil; men medens hin udelukkede T. fra Amnestien, udvirkede T., at Napoleon blev erklæret for Europas Fjende. Efter de 100 Dage var T. Udenrigsminister i 2 Maaneder, men søgte nu forgjæves at mildne de strænge Fredsvilkaar. Han mistede selv Fyrstendømmet Benevent, men fik 1817 en stor Dotation af Kong Ferdinand I, hvis Gjenindsættelse i Neapel han 1815 havde tilraadet, samt Titelen Hertug af Dino; s. A. ophøjede Ludvig XVIII ham til Fyrste af T.-Périgord. I Pairskammeret sluttede T. sig jævnlig til den frisindede Opposition, og under Carl X blev han en stedse skarpere Modstander af Bourbonerne, saa at han for en Tid blev udelukket fra Hoffet (1815 var han igjen bleven Overkammerherre). Efter Julirevolutionen raadede T. Ludvig Philip til at modtage Kronen og gik selv som Afsending til London, hvor han knyttede „den hjærtelige Forstaaelse", virkede for Belgiens Uafhængighed og 1834 sluttede Quadrupelalliancen om at værge det constitutionelle System paa den pyrenæiske Halvø. 1835 tog han Afsked og døde 17 Maj 1838. T.s Brevveksling med Ludvig XVIII fra Wienercongressen udgaves 1881, »La mission de Talleyrand en Londres« 1889. — Hans Brodersøn, Alexandre Edm. T., f. 1787, d. 1872, var Rytterofficer under Kejserdømmet og blev 1815 Oberst i den kongelige Garde. Ved Giftermaal med Hertugen af Kurlands Datter Dorothea (d. 1862) blev han 1809 Fyrste af Sagan og 1817 ved Farbroderens Afkald Hertug af Dino, samt arvede 1838 Titelen Hertug af T.-Périgord. — Hans Søn, Napoleon Louis T.-P., f. 1811, blev 1829 Hertug af Valençay og ægtede Alix Montmorency (d. 1858), hvorfor hans yngre Søn, Adalbert, f. 1837, 1864 fik Titelen Hertug af Montmorency, der var udslukket ved Morbroderens Død 1862. — Den ældre Søn, Boson T., f. 1832, er Fyrste af Sagan.

Tallien, Jean Lambert [taliæng], fransk Revolutionsmand, f. 1769 i Paris, var 1789 Skriver og sluttede sig med fanatisk Iver til de nye Ideer. Han udgav 1792 et jacobinsk Blad »Ami du citoyen«, blev 10 Aug. Generalsecretær for Communens Raad og havde væsentlig Skyld i Septembermyrderierne, skjønt han ikke selv tog Del deri. Kort efter valgtes han til Conventet, var virksom for Ludvig XVI.s Henrettelse og for Girondinernes Udstødelse og var en Tid lang Medlem af Sikkerhedsudvalget. Han udsendtes i Sept. 1793 til Bordeaux, hvor han viste sig som en af de voldsomste og grusomste Conventscommissærer. Men her gjorde han Bekjendtskab med den fængslede Mad. de Fontenay (s. Chimay, Therese), og Kjærlighed til hende ledede ham til en mildere Fremfærd. Dette paadrog ham Robespierres Mistanke og gjentagne Anklager, og for at redde sig selv tillige med sin Elskede var T. den voldsomste til at rette Angrebet paa Robespierre 27 Juli 1794. Efter dennes Fald var T. Hovedmanden og Ordføreren for det sejrende Parti, Thermidoristerne; han valgtes til Velfærdsudvalget og tog Del i Jakobinerklubbens Lukning, medens han paa den anden Side paadrog sig Royalisternes Had ved at lade de ved Quiberon fangne Emigranter henrette 1795. Samtidig øvede Mad. de Fontenay, som han ægtede i Dec. 1794, den største Indflydelse i Paris's Selskabsliv. 1795 valgtes T. til de 500's Raad, var en afgjort Modstander af de moderate og billigede Statscoupet i Sept. 1797, men han havde kun ringe Magt og blev ikke gjenvalgt 1798. Han fulgte derfor med Bonaparte til Ægypten og blev ansat ved Forvaltningen der ovre, men kom 1801 i Strid med Menou og blev sendt hjem. Paa Tilbagerejsen blev han opsnappet af et engelsk Skib og ført til London, men snart løsladt. Da han 1802 kom tilbage til Frankrig, skilte hans Hustru, som dog skyldte ham sit Liv og sin Stilling, sig fra ham. 1805 blev han Consul i Alicante, mistede ved Sygdom sit ene Øje og maatte vende hjem til Frankrig; han fik en Pension af Napoleon I og døde forglemt og fattig 16 Nov. 1820.

Tallotteri, s. Lotteri.

Talmá, François Joseph, berømt fransk tragisk Skuespiller, f. i Paris 15 Jan. 1763, optraadte først med stort Bifald i London, hvor hans Fader var Tandlæge, og fik Tilbud om at blive i England som Skuespiller, men vendte i sit 17de Aar tilbage til Paris. Her spillede han Orest i „Iphigenia i Tauris", traadte 1786 ind i den da oprettede Declamationsskole og debuterede paa Théâtre-français 21 Nov. 1787. I de to første Aar indtog han en beskeden Stilling ved Theatret, men da han 1789, paavirket af Maleren David, viste sig i „Brutus" som Proculus, iført den romerske Toga, vakte han trods Rollens Ubetydelighed stærkt Bifald, og fra hans Optræden i Titelrollen i Chéniers »Charles IX« var hans Ry grundlagt, saa at han snart regnedes blandt Frankrigs mest berømte dramatiske Kunstnere og som Tragiker stod uovertruffen. Den Reformation med Hensyn til det antike Costume, han havde begyndt, gjennemførte han med stort Held, og da Personalet ved Théâtre-français delte sig under Revolutionen, blev han Styrer af det ene Selskab, indtil begge atter forenedes under Directoriet. T. var overordentlig afholdt af Napoleon, der baade som Consul og som Kejser stod i Venskabsforhold til ham; han fulgte ham 1808 til Erfurt og 1813 til

Dresden. D. 19 Oct. 1826 i Paris. Hans Hustru, **Caroline T.**, født Vanhove, f. 1771, d. 1860, var en begavet Skuespillerinde.

Talman kaldes Formanden saa vel for hver af de tidligere 3 ikke adelige Stænder som for hvert af de nuværende 2 Kamre paa den svenske Rigsdag. T. (og Vice-T.) udnævnes af Kongen; hans Virksomhed bestaar i at fremføre de forelagte Forslag for Kammeret og lede dettes Forhandlinger, hvorimod han hverken har Stemmeret eller Ret til at deltage i Discussionen.

Tâlmi eller **Talmiguld** er Benævnelsen paa en guldlignende Legering, der holder sin Glans meget godt og anvendes til Urkjæder, Smykker o. lign.; undertiden indeholder den virkelig en ringe Mængde Guld, saasom 1 pCt. Navnet efter en Fabrikant.

Tálmud, egtl. Lære eller Overlevering, kaldes en Samling Afhandlinger og Forklaringer, henhørende til den jødiske Theologi og Jurisprudens; den bestaar efter sit Hovedindhold af to Dele: Mischna og Gemara. Mischna, egtl. Gjentagelse af Loven, indeholder Udvikling af Lovens Forskrifter efter den ēn Gang vedtagne Regel (Halacha) eller efter berømte Fortælleres Udsagn (Hagada) og er redigeret i Tiberias imellem det 2det og 3dje Aarh. e. Chr.; affattet paa Hebraisk, der dog er stærkt blandet med chaldæiske og fremmede Bestanddele, omfatter den 63 Afhandlinger i 6 Bøger (Sedarim): 1) Takkebønner og Afhandlinger om Agerbruget, 2) Sabbathen og Festdage, 3) Ægteskab, 4) borgerlig Ret, 5) Tempel- og Offersager, 6) Renselseslove. En videre Udvikling og Forklaring af Mischna er Gemara, der deles i den palæstinensiske eller jerusalemske, redigeret henimod Slutningen af det 4de Aarh., og den babylonske, affattet i Sura og Pumbeditha i Begyndelsen af det 6te Aarh.; enkelte Dele af Mischna savne den tilsvarende Gemara. Af den palæstinensiske G. haves 2 ældre Udgaver: den bombergske, trykt i Venezia i Begyndelsen af det 16de Aarh., og den krakowske fra 1609. Den ældste babylonske G. er den bombergske (Venezia 1520 i 12 Dele i Fol.); foruden denne findes en Del senere Udgaver; en latinsk Oversættelse af Mischna med Maimonides's og Bartenoras Commentarer er udgiven af Surenhus (»Mishna cum Maimonidis et Bartenoræ commentariis latinitate donavit ac notis illustr. G. Surenhusius«, 1698—1703, 6 Bd. i Fol.); en tysk Oversættelse skyldes Rabe (1760, 8 Bd. i Kv.). Sproget i Mischna og Gemara er oplyst ved Afhandlinger af Luzzato, Geiger, Dukes, Zunz, Delitzsch o. a.; desuden haves en Del talmudiske Anthologier, som af Fürstenthal og Fürst.

Talon, fr. [lõng], kaldes bl. a. den Seddel, som tilhæftes en Vexel for herpaa at tegne Endossementerne, naar der ikke længer er Plads paa selve Vexlen. S. ogsaa **Coupon**. I Kortspil bet. T. Stammen, de efter Fordeling mellem Spillerne tiloversblevne Kort, hvoraf der siden kan kjøbes. Paa en Foldekniv er T. den korte Angel, hvori findes Hullet til Stiften, om hvilken Bladet drejer sig.

Talord kaldes de Navneord, der udtrykke et Tal; der findes baade adjectiviske T. (som ēn, ti) og substantiviske (som et Hundrede).

Talstok eller Taljestok, et Bræt ell. en Stok, hvorpaa der ved indskaarne Mærker føres Regnskab; d. s. s. **Karvestok**.

Talvj, s. **Robinson**.

Taman, en Halvø i det russiske Ciskaukasien, omgiven af T. Bugten, Kertsch Strædet og Kisiltasch Bugten, har talrige Dyndvulkaner, Saltsøer og Naphthakilder. I Oldtiden laa her blomstrende græske Kolonier, og fra 1859 har man foretaget heldige Udgravninger.

Tamarinde (Tamarindus indica), et i det sydlige Asien hjemmehørende Træ af Cæsalpiniernes Familie, hvis Bælge indeholde en syrlig, velsmagende Marv, Frugtvæggens Mellemlag. I Medicinen benyttes de fra Ostindien tilførte raa T.-Frugter (Fructus Tamarindi crudus), der ere brunsorte, seje, med pergamentagtige Skillevægge, blandede med Karbundter og Frø, samt berøvede det ydre Frøgjemme; de ægyptiske og de vestindiske, der ere gaaede i Gjæring, maa ikke benyttes. Anvendes til **Tamarindemôs** (Pulpa Tamarindi), et mildt Afføringsmiddel, der indeholder Vinsten, Vinsyre og Citronsyre.

Tamarisk (Tamarix gallica), et yderst finbladet Træ med særdeles smaa, lyserøde, i tætte, langstrakte Blomsterstande samlede Blomster, er hjemmehørende i Middelhavslandene og dyrkes som Prydplante i Haver. Barken var tidligere officinel.

Tamatâve, Stad paa Østkysten af Madagaskar, har en god Red og 3,000 J.

Tamaulipas [muli], en af Forbundsstaterne i den mexicanske Republik i Amerika, omgiven af Staterne Veracruz, San Luiz Potosi, Nuevo Leon og Coahuila, den mexicanske Havbugt og Texas i Nordamerika. 1,380 □ M. med 140,000 J. Kystlandet er lavt med talrige Laguner, hvorimod Strækningerne mod V. ere Bjergland. Den største Flod er Rio Grande del Norte. Hovedstad Victoria.

Tamberlick, Enrico, berømt italiensk Sanger (Tenorist), f. i Rom 1820, debuterede i Napoli 1841 og sang senere under umaadeligt Bifald i Madrid, London og St. Petersborg. 1858 fik han efter et Ophold i Sydamerika Engagement ved den italienske Opera i Paris, hvor han vakte stor Beundring ved sin ualmindelig høje og veludbannede Tenorstemme. Siden 1867 levede han mest i Madrid og underviste i Sang. D. 13 Marts 1889 i Rom.

Tambour, fr. [tangbühr, tāmbur], Trommeslager. **Tambourmajor**, det franske Udtryk for den, som fører an for et militært Musikcorps, d. s. s. Regiments- ell. Stabstambour, Stabshornblæser. I Befæstningskunsten er Tambour et Rum omgivet af en Mur eller en Palissaderække med Skydehuller, anlagt foran en Bro, Fæstningsport eller lignende Gjennemgang til dennes umiddelbare Forsvar.

Tambov [böff], 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Vladimir, Nischnij Novgorod, Pensa, Saratov, de donske Kosakkers Land, Voronesch, Orel, Tula og Rjæsan. 1,209 □ M. med 2,608,000 J. (1885). Det er et Sletteland, der med sin nordlige Del hører til Volgas, med Resten til Dons Flodgebet. De vigtigste Vandløb ere mod N. Oka med dens Biflod Zna, mod V. Don med dens Biflod Voro-

nesch og mod S.Ø. Chøper med Vorona og Savala. Jordbunden er i det hele frugtbar og hører til den „sorte Jord"; mod S. findes dog Stepper. Agerbrug, Heste- og Kvægavl ere Hovederhverv. Den vigtigste Sædart er Hvede, desuden dyrkes Havre, Rug, Boghvede, Hamp, Humle og Tobak. Her er store Skove saa vel af Naale- som af Løvtræer, især Eg, Bøg og Birk. Af Mineralprodukter forekomme Jærn, Salpeter og Svovl. Industrien er temmelig udbredt, navnlig i Metalvarer, Lys, Klæde, Læder og Tovværk. — 2) Hovedstad i Gouv. T., ved Floden Zna, 56 M. s. ø. for Moskva. 35,700 J. (1885). Gymnasium og Cadetskole. Betydelig Industri i Alun, Svovlsyre, Uldvarer, Sejldug og Lys. I Maj holdes her et stærkt besøgt Marked.

Tamburin (fr. tambourin de basque), en ældgammel Haandtromme eller Haandpauke, som bestaar af en bred Ring, besat med smaa Bjælder eller Metalcastagnetter og bespændt med Skind. Spilleren holder Instrumentet med den venstre Haand og slaar paa Skindet med den knyttede højre Haand eller frembringer en susende Lyd ved at trykke Tommelfingeren fast mod Skindet og lade den fare om i Kredse. Bjælderne klinge naturligvis stadig under Spillet. I de sydlige Lande, Italien, Spanien osv., bruges T. meget som Accompagnement til Dansen.

Tamburini, Antonio, italiensk Sanger, f. 28 Marts 1800 i Faenza, d. 9 Nov. 1876 i Nizza, debuterede 1818 i Bologna og optraadte senere i de fleste af Europas Hovedstæder, hvor han overalt ved sin skjønne Basbaryton, sin Lethed i at bruge Stemmen og sin dramatiske Begavelse høstede Ære og Rigdom, indtil han omtrent 1855 trak sig tilbage fra Scenen.

Tamerlan, s. Timur.

Tamina, Bjergflod i det schweizerske Canton St. Gallen, udspringer paa Sardonagletscheren, danner ved Badet Pfäfers en vild Kløft og falder ved Badestedet Ragaz i Rhinens venstre Bred.

Tämmany-Society [ni sosäjeti], Navn for en omfattende politisk Forening, hørende til det demokratiske Parti i Staten New-York. Ordet T. er af indiansk Oprindelse; T.-S. er udgaaet fra en tidligere hemmelig Velgjørenhedsorden (stiftet 1789) og tæller især Irlændere blandt sine Medlemmer. Under Ledelse af W. Tweed var T.-S. i lange Tider den raadende Magt i Staten New-York og gjennemførte strengt og skamløst Grundsætningen „Byttet tilhører Sejerherren", uddelende Embeder til sine ledende Mænd og tilladende dem at plyndre dens Kasse efter Godtbefindende. Ogsaa efter Tweeds Fjærnelse 1871 har T.-S. modarbejdet enhver grundig Forbedring i den communale Forvaltning, og den ofrede det demokratiske Partis politiske Formaal for at vedligeholde sit eget Herredømme.

Tamme Dyr ell. Husdyr, de Dyr, som Mennesket har bragt til at forplante sig i Fangenskab og til at yde sig forskjellige Tjenester. Dyrene kunne være mere eller mindre tilbøjelige til at lade sig tæmme, d. v. s. vænne sig til Menneskets Selskab og Behandling uden at gjøre Fortræd eller Forsøg paa at flygte, men i de fleste Tilfælde strander Tæmningen paa, at Dyrene ikke ville forplante sig i Fangenskab, en Vanskelighed, som man i de senere Tider har søgt at overvinde i zoologiske Haver og Acclimatisationshaver (f. Ex. i den franske i Boulogneskoven i Paris) for derigjennem at forøge Husdyrenes Antal. De fleste Husdyr er det lykkedes at vænne til meget forskjellige Naturforhold og Klimaer, men de have derfor ogsaa udviklet sig i en Mængde Afarter og Racer og vise i det hele en Tilbøjelighed og Evne til at variere baade i Form og Farve, som ikke kommer frem hos vilde Dyr, hos hvilke den modvirkes af Naturforholdene, medens den fremmes af Menneskets mere eller mindre bevidste og forsætlige Udvalg, d. v. s. Udvalget af de Dyr, som han lader forene sig med hinanden for at fremkalde og fastholde visse Race-Ejendommeligheder. Man har paa Grund af denne store Variabilitet undertiden antaget, at visse af vore Husdyr nedstammede ikke fra ēn, men fra flere, ved Krydsning blandede, vilde Arter; men denne Anskuelse er i de fleste Tilfælde vistnok temmelig ugrundet og vil i alt Fald næppe endnu kunne fyldestgjørende bevises. De fleste Husdyrs Tæmning er nemlig en aldeles forhistorisk Begivenhed, og kun om saa af dem tør man sige med nogen Sikkerhed, fra hvilken vild Art de nedstamme. Af Pattedyr ere følgende tamme: Katten, Hunden, Fritten, Desmerkatten, Cavien (Marsvinet), Kaninen, Rensdyret, Oxen, Zebuen, Yak-Oxen, Bøflen, Faaret, Geden, Kamelen, Dromedaren, Lamaen, Alpakaen, Svinet, Hesten, Æslet og Elefanten (den indiske); af Fugle: Hønen, Kalkunen, Paafuglen, Perlehønen, Fasanen, Duen, Gaasen, Anden og Svanen samt Canarifuglen. Strudsen kan vel siges at være i Færd med at blive det. Af Fiskene kunne Karudsen og Guldfisken regnes til de tamme Dyr. Læge-Iglen og den store Havesnegl (Helix pomatia) høre derimod ikke til de tamme Dyr, men til dem, hvis Mængde Mennesket søger at fremme ved kunstige Midler og at benytte til sin Fordel, og som derfor ere Gjenstand for en virkelig Avl eller Cultur. Daahjorten er heller ikke egentlig tam, men dog indført og fredet i Nordeuropa. Foruden de nævnte er der mange, som, uden at være tæmmede, slutte sig nøje til Mennesket, til Dels meget imod vort Ønske og vor Vilje, og holde sig mere eller mindre til vore Boliger, f. Ex. Rotten, Musen, Spurven, Storken, Svalen, Staden, Fluen, Sengetægen (der ikke kan betegnes som et Snyltedyr i egentlig Forstand, da den ikke tager fast Ophold paa Mennesket) og visse Krybdyr (f. Ex. Gekkoerne). Andre kunne bringes i en halvtam Tilstand og i det mindste tæmmes for Livstid, om de end ikke forplante sig i Fangenskab, f. Ex. Odder, Sælhund, Schakal, forskjellige Antilope- og Hjorteformer (Axishjorten), mange Aber, Jagtleoparden, mange Hønsefugle og Sangfugle, Traner, Sultanshøns, Palamedeer, visse Skarver, Papegøjerne, Falkene; og flere af disse lade sig afrette til et bestemt Brug, f. Ex. til Jagt (Gepard, Falk) eller Fiskefangst (Odder, Sælhund, Skarv). Adskillige tamme Dyr ere lejlighedsvis blevne vilde (eller forvildede) igjen,

saaledes Hesten, Oxen, Svinet og Hunden i Amerika, og de saakaldte „vilde" Heste, Kameler, Dromedarer osv., som man træffer i det indre Asien, hidrøre fra oprindelig tamme, men løsladte eller løsslupne Individer. Af de ovenfor nævnte egentlige Husdyr har Amerika kun ydet Lamaen, Alpakaen, Kalkunen og Cavien; alle de andre hidrøre fra den gamle Verden. Af disse er Oxens, Kamelens, Dromedarens og Hestens Stamart ganske ubekjendt som vild, og Kattens, Svinets, Faarets og Gedens Nedstamning fra de vilde Dyrearter, der bære deres Navn (Vildkatten, Vildsvinet, Argalisaaret og Bezoargeden), mere eller mindre tvivlsom; at Hunden nedstammer fra Schakalen, synes at have meget for sig, skjønt man ogsaa har paavist vilde og halvvilde Arter af Hundeslægten, der slutte sig nøje til visse Racer af Hushunde, f. Ex. Dingohunden i Australien, Prairiehunden i Nordamerika; af de fleste andre Husdyr tror man derimod at kjende baade den tamme og den vilde Form, skjønt Identiteten (f. Ex. mellem Tam-Æslet og Vild-Æslet) ikke altid er bevist eller kan bevises. De tamme Dyrs Historie hører derfor til de dunklere Afsnit af Naturhistorien.

Tammerfōrs, Stad i Finland, Gouv. Åbo-Bjørneborg, ved Næsi-Søen, 20 M. n. til ø. for Åbo. 16,700 I. (1886). Lærredsvæverier, Papir- og Uldfabriker. Handel med Hør.

Tamperdage (tysk Quatember, af lat. quatuor tempora), fire i den katholske Kirke hævdede Fastedage ved Begyndelsen af hvert (kirkeligt) Fjerdingaar, i Danmark Onsdag efter Askeonsdag, efter Pinsedag, efter Korsets Ophøjelse og St. Luciæ Dag. Paa disse Dage holdtes de kirkelige Domstole i Ægteskabssager; Domstolene vare oprindelig Capitlerne, men efter Souveræneteten i hvert Stift Stiftamtmanden med Biskoppen og nogle gejstlige Medlemmer. Disse Retter kaldtes **Tamperretter**. Udtrykket forekommer jævnlig i Holbergs Komedier.

Tampico de Tamaulipas [muli], Stad i den mexicanske Republik i Amerika, Staten Tamaulipas, 45 M. n. n. ø. for Mexico, n. for Floden Tampicos Udløb i den mexicanske Havbugt, med 10,000 I., Havn og livlig Handel og Skibsfart. Anlagt 1824 i Nærheden af et ældre Tampico s. for Flodmundingen, hvis Beliggenhed var meget usund.

Tamponnement, fr. [mång], i Chirurgien Udfyldning af en naturlig eller kunstig Hulhed i Legemet ved Charpi, Vat, antiseptisk Gaze osv. for at standse en Blødning fra dens Vægge eller fremkalde en Irritation af disse. **Tamponnēre**, udføre et T.

Tamtam, s. **Gong**.

Tamūler ell. **Tamil**, det mest udbredte og civiliserede Folk af den dravidiske (s. d. A.) Stamme, bo paa Sydøstsiden af Forindien, omtrent fra Palical ($13\frac{1}{2}°$ n. Br.) forbi Cap Comorin til Trivanderam; til T. hører ogsaa Arbejderbefolkningen paa det nordlige og nordvestlige Ceylon samt de saakaldte Kalingas (Klings) i Østæderne i Bagindien og paa de malayiske Øer. T. have en rig Literatur, som er opstaaet under indisk Paavirkning i Aarhundrederne f. Chr.; de havde allerede den Gang et stort Rige med et tamulisk Akademi i Madura.

Tana, en Elv i Norge, som paa en lang Strækning danner Grænsen imellem norsk Finmarken og Finland, optager fra V. Bifloden Karasjokka, er for en stor Del sejlbar for Baade og bekjendt for sin Rigdom paa Lax. Den er med Hensyn til gjennemsnitlig Vandføring rimeligvis Norges næststørste Flod og falder efter et 37 M. (280 Kilom.) langt Løb ud i **Tana Fjord**, den østligste af de store Fjorde, som fra Ishavet skære mod S. ind i Finmarken. Efter denne Elv kaldes et af de Fogderier, hvori nu Øst-Finmarken er delt, **Tanen**, som 1875 havde henimod 5,000 I., hvoraf omtr. Halvdelen Lapper.

Tănagra, i Oldtiden en Stad i Bøotien, der hørte med til det under Thebens Forsæde staaende bøotiske Forbund af 10 Stæder. Her stod 457 f. Chr. flere blodige Slag mellem Athenerne og Bøoterne, understøttede af Spartanerne, som endte med, at Athen fik Overmagten i Bøotien. Ved de 1873 paabegyndte Udgravninger paa en Gravplads (Nekropolis) ved T. fandtes i Gravene en Mængde i Regelen malede Smaafigurer af Terracotta (**Tanagrafigurer**), som i Skjønhed og kunstnerisk Opfattelse langt overgik, hvad man hidtil havde set af lign. Art; de antages at skrive sig fra omtr. det 3dje Aarh. f. Chr. Exemplarer deraf findes i talrige Samlinger (hos os i Glyptotheket paa Ny Carlsberg).

Tănagra, Slægt af amerikanske, især brasilianske Spurvefugle, uden smuk Sangstemme, men med pragtfulde Farver (Sort og Hvidt med Blaat, Grønt og Rødt) hos Hannerne, hvorimod Hunnerne have en mere beskeden Dragt. De leve selskabelig og anrette ofte megen Skade i Frugthaverne, da de fortrinsvis leve af bløde, saftige, søde og melede Frugter; dog leve nogle af dem ogsaa af Insekter og tørre Frø.

Tănaïs, Oldtidens Navn for Floden Don.

Tananārivo, Hovedstaden i Hovaernes Rige paa Øen Madagaskar, under 21° s. Br. og 64° 45′ ø. L., ligger inde i Landet og skal have c. 80,000 I. Dronningens Residenspalads er højtliggende og bygget i europæisk Stil. For øvrigt er Staden egentlig kun en Samling af Landsbyer.

Tancred, Greve af Lecce, var en uægte Brodersøn af Kejser Henrik VI.s Gemalinde Constantia. Da den sidste ægte normanniske Konge af Sicilien og Neapel, Vilhelm II, var død 1189, blev T. udraabt til Konge af den normanniske Adel, kronet 1190 i Palermo og hævdede indtil sin Død 1194 sin Kongeværdighed mod Henrik VI; hans Enke og hans unge Søn Vilhelm bleve førte til Tyskland af Henrik VI.

Tancred af Hauteville [aahtvīl] levede i den første Halvdel af det 11te Aarh. paa Borgen Hauteville nær ved Cotentin i Normandiet og var i sine 2 Ægteskaber Fader til 12 tapre Sønner, af hvilke de 10 i forskjellige Afdelinger fra 1035 af udvandrede til Syditalien og erobrede dette Land og Sicilien. De 2 mest bekjendte af disse Sønner ere Robert Guiscard og Roger (s. **Neapels** og **Siciliens Hist.**). — **T. af Brindisi**, en af de berømteste Deltagere i det

første Korstog, Søn af Markgrev Odo d. gode og T. af Hautevilles Datter Emma, f. 1078, d. 1112 i Antiochia, deltog 1096 med sin Fætter Bohemund af Tarent i det første Korstog. T. viste sig stedse som en af Korstogets ypperste Helte: paa Marchen anførte han i Regelen Fortropperne, i Slaget ved Dorylæon frelste han ved sin Tapperhed Korshæren og var ved Stormen paa Jerusalem den første, der besteg Muren, men reddede af Menneskekjærlighed under de følgende Myrderier flere Tusende Fjenders Liv. Siden sejrede han ved Askalon over Sultanen af Ægypten og fik til Belønning herfor Tiberias og Fyrstendømmet Galilæa. Efter Gotfred af Bouillons Død søgte T. at faa Bohemund valgt til Konge, men Valget faldt paa T.s gamle Fjende, Gotfreds Broder Balduin, der nu forsulgte T., men uden at udrette noget mod ham. Under Bohemunds Fangenskab hos Saracenerne forsvarede T. tappert hans Fyrstendømme Antiochia. Tasso har forherliget T. i sit Digt „Det befriede Jerusalem."

Tand, de haarde Redskaber, hvormed Mundhulen er udrustet hos Mennesket og de fleste Hvirveldyr, med Undtagelse af Fuglene og enkelte Pattedyr, Fiske, Krybdyr og Padder, og som tjene til Fødens mechaniske Sønderdeling, undertiden ogsaa som Angrebs- eller Forsvarsvaaben. T. ere hos Mennesket og Pattedyrene befæstede i egne **Tandgruber** i Kjævebenene, smaa Huler, hvis Form nøjagtig svarer til den deri optagne, smalleste Del af T., T.s Rod, som tilspidser sig nedad til og i Spidsen har en fin Aabning, hvorigjennem T.s Blodkar og Nerver trænge ind. Den Del af Kjævebenene, der vender imod Mundhulen, er beklædt af en af Benhinden og Mundens Slimhinde dannet Masse, **Tandkjødet**, og dette omslutter den til Roden nærmest grænsende Del af T., T.s Hals, der danner Overgangen til dens bredeste, frie Del, Kronen. Tænderne ere stillede i modsvarende Rækker i begge Kjæver, saaledes at Kronerne ved Kjævernes Bevægelse komme i Berøring med hinanden. T. bestaa af en egen, haard, kalkholdig Masse, **Tandsubstans**, Dentin, der udvendig paa Kronen er beklædt med en endnu haardere Masse, **Tandemail**, og paa Roden og Halsen med virkelig Bensubstans, **Tandkit**, Cement; midt i T. findes en Hule, **Tandhulen**, udfyldt af en blød, kar- og nerverig Masse, **Tandkimen** (Pulpa), fra hvilken T.s Ernæring og Vært udgaar. Det voxne Menneske har 32 Tænder, 16 i hver Kjæve; de 4 forreste (og midterste), Fortænderne, Skæretænderne, have mejselformede, skarpe Kroner for at kunne afbide Føden; uden for og bag ved disse findes paa hver Side en Hjørnetand, Øjentand, der har en kegleformet Krone, hos Mennesket kun lidet udviklet, stærkere hos mange Pattedyr, der bruge dem til at gribe og fastholde Byttet med, og bag ved denne igjen paa hver Side 5 Kindtænder med flade og brede Kroner, imellem hvilke Føden knuses; de 3 bageste (ægte) Kindtænder ere større end de 2 forreste (uægte) og have flere Rødder. Barnet har kun 20 T. (8 Skære-, 4 Hjørne- og 8 Kindtænder), de saakaldte Mælketænder, der begynde at dannes i 5te Fostermaaned og bryde frem fra 8de—10de Maaned efter Fødslen til Slutningen af 2det Aar, **Tandfrembrudet**, Dentitionen, de forreste først og allerførst de 2 midterste Skæretænder i Underkjæven. Fra 7de til 18de Aar omskiftes Mælketænderne med de blivende Tænder, **Tandskiftet**, først de forreste store Kindtænder, derpaa de øvrige T. i samme Orden som ved Tandfrembrudet; den bageste store Kindtand, Visdomstanden, kommer først frem ved det 20de Aar. T. have hos Pattedyrene i Almindel. stor Betydning for Fødens Bearbejdelse og afspejle derfor i de Modificationer, som Tandsystemet underkastes hos forskjellige Arter og Slægter, særdeles godt Dyrets Levemaade; af nogle faa T. kan man i Almindel. slutte sig til, hvor det forresten ubekjendte (f. Ex. uddøde) Dyr, som man har for sig, hører hen i Systemet. De have derfor en stor Betydning for Systematiken og Dyrebeskrivelsen. Ligesom hos Mennesket skjelnes mellem For-, Hjørne-, ægte og uægte Kindtænder; Hjørnetanden er den i Overkjævebenet, der sidder tæt op til Mellemkjævebenet, og i Underkjæven den tilsvarende, der griber ind tæt foran den, naar Munden lukkes; det typiske Tal af T. er 3 Fortænder, 1 Hjørnetand, 4 uægte og 3 ægte Kindtænder i hver Kjævefide; men mange have færre, saa flere, f. Ex. visse Delfiner og Bæltedyr, der have et stort Antal af smaa, ensdannede T. I Almindelighed bruges Fortænderne til at afbide, Hjørnetænderne til at afrive eller fastholde og Kindtænderne til at tygge og knuse Føden med. Fortænderne have ofte en lignende Mejselform som hos Mennesket; særegne Former have de hos Galeopitheken (kamformede), Gnaverne (prismatiske, rodaabne), hos Hesten (foldede); hos Drøvtyggerne mangle de i Overmunden, hos Gumlerne i Almindel. i begge Kjæver; hos Elefanten ere de indskrænkede til de 2 Stødtænder i Overmunden. Hjørnetænderne ere i Regelen kegledannede, krumme, ofte mere udviklede hos Hannen; Stødtænder (meget store, med aaben Rod, som blive ved at voxe under hele Livet eller indtil Dyret bliver meget gammelt) kaldes de hos Hvalros, Svin, Flodhest, Narhval; Hjørnetænder mangle aldeles hos Gnaverne, de fleste Gumlere, Elefant og Næsehorn osv. Af Kindtænder udpeger man især 4 Former: de brede, spidstakkede hos Pattedyr, der leve af Insekter og andre Smaadyr; de brede, knudbrede hos dem, der leve af Frugter, Rodknolder o. desl. (Aber, Rotter); de smalle, sammentrykte, savtakkede hos Rovdyr; de brede, foldede, hvor Emailfolderne ved Slidet af T. komme til Syne paa Tyggefladen og bidrage til at male den seje Plantesøde (især Græs) (Baver, Hest, Drøvtyggere); sammensatte kaldes de, naar Foldningen er saa dyb, at det ser ud, som om T. var sammensat af flere i en Række stillede Plader, forbundne ved Tandkit (Elefantens, Flodsvinets). Kindtænder af en særegen simpel Bygning (Dentin alene) forekomme hos Gumlerne, lutter kegledannede T. hos Delfinerne. Aldeles tandløse ere Bardehvaler, Myresluger, Skældyr, Myrepindsvin og Næbdyret, næsten tandløse adskillige Hvaler, f. Ex.

Døgling, Narhval, Hvidfisk; en meget reduceret Tandbevæbning besidde f. Ex. Proteles (Dværghyænen) og de fleste Gumlere, som have Tænder. Et Tandskifte finder Sted hos alle Pattedyr, der have Tænder, med Undtagelse af Tandhvalerne, hos nogle dog allerede inden Fødslen (f. Ex. Sælerne), hos andre er det indskrænket til en enkelt eller nogle faa Tænder (Pungdyrene). De nulevende Fugle, Skildpadderne og visse Padder (Tudser, Pipa) mangle aldeles T.; de øvrige Krybdyr og Padder have derimod T., foruden paa Kjævebenene ogsaa undertiden paa Ganen, oftest smaa og af en simpel Form, spidse, kegledannede, i enkelt Række, blot bestemte til at fastholde Føden, ikke til at tygge den; af Nutidens Krybdyr have kun Krokodilerne indkilede T.; randtakkede T. forekomme hos visse Øgler, runde Knusetænder hos andre, Gifttænder hos Giftslangerne (f. d. A.). Fiskenes T. have ogsaa i Regelen en simpel Kegleform (Undtagelser ere f. Ex. de tykke Knusetænder hos Søulven og Sparoiderne, de foldede Svælgtænder hos visse Karpefiske, de mejseldannede, randtakkede Kjævetænder hos visse Flyndere og Sparoider), men ere som oftest til Stede i langt større Antal og anbragte, uden den Regelmæssighed og Orden som hos de højere Hvirveldyr, i flere Rækker, saa at de danne hele Bælter, ikke blot paa Kjævebenene, men ogsaa paa Ganebenene, Plovskærbenet, Tungen, Gjællebuerne og fremfor alt paa Svælgknoglerne; kun sjælden ere de indkilede i Tandhuler, i Regelen blot fæstede til Huden eller til Knoglernes Overflade; et periodisk Tandskifte finder kun sjældnere Sted og gjentages i saa Fald oftere i Dyrets Liv; Regelen er, at altsom T. afslides, stødes de af og erstattes ved nye, der udvikles efterhaanden og stadig. Ejendommelige Former af T. findes, foruden hos de allerede nævnte, hos Hajer og Rokker (f. d. A.); hos Pindsvine- og Papegøjefiskene og Chimærerne ere de sammenvoxede til stærke Tandmasser eller Tandplader (virkelige „sammensatte" T.). Tandløs er f. Ex. Støren; Karperne ere det med Undtagelse af, at de besidde nedre Svælgtænder. Hos Leddyr og Orme kan der ikke tales om T., men vel om Kjæver (f. Ex. Iglernes), der gjøre en lignende Nytte; derimod forekomme 5 virkelige T. hos Søborrerne og lignende Dannelser i større Antal hos Slangestjærnerne; hvad man hos de højere Bløddyr (Snegle og Blæksprutter) kalder T. er tandagtige Udvillinger af „Tungens" Chitinbeklædning, hvilke rigtignok i Form, Function og systematisk Betydning ret vel kunne sammenlignes med de højere Dyrs T. **Tandbyld**, en forbulnende Betændelse i Tandkjødet omkring en syg Tandrod, efterfølges ofte af en **Tandfistel**, en snæver Gang igjennem Tandkjødet, hvorigjennem Materie udflyder. **Tandlæge**, en Person, der kun giver sig af med Behandlingen af Tændernes Sygdomme samt forfærdiger og indsætter kunstige Tænder. Retten til at praktisere som T. erhverves i Danmark ved en egen **Tandlægeexamen**, der afholdes ved den 1888 oprettede **Tandlægeskole** i Kjøbenhavn, som ogsaa i et toaarigt Cursus meddeler den til Examen nødvendige Vejledning i theoretisk og klinisk Henseende. Betingelsen for Adgang er, at vedk. har underkastet sig almind. Forberedelsesexamen. **Tandpine**, en fra Tænderne udgaaende Smerte, kan være enten af rent nervøs eller rheumatisk Natur, medens Tanden er uskadt, eller have sin Grund i Sygdomme i Tanden (navnlig Benedder, der frembringer „hule" eller „ormstukne" Tænder) eller dens Omgivelse (især Betændelse i Tandgrubens Benhindebeklædning, hvorved Tanden skydes lidt ud af denne og bliver „lang").

Tandem, let, tohjulet Vogn, forspændt med flere Heste, hvoraf den ene gaar foran den anden. T. kaldes ogsaa de Løbemaskiner, hvor flere Personer sidde foran hinanden paa samme Maskine.

Tandhjul bruges til at overføre en rundtgaaende Bevægelse fra en Axel til en anden Axel. Det bruges altid parvis, idet hver af de 2 Axler bærer et T., d. v. f. et Hjul, der paa hele Omkredsen er besat med en Række ens og hensigtsmæssig dannede Fremspring, Tænder, der virke ved, at Tænderne paa det ene Hjul gribe ind i Mellemrummene mellem det andet Hjuls Tænder. Efter Retningen, hvori Tænderne staa, skjelnes der mellem Stjærnehjul eller cylindriske Hjul, hvor Tænderne staa ud som forlængede Radier, og Keglehjul eller koniske Hjul, hvor de staa ud fra en Keglefl̈ade. Andre Former forekomme sjældnere. T. bruges lige fra meget store Dimensioner i forskjelligt Slags Maskineri og ned til de ganske smaa Dimensioner, hvori de findes i Lommeure. Det mindste af 2 indgribende T. kaldes Drev (f. d. A.), navnlig naar det kun har et ringe Antal Tænder. Materialet er for store T.s Vedkommende oftest Støbejærn (undertiden ere de støbte af Staal), i mange Tilfælde gjøres dog Tænderne i det ene Hjul af Træ for at undgaa de skarpe Stød og den Larm, som fremkommer, naar Jærntænder, der ikke ere aldeles nøjagtige og correcte i Formen, indgribe i hinanden. Til store Urværker, saasom til Taarnure, bruges T., som ere støbte af Messing eller Bronze, ellers ere Hjulene i Ure udarbejdede af valsede Messingplader, Drevene af Drevstaal (f. Drev). Tændernes rette Form er af stor Betydning for en regelmæssig Gang; kun ved større simplere Hjul blive Tænderne støbte færdige, ellers blive de efterarbejdede. Dette Arbejde, Bælsningen, hvor det gjælder om at skaffe baade den nøjagtige Inddeling og den rette Form til Veje, kan ske ved Filing paa fri Haand efter at Formen er ridset af paa Hjulet, men hvor der fordres større Nøjagtighed, haves særegne, ofte meget kostbare Maskiner, der kunne ligne Delemaskiner (f. d. A.), men adskille sig derfra ved i Stedet for Ridseapparatet at have et Fræseapparat til Bearbejdning af Tænderne. Til forskjellige, i Ure forekommende, særegne Hjul (Stighjul, Cylinderhjul o. fl.) kan Indretningen blive meget sammensat. En **Tandstang** er en retlinjet Stang, langs hvilken er anbragt en Tandrække ligesom ellers paa Hjulenes krumme Omkreds. Den kan indgribe i et Drev og enten modtage Bevægelsen fra dette eller overføre sin Bevægelse dertil. **Tandhjulsbane**, f. Jærnbane.

Tandhval, d. s. s. Delfin.

Tandhøvl, en Høvl, hvis lodret stillede Jærn faar en tandet Æg ved Længderifler paa Forsiden (Tandjærn). En T. bruges ved Afretning af større Metalflader paa fri Haand, hyppigere dog af Snedkere til at behandle især masret Træ og Finerer, hvor en almindelig Høvl let vilde rive Træet op og ødelægge Arbejdsstykket. Desuden binder Lim bedre paa den fint riflede, ru Flade, som frembringes, end paa en ganske glat Flade, navnlig naar det er haarde og faste Træsorter, der skulle limes.

Tandil, Stad i den sydamerikanske Republik Argentina, Staten Buenos Ayres, 40 M. s. til v. for Buenos Ayres, i Baneforbindelse med denne By og ved den nordøstlige Skraaning af den lave Tandilkjæde. 6,000 J., hvoraf omtr. $\frac{1}{5}$ Danske. Agerbrug og Kvægavl.

Tandkarper (Cyprinodon), en fornemmelig i de varmere Jordbælter og især i Amerika hjemmehørende Familie af smaa, levende Unger fødende Ferskvands- og Brakvandsfiske, der staa Karpefiskene nær, men afvige fra dem ved, at Kjæverne ere forsynede med Tænder.

Tandkysten, s. Guinea.

Tandlyd, s. Medlyd.

Tândschor ell. Tanjore, Stad i det engelske Præsidentskab Madras i Forindien, 88 M. s. til v. for Madras ved en Arm af Floden Caveri, med 54,700 J. (1881). Her er 2 Forter, af hvilke det ene indeholder den forhenværende Fyrste af T.s Residensslot og det andet et mærkeligt, pyramideformet Tempel. Brahmanskole, luth. Missionsstation. Betydelig Industri i Silke- og Bomuldsstoffer. Fyrstend. T. var 1678—1799 et uafhængigt Rige, som i sidstnævnte Aar blev inddraget under engelsk Højhed og 1855, da den sidste Fyrste døde uden mandlige Arvinger, som umiddelbart Gebet indlemmet i Præsidentskabet Madras.

Tang. Man har mange Haande T., saasom Bid-T. til at dele, Bøje-T. til at forene Traad, Knib-T. til at trække Søm ud med, Smedde-T. til at holde Jærn, der smeddes, Korn-T. til at fatte meget smaa Gjenstande med, Haand-T., Stød-T., Slæbe-T. til at trække Metaltraad (s. d. A.), o. fl. Med faa Undtagelser gaar Anvendelsen ud paa at fastholde Gjenstande ved at trykke paa to ved en Bolt indbyrdes forbundne, toarmede Vægtstænger, hvis længere Arme, Grenene, skulle paavirkes af Haanden og faa en dertil bekvem Form, medens de kortere Arme, Kjæverne, næsten altid ere af Staal og skærpede paa Indersiden. Paa en Høvlebænk kalder man ligeledes T. et Sted, hvor en Indspænding finder Sted; man har der sædvanligst baade en Fortang og en Bagtang af forskjellig Indretning. I deres Virkningsmaade ere de dog snarere at sammenligne med Parallelskruestikker end med Tænger. I et Tømmerværk er T. et Stykke Tømmer, der griber over et andet i den Hensigt at holde det i dets Leje. Spunsvægge rammes f. Ex. gjærne mellem T. (eller Tvingere), d. e. mellem to parallelt løbende og vandret liggende Stykker Tømmer, der ere kæmmede eller skrammede over nedrammede Pæle. T. i Chirurgien er et til at fatte og udtrække eller afrive forskjellige Dele bestemt Instrument, som efter sin særlige Bestemmelse har en noget forskjellig Construction og ofte sit eget Navn (Fødsels-T., Kugle-T., Polyp-T., Sten-T., Tand-T. osv.). Tangforløsning, Fødslens Tilendebringelse ved Hjælp af Fødselstangen i Tilfælde, hvor enten Mangel paa tilstrækkelig kraftige Veer eller en usædvanlig Modstand for Fosterets Passage gjennem Bækkenet (Bækkenforsnævring) forhindrer dens Fuldendelse paa naturlig Maade. Fødselstangen bestaar af 2 løse Arme, der hver for sig føres op igjennem Fødselsvejen, saaledes at deres gribende Del kommer til at omslutte den forliggende Del af Fosteret (oftest Hovedet); efter at Armene ere forenede ved en simpel Mechanisme, fremtrækkes Fosteret ved kraftige Trækninger i Tangens Haandtag.

Tang, Tangarter, s. Alger.

Tanganjika, Arabernes Udschidschi, en af de store Søer i det indre Afrika, mellem 3° og 8° s. Br. og under 47—49° ø. L., er over 90 M. lang og indtil 12 M. bred og ligger 2,600 F. over Havet. Flademaalet anslaas til 670 □ M. Den er rig paa Fisk, Krokodiller og Flodheste. Den har flere betydelige Tilløb, navnlig Mulagarasi, og har gjennem Lukuga Afløb mod V. til Lualaba-Congo. — T. blev opdaget 1858 af Burton og Speke, men først nøjere undersøgt af Livingstone, Cameron og Stanley, hvilken sidste 1876 helt omsejlede den; den danner fra 1885 Grænsen mellem Congostaten og det under tysk Højhed staaende Land.

Tange Aa, s. Guden Aa.

Tangen, s. Drammen.

Tângens, s. Trigonometri. Tangensboussole, først construeret af Pouillet, er et Instrument, ved hvilket man maaler den elektriske Strøms Styrke. T. bestaar af en lodret, circulær Kobberring, i hvis Centrum der er Hvilepunkt for en kort Magnetnaal, som kan dreje sig i den vandrette Plan hen over en inddelt Skive; Naalen er i Regelen forsynet med en lang Kobber- eller Glasviser, saa at man kan have en stor Skive og dog aflæse Naalens Stilling til Skivens Inddelinger. Naar Instrumentet skal bruges, opstilles det først saaledes, at Kobberringen befinder sig i den magnetiske Meridianplan (Magnetnaalen er altsaa da i Ringens Plan); sendes en Strøm da igjennem Kobberringen — denne har en Afbrydelse for neden, og her ledes Strømmen ind og ud —, vil Naalen gjøre et Udslag til Siden, og det desto større, jo stærkere Strømmen er; Strømstyrken staar i ligefremt Forhold til Tangens af Udslaget. Dette gjælder dog kun med tilstrækkelig Nøjagtighed, naar Naalens Længde højst er $\frac{1}{6}$ af Ringens Radius, og naar Udslaget ikke overskrider 45°. Gaugain har ændret Pouillets T. saaledes, at den nys nævnte Lov om Strømstyrkens Afhængighed af Udslaget altid gjælder næsten nøjagtig. Sinusboussolen har samme Anvendelse som T. og benyttes navnlig til Maaling af svage Strømme. Den ligner T., og Fremgangsmaaden under Forsøget er i Begyndelsen som ved denne; men naar Naalen har gjort Udslaget, bryder man sig ikke om dettes Størrelse, men drejer Kobberringen om dens lodrette Diameter i samme Retning, som Naalen

gjorde Udslag, og vedbliver med denne Drejning, indtil Ringen har naaet Naalen, d. v. s. denne befinder sig atter i Ringens Plan. Strømmens Styrke er da proportional med Sinus til den Vinkel, man har drejet Ringplanen, og for at kunne aflæse denne Vinkel er der til Instrumentets Fodstykke befæstet en vandret, inddelt Kreds, ved hvilken Ringens Stilling kan bestemmes.

Tangĕnt, en ret Linje, som berører en Curve; Berøringen kan tænkes opstaaet af en Skæring, hvorved to (ell. flere) Skæringspunkter ere faldne sammen til ēt (Røringspunktet). T. til en Cirkel er vinkelret paa Radius til Røringspunktet; T. til en Ellipse halverer en af Vinklerne mellem Brændstraalerne til Røringspunktet, osv. Betegnelsen T. bruges i den analytiske Geometri om det Stykke af T. til en Curve, der ligger imellem Røringspunktet og Abscisseaxen. I Mus. bruges T. ofte i Stedet for Taste, men oprindelig betegnede det kun den Del af Clavermechaniken, som anslog Strængen (s. Claver). **Tangentplan** til en krum Flade er en Plan, som berører Fladen; Berøringen finder i Almindel. Sted i et Punkt, undertiden dog, som ved en Cylinder- eller Keglesflade, i en ret Linje, i visse Tilfælde endog i en krum Linje. **Tangentiālkraft.** Naar et Legeme bevæger sig i en krum Bane, er Aarsagen dertil den, at der i ethvert Punkt af Banen virker paa Legemet en Kraft, som ikke falder sammen med Bevægelsesretningen. Denne Kraft kan opløses i to Composanter: ēn, nemlig T., i Tangentens Retning, en anden, nemlig Normal- eller Centripetalkraften, vinkelret paa Tangenten; af disse vil T. kun faa Indflydelse paa Hastigheden i Banen. Dersom den virkende Kraft stadig er vinkelret paa Banen, bliver T. Nul; Bevægelsen i den krumme Bane er da jævn, og hele Kraften anvendes til at krumme Banen. **Tangentvinkel,** en Vinkel, j vis Ben ere Tangenter til en Cirkel; den er Supplementvinkel til den Centrivinkel, der staar paa den mindste, mellem Røringspunkterne liggende Bue.

Tanger [tāndscher], Stad i Marokko i det nordvestlige Afrika, ved Atlanterhavet og Indløbet til Gibraltarstrædet, med 20,000 I., hvoraf 6,000 Jøder. T. er Marokkos vigtigste Søhandelsstad og Sædet for de europæiske Generalconsuler. Daglig Dampskibsforbindelse med Gibraltar og regelmæssig med Cadiz, Oran og Mogador.

Tangermünde, Stad i den preussiske Prov. Sachsen, ved Elben, som her optager Tanger, 7 M. n. til ø. for Magdeburg, med 5,900 I., gammelt Slot og Raadhus, Roesukkerfabrik, Oljemøller, Flodskibsfart og Kornhandel, var Residens for de første Kurfyrster af Huset Zollern.

Tangloppper, s. Amphipoder.

Tanglus (Idothea), Slægt af isopode Ringkrebs (s. Isopoder) med langstrakt Legemsform og Krogben, ved Hjælp af hvilke de holde sig fast til Tangen; det sidste Halefodpar danner ligesom et Par Døre, der kunne lukkes i for de andre, som Gjæller virkende Halefødder. Flere Arter findes i de nordiske Have, f. Ex. I. entomon i Østersøen, de svenske Indsøer og Ishavet og den kæmpemæssige I. sabini i Polarhavet ved Grønland.

Tangnaal, d. s. s. Naalefisk.

Tangsnarre, norsk **Tangstikling** (Spinachia vulgaris), en lille (7—8″), ved Nordeuropas Kyster mellem Tangen almindelig Fisk af Hundestejlefamilien, har en langstrakt, halvt panserklædt, kantet Krop, et forlænget Hoved med lille Gab og en Række frie Pigge foran den egentlige Rygfinne. Den er mindre sejlivet og mindre livlig i sine Bevægelser end de ægte Hundestejler, indretter ligesom disse en Rede for sine Æg og lever af smaa Krebsdyr.

Tangspræl (Gunellus), Slægt af Aalekvabbernes Familie, med lille Hoved og Gab, baanddannet Krop, lang, lav Rygfinne, støttet af stive og skarpe Straaler og ligesom Gatfinnen stødende op til Halefinnen; Bugfinnerne ere aldeles rudimentære, Skællene overmaade smaa, Huden slimet. Den alm. T. eller Tejstefisk, brunspættet med en Række sorte Pletter langs hen ad Ryggen paa hver Side, 8—9″ lang, lever nær ved Landet paa ringe Dybde under Stene og mellem Tangbuske, hvor den ofte i Ebbetiden bliver liggende paa det tørre, under en Sten, en tom Skal, en Tangbusk osv. Den lever af de ved selve Kysten i Tangen levende Tangloppper og Tanglus, men efterstræbes selv af Ulke, samt af Tejster og andre Vandfugle.

Tangūt ell. **Sifan** er et Alpeland i det nordøstligste Hjørne af Tibet, omkring Søen Kuku-Noor i det indre Asien.

Tanhäuser (Tanhuser), Ridderen i det tyske Folkesagn, som paa sine Rejser naar Venus's Bjærg (Hörselberg i Thüringen), hvor han bliver indladt og lever i Fryd og Nydelse. Ramt af Samvittigheden befries han ved Bøn til Jomfru Marie og rejser som Pilegrim til Rom for at søge Bod hos Paven, der betyder ham, at før den Stok, som han (Paven) holder i Haanden, grønnes, kan han ikke erholde Guds Naade. Da vender T. fortvivlet tilbage til Venusbjærget. Men Tredjedagen efter ser Paven Grønt paa Stokken og sender Bud ud over Alverden uden at kunne finde T. Folkesangen om T. var udbredt over hele Tyskland (s. Uhlands „Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder“, 1845), især i Reformationstiden, og Sagnet kan forfølges tilbage til det 14de Aarh. Tieck, Heine o. fl. have behandlet Stoffet poetisk, Richard Wagner har brugt det til sin bekjendte Opera. Identisk med Sagnets T. er efter al Sandsynlighed en salzburgisk Ridder af samme Navn i det 13de Aarh., af hvem der haves bevaret en Række burlesk-humoristiske, til Dels parodierende Minnesange (aftrykte i 2den Del af v. d. Hagens „Minnesinger“), i hvilke Forfatteren skildrer sit omflakkende, til sanselige Nydelser hengivne Liv og ogsaa lejlighedsvis fremstiller sig selv som den bodfærdige Synder.

Tanis, nu San, en By i det nordøstlige Ægypten, hvor man i den senere Tid har udgravet mærkelige Monumenter, navnlig Sphinxkolosser fra Hyksoskongernes Tid.

Tanjore, s. Tandschor.

Tankelæsning bestaar i, at en Person retter hele sin Opmærksomhed paa en i Forvejen bestemt Handling, som Tankelæseren skal udføre.

Begge Personer befinde sig i directe legemlig Berøring (for det meste med Hænderne), og saa udfører Tankelæseren i saare mange Tilfælde virkelig den bestemte Handling (f. Ex. finde en Gjenstand, bære den et eller andet Sted hen o. lign.). T. maa forklares som Følge af uvilkaarlige og for det meste ogsaa ubevidste Bevægelser af den førende. Jo mere denne ene og alene henvender sin Opmærksomhed paa det forestukne Maal og med en vis Spænding og Ophidselse imødeser Udførelsen af det tænkte Problem, desto mere vil han uvilkaarlig virke bifaldende med ved alt, hvad der passer til denne Udførelse, og modarbejde det, der gaar den imod. Tankelæseren tør paa sin Side ikke combinere og tænke, men maa udelukkende føle og blindt hen lade sig lede af denne Følelse. Bortset fra store individuelle Forskjelligheder i Finheden af Følelsen, er der ingen Tvivl om, at denne endnu kan forhøjes meget væsentlig ved stadig Øvelse.

Tann, Ludvig S., Friherre v. der, tysk General, f. 18 Juni 1815 i Darmstadt, Søn af en bayersk Officer, blev 1833 bayersk Artillerilieutenant, 1840 ansat i Generalstaben og 1844 Adjudant hos Kronprins Maximilian, samt Major. 1848 gik han frivillig med i Krigen mod Danmark, førte en Friskare og ledede bl. a. Overfaldet ved Hoptrup; 1849 var han Stabschef ved en Division af Rigshæren i Sundeved og 1850 hos Insurgenternes Overgeneral Willisen, men viste ingen særlig Dygtighed i denne Stilling. I Nov. s. A. blev han paa ny Adjudant hos Kong Maximilian II, steg 1860 til Generallieutenant og var 1866 Stabschef hos Prins Carl under Krigen med Preussen, men høstede ingen Laurbær og blev endog beskyldt for at have ladet Hannoveranerne i Stikken. 1870 førte han derimod med Dygtighed en Division i Slagene ved Wörth og Sedan, havde væsentlig Del i Sejren ved Orléans 11 Oct. og ledede med Dygtighed Tilbagetoget efter Kampen ved Coulmiers, samt deltog i Beg. af Dec. i den nye Fremrykning imod Orléans. Efter Freden fik han Commando i München indtil 1875, samt Del i Dotationerne. D. 26 Apr. 1881.

Tanna, Thanah, Stad i det engelske Præsidentskab Bombay i Forindien, paa Østsiden af den n. for Bombay liggende Ø Salsette, med 14,500 I., hvoriblandt mange Christne. Missionsstation og Skole. I Nærheden findes de mærkelige Huler ved Kennery, der danne ligesom en underjordisk Stad med Boliger, som ere indhuggede i Klippen, ofte flere Etager høje.

Tannahill, Rob., skotsk Digter, f. 1774 i Paisley, lærte sin Families Haandværk, Væveriet, men digtede tidlig Sange i det skotske Idiom; en Ven af ham satte dem i Musik, hvorved de vandt stor Popularitet. 1807 udkom et lille Bind »Poems and Songs«, men en Boghandlers Afslag paa at overtage 2det Oplag af dem gjorde T. saa fortvivlet, at han i Vanvid tog Livet af sig 1810. Hans Digte udmærke sig navnlig ved en dyb Naturfølelse.

Tannenberg, Landsby i den preussiske Prov. Østpreussen, bekjendt af Slaget 15 Juli 1410, hvor den jagellonske Kongefamilies Stamfader, Wladislaw II, tilføjede den tyske Ridderordens Stormester Ulrich v. Jungingen et stort Nederlag.

Tannin, d. s. s. Egegarvesyre, s. Garvesyre.

Tanschui, chinesisk Stad i den nordlige Del af Formosa, ved Floden T., med 90,000 I. og en god Havn, der er aaben for den fremmede Skibsfart.

Tanta, Stad i Nildeltaet i Ægypten, 12 M. n. til v. for Kairo, med 34,000 I., en prægtig Moské, hvortil der gjøres talrige Valfarter, og to betydelige Markeder; i Aug. skal der endog være samlet ½ Mill. Mennesker i Byen.

Tantāl, Ta, et sjældent Metal, der forekommer som Tantalsyre, Ta_2O_5, sædvanlig sammen med Niobsyre (s. Niobium) i Tantalit, Columbit o. fl. sjældne Mineraler, i Almindel. som Jærn- og Mangansalte. T. blev opdaget 1801 af Hatchett i en Columbit fra Massachusetts; han kaldte det Columbium; 1802 opdagede Ekeberg i svenske og finske Tantaliter o. lign. Mineraler et lignende Metal, som han kaldte Tantal. Wollaston troede 1809 at bevise, at begge disse Metaller vare identiske. Først langt senere (1844) opdagede H. Rose T.s stadige Ledsager Niobium, men først fra 1864 viste Blomstrand og Marignac, at kun nogle af Roses Niobforbindelser virkelig vare Niobforbindelser, men en hel Række af dem en Blanding af Tantal- og Niobforbindelser. Først fra denne Tid skriver sig Kjendskabet til de rene Tantalforbindelser.

Tāntalos, Søn af Zeus og Pluto (Personification af Landets Rigdom), Fader til Pelops og Niobe, Konge i Phrygien, stod i fortroligt Forhold til Guderne. Hans Lykke gjorde ham imidlertid overmodig, og der fortælles enten, at han har stjaalet Nektar og Ambrosia og givet det til Menneskene, eller at han har forraadt Gudernes Hemmeligheder, eller at han har slagtet sin Søn Pelops og tilberedt et Maaltid til Guderne af hans Kjød (s. Pelops). Til Straf blev han dømt til i Underverdenen at staa sulten og tørstig, omgiven af Vand og herlige Frugter, uden at kunne naa noget deraf (Tantaluskvaler).

Tantardini, italiensk Billedhugger, f. 1829 i Milano, d. 1879, Elev af Akademiet der, en af Italiens mest bekjendte Billedhuggere i den nyere Tid, har udført en Mængde Arbejder, der navnlig udmærke sig ved en glimrende Teknik, hvoriblandt kunne nævnes en kolossal Billedstøtte af Moses og to Billedstøtter til et Mindesmærke over Cavour, begge Dele i Milano. End videre en badende Pige (udført 14 Gange), en Kain, Faust og Margrete o. fl.

Tāntia Tōpi, Oprørshøvding i Indien 1857, s. Indiens Historie.

Tantième, fr. [tangtiähm], Andel i en Forretnings Overskud, som tilfalder Functionærer eller Arbejdere i Forretningen, som ikke selv ere Medejere af samme.

Tant mieux, fr. [tang miö], saa meget des bedre.

Tanucci, Bernardo [nūttschi], italiensk Statsmand, f. 1698 i Toscana af simpel Byrd, blev først juridisk Professor i Pisa og vandt den spanske Hertug Carl af Parmas Yndest ved at hævde Statens Magt over for den gejstlige

Asylret. T. fulgte 1785 med ham til Neapel og gjennemførte en Del Forbedringer i Lovgivning og Forvaltning. Da Carl 1759 drog til Spanien som Carl III, blev T. sat i Spidsen for Regentskabet og søgte som ivrig Tilhænger af Oplysningstidens Grundsætninger at indskrænke Præsteskabets Indflydelse, ophæve Klostre o. desl. Ogsaa var det ham, som fremkaldte de første Udgravninger i Herculanum og Pompeji. 1778 fortrængtes han fra Magten; d. 1783.

Tanzimât, arab., „Anordninger", kaldes de organiske Love, der ere givne af Sultan Abd-ul-Medjid 1839—44 i Hattischerif af Gülhane, senere udvidede 1854, og hvorefter det tyrkiske Rige skulde regeres; i indskrænket Betydning forstaas herved ogsaa de Love, som vedrøre Portens christne Undersaatter.

Taormina, Stad paa Siciliens Østkyst, 6 M. s. s. v. for Messina, med 3,200 J., ligger paa en Klippe ved Havet. T. er det gamle Tauromenium og har mærkelige Oldtidslevninger, hvoriblandt et næsten helt i Klippen udhugget Theater.

Tap kaldes i forskjellige Træforbindelser et skjult Stykke Træ, der gaar ind i begge de Stykker, der skulle forbindes, vel ogsaa udgjør en Del af det ene Stykke. T., sjældnere Søle, kaldes i Maskinvæsenet den Del af en Axel, der umiddelbart understøttes, og hvorom Rotationen finder Sted. Ved liggende Axler ere T. næsten altid cylindriske; ved staaende maa der gjøres Forskjel paa den nederste, Fodtappen eller Sportappen, der bærer den hele Vægt af Axlen med Tilbehør, og den øverste, Halstappen; Fodtappen er gjærne forstaalet og hviler paa sin Endeflade, Halstappen er cylindrisk. Træaxler faa saa vidt muligt Jærntapper, der efter Befæstelsesmaaden kaldes Spidstap, Skivetap, Krykketap, Bladtap (Vingetap) eller Ringtap; ligeledes faa hule Støbejærns-Axler fastsiddede Smeddejærns-T. Mange lettere Smeddejærns-Axler faa i øvrigt slet ingen T., idet de gaa paa Spidser. **Tapleje**, det Organ, der understøtter Tappen og derved Axlen, er ved det allermindste Maskineri (f. Ex. Ure) et Hul i Stillingen, bedre dog en boret Besning (f. Ex. en boret Rubin), ved større Maskineri et Par Pander af Bronze eller Tinlegering og et tilhørende Pandeleje. Til staaende Axler er Fodlejet (Terne) indrettet til at understøtte Axlen for Enden; Halslejet er gjærne temmelig simpelt, dog er det saakaldte Bos (s. d. A.) i Møller ofte et Exempel paa et compliceret Halsleje.

Tapajos [paschōs], Flod i Sydamerika, udspringer i den brasilianske Prov. Matto Grosso og falder efter et Løb af 240 M. fra højre Side i Amazonfloden ved Santarem. Regelmæssig Dampskibsfart paa de nederste 50 M.

Tapet. Vævede T. s. **Gobelins.** Papirstapeter trykkes undertiden paa upræpareret Papir; som oftest grundes dette dog med Lim- eller Klisterfarve, der kan give T. Consistens og Styrke. Satinerede T. ere indbørstede med Talkpulver. Trykningen foregaar næsten altid med Blokformer ligesom ved Haandtrykning af Kattun (s. d. A.). Efter Grundingen og efter hver Farves Paatrykning glattes T. ved Glitning med Brangen op ad. Undertiden decoreres T. ved Guld- og Sølvtryk, der i saa Fald udføres med Æggehvide o. desl., hvorpaa lægges Guld- eller Sølvblade, eller ved Velouteriug, der bestaar i en Overdrysning med Klædestøv paa det friske, klæbende Tryk. Klædestøvet, der ogsaa finder enkelte andre Anvendelser, er Affaldet fra Overskæring af Uldstoffer (Skæruld) i renset, fint malet og om fornødent farvet Tilstand.

Taphede ell. **Tapdrup Hede**, en nu for største Delen opdyrket Hedestrækning i Jylland ø. for Viborg, er historisk mærkelig ved Slaget 7 Oct. 1334, hvor den danske Kongesøn Otto blev slaaet og fangen af den holstenske Grev Gert.

Tápia, Don Eugenio de, spansk Skribent, f. 1776 i Avila, studerede i Toledo og Valladolid og blev Advocat i Madrid. Under Uafhængighedskrigen redigerede han flere patriotiske Blade, blev under Ferdinand VII fængslet af Inqvisitionen, men blev 1820 Directeur for Statsbogtrykkeriet og Medlem af Cortes, proskriberedes 1823 og drog til Frankrig, men fik 1830 Lov til at komme tilbage til Madrid og fik efterhaanden overordnede administrative Embeder og en Plads i Akademiet. Under Navn af Licentiat Machuca udgav han »Ensayos satíricos en prosa y verso«, fremdeles den bitre Satire mod Hoffet: »Viage de un curioso por Madrid« og »Poesías líricas, satíricas y dramáticas« (1821 og 32), endelig historiske og juridiske Arbejder og sit fortrinlige Hovedværk: »Historia de la civilisacion española« (1840). Som Digter staar han paa det 18de Aarh.s pseudoklassiske Standpunkt. D. 1860.

Tapiòcca er Melstoffet eller Stivelsen dels af Manihot utilissima eller Jatropha Manihot, dels af Manihot Aipi eller Jatropha Janipha, der voxe vildt i Brasilien og dyrkes flere Steder i Sydamerika. Rødderne af disse Planter, hvoraf den først nævnte indeholder et giftigt Stof, der dog skaffes bort ved Tilberedningen, have omtrent samme økonomiske Betydning for Sydamerikanerne som Kartofler og Korn for os, og man tilbereder af dem, paa en lignende Maade som hos os Stivelse (s. d. A.), vigtige Næringsmidler, som ogsaa gaa i den europæiske Handel, dels under Navnet T. eller Cassavastivelse, dels under Navn af brasiliansk Arrow-Root (s. **Salep**). **Granuleret T.**, brasiliansk Sago, er mere klumpet, gulagtigt. Mandiocca er et lignende Præparat.

Tapir (Tapirus), Pattedyrslægt af de tykhudede (uligetaaede) Hovdyrs Orden, ikke ulig Svinet i Legemsbygning og Størrelse, med kort, sammentrykt Hals, korte og kraftige Ben, Hovedet forlænget til en meget bevægelig Tryne eller kort Snabel, 4 For- og 3 Bagtæer, alle med Hove; Ørene ere smaa, opstaaende, Halen aldeles rudimentær, Huden haaret, Tandbesætningen: i hver Side af Munden $\frac{3}{3}$ Fortænder, $\frac{1}{1}$ smaa Hjørnetænder og $\frac{7}{6}$ Kindtænder, hver med 2 stærke Tværhøje. Der kjendes 4 nu levende Arter af denne Slægt: den brune T. (T. suillus), korthaaret, brun, i Sydamerikas tropiske Egne; T. Bairdii i Mellem-Amerika; den mere langhaarede Andes-T. (T. villosus) i de peruanske Cordillerers kolde Bælte; den indiske T. (T. bicolor), sort med

hvid Bagkrop, paa de store Sundaøer og i Ostindien. I en tidligere Jordperiode levede der T. ikke alene i de samme Egne, hvor de nu findes, men ogsaa i Europa og Nordamerika. T. leve i smaa Flokke i de fugtige Urskove og nære sig af Blade, Frugter og melede Rodknolde; de bryde ofte ind i Plantagerne og anrette der en Del Skade; ligesom de andre store Tykhude ere T. mest i Bevægelse om Natten og holde af at bade sig i Vand eller Dynd. Fangen som ung bliver den let tam.

Tapisserie, fr. [pissrī], Broderi med Silke ell. Uld, Tapetmagerarbejde, særlig d. s. s. Gobelins.

Tappendrejestol kaldes dels en Drejestol (s. **Drejning**), dels en **Taproulerstol** til at afrette Lommeurenes fine Belletapper, der ere for tynde til at drejes, ved Rulning med Tapfile, de fineste, der gives. T. har paa Kanten af en Skive flere Fordybninger af forskjellig Dybde, svarende til forskjellige Taptykkelser.

Tappenstreg ell. Retraite, et Signal for, at Soldaterne om Aftenen skulle være hjemme i Kvarteret eller i Bivouaken og søge Hvile. Navnet T. hidrører fra en ældre Tids Skik, at en Betjent til bestemt Tid om Aftenen paa Ølhusene med Kridt gjorde en Streg over Tappen paa Tønden, hvorefter Udskjænkning ikke længere turde finde Sted.

Tapriffel, s. **Haandskydevaaben.**

Taprōbane, i Oldtiden Navn paa Øen Ceylon.

Tapti, Flod i Forindien, der udspringer i det indre af Landet og med vestlig Retning løber forbi Surate ud i Cambay-Bugten. 100 M. lang og sejlbar. Den optager fra venstre Side Floderne Parna og Girna.

Tāra ell. **Thara**, it., egtl. Emballage eller Indpakningsmateriale, som Kasser, Fade, Sække osv., bruges dog nærmest som Betegnelse for disse Tings Vægt.

Tarāntel, s. **Edderkopper.** T.s Bid antoges tidligere at frembringe et vildt Danseraseri, **Tarantismen**, der imidlertid var en i Middelalderen paa flere Steder optrædende Sindssygdom, hvori T. ingen Andel har. Forestillingen om hin Virkning af T.s Bid gjenfindes i Navnet paa den syditalienske, livlige og lidenskabelige Dans **Tarantēlla**; den accompagneres af Castagnetter og Tamburin, og Musiken dertil noteres i $\frac{6}{8}$ Takt.

Tarānto, s. **Tarent.**

Tarare [rāhr], Stad i det franske Dep. Rhône, 4 M. v. til n. for Lyon, med 11,700 I. og betydelig Fabrikation af Tarlatan og Musselin.

Tarascon [raskōng], Stad i det franske Dep. Rhônemundingerne, ved Rhônes venstre Bred med 2 Broer over Floden til det paa den højre Side liggende Beaucaire, 2½ M. s. v. for Avignon; 5,900 I. Gammelt Slot, der tidligere var Greverne af Provences Residens. Silkeavl, Klædefabrikation, livlig Handel.

Tarāsp-Schuls, romantisk beliggende, velindrettet Bad i Nedre-Engadindalen, 7 M. ø. for Chur, 4,800 F. højt, med et mildt, stadigt Sommerklima, er i den senere Tid meget besøgt. Kilderne, der ere kolde, levere dels Jernvand, dels et Natronvand, der er saaledes sammensat (kulsurt Natron, Kogsalt og Glaubersalt), at det forener alle de Egenskaber, der tilkomme Vandet i Carlsbad, Marienbad, Kissingen og Vichy, hvorfor alle de Sygdomme, der helbredes paa disse Steder, ogsaa kunne behandles i T. Desuden findes enkelte Svovlkilder.

Tarazōna, Stad i den spanske Prov. Zaragoza, ved Queiles, 12 M. n. v. for Zaragoza. 8,300 I. Bispesæde. Klædefabrikation.

Tarbes [tarrb], Hovedstad i det franske Dep. Øvre-Pyrenæerne, ved Floden Adour, 87 M. s. s. v. for Paris, med 21,100 I. (1886). Bispesæde med smuk Kathedralkirke, stort Justitspalads, Museum, smukke Haveanlæg og berømt Stutteri. Klæde- og Uldvæverier, Papirfabrikation, store Kvægmarkeder.

Tardieu [diö] er Navnet paa en fransk Familie af Kobberstikkere, hvis vigtigste Medlemmer ere: **Nicolas Henry T.**, f. 1674 i Paris, d. 1749, som var Elev af Audran; **Jacques Nicolas T.**, hans Søn, kaldet Cochin, f. 1718, d. 1795; **Jean Charles T.**, sidstnævntes Søn, f. 1765, d. 1837, var derimod Maler. Men dennes Broder, **Pierre Alexandre T.**, f. 1756, d. 1844, Elev af sin Onkel Jacques Nicolas T. og af Wille, var atter en dygtig Kobberstikker; endnu flere af samme Familie dyrkede denne Kunst, men ere af mindre Betydning. — **Auguste Ambroise T.**, f. 1818 i Paris, blev 1850 Overlæge ved Hospitalet Lariboisière, senere Medlem af den raadgivende hygieiniske Comité og Regeringens sagkyndige Consulent i retslægevidenskabelige Spørgsmaal, holdt Forelæsninger over Retslægevidenskaben som Suppleant ved Facultetet og blev 1861 titulær Professor i samme Fag, 1867 Præsident for den hygieiniske Comité. D. 1879. Han er Forf. til en stor Mængde hygieiniske og retslægevidenskabelige Skrifter.

Tardigrāder, en lille Gruppe af langsomme og træge, men i en mærkværdig Grad sejlivede, næsten mikroskopiske Smaadyr af Edderkoppernes (Arachnidernes) Klasse, med et langstrakt, haardhudet, i 4 Led svagt afdelt Legeme, der er besat med enkelte lange Børster og bærer 4 Par korte, svagt leddede, med lange Børster og krogede Kløer udstyrede Ben. De opholde sig paa fugtige Steder, under Mos, i Tagrender, mellem Conferver, i Grøfter osv. De skulle kunne inddampes til Tørhed over en Lampe paa en Glasplade og atter komme til Live mange Aar efter, naar man befugter dem.

Tarēnt, ital. **Taranto**, Stad i Syditalien, paa en Klippeø i **Tarento-Bugtens** nordl. Del, 35 M. ø. s. ø. for Napoli. 28,800 I. Ærkebispesæde. En storartet Krigshavn er under Anlæg og skal være fuldendt 1889. Betydeligt Fiskeri, Handel med Vin, Olje og Sydfrugter; Industri i Haandsker. Romerske Oldtidslevninger. T. blev anlagt 707 f. Chr. af lakedæmoniske Udvandrere, de saakaldte Partheniere (s. d. A.), og skal i det 5te Aarh. f. Chr. have havt 800,000 I. Den blev undertvungen af Romerne 272 f. Chr. **Prinsesse af T.**, s. **Trémouille.**

Tarer, d. s. s. Alger.

Targovitza, Stad i det russiske Gouv. Kijev, 25 M. s. for Kijev, er historisk bekjendt ved den her i Maj 1792 dannede Confoderation af russisksindede Polakker. S. **Polens Historie.**

Tárgum (af chald. targam, at forklare) kaldes de ældste aramæiske eller chaldæiske Oversættelser af det gamle Testaments Bøger; det er sandsynligt, at der allerede paa Christi Tid fandtes saadanne. De ældste os bevarede tilskrives Onkelos, af hvem vi have en T. til Pentateuchen, og Jonathan ben Uziel, Forfatter til en T. over »prophetæ priores et posteriores«. Begges Tidsalder, skjønt ikke ganske sikker, synes at have været det første christelige Aarh. Den jerusalemske T. til Pentateuchen og en lignende til Hagiographa ere fra en langt senere Tid. De første T. findes i de bombergske og buxtorfiske Bibeludgaver, samt i Antwerpener, Pariser og Londoner Polyglotten.

Tarif, arab., Fortegnelse over Prissatser, navnlig over de Satser, til hvilke toldbare Varer ansættes (Toldtarif), eller over de Værdier, til hvilke fremmede Mønter modtages i offentlige Kasser (Mønttarif).

Tarifa, Stad i den spanske Prov. Cadiz, Europas sydligste By, ved Gibraltar-Strædet, 20 M. s. til ø. for Sevilla, med 12,300 J., befæstet Slot, Havn og Fyrtaarn. — Ved T. landede Araberne 711, da de begyndte Spaniens Erobring.

Tárik, arabisk Feltherre af jødisk Herkomst, som af Statholderen i Nordafrika, Musa, blev sendt over til Spanien 711 og omstyrtede Vestgoternes Herredømme i Slaget ved Xeres de la Frontera. Efter ham har Gibraltar Navn (Djebel-al-Tarik, d. e. T.s Klippe).

Tarim, 1) s. Terim. 2) En betydelig Flod i Centralasien, den chinesiske Prov. Østturkestan, udspringer med tre Hovedarme fra Kyn-Lyn, optager Tilløb fra Thianschau og ender med et østligt Løb i Steppesøen Lob-Noor eller i nogle sydligere Søer.

Tárlatan er et Bomuldsstof, der er vævet saa aabent, at Traadene ikke vilde holde sig paa deres Plads, naar de ikke vare sammenklæbede ved en stærk Appretur. T. forekommer hvidt, ensfarvet og decoreret med paaklæbede smaa Figurer.

Tarmkanal, i videre Betydning den til Fødens Fordøjelse bestemte, rørformede Kanal, der strækker sig i Legemets Indre mellem Munden og Endetarmsaabningen, i snævrere Betydn. d. s. s. Tarm, den Del af Tarmkanalen, der oftest i talrige Bindinger, sjælden i lige Retning strækker sig imellem Hvirveldyrenes og de højere Leddyrs Mave og Endetarmsaabningen og tjener dels til Fortsættelse af den i Maven begyndte Fordøjelse, dels til Opsugning af den fordøjede Føde. Hos Mennesket og i Regelen ogsaa hos Hvirveldyrene adskiller Tarmen sig tydelig i 2 Afdelinger: Tyndtarmen, nærmest Maven, og Tyktarmen, nærmest Endetarmsaabningen; den sidste, der i Almindel. er meget kortere, men videre end den første, tjener især til Excrementernes Formning, Opbevaring og Udtømmelse. T.s Længde er meget forskjellig, forholdsvis større hos Pattedyr og Fugle end hos Krybdyr og Fisk, større hos plante- end hos kjødædende Dyr (fordi Plantefødeu indeholder færre opløselige Stoffer og derfor kræver en større opsugende Flade); hos Mennesket er T. i Almindel. 16—18 Alen lang, hvoraf Tyktarmen henved 3 Alen. T.s Væg dannes af 3 Hinder: inderst Slimhinden, gjennem hvilken Opsugningen foregaar, og som tillige udøver en vis Indflydelse paa Fordøjelsen ved de af dens talrige Kjertler afsondrede Vædsker (Tarmsaften), uden paa den Muskelhinden, der forestaar T.s peristaltiske Bevægelse, og yderst en Beklædning af Bughinden, der gaar over i Krøset, som befæster T. til Bughulens bageste Væg. T.s forskjellige, mere eller mindre afgrænsede Partier have egne Navne: den nærmest Maven liggende Del, i hvilken Galden og Bugspyttet udgydes, kaldes Galde- eller Tolvfingertarmen; den første $\frac{1}{3}$ af den øvrige Tyndtarm hedder Tomtarmen (fordi den kun er fyldt under Fordøjelsen og derfor sædvanlig findes tom efter Døden), de nederste $\frac{2}{3}$ Krumtarmen. Denne er ved en bevægelig Klap skilt fra den i den nederste Del af Underlivets højre Side liggende Blindsæk, Blindtarmen, der danner Begyndelsen til Tyktarmen, som herfra i en stor Bue løber rundt om hele Underlivet og, efter at den endnu i dettes venstre Side har dannet den S-formede Krumning, ender med den bag til i det lille Bækken liggende Endetarm; den S-formede Krumning og Endetarmen udgjøre den Beholder, i hvilken Excrementerne opbevares, indtil de udtømmes igjennem Endetarmsaabningen, der er lukket ved en Krebsmuskel, som hindrer Indholdet fra at træde ud i Utide. **Tarmbrok**, s. Brok. **Tarmkatarrh**, Betændelse af T.s Slimhinde, ytrende sig ved Diarrhoe og Kneb, acut eller chronisk, en af de hyppigste Sygdomme, Følge af Diætfejl, Forkølelse eller andre Sygdomme (typhoid Feber, Cholera osv.); oftest ikke farlig, men kan blive det under visse Omstændigheder, f. Ex. hos smaa Børn. **Tarmsaar**, Saar paa T.s indvendige Overflade, af forskjellig Natur, mere overfladiske (katarrhalske) eller dyberegaaende (tuberkuløse, typhøse), hvilke sidste kunne føre til **Tarmperforation**, Gjennembrud af Saaret ud i Bughulen med paafølgende, hurtig dræbende Bughindebetændelse. **Tarmslynge**, en Afbrydelse af Passagen gjennem T. som Følge af forkerte Snoninger af denne, hvorved den sammenklemmes, en meget farlig Sygdom, der undertiden kan helbredes ved Bugsnit (s. d. A.) med eller uden paafølgende Udskæring af et Stykke af Tarmen (**Tarmresection**) og Sammensyning af de overskaarne Ender, eller ved **Tarmsnit**, Enterotomi, ved hvilket der igjennem Bugvæggen gjøres en Aabning paa T. oven over det forsnævrede Sted, hvorigjennem Indholdet da kan udtømmes („kunstig Endetarmsaabning"). **Tarmsten**, haarde Legemer (Concrementer), der hyppigst findes i de planteædende, sjældnere i de kjødædende Dyrs og Menneskets T., ere af rundagtig Form, bestaa af concentriske Lag og ere oftest sammensatte af Kalk- og Magnesiasalte eller af ufordøjede Rester af Føden (de tyske Bezoarstene), sjældnere af andre Stoffer, f. Ex. Spaltningsprodukter af Galdesyrerne (de orientalske Bezoarstene). **Tarmtyphus**, s. Typhus.

Tarn, Dep. i Frankrig, omgivet af Dep. Tarn-Garonne, Aveyron, Hérault, Aude og Øvre-Garonne, 104,7 □ M. med 358,800 J.

(1886). Det er for største Delen Bjergland med Hældning fra Ø. mod V. og med Punkter indtil 4,000 F.s Højde. Hovedfloden er Tarn, der udspringer paa Cevennerne i Dep. Lozère, gjennemløber Dep. Aveyron, T. og Øvre-Garonne og i Dep. Tarn-Garonne fra højre Side falder i Garonne; dens vigtigste Bifloder ere Agout fra venstre og Aveyron fra højre Side, der begge høre til Dep. T. Klimaet er behageligt og sundt og Jordbunden særdeles frugtbar. Foruden de sædvanlige Kornsorter dyrkes Vin, Kastanier, Hamp og mange Farve- og Medicinalplanter; Vinlandet indtager omtr. $\frac{1}{18}$ af det hele Areal, Skovlandet $\frac{1}{6}$ med Eg og Bøg som Hovedbestand. Af Mineralprodukter forekomme Jærn, Stenkul, Kalk, Marmor og flere Stenarter. Industrien omfatter navnlig Jærn- og Uldvarer. Hovedstad Albi.

T.-Garonne, Dep. i Frankrig, omgivet af Dep. Lot, Aveyron, Tarn, Øvre-Garonne, Gers og Lot-Garonne. 67,8 □ M. med 214,000 J. (1886). Det er et højtliggende Sletteland (1,000—1,200 F.) med dybe, men sædvanlig aabne Dale. Hovedfloden er Garonne, som her fra højre Side optager Tarn med dens Biflod Aveyron, og fra venstre Side Save, Gimone og L'Arrats, med flere mindre Vandløb. Mildt, men ustadigt Klima og frugtbar Jordbund. Foruden Korn dyrkes megen Vin, Hamp og Hør. Omtr. $\frac{1}{6}$ af Arealet er Vinland. Af Mineralprodukter forekomme forskjellige Stenarter, Marmor, Kalk, Stenkul, Skifer og Pottemagerler. Industrien har kun ringe Betydning; derimod drives betydelig Handel med Agerbrugsprodukter over Bordeaux. Hovedstad Montauban.

Tarnopol, Stad i det østerrigske Kongerige Galizien, ved Floden Sereth, 16 M. ø. til s. for Lemberg, med 25,800 J., hvoraf omtr. Halvdelen Jøder. Roesukkerfabriker, Voxsmelterier, Garverier, store Hestemarkeder og betydelig Handel.

Tarnow, Stad i det østerrigske Kongerige Galizien, i Nærheden af Floden Bialas Udløb i Dunajec, 11 M. ø. for Krakow, med 24,600 J. Bispesæde, smuk Domkirke med mærkelige Gravmæler, Synagoge og jødisk Sygehus. Linned- og Læderindustri.

Tarnowitz, Bjergstad i den preussiske Prov. Schlesien, 20 M. s. ø. for Breslau, med 8,600 J. og Bjergværksdrift paa Sølv, Jærn, Bly, Zink og Stenkul og dertil knyttet livlig Industri.

Taro (Colocasia macrorhiza), af Aroideernes Familie, findes navnlig paa Sydhavsøerne og afgiver ved sine melrige Mellemstokke et vigtigt Næringsmiddel.

Tarok, et Kortspil, som spilles af 3 Personer med 78 Kort, af hvilke de 52 ere de almindelige Spillekort („Ladrons"), hvortil komme 22 „Tarokker" eller Trumfer og 4 Ryttere.

Tarpan, Navn paa de vilde (rimeligvis kun forvildede) Heste i de asiatiske Stepper.

Tarpeja, Datter af Spur. Tarpejus, der i Følge Sagnet i den sabinske Krig førte Befalingen paa Borgen i Rom, lod sig af Sabinerne forlokke til at forraade Borgen, mod at hun til Gjengjæld skulde have de Smykker, som de bar paa den venstre Arm. Men disse kastede deres Skjolde, som de ogsaa bar paa venstre Arm, over hende, saa at hun dræbtes under Trykket af de opkastede Skjolde. Fra den tarpejiske Klippe paa Capitolium nedstyrtedes Forbrydere.

Tarquinii, i Oldtiden en Stad i det sydlige Etrurien, ikke langt fra Havet, i Nærheden af det nuværende Corneto i Kirkestaten, naaede stor Glans, da Tarquinierne, der nedstammede fra T., bleve Konger i Rom; senere tabte den sin Betydning og kom med de andre etruriske Stæder under romersk Overherredømme.

Tarquinius Priscus (d. e. den ældre), den 5te af de romerske Konger, 616—578 f. Chr., var i Følge Sagnet fra Korinth udvandret til Tarquinii og derfra til Rom, hvor han efter Ancus Marcius's Død blev valgt til Konge. Han befæstede Roms Magt ved heldige Krige, indførte de kongelige Værdighedstegn, begyndte Bygningen af Roms Mure og fuldførte Cloaca maxima og Circus maximus. Han skal være bleven dræbt af Ancus's Sønner. — Hans Søn, **T. Superbus**, Roms 7de og sidste Konge, 534—509 f. Chr., skal have dræbt sin Svigerfader Servius Tullius og fik sit Tilnavn (den overmodige) paa Grund af sin tyranniske Optræden. Hans Søn, Sextus T., krænkede en Patriciers Hustru, Lucretia, og foranledigede derved en Revolution, i Spidsen for hvilken Luc. Junius Brutus stod, og ved hvilken Kongedømmets Fald foranledigedes 509. T. søgte Hjælp hos den etruriske Konge Porsena, men denne formaaede ikke at bevirke hans Gjenindsættelse. Han døde hos Aristodemus, Tyran i Cumæ, 495 f. Chr.

Tarragona, befæstet Stad i det spanske Landskab Catalonien, ved Middelhavet, 12 M. v. s. v. for Barcelona. 23,300 J. (1886). Ærværdig Kathedralkirke. Ærkebispesæde. Silkevæverier. Betydelig Handel med Vin, Olje og Sydfrugter. Mange romerske Oldtidslevninger. — T. var i Oldtiden en græsk Koloni, anlagt af Grækere fra Massilia; i Romertiden var den under Navnet „Tarraco" Hovedstaden i Provinsen Hispania Tarraconensis. Senere ødelagdes den af Vestgoterne og Araberne. 1811 blev den efter et tappert Forsvar erobret af Franskmændene under Suchet. Talrige Oldtidslevninger.

Tarso, **Tersus**, Stad i Lilleasien, 4 M. v. s. v. for Adana, med 12,000 J., har Handel med Bomuld, Korn og Sydfrugter. Apostelen Paulus's Fødested. — T., Hovedstaden i Kilikien ved Kydnos, var en Tid lang Sædet for egne, under persisk Overhøjhed staaende Konger og havde under Seleukiderne en blomstrende græsk Læreanstalt for Philosophi og Rhetorik; senere fik den til Ære for Julius Cæsar Navnet Juliopolis.

Tartaglia [tálja] er Navnet paa en Person, der forekommer i den italienske Maskekomedie. T., der oprindelig skriver sig fra Napoli, er — som hans Navn antyder — den stammende Tjener, som paa Grund af denne Fejl er vred paa alle Mennesker, sig selv iberegnet. Han optræder i Maskekomedien skaldet, skjægløs, med et Par uhyre store, blaa Briller, bærer paa Hovedet en Bulehat og er iført en grøn Dragt, som oftest med gule Striber.

Tartaglia, Nicola [s. o.], egtl. Nic. Fontana (Navnet T. fik han, fordi han stammede), f. 1500 (ell. 1501) i Brescia, d. 1557 i Venezia, oversatte Euklids Elementer og en Del af Archimedes's Værker paa Italiensk, men er mest bekjendt som den, der (1535) først løste den kubiske Ligning (s. Cardan).

Tärtan, skotsk Tøj, er oprindelig firskaftet, af glat Kamuldgarn, tærnet eller rudret, ofte efter et meget compliceret Mønster, med mange Farver af meget forskjellig Bredde. Man har dog ogsaa T. med en Del indblandet Bomuld.

Tartärer, d. s. s. Tatarer.

Tärtaros var efter Homer en Afgrund saa dybt under Jordens Overflade, som Himlen er over den, hvor Titanerne holdtes fangslede; senere opfattedes T. som den Del af Underverdenen, hvor de fordømte straffedes, eller som Underverdenen overhovedet. Som Personification er T. Søn af Ætheren og Gæa (Jorden).

Tärtarus depurätus, renset Vinsten, s. d. A. og Cremor tartari. T. boraxätus, s. Cremor tartari. T. stibiätus, T. emëticus, d. s. s. Brækvinsten.

Tartini, Giuseppe, f. 1692 i Pirano i Istrien, var den betydeligste Violinist i forrige Aarh. og tillige en anset Theoretiker og Componist. Han var først bestemt for den geistlige Stand, men havde mere Lyst til at fægte og spille Violin, og hans Forældre sendte ham derfor til Padua for at studere Jura. Her giftede han sig hemmelig med en Slægtning af Cardinal Cornaro og maatte i den Anledning flygte til et Kloster i Assisi. Senere kom han til Venezia og Ancona, og stadig uddannede han sig med stor Flid som Violinist, medens han tillige fordybede sig i theoretiske Studier. 1721 ansattes han som Concertmester ved Kirken St. Antonio i Padua, og 1728 oprettede han sin berømte Musikskole, der indtil hans Død 1770 betragtedes som en Højskole for alle Nationers Violinister. Han har componeret en stor Mængde Concerter og Sonater for Violin, blandt hvilke den saakaldte Djævlesonate (il trillo di diavolo), der endnu ofte foredrages af fremragende Kunstnere, vidner om hans musikalske og eminente virtuose Dygtighed. Hans i forskjellige Skrifter forklarede musiktheoretiske System er baseret paa Combinationstonerne (s. d. A.).

Tartuffe [tyff], Navnet paa Hovedpersonen i Molières versificerede Lystspil af samme Navn, hvori han repræsenterer Jesuitismens Moral, der bekæmpes i hans Person; Navnet bruges siden for i Almindel. at betegne en skinhellig Kjæltring.

Tarudänt, Hovedstad i Landskabet Sus i Marokko, 7 M. fra Atlanterhavet under 30½° n. Br. med 10,000 J. og livlig Industri i Kobbervarer, Bomuldsstoffer, Læder og Salpeter. Omegnen er frugtbar og rig paa Palme-, Mandel- og Oliventræer. Livlig Karavanhandel paa Timbuktu.

Tascher de la Pagerie [schē dø la pahschri], gammel fransk Adelsslægt fra 12te Aarh., af hvilken en Gren 1726 bosatte sig paa Øen Martinique. Joseph Gaspar T., f. 1735, d. 1790, var Fader til Napoleon I.s Gemalinde Josephine. Hans Broder, Robert T., f. 1740, d. 1806, var Fader til Stéphanie T., som 1808 ægtede Fyrst Arenberg, og til Louis T., f. 1787, d. 1861. Denne blev 1806 Officer og 1808 Greve, var Adjudant hos Eugen Beauharnais og fulgte ham 1814 til Bayern, blev 1852 fransk Senator og 1853 Grand maître ved det kejserlige Hof. Hans Søn, Charles T., f. 1822, blev 1853 Kammerherre hos Kejserinde Eugénie, 1857 Medlem af den lovgivende Forsamling og 1861 Senator; d. 1869. Siden 1859 bar han den Hertugtitel, som var tilstaaet hans Fader 1810.

Taschereau, Jules Ant. [taschrō], fransk Literaturhistoriker og Politiker, f. 1801, vandt sine literære Sporer som Udgiver af Molière og Boufflers, samt af Grimms og Diderots interessante Brevvexling. 1825 skrev han »Histoire de la vie et des écrits de Molière« (4de Udg. 1851) og 1829 et lignende Arbejde om Corneille. Som Ven af A. Carrel og hans Medarbejder i »National« kom T. efter Julirevolutionen ind paa Embedsbanen, men forlod den snart og udgav »Revue rétrospective« (20 Bd., 1833—37), en Samling af hidtil uudgivne Memoirer og literære Aktstykker. 1838—42 sad han i Deputeretkammeret som Oppositionsmand, blev siden Medarbejder af »Siècle« og udgav 1848 igjen sin »Revue rétr.«, dog nu som udelukkende politisk Samling. I Nationalforsamlingen stemte han 1848 for Familien Orléans's Landsforvisning, men holdt sig ellers til Højre og støttede 1849—51 Præsidentens Politik. 1852 blev han ansat ved Nationalbiblioteket og 1858 Directeur for samme; han udgav 1855—70 Kataloget til Frankrigs Historie (10 Bd.). D. 1874.

Taschkënt, Hovedstad i det russiske Generalgouvernement Turkestan i Asien, 38 M. n. v. for Kokan, ved en Biflod til Syr-Darja, med 120,000 J., er gjennemskaaren af Kanaler og har livlig Industri i Jærn, Silke og Bomuld og Handel samt betydelig Korn- og Frugtavl i Omegnen. Staden, der tidligere hørte til Khanatet Kokan, blev erobret af Russerne i Juni 1865; den led meget ved Jordskjælv 1889.

Taskekrabbe (Cancer pagurus), en stor, rødbrun Krabbe med et bredt, temmelig fladt, fortil afrundet, men ved en Række af Indsnit udtakket Skjold og med korte, til Svømning uskikkede Ben; den lever ved de nordiske Haves Kyster, men paa noget dybere Vand end Strandkrabben; den spises.

Tasman, Abel Janszon, hollandsk Søfarer, foretog 1642—43 efter Ordre af den hollandskindiske Generalgouverneur van Diemen en Opdagelsesrejse i de australske Farvande, hvor han bl. a. opdagede Øen Tasmania, af ham kaldet Van Diemens Land.

Tasmänia, tidligere kaldet Van Diemens Land, en Ø. s. for det australske Fastland og adskilt fra dette ved Bass Strædet, er en engelsk Koloni, beliggende mellem 40° 44′ og 43° 39′ s. Br. Med hosliggende Smaaøer 1,240 □ M. med 137,200 J. (Udgangen af 1886). Kysterne danne talrige, for det meste smaa Bugter med mange gode Havne, hvoriblandt Dalrymple paa Nordsiden, Storm

paa Østsiden og Davey og Macquarie paa Vestsiden. Overfladen er bjærgfuld med Tinder paa 5,100 F. (Humboldtsbjærget paa Sydspidsen); der findes 3 Hovedbjærgmasser, forbundne dels ved Højsletter, dels ved lavere Bjærgpartier. Af Søerne ere St. Clair, Great Lake og Echo de betydeligste, og af de talrige Floder Derwent, der løber mod S., Tamar og Forth, der falde i Bass Strædet, og Gordon og Arthur, der løbe mod V.; de ere alle sejlbare for Søskibe i flere Miles Afstand fra deres fjordlignende Mundinger. Klimaet er sundt og mere fugtigt, men koldere end paa Australiens Fastland; den højeste Sommervarme er 27°, den største Vinterkulde ÷ 5°. Derfor trives de mellemeuropæiske Culturplanter (Hvede, Havre, Byg, Kartofler, Humle og Frugt) fortrinlig. Af Mineralprodukter forekomme Kobber, Jærn, Stenkul, Marmor, Alun; Guld er fundet, dog kun i ringere Mængde; betydelig Bjærgværksdrift paa Jærn, der jævnstilles med det svenske. Den oprindelige Dyreverden repræsenteres af de samme Arter som paa Fastlandet, og af europæiske trives især Faaret og Hesten, i mindre Grad Hornkvæget. Jordbunden er overordentlig frugtbar; ingensteds støder man paa Fastlandets øde Steppelandskaber, og uden for de opdyrkede Egne findes i stor Udstrækning Højskove og Krat; Garvebark er et vigtigt Produkt. 1826 blev T. udskilt fra Ny-Syd-Wales og blev en selvstændig Koloni; den styres siden 1854 af en af Kronen udnævnt Gouverneur med 4 ansvarlige Ministre, et lovgiv. Raad paa 18 og en lovgiv. Forsamling paa 36 Medlemmer, begge valgte ved indskrænket Valgret. 1886 udgjorde Indtægterne 10,300,000 Kr., hvoraf 6,725,000 i Skatter; ved Udgangen af 1885 var Statsgjælden c. 73 Mill. Kr. Værdien af Indførselen 1886 var 31¾ Mill. Kr., hvoraf 11¾ Mill. fra England; Værdien af Udførselen var over 24 Mill. (Uld for 5 $\frac{7}{10}$ Mill.), hvoraf 4½ Mill. til Moderlandet. Antallet af de ind- og udgaaende Skibe var 1,400 af 692,000 Tons. Af Jærnbaner var ved Udgangen af 1886 i Drift 65 Mil, under Bygning 30 Mil. Telegraphlinjerne havde en Længde af 380 Mil med 505 Mil i Traadlængde; der besørgedes 216,000 Telegrammer. Af Postkontorer fandtes 250, som forbelte 4½ Mill. Breve og Postkort, 3¼ Mill. Aviser. Hovedstad Hobarttown. — T. blev opdaget 24 Nov. 1642 af Hollænderen Tasman (s. d. A.). Først 1792 blev T. omsejlet af Bass og Flinders. 1803 anlagdes her en Forbryderkoloni, men snart søgte ogsaa frie Indvandrere herhen, saaledes at her 1839 var 17,900 Straffefanger mod 26,300 frie Kolonister. Da man senere begyndte at sende Forbryderne til Vestaustralien, sank Antallet her efterhaanden, saaledes at det 1854 kun var 11,700; i alt var der siden 1803 deporteret 68,000 til T. 1853 ophørte Tilførselen af Straffefanger ganske, de tilbageværende bleve efterhaanden enten frigivne eller førte andensteds hen, og det var rimeligvis for at fjærne Erindringen om Straffekolonien, at man 1855 ombyttede Navnet Van Diemens Land med T. Af den indfødte Befolkning af Papuaracen talte man 1815 c. 5,000, men allerede 1810 havde man fjærnet dem over paa Øerne i Bass Strædet, 1835 fandtes kun 111, og 1876 døde den sidste i London.

Tassisudon, Tašitšhosong, Hovedstad i Bhutan i Forindien, 75 M. n. til ø. for Calcutta, med et højtliggende Residensslot, der tillige er Bolig for 1,500 Buddhapræster.

Tasso, Bernardo, italiensk Digter, f. 1493 i Bergamo af gammel adelig Familie, fik en humanistisk Opdragelse, men forlod paa Grund af ringe Kaar sin Fædrestad og blev 1523 Secretær hos en pavelig General, gik derpaa i Tjeneste hos Hertuginden af Ferrara, som han dog snart forlod, og levede derpaa afvexlende i Padua og Venezia. Hans paa sidstnævnte Sted udkomne »Rime« (1531) bragte Ferrante Sanseverino, Fyrste af Salerno, til at indbyde ham til sit Hof, hvor han blev rigelig doteret med Pensioner. Han fulgte Fyrsten til Afrika, Flandern og Neapel, men da Fyrsten paa T.s Raad var gaaet som Gesandt fra Neapel til Carl V for at bede ham ikke at oprette Inquisitionen og fik Afslag, drog han til Frankrig, hvorfor alle hans Godser bleve confiskerede. T., der drog derhen kort efter, blev venlig modtaget af Henrik II. 1563 blev han Secretær hos Hertugen af Mantua og døde 1569 som Gouverneur i Ostiglia. Han efterlod sig tre Bind Breve, der ere af stor Vigtighed for Tidens Historie. Gjennem hans Lyrik gaar der en mild Stemning; en Del af de erotiske Digte ere helligede den aandsfulde Courtisane Tullia d'Aragona, hvem han priser som en Aspasia. 1559 havde han fuldendt sin »Amadigi«, der udkom 1560, og hvis Stof er taget af den bekjendte, i saa mange Sprog behandlede Ridderroman (s. Amadis). Den er skreven i smukke Ottaver, men bredt og ensformig, uden Ariosts spillende Munterhed og Gratie. »Floridante«, en Episode af »Amadigi«, som T. havde udarbejdet til et selvstændigt Digt, blev udgivet af hans Søn 1587. — Sønnen, **Torquato T.,** f. 11 Marts 1544 i Sorrento, gik i Skole hos Jesuiterne i Neapel, men drog derpaa til Rom, hvor han studerede Humaniora under den bekjendte Maurizio Cattaneo. Da Faderen maatte forlade Rom paa Grund af Krigen mellem Philip II og Paul IV, blev Sønnen sendt til Bergamo og gik derfra til Urbino, hvor han vandt Hertugens Yndest ved sin tidlig udviklede poetiske Begavelse. Efter Faderens Ønske drog T. til Padua for der at studere Lovkyndighed, men nagtet han i sit 17de Aar aflagde Prøve baade i Jurisprudens, Theologi og Philosophi, tog dog poetisk Læsning og Produktion hans meste Tid. Han havde da allerede begyndt paa sit Epos »Rinaldo«. Efter et kort Ophold i Bologna, hvor han paa Grund af Mistanke om Forfatterskabet til nogle Smædevers maatte taale, at Sbirrerne undersøgte hans Bolig og confiskerede hans Bøger, vendte T. tilbage til Padua, og da han havde dediceret sin »Rinaldo« til Cardinal Luigi af Este, kaldte denne ham til sin Broders, Alfonso II.s Hof i Ferrara, hvor han blev modtaget med stor Pomp (1565). Hertugen vilde skaffe ham de gunstigste Betingelser for at han i Ro kunde arbejde videre paa sit begyndte store Digt »La Gerusalemme

liberata«. Ferrara var et af Renaissancens Mæcenathoffer; to skjønne og dannede Prinsesser, Lucrezia og Leonora, Hertugens Søstre, vare enthusiastisk optagne af den smukke, unge Digter, som selv mulig led af Kjærlighed til den sidstnævnte, hvem han synes at have skildret i Sofronias Skikkelse i sit Digt som Gjenstand for Olerides (sin egen) haabløse Elskov. Da Cardinal Luigi gjorde en Rejse til Frankrig, tog han T. med. Carl IX modtog ham med stor Hæder som den franske Helt Gotfred af Bouillons Sanger. Med Ronsard (s. d. A.) sluttede han et fortroligt Venskab. I et Brev gav han en interessant Skildring af det daværende Paris, hvor han tilbragte næsten et Aar og skrev en Afhandling, hvori han tager Ordet for, at Huguenotterne med Tvang skulde drives ind i Kirken. Da han var kommen tilbage til Italien, skrev han sin Pastoralkomedie »Aminta«, arbejdede stadig videre paa sit Hovedværk og besøgte Hoffet i Urbino, hvis Hertug Lucrezia havde ægtet. 1575 havde han udgivet den første Redaction af sit store Digt under Titelen »Goffredo«. Han syntes nu at staa paa sin Lykkes Højdepunkt, men pludselig skete et Omslag i Hertugens Stemning, som maaske Misundere havde søgt at bearbejde, medens T. foretog sine mange Rejser, overalt søgte Raadgivere i Udarbejdelsen af sit Digt og gjorde fornemme Mæcenater sin Opvartning. Dog udnævntes han 1576 af Hertugen til Historiograph, men Hertugens Secretær Montecatino synes at have været T.s Fjende. De Intriger, der spandtes imod ham, saarede Digterens irritable Natur og kvindelige Omskindtlighed i den Grad, at han synes at have lidt af periodisk Sindsforvirring. Han blev bevogtet med Mistænksomhed; han opdagede, at hans Breve bleve aabnede, før de kom ham i Hænde, og at hans Værelser bleve gjennemsøgte. I Hidsighed gav han en fjendtlig sindet Adelsmand en Øresigen og maatte siden værge sig mod et morderisk Overfald af denne og hans to Brødre. T.s Melancholi antog mere og mere Charakter af Vanvid; han troede sig bestandig omgiven af morderiske Baghold, ja endog paa Grund af sine frie Tanker om enkelte Dogmer belurет af Inqvisitionen, hvorfor han lod sin Retroenhed prøve af Inqvisitoren i Bologna. Da han i et Anfald af Mistænksomhed havde trukket Dolken mod en Tjener i selve Hertugindens Værelser, blev han foreløbig indespærret. Efter hans Frigivelse blev det overdraget forskjellige Prælater og Munke at tage sig af ham, men de synes at have gjort ham end mere forvirret. 1577 flygtede han fra Ferrara og vankede om som Tigger, indtil han kom til en gift Søster i Sorrento. I Rom søgte han gjennem Ferraras Gesandt Hertugens Tilgivelse og fik den, men utilfreds med Behandlingen i Ferrara flygtede han atter og søgte Tilflugt ved forskjellige Hoffer; dog søgte han atter 1579 tilbage til Ferrara i Anledning af Hertug Alfonsos forestaaende Bryllup med Margherita Gonzaga, men da han blev afvist, brød han ud i voldsomme Udtryk mod Hertugen og Huset Este, hvoraf Følgen blev, at han blev indesluttet i et Galehus (andre berette, at Grunden dertil var, at han havde kysset Prinsesse Leonora) og led den grusomme Behandling, som i den Tid øvedes mod Vanvittige. Her skrev han nogle Dialoger og et Forsvarsskrift mod Crusca-Akademiets Angreb paa hans Digt. Først 1586 fik han sin Frihed og blev modtaget ved Hoffet i Mantua; men da Hertugen kort efter døde, tog han Aaret efter Vejen til Rom, men blev syg i Loreto og maatte skrive til en af sine Mæcenater om 10 Scudi for at komme videre. Fra Rom drog han til Napoli og boede hos Munkene paa Monte Oliveto (hvilket Kloster han besang i et Digt), opholdt sig dernæst paa sin Ven Manso, Marchese af Villas Landsted. 1590 modtoges han med store Æresbevisninger i Firenze af Storhertugen, men flakkede atter omkring i Italien, indtil han blev kaldet til Rom for at modtage Digterkronen paa Capitolium. Den fattige Digter gjorde et Indtog som en Konge i Pavestaden, men blev syg og døde, før Kroningen fandt Sted, 25 Apr. 1595. Han blev begravet i Kirken San Onofrio, hvor et Monument rejstes for ham; senere er der sat ham et Mindesmærke i Bergamo. T.s nævnte store Digt er en romantisk-christelig Epopoe; Vergil var hans Forbillede. Historisk Farve fra Korstogenes Tid maa man ikke søge; det rhetoriske Element breder sig vidt i Fortællingens brede Leje. I Modsætning til Ariosts humoristiske Sidespring strider Digtet rolig frem i majestætiske Ottaverim, der ere udarbejdede med minutiøs Omhu. De erotiske Episoder mellem Rinaldo og Armida glimre mest ved Phantasiens Pragt og ved gratiøs, blød Sanselighed, Clorindas og Argantes Dødsscene ved varm og yppig Følelse. T.s Værker ere udgivne af Rosini i 33 Bd. (1820—31), hans store Digt er oversat paa en stor Del europæiske Sprog, bl. a. paa Tysk af Gries (14 Opl. 1880) og Streckfuß, paa Svensk af Kullberg (1860), paa Dansk af Christine Daugaard (1884). Hans Breve ere udgivne af Guasti (5 Bd., Firenze 1852—55).

Tassoni, Alessandro, italiensk Digter, f. 1565 i Modena, studerede i Bologna og Ferrara og kom 1597 i Tjeneste hos Cardinal Colonna i Rom, hvor han blev optagen i Accademia degli Umoristi. Han vakte stor Forargelse ved med borgerlig sund Sans, fra et prosaisk Standpunkt at bekæmpe Afguderiet med de antike Klassikere og Petrarca (»Pensieri diversi« og »Considerazioni sopra il Petrarca«). 1613 kom T. i Tjeneste hos det savoiiske Fyrstehus, hos hvilket han, som en Fjende af Spanierne, snart stod i Gunst, snart i Ugunst efter de skiftende politiske Situationer. 1623 forlod T. sin Hofstilling, blev efter et Ophold i Rom ansat ved sin Fødebys Hof hos Hertug Frants I og døde 1635. Hans Hovedværk er »La secchia rapita«, en burlesk Epopoe om en Krig mellem Modeneserne og Bologneserne i Anledning af en Spand, som de første røvede fra de sidste. Det noget trættende brede Digt betegner den begyndende rationalistiske Opposition mod Heltedigtene, og T. tager Anledning til i rigeligt Maal at sværte sine personlige Fjender.

Tast, Herman, luthersk Præst i Husum, f. 1490, d. 1551, den betydeligste blandt de Disciple af Luther, som i Aarene 1523—33 hjalp Hertug Christian (den senere Kong Chri-

stian III) med at indføre Reformationen i Sønderjylland og Holsten.

Taste (ital. tasto) ell. Clave, den Del af Mechaniken paa Claverinstrumenter, som man trykker ned med Fingrene for at frembringe Tonen (jvfr. Claver). Den forreste, synlige Del af T. er belagt med Ben (Elfenben) eller haardt Træ. Til de lange T. (Undertaster) bruges nu gjærne hvidt Ben, til de korte (Overtaster) sort Træ. **Tastatūr** ell. Claviatur kaldes hele Tasterækken. **Tasto solo** (fork. t. s.) bet. i besifret Bas, at man kun skal spille den enkelte angivne Tone, men ikke nogen Accord.

Tastum ell. Dommerby Sø, en nu udtørret Indsø i Jylland, Viborg Amt, ½ M. s. ø. for Skive, ¾ M. lang og ¼ M. bred.

Tata, s. Totis.

Tatārer er det Navn (opr. ta-ta), hvormed Chineserne og efter dem Russerne betegnede de af Tyrker og Mongoler sammensatte Folk, som i det 13de Aarh. under Dschingiskhans og hans Sønners Anførsel underlagde sig baade Højasien og Rusland selv. I lang Tid brugte man ogsaa i Europa at kalde alle Højasiens krigerske Hyrdefolk T., idet man ved et Ordspil forbandt det med det latinske tartarus, paa Grund af disse Erobreres djævelske Grusomhed og Ødelæggelseslyst. Da Geographerne siden udfandt, at disse Hyrdefolk udgjorde tre særskilte Stammer, Tunguser (Mantschuer) længst mod Øst, Mongoler i Midten og Tyrker vestligst, gik Navnet T. meget af Brug som formentlig vildledende og indeholdende en Forvexling. De nyere sammenlignende Sprogstudier have imidlertid godtgjort, at alle disse tre Folk i Herkomst maa staa hinanden temmelig nær, da deres Sprog indeholde en Række gjennemgribende Overensstemmelser. Det er lige saa sikkert, at alle tre Nationers Levemaade paa de udstrakte Stepper er væsentlig den samme, ligesom deres Historie er ganske uadskillelig. Det er saaledes vist, at Dschingiskhan var af Herkomst en Mongol, men at Tyrkerne i den Grad vare talrige i hans Krigshære, at de Riger, som hans Efterkommere efterlod i Rusland (s. Mongoler), nemlig Astrachan, Kasan, Krim og Sibirien, vare rent tyrkiske. Ogsaa de Levninger af disse Staters Beboere, som endnu i Rusland have bevaret den muhammedanske Religion og deres gamle Sæder, tale Tyrkisk. Sultan Baber, som 1526 stiftede et Rige i Indien, var fra Turkestan og hans fleste Krigere rene Tyrker; alligevel kaldtes det altid mongolsk og Regenten Stormogul. Ligesaa er det sikkert, at det Folk, som 1644 undertvang China og endnu behersker det, vare tungusiske Mantschuer; det er imidlertid ganske almindeligt hos engelske Forfattere at kalde dem T. Hvad der nu fornemmelig adskiller de tre Folkeslag, som ofte sammenfattes under Navnet T., er deres Religion. Mongolerne og den største Del af Tunguserne ere Buddhister, hvorimod Tyrkerne ere Muhammedanere; de nordligste Tunguser i Sibirien og de tyrkiske Jakuter have dog endnu vedligeholdt den ældste schamanske Naturcultus. **Tatarīet** kaldtes i Middelalderen overhovedet Mellemasien, for saa vidt det beboedes af krigerske Hyrdefolk. Siden skjelnede man mellem det lille eller europæiske T., d. e. Sydruslands eller Rigerne Krim, Kasan og Astrachan (s. disse Art.), og det store eller asiatiske T., hvorved man forstod de nu ofte under Navnet Turkestan sammenfattede Lande ø. for det kaspiske Hav indtil Ørkenen Gobi; fra det 13de Aarh. anvendtes herpaa ogsaa Navnet Dschagatai efter dets Behersker, Dschingiskhans Søn. Navnene det chinesiske eller høje T. for det østlige og det frie T. for det vestlige (russiske) Turkestan ere gaaede af Brug. **Tatāriske Strade**, den Havarm fra det store Ocean, som skiller den russiske Ø Sachalin fra Amurlandet.

Tatere (egtl. Tatarer) er det i Danmark (især Jylland) og Norge brugelige Navn paa Zigeunerne (s. Natmandsfolk).

Tatiānus, en af de mest fremragende Kirkelærere i den sidste Halvdel af 2det Aarh., stammede fra Assyrien, var Rhetor i Rom, blev der omvendt til Christendommen af Justinus Martyr og skrev en Apologi, „Tale til Grækerne", som endnu er til, medens hans „Evangelieharmoni" er gaaet tabt. Hans strænge asketiske Liv skaffede ham megen Anseelse, men førte ham til sidst paa gnostisk-kjætterske Afveje; han nævnes som Stifter af Enkratiternes Sekt (s. d. A.).

Tătius, Titus, var efter Sagnet Sabinernes Konge og drog efter Sabinerindernes Rov mod Romulus; men Striden blev fredelig bilagt, hvorefter T. i 5 Aar i Forening med Romulus herskede i Rom.

Tatovēring (af eng. tattoo, d. e. fra Tahiti), den særlig paa Sydhavsøerne og hos nogle indianske Stammer i Amerika (i Oldtiden hos Thrakerne, Picterne og andre Folk) herskende Skik, at prikke eller ridse Tegninger i Huden og indgnide Stederne med en Farve, hvilket efter disse Menneskers Smag blev en Prydelse for Legemet, men som tillige havde det alvorlige Formaal at tjene som Folke- eller Stammekjendetegn eller vare et Slags adeligt Vaabenmærke. T. sker for det meste i en ung Alder ved temmelig smertefulde Operationer.

Tătra, s. Karpatherne.

Tăttersall [saal], et offentligt Auctions-Etablissement for Salg af Heste, ofte tillige Forsamlingssted for Sportsmænd. Navnet stammer fra T. i London, oprettet 1777 af en Trainer, Richard T. Slige Etablissementer findes nu ogsaa i andre store Byer, Paris, Berlin, New-York o. fl.

Tatti, Jacopo, ital. Billedhugger og Architekt, s. Sansovino.

Tatu, d. s. s. Bæltedyr.

Taube, Hedvig Ulr. [taab], f. 1714, Datter af svensk Rigsraad og Overadmiral, Grev Edv. Died. T. (f. 1681, Greve 1734, d. 1751, af en livlandsk Familie, af hvilken flere Grene fik Sæde i det svenske Ridderhus), blev i sit 16de Aar Gjenstand for Kong Frederiks Kjærlighed, og allerede et Aar efter nævnede Rygtet hende som hans Elskerinde. Man vilde endogsaa vide, at Kongen for at overvinde hendes Betænkeligheder havde ladet sig vie til hende, uagtet Dronning Ulrika Eleonora endnu levede. Paa flere Rigsdage ytrede der sig, især i Præstestanden, en tydelig Uvilje over denne Skandale, uden at

dog Forbindelsen blev hævet. Hun døde allerede 1744, et Aar efter at hun var bleven ophøjet til tysk Rigsgrevinde. Af de to Sønner, hun efterlod sig, og som vare blevne udnævnte til tyske og svenske Greven under Navn af v. Hessenstein, blev den ældste, Frederik Wilh. v. Hessenstein, f. 1735, d. 1808, baade tysk Rigsfyrste og svensk Fyrste.

Tauber, Flod i det sydvestlige Tyskland, løber gjennem Württemberg og Baden og falder fra venstre Side i Main. Længde 15 M.

Taubert, Carl Gottfred Wilhelm, f. 23 Marts 1811 i Berlin, hvor han havde Ludvig Berger til Lærer i Claverspil, Bernh. Klein i Composition og 1827—30 studerede ved Universitetet. Han havde allerede gjort sig heldig bekjendt som Clavervirtuos og Componist, da han 1831 blev Leder af Hofconcerterne og 1842 Operaens Capelmester og Symphoniconcerternes Dirigent. 1869 udnævntes han til Overcapelmester, 1875 til Formand for den musikalske Section i det kongel. „Akademie der Künste". T. har været en meget frugtbar Componist (6 Operaer, Symphonier, Ouverturer, mange Kammermusikværker, Chorsager, Claversager, Sange m. m.) og har især haft Held med sine „Kinderlieder" og tidligere Claverstykker.

Tauchnitz, Karl Chr. Tr., f. 1761, d. 1836, var fra 1796 Bogtrykker og Boghandler i Leipzig og blev især bekjendt ved fine stereotyperede Textudgaver af græske og latinske Klassikere (siden 1809). Hans Slægtning, **Chr. Bernh. v. T.**, f. 1816, grundlagde 1837 en Boghandel i Leipzig og begyndte 1841 en billig Udgave af engelske Forfattere, hvoraf der indtil 1887 er udkommet 2,400 Bd., samt 1866 en Samling af tyske Forfattere i engelske Oversættelser. 1860 ophøjedes han til Friherre, og 1877 blev han livsvarigt Medlem af Sachsens 1ste Kammer.

Tauler, Johannes, berømt Mystiker og Prædikant, f. i Straßburg c. 1300, blev Dominikanermunk 1318 og fandt i sin Fødeby i Mystikeren Mester Eckart en Lærer ret efter sit Hjærte, men holdt sig dog fri for dennes pantheistiske Tendenser. Som Prædikant vandt T. hurtig stor Tilslutning, og da Pave Johan XXII lagde Interdict over Straßburg, fordi den holdt med Kejser Ludvig, vedblev T. og de andre Dominikanere der i flere Aar at prædike og forvalte Sacramenterne, skjønt deres Orden ellers holdt med Paven. 1339 maatte de dog bøje sig for deres Foresatte, men bleve saa af Byens Raad udviste af Straßburg. T. drog til Basel, hvor han traadte i Forbindelse med „Gudsvennerne" (s. d. A.), der fra nu af øvede betydelig Indflydelse paa ham. 1346 vendte han tilbage til Straßburg og optog sin Gjerning der med fornyet Kraft; men 1350 kom „en Gudsven fra Højlandet" til Straßburg og forbød T. at prædike, saa længe indtil han havde faaet Magt med den forfængelige Glæde, han følte ved at gjøre Lykke som Prædikant; T. adlød og prædikede ikke i to Aar trods de andre Munkes Spot og Folkets Misfornøjelse. Da tillod „Gudsvennen" ham paa ny at prædike, og aldrig havde T. prædiket som efter den Tid. Uden Frygt og Skaansel revsede han Tidens Synder, Gejstlighedens saa vel som Lægfolks; men samtidig aflagde han med næsten evangelisk Renhed Vidnesbyrdet om Guds Naade. Ogsaa i Köln og andensteds virkede T. som Prædikant; men mest virkede han dog i Straßburg, hvor han døde 16 Juni 1361. Mange af hans Prædikener og nogle af hans Skrifter bevaredes i Haandskrifter og ere siden 1498 udkomne i talrige Udgaver.

Taumotū [to], s. **Lave Øer**.

Taunton [taahnt'n], 1) Stad i Somerset Shire i England ved den sejlbare Flod Tone, 9 M. s. v. for Bath, med 16,600 J., Silkevæveri, Maskinfabrikation, Alebryggeri og Kvæghandel. 2) Stad i Staten Massachusetts i Nordamerika, ved den sejlbare Flod T., 3 M. fra dens Munding i Narragansetbugt og 6 M. s. for Boston. 21,200 J. Sindssygeanstalt. Betydelig Industri, navnlig i Jærn og Britanniametal.

Taunton, Henry Labouchère, Lord [s. o.], s. **Labouchère**.

Taunus ell. **die Höhe**, en skovrig Bjærgmasse i den preussiske Prov. Hessen-Nassau ø. for Rhinen, mellem Lahn og Main, indtil 2,700 F. høj, har talrige Mineralkilder; paa de sydlige Skraaninger findes rige Vinhaver og frodige Skove.

Taura, Elfried v., Pseudon. for Aug. **Peters** (s. d. A.).

Taurēllus, Nic., tysk Philosoph, f. 1547 i Mömpelgard, var Professor i Medicin først i Basel, siden i Altorf. D. 1606. Hans Angreb paa Aristoteles's ubetingede Autoritet og paa al Autoritet i Videnskaben voldte ham heftigt Fjendskab hos de katholske og protestantiske Theologer. Hans mærkeligste Indvendinger mod Aristoteles vare, at denne satte den højeste Salighed i Erkjendelsen, og at han vilde gaa ud over det naturliges Omraade og udgrunde, hvad kun Aabenbaringen, der er nødvendig paa Grund af Syndefaldet, kan lære. Dog mener han, at baade Skabelsesdogmet og Treenighedsdogmet kunne bevises philosophisk. Han forlangte, ligesom Ramus, en paa sund Fornuft grundet Philosophi i Modsætning til Autoritetstro og Scholastik (»Philosophiæ triumphus«, Basel 1573).

Taurien, det sydligste Gouv. i det europæiske Rusland, omgivet af Gouv. Cherson og Jekaterinoslav, det asovske og det sorte Hav. 1,097 □ M. med 1,060,000 J. (1885). Det bestaar af Halvøen Krim (s. d. A.) og den nogaiske Steppe. Denne sidste begrænses mod N. V. og N. af Floden **Dnjepr** og dens Biflod **Konskaja** og mod Ø. af **Berda**, der falder i det asovske Hav. Hvor der ikke findes Vand, er Steppen næsten blottet for Vegetation, hvorimod der langs Floderne findes Marker og gode Græsgange. Hovedstad **Simferopol**.

Taurin, et farveløst, krystallinsk, svovl- og kvælstofholdigt organisk Stof, der er analogt med Glykokol og sammensat som dettes nærmest højere Homolog, kun at det i Stedet for Kulsyrens Radical, CO, indeholder Svovlsyrens, SO_2. Det kan faas af den i Galden værende Taurocholsyre (s. **Galde**), men ogsaa og lettere fremstilles synthetisk.

Tauris, s. **Tabris**.

Tauriskos, Billedhugger fra Tralles i Karien, var Elev af Menekrates og en af de berømteste

Mestere af den rhodiske Skole, navnlig ved sit, sammen med Broderen Apollonios udførte Værk i Marmor, „Dirkes Straf“, nu til Dags kaldet „den farnesiske Tyr“, s. Farnese.

Tauroggen, Stad og Grænsetoldsted mod Preussen i det russiske Gouv. Kovno, 4¼ M. n. ø. for Tilsit i Preussen. 4,700 I. Her undertegnede Alexander I den Vaabenhvile, som gik forud for Freden i Tilsit, og her indgik den preussiske General York 30 Dec. 1812 paa egen Haand en Convention om Vaabenstilstand og Neutralitet med den russiske General Diebitsch.

Taurus, en Bjergkjæde i Lilleasien, danner dettes Sydrand og sender for det meste sine Forbjerge helt ud til Middelhavet, men efterlader dog paa enkelte Steder flade Kyststrækninger. Den har talrige Punkter af 10,000 F.s Høide og derover.

Taurus, lat., Tyr; Stjernebilledet Tyren.

Tausen, Hans, Reformationens betydeligste Forkæmper i Danmark. Efterretningerne om hans Ungdomsliv ere meget usikre. Almindelig antages, at han er født 1494 i Landsbyen Birkende ved Kjerteminde, at hans Forældre, der vare „ærlige Bønderfolk“, fandt gode Evner og Lyst til Læsning hos ham og derfor satte ham i Odense Skole, samt at han blev der, indtil han 1515 blev Johannitermunk i Antvorskov Kloster. Efter en anden og sandsynligere Beretning derimod gik han kun et Aar i Odense Skole og kom derfra 1507 til Slagelse Skole. 1516 blev han indskreven som Student ved Universitetet i Rostock, 1519 blev han Magister, og 1520 holdt han philosophiske Forelæsninger ved Universitetet der. 1521 blev han ansat som Læsemester i Theologi ved Universitetet i Kjøbenhavn og virkede her sammen med sin senere Modstander Povel Helgesen. 1522 fik han Understøttelse af sit Kloster til at studere Theologi ved Universiteterne i Löwen og Köln, men begav sig tillige 1523 til Wittenberg, hvor han i lidt over et Aar var Luthers Tilhører. Paa den Tid opholdt den fordrevne Kong Christian II sig i Sachsen og var jævnlig i Wittenberg, hvor ogsaa adskillige af de danske, som vare gaaede i Landflygtighed med ham, tog Ophold. Det var maaske nærmest for at drage T. bort fra Forbindelse med disse politiske Flygtninge, at hans Prior Eskild Thomsen 1524 eller 1525 pludselig kaldte ham hjem. Det synes som om man i Klosteret har modtaget den hjemkomne lærde Broder med stor Glæde, fordi man i ham haabede at finde en dygtig Stridsmand for den gamle Tro; men kort efter sin Hjemkomst holdt han Skærtorsdag eller Langfredag en Prædiken i Klosterkirken i afgjort reformatorisk Aand, hvorved de glade Forhaabninger fik en brat Ende, ja, der berettes endog, at han paa Grund af denne Prædiken blev kastet i Klosterets Fangetaarn, samt at han, da han kort efter blev sendt til Johanniterklosteret i Viborg (en Filial af det i Antvorskov), ligeledes der maatte sidde i Klosterets Fængsel, fra hvis Vinduer han da skal have prædiket for de udenfor forsamlede Borgere. Rimeligvis forholder dette sig dog ikke rigtig. Sammenhængen er snarere den, at Abbeden i Antvorskov har haabet, at den for sin Skarpsindighed og Veltalenhed højt ansete Prior for Klosteret i Viborg, Peder Jensen, skulde formaa at føre den begavede Munk tilbage til den gamle Tro, og at han derfor har sendt ham til Viborg, uden at der enten her eller i Antvorskov er blevet anvendt Fængselsstraf eller andre strænge Midler imod ham. Sikkert er det i hvert Fald, at T. snart efter sin Ankomst til Viborg besad Priorens Tillid i saa høj Grad, at han blev brugt til at prædike i Klosterkirken hver Søndag til Aftensang. Tilløbet til hans Prædikener blev imidlertid snart saa stærkt og deres Indflydelse paa Befolkningen efterhaanden saa iøjnefaldende, at Prioren fortrød, at han havde givet ham Lov til at prædike, og begyndte at overlægge, hvorledes han skulde bringe ham til Taushed. Da underrettede T. i en af sine Prædikener sine Tilhørere om den Fare, hvori han svævede, og bad dem om Beskyttelse. Denne blev ham strax tilsagt, hvorpaa han aflagde sin Ordensdragt og ledsaget af Tilhørerne forlod Klosteret og tog Bolig i en anset Borgers Hus. Rector ved Latinskolen, Jakob Skjønning (efter 1536 den første evangeliske Biskop i Viborg), som tillige var Præst ved St. Hans Kirke, tillod nu T. at prædike i denne; men da den ikke kunde rumme Tilhørerne, maatte Gudstjenesten holdes paa Kirkegaarden, hvor T. prædikede, staaende paa en Trappe, der førte op til Kirketaarnet. Da Gudstjenesten dog ikke i Længden kunde vedblive at holdes under aaben Himmel, søgte Borgerne at faa Adgang til den rummelige Graabrødrekirke, og da Munkene spærrede Kirkens Døre, sprængte Borgerne disse. Rimeligvis kort efter denne Begivenhed udstedte Kong Frederik I i Oct. 1526 et Beskjærmelsesbrev for T., hvem han udnævnte til sin Capellan, men saaledes, at han foreløbig maatte blive i Viborg og prædike der. I Maj 1527 samledes alle Jyllands Prælater i Viborg for at raadslaa om, hvad der skulde gjøres for at standse den voxende kirkelige Bevægelse, og maaske var det som Følge af denne Raadslagning, at Jørgen Friis, Biskop i Viborg, sendte sin Slotsherre med nogle Bevæbnede ind i Kirken, medens T. prædikede, for at føre ham fangen til Bispegaarden. Paa Slotsherrens Befaling om at følge svarede T.: „Jeg staar her i en højere Herres Tjeneste; men naar jeg er færdig, skal jeg, hvis Biskoppen ønsker det, komme til ham.“ Slotsherren truede med at bruge Magt; men Borgerne flokkedes om Prædikestolen, medens Kvinderne løb hjem efter Vaaben til dem; saa maatte Bispens Folk fortrække, og kort efter ansaa Jørgen Friis selv det for raadeligst at forlade Byen og trække sig tilbage til Hald, hvis Fæstningsværker han skyndsomst lod udbedre, medens han slet ikke forsøgte paa at reise nogen aandelig Modstand imod T., der snart vandt hele Byen saa fuldstændig for Reformationens Sag, at Kongen i 1529 mente, at T. nu kunde undværes i Viborg, og derfor kaldte ham til Kjøbenhavn, hvor han overdrog ham at prædike i Nikolai Kirke. Det var upaatvivlelig Kongens Mening, at T. skulde have spillet samme Rolle i Sjællands Stift, som Sadolin (s. d. A.) 3 Aar efter begyndte at udføre i Fyns Stift; men Biskop

J. Rønnov lignede ikke Knud Gyldenstjerne i Odense; derfor kom det til idelige Rivninger imellem T. og Rønnov. T. indrettede strax Gudstjenesten i Nikolai Kirke paa luthersk Vis med baade Prædiken og Psalmesang paa Modersmaalet. Af Psalmerne digtede han selv adskillige. Stadens Borgere strømmede til i Hobetal; den religiøse Bevægelse bragte Gjæring i Sindene hos den letbevægelige kjøbenhavnske Befolkning, og Urostiftere pustede til Ilden; saa brød Mængden ind i Kirkerne, slog Helgenbilleder itu osv., og Borgerne satte med Magt igjennem, at ingen andre end evangeliske Prædikanter maatte prædike i nogen af Byens Kirker. 1530 samledes Herredagen i Kjøbenhavn, og her mødte T. som den betydeligste Ordfører for det evangeliske Parti, ligesom han ogsaa var Hovedforfatter baade til „de 43 kjøbenhavnske Artikler", en evangelisk Trosbekjendelse, som T. overrakte Kongen paa Herredagen, og til et senere Modskrift imod Katholikernes Klageskrift over de evangeliske Præster. Ligeledes var T. med til at prædike i Helliggejstes Kirke hver Dag, saa længe Herredagen varede, og desuden affattede han adskillige af de talrige Stridsskrifter, som udkom. I Slutningen af Aaret førte han en skriftlig Fejde med Povel Helgesen. Kort Tid efter stormede Ambrosius Bogbinder (s. d. A.) Frue Kirke med en Pøbelhob, og T. fik af Katholikerne Skyld for at staa bag ved denne og alle andre lignende Uordener. Han var derfor Gjenstand for deres særlige Had; men saa længe Frederik I levede, kunde de ikke røre ham. Først efter Kongens Død blev han paa Rønnovs Foranstaltning anklaget for Herredagen i Kjøbenhavn 14 Juli 1533. Samtlige Prælater i Riget i Forening optraadte som hans Anklagere; Povel Helgesen var deres Ordfører; Dommerne vare deres Venner og Slægtninge; det saa ud, som om Meningen var, at faa T. dømt fra Livet; men medens Povel Helgesen og T. holdt deres Anklage- og Forsvarstaler, flokkedes Byens Borgere bevæbnede uden for Raadhuset, og til dem sluttede sig væbnede lybske Soldater og Matroser fra Jørgen Wullenwevers Flaade, som laa i Havnen. Under Raab og Trusler forlangte disse Skarer, at T. skulde sættes i Frihed. Dommerne søgte at tale dem tilfreds, men forgjæves; saa gik Dommerne i Forbøn for T. hos Anklagerne, og midt under Tummelen fældede, ikke Dommerne, men Anklagerne den Dom, at T. efter en Maaneds Frist skulde rømme Sjælland og Skaane, aldrig maatte skrive nogen Bog og aldrig prædike uden Tilladelse af den Biskop, i hvis Stift han vilde opholde sig. Da Dommerne og Prælaterne derefter vilde forlade Raadhuset, var Borgernes Forbitrelse saa stor, at Biskop Rønnov næppe vilde være kommen uantastet hjem til sin Bispegaard, hvis ikke T. havde beskyttet ham og ledsaget ham hjem. Den fældede Dom fik ikke stort at betyde; thi Rigshovmester Mogens Gjøe fik stiftet en Overenskomst, hvorved T. fik Lov til at blive i Kjøbenhavn imod at love at fare med større Lempe i sine Prædikener og at adlyde Bispoppen. Efter Reformationens Indførelse vedblev T. endnu en kort Tid at prædike i Kjøbenhavn og holde Forelæsninger ved Universitetet, indtil han i Febr. 1538 blev ansat som Lector ved Domkapitlet i Roskilde. 30 Apr. 1542 blev han i Ribe i Kongens, Rigsraadets og samtlige Bispoppers Nærværelse af Bugenhagen indviet til Biskop i Ribe Stift, hvorpaa han den følgende Dag tog Sæde i den Kirkeforsamling, som affattede „de 26 Ribe-Artikler". I de nærmest følgende Aar virkede han tillige som Lector i Theologi. Sin Bispegjerning røgtede han med Nidkjærhed og Trofasthed i næsten 20 Aar, visiterede flittig i sit vidtstrakte Stift, opnaaede ved vedholdende Henvendelser til Kongen betydelige Forbedringer i de yderlig forarmede Præsters Lønningsvilkaar og optraadte med Mod og Fasthed over for de overmodige Adelsmænd, der derover bleve saa forbitrede, at en af dem en Gang midt under Gudstjenesten styrtede løs paa ham med draget Sværd. D. 11 Nov. 1561. De vigtigste af hans Skrifter ere hans Oversættelse af de 5 Mosebøger (1535), hans Huspostil og en christelig Lidelseshistorie. I Viborg er rejst en Støtte til hans Minde.

Tausig, Carl, fremragende Clavervirtuos, f. 4 Nov. 1841 i Warschau, d. 17 Juli 1871 i Leipzig, Søn af Aloys T., der selv var en fortræffelig Pianist (d. 14 Marts 1885). En af Faderen modtaget grundig Uddannelse fuldendte han hos Lißt, og hans forbavsende og usejlbarlige Technik i Forbindelse med udmærket Foredragsevne vakte paa en Mængde Concertrejser alles Beundring. Sit Standkvarter havde han 1859—60 i Dresden, 1862 i Wien og fra 1865 i Berlin, hvor han 1869 oprettede et Akademi for det højere Claverspil. Han udgav nogle faa, vanskelige Clavercompositioner, reviderede klassiske Claverværker, bearbejdede Claverudtoget af Wagners „Mestersangerne" og efterlod sine „Technische Studien", som udkom efter hans Død.

Tautenhayn, Joseph, østerrigsk Medailleur, f. 1837 i Wien, var Elev af Akademiet der og af Bauer. Han vandt først Navn ved de ungarske Kroningsmedailler, senere ved en Suez- og en Jerusalems-Medaille, hvorefter han opnaaede Udnævnelse til Kammermedailleur. Hans mærkeligste Arbejde er en Medaille til Erindring om Afsløringen af Mindesmærket for Kejser Maximilian i Triest. Han er ogsaa Medailleur ved Mønten og Prof. ved Academiet i Wien.

Tautochrönisk, ligetidig, s. Cykloide.

Tautologi, Gjentagelse af den samme Tanke med et andet Udtryk. **Tautolögisk**, enstydig, et og det samme.

Tautra, s. Tutersøen.

Tavannes, Gaspard de Saulx de [vānn], f. 1509, d. 1573, blev 1567 fransk Marschal og sluttede sig i de franske Religionskrige til de fanatiske Katholiker. 1569 sejrede han i Slaget ved Jarnac og raadede 1572 ivrig til Blodbadet paa Huguenotterne (Bartholomæusnatten).

Tavastehūs, Hovedstad i T. Län i Finland, 13 M. n. n. v. for Helsingfors med 4,000 J. Slottet **Tavasteborg** skal være anlagt af Birger Jarl.

Tāvaststjerna, Karl August [scherna], finsk Digter, f. 13 Maj 1860 i St. Michael, af en

svensk-finsk adelig Slægt, fik som Architekt sin Uddannelse ved det technologiske Institut i Helsingfors. 1883 udgav han et Hæfte lyriske Digte, »För morgonbris« (gjennemset og forøget Udg. 1884), som ganske vist havde tekniske Mangler, men dog røbede ikke ubetydelige digteriske Anlæg. 1885 fik han et lille Lystspil, »Frun emanciperar sig«, opført paa Nya Theatern i Helsingfors, og s. A. udgav han en Samling fortællende Digte, »Nya Vers«. Af hans senere Arbejder nævne vi Nutidsromanerne »Barndomsvänner« (1886) og »En inföding« (1887) og Novellesamlingen »I förbindelser« (1888), der ved Skildringens Anskuelighed og Liv have tildraget sig ikke ringe Opmærksomhed.

Tavira, Stad i den portugisiske Prov. Algarve, ved Middelhavet, 4 M. ø. n. ø. for Faro. 11,600 I. Havn. Betydeligt Fiskeri. Avl af Sydfrugter.

Tavistock [tævi], Stad i Devon Shire i England, 3 M. n. for Plymouth ved Floden Tavy, med 6,900 I. Kobber- og Tingruber, Mineralkilder, store Jærnstøberier og Handel.

Tavletryk er Trykning af Tøjer ligefrem med det med Klister, Gummi o. desl. „fortættede" Farvestof (s. **Kattun**). T. anvendes især til mange farvede Tøjer, til Dels paa allerede farvet eller paa anden Maade trykket Grund. De ofte temmelig uægte Farver befæstes gjærne ved Vanddampe, der bøde stærkt paa Uægtheden.

Tavōra, Francisco, Marquis af, f. 1703, d. 1759, s. **Aveiro.**

Tax ell. Barlind (Taxus baccata), af den til Naaletræerne henhørende Taxfamilie, har ligesom Ædelgranen flade, toradede Naale, men de ere ensfarvet grønne paa Undersiden, svagt krummede og ende i en Spids; dens saakaldte Bærkogle bestaar af et haardt, sortegrønt Frø, omsluttet af en tyk og saftig, rød Frøkappe; et i den største Del af Europa, undtagen de nordligere Egne, udbredt Træ af indtil 40 F.s Højde, synes fortrinsvis at yndе Havets Nærhed og blev hos os opdaget, formentlig vildtvoxende, ved Vejle Fjord i Aaret 1865. Veddet haardt og tungt, Bladene giftige.

Taxatiōn, Vurdering, Værdsættelse. **Taxātor,** den, der vurderer, værdsætter, Skjønsmand; **taxēre,** vurdere.

Taxidermī, s. **Udstopning.**

Tāxis, s. **Brok.**

Taxter eller Prisbestemmelser, fastsatte af Regeringen, vare i tidligere Tid meget almindelige og til Dels nødvendige for at sikre Publikum lige over for de monopoliserede og privilegerede, idet Concurrencen var udelukket. Nu ere T. af den Grund overflødige, og de ere derfor blevne afskaffede, undtagen i saadanne Tilfælde, i hvilke det kun tilstaas et vist begrænset Antal Personer at concurrere, eller hvor der af Sikkerhedshensyn er givet en enkelt juridisk eller moralsk Person et Monopol. T. bruges derfor ogsaa om Prisansættelser for Ydelsen af Anlæg, som ere i Statens Hænder, saaledes Jærnbane-T., Telegram-T. osv.

Tay [tē], Flod i Skotland, udspringer paa Grænsen af Shirerne Perth og Argyle, løber gjennem Loch Tay og falder i den af Nordsøen dannede Tay Fjord (Firth of Tay). Sejlbar indtil Perth. Længde 20 M.

Taygĕtos, nu Pentedaktylon, en høj Bjærgkjæde mellem Lakonien og Messenien, hvis vestlige Affald i Forening med den lige overfor liggende messeniske Bjærgkjæde danner den frugtbare messeniske Slette. Dens højeste Top, Elias, naar en Højde af c. 3,900 F.

Tayler, Frederick [tē], engelsk Maler, f. 30 Apr. 1804 i Hertfordshire, uddannede sig til Dels paa egen Haand i Italien og Paris til Aquarelmaler. Han, som selv er en ivrig Jæger, maler helst Motiver af Jagtlivet i de skotske Højlande. Hans Billeder udmærke sig ved ualmindeligt Liv og Sandhed i Gjengivelsen af Dyr.

Taylor, Bayard [tēlor], nordamerikansk Skribent, f. 1825 i Kennett-Square, gjorde 1844 en Fodrejse i Schweiz, Italien og Frankrig, som han ved sin Hjemkomst 1846 beskrev i »Views Afoot, or Europe seen with Knapsack and Staff«, skildrede siden sine Indtryk fra en Rejse til Californien, rejste 1851 til Ægypten, ned ad Nilen til Abessinien, derfra til Lilleasien og Constantinopel. Efter et kort Ophold i Europa rejste han atter over Ægypten til Indien og China, 1853 med den amerikanske Expedition til Japan og fra Hongkong over Cap og St. Helena til New-York. Disse og senere Rejser i Lapland, Norge, Grækenland, Polen og Rusland har han skildret i forskjellige Værker. 1861—63 var han Legationssecretær i Petersborg. Foruden en Del Fortællinger, som han efter sin Hjemkomst skrev paa sit Gods i Pennsylvania (»Hannah Thurston«, 1863, »The Story of Kennet«, 1866), har han leveret flere Digtsamlinger. 1866 var han atter i Europa for at gjøre Forstudier til en Oversættelse af Goethes „Faust", der udkom 1871. Han døde 1878 som amerikansk Gesandt i Berlin; Liget bragtes 1879 til Philadelphia.

Taylor, Brook [s. o.], engelsk Mathematiker, f. 1685 i Edmonton, d. 1731 i London, udgav 1715 »Methodus incrementorum directa et inversa«, der udvikler den Newtonske Fluxionsregning og giver Anvendelser deraf paa geometriske og physiske Problemer. Heri er fremsat den under Navnet **Taylors Række** berømte Sætning, der spiller en vigtig Rolle i den højere Mathematik. Er y en Function af x, $y = fx$, og x faar en Tilvæxt h, vil y faa en tilsvarende Tilvæxt k; Sætningen lærer os at udvikle k i Række efter Potenser af h. Betegnes de deriverede Functioner (s. **Differentialregning**) $f'x$, $f''x$, $f'''x$ osv., er

$$k = \frac{f'x}{1}h + \frac{f''x}{1\,.\,2}h^2 + \frac{f'''x}{1.2\,3}h^3 + \ldots\ldots$$

eller

$$f\,(x+h) = fx + \frac{f'x}{1}\,h + \frac{f''x}{1\,.\,2}h^2 + \ldots\ldots\ldots$$

Heraf udledes en anden Sætning, som lærer at udvikle fx efter Potenser af x; sættes nemlig i ovenstaaende Række $x = 0$ og derefter $h = x$, faas

$$fx = f0 + \frac{f'0}{1}x + \frac{f''0}{1\,.\,2}x^2 + \frac{f'''0}{1\;2.3}x^3 \ldots\ldots,$$

hvor $f0$, $f'0$, $f''0$ osv. betyde de Værdier, som fx, $f'x$, $f''x$ osv. modtage, naar $x = 0$. Dette er Mac-Laurins (rettere Stirlings) Række.

Taylor, George [s. o.], s. Hausrath.

Taylor, Sir Henry [s. o.], engelsk dramatisk Digter, f. 1800 i Durham. 1834 udkom hans dramatiske Digt »Philip van Artevelde«, bestaaende af to Dramaer; det anses for hans ypperste Arbejde. Det var forsynet med en Fortale, rettet mod Byrons Poesi; Forfatteren selv var en Ven og Discipel af Southey, og Dramaet var dediceret til denne Byrons Modstander. Af hans øvrige, ikke talrige, Dramaer kunne mærkes »Edwin the Fair« (1842) og »The Virgin Widow« (1850). 1885 udgav han sin »Autobiography«. D. 1886.

Taylor, Jeremy [s. o.], en af de betydeligste Gejstlige og Theologer i den anglikanske Kirke, f. i Cambridge 1613, stod i Kampen imellem Carl I og Parlamentet bestandig paa Kongens Side og blev derfor efter dennes Nederlag Gjenstand for megen Forfølgelse og gjentagne Fangslinger. Paavirket heraf skrev han »A discourse of the liberty of prophesying«, et udmærket Forsvar for Religionsfrihed over for Samtidens Intolerance. Foruden dette skrev han i de 18 Aar, i hvilke han ikke fik Lov til at beklæde noget Embede (1642—60), en Række Skrifter mest af asketisk og dogmatisk Indhold, ved hvilke han erhvervede sig en saadan Anseelse, at han strax efter Carl II.s Tronbestigelse blev udnævnt til Biskop af Down, Connor og Dromore. D. 13 Aug. 1667.

Taylor, Tom [s. o.], engelsk dramatisk Forfatter, f. 1817, d. 1880 i London, har som Eneforfatter, Medarbejder og Bearbejder leveret c. halvhundrede Theaterstykker, af hvilke kan nævnes den populære Folkekomedie »The Ticket-of-Leave Man« (1863).

Taylor, Zachary [s. o.], Præsident i Nordamerika 1849—50, f. 1784 i Staten Virginia, blev 1812 Capitain. I Krigene imod Indianerne 1832—40 rykkede han op til Brigadegeneral, udmærkede sig 1846—47 i Krigen mod Mexico, hvor han bl. a. sejrede 22—23 Febr. 1847 ved Buena Vista over Santa Anna med 6,000 Md. imod 21,000, og blev 1848 valgt af Whigpartiet til Unionens Præsident. Han arbejdede i denne Stilling for et Compromis imellem Nord- og Sydstaterne om Slavespørgsmaalet, men døde, inden det kom i Stand, 9 Juli 1850.

Tazette, s. Narcissus.

Te, s. Teplanten.

Teaktræ [tihk] (Tectonia grandis), et i de tropiske Lande hjemmehørende Træ af den med de læbeblomstrede beslægtede Familie Verbenaceæ, udmærker sig ved sit Veds overordentlige Kiselholdighed og deraf følgende store Varighed, hvorfor det er meget søgt til Skibstømmer.

Tebéssa (Oldtidens Thebeste), Stad i Prov. Constantine i det franske Algérien i Nordafrika, 24 M. s. ø. for Constantine i Nærheden af den tunesiske Grænse, med 4,000 I. og seværdige romerske Oldtidslevninger.

Tebet er den jødiske Maaned, der svarer til December, den 4de i det borgerlige Aar, som begynder med Tischri, d. e. September.

Technik betyder overhovedet Kunst som Modsætning til Natur. Med Hensyn til Kunsten i strængere Forstand betegner det dennes mechaniske Udøvelse og den dertil fornødne Haandfærdighed og Detailkjendskab til Hjælpemidlerne. Nærmest forstaas dog ved T. omtrent det samme som ved Industri, navnlig for saa vidt denne drives i større Omfang og understøttes af Kundskaber og Intelligens. Techniske Udtryk ere de for bestemte, ikke blot industrielle Fag særegne Betegnelser; teknisk Mechanik, teknisk Chemi ere disse Videnskaber behandlede med særligt Hensyn til Techniken (s. Mechanik, Chemi). Technologi er en systematisk Beretning om de i Industrien benyttede Arbejdsmaader og Værktøjer i Forbindelse med en kritisk Undersøgelse og Sammenligning deraf. Man deler den gjærne i den mechaniske T., der omfatter de Industrigrene, ved hvilke Materialet hovedsagelig kun undergaar Formforandringer, og den chemiske T., der omhandler de Industrigrene, der hovedsagelig gaa ud paa at underkaste Materialet chemiske Behandlingsmaader. Grænsen mellem begge er ubestemt og underkastet Vilkaarlighed. Man har ogsaa villet gjøre Forskjel paa almindelig T., der skulde betragte Midlerne, Redskaber og Fremgangsmaader for sig, og speciel T., der skulde behandle de til samme Øjemed benyttede Midler, ordnede enten efter Raastoffets eller efter Produktets Natur; men i Regelen indskrænker man sig til én Behandlingsmaade.

Techtonik bruges om den techniske Side ved Bygningskunsten i Modsætning til den mere æsthetiske eller kunstneriske Side.

Te deum eller den ambrosianske Lovsang, den berømte latinske Lovsang, som i Almindelighed tilskrives Kirkefaderen Ambrosius, og som begynder med Ordene: t. d. laudamus (d. e. Dig, Gud, prise vi). Et Sagn beretter, at i den Paaskenat 387, da Aurelius Augustinus, den berømte Kirkefader, blev døbt af Ambrosius i Kirken i Milano, digtede de i Forening denne Psalme paa den Maade, at de uden foregaaende Aftale sang den i Vexelsang for Menigheden, efter som Helligaanden gav dem at synge. Ambrosius begyndte, Augustin fortsatte og sluttede endelig med de Ord: »in te, domine, speravi! non confundar in æternum«, d. e. „til Dig, Herre, har jeg slaaet min Lid! jeg skal ikke beskæmmes i al Evighed". Sangen er imidlertid omtrent 100 Aar yngre. Den udbredte sig snart overalt i Vesterlandene; i det romerske Breviarium er den anordnet som stadig Lovsang, og efter at være bleven sungen ved Carl d. stores Kroning 800, er den bleven brugt ved enhver Kejserkroning, ligesom den ogsaa stadig er bleven brugt ved saadanne festlige Gudstjenester, som holdtes i Anledning af en eller anden ualmindelig glædelig Begivenhed, f. Ex. en lykkelig tilendebragt Krig osv. Luthers Oversættelse: „Herr Gott, dich loben wir", er fra 1533; den danske Oversættelse: „O, store Gud, vi love Dig", som findes i alle Psalmebøger, skyldes oprindelig Herluf Trolle, men er senere omarbejdet af Grundtvig.

Tees [tihs], Flod i det nordøstlige England, udspringer paa Cross Fell i Westmoreland, gjennemstrømmer den romantiske Teesdal og falder efter et Løb paa 20 M. ved Middlesborough i Vesterhavet.

Teetotaler, eng. [tihtotäler], helt afholdende;

Navn paa Medlemmerne af de af den irske Munk Theob. Mathew (s. d. A.) stiftede Foreninger for fuldstændig Afholdenhed fra berusende Drikke. Benævnelsen kommer enten af det irske teetotal, ganske og aldeles, eller af eng. temperance total, fork. til T. [tih] total.

Tefnu, en ægyptisk Gudinde, Schus Gemalinde og Søster, fremstilledes med et Løvehoved.

Tegea, ældgammel Stad i det sydøstlige Arkadien, havde et eget Omraade, **Tegeatis**, og blev i den forhistoriske Tid beherstet af Konger. Senere fulgte den Spartas Politik, men efter Slaget ved Leuktra traadte den i Spidsen for et Forbund mellem de arkadiske Stæder. Den holdt sig til ind i det 8de Aarh. e. Chr. Ruinerne af Byen, Palæo-Episkopi, ligge 1 M. s. for Tripolitza.

Tegel, Landsby i den preussiske Prov. Brandenburg, ved T. Søen, 1½ M. n. v. for Berlin, med smukke Parkanlæg og et Slot med rige Kunstskatte, der har tilhørt Wilh. v. Humboldt. Saa vel han som Broderen Alexander ligge begravne her.

Tegel, Erik Göransson, svensk Historieskriver, d. 1636, Søn af Erik XIV.s Yndling Göran Persson, brugtes af Hertug Carl (Carl IX) til flere vigtige, men lidet hæderlige Hverv, blev Privatsecretær hos Hertugen og førte 1600 paa dennes Vegne Sagen mod de fængslede Rigsraader. En lidet troværdig Anekdote beretter, at da han ansøgte om Bekræftelse paa Faderens Adelskab, vilde Kongen kun paa den Betingelse bevilge hans Ansøgning, at han skulde antage Navnet „Stegel“ (Stejle), „thi det“, sagde Kongen, „er din Faders Skjoldmærke“, og at T. skulde have betinget sig at faa borttaget S'et fra dette Navn og saaledes var kommen til at hedde T. Under Gustav II Adolf blev han Historiograph 1614 og fik 1627 Bekræftelse paa Adelskabet, skjønt han havde gjort sig bekjendt baade ved sin Egennytte og sin Uærlighed. T. skrev flere historiske Arbejder, af hvilke Gustav I.s Historie (1622) og Erik XIV.s Historie (udg. 1751) ere de vigtigste.

Tegernsee, en Indsø i Bayern, 6 M. s. f. s. ø. for München, ¾ M. lang og ¼ M. bred, omgiven af indtil 4,000 F. høje Bjærge, er berømt for sin skjønne Natur og besøges meget af Lystrejsende. I Nærheden af Søen er et pragtfuldt Slot, tidligere et berømt og rigt Benedictinerkloster, der tilhører den bayerske Kongefamilie.

Tegetthoff, Wilhelm v., østerrigsk Admiral, f. 23 Dec. 1827 i Marburg i Steiermark, uddannedes i Navigationsskolen i Venezia og blev 1851 Lieutenant i Flaaden. 1857 blev T. som Corvetcapitain sendt paa Togt til det røde Hav, fulgte 1859 Ærkehertug Maximilian paa Rejsen med Fregatten „Novara“ og blev 1863 Linjeskibscapitain. 1864 var han Fører for de østerrigske Krigsskibe, der gik til Nordsøen, bestod 9 Maj Kampen ved Helgoland med de danske Skibe og blev derefter Contreadmiral, sejrede 20 Juli 1866 ved Lissa over den italienske Flaade og udnævntes til Viceadmiral, samt 1868 til Chef for Flaaden og livsvarigt Medlem af Herrehuset; d. 7 Apr. 1871. Et Mindesmærke rejstes ham i Wien 1886.

Teglrør, s. Rørlægning. **Teglsten** ere regelmæssige, af Ler tilberedte Bygningssten. T.-Fabrikationen var allerede i Oldtiden kjendt af Ægypterne, der rimeligvis vare dens første Opfindere, samt af Babylonierne, Grækerne, Romerne o. fl. De kolossale Mure om Babylon vare byggede af T.; ligeledes nævnes af den romerske Forfatter Vitruvius flere Pragtbygninger i Athen, Sparta og Italien, som vare opførte af samme Materiale. I Hovedtrækkene bestaar Fremgangsmaaden ved T.s Tilberedelse deri, at de formes („stryges“) af fugtigt Ler, tørres i Luften og derpaa brændes ved en stærk Hede. Hvis Brændingen, der enten kan foretages paa fri Mark (Felt-Teglbrænderier) eller i dertil indrettede Ovne (Teglovne), udelades, kaldes Stenene raa og ere kun tjenlige til indvendige Mure, der ikke ere udsatte for Fugtighed eller Vejrligets Indflydelse. T. have efter deres Form og Øjemed forskjellige Benævnelser. De almindelige, firkantede, der bruges til Opførelse af Mure, kaldes Mursten. Deres Længde gjøres for Forbandtets Skyld gjærne lidt mere end dobbelt saa stor som Bredden. Ere de meget haardt brændte, kaldes de Klinker, der især egne sig til Vandbygningsarbejder. Til Tagdækning bruges Tagsten eller Tagpander, der enten ere krumme eller flade (Tunger). End videre fabrikeres Fliser, der anvendes til Bund- og Gulvbedækning og ere tynde i Forhold til deres andre Dimensioner; Hvælvsten og Brøndsten, der ere kileformede eller buede; Gesimssten af meget forskjellige Former, o. fl. a.

Tegnér, Esaias, Sveriges berømteste Digter, f. 13 Nov. 1782 i Vermland. Faderen, en Bondesøn fra Tegnaby i Småland, var den Gang Comminister i By, men blev kort efter Sognepræst i Millesvik; han var en dygtig Prædikant og en munter Selskabsmand. Moderen, en Præstedatter fra Vermland, hørte ligeledes til en gammel Bondeslægt og var en from og huslig Kvinde. 1792 døde Faderen, og Aaret efter kom T. i Huset hos en Ven af denne, Assessor Branting, hvem han efter Evne hjalp i Kontorforretningerne; sine ledige Timer anvendte han til at læse de Bøger, han kunde overkomme, besang Egnens smaa Begivenheder, ja skrev endog et længere Digt, hvis Æmne han hentede fra Bølsungesagnet i Björners »Nordiska Kämpadater«. Endelig i sit 14de Aar kom han til at studere, idet han fik Tilladelse til at deltage i Undervisningen hos en Familie, hvor Broderen var Huslærer. Han lærte nu de første Begyndelsesgrunde af Latin, Græsk og Fransk og lærte sig selv det engelske Sprog af Macphersons „Oversættelse“ af Ossian, der gjorde et stærkt Indtryk paa ham. Da Broderen 1797 blev Lærer hos Bjærgværkseier Christoffer Myhrmann, fulgte T. med og fik i denne en anden Fosterfader, i hvis velforsynede Bibliothek han tilmed fik rig Næring for sin Videbegjærlighed. Her gjorde han sit første Bekjendtskab med de gamle klassiske Sprogs Digterværker, som han for en stor Del studerede paa egen Haand; især omfattede han med Forkjærlighed Homer, og ofte maatte Kammeraterne med Magt trække ham bort fra Bogen. 1799 blev han Student i Lund, hvor

han blev i 2 Halvaar, sysselsat med stadige Studier, hvorefter han for et Aar tog Plads som Huslærer i Småland. Ved sin Tilbagekomst til Universitetet blev han ansat som extraordinær Medhjælper ved Biblioteket, tog 1802 den philosophiske Candidatexamen og fik ved Promotionen s. A. Hædersspladsen. Kort efter gjorde han et Besøg i sin Hjemstavn, hvor han forlovede sig med sin Velgjørers Datter, Anna Myhrmann. 1803 blev han Docent i Æsthetik, efter at han havde udgivet en Afhandling »De fabula Æsopica«. Da dette imidlertid var en ulønnet Stilling og der var ringe Udsigt til hurtig Forfremmelse, tænkte han for Alvor paa at forlade Universitetet; men 1805 blev han udnævnt til Adjunct i Æsthetik og tillige til Vice-Bibliothekar, og nu giftede han sig 1806. Hidtil havde T. ført et tilbagetrukket Liv; nu, efter at han i det mindste til Dels havde opnaaet en nafhængig Stilling og derhos faaet sit eget Hjem, deltog han med Lyst i det selskabelige Liv, hvor hans sprudlende Vittighed og rige Lune gjorde ham i høj Grad søgt. Hans poetiske Virksomhed, som han hidtil havde betragtet som en Bisag, blev paa denne Tid vakt til friskere Liv, og de store Begivenheder i disse Aar, som mægtig greb hans fædrelandskjærlige Sind, gav den yderligere Impulser. 1808 skrev T. sin lyrtæiske »Krigssång för det Skånska Landtvärnet«. S. A. begyndte han at holde Forelæsninger over Æsthetik, og 1810 fik han Titel af Professor. 1811 skrev han sit af det svenske Akademi prisbelønnede, af varm Fædrelandskjærlighed gløbende Digt »Svea«, som lagde Grunden til hans Berømmelse som Digter og frembragte et Vendepunkt i den svenske Literatur. 1812 blev T. Professor i Græsk og fik tillige Stäfvie Pastorat som Præbende; han blev da viet til Præst, hvilket gav Anledning til Digtet »Prestvigningen«. Paa en Rejse til Stockholm s. A. gjorde T. personligt Bekjendtskab med Leopold og andre af den gustavianske Tids Forfattere, ligesom han indtraadte i »Götiska förbundet«. Hidtil havde T., skjønt han misbilligede den Bitterhed, hvormed Phosphoristerne angreb flere af den ældre Skoles mest fremragende Mænd, forholdt sig neutral i den Strid, som allerede længe havde hersket i den svenske Literatur. Nu udtalte han ligefrem sin Misbilligelse af og optraadte ved flere Lejligheder (saaledes i en Tale ved Reformationsfesten 1817, i Epilogen ved Magisterpromotionen i Lund 1820) advarende mod den Obscurantisme, som syntes at ville gjøre sig gjældende gjennem den romantiske Skole i Tyskland og Phosphorismen i Sverige. Især bidrog han til Phosphorismens Opløsning ved de Digterværker, han paa denne Tid udgav: 1820 udkom den religiøse Idyl »Nattvardsbarnen«, 2 Aar derefter Romancen »Axel« og endelig 1825 »Frithiofs Saga« (som dog til Dels allerede 1820 var udkommen i Tidsskriftet »Iduna«); det sidste Digt satte Kronen paa T.s Berømmelse, det blev oversat paa en Mængde Sprog og bragte hans Navn over hele Europa. Allerede 1824 var T. bleven udnævnt til Biskop i Vexiö, og 1826 forlod han Lund. Hans poetiske Virksomhed standsede nu vel ikke helt, men blev dog hemmet ved de nye Forhold, hvori han kom ind. Med Nidkjærhed varetog han Stiftets Anliggender, og navnlig blev Undervisningsvæsenet Gjenstand for hans varme Interesse, hvorom ogsaa hans Skoletaler vidne. Som Biskop deltog T. i Rigsdagene 1828, 1834 og 1840. Skjønt han kun havde ringe Interesse for Politiken, kom han dog i Strid med den liberale Presse, hvis Maade at føre Oppositionen paa vakte hans Harme, og som han derfor skaanselsløst revsede. Dette virkede nedbrydende paa hans Humeur, som i Forvejen var trykket ved svagt Helbred (1833 havde han for sit Helbreds Skyld maattet gjøre en Rejse til Tyskland). Midt under Rigsdagen 1840 blev han greben af et Tungsind, som snart gik over til Sindsforvirring. Efter at have opholdt sig et Par Aar paa Daareanstalten ved Slesvig var han dog saa vidt restitueret, at han atter kunde overtage sit Embede; men i Efteraaret 1845 nødtes han til paa ny at søge Fritagelse for sine Forretninger; d. 2 Nov. 1846. Af »T.s samlade Skrifter«, første Gang udgivne, sammen med hans Biographi, af hans Svigersøn C. W. Böttiger, senere af hans Sønnesøn El. T., er »Jubelfestupplagan« (7 Bd., 1882—85) den fuldstændigste. — Hans Sønnesøn, **Esaias Henr. Wilh. T.**, f. 13 Jan. 1843 i Kjellstorp i Skaane, fik 1865 den philosoph. Grad i Lund, hvor han s. A. blev Docent i semitiske Sprog, 1872 Adjunct i sammenlignende Sprogvidenskab og siden 1879 er Professor i de orientalske Sprog; han er siden 1882 Medlem af det svenske Akademi og siden 1884 af den svenske Bibelcommission. Foruden videnskabelige har han skrevet en Del populære sproglige Afhandlinger, der udmærke sig ved fine Iagttagelser og en livlig Stil, »Ninives och Babylons kilskrifter« (1879), »Om svenska familjenamn« (1882), »Om poesiens språk« (1883) m. fl. — Hans Broder, **Elof Christoph. T.**, f. 30 Juni 1844, fik samtidig med Broderen den philosophiske Grad i Lund, gjorde derefter Tjeneste ved Universitetsbiblioteket smstds. og senere ved det kongelige Bibliothek i Stockholm, hvorfra han 1883 vendte tilbage til Lund som Universitetsbibliothekar. Ved Siden af en Mængde Artikler i »Svenskt biografiskt lexikon« og en Del historiske eller literærhistoriske Afhandlinger har han skrevet et større, af det svenske Akademi prisbelønnet Arbejde over »Gustaf Mauritz Armfelt« (3 Bd., 1883—87); ligeledes har han besørget Udgivelsen af »Minnen och anteckningar af Lars v. Engeström« (1876), »Anteckningar och minnen af H. G. Trolle-Wachtmeister« (1ste Bd., 1889), Brevsamlingen »Ur Esaias T.s papper« (1882) og de senere Udgaver af Es. T.s Skrifter.

Tegner, Isak Vilhelm, dansk Lithograph, f. 23 Juni 1815 i Helsingør, kom efter sin Confirmation i Malerlære. Samtidig med at besøge Kunstakademiet lærte han at lithographere og har i en Række af Aar virket som dygtig Portrætlithograph. Han ejer i Forening med A. Kittendorff (s. d. A.) et lithographisk Etablissement i Kjøbenhavn. — Hans Søn, **Hans Kristian Harald T.**, f. 30 Nov. 1854, uddannede sig ved Kunstakademiet, men foretrak at følge

sin naturlige Begavelse som Tegner. Han udstillede første Gang 1882 nogle Vandfarvebilleder som Illustrationer til H. C. Andersens „Fyrtøjet". Fra 1883 begyndte han at illustrere Jubeludgaven af Holbergs Komedier, der sluttedes 1888. Han udstillede alle Originaltegningerne dertil ved den nordiske Udstilling 1888 og lønnedes for dette Værk med Fortjenstmedaillen i Guld.

Tegneskifer, s. Sortkridt.

Tegning bestaar egentlig i, ved Hjælp af Linjer at fremstille Gjenstande paa en Flade, men Udtrykket bruges ikke sjælden om Afbildninger, frembragte ved andre Midler, saa snart blot ikke Farver komme til eller i det højeste kun transparente Vandfarver (**coloreret Tegning**). **Sepia-** og **Tuschtegningen** udføres saaledes som ensfarvet Maleri med Pensel, **Kridttegningen** ofte med 2 Kridt (sort og hvidt, à deux crayons), og selv ved **Blyants-** eller **Kultegninger** ombyttes undertiden de bestemte Linjer med en malerisk Modellering med Stompen. Ved de nævnte Arter anvendes T. mere til at frembringe selvstændige Kunstværker, medens den paa den anden Side spiller en vigtig Rolle i Kunsten, idet Kunstnerne i alle Fag som oftest tegne Udkast til deres Compositioner (jvfr. Skitse) eller gjøre forberedende Studier ved at aftegne enkelte Gjenstande, der skulle benyttes i deres Værk, eller endelig for Øvelses Skyld (som Elever) gjøre udførte Tegninger efter den levende Model, tegne en Akt, forinden de gaa over til at male eller modellere efter Modellen. Malerne tegne ogsaa undertiden den Composition, de ville udføre, i samme Størrelse, som Maleriet skal have, og overføre denne ved Calquering paa det til Maleriet bestemte Sted (s. Carton). Ordet **Tegning** bruges ligeledes ved Malerier om Gjengivelsen af Formen, ej alene i Omridsene, men i Henseende til den hele Modellering, i Modsætning til Coloriten. Jvfr. Haandtegning.

Tegucigálpa, Hovedstaden i Republiken Honduras i Mellemamerika, 12 M. n. ø. for Fonseca-Bugten, med 12,000 J., er Republikens mest blomstrende By. Universitet. Levende Handel.

Teherān, Hovedstad i det persiske Rige i Asien og Shahens Residens, ligger paa Sydsiden af Elbursbjærgene under 35° 42' n. Br., 68° 31' ø. L. 210,000 J. Staden ligger paa en slet vandet Slette, 3,300 F. over det kaspiske Hav, er omgiven af en Mur med talrige Taarne, har snævre og smudsige Gader og for det meste kun maadelige Bygninger. Stadens Glanspunkt er Citadellet med Shahens Residensslot, Skatkammeret og herlige Haver, Ministrenes Paladser, Gesandtskabshotellerne og en Militærskole. Statsskole med europæiske Lærere, Bibliothek, flere theologiske Højskoler, store moderne Bazarer, talrige Karavanseraier og Bade. En Rigsbank, stiftet i Henhold til en Baron Jul. Reuter given Concession, skal aabnes 1 Nov. 1889. Fabrikation af Jærnvarer, Vævning af Tæpper, Silke- og Bomuldsmanufakturer. Om Sommeren forlader Hoffet og saa mange af Befolkningen, som paa nogen Maade ere i Stand dertil, Staden paa Grund af Heden og den usunde Luft og drager til Landskabet Schemiran, 2 M. fra T. i Elbursbjærgene, hvor Shahen har Sommerpaladserne Negristan, Niaveran og Sultanabad. Stadens Indvaanerantal skal paa denne Aarstid synke til 100,000.

Tehuántepec, Stad i den mexicanske Republik i Amerika, 46 M. s. s. ø. for Vera Cruz, ved en lille Flod, der falder ud i det store Ocean (Tehuantepec Bugten). 14,000 J. Bispesæde. Fiskeri af Perler og Perlemuslinger. — **Tehuantepec Tangen** mellem den mexicanske Havbugt og det store Ocean er paa det smalleste kun 28 M. bred og synker ned til en Højde af 670 F., hvorfor der ogsaa har været tænkt paa denne ved de mange projecterede Kanalforbindelser mellem de to Have.

Teignmouth [tinnmudh], Stad i Devon Shire i England, ved Floden Teigns Udløb i Kanalen, 6½ M. ø. n. ø. for Plymouth, med 7,100 J., Havn, Søbade og Laxefiskeri. Udførsel af Granit, Pibe- og Pottemagerler.

Teinach, Bad i Schwarzwald i Württemberg, 1,230 F. højt, har Kilder med alkalisk Vand, der navnlig bruges ved chroniske Brystkatarrher, Anæmi, Nervøsitet og Fordøjelsessvækkelse.

Teint, fr. [tāng], Hudfarve.

Tejas, Østgoternes sidste Konge, blev overvunden og dræbt i Slaget ved Vesuv 553 af Narses.

Tejne, s. Fiskeri.

Tejo [têschu], s. Tajo.

Tejste (Uria), Fugleslægt af Alkenes (Svartfuglenes) Familie, kjendes let fra Alkene (i indskrænket Forstand) ved det lige og spidse, ikke høje og sammentrykte Næb; ligesom Alkene gaa de paa hele Foden. Tejsten (U. Grylle) bebor Klippekysterne og Skjærgaardene ved de nordiske Kyster, saa vel Nordsøens som Østersøens (f. Ex. Færøerne og Bornholm), men optræder især i stor Mængde paa de nordiske Fuglebjærge, i hvis nederste Bælte den ruger i dybe Huller mellem de nedfaldne Stene og Grus. T. lever især af Sandgrævlinger og „Tejstefiske" (Tangspræl) og ses i Yngletiden idelig at dykke ned efter disse Fisk paa den lave Strand, for at made sine Unger dermed; vil man fange de voxne Unger til Føde, trækker man dem ud af Hulen med en Stang med Jærnkrog. Lomvien (U. troile) ruger i det høje Norden i utrolige Skarer paa de stejle Klippevægges Afsatser blandt andre Svart- og Svømmefugle; i Fuglefjældene indtager den saaledes et højere Bælte end den egentlige T. Den forekommer ogsaa paa Bornholm.

Teju (Salvator Teguixin), en i Amerikas Tropelande levende, stor, sort- og gulplettet Øgle af de ægte Firbens (Ameivernes) Gruppe. Den bliver et Par Fod lang og spises.

Tékedemt, s. Tagdemt.

Télamon, Søn af Aiakos, Konge paa Salamis, Fader til Ajas, var Deltager i den kalydoniske Jagt og Argonautertoget; han ledsagede Herakles paa dennes Tog mod den trojanske Konge Laomedon og fik til Løn for sin Tapperhed Laomedons Datter Hesione, med hvem han avlede Teukros. I Bygningskunsten betegner T. en mandlig Billedstøtte, der anbringes som Bæremiddel.

Teleangiektasi, s. Modermærke.

Telêga, russ., en Art Fragtvogn.

Telegraphi har til Hensigt at meddele Signaler i store Afstande, hvorved en Meddelelse kan finde Sted imellem Stationer, som ligge langt fra hinanden. **Akustisk T.** bestaar i at sende akustiske Signaler ved Hjælp af Pibe, Blæseinstrumenter, Taagehorn, Kanoner osv.; dette kræver, naar Signaleringen skal foregaa paa store Afstande, mange Mellemstationer, og det anvendes derfor nu væsentlig kun paa Jærnbaner, Dampskibe og til Taagesignaler. Den **optiske T.** er ligesom den akustiske af gammel Oprindelse. Polybios (2det Aarh. f. Chr.) havde indrettet en optisk T.; han delte Alphabetet i 5 Grupper med 5 Bogstaver i hver af de fire første Grupper og 4 Bogstaver i den femte; paa den Station, hvorfra han vilde telegraphere, opstilledes to Skjærme, og Telegrapheringen af et vist Bogstav skete da ved, at der holdes Fakler et Øjeblik over Skjærmene; Antallet af Fakler over den ene Skjærm angav Nummeret paa den Gruppe, hvori Bogstavet fandtes, og Antallet af Fakler over den anden Skjærm angav Bogstavets Nummer i denne Gruppe. De optiske Telegrapher bleve dog først bragt til almindelig Anvendelse ved Brødrene Chappe (s. d. A.) i Frankrig 1794. Telegraphstationerne vare anbragte i Afstande af 1 til 1½ Mil fra hinanden, og paa dem var der opstillet et Apparat, hvis bevægelige Klapper eller Arme kunde bringes i forskjellige Stillinger, der enten kunde betyde enkelte Bogstaver eller hele Ord eller Sætninger, som nærmere vare angivne i en Signalbog. Ved Hjælp af en Kikkert kunde den ene Stations Signal iagttages fra den næste og eftergjøres der osv. Paa saadan Maade kunde et Signal sendes fra Paris til Brest (150 M.) i c. 7 Min. Systemet indførtes i Danmark 1802 (imellem Korsør og Nyborg med Sprogø som Mellemstation). Meddelelser ved de optiske T. bleve imidlertid hyppig afbrudte ved Taage. Den **elektriske T.** er grundlagt af Gauß og Weber 1833, men til almindelig Anvendelse kom den først, efter at Steinheil, Wheatstone og Morse havde forbedret Apparaterne væsentlig. Den grunder sig paa den elektriske Strøms store Hastighed og for det meste paa dens magnetiske Virkninger. Hovedsagen er at kunne sende en elektrisk Strøm fra en Station til en anden. Strømmen frembringes ved et galvanisk Apparat og ledes igjennem en isoleret Metaltraad (Kobber eller Jærn) fra Station til Station. Isoleringen sker enten ved at ophænge Traaden ved Klokker af Glas eller Porcelæn paa Træpæle, saa at den i øvrigt hænger frit i Luften (Luftledning), eller ved at omgive den med et isoleret Overtræk af Guttapercha og grave den ned i Jorden (underjordisk Ledning) eller lægge den paa Bunden af Have eller Søer, naar saadanne maa passeres (undersøisk Ledning); i det sidst nævnte Tilfælde maa der vikles Jærntraade om, for at Ledningen kan være beskyttet imod ydre Vold. Hvor Luftledning kan anvendes, foretrækkes den. Men Strømmen skal føres tilbage til det galvaniske Batteri, og dette sker i Almindelighed ved at sætte baade dette og den modsatte Stations Telegraphapparat i Forbindelse med Metalplader, som nedgraves i Jorden, hvorved denne, paa Grund af sin Fugtighed, danner Afløb for Elektriciteterne fra det galvaniske Apparats to Poler og derved gjør samme Tjeneste som en metallisk Tilbageledning (Steinheil). Telegraphsignalerne ere meget forskjellige. **Naaletelegraphen.** Et af Wheatstone angivet System bestaar af en Magnetnaal, omkring hvilken Strømmen føres i Vindinger, og som bringes til at gjøre Udslag til den ene eller til den anden Side efter den Retning, hvori Strømmen gjennemløber Vindingerne, hvilket atter beror paa den, der afsender Signalet. Her er der altsaa to forskjellige Signaler; men som oftest bruges to Magnetnaale, hver med sin Ledning, og derved opnaar man fire enkelte Signaler, af hvilke et Alphabet kan dannes. **Skive- ell. Bogstavtelegraphen**, der kan betjenes af enhver uden Indøvelse, har saa vel paa Afsender- som paa Modtagerstationen en rund Skive, hvorpaa Bogstaver, Tal osv. ere skrevne i en Kreds. Paa Modtagerstationen føres en Viser hen over Skiven ved Hjælp af et Urværk, som dog ved en Stopper er hindret i sin Gang, naar der ikke telegrapheres; denne Stopper kan imidlertid trækkes ud af Urværket et Øjeblik ved Hjælp af en Elektromagnet, naar dennes Vindinger et Øjeblik gjennemløbes af en elektrisk Strøm; sørger man altsaa herfor paa Afsenderstationen — og dette sker ved paa den der værende Skive at flytte et Haandtag fra et Bogstav paa Skiven til det næste, hvorved Ledningen imellem de to Stationer sluttes et Øjeblik — saa vil Urværket føre Viseren fra det Bogstav, hvorpaa den pegede, hen til det næste. Altsaa: naar Haandtaget paa Afsenderstationen føres fra Bogstavet D til R, saa vandrer Viseren paa Modtagerstationen samtidig fra D til R, og Strømmen har været sluttet saa mange Gange, som der er Bogstaver fra D til R. Da man altid maa dreje Haandtaget rundt i samme Retning og ikke kan flytte det frem og tilbage foran Skiven, saa er denne Telegrapheringsmaade noget langsom; den benyttes i Jærnbanetjenesten. **Morses Telegraph**, der er den mest udbredte, har i Skrive- eller Modtagerapparatet en Elektromagnet, der ved at omkredses af Strømmen bliver magnetisk, tiltrækker et Anker og derved trykker en Staalstift ind imod en Papirstrimmel, som af et Urværk føres forbi. Saa snart Strømmen afbrydes, gaa Ankeret og Stiften tilbage, og denne efterlader en synlig Fordybning i Papiret. Det er nu i Afsenderens Magt, ved Hjælp af den saakaldte „Nøgle“ enten kun at lade Strømmen vare et Øjeblik eller en noget længere Tid; i første Tilfælde frembringer Stiften en Prik, i sidste en Streg paa det bevægede Papir, og af disse to Signaler dannes Alphabetet. En lettere læselig Skrift fremkommer, naar Stiften ombyttes med et lille Hjul med skarp Kant, der ved Hjælp af en Pude holdes fugtig med en Farvesubstans, som da, naar Hjulet trykkes imod Papiret, aftegner Prikker og Streger som farvede Linjer i Stedet for Fordybningerne. I begge Tilfælde, men dog navnlig naar Stiften skal trykkes ind i Papiret, hører der en vis Kraft til at kunne opnaa dette; med andre Ord: den igjennem Telegraphledningen kommende Strøm maa have

en bestemt Styrke; er nu Ledningen lang, kræves der et stærkt galvanisk Batteri for at opnaa dette. For at have med Batterier af passende Størrelse at gjøre bærer man sig derfor ad paa den Maade, at Telegraphens elektriske Strøm ikke virker directe paa Skriveapparatets Elektromagnet, men paa en særlig Elektromagnet, der tiltrækker et Anker, ved hvilken Bevægelse der bliver sluttet en kort Ledning paa Modtagerstationen; Strømmen i denne Ledning leveres af et Localbatteri og i Ledningen er da Skriveapparatets Elektromagnet indskudt; hvad Styrke altsaa Strømmen i Telegraphledningen end har, saa fremkaldes Skrivningen altid af den samme Strømstyrke. Den her nævnte Indretning kaldes et **Relais**. **Pantelegraphi**, opfunden af Caselli, er en Art Telegraphi, hvorved man kan faa en Tegning, en Haandskrift o. lign. copieret ved Hjælp af den elektriske Strøm. Principet er følgende: Paa hver af de to Stationer findes en Metalplade, der paa den ene Station er sat i Forbindelse med den ene Pol paa et galvanisk Apparat, hvis anden Pol er afledet til Jorden, medens Metalpladen paa den anden Station er afledet til Jorden. Hen over hver af de to Metalplader kan der bevæges en Metalstift, og disse to Stifter ere ved Telegraphledningen i Forbindelse med hinanden; de to Stifter flyttes samtidig, og de bevæge sig i en ret Linje, dog saaledes, at naar Stiften er gaaet hen over Metalpladen, flyttes den lidt til Siden, saa at den efterhaanden kommer til at beskrive en Mængde parallele Linjer. Paa den ene Metalplade er nu den paagjældende Tegning udført med en Farve, der ikke tillader den elektriske Strøms Gjennemgang, og paa den anden Plade er lagt et Stykke Papir, der er befugtet med en Opløsning af gul Cyanjærnkalium; naar dette decomponeres af Strømmen, bliver det omdannet til Berlinerblaat, og naar der altsaa gaar en Strøm fra Stiften over til Metalpladen, medens Stiften vandrer afsted, vil der blive tegnet en blaa Streg af Stiften, men derimod tegner denne intet, naar Strømmen udebliver. Telegrapheringen finder nu Sted paa den Maade, at Stiften paa Afsenderstationen føres i de nævnte parallele Linjer hen over Metalpladen med Tegningen, og samtidig bevæges altsaa Stiften paa Modtagerstationen i lignende parallele Linjer; saa længe den første Stift berører sin Metalplade, er den elektriske Ledning sluttet imellem de to Stationer, og den anden Stift skriver altsaa en blaa Linje paa Papiret; men hver Gang den første Stift gaar hen over en Del af Tegningen, er Strømmen afbrudt saa længe, og den blaa Streg paa den anden Station udebliver saa længe. Naar derfor den første Stift har vandret hen over alle Dele af Tegningen eller Haandskriften, har man faaet en Copi af denne paa den anden Station i Hvidt paa blaa Grund. Man kan omordne det saa, at Copien bliver blaa paa hvid Grund. De to Stifter bevæges ved Hjælp af isochrone Penduler. Hughes's **Trykketelegraph** har et claviaturlignende Afsenderapparat, hvor hvert Bogstav osv. har sin Tangent; Modtagerapparatet, der har en meget compliceret Indretning, bestaar hovedsagelig af et Tandhjul, paa hvis yderste Tandflader de tilsvarende Bogstavtyper findes i ophøjet Form og holdes fugtige med en Farve. Trykker man nu en Tangent ned paa den ene Station, saa drejer det nævnte Hjul paa den anden Station sig saa meget, at det tilsvarende Bogstav kommer nederst; Papirstrimlen bliver da trykket op derimod og modtager et Aftryk af Bogstavet. Et Telegram fra dette Apparat kan aflæses af enhver. **Slangetelegraphen** eller **Undulatoren**, som er opfunden af den danske Ingenieur Lauritzen, tjener til hurtig at opskrive Telegrammet og benyttes af det store nordiske Telegraphselskab. Et fint Sølvrør, der indeholder en Farvevædske, berører en Papirstrimmel, der, naar et Telegram skal modtages, flyttes jævnt hen under Røret; der skrives altsaa en Linje paa Papiret, men de igjennem Telegraphledningen ankommende elektriske Strømme bevirke, at Røret tegner Bølger paa denne Linje, større og mindre, svarende til Streger og Prikker i Morses System. Dette sker derved, at Røret ved en Arm er fastgjort til en lodret Axe, der kan drejes lidt under Paavirkning af en Elektromagnet, hvis Traadvindinger gjennemløbes af Strømmene. Disse udsendes ved Hjælp af en „Transmitter", der besørger Udsendelsen hurtig. Ved **Mangefoldstelegraphen** udsender man flere Telegrammer samtidig igjennem en og samme Telegraphtraad. (s. **Tonestrøm**). **Telegrām**, en ved Telegraph afsendt Efterretning.

Telegrāph-Selskab, store nordiske, blev stiftet i Kjøbenhavn 1 Juni 1869 med det Formaal at anlægge og drive Telegraphkabler i Nordsøen og Østersøen mellem de skandinaviske Lande, Vesteuropa og Rusland, hvis indbyrdes Communicationer tidligere vare afhængige af de continentale Landlinjer. 9 Jan. 1870 stiftedes end videre Søster-Selskabet, **det st. nord. China og Japan Extension T.-S.**, med det Formaal at anlægge og drive Telegraphkabler i det stille Hav imellem Rusland (Sibirien), Japan og China. Efter at Selskaberne hvert for sig havde udført de i første Række projecterede Anlæg, bleve de i Febr. 1872 sammensmeltede under det førstnævnte Navn med en Aktiecapital af 27 Mill. Kroner, der senere (1881 og 83) forøgedes med en Obligationscapital paa 7,200,000 Kr. 1) Selskabets europæiske Kabelnet tæller nu 10 Kabler med en samlet Længde af c. 2,600 eng. Sømil, der forbinde Storbritannien og Frankrig med Danmark, Sverige og Norge og disse med Rusland. Som Exempel paa Trafikens Udvikling kan anføres, at Englands Telegramverling med Danmark, Sverige og Norge fra c. 20,000 Telegr. i 1868 er voxet til henholdsvis 143,000, 152,000 og 166,000 i Aaret 1888. Den Trafik, som Selskabets Kabler bringe til at transitere Danmark, er voxet fra 4,500 Telegr. i 1867 til 425,000 i 1888. 2) Selskabets asiatiske Kabelnet tæller 9 Kabler med en samlet Længde af c. 3,600 eng. Sømil, der forbinde Rusland (Vladivostok) med Japan (Nagasaki), China (Shanghai, Futschau, Amoy) og den engelske Koloni Hongkong. Da Selskabet 1870—71 nedlagde sine første Kabler, var Telegraphens Brug ukjendt i China og Japan, og man var forberedt paa at møde en

Del Vanskeligheder, hvorfor den danske Regering støttede Selskabet ved Udsendelsen af et Gesandtskab og Fregatten „Tordenskjold" (1870—71). I Japan stillede man sig dog velvillig til Foretagendet, der hurtig gav Stødet til Anlæget af et indre japanesisk Telegraphnet, som nu omspænder hele Landet. I China maatte derimod de første Kabler landes i Smug om Natten; Regeringens officielle Anerkjendelse af dem opnaaedes ikke før 1875, og først 1881 lod Regeringen (den bekjendte Vicekonge Li-Hung-Chang) udføre et større overjordisk Telegraphanlæg, mellem Shanghai og Tientsin, ved Selskabets Hjælp. Samtidig oprettedes en Telegraphskole for Chinesere, og efter den Tid har Regeringen udført omfattende Telegraphanlæg ved Ingenieurer, udgaaede fra Selskabet. 3) Den saakaldte Vladivostoklinje, et c. 6,000 eng. Mile langt Telegraphanlæg, udført af den russiske Regering, forbinder via St. Petersborg, Moskva, Kasan, Irkutsk m. fl. Selskabets europæiske og asiatiske Kabelnet og besørger Trafiken imellem dem. Tilknytningspunkterne ere Libau og Nystad ved Østersøen, Vladivostok ved det stille Hav. Ogsaa paa dette Anlægs Organisation har Selskabet øvet Indflydelse bl. a. ved Ansættelse af danske Telegraphister paa Stationerne i Sibirien. Det st. n. T.-S. er, baade hvad Capital og Virksomhedsomraade angaar, Danmarks største private Foretagende. Det beskæftiger en stor Stab af Danske (foruden mange Indfødte) paa sine Stationer i Udlandet og har baade directe og indirecte bidraget til at aabne nye Felter for dansk Foretagelsesaand. Til Vedligeholdelse af Anlægene har det oprettet Kabeldepoter i Danmark og China med tilhørende Kabeldampere. I Kjøbenhavn har det oprettet Nordens største mechaniske Værksted for Tilvirkning af Telegraphapparater. Dets Nettoindtægter ere henved 4 Millioner Kr. om Aaret. Den Ængstelse, mange i Begyndelsen nærede for, at dets asiatiske Foretagender skulde overstige Landets Evner, og som fremkaldte store Svingninger i Aktiernes Værdi, har vist sig ubeføjet, og Selskabet nyder fortjent Anseelse og Tillid baade i Indland og Udland. Dets Hovedadministration har Sæde i Kjøbenhavn. (S.)

Teleki, Ladislaus, Greve, f. 11 Febr. 1811 i Pest, i en af Ungarns mest ansete Adelsslægter (1685 ophøjet til Grevestand), valgtes 1837 til den transsylvanske Landdag og indtraadte 1843 i det ungarske Magnathus, hvor han snart blev en af Reformpartiets Førere. Ogsaa ledede T. tillige med Kossuth den patriotiske Agitation for at beskytte Ungarns Industri. 1848 valgtes han til Underhuset og var iblandt dets ypperste Medlemmer, indtil han i Aug. drog som ungarsk Afsending til Paris. Her udgav han n. A. et dygtigt Flyveskrift om „Ungarns gode Ret" og vedblev senere at virke i Pressen, medens han hjemme henrettedes »in effigie«. Da T. i Dec. 1860 besøgte Dresden, blev han fængslet og af Friherre v. Beust udleveret til Østerrig, men i Jan. n. A. benaadet af Kejseren imod det Løfte at opgive politisk Agitation. I Febr. 1861 valgtes han til det gjenoprettede Underhus og blev Fører for den yderlige Opposition, „Resolutionspartiet" (i Modsætning til det af Deák ledede „Adressepartí"), men inden det kom til Forhandling, dræbte han sig 9 Maj ved et Pistolskud for at unddrage sig fra Striden imellem sin Pligt imod Fædrelandet og sit Løfte til Kejseren. — Hans ældre Broder, Joseph T., f. 1790, d. 1855, skrev et stort, men ufuldendt historisk Værk om „Hunyadernes Tidsalder i Ungarn" (6 Bd., 1852—55, med 3 Bd. Aktstykker).

Telĕmachos, Søn af Odysseus og Penelope, voxede op til Yngling under Faderens Fraværelse, gik, ledsaget af Athene i Mentors Skikkelse, paa Rejser for at søge Efterretninger om sin Fader og hjalp senere denne med at dræbe Bejlerne.

Telemann, Georg Philipp, f. 14 Marts 1681 i Magdeburg, d. 25 Juli 1767 i Hamborg, en overordentlig frugtbar Componist, J. S. Bachs berømteste Samtidige og i sin Levetid langt mere bekjendt end Bach. T. kom 1700 til Universitetet i Leipzig for at studere Jura og nyere Sprog, men foretrak snart Musiken, dannede en Sangforening af Studenter, skrev Operaer, blev 1704 Organist ved Neukirche, var senere Hofcapelmester i Eisenach, 1712 Kirkecapelmester i Frankfurt a. M. og blev 1721 Stadsmusikdirecteur i Hamborg. Han var saa anset, at man tog sig det meget nær, at han 1722 ikke vilde modtage det ham ved Kuhnaus Død tilbudte Embede som Thomascantor og Musikdirecteur i Leipzig, og at man i hans Sted maatte nøjes med Bach. T. skrev i flydende og god Stil, men uden Bachs Dybde og Genialitet en utrolig Mængde Kirkemusik, Oratorier, Orchestersager (300 Ouverturer osv.), Kammermusik, Vocalmusik (40 Operaer osv.), Claver- og Orgelstykker m. m.

Telemarken, øvre og nedre, hedde to Fogderier i Bratsberg Amt i Norge, som 1875 havde 44,000 I. Det hele Landskab bestaar af mange, forholdsvis korte, hinanden i forskjellige Retninger krydsende Dalfører, af hvilke intet særlig fremhæver sig som Hoveddal. De fleste af disse Dalfører have Afløb til den store Norsjø, hvis Vand atter gjennem den korte, men brede Skienselv (s. d. A.) rinder forbi Skien og Porsgrund ud i Havet. Det sydvestlige T.s Vasdrag have for det meste gjennem Nidelven (s. d. A.) Afløb forbi Arendal. Den øvre Del af T. hører til Langfjeldenes store Bjærgmasse og er rig paa forskjellige Naturskjønheder uden dog i denne Henseende at kunne maale sig med det vestenfjældske Norge; Gausta Fjæld og Rjukan Fos (s. disse A.) ere de mest bekjendte Punkter. De sydligere af T.s mange Bjærgrygge ere saa lave, at de bære frodige Naaleskove, hvorfor ogsaa Districtet har stor Udførsel af Trælast. Forhen var T. meget uvejsomt; nu er det derimod gjennemskaaret af nye og kostbare Vejanlæg og meget besøgt af Rejsende. Paa de fleste af dets mange Indsøer findes Dampskibe, og fra Norsjø til Skien er anlagt en Kanal; et storartet Kanalarbejde (Strengenkanalen) mellem samme Indsø og Flaavandet er nylig sat i Gang; det vil aabne directe Dampskibsvej fra Skien til Bandaksvandets øvre Ende, c. 14 M. (110 Kilom.). Districtets Hovednæringsvej er Kvægavl, som altid har været røgtet med Omhu; T.s Kvæg-

race anses for den mærkerigeste i Norge. Indbyggerne (Telerne) have bevaret meget af de gamle Sæder og Skikke, og T. er endnu et Skatkammer for den norske Folkedigtning; den her talte Dialekt er i sproglig Henseende en af de interessanteste i Norge. I Træskæreri og Sølvarbejder staar T. højt over alle andre norske Landskaber.

Telemēter, d. s. s. Distancemaaler (s. d. A.).

Teleologī er Læren om Hensigtsmæssigheden i Naturen. Allerede paa det mythologiske Standpunkt gjør en teleologisk Opfattelse sig gjældende, idet Mennesket kun kan forklare sig Phænomenerne som Virkninger af personlige Viljer. Det er navnlig det organiske og menneskelige Livs Bestaaen og Opholdelse, som kun synes at være mulig, naar man betragter det som et Formaal, et mægtigt og fornuftigt Væsen har sat sig; men overalt, hvor der findes Orden og Harmoni, vil man være tilbøjelig til at formode en styrende og formende Tanke som Aarsag. Den Analogi, som ligger til Grund for denne Opfattelse, er Kunstnerens Forhold til sit Værk. Det **teleologiske Bevis** for Guds Tilværelse er det, der har størst Vægt og Anskuelighed for den populære Bevidsthed. Det frembroges i Oldtiden af Sokrates, Platon og Stoikerne og har siden den Tid spillet en stor Rolle ogsaa i Theologien. Dog gjorde allerede Karneades, ligesom i den nyere Tid Hume og Kant, opmærksom paa, at den teleologiske Betragtningsmaade forudsætter, at Harmonien og Hensigtsmæssigheden i Naturen er noget tilfældigt, som ikke har sin Grund i selve de naturlige Kræfters og Aarsagers Væsen; den forudsætter altsaa, hvad der først skulde bevises. Dertil kommer, at man ad denne Vej i det mindste ikke naar til en almægtig Skaber, men kun til en Verdensbygmester eller ubevidst formende Verdenssjæl, og at man over for Harmonien og Hensigtsmæssigheden i Naturen efter nogles Mening kan stille saa mange Exempler paa det modsatte, at det skabende Væsen maatte antages enten at være ondt eller afmægtigt (Voltaire og Stuart Mill valgte den sidste, Manichæerne den første Udvej). Videnskaben, hvis Opgave er at finde Phænomenernes virkende Aarsager, kan ikke bruge den teleologiske Betragtningsmaade uden som en Hypothese, der peger hen paa den nøje Sammenhæng mellem Phænomenerne (f. Ex. et organisk Væsens Bygning og Instinkter og de Vilkaar, under hvilke det lever). Men selve denne Sammenhæng søge de store naturvidenskabelige Hypotheser at forklare ved Hjælp af virkende Aarsager (Laplace, Darwin). Den teleologiske Opfattelse maa derfor afløses af den Betragtning, at det fornuftige, skjønne og gode, der aabenbarer sig i Naturen og efterhaanden arbejder sig frem til fuldkomnere Former, udspringer af Tingenes Væsen lige saa vel som de mechaniske Virksomheder, hvoraf dets Tilværelse afhænger, og at disse Virksomheder derfor kun for en udvortes og overfladisk Opfattelse kunne staa som døde og aandløse.

Teleŏstei, d. s. s. Benfiske.

Telephōn er et Apparat, ved hvilket Lyden kan forplantes paa Afstand. **Traadtelephonen** (Robert Hooke, 1667) bestaar af en Silke- eller Bomuldstraad, der er udspændt imellem Midtpunkterne af to elastiske Hinder eller Plader, som lukke hver for sit Metalrør; i disse to Rør henholdsvis taler og hører man. Ved Talen sættes den paagjældende Hinde i visse Svingninger, som igjennem Traaden forplante sig hen til den anden Hinde, der derved kommer i tilsvarende Svingninger, hvilke meddele sig til Luften i Røret; Øret, der er lagt til Mundingen af dette, vil da høre Talen. Skal Lyden forplante sig omkring et Hjørne, anbringer man der et kort, bøjet Rør, som i sine Ender er lukket med to Hinder, og fra hver af disse føre da udspændte Traade hen til Telephonerne. Talens Lydsvingninger forplantes altsaa igjennem den ene Traad hen til den derved befæstede Hinde i det bøjede Rør, derfra igjennem Luften i dette over til den anden Hinde og fra denne igjennem den anden Traad hen til den anden T. Den **elektriske T.** (Graham Bell, 1876) forplanter Lydsvingningerne ved Hjælp af elektriske Strømme. En Bells T. bestaar af en i et Træ- eller Ebonitrør anbragt Magnetstang, til hvis ene Pol der er lagt et Jærnanker, som er omviklet i mange Vindinger med omspunden Kobbertraad, der faar Plads i en Udvidelse paa Røret; denne Udvidelse er lukket med en Plade, hvori der findes et tragtformet Mundstykke, og lige inden for dette er der i Rørudvidelsen — altsaa lige over Jærnankeret — udspændt en meget tynd Jærnplade. Enderne af den nævnte Kobbertraadsrulle ere ved Ledningstraade forbundne med en anden, lignende T.s Klemmeskruer; den ene af disse Ledningstraade kan paa den i Art. Telegraphi omtalte Maade erstattes af en „Jordledning". Magneten har magnetiseret Jærnankeret og dette atter den tynde Jærnplade, som derved bøjes svagt ned imod Ankeret. Taler man nu imod den ene T.s elastiske Jærnplade, kommer denne i visse bestemte, af Lydens Art afhængige Svingninger; under disse vil Pladen skiftevis nærme sig til og fjærne sig fra Jærnankeret, hvorved dettes Magnetisme skiftevis voxer og aftager; disse idelige Forandringer i Magnetismen inducere nu i Traadrullen uden om elektriske Strømme, som have meget kort Varighed og idelig skifte Retning (s. **Induction**). Disse Strømme gjennemløbe Ledningen, der fører hen til den anden T., i hvilken de omkredse Jærnankeret; da nu en elektrisk Strøm, som ledes i en Spiral omkring et Jærnstykke, vil magnetisere dette og give det Magnetpoler, hvis Beliggenhed afhænger af Strømmens Retning, saa vil Jærnankeret i denne anden T. af de ankommende Strømme blive skiftevis stærkere og svagere magnetiseret, end det i Forvejen er, og derved udøve en henholdsvis stærkere og svagere Tiltrækning paa Jærnpladen; denne sættes paa den Maade i Svingninger af samme Art som de, Talen har fremkaldt i den første T.; lægges altsaa et Øre til den anden T.s Mundstykke, der nu tjener som Høretragt, høres Talen. Talens Articulation iagttages dog ikke saa godt ved dette System, thi medens Strømmen skifter Retning, er der et Øjeblik, hvor der ingen Strøm er, og derved bliver Virkningen noget

udviflet. Bedre er det, om man havde en Strøm i Forvejen i Ledningen, og at Telephonsvingningerne saa fremkaldte Forøgelser og Formindskelser af Strømmens Styrke eller med andre Ord gjorde Strømmen bølgende. Bells T. kan da vedblivende gjøre Tjeneste som Høre-T., men ikke som Tale-T. Som saadan anvendes Edisons **Kultelephon**. Denne bestaar af en Stykke sammenpresset Kønrøg, begrænset af to Platinplader, fra hvilke Ledningstraadene føre hen til et galvanisk Apparat og en Bells T.; foran den ene Platinplade er der udspændt en tynd, elastisk Plade, som ved Hjælp af en lille Jærncylinder er forenet med Platinpladen. Ved de Svingninger, som Tale imod den elastiske Plade frembringer, bliver Kønrøgen afvexlende sammenpresset lidt mere eller mindre; derved byder den en henholdsvis mindre og større Modstand imod den tilstedeværende Strøm, saa at denne bliver afvexlende stærkere og svagere, og disse Strømbølger sætte da Pladen i Bells T. i Svingninger paa den ovenfor omtalte Maade. Naar en Telephonledning er meget lang, saa udviskes, sløjfes Strømbølgerne, og Talen høres da meget daarlig eller slet ikke; paa denne Ulempe har Edison hjulpet ved, at den Ledning, hvori Kultelephonen og det galvaniske Apparat findes, ikke indeholder Bells T., men derimod den indre Rulle (Hovedrullen) i et Inductionsapparat; denne Rulle gjør forholdsvis ringe Modstand imod Strømmen, og Bølgerne blive derfor ogsaa stærke; disse Bølger fremkalde derpaa Inductionsstrømme i hurtig Takt og af stor Styrke i den ydre Rulles Inductionsapparat, og naar Traadene af Bells T. ere forbundne med Enderne af denne Rulle, høres Talen godt i denne T.

Telephos, Herakles's Søn, Hersker over Mysien, saaredes af Achilleus og kunde efter Orakelsvaret kun helbredes af den, der havde saaret ham, hvorfor han ydmygt bedende kom til den græske Lejr for Troja; her blev han helbredet ved at berøre Achilleus's Lanse.

Telesio, Bernardino, italiensk Philosoph, f. 1508 i Cosenza, studerede i Rom og Padua og udgav 1565 de første Bøger af sit Værk »De natura rerum juxta propria principia« (fuldendt 1586), hvori han bekæmpede Aristoteles, forlangte, at man skulde gaa ud fra Erfaringen, og opstillede en realistisk Naturphilosophi. Sine sidste Aar tilbragte han i sin Fødeby, hvor han havde stiftet en Naturforskerforening (det telesinske eller cosentinske Selskab). D. 1588. Hans Skrifter bleve forbudte af Kirken. — T. vil gaa ud fra den sanselige Jagttagelse og de Slutninger, som kunne drages fra den. Han forklarer alle Phænomener af to Kræfters, Varmens og Kuldens, Indvirken paa den egenskabsløse Materie; af hin ere Solen og Stjærnerne, af denne Jorden dannet. Bevægelsen er Virkning af Varmen; derfor bevæger Solen sig stedse, medens Jorden staar stille. Ved Varmens og Kuldens forskjellige Forhold forklares Tingenes forskjellige Væsen og Tilstand. Sjælen er ikke en immateriel Form, men en fin, ætherisk, af Varmen frembragt Aande (spiritus). Menneskets Sjæl er finere og fyrigere end Dyrets, og ligeledes staar det ene Menneskes Sjæl over det andets, hvilket beror paa forskjelligt Klima, Levevis, Næring osv. Dog taler T. ogsaa om en udødelig Aand, en »forma superaddita«, som ikke er legemlig. J sin Ethik gaar T. ud fra Selvopholdelsestrangen og betragter de enkelte Dyder som forskjellige Former for Selvhævdelse. T. er en Forløber for Bacon, der kalder ham den første blandt de nye.

Teleskop er en almindelig Benævnelse paa Kikkerter (s. d. A.), men anvendes oftest kun paa Spejlteleskoper, det vil sige Kikkerter, hvor Objectivlinsen erstattes ved et Hulspejl. Spejlteleskopet skyldes Newton, der troede, at det var umuligt at befri Linserne fra deres Farveadspredelse, men siden Dollond opfandt Achromatismen, ere de mere og mere gaaede af Brug. Berømte ere de saakaldte Kæmpeteleskoper af William Herschel og Lord Rosse, af hvilke det første havde et Spejl paa 4, det sidste et paa 6 Fods Diameter; men det synes dog, som om de ikke ganske have svaret til Forventningerne.

Tell, arab., egtl. Høj, en Benævnelse, der i Nordafrika anvendes paa de Egne, der ere skikkede til Dyrkning. **Tell el Kebir**, Lystslot, tilhørende den ægyptiske Vicekonge, i Oasen Tumilat paa Landtangen ved Suez, 8 M. n. ø. for Kairo. Ferskvandskanalen fra Nilen til Suez fører her forbi.

Tell, Vilhelm, Helten i det schweizerske Sagn om Landets Befrielse fra de østerrigske Hertugers Aag, fortælles at have været fra Bürglen i Canton Uri, Forpagter af en vor Frues Abbedi i Zürich tilhørende Mejerigaard og Svigersøn af Walter Fürst, med hvem han deltog i Sammensværgelsen paa Rütli. Da Landfogeden Geßler for at prøve Befolkningen havde ladet en Hat opstille paa Torvet i Altorf og befalet enhver forbigaaende at blotte Hovedet for denne, vilde T. ikke gjøre det; han blev derfor greben og ført for Geßler, der tvang ham til at vise sin Færdighed som Bueskytte ved at skyde et Æble af sin Søns Hoved. Da T. lykkelig havde udført dette, men paa Geßlers Spørgsmaal om, hvorfor han havde stukket en anden Pil til sig, ligefrem erklærede, at denne havde været bestemt for Geßler, hvis Skuddet var mislykket, lod den tyranniske Landfoged ham atter fængsle og føre med sig i en Baad over Vierwaldstättersøen. Undervejs opkom en stærk Storm; T., der var en lige saa dygtig Styrmand som Bueskytte, blev løsladt for at styre Baaden og udførte dette heldig, men sprang med sin Bue og sit Pilekogger i Land paa en Klippeflade (Tellsplatte) og undslap, hvorpaa han skød Geßler i Hulvejen ved Küßnacht. Han skal ogsaa have kæmpet med ved Morgarten (1315) og være druknet 1354 ved at redde et Barn. Saaledes fortæller Sagnet; men efter nyere Undersøgelser er Fortællingen om T. et vandrende Sagn, der har udbredt sig til mange Egne af Europa og i Danmark fortælles om Palnatoke, i Norge om Hemingen osv.

Telleffen, Thomas Auckland, norsk Componist og Pianist, f. 26 Nov. 1823 i Throndhjem, hvor han lærte Pianospil og Composition af Organist O. A. Lindeman, drog 19 Aar gl. til Paris og blev Elev først af Kalkbrenner,

senere af Chopin. Under ham studerede han i flere Aar, fik paa hans Anbefaling Adgang til Czartoryskierne, Rothschilderne o. fl. betydeligere Familier i Paris, hvor han efter Chopins Død overtog en stor Del af dennes Lærervirksomhed. Han optraadte ogsaa oftere som Concertgiver og havde som Pianist særlig sin Styrke i Gjengivelsen af Chopin. Med kortere Ophold i England (navnlig under og efter Krigen 1870) samt hyppige Rejser til Norge var han bosat i Paris til sin Død 7 Oct. 1874. Han har efterladt en Række Compositioner (c. 50 Værker), mest for Pianosolo, til Dels ogsaa for Strygeinstrumenter, og som en af de første, der optog norske Folkemotiver i fine Arbejder, har han haft Betydning for den senere Udvikling af norsk Musik; ved Siden heraf vise hans Claverstykker Indflydelse af den Chopinske Claverstil.

Teller, Wilhelm Abraham, en af Rationalismens mest ansete Førere i 18de Aarh., f. i Leipzig 1734, Generalsuperintendent og Professor i Helmstedt 1761—67, derpaa indtil sin Død 1804 Provst i Köln ved Spree og Medlem af det preussiske Overconsistorium, begyndte som Supranaturalist og endte i en saa vidtgaaende Rationalisme, at en Del oplyste Jøder i Berlin 1798 i en „Sendschreiben" forlangte, at han skulde anerkjende dem som Trosfæller og optage dem i den christne Kirke uden christelig Trosbekjendelse og Daab. Skrifter: „Lehrbuch des christl. Glaubens" (1764), „Wörterbuch des neuen Testaments" (6te Opl. 1805) o. fl.

Tellez, Gabriel [tēljes], s. **Molina,** Tirso de.

Tellicherry [tschĕrri], Stad paa Malabarkysten i det engelske Præsidentskab Madras i Forindien, ved det indiske Ocean, 71 M. v. s. v. for Madras, med 26,400 J., er omgiven af skovbevoxede Højder, der ere rige paa Kokospalmer, og driver livlig Handel med Cardamome og Sandeltræ.

Tellier, Michael le [teljē], Ludvig XIV.s sidste Skriftefader, f. 1643 i Vire i Normandiet, traadte i sit 18de Aar ind i Jesuiterordenen, i hvilken han ved sin herskesyge og ubøjelige Charakter samt sin Færdighed i Rænkespil kom til at spille en stor Rolle. Han angreb Jansenismen i Skrifter, der udmærkede sig ved en Hensynsløshed og Snedighed, som skaffede ham saa stor Anseelse iblandt hans Ordensbrødre, at han blev valgt til Provincial. 1709 blev han efter Pater Lachaises Død den franske Konges Skriftefader og øvede i denne Stilling en næsten uindskrænket Indflydelse paa den i sin Alderdom højst bigotte Konge og igjennem ham paa det pavelige Hof. Han var Ophavsmanden til alle de Skridt, som bleve gjorte i Aarene 1709—15 for at ødelægge Jansenismen (s. d. A.), og som bragte saa megen Splid ind i den franske Kirke. Ved Kongens Død 1715 ophørte hans Magt; Ærkebispen af Paris, Cardinal Noailles, forviste ham først til Amiens og derefter til La Flèche, hvor han døde 1719.

Tellur, Te, et sjældent Grundstof, der i flere Henseender nærmer sig Selen, blev opdaget 1782 af Müller v. Reichenstein. T. findes dels, men meget sjælden, gedigent, dels som Tellurvismut, Tellurbly, Tellursølv, Tellurguld. I ren Tilstand er T. tinhvidt, sprødt, krystallinsk, af Vægtf. 6,24, smelter ved 500° og kan destilleres i en Brintstrøm. Det kan brænde i Luften med blaa Flamme til Tellursyrling, TeO_2, et fast og flygtigt Legeme. Ved stærke Iltningsmidler kan T. danne Tellursyre, H_2TeO_4, hvis Salte sædvanlig ere tungtopløselige. Med Brint danner T. den luftformige Tellurbrinte, H_2Te, der i Lugt og chemiske Forhold meget minder om Svovlbrinte.

Tellus kaldtes hos Romerne Jorden, især som Verdenslegeme og som Gudinde, s. Gaea. **Tellūrisk,** jordisk. **Tellūrium,** et Apparat til at anskueliggjøre Jordens Axedrejning og Løb omkring Solen og den derved fremkomne Vexlen mellem Dag og Nat, Aarstiderne, Dagenes og Nætternes forskjellige Længde, Jordens Bælter m. m. Foruden en om et Centrum (Solen) drejelig Kugle (Jorden), hvis Axes Retning og Hældning mod Drejningsplanen (66½°) ikke maa forandres under Drejningen, indeholder Apparatet undertiden ogsaa en mindre Kugle, der kan drejes omkring den anden og forestiller Maanen. Proportionerne i et saadant Apparat kunne dog ikke bringes til at svare til de i Naturen stedfindende.

Tel maître, tel valet, fr. [tell mæhtr, tell valæ], som Herren er, saa følge ham hans Svende.

Telmann, Konrad, Pseudon. for Konr. Zitelmann (s. d. A.).

Telmēssos, en fordum blomstrende Grænsestad mellem Karien og Lykien ved den efter den opkaldte telmessiske Bugt i Nærheden af det nuværende Makri, overgav sig frivillig til Alexander den store og kom senere under det pergamenske Rige.

Telt, en Hytte af Lærred, opstillet og udspændt ved Stokke, Pløgge og Snore, bruges i vor Tid ikke saa meget som fordum i Krigen, men anvendes ofte i Øvelseslejre. I den norske og svenske Hær er efter den franske Armés Forbillede indført saakaldte Skjærmtelte (tentes-abri), samlede af mange mindre Stykker Teltdug, til at hæfte eller knappe sammen, af hvilke hver Soldat fører et paa Ranselen. I den senere Tid have de af den danske Ritmester Døcker i Forslag bragte Filttelte fundet en Del Indgang. De sammensættes i Tagform af Flager af vandtæt Filt, udspændt over Trærammer, med Gavlstykker enten af Lærred eller af Filt, i hvilket sidste Tilfælde de kunne være udstyrede med Døre og Vindner og endog med Varmeindretning. Filtteltene yde selvfølgelig meget bedre Beskyttelse baade mod Kulde og Fugtighed end de sædvanlige Lærredstelte, men ere ogsaa meget kostbarere og mindre let transportable. De kunne imidlertid i visse Tilfælde gjøre fortrinlig Nytte som et Slags transportable Hytter eller Barakker, brugelige selv i den ublide Aarstid, f. Ex. til Etableringen af Ambulancer og Lazarether, og selv paa civile Hospitaler til midlertidig ved meget stærk Belægning eller under Epidemier at yde Ly til de syge, som der ikke haves Plads til i de permanente Bygninger, eller som ikke kunne rummes i disse, medens de renses for Smitte.

Tĕmere litigans, lat., kaldes den, der fun af Trætteljærhed eller uden Grund fører Proces.

Den, som af Retten findes at have udvist et saadant Forhold, skal ved Dommen straffes med en Bøde, den saakaldte Mulkt for unødig Trætte.

Temes [tæmmæsch], Flod i Ungarn, udspringer paa Karpatherne i det sydvestlige Transsylvanien, løber gjennem det sydlige Ungarn og falder fra venstre Side i Donau neden for Pancsova. Længde 58 M.

Temesvár [tæmmæschvahr], befæstet Stad i Ungarn, 35 M. s. ø. for Pest, med 33,700 J. (1880), ved Temes og Begakanalen, er Sæde for en græsk og en romersk-katholsk Biskop og bestaar af den egentlige Fæstning og flere Forstæder. Blandt de mange mærkelige Bygninger fremhæves de to Kathedralkirker, Tøjhuset, der er et gammelt Slot, som har tilhørt Johannes Hunyades, Bisperesidenserne og Raadhuset. Betydelig Industri i Tobak, Klæde, Silke, Bomuld, Læder, Lys, Sæbe, Liqueur m. m. — T. er en meget gammel By. 1443 blev den befæstet af Johannes Hunyades; efter gjentagne Gange med stor Tapperhed at have afslaaet Tyrkernes Angreb blev den erobret af dem 1552 og forblev i deres Besiddelse indtil Prins Eugen af Savoien tog den tilbage 1716. Under den ungarske Insurrection blev Fæstningen belejret i 107 Dage, indtil General Haynau undsatte den. 1781 erklæredes den for kongelig Fristad.

Temme, Jodocus, tysk Retslærd, Politiker og Novellist, f. 1798 i Lette i Westfalen. Efter at være traadt i den preussiske Statstjeneste beklædte han her flere Retsbetjentembeder og blev 1848 Overlandretsdirector i Münster. I den preussiske Nationalforsamling var han en af Førerne for Venstre; han var ogsaa Medlem af den tyske Nationalforsamling og blev paa Grund af Deltagelse i Stuttgarterbeslutningerne anklaget for Højforræderi samt, skjønt han efter 9 Maaneders Fængsel blev frikjendt, afskediget af Statstjenesten. Efter dernæst 1851—52 at have redigeret „Neue Oderzeitung" i Breslau blev han kaldet som Professor til Zürich, hvor han døde 1881. Af hans talrige juridiske Skrifter ere de vigtigste: „Lehrbuch des preussischen Civilrechts" (2det Opl. 1846), „Lehrbuch des preussischen Strafrechts" (1853), „Lehrbuch des schweiz. Strafrechts" (1855) og „Lehrbuch des gemeinen deutschen Strafrechts" (1876). Han har ogsaa gjort sig bekjendt som Romanforfatter; navnlig har han udgivet en Mængde „Criminalnoveller", hvortil Stoffet for en Del er hentet fra hans Praxis som Criminalretsdommer.

Tempe, en ved Naturskjønhed berømt, af Digterne ofte besungen Dal i Thessalien mellem Olympos og Ossa, der hvor Peneus baner sig Vej mellem disse Bjærge. Den hedder nu Passet ved Lykostomo.

Tempel (lat. templum) bet. oprindelig den til en hellig Handling indhegnede og indviede Plads, derpaa i snævrere Forstand den i samme Øjemed inden for Indhegningen opførte Bygning. Medens man i rhetorisk Stil kan kalde enhver Helligdom T., bruges Udtrykket dog især dels om Jødernes hellige Bygning i Jerusalem, dels om nogle af de højerestaaende hedenske Religioners Gudshuse. Saaledes tales altid om ægyptiske, græske og romerske Gudetempler, medens Ordet mindre regelmæssig bruges om Gudehuse hos Nordboer, hos Assyrere og andre Folkeslag. En Ejendommelighed ved T. er næsten altid, at Folket, Menigheden, kun har Adgang til Forgaarden og i alt Fald kun det ydre Rum i Tempelbygningen, medens det er Præsterne forbeholdt at betræde det helligste Sted under Gudstjenesten. Om de forskjellige Religioners Templer s. de enkelte Landes Kunst. Det første jødiske T. opførtes af Kong Salomo paa Moria Bjærg i Jerusalem med uhyre Pragt og Bekostning; de store Forraad af Bygningsmaterialer og ædle Metaller, som hans Fader David havde samlet til dette Brug, slog langtfra til. T.s Indretning svarede til Tabernaklets (s. d. A.); kun vare alle Dimensioner større. Ved Jerusalems Ødelæggelse af Babylonierne 588 blev ogsaa T. ødelagt, 418 Aar efter dets Fuldførelse. Da Serubabel 536 havde faaet Tilladelse til at føre Jøderne tilbage fra Landflygtigheden, begyndte han strax paa T.s Gjenopbyggelse, til hvilket Øjemed Cyrus ogsaa havde overgivet ham 5,400 i Skatkammeret i Babylon opbevarede Guld- og Sølvkar fra det første T. Samaritanerne fik imidlertid snart udvirket et Forbud fra Perserkongen imod Arbejdets Fortsættelse; først 15 Aar efter kunde der tages fat paa ny, og 416 fuldendtes dette T., der dog ingenlunde kunde maale sig med Salomos i Pragt; men 21 eller 20 f. Chr. begyndte Herodes den store at ombygge det stykkevis efter en saa storartet Maalestok, at skjønt der anvendtes 11,000 Arbejdere, varede det indtil Aar 64 e. Chr., inden T. med alle dets talrige Forgaarde og Udbygninger var helt færdigt; men det var da ogsaa maaske det mest pragtfulde Bygningscomplex, der nogen Sinde har existeret. Allerede 6 Aar efter blev det ved Jerusalems Ødelæggelse Aar 70 afbrændt imod Titus's Befaling. Kejser Hadrian lod efter at have overvundet Bar-Kochba (s. d. A.) 136 sin egen Rytterstatue opstille paa det allerhelligstes Plads, og ved Siden deraf byggede han et T. for Jupiter. Kejser Julian den frafaldne vilde, for at tilintetgjøre Jesu Spaadom (Mat. XXIV, 1—2; Luc. XXI, 5—6), gjenopbygge Jødernes T. og begyndte derpaa med Tusender af Arbejdere; men da han havde faaet de gamle Ruiner sløjfede og Tomten ryddet, brød der Ild ud af Jorden og dræbte mange af Arbejderne, hvorpaa Resten flygtede. Da dette havde gjentaget sig ēn Gang til, blev Julian nødt til at opgive Arbejdet. Nu staar der to tyrkiske Moskeer paa T.s Plads. — I Techniken er T. d. s. s. Spændetræ (s. d. A.) og tjener ved Haandvæven til at udstramme Tøjet i Bredden.

Tempel, Wilh. Ernst, Astronom, f. 1821 i Kunersdorf, var oprindelig Lithograph og tilbragte som saadan blandt andet ogsaa 3 Aar i Danmark. Efter i sin Fritid at have kastet sig over astronomiske Jagttagelser opdagede han 1859 i Venezia Merope-Taagen i Plejaderne, iagttog 1861—70 paa Observatoriet i Marseille, 1870—75 paa Observatoriet i Milano og var fra 1875 til sin Død 1889 Astronom paa Observatoriet i Arcetri ved Firenze. Han har bl. a. opdaget 16 Kometer, blandt hvilke 3 periodiske med kort Omløbstid, og har efter-

ladt sig en Mængde udmærkede Tegninger af Taageøpletter.

Tempelherrer (fratres militiæ templi, equites Templarii) kaldtes Medlemmerne af den gejstlige Ridderorden, der 1118 stiftedes af Hugo af Payens og Gotfred af St. Omer i Forbindelse med 7 andre franske Riddere, som aflagde det Løfte at beskytte de til Jerusalem dragende Pilegrime. Deres Tilbud blev modtaget med Glæde af Jerusalems Konge Balduin II, og for Patriarchen i Jerusalem aflagde de dernæst foruden det særskilte Løfte tillige de 3 Munkeløfter. Kongen indrømmede dem Bolig i den Fløj af Slottet, som efter Sagnet var bygget paa en Del af Salomos Tempels Grund, og deraf fik Ordenen sit Navn, ligesom dens Ordenshuse kaldtes Templer. Abbed Bernhard af Clairvaux udvirkede, at Pave Honorius II paa Kirkeforsamlingen i Troyes 1128 stadfæstede Ordenen og udvidede dens Opgave til en livsvarig Kamp for Beskyttelsen af Christi Grav mod de vantro og overdrog Bernhard af Clairvaux at udarbejde Ordensreglen. Pave Eugen III gav dem som Ordensdragt en hvid Kappe med et rødt Kors; Ordenens Segl fremstillede 2 Riddere paa 1 Hest, hvad enten der nu derved sigtedes til Ordenens oprindelige Fattigdom eller til Medlemmernes broderlige Forhold. Men Fattigdommen varede ikke længe, thi da Hugo af Payens efter Kirkeforsamlingen rejste rundt til de europæiske Hoffer, fandtes der overalt Fyrster og Stormænd, der sluttede sig til Ordenen og skjænkede den Godser, saa at han med en talrig Skare Riddere kunde vende tilbage til Palæstina. Medens Ordenen her udmærkede sig ved heltemodig Tapperhed, voxede Antallet af T. og deres Godser med forbavsende Hurtighed, saa at Ordenen i det 13de Aarh. talte c. 20,000 Riddere, 9,000 Comturier, Balleier, Commender og Tempelgaarde, hvis Indtægter beløb sig til 54 Mill. Francs. Optagelsen i Ordenen fandt Sted i det forsamlede Capitel, til hvilket ingen Fremmed havde Adgang. I Spidsen for T. stod en Stormester med fyrstelig Rang (han kaldte sig „af Guds Naade"), valgt af Generalcapitlet, der bestod af Ordenens højeste Embedsmænd og enkelte Riddere; for dettes Beslutninger maatte selv Stormesteren bøje sig. Men foruden de adelige Riddere var der i Ordenen de tjenende Brødre (fratres servientes), delte i Vaabenbrødre (armigeri, frères servants d'armes) og Haandværksbrødre (famuli, frères servants des métiers), som ved Forbindelsen med T. opnaaede en Anseelse og Betydning i Samfundet, som de i hine Tider ellers ikke kunde gjøre Regning paa. Af samme Grund sluttede ogsaa mange verdslige Personer af alle Stænder sig til Ordenen som Affilierede og fandt let Optagelse, naar de vare rige. Fra 1172 fik Ordenen ogsaa sine egne Gejstlige eller prædikende Brødre, som skulde være af adelig Fødsel og stod umiddelbart under Paven, men tillige vare saa afhængige af Ordenen, at de efter Capitlets Beslutning kunde lægges i Lænker. — Længe havde T. kæmpet tappert mod de vantro og været den væsentligste Støtte for de christnes Magt i det hellige Land; men Ordenens store Rigdomme bevirkede, at den strænge Tugt, der tidligere havde udmærket T., forfaldt, saa at de hengav sig til al Slags Overdaadighed og Vellyst. Da 1291 Acre, den sidste christne Besiddelse i det hellige Land, var tabt, drog Ordenens Stormester til Cypern, men de fleste Riddere vendte tilbage til Europa, især til Frankrig, hvor de rigeste Godser vare beliggende; de tabte her deres Formaal af Sigte og fremkaldte Had ved deres hovmodige Optræden. T.s udstrakte gejstlige Jurisdiction og overordentlige Privilegier vakte Misundelse hos Gejstligheden, og i den franske Kong Philip IV den smukke fandt Ordenen en havesyg og hensynsløs Modstander, der ønskede at bemægtige sig dens Rigdomme og fandt dens Magt (den kunde stille 15,000 Riddere i Frankrig alene) farlig for den verdslige Fyrste. Han lokkede den sidste Stormester, Jakob Molay, til Frankrig under Paaskud af at ville aftale et Korstog med ham og lod derpaa 13 Oct. 1307 denne og alle i Frankrig levende T. fængsle. Anklagepunkterne gik især ud paa, at T. fornægtede Christus og haanede Crucifixet, tilbad Afgudsbilledet Baffomet (Mahomet, Muhammed), ofrede smaa Børn og drev unaturlig Vellyst. Undersøgelsen lod Philip IV lede med den største Uretfærdighed og Grusomhed, saa at mange T., der paa Pinebænken havde afgivet de befalede Tilstaaelser, men bagefter tilbagekaldte dem, bleve brændte som tilbagefaldne Kjættere. Paven i Avignon, Clemens V, der var aldeles afhængig af den franske Konge, vilde gjærne have reddet T. for denne Mishandling, men blev nødt til paa Conciliet i Vienne 1312 at ophæve Ordenen, ikke ved en altmægtig Dom, men i Følge sin apostoliske Magtfuldkommenhed. T.s Godser skulde tilfalde Johanniterordenen, men Philip IV bemægtigede sig største Delen af deres Ejendomme i Frankrig, og T. bleve nu mere eller mindre forfulgte over hele Europa, men ingensteds saa grusomt som i Frankrig, hvor ogsaa Jakob Molay døde paa Baalet 18 Marts 1313 (efter den almindelige Tradition 1314). Mange T. traadte ind i Johanniterordenen, i Portugal i den i Stedet for T. stiftede Christusorden. — Man kan ikke frikjende T. for Forfald af Tugt og Sædelighed, men mange af Beskyldningerne beroede paa rene Opdigtelser og Misforstaaelse af Ordenens mystiske Ceremonier; ligeledes faldt mange T. hen til Fritænkeri og Kjætteri, men Grundene til Philip IV.s Forfølgelse vare rent politiske, og hele hans Fremfærd mod dem var lovløs og tyrannisk.

Tempelvielsesfest, en jødisk Fest, som blev indstiftet af Judas Makkabæus, da det 164 f. Chr. var lykkedes ham at erobre Jerusalem og gjenoprette den jødiske Gudstjeneste i Templet. Den fejredes hvert Aar 25 Kislev (svarer omtrent til December) 8 Dage i Rad, var ikke knyttet udelukkende til Templet, men kunde fejres overalt, hvor der boede Jøder. Det hørte til Festen, at baade Synagoger og de private Huse skulde festlig oplyses; derfor kaldtes den ogsaa Lysfesten.

Temperamaleri kaldes den Fremgangsmaade, de ældre Malere før Opfindelsen af Oljemaleriet anvendte ved Malerier paa Træ eller

Lærred, undertiden ogsaa paa Mur i Stedet for Fresco. Til Farvernes Bindemiddel brugtes til Dels Æggehvide. T. har Frescomaleriets Lyshed, medens det tilsteder en udførligere Behandling end dette, men det staar tilbage for Oljemaleriet i Dybde og Kraft, om end ikke i Varighed.

Temperament [mãng] kalder man en i den legemlige Organisation, særlig Nervesystemet, grundet, individuel Tilbøjelighed til visse Sindsstemninger og Handlemaader. Man skjelner mellem forskjellige T., efter som Individet er tilbøjeligt til kraftig eller svag Optræden, og efter som det er let eller vanskeligt at paavirke. Det choleriske T. er let at paavirke og optræder med Energi; det sangvinske er let at paavirke, men ej energisk i Handling; det melancholske viser Energi, men lader sig ikke let paavirke udefra; det phlegmatiske lader sig ikke let paavirke, viser Sejhed, men ikke fremtrædende Energi. Denne Firhed, som endnu ofte bevares i den psychologiske Lære om T., skjønt den ikke er udtømmende, skriver sig fra Galenos, der grundede Temperamentslæren paa Hippokrates's Theori om de fire Grundvædsker i Legemet. T. beroede i Følge ham paa den mest fremherskende af disse Vædsker. Herfra skrive ogsaa Navnene sig; T. betyder „Blanding" (af Grundvædskerne). Man har beholdt disse Navne, selv efter Forkastelsen af den hippokratiske Physiologi. Det er nu ikke „Vædskerne", men Nerverne, der betinge T.

Temperatūr, Varmegrad, bestemmer Legemets Varmetilstand og vokser i Forhold til den Varmemængde, Legemet modtager. Naar to Legemer have forskjellig T., viser dette sig derved, at Varmen, naar de bringes i Berøring med hinanden, gaar fra det ene Legeme, som da siges at have højst, til det andet Legeme, som da siges at have lavest T.; denne Varmebevægelse vedbliver, indtil Legemerne have samme T. Et Legemes T. maales ved dets Rumfang (s. Udvidelse) eller ved det Rumfang, et andet Legeme har, som ved at bringes i Berøring med det paagjældende Legeme antager dettes T.; et saadant andet Legeme kaldes et Thermometer. T. angives i visse Enheder, som kaldes Grader. Smeltende Is, der altid har samme T., siges at være 0° (0 Grader) varm, Vand, der koger under normalt Lufttryk, er 100° varmt; undersøger man den Forandring, der foregaar med en Luftmasse, som fra at være 0° varm (d. e. har smeltende Is til Omgivelser) opvarmes til 100° (d. e. omgives med Dampe fra kogende Vand), medens dens Tryk er holdt uforandret, saa finder man, at den har udvidet sig med $\frac{100}{273}$ af sit Rumfang ved 0°. Idet man nu af forskjellige videnskabelige Grunde kan slaa fast, at Luftarterne i det store og hele udvide sig regelmæssig, komme vi til at definere 1 Grads Opvarmning som den Opvarmning, der i en Luftmasse fremkalder 1 Hundrededel af den Udvidelse, som sker ved dens Opvarmning fra 0° til 100°. Paa dette er saa det nøjagtigste Thermometer, Luftthermometret, baseret, og med et saadant kan man da undersøge andre Legemers Udvidelse; ved Anvendelse af Kviksølv, Vinaand osv. i Thermometre gaar man ud fra, at disse udvide sig paa en lige saa regelmæssig Maade som Luften, noget, der for Kviksølvets Vedkommende i alt Fald ikke er langt fra at være rigtigt. Naar en Luftmasse ved 0° ved Afkøling faar sit Rumfang formindsket med $\frac{1}{273}$, er den ÷1° varm; afkøles Luftmassen altsaa til ÷273°, medens dens Tryk holdes constant, skulde Luftmassen have Rumfanget Nul; denne T. (÷273° C.) kaldes derfor T.s absolute Nulpunkt, men spiller ingen praktisk, kun en theoretisk Rolle. Ved den absolute T. forstaas T., regnet fra dette Nulpunkt. 15° C. er altsaa 288° i absolut T. Om den kritiske T. s. Krisis. Om det menneskelige Legemes s. Varme. **Temperaturnedsættende Midler**, Antipyretica, ere Lægemidler, der bringe den i Feber forhøjede Legemsvarme ned til det normale (c. 37°). Tidligere var Chinin (s. d. A.) vort væsentligste Antipyreticum, men i de senere Aar er der fremkommet en hel Række Midler af Benzolgruppen, der alle have en meget stærk Indvirkning paa den sygelig forhøjede Legemsvarme og desuden en stærk, beroligende Indvirkning paa Nervesystemet, hvorfor de anvendes meget, f. Ex. mod nervøse Smerter. Anvendelsen maa ske med Varsomhed, da der let kan fremkaldes farlig Forgiftning (Afmagt, Kulderystelse, Sved og blaalig Farve af Huden). De vigtigste af disse nye Febermidler ere Antifebrin (Acetanilid) og Antipyrin (Dimethyloxychinizin) samt Phenacetin (Paraacetphenetidin). Til de temperaturnedsættende Midler maa ogsaa Anvendelsen af Is eller koldt Vand regnes; navnlig ved Behandlingen af Typhus anvendes i vor Tid kolde Bade meget. I Musiken bet. **Temperatur** den lille Afvigelse fra den fuldkommen mathematiske Renhed, der nødvendigvis maa finde Sted ved Intervallerne, for at enhver Tone kan samstemme i melodiske og harmoniske Forhold ikke blot med en vis Grundtone, men med enhver som helst anden Tone. Octaven taaler ikke den ringeste Afvigelse fra sin naturlige Renhed, og den er derfor bleven staaende urørt i alle Arter af Temperering. Alle de andre Intervaller derimod faa efter Omstændighederne en ganske ringe Forhøjelse eller Fordybelse for at det tilstræbte Forhold mellem Tonerne kan naas. Ligesvævende kaldes T., naar Tonerne i hver Octavafdeling ere delte i et vist Antal nøjagtig lige store Dele. Man har delt Octaven i et meget forskjelligt Antal saadanne Dele, men man har nu fastslaaet den mod Slutn. af det 17de Aarh. fremkomne Tolvdeling, i Følge hvilken Toneafstanden fra den ene til den følgende af Octavens 12 Halvtoner er ens og Toneforskjellen mellem de enharmoniske Intervaller (cis og des, dis og es, e og fes osv.) altsaa opgiven. Uligesvævende kaldes T., naar Afvigelsen fra den mathematiske Renhed kun er lagt paa nogle Intervaller, men ikke fordelt paa alle. Derved blive nogle Intervaller fuldkommen rene, men de øvrige saa meget urenere, og man søgte derfor at lægge disse sidste i de Tonearter, som sjældnere bruges. **Temperēre**, formilde, holde Maade med, styre; køle, give en passende Varmegrad.

Tempēre Brandrøret til en Granat er at

indrette det saaledes, at det brænder, medens Granaten er paa Vejen gjennem Luften til Maalet, og giver Ild til Sprængladningen i Granaten i det Øjeblik, den rammer dette, eller umiddelbart forinden. Jvfr. **Brandrør.**

Tempēsta, Peter, hollandsk Maler, s. **Molyn.**

Tempēsta, Antonio, italiensk Maler og Kobberstikker, f. 1555 i Firenze, d. smstds. 1630, var Elev af Titi og Cardi og en af de første, der malede selvstændige Landskaber og Bataillemalerier. Han var et Talent med en uhyre Opfindelsesevne, hvorom han har efterladt det bedste Vidnesbyrd i sine talrige (omtr. 1,500 Blade), med en sikker Haal udførte Raderinger.

Tempestōso, it., i Musik: stormende, voldsomt.

Tempête, fr. [tangpæht], Storm, Navn paa en stormende Dans.

Temple [tangpl] hed forhen en 1222 af Tempelhererne opført Bygning i Paris, der var deres Ordenshus. Efter Tempelherrernes Udryddelse 1312 indrettede Philip IV Bygningen til Bolig for sig selv, men overgav den kort efter til Johanniterne. Da ved Revolutionen 1789 al geistlig Ejendom i Frankrig blev inddragen under Staten, var det samme Tilfældet med T., der blev indrettet som Statsfængsel i Stedet for Bastillen. I T. tilbragte Ludvig XVI sine sidste Dage, og 1816 stiftede Prinsessen af Bourbon-Condé et Nonnekloster i T. Napoleon III lod T. nedrive.

Temple-Bar [temmpl] var en Port ved Sydvesthjørnet af Londons City, den sidste Rest af de gamle Bymure og betegnende Grænsen for det egentlige City mod Westend; nu nedreven og erstattet ved et Mindesmærke.

Temple, Henry John [s. o.], s. **Palmerston.**

Temple, Sir William [s. o.], berømt engelsk Diplomat og politisk Skribent, f. 1628 i London, d. 1698, hørte til en gammel, anset Familie, hvis Hovedlinje uddøde 1749 (s. **Grenville**). 1661 blev han valgt til Medlem af det irske Parlament, og 1662 blev han dettes Commissær hos Kongen. Han var en ivrig Modstander af Frankrig og Tilhænger af Alliancen mellem England og Holland; efter 1665 brugtes han til flere vigtige diplomatiske Hverv: 1668 sluttede han Tripelalliancen, 1668 Freden i Aachen, 1674 virkede han for Freden mellem England og Holland og 1677 for Ægteskabet mellem Vilhelm III af Oranien og Hertugen af Yorks ældste Datter Marie, men 1681 trak han sig misfornøjet tilbage og lod sig heller ikke efter Revolutionen 1688 af Vilhelm III bevæge til at deltage i det offentlige Liv. Allerede Swift udgav hans »Memoirs« (1709) og »Letters« (1710); hans »Works« udkom 1750 og 1814. Alle indeholde vigtige diplomatiske Oplysninger.

Tēmpo, it., Tid, den større eller mindre Hurtighed, hvormed et Tonestykke foredrages. Til Tempobetegnelsen bruges gjærne en Del italienske Ord, saasom Largo, Adagio, Andante, Allegro, Presto o. fl., og disse kunne dernæst nærmere bestemmes ved Tillægsord, saasom molto, moderato, og paa anden Maade. Alle disse Tempobetegnelser give imidlertid kun en Anvisning, og det bliver derfor vedkommende Musikers Sag ved en rigtig Opfattelse af Stykkets Charakter og Indhold at finde det rette T. Ved Hjælp af **Tempomaaleren** (s. **Metronom**) kan et Stykkes T. bestemt angives.

Tēmpus, lat., Tid, i Flert. **Tēmpora**, kaldes i Grammatiken de forskjellige Former af Verbet, ved hvilke de forskjellige Tider af samme betegnes. **Tēmpora mutāntur et nos mutāmur in īllis**, Tiderne forandres og vi forandres med dem. **Temporālia** kaldes de med et Embede i Romerkirken forbundne Indtægter. **Temporisēre**, forhale, trække Tiden ud, se Tiden an, søge Udflugter. **Temporǣr**, midlertidig, hvad der varer for en Tid, som en t. Understøttelse.

Temudschin, s. **Dschingiskhan.**

Ten kaldes en Barre af Form som en kort, flad Stang, hvori Guld og Sølv udstøbes, for at det bekvemt kan udvalses til en smal Plade. Fremdeles kaldes T. et spindende Organ, uden Hensyn til dets Charakter (s. **Spinding**); man taler saaledes om en Haandten, om T. paa en Rok, om Spindemaskiner af forskjellig Art med saa og saa mange T.

Tenaille, fr. [tønāij], et Befæstningsværk, hvis Linjer danne indadgaaende Vinkler; særlig d. s. s. Gravsax (s. **Grav**).

Tenākel er i Bogtrykkerierne en lille, med en Spids i den nederste Ende forsynet, flad Stok, der tjener til at holde Mannskriptet ved Hjælp af en Klemme (Divisorium). I Apotheket og hos Chemikerne er T. en sædvanlig firkantet Ramme, over hvilken der udspændes Tøj, hvorigjennem man sier eller filtrerer Opløsninger osv.

Tenasserim, den sydligste Del af brit. Barma, den smalle Kyststrækning fra Floden Saluen mod S. til Grænsen af Siam, vandet af Floden T. Hertil hører ogsaa Mergui Øerne. Den vigtigste By er Malmen.

Tencin, Clandine Alexandrine Guérin, Marquise af [tangsǟng], f. i Grenoble 1681. Efter et lidet moralsk Liv som Nonne og Stiftsdame kom hun 1714 til Paris og bestyrede sin Broders, den senere Cardinal T.s Hus; fra nu af begynde hendes galante Æventyr for Alvor. Hun var skiftevis Fontenelles, Cardinal Dubois's og Regentens offentlig erklærede Maitresse. Frugten af en illegitim Kjærlighed var den berømte d'Alembert, der blev udsat som Hittebarn paa en Kirketrappe. En af hendes Elskere, Raadsherren Fresnaye, skød sig og erklærede hende i sit Testament for skyldig i hans Død; men efter en kort Arrest blev hun frikjendt (1726). Nu begyndte hun at holde Salon for literære Berømtheder som Montesquieu, Marivaux, Helvetins o. fl. Hendes elegant skrevne, men meget ugenerte Romaner »Les mémoires du comte de Comminges« (1735), »Louise de Valrose« (ogsaa kaldet »Les malheurs de l'amour«) og hendes Correspondance ere sande Billeder paa Smagen og Livsanskuelsen i Regentskabets Periode. D. 1749.

Tendēns, Stræben, Tragten efter, Tilbøjelighed til; Sigten efter et bestemt Maal. En **Tendens-Roman** ell. et **T.-Stykke** gaar snarere ud paa at hævde en bestemt social, politisk eller religiøs Anskuelse end paa at danne et æsthetisk Hele. **Tendentiøs**, mere eller mindre aabenlyst sigtende paa et bestemt Maal.

Tēnder, eng. Locomotiverne bruge imellem

de enkelte Stationer, hvor de kunne forsynes, en Del Band og Brændsel, der gjærne føres med paa en egen, umiddelbart bag Locomotivet befæstet Vogn, der kaldes T. Samme Navn tillægges Skibe, der ere lastede med Stenkul til Forsyning af Dampskibe, naar disse paa Grund af Artilleriet, stærk Besætning og dennes Proviant selv ikke kunne indtage tilstrækkeligt. **Tenderlocomotiv** kalder man et Locomotiv, der er sammenbygget med sin T., altsaa selv bærer sit Band og Brændsel. Deres større Vægt gjør dem bedre skikkede til at trække Vogntog op ad stejle Baner.

Tenedos, tyrkisk Bogdscha, en tyrkisk Ø i det ægæiske Hav, ved Lilleasiens Vestkyst, s. for Indløbet til Dardanellerne, 2½ M. lang og indtil 1 M. bred, med 8,000 J., for største Delen Tyrker. Her avles fortrinlig Rødvin. Paa Nordsiden ligger Hovedstaden T., Sædet for en græsk Biskop. Havn.

Tenerāni, Pietro, italiensk Billedhugger, f. i Torano ved Carrara 1789, d. i Rom 1869, uddannede sig i Carrara, hvor han 1813 fik Rejsestipendium til Rom. Her vandt han 1815 Canova-Præmien og blev derpaa Elev af Thorvaldsen, for hvem han udførte flere Arbejder efter dennes Skitser. Efter Thorvaldsens Død var T. Hovedet for den italienske Billedhuggerskole i Rom og udsendte fra Thorvaldsens gamle Værksteder anselige Arbejder. Allerede 1816 havde han vakt Opmærksomhed ved sin senere ofte gjentagne „Psyche", som ogsaa nogle Aar efter ved den 1821 fuldendte, liggende „Venus". Større Arbejder ere S. Francesco i Napoli, St. Ligorius i Peterskirken i Rom. Interessante Værker i christelig Kunst ere „Nedtagelsen af Korset", et stort Basrelief i Marmor i Torlonias Capel i Laterankirken, og Gravmælet over Hertuginde Lante i Maria sopra Minerva, begge i Rom. Hans vigtigste senere Arbejde er det kolossale Monument over Pius VIII i Peterskirken. Blandt Portrætstatuerne findes maaske T.s mest vellykkede Arbejder. De vigtigste ere Ferdinand II af Neapel i Bronze, opstillet i Messina, Bolivar i Bronze (i Columbia), Pius IX.s Minister, Grev Rossi, Grev Orlov o. fl. T. var Professor ved Akademiet S. Luca og fra 1860 Generaldirecteur for Roms Museer.

Tenerifa, s. Canariske Øer.

Tengri-noor, Saltsø i det sydøstlige Tibet, 40 M. n. v. for Lassa, 45 □ M. stor og 14,700 F. over Havet. Paa Øerne i Søen findes buddhistiske Klostre, hvortil der foretages Valfarter.

Tengtschou, en folkerig Stad i den chinesiske Prov. Schantung paa Sydsiden af Petschili Bugten, er en af de siden 1861 for Europæerne og Amerikanerne aabnede Havne. 230,000 J.

Teniers, David [tøniē ell. tenihrs], den ældre, flandersk Maler, f. 1582 i Antwerpen, d. 1649, var Elev af Rubens og flyttede sig senere i Rom til A. Elzheimer. Han malede dels Landskaber og Optrin af Folkelivet, som Landsbyfester, Markskrigerscener, Tobakstuer, dels chemiske Værksteder med deres Apparater, dels Æmner fra Historie og Sagn (St. Antonius's Fristelser). Hans Arbejder forvexles undertiden med Sønnens. Denne, **David T.** den yngre, f. 15 Dec. 1610, var Elev af sin Fader og senere af A. Brauwer. Han malede omtrent samme Æmner som Faderen, men overgik ham langt, ikke alene i kunstnerisk Dygtighed ved Udførelsen, men ogsaa i Opfindelsesevne, Friskhed og Lune; han er derhos en af den flanderske Malerskoles frugtbareste Kunstnere. Hans Talent blev længe ikke anerkjendt, men da Berømmelsen begyndte, blev den næsten strax europæisk. Alle Malerisamlinger kappes om at have Billeder af denne Kunstner; fra London til St. Petersborg, fra Norden til Italien kan man finde ham repræsenteret. T. døde 25 Apr. 1690 i Brüssel. Begge Kunstnere have raderet nogle Blade.

Tennemann, Wilh. Gottlieb, tysk Philosoph, f. ved Erfurt 1761, studerede i Jena, blev ivrig Tilhænger af Kants Philosophi og virkede som Professor først i Jena, siden i Marburg. Han beskæftigede sig især med Philosophiens Historie og er den første, der har behandlet denne i Sammenhæng og med Grundighed og sat den i Forbindelse med den almindelige Culturhistorie. Efter først at have udgivet et Værk over den platoniske Philosophi udgav T. fra 1794 i 12 Bd. sit (ufuldendte) Værk „Geschichte der Philosophie". Senere (1812) udgav han et „Grundriß der Geschichte der Philosophie". Disse Værker vare af epochegjørende Betydning for Studiet af Philosophiens Historie. Hvad man kan bebrejde T., er, at han er for tilbøjelig til at fortolke tidligere Tiders Anskuelser efter den kritiske Philosophis Principper. D. 1819.

Tennessee [tĕh], en af de forenede Stater i Nordamerika, omgiven af Staterne Kentucky, Vestvirginia, Nord Carolina, Georgia, Alabama og Mississippi, og mod V. ved Mississippifloden skilt fra Staterne Arkansas og Missouri. 1,978 □ M. med 1,542,360 J. (1880), hvoraf 403,151 Farvede og 352 Indianere. Landets vestlige Del er Slette. Østgrænsen dannes af Alleghanybjærgene, og parallelt med disse stryge Cumberlandbjærgene. Dalen mellem disse Kjæder gjennemstrømmes af Floden T., som her dannes ved Sammenløbet af flere mindre Floder. Den løber mod S. V. ind i Alabama, derefter mod V. og senere mod N. gjennem Staten T. ind i Kentucky, hvor den fra venstre Side falder i Ohio. En anden betydelig Flod er Cumberland i Statens nordlige Del; den udspringer i Kentucky, vender atter tilbage til denne Stat og falder i Ohio 1 M. oven for T.s Udløb. De øvrige Vandløb ere ubetydelige. Klimaet er mildt og sundt (Landet ligger mellem 35° og 36° 36′ n. Br., samme Bredde som Algier), undtagen i de lave Floddale, der ofte lide af farlige Uddunstninger. Bjærgegnene benyttes mest til Græsgang, og Kornavl drives kun i Dalene. Derimod er Landet v. for Cumberlandbjærgene næsten overalt vel skikket til Dyrkning. De vigtigste Kornsorter ere Majs, Havre og Hvede samt Kartofler; desuden dyrkes i stor Udstrækning Bomuld og Tobak samt Træfrugt. Landet tiltager i Frugtbarhed mod V. hen imod Mississippi, ved hvis Bredder man møder udstrakte Rørskove, de saakaldte „Canebrakes". Af Mine-

raler forekomme Kul og Jærn i stor Mængde, samt noget Bly og Zink og forskjellige Stenarter. Ubetydelig Industri. Hovedstad Nashville. — T. styres af en paa 2 Aar valgt Gouverneur; den lovgivende Magt øves af et Repræsentanthus paa 99 Medl. og et Senat paa 33 Medl., begge valgte paa 2 Aar. Til Unionens Repræsentanthus sender T. 10 Medl. T. hørte oprindelig til Nord Carolina, bebyggedes først efter 1757 og optoges 1796 i Unionen. I Borgerkrigen 1861—65 sluttede T. sig til Sydstaterne og var en af Krigsskuepladserne.

Tennyson, Alfred [tĕnnis'n], engelsk Digter, f. 6 Aug. 1809 i Somersby i Lincoln Shire, Søn af en Præst, vandt ved Universitetet i Cambridge en af de poetiske Prisopgaver. Da han havde Formue, hengav han sig tidlig til et frit literært Liv og fik altid Tid til længe og omhyggelig at udarbejde sine Digtninger. Han optraadte 1830 med en Samling Digte; 1847 udkom den episke Phantasidigtning »The Princess«. 1850 udkom »In Memoriam«, en Samling af 133 mindre Digte, udgaaede af den Stemning, hvori Digterens Ungdomsven, Arthur Hallams tidlige og uventede Død hensatte ham; der kan vel i denne Samling være et Drag af Sygelighed og Tvungethed, men der er tillige saa meget dybt følt og jævnt og naturlig formet i den, der er midt i Enstonigheden en stille Vexlen og fin Nuancering, en Sammenslyngning af Stemning og Tanke, der sikkert vil bevare denne Digtcyklus som noget af det ejendommeligste og bedste, om end ikke populæreste af T.s Poesi. T. blev 1850 efter Wordsworths Død Poet Laureate og har som saadan skrevet forskjellige officielle Digte (f. Ex. »A Welcome to Alexandra«, 1863). 1855 udkom »Maud, and other poems«; »Maud« (oversat paa Dansk under Titlen „Anna" af Ad. Hansen, 1872), en Digtning, hvori en ulykkelig Kjærlighedshistorie med dens stiftende Stemninger og Begivenheder faar Udtryk i en Række Digte i vexlende Former, staar højt ved Lidenskabens Friskhed og Styrke og ved hele det moderne Liv, der pulserer igjennem den. 1858—59 udgav T. »Idylls of the King«, der 1869 fulgtes af »The Holy Grail«; disse to Samlinger danne en Række af 10 episke Digte med Stof fra de keltiske Sagn om Kong Arthur og hans Riddere; de høre til T.s populæreste Poesi; men hvor mange smukke Ting, de end indeholde, staar deres virkelige Værd næppe i Forhold til deres store Popularitet; den første Cyklus er under Titlen „Idyller om Kong Arthur" oversat paa Dansk af A. Munch (1876). I samme femfods-jambiske, urimede Vers som i Digtene om Kong Arthur har T. skrevet en Række mindre episke Digte, hvori han fortæller Episoder af moderne engelsk Liv, som »Enoch Arden« (1864; overs. paa Dansk af A. Munch 1866, 2det Opl. 1874), »Sea-Dreams« og »Aylmers Field« (de to sidste oversatte paa Dansk af F. L. Mynster, 1877). I rimede, friere og dog sluttede Verseformer har T. desuden skrevet en Række ypperlige mindre Digte, hvori han, snart i engelsk Dialektsprog, snart uden det, halvt dramatisk giver Skildringer af Almnens Liv og Væren, Digte som »The May Queen«, »The Grandmother«, »The Northern Farmer«, »The Northern Cobbler« og det gribende »Rigpah«; de to sidste fremkom i Digtsamlingen »Ballads and other Poems« (1880). Som dramatisk Digter har T. forsøgt sig bl. a. i »Queen Mary« (1875; overs. paa Dansk under Titlen „Maria Tudor" af F. L. Mynster, 1881), »Harold« (1877), »The Cup« (1881) og »Becket« (1881). T., der 1884 blev udnævnt til Lord Aldworth, er ikke nogen stor Digter; men han er en betydelig Forfatter, en god Kunstner, der med en kraftig, frisk og fin Phantasi har færdedes i Livet og Naturen, stadig med sin Kunsts Krav for Øje, stadig levende for den, drømmende og tænkende. Han er paa Poesiens Omraade en phantasirig Ciseleur, en Kunstner, der omhyggelig mejsler sine Syner ud i sin Digtnings kobberblandede Guld.

Tenōr, den høje Mandsstemme, hvis Omfang er fra c til c'' og derover. Den noteres efter C-Nøgle paa 4de Linje (Tenornøgle) eller i den nyere Tid ogsaa efter G-Nøgle, saaledes at Noderne synges en Octav dybere, end de ere skrevne. I Middelalderens flerstemmige Musik var Melodistemmen, der snart bestod af en gregoriansk Kirkemelodi, snart af en verdslig Sang, aldrig Overstemme, men f. Ex. i firstemmig Sats den næstdybeste Stemme, der udførtes af den høje Mandsstemme. Paa denne opførtes den contrapunktiske Bygning, og den hed derfor Tenor (Holderen, Bæreren). Man skjelner mellem **Heltetenor**, som svarer til Kvindens Mezzosopran og med kraftige Mellemtoner forener en barytonagtig Timbre, og **lyrisk T.**, der er lysere, mere minder om Sopranen og er svagere i det dybere Register, men lettere behersker Højden.

Tĕnos, s. **Tino**.

Tenotomi, s. **Seneoverskæring**.

Tenrek, s. **Børstesvin**.

Tensons, fr. [tangsŏng], ell. jeux-partis [schĕ partī] kaldtes Dialoger, hvori Troubadourerne paa Vers discuterede og disputerede om erotiske Æmner.

Tentāmen, lat., Prøve, foreløbig Prøve for Hovedexamen; lettere, efter Forholdene afpasset Examen.

Tenūto, it. (fork. ten.), betegner, at en Tone skal udholdes i sin fulde Tidsværdi med en bred og fyldig Klang.

Teocālli, „Guds Hus", er Navnet paa de pyramideformede Tempelbygninger i Mexico og Mellemamerika.

Tĕos, en i Oldtiden blomstrende Stad i Jonien, Anakreons Fødeby; for at undgaa Persernes Herredømme udvandrede senere den største Del af Indbyggerne til Abdera i Thrakien.

Teotihuacan ell. **S. Juan de T.**, Landsby i den mexicanske Republik i Amerika i Nærheden af Mexico, mærkelig ved sine to store Teocallis, Solens og Maanens Hus, omgivne af mange mindre Pyramider, som ligge langs meget brede Gader, der ere anlagte nøjagtig efter Verdenshjørnerne, og sandsynligvis ere Høvdingegrave; de ligge alle paa Sletten Llano de los Dues ell. Micoatl (de dødes Vej).

Tepl, Stad i det østerrigske Kongerige Bøhmen, ved Floden T., 14 M. v. til s. for Prag.

med 2,700 J. I Nærheden er det rige Præmonstratenserabbedi T. med pragtfuld Kirke og flere Samlinger; det ejer bl. a. Badestedet Marienbad.

Teplanten (Thea chinensis), af den til de undersædige frikronbladede henhørende Tefamilie (Camelliaceæ), er en buskagtig Plante med smukke, hvide Blomster og glinsende, stedsegrønne Blade, der indeholde et særegent Stof, Thein (d. s. s. Caffein), hvorpaa maaske dens Anvendelighed beror. Vildtvoxende i Assam, dyrkes i Ostindien, China og Japan, hvortil den fra China blev overført omtrent i Slutningen af det 8de Aarh. Tesorterne tilhøre alle en og samme Art, og deres Forskjellighed beror paa forskjelligt Voxested og Alder samt Indsamlingsmaade og Behandling. I Europa blev Tedrikningen indført for noget over 200 Aar siden (Paris 1636, London 1678). For 1878 anslaas Udførselen fra China til 229, fra Japan til 19, fra Ostindien til 26 Mill. Pd.

Teplitz ell. **Töplitz**, Stad i det østerrigske Kongerige Böhmen, i en yndig Dal, 6½ M. s. for Dresden, 10 M. n. n. v. for Prag, med 1,800 J. Staden tilhører Fyrst Clary, som her har et smukt Slot med Theater og herlig Have. Fabrikation af Galanterivarer og chemiske Præparater. Varme, indifferente Kilder, der søges af en stor Mængde Syge, navnlig lidende af Gigt, Rheumatisme og Lamheder, og især benyttes til Badning; store, mønsterværdige Badeanstalter.

Teramo, Stad i Mellemitalien, 18 M. n. ø. for Rom. 14,000 J. Bispesæde. Livlig Industri. Romerske Oldtidslevninger.

Teratologi, Læren om Legemets medfødte Misdannelser; ogsaa Læren om Undergjerninger, især Bibelens.

Terbium, et af Mosander i Gadolinit o. fl. meget sjældne Mineraler antaget Metal, hvis Forbindelser dog siden have vist sig at bestaa af en Blanding af Didyminum-, Erbinum- og Yttriumforbindelser.

Terburg eller **ter Borch**, Gerhard, hollandsk Maler, f. 1608 i Zwolle, d. 1681, malede i sine yngre Aar mest Portræter, hvoriblandt hans berømteste Arbejde, et Billede med 60 Figurer, forestillende Afsendinger fra alle Europas Hoffer ved Freden i Münster 1648. Efter at have opholdt sig i forskjellige Lande og gjort Lykke ved sin Person og sin Kunst, nedsatte han sig i Deventer, hvor han ved sine saakaldte „Conversationsstykker“, Scener fra den elegante Verden, især den kvindelige, erhvervede sig forøget Berømmelse paa Grund af den Aandsfuldhed og Dygtighed, hvormed de ere udførte. De fleste Malerisamlinger, ogsaa den kgl. Samling i Kjøbenhavn, eje værdifulde Billeder af T.

Tercēira, s. Azoriske Øer.

Tercēira, Antonio José, Grev Villaflor, Hertug af, portugisisk Statsmand, f. 10 Marts 1792, indtraadte meget ung i Hæren og deltog i Krigen imod Frankrig. Han sluttede sig 1826 til Maria da Gloria og slog i Jan. n. A. Dom Miguels Hærfører, Marquis Chaves. 1828 søgte han forgjæves at undsætte Oporto, gik derefter til Terceira og blev Medlem af Regentskabet, besatte 1831 de andre azoriske Øer og ledede 1833 Toget til Algarve og Indtagelsen af Lissabon. Til Løn for sin Troskab var Villaflor 1832 bleven Hertug af T.; 1834—35 var han Krigsminister, blev i Apr. 1836 Førsteminister, men styrtedes allerede i Sept. af de radicale og maatte n. A. for en Tid forlade Landet efter en mislykket Opstand. Han vedblev dog at øve stor Indflydelse hos Dronningen, hjalp 1842 Costa Cabral med at gjenoprette Chartet af 1826 og var indtil 1844 Første- og Krigsminister; under Opstanden 1846 blev han tagen til Fange i Oporto, men frigaves n. A. Senere holdt han sig mere tilbage, skjønt han indtog høje Æresposter; han blev i Maj 1859 Førsteminister og blev i denne Stilling indtil sin Død 26 Apr. 1860.

Terebĕlla, Slægt af Rørorme (s. d. A.), hvis Rør dannes af Dynd, Sand eller Skalstumper, og hvis Forende har en stor Busk af lange, men simple, bløde Føletraade; bag dem, paa Ryggen, sidde 2—6 røde Gjællebuske. I Regelen er Røret fæstet til Skaller ell. desl. T. cirrata er almindelig i vore Have, hvor Bunden er blød og leret.

Terebinthus, s. Pistacie og Terpentin.

Terek, Flod i det russiske Kaukasien, udspringer paa Nordsiden af Kaukasus og falder efter et Løb af 67 M. i det kaspiske Hav. Dens Dal afgiver Vejen over Kaukasus fra Vladikavkas til Tiflis.

Terentiānus Maurus, lat. Grammatiker, f. i Afrika sandsynligvis henimod Slutn. af 3dje Aarh. e. Chr., har under Titlen »De literis, syllabis, metris« forfattet et Digt om Prosodi og Versemaal.

Terentius, en romersk, plebejisk Slægt. Blandt dens mere bekjendte Medlemmer kunne nævnes **Cajus T. Varro**, der som Consul 216 f. Chr. tillige med Lucius Æmilius Paullus tabte Slaget ved Cannæ, og Ciceros første Hustru **Terentia**, fra hvem han lod sig skille 46 f. Chr. efter et mere end tredivearigt Ægteskab. Hun døde i en Alder af 103 Aar.

Terentius, Publius, med Tilnavnet Afer (Afrikaneren), rom. Lystspildigter, f. 185 f. Chr. i Carthago, kom som Slave til Rom, hvor hans Herre, Senatoren Terentius (Lucanus) gav ham en god Undervisning og frigav ham. Hans Skjønhed og Aand skaffede ham Adgang til de fornemste Kredse; især var hans Omgang med Scipio og Lælius saa fortrolig, at Folk endogsaa beskyldte ham for at modtage Hjælp af dem i sin digteriske Virksomhed, en Beskyldning, som T. sætter en Ære i at være Gjenstand for. I sine Lystspil, der ere Bearbejdelser af Stykker, som henhøre til den nyere attiske Komedie, følger han sine Forbilleder med langt større Troskab end hans Forgænger Plautus, men besidder ikke dennes Kraft og Lune. Hans Sprog regnedes for et Mønster paa det correcte Sprog, hvorpaa Samtidens dannede Kredse lagde saa megen Vægt. T. skrev først alvorlige Stykker, »Andria« (Pigen fra Andros) og »Hecyra« (Svigermoderen). Ved det sidstes Opførelse forlod Tilskuerne Theatret for at se paa en Linedanser, men i »Eunuchus« (Gildingen) og »Phormio«, som Molière har lagt til Grund for »les fourberies de Scapin«, forstod han at anslaa den Tone,

Publikum ønskede. I »Heautontimorumenos« (Selvplageren) og »Adelphi« (Brødrene) fremstiller han Farerne ved en altfor streng Opdragelse. Efter disse sex Stykkers Opførelse drog T. til Grækenland, men døde paa Rejsen 159.

Terglou, det højeste Punkt (9,100 F.) i de juliske Alper, ligger i det østerrigske Hertugdømme Krain, 3½ M. s. for Villach, mellem Saves to Kilder.

Ter Goes, s. Goes.

Tergovischte, Stad i Kongeriget Rumænien, i Valachiet, ved Floden Jalomnitza, 10 M. n. v. for Bukarest, med 6,200 I., var tidligere de valachiske Fyrsters Residens og talte den Gang 30,000 I.

Terim ell. Tarim, Stad i det indre af det arabiske Landskab Hadramaut, 75 M. ø. n. ø. for Aden, er Sæde for en Sultan og skal have 5,000 I. Fabr. af guldvirkede Tøjer.

Terkelsen, Søren, Kammertjener hos Christian IV, derefter Tolder i Glückstadt, oversatte (efter Tysk) en paa den Tid berømt fransk Hyrderoman „Astrea“ (1645) og udgav desuden Oversættelser af samtidige ansete tyske Digtere under Titel „Astree Sjungechor“. End videre er han Forfatter til Hyrdedigtet „Dafnis es Katte-Klage“ (1656). Enkelte af hans Viser vare i lang Tid meget yndede; hans Versification er ogsaa ofte ret flydende, og flere Steder i hans Arbejder savne ikke poetisk Værd.

Terlizzi, Stad i Syditalien, 3 M. v. n. v. for Bari, med 21,000 I. og betydelig Handel med Vin og Mandler.

Termansen, Niels Jokum, f. 15 Marts 1824 i Landsbyen Vejen i Ribe Amt, blev 1853 Gaardejer i Gammelby i Nabosognet Læborg og valgtes 1858 til Folketinget. Her sad han i 20 Aar, valgtes 1878 til Landstingsmand, men blev ikke genvalgt 1886. T. har altid hældet til venstre Side, hørte 1865—70 til det nationale Venstre og stemte mod den gjennemsete Grundlov, men vilde ikke slutte sig til det forenede Venstre og holdt sig i flere Aar uden for Partierne. I Landstinget repræsenterede han dog paa ny Venstre, men indtog altid en meget selvstændig Holdning, især i Forsvarssagen, som han omfattede med største Interesse. Som udpræget Grundtvigianer viste han stedse varm Iver for alle kirkelige og almenmenneskelige Spørgsmaal, samt for Folkeoplysningen; han var 1868 Medlem af Kirkecommissionen og har siden 1866 haft Sæde i „Udvalget for Folkeoplysningens Fremme“. Uden for Rigsdagen har T. vakt Opsigt ved sin ejendommelige, aandfulde Veltalenhed som Foredragsholder og ved en mærkelig Indsigt og Kundskab i Historien, hvorfor han har faaet Navn af „Danmarks lærdeste Bonde“. Enkelte Afhandlinger foreligge fra hans Haand, om St. St. Blicher og Abr. Lincoln. 1884 blev han Branddirecteur i Ribe Amt.

Termin (lat. terminus) er i Retssproget overhovedet Betegnelsen for enhver Tidsfrist, der enten i Lovgivningen eller ved Parternes Overenskomst er fastsat enten som den, efter hvilken noget skal ske (terminus a quo), eller som den, inden hvilken noget skal ske (t. ad quem). I den danske Lovgivning bruges dette Udtryk imidlertid specielt om de Tidspunkter, der i visse Arter af Gjældsforhold (navnlig naar der er udstedt et paa aarlig Rente lydende Gjældsbrev, en saakaldet staaende Obligation) almindelig fastsættes for Betalingens Erlæggelse. Disse T., der ogsaa kaldes Omslags-T., ere to om Aaret, den ene fra 11 til 18 Juni, den anden fra 11 til 18 Dec. **Terminisme** kaldes i Theologien den Lære, som antager, at Gud har givet ethvert Menneske en bestemt Naadesfrist, efter hvis Udløb han ingen Tilgivelse kan vente, dersom han ikke forinden har omvendt sig, og at denne Naadesfrist falder inden for det jordiske Livs Grænse. Denne Lære er ejendommelig for Kvækerne, men er ogsaa bleven forsvaret af protestantiske Theologer. **Terminus** bet. ogsaa Begreb, Ord og Udtryk, **Terminologi** Læren om og Indbegreb af de i en Videnskab brugelige Kunstord.

Termini, Stad paa Siciliens Nordkyst, 4 M. ø. s. ø. for Palermo, med 22,800 I. Havn, betydelig Fabrikation af Maccaroni, Ansjosfiskeri og varme Bade. Græske Ruiner.

Terminus, en romersk Grænsegud, for hvem Numa indstiftede Festen Terminālia. Ham vare alle Grænsestene helligede, og deres Anbringelse fandt derfor Sted under religiøse Ceremonier. Hans Helligdom var i Jupitertemplet paa Capitolium.

Termiterne (Termes) høre til de Insekter, der ikke gjennemgaa nogen fuldstændig Forvandling, og blandt disse igjen til Netvingerne (Neuroptera); blandt disse udmærke de sig ved en mindre smækker Legemsbygning end Døgnfluernes og Guldsmeddenes, en mindre skarp Sondring af Legemets Afsnit, noget mere udviklede Følehorn og ved 4 lange, smalle, ensdannede Vinger med faa, gaffelgrenede Ribber; Mundddelene ere vel udviklede og danne en Vidsemund ligesom hos de andre hjælmkjævede og netvingede Insekter. T. ere lyssky, farveløse Dyr, der bestandig holde sig skjulte og ikke komme frem for Dagens Lys uden for Sværmningens Skyld; i Tropelandene ere de bekjendte under Navnet „hvide Myrer“. De spille der en stor Rolle ved at ødelægge og bortskaffe dødt Træ, men høre ogsaa til de meget frygtede Dyr, der anrette store Ødelæggelser paa Bohave, Bøger, Papir, Tømmer i Bygninger osv. og ere saa meget farligere, som man ikke mærker dem, førend alt er udgnavet, kun den ydre, tynde Skal staar tilbage og det hele saa pludselig styrter sammen til en Bunke af Støv. Ogsaa i Sydeuropa findes der T., f. Ex. i Italien og i Vestfrankrig, hvor de f. Ex. i Rochelle og Rochefort have truet Skibsværfter, Archiver og Arsenaler med Undergang. De ere almindelige i Dep. Les Landes i Træstubbe og findes saa nordlig som i Omegnen af Paris. I Nordamerika, hvor deres Nordgrænse falder ved de store Søer, er man i den sidste Tid endog i Massachusetts begyndt at blive betænkelig ved deres Nærværelse i de store Byer. T. leve i Almindelighed sammen i store Selskaber, bestaaende fornden af de vingede Hanner og Hunner, der intet bestille, af vingeløse Arbejdere, der udføre alle forefaldende Arbejder, opføre Rederne, udgrave Gangene osv., samt af ligeledes vingeløse, men meget storhovedede og med store, syldannede Kindbakker

udstyrede Soldater, der forsvare Samfundet mod Angreb. Larverne se fra først af næsten ens ud, men alt som de voxe og gjennemgaa flere Hudskifter, bliver det lettere at skjelne, om de skulle udvikle sig til Hanner, Hunner, Arbejdere eller Soldater; hos „Nympher", inden de endnu ere blevne vingede, ses de rudimentære Vinger allerede i deres Vingesteder paa Ryggen af de vordende Hanner og Hunner. Hos visse Arter, navnlig hos den europæiske T. (T. lucifugus), har man overbevist sig om, at der findes to Sæt Hanner og Hunner, af hvilke det ene kun faar Anlæg til Vinger, men aldrig virkelige Vinger, og synes bestemt til at besørge Forplantningen, dersom intet de af vingede og sværmende Par vender tilbage til Reden. Ligeledes har man overbevist sig om, at de saakaldte „kjønsløse" Arbejdere og Soldater ikke, som i andre Insektstater, alene ere Hunner, hvis Kjønsredskaber ikke ere komne til Udvikling, men ogsaa Hanner, hos hvilke en tilsvarende Hemning er indtraadt. Efter tilendebragt Forvandling sværme de kjønnede T. en smul Aftenstund, ligesom Myrerne, men falde snart til Jorden og miste Vingerne; mangfoldige af dem gaa til Grunde og fortæres af Dyr og Mennesker. Men nogle finde dog tilbage til Rederne eller grundlægge et nyt Bo og et nyt Samfund. Hunnernes (Dronningernes) Bagkrop svulmer efter Befrugtningen, som foregaar i Boet, nyyre op paa Grund af Æggenes Udvikling og udspiles i den Grad, at Dyret kan opnaa en Længde af flere Tommer; alt som Æggene lægges, bringe Arbejderne dem til de for dem bestemte Rum i Termitboet. Nogle Arter bebo dødt Træ og have deri deres Gange; dette er navnlig Tilfældet med de Arter, der ikke have nogen egen Arbejderstand; andre tage Ophold i Træerne og bygge der Reder, som opnaa en betydelig Fasthed og indeholde en Mængde uregelmæssige Rum, medens dækkede Gange sno sig ned ad Træstammerne til Jorden, for at T. kunne komme frem og tilbage uden at udsættes for Sollyset. Hovedbyggematerialet for T. er deres eget Skarn. Atter andre bygge paddehatformede, alenhøje Bygninger paa Jorden med mange uregelmæssige Rum og Gange i det indre, og atter andre opføre aldeles kæmpemæssige, kegledannede Høje af Ler, der skulle kunne blive 5—6 Al. høje eller mere og ere saa faste, at man kan staa paa dem. I Bunden af dette Termitbo findes der da et større Kammer, Dronningecellen, omgivet af Rum, der afgive Opholdssteder for Arbejdere og Soldater, Forraadskamre og Opfostringsceller. Gjennem hele Bygningen sno sig Gange, der tjene til at sætte de forskjellige Afdelinger i Forbindelse med hverandre, og dækkede Gallerier gaa ud til alle Sider, enten gravede under Jorden eller opførte hen ad denne, for at sikre Beboerne mod deres Fjender, Lyset og Myrerne. I øvrigt ere Livs- og Samfundsforholdene ikke lidet forskjellige hos de meget talrige Arter af T.s Gruppe. Der gives saaledes ganske smaa Termitsamfund, der leve i Træernes tyndeste Grene og kun bestaa af Larver, Nympher og kjønnede (vingede) Individer, men mangle baade Arbejdere og Soldater; andre mangle enten den ene eller den anden af disse to Former. Der er ogsaa Arter, i hvis Boer der træffes ikke et enkelt „Kongepar", men talrige ynglende Hunner og Hanner. Visse Termitboer ere helt underjordiske, med lange Gange, der føre ud til Omverdenen; andre anbringes regelmæssig under Palmestammerne, beskyttede af disses Luftrodsknipper. Det synes ogsaa, at flere Boer kunne tilhøre det samme Termitsamfund, eller vel endog, at alle Reder af samme Art i en vis Egn kunne udgjøre ligesom en eneste stor Familie; men paa den anden Side finder man ofte den samme Træstub eller det samme Bo benyttet af forskjellige Arter, uden at disse blandes eller fortrædige hinanden. Dog er det muligt, at visse Arter, som ikke selv bygge Rede, men benytte andre Arters, der mangle en egen Soldaterstand til at værge sig, fordrive disse, hvis de ikke finde deres Boer forladte.

Termonde, s. Dendermonde.

Ternate, en af de molukkiske Øer i det store asiatiske Archipelag, v. for Djilolo, er kun af ringe Størrelse, men var i det 14de og 15de Aarh. Sæde for en mægtig Sultan, der beherskede hele Archipelaget, hvorfor ogsaa Djilolo med de hosliggende mindre Øer sædvanlig kaldtes **Ternateøerne.** Øen staar under en Sultan, der har Besiddelser paa Djilolo, men er hollandsk Vasal. Hovedstaden T. har 9,000 J., er Sæde for en hollandsk Resident og en vigtig Handelsstad med Frihavn. Øen led 1840 meget ved Jordskjælv og 1855 ved et voldsomt Udbrud af den 5,400 F. høje Vulkan Gunong-Gama-Lama.

Ternauxgarn [ternō] er blødt Garn, spundet af Kaschmirgedens Uld. **Ternauxshavler** kaldes undertiden de franske, deraf vævede Shavler, hvori Kjæden dog undertiden er tvunden Floretsilke.

Terne, en Combination af 3 blandt et hvilket som helst Antal af Gjenstande (Elementer), s. Permutationer, særlig i det gamle Tallotteri en Forbindelse af 3 Tal. Antallet af T. i n Elementer er $\frac{n(n-1)(n-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3}$; saaledes indeholdt Tallotteriets 90 Tal 117,480 T. T. kaldes ofte i Møller Fodlejet (s. d. A.) til Langjærnet, navnlig i dets simpleste Form som et nogenlunde terningformet Stykke Bronze.

Terne ell. **Søsvale** (Sterna), en Fugleslægt af Maagernes Familie, med lave Ben, smaa Fødder, lange, spidse, sabeldannede Vinger, langt, lige og spidst Næb og lang, mere eller mindre dybt kløftet Hale; de ere mindre end Maagerne, graa og hvide eller sorte af Farve, fortrinlige Flyvere og udmærkede Styrtedykkere; de leve af Fisk og andre Vanddyr, som de hente op af Vandet. I Levemaade ligne de i øvrigt Maagerne, ere som disse selskabelige, larmende, skrigende Fugle, der ere i idelig Bevægelse og ruge paa den bare Strand, samt made deres Unger endog nogen Tid efter at disse ere blevne flyvefærdige. De fleste af vore Arter leve kun ved Havets Kyster (S. cantiaca, minuta, arctica, caspia), nogle tillige

ved først Vand (S. hirundo) eller endog der alene (S. nigra); ogsaa ved Tropelandenes Kyster lever der Arter af denne artrige Slægt.

Terneaux, Louis Mortimer [nō], fransk Historieskriver, f. 1808, var 1842—51 Medlem først af Deputeretkammeret, siden af Nationalforsamlingen og skrev »Hist. de la Terreur« (6 Bd., 1861—67), der senere blev prisbelønnet af Akademiet; han valgtes 1871 til Nationalforsamlingen som Legitimist og døde 6 Nov. s. A.

Terni, Stad i Mellemitalien, ved Floden Nera, 9 M. n. n. ø. for Rom, med 10,400 J., er Historieskriveren Tacitus's Fødeby. Omtrent 1 M. fra T. danner Floden Velino et prægtigt Vandfald i 3 Afdelinger af tilsammen 800 F.s Højde.

Terpandros, f. i Beg. af det 7de Aarh. f. Chr. paa Øen Lesbos, opholdt sig især i Sparta, nød en overordentlig Anseelse i Grækenland baade som Digter og Musiker og betragtedes som den egentlige Skaber eller Ordner af den ældste græske Musik. Han forøgede Lyrens Strænge til 7 (s. Heptachord), opfandt talrige Melodier (Nomer), af hvilke dog kun Benævnelserne ere komne til os, og samlede og sigtede de forskjellige Landskabers Melodier, som han nedskrev med en af ham opfunden Toneskrift. Han sejrede flere Gange i de musikalske Kampe i Sparta og Delphi.

Terpēn, Fællesnavn paa en stor Mængde Kulbrinter (s. d. A.), der hyppig forekomme i Planteriget og alle have Formlen $C_{10}H_{16}$ eller et Multiplum deraf. De ere for største Delen flydende, have en Vf. mellem 0,85 og 1 og Kogepunkter, der ligge over 150°. Man skjelner mellem 1) Monoterpener, $C_{10}H_{16}$, af Vf. c. 0,87 og Kp. 155—190°, hvortil høre Terpentinolje og Limonen (der findes i de flygtige Oljer af Citroner, Bergamotter og Dild), Sylvestren (i svensk Træolje), Terpinen og Kamphen, der faas ved Indvirkningen af forskjellige Chemikalier paa Terpentinolje. 2) Sesquiterpener, $C_{15}H_{24}$, af Vf. 0,92 og Kp. c. 270°, som findes i Oljerne af Sevenbom, Enebær, Galbanum, Patchouli, Cubeber og Copaivabalsam. 3) Diterpener, $C_{20}H_{32}$, dannes ved Indvirkning af høj Temperatur, Svovlsyre, Chlorzink o. lign. paa Monoterpener, have Vf. 0,94 og Kp. over 300° og ere sædvanlig tyktflydende. 4) Triterpener, $C_{30}H_{48}$, ere sædvanlig krystallinske. 5) Polyterpener med endnu højere, men ubekjendte Moleculetal, ere amorphe og harpixagtige. De udgjøre Hovedbestanddelen af Kautschuk og Guttapercha.

Terpentin, Terpentinbalsam, er en naturlig Balsam, der udflyder af sig selv eller især ved Indsnit af forskjellige Arter Naaletræer, navnlig Fyrren, Granen og Lærketræet. Oprindelig var det Balsamen af Terebinthus (vor nuværende Pistacia terebinthus), der kaldtes T.; senere overførtes dette Navn paa en hel Klasse Balsamer, der mere eller mindre ligne hverandre. Det er sædvanlig tykke, seje, stundum kornede Vædsker af Consistens som Honning, af særegen Lugt og Smag, uopløselige i Vand, men opløselige i Vinaand. Der gaar forskjellige Arter i Handelen; de vigtigste af disse ere: Almindelig tyk T. (Terebinthina communis), der faas af Pinus sylvestris, P. Pinaster (Bordeaux), men især af P. australis og P. Tæda (begge i Nordamerika), i mindre Mængde af P. Laricio (Østerrig). Den er i frisk Tilstand uklar og har ikke nogen behagelig Lugt. Ved Henstand skiller den sig i et klart, mørkebrunt, tyktflydende Lag og et hvidligt, krystallinsk Bundfald. Straßburg-T., af Abies pectinata, lugter citronagtig og er mere tyndflydende og mere gjennemsigtig end førstnævnte; venezjansk T., Terebinthina veneta, faas af Pinus Larix (Sydtirol; den udførtes tidligere over Venezia; deraf Navnet), er lysegul, klar og gjennemsigtig og tørrer ved Henstand ind til en Fernis; den anvendes en Del i Medicinen til forskjellige Plastre, Salver osv., fremdeles til Fernisser, Politur osv.; ungarsk T. af Pinus pumilio H.; karpathisk T., karpathisk Balsam, Cedrobalsam, af Pinus cembra L., er næsten vandklar, gjennemsigtig og lugter enebæragtig; canadisk T., canadisk Balsam, af Abies balsamea og canadensis, er lysegul og bruges ligesom den foregaaende bl. a. til Sammenføjning af Glassene ved achromatiske optiske Instrumenter; cyprisk T. af Pistacia terebinthus (grønlig gul, næsten fast) o. fl. Disse forskjellige Arter T. kunne alle betragtes som bestaaende af en flygtig Kulbrinte (æterisk Olje), Terpentinolje, $C_{10}H_{16}$, og en Harpix; ved Destillation (med Vand) kan man erholde Oljen overdestilleret, medens Harpixen bliver tilbage i Destillerapparatet. Af de forskjellige Arter T. faar man paa denne Maade forskjellige Arter Terpentinolje, der besidde meget forskjellig Lugt og forskjellige Egenskaber. Den almindelige Terpentinolje, der gaar i Handelen, faas paa denne Maade af Terebinthina communis (s. ovenfor); det er en farveløs, tynd Olje af en særegen, ikke behagelig Lugt. Dens Vf. er 0,86 til 0,88, den koger ved 156°, er uopløselig i Vand, som dog antager dens Lugt, opløselig i Vinaand og opløser selv Harpixer, Svovl, Phosphor o. fl. Stoffer; henstaar den i Luften, optager den Ilt og iltes herved lidt efter lidt til en Harpix; ved Destillation kan saadan Olje atter befries fra den indeholdte Harpix og brugtes da tidligere, blandet med andre brændbare Vædsker, under Navn af Camphin som Belysningsmateriale til Belysningsvædske, Gasspiritus osv., som Opløsningsmiddel osv. Raa Terpentinolje benyttes meget af Malerne, til Fernisser, som Opløsningsmiddel for forskjellige Stoffer, i Medicinen osv. Ved Paavirkning af Varme (f. Ex. ved Destillation uden Anvendelse af Vand), af forskjellige Syrer osv. omdannes Terpentinoljen let til andre Varieteter med andre Egenskaber. Ved længere Tids Henstand med Vand (hurtigere ved Tilsætning af noget Salpetersyre og Vinaand) omdannes den til et ufarvet, smukt krystalliserende Hydrat, Terpin, der er uden Lugt. Ogsaa med Chlorbrinte forener Terpentinolje sig til flere faste og flydende Forbindelser, hvoraf en (kunstig Campher) ser ud og lugter som Campher, skjønt den er ganske forskjellig fra dette Stof i Sammensætning. Den ved Destillation af den tykke T. tilbageblivende Harpix smeltes for at fjerne Vand osv., og saaledes faas den da som en fortebrun, temmelig haard og sprød Masse,

der gaar i Handelen under Navn af **Kolophon**, kogt T., Violinharpix osv.; den bruges en Del i Medicinen, til Lak, Fernisser, Sæbe, Gasbelysning osv. Efter at Hovedmassen af T. er vunden af Træerne, lader man det, der senere flyder ud af Ridserne, stødde og hærdne i Luften; paa denne Maade faar man almindelig Fyrreharpix, Galipot, Thus commune osv.; smeltes dette i længere Tid, saaledes at det næsten fuldstændig berøves sin ætheriske Olje og Vand, faas gul Harpix, burgundisk Beg, hvid Beg osv., under hvilke Navne der gaar Harpixer i Handelen, som ere identiske eller kun meget lidet forskjellige. **Terpentinfamilien** (Terebinthaceæ, Anacardiaceæ), en til de fritronbladede henhørende Familie, omfatter Træer eller Buske med smaa, i sammensatte Blomsterstande stillede, regelmæssige, ofte enkjønnede Blomster med 3—7-bladet Blomsterbække og et tilsvarende eller dobbelt Antal Støvdragere og Stenfrugt. Omtrent 450 Arter, der udelukkende høre hjemme i de varme Lande og udmærke sig ved deres Rigdom paa balsamiske og harpixagtige Stoffer (Mastix osv.) eller ved deres velsmagende Frugter (Anacardium, Spondias, Mangifera indica). Indeholder flere officinelle Planter.

Terpsichore, en af de 9 Muser, var Gudinde for Dansekunsten.

Terra, lat., Jord. **T. firma**, Fastlandet, kaldtes forhen i Modsætning til Øerne dels Republiken Venezias Besiddelser paa Norditaliens Fastland, dels (spansk Tierra firme) den nordlige Del af det spanske Sydamerika, især Landtangen ved Panama mellem Bugterne ved Darien og ved Panama. **T. incognita**, ubekjendt Land, ubekjendt Ting ell. Begreb. **T. catechu**, T. japonica, d. s. s. Gambir. **T. sigillata**, Segljord, og T. de Siena, s. **Bolus**.

Terracina [tschi], Stad i Mellemitalien, 12 M. s. ø. for Rom, ved Middelhavet, med 8,600 J., Bispesæde, Ruiner af Goterkongen Theoderiks Pallads og seværdig Kathedralkirke. Nærheden af de pontinske Sumpe gjør T. til et meget usundt Opholdssted.

Terracotta betyder egentlig brændt Ler; men herved forstaas kun de finere Slags Ler med en saa stærk Indblanding af Jærn, at de ved Brændingen faa en smuk, varm Tone, og som derfor benyttes saa vel til egentlige Kunstsager, helst af moderat Omfang, som til andre finere Lervarer. Da T. ikke er glasseret, taber det let sin friske Farve og kan ikke fuldkommen gjenvinde den ved Vaskning.

Terra di Bari, T. di Lavoro, T. d'Otranto, ældre Provinsbenævnelser paa Dele af det forrige Kongerige Neapel.

Terrain, fr. [ræng], Jordoverfladen i et Land eller en Egn, især betragtet med Hensyn til Naturbeskaffenheden. Fra et militært Synspunkt skjelnes der saaledes imellem, hvorvidt en Egn med Hensyn til Troppebevægelser udgjør et aabent, et gjennemskaaret (couperet) eller et ufremkommeligt T., om Egnen udgjør et mere eller mindre overskueligt T., ligesom man gjør Forskjel mellem et frugtbart og et ufrugtbart, et dyrket og et øde T. osv.

Terramara, it., er en folkelig Benævnelse paa de store Forhøjninger over de flade og lave Strøg i Podalen, hvorfra Landbefolkningen henter en frugtbar Jord til Gødning af sine Marker. Herfra er Ordet gaaet over i Archæologien; thi T. ere Affaldsdynger paa Bopladser fra Oldtiden. Husene byggedes med et Underlag af Pæle paa sid Grund, mulig ogsaa i Vand, og naar Affaldet var voxet op til Gulvet, løftedes dette gjentagne Gange. Herved er det, at disse Affaldsdynger have naaet en betydelig Højde. Fundene i T., som for største Delen tilhøre Bronzealderen, ere af en lignende Betydning for Kjendskabet til de tidlige Culturforhold i Italien som Pælebygningerne (s. d. A.) for Schweiz's Archæologi.

Terranova, Stad paa Siciliens Sydkyst, 19 M. s. ø. for Palermo, med 16,400 J., vigtigt Fiskeri af Thunfisk og Sardeller og Handel med Korn, Svovl og Soda. I Nærheden laa det gamle **Gela**.

Terrarium, et Kar med Glasvægge til Ophold for levende Landdyr og Landplanter (jvfr. **Aquarium**).

Terrasse, fr., kaldes i Haver o. lign. flade Jordforhøjninger; oftest anlægges flere over hinanden i forskjellige Højder. Ogsaa fladt Tag o. lign. **Terrazzo**, it., s. **Estrik**.

Terre Haute [tæhr aaht], Stad i Staten Indiana i Nordamerika ved Floden Wabash, 15 M. v. s. v. for Indianapolis, med 26,000 J.

Terreplein, fr. [terrplæng], ved et Fæstningsværk Jordsmonnet bag Brystværnet eller bag Volden.

Terrestrisk, jordisk; **t. Magnetisme**, d. s. s. Jordmagnetisme.

Terrier, egtl. engelsk og fransk (opr. vel chiens de terre) Benævnelse paa forskjellige Racer af Rottehunde, alle af ringere Størrelse; nogle ere korthaarede, glatte, andre ruhaarede eller ligefrem langhaarede; til de sidste høre især de meget smaa, som Skjøde- og Stuehunde yndede T. (Yorkshire-T., Abe-T. ell. „Affenpintscher").

Territorium kaldes i Forhold til en Stat den Landstrækning, det Gebet eller District (s. **Exterritorium**), hvorover den udstrækker sin magtudøvende Myndighed eller **Territorialhøjhed**. I Følge den moderne Statsopfattelse følger det af Statens Territorialhøjhed over bestemte Landstrækninger, dels at ingen anden end Staten selv kan være magtudøvende paa dens T., dels at enhver, som opholder sig inden for T., er underkastet Statens Magtudøvelse, og Undtagelser fra disse Principer ere kun faa i Forholdet mellem de civiliserede Stater (s. **Exterritorialitetsret**), hvorimod de ikke anerkjendes af de civiliserede Stater i deres Forhold til de uciviliserede. Forskjelligt fra Spørgsmaalet, hvem der har magtudøvende Myndighed over Individet, er Spørgsmaalet om, efter hvilken Stats Love han skal behandles, i hvilken Henseende **Personalitetsprincipet** lægger Vægt paa det Lands Love, hvor han oprindelig er hjemmehørende, medens **Territorialitetsprincipet** giver det Lands Love Fortrinet, hvor han opholder sig. Den sidstnævnte Grundsætning er den gjældende i de moderne Stater, for saa vidt den Handling, der skal bedømmes, er foretagen inden for T. I Nordamerika er T. et ved en Congresbeslutning afgrænset Stykke Land, der har en regelmæssig

Forvaltning under en af Præsidenten udnævnt Gouverneur og en folkevalgt Forsamling, men som endnu ikke har opnaaet en saadan Betydning, at det kan optages i Unionen som selvstændig Stat. Det staar under Congressens Lovgivningsmagt og har ingen Del i Præsidentvalget, ej heller nogen Repræsentant i Congressen, men sender en Delegeret som sin Talsmand. Der er nu 5 saadanne T., foruden Indian-T. og Alaska, idet 1889 Nord-Dakota, Syd-Dakota, Montana og Washington ere blevne optagne som Stater. **Territorialsystemet** kaldes en af de 3 kirkeretlige Doctriner, ved hvilke man har forsøgt at forsvare den absolute Myndighed, som Statsmagten i de lutherske Lande har tiltaget sig over de kirkelige Anliggender. Collegialsystemet, hvis rigtige Grundtanke ikke stemmer med de bestaaende Forhold, søger at fjærne denne Uoverensstemmelse ved at fingere, at Kirken frivillig har overdraget sin Styrelse til Staten, men dog forbeholdt sig Ret til at controlere Statens Brug af denne Myndighed, — en Overdragelse, som vel at mærke aldrig virkelig har fundet Sted, og en Ret, som Kirken ikke har Magt til at udøve; Episkopalsystemet vil redde sig ud af Vanskeligheden ved at betragte Landsherren som Overbiskop, — vel at mærke uden dog at tillægge ham Ret til at øve præstelige, end sige biskoppelige Functioner; T. derimod forsmaar alle saadanne Fictioner, overfører simpelthen den absolutistiske Statsforfatnings Theori paa Forholdet mellem Stat og Kirke og tillægger altsaa Statsmagten som saadan hele den Magt, som den katholske Kirke tildelte Paven og Biskopperne. T. er altsaa den consequente Gjennemførelse af den Grundsætning: cujus regio ejus religio (d. e. den, der er Landets Herre, er ogsaa Religionens), som paa Reformationens Tid blev fulgt af alle de Regeringer, der antog Protestantismen, idet de tvang deres Undersaatter til ogsaa at antage den og derpaa tiltog sig fuld souveræn Myndighed i alle kirkelige Anliggender. Herved fremkaldtes i Tyskland mange Forviklinger, idet enhver katholsk Fyrste, som kom til Magten i et protestantisk Land, til Gjengjæld strax fordrede, at hans Undersaatter paa ny skulde vende tilbage til Katholicismen. Den westfalske Fred gjorde Ende paa disse Forviklinger ved at fastsætte Aar 1624 som Normalaar; men den anerkjendte dog udtrykkelig Retten til at reformere (jus reformandi) som en Del af Majestætsretten, og denne Ret var det, som Juristen Chr. Thomasius (d. 1728), T.s Opfinder, udvidede saaledes, at han dertil henførte hele den saakaldte biskoppelige Magt. Consequensen af T. er det saakaldte Statskirkedømme, og T. staar derfor i fuldstændig Modstrid til de Religionsfrihedens Grundsætninger, som vor Tid i Theorien anerkjender for de rette, medens det rigtignok i Praxis, i det mindste her i Danmark, egentlig er T., der følges med Hensyn til Styrelsen af Folkekirkens Anliggender (s. **Religionsfrihed**).

Terror, Vulkan af 10,500 F.s Højde paa Victoria Land, en Kyststrækning i Sydpolarlandene, 78° 11′ s. Br. T. er det sydligste Sted, man i det hele er naaet frem til mod Sydpolen og blev opdaget af James Ross i Febr. 1842.

Terrorisme (af lat. »terror«, Rædsel), Rædselssystem, kaldes den Fremfærd, hvorved man søger at naa sine Formaal ved Anvendelsen af grusomme Forholdsregler og at lamme Modstandere ved at indgyde dem Frygt og Rædsel. En saadan T. øvedes i Frankrig af Jakobinerne fra 1 Juni 1793 indtil Robespierres Fald 27 Juli 1794. **Terrorisere**, anvende et saadant Rædselssystem; opfylde med Frygt og Rædsel. **Terrorist**, Tilhænger af Rædselssystemet.

Terry, Ellen Alice [ri], eng. Skuespillerinde, f. 27 Febr. 1848 i Coventry, debuterede i en meget ung Alder paa Princess's Theatre i London og optraadte derefter paa forskjellige andre Scener i samme By. Efter 7 Aars Fraværelse fra Scenen optraadte hun paa ny paa Queen's Theatre og 1876 paa Court Theatre; men hendes Berømmelse skriver sig især fra det Øjeblik, da H. Irving overtog Theatret Lyceum og hertil strax sikrede sig hendes kunstneriske Bistand; hun debuterede her 30 Dec. 1878 som „Ophelia" og har siden vundet Ry som en højst talentfuld Fremstillerinde af Shakspeares forskjelligartede Kvindeskikkelser (Desdemona, Julie, Beatrice, Portia, Lady Macbeth o. fl.).

Ters (af lat. tertia, den 3dje), den 3dje Tone i en Toneart eller et Interval paa 3 Trin, der forekommer i 3 Størrelser. Den **store T.** bestaar af 2 store Sekunder (c—e af c—d og d—e), den **lille T.** af 1 stor og 1 lille Sekund (c—es af c—d og d—es), den **formindskede T.** af 2 smaa Sekunder (cis—es af cis—d og d—es). Da den store T. bestaar af 2 Heltoner, kaldtes den tidligere Ditonus. Vort Harmonisystem er bygget paa Tersforbindelser, og i de toniske Treklange er den store T. charakteristisk for Dur, den lille for Moll (jvfr. **Mediant**). I Fægtekunsten er T. et Hug eller Stød, ført mod Modstanderens højre Side, enten Hoved og Hals (høj T.) eller Bryst (dyb T.).

Terschelling, en af de Øer, der fra Nordenden af den hollandske Prov. Nordholland i en Række ligge uden om Zuidersøen, for en stor Del dækket af Flyvesand. 2 □ M. stor med 3,600 J.

Tertia, lat., d. e. den tredje, kaldtes tidligere tredje Klasse i en lærd Skole (fra oven at regne). S. ogsaa **Skrifter**. **Tertianer**, Elev af tredje Klasse. **Tertium non datur**, et Tredje, en tredje Mulighed gives ikke. **Tertian Feber**, Andendagskoldfeber.

Tertiarier (tertius ordo de poenitentia) og **Tertiarierinder**, Medlemmer af en nærmest for Tiggermunkeordenerne stiftet Forbindelse, i hvilken man kan indtræde uden Forpligtelse til at leve i Kloster eller til at aflægge de 3 sædvanlige Munkeløfter. T. vedblive at være verdslige Personer, men varetage hver i sin verdslige Kreds Ordenens Interesser og ere forpligtede til at deltage i bestemte religiøse Øvelser; til Gjengjæld have de Del i Ordensprivilegierne og regnes af Kirken lige med de egentlige Ordensbrødre. Mest bekjendte ere T. af Franciscanerordenen, hvis Antal i sin Tid har været uhyre stort. I Slutningen af

det 13de Aarh. sluttede nogle T. sig sammen til klosterligt Liv, og saaledes opstod **T.s regulære Orden** (Tertiarii regulares). En Mængde regerende Fyrster og Fyrstinder have hørt til T.s Orden.

Tertiære Alkoholer ere Alkoholer, hvis Hydroxylgruppe er bunden til et Kulstofatom, der er forenet med 3 andre, i Modsætning til *secundære* A., hvori det med Hydroxylgruppen forbundne Kulstofatom er forenet med 2 andre, og *primære*, hvor det højst er forenet med 1 andet Kulstofatom. De tertiære A. indeholde altsaa (sign. Atomitet) en Atomgruppe

$$\begin{array}{c} OH \\ \vdots \\ C\text{-}C\text{-}C \\ \vdots \\ C \end{array}$$

de secundære en Atomgruppe

$$\begin{array}{l} C \\ \vdots \\ C\text{-}OH \\ \vdots \\ C \end{array}$$

de primære en Atomgruppe C-OH eller

$$\begin{array}{l} C\text{-}OH \\ \vdots \\ C \end{array}.$$

De første spaltes ved Iltning i flere Syrer, de secundære give en Keton, som ved videre Iltning giver 2 Syrer, de primære iltes til et Aldehyd, der ved videre Iltning giver en Syre med samme Antal Kulstofatomer som Alkoholen.

Tertiære Dannelser, Tertiärformationen, omfatter i Geognosien alle de Lag, der ere afsatte efter Kridttiden (det yngste Led af de mesozoiske Dannelser), men før Diluvialdannelserne, og udmærke sig ved, at selv i de dybere Lag findes Forsteninger af nulevende Arter. T. underafdeles igjen i den *eocæne*, *miocæne* og *pliocæne* Formation; Brunkulformationen i Jylland hører hovedsagelig til den mellemste af disse.

Tertullian, den første latinske Kirkefader, f. imellem 150 og 160 i Carthago, var Advocat og Rhetor og levede som Hedning i sine Lyster, indtil han vistnok imellem 185 og 190 blev vunden for Christendommen; saa lod han sig døbe og blev Præst. Før hans Tid havde Græsk været Kirkens Skriftsprog, ogsaa i Vesterlandene; „T. lærte Kirken at skrive Latin“; men hans kirkelige Latin bærer Præg ikke blot af hans tidligere juridiske Dannelse, men ogsaa af den Kamp, han har maattet føre med Sproget for at finde adæqvate Udtryk for de christelige Ideer. T. var en mægtig Personlighed, med Jernvilje og stor Begejstring for Christendommen, men ogsaa med lidenskabelig Heftighed og megen Ensidighed. Hans stærke Hang til Askese drev ham (imellem 199 og 203) over i Montanismen, og fra nu af stod han som dens Fører i Afrika. Han døde mellem 220 og 240; at han inden sin Død skulde være vendt tilbage til den katholske Kirke, lader sig ikke bevise. Hans talrige apologetiske, polemiske og asketiske Skrifter have meget stor Betydning for Kjendskabet til Datidens Kirkehistorie.

Teruël, Stad i det spanske Landskab Aragonien, ved Floden Guadalaviar, 19 M. s. til v. for Zaragoza. 9,400 I. Bispesæde, smuk Domkirke. Betydelig Industri i Læder. Smuk Vandledning.

Terzerōl, lille Pistol, Lommepuffert.

Terzet [tsett] eller Trio, et Tonestykke for 3 obligate Syngestemmer eller Instrumenter. De germanske Folkeslag bruge i Regelen Terzet om et vocalt, Trio om et instrumentalt Tonestykke (jvfr. Duet).

Teschen hedder et 34¼ □ M. stort, mediatiseret Fyrstendømme i det østerrigske Schlesien, som længe havde egne Hertuger under Schlesiens eller Böhmens Højhed og efter Mandslinjens Uddøen 1625 tilfaldt den bøhmiske Krone. Siden 1766 ejedes det af Kejser Frants I. Stephans Svigersøn, den sachsiske Prins Albrecht, efter hvis Død (1822) det ved Testament gik over til Ærkehertug Carl og hans Arvinger. Staden T., 25 M. s. ø. for Breslau, med 7,700 I., har et gammelt Bjærgslot, livlig Industri i Uldvarer, Læder og Liqueurer (Rosoglio) og betydelig Handel. Fredsslutning 13 Maj 1779 mellem Preussen og Østerrig, der gjorde Ende paa den bayerske Arvefølgekrig.

Tesdorpf, Eduard, f. i Hamborg 27 Sept. 1817, d. 2 Maj 1889 paa Ourupgaard, indlagde sig overordentlige Fortjenester af det danske Landbrug ved det fortrinlige Exempel, han gav som Godsejer og Jordbruger, ved sin nidkjære Interesse for Landbrugets Fremgang og sin store personlige Indflydelse i alle Forhold, der vedrøre Landbruget. Han kjøbte 1840 og 1847 henholdsvis Godserne Ourupgaard og Gjedsergaard paa Falster og senere enkelte andre Gaarde. 1860 valgtes han til Præsident i det kgl. Landhusholdningsselskab, i hvilken Stilling, som han først fratraadte ved Udgangen af 1888, hans store administrative Dygtighed paa mange Maader gjorde sig gjældende, ligesom han fra tidlig Tid stadig var Formand for Maribo Amts økonomiske Selskab, der samtidig kom til at indtage en fremragende Stilling blandt Landets Landboforeninger. Som Paaskjønnelse af sine Fortjenester af sit nye Fædreland modtog T. forskjellige Æresbevisninger; 1888 udnævntes han til Gehejmeconferensraad.

Tessin, ital. Ticino [titschino], 1) Flod, der udspringer i Canton T. i Schweiz paa Sydsiden af St. Gotthard, løber gjennem Lago Maggiore ind i Italien og falder i Po ved Pavia. Den er sejlbar fra sit Udløb af Søen, men anretter ved Foraarsflommen ofte betydelige Ødelæggelser, især i sit øvre Løb. 2) Canton i Schweiz, omgivet af Cant. Wallis, Uri og Graubünden samt Italien. 51,2 □ M. med 127,274 I. (1888). Landet dækkes af Alperne, der fra St. Gotthard og Luckmanier paa Nordgrænsen sende Sidegrene imod S. og S. Ø., som danne talrige Dale. Lago Maggiore hører med sin Nordende og Luganersøen næsten helt til Cantonet. Klimaet vexler efter Højdebeliggenheden og er derfor koldt og strængt mod N., men mildt og behageligt i de mod S. vendte Dale. Her er gode Græsgange, men foruden Kvægavl lægges her ogsaa megen Vind paa Vin-, Silke- og Frugtavl. Befolkningen er af italiensk Stamme og næsten udelukkende Katholiker. Industrien staar højt, navnlig i Silke- og Uldstoffer. Varetransport er for mange en lønnende Beskæftigelse, og desuden udvandrer en stor Del af Befolkningen og søger sit Erhverv som Banearbejdere, Stenhuggere, Murere og Hyrder, som Opvartere og Chocoladefabrikanter. Hovedstad *Bellinzona*. Den lovgivende Magt øves af det

store Raad paa 114 Medlemmer, valgte paa 4 Aar i Cantonets 38 Kredse, medens Forvaltningen ledes af et Statsraad paa 5 Medlemmer, som vælges af det store Raad. Tidligere havde de tvende Raad skiftevis Sæde i T.s tre store Byer, Bellinzona, Lucarno og Lugano, men siden 1881 er den første Cantonets faste Hovedstad. I Middelalderen hørte T. til Lombardiet og stod under Hertugerne af Milano, indtil Schweizerne i det 15de Aarh. i blodige Kampe indtog Landet og lod det styre af Landfogeder. 1798 slap T. fri for disse strænge Herrer, blev ved Mediationsacten 1803 et eget Canton og erkjendtes ogsaa 1814 som saadant. Efter 1815 styredes T. meget slet af det aristokratisk-klerikale Parti; dette styrtedes vel fra Magten ved en Revolution 1830, hvorefter Forfatningen ombannedes, men det vandt snart igjen Indflydelse og fjærnedes først for Alvor 1839, og nu var det liberale Parti herskende lige indtil 1873. Da nogle Tessinere havde deltaget i Urolighederne i Milano 1853, afspærrede Østerrigerne i 2 Aar Grænsen. 1873 sejrede det ultramontane Parti ved Valgene og har siden vedligeholdt Magten, gjengjældende tidligere Undertrykkelser med lignende Stridt og fremmende Præsteskabets Indflydelse efter Evne, især dets Magt over Skolevæsenet.

Tessin, en svensk Familie, som i Slutningen af 17de og den største Del af 18de Aarh. vandt Anseelse og Indflydelse saa vel paa Kunstens som paa Politikens Omraade. **Nicodemus T.**, f. 1615 i Stralsund, kom 1646 til Sverige som Slots-Architekt, blev senere Raadmand og Stads-Architekt i Stockholm og 1674 adlet; d. 1681. Han opførte Borgholm Slot, Domkirken i Calmar, den største Del af Drottningholm Slot og en Mængde offentlige og private Bygninger i Stockholm. — Hans Søn, **Nicodemus T. den yngre**, f. 1654, gjorde 19 Aar gammel en Kunstrejse til Udlandet, studerede først i Rom Architekturen under Bernini og Fontana, senere i Paris Ornament- og Landskabstegning. Efter sin Hjemkomst blev han Slots-Architekt efter Faderen, og nu udførte han efter Enkedronning Hedvig Eleonoras Paalæg efterhaanden Bygge- og Forskjønnelsesarbejderne ved Ulriksdal og Strömsholm samt fuldendte Drottningholm Slot. Da Carl XI havde besluttet en fuldstændig Ombygning af det kongelige Slot i Stockholm, fik T. det Hverv at udføre denne. Efter at han i denne Anledning havde gjort en ny Kunstrejse til Frankrig og Italien, begyndte han paa Arbejdet og havde allerede fuldendt en Del deraf, da hele Slottet tilintetgjordes ved Ildebranden 1697. T. forfattede derpaa Tegningen til det nuværende Slot og begyndte Opførelsen deraf, men naaede, paa Grund af den med Krigen følgende Pengemangel, ikke at fuldende det. Imidlertid var han bleven Overintendant (1697), Friherre (1699), Hofmarschal (1701), kongelig Raad (1712), Greve (1714) og Overste-Marschal (1717). Som Raadsherre vedligeholdt han stadig sin Yndest hos Carl XII til Trods for den Uvilje, Kongen nærede mod Raadet i sin Helhed; maaske var det af denne Grund, at man beskyldte T. for, gjennem sin private Brevvexling med Kongen at have forøget dennes Misfornøjelse med hans Embedsbrødre. Efter Kongens Død sluttede T. sig til Horns Modstandere og blev derfor 1727 entlediget fra sit Marschalembede; d. 1728. — Hans Søn, **Grev Carl Gustaf T.**, f. 1695, fik en omhyggelig Opdragelse hjemme og gjorde i en ung Alder en Rejse gjennem Europa for at uddanne sig i de skjønne Kunster og Statsvidenskab. 1718 blev han Hof-Intendant og begyndte derpaa sin politiske Bane med et Gesandtskab til Udlandet. Allerede i Rigsdagen 1723 var han Ordfører i »sekreta deputationen«, blev ved Rigsdagens Slutning „Canselliraad" og gik 1725 som Minister til Wien. Som Overintendant, hvilket Embede han fik efter Faderen og beklædte i 10 Aar, fortsatte han Slotsbygningen i Stockholm og indrettede (1735) Maler- og Billedhuggerakademiet. Imidlertid tog han virksom Del i Statsanliggenderne baade som Rigsdagsmand og som Diplomat. I Begyndelsen hørte han til det Holsteinske Parti, senere til „Hattene". Ved Rigsdagen 1738, paa hvilken disse kom til Magten, var han Præsident i Ridderhuset, og kort efter gik han som Minister til Paris for at søge Subsidier til den paatænkte Krig med Rusland. Efter at han 1741 var bleven Rigsraad, blev han 1744 sendt til Berlin, hvor han afsluttede Ægteskabscontracten mellem den svenske Tronfølger og Prinsesse Lovisa Ulrika af Preussen. Han blev derpaa Chef for Kronprinsens Hofstat, senere ogsaa Gouverneur for Arveprins Gustav (Gustav III) og blev nu Sjælen i alle Hoffets Forlystelser, paa samme Tid som han syntes at være det nye Fyrstepars nærmeste Fortrolige. Men dette intime Forhold, hvortil vel ikke mindst bidrog Lovisa Ulrikas Ønske om at vinde ham for sine politiske Planer, ophørte dog snart, og efter Adolph Frederiks Tronbestigelse indtraadte et aabenbart Brud, da T., som i Egenskab af Hattenes vigtigste Leder 1747 havde efterfulgt Gyllenborg som Cancellipræsident, viste sig utilbøjelig til at komme Hoffets Ønsker i Møde. 1752 nedlagde han Cancellipræsidentskabet og trak sig for en Tid tilbage til Landet, hvor han skrev de i sin Tid berømte »En gammal mans bref till en ung Prins«. 1754 fratagde han sig sit Embede hos Prins Gustav, og da Hattenes Magt stod for Fald, nedlagde han 1761 alle sine Embeder. I sine sidste Aar sysled han mest med videnskabelige Studier og Dagbogsoptegnelser; han levede stille, men ikke sorgfrit, thi sin private Formue havde han opbrugt i sine lykkeligere Aar, saa at han endog blev nødt til at afhænde sine rige videnskabelige og Kunstsamlinger; og 1765 blev en ikke ringe Del af den ham bevilgede Pension inddragen. D. 1770. T.s Dagbog ligger for en stor Del til Grund for det af F. W. v. Ehrenheim forfattede Skrift »Tessin och Tessiana« (1819).

Testacten, af eng. test, en Prøve, kaldtes en af det engelske Parlament i Marts 1673 vedtagen Lov, som sigtede til at hindre Katholicismens Fremgang, og som paalagde enhver Embedsmand at afgive en højtidelig Erklæring om Fornægtelse af de vigtigste katholske Læresætninger, særlig Transsubstantiationen og Helgendyrkelsen. Den samme For-

pligtelse udstraktes 1678 til alle Parlamentsmedlemmerne og desuden til andre Indehavere af offentlige Tillidshverv. T. tilbagekaldtes ved Loven af 13 Apr. 1829 om Katholikernes Ligestilling.

Testamént, en Persons Bestemmelse om, hvorledes der ved hans Død skal forholdes med hans Efterladenskaber. Som en ensidig Viljeserklæring staar det Opretteren frit for, til enhver Tid at tilbagekalde eller forandre et T., og dette adskiller sig derved fra en Arvepagt. Efter den nugjældende danske og norske Ret kan i Regelen enhver, som er 18 Aar gammel og har sin Fornufts fulde Brug, oprette T., dog at han, for saa vidt han efterlader sig Livsarvinger (eller i Danmark Ægtefælle), ikke disponerer over den Del af sin Formue, der efter Lovgivningen er disse forbeholdt som Pligtlod eller Tvangslod, ligesom T. ogsaa for at faa bindende Gyldighed lige over for Intestatarvingerne maa være oprettet under visse Former. I flere Tilfælde kan imidlertid et T., der er oprettet af en Person, som ikke har den efter Lovgivningen dertil fornødne Myndighed, eller hvis Indhold ikke stemmer med Lovgivningens Forskrifter, opnaa Gyldighed ved Regeringens Stadfæstelse (Confirmation). Et særeget Slags T. ere de saakaldte reciproke (gjensidige), der især ere i Brug mellem Ægtefæller og i Norge alene kunne oprettes mellem saadanne, og hvorved forstaas et saadant T., som er oprettet af flere i Forening, og hvorved de gjensidig indsætte hinanden til Arvinger. Et T. kan i øvrigt dels gaa ud paa Indsættelse af Arvinger i egentlig Forstand, dels paa Udredelse af Legater (s. under **Arv**). **Testātor, Testātrix** kaldes Opretteren (Opretterinden) af et T. **Testamentere** eller **testere** er at oprette et T. eller at bortskjænke ved T. **Testament, det gamle og nye.** Den Pagt, som Gud i sin Aabenbaring tilbyder at slutte med Menneskene, kaldes i den græske Bibel διαθήκη, og dette Ord er i den gamle latinske Bibeloversættelse gjengivet ved testamentum, som saa dernæst bruges om Pagtens hellige Skrifter. **Det gamle T.** handler altsaa om den gamle Pagt, Pagten med Jødefolket, **det nye T.** om den ved Jesus Christus stiftede nye Pagt. S. **Bibel.**

Teste de Buch, La [tæst dø bykk], Stad i det franske Dep. Gironde, 6½ M. v. s. v. for Bordeaux, ved Kystsøen Arcachon, med 5,200 I. og betydeligt Fiskeri.

Testikel, den Kjertel, hvori den mandlige Befrugtningsvædske, Sæden, afsondres, ligger hos Mennesket og flere Pattedyr i Pungen, en i hvert af dennes to Rum, og har hos Mennesket Form og Størrelse som et noget fladtrykt Duneæg. Over T. omgives yderst af en serøs Hinde, Skedehinden, inden for hvilken en fibrøs Hinde omslutter den egentlige Kjertelsubstans, der bestaar af en Mængde meget fine ($\frac{1}{15}$ Linje i Diam.), mellem hinanden slyngede Rør, Sædkanalerne, hvis samlede Længde i hver T. er mindst 1,000 Fod, og mellem hvilke T.s Blodkar forgrene sig i fine Haarkarnet. Sædkanalerne ere næsten udfyldte af talrige Celler, af hvilke Sædens vigtigste Bestanddele, Sædlegemerne, dannes ved visse Forvandlinger. Alle Sædkanalerne samle sig uden for T. i en eneste Udføringsgang, der først under talrige Snoninger og Sammenrulninger danner et lille, langagtigt Legeme, Bitestiklen, paa Siden af T., og derpaa som en lige Kanal af 1 Linjes Tykkelse, Sædlederen, stiger opad sammen med de til og fra T. førende, større Blodkar (som den saakaldte Sædstræng) igjennem Lyskekanalen ind i Underlivet og derefter i en Bue paa Siden af Urinblæren hen til Urinrørets bageste Del, i hvilken den indmunder. I Princippet er T. bygget ganske efter samme Typus gjennem hele Dyreriget, men dens Form, Størrelse og Leje frembyder mange Forskjelligheder. Hos Fostret ligger T. oprindelig oppe i Bughulen, men stiger efterhaanden nedad og naar i 7de Fostermaaned ned i Pungen igjennem Lyskekanalen; undertiden bliver den liggende i denne, T.s Indklemning, hvoraf forskjellige Besværligheder kunne opstaa.

Testimōnium, lat., Vidnesbyrd. T. paupertātis, Trangsattest. T. pūblicum, Vidnesbyrd til en Studerende for fuldendt Examen. **T. spiritus sāncti,** den Helligaands Vidnesbyrd, er den protestantiske Dogmatiks Udtryk for den Forvisning, som den troende Christen føler om Christendommens Sandhed.

Testōne, en ældre romersk Sølvmønt, der var lig 30 Bajocchi, af Værdi 1 Krone 16 Øre.

Testri, en lille By i Picardie ved Floden Somme imellem St. Quentin og Péronne, er historisk mærkelig ved et Slag 687, i hvilket Major domus i Austrasien Pipin af Héristal overvandt sin Medbejler i Neustrien Berthar og saaledes blev den virkelige Hersker i alle frankiske Lande.

Testūdo, lat., Skildpadde. Ogsaa Navn paa en i Oldtiden benyttet Belejringsmaskine, som forekommer endnu i Middelalderen under Navn af „Katten" eller „Gravsvinet". Det var et tømmerbygget Skjærmtag, som paa Ruller kunde skydes frem til Foden af den Fæstningsmur, som man vilde bryde Stormhul eller Breche i, enten med Hakker og Brækstænger eller ved Hjælp af den under Taget ophængte Stormbjælke eller Væder. Taget maatte være stærkt nok til at beskytte det derunder arbejdende Mandskab mod de Projectiler og Stene, Fæstningens Forsvarere styrtede ned over det fra Murkronen, og desuden overtrukket med raa Huder for ikke altfor let at kunne stikkes i Brand.

Tēstæ ostreārum præparātæ, lat., udkogte og pulveriserede Østersskaller, anvendes i Lægekunsten.

Tētanus, s. **Stivkrampe.**

Tēte, fr. [tæht], Hoved, forreste Del af en Hæraſdeling ell. lign.; **tage Tēten,** komme i Spidsen (ved Væddeløb). **Tēte-à-tēte,** fortrolig Samtale under fire Øjne; Stævnemøde.

Tetens, Joh. Nikolaj, f. 1737 i Eidersted, blev 1776 Professor i Philosophi og Mathematik i Kiel; 1789 gik han til Kjøbenhavn, hvor han 1791 blev Finansdeputeret; d. 15 Aug. 1806. I sit Skrift „Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwickelung" (2 Bd., Leipz. 1876) viser han sig paavirket af Kants Afhandling »de mundo sensibili et intelligibili«, fremhæver bl. a. Aarsags-

principet som en „subjectivt nødvendig Tankeform“ og lærer, at Erkjendelsens Indhold stammer fra Fornemmelserne, dens Form fra Forstanden; Tingenes og Sjælens sande Væsen er os ubekjendt. Det udmærker sig ved nøjagtig Iagttagelse og Skarpsindighed. Her træffes for første Gang Tredelingen af de psychologiske Phænomener i Erkjendelse, Følelse, Vilje, hvorved navnlig betegnedes et Fremskridt i Forhold til den leibniz-wolfiske Psychologi, der betragtede Følelserne som dunkle og forvirrede Begreber. T. har ogsaa skrevet en Lærebog i Livsforsikringstheori („Anleitung zur Berechnung der Leibrenten und Anwartschaften etc.“, 2 Bd., Leipz. 1785—86), der er den første tyske Lærebog i denne Disciplin og for sin Tid et meget fremragende Arbejde.

Teterow, Stad i det tyske Storhertugdømme Mecklenburg-Schwerin, ved Søen T., 9 M. s. v. for Greifswald, har en mærkelig gammel Kirke og 6,000 I., som drive Linnedvæveri, Tobaksavl og Tobaksspinderi.

Tethys, Datter af Uranos og Gæa, en Titaninde, Okeanos's Hustru, var Moder til Flodguderne og Kildenympherne og Heras Opdragerinde. T. er ogsaa Navnet paa en af Saturns Drabanter (s. Saturn).

Tetrachord, den Følge af 4 Toner, der tjente som Grundlag for Dannelsen af den gamle græske Musiks Tonestiger og Tonearter og omfattede en ren Kvart. T. kaldtes dorisk, naar Halvtonen laa nederst (e f g a), phrygisk, naar Halvtonen laa i Midten (a h c d), og lydisk, naar Halvtonen laa øverst (c d e f). Ved en Sammenstilling af 2 T. fremkom Octachordet.

Tetraëder, et Polyeder, som er begrænset af 4 Planer, der da nødvendig blive Trekanter; det har 6 Kanter og 4 tresidede Hjørner og kan betragtes som en tresidet Pyramide, idet enhver af Fladerne kan tages til Grundflade. Dersom de 4 Trekanter ere ligesidede og altsaa congruente, er T. regulært og et af de platoniske Legemer.

Tetralogi, s. Trilogi.

Tetramĕre (de firleddede) kaldes de Biller, hvis Fødder (Tarser) kun bestaa af eller kun synes at bestaa af 4 Led (Træbukke, Snudebiller, Barkbiller, Guldbiller og Skjoldbiller).

Tetrarch, d. e. Fjerdingsfyrste, kaldtes en under romersk Overhøjhed staaende Vasalfyrste, der med indskrænket Souverænetet herskede over et mindre Land, hvad enten dette var Fjerdedelen af et større Rige eller ikke. I det nye Testament nævnes som T. Herodes den stores Sønner Antipas, Philippus og Lysanias af Abilene.

Tetschen, Stad i det østerrigske Kongerige Böhmen, ved Elbens højre Bred, 10½ M. n. til v. for Prag i Nærheden af den sachsiske Grænse, med 5,400 I., er et Hovedpunkt for Elbskibsfarten mellem Sachsen og Böhmen. Her er et smukt, højtliggende Slot, der tilhører Grev Thun, med Bibliothek og flere Samlinger. Bomulds- og Uldindustri. Luftcursted.

Tettenborn, Friedrich Carl, tysk Officer, f. 19 Febr. 1778 i Nordhausen ved Erfurt, gik 1794 i østerrigsk Tjeneste og viste allerede 1805 sin Tapperhed ved at slaa sig igjennem med Fortroppen, da Hæren under Mack maatte overgive sig ved Ulm. T. udmærkede sig ligeledes 1809 ved Wagram og fulgte n. A. med Fyrst Schwarzenberg, da denne drog som Afsending til Paris, men tog Afsked 1812 og gik i russisk Tjeneste som Oberstlieutenant. Her indlagde han sig Fortjeneste som Fører af Fortroppen, især paa Franskmændenes Tilbagetog og ved Indtagelsen af Vilna. 1813 trængte T. tillige med Tschernitschev ind i Berlin, kæmpede i Mecklenburg under Wallmoden i Spidsen for et Kosakcorps og besatte 18 Marts Hamborg, men maatte paa ny rømme Byen 30 Maj. I Dec. rykkede T. ind i Holsten, gik 9 Dec. over Ejderen og naaede i Jan. n. A. helt op til Ribe og Haderslev. 1818 gik han i badensk Tjeneste og blev n. A. Generallieutenant og Afsending i Wien indtil sin Død 9 Dec. 1845.

Tetuan, befæstet Stad i Marokko i det nordvestl. Afrika, 1 M. fra Middelhavet og 5 M. s. ø. for Tanger, i en skjøn og veldyrket Egn, med 25,000 I., hvoraf ¼ Jøder og ⅛ Negre. Livlig Industri i Geværer, Krudt, Lervarer og Tobak; Handel med Uld, Korn og Kvæg. 1860 blev T. indtaget af Spanierne (s. O'Donnell), og her sluttedes 26 Apr. s. A. en Fred mellem Spanien og Marokko.

Teubner, Bened. Gotth., tysk Boghandler, f. 1784, d. 1856, blev 1811 Bogtrykker og 1824 Boghandler i Leipzig og paabegyndte 1849 Udgivelsen af et »Bibliotheca scriptorum græcorum et romanorum«, billige Textudgaver af Oldtidens Klassikere, hvortil senere sluttede sig en anden Række Skoleudgaver med Anmærkninger.

Teukros var den første Konge i Troas; efter ham kaldtes Beboerne Teukrer. — T. (lat. Teucer), Søn af Telamon og Hesione, Halvbroder til Ajas, var den bedste Bueskytte i den græske Hær for Troja. Da han efter sin Hjemkomst blev forvist af sin Fader, drog han til Cypern og anlagde der Byen Salamis.

Teutoburgerskoven (saltus Teutoburgiensis) kalder Tacitus en skovrig Bjærgegn i det nordvestlige Tyskland, i hvilken Arminius slog Romeren Varus Aar 9. Om den Bjærgegn, som nu fører Navnet T. (s. nedenf.), er den samme, som den af Tacitus mente, er dog højst tvivlsomt. Mommsen har søgt Kamppladsen i Nærheden af Barenau, hvor i nyere Tider et stort romersk Møntfund er gjort, andre ved Beckum eller et andet Sted mellem Ems og Lippe, Knoke derimod i et Terrain mellem det østlige Osning og Wiehegebirge. Beskrivelsen af Stedet passer paa saa mange Steder, at en endelig Stedbestemmelse endnu ikke kan siges at være gjort. **Teutoburger-Wald**, en Bjærgmasse i det nordvestlige Tyskland, de preussiske Provinser Hannover og Westfalen, bestaar af tre parallele Strøg, omtr. 24 M. lang og 1—2 Mil bred, er bevoxet med smuk Løvskov og falder brat ned paa Nordsiden. De højeste Toppe ere næppe 1,900 F., men T. indeholder rige Stenkulslag, Salt- og Mineralkilder. Paa Grotenburg ved Detmold, Fyrstendømmet Lippes Del af T., staar Arminius-Monumentet (s. Bandel).

Teutŏner (Teutoni eller Teutones) hed et

vandrende Folk, som af de gamle Forfattere nævnes i Forbindelse med Cimbrerne. De forenede sig 103 f. Chr. under deres Konge Teutobod i det nordlige Gallien med Cimbrerne og bekæmpede Belgerne, men skilte sig derpaa atter fra Cimbrerne og trængte 102 over Rhône ind i det romerske Gallien, hvor de 102 f. Chr. bleve slagne ved Aquæ Sextiæ (Aix) og næsten udryddede af Marius. Siden nævnes T. i Egnen omkring Elben, men forsvinde snart; de carolingiske Forfattere i 9de Aarh., som kaldte det tyske (frankiske) Sprog teutisca (d. e. Folkesprog), betegne derfor ofte ved urigtig Etymologi Germanerne som T., hvorfor ogsaa nyere Skribenter ofte have brugt T. som Fællesbenævnelse for Tyskere eller Germaner.

Teverone, Oldtidens Anio, en lille Flod i Mellemitalien, løber forbi Subiaco og Tivoli, danner ved denne By et berømt Vandfald og falder fra venstre Side i Tiberen ved det hellige Bjærg, ½ M. n. for Rom.

Tevfik, Mehemed, Vicekonge i Ægypten siden 1879, f. 1852, ældste Søn af Ismail, blev 1866 af den tyrkiske Sultan erkjendt for dennes Arving til Herredømmet, men levede meget tilbagetrukket, indtil han i Febr. 1879 blev Førsteminister hos Faderen og i Juni efter hans Afsættelse selv Khedive. Den store Afhængighed af den engelsk-franske Finanscommission fremkaldte i Sept. 1881 Arabi Paschas Soldateropstand; men dette forbedrede ikke Forholdet og førte n. A. til Englands væbnede Indblanding. Mahdiens Opstand s. A. endte 1885 med Sudans Tab, og T. er nærmest kun Hersker af Navn.

Teviot [tiviott], Flod i Roxburgh-Shire i Skotland, falder fra højre Side i Tweed. Efter T. kaldes Roxburgh-Shire ofte **Teviotdale**.

Tewkesbury [tjûhksbørri], Stad i Glouceſter-Shire i England, ved Floden Avons Udløb i Severn, 2 M. n. n. ø. for Gloucester, med 5,100 I. Gotisk Kathedralkirke med Gravmæler for flere Konger af Huset Plantagenet. Bomuldsvæverier. — T. er historisk bekjendt af Slaget 4 Maj 1471, i hvilket Margrete af Anjou og hendes Søn Edvard bleve overvundne af Kong Edvard IV og Margrete blev tagen til Fange, medens hendes Søn faldt i Slaget. I Følge det almindelige, men upaalidelige Sagn blev ogsaa han fangen og myrdet efter Slaget af Edvard IV.s Brødre, Hertugerne af Clarence og Gloucester.

Texas [tèkhas], en af de forenede Stater i Nordamerika, mellem 25° 50′ og 36° 30′ n. Br., omgiven af Ny Mexico, Indianerterritoriet, Staterne Arkansas og Louisiana, den mexicanske Havbugt og Mexico. 12,500 □ M. med 1,591,749 I. (1880), hvoraf 393,384 Farvede, 992 Indianere. Efter den physiske Beskaffenhed kan man dele Landet i 3 Regioner, Kystlandet, Græslandet og Højlandet. Kystlandet er for det meste frugtbar Mark med talrige Laguner og foranliggende Øer og Sandbanker; dets Bredde voxer fra Ø. mod V. og S. V. fra 8 til 25 M. Klimaet er her hedt og fugtigt og farligt for Europæerne. Græslandet, som udgjør den overvejende Del, strækker sig bag Kystlandet og bestaar dels af frugtbart Bakkeland, dels af udstrakte Prairier med et rigt Blomsterdække, der tjene til Ophold for Hjorde af vilde Heste. Denne Region egner sig saa vel til Kvægavl som til Agerdyrkning og søges stærkt af Indvandrere. Højlandet i det indre og langs Vestgrænsen er en Fortsættelse af det store mexicanske Højland og optræder mod S. og i Midten som Bjærge (Sierra Santiago og Guadelupe mod S. V.), længere mod N. som højtliggende Prairier, der gaa over i Saltsteppen „Llano estacado" og derfra i den store Ørken. De vigtigste Floder ere: Sabine, Grænseflod mod Louisiana, Naches, Trinity, Brazos, Colorado, Guadelupe, Nueces og San Antonio, der enten directe eller gjennem Laguner falde i den mexicanske Bugt. Sydgrænsen mod Mexico dannes af Rio Grande, der fra venstre Side optager Pecos, Nordgrænsen mod Indianerterritoriet af Red River, der i Louisiana falder i Mississippi. Langs Floderne saa vel som i Bjærglandet findes udstrakte Skove. Hovedfrembringelserne af Landbruget ere i Kystlandet Bomuld, Sukker, Ris og Tobak, i de andre Regioner Majs, Hvede og andre Kornsorter. Bjærgene ere rige paa Metaller, saa vel Sølv og Guld som fornemmelig Jærn tillige med Stenkul og Salt. Heste- og Kvægavlen er af stor Betydning, hvilket i mange Egne ogsaa gjælder om Jagten. Hovedstad Austin. T. styres af en paa 2 Aar valgt Gouverneur; den lovgivende Magt øves af et Repræsentanthus af 106 paa 2 Aar valgte Medlemmer og et Senat af 31 paa 4 Aar valgte Medlemmer. Til Unionens Repræsentanthus vælger T. 11 Medlemmer. — T. blev først betraadt 1685 af Franskmanden La Salle, men hørte siden til det spanske Vicekongedømme Ny Spanien og fra 1821 til Republiken Mexico. Samtidig bosatte mange Nordamerikanere sig og grundlagde 1821 Byen Austin. Misfornøjede med de mange Omvæltninger i Mexico og især med de conservatives Plan om at indføre Centralisation i Styrelsen, gjorde de i Dec. 1835 en Opstand og løsrev T. Santa Annas Forsøg paa at tvinge dem til Lydighed mislykkedes, og han blev slaaet 1836 ved San Jacinto af General Houston, som n. A. blev Præsident i den selvstændige Republik T. Dennes Uafhængighed godkjendtes af Nordamerika, England og Frankrig; men allerede 1845 krævede den Optagelse i Unionen og fremkaldte derved en Krig mellem Nordamerika og Mexico, der 1848 endte med Mexicos Nederlag og Opgivelse af alle Krav paa T. 1840 flg. grundlagdes nogle tyske Nybygder i T. og 1848 Cabets „Icaria". 1861 sluttede T. sig til Sydstaterne og blev først 1865 bragt tilbage under Unionen; der var den Gang Tale om at udstykke T. i flere Dele af Hensyn til det store Omfang, men Planen opgaves. Siden har T. været i stærk Opkomst, og dets Folkemængde blev næsten fordoblet i Tiaaret 1870—80.

Texel [tèssel], en hollandsk Ø mellem Nordsøen og Zuidersøen, skilles ved Løbet Marsdiep fra Nordholland. 3½ □ M. med 6,500 I. Her tilberedes megen Ost og holdes et stort Antal finuldede Faar. Paa Vestsiden er en rummelig Red. — T. og det syd derfor lig-

gende Helder ere historisk bekjendte ved den engelsk-russiske Expedition derhen 27 Aug. 1799. Vel gik den bataviske Flaade (10 Linjeskibe og 20 mindre Skibe) over til Engelskmændene, men Landgangshæren under Hertugen af York blev af den franske General Brune tvungen til at rømme Nordholland (18 Oct. 1799).

Texier, Charles Félix Marie [teksie], fransk Architekt, f. 29 Aug. 1802, uddannede sig i Paris og Italien og vandt især Navn ved sine Kunstundersøgelser i Tyrkiet og Lilleasien (indtil 1837) og de illustrerede Værker, han udgav over sine Fund. Han var professeur suppléant i Archæologi ved Collège de France. D. 1 Juli 1871.

Texier, Edm. [s. o.], fransk Forf., f. 1816, udgav 19 Aar gl. Digtsamlingen »En avant«, blev Journalist, hørte efter 1848 til de moderate Republikanere, arbejdede i Enfantins Blad »Le crédit«, men gik over til »Le Siècle«, hvori han i 25 Aar besørgede Ugens »Chronique«. 1860 blev han Hovedredacteur af »L'Illustration«. Hans mest bekjendte Bøger ere: »Biographies des journalistes« (1850), »Lettres sur l'Angleterre« (1851), »Critiques et récits littéraires« (1852), »Le journal et les journalistes« (1867; en Del af »Physionomies parisiennes«), endelig »Les mémoires de Cendrillon« (1879) og »La dame du lac« (1880). D. 1887.

Text (lat. textus), Væv; Forbindelse af Ord. I Literaturen Indholdet af et Skrift, i Modsætning til Anmærkning. Commentarer o. lign. I Homeletiken et Afsnit af Bibelen, som lægges til Grund for en Prædiken. Betegner ogsaa Ordene i en Sangcomposition. S. ogsaa **Skrifter. Textus receptus** (den almindelig godkjendte Text) kaldes den Recension af det nye Testaments græske Text, som i over 100 Aar, fra Midten af det 17de til Slutningen af det 18de Aarh., var den eneste, der blev brugt, og som nød saa stor Anseelse, at det næsten regnedes for Kjætteri at tvivle om dens Paalidelighed, uagtet den efter sin Oprindelse ingenlunde fortjente en saadan Tillid. C. 100 Aar efter, at den første trykte Udgave af Grundtexten var udkommen, lod nemlig Bogtrykker Elzevier i Leiden 1624 en ubekjendt hollandsk Lærd udarbejde en ny Udgave, som egentlig kun var et Optryk af Stephanus's, paa enkelte Steder rettet efter Bezas (jvfr. **Bibeltext**). Paa Grund af Bogens smukke Udstyrelse vandt den megen Udbredelse, og i Fortalen til den anden Udgave 1638 tillod Udgiveren sig at kalde den „den nu af alle modtagne Text (t. ab omnibus r.), i hvilken intet er forandret eller forvansket". Denne dristige Speculation lykkedes fuldstændig i den ukritiske Tid, skjønt Udgavens kritiske Værd var saare ringe.

Textilindustri. Herved forstaas den Industri, som har til Formaal at forarbejde Trævlstofferne, altsaa nærmest Spinding, Vævning og hvad dermed staar i Forbindelse. T. har været drevet, saa langt Historien gaar tilbage, i Oldtiden mest som Husflid, senere haandværksmæssig. I vore Dage drives T. vel endnu sine Steder som Husflid og ligeledes som Haandværk, men langt overvejende er den dog nu henvist til Fabriker, ofte af enorm Størrelse. Som de vigtigste Raastoffer, der gjøres til Gjenstand for en fabrikmæssig Tilvirkning, kunne nævnes Uld og Silke af dyrisk Oprindelse, Bomuld, Hør, Hamp, Jute o. fl., der skyldes Planteriget (s. **Bomuld, Hør, Hamp, Silke, Spinding, Uld, Uldspinding, Vævning**).

Tezcuco ell. **Texcoco,** Stad i den mexicanske Republik i Amerika, ved **T. Søen,** der ligger mellem Staden og det 3 M. fjernede Mexico. 15,000 I. Glasværk. Baadforbindelse over Søen med Mexico. I Omegnen mexicanske Oldtidsminder. T. var i Oldtiden et af Hovedsæderne for mexicansk Cultur, først Chikimekernes og efter 1427 Acolhuaernes Hovedstad.

Tezel, Johan, egentl. Diez ell. Diezel, Dominikanermunk og Afladsprædikant, f. omtr. 1455 i Leipzig, traadte 1489 ind i Dominikanerordenen, erhvervede sig snart Ry som Folketaler ved sin Veltalenhed og imponerende ydre Fremtræden og modtog derfor 1502 af den romerske Curie det Hverv at forkynde Jubelaaret og den dertil knyttede Aflad. Hermed begyndte hans Virksomhed som Afladskræmmer, hvilken han fortsatte paa en forargelig og markskrigersk Maade, indtil han 1512 i Innsbruck blev dømt til at druknes i en Sæk, fordi han havde forført en Kone til Ægteskabsbrud. Kejser Maximilian benaadede ham med livsvarigt Fængsel; han kom snart atter paa fri Fod og begyndte paa ny sin forrige Virksomhed. 1517 traadte han i Ærkebiskop Albrecht af Mainz's Tjeneste, blev udnævnt til Kjættermester og fik af Leo X et paveligt Breve, der berettigede ham til at sælge Aflad overalt i Tyskland. Den Frækhed, hvormed han udøvede denne Ret, fremkaldte Luthers berømte Theses, der vel skaffede T. den theologiske Doctorgrad fra Universitetet i Frankfurt a. O. 1518, men dog bevægede ham til at trække sig tilbage til et Kloster i Leipzig, hvor han døde af Pest 1519.

Thaarup, Fr., f. 9 Dec. 1766 i Kjøbenhavn, blev Prof. ved Universitetet 1793, Amtmand paa Bornholm 1804, Toldcommitteret 1810. Han er Forf. til „Vejledning til det danske Monarchis Statistik" (6 Dele, 1812—19) og „Den danske Stats Finansstatistik" (1836); 1822—35 udgav han Bladet „Dagen". D. 9 Juli 1845. — Hans Søn, **Christen T.,** f. 15 Aug. 1795, tog philologisk Embedsexamen, var en kort Tid Adjunct i Slagelse, levede derefter en Række Aar i Kjøbenhavn som Manuducteur og modtog 1827 paa ny Ansættelse som Adjunct, denne Gang i Helsingør; han afgik 1839 med Ventepenge og levede nu Resten af sit Liv i Hovedstaden; d. 6 Apr. 1849. T. deltog i Tyverne i Redactionen af „Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn" og „Dagen"; han har oversat de byronske Digte „Fangen i Chillon" og „Mazeppa", udgivet Chr. Falsters Satirer med en Afhandling om Digterens Levned og Skrifter, været Medudgiver af Poul Møllers efterladte Skrifter og skrevet en Nekrolog over Chr. Wilster i „Genealogisk og biographisk Archiv". Hans betydeligste og nu mest kjendte Arbejde er hans Biographi af Peter Andr. Heiberg, først offentliggjort efter hans Død i „Hist. Tidsskrift" (1860) og senere af hans Halvbroder, den literært dannede Boghandler

og Samler E. L. T. (f. 1811, d. 1888), udgivet særskilt 1882.

Thaarup, Thomas, f. 18 Aug. 1749 i Kjøbenhavn, dimitteredes 1768 fra Helsingørs Skole til Universitetet og ernærede sig derpaa ved at give Undervisning, medens han samtidig dyrkede Æsthetik. 1781 ansattes han som Lærer i Historie, Geographi, Philosophi og de saakaldte skjønne Videnskaber ved det kongelige Søcadetakademi, hvilket Embede han fratraadte 1794, da han blev Medlem af Theaterdirectionen, hvorfra han entlediges 1800. Siden levede han for det meste som Landmand paa Smidstrupgaard i Nærheden af Rungsted, hvor han døde 11 Juli 1821. Aaret efter udgav hans Ven Rahbek hans „Poetiske Skrifter". Størst Navnkundighed erhvervede T. sig ved sine nationale, idylliske Syngespil, „Høstgildet" (1790; skrevet til Kronprins Frederiks festlige Indtog med sin Brud) og dets Fortsættelse „Peters Bryllup" (1793), hvoraf „Hjemkomsten" (1802) kun er en noget mat Efterklang. Deres fædrelandske Tone og simple Skjønhed, som forhøjedes ved Schulzs smukke Musik, gjorde et mægtigt Indtryk, og enkelte Romancer og Sange af dem, der høre til det bedste, T. har skrevet, vare i sin Tid paa alles Læber. Ogsaa hans lyriske Digte, der for en stor Del ere heldige Lejlighedsarbejder, vare højt skattede (f. Ex. „Du Plet af Jord"), ligesom han i en Aarrække var selvskreven Forfatter af Cantater og Festkvad til officielle Højtideligheder. T. udmærkede sig mere ved en mandig, retsindig, forstandig, patriotisk Varme, dannet Smag, smukt Sprog og correct Versification end ved rig Phantasi og skabende Geni. 1813 gav han ved sin Oversættelse af det tyske Skrift „Moses und Jesus" Signalet til den heftige literære Jødefejde, der en Tid lang satte Gemytterne i Bevægelse, og i hvilken bl. a. Baggesen deltog.

Thaarupgaardske Stiftelse, for Døtre af Adelen og Mænd af de 4 første Rangklasser, er oprettet af Tønne Juel til Thaarupgaard (Thaarup Sogn, Fjends Herred, Viborg Amt) og Hustru Anna Katharine Friis ved Fundats af 21 Jan. 1698 (sidste Fundats af 21 Marts 1815). 6 Frøkener nyde hver Renten af 8,000 Kr., 6 hver af 6,000 Kr. og 12 hver af 4,000 Kr.; desuden ere 36 Frøkener indskrevne. Stiftelsens Capital var 1885 266,000 Kr.

Thabari, Abu Djafar Muhammed, berømt arabisk Historieskriver, d. i Bagdad 922, er Forfatter af en Verdenshistorie, der gaar til 914 e. Chr. Dette Værk er bearbejdet og fortsat af den senere Elmakin (d. 1273), af hvilket sidste Arbejde Erpenius har givet en latinsk og Vattier en fransk Oversættelse. En ny, samlet Udgave af T.s store Værk i 10 Bd. er omtrent nu fuldendt (Leiden 1879—89). Jvfr. Arabisk Literatur.

Thabit ben Qorra, arabisk Mathematiker og Astronom, d. 902; han oversatte Skrifter af Euklid, Archimedes og Apollonios paa Arabisk og skrev om Algebraens Anvendelse paa Geometrien.

Thackeray, William Makepeace [thækkeri], berømt engelsk Forfatter, f. 12 Aug. 1811 i Calcutta; hans Fader var overordnet Embedsmand i det ostindiske Compagnis Tjeneste, og T. blev sendt til England for at gaa i Skole; hans Erindringer fra denne Tid findes i de humoristiske Billeder, han har leveret af Skolelivet i »Dr. Birch and his Young Friends«. Efter at have studeret i Cambridge uden at tage nogen Examen levede han efter Faderens Død et muntert Liv i Londons elegante Kredse, og med den Hensigt at blive Maler rejste han til Frankrig, Italien og Tyskland, besøgte Goethe i Weimar og tog 1834 Bolig i Paris. Han opdagede snart, at Malerkunsten ikke var hans Kald, og sin kunstneriske Færdighed brugte han senere kun til at illustrere sine Værker. Derimod skrev han Correspondancer og Kunstanmeldelser til det af hans Stiffader grundede liberale Blad »The Constitutional«, men Bladet maatte gaa ind, og T. mistede Resten af sin Formue derved. Da han var kommen til London, kastede han sig strax over literær Production; hans i »Frazer's Magazine« trykte større Fortællinger: »Yellowplush Papers«, »The Great Hoggarty Diamond«, »Barry Lyndon« vakte Opmærksomhed, og T.s literære Charakter, den skarpt holdte, paa en moralsk Indignation hvilende Satire, der forbinder sig med et varmt Gemyt, som tit rykker Satiren over mod det rent humoristiske, viser sig allerede her tydelig. Med de glimrende vittige Caricaturer af Humbugens mange Repræsentanter, som fandtes i de i »Punch« aftrykte »Snob Papers«, naaede T. sin fulde Højde. 1840 samlede han sine Parisenindtryk i »The Paris Sketch-book«, 1842 kom »The Irish Sketch-book«, 1846 »Notes of a Journey from Cornhill to Grand Cairo«. Disse og de næste Fortællinger udgav T. under Navn af Michael Angelo Titmarsh; først 1846 satte han sit Navn paa Romanen »Vanity Fair«, der udkom i maanedlige Nummere 1846—48; den skaffede ham europæisk Berømmelse og gjorde ham til Dickens's Medbejler ved det humoristiskmelancholske Livssyn, der dog hos T. ved den drøje Realisme i Skildringen af Samfundets hjærteløse Egoisme faar et Anstrøg af Misanthropi, som Dickens ikke har. 1850 kom »The History of Pendennis«, holdt i en lignende Tone, og hvori T. har benyttet sin egen Livshistorie. Med »Henry Esmond« (1852) slaar T. ind paa den historiske Roman og behandler Dronning Annas Tidsalder; 1852 gik han paa Opfordring til Nordamerika og gjentog der nogle tidligere i London holdte Foredrag over de engelske Humorister i 18de Aarh., som han siden udgav. 1855 udkom »The Newcomes« og 1857—59 »The Virginians«, en Fortsættelse af »Henry Esmond«. 1855 holdt T. atter Foredrag i Amerika over »The Four Georges«. 1857 faldt han som det liberale Partis Candidat til Parlamentet for Oxford. 1859 grundede han »Cornhill Magazine«, hvori han indrykkede Fortællingerne »The Adventures of Philip«, »Lovel the Widower« og »The Roundabout Papers«, men 1861 opgav han Redactionen. Før han fik fuldendt sin Roman »Denis Duval«, døde han pludselig 24 Dec. 1863. Hans Biographi er skreven af Anthony Trollope (s. d. A.). En af T.s Døtre, Miss Anne T., nu Mrs. Ritchie, er optraadt som en talentfuld Novelleforfatterinde.

Thaddæus, s. Judas Thaddæus.

Thadmor, s. Palmyra.

Thaer, Albrecht [tæhr], berømt tysk Landmand, f. 14 Maj 1752 i Celle i Hannover, d. 26 Oct. 1828, studerede Medicin i Göttingen 1771—74, nedsatte sig derpaa i Celle som Læge og traadte efter Faderens Død i hans Sted som Hoflæge. Som ivrig Blomster- og Haveelsker ledebes han ind paa Landbruget, og allerede 1774 skrev han sin „Einleitung zur Kenntniß der englischen Landwirthschaft“ (3dje Opl. 1816). 1798—1804 udgav han „Annalen der niedersächsischen Landwirthschaft“. Han kaldtes derpaa til Preussen, hvor Kongen gav ham en Ejendom i Oderbruch, som han snart efter ombyttede med det siden saa berømte Möglin. Her begyndte han at udgive „Annalen des Ackerbaus“ og skrev sit store Værk „Grundsätze der rationellen Landwirthschaft“, der udkom i Berlin i 4 Bd. 1809—10; det oversattes snart i en Del forskjellige Sprog, og Joh. Chr. Drewsens danske Udgave, „Grundsætninger for Landøkonomien“, som udkom 1816—19, har indtil vore Dage indtaget en fremragende Plads i vor landøkonomiske Literatur. Paa Möglin oprettede T. 1806 en landøkonomisk Læreanstalt, der i lang Tid efter hans Død har bestaaet som et kongeligt Akademi under Ledelse af den yngre T. En større Virksomhed var forbeholdt T., idet han 1807 udnævntes til Statsraad og som saadan havde en Del Indflydelse paa Ordningen af Landbostandens Forhold. 1810—18 var han Professor i Landbrug ved Universitetet i Berlin og fra 1815 Generalintendant over de kongelige Stamschæferier, efter at han 1811 havde grundlagt sit Schæferi paa Möglin. Mindesmærker ere rejste ham i Leipzig, Berlin og Celle.

Thaïs, en atheniensisk Hetære, fulgte Alexander den store paa hans Tog; hun skal have forledet ham til at afbrænde Persepolis. Efter Alexanders Død giftede hun sig med en Søn af den ægyptiske Konge Ptolemæos Lagi.

Thaiwan, s. Formosa. Staden T. har over 100.000 J.

Thal, Rasmus Samuel, f. 1785 i Kjøbenhavn, studerede Chirurgi, blev 1808 Reservechirurg ved chirurgisk Akademi, 1812 Lector i Chemi og 1829 extraord. Professor, i hvilken Stilling han blev til Akademiets Forening med Universitetet. 1814—42 var han tillige Overchirurg ved Almindelig Hospital. D. 1853 af Cholera. T. var en dygtig praktisk Chirurg og talentfuld Operateur, især bekjendt for sine heldige Stenoperationer; hans literære Arbejder indskrænke sig til enkelte casuistiske Meddelelser. Han var aldrig nogen meget beskæftiget Praktiker, men hans Raad søgtes ofte af hans Colleger i vanskelige Tilfælde.

Thalberg, Sigismund, f. 7 Jan. 1812 i Genf, en af den nyere Tids berømteste Pianister, Elev af Hummel, concerterede fra 1830 først rundt i Europa og derpaa i Amerika. Overalt vakte hans fine, klangfulde Spil og hans fuldendte og elegante Technik Sensation, og han betragtedes med Rette som Idealet for en Salonvirtuos. Hans mange Compositioner ere i og for sig ikke af større Betydning, men de indeholde dog adskillige nye Clavereffecter, som havde Betydning for den moderne Claverteknik. Han døde 27 Apr. 1871 paa sin Villa ved Napoli.

Thalén, Tob. Robert, svensk Physiker, f. 28 Dec. 1827 i Köping. Ved Universitetet i Upsala, hvor han 1854 fik den philosophiske Grad, blev han 1856 Docent i Astronomi, tiltraadte s. A. en Studierejse til Udlandet og blev ved sin Hjemkomst ansat som Docent i Physik. 1861 blev han Adjunct i Physik og Mechanik, 1873 Professor i Mechanik, men gik 1874 over til Professoratet i Physik; siden 1868 er han Medlem af det svenske Videnskabsakademi. T. har især gjort sig bekjendt ved sine, i Begyndelsen i Forening med Ångström udførte Undersøgelser paa Spectralanalysens Omraade, for hvilke Royal Society i London 1884 tildelte ham den Rumfordske Guldmedaille, saa vel som ved en ny Methode til ved Hjælp af magnetiske Maalninger at undersøge Jærnmalmslejer.

Thaler, den ældre Møntenhed i Tyskland, som indtil 1857 udprægedes i den saakaldte 14-Thalerfod, hvorefter en kölnsk Mark fint Sølv gav 14 T., af Værdi 2 Kr. 67½ Øre; i Følge Møntconventionen af 24 Jan. 1857 udmøntedes den saaledes, at man af et tysk Møntpund (lig det danske Pund) fint Sølv prægede 30 T. af Værdi 2 Kr. 66⅔ Øre. Den i Lübeck benyttede T. var før 1856 lig 3 lüb. Mark ell. 3 Kr. 30 Øre, efter den Tid lig 2½ Mark ell. 2 Kr. 66⅔ Øre. Jvfr. Joachimsthal.

Thales fra Milet, den første græske Philosoph og Stifter af den joniske Skole, levede i det 6te Aarh. f. Chr. Han nævnes tillige som en af „de syv Vise“. T. lærte, at alt var opstaaet af Vandet, maaske (efter Aristoteles's Formodning) fordi Næringen er flydende og den dyriske Sæd ligeledes. Han synes endnu ikke at have skjelnet mellem Stof og Kraft. Alt var for ham besjælet, „alt fuldt af Guder“. Magneten tillagde han en Sjæl, fordi den bevæger Jærnet. T. har ogsaa et berømt Navn som Mathematiker og Astronom. Han skal have forudsagt en Solformørkelse, som efter de seneste Undersøgelser skal være indtruffen 28 Maj 585.

Thalia, en af de 3 Chariter, ogsaa en af de 9 Muser, den dramatiske Digtekunsts, navnlig Komediens Gudinde.

Thăllium, Tl, et Grundstof; som Crookes opdagede ved Spectralanalyse i Begyndelsen af 1861 i Selenslam fra Svovlsyrefabriken i Tilkerode i Harzen; dog erkjendte Lamy først i Maj 1862, at det var et Metal. Det eneste Mineral, hvori det forekommer i større Mængde, er Crookesit, en i Småland forekommende Forbindelse af Sølv, Kobber, T. og Selen, men ellers forekommer det i smaa Mængder temmelig udbredt i forskjellige Malme, især i Svovlkis og Zinkblende. T. er et hvidt, blødt Metal af Vægtfylde 11,9; det smelter ved 290° og er flygtigt ved høj Temperatur. Som Metal ligner det mest Bly, men i sine Forbindelser mest Alkalimetallerne, skjønt det i flere Henseender adskiller sig fra disse. Saaledes er dets Hydrat, Tl.OH, og dets kulsure Salte opløselige, ligesom det kan træde i Stedet for Kalium i Alun, men dets Chlorid og især

dets (gule) Jodid, TlJ, ere meget tungtopløselige. Det danner ogsaa to Ilter, Forilte og Tveilte, Tl_2O og Tl_2O_3, hvoraf det sidste dog nærmest har Charakter af et Overilte. T. giver i Spectroskopet en charakteristisk, stærkt lysende, grøn Linje (deraf Navnet: θάλλος, gr., d. e. grøn Gren). Dets Forbindelser ere i paafaldende kort Tid blevne temmelig fuldstændig undersøgte. Det er giftigt.

Thames ell. **Themsen** [tæhms], s. England.

Thamyris, en græsk Sanger fra den mythiske Tid, skal være bleven besejret i en Væddekamp af Muserne, der derpaa berøvede ham Synet og Sangens Gave.

Than (angels. Thegn, oldtysk Degan) kaldtes i Begyndelsen af Middelalderen de Stormænd, som udgjorde Kongens Følge; efter den normanniske Erobring faldt Titelen i det hele sammen med Barontitelen. Efter Henrik II nævnes sjælden T. i England, hvorimod T. i Skotland indtil Slutningen af det 15de Aarh. vedblev at være en højere Titel, som derefter fortrængtes af den engelske »earl«.

Thănatos, Dødens Guddom, var en Søn af Natten og Tvillingbroder til Hypnos, Søvnen. Paa Kypselos's Kiste i Olympia var der en Afbildning af Natten med en sort og en hvid Dreng i sine Arme og Underskriften: Thanatos og Hypnos. De afbildes ofte som Drenge, der sove eller holde omvendte Fakler i Hænderne.

Thangbrand (isl. þangbrandr). Blandt de Gejstlige, der ledsagede Olaf Tryggvessøn fra England til Norge, var T., en Mand, der paa sin Vis var ivrig og nidkjær for Troens Udbredelse, men selv af en voldsom og navet Natur, med meget verdslige Tilbøjeligheder. Han var af Herkomst en Sachser (d. e. Tysker) og skal i sin Ungdom som Klerk have fulgt en i Danmark virkende tysk Biskop; efter andre var han fra Flandern. Under et tilfældigt Møde i Venden skal han have vundet Kong Olafs Venskab, hvorfor han senere, da han paa Grund af et Drab maatte forlade Landet, tog sin Tilflugt til ham. Først benyttedes han af Kongen ved Omvendelsesværket i Norge, men da han ikke kunde overholde Landefreden, sendtes han af denne til Island, hvor et Forsøg paa at udbrede Christendommen ved indfødte Lærere netop var mislykket. T. opholdt sig paa Øen i tre Aar (997—99) og færdedes vidt omkring, snart kæmpende med Ordets Magt, snart med Sværdet i Haanden. Efter at være erklæret fredløs maatte han vel skyndelig drage bort, men Grundvolden for Christendommen var dog ved ham lagt, og allerede næste Aar kunde dens Vedtagelse gjennemføres, da endnu en Mission, med indfødte Islændere i Spidsen, var afsendt.

Thăpsăkos, gammel berømt Handelsstad i Landskabet Palmyrene i Asien ved Euphrat, var det sædvanlige Overgangssted over denne Flod; den fik senere Navnet Amphipolis.

Thăpsos, befæstet Stad paa Nordkysten af Afrika tæt ved Indløbet til den lille Syrte, hvor Cæsar ved sin Sejer over Pompejanerne (46 f. Chr.) gjorde Ende paa den afrikanske Krig.

Thāra, s. Tara.

Tharand, Stad og Badeanstalt i Kongeriget Sachsen, 1½ M. s. v. for Dresden, med 2,500 J. og et Forstakademi. T. besøges paa Grund af sin herlige Beliggenhed meget af Lystrejsende. Desuden findes her en plantephysiologisk Forsøgsstation, hvorimod Landbrugsakademiet nedlagdes 1870.

Tharbush, s. Fez.

Thaso, Oldtidens Thasos, den nordligste af de tyrkiske Øer i det ægæiske Hav, ligger 1 M. fra Fastlandet; 7 □ M. med 5,000 J., for største Delen Grækere. Det er et Bjærgland af indtil 3,200 F.s Højde, skovbevoxet og med frugtbare Dale. Frugt- og Vinavl og Marmorbrud. Siden 1887 Udgravninger ved engelske Archæologer.

Thăssilo II, den sidste Hertug i Bayern af Agilolfingernes Stamme, blev 748 efter sin Fader Odilos Død, kun 6 Aar gammel, Hertug i Bayern under den frankiske Major domus Pipin den lilles Formynderskab og overtog 757 selv Regeringen. 788 blev han afsat af Carl den store og sendt i Kloster. Jvfr. Agilolfinger.

Thau [to], s. Hérault.

Thaulow, Heinrich Arnold, f. i Slesvig 10 Juni 1808, kom som Student ligesom sine to nedenstaaende Brødre til Norge, hvorfra deres Fader var forflyttet; efter at have taget medicinsk Embedsexamen (1833) nedsatte han sig som Privatlæge i Sandefjord, hvor han 1838 opdagede Svovlkilden. Det følg. Aar flyttede han til Modum som Læge ved Blaafarveværket og var i en Række Aar tillige Districtslæge smstds. 1857 anlagde han her St. Olafs Bad (Jærnkilde), som han ved stor Udholdenhed har hævet til en Curanstalt af Rang. Ogsaa Sandefjords Bad, som han kjøbte 1874, har ham at takke for sit Ry. — Hans Broder, Moritz Christian Julius T., f. 19 Nov. 1812, kom til Christiania som Amanuensis ved Universitetets chemiske Laboratorium; 1839 blev han Lector, senere Professor i Chemi. D. 20 Aug. 1850. Han har foretaget nogle Undersøgelser over forskjellige Stoffer (meddelte i Poggendorffs og Liebigs Annaler). — En anden Broder, Harald Conrad T., f. 30 Juni 1815, blev 1843 Apotheker i Christiania. Han var en virkelysten og for mangfoldige Ting interesseret Mand, der hyppig og med Iver deltog i den offentlige Discussion (især i Brochurer), navnlig om Apothekerlovgivningen, politiske Spørgsmaal, communale Anliggender osv. D. 11 Marts 1881. — Dennes Søn, Fritz T., f. 20 Oct. 1847, tog først Artium, Philosophicum og Pharmaceutexamen, inden han begyndte sine kunstneriske Studier ved Akademiet i Kjøbenhavn og senere under Ledelse af Prof. Sørensen smstds. Derfra gik han til Carlsruhe for at studere under Gude, og endelig fuldendte han sine Studier i Paris. I de senere Aar har han for det meste boet i Christiania, hvor han har haft ikke ringe Indflydelse paa den Retning, paa hvilken den yngste Kunstnergeneration i Norge er slaaet ind — Friluftsmaleriet. Blandt hans Billeder, der alle udmærke sig ved en baade livfuld, fin og ligefrem Naturopfattelse, ejes „Høstdag ved Akerselven“ af Kong Oscar II, „Gade i Kragerø“ samt

„Fos paa Modum" af det norske Nationalgalleri. Ved Udstillingen i Antwerpen 1885 tilsendtes der ham »mention honorable«.

Thaumatrōp, d. s. s. Phenakistoskop.

Thayer, Alexander Wheelock [tǟer], amerikansk Beethoven-Biograph, f. 17 Oct. 1817 i Massachusetts, studerede i Boston, blev ansat ved Universitetsbiblioteket og fattede den Plan at skrive det Værk, som har gjort ham berømt. 1849—51, 1854—56 og atter 1858 havde han i Europa, særlig i Tyskland, gjort omfattende Studier, hvilke han 1860 fortsatte som ansat ved det amerikanske Gesandtskab i Wien. Fra 1865—82 var han amerikansk Consul i Triest. 1866 udkom 1ste, 1872 2det, 1878 3dje Bind af T.s „Ludwig van Beethovens Leben", oversat paa Tysk af H. Deiters. Et 4de Bind ventes af dette til Beethoven-Literaturens Hovedværker hørende Arbejde.

Theāki, s. Ithaka.

Theāno fra Kreta var en Discipelinde af Pythagoras, hvem hun senere ægtede. Hun nævnes som Forfatterinde af flere Breve og Tankesprog, der dog sikkert ere fra en senere Tid.

Theāter, Skuespilhus; ogsaa Indbegrebet af dramatiske Arbejder hos en Nation (s. Ex. spanske T.). Det egentlige Hjemsted for T. er Grækenland. Her opførtes oprindelig af Træ Bygninger til Afholdelse af Dionysosfesterne, der fra først af bestod i Afsyngelse af dithyrambiske Chor. Da den dramatiske Poesi havde udviklet sig heraf, fik T. en Indretning, der svarede til dette Formaal, og man begyndte at opføre T. af et varigere Materiale. Levningerne af saadanne Bygninger findes i mange græske Byer, og det berømteste T., det i Athen, er efter 1862 ved Udgravninger blevet bragt for Dagens Lys. Det er for største Delen udhugget i Klippen paa Akropolis's Sydside. Anlæggelsen begyndte kort før Perserkrigene; men først halvandet Aarhundrede senere var den kunstneriske Udsmykkelse færdig, af hvilken Sculpturene paa Muren under Scenen endnu til Dels ere bevarede. Det kunde rumme 30,000 Personer, men var dog ikke det største græske T. Efter Vitruvius anlagdes et T. saaledes, at man drog en Cirkel der, hvor den nederste Række Pladser skulde være; inden i denne blev der indskrevet et Kvadrat, og paa den Side af dette, der var fjernest fra Tilskuerpladserne, anlagdes den Mur, der skulde begrænse den noget ophøjede Skueplads fortil; parallelt med den opførtes Skuepladsens Bagmur, saaledes at den tangerede Cirklen. Paa den Maade fik den ene af T.s 3 Hoveddele, 1) Scenen, paa Græsk *προσκήνιον* ell. *λογεῖον* (Taleplads), en meget ringe Dybde, der gav det Billede, der viste sig for Tilskuernes Øjne, Charakteren af et Relief, hvad der imidlertid godt passede til det ringe Antal Skuespillere, der optraadte. *σκηνή* er hos Grækerne Betegnelsen for Skuepladsens Bagvæg, der var af Sten og bygget som Façaden af et Palads med 3 Døre, en Decoration, der passede til de fleste Tragedier. I andre Skuespil har man anvendt Decorationsmaleri til at forandre Bagvæggens Udseende, ligesom der paa Siderne var anbragt tresidede, med Malerier decorerede Stilladser, der ved at drejes kunde frembringe Sceneforandringer. Tillige fandtes der et Apparat, sandsynligvis en Art Balcon, der blev skudt frem paa Bagvæggen, hvorved Tilskuerne fik den Illusion, at de saa, hvad der foregik i Paladsets Indre, og en Maskine, paa hvilken Guderne bleve bragt frem højt oppe paa Skuepladsen, naar de skulde gribe ind i Stykkets Gang (deraf Udtrykket: deus ex machina). Apparater til at frembringe Torden omtales ogsaa, og i det hele blev Maskineriet stærkt udviklet fra Æschylos's Tid; dog kunde Illusionen ikke blive saa fuldstændig som i vore T., da der altid spilledes ved højlys Dag. Fra Scenen førte Trapper ned til 2) Orchestra, Dansepladsen, der indtog hele Cirkelfladen med Undtagelse af det ovenfor omtalte Segment. Her optraadte Choret omkring Dionysos's Alter (Thymele), der stod i Midten. Uden om Orchestra hævede sig 3) Tilskuerpladsen (der kaldtes *θέατρον* i snævrere Forstand), idet Bænkene vare anbragte trinvis over og bag ved hverandre. Den var delt i kileformede Dele ved Trapper, der førte op fra Orchestra, over hvilken Tilskuerne fra Indgangene, der vare anbragte til højre og venstre mellem Scenen og Tilskuerpladsen, maatte gaa for at komme til deres Pladser. I større T. var der paa ēt eller flere Steder mellem Bænkerækkerne anbragt brede Gange for at undgaa Trængsel. De fornemste Pladser vare i nederste Række, og her findes i T. i Athen endnu mange Marmorlænestole med Indskrifter om, hvem de vare bestemte for, midt for Scenen Dionysospræstens. For Adgangen til T. betaltes en ringe Sum, men fra Perikles's Tid fik Athens fattige Borgere Penge dertil af Staten (Theorika). T. var ikke dækket med Tag, og Tilskuerne forsynede sig derfor med brede Hatte mod Solens Straaler; de bragte ogsaa Mad med i T., da Forestillingerne optog en stor Del af Dagen. Skuespillenes Opførelse (s. Trilogi) ledetes af en af Archonterne. Han antog eller forkastede de indleverede Stykker, udbetalte Honorar og anviste Digteren Chor og Skuespillere. Choret (s. d. A.) blev udstyret og underholdt af de rigeste Borgere efter Tour og i alt Fald i den ældste Tid instrueret af Digteren selv. Skuespillerne underholdtes af Staten og vare fra Sophokles's Tid 3 i Tallet: Protagonisten, Deuteragonisten og Tritagonisten. De udførte foruden Hovedrollerne hver ēn eller flere Biroller. Minespillet udelukkedes ved Brugen af Maske, men det vilde alligevel ikke være kommet til sin Ret i T.s store Rum. Dragten var i Tragedien anlagt paa at imponere ved fine prægtige Farver, og Personernes Højde forøgedes ved en Forlængelse af Masken oventil og ved Støvler med høje Saaler, *κόθορνοι* (cothurni). I Komedien anvendtes lave Sko, *ἐμβάται* (socci). Hos Romerne lod man sig længe nøje med at opføre et T. af Træ, hver Gang der holdtes Lege. Først Pompejus skjænkede Rom et Stentheater. I det romerske T. blev paa Grund af Chorets Bortfalden Orchestra indskrænket og anvendt til Pladser for Senatorerne, medens Ridderne ved den rosciske Lov paa Ciceros Tid fik særlige Pladser paa de 14 nærmeste Bænke. Særligt for det romerske T. var i den senere

Tid Tæppet, der blev sænket i Gulvet, naar Forestillingen begyndte. Skuespillene vare en Gave til Folket fra Privatfolk eller fra Staten gjennem Embedsmændene, og Adgangen var derfor gratis. Masker anvendtes først fra Terentius's Tid. Skuespillerne vare i Modsætning til Forholdet hos Grækerne ringeagtede og havde ikke borgerlige Rettigheder. Det moderne T. bestaar af 2 Hoveddele: 1) Tilskuerpladserne, der ogsaa her ere anbragte i en Halvkreds i Logerækker og paa Gulvet i Parterre og Parquet; i Forbindelse med Tilskuerpladserne staa de for Publikum bestemte Foyer'er. 2) Scenen, der ved Fortæppet skilles fra Tilskuerpladserne. Paa begge Sider af og over samme er anbragt en Draperiportal, bag hvilken Coulisserne ere opstillede (s. Decoration og Coulisse). Imellem Publikum og Scenen har Orchestret sin Plads. I Forbindelse med Scenen staa Opbevaringssteder for Decorationsgjenstande osv., ligesom ogsaa Paaklædningslocalerne, Skuespillernes Foyer, Garderobelocalerne, Syngeskolerne osv. have deres Plads umiddelbart ved Scenen. **Theatralsk**, skuespillermæssig; som kan tage sig ud paa et Theater; opstyltet.

Theatinere (Chietinere, Cajetanere), en geistlig Orden af regelbundne Chorherrer, stiftet i Rom 1524 af den daværende Biskop i Chieti (det gamle Teate ell. Theate) Johan Peter Carafa (senere Pave Paul IV), samt Cajetan af Thiene. Ordenen skulde ved strængere Tugt, virksom Sjælesorg og almennyttige Gjerninger forbedre Geistligheden, gjenoprette dens sunkne Anseelse og derved modarbejde den i Italien fremtrængende Reformation. T. skulde leve i apostolisk Simpelhed og ikke besidde privat Ejendom, men lade sig nøje med det, som Forsynet tildelte dem af milde Gaver; de kaldes derfor ogsaa apostoliske Gejstlige, det fælles Livs eller det guddommelige Forsyns regelbundne Geistlige. De udbredte sig især i Italien, senere ogsaa i Frankrig, Spanien og Polen. Ordenen fandt navnlig Tilgang af Adelsmænd, som gjennem den banede sig Vej til de højere geistlige Embeder. 1583 stiftede Ursula Benincasa i Neapel en kvindelig Congregation, som senere blev forbunden med T.: „Theatinerinder af vor Herres ubesmittede Undfangelse.

Theatrum anatomico-chirurgicum, s. Chirurgi og Lægevidenskabens Historie.

Thebain, et Alkaloid, der forekommer meget sparsomt i Opium.

Thebais, egentlig Thebens District, bruges dernæst som Betegnelse for Overægypten, kaldet saaledes efter Hovedstaden Thebæ. **Thebanske Legion.** I Følge Legenden sendte Kejser Maximian c. 300 e. Chr. en Legion fra Thebais til Gallien for at bruge den under Forfølgelsen imod de christne; men Legionen vilde ikke lade sig bruge til denne Tjeneste, blev derfor to Gange decimeret og, da dette ikke hjalp, fuldstændig nedsablet i Canton Wallis ved St. Maurice, hvilken By skal have faaet sit Navn efter Legionens Fører Mauritius. Mindedag 22 Juni (de titusende Riddere).

Theben. 1) T., Thebe, hyppigere i Flert. Thebæ, hed blandt flere andre Stæder i Oldtiden Overægyptens berømte Hovedstad (æg. T-apu), efter Localguddommen ogsaa kaldet Ammonstaden (i Bibelen No eller No-Ammon, hos Grækerne Diospolis). Fra det 11te manethoniske Dynastis Tid, der gjorde Overægypten uafhængigt og T. til Residens (c. 2300 f. Chr.), hævede den sig til stor Glans. Med det 21de Dynasti traadte T. efterhaanden i Skygge for Memphis, og da Ptolemæos Lagi ved Opførelsen af Ptolemais havde berøvet Staden den største Del af dens Betydning, kom den i stedse større Forfald og havde paa Strabons Tid allerede delt sig i flere Flækker; dog forblev Tempelstaden endnu urørt. Under det arabiske Herredømme dannede der sig paa T.s Grund flere Flækker, Karnak og Luxor paa den højre, Medinet-Habu og Gurnah paa den venstre Nilbred. Storartede Rester ere de beundringsværdige Ruiner af det gamle Rigstempel ved Karnak, Templet ved Gurnah, Osymandyas's Grav eller Ramesseum, Ramses III.s Tempel ved Medinet-Habu og Dronning Numt-Amens ved Der-el-bahari, Memnonskolosserne, det 18de—20de Dynastis Kongegrave o. fl. Det homeriske Tilnavn „Hekatompylos" (d. e. med 100 Porte) er snarere at forstaa om det store Antal Tempelpyloner end om egentlige Porte. 2) T., nu Thiva (s. d. A.), Hovedstaden i Landskabet Bøotien og en af de vigtigste Stæder i det gamle Grækenland, Pindars, Epaminondas's og Pelopidas's Fødeby, blev efter Sagnet grundlagt af Kadmos, der byggede Borgen Kadmea, om hvilken Staden efterhaanden dannede sig. Den ældste Forfatning var monarchisk; bekjendte ere de Sagn, der knytte sig til den ældste Herskerfamilies tragiske Skæbne, Sagnene om Ødipus, de syvs Kamp mod T. og Epigonernes Tog. Paa Perserkrigenes Tid herskede der i T. et strængt Oligarchi; senere vaklede Forfatningen mellem Aristokrati og Demokrati, indtil Pelopidas 378 f. Chr. grundfæstede Demokratiet. Ved Pelopidas og Epaminondas, der besejrede Spartanerne ved Leuktra 371 f. Chr. og ved Mantinea 362, hævede T. sig for en kort Tid til Hegemoniet i Grækenland. Men efter disse store Mænds Død sank dets Indflydelse igjen hurtig, og 338 f. Chr. mistede Thebanerne tillige med de øvrige Hellenere Friheden. Et Oprør mod Makedonerne, der udbrød efter Philips Død, hidførte Stadens Ødelæggelse ved Alexander den store 335. Den blev paa ny opbygget 20 Aar efter, men hævede sig aldrig senere til nogen Betydning.

Thé dansant, fr. [dangsāng], Aftenselskab, ved hvilket der danses.

Theed, William [thihd], engelsk Billedhugger, f. 1804 i Trentham, var Elev af sin Fader af samme Navn (d. 1817). Han er især bekjendt ved sine talrige Portrætbilledstøtter, for en Del udførte som Mindesmærker, saaledes af Prins Albert i Windsor, i Koburg og i Balmoral, Newton, kolossal Billedstøtte i Malm i Grantham, Will. Peel i Greenwich og i Calcutta, Gladstone i Manchester o. m. fl. End videre kan nævnes en Gruppe „Afrika" til Prins Alberts Mindesmærke i London, 12 Reliefer til Overhuset, og en Marmorgruppe Hagar og Ismael.

Thein, d. s. s. Caffein.

Theiner, Augustin, en af vor Tids lærdeste

katholske Theologer, f. 11 Apr. 1804 i Breslau, hyldede i Begyndelsen ligesom sin ældre Broder, Joh. Ant. T. (s. nedenf.), den friere Retning i den katholske Kirke og skrev med ham 1828 en Bog imod det tvungne Cølibat. Men 1833 drog T. til Rom, uddannedes i et Jesuiter-Seminarium og indtraadte siden i Oratorianernes Orden; han forsvarede ivrig Pavestolens Magt og blev til Løn Præfect for de vaticanske Archiver. Han har udgivet en Mængde kirkehistoriske Skrifter (Undersøgelser om de ældre pavelige Decreter, Pavestolens Forsøg paa at gjenforene de nordeuropæiske Folk med den katholske Kirke, Clemens XIV.s Historie), samt flere Samlinger af Aktstykker til forskjellige (især østeuropæiske) Folkeslags Kirkehistorie og en Samling Aktstykker om Pavestolens verdslige Herredømme (1862, 3 Bd.). Hans Hovedværk er dog en Fortsættelse af Baronius's »Annales ecclesiastici« (3 Bd. Fol., 1856 flg.) og en paabegyndt ny Udgave af dette Værk (1864—68, 15 Bd.). I sine sidste Aar fjernede han sig igjen fra den ultramontane Retning og mistænktes 1870 for at have givet Modstandere af Pavens Ufejlbarhed Aktstykker i Hænde til Bekæmpelse af det nye Dogme. Han mistede derfor sin Stilling og døde 10 Aug. 1874. Hans sidste Værk var en Udgave af Tridentiner-Conciliets Forhandlinger (2 Bd., 1874). — Hans Broder, Joh. Ant. T., f. 1799, der fra 1824 havde været Professor i Kirkeret i Breslau, blev det for hans Andel i Skriftet mod Cølibatet forbudt at holde Forelæsninger, hvorimod han fik et Præsteembede; men 1845 gik han over til Tyskkatholicismen. D. 1870.

Theisme kaldes den Lære, der hævder Guddommen som et personligt Væsen i nærmere eller fjærnere Analogi med den menneskelige Personlighed og stiller Gud i et indre Forhold til Verden. For T. er der især to Spørgsmaal at besvare. For det første, hvorledes et ubetinget og uendeligt Væsen kan være Personlighed, da de personlige Egenskaber (Erkjendelse, Følelse og Vilje) kun synes at kunne forekomme hos endelige og betingede Væsener, der ere tilgængelige for Erfaringen ude fra, kunne bevæges i deres Inderste ved disse Erfaringer (i Lyst og Smerte) og igjen virke tilbage paa noget, som har Bestaaen uafhængigt af dem. Et ubetinget og uendeligt Væsen kan jo ikke staa i Forhold til noget fra det selv forskjelligt. Denne Vanskelighed have de mest fremragende blandt den nyere Tids philosophiske Theister (C. H. Weisse, Herm. Lotze) søgt at overvinde ved at hævde, at Hovedegenskaben ved et personligt Væsen er dets Concentration og Uafhængighed, og den kan i ideal Form kun findes hos Guddommen, der altsaa staar som et Forbillede for alle personlige Væsener, hvilke kun paa relativ, ufuldkommen Vis fortjene Navn af Personligheder. For det andet, hvorledes Antagelsen af Guddommens Personlighed kan forenes med Antagelsen af en real Natursammenhæng med bestemte, ufravigelige Love. Den philosophiske T. opfatter Natursammenhængen som den ydre, i Erfaringen fremtrædende Maade, paa hvilken Guddommen virkeliggjør sine Formaal, hvilke vi lige saa lidt kjende, som vi kunne overskue hele Natursammenhængen. Gud virker altsaa i Naturen, ikke paa Naturen. I sin Lære om Forholdet mellem Gud og Verden nærmer den philosophiske T. sig altsaa til Pantheismen (s. d. A.) og fjærner sig fra Deismen (s. d. A.), der opfatter Gud og Naturen som to forskjellige Væsener, der forholde sig til hinanden som Urmageren til Uret.

Theiss ell. Tisza, Flod i Ungarn, udspringer i Landets nordøstl. Del paa Skovkarpatherne, løber først mod V. gjennem Bjærglandet til den ungarske Slette, derefter mod S., noget nær parallel med Donau, og falder fra venstre Side i denne Flod, 5 M. neden for Peterwardein. Den er 180 M. lang, har et meget bugtet Løb og er sejlbar i stor Udstrækning. De lave Bredder i det nedre Løb fremkalde store Sumpstrækninger; i den sidste Tid har man søgt at udtørre dem og sikre de tilstødende Egne mod de hærgende Oversvømmelser; men disse Digeanlæg ere udførte paa saa ufuldkommen Vis, at Faren er bleven forøget for andre Egne langs T. (s. Szegedin). Dens vigtigste Bifloder ere fra højre Side Bodrog og Hernad og fra venstre Side Szamos, Körös, Maros og Bega.

Thekla, flere Helgeninder i den romerske Kirke. Den mest bekjendte er T. fra Ikonien, om hvem Legenden fortæller, at hun blev omvendt af Apostelen Paulus 45 e. Chr. og derpaa ledsagede ham paa hans Rejser; at hun blev angivet som Christen og lagt paa Baalet, men Flammerne fortærede hende ikke; at hun blev kastet for vilde Dyr, men Dyrene bøjede sig for hende; samt at hun til sidst døde en naturlig Død og blev begravet i Seleukia. Hun regnes for den første kvindelige Martyr (πρωτομαρτυρ). Hendes Mindedag er 23 Sept. Kathedralkirken i Milano bærer hendes Navn.

Thelemarken, s. Telemarken.

Thēma, gr., egtl. det opstillede, en Grundtanke, Hovedtanke, Æmnet for en Tale ell. Afhandling, betyder i Musikken det Motiv eller den Melodi, som udgjør Grundstoffet, og hvorpaa Udviklingen af Tonestykket eller en Del deraf er baseret. Undertiden findes flere saadanne T., og det væsentligste kaldes da Hovedthema, de andre Bithemaer. Udviklingen af et T. til nye Sætninger og Perioder, dog saaledes at Hovedthemaet stadig skinner igjennem i disse nye Dannelser, kaldes thematisk Udarbejdelse.

Thĕmis, Datter af Uranos og Gæa, Zeus's Ægtefælle og Moder til Mørerne og Horaerne, er Gudinde for den lovlige Orden og Retfærdigheden og beherskede før Apollon Oraklet i Delphi; hun fremstilles med Vægt og Overflødighedshorn.

Themistokles, udmærket græsk Feltherre og Statsmand, f. c. 525 f. Chr. i Athen, begyndte tidlig at deltage i det offentlige Liv, og efter Miltiades's Død var han ved Siden af Aristides Lederen af den atheniensiske Politik. Han var Skaberen af den atheniensiske Sømagt og grundlagde Piræus. Da Xerxes førte sin uhyre Hær mod Hellas, var det T., der ved Salamis 480 f. Chr. tilføjede ham et afgjørende Nederlag og frelste Grækenland. Senere blev han af sine Medborgere mistænkt for at stræbe efter Eneherredømmet og maatte gaa i

Landflygtighed 471. Han begav sig til den persiske Konge Artaxerxes I og skal være omkommen ved Gift 461.

Themptänder, Osc. Rob., svensk Statsmand, f. 14 Febr. 1844 i Stockholm, blev 1861 Student i Upsala og gjorde efter 1863 at have taget juridisk Embedsexamen Tjeneste dels i Svea Hofret og Underretterne, dels i Rigsdagens Cancellier, indtil han 1874 blev ansat som Advocatfiskal i Toldbestyrelsen. Senere fik han adskillige offentlige og private Tillidshverv, blev 1878 Bureauchef i Toldbestyrelsen og valgtes s. A. i Stockholm til Rigsdagens 2det Kammer. I Dec. 1880 indtraadte han som consultativ Statsraad i Ministeriet Posse og overtog 1881 Finansportefeuillen. Han beholdt sin Stilling som Chef for Finansdepartementet i Ministeriet Thyselius og endnu et Par Aar efter at han selv 1884 havde overtaget Statsministerposten. 1885 vedtoges den nye Værnepligslov og samtidig dermed Beslutningen om delvis Afskrivning af Grundskatterne. Da Rigsdagen 1887 med kun nogle faa Stemmers Flertal havde besluttet at lægge Told paa Korn, blev 2det Kammer opløst og et nyt indkaldt, som nægtede Korntolden, men da ved Valget til den følgende Rigsdagsperiode Protectionisterne ved en Tilfældighed opnaaede Majoritet, indgav T. 1888 sin Dimission og nedlagde samtidig sit Mandat som Rigsdagsmand i 1ste Kammer. S. A. blev han udnævnt til Landshøvding i Stockholms Län.

Themsen, eng. Thames, s. England.

Thénard, Louis Jacques [nāhr], berømt fransk Chemiker, f. 4 Maj 1777 i Louptière ved Nogent sur Seine, d. 20 Juni 1857 i Paris, var Elev af Vauquelin og Berthollet. Allerede 1797 blev han ansat som Repetiteur ved École polytechnique (til 1837); tillige blev han noget senere Professor i Chemi ved Collège de France og (til 1840) ved Faculté des Sciences. Fra 1810 var han Medlem af l'Institut des Sciences. Ved Kong Carl X.s Kroning blev han paa Grund af sine Fortjenester af Videnskaben udnævnt til Baron; senere (fra 1833—48) var han Pair af Frankrig. T. har havt overordentlige Fortjenester af Videnskaben, saa vel som Medlem af den raadgivende Comité under Ministeriet for det indre som ved sine Forelæsninger og Skrifter. Af hans Undersøgelser, som især findes i »Annales de Chimie«, »Ann. de Chimie et de Physique«, »Comptes rendus« o. fl. St., kunne kun de vigtigste her løselig nævnes. Saaledes hans Opdagelse af Brintoverilte og hans Undersøgelser over Brintforbindelserne i det hele taget, over Platinets Indflydelse ved Indledning af Brintens og andre Legemers Forbrænding (Döbereiner), over Gjæring, forskjellige Ætherarter, Galden, Fedtsyrerne, Blaasyre, Kviksølv, Kobolt, Nikkel, Antimonforbindelser, Æggehvidens Coagulering, Mælken, Urinen o. m. fl. I Forbindelse med Gay-Lussac anstillede T. en Række Forsøg med et meget kraftigt galvanisk Batteri (af lige Vigtighed for Physiken og Chemien), og hvortil sluttede sig Opdagelsen af en Fremgangsmaade til at fremstille Alkalimetallerne (Kalium, Natrium) ad ren chemisk Vej uden Anvendelsen af Galvanisme, samt af disse Metallers højere Ilter og Indvirkningen af dem paa andre Legemer, som f. Ex. paa Borsyre, Flussyre. Deres Arbejder over Saltsyreluft gav det første Stød til den rette theoretiske Anskuelse om denne og Chlorforbindelserne i det hele taget. Ikke mindre frugtbringende vare hans Arbejder over Fluorbrinte, Borsyre, Lysets chemiske Virkninger og Analysen af de organiske Legemer. Alle disse Undersøgelser findes samlede i deres berømte Værk »Recherches physico-chimiques« (2 Bd., 1811). T.s »Traité de chimie élémentaire, théorétique et pratique« var i sin Tid en af de mest udbredte Lærebøger; den udkom først 1813—16 i 4 Bd., 6te Opl. 1833—36 i 5 Bd. T.s Blaat, d. s. s. Koboltultramarin.

Theobromin, et fast, flygtigt Alkaloid, der forekommer i Cacaobønner, og som ved simple chemiske Processer kan omdannes til Caffein.

Theodelinde, Datter af Garibald af Bayern, gift med de to langobardiske Konger Autharis (584—90) og Agilulf (591—615), stod i fortrolig Brevvexling med Pave Gregor den store og bevægede Agilulf til at ombytte Arianismen med den katholske Tro.

Theŏderik den store, Østgoternes berømte Konge, Theodemirs Søn, f. c. 455, d. 526, opholdt sig i sin Ungdom i 11 Aar som Gissel i Constantinopel og blev her bekjendt med græsk Civilisation og Videnskabelighed. 475 blev han Konge ved sin Faders Død, førte 489 sit Folk til Italien og stiftede her det store østgotiske Rige. T., i de germanske og skandinaviske Sagn den vidt berømte Diderik af Bern (d. e. Verona, som med Ravenna var hans sædvanlige Residens), var sin Tids mægtigste Fyrste og øvede ved sine Familieforbindelser stor Indflydelse paa de øvrige barbariske Folks Fyrster; hans Søstre og Døtre vare nemlig gifte med Burgundernes, Thüringernes, Vestgoternes og Vandalernes Konger, og selv var han gift med Chlodevigs Søster. Under ham nød Italien en kortvarig og længe savnet Ro, og alle Næringsveje begyndte igjen at blomstre op, ligesom han ogsaa fredede om Roms gamle Mindesmærker. Han beskyttede Videnskabsmænd og Forfattere, f. Ex. Caesiodorus og Boëthius, og behandlede sine romerske Undersaatter mildt og retfærdig, indtil han mod Slutningen af sin Regering i Anledning af nogle romerske Stormænds Forstaaelse med det græske Hof lod flere ansete Mænd, deriblandt Boëthius, henrette. Sine Østgoter gav han Tredjedelen af al Grundejendom i Italien og holdt dem som en afsondret Krigerkaste, og da de desuden som Arianere stod i Modsætning til de katholske Romere, laa heri en Spire til Rigets Opløsning, der indtraf kort efter T.s Død.

Theŏderik er Navnet paa to vestgotiske Konger i det sydvestlige Gallien og Spanien. T. I (419—51) faldt som Romernes Forbundsfælle mod Hunnerne paa de catalauniske Marker. — T. II (453—66).

Theodicé, d. e. Retfærdiggjørelse af Gud, en Lære, som stræber at godtgjøre, at hverken Verdens Ufuldkommenhed og Endelighed eller Syndens Tilværelse eller al den timelige Elendighed, som findes i Verden, strider mod Ve-

grebet om Gud som den algode og alvise, der baade har godtgjort disse sine Egenskaber ved Verdens Skabelse og fremdeles godtgjør dem ved sin Styrelse af den. T. vil altsaa retfærdiggjøre Gudsbegrebet over for de Indvendinger, som Tanken kunde udlede af en Betragtning af det physiske, det metaphysiske og det moralske Ondes Tilværelse i Verden. Leibniz var den første, der brugte Ordet i denne Betydning, i sit berømte Skrift: »Essai de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal« (1710).

Theodolit, et Vinkelinstrument, som anvendes til astronomiske og geodætiske Maalinger og er saaledes indrettet, at det kan maale Vinkler i den vandrette og i hvilke som helst lodrette Planer. Det bestaar af en inddelt vandret Cirkel, som drejes om en lodret Axe, førende en Kikkert, som selv er bevægelig om en vandret Axe og bærer en ligeledes inddelt Verticalcirkel. Kikkerten kan saaledes bevæges baade vandret og lodret; en Drejning i den første Retning aflæses paa den vandrette, en i den anden paa den lodrette Cirkel. Fuldstændigere udført til astronomisk Brug fører det Navn af Universalinstrument, som tjener til at bestemme en Stjærnes Højde og Azimuth. Den magnetiske T. er et af Lamont opfundet Instrument, som tjener til at bestemme Magnetnaalens Misvisning og Hældning og Jordmagnetismens Styrke.

Thēodor, 2 Paver. T. I (642—49) havde den kortvarige Glæde, at Patriarchen Pyrrhus i Constantinopel for at vinde T.s Anerkjendelse kom til Rom og der afsvor sit monotheletiske Kjætteri; men kort efter faldt Pyrrhus tilbage dertil, hvorpaa T. excommunicerede ham. — T. II var Pave i 20 Dage 897.

Thēodor, Martyr og Kirkehelgen i den romerske og græske Kirke, en østerlandsk Christen, som skal være bleven Martyr i Forfølgelsen under Kejserne Maximian og Galerius. Han var Rekrut i Hæren, da han blev anklaget som Christen; for sin Ungdoms Skyld fik han 3 Dage til at betænke, om han vilde tilbagekalde eller lide Døden. En Christen, Didymus, kom da til ham, forklædt som Soldat, og hjalp ham at flygte; men da Didymus blev greben og henrettet, indstillede T. sig frivillig for Domstolen og blev trods alle Trusler og de frygteligste Pinsler fast i sin Tro, indtil han udaandede paa Baalet. Hans Mindedag er i den romerske Kirke 9 Nov., i den græske 17 Febr.

Theodor, Herster i Abessinien 1855—68, f. 1818 i Provinsen Kvara, hvor hans Fader var Statholder, hed oprindelig Kassai og svang sig ved Tapperhed efterhaanden i Vejret. 1852 gjorde han sig til Herre over Provinsen Dembea, indtog n. A. Amhara og senere tillige Tigre og Schoa og lod sig 1855 krone i Gondar som „Negus i Æthiopien" under Navnet T. II. Han styrede med ikke ringe Dygtighed, forbedrede Retsplejen og Forvaltningen, forbød Polygami og Slavehandel og søgte at fremme Agerbrug og Handel. Som ivrig Tilhænger af Landskirken udviste han de katholske Missionærer og tvang Muselmændene samt de hedenske Gallaer til at lade sig døbe eller udvandre; derimod taalte han under Paavirkning af den engelske Consul Plowden de protestantiske Missionærer og inddrog Præsteskabets Godser, der omfattede to Tredjedele af Landet. Efter Plowdens Død blev T. en egenraadig og grusom Despot, forviste 1863 den franske Consul Lejean og kastede den engelske Consul Cameron og et Par tyske Missionærer i haardt Fængsel. Dette nødte England til at sende Tropper fra Indien imod ham i Dec. 1867, og 10 Apr. n. A. sejrede General Napier foran Magdala. 3 Dage efter indtoges Byen med Storm, hvorefter T. stød sig selv for ikke at falde i Fiendens Hænder. Hans Rige opløstes, og hans Søn førtes til England.

Theodor, Konge af Corsica, s. Neuhof.

Theodōra, s. Marozia.

Theodōra, Justinians Gemalinde, d. 548; s. Justinian.

Theodōra, den østromerske Kejser Theophilos's (829—42) Gemalinde, skaffede som Formynderske for sin mindreaarige Søn Michael III paa Kirkeforsamlingen i Nikæa 842 Billeddyrkelsen fuldstændig Sejer; senere blev hun sat i Kloster af Sønnen.

Theodorēt eller **Theodorit**, græsk Kirkefader, den gamle syriske Kirkes lærdeste Mand og frugtbareste Skribent, fra 420 Biskop i Cyrus ved Euphrat, d. 457, skrev en Mængde exegetiske, historiske, polemiske og dogmatiske Skrifter, foruden Prædikener og Breve. T. stræbte at indtage en mæglende Stilling under den nestorianske Strid, men hældede dog nærmest til Nestorius, der ligesom han selv var udgaaet fra den antiochenske Skole. Da Eutyches derpaa fremsatte sine monophysitiske Lærdomme, angreb T. ham, og derfor udelukkede „Røversynoden" i Ephesos ham fra Deltagelse i Forhandlingerne og dømte ham fra hans Embede som nestoriansk Kjætter, et Slag i Ansigtet paa hele den syriske Kirke, der regnede T. for sin ypperste Lærer. Paa det 4de almindelige Concilium i Chalkedon 451 blev han derimod erklæret for rettroende og gjenindsat i sit Embede efter at have udtalt Fordømmelsesdom baade over Nestorianismen og Monophysitismen. Ikke des mindre bleve hans Skrifter ved Kejserinde Theodoras Intriguer c. 100 Aar efter fordømte som kjætterske paa den næste almindelige Kirkeforsamling i Constantinopel 552 (s. Trecapitelstrid). Blandt T.s Skrifter er hans Kirkehistorie, der omfatter Tidsrummet 324—429, et Hovedværk til den Tids Historie.

Theodōros, græsk Billedhugger og Bygmester fra Samos i det 7de Aarh. f. Chr., Søn og Lærling af Telekles, deltog med Rhoikos i Opfindelsen af støbte Kunstværker i Malm saavel som i flere af hans Bygningsværker. — En næsten et Hundredaar yngre T. arbejdede for Krøsos og skal have indfattet Polykrates's Ring.

Theodōros, græsk Philosoph af den kyrenaiske Skole, tilhører Skolens Opløsningsperiode. Efter Alexanders Død blev han under Partikampene fordreven fra Kyrene og søgte Tilflugt hos den ægyptiske Regering. I Slutningen af 4de Aarh. f. Chr. var han som Landsflygtig i Athen, hvor han blev anklaget for Atheisme og maatte forlade Byen. Skjønt

han i Almindelighed hyldede Aristips Lystlære, satte han dog ikke som Aristippos (s. d. A.) det højeste Gode i Øjeblikkets Nydelse, men i Sindets hele tilfredse Grundstemning, det største Onde i den mørke Sindsstemning. Lyst og Smerte ere i sig selv hverken gode eller onde, frembringes alene gjennem ydre Indtryk og staa ikke i vor Magt; over vore Stemninger kunne vi derimod blive Herrer gjennem Indsigten, derfor kan kun den vise sikre sig Lyksaligheden. T. drog hensynsløst de yderste Consequenser af Lystlæren. Da en Handlings Værd kun afhænger af dens Følger for den handlende, saa er egentlig alt tilladt; kun for den uforstandige Masse gives der noget utilladeligt, den vise derimod kan under givne Omstændigheder tillade sig Ægteskabsbrud, Tempelran osv. Han har nok i sig selv og behøver ingen Venner. Opofrelse for Fædrelandet er en Latterlighed, da den vises Fædreland er hele Verden.

Theodōros af Mopsvestia, en af de mest ansete græske Kirkefædre i den syriske Kirke, for sin Dygtighed som Fortolker af den hellige Skrift hædret med Tilnavnet „Fortolkeren", blev 393 Biskop i Mopsvestia i Kilikien, hvor han døde 428 eller 429. Den Tendens til Rationalisme, som paa flere Maader ytrede sig i hans Fortolkninger, stemte ham gunstig baade for Nestorianismen og Pelagianismen; men hans Anseelse var saa stor, at da Conciliet i Ephesos 431 fordømte disse Partier som Kjættere, vovede ingen at medindbefatte hans Skrifter i Fordømmelsen. Dette skete derimod over 100 Aar senere under Justinian I.s Deltagelse i de theologiske Partistridigheder (s. Trecapitelstrid).

Theodōros Laskăris, beslægtet med det ved det 4de Korstog 1204 fra Constantinopel fortrængte komneniske Kejserhus, stiftede 1206 i Nikæa et eget græsk Kejserrige, der omfattede Provinserne Bithynien, Phrygien, Mysien, Jonien og Lydien. D. 1222.

Theodōrus, s. Larsen, Alfr. Chr.

Theodōsia, s. Feodosia.

Theodōsius I den store, romersk Kejser 379—95, f. 345 i Cauca i Spanien, var en Søn af Kejser Valentinian I.s dygtige Feltherre T., som udmærkede sig i Britannien og Afrika, men efter Valentinians Død henrettedes i Carthago (376). Sønnen, der allerede havde udmærket sig ved sin Tapperhed og Klogskab, trak sig tilbage til sin Fødeby, hvor han levede som Privatmand indtil 379, da den unge Kejser Gratian, som efter Slaget ved Adrianopel mistvivlede om ved egne Kræfter at faa Bugt med Vestgoterne, udnævnte ham til Medregent i den østlige Del af det romerske Rige. Dels ved Vaabenmagt, dels ved Underhandlinger skaffede T. sig nu et saadant Herredømme over Vestgoterne, at de i den følgende Tid vare den paalideligste Del af hans Hær; det var især ved deres Hjælp, at han 388 overvandt Feltherren Maximus, som efter at have dræbt Gratian ogsaa angreb dennes yngre Broder Valentinian II, og 394 Feltherren Arbogast, der havde dræbt Valentinian II, hvem T. efter Maximus's Fald havde overladt den vestlige Del af Riget. Saaledes samlede T. for sidste Gang hele det romerske Rige, men døde allerede 4 Maaneder derefter (17 Jan. 395) i Milano, hvorpaa Riget for bestandig deltes i det vestlige romerske Rige under Honorius og det østromerske ell. græske Rige under Arcadius. T. var en ivrig Tilhænger af den nikænske eller katholske Lære, som han skaffede fuldstændig Herredømme i Romerriget ikke blot over den arianske Lære, men ogsaa over Hedenskabet, idet han lukkede de hedenske Templer. T. var en dygtig og i det hele mild og retfærdig Kejser, der viste stor Ydmyghed lige over for Gejstligheden, saa at han fandt sig i den Kirkebod, som Biskop Ambrosius i Milano paalagde ham, da han havde ladet Thessalonikes Indvaanere nedsable. — T. II, Sønnesøn af den foregaaende, var 408—50 Arcadius's Efterfølger som Kejser i det østromerske Rige, men overlod hele Regeringen til sin Søster Pulcheria og havde selv kun Interesse for Skjønskrivning og Jagt. Han døde 450 ved et Fald med Hesten. Efter ham er opkaldt en under Navnet Codex Theodosianus bekjendt Samling af kejserlige Forordninger (Constitutiones) fra Constantin d. store og hans Efterfølgere.

Theŏgnis, en af de ældre græske Elegikere, Hovedrepræsentanten for den gnomiske Retning i Elegien, 560—470 f. Chr., var f. i Megara, men tilbragte største Delen af sit Liv i Theben som politisk Flygtning, hvorfor han er opfyldt af Bitterhed mod det folkelige Parti, som han skyldte sin Landflygtighed. Hans Digte, af hvilke en ikke ringe Del er opbevaret, foreligge i en aldeles fragmentarisk Tilstand. De findes i Bergks »Poet. lyr. Graeci«.

Theokrati, Gudsherredømme, kaldes den Regeringsform, under hvilken Gud selv betragtes som den egentlige Regent. Hvor T. forekommer inden for Hedenskabets Omraade (f. Ex. i Tibet), er Magten i Hænderne paa en Præstekaste, der betragtes som Guddommens synlige Repræsentanter; i det mest berømte T. derimod, det jødiske, forholdt det sig ikke saaledes, hvor megen Magt Præsternes Stilling end gav dem; thi de verdslige Anliggender styredes af Mænd uden for Præstestanden (Dommere, senere Konger), og selv i de aandelige Anliggender maatte Præsterne idelig bøje sig for Herrens Propheter, hver Gang Gud sendte sit Folk en saadan. At den verdslige og gejstlige Magt skulde forenes paa ēn Haand, stred imod det jødiske T.s Ide (jvfr. Ypperstepræst) og fandt derfor kun Sted i Forfaldsperioder, og det endda kun undtagelsesvis.

Theokrit, den berømteste af Grækernes bukoliske Digtere, var f. i Syrakus, og levede i Beg. af det 3dje Aarh. f. Chr., snart i sin Fødeby og snart i Alexandria, begunstiget af Ptolemæos Philadelphos. Han hævede de sicilianske Hyrders Sange om Daphnis, Hyrdernes Ideal, hans Kjærlighed og Død til Kunstpoesi. I sine smaa, i dorisk Dialekt forfattede Digte, der ofte have Form af Vexelsange, giver han yndefulde Smaabilleder (*Εἰδύλλια*, deraf Idyl) af Hyrders Liv; men ogsaa andre, især af de lavere Folkeklasser, gjør han til Gjenstand for sin Sang. I de bedste af hans Digte hersker der et dramatisk Liv, og hans Personer ere virkelige Mennesker, skildrede med Djærvhed. Vi

have af T. forunden 22 Epigrammer og et Brudstykke af et Digt, „Berenike“, 30 Digte, som trods deres forskjellige Charakter alle bære Navnet Idyller.

Theologi, Lære om Gud, Religionsvidenskab, videnskabelig Fremstilling af en Religions Læreindhold, Oprindelse og historiske Udvikling. **Christelig T.** er altsaa den videnskabelige Behandling og Fremstilling af den christelige Religion; men da Christendommens Væsen kun forstaas af den, som har lært at tro paa Christus og altsaa er bleven gjenfødt ved den Helligaand, saa er Gjenfødelse og Tro ogsaa en nødvendig Forudsætning for at være skikket til Theolog. Ligesom en Blindfødt vilde være ilde skikket til at behandle Læren om Farverne eller en Døvstum Læren om Tonerne, saaledes vil i endnu højere Grad enhver, som ikke af egen personlig Livserfaring ved, hvad Christendom er, ogsaa være uskikket til at give en videnskabelig Fremstilling af dens Læreindhold. Derfor ere de Forsøg, som ere gjorte i saa Henseende, ogsaa faldne uheldig ud, f. Ex. Strauß's „christelige Troslære“, der trods Forfatterens store Lærdom og Begavelse er et mislykket Arbejde, idet han i Virkeligheden ikke har forstaaet den egentlige Kjærne i noget af de Dogmer, som han behandler. Pectus est, qvod facit theologum („det er Hjærtet, som gjør skikket til Theolog“) hedder det ogsaa fra gammel Tid, og derfor have Bøn og Studium (oratio et medidatio) ogsaa altid været stillede ved Siden af hinanden som to lige nødvendige Uddannelsesmidler for Theologen. T. forgrener sig i forskjellige Discipliner. Den systematiske T., der atter deler sig i Tros- og Sædelære (Dogmatik og Ethik), giver en videnskabelig Udvikling og Fremstilling af Troens Læreindhold, altsaa en Lære om det, som den christne tror, og om det Liv, som han vil leve i Overensstemmelse med denne sin Tro. Den vil altsaa give i videnskabelig Form, hvad Katechismusundervisningen giver i populær Form, og den maa derfor ligesom denne gaa ud fra den troende Bevidsthed og eftervise, hvorledes dennes Indhold udformer sig i videnskabelig Lære (Dogmer og ethiske Læresætninger); men eftersom Troen støtter sig til den i den hellige Skrift indeholdte Gudsaabenbaring, maa den systematiske T. ogsaa helt igjennem støtte sig til den hellige Skrifts Udsagn, og eftersom Troslærdommene have været Gjenstand for forskjellig Opfattelse og dermed følgende dogmatiske Stridigheder inden for den christne Kirke og Kirken netop igjennem disse Stridigheder er kommen til klarere og klarere Erkjendelse af den sande Lære, maa den systematiske T. endelig ogsaa helt igjennem tage Hensyn til denne historiske Udvikling og eftervise, hvilke Resultater der igjennem denne ere vundne for den theologiske Sandhedserkjendelse. Hjælpevidenskaber for Dogmatik og Ethik ere derfor: bibelsk Theologi, Symbolik og Dogmehistorie (jvfr. disse Art.). Den første af disse fører fra den systematiske T. over til den exegetiske T., de to sidste over til den historiske T. Exegesen (s. d. A.) har til Opgave at fortolke den hellige Skrifts Grundtext og maa derfor støtte sig til Hjælpevidenskaberne: bibelsk Philologi, Kritik, Archæologi, Geographi, Hermeneutik, Isagogik, hvilken sidste fra en anden Side set kan regnes med til den historiske T., hvis egentlige Bestanddele ere bibelsk Historie, Kirkehistorie og kirkelig Statistik. Fra Kirkehistorien udsondre Dogmehistorie, Moralens Historie, Missionshistorie, Literaturhistorie osv. sig atter som særlige Discipliner. Til de allerede anførte 3 Hovedgrene af T. slutter sig endelig den praktiske T., der omfatter Læren om Kirkeorganisation, Kirkeret og Kirkeregimente (Kirkepolitik, Sjælepleje) og de techniske Grene: Liturgik, Homiletik eller Keryktik, Pædagogik, Katechetik og Halieutik eller Missionens Theori. En Videnskab, der staar paa Grænsen af T. og Philosophi, er den christelige Religionsphilosophi, som behandler Problemet om Forholdet mellem Gud og Verden paa en fra T. forskjellig Maade; thi medens T. har Problemets Løsning forud given i Aabenbaringen, vil R. løse det ad philosophisk Vej ved at gaa ud fra Selvbevidstheden, dog ikke fra det naturlige Menneskes, men fra det gjenfødte Menneskes Selvbevidsthed. Herved adskiller den sig fra en tidligere Tids saakaldte „naturlige T.“, der troede sig i Stand til at give en Lære om Gud og Menneskets Forhold til Gud uden at have andet Udgangspunkt end det naturlige Menneskes Selvbevidsthed og Verdensbevidsthed. Man gik ud fra de saakaldte Beviser for Guds Tilværelse; men eftersom disse i Virkeligheden ikke blot vilde godtgjøre, at Gud er til, men ogsaa hvad Gudsbegrebet indeholder, udledede man af dem en hel Lære om Gud, saaledes at det ontologiske Bevis afgav Grundlaget for en Lære om Guds Væsen og Egenskaber, det kosmologiske for en Lære om Skabelsen, det physiko-theologiske for en Lære om Forsynet (s. Physikotheologi) osv. Det var Middelalderens Scholastik, der begyndte at opføre denne Tankebygning (s. Raimundus af Sabunde), og den blev staaende, indtil Kant omstyrtede den, da han ved sin Kritik af Beviserne for Guds Tilværelse borttog dens Fundament og med nøgtern Klarhed godtgjorde, at Menneskets endelige Tanke ikke formaar at begribe Guds over Endeligheden ophøjede Væsen. **Theologisk Embedsexamen** ved Kjøbenhavns Universitet afholdtes indtil 1675 under Rectors Forsæde af de theologiske og philosophiske Professorer. 1675 blev den en egenlig Facultetsexamen, der afholdtes udelukkende af de theologiske Professorer, men dog saaledes, at Kjøbenhavns Sognepræster og residerende Capellaner vare pligtige til paa Omgang at møde som Censorer. Der gaves ikke Specialcharakterer i de enkelte Fag, men kun ēn Hovedcharakter, som bestemtes efter Votering af samtlige Examinatorer og Censorer. Indtil 1788 var Examinationen kun mundtlig, men da indførtes en skriftlig Prøve, først i 8, siden ligesom nu i 6 Fag: Det nye og gl. Testaments Fortolkning, Dogmatik, Ethik og Kirkehistorie samt 1 af 3 følgende Bifag: Isagogik, Religionsphilosophi og Hermeneutik. 1847 bestemtes det, at der skulde gives 5 Specialcharakterer, af hvilke Hovedcharakteren skulde fremgaa efter en nærmere bestemt Sammenlægningsmaade. 1871 blev der udnævnt 4 faste Censorer, som fungere for 3 Aar, men kunne

vælges paa ny, og som Følge deraf fritoges Kjøbenhavns Præster indtil videre for deres Forpligtelse til at deltage i Censuren. Til t. E. slutter sig den homiletiske og katechetiske Prøve. Den første aflægges for en theologisk Professor og en Præst i Kjøbenhavn, den anden for Sjællands Biskop, en theologisk Professor og en Præst; men Candidater, som have fast Ophold uden for Sjællands Stift, kunne faa Tilladelse til at aflægge disse Prøver for Biskoppen i vedkommende Stift, der da vælger en eller to af sit Stifts Præster til Medcensorer. At have underkastet sig t. E. og disse to praktiske Prøver er Betingelse for at kunne blive ansat som Præst i Folkekirken. Ved det norske Universitet gjaldt Reglerne fra 1788 uforandret indtil „Fundatsen" af 28 Juli 1824, hvorefter der skal være dels skriftlig, dels mundtlig Prøve i det nye og gl. Testaments Exegese, Dogmatik, Dogmehistorie, Kirkehistorie, christelig Moral og den naturlige Theologi. Til den t. E. slutter sig en præliminær Examen i Hebraisk og en praktisk Prøve, som fra 1849 er henlagt til det „praktisk-theologiske Seminarium", der bestyres af Christiania Biskop og det theologiske Facultet; Candidaterne prøves her i Homiletik, Liturgik, Katechetik, Pastoraltheologi og Pædagogik, samt i Kirkesang og Messe. De Candidater, som ønske Ansættelse i Egne, hvor Lappisk eller Finsk (Kvænsk) tales, maa tillige have bestaaet en Prøve i disse Sprog.

Theophilanthrōper, Tilhængerne af en rationalistisk-deistisk Religion fra den første franske Republiks Tid. Efter at Directoriet havde vedtaget at afskaffe Christendommen, udkom der i Sept. 1796 et lille Skrift, hvori 5 Familiefædre gav deres religiøse Trang Luft i Forslaget om at stifte et religiøst Samfund af „Gudsdyrkere og Menneskevenner". Gud, Sjælens Udødelighed og Dyden skulde være den Treenighed, til hvilken de skulde bekjende sig. Forslaget vandt Tilslutning; Directoriet begunstigede Samfundet og overdrog det 10 Kirker i Paris, hvorpaa det fandt en Del Tilslutning ogsaa rundt om i Provinsstæderne; men trods Statsmagtens Beskyttelse syngnede Samfundet snart hen og blev Gjenstand for den offentlige Menings Spot. T.s betydeligste Mand, Larévellière-Lepeaux, spurgte en Dag en af sine Venner, hvad han skulde gjøre for at ophjælpe det hensygnende Samfund, og fik da det træffende Svar: „Lad dig korsfæste og staa op paa den tredje Dag". Napoleon tog 1802 Kirkerne fra dem og gav dem tilbage til Katholikerne.

Theōphilus, efter Legenden biskoppelig Vicarius i Adana i Kilikien, blev afsat fra sit Embede, men fik det igjen ved at forskrive sig til Djævelen. Senere angrede han sin Forbrydelse, blev benaadet ved Jomfru Marias Mellemkomst og døde 3 Dage efter. Dette Sagn, der kan betragtes som en Forløber for Faustsagnet, blev i Middelalderen ofte digterisk behandlet.

Theōphilus, en fornem Christen, til hvis Brug Lucas skrev sit Evangelium og Apostlenes Gjerninger, „for at han kunde indse Visheden af det, hvorom han var bleven mundtlig underviist" (Luc. I, 4).

Theōphilus Presbȳter, Munk og Kunstforfatter, har skrevet et lille Værk paa Latin, »Schedula diversarum artium«, om den techniske Fremgangsmaade ved Maleri, Glasmaleri, Mosaik, Støbning m. m. Haandskrifter findes i Bibliothekerne i Leipzig, Wolfenbüttel, Paris og London. Lessing besørgede en Udgave i forrige Aarh., Ilg en ny og bedre, ledsaget af Oversættelse, 1874.

Theophrāst, græsk Philosoph, den betydeligste af Aristoteles's Disciple, levede omtr. 373—284 f. Chr. og er født i Eresos paa Lesbos. Da Aristoteles Aaret før sin Død maatte flygte fra Athen, overdrog han Ledelsen af Skolen til T., som forestod den i mere end 30 Aar og bragte den i høj Anseelse. Han besad en umættelig Tørst efter Viden og forbandt med Skarpsindighed og stor Lærdom Ynde i Fremstillingen. Af hans mangfoldige Skrifter have vi kun Brudstykker. T. fører ikke den aristotel. Philosophi videre, men han corrigerer og udvider det givne Grundlag navnlig ved omfattende naturvidenskabelige Iagttagelser; T. lægger Eftertryk paa Erfaringen og Inductionen. Logiken har han beriget med de hypothetiske og disjunctive Slutninger. Af hans Metaphysik kjendes kun hans „Aporier", hvori han fremhæver Vanskeligheder og Modsigelser hos Aristoteles, dog uden at løse dem. Her som overalt bliver han staaende paa det aristoteliske Grundlag. Sin væsentlige Betydning har han i Physiken, særlig i Botaniken. Hans „Planternes Historie" og „Om Planternes Aarsager" ere klassiske Værker i Botaniken, som ikke have deres Lige hverken i Oldtid eller Middelalder. Han har heri samlet, hvad man paa hans Tid vidste om et stort Antal Planters Skikkelse, Dele, Udvikling, Bygning og geographiske Udbredelse. Planterne ere levende Væsener. Plantelivets Sæde er den naturlige Varme og Fugtighed, der ogsaa tjener som Skjelnemærke mellem Planterne indbyrdes. I Anthropologien overfører han, til Forskjel fra Aristoteles, Bevægelsen paa Sjælen. I Læren om Sansningen forsvarer han mod Demokrit Sanseförnemmelsernes Sandhed og Tilsvarenhed til Tingenes Egenskaber. Sanseförnemmelserne bestod i en saadan Forandring i Sanseredskaberne, hvorved disse bleve Tingene lige, ikke efter Stof, men efter Form. Paavirkningen, som udgaar fra Objectet, er i øvrigt altid betinget af et Medium. I Ethiken er T. vel i Hovedsagen enig med Aristoteles om Dydens og Lyksalighedens Betydning, men T. lærer dog, at Dyden alene ikke er tilstrækkelig til Lyksalighed, hvorved han kommer til at lægge stærkere Eftertryk end Aristoteles paa de ydre Goder. Dette staar i Sammenhæng med hans egen afgjorte Tilbøjelighed til en fri og uforstyrret Hengivelse til Videnskaben, hvilket forudsætter en uafhængig Stilling og heldige ydre Forhold; det samme Motiv ledede T. til at fraraade Philosopherne at gifte sig. Skriftet „Charakterer" (ἠθικοὶ χαρακτῆρες), en Række korte Skildringer af moralske Fejl, er ikke af T. selv, men er sandsynligvis udbraget af ēt eller flere af hans ethiske Skrifter.

Theopneusti, s. Inspiration.

Theopŏmpos, græsk Historieskriver fra Chios

i 4de Aarh. f. Chr., samtidig med Philip af Makedonien; han forfattede »Hellenica«, der sluttede sig som Fortsættelse til Thukydides's Værk, og »Philippica«, en Universalhistorie af Samtiden. Af hans Skrifter ere kun Fragmenter tilbage. — En Lystspildigter T. levede paa Aristophanes's Tid i Athen; kun saa Brudstykker af hans Komedier ere bevarede.

Theorbe (it. archiliuto ell. tiorba), en Basluth med meget lang Hals og to Skruekasser, af hvilke den ene var anbragt paa Midten af Halsen, den anden ved den øverste Ende af Halsen. Den havde sædvanlig 14—16 Strænge, hvoraf 6—8 laa over Gribebrættet, medens de øvrige, der vare meget lange og kun tonede i deres fulde Længde, vare fritliggende. Den fremkom i det 16de Aarh. og brugtes til hen imod Slutningen af forrige Aarh. baade i Theatret og i Kirken. Man havde forskjellige større og mindre Arter.

Theorēm, s. Læresætning. **Theori**, forstandig Beskuelse; Erkjendelse af en Videnskabs Grundsætninger; videnskabelig Fremstilling af en Lære; undertiden Læren selv: T. og Praxis, Lære og Anvendelse. **Theorētiker**, den, der kjender Tankeindholdet af en Videnskab, men mindre tager Hensyn til de praktiske Anvendelser. **Theorētisk**, videnskabelig.

Theosōph betyder efter Derivationen „en, som er vis paa de guddommelige Ting"; efter Sprogbrugen bruges det om Mystikere og Sværmere, som mene at have en højere Erkjendelse om Gud end den, der bliver almindelige Mennesker til Del, hvad enten de mene at være komne til denne Erkjendelse ad den mystiske Speculations eller Contemplations Vej eller ved umiddelbar Aabenbaring.

Théot, Katharine [ō], f. 1716, d. 1794, en fransk Kvinde, som foregav at have Syner og mente at være en ny Guds Moder, blev 1779—82 holdt i Forvaring som sindssyg, men fremtraadte paa ny under Rædselsperioden. Hun stiftede „Guds Moders Sekt", bebudede en ny Messias's snare Komme og valgte Robespierre, hvem hun kaldte sin „elskelige Søn", til den ene af sine Propheter. Robespierres Forfængelighed bragte ham til at stille sig venlig over for denne sælsomme og latterlige Sekt; men da Sikkerhedsudvalget i Juni 1794 lod Sektens Medlemmer fængsle og Robespierre forgjæves havde søgt at formaa Velfærdsudvalget til at standse Sagen, indtraadte et Brud mellem ham og de tvende Raad. Dette medvirkede væsentlig til hans Fald; T. undgik derved Henrettelsen, men døde 1 Sept. næstefter.

Theotŏkos (gr., d. e. Guds Moder), en af den græske Kirke med særlig Forkjærlighed brugt Betegnelse for Jomfru Maria. Det tilsvarende russiske Navn er Bogoroditza.

Thephillin, s. Bederem.

Thēra, s. Santorin.

Therămenes, athen. Statsmand og Feltherre paa den peloponnesiske Krigs Tid, var tillige med Taleren Antiphon Hovedleder for det oligarchiske Parti i Athen, der 411 omstyrtede Forfatningen. Senere var han en af Underanførerne i Slaget ved de arginusiske Øer, og 404 afsluttede han Freden med Sparta. Han blev derpaa en af de 30 Mænd (de saakaldte Tyranner), der ved Spartas Indskydelse bleve stillede i Spidsen for den athen. Stat. Da han kom i Opposition til det terroristiske Parti i denne Regering, hvis Fører Kritias var, blev han dømt til Døden og maatte tømme Giftbægeret 403 f. Chr.

Therapeūter, d. e. Tjenere (nemlig Guds), en med Essenerne beslægtet, asketisk Sekt iblandt Jøderne i Ægypten, hvilken man har ment at finde skildret i et af Philons Skrifter; nyere kritiske Undersøgelser have dog godtgjort, at det formentlige Skrift af Philon er skrevet af en Christen i 3dje eller 4de Aarh. og er et Tendensskrift, der skal tjene til Munkelivets Forherligelse. T. maa derfor henvises fra Historiens til Phantasiens Verden.

Theraphim, et Ord af uvis Oprindelse, forekommer første Gang i Genesis, Cap. XXXI, 19, hvor Rachel siges at have stjaalet Labans T., d. e. en Art Afgudsbilleder, der som en Levning af de semitiske Folks hedenske Cultus, bestandig, trods Propheternes ivrigste Modstand, holdt sig baade i det nordlige og sydlige Rige (smlgn. Hos. III, 4; Zach. X, 2; Ez. XXI, 26) og betragtedes som Penater eller Husguder.

Therapi, Therapeutik, egtl. Læren om Helbredelsen af Sygdommene, navnlig de indvortes, bruges ogsaa i videre Forstand ensbetydende med indvendig Pathologi eller Medicin om den hele Lære om de indvortes Sygdomme. Den specielle T. giver Regler for hver enkelt Sygdoms Behandling, medens den almindelige T. giver et samlet Overblik over de forskjellige Curmethoder og deres Omraade.

Theremin, Ludw. Friedr. Franz, berømt protestantisk Prædikant, f. 1780, blev 1810 Præst ved den franske Menighed i Berlin, 1814 Hofpræst, 1824 Overconsistorialraad og 1839 tillige Professor ved Universitetet i Berlin. D. 1846. Foruden ved forskjellige Prædikensamlinger og homiletiske Skrifter er han navnlig bleven bekjendt ved sine „Abendstunden" (6 Opl., 1869), en Opbyggelsesbog, som ved sin Formfuldendthed har vundet stor Udbredelse.

Therese af Jesu, romersk Helgeninde, f. 1515 i Avila i Gammel-Castilien, traadte i sit 20de Aar ind i Barfod-Carmeliterindernes Orden, i hvilken hun gjenindførte den oprindelige Strænghed; d. i Klosteret Alba de Liste i Gammel-Castilien 3 Oct. 1582, blev 1621 kanoniseret af Pave Gregor XV. T. har indlagt sig stor Berømmelse som Digterinde ved sit overordentlige Herredømme over Sproget. Hendes Værker ere oversatte paa mange europæiske Sprog.

Theresienstadt, 1) Fæstning i det østerrigske Kongerige Böhmen, ved Floden Egers Udløb i Elben, $6\frac{1}{2}$ M. n. n. v. for Prag. 7,000 I. Anlagt af Kejserinde Marie Theresia 1780. 2) s. Maria-Theresiopel.

Thērĭak, en berømt Modgift, opfunden af Andromachos (s. d. A.). Det benyttedes ogsaa som Lægemiddel og var sammensat af over 60 Bestanddele; lige til vor Tid har det holdt sig i Apothekerne, men dog med en Sammensætning, der er mindre compliceret og ikke indeholder saa stærkt virkende Substanser som tidligere.

Therkildsen, Hans Michael, dansk Maler, f. 3 Nov. 1850 i Lystrup ved Horsens, gjennem-

til Kunstakademiet i Kjøbenhavn og fik 1874 Afgangsbevis som Maler. Han har udstillet siden 1875, som oftest Landskaber med Hornkvæg eller Heste, som han charakteriserer med stor Dygtighed, ligesom han gjærne maler især Heste i livlig Bevægelse. Et stort Billede, „Køerne vandes", fik tilkjendt den Thorvaldsenske Udstillingsmedaille 1887.

Thermer (af gr. *θερμός*, varm) kaldte de gamle Romere de offentlige Badeanstalter. Bade bleve betragtede som en af Livets første Fornødenheder, og selv mindre Byer havde deres T. De mange Levninger, der ere fundne af disse Bygninger, tyde i det væsentlige paa samme Indretning. Foruden et Afklædningsværelse, Apodyterium, fandtes der et Rum for kolde Bade, Frigidarium, med Bassin og et for varme Bade, Tepidarium og Caldarium, hvortil ofte kom et Dampbad, Laconicum. Localerne for de varme Bade opvarmedes ved, at Varmen ledede ind under Gulvet og bag ved Væggene, hvor der fandtes Hulheder. Med Badningen forbandt man Afskrabninger ved Hjælp af Skrabejærn, strigiles, og Indsalvning, hvortil der ofte var et særligt Locale, unctorium. I den senere Tid forbandt man med de egentlige Badelocaler Søjlegange, Sale eller Pladser til Boldspil og andre Legemsøvelser eller til Foredrag, idet T. ligesom Gymnasierne i Grækenland bleve en Samlingsplads for Folk, der vilde nyde deres Fritid. I Pompeji findes velbevarede Levninger af T., og i Rom sætte Ruinerne af T. Nutiden i Forbavselse. Pantheon, der nu er en Kirke, har udgjort en ringe Del af Agrippas Bade, og af Titus's, Caracallas og Diocletians T. findes der kolossale Levninger. En Del af de sidste ere benyttede til Kirken St. Maria degli Angeli. S. ogsaa Bad.

Thérmia, s. Kythnos.

Thermidōr (d. e. Varmegiveren) kaldtes under den franske Revolution den 11te Maaned i den republikanske Kalender; den omfattede Tiden 19 Juli—17 Aug. Særlig bekjendt er 9 T. Aar II (27 Juli 1794) som den Dag, da Robespierre blev styrtet. **Thermidoristen** kaldtes det Parti i Nationalconventet, som fremkaldte Robespierres Fald og derefter lod Terrorismen afløse af et mere maadeholdent Regeringssystem, men dog hyldede afgjort republikanske Grundsætninger; de maatte derfor kæmpe baade mod Terroristerne og Royalisterne. Hovedmændene vare Tallien, Legendre, Merlin de Thionville og Barras.

Thermobarométer, et Thermometer, der er indrettet saaledes, at man meget nøjagtig kan bestemme Vandets Kogepunkt og ved Hjælp deraf Lufttrykket, som jo ved Kogepunktet holder Ligevægt mod Dampenes Tryk, der findes ved Hjælp af Tabeller, beregnede efter Forsøg. Kaldes ogsaa Hypsometer.

Thermochemi, Læren om de Varmephænomener (Varmetoninger), der finde Sted ved de chemiske Processer; T. er væsentlig udviklet af J. Thomsen og M. Berthelot. Naar 2 Molecyler omsætte sig chemisk til andre Molecyler, er denne Omsætning (den chemiske Proces) sædvanlig ledsaget af en Varmetoning, som i Regelen er positiv (en Varmeudvikling), og denne Varmetoning er et Maal for Forskjellen mellem den i de oprindelige og de nydannede Molecyler indeholdte Energi. Vil man altsaa udføre den modsatte Proces og gjendanne de oprindelige Molecyler, maa man tilføre Omsætningsprodukterne netop den samme Mængde Energi (i Form af Varme, Elektricitet ell. lign.), som udvikledes ved den første Proces (Lavoisiers og Laplaces Lov). Fremdeles følger heraf, at den Varmetoning, som finder Sted, naar et givet System af Molecyler omsætter sig til et andet, kun er afhængig af Begyndelses- og Slutningstilstanden og altsaa er ganske den samme, paa hvad Maade Omsætningen sker, og hvilke Mellemled, der dannes (Hess's Lov). Herved bliver det muligt at bestemme Varmetoninger, som vanskelig eller slet ikke lade sig bestemme directe. Saaledes vil Varmeudviklingen blive den samme, enten man først forbrænder fast Kulstof til Kulilte og dette igjen til Kulsyre, eller man directe forbrænder fast Kulstof til Kulsyre. Forskjellen mellem den Varmeudvikling, der sker ved at forbrænde fast Kulstof til Kulsyre og Kulilte til Kulsyre, vil derfor give Kuliltens Dannelsesvarme. Processer, der foregaa under Varmeudvikling, kaldes exothermiske, Processer, der ske under Varmeabsorption, endothermiske. Ved de første ville Omsætningsprodukterne indeholde mindre Energi end de oprindelige Stoffer og derfor være mere bestandige end disse, ved de sidste vil det omvendte være Tilfældet. Endothermiske Forbindelser sønderdeles under Varmeudvikling og ere endog ikke sjælden explosive. De ville derfor ikke kunne dannes af deres Bestanddele, med mindre der tilføres Energi udefra. Derfor opstaa de hyppigst ved Processer, hvor der samtidig dannes en saa stærkt exothermisk Forbindelse, at dennes Dannelsesvarme kan levere den nødvendige Energi. Da Atomgrupperingen ved en exothermisk Omsætning opnaar en større Stabilitet, ville de Processer, der virkelig finde Sted, i Regelen være exothermiske, og i Overensstemmelse hermed viser det sig, at en stor Mængde Reactioner gaar for sig i den Retning, hvori der udvikles mest Varme. Men vilde man omvendt slutte, at enhver Reaction, som er ledsaget af Varmeudvikling, virkelig finder Sted, eller at endothermiske Reactioner overhovedet ikke forekomme, vilde man fejle meget. Tidligere betragtede man Varmeudviklingen ved den chemiske Forbindelses Dannelse af dens Bestanddele som et Maal for Affiniteten mellem disse, men denne Opfattelsesmaade har ganske maattet opgives.

Thermoelektricitēt er elektriske Strømme, som hidrøre fra Temperaturforandringer. Naar der i en sluttet metallisk Ledning findes to forskjellige Metaller, som berøre hinanden, og man da opvarmer dette Berøringssted, saa opstaar der en elektrisk Strøm i Ledningen, som gaar fra det ene af disse Metaller igjennem Berøringsstedet til det andet; havde man afkølet Stedet, vilde Strømmen være gaaet den modsatte Vej. Opvarmningen eller Afkølingen fremkalder altsaa en elektromotorisk Kraft, hvis Størrelse beror dels paa de to Metallers Beskaffenhed, dels paa Temperatur-

forandringens Størrelse. Hvad det første angaar, saa har det vist sig, at man kan opstille Metallerne i en thermoelektrisk Spændingsrække (Vismut, Nysølv, Kviksølv, Platin, Guld, Kobber, Tin, Bly, Zink, Sølv, Jærn, Antimon); naar to af disse Led i Rækken berøre hinanden og Berøringsstedet opvarmes, vil den thermoelektriske Strøm altid gaa fra det Led, der staar først i Rækken, igjennem Berøringsstedet til det Led, der staar sidst i Rækken; jo længere de to Led staa fra hinanden i Rækken, desto større bliver den ved en vis Temperaturforandring fremkaldte elektromotoriske Kraft og dermed — alt andet lige — den fremkaldte Strøms Styrke. Bestaar Ledningen kun af to Ledningsstykker, som altsaa have to Berøringssteder (et thermoelektrisk Element), saa maa disse have en forskjellig Temperatur for at en thermoelektrisk Strøm skal kunne opstaa. Dersom de to Metaller ere adskilte ved flere andre Metaller, som holdes ved samme Temperatur, saa er den thermoelektriske Virkning den samme, som om de to Metaller berørte hinanden directe. **Thermoelektrisk Søjle** eller **Thermosøjle** kaldes en Samling af thermoelektriske Elementer, der ere forbundne saaledes, at man kan fremkalde en større Virkning. En saadan kan bygges op af Vismut- og Antimonstænger, der sammenloddes skiftevis, saaledes at hvert andet Lodningssted findes paa den ene Side af Søjlen, hvert andet paa Søjlens anden Side; det hele System af Stænger formes gjærne saaledes, at det udgjør en Tærning, og Enderne af de to yderste Stænger forbindes ved en Ledningstraad. Opvarmes nu den ene Side af Søjlen, hvorved hvert andet Lodningssted bliver opvarmet, opstaar der en elektrisk Strøm i Ledningen; den fremkaldte elektromotoriske Kraft vokser med Elementernes Antal. En Mængde Søjler ere construerede af forskjellige Metaller og navnlig Metallegeringer og i forskjellige Former.

Thermogrāph, enten et Thermometer, der angiver den højeste og laveste Varmegrad, som er indtruffen, siden man sidst iagttog det, eller et mere indviklet Apparat, der angiver Varmegraden med visse Mellemrum, f. Ex. hver Time. Rungs T. hører til den sidste Art; paa et Stativ er ophængt en Række af f. Ex. 12 Vendethermometre (s. d. A.) i indbyrdes lige store Afstande; alle have de fra Begyndelsen af Beholderen nedad, men holdes i denne Stilling ved en Fjeder, idet de ellers have en Bestræbelse efter at vende rundt. Et Urværk fører en Slæde jævnt fremefter paa Stativet, og denne bevirker, at et Thermometer vendes hvert helt Klokkeslæt. Naar da tolv Timer ere forløbne, aflæses alle Thermometre paa ēn Gang, og de drejes derpaa rundt igjen, saa at Apparatet nu atter er færdigt til Forsøg.

Thermomēter, Varmemaaler, et Instrument til at maale Varmegraden, grunder sig paa Legemernes Udvidelse ved Varmen. Det almindelige T. bestaar af et snævert, lukket, lufttomt Glasrør, for neden udbnet til en Beholder, hvori der er saa meget af en Vædske, at denne naar op i Røret. Forøges Varmegraden, vil Vædsken udvide sig og stige, formindskes den, trække sig sammen og falde i Røret. Som Vædske bruger man oftest Vinaand eller Kviksølv, men det sidste maa foretrækkes, undtagen til meget lave Varmegrader, da det saa vilde stivne (ved ÷ 39°). Kviksølv-T. kan højst anvendes til 357° C., Vinaands-T. til 78°, da Dampene fra Vædsken ved disse Temperaturer udøve samme Tryk som den ydre Luft, og en Forøgelse af Temperaturen ud over disse vil da let bringe T. til at springe. For at kunne angive bestemte Varmegrader afsættes paa T. to faste Punkter, det ene, Frysepunktet eller Tøpunktet, paa det Sted, hvor Kviksølvets Overflade bliver staaende, naar man nedsætter T. i smeltende Is, det andet, Kogepunktet, paa det Sted, hvor det bliver staaende, naar T. nedsættes i Dampe af Vand, der koger under normalt Lufttryk (76 Cm.). Afstanden imellem disse to Punkter deles derpaa i et vilkaarligt Antal lige store Dele, Grader, som ogsaa afsættes op over Kogepunktet og ned under Tøpunktet. Af saadanne Inddelinger ere dog tre fortrinsvis hyppig blevne anvendte. Den hos os og i Tyskland almindelige Inddeling, Réaumurs, sætter 0° ved Tøpunktet og 80° ved Kogepunktet; i Sverige og Frankrig anvendes den af Celsius foreslaaede og under den franske Revolution under Navn af den hundredgradige (Centigrade) indførte, som har 0° ved Tøpunktet og 100° ved Kogepunktet; endelig i England og Amerika anvendes Fahrenheits Inddeling, paa hvilken Tøpunktet er betegnet med 32, Kogepunktet med 212, saa at Fahrenheits Nulpunkt ligger 32 Grader under Frysepunktet. Til forskjellige Tider har man foreslaaet Brugen af Metalthermometre, men disse ere alle meget kostbare og ikke saa nøjagtige som et nogenlunde godt Kviksølvthermometer. De grunde sig oftest paa Forskjellen imellem forskjellige Metallers Udvidelse. Til nøjagtige videnskabelige Undersøgelser benyttes Luftthermometret, det eneste aldeles nøjagtige Instrument til at maale Varmegraden (s. Temperatur); men Resultatet kan kun opnaas ved temmelig vidtløftige Beregninger. S. Differentialthermometer, Thermomultiplicator, Vendethermometer. Maximums- og Minimums-T. tjene til at angive den henholdsvis højeste og laveste Temperatur, der har været i et Rum i en vis Periode. I Regelen indrettes de saa, at Vædsken i T. fører en Naal med sig i Røret, naar den udvider sig (Kviksølv) eller trækker sig sammen (Vinaand); disse Naale blive liggende, naar Temperaturen atter henholdsvis synker og stiger. Vil man begynde Forsøget forfra, fører man Naalene først hen til Berøring med Vædskeoverfladerne.

Thermomultiplicātor er et fintmærkende Thermometer, som navnlig anvendes ved Forsøg over Straalevarmen. Det bestaar af en Thermosøjle, i hvis ydre Ledning der er indskudt en Multiplicator; opvarmes nemlig Søjlens ene Side, opstaar der en elektrisk Strøm i Ledningen, som fremkalder et Udslag af Multiplicatorens Naal; ved Forsøg forud maa man have bestemt Afhængigheden imellem Opvarmningen og Naalens Udslag; indtil 25 à 30°s Udslag findes de at staa i ligefremt Forhold til hinanden, men derefter vokser Udslaget i ringere Grad end Opvarmningen.

Thermophön. Lægger man en opvarmet Ildrage med rundt Skaft med Skaftet paa Bordet og med den opvarmede Ende paa en Blyklods med en nogenlunde skarp Kant, vil der som oftest høres en Tone, som er temmelig stærk; vedligeholder man Ildragens Varme f. Ex. ved en Lampe, bliver Tonen ved. Det er en saadan Sammenstilling, som er opfunden af Trevelyan, der kaldes T. Grunden til Tonen er den, at Kanten af Ildragen som oftest vil hvile paa to Punkter af Blyklodsens Rand; giver man den et lille Stød, saa at den kan komme til at hvile paa det ene, afkøles det andet og synker, medens Støttepunktet opvarmes og løftes. Ragen falder nu over paa det andet Punkt, som saa opvarmes og løftes, medens det første afkøles og synker, og det er disse Svingninger, som naturligvis blive ved, saa længe Ragen er varmere end Blyet, der frembringe Tonen.

Thermöpylæ, det berømte Pas i Øtabjærgene i Thessalien, der dannede Hovedindgangen til Hellas; her var det, at den spartanske Konge Leonidas fandt Heltedøden i Kampen mod Persernes uhyre Overmagt 480 f. Chr.

Thermoskōp, d. s. s. Differentialthermometer.

Thermæ, By paa Sicilien, nu Termini, var i Oldtiden berømt for sine varme Bade. S. ogsaa Thessalonike.

Théroigne de Méricourt, Anna Josephe Terwagne, kaldet [roānj də merikūhr], en af den franske Revolutions kvindelige Deltagere, f. 1762 i Luxemburg, havde ført et letfærdigt Liv i Paris, da hun 5 Oct. 1789, klædt som Amazone, deltog i Kvindetoget til Versailles. 3 Jan. 1791 drog hun til Belgien, blev fængslet og først efter et Aars Forløb igjen løsladt. Hun optraadte senere jævnlig i Paris i Spidsen for en Samling vilde Kvinder, holdt Taler i Klubberne og tog vigtig Del i Angrebet paa Tuilerierne 10 Aug. 1792. Men da hun 1793 vovede at forhaane Robespierre, blev hun pisket af Pøbelen i Tuilerihaven og var derefter afsindig; hun levede i et Galehus indtil sin Død 1817.

Thēron, Tyran i Agrigent, var en ypperlig Regent, der med Gelon sejrede over Carthaginienserne ved Himera 480 f. Chr. Som Sejerherre ved de olympiske Lege er han bleven besungen af Pindar og æredes efter sin Død (472) af Agrigentinerne som Heros.

Thersándros, Søn af Polynikes, en af Epigonerne, blev i den trojanske Krig dræbt af Telephos.

Thersites, en af Achæerne for Troja; Homer skildrer ham som den grimmeste Mand, skjævbenet, pukkelrygget, med tynde Haar paa det spidse Hoved. Da han i Folkeforsamlingen hæver sin knæbrende Stemme til Skjældsord mod Agamemnon, slaar Odysseus ham med sin Stav, saa at der viser sig en blaa og blodig Stribe paa hans Ryg, og Folket ler ad ham. Han skal være bleven dræbt af Achilleus, fordi han haanede den faldne Amazone-Dronning Penthesilea.

Thēseus, Athenienserne vigtigste Nationalheros. Hans Fader var den attiske Konge Ægeus, der i Trøzen avlede ham med Kong Pitheus's Datter Æthra. Da T. var bleven voxen, tog han det Sværd og de Sandaler, som Ægeus havde gjemt under en Klippeblok for at de skulde tjene hans Søn til Kjendetegn. Med disse begav han sig paa Vej til Athen, og paa sin Vandring ihjelslog han Røverne Skiron, Sinis og Prokrustes. Da han var kommen til Athen, var han nær bleven forgivet paa Anstiftelse af sin Stifmoder Medea; men Ægeus opdagede, at det var hans Søn, af de Kjendetegn, han medbragte, og Medea maatte flygte. T. gjorde sig fortjent af Athen ved at dræbe den marathoniske Tyr, og da paa den Tid de 7 Ynglinge og de 7 Piger skulde sendes til Kreta, som Minos havde paalagt Athenienserne at sende til Føde for Minotauros, fordi de havde dræbt hans Søn Androgeos, drog T. frivillig med og befriede sine Landsmænd for denne skjændige Tribut (s. Minotauros og Ariadne). Ægeus havde paalagt ham, dersom han vendte sejerrig hjem, at ombytte de sorte Sejl, han havde brugt paa Rejsen til Kreta, med hvide, men da han glemte at gjøre det, styrtede Ægeus sig, saa snart han saa Skibet, i Havet, der efter ham fik Navnet det ægæiske. T. blev nu Konge i Attika og bragte Landets Indbyggere til at flytte sammen til Athen; til Minde om denne Begivenhed stiftede han Panathenæerfesten. Han deltog i Amazonekampen med Herakles (s. Hippolyte og Phædra) i Argonautertoget og den kalydoniske Jagt og hjalp sin Ven Pirithoos mod Kentaurerne, men da han ogsaa drog med ham til Underverdenen for at bortføre Persephone, lod Hades dem begge voxe fast til Klipperne. T. blev dog befriet af Herakles; men Menestheus havde imidlertid bemægtiget sig Magten i Athen, og T. drog til Skyros, hvor han døde. Hans Ben bleve af Kimon bragte til Athen.

Thesiger [dhēsidscher], s. Chelmsford.

Thēsis er i et mathematisk Bevis Betegnelsen for det, der skal bevises (jvfr. Hypothese). Ogsaa en i en Disputats opstillet Sætning, som agtes hævdet imod Angreb. S. ogsaa Arsis.

Thesmophōrier kaldtes en ældgammel græsk Fest, der fejredes af Kvinderne til Ære for Demeter Thesmophoros, d. e. den lovgivende D.; saaledes kaldtes denne Gudinde, fordi hun ved at indføre Agerdyrkningen havde grundlagt det borgerlige Samfund; smlgn. Demeter.

Thesmothēter, s. Archont.

Thēspis, der af Oldtiden nævnes som Skaber af Tragedien, idet han til Foredraget af de dithyrambiske Chor ved Dionysierne skal have føjet Fortælling og mimisk Fremstilling af Dionysosmytherne ved en Skuespiller, var f. i en Flække i Attika og levede paa Solons og Pisistratos's Tid, omtr. 540 f. Chr. Det er et ugrundet Sagn, som Horats omtaler, at han skal have kjørt omkring med sit Theater fra Sted til Sted; dog anvendes Udtrykket Thespiskærre almindelig om saadanne Theatre.

Thēspiæ, Stad i Bøotien ved Helikon, bekjendt som Sæde for Musernes Dyrkelse. Den udgjorde med sit Distrikt en Del af det bøotiske Forbund.

Thesprōtia hed en af de 3 Hoveddele af Landskabet Epiros med den ogsaa i Mythologien navnkundige Flod Acheron. Først senere

reiste sig her den vigtige Handelsstad Buthrotum, en romersk Koloni, det nuværende Butrinto.

Thessalien, Landskab i det gamle Nordgrækenland, grænsede mod Ø. til Ægæerhavet, var mod S. ved Øta skilt fra Bøotien, mod V. ved Pindos fra Epiros og mod N. ved Olympos fra Makedonien. Til de nævnte Bjærge komme endnu Ossa og Pelion; Hovedfloden er Peneus. Dalen Tempe var allerede i Oldtiden berømt for sin Naturskjønhed. Sagnet gjør T. til Sædet for den gamle græske Magi, hvorfor en Hex fortrinsvis kaldes en Thessalerinde. Thessalerne vare bekjendte som udmærkede Ryttere og Dyretæmmere. De største Stæder, blandt hvilke Pharsalos, Larissa, Herakléa, Krannon, Pheræ o. a., vare i lang Tid aristokratiske Republiker. Den første Plan til et samlet thessalisk Herredømme lagde Jason fra Pheræ, med hvem Thebanerne under Pelopidas kæmpede, men han blev myrdet ligesom hans Efterfølger Alexander. Efter at Philip af Makedonien havde underkastet sig T., delte Landet Skæbne med det makedoniske Rige, indtil det sydlige T. 1881 forenedes med Grækenland. Resten hører nu til tyrkisk Janina.

Thessalonike blev den tidligere som græsk Koloni under Navnet Thermæ bekjendte Stad i Makedonien, ved den efter samme opkaldte Bugt af Ægæerhavet, kaldet efter Kassandros's Hustru og Alexander d. stores Søster, T. Under Romerne var den Hovedstad i Makedonien, siden i hele Grækenland og Illyrien. Paulus stiftede her en af de første christne Menigheder. Staden kom 1430 under Tyrkerne og hedder nu Saloniki (s. d. A.).

Thestrup, Hans Nicolai, f. 1 Oct. 1794 i Bejls ved Næstved, blev Officer 1810, deltog i Felttoget i Holsten 1813, var 1815—18 med sit Regiment, 2det jyske, i Frankrig og var ved Krigens Udbrud 1848 endnu kun Major. Under Felttoget 1848 førte han en Bataillon, men 1849 og 50 en Brigade, der den første Slagdag ved Isted, 24 Juli, udgjorde Avantgarden, men 25 Juli var Reserve, men desuagtet tidlig kom til Anvendelse, da det gjaldt at retablere Uheldet ved Stolk, hvad der hurtig lykkedes. Efter Krigen commanderede T. først som Oberst, fra 1852 som General en Brigade, blev 1857 Generalinspecteur for Infanteriet og indtraadte 2 Dec. 1859 som Krigsminister i det Rotwittske Ministerium, ved hvis Opløsning han i Febr. 1860 gik over i Ministeriet Hall, i hvilket han dog 18 Aug. 1863 veg Pladsen for Oberst Lundbye. Senere levede T. som Privatmand indtil sin Død 12 Maj 1879.

Thetis, en af Nereiderne, Datter af Nereus og Doris, blev mod sin Vilje af Guderne formælet med en Dødelig, Peleus, da det var spaaet, at hun skulde føde en Søn, der skulde blive mægtigere end sin Fader; ved ham blev hun Moder til Achilleus. Senere flygtede hun til sine Søstre i Havet. Forskjellig fra hende er Tethys.

Theurgi, Guddomsvirkning, den foregivne Indsigt i Guddomslivets Hemmeligheder, som i nogle af Oldtidens hedenske Religioner og religionsphilosophiske Skoler nogle enkelte Individer gjorde Krav paa at besidde, og i Kraft af hvilken de foregav at kunne udføre overnaturlige Ting ved mægtige Aanders Bistand. Saadanne Theurger optraadte navnlig hos Perserne (Mager), Ægypterne og senere blandt Ny-Platonikerne.

Theuriet, André [tøriē], fransk Forfatter, f. 1833, studerede Jura i Paris og blev 1857 ansat i Finansministeriet. Hans mest bekjendte Digtninger ere »Le chemin des bois« (1867), »Les paysans de l'Argonne 1792« (1871), »Le bleu et le noir« (1873), »Les nids« (1879). Han er Forfatter til Romanerne »Mlle. Guignon« (1874), »Le mariage de Gérard« (1875), »La fortune d'Angèle« (1876), »Raymonde« (1877), »Le fils Maugars« (1879), »Sous bois« (1884), »La maison des Deux-Barbeaux« (1886). Han er en øvet Versificator og en flydende Forteller.

Thian-schan ell. **Tien-schan**, d. e. „Himmelbjærgene", en Række parallele Kjæder i det store østasiatiske Højland. T. strækker sig fra Ørkenen Gobi (104° ø. L.) i en Længde af 350 M. og med en Bredde af 50 M. mod V. S. V. til Turans Sletter og staar her i Forbindelse med Højlandet Pamir. Blandt de nordvestlige Længdedale er navnlig Iliflodens af Vigtighed. Bjærgpasserne have gjennemsnitlig en betydelig Højde, og mange Tinder naa Snegrænsen; de højeste Toppe ligge i Midten af Hovedkjæden, hvor Chan-tengri, d. e. „Aandernes Konge", er 23,300 F.; lidt østligere fører Mussartpasset, 12,400 F., fra Ilidalen til Østturkestan. I Bjærgene n. v. for Tarimfloden findes udslukte Vulkaner; derimod ere de formentlige Vulkaner i den østlige Del kun brændende Kullejer. **Thian-schan-nan-lu**, d. e. „Landet s. for Thian-schan", er det chinesiske Navn for Turfan eller Øst-Turkestan (s. d. A.). **Thian-schan-pe-lu**, d. e. „Landet n. for Thian-schan", s. Dsungariet.

Thibaudeau, Antoine Claire [bodō], fransk Revolutionsmand, f. 1765 i Poitiers, blev Sagfører i sin Fødeby og valgtes 1792 til Conventet, hvor han stemte for Kongens Henrettelse og siden øvede stor Indflydelse, især efter Robespierres Fald. Han var meget ivrig for en ny Forfatning, samt for Ændring af de strenge Love mod de mistænkte og om et Maximum for Levnedsmidlers Pris, bekæmpede det yderlige Bjærgparti, som vilde gjenopfriske Terrorismen, men modsatte sig lige saa kraftig Gjenoprettelsen af „det kongelige Anarchi". T. valgtes 1795 i 32 Departementer til de 500s Raad og spillede en vigtig Rolle som „en Jernskranke" imod ethvert oprørsk Forsøg; han var i Sept. 1797 lige ved at blive deporteret som maadeholden og blev ikke gjenvalgt 1798. Efter 18 Brumaire blev han Statsraad og havde vigtig Del i Affattelsen af Code civil; men da han var en Modstander af Concordatet og af det livsvarige Consulat, blev han 1803 sendt bort som Præfect til Marseille. 1808 blev han Greve, 1815 i de 100 Dage Pair og talte heftig imod Bourbonerne. Efter den anden Restauration forvistes T. som Kongemorder og levede som Kjøbmand i Prag og Brüssel, indtil han efter Julirevolutionen kunde vende tilbage til Frankrig. Han tog dog ikke Del i det politiske Liv, før han 1852 blev udnævnt til Senator. Mærkelige for Revolutionens

Historie ere følgende Værker af ham: »Mémoires sur la Convention et le Directoire« (2 Bd., 1824); »Mémoires sur le Consulat et l'Empire« (10 Bd., 1835—38); »Histoire générale de Napoléon« (5 Bd., 1827—28) og »Hist. des Etats généraux« (2 Bd., 1843). D. 1854.

Thibaudin, J. [bodäng], fransk General, f. 1827, var 1870 Oberst og blev fangen ved Mars la Tour 16 Aug. Skjønt Krigsfange paa Æresord flygtede T. fra Mainz og kom tilbage til Frankrig; under sin Moders Pigenavn, Commagny, kæmpede han som Divisionsgeneral i Bourbakis Hær og blev tillige med denne interneret i Schweiz. Efter Freden blev han afskediget, men 1872 paa ny optaget i Hæren og blev senere Brigadegeneral, Directeur i Krigsministeriet og 1882 Divisionsgeneral. Da han som udpræget Republikaner var villig til at udfærdige et Decret om de franske Prinsers Afskedigelse fra Hæren, tvært imod Senatets Mening, blev han i Jan. 1883 Krigsminister, men allerede i Oct. s. A. fjærnet efter en taktløs Optræden over for Kongen af Spanien under dennes Besøg i Paris. 1886 var han en kort Tid Commandant i Paris, og 1889 sluttede han sig til Boulanger.

Thibaut [bō], Greve af Champagne og Konge af Navarra, f. 1201, d. 1255, var en af sin Tids berømteste Troubadourer. En samlet Udgave af hans Digte, forsynet med Noder, udkom 1742 i Paris, en anden, af Tarbé, 1851 i Reims.

Thibaut, Anton Friedrich Justus [s. o.], en af Tysklands berømteste Retslærde, f. 4 Jan. 1774 i Hamborg, blev først Professor i Kiel, siden i Jena og endelig 1805 i Heidelberg, hvor han forblev til sin Død 28 Marts 1840. Han var den vigtigste Forkæmper for den saakaldte philosophiske Skole i Jurisprudensen i Modsætning til den historiske Skole, hvis Hoved Savigny var; men i øvrigt var det især som Romerretslærer, at han vandt sin Berømmelse, og hans Hovedværk er „System des Pandektenrechts" (2 Bd., 1803, 9de Opl. 1846). Man har ogsaa et Skrift af ham „Ueber Reinheit der Tonkunst" (1825, 5te Opl. 1874).

Thibet, s. Tibet.

Thiboust, Lambert [bū], fransk Dramatiker, f. 1826, var en kort Tid Skuespiller ved Odéon, men forlod Scenen for at betræde Forfatterbanen. Sammen med Delacour, Barrière, J. Duval o. fl. har han skrevet et halv Hundrede Stykker, der ere udarbejdede med scenisk Sans og dygtig Teknik; blandt de mest bekjendte turde være: »Les filles de marbre« (1853), »Je dîne chez ma mère« (1856), »Les princesses de la rampe« (1857), »La fille du diable« (1860) og Femaktsdramaet »Le secret de Miss Aurore« (1863). D. 1867.

Thiele, Johan Rudolf, dansk Bogtrykker, f. 1736 i Grevskabet Lippe, kom 1748 til Danmark og grundlagde 1770 et eget Bogtrykkeri i Kjøbenhavn, der siden har holdt sig som et af de største og bedste i Landet. Han døde 1815; Forretningen fortsattes først af hans Søn Hans Henrik T., f. 1787, d. 1839, siden af dennes Sønner, Just T., f. 1823, d. 1876, og Andreas T., f. 1825. — En anden Søn af J. R. T., **Just Matthias T.**, f. 13 Dec. 1795, blev Discipel i Metropolitanskolen og Student 1816. Alt paa Skolebænken forsøgte han sig som Digter. I Begyndelsen af Aaret 1816 indsendte den tyveaarige Yngling til Baggesen Forsøg til en Forklaring af hans Gaade „Det evige Sindbillede", og blev i et Digt hilset som hans „fjerde Søn". 1817 udgav han Fortællingen „Bjergmandsdalen", næste Aar tog han anden Examen og rejste med C. Molbech til Jylland, beskæftiget med „Danske Folkesagn" (hvis første Udgave udkom 1818—23). 1820 blev han ansat ved det kongel. Bibliothek, og hans Sørgespil „Pilegrimmen" opførtes. 1821 udgav han Skuespillet „Kynast" og flyttede til Bakkehuset, hvor han levede hos Rahbek til 1823, da han ved Hjælp af et Stipendium rejste til Paris, hvorfra han næste Foraar drog til Italien. I Efteraaret 1825 vendte han tilbage gjennem Tyskland og blev Secretær og Bibliothekar ved Kunstakademiet. 1829 giftede han sig og foretog med sin Hustru en Sommerrejse gjennem Tyskland, Norditalien og Schweiz. 1831—50 udgav han „Thorvaldsen og hans Værker". 1835 blev han Inspecteur ved Kobberstiksamlingen" efter at have forladt det kongel. Bibliothek (i Forening med C. F. Rumohr udgav han „Geschichte der königl. Kupferstichsammlung zu Copenhagen"). 1838 blev han Privatbibliothekar hos Prins Christian Frederik og det derpaa følgende Aar kongel. Haandbibliothekar. 1844 sendtes han af Regeringen til Rom for at overtage Thorvaldsens Efterladenskaber. 1848 udgav han (som Manuskript) „Brudstykker af et Digterskib", indeholdende lyriske Digte, „Tiggeren i Palermo", dramatisk Studie, og det ovennævnte dramatiske Skuespil „Kynast". 1856 endte han sin store „Thorvaldsens Biographi" (4 Bd.). Næste Aar opførtes Dramaet „Thyre Boløxe" og 1859 „Claus Rigmands Skat" paa det kongel. Theater. I det sidstnævnte Aar udkom desuden „Heststatuen paa Amalienborg og Kunstakademiet". Aaret efter udgav han „Den danske Almues overtroiske Meninger" (der sluttede sig til de tidligere udgivne Folkesagn) og „Romantiske Dramaer", indeholdende „En Kjøbmands Datter og en Kongesøn" samt „Drømmeren". 1873 udkom hans Erindringer under Titelen: „Af mit Livs Aarbøger", og 9 Nov. 1874 døde han efter et langt Sygeleje. — Hans Søn, **Thorvald Nicolai T.**, f. 24 Dec. 1838, blev efter at have frequenteret Metropolitanskolen privat dimitteret 1856, studerede derefter Mathematik og Astronomi og vandt 1859 Universitetets Guldmedaille. Efter i det følgende Aar at have taget Magisterconferens i Astronomi ledsagede han d'Arrest paa en Rejse til Spanien for at observere en total Solformørkelse. 1867 disputerede han for Doctorgraden („Undersøgelse af Omløbsbevægelsen i Dobbeltstjernesystemet Gamma virginis«). I de følgende Aar lagde han sig efter Livsforsikringsvæsenet, var 1872 Medstifter af »Hafnia« og er siden den Tid mathematisk Directeur for samme. Efter d'Arrests Død 1875 blev han Professor i Astronomi; siden 1879 er han Medlem af Videnskabernes Selskab. Foruden sin Disputats har han skrevet en Del mindre astronomiske Specialafhandlinger, mest af theoretisk Natur. Lige-

ledes er han Forfatter til en Række mathematiske Afhandlinger, der udmærke sig ved stor Originalitet og Dybsindighed. Nogle af disse som „Til Afslutning af Regneundervisningen“ (1883) og „Om Tallet, Talarterne og de tallignende Bestemmelser“ (1886) gaa ud paa Undersøgelse af Mathematikens Grundprinciper. Andre saasom „En mathematisk Formel for Dødeligheden“ (1871) og »Sur la compensation des erreurs quasisystématiques par la méthode des moindres carrés« (1880) have Sandsynlighedsregningen og dens Anvendelser til Gjenstand; til denne Retning hører ogsaa den 1889 udkomne Lærebog „Almindelig Iagttagelseslære“, i hvilken han har søgt at opbygge Iagttagelseslærens mathematiske Theori paa et nyt Grundlag.

Thielemann, Joh. Adolf, tydsk General, f. 1765, deltog som sachsisk Oberst i Slaget ved Friedland 1807, blev 1810 Generallieutenant og førte med Dygtighed det sachsiske Rytteri 1812 i Slaget ved Borodino. T. hørte under dette Felttog næsten stadig til Kejser Napoleons Følge og blev ophøjet til Friherre. 1813 førte han Commandoen i Torgau og underhandlede med de allierede Hære; da Kongen af Sachsen bød ham at aabne Fæstningen for Franskmændene, vilde han overgive den til Fjenden, men maatte flygte derfra. Han traadte nu først i russisk Tjeneste, omorganiserede den sachsiske Hær efter Slaget ved Leipzig og anførte den i Nederlandene, traadte 1815 i preussisk Tjeneste og forstod med stor Dygtighed at opholde den franske Marschal Grouchy ved Wavre, medens Hovedhæren sejrede ved Waterloo. D. 1824.

Thielo, Caroline Amalie, dansk Skuespillerinde, f. 1734 i Kjøbenhavn, hvor hendes Fader, Organist C. A. Thielo, efter Christian VI.s Død efter Holbergs Plan gjenoprettede den danske Skueplads. Hun var en begavet og afholdt Skuespillerinde, hvis pludselige Død 5 Febr. 1754 vakte ualmindelig Deltagelse i Hovedstaden.

Thielt, Stad i den belgiske Prov. Vestflandern, 3 M. s. til ø. for Brügge, med 9,700 I., storartede Linnedvæverier, Fabrikation af Kniplinger og Handel med Hør, Linnedvarer og Kvæg.

Thierry, Augustin [ri], fransk Historieskriver, f. 10 Maj 1795, sluttede sig i sin Ungdom til St. Simon (kaldtes hans Adoptivsøn) og udgav 1814—17 et Par Skrifter i Forening med ham. Senere lagde han sig efter historiske Studier og fandt i Englands og Frankrigs ældre Historie Grundlaget for disse Landes politiske og sociale Forhold som udsprungne af en Modsætning imellem en herskende og en undertrykt Race (hist Normanner og Angelsachser, her Franker og romaniserede Kelter). Han fremsatte først denne Opfattelse i »Lettres sur l'hist. de France« (optagne 1820 i Courrier français, udg. særskilt 1827, 6te Udg. 1846) og derefter i sin berømte »Hist. de la conquête d'Angleterre par les Normands« (3 Bd., 1825), der er et af vort Aarhundredes ypperste historiske Værker og siden er udkommet i mange Udgaver og Oversættelser. N. A. mistede T. Synet som Følge af sit anstrængende Arbejde, men det standsede ikke hans Virksomhed. 1834 udkom »Dix ans d'études historiques« (9de Udg. 1857), »Récits des temps Mérovingiens« (8de Udg. 1864) og 1850—56 »Recueil des monuments de l'hist. du tiers-état«, hvortil knyttedes et ypperligt »Essai sur l'hist. du tiers-état« (1853). T. døde 22 Maj 1856. Hans Skrifter (samlede 1856—60 i 10 Bd.) udmærke sig ved Mesterskab i Skildring og livlig poetisk Stil, og han regnes af sine Landsmænd for Frankrigs første historiske Autoritet. — Hans Broder, Amédée T., f. 2 Aug. 1797, var 1828 Professor i Besançon, blev 1830 Præfect og 1838 ansat i Statsraadet, sluttede sig senere nøje til Kejserdømmet og blev 1860 Senator. Han kastede sig over Studiet af Frankrigs ældste Historie og Folkevandringens Tidsrum og skrev »Hist. des Gaulois« (3 Bd., 1827; 4de Udg. 1854) og Fortsættelsen »Hist. de la Gaule sous la domination romaine« (3 Bd., 1840—47), ved hvilke Skrifter han udfyldte sin ældre Broders Bevisførelse om Kelternes store Betydning for Dannelsen af det franske Folk; end videre »Hist. d'Attila et de ses successeurs« (2 Bd., 1856), »Récits de l'hist. romaine au 5me siècle« (1860) og flere Skrifter om det romerske Kejserdømmes sidste Tidsrum. D. 26 Marts 1873.

Thiers [tiǣhr], Stad i det franske Dep. Puy de Dôme, 5 M. ø. til n. for Clermont-Ferrand, med 11,800 I. Store Knivsfabriker og Fabrikation af Papir, Isenkramvarer, Lys, Tæpper, Læder samt levende Handel.

Thiers, L. Adolphe [s. o.], fransk Statsmand og Historieskriver, f. 16 Apr. 1797 i Marseille, kom 1815 til Akademiet i Aix og blev 1820 selv Advocat, men besluttede tidlig at ofre sig til literær Virksomhed. 1821 gik han med sin Ven Mignet til Paris, gjorde snart Bekjendtskab med de Deputerede Manuel og Laffitte, senere ogsaa med Talleyrand, Baron Louis og General Foy, der alle tre bleve hans Læremestere. Han blev politisk og literær Medarbejder af »Constitutionnel«, men skrev ved Siden deraf sin omfattende Skildring af den franske Revolutions Historie (10 Bd., 1823—27), i hvilken han hævdede de store Grundsætninger fra 1789 og som skarpsindig Sagfører undskyldte, ja endog forsvarede Tidens Udskejelser. Bogen fik en umaadelig Udbredelse (16de Opl. 1865—67, i alt 150,000 Aftryk i Frankrig), oversattes i mange Sprog (paa Dansk af F. C. Rosen 1841—45) og indbragte T. en Formue. 1829 var han i Færd med at tage Del i en Jordomsejling, da Ministeriet Polignacs Dannelse bestemte ham til at blive hjemme og medvirke i Kampen for Frihed og Forfatning. Sammen med Mignet og A. Carrel stiftede han i Jan. 1830 Bladet »National« og udtalte deri Stikordet „Kongen skal være Konge, men ikke styre“; i Julidagene var han med at udarbejde Journalisternes Indsigelse mod Ordonnanserne, men tog ikke selv Del i Kampen. Derimod var han en af de første, der henledede Opmærksomheden paa Ludvig Philip, og var virksom for at overtale ham til at modtage Kongevalget, saa at han i Virkeligheden var en af Julikongedømmets Stiftere. Til Løn blev han Generalsecretær i Finansministeriet,

hørte strax til de fremstredne liberale under Lafitte og vilde bl. a. have Krig for at frigjøre Belgien, Italien og Polen, men sluttede sig snart til Casimir-Périers juste milieu-Politik og udtalte sig baade som Deputeret og i et Flyveskrift for Wiener-Tractaternes Opretholdelse. I Oct. 1832 blev T. Indenrigsminister og undertrykte Hertuginden af Berrys Opstandsforsøg i Vendée; han overtog senere Ministeriet for de offentlige Arbejder, i hvilken Stilling han bl. a. fuldendte Triumphbuen i Paris og fik Napoleons Støtte oprejst paa Vendômesøjlen, men blev 1834 paa ny en kort Tid Indenrigsminister for at kue de republikanske Bevægelser. Efter Fieschis Mordforsøg paa Kongen blev T. i Juli 1835 3dje Gang Indenrigsminister gjennemførte de strænge Septemberlove imod Presse- og Forsamlingsfriheden og blev til Løn i Febr. n. A. Førsteminister, dog kun i faa Maaneder, da han ikke vilde ofre sine Meninger for Kongens. Efter at have deltaget i flere parlamentariske Intriguer imod de følgende Ministerier blev T. i Marts 1840 paa ny Første- og Udenrigsminister og vilde hjælpe Ægypten til Uafhængighed af Tyrkiet, skjønt han derved nær havde styrtet Frankrig i Krig med hele Europa. Under den krigerske Stemning udvirkede han Beslutningerne om Paris's Befæstning og om Hjemførelsen af Napoleons Lig; men Ludvig Philip turde ikke følge hans Raad og fjærnede ham i Oct., da det truede med Udbrud. Som Hoved for venstre Centrum var T. en af Oppositionens Ledere imod Guizots Ministerium, men var nærmest optaget af sit andet store Værk, „Consulatets og Kejserdømmets Historie" (18 Bd., 1845—62, overs. paa Dansk af J. C. Magnus 1845—60), der meget har bidraget til Forgudelsen af Napoleon I og middelbart til Kejserdømmets Gjenoprettelse, fordi han lovpriser hans Fortrin i de stærkeste Udtryk og drager et velvilligt Slør over hans Misgreb, især i den første Halvdel af Skriftet. I Febr. 1848 vilde T. ikke deltage i Reformbanketterne, men var dog saa ilde lidt af Kongen, at denne først tyede til hans Hjælp, da det var for silde. Til Straf for sin Vaklen blev T. ikke valgt til Nationalforsamlingen før ved Udfyldingsvalg i Juni; han talte her for Dannelsen af to Kamre, men afviste de maadeholdne Republikaneres Forslag om at lade Nationalforsamlingen vælge Præsidenten, fordi han ikke vilde have Republiken befæstet, men kun holdt den for en Overgang til Monarchiet. „Republiken er den Statsform, som skiller os mindst" vare hans egne Ord. Af samme Grund understøttede han Louis Napoleons Valg imod Cavaignac og hørte i den lovgivende Nationalforsamling (1849—51) til Højres Førere, medvirkede til strænge Love imod Bladene og Klubberne og til Indskrænkningen af den frie Valgret 1850. Ved Statscoupet i Dec. 1851 blev han fængslet og landsforvist (til Frankfurt) indtil Aug. n. A. Han levede nu i Stilhed og vilde 1857 ikke modtage Valg, men lod sig 1868 vælge i Paris trods Regeringens kraftige Modstand og rettede nu de skarpeste Angreb imod hele dens indre og ydre Politik. Med stor Veltalenhed fremstillede han de „nødvendige Friheder", som burde gjengives Frankrig, og forlangte virksom Indflydelse for Kamrene og ansvarlige Ministre, dadlede den ødsle og uordentlige Finansstyrelse saa vel som de gjorte Skridt hen imod Frihandel, forkastede afgjort Nationalitetsprincipet, der var Skyld i alle Rystelser i Europa og havde ført til Italiens Enhed samt banet Vej for Tysklands. Hans Dom imod Kejserdømmets Mænd sammentrængtes i de haarde Ord i Marts 1867: „I kunne ikke gjøre én eneste Fejl mere", medens hans snæverhjærtede Patriotisme kom til Udbrud i Jan. 1868 over for E. Ollivier, der hævdede de andre Folkeslags Ret, ved hans Raab: „Lad os være Franskmænd". Da Krigserklæringen mod Preussen blev foreslaaet i Juli 1870, talte han indtrængende derimod, men kun fordi han vidste, at Frankrig langt fra var rede til denne frygtelige Kamp. Efter Kejserdømmets Fald afslog T. at indtræde i Forsvarsregeringen, men gik i Sept. paa Rundrejse til Stormagtshofferne for at søge deres Intervention og underhandlede i Nov. med Bismarck om Vaabenstilstand. Efter Paris's Capitulation valgtes han 8 Febr. 1871 i 26 Departementer til Nationalforsamlingen, var dermed udpeget til Leder for Republikens Regering og valgtes enstemmig dertil. Han sluttede nu Freden, undertrykte Communens Opstand i Paris, hvilket medførte hans Huses Nedbrydelse til Straf for dette „Forræderi", men hævdede samtidig Republiken imod Monarchisterne. Han gjenoprettede Ordenen i Landet, bragte Hæren paa Fode og fik de store Laan optagne, der satte ham i Stand til at udløse Frankrig fra de tyske Tropper før den oprindelige Frist, skaffede Ligevægt i Statshusholdningen ved en Række nye Skatter, men viste sig som Modstander baade af Indkomstskat, Frihandel og 3 Aars Tjenestetid. Da han i Nov. 1872 udtalte sig for Republikens Kundgjørelse som endelig Statsform og i Maj n. A. forelagde et Forfatningsudkast, forenede de monarchiske Partier sig imod ham og styrtede ham fra Magten 23 Maj ved en Mistillidserklæring, medens han overalt i Frankrig hilsedes som „Fædrelandets Befrier". Siden holdt T. sig meget tilbage og optraadte aldrig paa Talerstolen, men arbejdede underhaanden for Sammenhold imellem Republikens Venner og imod de monarchistiske Intriguer. I Jan. 1876 valgtes han til Senator for Belfort, hvis Bevarelse for Frankrig nærmest skyldes ham, men han foretrak Pladsen som Deputeret for Paris's 2den Valgkreds. Under den store politiske Kamp i Sommeren 1877 blev T. udpeget som Republikanernes Candidat til Præsidentposten efter Mac-Mahon, men han døde forinden, 3 Sept. Offentliggjørelsen af hans Valgprogram gjorde stort Indtryk paa Vælgerne og medvirkede væsentlig til Valgenes Udfald. Hans »Discours parlementaires« udkom 1879—80 i 9 Bd. Mindesmærker rejstes ham 1879 i Nancy, 1880 i St. Germain og 1887 paa Kirkegaarden Père Lachaise i Paris. Hans Samlinger af Oldsager og Kunstværker testamenteredes til Staten og ere nu opstillede i Louvre. Hans Enke, Elise Dosne, som havde bragt ham en stor Formue, døde 12 Dec. 1880.

Thiersch, Friedrich Wilhelm, tysk Philolog, f. 17 Juni 1784 i Kirchscheidungen ved Freiburg an der Unstrut, d. 25 Febr. 1860 som Professor i den gamle Literatur i München, maa betragtes som Grundlægger af det philologiske Studium og det derpaa støttede højere Undervisningsvæsen i Bayern. Hans Hovedværker ere: „Griech. Grammatik, vorzüglich des homerischen Dialekts" (3dje Udg. 1826); „Grammatik der griech. Sprache zum Gebrauch für Schulen" (4de Udg. 1854); „Ueber die Epochen der bildenden Kunst unter den Griechen" (2den Udg. 1829); „Ueber gelehrte Schulen" (3 Bd., 1826—30). — Hans Søn, **Heinr. Wilh. Josias T.**, f. i München 5 Nov. 1817, blev i sit 6te Aar angrebet af en Sygdom, der medførte en livsvarig Lamhed af hans ene Ben. Som Følge heraf henvist til et stillesiddende Liv kastede han sig med saadan Iver over Bøgerne, at han blev Student allerede i sit 16de Aar. Først studerede han klassisk Philologi, men senere tillige Philosophi og Theologi og erhvervede sig grundig Lærdom paa alle tre Omraader. 1838 blev han Lærer ved Missionsskolen i Basel, 1840 Privatdocent i Erlangen og 1842 theologisk Professor i Marburg, hvor han hurtig vandt sig et fremragende Navn baade som Universitetslærer og som Prædikant. Endnu større blev dog hans Anseelse, da han 1845 skrev: „Versuch zur Herstellung des historischen Standpunkts für die Kritik der neutestamentlichen Schriften", det bygtigste af alle Modskrifter imod Bauer, og allerede Aaret efter i sine mod Möhler (s. d. A.) rettede „Vorlesungen über Protestantismus und Katholicismus" leverede en af de mest aandfulde Apologier for Protestantismen. Endnu et Par fortrinlige videnskabelige Afhandlinger af ham vare udkomne, da det i 1849 blev bekjendt, at han 1847 var traadt over til Irvingianismen. Han lod sig nu ordinere til Præst for den irvingianske Menighed i Marburg og søgte Afsked fra Universitetet. 1850 blev han afskediget, og han fik ikke engang Lov til at virke som Universitetslærer i Graff, hvad han 1853 ansøgte om. 1864 flyttede han til München, 1869 til Augsburg og 1875 til Basel, Flytninger, som stod i Forbindelse med hans Avancement paa den irvingianske Embedsstige. Fra Basel styrede han som „Hyrde" samtlige Menigheder i Schweiz, Sydtyskland og Østerrig. Sin Forfattervirksomhed fortsatte han saa længe, han levede, og flere af hans Arbejder have vundet stor Udbredelse ogsaa uden for Tydsklands Grænser. Det betydeligste af dem er vistnok „Kirken i den apostoliske Tidsalder" (3dje Opl. 1879, overs. paa Dansk 1873). D. i Basel 3 Dec. 1885.

Thietmar af Merseburg, s. Dietmar.

Thimgaard (ell. **Timgaard**), i Nærheden af Ringkjøbing, tilhørte i over 3 Aarhundreder indtil Midten af det 17de Aarh. Familien Gyldenstjerne og derpaa i et Aarhundrede Slægten Sehested. Den prægtige Hovedbygning i 4 Fløje og med 3 Taarne, der opførtes af Marsken Peder Gyldenstjerne (d. 1594), er nedreven og Godset udstykket. Paa Gaarden fandtes en Sten, som efter Sagnet fremstillede Dyveke, og som Marskens Fader, Knud Gyldenstjerne, af Harme over den Skæbne, der i Anledning af hendes Død var overgaaet hans Frænde Torben Oxe, og som han selv kun med Nød og næppe var undsluppen, skal have anbragt i Porten til raa Besudling af de forbigaaende. Nye Undersøgelser af de i oldnordisk Museum bevarede Rester af denne Sten have imidlertid godtgjort, at den oprindelig har været bestemt til som Ligsten at dække Graven over Dyvekes Moder Sigbrit.

Thimothé, s. Rottehale.

Thingamannalid ell. **Thinglid** er Navnet paa den første staaende Hær i Danmark paa 3,000 eller efter andre Angivelser paa 6,000 Mand, som oprettedes af Knud d. store, og hvis nærmeste Bestemmelse vel har været at sikre sig Besiddelsen af England. Det var Kongens Huskarle eller Livvagt, der bestod af udsøgte Krigere og formedelst Rustningens Kostbarhed (de gjorde især Rytterjeneste) i Regelen kun kom til at omfatte Landets rigeste og fornemste Mænd; den fik store Forrettigheder, blandt hvilke den vigtigste var, at dens Medlemmer kun kunde dømmes af deres egne paa de saakaldte Huskarlestævner efter en egen Gaardsret, der kaldtes **Vederlagsretten**. Under de følgende uduelige Konger tabte T. i Danmark imidlertid sin Anseelse, men fornyedes under Knud VI, og meget synes at tale for, at den danske Adel har sin Oprindelse fra T. I England blev T. bestaaende indtil Vilhelm Erobrerens Tid.

Thingvalla (egtl. Tingvoldene, d. e. Tingsletterne, isl. Þingvellir) er en saa vel ved Naturforholdene som ved sin Historie berømt Localitet paa Island, liggende i den sydvestlige Del af Landet (Árness Syssel), omtrent 5 M. nordøst for Reykjavig, ved den nordlige Ende af Søen Thingvallavand. Navnet er nu særlig knyttet til den herværende Præstegaard, men omfatter egentlig en græsbevoxet Sænkning i de udstrakte Lavamarker, begrænset mod Vest og Øst af to store Kløfter Almannagjå (Almannagjá) og Ravnegjå (Hrafnagjá) og gjennemstrømmet af en lille Elv Öxarå, der i en smuk Fos falder ned over A.s stejle Vestervæg, løber en kort Strækning gjennem Kløftens flade Bund for derefter at bryde sig Vej gjennem dens østre Rand til de græsklædte Flader (den fordums Tingslette), hvor den deler sig og omslutter flere Holme, indtil den efter et kort Løb falder ud i Thingvallavand. Paa Sletten langs Aaens Bredder ses Spor af Bodernes Jordvægge, fra den Tid Altinget (s. d. A.) holdtes her, og til den af vandfyldte Kløfter gjennemfurede Lava mod Øst har Traditionen, men fejlagtig, henlagt Stedet for det gamle Lovbjærg. **Thingvallavand** (Þingvallavatn), Islands største Indsø, er 5—6 M. i Omkreds, meget dyb og rig paa Ørreder. Den ligger 300 F. over Havet i vulkanske Omgivelser og er til Dels begrænset af kratbevoxede Lavastrækninger.

Thionville [tiongvihl], s. Diedenhofen.

Third [thørrd], eng. Længdemaal, $\frac{1}{12}$ Secund ell. 0,00674 danske Linier.

Thisbe, s. Pyramos.

Thisted, 1) Amt i det nordvestlige Jylland, mod V. og N. omgivet af Vesterhavet, mod Ø.

af Hjørring Amt og Limfjorden og mod S. af Limfjorden og Ringkjøbing Amt, hvorfra det stilles ved det saakaldte Pælediget paa den nu gjennembrudte Landtunge mellem Havet og Fjorden. Amtet bestaar af tre Hoveddele: 1) Vester Hanherred med Halvøen Hannæs, 2) Thy ell. Thyland med Halvøen Thyholm og Øen Jegindø og 3) Mors, den største af Limfjordsøerne med den mindre Agerø. 30,₆₃ □ M. med 64,007 J. (1880), altsaa 2,089 paa □ M. Heraf falder paa Kjøbstæderne Thisted og Nykjøbing paa Mors 0,₁₇ □ M. med 6,907 J. Med enkelte Undtagelser er den c. 14 M. lange Kyst langs Vesterhavet i en Bredde af indtil 1½ M. en Samling af Klitbanker og større Sandflader. Landet mellem disse og Limfjorden er en Afvexling af Kærstrækninger og mer eller mindre frugtbare Bakkeøer af Rullestensler, ofte med Underlag af Kridt eller Kalk, hvorfor der ogsaa findes talrige Teglværker og Kalkbrænderier. Det højeste Punkt i disse Bakker er Aashøj (295 F.) i de saakaldte Hjælpensbjærge i den sydligste Del af det egentlige Thy. Kysterne mod Limfjorden ere stærkt udskaarne og danne talrige Bugter. Amtet indeholder en stor Mængde Søer, af hvilke de betydeligste ere fra N. mod S. Nors Sø, der delvis er udtørret, Vester-Vandet Sø, Sjørring Sø (udtørret), Sperring Sø, Ove Sø og Flade Sø (udtørret); det eneste Vandløb af Betydning er det, som danner Afløbet fra Sperring og Sjørring Søer gjennem Ove og Flade Søer, og som falder i Limfjorden ved Ladepladsen Krik. Af Amtets hele matrikulerede Areal 307,189 Tdr. Ld. (Hartkorn 13,617¼ Tdr. Ager og Eng) var 1881 under Dyrkning 205,977 Tdr. Land eller omtr. 69 pCt., hvoraf besaaet 78,855 Tdr., Græsland, Eng, Brak, Overdrev 125,641 Tdr., Haver og Fredskov 1,481 Tdr. Kreaturholdet udgjorde samtidig 11,406 Heste, 69,414 Stkr. Hornkvæg, 113,185 Faar, 10,982 Svin. Amtet omfatter Kjøbstæderne Thisted og Nykjøbing og Herrederne Vester Han, Hillerslev, Hundborg, Hasing, Refs, Mors Nørre- og Mors Sønder, under ét Amtsraadsdistrict, udgjørende 2 Kjøbstads- og 3 Landjurisdictioner. Det hører til 8de Landstingskreds og omfatter 4 Folketingskredse. I gejstlig Henseende hører det under Aalborg Stift med 8 Provstier og Vester Hanherred, der tillige med Øster Hanherred udgjør ét Provsti. — 2) Kjøbstad i T. Amt, Hundborg Herred, 38 M. n. v. for Kjøbenhavn, paa en Strøaning ved T. Bredning fra Limfjorden. 4,184 J. (1880). Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes Kirken, restaureret 1868, Raad- og Tinghuset, Realskolen (opført 1856). Umiddelbart ved Byen det smukke Lystanlæg „Christiansgave". Handel- og Haandværksdrift ere Hovederhverv. T. staar i Baneforbindelse med Struer og derved med det jydske Banenet. Havnen har en Dybde af 10 F. Ved Toldstedet vare 1887 hjemmehørende 47 Skibe med 2,483 Tons, hvoraf 1 Damper paa 228 Tons; hertil 470 Baade. Af industrielle Anlæg mærkes et Skibsbyggeri, et Jærnstøberi, en Kradsuldsfabrik, Uldspinderier og Dampfarverier, Mineralvandsfabrik, Tobaksfabrik, Brændevinsbrænderi, Ølbryggerier, Spritfabriker. Her er en Laane- og Discontobank, en Sparekasse og en Brandassuranceforening for rørlig Ejendom i T. Amt. I Fjorden drives en Del Fiskeri, og Landbruget er et ikke uvæsentligt Erhverv. — T. (egtl. Thystad) er den eneste Kjøbstad i Thy, hvoraf dens Navn. Den fik Kjøbstadprivilegier kort før Reformationen af en af de sidste katholske Bisper i Børglum Stift, stadfæstede af Kong Frederik I 1524. Den thistedske Besættelsessag, et mærkeligt Udslag af Tidens Lettroenhed og Uvidenhed, tildrog sig 1696. Efter at et Par unge Piger i T. af Byens Sognepræst Ole Bjørn vare blevne erklærede for at være legemlig besatte af Djævelen, bredte Overtroen sig som en Epidemi, og Kvinderne tyede skarevis til Præsten, der optog dem i sit Hus for at uddrive de onde Aander. Til sidst maatte Regeringen gribe ind og standse Uvæsenet. Højesteret dømte 1698 Ole Bjørn, der overbevistes om Bedrageri, fra Kald, Kjole og Boslod samt til livsvarigt Fængsel; det sidste forandredes dog til Landsforvisning.

Thisted, Valdemar Adolph, f. 28 Febr. 1815 i Aarhus, tog 1840 theologisk Embedsexamen og udgav 1848 under Navnet Emanuel St. Hermidad (under hvilket pseudonyme Mærke han længe fortsatte sin poetiske Virksomhed) „En Vandring i Syden", drog derpaa til Tyskland og Schweiz og udgav (1846) Romanen „Havfruen". Samme Aar blev han Adjunct ved Realskolen i Aarhus. 1847 udkom „Tabt og vunden", Roman, og næste Aar „Danmark bestaar", dramatiske Scener, samt „Æventyr, Skitser og Sagn" og „Ørkenens Hjærte", et Digt. 1849—50 gjorde han med offentlig Understøttelse en Rejse i Tyskland og Italien. De nærmeste Frugter af denne vare „Episoder fra et Rejseliv" (1850) og „Romerske Mosaiker" (1851). 1852—53 udgav han „Æventyr og Fortællinger af 1001 Nat" og forøgede Rækken af sine originale Værker med Romanen „Sirenernes Ø". Da Realskolen, ved hvilken han var ansat, i det sidstnævnte Aar nedlagdes, afgik T. paa Ventepenge. 1854 udkom Dramaet „Hittebarnet" og „Hjemme og paa Vandring", 1855 „Neapolitanske Aquareller" og Aaret efter Romanen „Familieskatten". T. var imidlertid lidt efter lidt vendt tilbage til Theologien og var 1855 bleven Sognepræst i Højrup i Slesvig og 1862 i Tommerup paa Sjælland, hvorfra han entlediges 1870. Efter et Par Aars Tavshed fortsatte han sin Skribentvirksomhed, men i en fremherskende religiøs Aand; 1859 udgav han saaledes under Navnet Herodion „Præstekald" og, som Bilag dertil, umiddelbart efter „Til Christi Menighed". Senere udgav han „Søgnedagsprædikener". 1861 udkom et Udvalg af hans „Digte", der dog langt fra kunne maale sig med hans prosaiske Arbejder. Stor Bevægelse foraarsagede de 1866 udkomne „Breve fra Helvede" (4de Opl. 1871), udgivne under Pseudonymet M. Rowel; de ere i de senere Aar blevne oversatte paa Tysk og have vakt overordentlig Opsigt; 1868 efterfulgtes de af Legende- og Parabel-Cyklen „Høgholt". T. døde 14 Nov. 1887.

Thiva, Oldtidens Theben, Stad i den græske

Prov. Attika og Bøotien, 7 M. n. v. for Athen, er et Bispesæde og har 3,500 I. samt ubetydelige Rester af Oldtidsstaden. T. blev næsten ganske ødelagt ved Jordskjælv 18 Aug. 1858.

Thjalfe (isl. þjálfi) er i Følge den nordiske Myth. tillige med Søsteren Røskva Thors lydige Tjenere, efter at han paa sin Reise til Jotunhejm har faaet dem i Bod af Bonden, hos hvem den ene Buk fik sit Ben brudt.

Thjasse, i den nord. Myth. en Jætte, der tvinger Loke til at lokke Idun med hendes Æbler ud af Asgaard, hvorpaa han kommer i Ørneham og bortfører hende til sin Bolig. Aserne harmedes og sørgede over hendes Forsvinden og bleve snart graahaarede og gamle. De tvinge Loke til at skaffe Gudinden tilbage; han laaner Frejas Falkeham, flyver til Jotunhejm, forvandler Idun til en Nød og iler afsted med hende. T. ifører sig Ørneham og sætter efter ham. Da Aserne saa, at Falken kom flyvende med Nødden og Ørnen bag efter, bar de Dynger af Høvlspaaner hen til Asgaards Mur. Saa snart Falken kom inden for Borgen, styrtede den sig ned ved Muren. Aserne stak saa Ild i Høvlspaanerne. Ørnen kunde ikke standse, rasende som den var, da den gik glip af Falken; Ilden slog op i dens Fjer, og dens Flugt fik dermed en brat Ende. Aserne dræbte Jætten.

Tholuck, Friedr. Aug. Gottreu, protestantisk Theolog, f. 1799, d. 1877, blev 1824 theol. Prof. i Berlin, 1826 i Halle og virkede baade som Docent, Forfatter og Prædikant vækkende og befrugtende paa sin Samtid. Blandt hans Skrifter maa fremhæves: „Die Lehre von der Sünde und vom Versöhner" (1870), hans Commentar til Bjergprædikenen (5te Opl. 1872) og hans „Stunden christlicher Andacht" (8de Opl. 1870).

Thomänder, Joh. Henr., svensk Biskop, f. 16 Juni 1798 i Fjelkinge i Skaane, hvor hans Morfader, Provst Thomæus, var Sognepræst. Sit Tilnavn dannede han efter Moderens Familienavn (Faderens Navn var Pfarrki); 1812 blev han Student i Lund. Derefter virkede han i flere Aar dels som Privatlærer, dels som Hjælpelærer, til han 1817 vendte tilbage til Lund, ordineredes 1821 til Præst og blev beskikket til Prædikant ved Carlshamns Castel. 1827 kaldtes han til at holde Forelæsninger ved det theologiske Seminarium i Lund og blev 1831 ansat som extraordinær Adjunct i Theologien, da han forgjæves havde søgt Domprovsteembedet, uagtet det theologiske Facultet i Kjøbenhavn, hvis Betænkning man havde indhentet angaaende Proveafhandlingerne, havde erklæret hans Concursafhandling »de articulis fidei primariis« for den bedste. 1833 blev T. Professor i Pastoraltheologien, fik 1836 Æresdiplom som Doctor i Theologien fra Kjøbenhavns Universitet, gik 1845 over til Professoratet i Dogmatik og Moraltheologi og kaldtes 1850 til Domprovst i Göteborg, hvorfra han 1856 vendte tilbage til Lund som Biskop; d. 9 Juli 1865. Som Deputeret for Præstestanden deltog han i samtlige Rigsdage 1840—58, paa hvilke han sluttede sig til Fremskridtspartiet og vandt lige saa stort Navn som veltalig Taler, som han tidligere havde vundet som Prædikant; fra 1858 var han Medlem af Svenska Akademien. I Forening med H. Reuterdahl udgav T. »Theologisk Qvartalskrift« (1828—32 og 1836—40); en Samling af hans øvrige »Skrifter« er udgiven 1878—79 i 3 Bd.

Thomar, Stad i den portugisiske Prov. Estremadura, 16 M. n. ø. for Lissabon, med 5,100 I. Bomulds- og Silkeindustri og et stort Kloster, der en Gang tilhørte Tempelherrerne og senere Christusordenen. Costa Cabral fik Titelen Greve af T.

Thomas (hebr., d. s. s. gr. Didymos, Tvilling), Jesu Apostel, vilde ikke tro, at Jesus var opstanden, før han selv fik ham at se; da angrede han sin Vantro. Paa Grund heraf er han bleven kaldet Tvivleren, og herfra skriver sig ogsaa Udtrykket „en vantro T." Hans Mindedag i den romerske Kirke er 21 Dec., i den græske Kirke 6 Oct. samt den første Festdag i det med Paasken begyndende Kirkeaar (Thomassøndag, 1ste Søndag efter Paaske). T. skal have forkyndt Christendommen i Parthien, efter senere Beretninger ogsaa baade blandt Perser og Meder og i Indien. Den sidste Beretning kunde synes at bestyrkes ved, at den ældgamle Christenmenighed, som Portugiserne traf paa, da de havde opdaget Ostindien, og som endnu danner et selvstændigt Samfund i Nærheden af Goa (s. Nestorianere), udleder sin Oprindelse fra T.s Missionsvirksomhed og derfor kalder sig Thomaschristne. Efter andre Beretninger er det dog sandsynligere, at de ere Efterkommere af indvandrede persiske Christne.

Thomas, Charles Louis Ambroise [mā], f. 5 Aug. 1811 i Metz, blev 1828 Elev i Pariserconservatoriet og rejste 1832 som Stipendiat til Italien. 1836 vendte han tilbage og fik fra 1837 (»La double échelle«) til 1843 dels paa Opéra comique, dels paa den store Opera opført 7 Operaer og 3 Balletter. Da kun de første af disse Arbejder gjorde nogenlunde Lykke, mødte T. først atter 1849 med »Caid« og 1850 med »Songe d'une nuit d'été«, som begge gjorde Lykke paa Opéra comique. 1851—60 fulgte 6 andre Operaer, hvoraf kun »Psyché« havde Held med sig, men 1866 kom »Mignon« og 1868 »Hamlet« (denne paa den store Opera), og T. var nu den fejrede Componist og blev 1871 efter Auber stillet i Spidsen for Conservatoriet. Hans »Françoise de Rimini« opførtes efter flere Aars Venten 1882, men gjorde mindre Lykke. T., som er bleven udmærket paa mange Maader, har tillige skrevet en Del Kirkemusik, Kammermusik, Claversager, Kvartetter for Mandsstemmer, Sange m. m.

Thomas, Clément [s. o.], f. 1809, indtraadte 1830 frivillig i den franske Hær for der at kunne udbrede sine republikanske Meninger og blev Underofficer. Som Deltager i en Sammensværgelse i Lunéville dømtes han 1835 til Deportation, men undkom ved Flugt og benaadedes ved Amnestien 1837. Han blev derefter Medarbejder ved »National«, valgtes 1848 til Nationalforsamlingen, hvor han hørte til de maadeholdne Republikanere, og var Oberst, ja fra 15 Maj til Juniopstanden Chef for Paris's Nationalgarde. Han blev ikke gjenvalgt 1849, og da han efter Statscoupet 1851 søgte at fremkalde Opstand i Bordeaux, blev han landsforvist.

han vilde ikke modtage Amnestien 1859, men hjemvendte i Sept. 1870 og blev Chef for en større Afdeling af Nationalgarden i Paris og 3 Nov. for hele Nationalgarden indtil 15 Febr. n. A. Da Communens Oprør udbrød 18 Marts 1871, blev T., skjønt ivrig Republikaner, anholdt af Oprørerne og skudt tillige med General Lecomte, fordi han under Belejringen havde holdt deres Omvæltningsbestræbelser nede.

Thomas, Gabriel Jules [s. o.], fransk Billedhugger, f. 1821 i Paris, Elev af Ramey og Dumont og af École des beaux arts i Paris, har vundet Navn ved en Række Arbejder, hvoriblandt maa nævnes en fortrinlig Billedstøtte af Skuespillerinden Mlle. Mars i Forhallen til Théâtre français (1865), Christus paa Korset (1876) i Malm, to Karyatider til den store Operas nye Bygning i Paris m. m.

Thomas, George H., nordamerikansk General, f. 1816 i Virginia, indtraadte 1836 i Krigsskolen i Westpoint og blev 1840 Artillerilieutenant. Han deltog 1847 i Krigen mod Mexico, var derpaa Lærer i Westpoint og havde ved Borgerkrigens Udbrud 1861 Majors Rang. I Aug. f. A. blev han Brigadegeneral for et Corps Frivillige og sendtes til Kentucky og Tennessee, hvor han bl. a. udmærkede sig ved Corinths Belejring og især i Slaget ved Chickamauga 20 Sept. 1863, da han ved sin Sejer paa højre Fløj reddede Cumberland-Hæren under Rosecranz fra Undergang. Han fik nu Commandoen over denne Hær og var som saadan siden Shermans højre Haand. Især forstod han at lokke Sydstatsgeneralen Hood hen imod Nashville, medens Sherman gik fra Atlanta imod Havet, og slog ham 15—16 Dec. 1864, hvorved Tennessees Skæbne var afgjort. Til Løn blev T. Generalmajor i Hæren og efter Krigen Chef i Tennessee, men forflyttedes til Californien, da han 1867 ikke vilde modtage Præsident Johnsons Udnævnelse til Krigsminister. Han døde 28 Marts 1870, almindelig agtet som „Krigens Mønstersoldat".

Thomas af Aqvino (Aqvinas), berømt Scholastiker, f. 1225 eller 1227 i Roccasicca i Syditalien af Greverne af Aqvinos Slægt, kunde ikke faa sin fornemme Families Samtykke til at gaa i Kloster og maatte derfor hemmelig flygte fra den Familieborg, hvor han blev bevogtet som en Fange. Ved Pave Innocens IV.s Hjælp lykkedes det ham at overvinde sine Slægtninges Modstand, og efter at være bleven optagen i Dominikanerordenen blev han 1245 sendt til Ordensklosteret i Køln for at studere scholastisk Theologi og aristotelisk Philosophi under Vejledning af den berømte Scholastiker Albertus Magnus. 1248 optraadte han selv som Universitetslærer, først i Køln og siden, fra 1252, i Paris; Tusender af Tilhørere flokkedes om hans Lærestol, og han vandt snart Anseelse som Tidens ypperste Scholastiker. 1257 blev han med megen Højtidelighed creeret til Doctor, og fra den Tid opslog han sin Lærestol snart i Paris, snart i Rom, Bologna eller Pisa, et Par Aar ad Gangen hvert Sted, og endelig sine sidste Leveaar i Napoli. Hans talrige Disciple og Tilhængere hædrede ham med Tilnavnene: »doctor universalis« eller »angelicus« og „den anden Augustin". Pave Urban IV tilbød ham gjentagne Gange Kirkens højeste Ærespøster, men han afslog dem, dels af ydmyg Beskedenhed, dels af Kjærlighed til sin videnskabelige Gjerning. Ved Siden af sin Universitetsgjerning virkede han ikke blot som lærd theologisk Forfatter, men ogsaa som yndet Folkeprædikant. 1274 indbød Pave Gregor X ham til at tage Del i Kirkeforsamlingen i Lyon; men paa Rejsen dertil døde han i Klosteret Fossannova ved Terracina. 1323 blev han kanoniseret, og senere har den katholske Kirke givet ham Rang blandt „Kirkens Lærere", som i alt ere følgende syv: Ambrosius, Hieronymus, Augustin, Gregor d. store, Bernhard af Clairvaux, Bonaventura og T. Hans Skrifter ere derfor ogsaa udgivne i autoriseret Udgave af Pave Pius V (18 Foliobind, 1570); det vigtigste er hans Dogmatik: »Summa Theologiæ«. Hans Disciple, Thomisterne, holdt sig ligesom T. selv mere frie fra Semipelagianismens Vildfarelser end deres Medbejlere, Scotisterne (s. Duns Scotus); de bestred i Modsætning til disse Læren om Jomfru Marias ubesmittede Undfangelse og holdt sig i Striden om Nominalisme og Realisme til den aristoteliske Opfattelse. I Regelen vare alle Dominikanere Thomister, Franciskanerne derimod Scotister.

Thomas af Canterbury, s. Becket.

Thomas a Kempis (d. e. fra Kempen, en lille By ved Køln), egentlig Hammerken eller Hämmerlein (Malleolus), f. 1380, sluttede sig til Brødrene af det fælles Liv og fik derved Florentius Radewins til Lærer. Efter hans Raad indtraadte han 1407 i den hellige Agnes's Kloster ved Zwolle, hvor han senere blev Subprior og døde 24 Juli 1471. Han var tillige Præst og prædikede jævnlig; men mest virkede han som Forfatter af Opbyggelsesskrifter; hans „Fire Bøger om Christi Efterfølgelse", et af de ypperste Skrifter i hele den christelige Literatur, er oversat i næsten alle Sprog, udbredt over hele Jorden i mangfoldige Udgaver og læses endnu i vore Dage lige saa meget af Protestanter som af Katholiker. Her i Danmark blev Bogen oversat allerede før Reformationen. Der har baade i ældre og nyere Tid været rejst Tvivl, om Bogen virkelig er forfattet af T.; men overvejende Grunde synes at tale for, at han virkelig er Forfatteren.

Thomas, Sanct, en af de dansk-vestindiske Øer (s. d. A.), 1,56 □ M. med 12,600 I. (1880), hvoraf 10,000 i Byen St. T. eller Charlotte Amalie, Resten i Landdistrictet. Staden St. T. ligger paa Sydsiden, har en fortrinlig Havn, der kan rumme 800 Skibe, 5 Kirker og 1 Synagoge. Den er Sæde for Gouverneuren og et vigtigt Knudepunkt i den vestindiske Dampskibsfart og Telegraphcorrespondance. Frihavn.

Thomaschristne, s. Thomas, Apostlen.

Thomasius, Christian, berømt Retslærd og Retsphilosoph, f. 1 Jan. 1655 i Leipzig, optraadte først som akademisk Lærer i sin Fødeby, men da han ved den Frimodighed, hvormed han her fremtraadte, paadrog sig mange Fjender, gik han i Aaret 1690 til Halle, hvor det store Bifald, med hvilket han holdt Fore-

læsninger ved Ridderakademiet, gav den nærmeste Anledning til Oprettelsen af det derværende Universitet, som hvis Directeur han døde 23 Sept. 1728. Det var især Naturretten, med hvis Studium T. beskæftigede sig, og han har indlagt sig store Fortjenester som Forkæmper for Oplysningen og Bekæmper af Scholastiken samt særlig ved at virke til Hexeprocessernes Fortrængelse („Kurze Lehrsätze von dem Laster der Zauberei mit dem Hexenprozeß“, 1704). Foruden flere Værker over Naturretten og Moralen kan iblandt hans Skrifter ogsaa mærkes hans „Vernünftige und christliche aber nicht scheinheilige Gedanken und Erinnerungen über allehand auserlesene gemischte, philos. und jurist. Händel“ (3 Bd., 1723—26).

Thomāsius, Gottfr., protestantisk Theolog, f. 1802, blev 1842 theologisk Professor og Universitetspræst i Erlangen, øvede i denne Stilling overordentlig stor Indflydelse paa den akademiske Ungdom, der fra alle Egne af Tyskland samledes om hans Lærestol, og var samtidig en frugtbar dogmatisk og homiletisk Forfatter. Hans: „Christi Person und Werk“ (4 Bd.) er en af de ypperste Fremstillinger af den lutherske Dogmatik. D. i Erlangen 24 Jan. 1875.

Thomasslakke og **Thomas's Præcipitat,** s. **Præcipitat.**

Thōmasson, Pehr, svensk Digter, f. 24 Febr. 1818, en Bondesøn fra Jemshög i Bleking, tjente i længere Tid som Gaardskarl hos en ældre Broder, flyttede 1850 til Skaane som Gaardejer, men forlod 1857 Jordbruget for at leve som Forfatter, først i Jönköping, derpaa i Göteborg og fra 1867 i Stockholm, hvor han 1870 grundlagde Bladet »Svenska medborgaren«. Allerede tidlig optraadte han som Visedigter, udgav 1841 et fortællende Digt »Blenda« og senere nogle smaa Samlinger lyriske Digte. Men nogen større Popularitet vandt han dog egentlig først ved sine »Pennrittningar« og »Berättelser«: »Rika flickan i Rosendala« (1846), »Kronolänsmannen« (1849), »Vallgossen och inspektoren« (1854), »Riksdagsmannen«, »En arbetares lefnad« (1859) o. a. Smaaskildringer, oftest af Almuens Liv, der ere blevne ikke lidet udbredte som Folkelæsning. I sine seneste Aar overlod han dog ikke sjælden sit Navn til andres Produktioner. Efter hans Død 9 Marts 1883 har man udgivet en Samling af hans »Valda berättelser« (3 Dele, 1884—85).

Thomé, San, en af de portugisiske Øer ved Afrikas Vestkyst i Guinea Bugten mellem 0° og 1° n. Br., 24° og 25° ø. L., er bjærgfuld, indtil 7,000 F. høj, hed og usund, men vandrig og frugtbar og frembringer især Kaffe, Sukker og Bomuld. 15 □ M. Beboerne, 18,000, ere for største Delen Negre. Paa Nordsiden ligger Staden **San T.** ell. **Anna de Cheves,** der er Sæde for Gouverneuren og en Biskop, har en Havn og 3,000 I.

Thomesen, Hans, f. 1532, af Hans Tausen kaldet til Rector for den latinske Skole i Ribe, senere udnævnt til Sognepræst ved Frue Kirke i Kjøbenhavn og Provst for Sokkelunds Herred, d. 1578, er især bekjendt ved, at han samlede den første almindelige danske Kirkepsalmebog (1569), af hvilken i Følge kongelig Anordning blev anskaffet et Exemplar til hver Kirke i Landet.

Thomister, s. **Thomas af Aquino.**

Thommessen, Olaus Anton, f. 23 Sept. 1851 nær ved Horten, hvor Faderen var Arbejderformand, blev jur. Cand. 1877, debuterede med lyrisk-politiske Digte, spredte i Tidsskrifter og Aviser, var i nogle Aar Stenograph og Stortingsreferent, men overtog 1878 Redactionen af „Verdens Gang“ (fra Jan. 1881 som navngiven Redacteur), hvoraf han siden 1887, da det gik over til at blive Dagblad, tillige er Medejer. Ved sin bidende og vittige Pen og energiske Ledelse har han hævet dette Blad til en indflydelsesrig Stilling inden for Venstrepartiet, navnlig under Kampaarene omkring 1880. Han har udgivet en populær Fremstilling af den norske Statsforfatning, „Politik for Hvermand“ (1885), samt en Række Tillægsskrifter til „Verdens Gang“, samlede under Titlen „Norsk Folkebibliothek“, hvoraf kan fremhæves „Norsk Samfundslære“ (1883—84) og „Norske Digtere efter 1814“ (1880—86).

Thompson, Thom. Perronet, engelsk Politiker, f. 1783 i Hull, blev 1806 Officer og var n. A. med paa Toget til Buenos Ayres, blev 1808 Gouverneur paa Sierra Leone, men hjemkaldt 1810 for den Iver, hvormed han bekæmpede Slavehandelen, tjente derpaa i Spanien, hvor han kom i Strid med sine Overordnede om Pryglestraffen, og tog 1815 til Indien. Herfra gik han 1819 i Sendelse til Arabien, var med at slutte Tractaten, som erklærede Slavehandel for Sørøveri, og vendte derefter hjem, hvor han blev Major 1825. Han sluttede sig nu til Benthams radicale Retning, blev Ejer af »Westminster Review« og udgav 1827 sin opsigtvækkende »Cornlaw Cathechism« imod det da herskende Beskyttelsessystem. 1835 valgtes T. til Underhuset, men blev 1837 vraget for Disraeli og senere besejret i flere Valgkredse paa Grund af sin Iver for Frihandelen. Først efter dennes Sejer valgtes han i Bradford 1847—52 og paa ny 1857—59; d. 1869 som General (siden 1854). Hans Skrifter og Taler udkom 1842 i 6 Bd.

Thomsen, Chr. Alb. Fred., f. 31 Maj 1827 i Kbhvn., blev Student 1844, traadte ved Krigens Udbrud 1848 frivillig ind i Hæren, blev Officer i Fodfolket og var allerede 1850 Ordonnansofficer i de Mezas Stab. Han gjennemgik den militære Højskole 1851—55, blev 1858 Capitain i Generalstaben og gjorde Tjeneste i Krigsministeriet i flere Aar, indtil han ved Hærens Mobilisation 1864 blev ansat ved Hegermann-Lindencrones Stab. Fra Stillingen som dennes Stabschef kaldtes han under Vaabenstilstanden af Reich tilbage til Krigsministeriet, i hvilket han endnu samme Aar blev Departementschef, 1868 Directeur; 1864 var han bleven Major, 1867 Oberst; efter Haffners Afgang som Krigs- og Marineminister udnævntes T. 1872 til denne Post. Marineministeriet fratraadte han 1873; som Krigsminister, i hvilken Egenskab han fremsatte det første Forslag til Landets Befæstning, traadte han 1874 tilbage og udnævntes til General. Forinden var han 1873

bleven valgt til Folketingsmand for Helsingør, hvilken Post han senere bestandig har hævdet, idet han har indtaget en betydende Stilling som Medlem af og i de senere Aar Fører for Folketingets Højre. Uden for det politiske Liv har T. i en Aarrække været Formand for Foreningen „det røde Kors"; i de senere Aar ere hans betydelige administrative Evner paa ny tagne i Brug derved, at han 1884 udnævntes til Directeur for Veterinær- og Landbohøjskolen. Derhos er han Medlem af Directionen for det Classenske Fideicommis.

Thomsen, Christian Jürgensen, f. 29 Dec. 1788 i Kjøbenhavn, lagde Grunden til den forhistoriske Archæologi, idet han fremsatte det første System for de forhistoriske Studier, den saakaldte Tredeling af de fjærne Tidsrum i Sten-, Bronze- og Jernalderen. Ved Siden heraf havde T. den største Betydning som Grundlægger og Ordner af en Række af de offentlige Museer i Kjøbenhavn. T. var Søn af en velhavende Grosserer. Han blev opdragen til Kjøbmand og gik allerede den daglige Gang paa Børsen; men ved Siden heraf havde han en varm Interesse for Kunst og Antiqviteter, og hans sjældne Evner i denne Retning bragte ham ind i en vidt forskjellig Carriere. Prof. Rasmus Nyerup, som havde lært ham at kjende paa Auctioner over Mønter, Malerier og Kobbere, foreslog ham 1816 til sin Efterfølger som Secretær i Commissionen for Oldsagers Opbevaring; thi „Mage til ham til saadan en Post findes ikke i syv Kongeriger". Saaledes fik T. det nyoprettede Museum for nordiske Oldsager under sig. Med sin utrættelige Energi og med sin ejendommelige og rige Begavelse virkede han for denne Samlings Forøgelse, hvis egentlige Skaber han maa siges at være, og som Bestyrer af denne første større Samling af nationale Oldsager opdagede denne Forsker, som vel var Autodidakt og ulærd, men som havde et sjælden fint og skarpt Øje for al Art af Kunst og Archæologi, de Forskjelligheder mellem Efterladenskaberne fra Oldtidens Hovedperioder, hvorpaa Tredelingssystemet er bygget. T. lærte tillige sin Samtid ikke at ty til gamle Skrifter for at søge Oplysning om Oldsagerne, men at vende sig umiddelbart til Oldsagerne selv for at aftvinge dem Kundskab om de fjærne Tider, fra hvilke de ere de eneste Minder. Det var først lidt efter lidt, at Tanken om de tre Tidsaldere modnedes hos T. Han fremsatte den vel allerede tidlig ved selve Ordningen i Museet, men skrev først om den 1836 i „Ledetraad for nordisk Oldkyndighed", det eneste større Skrift fra T.s Haand. Skjønt det var anonymt, skulde det snart bringe T.s Navn ud over Verden og for bestandig sikre det en Hædersplads i enhver Fremstilling af den forhistoriske Forsknings Historie. Efterhaanden blev en Række af Hovedstadens offentlige Samlinger underlagt T., eller de bleve oprettede efter hans Plan: det ethnographiske Museum, Møntsamlingen, Antiksamlingen, Malerisamlingen og det senere nedlagte Kunstmuseum, og for alle disse Samlinger virkede T. med lige Dygtighed og lige Iver, ikke mindst ved den Interesse, han forstod at vække for Samlingerne og for de Studier, som ere knyttede til dem. D. 21 Maj 1865 som Conferensraad.

Thomsen, Hans Peter Jürgen Julius, dansk Chemiker, f. 16 Febr. 1826 i Kjøbenhavn. Fra 1846, da T. tog polytechnisk Examen i anvendt Naturvidenskab, til 1853 var han Assistent ved polyt. Læreanstalts chemiske Laboratorium og til Dels samtidig (1850—56) Lærer i Agerdyrkningschemi ved Læreanstalten, 1856—59 Justermester i Kjøbenhavn, 1859—66 Lærer i Physik ved den militære Højskole, 1864—65 extraordinær Docent, 1866 Lector og fra Slutningen af samme Aar Professor i Chemi ved Universitetet og Bestyrer af dettes chemiske Laboratorium. Fra 1867 var han Medlem af den polytechniske Læreanstalts Bestyrelse, og fra 1883 er han dens Directeur; i sidstnævnte Stilling har han haft stor Indflydelse paa Planen til og Indretningen af den nye polytechniske Læreanstalt. Allerede 1852 tog T. Videnskabernes Selskabs Sølvmedaille for en Afhandling, hvori han udviklede Thermochemiens Principer, og Thermochemien har bestandig været det Omraade, hvorpaa T. med særlig Forkjærlighed har udfoldet sin betydningsfulde og omfangsrige videnskabelige Virksomhed, og det, hvortil hans Navn for bestandig vil være knyttet, ligesom han og Berthelot ere dem, hvem næsten alt, hvad vi vide i denne Retning, skyldes. Hans senere talrige Arbejder paa dette Omraade findes 1869—73 i Videnskabernes Selsk. Skrifter og i Poggendorffs Annalen d. Physik, fra 1873 i „Journal für praktische Chemie", mindre Arbejder, foreløbige Meddelelser og Oversigter især i „Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft". Alle sine thermochemiske Arbejder samlede og udgav han i sit berømte Værk: „Thermochemische Untersuchungen" (4 Bd., Leipzig 1882—85), hvoraf 4de Bind, der omhandler de organiske Forbindelsers Thermochemi, var saa at sige helt nyt. Først nu blev det klart for alle, med hvilken Sikkerhed Planen til dette omfangsrige Arbejde var lagt, der helt igjennem hviler paa T.s egne Forsøg, omfatter alle vigtigere Arter af chemiske Processer og Forbindelser og er udført med Instrumenter og efter Methoder, som for største Delen ere opfundne af T. selv. Først nu kunde man ret vurdere de vundne Resultater: de nye Begreber af indgribende videnskabelig Betydning, der her vare udviklede; den Mængde Constanter, der her vare bestemte med en hidtil ukjendt Sikkerhed, og som nu danne Grundlaget for alle thermochemiske Undersøgelser; de nye Methoder, der ere blevne klassiske, og betegne T. som en Experimentator af første Rang. Et Arbejde af det Omfang, den Originalitet, den omfattende Betydning og udført af en Enkeltmand, har meget faa Landes Literaturer at opvise. Vel vare T.s videnskabelige Fortjenester ogsaa tidligere blevne anerkjendte. Fra 1860 havde han været Medlem af Videnskabernes Selskab, fra 1876 af Royal Society i London, 1877 blev han Dr. phil. honor. ved Upsalas, 1879 Dr. med. honor. ved Kjøbenhavns Universitets 400-Aarsfest, 1880 Medlem af Videnskabernes Akademi i Stockholm, 1881 af det physiographiske Selskab i Lund; men efter at „Thermochem. Unters." var begyndt at udkomme, mod-

tog han 1883 Davy-Medaillen fra Royal Society i London og Udnævnelse til Medlem af Academia dei Lincei i Rom, af Videnskabsakademierne i Boston (1884), Turin, Upsala, Gøteborg (1885), Brüssel (1887). Endelig valgtes han efter Madvigs Død til Præsident for det danske Videnskabernes Selskab (1888). Som Physiker vakte T. navnlig Opmærksomhed ved det paa flere europæiske Udstillinger prisbelønnede, højst originale Polarisationsbatteri. Ved det (sammen med Broderen Aug. T.) fra 1862 udgivne „Tidsskrift for Physik og Chemi“, ved sine livlige „Vandringer paa Naturvidenskabernes Gebet“ (1856; 2 Opl.) samt flere populære mindre Skrifter og Lærebøger, ved sine populære Foredrag og ved sin omfattende og vækkende Lærervirksomhed, hvorved hans sjældne Evne til at udfinde og udføre smukke og oplysende Forsøg kom til fortrinlig Nytte, har T. udbredt Kundskab om Naturvidenskab i vide Kredse. Men ved Siden af sin Virksomhed som Videnskabsmand, Embedsmand og Lærer har T. fundet Tid til at udfolde en betydelig teknisk og praktisk Virksomhed. Allerede 1852 foretog han sine Undersøgelser om Kryolithens Anvendelighed i teknisk Retning. 1856 foretoges den første Expedition efter Kryolith til Ivigtut i Sydgrønland, og 1859 sattes Fabriken „Øresund“ i Gang, som T. indrettede, og hvor han i Begyndelsen selv ledede den smukke, af ham opfundne Fabrikation af Soda af Kryolith, en Fabrikation, der af Teknikere særlig roses, fordi den, skjønt ny baade i Henseende til Materiale og Methode, dog strax var saa fortrinlig ordnet, at der ikke senere blev noget at ændre. I hygieinisk Henseende vakte hans (i Forbindelse med A. Colding) 1853 udgivne Skrift: „Om de sandsynlige Aarsager til Choleraens ulige Styrke i de forskjellige Dele af Kjøbenhavn“ stor og fortjent Opmærksomhed. Fra 1861 er T. stadig gjenvalgt til Borgerrepræsentant i Kjøbenhavn, fra 1882 til Medlem af Kjøbenhavns Havneraad, og baade i disse og andre communale Tillidshverv har hans praktiske og tekniske Dygtighed givet sig talrige Vidnesbyrd og øvet stor Indflydelse paa mange af Byens Forhold. — Hans Broder, **Carl Aug. T.**, f. 30 Dec. 1834, blev polyt. Cand. 1858, var 1860—63 Justermester for Sønderjylland for at indføre dansk Vægt, blev 1871 Docent i techn. Chemi ved polyt. Læreanstalt, 1887 Bestyrer af Statens tekniske Bureau. Han stiftede 1862 sammen med Jul. T. „Tidsskrift for Phys. og Chemi“, som han fra 1879 udgiver alene, og skrev „Naturkræfterne i Menneskets Tjeneste“ (2den Udg. 1874), „Forelæsninger over techn. Chemi ved polyt. Læreanstalt“ (1883) samt et ret betydeligt Antal tekniske Oversigter, Rejseberetninger og en Del experimentelle Originalarbejder i forskjellige danske og i „Nordisk Tidsskrift“.

Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter, fremragende dansk Sprogforsker, f. 25 Jan. 1842 i Kbhvn. Efter at være bleven Student 1859 kastede han sig med Iver over Sprogstudier og bestod 1867 den philologiske Embedsexamen. Allerede tidlig havde han faaet Interesse for den sammenlignende Sprogvidenskab, og han dyrkede foruden de klassiske og germanske baade orientalske og forskjellige nyere Sprog, især romanske og slaviske. Hans omfattende Studier udstrakte sig ogsaa til Sprog uden for den ariske Gruppe, særlig de finsk-ugriske. 1867 foretog han en Rejse til Finland og Rusland; Udbyttet af denne blev en Række fine, i mange Punkter epochegjørende Studier over „den gotiske Sprogklasses Indflydelse paa den finske“. Med dette Arbejde, der skaffede ham Doctorgraden ved Kjøbenhavns Universitet 1869, tog T. strax Plads imellem vor Tids betydeligste Sprogforskere; Bogen blev oversat paa Tysk af Sievers (Halle 1870) og udmærkedes af Berlinerakademiet med den Boppske Prisbelønning. Paa en ny videnskabelig Rejse til Udlandet 1869—70 besøgte T. særlig det sydlige Europa. 1876 kaldtes han til Oxford for at holde en Række Forelæsninger ved »the Taylor Institution«. Som Foredragsæmne valgte han det russiske Riges Grundlæggelse af Skandinaverne; dette Spørgsmaal fandt ved hans indtrængende historiske og linguistiske Undersøgelser sin endelige Løsning. Forelæsningerne vakte stor Opsigt og udkom paa Engelsk under Titelen »The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State« (London, Oxford 1877); senere bleve de oversatte paa Tysk og Svensk. End videre har T. i danske og udenlandske Tidsskrifter skrevet en Række mindre Afhandlinger over Æmner hentede fra Sprogvidenskabens forskjelligste Grene, f. Ex. „Det magyariske Sprog og dets Stammeslægtskab“, og nogle Studier over romansk Phonetik; af disse sidste fremhæves: »I parasite et les consonnes mouillées en français« (Paris 1876). Ligeledes skyldes ham nogle særdeles elegante og fint gjennemførte etymologiske Afhandlinger. Til Oplysning om Sprogvidenskabens Historie særlig i Norden har han bl. a. bidraget ved Mindeskrifter over Westergaard (1878) og Rask (1887), begge oversatte paa Tysk. Hans seneste større Arbejde, „Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog“ (trykt i Videnskabernes Selskabs Skrifter), er et nyt og glimrende Udslag af T.s Hovedejendommelighed som Sprogforsker, hans Forkjærlighed for at spore med Sprogene i deres historiske Berøringspunkter og den deraf flydende gjensidige Paavirkning. Hans Arbejder, der alle bære Præget af den samme skarpe Tænkning og sindrige Combinationsevne og alle vidne om et enestaaende udstrakt Sprogkjendskab, have derfor beriget ikke blot Sprogvidenskaben, men ogsaa Historien med nye Resultater. Til Kjøbenhavns Universitet blev T. knyttet allerede 1871 som extraord. Docent i sammenlignende Sprogvidenskab; 1875 blev han fast ansat, og 1887 udnævntes han til Professor. Hans Lærervirksomhed ved Universitetet har været og er af den allerstørste Betydning for de philologiske Studiers Fremme her hjemme; næsten alle de yngre Philologer, der ere udgaaede fra Universitetet efter T.s Ansættelse, ere paa en Maade hans Elever. Desuden har T. været Medlem af Redactionen for „Tidsskrift for Philologi og Pædagogik“ (senere „Nordisk Tidsskrift for Philologi“) siden 1870 og fra 1876 dets Hovedredacteur. Samme Aar blev han optaget som

Medlem af Videnskabernes Selskab, hvis Redacteur han har været siden 1878. 1878—87 var han Medlem af Undervisningsinspectionen for de lærde Skoler. — Hans Broder, **Carl Christian Frederik Jakob T.**, f. 6 Apr. 1847 i Kjøbenhavn, blev Student 1865, tog anden Examen 1866 og begyndte derpaa at tegne hos Vermehren og paa Kunstakademiet, hvorfra han fik Afgangsbevis 1871. Han havde allerede udstillet forinden, men vandt dog først Opmærksomhed ved sit morsomme Billede „Ved Examensbordet". Senere har han, foruden Portræter, malet ikke faa, af sin Følelse og et mildt Lune prægede Billeder, dels med Motiver fra ældre Tider, dels moderne Livsbilleder. 1879 vandt han den Neuhausenske Præmie, 1887 Aarsmedaillen og 1888 den Thorvaldsenske Udstillingsmedaille for „Middag i Præstegaarden efter Bispevisitats". End videre har han leveret en Række fine og stemningsfulde Illustrationer f. Ex. til Blichers „E Bindstouw", Ingemanns Morgen- og Aftensange, o. a.

Thomson, Sir Charles Wyville, f. 5 Marts 1830 i Linlithgow-Egnen i Skotland, d. 10 Marts 1882 i Bonsyde, Linlithgow ved Edinburgh, blev 1854 Professor i Mineralogi og Geologi i Belfast (efter kort i Forvejen at være bleven udnævnt til Professor i Zoologi og Botanik i Cork) og 1870 Professor i Zoologi ved Edinburghs Universitet. Sin Berømthed skylder han især den lykkelige Tanke, at formaa den britiske Regering til at lade anstille Undersøgelser over Dyrelivet paa de store Havdybder omkring Storbritannien, og sin Delagtighed i Ledelsen af disse Undersøgelser paa »Porcupine« og »Lightning« i Aarene 1868—70, hvis almindelige Resultater T. nedlagde i et interessant populært Skrift »The depths of the sea« (1872). Det heldige Udfald af disse Expeditioner foranledigede den engelske Regering til at udruste Skibet »Challenger« til en flereaarig Rejse omkring Jorden med det ene Formaal at anstille videnskabelige Undersøgelser, særlig over Havets Physik og Naturhistorie og Livet paa de store Havdybder, og gjøre T. til Chef for dens civile, videnskabelige Stab. Expeditionen afgik 1872 og vendte hjem 1876, med vel udført Hverv. Ved sin Tilbagekomst blev T. slaaet til Ridder af Dronningen og modtog forskjellige andre Udmærkelser i Ind- og Udlandet. En foreløbig Beretning om det almindelige Udbytte af »Challenger«s Rejse: »The Atlantic« (i 2 Bd.) naaede T. at udarbejde; men 1879 blev han ramt af et apoplektisk Anfald og maatte derefter opgive Udgivelsen og Ledelsen af de øvrige paatænkte Arbejder, som overdroges til andre, ligesom han ogsaa fratraadte sit Professorat.

Thomson, James, engelsk Digter, f. 1700 i Ednam i Skotland, var Søn af en presbyteriansk Præst, skrev Digte som Student i Edinburgh, udgav som Huslærer sit beskrivende Digt »The Winter« (1726), som udfyldtes ved Digte over de andre Aarstider, samlede 1780 under Titelen »The Seasons«. Ved denne hans berømteste Digtning bliver han en af Forløberne for den senere naturelskende Retning i engelsk Poesi. Han vandt ved Digtet berømte Venner, bl. a. Pope. 1781 ledsagede han Lordkansleren, Sir Charles Talbots Søn paa en Fastlandsrejse, udgav ved sin Hjemkomst Digtet »Liberty« og fik en Sinecure, som dog berøvedes ham ved Talbots Død, men Prinsen af Wales gav ham en Pension og et endnu mere indbringende Embede uden Forretninger. Hans Dramaer ere uden Betydning; i Maskekomedien »Alfred«, som han skrev sammen med sin Ven Mallet, findes Folkesangen »Rule Britannia«. Hans sidste Digt er den Spenserske Allegori »The Castle of Indolence« (1746). Der findes hos T. Phantasi og poetisk Syn paa Naturen, men Svulst og Bredde dække de mange punktuelle Skjønheder. D. 1748.

Thomson, Thomas, engelsk Chemiker, f. 1773 i Perthshire, d. 1852 i Kilmure i Argyleshire, blev 1799 Dr. med. i Edinburgh, 1817 Lector og derpaa 1818—41 Prof. regius i Chemi ved Universitetet i Glasgow, hvor han først delvis, derpaa helt lod sig substituere af sin Neven Dr. R. D. Thomson. T. udgav 1813—20 »Annales of philosophy« og skrev en »History of chemistry« (2 Bd., London 1830). Hans egne chemiske Arbejder ere af temmelig underordnet Betydning. Med Wollaston og H. Davy (1807) var han en af de tidligste og vistnok den ivrigste Forfægter for den atomistiske Theori i England, og skjønt hans 1810 beregnede Affinitetstabel for 23 Syrer og Baser efter vor Tids Begreber om Nøjagtighed ikke mere tilfredsstiller, var den dog for sin Tid af Betydning.

Thomson, Sir William, berømt engelsk Physiker, f. 1824 i Belfast, studerede i Cambridge og blev 1846 Professor i Physik ved Universitetet i Glasgow. Hans højt ansete videnskabelige Arbejder omhandle navnlig Varmen og Elektriciteten og ere offentliggjorte i Phil. Mag. og Roy. Soc. i London og Edinburgh; desuden har han indlagt sig stor Fortjeneste ved Construction af de fine Maaleinstrumenter Kvadrantelektrometret og Spejlgalvanometret; for den Andel, han havde i Udlæggelsen af det første atlantiske Kabel (1866), blev han ophøjet i Ridderstanden. Af hans Arbejder kunne nævnes: »Thermal effects of fluids in motion«, »On the electrodynamic properties of metals« (1855), »Mathem. theory of elasticity« og sammen med Tait: »Elements of natural philosophy« (1866), der af Helmholtz og Wertheim blev oversat paa Tysk. 1882 udkom en Del af T.s Afhandlinger under Titel: »Mathematical and physical papers«. **T.s Lod** tjener til Udmaaling af Havdybder. Principet for Apparatet er, at Rumfanget af en ved Vandet afspærret Luftmasse i Følge Mariottes Lov er omvendt proportional med det Tryk, hvorunder den er, og at Vandtrykket voxer med Dybden under Vandets Overflade. Ved at man aflæser Størrelsen af det Rumfang, til hvilket Luftmassen i et for Enden lukket Glasrør ved den foretagne Lodning er bleven sammentrykket, faar man altsaa et Maal for den Dybde, til hvilken Apparatet har været nedsænket.

Thonissen, Johan Joseph, belgisk Retslærd og Politiker, f. 1816, blev 1847 Professor i Löwen og 1863 Medlem af Repræsentanternes Kammer, hvor han hørte til det klerikale Parti. 1884—87 var han Indenrigs- og Undervis-

ningsminister, men vendte derefter tilbage til sin Lærestol. Foruden flere Skrifter om Socialismens Udvikling (1850—52) og om Strafferetten („Essai sur l'histoire du droit criminel des peuples anciens", 1869, 2 Bd.) har han forfattet en Commentar til den belgiske Grundlov („La constitution belge annotée", 1844; 3dje Udg. 1879) og en Udsigt over Belgiens Historie under Leopold I (3 Bd., 1861).

Thonning, Peter, f. 1775 i Kjøbenhavn, studerede Lægevidenskaben og foretog 1799 paa Generaltoldkammerets Bekostning i Følge kongelig Resolution en botanisk Rejse til Guinea for at undersøge Kolonialprodukternes, navnlig Indigoens, Dyrkning og Landets Flora; efter sin Hjemkomst 1808 var han i flere Aar Lærer hos Arveprins Frederik Ferdinand, beklædte senere forskjellige Poster, saaledes en af Directeurposterne for det kongelige naturhistoriske Museum, og døde i Kjøbenhavn 1848 som Conferensraad. Det rige Udbytte af guineiske Planter, som han hjembragte, blev bearbejdet af C. P. Schumacher i Vidensk. Selsk.s Skrifter 1826; selv var han Medudgiver af flere af M. Vahls botaniske Værker.

Thonon [tonōng], Stad i det franske Dep. Øvre Savoien, ved Genfer Søen, 4 M. n. ø. for Genf, med 5,400 J. og livlig Industri, var Hovedstad i det forhenværende Hertugdømme Chablais.

Thor, d. e. Tordneren, Odins og Jordens Søn, i Følge den nord. Mythologi den højeste As efter Odin, men i Virkeligheden langt folkeligere end denne, hvorom de talrige til T. knyttede Myther og de mangfoldige med hans Navn sammensatte Personnavne vidne, og derfor vistnok ogsaa fuldt saa meget dyrket som Odin. Han vogter Menneskene og deres Værk mod de i Jætterne personificerede raa Naturkræfter, med hvilke han ligger i bestandig Kamp, og raader for Lyn og Torden, der tænktes at opstaa, naar han rullede frem i sin af to Bukke forspændte Kærre. Af sin Kjørsel har han Tilnavnet Ake-T. eller Age-T. (fejlagtig Auka-T.). Hans Værge er Hammeren Mjølner, hvortil kommer Styrkebælte og Jærnhandsker. Naar han spændte Bæltet om sig, voxede hans Styrke, hvorfor det kaldtes Megingjord, d. e. Styrkebælte. Som hans Rige nævnes Thrudvang med Hallen Bilskirner. Hans Hustru er Sif. Han skildres som stor og stærk, med rødt Skjæg, men ilsindet og heftig, hvorfor han undertiden overlistes. Som Troldenes Arvefjende og Bekæmper traadte i Norge efter Christendommens Indførelse St. Olaf i T.s Sted. T.s Hammer blev i Vikingetiden efterlignet i Sølv og bares i en Kjæde om Halsen paa den samme Maade, som de christne smykkede sig med Korset. Saadanne Miniatur-Hammere forekomme oftere i Fundene. Ligeledes blev Hammeren udhugget paa Runestene ganske ligesom Korset paa de christnes Gravstene.

Thora, hebr., udtrykker Pentateuchen eller den mosaiske Lov, undertiden den hele Herrens Aabenbaring i det gamle Testament; som saadan deles den i den skrevne Lov og den mundtlige, ved Traditionen bevarede, der indeholdes i den længe efter Christus fremkomne Talmud (s. d. A.).

Thorarensen, Bjarni Vigfússon, f. 30 Dec. 1786 paa Gaarden Lágafell i Omegnen af Reykjavig, d. 24 Aug. 1841 som Amtmand over Islands Nord- og Østamt, er navnlig bekjendt som fremragende islandsk Digter. Han var Søn af Syselmand V. Thorarinsson og Steinunn, Datter af Landphysicus Bjarne Povlsson, blev Student 1803, juridisk Candidat 1807 og indehavde derefter forskjellige juridiske Stillinger, navnlig som Assessor i den islandske Landsoverret, indtil han 1833 udnævntes til Amtmand. B.s poetiske Skrifter indskrænke sig til et enkelt Bind lyriske Digte, og som de fleste andre nyere islandske Digtere bevæger han sig inden for en temmelig begrænset Kreds af Æmner. Ikke des mindre er hans Betydning for Islands Literatur og Folkeliv afgjørende. Han repræsenterer her Romantiken over for det 18de Aarh.s Oplysningstid (s. Stephensen, M.). I Form staa hans Digte tilbage for den noget yngre Jonas Hallgrimssons, men overgaa dem i Følelsens Dybde og Indholdets Tankevægtighed. Islands bekjendteste Nationalsang skyldes ham, og i mange af hans Digte — ogsaa de naturbeskrivende — faar Fædrelandskjærligheden sit Udtryk, navnlig som Beundring af eller Længsel efter Fortidens Storhed. Uovertruffen staar han som Forfatter af Mindedigte over Afdøde, hvor særlig de paa Grund af deres selvstændige Ejendommelighed af Samtiden usorstaaede Charakterer vække hans Sympathi.

Thórax, gr., Bryst (s. d. A.); Brystharnisk; Brystskjold. Thoracentése, Aabning af Brystsækken ved Indstik igjennem Brystvæggen, foretages jævnlig ved Brystbetændelser for at udtømme det i Brystsækken indeholdte Exsudat og udføres med en Trocart (s. d. A.) under særlige Forholdsregler for at undgaa Luftens Indtrængen uden fra i Brystsækken, i den nyeste Tid oftest „ved Aspiration", d. v. s. Udsugning med en dertil indrettet Sprøjte eller andet Apparat, som sættes i Forbindelse med Trocarten.

Thorbecke, Johan Rudolf, nederlandsk Statsmand, f. 15 Jan. 1796 i Zwolle, uddannedes ved Leidens og senere ved tyske Universiteter, var en Tid Docent i Göttingen, men vendte 1824 hjem og blev n. A. Professor i Statsvidenskaberne i Gent og 1830 forflyttet til Leiden. Han virkede her med saadan Dygtighed paa Ungdommen, at man nærmest kan tilskrive ham Dannelsen af det liberale Parti i Holland. 1840 valgtes T. til andet Kammer og indbragte 1844 et Udkast til en ny Forfatning, men uden Held. Derimod blev han 1848 Formand for den Commission, der skulde revidere Forfatningen, og saaledes Hovedophavsmand til Landets senere Grundlov, hvorefter han 1849 fik det Hverv som Indenrigsminister at sætte den i Virksomhed og udarbejde de organiske Love. 1853 fortrængtes han ved den Uvilje, som Pavens Udnævnelse af 5 katholske Biskopper havde vakt, fordi dette kun var blevet muligt ved den af T. hævdede Adskillelse imellem Stat og Kirke. Først 1862 kom han igjen i Spidsen for Statsstyrelsen og gjennemførte flere vigtige Reformer, bl. a. Inddragelsen af de to (protestantiske og katholske) Cultusmini-

sterier, men maatte igjen vige 1864. I Jan. 1871 blev T. 3dje Gang Førsteminister, men vilde efter et parlamentarisk Nederlag trække sig tilbage, da han ramtes af Sygdom og døde 4 Juni 1872. Ingen anden hollandsk Statsmand har i den sidste Menneskealder gjennemført saa store indre Reformer; desuden var han meget aarvaagen for at hævde Landets Uafhængighed udad til og udskille det fra enhver Forbindelse med Tyskland. T.s Taler udkom 1867—70 i 6 Bd.; hans Mindesmærke rejstes 1876 i Amsterdam.

Thord Degns Artikler kaldes en formodentlig omtrent i Midten af det 14de Aarh. af en Person, der skal have været Landsdommer i Jylland og maaske er den i flere gamle Documenter nævnte Adelsmand Thord Iversen Degn til Bjerregaard, uden Tvivl paa Dansk forfattet Samling af jyske Retsfædvaner og Præjudicater, der (maaske paa Rigsdagen 1354) blev stadfæstet af Kongen som et Tillæg til Jyske Lov og senere blev oversat paa Latin samt forøget med flere nye Bestemmelser.

Thordsson, s. Sturla Thordsson.

Thore Hund paa Bjarkø var Lendermand i Nordland paa Olaf d. helliges Tid. Da hans Brodersøn, Asbjørn Selsbane, havde maattet love at overtage Stillingen som kongel. Foged efter den af ham dræbte Thore Sel, lokkede T. ham til at bryde sit Løfte, og da han senere blev dræbt paa Kongens Foranstaltning, hævnede T. sig ved paa Hjemrejsen fra et Bjarmelandstog at dræbe en af Kongens Hirdmænd og tage Kongens Gods; derpaa drog T. til England til Knud d. d. store, deltog i dennes Tog til Norge 1028 og fik Forleninger af ham. Da Olaf vendte tilbage, var T. en af Bondernes Anførere ved Stiklestad og særede selv Olaf; men efter at Folkestemningen havde vendt sig til Fordel for Olafs Hellighed, drog T. bodfærdig paa Pilegrimsfærd til Jerusalem og vendte næppe tilbage. Med hans Sønnedatter gik hans Gaard over til Arnmødlingeætten.

Thoresen, Anne Magdalene, født Kragh, f. i Fredericia 8 Juni 1819, voxede op i tarvelige Forhold og fik ingen anden Undervisning end den, Almueskolen kunde byde, indtil hun i 20 Aars Alderen ved fremmed Hjælp fik Lejlighed til i Kjøbenhavn at uddanne sig til Lærerinde. 1842 overtog hun en Post som saadan hos Provst Hans Conrad Thoresen i Herø paa Søndmøre. Denne Mand, som hun snart efter ægtede, skal have udøvet betydelig Indflydelse paa hendes aandelige Udvikling; de flyttede 1844 til Bergen, og under sit Ophold her modtog hun Indtryk, som senere have fundet deres Form i digterisk Behandling. Efter sin Mands Død (1858) tog hun med sine Børn Ophold i Kjøbenhavn og har siden altid boet der; men saa vel i Valg af Stof som i dets Behandling viser hun sig at tilhøre den norske Literatur. Allerede før hendes første Bog „Digte af en Dame“ (Bergen 1860) udkom, vare to dramatiske Arbejder af hende blevne opførte paa Bergens Theater. Den nævnte Digtsamling vakte betydelig Opsigt (2det Opl. udkom 1861); de følgende Arbejder „Fortællinger“ (1863), deriblandt „Studenten“, der for første Gang skildrer en Bondestudents tunge Kamp for at opnaa akademisk Dannelse, og „Signes Historie“ (1864), en norsk Bondelivsskildring, paavirket af Bjørnson, sikrede Fru T. et Navn i den norske Literatur; saa vel denne som flere følgende Bondefortællinger ere oversatte paa fremmede Sprog. Senere har hun med Held lagt bergenske Sujetter til Grund for saa vel dramatisk som novellistisk Behandling, saaledes i Skuespillene „Inden Døre“ (1877), „Christopher Valkendorf og Hanseaterne“ (1878) og i Fortællingen „Herluf Nordal“ (1879), der skildrer Forhold i Bergen i forr. Aarh. „Billeder fra Midnatsolens Land“ (2 Bd., 1884—86) har som Grundtanke en culturhistorisk Undersøgelse, der udvikles gjennem en Række Skæbnehistorier. Et Bind „Digte“ udkom 1887.

Thörild, Thomas, svensk Forfatter, f. 18 Apr. 1759 i Svarteborg Sogn i Bohuslän. Nogle Aar efter at være bleven Student i Lund 1775 begav han sig til Stockholm, hvor han 1782 gjorde sig bekjendt ved et til det literære Selskab »Utile Dulci« indleveret didaktisk Digt »Passionerna«, som navnlig i formel Henseende afveg fra de da gjældende Smagsregler. Han tog heraf Anledning til at aabne en langvarig og bitter Polemik mod Kellgren, som han fortsatte i et af ham udgivet politisk-philosophisk-æsthetisk Ugeskrift »Den nye Granskaren«. I det Øjemed at fremkalde en Udvidelse af Trykkefriheden indleverede han 1786 til Kongen et Skrift »Om det allmänna förståndets frihet«; men da han mistvivlede om at kunne udrette noget for sine reformatoriske Planer i Sverige, besluttede han at forlade sit Fædreland. Efter at han i Upsala havde bestaaet den juridiske Candidatexamen og som Doctordisputats havde udgivet en „Kritik over Montesquieu“, begav han sig 1788 til London, hvor han i nogle Skrifter udtalte sine sociale og religiøse Anskuelser. Skuffet i sine Forventninger om her at vinde Tilhængere for sine Ideer, rejste han efter 1½ Aars Forløb tilbage til Sverige. I et 1791 udgivet Skrift, »En Critik öfwer Critiker, med utkast till en lagstiftning i snillets verld«, optog han paa ny den gamle Strid med Kellgren, som nu blev understøttet af Leopold. Striden standsede denne Gang derved, at T., som efter Gustav III.s Død havde publiceret et til Hertug-Regenten stilet Skrift »Årligheten«, blev anklaget for Overtrædelse af Trykkefrihedsloven og 1793 dømt til 4 Aars Landsforvisning. Med Løfte om en aarlig Pension begav han sig over Kjøbenhavn og Hamborg til Lübeck, hvor han opholdt sig til 1795, da Landsforvisningsdommen blev hævet og han udnævntes til Bibliothekar i Greifswald. I Kjøbenhavn, hvor han opholdt sig fra Apr. til Sept. 1793, udgav han »Om qvinnokönets naturliga höghet« (10 Opl., Stockh. 1883), et mærkeligt Indlæg i Kvindesagen; i Greifswald udgav han bl. a. i »Maximum seu Archimetria« et Udkast til sit philosophiske System; d. 1 Oct. 1808. »T.s samlade skrifter« ere udgivne først af E. G. Geijer (4 Bd., 1819—35), senere af P. Hanselli (2 Bd., 1874—80).

Thorium, Th, et Metal, der forekommer i

nogle meget sjældne Mineralier som Thorit (væsentlig kiselſ. Thorinmilte) og hyppig ledsager Cerium. Metallet selv er et graat, krystallinsk Pulver af Vægtfylde 11. Iltet, ThO_2, Thorjord, er hvidt, uopløseligt i Syrer; Hydratet er hvidt og let opløseligt i Syrer til farveløse Salte. T. er opdaget 1828 af Berzelius; allerede tidligere mente han at have opdaget et særegent Metalilte, som han da kaldte Thorjord, men som senere viste sig at være phosphorsurt Yttrinmilte; da han nu siden opdagede T., beholdt han Navnet (af Thor). Bergman fandt i Thorit et nyt Ilte, som han kaldte Donarinmilte, Bahr i Orthit fra Stockholm et, han kaldte Wasinmilte; begge have siden vist sig identiske med T. De nøjagtigste Undersøgelser af T. og dets Forbindelser skyldes L. F. Nilson (1882).

Thorkelin, Grímur Jónsson, f. 8 Oct. 1752 paa Gaarden Bær ved Hrutafjord i det nordvestlige Island, sattes, efter at have nydt nogle Aars Undervisning i Skalholt Latinskole, 1770 i Frue-Skole i Kjøbenhavn, hvorfra han 1773 tog Studenterexamen ved Universitetet. Han studerede Lovkyndighed og nordiske Oldsager, blev 1776 Cand. jur. og ansattes det følgende Aar som Secretær ved den Arnamagnæanske Commission, hvorved han altsaa vedvarende knyttedes til Studiet af gammel nordisk Literatur. 1786 og flg. Aar opholdt han sig i Storbritannien og Irland for at efterspore Minderne om Nordboernes Færden her. Han udnævntes 1791 til Gehejmearchivar og døde 4 Marts 1829. T., der hos sin Samtid havde vakt betydelige Forventninger om videnskabelig Virksomhed, har ikke udfoldet nogen tilsvarende Produktion af blivende Værd. Han har udgivet islandske og gammelnorske Lovtexter saa vel som danske og norske Diplomer (»Diplomatarium Arnamagnæanum«, 2 Bd., 1786), hvilket sidste Værk dog kun har fundet ringe Anerkjendelse, og det samme gjælder om hans Udgave af det oldengelske — men olddanske Sagn behandlende — Heltedigt „Beowulf", som han har Fortjenesten af først at have fremdraget.

Thorkelsson, ſ. Jón Thorkelsson.

Thorkil d. høje, en Søn af Strut-Harald og Broder til Jomsvikingernes træske Høvding Sigvald, var en af de berømteste danske Krigere under Svend Tveskjægs og Knud d. stores Regering. Han fulgte med sin Broder paa det uheldige Jomsvikingetog til Norge c. 986 og senere med Svend Tveskjæg paa hans Erobringstog til England. Her forbandt han sig vel i nogen Tid med Landets Konge Ethelred; men efter Svends Død hjalp han Knud med at erobre England og blev derfor forlenet med Østangel. Senere faldt han dog i Unaade hos Knud og blev 1021 forvist til Danmark, hvor han imidlertid snart efter blev sat til at styre Landet som Værge for Kongens Søn. Faa Aar senere blev han dræbt af nogle Bønder.

Thorlacius, Skúli Thórdarson, f. 10 Apr. 1741 paa Gaarden Teignr i Fljotshlid paa Islands Sydland (Rangaavolde Syssel), dimitteredes fra Skalholt Latinskole til Universitetet i Kjøbenhavn 1758, blev 1765 Cand. theol. og udnævntes 1769 til Rector i Kolding, hvorfra han 1777 forflyttedes til Frue-Skole i Kjøbenhavn. Han entledigedes 1803 og døde 30 Marts 1815. T. har med Forkjærlighed beskæftiget sig med Studiet af Nordens Oldliteratur, hvorom bl. a. en Række Skoleprogrammer (»Antiqvitatum borealium Observationes miscellaneæ, I—VII, Kbhvn. 1778—99) vidne, der indeholde dels culturhistoriske og mythologiske Afhandlinger, dels Textudgaver; ham skyldes end videre 3dje Bd. af »Heimskringla«. — Hans Søn, Børge T., f. 1 Maj 1775 i Kolding, blev Student 1791, hvorefter han med stor Fremgang kastede sig over det theologiske og philologiske Studium, opmuntret ved gjentagne Udmærkelser fra Universitetets Side. Efter en Udenlandsrejse 1797—1800 ansattes han ved Universitetet som Professor i Latin (prof. ord. 1803), men holdt dog ogsaa en Tid theologiske Forelæsninger, ligesom han ogsaa havde inddraget den oldnordiske Literatur under sine Studier. Mod Slutningen af sit Liv foretog han paa ny en Udenlandsrejse; Aaret efter sin Hjemkomst døde han, 8 Oct. 1829. T.s videnskabelige Virksomhed har navnlig faaet Udtryk i en Række Program-Afhandlinger, hvoraf adskillige ere samlede under Titelen »Prolusiones et opuscula academica«, (5 Bd., 1806—22). Noget betydeligere selvstændigt Værk har T. ikke leveret; hans Virksomhed gik mest ud paa at samle, bearbejde og meddele; han var lærd, men hverken særdeles skarpsindig eller genial. Af hans Virksomhed paa den nordiske Philologis Omraade kan mærkes nogle som Program udgivne islandske Texter af mindre Omfang samt hans Deltagelse i Udgivelsen af »Heimskringla«, IV—V.

Thorlaksson, ſ. Gudbrand og Jón Thorlaksson.

Thorlejv Jarleskjald er en islandsk Skjald, der levede i sidste Halvdel af 10de Aarh. Om ham haves en æventyrlig Fortælling angaaende hans Forhold til Haakon Jarl, hvilket han skylder sit Tilnavn. Efter at være bleven forurettet af denne begiver han sig til Svend Tveskjæg i Danmark, men vender tilbage til Norge for at hævne sig. Forklædt fremstiller han sig for Haakon og fremsiger for ham et Kvad, der i Begyndelsen syntes et Lovkvad, men viste sig at være et Nidkvad med overnaturlige Virkninger. Der blev ganske mørkt i Hallen, mange Hirdmænd fandt Døden for deres egne Vaaben, og Jarlen selv faldt i Afmagt. Til Straf skal Haakon Jarl have ladet T. dræbe ved Trolddom paa Altinget paa Island.

Thormod Kolbruneskjald, der levede c. 1000, var en islandsk Skjald af en urolig og voldsom Charakter, ustadig i Kjærlighed og uoplagt til fredelig Virksomhed, men trofast til det yderste mod sin Ungdomsven Thorgejr og sin Konge Olaf d. hellige, hvis Hirdmand han var. De to Fostbrødre T. K. og Thorgejr ere Hovedpersonerne i den efter dem opkaldte Fostbrødre-Saga; for at hævne Thorgejr begiver T. K. sig til Grønland, hvor han med en saa uhyggelig Udholdenhed forfølger sit Maal, at til sidst 5—7 af de anseteste Mænd dér miste Livet for hans Haand. Da Olaf d. hellige maa forlade Norge, deler T. hans Landflygtighed og følger ham tilbage; han del-

tager i Slaget ved Stiklestad, hvor han opmuntrer Krigerne ved at kvæde det gamle, for Rolf Krake digtede Bjarkemaal; efter en heltemodig Kamp finder han her den Død, han efter Kongens Fald søgte. Sit Tilnavn skyldte han en mørkøjet islandsk Skjønhed, kaldet Kolbrun (d. e. hende med de sorte Bryn), hvem han i sin Ungdom havde besunget.

Thorn, befæstet Stad i den preussiske Prov. Vest-Preussen, ved Floden Weichsels højre Bred, 20 M. s. for Danzig, med 24,000 J., hvoraf c. 8,000 Katholiker. Blandt Stadens Kirker mærkes Johanneskirken med den her 1473 fødte Nicolaus Copernicus's Gravmæle; hans Fødehus findes endnu, og paa Torvet er rejst ham en kolossal Bronzestatue af Tieck. Her er flere højere Undervisningsanstalter og livlig Industri i Tobak, Sæbe og Maskiner m. m., samt Flodfart og Handel. Paa Grund af T.s Betydning som Knudepunkt for flere Banelinjer er den i de sidste Aar ved vidt fremskudte Forter paa begge Bredder af Weichsel omdannet til en Fæstning af første Rang og et Hovedværn mod et østligt Angreb. — T. hørte i Middelalderen til Hanseforbundet. 1466 sluttedes her en Fred mellem Polen og den tyske Orden.

Thornam, Aug. Wilh., f. 6 Maj 1813, tog medicinsk Embedsexamen, blev 1841 Compagnichirurg, 1858 Overlæge ved Livgarden og i Krigen 1864 Overlæge ved Ambulancerne og ved Lazarethet i Svendborg. D. 4 Apr. 1880. Han har udfoldet en ret betydelig Forfattervirksomhed baade af populær-videnskabelig og skjønliterær Art. Af hans Skrifter i førstnævnte Retning kan nævnes det i flere Oplag udkomne „Almindel. Sundhedslexikon". Efter den første slesvigske Krig skrev han 1851 „Skizzer fra Feltlivet", hvorefter i Aarene 1852—58 fulgte de novellistiske Arbejder „Forslilde, en Hverdagshistorie", „Onkel Niels, en Hverdagshistorie", „Stands-Conflicter" og „Forspildt". Paa det kongel. Theater har han faaet adskillige Lystspil opførte, bl. a. som de mest bekjendte og hyppigst spillede: „En ministeriel Embedsmand" 1858, „En Omvej" 1864 og „Ægteskabspolitik" 1869.

Thornhill, James, engelsk Historiemaler, f. 1676 i Melcombe Regis, d. 1734 i Weymouth i Dorsetshire, var af adelig Familie, men blev af Trang nødt til at gribe Penselen og maatte, skjønt hans Hu stod til Historiemaleriet, mest indskrænke sig til Portræter. Han var Elev af Highmore og gjorde sig først som ældre Mand paa en Udenlandsrejse bekjendt med fremmede Mesterværker, men vedblev dog at høre til den daraadende franske Retning i Kunsten. Hans Hovedværk er „Pauli Liv", malet i 8 Felter, Graat i Graat, i Paulskirken i London, og et Loftsmaleri i Hospitalet i Greenwich med allegoriske Fremstillinger.

Thoroddsen, Jón þórdarson, f. 5 Oct. 1819, d. 8 Marts 1868, fødtes paa Gaarden Reykhólar i det nordvestlige Island, hvor hans Fader, Þórdur þórodsson, der havde lært Bødkerhaandværket, var bosat. T. blev Student fra Bessastad Skole 1840 og begav sig det følgende Aar til Kjøbenhavn, hvor han, fraregnet nogle Besøg i Hjemmet, opholdt sig til 1850 uden dog at tage nogen Embedsexamen. Under den slesvigske Krig deltog han i Felttoget 1848 som Frivillig i den danske Hær. Efter at være vendt tilbage til Island blev han constitueret som Sysselmand i Bardastrand Syssel; for at sikre sig denne Stilling drog han paa ny til Kbhvn., underkastede sig 1854 dansk juridisk Examen og fik derefter kongel. Udnævnelse. Fra Bardastrand Syssel forflyttedes han 1861 til Borgarfjord Syssel, i hvilket Embede han døde. T. var næppe nogen synderlig dygtig eller pligtopfyldende Embedsmand; derimod har han Betydning som en af Islands mere fremragende Digtere i den nyere Tid, maaske efter Bjarne Thorarensen og Jonas Hallgrimsson den mest ansete. 1850 (og senere 1867, noget omarbejdet) udgav T. en Fortælling »Piltur og stúlka« (d. e. Yngling og Pige), der er det første Forsøg paa at skrive en Novelle i det islandske Sprog og hidtil vel ogsaa det bedste; særlig interesserer den som en vellykket Skildring af den islandske Befolkning i dens forskjellige Afskygninger. Fortællingen udgaves 1874 i dansk Oversættelse under Navn af „Indride og Sigrid" (1877 er i Flensborg en anden Oversættelse trykt som Manuskript); senere er den ogsaa bleven oversat paa Tysk. Efter hans Død udgaves hans samlede Digte (1 Bd., 1871), af hvilke ikke mindst de skjæmtefulde og satiriske vidne om Forf.s poetiske Begavelse. Denne Samling efterfulgtes 1876 af en efterladt, ufuldendt Fortælling »Maður og kona« (d. e. Mand og Hustru) af ikke ringe Omfang. — Hans Søn, **Thorvald** (þorvaldur) **T.**, f. 6 Maj 1855, Student 1875, dyrkede ved Kjøbenhavns Universitet naturvidenskabelige Studier, indtil han 1880 ansattes som Lærer ved Realskolen paa Mødruvellir, hvorfra han 1887 beforbredes til Adjunct ved Reykjavig Latinskole. I en livlig og tiltalende Form har denne frugtbare Forfatter i islandske, danske og fremmede Tidsskrifter udfoldet en anselig populær-videnskabelig Produktion og navnlig meddelt Resultaterne af sine geographisk-geologiske Undersøgelser af Island, hvilket Land han en Række af Aar har berejst med offentlig Understøttelse. Af særlige Skrifter fra hans Haand kunne mærkes en geographisk Beskrivelse af Island (Lýsing Íslands) (Kbhvn. 1881) — oversat 1883 af Nordmanden A. Helland — og „Om de islandske Vulkaners Historie" (1882).

Thorout, Stad i den belgiske Prov. Vestflandern, 2¼ M. s. s. v. for Brügge, med 8,900 J. og Fabrikation af Lærvarer, Linned og Stivelse.

Thorpe, Benj. [thorrp], f. 1782, engelsk Sproggransker, Discipel af Rask, er især bekjendt for sine Udgaver af angelsachsiske Sprogværker, bl. a. »Analecta Anglo-Saxonica« (1834), »Ancient laws and institutes of England« (11 Bd., 1840 flg.), »Beowulf« (1855), »Anglo Saxon Chronicle« (1861), »Diplomatarium anglicum« (1865), desuden en »Northern mythology« (3 Bd., 1852) o. fl. D. 1870.

Thorsen, Peder Goth, f. 7 Aug. 1811 i Varde, hvor Faderen var Rebslager, dimitteredes fra Ribe Latinskole til Universitetet 1828, blev Cand. theol. 1832, men havde allerede

forinden kastet sig over Studiet af gammelnordisk Sprog og Literatur, som han herefter udelukkende viede sig til, idet han navnlig satte sig Runeindskrifternes Samling og Tolkning som sin Livsopgave. 1833 ansattes T. ved Universitetsbibliotheket, hvor han 1848 blev Bibliothekar, hvilken Plads han beklædte til sin Afgang 1880. Særlig var han desuden knyttet til den Arnamagnæanske Samling, først som Bibliothekar, senere som Medlem af den Arnamagnæanske Commission. D. 6 Maj 1888. T. var en samvittighedsfuld, men langsom Arbejder, der med en høj Grad af Pietet omfattede sine Studier, af hvilke han ogsaa har indlagt sig utvivlsomme Fortjenester, ihvorvel han næppe fuldt ud har kunnet holde Skridt med Videnskabens Udvikling, og hvis Stil og Argumentation desuden lammes af en ængstelig Forsigtighed. Af hans Arbejder kunne fremhæves de for sin Tid fortjenstlige Textaftryk af Danmarks gamle Provinslove (I—IV, Kbhvn. 1852—58), de med jyske Lov beslægtede slesvigske Stadsretter (1855), de slesvigske Runemindesmærker (1864; 1879 udkom Jyllands Runemindesmærker, men kun indeholdende Afbildninger); „Om Runernes Brug til Skrift uden for det monumentale" er Titelen paa en af T. forfattet Afhandling, der medfulgte den af den Arnamagnæanske Commission 1877 udgivne photolithographiske Gjengivelse af Runehaandskriftet af Skaanske Lov.

Thorseng, s. Taasinge.

Thorshane (Phalaropus rufus), s. Odinshane.

Thorshavn, en Handelsplads ved Nolsøfjord paa Sydøstkysten af Strømø, med 984 J. (1880), er Sæde for Amtmanden over Færøerne.

Thorshälla, fordum Thorsharg, gammel Stad i Södermanland i Sverige ved Eskilstuna-Aaen, c. ½ M. (2½ Kilom.) fra dens Udløb i Mälaren. 1,119 J. (1886).

Thorsminde ell. Torskminde, Udløbet til Vesterhavet fra Nissum Fjord i det vestlige Jylland. Forsøget paa Fjordens Udtørring er opgivet, og 1889 paabegyndtes Udgravningen af det gamle T.-Løb.

Thortsen, Carl Adolph, f. 22 Dec. 1798 i Kjøbenhavn, blev Student 1817 og drev ved Universitetet theologiske, æsthetiske og philologiske Studier uden at underkaste sig nogen Embedsexamen, hvorimod han for Besvarelsen af en æsthetisk Prisopgave vandt Universitetets Guldmedaille. 1826 ansattes han som Adjunct i Helsingør, hvorfra han 1837 som Overlærer forflyttedes til Roskilde og derefter, 1841, som Rector til Randers. Fra denne Stilling tog han Afsked 1857 og døde i Kjøbenhavn 3 Aug. 1878. 1827 havde han disputeret for Magistergraden, 1836 fik han den philos. Doctorgrad. T. var en fint dannet og kundskabsrig Mand med udpræget kritisk Sans. Af hans literære Arbejder maa fremhæves „Historisk Udsigt over den danske Literatur indtil 1814" (Kbhvn. 1839; 6 Opl. 1866), der længe stod uovertruffen som Skolebog. Tidligere havde han udgivet „Forsøg til en dansk Metrik" (2 Dele, 1833—34). Efter hans Død udgaves hans „Efterladte Smaaskrifter".

Thorup, Ole, f. i Kjøbenhavn 1805, d. 16 Febr. 1883, virkede i en Aarrække som Lærer ved offentlige og private Skoler i Kjøbenhavn og var tillige i 15 Aar Borgerrepræsentant. Han samlede en betydelig Formue, stiftede 1858 den Thorupske Stiftelse i Kjøbenhavn for 40 gamle Ægtefolk og efterlod hele sin betydelige Formue (300,000 Kr.) til Kjøbenhavns Commune, som ved Fundats af 31 Marts 1888 heraf oprettede et Skolelegat til Hjælp for Sønner af ubemidlede Forældre.

Thorvald Vidførle (d. e. den vidtberejste) var en Islænder af anset Slægt, der en Tid fulgte Kong Svend Tveskjæg paa Vikingetog; skjønt den Gang endnu Hedning udmærkede han sig ved christelige Dyder og vandt ved sin Ædelmodighed og Menneskekjærlighed et saadant Ry, at Briterne, da Kongen med sine Ledsagere en Gang var bleven overrumplet, af Taknemmelighed mod T. løslod ikke alene denne, men ogsaa Svend og alle hans Mænd. Senere blev T. i Saxland døbt af en Biskop Frederik, hvem han bevægede til at følge med til Island for at virke for Christendommens Udbredelse der. De fandt dog megen Modstand og forlod efter nogle Aars Forløb (c. 983—988) igjen Landet. Biskoppen skilte sig nu fra T., fordi denne var saa tilbøjelig til ved Manddrab at hævne sig paa sine Fjender. Efter nogen Tids Omflakken besøgte T. Jerusalem og begav sig derfra til Rusland, hvor han skal have stiftet et Kloster i Nærheden af Polotsk, i hvilket han selv lod sig optage. Den islandske Fortælling om T. ligger til Grund for Hauchs efter ham opkaldte Roman.

Thorvaldsen, Bertel, den nyere Tids betydeligste Billedhugger, f. 19 Nov. 1770 i Kjøbenhavn, var Søn af en Billedskærer af islandsk Herkomst og levede sin første Ungdom under meget beskedne Vilkaar, om end ej i fuldkommen Armod. Idet Faderen vilde opdrage sig en Hjælper i ham, kom han til at gaa paa Kunstakademiet, hvor han 1787 og 1789 vandt den lille og store Sølvmedaille, og fra nu af tog Abildgaard sig saa meget af hans kunstneriske Udvikling, at han næsten var som Elev af denne. Imidlertid vandt han 1791 og 1793 Akademiets lille og store Guldmedaille og med den sidste det sædvanlige akademiske Rejsestipendium. Da han gik ind paa, i Følge sine Venners Raad, at opsætte sin Rejse et Par Aar for at udvide sin øvrige Dannelse og erhverve sig nogle Sprogkundskaber, kom han først til at forlade Danmark 30 Aug. 1796 for med et Krigsskib at gaa til Italien. De ikke faa Arbejder, han før denne Tid havde udført i Kjøbenhavn, opvakte ikke alene Forventninger, men viste ham i Grunden allerede som en selvstændig Kunstner, om end paa et andet Trin end det, hans Geni havde bestemt ham. Derfor gik han ikke frem ad den indslagne Vej og opfyldte altsaa heller ikke bestemt formede Forventninger, men idet han efter nogen Vaklen, til Dels støttet af Archæologen Georg Zoega, fandt det rette Spor, blev han paa en vis Maade en ny Kunstner. Den Mærkesten, hvorfra han saaledes tog sit nye Udgangspunkt, var Modellen til Jason, for anden Gang fuldendt i kolossal Størrelse i hans Studie i Rom i Jan. 1803, og man ved, at det var

Englænderen Thomas Hope, der ved at bestille den udført i Marmor har knyttet sit Navn til T.s begyndende Storhed. Men idet T. ved denne Statue løsrev sig fra sin Fortid, var han traadt i Sammenhæng med Sculpturens Historie i Italien. Der var allerede optraadt flere Forløbere, der havde indset, at Kunstens Frelse fra den almindelig herskende Maner (jvfr. Italiensk Kunst) kun kunde findes ved at vende tilbage til Studiet af Naturen og Antiken, uden at de dog selv formaaede at iværksætte Forandringen. Endelig fremstod Canova, som brød en ny Bane, men Maalet laa ham for fjernt. Det blev først T. forundt allerede i sit første Værk at vise, hvorledes dette skulde naas, samt at han var Manden. Med hele Europas Øjne vendte imod sig begyndte han nu den første Periode af sin mangeaarige Virksomhed, som nærmest betegnes ved, at han gjennem Æmner af den græsk-romerske Mythologi gjennemførte den ham bestemte Opgave, ved at gjenføde Oldtidens Kunst at skabe Sculpturen en ny Æra. Og hans Begavelse var saa lykkelig, at han kunde være en dygtig Billedhugger i rundt Arbejde og paa samme Tid hæve Basrelieffet til samme Fuldkommenhed, som det kun havde en forholdsvis kort Tid i Billedhuggerkunstens lykkeligste Periode i Grækenland. Thi naar han ligesom har nedlagt sin Majestæt i storladne Billedstøtter, var Basrelieffet det Skjødebarn, hvem han betroede de utallige Tanker, al den Smerte og al den Glæde, der rørte sig i hans klare Hoved og varme Hjerte, og som en Statues afsluttede Personlighed kunde bære i sig, men ikke give Luft. Halvt paa Rejsefod, ligesom en Kriger i Felten, idet han stadig mente, at han næste Aar vilde rejse hjem til Kjøbenhavn, fuldendte han nu i Aarene 1803—19 en Mængde Arbejder, vexlende Statuer og Basrelieffer, hvoraf kun et meget ringe Tal er af christeligt Indhold. Med korte Mellemrum fremstod bl. a. saaledes (ved R. og S. betegnes Relief og Statue) „Musernes Dans paa Helikon" (R.), „Bacchus", „Ganymed", „Apollo" og „Venus med Æblet (S S.), Døbestenen til Brahetrolleborg med christelige Basrelieffer, Medaillonerne til Christiansborg, „Mars", „Adonis" (S S.), „Sommeren" og „Efteraaret" (R R.). Derpaa 1812 Frisen til Quirinalpaladset, „Alexanders Triumphtog til Babylon", „Priamus og Achilles" (R R.), „Natten" og „Dagen", to Medailloner, „Hebe", „Ganymed", „Danserinden", „Hyrdedrengen" (S S.). Efter at T. havde restaureret Statuerne fra Æginatemplet, der just vare fundne, componerede han (1817) med Benyttelse af denne ældre Stilarts Motiver „Haabet" (S.) og Aaret efter en af sine mest berømte Statuer, „Mercur Argusdræberen". Ved Siden af disse opregnede Værker stamme ogsaa mange Gravminder til Privatpersoner og enkelte Basrelieffer af Christi Historie fra denne Tid. Imidlertid havde Kunstakademiet i Kjøbenhavn 1805 valgt ham til Medlem og Professor ved Modelskolen. 1819 blev det endelig Alvor med Rejsen til Danmark, der nu i Stedet for Hjemrejse havde faaet Præget af et Besøg; 14 Juli forlod han Rom og var 3 Oct. i Kjøbenhavn, som han efter omtrent et Aars Forløb igjen forlod for over Warschau og Wien at begive sig tilbage til Rom, hvortil han naaede 16 Dec. 1820. I Danmark havde han udført adskillige mindre Arbejder, men det vigtigste var, at det nu var blevet bestemt, at han skulde udføre Christus og de 12 Apostle til det indre af Frue Kirke og „Johannes, som prædiker i Ørkenen" til Frontispicen over Indgangen. — Med Tilbagekomsten til Rom begynder T.s anden store Livsperiode, hvori han vel ikke sjælden endnu udfører Æmner af den antike Mythologi, men hvis Indhold væsentligst betegnes ved store Arbejder i christelig Kunst og anselige offentlige monumentale Værker. Rækken af de sidstnævnte maa aabnes med „Schweizerløven", Mindesmærket over de 1792 i Paris faldne Schweizere, udhugget efter T.s Model i en Klippe ved Luzern og allerede bestilt og modelleret før hans Danmarksrejse. Hans første Arbejde i Rom var Christus og de 12 Apostle, der modelleredes efter T.s Composition af hans Elever, paa Christus og et Par af Apostlene nær. Paa samme Maade udførtes „Johannes, som prædiker i Ørkenen", en Gruppe med 16 fritstaaende Figurer, saaledes at alle disse Modeller i Løbet af 2 Aar stod færdige. Den, der havde tvivlet om, at T. ogsaa i det store kunde udføre christelige Æmner, overbevistes ved Statuen af den forklarede Frelser om Kunstnerens Evne til ogsaa i denne Retning at naa det højeste. Nu fulgte det ene store Mindesmærke rask paa det andet. I Tidsfølge ere disse de vigtigste: Kopernikus's og Poniatowskis Mindesmærker i Warschau, Pius VII.s Monument i Peterskirken i Rom, Hertugen af Leuchtenbergs i München, Lord Byrons Portrætstatue, Maximilian af Bayerns Rytterstatue i Bronze i München, Guttenbergs Mindesmærke i Mainz, Schillers i Stuttgart, Conradins i Napoli, endelig ogsaa Christian IV.s Statue til hans Gravcapel i Roskilde. Foruden disse, til Dels kolossale Værker og den allerede nævnte Række af antike Compositioner, der i den senere Tid udførtes i smaa, undertiden caméeagtige Basrelieffer, gaar gjennem hele hans Levetid, ligesom et Slags Mellemled mellem den store Aandens Verden og det daglige Liv, den talrige Mængde Portræter, dels Statuer, dels Buster, hvori han simpelt og charakteristisk gjengav saa mange af sin Samtids Individualiteter. Særlig var Busten af en Bondepige, Vittoria fra Albano, Gjenstand for Omtale, fordi hun var af en saa overordentlig Skjønhed, at alle Roms Kunstnere kappedes om at gjengive den,; det lykkedes end ikke for T., hvor skjøn hans Buste end er. Allerede nær ved Oldingsalderen forlod han derpaa for anden Gang Italien, til Skibs, ligesom han var kommen sejlende dertil, og ankom paa Fregatten „Rota" til Kjøbenhavns Red 17 Sept. 1838. Efter at have modtaget al mulig Hædersbevisning af Konger og Fyrster, af Høje og Lave, tilbragte han sine sidste Aar dels i Kjøbenhavn, dels paa Nysø i det sydlige Sjælland, hvor han endnu modellerede nogle mythologiske Basrelieffer. Hans Hovedarbejder fra denne Tid vare imidlertid i christelig Retning, og navnlig udførte han de tvende store Friser „Christi Indtog i Jeru-

salem“ og „Christi Gang til Golgatha“, en værdig Modsætning til hans Alexandertog. Efter endnu en Gang at have gjort et kort Besøg i Italien (Maj 1841—Oct. 1842) levede han i Danmark stedse sysselsat med nye Arbejder og nye Ideer, samt med Indretningen af sit Museum og døde pludselig 24 Marts 1844. Allerede i Apr. 1838 havde han ved Testament bestemt, at hans Fædreland skulde arve alle hans Modeller, henstaaende Værker og talrige Samlinger af Kunstskatte, medens der paa samme Tid ved Subskription tilvejebragtes en Sum til Opførelsen af et Museum, der skulde bære hans Navn. I dette, hvis Opførelse blev begyndt inden Kunstnerens Død efter Bindesbølls Plan, hvile T.s jordiske Levninger midt i Kredsen af de Kunstværker, han selv havde skabt. Museet aabnedes 1848, og L. Müller udgav en Katalog derover (i 5 Afd., 1848—51). T.s vigtigste Biograph er J. M. Thiele, som dels i det store Pragtværk med Kobbere af Kunstnerens Arbejder (4 Bd., 1831—50), dels og navnlig i den senere udgivne Biographi (4 Bd., 1851—56) efter Kunstnerens Papirer m. m. har ydet et ret fuldstændigt Materiale til hans Historie. I Paris er udkommet et fortjenstfuldt Værk over Kunstneren: »Thorvaldsen, sa vie et son oeuvre« af Eugène Plon (1867 og senere 1874); M. Hammerich udgav 1870 „T. og hans Kunst“. Blandt de mange Portræter af T. maa fremhæves hans egen Billedstøtte, støttende sig til „Haabet“ (1839), udført paa ny 1870 i Bronze og opstillet i Reykjavik i Anledning af hans 100 Aars Jubilæum, hans kolossale Buste af H. V. Bissen og en Billedstøtte af C. Peters (Kunstakad. Festsal). En Medaille af C. Christensen blev præget 1842 til T.s Ære og bruges som Udstillingsmedaille ved Kunstakademiet.

Thorø, en lille Ø i Lillebælt, ½ M. s. f. v. for Assens, hører til Kjærum Sogn, Baag Herred, Odense Amt.

Thostrup, s. **Christianssæde**.

Thoth, en ægyptisk Guddom, af Grækerne sammenlignet med deres Hermes, fremstilledes med et Ibishoved; han var Gud for Skrift, Videnskaber og Kunster og gjaldt for Forfatter til Ægypternes under Navn af hermetiske Bøger bekjendte hellige Skrifter (s. **Hermes Trismegistos**).

Thothmes, Navn paa flere ægyptiske Konger af det 18de Dynasti, blandt hvilke særlig maa nævnes T. III som maaske den mægtigste af alle Pharaoner.

Thott er Navnet paa en gammel adelig Familie, der har været vidt udbredt baade i Danmark og Sverige (s. **Tott**) og i Middelalderen hørte til de mægtigste Slægter i Norden. **Axel Pedersen T.** (d. 1447) udmærkede sig ved den Troskab, hvormed han indtil Midsommertid 1441 opretholdt Erik af Pommerns Sag paa Varberg Slot, hvor han var Høvedsmand. Hans Børn af tvende Ægteskaber med svenske Hustruer vare de 9 paa Christian I.s Tid saa mægtige Axelsønner, af hvilke **Oluf Axelsøn T.** til Valle (d. 1464) var Christian I.s tro Mand og 1449 fik den vigtige Ø Gulland som Pantelen og **Erik Axelsøn T.** var gift med en Søster til Sten Sture d. ældre og af Carl Knutssøn havde faaet store Forleninger i Finland; dog havde han været virksom ved Carl Knutssøns to første Fordrivelser, men som Rigsforstander i Sverige 1466—67 forenede han sig med Sturerne om at kalde ham tilbage; d. 1481. Broderen **Iver Axelsøn T.** arvede efter Oluf Gulland og holdt sig der som selvstændig Herre i en lang Række af Aar; han ægtede (1466) Carl Knutssøns Datter Magdalene og bidrog meget til, at Sten Sture d. ældre blev Rigsforstander, men da han ved at arve Broderen Eriks Besiddelser i Finland var bleven overmægtig, kom han i Fjendskab med Sten Sture, berøvedes sine Besiddelser i Sverige og nødtes til at overgive Gulland til Kong Hans 1487, hvorpaa han døde s. A. paa sin Gaard Lillø i Skaane som den sidste af Axelsønnerne. Hans Datters Sønnesøn var Herluf Trolle. **Aage Axelsøn T.s** Datter **Ingeborg T.** var gift med Sten Sture d. ældre. — **Tage T.** til Eriksholm, f. 1580, d. 1658, en Søn af Otto T. og den bekjendte Sophie Brahe (s. d. A.), blev Medlem af Rigsraadet 1624. Paa Grund af sine store Besiddelser hinsides Øresund kaldtes han „den skaanske Konge“. Rimeligvis efter Moderen havde han arvet megen Sans for Videnskab og Literatur (s. **Bering**). — **Birgitte T.**, Datter af Christian T. til Boltinggaard i Fyn, den berømteste af de mange lærde adelige Damer i Danmark i det 17de Aarh., var født 1610 paa Boltinggaard, blev gift med Otto Gjøe til Turebygaard og døde 1662 i Sorø, i hvis Kirke hun ligger begraven. Hun har oversat latinske og græske Forfattere, navnlig Seneca (trykt i Sorø 1658) og Epiktet, correct og paa et sjælden rent og smukt Sprog. — **Otto T.** til Gavnø, dansk Statsminister, Greve, Gehejmeraad og Elefantridder, fødtes 13 Oct. 1703 paa Turebyholm (Turebygaard) i det sydøstlige Sjælland. Ved Frederik V.s Tronbestigelse 1746 kom han som første Deputeret i Rentekammeret i Spidsen for Finanserne og bragte i Kongens første 8 Regeringsaar Statsgjælden ned til 1 Mill. Dlr.; 1762 blev han Medlem af Gehejmeconseilet og 1763 Oversecretær i det danske Cancelli; 1767 optoges han i den danske Grevestand. Ved Gehejmeconseilets Ophævelse fik T. tillige med sine Colleger sin Afsked 1770; men efter Struensees Fald 1772 fik han atter Sæde i Statsraadet og beholdt sin Plads ogsaa efter at Kronprins Frederik 1784 havde overtaget Rigernes Styrelse. Han døde 10 Sept. 1785 som den sidste Mand af Slægten i Danmark og ligger begraven i Sorø Kirke. O. T. indtager ikke alene en fremragende Plads iblandt det sidste Aarh.s Statsmænd i Danmark, men han har skaffet sig et endnu større Navn ved sin ualmindelige Lærdom (uden dog at være Forfatter) og sin store Kjærlighed til Videnskab og Kunst, ved den Gavmildhed, hvormed han understøttede alt, hvad der stod i Forbindelse dermed, ved sine herlige Samlinger af Malerier, Mønter og Oldsager og ved sit sjældne, store Bibliothek paa over 120,000 Bind i alle Fag, den største Bogsamling, nogen Privatmand i Europa den Gang havde ejet, og større end det kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn paa den Tid, hvilket han testamenterede den vigtigste

Del af Samlingen, nemlig Haandskrifterne og Palæotyperne. Den trykte Katalog over D. T.s Bibliothek udgjør 12 Bind, og Auctionen over det strakte sig gjennem et Tidsrum af 3½ Aar. Han var ikke alene Patron for Universitetet og Forstander for Herlufsholm, men ogsaa Præsident i Videnskabernes Selskab.

Thou, Jacques Auguste de [tu], lat. Thuanus, fransk Historieskriver og Statsmand, f. 1553, d. 1617, udførte flere diplomatiske Sendelser under Henrik III og IV og blev Vicepræsident for Parlamentet samt „Stormester" for det kongelige Bibliothek; under Regentinden Marie af Medici blev han udnævnt til Finansdirecteur, men trak sig snart krænket tilbage fra de offentlige Forretninger. T. var en dygtig og retskaffen, tolerant og ærlig Mand og agtet af alle, undtagen naar Partilidenskaben ophidsede Stemningen imod ham. Han er Forfatter til det store, ved Sandhedskjærlighed og Frimodighed udmærkede historiske Værk »Historia sui temporis« fra 1544—1607, som er en Hovedkilde til vor Kundskab om Religions- og Borgerkrigene i Frankrig, og som vakte saa stor Forbitrelse hos Gejstligheden, at det blev sat paa Listen over de forbudne Bøger, hvorfor T. i en senere Udgave forandrede enkelte Steder deri. Efter den oprindelige Plan skulde Værket i 138 Bøger omfatte Tidsrummet fra Frants I.s til Henrik IV.s Død, men han fik kun 80 Bøger fuldendte; hans Ven Nic. Rigault fortsatte hans Værk efter det af T. med stor Omhu i Frankrig og Udlandet samlede Materiale. Værket udkom med den oprindelige Text og Rigaults Fortsættelse 1733 i London i 7 Foliobind; 1734 udkom en fransk Oversættelse deraf. Ligeledes skrev T. for at retfærdiggjøre sig »Thuani commentarius de vita sua, libri VI«, fuldendt af Rigault. — Hans Søn, François Auguste de T., f. 1607, Parlamentsraad og Stormester for det kongel. Bibliothek, blev 12 Sept. 1642 henrettet i Lyon sammen med sin Ven Cinq-Mars.

Thouvenel, Edouard Ant. [tuv'nēll], fransk Diplomat, f. 1818, gjorde 1839 en Rejse i Østerland og blev 1845 Legationssecretær i Athen, 1849 Ministerresident smstds. Han tog 1850 vigtig Del i Pacifico-Sagens Ordning og blev 1852 som Directeur i Udenrigsministeriet den egentlige Leder af de politiske Underhandlinger; han var en personlig Ven af Kejser Napoleon og forstod godt at opfatte hans Ideer og give dem en bekvem diplomatisk Form. 1852 blev han Affending i Constantinopel og stræbte her at knække den engelske Affending, Stratford de Redcliffes Indflydelse og at fremme Rumæniens Enhed. 1859 blev T. Senator og i Jan. n. A. Udenrigsminister, understøttede kraftig Italiens Enhedsbestræbelser, men afgik i Oct. 1862, da Kejseren ikke længer billigede hans Opfattelse af denne Sag. D. 19 Oct. 1866.

Thrākien, gr. Θράκη, lat. Thracia, kaldtes i Oldtiden hele det Land, som strakte sig n. for Makedonien, senere Landet mellem Makedonien, Hæmos, det sorte og det ægæiske Hav og Propontis. Af Bjærge ere foruden Hæmos, Rhodope (nu Despoto-Dagh) og Pangæos (nu Castagnatz), af Floder Hebros (nu Maritza) at nævne. Landet var berømt for sin Rigdom paa Metaller; ogsaa stod thrakiske Heste og Ryttere i stort Ry. T. gjaldt for Musikens og Sangens første Hjem og er nøje knyttet til Orpheusmythen. Foruden de egentlige Thrakiere boede der i Landet Triballere, Mysiere, Geter og Odryser. De sidste grundlagde efter Perserkrigenes Tid et mægtigt Rige i T. og bevarede ogsaa deres Uafhængighed efter Alexanders Død, da Lysimachos's Rige kun omfattede Kystegnene. Efter gjentagne Kampe med Romerne blev det fuldstændig underkastet 26 f. Chr. Senere delte det Skæbne med Grækenland, indtil det i det 14de og 15de Aarh. blev erobret af Tyrkerne, som endnu besidde det under Navn af Rumili ell. Rumelien.

Thrane, Marcus Møller, norsk Socialist, f. 14 Oct. 1817 i Christiania, blev Student 1840, men forlod snart Studierne og levede nogle Aar som privat Lærer. 1848 optraadte han først i Drammen som Udbreder af de socialistiske Anskuelser, hvormed han var bleven bekjendt under et fleraarigt Ophold i Frankrig, og som han overførte paa Forholdet imellem de norske Husmænd og Gaardbrugere. De af ham stiftede Arbejderforeninger udbredtes dog til de fleste norske Byer og tillige paa Landet, især i Christiania, Hamars og Trondhjems Stifter. 1849 begyndte T. Udgivelsen af „Arbejderforeningernes Blad", som uden at eje synderligt literært Værd strax fik en overordentlig Afsætning. Megen Opsigt vakte ogsaa et stort Møde af Medlemmer og Affendinge fra alle Norges Arbejderforeninger, som afholdtes i Christiania 1851. I et Par Landdistricter kom det til Opløb og Voldsomheder, som dog uden Blodsudgydelse dæmpedes. Strax efter blev T. med nogle flere arresteret 7 Juli 1851. Commissionen til Undersøgelse af deres Agitation kunde dog ikke godtgjøre, at de havde haft betydelige Forbindelser eller mere omfattende Planer. 1855 faldt endelig deres Dom, som lød paa 3 Aars Bodsfængsel. Efter udstaaet Straf ernærede T. sig som Photograph i Christiania, indtil han i Begyndelsen af Tredserne udvandrede til Amerika, hvor han fornemmelig har boet i Chicago og ved Siden af sin Virksomhed som Photograph har været Avisudgiver, Gaardejer, Theaterdirecteur m. v.

Thrasybūlos, berømt atheniensisk Feltherre i den peloponnesiske Krig, befriede 403 f. Chr. sit Fædreland for de saakaldte 30 Tyranners Herredømme. Han blev senere paa et Felttog mod Rhodos dræbt af Indbyggerne i Aspendos 890 f. Chr.

Thrasymachos fra Chalkedon, Sophist, yngre Samtidig med Sokrates, optraadte som Lærer i Talekunsten i Athen; Platon omtaler hans plumpe Praleri og hensynsløse Pengebegjærlighed. Han bekæmpede de positive Love som vilkaarlige og erklærede, at de regerende gjøre det til Lov, som er til deres egen Fordel.

Threepence [thrippens], engelsk Sølvmønt, lig 22½ Øre.

Three Rivers [thri rivvers], s. Trois Rivières.

Thrēni, Klagesange.

Thrombōse, Dannelsen af Thromber, Blod-

proppe (s. Blod), i Blodkarrene og disses deraf følgende Tilstopning.

Throndhjem, s. Trondhjem.

Thrym, i den nord. Mythol. en Thursefyrste, der en Gang, da Thor laa og sov, bemægtigede sig hans Hammer, Mjølner. Iført Frejas Fjederham sendes Loke nu af Thor afsted til Jætteverdenen efter den. T. vil ikke give den tilbage, med mindre Freja bringes ham som Brud. Da denne ikke vil indlade sig derpaa, maa Thor, haardt imod sin Vilje, lade Brudelinet binde paa sig og kvindeklædt, fulgt af Loke som Trælkvinde, age til Jætteverdenen. Ved Bryllupsgildet om Aftenen bliver Hammeren lagt i den foregivne Bruds Skjød. Hjærtet lo i Thors Bryst, da han atter saa sin Mjølner; han dræbte først Thursernes Herster og derpaa hele hans Slægt med den. Denne Mythe fortælles i et humoristisk Digt i „den ældre Edda" og har ligeledes afgivet Stof til en „Kæmpevise".

Thugger ell. Thagger, et i Indien udbredt Samfund af Mordere, som omfatter baade Hinduer af alle Kaster og Muselmænd, og hvis blodige Gjerning gaar i Arv fra Slægt til Slægt. De overfalde Rejsende, udplyndre og myrde dem ved Kvælning, og de knytte dertil religiøse Forestillinger om et Offer til visse Guddomme. De udgjøre et hemmeligt Broderskab, delt i flere Rangklasser, og have imellem sig et Slags hemmeligt Sprog; de vise stor List og omhyggelig Forberedelse og ere derfor vanskelige at opdage. De første Spor af T. fremtræde i 12te Aarh.; 1831 greb den engelske Generalgouverneur Lord Bentinck kraftige Forholdsregler imod dette Uvæsen og indskrænkede det betydelig (i 4 Aar dømtes 1,562 T.), om det end ikke lykkedes helt at udrydde det.

Thugut, Franz Maria, østerrigsk Diplomat, f. 1734 af ringe Byrd, blev 1757 Tolk ved Gesandtskabet i Constantinopel og 1769—77 selv Affending her. 1772 ophøjedes han til Friherre, var 1780—87 Affending i Warschau og fulgte 1788—90 med Hæren i Krigen mod Tyrkiet. 1793 blev han Directeur for Statscancelliet under Fyrst Kaunitz og ved dennes Død n. A. Udenrigsminister. Han sluttede sig nøje til England og Rusland, vandt 1795 en stor Landudvidelse i Galizien og nærede Planer om at bortbytte Belgien mod Bayern og udvide Østerrigs Besiddelser i Italien. Efter Freden 1797, der gjorde Ende paa disse lyse Forhaabninger, blev T. fjærnet, kaldtes vel tilbage til Regeringen n. A., men maatte paa ny afgaa i Dec. 1800. D. 1818.

Thuja, Livstræ, en Slægt af Naaletræernes Familie. De mest bekjendte Arter ere: T. orientalis, en 15—20 F. høj Busk eller Træ med flade Grene, der ere tæt besatte med smaa, skældannede, tiltrykte og med en linjedannet indtrykt Kjertel forsynede Blade, og T. occidentalis, der væsentlig ligner hin, men bliver større (30—40 F.) og udmærker sig ved, at Bladkjertlen er cirkelrund og fremhvælvet. Den førstnævnte Art hører hjemme paa Japan, den sidstnævnte i Nordamerika, navnlig i de nordlige Fristater og Canada, hvor den er bekjendt under Navn af »white cedar« (det hvide Cedertræ) og voxer selskabelig i fugtige Egne (»Cedar-swamps«); begge Arter dyrkes som Prydbuske i Europa i mange Varieteter.

Thukydides, en af Grækenlands berømteste Historieskrivere, f. 471 f. Chr. i Athen, havde i den peloponnesiske Krig Commandoen over en Afdeling af den atheniensiske Flaade, men blev landsforvist, da han ikke havde hindret Spartanerne i at erobre Amphipolis. Efter omtrent 20 Aars Landflygtighed blev han kaldt tilbage 403, men har næppe levet mange Aar efter den Tid. T. har forfattet den peloponnesiske Krigs Historie. Han saa strax, at denne Krig vilde blive af afgjørende Betydning, og samlede under sit ufrivillige Otium Stof til sit Værk, som sandsynligvis først blev udarbejdet efter hans Hjemkomst. Han naaede ikke længere end til Aar 411, og den sidste Bog (den 8de) er kun et Udkast. Han vilde i sin Historie give Statsmænd en Lære for det Tilfælde, at lignende Begivenheder skulde indtræde, og er udmærket skikket dertil ved sin Sandhedskjærlighed og Upartiskhed og ved det skarpe Blik, hvormed han opdager Begivenhedernes Sammenhæng og Grunde. Disse fremstiller han gjærne i Taler, der om de end ikke ere ordrette Gjengivelser af de virkelig holdte dog efter deres Indhold ere historiske. Den kritisk-philosophiske Aand, der i T.s Tid havde faaet Overvægt i Athen, bringer ham til i Modsætning til Herodot med Møje at vende sig fra al Tale om det overnaturlige og overalt at søge fornuftmæssige Grunde. Hans Fremstilling er tankerig og kraftig, men i Talerne undertiden noget indviklet.

Thule kaldte Grækerne og Romerne et fjærnt og højt mod Norden liggende Land, som Pythias skal have opdaget 6 Dagsrejser n. for Skotland. Beboerne dyrkede Korn og forstod at tilberede Øl og Mjød. Uden Grund har man henlagt T. til det den Gang ubeboede og ubekjendte Island, andre have gjættet paa Norge; sandsynligvis menes dog med T. Shetlandsøerne.

Thulstrup, Magnus Andreas, f. 13 Apr. 1769 i Kjøbenhavn, ansattes 1797 som Militærlæge i Norge. 1814 blev han Professor i Chirurgi og Fødselsvidenskab i Christiania, senere tillige Generalchirurg og Overlæge ved Rigshospitalet. Som Medlem af en Række Commissioner udfoldede han en indflydelsesrig Virksomhed paa Udviklingen af Norges Medicinalforhold. D. 18 Maj 1844.

Thum, Bjergstad i Kongeriget Sachsen, 9 M. s. v. for Dresden, med 4,200 I., nogen Bjergværksdrift og Tilvirkning af Kniplinger. 15 Jan. 1648 stod her en af de sidste Kampe i Trediveaarskrigen.

Thun, Stad i Canton Bern, 3½ M. s. s. ø. for Bern, ved Floden Aars Udløb af den indtil 800 F. dybe Thuner Sø, med 5,100 I., seværdigt gammelt Slot, Militærskole og Fabrikation af Silkebaand.

Thun, Leopold v., i Regelen kaldt Leo, Greve, østerrigsk Statsmand, f. 7 Apr. 1811 i Tetschen, indtraadte 1835 i Statstjenesten og sendtes 1846 til Galizien som Hjælper for Statholderen. Desuden var han Medlem af den bøhmiske Landdag og hørte her til den czechiske Opposition; allerede 1842 hævdede han i et

Fyrvestrift Czechernes Ret som en historisk-politisk Individualitet, og n. A. tog han Ordet for de fortrykte Slovaker i det nordlige Ungarn. I Apr. 1848 blev han Præsident for Statholderskabsraadet i Böhmen, men tog Afsked i Juli paa Grund af Kampen i Prag. 28 Juli 1849 blev han Undervisningsminister og gjennemførte en Omdannelse af hele Skolevæsenet, nærmest efter tysk Mønster; han skaffede Skolelærerne bedre Uddannelse og Professorerne højere Lønninger, samt drog Omsorg for Modersmaalenes Pleje, men underkastede sig ved Concordatet 1855 det katholske Præsteskabs Krav paa at lede Undervisningen. 20 Oct. 1860 afgik han som Minister og blev i Apr. n. A. livsvarigt Medlem af Herrehuset; baade her og i den bøhmiske Landdag hørte han til Feudalpartiets Førere, bekæmpede 1867 Udsoningen med Ungarn og senere de nye Kirkelove, men understøttede kraftig Bestræbelserne for de slaviske Sprogs Ligestilling. D. 17 Dec. 1888. — Hans Broderson, Grev Franz Anton v. T., f. 1847, siden 1881 arveligt Medlem af det østerrigske Herrehus og 1883 valgt af Godsejerne til den bøhmiske Landdag, hører ligeledes til det feudale Parti og blev i Sept. 1889 Statholder i Böhmen.

Thunberg, Carl Peter [berj], svensk Naturforsker, f. 1743 i Jönköping, studerede først i Vexiö, senere i Upsala under Linné. Som Læge i det hollandsk-ostindiske Compagnis Tjeneste rejste han 1772 til Cap, hvor han opholdt sig 3 Aar, og hvorfra han undersøgte det indre af Caplandet; 1775 ledsagede han et Gesandtskab for det ostindiske Compagni til Japan og besøgte paa Tilbagevejen Java, Ceylon samt (1778) endnu en Gang Cap. 1784 blev han Prof. i Medicin og Botanik i Upsala; d. 1828. Det rige Udbytte, T. hjembragte fra sine Rejser, skjænkede han til Upsala-Universitetet; hans Samlinger bleve bearbejdede dels af Linné, dels af ham selv i »Flora Japonica«, »Flora Capensis«, »Icones plantarum Japonicarum« og en Mængde mindre Afhandlinger.

Thune, Erasmus Georg Fog, f. 1785 paa Lolland, dimitteret fra Odense Skole 1801, tog theol. Embedsexamen med Udmærkelse 1808 og foretog derefter (indtil 1812) en Udenlandsrejse, paa hvilken han studerede Philosophi og Astronomi under Herbart og Bessel. 1815 disputerede han for den philosophiske Doctorgrad (»Tentamen circa trigonometriam sphæroidicam«), blev s. A. Lector og 1818 Professor i Mathematik ved Universitetet i Kbhvn. 1815 optoges han i Videnskabernes Selskab; d. 1829. Har beregnet Almanakken for 1823—29.

Thunfisk (Thynnus), Fiskeslægt af Makrelfamilien, med tyk, tenformet, fortil og bagtil spidst tilløbende Krop; Halefinnen er halvmaanedannet, Halen, hvor den er tyndest, udstyret med tre Sidekjøle, den bageste Del af Ryg- og Gatfinnen opløst i Smaafinner; paa Forkroppen ere Skællene større end paa de andre Steder af Legemet, og dette storskællede Parti er ved en skarp Grænse skilt fra det smaaskællede. T. vulgaris er 5—10 F. lang og skal opnaa en Vægt af 1,000 Pd. eller derover; selv om Middelhavet og dettes Bugter ere dens rette Hjem, er den dog ikke sjælden i nordligere Have, f. Ex. ved Norges Vestkyst, og den indfinder sig aarlig i den nordligere Del af Øresundet, hvor den forfølger Hornfiskene. Den lever selskabelig, i det mindste i den Tid, da den nærmer sig Kysten for at kaste Rogn, og dens Vandringer have en vis regelmæssig Charakter, hvorfor Thunfiskeriet i Middelhavet lige fra Oldtiden har haft stor Betydning; det drives fornemmelig ved store, i Nærheden af Kysten paa bestemte Steder opstillede Bundgarn, der ere afdelte i flere Kamre (tonnara). Arterne af Sildeslægten udgjøre T.s Hovedføde, og den følger derfor disse Fiskestimers Bevægelser. I de tropiske Have og navnlig i det aabne Hav færdes andre Arter, dels af Slægten T., dels af nærstaaende Slægter (Albecorer, Barracotter, Boniter osv.).

Thuns, s. Tuns.

Thura, Laurids de, Generalmajor og Generalbygmester, f. 1706, d. 1759, byggede Slottene Hirschholm og Eremitagen samt Taarnene og Spirene paa Vor Frue Kirke i Kjøbenhavn og Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn, ligesom han ombyggede „Prinsens Palais" i Kjøbenhavn. Af stor Betydning i architektonisk-historisk Henseende ere hans Skrifter „den danske Vitruvius" (2 Bd. i Fol., 1746—49) og »Hafnia hodierna« (1748), der meddele Afbildninger af og Oplysninger om en Mængde danske Bygninger. Desuden har han udgivet nogle topographiske Beskrivelser.

Thuresen, Frederik, Stadshauptmand eller Chef for Borgervæbningen i Kjøbenhavn, f. 1618 i Aalborg, d. 1675, indtager en Plads baade blandt Kjøbenhavns tapre Forsvarere under Belejringen af Svenskerne og blandt de Mænd, som med Iver arbejdede paa den arvelige Enevældes Indførelse, hvorfor han ogsaa senere blev Assessor i Krigscollegiet. T. gjorde sig fortjent ved at testamentere en stor Del af sin betydelige Formue til Hospitaler og andre offentlige Stiftelser.

Thurgau, Canton i det nordøstlige Schweiz, omgivet af Cant. Schaffhausen, Zürich og St. Gallen, Bodensøen og Baden. 17,9 □ M. med 105,091 I. (1888), næsten udelukkende af tysk Stamme, hvoraf Hovedmassen Protestanter, 30,337 Katholiker. Det er et Bjergland med Højder indtil 2,000 F. Hovedvandløbet er Thur, der flyder mod V. til Rhinen. Agerdyrkning og Vinavl samt betydelig Industri i Bomulds- og Silkestoffer og Papir ere Befolkningens vigtigste Erhverv. Hovedstad Frauenfeld. — T., til hvilket den Gang regnedes Zürich, Appenzell o. m., hørte i Middelalderen længe til Hertugdømmet Alemannien, fra hvilket Henrik IV skilte det og overgav det til Huset Zähringen. Da dette uddøde 1218, kom T. under Greverne af Kyburg og fra disse til Greverne af Habsburg, hvem de forenede Cantoner fratog det 1460. 1798 blev T. en selvstændig Del af den helvetiske Republik og 1803 ved Mediationsacten oprettet til et Canton, hvad det ogsaa forblev 1814. Forfatningen blev 1831 ændret i demokratisk Retning, samt yderligere 1848 og 1869. Det store Raad paa omtr. 100 Medlemmer vælges paa tre Aar og har lovgivende Myndighed, men alle Love og vigtigere Be-

slutninger skulle stadfæstes ved Folkeafstemning. Et vist Antal Vælgere (2,500, d. e. omtr. en Tiendedel) kan kræve, at det store Raad tager et Spørgsmaal under Drøftelse og udarbejder Forslag derom. Regeringsraadets 5 Medlemmer vælges umiddelbart af Folket.

Thürii, By i Lucanien i Nedre-Italien, blev efter Sybaris's Ødelæggelse anlagt omtrent paa dennes Plads 444 f. Chr.; den kaldtes siden som romersk Koloni Copia.

Thurles [thørrls], Stad i Tipperary-Shire i den irske Prov. Munster, ved Floden Suir, 17 M. s. v. for Dublin, med 4,800 J., er Sæde for en katholsk Ærkebisp.

Thurmayr ell. Turmair, s. Aventinus.

Thurn, Heinr. Matthias, Greve af, f. 1580, blev paa Grund af sine Bedrifter i Krigen mod Tyrkerne af Kejser Rudolf II udnævnt til Borggreve af Karlstein i Böhmen, men stillede sig i Spidsen for de misfornøjede Protestanter, og da han derfor 1618 blev afsat fra sin Post, var han en af Hovedmændene for Optrinet paa Slottet i Prag 1618, der fremkaldte Trediveaarskrigens Udbrud. Som Overanfører for den bøhmiske Hær rykkede han dernæst 1619 frem mod Wien, men forsømte at storme Byen i rette Tid og maatte trække sig tilbage med Tab. Senere virkede han som General hos forskjellige af Kejserens Fjender, indtil han i Spidsen for en lille svensk Hær blev overvunden og fangen af Wallenstein ved Steinau i Schlesien (11 Oct. 1633); til stor Ærgrelse for Kejseren gav Wallenstein imidlertid T. Friheden. 1635 blev han svensk Greve, men døde 1640.

Thurn og Taxis (ital. della Torre e Tassis) er Navnet paa en forhen rigsumiddelbar Fyrsteslægt i Tyskland, som nedstammer fra Milano, hvor Familien della Torre efter Hohenstaufernes Undergang kæmpede om Herredømmet med Viscontierne, indtil den 1812 maatte vige for disse. Familien nedsatte sig da i Nærheden af Bergamo paa et Bjærg Tasso (Grævlingebjærget), hvoraf den antog Navnet Tasso, senere Tassis. Roger I begav sig til Tyskland og indrettede det første Postvæsen i Tirol under Frederik III; Rogers Søn Franz indrettede 1516 en Postforbindelse mellem Wien og Brysel og grundlagde derved Familiens Anseelse og Rigdom, idet den efterhaanden fik General-Postmesterembedet i Tyskland og blev ophøjet til Friherrer, Grever og Rigsfyrster. 1744 fik den „Rigs-General-Arvepostmesterembedet" som et „Rigskronlen", og ved Rigsdeputationsrecessen 1803 og Wienercongressen 1815 fik den Bekræftelse paa sine Postprivilegier. Senere bleve de til Dels indløste, og til Erstatning har Familien af Preussen og Østerrig faaet betydelige Domainer; 1867 afskaffedes Privilegiet for Resten af Tyskland mod en Godtgjørelse af 8 Mill. Thaler.

Thurneysser, Paracelsist, f. 1530 i Basel, var først Guldsmed, men maatte i sit 18de Aar flygte til England og Frankrig paa Grund af grove Bedragerier, levede nogen Tid som Æventyrer, studerede derpaa i 9 Aar Medicin paa Ærkehertug Ferdinands Bekostning, nedsatte sig i Frankfurt a. d. O. og blev senere Livlæge hos Kurfyrst Johan Georg af Brandenburg. Her erhvervede han sig en stor Formue ved de mest forskjelligartede Foretagender og tillige en vis Berømmelse som Astronom og Chemiker; Frederik II, der selv sværmede for Paracelsus's Lære, sendte flere unge danske Videnskabsmænd til ham for at studere Chemi. Efter flere alvorlige literære Angreb paa ham fandt han det raadeligst at forsvinde, levede nogen Tid i Italien og døde 1595 forglemt i et Kloster i Køln. Han var den første, der begyndte en chemisk Undersøgelse af Mineralkilderne.

Thurser, s. Jætter.

Thurso, Stad i Caithness-Shire i Nordskotland, nær ved Pentland Strædet og ved Floden T.s Munding i Dunnet-Bugt; 4,000 J., god Red, Laxefiskeri og livlig Handel.

Thurs, s. Turs.

Thusis, smukt bygget Flække i Canton Graubünden i Schweiz, 2½ M. s. s. v. for Chur, ved Hinterrhein, med 1,100 J., ligger ved Begyndelsen af den berømte Klippevej Via mala, der fører til Passerne over Splügen og Bernhardin.

Thusnelda, s. Arminius.

Thy eller Thyland med Halvøen Thyholm, et aldeles skovløst, men frugtbart Landskab i det nordvestlige Jylland mellem Limfjorden og Vesterhavet, udgjør største Delen af Thisted Amt (s. d. A.).

Thyborøn, en lille Landsby i Jylland paa Tangen mellem Vesterhavet og Limfjorden (Nissum Bredning), har i senere Aar lidt særdeles meget ved Havets Voldsomhed, der bl. a. har aabnet et nyt Løb, Thyborøn Kanal, som har 7—8 F.s Dybde og er traadt i Stedet for den tilsandede Agger Kanal. Allerede 1874 modtog Landsbyens Beboere Statsunderstøttelse til Bortflytning, men da der samtidig paabegyndtes Anlæg af Høfder, bleve de desnagtet boende; for Tiden findes 12 Huse med 60 J., og Byens Bevarelse har ogsaa Betydning som Redningsstation ved de hyppige Strandinger.

Thyëstes, Søn af Pelops og Broder til Atreus, flygtede med denne, fordi de havde dræbt deres Stedbroder Chrysippos, til Mykenæ, hvor Atreus blev Eurystheus's Efterfølger. T. forførte sin Broders Hustru og flygtede bort, idet han tog sin Broders Søn Pleisthenes med, hvem han opdrog som sin egen og indgød Had til Atreus. Han lod ham drage til Mykenæ for at dræbe Atreus, men denne opdagede hans Plan og lod ham henrette. Først bagefter opdagede han, at det var hans Søn. Under Skin af at nære et forsonligt Sindelag lokkede han T. til sig og tilberedte et Maaltid for ham af hans to Sønner. T. flygtede; men hans med hans egen Datter avlede Søn Ægisthos dræbte senere Atreus og satte sin Fader paa Tronen i Mykenæ.

Thyiäder, d. s. s. Bacchantinder; s. Bacchant.

Thymele kaldtes i de gamle græske Theatre det Alter, der stod i Midten af Orchestra.

Thümmel, Moritz Aug. v., tysk Forfatter, f. 1738 paa Riddergodset Schönfeld ved Leipzig, studerede ved denne Stads Universitet, hvor han hørte Gellert og gjennem denne gjorde Bekjendtskab med Weiße, Rabener og Kleist.

1761 blev han Kammerjunker hos Prins Ernst Friedrich af Sachsen-Koburg, efter hvis Regeringstiltrædelse han 1768 udnævntes til Minister. 1783 tog han sin Afsked og levede dels paa sin Kones Familiegods, dels i Gotha, dels paa Rejser. 1764 udkom hans komiske Epos i Prosa „Wilhelmine oder der vermählte Pedant", hvis Lystighed og tækkelige Form vandt megen Yndest. Hans senere Arbejder vise endnu tydeligere hans nære Slægtskab med Wieland i Stil og Aandsretning. I det betydeligste, Romanen „Reise in die mittäglichen Provinzen von Frankreich" med mange indflettede Digte (skreven 1791—1805), giver han med fri Benyttelse af egne Oplevelser, et interessant, skjønt tit noget bredt udmalet Billede af franske Tilstande før Revolutionen, rigt paa vittig Satire og overgivne Skildringer. D. i Koburg 1817. En fuldstændig Udgave af hans Værker udkom 1844 i 8 Bd.

Thymol eller Thimiancampher findes i Thimianoljen og danner farveløse Krystaller, der lugte stærkt og smage brændende; de opløses let i Spiritus eller Æther, vanskelig i Vand. Det har fundet Anvendelse som antiseptisk Middel.

Thymus, d. s. s. Brissel.

Thünen, Joh. Heinr. v., mecklenburgsk Landejendomsbesidder, f. 1783, bekjendt som statsøkonomisk Forfatter, navnlig som den første, der har forsøgt at gjennemføre den mathematiske Methodes Anvendelse paa Økonomien i sit Skrift „Der isolirte Staat" (1826; 3 Opl. 1875), hvori han nedlagde sine Undersøgelser over den Indflydelse, som Kornpriserne, Jordens Frugtbarhed og Afgifterne udøve paa Landbruget. Han søgte at indføre Andelssystemet ved Lønningen af sine Arbejdere.

Thyra Amalie Caroline Charlotte Anna, Kong Christian IX.s yngste Datter, f. 29 Sept. 1853 i Kjøbenhavn, blev 21 Dec. 1878 gift med Hertug Ernst August af Cumberland (s. d. A.) og er Moder til 6 Børn.

Thyre, Kong Harald Blaatands Datter, var først gift med den svenske Prins Styrbjørn, blev derpaa mod sin Vilje af sin Broder Svend Tveskjæg given til den vendiske Konge Boleslaus, men forlod ham kort efter Bryllupet og giftede sig med den norske Konge Olaf Tryggvessøn. Ham tilskyndede hun til at drage til Danmark og Venden for at kræve Ejendomme, der tilkom hende, udleverede, men paa Hjemrejsen blev han overfalden og dræbt af sine Fjender i Svolderslaget (1000), hvorpaa T., der havde ledsaget Olaf paa Skibet „Ormen lange", sultede sig ihjel af Sorg over sin Ægtefælles Død (9 Dage efter Slaget).

Thyre Danebod, Gorm d. gamles Dronning og Moder til Knud Danaast og Harald Blaatand, var efter de islandske Kildeskrifter en Datter af Klak-Harald, Jarl ell. Underkonge i Sønderjylland ell. Holsten, men efter Saxo en engelsk Prinsesse. Sit Tilnavn skal hun have faaet, fordi hun ved kloge Foranstaltninger raadede Bod paa en Misvæxt og derved frelste Landet fra Hungersnød; men nok saa rimelig synes dog den Forklaring, der sætter Tilnavnet i Forbindelse med hendes Opførelse af Danevirke, Grænsevolden mod Syd, og forklarer det som betydende den, der bødede Danmark, satte Riget i Stand. Den almindelige Tradition lader hende overleve Gorm, men i Følge Indskriften paa den ene Jellingesten maa det omvendte have været Tilfældet (s. Gorm d. gamle). Hun skal have været Christen.

Thyregod, Christen Andersen, f. 12 Nov. 1822 i Landsbyen Thyregod ved Vejle, Søn af en Indsidder, nød i sin Barndom kun Almueskolens tarvelige Undervisning, men søgte paa egen Haand at udvikle sig ved Læsning og modtog især varige Indtryk af Grundtvigs Saxo- og Snorre-Oversættelser, ligesom ogsaa Egnens Sagnhistorie paavirkede hans tidlig vakte historiske Sans. 1845 blev hans første Digt trykt i Vejle Avis og gik derfra over i et Hovedstadsblad som en den Gang usædvanlig Ydelse af en Bondekarl. Nogle Beundrere skaffede dets Forfatter Understøttelse til at besøge Jellinge Seminarium, hvor han tog Examen 1849, efter at han som Frivillig havde deltaget i det første Aars Felttog. Som Skolelærer først i Hammerum Herred, senere i Aas (indt. 1881) udviklede T. i en Aarrække en ikke ringe Forfattervirksomhed i Skildringer af Folkelivet og særlig den vestjydske Natur, og hans Fortællinger, som for største Delen offentliggjordes i jydske Dagblade, Kalendere o. a. Folkeskrifter, have erhvervet sig megen Yndest som Folkelæsning, hvad de ogsaa til fulde fortjene ved deres jævne, sunde Fremstillingsmaade, deres fædrelandske Følelse og deres sædelige Alvor. Under Titler som „Historier og Sagn" (1864), „Skildringer af det virkelige Liv" (1867—76) o. lign. foreligger der forskjellige Samlinger af T.s Fortællinger.

Thüringen kaldtes i Middelalderen ligesom ogsaa hyppig endnu en Landstrækning i Mellemtyskland, væsentlig beliggende mellem Bjergmasserne Harzen og Thüringerwald og mellem Floderne Werra og Saale, og nu henhørende til de preussiske Prov. Sachsen og Hessen-Nassau, de sachsiske Hertugdømmer og Fyrstendømmerne Schwarzburg. — I Begyndelsen af 5te Aarh. e. Chr. optræder pludselig en ikke tidligere nævnt tysk Folkestamme, **Thüringerne**, der omtales som fortrinlige Ryttere; Navnet udlede nogle fra Hermundurerne. Man finder dem blandt de under Attila 451 tjenende Folkeslag; efter hans Død omtales de ved Donau, siden stiftede de et Rige i det nuværende T., som 530 omstyrtedes af Frankerne i Austrasien og dels kom under disse, dels overgaves til Sachserne, dels endelig blev besat af slaviske Sorber, som fra Øst trængte ind i en Del af Landet. For en kort Tid løsrev T. sig fra Frankerne, men blev dog atter undertvunget. Den hellige Bonifacius udbredte Christendommen i T. og stiftede Bispedømmet i Erfurt. Pipin d. lille opløste Hertugdømmet T. og indsatte Grever, af hvilke dog en, Thachulf, paa Grund af sine Krigsbedrifter 749 atter fik Hertugværdigheden. Efter mange Omvexlinger fik den sachsiske Hertug Otto der erlauchte, Henrik Fuglefængers Fader, ogsaa Hertugdømmet. Under de sachsiske Kejsere gjorde de enkelte Grever af T. sig stedse mere uafhængige; men Landet samledes dog for største Delen af

den første Landgreve af T., Ludvig I (1130), der var af en fransk Greveslægt, som i et Aarh. havde boet i T. Blandt hans Efterkommere maa nævnes: Hermann I (Wartburgerkrigen 1207), Ludvig d. hellige, som døde 1227 paa en Pilegrimsreise til Palæstina, gift med den hellige Elisabeth, Henrik Raspe, med hvem de t. Landgrevers Mandslinje uddøde 1247. Der udbrød nu den t. Arvefølgekrig, som 1263 endte saaledes, at Markgrev Henrich der erlauchte af Meißen (af Huset Wettin) fik det egentlige T., medens Godserne i Hessen skiltes derfra. En Søn af denne Heinrich der erlauchte var Albrecht d. vanartede, under hvem der herskede fuldstændig Lovløshed i T.; Rudolf af Habsburg arbejdede forgjæves paa atter at indføre Orden og Landefred i T., idet han der alene nedbrød 300 Røverborge, men Landets Ulykker vedvarede, da de to følgende tyske Konger Adolf af Nassau og Albrecht I gjorde Forsøg paa at tilegne sig T. Landet forblev dog i Markgreverne af Meißens Besiddelse, som 1422 fik Kurværdigheden i Sachsen. Ved Delingen 1485 kom T. dels og hovedsagelig under den ernestinske, dels under den albertinske Linje, og dets Historie falder efter den Tid sammen med disses og de af dem beherskede Landes. — **Thüringerwald**, en 20 M. lang, 2—6 M. bred og indtil 3,100 F. høj, skovrig Bjergkjæde i Mellemtydskland, som mod S. Ø. hænger sammen med Fichtelgebirge, mod S. V. med Rhöngebirge og med sine nordligere Udløbere naar indtil Harzen.

Thürmer, Joseph, tysk Architekt, f. 3 Nov. 1789 i München, var Elev af Bygningsakademiet der og har især gjort sig bekjendt ved sine Værker over Athen og Rom, som han udgav efter et længere Ophold paa begge Steder, nemlig „Athen und seine Denkmale" (16 Blade, 1823—26) og „Denkmale der Baukunst in Rom aus dem 15ten und 16ten Jahrh." (24 Blade, 1826—32). Han ansattes 1827 i Dresden, men døde allerede 1833 under et Ophold i München.

Thyrsos kaldtes en med Vedbende og Vinløv omvunden Stav, som Bacchanterne bar ved Bacchosfesterne.

Thysanópus, s. Kril.

Thyger, den hellige, født i Thüringen af fornemme Forældre, drog først til England og siden til Norge, hvor han blev præsteviet og Capellan hos Olaf den hellige. Efter denne Konges Fald (1030) begav han sig til Danmark og tog Bolig i Vestervig, hvor han byggede en lille Kirke og levede til sin Død. Paa Grund af de Jærtegn, der stete over hans Grav, optoges han 1067 af Paven blandt Kirkens Helgener. Hans Festdag var 30 Oct. Særlig i Jylland var denne Helgen højt æret.

Thøk, i den nord. Mythol. Navnet paa en Jættekvinde. Da Budene, som Aserne havde sendt ud over hele Verden med Bøn om, at alt skulde græde Balder fra Hel, med velforrettet Ærende vendte hjem, traf de hende siddende i en Hule. Da de bad hende græde, svarede hun spottende: „Med tørre Taarer vil T. begræde Balders Baalfærd, hverken levende eller død havde jeg Gammen af ham, Hel beholde, hvad hun har!" Det var Loke, som atter her tilføjede Aserne ondt.

Tiára betegnede oprindelig de gamle persiske Kongers Hovedsmykke, men bruges nu i Almindelighed om den tredobbelte Pavekrone, der antages at betegne Pavens Herredømme over den stridende, lidende og sejrende Kirke eller over Sjælene paa Jorden, i Skærsilden og i Himlen.

Tibáldi, Pellegrino, italiensk Kunstner, f. 1527 i Bologna, d. 1591 i Milano, var først Maler; men da han ikke tilfredsstillede sig selv, lagde han sig efter Bygningskunst. Han har bygget en Del Paladser og Kirker i Bologna, Pavia og Milano. 1586 kaldtes han til Spanien, hvor han skal have opholdt sig i 9 Aar, og vendte saa tilbage til Milano. Han er mest bekjendt som Maler, navnlig ved sine store Frescomalerier i Escorial; hans Billedhuggerarbejder vare i Stuk og mere Decorationsarbejder.

Tibbuer, et Negerfolk i det østlige og midterste Sahara, navnlig i Bjærlandet Tibesti og nærliggende Oaser, lever af Kvægavl og Agerbrug, men er tillige dygtige Kamelbrivere, Handelsmænd og Røvere. Deres Sprog er beslægtet med Kanori og andre Bornusprog i Sudan, men T. ere maaske opstaaede af Blandinger med Berbere (jvfr. Berberiet). T. dele sig i Teda- og Dasastammerne.

Tiber, Oldtidens Tiberis, ital. Tevere, Flod i Italien, udspringer paa Apenninerne ø. for Firenze og løber med sydlig Hovedretning v. om Perugia gjennem Rom til Middelhavet. 20 M. lang, sejlbar fra Rom til Middelhavet. Den optager fra højre Side Paglia med Chiane og fra venstre Side Nera og Teverone.

Tibérias, nu Tabarieh, Stad i det gamle Galilæa i Palæstina, nu den tyrkiske Provins Syrien, ved Gennesareth- ell. T.-Søen, 18 M. n. til ø. for Jerusalem, med 4,000 J., hvoraf henimod Halvdelen Jøder. T. var under Romernes Herredømme Provinsens Hovedstad og paa Korstogenes Tid en af de christnes vigtigste befæstede Stæder, under Kongeriget Jerusalems Lenshøjhed Hovedstad i et af Tancred oprettet Fyrstendømme. Sultan Saladin erobrede Staden 1187, og den har senere ofte lidt ved Jordskjælv. 2 M. s. v. for Staden er det 2,000 F. høje Bjerg Tabor.

Tibérius Claudius Nëro, romersk Kejser 14—37 e. Chr., f. 42 f. Chr., Søn af Tiberius Claudius Nero og Livia, blev Augusts Stifsøn ved dennes Ægteskab med Livia. Han kæmpede sejerrig imod Alpefolkene i Rhætien, Vindelicien og Noricum 15 f. Chr. og imod Germanerne 4 e. Chr. Efter sin Moders Tilskyndelse ægtede han 11 f. Chr. Augusts Datter Julia, blev 3 e. Chr. adopteret af August og efter dennes Død 14 e. Chr. af Senatet anerkjendt som Augustus's Efterfølger. Han ophævede strax Folkeforsamlingens Valgret, der blev overdraget Senatet, og dens Ret til at stadfæste Lovene. Loven om Forbrydelser mod Folkets Majestæt blev overført paa Kejseren (judicia majestatis), men i øvrigt lod han Republikens Former bestaa og levede ligesom August som Privatmand. Han styrede med stor

Klogskab og Dygtighed, var en fortrinlig Finansmand og opretholdt Ordenen med Kraft. En stærkt udpræget Mistænksomhed plettede hans Charakter og forledede ham til grusomme Handlinger. 26 forlod han Rom og begav sig til Øen Capreæ (Capri) efter at have overdraget en Del af Styrelsen til sin Yndling, Prætorianpræfecten Sejanus (s. d. A.). Dennes Forsøg paa at tilrive sig hele Magten opdagedes af Kejseren, der lod ham henrette og udnævnte Macro til hans Efterfølger (31). De sidste 6 Aar af T.s Regering var en ulykkelig Tid for ham selv og hans Slægt, hvoraf største Parten ryddedes af Vejen, saaledes Agrippina og hendes Søn Drusus. Agrippinas yngste Søn, Gajus Cæsar (Caligula), opholdt sig hos T. paa Capreæ, og det er ham og Macro, der skulle have ladet T. kvæle mellem Dynerne, da han en Gang paa en Rejse i Campanien var vaagnet op af en dyb Afmagt, efter at man havde troet ham død.

Tibet ell. **Thibet**, det sydvestligste Biland i China, mellem 28—35½° n. Br. og 97—113° ø. L., begrænset mod S. af Himalajakjæden, mod N. af Kyulyn, mod V. af den engelske Vasalstat Kaschmir, mod Ø. af China; efter denne Begrænsning, hvorved Vesttibet er regnet til Kaschmir, er det 31,700 □ M. med 6 Mill. J. T. er det højeste af det østasiatiske Højland. Nordranden dannes af Kyulyn, det indre gjennemskæres af den fra Pamir udgaaende Kjæde Karakorum, der kan kappes med Himalaja i storartet Sceneri; i denne Kjæde ligger Dapsang (27,460 F.), Jordens næsthøjeste Bjærg. Om Sydranden Himalaja s. d. A. Bjærgkjæden Jünling danner Østranden. Den indre Højslette ligger fra 8—15,000 F. over Havet og er jævnest i Midten, det næsten helt ubeboede Khors Højland, dækket med talrige Saltsøer som Tengri-noor og Buka-noor samt mod V. Tschargut-noor og Ikke-Namur-noor. Mod S. ligge lidet kjendte Randbjærge som Kailas og Gangribjærgene n. for Indus og Tsangbjærgene n. for Brahmaputra. I dybe, snævre Kløfter strømme de mægtige Floder, som have deres Kilder her, Indus, Brahmaputra (Sanpu) og Jang-tse-kiang. Højsletterne ere det halve Aar dækkede med Sne; i den korte, men særdeles hede Sommer modnes de nordiske Kornsorter, særlig Byg, endnu i en Højde af 11—12,000 F., men dog er Avlen ikke tilstrækkelig til Landets Behov; Ris avles i enkelte Dale mod S.V., Frugttræer kun ved kunstig Vanding, Skove fattes aldeles; Stepperne levere den fineste Rhabarber. Dyreriget er talrig repræsenteret; paa Højsletterne forekommer Yak eller Grynteoxen vild i store Flokke, ligeledes det vilde Æsel (Dschigatai), Argalifaaret, Antiloper, Moskusdyr, Ulve, Schakaler og Ræve, derimod kun faa Fuglearter. Det vigtigste Husdyr er Geden, hvis tætte Haar leverer den fineste Uld, Bjærgfaaret, Hesten og Grynteoxen. Af Mineralprodukter forekommer Guld, Sølv, Kobber, Bly, Salt, Bjærgkrystal, Borax, men Bjærgværksbrugen er kun ringe. Beboerne høre til den mongolske Race; mod N.Ø., om Søen Kuku-noor bo mest Kalmuker; mod Ø. bo næsten uafhængige, røverske Nomader; i Floddalene mod S. bo de egentlige Tibetanere, og her er Sædet for de buddhistiske Tibetaneres mærkelige Statsordning. Af Navn er T.s Forfatning mest theokratisk. I Spidsen for Staten staar Dalai-Lama, den incarnerede Buddha; han har af Navn den øverste verdslige og gejstlige Magt, han er baade Konge og Gud; han er Overhovedet for Præsterne med de gule Huer, som ikke maa gifte sig. I Spidsen for Præsterne med de røde Huer, som maa gifte sig, staar Bogdo-Lama; desuden findes 10 Overpræster, Kutuchtuer, Incarnationer af de fornemste buddhistiske Helgener. Af de lavere Gejstlige, Lamaerne, er der en talrig Mængde, over 80,000, og af Klostre over 3,000. Dalai-Lama maa i øvrigt ikke give sig af med jordiske Sager, hvorfor Regeringen føres af en Vicekonge, Nomakkan, sammen med 4 Ministre. Den chinesiske Kejser, som siden omtr. 800 e. Chr. skal have haft Overherredømmet over T., udnævner Dalai-Lama, chinesiske Affendinge vaage over Styrelsen og holde Landet strængt afspærret mod Indien; Hæren staar under Mandschugeneraler. Hovedstaden er Lassa. Indbyggernes Antal anslaas til 6 Mill. Med Undtagelse af nogle omvankende tyrkiske Hovedstammer (Muhammedanere) høre de egentlige Tibetanere, som kalde sig selv Bhodscha, til den Folkeklasse, som taler Enstavelsessprog. De ere altsaa beslægtede med Chinesere og Hindudchinesere. De bleve i 7de Aarh. omvendte til Buddhismen, som har sit Hovedsæde i T., hvor denne Religions tvende Overlamaer bo og nyde guddommelig Dyrkelse som Incarnationer af Buddha. T. har ogsaa som ovenfor nævnt mange Klostre; Munkene beskæftige sig med at studere en overmaade bindstærk Literatur af Religionsskrifter; de fleste af disse ere forfattede i Sanskrit, Pali og andre indiske Sprogarter og læses enten i Original eller oversatte paa Højasiens Tungemaal. Hos Tibetanerne hersker mangesteds den samme Form af Polyandri, som ogsaa bruges af nogle indiske Stammer, nemlig at flere Brødre have én Hustru fælles. Blandt alle Bjærgboere synes Tibetanerne at være de mindst krigerske. De ere siden det 18de Aarh. underkastede Chineserne, som nu regere dem ved Gouverneurer, understøttede af chinesiske Tropper. Rimeligvis staar Folkets Fredsommelighed i Forbindelse med den buddhistiske Religions overordentlige Herredømme over dets Aand. Foruden Agerdyrkning og Kvægavl beskæftige Tibetanerne sig med Væveri, med Forfærdigelse af Vaaben, Gudebilleder, Røgelsekjærter, Papir o. m., samt drive en ikke ubetydelig Handel, navnlig Transithandel.

T.s Historie er kun lidet kjendt. 632 sendte dets Konge en af sine Stormænd til Indien for at hente en Religion, og derved fik Buddhismen Indgang i T. tillige med Bogstavskriften og anden Cultur. Omtr. 1250 indtog Mongolerne Landet, hvor de lærte Lamaismen i Stedet for deres tidligere Hedenskab; senere opløstes T. i mange smaa Stater til Dels med gejstlige Herskere, men fra 1576 bredte Dalai-Lamas Magt sig over største Delen af T. 1720 kom T. under Chinas Herredømme.

Tibet, Tibetmerino, er Merino af fin Uld uden blank Appretur og derfor blød at føle paa. T. kaldes ogsaa firtraadig kiprede (1 op, 3 ned) eller simpelt mønstervævede, ensfarvede Kamuldsstoffer til Dameklæder. Alpakatibets kaldes de, naar Kjæden er af Haarene af Alpakaen (s. d. A.), der af Naturen er mørkere, saa at Mønsteret træder svagt farvet frem, naar Tøjet er farvet i Stykke.

Tibullus, Albius, den fortrinligste blandt Romernes elegiske Digtere, f. c. 54 f. Chr., d. 19 ell. 20 f. Chr. Han var af Ridderstand og en fortrolig Ven af den ansete Taler og Statsmand Messalla og af Horats, der siger, at T. var i Besiddelse af alle Lykkens Gaver og havde Forstand til at bruge dem; dog foretrak han det fredelige Landliv for Livet i den store Verden. Han døde i en ung Alder. Af den Samling Elegier i 4 Bøger, vi have under hans Navn, er det især Elegierne i 1ste Bog til Delia, der have gjort hans Navn berømt. De ere prægede af dyb Følelse og formskjønne. Digtene i 2den Bog især til Nemesis synes ikke at have modtaget den sidste Afsliling. 3dje Bog, hvori de elskende kaldes Lygdamus og Niæra, staar langt under de andre Digte og er sandsynligvis forfattet af en yngre Ven af T. Med mindre Grund have nogle villet fraklende T. Forfatterskabet til fjerde Bog, der især drejer sig om Sulpicias og Cerinthus's Kjærlighed.

Tibur, nu Tivoli, en ældgammel By i Latium ved Anio (nu Teverone), et Par Mil fra Rom, overgav sig 338 f. Chr. til Romerne og blev Municipium. Horats har ofte besunget Stedets Naturskjønhed.

Tic convulsif, fr. [tik kongvylsif], og **T. douloureux** [dulurö], s. **Ansigt**.

Tichatschek, Joseph Aloys, tysk dramatisk Sanger, f. 1807 i Böhmen, d. 18 Jan. 1886 i Dresden, optraadte 1834 med stort Bifald i Graz og blev fire Aar senere ansat ved Hoftheatret i Dresden som kgl. sachsisk Kammersanger. Med sin særdeles kraftige og omfangsrige Tenorstemme gjorde T. stor Lykke overalt i Europa, hvor han optraadte, og navnlig glimrede han ved sin Udførelse af de store Tenorpartier i Wagners Operaer. Han pensioneredes 1872.

Tichborne-Sagen [titschborn] var en mærkelig Retssag i England 1868—74, som vakte ualmindelig Opsigt. **Roger T.**, f. 1829, var 1854 paa en Rejse til Sydamerika kommen til Buenos Ayres og skulde derfra sejle til Brasilien; Skibet, hvormed han vilde afgaa, gik under paa Rejsen, og han forsvandt. Hans Moder vilde dog ikke opgive Troen paa hans Redning og lod i flere Aar lyse efter ham overalt, men uden Frugt, indtil en Mand fra Australien 1866 meldte sig som R. T. Han forbavsede ved sit Kjendskab til mange Familieforhold, men tillige ved sin ringe Dannelse og sit simple Væsen. Moderen (d. 1868) fæstede dog Lid til ham, og ligeledes mange andre; et Par Parlamentsmedlemmer viste især stor Iver for at skaffe ham hans Ret. Efter en langvarig og kostbar Rettergang om Slægtens Godser, som vare tilfaldne en Sidelinje, bleve hans Retskrav 1872 erklærede ugyldige, og nu blev han selv anklaget som Mened er. Forhandlingen før Nævningeretten, i hvilken flere af Englands største Jurister medvirkede, optog 103 Retsmøder og endte med, at „den falske T." (en Slagtersvend Arthur Orton) i Febr. 1874 dømtes til 14 Aars Tugthusstraf. Han benaadedes 1884, men havde nu tabt al Medfølelse; han døde 1886.

Ticius [titschi], s. **Tessin**.

Ticknor, George, nordamerikansk Skribent og Lærd, f. 1791 i Boston, studerede Jura, men hans Interesse for Literaturen bragte ham til at forlade en begyndt Sagførervirksomhed. 1815 rejste han til Europa, studerede et Par Aar i Göttingen og opholdt sig derpaa i forskjellige europæiske Hovedstæder; han studerede især de romanske Sprog. Ved sin Hjemkomst til Fædrelandet blev han 1820 Professor i moderne Literatur i Cambridge, hvor hans Forelæsninger over franske, engelske og spanske Digtere samt Dante og Goethe vakte stor Opsigt og vandt ham Prescotts Venskab. 1835 tog T. sin Afsked og rejste til Spanien, hvor han gjorde storartede Studier af dette Lands Historie; hans »History of Spanish Literature« (1849) i tre store Bind, der gaar fra den ældste Tid til Napoleons Invasion, er udmærket ved stor Paalidelighed i biographisk og bibliographisk Detail, klar og anskuelig i Oversigten, om end noget bred og tør i Behandlingen. 1863 udgav T. en Biographi af Prescott. D. 21 Febr. 1871.

Tid, det Begreb, vi knytte til Begivenhedernes Rækkefølge, afset fra deres Sted- og Aarsagsforbindelser. T. kan maales ved enhver jævn Bevægelse eller Gjentagelsesrække; men da man ikke ad Erfaringens Vej kan constatere en Bevægelses Jævnhed uden allerede at kjende T. (lige store Rum gjennemløbne i lige store Tider), maa man ty til Forudsætninger. Forudsætter man med Newton, at et Legeme, der har modtaget en Impuls, løber jævnt, saa længe det ikke paavirkes af nye Kræfter (Stød, Tiltrækning, Modstand osv.), kan enhver, ogsaa ikke jævn Bevægelse tjene til Udmaaling af Tiden, for saa vidt man kjender og kan beregne alle de nye Kræfters Indflydelse paa Legemets Hastighed. Dette kan man kun højst ufuldkomment for vore forskjellige Slags Ures Vedkommende, langt fuldkomnere for de forskjellige Himmellegemers Vedkommende. Ingen af alle disses Bevægelser har hidtil modsagt den fra Oldtiden stammende Forudsætning, at Himmelkuglens daglige Omdrejning, egentlig Jordens Axedrejning, foregaar fuldstændig jævnt, og det er derfor Dagen, Døgnet, der er Enheden for vor Tidsmaaling. Ved Aar forstaas i Tidsregningen kun et vist Antal Dage. Angaaende Udgangspunkterne for de forskjellige Tidsregninger s. **Æra**. Døgnet regnes i Almindelighed fra Midnat til Midnat og deles i 2 × 12 Timer à 60 Min. à 60 Sek., hvilke danne Klokkeslættet (s. d. A.): efter **Sted-** eller **Local-T.**, naar man gaar ud fra Stedets Meridian; efter en **Normal-T.**, naar man gaar ud fra en for et større Landomraade fastslaaet Normal-Meridian. I Følge Lov af 6 Febr. 1880 er Kjøbenhavns Sted-T. indført som fælles T. for hele Kongeriget Danmark.

Norsk T., der retter sig efter Christianias Meridian, er 7½ Min. tilbage for dansk T. Svensk T., der retter sig efter Meridianen 3° vest for Stockholm, er 10 Min. forud for dansk T. Efter astronomisk T. regnes Døgnet fra Middag til Middag 24 Timer rundt. Til internationalt Brug har man foreslaaet at indføre en Universal- eller Verdens-T., der skulde regnes efter f. Ex. Greenwichs Meridian 24 Timer rundt, enten fra Middag til Middag eller fra Midnat til Midnat. De her omtalte Slags T. ere Middelsol-T.; angaaende dennes Forskjel fra sand Sol-T. og Stjerne-T. s. **Klokkeslæt.** **Tidsæquationen**, Forskjellen imellem sand Tid og Middeltid, kan stige til 16 Minuter; i vor Almanak angives det Klokkeslæt efter Middeltid, da den sande Sol culminerer, s. **Soldag.**

Tidemand, Adolf, norsk Folkelivsmaler, f. 14 Aug. 1814 i Mandal, begyndte sine Studier i Kjøbenhavn, hvis Kunstakademi han besøgte 1832—37, og hvor han specielt nød J. L. Lunds Undervisning. I Høsten 1837 begav han sig til Düsseldorf og blev her Elev af T. Hildebrandt. 1841 udstillede han sit første historiske Billede af nogen Betydning: „Gustav Vasa taler til Dalkarlene i Mora Kirke". Ved Midsommertid s. A. begav han sig til München, men Kaulbach og hans Retning tiltalte ham ikke, og endnu samme Høst begav han sig til Italien for at gjøre Studier til „Christus velsigner Børnene", der var bestilt for vor Frelsers Kirke i Christiania, men som aldrig kom til Udførelse paa Grund af Uenighed med Billedets Bestillere. I Høsten 1842 kom han tilbage til Norge og begav sig i Sommeren 1843 ud paa en større Studiereise i sit Fædreland for at samle Motiver og Studier til et Par historiske Billeder. Han reiste ud som Historiemaler, men vendte hjem som Folkelivsmaler; thi det levende Folk havde gjort et saa dybt Indtryk paa ham, at han besluttede at ofre sig helt og holdent for Fremstillingen af dets Liv. Efter at han var vendt tilbage til Düsseldorf 1845 og havde gjort et for hans Kunst følgerigt Besøg i Nederlandene fulgte nu Slag i Slag en Række berømte Billeder af det norske Folkeliv: „Katechisationen", „Brudefærden i Hardanger" (sammen med Gude) og navnlig hans berømte Værk „Haugianerne". Efter at have tilbragt de urolige Aar 1848—49 i Norge smykkede han Oscarshals nybyggede Kongevilla med ti Billeder: „Norsk Bondeliv", der vakte almindelig Sympathi. Mellem 1849 og 1867 ligger Rækken af hans store, i Begyndelsen lyriske, senere mere dramatisk opfattede Folkelivsbilleder: „Aften paa Krøderen", „Begravelse paa Sognefjorden", „Fiskere i Havsnød" (alle sammen med Gude), „Norsk Gravøl", „Bjørnejægerens Hjemkomst", „Fanatikere", „Strid ved et Bondebryllup". 1867 begyndte T. paa ny at følge sin Lyst til historisk Fremstilling, idet han for Trefoldighedskirken i Christiania malede „Christi Daab" og senere for Drammens Kirke „Christi Opstandelse" samt endelig 1875 „Sinclairs Landstigning i Romsdalen". Endnu flød dog ogsaa flere betydelige Folkelivsbilleder fra hans Pensel, saaledes en Cyklus paa fire Billeder: „Bondeslaatten" for Dahlgrens Saml. i Göteborg" og „Brudetog gjennem Skoven" for Verdensudstillingen i Wien 1873. Kunstnerens Kraft og Livsglæde brødes ved hans eneste, elskede Søns Død 1874; selv døde han 25 Aug. 1876. T.s Frembringelser udmærke sig ved en usædvanlig ædel og fin Opfattelse af det Folk, han skildrer, vistnok farvet af Tidens Romantik og uden skarpt udprægede nationale Typer, men dog fuld af Sandhed og Poesi.

Tidevande eller Ebbe og Flod, en regelmæssig Stigen og Falden af Havet, som gjentager sig to Gange i Døgnet eller rettere to Gange i den Tid, omtrent 25 Timer, Maanen bruger til at fuldføre et tilsyneladende Omløb paa Himlen. Denne Bevægelse af Havet har sin Grund i den forskjellige Tiltrækning, Maanen udøver paa de forskjellige Steder af Havet, efter som de ere nærmere ved eller længere borte fra den; derved frembringes nemlig en Art af Bølgebevægelse, en Tilstrømning af Vandet til de Steder, som have Maanen lige over sig eller lige under sig, en Bortstrømmen fra de Steder, som have Maanen i Horizonten. Da Maanens tilsyneladende Omløb (daglige) om Jorden foregaar fra Øst imod Vest, bevæger Flodbølgen sig paa Jorden samme Vej, altsaa i Atlanterhavet fra Europa og Afrika over imod Amerika. Ogsaa Solen har nogen Indvirkning af denne Art, men paa Grund af den store Afstand er den kjendelig ringere. Ved Nymaane og Fuldmaane understøtte de to Himmellegemer hinanden og frembringe et større Højvande (Springflod), ved Kvarterskifterne svække de hinanden og give et mindre Højvande (Nipflod). Paa Grund af Havenes uregelmæssige Figur i Omrids og Dybde blive Forholdene meget indviklede. Det lader til, at det kun er i det dybe Hav, at de to Himmellegemer directe kunne frembringe en kjendelig Virkning, der dog næppe beløber sig til mere end en Forandring af 2 Fod i Vandstand, og alt tyder paa, at den derved frembragte Bølgebevægelse til alle Sider forplanter sig ind ad imod Kysterne. Hvor stor Forskjellen imellem Højvande og Lavvande bliver, beror da for største Delen paa Kystens Figur. Danner denne en spidst tilløbende Bugt med vid Munding udad imod Havet, kan Forandringen i Vandstand beløbe sig til 30, 50, ja endog til 100 Fod. Er Bugtens Munding derimod snæver, bliver Forandringen kun ubetydelig, som Tilfældet er i Middelhavet og Østersøen.

Tidløs (Colchicum), Planteslægt af Familien Colchicaceæ, med løg- eller knolleformet Rodstok og langagtige, buenervede Blade; Blomsterne, som i Regelen udgaa flere samlede uden nogen overjordisk Stængel umiddelbart fra Rodstokken, have et 6-delt Blomsterdække med langt Rør, 6 Støvdragere, 3 Grifler og 3 oversædige Bællekapsler med talrige Frø. C. autumnale (Høst-T.), som dyrkes i Haver og voxer vildt i de fleste Lande i Europa, blomstrer i Efteraaret (Sept.—Oct.) med violette eller hvide Blomster, efter at de grønne Blade ere henvisnede; Frugtknuden overvintrer under Jorden, viser sig først om Foraaret tillige med Bladene oven for Jorden og frembringer modne

Frø i Aug. Saa vel Rodstokken som Frøene indeholde stærkt giftige Stoffer (deriblandt et Alkaloid, Colchicin) og anvendes i Lægevidenskaben.

Tidor, en lille Ø (3 □ M. med 8,000 J.) blandt Molukkerne i det store asiatiske Archipelag v. for Djilolo, staar under en Sultan, der er hollandsk Vasal og tillige har Besiddelser paa Djilolo.

Tidse (Hippophaë) kaldes en Planteslægt af Sølvblad-Familien Eleagneæ. Sand-T. (H. rhamnoides), den mest bekjendte Art, er en temmelig høj Busk med stærke Vedtorne og lange, smalle, helrandede, paa Undersiden sølvglinsende Blade, samt uanselige, tvebo Blomster og gule, bærlignende Frugter; hele Planten, navnlig Bladene og de yngre Grene, er tæt beklædt med stjernedannede, hvidgraa (paa Blomsterdækket rustfarvede) Skæl, der give den et ejendommeligt Udseende. T. er vildtvoxende paa Strandklinter og Sandklitter i Nord- og Mellemeuropa, hos os f. Ex. i Mængde paa Møens Klint (Klintepil), og plantes ikke sjælden i Lystanlæg.

Tidsel, det gamle Fællesnavn for flere til de kurvblomstredes Familie henhørende Planter, saaledes af Slægterne Carduus, Cirsium, Silybum, Carlina o. fl., der alle udmærke sig ved at have spidse, stikkende Kurvblade og en anselig, haarformet eller fjerformet Fnok. Mange af Arterne ere almindelige Ukrutsplanter, og navnlig er Ager-T. (Cirsium arvense) et meget slemt Ukrut, der let spreder sig ved fine Frø og vanskelig udryddes paa Grund af sine meget lange Rødder.

Tidselorden, s. Andreas.

Tidsvilde, et Fiskerleje ved Kattegattet i Nordsjælland, Frederiksborg Amt, Holbo Herred, Tibirke Sogn, 1¼ M. n. n. ø. for Frederiksværk, udflyttet fra Tidsvilde By. I Nærheden, paa en Terrasse i Skrænten ud imod Havet, ligger den bekjendte Helene Kilde (s. d. A.). **Tidsvilde Hegn** er en betydelig Plantage i samme Sogn mellem Arresø og Kattegattet, hidrørende fra Begyndelsen af det 18de Aarh., da den med store Anstrængelser blev anlagt for at dæmpe det her overhaandtagende Flyvesand, der havde ødelagt Tibirke By, tildækket det gamle Asserbo Slot og tilstoppet Arresøens Afløb til Kattegattet.

Tieck, Joh. Ludwig [tihk], berømt tydsk Digter, f. 31 Maj 1773 i Berlin, hvor hans Fader var Rebslager. Allerede som Barn viste han Lyst til poetisk Produktion og mimisk Fremstilling, en Tilbøjelighed, der end mere næredes, da han fik Adgang til Reichardts Hus, den Gang Samlingsstedet for Berlins kunstneriske Notabiliteter. 1792 drog T., da Faderen bestemt modsatte sig, at han blev Skuespiller, som Student til Halle; her og siden i Göttingen og Erlangen studerede han ældre og nyere Literatur og var allerede den Gang stærkt beskæftiget med Shakspeare. Da han 1794 kom tilbage til Berlin, var han allerede paa et polemisk Standpunkt lige over for den der herskende officielle Smag, men leverede dog Fortællinger til den af Nicolai udgivne Samling „Straußfedern". Selvstændigere optræder T. i Fortællingen „Abdallah" (1795) og især i Romanen „William Lovell" (1795—96), hvis Stof er laant hos Rétif de la Bretonne (s. d. A.), og som i en trættende bred Form giver os Spirerne til den følgende Romantiks hele Psychologi: Udviklingen af det enkelte, geniale Individs absolute Ret og Frihed for alle Love. Derimod frigjør det humoristiske Element i T.s Natur sig i „Peter Leberecht" (1795—96) og til Dels i „Peter Leberechts Volksmärchen" (1797). Denne sidste brogede Samling bringer dog tillige dels naive Gjenfortællinger af de gamle Folkebøger, dels Æventyr, fulde af mystisk Natursværmeri (som „Der blonde Ekbert", der i hans senere Produktion fik adskillige Efterfølgere), medens han samtidig allerede gjør directe Front mod Oplysningspoesien i „Blaubart" og de dramatiske Satirer „Der gestiefelte Kater" og „Die verkehrte Welt" (først trykt 1799), hvori vi tillige se hans i Ord- og Bogstavmusik henflydende Lyrik, som opløser al Tanke i Stemning og Anelse, og hans romantisk-vilkaarlige Venden op og ned paa Illusionen. Som et Romantikens Program kan man fremdeles betragte hans Udgave af Wackenroders (s. d. A.) literære Efterladenskab. 1798 udgav T. den paa Stof fattige, men paa Maaneskins- og Valdhornhenrykkelser, katholsk-andægtige Kunstreflexioner og Natursværmerier overvættes rige Fortælling „Franz Sternbalds Wanderungen". Snart brød han fuldstændig med Nicolai og den gamle Skole; efter at have ægtet en hamborgsk Præst Albertis Datter flyttede han 1799 til Jena, hvor Novalis og Steffens bleve hans nærmeste Venner, og hvor under hans Samvirken med disse og andre beslægtede Aander, især Brødrene Schlegel, den „romantiske Skole" nu kan betragtes som stiftet. „Romantische Dichtungen" (1799—1800), hvilket Værk egentlig gav Skolen Navn, indeholdt, foruden „Zerbino" (et Slags Fortsættelse af „Der gestiefelte Kater"), hovedsagelig det dramatiske Epos „Leben und Tod der heiligen Genoveva", ligeledes formløst-udflydende i en evig Vexel af Rhythmer og i en aldeles ikke componeret Succession af Scener. Mest glimrende er T.s Satire mod den upoetiske Philisterverden; men den har bestandig Literaturen, ikke Livet til Gjenstand. 1799—1801 udkom hans fortrinlige Oversættelse af „Don Quixote". Medens han 1801—2 levede i fortrolig Omgang med Steffens i Dresden, udgav han med A. W. Schlegel „Musenalmanach", og 1804 udkom hans saakaldte Lystspil „Kaiser Octavianus", der ligesom Genoveva har sin Styrke i en phantastisk, men naturlig Farvepragt i vexlende Fata-Morgana-Syner. Fra 1804 opholdt han sig i München, ivrig studerende den tydske Middelalders Literatur. 1805 drog han, forpint af Gigt, til Italien med Rumohr og sin Broder, Billedhuggeren, og lærte der Maler Müller at kjende. Efter Hjemkomsten 1806 levede han afvexlende i Ziebingen ved Frankfurt a. d. O., i Dresden, Wien, München (1808—10) og drog 1811 til Ziebingen, hvor Solger blev hans fortrolige Ven. 1812—17 udgav han Samlingen „Phantasus", der indeholder hans ældre og enkelte nye Æventyrdigtninger med forbindende æsthetisk Raisonnement. Ved „Minnelieder aus

dem schwäbischen Zeitalter" (1803) havde han alt søgt at vække Interesse for den gamle nationale Digtekunst; men det lykkedes ham navnlig ved „Ulrichs v. Lichtenstein Frauendienst" (1812). 1817 udkom hans „Deutsches Theater", en Samling af tyske Skuespil fra det 15de—17de Aarh. S. A. rejste han til England for at samle nye Materialer til Studiet af Shakspeare, vendte tilbage over Paris og tog efter et Ophold i Ziebingen Bolig i Dresden 1819. Fra nu af begyndte han sin Novelledigtning, som en fin Ironi, en mere behersket Behandling af det phantastiske, en stemningsrig og ædel Stil gjøre til klassiske Literaturmindesmærker, om end Kunstformen ofte brydes ved den endeløst raisonnerende Dialog. De betydeligste ere: „Dichterleben", „Der Tod des Dichters", den ufuldendte større Fortælling „Der Aufruhr in den Cevennen" med tydelig Forkjærlighed for Katholicismen, samt „Der junge Tischlermeister". 1840 kom Romanen „Vittoria Accorombona". I Dresden samlede der sig i T.s Aftencirkler en talrig Kreds, der glædede sig ved hans glimrende Talent som dramatisk Oplæser, bl. a. af Holberg. Tillige deltog han i Styrelsen af Hoftheatret, af hvilken „Dramaturgische Blätter" (1826) og „Kritische Schriften" (1848—52) ere Frugter, og var meget virksom som Literærhistoriker og Udgiver. „Das altenglische Theater" (1811) og „Shakspeares Vorschule" (1823—29) indlede hans ypperlige Fortsættelse af Schlegels Oversættelse af Shakspeare. Efter Frederik Vilhelm IV.s Tronbestigelse blev T. kaldet til Berlin, udnævnt til Gehejme-Hofraad og rigelig pensioneret, levede afvexlende i Hovedstaden og Potsdam og beskæftigede sig ivrig med Theatervæsenet. D. 28 Apr. 1853 i Berlin. Hans „Schriften" udkom i 20 Bd. (1818—48), hans Noveller i 12 Bd. (1852—54). R. Köpke har skrevet en interessant Levnedsbeskrivelse af ham (1855). — Hans Søster, **Sophie T.**, f. 1775, gift 1799 med A. F. Bernhardi, 1810 med v. Knorring, d. i Estland 1833, skrev Digte, Romaner og Skuespil. — Deres Broder, **Christian Friedrich T.**, f. 1776 i Berlin, d. smsts. 1851, uddannede sig til Billedhugger under Schadows Vejledning der og senere (fra 1798) under Maleren David i Paris. 1805—9 besøgte han Rom, som han atter gjensaa 1812, men fra 1819 nedsatte han sig i Berlin, hvor han beklædte flere Embedsposter. Ved Siden af ikke faa Statuer og enkelte Mindesmærker udfoldede T. sin væsentligste Virksomhed som livfuld og yndet Portræteur; saaledes udførte han en Række Buster for Kongen af Bayern til Walhalla. Blandt hans Arbejder i Berlin kunne nævnes Ifflands Billedstøtte, siddende og i Marmor, Muserne i overnaturlig Størrelse og Pegasus i Gavlen over Skuespilhuset.

Tiedge, Christoph Aug., tysk Digter, f. 1752 i Gardelegen, studerede Jura i Halle, men opgav den juridiske Embedsbane og var Huslærer i forskjellige fornemme Familier, senere (fra 1802) Rejseledsager for den kurlandske Baronesse og Forfatterinde Elisa v. der Recke (f. 1754, d. 1833), med hvem han ogsaa siden levede i trofast Venskabsforhold, mest i Dresden, hvor han døde 1841. I sine glatte og ordrige, men ikke synderlig lødige Digtninger tog han især Gleim og Matthisson til Forbilleder. Højest naaede han i enkelte af sine „Elegien u. vermischte Gedichte" (1803), men blev i øvrigt mest bekjendt ved sit sentimentalt-rationalistiske Digt om Udødeligheden, „Urania" (1801, 18de Opl. 1862). — Til Minde om ham stiftedes kort efter hans Død „T.-Stiftelsen" i Dresden, der understøtter Digtere og især Kunstnere.

Tiel, Stad i den hollandske Prov. Gelderland, ved Floden Waals højre Bred, 4¾ M. v. til s. for Arnhem, med 9,300 I., Linned- og Uldvæveri, Tobaksavl, Handel og Skibsfart.

Tiende, Afgiften af en Tiendedel af Jordens Grøde og anden Indtægt, er anordnet i den mosaiske Lovgivning, og den christne Gejstlighed søgte derfor at faa Erlæggelsen af den anerkjendt som en almindelig Pligt for alle Troende. Dog blev den først paa Conciliet i Mâcon 585 anerkjendt som en virkelig Ret for Kirken, og det lykkedes ikke overalt at bringe den i Anvendelse. Indførelsen af T. fandt først Sted i Danmark efter en meget heftig Modstand, der kostede Knud den hellige Livet. Afgiften deltes her før Reformationen i tre lige Dele, til Biskoppen, Kirken og Præsten; efter Reformationen kom Bispetienden til Kronen og kaldes derfor nu Kongetienden, men den er, for saa vidt den ikke er bleven bortskjænket til offentlige Stiftelser eller henlagt til Præstekald, for største Delen privat Ejendom. Ligeledes er Kirketiende i Regelen privat Ejendom med Forpligtelse for Ejerne til at holde Kirkerne forsvarlig ved lige. Fritagne for T. ere Sædegaardsmarker, som før 1661 have henhørt under Sædegaarde, Præstegaards- og Degneboligers Marker, Jorder, som opdyrkes, osv. T. er dels Kvægtiende, som nu ved Lov 19 Febr. 1861 er forandret til en Byg- eller Pengeafgift, dels Korntiende, som svares af Rug, Byg, Havre, Hvede, Boghvede, Ærter og Vikker, men ikke af andre Planter. Da T.s Ydelse in natura (i Kjærven) var en Hindring for Fremskridt, idet T. voxede i samme Grad, som der udbragtes mere af Jorden, og derhos dens Udtagelse forsinkede Høstens Hjembringen, gaves først ved Forordningen af 8 Jan. 1810 Regler for Naturaltiendens Overgang til en Afgift i Korn eller Penge, hvilken Convertering Tiendeyderen blev berettiget til at forlange, og senere bestemtes det ved Lov af 14 Apr. 1852, at Korntienden, som ydedes i Kjærven, skulde bestemmes til en fast aarlig Afgift inden 1856. End videre er ved Lov 19 Febr. 1861 den ved Frd. 7 Apr. 1740 fastsatte Tiendeafgift for Føl, Kalve, Lam, Kid og Bisværme saa vel som den saakaldte Smaaredselstiende forandret til en Bygafgift. Begge Arter T. ere nu i Følge Lov 23 Jan. 1862 blevne definitivt fastsatte for hver enkelt Ejendom. I alt svares Kongetienden af 318,461 Tdr. Ager og Eng Hartkorn, Kirket. af 324,862 og Præstet. af 325,082 Tdr. Hartk. Henved ½ heraf svarer T. i Korn in natura, c. ¼ i Korn efter Capitelstaxt; den aarlige Ydelses samlede Værdi var 1861—70 gjennemsnitlig c. 2,06 Mill. Kr. af Kongetienden, c. 2,34 Mill. Kr. af Kirket. og c. 2,45 Mill. Kr. af Præstet., tils. altsaa c. 6¾ Mill. Kr. I Norge indførtes

en T. i 11te Aarh., maaske allerede ved Olaf d. hellige, men kun som Hovedtiende, d. e. T. af Capitalen, som enhver en Gang i sit Liv eller ved sin Død skulde yde. I Stedet for denne indførtes c. 1120 af Sigurd Jorsalafarer den almindelige europæiske T. af Indtægt, navnlig af Hovednæringsvejene: Agerbrug, Kvægavl og Fiskeri; den deltes efter sædvanlig kanonisk Ret i 4 Dele, mellem Biskoppen, Præsten, Kirken og Sognets Fattige, hvilken sidste Fjerdedel („Bondeluten") Almuen selv fordelte. Dog vedblev mange Steder paa Østlandet Capitaltienden at bestaa, og navnlig holdt denne sig indtil Nutiden i Øvre-Thelemarken („Skatlandet"), som aldrig har underkastet sig Indtægtstienden. Ved Reformationen kom Bispetienden til Kronen, og ved den danske Kirkeordinans's Indførelse blev ogsaa i Norge Tredelingen almindelig, hvorvel Bønderne mange Steder krævede at beholde deres Fjerdedel og ogsaa virkelig beholdt den. Kongetienden er efterhaanden afhændet til Private eller til Yderne selv; ligeledes Kirketienden ved Kirkernes Salg under Frederik IV. Ved Forordn. 31 Juli 1801 reguleredes Korn- og Smaatienden til en fast Afgift paa Gaardene, der blev ansat enten i Penge eller i Korn efter Capitelstaxt; Fisketienden ophævedes eller omdannedes til en Udførselsesafgift ved Lov 20 Sept. 1845. **Tiendepenge**, s. **Gjette- og Tiendepenge.**

Tienen, s. **Tirlemont.**

Tions, fr. [tiæ̃ng], egtl. holdt!, nej se en Gang, hør nu!

Tiëntsin, Stad i den chinesiske Prov. Petschili, 14 M. s. for Peking, ved Floden Peiho, hvor den optager Kejserkanalen, og 6 M. fra Havet. Omtr. 1 Mill. I. T. kan betragtes som Nøglen til Peking, er dens Havn, Sædet for de europæiske Consulater og Garnisonssted for et betydeligt Arméecorps. Dens Havn aabnedes 1861 for den europæiske Skibsfart, og den er Hovedpladsen for det nordlige Chinas Handel med Vesteuropa (Værdien af Ind- og Udførselen var 1887 34 Mill. Kr.) og den vigtigste Stabelplads for den russisk-chinesiske Landhandel. Jærnbane til Taku.

Tiëpolo, Giovanni Battista, italiensk Maler, f. 1693 i Venezia, sluttede sig dels til Franceschini, dels til Piazetta og var den sidste betydelige Kunstner af den venezianske Skole. Han blev kaldet til Würzburg 1750 for at udsmykke det biskoppelige Palads, til Madrid 1763 i et lignende Øjemed og døde her 1770. — Hans Søn og Lærling, **Giovanni Domenico T.**, Maler og Kobberstikker, f. 1726 i Venezia, d. 1795 i Spanien, ledsagede sin Fader for at hjælpe ham, saavel i Tyskland som i Spanien, men stod tilbage for ham i Talent og Dygtighed. I Spanien fik han især Navn ved sine Portræter i Pastel.

Tierce [tihrs], engelsk Maal for flydende Varer, 42 Gallons ell. 197,62 danske Potter.

Tiers-état, fr. [tiæhrsetā], tredje Stand, kaldtes i Frankrig før Revolutionen 1789 den tredje af Rigsstænderne (États généraux), d. v. s. Repræsentanterne for det menige Folk, i Modsætning til de to privilegerede Stænder, Adel og Præsteskab. Bekjendt er Abbé Sieyès's Flyveskrift »Qu'est-ce que le tiers-état?« (1789).

Tiers-parti, fr. [tiæhr], Mellempartiet, var i de første Aar af Ludvig Philips Regering i Frankrig Navn for en politisk Gruppe, som ikke vilde gaa sammen med det doctrinære Parti, men heller ikke slutte sig til den radicale Opposition. Det vilde hævde den lavere Middelstands Indflydelse og fremme de materielle Interesser; dets Leder var Dupin. I den senere Del af Julikongedømmets Levetid afløstes T.-p. af den dynastiske Opposition under Odilon Barrot.

Tietgen, Carl Frederik, f. 19 Marts 1829 i Odense, fik sin Undervisning i Realskolen smstds. og var 1849—55 ansat i et Handelshus i Manchester, som havde mange Forbindelser med Danmark. T. fik her Lejlighed til at vinde Kjendskab til store Handels- og Bankforhold og blev 1855 Grosserer i Kjøbenhavn, dog uden stor Forretning. I Efteraaret 1857 blev han ved C. A. Brobergs Anbefaling valgt til Directeur i den nystiftede Privatbank og har siden styret denne. Han vandt snart Ry for sin Dygtighed og blev allerede n. A. under den store Pengekrise som Grosserer-Societetets Fuldmægtig sendt til Hamborg for at bringe Handelshuset Pontoppidan Støtte og derved afværge Ulykker for mange danske Kjøbmænd. T. bragte hurtig Privatbanken i Vejret, men vandt først sin rette Betydning efter 1864, da han for at bøde paa det store Landetab søgte at vække nyt Liv i den danske Forretningsverden og fremme en stærk Udvikling af Landets naturlige Hjælpekilder. Han fremkaldte efterhaanden Dannelsen af en Række store Aktieselskaber, til Dels ved Sammenslutning eller Udvidelse af alt bestaaende private Forretninger. 1865 stiftedes „det danske Søfartsselskab" med det Formaal at drive Fragtfart paa Østasien (opløst 1882); 1866 „det kjøbenhavnske Sporvejsselskab" og „det forenede Dampskibsselskab", som begyndte med 17 Skibe og nu (1889) har 92; 1868—70 „det store nordiske Telegraphselskab" (s. d. A.), 1871 Burmeister og Wains Maskin- og Skibsbyggeri, 1872 Svitzers Bjergnings-Forretning, „det kjøbenhavnske Byggeselskab" og „de danske Sukkerfabriker"; 1873 „Tuborgs Fabriker" (Ølbryggeri m. m.), 1874 den laaland-falsterske og 1877 den østsjællandske Jærnbane, hvortil 1884 sluttede sig Faxe Kalkbrud; 1876 St. Croix Fælles-Sukkerkogerierne (opløst 1887), 1880 Dampskibsselskabet „Thingvalla", som knyttede directe Forbindelse med New-York og fører Udvandrere fra Danmark og Norge; 1881 „de danske Spritfabriker" og 1882 „det kjøbenhavnske Telephonselskab" m. fl. T. har ikke alene været Medstifter af disse Selskaber, men tillige den ledende Aand i Styrelsen af de fleste, og have de end ikke alle været lige heldige, ja enkelte endog mislykkedes, vidne de dog om hans Rastløshed, Dristighed og omskuende Blik, samt godtgjøre hans mærkværdige Evner til at forvalte og til at holde de mange Traade sammen (omtr. 100 Mill. Kr. er den samlede Capital). Med sær Kraft og Indsigt har han forstaaet at bære sine Foretagender ud over farlige Kriser, og et Par ere efterhaanden udviklede til ligefrem Verdensbetydning. Ikke tilfreds hermed har T. vovet sig ind paa helt andre Foretagender. 1872 overtog han det af Staten opgivne Stamstutteri

paa Frederiksborg; 1874 kjøbte han Marmorkirkens Ruin og Plads for at fuldføre Kirken og bebygge Pladsen; 1884—86 byggede han Banestrækningen fra Nykjøbing paa Falster til Gjedsør, med Tilslutning til Rostock-Warnemünde Banen, og 1886—87 Banen fra Ribe til Landgrænsen. Uden selv at samle Rigdom har T. øvet en Indflydelse paa det danske Forretningsliv, baade Handel, Industri og Landbrug, som ingen tidligere eller samtidig; næsten alle Handelsstandens gode Navne og en Mængde techniske Kræfter har han knyttet om sig, og mangfoldige Mennesker har han skaffet Sysselsættelse, til Dels i Foretagender, som bæres af Udlandet. At Danmarks Dampskibsfart spreder sig over alle Europas Have og at Kjøbenhavn er Midtpunktet for Telegraphlinjer fra Vesteuropa til China og Japan er T.s Fortjeneste. Intet Under, at han i Handelsverdenen nyder den mest udstrakte Tillid. 1885 blev han Formand for Grosserer-Societetets Comité og samtidig for den omdannede Handels- og Kontoristforening; han var Formand for Handelsmøderne 1885 og 1888 samt af det nordiske Søfartsmøde 1888 og ved mere end én Lejlighed Standens Ordfører. Til Tak for hans Virksomhed sammenskød man i Forretningsverdenen i Efteraaret 1882 (25 Aar efter Privatbankens Stiftelse) 200,000 Kr. til Marmorkirkens Fuldførelse. 1867 blev T. Etats- og 1888 Gehejmeetatsraad.

Tietjens, Therese, dramatisk Sangerinde, f. 17 Juli 1831 i Hamborg af ungarske Forældre, d. 3 Oct. 1877 i London, røbede allerede som Barn ualmindelige Anlæg for Scenen og debuterede i Hamborg 1849 i Titelrollen i „Lucrezia Borgia". Senere sang hun under stort Bifald i Frankfurt og Wien, indtil hun 1858 fik Engagement i London og debuterede som Valentine i „Huguenotterne". Siden den Tid sang hun næsten uafbrudt i London, hvor hun ved sin omfangsrige og fortræffelig uddannede Stemme og sit betydelige dramatiske Talent stod i høj Anseelse.

Tiflis, Hovedstad i det russiske Kaukasien ved Floden Kura, 78 M. s. v. for Astrachan. 90,600 I. (1885). Den er Sæde for Generalgouverneuren over Kaukasien og for en armenisk og græskkatholsk Biskop, har i sin nyere Del mange smukke Bygninger og i den ældre store Bazarer og Karavanserajer. Betydelig Handel, som særlig er voxet efter Fuldførelsen af Banen fra det kaspiske Hav til Poti og Batum, samt Industri i Sølvfiligranarbejder, Bomulds- og Uldvarer og Geværer. Berømte varme Bade (46°), der hidkalde talrige Badegjæster.

Tigellinus, Sophonius, Kejser Neros Yndling, en Agrigentiner, blev i Aaret 62 efter Burrus's Død Prætorianpræfect. Han forledede Nero til mange Grusomheder, bevægede ham til at forstøde Octavia og beskyldes for at have sat Ild paa Rom. Han blev Forræder imod Nero, og det lykkedes ham endnu at holde sig oppe under Galba, men Folket fordrede Hævn over ham, og Otho lod ham henrette 69.

Tiger (Felis tigris) giver ikke sin nære Slægtning, Løven, noget efter i Styrke, Mordlyst og Blodtørst og er i det mindste lige saa farlig for Mennesket. Farven er rødgul med sorte Tværstriber (egentlig med meget langstrakte, udtrukne Ringpletter, hvorved dens Tegning slutter sig til de andre store plettede Kattearters), Legemsbygningen overordentlig kraftig, Kløer og Tænder særdeles stærke; sammenlignet med Løven har den en mere langstrakt Bygning, kortere Ben og Hals, smallere Hoved, længere Pels og kortere Hale. Som andre Kattearter lever T. ensomt eller parvis, om Dagen skjult i det tætte Krat; om Natten især strejfer den om efter Rov og røver Heste, Oxer, Kameler, Hjorte, Vildsvin, Aber og, især naar den bliver gammel, Mennesker. Hvor den er hyppig og Befolkningen ikke forsynet med Skydevaaben, er den en frygtelig Landeplage, der afbryder Forbindelsen mellem afsides liggende Steder og bringer Beboerne til aldeles at forlade de for dens Angreb mest udsatte Landsbyer. Ved Blus og Tjørnegærder søger man at forskanse sig imod den; kun for Elefanten skal den være bange. Paafuglen er især en yndet Føde for den, og hvor man træffer mange vilde Paafugle, er der al Anledning til at være paa sin Post mod T.; Skildvagter, Postbude, Rejsende, Palankinbærere osv. ere især udsatte for dens Angreb, men den bryder ogsaa ofte ind i Landsbyerne og henter der sit Bytte. T. er ikke indskrænket til Ostindien, hvor den især er hyppig i Bagindien, paa Malaka, Sumatra og Java, men forekommer tillige i hele Centralasien, China, Tibet, Mandschuriet, Persien, ja er end ingenlunde sjælden i det sydlige Sibirien (Barnaul, Irkutsk) samt ved Kaukasus. Allerede 1807 havde den engelske Regering i Ostindien udbetalt 30,000 L. St. i Præmier for dræbte T., og Tigerjagten hører til de engelske Embedsmænds og Officerers Yndlingsadspredelser. Ikke desto mindre blive hvert Aar mange Mennesker dens Ofre. F. macroscelis i Bagindien, paa Sumatra og Borneo, slutter sig i Bygning til T., men er meget mindre og danner i Henseende til Tegningen Overgangen fra T. til de plettede Panterkatte.

Tigerheste, Fællesbenævnelse for de stribede vilde Hestearter, som bebo Sydafrika og der strejfe flokkevis om i Selskab med Strudse og Antiloper. **Zebraen** (Equus zebra) er stidenhvid med tydelige sorte Tværstriber over hele Legemet; de lange Øren og Kohalen minde om Æslet. Den lever i store Flokke. **Kvaggaen** (E. quagga) har kortere Øren og en noget mere hesteagtig Hale; Forkroppen er brun, Bagkroppen lysere, Bugen og Fødderne hvide; Striberne ere indskrænkede til Hovedet, Halsen og Skuldrene. **Dauv-Hesten** (E. Burchellii) ligner i Bygning mest Kvaggaen, i Haleform Zebraen; Stribningen indtager her hele Kroppen ligesom hos denne, men Benene ere hvide.

Tiggermunke eller Mendicanter, Medlemmer af de Munkeordener i den romerske Kirke, hvis oprindelige Ordensregler lægge saa særlig Vægt paa Løftet om Fattigdom, at de forbyde al Besiddelse af Ejendom; T. skulle erhverve Livets Ophold ved Betlen, og for at forhindre Collision imellem T. af forskjellige Klostre, tillægges der hvert Kloster et District, inden for hvis Grænser (termini) dets Munke ere

berettigede til at betle. Derfor kaldes denne Betlen Termineren og de T., som indsamle Almisserne, Terminanter. T. skulle ved Siden af asketiske Øvelser give sig af med Prædiken, Sjælesorg og theologiske Studier. Til T. høre saaledes 5 Ordener: Franciskanerne, Dominikanerne, Carmeliterne, Augustinerne og Serviterne. De bleve alle stiftede i den første Halvdel af det 13de Aarh. og fik af Paverne meget betydelige Privilegier: de bleve undragne fra al baade verdslig og biskoppelig Jurisdiction og fik Tilladelse til overalt at prædike, høre Skrifte, læse Messe og sælge pavelig Aflad; men da de benyttede disse Privilegier til at gjøre alle Haande Indgreb paa den egentlige Gejstligheds Embedsomraade, vare de lige fra Ordenernes første Tilværelse udsatte for mange Angreb, og allerede 1274 blev det paa Kirkeforsamlingen i Lyon forbudt at oprette flere Tiggerordener; de bestaaende vare ogsaa allerede talrige nok til i den middelalderlige Kirke at kunne øve en lige saa stor eller vel endnu større Magt end Jesuiterordenen nogen Sinde har formaaet at øve over den romerske Kirke efter Reformationen. Ogsaa ved Universiteterne mødte deres Indtrængen en Modstand, som det dog lykkedes dem at overvinde, og fra den Tid af kan man sige, at saa godt som alle Middelalderens Scholastikere vare T. Efterhaanden bleve imidlertid de fattige Ordener rige og gav ikke Slip paa Rigdommene; Franciskanerne skjænkede vel af Navn al deres Ejendom til Kirken, men beholdt selv Brugen af den; Dominikanerne undskyldte sig med, at alt tilhørte Ordenen, den enkelte Munk ejede intet osv.; saa slappedes Haandhævelsen af de strænge Regler, og dermed var det snart forbi med deres Anseelse og den store Magt, som de i lange Tider virkelig havde øvet over Folkemasserne. Endnu i vore Dage findes der T. i flere katholske Lande; men deres Indflydelse og Betydning er nu for intet at regne. Om de enkelte Ordener s. de paagjældende Art.

Tigrānes hed flere Konger i Stor-Armenien. Med T. I begynder Armeniens historiske Tid. — T. II, 95—60 f. Chr., gjorde i Forening med sin Svigerfader Mithradates af Pontos Opstand mod Romerne, men tabte i Kampen mod Pompejus alle sine Arvelande; dog fik han Stor-Armenien tilbage. D. 60 f. Chr. — T. III blev under Augustus af Tiberius indsat i sit Rige som Værn mod Partherne, men blev senere fordreven af C. Cæsar. — T. V forenede Lille-Armenien med sit Rige. — T. VI overgav 412 sit Rige til Perserne.

Tigre, 1) et Landskab, der udgjør den nordlige Del af Abessinien. 2) En Ø i Fonsecabugten fra det store Ocean, paa Sydsiden af Republ. Honduras i Mellemamerika, med den stærkt besøgte Frihavn Amapala.

Tigris, Flod i Asien, udspringer tæt ved Euphrats Kilde i Armeniens Bjærgland, løber forbi Diarbekr, Mosul og Bagdad og forener sig c. 50 M. neden for denne Stad efter et Løb af c. 200 M. med Euphrat til Schat-el-Arab, der nedenfor Basra gjennem et Delta falder i den persiske Bugt. T. optager fra venstre Side talrige Tilløb fra de persiske Grænsebjærge.

Tiguriner hed et keltisk Folk af Helvetiernes Stamme, i hvis Land Byen Pagus Tigurinus laa, der fejlagtig er tagen for det nuværende Zürich (Turicum). De sluttede sig senere til Cimbrerne, med hvem de delte Skæbne.

Tilbagefaldsfeber, recurrerende Feber, relapsing fever, en acut Infectionssygdom, der optræder i to eller flere Anfald, adskilte ved et Mellemrum, i hvilket den syge befinder sig temmelig vel; det første Anfald varer en Ugeś Tid, ophører da pludselig under stærk Sved og følges efter nogle Dage af det andet, sædvanlig mildere og kortvarigere Anfald, undertiden af et tredje, endnu mildere; kun 3—4 pCt. af de angrebne dø. T., der skyldes en skrueformet Bakterie (Spirochaete Obermeieri), er smitsom og optræder i store Epidemier, navnlig i samme Egne som Malariasygdommene og under Indflydelsen af Mangel og Elendighed. T. er egentlig først bleven ret bekjendt i dette Aarhundrede, da den fra 1842—48 herskede i Storbritannien og omtrent samtidig i Ovreschlesien og Galizien; 1864—66 herskede en stor Epidemi i Rusland.

Tilbageholdelsesret, s. Retentionsret.

Tilbagekastning, Lysets. Træffer Lyset en blank Flade, vil det til Dels blive tilbagekastet saaledes, at Udfaldsvinklen er lig Indfaldsvinklen, idet disse Vinkler maales imellem Straalen og den vinkelrette Linje, Indfaldslodbet, paa Fladen; er det derimod en ru Flade, som træffes af Lysstraalerne, ville disse fra ethvert Punkt af Fladen tilbagekastes i alle mulige Retninger; Loven er ganske vist den samme, men Fladen bestaar af en Mængde smaa Elementer, der vende ud til forskjellige Sider, saa at ogsaa Indfaldslodbene gaa i alle mulige Retninger. Den første Art af Tilbagekastning kaldes den spejlende, den anden den opløsende. Det er den sidste, ved hvilken Legemerne blive synlige for os, og ved den er det, at visse Arter af Farvestraaler fortrinsvis tilbagekastes, medens ved den spejlende Tilbagekastning ingen saadan Farvning af Lyset finder Sted.

Tilborg, Ægidius van, flandersk Maler, f. 1625 i Brüssel, d. omtr. 1678, sluttede sig til Teniers d. y. og Brouwer og malede en Mængde Billeder med lignende Emner, Markeder, Bondestuer o. desl. Han er repræsenteret i de fleste større Malerisamlinger.

Tilburg, Stad i den hollandske Prov. Nordbrabant, 3 M. s. for Hertogenbosch, med 32,450 I. (1887), udstrakt Uldindustri og Kattuntrykkerier.

Tilbury, eng. [tillbørri], let, tohjulet Vogn.

Tilbury [s. o.], stor Dokkeplads paa Themsens nordre Bred, 4 M. ø. for London og over for Gravesend. Fort.

Tilden, Samuel, nordamerikansk Politiker, f. 1814 i Staten New-York, blev 1841 Advocat og tjente en umaadelig Formue. 1866 begyndte han at optræde i det offentlige Liv som Forkæmper for en Reform i sin Hjemstats Forvaltning og var en af Hovedmændene til at styrte W. Tweed og knække Tammany-

Ringens Magt. Han blev derved yderst populær, valgtes 1874 til Gouverneur og opstilledes 1876 som det demokratiske Partis Candidat ved Præsidentvalget, men blev ikke valgt, skjønt han havde faaet ¼ Mill. flere Vælgerstemmer end hans Modstander, R. Hayes. Han afslog at stille sig til Valg 1880 og 1884. D. 4 Aug. 1886.

Tilhjemlingsed, den Ed, som det undertiden for at tilvejebringe Beviset for, at et Tyveri er begaaet, paalægges Ejeren af den omspurgte Ting at aflægge paa, at den er ham frakommen imod hans Vidende og Vilje.

Tilholder, en Spærhage, der i en Laas falder ind i Hakker paa Riglen og derved forhindrer, at Laasen kan aabnes ved et Tryk paa langs paa Riglen, med mindre T. er hævet med Nøglekammen eller en Dirk. Dobbelt kaldes en T., naar den, løftet over den nødvendige Højde, paa ny stopper Riglen. Saadanne dobbelte T., der findes i mange Sikkerhedslaase, ere ofte dannede som Pladetilholdere; i Stedet for Hakker har Riglen da en Stift, der falder ind i Hakken i den sectorformede T. En Laas med T. kaldes en fransk Laas.

Tilje, Fjæl, Planke; Gulv, Jord. T. forekommer jævnlig brugt i Folkevisen, „danse paa T.".

Tillandning siges at finde Sted, naar en Flod, som medfører Sand, Mudder osv., afsætter dette Materiale, og der saaledes voxer nyt Land op fra Bunden. Ofte søger man ved Kunst at fremkalde T., f. Ex. for at berøve Floden dens overflødige Bredde, skaffe den et regelmæssigere Løb o. lign., og man kan dertil bl. a. benytte sig af Dæmninger („Indbygninger", s. d. A.), som i Form af smaa Landtunger fra Kysten føres ud i Floden. Ved hver Indbygning dannes der en lille Bugt, hvori lidt efter lidt Flodens medførte Materiale lejrer sig.

Tillisch, Frederik Ferdinand, f. 15 Apr. 1801 paa Varsbøllegaard ved Haderslev, blev Student fra Herlufsholm Skole 1820 og juridisk Candidat 1824. Han var nu først Auditeur ved Garnisonen i Rendsborg, blev derefter 1830 Amtmand paa Færøerne, 1837 i Ringkjøbing og 1848 Stiftamtmand i Aalborg, men efterfulgte allerede næste Aar sin ældre Broder som Christian VIII.s ene Cabinetssecretær. Denne Broder, Christian Ludvig T., f. 1797, var 1825—30 Amtmand paa Færøerne og derefter i Aabenraa, indtil han 1841 blev Cabinetssecretær; han støttede som saadan det slesvig-holstenske Parti imod de danske Nordslesvigere; d. 1844. T. beholdt Stillingen som Cabinetssecretær hos Frederik VII, blev efter Vaabenstilstanden med Preussen 1849 dansk Medlem af den for Slesvig oprettede Bestyrelsescommission og efter Freden i Berlin (2 Juli 1850) overordentlig Regeringscommissær for Hertugdømmet. I denne Stilling indlagde han sig de største Fortjenester ved at raade Bod paa mange af de foregaaende Regeringers Misgreb. Han gav nemlig ved Sprogreskripterne det danske Modersmaal i Mellemslesvig dets naturlige Ret i Kirke og Skole, rensede den demoraliserede Embedsstand og sørgede for hæderlige og danskfindede Embedsmænds Indsættelse, samt medvirkede til Toldgrænsens Flytning fra Kongeaaen til Ejderen. Da Kongen i Marts 1851 selv overtog Regeringen af Hertugdømmet, blev T. udnævnt til Minister for samme (tillige til Løn for sin Virksomhed Elefantridder) og ombyttede 13 Juli s. A. denne Post med Indenrigsministeriet; men han traadte ud af Ministeriet i Jan. 1852, da Helstatsplanen gjenoptoges. Man ventede at T., som den Gang var overmaade populær, vilde stille sig i Spidsen for Oppositionen imod Ministeriet Bluhme (han var 1851 bleven valgt til Folketinget), men han turde ikke indlade sig herpaa, skjønt han erkjendte, at den nye Ordning stred mod „vore kjæreste Ønsker". Endnu mere skuffede T. det nationalliberale Partis Forventninger, da han i Jan. 1853 blev midlertidig Cabinetssecretær og 29 Apr. 1854 traadte ind i Ministeriet Ørsted. Han afgik med de andre Ministre i Dec. 1854 og blev som disse anklaget for Rigsretten, men 1856 frifunden. 1856 valgtes T. til Medlem af Rigsraadet og hørte her til den conservative Helstats-Opposition, ligesom han 1863 stemte imod November-Forfatningen. Ved Siden heraf var han 1859—64 Chef for det kgl. Theater. Fra 11 Juni 1864 til 6 Nov. 1865 var han Indenrigsminister i Ministeriet Bluhme og blev 1874 Ordenskansler. Siden 1847 var han en af Directeurerne for det Classenske Fideicommis. D. 16 Febr. 1889.

Tilly, Johan Tserclaes, Greve af [tilli], berømt katholsk Feltherre i Trediveaarskrigen, f. 1559 paa Familieslottet T. i Brabant, d. 20 Apr. 1632 i Ingolstadt, blev strængt og fanatisk opdragen af Jesuiterne, tjente i den spanske Hær i Nederlandene under Alexander Farnese, siden i den østerrigske Hær i Ungarn mod de ungarske Insurgenter og Tyrkerne og gik til sidst som Generalfeltmarschal (1610) i bayersk Tjeneste under Maximilian I og organiserede den bayerske Hær. 1620 rykkede han som Overanfører for den katholske Ligas Tropper ind i Böhmen, hvor Sejren paa det hvide Bjærg ved Prag (8 Nov. 1620) fornemmelig var hans Værk, kæmpede heldig mod Mansfeld, Christian af Brunsvig o. a., blev 1622 ophøjet til tysk Rigsgreve, slog Christian IV af Danmark ved Lutter am Barenberge (27 Aug. 1626) og forfulgte ham det følgende Aar i Forening med Wallenstein op paa den jyske Halvø. 1630 blev T., der hidtil kun havde anført Ligaens Tropper, ved Wallensteins Afgang Højstcommanderende ogsaa over de kejserlige Tropper. Som saadan erobrede han 10 Maj 1631 Magdeburg, men plettede sit Minde ved den Umenneskelighed, hvormed han lod sine Kroater og Valloner husere i den ulykkelige Stad. Fra den Tid veg Lykken fra ham: Gustaf Adolf slog ham paa Breitenfeld ved Leipzig (7 Sept. 1631), og det var kun med Nød, at T., der havde faaet 3 Saar, undkom. Derpaa drog han til Sydtyskland, organiserede sin Hær, men blev dødelig saaret af en Kanonkugle 5 Apr. 1632 i Kampen ved Lechfloden, hvor Svenskerne tilkæmpede sig Overgangen. T. var af Middelstørrelse, men kraftig bygget, mager, med haarde og skarpe Træk og store Øjne med buskede Øjenbryn. Han var kold og uden Lidenskab

(navnlig for Vin og Kvinder), ligegyldig for Penge og Æresbevisninger, yderst streng i Opfyldelsen af Kirkens Forskrifter og fuld af Iver for den katholske Sag; religiøs Fanatisme og Følesløshed i Forbindelse med hans Tapperhed gjorde ham til en farlig Fjende for Protestanterne.

Tillægsord, Adjectiv, et Ord, hvormed noget benævnes eller bestemmes efter en Egenskab, der tillægges det, f. Ex. stor, god. I Bøjningen af T. skjelner vort Modersmaal ligesom de øvrige germanske Sprog mellem den ubestemte Form, som en stor Mand, Manden er stor, og den bestemte, som den store Mand. Jvfr. ogsaa Positiv, Comparativ, Superlativ.

Tilregnelighed, Tilregnelse, s. Imputabilitet, Imputation.

Tilsit, Stad i den preussiske Prov. Østpreussen, ved Floden Memel, 13 M. n. ø. for Königsberg. 22,400 I. (1885). Betydelig Industri i Sukker, Olje, Papir, Læder og Maskiner, Øl- og Eddikebryggerier. Fiskeri og omfattende Handel. — Kort efter Slaget ved Friedland fandt et Møde Sted mellem Kejserne Napoleon I og Alexander I 15 Juli 1807 ved T. paa en Flydebro i Memel, og her aftaltes Fred og Forbund med Opofrelse af Alexanders tidligere Forbundsfælle, Kongen af Preussen. T. blev erklæret for neutral, og alle Hovedkvartererne forlagdes dertil for at Underhandlingerne kunde føres videre. 7 Juli kom Freden i Stand med Rusland og 9 Juli med Preussen, som maatte afstaa mere end Halvdelen af sine Lande (med i alt 5,400,000 Indb.), nemlig sine Besiddelser vest for Elben til det nye Kongerige Westfalen, sine polske Landskaber til Oprettelse af Hertugd. Warschau, samt Danzig til en egen Fristat og det saakaldte „Ny-Østpreussen" (det nuvær. Gouvernement Kovno) til Rusland. Desuden sluttedes mellem de tvende Kejsere Aftale om nogle hemmelige Vilkaar (først helt kjendte 1888); Rusland forenede sig med Frankrig mod England, tiltraadte Continentalsystemet og lovede at opfordre Danmark, Sverige, Portugal og Østerrig til at lukke deres Havne for Engelskmændene; det lovede at slutte Fred med Tyrkiet og at opgive Rumæniens Tilknytning; Danmark skulde have Hansestæderne mod at hjælpe med sin Flaade o. s. fr. Kundskaben herom fremkaldte det engelske Overfald paa Danmark i Aug. s. A.

Tilslag kaldes i Bygningsvæsenet ethvert Stof, der i Forening med læsket Kalk og Vand danner Mørtel. Det kan enten være almindeligt T. eller hydraulisk T., og Forskjellen imellem dem bestaar deri, at det første, blandet med fed Kalk, giver Luftmørtel, det sidste Vandmørtel (s. Mørtel, Cement). Det almindelige T. er enten naturligt Sand eller pulveriseret Teglsten, Kalksten ell. desl.; det hydrauliske T. kan ligeledes dels findes færdigdannet i Naturen (f. Ex. de vulkanske Produkter Tras, Puzzolan, Santorinjord), dels tilberedes ved Kunst. Ved alle Haande metallurgiske Operationer er det af største Vigtighed, at de fremmede Bestanddele af Malmene o. fl. kunne samle sig om en nogenlunde letsmeltelig Slakke, og dette kan i de fleste Tilfælde kun opnaas ved at tilsætte tjenlige Legemer, T.: Kvarts til kalk-, ler- eller magnesiaholdige Malme, hvorved dannes letsmeltelige Silicater, Kalkmergel til kvartsholdige; fremdeles Flusspat, Basalt o. fl.

Tilslager kaldes i en Smedje en Medhjælper ved Ilden, der i Regelen trækker Bælgen og i alt Fald fører en Tilslagshammer; denne føres med begge Hænder som Modsætning til Smedehammeren, der føres med én Haand. S. Hammer.

Tilstrækkelige Grunds Princip (principium rationis sufficientis) er det samme som „Begrundelsens Lov", s. Grund.

Tilsynsværge kaldes i egentlig Forstand den, hvem det paahviler at føre Tilsynet med den egentlige Værges Udførelse af sit Hverv, f. Ex. med Moderens Værgemaal for sine Børn. Stundum bruges Ordet imidlertid ogsaa som en Betegnelse for den Person, der midlertidig eller i et vist Tilfælde, i hvilket den egentlige Værge, f. Ex. paa Grund af sin egen Interesse i Sagen (som navnlig paa et Skifte, hvor han selv tillige med sin Myndling er interesseret som Arving) ikke kan fungere, beskikkes til Værge for en Umyndig.

Tiltakle et Skib er at bringe alt henhørende til Takkeladsen om Bord paa Skibet og anbringe det paa rette Sted, saaledes at Skibet er i Stand til at gaa til Søs.

Tiltrækning opfattes som det Kraftbaand, hvorved Verdensaltet sammenholdes og Himmellegemernes Bevægelser reguleres. Dens egentlige Natur er ukjendt. Loven for den almindelige T. (Gravitation), hvis Opdagelse skyldes Newton, er den, at enhver materiel Partikel udøver paa enhver anden en tiltrækkende Kraft, som er ligefrem proportional med Kvadratet af deres Afstand. Et Legemes T. er Resultatet af dets enkelte Partiklers forenede Kræfter; Størrelsen og Retningen af denne Kraft er afhængig af Legemets Masse og Form. Er Legemet en homogen Kugle, er Virkningen paa ethvert Punkt uden for dens Overflade den samme, som hvis hele Kuglens Masse var sammentrængt i dens Centrum; for Himmellegemerne, hvis Form nærmer sig Kugleformen, og hvis Afstande derhos ere overordentlig store, vil med stor Tilnærmelse den samme Lov være gjældende. Under Indflydelsen af T. bevæge Planeterne sig om Solen i Keglesnitslinjer (s. Keplerske Love); de ved Planeternes gjensidige Indvirkninger heri bevirkede Afvigelser ere de saakaldte Perturbationer (s. d. A.). En Virkning af Jordens Afvigelse fra Kugleformen er Præcessionen.

Timanthes, Maler fra Sikyon, Zeuxis's og Parrhasios's Samtidige, nævnes som en af de berømteste Mestere i Oldtidens Malerhistorie fra Kunstens bedste Tid, da endnu ikke Interessen for Illusion og ydre Ynde havde fortrængt Tankens Alvor. Hans mest bekjendte Billede var „Iphigenias Offer", hvor han havde udtrykt Sjælesmerten paa det fuldstændigste i alle de øvrige Personers, selv i Iphigenias Aasyn, men troede ikke at kunne betegne Agamemnons Sorg bedre end ved at lade ham staa med tilhyllet Hoved.

Timbale, fr. [tængbāl], Pauke (s. d. A.).

Timbre, fr. [tængbr], en Klokke uden Kne-

vel; dernæst Klang og Klangfarve. Det betyder ogsaa en Hjælm og er derfra gaaet over til at betegne Poststempel og Postfrimærke.

Timbuktu ell. **Tombuktu**, Stad i den nordvestlige Del af Sudan i Afrika under 18° 3' n. Br., 14° 35' ø. L., 1 M. fra Nigerflodens venstre Bred, med 13,000 J. Staden ligger paa Grænsen af Sahara, hvorfor Omegnen kun er lidet dyrket; den er et Hovedpunkt for Ørkenhandelen og fører derfor ogsaa det stolte Navn „Ørkenens Dronning". Den bestaar af en indre Stad, for det meste med Stenhuse, og flere Forstæder med Hytter af klinet Ler og Straa. Dens Marked er forsynet med indiske og europæiske Varer, og den er Hovedpladsen for Sudans Forsyning med Salt. T. var længe kun bekjendt for Europæerne ved fabelagtige Sagn, og først 1826 naaede en Europæer, Englænderen Laing, Staden; senere er den besøgt 1828 af Caillé og 1853—54 af Dr. Barth. Staden, som er anlagt c. Aar 1200 e. Chr. af Tuareger, har lidt meget ved Kampe mellem Maurere, Fellataher og Tuareger; for Tiden have de sidste Overvægten.

Time, $\frac{1}{24}$ af Døgnet, deles i 60 Minutter (minuta prima) à 60 Sekunder (minuta secunda); tidligere delte man Sekundet i 60 Tertier (minuta tertia), nu bruges hyppigere Brøk af Sekunder. I den jødiske Tidsregning deles T. i 1,080 Dele, Clakim. I Revolutionstiden indførtes i Frankrig Delingen af Døgnet i 10 T. à 100 Minutter à 100 Sekunder, men denne Inddeling gik atter af Brug. **Timecirkel**, d. s. s. Declinationscirkel, s. Æquator. **Timeglas** eller Sandur kaldes et simpelt Apparat til Tidsmaaling. Det har to Beholdere over hinanden, forbundne ved en snæver Aabning. I den øverste Beholder er en vis Mængde Sand, som gjennem Aabningen løber ned i den nederste. Sandmængden og Beholderens Størrelse afpasses saaledes, at Udstrømningen netop tager den bestemte Tid. Naar Sandet er udløbet, vendes Glasset saaledes, at Beholderne bytte Roller. I Stedet for Sand vil man hellere bruge fint Smergelpulver, og naar det er fyldt i Glasset, tilsmeltes sluttelig Aabningen for at hindre Forskjelligheder i Luftens Fugtighedsgrad fra at faa Indflydelse paa Udløbstiden. Til Maaling af smaa, bestemte Tidsperioder, hvor det ikke kommer an paa Nøjagtighed, kan T. i visse Tilfælde være bekvemt at bruge. Sandure har man allerede kjendt i Oldtiden. **Timevinkel**, den sphæriske Vinkel, som har sit Toppunkt i Verdenspolen, og som dannes af en Meridian og den igjennem en Stjærne gaaende Declinationscirkel. T. regnes ikke blot i Grader, men oftere i Timer, idet 15 Grader ere ensgjældende med en Time; den regnes positiv fra Meridianen mod Vest. Solens T., udtrykt i Tid, er Klokkeslættet efter sand Tid, Foraarsjævndøgnspunktets T. Klokkeslættet efter Stjærnetid.

Times [tajms] (Tider), det største og vigtigste engelske Dagblad, stiftet 1785 af Bogtrykker John Walter i London under Navn af »Daily universal register«, fik 1788 sin nuværende Titel. Fra 1803 styredes det af Sønnen J. Walter (d. 1847 som Underhusmedlem) og senere af Sønnesønnen af samme Navn (f. 1818, Underhusmedlem 1847—65 og 1868—85) som et af Regering og Partier uafhængigt Blad, med fortrinsvis Udvikling af Efterretningsvæsenet og særlig Omhu for Parlamentsforhandlinger. T. indførte Systemet med at give daglige Referater, senere til Dels stenografiske, brugte 1814 den første Damppresse og udviklede efterhaanden stedse mere fuldkomne Maskiner. 1845 udkom det gjennemsnitlig i 23,000 Aftryk, 1855 i 60,000, 1884 i 70,000; det betalte 1850 95,000 Lstl. i Stempelafgift og maatte 1856 for at concurrere med de billigere Blade nedsætte sin Pris fra 6 til 3 d., men har alligevel umaadelige Indtægter (flere Tusende Lstl. daglig for Bekjendtgjørelser). Blandt sine Medarbejdere har T. i ældre Tider talt Capitain Stirling (der fik Navnet „Tordneren") og Brougham, senere Dasent, R. Lowe og Vernon Harcourt, samt som Brevskriver fra Udlandet W. H. Russell. T. søger kun at være et Udtryk for den offentlige Stemning og faar derfor jævnlig Udseende af at være en politisk Vendekaabe; det har ikke sjælden bekæmpet Reformer, som det senere lige saa kraftig har forsvaret, naar de vare trængte igjennem, saaledes baade Frihandelen og Valgreformen. T.s Uvilje mod det irske Nationalistparti forledede det til at fremsætte højst graverende Beskyldninger imod Parnell 1887; men Undersøgelsen godtgjorde, at T. havde ladet sig føre bag Lyset.

Timian (Thymus), Slægt af Læbeblomsternes Familie med tolæbet Bæger og opadtil udadbøjede Støvtraade, Blomsterkransene gjærne samlede til et Ax eller Hoved. Have-T. (T. vulgaris) med i Randen tilbagerullede Blade og hvide eller lila Kroner har hjemme i Sydeuropa, men dyrkes almindelig hos os. To lave, i Regelen tueformig voxende Arter med oftest røde Blomster træffes jævnlig vildtvoxende hos os, navnlig paa tørre Steder. De ere alle stærkt lugtende. Jvfr. Thymol.

Timm, Herman Andreas, f. 1800, d. 1866, siden 1835 Præst i Store Magleby paa Amager, udgav 1834—45 flere Samlinger af Psalmer og 1859 de bibelske Digte „Joseph og hans Fædre".

Timoféjev [jeff], s. Jermak Timofejev.

Timok, Flod i Serbien, udspringer paa Balkan, har Retning mod N. og N. Ø., danner paa en Strækning Grænsen mod Bulgarien og falder i Donaus højre Bred.

Timokrati, s. Aristokrati.

Timoléon, berømt korinthisk Feltherre, f. 412, d. 337 f. Chr., lod 366 sin Broder Timophanes, der stræbte efter Eneherredømmet i Korinth, dræbe, hvorpaa han af Sorg gik i Landflygtighed. Da senere Syrakusanerne havde anraabt Korinth om Hjælp mod Dionysios d. yngre, sendtes han 344 med en lille Hær til Syrakus og befriede Staden, gjenoprettede den gamle demokratiske Forfatning og slog en stor carthageniensisk Hær (340), hvorfor Sicilianerne viste ham næsten guddommelig Ære. Derefter levede han som Privatmand indtil sin Død. Hans Levned er beskrevet af Plutarch og Cornelius Nepos.

Timómachos, græsk Maler fra Byzants i det

sidste Aarh. f. Chr., malede tragiske Emner, som den rasende Aias og Medea i Øieblikket før hun myrder sine Børn, der begge bleve kjøbte af Cæsar for 80 Talenter og opstillede i Rom, end videre Orestes, Iphigenia o. fl. lign. Han roses for den Finhed og Inderlighed i Følelsen, hvormed han forstod at lade den tragiske Rædsel ane uden at gjengive selve Begivenheden.

Timon fra Phlius, skeptisk Philosoph, den betydeligste af Pyrrhons Disciple, f. c. 320 f. Chr. Han var først Chordanser, kom senere til Megara for at høre Stilpon og blev til sidst bekjendt med Pyrrhon. Han optraadte som Lærer i Chalkis, og da han derved havde tjent sig en Formue, tilbragte han sit øvrige Liv i Athen. Det er fornemmelig gjennem T., at vi kjende Pyrrhons Skepticisme. Blandt hans mange Skrifter nævnes hans Spottedigte („Siller"), hvori han med Vid og Skarphed behandlede de fleste samtidige og ældre philosophiske Systemer. D. c. 230 f. Chr.

Timor, den største og østligste af de smaa Sundaøer, 75 M. fra Ny-Hollands Nordkyst, er 60 M. lang og indtil 10 M. bred, c. 550 □ M. med 600,000 I., for største Delen Malayer, blandede med Chinesere, Hollændere og Portugisere samt Papua. Øen er bjærgfuld med stejle Kyster og vanskelig tilgængelig. Dens Floder ere guldholdige, og i den nordvestlige Del af Øen findes Kobber. Af Planteriget dyrkes talrige Palmearter, Majs, Tobak og Krydderier. De vigtigste Udførselsartikler ere Sandeltræ, Skildpadder, Guld og Kobber. Øen er delt i en Mængde smaa Fyrstendømmer, der i den nordøstlige Del staa under portugisisk og for øvrigt under hollandsk Højhed.

Timor-Laut, den største af Bandaøerne, 50 M. s. f. v. for Ny-Guinea, 23 M. lang og indtil 10 M. bred, bjærgfuld og skovrig, tilhører Nederlandene.

Timótheos, athen. Feltherre, Søn af Konon, sikrede ved sin Sejer over den spartanske Flaade ved Leukas 375 f. Chr. sit Fædreland Hegemoniet til Søs. Efter Chabrias's Død fik han Overcommandoen i Forbundsfællekrigen 357—55. Efter en treaarig Kamp mistede Athenerne igjen deres Suprematі til Søs og paalagde T. en Pengebøde paa 100 Talenter. Fortørnet herover trak han sig tilbage til Chalkis, hvor han døde. Hans Levned er beskrevet af Cornelius Nepos.

Timótheus fra Lykaonien, Apostelen Paulus's Discipel og Ledsager paa hans Missionsrejser, skal have været den første Biskop i Ephesos og skal være død som Martyr under Domitian (81—96 e. Chr.). Det nye Testament indeholder to Breve fra Apostelen Paulus til T.; disse udgjøre i Forening med Brevet til Titus de saakaldte Pastoralbreve (s. d. A.), hvis Ægthed i nyere Tid har været et staaende Stridsspørgsmaal imellem de negative og de conservative nytestamentlige Isagoger.

Timsah, en Saltsø i Ægypten i den arabiske Ørken, 14 M. n. ø. for Kairo, gjennemskæres af Suezkanalen. Ved dens nordlige Bred ligger Ismailia.

Timur, med Tilnavnet Lenk (den halte), fordrejet til **Tamerlan**, f. 1336 i Nærheden af Samarkand, nedstammede efter Sigende fra Dschingiskhan, men var dog kun Søn af en ringere mongolsk Høvding og stod i Tjeneste hos Emiren i Balch. Han udmærkede sig som Hærfører og fik Emirens Søster til Ægte, men blev senere uenig med ham, og da Emiren var bleven myrdet af nogle Sammensvorne, valgtes T. 1370 til Hersker. Han ødelagde nu Balch og flyttede Rigets Sæde til Samarkand, som han befæstede og med stor Omhu forskjønnede. Efter at have knyttet Nabolandene til sit Rige drog T. 1380 ud paa Tog i fjærnere Egne, undertvang Herat og Persien (1384), Georgien og Armenien (1386), Sydrusland (1390—94), Mesopotamien, Indien lige til Delhi (1398), Lilleasien og Syrien (1401). Her stødte han sammen med Tyrkernes Sultan Bajazet, hvem han overvandt i det store Slag ved Angora (20 Juli 1402) og siden holdt i Fangenskab (Sagnet, at han førte Bajazet med sig i et Jærnbur, er grundet paa en Misforstaaelse). Han udstrakte sin Magt lige til Havet, nødte Ægypten til at erkjende hans Overherredømme og tænkte paa et Tog til China, da Døden overraskede ham under Forberedelserne, 19 Febr. 1405. T. var en meget mærkelig Personlighed, udmærket ved Feltherreevne og Statsklogt, men forfærdelig grusom og fanatisk Muhammedaner. Overalt, hvor han kom hen, hærgede han Landene, naar der mødte mindste Modstand, saa at de ikke siden forvandt det. Han lod Mennesker i Tusendvis nedsable eller træde ihjel af Elefanter og ødelagde mange af Asiens største og rigeste Stæder, bl. a. Ispahan, hvor 70,000 Mennesker omkom, Delhi, Aleppo, Damask, Bagdad, Brussa og Smyrna, ja øvede endog saadanne Ugjerninger som at bygge Taarne af levende Fanger og Pyramider af Hovedskaller. Paa den anden Side skaanede han navnkundige Mænds Grave og Huse, samlede Kunstsager fra alle Egne til Samarkand (en Moske byggedes af indiske Afgudsbilleder) og overførte ligeledes Videnskabsmænd og Kunstnere hertil. Han beskyttede Videnskaberne, gav gode Love og var en strængt retfærdig Dommer. Efter hans Død opløstes hans store Rige snart, og de undertvungne Lande rev sig løs; hans Ætlinger herskede dog i Aarh. som Stormogular i Indien (s. **Baber**).

Timæos, 1) en pythagoræisk Philosoph i 5te Aarh. f. Chr.; 2) en græsk Historieskriver under de 2 første Ptolemæer, Forf. til Siciliens Historie, hvoraf Brudstykker ere tilbage; 3) en græsk Grammatiker, med Tilnavn Sophisten, i 2det Aarh. e. Chr., skrev en Ordbog til Platon, hvoraf vi have et Udtog.

Tin, Sn (Stannum), et Metal, der har været kjendt fra de ældste Tider; Phønikerne hentede det fra Spanien og England, Moses synes at have kjendt det, og som en væsentlig Bestanddel af Bronze har det upaatvivlelig spillet en vigtig Rolle i Bronzealderen (s. d. A.), hvor det dog næppe har været kjendt i ren Tilstand. Det forekommer ikke meget udbredt og næsten kun iltet (som Tinsten, især i Cornwall, paa Malaka og de nærliggende Øer Banka og Billiton, i Ny-Sydwales og Tasmania),

sjælden i Forbindelse med Svovl og Kobber (i Tinkis); i meget ringe Mængde findes det i Saidschützervand og i mange Meteorstene osv. T. vindes i det store, idet den findelte Tinsten, der ved Ristning og Slemning er befriet fra en Del fremmede Indblandinger, smeltes med Kul og Flusmidler i Flammeovne eller Schachtovne, hvorpaa Raatinnet renses enten ved delvis Smeltning (Saigring) eller ved ganske ufuldstændig Iltning. Ved Saigringen flyder det letsmeltelige T. fra de tungere smeltelige Urenheder. Ved Iltningen iltes de fremmede Metaller lettest. Produktionen udgjør c. 700,000 Ctn. aarlig. Malaka-, Banka- og engelsk Korntin ere de reneste Sorter Handelstin; derpaa følger det simple engelske Korntin, engelsk Bloktin, sachsisk og bøhmisk Bjergtin osv. De Urenheder, som sædvanlig findes i Handelstin, og som sjælden naa op over 2—3 pCt., ere især Bly, Jærn og Kobber, men ogsaa Arsenik, Antimon, Bismut, Zink. T. er et næsten sølvhvidt, stærkt glinsende, krystallisabelt Metal; naar det bøjes, giver det en særegen knagende Lyd, idet Krystallerne forskydes; det meddeler Huden en ejendommelig Lugt; det er blødere end Guld, haardere end Bly, smelter ved 230°, har en Vægtfylde = 7,29 og kan udvalses til tynde Plader (Stanniol, s. **Folie**), men det har for øvrigt kun en ringe Fasthed, saa at det vanskelig lader sig trække til Traad. T. har 3 Iltningsgrader: **Tinforilte**, SnO (mørkt violet eller sort Pulver, som Hydrat hvidt), **Tinmellemilte**, Sn_2O_3, og **Tinsyreanhydrid** (**Tintveilte**), SnO_2. Dette sidste forekommer i Naturen krystalliseret som Tinsten og er da brunliggult, brunt, undertiden næsten sort med glinsende Flader og meget haardt. Kunstig dannes det ved at holde T. smeltet i længere Tid i Luften, hvorved det bedækker sig med et hvidt Pulver, den saakaldte **Tinaske** (dannes billigere og bedre ved at ophede oxalsurt Tinforilte, til det gaar i Brand), der bruges meget som Slibe- og Polermiddel; i Hvidglødhede brænder T. med blændende hvidt Lys til Tinsyreanhydrid. Dette dannes ogsaa ved Glødning af **Tinsyre**, H_4SnO_4, som herved afgiver Vand. Tinsyren kjendes i to Modifikationer, almindelig Tinsyre, der kan faas ved at fælde en vandig Opløsning af Tinchlorid med kulsurt Natron og er opløselig i Syrer, og Metatinsyre, der faas ved at behandle T. med Salpetersyre og er uopløselig i Syrer. Med Svovl danner T. to Forbindelser, **Tinforsulfid**, SnS, der faas ved Sammensmeltning af T. med Svovl som en blygraa Masse eller ved Fældning af Tinchlorure med Svovlbrinte som et sortebrunt Pulver, og **Tintvesulfid**, SnS_2, der faas som bløde, guldgule, glinsende Krystalblade ved i længere Tid at opvarme T., Svovl og Salmiak sammen; saaledes tilvirket bruges den til Bronzering, f. Ex. af Gipsfigurer, under Navn af Musivguld ell. mosaisk Guld. Med Chlor danner T. to Forbindelser: **Tinchlorure**, $SnCl_2$, $2H_2O$, faas bedst ved at opløse T. i Saltsyre og lade det udkrystallisere af denne Opløsning, i klare, ufarvede Krystaller og bruges især i Farverierne under Navn af **Tinsalt**; det afilter mange Metalilter og benyttes derfor almindelig som et Reductionsmiddel. **Tinchlorid**, $SnCl_4$, faas ved at brænde T. i Chlorluft; det er en tynd, farveløs, stærkt rygende Vædske, der allerede blev opdaget i det 16de Aarh. af Libavius (deraf det ældre Navn Spiritus fumans Libavii); ogsaa dette anvendes lidt (blandet med det foregaaende) i Farverierne. Ved Zink udskilles af disse Chlorforbindelser T. som tydelige Krystaller. Med de andre Metaller danner T. meget vigtige Legeringer, s. **Bronze**; med Kviksølv danner det et Amalgam, der bruges til Spejlbelægning og hertil dannes paa Glasset af Tinfolie og Kviksølv. Med Bly danner T. ligeledes forskjellige Legeringer, s. **Sn**el. Det sædvanlige T., der anvendes til Husgeraadssager, indeholder gjærne ¼ Bly, hvorved det bringes til bedre at modstaa Indvirkningen af sure Spiser osv. Da T. vanskelig ilter sig og ikke er noget meget giftigt Metal, anvendes det til Overtræk (Fortinning) paa Kobberkar, paa Jærnplader („Blik", „Hvidblik") osv.; s. **Metalmoiré**.

Tinamu (Crypturus), en i Sydamerikas tropiske Egne hjemmehørende lille Gruppe af Hønsefugle, der afvige fra Agerhønsene, som de ellers ligne i Udseende og Levemaade, derved, at Næbet er længere, svagere og mere nedtrykt end hos andre Hønsefugle, samt derved, at Halen ikke er synlig udvendig eller ganske mangler. Benene ere temmelig høje, Tæerne tynde, Farverne som hos Agerhøns og Vagtler. I deres Benbygning vise de nogen Tilnærmelse til Strudsene. De mindre Arter holde sig til de aabne Marker, de større til Skov og Krat.

Tinctür, d. s. s. **Essens**.

Tindal, Matthew [tindæl], engelsk Fritænker (Deist), f. 1656, førte et bevæget Ungdomsliv, idet han efter at have studeret i Oxford en Tid var Officer, derefter traadte over til Katholicismen, senere igjen forlod denne og i forskjellige Skrifter skarpt angreb al kirkelig Myndighed, saa at han maatte flygte for at unddrage sig Straf. Politiske Skrifter, han udgav til Gunst for Huset Hannover, skaffede ham en aarlig Pension. Først da han var 74 Aar gammel, udgav han sit mest bekjendte Skrift: »Christianity as old as the Creation, or the Gospel a republication of the religion of Nature« (London 1730). D. 1733. — T. lærer, at der i den sande Christendom ikke er noget overnaturligt; den er kun en Fornyelse af den oprindelige Naturreligion, som var bleven forvansket. Denne ene sande Religion bestaar i den stadige Tilbøjelighed i Sindet til at gjøre det gode for at behage Gud ved at leve efter hans Vilje. T. er en af de mest fremragende af de engelske Deister (S. **Deisme**).

Tinde, Brystmur, der omgiver et fladt Tag. I den ældre Befæstningskunst anvendtes ofte Murtinder, udtakkede med Skydeskaar. Som Decoration gjenfindes Murtakkerne i den almindelige Architektur.

Tinding, den Del af Hjærneskallens Sideparti, der ligger imellem Øjets og Ørets øvre Del; Grundlaget for T. dannes af **Tindingebenet**, det tyndeste af Hjærneskallens Ben, fra hvilket

den kraftige Tindingemuskel udspringer, som gaar ned og hæfter sig paa Underkjæven og er den vigtigste Tyggemuskel.

Ting (oldn. þing) var i hele det gamle Norden Benævnelsen for de Folkeforsamlinger, paa hvilke Beboerne, dels af de større Landsdele, dels af disses mindre Underafdelinger, udøvede den dem tilkommende saa vel lovgivende som dømmende Magt, og længe efter at den førstnævnte Magt var gaaet tabt for Folket i det hele, vedblev Navnet endnu at bruges om de af de gamle T. udviklede saa vel Over- som Underdomstole (Landsting — i Norge Lagting —, Herredsting — i Norge Bygdeting —, Birketing og Byting). Efter at imidlertid Landstingene og Lagtingene ere blevne afløste af Overretter og Stiftsoverretter, bruges T. nu kun som en Benævnelse for Underdomstolenes Møder (Byting, Maanedsting osv.). Om de repræsentative Forsamlinger fra den senere Tid, som føre Navn af T., navnlig Lands-, Folke-, Lag-, Stor- og Alting, s. disse A. **Tingmand** eller **Tinghører**, d. s. s. Stokkemand. **Tingsvidne** er i udvidet Forstand enhver af vedkommende Retsbetjent udstedt Bevidnelse om en Handling, der er passeret i Retten, men bruges i indskrænket Forstand kun om en Udskrift af en inden for Retten beediget Vidneforklaring eller om denne selv. **Tinglæsning** (ogsaa Tinglysning) eller offentlig Oplæsning i Retten er den Maade, hvorpaa efter den danske og norske Lovgivnings Forskrifter i mange Tilfælde saa vel offentlige Udfærdigelser som private Retshandler skulle bringes til almindelig Kundskab. Tidligere var det ved T., at Love og Anordninger skulde officielt bekjendtgjøres; men dette er i Danmark afskaffet ved Lov af 25 Juni 1870 og i Norge af 1876, som i Stedet derfor har foreskrevet Offentliggjørelse i Lovtidenden. I enkelte Tilfælde er T. den Maade, hvorpaa offentlige Stævninger forkyndes, medens dog den almindelige Forkyndelsesmaade af disse nu efter den nyere Lovgivning er deres Bekjendtgjørelse i de offentlige Tidender, og ligeledes var T. indtil den nyeste Tid i Regelen den Maade, hvorpaa et Proclama skulde bekjendtgjøres foruden tillige ved Indførelse i de offentlige Tidender; men denne sidste Bekjendtgjørelsesmaade er nu den eneste, der skal anvendes. For dem, der ville indgaa borgerligt Ægteskab, træder i Danmark T. i Stedet for Lysning fra Prædikestolen, og ligeledes er T., der i dette Tilfælde ogsaa kaldes Lysning i Kuld og Kjøn, en særegen Maade, hvorpaa Legitimationen af et nægte Barn kan finde Sted. Den vigtigste Anvendelse finder imidlertid Tinglæsningsinstitutet i Formueretsforholdene. Det er nemlig Regelen, at enhver juridisk Handling, være sig et Øvrighedsdecret (f. Ex. en Umyndiggjørelse) eller en judiciel Handling (som en Falliterklæring, et Arrestdecret, en Dom eller et Forlig) eller en privat Disposition eller Overenskomst (Testament, Contract ell. desl.), hvorved en Person enten helt berøves eller lider Indskrænkning i sin Raadighed enten over hele sin Formue eller over enkelte Dele deraf, for at have Retsvirkning lige over for Tredjemand skal være læst til Tinge ved den paagjældende Persons Værneting og tillige (eller efter Omstændighederne alene) i den eller de Jurisdictioner, hvorunder den eller de faste Ejendomme, over hvilke han indskrænkes i sin Raadighed, ere beliggende. Det er derhos fremdeles i Lovgivningen foreskrevet som en Form, der skal iagttages ved Overdragelsen af Ejendomsretten til eller en hvilken som helst reel Ret (Panteret, Brugsret, Servitutret osv.) i en fast Ejendom, at det Document, hvorved Overdragelsen sker (Skjødet, Pantebrevet osv.), skal tinglæses ved Ejendommens Værneting, saa at Rettighedens Erhvervelse er betinget af denne T. Efter T. bliver Documentet indført i Skjøde- og Panteprotocollen, af hvilken saaledes enhver kan faa Oplysning om, hvem der er Ejer af en fast Ejendom, og hvilke Hæftelser der hvile paa den, ligesom det paahviler Retsskriveren paa ethvert tinglæst Adkomst- eller Behæftelsesdocument at gjøre Bemærkning om, hvorvidt den deri opgivne Adkomst for Udstedelsen stemmer med Protocollens Udvisende, og hvorvidt andre Hæftelser end de i Documentet nævnte ere tinglæste paa Ejendommen.

Tingsret ell. tinglig Ret, s. Formueret.

Tingstädius, Johan Adam, svensk Biskop, f. 1748, d. 1827, studerede i Upsala og Greifswald, blev 1786 Professor i de østerlandske Sprog i Upsala og 1808 Biskop i Strengnäs. Som Medlem af Bibelcommissionen udarbejdede han Oversættelser af flere af det gamle Testaments Bøger.

Tinkal, naturlig forekommende Borax.

Tinksmed (Totanus glareola), en Art Tite.

Tinn, Præstegjæld i Telemarken i Norge. Her ligger det store Fjældvand Tinn-Sjø (1 □ M.; 52 □ Kilom.), i en Højde af 600 F. (188 Met.), omgivet af høje og, navnlig paa den vestre Side, stejle Fjælde. Den optager den fra Hardangervidden kommende Kvenna-Elv og har gjennem Tinn-Elv, som danner den prægtige Tinn-Fos, Afløb til Hiterdalsvandet.

Tinné, Alexine, f. 1839 i Haag, foretog sammen med sin Moder og Tante 1862—63 to Rejser langs Nilen op til Gondokoro og undersøgte dens Bifloder Sobat og Gazelfloden; paa den sidste Rejse, der har blivende videnskabelig Betydning, ledsagedes hun af Heuglin og Steudner, men mistede begge sine nærmeste Slægtninge. 1869 paatænkte hun fra Tripolis at naa frem over Mursuk til Bornu og den øvre Nil, men myrdedes i Sahara af sin Escorte.

Tinnevelly [velli], Stad i det engelske Præsidentskab Madras i Forindien, 75 M. s. v. for Madras, med 23,000 J. Midtpunktet for den protestantiske Mission.

Tino, Oldtidens Tenos, en af de græske kykladiske Øer mellem Andro og Mykonos, 4 □ M. med 12,500 J., er bjergfuld, med Højder indtil 2,300 F., frugtbar paa Vin, Sydfrugter og Silke og har af Mineralprodukter Porphyr og Marmor. Her tillægges en stor Mængde Duer. Paa Sydkysten ligger Staden T. med 2,000 J. og en lille Havn; den er Sæde for en Biskop.

Tinte, Farvetone, bruges navnlig i Betydning af de ved Afskygning eller ved Farveblanding fremkommende Mellemtoner, eller som man tidligere sagde, Mellemtinter (s. Mezzotinte).

Tinte, s. Blæresorm.

Tinto, d. e. „den farvede", Kystflod i det sydlige Spanien, i den vestlige Del af Andalusien, falder ved Palos i en Vig af Atlanterhavet.

Tintoretto, italiensk Maler, s. Robusti.

Tipper, s. Ringkjøbing-Fjord.

Tipperary [tĭrĕrri], Stad i T.-Shire i den irske Prov. Munster, 21 M. s. v. for Dublin, med 8,000 I. Uldindustri og Kvæghandel.

Tippo Saib, Hersker i Riget Maisur i Sydindien 1782—99, f. 17 Nov. 1749, fulgte efter sin Fader Hyder Ali og var som han en bitter Fjende af Engelskmændene. 1783 tvang han en engelsk General Matthews til at overgive sig i Bednur og lod ham derefter dræbe; han indtog ogsaa Mangalur, men nødtes til at slutte Fred næste Aar, da han ikke kunde faa fransk Hjælp. T. tog nu Titlen Padischah, flyttede sit Herskersæde til Seringapatam, indrettede et glimrende Hof og forøgede sin Hær til 200,000 Md. Han nærede Planer om at fordrive Engelskmændene fra Indien, men hans muhammedanske Fanatisme stødte Hinduerne fra ham, og han søgte 1787 forgjæves Forbund med Frankrig. 1790 begyndte Krigen paa ny med Engelskmændene og deres Forbundsfæller, Mahratterne og Nisamen af Dekan, og trods tapper Modstand maatte T. 1792 kjøbe Fred med Afstaaelse af sine halve Lande og en umaadelig Pengesum (33 Mill. Rupier). For at hævne sig søgte T. Forbund med Persien og skikkede 1797 Bud til Frankrig, der sendte ham nogle Officerer og lovede ham en Hær. Det franske Tog til Ægypten 1798 skræmmede Engelskmændene, som derfor vilde forekomme T. og angreb ham i Febr. 1799. Ved Forsvaret af Seringapatam faldt han 4 Maj; hans Rige deltes imellem Fjenderne, og hans Slægt fik en Aarpenge af den indiske Regering. 1872 døde hans sidste Søn, Gholam Muhammed, i en Alder af 80 Aar.

Tippo Tib, egtl. Hamed ben Muhammed (T. T. er et Øgenavn, han har faaet, fordi han plirer med Øjnene), en Magthaver og stor Slavehandler af arabisk Byrd i Afrikas indre Ækvatorialegne, fulgte 1874 Cameron over Lualaba og hjalp 1876 Stanley paa hans første Fart ned ad Congo. Hans Hovedsæde er i Kasongo ved Lualabas højre Bred. Han sluttede 1887 Aftaler med Stanley om at hjælpe ham paa hans Togt over til Emin Pascha og blev indsat til Guvernør i Egnen om Stanley Falls.

Tipton [tĭpten], Stad i Stafford Shire i England, 2 M. n. v. for Birmingham, med 30,000 I., store Jernstøberier og Maskinværksteder.

Tipvogn. Naar ved større Jordarbejder den udgravede Jord skal transporteres paa længere Afstande og Aflæsningen kan foregaa saaledes, at Jorden kan udstyrtes directe fra Vognene, sker Transporten oftest ved saakaldte T., Vogne, der ere saaledes indrettede, at Vognkassen ved en let Manipulation, f. Ex. Udløsning af en Bolt, bringes til at dreje sig om Vognens Længde- eller Tværaxe, hvorved den transporterede Jord styrter ud. Naar Vognen er tømt, sættes Kassen atter i sin oprindelige Stilling. Er Vognen indrettet til at dreje sig om Længdeaxen, kaldes den Sidetipper, drejer den sig om Tværaxen, Endetipper.

Tirade, fr., lang Snak om en og samme Ting, Ordstrøm.

Tiraillering [rajē], Fodfolkets Kamp i Skyttekjæder, spredt Fægtning. **Tirailleur**, fr. [rajör], Infanterist, der kæmper i denne Orden; stundum Benævnelse for de Troppeafdelinger, der fortrinsvis ere indøvede i denne Kampmaade, d. s. s. Jægere, Skytter osv. Jvfr. Blænkere.

Tirano, Flække i Veltlindalen i Norditalien, ved Floden Adda, 15 M. n. ø. for Milano, med 8,400 I., en stærkt besøgt Valfartskirke og betydelig Vinhandel.

Tirard, Pierre Eman. [rāhr], fransk Statsmand, f. 27 Dec. 1827 i Genf, kom 1846 til Paris og gjorde i nogle Aar Tjeneste ved de offentlige Arbejder. 1851 oprettede han et Handelshus, viste sig 1869 ved Valgene som afgjort Modstander af Kejserdømmet og blev i Sept. 1870 Maire i et af Paris's Kvarterer. Han valgtes i Febr. 1871 til Nationalforsamlingen, gjorde kraftig Modstand mod Communens Opstand og nedlagde aaben Indsigelse mod Centralcomitéen, hvorfor han maatte flygte til Versailles. Ellers hørte T. til yderste Venstre, valgtes 1876 til Deputeretkammeret og blev siden stadig gjenvalgt; 1879 blev han Formand for Toldudvalget og var 1880—81 Handelsminister under Ferry. I Jan. 1882 fik han paa ny denne Post, men ombyttede den i Aug. s. A. med Finansministeriet, hvilket han styrede indtil Marts 1885. Senatet valgte ham 1884 til livsvarig Senator. I Febr. 1889 afløste han Floquet som Førsteminister, samt overtog tillige Handelsministeriet.

Tiraspol, befæstet Stad i det russiske Gouv. Cherson, ved Floden Dnjestr, 12 M. n. v. for Odessa. 22,700 I. Fabrikation af Lys og Tobak.

Tirén, Johan, svensk Maler, f. 21 Oct. 1853 i Själevad i Ångermanland. Efter 1873 at have aflagt „Mogenhetsexamen" i Östersund blev han Elev ved den techniske Skole i Stockholm, men traadte 1877 ind ved Kunstakademiet smsteds. og fik 1880 den kgl. Medaille for „Loke fængsles af Aserne". 1881 blev han agreeret af Akademiet, tiltraadte 1882 en toaarig Kunstrejse, paa hvilken han besøgte Tyskland og Italien og en Tid studerede i Paris, og har derefter været bosat i sin Hjemstavn. Sine Motiver har han sædvanlig hentet fra Norrland og Lappmarken, af hvis Natur og Folkeliv han har givet friske, kraftig udførte og om Kjærlighed til Æmnet vidnende Skildringer, saasom „Jemtlandssagn" (1884), „De vildfarne" (1882), „Efter Snestorm" (1885, i Nationalmuseet i Stockholm), „Turister i Jemtland" (1886). — Hans Hustru, **Gerda Rydberg T.**, f. 1858, har ligeledes gjort sig bemærket som Portræt- og Genremalerinde.

Tiresias, Søn af Eueres og Nymphen Chariklo, var en navnkundig blind Spaamand i Theben; han havde et berømt Orakel i Orchomenos. Ved Epigonernes Tog mod Theben blev han ført bort som Fange, men døde undervejs i en høj Alder.

Tirlemont [tirlmōng] ell. **Tienen**, Stad i den

belgiske Prov. Brabant, 5 M. ø. for Brüssel, med 14,9000 J., smukt Raadhus og betydelig Industri i Sukker, Lervarer og Uldstoffer.

Tirnova, Ternov, Stad i det tyrkiske Vasalfyrstendømme Bulgarien, 12 M. s. v. for Rustschuk i en Klippedal ved Jantra. 11,300 J. Her er et Castel og Levninger af tidligere, stærke Fæstningsværker. Bispesæde. Græsk Kathedralkirke. Stærk Havedyrkning, Silkeavl, Uld- og Silkevæveri og betydelig Handel. Siden 1879 har T. flere Gange været Sæde for Bulgariens Nationalforsamling.

Tirōl (ell. **Tyrol**), et østerrigsk Statholderskab, liggende mellem 45° 40′ og 47° 45′ n. Br. og omgivet af Bayern, Salzburg, Kärnten, Norditalien, Schweiz og Vorarlberg. 485 □ M. med 805,200 J. (1880). Det er gjennemgaaende et Bjergland, der vel omfatter nogle temmelig aabne Dale, men ingen Sletter. Alperne gjennemstryge Landet i østlig og nordøstlig Retning, og man skjelner her mellem *Centralalperne* eller de egentlige *Tiroleralper*, de *nordlige* og de *sydlige Kalkalper*. Centralalperne omfatte Ortlerkjæden, Adamellogruppen, Oetzthaleralperne og de mindre Sarnthaler- og Stubayergrupper, der alle have Tinder af 11,000 F.s Højde (Ortlerspitz er endog 12,450 F. og Østerrigs højeste Bjærg) og indeholde Isbræer af 23 □ M.s samlet Størrelse. De vigtigste Sænkninger i denne Kjæde ere *Brennerpasset* (4,350 F.), gjennem hvilket nu er ført en Banelinje fra Innsbruck til Verona, og *Reschen Scheideck*, der fører fra Inn til Etschs Kilder. De nordlige Kalkalper (Nordtiroler- eller de bayerske Alper) falde ved Sænkninger i flere Grupper, af hvilke Passeyeralperne, 9,700 F., ere de højeste. De sydlige Kalkalper (Tridentineralperne og Dolomitalperne med Vedrette Marmolade, 10,700 F.) danne for en Del Grænsen mod Italien. T.s Vandløb høre til to forskjellige Vandomraader: *Inn*, som kommer fra Graubünden i Schweiz, løber gjennem Landet ind i Bayern til Donau og saaledes til det sorte Hav, medens *Etsch* (med Bifloden *Eisack*), der udspringer i T., løber gjennem Italien til Adriaterhavet. *Gardasøen* berører med sin Nordende Sydgrænsen; desuden findes i Landets Indre ikke faa Smaasøer. Af det hele Areal er c. 28 pCt. uproduktivt Land; af det produktive Land er kun c. 8 pCt. Ager- og Vinland, 44 pCt. Græsland, 48 pCt. Skovland. Kornavlen drives især i Inn- og Etschdalen, men dækker ikke Forbruget; der dyrkes Majs, Rug og Hvede, fortrinlig Hør og udmærket god Frugt, i de sydlige beskyttede Dale endog Figen, Citroner og Oliven. I Landbruget spiller Kvægavlen Hovedrollen, og Tilvirkningen af Ost er meget betydelig. Antallet af Husdyr angives til 12,900 Heste, 4,400 Æsler og Muldyr, 402,000 Stk. Hornkvæg, 309,000 Faar, 122,000 Geder og 48,000 Svin. Jagten, som er Tirolernes Yndlingsbeskæftigelse, er nu ikke synderlig rig; Stenbukken, Vildsvinet og Hjorten ere næsten udryddede, Gemsen og Raadyret sjældne, kun Harer og Fjerkræ i større Mængde til Stede. Bjærgværksdriften, der tidligere var saa vigtig i Nordtirol, har næsten ganske tabt sin Betydning. Der findes en Del Salt (Hall), godt Marmor samt Jærn, Kobber, Bly og Tin, men i ringe Mængde. Antallet af Mineralkilder er meget stort. Den industrielle Virksomhed indtager i forskjellige Egne af Landet en ret betydelig Plads; Sydtirol har ikke ringe Silkeindustri; i det tyske T. er især Jærnindustrien repræsenteret; desuden findes der mange Steder en ikke ringe Husflid. Af Befolkningen ere 54 pCt. Tyskere, 45 pCt. Romanere (Italienere og Ladinere), desuden nogle Slovener. Med Hensyn til Trosbekjendelsen ere de næsten udelukkende Katholiker; kun omtr. 1,500 Protestanter. For Undervisningen sørges ved Universitetet i Innsbruck, 12 Gymnasier og Realskoler, 5 Lærer- og Lærerindeanstalter og c. 1,500 Folkeskoler, som dog ikke staa paa noget synderlig højt Trin. Landet deles i 21 Districter (Bezirkshauptmannschaften). Hovedstad *Innsbruck*.

Historie. T. bestaar af det egentlige T., de forhenværende Bispedømmer Brixen og Trient samt Vorarlberg. I Oldtiden beboedes det af keltiske eller galliske Stammer og hørte fra Augusts Tid til den romerske Provins Rhætia. Under Folkevandringen var det en Tumleplads for forskjellige Folkeslag. Efter det vestromerske Riges Fald kom det under Østgoterne, senere kom den sydlige Del under Langobarderne og den nordlige Del under Bayrerne, indtil noget ind i Middelalderen ogsaa T. opløstes i mindre Grevskaber og Biskopperne i Brixen og Trient fik store Besiddelser. Mægtigst bleve Greverne af Andechs, som fra det 12te Aarh. kaldte sig *Hertuger af Meran* (efter et Slot og en Flække af dette Navn). Da Mandslinjen uddøde, afstod den sidste Hertugs Datter Margareta Maultasche, skjønt hun havde været gift med Ludvig af Bayerns Søn Ludvig af Brandenburg, efter sin Mands og Søns Død sin Arveret til sin Fætter, Hertug Rudolf af Østerrig, 1363. Saaledes kom Habsburgerne i Besiddelse af T. og afgjorde 1369 Bayerns Fordringer ved Udbetalingen af en Pengesum. 1803, bleve Bispedømmerne Brixen og Trient forenede med T. Ved Presburgerfreden 1805 blev T. adskilt fra Østerrig og givet til Bayern, som 1810 afstod det sydlige T. til Italien; sin Ulyst til denne Forbindelse og sin Troskab mod Huset Habsburg viste Befolkningen ved den blodige Opstand 1809 (s. **Hofer, Speckbacher, Hormayr**). 1814 kom T. tilbage til Østerrig. Budskabet om en fri Forfatning 1848 modtoges kun med liden Interesse i T., og Præsteskabet, der havde størst Indflydelse, brød sig kun om at sikre „Trosenheden" (samlede 124,000 Underskrifter paa en Adresse derom), medens der i det sydlige, „vælske" T. fremtraadte Ønsker om Udskillelse til et eget Landskab og mulig Tilknytning til Italien. Den middelalderlige Landsforfatning forblev uforandret indtil 1861, men trods Landdagens forandrede Sammensætning fortsattes Kampen for Trosenheden og imod Protestanternes Indtrængen uden Hensyn til Rigsforfatningens Løfte om almindelig Trosfrihed. 1865 vedtoges en Lov, hvorefter Landdagens Samtykke skulde kræves til protestantiske Menigheders Dannelse, og senere

gjorde det klerikale Flertal gjentagne Gange Indsigelser imod den nye østerrigske Forfatning (af 1867) og de af Rigsraadet vedtagne Kirke- og Skolelove som stridende imod T.s Landsrettigheder og Selvstændighed. 1875 tillod Regeringen dog to protest. Menigheder. Medlemmerne af det vælske T. holdt sig længe borte fra Landdagen, som intet Hensyn tog til deres Ønske; 1884 forkastedes endog Forslaget om at oprette en egen Krebsdag for denne Del af Landet. Baade 1859 og 1866 mislykkedes Italienernes Forsøg (under Garibaldi) paa at fortrænge Østerrigerne.

Tironiske Noter, s. Stenographi.

Tirsbæk, en Herregaard ved den nordlige Bred af Vejle Fjord, bekjendt for sine udmærket smukke Omgivelser. I et Par Aarhundreder, indtil Beg. af det 17de Aarh., ejedes den af Familien Dyre (Lunge). Af senere Ejere kunne nævnes den for sine genealogiske Interesser bekjendte Lisbeth Bryske (d. 1674), den adlede, rige Nils Linde (d. 1746) og den excentriske Brigadēr W. Halling (d. 1797).

Tirsdag, s. Dagenes Navne und. Dag. Hvide T., s. d. A.

Tiryns, gammel, berømt græsk Stad i Argolis, bekjendt ved sine af mægtige Stenblokke opførte kyklopiske Mure, var i Følge Sagnet Herakles's Fødeby og blev 468 f. Chr. ødelagt af Argiverne. 1884 og 1885 foretog Schliemann store Udgravninger i T., hvorved Fundamenterne af de gamle Kongers Palads bleve bragte for Dagen og det lykkedes at gjenkjende Hovedtrækkene af de Paladser, som skildres af Homer.

Tis Sø, en ¼ □ M. stor, fiskerig Sø i Sjælland, 2 M. s. ø. for Kallundborg, gjennemstrømmes af Haleby Aa og har saaledes Afløb til Store Bælt.

Tisane, fr. [tisāhn], egtl. Bygvand; Havresuppe, Brystte o. lign. Lægedrikke.

Tischbein, Johann Heinrich Wilhelm, kaldet Neapolitaneren, tysk Maler, f. 1751 i Haina i Hessen, d. 1829 i Eutin, underviistes i Malerkunsten af tvende Onkler, der den Gang havde Navn som Malere. Han havde udført flere Arbejder, inden han 1782 begav sig til Rom og nogen Tid efter til Neapel, hvor han 1790 blev Directeur for Kunstakademiet, men vendte imidlertid 1799 tilbage til Tyskland. T. behandlede Emner dels af Mythologien og Oldtidens Historie, dels af Dyrelivet og nød stor Anseelse hos Samtiden. Han har udgivet en Samling Raderinger, betitlet „Homer, nach Antiken gezeichnet“, med Oplysninger af Heyne og Schorn (1—11 Hft., 1801—23).

Tischendorf, Lobegott Friedrich Constantin, protestantisk Theolog, f. 18 Jan. 1815 i Lengenfeld i Voigtland, 1845—74 theologisk Professor i Leipzig, vor Tids lærdeste og grundigste Forsker paa den nytestamentlige Textkritiks Omraade, har ved at bringe mange gamle Haandskrifter baade til det nye Testaments græske Grundtext og til de ældre Oversættelser af denne for Lyset samt ved skarpsindig Benyttelse af disse kritiske Hjælpemidler erhvervet sig uforglemmelig Fortjeneste. For at opspore saadanne Haandskrifter paa de Steder, hvor de kunde tænkes at ligge skjulte i Bibliothekernes Afkroge og i de østerlandske Klostres dunkle Gjemmesteder, foretog T. vidtløftige Rejser baade i Europa og i Østerlandene. Paa en af disse Rejser, som især gjaldt Ægypten, og som blev bekostet af den russiske Regering, var T. 4 Febr. 1859 saa heldig i Katharinaklosteret paa Bjærget Sinai at finde et gammelt græsk Haandskrift af Biblen, som det lykkedes ham 1869 at erhverve for det kejserlige Bibliothek i St. Petersborg, hvor det nu opbevares under Navn af Codex Sinaiticus. Det indeholder en Del af det gamle Testament efter Septuaginta og hele det nye Testament paa Græsk foruden et Par Skrifter af apostoliske Fædre. Efter T.s Mening skal det være det ældste af alle de Haandskrifter til det nye Testament, som nu kjendes, og han henfører dets Affattelse til den første Halvdel af det 4de Aarh. e. Chr.; men det er vist rigtigere at henføre det til det 5te Aarh. og at regne det for det næstældste Haandskrift, lidt yngre end den berømte Codex Vaticanus, der findes paa det vaticanske Bibliothek i Rom. Dette vigtige Fund vakte stor Opmærksomhed i hele den literære Verden, og den russiske Kejser lod til Forherligelse af det russiske Riges 1,000-aarige Jubilæum (1862) trykke en Pragtudgave af Haandskriftet, hvori det saa vidt muligt er trykt som Facsimile. T. har for at gjøre det videnskabelige Apparat til den nytestamentlige Textkritik mere tilgængeligt udgivet adskillige af de vigtigste ældre Haandskrifter i Trykken, og desuden har han udgivet det nye Testaments Grundtext, revideret efter alle disse kritiske Hjælpemidler, i forskjellige større og mindre Udgaver, som nu bruges af de allerfleste Theologer saa vel i protestantiske som i katholske Lande. Endelig har han ogsaa udgivet kritiske Udgaver af Septuaginta og af de nytestamentlige Apokrypher. T. døde i Leipzig 7 Dec. 1874.

Tischri, den 1ste Maaned i det borgerlige Aar hos Jøderne, falder i vor September.

Tisi, Benvenuto, italiensk Maler, kaldet Garofalo efter Familiens Hjemstavn, f. 1481 i Ferrara, d. 1559, gik 1499 til Rom, hvor han efter Rafaels Ankomst dertil blev Elev igjen for at tilegne sig noget af denne Mesters Fortrin. Idet T. beholdt sin Skoles kraftige Kolorit, udmærkede han sig fremfor denne ved en skjønnere Tegning og tillige mere Finhed i Farven. I Ferrara og Rom findes de fleste Billeder af ham, hvoriblandt nogle af hans skjønneste.

Tisiphone hed en af de 3 Erinnyer eller Furier.

Tissaphernes, persisk Feltherre og Statholder i Lilleasien, spillede en betydelig Rolle under den peloponnesiske Krig, idet han snart støttede Spartanerne, snart Athenienserne. Han anklagede den yngre Cyrus for dennes Broder Artaxerxes og var Persernes Anfører i Slaget ved Kunaxa 401 f. Chr., hvor Cyrus faldt. 395 blev han overvunden af den spartanske Konge Agesilaos i Lydien og samme Aar dræbt i Phrygien paa Anstiftelse af Artaxerxes's og Cyrus's Moder Parysatis.

Tissot, James [tīsō], fransk Maler, f. c. 1840 i Nantes, var først Elev af Flandrin, sluttede sig en Tid lang til den belgiske Kunstner Leys,

der arbejder i archaistisk Maner, og gik derpaa over til at male fine Billeder i fri Luft, umiddelbart efter Naturen, paa samme Tid som han forlod Oljemaleriet og udførte endog temmelig store Billeder i Pastel eller Vandfarve. Han er en Kunstner med fint psychologisk Blik, saaledes som det fremtræder i 4 Billeder af den fortabte Søns Historie (1883) og i et lille Billede „Afskeden“, som var paa den franske Udstilling i Kjøbenhavn (1888). Fra 1870—83 levede han i England, hvorfra Indflydelse maaske nærmest spores i Valget af Typer, men har nu atter Bolig i Paris.

Tisza, Koloman v. [tisſa], ungarsk Statsmand, f. 16 Dec. 1830, var allerede 1848 ansat i det ungarske Cultusministerium og optraadte i Oct. 1859 paa et offentligt Møde med en ypperlig Tale imod Regeringens Patent om de protestantiske Kirkers Retsstilling. N. A. udnævntes han til Overgespan, men afslog Tilbudet. 1861 valgtes han i Debreczen til Medlem af Underhuset og derefter til dettes Næstformand (imod Andrassy). Efter Grev L. Telekis Selvmord var T. tillige med Ghyczy Fører for „Beslutningspartiet“ (den yderlige Opposition) og fra 1867 for venstre Centrum, som kun ugjærne bøjede sig for den med Østerrig trufne statsretlige Overenskomst. Først i Jan. 1875 erklærede han sig villig til uforbeholdent at godkjende den som Grundlag for Ungarns Retsstilling, fremkaldte derved Sammensmeltning af sine egne Meningsfæller med Deák-Partiet til et stort frisindet Parti og blev 5 Marts Indenrigs- og 21 Oct. tillige Førsteminister. Siden har T. uafbrudt styret Ungarn, støttet af et stort og voxende Flertal i Underhuset; han har gjennemført mange og vigtige Fremskridt (Communalvæsenets Ordning, Herrehusets Omdannelse) og med Dygtighed hævdet Magyarernes Overvægt over de andre Folkeslag, Ungarns Jævnbyrdighed med Østerrig og Dobbeltrigets Magtstilling paa Balkan-Halvøen. — Hans Broder, Ludvig T., f. 1832, valgtes 1861 til Rigsdagen, men gik senere over til Deák-Partiet og blev 1867 Overgespan, 1871—78 Minister for de offentlige Arbejder. Efter den store Oversvømmelse i Szegedin 1879 blev han kgl. Commissær for Byens Gjenopbyggelse og 1883 for sin Virksomhed lønnet med Titlen „Greve af Szegedin“.

Titalsystemet, det Talsystem (s. Tal), i hvilket 10 Enheder af en lavere Orden udgjøre 1 af den nærmest højere. Jvfr. Decimalsystem.

Titān, Ti, et Metal, der findes vel udbredt, skjønt ikke i stor Mængde, som titansurt Jærnforilte, Titanjærn (Menacanit), sjældnere som Titansyre, TiO_2, i 3 forskjellige og forskjellig krystalliserende Varieteter, Rutil, Anatas og Brookit. Metallet kan faas ved Ophedning af Fluortiankalium med Natrium, men vanskelig i ren Tilstand, fordi det har saa stor Tilbøjelighed til at forene sig med Kvælstof og med Kvælstof og Kulstof. En saadan Forbindelse forekommer som smukt metalglinsende Tærninger jævnlig i Højovne ved Udsmeltning af titanholdige Jærmalme. I chemiske Forhold minde Titanforbindelserne mest om Tinforbindelserne. T. opdagedes 1789 af Gregor, som kaldte det Menacan. Klaproth fandt 1795 i Rutil et Metal, som han kaldte Titanium, og som ved nøjere Undersøgelse viste sig identisk med det af Gregor opdagede. T. er ogsaa Navnet paa en af Saturns Drabanter (s. Saturn).

Titāner kaldes i den græske Mythologi Uranos's og Gæas Børn, af hvilke Okeanos, Hyperion, Japetos, Kronos, Thea, Rhea, Mnemosyne og Tethys vare de vigtigste. Ogsaa disses Børn kaldes undertiden T.; især Hyperions Søn Helios kaldes ofte med dette Navn. Kampen mellem T. og Zeus og hans Søskende (Titanomachien), under hvilken T. stod paa Othrys, den yngre Gudeslægt paa Olympos, endte med de sidstes Sejer. De overvundne bleve nedstyrtede til Tartaros.

Titānia, s. Oberon. Ogsaa Navnet paa en af Uranus's Drabanter (s. Uranus).

Tite (Totanus), Slægt af Sneppefamilien, i hvilken den hører til de mere løvbenede og korthalsede. Nordiske Arter: T. glottis, T. calidris (Rødben), T. ochropus, hypoleucos o. fl. Det er smaa, hurtige, frygtsomme Fugle, der ruge ved Bredder af Indsøer, Aaer og paa fugtige Enge; uden for Forplantningstiden kunne de træffes ved Havkysten.

Titel, Benævnelse, Overskrift eller Indskrift paa en Bog, bruges specielt om en hædrende Benævnelse, der af Statens Overhoved tillægges en Undersaat. Enhver dertil i Lovgivningen tidligere knyttet Forret er i Danmark ophævet ved Grundloven af 5 Juni 1849. I Danmark kan der efter en Lov af 1870 ikke tillægges Embeds- og Bestillingsmænd anden T. end den med Embedet eller en Hofcharge forbundne; i Norge kan efter Grundloven ingen erholde anden T. end den, han opnaar ved at modtage et Embede eller en Hofcharge. Titulatūr, Titelvæsen; Betitling; titulēre, nævne En ved hans Titel. Titulærbiskop, s. Episcopus in partibus.

Titian, ital. Maler, s. Vecellio.

Titicāca, en Alpesø i Andesbjergene i den sydøstligste Del af Republ. Peru i Sydamerika, mellem 15° og 17° s. Br., 151 □ M., 20 M. lang og indtil 10 M. bred, ligger 12,150 F. over Havet og har gjennem Floden Desaguadero Afløb til en mindre, 40 M. mod S. Ø. beliggende Sø Aullagas, der er uden Afløb; Søen er c. 700 F. dyb og meget fiskerig. Paa Øen T. havde de gamle Peruanere et berømt Soltempel.

Titjens, s. Tietjens.

Titlis, et 10,300 F. højt Bjærg i Schweiz paa Grænsen mellem Cantonerne Bern, Uri og Unterwalden.

Titrēranalyse. Ved den alm. quantitative chemiske Analyse udskilles sædvanlig den søgte Bestanddel i Form af et Bundfald ved Tilsætning af en Opløsning af et andet Stof (Fældningsmidlet), der dermed danner en uopløselig Forbindelse. Her maa altsaa altid tilsættes et, om end ringe, Overskud af Fældningsmidlet. I T. derimod anvendes Fældningsmidlet i en Opløsning af nøje bekjendt Styrke, og man tilsætter kun den netop nødvendige Mængde deraf, idet man lader det flyde til af nøjagtig inddelte Rør (Buretter) og ved let iøjnefaldende Phænomener kjender, at den rette Mængde er tilsat. Til en vis Mængde af Fældningsmidlet

svarer nu en bestemt Mængde af det Stof, hvis Mængde søges, og denne kan derfor beregnes af den tilsatte Mængde Fældningsmiddel. De Phænomener, der angive, at den rigtige Mængde Prøvemiddel er tilsat, ere Farveforandringer af Bundfald eller Vædske, eller at et Bundfald ophører eller begynder at danne sig. T. har i den nyere Tid faaet en meget udstrakt Anvendelse, især ved mange techniske Prøver. Ogsaa i den videnskabelige Analyse anvendes den hyppig med Held, ja ofte tillader den qvantitative Bestemmelser, hvor Vægtanalysen lader Chemikeren i Stikken eller dog er forbunden med store Vanskeligheder.

Titurel, s. Gral og Wolfram v. Eschenbach.

Titus, Apostelen Paulus's Ledsager paa hans Missionsrejser, var den første Biskop paa Kreta, hvor han skal være bleven til sin Død. Det nye Testament indeholder et Brev fra Paulus til T.

Titus Flavius Vespasianus, rom. Kejser 79—81, ældste Søn af Kejser Vespasianus, f. 40 e. Chr. Allerede tidlig udmærkede han sig som Feltherre og tilendebragte 70 ved Erobringen af Jerusalem Krigen mod Jøderne. 79 fulgte han sin Fader i Regeringen; som Kejser viste han en høj Grad af Mildhed. Under hans Regering fandt det bekjendte Udbrud af Vesuv Sted, ved hvilket Herculanum og Pompeji bleve ødelagte. D. 81.

Tityos, Søn af Gæa, en Kæmpe paa Euboea, blev fordi han havde villet voldtage Leto i Underverdenen straffet med den Pinsel, at to Gribbe udhakkede hans Lever, der stedse voxede ud paa ny.

Tiur, s. Tjur.

Tiveden, en skovrig Landaas i Sverige, som med en Højde af c. 575 F. (180 Met.) udbreder sig mellem Søerne Venern og Vettern i den nordøstlige Del af Vestergötland og ind i Nerike. T. var en af de store Skovstrækninger, som dannede Grænsen mellem Svea- og Götarike.

Tiverton [tivvert'n], Stad i Devon Shire i England, ved Floden Ex, 10 M. n. ø. for Plymouth, med 10,500 J. og Bomuldsindustri.

Tivoli, Oldtidens Tibur, Stad i Mellemitalien, 3 M. ø. til n. for Rom, paa en Skrænt af Sabinerbjergene og ved Floden Teverone, som her danner et smukt Vandfald. 9,600 J. Bispesæde med gammel Kathedralkirke og mange romerske Oldtidslevninger, navnlig af Kejser Hadrians Villa; af moderne Bygninger mærkes Villa d'Este. Byen er belyst med elektrisk Lys, hvortil den mechaniske Kraft leveres af Teverones Vandfald.

Tivoli, Sommerforlystelsesanstalt i Kjøbenhavn, anlagt 1842—43 efter Georg Carstensens (s. d. A.) Plan af et Aktieselskab paa en af Staten for en billig Leje overladt Parcel af Fæstningsterrainet. Det aabnedes 15 Aug. 1843 og har siden da været det mest besøgte og fortrinligst ledede Etablissement i den Retning i Europa. Ved Fæstningsterrainets Nedlæggelse mistede T. noget af sit Terrain. I Udstillingsaaret 1888 var det indlemmet i Udstillingsomraadet og har nu modtaget en Udvidelse som Erstatning for det tabte Terrain.

Tizian ell. **Tiziano**, italiensk Maler, s. Vecellio.

Tjalk, et rundgattet, temmelig fladbundet, galeasetaklet Skib uden Stænger paa Masten.

Tjele, en jysk Herregaard mellem Viborg og Hobro, som nævnes allerede i det 14de Aarh. Under Grevefejden, da den ejedes af Mogens Lavritsen Løvenbalk, der var gift med „den stolte Kvinde" Genete Eragengelt, brændtes den af Skipper Clements Tilhængere. Skram'erne, den næste Slægt, der ejede T., ombyggede Gaarden 1585, og denne Bygning staar endnu. Erik Grubbe, Fader til den bekjendte Marie Grubbe, ejede T. i det 17de Aarh. 1737 kjøbtes T. af Generalmajor C. D. Lüttichau, som 18 Nov. 1759 af denne Gaard og Vingegaard oprettede Stamhuset T., der endnu er i hans Families Besiddelse. Til Stamhuset høre 281 Tdr. Hartkorn og c. 800,000 Kr. i Fideicommiscapitaler; under Hovedgaardene ligge c. 2,000 Tdr. Land og c. 1,850 Tdr. Land Skov. T. Langsø, 1½ M. lang, men paa det bredeste ikke ⅛ M. bred, har Afløb til Hersom Aa og saaledes til Limfjorden.

Tjenestehusmand, i Danmark en Person, der staar i fast Tjeneste hos Besidderen af en Landejendom, og hvem Brugen af et til Ejendommen hørende Hus er overladt som Vederlag for hans Tjeneste.

Tjeribon ell. **Tscheribon**, Stad paa Nordkysten af Øen Java, ved Floden T.s Udløb i Javahavet, har et muhammedansk Valfartssted og 15,000 J., som drive betydelig Handel med Kaffe, Indigo og Sukker.

Tjumén, Stad i det russiske Gouv. Tobolsk i Vestsibirien ved den sejlbare Flod Tura, 30 M. v. s. v. for Tobolsk. 14,300 J. Betydelig Handel og Industri. Endepunkt for den 1886 aabnede sibiriske Jærnbane fra Jekaterinburg.

Tjur (Tetrao Urogallus) hører til de Aarfugle, der ligesom de egentlige Urhøns have fjerklædt Mellemfod, men nøgne Tæer med en takket Kam af fremstaaende Skæl; de leve i Polygami, og Hannen er betydelig større end Hønen (Røjen), sortagtig med Metalglans, medens denne er brunspættet; fra Urhanen kjendes T. let ved sin betydelige Størrelse (c. 10 Pd.) og sin afrundede Hale. Den bebor det nordlige og mellemste Europas Skove, især Naaleskov eller Naaleskov blandet med Løvskov; det er en plump, tungtflyvende, i Regelen sky Fugl, dog er den gamle Han ofte ondskabsfuld og dristig. Rakelhanen (Tetrao urogalloides s. medius) er en Bastard af Tjurhøne og Urhane, som fremkommer derved, at Tjurhønsene indfinde sig paa Urhanernes Legepladse, naar Tjurhanerne ere bortskudte, hvilket let kan ske, da Tjurhanen er meget let at skyde, naar den i sin Henrykkelsesrus under sit „Spil" eller Parringsleg er aldeles ude af sig selv og intet sanser. T. er en af Nordens anseligste og pragtfuldeste Fugle; dens i Tørvemoser og Køkkenmøddinger fundne Knogler vise, at den tidligere ogsaa har levet i Danmark.

Tjære kaldes den mørke, ildelugtende, mere eller mindre tykflydende Vædske, der opstaar ved den tørre Destillation (s. d. A.) af Stenkul, Træ og andre organiske Legemer og fortættes ved Afkøling, sædvanlig i egne Fortætningsapparater, medens de under de givne Forhold

ikke fortættelige Produkter bortgaa som Gasarter og der bliver Kul og kulholdige Stoffer tilbage i de Apparater, hvori Ophedningen foretages (s. Kulstof, Kulbrænding, Gasbelysning, Cokes). Alt efter de Substanser, man underkaster en slig Ophedning uden Adgang af Luften, faas T. af forskjellig Beskaffenhed; man adskiller saaledes i Handelen især Trætjære, (Bøgetjære, Fyrretjære) og Stenkulstjære. Ved den tørre Destillation af Træ i dennes mest primitive Form samles Destillationsprodukterne i samme Beholder og skilles senere. For oven faas da en ejendommelig lugtende, sur, vandig Vædske, Træeddike (s. Træsyre, Træspiritus), medens T. som en sort, ildelugtende, tyk Olje synker til Bunds. Denne er en Blanding af meget forskjelligartede Destructionsprodukter af Træet, især Kreosot, Phenoler, Paraffin, Terpener, Naphthalin og andre Kulbrinter, Brandoljer, Brandharpixer osv. Jævnlig forsøger man dog ved noget mere sammensatte Destillations- og Fortætningsapparater at samle de tungest flygtige Bestanddele for sig som T., de mindre flygtige som Tjæreolje og den saakaldte „Perma" (en Opløsning af Harpixer og Kulbrinte i Træsyre) for sig; de flygtigste fortættes ved Svaleapparater til Træolje, en Terpentinolje lignende Vædske, der ved Destillation med Vand giver en renset, farveløs Træolje, som til mange Formaal kan erstatte Terpentinoljen, og en brun, temmelig tykflydende Rest (»varnish«), der bruges til Bestrygning af Træ. De flygtigste Destillationsprodukter ere Trægassen. Trætjæren vindes dels som Biprodukt ved Tilvirkning af Trækul, dels er der egne Fabriker (f. Ex. i Norge ved Drammen), hvor man fabrikerer den af Savspaaner fra Savmøllerne, endelig vindes den i de egentlige Tjærebrænderier, især af Naaletræerne, paa en meget primitiv Maade, paa Steder (f. Ex. i Finland), hvor Træet er uden stor Værdi og paa Grund af Transportvanskeligheder ikke saa let kan udføres som den deraf vundne T. T. af Birk s. Degget. T. anvendes meget, især som Conservationsmiddel, paa Grund af den deri indeholdte Eddikesyre, Kreosot og flygtige kulbrinteholdige Oljer. Destilleres T. enten alene ved en svagere Varme eller med Vand, overdestillere de mere flygtige af Oljerne først, senere komme de mindre flygtige Oljer, Paraffin, og der bliver da tilbage en Blanding af Kul, Brandharpixer osv. Denne Masse gaar i Handelen under Navn af Beg, de overdestillerede Oljer under forskjellige Navne (Træolje, Begolje osv.). Ved Ophedning af Beg faas Begolje. Paa mange Steder, hvor man producerer T., f. Ex. i Finland, tilberedes Beg ved ligefrem at indkoge denne (med eller uden Tilsætning af Vand) i aabne Kar, indtil den har den rette Consistens (om dens Anvendelse s. Beg). Tjærevand, der bruges lidt i Medicinen, faas ved at ryste T. med Vand, lade det henstaa noget og filtrere Vandet fra det uopløste; det indeholder da lidt Kreosot og Brandoljer opløste og besidder T.s Lugt. Det skal blive benyttet noget til deri at nedlægge Fødemidler i Stedet for at røge dem (s. Røgning). — Ved den tørre Destillation af kvælstofholdige Stoffer dannes ikke, som ved de kvælstoffri Legemer, sure Produkter, men derimod ammoniakalske. Ved Ophedningen af Stenkul (som ved Tilvirkningen af Belysningsgas) fortættes saaledes en vandig Vædske, der bl. a. indeholder kulsur Ammoniak o. a. Ammoniaksalte og benyttes til Fremstilling af Salmiak og andre Salmiaksalte. T., der samler sig under denne Vædske, har en anden Lugt og Udseende end Trætjæren og indeholder en stor Mængde forskjellige Stoffer, der ikke blot ere af Interesse for Chemikerne, men ogsaa have faaet en udbredt Anvendelse til Farvestoffer, Belysningsmaterialer osv.; s. Stenkulstjære. Tjærebéton [tōng] kaldes en Masse, der anvendes til Fortove, Gangstier o. lign., og som bestaar af mindre Sten i forskjellige Lag efter Størrelsen, der inden Udlægningen ere overgydte og blandede med Tjære. I Almindelighed tørres først Stenené, sorteres ved Sigtning og behandles derefter med Tjære. De udlagte, tjærede Sten stampes og tromles.

Tjærenellike (Viscaria purpurea), en hist og her hos os, navnlig paa tørre Steder forekommende, omtrent fodhøj Plante af Nellikefamilien. Stængelen er beklædt med en klæbrig, ligesom tjæreagtig Masse, Bladene smalle, Blomsterstanden en forlænget Top, Kronbladene smukt rosenrøde, udrandede; 5 Grifler.

Tjørn (Cratægus), Slægt af Kjærnefrugtfamilien, omfatter Buske, sjældnere Træer, med røde, sjælden sorte, efter det ydre bærlignende Frugter med stenhaardt Kjærnehus og ofte lappede Blade samt stærke Grentorne. Vor almindelige Art kaldes Hvidtjørn (C. Oxyacantha), med hvide Blomster og røde Støvknapper. En meget smuk, rødblomstret Varietet af en nærstaaende Art (C. monogyna) er den i Haver hyppig forekommende Rødtjørn.

Tjörn, Ø i Bohuslåns Skjærgaard, adskilles mod N. fra Orouft ved Stigfjorden, er 1 □ M. (49 □ Kilom.) stor og danner næsten et helt Herred med 8 Kirkesogne. Den er opfyldt af Bjærge, men imellem disse ligge frugtbare Dale, saa at Agerdyrkning, ved Siden af Fiskeri, er Hovednæringsvejen for dens 9,000 I.

Tjøtta, Præstegjæld i søndre Helgeland i Norge. Gaarden T., fordum Thjotta, paa Øen af samme Navn var i Middelalderen et Sæde for mægtige Mænd, bl. a. den paa Olaf den helliges Tid bekjendte Haarek af Thjotta (s. d. A.); senere tilhørte den Ærkebiskoppen i Nidaros og har i den nyere Tid været Hovedgaard for Familien Brodtkorbs store Jordegods.

Tlālpam, Stad i Republiken Mexico i Amerika, 2 M. s. for Mexico, med 6,000 I., en Mønt, talrige Landsteder og Spillehuse.

Tlascāla, en nu forfalden Stad i den mexicanske Republik i Amerika, 15 M. ø. s. ø. for Mexico, havde i Begyndelsen af dette Aarhundrede 50,000, nu kun 6,000 I. Bispesæde. Ruiner af et gammelt mexicansk Tempel.

Tlĕmsen, Stad i Prov. Oran i det franske Algérien i Nordafrika, 15 M. s. v. for Oran, med 19,700 I., hvoraf c. 2,000 Europæere, herlige Olivenskove og Vinbjærge, livlig Industri i Uldvarer og betydelig Handel med Marokko.

Tlepōlemos, Søn af Herakles og Astyoche,

flygtede, da han i Argos havde dræbt sin Onkel Likymnios, til Rhodos, hvor han grundlagde flere Byer. Herfra drog han med mod Troja, hvor han blev dræbt af Sarpedon.

Tmēsis, gr., d. e. Overskæring, kaldes i Grammatiken Adskillelsen af et sammensat Ord i to, navnlig af Forholdsord fra et Udsagnsord, med hvilket de ellers danne en Sammensætning, som f. Ex. „han tog en Rejse for" i Stedet for „foretog".

Toaarige kaldes saadanne Planter, der spire af Frø det ene Aar, men først det næste Aar sætte Blomst og Frugt, hvorpaa Planten dør; en saadan Plante er altsaa tillige monokarpisk, d. e. sætter kun Frugt ēn Gang, og er ofte forsynet med en tyk Pælerod, i hvilken der i Plantens første Leveaar opsamles Næringsstoffer for det andet Aars blomsterbærende Skud.

Toast, eng. [tohst], en med en indledende Tale udbragt Skaal, især politisk, kaldet saaledes, fordi man tidligere plejede at give den, der skulde udbringe Skaalen, en ristet Brødskive (T., efter latinsk tostum).

Tobāgo, s. **Tabāgo**.

Tobak (Nicotiana), Slægt af Natskyggefamilien, omfatter store, etaarige, kjertelhaarede Urter med Blomsterne i Kvast og torummet Kapsel. Den vigtigste Art er N. Tabacum. Efter at Europæerne havde gjort Bekjendtskab med denne Plante hos Antillernes Beboere, der kaldte den tabaco eller petum, efter som de røg den eller brugte den som Snus, blev den hen imod 1520 indført til Portugal og Spanien. Nicot, der var Gesandt ved Hoffet i Lissabon, sendte Frø af den tillige med en Æske Snustobak til Dronning Katharina af Medici, der fandt Behag i den, og nu blev den efterhaanden populær. Europas Fyrster søgte i sidste Halvdel af det 16de Aarh. ved forskjellige Midler at modarbejde Brugen deraf, indtil det gik op for dem, at der kunde gjøres en Statsindtægt deraf. En anden Art er **Bonde-T.** (N. rustica), ligeledes fra Amerika, med gule Blomster, medens hin har røde; den dyrkes nordligere, blandt andet ogsaa hos os, men har kun ringe Betydning. T. dyrkes især i de forenede Stater i Nordamerika og i Vestindien; desuden i Mexico, Columbia, Brasilien; i China, Japan, Britisk Indien og paa Philippinerne; i det europ. og asiat. Tyrki, Østerrig, Rusland, Holland, Italien osv.; den aarlige Produktion anslaas til c. 13 Mill. Centn. **[illegible]**. Ikke blot Valget af Frø, men ogsaa Jordbund, Klima, Behandling før og efter Høstningen, ja Valget af Planternes øverste, mellemste eller nederste Blade have stor Indflydelse paa Produktet. Hvilke Stoffer man egentlig ønsker i Bladene, er ikke afgjort, nemlig ere Meningerne delte om Nicotinens (s. d. A.) Ønskelighed; men vist er det, at det gjælder ikke blot at udsøge gode Blade, men ogsaa saa meget paa rette Maade at lede en Gjæring, der giver Tobakken dens Velsmag og bevarer sig i en raskere, før og under Fabrikationen, og en langsom, under Aflagringen. Til den Ende blive Bladene enten fugtede med Saltvand eller saucede med alle Haande søde Stoffer, Salte, der skulle lette Forbrændingen, o. m. Til Røgtobak vælges de tyndere og magrere Blade, der i fugtig Tilstand afribbes og enten rulles til Cigarer (s. d. A.), spindes til Rulletobak eller skæres til Pibetobak, varmes og pakkes. Snustobak af federe Blade — undertiden Stilke og Affald — bejtses med Saltvand eller anden Sauce; Bladene bringes til Gjæring enten i store Hobe eller tæt sammensnørede i smaa Pakker (Carotter) og blive derefter revne, hakkede eller malede til forskjellig Finhed. Under Bejtsningen eller efter Malingen tilsættes ofte lugtende Stoffer. Overdreven **Tobaksnydning** fremkalder forskjellige sygelige Tilfælde hos dertil disponerede Personer: Fordøjelsesforstyrrelser, Hjærtebanken, stærk Incitation af Nervesystemet, Muskelsvækkelse, ja endog dybere Lidelser af Hjærnen, Rygmarven og enkelte Sansenerver (Blindhed, fremadskridende Lamhed, Aandssvækkelse); jvfr. **Nicotinforgiftning**. Maadeholden T. gjør ikke nogen Skade, fremkalder ligesom Vin, Te og Kaffe en let Incitation af Nervesystemet. De giftige Substanser (Nicotin, Pikolin, Pyridin osv.) indeholdes i forskjellig Mængde i de enkelte Tobaksorter.

Tobakscollēgium kaldtes det af Ministre, Officerer, Lærde og fremmede Gesandter bestaaende Selskab, som hver Eftermiddag Kl. 5 samledes hos den preussiske Konge Frederik Vilhelm I og tracteredes med en Pibe Tobak, Øl og Smørrebrød. Man underholdt sig med Samtale om Dagens Nyheder, Politik og Spøg, der ofte var af den plumpeste Art.

To be or not to be, that is the question, eng. [tu bih or not tu bih, dhat is dhe kuestj'n], at være eller ikke være, det er Spørgsmaalet (Shakspeare: Hamlet, 3.1).

Tobias, en from Israelit, der levede i Landflygtighed i Ninive under Salmanassar og Sanherib. Om hans Livshistorie handler en af det gamle Testaments apokryphiske Bøger, der bærer hans Navn.

Tobisfisk, d. s. s. Sandgrævling.

Tobōlsk, 1) Gouv. i Vestsibirien, optager dettes nordvestlige Del, omgivet af Ishavet, det europ. Rusland, Ischim Steppen, Dep. Semipalatinsk og Gouv. Tomsk og Jenisejsk. 24,977 □ M. med 1,318,400 I. (1885). Landet er i det hele en udstrakt Slette, hvis Hovedflod er Ob, som fra venstre Side optager Irtysch med dens Bifloder Ischim og Tobol og gjennem den store Obi Bugt falder i Ishavet. I den sydlige Del af Landet ere Agerdyrkning og Kvægavl Befolkningens Hovederhverv, længere mod Nord Jagt og Fiskeri. Skove af Betydning findes kun nærmest Uralbjærgene. 2) Hovedstad i Gouv. T., ved Floden Irtysch, hvor den optager Tobol, 440 M. ø. for St. Petersborg, med 20,100 I., er Sæde for Generalgouverneuren og en Ærkebiskop. Her er en Læreanstalt for russiske Gejstlige, et Theater, flere Bogtrykkerier og livlig Industri i Lædervarer, Tovværk, Lys og Sæbe samt Skibsbyggeri og Geværfabrikation. Betydeligt Fiskeri.

Tocantins, Flod i Brasilien i Sydamerika, opstaar i den sydlige Del af Prov. Goyaz ved Forening af flere Smaafloder, løber mod N. og forener sig paa Grænsen af Prov. Para med Araguaya, fortsætter med Navnet T. sit Løb mod N. og falder under Benævnelsen Para

gjennem en 5 M. bred Munding ud i Atlanterhavet. 850 M. lang. Dens Munding staar ved en naturlig, men usejlbar Kanal Tajipuru i Forbindelse med Amazonfloden og danner saaledes Øen Marajo ell. las Juanes. Fra 1867 er Sejladsen frigiven for alle Nationer, og der finder regelmæssig Dampskibsfart Sted paa de 90 nederste M.

Toccāta, it. (af toccare, berøre, slaa, spille), et tidligere meget brugt Navn paa Claver- eller Orgelstykker og oprindelig ikke forskjelligt fra Sonata, Fantasia, Ricercar osv. De ældste T. for Orgel ere de af C. Merulo 1598 udgivne, men meget tidligere componerede. Noget egentlig charakteristisk Kjendemærke har T. ikke; kun er det endnu stadig et Stykke for Tasteinstrumenter, gjennemgaaende hurtigt med korte Nodeværdier og temmelig fuldstemmigt. Nyere T. haves af Clementi, Hummel, Czerny og Schumann.

Tocqué, Louis [tokkē], fransk Portrætmaler, f. 1695 i Paris, d. 1772, var Elev af Nattier og en i sin Tid saa yndet Portrætmaler, at han kaldtes til forskjellige Hoffer, saaledes ogsaa til det danske, for at male fyrstelige Personer; Datidens bedste Kobberstikkere have arbejdet efter hans Billeder. Han var bl. a. ogsaa Medlem af Kunstakademiet i København.

Tocqueville, Alexis de [tok'vill], Greve, fransk Statsmand og politisk Forfatter, f. 29 Juli 1805, paa mødrene Side en Ætling af Malesherbes, sendtes 1831 tillige med G. Beaumont til Nordamerika for at undersøge Fængselsvæsenet. Foruden sin Beretning herom udgav T. som Frugt af sin Rejse 1835 et omfattende Skrift „Om Demokratiet i Amerika“ (4 Bd.) og skildrede heri de forenede Staters politiske og sociale Forhold og disses Virkning paa Folket; det gjorde stor Opsigt (15de Opl. udkom 1868), oversattes i flere Sprog og skaffede T. 1841 Sæde i Akademiet. H. Hage gav 1844 et Udtog deraf i Monrads „Gjengangeren“. 1839 valgtes T. til Deputeretkammeret, tog vigtig Del i Drøftelsen af humane Fremskridt (Fængslernes Forbedring, Slaveriets Afskaffelse o. desl.) og hørte til den maadeholdne Opposition. I Nationalforsamlingen 1848 var T. Medlem af Forfatningsudvalget og hørte til de liberale Monarchister, blev i Jan.—Oct. 1849 Udenrigsminister og forsvarede ivrig Toget til Rom, men trak sig efter Statscoupet 1851 tilbage i Privatlivet og døde 16 Apr. 1859. Hans sidste Arbejde var det ypperlige Skrift »L'ancien régime et la révolution« (1856); efter hans Død udkom hans samlede Skrifter og Brevvexling 1860—66 i 9 Bd.

Tocuyo [kūyho], Stad i Forbundsrepubliken Venezuela i Sydamerika, 21 M. v. n. v. for Caracas, ved Floden T.s Udløb i det caribiske Hav, med 15,000 I., Havn og Kornudførsel.

Tod [todd], engelsk Uldvægt, lig 28 eng. Pd. eller 25,40 d. Pd.

Toddy, eng. [di], Drik, bestaaende af kogt Vand, Sukker og Rum, Cognac ell. lign.

Tode, Johan Clemens, „Lægen, Digteren og Menneskevennen“, f. 1736 i Nærheden af Hamborg, kom 1752 til Tønder, hvor han begyndte at lægge sig efter Chirurgi, 1757 til Kjøbenhavn og blev Elev af Wohlert; samtidig dyrkede han med Iver de skjønne Videnskaber. 1763 blev han Reservechirurg ved Hoffet, hvor hans Vid og Lune saaledes indtog Frederik V, at han 1765 gav ham Understøttelse til i Udlandet at fortsætte sine Studier. Efter sin Hjemkomst begyndte han 1769 at holde Forelæsninger, blev 1770 Læge ved Vartov og Vornehuset, 1771 Hofmedicus og Læge ved Plejeanstalten, 1772 designeret Professor i Medicin ved Universitetet og først 1797 ord. Prof. men blev kort efter apoplektisk, maatte 1805 paa Grund af Svaghed tage sin Afsked og døde 1806, efter at han i sine sidste Aar havde levet i Mangel og Elendighed. T.s joviale Lune og Aandrighed fremtraadte saa vel i hans klare og kritiske Forelæsninger som i hans mangfoldige Skrifter; hans store Stridbarhed indviklede ham i mange literære Fejder. Han var ikke alene ivrig i at tilskynde de Studerende til at befatte sig med literære Arbejder, men udfoldede selv en overordentlig Frugtbarhed som Forfatter i de forskjelligste Retninger. Mest Nytte har han maaske gjort ved sine populære medicinske Skrifter, navnlig „Sundhedstidender“, i hvilke han i en morende Form søgte at udbrede nyttige Kundskaber, især i hygieinisk Henseende. Han udfoldede ved Siden heraf en ikke ringe Virksomhed som Digter og Oversætter af Romaner. Af hans Skuespil gjorde særlig „Soofficererne“ (1782) i sin Tid Lykke, af hans prosaiske Arbejder Romanen „Kjærlighed og Nytte“. Ulige højere staa dog hans Viser, som f. Ex. „Oldtiden havde en god Skik“ og „Vi Sømænd gjør ej mange Ord“. Hans samlede skjønliterære Skrifter udgjøre ikke mindre end 10 Bind.

Todhunter, Isaac [tŏddhønter], engelsk Mathematiker af skotsk Herkomst, f. i Rye i England 1820, studerede først i London, senere i Cambridge ved St. Johns College, hvor han med stor Hæder disputerede 1848 og senere blev ansat som Professor i Mathematik. Han er bekjendt som Forfatter af en lang Række mathematiske Lærebøger; af hans andre Arbejder kunne nævnes: »Researches on the calculus of variations« (1872), prisbelønnet af Cambridge Universitetet, »History of the theory of probability« (1865), »A history of the mathematical theory of attraction and the figure of earth« (1873). D. 1 Marts 1884.

Todleben, Franz Ed., berømt russisk Ingenieurgeneral, f. 20 Maj 1818 i Mitau, var Capitain i Ingenieurcorpset ved Udbruddet af den orientalske Krig 1853, hørte Aaret efter til Besætningen i Sevastopol og udmærkede sig under den langvarige Belejring af denne Fæstning i den Grad, at han med Rette gjældte for, lige indtil han i August Maaned 1855 blev saaret, at have været den egentlige Sjæl i det haardnakkede Forsvar og at have Fortjenesten fremfor enhver anden af ikke alene at have forsvaret Fæstningen, men derhos næsten at have bygget den, efter at Løbegravene allerede vare aabnede imod den. Endnu under Sevastopols Belejring forfremmedes T. til Generalmajor og Generaladjudant hos Kejseren, senere til Generallieutenant og Chef for Ruslands Ingenieurcorps og Fæstningsvæsen. Under Krigen

1877 havde han i Begyndelsen ingen Commando ved Hæren; men da Felttoget i Bulgarien i Juli gik saa skjævt for Russerne ved Osman Paschas energiske Fremrykning til Plevna og hans derpaa følgende heltemodige Forsvar i den om denne By anlagte Feltbefæstning, blev T. kaldt til og fik den factiske Overcommando ved Angrebet paa denne. Ved et methodisk Angreb og en fuldstændig Indeslutning lykkedes det ham omsider 10 Dec. at tvinge den tyrkiske Hær i Plevna til at capitulere. Den vigtigste Hindring for Russernes Fremrykning over Balkan mod Constantinopel var dermed bortryddet, og allerede 31 Jan. 1878 afsluttede T. Vaabenstilstanden og 3 Marts Freden i St. Stefano. Til Belønning for sine Fortjenester udnævntes han 1879 til Greve. D. 1 Juli 1884.

Todmorden [tödd], Stad i Lancaster Shire i England, 3½ M. n. n. ø. for Manchester, med 23,900 J., Silke- og Bomuldsmanufakturer og Stenkulsminer.

Todtenkopf, s. Caput mortuum.

Toepffer, Rodolphe [tepfähr], fransk Forfatter, f. 31 Jan. 1799 i Genf. Faderen var Maler, og Sønnen slog ind paa samme Kunst; men en Øjensygdom bragte ham til at opgive en Rejse til Italien og til at søge Hjælp hos Læger i Paris, hvor han studerede Literaturen, Livet og Theatrene. Efter at have virket som Lærer og Skolebestyrer i sin Fødeby blev han 1833 ansat som Professor ved Académie des belles lettres. Som Skolebestyrer gjorde han om Sommeren jævnlig Fodtoure med sine Elever, og fra saadanne Rejseindtryk stamme for en Del hans Noveller, hvori han gjennem en skjælmsk, barnlig Humor udtaler en fri og kjæk Livsanskuelse, og som ere fulde af ypperlige Skildringer af schweizersk Liv og Natur og af Touristlivet. Hans i Paris udkomne »Réflexions et menus propos d'un peintre genevois« vandt Xavier de Maistres Bifald; men det store Publikums Øjne henledes først paa T. ved den slitserede Fortælling »La bibliothèque de mon oncle« (1832), der 1833 fulgtes af »Le presbytère« og 1841 af »Nouvelles genevoises«. »Rose et Gertrude« forblev ufuldendt, da T. allerede 1846 blev angreben af en chronisk Sygdom, for hvilken han forgjæves søgte Hjælp ved forskjellige Badesteder, og under hvilken han atter tog fat paa Malerkunsten. D. i Genf 8 Juni 1846.

Tofte, Lars Valdemar, f. 21 Oct. 1832 i København, havde tidlig Carl Petersen og senere Capelmusicus Gemler til Lærer i Violinspil, studerede dernæst 1853—56 i Tyskland, et Aars Tid hos Spohr i Kassel og to Aar hos Joachim, som den Gang var Concertmester og kgl. Kammervirtuos i Hannover. Ved sin Hjemkomst debuterede T. som Solospiller med Beethovens Violinconcert i Musikforeningen, i hvilken han i en Aarrække gjorde Tjeneste paa første Violinplads i Orchestret og som Solospiller. 1864 blev han ansat som kgl. Capelmusicus og Soloviolinist, ved Musikconservatoriets Oprettelse 1866 tillige som første Violinlærer ved dette. Som Lærer har T. store Fortjenester, og hans talrige Elever, deriblandt flere af vore første yngre Violinister, skylde hans solide Skole og utrættelige Dygtighed deres gode kunstneriske Uddannelse.

Toga var de romerske Mænds nationale Overklædning over Tunicaen. Det var en hvid, ufarvet, ulden Kappe, der bares saaledes, at venstre Arm hvilede i T., medens højre Arm var fri; foran paa Brystet dannede T. en Fold (sinus). I Krigen brugtes den bekvemmere Krigskappe, der kaldtes sagum, hvorfor ogsaa T. brugtes for at betegne Fredstid. Den med en Purpurbræmme forsynede T. prætexta brugtes af de højeste Øvrighedspersoner og af de fribaarne romerske Drenge, indtil de senest ved det 17de Aar iførte sig Mændenes almindelige T., som derfor ogsaa kaldtes T. virilis. Embedsansøgere bar en T. candida, hvor Uldens naturlige hvide Farve var forstærket ved en Tilsætning med Kridt; deraf Ordet candidatus.

Toggenburg var et rigsumiddelbart Grevskab i det nuværende Schweizercanton St. Gallen; ved den rige og mægtige Greveslægts Uddøen 1436 udbrød den saakaldte **Toggenburgerfejde** (1436—50; s. **Schweiz's Hist.**). Det tilfaldt nu Friherrerne af Rason, der 1469 solgte Landet til Abbediet St. Gallen; men da Abbederne undertrykkede Landets Beboere baade i politisk og religiøs Henseende, opkom de saakaldte **Toggenburgerkrige** (1712—18 og 1755—59). Abbedernes Magt ophørte 1798, og 1803 blev T. en Del af Cantonet St. Gallen.

Togolandet, tysk Koloni (siden 1884) paa Slavekysten af Øvreguinea i Vestafrika med 40,000 J. og Handelspladsen Povo.

Tohuvabohu, hebr., øde og tomt (efter 1 Moseb. 1, 2).

Toilette, fr. [toalétt], Paaklædning; **Toilettebord**, Bord med Tilbehør til en Dames Pynt; **gjøre Toilette**, klæde sig paa, pynte sig.

Toise [toähs] (Favn), ældre fransk Længdemaal, der bl. a. har været anvendt som Enhed ved Gradmaalinger. Pariser T. eller T. de Pérou, lig 6 Pieds de roi, 864 Pariser Linjer eller 6,2102 danske Fod, benyttes endnu undertiden i videnskabelige Angivelser. I Schweiz er T. eller Klafter lig 6 schweiz. Fod, d. s. s. 1,8 Metre ell. 5,734 danske Fod.

Tokant, s. **sphærisk T.** under **Sphære.**

Tokát, Stad i Lilleasien, 14 M. n. n. v. for Sivas, nær ved Floden Jeschil-Irmak, med 25,000 J., brolagte Gader, talrige Mosteer og christne Kirker og betydelig Industri i Kobbervarer, Lærred, Silkestoffer og Saffian. Sæde for en armenisk Ærkebiskop.

Tókay eller **Tokaj**, Flække i Ungarn, i Vindistrictet Hegyalja, ved Floden Bodrogs Udløb i Theiß, 26 M. n. ø. for Pest, med 4,500 J. og betydelig Vinavl (aarlig Produktion af Tokayervine c. 10 Mill. Potter). I Nærheden forefaldt 1848 flere Fægtninger mellem Østerrigerne og Ungarerne.

Tokelauserne, s. **Unionsøerne.**

Tokimbladede Planter (Dicotyledoneæ), den ene af de 3 Klasser, hvori Blomsterplanternes Række inddeles, spire med 2 Kimblade, have Firtallet eller oftere Femtallet, sjældnere Tretallet i Blomsterdækkets Kredse og kaldes ogsaa Femtalsplanter; de have oftest fjer- eller haandribbede Blade og Stænglens Karbundter ordnede i en Kreds samt i Regelen forbundne

ved en Ring af Dannelsesvæv, Cambialringen, som sætter Stænglen i Stand til at voxe i Tykkelse. Blomsterdækket er sondret i Bæger og Krone, men hos mange, de saakaldte kronløse, kommer kun Bægeret til Udvikling.

Tokio, indtil 1873 **Jedo**, Hovedstaden i det asiatiske Kejserdømme Japan, paa Østkysten af Øen Nippon, ved Todagavas Munding i den store Tokiobugt. 914,300 J. (1884). T. blev 1869 aabnet for Udlændinge, og der har nu rejst sig et helt europæisk Kvarter, hvor de europæiske Gesandter og Konsuler bo, og hvor der findes christne Kirker og Kontorer for de europæiske Handelsmænd. Byen har Gas- og Vandledning, en polytechnisk Skole, driver nogen Industri i Lak og Bronze og har en betydelig Handel. Jærnbaneforbindelse med Jokohama og Kioto. Stor Brand 1880.

Tolain, Henri Louis [læng], fransk Politiker, f. 1828 i Paris, Ciseleur af Haandværk, var 1861 en af Arbejderstandens Repræsentanter ved Verdensudstillingen i London og optraadte 1863 som Arbejdercandidat ved Valgene til den lovgivende Forsamling. 1864 var T. med at grundlægge „Internationale“ paa et Møde i London og deltog 1866—69 som Repræsentant for Paris's Arbejdere i Samfundets senere Congresser, hvor han dog bestemt hævdede Særejets Ret. 1871 valgtes han til Nationalforsamlingen, erklærede sig afgjort imod Communens Opror i Paris, men hørte ellers til yderste Venstre og tog jævnlig Ordet om Spørgsmaal, som vedrørte Arbejderne. 1876 valgtes han til Senator for Seine-Departementet og gjenvalgtes 1882; han nyder stor Anseelse som en værdig Repræsentant for Arbejderstanden.

Toland, John [tôlænd], engelsk Philosoph, f. 1670 i det nordlige Irland, blev opdragen i den katholske Religion, men satte sig senere ud over al Autoritetstro og søgte at udfinde den sande, oprindelige Christendom. I sit Skrift »Christianity not mysterious« (1696) lærte han, at Evangeliet hverken strider imod eller staar over Fornuften. Fordi der er Ting, hvis Væsen vi ikke fuldstændig kunne gjennemskue, ere de ikke at kalde Mysterier. Aabenbaringen lærte os noget, som vi endnu ikke vidste; men efter at have lært det, kunne vi begribe det med vor Fornuft. Senere udgav T. forskjellige literaturhistoriske og frisindede politiske Skrifter og gjorde Rejser til Tyskland, hvor han var en velset Gjæst hos den aandfulde Dronning Sophie Charlotte af Preussen. De fleste af hans »Letters to Serena« (1704) ere rettede til hende. I dette Skrift, som er af stor Interesse for den moderne Naturopfattelses Udviklingshistorie, hævder han (i Modsætning til Cartesianerne og Spinoza), at Bevægelse maa betragtes som en lige saa væsentlig og oprindelig Egenskab ved Materien som Udstrækning og Soliditet, og at enhver Bevægelse i det materielle Univers maa forklares ved en anden Bevægelse. I nogle Aar vare T.s Kaar saa gode, at han kunde kjøbe sig et Hus paa Landet og leve et idyllisk Liv mellem sine Bøger. Hans sidste Aar vare derimod ulykkelige; nedbrudt af Fattigdom og Sygdom døde han 1722. Dog bærer hans mærkelige Skrift »Pantheisticum« (1720) ikke Præg af nogen nedtrykt Stemning. Han skildrer her et (opdigtet) Samfund af frit tænkende Mennesker, efter hvis Antagelse Gud er Et med den i hele Universet virkende og ordnende Kraft og derfor kun begrebsmæssig kan sondres fra Verden. Naar man tillægger Gud „Fornuft“, betegner dette Ord noget, som kun har en meget fjærn Lighed med, hvad vi hos Mennesker kalde Fornuft. Universet er uendeligt og continuerligt, ubevægeligt og uforgængeligt i sin Helhed, bevægeligt og forgængeligt, hvad de enkelte Dele angaar. En Lære som denne kalder T. med et af ham dannet Ord „Pantheisme“ (s. d. A.). De af T. skildrede Pantheister anse vel ikke den store Mængde for moden til at forstaa deres Lære; men de hylde den mest ubetingede Tolerance selv over for dem, der ikke ville opgive deres Vildfarelser.

Told er enten Indførsels-, Udførsels- eller Transittold. T. kan paalægges i dobbelt Øjemed, dels for at lede og beskytte Industrien, dels for at skaffe Staten Indtægter. I tidligere Tider sattes det første Øjemed som Hovedsagen, men efter at det illusoriske og delvis skadelige i Beskyttelsessystemet efterhaanden var blevet stærkt fremhævet af Nationaløkonomerne, opgav man i de fleste Lande efterhaanden mer eller mindre ved Hjælp af T. at lede Industrien, uagtet et afgjørende Brud med det ældre System nærmest kun er sket i England og Schweiz. I den nyere Tid er imidlertid Beskyttelsesprincipet atter kommet til at spille en fremtrædende Rolle, navnlig efter at Tyskland 1878 under Fyrst Bismarcks Ledelse er gaaet over hertil. Indførselstolden indbringer overalt det største Beløb, og man lægger den, naar det fiskale Hensyn gjøres gjældende, paa saadanne Artikler, som paa den ene Side forbruges i saa stor Masse, at de kunne afgive et betydeligere Toldbeløb, medens de dog paa den anden Side ikke kunne henregnes til Nødvendighedsartikler, idet T. paa saadanne Gjenstande vilde falde uforholdsmæssig haardt paa de mindre formuende Klasser; man lægger derfor især T. paa Sukker, Kaffe, Te, Spirituosa osv. I Tidens Løb har imidlertid Formeningen om, hvad der bør betegnes som Nødvendighedsartikler, forandret sig en Del; England har saaledes helt afskaffet T. paa Sukker. Udførselstolden er i Virkeligheden en Skat, der hviler paa Producenterne, og er derfor uhensigtsmæssig, idet det er ugjørligt, i alt Fald kun gjørligt for saadanne Artiklers Vedkommende, paa hvilke et Land har et absolut Monopol, at kaste den over paa Udlandet, hvilket man tidligere har anset for muligt. Udførselstolden er forhen bleven anvendt for at hindre Udførselen af de Raaprodukter, som Industrien benyttede, men den virkede i dette Tilfælde formindskende paa Produktionen. Efterhaanden ophævedes derfor Udførselstolden og Transittolden, saaledes i Danmark henholdsvis ved Lov 4 Juli 1863 og 11 Marts 1865. T. kan svares enten efter Værdi eller efter Vægt; den første Methode er mere rationel, idet T. da staar i Forhold til Varens Værdi, men den giver lettere Anledning dels til Chicaner, dels til Underslæb, medens Toldklare-

ring efter Vægt er fri for disse Ulemper. Sign. Beskyttelsessystem, Frihandelssystem, Mercantilsystem. Toldforening kaldes en Forening imellem selvstændige Stater til et fælles Toldomraade, saa at der kun opkræves Told ved Grænserne imod udenforstaaende Lande. Efter det tydske Forbunds Dannelse maatte Tanken om en T. naturlig gjøre sig gjældende i Tydskland, hvor saa mange mindre Stater eller Landskaber (Enclaver) ere omsluttede af større Stater. Fra 1819 arbejdede Preussen ivrig paa at knytte en Del af disse Stater til sit Toldsystem, og 1827 lykkedes det for Anhalts og nogle Enclavers Vedkommende. 1828 sluttede Hessen-Darmstadt sig hertil, og s. A. oprettedes en T. imellem Bayern, Württemberg og Hohenzollern og en anden, kaldet „Steuerverein", imellem de fleste nordvest- og mellemtydske Lande. Denne sidste opløstes 1831, og i de følgende Aar sluttede Kurhessen og de sachsiske Lande, 1833 Bayern og Württemberg og 1835 Baden og Nassau sig til Preussen, saa at den tydske T. 1836 omfattede 26 Mill. Tydskere, medens Hannover, Oldenburg og Braunschweig dannede en egen „Steuerverein"; Østerrig, Mecklenburg, Holsten, Hansestæderne og Luxemburg holdt sig udenfor. 1842 indtraadte Luxemburg og 1844 en Del af Braunschweig. Alle indre Toldgrænser bortfaldt derved, undtagen for saa vidt der af enkelte Artikler, som i de forskjellige Stater svarede ulige Accise, udrededes en „Overgangstold". Udgifterne til Toldopsynet tilfaldt T., og Overskudet fordeltes efter Folketallet, hvorfor der holdtes Tælling hvert 3dje Aar. Allerede 1836 gjordes Forsøg paa en nøjere Toldforbindelse mellem Østerrig og T., og de gjenoptoges flere Gange senere. I Sept. 1851 vedtoges en Sammenslutning af T. og „Steuerverein", hvorved der indrømmedes Hannover et „Præcipuum", d. e. en forlods Sum, fordi der her forbrugtes en større Mængde Kolonialvarer end forholdsvis i det øvrige Tydskland. Østerrig optog nu sin Plan om en tydsk-østerrigsk T., men ved Overenskomst 19 Febr. 1853 udsattes denne, om end Vejen banedes for en fremtidig Sammenknytning. Preussens Handelstractat med Frankrig 1862 slog dog en Bom derfor og mødte derfor ogsaa stærk Modstand fra de østerrigsksindede Mellemstater, men tiltraadtes, da Preussen erklærede ellers at ville lade T. opløses. Efter det tydske Forbunds Ophør 1866 fornyedes T. saaledes, at de sydtydske Stater gik ind paa Oprettelsen af et Toldparlament med tilhørende Toldforbundsraad, hvilke kun vare Udvidelser af det nordtydske Forbunds Forsamlinger med sydtydske Medlemmer; desuden indlemmedes Mecklenburg, Holsten og Slesvig, og Hansestæderne traadte i et bestemt Forhold til T. 1871 gik T. helt op i det nye tydske Rige, dog saaledes, at Luxemburg ingen Repræsentanter har i dettes Rigsdag. 1872 knyttedes Elsaß og 1888 Altona og Hamburg til T. Disse Stæders Frihavnsomraader staa endnu uden for T. — 1847 fremsattes Planer om en italiensk T., men de førte ikke til noget Resultat; 1850 indgik Parma og Modena en T. med Østerrig (indt. 1859). Ved Udsoningen mellem Østerrig og Ungarn 1867 oprettedes en T. imellem disse to Riger, dog kun paa 10 Aar, som Fortsættelse af den Toldenhed, Østerrig efter sin Sejer 1849 havde paatvunget Ungarn. Den er siden bleven to Gange fornyet, ligeledes paa 10 Aar, nemlig 1878 og 1887, samt udstraktes 1879 over Bosnien. I de sidste Aar er en Plan dukket op om en mellemeuropæisk T.

Tolderlund, Hother, f. 2 Dec. 1820 i Nakskov, blev privat dimitteret 1838, studerede i nogen Tid Lovkyndighed, senere Lægevidenskab og deltog som Underlæge i Hæren i Felttogene 1848—50; kort efter Krigens Slutning begyndte hans Forfattervirksomhed med de under Mærket „Dr. H." udgivne „Fortællinger fra Felten". Under samme Pseudonym fremkom der i de følgende Aar en stor Mængde Fortællinger, Skitser og Skildringer fra hans Pen, særlig behandlende sønderjydske Localiteter og Forhold, idet T. indtil 1864 laa i Garnison i Slesvig. Især i „Folkekalender for Danmark" var Dr. H. en jævnlig Gjæst, ligesom ogsaa „Ill. Tid." og „Fædrel." have indeholdt adskillige Bidrag af ham. Efter 1870 opholdt han sig i Kjøbenhavn, nærmest knyttet til sidstnævnte Blad; om hans hyppige Udenlandsrejser vidne baade adskillige af de i ovennævnte Blade spredte Skitser og to af hans sidste større Bøger, „Billeder fra Orienten" og „Fra Syd og Nord". T. er en behagelig Fortæller, i hvis Syn paa Livet og Verden en vis contemplativ Ro og sikker Dannelse fremkalde et velgjørende Indtryk. D. 9 Apr. 1880.

Toldy, Frants [di], ungarsk Literaturhistoriker, f. 1805 i Buda af tydsk Slægt (hed oprindelig Schedel), var først Læge, men udgav 1828 paa Tydsk en Haandbog i ungarsk Poesi (ny Udg. 1855) og derefter et Par Samlinger ungarske Digte i Oversættelse, hvorved han gav Europa Lejlighed til at lære ungarsk Digtning at kjende. 1830 grundlagde han det første lægevidenskabelige Tidsskrift i Ungarn, blev 1833 medicinsk Professor, 1844 Universitetsbibliothekar i Pest, og var 1835—61 Secretær for det ungarske Videnskabernes Akademi, samt fra 1860 Professor i ungarsk Literatur. T. har store Fortjenester ved sine talrige Udgaver af ungarske Digtere (bl. a. Czuczor og Kisfaludy) og ældre ungarske Værker, samt ved sin ungarske Literaturhistorie (1851—55, 8 Bd.); d. 1875.

Toledo, 1) Stad i det spanske Landskab Ny-Castilien, Prov. T., ved Floden Tajo, 9 M. s. f. v. for Madrid. 20,100 I. Ærkebispesæde med herlig Kathedralkirke, der tidligere var en maurisk Moské, storartet ærkebiskoppeligt Palads og smukt Raadhus; paa den højeste Klippetinde laa den tidligere mauriske Borg (Alcazar), der istandsattes 1884, men nedbrændte 1887. Den forhen betydelige Industri omfatter nu fornemmelig Marzipanbageri, Silkevæveri og Staalvarefabrikation. Den herværende Statsvaabenfabrik leverer endnu fortrinlige blanke Vaaben. T. (hos Romerne Toletum) blev 560 Hovedstad i det vestgotiske Rige, men havde sin mest glimrende Periode under Arabernes Herredømme. Da Kalifatet i Cordova opløstes, blev T. Sædet for en selvstændig arabisk Fyrste, indtil Byen 1085 erobredes af Kong Alfons VI af Castilien. Endnu i det 14de Aarh. skal den

have haft 200,000 J. 2) Stad i Staten Ohio i Nordamerika, ved Eriesøens Vestende, hvor den optager Floden Maumee, 27 M. n. til v. for Columbus, med 50,100 J., er et vigtigt Jærbanekundepunkt og driver stor Handel med Mel, Korn og Flæsk og betydelig Industri, navnlig Fabrikation af Maskiner, Agerbrugsredskaber og Banevogne.

Tolentino, Stad i Mellemitalien, ved Foden af Apenninerne, 7 M. s. v. for Ancona, med 4,200 J., er historisk mærkelig ved Fredsslutningen 19 Febr. 1797 mellem den franske Republik og Paven og ved Slaget 2 og 3 Maj 1815, i hvilket Neapolitanerne under Murat bleve aldeles slagne af Østerrigerne.

Tolerance [rāngse] i religiøs Henseende er Anerkjendelse af andre religiøse Standpunkter end det, man selv indtager. T. fører, hvor den er ægte, ikke blot til at undlade alle Forsøg paa at paatvinge andre en Bekjendelse, de ikke frivillig antage, eller unddrage dem Goder og Rettigheder paa Grund af deres Tro, men ogsaa til at agte og elske det menneskelige hos dem trods al Uenighed paa Troens Omraade. Den udspringer derfor ikke nødvendigvis af Ligegyldighed i religiøs Henseende; den har sin dybeste Begrundelse i den Erkjendelse, at sand menneskelig Følelse og moralsk Sindelag kunne bestaa uafhængig af bestemte religiøse Anskuelser. T. har kun langsomt arbejdet sig frem. Først blev den kun hævdet af enkelte Tænkere og af enkelte Sekter (især naar disse bleve forfulgte). I det sidste Aarh. har den afsat en Frugt i den Religionsfrihed, som erklæres i de fleste europæiske Landes Forfatninger. Men det er endnu meget langt fra, at den er trængt igjennem i det daglige Liv; skjønt den er juridisk anerkjendt, er den endnu ikke gjennemført i moralsk og social Henseende. **Tolerancedict**, s. Uniformitetsact. Ordet **Tolerance** har ogsaa Anvendelse i Techniken. Naar nemlig Gjenstande, der behøve en nøjagtig Udførelse, skulle leveres i stort Antal, pleier man at bestemme en Grænse for den Afvigelse fra det rette, der kan tilstedes, og kalder en saadan højeste Afvigelse T. (i Møntvæsen ogsaa Remedium). Ved Guld- og Sølvmønter er der saaledes en T. for Gehalten, for Vægten af de enkelte Stykker og af en „Post“ paa f. Ex. 48 Pund. Ved Vaaben og andre militære Reqvisiter kan T. ofte være angiven ved 2 Lærer, af hvilke den ene svarer til største, den anden til mindste tilladte Maal, eller efter Omstændighederne flere saadanne Par Lærer; ved Projectiler er der T. saa vel for Vægt som for Dimensioner, osv. **Tolerère**, taale, finde sig i.

Tolima, et af de 9 Departementer i den sydamerikanske Republik Columbia (s. d. A.), som siden 1886 udgjør en Enhedsstat.

Toll, Carl, russisk General, f. 1777 i Estland, indtraadte 1796 i Hæren og gjorde 1799 god Tjeneste under Suvorov i Italien og Schweiz, samt 1805 ved Austerlitz. 1812—13 udmærkede han sig som Stabschef for Kutusov og Barclay de Tolly og blev efter Slaget ved Leipzig Generallieutenant og 1815 Generalkvartermester i Generalstaben. 1826 udnævntes T. til General, var 1829 Stabschef for Diebitsch i Krigen mod Tyrkiet (blev til Løn Greve) og 1831 i Polen; han blev derefter Rigsraad og 1833 Directeur for Kanal- og Vejanlæg. D. 1842.

Toll, Johan Christopher, svensk Feltmarschal, f. i Skaane 1 Febr. 1743, af en til Sverige overflyttet liflandsk Slægt, indtraadte 15 Aar gammel i Militæretaten, tog 6 Aar efter sin Afsked og studerede Jura, men forlod ogsaa denne Vej, da han 1769 blev Overjægermester i Skaane. Ved Gustav III.s Statscoup 1772 ledede T. Insurrectionen i Christianstad, blev derefter Ritmester, 1776 Generaladjudant og 1780 Oberst. Imidlertid blev han af Gustav III brugt ogsaa til diplomatiske Hverv; han blev 1775 sendt til Danmark og 1782 til Polen, om hvilke Landes indre Forhold han sendte udførlige Beretninger til Kongen. 1783—88 stod T., som 1786 blev Generalmajor og første Generaladjudant, i Spidsen for Militærforvaltningen og lagde derved stor Dygtighed som Administrator for Dagen. Da Krigen mod Rusland var bleven definitivt besluttet, udarbejdede han Operationsplanen, men kom ikke til at tage activ Del i Krigen, da han af de misfornøjede Officerer ved den finske Hær blev anset for den egentlige Ophavsmand til Fredsbruddet. I Stedet derfor blev han, efter at Danmark havde begyndt Fjendtlighederne, Befalingsmand over Tropperne i Skaane og ledede senere (1789), som Generalintendant ved Orlogsflaaden, dennes Udrustning til Krigen 1790. Under Formynderregeringens første Tid blev T. Generallieutenant og indkaldtes i Conseilet som Chef for Krigscollegiet, men sendtes allerede s. A. som Minister til Polen, hvorfra han 1795 blev kaldt hjem og dømt til at have sine Embeder forbrudte, da han havde været vidende om de Armfeltske Planer uden at angive dem for Regeringen. Da Gustav IV Adolf havde tiltraadt Regeringen, fik T. sine Embeder tilbage, blev 1799 Friherre og 1801 Generalgouverneur i Skaane. I Krigen i Pommern 1807 deltog han dels som Chef for Hærens ene Afdeling, dels som Befalingsmand paa Rügen og afsluttede 5 Sept. med den franske Marschal Brune Conventionen i Stralsund. Ved denne Convention, som kostede Brune Commandoen og Napoleons Yndest, fik den svenske Hær fri Bortrejse med Vaaben og Forraad. T., som s. A. blev Feltmarschal, overtog efter Hjemkomsten atter Generalgouverneur-Embedet og førte derfor Commandoen over de Tropper, som sammendroges i Skaane 1808 for at afværge et Angreb af franske Tropper fra Sjælland. Efter Revolutionen 1809, hvori T. ikke deltog, skjønt han allerede Aaret forud havde søgt at formaa Kongen til at frasige sig Tronen, blev Generalgouverneur-Embedet inddraget. I Stedet derfor blev T. Generalcommandant i Skaane; han blev 1814 Greve og døde 21 Maj 1817 paa Beckaskog.

Tollens, Hendrik, hollandsk Digter, f. 24 Sept. 1780 i Rotterdam. Han blev opdraget til Kjøbmand, men allerede 1802 udgav han et Bind Romancer og Idyller, hvorefter fulgte en Række Dramaer, bl. a. den historiske Tragedie »De Hoekschen en Kabeljaauwschen« (1806), ligesom i det hele hans Digte over Hollands historiske Heroer (Hugo Grotius, Egmond og Hoorn), hvad enten han behandlede Stoffet episk

eller lyrisk, høre til den moderne hollandske Literaturs bedste Poeter. I Stilens Kraft og Elegance, i rhythmisk Virtuositet staar han uopnaaet i sit Fædreland. Et Mesterværk i deskriptiv Digtekunst er hans »De overwintering der Hollanders op Nowa Zembla« (1816). Under Udgivelsen af sine samtlige Værker døde han 21 Oct. 1856 i Rijswijk.

Tolly, s. Barclay de Tolly.

Tolna, Flække i Ungarn ved Donau, 16 M. s. til v. for Pest, med 7,700 J. Avl af Vin, Tobak og Safran. Garveri og Størfangst.

Tolôsa, 1) Stad i de baskiske Provinser i Spanien, 3 M. s. s. v. for San Sebastian. 7,500 J. Papir- og Vaabenfabrikation; Zink- og Blygruber. 2) s. Navas. 3) s. Toulouse.

Tolstôj, russisk Adelsslægt. Peter T., f. 1645, blev 1702 Affsending i Constantinopel indtil 1711, fulgte Peter den store paa hans Udenlandsreise 1716—17 og lokkede hans Søn Alexej tilbage til Rusland 1718; han blev til Løn Greve 1724, men under Peter II, Alexejs Søn, afsat fra sine Embeder og forvist fra Hoffet 1727; d. 1729. — En Ætling, Peter T., f. 1769, kæmpede under Suvorov mod Tyrkerne og Polakkerne og førte 1805 den russiske Hær i Nordtydskland; han deltog i Fredsunderhandlingerne i Tilsit 1807 og var derefter Affsending i Paris. Han førte 1813—14 et Hærcorps, belejrede Dresden og senere Hamborg. 1826 blev han Chef for Militærkolonierne, dæmpede 1831 Opstanden i Litauen og døde 1844 som Præsident for Rigsraadets Militærafdeling. — Grev Fedor T., f. 1758, d. 1849, samlede en kostbar Samling af russiske Haandskrifter og Palæotyper, som senere indlemmedes i det store Bibliothek i St. Petersborg. — Grev Dmitrij T., f. 1823, blev tidlig ansat i Kirkedepartementet og skrev 1864 »Le catholicisme romain en Russie«. 1865 blev han Overprocureur for den hellige Synode og 1866 tillige Undervisningsminister; han var ivrig for at indskrænke Katholicismen, men gjennemførte en Reform i det højere Skolevæsen. Vilkaarlighed gjorde ham ilde lidt, og han blev fjernet 1881, men udnævntes til Indenrigsminister 1883 og udvirkede en Ombannelse af den stedlige Forvaltning i afgjort reactionær (aristokratisk) Aand. D. 7 Maj 1889. — Grev Alexej Konstantinovitsch T., f. 1817, har skrevet en Roman fra Ivan den grusommes Tid („Fyrst Serebrjanyj", 1863), tre Tragedier (1866) og en Samling af hovedsagelig lyriske Digte (1876). Han døde 11 Oct. 1875 paa sit Gods Krasnyj Roj i Gouvernementet Tschernigov. T. hører til de saakaldte lærde Forfattere. Hans Skildringer fra Ivan den grusommes Tid vidne om et dybt historisk Studium og tillige om en Fremstillingskunst, som søger sin Lige. Hans lyriske Digte, der ofte nærme sig Folkepoesien, ere vidunderlig skjønne og formfuldendte; flere af dem ere metrisk oversatte af Thor Lange. „Fyrst Serebrjanyj" foreligger ligeledes paa Dansk, oversat fra Tysk af Vilhelm Møller. — Grev Leo Nikolajevitsch T., Ruslands betydeligste nulevende Prosadigter, er f. 28 Aug. 1828 i Gouvernementet Tula. Han studerede Jura ved Universitetet i Kasan 1843—46, traadte 1851 i Krigstjenesten og deltog som Artilleriofficer først i Kampene i Kaukasus, derefter i Sevastopols Forsvar, men tog efter Fredslutningen sin Afsked og bosatte sig efter en Udenlandsreise 1857 paa sit Gods Jasnaja Poljana, hvor han siden har levet, ganske ofrende sig til literære og landlige Sysler. I Aarene 1852—61 skrev han „Barndom og Drengeaar", „Ungdom", „Kosakkerne", „Fortællinger og Skildringer fra Sevastopol" og en Række Fortællinger, til hvilke Stoffet for en stor Del er hentet fra Kaukasus. Hans berømte historiske Roman „Krig og Fred" fremkom 1865—68 og efterfulgtes 1875—76 af „Anna Karénin". Senere har han foruden sin „Bekjendelse" skrevet en Mængde Fortællinger, Legender og Dramer, i hvilke han, særlig henvendende sig til den russiske Bonde og Arbejder, søger Idealet i en Tilbagevenden til Naturen og bryder Staven over sine tidligere literære Arbejder. Ejendommelig for T. som Digter er hans store Virkelighedstroskab, hans Kjærlighed og dybe Kjendskab til Naturen og Menneskelivet og hans sjældne Evne til at skildre sikkert og sanddru i faa Træk. Gjennem sin Stil virker han ikke; den kan, om den end paa sine Steder er mønstergyldig („Kosakkerne" og Capitler i „Krig og Fred"), dog ofte være bred og fuld af Gjentagelser. T.s Værker ere oversatte i de fleste europæiske Sprog; paa Dansk foreligger der Oversættelser af næsten alle hans Arbejder ved E. Brandes, Emanuel Hansen, K. Berlin og W. Gerstenberg.

Toltêker, det ældste af de Folkeslag, som stiftede det mexicanske Rige paa Bjergplateauet Anahuac og dets saare ejendommelige Cultur, der var grundet paa Dyrkningen af nyttige Vaxter, især Majs og Bomuld. Toltekernes Rige, hvis Navn er bevaret i Staden Tollan (Tula), omstyrtedes omtr. 1060 e. Chr. af Chichimekerne og disses atter af Aztekerne, der regerede Landet, da Spanierne overfaldt og indtog det. T. betød i senere Mexicansk „Kunstner", og alt, hvad den mexicanske Cultur havde af Kunst, Haandværk og Cultur, henførtes til T.; de drev Bjærgværksdrift og Handel, byggede store Byer med Templer og Pyramider af huggen Sten, forfærdigede Mosaik-, Fjer- og Sølvarbejder, sleb ædle Stene, smeddede Metaller til smagfulde Redskaber, havde en Billedskrift, som brugtes til Optegnelser af historiske Begivenheder, havde en mere ophøjet Religion end de senere Azteker, o. m. a.

Tôlubalsam udflyder efter Boring i Stammen af Myroxylon toluiferum, der voxer i Sydamerika. I frisk Tilstand er den halvflydende, af Terpentins Consistens, gul eller gulbrun og kan holde sig saaledes nogle Aar; men sædvanlig kommer den til os som en haard, rødbrun Harpix af en behagelig Lugt som Perubalsam. Den indeholder Harpix, Kanelsyrebenzylæther, Kanel- og Benzoesyre og anvendes som Lægemiddel og Røgelse.

Tolûca, Stad i den mexicanske Republik i Amerika, 6 M. s. v. for Mexico, i Nærheden af den 14,800 F. høje Vulkan T., med 12,000 J., Bispesæde og smuk Kathedralkirke. Fabrikation af Sæbe og Voxlys samt betydelig Tilberedning af Skinker og Pølser.

Toluōl, $C_6H_5.CH_3$ (Methylbenzol), forekommer sammen med Benzol i Stenkulstjæreolje og vindes ved brudt Destillation af denne. Det ligner meget Benzol, men koger ved 111°. Af T. vindes **Toluidin**, $C_6H_4\left\{\begin{matrix}NH_2\\CH_3\end{matrix}\right.$, ganske paa samme Maade som Anilin af Benzol, men medens man kun kjender ēt Anilin, kjendes tre Toluidiner af samme Sammensætning, men forskjellige Egenskaber. Af disse Toluidiner anvendes især det faste, krystallinske Paratoluidin og det flydende Orthotoluidin til Farvestoffer; i Regelen bestaar den saakaldte Anilinolje af en Blanding af disse to med Anilin.

Tolvfingertarm, s. **Tarm**.

Tolv Tavlers Love kaldes de af Decemvirerne (s. d. A.) 451—449 forfattede romerske Love. Det første Aar forfattedes de 10, det følgende Aar de to Tavler; de bleve siden vedtagne paa Centuriatcomitierne og vare Grundlaget for den senere romerske Lovgivning. I Skolerne lærtes de tolv Tavler udenad, og berømte Jurister skrev Commentarer til dem. Ved Gallernes Erobring af Rom tilintetgjordes de; senere bleve de paa ny opskrevne og opbevaredes paa Forum til ind i det 3dje Aarh., da de forsvandt. Man har senere forsøgt at reconstruere dem, hvad der dog frembyder næsten uovervindelige Vanskeligheder.

Tomahawk [haahk], de nordamerikanske Indianeres Stridsøxe, nu af Staal eller Bronze, før Europæernes Indvandring af Kobber eller Sten, benyttes tillige som Kastevaaben.

Toman ell. **Tuman**, den persiske Møntenhed, der deles i 10 Kran à 1000 Dinar. Finheden er 900 Tusendedele og Værdien lig 7 Kr. 20 Øre eller ganske svarende til den franske Guldmønt paa 10 Francs.

Tomāten (Lycopersicum esculentum) har hjemme i Sydamerika, men dyrkes almindelig i europæiske Haver. Den tilhører Natskyggefamilien og har store, ved Modenheden røde Bær, der hos de dyrkede Planter blive uregelmæssig flerrummede med stærkt opsvulmede, kjødetslimede Frøstole, i hvilke Frøene sidde indsænkede, og som næsten ganske opfylde Frugtens Hulhed. Bærrene syltes eller bruges paa anden Maade i Husholdningen. Navnet Kjærlighedsæble (fr. pomme d'amour) skyldes den Folketro, at Nydelsen deraf skulde kunne fremkalde ømme Følelser.

Tombak er en rødgul Legering, ligesom Similor, Mannheimerguld, Prinsmetal o. fl. Den bestaar af c. 80—90 pCt. Kobber, Resten Zink, er saaledes kobberholdigere end Messing og har ogsaa en rødere og smukkere Farve. T. er meget strækkeligt; det saakaldte uægte Bladguld er T., udstrakt til en Tyndhed af 30,000 til 50,000 Plader paa en Tomme.

Tombola, it., et Slags Lotteri til Bortlodning af Gevinster.

Tombuktu, s. **Timbuktu**.

Tomé, Havnestad i Republiken Chile i Sydamerika, ved det indre af Concepcion Bugten, med 7,000 J., livlig Skibsfart og Skibsbyggeri.

Tommasēo, Niccolo, italiensk Politiker og Forfatter, f. 1802 i Dalmatien, uddannedes i Padua under Rosminis Vejledning og hengav sig tidlig til literær Virksomhed. 1827—30 levede han i Firenze og var en flittig Medarbejder af Tidsskriftet »Antologia«, drog efter dets Undertrykkelse til Paris og kom først 1839 tilbage til Italien, hvor han bosatte sig i Venezia. I Jan. 1848 blev T. fængslet tillige med Manin for en Petition om Pressefrihed, blev i Marts befriet af Folket og Medlem af den provisoriske Regering og modsatte sig som ivrig Republikaner Tilslutningen til Sardinien. I Aug. sendtes han til Paris for at søge Hjælp, kom tilbage i Jan. n. A. og deltog i Beslutningen om at forsvare Byen til det yderste. Efter dens Overgivelse maatte T. gaa til Korfu, bosatte sig 1854 i Turin og 1859 i Firenze, hvor han døde 1 Maj 1874, uden at ville modtage noget Embede eller Ærespost af den italienske Regering. Han var en meget frugtbar og flersidig Forfatter. Som Historiker skylder man ham Frankrigs Historie i 16de Aarh. efter venezianske Gesandtskabsberetninger (1838) og en Udgave af Pasquale Paolis Breve med en Indledning om Corsicas Uafhængighedskamp (1846). I sine lyriske Digte viser T. sig under Indflydelse af en speculativ-abstract Aandsretning, der bestandig har hindret ham i at blive populær som Digter. Han hører som politisk Skribent til de moderate nationalliberale, der vilde forene Katholicismen og Friheden. I sine literær- og culturhistoriske Biographier tager han Ste-Beuve til Mønster, men naar ikke sit Forbilledes overlegne Aandsfrihed; T. er stadig hildet i sine Doctriner. Fortjenstfulde ere hans Commentarer over Dante (1837, 4de Udg. 1869), hans Samling af toscanske, corsicanske, dalmatiske og græske Folkesange (1843), hans Ordbog over de italienske Synonymer og endelig hans store italienske Ordbog (1832; 5te Udg. 1867).

Tomme, dansk Længdemaal, enten $\frac{1}{12}$ Fod, Duodecimaltommen, eller $\frac{1}{10}$ Fod, Decimaltommen.

Tommeskruen, et indtil Slutningen af forrige Aarhundrede brugt Torturinstrument, beskrives som et Jærn med tre Grene, paa hvilke der fandtes et Stykke Jærn med en Skrue paa den midterste Gren; mellem disse Grene maatte Delinquenten stikke begge sine Tommelfingre ind, saaledes at det øverste Jærn laa hen ad det andet Led af Fingrene, hvorpaa der efter hvert benægtende Svar blev skruet tættere og tættere.

Tomsk, 1) Gouv. i Vestsibirien, omgivet af Gouv. Tobolsk og Jeniseisk, China og Distr. Semipalatinsk. 15,397 □ M. med 1,196,100 J. (1885). Landets sydlige og sydøstlige Del optages af Altaibjærgenes skovklædte, og metalrige Udløbere, hvis lavere Dele indeholde gode Græsgange, men kun lidet benyttes til Agerdyrkning. Resten af Prov. er Sletteland, hvis sydlige Del har gode Græsgange og udbredt Kvægavl. Floden Ob gjennemløber Landet med Retning mod N. N. V. og optager her talrige Bifloder. Kvægavl, Bjærgværksdrift og en ikke ubetydelig Læderindustri, Talgsmelteri og Brændevinsbrænding ere Befolkningens Hovederhverv. 2) Hovedstad i Gouv. T. ved Floden Tom, noget oven for dens Udløb i Ob,

under 56° 30′ n. Br. 36,700 J. (1885). Staden indeholder ikke saa smukke Bygninger, har betydelig Læderindustri samt omfattende Handel med Pelsværk, Korn og Læder og er Sædet for Sibiriens Universitet, aabnet 1888. Omegnen er frugtbar og vel dyrket.

Tomtarm, s. Tarm.

Tomyris, s. Massageter.

Ton, i England en Vægtenhed, lig 20 Centweights ell. 2,032 danske Pund; i New York ligeledes en Vægtenhed, der snart regnes til 2,000 amer. Pd., lig 1,814 danske Pund, snart til 2,240 amer. Pd., lig 2,032 d. Pd. Register-T., anvendt ved Skibsmaaling af næsten alle søfarende Nationer i Europa samt af Nordamerika og af alle Skibe, der sejle paa Donau og gjennem Suez Kanalen, er 100 eng. Kubikfod eller 91,89 danske, svarende til 2,83 Kub. Meter.

Tonalitet er den indre Overensstemmelse eller Sammenhang i et Tonestykke, som er en Følge af, at Grundlaget for Tonestykket er en af de i et Tonesystem herskende (diatoniske) Scalaformer. Da disse sidste ere dannede paa forskjellig Maade i de Systemer, der have afløst hverandre i Tidernes Løb, er det en Selvfølge, at Indtrykket af T. f. Ex. i det græske, det middelalderlige og det moderne Tonesystem ogsaa er forskjelligt. T. hviler paa Stykkets Hovedtoneart, hvis Toner (og Harmonier) ere den røde Traad, der slynger sig gjennem hele Stykket, og hvortil Modulationerne slutte sig. Fjærne disse sig saa langt fra Hovedtonearten, at Erindringen om denne forsvinder hos Tilhøreren, mangler Musikstykket T. De franske Theoretikere forklare i øvrigt dette Ords Betydning meget forskjellig; hos nogle er det ensbetydende med Tonesystem, hos andre med Toneart osv.

Tone er en Lyd, frembragt ved ligetidige, ensartede Svingninger; dens Højde er bestemt ved det Antal Svingninger, der udføres i Sekundet (Svingningstallet), og vokser med dette, Styrken ved Svingningernes Størrelse. Den dybeste T., Øret kan opfatte, udfører 16½ Svingninger i Sekundet; den kaldes 32 Fods C, fordi den frembringes af en aaben Orgelpibe paa 32 Fods Længde. Den højeste T., man har maalt, udførte 36,000 Svingninger i Sekundet; men Øret kan endnu høre langt højere T. I Almindelighed vil man have ondt ved at frembringe en enkelt T.; denne er næsten altid ledsaget af en hel Række T., Bitoner, hvis Højder, naar de skulle kunne bruges i Musikken, maa forholde sig som Tallene i den naturlige Talrække. Disse Bitoner give Grundtonen en fyldigere Klang, og efter som den ene eller den anden i Rækken er fremherskende (nogle kunne mangle), faar T. den ejendommelige Klang, der gjør det muligt at skjelne imellem T. fra et Claver, en Violin, Fløjte osv., ja ogsaa imellem to forskjellige Violiner osv. T.s Svingningstal maales ved Hjælp af en Sirene eller Stemmegaffel (s. Svingning). Jvfr. Combinationstoner. Naar flere T., der klinge samtidig, skulle gjøre et behageligt Indtryk paa Øret (Consonans), skulle deres Svingningstal staa i et simpelt Forhold til hinanden. I Violinen varierer T.s Svingningstal fra 193 til 3,500, i Pianofortet (7 Octavs) fra 27½ (a) til 3,480 (a); dog gives der Pianoforter, der gaa til det syvende c med 4,000 Svingninger, ja i Piccolofløjten kan det gaa til 4,700 Svingninger. Normalstemmegaffelen skal udføre 435 Svingninger (dobbelte) i Sekundet; det er det a, som den næstfineste Stræng paa en Violin skal give, og det femte a fra neden paa et 7 Octavs Fortepiano. Et Menneskes Sangstemme spænder i Regelen over 2 Octaver; følgende Stemmer skulle kunne raade over T. med de vedføjede Svingningstal som Grænser: Bas 82 (e) til 293 (d), Baryton 87 (f) til 370 (fis), Tenor 109 (a) til 436 (a), Alt 164 (e) til 696 (f), Mezzosopran 174 (f) til 870 (a), Sopran 218 (a) til 1,044 (c). T. bruges ogsaa om et Interval, der kun omfatter et diatonisk Tonetrin (s. Halvtone og Heltone), om Stemningen i et Tonestykke, et Maleri eller et Digt og anvendes undertiden i Stedet for Toneart eller i Stedet for Melodi; ogsaa Maner, Adfærd i det selskabelige Liv. Afledede kaldes de T., som fremkomme ved en Forhøjelse eller Fordybelse af Stamtonerne c, d, e, f, g, a, h; de betegnes i Nodeskriften ved chromatiske Fortegn (Afledningstegn). **Toneart**, Fremstillingen af de tvende Tonekjøn Dur og Moll paa en bestemt Tone (Grundtone, Tonica). Da enhver af Octavens 12 Halvtoner kan være Tonica, have vi altsaa 12 Durtonearter og 12 Molltonearter. C-dur er Normaltoneart i Durkjønnet, og de andre T. ere kun Transpositioner af denne paa et højere Tonetrin. Paa lignende Maade forholder det sig med Molltonearterne, for hvilke A-moll betragtes som Normaltoneart. Middelalderens Kirketoner vare ikke T., men Octavarter med forskjellig Beliggenhed af Halvtonerne. **Tonekjøn** (Klangkjøn) ere i vor Tid kun Dur og Moll, medens den græske Oldtid havde 3 T., der beroede paa Tonernes Inddeling eller Forhold inden for Tetrachordet, nemlig det diatoniske, det chromatiske og det enharmoniske. Den første og sidste Tone i hvert Tetrachord var uforanderlig i alle 3 Kjøn. I det diatoniske T. var Fremskridningen: 1 Halvtone og 2 Heltoner (e-f-g-a), men i det chromatiske 2 Halvtoner og en lille Ters (e-f-fis-a) og i det enharmoniske 2 Fjerdedelstoner og en lille Ters. Vore to T. ere diatoniske og indeholde begge Tonesystemets syv Toner, men i væsentlig forskjellig Ordning. Durkjønnet har store Treklange (Durtreklange) paa de væsentligste Trin, paa Tonica og paa begge Dominanter; Mollkjønnet har smaa Treklange (Molltreklange) paa Tonica og Underdominant, men stor Treklang paa Overdominant. Om Tonernes Følge i **Tonestigerne** s. Scala. **Tonesystem**, den fuldstændige, regelbundne Ordning af de i Tonekunstens Tjeneste tagne Toner. Medens hver Svingning mere i Sekundet kan siges at give en anden, en højere Tone og Tonemængden saaledes bliver overvældende, har man til alle Tider lagt det menneskelige Øres begrænsede Evne til Toneforskjellens Opfattelse til Grund for et større eller mindre Udvalg af Tonemassen, naar man vilde danne et T. Det gammelchinesiske T. var grundet paa 5 Toner med deres Octaver, der stod i Forhold til hverandre som Overtasterne paa Pianoet;

det græske T. var bygget paa Tetrachord-Inddeling, og dets Toneomfang udvidedes efterhaanden til 16 Toner; Middelalderens T. var fra det 11te og 12te Aarh. bygget paa Hexachord-Inddeling og omfattede 21 Toner; senere fremkom Kirketonerne (s. d. A.), der oprindelig bestod af 8 diatoniske Octavarter efter græsk Mønster og udvidedes til 12. For vort moderne T. ligger Octavinddelingen til Grund, og den indre Ordning er betinget af de to Tonekjøn, Dur og Moll. Det omfatter omtrent 100 Toner. Den dybeste Tone i Orchestret er Contrabassens E^1 (Contra-E) med 41 Svingninger i Sekundet og den højeste Piccolofløjtens d^5 (femstreget d) med 4,752 Svingninger; men paa nyere Flygeler gaar man ned til A^2 (Dobbelt-Contra-A) med 27 Svingninger i Sekundet, og i store Orgeler findes endog C^2 (Dobbelt-Contra-C) med $16\frac{1}{2}$ Svingninger. Disse dybe Toner ligge dog uden for den Tonegrænse, som Øret tydelig kan opfatte, og de bruges derfor kun i Forening med den højere Octav for at forstærke denne.

Tonehjul, opfundet af Poul la Cour, er et Hjul, der har en fuldstændig jævn Gang. Det bestaar af et Jærntandhjul, ud for hvis Omkreds den ene Pol paa en Elektromagnet befinder sig. Sender man nu en Tonestrøm (s. d. A.) igjennem Elektromagnetens Traad, saa bliver Elektromagneten skiftevis magnetiseret og afmagnetiseret i Takt med Tonestrømmen; Magnetpolen, der er rettet mod Tandhjulets Rand, vil nu indvirke magnetisk paa den nærmeste Tand i Hjulet, og naar dette først er sat i Bevægelse, vil det snart komme i en saadan jævn Bevægelse, at en Tand passerer Magnetpolen, hver Gang denne magnetiseres; sker dette altsaa 160 Gange i Sekundet, og Hjulet har 80 Tænder, gaar det to Gange rundt i Sekundet. Naar flere T. udsættes for Paavirkning af den samme Strøm, gaa de fuldstændig ens, hvor langt de end ere fra hinanden.

Tonelāda de pēso ell. **T. mētrica**, spansk Vægtenhed, 1,000 Kilogram ell. 2,000 danske Pund. Tidligere var T. dels et Rummaal, dels en Vægt, som Kornmaal i Buenos-Ayres lig 7,4 d. Korntdr., som Maal for Vin i Portugal 1,040, i Porto 1,103, i Barcelona 998 og i Taragona 1,148 d. Potter, som Vægt i Buenos-Ayres 1,837, i Chile enten 2,032 ell. 1,840, i Castilien, Paraguay, Peru og Venezuela 1,840, i Portugal 1,586 og paa Santo Domingo og Philippinerne lig den engelske Ton eller 2,032 d. Pd.

Tonepapir ell. Naturpapir er farvet i Massen, enten ved Klude af den tilsigtede Farve eller ved tilsatte Farvestoffer. **Tonetryk**, s. Stentryk.

Tonestrøm eller Bølgestrøm kaldes elektriske Strømme eller Strømstød, som udsendes i en elektrisk Ledning ved Hjælp af en svingende Stemmegaffel, og som finde Anvendelse i en Art Mangefoldstelegraphi. En Stemmegaffel fastgjøres i vandret Stilling paa et vandret, isolerende Bræt og saaledes, at Enderne af dens to Grene befinde sig inden for Polerne af en hesteskoformet Elektromagnet. Fra et Batteri fører en elektrisk Ledning igjennem Stemmegaffelens ene Gren, ud af denne igjennem en fastsiddende Metalspids, som paa Grenens Inderside rører ved den, derfra omkring Elektromagneten og tilbage til Batteriet. Naar denne Ledning nu er sluttet, magnetiseres Elektromagneten, dens Poler drage da Gaffelens Grene til sig, saa at Gaffelen udspiles; derved har imidlertid den nævnte Gren fjærnet sig fra den berørende Spids, Strømmen er altsaa afbrudt, Elektromagneten afmagnetiseres, hvorfor Stemmegaffelens Grene svinge tilbage; men derved sluttes Strømmen igjen, og den samme Virkning gjentages; Stemmegaffelen holdes altsaa i stadige Svingninger og fremkalder lige saa mange Afbrydelser af den elektriske Strøm; udfører Stemmegaffelen altsaa 160 Svingninger i hvert Sekund, da gjennemløbes ogsaa Ledningen af 160 Strømme i hvert Sekund; disse Strømme kaldes T. Dette Princip kan nu paa følgende Maade anvendes til Mangefoldstelegraphi: paa Modtagelsesstedet findes flere, f. Ex. 10 Modtagelsesapparater, og man har nu ordnet det saaledes, at ethvert af disse kun optager og altsaa paavirkes af hver tiende Bølge; hvert Apparat optager altsaa i det nævnte Exempel 16 Bølger i 1 Sekund. Om nu en bestemt Gruppe af 16 Bølger udsendes i Ledningen eller ej, beror paa Telegraphnøglens Stilling paa Afsenderstedet; i det nævnte Exempel maa der altsaa være 10 Nøgler, hver hørende til sit Modtagerapparat. Hvis altsaa en bestemt Nøgle paavirkes (med Haanden), saa at den slutter Ledningen, saa paavirkes ogsaa det tilsvarende Modtagerapparat, men de andre 9 ikke, dersom man ikke paavirker nogen af de andre 9 Nøgler. Det vil heraf ses, at der igjennem Telegraphledningen samtidig kan sendes 10 forskjellige Telegrammer, der ikke have noget som helst med hinanden at gjøre. Til paa rette Maade at uddele og modtage disse Strømbølger benyttes Tonehjulet (s. d. A.).

Tonga, s. Venskabsøerne.

Tongking ell. **Tonkin**, den nordøstlige, til China grænsende Del af Kejserdømmet Annam i Bagindien, er fra 1885 en fransk Koloni, hvis Størrelse anslaas til 1,650 □ M. med 9 Mill. I., hvoraf 400,000 ere christnede. Om den naturlige Beskaffenhed s. Annam. Efter at fredelige Forhold ere indtraadte, spores en umiskjendelig Fremgang overalt. 1885 var Værdien af Indførselen i Annam og T. $15\frac{1}{2}$ Mill Kr., af Udførselen $5\frac{2}{3}$ Mill.; 1887 vare Tallene henholdsvis $27\frac{3}{5}$ Mill. og $7\frac{1}{2}$ Mill. Kr. 1885 indgik 413 Skibe og Djonker paa 192,000 Tons, 1887 derimod 2,800 paa 293,000 Tons. Den vigtigste Udførselsgjenstand er Ris, dernæst Jordnødder, Anis og Kanel. Culturen af Sukkerrøret, Bomulden, Teen og navnlig Opium har i T. en stor Fremtid. Anlæget af Færdselsveje og Havne vil imidlertid udkræve betydelige Summer. Talrige Veje ere dog allerede anlagte, et Net af Telegraphledninger istandbragt (1887: 200 M., naar Annam medregnes), og en Bane fra Hanoi til Bacninh er under Anlæg og skal fortsættes langs Songka til den chinesiske Prov. Jün-nan. Hai-phong er T.s vigtigste Handelsby, og Nam-dinh er i betydelig Fremgang, hvorimod baade Bacninh og Sontai gaa tilbage. Det franske Budget for Annam og T. er for

1888 beregnet til en Indtægt af 12,470,000 Kr. mod en lidt ringere Udgift. Den franske Garnison udgjorde samme Aar 700 Officerer og 22,500 Mand, hvoraf 11,800 Europæere. — 1874 havde Frankrig af Annam faaet Ret til at besætte Songkas Delta og rense det for Sørøvere, og 1882 besattes Hanoi, men herved kom Frankrig dels i Kast med Sørøverne af det røde og gule Flag, d. e. Resterne af Taepingrebellerne, dels med selve China, hvis Hjælp directe paakaldtes af Annam. En fransk Hær under Admiral Courbet ødelagde Skanserne ved Hué og tvang (Juni 1884) Annam til at erkjende Frankrigs Overhøjhed; en fransk Minister med militær Escorte residerer i Hués Castel, hele den indre Styrelse staar under fransk Control, og franske Officerer commandere Annams lille Hær. China vægrede sig imidlertid ved at anerkjende denne Fred, chinesiske Tropper vare allerede 1882 rykkede ind i T., og de franske Tropper hævdede kun med Vanskelighed enkelte faste Punkter i Songkas Delta. Nu indtraf imidlertid betydelige Forstærkninger, og der udspandt sig en langvarig Krig, som førtes i T., paa Formosa og langs den chinesiske Kyst, og under hvilken de chinesiske Tropper gjentagne Gange bleve Sejerherrer. Ved den endelige Fred 1885 rømmede China dog T. og anerkjendte den franske Besiddelse af dette Landskab.

Tongres [tongr], tysk **Tongern**, Stad i den belgiske Prov. Limburg, 2½ M. s. s. ø. for Hasselt, med 8,400 J., Domkirke, Mineralkilder og omfattende Svinehandel.

Tonica, en Tonearts Grundtone, særlig Grundtonen til den Toneart, som er Hovedtoneart i Musikstykket. **Tonisk**, hvad der staar i et vist Forhold til en Toneart eller dens Grundtone. Durtreklangen og Molltreklangen paa Tonica kaldes toniske Treklange. **Toniske Lægemidler** ere saadanne, der meddele Vævene en større Spænding, altsaa omtrent ensbetydende med styrkende Midler.

Tonkabønner eller **Tongobønner** kaldes de sortebrune, omtrent 1¼ T. lange Frø af et i Guajana voxende og til Bælleplanternes Familie hørende Træ, Dipteryx odorata (Tonkatræ), der bliver 60—80 F. højt og bærer store, finnede Blade, violette, i Klaser samlede Blomster og temmelig store, kjødede Bælge. Frøene ere vellugtende paa Grund af et eget, skarptaromatisk Stof (Cumarin eller Tonkacampher), som de indeholde, og benyttes til at give Tobak en aromatisk Lugt og Smag.

Tonnage, fr. [nāhsch], Størrelsen af de i et Skib, efter visse af alle søfarende Nationer vedtagne Regler, til Indtagelse af Ladning bestemte Rum, angivet i Register Tons (s. **Ton**), idet saadanne Rum udmaales efter deres kubiske Indhold og 100 eng. Kub. Fod (lig 91,59 d. Kub. Fod ell. 2,83 Kub. Meter) regnes lig 1 Ton.

Tonnay-Charente [nā-scharāngt], Stad i det franske Dep. Nedre Charente, ved Floden Charente, 4 M. s. s. ø. for Rochelle, med 3,900 J., Skibsbyggerier og livlig Handel.

Tonne, tysk Vægtenhed, 1,000 Kilogram ell. 2,000 d. Pund.

Tonneau [nō], ældre Vinmaal i Bordeaux, 944 danske Potter. T. métrique [trikk] er en Vægtenhed, lig 1,000 Kilogram.

Tonneins [tonnäng], Stad i det franske Dep. Lot-Garonne, ved Floden Garonne, 4¼ M. n. v. for Agen, med 5,400 J., stor Tobaksfabrik og Handel med Hamp og Svesker.

Tonsaasen, Sanatorium i Valders i Norge, ligger 1,900 F. (600 Met.) over Havet og har i de senere Aar paa Grund af Stedets styrkende Skov- og Fjældluft været meget besøgt af Rejsende.

Tonsil [sill], **Tonsillotomi**, s. **Mandel**.

Tonsūr, den for de katholske Gejstlige foreskrevne Afragning af en Del af Hovedhaaret. De græske Gejstlige lade Forhovedet rage skaldet (Apostelen Paulus's T.); de romersk-katholske Gejstlige faa en rund Plet omkring Issen raget skaldet, hvilket kaldes at kronrages (Apostelen Peters T.). T. finder Sted før Indvielsen til Gejstlig.

Tontine er en af Italieneren Lorenzo Tonti i det 17de Aarh. opfunden Blanding af Livrente og Lotteri. Et Antal Personer indskyde en vis Sum eller indbetale aarlig et vist Beløb og trække Renter deraf enten strax eller fra en vis Alder, saaledes at de længst levende efterhaanden faa en større og større Andel og til sidst enten arve Renterne af hele Formuen eller denne selv. Denne Art Anstalter kan i øvrigt modificeres paa mange Maader. Efter Oprettelsen af almindelige Livrente- og Livsforsikringsanstalter ere T. efterhaanden gaaede af Brug.

Tontryk, **Tonetryk**, s. **Stentryk**, **Træsnit**.

Tooke, John Horne- [tuhk], s. **Horne-Tooke**.

Tooke, Thomas [s. o.], engelsk Nationaløkonom, f. 1774, var Medlem af »Russia Company« og Associé ved et stort, paa Rusland handlende Handelshus og forfattede 1820 det under Navnet »Merchant's petition« bekjendte Document, som A. Baring forelagde Parlamentet, og hvori Frihandelens Grundsætninger første Gang opstilledes; han udgav siden det store Værk »History of prices« (Handelens og Prisernes Historie fra 1792), som udkom 1838—57 (6 Bd.). Ogsaa paa andre Maader virkede T. siden for Handelens Fremme og rigtige nationaløkonomiske Grundsætningers Udbredelse. D. 26 Febr. 1858.

Toole, John Laurence [tuhl], eng. Skuespiller, f. 12 Marts 1830 i London, var oprindelig Kontorbetjent hos en Vinhandler, men optraadte 1852 paa Haymarket Theatret, rejste derefter omkring med flere Selskaber og engageredes 1854 til St. James Theatret i London. Da Webster aabnede New-Adelphi Theatret, blev T. dets bærende Kraft; han optraadte baade i Farcen og den højere Komedie og blev især ved sin naturtro Gjengivelse af halv komiske, halv rørende Figurer Publikums Yndling baade i Hovedstaden og i Provinserne, som han jævnlig gjæstede. 1880 overtog han det saakaldte Folly-Theatre, som nu under Navnet T.s Theater er et af de bedst ledede og mest yndede i London.

Top, s. **Blomsterstand**.

Topās, en vingul, grønligblaa eller rødlighvid Ædelsten, der især forekommer i Granit og Gnejs i Sachsen, Sibirien og Brasilien.

Den er et Lerjord-Silicat, hvis Ilt delvis er erstattet af Fluor, og har Haardhedsgraden 8, d. e. ridser Bjærgkrystal, men ridses selv af Saphir og Diamant. T. hører ikke til de kostbare Ædelstene, da Karaten i Almindelighed kun betales med 6—8 Gylden. Den forvexles undertiden med Citrinen, en gul Bjærgkrystal, hvorfra T. let skjelnes ved sin smukkere Glans og større Haardhed. Røgtopas er en røggraa Bjærgkrystal.

Tope, s. Dagop.

Topēlius, Zachris, finsk-svensk Digter, f. 14 Jan. 1818 paa Kuddnäs Gaard ved Ny-Carleby, blev, efter at have gaaet i Uleåborg Skole og siden nydt privat Undervisning af Runeberg, Student i Helsingfors 1838, Magister 1840, Doctor 1847 og redigerede 1842—60 »Helsingfors tidningar«, hvori han indrykkede sine første Digte og Noveller. 1852 blev han Lector i Historie ved Gymnasiet i Wasa, men inden han kunde tiltræde denne Post, udnævntes han 1854 til extraordin. Professor i Finlands Historie ved Helsingfors Universitet. 1868 blev han ordinær Professor i finsk, russisk og nordisk Historie og gik 1875 over til Professoratet i almindelig Historie, men tog 1878 Afsked med Titel af Statsraad. T. har med Held bevæget sig paa alle Poesiens Omraader, og overalt møder man et mildt, rent og fromt Sind og en fuldendt Form. I Lyriken (»Ljungblommor«, 1845—54, »Sånger«, 1861, »Nya Blad«, 1870) synes han at være heldigst, naar han udtaler sine fædrelandske og religiøse Stemninger, men han har ogsaa paa andre Omraader ydet ypperlige Digte. Hans mest bekjendte Skuespil ere »Efter femtio år« (1851) og »Regina v. Emmeritz« (1854). 1861 udgav han en Samling »Dramatiska dikter«. Mest populær er T. bleven ved sine Noveller og Børnebøger. Blandt de første indtager Novellecyklen »Feltskärens berättelser« (paa Dansk ved Fr. Winkel Horn), som med stort Talent skildrer Scener af Finlands Historie i forskjellige Aarhundreder, den første Plads; de senere »Sagor« og »Läsning för barn« have gjort ham til Barneverdenens Yndling.

Topēte, Juan Batt., spansk Admiral, f. 24 Maj 1821 i Yucatan i Mellemamerika, indtraadte 1835 i den spanske Flaade og rykkede hurtig op til Fregatcapitain. Som Flaadens Stabschef gjorde T. god Tjeneste 1860 i Krigen mod Marokko og ligeledes 1866 i Søkrigen mod Chile og Peru, bl. a. ved Valparaisos og Callaos Bombardement. Til Løn blev han 1867 Havnecapitain i Cadiz og fik derved Lejlighed til at spille en vigtig Rolle under September-Revolutionen 1868. I den provisoriske Regering overtog han Posten som Marineminister og delte med Prim og Serrano Statens Ledelse. Han arbejdede forgjæves paa at faa Hertugen af Montpensier valgt til Konge, men forblev dog i Ministeriet ogsaa under Kong Amadeo indtil Juni 1871 og indtraadte paa ny i Dec. til Juni n. A. Siden holdt han sig næsten helt borte fra det politiske Liv, men var dog Minister under Serranos Regentskab 1874. D. 31 Oct. 1885.

Topinambur, s. Solsikke.

Tōpiske Lægemidler ere saadanne, der udøve deres Virkning paa det Sted, hvor de anvendes.

Toplansvinkel, d. s. s. Rumvinkel.

Toplent, et Stykke Tov, som er befæstet paa Nokken af en Raa og derfra farer skraat op efter gjennem en Blok eller Kovs paa Stangen for at støtte eller kaje Raaen.

Topographi, Stedbeskrivelse, gaar ud paa at levere et saa fuldstændigt og nøjagtigt Billede som muligt af et Sted (en By, Egn osv.). Som Videnskab er T. altsaa den paa det enkelte Sted anvendte Geographi. **Topogräphisk Bureau**, Anstalt til Indsamling og Opbevaring af Oplysninger om enkelte Dele af Jordens Overflade, er især af Vigtighed for de militære Videnskaber, fordi det indeholder Materiale til Kundskab om Terrainet og til Korttegning.

Topoljas, Sø i Grækenland, d. s. s. Kopais.

Topsgast, d. s. s. Skamfilingsgast.

Topsnegl (Trochus, Turbo), Slægter af kamgjællede Havsnegle med en tyk, lav, kegleformet Skal med faa Omvrid og temmelig stor Munding, med hornagtigt eller kalkagtigt Laag, men uden Snabel og Aanderør; Skallens indre Lag er gjærne perlemoragtigt og selve Sneglens Hoved og Sider prydede med Hudfryndser og Lapper. Arterne ere især talrige i de varme Have.

Topsøe, Vilhelm, f. 5 Oct. 1840 i Skjelskør, blev 1865 juridisk Candidat, men havde den Gang alt i nogle Aar været knyttet til „Dagbladet" som en af dets flittigste og talentfuldeste Medarbejdere. I dets Feuilleton havde han i sine første Studenteraar skrevet en Række satiriske Charakteristiker af Familiegrupper, udgivne 1863 under Titlen „Skitser af Lox" og efterfulgte fire Aar efter af de to Noveller „I Solskin" og „Livsanskuelser". 1870 foretog han med sin Familie en Udenlandsrejse til Schweiz for at fuldende sine sproglige og politiske Studier, kaldtes af Septemberrevolutionen til Paris som Correspondent til „Dagbladet" og opholdt sig senere under den øvrige Del af Krigen i Lyon. Aaret efter foretog han en Rejse gjennem Amerika og nedlagde sine Jagttagelser af den nye Verdens sociale Liv i en i to Oplag udkommen Rejsebeskrivelse. Efter Hjemkomsten skrev han i „Dagbl." en Række livlige og grundige Artikler om det politiske Livs Fremvæxt i Stænderperioden og Bondeopvækkelsens Tid og habiliterede sig derved over for Publikum til Overtagelse af Bladets Redaction, som Bille aftraadte til ham 1 Marts 1872. T.s Skitser „Fra Tilhørerpladsen", en Række kvikke og om skarp Jagttagelsesevne vidnende Pennetegninger af Tingenes ledende Mænd, senere udgivne under Titlen „Politiske Portraitstudier", vakte almindelig Opmærksomhed, som det overhovedet maa siges, at T.s Ledelse af Bladet var baade energisk og omskuende, hvad der ogsaa lønnedes med stigende materiel Fremgang. Samtidig med sin Redacteurvirksomhed fandt T. dog Tid til at gjenoptage sin Ungdoms æsthetiske Produktion, idet han under dyb Anonymitet udsendte sin fine og ejendommelige Fortælling „Jason med det gyldne Skind" (1875), der 1878 fulgtes af „Nutidsbilleder" og 1879

af Samlingen „Fra Studiebogen". Denne Digtning aabenbarede en original Begavelse, af hvilken man var berettiget til at vente sig noget betydeligt i Retning af sin psychologiske Analyse og en af discret Humor baaren Samfundsskildring; men Forfatterens pludselige Død 11 Juli 1881 gjorde en brat Ende paa Forventningerne. Et efterladt dramatisk Arbejde, „Umyndige i Kjærlighed", opførtes paa det kgl. Theater den følgende Saison. Journalistforeningen i Kjøbenhavn, hvis første Formand T. var, rejste Toaarsdagen efter hans Død et Mindesmærke paa hans Grav paa Assistens-kirkegaard. — Hans Broder, **Haldor Frederik Axel T.**, f. 29 Apr. 1842, tog den philosophiske Doctorgrad 1870; fra 1873 har han været Arbejdsinspecteur, fra 1889 Fabriksinspecteur, fra 1876 Lærer i Chemi ved Officersskolen. Han modtog 1872 i Forening med nuværende Professor C. Christiansen Vid. Selskabs Guldmedaille for et optisk-krystallographisk Arbejde og blev 1877 Medlem af Selskabet. 1883 valgtes han til Æresmedlem af Société française minéralogique. Foruden flere populære Afhandlinger, som dog til Dels ere af ret betydeligt Omfang, og en Lærebog i den qualitative chem. Analyse (3dje Udg. 1877) har T. leveret en betydelig Række videnskabelige Arbejder, især i chemisk, chemisk-krystallographisk og technisk Retning. Hans rent chemiske Undersøgelser ere væsentlig af analytisk Art og findes dels i „Tidsskr. for Physik og Chemi" (1868—69), dels i Vid. Selsk. Oversigter (1881). Som Krystallograph har T. et udmærket Navn, og baade indenlandske og fremmede Chemikere have ofte anmodet ham om at bestemme deres krystallinske Præparater krystallographisk. I den betydelige Række af krystallographisk-chemiske Undersøgelser, han har publiceret, dels i Vid. Selsk. Oversigter (1867—82), dels i sin Doctordisputats (1870), dels i Wiener Akademiets „Sitzungsberichte" (1872—76), endelig i Bihang til »Svenska Vet. Akad. Handl.« (1874), er det især Isomorphiens Overstriden af det enkelte Krystalsystem, han har leveret vigtige Bidrag til at belyse. Hans physisk-chemiske Arbejder vedrøre dels Vægtfylde (»Arch. d. sciences phys. et nat. de Genève«, 1872), dels optiske Forhold („Vid. Selsk. Skr.", 1872) hos isomorphe Stoffer. Af stor praktisk Betydning vare de Undersøgelser, T. i Forening med nuv. Oberstlieutenant i Artilleriet V. H. O. Madsen foretog for at tilvejebringe en ny Sort Krudt til Kanoner af svært Kaliber, Undersøgelser, som ogsaa foranledigede et videnskabeligt Arbejde af dem om Varmetoningen og Trykforholdene ved Forbrænding af Krudt i lukket Rum (Vid. Selsk. Overs. 1887).

Toppvinkler, to Vinkler, som have Toppunkt fælles, og hvis Ben ere Forlængelser af hinanden. T. ere lige store.

Torbist, s. **Skarnbasse**.

Torcy, J. B. Colbert de [si], Marquis, f. 1665, d. 1746, fransk Udenrigsminister under Ludvig XIV, var en Brodersøn af den berømte Finansminister Colbert og blev ved sin Fader, Colbert de Croissys Død 1696 hans Eftersølger som Udenrigsminister. Som saadan bidrog han til den spanske Arvefølgekrigs Udbrud, idet han raadede Ludvig XIV til at modtage den spanske Konge Carl II.s Testament, og førte selv de for Frankrig ydmygende, frugtesløse Fredsunderhandlinger i Haag (1709). Efter Ludvig XIV.s Død fik han som en Tilhænger af Hertugregenten Sæde i den nye Regering, men havde ikke stor Indflydelse.

Torda, tysk Thorenburg, Flække i Transsylvanien, ved Floden Aranyos, 4 M. s. ø. for Klausenburg, med 9,400 J. og et Stensaltværk.

Torden, s. Luftelektricitet und. Luft.

Tordenkiler kalder Almuen undertiden de i Kridtformationen temmelig hyppig forekommende „Vættelys" eller Belemniter (forstenede Dele af Blæksprutter), **Tordensten** de sammesteds forekommende Flintforsteninger af Forverdenens Søæg.

Tordenskjold, Peder (Jansen), oprindelig Wessel, en af Nordens berømteste Søhelte, f. 18 Oct. 1690 i Trondhjem, hvor hans Fader Jan Wessel, af en oprindelig hollandsk Familie, var Raadmand. Han var bestemt til Studeringerne; men da han ikke havde Lyst til Bogen, blev han sat i Skrædderlære, hvoraf han dog snart løb bort og begav sig til Kjøbenhavn. Her var han først i nogen Tid Opvarter hos den kongelige Confessionarius Peter Jespersen, men fandt saa Lejlighed til at faa sin Yndlingstilbøjelighed opfyldt, at komme til Søs. 1707 gjorde han som Matros en Rejse til Guineakysten og derfra til Vestindien med en Negerhandler. 1709 blev han indskreven som Søcadet, gjorde en Rejse til Ostindien og vendte tilbage til Bergen 1710, netop som Krigen mellem Danmark-Norge og Sverige atter var udbrudt. Fra Bergen begav Wessel sig over Land til Christiania, hvor Baron Løvendal, som fandt Behag i hans kjække Væsen, betroede ham Commandoen over et af ham selv udrustet lille Skib, „Ormen" kaldet, som han snart ombyttede med Fregatten „Løvendals Galej", med Ordre til at krydse ved de norske og svenske Kyster. Med disse Skibe begyndte saaledes Wessel sin Heltebane, der var rig paa glimrende Bedrifter, ved hvilke han lagde lige saa megen Snildhed og Aandsnærværelse for Dagen som Tapperhed og en til det æventyrlige grænsende Forvovenhed; thi Faren var for ham kun en munter Leg. Her at opregne alle hans Bedrifter vilde være for vidtløftigt; derfor nævnes i det følgende kun nogle af de mærkeligste. Da Admiral U. C. Gyldenløve 1712 ødelagde den svenske Transportflaade under Rügen, udmærkede Lieutenant Wessel sig særlig med sin lille Fregat i Kamp med 2 store fjendtlige Skibe og blev derfor forfremmet til Capitainlieutenant. Næste Aar slap han lige saa lykkelig fra en højst ulige og farlig Kamp med 2 svenske Linjeskibe i Skagerak, hvor han ogsaa 1714 sværmede om og bragte hurtige og sikre Efterretninger om Fjendens Stilling. I Slaget paa Kolberg Heide 24 Apr. 1715 tog Wessel, der da var avanceret til Capitain, den større svenske Fregat „Hvita Örnen" (som han derpaa fik at føre) og forhindrede ved sin Aandsnærværelse og sine Trusler den svenske Schoutbynacht Wachtmeister i aldeles at ødelægge sin besejrede Flaade. 24 Febr.

1716 blev Wessel af Kong Frederik IV adlet under Navnet T. og gjorde 8 Juli 1716 sit nye Navn udødeligt ved Erobringen af den svenske Transportflaade i Dynekilens Havn, hvorpaa han blev udnævnt til Commandeur. 14 Maj 1717 løb T. ind i Göteborgs Havn for at ødelægge en der liggende svensk Flaade, men maatte efter en haardnakket Kamp trække sig tilbage for den store Overmagt, ligesom han ogsaa 19 Juli s. A. forgjæves gjorde et heftigt Angreb paa Fæstningsværkerne ved Strömstad, hvor han saaredes. T.s Fjender, og af dem havde han mange, benyttede sig af disse to mislykkede Foretagender til at skaffe ham afsat fra Commandoen i Skagerak, og da han nu for at rense sig for Beskyldningen for Dumdristighed og Fremfusenhed paa en lille Hukkert med 2 smaa Kanoner og 22 Mand, hvoraf kun de 8 vare søvante, sejlede ned til Kjøbenhavn, blev han indhentet af en svensk Fregat paa 16 Kanoner og 60 Mands Besætning, men ved snilde Manøvrer lykkedes det T. at undgaa Entring, medens han paa samme Tid ved sine sikre Riffelskud dræbte en Mængde Svenskere og til sidst Capitainen, hvorpaa Fregatten flygtede bort. Da T. i Dec. 1718 var den første, der bragte Frederik IV Efterretningen om Carl XII.s Død og den svenske Hærs Tilbagetog, blev han til Løn herfor udnævnt til Schoutbynacht ell. Contreadmiral, og det var i denne Værdighed, at han udførte den Bedrift, der tillige med Slaget i Dynekilen nævnes som hans berømmeligste, nemlig Erobringen af Marstrand (23 Juli 1719) og Klippefæstningen Carlsten, der ansaas for uindtagelig, men hvis Commandant alligevel capitulerede 3 Dage derefter (da T. havde faaet en fjendtlig Officer, som han drak fuld, til at tro, at hans Styrke var langt større, end den virkelig var, ved at opstille de samme Folk i forskjellige Gader, ligesom ogsaa List havde hjulpet ham til Stadens Indtagelse, idet han forklædt som Fisker havde udspejdet dens Tilstand); til Belønning blev T. nu ophøjet til Viceadmiral. Hans sidste Tog gjaldt Göteborg, hvor han 1 Aug. 1719 beskød Castellet Ny-Elfsborg og 8 Oct. 1719 om Natten ødelagde den i Havnen liggende Flaade. Kort efter blev Freden sluttet, men med det samme var ogsaa Heltens Livstraad udspunden. Thi han foretog sig nu en Udenlandsrejse, men kom ikke længere end til Hannover; der blev han nemlig 30 Nov. 1720 dræbt i en Duel af den svenske Oberst Stahl. T.s Støv hviler i en Marmorkiste i Holmens Kirkes Capel i Kjøbenhavn. Uden for Kirken staar hans Statue i Bronze, udført af H. W. Bissen paa Bekostning af Grosserer H. Puggaard.

Tordensten, s. Tordenkiler. Efter at Mennesket under Culturens gradvise Udvikling havde ophørt at bruge Redskaber og Vaaben af Sten, og efter at disses Bestemmelse snart var bleven glemt, forsøgte man at forklare disse Gjenstande, som ikke kunde undgaa Opmærksomheden. At Stensagerne for en stor Del vare Vaaben, Øxer, Spyd- og Pilespidser kunde ikke betvivles; naar de da fandtes paa Jordens Overflade, maaske blottede ved det Regnskyl, som ledsagede Tordenvejret, eller liggende paa et Sted, hvor Lynet havde slaaet ned, laa det, efter Oldtidens hele Standpunkt, nær at antage, at de hidrørte fra Lynilden, eller at de vare selve Lynet. Dette har været den almindelige Anskuelse lige fra den klassiske Oldtid indtil vore Dage, hvor den endnu hist og her træffes hos Landalmuen, og ikke blot overalt i Europa, men ogsaa hos Culturfolkene i de andre Verdensdele gjenfindes væsentlig den samme Forestilling. Stenredskaberne kom saaledes naturlig til at spille en stor Rolle i Oldtidens religiøse Liv og i senere Tiders Overtro. Den for næsten hele Oldtiden fælles Øxe-Cultus skriver sig sikkert herfra; mange Steder skulde visse sacrale Redskaber være af Sten, og det var vistnok oprindelig jordfundne Stenøxer, hvormed forskjellige Mythologiers Tordengud tænktes væbnet. Som Amuletter og Talismaner imod Trolddom og Sygdomme bleve Stensagerne brugte allerede hos Grækere og Romere, og lignende Anvendelser fik de hos andre Folk og ikke mindst i Norden. Endnu i vor Tid antages det hist og her, at T. bringer Lykke, og navnlig at den beskytter mod Lynet, hvorfor den omhyggelig gjemmes og anbringes under Tagskjæget o. lign. St.

Tordmaaned, s. Marts.

Tordyvel, norsk, d. s. s. Skarnbasse.

Toreadōr, s. Tyrefægtning.

Toréll, William, engelsk Billedhugger og Guldsmed fra det 13de Aarh., af hvem man kjender Gravmælerne over Henrik III (d. 1272) og over Edvard I.s Dronning Eleonora (d. 1290) i Westminster-Abbediet, to i Malm støbte Værker med plastiske Fremstillinger i hel Figur af de afdøde, hvilke høre til Datidens fuldendteste Arbejder i denne Retning. Den rene Stil og den dygtige techniske Behandling har vakt Tanken om, at Kunstneren var en Italiener (Torelli).

Toréll, Otto Mart., svensk Naturforsker, f. 5 Juni 1828 i Varberg, blev Student 1844 og tog 1853 den philosophiske Grad i Lund. Efter 1856 og 1857 at have besøgt Schweiz og Island for at gjøre Studier over Jøkeldannelsen og Nordeuropas Istid og 1858 at have taget medicinsk Candidatexamen, foretog han s. A. med et af ham selv udrustet Skib sin første Rejse til Spitsbergen. 1859 besøgte han Grønland og gjorde sig bekjendt med dets Indlandsis, hvorpaa han 1861 paa offentlig Bekostning og ledsaget af flere andre Naturforskere paa ny foretog en videnskabelig Rejse til Spitsbergen, den første af de større Expeditioner, som ere afgaaede fra Sverige til Polaregnene. Aaret før var han bleven Adjunct i Zoologi, 1866 blev han extraord. Professor i Zoologi og Geologi i Lund, og siden 1871 er han Chef for »Sveriges geologiska undersökning«.

Toréno, José Maria, Greve, spansk Statsmand, f. 1786, sluttede sig 1808 strax til den nationale Rejsning og sendtes til England for at bede om Hjælp. Han blev 1809 Medlem af Centraljuntaen og tog vigtig Del i Cortes's Forhandlinger. Som Liberal maatte han udvandre 1815, var 1820—23 paa ny virksomt Medlem af Cortes og maatte derefter udstaa en ny Landflygtighed indtil 1832. I Juni

1834 blev han Finansminister og var Juni—Sept. s. A. Første- og Udenrigsminister, men drog misfornøjet med den radicale Udvikling tilbage til Paris, hvor han døde 1843. Han har strevet en omfattende Fremstilling af den spanske Frihedskrig (1835—38, 5 Bd.).

Torenvliet, Jakob eller Jason, hollandsk Maler, f. 1641 i Leiden, d. 1719, hører til den senere nederlandske Skoles Mestre, som søgte Uddannelse i Italien, og har udført et ikke ubetydeligt Antal Portræter og mindre Genrebilleder, der hævde deres Plads i de offentlige Samlinger. Han har raderet nogle Blade og var Lærer for Fr. v. Mieris.

Toreutik kaldes i Oldtidens Kunsttheori Sculptur i Metaller. Gjenstanden støbtes eller udhamredes først med Punsler, og T. var egentlig kun den sidste Fuldendelse med skarpe, skærende Redskaber; dog brugtes Ordet ogsaa som Betegnelse for den hele Fremgangsmaade. T. anvendtes i Sølv, ogsaa undertiden i Guld eller Kobber, dels til Vaaben, dels til Kar eller Opsatser. T. bruges ogsaa undertiden om Arbejde i Elfenben, saaledes som det anvendtes dels alene, dels i Forbindelse med Guld. **Toreut**, en Kunstner, der udfører T.

Torfæus, Thormod, isl. Þormóður Torfason, f. 27 Maj 1636 paa Engø, en lille Ø uden for Reykjaviks Havn paa Island. Han deponerede fra Skalholt Skole 1654, tog theol. Attestats 1657, men blev 1660 ansat som kgl. Oversætter af islandske Antiqviteter og 1662 sendt til Island for at samle gamle Manuskripter. Her overvintrede han paa Skalholt hos den lærde Biskop Brynjolv Sveinsson, og dels fra denne, dels ad anden Vej lykkedes det ham at erhverve forskjellige, til Dels meget vigtige Pergamentshaandskrifter, som efter hans Hjemkomst indlemmedes i det kgl. Bibliothek. Kort efter (1663—64) vakte han Opsigt ved et af ham forfattet Skrift »Series Dynastarum et Regum Daniæ« (trykt 1702), der i Henhold til islandske Kilder opstiller en fra Saxo forskjellig, dansk Kongerække. For at spare en særlig Embedslønning gjorde man 1664 T. til Kammererer (Amtsforvalter) i Stavanger Stift, fra hvilken Stilling han nogle Aar efter trak sig tilbage; 1667 blev han kgl. Antiqvar, men ved Frederik III.s Død (1670) inddroges dette Embede. I de følgende 12 Aar levede T. uden Embedsstilling, trykket ved en ham 1678 overgaaet Dom paa Grund af et ved Nødværge foranlediget Drab. 1682 fik han dog atter Embede, denne Gang som Historiograph for Norge, hvor han levede paa den ham ved Giftermaal tilfaldne Gaard Stangeland i Karmsund. Efter en Sygdom 1705 var han ved svækket Helbred forhindret i videnskabeligt Arbejde. Foruden den ovenanførte Series kunne af T.s historiske Arbejder — alle paa Latin — fremhæves »Historia Vinlandiæ antiquæ« (1705), »Grönlandia Antiqua« (1706), »De rebus gestis Færöensium« (1695, senere oversat paa Tysk og Dansk), samt hans Hovedværk „Norges Historie" (»Historia rerum Norvegicarum«, 4 Bd., 1711, Fol.). Hans Fortjeneste bestaar navnlig i at have gjort de islandske Kilder tilgængelige i en samlet og ordnet Fremstilling, hvorimod det skorter ham paa Kritik. D. 31 Jan. 1719.

Torgau, befæstet Stad i den preussiske Prov. Sachsen, ved Elbens venstre Bred, 15 M. s. ø. for Magdeburg, med 11,000 I., betydelig Industri i Linned- og Uldstoffer, Flodskibsfart og Handel, er historisk mærkelig ved de her 1530 forfattede **Torgauer Artikler**, der vare Forløbere for den augsburgske Confession, og ved Frederik II af Preussens Sejer over Østrigerne 3 Nov. 1760.

Torghatten, et 800 F. (251 Met.) højt Fjæld paa Øen Torge ved Kysten af Helgeland i Norge, gjennem hvilket der gaar en naturlig Tunnel af en saadan Størrelse, at man ikke blot kan gjennemvandre den, men endog fra Havet se et Hul igjennem Bjærget.

Torlōnia, en i den romerske Adelsstand ophøjet Banquierslægt. **Giovanni T.**, f. 1754 i Siena, tjente stor Rigdom ved omfattende Forpagtninger og Privilegier, blev 1809 Hertug af Bracciano og døde 1820. Af hans 3 Sønner blev især den yngste, **Alessandro T.**, f. 1800, d. 1886, bekjendt, dels fordi han ved mangeaarig Forpagtning af Regalerne forøgede Slægtens Rigdom, dels fordi han brugte denne til storartede Bygninger, Kjøb af Kunstsager (Villa Albani 1866) og almennyttige Foretagender. Det mest omfattende af disse var Udtørringen af Fucinosøen (1852—75), der lønnedes med en italiensk Fyrstetitel.

Tormentilrod, af Potentilla Tormentilla (s. Potentil), der voxer hos os, blev tidligere anvendt som Lægemiddel.

Torn (Dorn) kalde Metalarbejdere simple Redskaber, uden om hvilke Rør eller Ringe dannes ved Bøjning, Svejsning eller Trækning, eller som bruges til Hullers Udvidelse og nøjagtige Tildanning. Saadanne T. ere efter Omstændighederne runde, firkantede, flade osv., lidt tilspidsede og gjærne forfærdigede af Staal. I en Laas med Rørnøgle kaldes den Tap, hvorom Nøglen drejer sig, ligeledes T. T. (Spina) kaldes i Botaniken de spidse, stikkende Dannelser, der optræde hos mange Planter, men i øvrigt kunne være af meget forskjellig Oprindelse, idet de dels kunne skyldes Overhuden, Barktorne, som hos Rosen og Klynger (disse følge med, naar man flaar Barken af), dels ere ejendommelig udviklede Grene, f. Ex. hos Slaaen og tvebo Brietorn, eller Blade, som hos Berberis. Fra T. til stive, stikkende Haar er der alle mulige Overgange, hvilket f. Ex. let iagttages hos Tidslerne.

Tornādo, sp., Hvirvelstorm i de tropiske Egne, især ved Regntidens Begyndelse og Slutning; den har ikke stor Udstrækning (1 Mil), men er saa voldsom, at Luften i Midten, medens den suges til Vejrs, kan rykke Træer op af Jorden, rive Tage af Huse osv.

Törnberg, Carl Johan [berj], svensk Orientalist, f. 23 Oct. 1807 i Linköping, d. 6 Sept. 1877 i Lund. Efter i Upsala at have taget philosoph. og theolog. Examen og 1835 at være bleven Docent i arabisk Literatur, studerede han 1836—38 under de Sacy og Quatremère i Paris. 1844 blev han Adjunct i de orientalske Sprog, men gik 1847 som extraord.

Professor i østerlandske Sprog til Lund, hvor han 1850 blev Prof. ordin. Han udgav Ibn-ul-Wardi (Text og lat. Oversætt. 1835—39), Ibn Chaldun (Text og lat. Oversætt. 1840), Ibn-Abi-Zerr (Text og lat. Oversætt.; 2 Bd., 1843—46) og Ibn-ul-Athir (14 Bd., 1851—76; 11te Bd. i svensk Oversætt. 1850—58) samt en svensk Oversættelse af Koranen (1874); som Numismatiker gjorde han sig bekjendt ved vigtige Arbejder over de kufiske Mønter.

Tornblad (Ulex), Slægt af Ærteblomsterne med enknippede Støvdragere, tolæbet Bæger og enkelte, tornformede Blade. En Art, opret T. (U. europæus), en saa Fod høj Busk med stikkende Grene og Blade og gule Blomster, forekommer hist og her hos os, navnlig paa Gærder i sandede Egne.

Torneå, Stad i Finland, Uleåborgs Län, ved Torneåelvens Udløb i den bottniske Bugt. 1,087 I. (1886). Handel med Skovprodukter. I Nærheden Bjærget Aavasaxa (s. d. A.).

Tornister, den Ransel, hvori Infanteristen fører sin Bagage paa Ryggen.

Tornskade (Lanius), Slægt af smaa, brogede (af Graat eller Rødbrunt og Sort), dristige Sangfugle med et rovfugleagtigt Næb, skjønt uden Voxhud. De leve af Insekter samt af smaa Pattedyr, Øgler, Padder og Fugle; da de ikke have Rovfødder, men Siddefødder, gribe de deres Bytte med Næbet, men fastholde det med Kløerne eller spidde det paa Grene og Torne, medens de plukke det itu. De opholde sig i Buske og Krat og have en ret behagelig Sangstemme; Hannen af den rødbrune T. (L. collurio) besidder den Evne at efterligne andre Fugles Sang; den store T. (L. excubitor) er graa med Sort og Hvidt.

Tornøe, Wenzel Ulrik, dansk Maler, f. 9 Sept. 1844 i Nærheden af Svendborg, besøgte Kunstakademiet og fik 1865 Afgangsbevis som Maler. Han var i Italien 1871—73. Han udstiller Genremalerier, som udmærke sig ved en livlig Fortælling og i det hele gode Motiver, saasom „Søndagspassiar ved Kaffen" og „En Kortkunst".

Toro, Stad i det spanske Landskab Leon, Prov. Zamora, ved Floden Duero, 17 M. s. for Leon. 7,800 I. Slag 1476.

Torónto, Stad i den canadiske Union i Nordamerika, Prov. Ontario, ved Ontariosøen, 48 M. v. s. v. for Ottawa. 90,000 I. (1888). Katholsk Bispesæde. Smukt bygget Stad med Universitet, Sindssygehus, talrige Kirker, Fabrikvirksomhed og betydelig Handel, navnlig med Kornvarer.

Tōros ell. fr. **Tore** [tååhr], det Omdrejningslegeme, der fremkommer, naar en Cirkel drejes om en i dens Plan liggende Axe, som ikke skærer Cirklen.

Torpēdo, den almindeligste Benævnelse for en undersøisk Mine, et Vaaben, der første Gang anvendtes af Russerne under den orientalske Krig, men først under og efter den nordamerikanske Borgerkrig har naaet en saadan Udvikling, at det er at forudse, at det vil komme til at spille en Rolle i Fremtidens Søkrige, navnlig ved Havneforsvar. T. er altid en vandtæt indesluttet Ladning af Krudt eller et andet Sprængstof, som Dynamit eller Skydebomuld, der bringes til at springe under Havfladen i Berøring med eller saa tæt ved Bunden af et Skib, at denne sønderslaas i større eller mindre Udstrækning ved Sprængningen. Men i øvrigt kunne T. være af meget forskjellig Beskaffenhed og falde navnlig i to Hovedklasser, de passive eller fastliggende, som udlægges tæt ved hverandre i én eller flere Linjer tværs over det Farvand, man vil spærre for fjendtlige Skibe, enten paa selve Havbunden eller, hvis Løbet er meget dybt, forankrede saaledes, at de flyde paa en passende Dybde under Havfladen, og de active eller bevægelige, der føres imod det fjendtlige Skib. Blandt disse sidste har man igjen forskjellige Arter: Stang-T. er en Sømine, anbragt paa Enden af en lang Stang eller Udligger, der skydes ud i Søen fra et dertil apteret Fartøj, umiddelbart forinden dette kommer i Berøring med det Skib, det vil ødelægge; den Harveyske Bugser-T. er en Mine, indesluttet i en Kasse, der slæbes i en Trosse fra et Dampskib, og som er saaledes construeret, at Vandets Modstand mod Bevægelsen tvinger Maskinen ikke alene ned paa en vis Dybde under Vandfladen, men tillige til efter den Fart, Skibet gjør, at svinge mere eller mindre ud fra dets Kjølvand, saa at den, der styrer Skibet, kan manøvrere den flydende Mine ind paa Modstanderen; endelig har man den af en engelsk, i Fiume bosat Ingenieur opfundne Whiteheadske Fiske-T., der er en Mine, anbragt i Forenden af en for og bag tilspidset Cylinder af Staalblik med en Drivskrue, hvis Maskineri drives af den forud i Cylinderen indpumpede og comprimerede Luft, og det paa en saadan Maade, at naar Apparatet er sat i Vandet og rettet mod et Skib, kan det tilbagelægge en betydelig Vejlængde, stadig holdende sig paa en vis Dybde under Havfladen og uden at vige synderlig ud til Siderne fra den givne Retning. Fiske-T. udskydes fra et Skib, i Regelen ved Hjælp af comprimeret Luft, enten ved et Lancerrør, anbragt under Vandlinjen, eller fra en T.-Kanon, opstillet paa Dækket. De fleste eller alle Krigsskibe udrustes nu om Stunder med T.; men fortrinsvis gjælder dette de saakaldte T.-Baade, større eller mindre Dampfartøjer, der endog ere beregnede paa den størst mulige Fart. For at kunne holde disse T.-Baade fra Livet har man medgivet Flaaderne lige saa hurtig sejlende Dampere, saakaldte T.-Jagere, udrustede med let og hurtigskydende Skyts, med hvilket ogsaa de moderne Kampskibe udrustes rigelig, ligesom de forsynes med T.-Net af stærkt Straaltraadstovværk, som ophængte paa lange Bomme uden om det ankerliggende Skib sikre det mod Fjendens bevægelige T. ved at standse og fange disse paa en Afstand fra Skibet, der gjør deres Explosion uskadelig for dette. Ogsaa med Hensyn til den Maade, hvorpaa Minaladningen tændes i det belejlige Øjeblik, ere T. meget forskjellige. De saakaldte Stødminer tændes derved, at de paasejles af Skibet eller ved deres egen Bevægelse ramme det, idet Stødet f. Ex. bringer en Knaldsats til at explodere eller knækker et tilsmeltet Glasrør

og derved lader Vandet trænge ind til et Stykke metallisk Kalium, som da bryder i Brand; saadanne Miner ere de letteste at tilveiebringe, men de ere farlige at lægge ud og især at bjærge ind igjen og have desuden den Ulempe, at et Farvand, som er spærret ved en Række passive Stødminer, derved er gjort impassabelt ikke blot for Fjendens, men ogsaa for Landets egne Skibe. De elektriske eller Sigteminerne ere ved elektriske Kabler forbundne med faste Stationer i Land, hvorfra man da, naar det fjendtlige Skib kommer ind i et Sigte eller en Krydspejling, der betegner Minens Plads i Søen, kan bringe den til at springe ved at lukke Ledningen, hvad der kan arrangeres saaledes, at det besørges automatisk af Sigteredskabet. Den Omstændighed, at Valget af Antændelsesøjeblikket afhænger af nøjagtige Sigter fra ēn eller flere Stationer, er imidlertid ikke til Gunst for Minernes sikre Virkning; en ringe Fejl paa Sigtet bevirker let, at man lader Minen springe enten for tidlig eller for sent, eller at man ikke sprænger den rette Mine blandt de mange, der tilsammen udgjøre en Spærringslinje, ikke at tale om, at Mørke og Taage kunne gjøre al Sigtning umulig. Langt at foretrække ere derfor de saakaldte elektriske Stødminer, der ligesom de simple Stødminer kun tændes, naar de paasejles, og det endda kun, naar Forsvarerne forud have sat et elektrisk Batteri i Ledningsforbindelse med dem; ved dem er nemlig Antændelsesmechanismen indrettet saaledes, at den kun er rede til ved Stød at træde i Virksomhed, saa længe den paavirkes af en igjennem et Kabel ledet elektrisk Strøm; man har det derfor i sin Magt ved at afbryde denne at gjøre det afspærrede Løb passabelt for egne Skibe og, ved i næste Øjeblik at retablere Strømmen, igjen at gjøre det impassabelt for fjendtlige Skibe. De elektriske Stødminer have imidlertid den Ulempe fælles med Sigteminerne, at Spærringer, der ere udførte ved Hjælp af saadanne, ere forholdsvis lette at angribe, idet den hele Spærring gjøres ufkadelig, naar det lykkes Angriberen at finde og kappe et Ledningskabel; der gives ogsaa andre Midler til at bryde eller i alt Fald skaffe Hul paa en Minespærring, og en saadan behøver derfor under alle Omstændigheder et virksomt og meget aarvaagent Forsvar med Kanoner fra Fartøjer eller fra faste Batterier, egentlig fra begge i Forening. Da man nu end videre for Vedligeholdelsens Skyld ikke kan have Mineledninger liggende ude bestandig, og da Udlæggelsen af en Minespærring selv med øvet Mandskab og Befalingspersonale tager forholdsvis lang Tid og det desto længere, jo fuldkomnere Systemet i sig selv er, saa vilde det — bortset fra rent exceptionelle Tilfælde — være mere end dristigt at basere et Forsvar af en Havn eller andet Farvand alene paa Brugen af T., hvor fortræffeligt et Hjælpemiddel disse end kunne afgive, og hvor stor Betydning de end, som Erfaringen fra den fransk-tyske Krig viser, kunne have ved at tvinge eller i det mindste foranledige en angribende Sømagt til at gaa famlende og forsigtig til Værks i Tilfælde, hvor den ellers dristig vilde lade staa til. Ogsaa de active T.s største Betydning vil maaske blive den, at Muligheden for at blive angrebet med saadanne, maaske med katastrophisk Virkning, vil tvinge Skibene til at vise en Forsigtighed og Aarvaagenhed i deres Optræden, der vil gjøre det vanskeligt for dem at holde deres Post i en Slaglinje eller paa en Station i Sigte af den fjendtlige Kyst.

Torpid, dorsk, slap, bruges mest om Legemets Constitution, undertiden ogsaa om Sygdomme, ensbetydende med adynamisk.

Torquātus, s. **Manlius**.

Torquay [tōrrkæ], Stad i Devon Shire i England, ved Tor Bay, 6 M. n. ø. for Plymouth, med 24,800 J., mange smukke Landsteder, Havn og stærkt besøgte Søbade. Her i Nærheden landede Vilhelm af Oranien 5 Nov. 1688.

Torquemada, Thomas de [kemā], en Dominikanermunk, f. 1420 i Valladolid, d. 1498, blev 1483 Generalinqvisitor i Spanien og er bleven bekjendt for den Grusomhed, hvormed han lod Tusender af Spaniere brænde eller paa anden Maade henrette og straffe som Kjættere. Især rettede T., der selv skal have været af jødisk Herkomst, sine Forfølgelser mod de i Spanien talrige Jøder. Fra 1480, da Inqvisitionen oprettedes, indtil T.s Død bleve 8,800 brændte, 6,500, der enten vare døde i Fængsel eller flygtede, bleve brændte in effigie og 90,000 dømte til evigvarende Fængsel, Fortabelse af Ejendele, Embede eller Ære. 80,000 Jøder bleve udjagne af Spanien.

Torre Annunziāta, Stad i Syditalien ved Napolibugten, 2 M. s. ø. for Napoli, med 20,700 J., en stor Geværfabrik, betydeligt Fiskeri og Skibsfart. Ø. for T. ligger Pompeji.

Torreārsa, Vinc. Ferd., Marquis, italiensk Statsmand, f. 1808 i Trapani, hørte til en af Siciliens fornemste Adelsslægter, var 1848 Generaltoldinspecteur i Palermo og sluttede sig strax til Siciliens Opstand i Jan. s. A. Han blev siden Formand for Øens Parlament og udtalte som saadan Bourbonernes Afsættelse og Hertugen af Genuas Valg til Konge, blev i Aug. Første- og Udenrigsminister, men maatte i Jan. n. A., da Frihedskampen var undertrykt, flygte til Sardinien, hvor han knyttede sig nøje til Cavour. I Juni 1860 var T. en kort Tid Garibaldis Statssecretær paa Sicilien, men kunde ikke enes med ham om Øens Tilslutning til Norditalien; han valgtes n. A. til en af Næstformændene i det italienske Deputeretkammer og sendtes i Juli 1861 til Stockholm og Kjøbenhavn for at overbringe officiel Meddelelse om Kongeriget Italiens Dannelse. Derefter blev han Senator og var 1870—75 Formand for Senatet. D. 12 Jan. 1889.

Torre del Grēco, Stad i Syditalien, ved Napolibugten og ved Foden af Vesuv, 1¼ M. s. ø. for Napoli. 28,800 J. Fabrikation af Koralarbejder; Fiskeri og fortrinlig Vinavl (Lacrymæ Christi).

Torre Pellice [litsche], Stad i Norditalien, ved Floden Pellice, 6 M. s. v. for Turin, med 3,100 J., er Hovedsædet for Valdensernes Menigheder.

Torres Strædet, en 25 M. bred Havarm, der adskiller Ny Guinea fra Australiens Fast-

land, er opfyldt med mange Øer, men har flere gode Ankerpladser og frembyder ikke store Vanskeligheder for Skibsfarten.

Torres Vĕdras, Stad i den portugisiske Prov. Estremadura, 6 M. n. for Lissabon, med 4,900 J., er bleven bekjendt ved de af Wellington her 1810 anlagte stærke Forskansningslinjer, der standsede Masséнas Fremrykning med Franskmændene mod Lissabon.

Torricelli, Evangelista [tschĕlli], f. 1608 i Faenza, d. 1647 i Firenze, Elev af Galilei, er især bekjendt som Barometrets Opfinder. Man havde indtil hans Tid forklaret Vandets Stigning i Pumperør ved en »horror vacui« (s. d. A.); ved hans Forsøg blev det klart, at Phænomenet var en Virkning af den ydre Lufts Tryk. Rummet over Kviksølvet i et Barometerrør kaldes endnu efter ham det torricelliske Rum. Ogsaa den Sætning, at en Vædske, som løber ud af en Sideaabning i et Kar, har en Udløbshastighed saa stor som den, der naas ved et Fald gjennem Afstanden fra Vædskens Niveau til Aabningen, skyldes T. (»de motu gravium«, 1643).

Torrigiano, Pietro [dschāno], ital. Billedhugger, f. omtr. 1470 i Firenze, d. 1522 i Spanien, var Lærling af Bertoldo og havde i sin Ungdom et Sammenstød med Michel Angelo, som ved den Lejlighed fik sin Næse knust. T. arbejdede først i Rom, senere i England, hvor hans Hovedværk er det pragtfulde Gravmæle over Henrik VII og dennes Dronning i Westminster Abbediet. Efter at dette var færdigt, gik han 1519 til Spanien, hvor han udførte en Mængde Arbejder. Som hans bedste Arbejde og overhovedet som et højst fremragende Billedhuggerværk roses en Hieronymus i brændt Ler i Museet i Sevilla.

Torrington, Stad i Devon Shire i det sydvestl. England, ved Torridge, 8 M. n. for Plymouth, har 3,400 J., Uldvæverier (berømte uldne Tæpper) og Handskefabriker.

Torschŏk, Stad i det russiske Gouv. Tver, ved Floden Tverza, 9 M. v. n. v. for Tver. 12,900 J. Livlig Industri i Læder- og Skindvarer og vigtig Kornhandel.

Torsdag, s. Dagenes Navne und. Dag.

Torsiōn, Snoning, Vridning, opstaar, naar en cylindrisk Stang eller Traad er gjort fast i den ene Ende, medens der i den anden Ende af den virker en Kraft, som søger at dreje Stangen eller Traaden om dens Axe. Enhver retlinjet Frembringer paa den cylindriske Overflade vil derved faa Form af en Skruelinje med stor Stigning. Den Vinkel, som en Radius i den Endeflade, hvor Kraften virker, bliver drejet ved T., kaldes Torsionsvinklen, og Stangens Torsionsmodstand eller Torsionselasticiteten staar i ligefremt Forhold til denne Vinkel; den staar end videre i ligefremt Forhold til 4de Potens af Stangens eller Traadens Radius og i omvendt Forhold til dens Længde, medens den i øvrigt afhænger af Substansen. I Lægekunsten er T. en Methode til Standsning af Blødninger, især fra mindre Pulsaarer, hvorved man med en dertil indrettet **Torsionspincet** fatter Enden af det blødende Kar og drejer det flere Gange om sig selv; de indre elastiske Hinder overrives, trække sig tilbage i Karret og tilstoppe derved dette. **Torsionsvægt** er et Apparat, ved Hjælp af hvilket Coulomb beviste Rigtigheden af de af ham angivne Love om Magnetpolers sam om elektriske Partiklers gjensidige Indvirkning, nemlig at Kraften, hvormed dette sker, staar i omvendt Forhold til Kvadratet (2den Potens) af Afstanden imellem henholdsvis Polerne og Partiklerne. T. bestaar i det væsentlige af en cylindrisk Glaskasse, paa hvis Laag der i et Hul i Midten er befæstet et lodret Glasrør, som for oven er lukket med en inddelt Skive. Hen over denne kan en vandret Viser bevæge sig, og til dennes Midte er fastgjort en fin Metaltraad, der gaar igjennem et lille Hul i Skiven og hænger lodret ned igjennem Røret; i Traaden for neden (nede i Kassen) hænger en vandret Stang — henholdsvis en Magnet og en Lakstang med en Metalkugle i den ene, en Modvægt i den anden Ende — og denne peger paa en vandret Inddeling paa Kassen. I dennes Laag er der foruden Hullet i Midten et andet Hul i en Afstand fra Midten, der er lig Stangens halve Længde. Ved Brugen skal T. nu først opstilles saaledes, at det sidst nævnte Hul er lodret over henholdsvis den ene Magnetpol og Metalkuglen paa Lakstangen. I førstnævnte Tilfælde fører man nu en Magnet ned igjennem Hullet med den Pol nedadvendt, der er ensartet med Polen, som befinder sig paa den bevægelige Magnet lige under Hullet; denne bevægelige Magnet viger da ud til Siden og kommer i Ro, naar Frastødningen imellem Magnetpolerne holdes i Ligevægt af den metalliske Ophængningstraads Snoning. I det andet Tilfælde fører man igjennem Hullet en Metalkugle, der sidder paa Enden af en Lakstang, og som først er gjort elektrisk; kommer denne Kugle i Berøring med den, der sidder paa den bevægelige Stang nede i Kassen, a[illegible] giver den noget af sin Elektricitet til denne sidste Kugle; der sker en Frastødning og komm[illegible] et Udslag paa samme Maade som ved Magnete[illegible] I begge Tilfælde kan man nu ved at dr[illegible] paa Viseren for oven variere Snoningen [illegible] Udslaget (d. e. Afstanden imellem Magnetpolerne eller de elektriske Kugler) og der[illegible] godtgjøre Lovenes Rigtighed for Frastødninge[illegible] Vedkommende. Ved en lille Ændring i Fre[illegible] gangsmaaden kan man ogsaa vise Lovenes Ri[illegible] tighed for de magnetiske og elektriske Tiltrækninger.

Torsken (Gadus morrhua) har en no[illegible] langstrakt, men i øvrigt regelmæssig Fiskefor[illegible] en fin Skælbedækning, en rigelig Tandbevæbning, Skjægtraad under Hagen, Bugfinner anbragte under Brystfinnerne, 3 Rygfinner [illegible] 2 Gatfinner, adskilte fra Halefinnen, alle u[illegible] Pigstraaler; Farven er i Almindel. graa[illegible] olivengrøn eller brun med gule Pletter, Bu[illegible] hvid. Den store T. benævnes Kablian; Sk[illegible] (s. d. A.) kaldes (i Norge) den store Vaarto[illegible] eller Vintertorsk, Taretorsk den røde Sma[illegible] torsk, der lever paa lavt Vand mellem Ta[illegible] Torskekonger vanskabte T. med kort Snu[illegible] og pukket Pande; desuden skjelne Fisker[illegible] mellem mange andre Afarter af T., ligesom [illegible]

andre Fiske, der have stor økonomisk Vigtighed, f. Ex. Silden. T. bliver 4—5 F. lang og indtil 50 Pund tung (eller mere), men naar ikke den Størrelse i Kattegattet og end mindre i Østersøen som i det aabne Hav. Det vigtigste Torskefiskeri drives paa Grænsen af den arktiske og den nordlige tempererede Zone, paa Newfoundlandsbankerne, ved Island og Lofoten; nær ved Kysterne træffes fornemmelig Smaatorsk, længere ude Stortorsk eller Kabliau. T. er en selskabelig Fisk, der trækker om i Stimer, og en graadig Fisk, der fortærer andre Fiske, Krebsdyr, Bløddyr osv. Dens Legetid er i Jan. til Marts—Apr.; Æggene flyde i Vandet. Det er en almindelig Antagelse, at den i Sommermaanederne afgiver en mindre god Føde; dog gjælder dette maaske især Smaatorsken. Dens Lever anvendes til at koge Tran af (s. Levertran). — Til Torskeslægten høre end videre Kulleren, Glysen, Hvidlingen, Sejen og Lubben, til Torskefamilien Slægterne: Kulmule, Lange, Kvabbe, Havkvabbe, Brosme og Vels.

Torskemund (Linaria), Slægt af Maskeblomsternes Familie, har en almindelig Maskekrone med en spids Spore og tomægtige Støvdragere. En Art (L. vulgaris) med opret Stængel, lancetformede Blade og gule Blomster er almindelig vildtvoxende hos os.

Torso, it., bruges i Kunsten om Kroppen af en Billedstøtte, især naar denne er uden Lemmer. Særskilt bruges T. om en saadan sønderlemmet, siddende Statue i det vaticanske Museum i Rom, der nu antages for en Herakles tilhørende den yngre græske Kunst, medens den en Tid lang regnedes for det fortrinligste Kunstværk fra Oldtiden.

Torsslow, Olof Ulrik, svensk Skuespiller, f. 18 Dec. 1801 i Stockholm, d. smstds. 1 Sept. 1881, blev 1816 Elev og 1819 Skuespiller ved det kongel. Theater, hvor han især som »jeune premier« høstede stærkt Bifald. Efter et Benbrud, som siden stadig voldte ham Besvær, afgik han 1834, overtog 1835 Ledelsen af Djurgårds-Theatret, men gik 1843 over til Nya eller Mindre-Theatern, hvis Directeur han blev 1846. Paa disse Scener uddannede T. sig til en af Sveriges ypperste og mest mangesidige Charakterfremstillere i Roller som Rantzau (i „Bertrand og Raton"), Jovial, Michel Perrin, Macbeth, Bolingbroke (i „Et Glas Vand"), Richelieu, Ludvig XI, Kong Lear o. m. a. 1856 vendte han tilbage til det kongel. Theater som Skuespiller og Leder af Scenen og blev i denne Stilling til 1861, hvorefter han endnu nogle faa Gange optraadte i Gjæsteroller paa Mindre-Theatern. Han var tillige en udmærket Instructeur og en dygtig Oversætter og Bearbejder for Scenen og optraadte nogle Gange selv som dramatisk Forfatter. — Hans Hustru, Sara Fred. T., f. 11 Juni 1795 i Stockholm, blev 1807 Elev og 1812 som Mdlle. Strömstedt Actrice og Chorsangerinde ved det kongel. Theater, hvor hun dog i Begyndelsen kun gjorde liden Lykke. Efter sit Ægteskab (1830) fulgte hun med sin Mand til Djurgårds- og senere til Mindre-Theatern og uddannede sig ved Siden af ham til en fortjenstfuld Skuespillerinde. Hendes egentlige Felt var det højere Drama, men hun optraadte dog ogsaa med Held i Komedien. 1858 afgik hun fra Scenen og døde 18 Juni 1859. — Deres Datter, Helfrid T., f. 15 Jan. 1831, som 1858 ægtede Skuespiller Gust. Kinmansson (d. 1887), har dels ved Mindre Th., dels ved det kongel. Theater, først som Valborg (i „Axel og Valborg"), som Jolanthe (i „Kong Renés Datter"), som Laura (i „De ugifte"), senere som Madam Rentved (i „Strandby Folk"), som Fru Bark (i „Sande Kvinder"), som Moster Lisen (i „Domt") m. fl. Roller vundet Anseelse som en fremragende Skuespillerinde. — Hendes Broder, Harald T., f. 10 Febr. 1838, ansat ved det kongel. Theater først som Skuespiller, fra 1864 som Operasanger, er ogsaa optraadt som Landskabsmaler og er siden 1869 agreeret ved Kunstakademiet i Stockholm.

Torstensson, Lennart, berømt svensk Feltherre, f. 1603 i Vestergötland, d. 7 Apr. 1651, blev 1618 Page ved det svenske Hof, fulgte 1630 som Capitain med Gustav Adolf til Tyskland og tjente med Udmærkelse under ham og siden under Banér. Ved Stormen paa Wallensteins Lejr ved Nürnberg 1632 blev han fangen og først et Aar efter ved Wallensteins Indskydelse frigiven. 1641 gik han som Rigsraad tilbage til Sverige, men efter Banérs Død fik han Overanførselen i Tyskland, slog ved Schweidnitz (1642) en kejserlig Hærafdeling under Franz Albr. af Lauenborg, sejrede ved Leipzig s. A. over Ærkehertug Leopold Vilhelm og vendte sig i Dec. 1643 mod Danmark, som maatte slutte Fred i Brömsebro (s. Christian IV). T. forfulgte derefter den kejserlige General Gallas til Böhmen, slog ved Jankowitz 1645 et andet kejserligt Corps under Götz og Hatzfeld og nærmede sig Wien, hvorpaa han forenede sig med Rákóczi, men maatte paa Grund af Podagra (han maatte stundum i Slaget lade sig føre omkring i en Bærestol) nedlægge Commandoen og gik tilbage til Sverige, hvor han ophøjedes til Greve af Ortala og Statholder i nogle Provinser.

Tortola, en af de engelske Jomfruøer i Vestindien, 3 M. ø. for den danske Ø St. Jan, 1¾ □ M. med 4,000 J., 3 M. lang og indtil ¾ M. bred, bjergfuld med Højder indtil 1,500 F., har Kvægavl og frembringer Sukker og Bomuld. Hovedstad Roadtown.

Tortona, Stad i Norditalien ved Floden Scrivia, 3 M. ø. s. ø. for Alessandria. 9,000 J. Bispesæde.

Tortosa, befæstet Stad i det spanske Landskab Catalonien, Prov. Taragona, ved Floden Ebro, 5 M. fra dens Udløb i Middelhavet, 19 M. v. s. v. for Barcelona. 24,100 J. Bispesæde. Livlig Industri i Stentøj og Sæbe.

Tortrix, s. Bladvikler. Ogsaa Navn for en Slægt af tropiske Smaaslanger, uden Gifttænder, udstyrede ligesom Kvælerne med Gatkloer, d. v. s. Rudimenter af Baglemmer.

Tortuga, 1) en Ø i Vestindien ved Nordvestkysten af Øen Haiti, 4 M. lang og indtil 1 M. bred, bjergfuld og frugtbar, var i det 17de Aarh. et Hovedtilholdssted for Flibustierne; 2) en lille Ø i det caribiske Hav, ud for Sydamerikas Nordkyst, hører til Venezuela. **Tortugas**, en Gruppe af smaa Klippeøer i den

østlige Del af den mexicanske Havbugt, n. for Cuba og v. for de saakaldte Florida Keys.

Tortūr (af lat. torquere, vride), den legemlige Pinsel, som tidligere hyppig anvendtes for at bringe den anklagede til Tilstaaelse, men nu, især siden forr. Aarh.s Slutning, saa godt som overalt i Europa er afskaffet. I Danmark og Norge har den paa en enkelt Undtagelse nær aldrig været egentlig lovhjemlet, men vandt dog nogen Indpas i Praxis, navnlig ved de militære Retter, hvor den vedblev at benyttes indtil Slutn. af forr. Aarh., samt ved Inquisitionscommissionen i Kjøbenhavn, hvor den først ganske afskaffedes 1837.

Torvefred, den Fred, der skulde hvile over Torvet, svarende til den Tingfred, der herskede paa Tinget. Krænkelse af denne Fred straffedes med en særegen, betydelig Bøde ud over den sædvanlige Straf.

Torvgæld, en Afgift, som i Middelalderen svaredes af enhver, der uden at være Borger i Kjøbstaden benyttede dens Torv til Kjøb eller Salg.

Tory [tŏrri] **og Whig**, Navne for de to store politiske Partier i England siden Carl II.s Tid (1679), oprindelig Skjældsord fra Modpartiets Side. T. vare — som aandelige Efterfølgere af Carl I.s „Cavalerer“ — Forsvarerne af Kongedømmets Myndighed, medens W. — Arvtagere efter „Rundhovederne“ — hævdede Folkets Frihed og Protestantismen. Ved Revolutionen 1688—89 medvirkede begge Partier, og Vilhelm III støttede sig paa begge, medens Dronn. Anna kjendelig foretrak T. Men efter Huset Hannovers Ophøjelse paa Tronen 1714 fik W. afgjort Overvægten, fordi T. havde vist deres Ønske om at faa Stuarterne tilbage. Da T. 1760 opgav deres legitimistiske Standpunkt og sluttede sig til Kongehuset, bleve de igjen ligesom 100 Aar tidligere Hævdere af Kongens Magt, især over for Nordamerika og under den franske Revolution, og holdt sig næsten uafbrudt ved Magten i 70 Aar, medens W., som tidligere for en stor Del omfattede Højadelen, igjen løftede Frihedens Banner og søgte Tilslutning i de lavere Samfundsklasser, samt hos de misfornøjede og tilsidesatte Katholiker. T. bleve endog yderlig conservative og havde deres Hovedstyrke i Landadelen og Præsteskabet. Den store Valgreform 1832 gjorde Ende paa den gamle Toryisme, og Navnet T. afløstes af „Conservative“, medens W. kaldtes „Liberale“. Fra hine udskiltes 1846 „Peeliterne“; W.s yderste Fløj blev derimod „radical“. Efterhaanden ere T.s gamle Grundsætninger ēn for ēn opgivne (Katholikernes og Jødernes Udelukkelse, Statskirkens strænge Hævdelse, Beskyttelsessystemet o. fl.); dog have de siden 1830 kun kunnet holde sig ved Roret i 19 Aar, med lange Mellemrum, medens W. have styret i 40. — T. var oprindelig Øgenavn for de irske katholske Bønder (toruidhe, irsk, d. e. Krybskytte), der krigede og røvede i Carl I.s Navn 1643 flg., medens W. var Spottenavn for de skotske covenantiske Bønder og udledes enten af whig, Valle, altsaa Valledrikkere, eller af whiggam, et Redskab til at drive Kvæget frem med, hvilket brugtes som Vaaben i Skotternes Kamp mod Carl I 1648. En senere Forklaring, at W. er dannet af Begyndelsesbogstaverne i »We hope in God« (Vi haabe paa Gud), maa afvises som kunstig. — I Nordamerika kaldtes før og under Frihedskrigen de, der holdt paa Forbindelsen med England, T., medens W. hævdede Koloniernes Selvstændighed.

Tōsa, Flod i Norditalien, udspringer ved Schweiz's Grænse paa de lepontiske Alper, har Retning mod S., danner et berømt Vandfald af 400 F.s Højde og falder i Lago Maggiore.

Toscāna, nu en Del af Kongeriget Italien, var indtil 1860 et Storhertugdømme, omgivet af de daværende Stater Modena og Kirkestaten og Middelhavet; dets Størrelse var da c. 403 □ M. med c. 2 Mill. I. T. svarer omtrent til det gamle Etrurien ell. Tuscia. Det blev efter haardnakkede Kampe fuldstændig betvunget af Romerne i det 3dje Aarh. f. Chr., kom efter det vestromerske Riges Undergang under Herulernes, Østgoternes, Østromernes, Langobardernes og endelig 774 under Frankernes Herredømme; det regeredes i denne Tid af Hertuger, senere Markgrever af Tuscien, af hvilke den sidste var Markgrevinde Mathilde, Gregor VII.s bekjendte Veninde. I sit Testament havde hun indsat Paven til sin Arving, naturligvis kun af Allodialgodset, men da dette vanskelig kunde sondres fra Rigslenene, udbrød der ved hendes Død 1115 en langvarig Strid mellem Kejseren og Paven om dette Spørgsmaal, der først blev løst af Rudolf I af Habsburg ved et Concordat med Paven 1279. I denne Tid gjorde de enkelte Stæder, blandt hvilke Pisa, Siena, Lucca og Firenze vare de betydeligste, sig næsten selvstændige, og T. opløstes saaledes i en Mængde Smaastater, der laa i stadig Strid med hverandre, og selv i den enkelte Stad forstyrrede indre Stridigheder mellem Ghibelliner og Guelfer Roligheden. Pisa havde tidlig hævet sig til stor Rigdom og Magt ved Handelen, men efter Hohenstaufernes Undergang sank denne ghibellinsksindede Bys Magt, medens Firenze hævede sig og efterhaanden bragte det meste af T. under sig. I Firenze hævede Mediceerne sig til fyrstelig Magt 1434; vel bleve de fordrevne 1494, men vendte tilbage, fik Hertugtitlen 1531 af Carl V og Storhertugtitlen 1569 af Pave Pius V. Om T.s Historie under dem s. Medici. Da Huset Medici uddøde 1737, tilfaldt T. i Følge Bestemmelserne i Wienerfreden (1735) Frants Stephan af Lothringen, der 1745 som Frants I blev tysk Kejser. Han gjorde T. til et Secundogenitur i den habsburg-lothringske Familie, saa at det ved hans Død 1765 tilfaldt hans anden Søn Leopold. Da denne 1790 blev tysk Kejser som Leopold II, fulgte hans anden Søn Ferdinand III efter ham i T. Under de habsburgske Storhertugers milde Herredømme gjorde T. store Fremskridt, især ved Riccis dygtige Ledelse. Inquisitionen afskaffedes, Gejstlighedens Indflydelse indskrænkedes, og en ny Straffelovbog udstedtes uden Dødsstraf (1785). Da den franske Revolution udbrød, vilde T. forblive neutralt, men blev ved engelske Trusler nødt til at tiltræde Coalitionen mod Frankrig 1793. Vel sluttedes Fred

1795, men efter den nye Krig 1799 blev T. besat og 1800 gjort til et Kongerige Etrurien under Prins Ludvig af Parma. 1807 indlemmede Napoleon I det i det franske Kejserrige og lod sin Søster Elise som Statholderinde holde Hof i Firenze. 1814 vendte Ferdinand III tilbage til T., sluttede n. A. Aftale med Østerrig om at stille sine Tropper under dets Commando til Opretholdelse af Italiens indre og ydre Ro og blev saaledes afhængig af dets Politik. Han styrede dog mildt indtil sin Død 1824, og efter ham Sønnen Leopold II, hvorfor T. ogsaa forblev uberørt af Opstandene 1821 og 1831 og regnedes for den lykkeligste Del af Italien. 1847 grebes T. derimod af den almindelige liberale og nationale Bevægelse, hvorfor Storhertugen gjorde visse Indrømmelser og tiltraadte Overenskomsten med Sardinien om en italiensk Toldforening. S. A. knyttedes Lucca til T. 15 Febr. 1848 gaves en fri Forfatning, og 26 Juni kom de nye Kamre sammen; det demokratiske Parti fik stedse mere Overhaand, og 27 Oct. dannedes et Ministerium af de radicale Ledere, Montanelli, Mazzoni og Guerrazzi, der vilde slutte sig til Krigen mod Østerrig og billigede Planen om en italiensk constituerende Forsamling. Misfornøjet hermed forlod Storhertugen 1 Febr. 1849 T. og drog til Gaeta, hvor Pave Pius IX ogsaa var, medens Republiken kundgjordes i T. med de tre Ministre som provisorisk Regering. Allerede 1 Apr. foretoges en Modrevolution af Ricasoli o. fl., der kaldte Leopold tilbage, men vilde beholde den frie Forfatning. Storhertugen foretrak dog at bruge østerrigske Hjælpetropper, lod Livorno indtage med Storm (11 Maj) og indsatte et reactionært Ministerium under Baldasseroni. Forfatningen blev suspenderet og 1852 helt ophævet, et Concordat med Paven gav Præsteskabet stor Magt, og Forfølgelsen af Protestanterne vakte megen Misnøje i Ind- og Udland. Ogsaa dømtes Guerrazzi o. m. fl. til Landsforvisning, og først 1855 forlod de østerrigske Tropper T. Det gode Forhold mellem Fyrste og Folk var ved disse Begivenheder forstyrret, og i Jan. 1859, medens Folket saa hen til Sardinien, gik Leopold til Rom og Neapel og aftalte her fælles Optræden til bedste for Østerrig. 24 Apr. afslog han den sardinske Afsending Buoncompagnis Opfordring om Forbund, fordi han var bunden til Østerrig, og da der 3 Dage derefter var en stor Folkedemonstration i Firenze for Krigen, vilde han lade Byen bombardere, men Officererne nægtede Lydighed, og han drog nu bort til Østerrig. Peruzzi overtog midlertidig Styrelsen, men afløstes snart af Buoncompagni med Ricasoli til Førsteminister. 31 Maj kom Prins Napoleon med franske Tropper, vistnok i Haab om at gjenoprette et Kongerige Etrurien; men Tanken fandt ingen Gjenklang, og Kong Victor Emanuel udraabtes til T.s Protector. Efter Villafrancafreden nægtede T. at modtage Leopolds Søn Ferdinand som Storhertug; 225 af Communerne udtalte sig derimod og kun 1 for; en nyvalgt Nationalforsamling vedtog enstemmig Fyrstehusets Afsættelse og imod 8 republikanske Stemmer T.s Tilslutning til Sardinien. Garibaldi blev Chef for T.s Tropper, Toldenhed oprettedes med Sardinien og Emilia, og den sardinske Grundlov indførtes. I Marts 1860 holdtes almindelig Folkeafstemning, og med 386,445 St. imod 14,925 vedtoges Tilslutning til Sardinien, hvorefter Victor Emanuel og Cavour i Apr. modtoges med Jubel i T. Dog vedligeholdtes indtil Jan. n. A. en særskilt provinsiel Styrelse under Ricasoli, medens Prinsen af Carignan var kongelig Statholder. T. har siden været forskaanet for Dødsstraffen, som havde været afskaffet 1847—52 og paa ny bortfaldt 1860.

Toschi, Paolo [tōski], ital. Kobberstikker, f. 1788 i Parma, d. 1854, var Elev af Bervic i Paris og dannede senere en egen Kunstskole i sin Fædreneby. Allerede ved Stikket efter Gérards „Henrik IV.s Indtog i Paris" hævdede han sig Navn som en af den nyere Tids betydeligste Mestre, udførte derpaa udmærkede Stik efter Rafael og Daniele da Volterra og har endelig i sine Hovedarbejder, Stikkene efter Correggios og Parmegianos Værker i Parma, leveret noget af det ypperste i dette Fag.

Tostão [āung], en Sølvmønt i Portugal efter 1854, af Finhed 916⅔ Tusendedele, lig 100 Reis, af Værdi 40 Øre.

Toste eller **Tostig**, Godvines Søn, den engelske Kong Haralds Broder. Han var af Kong Edvard bleven gjort til Jarl i Northumberland, men gjorde sig her forhadt af de frie nordiske Indbyggere, som fordrev ham. Baade Kong Edvard og Broderen Harald søgte at formaa disse til at modtage ham igjen, men de vilde ikke, og T. forlod da England med bittert Nag til sin Broder. Da denne besteg Tronen, drog T. først til Vilhelm Erobreren for at ophidse ham mod Harald, men afvist af denne hærjede han nogen Tid paa Englands Kyst, drog derpaa til Svend Estridsøn i Danmark, der tilbød ham et Jarledømme, men ikke vilde hjælpe ham mod Broderen og heller ikke erobre England for sig selv. Han gik nu til Norge, hvor han fik Hjælp af Harald Haardraade. De landede med en mægtig Flaade i det nordlige England, men bleve overvundne og dræbte ved Standfordsbridge 26 Sept. 1066. Før Slaget begyndte, søgte Harald Godvinessøn Forlig med T. og tilbød ham Northumberland, ja en tredje Del af England, hvilket T. ikke modtog, da hans Broder kun vilde indrømme Harald Haardraade „syv Fod Jord af England eller saa meget, som han er højere end andre Mænd".

Tŏsti, Francesco Paolo, f. 7 Apr. 1827 i Abruzzerne, Elev af Conservatoriet i Napoli, ved hvilket Mercadante derefter ansatte ham som Hjælpelærer. Af Helbredshensyn opgav han 1869 sin Stilling, kom til Rom, optraadte her med Held som Concertsanger, blev Lærer i Sang ved Hoffet, optraadte 1875 i London og blev 1880 ligeledes her Lærer ved Hoffet. T. har componeret en stor Del italienske og engelske Vocalsager, der have opnaaet megen Yndest.

Totāl, hel, fuldkommen. **Totalitēt**, Helhed. **Totalisātor** er et officielt Væddemaalsbureau paa Væddeløbsbanen. Enhver kan her holde en større eller mindre Sum paa hvilken Hest, han vil, eller paa flere paa ēn Gang. Samt-

lige Indsatser sammenlagte divideres efter Fradrag af visse Procent med Antallet af de paa den sejrende Hest gjorte Indsatser, odds, og derefter udbetales Gevinsten i Forhold til den Indsats, man har gjort.

Totens Fogderi i Christiania Amt er et af Norges frugtbareste Landskaber, paa Mjøsens Vestside. 34,000 J. (1875). Foruden det gode Jordbrug er ogsaa Industrien, baade Husflid og adskillige Fabriker, her af Vigtighed.

Tōtila, Østgoternes næstsidste Konge i Italien, 541—552, udmærkede sig ved Tapperhed, Retfærdighed og Maadehold. Længe kæmpede han ret heldig mod Belisarius, der ikke blev tilstrækkelig understøttet af Hoffet i Constantinopel, indtil Narses ankom med en ny Hær af lejede Barbarer, overvandt og fældede T. ved Taginæ i Umbrien 552.

Totis ell. **Dotis**, ung. Tata, Flække i Ungarn, 3 M. s. ø. for Komorn, nær ved Donau; 6,500 J. Slot, tilhørende Familien Esterhazy. Marmorbrud. Svovlkilder. I Omegnen talrige Oldtidsminder.

Tott kaldte de paa det svenske Ridderhus indførte Ætlinge af de mægtige Axelsønner sig (s. **Thott**). En Sønnesønsøn af Aage Axelsøn, **Claës Akesson**, svensk Rigsraad og Ridder, d. 1596, var 1578 Krigsøverste i Lifland og slog s. A. ved Lode en langt stærkere russisk Hær. 1586 blev han Gouverneur i Finland, faldt nogle Aar senere i Unaade hos Johan III, holdtes derfor fængslet 1590—92, men fik derefter sine Embeder tilbage. — Hans Søn, **Henrik Claësson**, f. c. 1570, d. c. 1605, var gift med Erik XIV.s Datter Sigrid. — Deres Søn, **Ake Henriksson T.**, f. 1598, d. 1640, vandt under Felttogene i Polen og Tyskland ved sin Tapperhed og Hurtighed Anseelse som en af Gustav II Adolfs dygtigste Rytteranførere, blev Rigsraad 1630, Feltmarschal 1631 og førte siden Befalingen over Tropperne i Nordtyskland, til han 1633 vendte tilbage til Sverige. — Hans Søn, **Claës T.**, f. 1630, uddannede sig under et fleraarigt Ophold i Udlandet, især i Frankrig, til en af Sveriges mest lysende Ædlinge. Han havde et vindende Ydre, var pragtelskende og vel forfaren i alle Tidens Idrætter. Allerede før sin Hjemkomst fik han 1652 af Dronning Christine, paa Grund af Faderens Fortjenester, Greveværdigheden tillige med en betydelig Forlening. Siden modtog han i rigt Maal yderligere Beviser paa Dronningens Yndest; 1653 blev han Overkammerherre, Rigsraad og Chef for Livgarden, 1654 Rigscancelliraad og Rigsstaldmester. Under Carl X deltog han som Generallieutenant med Udmærkelse i Felttogene til Polen og Danmark. Efter Kongens Død var han en Tid Overstatholder i Stockholm og blev 1665 Feltmarschal samt Generalgouverneur i Lifland. Samtidig blev han ogsaa anvendt som Diplomat i extraordinære Sendelser til Frankrig og Polen; 1672 gik han, for at udvirke Forlig mellem de stridende Magter, endnu en Gang som Ambassadeur til Frankrig, aabnede 1673 Fredscongressen i Köln, men døde 1674 i Paris midt under sine Bestræbelser for at gjenoprette Freden.

Tottenham [hæmm], Flække i Midlesex Shire i det sydl. England, n. for London og i Virkeligheden sammenbygget med og en Del af Hovedstaden. 46,500 J. Stor Diakonissestiftelse.

Touche, fr. [tusch], Gribebræt paa Strengeinstrumenter; Taste paa Claverinstrumenter; Anslaget ved Claverspil. T. er ogsaa Navnet paa den accordagtige Tonelarm, hvormed en fyrstelig Person, Dirigent eller Kunstner hilses af et Orchester, eller hvormed en udbragt Skaal ledsages, og som ofte mindre correct kaldes Fanfare. Endelig bet. T. Drillert, Guert. **Touche-à-tout** [tusch a tu], Pilsinger.

Toujours perdrix, fr. [tuschūr perdri], „altid Agerhøns“, en i selve Frankrig ukjendt Talemaade for at udtrykke, at man bliver kjed af altid at faa det samme, „man kan ogsaa faa for meget af det gode“.

Toul [tul], befæstet Stad i det franske Dep. Meurthe, 3 M. v. for Nancy, ved Floden Mosel, med 7,600 J., seværdig Kirke og Fajencefabrikation. Paa Grund af sin Beliggenhed ved Banelinjen Nancy-Paris er T. efter 1875 ved talrige Forter bleven omdannet til en Fæstning af første Rang. — T. var en tysk Rigsstad indtil 1552, da den tillige med Metz og Verdun blev erobret af den franske Konge Henrik II, som beholdt disse Byer og Bispedømmer ved Vaabenstilstanden i Vaucelles 1556; 1648 bleve de ved den westfalske Fred afstaaede til Frankrig. I Krigen 1870 søgte de tyske Tropper forgjæves at indtage T. ved Storm, men efter et Bombardement 10—23 Sept. nødtes den til Overgivelse.

Toulon [tulŏng], stærkt befæstet Krigshavn i det franske Dep. Var, 6 M. s. ø. for Marseille, ved en rummelig Bugt af Middelhavet, mod Landsiden omgiven af stærkt befæstede Bjerghøjder. 70,100 J. (1886). Bispesæde. Den ældre, snævert byggede Del af Staden indeholder Kathedralkirken, Raadhuset, Justitspaladset og Søartilleriskolen; den nyere Del skilles fra hin ved Gaden Lafayette og er regelmæssig bygget, med mange pragtfulde Huse, store Caserner, Militærhospitaler, Arsenal og 2 Theatre. Store Skibsbyggerier, Industri i Klæde og Tæpper. Havnen bestaar af den gamle Handelshavn med flere nye og store Udvidelser (den lille og store Red) og den udstrakte, under Ludvig XIV anlagte og senere betydelig udvidede Krigshavn med alle for en saadan nødvendige Etablissementer. Med Krigshavnen var til 1873 forbundet et stort Bagno med flere Tusende Galejslaver; det benyttes nu kun som Depot for de Forbrydere, der skulle deporteres til Ny-Caledonien. — 1707 modstod T. heldig et Angreb af Prins Eugen af Savoien, men blev derimod tage ved Storm af Conventets Tropper 19 Dec 1793, ved hvilken Lejlighed Napoleon Bonaparte første Gang udmærkede sig.

Toulouse [tulūhs], Romernes Tolosa, Hovedstad i det franske Dep. Øvre-Garonne, ved Floden Garonne og ved Sydkanalen, 78 M s. til v. for Paris. 147,600 J. (1886). Ærkebispesæde med mærkelig gammel Kathedralkirke, Kirken St. Sernin med et ottekantet Taarn, seværdigt Raadhus, Universitet med tre Faculteter, videnskabeligt Akademi, Bibliothek, Observatorium, Museum, Billedgalleri, 3 The

atre, Tøjhus med Kanonstøberi og omfattende Industri i Dampmaskiner, Jærn- og Staalvarer, Klæde m. m. samt betydelig Handel. — T., der tidligere var Hovedstad i Languedoc, har spillet en vigtig Rolle i den sydfranske Literaturs og Poesis Historie (s. Jeux floraux). Jean Calas led her Martyrdøden 9 Marts 1762, og 10 Apr. 1814 stod her et Slag mellem Franskmændene under Marschal Soult og Englænderne under Wellington.

Toulouse [s. o.] hed en gammel souveræn Grevеslægt i Frankrig efter Staden T. og dens Omegn, som Carl d. skaldede 850 gav som Len til Fredelon, der tillige var Hertug i Aquitanien, og hvis Broder og Efterfølger Raimund blev Stamfader til den indtil 1271 blomstrende hertugelige og grevelige Familie. Ham fulgte 852 som Hertug i T. Broderen Raimund I, der ligesom sine Efterfølgere, navnlig den rige Raimund IV, den første Greve af T., forøgede Landet ved flere Erhvervelser. Raimund IV spillede en vigtig Rolle paa det første Korstog (1096—99), erhvervede Grevskabet Tripolis i det hellige Land og døde der 1105. Dennes Sønner Bertrand og Alfons Jordanus, der begge døde i Palæstina (1112 og 1148), havde haarde Kampe at bestaa mod Hertug Vilhelm af Aquitanien, der var gift med Raimund IV.s Brodersdatter, inden de kom i Besiddelse af Grevskabet T., og Kampen fornyedes mod Alfons Jordanus's Søn Raimund V af den engelske Konge Henrik II, som var gift med Vilhelm af Aquitaniens Barnebarn, men ved Ludvig VII.s Hjælp beholdt Raimund V dog T. Hans Søn, Raimund VI (s. d. A.) (1194—1222) blev 2 Gange lyst i Ban af Pave Innocens III for en Beskyttelse, han ydede Albigenserne, og berøvet en Del af sine Lande (s. Katharer, Raimund og Simon IV af Montfort). Hans Søn Raimund VII (1222—49) maatte 1229 afstaa en Del af Grevskabet til den franske Konge Ludvig IX den hellige. Hans eneste Datter Johanne blev gift med Ludvigs Broder, Grev Alfons af Poitiers, der saaledes fik T.; efter begges barnløse Død 1271 forenede Kong Philip III Grevskabet T. for bestandig med Kronen. Titlen Greve af T. førtes senere af Ludvig XIV.s uægte Søn med Mad. Montespan, Louis Alexandre de Bourbon, f. 1678, d. 1737, der var en brav og jævn Sømand, som holdt sig fjærnt fra alle den Tids politiske Intriguer. Han leverede 24 Aug. 1704 Englænderne et blodigt, men rafgjørende Søslag ved Malaga.

Touraine [turähn], en af Frankrigs gamle Provinser med Hovedstaden Tours, udgjør nu største Delen af Dep. Indre-Loire. T. havde først sine egne Grever og forenedes derpaa med Anjou, Familien Plantagenets Hjemstavn. Da Henrik II kom paa Englands Trone 1154, kom T. som fransk Len til at tilhøre de engelske Konger, indtil Philip II August fratog Johan uden Land det tillige med de fleste andre franske Besiddelser. 1356 ophøjedes det til et Hertugdømme og gaves flere Gange som Len til yngre Prinser af Kongehuset, indtil det 1584 for bestandig forenedes med Kronen ved Frants af Anjous (tidligere Frants af Alençons) Død.

Tourcoing [turkoäng], Stad i det franske Dep. Nord, i Nærheden af den belgiske Grænse, 2 M. n. n. ø. for Lille, med 58,000 J. (1886) og særdeles omfattende Industri i fine Uldstoffer, Sukkertilvirkning og Ølbryggeri. Ved T. overvandt Pichegru Hertugen af York 18 Maj 1794.

Touristforeninger [tu] ere i Norden stiftede i Lighed med de mellemeuropæiske „Alpeforeninger“, der have sat sig til Opgave at studere Alperne i topographisk og physisk-geographisk Henseende og ved Siden deraf have virket for at udbrede Kundskab i mere populær Form til Fjældegnene for at lette Rejselivet ved at bygge Touristhytter, anlægge Fjældveje, organisere Førervæsenet og lette Befordringen. Den engelske »Alpine Club«, stiftet 1857, bestaar kun af erfarne Alpevandrere („Alpinister“) og har udført de vanskeligste og dristigste Alpebestigninger; den udgiver siden 1863 »Alpine Guide« og Kvartalshæfterne »Alpine Journal«. 1862 stiftedes „Österreichischer Alpenverein“ (Wien), fornemmelig for Rejselivet i de østerrigske Alper; den udgav siden 1865 sin „Jahrbuch“; 1863 »Club Alpino Italiano« (Turin) med aarlig »Bolletino« og andre Publicationer; 1864 „Schweizer Alpenklub“ (Aarbog siden 1864). 1869 stiftedes i München „Der Deutsche Alpenverein“, som siden 1874 er forenet med den østerrigske til „Deutscher und österreichischer Alpenverein“; den talte 1884 over 18,000 Medlemmer i 110 Sectioner og udgiver et Aarsskrift, halvmaanedlige „Mittheilungen“ m. m. Videre kunne nævnes „Österreichischer Touristenklub“ (1869), „Alpenklub Österreich“ (1878), »Club Alpin Français« (1874) med dens »Annuaire« og siden 1882 »Bulletin mensuel«, foruden en Mængde Localforeninger, hvoriblandt kan fremhæves »Appalachian Mountain Club« (Boston, 1876). Den norske T., den ældste i Norden, stiftedes 21 Jan. 1868 i Christiania paa Initiativ af Consul Thomas Heftye, der lige til sin Død 1885 vedblev at fungere som Bestyrelsens Formand. Man begyndte med c. 200 Medlemmer, og Foreningen maatte i Begyndelsen sætte sig begrænsede Formaal, særlig Lettelse af Befordring i de højere Fjældegne. Men efterhaanden voxede baade Virksomheden og Medlemsantallet; ved Udgangen af 1887 havde Foreningen 156 livsvarige og indbudne Medlemmer og 1,890 aarlig betalende Medl., hvoraf 573 i Udlandet; den ejer et fast Fond paa c. 7,000 Kr., har aarlige Indtægter af c. 4,500 Kr., nyder fra 1887 et aarligt Statsbidrag, for Tiden 5,000 Kr., har bygget eller forbedret talrige Fjældveje og ejer flere Touristhytter og Fjældhoteller. Foreningen har siden 1868 udgivet en Aarbog (1868—87, 20 Bd.), hvoraf de fleste have indeholdt populær-geographiske Skildringer, Rejseskildringer, Rejseruter og Vejledninger for Tourister, foruden Kort, Illustrationer, Fjældpanoramaer o. lign. I de 3 sidste Aar er rundt om i Landet stiftet locale T., der ere traadte i Forbindelse med „d. n. T.“ uden dog at kunne regnes som Sectioner deraf; de fleste have allerede udgivet Specialbeskrivelser med Touristruter for det nærmeste Opland o. lign. En dansk T. stiftedes 1888.

Tournay [turnā], flamsk Doornik, Stad i den belgiske Prov. Hainaut, ved Floden Schelde, 9 M. v. s. v. for Brüssel. 34,800 J. (1887). Bispesæde, gammel Kathedralkirke med seværdige Malerier, Raadhus og Vagttaarn. Betydelig Industri i Uld- og Linnedvarer, Tæpper, Papir og Porcelæn. — T. var i det 5te og 6te Aarh. Sæde for merovingiske Konger og hørte 1668—1713 under Frankrig.

Tourné, fr. [turnē], omvendt!, i l'Hombre-spil et Udtryk, ved hvilket man forpligter sig til at vende det øverste Kort af Stammen, som da bestemmer den Farve, hvori der skal spilles.

Tournée, fr. [turnēh], Runde, Rundrejse.

Tournefort, Jos. Pitton de [turnfāhr], berømt fransk Botaniker, f. i Aix i Provence 5 Juni 1656, d. 28 Nov. 1708, ansattes 1683 som Professor i Botanik ved den botaniske Have i Paris, i hvilken Stilling han ved sine meget besøgte Forelæsninger og lærerige Excursioner havde stor Indflydelse paa det botaniske Studium. Paa Ludvig XIV.s Opfordring foretog han 1700 en botanisk Undersøgelsesrejse i Levanten og blev ved sin Hjemkomst ansat som Professor i Medicin ved Collège de France. Hans vigtigste Arbejder ere »Elémens de botanique ou méthode pour connaître les plantes« (1694), der senere udkom under Titel af »Institutiones rei herbariæ« (1700); Udbyttet af sin Rejse til Levanten nedlagde han i »Relation d'un voyage du Levant«.

Tourniquet [turnikā], Aarepresse, et Apparat til at standse eller (f. Ex. ved Amputationer) at forebygge Blødninger fra Lemmernes større Pulsaarer, bestaar i en Rem, der spændes omkring Lemmet, og i hvilken der er anbragt et Skrueapparat, hvorved en lille, udstoppet Pude (Pelotte) kan trykkes fast ned paa Huden over Pulsaaren, der derved sammenklemmes. Ogsaa Drejekors, Drejebom (ved Indgangen til en Vej o. lign.).

Tournon [turnōng], Stad i det franske Dep. Ardèche, ved Floden Rhône, 5 M. n. n. ø. for Privas, med 3,800 J., 2 Broer over Floden, Militærskole og et Klippeslot, der ofte har været benyttet som Statsfængsel. Betydelig Vinavl.

Tournon, François de [s. o.], fransk Cardinal og Minister, f. 1489 i Staden Tournon, d. 1562, blev 1517 Ærkebiskop (1551 i Lyon) og 1530 Cardinal. Han blev under Frants I brugt til flere diplomatiske Hverv, var 1537—47 Kongens næsten uindskrænkede Minister og bragte Orden i Finanserne, men plettede sit Navn ved Grusomhed mod Protestanterne. Under Henrik II blev han ved Guisernes Indflydelse holdt fjærnet fra Hoffet, men gjorde som Ærkebiskop i Lyon alt for Kjætternes Undertrykkelse og forfulgte dette Øjemed endnu mere, da han under Carl IX atter fik større Indflydelse. Ved sin Død efterlod han sin Formue til Jesuiterordenen, som han havde indkaldt til Frankrig.

Tournure, fr. [turnüre], den Vending, en Sag tager; Holdning; falsk Bagdel paa Damedragter (Cul de Paris).

Tournus [turnü], Stad i det franske Dep. Saône-Loire ved Floden Saône, 4 M. n. for Mâcon, med 4,200 J. og livlig Industri i Bomuldsstoffer, Læder og Roesukker; Silke- og Vinavl.

Tours [tuhr], Hovedstad i det franske Dep. Indre-Loire, ved Loire, over hvilken her fører en prægtig, 1,400 F. lang Stenbro, 28 M. s. s. v. for Paris. 59,600 J. (1886). Ærkebispesæde med prægtig Kathedralkirke, Mindesmærker for Descartes og Balzac. Betydelig Industri i Silke-, Uld- og Bomuldsstoffer, Porcelæn og chemiske Præparater, samt vigtig Handel; Jærnbaneknudepunkt. — T. var 1870 fra 17 Sept.—10 Dec. Sædet for den ydre Afdeling af Forsvarsregeringen og blev 21 Dec. besøgt af tyske Tropper, samt 19 Jan. n. A. besat af disse.

Tourville, Anne Hilarion de Cotentin, Greve af [tuhrvill], berømt fransk Søhelt paa Ludvig XIV.s Tid, f. 1642 i Tourville (Dep. la Manche), d. 1701, blev 1667 Skibscapitain, deltog 1669 i Expeditionen til Candia, kæmpede 1776 tappert mod Hollænderne i Søslaget ved Agosta (hvor Ruijter faldt) og blev Escadrechef, ødelagde 1677 en engelsk-hollandsk Flaade ved Palermo, blev 1682 ophøjet til Generallieutenant og udmærkede sig i de følgende Aar mod Barbareskerne. 1689 blev han Viceadmiral i Middelhavet, sejrede 1690 over den engelsk-hollandsk Flaade mellem Beachy Head og Dieppe, men blev 28 Maj 1692, da han efter Ludvig XIV.s udtrykkelige Ordre med 44 Skibe angreb den engelsk-hollandske Flaade paa 99 Skibe ved La Hogue, efter en heltemodig Kamp overvunden af den engelske Admiral Russell. 1693 fik han Marschalstaven, og s. A. angreb han paa Højden af Cap St. Vincent en stor engelsk-hollandsk Koffardiflaade, der var convoieret af 27 Linjeskibe, erobrede 27 og ødelagde 45 Krigs- og Handelsskibe. Ved den spanske Arvefølgekrigs Udbrud var han bestemt til Overcommanderende for hele Sømagten i Middelhavet.

Toussaint, Anna Louise Geertruida »Bosboom« [tussæng], hollandsk Forfatterinde, f. 16 Sept. 1812 i Alkmaar, skrev 1837 sin første Novelle »Almagro«, 1838 »De Graaf van Devonshire«, 1840 »Engelschen te Rome«; mest Bifald vandt dog den i Walter Scotts Stil behandlede »Het huis Lauernesse« (1841), en dygtig Skildring fra Reformationstiden, samt Romancetrilogien »Leicester in Nederland«, »De vrouwen uit het Leicestersche tijdperk« og »Gideon Florensz« (1851—54). Hendes talrige senere Romaner og Noveller behandle ligeledes i Regelen Emner af Nederlandenes Historie; »Majoor Frans« (1875) drejer sig om Kvindeemancipationen. Fra 1849 redigerede hun med stor Dygtighed en Art Musenalmanach; 1851 ægtede hun Genremaleren Bosboom. D. 13 Apr. 1886.

Toussaint l'Ouverture [tussæng luvertühr], f. 1745 som Negerslave paa Haiti, søgte tidlig at vinde Kundskaber og bragte 1791, da Slaveopstanden udbrød, sin Herre i Sikkerhed, men tog da Tjeneste i Negerhæren og blev 1793 Divisionsgeneral. Han viste stor Snilde baade som Hærfører og Statsstyrer og er med Uret bleven beskyldt for Grusomhed mod de hvide. Da T. 1796 beskyttede den franske Gouverneur, udnævnte Directoriet ham til Vicegouverneur og n. A. efter hans Sejer over Engelskmændene til Overgeneral paa Øen. Men da han 1799

søgte at gjøre sig uafhængig, kom han i Strid med Mulatternes Fører Rigaut, hvem han fordrev; derimod blev han 1801 slaaet af den franske General Leclerc og faldt n. A. ved Forræderi af Negergeneralerne Christoph og Dessalines i hans Hænder. Han førtes til Frankrig og sattes imod Løfte i Fængsel i Fort Joux nær ved Besançon; 27 Apr. 1803 sandtes han død, efter manges Antagelse forgivet. Hans Memoirer udgaves 1853.

Tovbro, s. Bro.

Tove ell. Tovelille er Kong Valdemars fra Folkevisen saa bekjendte Elskede, hvem den onde Dronning lod dræbe i den stærkt ophedede Badstue, men det er først nyere Undersøgelser, der have vist, at Kongen var Valdemar I d. store og Dronningen Sophie, saaledes som den ældste Optegnelse af Visen angiver; thi fra Arild Hvitfeldts Tid antog alle, at T. var Valdemar Atterdags Elskerinde. Med T. havde Valdemar I Sønnen Christoffer.

Tower [töuver], eng., d. e. Taarn, kaldes særlig det af Vilhelm Erobreren 1078 byggede Slot i London, liggende ved Themsen paa Østsiden af City. Det blev senere meget udvidet og var indtil Henrik VIII Kongernes Residensslot, hvorhos det indtil Jakob II var Skik, at Kongerne boede i T. før deres Kroning. Tillige brugtes det som Statsfængsel og har som saadant været Skuepladsen for mange Grusomheder: Henrik VI, Edvard IV.s Sønner og hans Broder, Hertugen af Clarence, bleve her myrdede; Anna Boleyn, Katharine Howard, Johanne Gray og mange britiske Statsmænd ere blevne henrettede paa Højen Towerhill foran T. Slottet er endnu omgivet af Volde, men siden 1843 ere Gravene udtørrede og omdannede til en Have. I T. opbevares Kronjuvelerne, et stort Archiv og mange historiske Gjenstande. 1841 fortæredes en Del af Samlingerne ved Ildsvaade, og 1885 blev en gammel Vaabensamling stærkt beskadiget ved en af Fenierne forvoldt Dynamitsprængning.

Tovinger, s. Antiliater.

Tovledning. Til Forplantelse af Bevægelse i større Afstande benyttes i de sidste Aar med stor Fordel T. i Stedet for Stangledninger. De bestaa af et Tov uden Ende, der med stor Hurtighed ledes over flere store Skiver med Snorløb, en, hvorfra Bevægelsen udgaar, og en, hvortil den forplantes, og imellem dem i passende Afstande det fornødne Antal for at hindre Tovet i at synke for dybt.

Township [töunschipp] kaldes i Nordamerika Underafdelingen af et Grevskab (County); ogsaa et Markmaal, lig 23,040 Acres ell. 1,₀₁₅ d. □ M.

Towton [taunt'n], By i Yorkshire i England, bekjendt af Slaget 29 Marts 1461, hvor Henrik VI og Margrete af Anjou bleve overvundne af Edvard IV, hvorefter de maatte flygte til Skotland.

Toxikologi, Læren om Gifterne, deres Virkninger (Forgiftningerne), chemiske Paavisning og Behandlingen af de ved Gifterne frembragte sygelige Tilstande. Toxin, s. Ptomain.

Traad. Sprogbrugen skjelner ikke skarpt mellem T. og Garn; man taler saaledes om Sygarn, som er tvundet, om Traadkammerdug af utvundet Hørgarn. I det hele betegner dog T. det til Syning, Strikning, Bobinetvævning, Knipling, sjældnere til egentlig Vævning bestemte tvundne Garn, der er stærkere, rundere og haardere end det utvundne. Tvindingen, hvorved af Hørgarn mest 2, af Bomuldsgarn ofte 6 Stykker forenes ved Snoning i modsat Retning af den, hvori de ere spundne, foregaar for Haanden ved de almindelige Spinderedskaber, i det store altid paa en Traadmølle, omtrent som en Drosselstol, kun at Strækhovederne mangle, og at der gjærne findes et Vandkar til at fugte Garnet under Tvindingen, hvorved det forkortes 4—8 pCt. T. bærer gjærne samme Nummer som de enkelte Garn, hvoraf det er samlet. Om Metaltraad s. d. A.

Traadglas, s. Vетrinetglas. **Traadkors** anbringes i enhver Kikkert, der er bestemt til astronomiske eller geodætiske Maaleobservationer; det bestaar af to paa hinanden vinkelrette Traade, der udspændes i Objectivets Brændpunkt. Det Punkt, hvor Traadene skære hinanden, kaldes T.s Centrum. Ofte benyttes en Combination af flere Traade, et Traadnet; i Passageinstrumentet er der saaledes hyppig én horizontal Traad og 5 eller 7 verticale, hvis indbyrdes Afstand i Vinkelmaal maa være bekjendt, og af hvilke den midterste, naar Instrumentet er rigtig opstillet, fremstiller Meridianen. Det Øjeblik, da Stjærnen passerer denne, er dens Culminationsmoment; men Gjennemgangene gjennem de andre Traade lede ligeledes til at bestemme dette Tidspunkt, som derved kan findes med større Skarphed. Er Kikkerten bestemt til Højdeobservationer, er der ofte kun én vertical Traad, men flere horizontale. Traadene ere af fin Silke eller Metal, hyppigst dog af Edderkopspind.

Traad [trodd] er et Modtagelsesorgan for Menneskekraft i Form af en enarmet Vægtstang, der paavirkes ved Trædning, enten med Foden (en Rok) eller med hele Benet (en Drejebænk) eller skiftevis med Fodbladet og med Hælen (en Symaskine). I alle Tilfælde fordrer T. et forholdsvis stort Svinghjul paa Grund af den ustadige Indvirkning; men det har den Fordel, at Arbejderen beholder Hænderne frie.

Traadorm, d. s. s. Gordius. Den afrikanske T. ell. Guinea-Ormen (Filaria [Dracunculus] medinensis, Medinaormen) er udbredt over det tropiske Afrika og det vestlige Asien og er f. Ex. hyppig i Turkestan; med Negrene er den bleven overført til Vestindien og Sydamerika. Den forekommer hos Mennesket under Huden, især paa Benene, eller mellem Musklerne, uden dog i Regelen at volde stort Besvær, før end den har opnaaet sin fulde Størrelse (c. 30 Tommer) og skal føde sine talrige (8—10 Millioner) Unger, da den borer sig ud gjennem Huden og maa afvikles med stor Forsigtighed; rives den over og en Del af den bliver tilbage i Legemet, kan det foraarsage farlige Forbulninger, fordi Ungerne da blive frie og sprede sig i Omgivelserne af det Sted, hvor Ormen har sit Leje. De mikroskopiske Unger bore sig ind i smaa Ferskvandskrebsdyr (Cyclops) og overføres med dem gjennem Drikkevandet til Menneskets Fordøjelses-

kanal, fra hvilken de da søge ud i Legemet, følgende Bindevævet, i hvilket de gjennemgaa deres videre Udvikling. Ormens Opholdstid i det menneskelige Legeme er 9—11 Maaneder. Den af den fremkaldte Sygdom kaldes Dracontiasis.

Tracé, fr., Afrids, den sædvanlige Betegnelse for Grundplanen af en Befæstning eller et af dennes enkelte Værker; det er altsaa T. af en Fæstning, der gjengives paa et Kort over denne. Ogsaa om Jernbane- og Vejanlæg bruges Ordet i lignende Betydning. At tracere en Fæstning eller en Jernbane er at udstikke dens Grundplan i Marken.

Trăchea, lat., Luftrør, s. Lunge. **Trachéer**, s. Karvæv. **Tracheotomi**, Bronchotomi, en Operation, hvorved Luftrøret eller sjældnere Strubehovedet (Laryngotomi) aabnes foran paa Halsen ved et Indsnit efter Længden af det for igjennem den derved frembragte Aabning at udtage fremmede Legemer, der tilfældigvis ere trængte derned fra Mundhulen, eller at skaffe Luften fri Adgang til Lungerne ved Forsnævring af Strubehovedet (s. Laryngostenose) af forskjellig Aarsag, fremfor alt dog ved Strubehoste. I de sidste Tilfælde maa der indlægges et Rør (Canule) i Indsnittet, hvorigjennem Luften frit kan passere, saa længe indtil den igjen kan trænge ind ad den naturlige Vej. T. er selv en simpel og farefri Operation, men da den næsten altid først kommer til Udførelse, naar Livsfare er til Stede, bringer den ikke stedse saa gode Resultater, som man kunde vente.

Trachōm, trachomatøs Øjenbetændelse, en med smaa, grynede Udvæxter (Granulationer) paa Øjets Bindehinde forbunden, acut eller chronisk Betændelse af denne, kan være meget haardnakket og langvarig og føre til fuldstændig Ødelæggelse af Øjet. T. kan forplantes ved Smitte og optræde i Epidemier.

Trachȳt, en sædvanlig graa, mere eller mindre porøs, vulkansk Bjærgart, hvis Hovedbestanddel er glasagtig Feldspat (Sanidin). Den danner kegle- og kuppelformede Bjærge, navnlig i Andeskjæden, Ararat, Auvergne og Siebengebirge. Den anvendes undertiden til Bygningsarbejder; saaledes er en stor Del af Domkirken i Køln bygget af denne Stenart.

Tractāriere ell. **Tractariānere** (eng. Tractarians), s. Pusey.

Tractāt, en mellem to eller flere Stater afsluttet Overenskomst; lille Skrift, mest af gudeligt Indhold.

Tracy, A. L. C. Destutt de [si], Greve, fransk philosophisk Forfatter, f. 1754 i Bourbonnais, d. 1836 i Paris. Han studerede ved Universitetet i Straßburg, men blev senere Militær. 1789 var han Deputeret ved Generalstaterne for Adelen i Bourbonnais; 1792 blev han Overstcommanderende for Nordarmeens Rytteri. Kort efter tog han sin Afsked, blev som mistænkt arresteret 1793, men atter løsladt 1794. Paa Cabanis's Forslag blev han Medlem af l'Institut national; efter 18 Brumaire udnævntes han til Senator. 1808 blev han Medlem af det franske Akademi i Stedet for Cabanis; 1814 blev han Pair. T. slutter sig til Condillacs Sensualisme, som han fører videre og til Dels berigtiger. Sansningen er den eneste Kilde til vore intellectuelle Virksomheder; der gives ingen Sjæl som særeget Væsen; det er Hjærnen, som gjennem Nerverne modtager Indtryk fra de ydre Gjenstande, og fra Hjærnen gaa Bevægelserne igjen inden fra ud efter mod Omverdenen. Ved den Modstand, disse Bevægelser paa visse Punkter møde, overbevises vi om Omverdenens Realitet; thi en Kraft kan ikke gjøre sig selv Modstand. Et immaterielt Væsen vilde kun erkjende sig selv, og et materielt Væsen, der ikke kunde gjøre Modstand, vilde ikke kunne erkjendes. Personlig var T. en hæderlig, opofrende Charakter og en ivrig Forsvarer af Friheden. Han skrev: »Éléments d'idéologie« og »Commentaire sur l'esprit des lois«.

Trade Dŏllar [trædd], den ældre Dollar (fra 1878) i de nordamer. Fristater, af Værdi 3 Kr. 48 Øre, til Forskjel fra den nuværende Standard silver Dollar, siden 1878, af Værdi 3 Kr. 73 Øre. T. D. kaldes ogsaa den i Japan 1875 prægede Dollar, af Værdi 3 Kr. 92 Øre.

Trades-Unions [trædds junj'ns], det engelske Navn paa „Fagforeninger", er en meget gammel Institution, idet Oprindelsen til den, om end i noget andre Former, kan føres tilbage til det 14de Aarh. Til Værge imod de Bestemmelser, som efter Pesten 1848 bleve givne for at hindre, at det formindskede Udbud af Arbejdskraft skulde bringe Arbejdslønnen til at stige, og som derfor fastsatte et bestemt „Maximum" af Løn for forskjellige Slags Arbejde og derhos for at sikre Gjennemførelsen heraf indførte et Slags Stavnsbaand for Arbejderne, sluttede disse sig sammen i Foreninger, der udelukkende omfattede Arbejdere af samme Fag, og hvis Opgave altsaa var at støtte de enkelte Arbejdere over for Arbejdsgiverne. Allerede 1361 erklærede en Lov slige Foreninger for ulovlige og forbød under strænge Straffe deres Stiftelse og al Deltagelse i dem, og disse Lovbestemmelser gjentoges fra Tid til anden med skærpede Straffe, da Foreningerne vedbleve at bestaa som hemmelige Foreninger. Først 1824 hævedes Forbudet imod dem, men de vare dog fremdeles indtil 1871 retløse, saa at de ikke kunde optræde som Retssubject endog over for Besvigelser af deres egne Functionærer. Desuagtet talte disse Foreninger allerede 1868 omtr. 800,000 Medlemmer, enkelte Foreninger 30 à 35,000 Medlemmer. 1877 talte Maskinbyggernes Fagforening over 45,000 Medlemmer.

Traditiōn, Overlevering, bruges i den christne Kirke om den mundtlige Overlevering om Kirkens Lære og Skikke, som fra Christi og Apostlenes Dage strækker sig indtil vor Tid. Berettigelsen af at antage, at en saadan T. har udviklet sig ved Siden af den hellige Skrift, er given i Christi Forjættelse, at Helligaanden skulde vejlede til Erkjendelse af al Sandhed; men den nærmere Udvikling af selve T.s Begreb og Indhold er lige saa forskjellig som de forskjellige Confessioner, idet disses indbyrdes Forskjel i mange og meget væsentlige Punkter hænger nøje sammen med deres forskjellige Begreb om T. Den romerske Kirke lærer, at alle Lærdomme og Skikke, som

i Tidernes Løb have vundet Anerkjendelse af Kirken, dermed ere godtgjorte at høre med til den sande og uforfalskede T., og de regne alt saadant for, ret forstaaet, at hidrøre fra Christus og Apostlene selv, idet de paastaa, at alt, hvad der saaledes i Tidernes Løb er blevet sanctioneret af Kirken, ikke vilde være opkommet, hvis det ikke fra først af havde været til Stede i den oprindelige Christendom, om end maaske i uudviklet Form. Den katholske T. omfatter altsaa alt, hvad der hører med til den katholske Kirkes Lære og Skikke; dette regnes altsammen for at have apostolisk Gyldighed og stilles derfor paa fuldstændig lige Trin med den hellige Skrift eller rettere sagt over denne, idet Kirken tillige hævder, at T. skal være Norm for Skriftens Fortolkning. De protestantiske Kirkesamfund derimod hævde, at den hellige Skrift, fordi den er forfattet af Apostle og apostoliske Mænd under Helligaandens Vejledning, maa betragtes som det sikre og til alle Tider blivende Udtryk for, hvad der i Apostlenes Dage har gjældt for ægte og uforfalsket Overlevering fra Christus, og de lære derfor, at al mundtlig T. kun kan regnes for sand og uforfalsket, for saa vidt den er i Overensstemmelse med den hellige Skrifts utvetydige Mening. Skriften stilles altsaa over T. og betragtes som øverste Norm og Rettesnor for christelig Tro, Lære og Liv. Herom ere alle forskjellige protestantiske Kirkesamfund enige; men derimod ere de uenige, naar det nærmere skal afgjøres i det enkelte, hvad der skal regnes for sand og ægte T. Den lutherske Kirke er nemlig villig til at godkjende alt, hvad der kan tjene til Opbyggelse, og som ikke strider mod den hellige Skrift; de reformerte Kirkesamfund ville derimod egentlig kun anerkjende, hvad der umiddelbart kan begrundes ud af Skriften, et Princip, som de fleste og betydeligste af dem dog ikke have fastholdt i alle dets Consequenser. Jvfr. Reformation. T. i juridisk Forstand betyder Overlevering af en Ting fra en til en anden Persons Besiddelse og spiller i Romerretten og mange gjældende Lovgivninger en Rolle, navnlig ved Kjøb og Salg, som den Handling, gjennem hvilken Ejendomsretten overføres fra Afhænderen til Erhververen. Hvorvidt T. kræves i dansk og norsk Ret til Ejendomsrettens Overdrelse, eller om Parternes Vedtagelse derom er tilstrækkelig, er omtvistet. Traditionel [nëll], som beror paa mundtlig Overlevering; nedarvet. Traditører, de Christne, som under Forfølgelserne i de første Aarh. e. Chr. udleverede hellige Bøger og Redskaber til Øvrigheden for at undgaa Straf.

Traducianisme, s. Creatianisme.

Traeger, Albert, tysk Lyriker, f. 12 Juni 1830 i Augsburg, siden 1875 Advocat og Notar i Nordhausen. Foruden lyriske Digte („Gedichte", 1857; senere mange forøgede Oplag), hvis Fortrin især maa søges i Formens ukunstlede Velklang og Følelsens Inderlighed, har han skrevet nogle Lystspil og Noveller, desuden udgivet forskjellige Anthologier, navnlig gjennem en Aarrække Pragtværket „Deutsche Kunst in Bild und Wort".

Traëtta, Tommaso, berømt Componist af den neapolitanske Skole, f. 30 Marts 1727 i det neapolitanske, d. 6 Apr. 1779 i Venezia, gjorde med sin første Opera, »Il Farnese« (Napoli 1750), saadan Lykke, at Bestillinger indløb fra alle større italienske Scener. 1758 blev han Hofcapelmester og Lærer for Prinsesserne i Parma, 1765 Directeur for et Conservatorium i Venezia, og 1768 gik han som Hofcomponist hos Katharina II til St. Petersborg. Først 1786 vendte han over London tilbage til Italien. T. udmærkede sig fremfor baade samtidige og senere Componister ved Energi og Sandhed i Udtrykket og ved virksom Harmonisering. Han skrev omtrent 30 Operaer og en Del Kirkemusik, deriblandt et Oratorium »Salomone« for Kvindestemmer.

Trafalgār, Cap, Forbjærg i den spanske Prov. Nedre-Andalusien, ved Gibraltar-Strædet, 7 M. s. f. ø. for Cadiz. Ud for dette stod Søslaget 21 Oct. 1805, i hvilket den engelske Flaade under Nelson sejrede over den fransk-spanske under Villeneuve og Gravina. Nelson blev under Slaget dræbt af en Musketkugle, Gravina dødelig saaret og Villeneuve tagen til Fange.

Trafik, Kjøb og Salg; Omsætning; i nedsættende Betydning: Fremgangsmaade.

Tragănth, indtørret Planteslim af Astragel-Arter (s. d. A.) fra Grækenland og Asien. I disse Planters Stammer omdannes efterhaanden Marv- og Marvstraalecellernes Membraner til Planteslim og Gummi, hvilke Bestanddele under Bejrets Indsivelse bane sig Vej til Stammens Ydre og der indtørre i forskjellige Former. Blad-T. fra Smyrna danner flade, runde eller halvmaaneformede Skiver med concentriske Ringe; Orm-T. fra Morea danner lange, baandlignende Strimler. Begge ere hornagtige, hvide eller bleggule; de svulme ud i koldt Vand uden at opløses. T. bruges i Apothekerne, især som Bindemiddel for Trochisker, og til Sukkervarer.

Tragēdie (egtl. Bukkesang; Navnet hidrører fra de Chorsange, som ledsagede Ofringen af en Buk til Ære for Dionysos, hvilke Sange senere fik dramatisk Form), Sørgespil, en Afdeling af den dramatiske Digtning, der fremstiller Mennesket enten som han ved egen Skyld kommer i Kamp med Verden og gaar til Grunde i Kampen (Charaktertragedie: Macbeth, Othello, Karl Moor), eller som han falder som Offer for en Pligtcollision, en Strid mellem ligeberettigede ethiske Motiver (Situationstragedien: „Antigone", „Kabale und Liebe"); i den saakaldte Skæbnetragedie træder en mystisk, fatalistisk Naaden af Skæbnen i Stedet for den sædelige Verdensordning („Braut von Messina"). Knuden er hos de gamle simpel, det interessante ved Spænding og Overraskelse fattes; medens de nyere T. stræbe at forberede Katastrophen i Stykkets Gang, hidføres denne i de gamle ofte pludselig (ved en deus ex machina, en Guds Mellemkomst). Endelig var Choret (s. d. A.) en væsentlig Bestanddel i den græske T., hvilken kun enkelte nyere (Schiller i „Braut von Messina", Oehlenschläger i „Longobarderne") have forsøgt at gjenoptage. Blandt Forfattere af T. nævne vi i Oldtiden: Æschylos, Sophokles og Euri-

vides; i den nyere Tid: Corneille, Racine, V. Hugo; Shakspeare; Lessing, Schiller; Evald, Oehlenschläger; Henr. Ibsen, Bj. Bjørnson. Jvfr. **Digtekunst**. **Trägiker**, Sørgespildigter; Skuespiller, hvis Fag er Tragedien. **Trägisk**, som vedkommer Sørgespillet; sørgelig, ulykkelig; **tragikomisk**, halv sørgelig, halv komisk.

Train, fr. [træng], Følge; Tog af Jærnbanevogne; særlig det Vogntog med tilhørende Heste og Mandskab, hvorved en Hær eller en Afdeling fører sine Fornødenheder efter sig i Felten. Indbegrebet af det Artilleri- og Ingeniørmateriel, som kræves til en Belejring, kaldes et Belejringstrain eller Park, ligesom et Brotrain er den Samling af Vogne, hvorpaa det Materiel af Baade m. m., der behøves til at slaa Bro i Felten, medføres. Til at bestride Tjenesten ved T. haves særegne **Traincompagnier**, der ere organiserede særskilt eller, som i Danmark og Norge, under Artilleriet i en Trainafdeling eller Trainbataillon; til denne Tjeneste udtages fortrinsvis Mandskab, som vel er ved Legemsførlighed, men af en eller anden Grund udygtigt til den egentlige Krigstjeneste under Vaaben. Fra ældre Tid kaldes i daglig Tale ofte alle de til samme Udskrivningsklasse hørende Militærarbejdere **Trainkuske**. Tidligere tog man blandt dem ogsaa Kuskene til Kanonerne og Ammunitionsvognene; men da man omsider fandt det nødvendigt at udtage fuldt tjenstdygtige Mænd til denne Tjeneste, fik disse her i Danmark Benævnelsen **Trainconstabler**, der er noget vildledende, idet de hverken have med T. at gjøre, ejheller ere Constabler, d. e. betjene Kanonerne, men ved vort Artilleri alene uddannes som Stykkuske.

Trainēring [træ] kaldes den rationelle Methode, hvorved et Menneskes eller et Dyrs Præstationsevne med Hensyn til en eller anden Art af Sport ved systematisk Behandling bringes op til den størst mulige Højde. Ved diætetiske Forholdsregler i Forbindelse med passende Motion søges Legemet under T. gjort saa let som muligt, samtidig med, at man ved stadig tiltagende Øvelser søger at hærde det og bringe det i højeste Grad af Muskelkraft og Aandedrætsorganerne til størst mulig Udvikling. T. spiller en stor Rolle ved Væddeløb, Kaproninger o. lign. **Trainer** kaldes den, der giver sig af med den systematiske Ledelse af T. **Traineringsanstalt** er et Etablissement, hvor Væddeløbsheste opstaldes for at faa den nødvendige Forberedelse til Væddeløb.

Trait [træ], Strich, schweizersk Længdemaal, $\frac{1}{10}$ Linje ell. 0,134 danske Linjer.

Trajānusvolden, en af Romerne under Kejser Trajan anlagt Befæstningslinje i det nuværende Dobrudscha (i Oldtiden en Del af Moesia superior). Den strækker sig 8 M. langt fra Tschernavoda til Kustendsche og bestaar af en 8—10, paa nogle Steder 18 F. høj Jordvold.

Trajānus, Marcus Ulpius, f. 56 e. Chr., d. 117, romersk Kejser 98—117 e. Chr., var af spansk Herkomst og født i Italica (nær Sevilla); han blev Consul 91, adopteret af Nerva 97 og udnævnt til Medregent og efter dennes Død (98) til Kejser. Han var en af Roms fortrinligste Kejsere, hvorfor han hædredes med Tilnavnet Optimus. Han indtog Dacien 106 og lod talrige romerske Kolonister nedsætte sig der; end videre erobrede han det petræiske Arabien, Armenien, Mesopotamien og Assyrien. Ogsaa som Administrator viste han stor Dygtighed, anlagde Veje, Havne (Civita Vecchia), Bygninger osv., og tilstod Literaturen stor Ytringsfrihed (Tacitus, Juvenal, Plinius). Efter T. blev den pragtfuldeste af Roms offentlige Pladser kaldet Forum Trajani, og til Ære for ham opreistes den endnu existerende **Trajanssøjle** med Basrelieffer, der fremstille T.s Kampe i Dacien. Han døde paa et Felttog mod Arabien i Selinus i Sicilien 117. Hans Efterfølger var Hadrian.

Trakēhnen, Landsby i den preussiske Prov. Øst-Preussen, 17 M. ø. for Königsberg, med et storartet Statsstutteri, oprettet 1726. En af dettes Opgaver er at remontere den kejserlige Marstal i Berlin. Stutteriet indtager et Areal af c. 1 Kvadratmil og bestaar for en stor Del af Græsgange. Foruden Hovedgaarden bestaar T. af 12 mindre Gaarde, „Vorwerke“. Bestanden er c. 1,000 Heste, der en stor Del af Aaret gaa løse i Flokke, ordnede efter deres Lød i det røde, det brune og det sorte Stod. Det arabiske Stod er nu næsten helt ophævet, medens det tidligere hævdede den første Plads. En „**Trakehner**“ skal som Kjendetegn have **Trakehnerbrandemærket**, et fertakket Stufselhorn, paa højre Laar.

Tralee [li], Hovedstad i Kerry-Shire i den irske Prov. Munster, ved en Bugt af Atlanterhavet, 83 M. s. v. for Dublin, med 9,900 J. Badested og betydeligt Sildefiskeri og Østersfangst. Her er Ruiner af et gammelt befæstet Slot, der tidligere var Residens for Greverne af Desmond, som indtil Dronning Elisabeths Tid vare souveræne Herskere i denne Del af Irland.

Tralles, Joh. Georg, tysk Physiker og Mathematiker, f. 1764, blev 1810 Professor i Berlin, d. 1822, gjorde sig mest fortjent ved at construere et Alkoholometer, som angiver Vinaandsprocenterne efter Rumfang. S. **Alkoholometer**.

Trame [trahm] er egentlig det franske Navn paa Islæt, men bruges særlig til at betegne den til Islæt bestemte, svagere og løsere snoede Silke (Tramsilke).

Tramway, eng. [uæh], d. s. s. Sporvej.

Tran, almindeligt Navn for de oljeagtige Fedtstoffer, man vinder af SøDyrene, som Hvaler, Robber, forskjellige Fisk osv., og som udsmeltes eller udkoges med Vand af disses Spæk. Foruden Olein, noget Stearin og Glycerider af lavere Led af de fede Syrers Række indeholder T. hyppig lidt Spermacet og forskjellige Urenheder, hvorfor den renses ved Raffinering med Svovlsyre, Udvaskning osv. Den stygge Lugt skal skyldes et Glycerid af Valerianesyre; den kan fjærnes ved Chlorkalk. For at befri den fra Vand og bl. a. gjøre den mere tykflydende, sej (hvilket til enkelt Brug, f. Ex. til Smørelser for Læder osv., er ønskeligt), indkoges den undertiden over aaben Ild, til den faar en passende Consistens; men herved bliver den i Almindelighed tillige meget ildelugtende, idet den let delvis destrueres. Der gaar flere forskjellige Sorter i Handelen. Torskelevertran, s. **Levertran**.

Tranchée, fr. [trangsché], d. s. s. Løbegrav, navnlig i den simplere Form. **T.-Cavalér**, et til det regelmæssige vaubanske Angreb hørende Værk, der bygges af Belejreren, naar hans Løbegrave vare naaede til Fæstningens Glacis, og som bygges til en saadan Højde, at man derfra kunde se ned i den dækkede Vej og fordrive Forsvarerne fra denne med Geværskud; i Nutidens Belejringer vilde T.-C. næppe nogen Sinde komme til Anvendelse.

Trane (Grus), Slægt af Vadefugle med overmaade lang Hals og meget lange og tynde Ben, men med korte Tæer og Kløer og navnlig med lille Bagtaa og med et mere eller mindre kort, lige Næb. T. opholde sig paa Moser og Heder, leve af Planteføde og Smaadyr, lægge deres Æg paa Jorden og made ikke deres Unger. Flere Arter udmærke sig ved smukke Fjerprydelser, nedhængende Halsfjer, Nakketop og desl. Farverne ere i Almindel. graalige. Den graa T. (G. cinerea) ruger f. Ex. i de nordlige og sydlige Dele af Sverige paa de store Mosestrækninger, men flytter i Aug.—Sept. mod Syd til Middelhavslandene, flyvende højt i Luften, selskabelig, i Form af et T og udstødende sit trompetagtige Skrig, der hos Hannen forstærkes af Luftrørets Bugtninger, som sænke sig helt ned i Brystbenet. Det er en vagtsom og sky Fugl, men klog og interessant i Fangenskab, som halvtam. Paa deres Træk gjøre T. undertiden Skade ved at kaste sig over de dyrkede Marker. I Sydeuropa og Afrika findes Jomfru-T. (G. virgo) og Paafugle-T. (G. pavonina) med smuk Nakketop.

Tranebær, s. Bølle.

Tranekjær, et Slot paa Langeland (i Øens Nørre Herred) med en hosliggende, flækkelignende Landsby i det efter Slottet opkaldte Sogn. Det i den nyeste Tid smukt restaurerede Slot, der ligger paa en høj Bakke ved en Indsø, med herlig Udsigt til Havet paa begge Sider, er Levningerne af en af Danmarks ældste og stærkeste Borge, som tillige med hele Øen i Slutningen af 13de og første Halvdel af 14de Aarh. i Regelen tilhørte de sønderjyske Hertuger af Abels Slægt. 1355 udholdt T. en Belejring af Valdemar Atterdag, men 1358 lykkedes det ham at erobre Slottet, der fra den Tid af var Sæde for en kongelig Lensmand; saaledes kom det 1456 som Pant i Hænderne paa Philip Axelsøn Thott, en af de 9 Axelsønner. I Grevens Fejde blev det uden videre Modstand overgivet til Lybekkerne af den bekjendte Otto Krumpen, men 1535 erobrede Peder Skram det tilbage. Nu er T. Hovedsædet i Grevskabet Langeland, som 20 Juni 1672 oprettedes for den senere Storkansler Frederik Ahlefeldt.

Trāni, Stad i Syditalien, ved Adriaterhavet, 6 M. n. v. for Bari, med 29,900 I. Ærkebispesæde, gammel Kathedralkirke med højt Taarn, Havn, en Del Handel og betydeligt Fiskeri.

Trankebar ell. **Tranquebar**, Stad paa Coromandelkysten i det engelske Præsidentskab Madras i Forindien ved den bengalske Bugt, 32 M. v. s. v. for Madras, med 24,000 I., en luthersk Missionsanstalt, Bomuldsvæverier og livlig Handel. T. er anlagt af de danske 1620 og gik med sit District 1845 ved Kjøb over til det engelsk-ostindiske Compagni.

Trans, lat., paa hin Side; **transalpinsk**, **transjuránsk**, **transpadánsk**, s. Cis.

Transbaikālien, ogsaa kaldet Daurien (s. d. A.), en russisk Prov. i Generalgouvernementet Østsibirien, mellem Baikalsøen og China, mod N. begrænset af Gouv. Jakutsk og mod S. af Mongoliet. 11,824 □ M. med 530,900 I. (1885). Af Mineralprodukter ere Guld, Sølv og Bly de vigtigste. Nertschinsk er den største Bjærgværksby, men Hovedstaden er Tschita ved Floden Ingoda, anlagt 1851, med 2,600 I.

Transfiguratiōn, Forandring, Forvandling, bruges især om Christi Forklarelse paa Bjærget (Ev. Matth. XVII, Marc. IX, Luc. IX), fremstillet i et berømt Maleri af Rafael.

Transformatiōn, Omdannelse, Omformning, Forvandling.

Transfusiōn, Indsprøjtning af Blod fra et sundt Menneske i Aarerne paa et sygt, for derved at forøge Blodmængden eller forbedre Blodets Beskaffenhed, er anvendt ved høje Grader af Blodmangel efter store Blodtab eller af anden Aarsag, ligesom ved Forgiftninger og andre Sygdomme (Septikæmi, Leukæmi osv.), i hvilke Blodet indeholder skadelige Stoffer eller mangler visse af sine normale Bestanddele. Blodet maa først piskes, indtil Fibrinen er udskilt af det, for at det ikke skal størkne under Operationen; denne udføres ved med de fornødne Forsigtighedsregler at bringe Spidsen af den fyldte Sprøjte ind igjennem en lille Aabning paa et blottet Blodkar og derpaa sprøjte Blodet langsomt ind.

Transit, Gjennemgang, Gjennemførsel af Varer (**Transitgods**) gjennem et fremmed Land. **Transitinstrument**, d. s. s. Passageinstrument. **Transitiv** (overgaaende, virkende) kaldes i Grammatiken et Verbum, hvis Virkning ell. Handling gaar over paa en anden Gjenstand f. Ex. slaa, bære (modf. intransitivt V.). **Transitōrisk**, forbigaaende, kortvarig.

Transkaspiske Provins, russisk Prov. i Centralasien, Del af Generalgouvernementet Turkestan, Landet mellem det kaspiske Hav og Aralsøen til Atrek mod S. som Grænseflod mod Persien. 9,818 □ M. med 301,500 I. (1885). Provinsen bestaar mest af øde Højstepper, navnlig Ust-Ust, der hæver sig 600 F. over Havet; Stepperne afbrydes af enkelte Bjærgstrøg, navnlig Store Balkan, 5,000 F., tæt ved det kaspiske Hav. Landet har kun ringe Regnmængde og er derfor ufrugtbart og tyndt befolket. Beboerne ere Nomader, Kirgisere mod N., Turkomaner mod S.; navnlig de sidste vare tidligere berygtede som vilde Røvere, der havde Tilhold i de sydlige Oaser, men Russerne have tilføjet dem svære Tugtelser, især 1881 under Skobelev. Hovedhavnen er Krasnovodsk ved det kaspiske Hav; men fra Michailovsk udgaar den transkaspiske Bane, som allerede er ført frem til Samarkand, og som bringer Centralasiens Produkter (Bomuld, Huder, Uld, Frugter, Farvestoffer og Silke) vesterpaa. Mod S. ligger den meget vigtige Oase Merv (s. d. A.).

Transkaukásien, s. Kaukasien.

Translateur [tör], en af Regeringen udnævnt edsvoren Oversætter eller Tolk.

Translocatión, Forflyttelse, Omflytning.

Transmissión eller Mellemorganer kaldes de Maskindele, væsentlig bestaaende af Axelledninger, Remskiver med tilhørende Remme, Tandhjul m. m., ved hvilke Bevægelsen overføres fra Motoren (f. Ex. Dampmaskinen) til Arbejdsmaskiner, der skulle drives deraf.

Transparént, gjennemskinnende (s. Gjennemsigtig). Subst. T., fr. [trangsparäng], betegner et Maleri, malet paa Papir ell. fint, hvidt, med Olje gjennemtrængt Bomuldstøj, som ved at belyses bagfra viser sig i klare, gjennemskinnende Farver.

Transplantatión, den ved mange plastiske Operationer (s. Autoplastik) nødvendige Omplantning af Bævsdele, især Hud fra et andet Sted af Legemet til det, paa hvilket Operationen foretages.

Transponére, i Musik at omsætte et Tonestykke fra en Toneart i en anden. **Transpositión**, en saadan Omsætning. **Transpositeur**, en af Roller i Paris opfunden simpel Mechanik, hvorved man kan flytte hele Tastaturet paa Pianoet én eller flere Halvtoner til begge Sider. Naar man da spiller Tonerne, som de ere noterede, lyde ikke disse, men de Toner, til hvilke Tasterne ere flyttede. Stykket er saaledes transponeret til en anden Toneart.

Transpórt, Forsendelse, Bortsending, Fragt; Overførelse af en Sides Sum til den følgende Side i Regnskabsbogen; s. ogsaa Cession. **Transportábel**, som kan flyttes, forsendes. **Transportére**, bringe videre, overføre, overdrage. **Transporteur**, en i Grader og mindre Dele inddelt Halvcirkel, som benyttes til at maale og afsætte Vinkler. S. ogsaa Symaskine.

Transscendént (overskridende) kaldes i Philosophien, hvad der ligger ud over Erkjendelsens Grænse, altsaa navnlig det overnaturlige. Den videnskabelige Forsken afviser alt som t., der ikke gaar ind under Tænkningens og Erfaringens Grundlove. (Smlgn. Immanent). Det t. bliver mirakuløst og dualistisk, da det strider mod Naturens Love og altsaa sprænger Naturopfattelsens Enhed. T. i Mathematiken, s. Function, Ligning. **Transscendentál** bruges ofte i samme Betydning som transscendent; men hos Kant er en Erkjendelse transscendental, der har til Gjenstand de Betingelser og Former, uden hvilke Erfaring ikke er mulig, hvorfor han kalder sin egen Lære Transscendentalphilosophi.

Transscribére, overdrage skriftlig til en anden (f. Ex. en Gjældsfordring). **Transskriptión**, en saadan Overdragelse; ogsaa en mere ell. mindre fri Overførelse eller Bearbejdelse af et Tonestykke for andre Organer, end det oprindelig er skrevet for. Medens Bearbejdelsen for Claver af Orchestersager, Kammermusik, Operaer, Oratorier o. lign. mere kaldes Arrangement, bruges T. mest om Overførelsen af Sange til Instrumenter, især til Claver.

Transspiratión bet. egtl. Sved, men da denne praktisk ikke godt lader sig adskille fra Hududdunstningen (s. d. A.), er den sidste i Almindel. ogsaa indbefattet i Begrebet T.

Transsubstantiatión, s. Nadvere.

Transsylvánien, d. e. Landet hinsides Skoven, ung. Erdély-Ország, tysk Siebenbürgen, tidligere et Storfyrstendømme i den østerrigske Stat, nu i statsretslig og administrativ Henseende fuldstændig forenet med Ungarn, af hvilken Stat T. udgjør det sydøstlige Hjørne; Grænsen mod Ø. og S. dannes af Bukovina og Rumænien. 1,012 □ M. med 2,084,048 J. (1881). Landet, der omsluttes af Karpatherne, danner i det indre en af deres Udløbere gjennemfuret Højslette. Sydranden er højest (Negoi 8,080 F.), Nordranden hæver sig til 7,400 F.; Vestranden dannes af de transsylvanske Malmbjærge, som naa 5,900 F. Højsletten ligger omtr. 1,600 F. over Havet og skraaner i Almindel. mod V. og S. V., som det fremgaar af Floderne Alutas, Maros's og Szamos's Løb; den første gjennembryder Sydranden og gaar directe til Donau; de to andre falde i Theiß. Søer forekomme i Mængde, men de ere alle smaa. Antallet af Mineralkilder, navnlig Salt- og Surbrønde, er betydeligt. Trods Bjærgcharakteren er Jordbunden meget frugtbar; det productive Areal angives til over 86 pCt. af det hele; heraf er noget under Halvdelen Skovland, Resten Agerland, Eng og Græsland; Vinlandet indtager omtr. 5 □ M. Der avles især Majs, Hvede og Havre, Hør, Hamp, Tobak og Frugt. Kvægavlen er af stor Betydning; der opdrættes fortrinlige Heste, som i Størrelse og Kraft overgaa de ungarske, Hornkvæg og Bøfler, Faar og Svin; af vilde Dyr findes Bjørne, Ulve, Ræve, Vildsvin, Hermeliner og Gemser. Af Mineralproducter indvindes Guld (aarlig 1,500 Pd.), Sølv (2,500 Pd.), Kviksølv, Kobber, Bly, Jærn, Stenkul, men især Salt, baade som Kilde- og Stensalt; desuden findes mange ædle og halvædle Stene. Egentlig Industri findes kun i de større Stæder, og Handelen omfatter mest Landets Raaproducter; Transithandelen paa Rumænien er meget betydelig. Befolkningen omfatter efter Nationaliteterne 1,146,600 Rumænere, især mod V. og S., 608,200 Magyarere, i Landets bjærgfulde østlige Del, 204,700 Tyskere og Resten andre Stammer, deraf 46,500 Zigeunere. Efter Religionsbekjendelsen tælles 1,285,700 af den græske Kirke, 296,800 Reformerte, 263,800 Romersk-Katholske, 199,600 Lutheranere, 55,000 Unitarier og 20,000 Jøder. For Undervisningen sørges ved et Universitet i Klausenburg, 2 Over- og 9 Undergymnasier, 1 Lærer- og 1 Lærerindeseminarium, 2 theologiske Læreanstalter og 4 Agerbrugsskoler. Tidligere deltes T. i Ungarernes Land i Midten og Vest, Szeklernes Land i det bjærgfulde sydøstlige Hjørne, Sachsernes i S. og N.; fra 1876 deles hele Landet i 15 Comitater.

Historie. T. var i Oldtiden en Del af Dacien og kom c. 100 e. Chr. under Romerne, der 270 afstod det til Vestgoterne. Under Folkevandringen blev det efterhaanden besat af Huner, Østgoter, Gepider, Bulgarer, Avarer, Ungarer o. a. Kong Stephan I d. hellige af Ungarn erobrede det 1004, hvorpaa det bestyredes af Voivoder ell. Statholdere, blandt hvilke kan nævnes den i det 15de Aarh. fan

eromte **Johannes Hunyades**. 1148 indkaldte Kong Geisa II mange Tyskere i T. (s. ovenf.). Siden led Landet meget ved Tyrkernes Anfald. Da den ungarske Konge Ludvig II var falden 526, valgte et Parti i Ungarn Voivoden af T., **Johan Zapolya**, som Modkonge mod Ferdinand I, og han fik Hjælp af Sultan Soliman II; ved Forliget 1535 beholdt han T. som souverænt Fyrstendømme under tyrkisk Beskyttelse til sin Død 1540. Rækken af Fyrsterne i T. efter **Johan Sigismund** Zapolya er følgende: **Stephan Bathori** 571—76; **Christoph Bathori** 1576—81; **Sigismund Bathori** 1581—99; **Andreas Bathori** 1599; **Sigismund Bathori** (2den Gang) 1599—1601; **Stephan Bocskay** 601—6; **Sigmund Rakoczi** 1607—8; Gabriel **Bathori** 1608—13; **Bethlen Gabor** 1613—29; hans Enke Katharina af Brandenburg med sin Svoger Stephan Bethlen som Statholder 1629—31; **Georg I Rakoczi** 1631—48; **Georg II Rakoczi** 1648 -60; **Jacob Kemeny** 1660—62; **Michael Apafi I** 1662—90; **Michael Apafi II** 1690 -99. Leopold I erobrede under Krigen med Tyrkerne 1686 T., og ved Freden i Carlowitz 699 maatte Porten anerkjende Østerrigs Herredømme over Landet. Landets Historie under e fornævnte Fyrster er fortalt under Artiklerne Bathori, Bocskay, Bethlen Gabor, Rakoczi g Apafi; s. Zapolya. Ved Foreningen med Østerrig fik Landet Løfte om at beholde sin frie Forfatning samt Religionsfrihed, men dette øfte blev ikke holdt, hvorfor ogsaa Frants II Rakoczi, som gjorde Oprør i Ungarn, fandt megen Tilslutning i T. og 1707 blev udraabt l Fyrste af T.; men det lykkedes dog nogle a Aar efter Joseph I ved klog Eftergivenhed at dæmpe Bevægelsen. Marie Theresia ophøjede T. til et Storfyrstendømme. Som Følge af Martsbevægelserne 1848 blev T. indlemmet i Ungarn efter Magyarernes Ønske, men Rumænerne gjorde Indsigelse derimod paa t Folkemøde i Blasendorf (15 Maj) og holdt ast ved Forbindelsen med Østerrig, fordi de ygtede et nationalt Tryk fra hines Side. Senere rejste Janku en Opstand, understøttet f østerrigske Generaler, og man saa Rumænerne kæmpe under Faner med det gamle romerske Mærke S. P. Q. R. (Senatus populusque omanus). I Jan. 1849 fik den polske General Bem af den ungarske Regering Anførselen i T., hvor Szeklerne væbtes til almindelig Bevæbning: han slog Østerrigerne, trængte de ussiske Hjælpetropper tilbage til Valachiet og havde en Tid lang Overvægten, indtil en ny ussisk Hær under Lüders rykkede ind og nødte am til at forlade T. i Aug. T. blev nu ophøjet til et selvstændigt Kronland, og da det konstitutionelle System paa ny kaldtes i Live 861, vilde den østerrigske Regering ikke indkalde Repræsentanter derfra til den ungarske Rigsdag, men oprettede en egen Landdag og t Hofcancelli for T. Den understøttedes kraftig af den rumænske Biskop Shaguna, der siden 848 havde staaet i Spidsen for den nationale Bevægelse blandt sine Landsmænd. Da ogsaa Sachserne sluttede sig dertil, valgte Landdagens Flertal 1863 Medlemmer til Rigsraadet i Wien; men allerede 1865 opgaves Forsøget som frugtesløst, og n. A. foretoges Valg til den ungarske Rigsdag. Ved Udsoningen imellem Ungarn og Østerrig 1867 blev Indlemmelsen fra 1848 igjen sat i Kraft, medens man 1869 søgte at stille Rumænerne tilfreds ved Oprettelsen af et selvstændigt Ærkestift (med Shaguna som Metropolit) og ved Nationalitetslovens Løfter om alle Landssprogs Ligestilling i Skole, Commune og for Domstolene. 1876 blev Sachsernes middelalderlige Særstilling afskaffet, deres „Stole“ indlemmede i de omliggende Grevskaber og deres Repræsentation („Nationsuniversitet“) indskrænket til at raade over nogle Fonds og Stiftelser. Dog fortsættes stadig den nationale Modstand baade fra Rumænernes og især fra Sachsernes Side, skjønt et Parti af disse ønsker at staa paa en god Fod med Magyarerne.

Transvaalske Republik [vahl], s. Sydafrikanske Republik.

Transversāl, en skærende Linje, især en ret Linje, som skærer de to Sider af en Trekant og er parallel med den tredje (Paralleltransversal).

Transversālmaskine, s. Overskæring.

Trap (Diabas), mindre heldig Benævnelse for forskjellige plutoniske Bjærgarter, der ere Blandinger af Feldspat og Augit, have en mørkegrøn eller sort Farve og udmærke sig ved deres Haardhed og Sejhed. Benævnelsen T. er oprindelig svensk og hidrører fra, at Vestergötlands Bjærge, f. Ex. Kinnekulle, hvis øverste Del er dannet af T., have en meget charakteristisk Terrasseform.

Trap (Otis), Fugleslægt af Vadefuglenes Orden, temmelig højbenet og langhalset, med plump, kjødfuld Bygning, hønseagtigt Næb og hønseagtige Farver, Vinger og Hale, men med strudseagtige Fødder (Løbefødder); de løbe godt, men flyve mindre godt, jages og fanges derfor undertiden (den store T.) om Vinteren, naar Vingerne ere vaade og frosne, af Kosakkerne til Hest; de leve af Plantefrø og friskt Grønt og opholde sig selskabelig paa aabne, ubeboede Stepper eller Ørkener. I det nordlige Europa er deres Forekomst nu en Sjældenhed, derimod ere de talrige paa de store Sletter i Sydeuropa, Afrika og Asien; i Amerika mangle de. I dyrkede Egne yde de især Raps- og Kornmarkerne. Hannerne ere en Del større end Hunnerne og have ofte Fjerprydelser paa Halsen og Hovedet, som mangle hos Hunnen; de leve ogsaa til Dels i Polygami, og Hannerne kæmpe om Hunnerne, hvilke alene besørge Æggenes Udrugning og Ungernes Opdragelse. Ligesom Hønsene leve disse for en Del af Insekter; Æggene lægges i Fordybninger paa Jorden. **Den store T.** (O. tarda) er næsten saa stor som en Kalkun; den rugede fordum om Sommeren paa flere Steder i Skaane, men er nu meget sjælden. Det er en sky, men selskabelig Fugl. Om Sommeren, da Fjerene ere slidte, flyver den slet, har ondt ved at flyve op og løber hellere med udbredte Vinger som en Struds, om Høsten flyver den derimod let og højt; om Vinteren drager den mod S. **Den lille T.**

(O. tetrax) er her i Norden en sjælden og tilfældig Gjæst; den flyver lettere, men lavt og ligner Agerhønsene i Levemaade.

Trap, Jens Peter, f. 19 Septbr. 1810 i Randers, blev 1828 Student fra sin Fødebys Skole og 1833 juridisk Candidat. 1834 blev han Cancellist, 1842 Fuldmægtig i Cabinetssecretariatet og udnævntes Oct. 1856 til Cabinetssecretær hos Frederik VII; han beholdt denne indflydelsesrige Stilling hos Christian IX indt. Febr. 1884. Siden 1842 udgav han den danske „Hof- og Statskalender“, som efterhaanden blev væsentlig udvidet og især fra 1870 udviklet til en virkelig „Statshaandbog“. Fremdeles udarbejdede T., støttet paa Indberetninger fra Embedsmænd, et Hovedværk i den danske Topographi, nemlig „Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark“ (5 Bd., 1856—60), hvortil sluttede sig en „Stat.-topogr. Beskr. af Hertugdømmet Slesvig“ (2 Bd., 1861—64). Den første udkom i en nøje gjennemset og væsentlig forbedret Udgave i 6 Bd. (1872—79), og T. hædredes 1879 ved Universitetsjubilæet med den juridiske Doctorgrad. Ogsaa skrev han Texten til „Billeder af berømte danske Mænd og Kvinder fra Reformationens Indførelse til Frederik VII.s Død“ (8 Bd., 1867—69). 1851 blev han Etatsraad, 1859 Gehejmeetatsraad og 1881 Gehejmeraad. D. 21 Jan. 1885.

Trăpani, befæstet Stad paa Siciliens Vestkyst, ved Foden af Monte Giuliano (Eryx), 11 M. v. for Palermo, paa en Halvø med 32,000 I. (1881). Bispesæde. God Havn. Betydeligt Thun- og Koralfiskeri. Forfærdigelse af smukke Arbejder i Koraller, Elfenben, Alabast og Marmor. I Omegnen vindes meget Søsalt. T. er Oldtidens Drepanum (s. d. A.).

Trapēz, d. s. s. Paralleltrapez. Ogsaa et gymnastisk Redskab, et ved to Tove ophængt Tværtræ.

Trapezūnt ell. **Trebisonde**, Oldtidens Trapezus, Stad paa Lilleasiens Nordkyst, ved det sorte Hav, 15 M. n. v. for Erzirum, med 40,000 I., livlig Industri i Lærred, Silkestoffer og Vaaben, Garverier og Farverier og Handel saa vel ad Søvejen med Europa som ved Karavaner med det indre Asien, særlig paa Persien. Der findes ingen Havn, men kun en aaben Red, hvorfor Skibene om Vinteren søge den et Par Mile mod Vest liggende Havn Platana. — Her grundlagdes 1204 ved det latinske Kejserdømmes Oprettelse i Constantinopel et eget græsk Rige af Alexios Komnenos, hvilket 1461 omstyrtedes af Tyrkerne.

Trapper tjene til at danne Communication mellem lavere og højere liggende Rum og komme saaledes især til Anvendelse i Bygninger for at forbinde de forskjellige Etager med hverandre. De udvendige T. kaldes **Fritrapper**, aabne eller overbyggede; de **indvendige** T. kaldes efter deres Anvendelse Hoved-, Kjælder-, Lofts-, Køkken-, Taarn-T. osv. Den Del af Bygningen, hvori T. befinder sig, kaldes **Trapperummet** eller **Trappehuset**. Gaar T. i sin hele Længde i samme Retning, siges den at have ēt Løb; er den brudt i flere Retninger, kaldes den to-, tre- eller fireløbet. Føres den op i Snoninger, kaldes den **Vindeltrappe**. T. forfærdiges af Sten, Træ eller Jærn. Trætrapper dannes enten af lutter massivt udarbejdede Trin (Bloktrin) eller af Planketrin, der indsættes og befæstes i to Sidestykker, Vangerne, eller fastes oven paa disse (opsadlede T.). I Sten- og Jærntrapper have Trinene ofte Bloktrinsformen, men navnlig Jærnet tillader en stor Frihed i Constructionen.

Trapperist, en Rist med flade Stænger, der ere stillede som Trinene paa en Trappe. Ved Forbrændingen af meget smaa, magre (d. e. ikke smeltende eller sintrende) Stenkul, der let vilde stoppe Trækket gjennem en almindelig Rist, benyttes T. med Fordel.

Trappeskiver. Naar en omdrejende Bevægelse skal vexle efter Omstændighederne med større eller mindre Hastighed, bruger man ofte flere Par Remskiver (s. Rem) af forskjellige Diametre, omvendt ordnede paa den drivende og den drevne Axel; et saadant sammenhængende System kaldes T. De enkelte Skivers Størrelse afpasses saaledes, at Remmen ikke behøver at strammes eller slappes, naar den kastes over paa et andet Par, og at der opnaas den fornødne Afvexling i Hastigheden; f. Ex. paa den ene Axel Diametrene 5, 4, 3, 2, paa den anden 2, 3, 4, 5.

Trappister, Munkene af den overordentlig strænge Orden, som Bouthillier de Rancé (s. d. A.) stiftede 1664, idet han i en øde og trang Bjærgkløft i Normandiet (Dep. Orne) grundlagde Klosteret la Trappe, hvor den oprindelige Cistercienserordens fulde Strænghed blev kaldt til Live paa ny. Klædte i en graahvid Dragt med sort Kabuds tilbringe Trappisterne 11 Timer om Dagen med at bede og læse Messer; om Aftenen grave de paa deres egen Grav. Ingen Livsgjerning maa de øve, selv videnskabelig Sysel er dem forbudt; ikke et Ord maa de tale, end ikke med hinanden indbyrdes, undtagen Hilsenen: memento mori (husk, at Du skal dø). Kun to Ting maa være Gjenstand for deres Tanker: Boden og Døden, og den første øve de sig i med en Strænghed, der hurtig gjorde flere af Ordenens første Medlemmer til Ofre for den sidste. De vaagede hele Nætter, sov altid paa Brædder og Straa, hudflettede sig jævnlig og nød kun Brød, Rødder og Vand. En kvindelig Afdeling af Ordenen blev stiftet i Clacet af Prinsesse Louise af Condé. Revolutionen forjog 1791 Ordenen fra Frankrig; men den fandt Tilflugt i Schweiz, hvor den anlagde Klosteret Valsainte i Canton Freiburg. 1798 forjog Franskmændene dem fra Schweiz, og den Beskyttelse, som Kejser Paul af Rusland ydede dem, varede kun til 1800. Ordenen syntes nu viet til Undergang; men det lykkedes dens daværende Forstander Augustin (Henri de Lestrange) under usigelig Møje at holde sammen paa dens adsprede Medlemmer. Efter Napoleons Fald kjøbte han la Trappe tilbage, og Ordenen fik for en Tid større Udbredelse end nogen Sinde før, idet der dannede sig mange Filialklostre i og adskillige uden for Frankrig. 1851 fik den yderligere Forøgelse ved Trappisternes Orden, som opstod i Bispedømmet Sens i Frankrig. De følge T.s Regel, men anse

ig fritagne for den stedsevarende Tavshed, det de virke i den katholske Missions Tjeneste. 1880 bleve 1,450 T. udviste af Frankrig.

Trass, en Art Tuf, en gulagtig, vulkansk Bjergart, der ofte kan være jordagtig og indeholde Brudstykker af Pimpsten. I Omegnen af Andernach ved Rhinen kan man se, hvorledes den som en vulkansk Dyndmasse har fyldt flere af de derværende Dalstrøg. Den anvendes nu mest, blandet med Kalk, som hydraulisk Mørtel til Vandbygningsarbejder. Det er denne Sten (Tufsten) fra Andernach, der i det 11te og 12te Aarh. almindelig benyttedes, især i Rhinegnene og Holland, som Bygningsmateriale til Kirker og Borge, ja endog førtes til Slesvig og Jylland, hvor vi finde den tillige med den rhinske Trachyt anvendt i Domkirken i Ribe og flere nærliggende Landsbykirker.

Trasimener Søen, nu sædvanlig kaldet Lago di Perugia, en Indsø i Mellemitalien, 2 M. v. for Perugia, 2 M. lang og næsten lige saa bred, er historisk mærkelig ved Hannibals Sejer over Romerne under C. Flaminius 217 f. Chr.

Trassat (Vexelbetaler), den, som af Udstederen af en Vexel anmodes om at betale Vexelsummen. Først naar T. har accepteret Vexelen, er han forpligtet efter Vexelret; om T.s Forpligtelse til at acceptere en Vexel giver Vexelloven af 1880 Bestemmelser. **Trassant** kaldes den, der trasserer (udsteder) en Vexel, og som derved vexelretlig forpligter sig til at lade Vexelens Beløb udbetale til en bestemt Tid.

Trastevere kaldes den paa højre Side af Tiberen liggende Del af Rom, paa Vaticanet (Città Leonina) nær.

Tratte (it. tratta) eller trasseret Vexel kaldes en Vexel, der indeholder en Opfordring fra Udstederen om Udbetaling af en Pengesum, i Modsætning til egen Vexel, hvori Udstederen forpligter sig til at betale en saadan.

Trau, Stad i det østerrigske Statholderskab Dalmatien, ved Adriaterhavet, 2 M. v. for Spalato. 2,000 I. Bispesæde. Daarlig Havn. Betydelig Frugtavl i Omegnen.

Traube, Ludwig, berømt tysk Læge, f. 12 Jan. 1818 i Ratibor, blev 1849 ansat som Assistent ved Schönleins Klinik i Berlin og Lærer i Auscultation og Percussion, 1853 Overlæge ved en Afdeling i Charitéhospitalet og 1857 extraord. Professor, i hvilken Stilling han paa Grund af sin jødiske Trosbekjendelse maatte forblive, indtil han endelig 1872 blev ordentlig Professor i det medicinske Facultet i Berlin. Allerede den Gang var han angreben af en uhelbredelig Sygdom, der endte hans Liv 11 Apr. 1876. T. var ikke alene berømt som klinisk Lærer, i hvilken Henseende han udmærkede sig ved Nøjagtighed i Undersøgelsen og Iagttagelsen og usædvanlig Klarhed i Fremstillingen, men har tillige store Fortjenester af den experimentelle Pathologi. Særlig gav han sig af med Aandedræts- og Kredsløbsorganernes Sygdomme. „Gesammelte Beiträge zur Pathologie und Physiologie" (2 Bd., 1871).

Trauma, Beskadigelse af Legemet ved ydre Vold (Fald, Slag, Stød, spidse og skarpe Instrumenter osv.). Contusioner, Saar, Benbrud, Forvridninger og Forstuvninger ere de vigtigste traumatiske Sygdomme. **Traumaticin**, Guttapercha opløst i Chloroform (eller i Benzin eller Svovlkulstof), benyttes ligesom Collodium i Lægekunsten; det danner en sejere beskyttende Hinde end Collodium og trækker sig ikke sammen som dette.

Traun, Flod i Østerrige, gjennemløber den vestl. Del af Ærkehertugd. Østerrige, danner her T.-Søen, ogsaa kaldet Gmunden Søen, og nogle Mile længere mod N. et smukt Vandfald og falder nær Linz fra højre Side i Donau.

Traunstein, Stad i Bayern ved Traun, 10 M. ø. til s. for München, med 4,900 I., Klædefabrikation og Jærnhammerværk. I Nærheden af Staden er et storartet Saltværk med Soolbadet Empfing.

Trausnitz, Landsby i Bayern, 8 M. ø. n. ø. for Regensburg, med et Slot, hvor den 1322 ved Mühlberg fangne Frederik d. smukke blev holdt fangen til 1325 af Kejser Ludvig Bayreren.

Trautenau, Stad i det østerrigske Kongerige Böhmen, 16 M. ø. n. ø. for Prag, med 9,500 I. og betydelig Industri i Linnedvarer, Papir, Tændstikker m. m. Ved T. stod 27—28 Juni 1866 Træfninger mellem Preusserne (under Steinmetz) og Østerrigerne (under Gablenz); disse bleve slagne og led store Tab.

Trautmann, Franz, tysk Digter og Kunstskribent, f. 28 Marts 1818 i München, har navnlig vundet Ry ved sine poetiske og prosaiske Fortællinger med middelalderlig Krønnikecolorit, som „Eppelein von Gailingen" (1852), „Die Abenteuer des Herzogs Christoph von Bayern" (1853), „Die gute alte Zeit" (1855), „Heitere Stadtgeschichten" (1862), „Die Glocken von St. Alban" (1875), „Heitere Münchener Stadtgeschichten" (1882) o. fl. Af hans kunsthistoriske Arbejder er især „Kunst u. Kunstgewerbe vom frühesten Mittelalter bis Ende des 18. Jahrh." (1869) af Betydning.

Trauttmansdorff er et Slot i Steiermark, hvorefter den gamle østerrigske, tidligere rigsumiddelbare, nu fyrstelige og grevelige Slægt T. har Navn. Mest bekjendt af denne Familie er **Maximilian, Greve af T.**, f. 1584, d. 1650, udmærket østerrigsk Diplomat under Trediveaarskrigen. Det var ham, som 1619 sluttede Forbundet mellem Ferdinand II og Maximilian af Bayern og 1635 sluttede Freden i Prag med Sachsen. Hans Hovedværk er den westfalske Fred (1648), ved hvilken Lejlighed han havde en vanskelig og ubehagelig Post lige over for de franske og svenske Underhandleres Overmod og Anmasselser.

Trav er en Gangart for Dyr, i hvilken Legemet afvexlende understøttes af de diagonalt stillede Lemmer og i Omvexlingsøjeblikket svæver med alle fire Lemmer hævede fra Jorden. Der gives Hesteracer, hvor T. ved omhyggelig Øvelse og passende Pleje er bragt til den størst mulige Fuldkommenhed og Hurtighed, de saakaldte **Travere**. Nogle af de mest berømte ere de russiske Orlovtravere, der tillægges i Stutterierne Krainovoj og Tschesmenka. Ogsaa Nordamerika har fortrinlige Travere. **Travløb** er Væddeløb, mest kjørende, paa dertil særlig indrettede, meget lette, tohjulede Vogne, Sulkies, men ogsaa ridende, hvor Hesten

kun maa gaa i T. og ikke slaa over i Galop. 1883 travede en amerikansk Hoppe, Maud, en engelsk Mil i 2 Min. 10¾ Sek. **Pas-gang** betragtes nu som en fejlagtig Trav-bevægelse, idet de samsidige Ben under den flyttes paa samme Tid. Tidligere skattedes Pasgang højt paa Grund af, at det baade er en hurtig og for Rytteren magelig Bevægelse. De saakaldte **Pasgængere** bleve i sin Tid meget søgte til høje Gejstlige, og Heste uddannedes til at gaa **Pas**.

Travancore, et engelsk Vasalfyrstendømme i Præsidentskabet Madras i Forindien, 320 □ M. med 2,400,000 J. Landet er rigt paa gode Træsorter, Kokospalmer, Peber- og Kaffetræer og andre indiske Produkter af Planteriget. Af vilde Dyr forekomme talrige Elefanter og Tigre, samt Aber, Krokodiler og en Mængde Slanger. Befolkningens Hovedmasse bekjender sig vel til Brahmalæren, men dog findes her 499,000 Christne og 147,000 Muhammedanere. Efter at Fyrsten af T. kraftig havde understøttet Englænderne i deres Krig mod Tippo Saib traadte han senere i fast Forbundsforhold eller rettere Vasalforhold til dem. Hovedstad **Trivanderam**.

Trave betegner den største Enhed for den opbundne Sæd paa Marken eller for Langhalm, Tagrør, Riskoste og Skrupper. T. deles for Sædens Vedkommende paa Sjælland og Laaland-Falster i 20 **Neg**; paa Fyn og i Jylland i 20 **Kjærve**, hvorved forstaas henholdsvis 2 og 3 sammenbundne Neg (det oprindelige Bundt af Sæd). Men Negenes Størrelse staar gjærne i omvendt Forhold til deres Antal i Kjærven, og T.s virkelige Indhold er derfor betydelig mindre afvigende, end disse Tal tyde paa.

Trave, Flod i Holsten, udspringer s. for Eutin, løber først mod S. V. gjennem Warder Sø til Segeberg, derfra mod S. til Oldesløhe, hvor den bøjer mod Ø. og N. Ø. forbi Lübeck. Her optager den Wackenitz, der er Ratzeburg Søens Afløb, og falder ved Travemünde i Østersøen. 15 M. lang og ved Stecknitz og Stecknitzerkanalen i Forbindelse med Elben.

Travemünde, Stad i Holsten ved Traves Udløb i Østersøen, paa Staden Lübecks Omraade, med 1,700 J. Søbadeanstalt. Sildefiskeri og Fyrtaarn. Udhavn for Lübeck.

Traventhal ell. **Travendal**, Slot i Holsten ved Travefloden lidt s. for Segeberg, som under Oldingerne tilhørte Hertugerne af Holsten-Plön. T. er mærkeligt af Fredsslutningen imellem Danmark og den gottorpske Hertug 18 Aug. 1700, hvorved Hertugens Souverænetet i videste Forstand blev bekræftet, og af den kongelige Families og Struensees Ophold i Sommeren 1770, da Planen blev lagt til den ældre Bernstorffs Fjærnelse.

Travērs, i Befæstningskunsten en Tværvold opført bag et Brystværn, som oftest tværs paa dettes Retning, for at svække Virkningen af en enfilerende Beskydning af Fæstningslinjen eller for at begrænse Virkningen af springende Granater. Da T. baade indskrænke den til Kanonernes Opstilling disponible Plads og vanskeliggjøre Oversigten og dermed Ledelsen af Skydningen, bygger man dem hverken bredere eller i større Antal end højst nødvendigt; men den nyere Tids Udvikling har medført, at man i moderne Befæstninger gjærne anbringer T. for hver to eller endog for hver enkelt Kanonstandplads og derhos opfører dem permanent af Jord- og Murværk i Stedet for som tidligere kun at bygge dem der, hvor det under Belejringen viste sig nødvendigt; de permanente T. indeholde da ofte murede Krudt- og Granatmagasiner, dækkede Trapper og Hejserum til Forbindelse med Casemater under Volden eller hvælvede Rum, hvor Mandskabet kan søge Ly og endog stille lettere Kanoner i Læ i de Momenter, hvor Belejrernes Ild maatte blive altfor overvældende. I lukkede Værker af mindre Udstrækning kan det stundum befrygtes, at de af Fjendens Kugler, der gaa for højt hen over den ene Linjes Brystværn, ramme den modsatte Linje og dens Forsvarere i Ryggen; til Forebyggelse heraf anlægges da en **Ryg-Travers**, d. e. en Vold, der løber parallelt med og tæt bag det Brystværn, som kan beskydes bagfra. **Traversēring** kaldes i Ridekunsten den Bevægelse, som Rytteren lader Hesten udføre ved at lade den træde over til den Side, hvortil den er stillet med Hoved og Forpart. Denne Side kaldes den indvendige, og Forparten føres saa meget over, at det indvendige Bagben er lige bag det udvendige Forben. T. er næst Versering den under Hestens Dressur mest benyttede Sidebevægelse.

Travers, Val de [dø travæhr], en Dal i Cant. Neuchâtel i Schweiz, s. v. for Neuchâtel, med 16,300 J., der drive betydelig Industri i Ure, Handsker, Kniplinger, Strømper, Chocolade og Liqueur (Absinth). Betydelige Lejer af Asphalt. 2 Febr. 1871 traadte Bourbakis Hær, 80,000 Mand, her over paa Schweiz's Grund for at undgaa tysk Fangenskab.

Travertin, et i Italien anvendt Udtryk for Kalksinter, der afsættes af mange kalkholdige Kilder. Den findes i mægtige Lag ved Tivoli i Nærheden af Rom, og ikke faa af denne Bys vigtigste Pragtbygninger, som Peterskirken, Colosseum o. fl. a., ere opførte af denne Stenart.

Travestēre, omklæde, i overført Betydning fremstille en alvorlig Gjenstand i en latterlig Indramning. **Travestī**, en slig Fremstilling. S. Parodi.

Trawl, eng. [traahl], s. Fiskeri.

Traz-os-Montes, Landskab af Kongeriget Portugal, omgivet mod V. af Landsk. Minho, mod S. af Beira og for øvrigt af Spanien. 202 □ M. med 396,700 J. (1881). Det deles nu i Districterne Villareal og Braganza. Det er et Bjærgland, den højeste Del af Riget, mod Ø. og S. omgivet af Floden **Douro**, som herfra optager **Sabor**, **Tua** og **Tamega**. Jordbunden er tør, men dog i det hele frugtbar. Der dyrkes Hvede, Rug, Majs og Bønner; Vin- og Silkeavl drives i stor Udstrækning. Af Husdyrene ere Hesten og Faaret de vigtigste. Hovedstad **Braganza**.

Trĕbbia, Oldtidens Trebia, Flod i Norditalien, udspringer paa Apenninerne n. ø. for Genua og falder efter et nordøstligt Løb af 15 M. ved Piacenza fra højre Side i Po. Ved denne Flod slog Hannibal 218 f. Chr. Romerne under P. Cornelius Scipio og Tib.

Sempronius Longus. 17—20 Juni 1799 bleve Franskmændene under Macdonald slaaede her af den østerrig-russiske Hær under Suvorov.

Trebĕlli, Zelia, fremragende dramatisk Sangerinde, f. 1838 i Paris (hedder egtl. Gilbert), Elev af Conservatoriet, hvor hun allerede havde røbet et sjældent Musiktalent ved sin Færdighed i Claver- og Violinspil, før de herlige Stemmemidler gjorde deres Ret gjældende. T. debuterede i Madrid 1859, fejrede 1860—61 de største Triumpher med et italiensk Operaselskab i Berlin og sang som Stjærne af første Rang fra 1862 i London, Paris, St. Petersborg, hvorfra hun paa en Rejse til London i Foraaret 1869 kom til Kjøbenhavn og med sin Mand, Tenoristen Bettini, med Padilla og Contrabasvirtuosen Bottesini som Capelmester deltog i nogle Operaforestillinger i Casino, for hvilke Lorini var Impresario. Paa senere Rejser har T. (1877—84) gjentagne Gange besøgt Kjøbenhavn og dels som Concertsangerinde, dels paa det kongel. Theater (1877 som Azucena, Rosina, Zerlina) stedse hævdet sit Verdensry og hos os som overalt henrevet Tilhørerne med in adle og uovertræffelige Kunst.

Trebinje ell. **Trebigne**, befæstet Stad i Hercegovina, 3 M. n. ø. for Ragusa, med 800 J. Bispesæde.

Trebisonde, s. Trapezunt.

Trĕbitsch, Stad i det østerrigske Statholderskab Mähren, ved Floden Iglau, 7 M. v. for Brünn, med 8,100 J., storartet Slot, der tilhører Grev Waldstein, livlig Industri i Læder og Uldstoffer og stor Handel med Heste.

Trebnitz, Stad i den preussiske Prov. Schlesien, 3 M. n. for Breslau, med 4,900 J., er et berømt Valfartssted og har Hørspinderier og Garverier.

Trebōnius, Cajus, var en Yndling af Cæsar, men sluttede sig desuagtet til dennes Mordere. Paa et Tog til Syrien blev han 43 f. Chr. dræbt i Smyrna af Dolabella.

Trecapitelstrid, en heftig dogmatisk Strid i den christne Kirke i Midten af 6te Aarh. Kejser Justinian I havde ved Siden af sine mange fortræffelige Egenskaber den uheldige at anse det for sin Regerings vigtigste Opgave at befæste den rettroende Kirke ved at føre de mange Kjættere, navnlig Monophysiterne, tilbage til den, og tillige at anse sig selv for en stor Theolog, medens han i Virkeligheden ikke forstod sig paa de indviklede Stridsspørgsmaal og derfor idelig førtes bag Lyset af sin Gemalinde Theodora, der var hemmelig Monophysit. Først opstod den theopaschitiske Strid om et af Monophysiten Petrus Fullo lavet Tillæg til Trishagium: „Gud, som er korsfæstet for os". Trods de orthodoxe Theologers Modstand og de besindiges Betænkeligheder fik Theodora ved Hoftheologernes Hjælp denne Formel sanctioneret af Kejseren (533), og opmuntret ved dette Held vovede hun at faa en Monophysit, Anthimus, udnævnt til Patriarch i Constantinopel; men Pave Hormisdas aabnede Kejserens Øjne, saa at han afsatte Anthimus og udstedte strænge Befalinger imod Monophysiterne. Derved bleve disse dog ikke førte tilbage til Kirken, og Justinian saa med stor Bekymring, hvorledes Befolkningen i flere af de vigtigste Provinser, særlig Ægypten, Rigets Kornkammer, blev mere og mere opirret for disse religiøse Stridigheders Skyld. Paa en Synode i Constantinopel 543 fordømte de orthodoxe Theologer Origenes som Ophavsmand til den fra Ægypten stammende Monophysitisme; Theodoras Hoftheologer underskrev Fordømmelsen, men pønsede paa Hævn, og Theodora overtalte nu Kejseren til at tro, at han kunde overvinde Monophysiterne, naar han blot tillige vilde fordømme de vigtigste Lærere af den antiochenske Skole som skyldige i den fra Syrien stammende Nestorianisme. Han udstedte da 544 en Fordømmelse over de i 3 Capitler sammenfattede Vildfarelser, der skulde findes i Theodoros af Mopsvestias og Theodorets Skrifter samt i Ibas's Brev til Maris. Det var den syriske Kirkes ypperste Mænd, der fordømtes; Ægyptens Monophysiter glædede sig vel derover, men vendte dog ikke derfor tilbage til den rettroende Kirke. Derimod harmedes alle rettroende Christne over, at nogle af Kirkens ypperste Mænd, hvis Lære var bleven billiget paa økumeniske Kirkeforsamlinger, nu bleve erklærede for Kjættere ved et blot kejserligt Magtsprog; i Syrien voxede den gjærende Lyst til at afkaste det byzantinske Herredømme, og i de nylig erobrede Vesterlande, Italien og Nordafrika, rejste der sig Modstand fra alle Sider, saa at Pave Vigilius, der hemmelig stod i Theodoras Sold, ikke vovede at holde det Løfte om at støtte Kejserens Troslov, hvorved han havde tilkjøbt sig Pavestolen. Han blev derfor ført til Constantinopel og tvungen til at underskrive Fordømmelsen af de 3 Capitler (547); men nu satte de nordafrikanske Biskopper og Theologer ligefrem Paven i Ban som Kjætter. Justinian lod da sammenkalde den 5te økumeniske Kirkeforsamling i Constantinopel (553), som var nødt til, enten den vilde eller ej, at stadfæste Kejserens Troslov. Vigilius vilde nu, for at hævde sig i Vesten, gjøre den Forskjel, at han nok vilde fordømme de 3 Capitler, men ikke deres Forfatteres Personer; men han blev kastet i Fængsel, og Aaret efter underskrev han alt for omsider at opnaa den rolige Besiddelse af Pavestolen, som dog kun blev kortvarig, da han døde allerede 555. Nordafrika, Norditalien og Illyrien lønnede hans Svaghed med at sige sig løs fra den vanærede romerske Stol, og først Pave Gregor d. store lykkedes det at faa dette Schisma bilagt. T. svækkede i høj Grad det byzantinske Kejserdømme, dels ved at bidrage meget til at gjøre Italienerne og Nordafrikanerne utilfredse med den byzantinske Kejsers nys oprettede Herredømme i Vesten, dels ved at forøge den Misfornøjelse i Syrien og Ægypten, som 80 Aar senere ved Monotheletstriden steg til en saadan Højde, at mange af de indfødte hilsede Muhammedanerne som velkomne Befriere og til Dels endog hjalp dem med at forjage de græske Tropper.

Tredegar [trĕddigær], Stad i Monmouthshire i England, 4 M. n. v. for Newport, med 18,800 J. og vigtige Jærnværker og Kulminer.

Tredelingen, **Tredelings-Systemet**, kaldes Ind-

delingen af de forhistoriske Tidsrum i tre Hovedperioder, Sten-, Bronze- og Jærnalderen (s. disse A.), som har haft en afgjørende Betydning for Studierne af den fjærne Oldtid. Der havde vel allerede i første Halvdel af det 18de Aarh. været Lærde, som saa, at Stenredskaberne tilhørte en egen fjærntliggende Periode, og baade i tidligere og senere Tider var det oftere blevet udtalt, at Mennesket først benyttede Sten, derefter Kobber og saa Jærn; men dette blev fremsat som en Gisning til Forklaring af Menneskehedens ældste Udvikling og ikke begrundet. Selv Vedel Simonsen, som først i Norden brugte Betegnelserne: Sten-, Kobber- og Jærnalder, der snart skulde faa en saa stor Betydning, havde ikke Materiale til at bevise denne Inddelings Rigtighed. Det var Chr. J. Thomsen (s. d. A.), som i Rækkerne af de Oldsagfund, der af ham samledes i det nylig oprettede Museum for de nordiske Oldsager, iagttog Forskjellighederne mellem de tre Hovedperioder og paa Grundlag heraf kunde opstille T., gjennemføre den i Museets Ordning og vise, hvad der henhører til hver Periode. Dette System har for længst staaet sin Prøve som gjældende for Culturudviklingen i Europa og store Dele af Asien, og det er efterhaanden blevet optaget i alle Lande, dog ikke uden en heftig Modstand fra tysk Side, som endnu ikke er ganske ophørt. S. Archæologi.

Tredeling af en Vinkel, s. Vinkel.

Trediveaarskrigen kaldes den Krig, som rasede i Tyskland 1618—48 og egentlig bestaar af flere Krige, hvorfor man ogsaa deler den i 4 Perioder: den bøhmiske (1618—23), den danske (1625—29), den svenske (1630—35) og den fransk-svenske (1635—48); thi baade de krigsførende Parter og Krigens Formaal veklede i Løbet af de 30 Aar. Den bøhmiske Periode er en Religionskrig, den danske og svenske Periode ere ogsaa hovedsagelig Religionskrige, skjønt Christian IV og endnu mere Gustav Adolf kæmpede for at vinde Lande og Indflydelse i Tyskland, men den fransk-svenske Periode var næsten fuldstændig en politisk Krig, hvilket ses deraf, at det katholske Frankrig forenede sig med den protestantiske Sags Forkæmper Sverige, og at det lutheranske Sachsen stod paa Kejserens Side mod Sverige. I det følgende gives kun en ganske kort Oversigt over Krigens Gang, idet der henvises til de enkelte fremhævede Navne. Krigen begyndte 1618, da Bøhmerne under Grev Thurn kastede de kejserlige Raadsherrer ud af Vinduet paa Slottet i Prag og derpaa af Frygt for den strængt-katholske Ferdinand II valgte Kurfyrst Frederik V af Pfalz til deres Konge i Haab om at faa Understøttelse af den protestantiske Union, hvis Overhoved han var. Men dette Haab glippede, thi de lutheranske Fyrster i Unionen vilde ikke understøtte den reformerte Frederik, medens Kejseren fik kraftig Hjælp af den katholske Liga og dennes Fører Maximilian I af Bayern. Ligaens Feltherre Tilly gjorde 8 Nov. 1620 i Slaget paa det hvide Bjærg ved Prag en brat Ende paa Frederiks Kongemagt, hvorpaa der indtraadte en voldsom katholsk Reaction i Böhmen. Ogsaa Pfalz erobredes af Tilly og spanske Hjælpetropper, og det var kun de protestantiske Partigængere, Christian af Braunschweig og Ernst af Mansfeld, der fortsatte Krigen, men ikke kunde bringe det til mere end til dristige Strejftog. Disse Resultater havde Kejseren vundet nærmest ved Hjælp af Maximilian af Bayern, hvem han derfor ogsaa havde skjænket Pfalz og Kurværdigheden; men da han ønskede at befri sig for denne Afhængighed, overdrog han Wallenstein 1625 at samle og føre en egen kejserlig Hær. Nu optraadte den danske Konge Christian IV og forsøgte at opretholde sine Trosfællers Sag i Nordtyskland, men forgjæves; thi han fik ikke den Hjælp af de tyske Protestanter, England, Holland og Frankrig, som han havde ventet; efter at Mansfeld var bleven slaaet af Wallenstein ved Dessau, blev Christian IV overvunden 17 Aug. 1626 ved Lutter am Barenberge af Tilly, der derpaa i Forening med Wallenstein førte Krigen op paa den jydske Halvø og tvang Christian IV til Freden i Lübeck (22 Maj 1629), hvorved han maatte overlade de tyske Protestanter til deres Skæbne. Da lod det til, at Protestantismens Sag i Tyskland var tabt, idet Kejseren 6 Marts 1629 egenmægtig udstedte Restitutionsedictet, der kun hos Magdeburg fandt væbnet Modstand. Men de forfærdelige Ødelæggelser, som især Wallensteins vilde Krigere anrettede ikke alene i de protestantiske, men ogsaa i de katholske Lande, og Frygten for, at Kejseren, støttende sig til Wallensteins Hær, der skal have beløbet sig til 150,000 Mand, skulde undertrykke de tyske Rigsstænders Rettigheder, bevægede de tyske Fyrster og fremfor alle Maximilian af Bayern til at fordre, at Kejseren skulde afskedige Wallenstein og formindske Troppernes Antal. Kejseren, der ikke turde bryde med den katholske Liga, indrømmede denne Fordring et Par Maaneder efter, at Gustav Adolf var landet i Pommern 1630. Vel kunde denne, opholdt ved Underhandlinger med Kurfyrsterne af Brandenburg og Sachsen, ikke redde Magdeburg, der 10 Maj 1631 blev stormet og ødelagt af Tilly, som nu efter Wallensteins Afsættelse anførte ogsaa den kejserlige Hær, men 7 Sept. 1631 vandt han en afgjørende Sejer over Tilly ved Breitenfeld ved Leipzig, trængte ned i Sydtyskland og saarede Tilly dødelig i den sejerrige Kamp ved Lechfloden (5 Apr. 1632). Kejseren havde imidlertid efter langvarige Underhandlinger med Wallenstein (Dec. 1631) bevæget denne til atter at samle og anføre en Hær, med hvilken han lejrede sig ved Nürnberg; Gustav Adolf gjorde her et uheldigt Angreb paa hans befæstede Lejr, men kjøbte noget efter Sejren ved Lützen med sin Død (6 Nov. 1632). Dog fortsatte Axel Oxenstjerna i Spidsen for den svenske Formynderregering Krigen i Tyskland under de af Gustav Adolf uddannede Generaler Banér, Horn, Torstensson, Wrangel, Königsmark o. fl. Det lod nu til, at Svenskerne skulde bukke under: det lykkedes Kejseren at faa Wallenstein, der ønskede Fred med de tyske Fyrster og Forbund med disse mod Sverige, myrdet i Eger (1634), de kejserlige Tropper vandt en stor Sejer over Horn

og *Bernhard af Sachsen-Weimar* ved Nördlingen (7 Sept. 1634), og Kurfyrsten af Sachsen sluttede i Prag en, snart af de fleste Protestanter i Tyskland tiltraadt Fred med Kejseren, ja endogsaa Forbund med ham mod de svenske; men i dette afgjørende Øjeblik :raadte *Richelieu*, der hidtil kun havde understøttet Svenskerne med Penge, frem med en Krigserklæring mod Kejseren og Spanien; Svenskerne gjenoprettede deres vaklende Anseelse i Nordtyskland ved Banérs Sejer ved Wittstock 24 Sept. 1636), og den svenske Overmagt befæstedes endnu mere ved Torstenssons store Sejer ved Leipzig (23 Oct. 1642), uden at den :olkedes ved deres Krig mod Christian IV 1643—45). Frankrig havde imidlertid efter Bernhard af Sachsen-Weimars Død (1639) ;emægtiget sig Elsaß, *Condé* kæmpede heldig nod Spanierne i Nederlandene, og *Turenne* ;ejrede (3 Aug. 1645) ved Nördlingen og brandlattede i de følgende Aar i Forening med Svenskerne Bayern, hvilket Land hidindtil havde været nogenlunde forskaanet for Krigens Ødelæggelser. Thi disse havde været uhyre i hele Tyskland paa Grund af den Tids barbariske Krigsførelse, store Landstrækninger laa øde og alle Næringsveje vare standsede, Hunger og Sygdomme bortrev i Tusendvis den af Krigen endnu skaanede Befolkning, og man antager, at henved 10 Mill. Mennesker mistede Livet under denne frygtelige Krig, som satte Tysklands Culturudvikling for lang Tid tilbage og forvildede Folket, saa at Raahed og Usædelighed tiltog i en forfærdelig Grad. Allerede længe var der blevet underhandlet om Fred. 1641 havde man i Hamborg vedtaget Præliminærer, men først 1644 begyndte de egentlige Fredsunderhandlinger i Osnabrück g Münster (i Münster mellem Kejseren og Spanien paa den ene Side og Frankrig og Nederlænderne paa den anden, i Osnabrück mellem Kejseren, Sverige og de tyske Rigsstænder); men de mange forviklede Interesser g den Omstændighed, at der kæmpedes samtidig med Underhandlingerne, bevirkede, at Freden, der sluttedes i Osnabrück og Münster, nen med et fælles Navn kaldes *den westfalske Fred*, først blev undertegnet 14 (efter en nye Stil 24) Oct. 1648. — Denne Fredslutning begrundede en ny Territorial- og Retstilstand i Tyskland og for en Del i hele Europa og indtager derfor en vigtig Plads i den europæiske Kirke- og Statsrets Historie, idet ens Bestemmelser for største Delen stod ved Kraft indtil den franske Revolutions Krige. Dens Hovedbetingelser vare dels af kirkelig, els af politisk Natur. *I kirkelig* Henseende lev den i Forliget i Passau (1552) og Religionsfreden i Augsburg (1555) indrømmede rie Religionsøvelse og Retslighed for lutheanske Rigsstænder med de katholske bekræftet g udstrakt til de reformerte, og Aaret 1624 lev sat som Normalaar, d. e. saaledes som Religionsforholdene vare ordnede i de enkelte yske Lande ved dette Aars Begyndelse, saaedes skulde de vedblive at være, saa at Fyrsterne for Fremtiden mistede den Ret, de hidil havde haft, til at paatvinge deres Undersatter en anden Religion, naar de selv skiftede Tro. *I politisk* Henseende maa bemærkes, at Frankrig fik Bekræftelse paa de allerede 1552 erobrede Bispedømmer og Stæder Metz, Toul og Verdun og desuden fik afstaaet af Tyskland Elsaß, Sundgau, Breisach og Philipsburg. Sverige fik 5 Mill. Thaler, end videre Forpommern med Øen Rügen og Staden Stettin, Wismar og de secularíserede Bispedømmer Bremen og Verden og blev for disse Landes Vedkommende tysk Rigsstand. Brandenburg fik Bagpommern og til Erstatning for Forpommern, som Kurfyrsten ogsaa havde Arvefordringer paa, de seculariserede Bispedømmer Magdeburg, Halberstadt, Minden og Kammin. Bayern beholdt Øvrepfalz og Kurværdigheden, hvorimod en ottende Kurværdighed oprettedes for Frederik V.s Søn, der ogsaa fik Nedrepfalz tilbage. Forskjellige andre tyske Fyrster fik seculariserede gejstlige Stiftelsers Ejendomme, men ellers skulde alt, hvad der under Krigen var frataget de tidligere Besiddere, tilbagegives. Nederlandene og Schweiz erkjendtes for selvstændige Stater og løstes fra deres tidligere nominelle Afhængighed af det tyske Rige. Kejseren skulde i Fremtiden kun efter Afstemning af Rigsstænderne (d. e. Rigsdagen) kunne tage Beslutning om Krig og Fred, Skattepaalæg, Troppeudskrivning o. desl., ej heller udstede Achtserklæringer. De tyske Fyrster fik en besluttende i Stedet for en raadgivende Stemme og tillige en formelig Bekræftelse af deres Souverænetet og Ret til at slutte Forbund, saa vel indbyrdes som med fremmede Fyrster, naar disse Forbund blot ikke vare rettede mod Kejseren, Riget og Landefreden.

Tredækker kaldtes fordum de største Krigsskibe, der foruden det øverste Dæk havde endnu 3 lukkede Dæk med Kanoner. Antallet af Kanoner var mellem 101 og 120 og med en Besætning af 800—1,200 Mand. T. (Scolopax major) er ogsaa Navnet paa vor største Art af Bekkasinslægten.

Treenighed, Trefoldighed, Trinitet, Christendommens Grunddogme, hvori den christelige Tro paa Gud Fader, Søn og Helligaand har fundet sit theologiske Udtryk. Den troende Christen har igjennem sit religiøse Livs Erfaring Vished for, at „ingen kommer til Faderen uden ved Sønnen“, og at „ingen kan kalde Jesus Herre uden ved den Helligaand“, d. e. at for at blive Gud Faders Barn maa man være Christi Tjener, og dette kan man kun blive ved Helligaandens Gjerning. Faderen er Skaberen, der fra Evighed af har besluttet at frelse den faldne Menneskehed ved Christus og nu kalder og drager alle dem, der ville lade sig drage til Christus, ved den Helligaand; Sønnen har fuldbyrdet Frelsens Gjerning ved sit Liv i Fornedrelse, sin forsonende Lidelse og Død, og det er Helligaanden, som vækker Troen i den christnes Hjærte og hjælper ham at voxe i det indre aandelige Livssamfund med Gud, som de vantro hverken kjende eller forstaa, medens enhver, der virkelig lever i dette Samfund med Faderen, er forvisset om, at det kun er ved Christus, at man kan blive et Guds Barn, og at det atter kun er ved Helligaanden, at man kan komme til Tro paa Christus, altsaa ogsaa, at Fader, Søn og Aand have lige Lod og Del i hans Sjæls Frelse,

og end videre, at der tilkommer enhver af dem lige Andel i Tro og Tilbedelse. Fremdeles indser han, at den ene ikke er uden for den anden, saa at det skulde være 3 forskjellige Væsener; thi han erkjender, at han ikke kan være i Samfund med Faderen uden ogsaa at være i Samfund med Sønnen og Aanden, og omvendt. Med denne Christendommens Bevidsthed stemmer det, at Indlemmelsen i Menighedens Samfund ved Daaben, efter Christi Befaling, skeer i Faderens, Sønnens og den Helligaands Navn, ligesom ogsaa, at det nye Testament tillægger ikke blot Faderen, men ogsaa Sønnen og Aanden guddommeligt Væsen og guddommelige Egenskaber og dog bestemt lærer, at der er kun ēn Gud. Ganske vist findes Ordet T. ikke brugt i Skriften, og dette Dogme har lige saa lidt som noget andet faaet sin videnskabelige Udvikling og Læreform i Skriften, eftersom denne slet ikke har til Hensigt at give sligt; men paa den anden Side indeholder det nye Testament alle de Momenter, af hvis Sammenarbejdelse dette saa vel som alle de andre christelige Dogmer ere fremgaaede. Det er derfor i fuld Overensstemmelse med Skriften, at Kirkelæren udtaler, at Gud i den ved Christus stiftede nye Pagt har aabenbaret sig som den treenige, og at Fader, Søn og Aand altsaa ere lige delagtige i al guddommelig Fuldkommenhed og alle guddommelige Egenskaber, og at der dog ikke er tre Guder, men kun ēn Gud, ēt guddommeligt Væsen i tre Personer. Hermed er tillige udtalt baade den afgjørende Grundmodsætning til ethvert hedensk, polytheistisk saa vel som pantheistisk, Gudsbegreb, og tillige Forskjellen fra det jødiske; thi det er kun i den nye Pagt, at Gud har aabenbaret sig som T.; i den gamle Pagt findes der vel Hentydninger og prophetiske Anelser, som den christne, der kjender Prophetiens Opfyldelse, kan forstaa, men som hverken Moses eller Propheterne forstod eller kunde forstaa, og som vor Tids Jøder heller ikke forstaa, fordi de kun forstaas af dem, som have lært at tro paa Christus. T. er nemlig ikke en Lære, som er bygget paa menneskelige Fornuftslutninger eller lader sig bevise og godtgjøre ved almengyldige Forstandsraisonnementer; den har sin Grund i Guds Aabenbaring, som ikke kan forstaas uden at være Gjenstand for Tro; men netop derfor have alle de Indvendinger, som siden Kirkens første Dage ere blevne gjorte imod T. fra den naturlige Forstands Synspunkt, heller ingen Betydning for den troende Christen, idet hans Overbevisning om T. hviler paa en ganske anden og anderledes sikker Grundvold, og idet han er vis paa, at Angriberne i Virkeligheden ikke kjende, hvad de angribe. At saadanne Angreb maatte komme og fremdeles ville komme, ligger desuden i Sagens Natur, netop fordi T. er Christendommens Hoveddogme og inderste Mysterium. Derfor blev den ogsaa strax i de første Aarh. Hovedgjenstand ikke blot for Angreb fra Christendommens aabenbare Modstandere, men ogsaa for falsk Opfattelse af de mange, som, uagtet de kaldte sig Christne, i Virkeligheden endnu ikke vare komne ud over den jødiske eller den hedenske Tankegang. Den jødiske Aandsretning gav sig sit Udtryk i Ebionitisme og dynamistisk Monarchianisme, og det er den samme Tankegang, der senere er kommen frem hos Arianere, Pneumatomacher, Socinianere og Rationalister, saa vel som hos vor Tids Nyrationalister og Fritænkere. Den hedensk-pantheistiske Aandsretning gav sig sine første Udtryk i Gnosticisme og Sabellianisme, og det er disses Tanker, som i andre Former gaa igjen i den nyere Tids pantheistiske Speculationer over T., f. Ex. hos Hegel, hvis Lære om T. ikke har stort andet til fælles med den christelige end Navnet. (Jvfr. Monarchianere). I Modsætning til disse Angreb var det, at Kirkelæren blev udviklet i videnskabelig Form som et Forsvar for Kirkens Tro. Kampen mod Monarchianerne førtes navnlig af Tertullian, Origenes og Dionysius Romanus, mod Arianismen frem for alle af Athanasius, og endelig gav Augustinus Læren den Udvikling, som den siden hans Tid har beholdt, idet han bestemt sondrer mellem den økonomiske T. (d. e. T., saaledes som den er fremtraadt i Aabenbaringen) og den immanente T. eller Væsen-T. (d. e. det indre Forhold imellem de tre Personer, som det maa tænkes som den nødvendige Forudsætning for Aabenbarings-T. „Saa sandt Gud har aabenbaret sig som T., maa han ogsaa i sit Væsen være T."). Blandt Kirkens Symboler staar det apostoliske som et Vidnesbyrd for Læren om T. fra den ældste Kirke, det nikæno-constantinopolitanske fra de trinitariske (d. e. arianske og semiarianske) Stridigheders Tid, det athanasianske fra den Tid, da Læren havde faaet den afsluttende Form, hvori den senere er gaaet over i de forskjellige Kirkesamfunds Confessioner.

Trèfle, fr. [træfl, almindel. Udtale træf], Kløver (i Kortspil).

Trefod (τρίπους) kaldtes hos de gamle Grækere Kar, Borde eller Stole med 3 Fødder. Hos Homer omtales T. som Redskaber til at varme Vand til Bad. I Oraklet i Delphi sad Pythia paa en T., naar hun modtog Gudens Paavirkning. T. benyttedes i det hele meget ved Gudstjenesten og skjænkedes ofte til Templerne. Sejerherrerne i Slagene ved Salamis og Platææ skjænkede saaledes en gylden T., der opstilledes paa et højt Bronzefodstykke med Deltagernes Navne uden for Templet i Delphi. Denne T. blev i det følgende Aarhundrede Phokiernes Bytte, men Fodstykket blev af Constantin d. store bragt til Constantinopel, hvor det endnu staar. De Choreger, der havde vundet Sejer ved Dionysosfesterne, lod opføre smaa, tempellignende Bygninger, der bar Bronzetrefødder, i en Gade i Athen, som deraf fik Navnet Trefodgaden. En af disse Bygninger er Lysikrates's Monument, der endnu er bevaret.

Trefort, August, ungarsk Statsmand, f. 1817 af fransk Byrd, stiftede 1840 et Tidsskrift sammen med Eötvös og fremkaldte Dannelsen af den ungarske Kunstforening; han blev 1843 Medlem af Underhuset og n. A. Medarbejder af Kossuths Blad og var en ivrig Talsmand for frisindede Fremskridt, bl. a. Jødernes Ligestilling. I Marts 1848 blev han Understatssecretær, men afgik i Oct. s. A. og drog senere med Eötvös til Udlandet. 1861 valgtes T.

til Underhuset, hvor han var et fremragende Medlem af Deáks Parti, og efterfulgte 1872 Eötvös som Undervisningsminister. Han beholdt denne Post indtil sin Død 22 Aug. 1888, gjennemførte en Omdannelse af hele Skolevæsenet og oprettede en Mængde højere og lavere Skoler (12 Lærerseminarier og over 700 Stats-Folkeskoler). Særlig Iver viste T. for Udbredelsen af det magyarske Sprog og fik det indført som Skolesprog i 500 tidligere tyske Folkeskoler.

Tréguier [gië], Stad i det franske Dep. Côtes du Nord, 6 M. n. v. for St. Brieuc, ved en Vig af Kanalen, med 3,100 J., god Havn og stærkt Fiskeri af Østers og Makrel.

Treilhard, Jean Baptiste [træjähr], fransk Retslærd, f. 1742, var allerede 1789 en anset Advocat, da han valgtes til Nationalforsamlingen, hvor han hørte til Fremskridtsmændene og særlig tog Del i Ordningen af Gejstlighedens Stilling. I Conventet var han Formand, medens Retssagen mod Ludvig XVI stod paa; han stemte for Kongens Død, men for Udsættelse af Henrettelsen og blev Medlem af Velfærdsudvalget i Apr.—Juni 1793, samt paa ny efter Robespierres Fald. 1795—97 var han Medlem af de 500s Raad, brugtes ved Fredsunderhandlingerne i Lille (med England) og Rastatt, blev Medlem af Directoriet 1798, men n. A. fjærnet paa Grund af en Formfejl ved Valget. 1802 blev han Medlem af Statsraadet og 1804 Formand for Lovgivningsafdelingen; han havde som saadan vigtig Del i Udarbejdelsen af de nye franske Lovbøger. 1810 ophøjedes han til Greve og døde 1 Dec. s. A.

Treitschke, Heinrich G. v., tysk Historieskriver og Politiker, f. 15 Sept. 1834 i Dresden, Søn af en sachsisk Generallieutenant, udgav 1856—57 Digtsamlinger, men gav sig derefter til at studere Historie og Statsvidenskab og blev Medarbejder i „Preussische Jahrbücher“. 1863—66 var T. Professor i Freiburg, gik derefter til Berlin og blev Redacteur af det nævnte Tidsskrift, men overtog snart Professorat i Kiel og 1867 i Heidelberg. 1874 vendte han tilbage til Berlin som Professor. Hans „Hist. u. polit. Aufsätze“ (1865, 5te Opl. 1886, 3 Bd.) og „Zehn Jahre deutscher Kämpfe“ (1874) om de foreliggende politiske Spørgsmaal vare affattede i afgjort national-liberal Aand, og i samme Retning optraadte han 1871—81 i den tyske Rigsdag. 1879 begyndte han at udgive „Deutsche Geschichte im 19ten Jahrh.“, hvoraf 3dje Bd. (indt. 1830) udkom 1885.

Trekant (triangulum), en af tre rette Linjer begrænset Figur. Linjernes Skæringspunkter kaldes Vinkelspidserne eller Toppunkterne, Stykkerne af de begrænsende Linjer mellem Vinkelspidserne Siderne; af to og to Sider begrænses Vinklerne. Vinklernes Sum er altid lig to Rette. Sider og Vinkler i Forening udgjøre T.s Stykker; naar tre Stykker, hvoriblandt en Side, ere givne, ville de øvrige deraf kunne bestemmes. Den ligebenede T. har to Sider (Benene) lige store, den ligesidede alle tre; den stumpvinklede T. har 1 stump Vinkel (altsaa 2 spidse), den retvinklede T. 1 ret, den spidsvinklede T. 3 spidse Vinkler. T.s Fladeindhold er det halve Produkt af Grundlinje og Højde, idet Grundlinjen er en hvilken som helst af Siderne, Højden den vinkelrette paa Grundlinjen fra den modstaaende Vinkelspids. Indholdet af enhver retlinet Figur kan findes ved at inddele den i T. og beregne Indholdet af hver T. for sig. Om den sphæriske T. s. Sphære.

Trekantstal, s. Figurtal.

Trekanten (triangulum majus), et Stjærnebillede paa den nordlige Himmel mellem Vædderen og Andromeda, bestaar af 3 temmelig klare Stjærner og nogle mindre; omtrent 20 Oct. er det i Syd ved Midnat, 20 Nov. Kl. 10, 20 Dec. Kl. 8 osv. i en Højde af 66 Grader over Horizonten. Billedet skal være et Symbol paa Sicilien eller paa Nildeltaet. **Den lille T.** (triangulum minus) er et ubetydeligt Stjærnebillede, tæt øst for det foreg.

Trekejserforbundet kaldtes det Forbund, som 1872 knyttedes i Berlin mellem Kejserne af Rusland, Tyskland og Østerrig, men som allerede løsnedes 1878 og helt opløstes 1888.

Trekejserslaget, s. Austerlitz.

Treklang er i Harmonilæren det almindelige Navn paa den Accord, der er dannet af to over hinanden satte Terser, af en Grundtone, dens Ters og dens Kvint, lige meget om Terserne ere store eller smaa. Man skjelner mellem 1) den store T., Durtreklangen, hvor den dybere Ters er stor, den højere lille (c-e-g), 2) den lille T., Molltreklangen, hvor omvendt den højere Ters er stor, den dybere lille (a-c-e), 3) den forstørrede T., hvor begge Terser ere store (c-e-gis), og 4) den formindskede T., hvor begge Terser ere smaa (h-d-f).

Trekongeforbundet Maj—Oct. 1849 mellem Preussen, Hannover og Sachsen, s. Tysklands Hist.

Trekroner, Søfort paa Kjøbenhavns Red, anlagt paa Nordspidsen af den Grund, Revshalen, der oprindelig som en fremspringende Pynt af Amagers Landgrund, men nu om Stunder for en stor Del optagen af Øer og Holme, dannede ved Opfyldning, adskiller Kjøbenhavns indre Red og dets Indløb nord fra, Kroneløbet, fra den ydre Red og Kongedybet. Allerede under den store nordiske Krig blev der 1718 lidt n. for Fortets nuværende Plads dannet et Slags Batteri ved at grundsætte nogle casserede Orlogsskibe, hvoraf et hed Trekroner. Efter at dette var helt forfaldet, blev det nuværende Fort grundlagt ved Opfyldning i Form af en afstumpet Lunette, indesluttende en Havn for Smaafartøjer, i Aarene efter 1786. Under Slaget paa Reden 2 Apr. 1801 kom T., som commanderedes af Oberstlieutenant Meyer, vel ikke til alvorligt Engagement før sent under Fægtningen, da den flydende Defension allerede var saa godt som tilintetgjort; men uagtet Fortet endnu ikke var saa vidt færdigt, at det havde ordentligt Brystværn for Kanoner, var dets Tilværelse dog en Hovedgrund for Lord Nelson til at søge Kampen standset ved en Vaabenhvile, idet hans ilde tilredte Skibe paa Grund af Vindens Retning ikke havde andet Tilbagetog fra Valpladsen i Kongedybet end nord ud igjennem T.s usvækkede Artilleriild. Under Belejringen

1807 forsøgte Engelskmændene intet Angreb paa Fortet, der først efter 1820 færdigbyggedes med den endnu staaende Beklædningsmur om det aabne Jordbrystværn. Først efter at de øvrige Søforter ved Kjøbenhavn vare byggede 1859—63, fik T. sin nuværende Casematebygning opført 1867, man kan gjærne sige som et Slags Erstatning for den Understøttelse, der var tiltænkt det fra to casematerede Søforter, et paa Stubbegrunden n. for Kroneløbet og et sydligere ved Randen af Kongedybet, som skulde have været byggede, men aldrig blev det, fordi man fandt det rigtigst at spare Pengene som Bidrag til ēt eller to mere fremskudte Forter ude paa Middelgrunden, der dog endnu efter 22 Aars Forløb ikke ere blevne begyndte.

Trelleborg [börj], Stabelstad i Sverige paa Skaanes Sydkyst, i en tæt befolket Egn; 2,870 I. (1887). Bankkontor; god Havn, betydelig Kornhandel. — T. nævnes som Stad allerede i 12te Aarh., men mistede 1619 sine Kjøbstadsprivilegier og fik dem først tilbage 1865. To private Jernbaner forbinde T. med Statens Baner.

Tréma, s. Diæresis.

Tremarksmand kaldtes tidligere den, der idømtes **Tremarksstraf**, en i den ældre danske og norske Lovgivning for mange Forbrydelser og indtil den nyeste Tid endnu for Æreformærmelser foreskreven Straf, som bestod i en Bøde af 3 Mark, der medførte Æreløshed. Efter at de nye Straffelove, den norske af 1842, den danske af 10 Febr. 1866, ere traadte i Kraft, kan denne Straf nu ikke mere anvendes.

Trematóder, d. s. s. Igler.

Tremitiske Øer, en Gruppe af 5 Smaaøer i Adriaterhavet, mellem 42° 5′ og 42° 7′ n. Br., 3 M. fra Kysten. Kun 2 af Øerne ere beboede, San Nicola med 100 I. og Domínico. De tilhøre Italien.

Tremolándo, tremándo, it. (fork. trem.), bævende, dirrende, en Foredragsmaade, hvorved man bringer Tonen til at vibrere, men som maa anvendes med stort Maadehold. Det er især Sangstemmen og Strygeinstrumenter, som egne sig dertil. Det fra manglende Herredømme over Sangstemmen hidrørende T. er en Lyde, som ofte næsten berøver Sangen al musikalsk Værd. Paa Pianoet efterligner man Vibreringen ved at gjentage samme Tone hurtig med skiftende Fingre, eller man tilvejebringer en Bævning ved at dele en Accords Toner i 2 Dele og spille dem saa hurtig som muligt efter hinanden. **Tremulo** ell. **Tremulant**, en Klap i Orgelets Vindkanal, der ved hurtig efter hinanden at aabnes og lukkes stødvis afbryder Luftstrømmen til Piberne og derved gjør Tonen bævende.

Trémouille, Charlotte Amélie de la [müjl], Prinsesse af Tarent, bekjendt som Gjenstanden for Griffenfelds Kjærlighed, fødtes 1652 i Frankrig. Hendes Forældre vare reformerte, men Faderen gik over til Katholicismen, og dette havde til Følge, at Moderen, en født Prinsesse af Hessen-Kassel, for at bevare Datteren for den reformerte Kirke, fulgte hende (1672) til sin Broderdatter, Christian V.s Dronning Charlotte Amalie. Datterens Ophold ved det danske Hof, mærkeligt ved, at hun, som antydet, vandt Griffenfelds Kjærlighed, et Forhold, hvorom der imidlertid kun haves faa og temmelig dunkle Efterretninger, varede til 1680, da hun ægtede Grev Anton af Aldenburg. Allerede Aaret efter blev hun Enke; hun døde 1732 i Utrecht. Hendes »Mémoires« ere udgivne 1876.

Tremplin, fr. [trangplæng], skraat Springbræt, hvorpaa Luftspringere tage Tilløb.

Trench, Richard Chenevix [trentsch], engelsk Gejstlig og Forfatter, f. i Dublin 1807, studerede Theologi og blev Præst. Omtr. 30 Aar gammel optraadte han med et Par Bind Digte, der senere fulgtes af andre poetiske Arbejder. Omtr. 40 Aar gammel blev han theologisk Professor ved King's College i London og forblev i denne Stilling, til han 1856 blev Domprovst i Westminster. 1864 blev han Ærkebiskop i Dublin. Foruden ved nogle gejstlige Arbejder er han end videre bleven bekjendt ved de sproglige Studier, der ere nedlagte i hans Bøger: »On the Study of Words« (1851; 19de Udg. 1888), »English Past and Present« (1855; 11te Udg. 1881) og »A Select Glossary of English Words« (1859; 5te Udg. 1879). D. 1886. Efter hans Død udkom hans »Letters and Memorials« (1888).

Trenck, Franz v. der, Friherre, f. 1711, traadte 1727 i østerrigsk og 1737 i russisk Krigstjeneste, men maatte snart flygte for Brud paa Subordination. 1740—46 førte han som østerrigsk Oberst et af ham selv udrustet Regiment Pandurer (til sidst 5,000 Md.), dels i Schlesien mod Preusserne, dels i Bayern, og viste stor Tapperhed, men ogsaa umenneskelig Grusomhed og Rovbegjærlighed. Til sidst blev han tiltalt derfor og sat som Fange paa Spielberg, hvor han døde 1749. — Hans Fætter **Friedrich v. der T.**, f. 1726, blev 1744 Ordonnansofficer hos Kong Frederik II, men snart under Paaskud af Forstaaelse med sin Fætter (efter Sigende for et Kjærlighedseventyr med Kongens Søster Amalie) sat i Fængsel paa Fæstningen Glatz. Herfra undkom han 1747 og gik i østerrigsk Tjeneste; men da han 1753 besøgte Danzig for at hæve Arven efter sin Moder, blev han tagen til Fange og ført til Magdeburg i meget strængt Fangenskab, der stadig skærpedes som Følge af hans gjentagne Forsøg paa Flugt. 1763 blev han frigiven og opholdt sig flere Steder i Tyskland, men maatte lide Forfølgelse paa Grund af sine frie Udtalelser. Efter Frederik II.s Død blev hans Godser i Preussen, der havde været under Beslag, givne ham tilbage; men hans urolige Aand drev ham 1792 til Paris, hvor han blev fængslet i Sept. n. A. som foregiven Udsending fra fremmede Magter og henrettet 25 Juli 1794. Han skrev sin Livshistorie i 4 Bd. 1786.

Trendelenburg, Adolf, tysk Philosoph, f. 1802 i Eutin, fra 1833 Professor i Berlin, d. 1872, har store Fortjenester af Philosophiens Historie navnlig ved sit grundige Studium af Aristoteles (Udgave med Commentar af Aristoteles „om Sjælen“, 1833; „Geschichte der Kategorienlehre“, 1846). I sine „Historische Beiträge zur Philosophie“ (3 Bd.) har han paa

en lærd og elegant Maade oplyst mange vanskelige Punkter. Sit eget Standpunkt har han fremstillet i „Logische Untersuchungen“ (2 Bd., 1840), hvor han først giver en epochegjørende Kritik af den hegelske Logik og dernæst viser, hvorledes Bevægelsens Begreb ligger til Grund for alle andre saa vel i den indre som i den ydre Verden. I dette Begreb have vi derfor et Fælles, hvori Tanken og Væren mødes; til Tankens construerende Virksomhed (i Mathematik og Mechanik) svarer den reale Bevægelse paa det physiske Omraade. Ved vor Aands egen indre Bevægelse ere vi i Stand til at erkjende den ydre Bevægelses Love. Formedelst vor Evne til at handle efter et Formaal forstaa vi, hvorledes paa det organiske Livs Omraade Helhedens Ide bestemmer de enkelte Deles Udvikling. I Mennesket kan Formaalet blive bevidst, og derved gaar det organiske over i det ethiske. Det uendelige og ubetingede kan ikke fattes af Tanken. Men denne kan forme en Verdensanskuelse, ledet af det højeste Princip, den kjender: Formaalets Princip. Den organiske Verdensanskuelse (i Modsætning til den mechaniske eller materialistiske) ser Verden anlagt til et Formaal og Tanken som den sidste Grund til alt. I sin „Naturrecht auf dem Grunde der Ethik“ (1860) finder han det ethiske i Menneskets personlige Hengivelse til den ideale Fornuft med Opgivelse af den egoistiske Drift. Mennesket erkjender og vil her et eget Væsens skaberiske Tanke. Men hertil naar den enkelte kun i Samfundet, og Samfundet udvikler sig i Historien, hvis indre, bevægende Kraft er Menneskets Ide.

Trending, et ikke nalmindeligt Navn for Kjæden i vævede Sager, ligesom Kjædeskæringen kaldes at trende.

Trene ell. **Treen**, et Vandløb i Sønderjylland, kommer fra den lille Træsø 1 M. s. for Flensborg og bøjer, efter at have modtaget Afløbet fra Sankelmark Sø, mod S., i hvilken Retning den fortsætter sit Løb 5—6 Mile, efterhaanden tiltagende i Bredde indtil 100 Alen. N. for Norderstapel tager den vestl. Retning med en Bredde af 200—300 Alen og falder ved Frederiksstad gjennem to Arme ud i Ejderen; den optager Jerrisbæk, Helligbæk og Reide Aa.

Trense, s. Hovedtøj.

Trent, Flod i England, udspringer i Stafford-Shire n. v. for Newcastle under Lyme, løber herfra gjennem Shirerne Derby og Nottingham ind i Lincoln, hvor den ved Forening med Ouse danner Humber, der falder i Vesterhavet. Længde 36 M., hvoraf 25 M. sejlbar. Grand Trunk-Kanal forbinder T. med Mersey, altsaa den irske Sø med Vesterhavet.

Trent var Navnet paa det engelske Dampskib, paa hvilket de tvende Affendinger fra de nordamerikanske Slavestater, Senatorerne Mason fra Virginia og Slidell fra Louisiana, 8 Nov. 1861 vilde gaa fra Vestindien til Europa for at paakalde Stormagternes Indblanding. De bleve opsnappede af et Unionskrigsskib under Lieutenant Wilkes og førte som Fanger til Nordamerika. Den derom opstaaede diplomatiske Strid mellem England og Nordamerika kaldtes Trent-Sagen, der endte med, at Fangerne frigaves 26 Dec. De sendtes paa ny til Europa, men udrettede intet. Baade Mason (f. 1798) og Slidell (f. 1793) døde 1871.

Trenton [trent'n], Hovedstad i Staten New-Jersey i Nordamerika, ved Floden Delaware, over hvilken her fører en 1,100 F. lang, smuk Bro, 12 M. s. v. for New-York. 29,900 I. (1880). Geværfabriker, Bygning af Locomotiver, betydelig Industri i Læder og Bomuldsstoffer, Fajencefabriker.

Trentschin, Stad i Ungarn, ved venstre Bred af Floden Waag, 24 M. n. n. v. for Pest, med 4,400 I. og en mærkelig gammel Klippeborg med en af tyrkiske Fanger i Klippen udhugget, 456 F. dyb Brønd. 1 M. ø. n. ø. for T. ligger Landsbyen Teplitz med berømte varme Kilder, bekjendte under Navn af Trentschiner-Badene og stærkt besøgte.

Trepanation, Udtagning af et lille Stykke af Hjerneskallens Hvælving, foretages oftest ved Brud af denne for at hæve et Benstykke, der er nedtrykket (deprimeret) under den omgivende Flades Niveau og derfor udøver et Tryk paa Hjærnen, men er i den senere Tid ogsaa jævnlig bleven udført for derved at fjærne Svulster fra selve Hjærnen. T. foretages med et eget dertil indrettet Instrument, Trépan eller Tréphine, eller med Mejsel og Hammer. Der kjendes allerede fra en fjærn forhistorisk Tid Exempler paa, at T. brugtes hos forskjellige Folk i Europa, dog vistnok snarest som en religiøs Handling. Sikkert er det i alt Fald, at de ved T. udskaarne Dele af Hovedskallen benyttedes som Amuleter.

Trepang, s. Søpølse.

Tréport [træähr], Flække i det franske Dep. Nedre-Seine, ved den engelske Kanal, 9 M. n. n. ø. for Rouen, med 4,200 I. Havn, Skibsbyggeri, Fiskeri og Søbade.

Treptow. 1) Alt-T., Stad i den preussiske Prov. Pommern, ved en Biflod til Peene, 12 M. v. n. v. for Stettin med 4,700 I. og Klædefabrikation. 2) Neu-T., Stad i Pommern, ved Floden Rega, 12 M. n. ø. for Stettin, med 6,900 I., gammel Kirke og Slot og betydeligt Linnedvæveri. T. er ogsaa Navnet paa en Landsby ved Spree, et yndet Udflugtssted for Berlinerne.

Treschow, Niels, norsk Philosoph og Statsmand, f. 5 Sept. 1751 paa Strømsø ved Drammen. Opdragen i den mæhriske Brødremenigheds Grundsætninger havde han bestemt sig for det theologiske Studium, men blev mere og mere tiltrukken af Philosophi og Philologi og tog i Stedet for theologisk Attestats til sidst Magisterconferensen. Kort efter (1774) ansattes han som Conrector ved Trondhjems Latinskole, blev 1780 Rector i Helsingør og 1789 i Christiania, hvor han i Vinteren 1796—97 for et stort Auditorium holdt Forelæsninger over den kantiske Philosophi. Hans Plan at udvide Christiania Kathedralskole til et Slags Mellemled mellem de sædvanlige Latinskoler og Universitetet strandede; men T., der imidlertid havde fortsat sine philosophiske Studier og var creeret til Dr. theol., blev 1803 kaldet til Professor i Philosophi ved Kjøbenhavns Universitet. Efter at det norske Uni-

versitet var besluttet oprettet (2 Sept. 1811), blev T. Medlem af den Commission, der skulde udarbejde Indstilling angaaende dets Organisation, og gik efter fuldendt Hverv som dets første Professor til Christiania, hvor han holdt Indvielsestalen og foretog den første Immatriculation 5 Juli 1813, ligesom han umiddelbart derefter begyndte at holde philosophiske Forelæsninger. I de snart følgende politiske Begivenheder tog T. en ikke uvæsentlig Del som tilkaldt ved Mødet paa Eidsvold 16 Febr. 1814 og fra 2 Marts s. A. som Medlem af Comitéen for Oplysnings- og Skolevæsenet. I Oct. 1814 tog han som Repræsentant for Christiania Sæde paa det overordentlige Storting, modtog, som Formand i den dertil valgte Comité, Kong Christian Frederiks Tronfrasigelse og var Medlem af den Comité, der underhandlede med de svenske Udsendinger. 16 Nov. s. A. blev han udnævnt til Medlem af den nye norske Regering og overtog Departementet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. I denne Stilling virkede han til 1826, da han søgte sin Afsked for at leve udelukkende for Videnskaberne. Han døde paa Tøien ved Christiania 22 Sept. 1833. T.s philosophiske Retning maa i det hele betegnes som eklektisk, tidlig paavirket af engelske og franske Philosopher; dog fandt den mere og mere et Slags Midtpunkt i et ejendommelig modificeret „Identitets-System“, en Forbindelse af Spiritualisme og Materialisme, af Idealisme og Realisme. Hans Fremstilling er jævn og almenfattelig, uden fintspundet dialektisk Apparat, og har i sin Tid virket meget og i en forholdsvis vid Kreds til at vække og nære, om ikke egentlig Speculation, saa dog philosophisk Sans og Eftertanke. Hans vigtigste Skrifter ere: „Forelæsninger over den kantiske Philosophi“ (1798), „Philosophiske Forsøg“ (1805), „Om Philosophiens Natur og Dele“ (1811), „Elementer til Historiens Philosophi“ (2 Bd., 1811), „Moral for Folk og Stat“ (2 Bd., 1811), „Om den menneskelige Natur“ (1812), „Logik“ (1813); „Lovgivnings-Principer“ (2 Bd., 1821—23), „Christendommens Aand“ (1828), der indviklede ham i en Strid med Pastor Wexels, og „Om Gud, Ide- og Sanseverden, et philosophisk Testament“ (3 Bd., 1831—32); det sidste Værk indeholder som Fortale en autobiographisk Skitse.

Treschow, Will. Frederik, f. 15 Sept. 1796 i Kjøbenhavn, blev 1806 juridisk Candidat, 1809 Overretsprocurator og 1811 Højesteretsadvocat; han var 1828—46 Generalfiskal, men tog Afsked, da han misbilligede Fortsættelsen af Retssagen mod O. Lehmann o. fl. for Talerne ved Studentermødet 1845. T. kjøbte 1828 Brahesborg i Fyn og 1835 det forrige Grevskab Laurvig i Norge, hvilke Ejendomme han 1854 tilskjødede sine to Sønner. 1832 var han Medlem af de „oplyste Mænd“s Forsamling og 1838 af Commissionen om „Tolvmillionsagen“. 1835—40, samt 1848 var han kongevalgt Medlem Østifternes Stænder og derefter af den grundlovgivende Rigsforsamling; han gik 1849 i diplomatisk Sendelse til England, hvor han afsluttede Laanet med Huset Hambro og deltog i Afslutningen af Vaabenstilstanden med Preussen. 1840—53 var han Landstingsmand og 1854—62 kongevalgt Rigsraad. Ogsaa øvede han jævnlig stor Indflydelse som Mellemmand under Ministerkriser. Han blev 1846 Conferens- og 1854 Gehejmeraad. D. 2 Apr. 1869. Han oprettede 1846—57 3 Stiftelser for trængende Kvinder af den bedre Stand i Kjøbenhavn og 1859 det „T.ske Fideicommis“ (1,144,000 Kr.), hvoraf aarlig udredes en Mængde forskjellige Legater.

Tresse, s. Galoner.

Tretalsplanter, d. s. s. enkimbladede Planter.

Treuen, Stad i Kongeriget Sachsen, 16 K. v. s. v. for Dresden, med 5,900 I., betydelig Bomuldsindustri og Tilvirkning af Trævarer.

Treuga Dei, s. Gudsfred.

Trevangsdrift, s. Agerdyrkningssystem.

Trevélyan, George O., engelsk Politiker, f. 1838, fulgte 1860 med sin Fader (Gouverneur i Madras) til Indien og skrev senere et Par Bøger om indiske Forhold. Han valgtes 1865 til Underhuset, var Dec. 1868—Juni 1870 Admiralitetslord og vandt et Navn ved sit aarlige Forslag om at udstrække Valgretten til alle Husholdere i Grevskaberne lige saa vel som i Valgflækkerne. 1880 blev han Admiralitetssecretær, 1882 Oversecretær for Irland og endelig i Dec. 1884 Kansler for Lancaster indtil Ministeriet Gladstones Afgang i Juni 1885. Da Gladstone n. A. paa ny kom til Roret, overtog T. igjen denne Post, men udtraadte snart af Regeringen, fordi han misbilligede Tanken om irsk Home Rule. Han faldt derfor igjennem ved de næste Valg, men kom 1887 ved et Udfyldningsvalg igjen ind i Underhuset; han regnes for en af dettes bedste Talere. Han har skrevet »Life and Letters of Lord Macaulay« (2 Bd. 1876) og »Early History of Ch. Fox« (1880).

Treviglio [vīljo], Stad i Norditalien, ved Floden Adda, 4½ M. ø. til n. for Milano, med 9,900 I. og talrige Silkespinderier.

Trevirer, et keltisk Folk i det belgiske Gallien, boede paa Cæsars Tid ved den nedre Mosel og et Stykke mod N. langs Rhinen. Deres Hovedstad var Augusta Trevirorum (Trier).

Treviso, Stad i Norditalien, 3 M. n. for Venezia, med 31,000 I. (1881), er Sæde for en Biskop, har 20 Kirker, hvoriblandt den c. 1100 opførte Kathedralkirke, et seværdigt Raadhus, flere højere Undervisningsanstalter og livlig Industri i Silke- og Bomuldsstoffer, Majolica, Jærn-, Staal- og Kobbervarer. — T. kom 1388 under Venezia; 1797 blev den erobret af den franske General Mortier, som derefter fik Titelen Hertug af T.

Triangel, d. s. s. Trekant. T. er ogsaa Navnet paa et Slaginstrument, der bestaar af en Staalstang, som er bøjet i Form af en ligesidet Trekant og slaas med et Plectrum af Metal. Den har en højtklingende, skingrende Klang uden bestemt Tonehøjde. **Triangulatiōn,** s. Landmaaling.

Trianon [nõng], 2 Lystslotte i Nærheden af Versailles. Store-T., opført af Ludvig XIV for Mad. Maintenon, forfaldt under Revolutionen, men restaureredes af Napoleon I. Lille-T., opført af Ludvig XV, var Marie Antoinettes

Yndlingsopholdssted; det forfaldt senere, men restaureredes af Napoleon I og beboedes først af hans Søster Pauline og derpaa af Marie Louise.

Triarier, Kjærnetropperne i de gamle romerske Legioner; de dannede indtil Marius's Tid det 3dje Geled i den opstillede Slagorden og benyttedes som Reserve. Deraf Udtrykket »jam redit res ad triarios«, nu er det kommet til det afgjørende Øjeblik.

Trias-Gruppen betegner i Geognosien den ældste Afdeling af de mesozoiske Dannelser, der er yngre end Jura-Gruppen og især optræder i Tyskland med tre Underafdelinger, som Navnet antyder, nemlig: broget Sandsten, Muslingkalk og Keuper. Den mellemste Afdeling er især rig paa Saltvandsforsteninger. T. forekommer ikke i Skandinavien, med Undtagelse af nogle under den skaanske Kulformation og paa Bornholm forekommende, brogede Lerarter, som i Almindel. anses for en Keuperdannelse.

Tribolo, Nicolò dei Pericoli, kaldet il, italiensk Billedhugger og Bygmester, f. 1485 i Firenze, d. 1550, var en Lærling af Andrea og Jacopo Sansovino. Han medvirkede med forstnævnte paa det hellige Hus i Loreto, men sine Hovedarbejder udførte han til S. Petronio Kirken i Bologna, dels Bronzedøre til Sidedøjene, dels et Marmorrelief med Marias Himmelfart i Kirken selv. Til hans bedste Arbejder høre ogsaa de Figurer, han udførte til Pave Hadrian VI.s Gravmæle i Sta Maria dell Anima i Rom. I Firenze virkede han som Ingenieur.

Tribométer er et Apparat, der tjener til Undersøgelse af Lovene for Gnidningen. Coulomb har construeret et T. for glidende Gnidning, Musschenbroek og Rollet T. for rullende Gnidning.

Triboniánus, den berømte romerske Retslærde, der af Justinian sattes til at forestaa Udarbejdelsen af den under denne Kejser foretagne Samling af hele den gjældende Ret, s. Corpus juris civilis. Han døde 546 endnu i sit Livs fulde Kraft og Glans.

Tribún kaldtes hos Romerne oprindelig Forstanderen for en Tribus (s. d. A.). Tribuni aerárii var fra først af Navnet paa de Mænd, hvem det paalaa fra Borgerne at indkræve de Penge, der skulde anvendes til Sold, og udbetale dem til Soldaterne. Hertil udtoges naturligvis velhavende Folk. Senere betegnedes ved dette Navn Mænd af Folket med en anselig Census, der ved den aureliske Lov 70 f. Chr. fik Adgang til at beklæde Domstolene ved Siden af Senatorerne og Ridderne. Tribuni militum (Krigstribuner) kaldtes de højeste Officerer ved en Legion; ved hver af disse var der 6 saadanne, der commanderede 2 ad Gangen i 2 Maaneder. Tribuni militum consulári potestáte vare Embedsmænd, som Patricierne og Plebejerne under Kampen om Consulmagten 444—367 oftere enedes om at vælge i Stedet for Consuler. Plebejerne havde nemlig Adgang til Embedet, men det besattes dog især med Patriciere. Mest bekjendte ere Tribuni plébis (Almuetribuner), som have udøvet en højst betydningsfuld Indflydelse paa den romerske Statsforfatnings Udvikling. De bleve for 1ste Gang valgte 493 f. Chr. som Følge af Plebejernes Udvandring til det hellige Bjærg, til Beskyttelse mod Patriciernes Overmod, først 5, men fra 456 f. Chr. 10. De bleve valgte for et Aar og tiltraadte deres Embede 10 Dec. De vare ukrænkelige, og den dem tilstaaede Intercessionsret, i Kraft af hvilken de ved deres Veto kunde modsætte sig enhver Øvrighedspersons Beslutninger ene med Undtagelse af Dictatorens, udvidede de stedse mere og mere; de fik Adgang til Senatet, sammenkaldte Folket i Tribut-Comitierne og vare, efter at Forskjellen mellem Patriciere og Plebejere var hævet, det hele Folks Repræsentanter. Under Kejserne, der selv tiltog sig tribunicia potestas og den dermed følgende Ukrænkelighed (sacrosanctitas), blev T.s Magt stedse mere betydningsløs og forsvandt endelig ganske i 5te Aarh. e. Chr. **Tribunát**, Tribunens Embede og Værdighed; ogsaa Navn paa en af de Forsamlinger, som 1800—7 i Frankrig medvirkede i Lovgivningsarbejdet; det talte 100 Medlemmer og havde det Hverv at kritisere Regeringens Forslag.

Tribunál hed hos Romerne den ophøjede Plads, paa hvilken Øvrighedspersonen, navnlig Prætoren, sad paa sin sella curulis, naar han præsiderede i Domstolen. Ogsaa nu til Dags bruges Ordet om en Domstol; s. Conn.

Tribune, fr. [byne], ophøjet Stol, Talestol; ophøjet Plads i en Sal; ophøjet Sæde til Tilskuere.

Tribur ell. **Trebur**, Flække i Hessen-Darmstadt, var under de første tyske Kejsere et betydeligt Sted, bekjendt af flere Rigsdage, saaledes 887, paa hvilken Kejser Carl d. tykke blev afsat, og 1076, hvor de tyske Fyrster suspenderede Henrik IV fra Regeringen, efter at Pave Gregor VII havde sat ham i Ban.

Tribus kaldtes i det gamle Rom de 3 oprindelige Stammer, som, efter at de efter Sagnet vare blevne forenede af Romulus, dannede den ældste romerske Stats Grundbestanddele. De havde, hver under sin Forstander, Tribunen, Navnene Ramnes, Tities og Luceres. Denne ældre Tribusinddeling ophævedes af Serv. Tullius, idet han inddelte Byen i 4 og Landdistrictet i 26 T. eller Districter. 241 f. Chr. var Tallet voxet til 35, og siden den Tid dannedes der ingen nye T.

Tribút kaldtes oprindelig de romerske Borgeres af Serv. Tullius indførte Formueskat; i senere Tid kaldtes fortrinsvis saaledes Provinsernes Afgifter i Modsætning til de romerske Borgeres Skatter. Nu bruges Ordet hovedsagelig om saadanne Afgifter, som overvundne Folkeslag udrede til Sejerherren.

Trichin (Trichina spiralis), **Haarorm** (gr. θρίξ bet. Haar), en lille Rundorm, der ofte findes indsluttet i smaa, hvide, runde Kapsler, af Størrelse som et lille Naalehoved, i stor Mængde i Musklerne hos Mennesket. Da man aldrig havde fundet andet end uudviklede, kjønsløse Individer i Musklerne hos Mennesket, vidste man længe ikke, om det maaske var Unger af en eller anden Traadormform, som hos Mennesket ikke kunde komme videre til Udvikling, men vilde dø bort og forkalke, indtil man ved Fodringsforsøg overbeviste sig om, at de i

Tarmkanalen hos Mennesket og forskjellige Dyr komme til Udvikling og blive forplantningsdygtige, samt at deres Unger saa vandre ud fra Tarmen og tage Plads i Muskelsystemet. Naar raat Kjød, der indeholder en større Mængde T., nydes af Mennesker og Dyr, ville disse derfor hurtig blive besængte med denne ubehagelige og ofte farlige Parasit, der synes at kunne leve hos meget forskjellige Dyr foruden hos Mennesket (Hunden, Kaninen, Svinet, Rotten, Musen, Hønen), men kun kan komme til fuld Udvikling og forplante sig i varmblodige Dyrs Fordøjelseskanal. Trichinsygdom fremkaldes hos Mennesket udelukkende ved Nydelsen af raat eller dog ikke tilstrækkelig tilberedt (Pølser) Svinekjød og er i Norden, hvor Kjødet i Almindelighed underkastes en omhyggeligere Tilberedning, en sjælden Sygdom, derimod paa andre Steder, navnlig i Nord- og Mellemtyskland, iagttaget temmelig hyppig, ja endogsaa i betydelige Epidemier; den største og mest bekjendte af disse er den, der 1865 hjemsøgte den lille By Hedersleben ved Magdeburg, og i hvilken Kjødet af ēt Svin besængte 337 Individer, hvoraf 101 døde. Efter Omstændighederne kan der hengaa nogle Dage eller endog flere Uger imellem Nydelsen af det trichinholdige Kjød og Sygdommens Udbrud. Denne begynder med Symptomer paa en katarrhalsk Betændelse af Tarmkanalen, foraarsaget ved, at de i denne indbragte Trichiner yngle. Derefter følge de ved de unge Trichiners Udvandring af Tarmen og Indvandring i Musklerne fremkaldte Symptomer, navnlig Smerter i Lemmerne, der have en skuffende Lighed med Muskelrheumatisme, Feber, Sved og Vattersot, som fra Ansigtet kan udbrede sig over hele Legemet. Døden indtræder oftest i den 4de—6te Uge efter Infectionen, fuldstændig Helbredelse først efter Maaneder. Naar Trichinerne have indkapslet sig i Musklerne, foraarsage de ikke længere noget som helst sygeligt Tilfælde og kunne saaledes holde sig levende i Legemet i mange Aar. Af alle de Forsigtighedsregler, man har foreslaaet til Forebyggelse af Trichinerne (mikroskopisk Undersøgelse af Kjødet osv.), er den eneste sikre vistnok en saa omhyggelig Tilberedelse af Kjødet som muligt; ved en Varme af 56° kunne Trichinerne kun i en meget kort Tid holde sig levende, og en Kogning, ved hvilken Varmegraden igjennem hele Kjødstykket naar over 56°, hvortil der for hvert Pund, Stykket vejer, kræves 15—18 Min., er derfor betryggende; Saltning alene dræber først efter 4 Ugers Forløb Trichiner i det indre af en Skinke, men naar den senere røges, behøves ikke saa lang en Saltning.

Trichinopoly [tritschinŏppoli], befæstet Stad i det engelske Præsidentskab Madras i Forindien, ved Floden Caveri, 40 M. s. s. v. for Madras, med 84,500 J., et stort engelsk Militærcantonnement, berømt Pagode og betydelig Industri i Juvelarbejde, Jærn- og Staalvarer, Læder og Tobak.

Trichōm, s. Haar.

Tricolōre, Navn for den trefarvede franske Cocarde og Fane (blaa, hvid, rød). Efter Bastillens Indtagelse 14 Juli 1789 optog Paris's nye Nationalgarde T. som Cocarde, og da Ludvig XVI ved sit Besøg i Hovedstaden ligeledes tog den paa, udbredte den sig snart over hele Frankrig som folkeligt Mærke. 20 Maj 1790 paabødes T. som Cocarde og i Oct. s. A. som Flag paa Krigsskibene og som fælles Mærke paa Hærens Faner; ligeledes brugtes den under Revolutionen som Skjærf for Conventsmedlemmer og Embedsmænd. Efter Sigende dannedes T. af Staden Paris's tvende Farver (Blaat og Rødt) og af den kongelige Standarts hvide Farve; men i Virkeligheden havde de tre Farver allerede længe været Frankrigs nationale Farver, om end brugte paa anden Maade. 1805 fik alle Hærens Faner ens Form, nemlig T. i tre lodrette Striber. De samme Farver bruges i vandrette Striber af Holland og Rusland og vare siden 1844 Slesvigholstenernes Mærke, som tre lodrette Striber, hvid, blaa, rød. I Lighed med den franske T. dannedes 1796 den italienske (grøn, hvid, rød), der siden brugtes af Kongeriget Italien og 1848 optoges af Sardinien, hvorefter den blev Enhedsmærke for det italienske Folk. Den er ligesom den franske i tre lodrette Striber, medens Ungarn 1848 fra sit Vaaben optog de tre samme Farver, men i vandrette Striber. Rumænien har senere fulgt sine Stammefrænders Forbillede og taget en T. (blaa, gul og rød). Den tyske T. (sort, rød, gylden) brugtes først 1817 paa Wartburg-Festen og optoges 1848 af Forbundsdagen som Enhedsmærke, men blev snart igjen forbudt. 1867 afløstes den af en sort-hvid-rød T. som Mærke for det nordtyske Forbund og siden 1871 for det nye tyske Rige. Belgien har derimod en sort-gul-rød T. (lodrette Striber), og flere andre, især nyspanske Stater, have ligeledes en T. til Fane.

Tricot, fr. [kō], et Væv, dannet af et System af Traade, ikke som Filet styrket ved en Knude for hver Maske, ikke heller som hæklet Arbejde dannet ved fortsat Tambourering, hvor enhver enkelt Maske bindes af den næste i samme Række, men saaledes knyttet, at hver enkelt Maske bindes af den tilsvarende i den næste Række. T. kan dannes paa fri Haand ved Strikning med to Pinde; men derved opnaas aldrig fuldkommen Jævnhed og højst 80 Masker i Minutten. Maskiner, som danne en hel Rad paa ēn Gang og i Strømper af glat T. levere indtil c. 5,000 Masker i Minutten, ere kjendte i omtr. 300 Aar og tilskrives en Englænder Lee. Strømpevævene have ubevægelige elastiske Krognaale som en Fiskekrog, der er bøjet saa stærkt, at den kan lukkes ved et Tryk paa Enden. Imellem Naalene, der ligge vandret med Krogene indad, staa Platiner af tyndt Staalblik med en udstaaende „Næse“ til at trykke Garnet ned i Bugten og en nedadgaaende „Hage“, bag hvilken de forrige Gang dannede Masker kunne hænge paa Naalene. Platinerne ere skiftevis „faste“, d. e. kun bevægelige i Fællesskab, og „løse“, saa de enkeltvis kunne slaas ned fra højre til venstre eller omvendt, ligesom Garnet løber. Naar de saaledes have dannet Masker, løftes de paa ēn Gang og følges derefter med de faste Platiner for at drive de nye Masker ind i Bugterne af de aabne Naale og, efter at disse ere lukkede ved fælles Tryk med en flad Stang („Presser“),

de gamle Masker ud over de nye. Skal der dannes Svikler, Fabrikmærker o. desl., saa maa Rusformigheden afbrydes derved, at 2 Masker samles paa 1 Naal, at en enkelt Naal ikke ukles o. fl. Indtagning og Udtagning sker mest paa fri Haand; men der gives dog Maskiner, der udføre dette ved en fælles Bevægelse paa flere Steder, saa man paa en bred Maskine kan danne saa mange Strømper, som Bladsen tillader; man har paa disse Maskiner drevet det til at danne 45,000 Masker i Minutten. I omtrent 40 Aar har man kjendt Rundstole med divergerende Naale, hvor Maskerne dannes enkeltvis, ved store Exemplarer paa indtil 20 Steder samtidig, saa at hver Omdrejning af Maskinen giver lige saa mange Rader, ofte med forskjellig farvet Garn. Maskerne dannes og flyttes paa Naalene mest ved Stiver. Rundstolene levere T. som et cylindrisk Rør af ubestemt Længde, enten til at bruge som det er eller til at klippe itu og sy sammen især til Uldtrøjer. I Stedet for de ovenfor beskrevne „Krognaale“ har man ogsaa et andet Slags: „Klapnaale“, som i Stedet for Krogen har et Øje, hvis Overdel dannes af en Klap, drejelig om et Led, og denne Klap kan af Garnet selv slaas op og i, naar Naalen skydes frem og tilbage, uden at Garnet følger med. Maskiner med saadanne Klapnaale ere opfundne i Amerika omtrent 1858; de fordre langt simplere Bevægelser for at danne en Maske, Arbejdet kan derfor gaa langt hurtigere end med de gamle Krognaale, og Organerne kunne tilmed stilles tættere, saa man ved lige Stole til flere Strømper er naaet til 360,000, ved Rundstole endog til 480,000 Masker i Minutten. Men des værre kunne Klapnaalene ikke godt udføres saa tynde, at de kunne bruges til nogenlunde fint T. Ved et Sving føres en lang Ramme frem og tilbage tværs over Naalene; ved Stilleindretningen bestemmes, om derved nogle af Naalene skulle faa Længdebevægelse og danne T. og i saa Fald hvor mange af dem og hvor langt. Der findes to Rader Naale vendende imod hinanden, og stiller man det saaledes, at den ene Rad bruges til højre, den anden til venstre, saa strikker man rundt, og man kan let tage ud og ind som til Strømper. Man kan ogsaa strikke fladt: simpelt T. ved alene at bruge den ene Rad Naale, Halvpatent eller Dobbeltpatent ved hver anden eller hver Gang at bruge begge Rader samtidig. Paa Rundstole med Klapnaale behøve Organerne kun omtrent 2 Tommers Plads, og Maskinen behøver derfor kun 20 Tom. Diameter før at kunne give 30 Omgange i hver Rotation. Et ganske andet Slags T. dannes paa „Kjædemaskiner“. I Stedet for at almindelig T. bestaar alene af Islæt, dannes dette Slags alene af Kjædetraade, der, altid paa skraa, i Zigzaglinjer flettes ind i hinanden, idelig over hele Tøjets Bredde, medens man skrider frem. Man har Kjædemaskiner saa vel med Krognaale som med Klapnaale. T. kaldes end videre et klædeagtigt Stof, ikke blot saadant, der virkelig er dannet paa Cirkulærstolen og af Kartenldgarn, senere valket, ruet, overskaaret etc., men ogsaa et Stof, vævet paa en almindelig Væv med to Systemer af Traade. Saadant T. er dobbelt. De to lige fine Kjæder vexle jævnlig og i lige store Mellemrum mellem Ret og Vrange, saa at Tøjet faar smalle Tværribber. Islættene, der ligeledes ere af samme Finhed, vexle ikke. Det saakaldte Jersey, der i de senere Aar benyttes meget til tætsluttende Klæder, Handsker m. m., er derimod virkeligt T.

Tridentiner Conciliet, den Kirkeforsamling, som paa Kejser Carl V.s Forlangende blev aabnet i Trient 13 Dec. 1545 under Pave Paul III for at afhjælpe de Misbrug i Kirken, som Reformationen havde afsløret. T. blev med nogle Afbrydelser fortsat under Paverne Paul III og Julius III, indtil Kurfyrst Morits's sejerrige Felttog imod Kejser Carl V jog dets Deltagere paa Flugt 28 Apr. 1552; men under Pave Pius IV blev det paa ny aabnet 18 Jan. 1562 og tilendebragte saa sine Forhandlinger 4 Dec. 1563. I Stedet for at være en fri Kirkeforsamling var T. i Virkeligheden kun et Redskab i Pavens Haand. Det blev strax besluttet, at der skulde stemmes, ikke efter Nationer, men efter Personer, og da mere end ⅔ af de 255 Medlemmer, som efterhaanden indfandt sig, vare paveligsindede Italienere, som stadig modtog Instruxer fra Rom, havde Folkevittigheden Ret i, at „den Helligaand kom til Conciliet med Brevposten fra Rom“. Tysklands protestantiske Theologer gav ikke Møde, fordi de indsaa, at det ikke kunde nytte; de saa spanske og franske Bisper, som udtalte sig for en gjennemgribende Reformation, bleve dels overstemte, dels ved pavelige Trusler tvungne til at tie. Resultatet blev da, at T.s Læredecreter fastslog Middelalderens Dogmer med Omgaaelse af Differenserne mellem Dominikanerne og Franciskanerne, medens alle Protestanternes afvigende Lærdomme bleve fordømte. Reformationsdecreterne derimod forbedrede paa mange Maader Kirkeorden og Kirketugt, saa vidt det var muligt uden at krænke de hierarchiske Interesser. Pave Pius IV stadfæstede samtlige Beslutninger, men forbød samtidig paa det strængeste under Straf af Ban enhver nærmere Drøftelse eller Udlægning af dem, da dette alene tilkom den apostoliske Stol. Alligevel fandt T.s Decreter ingenlunde ubetinget Godkjendelse i alle romersk-katholske Lande, da de fleste Regeringer fandt det fornødent at tage forskjellige Forbehold i Statsmagtens Interesse; men hvad der angik Troslæren, bøjede man sig overalt for. Ved T. bleve den katholske Kirkes Læresætninger urokkelig fastslaaede, det pavelige Hierarchi blev befæstet, og enhver Forening imellem den og den protestantiske Kirke blev gjort umulig. »Canones et decreta concilii Tridentini« gjælde endnu stedse som symbolsk Bog i den romersk-katholske Kirke. (S. Symbol).

Triduum, lat., et Tidsrum af 3 Dage.

Triennium, lat., et Tidsrum af 3 Aar.

Trient (lat. Tridentum, ital. Trento), Stad i det østerrigske Fyrstgrevskab Tirol, ved Floden Etsch, 20 M. s. for Innsbruck, med 19,600 I., gammelt, tidligere fyrstbiskoppeligt Residensslot, stor seværdig Kathedralkirke fra det 12te og 13de Aarh., flere andre Kirker, hvoriblandt Santa Maria Maggiore, hvor den berømte Kirkeforsamling holdtes 1545—63 (s. Tridentiner

Conciliet), og hvor der findes et Maleri med Billeder af Conciliets Cardinaler, Bisper o. fl. Ærkebispesæde. Her er temmelig betydelig Silkeindustri, Klokkestøberi, Fabrikation af Sukker og Tobak m. m., samt betydelig Vinavl. Største Delen af Befolkningen er Italienere.

Triēr (gr. τριήρης), treradaaret Skib, den almindelige Form for større græske Krigsskibe i Oldtiden. Rorkarlene vare anbragte trinvis over og bag ved hinanden. I Athen paalaa det de rige Borgere at udruste de af Staten leverede Skibsskrog. Denne Ydelse (Liturgi) kaldtes **Trierarchi** og den, der udrustede Skibet, **Trierarch**. Hos Romerne kaldtes et treradaaret Skib triremis.

Trier (lat. Augusta Trevirorum, fransk Trèves), Stad i den preussiske Rhinprovins, tidligere Hovedstad i Ærkebispedømmet og Kurfyrstendømmet T., i en herlig Egn ved den højre Bred af Floden Mosel, 18 M. s. til v. for Köln. 26,100 I. (1885). Katholsk Bispesæde med flere højere Undervisningsanstalter. Omfattende Havedyrkning og Industri i Tobak, Uld-, Silke- og Lædervarer, Maskiner og Jærnstøbegods og betydelig Handel og Flodskibsfart. Omegnen frembringer fortrinlig Vin. Blandt Stadens Bygninger ere de mærkeligste: Domkirken, hvis midterste Del hidrører fra Constantin den store, med mange Reliqvier, hvoriblandt „Christi Kjortel", der hidlokker talrige Pilgrimme; „Liebfrauenkirche", et herligt Mindesmærke om gammeltysk Kunst; den 1856 restaurerede evangeliske Kirke, oprindelig en romersk Basilika. Blandt de talrige Oldtidsminder fremhæves et Amphitheater, Bade, den gamle Romerbro over Mosel og Porta Nigra, „den sorte Port", en ældgammel Bygning af mægtige Granitsten, opført af Romerne eller maaske af Trevirerne og formodentlig bestemt til Stadens Befæstning. 1492—1797 havde T. et Universitet. — T. var i Oldtiden Trevirernes Hovedstad og blev under det romerske Herredømme (Augusta Trevirorum) en meget anselig, ogsaa i videnskabelig Henseende blomstrende Stad. 463 faldt den ved Forræderi i Frankernes Hænder, og flere Konger i Austrasien have resideret her. Ved Delingen i Verdun 843 tilfaldt T. Kejser Lothar, men kom senere under Frankrig, indtil Henrik Fuglefænger 925 bragte T. tillige med det øvrige Lothringen ind under Tyskland. Nu blev T. Hovedstad i Ærkebispedømmet og Kurfyrstendømmet T., som til sidst var 151 □ M. stort med henved 300,000 I., og hvis Kurfyrste som Kansler af Burgund ell. Arelat havde 2den Rang blandt de tyske Kurfyrster. I Aaret 1794 erobredes det af Franskmændene, hvilket Østerrig erkjendte i Freden i Campo Formio 1797, hvorpaa Landet 1799 definitivt forenedes med Frankrig; ved Freden i Lunéville 1801 bekræftedes for det tyske Riges Vedkommende Kurfyrstendømmets Secularisation og Indlemmelse i Frankrig. Efter Napoleon I.s Fald 1814 fik Preussen det meste deraf, deriblandt ogsaa Byen T.

Trier, Seligmann Meyer, f. 7 Juni 1800 i Kjøbenhavn, var først Fattiglæge ved det mosaiske Trossamfund, fra 1842—60 Overlæge paa Frederiks Hospital og døde 20 Dec. 1863. Allerede som ung Læge havde T. erhvervet sig en ikke almindelig Anseelse, der hurtig forøgedes, navnlig efter at han var bleven Overlæge, og efterhaanden gjorde ham til en af Hovedstadens mest afholdte og søgte Læger; et naturligt, klart Blik, Omhyggelighed i Undersøgelsen og den Overlegenhed, som en rig Erfaring giver, vare de Egenskaber, der udmærkede ham som saadan. Ogsaa som de unges Lærer virkede han i høj Grad gavnlig paa Hospitalet; en særlig Betydning har han i denne Henseende derved, at han var den, der her hjemme først anvendte Stethoskopien som diagnostisk Hjælpemiddel og underviste i dens Brug. — Hans Søn, **Frederik Jacob T.**, f. i Kjøbenhavn 14 Juni 1831, var Amanuensis hos Faderen til hans Død og levede som praktiserende Læge i Kjøbenhavn, til han 1874 blev Overlæge ved Communehospitalet. 1861—71 var han Redacteur af „Ugeskrift for Læger" og 1869—74 Formand for den alm. danske Lægeforening. — Førstnævntes Broder, **Salomon Meyer T.**, f. 29 Marts 1804, Apotheker først i Nysted, senere i Lyngby, blev 1856 Assessor pharmaciæ og privatiserer nu i Kjøbenhavn. 1844 begyndte han Udgivelsen af det første pharmaceutiske Tidsskrift i Danmark under Navn af „Archiv for Pharmaci" og „Archiv for Pharmaci og teknisk Chemi"; det sidstnævnte udgav han først i Forening med P. Faber, senere og for Tiden alene. Han var Medlem af den Commission, der var nedsat for at tilvejebringe Overensstemmelse i de skandinaviske Pharmakopoeer, og er en af Udarbejderne af den danske Pharmakopoe af 1868. — En Brodersøn af forannævnte, **Herman T.**, f. 10 Maj 1845, udgav 1878 „Pædagogiken som Videnskab" og har siden 1879 redigeret „Vor Ungdom, Tidsskrift for Opdragelse og Undervisning", sammen med P. Voss og, indtil 1884, I. Pio. Fra 1878—83 udgav han 3 Bind „Culturhistoriske Personligheder. Biographier og Charakteristiker" til Fremme for Undervisningen i Historie. Siden 1882 har han været Formand for „Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere" og var 1884—89 Formand for „Studentersamfundet". 1884—87 var han Folketingsmand for Kjøbenhavns 1ste Valgkreds, valgt af den samlede Opposition.

Triēst (slovenisk **Terst**), Frihavn og den vigtigste Søhandelsstad i det østerrigsk-ungarske Monarchi, med sit Territorium, 1½ □ M., en rigsumiddelbar Stad, smukt liggende ved den inderste Del af den efter Staden opkaldte Bugt af Adriaterhavet, 47 M. s. v. for Wien, 16 M. ø. til n. for Venezia, med Forstæder 133,000 I., uden dem 74,500 I. (1880). Befolkningen er meget broget, Italienere, Slaver, Tyskere, Tyrkere, Armeniere osv.; men de fleste ere Italienere og Omgangssproget er Italiensk, ligesom Byen i hele sin Bygning og sit Præg er italiensk; af Tyskere er der næppe 5,000; de lavere Klasser i Byen og Befolkningen i Territoriet (c. 11,800 I.) ere mest Slovener. T. er Sædet for Provinsialregeringen over det østerrigske Kystland, for Marineovercommandoen og en Biskop. Staden ligger terrasseformig omkring Bugten; dens ældre, højere liggende

Del har snævre, uregelmæssige Gader og adskilles ved Via del Corso fra den nyere, lavere Del, som har brede Gader med mange Pragtbygninger. Af de offentlige Pladser fremhæves Piazza grande med Kejser Carl VI.s Marmorstatue, Børspladsen med Kejser Leopold I.s Bronzestatue, Piazza Giuseppina med et storartet Bronze-Mindesmærke af Fernkorn for Ærkehertug Maximilian (Kejser af Mexico), Toldbodpladsen og Leipzigerpladsen. Af de offentlige Bygninger ere de mærkeligste: Castellet oven over den gamle Stad, Domkirken San Giusto med et højt Klokketaarn og Kirken Santa Maria Maggiore med Fresker af Rafael; det storartede „Tergesteum" med Børsen og den østerrigske Lloyds Kontorer og Læseværelser, den gamle Børs, Raadhuset, det smukke Operahus og flere andre Theatre, flere Caserner, Arsenalet, Fyrtaarnet og Banegaarden. Her er flere højere Undervisningsanstalter, et zoologisk og et archæologisk Museum, et Møntkabinet, et Bibliothek og talrige videnskabelige Samlinger. T. har stor Industri, navnlig i Skibe og Maskiner, men ogsaa i Mel, Olje, Sæbe, Lys, Læder, Chocolade, Liqueurer osv. Dog er det navnlig Handel og Skibsfart, der giver Staden dens Betydning; 1886 havde Indførselen en Værdi af 314½ Mill. Kr. mod en Udførsel til Værdi af 284½ Mill. Kr., deraf ta og til andre østerrigske Havne henholdsvis 9 og 46½ Mill. Kr. 1887 indgik 8,033 Skibe (hvoraf 3,660 Dampere) paa 1,384,877 Tons og udgik 8,128 Skibe (hvoraf 3,680 Dampere) paa 1,398,524 Tons; omtr. de 3 Fjerdedele af Skibene vare østerrigske. Havnen dannes af flere, med store Omkostninger opførte Moloer. — Staden hed i Oldtiden Tergeste og blev 80 f. Chr. tillige med det øvrige Istrien indlemmet i det romerske Rige. Efter dettes Fald delte det Skæbne med det øvrige Norditalien og kom 1382 under Østerrig, hvor det siden er forblevet med Undtagelse af 1809—14, da det hørte under Frankrig. 1867 blev T. et selvstændigt Landskab, idet Byraadet fik en Landdags Myndighed. En stærk italiensk Stemning har siden 1861 jævnlig givet sig til Kjende.

Trieur, fr. [tröhr], en cylinderformet Sorteremaskine, der i vore Dage har naaet en vis Fuldkommenhed, idet den ikke alene formaar at udskille meget Ukrudtsfrø eller beskadigede, skallede Korn fra Sæden, men ogsaa forskjellige Sædarter, som Byg og Havre, fra hinanden og tilmed at sortere den rensede Sæd i flere Qvaliteter efter Kornenes Størrelse.

Trifels, forhen tysk Kejserslot i Rhinpfalz ved Annweiler, hvor Rigsinsignierne opbevaredes. Her sad Richard Løvehjærte fangen 1192. Ruinen er nu restaureret.

Trigonometri, den Del af Mathematiken, som lærer af tre givne Stykker i en Trekant at beregne de andre; den plane T. omhandler plane, den sphæriske T. sphæriske Trekanter. Beregningen sker ved Hjælp af de saakaldte trigonometriske Functioner, sinus, cosinus, tangens, cotangens, secans, cosecans, Størrelser, som paa forskjellig Maade afhænge af den Vinkel, hvortil de svare. T. skylder Oldtidens Astronomer sin første Oprindelse; Ptolemæos har navnlig i sin Almagest meddelt en lille Chordetavle og vist dens Anvendelse i T. Den arabiske Astronom Albattani indførte i Stedet for selve Chorden den halve Chorde, den saakaldte sinus (Radius sat lig 1). Denne Ide optoges senere af Purbach og hans Discipel Regiomontanus i det 16de Aarh. Den sidste indførte første Gang tangens-Functionen og beregnede en Tavle for den (»tabula fecunda«). I sit Værk »De triangulis omnimodis libri V« (1533) gav han end videre en fuldstændig Lærebog i Behandlingen af plane og sphæriske Trekanter og bragte saaledes T. væsentlig i den Skikkelse, hvori vi nu anvende den; til dens senere Udvikling have navnlig Neper og Gauß bidraget.

Trikala ell. **Tirhala**, Stad i det græske Landskab Thessalien, 8 M. v. for Larissa, i Salamvrias øvre Dal, med 5,600 J., er Sæde for en græsk Ærkebiskop og har betydelig Frugt- og Bomuldsavl.

Trikupis, Spiridion, græsk Statsmand og Historieskriver, f. 20 Apr. 1788 i Missolunghi, uddannedes i Paris og London ved den engelske Lord Norths Understøttelse, vendte 1821 tilbage til Grækenland og tog virksom Del i Frihedskrigen. 1825 valgtes han til Nationalforsamlingen og sendtes til London med det Budskab, der stillede Grækenland under engelsk Beskyttelse; han blev 1826 Medlem af Regeringen, var 1828—30 Statssecretær under Capodistrias, men sluttede sig til hans Modstandere og blev i Apr. 1832 valgt til den foreløbige Regering, samt overtog Udenrigsministeriet. I Apr. 1833 blev T. Førsteminister under Regentskabet, drog i Oct. s. A. som Afsending til London, hvor han forblev til 1838 og paa ny 1841—43. Han blev 1844 igjen en Stund Minister, var 1844—49 Næstformand i Senatet og derefter for tredje Gang Afsending i London 1850—62. D. 24 Febr. 1873. T. vandt 1821 stort Bifald ved sit romantiske Digt „Folket" og skrev 1853—57 en dygtig Fremstilling af „Den græske Frihedskamps Historie" (4 Bd.). — Hans Søn, **Charilaos T.**, f. 23 Juli 1832, blev 1855 Legationssecretær under Faderen og valgtes 1862 til Nationalforsamlingen. Han var 1864 med at slutte Tractaten om de joniske Øer, var 1867 Udenrigs- og 1875 Apr.—Oct. Førsteminister. I det nationale Ministerium under Kanaris 1877 overtog han Udenrigsporteføuillen, var 1880 et halvt Aar Førsteminister og har siden Marts 1882 staaet i Spidsen for Statens Styrelse, naar fraregnes Aaret fra Apr. 1885—Maj 1886.

Trille, en musik. Udsmykning, der bestaar af en flere Gange gjentagen hurtig og ligelig Afvexling af to Tonetrin, der danne en stor eller lille Sekund. Den underste Tone er Hovedtone, og den anføres i Nodeskriften med Tegnet tr. ovenover; den øverste Tone er Bitone, men den noteres ikke; der bruges dertil den scalaegne Tone, naar der ikke ved et Kryds eller et Be over Trilletegnet er angivet, at Bitonen skal være scalafremmed. I ældre Tid begyndte man gjærne med Bitonen, men nu begynder man med Hovedtonen, naar ikke det modsatte er angivet ved, at Bitonen er anbragt som Forslagsnode foran Hovedtonen. T. slutter i Regelen med et Efterslag (s. d. A.), og dens

Varighed er lig Hovedtonens Varighed; de enkelte Trilletoners Varighed er derimod ubestemt, idet de kunne udføres mere eller mindre hurtig. En T. i to eller flere Stemmer paa én Gang kaldes Dobbelttrille. En uafbrudt Følge af T. paa forskjellige Toner kaldes Trillekjæde.

Trillinger, 3 samtidig i samme Moderorganisme modnede Fostre, udviklede af 3 samtidig befrugtede Æg, forekomme kun ved 1 af 5,000 Fødsler.

Trilliōn, en Million Billioner, skrives med et Ettal, fulgt af 18 Nuller.

Trilobiter, en for de ældre forsteningsførende (palæozoiske) Dannelser charakteristisk Leddyrgruppe, som optræder især i siluriske Dannelser med en stor Mangfoldighed af Slægter og Arter, men døde ud med Kulformationen. Deres Legeme bestod af et udelt Forkropsskjold med 2 sammensatte Øjne og en Række brede Kropringe, efterfulgte af et udelt Haleskjold; deres Munddele og Lemmer ere ufuldstændig bekjendte; men der synes at have været 4 Par Lemmer (Mundfødder) under Forkroppen og en lang og ensartet Række af Lemmer paa den øvrige Krop og Halen, et Par for hver Ring; Lemmerne bar tillige Gjæller. Ligesom visse Isopoder og Tusendben besad nogle af dem den Evne at kunne rulle sig sammen i en Kugle; de synes at have været nærmest beslægtede med Dolkhalerne og altsaa ligesom disse at maatte henføres til de lavere Krebsdyr (Smaakrebsene, Entomostraca). Enkelte opnaaede en anselig Størrelse, og i Forhold til de almindelige Smaakrebs vare de i alt Fald store Dyr.

Trilogi kaldtes hos Grækerne en Forbindelse af 3 Tragedier, der enten stod i indre Sammenhæng med hverandre, som hos Æschylos, af hvem vi endnu have Trilogien: Agamemnon, Choephoroi og Eumenides, eller hver behandlede sit særegne Æmne, som hos Sophokles og Euripides. Kom endnu et Satyrspil til, kaldtes det hele en Tetralogi, og en saadan Forbindelse af 4 Skuespil er i Theatrets bedste Tid sandsynligvis altid bleven opført paa samme Dag.

Trimēre (treleddede) kaldes de Biller, hvis Fødder (Tarser) tilsyneladende kun bestaa af 3 Led, navnlig Mariehønsene.

Trimēster, et Tidsrum af 3 Maaneder.

Trimēter kaldtes et Vers af 3 Dipodier ell. Forbindelser af to Versfødder, altsaa et Vers af 6 Fødder. Almindeligst er det jambiske T., et Vers af 6 Jamber (jambiske Versfødder), ogsaa kaldet versus senarius.

Trimorphi, den Egenskab ved et chemisk Stof, at det kan udkrystallisere i tre forskjellige Krystalformer, der ikke kunne afledes af samme Grundform (sign. Dimorphi). Den i Naturen forekommende Titansyre er trimorph og kaldes efter den forskjellige Krystalform Rutil, Anatas eller Brookit.

Trimūrti, d. e. havende 3 Skikkelser, er det indiske Gudsbegreb, der er samlet i Treheden Brahman, Vishnu og Siva; jvfr. Indisk Religion.

Trinākria, den trehjørnede, Oldtidsnavn for Sicilien.

Trindelen, en isoleret Stengrund i Kattegattet, i Nærheden af Læsø, med ikkun 4 à 5 Fod Vand over. Grunden er afmærket ved tvende Vagere, og tæt østen for Grunden er et Fyrskib fortøjet paa c. 6 Favne Vand.

Trinidād, 1) den største og sydligste af de smaa Antiller i Vestindien, tilhører England. Den ligger ved Sydamerikas Nordkyst, adskilt fra Fastlandet ved Slangekanalen, Pariabugten og Bocca del Drago, og er 82¼ □ M. stor med 178,300 I. (1886). Bjergene, der ere af vulkansk Oprindelse, naa en Højde af 3,000 F. og indeholde mange varme Kilder, ligesom her ogsaa findes flere Dyndvulkaner og en mærkelig Asphaltsø. Middelvarmen er 26°; den største Regnmængde indtræder i Juli og August, den mindste i Februar og Marts. Øen er rig paa herlige Skove med en Mængde fortrinlige Træarter. Foruden de sædvanlige vestindiske Plantagefrembringelser avles her fortrinlig Frugt, og forskjellige fra Ostindien overførte Krydderplanter trives særdeles godt. Dyreverdenen er den samme som i de tilstødende Egne af Sydamerika, og her findes Bæltedyr, Pungdyr, Myrebjørne, Dovendyr, Moskusrotter, en Mængde tamme og vilde Fugle, Skildpadder og Kaimaner m. m. Statsindtægten 1886 udgjorde 8,245,000 Kr., Udgiften 8,081,000 Kr., Statsgjælden 10,410,000 Kr.; Værdien af Indførselen var 45,573,000 Kr. og af Udførselen 45,664,000 Kr. Hovedstad Port Spain ell. Puerto de España. Opdaget af Columbus 1498 paa Trinitatis Søndag (heraf Navnet T.), erobret 1797 af Englænderne, som beholdt den ved Freden i Amiens 1802. 2) Stad paa Sydkysten af Øen Cuba i Vestindien, 39 M. s. ø. for Havana, med 27,700 I., god Havn og betydelig Handel.

Trinitāriere, d. e. Treenighedsbekjendere, en af Johan da Matha og Felix af Valois stiftet gejstlig Orden, som paatog sig den Gjerning at indsamle Almisser til at løskjøbe fangne Christne fra deres Slaveri hos de vantro, navnlig hos Muhammedanerne. 1198 blev den stadfæstet af Pave Innocens III. T. gjorde deres Rejser paa Æsler og kaldtes derfor ogsaa Æselsbrødre eller Æselsorden (ordo asinorum). Efter deres Kloster ved Capellet St. Mathurin i Paris kaldes de ogsaa Mathurinere. Ordenen har endnu Klostre i Portugal, Spanien og Amerika. Den skal under sin Bestaaen have løskjøbt i alt 900,000 Slaver.

Trinitātisfest eller den hellige Treenigheds Fest, en til Treenighedens Forherligelse indstiftet Fest, som først blev indført i Frankrig ved en Synode i Arles 1260 og derefter af Pave Johan XXII 1334 ophøjet til en almindelig Kirkefest, der fejres Søndagen efter Pinse. I den protestantiske Kirke tælles Søndagene fra Pinse indtil Kirkeaarets Slutning efter denne Fest og kaldes Trinitatis-Søndage. I den græske Kirke fejres den i Forbindelse med Pinsefesten paa en af dennes Dage.

Trinitēt (lat. trinitas, fr. trinité, eng. trinity, sp. trinidad), Treenighed.

Trinity Harbour [trinniti hārborr], Havnestad paa Østsiden af New-Foundland ved Trinity-Bugten. Det undersøiske Telegraphkabel fra Valentia i Irland lander her, og herfra er ført et andet undersøisk Kabel til Nordamerikas Fastland.

Trinkonomále, befæstet Søstad paa Østsiden af Ceylon, med 10,200 J., god Havn, Marinearsenal og Værft.

Trinomáli, befæstet og folkerig Stad i det engelske Præsidentskab Madras i Forindien, 12 M. n. v. for Madras, med betydelig Handel og en mærkelig Pagode, den højeste i Indien.

Trio, s. Terzet. Om Betydningen af T. i Marche og Danse s. Mennet. **Triól**, en Nodegruppe, som fremkommer ved at dele en Nodeværdi i 3 Dele i Stedet for i 2. Deles f. Ex. en Fjerdedelsnode i 3 Dele, bruges dertil 3 Ottendedele, og over Gruppen sættes Delingstallet 3, der angiver, at Noderne ikke gjælde Ottendedele, men Tolvtedele (Tredjedele af en Fjerdedel). Delingstallet udelades ofte.

Trip, eng., lille Rejse, Udflugt.

Tripel, en hvid eller gullig Jordart, som i Hovedsagen bestaar af Kiselsyre, der hidrører fra mikroskopiske Kiselalger (Diatomeer). Den forekommer ofte som mægtige Lag i de yngre Jorddannelser i Böhmen, Hessen o. fl. St. og benyttes som Poler- og Slibemiddel. S. Trippelse.

Tripelalliance [ängse], Forbund mellem tre Magter, kaldes særlig det Forbund mellem England, Holland og Sverige, som 1668 tvang Ludvig XIV til at opgive Angrebet paa de spanske Nederlande og ved Freden i Aachen give den største Del af sine Erobringer tilbage til Spanien. Nu bruges T. som Navn for Forbundet mellem Tyskland, Østerrig-Ungarn og Italien.

Tripelsalte kaldtes tidligst blandede isomorphe Salte, f. Ex. Salzburgervitriol (d. e. en Blanding af Jærn- og Kobbervitriol).[1] Senere adskilte man saadanne Blandinger fra virkelige Dobbeltsalte som Alun og kaldte da de sidste T., idet man, saa længe Phlogistontheorien holdt sig, kaldte Syrer og Baser Enkeltsalte, det, vi nu kalde Salte, og som betragtedes som Forbindelser af Syrer og Baser, Dobbeltsalte og Forbindelser af vore Salte indbyrdes T. I snævrere Forstand bruges T. endnu om phosphorsurt Natronammoniak (s. Natrium).

Tripeltakt, tredelt Takt.

Tripolis, 1) en tyrkisk Provins i Nordafrika, optager Landet s. for Syrtehavet mellem Tunis og Algérien mod V. og den libyske Ørken mod Ø. og med ubestemte Grænser mod S. Fladeindholdet angives til 18,700 □ M. og Befolkningen til 1 Mill., hvoraf der falder paa Barka 2,700 □ M. med 300,000 J. Den vestlige Del af Landet optages af Atlasbjærgenes østlige Udløbere, som her tabe sig i de hvide og sorte Harudschbjærge i Ørkensletten Hamadan. Nærmere Kysten af den lille Syrte ligge Ghurianbjærgene med Toppe paa 2,200 F. Barkas Højland, der optager Landets østlige Del, hæver sig indtil 2,000 F. over Havet. Kysten langs Syrtehavet mellem disse to Højlande er for det meste sandet og ufrugtbar med en Mængde Saltlaguner, men bag denne hæver Landet sig i Bjærgterrasser, der indeholde frugtbare Strækninger, som frembringe Dadler, Oliven, Safran, Galæbler, Sennesblade og andre Planter. Længere mod S. gaar Landet over i Ørkenen. Af Husdyr haves fortrinlige Heste og Muldyr samt Faar, der levere en meget fin Uld. I Kystsøerne indvindes meget Salt. Befolkningen bestaar for største Delen af Maurere og nomadiserende Arabere, blandet med Tyrker, Kuluglier (Afkom af Tyrker og arabiske Kvinder), der alle ere Muhammedanere, en stor Mængde Jøder og nogle Berbere og Europæere. I Henseende til Civilisation staar Befolkningen i T. paa et noget højere Trin end ellers i Nordafrika. Her tilvirkes gode Uld-, Bomulds- og Silkestoffer, Metal- og Lædervarer samt Vaaben m. m. Handelen drives især af Jøder, Maurere og Tyrker, dels som Karavanhandel med det indre Afrika over Gadames og Mursuk, dels som Søhandel over Staden T. og Bengasi. De vigtigste Udførselsgjenstande af Landets egen Produktion ere Uld, Korn, Safran, Lotusbønner, Salt, Heste og Huder, hvortil endnu kommer fra det indre Afrika Strudsfjer, Elfenben, Bøffelhuder, Indigo, Guld og Gummi. Den tidligere betydelige Slavehandel er ophørt i det egentlige T., men er endnu i fuldt Flor i Fessan. Landet styres af to tyrkiske Paschaer i Barka og det egentlige T. Statsindtægterne hidrøre dels fra Skat paa Daddeltræerne, Vin, Spirituosa og forskjellig Næring, dels fra Ind- og Udførselstold, Jødernes Afgift og en ubetydelig Tribut fra Gadames, men der er intet bekjendt om deres Omfang. De tyrkiske Embedsmænds Vilkaarlighed og Pengebegjærlighed har en meget uheldig Indflydelse paa Udviklingen af Landets naturlige Velstandskilder. I administrativ Henseende er T. delt i 5 Livaer, Barka i 2, der styres af 5 Kaimakaner. — T. hørte i Oldtiden til Carthagos Lande, blev 201 f. Chr. forenet med Numidien og var fra 106 en Del af den romerske Provins Africa, men udgjorde under de senere Kejsere en egen Provins Tripolitana. 456 indtoges T. af Vandalerne, knyttedes 534 til det byzantinske Rige og kom 704 under Araberne. I de følgende Aarh. delte T. Skæbne med Tunis og stod under de efter hinanden følgende Herskerslægter i Nordafrika. Ved Carl V.s Hjælp fik Malteserridderne 1530 Fodfæste i T., men 1551 indtoges Landet af den tyrkiske Sørøver Dragut og var siden en af „Røverstaterne", hvis Sørøverier hjemsøgte Middelhavet og dets Kyster. Det styredes af en Dej, der valgtes af Officerernes Raad, og var kun af Navn afhængigt af den tyrkiske Sultan. 1668 blev Byen T. bombarderet af en engelsk, 1665 og 1728 af en fransk Flaade, men Sørøverierne ophørte først helt efter Algiers Indtagelse 1830. Familien Caramanli, af hvilken Dejerne bleve tagne siden 1714, blev 1835 fjærnet fra Magten og T. gjort til en tyrkisk Provins. Det gammeltyrkiske Væsen har endnu holdt sig usvækket i T., medens det er knækket i Tunis og Ægypten. 2) T., tyrk. Tarablusi, Hovedstad i det tyrkiske Paschalik T., ligger paa en i Middelhavet udskydende Landtunge under 32° 54' n. Br. og har 30,000 J., hvoriblandt 2,000 Katholiker, mest Maltesere, og 8,000 Jøder, Resten Muhammedanere. De mærkeligste Bygninger ere Paschaens store, med en Mur omgivne Palads, flere Bazarer og Karavanseraier, 12 Moskeer, 2 katholske Kirker, et Capucinerkloster, Synagoger, europæiske Hoteller og de offentlige Bade. Den af Klipper

omsluttede Havn er ikke stor, men god. Søhandelen er ikke saa betydelig som tidligere og staar langt tilbage i Betydning for Karavanhandelen med det indre. 1887 indgik 1,206 Skibe (deraf 811 Dampere) paa 844,700 Tons. Den nærmeste Omegn er frugtbar og har mange Haver og Landsteder. 3) T. ell. Tarablus, Stad i den tyrkiske Prov. Syrien i Asien, ved Middelhavet, 15 M. n. til v. for Damaskus, med 25,000 J., er Sæde for en Pascha og en græsk Biskop. Vinavl, Silke- og Bomuldsvæveri.

Tripolith faas ved at opvarme Gips med Ler og Cokes; det benyttes til chirurgiske Forbindinger (som Gipsbandager) og i Bygningskunsten.

Tripolizza, Hovedstad i den græske Prov. Arkadien, 17 M. v. s. v. for Athen, i det indre af Halvøen Morea, med 10,100 J., er Sæde for en Ærkebiskop. — T. var siden 1714 Hovedstaden paa Peloponnes, indtoges 1821 af Grækerne og blev 1828 Sæde for den græske Regering, men indtoges 1825 af Ibrahim Pascha og forlodes af ham først 1828, næsten ødelagt.

Trippel, Alexander, schweizersk Billedhugger, f. 1744 i Schaffhausen, d. 1793, kom som Dreng med sin Fader til England, men fik Lejlighed til at gaa til Kjøbenhavn, hvor han blev Elev af Wiedewelt og Stanley og 1766—67 vandt Kunstakademiets fire Medailler. Efter at have levet nogen Tid i Tyskland, lykkedes det ham at komme til Rom, hvor han forblev til sin Død. Hans Værker roses meget; navnlig regnes hans Buster af Goethe og Herder i Bibliotheket i Weimar til hans bedste Arbejder.

Trippelse er Navnet paa forskjellige Slags mindre fine Polerpulvere for Metal, Horn o. fl. Den naturlige T. (s. Tripel) kan være meget kiselholdigt Ler, Skaller af mikroskopiske Dyr, ved Stenkulbrand calcineret Lerskifer o. a., som af Naturen er knust og bortslemmet til en ny Lejringsplads. Som bekjendt bruges Navnet ogsaa om Pulveret af gulbrændte Mursten. Ved Slemning kan det befris fra Sand, saa det kan bruges i Stedet for naturlig T. En fortrinlig mørk T. kaldes engelsk Jord.

Triptólemos, Søn af Kong Keleos i Eleusis, var en Yndling af Demeter og som saadan Opfinder af Ploven og Udbreder af Agerdyrkningen og den af denne fremgaaede Cultur.

Triptychon, Triptych, bruges i Kunsthistorien om Altertavler med tre Fløje, d. v. s. et Midtbillede, for hvilket der kan lukkes med to Sidefløje, hvilke sidste sædvanlig ere smykkede med billedlige Fremstillinger i Plastik eller Maleri paa begge Sider (jvfr. Diptych).

Triqueballe, fr. [trikbāll], et her i Norden alene af Artilleriet til Transport af temmelig svære Kanoner benyttet Kjøretøj, ved hvilket Lasten i Stedet for at hvile paa Axlerne ophænges i Kjæder under Bagaxlen; for at denne kan løfte den derunder hængende Kanon fri af Jorden, har den meget høje Hjul af 7—7½ Fods Diameter, medens Forhjulene ere ganske lave, saa at de i Vendingerne kunne løbe under den Langbom, der udgjør Forbindelsen mellem For- og Bagvognen. I Frankrig bruges lignende Kjøretøjer til Transport af Tømmer o. desl.

Triskéle, gr., en Figur, dannet af tre fra samme Punkt udgaaende, løbende Menneskeben, er et ældgammelt religiøst Symbol i den klassiske, orientalsk-græske Oldtid. Det har betegnet den trefoldige Guddom, den evige Bevægelse, Verdens-Kredsløbet ell. lign., og særlig i Asien har det været Symbol for Baal-Zeus, navnlig som Solgud. Af en lignende Betydning er et beslægtet, men mere oprindeligt, helligt Tegn, der er sammensat som T., kun at der i Stedet for Menneskebenene findes buede Linjer; ogsaa dette kaldes sædvanlig T. eller mindre rigtig Triquetra. Det forekommer ligeledes i de klassiske Oldtidslande i Orienten og i Syden og end videre ret almindelig hos næsten alle barbariske Folk i Mellem- og Nordeuropa. I Skandinavien kjendes det under forskjellige Variationer fra Bronzealderen af, og det antages her at have været Symbol for en Gudetriade eller særlig for Odin.

Trismus, s. Stivkrampe.

Trisse, en rund Skive, der kan drejes om en Axel i dens Midte og i Randen har en Fure, hvori der kan lægges en Snor; den anvendes ved Hejseværker. T. med fast Axel, den faste T., tjener til at bringe en Kraft til at virke i forandret Retning; ved T. med bevægelig Axel, den løse T., kan opnaas Kraftbesparing. Meget hyppig er T. anbragt i en Blok; Blokhuset er almindelig af Elme- ell. Asketræ, ofte af Jærn, og har et eller flere aflange Huller, hvori T. (Skiven) bevæger sig om en Træ- eller Jærnnagle; Skiverne ere ved de større Blokke alm. af Pokkenholt, ved mindre undertiden af Ben eller Metal. Taljer (s. d. A.) ere sammensatte Trisseværker.

Trissino, Giov. Giorgio, italiensk Digter og Humanist, f. 1478 i Vicenza af Adelsslægt, lærte Græsk af Demetrios Chalkondylas, blev af Leo X anvendt i diplomatiske Sendelser til Danmark, Kejseren og Venezia, i hvilken sidste Stad han boede i længere Tid. Han døde i Rom 1550. Hans Tragedie »Sofonisba« i rimløse 11stavelses Vers (verso sciolto) er den første italienske, efter de aristoteliske Regler udarbejdede Tragedie. Blotte Efterligninger efter de antike Mønstre ere Komedien »I simillimi« (efter Plautus's „Menechmi“) og hans Epos »Italia liberata da' Goti« (1547—48). Han forfattede desuden en Poetik og udgav Dantes »de vulgari eloquio«.

Trist, sørgelig.

Tristan og **Isolde** ere Navnene paa Hovedpersonerne i en middelalderlig Sagncyklus, der i forskjellige Bearbejdelser har vandret Europa rundt. Indholdet er følgende: Den forældreløse T. opdrages hos sin Onkel, Kong Mark i Cornwall. Som ung bliver han saaret af et forgiftet Sværd i en Kamp med en irsk Kæmpe Morolt, et Slags Minotauros, der hvert Aar krævede en Skat af unge Piger; han lægges da i en Baad uden Sejl og uden Ror og kommer til Irland, hvor han helbredes af Dronningen, Morolts Søster, der ikke kjender ham. Han bliver derefter Lærer for den unge Prinsesse I., men vender dog snart tilbage til sin Onkel, opfyldt af Beundring for hendes Skjønhed, som han omtaler med saa stor Begejstring, at Kong Mark bliver forelsket i hende og sender T. tilbage til Irland for at begjære

hende til Ægte for ham (Mark). Frieriet optages gunstig, og T. sejler tilbage med I. og hendes Terne Brangin. Før Afrejsen havde Dronningen tilberedt en Trylledrik, som I. og Kongen skulde drikke, og som vilde tænde flammende Kjærlighed hos dem begge. Ved en Fejltagelse er det T., der kommer til at nyde denne Drik sammen med I., og fra dette Øjeblik ere de uimodstaaelig knyttede til hinanden. Deres gjensidige Tilbøjelighed røbes snart for Kongen; de elskende jages fra Hoffet og leve sammen i kysk Kjærlighed ude i en stor Skov. Efter nogen Tids Forløb nødes de til at skilles; I. vender tilbage til Kong Mark, og T. drager bort til Carhaix, hvor han ægter Isolde „med de hvide Hænder", men han kan aldrig glemme sin første Kjærlighed. En Gang saares han i en Kamp af et forgiftet Vaaben; han ved, at I. alene kan helbrede ham, og en tro Svend sejler bort for at hente hende. Med ængstelig Længsel afventer han Skibets Tilbagekomst for at se, om I. skulde have glemt ham; det var en Aftale, at Skibet skulde føre hvide Sejl, hvis hun var med om Bord, medens sorte Sejl skulde betyde, at hun havde givet Afslag. Saa snart Budskabet naar til I., forlader hun alt for at gjense sin Ungdoms Elskede og følger med om Bord; men den anden I., der har faaet Hemmeligheden med Sejlene at vide, melder falskelig T., at Skibet fører sorte Sejl. Ved dette Budskab udaander den syge T., og da I. kommer i Land og kun finder hans Lig, dør hun selv af Sorg. — I sin inderste Kjærne er Sagnet keltisk; det blev først kjendt i Frankrig gjennem forskjellige lais (episk-lyriske Folkeviser af keltisk Afstamning), og paa Grundlag af disse, der kun synes at have behandlet Episoder, udviklede der sig en sammenhængende Sagncyklus. Allerede i første Halvdel af 12te Aarh. maa der have eksisteret en fuldstændig fransk Behandling af Æmnet. Vi vide saaledes, at Chrestien de Troyes (d. omtr. 1200) har skrevet et Digt om T. og I., men det er ikke overleveret. Derimod have vi endnu tilbage nogle Fragmenter af en Behandling, der skyldes en i øvrigt ukjendt Béroul. Dette sidste Digt maa være forfattet omkring 1150 og har delvis tjent til Forbillede for en tysk Behandling, der skyldes Eilhart v. Oberg (1175). Hen imod Aarhundredets Slutning er Æmnet paa ny blevet behandlet af en fransk Digter, Thomas, der dog i flere Punkter synes at have fulgt andre Kilder end sine Forgængere. Hans Digt røber stor poetisk Begavelse og er rigt paa stemningsfulde Scener; des værre er det kun meget ufuldstændig overleveret, men vi kunne reconstruere Digtet, da det har tjent til Grundlag for tre Oversættelser, en tysk af Gottfried v. Straßburg, en norsk (fra 1225) af en Munk Robert og en engelsk, Sir Tristrem, fra det 14de Aarh. Senere bleve Tristansagnene behandlede i en umaadelig Prosakrønike, der blev oversat paa mange Sprog og i mange Tider har tjent til Folkelæsning rundt om i Europa. I vort Aarhundrede er Sagnet paa ny dukket frem fra Folkelitteraturen; exempelvis skal anføres Immermanns Epos „Tristan und Isolde" (1841); det danner, ligeledes i noget forvansket Skikkelse, Grundlag for en af Wagners Operaer. (Kr. N.)

Tristán, Luis, spansk Maler, f. 1586 i Nærheden af Toledo, d. 1640 i Toledo, uddannede sig i denne By hos Dom Theotocópuli, kaldet el Greco, og blev en af den castilianske Skoles Hovedmestre. Han malede Æmner af den hellige Historie og tillige Portræter og findes talrigst repræsenteret i Toledo. Velazquez satte saa megen Pris paa hans Kunst, at han tog den til Forbillede.

Tristão da Cunha [kūnja], en Gruppe af 3 Øer, en større og to smaa, i det sydlige Atlanterhav, under 37° s. Br. og 5° 22' ø. L., 860 M. v. s. v. for det gode Haabs Forbjærg og 560 M. ø. s. ø. for Buenos Ayres. Hovedøen er 2 □ M., meget bjærgfuld og med en 8,300 F. høj, udslukt Vulkan. Øerne bleve opdagede 1506 af en Portugiser, efter hvem de fik Navn. Hovedøen holdtes besat af England under Napoleon I.s Fangenskab paa St. Helena, men er opgiven 1821. En Corporal og to Sømænd fik Tilladelse til at blive tilbage, og til dem sluttede sig senere nogle Hvalfangere, for det meste gifte med Hottentotkvinder fra Cap. Befolkningen var paa denne Maade 1886 voxet til 94 Personer, der synes at leve under lykkelige Forhold, bekjende sig til den protestantiske Lære og have indrettet sig paa engelsk Vis. Den staar under Beskyttelse af Gouverneuren over Capkolonien.

Tristan l'Hermite, Louis [tristāng lermitt], tilhørte en fransk adelig Familie. Under Carl VII og Ludvig XI tjente han først som Profos, senere blev han Chef for Artilleriet. Han viste ubarmhjærtig Strænghed imod alle Stratenrøvere og Lejetropper og var sædvanlig Ludvig XI.s Redskab ved Udøvelsen af hans Grusomheder. Efter dennes Død blev han tilsidesat. 1461 blev han slaaet til Ridder af Dunois paa Grund af sin Tapperhed ved Indtagelsen af Fronsac.

Triton, Søn af Poseidon og Amphitrite, optræder i Almindelighed som sin Faders Tjener, idet han med sit af en Muslingeskal dannede Horn beroliger de oprørte Bølger. Senere tænkte man sig flere Tritoner, der tillige med Nereiderne udgjorde de højere Havguders Følge. De afbildes halvt som Mennesker, halvt som Fisk.

Tritōnia ell. **Tritogeneia,** et af Gudinden Athenes Tilnavne, efter Floden Triton i Bøotien, hvor hun skal være sprungen frem af Zeus's Hoved.

Tritōnia, Slægt af nøgne Havgjællesnegle, udmærket ved, at de buskede Gjæller ere anbragte i dobbelt Række langs Ryggens Sider. Flere Arter opnaa en ret anselig Størrelse.

Triŭmph kaldtes hos de gamle Romere det festlige Indtog i Staden, der blev tilstaaet en Feltherre (Triumphātor) som Belønning for en afgjørende Sejer. Han kjørte paa en forgyldt, med 4 hvide Heste forspændt Vogn, iført tunica palmata og toga picta og bekranset med Laurbær. Bag ved ham stod en Slave, der holdt en gylden Krans over hans Hoved og stadig tilraabte ham, at han ikke maatte blive overmodig af sin Lykke. Foran hans Vogn blev Krigsbyttet kjørt og Afbildninger af de

tagne Byer baarne, dernæst kom Fangerne i Lænker, de fornemste nærmest Triumphator. Bag efter ham førtes de til Ofringen bestemte Dyr, og til sidst kom Hæren, der afsang Sange om deres Feltherre, hvori de undertiden blandede spøgende Spot. **Triumphbue** (lat. Arcus triumphalis), en fritstaaende Portbygning med 1 eller 3 Gjennemgange og pragtfuldt udsmykket med architektoniske og plastiske Forsiringer, der havde Hensyn til den Seierherre, for hvem den opreistes. T. byggedes i Rom og andre Steder, i senere Tider stundum til Minde om en Keiser, uden Henblik paa Krigerdaad; nyere T. ere opførte i Paris, Milano o. a. St.

Triŭmviri, d. e. Tremænd, kaldtes i Rom flere af 3 Mænd bestaaende Collegier. T. capitāles havde Opsigt med Fængslerne og Jurisdiction i flere mindre betydelige Sager; under T. noctūrni sorterede det natlige Politi; T. monetāles stod i Spidsen for Møntvæsenet. Den Forbindelse, som Cæsar 60 f. Chr. indgik med Pompejus og Crassus, kaldes i Almindelighed det **1ste Triumvirāt**, Forbindelsen mellem Octavian, Antonius og Lepidus (43 f. Chr.) det **2det Triumvirāt**. Medens det første væsentlig var af privat Natur, var det sidste en Statsakt, som fik Folkets Bekræftelse.

Trivanderam, Hovedstad i Skytsstaten Travancore i det engelske Præsidentskab Madras i Forindien, ligger paa Malabarkysten ved Havet, 10 M. n. v. for Cap Comorin. 25,000 J. T. er Residens for Fyrsten og en engelsk Commissær, har et prægtigt, i europæisk Stil bygget Residensslot, et berømt Observatorium og et engelsk Militærcantonnement.

Trivium kaldtes i Middelalderen de Studerendes elementære Cursus: Grammatik, Dialektik og Rhetorik. Jvfr. **Quadriviālskolen**. Deraf **triviel** [ēll], kjedelig, forslidt, fortærsket. **Trivialitēt**, kjedelig, forslidt, fortærsket Ting.

Tro, aandelig Tilslutning, kræves som nødvendig Betingelse for ethvert Livssamfund, og særlig er den religiøse T. den nødvendige Forudsætning og tillige Grundlaget for Menneskets aandelige Livssamfund med Gud. Dette kan være af dobbelt Art, besjælet enten af Frygt eller af Kjærlighed; i begge Tilfælde kræves T.; men T.s Indhold bliver forskjelligt efter det forskjellige Begreb om Guds Væsen. T. er altsaa det aandelige Medium, hvorved Mennesket modtager Guds Selvaabenbaring og bliver indlemmet i det Livssamfund, der er Maalet for hans Udvikling. Den christne T. er altsaa Hjærtets Tilslutning til Guds Kjærlighed, saaledes som denne er bleven aabenbaret i Christus, og af denne T. udspringer saa vel det christelige Haab, som er Haabet om Guds naadige Beskjærmelse her i Livet og om evig Salighed efter dette Liv, som den christelige Kjærlighed, der giver den christne Lyst til at opfylde Guds Lov. Til T. er det derfor ikke nok med Forstanden at antage den objective Virkelighed og Sandhed af det, som er Troens Gjenstand; — dette kalder Apostelen Jakob en død T. (Jak. 2, 14—25), og den protestantiske Kirke adskiller det som en blot historisk T. (fides historica) fra den rette, saliggjørende T. (fides salvifica); — T. bestaar deri, at Mennesket med sin inderste Personlighed, med Sjælens dybeste Kræfter tilegner sig T.s Gjenstand, og den maa derfor, som den evangeliske Kirkelære hævder, bestaa af Kundskab, Bifald og Tillid (notitia, assensus, fiducia). T.s Gjenstand er hverken tilgængelig for det sanselige Øje eller for den verdslige Forstand, men henhører til det usynliges, det aandeliges og guddommeliges Rige; men dette usynlige er dog ikke noget absolut skjult og hemmeligt, det giver sig til Kjende for det indre Menneske; derfor kan der tales om Erfaring om T. Positiv T. kaldes T. paa Aabenbaringen, saaledes som den er given i den hellige Skrift. T. betegner dernæst ogsaa det, som troes, f. Ex. den christelige T., den romersk-katholske T. Den, som bekjender sig til den af Kirken antagne T., kaldes rettroende, orthodox; den derimod, som ikke anerkjender Rigtigheden af Kirkens T., kaldes vantro eller anderledestroende, heterodox. **Trosbekjendelse**, s. **Confession**. **Trosed**, den Bekjendelse af den katholske Kirkes T., som fordres af Geistlige og akademiske Lærere ved deres Embedstiltrædelse, samt af Proselyter. (S. **Professio fidei Tridentinæ**). **Trosregel** (regula fidei) betegner hos Kirkefædrene en af den rettroende Kirke almindelig antagen, paa mundtlig Overlevering støttet Hovedsum af den christelige Tros Læreindhold. Forskjellige skriftlige Optegnelser af T. findes navnlig hos Irenæus, Tertullian og Origenes. Jvfr. **Apostoliske Symbolum**. Medens efter den danske Grundlovs § 75 Gudsdyrkelsen er frigiven, saa at Borgerne kunne afholde enhver Art af offentlig Gudstjeneste, som ikke strider imod Sædeligheden eller den offentlige Orden, er det kun de af Staten **anerkjendte Trossamfund**, hvis Præster kunne forrette Vielser og andre kirkelige Handlinger med borgerlig Virkning. De for Tiden anerkjendte Trossamfund ere Reformerte, Methodister, Katholiker og Jøder. I Norge have kun (efter Dissenterloven af 1845) de, der bekjende sig til den christelige Religion, og (efter Loven af 1851) Jøderne fri Religionsøvelse, men paa den anden Side ere ogsaa alle saadanne Samfunds Præster eller Forstandere berettigede til at foretage kirkelige Handlinger med borgerlig Virkning og ere som saadanne under Statens Control, ere pligtige til at føre Protocoller, afgive Indberetninger osv.

Trocadēro, 1) Fort paa Øen San Luis, ved den spanske Stad Cadiz, Nøglen til denne By. 31 Aug. 1823 blev T. tagen med Storm af den franske Invasionshær (s. **Cadiz**). 2) En Højde i Paris, paa højre Bred af Seine og over for Marsmarken, har faaet Navn herefter. Napoleon I havde paatænkt at opføre et Slot her for Kongen af Rom. Under Verdensudstillingen 1878 blev her opført en halvkredsformet Festbygning i orientalsk Stil; den blev staaende efter Udstillingens Slutning og var ogsaa under Udstillingen 1889 inddragen under denne.

Trocart ell. **Troisquarts**, fr. [kāhr], et til Punktur anvendt Instrument, bestaaende af en stærk, med en skarp, tilsleben, tresidet Spids forsynet Staalstilet (Poinçon), omgiven af en dertil passende rørformet Skede (Canule); efter at Instrumentet er stukket ind i den pa-

gjældende Hule, trækkes Stiletten ud, hvorpaa Vædsken strømmer ud igjennem Canulen; naar Vædsken er udtømt, trækkes ogsaa Canulen ud.

Trochisker, smaa, runde Skiver, der tilberedes i Apothekerne af Chocolade eller Sukker og Tragantslim og et eller andet virksomt Lægemiddel, f. Ex. Jærn eller Santonin.

Trochu, Louis Jules [schü], fransk General, f. 12 Maj 1815 i Dep. Morbihan, uddannedes 1835—40 i Krigsskolen i Paris og sendtes derefter som Lieutenant i Generalstaben til Algérien, hvor han udmærkede sig flere Gange og var Adjudant hos Lamoricière og Bugeaud. 1851 blev T. Oberstlieutenant og n. A. ansat i Krigsministeriet, medvirkede ved Forberedelserne til Felttoget paa Krim og var i dette Adjudant hos St. Arnaud og Canrobert. Efter Slaget ved Alma blev han Brigadegeneral, og ved Stormen paa Sevastopol 8 Sept. 1855 blev han haardt saaret. 1859 førte T., ligeledes med Udmærkelse, en Division ved Magenta og Solferino. Han var af Marschal Niel udset til at være hans Efterfølger som Krigsminister, men hans Skrift „Den franske Hær 1867", der strængt blottede Hærordningens Mangler og raadede til Optagelse af det preussiske System, vakte Kejserens Misnøje, medens det blev overordentlig udbredt (20de Oplag udkom 1870) og oversat i flere Sprog (paa Dansk 1867). I Krigen 1870 fik T. ikke strax nogen Commando, men var udset til at føre den Afdeling, der skulde gaa til Østersøen med Prins Napoleon; først 17 Aug. udnævntes han til Militærgouverneur i Paris for ved sin Folkegunst at støtte Regeringen, men han laa i stadig Strid med Krigsministeren og mistænktes af Napoleonisterne for at være Kejserdømmet utro, ligesom han senere dadledes, fordi han ikke vilde ofre Liv og Stilling for at forsvare Kejserindens Magt. Efter Sept.-Revolutionen indtraadte T. i Forsvarsregeringen, men hans Ledelse af Paris's Forsvar skuffede de Forventninger, man havde sat til ham, fornemmelig ved hans Ubestemthed og Mangel paa Energi. Kort før Paris's Capitulation opgav T. sin Post, valgtes derefter til Nationalforsamlingen, hvor han varmt kæmpede for Hærens Omdannelse og treaarig Tjenestetid, men trak sig tilbage 1872 tilbage til Privatlivet og tog n. A. Afsked fra Hæren. Han udgav 1872—74 nogle Skrifter til Retfærdiggjørelse af sin Holdning under Krigen og 1879 en skarp Kritik af Hærens Omordning („Den franske Hær 1879").

Trochæus, ogsaa Choreus, den af en lang og en kort Stavelse bestaaende Versfod (— ◡).

Troense, s. Taasinge.

Troglodyter, Hulebeboere, kaldte Grækerne i Oldtiden visse raa Folkeslag, særlig ved de afrikanske Kyster af den arabiske Havbugt, som boede i Huler og Jordhytter.

Troiel, s. Trojel.

Troili, Gustaf Uno, svensk Portrætmaler, f. 6 Jan. 1815 paa Ramsberg Bruk i Vermland, studerede 1835 i Upsala, men traadte 1840 som Underlieutenant i Militærtjeneste og blev Lieutenant 1844. For at uddanne sine Anlæg for Malerkunsten drog han som J. Södermarks Elev med ham til Rom 1845, hvorfra han hjemsendte flere Genrebilleder til Udstillingerne. Efter sin Hjemkomst 1849 ofrede han sig udelukkende til Portrætmaleriet, hvori han snart vandt den første Plads blandt de svenske Kunstnere. 1860 blev han Vice-, 1866 Ordinarie-Professor ved Akademiet. Men jo højere hans Kunstnerry steg, des større Fordringer stillede han til sig selv; til sidst var han aldrig tilfreds med sine Arbejder. Dette Mismod over ikke at kunne naa det Ideal, han attraaede, i Forening med medfødt Tungsind undergravede hans aandelige og legemlige Kræfter; 1867 tog han sin Afsked fra Professoratet, og 18 Aug. 1875 gjorde Døden Ende paa hans Lidelser. T. forener varm og kraftig Colorit med fin og skarp Opfattelse; ved Siden af at udmærke sig ved slaaende Lighed ere hans Portræter virkelige Charakterbilleder.

Trois Rivières [troā riviæhr], eng. Three Rivers, Stad i den canadiske Union i Nordamerika, Prov. Quebec, ved St. Lawrenceflodens venstre Bred, hvor den optager den i 3 Arme delte St. Maurice (deraf Stadens Navn „Tre Floder"), 16 M. v. s. v. for Quebec. 8,700 I. I Nærheden store Jærnværker.

Troitsk, 1) Stad i det sydøstlige Rusland, Gouvernement Pensa, 31 M. s. til v. for Nischnij Novgorod; 6,100 I. 2) Stad i det sydøstlige Rusland, Gouvernement Orenburg, 68 M. n. ø. for Orenburg, ved Uvelka, har 13,000 I. og betydelige Messer, som besøges af Kirgiserne.

Troitskaja Kloster, Troitsko-Sergievskaja-Lavra, „den hellige Sergius's Treenighedskloster", i det mellemste Rusland, 9 M. n. til ø. for Moskva, det største, rigeste og i historisk Henseende mest berømte af alle russiske Klostre. Med sine høje Mure, Volde og Grave ligner det en Fæstning og indeslutter et kejserligt Palads, 9 Kirker og Capeller, et gejstligt Akademi med et værdifuldt Bibliothek, et theologisk Seminarium, Skoler, store Haver osv. Klosteret skal eje en Skat af 600 Mill. Sølvrubler og besøges aarlig af 1 Mill. Pilegrime. Det er saa stærkt, at Polakkerne i det 17de Aarh. gjentagne Gange forgjæves belejrede det, og her fandt Czar Peter 1689 Værn mod de oprørske Strelitser. S. Sergijevsk.

Troja, ogsaa Ilios ell. Ilium, Hovedstaden i Landskabet Troas i Lille-Asien, som mod S. begrænsedes af den adramyttenske Havbugt og for største Delen er opfyldt af Udløbere fra Bjærget Ida (nu Kaz Dagh), der dækket af Skove hæver sig lige over den omtalte Bugt til en Højde af c. 5,600 F. (1,750 Met.) og gjennemstrømmes af Floderne Skamandros og Simois. Troas svarer omtrent til det nuværende Liva Tschanak-Kalessi. Staden var anlagt af Kong Tros og blev befæstet af Kong Laomedon. Efter en mythisk Beretning blev Staden tagen med Storm af Herakles, der var bleven fornærmet af Laomedon; denne blev dræbt, hvorpaa Priamos kom til Regeringen. Da dennes Søn Paris havde bortført Kong Menelaos's Gemalinde Helene, forenede de fleste af Grækernes Fyrster sig til et storartet Tog mod T. (den trojanske Krig), der endte med Byens fuldstændige Tilintetgjørelse. En Del af Beboerne skal derpaa efter et senere Sagn med Æneas være kommen til Italien og have grundlagt et Rige i Latium. Den trojanske

Krig er besungen af Homer i Iliaden. T.s Borg Pergamon ell. Pergama bar Pallas Athenes Tempel tillige med andre Helligdomme og Priamos's og hans Sønners Paladser; af Portene nævnes den skæiske. Efter T.s Ødelæggelse existerede der et Ny-Ilion, der laa c. $\frac{1}{4}$ M. fra Hellespont ved den nuv. Landsby Hissarlik. Ny-Ilion blev senere udvidet af Alexander, Lysimachos og Cæsar, og den sidste skal ligesom senere Constantin d. store have haft til Hensigt at gjøre Byen til Rigets Hovedstad. Man har i Almindelighed ment, at det gamle T. laa længere fra Hellespont ved Landsbyen Bunarbaschi, c. 2 Mil fra Kysten. Men i den nyere Tid har Schliemann med overordentlig Energi foretaget omfattende Udgravninger ved Hissarlik og mener at have fundet Ruinerne af det gamle T. Mange antage derimod de fundne Ruiner for Levninger fra senere Tider eller paastaa, at man efter de homeriske Digte ikke kan afgjøre de topographiske Spørgsmaal.

Trojel, Peder Magnus, f. 6 Juni 1743 i Fuglevig Præstegaard i Fyn, kom 1759 til Universitetet, hvor han tog baade theologisk og juridisk Embedsexamen, var derpaa i flere Aar Huslærer hos Overhofmesteren for de kongelige Prinsesser, Grev Wedell-Wedellsborg, hvorved han ledebes ind i Hoflivets Kredse og med dem deltog i deres frivole Færd, indtil Frederik V.s Død gjorde Ende paa Lystigheden for T.s Vedkommende. I nogle Aar var han saa Auditeur i en Provinsby, men tog snart sin Afsked og underviste nu til juridisk Examen, med Undtagelse af et Aar, som han tilbragte i Dresden som Secretær hos den danske Gesandt. Efter forgjæves at have søgt forskjellige Embeder forlod han 1783 med svagt Helbred og skuffede Forhaabninger Kjøbenhavn og levede derpaa i en afsides Egn i Odsherred hos en yngre Broder, der var Inspecteur paa en Gaard, til sin Død 17 Dec. 1793. Hans „Udvalgte Digte" udgaves, i Forening med Broderens, P. K. Trojels, 1801. Foruden de 1772 udgivne satiriske Epistler maa fremhæves hans „Ode til Dumhed" og nogle Drikkeviser, f. Ex. „Jeg er en Mand, som har saa vidt omvandret" og „En anakreontisk Sang". — **Peder Kofod T.**, fornævntes Broder, f. 1754, d. 1784 som Byfoged i Faaborg, kom 1768 til Universitetet, hvor han tog juridisk Embedsexamen. Han blev Hof- og Stadsrets-Procurator, medens han tillige dyrkede de skjønne Videnskaber. En Forbigaaelse ved en Embedsbesættelse skaffede ham en Galdefeber, der lagde Grunden til hans tidlige Død. Hans „Udvalgte Digte" udgaves i Forening med Broderens (s. ovenf.). Af disse maa fremhæves „Ode til min Skrædder" og „Før Noæ Tid var Adams Børn kun Tosser".

Tröjka, russ. Trespandskjøretøj; den midterste Hest skal trave, medens de to yderste galoppere.

Trold, egtl. i Flertal ubøjeligt, nu paa dansk Flt. **Trolde**, er et af de ikke saa Navne, hvormed Jætterne betegnedes, og under denne Benævnelse optræde de i mangfoldige Sagn. Om end T. ingenlunde altid fremstilles som blottede for gode Egenskaber, faar Ordet dog Betydningen af et med overmenneskelige Kræfter eller overnaturlige Evner udstyret ondt Væsen.

Troldkrabbe (Lithodes), Slægt af Skjoldkrebsenes Orden, nærmest af Udseende som Krabber, men med en noget anderledes bygget Hale og i Virkeligheden nær beslægtet med Eremitkrebsene; de tilhøre de nordiske og de antarktiske Have og opnaa en anselig Størrelse. Skjoldet er spidst fortil, afrundet-trekantet, stærkt pigget; det sidste Benpar er meget lille og bøjet op under Skjoldet, og det ser derfor ud, som om de kun havde 4 Par Ben. Den store røde T. (L. maja) forekommer ogsaa i vore Have, paa dybere Vand.

Troldurt (Pedicularis palustris), en i Moser og Enge almindelig Plante af de maskeblomstredes Familie med $\frac{1}{4}$—1 F. høj, ofte mørkerød Stængel, fint kruset-delte Blade og rosenrøde Blomster; snylter med fine Rødder paa andre Planters Rødder; blomstrer Maj—Juni.

Trolholm, s. Holsteinborg.

Trölje, egtl. eng. **Trolly**, kaldes i Jærnbanevæsenet en lav Vogn, der ved mindre Arbejder paa Linjen tjener til Transport for Arbejdsredskaber og nogle faa Arbejder. Hjulene ere indrettede til at løbe paa Skinnerne; Overdelen af Vognen bestaar kun af en Platform.

Trolle, en gammel adelig Slægt (med Vaabenmærket en Trold uden Hoved), blandt hvis Medlemmer mange have spillet en mærkelig Rolle i Sverige og Danmark. I Sverige optraadte T. i 3 Slægtled, Faderen Arvid, Sønnen Erik og Sønnesønnen Gustav, som ivrige Forkæmpere for Calmarunionen imod Sture-Slægterne. **Arvid T.** til Berggvara i Småland var i sit andet Ægteskab gift med en Datter af den Iver Axelsøn Thott, som 1487 af Sten Sture den ældre berøvedes alle sine store Besiddelser i Sverige og forjoges til Danmark. Allerede 1484 blev Arvid T. af Sten Stures Fjender i Rigsraadet udvalgt til Rigsforstander, men uden at Valget kunde sættes igjennem; 1497 sluttede han, der den Gang var Høvedsmand paa det vigtige Calmar Slot, sig tillige med Svante Nielsen Sture og de andre misfornøjede svenske Stormænd til Kong Hans og vedblev at staa paa dennes Side, efter at Sten Sture og Svante Sture vare blevne forsonede og Opstanden mod Kong Hans var udbrudt (1501), hvorfor han ogsaa blev belejret paa Berggvara og haardt behandlet. Han døde 4 Febr. 1505. — Hans Søn af første Ægteskab, **Erik T.**, optraadte ligeledes 1497 som Fjende af Sten Sture den ældre og hjalp 1501 Kong Hans's Dronning Christine med det tapre Forsvar af Stockholms Slot. Under Svante Stures Rigsforstanderskab blev han brugt af denne til de frugtesløse Fredsmøder med de danske Rigsraader, men høstede kun Utak, idet han lagdes for Had hos Almuen og beskyldtes enten for Uduelighed eller for hemmeligt Venskab for Danmark. Ved Svante Stures Død valgtes Erik T. i Jan. Maaned 1512 af Rigsraadet til Rigsforstander, men kunde dog ikke holde sig mod Sten Sture den yngre, der 23 Juli s. A. hyldedes i Stockholm som Rigsforstander. Derpaa blev Forholdet mellem de to Medbejlere en Tid lang tilsyneladende godt, saa at det endog 1515 lykkedes Erik T. at faa Sten Stures Anbefaling hos Paven for sin

Søn Gustav T. til Ærkebispeværdigheden i Upsala; men Striden begyndte paa ny, og Erik T. blev 1516 ført som Fange til Stockholm Slot og holdtes i Fængsel, indtil Gustav T. paa Herredagen i Arboga Dec. 1518 havde bekræftet sin Frasigelse af Ærkebispeværdigheden; thi da fik Fader og Søn Tilladelse til at ophølde sig i mildt Fangenskab paa deres Ejendom Ekholm i Upland. Efter den Tid spiller den gamle Erik T. ikke mere nogen betydelig Rolle i Sveriges Historie, men maatte 1521 flygte til Danmark, hvor han endnu levede nogle Aar paa Dronningholm i Nordsjælland. I sit første Ægteskab med Ingeborg Thott, Datter af Philip Axelsøn, havde Erik T. Sønnen Gustav T., f. c. 1488, d. 1535, der 1515, medens han opholdt sig i Rom, blev indsat af Paven til Ærkebiskop i Upsala paa Sten Sture den yngres Anbefaling, men dog strax efter sin Hjemkomst til Sverige stillede sig i fjendtligt Forhold til ham og sluttede sig til Christian II. Derfor beleiredes han fra Oct. 1516 af paa Ærkestolens faste Slot Stäket, og da en dansk Flaade og Hær, der skulde undsætte ham, var bleven slaaet ved Vedla (Aug. 1517), blev han afsat paa en Rigsdag i Stockholm (23 Nov. 1517), hvorpaa Stäket kort efter overgav sig og nedbrødes, medens Ærkebispen indespærredes i et Kloster i Vesteraas og senere i Vesteraas Slot; men da han paa Herredagen i Arboga over for Legaten Arcembold havde frasagt sig sin Ærkebispeværdighed (Dec. 1518), fik han Tilladelse til at leve paa sin Faders Gaard Ekholm. Paven udslyngede imidlertid Banstraalen mod Sten Sture i Anledning af hans Opførsel mod Gustav T., og da denne ved den danske Hærs Sejre i Begyndelsen af 1520 atter var bleven en fri Mand, optraadte han paa ny som Ærkebisp og ivrig Forkæmper for Christian II.s Sag. Ligesom det ogsaa var hans Klage over den ham tilføjede Vold, der blev brugt som Paaskud til det stockholmske Blodbad. Gustav T., som 4 Nov. 1520 havde kronet Christian II som Sveriges Arvekonge, blev ved dennes Hjemrejse til Danmark i Dec. 1520 efterladt i Spidsen for Sveriges Regeringsraad sammen med Diderik Slagheck og Jens Andersen Beldenak, men da hele Sverige med Undtagelse af Fæstningerne havde sluttet sig til Gustav Vasa, rejste Gustav T. i Sept. 1521 ned til Danmark, nærmest for at klage over Diderik Slagheck. Skjønt denne henrettedes og Gustav T. førlenedes med Dronningholm paa Sjælland, var han dog i halv Unaade hos Christian II, hvorfor han ogsaa 1523 sluttede sig til Frederik I og 1524 kronede denne i Kjøbenhavn, især i det Haab ved hans Hjælp og Indflydelse hos Gustav Vasa at blive genindsat som Ærkebisp, men da dette Haab glippede, sluttede han sig atter til sin gamle Beskytter Christian II og virkede for hans Sag i Norge 1531, hvor han forklædt som Bjergmand gjennemstreifede Landet og sluttede Forbindelser med den norske Ærkebisp Olaf Engelbrektsøn og andre Prælater, og senere i Danmark, da han ved Grevefejdens Begyndelse 1534 fulgte med Flaaden fra Lübeck, hvorhen han var flygtet fra Norge, til Sjælland og af Grev Christoffer blev udnævnt til Biskop, først i Roskilde og kort derefter i Odense. Endelig blev han i Slaget ved Øxnebjærg 11 Juni 1535 dødelig saaret og fangen, fra Valpladsen bragt til Gottorp, hvor han kort efter endte sit urolige Liv, og begraven i Slesvig Domkirke. — Erik T. havde en Helbroder, Ture T., der efter Faderen arvede Bergqvara i Småland og var en tro Tilhænger af det danske Parti, men for Resten ikke spiller nogen fremtrædende Rolle, og en Halvbroder, Jakob T., der efter sin Morfader Iver Axelsøn Thott arvede Lillø i Skaane og 1517 var en af den danske Flaades Anførere paa den mislykkede Expedition til Stäkets Undsætning, men er mest bekjendt som Fader til den ædle Herluf T. til Lillø, f. 14 Jan. 1516, d. 25 Juni 1565. Han var dansk Rigsraad og Ridder og udmærkede sig som Anfører for den danske Flaade i den nordiske Syvaarskrig, hvor han vandt en stor Sejer over den svenske Flaade ved Öland (30 og 31 Maj 1564) og ødelagde det svenske Admiralskib „Makalös“, men blev saaret i et afgjørende Slag under Pommerns Kyster (4 Juni 1565) og derpaa vendte tilbage med Flaaden til Kjøbenhavn, hvor han døde af sine Saar, i hvilke der var gaaet Koldbrand, da han ikke havde villet lade sig forbinde, før Lægen havde behandlet andre, der efter hans Mening vare haardere saarede. Herluf T. var en Mand af den gode gamle danske Adel, der rettede sig efter sine egne Ord til Niels Hemmingsen, at naar Adelsmændene vilde være den første Stand, maatte de ogsaa fremfor andre værge Riget. Han var lige saa gudfrygtig som tapper og har gjort sit Navn udødeligt ved sammen med sin Hustru, den ædle Birgitte Gjøe (d. 1574), at stifte Herlufsholms Skole; de efterlod ingen Børn og ligge begravne i Herlufsholms Kirke. — Birgitte T., Enke efter Manderup Brahe, oprettede 1672 Baroniet Brahetrolleborg; men denne Gren af Slægten uddøde allerede 1721 med hendes Brodersøn, Baron Niels T. — I T.s Begravelsescapel i Roskilde Domkirke staa Frederik IV.s 2den Dronning Anna Sophies og hendes Børns Kister, thi 1722 blev det til Kronen hjemfaldne Len Brahetrolleborg givet til hendes Broder, Grev C. D. Reventlow.

Trollhättan, Vandfald i Göta-Elven, bestaar af flere mindre Fald i fire Afsatser, tilsammen med en Højde af over 100 Fod. Det driver en Mængde industrielle Anlæg. **Trollhättekanal** kaldes med et fælles Navn de forskjellige Kanaliseringsarbejder, ved hvilke Göta-Elv er bleven gjort sejlbar. Det første Kanalarbejde foretoges allerede i Begyndelsen af 17de Aarh., men først 1800 blev T. fuldført i hele sin Længde, og 1838—44 ombyggedes den med en Bredde af 24½ Fod og en Dybde af 10 Fod.

Trollope, Frances [trolløp], engelsk Forfatterinde, f. 1790, Datter af en Præst i Hampshire, ægtede 1809 Advocat T., der døde 1825, efter at hans Formue var bleven ødelagt ved Forpagtning af en Landejendom. Under et Ophold i Nordamerika udgav hun 1832 »Domestic Manners of the Americans«, der ligesom hendes senere udkomne Rejseskildringer fra europæiske Lande lider af Misforstaaelser, beroende paa nationale og moralske Fordomme.

Af hendes Romaner mærkes: »The Vicar of Wrexhill« (1837), »Widow Barnaby«, fortsat i »The Widow Married« (1840) og »The Barnabys in America« (1848); end videre »Uncle Walter« (1853) og »Adventures of a Clever Woman« (1854). Hun havde ved sin Forfattervirksomhed i en Række Aar væsentlig ernæret sin Familie. Sine sidste Aar levede hun i Firenze og døde 1863. — Hendes Søn, **Thomas Adolphus T.**, f. 1810 og opdraget i Winchester og Oxford, udgav 1840 »A Summer in Brittanny« og 1841 »A Summer in Western France«. Sidstnævnte Aar tog han Bopæl i Firenze og har siden da udgivet en Del Fortællinger og historiske Værker, for en stor Del knyttede til Italien. Af disse kunne mærkes: »The Girlhood of Catherine de Medici« (1856), »La Beata« (1861), »History of the Commonwealth of Florence« (1865), »The Papal Conclaves (1876), »Life of Pope Pius IX« (1877). 1887 udgav han sine Livserindringer under Titlen »What I Remember«. — Hans yngre Broder, **Anthony T.**, f. 1815, har udfoldet en overordentlig Produktivitet og vundet et anset Navn som samfundsskildrende Romanforfatter. Han tilbragte, fattig som han var, en temmelig forpint Barndom mellem Lærere og Kammerater, der stadig vare ham paa Nakken. 18 Aar gl. kom han ind i Postvæsenet, i hvis Tjeneste han vandt mere og mere Anseelse og bl. a. foretog længere tjenstlige Rejser til Ægypten, Vestindien og Nordamerika; 1867 trak han sig tilbage fra sin Embedsstilling. Hans første Roman udkom 1847, og ved sin Forfattervirksomhed tjente han sig efterhaanden en Formue; alt i alt indbragte hans Forfattervirksomhed ham c. 70,000 Pd. Sterling. Af hans talrige Romaner kunne mærkes: »The Warden« (1855), der fortsattes i »The Barchester Towers« (1857), »Doctor Thorne« (1858), »Framley Parsonage« (1861) og »The Last Chronicles of Barset« (1867); end videre »Phineas Finn« (1869), »Phineas Redux« (1873), »The Prime Minister« (1875), »The Way We Live Now« (1875). Han har desuden skrevet forskjellige Rejseskildringer fra Vestindien, Nordamerika, Australien og Sydafrika. 1879 udgav han en Biographi af Thackeray (i Serien »English Men of Letters«). End videre har han skildret sit eget Liv under Titlen »An Autobiography«, der udkom 1883, Aaret efter hans Død.

Trolovelse kaldes vel i videste Forstand enhver mellem en Mand og en Kvinde indgaaet Forening om at ægte hinanden, men i egentlig Forstand bruges dog Ordet kun om den for Præsten i et vist Antal Vidners Overværelse, under Jagttagelse af de lovbestemte Former indgaaede Forening om Ægteskab, som indtil Frd. 4 Jan. 1799 — hvorved T. i denne Forstand blev afskaffet — i Danmark og Norge var en nødvendig forudgaaende Betingelse for et Ægteskab mellem Personer, der ikke vare af Adel eller lige med Adel priviligerede.

Trómba, it., Trompet. Trombōne, Basun.

Tromle, Navn paa forskjellige cylindriske Gjenstande: de tunge Jærn- eller Stentromler, der kjøres hen over en Vej for at gjøre den jævn og fast eller over en Ager for at knuse Jordklumper; de af Staver byggede hule Trætromler, der tjene som Remskiver for flere jævnsides løbende Remme; lignende støbte Jærntromler, mest til Snore i Spinderier. I Agerbruget er T. et uundværligt Redskab, som tjener til enten at knuse de større eller mindre Jordklumper og saaledes findele Jorden eller at sammentrykke den fine og løse Jord, der ved den forudgaaende Behandling med Plov og Harve mulig har tabt den ønskelige Sammenhæng, for at vedligeholde den rette Vekselvirkning mellem Jord og Luft, regulere Fugtighedsforholdene og beskytte den nysaaede Sæd mod at udtørres. Den ældre her i Landet brugte Form, en massiv Træbul, fortrænges efterhaanden af de langt hensigtsmæssigere Jærntromler, hvoraf **Stangtromlen**, en ristformet Cylinder, særlig fortjener Udbredelse, ligeledes **Kamtromlen** (eller Ringtromlen), der er sammensat af skarpkantede Ringe og derved lægger Jorden i smaa Kamme, hvorved denne ikke alene sammentrykkes, men tillige yder den unge Sæd Beskyttelse ved sin njævne Overflade. **Tandtromlen** (eller Klumpeknuseren) er en meget svær, ringformet og tandet T., der kun finder Anvendelse paa meget svære Jorder og undtagelsesvis hos os. Den **glatte T.** fremstilles helst i 2 eller 3 Dele, hvorved den undgaar at slæbe ved Ombrejningerne. **Tromlesigte**, s. Sigter. **Tromlestol** er en Mønstervæv, tjenlig til Maskinvævning af simplere, courante Mønstre. Det er som en Jacquardvæv med kun 1 Rad Platiner og uden Naale, Kort og „Cylinder“, idet en T., hvorpaa Mønsteret er udtrykt, ligesom Melodien i en Lirekasse, ved udstaaende Stifter, drejes lidt for hver Islættraad og med Stifterne virker paa Platinerne.

Tromlitz, A. v., s. Witzleben.

Tromme (tamburo, cassa), et Slaginstrument uden bestemt Tonehøjde, som bestaar af en Cylinder af Træ eller Messingblik, hvis Aabninger for oven og for neden ere bespændte med Kalveskind, der kan strammes mere og mindre. Man har T. af forskjellig Størrelse. Den store eller tyrkiske T. (gran cassa ell. tamburo) slaas med en kort, tyk Stok, hvis Hoved er betrukket med blødt Skind. Den lille T. (tamburo militare) slaas paa det øverste Skind med to tyndere Stokke (Trommestikker), der have ovale Hoveder eller Knapper. Over det underste Skind ere spændte 2 eller 4 Tarmstrænge, der, naar de strammes, give T. dens raslende Klang. Hvirveltrommen (tamburo rulante) er en Del større end den lille T. og har en dumpere Klang.

Trommehinde, s. Øre.

Trommesyge er en hos Drøvtyggerne, hyppigst hos Kvæget, forekommende Udspiling af Vommen med Luft, fremkaldt ved en i Foderet opstaaet Gjæring, hyppigst af Grønfoder (Kløver, Ærter, Vikker), undertiden af tørt Foder. Bugen bliver udspændt som en Tromme, Aandedrættet hyppigt og pustende; undertiden finder Opræbning af Luften Sted, hvorved Sygdommen kan hæves. Koen skyder Ryg, Endetarmen trænges frem. Udspændingen kan blive saa stærk, at Dyret kan dø selv efter kort Tids Forløb ved Kvælning, naar der ikke kommer Hjælp. Det gjælder om at faa Luften fjernet enten ved en Svælgsonde eller ved Tapning

med en Trocart, ved et Stik ind i venstre Flanke eller ved Indgiven af Medicamenter (Ammoniakvand, Kalkvand), som kunne opsuge Luften, der hovedsagelig er Kulsyre, eller endelig ved Petroleum, Terpentinolje eller Æther; det sidste Middel bør dog ikke anvendes, naar man frygter for, at det bliver nødvendigt at slagte Dyret, da det gjør Kjødet uspiseligt paa Grund af ilde Lugt.

Tromp, Martin Harpertszoon, hollandsk Søhelt, f. 1597 i Briel, d. 1653, kom allerede som Dreng til Søs, udmærkede sig i Kampen mod Spanierne, blev 1639 Admiral og slog f. A. to langt stærkere spanske Flaader. Mindre heldig var han i Søkrigen mod England (1652—54), tabte 1652 et Slag mod den engelske Admiral Blake og maatte derfor overgive Commandoen til Ruijter, men fik den snart tilbage og trængte 29 Nov. 1652 Blake tilbage til Themsen. Aaret derefter blev hans Skib i et stort Søslag mod Englænderne imellem Scheveningen og Maas omringet af engelske Skibe og T. selv skudt (7 Aug.). — Hans Søn, **Cornelis Martinszoon T.**, f. 1629, d. 1691 som Højstcommanderende over den hollandske Flaade, blev kun 21 Aar gammel Contreadmiral og udmærkede sig ved sit Mod i Krigen mod Englænderne, men da han 1666 i Søslaget ved Dünerne under Ruijters Overcommando altfor hidsig havde forfulgt en flygtende Afdeling af den engelske Flaade og derved havde undladt tilbørlig at understøtte Ruijter, fik han paa dennes Forlangende sin Afsked. 1673 traadte han atter i Tjeneste, udsonede sig med Ruijter og udmærkede sig mod Englænderne og Franskmændene. 1676 førte han en hollandsk Hjælpeflaade til Østersøen og førte Overcommandoen over den forenede dansk-hollandske Flaade i det sejerrige Søslag mod Svenskerne ved Øland (1 Juni 1676).

Trompēt (it. tromba), det bekjendte Blæseinstrument af Messing, der bestaar af et langt Rør, som et Par Fod fra Mundstykket efterhaanden udvider sig, indtil det løber ud i en Lydtragt. For lettere at kunne behandles er Røret sammenbøjet to Gange; men i Oldtiden var det lige eller lidt krumbøjet. Røret har ingen Lydhuller, og Toneforskjellen opnaas derfor særlig ved Ansatsen. T.s naturlige Toner ere dens Grundtone og dennes Aliqvottoner, men de øvrige Toner kunne, ligesom paa Hornet, frembringes, om end de fleste i Klangfarve stille sig stærkt fra de naturlige. For at kunne bruges i forskjellige Tonearter fabrikeres T. af ulige Størrelse, hvis Grundtoner altsaa ere forskjellige. Man har overført Principet for Inventionshornet paa T. og indført det Stölzelske Ventilsystem (s. Horn), men det gjælder her, som ved Hornet, at Ventiltrompetens Klang er mere dækket og mindre ædel end Naturtrompetens. (Jvfr. Clarino).

Trompētdyr, s. Infusionsdyr.

Trompētfisk, d. s. s. Fløjtefisk.

Trompētfugl (Psophia crepitans), en anselig Vadefugl, nærmest af Lighed med Hejrer og Traner, temmelig højbenet og langhalset, med korte Tæer og stærke Kløer, rudimentær Bagtaa og et næsten hønseagtigt Næb, nogen Øjering, dunet Hoved og Hals, sort med Metalglans paa Brystet; den opholder sig selskabelig i Brasiliens Skove, især i Nærheden af Floderne, ruger paa Jorden, lever af Frø, Insekter o. desl., løber godt og lader sig let tæmme. Hannerne, hvis Luftrør danner en stor Bugt, have en gjennemtrængende Stemme, som man har sammenlignet med Trompetskrald. Den kaldes ogsaa Agami.

Trompētsnække, d. s. s. Konk.

Trompēttræ (Cecropia peltata), et til Morbærfamilien hørende, højt og slankt Træ, der har hjemme i det tropiske Sydamerika. Barken indeholder Kautschuk.

Tromsø, By paa Øen af samme Navn, ligger under 69° 38′ n. Br. i Tromsø Amt i Norge. Som Stiftsstad er T. Sæde for Stiftamtmanden, Biskoppen og Skoledirecteuren, hvorhos Byen har en Skole for den højere Almendannelse, et Stiftsseminarium for Uddannelse af Almueskolelærere, et 1872 oprettet, seværdigt Museum og et Filialkontor af Norges Bank. Den driver en Del Handel, navnlig med Russerne ved Hvidehavet, der i deres Smaafartøjer (Lodjer) tilføre Stedet Rugmel og afhente Fiskevarer. Byen sender aarlig Expeditioner paa Fiskeri og Jagt under Spitsbergen og Novaja-Zemlja. 1887 var Indførselsværdien 730,000 Kr., Udførselsværdien 955,000 Kr. og Toldindtægterne 172,000 Kr. T. er den største By i den kolde Zone og havde 1885 henimod 6,000 J. Den har rimeligvis i lang Tid haft Betydning som Handelssted, men fik først Kjøbstadrettighed 1794; i de sidste Decennier har Byen været i rask Fremgang. **Tromsø Amt** ligger mellem Nordland i S. og Finmarken i N. Ø. Fladeindhold 477 □ M. (26,247 □ Kilom.) med 54,000 J. (1875). Det udgjør kun ēt Fogderi, Senjen og Tromsø, som er delt i 22 Herreder. Naturen er overalt bjærgrig, til Dels overmaade vild og storartet. Uden for det af dybe Fjorde (Malangenfjord, Balsfjord, Ulfsfjord, Lyngenfjord og Kvænangenfjord) indskaarne Fastland strækker sig en sammenhængende Række af betydelige, men høje og lidet beboede Øer, af hvilke Hinds (som dog delvis ogsaa tilhører Nordlands Amt) og Senjen ere de to største i Norge, henholdsvis 41 og 30 □ M. (2,238 og 1,666 □ Kilom.); end videre mærkes Kvalø (14 □ M.; 747 □ Kilom.) og Ringvatsø (12 □ M.; 663 □ Kilom.). De vigtigste Dalfører er Maalselv- og Bardodalene. Hovednæringsvejen er Fiskeri, som drives dels ved Amtets egne Kyster, dels i Lofoten og Finmarken; Kvægavlen staar lavt, og Agerbruget er ubetydeligt. Senjens Nikkelværk, tidligere meget anseligt, er nu nedlagt. **Tromsø Stift** omfatter Norges tre nordligste Amter, Nordland, Tromsø og Finmarken, og har 182,000 J. (1875).

Trōna, halvandet-kulsurt Natron, udblomstrer i Afrika og Sydamerika af Jorden, sandsynligvis ved Indvirkning af kulſ. Kalk paa Kogsalt. Sædvanlig anvendes T. kun i de Lande, hvor den findes; kun ægyptisk T. anvendes i stor Maalestok til venezianske Glasperler.

Tronchet, François Denis [trongschä], fransk Jurist, f. 1726 i Paris, d. 1806, udmærkede sig først som Advocat og blev, efter 1789 at

være valgt til Medlem af Nationalforsamlingen, under Processen mod Ludvig XVI af denne udvalgt til hans Forsvarer. Efter Oprettelsen af Directorialregeringen valgtes han ind i de gamles Raad, blev siden Præsident for Cassationsretten og 1801 Medlem af Senatet. Han tog virksom Del i Udarbejdelsen af Code civil.

Trond, Saint [sæng trong], ell. **St. Trονden**, Stad i den belgiske Prov. Limburg, 2 M. s. v. for Hasselt. 11,700 J. Fabrikation af Roesukker, Tobak, Kniplinger og Skydevaaben.

Trondhjem, fordum Nidaros, i Henseende til Størrelse den tredje Stad i Norge, ligger paa en Halvø, som Nidelven danner ved sit Udløb i Trondhjemsfjorden, under 63° 26′ n. Br. 24,000 J. (1885). Byen har en vakker Omegn og er, om end for største Delen opført af Træ, smukt og regelmæssig bebygget med brede, til Dels med Alléer beplantede Gader. Som Stiftsstad er T. Sæde for Bispen og Stiftamtmanden samt en Stiftsoverret. Den er end videre Hovedsædet for Norges Bank, har et 1760 af Schøning, Suhm og Gunnerus stiftet Videnskabsselskab med et Bibliothek paa c. 50,000 Bind og flere Samlinger, fremdeles en offentlig Skole for den højere Almendannelse, en technisk Læreanstalt (oprettet 1870), et Staten tilhørende Døvstummeinstitut, en Filial af Hypothekbanken samt flere Sparekasser og private Aktiebanker. Der findes flere betydelige milde Stiftelser, blandt hvilke de Angellske Stiftelser og Legater, oprettede 1767 af den rige Kjøbmand Thomas Angell, ere de største i Landet (med en aarlig Indtægt af 100,000 Kr.). Blandt Stadens offentlige Bygninger kunne nævnes Stiftsgaarden, en anselig Træbygning fra forr. Aarh., nu Bolig for Stiftamtmanden og kongeligt Palais, den gamle Kongsgaard (oprindelig Ærkebiskoppens Residens, senere Lensherrernes Bolig, nu Tøjhus), Theatret, Sparekassens nye, smukke, af hugne Sten opførte Locale, Børsen m. v. Byens største Mærkelighed er dog den gamle, fordum St. Olaf viede **Domkirke**, som en Gang var Nordens største og skjønneste Kirkebygning og endnu, trods flere Aarhundreders Vanrøgt, har bevaret meget af sin oprindelige Pragt. Paabegyndt af Kong Olaf Kyrre (1066—93) og i de følgende 200 Aar jævnlig udvidet og forskjønnet, stod den i sin fulde Glans omkring 1300. 1328 og 1432 blev den imidlertid stærkt beskadiget ved Ildsvaade, og efter en lignende Ulykke 1531 forfaldt den stedse mere. Bedst bevaret er den østre Fløj og navnlig den ottekantede Chorafslutning, det saakaldte Højchor, der altid har været Kirkens smukkeste Parti og endnu søger sin Lige i ædel Stil og Rigdom paa architektoniske Prydelser. Vestfløjen ligger derimod fuldstændig i Ruiner. Efter langvarige Forberedelser har man i de sidste 10 Aar med offentlig Understøttelse arbejdet paa Kirkens Restauration, og ikke ubetydelige Partier ere nu allerede færdige. Efter Grundloven skulle Norges Konger krones her. Foruden Domkirken har T. endnu 4 andre Kirker, hvoriblandt vor Frue Kirke, hvis Mure til Dels ere en Levning af den katholske Mariækirke, samt den nye smukke Ilens Kirke. Paa Grund af sit store Opland, som til Dels ogsaa omfatter de til Trondhjems Stift stødende Dele af Sverige, har T. en betydelig Indførsel; Udførselen, der især bestaar af Fiskevarer, Trælast og Kobber, er forholdsvis mindre. 1887 var Indførselsværdien $9\frac{4}{5}$ Mill., Udførselsværdien $6\frac{4}{5}$ Mill., Toldindtægterne $1\frac{2}{3}$ Mill. Kr. Handelsflaaden tæller 74 Fartøjer med en samlet Drægtighed af c. 13,000 Tons, hvoraf 29 Dampskibe paa 7,600 Tons. Her findes flere industrielle Anlæg, deriblandt et stort mechanisk Værksted. Fra T. føre Jærnbanelinjer over Røros til Christiania samt over Meraker til Østersund i Sverige og derfra videre til Sundsvall og Stockholm. De for begge Linjer fælles Stationsbygninger have fundet Plads paa de store, i Søen opfyldte Tomter, der danne en Del af det i de senere Aar fuldførte, storartede Havneanlæg. Stadens ældre Fæstningsværker saa vel som det paa en Højde ovenfor Byen 1682 opførte Fort Christiansten ere nu sløjfede. Den paa en Ø strax inden for Staden liggende Munkholms Fæstning (s. d. A.) har derimod hidtil været vedligeholdt. — Det gamle Nidaros blev anlagt 997 af Olaf Tryggvesøn, som byggede en Kongsgaard og en Kirke i Nærheden af Lade, der tidligere havde været det vigtigste Høvdingesæde i det nordenfjeldske. Den nye Stad blev snart ved St. Olafs Helligdom den fornemste i Norge, navnlig efter at den 1182 var bleven Sæde for Landets Ærkebiskop. Paa det her afholdte Øreting bleve de gamle Konger hyldede, og i Løbet af det 12te og 13de Aarh. havde Kongerne jævnlig deres Residens i Byen. Under Borgerkrigen var den ofte Skueplads for heftige Kampe; særlig kunne nævnes de blodige Slag paa Kalvskindet (1179) og Ilevolden (1180), hvilke to Steder nu ligge inden for Byens Omraade og begge have bevaret det gamle Navn. Ved Aar 1300 havde Byen 10 Kirker og 5 Klostre, hvoraf dog 3 lidt uden for Staden. 1531 blev næsten hele Byen ødelagt ved Ildsvaade, og da ogsaa den katholske Gejstlighed ved Reformationen havde mistet sin Magt, tabte Byen, som nu efterhaanden fik Navnet T., lidt efter lidt sin Betydning. Ogsaa i de følgende Aarhundreder har T. oftere været hjemsøgt af ødelæggende Ildebrande (senest 1841 og 1842), saa at den kun har saa Levninger fra sin Velmagtstid at opvise. 1769 havde T. 7,500 og 1815 10,000 J. **T.s Fjord** er en af de længste af Norges Fjorde, nemlig 20 M., og tillige den bredeste og mest forgrenede. Den gaar ind fra Atlanterhavet igjennem et temmelig smalt Sund imellem Agdenæs og Ørlandet. Dens inderste Del danner ligesom en Saltvands-Indsø, Beitstad-Fjorden, forbunden med den ydre Del ved et meget smalt Stræde. Ved Fjorden ligge Byerne Trondhjem, Levanger og Stenkjær. **T.s Stift**, fordum Trøndelagen, bestaar af den nordlige Halvdel af Romsdals Amt samt Søndre og Nordre T.s Amter. Det har et Fladeindhold af 921 □ M. (50,632 □ Kilom.) med omtrent 270,000 J. (1875). **Søndre T.s Amt** har et Fladeindhold af 339 □ M. (18,648 □ Kilom.) med 116,800 J. (1875). Det har én Bycommune (Trondhjem) og 32 Herreder, fordelte

paa 4 Fogderier, nemlig Strinden og Selbu, Guldalen, Orkedalen og Fosen. Den sydlige og største Del af Amtet tilhører den trondhjemske Højslette, der danner Kjølens og Dovres Skraaning mod Trondhjemsfjorden. Fjældene naa paa Østgrænsen mod Sverige op til 5,700 F. (1,800 Met.), paa Sydgrænsen mod Christians Amt til 5,400 F. Tre betydelige Dalfører, Orkedalen, Guldalen og Selbudalen, der gjennemstrømmes henholdsvis af Orkla, Gula og Nidelven, stryge fra S. Ø. mod N. V. og aabne sig mod de forholdsvis flade Bygder paa Trondhjemsfjordens sydlige Bred. Paa Nordsiden af denne Fjord er Fosens store Halvø, som trods sin ringe Højde er gold og øde og alene beboet langs Kysten. Af Indsøer mærkes Selbusøen. Uden for Kysten findes en Mængde Øer, blandt hvilke Hiteren. Næringsvejene ere Agerbrug, Kvægavl og Fiskeri samt til Dels Skovbrift; der foregaar ogsaa en Del Bjærgsværksbrift paa Kobber og Svovlkis, navnlig ved Røros. Af Samfærdselsmidler mærkes Nordbanen, der forbinder Trondhjem med Christiania og inden dette Amt følger Gulas Dalføre. **Nordre T.s Amt**, 420 □ M. (23,127 □ Kilom.) stort med 81,400 J., omfatter 3 Bycommuner (Levanger, Stenkjær og Namsos) og 29 Herreder, fordelte paa 3 Fogderier, nemlig Stjør- og Værdalen, Inderøen og Namdalen. Amtets sydlige Del omfatter de smukke, frugtbare og veldyrkede Slettebygder omkring det indre af Trondhjemsfjorden; dets nordlige Del, der hovedsagelig hører til Namsenelvens Dalføre, bestaar for det meste af bjærgfulde Skovegne. Af Elve kunne foruden den nysnævnte mærkes Stjørdalselven og Værdalselven. Den vigtigste Indsø er Snaasenvandet. Uden for Amtets nordlige Kyst ligge mange Øer, alle smaa. Der drives et betydeligt og fordelagtigt Agerbrug; for øvrigt ere Kvægavl, Skovbrift og Fiskeri de vigtigste Næringsveje. Amtets sydlige Del gjennemskæres af Trondhjem-Meraker-banen samt af Hovedvejen fra T. over Levanger til Jemtland.

Tronfølgen er i Danmark fastsat ved Tronfølgeloven af 31 Juli 1853, som dog kun er gjældende for Kong Christian IX.s og Dronning Louises Efterkommere; i Norge og Sverige bestemt ved Successionsordningen af 26. Sept. 1810, der ogsaa er gjældende for de fremtidige Kongehuse i de forenede Riger. I samtlige skandinaviske Lande er T. lineal og agnatisk, saa at kun Mand af Mand kan arve Tronen, medens Prinsesserne med deres Afkom ere udelukkede.

Trōpe, egtl. Vending, kaldes i Rhetoriken et uegentligt eller billedligt Udtryk (f. Ex. „Livets Vaar" for „Ungdommen"). **Troper**, d. s. s. Vendecirkler; ogsaa d. s. s. tropiske Lande, de mellem Vendecirklerne liggende Lande, udmærkede især ved Luftens Renhed og Gjennemsigtighed, Plantevæxtens Mangfoldighed og Yppighed.

Tropez, Saint [sæng tropähs], Stad i det franske Dep. Var, ved en Bugt af Middelhavet, 8 M. ø. til n. for Toulon, med 3,500 J., fortrinlig Havn, Thunfiskeri og Kysthandel.

Trophǣ, oprindelig et græsk Ord (τρόπαιον), som betegner et Sejersmindesmærke; hos Grækerne plejede Sejerherren paa Valpladsen at ophænge de overvundne og dræbte Fjenders Rustninger, Skjolde og Hjælme i Træer og paa opstillede Stænger. Endnu den Dag i Dag kaldes erobrede Faner og Kanoner Trophæer.

Tropikfugl (Phaëton), Slægt af pelagiske Svømmefugle, der træffes i det aabne Hav mellem Vendekredsene; de ligne Ternerne, have ligesom disse et langt, spidst Næb og lave Ben, lange, smalle og spidse Vinger, men en lang, spids, kileformet Hale, hvis to midterste Fjer ere stærkt forlængede. Farven er hvid, hos de gamle Fugle rosenrød, de to lange Styrefjer ligeledes røde. Da den lille Bagtaa er forbunden ved Hud med Indertaaen, regnes T. i Regelen til Pelikanfamilien, men er maaske lige saa nær beslægtet med Ternerne.

Troplong, Raym. Théod. [trolōng], fransk Retslærd, f. 8 Oct. 1795, blev under Restaurationen Advocat og Procureur paa Corsica, siden forflyttet til Nancy og 1833 Formand for Appellationsretten i Paris. Han knyttede sig ivrig til Napoleonisterne, blev 1852 Formand for Cassationsretten og 1854 for Senatet, samt 1858 Medlem af Gehejmeraadet; han udarbejdede Kejserdømmets Forfatning og var senere Ordfører for Senatet ved alle dets Consulter. Han døde 1 Marts 1869 og jordedes paa Statens Bekostning. T. indtager en høj Rang som retsvidenskabelig Forfatter ved sit omfattende Værk »Droit civil expliqué« (28 Bd., 1833—58, ogsaa udkommet i særskilte Afsnit) og et Skrift om Christendommens Indflydelse paa Romernes Civilret (1843).

Trŏppau, Hovedstaden i østerrigsk Schlesien, ved Oppa, Grænsefloden mod Preussen, 8 M. n. for Olmütz, har 20,600 J., et gammelt Raadhus, flere højere Undervisningsanstalter, betydelige Fabriker i Lærred og Klæde og flere Markeder, navnlig for Uld. — I T. holdtes 20 Oct.—20 Nov. 1820 en Congres af de tre østlige Stormagters Herskere samt Afsendinger fra Frankrig og England om en væbnet Indblanding i Kongeriget Neapel; den fortsattes n. A. i Laibach.

Trŏppo, it. (fr. trop), for meget, f. Ex. Allegro ma non troppo, hurtig, men ikke for hurtig.

Tropæolum, s. Spansk Karse.

Tros, den vulgære Benævnelse for, hvad man med et lige saa udansk Ord kalder en Hærs Train (s. d. A.).

Trosa, Stad i Sverige, Södermanlands Län, paa begge Sider af T.-Aas Udløb i en Vig af Østersøen; 652 J. (1887). Badeanstalt. Sparekasse.

Trosse, det almindelige Navn for et færdigslaaet Stykke Tovværk, især af smækre Dimensioner, forinden det er taget under Arbejde for deraf at forfærdige Takkelads.

Trost, norsk, d. s. s. Drossel.

Trottoir, fr. [toār], Fortov, den for Fodgængere bestemte Del af en Gade, Bro osv.

Trotzendorf, Val. Friedl., tysk Rector, s. Indbyrdes Undervisning.

Troubadour [trubadūr] (Trobaire, Trobador) kaldtes i den provençalske Literatur (s. d. A.) en Digter, der ikke som de omvankende Jongleurer drev Poesien som Levebrød, men som

Fornøjelse; da Kunstpoesien skjelnede sig fra Folkepoesien, brugte T., hvis Navn kommer af trobar d. e. trouver, undertiden Jongleurerne til at foredrage deres Digte, men de fleste T., særlig Hofdigterne, vare kyndige baade i at spille og synge (viular e cantar). T. blomstrede især i 12te og 13de Aarh.; mange vare Adelsmænd og levede ved de store Herrers Hoffer; selv Fyrster optraadte som T. Fra Albigenserkrigen (1210) begynder Troubadourpoesiens Dalen. Den udbredte sig fra Provence til hele Sydfrankrig, Nordspanien og Norditalien. Dens Centrum var i Frankrig ved Greverne af Provences og Toulouses Hoffer; i England fandt den en Velynder i Richard Løvehjærte. Blandt de af T. fejrede Damer mærkes Eleonora af Poitou, Ludvig III.s og senere den engelske Konge Henrik II.s Dronning. Ogsaa Damer digtede Troubadoursange. Kjærlighed er denne Digtnings Hovedæmne, men andre Æmner, f. Ex. Politik, ere ingenlunde udelukkede. Fra Kunstpoesiens Opstaaen skjelner man mellem Vers og Canso eller Canzone; den sidste besynger Elskov og Religion i lange, kunstig byggede Stropher, »Le vers« bruger det korte Ottestavelsesmetrum. „Vers" digtedes af de ældste T. som Grev Vilhelm IX af Poitiers (1087—1127), Canzoner af Mænd som Bernard de Ventadour, Guirant de Borneil, Peire de Vidal o. fl. Af en hel anden Art end Canzonen ere Sirventes, lidenskabelige politiske Sange, hvori Bertran de Born var Mester; stundum ere de af moralsk Indhold som hos Peire Cardinal; de brugtes ogsaa til at vække Begejstringen for Korstogene og for Krigen mod de spanske Maurer (saaledes af Pons de Capdoile, Peire Vidal, Gancelm Faidit). Mange Troubadoursange ere ogsaa strevne til Jomfru Marias Pris; hun var Type for det evig-kvindelige, en christelig Venus. En almindelig Form for Troubadour-Sangen er la tenson (s. d. A.). T.s kunstige og klangfulde lyriske Form slog efterhaanden over i Maner og Kunstleri med vanskelige Stropher og søgte Rim (Arnaut Daniel, Skaberen af Sextinen). Efterhaanden dannede der sig en Mængde Former for disse Sange, saaledes »Alba«, der behandlede Skilsmissen om Morgenen efter en Elskovsnat, »Serena«, der tolkede Længselen efter en slig Nat, »Ballata« og »Danza«, der bleve sungne til Dans, o. fl.

Trousseau, Armand [trusō], udmærket fransk Læge, f. 1801 i Tours, blev 1831 Hospitalslæge og 1839 Professor i Therapi og Materia medica ved Facultetet i Paris, var 1852—63 Prof. i medicinsk Klinik, fra hvilken Post han traadte tilbage i sit tidligere Professorat, indtil han 1866 tog sin Afsked. D. 22 Nov. 1867. T. har navnlig gjort sig berømt som en fortrinlig og veltalende Kliniker. Hovedværk: »Clinique médicale de l'hôtel-Dieu de Paris« (4de Opl., 3 Bd., 1872).

Trouvère [truvǟhr] kaldtes nord for Loire de til de provençalske Troubadourer svarende Digtere, navnlig Kunstdigterne; s. Fransk Literatur.

Trouville sur Mer [truvill syr mæhr], Flække i det franske Dep. Calvados, 5 M. s. n. ø. for Caen, ved Floden Touques's Udløb i Kanalen. 5,800 J. Stærkt besøgte Søbade og vigtigt Fiskeri, navnlig af Østers.

Troy [troj], Stad i Staten New-York i Nordamerika, ved Floden Hudson, 29 M. n. for New-York, med 56,700 J. (1880). Fabrikation af Linned- og Bomuldsvarer og Papir. Livlig Handel.

Troyes [troā], tidligere Hovedstad i Champagne, nu i det franske Dep. Aube, 18 M. ø. s. ø. for Paris, ved Floden Seine, med 47,000 J. (1886). Bispesæde med smuk gotisk Kathedralkirke og righoldigt offentligt Bibliothek. Betydelig Bomuldsindustri og omfattende Handel. — T. hed i Oldtiden Noviomagus og laa i de galliske Tricassers Land; fra Augusts Tid kaldtes den Augustobona og fra 5te Aarh. e. Chr. Trecæ. Her sluttedes 21 Maj 1420 en Fred („Forliget i T.") mellem England og Frankrig, i Følge hvilken den engelske Konge Henrik V blev gift med den franske Konge Carl VI.s Datter Katharina og blev anerkjendt som Regent og Tronfølger i Frankrig.

Troyon, Constant [troajōng], fransk Maler, f. 25 Aug. 1810 i Sèvres, d. 20 Marts 1865, var først Porcelænsmaler, men kastede sig siden over Landskabsmaleriet. Efter at Roqueplan havde ledet ham ind paa et grundigere Naturstudium, udviklede han sig til en af den franske Kunsts betydeligste Malere i den nyere Tid. Han var ogsaa Dyrmaler og fremstillede saavel Dyrene som det Landskab, hvori han hensatte dem, med Storhed og Simpelhed. Han gjengav helst Egnene i Normandiet og Touraine. Hans Hovedbillede, „Oxer, som om Morgenen gaa til Arbejde", er fransk Statsejendom. Sindssygdom, fremkaldt ved Overanstrængelse, standsede 1863 hans Kunstvirksomhed.

Troyvægt [troā], oprindelig udgaaet fra Staden Troyes, var en i Holland indtil 1821 anvendt Vægtart for Guld, Sølv og Mønt. Det holl. As, hvoraf der gik 5,120 paa 1 Mark ell. 10,240 paa 1 Pund, var en i alle Lande benyttet Enhed ved fine Vejninger og Bestemmelsen af andre Vægtenheder, indtil det i disse Henseender afløstes af det franske Gram (lig 20,0000 As). I England findes ligeledes en Vægtart af dette Navn (s. England); den benyttes ogsaa i de forenede Stater i Nordamerika.

Trubetskoj, russisk Fyrsteslægt. Fyrst Dmitrij T. udmærkede sig 1611—12 i Kampen mod Polakkerne og særlig ved Moskvas Indtagelse. Fyrst Sergej T. var 1825 Oberst i Garden og en af de fornemste Deltagere i Sammensværgelsen; han blev derfor forvist til Sibirien, og skjønt han i Virkeligheden var lidet farlig, vilde Kejser Nikolaj dog aldrig høre Tale om hans Benaadning. Først 1856 fik han Lov at vende hjem; d. 1861.

Truchmener, d. s. s. Turkomaner.

Truchsess (lat. Dapifer, Madmester; i Frankrig sénéchal, i England High Steward) kaldtes i det tyske Rige fra Otto I.s Tid den fornemme Hofembedsmand, som førte Tilsynet med det kejserlige Køkken og overhovedet Hofholdningens Økonomi. Jvfr. Drost.

Trueba y Cosio, Telesforo de [ēva i], spansk Digter, f. 1805 i Santander. Tidlig mistede han sin Fader; hans Moder boede i Paris,

han selv blev opdragen i England. 1822 blev han Attaché ved det spanske Gesandtskab i Paris. Da han kom tilbage til Spanien, stiftede han Akademiet, i hvilket næsten alle yngre spanske Digtere traadte ind under Alberto Listas Forsæde. Som Constitutionel maatte han flygte til Cadiz under den franske Invasion, begav sig derpaa til London, hvor han fik et hædret Navn som engelsk Skribent ved Romanerne »Gomez Arias«, »The Castilian« og det historiske Værk: »Lives of Cortes and Pizarro«, samt ved Theaterstykkerne »The Exquisites«, »Mr. and Mrs. Pringle«, »The man of pleasure« og »The royal delinquent«. Stort Ry vakte hans »Paris and London«, en Række fortræffelige Skitser. Som spansk Digter har han navnlig vundet et Navn ved Lystspillene »El veleta« og »Casarse con 60,000 duros«. 1834 vendte han tilbage til Spanien, blev valgt til Cortes, men døde allerede 1835.

Trueba y la Quintāna, Ant. de [ēva i la kin], spansk Digter, f. 1821 i Biscaya af Bondefamilie, kom i sit 15de Aar i Kræmmerlære hos en Slægtning i Madrid, men studerede i sin Fritid og tog Examen ved Universitetet. 26 Aar gammel blev han Journalist. Hans »Libro de los cantares« (8de Opl. 1876) gav ham paa Grund af den lette Versification og følelige Tone Tilnavnet den spanske Béranger, men T. er ikke som denne en Fremskridtsmand; med sentimentalt idyllisk Sværmeri hænger han ved det Folk, der er lykkeligt i sin katholske Uvidenhed og Isolation fra al Cultur. Hans Fortællinger ere til Dels grundede paa biscayiske Sagn; hans »Cuentos de color de rosa« (1852) betegnede ved Titelen Forfatterens barnlige, tit barnagtige Optimisme. Af samme Art ere »Cuentos campesinos« (1862) og »Cuentos de vivos y muertos« (1866). Hans historiske Romaner »El Cid Campeador« og »Las hijas del Cid« ere uden stor Betydning. 1877 udkom »El redentor moderno«, 1878 »Madrid por fuera«, 1879 »Cuentos de madres é hijos«, 1880 »Nuevos cuentos populares«, 1881 »Arte de hacer versos«, 1882 »De flor en flor«, 1884 »El gaban y la chaqueta«. D. 10 Marts 1889.

Trugapparat, elektrisk, er en Modification af Voltas Søjle, idet det bestaar af et aflangt Trug, som er inddelt i en Mængde Celler, hvis Skillevægge ere Pladepar af Zink og Kobber; i Cellerne er der fortyndet Svovlsyre.

Trullānske Synoder, 2 Kirkeforsamlinger, som afholdtes i den muslingdannet-hvælvede Sal (Trullus) i det kejserlige Slot i Constantinopel 680 og 692. Den sidste, ogsaa kaldet Concilium quinisextum, lagde ved sine antiromerske Beslutninger Grunden til det senere ulægelige Schisma imellem den græske og den romerske Kirke.

Trumbull, John [trömboll], amerikansk Maler, f. 1756 i Lebanon i Connecticut, d. 1843 i New-York, uddannede sig i Paris og i London hos West. Han har malet flere store Billeder fra Frihedskrigen, blandt hvilke „Montgomerys Død“ blev stukket i Kobber af Danskeren J. F. Clemens, der kaldtes til London for at udføre dette Blad.

Trumf (af lat. triumphus), den Farve] i Kortspil, der stikker de øvrige; at tage En med T., tvinge ham ved Magtsprog.

Trupiāl kaldes syd- og mellemamerikanske Fugle (Cassicus, Icterus) af Stærfamilien med et stærkt, lige og spidst Næb, i Regelen sorte, ofte med mere eller mindre Gult eller Rødt. Ligesom den østlige Halvkugles Finker, som de meget ligne, bygge de kunstige, hængende, pungformede Reder; dog er der ogsaa Arter, som paa Gjøgevis anbringe deres Æg hos andre Fugle; de leve i Smaaflokke, dels af Insekter, dels af Frugter, især Oranger, og gjøre derved stundum megen Skade paa Plantagerne. Visse Arter plukke ligesom andre stæragtige Fugle Snyltedyrene af Hornkvæget. Nogle have en skrigende, andre en behagelig Stemme.

Truro, Stad i Cornwall-Shire i England, 5 M. s. v. for Bodmin, ved det indre af Falmouth Bugten, med 6,200 J., Tin- og Kobberminer, Smelteovne, Jærnstøberier og Handel.

Truxillo ell. **Trujillo** [truhhiljo], 1) Stad i det spanske Landskab Estremadura, 15 M. n. ø. for Badajoz. 9,400 J. Pizarros Fødeby. 2) Stad i Forbundsrepubliken Venezuela i Sydamerika, i en frugtbar Bjærgegn, 56 M. s. v. for Caracas, med 2,700 J., hvorfra Bolivar 1813 udsendte sit Opraab om Rejsning imod Spanierne, og hvor han i Nov. 1820 sluttede Afstale med den spanske General Morillo om Kampens Ophør. 3) Stad i Republ. Peru i Sydamerika, i Nærheden af det store Ocean, 64 M. n. n. v. for Lima, med 7,500 J., og Havn ved det 1 M. fraliggende Guanchaco, er en regelmæssig anlagt Stad med lige og brede Gader, Bispesæde og smuk Kathedralkirke. Anlagt af Pizarro, der opkaldte den efter sin Fødeby. 4) Stad i Republ. Honduras i Mellemamerika ved det caribiske Hav. God Havn. 4,000 J.

Trūbau. 1) **Böhmisch-T.**, Stad i det østerrigske Kongerige Böhmen, 19 M. ø. til s. for Prag, med 4,600 J. og livlig Linned- og Bomuldsindustri. 2) **Mährisch-T.**, Stad i det østerrigske Markgrevskab Mähren, 9 M. n. til ø. for Brünn, med 6,100 J., fyrsteligt liechtensteinsk Slot og Uld- og Linnedindustri.

Tryggevælde, en Gaard mellem Storeheddinge og Kjøge, som fra det 15de til det 17de Aarh. var Sædet for en kongl. Lensmand. I Midten af det 18de Aarh. solgtes den til Grev A. G. Moltke, der indlemmede den i Grevskabet Bregentved.

Trykcentrum. Paa en Flade, der befinder sig i en Vædske, udøver Vædsken et Tryk, der er vinkelret paa Fladen, og hvis Størrelse er Vægten af en Vædskesøjle, hvis Grundflade er Fladen, og hvis Højde er Afstanden fra Vædskens Overflade ned til Fladens Tyngdepunkt. T. er dette Tryks Angrebspunkt, d. v. s. sammensætter man alle de Tryk, som Fladens enkelte Elementer modtage, saa faar man et Totaltryk, hvis Angrebspunkt er T. Hvis Fladen er vandret, falder T. sammen med Fladens Tyngdepunkt, men er Fladen skraat eller lodret stillet i Vædsken, ligger T. dybere.

Trykkefrihed kaldes Retten til frit at udtale sine Meninger i trykte Skrifter — og især i Dagbladene — vel at mærke ikke uden Ansvar, for saa vidt Ens Ytringer ere farlige for

Samfundet eller krænkende for Enkeltmand, men uden at være underkastet forudgaaende Censur eller vilkaarlig Undertrykkelse (Beslaglæggelse) fra Myndighedernes Side. Medens Censuren, opfunden af Pave Alexander VI, brugtes i hele Europa, var der allerede før 1600 T. i Holland, og mange Udlændinger, især Franskmænd, gjorde Brug deraf, da den var nægtet dem hjemme. I England trængtes Pressen haardt af „Stjernekammerets" vilkaarlige Domme under Carl I, fik større Frihed 1641, men stilledes igjen under Censur af Carl II, og dette vedblev indtil 1694. Senere greb Parlamentet tit ind i Bladenes Frihed, især naar de gjengav dets Forhandlinger; men 1771 indrømmedes stiltiende denne Ret (s. J. Wilkes). I Nordamerika var der tidlig stor T., og den var et mægtigt Middel til at forberede Løsrivelsen fra Moderlandet; den blev derfor ogsaa sikret i Uafhængighedserklæringen 1776 og Unionsforfatningen 1791. Frankrig havde før Revolutionen ingen T.; frittalende Forfattere sattes jævnlig i Bastillen eller paa Galejerne; men den optoges 1789 blandt „Menneskerettighederne" og derefter i de republikanske Forfatninger. I Virkeligheden var den dog ikke til Stede under Revolutionen og endnu mindre under Napoleon, som 1800 undertrykte 73 af Paris's 86 Blade og satte Resten under en hensynsløs Censur. Forholdet blev noget bedre 1815; dog vedligeholdtes Censuren indtil 1824 — og en kort Tid af 1827 — men Forsøget paa at gjenindføre den 1830 førte til Julirevolutionen. Derefter fastsattes T. og Pressesagers Paakjendelse af Nævninger; men senere, især 1835, skærpedes Straffene, og man vedligeholdt baade Stempelafgift for Bladene og Forpligtelsen til at stille en betydelig Caution, hvorved man hindrede Blade for Menigmand. Dette vedblev under Republiken 1848—51, naar undtages de første Maaneder efter Februarrevolutionen, og dertil kom 1852 Systemet med „Advarsler" og derefter følgende vilkaarlig Standsning af oppositionelle Blade. 1867 tilstodes en begrænset T., og selv under den nye Republik vedligeholdtes mange Indskrænkninger, indtil den nye Presselov 1881. Kong Frederik II af Preussen indførte 1740 uindskrænket T., men ophævede den igjen et halvt Aar efter, og i hele Tyskland bestod Censur lige til 1815. Enkelte Stater gav T., men 1819 indførtes Censuren paa ny, og Lettelser indtraadte først efter 1830, især i Sydtyskland. 1848 kundgjordes overalt T., men senere indskrænkedes den paa flere Maader; fra 1863 slappedes Trykket, og 1874 fik hele det tyske Rige lovlig ordnet T. Østerrig og Ungarn have heri fulgt Tyskland; Ungarn har siden 1867 udstrakt T. med Paakjendelse af Nævninger, medens Østerrig endnu har beholdt flere Indskrænkninger. Belgien sikrede T. 1830; samtidig indførtes den i Grækenland og i de fleste Cantoner i Schweiz; 1848 optoges den i dettes Forbundsforfatning. Spanien og Portugal fik T. under de constitutionelle Regeringer, men især i Spanien blev den jævnlig indskrænket efter fransk Mønster. Sardinien gav T. 1848 og udstrakte den 1859—70 til det øvrige Italien. Til Rusland kom en vis Grad af T. under Kejser Alexander II, men den blev senere stærkt indskrænket; derimod er den bleven indført i Rumænien, Serbien og Bulgarien, ja selv saa temmelig i Tyrkiet. Af de nordiske Lande fik Sverige først T. 1766, og den sikredes 1812 derved, at T.-Anordningen blev en af Grundlovene; efter den Tid paakjendes Pressesager af egne Nævninger. Norge fik T. 1814. Danmark havde faaet T. 14 Sept. 1770, og dette gav Anledning til en Mængde til Dels tøjlesløse Skrifters Udgivelse (de saakaldte T.s Skrifter, omtr. 400 indt. 17 Jan. 1772); den indskrænkedes paa ny 7 Oct. 1771 og end mere efter Struensees Fald. Under Bernstorffs Styrelse nød Danmark udstrakt T., men store Indskrænkninger gjordes ved T.s Forordningen 27 Sept. 1799 (jvfr. M. C. Bruun og P. A. Heiberg). Ny Skærpelse fremkaldte 1835 Oprettelsen af „Selskabet for T.s rette Brug" (af J. F. Schouw, H. N. Clausen, L. N. Hvidt, H. C. Ørsted o. fl.), og under Christian VIII var T. meget indskrænket og Pressen haardt forfulgt. Nu er T. sikret ved Grundloven, der fastsætter, at „Censur og andre forebyggende Forholdsregler kunne ingen Sinde paa ny indføres", og nærmere ordnet ved Presseloven 3 Jan. 1851. Som Følge af T. er Dagbladenes Udbredelse og Betydning stadig voxet, og den Opfattelse bliver stedse mere almindelig, at de af T. flydende Farer og Ulemper bedst afhjælpes ved Friheden selv og ikke ved Undertrykkelser.

Trykmaaler, s. Manometer.

Trylleqvadrat, magisk Kvadrat, haves, naar n^2 forskjellige Tal ere saaledes ordnede i Form af et Kvadrat, at Summen af de n Tal i hver Række saa vel som af dem i hver Pille og af de to Diagonalrækker stedse er den samme, saaledes som i hosstaaende Exempel, hvor denne Sum er 15:

4	9	2
3	5	7
8	1	6

Træ (lignum) kaldes Vedmassen, naar Cellerne, hvoraf den bestaar, ere blevne haarde og faste og have andre chemiske Egenskaber end det bløde Cellevæv (s. Lignin). Der findes Antydninger dertil hos næsten alle højere Planter, selv hos bløde og fine Urter, men for saa vidt der er Tale om technisk Anvendelse, komme kun Træerne og de buskagtige Planter i Betragtning. Hos de tokimbladede Træer dannes T. af Cambialringen og er omsluttet af Bark samt indeslutter Marven, der ogsaa undertiden kan blive træet; dets yderste, sidst dannede Del kaldes Splint og er gjærne noget blødere, den indre, haardere Del kaldes Kjærneved, og det er navnlig dette, der anvendes, ligesom det ogsaa i Farvetræer er dette, i hvis Cellevægge Farvestoffet findes; det dannes af lodret stillede Elementer, nemlig Vedkar, der undertiden i Tværsnittet vise sig som Porer for det blotte Øje, Vedprosenchym, der i Almindelighed udgjør Hovedmassen, og Parenchym; men som oftest gjennemsættes denne Vedmasse af horizontalt stillede, i Baand eller Rækker ordnede Parenchymceller, Marvstraalerne, der danne det saakaldte Spejl, efter hvilket T. lettere

kløves. Fra dette Slags T., for hvilket Løvtræerne kunne tjene som Typus, adskille Naaletræerne sig ved at Stammens Ved kun, med Undtagelse af den ubetydelige Marvskede, bestaar af langstrakte, tilspidsede Celler foruden Marvstraalerne og derfor har en meget ensartet Charakter. Hos de enkimbladede Planter, f. Ex. Palmestammen, dannes der ingen Cambialring, men Karbundterne ligge spredte i Grundmassen, saa at der ikke bliver nogen skarpt begrænset Marv eller Bark, ligesom der heller ingen Aarringe dannes, saaledes som hos Naaletræerne og de tokimbladede Træer med periodisk Vækst. **Træmasse** finder stor Anvendelse i Papirfabrikationen; det fremstilles ved at man gnider det fra Bark befriede Ved parallelt med Fibrene mod hurtig roterende Sandstensvalser under stadig Paagydning af Vand. **Træstof**, s. Lignin.

Træbukke (Cerambyces), en artrig Gruppe af (for en stor Del) anselige og pragtfulde Biller med meget lange Følehorn, ofte, især hos Hannerne, flere Gange længere end det smalle, langstrakte Legeme, med lange kraftige Ben med 4 undertiden med haarede Trædesaaler udstyrede, brede Fodled; de have især hjemme i Tropelandene, ernære sig af Plantesøde og opholde sig paa Træerne. Larverne ere hvide, bløde, langstrakte, næsten fodløse og leve i Ved ligesom Pragtbillelarverne. Expl.: Moskustræbukken (C. moschatus), grøn, udmærket ved Moskuslugt, Tømmermanden (Lamia ædilis), graabrun med sort- og graaringede Følehorn, Blaabukken (Callidium violaceum), mørkeblaa, alle i Nordeuropa.

Trædemølle, Trædehjul, er en Modtager især for Menneskekraft, der tidligere har været almindelig anvendt i Fængsler og paa Mudder-maskiner, idet den paa en forholdsvis fordelagtig Maade kan modtage mange Personers physiske Kraft med Sikkerhed for, at de virkelig arbejde. Man har udvendige T. med radialt udstaaende Trin; Mandskabet danner to Hold, der jævnlig skifte; det arbejdende Hold virker paa Hjulets horizontale Radius under fortsat Stigning, holdende sig ved en Stang i Brysthøjde; det hvilende Hold sidder paa en Altan lige for Arbejdsholdet, saa at de uden Ophold kunne bytte Plads, hvad enten de skifte alle paa ēn Gang eller ēn ad Gangen. De indvendige T., der ere brugte paa Mudderpramme, ligne de Tromler, hvori man til Morskab lader Smaadyr løbe. Man har vel ogsaa bygget udvendige T. uden Trin, hvorpaa Heste skulde virke øverst, og Trædeskiver i skraa Stilling ligeledes til Heste, men de ere ikke fordelagtige i Henseende til Udnyttelsen af Hestens Muskelkraft, og desuden kan Dyret let tage Skade deraf.

Træghed, d. s. s. Inerti. **Træghedsmoment**, d. s. s. Inertimoment.

Træhest. At ride paa T., d. e. sidde over Skrævs paa et Bræt med Lodder bundne om Fødderne, var en tidligere, navnlig for Politiforseelser brugelig, men nu afskaffet, beskæmmende Straf.

Træhveps (Sirex), Slægt af Plantehvepse, hos hvilke Bagkroppen er forbunden med Brystet i sin hele Bredde, med langstrakt Bagkrop og lang, tynd Borebraad, med hvilken de anbringe Ægget dybt inde i Veddet, især af Naaletræer, nogle Arter dog ogsaa i Løvtræer. Larven er hvid og blind, har uleddede Brystfødder, ingen Bagkropsfødder og en Torn paa det sidste Led; den lever dybt inde i Veddet ligesom Larverne af Træbukke og Pragtbiller.

Træk eller en stadig Fornyelse af Luften er ikke blot en ufravigelig Betingelse for, at Forbrænding overhovedet kan gaa for sig paa et Ildsted; men dens gode Regulering, saa at der kommer nok og dog ikke for megen frisk Luft, og at denne med tilstrækkelig Kraft støder imod Brændselet paa rette Sted, er den allervigtigste Betingelse for en fordelagtig, d. e. en saa vidt mulig fuldstændig Forbrænding uden Afkøling ved overflødige Luftmasser. Naturligt T. kaldes det, der fremkommer ved den forbrugte Lufts Ophedning, altsaa i Regelen ved en Skorsten. Paa dennes Form og Dimensioner, dens varmeledende Evne og paa Røgens Temperatur beror Størrelsen af T.; men da man har anden Brug for Røgens Hede, da et rigtig raskt T. giver den bedste Forbrænding og man i alt Fald kan moderere det ved et Spjæld, kan Skorstenen ikke let være for høj, helst da den derved bliver mere uafhængig af Vindstød og saa meget bedre opfylder sin anden Bestemmelse, at fjærne Røgen. Dog maa det erindres, at T. kun voxer som Kvadratroden af Skorstenens Højde, men Gnidningsmodstanden som selve Højden. Men ved at gjøre Skorstenen videre kan der atter bødes herpaa. Navnlig paa Dampskibe, hvor Omstændighederne forbyde at gjøre Skorstenen saa høj, som den efter Brændselsmængden egentlig burde være, er det gjærne fordelagtigt at anvende Hjælpetræk, d. e. en Strøm af frisk Luft over eller inden for Risten, der hjælper til at tænde Røgen. Kunstig T. er i Principet correct, da der til at sætte Luften i Bevægelse fordres langt mindre Kraft end den, der svarer til den i Skorstenen spildte Varme; men det er ubekvemt og derfor sjældent, enten at drive frisk Luft med en Blæser ind i Ilden eller at suge Røgen fra den. Derimod benyttes i Locomotiver og Locomobiler med stor Fordel en Strøm af brugt Damp, der driver Røgen igjennem den meget lille Skorsten med en betydelig Fart. Dette Princip anvendes ogsaa ellers, f. Ex. i Körtings Skorstensventilator, der endog kan bruges i Stedet for Skorsten. T. maales ved det Undertryk, et Vandmanometer viser, som staar i Forbindelse med Skorstenen, og det kan variere mellem 3 Millimeter Vandtryk (pr. Dampkjedel) og 20 Mm.

Trækfugl, s. Vandringer.

Trækfærge, en Færge, der er befæstet til et tværs over Vandet spændt Tov og føres over ved, at der hales i dette.

Trækkøjte, s. Skøjte.

Trækul, s. Kulbrænding und. Kul.

Trækvæv, tidligere ogsaa kaldet Damaskvæv, er en ældre Form af Mønstervæv end Jacquardvæven, men endnu ikke fuldstændig fortrængt af denne. Ligesom ved Jacquardvæven gaa Kjædetraadene gjærne gjennem Øjne paa løse Syller, der samles efter Mønsterets Beskaffenhed gruppevis i Chorder; men her ophører Lig-

heden, idet disse Chorder føres over Ruller eller Glasstænger og derpaa vandre hen over Væverens Hoved. For hver Gang Grundstamlerne trædes igjennem — eller hvor der ikke bruges Grundbredskaber, for hver Islættraad, der skal slaas ind — hæves de for Tour staaende Kjædetraade ved et Træk i et Haandtag, der er forbundet ved Snore med alle paafældende Chorder.

Træl, s. Slaveri og Slavehandel. **Trælbonde**, en ældre Tids Betegnelse for Hoveribonden.

Trældenæs, en skovbevoxet Halvø i det sydøstl. Jylland mellem Vejlefjord og Lillebælt.

Trælsber (Certhia), Slægt af smaa Sangfugle med et langt, tyndt og spidst, noget buet Næb, en spids, hornagtig Tunge og en særdeles lang, kroget Bagklo og Bagtaa samt stive, elastiske, tilspidsede Halefjer ligesom Spætterne, med hvilke de saaledes i flere Henseender have nogen Lighed. De ere derfor i Stand til at løbe op ad Træstammer, i hvis Revner de søge Insekter og Larver; de ruge i Træhuller. C. familiaris, brunlig med mørkere og lysere Pletter, hvid paa Bugen, har hjemme i Mellemeuropa; Tichodroma muraria, Murløber, paa Alperne, er graa med carminrødt paa Vingerne, mangler de stive Halefjer og søger sin Føde paa Mure og Klippevægge.

Træpikker, s. Spætterne.

Træpindsvin, s. Snaverpindsvin.

Træskole, et Jordstykke, paa hvilket Forstmanden eller Gartneren opelsker de af Frø, Stiklinger eller Aflæggere tiltrukne Træer og Buske, indtil de ere saa store, at de kunne plantes ud paa deres Bestemmelsessted. T. maa have en god Jordbund med tilstrækkelig Dybde og Læ uden dog derfor at være indesluttet.

Træskærerkunsten kaldes Sculpturen, naar det Materiale, hvori Kunstneren udfører sit Værk, er Træ. Dog benyttes den mere, hvor Sculpturen træder i Bygningskunstens eller Haandværkets Tjeneste som Ornamenter, og saa vel Middelalderen som den nyere Tid opvise forskjellige Værker i denne Kunstart af stort Værd (jvfr. Billedskæring).

Træsnit, Xylographi, kaldes Aftrykket af en Træplade med ophøjet Præg. T. udarbejdes gjærne med en Gravstik i Endetræ af stærkt Buxbom, ofte samlet af flere Stykker. At arbejde med Knive i Sidetræ er langt besværligere. Undertiden tegnes Figuren med Sort paa det brungule Træ; oftere calqueres Tegningen over paa det sværtede Træ. I den nyere Tid foretrækker man at overtrække Pladen med en hvid Hinde, hvorpaa Tegningen enten udføres paa første Haand af Kunstneren selv eller overføres ved Calquering ell. Photographi. Jo lysere Tegningen er holdt, og jo mere der er benyttet Krydsschatteringer, desto besværligere er Arbejdet for Træskæreren. Meget lette Fortoninger, saasom i Luftpartier, opnaas kun ved at sænke det fine Præg lidt under Planen, saa at det udsættes for mindre Tryk saa vel af Farvevalsen som paa Papiret; dette opnaas gjærne ved at føre Gravstikken lidt dybere. Virkningen af T. beror i højeste Grad paa Trykningen, og Betingelserne for gode Aftryk ere omtrent de samme som ved andre Kunsttryk, navnlig hvad Valget af Papiret angaar. — T. blev opfundet i Middelalderen i Tyskland, men det første Aftryk af en Træplade, benyttet i kunstnerisk Øjemed, er fra 1423 forestillende St. Christophorus. Ved sin Sammenhæng med Bogtrykkerkunstens Opfindelse benyttedes T. meget til Bøger, men fik dog først større kunstnerisk Betydning ved M. Wohlgemuth, og i Begynd. af 16de Aarh. gav Dürer, Scheuffelin, Cranach o. fl. denne Kunstart et umaadeligt Opsving. Om Kunstneren selv udskar Træpladen eller blot tegnede derpaa, har været Gjenstand for megen Debat i Tyskland, uden at Spørgsmaalet er fuldstændig afgjort. Omtrent samtidig antog T. ogsaa en mere kunstnerisk Charakter i Italien, og navnlig findes blandt Tontrykkene (Aftryk med flere Plader) værdifulde Blade. Fra Slutn. af 16de indtil Begynd. af 18de Aarh. traadte T. i Baggrunden for Kobberstikket og benyttedes mest til maadelige Illustrationer af Bøger, indtil Bewick i England gav det nyt Opsving og forberedte dets nuværende udstrakte Anvendelse og den høje Udvikling, det i det 19de Aarh. har naaet. Det er navnlig i illustrerede Tidsskrifter, at T. i Forbindelse med Chemitypi og Phototypi fejrer sin største Triumph. Især have England og Frankrig leveret udmærkede Arbejder i dette Fag.

Træspiritus, Methylalkohol. Destilleres den sure Vædske, der ved den tørre Destillation af Træ samler sig oven paa Tjæren, i det store, saa gaar i Begyndelsen en gul Vædske over, som er lettere end Vand og har en ætheragtig og noget brandet Lugt. Det er T., der væsentlig indeholder Methylalkohol, noget Acetone, eddikesurt Methyl o. fl. a. Stoffer. Heraf kan ved temmelig vidtløftige Processer den rene Methylalkohol vindes. Denne er sammensat $CH_3.OH$, hvori Gruppen CH_3 (Alkoholradicalet, s. Alkoholer) kaldes Methyl. **Methylalkohol** er i ren Tilstand en farveløs, flygtig Vædske af Vægtfylde 0,81 ved 0° og Kogepunkt 66°. Den er i concentreret Tilstand giftig, brænder med svagt lysende Flamme, kan blandes med Vand, Vinaand og Æther i alle Forhold, virker opløsende paa mange Stoffer (Nitroglycerin forsendes, opløst i Methylalkohol, hvorved den bliver langt mindre farlig). I alle fine chemiske Forhold ligner den ganske Vinaand. Ligesom denne iltes til Eddikesyre, saaledes kan Methylalkohol iltes til Myresyre ved en ganske analog Proces. Den blev opdaget 1812 af Taylor og i lang Tid brugt i Stedet for Vinaand til Spirituslamper. Paa Grund af den høje Afgift, Staten i England fordrer af Vinaand, anvendes Methylalkohol der meget til Politur, Fernisser osv., ja man har, som det hedder „med Held“, forsøgt at bruge den i fortyndet Tilstand som Berusningsmiddel. Brom- og Jodforbindelserne af Methylalkoholens Radical, hvilke fremstilles af Methylalkohol, finde i den nyeste Tid udstrakt Anvendelse i Tjærefarveindustrien. Af Methylalkoholens andre Ætherarter har kun den naturlig (i den nordamerikanske Gaultheria procumbens) forekommende »Wintergreenoil« (s. Gaultheriaolje) Anvendelse til Parfumering af Sæbe. Naar man i Ammoniak NH_3 (ved

Indvirkning af Jodmethyl) erstatter alle 3 Brintatomer med Methyl, faas **Trimethylamin** $N(CH_3)_3$, en højst ubehagelig lugtende Vædske, der allerede koger ved 9°; den giver Sildelage dennes modbydelige Lugt og findes i smaa Mængder i Urten af Chenopodium vulvaria, i Blomsterne af Slaaen, Pære og Rønnebær. Trimethylamin fremstilles af Bærmen fra Spiritus af Roesukkermelasse, og af dets saltsure Salt vindes ved Ophedning Chlormethyl, en Luftart, der i fordraabet Tilstand bringes i Handelen i stærke Beholdere og anvendes til at frembringe stærk Kulde.

Træsten, forstenet Træ, dannet ved, at Træ har været udsat for kiselsyreholdigt Vands Indvirkning, hvorved den porøse Træmasse mere eller mindre er bleven udfyldt med Kvarts, Chalcedon eller Flint, hvori dog ikke sjælden Træstructuren tydelig kan gjenkjendes. Farven er i Almindelighed brun eller gul; smukke Exemplarer af T. findes flere Steder i Tydskland og Sibirien og slibes til Daaser og lignende Gjenstande.

Træsyre, d. s. s. Træeddike (s. Eddike).

Trævlekrone (Lychnis flos cuculi), en hos os paa Enge almindelig forekommende Plante af Nellikefamilien, har lancetformede Blade og kjødrøde, dybt fligede Kronblade samt 5 Grifler; blomstrer i Forsommeren.

Trævlemund, s. Branchiostoma.

Trøffel (Tuber), en til Sæksvampene hørende Slægt, udmærker sig ved sit knoldformede, underjordiske Sporehus, i hvis Indre Sporelejet er udbredt paa labyrinthagtig bugtede Gange, hvilket giver den et marmoreret Udseende. Den spiselige T. (T. cibarium) er udbredt i det mellemste og sydlige Europa, navnlig i Ege- og Kastanieskove, hvor den opsøges ved dertil afrettede Hunde eller Svin. Saa længe de ere unge, ere de hvide; senere blive de sorte, og da er det navnlig, at de have opnaaet deres fulde Aroma og Velsmag. Man har flere Gange forsøgt paa Dyrkningen af T., men uden Held.

Trøjborg, en Gaard, liggende i den Del af Slesvig, der indtil 1864 hørte til Jylland, erhvervedes for Kronen af Dronning Margrete fra Limbekerne og var derpaa et kongeligt Len, indtil Frederik II solgte det til Peder Rantzau. Denne opførte 1580 den anselige Hovedbygning, som var saa vel befæstet, at den 1644 kunde udholde en Belejring af de svenske, og som stod indtil 1854, da den paa lidet nær nedbrødes.

Trøske, en Sygdom, der bestaar i Udviklingen af en Snyltesvamp (Oidium albicans) paa Mundens, Tungens og Svælgets Slimhinde, hvorfra den endog kan strække sig ned i Spiserøret. T. viser sig som hvidlige, gryn- og mælkeliguende Pletter, der kunne flyde sammen og danne et sammenhængende Lag over de nævnte Dele, efter et Par Dages Forløb løsne sig og efterlade nogen Hudløshed. T. findes især hos Pattebørn, hos Børne kun i svære, afkræftende Sygdomme (Typhus, Lungebetændelse), skyldes vistnok Mangel paa Renlighed og Udskylning af Munden og er maaske smitsom. Hos Pattebørn kan den endog blive farlig, især ved at hindre Patningen; undertiden optræde samtidig røde Smaaknopper paa Huden, som man har kaldet „udvortes T.", men som ikke staa i nogen Forbindelse med T. T. eller trøsket Træ kalder man Træ, som ved Paavirkning af Luft og Fugtighed har antaget en trævlet, smuldrende Charakter. Det har været anvendt til Tønder i Fyrtøj o. lign.

Trøzên, Hovedstaden i Landskabet Trøzênia i Argolis, hørte i den homeriske Tid til Diomedes's Rige. Efter Heraklidetoget dannede T. en egen dorisk Stat, der naaede en betydelig Blomstring. Endnu paa Strabons Tid var Staden ikke uden Betydning; nu findes kun enkelte Ruiner ved Landsbyen Damala.

Tsad ell. **Tschad**, en Sø i det mellemste Sudan i Afrika mellem 12½° og 14½° n. Br., 30 M. lang fra N. til S. og indtil 25 M. bred, ligger 800 F. over Havet, er omtr. 500 □ M. stor og synes at have eller i alt Fald at have haft et periodisk Afløb i Gazelfloden mod N. Ø., hvor den taber sig ved Ørkenens Rand. T. har i den tørre Tid kun ringe Vanddybde, men oversvømmer i Regntiden det omliggende Land i stor Udstrækning. Dens talrige Øer ere beboede af vilde og røverske Budumaer. Søen er meget fiskerig og huser tillige en stor Mængde Krokodiller og Flodheste samt en Uendelighed af Vandfugle. Af dens Tilløb mærkes fra V. Baube (Komadugu) og fra S. Ø. den vandrige Schari, hvis Kildefloder kun ere lidet kjendte.

Tsana ell. **Dembea**, en Indsø i Abessinien i Afrika i en Højde af 6,200 F., paa begge Sider af 12° n. Br. og under 55° ø. L., c. 54 □ M. stor, indeholder flere Øer og gjennemstrømmes af Bahr-el-Asrek, den blaa Nil.

Tschabuschnigg, Adolf, Ridder af, f. 1809 i Klagenfurt, d. i Wien 1877, havde som juridisk Embedsmand og som virksom Politiker af frisindet Retning ikke ringe Fortjenester især af Retsreformen og den økonomiske Udvikling i Østerrig; tillige udfoldede han en betydelig Produktivitet som belletristisk Forfatter. Højest blandt hans Arbejder staa hans Romancer og en Del af hans lyriske Digte („Gedichte", 4de Opl. 1871, „Aus dem Zauberwalde", 1856 o. fl.), dernæst hans satirisk-humoristiske Fortællinger som „Humoristische Novellen" (1841), „Ironie des Lebens" (2det Opl. 1844), „Der moderne Eulenspiegel" (1846) o. a.

Tschaikovskij, Peter Iljitsch [köff], en af Nutidens betydeligste russiske Componister, f. 25 Dec. 1840 i Gouvernementet Vjatka, havde allerede en juridisk Ansættelse, da han søgte sin musikalske Uddannelse paa Conservatoriet i St. Petersborg, ved hvilket han saa Aar efter blev Lærer i Musiktheori (1866). Denne Stilling opgav T. 1877 for Compositionsvirksomheden, og han har senere opholdt sig snart i St. Petersborg, snart i Italien, Schweiz, Moskva osv. I Vinteren 1888—89 har han i Tyskland, England og Paris med Held personlig ledet Opførelsen af flere af sine Orchesterværker. Hans Operaer „Voivoden", „Opritschnik", „Vakula", „Eugen Onegin", „Jomfruen fra Orléans" og „Mazeppa" ere endnu ikke opførte uden for Rusland. Fremdeles haves af T. 5 Symphonier, nogle symphoniske Digtninger og Ouverturer, 3 Strygekvartetter, en

Clavertrio, to Violinconcerter, 3 Claverconcerter, mange Claversager, Vocalsager, Sange med Claver m. m. Om end de nationale russiske Elementer i hans Musik ikke altid behage andre Nationers musikalske Smag, føler man sig dog ofte tiltrukken baade af disse og af de pikante harmoniske Vendinger, den livlige Rhythmik og en ejendommelig Melodik.

Tschānak-Kalēssi ell. Kaleh Sultanie, et af Dardaneller-Slottene paa den asiatiske Side af Strædet. En hosliggende lille By af s. N. har 4,000 J. og er Sæde for flere Consulater.

Tschēbischev, Pafnutij [scheff], russisk Mathematiker, f. i Borovsk ved Moskva 14 Maj 1821, Professor ved Universitetet i St. Petersborg og Medlem af Petersborger-Akademiet siden 1859. Han er særlig berømt ved sine Undersøgelser om Primtallenes Fordeling i Talrækken, »Sur la totalité des nombres premiers inférieurs à une limite donnée« (1848) og »Mémoire sur les nombres premiers« (1850), men har for øvrigt ogsaa leveret fortrinlige Bidrag til Analysens Udvikling i andre Retninger.

Tscheljūskin, Cap, tidligere ogsaa kaldet Nordøst Cap, er Nordspidsen af Asiens Fastland, s. Taimyr.

Tscheremisser, et finsk-ugrisk Folk i europæisk Rusland ved Volga, Kama og Vjatka, omtr. 300,000 Mennesker. De kalde sig selv Mari, d. e. Mænd, dyrke Jorden, bekjende sig til den græske Kirke og tale et med Mordvinsk beslægtet Sprog.

Tscherkāskij, Vladimir, Fyrste, f. 1821 af en oprindelig tscherkessisk Slægt, der 1798 optoges i den russiske Adelsstand, traadte tidlig ind i Statstjenesten og hørte til det udprægede nationale Parti. Han medvirkede væsentlig til Livegenskabets Afskaffelse, gjennemførte 1864 Bøndernes Frigjørelse i Polen og blev derefter Borgemester i Moskva. Paa den slaviske Congres i Moskva 1867 afviste han bestemt Bøhmeren Riegers Forslag om en Forsoning mellem Rusland og Polen, idet han fastholdt Nødvendigheden af Polakkernes Omdannelse til Russere og græske Katholiker. Ogsaa agiterede han ivrig for at understøtte Kretensernes Opstand. 1877 fulgte T. med Hæren til Bulgarien og blev sat i Spidsen for dette Lands Forvaltning, men døde strax efter Fredslutningen 3 Marts 1878.

Tscherkēssien, s. Circassien. **Tscherkesser**, det tyrkiske Navn paa et Folk blandt Kaukasierne (de kalde sig selv Adyche), hvis Land strækker sig fra Strædet ved Kertsch langs Nordkysten af det sorte Hav, indtil det begynder at bøje mod Syd. Landet bestaar af jævnsides Dale, som skraane fra Kaukasus's højeste Ryg ned mod Havet. Indvaanernes Antal anslaas til 370,000 Mennesker. De ere delte i fire Klasser: Fyrster (Psheh ell. Bek), Adel (Work ell. Mursa), Folk (Tshokhotl) og Slaver (Pshilt). T. have en Gang været omvendte til Christendommen, men anse sig nu for Muhammedanere; dog indeholder deres Tro endnu mange Levninger af Christendom og af det tidligere Hedenskab. De staa imidlertid i det inderligste Samkvem med Tyrkerne; navnlig brugte de før at sælge deres Døtre til de fornemme Osmaners Haremer; sign. ogsaa Mamluk. Den Skjønhed, hvorfor T.s Piger ere verdensberømte, skal kun findes hos de adelige Folkeklasser; de arbejdende T. have meget uskjønne Træk. T. forsvarede sig længe tappert imod Russerne (sign. Kaukasien), men vare dog før Krimkrigen underkastede. En Del ere udvandrede til Tyrkiet.

Tschernaja, Flod paa Sydsiden af Krim, falder gjennem Sevastopolbugten ud i det sorte Hav. 16 Aug. 1855 led Russerne her et stort Nederlag ved Angrebet paa den allierede engelsk-fransk-sardinsk-tyrkiske Belejringshær.

Tschernājev, Michael [jeff], russisk General, f. 1828 af gammel Adelsslægt, var Officer under Krimkrigen og senere i Kaukasus. 1864 blev han Gouverneur i Turkestan, indtog Taschkend, men kaldtes 1867 tilbage og tog 1875 Afsked for at grundlægge det panslavistiske Blad »Ruski Mir« i Moskva. 1876 drog T. til Serbien og førte dets Hær imod Tyrkerne, men uden Held; han gjorde 1877 en Rejse i Østerrig for at ophidse Slaverne, men blev udvist og søgte 1879 at fremkalde Opstand i Øst-Rumelien. 1882 sendtes han igjen til Turkestan som Gouverneur, men kom snart i Strid med Buchara og blev hjemkaldt 1884; to Aar senere blev han afskediget for en Række Bladartikler.

Tschernigov [goff], 1) Gouv. i Lillerusland, omgivet af Gouv. Mohilev, Minsk, Kijev, Poltava, Kursk og Orel. 951,7 □ M. med 2,075,900 J. (1885). Det er et Sletteland, mod V. begrænset af Floden Dnjepr, som herfra optager Desna med dens Biflod Seim. Agerdyrkningen er Hovederhverv. Der dyrkes Hvede, Hør, Hamp, Tobak, Runkelroer og megen Frugt. Langs Desnas Bredder findes store Skove. Af mineralske Produkter mærkes den gluchovske hvide Lerjord, hvoraf omtrent alt Porcelæn i Rusland forarbejdes. De vigtigste Industrianlæg ere Klædefabriker, Linnedvæverier, Talgsmelterier, Sæbesyderier og Glasværker. 2) Hovedstad i Gouv. T. ved Floden Desna, 84 M. s. v. for Moskva. 19,000 J. Ærkebispesæde med prægtig Kathedralkirke. Livlig Industri og Handel.

Tscherning, Andreas, tysk Digter af den „første schlesiske Skole“, f. 1611 i Bunzlau, blev 1644 Professor i Poesi i Rostock og virkede som saadan meget til Udbredelse af Opitz's Digtning og Theorier i Nordtyskland. D. 1659. Af hans Digte („Deutscher Getichte Frühling“, 1643, „Vortrab des Sommers Deutscher Getichte“, 1655) findes et Udvalg i 7de Bd. af W. Müllers „Bibliothek deutsch. Dichter d. 17ten Jahrh.“

Tscherning, Anthon Fred., f. 12 Dec. 1795 paa Frederiksværk, hvor hans Fader, Oberst Eilert Peter T., var Inspecteur for Statens Fabriker. Han blev tidlig ført ind i det praktiske Liv og arbejdede som Dreng selv i Fabrikerne. 1809 blev han indsat i Artilleriskolen og udgik derfra 1813 som Lieutenant; han gjorde 1815—18 Tjeneste ved det danske Hærcorps i Frankrig og var 1820—28 Medhjælper hos sin Fader. Han sendtes derefter til Morea med den franske Hær og blev ved sin Hjemkomst n. A. Capitain og Lærer ved Artilleriskolen. Efter at have medvirket ved den militære Højskoles Indretning blev T. ansat som Lærer ved samme og viste stor Dygtighed; men da han

1831 i et lille Skrift om „de preussiske Provinsialstænders Historie“ havde kritiseret denne Ordning, som netop var bebudet optagen i Danmark, og fremstillet den norske Grundlov som mere passende for vore Forhold, og da han end videre i 4 Smaaskrifter om „det danske Bæbningssystem“ (1831—33) skarpt havde angrebet den danske Hærordning og tilraadet Folkevæbning i Stedet, fik han 1833 Paalæg om at gjøre „en Undersøgelsesrejse i Udlandet, der vilde tage lang Tid“, d. v. s. han blev sendt i hæderlig Landsforvisning. T. rejste 1833—38 i Frankrig, Tyskland, Belgien og England, indsamlende mange Slags Kundskaber; han kom hjem 1838, men rejste snart igjen til Frankrig og styrede først nogle Kulminer, siden Jærnbanen fra Montpellier til Cette. 1840 vendte han endelig hjem, blev n. A. Batterichef og Ridder af Danebrog; men da han ikke vilde opgive sin Kamp for en fri Forfatning eller for Hærreformer (Nr. 5 af hans Smaaskrifter udkom 1839), og da han mødte Uvilje hos sine Standsfæller, tog han sin Afsked i Dec. 1841 og maatte for at kunne leve i de følgende Aar deltage i forskjellig industriel Virksomhed. Desuden var han en flittig Medarbejder af „Fædrelandet“ og blev snart et fremragende Medlem af det liberale Parti. Han var en af de første, der klart saa de truende Farer i den slesvigholstenske Bevægelse, var 1842 en af Indbyderne til Hædersgaven for P. H. Lorenzen og opfordrede ligefrem til at danne en Krigskasse imod den nævnte Fjende. 1846 deltog T. i at stifte Bondevennernes Selskab og var dets Formand de to første Aar. Paa Casinomøderne i Marts 1848 var han iblandt Lederne, hævdede stærkt Danmarks Ret over Slesvig og var nærmest den, der hindrede, at Forsamlingen om Aftenen 20 Marts strax gik til Kongen. Han blev nu Krigsminister, efter at han forgjæves havde søgt at overtale andre til at modtage denne ansvarsfulde Post, og det skyldes hans Virksomhed, at Hæren saa hurtig kom i kampdygtig Stand og fik saa rask Tilgang af Frivillige; ligeledes skyldes ham Valget af Læssøe til Stabschef og Hærens egentlige Leder under Hedemanns Navn. Derfor udnævnte ogsaa Frederik VII kort efter Slaget ved Bov T. til Oberst, medens hans formelle Udnævnelse først stadfæstedes 8 Maaneder senere, fordi T. ikke selv vilde underskrive den. I Sept. 1848 udvirkede han den kgl. Anordning om Udskrivning af de tidligere værnepligtsfri og fik derved almindelig Værnepligt slaaet fast før den egentlige Lov herom. Desuden øvede han Indflydelse paa Grundlovens Affattelse og paa Anordningerne til bedste for Husmændene. Med Hensyn til Slesvig var T. tidlig stemt for at give det abstrakt Selvstændighed, naar kun Tysklands Indflydelse kunde holdes borte derfra, idet han haabede at kunne vende Folkestemningen til Danmark, naar der gaves større borgerlig Frihed end i Tyskland. 16 Nov. 1848 afgik han som Minister og blev kongevalgt Medlem af Rigsforsamlingen; han tog vigtig Del i Forhandlingerne om Grundloven og kæmpede særlig for den almindelige Valgret, idet den statsborgerlige Lighed laa ham endnu mere paa Sinde end den formelle Liberalisme. I Dec. 1849 valgtes han til Folketingsmand for Holbæk Amts 2den Kreds og repræsenterede senere denne Kreds uafbrudt indtil 1866, naar undtages en enkelt Samling 1853, da han forgjæves søgte at fortrænge Professor Kayser fra Lyngbykredsen. I Folketinget spillede T. en fremtrædende Rolle og var Bondepartiets vigtigste Fører; hans altid sprudlende Veltalenhed, hans mangeartede, om end ikke altid grundige Kundskaber, hans utrættelige Arbejdsomhed i Udvalgene og hans Rigdom paa Ideer gav ham en overordentlig Indflydelse. Medens han ivrig virkede for at løfte Bondestanden og ophjælpe de lavere Klasser, søgte han at holde sit Parti tilbage fra de rent politiske Bestræbelser efter Magt. Derimod vakte han stærk Uvilje mod sig ved sine nedsættende Udtalelser imod Embedsstanden (det lærde Lav var i T.s Øjne det værste af alle) og imod Statshjælp til Kunst og Videnskab, som han udelukkende vilde have fremmede ved private Kræfter. I det hele ønskede han Statens Indblanding indskrænket saa meget som muligt, kæmpede derfor for Næringsfrihed og ønskede Adskillelse af Kirke og Stat. 1852—53 understøttede han kraftig Ministeriet til Gjennemførelsen af Helstaten, ja holdt selv fast ved det, da alle hans Partifæller 1854 brød med det. Han modtog ogsaa Udnævnelse som kongevalgt Rigsraad 1854, men kæmpede haardnakket mod Helstatsforfatningen 1855. I Rigsraadet hørte han til den helstatlige Opposition, talte kraftig mod Kjøbenhavns Søbefæstning og mod Dannevirke-Stillingen og tilraadede at grundlægge Forsvaret paa Dybbøls Befæstning og at flytte Flaaden til Hørup-Hav. 1863 var T. en afgjort Modstander af November-Forfatningen, og efter Freden krævede han med stor Styrke, at den strax skulde ophæves og Juni-Grundloven gjenoprettes i sin Helhed. Da dette ikke skete, opgav han i Dec. 1864 sin Plads i Rigsraadets Landsting, fortsatte til det yderste Kampen imod den gjennemsete Grundlov (foreslog Rigsretsanklage mod Ministerierne Bluhme og Frijs) og søgte i det sidste Øjeblik (i Juli 1866) som Folketingets Aldersformand (sammen med Grundtvig) at afholde Kongen fra at underskrive den nye Grundlov. Derefter trak han sig tilbage fra det offentlige Liv, men vedblev til sin Død at skrive jævnlige Artikler i „Nørrejysk Tidende“. 1849—54 var T. paa ny Medlem af Bondevenne-Selskabets Bestyrelse, og 1862 var han Medstifter af den jyske Folkeforening. Han døde 29 Juni 1874, og Rigsdagen bevilgede enstemmig hans Enke en betydelig Pension. 1876—78 udgaves „Af A. F. T.s efterladte Papirer“ i 3 Bd. Et Mindesmærke rejstes ham 1881 i hans gamle Valgkreds Svinninge, et andet 1883 paa Himmelbjærget. — T.s Slægt stammer fra Böhmen, og til den hørte **Poul T.**, der døde 1666 som Generalauditeur. Han havde som Ven af Gabel og H. Schack medvirket ved Enevældens Indførelse og skrev 1663 et latinsk Skrift med skarpe Angreb paa Adelen (jvfr. **Rosenkrands**, Oluf).

Tschernischev [scheff], russisk Adelsslægt af oprindelig polsk Byrd. **Grigorij T.**, f. 1672, d. 1745, var en af Peter den stores dygtigste

Generaler og blev 1742 Greve. — **Alexander T.**, f. 1779, var 1811 Afsending i Paris og skaffede sig der Kyndskab om Felttogsplanen imod Rusland. Han udmærkede sig i Krigen 1812—14 og fulgte senere Kejser Alexander I paa flere Congresser. 1828—52 var han Krigsminister og blev 1848 Formand for Rigsraadet; han ophøjedes 1826 til Greve og 1841 til Fyrste. D. 1857.

Tschernyschevskij, Nikolaj Gavrilovitsch [schéffl], russisk Forfatter, f. i Saratov 1828, Søn af en Præst, studerede først i det gejstlige Seminarium, derpaa ved Universitetet i St. Petersborg. 1853 blev han Redacteur for Tidsskriftet »Sovremennik« (den samtidige) og skrev selv i dette et stort Antal Artikler, i hvilke han behandlede literære og senere økonomiske Spørgsmaal; alt, hvad han skrev her, vakte den største Opmærksomhed. 1862 blev han arresteret, holdt to Aar i Fængsel og derefter som en for Staten fordærvelig Agitator dømt til 7 Aars Tvangsarbejde i Minerne, der efterfulgtes af Forvisning til Sibirien paa Livstid; for et Par Aar siden fik han dog Tilladelse til at flytte til Astrachan, hvor han døde 29 Oct. 1889. T.s Hovedværk er en i Fængslet 1863 afsluttet Roman, „Hvad er der at gjøre?", der udkom i Vevey 1867; i denne udvikler han, benyttende sig af en Fortællings Form, sine social-politiske og økonomiske Ideer. Dette Værk har givet Anledning til de livligste Discussioner mellem Forfatterens Beundrere og Modstandere. En fuldstændig Udgave af hans Værker er udkommen i Vevey 1868—70 i 4 Bind.

Tschésme, Stad i Lilleasien, 10 M. v. til s. for Smyrna, ved en Bugt af Middelhavet lige over for Øen Chios, med 6,000 I. Castel, Havn, Station for tyrkiske Krigsskibe og Udførsel af Rosiner. 5 Juli 1770 slog og ødelagde den russiske Flaade under Admiral Orlov her den tyrkiske Flaade, ved hvilken Lejlighed Staden blev lagt i Aske.

Tschetschénzer ell. **Tschetscher** hedder et af de i Kaukasien boende Folkeslag (de kaldes af Georgierne **Khister** og kalde sig selv **Nach-tschuoi**), som bebor det skovrige Bjergland-skab **Tschetschna** paa den nordlige Skraaning af Kaukasus indtil den nedre Terek, ø. for den lille Kabarda. De ere sunnitiske Muhammedanere, vilde og røverske, leve af Agerdyrkning og Kvægavl og have under deres religiøse og politiske Overhoved **Schamyl** (s. d. A.) ført en langvarig og blodig Krig mod Russerne, hvilke de dog maatte underkaste sig. Deres Antal angives til omtr. 140,000.

Tschétvert, russisk Kornmaal à 8 Tschetverik à 4 Tschetverka, 1,₉₀₈₈ danske Tønder.

Tschi, chinesisk Maal- og Vægtenhed. Som Længdemaal er den af forskjellig Størrelse efter den Brug, man gjør deraf, men dog oftest lidt større end den danske Fod; den lovmæssige er 141 gamle Par. Linjer, lig 1,₀₁₈₄ d. F. Som Kornmaal er den 5,₉₃ d. Skjæpper, som Vægt 145,₁₅ d. Pund.

Tschibúk, s. **Chibuk**.

Tschifu, eng. **Cheefoo**, Havnestad i den chinesiske Prov. Schantung, ved Petschilistrædet, 8 M. s. ø. for Tengtschou, har siden 1863 været aaben for den fremmede Skibsfart. 32,000 I.

Tschinkiang, Stad i den chinesiske Prov. Kiangsu, ved Floden Jangtsekiang, 30 M. n. v. for Shanghai, med 135,000 I. og betydelig Handel, er en af de for den fremmede Skibsfart aabnede Havne.

Tschirnhausen, Walter Ehrenfried v., Greve, tysk Philosoph, f. i Øvrelausitz 1651, studerede i Holland, hvor han blev en af Spinozas fortroligste Venner, tilbragte flere Aar paa Rejser (i Paris lærte han Leibniz at kjende, hvem han ligeledes kom til at staa meget nær) og udgav 1687 »Medicina mentis s. artis inveniendi præcepta generalia«, en Logik med Udkast til en systematisk Fremstilling af Philosophien, en Forløber for Chr. Wolfs bekjendte Forsøg. Størst Interesse har han som den af Spinozas Correspondenter, der bedst havde forstaaet ham, og som viste dette ved Indvendinger, der traf Kjærnepunktet i Spinozismen (s. Spinozas Breve Nr. 68—72). Sine senere Aar tilbragte han paa sit Slot med optiske og chemiske Undersøgelser, deribl. Theorien af Brændlinjer. D. 10 Oct. 1708.

Tschita, s. **Transbaikalien**.

Tschitschágov, Vasilij [goff], russisk Admiral, f. 1726, d. 1809, slog 14 Maj 1790 Svenskernes Angreb paa den russiske Flaade ved Reval tilbage og tilføjede dem 4 Juli s. A. et stort Nederlag i Viborgbugt. — Hans Søn, **Paul Vasiljevitsch T.**, f. 1762, deltog i Søslagene ved Reval og Viborg 1790 og førte 1799 Commandoen over den russiske Flaade ved Hollands Kyster. Han blev 1807 Admiral og fik 1812 Overbefalingen over den russiske Donauhær, der var bestemt til at trænge frem til Adriaterhavets Kyster, men paa Grund af Napoleons Fremrykning blev kaldt tilbage til Volhynien. T. forsøgte nu at spærre Franskmændene Tilbagevejen fra Moskva, men det lykkedes ham ikke at forhindre dem Overgangen over Beresina. Han faldt derfor i Unaade, maatte afgive sin Commando til Barclay de Tolly og rejste til Udlandet. Da han 1834 nægtede at adlyde Kejserens Bud om alle Russeres Hjemsendelse, som et Indgreb i Adelens Ret, mistede han sine Godser og Værdigheder. D. 1849 i England. T.s Erindringer fra 1812 udkom 1856 (ny Udg. 1862).

Tschuder var hos de ældste russiske Krønnikeskrivere et Navn for finske Folk i Nordrusland, i hvilket mange Ethnologer i dette Aarhundrede med Urette have villet gjenkjende Grækernes Skyther i Sydrusland.

Tschudi, Navnet paa en gammel adelig Slægt i Canton Glarus i Schweiz, hvis Stamfader, **Johan T.**, levede c. 900. Mange af Slægten have udmærket sig som Anførere for Glarus's Krigsmagt i Kampene mod Habsburgerne og Burgunderne, andre i fransk, spansk eller italiensk Krigstjeneste, atter andre som Forfattere, deriblandt **Ægidius T.**, f. 1505 i Glarus, d. 1572 som Landamman der; han er bekjendt som historisk Forfatter, navnlig af den schweizerske Krønnike (indtil 1470), et vigtigt Kildeskrift for Landets Historie i Almindelighed. — **Joh. Jak. v. T.**, f. 1818 i Glarus, d. 8 Oct. 1889, er bekjendt som Rejsende, især i Sydamerika, hvorover han udgav „Peruanische Reiseskizzen aus den Jahren 1838—42", „Die Kechua

schna-Sprache", »Antiguëdades Peruanas« (i Forbindelse med Don M. D. de Rivero) o. m. Hans »Fauna Peruviana« (1844—47) er et af de grundigste Arbejder over Sydamerikas Dyreverden, der findes. Han var 1868—83 Gesandt i Wien. — Hans Broder, **Friedrich v. T.**, f. 1820, d. 1886, er Forfatter til „Das Thierleben der Alpenwelt" (1853; oversat paa Dansk af Fogh, 1860, 2det Opl. 1875) og „Der Obstbaum und seine Pflege" (2det Opl. 1878).

Tschukotien ell. **Tschuktschernes Land** er det bjergfulde Landskab, der optager Asiens nordøstlige Fremspring mellem det nordlige Ishav, Beringsstrædet og Anadyrbugten. **Tschuktscherne** ere et med Korjækerne beslægtet, kraftigt, men yderst raat Folk af turansk Herkomst, c. 10,000 i Tallet, der drage om i det indre som Nomader med deres Rensdyrhjorde og derhos drive Jagt paa de vilde Rensdyr, Bjørne, Ulve og Ræve. Ved Kysterne, hvor de leve af Fiskeri, kaldes de **Namollo**.

Tschusan, s. **Chusan**.

Tschuwascher, et Folkeslag paa omtr. 700,000 Mennesker, som bo især ved Volga i de russiske Gouv. Nischnij-Novgorod, Kasan og Simbirsk. De antages at være af finsk-ugrisk Herkomst, men tale nu et tyrkisk Sprog.

Tsien ell. **Mas**, chinesisk Mønt, hvoraf 10 paa 1 Liang, af Værdi 53 Øre.

Tua, Teresina, f. 22 Maj 1867 i Turin i en fattig Musikerfamilie, vakte ved sit Talent tidlig en saadan Interesse, at hun ved Velynderes Hjælp sendtes til Conservatoriet i Paris, hvor hun under den berømte Lærer Massart gjorde rivende Fremskridt og 1880 havde et saa stort Forspring for sine Samtidige, at hun forlod øverste Violinklasse med første Præmie. Hendes elegante Spil og yndefulde Fremtræden vakte i Wien og Berlin 1882 almindelig Beundring, og denne har fulgt hende overalt, hvor hun senere har ladet sig høre (Kjøbenhavn Oct. 1884). Med det klassiske Repertoire, hun i de senere Aar mere og mere vælger sig, synes hun i Færd med at tage Plads blandt Nutidens mest fremragende Personligheder paa Violinspillets Omraade.

Tuariker, s. **Berberiet**.

Tuât, Oase i det vestlige Sahara, mellem 27° og 28° n. Br., og under 18° ø. L. Under dette Navn betegnes imidlertid ogsaa ofte den hele Samling af Oaser mellem 26° 30' og 29° 30' n. Br., der gruppere sig om T. og have en Størrelse af 870 □ M. med 300,000 J., Berbere og Arabere, stærkt blandede med Negre. T. staar i et løst Afhængighedsforhold til Marokko.

Tuba, hos de gamle Navnet paa Trompet og Basun. Nu betegnes dermed et Blæseinstrument af Messing med en dyb og fyldig Klang, der kan betragtes som Harmonimusikens Contrabas.

Tubalkain, Lamechs Søn, var efter 1 Mosebog IV, 22 den, der opfandt at smedde Redskaber af Metaller.

Tubarsvangerskab, s. **Extrauterinsvangerskab**.

Tuberkulose, den ved Tuberkelbacillens Indtrængen og Udvikling i Legemet foraarsagede Sygdom, hvorved der omkring Bacillerne dannes smaa Knuder, **Tuberkler**, af Størrelse som et Sandskorn, der bestaa af tæt sammenhobede smaa Celler, fra først af ere graa og halvgjennemsigtige og, naar Sygdommen forløber langsomt (**chronisk T.**), senere undergaa en Fedtdegeneration, hvorved de forvandles til en gul, osteagtig Masse og endelig blødgjøres (emolliere) og opløses; da Tuberklerne sædvanlig udbrede sig stærkt i de Organer og Væv, hvori de have afsat sig, kan der derved foraarsages betydelige Ødelæggelser i disse med langsom Hentæring af Legemet (Hektik). Ved den sjældnere **acute, miliære T.**, som opstaar, naar en større Mængde Baciller pludselig optages i selve Blodstrømmen og med denne hurtig spredes over hele Legemet under heftig Feber, dør Patienten i kort Tid, og man finder da i alle de indre Organer en utallig Mængde smaa, graa Tuberkler, som ikke have faaet Tid til at undergaa videre Forvandlinger. T.s Sæde er hyppigst Lungerne (s. **Lungesvindsot**), Lymphekjertlerne, Tarmkanalen, Leveren, Milten, Knoglerne, Hjernen. T. er en overordentlig hyppig Sygdom, men til at angribes af den kræves dog som oftest en egen Disposition, der kan være nedarvet eller erhvervet under Indflydelse af alle saadanne Momenter, som svække Legemets Ernæring (stadigt Ophold i fordærvet Luft, daarlig, utilstrækkelig eller upassende Føde, Sorg, Fattigdom og Nød, Drikfældighed, usunde Beskæftigelser, legemlig eller aandelig Overanstrængelse osv.). I nogle Tilfælde ser man T. ligefrem forplante sig ved Smitte fra en Syg til en Sund, men i de fleste Tilfælde foregaar Optagelsen af Bacillen dog ad Omveje, hyppigst vistnok ved Indaanding af den i Luften tilstedeværende Bacil eller ved Nydelsen af Mælk og Kjød af tuberkuløse Dyr. **Tuberkelbacillen**, som er opdaget af Rob. Koch 1882, viser sig som yderst smaa og smalle Stave; den kan i lang Tid bevare sin Levedygtighed uden for Legemet, men kan derimod ikke voxe eller formere sig uden for dette. T. hos **Kvæget** er en her i Landet temmelig udbredt Sygdom, der medfører betydelige Tab og ikke alene er farlig for selve Dyrene, men ogsaa for Menneskene, da Nydelsen af de syge Dyrs Kjød og især af Mælken kan give Anledning til Smittens Overførelse, naar ikke Tuberkelbacillerne ere dræbte i Forvejen ved Ophedning af disse Dele til mindst 60°. Det er især Lungerne, de lymphatiske Kjertler og Yveret hos Kvæget, der angribes af T.; den optræder enten som en mere acut Sygdom eller almindeligere som en chronisk Liden, der sædvanlig efter kortere eller længere Tids Forløb vil gjøre Ende paa Dyret. Svinet angribes ogsaa let af Tuberkler, især efter Nydelsen af Mælk fra tuberkuløse Køer, naar ikke denne i Forvejen er kogt.

Tubuai, s. **Australøerne**.

Tucuman, San Miguel de, Hovedstad i Forbundsstaten T. i Argentina i Sydamerika, 145 M. n. n. v. for Buenos Ayres, med 40,000 J., livlig Industri, Kvæghandel og frugtbar Omegn. Her sejrede Sydamerikanerne 24 Sept. 1812 over Spanierne, og her kundgjordes 1816 La Plata-Provinsernes Uafhængighed og 1817 deres nye Forfatning.

Tucutucu (Ctenomys), en Gravemus af plump

Bygning og med stærke Gravekløer, bebor de sydamerikanske Troper, hvor den undergraver store Strækninger for at opsøge Løg og Knolde; de af den beboede Egne ere ofte saa gjennemgravede af dens Gange, at den rejsendes Hest idelig er udsat for at styrte.

Tude Aa, et Vandløb i Sjælland, der udspringer 1¼ M. n. v. for Sorø, forener sig med Vaarby Aa til Næsby Aa, der falder i Storebælt.

Tudēla, Stad i den spanske Prov. Navarra, ved Floden Ebro, 11 M. s. for Pamplona. 10,100 J. I Nærheden begynder Kanalen de Tauste paa Ebros venstre og den ufuldendte Ebrokanal paa dens højre Bred. Ved T. sejrede Franskmændene to Gange i Aaret 1808 over Spanierne, 9 Juni og 23 Nov.

Tudor [tjūdor], en Kongeslægt, som 1485—1603 sad paa den engelske Trone, nedstammede efter Sagnet fra Wales's gamle Fyrster. **Owen Meredith T.** ægtede 1422 Kong Henrik V.s Enke, den franske Prinsesse Katharina, og blev derved Stiffader til Kong Henrik VI. Under Kampen mellem den røde og hvide Rose tog han og hans Sønner paa Grund af dette Familieforhold naturligvis Huset Lancasters Parti, til hvilket Kongen hørte; Owen blev 1461 fangen i et Slag, i hvilket hans ældste Søn **Jasper** commanderede, og kort efter henrettet. — Hans anden Søn, **Edmund T.**, Jarl af Richmond, ægtede Margrete Beaufort, Datter af Johan af Lancasters Sønnesøn og Arving til Huset Lancasters Fordringer, efter at den ældre Linje af dette Hus var uddød med Henrik VI. — Sønnen af dette Ægteskab, **Henrik T.**, besteg 1485 efter Slaget ved Bosworth, i hvilket Richard III faldt, den engelske Trone og ægtede Edvard IV.s Datter Elisabeth, hvorved han forenede Familierne Lancasters og Yorks Arvefordringer (s. **Henrik VII**). — Hans yngste Datter, **Marie T.**, d. 1533, ægtede Kong Ludvig XII af Frankrig og efter hans Død Charles Brandon, Hertug af Suffolk, hvis Datterdatter var J o h a n n e G r a y. — Henrik VII.s ældre Datter **Margrete T.**, d. 1539, blev gift med Kong Jakob IV af Skotland og saaledes Bedstemoder til Marie Stuart; i sit 2det Ægteskab med en Douglas blev hun Bedstemoder til Henrik Darnley. Henrik VII.s Søn og Efterfølger var H e n r i k VIII; om ham og hans 3 Børn, E d v a r d VI, M a r i e og E l i s a b e t h, der efter hinanden besteg Tronen i England, er der talt under disse Art. Med Elisabeth uddøde 1603 Huset T.s lige Linje, og Stuarterne traadte i dets Sted med Marie Stuarts Søn Jakob VI (som Konge i England Jakob I).

Tudse (Bufo), Slægt af haleløse Padder, kjendelig fra Frøerne ved plumpere Former, kortere Bagben, mindre udviklet Springeevne, en mere kjertelrig, vortet Hud og navnlig ved en Gruppe af Hudkjertler (Parotider) over Øret (Trommehinden), samt ved at de mangle Tænder; i det hele ere T. mere Natdyr og bedre skikkede til at bebo de tørre Strækninger end de egentlige Frøer. Vore Arter lægge deres Æg i Vandet i Form af en lang Snor: den almindelige brune T. eller S k r u b t u d s e (B. vulgaris), den g r ø n p l e t t e d e T. (B. viridis) og Strandtudsen (B. calamita), graa, med en lys Stribe midt ned ad Ryggen, i Sand- og Strandegne. I Tropelandene findes nogle meget store Arter (B. agua, scaber osv.).

Tudsefiske eller a r m f i n n e d e F i s k e (Lophioidei, Pediculati) kaldes en lille Familie af pigfinnede Fiske uden Luftgang, udmærkede ved deres fra det sædvanlige meget afvigende Udseende: et meget stort Hoved, i Regelen fladtrykt; Gabet er ligeledes meget stort, Huden nøgen og fuld af Hudtrævler eller besat med Benknuder eller fine Bentorne, Bryst- og Bugfinnerne — hvilke sidste ere anbragte langt foran hine — ere bløde, poteagtige, og Ligheden med højere Dyrs Poter forøges for Brystfinnernes Vedkommende endnu derved, at de ligesom sidde paa et Skaft eller en Arm. Gjællehulen er stor, men Gjællespalten, der ligger i Armhulen, kun lille; Skelettet blødt, ofte næsten brusket. Hertil hører B r e d f l a b e n; Malthæa, piggede „Søedjævle“ med Pandehorn, som krybe op paa Stenene ved Stranden ved Hjælp af deres poteagtige Fødder og leve af Strandsnegle; fremdeles Slægten Chironectes eller Antennarius, af hvilke den Art, der lever i de flydende Tangbuske (Sargasso), af Tangen danner flydende Reder for sine Æg.

Tudsenæs, en stærkt bakket, frugtbar Halvø i Holbæk Amt paa Sjælland mellem Lammefjorden og Holbækfjord.

Tudsøgle (Phrynosoma), nordamerikansk Jordleguanslægt, med kort Hoved, bred, flad Krop, kort Hale, lave Ben og stærk Tornudvikling paa Skællene, især i Nakken; Farven er brunlig, med sort, gulagtig og graalig Aftegning. Deres hele Udseende har noget vist tudseagtigt og afskrækkende ved sig. T. bebo især tørre, stenede Egne i det vestlige Nordamerika (Texas, Mexico, Californien).

Tuel Sø, en lille Indsø i Sjælland, Sorø Amt, ¼ M. n. n. ø. for Sorø.

Tuf betegner i Geognosien en mere eller mindre løs Stenmasse, dannet af findelte vulkanske eller plutoniske Eruptionsprodukter (Slakker, Sand, Aske), ofte affatte i Vand og sammenkittede ved forskjellige Bindemidler. Ved Vesuvs Udbrud 79 begravedes Herculanum fuldstændig ved Sammenskylling af saadanne Masser, hvorover der senere udbredtes en Lavastrøm, hvilket ikke var Tilfældet ved Pompeji, der alene dækkedes af den vulkanske Aske. T. kan ogsaa stamme fra en forhistorisk Tid og træffes da sammen med ældre Stenarter. Efter Bestanddelene kaldes den P i m p s t e n - T. (Tras), B a s a l t - T., T r a c h y t - T. osv., af hvilke den sidste, f. Ex. i Rhinegnene, har tilstrækkelig Fasthed til med Fordel at kunne anvendes som Bygningssten. Disse forskjellige Tufstenarter maa ikke forvexles med Kalktuffen, Travertinen, der er affat af kalkholdigt Vand.

Tugendbund (Dydsforbundet), „sædelig-videnskabelig Forening“, som i Foraaret 1808 dannedes i Königsberg med det Formaal at styrke og udvikle det preussiske Folk i aandelig Henseende, vække Fædrelandskjærlighed osv., men i Virkeligheden for at forberede en Frigjørelse fra det franske Aag. Foreningen var delt i 5 Kamre: for Opdragelse og Folkeoplysning, offentlig og huslig Økonomi, Politi, Militær, Literatur, og den ledebes af et Bestyrelsesraad

paa 5 Medlemmer. Den oprettedes med den preussiske Konges Samtykke, beskyttedes af Minister Stein og talte blandt sine Medlemmer Gneisenau, Scharnhorst og Schill, men i Dec. 1809 maatte Kongen ophæve den, fordi den havde vakt den franske Kejsers Mistanke. Dog vedblev de enkelte Medlemmer at virke for T.s Formaal indtil Frihedskrigen.

Tugthuse kaldes, i Modsætning til Forbedringshusene, i Almindelighed de for grovere Forbrydere indrettede Strafarbejdsanstalter; s. under Forbedringshuse. Efter at Straffeanstalten i Viborg er nedlagt, haves nu i Danmark tvende T., det ene i Horsens for mandlige, det andet paa Christianshavn for kvindelige Forbrydere. I begge indsættes dog ogsaa Forbedringshusfanger, hvorfor de kaldes Tugt- og Forbedringshuse. I Norge benyttes Benævnelsen ikke i Lovene siden den nye Straffelov af 1842, hvorimod Strafarbejdsanstalt er det officielle Navn, som er traadt i Stedet.

Tuilerierne [tyileri], Slot i Paris, grundlagdes 1546 af Katharine af Medici efter Bygmesteren Philibert Delormes Plan paa en Plads, hvor der før var nogle Teglværker (tuileries); deraf fik Slottet sit Navn. Henrik IV udvidede det og forbandt det med Louvre ved et Galleri; Ludvig XIV tilbyggede to Pavilloner og forhøjede den ældre Bygning. T. brugtes kun af og til som Kongebolig, indtil Ludvig XVI 6 Oct. 1789 nødtes til at flytte ind i T., hvorhos Nationalforsamlingen i Nov. tog dets Ridehus til sine Møder. Conventet holdt fra 10 Maj 1793 Møde i T.s Theatersal, og den samme brugtes af de 500's Raad, medens de ældres Raad tog Ridehuset. 1799 tog Førsteconsulen Bolig i T., og ligeledes alle Frankrigs senere Herskere med Undtagelse af Republikens Præsident 1848—52. T. var 20 Juni 1792 Skueplads for Pariser-Pøbelens Optøjer og Trusler mod Ludvig XVI og blev 10 Aug. s. A. stormet med Vaabenmagt, hvorved Schweizergarden nedhuggedes. Ogsaa 29 Juli 1830 og 24 Febr. 1848 brød Folkemassen ind i T., da Revolutionen sejrede. Ved alle disse Lejligheder blev T. dog skaanet; men da Communens Tilhængere ikke kunde holde sig mod Regeringens Tropper, stak de 24 Maj 1871 Ild paa T. og ødelagde det. Ruinerne nedbrødes 1883, og kun de to Fløje, som forbandt T. med Louvre, og de dertil hørende Pavilloner (Flora-P. og Marsan-P.) staa endnu tilbage. Til T. hørte den prægtige, af Lenôtre anlagte Tuilerihave, en udbet Spadsereplads. Slotsgaarden er ved et Jærngitter skilt fra Carrouselpladsen.

Tukan ell. **Peberfugl** (Rhamphastos, Pteroglossus), en Gruppe af sydamerikanske Skrigefugle, har et overordentlig stort, men hult og let, noget bøjet og sammentrykt Næb med takkede Kanter; Tungen er hornagtig med flossede Rande, saa at den ligner en Fjer. Flere af dem have prægtige Farver, sorte eller grønne med Gult eller Rødt paa Brugen. De større Arter træffes enlig eller parvis, de mindre selskabelig ligesom Papegøjer og Skader, med hvilke de i Henseende til Flugt, Levemaade, Adfærd, Skrigen osv. have en Del Lighed. De leve af Frugter, Æg, Krybdyr og Insekter.

Tula, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Moskva, Kaluga, Orel, Rjæsan og Tambov. 562,4 □ M. med 1,409,400 I. (1885). Det er et Sletteland, hvis sydøstlige Del indeholder Vandskjellet mellem Floderne Don og Volga. Dets vigtigste Vandløb ere Oka og Don. Jordbunden er frugtbar og vel dyrket; foruden de sædvanlige Kornsorter dyrkes Hamp og Hør. Her er Bjærgværksdrift paa Jærn og en stærkt udviklet Industri i Jærnvarer, Lærred, Papir og Læder m. m. 2) Hovedstad i Gouv. T. ved Floden Upa, der falder i Oka, 22 M. s. for Moskva. 63,900 I. (1885). Bispesæde. T. er en af Ruslands vigtigste Fabrikstæder. Den første Plads i dens Industri indtager den storartede, af Peter den store grundlagte Geværfabrik. Den private Industri omfatter alle Slags saa vel grove som fine Metalarbejder, Lædervarer, Papir, Lys og Øl. **Tulasaaser**, s. Niello.

Tulden, **Theodor**, flandersk Maler, f. omtr. 1607, d. i Aarene omkring 1676 i Hertogenbosch, kom som ung til Antwerpen og blev Elev af Rubens, til hvis talentfuldeste Efterfølgere han hører. Hans Hovedbillede „Vulkans Esse" er i den lille By Bosch i Nærheden af Haag. For øvrigt er han smukt repræsenteret i forskjellige større Samlinger, bl. a. ogsaa i den kgl. Malerisamling i Kjøbenhavn.

Tulipan (Tulipa), Planteslægt af Liliernes Familie, udmærker sig blandt de beslægtede Former især ved sine anselige, enkeltvis paa Spidsen af en bladet Stængel siddende Blomster og det fribladede, klokkedannede Blomsterbæger. Den mest udbredte Art, Havetulipanen (T. Gesneriana), der dyrkes som Prydplante i en utallig Mængde Varieteter, blev 1559 af Conrad Gesner bragt fra Constantinopel til Augsburg og udbredte sig derfra hurtig over hele Europa; den var en Tid lang som Modeplante Gjenstand for storartede Speculationer, navnlig i Holland, og Løgene solgtes for uhyre Summer. En smuk Art, Skov-T. (T. silvestris), med gule Blomster er vildtvoxende i Danmark og i en stor Del af Europa.

Tulipantræ (Liriodendron tulipifera), et til Magnoliefamilien hørende Træ, der er vildtvoxende i de forenede Stater i Nordamerika. Stammen, der kan opnaa en Højde af 100 F. og en Tykkelse af 3 F., er bedækket med en graabrun, revnet Bark, Bladene ere store og brede, 3-lappede med en bredt afstumpet Midtflig, Blomsterne anselige, med 6 ved Grunden røde, for oven gule, klokkeformig samlede Kronblade og i Størrelse og Udseende ikke ulige Tulipanblomster, Frugten en flere Fod lang Flerfoldsfrugt med store, vingede Smaafrugter. T. benyttes meget, navnlig i Mellemeuropa, til Parkanlæg og Alleer og taaler ogsaa vort Klima.

Tullamore [tollæmôhr], Stad i den irske Prov. Leinster, Hovedstad i Kings County, ved den store Kanal, 10 M. v. for Dublin, med 5,100 I., Lærreds- og Bomuldsvæverier, Ølbryggeri, Brændevinsbrænderi og Garveri.

Tulle [tyll], Hovedstad i det franske Dep. Corrèze, ved Floden Corrèze, 58 M. s. til v. for Paris, med 9,000 I., Bispesæde, stor, seværdig Kirke og livlig Industri i Kniplinger,

Uldstoffer, Papir og Skydevaaben. Det netformede Stof, der kaldes Tyll, er først forfærdiget her og har faaet Navn efter Staden.

Tŭllgarn, svensk Kongsgaard, i Hölö Sogn og Hölebo Herred i Södermanland, med smuk Beliggenhed paa en Odde ved en Vig af Østersøen, **Tullgarnsviken**. T., som i det 13de Aarh. ved Testament tilfaldt den tyske Orden, ejedes i det 15de, 16de og Begyndelsen af det 17de Aarh. af Slægterne Bonde, Gyllenstierna og Sture; siden tilhørte det Slægten De Lagardie, men kjøbtes 1772 til Kronen og overlodes af Stænderne til Hertug Fredrik Adolf. Fra ham gik det over til hans Søster Sophia Albertina, derefter til Kong Oscar I og beboedes som Enkesæde af Dronning Josephine. Nu er det overladt Kronprins Gustav.

Tullin, Christian Braunmann, norsk Digter, f. i Christiania 6 Sept. 1728, tog 1747 theologisk Embedsexamen, men bosatte sig, da han paa Grund af Brystsvaghed ikke kunde blive Præst, i sin Fødeby og lagde sig efter Lovkyndighed, Literatur og Musik. Han var en Tid Ejer og Bestyrer af en Fabrik, senere Toldinspecteur og fra 1763 Raadmand. D. 21 Jan. 1765. T.s poetiske Arbejder, der for det meste ere beskrivende eller reflecterende, ere næsten alle Lejlighedsdigte, fremkaldte dels ved udsatte Præmier („Søfarten“ og „Skabningens Ypperlighed“), dels ved Begivenheder i hans Omgangskreds („Majdagen“, det mest bekjendte af hans Digte, i Anledning af et Bryllup). Hans Værker udkom i 3 Bd. (Kbhvn. 1770—73); Rahbek udgav „Udvalgte Digte“ (1799).

Tŭllius, en romersk Slægt, var berømt ved den store Taler **Marcus T. Cicero** (s. d. A.). Slægten havde sin Hjemstavn i Arpinum. En Broder til Taleren var **Quintus T. Cicero**, f. 106 f. Chr. Som Proprætor bestyrede han 61 f. Chr. Prov. Asien og var senere (54—52) Legat hos Cæsar i Gallien. 43 blev han proskriberet og dræbt paa Flugten. Han forfattede flere Tragedier samt Annaler; endnu haves af ham 4 Breve og en Afhandling, »De petitione consulatus«. Taleren Cicero havde en Datter, **Tullia**, f. 79, d. 45 f. Chr., gift med Dolabella, og en Søn, **Marcus T. Cicero**, f. 65 f. Chr. Ved Frigivelsen antog ogsaa Ciceros Slave Tiro Navnet **Marcus T.**

Tŭllus Hostilius, den 3dje rom. Sagnkonge, 673—42 f. Chr., Numas Efterfølger, var af latinsk Herkomst. Han besejrede Alba Longa samt Fidenaterne og Vejenterne; han kæmpede ogsaa heldig mod Sabinerne, med mindre Held mod Latinerne. T. blev dræbt af Lynet. Han byggede Curia Hostilia.

Tuln, Stad i det østerrigske Statholderskab Nedre-Østerrig ved Donaus højre Bred og 4 M. n. v. for Wien. 3,200 J. Vinavl, Tilberedning af Potaske. Den frugtbare Omegn kaldes **Tulnerboden**. T. er en romersk Koloni, en af de ældste Stæder ved Donau.

Tulou, Jean Louis [tylū], f. 1786 i Paris, d. 1865 i Nantes, var allerede som Dreng en udmærket Fløjtenist, men tog sig først under Concurrencen med den ligeledes berømte Fløjtekunstner Drouet saaledes sammen, at han besejrede denne og naaede et saadant Virtuositetens Højdepunkt, at han betragtes som den største Fløjtenist, der har existeret. T. var ansat ved den store Opera, men han opgav denne Stilling, forbitret over at Ludvig XVIII, paa Grund af hans napoleonske Sympathier, ikke gjorde ham til Medlem af det kgl. Capel. 1826 vendte han imidlertid tilbage til Operaen og blev kort efter Lærer ved Conservatoriet. T. har skrevet mange brillante Compositioner for Fløjte (Concerter, Phantasier, Variationer osv., over 100 Nummere, der til Dels endnu blive meget benyttede).

Tultscha, Stad i Konger. Rumænien, Landskabet Dobrudscha, ved den søndre Donauarm, 10 M. v. for Sulina-Mundingen, med 12,000 J. og stærkt besøgt Havn.

Tultschin, Stad i det russiske Gouv. Podolien, 22 M. ø. for Kamenets-Podolskij, med 11,800 J., stort Slot, der tilhører Grev Potocki, Geværfabrik og livlig Industri i Klæde og Læder m. m.

Tum [tumm], den svenske Tomme, $\frac{1}{10}$ Fod ell. 1,1352 danske Tommer.

Tumler, a) flere Delphinarter, især Delphinus tursio, en 10—15 F. lang, tyk, sortagtig, paa Bugen hvid, nordisk Delphinart, med en kort og flad, næbagtig Snude og høj, hvælvet Pande; Tænderne ere temmelig talrige, plumpe og butte. Den synes mest at opholde sig i det aabne Hav og sjældnere at nærme sig Kysten, og man kjender derfor ikke meget til dens Levemaade. Ogsaa Marsvinet (D. phocæna) kaldes ofte T. b) En Afart af den tamme Due, udmærket ved, at den under Flugten idelig slaar Kolbøtter.

Tŭmor, lat., Svulst. T. albus, s. Ledesvamp.

Tumŭlt, Tummel, Larm, Opløb; **tumultuarisk**, støjende, stormende, voldsom.

Tun [tønn], engelsk Rummaal, lig 2 Butts, for Øl 216, for andre flydende Varer 252 Gallons ell. 1015,8 og 1185,1 danske Potter.

Tunbridge [tønnbridsch], Stad i Kent Shire i England, ved Floden Medway, 6 M. s. ø. for London, med 9,300 J. og betydelig Industri i Træværer, navnlig Legetøj. 1 M. s. for Staden ligger det stærkt besøgte Badested T. Wells med 24,300 J. og prægtige Curbygninger.

Tŭnc tŭa res ăgitur, păries quum prŏximus ārdet, lat., „Naar din Nabos Væg mon brænde, er dig Skade nær i Hænde“ (Horats Ep. 1, 18, 84).

Tŭndra'er ell. „**Mossletter**“ kaldes de den største Del af Aaret tilfrosne Sumpegne i det europæiske og asiatiske Rusland s. for det nordlige Ishav. I Sommermaanederne opta de i et Par Fods Dybde og danne da et ufremkommeligt Morads.

Tunge, det bevægelige Organ, der hæver sig op fra Mundhulens Bund og helt udfylder Rummet bag Underkjævens Bue, bestaar af Muskler, beklædte med Mundens Slimhinde. Disse Muskler, hvis Traade gjennemkrydse T. i forskjellig Retning, navnlig paa langs og paa tværs, udspringe dels fra Underkjæven og andre af Hovedets Ben, dels fra **Tungebenet**, et hesteskoformet Ben, der ligger paa Halsens Forflade lige over Strubehovedet, med hvilket det er forbundet ved Baand, og dels opstaa de og ende i T. selv; det er dem, der udføre alle T.s Bevægelser, som ere saa vigtige for

Fødens mechaniske Behandling i Munden og Nedsynkningen samt for Talen. T.s øvre Flade, Tungeryggen, er forsynet med en Mængde Fremragninger af Slimhinden af forskjellig Form, Tungepapillerne, der dels tjene som Føleorganer, dels staa i Smagssansens Tjeneste. Tungespidsen er den forreste, frie Ende af T., Tungeroden dens bageste, til Svælget stødende Del. Tungebaandet, en Slimhindefold, der forbinder T.s nedre Flade med Mundhulens Bund, er fra Fødselen af undertiden noget kort og maa da overklippes for ikke at hindre Patningen og Talen. T.s „Belægning" skyldes en Fortykkelse af Slimhindens Epithel som Følge af en katarrhalsk Tilstand i hin, og dens Betydning ligger i den Erfaring, at en Katarrh i Mave og Tarmkanal jævnlig ledsages af en katarrhalsk Tilstand i Munden, hvilken sidste derfor omvendt skulde kunne antyde Tilstedeværelsen af den første; denne Regel er dog ikke uden Undtagelse. T. kan hos Pattedyrene være uddannet paa forskjellig Maade, f. Ex. Kattens, hvis Papiller ere saa haarde og spidse, at den kan tjene til at raspe Kjødet fra Benene og slikke Hul paa Huden; de myreædende Pattedyrs baandformede eller ormformede, udstrækkelige T.; Giraffens ligeledes udstrækkelige Gribetunge. Hos Fuglene spiller T. ikke nogen betydelig Rolle; sjælden er den saa blød, at den kan tjene som Smagsorgan, oftest haard og spids; særegne Former og Anvendelser frembyder den hos Ænderne, Kolibrierne og Spætterne. Hos Krybdyr og Padder optræder den med temmelig forskjellige Former og faar dermed ofte Anvendelse som Kjendemærke for Systemets højere eller lavere Grupper, f. Ex. Chamæleonens udskydelige T., Slangernes og Varslernes kløftede, Leguanernes tykke og bløde, Snogeøglernes flade, skællede T. osv.; hos adskillige Padder kan den skydes eller smækkes ud af Munden for at fange Insekter. Hos Fiskene er den ikke sjælden besat med Tænder. Hos Snegle og Blæksprutter er det Organ, der kaldes „T.", besat med talrige, regelmæssig ordnede Chitintænder og har Betydning for Fødens Afraspning og Sønderdeling. Tunger kaldes bl. a. ogsaa flade Tagsten, der for oven ere lige afskaarne og forsynede med en Knast („Næse"), ved Hjælp af hvilken de hænge paa Lægterne; for neden ere de afrundede.

Tunge (Solea vulgaris), en ved sin langstrakte, tungedannede Legemsform udmærket, fintskællet Flynderform, mørkebrun med sort Marmorering paa den højre, hvid med talrige Hudtrævler paa den venstre Side, 16—20 Ctm. lang. Hos os hører den ikke til de hyppigste Arter af Flynderfamilien, men afgiver et ypperligt Fødemiddel.

Tungepibe, s. Orgel.

Tunghørighed, s. Døvhed.

Tungsind, Melancholi, en Form af Sindssygdom, der characteriseres ved en meget nedtrykt Sindsstemning. Den syge føler sig højst ulykkelig, taber Lyst og Interesse for alt, bliver sky og indesluttet; i de højere Grader bliver han forvirret, tror sig forfulgt og forstødt af alle, vil ikke spise og lider af uimodstaaelig Drift til Selvmord. T. hører til de hyppigst optrædende og hyppigst forekommende Former af Sindssygdom og er helbredelig, saa længe der endnu ikke viser sig Tegn til Sløvelse af Evnerne. T. kan være periodisk.

Tungspat (Baryt), et Mineral, der har faaet dette Navn paa Grund af sin temmelig betydelige Vægtfylde, 4,5. Det er meget udbredt, især paa Malmgange, og har en hvid eller graa Farve, Haardhed 3—3,5, krystalliserer i det rhombiske System og bestaar af svovlsur Baryt. I Danmark forekommer der i ringe Mængde en stænglet Varietet, den saakaldte Bolognesersten, i Brunkulsformationens Lerlag ved Refsnæs og i Omegnen af Fredericia. T. anvendes i Chemien til Fremstilling af Baryumpræparater og til Forfalskning af Blyhvidt.

Tungsten, Scheelit, et Mineral, der udmærker sig ved sin store Vægtfylde, 6; Haardheden er 4,5, og det bestaar af volframsur Kalk. T. har mest hvid eller graa Farve og er et temmelig sjældent Mineral, der især forekommer sammen med Tinsten.

Tungúser, det østligste af de tre store mongolske Folkeslag i Højasien. Deres Land støder i Øst til det ochotske Hav, men er for øvrigt Indland. Det hører fornemmelig til Floderne Amurs, Lenas og Jenisejs Flodgebeter. Det er saaledes bedre vandet og indeholder mindre Steppeland end de andre højasiatiske Landskaber. En stor Del af T. er ogsaa mindre Hyrdefolk end deres Naboer; mange af deres Stammer ere snarere Jægere og Fiskere. De nordligste af dem, som strække sig hen imod Ishavet (hvis Kyster dog ere besatte af Samojeder og Jakuter), holde Rensdyr og Kjørehunde. Mandschuerne (s. d. A.) ere den eneste af T.s Stammer, som har spillet en Rolle i Historien.

Tungúska, s. Jenisej.

Túnica, hos Romerne en Underklædning af hvid Uld, over hvilken Mændene bar Togaen, Kvinderne den saakaldte Palla. Senatorerne bar t. laticlavia, saaledes kaldet efter en bred Purpurstribe (clavus), som foran paa Brystet gik ned til Bæltet. Ridderne havde paa deres T. 2 smalle Striber, t. angusticlavia.

Tunicáta, d. s. s. Sækdyr.

Túnis, 1) en fransk Vasalstat i Nordafrika ved Middelhavet, mellem Algérien, Tripolis og den lille Syrte. 2,100 □ M. med c. 1½ Mill. I., hvoraf c. 45,000 Jøder, 25,000 Katholiker, 400 græsk-katholske, 2—300 Protestanter og Resten Muhammedanere. Landet gjennemstryges af Atlasbjærgenes Udløbere, der i Dschebel Mechila under 35° n. Br. naa en Højde af 4,700 F. og ende mod N. Ø. ved Middelhavet i Cap Bon. Landet er i det hele meget frugtbart, navnlig langs Hovedfloden Medscherda, hvor det ogsaa er bedst dyrket. Af hele Arealet regner man paa det dyrkede Land (Tell) 500, paa Stepperne 700 og det sydlig i Sahara overgaaende Gebet 900 □ M. I det sidste findes den store Saltsø Sebcha-Dscherid (Oldtidens Palus tritonis) og flere mindre. Landbruget omfatter Kornavl og Dyrkning af Frugttræer, Dadler, Oliven, Vin og Roser. Hesteavlen staar paa et højt Trin. I Kystegnene drives meget Fiskeri (Koraller). Industrien omfatter Uld-, Silke- og Linnedvæveri, Forfærdigelse af finere Lædervarer (Saffian) og Pottemagerarbejde. Handelen er af tem-

melig stor Betydning saa vel ad Søvejen som ved Karavaner med det indre Afrika, Algérien og Tripolis. De vigtigste Udførselsartikler ere Korn, Olje, Frugter, navnlig Dadler, Espartogræs, Tobak, Box, Huder, Svampe, Koraller og forskjellige Manufaktur-, især Silkevarer. Handelsomsætningen 1887 angives til 19,945,000 Kr. for Indførselen og 15,410,000 Kr. for Udførselen. Handelsmarinen tæller 300 Fartøjer paa 10—150 Tons. I samtlige Havne indgik 1887 6,725 Skibe af 1,672,000 Tons Drægtighed og udgik 6,596 af 1,674,000 Tons; af Skibene sejlede en Sjettedel under fransk Flag. Af Jærnbaner var under Drift 55 Mil. — Statsforfatningen er ordnet ved Tractat i Kasr-el-Said af 12 Maj 1881, hvorved Regenten, som fører Titel af Bej og Besidder af Kongeriget T., maatte anerkjende Frankrigs Protectorat. Den hele Styrelse er i Virkeligheden hos den franske Ministerresident, som forhandler med de respective franske Ministerier gjennem „et Bureau for de tunesiske Sager“ og Udenrigsministeren. T.s Statsgjæld, som 1882 opgjordes til 102,600,000 Kr., er ved Lov af 1884 og Bejens Decret s. A. converteret og reguleret under Frankrigs Garanti. Budgettet for 1886—87 var 18,615,000 Kr. i Indtægt og en lige saa stor Udgift, hvoraf 7¼ Mill. medgik til Finanserne. Hele Hæren er opløst, og Bejen har kun beholdt en Æresgarde af 1 Bataillon, 1 Escadron og 1 Batteri; det øvrige Mandskab er gaaet over i de 4 nyoprettede Tirailleurregimenter. Af franske Tropper staa i Regentskabet T. 3 Regimenter Fodfolk, 2 Regimenter Rytteri og 2 Batterier. Marinen bestaar af et fransk Stationsskib. — T. var i Oldtiden det Land, hvori Carthago laa, kom 146 f. Chr. under Romerne som Provinsen Africa, indtoges 430—40 af Vandalerne og knyttedes 534 til det byzantinske Rige. Fra 704 stod T. under Araberne, i 9de Aarh. under et eget aghlabitisk Dynasti og havde 13de—15de Aarh. sin Blomstringstid som et selvstændigt maurisk Rige. 1270 gjorde Ludvig den hellige et mislykket Korstog imod T., og 1535 gjenindsatte Carl V den af Tyrkerne fordrevne Muley Abu Hassan; men 1575 kom T. dog under Tyrkiet og styredes af en Dej, der valgtes af Militsens Officerer. Ved Siden af ham opkom senere en Bej, oprindelig som øverste Skatteopkræver, og han tog efterhaanden Magten, især i sidste Halvdel af 17de Aarh., da Dejerne hurtig skiftede som Følge af Soldateropstande. 1705 fortrængtes Dejen helt, og Bejen blev arvelig Herster og næsten uafhængig af Tyrkiet. Efter Algiers Indtagelse blev T. 1831 nødt til at afskaffe Sørøverierne og Slaveriet, og senere sluttede Bejen Achmed (1837—55) sig nøje til Frankrig, besøgte 1846 Paris og indførte europæiske Skikke, samt tog en Italiener, Russo, til Minister. Hans Efterfølger Muhammed (1855—59) indførte Forbedringer i Retsplejen og udstedte 1858 en Forfatning med Trosfrihed og borgerlig Ligestilling for alle, en fast Civilliste og et Statsraad. Efter hans Død fulgte Sønnen Muhammed el Sadok (1859—82), der maatte kæmpe imod en alvorlig Opstand af Muselmændene; han fik vel 1864 Bugt med den, men maatte ophæve den nye Forfatning, nedsætte Kopskatten og gjøre andre Indrømmelser. Den voxende Finansnød tvang ham 1868 til at indsætte en Commission af Europæere med udstrakt Myndighed. I Oct. 1871 godkjendte den tyrkiske Sultan T.s Selvstændighed og Bejens Arvelighed, fritog ham for enhver Tribut ud over Pligten at stille Tropper i Krigstid og hævdede kun for sig selve Højhedsretten. Men dette hindrede ikke, at Frankrig efter nogle Grænsestridigheder med Khrumirerne i Apr. 1881 lod Tropper rykke ind i T. og 12 Maj tvang Bejen til at overgive al Magten i dets Hænder. England og Tyskland billigede denne Tilknytning, medens Italien saa skjævt dertil. 1882 blev Forvaltningen i T. omordnet og stillet under Myndighederne i Paris, medens en fransk Ministerresident blev Regeringens Mellemmand hos Bejen. En Rejsning i det sydlige T. i Sommeren 1881 blev undertrykt efter alvorlige Kampe, og Kairwan, T.s hellige Stad, indtoges 28 Oct. Siden Oct. 1882 er Muhammed el Sadoks Broder, Ali (f. 1817), af Navn Bej af T. 2) Hovedstad i den franske Vasalstat T., ligger ved det indre af den ved Golettakanalen med Middelhavet sammenhængende Lagune Boghaz ell. El Bahira. 150,000 I., hvoraf c. 40,000 Jøder. De mærkeligste Bygninger ere: det nye, omfangsrige og med stor Bekostning opførte Residensslot i maurisk Stil (det gamle befæstede Slot, det saakaldte „Kasbah“, der til Dels er opført af Kejser Carl V 1535, ligger næsten ganske i Ruiner); Hovedmoskeen med en muhammedansk Højskole, flere andre Moskeer, en katholsk Kirke, et Capucinerkloster, et græsk Kloster med Kirke, Børsen, de offentlige Bade, Bazarerne og Karavanseraierne; uden for Byen mærkes Bejens Sommerresidens Bardo. Industrien er temmelig betydelig, navnlig i Silke- og Uldvarer, røde Huer (de saakaldte Fez), Saffian og alle Slags Vaaben. Handelen er af stor Betydning, og de fleste søfarende Nationer have her Consuler.

Tunja, Hovedstad i Departementet Boyaca i Columbia i Sydamerika, 16 M. n. n. ø. for Bogota, med 18,000 I., pragtfuld Kirke, flere højere Læreanstalter og Uld- og Bomuldsvæveri.

Tunkere, i Nordamerika ogsaa kaldede German-baptists, en baptistisk Sekt, som oprindelig stammer fra det sydvestlige Tyskland, hvor den blev stiftet 1708 af Alexander Mack fra Schwartzenau, som 1719 udvandrede med alle sine Tilhængere til Nordamerika, hvor deres Hovedsæde blev Germantown i Pennsylvania; herfra stiftede de Kolonier i flere andre Fristater. Den sværmerske asketiske Fromhed, som udmærkede deres Samfund i de første Dage, og som gav sig Udtryk i deres Forsøg paa at indføre Cølibat og Formuesfællesskab, — dog ikke som Pligt, men som en frivillig Sag for dem, der vilde være fuldkomne, — mærkes der mindre til hos de nuværende T., som i Regelen ere ivrigere for deres Landvæsen end for deres Religion. Derimod have de beholdt de oprindelige udvortes Skikke: Daaben sker ved Nedstigen i en Flod; Nadveren fejres om Aftenen ved et Kjærlighedsmaaltid

efter forudgaaet Fodvaskning; enhver har Lov til at tage Ordet ved Gudstjenesten; Mænd og Kvinder have lige Stemmeret i alle Menighedsanliggender osv. Deres Antal anslaas meget forskjellig, fra c. 8,000 til c. 100,000.

Tunna, ældre svensk Rummaal. Til Korn deltes den i 2 Spann à 4 Fjerdingar à 4 Kappar à 1¾ Kannor. 1 T. var saaledes 32 Kappar eller 5¾ Kub. Fod, lig 1,... d. Korntdr.; men i den almindelige Handel gaves stedse Overmaal fra 2 til 8 Kappar, det saakaldte „fast Mål", til Forskjel fra det nøjagtige Maal, som kaldtes „løst Mål". Ved Mel, Frugter, salt Kjød, Tran og Tjære deltes 1 T. i 4 Fjerdingar à 2 Åttingar à 6 Kannor og var lig 4¾ Kub. Fod eller 130 d. Potter. Sildetønden holdt 80 Kannor ell. 8 Kub. Fod og var lig 216¾ d. Potter. **Tunnland,** det ældre Markmaal i Sverige, 14,000 sv. ☐ Alen, lig det senere indførte Maal 5 ☐ Ref 60 ☐ Stänger og lig 0,... d. Tønder Land.

Tunnel, eng., en hvælvet, underjordisk Gang, der fører gjennem et Bjærg, en Bakke eller under en Flodseng. Allerede i ældre Tider har man anlagt enkelte slige Bygningsværker; men til Dags komme de til udbredt Anvendelse især ved Jærnbane- og Kanalanlæg, og netop de senere Aar frembyde en storartet Udvikling af de til Tunnelbygningen fornødne Hjælpemidler, Boremaskiner og Sprængmidler, hvorved Udførelsen af store Tunnelarbejder er muliggjort.

Tunstall [tønnstaahl], Stad i Stafford Shire i England, 4 M. n. for Stafford, med 14,200 J. og betydelig Industri i Lervarer.

Tunø ell. **Thunø,** en Ø i Kattegattet, ¼ M. n. for Samsø og 1 M. fra Jyllands Østkyst, danner et Sogn under Ring Herred i Aarhus Amt. 235 J. (1880). Paa Øens Østside er et Fyr.

Tupája, s. **Klatrespidsmus.**

Tupélo-Stifter, s. **Presseskvamp.**

Turan var i Avesta Navnet paa det nordlige Land nord for Oxus, som beboedes af Persernes (Ariernes) nomadiske Fjender Tura eller Tuirya, d. e. Fjende), hvad enten disse som i ældre Tider vare Saker (Skyther) eller som senere Tyrker. De modsatte det deres eget Land, Iran, beboet af den ariske (iranske) Stamme. Flere Ethnographer have derfor benyttet Ordet turansk i en videre Betydning om alle den gamle Verdens mongolske Folkeslag. Sædvanlig bruges Navnet T. eller Vest-Turkestan om den Del af Asien, som ligger n. for Iran mellem det kaspiske Hav og Pamir; mod Ø. danner en Landryg paa næppe 1,000 F.s Højde Grænsen mod de kirgisiske Stepper. Den østl. Del af T. er opfyldt af Forgreninger af Thianschan, mod S. ligger Nordranden af Irans Højland, i øvrigt er Landet lavt og bestaar for største Delen af øde Saltstepper og Sandørkener; Ager- og England findes kun i smalle Striber langs de store Floder Syr Darja og Amu Darja og skyldes Vandingskanaler. Mellem Syr og Amu ligger Kisilkum, den røde Ørken, og s. for Amu Turkmaner Ørkenen eller Kara-kum, den sorte Ørken. Mod V. sænker Landet sig indtil under Havets Overflade; det kaspiske Hav ligger 83 F. under Havfladen. Øst for dette store Indhav breder sig den øde, stenede Slette Ust-Urt, som strækker sig til den anden store Indsø, Aralsøen. Den herskende Stamme er en Tyrkerstamme Usbekerne (Osbegerne), som ere fanatiske Sunniter; den undertvungne Befolkning, Nypperserne eller Tadschikerne (Sarterne), ere Schiiter. T. har i vore Dage næsten ganske mistet sin Uafhængighed. Mod S. er det blevet indskrænket af Afghanistan, som har bemægtiget sig Landskaberne Wakhan, Badakschan, Kunduz, Balch og Meimene (s. **Afghanistan**), mod N. og V. har Rusland stadig udvidet sig mere og mere; dets Del omfatter Gouvernementerne Ferghana, Sarefschan, Syr Darja og Amu Darja, altsaa den største Del af Gen.-Gouv. Turkestan (s. **Sibirien**), samt den transkaspiske Provins (s. d. A.). Kun Khanaterne Buchara og Chiva have bevaret et Skin af Selvstændighed.

Túrban, Muhammedanernes sædvanlige Hovedbedækning, dog ofte brugt i en særlig Form og Farve af de koptiske Christne, er et fra det persiske „Dulbend", d. e. Omvikling, laant Ord og svarer til det arabiske Imâmah. Det bestaar i et langt Shawl af Musselin eller Silke, der vikles om den indre Hovedbedækning Tharbush eller Fez, og udtrykker som oftest efter den i Stof og Form udfoldede Luxus de forskjellige Grader i Muhammedanernes sociale Liv; Islams Adel, de, som hævde deres Nedstamning fra Propheten, bære altid en grøn T.; det simple Folk bruger som Hovedbedækning kun Tharbush eller Fez, en Filthatte, ligesom ogsaa i Almindelighed Militæret kun anvender den røde Fez.

Turbellárier, d. s. s. Fladorme.

Turbine. Omtrent siden 1830 er der opkommet et Slags Modtagere for Vandkraft, som kaldes T., vel ogsaa „horizontale Vandhjul", hvilket dog for saa vidt er uheldigt, som de ikke altid ere horizontale, om end dette er det almindeligste. Det væsentligste, hvorved de adskille sig fra et almindeligt Vandhjul (s. d. A.), er at Vandet i en T. ikke arbejder ved at tynge med sin Vægt derpaa, men ved at udøve et Tryk imod de krumme Skovler derved, at det med sin Masse og sin Hastighed farer langs Skovlerne, til Dels samtidig med, at det selv er underkastet et Tryk. Vandet passerer som Regel helt igjennem Hjulet. Den første Opfinder, Fourneyron, lod det gaa indefra udad; ved andre T. gaar det udefra indad (Francis's T.) eller paa tværs igjennem (Jonvals T.). T. ere især ved meget smaa eller ved meget store Fald saa vel som ved meget store Vandmængder hensigtsmæssigere end almindelige Vandhjul, men de ældre T. krævede en temmelig uforanderlig Vandmasse og uforanderligt Arbejde. Dette er vel ogsaa fremdeles de heldigste Forhold for en T. at arbejde under, men dog er Turbinbygningen dreven saa vidt frem i vore Dage, idet theoretiske Undersøgelser og praktiske Erfaringer ere gaaede Haand i Haand, at man ved temmelig fuldstændig Besked med Vandets Virkningsmaade og i hvert Tilfælde med Sikkerhed kan bestemme, hvorledes T. skal være for at passe til Forholdene, og den kan da godt indrettes baade efter en stik-

tende Vandmængde og stigende Forbrug af Arbejde. Det er imidlertid ubetinget nødvendigt, baade at T.s Beskaffenhed og Dimensioner ere valgte med virkelig Sagkundskab og at Udførelsen er omhyggelig, naar Resultatet skal blive godt.

Turbulént, urolig, larmende, støjende.

Turcos [tyrkåähs], Navn paa indfødte Fodfolk, som Frankrig har dannet i Algérien, og som med stor Tapperhed deltog i Krigen 1870, især ved Weißenburg og Wörth, samt i Tongking 1884. De udgjøre 4 Regimenter og bære arabisk Dragt.

Turenne, Henri de Latour d'Auvergne, Vicomte de [tyrænn], berømt fransk Feltherre, f. 11 Sept. 1611 i Sédan, d. 27 Juli 1675, næstældste Søn af Hertug Henrik af Bouillon, Prins af Sédan, blev uddannet i nederlandsk Krigstjeneste, men traadte allerede 1630 efter Tilskyndelse af Richelieu over i fransk Tjeneste. Her blev han 1634 Generalmajor, indtog 1638 Breisach, erobrede 1642 Roussillon fra Spanierne, blev 1644 Marschal og Overanfører for den franske Hær i Tyskland, hvor han gav glimrende Beviser paa et ualmindeligt Feltherretalent. Rigtignok blev han slaaet 5 Maj 1645 ved Mergentheim, men 3 Aug. s. A. vandt han den langt vigtigere Sejer ved Nördlingen og bidrog ved sine Erobringer meget til den for Frankrig saa fordelagtige westfalske Fred. Under Frondeurolighederne stod han kun en kort Tid fjendtlig lige over for Hoffet, paavirket af sin ældre Broder; allerede 1651 traadte han i Spidsen for den kongelige Hær og begyndte en sejerrig Kamp mod den berømte Modstander Condé. Da Krigen med Spanien atter udbrød 1667, blev T. af Ludvig XIV udnævnt til Generalfeltmarschal over den franske Hær og fik 1672 atter Overcommandoen i Tyskland. Her tvang han (Juni 1673) Kurfyrsten af Brandenburg til Fred, ødelagde i Følge sine Ordrer Pfalz, sejrede i flere Slag, hvorved han dækkede Elsaß, og stod fra 1675 lige over for sin dygtige Modstander, den kejserlige General Montecuculi. I Begreb med at forberede et afgjørende Slag mod denne blev T. under en Recognoscering ved Sasbach (ikke langt fra Offenburg) dræbt af en Kanonkugle 27 Juli 1675. Han blev bisat i den kongelige Begravelse i St. Denis, men da denne ødelagdes under Revolutionen, kom T.s vel vedligeholdte Skelet i en Antiqvitetssamling, indtil Napoleon I lod det nedlægge i Invalidehotellets Kirke. T. var opdragen i den reformerte Kirkes Tro, men for at behage Ludvig XIV gik han 1668 over til Katholicismen. Han var en fortrinlig Feltherre, der tillige med Gustav Adolf nævnes som Grundlægger af den nyere Tids beregnende Krigskunst; han forstod at lægge og gjennemføre en strategisk Plan. I sin Krigsførelse var han meget forsigtig og indlod sig ikke gjærne i Slag, undtagen naar han var temmelig vis paa at sejre; mange af sine store Resultater skyldte han sine Soldaters Kjærlighed, der paa Grund af hans Omsorg for dem elskede ham som en Fader. T.s »Mémoires«, som omfatte Tidsrummet 1643—58, udkom 1782.

Turf, eng. [tørf], d. e. Grønsvær, er den Plads, hvor Væddeløbene afholdes, og betegner tillige alt, hvad der vedrører Væddeløbsvæsenet. »Gentlemen of the T.«, Sportsmænd, særlig med Hensyn til Hestevæddeløb.

Turfan, s. Øst-Turkestan.

Turgénjev, Alexander [jeff], russisk Historieforsker, f. 1784, d. 1845, nedlagde Udbyttet af sine omfattende Granskninger i Værket »Historica Russiæ monumenta« (1841—48). — Hans Broder, Nikolaj T., f. 1790, gjorde 1813 Tjeneste under Friherre Stein ved den midlertidige Forvaltning i Rhinlandene, blev derefter ansat i det russiske Indenrigsministerium og arbejdede ivrig for Bøndernes Frigjørelse. 1819 sluttede T. sig til det af Muravjev dannede hemmelige „Selskab for Fædrelandets Vel", rejste snart efter til Frankrig og blev 1826 dødsdømt som indviklet i Decembersammensværgelsen. 1847—48 udgav han »La Russie et les Russes« (3 Bd.), der gjorde megen Opsigt ved sine Skildringer af Ruslands Stats- og Samfundsforhold. 1864 fik han Lov at vende hjem og udtalte 1869 sin Tilslutning til det friere Regeringssystem. D. 1871. — Iván Sergéjevitsch T., berømt russisk Digter, f. 9 Nov. 1818 af adelig Familie paa et Gods i Gouvernementet Orell, d. 4 Sept. 1883 i Baugival. 1834—38 studerede han i Moskva og St. Petersborg, derefter 3 Aar i Berlin, hvor han fordybede sig i den Hegelske Philosophi. 1840 vendte han tilbage til St. Petersborg, arbejdede en kort Tid i Indenrigsministeriet, skrev upaaagtede Digte i Puschkins og Lermontovs Maner, var en lidenskabelig Jæger og tilbragte den meste Tid paa Landet. 1846 drog han til Paris, hvor han udgav sin første Jægerhistorie 1847; saa fulgte 1847—51 de øvrige, der 1852 udkom samlede som „En Jægers Dagbog" og vakte umaadelig Opsigt. Han gjengav heri russisk Natur og Folkeliv i saa ægte en Fremstilling og med saa stor en Kunst, at ingen anden russisk Forfatter paa dette Omraade er naaet saa højt som han. Fra Opholdet i Udlandet stamme ogsaa „Petuschkov", „Slagsbroderen", „Jøden", „Tre Portræter", nogle Lystspil, Fortællingen „Adskillelsen" og flere andre mindre Arbejder. Da T. to Aar efter sin Hjemkomst, 1852, lod trykke en Artikel om den nylig afdøde Digter Gogol, blev han, hvem Regeringen paa Grund af hans indirecte Angreb paa Livegenskabet gjærne ønskede at ramme, anklaget for Ulydighed mod de bestaaende Love og forvist til sit Gods Spaskoje, hvor han maatte forblive to Aar. Fra denne ensomme Periode i hans Liv stamme: „Et overflødigt Menneskes Dagbog", „En Brevvexling", „Mumu", „Naadsensbrødet", „Kroen paa Landevejen" og „Antscharen". 1854 fik den daværende Tronfølger Forvisningsdommen hævet; siden levede T. afvexlende i Rusland, Frankrig og Tyskland, indtil han 1863 bosatte sig i Baden-Baden, hvor han byggede sig en prægtig Villa og levede i 7 Aar i fortroligt Venskab med Ægteparret Viardot. Efter 1870 flyttede han til Paris, hvorfra han hvert Aar foretog Rejser til Rusland. Han udfoldede under sit lange Ophold i Udlandet en rig Produktion, der vedvarede til hans Død. Blandt

hans mest fremragende Arbejder skulle nævnes: „Rudin“, „Helene“, „Et overflødigt Menneskes Dagbog“, „En adelig Rede“, „Fædre og Sønner“, „Røg“, „Foraarsbølger“, „Ny Jord“ og en skjøn Samling Prosadigte, „Senilia“, alle udmærkede ved gribende Skildringer af Figurer fra alle russiske Samfundsklasser, opfattede med et umiddelbart psychologisk-realistisk Geniblik; beundringsværdige ere især hans Kvindetyper, der ikke ere Udtryk for hans Talent alene, men Studier, udførte paa Grundlag af sin Virkelighedssans og i Kraft af en dyb Virkeligheds-erkjendelse. T.s Værker ere oversatte paa de fleste europæiske Sprog; paa Dansk er en stor Del af dem oversat fra Tysk af Vilh. Møller.

Turgot, Anne Robert Jacques [tyrgō], fransk Statsmand og Nationaløkonom, f. 10 Maj 1727, skulde først være Præst og studerede ved Sorbonne, men blev Fritænker i Stedet; han blev 1752 Parlamentsraad og 1761 Intendant i Limoges. I denne Stilling gjorde han meget for at ophjælpe Agerbruget, lette Skattetrykket og fremme Velstanden. Efter Ludvig XVI.s Tronbestigelse blev T. 20 Juli 1774 Marine- og en Maaned senere Finansminister; han gjenindførte Orden og Sparsommelighed, gjorde betydelige Afdrag paa Statsgjælden og fik udvirket ikke faa Fremskridt, Frigivelse af Kornhandel, Afskaffelse af Lavstvang, Forbedringer i Postvæsenet o. s. fr. Men desuden forberedte eller paatænkte T. langt videre gaaende Skridt, Afløsning af Hoveriet ved en Skat paa alle Jorder, Ophævelse af Adelens og Gejstlighedens Skattefrihed, Indskrænkning af Klostrenes Tal, Protestanternes Ligestilling og Oprettelse af valgte Communal- og Provinsraad som Indledning til en Rigsforsamling. Disse Reformer vakte dog en saadan Modstand hos de privilegerede Stænder og Hoffet, at Ludvig XVI, som erkjendte T.s Fortjenester („Kun jeg og T. elske Frankrig“) og oprindelig vilde støtte ham, især over for Parlamentets Indsigelse, allerede 20 Maj 1776 lod ham falde og snart efter tilbagekaldte hans Forordninger. T. bosatte sig nu paa sit Gods og døde 20 Marts 1781. Allerede tidlig sluttede T. sig til Quesnay og hans physiokratiske System og skrev 1766 i denne Aand en systematisk Fremstilling af Nationaløkonomien (»Recherches sur la formation et la distribution des richesses«); end videre var han Medarbejder af Encyklopædien og tog tidlig Ordet for religiøs Fordragelighed og for en ny Ordning af Undervisningen, samt fremsatte (1774) den første Tanke om et metrisk System. T.s Værker samledes 1808—11 i 9 Bd. og udgaves paa ny 1844 i 2 Bd.

Turin, Stad i Norditalien, tidligere Hovedstad i Kongeriget Sardinien, ved Floden Dora Riparias Udløb i Po, 16 M. v. s. v. for Milans og lige saa langt n. v. for Genua. 280,200 J. (1881). Ærkebispesæde. T. er usædvanlig regelmæssig bygget, med lige og brede Gader, der skære hinanden under rette Vinkler, og har flere store og prægtige offentlige Paladser med talrige Mindesmærker. Blandt dens 40 Kirker fremhæves Johannes Døberens Kathedralkirke og den næsten helt af Marmor opførte Laurentinskirke. Af andre Bygninger og Institutioner mærkes det kongelige Palads og flere Paladser, der tilhøre Medlemmer af Kongehuset, Raadhuset med Statuer af Prins Eugen, Kong Carl Albert og Victor Emanuel, det store Operahus, Universitetet med rigt Bibliothek, Videnskabsakademiet, Kunstakademiet, det philosophiske Akademi, det særdeles righoldige ægyptiske Museum, Antiksamlingen, Malerisamlingen, den botaniske Have, Militærskolen og Døvstummeinstitutet samt flere højere Undervisningsanstalter og et Industri- og Handelsmuseum. Talrige Statuer paa de offentlige Pladser, saaledes Rytterstatuer af Emanuel Philibert og Carl Albert, Statuer af Gioberti, d'Azeglio, Lagrange, Cavour o. m. fl. Industrien staar paa et højt Trin, navnlig i Klæde, Silkestoffer, Fløjel, Papir, Porcelæn, Tobak og Metalvarer. Det store af Hertug Emanuel Philibert 1565 opførte Citadel blev nedbrudt 1857; her er endnu et stort Tøjhus med Kanonstøberi og andre militære Værksteder. I Omegnen ligge de kongelige Lystslotte Stupinigi, Moncalieri og Rivoli og 1 M. n. ø. for Staden, paa en 1,800 F. høj Bakke, den prægtige, 1715—31 opførte Kirke La Superga, der er Kongefamiliens Gravsted. — T., som var de galliske Turiners Hovedstad og 218 erobredes af Hannibal, blev under August en romersk Koloni med Navnet Augusta Taurinorum. Senere var den Residens for langobardiske Hertuger, fra Carl den stores Tid for Hertugerne af Susa, indtil disse uddøde 1036, derpaa for Huset Savoien. Byens Historie falder nu sammen med Piemonts og Savoiens; 1506—62 stod den under Frankrig, og 1800—14 var den indlemmet i Frankrig som Hovedstad i Po-Departementet. I T. sluttedes 1696 en Separatfred mellem Frankrig og Savoien, og 1706 (7 Sept.) stod ved T. det Slag, hvor Prins Eugen og Hertugen af Savoien overvandt Franskmændene og tvang dem til at hæve Belejringen af T.

Turkestan (d. e. Tyrkelandet) omfatter dels Turan ell. Vest-Turkestan, dels Turfan ell. Øst-Turkestan (s. disse A.). I Oldtiden hørte største Delen af T. under Navnene Baktrien og Sogdiana til det persiske Rige, medens Resten var beboet af uafhængige sakiske og med dem beslægtede Folk. Efter at være indtaget af Alexander den store, hørte T. til Seleukidernes og senere til det baktriske Rige; men under dettes Forfald bredte hine Folkestammer sig over Landet. I Midten af 7de Aarh. udbredte Muhammedanismen sig i T., og efterhaanden knyttedes Landet til Kalifatet; men i Slutn. af 9de Aarh. grundlagde Samaniderne et eget Rige med Buchara til Hovedstad, hvilket 100 Aar senere kom under Ghasneviderne og i Midten af 11te Aarh. under Seldschukerne. 1206 indtoges T. af Mongolerne, og 1370—1405 var Samarkand Timurs Hovedsæde, men efter hans Død opløstes hans Rige, og der dannedes flere særskilte Stater med Usbekerne til herskende Stamme. 1717 gjorde Peter den store et Tog til Chiva, men det mislykkedes aldeles, og det gik ikke bedre 1839 under Perovskij. Men efter at Russerne i de følgende Aar havde bragt Kirgiserne under sig, trængte de 1851 ind i det nordvestl. Kokan og byggede et Par Fæstninger, samt gjorde 1854 et Tog

imod Chiva, der nødtes til at erkjende Ruslands Magt. 1864 begyndte Krigen paa ny mod Kokan, hvis vestlige Del afstodes til Rusland, som deraf oprettede et Gouvernement T. (s. Sibirien). Hertil knyttedes n. A. Taschkend, hvorover opkom Strid med Buchara; den russiske General Kaufmann indtog nu Chodschend og Samarkand og tvang 1868 Emiren af Buchara til Underkastelse. 1874 gjordes Chiva aldeles afhængigt af Rusland, og 1876 blev den østlige Del af Kokan indlemmet i Gouv. T. 1879 gjordes et forgjæves Angreb paa Teke-Turkomanerne, men Forsøget gjenoptoges af General Skobelev 1880—82 og med Held, idet Geok Tepe 24 Jan. 1882 indtoges med Storm, hvorefter disse Turkomaner lagdes ind under Rusland. Endelig knyttedes 1884 Merv hertil. T. er ogsaa Navnet paa Hovedstaden i det russiske Gouv. Syr Darja, i det asiatiske Gen.-Gouv. Turkestan, ved en Biflod til Syr Darja, under 45° 10′ n. Br., 85° 40′ ø. L. 6,700 J. Erobret af Russerne 1864. Berømt muhammedansk Valfartssted.

Turkmanschāi, en lille By i Armenien, hvor der 10 Febr. 1828 sluttedes Fred mellem Rusland og Persien om Provinserne Erivans og Nachitschevans Afstaaelse til den førstnævnte Magt.

Turkomāner (Turkmaner), Navn for en Gren af de tyrkiske Folkeslag (s. Tyrker), som bor i Turkestan, s. for Amu og imellem det kaspiske Hav og Aralsøen, hvor deres Antal er c. 800,000. T. ere uvidende sunnitiske Muhammedanere. De ere stærke, haardføre, tarvelige og krigerske, men urolige, troløse, grusomme, raa og smudsige, ypperlige Ryttere. De leve af Kvægavl og Røveri (mod Naboerne og hverandre), som er deres kjæreste Syssel. De staa under Stammeoverhoveder eller Ældste; nu have Russerne underlagt sig dem. Efter T. kaldes Landtangen imellem det kaspiske Hav og Aral den turkomanske eller truchmenske Isthme; den bestaar af tørre Stepper eller Sandørkener.

Turks Islands [tørks ējlands] og **Caicos**, en Gruppe af Smaaøer i Atlanterhavet, danne en sydøstlig Fortsættelse af Bahamaøerne og have samme Naturbeskaffenhed som disse. De ere 10½ □ M., have 4,800 J., tilhøre England (Gouv. Jamaica) og producere Svampe og Koraller.

Turmalin, Schörl, et med Glasglans forsynet Mineral, der har en meget forskjellig Gjennemsigtighed og Farve; dog er den sorte den hyppigste. Hovedbestanddelene ere Kiselsyre, Borsyre, Lerjord, Jærnilte, Magnesia, Lithion og Natron, og det krystalliserer i sex- eller nisidede hexagonale Prismer. Da Haardheden er den samme som Bjærgkrystallens, nemlig 7, henregnes den til Ædelstenene, og navnlig have de gjennemsigtige, røde fra Ural saa vel som de grønne og blaa fra Brasilien ikke ringe Værdi. T. findes indvoxet i ældre Bjærgarter, navnlig i Granit, Gnejs og Glimmerskifer, og udmærker sig dels ved at blive elektrisk ved Opvarmning, dels ved fine optiske Egenskaber, hvorfor den benyttes til Polarisationsapparater. Den sorte T. er et temmelig udbredt Mineral; bl. a. forekommer den i Skandinavien og i Grønland.

Turnau, Stad i det østerrigske Konger. Böhmen, 10 M. n. ø. for Prag, ved Iser. 4,900 J. Uld- og Bomuldsvæverier og Ædelstenssliberier. I Nærheden Koldvands-Curanstalten Wartenberg og Ruinen Waldstein, den berømte Familie Wallensteins Stamborg. Træfning mellem Preusserne og Østerrigerne 26 Juni 1866.

Turnbullsblaat er ikke væsentlig forskjelligt fra Berlinerblaat.

Turner, Joseph Mallord William, engelsk Landskabsmaler, f. 23 April 1775 i London, d. 19 Dec. 1851, var Lærling af Kunstakademiet i London, men uddannede sig paa egen Haand i sit egentlige Fag, dels efter Claude Lorraine, dels ved et ihærdigt Naturstudium. Uagtet han har malet en Mængde Oljemalerier, hvoriblandt nogle af hans fortrinligste og berømteste Værker, dyrkede han dog især med Originalitet Vandfarvemaleriet og opnaaede deri ganske overordentlige Virkninger. Hans Ungdomsarbejder udmærke sig ved en usædvanlig Sikkerhed i Penselføringen og klar Bevidsthed om den Virkning, han vilde opnaa; men i hans senere Arbejder, navnlig i Oljemalerierne, fremtræde mange Besynderligheder og en Hang til kun at give et samlet, storladent Naturindtryk uden alle Enkeltheder, hvad enten dette nu, som nogle mene, skyldtes en bestemt Sygdom i hans Øje eller et kunstnerisk Lune. T. var overordentlig produktiv, og Nationalgalleriet ejer af ham alene 282 Malerier og 18,000 Skitser og Studier, hvoraf dog kun et mindre Tal, 112 Malerier og 207 Vandfarvebilleder og Skitser, der regnes for nogle af den engelske Malerskoles fortrinligste Frembringelser, ere offentlig udstillede. Han blev 1802 Medlem af Kunstakademiet og 1807 Professor i Perspectivlære.

Turnēringer kaldtes i Middelalderen krigerske Kampspil, som afholdtes ved fyrstelige Hoffer, ved festlige Lejligheder eller ogsaa i Følge særegen Foranstaltning. T.s Indretning og Fremgangsmaaden ved samme var nøje ordnet ved bestemte Forskrifter; kun Adelige havde Adgang til dem, og enhvers Berettigelse blev nøje undersøgt. Før Kampens Begyndelse forkyndte Herolder de almindelige Betingelser og Love for T. og undersøgte Vaabnene; Pladsen bevogtedes af egne Opsynsmænd og omgaves med Skranker; ved disse var der oprettet Tribuner for Damer, som sædvanlig uddelte Kampprisen, og for andre Tilskuere. Vaabnene vare Lanser uden Metalspids (kun sjælden tilstededes en Kamp paa Liv og Død med skarpe Vaaben); ved Fodkampen brugtes Sværd og Stridsøxe.

Turnhout [tyrnhōvt], Stad i den belgiske Prov. Antwerpen, 5 M. ø. til n. for Antwerpen, med 17,400 J. og omfattende Industri i Bomuld, Lærred, Kniplinger og Papir.

Turnips (Brassica campestris rapifera), nær beslægtet med Rybs (B. c. oleifera), af de korsblomstredes Familie, er en paa Grund af sin hurtige Udvikling meget vigtig Rodfrugt (Roen dannes af saa vel det nederste Stykke Stængel som det øverste Stykke Rod). Den dyrkes i talrige Former og under en Del forskjellige

Ravne, dels hvidkjødede eller gulkjødede, dels ensfarvede eller røde eller grønne paa den overjordiske Del af Roen, dels pæleformede eller runde eller fladtrykte paa Undersladen eller løgformede. T. synes først at være dyrket i det større i Flandern og blev derfra for et Par Hundrede Aar siden indført i Norfolk i England, hvor den senere ved at optages som regelmæssig Sædart i det bekjendte firearige Norfolker-Sædskifte har haft en betydelig Indflydelse paa den nyere Tids Agerbrug. I Begyndelsen bredsaaedes den saa vel i England som i Flandern, men radsaas nu overalt, hvor den finder Indgang. Den er en enaarig Plante, hvis Blomstring kun ved Culturen er tilbagetrængt det første Aar. En anden hermed beslægtet Rodfrugt er Rutabagen (Brassica Napus rapifera), nær beslægtet med Raps (B. N. oleifera), og som ved sine glatte, blaagrønne Blade let skjelnes fra den egentlige T., med rue og rent grønne Blade. Rutabagen staar som Foderplante ikke tilbage for T.; den er endog haardførere og varigere og taaler bedre at efterplantes, hvorfor den ogsaa har fundet en udstrakt Anvendelse i Agerbruget; den dyrkes i en Mængde Afarter, som føre Navn efter Farven paa den øverste Del af Roen. Jvfr. Kaal.

Turnkunst kaldes i Tyskland den moderne Gymnastik, saaledes som den her har udviklet sig i national Ejendommelighed. Dennes Oprindelse maa nærmest søges i Philanthropinismen; fra Basedows Institut i Dessau førte Salzmann den med sig til Schnepfenthal, hvor den i Gutsmuths fandt en dygtig Bearbejder og en ivrig Ordfører; men særlig „Turnvater" Jahn (s. d. A.), som gav den Navnet T., søgte deri et Middel til at løfte og styrke Folkeaanden. I nogen Tid trængtes den tilbage af Reactionen, der deri saa en demagogisk Bestræbelse; men omtrent fra Midten af Trediverne steg den atter i Anseelse som Opdragelsesmiddel; den indførtes i Skolerne, optoges mellem de militære Øvelser og dyrkes nu ivrig i talrige Foreninger. Siden 1855 udkommer „Deutsche Turnzeitung".

Turold ell. **Théroulde**, en muligvis normannisk Trouvère fra det 11te Aarh., hvem den til os komne Redaction af Rolandssangen almindelig tillægges

Turpin [tyrpäng], Ærkebiskop i Reims, Carl den stores Ven og Vaabenfælle, d. 800, angives i Sagnet som Forfatter til en latinsk Krønnike, der fortæller om Toget til Spanien og Begivenhederne før og efter Slaget ved Roncesvalles, til hvilket T. skulde have været Øjenvidne. Men denne Krønnike er forfattet langt senere (c. 1100) og opstaaet af de mange Sagn og Folkesange, som ved mundtlig Overlevering bevarede Beretningerne om hin Frankernes Heltetid. Krønniken udgaves første Gang 1566 (i »Germanicarum rerum quatuor chronographi«, af Schardins), sidst i Reiffenbergs »Chronique de Philippe Mouskes« (1836).

Turteldue, s. **Due**.

Turø ell. **Thurø**, en Ø s. for Fyn og for Taasinge, udgjør et Pastorat under Sunds Herred i Svendborg Amt. Dens Areal er c. ½ □ M. med 1,225 I. (1880); den er højtliggende, men flad og falder med stejle Klinter ned mod Havet paa den sydlige og nordøstlige Kyst. Fra Vest indskærer sig en lang, smal og dyb Bugt.

Tuscaloosa, Stad i Staten Alabama i Nordamerika, ved Floden Black Warrior, 20 M. n. v. for Montgomery, med 2,400 I. og et Universitet.

Tusch, en sort Vandfarve, der anvendes meget ved Colorering, Tegning osv., idet den da først udrives med Vand. Den gaar i Handelen i sædvanlig langagtige, faste Stykker, der gjærne ere mærkede og prydede med chinesiske Bogstaver og Figurer, paatrykte med Guld og Sølv; den chinesiske T. anses nemlig for den bedste. Hvorledes den oprindelig tilvirkes i China, ved man ikke bestemt, men man antager, at det er det fineste Kul, vundet som en Art Kønrøg ved en mindre fuldstændig (sodende) Forbrænding af Campher, Sesamolje eller forskjellige olje- og harpixagtige Stoffer og dernæst omhyggelig udrevet og formet til Masse med Gummi, Planteslim eller et lignende Bindemiddel. Her i Europa fabrikeres i det mindste megen og god T. paa en saadan Maade; det kommer især an paa at anvende det fineste Kul, befriet for brandoljeagtige og harpixagtige Stoffer, og paa en omhyggelig Udrivning. En Tilsætning af dyrisk Lim (Husblas) til Bindemidlet angives enkelte Steder som heldig.

Tuschmanér kaldes i Kunsten Tegninger, udførte med Tusch, dels paa hvidt Papir, som da er udsparet for at danne det højeste Lys, dels paa Papir af en farvet Tone, hvor Papiret benyttes som en Mellemtinte og Lyset paasættes med Hvidt. Jvfr. **Sepiategning**.

Tusch, s. Touche.

Tuscher, Marcus, Maler, Kobberstikker og Bygmester, f. 1705 i Nürnberg, d. 1751 i København, kom i Lære hos Kobberstikker Preisler og fik 1728 af Byen en Sum Penge til en Rejse. Han rejste til Italien og tilbage til Nürnberg efter nogle Aars Forløb, derpaa atter udenlands og kom til England, hvor Norden anbefalede ham til Christian VI. Han kom nu til København, hvor han udførte Kobberstik til Nordens »Voyage d'Égypte« (udk. 1755) og deltog i forskjellig kunstnerisk Virksomhed, navnlig i Bestyrelsen af den Kunstskole, der gik forud for Kunstakademiets Oprettelse.

Tuscia, s. **Etrurien**.

Tŭscŭlum, ældgammel Stad i Latium noget s. ø. for Rom i Albanerbjærgene ved det nuværende Frascati. Paa Grund af dens skjønne Beliggenhed havde mange fornemme Romere deres Lyststeder i dens Omegn; særlig bekjendt er Ciceros **Tuscŭlānum**, hvor han tilbragte den største Del af sin Fritid, sysselsat med videnskabelige Arbejder.

Tusendaarigt Rige, s. **Chiliasme**.

Tusendben (Myriapoda), Klasse af Leddyr, der aande ved Luftrør og have en mangeleddet Bagkrop med mange korte Ben. Legemet er i Almindelighed meget langstrakt og sammensat af en stor Mængde Led (indtil over 160); med Undtagelse af Hovedet, som bærer 2 Antenner og 2 Grupper af Smaaøjne eller 2 „sammensatte" Øjne og 2 eller 3 Par Mund-

dele, sondre Legemets Led sig ikke i flere Afsnit; man kan hverken udpege et særskilt „Bryst" eller en „Hale". De fleste Former tilhøre de varmere Lande, og kun der opnaa Arterne nogen betydelig Størrelse; de ere mørke eller uanselige af Farve og opholde sig gjærne paa mørke Steder, under Træbark, affaldet Løv, Sten osv. Til Dels gjennemgaa de en Forvandling (de ægte T.), bestaaende i, at de fødes eller udklækkes af Ægget med et forholdsvis ringe Antal af Led og Ben; altsom de voxe, ansættes nye Led og nye Lemmer, indtil det for Arten bestemte fulde Tal er naaet. De ægte T. (Julus) have en valsedannet Krop, talrige Led, der hver bære 2 Par Ben, som ere anbragte tæt sammen midt under Bugen; de mangle Giftredskaber og bevæge sig langsomt frem med en glidende Bevægelse ved Hjælp af deres mange korte Ben; naar man rører ved dem, rulle de sig sammen i en Spiral og falde om paa Siden; de leve af halvopløste Plantestoffer. Slægten Glomeris er i det væsentlige bygget paa samme Maade, men faar et andet Udseende derved, at Legemet er meget kort og bredt, oventil hvælvet, underneden fladt, og kun dannet af faa Led, hvorfor de ved Sammenrullingen danne en Kugle eller et Nøgle. Skolopendernes (Scolopendra) Legeme er altid fladt, hos nogle mere langstrakt, hos andre mere kort; Benene udgaa ikke midt fra Bugen, men fra Leddenes smalle Sider og kun ét Par paa hvert Led; det første Benpar er omdannet til mægtige Giftkroge. Det er graadige, hurtige Rovdyr, der bevæge sig fremad i Slangebugtninger; Bidbet af de store tropiske Arter (S. morsitans) kan være dødeligt. Hos os findes S. (Lithobius) forficata, den brune T., med forholdsvis faa, ulige lange Led, og den mangeleddede, traadbannede lysende T., S. (Geophilus) electrica.

Tusendfryd (Bellis perennis), en hos os meget almindelig og næsten hele Aaret igjennem blomstrende lille Plante af Kurvblomsternes Familie, Astersgruppen; den mangler Avner og Fnok og har lige lange Kurvblade, Skiveblomsterne gule, Randblomsterne hvide eller røde, Bladene ægdannede, rosetformig samlede ved Grunden. Flere Varieteter dyrkes almindelig i Haver, navnlig en med lutter tungedannede Kroner.

Tusendgylden (Erythræa) kaldes nogle smaa og sirlige, oftest enaarige Urter af Ensianfamilien med modsatte, udelte Blade og forholdsvis store, smukke, røde eller hvide, regelmæssig femdelte Blomster, der ere samlede i Kvaste. De tilhøre især de koldere Klimaer og de tilsvarende højere Bjærgregioner. Mange indeholde et bittert Extractivstof og benyttes af den Grund i Medicinen; saaledes vor almindelige T. (E. Centaurium).

Tusend og én Nat, s. Arab. Literatur, S. 222.

Tusmørke frembringes ved, at Solen efter sin Nedgang og før Opgangen (Dæmring) belyser de højere Luftlag, fra hvilke Lyset atter reflecteres til Jordens Overflade. Styrken af det reflecterede Lys er afhængig af Luftens Beskaffenhed og Solens Dybde under Horizonten. Man plejer at skjelne imellem det borgerlige og det astronomiske T.; det første regnes at vare, saa længe Lyset er tilstrækkeligt til, at man tydelig kan skjelne omgivende Gjenstande; det andet, indtil alle de Stjærner blive synlige, som overhovedet kunne ses med blotte Øjne. Som Grænse for det borgerlige T. (ved klar Luft) kan man omtrent sætte det Tidspunkt, da Solen staar 6 Grader under Horizonten, for det astronomiske derimod 18 Grader. T.s Varighed er i de tropiske Lande meget kort, men tiltager mod Nord og Syd; paa samme Sted af Jorden er T. kortest i Jævndøgn og længst ved Solhverv, navnlig Sommersolhverv. Varigheden af det borgerlige T. hos os er i vor Almanak angiven for hver Onsdag; den varierer mellem omtr. 41 og 70 Min. Det astronomiske T. varer fra Beg. af Maj til Beg. af Aug. hele Natten, idet Solen i denne Tid aldrig kommer 18° under Horizonten; paa denne Tid haves da lyse Nætter.

Tusmørkesværmer, d. s. s. Aftensværmer.

Tussis, lat., Hoste.

Tutein, Peter Adolf [tytæng], f. 10 Dec. 1797 i Kjøbenhavn af en oprindelig fransk reformert Slægt, der kom til Danmark i det 18de Aarh. og vandt en Stilling i Kjøbenhavns Handelsstand. T. blev 1818 juridisk Candidat og kjøbte 1821 Godset Marienborg paa Møen, hvor han viste sig som en dygtig Landmand og en ypperlig Godsbestyrer. 1835—48 var han Medlem af Østifternes Stænder og tog levende Del i Forhandlingerne, særlig om Indførelse af en friere Forfatning; ogsaa i Pressen optraadte han som Talsmand herfor, idet han særlig henviste til det engelske Forbillede med et aristokratisk Overhus. Da Ministeriet Ørsted 1854 havde kundgjort Forordningen af 26 Juli om en Fællesforfatning, lod T. sig vælge til Folketinget for at indbringe Forslag om Rigsretsanklage for dette Grundlovsbrud. 1856 valgtes han til Rigsraadet, men trak sig allerede 1858 igjen tilbage fra det politiske Liv. Senere omfattede han Skyttesagen med varm Interesse. Han blev 1847 Hofjægermester; 1881 rejste Godsets Beboere en Mindestøtte for ham. D. 16 Juli 1885.

Tutenāg, d. s. s. Nysølv.

Tuterøen, forhen Tautra, en Ø i Trondhjemsfjorden, omtrent en Mil inden for Trondhjem. Her blev 1207 grundlagt et Cistercienserkloster, som bestod indtil Reformationen, og af hvis Bygninger ikke ubetydelige Ruiner endnu staa tilbage. Ved Reformationen blev Klosterets Gods, som den Gang udgjorde 167 Gaarde, inddraget og givet Jens Tillufssøn Bjelke (Stamfaderen til den norske Gren af Slægten B.) i Forlening; senere, fra 1561, udgjorde Tuterøens Gods sammen med Reinskloster og det saakaldte Viks-Gods en særskilt Forlening.

Tuticorin, Stad i det engelske Præsidentskab Madras i Forindien, 70 M. s. s. v. for Madras ved Manaarbugten, med 16,300 J., god Red, Bomuldshandel, Kystfart og Perlefiskeri.

Tūtor ad hoc, lat., kaldes den, der er beskikket til kun i enkelte Tilfælde at fungere som Værge for en Umyndig, f. Ex. ved at føre en Retssag for denne (i hvilket Tilfælde han specielt kaldes tutor in litem).

Tūtti, it., alle (i Modsætning til solo, en

enkelt, eller soli, enkelte), bet. i Sangstykker, at hele Choret skal synge, og i Instrumentalstykker, at Orchestret ikke er accompagnerende, men optræder selvstændig, medens Solostemmen pauserer. Tutte corde, alle Strænge, i Modsætning til una corda, én Stræng (s. Corda). Tutti frutti, „alle Slags Frugter", særlig Is med forskjellige syltede Frugtsorter.

Tuttlingen, Stad i Kongeriget Württemberg, ved Donau, 12 M. s. til v. for Stuttgart, med 8,400 J. og betydelig Industri i Uld, Bomuld, Læder, Jærn- og Staalvarer m. m.

Tuxen, Lorents, Ridefoged eller Forvalter paa de kongelige Godser i Hørsholm Amt, f. 1618 i Angel, d. 1682 som Hofkammerraad og Vicepræsident i Hofretten, gav glimrende Beviser paa sin Fædrelandskjærlighed under Krigen 1658—60. Han skaffede sin i Hovedstaden indesluttede Konge en Tegning af den svenske Lejr uden for Kjøbenhavn, bragte tillige med Hans Rostgaard om Natten i Baade Efterretninger til den belejrede By, anmeldte Tiden til og Stedet for den forestaaende Hovedstorm, anholdt og opbrød en svensk Cancellikasse, hvis Breve han sendte til Kjøbenhavn; desuden deltog han i Planen til Kronborgs Befrielse og blev derfor fængslet af de svenske, men løsladt mod en Pengebøde, da Fjenderne manglede Beviser mod ham; derpaa begav han sig hemmelig til Kjøbenhavn, hvor han stillede sig blandt Stadens Forsvarere paa Voldene. Til Løn for alle disse Fortjenester fik han efter Freden en aarlig Pengesum anvist paa Øresunds Toldkammer.

Tuxen, Nicolai Elias, f. i Fladstrand 21 Nov. 1810 som ældste Søn af Commandeurcapitain Peter Mandrup T. (f. 11 Aug. 1783, d. 22 Marts 1838), blev 1829 Secondlieutenant i Marinen og ansattes 1832 som Lærer i Mathematik og Navigation ved Søcadetakademiet, hvor han forblev til 1846. Ved Faderens Død blev han Inspectionsofficer ved Dokken paa Christianshavn, og efter en Rejse 1843—45 med kgl. Stipendium til England, Nordamerika, Frankrig og Holland blev han 1846 Bestyrer af Mechanik- og Hydraulikfaget ved Orlogsværftet, 1864 tillige Bestyrer af Skibsbyggeriet, i hvilke Stillinger han forblev til 1888, da han efter Ansøgning trak sig tilbage. 1839 var han bleven udnævnt til Premierlieutenant, 1847 til Capitainlieutenant, 1854 til Capitain og 1858 til Directeur. Han deltog ogsaa i det politiske Liv, idet han 1848—49 var Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling, 1852—57 Folketingsmand, 1856—63 Medlem af Rigsraadet; 1872 blev han kongevalgt Medlem af Landstinget. — Hans Søn, Laurids Regnar T., f. 9 Dec. 1853 i Kjøbenhavn, besøgte Kunstakademiet og fik 1872 Afgangsbevis som Maler. Han var først Elev af Kyhn og udstillede nogle Aar væsentlig som Landskabsmaler. Efter at han 1875—76 og paa ny 1878—79 havde studeret i Paris under Bonnat, optraadte han som Figurmaler i udpræget fransk Stil og udstillede bl. a. „Susanna i Badet" (1879). Efter en Udenlandsrejse til Italien og Frankrig har han udført nogle Loftsmalerier til Frederiksborg og udført bl. a. et stort Billede af fransk Folkeliv, „Hjemkomst fra Fiskeri" (1888). Hans Hovedværker ere dog to store Portrætgrupper, den ene af den danske Kongefamilie (1884—86), nu i Frederiksborg-Museet, den anden af den engelske Kongefamilie. — Førstnævntes Broder, Georg Emil T., f. 11 Dec. 1814, d. 21 Sept. 1885, blev Secondlieutenant i Marinen 1834, studerede Mathematik, Mechanik og Astronomi og var 1846—54 ansat ved Søcadetakademiet som Lærer i Mathematik og Navigation, dog med enkelte Afbrydelser paa Grund af Krigen. 1851 blev han Navigationsdirecteur, i hvilken Stilling han forblev til Udgangen af 1884. I Forening med sin nedenfor nævnte Broder J. C. T. udarbejdede han en Lærebog i Navigation (4de Udg. 1877). Ligeledes construerede han den sindrig udtænkte Solskive, der i Forening med de af ham udregnede Azimuthtabeller danner det saakaldte Normalcompas. 1842 blev han Premierlieutenant, 1852 Capitainlieutenant og fik 1862 Charakter af Commandeur. — En tredje Broder, Johan Cornelius T., f. 12 Maj 1820, d. 29 Jan. 1888, blev Secondlieutenant 1840 og var 1848—67 ansat som Lærer i Mathematik og Navigation ved Søcadetakademiet, udnævntes 1849 til Premierlieutenant, 1861 til Capitainlieutenant, 1868 til Capitain og udtraadte af Marinen 1875 med Charakter af Commandeur. 1864—79 var han Medlem af Folketinget og blev 1867 et Aars Tid Borgerrepræsentant i Kjøbenhavn samt Medlem af Havneraadet (indt. 1883). 1851 var han bleven Formand for „Foreningen til Søfartens Fremme" og virkede i denne Stilling i 30 Aar. Som Forfatter udfoldede han en stor Virksomhed, navnlig af historiske og populære videnskabelige Værker: „Niels Juel og Tordenskjold", „Stjerneverdenen", „den danske og norske Sømagts Historie" (1875), „Søfarten og Skibsbygningskunsten" o. fl. 1856—64 var han Redacteur af „Tidsskrift for Søvæsenet".

Tuy [tüi], befæstet Stad i den spanske Prov. Galicien, ved Floden Minho, 20 M. s. for Coruña. 11,700 J. Bispesæde. Linnedmanufakturer. Varme Svovlkilder.

Twain, Mark [tuæhn], Pseudonym for Samuel Langhorne Clemens, amerikansk Forfatter, f. 30 Nov. 1835 i Florida (Missouri). Han nedsatte sig efter at have været Bogtrykkerlærling og Lods 1862 som Redacteur af et Blad i Virginia City i Territoriet Nevada. Muntert og frejdig røgtede han denne Virksomhed i denne Guldgraver- og Banditby, drog derfra til San Francisco, hvor han redigerede et Blad fra 1864—66, rejste til Sandwichsøerne, Europa og Orienten (1867). Han har vundet et Navn som Forfatter til grovkornet humoristiske Satirer og Skitser, hvor de Æventyrere, forfaldne Subjecter og Banditer, som samles i Minebyerne, ere skildrede med kraftig og gemytlig Humor, der ikke skyr det groteske og caricaturmæssige, men som altid gjør et harmonisk Indtryk ved Forfatterens kjække og humane Livsbetragtning. Af hans Arbejder kunne mærkes: »The Jumping Frog« (1867), »The Innocents Abroad« (1869; oversat paa Dansk under Titlen „Naive Rejsende"), »The Gilded Age« (1874), en Komedie, der gjorde stor Lykke i New-York, »The Adventures of Tom

Sawyer« (1876) og »A Tramp Abroad« (1880). En Del af hans Arbejder ere oversatte paa Dansk ved Robert Watt o. a.

Tvangsarbejdsanstalter staa i Forbindelse med det offentlige Fattigvæsen, idet Tvangsarbejde er en Straf, der nærmest anvendes som disciplinær Straf under Fattigvæsenet eller for Betleri og Løsgængeriforseelser. I Danmark anvendes den tillige for visse Sædelighedsforbrydelser (Utugt dreven som Erhverv).

Tvangsclausul (lat. clausula poenalis), den i Conclusionen til enhver Dom, der gaar ud paa, at En skal udrede eller gjøre noget eller lide en Straf, nødvendige Tilføjning om, hvorledes Dommens Opfyldelse, naar den ikke sker frivillig af den domfældte selv, skal fremtvinges. Denne T. bestaar dog, naar Dommen gaar ud paa, at en Pengesum skal betales eller en Straf lides, kun i en simpel Opfordring til vedkommende Autoritet om at exeqvere Dommen, hvilket hos os betegnes ved de Ord: „at efterkommes under Adfærd efter Loven“; naar nogen derimod er dømt til at gjøre noget, maa Dommen selv angive det Tvangsmiddel, hvorved han i paakommende Tilfælde skal bringes til at opfylde den, og dette Middel er i Almindelighed en Dagmulkt.

Tvangsdaab, et Misbrug af Daabens Sacrament, som i Middelalderen dels blev anvendt ved de saakaldte „Sværdmissioner“, naar de overvundne Hedninger fik Valget mellem at lade sig døbe eller at miste Livet eller i hvert Fald blive udjaget af Landet, dels ogsaa blev øvet hjemme i de christne Lande, hvor Ikkedøbte enten slet ikke bleve taalte eller ogsaa, som f. Ex. Jøderne, bleve trykkede og plagede paa mange Maader. Fra Romerkirken, hvor T. endnu øves overalt, hvor Kirken har Magt dertil, gik den over til de protestantiske Statskirker; men efterhaanden som Religionsfrihedens Princip er trængt igjennem, have de protestantiske Kirkesamfund frigjort sig derfor. I Danmark brugtes T. sidste Gang, da man omkring 1840 vilde tvinge Baptister til at lade deres Børn døbe (jvfr. Baptister); nu kan der efter Grundlovens Bestemmelser om fri Religionsøvelse ikke mere tales om T.

Tvangslaan er en særegen Form for et betydeligt Skattepaalæg, der skal udredes ēn Gang for alle. Hvis Beløbet, der kræves, nemlig er saa betydeligt, at det rettest burde tilvejebringes ved Laan, men der er Grund til at befrygte, at et saadant ikke vil blive tegnet frivillig, paalægges det alle i et vist Forhold at overtage Laanet pro rata. Saadanne T. udskrives navnlig under extraordinære Forhold, især under Omvæltninger af provisoriske eller illegitime Regeringer.

Tvangslod, s. Pligtløb.

Tvangsmulkt, s. Dagmulkt.

Twardowski [dōfſi], en polsk Sagnfigur, der svarer til Tysternes Dr. Faust. Han skildres som Adelsmand, hensættes til det 16de Aarh. i Krakow, og der fortælles om, hvorledes han, da han blev afhentet af Djævelen, som han havde forskrevet sig til, friede sig fra hans Tag ved at synge en Psalme; Djævelen maatte da slippe ham midt i Luften, men T. maatte forblive svævende der til Dommedag. De polske Digtere have mangfoldige Gange behandlet dette Sagn.

Tveblad (Asarum europæum), en lille, urteagtig, fleraarig, paa skyggefulde Steder, men hos os meget sjælden forekommende Plante med en trekløvet, oversædig Blomst, 6 Ar og 12 fri Støvdragere; Bladene nyreformede. Rodstokken officinel. Tilhører Slangerodsfamilien.

Tvedestrand, Ladested i Nedenæs Amt i Norge, fik Ladestedsret 1836. Tidligere var Stedets Betydning hovedsagelig knyttet til Næs Jærnværk, som her havde Udførselssted for sine Produkter; nu er dette i det væsentlige ophørt, men Byen driver fremdeles betydelig Skibsfart og nogen Trælastudførsel. 1,600 I. (1885).

Tweed [tuihd], Grænseflod mellem England og Skotland, udspringer i det skotske Shire Peebles og falder ved Berwick i Vesterhavet.

Tweed, William M. [s. o.], nordamerikansk Svindler, f. 1823 i New-York, oprindelig Kjedelmager, tog tidlig Del i den politiske Agitation og vandt en fremragende Stilling i Tammany-Foreningen. Ved dens Hjælp blev han 1852 Alderman og valgtes senere snart til Congressen, snart til Statens Senat, men lagde sig fortrinsvis efter den rene Bypolitik, fik det ene vigtige Communalembede efter det andet og benyttede disse Stillinger til at berige sig selv og „Ringen“ paa den skamløseste Maade, medens han ved Rovet kjøbte Stemmer til Gjenvalg. 1871 blev T.s Magt brudt og han selv tiltalt for Underslæb; efter lang Forhaling dømtes han til Tugthusstraf, undslap til Spanien, men blev udleveret og sad i Fængsel til sin Død 1878, da han ikke kunde udrede de 6 Mill. Doll., som han skulde tilbagetale til Erstatning.

Tvekamp, s. Duel og Gudsdom.

Tvelyd, en Forbindelse af to Selvlyd (s. d. A.) i samme Stavelse. Stemmen glider altsaa, inden for Omfanget af ēn Stavelse, fra en Selvlyd til en anden, sædvanlig enten fra en i-, u- eller y-agtig Lyd til en mere aaben, eller omvendt, f. Ex. ital. buŏno, viĕne, fuori, fransk hiĕr, roi (ruā). Jo mere Eftertrykket concentreres paa den aabne Del af T., hvad enten denne staar i Begyndelsen eller i Slutningen, desto mere udpræget kommer i Forhold dertil den lukkede Del (i, u) til at fungere som Medlyd (jvfr. Lyd) og betegnes f. Ex. i nyere dansk Retskrivning ligefrem som saadan (tavl, sejle), om end med tvivlsom Berettigelse fra et lydligt Synspunkt.

Tver, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Novgorod, Pskov, Smolensk, Moskva, Vladimir og Jaroslav. 1,175 □ M. med 1,681,800 I. (1885). Det er et Sletteland, hvis vestlige Del optages af Valdai-Plateauet, der udgjør en Del af Vandskjellet mellem Østersøen og det kaspiske Hav. Fra dette udspringer i Landets sydvestlige Del Volga, der i en stor Bue gjennemløber Gouv. og her fra venstre Side optager Tvertsa og Medveditsa. Mod N. udspringer **Mologa**, ligeledes en af Volgas Bifloder; mod S. V. har Düna sit øvre Løb. Antallet af **Søer** er meget stort; den betydeligste er **Seliger** i Valdai-Plateauet. Store Strækninger af Landet dækkes

af fortrinlige Skove. Jordbunden er kun af middelmaadig Beskaffenhed; men dog ere Agerdyrkning og Kvægavl Befolkningens Hovederhverv. Der dyrkes Rug, Byg og Havre samt i stor Udstrækning Hør og Hamp. Skovbruget beskæftiger en stor Del af Befolkningen, og der udføres megen Trælast. Industrien er væsentlig indskrænket til Stæderne og kun af ringe Betydning. Derimod drives der en betydelig Varetransport fra det indre til Østersøhavnene, hvorved mange Mennesker finde Erhverv. 2) Hovedstad i Gouv. T. ved Volga, som her optager Tvertsa, 21 M. n. v. for Moskva. 39,300 J. (1885). Ærkebispesæde. Prægtigt kejserligt Palads, Domkirke, talrige andre Kirker og flere Klostre, adeligt Akademi, stor Bazar, Bomuldsvæveri, Voxblegeri, Garveri og betydelig Handel.

Tvermoes, Karl Madsenius Vilhelm, f. 23 Juni 1830 i Kjøbenhavn, blev Secondlieutenant 1847. Som Lieutenant deltog han i Felttogene 1848—50, gjennemgik 1851—55 den militære Højskole og blev 1858 Capitain i Generalstaben. Som saadan deltog han i Krigen 1864, først som Souschef ved 3dje Divisions Stab og efter Dybbølstillingens Fald som Stabschef ved 2den Division. Efter Krigen var han ansat ved Generalstabens taktiske Afdeling, fra 1870 som dens Chef og Oberst, indtil han 1879 traadte ud i sit oprindelige Vaaben, Fodfolket, hvor han efterhaanden forfremmedes til Generalmajor og Brigadechef 1885 og til Generalinspecteur for Fodfolket. Siden 1872 har T. været Folketingsmand for Kjøbenhavns 3dje Kreds og tilhørt Tingets højre Side; 1879 var han Medlem af den Regeringscommission, som udsendtes til Vestindien for at undersøge og foreløbig raade Bod paa Følgerne af den nylig forefaldne Regeropstand paa St. Croix.

Twesten, Karl, tysk Politiker, f. 23 Apr. 1820 i Kiel, studerede i Berlin og blev 1855 Dommer i Stadsretten smsteds. Et politisk Flyveskrift 1861 paadrog ham en Duel med General Manteuffel, i hvilken han fik sin højre Arm knust. 1862 valgtes han til Underhuset, hvor han hørte til Fremskridtspartiets Ledere og flere Gange var Ordfører for vigtige Udvalg, især i Hærspørgsmaalet, i hvilket han søgte Forlig med Regeringen paa Grundlag af toaarig Tjenestetid. En Tale, i hvilken han 1865 skarpt kritiserede den preussiske Retsforvaltning, fremkaldte en langvarig Retssag, i hvilken han til sidst dømtes af Overtribunalet, der ikke vilde erkjende hans Talefrihed som Landdagsmand; han tog derfor 1868 sin Afsked. Efter Krigen 1866 var T. en af det nationalliberale Partis Stiftere, talte i Landdagen for Indemniteten til Regeringen og for den nye Forbundsforfatnings Vedtagelse og tog i den nordtyske Rigsdag virksom Del i denne Forfatnings og i den nye Hærlovs Udarbejdelse. D. 14 Oct. 1870.

Tvetand, 1) s. Pindsvinefisk. 2) T. (Lamium), Slægt af Læbeblomsterne, let kjendelig paa en lille, spids Tand paa hver Side af Underlæben. Foruden flere rødblomstrede Arter have vi en meget almindelig Art, Hvid T. (L. album), der paa Grund af Stænglens og Bladenes Lighed med Nældernes kaldes Døvnælde. Foruden derved, at den ikke brænder, kjendes den, naar den ikke har Blomster (der ere store og hvide), let fra Nælderne ved, at Bladene ingen Axelblade have.

Tvetulle, s. Hermaphroditisme.

Twickenham, Landsby i Middlesex Shire i England, ved Themsens venstre Bred, 1 M. v. for London, med talrige smukke Landsteder og 12,500 J.

Tvillinger, 2 samtidig i samme Moderorganisme modnede Fostre, udviklede af 2 samtidig befrugtede Æg, ere i Almindelighed ikke saa store og veludviklede som enkeltfødte Børn og derfor mere udsatte for en tidlig Død. T. forekomme omtrent 1 Gang ved 80 Fødsler.

Tvillingerne, Gemini, Castor og Pollux, det tredje Stjernebillede i Dyrekredsen, kjendes paa to klare Stjerner, α og β, af 2den Størrelse, $4\frac{1}{2}°$ fra hinanden, af hvilke i Alm. den nordligere kaldes Castor, den sydligere Pollux, skjønt de egentlig findes i Hovederne af disse Figurer. Castor er en Dobbeltstjerne.

Tvillingkrystal opstaar ved en efter en bestemt Lov foregaaet Sammenvoxning af to Krystalindivider, som om Krystallen var delt ved en Plan i to Halvdele og den ene af disse derefter drejet 180° paa denne Plan, hvorved der opstaar de for T. ejendommelige, indadgaaende Vinkler. Magnetjernsten, Zinkblende, Tinsten, Feldspat, Kalkspat, Gips o. m. a. forekomme hyppig i T.

Tvilum Kloster ved Gudenaa tilhørte i Middelalderen Kanniker af St. Augustinus's Orden under en Provst. Dets Stiftelsestid ligger temmelig langt tilbage, men er ubekjendt.

Tvinding, s. Traad.

Tvis Kloster (Tuta vallis), et Cistercienserkloster ved Holstebro, stiftet 1163 af Prins Buris. Efter Reformationen overlodes det som en verdslig Ejendom til den sidste katholske Bisp i Ribe, Oluf Munk, og siden gik Gaarden fra Haand til Haand. Nu har den kun et ringe Jordtilliggende. Den ene Fløj af Bygningen er Sognets Kirke, efter at den gamle, prægtige Klosterkirke var nedbrudt 1698.

Twiss, Sir Travers, engelsk Retslærd og Nationaløkonom, f. i Westminster 1810, studerede ved Universitetet i Oxford og ansattes efterhaanden som Professor i Statsøkonomi i Oxford, i international Ret i London og i Civilret i Oxford, desuden som Generalvicar for Ærkebispen i Canterbury, som Kansler i Dioceset i London for Ægteskabssager og som Generaladvocat. Han blev Ridder 1867; 1874 nedlagde han sine Stillinger. Blandt hans Skrifter kunne nævnes: »The Oregon question examined« (1846), »View at the progress of political economy in Europe since the XVI Century« (1847), »The Relation of the Duchies Schlesvig and Holstein to Denmark« (1848), »Lectures on the science of international law« (1856), »The Law of nations considered as independent political communities« (1861), »Law of nations in times of war« (1863), »The Black Book of the Admiralty« (1874).

Tvist (eng. Twist) betegner oprindelig Snoningen af alskens Garn; men det bruges nu som ensbetydende med utvundet Bomuldsgarn,

og der gjøres Forskjel paa Vatertvist, spundet af nogenlunde lang Bomuld paa Drosselstol med stærk Snoning, til Kjæde- og Skygarn, og paa Muletvist, spundet paa Mulestol, i Regelen med svagere Snoning. Mediotvist er Muletvist med noget stærkere Snoning. Tvistaffald, især bestaaende af de uredte Ender af Bomuldsgarn, som bliver tilbage paa Spolerne, naar disse afhaspes, bruges til Afpudsning af Maskiner o. lign. T. kaldes ogsaa tynd, fin Skraatobak.

Twopence [tøppens], en engelsk Sølvmønt, lig 15 Øre.

Tværmunde (Plagiostomi, Selachii), den Afdeling (Orden) af Fiskeklassen, som omfatter Rokkerne og Hajerne. De udmærke sig ved 1) at Skelettet (s. Bruskfisk) ikke forbenes, men kun bestaar af Brusk; virkelige Skæl findes ikke, derimod mere eller mindre skællignende Hudtænder eller Bentorne; 2) Halen er en saakaldet skjæv Hale, naar den overhovedet er nogenlunde uddannet; 3) Gjællerne ere fastvoxede til Sidevæggene af 5 (sjældnere 6—7) Gjællekamre, der aabne sig udad hver med sin Gjællespalte, saa at der altsaa findes 5 (6—7) ydre Gjællespalter paa hver Side, hvorimod Gjællelaaget med tilhørende Dannelser mangler; 4) Munden er en Tværspalte af samme Beskaffenhed som hos de sædvanlige Fisk, paa Hovedets Underside, mere eller mindre langt fra Snudespidsen; Tænderne ere altid ordnede i flere Rækker, de ældste og derfor mest afslidte yderst, de yngste inderst; Svælgtænder mangle; 5) Svømmeblære fattes altid, og Bugfinnerne sidde altid bag ved Brystfinnerne, ved Gattet. Enten lægge de Æg, omgivne af en Hornskal, fra hvis Hjørner der ofte udgaar lange Hæftetraade, eller de føde levende Unger. En virkelig Parring udkræves imidlertid altid til Æggenes Befrugtning. T. opnaa ofte en anselig Størrelse; de ere repræsenterede i alle Have samt i enkelte af de tropiske store Floder; i de tidligere Jordperioder spillede de en meget betydelig Rolle. I indre Bygning (Hjærtet, Tarmens Spiralklap, Hjærnens Bygning osv.) have alle T. (de saakaldte Havmus derunder indbefattede) megen indbyrdes Lighed, og de danne overhovedet en meget naturlig Gruppe, uagtet de i deres Ydre ere meget forskjellige (Hajer, Rokker); dog ere de i det ydre saa forskjellige Former, som f. Ex. en Haj og en Ørnerokke frembyde, forbundne ved mangfoldige Overgangsformer (f. Ex. Hajrokkerne).

Tværstand kaldes den Fremskriden af to Stemmer, i hvilken Tonerne støtte sig paa to forskjellige Tonearter, eller hvori netop den samme Tone, der forekommer i den ene Stemme, umiddelbart efter bliver forhøjet eller fordybet en lille halv Tone i den anden.

Tværsum, Summen af de Cifre, hvormed et Tal skrives; f. Ex. T. af 6425 er 17. T., divideret med 3 eller 9, giver samme Rest, som Tallet selv; derfor gaa 3 og 9 op i et Tal, naar de gaa op i dets T.

Tübingen, Stad i Konger. Württemberg ved Floden Neckar, 4 M. s. s. v. for Stuttgart. 12,600 I. Her er et 1477 stiftet Universitet med evangelisk og katholsk theologisk Facultet, stort Bibliothek, Observatorium og anselige Samlinger, flere højere Undervisningsanstalter, Georgskirken med smukke Glasmalerier. Mindesmærke for Uhland. Livlig Industri og Handel. **Tübingske Skole**, s. Baur.

Tyburn [tejbørrn], det tidligere Rettersted i London, hvor Misdæderne bleve hængte.

Tyche, s. Fortuna.

Tychönius, Christian Lassen, f. 17 Aug. 1680 i Sal Præstegaard i Ribe Stift, blev 1702 Sognepræst i Skive, 1727 Stiftsprovst og Sognepræst i Viborg. D. 1740. I Skive skrev han en „Betænkning om Jødernes Omvendelse inden Dommedag“, hvis Udgivelse ikke blev tilladt, og som derfor først udkom 1770. Da der 1722 af en Del jyske Bønder blev klaget over, at Præsterne tog for stor Tiende, og Kongen forlangte en Erklæring af Gejstligheden derom, blev denne skreven af T., som godtgjorde, at Klagen var ubeføjet. 1729 indgav han en Forestilling til Kongen om at oprette et Universitet i Viborg og foreslog, at Præsterne i dette Øjemed skulde udrede en aarlig Afgift. Universitetet i Viborg blev ikke oprettet; derimod gav T.s Indstilling Stødet til, at det ved kgl. Forordning af 18 Marts 1732 blev bestemt, at det saakaldte Cathedraticum, som hidtil var udredet alene til Biskopperne, fremtidig skulde udredes ogsaa til Universitetet, saaledes at hvor Biskoppen fik sin Afgift af Præsten, skulde Kirken udrede lige saa meget til Universitetet, og omvendt. Denne Indtægt oppebærer Universitetet endnu.

Tychsen, Anna Regine, født Scholl, dansk Danserinde, f. 1 Sept. 1853, kom som Barn paa det kgl. Theaters Balletskole i Kjøbenhavn og uddannede sig under Bournonvilles Vejledning. Hun debuterede som Danserinde paa det kgl. Theater 1 Sept. 1868 og udmærkede sig i saa høj Grad ved Færdighed og Ynde, at hun snart udnævntes til Solodanserinde. Hun optraadte sidste Gang 3 Juni 1889 som Celeste i „Toreadoren“, et af hendes bedste Partier, i hvilket hun ret havde Lejlighed til at vise, hvor fuldendt hun var i den seriøse Dans.

Tydere kalde Guldsmeddene ofte deres Gravstikker.

Tydeus, Søn af Oneus og Periboa, flygtede paa Grund af et Drab til Kong Adrastos i Argos, med hvis Datter Dëipyle han avlede Diomedes. Selv faldt han paa de syv Fyrsters Tog mod Theben.

Tyfon ell. **Tyfong** [tajfung] kaldes Orkaner i China.

Tykhude (Pachydermata), Hovpattedyr med 1—5 Tæer, som ikke tygge Drøv og i Almindelighed ere store, plumpe Dyr med tyk Hud og tynd Haarklædning. Deres Føde bestaar af Græs, Løv og Kviste; kun Svinene ere Altædere. I Regelen ynde de sumpige Egne eller fugtige Skove, leve i Polygami og færdes i Flokke. Deres Hjem er især i den østlige Halvkugles varme Bælte. Til T. henregnes Svinet, Flodhesten, Tapiren, Næsehornet, Fjældgrævlingen, Elefanten og Hesten. T. opfattedes tidligere som en systematisk Afdeling, en Orden, men de herunder indbefattede Hovdyrformer udgjøre ikke noget naturligt Hele, og Navnet T. er derfor nu som videnskabelig Betegnelse ganske forældet; populært bruges

det dog endnu, enten med det angivne Omfang, altsaa om alle ikke drøvtyggende Hovdyr, eller vel hyppigere blot om Elefant, Næsehorn, Tapir, Flodhest og Svin.

Tykften, en Diamant, der er sleben omtrent som en Brillant, men har for stor Tykkelse til at kunne frembringe det rette Farvespil.

Tyktarm, s. Tarm.

Tyktungede (Crassilingues) kaldes de Øgler, der have en tyk, blød, papilbesat, kun i Spidsen fri og ikke meget bevægelig eller udstrækkelig Tunge (Leguanfamilien); Gekkoerne have en lignende, men mere flad.

Tyler, John [tejler], Præsident i Nordamerika 1841—45, f. 1790, Søn af en rig Planter i Staten Virginia, blev 1816 Medlem af Unionens Repræsentanthus, derefter Gouverneur i sin Hjemstat og 1827—36 Unionssenator. 1840 valgtes han til Vicepræsident og blev i Apr. n. A. efter General Harrisons Død Præsident. Han kom snart i Strid med det Parti, der havde valgt ham, Whigerne, da han 1841 nedlagde sit Veto imod Loven om en Nationalbank, og da han senere arbejdede for Frihandel og for Texas's Indlemmelse, blev han almindelig foragtet som en Forræder. Da Slavestaterne 1861 gjorde Opstand, søgte T. at virke for en Udsoning og var Formand for et Fredsconvent, men dets Forslag forkastedes af Congressen som altfor gunstige for Slaveriet. Han var derefter Senator i Sydstatscongressen i Richmond og døde 1862.

Tyler, Wat [s. o.], d. e. Teglbrænderen Wat eller Walter, var en Almuesmand, som 1381 stillede sig i Spidsen for en Bondeopstand i Kent og Essex, nærmest fremkaldt ved de trykkende Skattepaalæg, men dog ogsaa paavirket af Wiclefs Reformationsforsøg. Under W. T.s Anførsel drog Bønderne fra Kent og Essex, forstærkede med store Skarer andenstedsfra, til London, hvis Pøbel aabnede Portene for dem, og indesluttede den unge Konge Richard II i Tower, hvor han blev nødt til at bevilge Bøndernes Fordringer om Afskaffelse af Livegenskabet, Nedsættelse af Skatterne og almindelig Amnesti. Derpaa drog de fleste Bønder rolig hjem, men W. T., der endnu havde c. 20,000 Bønder om sig og synes at have haft videregaaende Planer, stødte paa Kongen, da denne foretog en Ridetour, greb Kongens Hest i Tøjlen og lagde Haanden paa Sværdet, hvorpaa Londons Lord Mayor dræbte ham. Bønderne lod til at ville hævne deres Førers Drab, men det lykkedes Richard II ved sin Aandsnærværelse at faa dem til at drage bort, hvorpaa alle Indrømmelser og Løfter bleve tagne tilbage og flere Tusende Bønder maatte bøde med Livet.

Tyl, Navnet paa flere Slags aabent Væv. Oprindelig var det et kniplet Stof, svarende til Silkeblonder (s. Kniplinger). Senere benævnede man med dette Navn et paa en moderneret Strømpevirkestol frembragt Net med sekskantede Huller, omtrent det samme som Bobinet (s. d. A.), og da Maskinarbejdet med Bobinetstolen lidt efter lidt fortrængte dette, gav man i Frankrig Navnet T. til alt Slags Bobinet, andenstedsmest til Silkebobinet, der er flettet ligesom Bomuldsbobinet, men paa Grund af Traadenes Finhed i Forhold til Maskernes Størrelse ikke taaler Vask. T. kaldes end videre Bomuldsgaze.

„**Tylvten**", s. Baggesen.

Tymme (Timme) **Sjællandsfar**, s. Banner.

Tympano (timpano), it., Pauke. **Tympanitis**, s. Meteorisme.

Tyndale, Will. [tinndæhl], engelsk Gejstlig, f. 7 Maj 1484 i Nibley Knoll i Gloucester Shire, rejste 1523 som Tilhænger af Luther til Wittenberg og udgav her 1525 en engelsk Oversættelse af det nye Test., 1530 af de fem Mosebøger; den nuværende engelske Bibeloversættelse slutter sig nøje til T.s. Kong Henrik VIII, Wolsey og Thom. More søgte at lokke ham tilbage til England; men advaret ved en Vens Skæbne, der under Løfte om Sikkerhed var dragen til England og dog her bleven brændt, tog T. Ophold i Antwerpen. Her blev han dog ved en af Kongens Agenter taget til Fange og efter langt Fangenskab 6 Oct. 1536 kvalt og derefter brændt. T.s og hans Venners Flyveskrifter udkom samlede i London 1573 (ny Udg. i 3 Bd. 1848—50); 1866 rejstes ham et Mindesmærke i hans Fødeby, og paa 400-Aarsdagen for hans Fødsel afsløredes en Statue af ham i London.

Tyndall, John [tinndæll], engelsk Physiker, f. 21 Aug. 1820 i London. Han er uddannet under Bunsen i Marburg, hvor han 1850 blev Dr. phil., og derefter under Magnus i Berlin; 1853 blev han Professor i Physik ved Royal Institution i London, 1852 Medlem af Royal Society. Hans videnskabelige Arbejder angaa hovedsagelig Structur og Bevægelse af Gletscherne, i hvilken Anledning han i 4 Aar i Træk foretog Rejser til Schweiz (1856—59), end videre Magnetisme og Diamagnetisme samt vigtige Forsøg over Varmestraaling og Varmeabsorption i luft- og dampformige Legemer. Hans Afhandlinger over disse og andre Emner ere offentliggjorte i »Phil. Mag.« og »Phil. Transactions«. T. er bekjendt som populær Foredragsholder og Skribent; han har skrevet en hel Del Bøger af til Dels populært Indhold, som for en stor Del ere oversatte paa Tysk og ogsaa paa Dansk; blandt disse nævnes »Heat as a mode of motion« (1863), »Lectures on sound« (1867), »Natural philosophy in easy lessons« (1869), »Notes on electricity« og »Lectures on electricity« (1870), »On light« (1870).

Tyndareos, Søn af Øbalos og Nymphen Bateia, flygtede, fordreven fra Sparta af sin Halvbroder Hippokoon, til Kong Thestios i Ætolien, hvis Datter Leda han ægtede. Hun havde med ham flere Sønner og Døtre, men med Zeus Helene og Polydeukes (Pollux). Hos Homer ere baade Kastor og Polydeukes Sønner af T. og kaldes, ligesom Helene, Tyndarider.

Tyndnæbbede (Tenuirostres) kaldes de Sangfugle, hvis Næb er meget langt og tyndt, lige eller svagt buet, hvilket Næb tyder paa, at Fuglen udelukkende lever af Insekter. Herhen høre Træløberne, Honningfuglene og Hærpopen. Af Skrigefuglene have Kolibrierne den samme Næbform.

Tyndsten, s. Taffelsten.

Tyndtarm, s. Tarm.

Tyne [tejn], Flod i det engelske Northum-

berland Shire, falder ved Tynemouth neden for Newcastle i Vesterhavet.

Tynemouth [tējnmudd], Stad i Northumberland Shire i England, ved Tynes Udløb i Vesterhavet, 2 M. ø. til n. for Newcastle, med 44,100 J. (1881), Havn, Saltværker, Søbade (ved Cullercoats), seværdigt gammelt Abbedi og Fyrtaarn.

Tyngde, den Kraft, som bevirker, at alle Legemer stræbe at falde mod Jordens Overflade og, hvis Faldet hindres, udøve et Tryk imod Understøtningen, hvilket Tryk kaldes Legemets Vægt. T. er en Ytring af den almindelige Tiltrækning (Gravitation), som staar i Forhold til Legemernes Masser og i omvendt Forhold til Afstandenes Kvadrater. Derfor falde Legemer lige hurtig imod Jorden, saaledes at de ved at falde i 1 Sekund opnaa en Hastighed af 31,25 Fod i Sekundet; naar man daglig ser Legemer falde med forskjellig Hastighed, hidrører det fra Luftens Modstand, som mest forsinker de Legemer, der have stor Overflade og ringe Vægtfylde; anstilles Faldforsøg derimod i lufttomme Rum, falde alle Legemer lige hurtig; ogsaa ved Pendulforsøg (Astronomen Bessel) har man vist Rigtigheden heraf. Paa Grund af Jordens Fladtrykning og Centrifugalkraften, der fremkommer ved Jordens Axeomdrejning, er T. større ved Polerne end ved Ækvator; Forskjellen beløber sig omtrent til $\frac{1}{193}$. T. ved Overfladen af de andre Himmellegemer er forskjellig fra T. paa Jorden; sættes denne = 1, er T. paa Jupiter $2\frac{1}{2}$, paa Mercur og Mars omtr. $\frac{1}{3}$, paa Maanen $\frac{1}{6}$, paa Planetoiderne endnu mindre. Saaledes vilde 1 Pund paa Jupiter udøve samme Tryk, som $2\frac{1}{2}$ Pund paa Jorden, paa Maanen derimod som $\frac{1}{6}$ Pund; medens et Legeme paa Jorden i første Sekund falder $15\frac{5}{8}$ Fod, vilde det paa Jupiter i samme Tid falde 39, paa Maanen kun $2\frac{1}{2}$ F. Paa Solens Overflade er T. omtrent 28 Gange saa stor som paa Jorden. **Tyngdepunkt,** det Punkt i et Legeme, omkring hvilket Vægten af alle Legemets Dele holde hinanden i Ligevægt, saa at hele Legemets Vægt kan tænkes concentreret i T. I Legemer, som have et geometrisk Midtpunkt, maa Tyngdepunktet ligge i dette, naar Legemets Masse er ligelig fordelt over dets Rum. Naar et Legeme falder paa Grund af Tyngden, vil T. beskrive en lodret Linje, Faldlinjen, og for at være i Ligevægt maa Legemets Faldlinje træffe Underlaget inden for Understøtningsfladen. T. stræber altid hen imod det nederste Sted, det kan indtage. Naar to Legemer tiltrække hinanden i stor Afstand, sker dette som om deres Masser vare forenede i Tyngdepunkterne. Naar et System af Legemer eller et Legeme af foranderlig Form er i Bevægelse, kunne de gjensidige Indvirkninger af Delene ingen Indflydelse faa paa det fælles T.s Bevægelse. Er et Menneske sprunget op fra Jorden, kommer hans T. til at beskrive den samme Vej, hvilke Bevægelser han end udfører med Arme og Ben.

Type ell. **Typus,** Grundbillede, Forbillede, Mønster, Grundform. **Typer,** s. **Skrifter. Typetheorien** er i Chemien mere en Classificationsmaade end en Theori, om den end til Dels har været Grundlaget for de nugjældende Anskuelser om Valens (s. **Atomitet**). I Gerhardts T. fra Begyndelsen af Halvtredserne betragtes de simpleste Brintforbindelser som det til Grund liggende Schema, hvori da alle de andre Forbindelser indordnes, idet Brintatomerne helt eller delvis erstattes af andre Radicaler. De oprindelige Typer vare HH, ClH, OH_2, NH_3, der alle i Luftform indtage samme Rumfang. I denne Form opstillede Gerhardt T. Det blev dog snart klart, at HH og ClH egentlig vare samme Type, hvorimod det blev nødvendigt at tilføje en fjerde Type, CH_4. Brint, Vand, Ammoniak og let Kulbrinte ere saaledes de 4 Grundtyper, men hertil slutte sig saa de afledede Typer, f. Ex. ClH, SH_2, PH_3, SiH_4 osv. Erstattes Brintatomerne heri med organiske eller uorganiske Radicaler (Metalatomer, Alkoholradicaler, Syreradicaler), saa lade allerede saare mange Forbindelser sig ordne paa en systematisk og overskuelig Maade, saa meget mere som ogsaa multiple Typer indførtes til Forklaring af polyvalente Alkoholer, flerbasiske Syrer osv. Exempel paa Anvendelsen af simple Typer ere $Cl.C_2H_3O$, Chloracetyl, $O\begin{cases}C_2H_5\\H\end{cases}$, Alkohol, $N\begin{cases}C_6H_5\\H\\H\end{cases}$, Anilin, $C\begin{cases}Cl\\Cl\\Cl\\H\end{cases}$, Chloroform; paa multiple Typer: $\begin{matrix}O\\O\end{matrix}\begin{cases}H\\SO_2\\H\end{cases}$, Svovlsyre, hvor 2 Brintatomer i 2 Mol. Vand ere substituerede af det divalente Radical SO_2, osv. Længe varede det dog ikke, før Kekulé indførte blandede Typer, f. Ex. Chlorbrinte-Vand, Vand-Ammoniak osv., f. Ex. $O\begin{cases}H\\SO_2\end{cases}$ Cl, Chlorsvovlsyre, hvori Radicalet SO_2 træder i Stedet for 2 At. Brint, det ene i Chlorbrinte, det andet i Vand. Hermed viste T. imidlertid ud over sig selv, idet det nu blev klart, at det hele ordnede sig naturligere og langt mindre formelt ved ganske simpelt at antage Brint, Chlor osv. som 1-atomede, d. e. som i Stand til at forene sig med eller træde i Stedet for 1 Ilt, Svovl osv. som 2atomede, d. e. i Stand til at forene sig med eller træde i Stedet for 2 At. Brint, osv. Af afgjørende Betydning blev det, at Kulstof blev opfattet som 4atomet. Hermed var T.s Rolle udspillet, og om end dens Formler ogsaa nu benyttes, saa tænker ingen mere ved disse Formler paa Typer; de have faaet en anden Betydning.

Typhoid Feber, Abdominaltyphus, Tarmtyphus, en acut Infectionssygdom, som først er optraadt i indeværende Aarhundrede og i de sidste Aartier har faaet stedse større Udbredelse. Den angriber navnlig Underlivet og særlig Krumtarmen, der bliver Sædet for en katarrhalsk Betændelse med betydelig Svulst af dens Lymphekjertler, hvorved Diarrhoe, Udspænding og Ømhed af Underlivet fremkaldes. Den ledsages af Feber med et eget, typisk Forløb samt meget udtalte Symptomer fra Nervesystemets Side: høi Grad af Affræftelse, Sløvhed, Vildelser osv. (hvorfor Sygdommen tidligere ogsaa kaldtes

Nervefeber). Den varer 4—6 Uger. Det typhoide Smitstof (temmelig sikkert en Bacil) indeholdes i Tarmudtømmelserne og synes, førend det kan fremkalde en Infection hos andre, at maatte gjennemgaa en vis Udvikling uden for Legemet, som begunstiges af visse ydre Naturforhold (især Forraadnelse af organiske Stoffer); det har en meget stor Livsvarighed. De vigtigste Bærere for det ere Luften og Vandet. Epidemierne af t. F. ere i Almindelighed ikke meget udbredte, men indskrænkede til enkelte Egne, Byer eller Huse; de optræde næsten altid i Efteraarsmaanederne. Det er fortrinsvis kraftige Individer mellem 15 og 30 Aar, der angribes, og i Byerne især saadanne, som nylig ere komne fra Landet og endnu ikke vænnede til Byluften.

Typhon, efter den ægyptiske Mythologi Søn af Seb (Kronos) og Nut (Rhea). Hans semitisk-ægyptiske Navn var Set. Som en oprindelig semitisk Gud opfattedes han af Ægypterne snart som en venlig, snart som en fjendtlig Guddom, alt efter som Forholdet mellem den ægyptiske og tilgrænsende semitiske Befolkning var fredeligt eller fjendtligt. Som Ægyptens Fjenders Gud fremtræder T. til Dels omdannet som det ondes Princip. T., **Typhaon, Typhos**, er i den græske Myth. et frygteligt, flammespyende Uhyre, Gæas yngste Søn, hvem Zeus efter en haard Kamp overvinder og nedstyrter i Tartaros. Grækerne identificerede ham i den senere Tid med den ægyptiske T.

Typhus, exanthematisk, Petechialtyphus, en acut Infectionssygdom, der først begyndte at vise sig i det 16de Aarh., da Middelalderens Pest blev sjældnere, derefter optraadte i talrige og store Epidemier, indtil den naaede sit Højdepunkt midt i forrige Aarh. Efter de Napoleonske Kriges Ophør er den bleven meget sjældnere i Europa og er for Øjeblikket kun endemisk i Irland, de russiske Østersøprovinser, Øvreschlesien, Galizien og Ungarn. Sygdommen begynder oftest meget pludselig og voldsomt, ledsages af heftig Feber, varer den ab 3 Uger og er især charakteriseret ved et meget rigeligt Udbrud af smaa, røde Pletter paa Huden. Den er overordentlig smitsom, ogsaa gjennem de Gjenstande, der have været i Berøring med de syge, eller de Localer, hvori disse have opholdt sig, og dens epidemiske Udbredelse begunstiges i høj Grad ved al Slags social Elendighed: Krig, Misvæxt, Dyrtid (Krigs- og Hungertyphus), Overfyldning af Mennesker osv. Smitstoffet er endnu ukjendt. **Abdominaltyphus, Tarmtyphus**, s. typhoid Feber. T. hos Dyrene beror paa Opløsning af Blodet, som bliver mørkt og tyndt, hvilket fremkaldes ved Smitte og Tilstedeværelse af en Bakterie i Blodet. Sygdommen viser sig ved en høj Grad af Mathed, en lille, svag og hyppig Puls, Ophør af Ædelysten og bankende Hjerteslag, undertiden Diarrhoe. Enhver Feber kan antage typhøs Charakter og dermed en ondartet Form. Sectionen viser altid Blodet mørkt og flydende, Blodfarvestoffet opløst og alle Delene farvede røde af dette, hyppig Blegbed af Musklerne, især af Hjertet, paa hvis indre Hinde der findes Sugillationer.

Typisk (af **Type**), hvad der tjener til Grundform eller Forbillede. Sygdomme siges at forløbe t. (cyklisk, rhythmisk), naar de udvikle sig paa en bestemt, regelmæssig Maade, i visse paa hinanden følgende Tidsrum (Stadier), uden at man i de fleste Tilfælde formaar at udøve nogen væsentlig Indflydelse herpaa igjennem Behandlingen. Det er kun visse acute Sygdomme, navnlig Infectionssygdommene, der have et saadant t. Forløb. Atypisk forløbe i Modsætning dertil alle Sygdomme, der ikke følge nogen bestemt Typus, men have et uregelmæssigt, vaklende Forløb uden nogen bestemt Fremadskriden imod Helbredelse eller Død.

Typologi er en af de svenske Forskere Hans Hildebrand og Oscar Montelius (s. d. A.) i den forhistoriske Archæologi indført Betegnelse for en egen Undersøgelsesmaade, hvorved Resultater søges vundne alene eller fortrinsvis ved en Sammenligning mellem beslægtede Oldsagformer.

Tyr (isl. Týr), i den nord. Mythol. Søn af Odin. Han er Kampgud, djærv og forvoven, raader meget for Sejer i Strid, og det er godt for Kæmperne at paakalde ham. Da Aserne vilde lægge Lænken Glejpner paa Fenrisulven, og denne kun vilde tillade det, naar en af dem lagde sin Haand i dens Mund til Tegn paa, at der ikke var tilsigtet Svig, turde ingen gjøre det, undtagen T. Han rakte kjækt sin Højre frem og lagde den i Ulvens Gab. Ulven lod saa Baandet lægge paa sig og rev i det; men det fæstnedes kun stærkere derved, og jo heftigere den vred sig, desto mere strammedes det. Alle lo undtagen T., der mistede sin Haand. T.s Navn er bevaret i „Tirsdag". Selv synes han oprindelig at have spillet en større Rolle, end Eddaerne tillægge ham; Navnet betegner nemlig „Gud" i Almindelighed, særlig som Betegnelse for Himmelguden eller den øverste Gud.

Tyranni, det Herredømme, der udøves af en **Tyrannos**, gr., d. e. en Borger, der mod Loven har opkastet sig til Eneherskér i en fri Stat. Først senere forbandt man med Navnet Forestillingen om et grusomt Herredømme. De efter Athens Erobring 404 f. Chr. i Spidsen for Staten stillede saakaldte 30 Tyranner bleve styrtede af Thrasybulos.

Tyrconel [tirr] hed den af Jakob II udnævnte katholske Vicekonge i Irland, som efter den engelske Revolution 1688 opretholdt Jakob II.s Sag i Irland indtil Slaget ved Boynefloden 1690.

Tyrefægtninger, Kampe af Mennesker med Tyre som Skuespil til Forlystelse for et Publikum, forekomme allerede i Oldtiden og høre endnu trods deres Raahed til Spaniernes Yndlingsfornøjelser. De kæmpende (Toreadores ell. Toreros) ere Picadores, Chulos ell. Banderilleros og Espadas. Picadores ere til Hest og væbnede med en Lanse, hvormed de tirre Tyren; de redde sig fra den ved Flugt. Naar Dyret begynder at trættes, hidse Chulos, der ere til Fods, den ved at stikke deres Banderillas — smaa Stave (c. 1 Al. lange), prydede med Baand og udskaaret Papir, og forsynede med Modhager — i Dyrets Nakke; ere Chulos i Fare, søge de at redde sig ved Spring over Barrièren. Espada'en

bærer i venstre Haand den saakaldte Muleta, en kort Stok med et Stykke glinsende Silketøj, i højre et Sværd; idet Tyren styrter sig rasende løs paa ham og søger at træffe Muletaen, støder han den Sværdet i Brystet. Dør Dyret ikke deraf, faar den Naadestødet af de saakaldte Matadores (d. e. Slagtere).

Tyren (Taurus), det andet Stjærnebillede i Dyrekredsen, efter Mythen den Tyr, hvortil Zeus forvandlede sig, da han bortførte Europe. Kun Hovedet og Nakken ere synlige paa Himlen; i Hovedet findes en Stjærnegruppe, Hyaderne, blandt hvilke den røde Aldebaran (α Tauri) af 1ste Størrelse; i Ryggen er Plejaderne.

Tyrfing (rettere Tyrving) er i de oldnordiske Sagn et berømt Sværd, smeddet af Dværge; men disse havde nødtvungne maattet udføre Arbejdet og havde lagt bl. a. den Forbandelse paa dette ypperlige Vaaben, at det maatte dræbe sin Mand, hver Gang det blev draget. Sagnet om T. og den Slægt, i hvis Besiddelse det var, udgjør Indholdet af den sagnhistoriske Hervørs Saga, saaledes kaldet efter Skjoldmøen Hervør, der tvinger sin højlagte Faders Aand til at udlevere sig det med ham begravne Sværd. I vore Dage har H. Hertz behandlet dette Sagn i et større Digt.

Tyrifjord, en af Norges større Indsøer, ligger paa Ringerike, nogle Mile v. for Christiania, 200 F. (64 Met.) over Havet. Længde c. 3 M. (21 Km.), Fladeindhold 2¼ □ M. (131 □ Km.). Den optager fra N. Bægnaelv og har mod S. gjennem Dramselven Udløb forbi Drammen. Dens Omgivelser høre til Landets frugtbareste og mest veldyrkede Egne og ere berømte for deres Naturskjønhed. Paa T.s Østside ligger Krokskoven med det bekjendte Udsigtspunkt Krokkleven (s. d. A.).

Tyrker, det mest udbredte og kraftigste af de tre Hyrdefolk i det indre af Asien. Uagtet de som andre Barbarer ere delte i mangfoldige Stammer og disse bo Tusender af Mile fra hverandre, ere deres Sprogarter dog meget overensstemmende og næppe andet end indbyrdes forstaaelige Dialekter. Østligst ved Floden Lena leve Jakuterne (efter hvem Staden Jakutsk har sit Navn). De ere isolerede fra de andre T. og de eneste, som endnu have bevaret deres oprindelige schamanske Hedenskab eller til Dels ombyttet det med Christendommen. Alle andre T. ere ivrige Muhammedanere og knyttes derved sammen til en Enhed, uagtet de nu ere underkastede mange forskjellige Herskere. I det russiske Rige bo en Mængde af dem under Navnet Tatarer. I Sibirien have de ved Denationalisering optaget flere vilde Stammer, især Samojeder, i sig. I det europæiske Rusland findes mange af dem i Volgas og Urals Dal. Især ere Kirgiserne et stort Folk paa Stepperne ved det kaspiske Hav og Aral Sø. Mægtige vare en Gang Nogajerne paa Kaukasus og Krim, samt paa Stepperne nord for disse Bjærglande. Turkestan, som har Navn efter dem, er nu ogsaa underlagt Rusland, saa vel som dets raa og røverske T.-Stammer: Kirgiser, Usbeker, Turkomaner og Karakalpaker. En Mængde T.-Stammer ere trængte ind i de persiske Riger Iran og Afghanistan, hvor de endnu enten vanke om som Hyrder eller have nedsat sig som Hovedbefolkningen i flere af de nordligste Provinser. Blandt dem ere Kadsharerne, til hvilke hører Shahen i Iran. Den vigtigste T.-Stamme er dog Osmanerne, der bo adspredte i alle det osmanske Riges Provinser og som Hovedbefolkning indtage det indre af Lilleasien. I Afrika, hvis Nordkyst endnu til Dels staar under tyrkisk Overherredømme, have T. kun sparsomt nedsat sig og der antaget det arabiske Sprog. Levningerne af Indiens tyrkiske Erobrere tale ogsaa nu Hindustansk eller Persisk. Til T. maa flere af de Folk regnes, som i den tidlige Middelalder trængte ind fra Asien i det sydlige Rusland, som Avarer, Chazarer, Petschenegeer og Kumaner (s. disse A.).

Türkheim, 1) Stad i det tyske Rigsland Elsaß-Lothringen, 1 M. v. for Colmar, med 2,500 I., Papirfabrikation og Vinavl; 2) d. s. s. Dürkheim.

Tyrkiet betegner i videste Omfang det osmanske Rige, hvis udstrakte Besiddelser i Europa, Asien og Afrika omkranse den østlige Del af Midelhavet.

	□ M.	Befolk. 1887
1) Besiddelser i Europa:		
Umiddelbare Besiddelser..	3,000	4,500,000
Bosnien, Herzegovina og Novibasar (besat af Østerrigerne)	1,110	1,504,000
Vassalstat Bulgarien	1,160	2,179,000
Autonom Prov. Østrumelien	650	975,000
	5,920	9,158,000
2) Besiddelser i Asien:	34,330	16,176,000
3) Besiddelser i Afrika:		
Tripolis og Barka	18,760	1,000,000
Vassalstaten Ægypten ...	18,550	6,817,000
	37,310	7,817,000

Det hele osmanske Rige omfatter altsaa et Flademaal af 77,560 □ M. med 33,151,000 I. Heraf udgjøre de umiddelbare Besiddelser 55,300 □ M. med 21,630,000 I. Til Asien er her henregnet Øerne langs Lilleasiens Kyst (Lesbos, Tenedos, Chios, Kos, Rhodos og Fyrstend. Samos). Besiddelserne paa Asiens Fastland, der omfatte Lilleasien, Armenien, Kurdistan, Mesopotamien, Syrien og af Arabien omtr. 11,800 □ M. med 1,330,000 I., ligesom ogsaa Besiddelserne i Afrika, de europæiske Vassalstater (Bulgarien og Østrumelien) samt de af Østerrigerne bestyrede Lande ere omhandlede i særegne Artikler. Her tages derfor kun Hensyn til det europæiske T.s umiddelbare Lande, der deles i følgende Generalgouvernementer (Vilajeter):

Constantinopel (europ. Del)	540,000	I.,
Adrianopel (Edreneh).....	597,800	—
Saloniki (Selanik).......	1,000,600	—
Kossovo	1,079,700	—
Janina (Argyrokastra)	736,900	—
Skutari (Ischkodra)	203,000	—
Kreta (Girid)	449,200	—
At overføre	4,607,200	I.

Overført....	4,607,200 J.,
Thasos, Imbros, Lemnos, Samothraki...........	42,400 —
Den i Europa staaende Hær	130,000 —
Fremmede og Politi.....	170,000 —
	4,949,600 J.

Af dette Tal ere omtr. 2 Mill. Muhammedanere. Denne Beregning er fra 1879, medens Befolkningen for 1887 ovenfor kun er anslaaet til 4½ Mill.; der er nemlig i det sidste Aarti utvivlsomt indtraadt en Formindskelse i Befolkningen, men det er umuligt nøjere at controlere denne Kjendsgjerning, ligesom det er absolut umuligt at besvare alle andre Spørgsmaal, Befolkningsstatistiken vedkommende. — Fastlandet omgives af Montenegro, Østerrig-Ungarn, Serbien, Rumænien, det sorte Hav, Marmarahavet, det ægæiske Hav, Grækenland, det joniske og det adriatiske Hav. Kysterne ere stærkt indskaarne og frembyde talrige Forbjærge, Halvøer og Bugter. Af Forbjærgene ere de vigtigste Rodoni, Pali og Laghi ved Adriaterhavet, Glossa eller Linguetta ved Otranto-Kanalen, Kassandra, Palinri, Drepanon, Hagion Oros, Paxi og Suvla ved det ægæiske Hav, Karn ved det sorte Hav. Af Halvøerne ere de mest fremtrædende: den chalkidiske Halvø mellem Saloniki- og Orfani- eller Rendina-Bugten, fra hvilken mod S. Ø. udgaa de tre mindre Halvøer Kassandra, Longos og Athos ell. Hagion Oros, der danne Kassandra- og Hagion Oros-Bugterne, samt Halvøen Gallipoli mellem Saros-Bugten og Dardaneller-Strædet. Foruden de her nævnte Bugter maa endnu nævnes Avlona-Bugten med det smalle Indløb Prevesa-Kanalen fra det joniske Hav, Kavala-, Lagos- og Enos-Bugten fra det ægæiske Hav og Iniada-Bugten fra det sorte Hav. — T. er gjennemgaaende et Bjærgland. I V. udgaar fra Schar Dagh en Hovedkjæde, som danner Vandskjellet mellem det ægæiske og joniske Hav og Grænsen mellem Landskaberne Albanien og Epiros paa den ene, Makedonien og Thessalien paa den anden Side; man kalder hyppig det hele System Pindos, et Navn, som egentlig kun tilkommer den sydligste, nu i Grækenland (Thessalien) liggende Del; af de nordligere, til Albanien hørende Kjæder nævne vi Smolika (Grammos) med Toppe indtil 8,200 F., Peristeri (ø. for Presbasøen) og Prokleta, nær Montenegros Sydgrænse; selve Schar Dagh, som omfatter hele Halvøens højeste Punkt Ljubatrin, 9,700 F., har Retning fra N. Ø. til S. V. Midtpunktet for de østligere Bjærgkjæder dannes af den vældige Syenitmasse Vitosch, 7,400 F., og Granitmassen Rilo Dagh med Musalla, 9,300 F., som begge ligge paa bulgarsk Grund. Herfra udgaar mod S. Ø. Rhodope ell. Despoto Dagh, som danner Vandskjellet mellem Maritza og Mesta (Nestus) og i sin sydlige Del, Karlik Dagh, antager en østlig Retning og nærmer sig det ægæiske Hav. Landet ø. for Rhodope, Oldtidens Thrakien, er dels et frugtbart Lavland (Philippopels og Adrianopels Bækkener), dels opfyldt af lavere Bjærgstrøg; af disse mærkes Istrandscha Dagh, et Gnejsplateau, som strækker sig med sydøstlig Retning langs det sorte Hav ned ad mod Constantinopel. Af Makedoniens Bjærge nævne vi mod Ø. Perin Dagh (Orbelos), hvis sydlige Udløber, Bunar Dagh eller Pirnari, der i Oldtiden var saa bekjendt for sin Guldrigdom, naar ned til Orfani-Bugten. Af Thessalien er kun den nordlige, bjærgfulde Del med Olympos, 9,470 F., forbleven ved T.; den frugtbare sydlige Del blev 1881 afstaaet til Grækenland. Af Lavlande, som kun indtage en ringe Del af Arealet, har T. beholdt tilbage Sletterne langs Maritza og Strymon (Karasu) og ved Mundingerne af Vardar, Vistritza og de albanske Floder. — Af de talrige Floder er kun en Del af Maritza sejlbar; til det sorte Hav løbe Pravadi og Kamtschyk (begge i Bulgarien); i det ægæiske Hav og dets Bugter falde Maritza, Mesta ell. Karasu (Nestus), Strymon (Karasu), Vardar og Vistritza; til det joniske Hav løbe Arta, som danner Grænsen mod Grækenland, Kalamas og Pavla; i det adriatiske Hav falde Vjosa (Vojusa), Semeni med Devol, Schkumbi, Mati, Drin, Vojana og fra Bosnien gjennem Dalmatien Narenta. Af Indsøerne ere de betydeligste Skutari-, Ochrida-, Janina-, Presba- og Ventrok-Søerne i Albanien, Kastoria-, Ostrovo-, Doiran-, Beschik- og Tachyno-Søerne i Makedonien. — Klimaet er i det hele behageligt, men paa Grund af Landets bjærgfulde Charakter meget afvexlende og derhos ved de barske nordøstlige Vinde koldere end i Italien og Spanien under tilsvarende Bredbegrad. Klimaet og Plantevæxten nærme sig derfor i det hele Mellemeuropas, men Balkan danner en betydningsfuld klimatisk Skillelinje; medens Vinteren er temmelig streng i Donaulandene og Temperaturen hyppig synker under ÷ 10°, i Jan. indtil ÷ 22°, stiger Kulden s. for Kjæden sjælden over ÷ 3°, og Sommeren med den næsten altid klare Himmel er trykkende varm; medens de kolde Nordenvinde kunne bringe Snestorme lige til Egnene om Bosporos, kjender man ved det ægæiske Havs Kyster kun paa Højderne vinterligt Vejr. Paa enkelte Sumplandskaber nær er Luften overalt ren og sund. Constantinopel har samme Middeltemperatur som Venezia. Nedbøren falder mest om Vinteren, medens Somrene ere tørre; Balkan og de vestlige Landskaber (Bosnien og Albanien) have i Gjennemsnit en Regnmængde af over 38 Tomm. (1,000 mm.), medens den mere østlig er sunken til 27 Tom. — Jordbunden uden for de egentlige Bjærgegne er udmærket frugtbar og frembringer vore almindelige Kornsorter, Majs, Sydfrugter, Vin, Oliven, Hør, Hamp, Bomuld, Tobak, Krap og meget Bygningstømmer. Af Dyreriget fremhæves Heste, Æsler og Muldyr, Hornkvæg, Bøfler, Faar, Geder, Fjerkræ, Fuglevildt, Silkeorme og Bier. Fiskeriet drives ved Kysterne, og her maa ogsaa nævnes Indsamling af Badesvampe ved det ægæiske Havs Kyster. Af Mineraler forekomme saa vel ædle som uædle Metaller, Salt, Stenkul og mange nyt-

tige Stenarter, men Bjærgværksdriften er fuldstændig forsømt. Saa rigt Landet imidlertid er udrustet fra Naturens Side, saa lidet gjøres der fra Befolkningens Side for at drage Nytte af de naturlige Rigdomme; Agerbruget f. Ex. staar paa et lavt Standpunkt; Jorderne ligge et Aar brak og gødes aldrig; den store Godsejer bor næsten aldrig paa sine Ejendomme, men lader dem styre af en Forvalter med et Antal Forpagtere; naar Statsafgifterne og Tienderne ere fradragne, maa disse svare Halvdelen af Afgrøden, saa at Ejeren i daarlige Aaringer har meget ringe Indtægter. Industrien staar paa et meget lavt Trin og er væsentlig indskrænket til de større Stæder; størst Betydning have Garverierne, navnlig Tilvirkning af Saffian, Corduan og fine farvede Læbersorter. Vigtige ere ogsaa Farverierne, navnlig Tilvirkningen af det saakaldte „tyrkiskrøde" Bomuldsgarn samt Tilvirkning af Kobber-, Blik-, og Staalvarer; i enkelte Stæder er ogsaa Udskæring af Merskumspibehoveder, Tilberedning af Rosenolje og Druebrændevin (Raki) en ret indbringende Erhvervsgren; men i øvrigt er der overalt Tilbagegang; Fabriksdrift findes næsten aldeles ikke; tidligere hentede Vesten en Mængde kostbare Sager (Silketøjer, Tæpper, Fajencearbejder osv.) fra T.; nu indføres de samme Frembringelser billigere og af bedre Qvalitet. Den industrielle Virksomhed indskrænker sig derfor i det hele kun til det nødvendige daglige Forbrug, og forgjæves have inden- og udenlandske Speculanter gjentagne Gange søgt at ændre disse Forhold; deres Projecter ere altid strandede paa Provinsstatholdernes Uvilje; Udlændingene blive t. Ex. principmæssig holdte borte fra Bjærgværksdriften. Handelen er betydelig, men for største Delen i Hænderne paa Grækere, Armeniere, Jøder og Fremmede fra det øvrige Europa og hemmes derhos meget ved mangelfulde Samfærdselsmidler. Den vigtigste Udførselsgjenstand er Rosiner, dernæst følge i Række Silke, Faare- og Angorauld, Galæbler, Opium, Huder, Figen, Cocons, Vin, Bomuld, Olivenolje, Malm, Dadler, Tæpper, Sæbe, Hasselnødder osv. De vigtigste Indførselsgjenstande ere Klæde, Bomuldstøjer, Garn, Jærn- og Staalsager, Chemikalier, Farver, Olje, Sukker, Drikkevarer, Levnedsmidler, Spiritus, Petroleum, Stearinlys, Tændstikker, Glas, Papir, Juvelarbejder, Lægemidler, Parfumerier, Møbler, Modevarer osv. Efter officielle Angivelser, der imidlertid paa Grund af Embedsmændenes Bedragerier og Toldsvig vistnok maa forøges med en Fjerdedel, havde Indførselen 1887—88 i hele Riget (Ægypten fraregnet) en Værdi af 322 Mill. Kr. mod en Udførselsværdi af 180 Mill.; mere end en Tredjedel af hele Omsætningen falder paa Constantinopel; derefter følge i den europæiske Del Saloniki og Dedeaghatsch. Af Udførselen falde 37 pCt. paa Frankrig, 32 paa England, 9 paa Østerrig-Ungarn og 2½ paa Rusland; af Indførselen falde 42 pCt. paa England, 12 paa Frankrig, 19 paa Østerrig-Ungarn og 11¼ paa Rusland. Den tyrkiske Handelsmarine er ubetydelig, og der existerer ingen sikre Angivelser over den; 1886 angaves den til 17 Dampere paa 7,300 Tons og 416 Sejlskibe paa 69,700 Tons foruden et stort Antal smaa Kystfartøjer. Angaaende Handelsomsætningen i samtlige tyrkiske Havne foreligge ingen fuldstændige Angivelser siden 1881—82. I dette Aar indgik 37,900 Skibe paa 15,900,000 Tons og 157,800 tyrkiske Fartøjer paa 3,700,000 Tons; 1887—88 krævede den fremmede Skibsfart 22 Mill. Tons, Kystfarten 5,600,000 Tons; heraf faldt 9½ Mill. paa England, 3¾ Mill. paa Østerrig-Ungarn, 3 Mill. paa Frankrig, 2¾ Mill. paa Grækenland, 2 Mill. paa Rusland, ½ Mill. paa Sverige-Norge. Af Jærnbaner findes i det europæiske T. (Østrumelien medregnet) 156 Mil, i Asien 88 Mil; de meget vigtige Linjer Saloniki-Metrovitza (Sydbosnien) og Constantinopel-Sarambei (Østrumelien) aabnedes 1888. Telegraphnettet er temmelig udviklet; 1886 fandtes 233 Kontorer, i hele Riget 683. — Befolkningen er meget blandet; nøjagtige Angivelser blive derhos saa meget vanskeligere, som der i de sidste Aar paa Grund af Racehadet finde betydelige Vandringer Sted; saaledes ere en Mængde Tyrkere fra Bulgarien vandrede mod Syd, omvendt flytte Bulgarer nord paa til Østrumelien, og Tscherkesserne, der siden 1864 skulle være indvandrede i et Tal af c. 400,000, ere nu atter for største Delen udvandrede til Lilleasien. Af Halvøens 4 Hovedstammer tælle Slaverne over 4 Mill., Osmanerne 2⅕, Albaneserne 1⅞ og Grækerne 1⅔; hertil komme omtr. 170,000 Tzintzarer (Kutzovlacher) eller Rumænere og maaske 100,000 Jøder. Constantinopel fraregnet, bo Osmanerne ingensteds i større samlede Masser, men kun pletvis og for det meste i Omegnen af de større Stæder; i det østlige Bulgarien, i en stor Del af Østrumelien og i den nordlige Del af Vilajetet Adrianopel bo de sammen med Bulgarerne. Den vestlige Del af det umiddelbare tyrkiske Omraade bebos af Albaneserne, fra Montenegros og Serbiens Grænse til 40° n. Br. og fra det adriatiske Hav til 39° ø. L.; i det nordlige Epiros bo de blandede med Grækerne. Disse bebo den sydlige Del af Epiros og Makedonien, den chalkidiske Halvø og mange Kyststrøg langs det ægæiske og sorte Hav; i den sydlige Del af Vilajetet Adrianopel bo de sammen med Tyrkerne. Bulgarerne bebo i samlet Masse de vestlige Dele af Bulgarien, Østrumelien og det gamle Thrakien. I Pindos bo Tzintzarer, i Gammel-Serbien og det nordlige Makedonien Serber. Islam er Statsreligionen i det tyrkiske Rige; man regner omtr. 3 Mill. Muhammedanere (Tyrkerne, de fleste Albaneserne og en Del Bulgarer, de saakaldte Pomaker), hvoraf 2 Mill. i de umiddelbare Provinser. Som Kalifernes Efterfølger er Sultanen Muslimins eller de troendes Overhoved, og Koranen er tillige Lovbog. Ulemaerne danne en egen gejstlig og juridisk Corporation, hvis Overhoved Scheich-ul-Islam ell. Mufti selv hverken er Præst eller Dommer, men har den afgjørende Stemme som Lovens Fortolker; hans Samtykke er nødvendigt til Gyldigheden af enhver Forordning, til enhver Akt, der udgaar fra den højeste Regeringsmyndighed. Scheicher, de ældste, kaldes Præsterne eller

de offentlige Udlæggere af Koranen, der tillige forrette Gudstjenesten ved de større Moskeer; **Imamerne** holde de i Koranen paabudte 5 daglige Bønner i Moskeerne og udføre Vielses- og Begravelsesceremonierne; **Muezzinerne** ere Udraabere, der fra Moskeerne kalde de troende til Bøn. Til Gejstligheden regnes desuden **Mollaerne** (Overdommerne), **Kadierne** og **Naiberne** (Underdommerne) og **Dervischerne**, der ere et Slags Munke. Muslimins Gudshuse, de saakaldte **Moskeer**, ere enten større, **Dschami** (ell. **Dschema**), eller mindre, **Medschid**, „Bedehuse". Muhammedanernes Aar bestemmes ved 12 Maaneløb og regnes fra Muhammeds Flugt (Hedschra) fra Mekka til Medina; Aar 1807 efter Hedschra begyndte 28 Aug. 1889, Aaret 1308 begynder 17 Aug. 1890, og saaledes forskyder Nyaarsdag sig hvert Aar 11 à 12 Dage, indtil den i Løbet af 33 Aar har passeret alle Aarstider. Blandt de omtr. 6 Mill. Christne er der flest Græsk-Katholiker (Grækerne, de fleste Bulgarer og omtr. ½ Mill. Albanesere); i Spidsen for dem staar Patriarchen i Constantinopel, dog have Bulgarerne deres egen „Exarch". I øvrigt ere alle christelige Trosbekjendelser repræsenterede. Romersk-Katholikerne (120,000 Albanesere, en Snes Tusende Bulgarer) have 8 Ærkebiskopper (i hele Riget 27 Patriarcher og Ærkebisper); de fleste Armeniere høre til den armeniske Kirke, som har sin egen Patriarch i Constantinopel; af Protestanter findes kun meget faa, af Jøder omtr. 100,000 under en Storrabiner i Hovedstaden. T.s ikke-muhammedanske Befolkning kaldes med et Fællesnavn **Rajaer** (d. e. Hob ell. Hjord); Islam taaler den christne og jødiske Religion imellem sig og byder kun at tilintetgjøre Afgudstjenerne; men Rajaerne vare dog til 1839 retsløse Undersaatter; nu er Undersaatternes Ligestillelse ved Sultanernes gjentagne højtidelige Løfter og Tilsagn anerkjendt, i alt Fald i det ydre. — **Skolevæsenet** staar i det hele paa et lavt Trin; ikke 1 af Hundrede skal kunne læse og skrive; vel skulle efter Loven Communerne holde Skoler, hvor der er Skoletvang fra det 6te til 16de Aar, men Loven overholdes ikke. Ved Siden af disse Elementarskoler findes 470 Mellem- eller Realskoler og de højere Skoler som det kejserlige Lyceum i Galata-Serai, Forvaltnings-, Rets-, Forst- og Bjærgværksskolerne, Krigs- og Marineskolerne, to medicinske Skoler, Cadetanstalterne, osv. Paa en bedre Fod staa de armeniske og navnlig de græske Skoler; af de sidste mærkes den græske Nationalskole i Constantinopel til Uddannelse af Lærere og den theologiske Skole paa Chalki ved Hovedstaden. I de større Kyststæder findes der derhos europæiske Skoler, i Regelen ledede af katholske Gejstlige. — **Statshusholdning**. Efter Statsbankerotten 18 Apr. 1876 (da Rentebetalingen af Statsgjælden standsedes) have Finanserne bedret sig lidt. Ved Overenskomst af 1881 reduceredes og consolideredes den udenlandske og reguleredes den svævende Gjæld. Ved Sultanens Decret af 20 Dec. 1881 reduceredes den udenlandske Gjæld til i alt 1,926½ Mill. Kr., som forrentes med 1 og amortiseres med ½ pCt.; i Marts 1887 beløb denne Gjæld sig endnu til 1,890¾ Mill., og de til sammes Forrentning bestemte indre Skatter ansloges for 1887—88 til omtr. 18 Mill. Kr.; men desuden findes endnu en indre Gjæld paa 350 Mill. Kr., en svævende Gjæld paa 144 Mill., de russiske Krigsomkostninger paa 580 Mill., Skadeserstatning til russiske Undersaatter paa 27½ Mill. og Gjælden for nylig leveret Krigsmateriel paa omtr. 54 Mill. Budgettet er fuldstændig nominelt; Tallene paa samme, for saa vidt de overhovedet offentliggjøres, staa alene paa Papiret og fortjene aldeles ingen Tillid, og det stadige Deficit søges dækket ved Nedsættelse ell. Ikke-Udbetaling af Embedsgagerne, ved Smaalaan, endog Tvangslaan, og lignende Udveje. Budget-Udkastet for 1883—84 udviste en Indtægtsside paa 261 Mill. Kr. mod 259½ Mill. i Udgift; siden er intet officielt Budget udgaaet; dog anslaar man Indtægterne for 1887—88 til 280 Mill. Kr. Hovedposterne paa Indtægtssiden, for saa vidt de ikke ere pantsatte til Statscreditorerne, ere Grundskatterne, Næringsafgifterne, Tienden af Jordens Frembringelser (den opkræves imidlertid med 12½ pCt.), Bedeskatten, 8 pCt. Indførsels- og 1 pCt. Udførselstold samt den paa Ikke-Muhammedanere hvilende Skat for Fritagelse for Militærtjenesten. — **Hæren** bestaar af den active Armé (Nizams), Landeværnet (Redif) og Landstormen (Mustahafiz); Tjenestetiden er 20 Aar med almindelig Værnepligt, dog at de christne kunne kjøbe sig fri. I Følge Reorganisationen af 1879 deles Hæren i 7 Corps (Ordus), hvoraf 3 i Europa; Hæren skulde fremdeles herefter udgjøre en Fredsstyrke paa 210,000 Mand med 576 Kanoner, der med Reserve og Landeværn skulde kunne voxe til 410,000 Mand med 888 Kanoner. Factisk tæller den tyrkiske Hær 1888 63 Regimenter Fodfolk à 4 Bataillоner, 2 Zouavregimenter à 2 Batailloner, 15 Batailloner Jægere og 1 Bataillon beredent Fodfolk; 89 Rytterregimenter à 5 Escadroner; 13 Regimenter Artilleri med 144 kjørende Batterier, 18 ridende og 86 Bjærgbatterier, 8 Batailloner Fæstningsartilleri, 10 Batailloner Artillerihaandværkere, 6 Batailloner Ingeniører samt Telegraphcompagnier, Train, Haandværksbatailloner osv., i alt 12,000 Officerer, 170,000 Mand, 30,000 Heste, 1,188 Stkr. Felt- og 2,374 Stkr. Fæstningsskyts; dernæst Cadrerne til 96 Regimenter Redifs à 4 Batailloner. **Flaaden**, som blev væsentlig formindsket ved Tab under sidste Krig og senere Salg til England, talte ved Udgangen af 1886 15 Panserskibe, hvoraf 3 under Bygning, 50 Træskibe og 12 Torpedofartøjer, hvoraf 2 undersøiske. — T. har 4 Ridderordner: 1) Nischani-Iftichar, stiftet af Mahmud II 1831; 2) Medjidieh, stiftet af Abdul Medjid 1852; 3) Osmanje, stiftet af Abdul Asis 1861, og 4) Nischani-Imtiaz, stiftet 1879, hvortil kommer en Dameorden, stiftet 1880.

Forfatning. T.s Statsordning har indtil den nyeste Tid været et østerlandsk Despoti; alt afhang af Herskerens vilkaarlige Lune, og kun de europæiske Stormagters moralske Indflydelse hindrede, at det udartede til blodig Grusomhed ligesom i fordums Dage. Sul-

tanen („Padischah", Storherren, Kejseren) var uindskrænket Herre over sine Undersaatters Liv og Gods; hans Magt var saa meget større, som han for alle Sunniter tillige var Kalif („de troendes Behersker"). Herredømmet gik i Arv til Osmans Æt; den ældste Prins arvede Tronen, om der end var Sønner af den afdøde Sultan; derfor indviede Sultanerne tidligere deres Regering med at lade alle deres Brødre og Brodersønner dræbe. Regeringen kaldes „den høje Port" og Ministerraadet „Divanet"; Storveziren indtager Forsædet og har den almindelige Ledelse af hele Forvaltningen; en særlig Stilling har „Scheich ul Islam", der som øverste Retslærd og Gejstlig afsiger Kjendelser efter Koranen om alle tvivlsomme Rets- og Religionsspørgsmaal, deriblandt endog om Sultanens Afsættelse. Blandt de andre Ministre kunne nævnes Seraskieren (Krigs-), Kapudan Pascha (Marine-) og Reis Efendi (Udenrigsministeren). 23 Dec. 1876 kundgjordes en constitutionel Forfatning for det hele tyrkiske Rige, hvortil endog Rumænien og Serbien medregnedes, med ansvarlige Ministre og to Kamre: et Senat af fortjente Mænd, mindst 40 Aar gamle, udnævnte af Sultanen paa Livstid, og et Deputeretkammer, hvis Medlemmer valgtes paa 4 Aar efter Provinser, 1 for hver 50,000 mandlige Indbyggere, ved hemmelig Afstemning, saaledes at Halvdelen af Medlemmer for de Provinser, hvor Muhammedanere og Christne bo sammen, skulde være Muhammedanere og Resten deles mellem de forskjellige Folkeslag og Trosbekjendelser. Alle Undersaatter skulle kaldes Osmanli, tyrkisk Sprog være officielt Sprog og Muhammedanismen Statsreligion; men der tilsagdes alle borgerlige og personlige Friheder samt de almindelige politiske Rettigheder for Kamrene. Disse kom sammen i Marts 1877 og bleve snart efter opløste, men Forfatningen gjælder vedblivende paa Papiret.

Historie. De osmanske Tyrker boede oprindelig i Khorasan. Herfra førte 1224 Soliman Schah, flygtende for Mongolerne, omtr. 50,000 af sin Stamme mod V., hvilke efter hans Død adsplittedes. Omtrent 400 Familier af disse sluttede sig til hans yngste Søn Ertogrul, der traadte i Tjeneste hos Aladdin, Seldschukernes Sultan i Konieh; denne gav ham et Len i Egnen omkring Dorylæon og havde megen Nytte af deres Tapperhed. Ertogruls Søn *Osman I*, d. 1326, efter hvem de osmanske Tyrker have Navn, erobrede 1289 Karahissar og senere andre Byer fra Grækerne og blev 1299 uafhængig Fyrste. Sønnen *Orchan* (1326—59) udvidede sin Magt ved Erobringer i Bithynien, indtog Brussa, hvilken By blev hans Hovedstad, Nikomedia og Nikæa, erobrede Lilleasien indtil Hellespont fra Grækerne, ja sendte endog sin Søn Soliman over Hellespont og besatte 1357 Gallipoli, organiserede Hæren ved Oprettelsen af Janitscharernes og Spahiernes Corps, antog Titelen Padischah og kaldte Porten paa sit Palads „den høje Port". Hans yngre Søn *Murad* ell. *Amurath I* (1359—89) fortsatte Erobringerne i Europa og flyttede Residensen til Adrianopel, undertvang Makedonien og Landene mellem Hellespont og Balkan, og da de slaviske Folk mellem Balkan og Donau forenede sig mod ham, bleve ogsaa de bragte i Afhængighed af Tyrkerne. Til sidst blev han myrdet paa Valpladsen ved Kossova i Serbien af en fangen Serber 1389. Hans Søn *Bajazet I Jildirim* (1389—1402) sejrede over den ungarske Konge Sigismund og den af franske og tyske Riddere bestaaende Korshær ved Nikopolis (1396), hærgede Grækenland helt ned til Moreas Sydspids, paalagde den græske Kejser Tribut og tænkte paa at erobre Constantinopel, da han kom i Krig med Timur, der overvandt og fangede ham ved Angora (1402). Nu lod det til, at det osmanske Rige skulde gaa til Grunde: i Lilleasien optraadte forskjellige Høvdinger over andre tyrkiske Horder som uafhængige Fyrster, og Bajazets 4 Sønner kæmpede om Herredømmet, men Tyrkernes Fjender i Europa benyttede ikke det gunstige Øjeblik, og efter at *Soliman I* var fortrængt af *Musa* og Musa igjen af *Muhammed I* (1413—21), samlede denne atter hele det tyrkiske Rige og optraadte med Kraft mod de christne. Hans Søn *Murad II* (1421—51) overvandt og dræbte den ungarsk-polske Konge Ladislaus V (III) ved Varna 1444 og sejrede i det 3 Dages Slag ved Kossovo (1448) over Johannes Hunyades, men kunde ikke betvinge Skanderbeg. Hans Søn, den kraftige, men grusomme og herskesyge *Muhammed II* (1451—81) begyndte, saaledes som allerede Bajazet I havde gjort, sin Regering med et Brodermord. Vel blev han 1456 dreven tilbage fra Belgrad af Joh. Hunyades og Johan Capistrano og kunde ikke undertvinge Epiros før Skanderbegs Død, ligesom ogsaa i Slutningen af hans Regering Tyrkernes Angreb paa Rhodos mislykkedes, men han erobrede Constantinopel (29 Maj 1453) og gjorde denne By til sin Hovedstad, omstyrtede det andet græske Kejserrige i Trapezunt (1461) og undertvang fuldstændig hele den græske Halvø og de fleste Øer i Archipelagus samt Krim. Han udmærkede sig ikke blot som Erobrer, men ogsaa som Lovgiver og vandt derved Tilnavnet „Al-Kanuni", d. e. Lovgiveren. I sine Love erklærede han det for tilladt, at Sultanerne ved deres Regerings Tiltrædelse for at sikre Rigets Ro dræbte deres Brødre, og organiserede den despotisk-militære Magt, som Sultanerne udøvede. Frygten for Tyrkernes Magt var saa stor i Europa, at der blev paalagt alle europæiske Stater en saakaldt „*Tyrkeskat*" (d. v. s. en Sum til Udredelse af Omkostninger til de Hære, som paa Ungarns og Østerrigs Grænser stadig kæmpede med T.). Den udrededes endnu ind i det 17de Aarh. Hans Søn *Bajazet II* (1481—1512) var en svag og ukrigersk Regent, hvorfor han afsattes af sin Søn *Selim I* (1512—20), der vendte Osmanernes Erobringstog mod Øst, trængte Perserne tilbage over Tigris og fratog dem Mesopotamien, erobrede Kurdistan og undertvang de af Mamlukerne beherskede Lande, Syrien, Palæstina og Ægypten. Under hans Søn *Soliman II d. prægtige* (1520—66) naaede T.s Magt sit Højdepunkt; han erobrede Belgrad 1521, Rhodos 1522, sejrede

ved Mohacs 1526, gjorde Moldau skatskyldigt og kæmpede heldig mod Perserne, ligesom han ogsaa som Beskytter for Johan Zapolyas Søn bemægtigede sig den største Del af Ungarn, men blev dreven tilbage fra sit Angreb paa Wien 1529 og paa Malta; Sørøveren Khaireddin Barbarossa (s. Barbarossa), som havde bemægtiget sig en Del af Nordafrikas Kyst og derfra forurolígede Middelhavet, anerkjendte hans Overherredømme. Men fra Solimans Tid begyndte T.s Forfald, nærmest begrundet i Slappelsen af Janitscharernes Krigstugt, hvorved disse snart bleve frygteligere for Sultanerne end for disses Fjender, og i den Omstændighed, at de unge Sultaner ikke længere opdroges i Lejren, men i Serailet og besatte de højeste Poster i Riget snarere med deres Yndlinge end med fortjente Mænd. Allerede Solimans Søn Selim II (1566—74) var en fordrukken Vellystning. Vel erobrede Tyrkerne 1571 Cypern fra Venezianerne, men s. A. tilintetgjorde Juan d'Austria ved Lepanto den tyrkiske Flaade, uden at dog Philip II.s Skinsyge tillod ham at benytte sig af sin Sejer. Sønnen Murad III (1574—95) sløvedes tidlig og overlod Regeringen til sine Storvezirer, der kæmpede ikke uheldig mod Perserne og Ungarerne. Under Muhammed III (1595—1603) kæmpede Tyrkerne ret heldig i Ungarn, men uheldig mod Perserne i en Krig, der varede til 1618 og endte med, at Tyrkerne mistede den østlige Del af Georgien. Hans Søn Achmed I (1603—17) regerede under stadige Krige med Ungarn og Persien og under indre Uroligheder. Efter at hans uduelige Broder Mustapha I havde været Sultan i 3 Maaneder, fortrængtes han af Achmeds ældste Søn Osman II (1618—22), der kæmpede heldig mod Polen og erobrede den vigtige Stad Chotin, men blev styrtet af Janitscharerne og myrdet (det første Regentmord hos Tyrkerne). Derpaa regerede den uduelige Mustapha I atter et Aar (1622—23), indtil han blev afsat og Osman II.s 12-aarige Broder Murad IV (1623—40) besteg Tronen og 3 Aar senere selv tiltraadte Regeringen. Han tilbageerobrede de til Perserne tabte Byer og Provinser og tilvejebragte atter indre Orden, men var især mod Slutningen af sin Regering en blodtørstig Despot. Hans Broder Ibrahim I (1640—48) var sløv, vellystig og uretfærdig, hvorfor han blev afsat og kvalt. Under ham begyndte den langvarige Krig med Venezianerne om Besiddelsen af Candia (1645—69). Denne Krig fortsattes efter Ibrahims Afsættelse og Mord under hans Søn Muhammed IV (1648—87), der ved sin Tronbestigelse kun var 7 Aar gammel. De 2 dygtige Storvezirer Mehemed og Achmed Köprili (1656—76, s. Köprili) lod T. optræde med en paa den Tid usædvanlig Energi mod de christne Stater, og skjønt Tyrkerne gjentagne Gange led store Nederlag, til Søs mod Venezianerne (især 1656), ved St. Gotthard 1664 mod Kejserens Tropper, der bleve anførte af Montecuculi, og ved Chotin (1673) og Lemberg (1675) mod Johan Sobieski, vandt Tyrkerne dog Candia fra Venezianerne (1669), hævdede deres Erobringer i Ungarn ved Freden 1664 og vandt Podolien og Kamenets fra Polen ved Freden 1676. Men da den uduelige Storvezir Kara Mustapha havde lidt det store Nederlag ved Belejringen af Wien 1683, og da der havde dannet sig et stort Forbund mod Tyrkerne, bestaaende af Kejseren, Polen, Rusland og Venezia, da endelig Kejserens Tropper havde erobret Ofen og sejret ved Mohacs, medens Venezianerne, understøttede af Malteserridderne, erobrede de joniske Øer og Morea, blev Muhammed IV afsat af de oprørske Soldater og Ulemaer, hvorpaa han døde efter 4 Aars Fangenskab. Under hans Broder Soliman III (1687—91) tilvejebragte den dygtige Storvezir Mustapha Köprili atter Orden i det indre og i Finanserne og reorganiserede Hæren, men faldt i det uheldige Slag ved Slankamen 1691. Efter Soliman II.s Broder Achmed II (1691—95) fulgte Muhammed IV.s Søn Mustapha II (1695—1703), som i Begyndelsen var heldig imod Venezianerne og Østerrigerne, men 1697 tabte det afgjørende Slag ved Zenta imod Østerrigerne under Prins Eugen af Savoien og ved Freden i Carlowitz 1699 maatte gjøre Afstaaelser til alle T.s Fjender: Ungarn, Transsylvanien og Slavonien til Østerrig, Asov til Rusland, Podolien og Kamenets til Polen, Morea til Venezia. Efter Mustaphas Afsættelse fulgte hans Broder Achmed III (1703—30), under hvem Carl XII flygtede til T. 1709 og til sidst ved sine Intriguer bragte dette til en Krig med Rusland, hvorved T. vandt Asov tilbage 1711 (s. Peter I). Da Achmed III 1714 brød Carlowitzerfreden for at fratage Venezianerne Morea, kom han ogsaa i Krig med Østerrig, hvis Hær under Prins Eugen vandt glimrende Sejre, hvorved T. nødtes til Freden i Passarowitz 1718; vel beholdt T. det erobrede Morea, men maatte give Venezia Erstatning i Dalmatien, samt afstaa Temesvar og Belgrad. Mustapha II.s Søn Mahmud I (1730—54) tabte 1735 de Landvindinger, hans Forgængere havde gjort fra Persien, og kæmpede ligeledes 1737—39 uheldig mod Russerne, som indtog Asov og trængte ind i Moldau; men i den samtidige Krig med Østerrigerne sejrede han og fik ved Freden i Belgrad 1739 de Landskaber tilbage, som T. havde tabt til dem 1718. I en ny Krig med Persien led T. 1745 et stort Nederlag ved Kars, men Grænsen blev dog mellem de to Lande som hidtil. Efter Mahmuds Broder Osman III (1754—57) fulgte Achmed III.s Broder Mustapha III (1757—73). I de første Aar af hans Regering blev T.s Myndighed over Ægypten gjenoprettet, men den Krig, han 1768 efter Polens og Frankrigs Opmuntring paaførte Rusland, var saare uheldig og skadelig. 1770 blev Rumænien besat af russiske Tropper og Flaaden ødelagt ved Tschesme; samtidig udbrød Uroligheder i Grækenland og Krig med Montenegro; 1771 blev Krim indtaget af Russerne og Tatarkhanen forjagen til T., og efter at Krigen havde været standset i to Aar, indtraf 1773 nye Nederlag, og den nye Sultan Abdul Hamid I (1774—89) maate kjøbte Fred i Kutschuk Kainardschi med tunge Ofre. Asov, Kertsch, Jenikale og Kinburn afstodes til Rusland, og T.s Overhøjhed over Tatarkhanen paa Krim opgaves; T.s

Grænse blev saaledes trukken tilbage til Dnjepr, og Rusland fik desuden fri Skibsfart i det sorte Hav og T.s andre Have, samt en vis Tilsynsret over de rumænske Fyrstendømmer. T. var ved denne Krig blevet saa svækket, at det uden Modstand maatte finde sig i, at Østerrig 1777 fratog det Bukovina, og at Rusland 1783 underkastede sig Tatarerne paa Krim, hvis Uafhængighed var fastsat 1774. Da Forbundet mellem Østerrig og Rusland syntes at true T. med Undergang, vilde Sultanen komme sine Fjender i Forkjøbet og erklærede Krig 1787. Men Russerne under Suvorov og Østerrigerne under Laudon tilføjede Tyrkerne store Tab (Otschakov indtoges 1788, Belgrad 1789 og Ismail 1790; store Nederlag ved Fokschani og Rymnik 1789, Besættelse af Serbien, Moldau og Valachiet). Preussens Skinsyge og Tryk paa Østerrig, Sveriges Angreb paa Rusland, Røret i Polen og den franske Revolution reddede dog T., idet Fjendernes Opmærksomhed ledede andensteds hen, og Selim III (1789—1807) fik derfor 1791 Fred i Sistova med Østerrig uden mindste Tab og 1792 i Jassy med Rusland mod at afstaa Landet mellem Dnjepr og Dnjestr. T. var dog saa svækket ved Krigen, at flere Paschaer gjorde sig næsten uafhængige (Pasvan Oglu i Widdin, Ali Pascha i Janina og Achmed Djezzar i Syrien). 1798 besatte Franskmændene Ægypten, hvorfor T. paaførte sin gamle Forbundsfælle Krig indtil 1801, da Ægypten blev tilbagegivet. 1804 gjorde Serbien Opstand under Czerny Georg, og da T. 1806 afsatte de russiskfindede Hospodarer i Rumænien, besatte Russerne dette Land. End videre sendte England en Flaade frem mod Constantinopel; men Admiral Duckworth lod sig opholde ved Underhandlinger, medens den franske Affending, General Sebastiani, og Officererne i hans Følge forskansede Constantinopel og forstærkede Artilleriet i Dardanellerforterne, saa at Flaaden til sidst, uden at have vovet noget Angreb, med betydelige Tab maatte sejle tilbage gjennem Dardanellerstrædet. Russernes Fremskridt og de af Selim begyndte Reformer (han vilde nemlig gjøre sig uafhængig af Janitscharerne ved at forstærke de af ham paa europæisk Vis organiserede Tropper) fremkaldte hans Afsættelse 1807, hvorpaa Abdul Hamids Søn Mustapha IV (1807—8) blev Sultan. Han lod alle Reformplaner falde, men styrtedes allerede 1808 ved en Opstand af Selim III.s tro Tilhænger, Paschaen i Rustschuk, Mustapha Bairaktar. Denne kom vel for sent til at gjenindsætte Selim III, hvem Mustapha IV lod dræbe, men satte Mustaphas yngre Broder Mahmud II (1808—39) paa Tronen og gik selv som Storvezir ivrig frem paa Fremskridtets Bane, indtil han mistede Livet ved en Opstand af Janitscharerne og Folket i Constantinopel (15 Nov. 1808). Nu opgav Mahmud II foreløbig alle Reformer og fortsatte Krigen med Rusland indtil Freden i Bukureschti (1812), hvor han slap med Afstaaelsen af Bessarabien, da Russerne havde alle deres Tropper nødige mod Napoleon I. Han søgte derimod at styrke T.s Magt og Sammenhold ved at undertvinge de Paschaer, som under hans Forgængere havde tiltaget sig Selvstændighed, og dette lykkedes ogsaa, dog først 1822 med Ali Pascha af Janina. Derimod maatte han 1816 indrømme Serbien en vis Uafhængighed under Milosch Obrenović, og med den græske Opstand (s Grækenlands Hist.), som udbrød 1821, kunde T. trods sine Sejre heller ikke faa Bugt. De Grusomheder, der ledsagede Kampen, bragte T. i Strid med England, Frankrig og Rusland, og Mahmud maatte under russisk Tryk slutte Overenskomsten i Akkerman (7 Oct. 1826), hvorved de tre Donaufyrstendømmer bleve næsten uafhængige af T. 6 Juli n. A. enedes de tre Stormagter om at forlange en Standsning af Kampen i Grækenland, og dette førte til Søslaget ved Navarino, hvor deres Flaader aldeles ødelagte T.s (20 Oct.), samt til en fransk Besættelse af Peloponnes (1828) og en Krig med Rusland. 8 Juni 1828 gik den russiske Hær over Donau, indtog Braila og Kustendsche og begyndte at belejre Silistria, Schumla og Varna. Kun den sidste Fæstning overgav sig (11 Oct.); Belejringen af de andre maatte opgives efter store Tab, især dog ved Sygdom. Imidlertid havde Paskevitsch indtaget Kars, Achalzik og Bajesid og trængte dybt ind i Armenien. Næste Aar fik Diebitsch Overanførselen over den russiske Hær i T. Han sejrede 11 Juni og nødte derved Silistria til Overgivelse (30 Juni), lagde et Corps omkring Schumla og gik i Juli Maaned over Balkan, samt trængte 19 Aug. frem til Adrianopel. Her sluttedes 14 Sept. en Fred, i hvilken T. maatte give Afkald paa næsten hele sin Magt over Rumænien, indrømme Rusland Tilsyn med dets Styrelse og desuden vigtige Handelsfordele, samt betale en stor Krigserstatning. Endelig nødtes T. 24 Apr. 1830 til at godkjende Grækenlands Uafhængighed, men beholdt Kreta og Chios. Allerede før Krigen havde Mahmud (16 Juni 1826) tilintetgjort Janitscharernes Corps, der repræsenterede det gammeltyrkiske Væsen og stod i Vejen for de paatænkte Reformer (især i Hæren), hvorved T. skulde nærme sig Europas Civilisation. 1831 kom han i Strid med Mehemed Ali i Ægypten, der ikke vilde vise ham Lydighed, og hvis Hær ikke alene indtog hele Syrien, men 1833 trængte frem til Kutahia og truede Constantinopel. I sin Nød søgte Mahmud Hjælp hos Rusland, der ogsaa var villig dertil for at vinde forøget Indflydelse i T. England og Frankrig derimod stillede sig i deres Skinsyge mod Rusland paa Mehemed Alis Side og nødte Sultanen i Maj 1833 til at afstaa ham Syrien som Paschalik og desuden Kilikien til hans Søn Ibrahim. Til Svar herpaa sluttede Mahmud i Juli i Hunkjar Skelessi en hemmelig Overenskomst med Rusland om at lukke Dardanellerne for fremmede Krigsskibe og stillede saaledes i Virkeligheden T. under russisk Beskyttelse. 1835 lykkedes det at gjenoprette T.s tidligere Herredømme i Tripolis og at undertvinge Opstande af Albanesere og Kurder, hvorhos Øen Samos, der havde været uafhængig siden den græske Opstand, traadte i et Lensforhold til T. under en egen Fyrste. 1839 udbrød en ny

Krig med Ægypten, i hvilken den tyrkiske Hær led et fuldstændigt Nederlag ved Nisib; dette rystede Mahmud saa dybt, at han døde en Uge efter (2 Juli). Hans Søn Abdul Medjid (1839—61) søgte og fik Stormagternes Hjælp imod Ægypten; engelske og østerrigske Tropper under Ch. Napier indtog Syrien, som 1840 gaves tilbage til T. tillige med Kreta og den Flaade, der under Krigen var gaaet over til Mehemed Ali. Til Gjengjæld maatte Abdul Medjid (3 Nov. 1839) ved Hattischerifet af Gülhane love Trosfrihed og Retslighed for alle sine Undersaatter, samt et helt nyt Skatte- og Forvaltningssystem. Det blev dog for største Delen ved Løfterne; idelige Ministerskifter fandt Sted, dels fremkaldte ved Hofintriguer, dels ved de europæiske Diplomaters vexlende Indflydelse; ogsaa Modsætningen mellem Gammel- og Ung-Tyrker gjorde sig gjældende. Sultanen var vistnok mild og velvillig, men svækket ved tidlige Udskejelser og lod helst Ministrene styre (Reschid og Riza vare de betydeligste). Revolutionære Bevægelser i Rumænien gav 1848 Lejlighed til at gjenoprette T.s Indflydelse; ligeledes blev Sultanens Magt forøget 1850 i Bosnien efter en Opstand af de store muhammedanske Bejer, og hans kjække Holdning over for Østerrig og Rusland, der 1850 krævede de ungarske Flygtninger udleverede, styrkede T.s Anseelse i Europa. Derimod maatte T. i Febr. 1853 give efter for den østerrigske Grev Leiningens Forlangende og lade Montenegro i Fred, og forinden havde Frankrigs Paastand paa lige Adgang for romerske og græske Katholiker til de saakaldte „hellige Steder“ i Palæstina bragt T. i Forvikling er med Rusland. Disse førte 1853 til et aabent Brud, idet Fyrst Menschikovs Forlangende om et russisk Protectorat over alle græske Katholiker blev bestemt afvist, og senere til den orientalske Krig (s. d. A.), der vel lod T. beholde sit Landomraade uformindsket, men dog viste dets Afmagt. Ogsaa blev i Freden i Paris 1856 de to rumænske Fyrstendømmers og Serbiens Selvstændighed udvidet og stillet under Europas (i Stedet for Ruslands) Garanti, og ved Hatti-Humayunet (18 Febr. 1856) maatte Sultanen til Tak for Vestmagternes Hjælp gjentage og forstærke sine Løfter fra 1839 om de christnes Frihed og Ligestilling. Nogen Forbedring i deres Forhold blev vistnok Følgen, især i de Landskaber, der laa Hovedstaden nærmest; men Løfterne bleve langt fra opfyldte, og de christne havde kun altfor tit Grund til Klage over Muselmændenes Overmod og Embedsmændenes Udsugelser. 1858 udbrød derfor en Opstand i Herzegovina, hvorefter T. kom i Krig med Montenegro, og 1860 fandt forfærdelige Blodbad Sted paa de christne i Syrien (s. d. A.), som medførte, at franske Tropper i et Aars Tid holdt en Del af Syrien besat. Imidlertid døde Abdul Medjid 25 Juni 1861 og blev efterfulgt af sin Broder Abdul Asis (1861—76), der hilsedes med de største Forventninger, men i høj Grad skuffede disse. Han nærede vistnok gode Forsætter om at bringe Riget paa Fode og yde alle Undersaatter Retfærdighed, men han hengav sig snart til sine Luner, indsatte og fjernede Ministre og Statholdere med største Vilkaarlighed, til Dels i det Haab at faa sin Søn udnævnt til Tronarving, og bragte T.s Finanser i den sletteste Tilstand ved sin urimelige Ødselhed, dels i Bygning af prægtige Slotte, dels i Indkjøb af Panserskibe o. desl., som om Rigets Styrke afhang deraf, medens alle indre Forbedringer forsømtes. 1862 kuede Omar Pascha en ny Opstand i Herzegovina og paalagde Montenegro ydmygende Fredsvilkaar, og de tvende Storvezirer Ali og Fuad Pascha hævdede heldig T.s Selvstændighed over for Stormagterne og manøvrerede med ikke ringe Kløgt imellem deres modstridende Ønsker. Dog maatte T. finde sig i, at Rumænien efterhaanden gjorde sig aldeles selvstændigt og kun i Formen erkjendte Sultanens Overherredømme, medens Serberne nødte alle Tyrkerne til at forlade Landet og paa egen Haand ombannede Forfatningen og gjorde Fyrsteværdigheden arvelig (s. de to Landes Historie). Ogsaa tilstod Sultanen siden 1866 Ægypten lidt efter lidt næsten fuldstændig Uafhængighed. En Opstand udbrød 1866 paa Kreta og dæmpedes først tre Aar efter ved Løfter om udstrakt Selvstyrelse og store Friheder til de christne. 1870 udvirkede Rusland Oprettelsen af et bulgarsk Exarchi, den første Erkjendelse af Bulgarerne som et Folk. Endelig udbrød i Juli 1875 en Opstand i Herzegovina, og T. kunde ikke kue den trods sine temmelig store Stridskræfter, men led flere betydelige Tab, da Kampen mest førtes i Bjærgegne. Af Frygt for, at Bevægelsen skulde gribe om sig, forlangte Stormagterne alvorlige Reformer, og Sultanen var ogsaa villig dertil; men Insurgenterne erklærede ikke at fæste Lid til tyrkiske Løfter, da disse tidligere ikke vare blevne holdte, og vilde hellere kæmpe til det yderste end paa ny bøje sig under Aaget; kun en europæisk Garanti kunde tilfredsstille dem. Da Stormagterne ikke kunde enes derom af Hensyn til T.s Uafhængighed, frugtede Sultanens gjentagne Anordninger om Skattenedsættelse og Skattereformer, om Ligestilling for Christne og Muselmændene, om folkevalgte Provins- og Districtsraad og Domstole o. s. fr. ikke det mindste. Opstanden bredte sig til Bosnien, og Frivillige kom til baade fra Montenegro og Serbien, ja selv fra de østerrigsk-ungarske Slaver, medens T.s Erklæring (6 Oct. 1875), at det af Hensyn til sin Finansnød ikkun vilde betale de halve Renter af Statsgjælden, gjorde Europa mindre velvilligt imod det. Stormagterne vedblev at gjøre Forestillinger, og en Fællesnote, udarbejdet af Grev Andrassy og overgivet 31 Jan. 1876, indeholdt foruden Forlangender om Reformer den haardeste Dom over T.s hele Styrelse og hidtil viste Uordholdenhed; men Enighed kunde ikke opnaas om videre Skridt, da England frygtede for at svække T. ved en Indblanding. I Constantinopel erkjendte man dog den truende Fare, og en Demonstration af „Softaerne“ (Studenterne) tvang Sultanen 11 Maj til at fjærne den gammeltyrkiske Storvezir Mahmud Nedim og udnævne Reformvennernes Fører Midhad til Minister. 29 Maj gik man et Skridt videre og lod Scheich ul Islam erklære Sultanen

selv for afsat, hvorefter hans Brodersøn **Murad V** (f. 1840) kom paa Tronen. Faa Dage efter døde hin i Fangselet, efter Sigende ved Selvmord, men i Virkeligheden myrdet efter Ministrenes Foranstaltning. Kort forinden havde der vist sig oprørske Lyster i Bulgarien, men de bleve hurtig undertrykte og med saa stor Grusomhed, at hele Europa forargedes derover og vendte T. Ryggen, ligesom Tilfældet var under den græske Frihedskrig. Selv i England, der havde holdt mest paa T., vendte Stemningen sig, og store Folkemøder udtalte Indignation over det tyrkiske Regimente og forlangte Regeringens Optræden til bedste for de christne. I Beg. af Juli havde Serbien og Montenegro erklæret T. Krig og saaledes gjort deres Stammefrænders Sag til deres egen; men medens Montenegrinerne i det hele vare heldige og tilføjede de tyrkiske Hære alvorlige Nederlag, bleve Serberne under den russiske General Tschernajev flere Gange slagne og 31 Oct. efter en afgjørende Kamp fordrevne fra de befæstede Stillinger, som dækkede Sydgrænsen. Landet laa nu aabent for Fjenden; men Rusland, hvorfra der var kommet en Mængde Frivillige, især Officerer, til Serbien, tvang T. til en Vaabenstilstand. Under Krigen var imidlertid et nyt Tronskifte foretaget i T., idet Murad V 31 Aug. blev afsat som skjørhovedet — skjønt han 3 Maaneder tidligere var udskreget som T.s Reformator — og afløst af sin Broder **Abdul Hamid II** (f. 1842). I Nov. foreslog England en Conference i Constantinopel af Afsendinger fra de 6 Stormagter for at opstille Europas Forlangender til T.; men inden den kunde aabnes, havde Sultanen 19 Dec. udnævnt Midhad til Storvezir og 23 Dec. kundgjort en constitutionel Forfatning for saaledes at fratage Europa Paaskud til Indblanding. Da Conferencen endelig blev færdig med sine Forslag, afviste Sultanen dem (20 Jan.) under Paaberaabelse af Forfatningen, hvorefter Stormagterne erklærede at ville overlade T. til dets Skæbne, uden Hensyn til den ved Pariserfreden 1856 tilstaaede Garanti for dets Integritet. Allerede et Par Uger senere (6 Febr.) blev Midhad Pascha, den dygtigste og oprigtigste af Reformvennerne, landsforvist af Sultanen som farlig for Rigets Sikkerhed, og det blev deraf klart, hvor lidet T.s nye Frihed var værd. 2 Marts sluttedes Fred med Serbien, hvorefter alt blev som før Krigen, men med Montenegro kom intet Forlig i Stand, da det haardnakket krævede en Landudvidelse. Imellem Stormagterne aftaltes (31 Marts) en Protocol, der gjentog Forlangendet om Reformer i T. under europæisk Tilsyn; men da Sultanen, støttet af det siden 19 Marts samlede nye Parlament, afviste dette sidste Tilbud, erklærede Rusland (24 Apr.) Krig, medens de andre Stormagter tilkjendegav deres Neutralitet. Strax efter rykkede russiske Tropper ind i Rumænien, der modtog dem som Venner, og da T. protesterede imod denne Optræden, erklærede Rumænien sig uafhængigt (22 Maj) og forkyndte T. Krig. Samtidig betegnede Sultanen den udbrudte Krig som en „hellig" Krig, og med stor Iver strømmede Muselmændene til Hæren, hvorhos der selv fra fjerne Lande i Asien indsendtes Penge til Troens Forsvar. T. blev derfor i Stand til kraftigt Modværge. 21 Juni gik en Del af Russerne ved Galatz i Baade over Donau uden synderligt Tab og 27 Juni Hovedstyrken ved Sistova, dog først efter heftig Kamp. I kort Tid blev Dobrudscha og hele det nordlige Bulgarien besat af Russerne, der overalt modtoges af de christne Indbyggere som Brødre, medens Muhammedanerne drog bort. Allerede 13 Juli drog General Gurko med bulgarske Vejvisere over Balkan, og 3 Dage senere maatte Nikopolis overgive sig, medens de andre Donaufæstninger holdt sig. Ogsaa i Armenien rykkede Russerne ind 24 Apr., indtog hurtig Bajesid og Ardahan, belejrede Kars og trængte frem mod Erzirum; men inden Juni Maaneds Udgang havde Tyrkernes Hærfører Mukhtar nødt dem til at vende tilbage til Kaukasien efter at have tilføjet dem store Tab, medens Forsøget paa at vække Opstand i Kaukasien kun havde liden Fremgang. I Montenegro vandt Suleiman flere Sejre, ja drog endog hele Landet igjennem, men kaldtes derfra østerpaa. Ogsaa her fulgte Lykken ham; han tog 31 Juli med Storm Eskisagra og kastede Gurko tilbage til Balkan, men forsøgte forgjæves at indtage Schipkapasset (i Aug. og Sept.). Osman Pascha satte sig 18 Juli fast ved Plevna, omdannede den af Naturen stærke Stilling til en formelig Fæstning og tilføjede Russerne gjentagne Nederlag; alene 7—12 Sept. tabte disse ved deres Stormangreb 14,000 Md. uden at opnaa noget, og først efter at Todleben havde ordnet en formelig Belejring og alle Forbindelser vare blevne afskaarne, lykkedes det at tvinge Osman med hans 40,000 Mand til Overgivelse (10 Dec.). Derved fik Russerne frie Hænder: ved Nyaarstid gik Gurko vesterpaa over Balkan og indtog Sophia; kort efter forstod Radetskij at omgaa den tyrkiske Hær sønden for Schipka og nøde den til Overgivelse. Derefter trængte Gurko frem til Philippopel, sprængte 15—17 Jan. Suleimans Hær og besatte Adrianopel. Ogsaa paa andre Steder gik det T. galt. Allerede i Oct. havde Russerne i Armenien vundet en afgjørende Sejr nær ved Kars, og 17 Nov. indtog de denne Fæstning ved Storm, nødte 17,000 Tyrkere til Overgivelse, samt nærmede sig Erzirum. Fremdeles havde Montenegrinerne vundet flere Fordele, bl. a. indtaget Fæstningerne Niksić og Antivari, og Serberne, som efter Plevnas Fald havde gjenoptaget Kampen, indtog i Jan. Nisch og trængte langt frem mod Syd, medens ogsaa Grækenland truede med at kaste sig ind i Kampen. Nu indsaa T. Nødvendigheden af at bøje sig; 31 Jan. 1878 sluttedes Vaabenstilstand og 3 Marts Fred i San Stefano. Herved maatte T. tilstaa Rumænien og Serbien Uafhængighed og give dem begge — saa vel som Montenegro — Landudvidelser (Dobrudscha og Landskabet om Nisch), oprette Bulgarien i videste Udstrækning til et selvstændigt, om end skatskyldigt Fyrstendømme under en christen Fyrste og afstaa hele det østlige Armenien til Rusland. Dog nu blandede England sig i Striden, fordi dets Skin-

syge mod Ruslands Magtforøgelse var vakt; det sendte 13 Febr. en Flaade ind i Marmarahavet og foretog omfattende Rustninger. Da ogsaa de andre Stormagter gjorde Indsigelser imod den Udstykning af T., som Rusland havde forlangt, kom det i Juni til en Fredscongres i Berlin, hvor Rusland samtykkede i flere vigtige Ændringer i den oprindelige Fred og fornemmelig i en Deling af det paatænkte Stor-Bulgarien. Kun den nordlige Halvdel indtil Balkan blev uafhængigt, medens den sydvestlige Del (Makedonien) gaves tilbage til T. og den sydøstlige (Øst-Rumelien) fik en Mellemstilling som tyrkisk Provins, dog med indre Selvstændighed og en christen Statholder, udnævnt paa 6 Aar. Derimod maatte T. overlade Østerrig-Ungarn at besætte og styre Bosnien og Herzegovina, som kun af Navn forblev under Sultanens Herredømme, og der stilledes en Grænseregulering i Udsigt til bedste for Grækenland. Endelig havde T. (4 Juni) overgivet Cypern til Englands Forvaltning. T.s Landomraade i Europa var saaledes i Virkeligheden indskrænket til Kystlandet langs det ægæiske Hav, samt Makedonien, Albanien og Derne; mere end Halvdelen af Land og Folk var tabt. Finanserne vare selvfølgelig i den største Uorden efter den ødelæggende Krig, og selv med den bedste Vilje vilde T. ikke have været i Stand til at iværksætte de Reformer, som det havde maattet love Armenien og de europæiske Landskaber. Det viste sig dog snart, at T. vilde søge at unddrage sig Fredsvilkaarene saa vidt muligt. Vel vovede det ikke at modsætte sig, da østerrigske Tropper i Aug. 1878 besatte Bosnien, og det kunde hverken hindre Bulgariens Ophøjelse til en egen Stat i Apr. 1879 eller Øst-Rumeliens nye Ordning, eftersom Russerne først drog bort herfra i Aug. s. A. Men det varede et halvt Aar, inden Montenegro fik den ene Del af det Land, der var tilsagt det i Freden, og først i Nov. 1880 kunde Stormagterne ved et særligt Tryk skaffe det Dulcigno som Vederlag for Resten. Albaneserne vilde nemlig ikke finde sig i de Landafstaaelser, som paa deres Bekostning skulde gjøres til Montenegro og Grækenland; en udsendt tyrkisk Pascha Mehemed Ali blev myrdet i Sept. 1878, og det varede længe, inden T. kunde besværge den Storm, det selv havde fremkaldt. Først i Maj 1881 foregik Afstaaelsen til Grækenland, efter nyt Tryk fra Stormagterne og i ringere Omfang end oprindelig fastsat: det sydlige Thessalien og den østlige Strimmel af Epiros ofredes. Kreta stilledes foreløbig tilfreds med nye Tilsagn om Selvstændighed i Oct. 1878, og disse ere senere blevne udvidede 1885 og 1888. Frankrig gjorde sig 1882 til Herre over Tunis, og snart efter kom Ægypten under Englands Indflydelse. Endelig foregik i Sept. 1885 en fredelig Omvæltning i Øst-Rumelien, idet den nye tyrkiske Statholder blev afsat og Landets Tilknytning til Bulgarien udtalt, hvad T. i Aug. n. A. rolig fandt sig i. At T.s Parlament ikke er blevet sammenkaldt siden Freden 1878, viser bedst, hvor liden Alvor der var i Forfatningens Udstedelse. De gjentagne Ministerskifter have snarere haft personlige Aarsager end politiske, og mellem T.s nuværende Statsmænd har ingen vist fremragende Evner. Riget smuldrer derfor hen, og bedre end nogen Sinde passer Kejser Nikolaj I.s Betegnelse for T. som „den syge Mand“.

Sprog og Literatur. Tyrkerne høre til den store Folkestamme, der i Almindel. kaldes den mongolske (s. Asien og Tyrker). Efter at tyrkiske Stammer vare optraadte til forskjellige Tider og under forskjellige Navne som ødelæggende og voldsomme Erobrere, stiftede endelig Tyrkerne omtr. ved Begyndelsen af det 14de Aarh. et varigere Herredømme paa Ruinerne af det seldschukiske Rige; ved deres gradvise Udbredelse i Europa og især siden Constantinopels Erobring 1453 ere de komne i mangesidige Berøringsforhold med europæisk Historie og Literatur; de danne et Overgangsled imellem Orientens og Occidentens Cultur og Civilisation. I en strængere videnskabelig Betydning omfatter Navnet Tyrker, hvormed man i Almindelighed betegner den for Øjeblikket vigtigste Stamme Osmanli eller Osmaner, en Mængde forskjellige Folkestammer, af hvilke følgende ere de betydeligste: Uigurer, Dschagatai, Kaptschak, Kirgiser, Turkomaner, Tyrker ved Donau, de sibiriske Stammer, Jakuter og Tschuvascher. Uigurerne imellem Kaschgar og Kamul have været i Besiddelse af et eget Alphabet og en meget tidlig Literatur, hvoraf endnu enkelte Levninger ere bevarede i Haandskrifter; Dschagatai, hvis Sprog tales i Turkestan, Buchara og Transoxanien og ofte kaldes Mongolsk, har en Del historiske Værker, som Timurs og Babers Commentarer, den sidste oversat paa Engelsk, »Memoirs of Baber Emperor of Hindostan by Leyden and Erskine«, (1826), og Abu-l-Ghazi Behadurs Historie (s. d. A., I, S. 27). Stormogulens Dynasti i Delhi var det sidste Vidne om denne Stammes svundne Magt. Kaptschak i Kasán og Astrachan har kun efterladt en ringe Literatur, bestaaende i nogle historiske Værker og Digtsamlinger. Dette gjælder i endnu højere Grad om de øvrige Stammer, som Kirgiserne imellem det kaspiske Hav og Chinas Grænser, Turkomanerne adspredte over en Del af Bestasien indtil Persien, Jakuterne ved Lena-Flodens Bredder og Tschuvascherne omkring Simbirsk og Orenburg, af hvilke de fleste ere raa Nomadefolk uden Literatur eller Kjendskab til Skrifttegn. Vi komme da til den vigtigste af disse Folkestammer, Osmanerne (Osmanli), der efter at have antaget Muhammedanismen tilegnede sig den største Del af den arabiske Literatur i Forening med det arabiske Alphabet. Deres Sprog, som vi sædvanlig i Europa benævne Tyrkisk, er en af de rigest udviklede tatariske Dialekter, men i den højeste Grad blandet med fremmede Bestanddele, især arabiske og persiske, foruden en Del Ord, hentede fra sydeuropæiske Sprog, som Fransk, Spansk og Italiensk. Idet man i Tyrkisk meget ofte har en tredobbelt Betegnelse for hvert Begreb, en arabisk og persisk foruden den oprindelige tyrkiske, bliver Studiet af dette Sprog meget omfattende og kan paa videnskabelig Maade kun foretages paa Grundlag af grundige

Kundskaber i de to nævnte Sprog, der for øvrigt, som bekjendt, aldeles ikke staa i noget som helst Slægtskabsforhold til Tyrkisk. Medens de vigtigste arabiske og persiske Værker ere oversatte paa Tyrkisk, der desuden i den senere Tid har optaget en stor Del af den europæiske Literatur ved Bearbejdelser efter italienske, franske og enkelte tyske Værker, er Osmanli-Literaturen temmelig fattig paa originale Frembringelser, hvortil desuden den Omstændighed end mere har bidraget, at enkelte tyrkiske Forfattere have stræbet deres Arbejder paa Arabisk som det mere ansete og udbredte Sprog. Det er især historiske Værker, der for os have videnskabelig Betydning, og hvis Udbredelse skyldes Pressen i Constantinopel, der indførtes, trods al Fanatismens Modstand, ved Ibrahim Efendis Bestræbelser omtrent 1726. Af de vigtigste nævne vi her: Cyklus af Forfattere til Tyrkiets Historie, begyndende med Naima fra Aar 1000 H. = 1591—1659 (2 Bd. 1734, i Fol.), oversat paa Engelsk ved Ch. Fraser (»Annals of the Turk. Empire«, 1832—36); Fortsættelsen er af Raschid, fra 1660—1721 (trykt 1741, 3 Bd. i Fol.); Tschelebizâde fra 1721—27 (trykt 1741, 1 Bd.), Sâmi, Schâkir og Subhi indtil 1743 (trykt 1785, 1 Bd.), Izzi indtil 1752 (tr. 1785) og Wâsif indtil 1773 (tr. 1805, 2 Bd. i Fol.). Hovedindholdet af disse Værker er meddelt af v. Hammer i hans store Værk: „Geschichte des Osman. Reichs" (1826, 10 Bd.). Fra samme Presse ere desuden udgaaede Timurs Historie, en Bearbejdelse af Ibn Arabschas Værk (tr. 1142 H. = 1729) ved Nazmi-Zadeh og Soheilis »Târichi Misri qadim wa-djedid«, d. e. Ægyptens ældre og nyere Historie (tr. s. A.). Hadschi Chalfa (d. 1658) var en af Tyrkiets berømteste Lærde som Historieskriver og Geograph; foruden hans store Literaturlexikon skyldes denne Forfatter endnu Værket »Taqwimi tawârich«, d. e. Chronologiske Tavler (tr. i Constantinopel 1733, 1 Bd. i Fol.), og »Tohfet el-kibâr«, over Tyrkernes Søkrige (med Kort, 1728), oversat paa Engelsk af J. Mitchell (1831). — I Geographi have vi at omtale, foruden en Beskrivelse af Sejladsen i det indiske Ocean, forfattet af den tyrkiske Admiral Ali Tschelebi omtrent 1553 og kaldet »Al-muhith«, tillige med det lignende Værk af samme Forfatter »Mir'ât el-memâlik«, d. e. Landenes Spejl, oversat af Dietz (1815), det vigtige Værk »Djihân-Numâ« af Hadschi Chalfa, hvem ogsaa en Beskrivelse af Amerika under Navnet »Târichi Hind-el-Gharbi« tilskrives (tr. 1729). Det første Arbejde, oprindelig skrevet paa Arabisk, men senere oversat paa Tyrkisk, indeholder en Beskrivelse af de 4 Verdensdele Asien, Europa, Afrika og Amerika; 1ste Bind, Asien, er udkommet i Constantinopel 1732, forsynet med 39 Kort; en forkortet Oversættelse skyldes Norberg (»Geogr. orient.«, 1818). I Astronomi ere Zadeh al-Rumi og hans Søn Ali Kuschgi bekjendte som Medarbejdere af de berømte astronomiske Tavler, der føre Ulug Begs (d. 1449) Navn. — Et vigtigt Arbejde for den orthodoxe muhammedanske Dogmatik er en Afhandling af Pir-Ali el-Berkewi, oversat paa Fransk af Garcin de Tassy (»Exposition de la foi Musulmane«, 1822) og paa Dansk af Holmboe, desuden flere Gange udgiven i Constantinopel. — Af Romaner og ethiske Fortællinger findes en overordentlig stor Mængde, blandt hvilke „Humajun-Nâmeh" er en tyrkisk Bearbejdelse af Bidpais Fabler (s. d. A.) og Anvâri-Suheili. Historien om de 40 Vezirer er en lidt mat Oversættelse af et Afsnit henhørende til „1001 Nat", udg. i Udtog af Belletête (1812). — I Poesien tjene arabiske og persiske Digtere som oftest til Mønstre, og ved Siden af den episke Digtart har især den allegoriske og mystiske Retning Overvægten; blandt de enkelte lyriske Digtere, der have bevaret et originalt Præg, nævne vi her Lâmi (d. 1531), hvis Digte over Staden Bursa ere gjengivne paa Tysk af Pfizmaier (1839); Fassli (d. 1563), Forfatter af et allegorisk Digt »Gül wa-Bülbül, Rose og Nattergal, udg. med Oversættelse af v. Hammer (1834), og Bâki (d. 1600), den berømteste tyrkiske Lyriker, oversat af v. Hammer (1825). Et stort dogmatisk Digt i Form af Epos er bekjendt under Navnet »Muhammediah« (tr. i Constantinopel 1841 og med Commentar i Bulak 1840), hvis Forfatter Jazidschi Ogli Muhammed omtrent 1449 har behandlet de forskjellige hellige Sagn om Verdens Skabelse, Prophetens og de første Kalifers Historie m. m. — Den første tyrkiske Fremstilling af Europas Statsforfatning og Krigskunst gav Værket »Nizâm-el-Umem« d. e. Folkenes Styrelse, ved Ibrahim Efendi (1731), og i Hatti Sherif af Gülhane, udg. med Oversættelse af Petermann (1842), meddeles en Grundlov over Reformerne i den tyrkiske Regering. Foruden særdeles værdifulde Commentarer til de vigtigste arabiske og persiske Digterværker, som Saadi, Hafiz, Attâr og Djelâl ed-Din Rumi, skyldes endnu Pressen i Constantinopel Udgivelsen af en Del vigtige lexikographiske Arbejder. Det første store Værk, der tryktes i Constantinopel, er Wankulis Oversættelse af Djewharis Sihah (»Kitâbi lughati Wankuli«, 2 Bd. i Fol., 1728 og 1802); Kamus ved Azim-Efendi (3 Bd., 1814—17 og Bulak 1835); det persiske Lexikon »Burhân kâthi« ved Ahmed Efendi (1799 og Bulak 1836); Achteris, arab.-tyrkisk Lexikon (»Lughat el-kebir«, 1827), og det persisk-tyrkiske Lexikon »Ferhengi Schuuri« (2 Bd., 1742) ere meget brugbare. En overordentlig Anerkjendelse fortjener det tyrkiske Statstrykkeri, der i en Række Aar, foruden at udgive det af Regeringen begunstigede Blad al-Djewâib«, redigeret indtil Begyndelsen af 1884 af den bekjendte Lærde Selim Efendi Fâris, men senere ophørt, har besørget meget elegante Udgaver af en betydelig Mængde klassiske Værker i det arabiske, persiske og tyrkiske Sprog. — Af Grammatiker have vi at nævne: Arth. Davids »A grammar of the Turk. Lang.« (Lond. 1832), overs. paa Tysk ved Zenker, Leipz. 1847; af tyrkiske i Europa udkomne Lexika: Meninski, »Lexic. Arab.-Pers.-Turcicum« (Wien, 1780—1803); Kieffer et Bianchi, »Dictionnaire Turc-français« (Paris 1835; ny Udg. 1850); Alex. Handjeri, »Dict. fr., ar., persan et turc« (Moskva 1840, 2 Bd.); af Chrestomathier: Wickerhauser, „Deutsch-türk. Chrestomathie" (Wien 1853), og Dieterici,

»Chrestom. ottomane« (Berl. 1854). En praktisk Haandbog for det tyrkiske Sprog udgav Bianchi: »Guide de la conversation en fr. et turc« (Paris 1839).

Mønt. Der regnes efter Piastre à 40 Parà à 3 Asper, saaledes udmøntede, at 20 Piastre i Sølv lovbestemt skulle veje 24,055 fr. Gram, af Finhed 830 Tusendedele. Værdien bliver derfor omtr. 16 Øre. I Guld findes: Mønter paa 100 (Jüslik eller Sarrejüslik), 50 (Ellikik), 25 Piastre, af Finhed 916 Tusendedele ell. 21 Karat $11\frac{1}{5}$ Gr., saaledes udmøntede, at 100 Piastre i Guld veje 7,216 fr. Gram, i Værdi lig 16 Kroner 89 Øre. I Sølv findes: Mønter paa 20 Piastre (Jirmilik eller Bejas-jirmilik), 10 Piastre (Onluk ell. Bejas-onluk), 5 Piastre (Beschlik ell. Bejas-beschlik), 2 Piastre (Ikilik), og 1 Piaster (Ghurusch), alle af Finhed 830 Tusendedele ell. 13 Lod 5 Gr. Værdien af 10 Piastre lig 1 Kr. 60 Øre; de andre Mønter i Forhold hertil. I Kobber findes: Mønter paa 40 Parà (Kyrk-Parà), 20 Parà (Jirmi-Parà), 10 Parà, 5 Parà (Besch-Parà) og 1 Parà (Bir-Parà). — Maal og Vægt ere siden Marts 1874 de metriske med følgende Benævnelser: Zira'i-a'schary Meter, Myli-a'schary Kilometer, Fersakh-a'schary Myriameter; Djeryb Hektare, Oltchek Liter, Kilei-a'schary Hektoliter, Dirhem-a'schary Gram, Bekiei-a'schary Kilogram, Kantar-a'schary 100 Kilogram, Tonnellata 1,000 Kilogram.

Tyrkis, en nigjennemsigtig Ædelsten med Voxglans og spansgrøn eller grønligblaa Farve. Den bestaar af phosphorsur Lerjord, farvet af en Kobberforbindelse, og har, som Ædelsten betragtet, kun ringe Haardhed (6, saa at den kan ridses af Bjærgkrystal); dog kunne Stene saa store som en Ært have en Værdi af 8—10 Gylden. Den ægte T. kommer fra Persien og Arabien; men der forekommer ogsaa en uægte T., i Sibirien, som ikke er andet end forstenede Dyretænder eller Ben, farvede af en Kobber- eller Jærnforbindelse.

Tyrkisk Musik, s. Janitscharmusik. **Tyrkiske Tæpper**, s. Savonnerietæpper.

Tyrnau, Stad i Ungarn, 20 M. n. v. for Pest, med 10,800 J., et stort Invalidehus og livlig Industri i Eddike, Sukker, Linned- og Uldstoffer. Vinhandel og stærkt besøgte Markeder.

Tyrol, s. Tirol. Tyrolienne, fr. [tiroliænn], (Tirolienne, Ländler), en tirolsk Folkesang med Jodlen eller en tirolsk Runddans i rolig Bevægelse og ¾ Takt.

Tyrone [tiroohn], Shire i den irske Prov. Ulster. Jarl af T., s. O'Neal.

Tyros (Bibelens Zor, d. e. Klippe), en i Oldtiden ved sin Handel og sine Kolonier (Carthago i Afrika, Gades, det nuvær. Cadiz, i Spanien) berømt Søstad i Phønikien, omtales allerede 1100 f. Chr. En af dens Konger, Hiram, stod i Forbund med den jødiske Konge Salomon. Staden selv, der havde en udmærket stærk Beliggenhed paa en Klippe i Havet, blev hele 13 Aar uden Resultat belejret af Nebukadnezar, men Alexander d. store indtog den efter 7 Maaneders Belejring. Under Romerne var T. meget begunstiget; 638 erobredes den af Araberne, 1124 indtoges den af Korsfarerne, som her oprettede et Grevskab og et Ærkebispedømme, der varede til 1291, da Byen igjen erobredes af Muhammedanerne. Under det tyrkiske Herredømme tabte den al Betydning og er nu kun en ubetydelig Flække (Sur) i Prov. Syrien.

Tyrosin, et kvælstofholdigt organisk Stof, der danner farveløse Naale, forekommer i Milten og Leveren og ligesom Leucin opstaar ved Æggehvidestoffers Forraadnelse eller Behandling med Barytvand eller ved Behandling af Horn med Svovlsyre. T. hører til de aromatiske Forbindelser (s. d. A.) og er blevet fremstillet synthetisk af Kanelsyre.

Türr, Stephan, ungarsk Frihedskæmper, f. 1824, Søn af en Skomager, blev 1846 Corporal og 1848 Lieutenant i et ungarsk Regiment i Norditalien, men gik over til Italienerne og var Capitain i den ungarske Legion. Han kæmpede bl. a. ved Novara imod Østerrigerne, drog derefter til Baden og blev Oberst i den republikanske Hær, men bosatte sig senere i Genf. 1854 traadte T. i engelsk Tjeneste paa Krim, sendtes n. A. som Agent til Bukarest, hvor han blev fængslet og dødsdømt af Østerrigerne som Deserteur, men lige før Henrettelsen frigiven paa Englands Forlangende. 1859 tjente T. i Garibaldis Stab blandt Alpejægerne og blev haardt saaret, fulgte ham n. A. paa Toget til Sicilien, hvor han udmærkede sig flere Gange, og optoges 1861 i den italienske Hær som Divisionsgeneral og Adjudant hos Kongen. Samme Aar ægtede han i Paris Adeline Wyse Bonaparte (en Datterdatter af Prins Lucien Bonaparte). 1867 vendte T. tilbage til Ungarn, arbejdede 1870 for Italiens og Østerrigs Understøttelse af Frankrig og overtog 1882 Gjennemskæringen af Landtangen ved Korinth.

Tyrrhéner ell. **Tyrsener** hed en Stamme af Pelasgerne ved det ægæiske Hav og paa Øerne i samme; de vare berygtede som Sørøvere. Grækerne kaldte ogsaa Etruskerne T. og deres Land Tyrrhenien efter en pelasgisk Stamme, der efter Sagnet skal være ført over Havet hertil af Tyrrhen, Søn af Lyderkongen Atys. **Tyrrhénske Hav** kaldes den Del af Middelhavet, der ligger mellem Italiens Fastland og Øerne Corsica, Sardinien og Sicilien.

Tyrtæos, berømt græsk Elegiker fra Aphidnæ i Attika ell. fra Athen, i 7de Aarh. f. Chr. Han levede hos Spartanerne, hvem han ved sine Krigssange opflammede i Kampen mod Messenierne. De temmelig betydelige Brudstykker findes i Schneidewins »Delectus poesis Græcæ elegiacæ« og i Bergks »Poetæ lyrici Græci«.

Tyske Orden ell. **Tyske Riddere** kaldes den tredje af de gejstlige Ridderordener, som opstod paa Korstogenes Tid. Allerede 1128 var der i Jerusalem stiftet et tysk Mariehospital, men dette Broderskab førte en temmelig ubemærket Tilværelse indtil Belejringen af Acre (1190). Under denne Belejring vare Tyskernes Lidelser de største, thi Tempelherrerne og Johanniterne antog sig særlig Franskmændene, Englænderne og Italienerne; men da ofrede nogle Borgere fra Lübeck og Bremen sig til at pleje de syge Tyskere og forenede sig med

Mariehospitalets Broderskab, hvilket bevægede Frederik Barbarossas Søn, Hertug Frederik af Schwaben, til at udvide Mariehospitalets Broderskab til en Ridderorden, som fik Navnet de tyske Riddere eller Marieridderne og dels skulde ofre sig til Sygeplejen, dels beskytte Pilegrimmene mod de vantros Vold. Ordenen stadfæstedes allerede 1191 af Pave Clemens III og fik betydelige Gaver af Kejser Henrik VI; Ordensdragten var en hvid Kappe med sort Kors, og Medlemmerne deltes i Riddere og barmhjærtige Brødre. Ordenens første Stormester var Heinrich Walpot v. Bassenheim, men især hævede dens Anseelse sig i Begyndelsen af det 13de Aarh. under Hermann v. Salza (1210—39), der af Kejser og Pave fik rigsfyrstelig Værdighed for sig og sine Efterfølgere og efter Indbydelse af Hertug Conrad af Masovien allerede 1226 afsendte en lille Skare t. R. under Anførsel af Herman Balk, der 1230—83 undertvang og christnede de hedenske Preussere og 1237 forenede sig med Sværdridderne i Estland og Lifland (s. **Sværdridderne** og **Preussens Hist.**). Saa længe de christne endnu havde Besiddelser i det hellige Land, residerede Ordenens Stormester eller, som han ogsaa kaldtes, Højmester der, medens Preussen styredes af en Landmester, men efter at Acre var falden i de vantros Hænder, flyttede Højmesteren efter et kort Ophold i Venezia til Preussen og tog sit Sæde i Marienburg 1309. I det 14de Aarh. naaede de t. R. deres største Magt, især under den fortræffelige Højmester Winrich v. Kniprode (1351—82); Ordenen herskede den Gang over Vest- og Østpreussen, Kurland, Lifland og Estland, og dens Lande vare i en blomstrende Tilstand, nærmest fordi man der ikke kjendte til Stridigheder mellem den verdslige og gejstlige Magt, da Højmesteren havde begge disse Myndigheder samlede under sig. Men denne glimrende Periode varede kun kort: Ridderne forfaldt til Vellevned og Overdaadighed, undertrykkede deres Undersaatter og indlod sig i indre Partistridigheder og Kampe med Litauerne og Polakkerne. Ordenens Magt blev brudt 1410 af den polske Konge Wladislaw II i det store Slag ved Tannenberg, hvor Højmesteren Ulrich v. Jungingen faldt med mere end 600 Riddere. Fra den Tid var Ordenens Magt i stadig Tilbagegang; nye Angreb fra Polens Side og indre Splid fremkaldte et Forbund mellem Stæderne i Preussen og en Del af Ridderskabet imod selve Ordenen, og 1454 indgik dette Forbund en Forbindelse med Kongen af Polen, som førte til en ny, ødelæggende Krig. I Freden i Thorn 1466 maatte Ordenen afstaa hele Vestpreussen til Polen og nøjes med Østpreussen under polsk Lenshøjhed. Dernæst havde Ordenen sit Hovedsæde i Königsberg, indtil den 1525 blev berøvet Landet, idet dens Højmester Albrecht af Brandenburg indførte Reformationen og ved Forliget i Krakow (9 Apr.) med den polske Konge forvandlede Østpreussen til et arveligt Hertugdømme som Len af Polen. Men de t. R., der endnu besad betydelige Godser i Tyskland, Italien og Transsylvanien, og hvis Højmester fra 1527 residerede i Mergentheim i Schwaben med Rang af tysk Rigsfyrste, vedblev at bestaa indtil Napoleon I.s Tid. Ved Freden i Presburg blev Højmesterværdigheden tilsikret en østerrigsk Erkehertug, men allerede 1809 erklærede Napoleon Ordenen for ophævet. Dog er den senere atter kaldt til Live og ved et Decret af 1834 stillet under den østerrigske Kejsers særlige Beskyttelse; den fik 1840 nye Statuter og har i den seneste Tid gjort frivillig Sundhedspleje i Felten til sin Opgave.

Tysk-Katholiker, en sektererisk Retning inden for den katholske Kirke i Tyskland, som 1844—48 vakte megen Opsigt og danner en mærkelig Parallel til Gammelkatholikerne i vore Dage, kun med den Forskjel, at de ikke saaledes som disse bleve støttede af Statsmagten, og at de derfor hurtigere fik deres Rolle udspillet. Bevægelsen begyndte, da Biskop Arnoldi i Aug. 1844 havde ladet Christi usyede Kjortel udstille i Trier og derved lokket Hundredtusender af Pilegrimme til Staden; thi i den Anledning udstedte en forhenværende Capellan Johannes Ronge (s. d. A.), der den Gang levede som Privatlærer, et aabent Brev til Biskoppen, hvori han ivrede imod Reliquie-Uvæsenet og betegnede Udstillingen som en Afgudsdyrkelse og en Fortsættelse af Tezels Afladshandel. Brevet vandt hurtig Udbredelse igjennem Blade og Tidsskrifter, der priste Ronge som en anden Luther. Et Par Maaneder tidligere var en anden katholsk Præst, Johann Czerski i Schneidemühl i Posen, traadt ud af den romerske Kirke og havde dannet en „christelig-apostolisk-katholsk" Menighed, og efter at disse to Præster vare blevne excommunicerede, dannede der sig i Begyndelsen af 1845 rundt om i alle tyske Lande, undtagen Østerrig og Bayern, „tysk-katholske" Menigheder, hovedsagelig bestaaende af Rationalister. Ronge blev Præst for en saadan Menighed i Breslau, og under Ledelse af ham og Czerski blev der i Marts 1845 i Leipzig afholdt en „almindelig Kirkeforsamling", som skulde give den nye Kirke dens Forfatning og Trosbekjendelse. Den vedtog en presbyterial Synodalforfatning og en Trosbekjendelse i saa udpræget rationalistisk Aand, at Czerski, som ikke vilde give Slip paa Troen paa Christi Guddom, snart efter sagde sig løs fra Forsamlingens Beslutninger. Paa T.-K.s 2den Kirkeforsamling i Berlin 1847 hævede der sig Stemmer for en Forening med de protestantiske „Lysvenner" (s. **Frie Menigheder**), der hyldede de samme fritænkerske Principer som T.; Ronge, som ikke vilde miste den Førerstilling, han indtog i Samfundet, hindrede dog Foreningen; men i Revolutionsaaret 1848 kastede mange T.-K. den religiøse Maske og optraadte som communistiske og republikanske Politikere, og paa Kirkeforsamlingen i Köthen 1850 indgik de fleste af dem den paatænkte Forening med Lysvennerne, medens de Rester, som vilde bevare Selvstændigheden, efterhaanden tabte al Betydning.

Tyskland, det tyske Rige, ligger i Mellemeuropa og grænser mod N. til Vesterhavet, Danmark og Østersøen, mod Ø. til Rusland med Polen og de østerrigske Kronlande Galizien og Böhmen, mod S. til Østerrige (Kronlandene Øvre-Østerrige, Salzburg og Tirol) og Schweiz, mod V. til Frankrig,

Luxemburg, Belgien og Nederlandene; 47° 16' —55° 54' n. Br., 23° 32' — 40° 33' ø. L. Det bestaar af alle de Lande, som hørte til det tidligere tyske Forbund, med Undtagelse af de østerrigske Arvelande, Luxemburg, Limburg og Liechtenstein og med Tillæg af Sønderjylland, Rigslandet Elsaß-Lothringen og de prenssiske Provinser Øst- og Vestpreussen og Posen. Det bestaar herefter af følgende Stater:

	□ M.	Befolkn. 1 Dec. 1885.
Kongeriget Preussen	6,320,97	28,318,470
— Bayern	1,377,78	5,420,199
— Sachsen	271,83	3,182,003
— Württemberg .	354,30	1,995,185
Storhtd. Baden	278,06	1,601,255
— Hessen	139,41	956,611
— Mecklenb.-Schwerin	241,65	575,152
— Sachsen-Weimar	66,03	313,946
— Mecklenb.-Strelitz	49,49	98,371
— Oldenburg	116,22	341,525
Htgd. Braunschweig	67,02	372,452
— Sachsen-Meiningen	44,83	214,884
— Sachsen-Altenburg .	24,00	161,460
— Sachs.-Koburg-Gotha	35,74	198,829
— Anhalt	42,18	248,166
Fstd. Schwarzb.-Rudolstadt	17,11	83,836
— Schwarzb.-Sonders-hausen............	15,66	73,606
— Waldeck	20,36	56,575
— Reuß, ældre Linje ..	5,80	55,904
— Reuß, yngre Linje ..	15,10	110,598
— Schaumburg-Lippe ..	8,06	37,204
— Lippe	22,19	123,212
Fristad Hamburg.........	7,44	518,620
— Lübeck	5,21	67,658
— Bremen..........	4,66	165,628
Rigslandet Elsaß-Lothringen	263,19	1,564,355
	9,816,30	46,855,704

Til Flademaalet er ikke henregnet Søfladerne i Hafferne og Strandsøerne, som jo navnlig i Øst- og Vestpreussen og Pommern have en etydelig Størrelse (75¼ □ M.), ej heller T.s Del af Bodensøen (5,6 □ M.). For Tiden ndtager det tyske Rige efter Indbyggertallet en anden, efter Flademaalet den tredje Plads landt Europas Stater; i sidstnævnte Henseende staar det tilbage for Rusland og Østerig-Ungarn, i første Henseende kun for Rusand. T. har omtr. 2,700 Stæder og Flækker ied over 2,000 J., der 1880 havde en Befolkning af 18,270,531, d. e. 41½ pCt. Af den mlede Befolkning boede 1885 4,501,610 i 21 Stæder med over 100,000 J., 1,548,108 i 28 ndre Stæder med over 50,000 J., 1,144,805 31 Stæder med over 30,000 J. Antallet af Stæder mellem 20—30,000 J. var 55. Naurlig Beskaffenhed. Den nordlige Del T. er et Lavland, der hæver sig mod S. til mellemtyske Bjærge. Af større Indskæringer Havet mærkes ved Vesterhavet Dollartugten (med Ems's Munding), Jade-Bugten ied Wesers Munding), Elbens og Eiders lundinger, ved Østersøen Fjordene ved Hadersløv, Aabenraa, Flensborg, Slesvig (Slien) og Ekernførde, Bugterne ved Kiel, Neustadt og Wismar samt de langs Preussens Nordkyst og paa Rügen dannede Bugter og Strandsøer, af hvilke de betydeligste ere fra V. mod Ø.: Grabow og Saaler Bodden n. v. for Stralsund, Jasmunder Bodden paa Rügen, Kleines og Großes Haff n. for Stettin, Putziger Vig og Danziger Bugt n. for Stettin samt Frische- og Kurische Haff. De vigtigste Vandløb ere Rhinen, Ems, Weser, Elben og Eider, der falde i Vesterhavet, og Trave, Oder, Weichsel, Pregel og Memel, der falde i Østersøen; Donau flyder gjennem Baden, Württemberg og Bayern ind i Østerrig-Ungarn og videre til det sorte Hav. Medens den nordlige Del af Landet langs Østersøen, selv bortset fra Hafferne, er rig paa Søer, ere disse derimod kun faa og smaa i Landets Midte, men blive atter større og talrigere i det sydlige Bayern og mod Alpernes Forbjærge; herhen hører ogsaa Bodensøen, der delvis hører til Bayern, Württemberg og Baden. Den nordlige Del af Riget er Slette og Bakkeland, en Del af den mellemeuropæiske Lavslette, der efterhaanden fra Vesterhavet og Østersøen hæver sig mod de mellemtyske Bjærge, der gaa fra Rhinen i en stor Bue først mod N. N. Ø. til Ems's Kilder og derfra mod S. Ø. til hen imod Karpatherne; de bestaa af en stor Mængde Kjæder og Plateauer, som man oversigtsvis plejer at samle i de rhinske Bjærge (Vogeserne, Schwarzwald, Odenwald), de rhinske Skiferbjærge (Taunus, Westerwald, Siebengebirge, Hunsrück, Eifel, Hohe Venn), de egentlige mellemtyske Bjærge (Spessart, Rhön, Thüringerwald, Harz, Weserbjærgene) og de bøhmisk-mæhriske Bjærge (Böhmerwald, Fichtelgebirge, Erzgebirge, Sudeterne, de bøhmisk-mæhriske Flader). S. for de mellemtyske Bjærge ligger den bayerske Højslette, der mod S. begrænses af Algäueralperne og de bayerske Alper med Zugspitze (9,430 F.), den højeste Tinde i T. Mod S. V. begrænses den overrhinske Lavslette af Schwarzwald og Vogeserne; denne sidste Kjæde danner en Del af Grænsen mod Frankrig. Den nærmere Detail maa søges i de Artikler, som behandle de enkelte Lande og Landsdele. — Efter Folketællingen 1880 var af den samlede Befolkning 28,331,152 Evangeliske (62,6 pCt.), 16,232,651 (35,9 pCt.) Romersk-katholske, 78,031 af andre christne Sekter, 561,612 (1,2 pCt.) Jøder, 30,615 af anden eller ukjendt Trosbekjendelse. Den almindelige Skoledannelse staar paa et højt Trin; i alle Stater findes Skoletvang fra det 5te ell. 6te til det 14de Aars Udgang; der findes omtrent 57,000 Folkeskoler med 7,100,000 Skolebørn; ikke desto mindre kunde 1885—86 1,8 pCt. af de udskrevne Rekruter hverken læse eller skrive; de fleste af disse stamme fra Preussens polske Provinser, saaledes Østpreussen 5,36, Vestpreussen 6,66, Posen 7,89, hele Kongeriget Preussen 1,68 pCt. (1874 derimod 3,98); Mecklenburg-Strelitz naar endog 1,69, medens alle øvrige Forbundsstater gaa ned under 1 pCt. Af Universiteter har Tyskland 21 foruden Akademiet i Münster; de havde 1888 2,177 Lærere og 31,300 Studenter (Berlin 300 Lærere og 6,240 Studenter); desuden findes 9 poly-

techniske Læreanstalter, talrige højere Fagskoler samt 878 Gymnasier og højere Realskoler med 52,000 Elever. Medens Hovedmassen af Rigets Befolkning vel er Tyskere, fandtes dog 1880 8¼ Mill. af andre Nationaliteter, nemlig 2½ Mill. Polakker og Czecher, 280,000 Franskmænd og Valloner, 150,000 Litauere, 140,000 Vender og lige saa mange Danske (vistnok 20,000 for lidt). — **Statsindtægterne** for Kejserriget hidrøre navnlig fra Tolden og Forbrugsskatterne samt Matrikularbidragene efter Folkemængden. Bayern, Württemberg, Baden og Elsaß-Lothringen have dog Ølskatterne for egen Regning; Bayern og Württemberg have fremdeles deres egen Post- og Telegraphstyrelse; som Følge heraf maa disse Stater ogsaa erlægge et forøget Matrikularbidrag.

Statsbudgettet for 1888—89.

A. Indtægter:	Mark
Told- og Forbrugsskatter ... (heraf Told 245,554,000, Tobaksskat 9,264,000, Sukkerskatten 33,870,000, Brændevinsskatten 138,372,000, Ølskatten 18,725,000).	498,860,610
Stempel paa Spillekort	1,066,000
Vexelstempel	6,340,000
Stempelskat af Værdipapirer og Lotterisedler	19,695,000
Statistiske Gebyrer	554,000
Post- og Telegraphvæsenets Overskud	28,155,998
Rigstrykkeriets Overskud	1,084,030
Jærnbaneforvaltningens Overskud	18,093,400
Bankvæsenet	1,741,500
Forskjellige Forvaltningsindtægter	7,657,535
Af Rigsinvalidefonden	26,359,414
Renter af Rigsfond	943,000
Overordentlige Tilskud ...... (heraf Laan 394,695,887)	401,500,128
Matrikularbidrag	219,375,459
Tilsammen	1225,926,074
	(d. e. 1091,074,000 Kr.).

B. Udgifter:	Ordentl. Udg. Mark	Overordtl. Udg. Mark
Rigsdagen	383,520	„
Rigscancelliet	142,560	„
Udenrigsministeriet .	8,139,344	276,000
Indenrigsministeriet	8,064,754	17,880,750
Post- og Telegraphstyrelsen	„	14,943,912
Rigshæren	362,819,438	372,473,616
Marinen	35,900,751	12,775,381
Justitsvæsenet	1,943,586	400,000
Rigsskatvæsenet	271,666,326	7,422,400
Rigsjærnbanerne ...	298,240	„
Rigsgjælden	30,603,000	„
Decisoratet	555,948	„
Jærnbaneforvaltning	„	2,002,000
Almindel. Pensionsfond	28,717,888	„
Rigsinvalidefondet .	26,359,414	„
Mindreindtægt for 1886—87	„	22,157,246
Tilsammen.....	775,594,769	450,331,305

Tilsammen B.: 1225,926,074 Mark.

Rigsgjælden beløb sig i Marts 1888 til 529,200,000 Kr. Forskjellige Fællesfond havde 31 Jan. 1888 følgende Størrelse: Rigsinvalidefondet 445¾ Mill. Kr., Rigsfæstningsfondet 10 Mill., Fondet for Rigsdagsbygningen 16¾ Mill. og Rigskrigsskatten 106¾ Mill. — **Hæren.** Værnepligten til den staaende Hær aftjenes fra det fyldte 20de til det begyndte 28de Aar, i Landeværnets 1ste Opbud fra det 28de til det fyldte 32te Aar, i dets 2det Opbud fra det 33te til det 39te Aar. Tjenestetiden under Fanerne er 3 Aar, hvorefter Linjemandskabet hører til Reserven. Erstatningsreserven, som udgjør en Reserve for Hæren ved dens Mobilisering, og hvoraf særegne Erstatningsafdelinger kunne formeres, bestaar af Værnepligtige, som ikke ere optagne i den staaende Hær, eller som ere fritagne for den active Tjeneste paa Grund af hjemlige Forhold, paa Grund af betinget eller midlertidig Utjenstdygtighed; Tjenestepligten i Erstatningsreserven varer 12 Aar; en Del af dens Mandskab uddannes de første 3 Aar i henholdsvis 10, 6 og 4 Uger. Til Landstormen høre alle Værnepligtige fra det fyldte 17de til det fyldte 45de Aar, der ikke høre til den egentlige Hær; deraf optager det 1ste Opbud Mandskabet til det 39te Aar, medens Resten hører til 2det Opbud, hvoraf der i Krigstid formeres særegne Afdelinger. Til den active Tjeneste udskrives aarlig et nogenlunde constant Antal Tjenstdygtige, saaledes 1888 153,812 foruden 4,293 Noncombattanter; desuden antoges 20,382 som Frivillige paa længere Tid og c. 3,400 Frivillige paa et Aar; desuagtet havdes endnu 22,625 overtallige Tjenstdygtige. Til Erstatningsreserven udskreves 96,741, hvoraf 28,322 Øvelsespligtige. Den tyske Rigshær bestaar i Fredstid af 18 Armécorpser, og dertil vil i den nærmeste Fremtid komme to nyoprettede. Gardecorpset og 1ste—11te Corps stilles af Preussen, 12te af Sachsen, 13de af Württemberg, 14de af Baden, 15de af Elsaß-Lothringen, hvorhos Bayern stiller to særegne Corpser. Armécorpserne omfatte paa Fredsfod i Regelen hvert 2 Infanteridivisioner og 1 Jægerbat., 2 Cavalleribrigader, 1 Feltartilleribrigade, 1 Pioner- og 1 Trainbat. samt 1 Fæstningsartilleriregiment. 11te og 15de Corps have dog tre Infanteridivisioner, Gardecorpset, samt 1ste, 12te og 15de Corps have hvert en Rytterdivision; Oprettelsen af to nye Corpser synes for en Del at have til Øjemed at udjævne Forskjellen i Styrke mellem de ældre Armécorpser. En Fodfolksdivision bestaar af 2 Brigader à 2 Regimenter à 3 Bat. à 4 Comp.; de 15 Regimenter, som for Tiden have 4 Bat., ville komme til at afgive hvert 1 Bat. til Oprettelsen af det nye 16de og 17de Armécorps. For Tiden har Infanteriet 37 Divisioner og 74 Brigader. Cavalleriet har 35 Brig., hver med i Regelen 2 Regim. à 5 Escadroner. Feltartilleriet har 18 Brig., hvert i Regelen paa 2 Regim. à 9—11 Batterier, inddelte i 6 Afdelinger, hvoraf 1 ridende Afdeling med 3 Batterier; Feltartilleribrigaderne ere underlagte Generalcommandoerne, kun med en fælles Inspecteur til at controlere Vaabnet i teknisk Henseende. Fæstningsartilleriet under en egen Generalinspecteur er formeret i Regi-

menter, det bayerske i en Brigade. I Spidsen for Ingenieurcorpset staar en Generalinspecteur, hvem der er underlagt en Ingenieurcomité, en Telegraphinspection, 4 Ingenieur- og 2 Pionerinspectioner. Endelig er der en særegen Generalinspecteur for det milit. Undervisningsvæsen. Hvert Armécorpsdistrict er delt i Landeværnskredse, i alt 278, af hvilke i Regelen 4 sortere under hver Infanteribrigade. Den tyske Hærs Fredsstyrke er i Følge Lovene af 11 Marts 1887 og 27 Marts 1889 følgende: 534 Bat. Fodfolk, 465 Esc. Rytteri, 364 Batterier med 2,184 Kanoner, 31 Bat. Fæstningsartilleri à 4 Comp., 19 Bat. Pionerer, 1 Jernbaneregiment à 4 Bat. foruden 2 bayerske Comp., 58 Traincomp. Angaaende Hærens Styrke og Formation paa Krigsfod lader der sig ikke opgive noget bestemt, da dens Ordre de bataille i Tilfælde af Mobilisation holdes strengt hemmelig og det maa formodes, at det er Tysklands Hensigt at overraske sin Modstander med en ny Ordning og med en Mængde nyformerede Troppeafdelinger, hvortil Fredshærens rigelig udstyrede Cadrer, det store Antal af uddannede Soldater og de meget rige Krigsforraad afgive Elementerne. Ved Værnepligtsloven af 11 Febr. 1888 forøgedes Hæren med 600,000 Md. af Landeværnets 2det Opbud, til hvis Udrustning der bevilgedes 278 Mill. Mark; nu i Aar (1889) er der atter forlangt 200 Mill. Mark til Materiel og til dets Opbevaring ved de to nye Armécorpser. Ved at gaa ud fra den aarlige Rekruttilgang og fra rimelige Forudsætninger med Hensyn til Afgangen inden for hver Altersklasse kommer man til, at Linjehærens 7 og Landeværnets 5 første Aargange ville give mindst 1,600,000 uddannede Soldater, hvortil kommer c. 700,000 Mand af Landeværnets ældre Aargange. — **Flaaden** talte Apr. 1888 13 Panserskibe, 14 Panserfartøjer, 8 Krydserfregatter, 10 Krydsercorvetter, 5 Krydsere, 5 Kanonbaade, 6 Avisoskibe, 10 Skoleskibe og 8 Fartøjer til andre Øjemed, i alt 79 Dampere af 182,500 Tons Drægtighed, med 555 Stk. Skyts og en Besætning af 16,995 Mand. Marinens Personale udgjør for 1888—89 et Officerspersonale af 830 Mand og 15,600 Mand Matroser, Marineartilleri, Værftsmandskab, Torpedoafdelinger, Marinesoldater og Depotafdelinger. — **Handel og Skibsfart.** Med Undtagelse af de smaa Frihavnsomraader ved Hamburg og Bremen samt en lille Del af det sydlige Baden (1 □ M. med 3,900 I.) ved Grænsen af Canton Schaffhausen danner Tyskland en samlet Toldforening, som desuden omfatter Storhertugdømmet Luxemburg og den ubetydelige østerrigske Commune Jungholz, s. for Kempten (tilsammen 47,1 □ M. med 218,500 I.). Nedenstaaende Tabel giver en Oversigt over den antagne Værdi af **Ind- og Udførselen** i det tyske Toldomraade for 1887 (Tallene ere Mill. Rigsmark).

	Indførsel	Udførsel
Korn	267,9	56,4
Spiritnosa	45,7	60,9
At overføre....	316,6	117,3

	Indførsel	Udførsel
Overført....	313,6	117,3
Kolonialvarer	203,6	224,6
Tobak og Cigarer	75,7	4,7
Frø og Frugter	140,3	27,3
Dyr og animalske Fødemidler	309,6	144,7
Raastoffer	1,233,9	560,2
Fabrikata	430,1	1,795,1
Forskjellige Varer	417,9	261,3
Mønt og ædle Metaller	64,1	54,9
	3,188,6	3,190,1

(d. e. henholdsvis 2,838 og 2,839⅘ Mill. Kr.).

Efterstaaende Tabel giver en Oversigt over Bruttoindtægten af **Indførselstolden** og de fælles **Forbrugsskatter** i det tyske Rige for Aaret 1886—87, hvorved maa mærkes, at Bayern, Württemberg og Baden hævede Brændevins- og Ølskatten og Elsaß-Lothringen Ølskatten for egen Regning (Tallene ere Tusende Mark).

	Indførselstold	Tobaksskat	Roesukkerafgift	Saltskat	Brændevinsskat	Maltskat
Preussen	157,209	3,666	113,502	24,882	51,762	16,523
Hamburg	7,313	—	—	—	—	6
Bayern	17,693	936	669	4,704	—	—
Sachsen	26,359	49	1,287	1,441	2,896	3,388
Württemberg	4,260	178	1,274	1,456	—	—
Baden	13,9 4	4,801	424	1,486	—	—
Hessen	6,168	284	1,223	963	263	893
Mecklenburg	1,551	82	2,513	398	736	262
Thüring. Stater	1,988	176	2,742	2,438	149	2,068
Oldenburg	1,676	2	—	167	205	105
Braunschweig	1,690	21	10,963	640	268	302
Anhalt	475	64	9,045	5	512	217
Lübeck	2,685	—	—	112	39	82
Elsaß-Lothringen	9,453	501	—	1,809	460	—
Luxemburg	1,544	58	—	205	—	—
I Tusende Kr.	254,058	10,818	143,642	40,206	57,290	23,846
	226,112	9,628	127,841	35,783	50,988	21,228

Størrelsen af Tysklands **Handelsflaade** ses af den paa næste Side følgende Tabel for 1887, der dog ikke omfatter Fartøjer under 17⅔ Tons. Sammenligningen mellem 1887 og 1883 viser, at Tallet paa Besætningen er forblevet uforandret og at Drægtigheden er stegen noget, men at denne Tilvæxt udelukkende hidrører fra Dampskibene, hvis Antal og Drægtighed her som i alle andre Lande er voxet betydelig paa Sejlskibenes Bekostning.

	I alt			Deraf Dampskibe		
	Fartøjer	Tons	Besætning	Antal	Tons	Besætning
Preussen	2,518	412,417	15,286	823	112,067	3,779
Hamburg	486	342,019	9,321	201	205,591	6,018
Bremen	860	334,067	8,578	117	115,822	4,931
Mecklenburg	307	101,713	3,250	18	7,284	248
Oldenburg	817	84,528	2,236	8	4,587	129
Lübeck	33	9,959	400	27	8,563	355
Handelsflaaden 1887	4,021	1,284,703	39,021	694	453,914	15,455
— 1883	4,370	1,226,650	39,031	515	311,204	10,937

Efterfølgende Tabel giver en Oversigt over Trafiken i de tyske Havne 1886.

	Tilsammen		Deraf bestuvede		Deraf Dampskibe	
	Skibe	Tons	Skibe	Tons	Skibe	Tons
Indgaaende:						
Tyske	42,360	5,164,009	35,117	4,685,605	14,408	3,740,851
Fremmede	14,654	4,884,227	12,739	4,536,529	7,478	4,024,303
Tilsammen	57,014	10,048,236	47,856	9,222,134	21,886	7,765,154
Udgaaende:						
Tyske	42,438	5,199,004	33,322	4,243,198	14,414	3,755,892
Fremmede	14,590	4,875,108	9,561	3,212,136	7,487	4,020,984
Tilsammen	57,028	10,074,112	42,883	7,455,334	21,901	7,776,876

Tysklands Indenrigshandel fremmes i væsentlig Grad ved den udstrakte Flod- og Kanalforbindelse og ved det meget udstrakte Banenet. Dettes Omfang i Juni 1888 angivet i Kilometer (7,53 Kilom. lig 1 dansk Mil) fremgaar af følgende Oversigt:

	Statsbaner	Privatbaner: Under Statsdrift	Privatbaner: Egen Drift	Tilsammen i Kilom.
Preussen	22,831	121	2,023	24,975
Elsaß-Lothringen	1,309	5	246	1,560
Bayern	4,651	—	676	5,327
Sachsen	2,343	52	—	2,395
Württemberg	1,569	—	21	1,590
Baden	1,289	105	—	1,394
Hessen	241	—	748	989
Mecklenb.-Schwerin	—	—	864	864
Mecklenb.-Strelitz	—	—	25	25
Sachsen-Weimar	73	—	206	279
Oldenburg	302	7	40	349
Anhalt	—	—	10	10
Braunschweig	—	—	123	123
Sachs.-Meiningen	28	—	188	216
Sachs.-Altenburg	27	—	8	35
Sachsen-Koburg-Gotha	26	—	—	26
Schwarzb.-Sondershausen	—	—	33	33
Reuß, yngre Linje	9	—	—	9
Hamburg	4	—	—	4
Tilsammen	34,702	290	5,211	40,203

eller 5,337 danske Mil.

1875 vare Privatbanerne derimod længere end Statsbanerne (15,969 Kilom. mod 12,001), et Bevis paa, hvilket Omfang de sidste Aars forandrede Jærnbanepolitik har haft. Med Hensyn til Post- og Telegraphvæsen indtage Bayern og Württemberg en selvstændig Stilling, medens Resten af Tyskland har en samlet Administration. Om det overordentlige Omfang af denne Administrations Virksomhed faar man en Forestilling af hosstaaende Oversigt over Postforsendelserne for 1887:

Mill. Stkr.	Rigspost	Bayern	Württemberg	I alt
Breve	779,0	88,0	30,7	897,7
Postkort	252,4	14,6	9,4	276,4
Tryksager	253,7	11,1	10,4	275,2
Vareprøver	18,2	1,6	0,6	20,4
Postanvisninger	58,9	5,7	3,1	67,7
Postforskud	4,5	0,4	0,1	5,0
Postefterkrav	2,9	0,4	0,2	3,5
Aviser	502,9	86,9	35,0	624,8
Andet	34,0	4,8	2,8	41,6
I alt Brevforsendelser	1,906,5	213,5	92,3	2,212,3
Pakke- og Pengeforsendelser	94,0	10,5	5,5	110,0

Værdien af Pengeforsendelser i samme Aar: Rigsposten 14,666 Mill., Bayern 1,628 Mill.,

Württemberg 551½ Mill., tilsammen 16,845¾ Mill. Kr. Der fandtes f. A. i Tyskland 19,476 Postkontorer og 74,848 Postkasser. Hele Post- og Telegraphpersonalet udgjorde 101,200 Personer. Sluttelig skal endnu gives en Oversigt over Telegraphvæsenet og dets Benyttelse:

	Rigstelegraph-omraadet	Bayern	Württemberg	I alt
Linielængde i Kilom.	77,609	8,586	3,001	89,196*)
Ledningernes Længde	272,224	87,346	7,572	317,142**)
Antal af Stats- og Banetelegraphstationer	13,215	1,325	450	14,990
Antal internat. Privattelegrammer	12,578,385	1,141,128	425,192	14,144,705
Antal Tjenestetelegr.	559,627	75,460	337,536	972,623
Internat. Telegr.:				
Afgaaede	2,498,812	139,243	59,109	2,697,164
Ankomne	2,818,111	170,038	75,774	3,063,923
Transit	854,863	9,014	8,056	871,933
I alt	19,309,798	1,534,883	905,667	21,750,348
Overskud af Post- og Telegraphvæsenet i Finansaaret 1887—88	23,434,300 Kr.	2,161,300 Kr.	1,372,800 Kr.	26,968,400 Kr.

*) 11,842 d. Mil. **) 42,090 d. Mil.

T. har i de sidste Aar (fra 1884) søgt at skabe sig et Kolonial-Omraade. Dette omfatter i Afrika: 1) Districtet Togo paa Slavekysten; 2) Camerun ved Biafra Bugten fra Rio del Rey til Campofloden; 3) Lüderitz Land fra Cunenes til Oranjes Munding, med Undtagelse af det engelske District ved Hvalfiskebugten; 4) det tysk-østafrikanske Selskabs Besiddelser, nemlig dels Sansibarkysten fra Rovumas til Saobakis Munding med hele det indre Omraade til de store Søer, dels Vitudistrictet ved Flodens Tanas nordlige Munding. Det meste af disse Besiddelser, særlig de under 3 og 4 anførte, existere dog nærmest kun paa Papiret. Af de australske Øer ejer T. den nordøstl. Del af Ny-Guinea (Keiser Vilhelms Land), Ny-Britannien med Ny-Irland og Admiralitetsøerne (Bismarcks Archipelag), Marschalløerne og de nordlige Salomonsøer, tilsammen 4,580 □ M. med 388,000 I.

Forfatning. Det 1815—66 bestaaende tyske Forbund var et Stats- eller rettere et Fyrsteforbund af 35 souveræne Fyrster og 4 frie Stæder, der havde forenet sig til fælles Forsvar og havde garanteret hinanden Uafhængighed og uformindsket Landomraade. Over for Udlandet stod Forbundet som en Enhed og skulde med sin samlede Hærstyrke afværge Angreb. Forbundsstaterne maatte heller ikke indgaa Aftaler med fremmede Magter imod Forbundets eller de enkelte Staters Sikkerhed, ej heller ensidig slutte Fred eller Vaabenstilstand og aldrig føre Krig indbyrdes. Nye Medlemmer kunde ikke optages og Forfatningen ikke ændres uden alle Medlemmers Samtykke. Til vigtige Beslutninger krævedes to tredje Dele af et „Plenum“, i hvilket hver Stat havde mindst 1 Stemme, de mellemstore 2 eller 3 og de tvende tyske Stormagter samt de 4 Kongeriger hvert 4 Stemmer, i alt 70. Til Varetagelse af Forbundets almindelige Anliggender indsattes den permanente Forbundsdag i Frankfurt, en Forsamling af Afsendinger fra de enkelte Regeringer, saaledes at de 11 største hver sendte 1 og de andre fordeltes i Grupper og skiftevis valgte 1. I dens Afstemninger gjaldt kun simpelt Flertal, og Gesandterne stemte alene efter deres Regeringers Instructioner. Den østerrigske Gesandt førte Forsædet. Forbundsakten af 8 Juni 1815, med nærmere Tillæg og Forklaringer i Wiener Schlußact af 18 Maj 1820, lovede alle Stater landstænderske Forfatninger og tilsagde alle Christne fuld Trosfrihed og borgerlig Ligestilling, samt alle Tyskere Ret til at flytte fra en Stat til en anden og der faa Grundejendom og Embede. I Aarenes Løb aftog Fyrsternes Tal til 29 og Stemmerne i Plenum til 64. — Efter det tyske Forbunds Opløsning 1866 stiftedes det nordtyske Forbund, hvis Forfatning vedtoges i Foraaret 1867 og traadte i Kraft 1 Juli. Østerrig med Liechtenstein, Bayern, Württemberg, Baden og største Delen af Hessen samt Luxemburg udskiltes derfra, medens Slesvig, Posen og Øst- og Vestpreussen optoges. Enheden i Forbundet blev nu langt fastere, idet ikke alene de udenlandske Forhold og hele Forsvarsvæsenet, men ogsaa Post-, Telegraph- og Toldvæsen, de vigtigste Handelsforhold og store Afsnit af den almindelige Lovgivning (Handels-, Obligations- og Strafferet samt Proces) bleve Fællessager; Statsforbundet nærmede sig altsaa til at blive en Forbundsstat. Til at varetage Forbundets Anliggender oprettedes et Forbundsraad, som i Lighed med Forbundsdagen repræsenterede de 22 enkelte Stater og sammensattes af 43 Medlemmer; disse handlede ligeledes efter givne Paalæg, og hver Stats Afsendinger stemte under ét: Preussen med 17 Stemmer, de andre med det Stemmetal, de hidtil havde haft i „Plenum“. Ved Siden deraf stilledes en Rigsdag, valgt paa 3 Aar efter Folketal i Kredse paa 100,000 I. ved almindelig Valgret og hemmelig Afstemning, men uden Diæter til Medlemmerne. Den talte 297 Medlemmer, delte Lovgivningsmagten med Forbundsraadet og havde Udgifts- og Skattebevillingsret. Den øverste Ledelse af Forbundet havde Kongen af Preussen, der ogsaa som Forbundsfeltherre fik et Veto imod militære Lovforslag. Han repræsenterede Forbundet udad til, indkaldte og hjemsendte Rigsdagen og kunde med Forbundsraadets Samtykke opløse den. Forretningerne besørgedes af en ansvarlig Forbundskansler, valgt af „Præsidiet“ og understøttet af et Forbundscancelli, medens de preussiske Ministre, der

styrede de enkelte Forvaltningsgrene (Hær, Flaade, Finanser osv.), vel fik Sæde i Forbundsraadet, men ingen særskilt politisk Stilling. — I Jan. 1871 udstraktes Forbundet til ogsaa at omfatte de 4 sydtyske Stater — senere tillige det i Krigen vundne Elsaß med Lothringen, og saaledes gjenoprettedes *det tyske Rige* med et Forbundsraad paa 58 Medlemmer (deraf 6 fra Bayern, 4 fra Württemberg og 4 fra Sachsen) og en Rigsdag paa 397 Medlemmer (236 fra Preussen, 48 fra Bayern, 23 fra Sachsen, 17 fra Württemberg, 15 fra Elsaß og 14 fra Baden). Siden 1888 vælges Rigsdagen paa 5 Aar. Kongen af Preussen fik Titel af „tysk Kejser“, men hans Myndighed blev ikke udvidet; Rigskanslerens Stilling forblev ligeledes uforandret. Forbundsraadet danner af sin Midte 8 staaende Udvalg, der fornyes hvert Aar, og som varetage de enkelte Forvaltningsgrene; Udenrigsudvalget sammensættes af de 3 mindre Kongerigers Afsendinger; i Udvalget for Forsvarsvæsenet har Bayern fast Sæde; i de andre skulle foruden Preussen mindst 4 Stater være repræsenterede. Til Krigserklæring kræves Forbundsraadets Samtykke, ligeledes til Execution imod en Forbundsstat, der ikke opfylder sine Pligter. Til Forfatningsændringer krævedes i det nordtyske Forbund to tredje Deles Flertal af Forbundsraadet, men i det tyske Rige kunne 14 Stemmer (f. Ex. de 3 Kongerigers) forkaste dem. Under Rigskansleren staa 6 Statssecretærer for de udenrigske Anliggender, Finans-, Justits-, Indenrigs-, Post- og Jærnbanevæsenet, samt Chefen for Admiralitetet og hans egen „Stellvertreter“; desuden høre under hans Overledelse Forvaltningen for Rigsinvalidefondet og Rigsbanken i Berlin. Hærvæsenet staar under Krigsministrene i Preussen, Bayern, Württemberg og Sachsen. Den preussiske Regnskabsret i Potsdam er tillige Regnskabsret for T.; den højeste Domstol i T. er Rigsretten i Leipzig. En særlig Stilling i T. indtager „Rigslandet“ Elsaß-Lothringen.

Historie. Med det følgende korte Omrids maa sammenlignes de enkelte Art. om de fremhævede Navne. T. eller, som Romerne kaldte det, *Germania*, var fra først af beboet af en Mængde smaa Folkeslag af den germanske Stamme, der senere smeltede sammen til større Folkeforbund og derved bleve frygtelige for Romerne. Under Folkevandringen rykkede Germanerne stadig længere frem mod V., hvorpaa Slaverne fulgte efter dem øst fra og besatte Landene indtil Elben, Saale og Böhmerwald. Ved det vestromerske Riges Undergang kunne vi nævne følgende 5 tyske Hovedfolk: Alemannerne eller, som de senere kaldtes, Schwaberne ved Øvrerhin i det sydvestlige T., Frankerne n. for Alemannerne ved Nedrerhin, Bayrerne ø. for Alemannerne, Thüringerne ø. for Frankerne og n. for Bayrerne, og endelig Sachserne n. for Thüringerne og Frankerne. Under Chlodevig begyndte Frankerne at samle de øvrige tyske Stammer under sig, idet de 496 undertvang Alemannerne. Dette Værk fortsattes i den følgende Tid, 530 undertvang de Thüringerne, c. 550 Bayrerne, og det fuldendtes af *Carl d. store* ved Sachsernes Undertvingelse. Samtidig hermed udbredtes Christendommen fra Frankerne til de andre tyske Stammer. Efter at Carl d. stores Søn, den svage *Ludvig d. fromme* (814—40), var død, udbrød der en Krig mellem hans Sønner, der endte 843 ved Forliget i Verdun, hvorved *Ludvig d. tyske* fik T., d. e. Frankernes Besiddelser ø. for Rhinen, som kaldtes det østfrankiske Rige. Ved Forliget i Mersen 870 deltes Lothringen, Landet mellem Rhinen, Mosel, Maas og Schelde, imellem Ludvig d. tyske og Carl d. skaldede; Ludvig fik hele Landet mellem Rhinen, Mosel og Maas. Ved Ludvigs Død (876) deltes T. imellem hans 3 Sønner: *Carloman* (d. 880), *Ludvig d. yngre* (d. 882) og *Carl d. tykke* (d. 888). Denne sidste arvede sine Brødres Lande, blev tillige Konge af Italien og Frankrig og kronet til romersk Kejser, men blev paa Grund af sin Fejhed lige over for Normannerne og Magyarerne afsat i T. paa Rigsdagen i Tribur (887). Imidlertid havde de enkelte Stammer paa ny hævet sig til Selvstændighed under indfødte Hertuger, der herskede med næsten kongelig Magt. Carl d. tykke efterfulgtes i T. af sin Broder Carlomanns uægte Søn *Arnulf af Kärnten* (887—99), som standsede Normannernes Angreb paa T. i Slaget ved Löwen (891) og lod sig krone som Kejser i Rom. Med hans Søn *Ludvig Barn* (900—911) uddøde de tyske Carolinger. Derpaa blev *Conrad I af Franken* Konge i T. (911—18); han maatte under hele sin Regering kæmpe mod de oprørske Hertuger, særlig den mægtige Hertug Henrik af Sachsen. Ved hans Død var Riget sin Undergang nær, Lothringen var gaaet tabt, Magyarerne ødelagde Landet, Rigets Organisation var totalt ødelagt; kun en kraftig Haand kunde rejse det paa ny, og det sachsiske Dynasti har Æren for denne Nydannelse af Riget, under hvilket Navnet T. som Fællesbenævnelse for Riget først fremkommer. Efter Conrads eget Ønske valgte Franker og Sachser i Apr. 919 Hertug Henrik af Sachsen til Konge under Navnet *Henrik I Fuglefænger* (919—36). Denne var Stamfader til *det sachsiske Hus* (919—1024), forenede paa ny de 5 store Hertugdømmer med Riget, kæmpede heldig mod Ungarerne, der fra Ludvig Barns Tid havde været en sand Landeplage for T., mod Slaverne og de danske. Hans Søn *Otto I d. store* (936—73) hævdede med Kraft sin Myndighed i T., gjorde i Slaget ved Lech (955) for bestandig Ende paa Ungarernes Indfald, men er især bleven mærkelig ved sit Forhold til Italien. Han vilde forny Carl d. stores Værk og bringe alle vesteuropæiske Folk under sit Herredømme. Efter at have foretaget flere sejerrige Tog til Italien, lod han sig 962 krone til *romersk Kejser* og fornyede saaledes *det hellige romerske Rige*. De følgende tyske Kejsere betragtede det som en Æressag at hævde denne Titel og den dertil svarende Indflydelse i Italien, hvorved deres Opmærksomhed for en stor Del bortdroges fra T.s Anliggender. Fra den Tid af og indtil 1806 var altsaa den officielle Titel for T.s Regenter: Konge af T. og romersk Kejser, men i Regelen kaldes de kortere tyske

Kejsere. Efter Otto d. store fulgte Otto II (973—83), Otto III (983—1002) og Henrik II d. hellige (1002—24). Da det sachsiske Hus uddøde med denne, fulgte de frankiske Kejsere (1024—1125). Den første af disse var Conrad II (1024—39), en kraftfuld Regent, der 1032 forenede Kongeriget Burgund eller Arelat med T. Hans Søn Henrik III (1039—56) hævdede ikke blot med stor Kraft sin Kejsermagt i T. og Italien, men skaffede sig ogsaa Overherredømmet over Polen, Böhmen og Ungarn. Henrik IV (1056—1106) var ved Faderens Død mindreaarig, hvilket bidrog til, at Kongemagten i T. sank, og da han senere indlod sig i Investiturstriden med Pave Gregor VII og dennes Efterfølgere, paadrog han sig haarde Ydmygelser. Henrik V (1106—25) maatte ende Investiturstriden ved Concordatet i Worms (1122), der var fordelagtigt for Pavemagten. Lothar II af Supplinburg (1125—37) søgte en Støtte mod de mægtige hohenstaufiske Brødre, Frederik af Schwaben og Conrad af Franken, der vare skuffede i deres Forventninger om at efterfølge deres Morbroder Henrik V, hos Hertug Henrik d. stolte af Bayern, hvem han formælede med sin Datter og forlenede med Sachsen, og hævede saaledes Welferne mod Hohenstauferne. Dog kom det hohenstaufiske Hus (1138—1254) paa Tronen efter Lothars Død med Conrad III af Franken (1138—52); han ydmygede Henrik d. stolte og fratog Welferne Bayern, men udrettede intet paa det 2det Korstog. Hans Brodersøn Frederik I Barbarossa (1152—90) søgte først at vinde Welfen Henrik Løve, der begyndte paa Germaniseringen af Mecklenburg og Pommern, ved at tilbagegive ham Bayern, men straffede ham senere for hans Troløshed ved at fratage ham ikke blot Lenene Sachsen og Bayern, men ogsaa hans Allodialbesiddelser. For at hævde Kejsermagten i Italien indlod han sig i en til sidst uheldig Kamp med Pave Alexander III og de lombardiske Stæder og døde paa det 3dje Korstog. Hans Søn Henrik VI (1190—97) søgte forgjæves at faa arvelig Kejsermagt i T., men vandt ved sit Giftermaal med den normanniske Prinsesse Constantia Neapel og Sicilien og var lige ved at skaffe sig fuldstændigt Herredømme i Italien, da han pludselig døde. Henrik VI.s Søn Frederik (den senere Frederik II) var den Gang et umyndigt Barn, og derfor valgte det hohenstaufiske Parti Henrik VI.s Broder Philip af Schwaben (1198—1208), men det welfisk-kirkelige Parti Henrik Løves Søn Otto IV (1198—1218) til Kejser; saaledes begyndte paa ny en ødelæggende Krig i T., som lod til at skulle faa Ende ved Philip af Schwabens Mord; men da Otto IV indlod sig i Strid med Pave Innocens III, sendte denne den unge Hohenstaufer Frederik som Modkonge til T. 1212, og da Otto IV.s Magt var bleven brudt i Slaget ved Bouvines, blev Frederik II (1215—50) kronet i Aachen. Det var denne kommen paa Tronen ved Kirkens Bistand, men der udbrød snart en frygtelig Kamp mellem ham og Paverne Gregor IX og Innocens IV, en Kamp, hvori Frederik lige saa vel som Paverne anvendte baade legemlige og aandelige Vaaben, og hvori Paverne først sejrede efter hans Død. Frederik II viste meget mere Interesse for sit Arverige Neapel og Sicilien og for Italiens Anliggender end for T., i hvilket Land han overlod Regeringen først til sin Søn Henrik og derpaa, da denne havde gjort Oprør imod ham, til sin yngre Søn Conrad. Efter Conrad IV.s (1250—54) Død indtraf det store Interregnum (1254—73), der kaldes saaledes, ikke fordi der ingen Konge var, men fordi ingen af de valgte Konger, Wilhelm af Holland, Alfons X af Castilien og Richard af Cornwall, kunde skaffe sin Magt almindelig anerkjendt i Riget. I denne Lovløshedens og Næverettens Periode gjorde det tyske Riges mægtige Lensmænd sig til næsten selvstændige Fyrster og tilrev sig hver i sit Land alle Kejserens Forrettigheder og Indtægter, saa at det i den følgende Tid blev en Nødvendighed for de valgte Kejsere at søge at udvide deres Familiemagt paa lovlig eller ulovlig Maade, da deres Magt i T. udelukkende beroede derpaa. Trods disse Ulykker udviklede det tyske Folk en saa stor Kraft og et saa rigt aandeligt og materielt Liv, at det hohenstaufiske Tidsrum i mere end én Henseende danner Højdepunktet i Tysklands Historie. I Stæderne udviklede sig et rigt, selvstændigt Handelsliv (jvfr. Hansestæder); den tyske Kolonisation banede sig nye Veje langs Østersøens Kyster og i Transsylvanien. Videnskaber, særlig Retsvidenskaben (Sachsen- og Schwabenspiegel), Poesien (Minnesangerne), Bygningskunsten (Gotiken) og Malerkunsten udfoldede sig til en betydelig Højde, og T. skylder Hohenstaufernes glimrende Regering Impulsen til det tyske Folkelivs yppige Udvikling og Dygtighed i denne Periode af dets Historie. Efter Richard af Cornwalls Død blev Rudolf I af Habsburg (1273—91) Kejser. Han udvidede sine i det sydvestlige Tyskland spredt liggende Familiegodser ved Erhvervelsen af Østerrig, Steiermark og Krain og virkede ivrig, men uden stort Resultat, for Gjenoprettelsen af Fred og Orden i Riget. Efter Adolf af Nassau (1291—98) fulgte Rudolf I.s Søn Albrecht I af Østerrig (1298—1308), der blev myrdet af sin Neven Johan af Schwaben (Parricida), og derpaa var det habsburgske Hus fortrængt fra T.s Trone i mere end 100 Aar. Efter Albrecht fulgte Luxemburgeren Henrik VII (1308—13), som ved sin Søns Giftermaal med Arvingen til Böhmen skaffede sit Hus dette vigtige Land. Ludvig af Bayern (1314—46) maatte indtil 1322 kæmpe om Tronen med Frederik af Østerrig og havde siden mange Stridigheder med de under fransk Indflydelse staaende Paver i Avignon. Under disse Stridigheder var det, at de tyske Kurfyrster 1338 sluttede Foreningen i Rense, hvorved de erklærede det tyske Kongevalg uafhængigt af Pavens Samtykke og Bekræftelse. Ogsaa han søgte at udvide sine Familiebesiddelser og skaffede virkelig sin Søn Ludvig Brandenburg. Henrik VII.s Sønnesøn Carl IV (1347—78) var allerede 1346 bleven valgt af det kirkelige Parti til Modkonge mod Ludvig af Bayern; nu opstillede det bayerske Parti

Grev Günther af Schwarzburg som Modkonge, men allerede 1349 opgav Günther mod en Pengeudbetaling sine Tronfordringer. Carl IV forøgede sit Familieland Böhmen med Schlesien, Lausitz og Brandenburg; han hævede disse Lande ved en særdeles dygtig Styrelse, men røbede ingen Interesse for T.s Anliggender, undtagen naar han kunde benytte sin Kejsermagt til at skaffe sig selv personlige Fordele. Dog blev der under ham udstedt den gyldne Bulle 1356, som gav Regler for Kejservalget, bestemte, hvilke Fyrster der maatte deltage deri, og indførte Førstefødselsret og Udelelighed for disse Kurlandes Vedkommende. Hans Søn Wenzel ell. Wenceslaus (1378—1400) tog sig endnu mindre af T.s Anliggender, og der herskede almindelig Lovløshed og Uorden i hele Riget; derfor forenede Stæderne i det sydvestlige Tyskland sig til det schwabiske Forbund, men kæmpede uheldig mod de ligeledes i Forbund forenede Riddere og Smaafyrster, og da Wenzel slet intet gjorde for at gjenoprette Ordenen, blev han afsat 1400. Hans Efterfølger Ruprecht af Pfalz (1400—10) var virksommere, men det lykkedes heller ikke ham at gjenoprette Ordenen og hæve Kejsermagten. Ved hans Død valgtes Wenzels Broder Sigismund af Brandenburg, Konge af Ungarn (1410—37), og hans Fætter Jobst ell. Jodocus af Mähren af forskjellige Partier, men Borgerkrigen hindredes ved Jobsts Død 1411, et Par Maaneder efter Kejservalget. Under Sigismund traadte de kirkelige Anliggender (det store Schisma, Kirkeforsamlingen i Konstanz og Hussiterne) i Forgrunden, men Sigismunds Bestræbelser for i Konstanz at faa gjennemført en almindelig Kirkeforbedring strandede paa Pave Martin V.s Klogt. Bedre vare Udsigterne for en Reformation paa Kirkeforsamlingen i Basel, der for at forsone Hussiterne med Kirken gjorde dem forskjellige Indrømmelser, men disse Udsigter forspildtes ved Frederik III.s Ligegyldighed. Under Sigismund voldte Hussiterkrigen store Ødelæggelser i det østlige T. 1417 overgav han Brandenburg til Borggrev Frederik af Nürnberg af det hohenzollernske Hus, som endnu hersker over Preussen og T. Sigismund døde barnløs, og Kejserværdigheden kom nu til Huset Habsburg, som beholdt den, indtil dens Mandslinje uddøde 1740. Kurfyrsterne valgte nemlig Sigismunds Svigersøn Albrecht II af Østerrig (1438—39), men han regerede for kort til at udføre sine to store Planer: Sikringen af Landefreden og Tyrkernes Fordrivelse fra Europa. Hans Fætter Frederik III af den steiermarkske Linje (1440—93) var ligegyldig og magelig og virkede kun for at forøge sine Familiebesiddelser, hvilket ogsaa lykkedes i høj Grad ved hans Søn Maximilians Giftermaal med Marie af Burgund. Matthias Corvinus tilføjede ham store Ydmygelser. Frederik III.s Søn Maximilian I (1493—1519) var en velbegavet og kundskabsrig, ridderlig og virksom Fyrste, men tillige forlystelsessyg, ødsel og ustadig, saa at han opgav de fleste af sine Foretagender paa Halvvejen. Dog gjennemførtes Landefreden under ham (1495), da de tyske Stæder ellers ikke vilde bevilge Kejseren nogen Pengehjælp, og oprettedes den kejserlige Rigskammerret, der skulde dømme i Stridigheder mellem Rigsstænderne, ligesom ogsaa T. 1512 inddeltes i 10 Kredse med en Kredsoberst i Spidsen for hver for bedre at fuldbyrde Rigskammerrettens Domme og sørge for Landefredens Opretholdelse. 1517 begyndte Reformationen i T., men denne og den deraf følgende politiske og religiøse Bevægelse falder dog mere under Maximilians Sønnesøn og Efterfølger Carl V (1519—56). Denne var ivrig Katholik og viste sit fjendtlige Sindelag mod Reformationen ved at erklære Luther i Rigets Acht paa Rigsdagen i Worms 1521, ligesom han ogsaa paa senere Rigsdage forbød den nye Lære; men optagen af sin Stræben efter et Universalmonarchi og sine Krige med Frankrig og med Tyrkerne, hvilke endogsaa belejrede Wien 1529, og afskrækket ved det schmalkaldiske Forbunds truende Holdning, viste han en forsonligere Holdning, og paa Rigsdagen i Nürnberg indrømmede han Tilhængerne af den augsburgske Confession fri Religionsøvelse, indtil en almindelig Kirkeforsamling kunde blive sammenkaldt. Da Protestanterne imidlertid nægtede at deltage i det 1545 sammentraadte Tridentinerconcilium, greb Kejseren til Vaaben. I den schmalkaldiske Krig, som udbrød i den Anledning, sejrede Carl V vel foreløbig 1547, men da han ved det saakaldte Augsburger-Interim (1548) havde stødt baade Protestanter og Katholiker og tydelig viste, at han vilde benytte sin Sejer ogsaa til at udvide den kejserlige Magt i T., blev han 1552 overfalden af sin tidligere Forbundsfælle, Kurfyrst Morits af Sachsen, samtidig med at Franskmændene erobrede Metz, Toul og Verdun. Derved blev han tvungen til at slutte Forliget i Passau 1552 og 1555 Religionsfreden i Augsburg, hvorved Rigsstænderne fik Ret til frit at vælge, hvilken Confession, de vilde, for dem og deres Territorium (cujus regio, ejus religio); dog indrømmedes denne Ret ikke de reformerte, og det saakaldte »reservatum ecclesiasticum« (gejstligt Forbehold) bestemte, at gejstlige Fyrster, som gik over til Reformationen, skulde fratræde deres Embeder. Hans Broder Ferdinand I (1556—64) og dennes Søn Maximilian II (1564—76) vare i Modsætning til de fleste andre samtidige Fyrster tolerante Regenter, under hvilke Protestantismen udbredte sig stærkt, endogsaa til de habsburgske Arvelande i det sydøstlige T.; men under Maximilians Sønner, den uduelige og uvirksomme Rudolf II (1576—1612) og Matthias (1612—19), begyndte en af Jesuiterne fremkaldt og ledet katholsk Reaction, der fornyede og forøgede Spændingen mellem Religionspartierne, saa at Protestanterne sluttede sig sammen i en Union (1608) og Katholikerne i en Liga (1609). Under disse Forhold tegnede det til, at den sidste barnløse Hertug af Jülich og Kleves Død og den derved fremkaldte jülichske Arvefølgestrid (1609—14) skulde foraarsage en Krig i T., hvori fremmede Magter vilde blande sig, men til sidst blev der sluttet et Forlig, hvorved de omtvistede

'ande deltes, saa at Jülich og Berg tilfaldt Pfalz-Neuburg, medens Brandenburg fik Kleve, Mark og Ravensberg. Men kort efter fremkaldte Matthias's intolerante Regering en Opstand af de bøhmiske Protestanter og derved udbrudet af Trediveaarskrigen (1618—48), der rasede under den bigotte Ferdinand II (1619—37) og dennes Søn og Efterfølger Ferdinand III (1637—57) og bragte endelig Nød og Ødelæggelse over alle Egne af T. Den westfalske Fred løste det religiøse Spørgsmaal, men svækkede T.s vestlige Grænse mod Frankrig og satte det sidste Segl paa T.s Opløsning i mange Stater, idet den tilkjendte de tyske Fyrster Souverænetet i deres Lande. Den fra 1663 i Regensburg permanente Rigsdag skulde vel afgjøre Rigets fælles Anliggender og bevare dets Enhed, men Forhandlingsgangen var meget langsom, og blev der endelig fattet en Beslutning, var det næsten umuligt at faa den udført, naar den gjaldt en Udskrivning af Penge eller Mandskab. Saaledes vilde T. under den af Jesuiterne ledede Leopold I (1658—1705) have været et saa godt som værgeløst Bytte for den overmægtige franske Konge Ludvig XIV, hvis ikke de øvrige Staters Frygt for hans Ærgjerrighed havde skaffet T. mægtige Forbundsfæller, og det af Tyrkerne (1683) beleirede Wien vilde ikke være blevet reddet, hvis ikke den ridderlige Johan Sobieski var ilet det til Hjælp. Denne Krig med Tyrkerne skaffede Leopold Herredømmet over hele Ungarn, Slavonien og Transsylvanien, ligesom ogsaa den spanske Arvefølgekrig, der begyndtes af Leopold og fortsattes af hans Sønner Joseph I (1705—11) og Carl VI (1711—40), endnu mere forøgede det habsburgske Hus's allerede i Forvejen betydelige Arvelande; men T. havde ingen directe Fordel af Krigen, medens det maatte hjælpe Kejseren at bære Krigens Byrder, og i den polske Tronfølgekrig gik Lothringen tabt for T. og tilfaldt senere Frankrig. Da Carl VI var den sidste af Huset Habsburgs Mandsstamme, gik alle hans Bestræbelser ud paa at sikre hans Datter Marie Theresia Arvefølgen i de østerrigske og ungarske Lande. Han udstedte derfor (1723) den pragmatiske Sanction og fik den godkjendt af alle Europas Magter (kun Bayern afslog det). Dog gav hans Død Anledning til den østerrigske Arvefølgekrig (1740—48), under hvilken Frederik II af Preussen tilrev sig Schlesien og derved lagde Grunden til den vedvarende Modsætning imellem Preussen og Østerrig som Medbejlere til Overmagten i T. Desuden valgtes den bayerske Kurfyrst Carl Albrecht ved fransk Indflydelse til tysk Kejser som Carl VII (1742—45), men han blev kun svagt støttet i sin Kamp for at vinde de østerrigske Arvelande, og ved hans Død lykkedes det Marie Theresia at faa sin Ægtefælle Frants I Stephan valgt til Kejser (1745—65), medens hun dog selv beholdt Magten i Arvelandene i sine Hænder. Senere hjemsøgtes T. af Syvaarskrigen (1756—63), i hvilken Østerrig forgjæves søgte at knække Preussens Magt, og hvorved tvært imod T.s Enhed yderligere svækkedes, idet nogle (nordtyske) Stater holdt med Preussen, medens de fleste tyske Fyrster støttede Kejseren, om end temmelig uvirksomt. I hele det 18de Aarh. bleve de mindre tyske Stater gjennemgaaende styrede slet og vilkaarlig, som Bolde for Fyrsternes Luner og Lyster; særlig maa fremhæves de gejstlige Stater som slet styrede og Kurhessen som Prøve paa Fyrsternes Tyranni. Efter Frants I fulgte Sønnen Joseph II (1765—90). Hans Tanker vare næsten helt optagne af Reformplaner i hans Arvelande og Ungarn, og for T. ere kun vigtige hans to Forsøg paa at tilknytte Bayern. Det første maatte han opgive over for Preussens Modstand, og ved Freden i Teschen 1779 maatte han nøjes med et mindre Stykke af Bayern. Det andet gjordes i Form af et Mageskifte, hvorved Kurfyrsten vilde bortbytte Bayern imod de østerrigske Nederlande; men da stiftede Frederik II det tyske Fyrsteforbund 1785 — det første Særforbund i T. under preussisk Ledelse — med det Formaal at vedligeholde Rigsforfatningen og sikre de enkelte Fyrster de Lande, de netop besad. Joseph II fulgtes af sin Broder Leopold II (1790—92), og derefter kom dennes Søn Frants II (1792—1806). Hele T. optog 1792—93 Kampen imod Frankrig, fordi dets enevældige Fyrster og de herskende Klasser frygtede den franske Revolutions demokratiske Grundsætninger, som fik megen Indgang i de vestlige Landskaber. Krigen gik uheldig for de tyske Hære, og snart bleve Landene vest for Rhinen indtagne af de franske Tropper. Uagtet Preussen faa Aar før havde stiftet Fyrsteforbundet, var det dog nu den første Stat, som opgav de af Forbundet opstillede Grundsætninger: ved Freden i Basel 1795 tilkjendte det Frankrig Besiddelsen af alle Landene vest for Rhinen „imod Erstatning til de paagjældende Fyrster ved den almindelige Fred" — en Erstatning, som kun kunde skaffes fra andre tyske Rigsstænder. Tillige betingede Preussen sig Neutralitet for Nordtyskland, medens Kejseren og de sydtyske Stater fortsatte Krigen, dog uden bedre Held. Endelig tvang Bonapartes Sejre i Italien Kejseren til Freden i Campoformio 1797, ved hvilken ogsaa han lovede at afstaa de vestrhinske Lande til Frankrig og at indrømme som Grundlag for T.s fremtidige Ordning, at de verdslige Fyrster skulde holdes skadesløse paa de gejstlige Fyrsters Bekostning. Erstatningsspørgsmaalet skulde nærmere afgjøres paa Congressen i Rastatt (s. d. A.), som aabnedes i Dec. 1797. Men Forhandlingerne trak i Langdrag, og Congressen stiltes uden Resultat i Apr. 1799, da Kejseren deltog i den anden Coalition mod Frankrig. I den følgende Krig holdt Preussen og Nordtyskland sig neutrale, og efter Bonapartes Sejer ved Marengo og Moreaus ved Hohenlinden (1800) nødtes Kejseren til Freden i Lunéville 1801. Ved denne stadfæstedes Vilkaarene fra 1797, endog med det Tillæg, at de fordrevne Fyrster fra Toscana og Modena ligeledes skulde have Erstatning i T. Disse indviklede Spørgsmaal skulde ordnes paa Rigsdagen i Regensburg, men det gik ikke her bedre end i Rastatt, da hver enkelt Fyrste kun søgte at sikre sine særlige Interesser og at skaffe sig saa stort Vederlag som muligt. Hvor yd-

mygende Forholdet end var for T., indtræder dog nu Forberedelsen til den nye Tid. Den franske Førsteconsul forstod at opnaa hemmelig Aftale med Preussen og de mægtigste af T.s Mellemstater og forelagde derefter tillige med den russiske Kejser et Mæglingsforslag, som blev vedtaget af Rigsdagens Udvalg, den saakaldte Rigsdeputation, 25 Febr. 1803 og stadfæstet af selve Rigsdagen 24 Marts. Herved gjennemførtes en fuldstændig Omdannelse af T., idet de tre gejstlige Kurfyrstendømmer (Mainz, Køln og Trier) og alle de andre gejstlige Fyrster (katholske Ærkebispe- og Bispedømmer, samt Abbedier) seculariseredes, d. v. s. deres Land fordeltes mellem de større Stater, og ligeledes alle de 52 frie Rigsstæder mediatiseredes, undtagen 6 (Hamburg, Lübeck, Bremen, Frankfurt, Nürnberg og Augsburg). Derved fik baade Preussen og de sydvestlige Stater (Bayern, Württemberg, Baden o. fl.) en bedre Afrunding og betydelige Landudvidelser, medens Kejserens Indflydelse næsten gik tabt ved de gejstlige Stifters og de frie Stæders Udslettelse som selvstændige Rigsstænder. Ogsaa forrykkedes Forholdet mellem Katholiker og Protestanter paa Rigsdagen, idet disse fik et et stort Overtal. Endelig svækkedes Sammenholdet i T. derved, at Fyrsterne havde lært, hvor nyttigt det var for dem at holde sig i god Forstaaelse med Frankrig, da dette skaffede sine Venner rigeligt Vederlag for de Tab, de havde lidt hinsides Rhinen. Dette viste sig endnu tydeligere i Krigen 1805, thi Bayern, Württemberg og Baden, som havde sluttet sig til Napoleon I, vandt ved Freden i Presburg nye store Landudvidelser paa den tyske Kejsers Bekostning (Bayern fik det nordlige Tirol, Württemberg og Baden de kejserlige Besiddelser i Schwaben). Baden fik tillige Breisgau, som 1801 var givet Hertugen af Modena; Bayern og Württemberg bleve Kongeriger. Allerede forinden disse Landebytninger i Sydtyskland var en vigtig Forandring foretaget i Nordtyskland, idet franske Tropper 1803 havde besat Hannover. 1806 bortbyttedes Landet til Preussen imod Ansbach, Baireuth o. fl. Landskaber, til Løn for dets Neutralitet under Krigen det foreg. Aar. Men snart skete endnu større Omvæltninger i T. I Juli 1806 oprettedes Rhinforbundet (s. d. A.) mellem de vesttyske Fyrster under Napoleons Protectorat, og samtidig mediatiseredes en Del Smaastater, som laa i disse Egne, samt hele Rigsridderskabet, til bedste for de større Stater. I Aug. nedlagde Frants II den værdiløse tyske Kejserkrone, da Napoleon erklærede ikke længer at ville godkjende noget tysk Rige; han havde allerede 1801 i Forudanelse taget Titelen „Kejser af Østerrig". Endelig optog Preussen, som forgjæves havde søgt at danne et nordtysk Forbund under sin Ledelse, i Oct. en Kamp mod Frankrig, men paadrog sig derved et fuldstændigt Nederlag og bragte T. helt i Afhængighed af Napoleon. Preussens vestlige Lande samt Hannover og Kurhessen forenedes til Kongeriget Westfalen under Napoleons Broder Jérôme, og baade dette og det andet nye Kongerige Sachsen samt de nordtyske Smaastater indtraadte i Rhinforbundet. 1810 bleve Oldenburg, Hannovers Nordkyst og de tre Hansestæder ligefrem indlemmede i Frankrig. Det franske Herredømme i T. var meget overmodigt og trykkende. Rhinforbundet maatte stille Tropper til Krigene 1809 og 1812, og Preussen plagedes i lang Tid med haarde Contributioner. Men samtidig fik en Del af den franske Revolutions Lighedsgrundsætninger Indgang i T.s Lovgivning; vigtige Fremskridt gjennemførtes i flere sydvestlige Stater, og Preussen søgte at rejse sig efter Nederlaget ved en indgribende Omdannelse af Forvaltning og Samfundsforhold. Harmen over det fremmede Aag fik Udbrud i Stapß's Mordforsøg og Schills Friskaretog, samt i Tirols Opstand 1809; Enheds- og Frihedstanker begyndte at spire i det tyske Folk, men først den franske Hærs Nederlag i Rusland 1812 gjorde Løsrivelsen mulig. Først rejste Preussen sig, Konge og Folk i skjøn Enighed, 30 Marts 1813, hvorved T.s Frihedskrig begyndte. 10 Aug. sluttede Østerrig sig til Frankrigs Fjender, og efter Slaget ved Leipzig 18 Oct. faldt alle de andre Fyrster fra, selv de, der havde tjent mest ved Forbundet med Frankrig. De søgte nu kun at sikre sig selv og redde saa meget af Rovet som muligt. Den første Fred i Paris (30 Maj 1814) gav paa det nærmeste T. den før Revolutionen bestaaende Grænse imod Frankrig, og den anden Pariserfred (20 Nov. 1815) skaffede det endog en fordelagtig Grænseregulering, medens Ønskerne om Elsaß's Tilbagevinding strandede paa de fremmede Magters Modstand. Ved den ny Landefordeling i T. fik Preussen ikke alene sine tabte Lande tilbage, men desuden en betydelig Udvidelse; Hannover og Kurhessen gjenoprettedes, Rhinforbundsstaterne beholdt saa temmelig deres Landomraade, og kun Sachsen mistede Halvdelen af sit. Derimod toges intet Hensyn til de mediatiserede Fyrster, til Rigsstæderne eller Rigsridderskabet; kun fik hine som „Standesherren" en Del Æresforrettigheder. I Stedet for det tyske Rige dannedes 8 Juni 1815 et tysk Forbund, der skulde sikre T.s indre og ydre Ro, men kun blev et Forbund af 35 souveræne, formelt ligestillede Fyrster og de 4 levnede frie Stæder, medens ingen brød sig om det tyske Folks Ret og Ønsker. Dette fik ikke den politiske Frihed, der lovedes under Frihedskrigen 1813, end sige nogen national Enhed; ja end ikke Forbundsaktens Tilsagn om landstænderske Forfatninger opfyldtes overalt. Den første frie Forfatning gaves 1816 i Sachsen-Weimar; derefter fulgte Bayern 1818, Württemberg og Baden 1819, Hessen-Darmstadt 1820; Hannover fik 1819 kun en Adelsforfatning og Preussen 1823 kun raadgivende Provinsialstænder; Kurhessen indførte slet ingen Stænder, medens Sachsen og flere Smaastater nøjedes med at kalde de middelalderlige Former paa ny i Live. Misnøjen, der især levede hos Studenterne og de dannede Klasser, gav sig 1817 Udtryk i Wartburgfesten, hvor de tre tyske Farver første Gang brugtes, og 1819 i Kotzebues Mord; derefter fulgte Carlsbadbeslutningen om Censur, Indskrænkning af Universiteternes Frihed og Indsættelsen af en Centralundersøgelsescommission, der bestod til 1828

iden at opdage noget. En almindelig Jagt egyndte efter „demagogische Umtriebe", fri-indede Professorer fjærnedes, „Burschenschaften" undertryktes osv. Baden og Sachsen-Weimar maatte afskaffe Pressefriheden, og Reactionen aadede fuldstændig efter Metternichs System, det Preussen, af hvilket man havde haabet nest, gik aldeles i hans Fodspor. Det ud-altes endog ligefrem 1824, at de landstænderske forfatninger ikke maatte krænke det monarchiske Princip eller svække Fyrstens Souverænetet. Julirevolutionen 1830 virkede ogsaa paa T.; Tumulter fremkaldte Fyrsteskifte i Braunschweig, tvdte Sachsen og Kurhessen til at give nye forfatninger og medførte Ændring af den annoverske. I Sydtyskland var den friere Retning stærkest, men efter Hambach-Festen 832 og Oprørsforsøget i Frankfurt 1833 fik Reactionen paa ny Overhaand. 1837 blev Hannovers Forfatning omstyrtet af Kongen, g Forbundsdagen, der altid var rede til at ire Fyrsternes Magt, erklærede sig incompetent, a det gjaldt om at værne et Folks Frihed. Kun ét Fremskridt gjordes i T., men uden forbundsdagens Medvirkning, nemlig Told-oreningens Dannelse 1828—35. De For-aabninger, man satte til Tronskiftet i Preussen 840, skuffedes snart; men Oppositionen fik dog edse mere Mod og Kraft rundt om i Land-agene, især i Vest- og Syd-T., medens For-undsdagen blev almindelig ringeagtet og for-adt. 1847 var Gjæringen bleven saa stærk, t Regeringerne indsaa Nødvendigheden af at jøre Indrømmelser. I Bayern og Baden om den friere Retning til Roret, i Preussen udkaldtes den „forenede" Landdag, og Forslag af Radowitz) indgaves i Nov. om en For-undsreform. Budskabet om den franske Fe-ruarrevolution satte derfor hele T. i stærkt løre; flere Steder fandt voldsomme Optrin Sted, men i Regelen var Folkestemningens Tryk tilstrækkeligt til at afnøde Fyrsterne de ørste Indrømmelser: nye Ministre („Marts-ministre"), Pressefrihed, Folkevæbning, Næv-inger, Omdannelse af Forfatningerne i fri-indet Aand (almindelig Valgret), Afskaffelse f de endnu levnede feudale Rettigheder og øfte om at understøtte T.s Enhed. Kun i Berlin maatte en blodig Gadekamp til (18 Marts), før Kongen gav efter. Forbunds-agen viste nu en lignende Føjelighed, ind-aldte 10 Marts 17 „Tillidsmænd" (d. e. libe-ale Notabler) fra de enkelte Stater og optog e tre tyske Farver, der hidtil forfulgtes som prørske. 31 Marts samledes i Frankfurt paa gen Haand et „Forparlament" af 570 Land-agsmænd eller andre Liberale, der vedtog Reglerne for Valg til en „Nationalforsamling" or hele T. (deri medregnet Slesvig og Preus-ens østlige Landskaber): der skulde vælges 1 Deputeret for hver 50,000 Mennesker, efter almindelig Valgret. I Mellemtiden indsattes t „50 Mands Udvalg" til at vaage over Ud-ørelsen og holde Øje med Forbundsdagen. 8 Maj aabnedes det tyske Parlament i Paulskirken i Frankfurt under H. v. Gagerns forsæde, 550 Medlemmer stærkt. Det talte mange udmærkede Mænd i sin Midte, men deres Anskuelser vare ikke alene højst afvigende, men ogsaa meget uklare, og de troede sig i Stand til ovenfra at ombanne alle T.s Forhold ved Rigsdagsbeslutninger, uden at agte paa Stemninger og Tilstande og uden at træffe nogen Aftale med de enkelte Staters Regeringer. Idet de vilde gjøre alt paa én Gang, havde de sat sig et altfor stort Maal, og idet T.s bedste Kræfter samledes i Frankfurt, forsømtes den lige saa vigtige Opgave, i de enkelte Landes politiske Ordning at tilvejebringe et sikkert Grundlag for den tyske Enhedsbygning. Efter langtrukne Forhandlinger vedtoges Oprettelsen af en provisorisk Centralmagt, og 29 Juni valgtes den østerrigske Ærkehertug Johan til Rigsforstander (med 435 St. af 548), hvorefter Forbundsdagen 12 Juli sluttede sin Virksomhed. Nu drøftedes i flere Maaneder det tyske Folks „Grundrettigheder" — i Lighed med den franske Revolutions „Menneskerettigheder" — og først 28 Dec. blev Forsamlingen færdig dermed. Imidlertid var det gunstige Øjeblik gaaet tabt og Myndigheden gleden ud af Hænderne; Reactionen var efterhaanden igjen kommen til Kræfter, da den første Opbrusning i Folket havde lagt sig; Regeringerne viste Ulyst til at bøje sig for Centralmagten, og Skinsyge gjorde sig gjældende imellem de enkelte Stater, som ikke vilde give Afkald paa deres indre Selvstændighed til bedste for det fælles T. I Oct. var Opstanden i Wien bleven undertrykt, og man agtede her hverken Centralmagtens Indblanding eller Parlamentsmedlemmernes Ukrænkelighed; i Nov. sprængtes den preussiske Nationalforsamling, og en ny Forfatning udstedtes ved kongelig Octroi. Endelig havde det tyske Parlament i Sept. gjort et groft Misgreb ved at forkaste Vaabenstilstanden med Danmark for kort efter nødtvungent at stadfæste den og saaledes aabent røbe sin Afmagt, medens Demokraterne strømmede de jævne Folk over i Reactionens Arme ved det afskyelige Mord i Frankfurt paa Auerswald og Lichnowsky og ved den taabelige Opstand i Baden under Struve. Tilbage stod endnu den største Vanskelighed, nemlig Afgjørelsen af Østerrigs Stilling til T. og dettes fremtidige Statsordning. De radicale forlangte Østerrigs Arvelande optagne, men vilde derved opløse den her paatænkte Helstat; Regeringen i Wien tilbød nu hele Rigets Indtrædelse i T. og støttedes deri af „Stortyskerne" (mest Katholiker og Sydtyskere), men bekæmpedes af Preussen, fordi Østerrigs Overvægt derved vilde sikres, og af de nationale, der ikke vilde have flere fremmede Folkeelementer optagne i T. De sidste foreslog derfor et „Lille-T." under Preussens Ledelse, hvortil Østerrig kun skulde staa i et løsere Forhold. Den første Del af dette Forslag billigedes med 261 St. imod 224, men derefter forkastedes baade Kejserdømmets Arvelighed og Kejserens Veto imod Rigsdagsbeslutninger, samt det paatænkte Rigsraad, der skulde repræsentere Staterne og Fyrsterne over for det samlede Folk; Stortyskerne stemte derimod sammen med de radicale for at gjøre en Løsning umulig. Østerrig og Bayern nedlagde Indsigelse imod det snævrere Forbund; de tre andre Kongeriger tav stille, medens Preussen og Smaastaterne viste sig

villige til at modtage den nye Ordning. Endelig lykkedes det 27 Marts 1849 at skaffe 4 Stemmers Overtal for et arveligt Kejserdømme (med meget ringe Myndighed), og Dagen efter valgtes af 290 St. imod 248 den preussiske Konge til Kejser; men han vilde eller turde ikke modtage Tilbudet (3 Apr.) og forkastede senere den hele Forfatning som altfor demokratisk. Strax efter Kejservalget kaldte Østerrig sine Deputerede tilbage fra Frankfurt, og de 4 mindre Kongeriger viste heller ingen Lyst til at opgive al Selvstændighed og underkaste sig Parlamentets Vilje. I Württemberg nødte Folkestemningen Kongen til at modtage Rigsforfatningen, og det samme gjorde de 28 Smaastater. I Maj udbrød republikanske Oprør i Dresden, Pfalz og Baden, hvilke bekæmpedes af preussiske Tropper; nu kaldte ogsaa Preussen sine Deputerede bort fra Frankfurt, og 21 Maj udtraadte de maadeholdne („Gothaerne"), medens de radicale forlagde Forsamlingen til Stuttgart og 6 Juni indsatte et Rigsregentskab. Men de talte kun 105 Medlemmer og bleve 18 Juni sprængte fra hinanden. En Maaned senere var Oprøret i Baden helt undertrykt. Folkets Forsøg paa at gjennemføre T.s Enhed var altsaa mislykket, og Opgaven tilfaldt nu Regeringerne. 26 Maj 1849 stiftedes „Trekongeforbundet" mellem Preussen, Sachsen og Hannover, som vilde give T. en Forfatning i Lighed med den frankfurtske, kun mere conservativ og uden Kejser. Smaastaterne sluttede sig hertil, og ligeledes „Gothaerne"; men da Østerrig og de to sydtyske Kongeriger afviste Forslaget, trak Sachsen og Hannover sig tilbage i Oct. s. A. Kort forinden havde Preussen og Østerrig aftalt et „Interim" for Forbundssagernes Forvaltning ved egne Commissærer, og derefter nedlagde Rigsforstanderen 20 Dec. sin Værdighed. Preussen søgte nu at knytte Smaastaterne til sig i en „Union" og fik 20 Marts 1850 aabnet et Parlament i Erfurt, der vedtog Forfatningsudkastet næsten uforandret, samt en dertil svarende Fyrstecongres i Berlin, der dog ikke førte til noget. I München aftaltes imellem Bayern, Württemberg og Sachsen 27 Febr. 1850 en anden Ordning med et Directorium og en Folkerepræsentation, valgt af de enkelte Landdage; men samtidig med Fyrstecongressen i Berlin indkaldte Østerrig 10 Maj den gamle Forbundsdag, og 1 Sept. var et Flertal af denne samlet ved Mellemstaternes Tilslutning, medens Preussen nægtede Retmæssigheden af dens Gjenoprettelse. Kort efter indtraadte et aabent Brud imellem Kurfyrsten af Hessen og hans Folk, der holdt fast ved Forfatningen; Forbundsdagen tog Parti for Kurfyrsten, medens Preussen sendte Tropper ind i Landet for at beskytte Folkets Ret og derigjennem ogsaa Unionen. Men i Nov. rykkede ligeledes østerrigske og bayerske Tropper ind, og det saa et Øjeblik ud til Kamp, da Preussen pludselig veg tilbage og underkastede sig de østerrigske Vilkaar, baade med Hensyn til Kurhessen og til Holsten. En stræng Forbundsexecution i Kurhessen gjenoprettede Kurfyrstens Herredømme og fremkaldte mange Afskedigelser og Udvandringer. I Vinterens Løb førtes Conferencer i Dresden, men ingen Enighed opnaaedes, og i Maj 1851 traadte Forbundsdagen igjen i fuld Virksomhed. Grundrettighederne ophævedes; den tyske Flaade, som var grundlagt 1848, solgtes 1852 ved offentlig Auction, og strænge Forbundslove udstedtes 1854 om Presse- og Foreningsfriheden. I de enkelte Stater havde Reactionen endnu tidligere vundet Sejer. Allerede 1849 vare de fleste Martsministre blevne fjærnede, og 1850 bleve de nye Forfatninger dels ligefrem tilbagekaldte (saaledes i Sachsen, Württemberg og Mecklenburg), dels reviderede i conservativ Retning (i Preussen og Baden); senere gjennemførtes lignende Revisioner, til Dels efter Forbundsdagens Forlangende, i Smaastaterne, og især blev Valgretten indskrænket, Adelens Indflydelse og Standsrepræsentationen gjenoprettet. Derimod holdt Nævningeretterne og den offentlige Retspleje sig, og ligeledes mange af de social-økonomiske Reformer fra 1848; fremdeles den fælles tyske Vexellovbog, det første Skridt til Enhed i Lovgivningen. Det stortyske Forsøg paa at udstrække Toldforeningen til Østerrig strandede 1852 paa Preussens Modstand; derimod udvidedes den med Hannover og Oldenburg. Under Krimkrigen øvede T. ingen Indflydelse, fordi Østerrig hældede til Vestmagterne og Preussen til Rusland, medens Mellemstaterne viste Lyst til at spille en særlig Rolle (Conference i Bamberg i Maj 1854); et østerrigsk Forslag om Mobilisering fik Preussen hindret. Det i Oct. 1858 indtraadte Regentskab i Preussen og den derpaa følgende „nye Æra" satte endelig en Stopper for Reactionen, saa at Forfatningen nu blev en Sandhed; det virkede ogsaa paa T.s andre Stater, idet Regeringerne ved forskjellige Indrømmelser søgte at gjenoprette et godt Forhold til deres Undersaatter; bl. a. lod Bayerns Konge i Jan. 1859 det reactionære Ministerium v. d. Pfordten falde. Under den italienske Krig gjorde Misstemningen imellem de to tyske Stormagter sig gjældende derved, at Preussen nok vilde mobilisere sin Hær som Demonstration imod Frankrig, men ikke — hvad Mellemstaterne ønskede — activt optræde for Østerrigs Herredømme i Italien, hvorhos det krævede Overanførselen over samtlige tyske (d. e. ikke-østerrigske) Tropper. Da Østerrig foretrak at slutte Fred fremfor at vige for sin Medbejler i T., vedblev Forholdet at være spændt og bedredes ikke derved, at der kort efter (17de Juli) i Eisenach holdtes — i Lighed med „Forparlamentet" 1848 — et Møde af tidligere tyske Parlamentsmedlemmer, der gjenoptog Planen fra 1849 om et lille T. under preussisk Ledelse og med en folkevalgt Rigsdag. Paa samme Grundlag stiftedes i Sept. „Nationalforeningen", der fik stor Udbredelse i Nordtyskland og nød den preussiske Regerings Velvilje, medens Mellemstaterne søgte at afvende Stormen ved at foreslaa Fællesskab for hele T. i visse Dele af Lovgivningen og flere økonomiske Forhold, altsaa en materiel Enhed i Stedet for en politisk. En fælles Handelslovbog blev 1862 Frugten af denne Bestræbelse. 1860—63 førtes Forhandlinger om Forbundets Reform, idet Preussen lagde Hovedvægten paa en Omdannelse af T.s Krigsfor-

atning og ved Siden deraf stræbte efter et nævrere Forbund i Lighed med Unionen 1850, nedens Østerrig og Mellemstaterne fremsatte forslag om et Forbundsdirectorium og en Foramling af Landdagsdelegerede; derved vilde Mellemstaterne beholde deres tidligere Overvægt, er ikke stod i rimeligt Forhold til deres virkeige Magt og Ydelser, og Østerrig kunde som er formelt staa i Spidsen for T., medens Preussen sattes til Side. Kløften udvidedes mellem Regeringerne, og det tyske Folk lærte t indse, at Forbundsdagen lige saa lidt som 848 kunde tilvejebringe en Løsning. Preusens voxende Indflydelse gjorde sig gjældende, a det i Maj 1862 nødte Forbundsdagen til t forlange den kurhessiske Forfatning af 1831 jenoprettet i Stedet for den i 1852 octroieede og saaledes skaffede sig Oprejsning for Ydmygelsen 1850; siden tvang det Mellemtaterne til at antage Handelspagten med Frankrig og spærrede derved Østerrig Adgang il Toldforeningen, der blev holdt det aaben 854; endelig viste det, hvor Tyngdepunktet i T. laa, da det i Aug. 1863 i Frankfurt holdte Møde af tyske Fyrster under den østerrigske Kejsers Forsæde blev aldeles frugtesløst, fordi Preussens Konge nægtede sin Medvirkning. Om T.s Færd over for Danmark paa Grund f Holstens Klager 1858—64 s. **Danmarks g Holstens Historie**; om Preussens Brug af isse Forhold til at fremme sine særlige Planer og bringe Splid imellem Østerrig og Mellemstaterne s. **Preussens Historie**. Endelig om det i Juni 1866 til et aabent Brud imelem T.s to Stormagter, fordi Østerrig forangte en endelig Afgjørelse af det slesvigolstenske Spørgsmaal ved Forbundsdagen; ette erklærede Preussen for stridende imod eres tidligere Aftale i Gastein fra Aug. 1865, g det lod Tropper rykke ind i Holsten og ordrive den østerrigske Statholder. Herover lagede Østerrig til Forbundsdagen og forlangte Hærens Mobilisering imod Preussen; dette forslag vedtoges 14 Juni, men den preussiske Afsending Savigny erklærede strax, at hans Regering deri saa et Brud paa Forbundsakten g ikke vilde lade sig „majorisere“, hvorfor han meldte Preussen ud af Forbundet og foreslog Dannelsen af et nyt uden Østerrigs Deltagelse g under preussisk Ledelse samt med en folkealgt Rigsdag. Krigen blev saaledes en Kamp mellem Forsvarerne af det gamle Forbund og Tilhængerne af T.s virkelige Enhed. Til Preussen sluttede sig næsten alle Smaastaterne, medens Mellemstaterne gik med Østerrig, endog Baden, der i de senere Aar havde været den mest frisindede Stat i T. og tillige ivrigst tilradet en national Ordning. Krigen varede un 5—6 Uger (s. **Preussens Hist.**), og Frankurts Indtagelse (14 Juli) af preussiske Tropper nødte Forbundsdagen til at flytte til Augsurg, hvor den holdt sit sidste Møde 24 Aug. Dagen før var Pragfreden sluttet, hvorved Østerrig udtraadte af T. og gav sit Samtykke l det nye nordtyske Forbund, som Preussen under Krigen havde aftalt med Smaastaterne, g som formelt knyttedes 18—21 Aug. Sachen og det nordlige Hessen-Darmstadt maatte den tiltræde dette Forbund, hvis Sydgrænse sattes ved „Mainlinjen“; Hannover, Kurhessen, Nassau og Holsten indlemmedes umiddelbart i Preussen, som derefter udgjorde fire Femtedele af hele Forbundet; Luxemburg og Limburg samt Liechtenstein bleve derimod udskilte af T., og dettes Ret til at holde Besætning i Fæstningen Luxemburg ophørte i Maj 1867. Endelig sluttede de fire sydtyske Stater i Aug. 1866 hemmelige Forsvarsforbund med Preussen og lovede i Tilfælde af Krig at stille deres Tropper under dets Ledelse, nærmest paavirkede af Bismarcks Oplysninger om Napoleon III.s Planer til at tilknytte de tyske Lande vest for Rhinen. I Dec. 1866 aftalte de nordtyske Regeringer nærmere Forbundets Ordning paa en Conference i Berlin; 12 Febr. n. A. valgtes en constituerende Rigsdag, efter den tyske Valglov fra 1849, og 17 Apr. gav Fyrsterne deres Samtykke til de Ændringer, Folkets Repræsentanter havde indført i Forfatningsudkastet til yderligere Styrkelse af Enheden. 1 Juli 1867 traadte det nordtyske Forbund i Live, og 8 Juli sluttede det Overenskomster med de fire sydtyske Stater om Toldforeningens Fornyelse saaledes, at der oprettedes et Toldforbundsraad og et Toldparlament til selvstændig Afgjørelse af Foreningens Anliggender og Fastsættelse af fremtidige Tarifer; disse Forsamlinger vare kun Udvidelser af den nordtyske Rigsdag og Forbundsraad med sydtyske Medlemmer. De første Valg til Toldparlamentet viste tilstrækkelig, at hverken Bayern eller Württemberg endnu ønskede nogen nøjere Tilslutning til Nord-T.; derimod sejrede de nationalliberale baade i Hessen og Baden, ligesom de tidligere havde vundet Flertal saa vel i de nordtyske Smaastater som i Preussens nyvundne Lande; kun i Holsten og Kongeriget Sachsen havde Particularismen Overvægt. Nord-T.s Enhed blev fæstnet ved Indførelsen af den preussiske Hærordning i de mindre Stater og ved Vedtagelsen af en Række vigtige Fælleslove, fortrinsvis vedrørende de økonomiske Forhold: Nærings- og Flytningsfrihed, Rentefrihed, Afskaffelse af Gjældsfængsel, Ophævelse af tidligere Indskrænkninger i Fattigfolks Ret til at gifte sig, Ordning af Forsørgelsespligten, metrisk Maal og Vægt, Jødernes Ligestilling, Lukning af Spillebanker, samt en ny Straffelovbog med stærk Indskrænkning af Dødsstraffen. 1867 indlemmedes de hessiske Tropper i den preussiske Hær, og 1868 optog Baden helt, Bayern og Württemberg til Dels den preussiske Hærordning. Af stor Vigtighed var den nye Toldtarif, som vedtoges 1870 i Frihandelsretning. Der ytredes endog Ønsker fra Badens Side om Tilslutning til det nordtyske Forbund, men Preussen modsatte sig, fordi det vilde volde diplomatiske Forvikllinger og vække Uvilje i Bayern og Württemberg. Derimod medførte Frankrigs Krigserklæring imod Preussen i Juli 1870, som Følge af Prins Leopold af Hohenzollerns Valg til Konge i Spanien og Frankrigs Ønske om at bruge Lejligheden til at ydmyge den preussiske Konge, at hele T. forenedes til Kamp imod „Arvefjenden“, og at selv Bayerns Landdag med stort Flertal bevilgede Penge til en Krig. Om Gangen i denne s. **fransk-tyske Krig**. Den første

ikke alene til det franske Kejserdømmes Fald og middelbart til Ophøret af Pavens verdslige Magt og Fuldendelsen af Italiens Enhed, men skaffede ogsaa T. en Krigserstatning af 5 Milliarder Frcs., samt Elsass og det nordlige Lothringen, og hidførte endelig en Sammenslutning af Nord- og Syd-T. til et nyt tysk Rige. Forhandlingerne derom begyndte i Oct. i Versailles, og 15—25 Nov. bleve de fornødne Overenskomster trufne mellem Regeringerne, hvorefter den nordtyske Rigsdag 9 Dec. gav sit Samtykke, medens Bayerns 2det Kammer først efter en lang og heftig Kamp 21 Jan. 1871 med 102 St. imod 48 fulgte de andre sydtyske Landdages Exempel. Allerede 6—16 Dec. havde alle de tyske Fyrster tiltraadt den bayerske Konges Forslag om at gjenoprette den tyske Kejsertitel, og 18 Jan. (170 Aar efter, at Frederik I havde ladet sig krone til Konge i Preussen) udraabtes Kong Vilhelm af Preussen paa Slottet i Versailles til tysk Kejser. 21 Marts aabnedes den første tyske Rigsdag i Berlin, der blev det nye Riges Hovedstad, ligesom det havde været det nordtyske Forbunds. 10 Maj blev Freden med Frankrig endelig sluttet, men allerede 16 Apr. udstedtes T.s nye Forfatning. De nordtyske Fælleslove bleve dels strax, dels kort efter optagne af de sydtyske Stater. Af den franske Krigserstatning oprettedes en Rigskrigsskat af 40 Mill. Thaler, et stort Invalidefond til Underhold af Invalider og de faldne Krigeres efterladte og flere mindre Fond for enkelte Forvaltningsgrene; Resten fordeltes mellem Staterne til Dækning af Krigsudgifter eller brugtes til Fornyelse af Krigsmateriel, Udvikling af Flaaden og Bygning af Fæstningsværker og strategiske Jærnbaner. For at undgaa Strid om Hærudgiften bevilgedes 1871 for 3 Aar en rund Sum (90 Mill. Th.) til Krigsministeriets ordentlige Udgifter. Af en lignende Grund stilledes Elsass i 3 Aar, indtil 1 Jan. 1874, under Forbundsraadets Dictatur som et rigsumiddelbart Land; derefter traadte Rigsforfatningen og Rigslovene i Kraft, og Landet fik Ret til at vælge Rigsdagsmænd, men ingen særlig Stemme i Forbundsraadet. Baden ophævede 1871 sit Krigs- og sit Udenrigsministerium og inddrog alle sine Afsendinger i Udlandet; de andre sydtyske Stater og Sachsen have kun beholdt nogle faa Diplomater tilbage. Af nye Rigslove kunne fremhæves: Lov om Jesuiternes Udvisning (1872), Møntlov med Guldmøntfod og Titalsdeling (1873), Hærordning (1874) med dertil hørende Lov om Landstormen (1875), Presselov (1874), Lov om tvungent borgerligt Ægteskab og verdslige Sognebøger (1875), en gjennemset og skærpet Straffelovbog (1876) samt en fuldstændig Retsordning, Civil- og Straffeproces med fælles Højesteret i Leipzig (1877) og en Banklov med Rigsbank i Berlin (1875). Derimod kunde Enighed ikke opnaas om Oprettelsen af en Regnskabsret eller om Indsættelse af ansvarlige Rigsministre, da Bismarck ikke vilde dele Magten med selvstændige Ministre; ej heller om Diæter til Rigsdagsmændene, hvorom Rigsdagen flere Aar i Træk vedtog et privat Lovforslag; kun fri Rejse paa Jærnbanerne vilde Forbundsraadet indrømme (1874). I de første 7 Aar var det nationalliberale Parti den ledende Gruppe i Rigsdagen og vandt ved Valgene Fremgang baade i Sachsen og Württemberg, medens i Bayern kun en Tredjedel af Kredsene tilfaldt det og Resten det klerikale. Derimod udvidedes Kløften stedse mere mellem de „rigstro" Partier og det klerikale „Centrumsparti", og „Culturkampen", som førtes for at knække dettes Magt, havde ingenlunde denne Frugt. End videre voxede Socialdemokraterne stærkt og talte ved Valgene 1877 over en halv Mill. Stemmer. For at styrke sin Stilling udad til indgik T. 1872 „Trekejserforbundet" med Rusland og Østerrig og drog ogsaa Italien til sig ved Victor Emanuels Besøg i Berlin 1873 og Kejser Wilhelms Rejse til Milano 1875. Aaret før havde T. vist en truende Holdning over for Frankrig under dettes reactionær-klerikale Regering og blev kun holdt tilbage af Rusland fra yderligere Stridt; det var i s. A., at T.s store Hærfører Grev Moltke betegnede det som T.s Opgave at sikre Freden i Europa ved at udvide sin Hærmagt. 1878 optraadte T. mæglende mellem England og Rusland og havde den Tilfredsstillelse, at det østerlandske Spørgsmaal afgjordes paa en Congres i Berlin, ligesom det 22 Aar tidligere var sket i Paris; men T.s Holdning vakte Misstemning i Rusland, og 1879 aftaltes derfor et særligt Forsvarsforbund mellem T. og Østerrig-Ungarn, hvortil Italien sluttede sig 1883. Ulemperne af Katholikernes fortsatte Modstand fremkaldte Ønsket om at komme til en Forstaaelse med Pavestolen. 1878 begyndte foreløbige Underhandlinger, men ingen Overenskomst kunde da opnaas. 1881 enedes man dog om Besættelsen af nogle ledige Bispestole (kun 3 af 12 Stifter vare besatte i Preussen, og 1,000 Præstekald stod da ledige), og i de følg. Aar (1882—86) afsluttedes endelig „Culturkampen" med væsentlige Indrømmelser fra T.s Side og Tilbagekaldelse af de vigtigste „Majlove". En Hovedgrund til at søge Forstaaelse med Centrumspartiet var Ønsket om at faa en Modvægt mod Socialdemokraterne og Understøttelse til en ny Told- og Socialpolitik. Efter Nobilings Mordforsøg mod Kejser Vilhelm 1878 lykkedes det at gjennemføre den strænge Undtagelseslov imod Socialdemokraterne med Ret til Udvisning af deres Ledere og til at kundgjøre „den lille Belejringstilstand" i de store Byer; den er senere stadig bleven forlænget paa 3 eller 2 Aar ad Gangen. 1879 optog T.s Regering, som i en lang Aarrække havde fulgt Frihandelspolitiken, et Beskyttelsessystem baade for Landbrug og Industri, hvilket yderligere skærpedes 1885. Man vilde herved skaffe Riget tilstrækkelige Særindtægter, saa at det kunde undvære Matrikularbidrag fra de enkelte Stater og saaledes sætte disse i Stand til at lette den trykkende directe Beskatning. Det gjennemførtes først ved et Forlig mellem de conservative og de klerikale, men senere sluttede en Del af de nationalliberale sig dertil; Resten gik derimod tilbage til Fremskridtspartiet. Afgiften paa Tobak og Brændevin ere blevne stærkt forhøjede, men det lykkedes hverken at gjennemføre Tobaks- (1881) eller Brændevins-

nonopol (1886). Den nye sociale Lovgivning indledede s 1878 med et Tillæg til Næringsloven om Regler for Lærlinge og Arbejdere, samt ved en Lov mod Aager (1880) og en anden om Oprettelsen af nye Lav, dog uden Lavstvang (1881). Derefter fulgte 1883 Lov om Sygeforsikring for Arbejdere og 1884 om Forsikring mod Ulykkestilfælde; i de følg. Aar udstraktes disse Love til Landarbejdere, Søfolk og de Klasser af Haandværksarbejdere, som ikke ved første Færd vare inddragne derunder. Endelig vedtoges 1889 Lov om Alderdomsforsørgelse for Arbejdere som Slutsten paa denne Række Love. Ved denne „Statssocialisme“ troede man at kunne bryde Socialdemokraternes Indflydelse, men hidtil uden Held: ved Rigsdagsvalgene 1887 samlede Partiet over 770,000 Stemmer. I Haab om at skaffe sig nye Markeder for Industrien og maaske tillige Hjemsteder for den stærke Udvandrerstrøm gav T. sig 1883—84 til at grundlægge Kolonier, dels i Afrika baade paa Vest- og Østsiden, dels paa Ny-Guinea og nogle australske Øer. Hidtil har Udbyttet dog ikke svaret til Forventningerne. For at vedligeholde Forbindelsen med de nyvundne Lande oprettedes 1885 flere forskellige Dampskibslinjer med Statsunderstøttelse. 1887 paabegyndtes Bygningen af Nord-Østersøkanalen gjennem Holsten, der venes fuldført i Løbet af 8 Aar. Under Trykket af den voxende Misstemning i Rusland (yderligere næret ved T.s Ligegyldighed i det bulgarske Spørgsmaal) og af den stærke Ophidselse af „Revanchelysterne“ hos det franske Folk besluttede T.s Regering 1886 en betydelig Forøgelse af Hæren, svarende til de tidligere militære „Septennater“ af 1874 og 1880. Men Rigsdagen, som efter Valgene 1884 havde et stærkt oppositionelt Flertal, forkastede Loven. Paakaldelsen af den nationale Følelse hos det tyske Folk og Hensynet til at sikre Rigets Fred og Enhed skaffede dog de tre forbundne „Cartelpartier“ (de conservative, Rigspartiet og de nationalliberale) en glimrende Sejer hele T. over, og da den forsonede Pave bød Katholikerne at stemme for Loven, blev den i Marts 1887 vedtagen med stort Overtal (223 St. imod 48), medens største Delen af Centrumspartiet afholdt sig fra Stemmegivning. Kort efter fejredes (22 Marts 1887) med stor Højtidelighed hele T. Kejser Vilhelms 90-Aars Fødselsdag, ligesom to Aar tidligere Rigskansleren Fyrst Bismarcks 70-Aars (1 Apr. 1885); men inden ét Aar var forløbet, døde hin 8 Marts 1888 og 100-Dagen derefter T.s anden Kejser, Frederik III, uden at denne havde været i Stand til at give Rigets Styrelse det frisindede Præg, han havde ønsket. Han fulgtes 15 Juni af sin Søn Vilhelm II.

Kunsten kan forfølges tilbage indtil det 6te Aarh. e. Chr., idet de faa Rester af en endnu ældre Kunst, der findes i T., henhøre under romersk Kunst. Et af den tyske Bygningskunsts ældste Mindesmærker er en Domkirke i Trier i byzantinsk Stil, hvoraf ubetydelige Levninger spores i den nuværende, ofte ombyggede Kirke. Større Betydning for T. i denne Henseende fik Carl d. store, idet anselige Rester i Forbindelse med vidtløftige Beskrivelser vidne om de Bygningsforetagenders Storhed, som i det 8de og 9de Aarh. udførtes, navnlig i Aachen, hvis Domkirke havde den gammel-christelige Basilika til Forbillede. Den næste Bygningsform, vi møde, er den af den italienske Basilika udviklede romanske eller Rundbuestil, som fra det 10de indtil ind i det 13de Aarh. uddannede sig til stedse større Consequens i Anordningen og større Rigdom i Udstyrelsen. I Domkirkerne i Mainz, Trier, Speier, Worms og mange flere gjenfindes i hver især mere eller mindre Stilens forskjellige Udviklingsperioder, idet Opførelsen fortsattes gjennem flere Aarhundreder, snart for at foretage en nødvendig Udvidelse, snart fordi Ildebrand eller andre Ulykker ødelagde en Del af det allerede fuldendte. Skjønt Bueslaget gjør sig gjældende gjennem hele Bygningen og bryder Linjerne, medens Hvælvingerne mere og mere træde i Stedet for de flade Lofter, bevarer denne Stil dog for en Del de vandrette Linjer og de store Flader, dels i Sidemurene, dels i selve Hvælvingerne, hvorved der endnu er Plads til Vægmalerier. Men med det 12te Aarh. opstaar i Frankrig en ny Stilart, den gotiske eller Spidsbuestilen (med Urette kaldet den tyske), som, idet den forbinder den forholdsvis spidse Bue med et System af lodrette Linjer, bringer alle Murflader saa vidt muligt til at forsvinde og sætter i Stedet for den rolige Modsætning mellem vandrette og lodrette Linjer et mathematisk beregnet System af opadstræbende, dels parallele eller sammenløbende Linjer, dels kunstig stillede Buer, som ved gjensidig at støtte hinanden muliggjøre en Lethed, der synes at staa i Strid med Materialet, og lokke Øjet fra Spir til Spir, indtil det naar det himmelhøje Taarns næsten usynlige Spids. Køln, Straßburg og Wien opvise denne Bygningsarts største og pragtfuldeste Mindesmærker i T., der bleve anlagte efter en saa storartet Plan, at den delvise Fuldendelse, som f. Ex. de tvende sidste have faaet, bærer tydelige Præg af at være opnaaet gjennem saa lang en Aarrække, at Stilens forskjellige Perioder ere repræsenterede, medens Kølns Domkirke endog først i den nyeste Tid er bleven fuldført. Men foruden disse Kæmpeværker have en Mængde Byer af anden og tredje Rang deres Domkirke, dels i den romanske Stil, dels i en Overgangsstil, dels endelig i ren og consequent Spidsbuestil. Og ligesom den foregaaende Stil optog det monumentale Maleri næsten som medhørende Led, saaledes tager denne i stort Omfang Sculpturen i sin Tjeneste, ikke alene derved, at Billedhuggerværker anbringes i vexlende Mangfoldighed i Kirkernes Indre og over deres hele Ydre, men i den Grad, at selve Billedhuggerkunsten tillemper sin Charakter efter de architektoniske Fordringer. Med det 16de Aarh. faar den italienske Renaissancestil sit Indpas i Tyskland og opviser i Prag, Heidelberg og Mainz smukke Exempler; senere udmærkede Schlüter (1662—1714) i Berlin, Erlach i Wien og Neumann i Würzburg sig i denne, til Dels med franske Elementer blandede Stilart, der hurtig gaar over i den endnu mere overlæssede Rococostil, hvorpaa „der

Zwinger" i Dresden afgiver Prøve. Den i Slutningen af forr. Aarh. gjenvakte Interesse for Oldtiden, fremkaldt ved Undersøgelser i Grækenland, frembragte ogsaa Forandring i Bygningsstilen i T., navnlig idet Schinkel i Berlin consequent søgte at anvende det græske Bygningssystem til ethvert Nutidens Behov. Denne næsten altfor store Ensformighed har imidlertid hurtig maattet vige for den over hele Europa udbredte Eklekticisme, der uden bestemt Forkjærlighed bygger i alle tidligere bekjendte Stilarter, og især har man i denne Henseende et slaaende Exempel i München, hvor Kong Ludvigs Kunstbegejstring har ladet nye Bygninger fremstaa i de forskjelligste Tidsalderes Stile. I den nyeste Tid har Moden fra en vis national-patriotisk Forkjærlighed for den formentlig tyske Spidsbuestil med stor Styrke vendt sig til Renaissancen, derfra til Rococostilen, som en Tid lang bredte sig især ved den architektoniske Udsmykning af indre Rum, indtil den efter et forholdsvis kort Herredømme nu synes nær ved for anden Gang at have udspillet sin Rolle. Ved Siden heraf optræder en Stræben efter ved Restaurationer at føre ældre Bygninger tilbage til den Stilart, hvori de oprindelig ere tænkte, selv med den Mulighed for Øje at maatte opføre en næsten helt ny Bygning med kun ganske enkelte bevarede Led af det gamle; saaledes Domkirkerne i Bremen og Wesel, begge i Spidsbuestil. Efter Schinkel have især G. Semper, Neureuther og Gnauth gjort sig gjældende i Tyskland, medens Ferstel, Fr. Schmidt og Dansteren Theophilus Hansen have udført de mest fremtrædende nye Bygninger i Østerrig. Ved Siden af Kirker og monumentale Bygninger, som Paladser og Raadhuse m. m., have Hovedstædernes Banegaarde hævet sig frem som vigtige Emner for en Bygmesters Virksomhed og afgjørende Prøve paa hans Talent. — I Carl d. stores Bygninger fandt ogsaa Billedhuggerkunsten Anvendelse, men disse første Mindesmærker tør dog mindre henregnes til Tyskland, da det især var byzantinske Elfenbenssculpturer, hvorom Talen er. Men allerede i det 11te Aarh. lod Bernward af Hildesheim derstedes betydelige Bronzearbejder udføre; omtrent fra samme Tid ere tvende Bronzedøre i Domkirken i Augsburg. Ogsaa i Sten arbejdedes der i denne tidligere Periode, men betydeligere Værd have de Reliefer i Elfenben, der udførtes til Evangeliebøger o. desl., og som ogsaa endnu for en Del i Motiverne have bevaret Erindringen om Antiken. I Løbet af det følgende Aarhundrede træffes stadig Bronzearbejder, der røbe Billedhuggerkunstens Fremgang, f. Ex. de forgyldte Døre i Freiburg, hvortil ogsaa slutter sig ophøjede Fremstillinger i andre Materialer, som Træ eller Stuk. End videre faar i det 12te Aarh. Stensculpturen Betydning, idet Wechselburg opviste Værker af en forholdsvis dygtig Udførelse. Ogsaa München, Mainz, Køln og Bamberg bevare Sculpturværker, som, i decorativ Forbindelse med Architekturen, dog ikke sjælden have sig til selvstændigt Værd. Idet den gotiske Bygningsstil i saa stort et Omfang tager Billedhuggerkunsten i sin Tjeneste, udføres navnlig en stor Mængde Værker i Sten, dels til Bygningernes Decoration, dels til Gravstene, i Sammenhæng med den Skik at begrave i Kirkerne. Naumburg, Breslau og Straßburg opvise i hver sin Retning skjønne Exempler paa gotisk Sculptur. Fra det 14de Aarh. have Køln, Augsburg og Nürnberg, foruden mange flere Stæder, højst interessante Billedhuggerværker, ikke alene i Forbindelse med Kirkearchitekturen, men ogsaa i andre offentlige og private Bygninger, Fontainer m. m.; ligeledes ere de mange Gravminder fra denne Tid at nævne. Bronzen fandt i denne Periode mindre Anvendelse til større Sculpturværker; derimod udførtes Kirkekarrene o. desl. i forskjellige Metaller med mere eller mindre rig, plastisk Udsmykning. En særegen Gren af Sculpturen ere de i denne Periode hyppige Alterbilleder med Figurer i højt Relief eller fritstaaende, der for det meste udførtes i Træ og bleve rigt bemalede og forgyldte. Med det 15de Aarh. gjør et nyt Opsving sig gjældende, og Kunstnere af betydelig Talent udfolde stor Virksomhed i selvstændige Værker. Den vigtigste af disse er A. Krafft i Nürnberg og efter ham Riemenschneider i Würzburg (begge Stenbilledhuggere). I endnu større Omfang end tidligere forefindes de ovenfor nævnte Alterbilleder med malede Sculpturer, som oftest i Forbindelse med Maleri, idet Altertavlens Fløje vare bedækkede paa begge Sider med malede Fremstillinger, hvis Emner stod i Samklang med Billedhuggerværkets Indhold, og uden Tvivl var det Maleren, der ledede og til Dels selv udførte ogsaa den plastiske Del af Værket. Som Frembringer af slige Altertavler nævnes saaledes Wolgemuth (s. d. A.) og senere Veit Stoss (1447—1533). Nürnberg faar tillige Betydning i denne Periode som Hovedsædet for en Skole af Bronzestøbere, hvoriblandt navnlig Familien Vischer (især Peter Vischer, d. 1529) udmærker sig ved talrige Arbejder i en stedse mere kunstnerisk fri og udviklet Stil. En anden Sculpturart, der anvendtes meget i denne Tid, er ganske smaa Arbejder, dels hele Compositioner med mange Figurer, udførte i Træ eller bløde Stensorter, dels Portrætmedailloner i Træ, Sten eller Metal; navnlig disse sidste haves ogsaa fra Maleren A. Dürers Haand. Det 17de og 18de Aarh. opviser forholdsvis faa betydelige Billedhuggere; den anseligste er A. Schlüter i Berlin, allerede nævnt som Architekt, men som Billedhugger betydeligere. Her maa tillige nævnes de talrige Arbejder i Elfenben, og endelig tog ogsaa i denne Periode Medailleurkunsten stort Opsving, i hvilket Fag især den navnkundige Hedlinger (1691—1771) udmærkede sig ved en fri og ædel Udførelse. Ligesom Forløber for det Opsving, Billedhuggerkunsten tog i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede, er J. G. Schadow i Berlin (f. 1764) i sine Portrætstatuer. Men det var især efter at den ved Winckelmann vakte Interesse for Oldtiden begyndte at bære Frugt i Tyskland som i hele Europa, at Kunsten fik en ny Skikkelse. Den første Repræsentant i denne Retning er Dannecker i Stuttgart, Schadows Samtidige (f.

758); senere have Tieck og navnlig Rauch i Berlin gjort sig fortjente af Kunsten, medens Schwanthaler i München skaffede sig et stort Navn. Endelig fremgik ogsaa af Thorvaldsens Atelier i Rom en ikke ringe Kreds af dygtige Kunstnere. Blandt nyere tydske Billedhuggere maa nævnes Drake, Kiss, Rietschel og E. v. d. Launitz, samt fra den nyeste Tid Afinger, R. Begas, K. Möller, H. Möller, Siemering, Wagmüller og Zumbusch. Medens Begas og Siemering nærmest repræsentere Realismen i den nyere Kunst, staa de øvrige, dog især H. Möller, paa et mere idealistisk Standpunkt. — **Malerkunstens** ældste Frembringelser i Tydskland vare dels Vægmalerier, hvorom man fra Carolingernes Tid kun har skriftlige Vidnesbyrd, medens man fra den romanske Bygningsstils Periode eller fra det 10de til 13de Aarh. gjenfinder mange Rester af store Vægmalerier, til Dels skjulte under en senere Tids Overkalkning. Dels strækker sig gjennem hele Middelalderen **Miniaturmaleriet** som den Kunstgren, hvori ikke alene de tydeligste Vidnesbyrd om hine fjerne Tiders Kunstvirksomhed ere komne til os, men hvori uden Tvivl overhovedet de forholdsvis mest vellykkede Værker bleve frembragte. Man adskiller ogsaa heri en carolingisk eller frankisk Stil og en romansk, hvori en byzantiserende Maner afløses af en tidligere Forfaldsperiode, hvorfra Maleriet atter langsomt hævede sig, saa at det igjen i det 13de Aarh. raadede over større Rigdom i Motiverne og mere Frihed i Behandlingen, hvor langt det end for øvrigt stod tilbage i kunstnerisk Fuldendelse. I det 14de og 15de Aarh. modtager Miniaturmaleriet fransk Paavirkning uden dog at naa den Højde, hvorpaa det stod i Frankrig, og da nu Malerkunsten i Væg- og Staffelimalerier antager en betydningsfuld Udvikling, glemmes med Katholicismens Nederlag Miniaturmaleriets klosterlige Kunst mere og mere. En anden Gren af Malerkunsten er det allerede i det 10de Aarh. opkomne **Glasmaleri**, som dog først i den gotiske Periode naar sin egentlige betydelige Udbredelse. Idet nemlig Spidsbuestilen kun frembyder de store Vinduesaabninger som Flader til kunstnerisk Behandling, traadte ganske naturlig Glasmaleriet i Vægmaleriets Sted, og det 14de og 15de Aarh. opvise mærkelige Exempler paa denne vanskelige Kunstarts Fuldendthed og pragtfulde Skjønhed. — Den første egentlige Malerskole, man hidtil kjender, var i Prag og blomstrede navnlig under Carl IV (1347—78); omtrent i Midten af samme Aarhundrede opstod en anden Skole i Nürnberg og endelig noget senere den vigtigste af disse, Skolen i Köln, i hvilken sidste man udhæver de to Kunstnere, om hvem de øvrige gruppere sig, nemlig Mester Wilhelm og Mester Stephan, fra hvilken sidste det saakaldte „Kölner Dombild“ hidrører, rimeligvis det smukkeste Værk, denne Periode har frembragt i Tydskland. Lidt senere, i det 15de Aarh., opstod ogsaa i Westfalen en Malerskole. Sin egentlige Højde naar den ældre tydske Malerkunst, efter at Brødrene v. Eyck havde lagt Grunden til den flanderske Skole og ved deres udbredte og betydningsfulde Virksomhed givet Impulsen til nye Bevægelser. Der dannede sig nu i Köln under denne Paavirkning i det 15de og 16de Aarh. en ny Malerskole, som dog beholdt meget, der erindrede om den ældre; de ikke faa Værker af Betydning, den frembragte, have hidtil været henlagte under Kunstnere af mere underordnet Værd, og den nyere videnskabelige Kritik kæmper ivrig for at indordne disse Billeder under de rette Mestere, hvis Værker man mangen Gang kan sammenstille uden at kjende Kunstnernes virkelige Navne. Ogsaa i denne Periode havde Westfalen en Malerskole under nederlandsk Paavirkning. Men den betydeligste kunstneriske Virksomhed udfoldede sig i Øvre-Tydskland, hvor først Herlen, Fader og Søn, repræsenterede en bestemt Efterligning af flandersk Kunst. Mere selvstændig er Martin Schön fra Schwaben, især bekjendt ved sine talrige Kobberstik. I Augsburg blomstrede mod Slutningen af det 15de Aarh. Holbein d. ældre og hans Elever, men navnlig faar hans Søn Holbein d. yngre (1495—1554) i Basel Betydning. Ved Siden af denne schwabiske optræder en frankisk Skole, hvis første betydelige Mester var Wolgemuth (1434—1519). Hans Elev var Albrecht Dürer (1471—1528), den betydeligste tydske Mester i hele Middelalderen, som virkede til Kunstens Fremme ikke blot ved talrige Malerier, men ogsaa ved Træsnit, Kobberstik, endog til Dels ved Sculpturer. Ham efterfulgte et stort Antal interessante Kunstnere, som her ikke er Plads til at nævne, med Undtagelse af Lucas Cranach (1472—1553), der bragte den frankiske Skole til Sachsen, hvor han levede og virkede. Igjennem de følgende Aarhundreder bevares Forbindelsen med Nederlandene, saaledes at tydske Kunstnere dels saa aldeles sluttede sig til den hollandske eller flanderske Skole, at de medtages derunder, dels, i Lighed med Nederlænderne, studerede italiensk Kunst og derpaa arbejdede i Fædrelandet under den dobbelte (nederlandske og italienske) Indflydelse. Blandt disse sidste ere især Spranger og Rottenhammer at nævne, noget senere Sandrart (1606—88). I det 18de Aarh. er den kunstneriske Virksomhed kun ringe, og de faa, der ere at nævne, som Denner og Dietrich, efterligne hollandske Forbilleder, navnlig Rembrandt. Endelig mod Slutningen af Aarhundredet optræder Raphael Mengs, der knytter sig personlig til Winckelmann og i sin Virksomhed, som for en Del tilhører Italien, arbejder for at gjenoptage en renere Opfattelse af Antiken. Dansteren Carstens, der dog i det mindste for en Del hører Tydskland til, bragte en kraftigere og mere levende Forstaaelse af Oldtiden frem, paa samme Tid som Tydskland heller ikke blev uberørt af den europæiske Indflydelse, Franskmanden J. Louis David udøvede. I Modsætning hertil opstod en ny Retning, der søgte Kunstens Gjenfødelse i en Reproduktion af den ældre tydske og italienske christelige Malerkunst; Førerne for denne Retning, der uddannede sig mellem tydske Kunstnere i Rom, vare Overbeck, Cornelius og Veit, hver imidlertid med sin selvstændige Charakter; men de forbleve uden Efterfølgere, og den tydske Kunst slog snart ind paa andre Spor. Idet dog Cornelius uden Tvivl blandt disse besad det flersidigste Talent, lykkedes det ham at danne

den ene af Tysklands to store Hovedskoler i Nutiden, nemlig Skolen i München, der nærmest søger at repræsentere en strængere historisk Stil, men i sin Udvikling har fjærnet sig fra det oprindelige Udgangspunkt. Den anden Hovedskole dannedes af Schadow i Düsseldorf, og fra denne udgik nogle af Tysklands betydeligste Kunstnere i den nyere Tid. Og da den fra oprindelig kun at være en Skole for Historiemaleriet efterhaanden optog alle Malerkunstens øvrige Fag inden for sit Omraade og gjorde det til sin Opgave at lægge Eftertryk paa en Naturalisme, der dog ej altid var den sandeste og sundeste, repræsentere betydelige Talenter de forskjelligste Fag. Især maa nævnes Bendemann og Lessing som Historiemalere, den sidste ogsaa tillige med Schirmer som Landskabsmaler, Hübner som Genremaler. I den nyere Tid udfoldes i Tyskland en rig Kunstvirksomhed paa Maleriets Omraade, til Dels under fransk Paavirkning. De betydeligste, som Lehmann og Knauß, regnedes endog, navnlig før den fransk-tyske Krig, ganske for franske Kunstnere. Den nyeste Tid opviser en stor Kreds af betydelige Kunstnere, hvori de forskjellige Retninger brydes. I mere decorativ prunkende Retning saaledes Østerrigerne Makart og Munkácsy, medens Defregger med sine Tirolere og Pettenkofen med Markeder o. desl. holde sig nærmere til Naturen. Som Historiemalere maa nævnes i Tyskland Piloty, Münchenerskolens Fører, Lindenschmitt og Max, Rethel i Düsseldorf, Menzel i Berlin og Feuerbach i Wien. I Portrætet maa fremhæves Lenbach og til Dels Böcklin, der dog især har vundet Navn i den nye tyske Malerskole for sine phantastiske Landskaber med mythologisk Staffage. I Landskabet virke ellers d. ældre og yngre Preller, Rottmann og Kalkreuth. En egen Plads indtager Østerrigerne L. Passini som Aquarelmaler og M. Klinger som Raderer. I *Træsnit og Kobberstik* udmærkede sig de fleste af den ældre tyske Malerskoles Mestere. I det 17de Aarh. faar Merian og navnlig Wenzel Hollar et stort Navn, og endelig i det 18de Aarh. danne Schmidt, Wille og Müller, Fader og Søn, en betydelig Kobberstikkerskole, hvoraf, dog tillige uddannede ved Studiet af den nyere italienske Skole, Steinla, Felsing o. fl. ere fremgaaede.

Literatur. Fra Tacitus vide vi, at Germanerne havde Krigssange, religiøse Sange og Sange ved festlige Sammenkomster, samt at Arminius endnu et Aarhundrede efter sin Død blev besungen iblandt dem. Ogsaa i de følgende Aarhundreder have, som det med Sikkerhed kan sluttes, de tyske Stammer haft deres Folkesange, hvori især sagnhistoriske Erindringer bevaredes og forplantedes. Folkevandringens Omvæltninger og fremragende Personligheder (Attila, Burgundernes og Goternes Herskere, fremfor alle Theoderik) saa vel som Merovingertidens Begivenheder have afspejlet sig deri; rimeligvis have ogsaa de maaske oprindelig mythologiske Siegfriedsagn og Dyresagnene allerede været Gjenstand for hine Tiders Folkepoesi. De første christne Præster forfulgte Levningerne af Hedenskabet i Sang og Sagn; ved Hofferne og i Klosterskolerne, som i St. Gallen, Mainz og Fulda, uddannede sig en kirkelig, latinsk Kunstpoesi, men i Folket levede de gamle Sange, om de end efterhaanden antog et christeligt Anstrøg. Goterne, der ved Folkevandringens Begyndelse boede ved Nedredonau, vare den første tyske Stamme, der antog Christendommen; deres Biskop Ulfilas (341—81) oversatte en stor Del af Bibelen paa Gotisk, af hvilket Værk betydelige Stykker endnu ere bevarede, næsten det eneste Middel til Kundskab om det gotiske Idiom. — Med Carl den stores Regering indtræder den tyske Literaturs *1ste Periode*, der kan regnes indtil Begyndelsen af 12te Aarh.; det er den saakaldte „*oldhøjtyske*" Tid. Carl den stores Culturbestræbelser gik i dobbelt Retning; paa den ene Side lod han samle folkelige Sagn og andre tyske Mindesmærker (af hvilke Samlinger dog næsten intet er bevaret), paa den anden indførte han med sin øvrige christelige Tvangsmission den romersk-christelige Civilisation. Først da det latiniserede Frankrig blev skilt fra T., dukker noget nationalt frem i Literaturen. Af oldtysk Folkepoesi ses Spor allerede i Goteren Jornandes's (c. 550) og senere i Langobarderen Paulus Diaconus's (d. 790) latinske Krøniker; ellers have vi, bortset fra nogle smaa Trylleformularer, kun Brudstykket „Das Hildebrandslied", nedskrevet omtrent 800 (med Alliteration). »Waltharius manufortis« fra hen imod Aar 1000, af en Munk i St. Gallen, behandler i Hexametre et Afsnit af Siegfriedsagnet, sammenvævet med Sagn om Attila og Gunther; »Echasis«, »Isengrimus« og »Renardus« ere ligeledes Prøver paa Latinisering af ældgamle Sagnstoffer. I afgjort Opposition mod Folkedigtningen optræder Weißenburgermunken Otfrieds Evangelieharmoni „Krist" (c. 868), det ældste rimede tyske Digt; hvorimod den omtrent samtidige alliterende Evangelieharmoni „Heliand" i nedertysk Mundart har et mere folkeligt Præg. Maaske ældre ere „Wessobrunner Gebet" og „Muspilli", Brudstykker af religiøse Digtninger. „Ludwigslied" handler om den franske Konge Ludvig III.s Sejer over Normannerne ved Saucourt 881. I Prosa haves kun de i Klostrene besørgede Oversættelser af latinske og græske (mest religiøse og philosophiske) Skrifter, katechetiske og kirkelige Formularer. Sparsommere endnu blive Mindesmærkerne fra de sachsiske og frankiske Kejseres Tid. Der findes kun nogle faa bibelske Digte og Legender samt „Merigarto", Brudstykke af en Art Jordbeskrivelse. Derimod blomstrede den latinske Digtning og Krønnikeliteratur; særlig mærkelige ere Nonnen Roswithas latinske Dramaer. Samfundet var i Gjæring, Kejserens Kampe med Paven, der culminerede med Henrik IV og Gregor VII, bidrog til at spalte Lærde og Læge, hvortil allerede Spiren laa i de førstes unationale Dannelse; en Ridderstand og Borgerstand udsondrede sig; de krigerske Ridderes æventyrlige Farter til Italien og Østerland samlede Fond til en verdslig Poesi. Samtidig udviklede der sig efterhaanden et mere ensartet Sprog paa Grundlag af det mellemtyske. — *2den Periode* (den „*middelhøjtyske*") fra Hohen-

staufernes Tid til c. 1350. Den romantisk-ridderlige Kejserslægt bragte Tyskerne i Berøring med de i Cultur langt mere fremskredne romanske Nationer, dels ved Togene til Italien, dels ved Korstogene. Ridderklassen blev den første i Samfundet; dens Idealer: Sindets Ydmyghed og Opofrelsen i et Højeres Tjeneste, der ytrede sig som „Gottesdienst, Herrendienst und Frauendienst“, præge ogsaa Poesien, som nu efterhaanden gik over i denne Stands Hænder. Denne dels episke, dels lyriske Hof- („höfische“) Poesi beskyttedes navnlig af Landgrev Hermann af Thüringen (d. 1216) og Leopold VI af Østerrig (d. 1230). Stofferne fra de franske cykliske Digtninger (s. Fransk Literatur, Carolingisk Cyklus osv.) og Troubadourernes lyriske Maner indførtes i T. Samtidig med Riddernes Kunstpoesi og ikke uden Paavirkning af denne blomstrede ogsaa den gamle Folkedigtning, udøvet af omvandrende „Spielleute“; dens ypperste Frugter og overhovedet den tyske middelalderlige Poesis værdifuldeste Frembringelser, de store Epopeer „Nibelungenlied“ og „Gudrun“, stamme fra denne Periode. Digtninger som „König Rother“ og „Herzog Ernst“ samt en Række Digte om Dietrich af Bern vise Korstogenes Indflydelse, idet Sceneriet er taget fra Orienten og det græske Kejserrige. Elsaßeren Heinrich der Glichezare behandlede Dyreeposet i „Reinhart Fuchs“. I første Halvdel af 12te Aarh. ere „Die Kaiserchronik“ og „Das Annolied“ med deres phantastiske, tendentiøse Sammenvævning af Historie, Sagn og Legende Forløbere for det ridderlig Kunstepos; Præsten Lamprecht bearbejdede Alexander den stores Historie, der alt længe havde været en Mythe, Præsten Konrad strev „Ruolantes Liet“ efter »Chanson de Roland«. Mellem 1180 og 1184 digtede Heinr. v. Veldeke det første egentlige Ridderepos „Eneit“, en Behandling af Æneiden efter et fransk Forbillede; og nu følge som omtrent samtidige (alle d. før 1220) tre Digtere af første Rang, Hermann von Aue, udmærket ved Mildhed og Ynde, Wolfram v. Eschenbach, alvorlig og dyb, og Gottfried v. Straßburg, en Mester i Formen. Af de noget yngre Epikere ere de betydeligste den lærde Rudolf v. Ems (d. c. 1250) og den særdeles frugtbare Konrad v. Würzburg (d. 1287), en rhythmisk Virtuos. I ubevidst romantisk Omformning behandles Trojanerkrigen og Alexandersagnet, den mythiske Carl den store, de romantiske Sagn om Kong Artus og Ridderne fra det runde Bord og om den hellige Gral; den sidste Sagncyklus localiseres med Tilsætning af tyske Sagn i „Lohengrin“; i Wolfram v. Eschenbachs „Parzival“ fremtræder det asketisk-religiøse Moment, medens Gottfried v. Straßburg i „Tristan und Isolt“ med glødende Farver maler den sanselige Kjærlighed. Der digtes ogsaa Rimkrønniker, der efterhaanden faa en mere historisk Charakter, og talrige romantiske Legender. Den lyriske Poesi („Minnegesang“) bevæger sig, i Modsætning til den episke, i en Mangfoldighed af Strophe-former, men dens Emner ere ikke talrige, og hos største Parten af de mange digtende Riddere og Fyrster er en sødlig Sentimentalitet fremherskende. Ved kraftigt Personlighedspræg, ved Stemningens Inderlighed og Versets Velklang staar Walther v. der Vogelweide (d. 1230) højt over alle de andre Minnesangere; næst efter ham kunne nævnes Friedr. v. Hausen, Reinmar v. Hagenau, Heinr. v. Morungen og flere af de ovennævnte Epikere. Nithart v. Reuenthal og Tanhäuser udmærke sig ved djærv Realisme; hos Ulrich v. Lichtenstein (d. 1276) se vi Kvindedyrkelsen i dens Caricatur. Ved Siden af disse Former gaar i Periodens sidste Halvdel en didaktisk Digtning; af overvejende religiøst Præg i „Freidanks Bescheidenheit“, bliver den moraliserende Satire i Thomasin v. Zerklärs „Welsche Gast“ (1216) og end mere i Hugo v. Trimbergs „Renner“ (c. 1300). Ogsaa korte Fortællinger som de franske fabliaux og Fabler („Edelstein“ af Boner) forekomme. Prosaen uddannes ved Prædikener og ved Lovbøger, som fra Frederik II.s Tid udstedtes paa Tysk, i Stedet for som før paa Latin („Sachsenspiegel“, „Schwabenspiegel“). Men snart indtraadte et Forfald med Interregnet og ved Riddervæsenets Overgang til et brutalt Røvervæsen; Kunsten blev til Kunstleri, en conventionel Maner uddannede sig; Poesien faldt i den ganske vist respectablere, men spidsborgerlige Borgerstands Hænder. — 3dje Periode (1350—1600). Først Ræveret og Barbari, indtil efter Constantinopels Fald de gjenvakte klassiske Studier naa til T. Maximilian I er den eneste tyske Fyrste med Sans for aandelig Sysel. Den af Borgerstanden skolemæssig drevne Poesi (Mestersangen) er pedantisk forkunstlet og tør moralsk. En ny Klasse Lærde, Humanisterne, kommer op, men de skrive mest paa Latin; Modersmaalet er i Forfald, indtil Bogtrykkerkunsten fremmer Udbredelsen af en opdukkende Forstandsdannelse. Luther bliver lige saa meget det tyske Sprogs som Kirkens Reformator (s. dog nedenf. Sprog); paa Grundlag af hans Bibeloversættelse rejser sig en nytysk Prosa. Men Interessen optoges af de religiøse Kampe, der kvalte en fri Literaturudvikling; den poetisk værdifulde protestantiske Kirkesang forstummede, da efter Luthers Død den levende Strøm ledede ind i de dogmatiske Grøfter; mindre Religionskrige bannede Forspillet til den tyske Culturs Tilbagegang ved Trediveaarskrigen. Forgjæves søger man at puste Liv i de gamle Stoffer og Former (Kaspar v. d. Roens „Heldenbuch“, 1472, Melchior Pfinzings „Teurdank“, 1517), kolde Allegorier komme i Mode (Marx Treizsaurweins Prosaroman „Weißkunig“, 1512). „Reineke de Fos“ kommer nu paa Nedertysk som Satire (1498); en Efterligning af den og Batrachomyomachien er „Froschmeuseler“ af Georg v. Rollenhagen (1542—1609). Overhovedet spiller den satiriske og komiske Literatur en fremtrædende Rolle. Hovedforfattere ere Sebast. Brant fra Straßburg („Das Narrenschiff“, 1494), Thomas Murner, Joh. Fischart (den burleske Roman „Gargantua u. Pantagruel“, 1575, o. a. Satirer). Til Dels herhen hører ogsaa den største Mestersanger, Hans Sachs, der trods sin Mangel paa Flugt slaar an ved Trohjærtighed og Humor i sine „Schwänke“, Historier og Fabler

Den fri *Folkelyrik* frembringer Slag-, Elskovs-, Vandre-, Drikke-, Soldater- og Jægersange med en Rigdom af friske og naturlige Toner. Til Overgangsperioden mellem Minne- og Mestersang høre Heinrich Frauenlob (d. 1318), Østerrigeren Peter Suchenwirt (efter 1350) o. fl. Hans Sachs's Lyrik culminerer i hans Lovsang til Luther „Die wittenbergisch Nachtigall", Luthers i „Ein' feste Burg". Foruden Hans Sachs maa som Fabeldigter nævnes Burkard Waldis fra Hessen (c. 1550). En folkelig Underholdningsliteratur paa Prosa begyndte allerede i det 15de Aarh. og bredte sig især siden Midten af det 16de i stadig stigende Omfang; dels Anekdotsamlinger som Joh. Paulis „Schimpf u. Ernst", dels de saakaldte „Folkebøger" som „Till Eulenspiegel", „Schildbürger", „Dr. Faust" og de mange Bearbejdelser af udenlandske, især franske Fortællinger og Romaner („Kaiser Octavian", „Genoveva", „Amadis" o. m. fl.). *Dramaet*, som i Middelalderen uddannedes gjennem Mysterierne, der udigterisk behandlede bibelske Stoffer, navnlig Lidelseshistorien, og fra Pantomimer bleve til reciterende, ofte halv verdslige Stykker, repræsenteres allerede 1322 ved Stykket om de 10 Jomfruer og „Alsfelder Passionsspiel". Det 15de Aarh. frembyder flere dramatiserede Legender; fra 1480 er Theodor Schernberks interessante „Spiel von Frau Jutten". Kirker og Torve gjøre Tjeneste som Theater, Stykkerne spilles gjennem flere Dage, som endnu i Oberammergau i Bayern. Et rent verdsligt Drama dukker c. 1400 op i „*Fastnachtsspiele*", der give satiriske Genrebilleder med obscøne Vittigheder og Pryglescener, men uden dramatisk Intrigue eller Composition. Nürnberg synes at være gaaet foran; der digtede bl. a. Hans Rosenplüt (c. 1450) og Hans Folz (ogsaa Forfatter til drøje „Schwänke"). C. 1486 aabnede en Oversættelse af Terents Øjnene for ordnede Skuespil; men Efterlignerne (som Nikodemus Frischlin) skrev paa Latin. Ogsaa paa Dramaets Omraade staar Hans Sachs i første Række. Hans didaktiske „Kampfgespräche" ere, skjønt ikke bestemte til Opførelse, dialogiserede; i „Tragödien", „Comödien" og navnlig i „Fastnachtsspiele" er der Liv i Dialogen og Rudimenter til Situations- og Charaktertegning; Stoffet er taget fra Bibelen, Klassikerne, middelalderlige Krønniker og Digtninger; til Scene brugtes Torve, Raadhuse, Skoler o. desl. Engelske omrejsende Komedianter fandt Vej til T.; de have virket paa den nürnbergske Notar Jakob Ayrer (d. 1605) og paa Hertug Heinrich Julius af Braunschweig og Lüneburg (1589—1613), der selv holdt Skuespillere og skrev Stykker i Prosa. *Prosaen* gjorde, modsat Poesien, betydelige Fremskridt i denne Periode. Begyndelsen til at komme ud over de blotte Annaler findes i „Die elsäßische Chronik" af Jakob Türinger fra Königshofen (1346—1420) og „Die Burgundischen Kriege" af Diebold Schelling fra Bern (1480). De tyske Mystikere, Reformationens Forløbere, danne en egen literær Gruppe: Johannes Tauler (1290—1361), den af Luther 1518 udgivne „Deutsche Theologia" (fra det 14de Aarh.), Geiler v. Kaisersberg (1445—1510), som udgav folkelig-djærve Prædikener. Luther, Zwingli og Ulrich v. Hutten ere Reformationsperiodens største Prosaforfattere. Historien faar begavede Fremstillere i Joh. Thurmayr (Aventinus) fra Bayern (1477—1537), Sebastian Frank fra Donauwörth (1500—45), Ægidius Tschudi fra Glarus (1505—72); mærkes maa ogsaa Götz v. Berlichingens Selvbiographi. Joh. Agricola samlede og fortolkede tyske Ordsprog (1529), Valentin Ickelsamer udarbejdede c. 1522 den første tyske Grammatik, Straßburger Lægen Dasypodius 1535 det første Forsøg til en tysk Ordbog. — *4de Periode* (1600 til 2den Fjerdedel af 18de Aarh.). Den folkelige Literatur dør hen; de skrivende høre til den efter Renaissance- og Reformationstiden afsondrede lærde Stamme; de kirkelige og politiske Kampe give Theologer og Jurister det første Ord; Adelen og Gejstligheden faa en lærd, klassisk Opdragelse. Idealet for en Lærd bliver en polyhistorisk Besiddelse af al menneskelig Viden; en Type paa denne Art er Dan. Morhof fra Wismar (d. 1691 som Professor i Kiel), der skrev om tysk Sprog og Literatur. Ud af dette Lærdomschaos løfter sig *Leibniz's* universelle Aand, men han skrev paa Latin og Fransk om Philosophi, Historie og Politik; ved hans Indflydelse stiftedes 1700 det berlinske Videnskabernes Akademi. Chr. *Wolf* (1679—1754) udførte hans Philosophi i stræng mathematisk Methode. Chr. *Thomasius* (1655—1728), til sidst Prof. jur. i Halle, holdt de første tyske Forelæsninger, skrev det første tyske Maanedsskrift og var en sund rationalistisk Bekæmper af Hoftheologien og dens barbariske Consequenser som Hexeprocesserne, til hvis Ophør han væsentlig bidrog. *Pietismens* Forløber er Joh. Arndt (1555—1621) i „Vier Bücher vom wahren Christenthum" og „Das Paradiesgärtchen"; dens Stiftere ere Philipp Jak. Spener (1635—1705) og Aug. Herm. Francke (1663—1727). Under og efter Trediveaarskrigen gik Tyskland politisk til Grunde; Rigets politiske og religiøse Enhed var brudt, man saa hen til Udlandet som Mønster, Versailles blev Model selv for de mindste tyske Hoffer, hvor Raaheden stak grelt af mod den paaklinede Elegance; Borger og Bonde vegeterede sukkende i Elendighed og Barbari. Folkedigtningens gamle Æmner udvandes i Prosaromaner, der kun læses af de lavere Stænder. Viser, mest Krigsviser, med Træsnit træde i Stedet for Aviser. Kirkesangen repræsenteres ved en virkelig Digternatur, *Paul Gerhardt* (1607—76), hvis Grundstemning er Resignationen; nærmest ham kommer den reformerte Joach. Neumann (Neander); den billedrige, i Katholicisme udmundende Mystik har en Repræsentant i Joh. Scheffler eller Angelus Silesius (1624—77). Det folkelige *Drama* udføres nu af Skuespillere af Profession; Stofferne ere af samme Art som i forrige Periode, men som i den italienske Commedia dell' arte overlades Enkelthederne til Improvisationen; i „Fastnachtsspiele" bliver Komiken om muligt endnu lavere og drøjere; selv i Tragedierne, der nu blive „Haupt- und Staatsactionen", maa Hanswurst eller Pickelhering nødig mangle. Ved

Enden af Perioden falde Kunst- og Folkedrama sammen i pragtfulde Forestillinger i store Rum med Opera og Ballet, udstyret med kunstnerisk Maskineri og kostbare Decorationer. Der stiftedes talrige Selskaber for tysk Sprog og Poesi („die fruchtbringende Gesellschaft" 1617, „die deutschgesinnte Genossenschaft" 1643 o. fl.), hvor man legede med Ordener og symbolske Benævnelser, og hvor Tonen var fornem protegerende over for de lle-fødte og smagløs, krybende Smiger fra disses Side. Forbillederne vare foruden de romerske Klassikere italienske og franske Digtere, men Efterligningernes raa Form i det udannede Sprog gjorde dem til blotte Carikaturer af Mønstrene; den tyske søvndyssende Alexandriner lignede kun lidt den bevægelige og smidige franske; Digtningen var kun et lærd Skole- og Forstandsprodukt; Lyriken gjorde mest Tjeneste med plumpe Ordspil ved Bryllupper, Begravelser og Barseler. Fr. v. Spee (1591—1635), lærd Jesuit, samlede sine smukke religiøse Sange under Navn af „Trutz-Nachtigall". Georg Rudolf Weckherlin (1584—1651) havde i England lært at skrive Sonetter. Schlesieren Martin Opitz (1597—1639) opstillede faste metriske Love for det tyske Sprog; selv var han en bundprosaisk Natur. Hans theoretiske Hovedværk er „Von der deutschen Poeterey" (1624); af hans Digte ere hverken det beskrivende „Vesuvius", de didaktiske eller lyriske Forstandsøvelser læselige mere, men af Metriken saa vel som af Sprogets regelbundne Bygning og logisk-grammatiske Form har han blivende Fortjeneste. Navnlig i Nord- og Østtyskland vandt hans Reformer Indgang. De Digtere, der mer eller mindre vise Paavirkning af Opitz, regnes til den „første schlesiske Digterskole" (Paul Fleming, talentfuld verdslig og kirkelig Lyriker, Andr. Gryphius, Lyriker og Dramatiker, ikke uden Humor og Pathos, Friedr. v. Logau, Epigrammatiker; dernæst de i Königsberg levende Lyrikere Simon Dach og Heinrich Albert, Georg Neumark i Weimar, Forfatter til Psalmen: „Hvo ikkun lader Herren raade", Jakob Schwieger fra Altona, Forfatter til fyrige Elskovssange, Philipp Zesen (1619—89), den hamborgske Purist og Romanforfatter, Præsten Joh. Rist, frugtbar, men aandløs Psalmedigter, og Satirikeren Joachim Rachel, d. 1669 som Rector i Slesvig). Denne Skole fandt dog Opposition, saaledes fra Periodens betydeligste Satiriker, J. W. Lauremberg (d. 1659 som Professor i Sorø), der digtede paa Plattysk, og til Dels fra „den kronede Blomsterorden eller Hyrderne ved Pegnitz", et Slags poetisk Akademi i Nürnberg, stiftet 1644 af Phil. Harsdörffer og Joh. Klaj, der vilde drive Poesien ind i den italienske Hyrdestil og bragte det utrolig vidt i tomt Ordkunstleri. Den „anden schlesiske Digterskole" stiftedes af Hoffmann v. Hoffmannswaldau (1618—79) og Dan. Casp. v. Lohenstein (1635—83); den første præsterede manieeret, ofte cynisk Lyrik, den sidstes Svulst i hans Dramaer er bleven til et Ordsprog. Til sidst blev det anset for galant at blande Sproget med fremmede, især franske Ord; navnlig yder den fremblomstrende Romanliteratur Beviser herfor. Denne var gjennemgaaende slet, lige fra de gemene Elskovshistorier og de „historiske" Romaner, der struttede af pedantisk Lærdom, til de efter Defoe omlavede Robinsonader. En Undtagelse danne dog Christoffel v. Grimmelshausens Romaner (især „Simplicissimus" 1669) med deres livsfulde folkelige Skildringer fra Trediveaarskrigen. Den officielle Hofpoesi var en mat Efterklang af den franske; den opkom navnlig i Berlin og Dresden ved det 17de Aarh.s Slutning; her blomstrede ogsaa Opera og Ballet paa Dramaets Bekostning; ved festlige Lejligheder, ved Hoffets Lystpartier (Wirthschaften) fremtraadte Poeter med de slibrigste Hentydninger midt i den stiveste Etiquettetone. Rector Chr. Weise (1642—1708) tilstræbte i Dramaer og andre Digtninger det naturlige og folkelige, men blev kun nøgtern prosaisk. Epigrammatikeren Chr. Wernike i Hamborg (c. 1700) vakte ved sin Satire mod Lohensteinerne en hidsig Fejde. Den naturskildrende Didaktiker Brockes (1680—1747) og Lyrikeren Joh. Chr. Günther (1695—1725) indvarsle ved mere ægte Følelse og renere Stil en kommende bedre Tid. Den videnskabelige Prosa lider sædvanlig af Pedanteri eller brammende Svulst. Maskows „Geschichte der Teutschen" og Grev v. Bünaus „Teutsche Kayser- und Reichshistorie" vidne om et dygtigt Kildestudium; af Betydning ere ogsaa Sigmund v. Birkens (Betulius) „Spiegel des Erzhauses Oesterreich", Gottfr. Arnolds „Kirchen- und Ketzerhistorien" og Zinckgrefs Samling af historiske Anekdoter, „Apophthegmata". Adam Olearius beskrev (1656) læselig sin Rejse som holstensk Gesandt til Persien. Ganske ejendommelig, ogsaa i stilistisk Henseende, er Theosophen Jakob Böhme, Skomager i Görlitz; den katholske Prædikant og Satiriker Abraham a Sancta Clara (d. 1709) bevæger sig mellem ægte Vid og den smagløseste Branderstil; langt mere tiltalende ere de folkelige Smaaskrifter af den protestantiske Præst Balth. Schupp (d. i Hamborg 1661). Sproglige Hovedarbejder ere „Ausführliche Arbeit von der teutschen Haubtsprache" af Schottel (1612—76) samt Casp. v. Stielers og C. Steinbachs tyske Ordbøger (1691 og 1734). — 5te Periode (fra c. 1730 til 1830). Den indledes med Fr. v. Hagedorns (1708—54) med Smag efter det franske efterlignede lette og livsglade Sange, Fabler og poetiske Fortællinger og den lærde Physiolog Albrecht v. Hallers (1708—77) alvorlige, ofte noget tunge Oder, Sange, Romancer og store didaktiske Digt „Die Alpen", med den klassiske og engelske Poesi som Forbilleder. Den Wolffske Philosophis Fosterson, Leipziger Professoren Joh. Christoph Gottsched (1700—66), en forfængelig og despotisk Natur, der herskede gjennem sine og sine Venners Tidsskrifter, prædikede i „Kritische Dichtkunst" (1730), „Redekunst", „Teutsche Sprachkunst" Opitz's Principer: nøgtern Klarhed og conventionel Ensformighed. Som Mønster for Dramaet, som han stræbte at reformere efter det franskes Forbillede, udgav han sin kjedelige „Sterbende Cato", som Mønsterepos vilde han trumfe Schönaichs „Hermann" igjennem, men det vakte

kun Latter, og efterhaanden stødte Gottscheds Dictatortone Folk fra ham. Hans Fortjeneste bestaar i, at han rensede Sproget, at han bragte Publikum til at have Agtelse for Beskæftigelse med Fædrelandets Literatur og i, at han satte sund Menneskeforstand op mod Lohensteins Svulst. Züricheren Joh. Jak. Bodmer (1698—1788) var uden Betydning som Digter, men en dygtig og livlig Kritiker; i Forening med sin Landsmand, Æsthetikeren Joh. Jak. Breitinger (1701—76), redigerede han det moralsk-æsthetiske Ugeblad „Die Discurse der Maler“ og viste heri og endnu bestemtere i senere Skrifter bort fra de franske Forbilleder hen til de engelske, navnlig Milton, forkastede rimede Vers og opstillede som de første Fordringer til Poesien: phantasifuld Skildring af Naturen og moralsk Indhold. Denne Schweizerskoles Kamp med Gottscheds naar sit Højdepunkt efter Udgivelsen af Breitingers „Kritische Dichtkunst“ (1740) og ender med Schweizernes Sejer. Det rigtige fra begge Sider søgte A. G. Baumgarten, Skaberen af den videnskabelige Æsthetik, at forene. Frugter af Bevægelsen ere Satirikeren Chr. Ludw. Liscow (1701—60) og den sachsiske Skoles Digtere, der, oprindelig udgaaede fra Gottscheds Theorier, slog ind paa friere Baner; saaledes Fabeldigteren Chr. Fürchtegott Gellert, den godmodige Satiriker Rabener, Dramatikeren Joh. Elias Schlegel, Fr. Wilh. Zachariä, der indførte det komiske Epos i Tyskland, Psalmedigteren og Prosaforfatteren Joh. Andreas Cramer, Epigrammatikeren Abraham Gotthelf Kästner og Kritikeren Carl Chr. Gärtner. I deres Ungdom dannede disse Mænd 1744 en literær Forening i Leipzig; efter deres fælles Organ, et i Bremen trykt Tidsskrift, fik de Navnet „Bremer Beiträger“. Alle stræbte de efter moralsk Belæring, correct Simpelhed og forstandsmæssig Natursandhed. Schweizernes Principper forsægtedes theoretisk af S. G. Lange, Præst i Laublingen (1711—81), og Imman. Pyra, Conrector i Berlin (1715—44). De paavirkede de saakaldte „halleske“ eller „anakreontiske“ Digtere, af hvilke Gleim naaede en ægte Folketone i „Preußische Kriegslieder von einem Grenadier“ og hele sit Liv med sjælden Aandsbøjelighed interesserede sig for de mest forskjelligartede Talenter. Han og hans Venner fra Universitetet i Halle, Uz og Götz, præsterede talrige poetiske Epistler, hvori Venskabet forherliges næsten cultusmæssig, men især mange Digte, der aande en munter Stemning og prise glad Livsnydelse. I nært Forhold til Gleim stod ogsaa „de preussiske Digtere“, der ligesom han besang Frederik den store: den følelsesfulde Lyriker Ewald Chr. v. Kleist, Forfatter til „Der Frühling“, Carl Wilh. Ramler, der navnlig skrev Oder i antike Versemaal, og Digterinden Anna Luise Karsch. Literære Tidsskrifter bleve ogsaa en Frugt af den ved Kampen mellem Gottsched og Schweizerne vakte Interesse for Poesien. Universitetet i Göttingen (stiftet 1734) bekæmpede den gamle sterile Polyhistori. Der kom Aand i de klassiske og archæologiske Studier ved Mænd som Winckelmann og Chr. Gottlob Heyne; Joh. David Michaelis i Göttingen og Joh. Salomon Semler i Halle aabne Dørene for en friere Forskning paa det hidtil for Sligt afspærrede theologiske Omraade. Syvaarskrigen vækker mægtig Nationalfølelsen; men hos Frederik den store selv fandt rigtignok den fremblomstrende Literatur ingen Forstaaelse eller Støtte. Nu opstaar Klopstock, hvis Epos „Messias“, hvoraf de første Sange bleve trykte 1748, og som fuldendtes 1773, tillige med hans Oder, bibelske og patriotiske Dramaer („Bardiete“) løfte sig til en hidtil ukjendt, om end uklar og abstract Storhed i Dictionen og strømme over af en alsidig, om end lidt sentimental Følelse for Fædreland, Frihed, Venskab og Elskov; Formen er ofte tung og besværlig sammenhamret. Wieland blev først vakt ved Klopstock, men udfoldede siden 1764 sin digteriske Originalitet i Epos („Oberon“), Roman („Die Abderiten“ og „Agathon“) og Læredigt, hvis Grundstemning er en ved Humanisme og rig Dannelse forhøjet Livsglæde og Nydelsestrang. Han blev ved de Stoffer, han valgte, Romantikens Forløber og indfører en ikke før opnaaet Lethed og Gratie i den skalk-ironiske Fremstilling. Hans af Eschenburg fuldendte Oversættelse af Shakspeare øvede stor Virkning paa den yngre Slægt; hans humane Aand udtalte sig i hans Tidsskrift „Der teutsche Mercur“. Klopstocks Disciple, som Denis og Kretschmann, førte Mesterens Uklarhed og poetiske Svimmel ud i en utaalelig Maner; Wielands, som Blumauer og Alxinger, tabte sig i mechanisk Versfærdighed eller lysten Frivolitet, hvilken sidste imidlertid hos Moritz Aug. v. Thümmel opvejes ved Lune og Gemyt, hos Wilh. Heinse ved aandfulde Kunstbetragtninger. Hvad der praktisk var vundet ved Klopstock og Wieland, fuldendte Gotthold Ephraim Lessing, et af de klareste Hoveder og en af de ædleste Sandhedssøgere, der have levet, ved at føje det ind under en videnskabelig Opfattelse. Med Sans for Livets og Nutidens Krav indførte han det i England og Frankrig skabte borgerlige Drama („Miß Sara Sampson“, 1755, „Emilia Galotti“), lagde end videre Grunden til et tysk nationalt Lystspil i „Minna v. Barnhelm“ (1767), til et didaktisk-humant Drama i „Nathan der Weise“ (1779), overalt med Klarhed i Charakteromridsene og i Handlingens Anlæg. Men langt større er Lessing som Kritiker, til hvilken Virksomhed han medbragte en stor Lærdom, behersket af en frisindet og alsidig Aand, og et Had til lærd Philisteri og theologisk Kjættermageri, der virke frigjørende i alle Retninger af det tyske Aandsliv. Winckelmanns Indflydelse spores i de i Æsthetiken epochegjørende Skrifter: „Laokoon“ (1766), „Briefe antiquarischen Inhalts“ (1768) og „Wie die Alten den Tod gebildet“ (1769); i „Hamburgische Dramaturgie“ (1767—68), der vrimler af fine Bemærkninger, bekæmper han den franske Tragedies Herredømme og udvikler Shakspeares hele Betydning for dramatisk Fremstillingskunst; ved Udgivelsen af „Fragmente des wolfenbüttelschen Ungenannten“ (Reimarus) (1774—77) ægger han den theologiske Fanatisme i Præsten Goezes Person, slaar den til Jorden i „Anti-Goeze“ og udkaster i „Erziehung des Menschengeschlechts“ Grundridsene

til en rent human, harmonisk Dannelse. Lessings Disciple ere: Populærphilosopherne Moses Mendelssohn, Chr. Garve og den udmærkede Prosaist J. J. Engel; Sulzer, der udgiver sin dygtige „Theorie der schönen Künste"; Boghandler Nicolai, der begyndte som en dygtig kritisk Medarbejder hos Lessing og Mendelssohn, men ender i sit „Allgemeine deutsche Bibliothek" i philisteragtig Kamp mod de yngre. Den ved Lessing vakte frie Tanke udartede hos upaalidelige Naturer, som Carl Friedr. Bahrdt, til Raadhed og Frivolitet. En samtidig Dramatiker af Lessings Retning er den ogsaa ved sine Skrifter for Ungdommen bekjendte C. F. Weiße; paa Historikere som Möser, Schröckh og Schlözer, Politikere som K. Fr. v. Moser, Sprogforskere som J. Chr. Adelung har Lessing ogsaa virket. Det gjærer stærkt i Tyskland; mod Syd tager selve Kejser Joseph II Initiativet til Reformer; den ubændige Ungdomskraft, Frihedstrang og ubestemte ideale Længsel slaar ud i „Die Sturm- und Drangperiode", der naar næsten til 1790 og er en fuldstændig literær Revolution. Den indledes med H. W. v. Gerstenbergs Tragedie „Ugolino" (1768), dernæst med Göttinger Digterforbundet („der Hainbund"), til hvis Stiftelse (1772) Udgivelsen af den af Chr. Boie 1770 grundlagte „Musenalmanach" gav Anledning, og som samledes i den sværmerske Begejstring for Klopstock. Dets største Repræsentant er det stort anlagte, men fragmentariske Geni Gottfr. Aug. Bürger, Skaberen af den nyere nationale Romance og Ballade. Til dets Medlemmer hørte ogsaa den milde, sentimentale Hölty og den bjærve, ærlige Joh. Heinr. Voß, udmærket som klassisk Oversætter og Idyldigter med realistisk Stræben; fremdeles Miller, Skaberen af den sentimentale Roman („Siegwart"), samt Grev Chr. Stolberg og Broderen, Friedr. Leopold Stolberg, siden ivrig Katholik, der skrev sværmerske patriotiske Digte og Dramaer i antik Form. Klopstock og „Hainbund" nær stod ogsaa Matthias Claudius, der i „Wandsbecker Bote" udfoldede sin varme Følelseschristendom og sin milde, elskværdige Humor. Paavirket af den dybe og dunkle, humoristisk-alvorlige Hamann, „der Magus aus dem Norden" (1730—88), fremtræder Joh. Gottfr. v. Herder, til Dels i Opposition mod Lessings Forstandskritik, igjennem literærhistoriske og kritiske, poetiske og philosophiske Skrifter som en Gjenopliver af Sansen for Folketonen i de forskjellige Nationers Poesi („Stimmen der Völker", „Cid"), som en religiøs-ethisk Humanist og som en ivrig Kæmper for Aandens og den geniale Individualitets Ret („Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit", 1784—91), bestandig ydende originale og aandsfulde Synspunkter og frugtbringende aandelig Udsæd. I Goethes mægtige Skikkelse har Tiden frembragt den nyeste Literaturhistories største Digter. Alt fra Barndommen opvoxet under lykkelige Forhold, der i Forbindelse med hans egen Natur begunstigede en sjælden alsidig Kundskabstilegnelse, skrev han som Student i Leipzig Digte, der alle ere kunstneriske Afspejlinger af noget subjectivt Oplevet; sligt blev altid Spiren til hans Digtninger, som han da udarbejdede i de klareste objective Former. I Straßburg virkede den ældre Herders ordnende Klarhed paa det gjærende Chaos i hans Indre; befrugtet af Rousseau, af Homer og Ossian, gammeltysk Kunst og Klopstock, løftet af Tidens frihedsstræbende Retning skrev han „Götz" (1773) og „Werther" (1774), der fulgtes af en Række Digte og Romancer, det mest sjæl- og klangfulde, der hidtil var digtet paa Tysk. Ogsaa Partier af sit Hovedværk „Faust" havde han allerede skrevet, før han 1776 i Weimar kom ind i et bevæget og praktisk virksomt Liv, der for en Tid drog ham bort fra betydeligere poetisk Produktion. Omkring Goethe gruppere sig de mest udprægede „Stürmer und Dränger": Lenz, Klinger, L. Wagner, Schubart, Maler Müller, til Dels Digterfragmenter, der aldrig kom ud over den Ungdomsgjæring, der til sidst fortærede deres Væsen; Schillers tre første Dramaer (1781—84) og tidligere Lyrik høre til samme vildt fremstormende Retning. Aandernes Revolution aabenbarer sig ogsaa paa andre Omraader, paa Theologiens i Lavaters og Jung-Stillings løjerlige Sværmeri, paa Pædagogikens i Basedows (1723—90), Campes (1746—1818) og Pestalozzis (1746—1827) reformatoriske Virken. 1786 rejste Goethe til Italien, hvor Kunststudiet bragte ham til den Formbegejstring, som vi se i „Iphigenia" og „Tasso"; siden 1794 virker han sammen med Schiller i Kraft af et paa gjensidig Beundring hvilende og store kunstneriske Resultater frembringende, ædelt Venskab. Schiller havde begyndt med revolutionært at angribe Samfundets Tyranni og Hykleri (især i „Die Räuber" og „Kabale und Liebe"); Studium af Philosophi og Historie fik ham til at digte „Don Carlos" (1787), og hans idealistiske Natur skabte sig nu Former, der ikke umiddelbart gav sig af med Tidens Tendenser; Kants Philosophi aabnede hans Øje for den ethisk-ideale Skjønhed i Poesien og gav ham Form for hans æsthetisk-kritiske Undersøgelser. Samme Philosophis Fostersønner ere Philologerne F. A. Wolf og G. Hermann. Den franske Revolution frastødte strax Goethe, medens den tiltrak Schiller og med ham Mænd som G. A. Forster (1754—94), ypperlig Naturforsker og Prosaskribent. Men Revolutionens Virkning paa Tyskland var væsentlig kun theoretisk; den højere Literatur holdt sig mest uden for Tidens politiske og sociale Bevægelser og dannede en egen fornem Kreds, der ikke gav sig af med den simple Virkelighed. Goethe lader sig ikke forstyrre i sin æsthetiske Produktion: foruden lyriske Digte fremstaa den længe forberedte Roman „Wilhelm Meisters Lehrjahre" (1796) og det idylliske Epos „Hermann und Dorothea" (1797); Schiller skriver sine ypperste Ballader og Dramaerne „Wallenstein" (1799), „Maria Stuart" (1800), „Jungfrau von Orléans" (1801), „Braut von Messina" (1803), „Wilhelm Tell" (1804). De to Digtervenner stræbe theoretisk og praktisk at give Skuepladsen en idealistisk opdragende Virkning; polemisk hævde de deres literære Standpunkt gjennem den fælles Epigramrække „Xenien" (1796), der vækker stort Røre. Efter Schillers Død præsterer Goethe

endnu Hovedværkerne „Wahlverwandtschaften" (1809) og „Westöstlicher Divan" (1819) og fuldender „Faust", men er i øvrigt stærkt optagen af Beskæftigelse med Naturvidenskab og bildende Kunst og opgjør sit Regnskab i „Wahrheit und Dichtung". Goethe og Schiller have først skaffet Tysklands Literatur en fremragende Plads i Verdensliteraturen. De fandt strax i Drama og Roman saa simple Efterlignere som Babo, Aug. Lafontaine, Vulpius, Spieß, K. G. Kramer; D. H. Zschokke (1771—1848) uddannede sig senere til en dygtig Historieskriver og Novellist. Schillers elegisk-rhetoriske Lyrik havde stærk Indflydelse paa den geniale, for den græske Oldtid sværmende Hölderlin, men frembragte ogsaa Matthissons og Salis-Seewis's sentimentale Digtning, med hvilken ogsaa Tiedges er i Slægt. Den store Skuespiller Iffland vækkes af Schiller til at forfatte rørende borgerlige Dramaer, men naar med al praktisk Theaterfærdighed ikke Mesterens Idealitet; Aug. v. Kotzebues betydelige Talent fortaber sig i et stilløst dramatisk Masseskriveri. Den satirisk-humoristiske Roman dyrkes af Musäus, Joh. G. Müller og Th. G. v. Hippel, af hvilke især den sidste kan betragtes som Forløber for den højst ejendommelige Jean Paul Friedr. Richter. Gjennem dennes barokke, ukunstneriske, brede og lunefulde Fremstilling fremtræder en human, ethisk begejstret Aand, der dog plettes ved en holdningsløs Sentimentalitet, og hvis Humor stundum løber ind i det spidsborgerlige. Blandt hans Disciple var E. Wagner den mest talentfulde. — Fichtes Philosophi, der hvilede paa det verdensskabende Jeg, og Schellings inspireret-phantastiske Naturphilosophi ere de theoretiske Bebudere af Skjønliteraturens næste Hovedphase: den romantiske Skole, der ikke kunde lide Schiller, men søgte hen til det antiklassiske hos Shakspeare, til de romanske Literaturers legende og yppige Former, til den katholske Gudsdyrkelse, den troende Middelalders Digtninger, Sagn og Legender. Den dyrkede Kunsten for Kunstens Skyld, hævdede den geniale Aands uindskrænkede Vilkaarlighed, der med Ironi kunde sprænge sin egen Digtnings Form, besang den endeløse Længsel, hvis Maal fortonede i det blaa og som symboliseredes i Novalis's „blaa Blomst". Programmet udstedtes af Skolens doctrinære Apostle, Brødrene A. W. og F. v. Schlegel; Organerne vare „Athenäum" (1798—1800) og „Europa". F. Schlegel planter i „Lucinde" den frie, til den højeste Vellyst berettigede geniale Personligheds Fane; den ædle Theolog Schleiermacher, Platons Discipel, gaar i de ældre Romantikeres Spor; Solger søger i „Erwin" videnskabelig at begrunde den romantiske „Ironi". Efter at de unge sværmerske Digtere Wackenroder og Hardenberg (Novalis) poetisk have slaaet til Lyd for Romantiken, indtager snart Tieck den første Plads; tør og abstract i sin formløse Lyrik, phantastisk, fuld af uklar Natursymbolik og tit af affecteret Naivetet i sine Æventyr og Æventyrdramaer, skaber han en bizar-aandrig satirisk Komedie og arbejder sig senere ind i en aandfuld, fint ironisk Novelledigtning, oversætter Shakspeare og udfolder en med al sin Ensidighed dygtig og skarp dramaturgisk Kritik. Brentano stræber i uklar Tankefylde efter større Maal, end hans Evner naa til; kun i folkelig og æventyrlig Digtning slaar han igjennem; E. T. A. Hoffmann driver Romantikens Consequenser ind i det fortrukne dæmoniske, der uhyggelig krænger de med realistisk Satire opfattede virkelige Phænomener; Achim v. Arnim gjør et ædelt Tilløb i „Die Kronenwächter", men bliver labyrinthisk-bizar i Roman og Drama; de la Motte Fouqué leverer i Æventyret „Undine" en Digtning fuld af yndefuld Poesi, men viser sig i øvrigt i sine middelalderlige og nordiske Dramaer og Romaner bornert aristokratisk og uden plastisk og psychologisk Evne; Heinr. v. Kleist præsterer Dramaer, der røbe et Geni af første Rang, men fanges dæmonisk af sine syge Tanker og ender med Selvmord; v. Eichendorff forherliger det i uendelige Længsler svælgende romantiske Dagdriveri; mere Lune og digterisk Marv findes i den germaniserede franske Naturforsker og Verdensomsejler Chamisso. Zacharias Werners Dramaer drive Romantikens sanselige Tendens og Foragt for alle Grænser ind i en oprørende Svælgen i Mystik og Torturscener; hans „Skæbnetragedie" udvikles af Müllner og Grillparzer. H. Steffens, Schellings Discipel, bliver en poetisk-romantisk Philosoph og Theolog, G. H. v. Schubert en Apostel for Naturens og Aandeverdenens Natside; F. v. Baader, der er udgaaet fra Jakob Böhmes Skole, forherliger det magisk-mystiske i sin underlig genial-bizarre, til Dels uforstaaelige Philosophi. Den tidligere frisindede politiske Agitator Görres ender med at tilbede den katholske Autoritet som Norm for Samfundet; til ham slutter sig den epikuræiske Reactionær og stilistiske Virtuos Fr. v. Gentz, den theologiske Stats Ordfører Adam Müller, Statsøkonomen Carl v. Haller og Reactionens Radicalister, H. Leo og Julius Stahl. De af Romantiken berusede vaagne op i reactionære Hallucinationer; i politisk Henseende ere dens Resultater Tilbagegang og Obscurantisme. Derimod virkede enkelte af dens Hovedtendenser fremmende paa den videnskabelige Undersøgelse. Dens Begejstring for det oldtyske gav Stødet til Brødrene Grimms storartede Sprog- og Oldtidsforskning; i denne virke desuden H. v. d. Hagen, Benecke, Lachmann, senere Haupt, Pfeiffer, Bartsch, Zarncke, Scherer o. fl. Schlegelernes Sysslen med Orienten giver Stødet til en orientalistisk Videnskab (Bopp, Rosen, Bohlen, Lassen, Hammer, Ewald, Brockhaus o. fl.); paa denne bygger atter den sammenlignende Sprogvidenskab, der først indledes af den fine Æsthetiker og frisindede Politiker Wilh. v. Humboldt. Tiecks og W. Schlegels Oversættelser af og Arbejder om Shakspeare fremkalde andre. Begejstringen for den orientalske Lyrik, som Goethes „Divan" vakte, udbredte sig i videre Kredse og vandt en glimrende poetisk Tolk i den store Formvirtuos Fr. Rückert, for hvem de vanskeligste orientalske Verseformer ere et gjennemsigtigt Klædebon om mange sunde og kjække Tanker. Blandt yngre Oversættere og Efterdigtere af orientalsk Poesi udmærke sig Daumer

og Bodenstedt. Indirecte stammer Frihedskrigens patriotiske Lyrik (Körner, E. M. Arndt, Stägemann, v. Schenkendorf, den sidste en begeistret Forherliger af det middelalderlige Kejserrige) fra Schiller. Ludwig Uhland grunder med sine klangfulde Sange og Ballader den gemytsinderlige, men noget snæversynede „*schwabiske Digterskole*“, hvortil høre den fintdannede Dilettant G. Schwab, den stemningsfulde Naturskildrer K. Mayer, den joviale Aandeseer Justinus Kerner, den følelsesfulde, af en nyere Tids Indflydelser berørte E. Mörike og Gustav Pfizer, hos hvem man mærker en schillersk Efterklang. Befrielseskrigens Opsving kvaltes snart af en Reaction, og i Literaturen breder sig en mat *Efterromantik*. Lyriken har endda størst Kraft og Mangfoldighed; blandt dens Dyrkere maa endnu nævnes den friske og elskværdige Wilh. Müller. Romanen og Novellen dyrkedes endnu med Talent af van der Velde og den tidlig afdøde Wilh. Hauff, men sank ned til Speculation i Mængdens slette Instinkter hos Carl Heun (Clauren). Sundere, men uden stor Originalitet vare Karl Spindlers og Caroline Pichlers talrige Produktioner. Ernst Raupach behersker den berlinske Scene ved behændig, men aandløs Efterligning af alle mulige Forbilleder; i Sydtyskland virker Friherre v. Auffenberg, der er mere Digter, men utheatralsk og formløs; kraftigere og originalere er Carl *Immermann*, der i sin satiriske Roman „Münchhausen“ viser hen mod den nyere Tid. Isoleret staar Efterromantikens, særlig Skæbnetragediens vittige Bekæmper, Grev Aug. v. *Platen*, med sin mesterlige, men ensidige Dyrkelse af strænge klassiske Former. Johannes v. Müllers maniererede Stil viser sig endnu hos *Historieskrivere* som Heeren og Wachler. Fr. v. Raumer forener Kildestudium med god Fremstilling, G. Niebuhr stifter en kritisk-historisk Skole, F. C. Schlosser og K. v. Rotteck ere frie, ædle Naturer, hvis historiske Stil er frisk og aandrig. I sine Biographier præsterer Varnhagen v. Ense stilistiske Mesterværker og virker ved sin alsidige Dannelse og Meddelsomhed i vide Kredse. I Fremstillingen af Natur og Folkeliv er den store Lærde *Alex. v. Humboldt* en Mester. Fremdeles maa nævnes den geniale Geograph Karl Ritter, de Retslærde A. Feuerbach og K. v. Savigny og Philologerne Aug. Böckh og Otfried Müller. — *6te Periode*, fra 1830 til Nutiden. Den politiske Bevægelse afføder en polemisk, burschikos, reformatorisk Tendensliteratur paa Vers og Prosa, der betegner Tiden 1830—40, det „unge Tysklands“ Periode. *Hegels* Philosophi med sin paa alle Videnskabens Omraader indfaldende Systematik og Dialektik, med sin Theori om den fremskridende Udviklingsproces behersker Verdensanskuelsen; men Skolen sondrer sig i forskjellige Retninger. Gammel-Hegelianerne vilde forsone den nye Philosophi og den gamle kirkelige og politiske Tradition, Mænd som Æsthetikeren Carl Rosenkranz søge at danne et Centrum, men Venstre- eller Ung-Hegelianerne, hvis Organ var „Hallische (siden Deutsche) Jahrbücher“, have mest Vind i Sejlene. David Strauß, en mægtig Kritiker og fortræffelig Prosaforfatter, i meget mindende om Lessing, gjør Epoche i den theologiske Kritik ved „Leben Jesu“; de vældige Polemikere Ludwig Feuerbach og Arnold Ruge vende ligeledes deres Vaaben mod den kirkelige Tradition. I mindre Kredse virke Philosopher som Herbert, der vilde gjøre Philosophien til en Forklaring af Erfaringsbegreberne, begrunde Psychologien mathematisk og underordne Ethiken under Æsthetiken, og K. C. F. Krause, der proclamerede Associationsfriheden som Fremtidens humaniserende sociale Princip. En stærkt vækkende Indflydelse øvede ogsaa en Række originale og begavede Kvinder som Rahel, Varnhagens Hustru, med sin paradoxe Genialitet, Bettina v. Arnim med sin mystisk-romantiske Emancipationstrang og Henriette Herz; G. Sands Optræden hilsedes med Begejstring i disse Kredse. Julirevolutionen æggede Ludw. Börnes ætsende Kritik over det sociale og literære Tyskland og Wolfgang Menzels philisteragtig-doctrinære Moral og Pærettyskhed. Menzels Denunciation fremkaldte Forfølgelsen mod „*det unge Tyskland*“, hvis største Geni er Heinr. Heine med sin glimrende Vittighed, smertelig oprevne Subjectivitet og dybe Inderlighed, stødende an til alle Sider ved sit uhildede Syn paa tysk Spidsborgerlighed i Samfund og Poesi. Altfor uroligt og opægget udenfra til at skabe store kunstneriske Compositioner, ytrede „det unge Tyskland“ sig for en stor Del i Rejsebilleder (Heine, Pückler-Muskau), Feuilletoner, Noveller og Kritiker. Ludolf Wienbarg var en dygtig Kritiker, der dog tidlig forstummede, Theodor Mundt ødelagde sin vækkende Evne ved masseagtig, overfladisk Produktion, Gustav Kühne var en elegant Kritiker og Novellist, men slog aldrig ret igjennem; den gjennemdannede, utrættelig virksomme Carl Gutzkow gjorde ved „Richard Savage“ (1839) Forsøg paa i Dramaet at illustrere Tidens Dialektik, skrev historiske Skuespil med frisindet Tendens („Uriel Acosta“, „Zopf und Schwert“ o. fl.) og leverede interessante, om end ikke altid poetisk udformede Charakterbilleder fra Samtiden i Romanerne „Die Ritter vom Geiste“ og „Der Zauberer von Rom“. Heinrich Laube udviklede sig til en erfaren og dygtig Dramatiker; i sin Roman „Der deutsche Krieg“ gav han et friskt Billede fra Trediveaarskrigen; overalt viser den grundige Dannelse sig i Stilens gjennemsigtige Klarhed. Gustav Freytag hører i Dramaerne „Valentine“ og „Waldemar“ endnu til det unge Tyskland; i „Soll und Haben“ (1855) og „Die verlorene Handschrift“ slaar han ind paa den realistiske Roman efter engelsk Mønster, senere, i „Die Ahnen“, paa den culturhistoriske Roman. Robert Prutz er en stemningsfuld Lyriker, humoristisk Fortæller og god Kritiker. Rudolf Gottschall begyndte med politiske Digte, fortsatte som Epiker i „Die Göttin“ og „Zeno“, gaar derpaa over til Dramaet, Romanen og Kritiken uden at naa nogen udpræget Originalitet. Den excentriske Chr. Grabbe (d. 1836) havde gjenoptaget „Sturm und Drang“-Periodens Bestræbelser for at skabe en realistisk Tragedie; hans Retning fortsattes af Friedr. Hebbel, paradox i Stof og Udførelse, men med Energi og Con-

sequens i Enkeltхederne.

sequens i Enkelthederne. I Østerrig fik den patriotiske Lyrik en tankerig, elegant Dithyrambiker i Grev Auersperg (Anastasius Grün), en Elegiker af første Rang i Niembsch v. Strehlenau (Lenau). Til dem slutte sig, i end mere udpræget oppositionel Retning, „det unge Østerrigs" Forfattere: Ungareren Carl Beck, en ildfuld Lyriker, Moritz Hartmann, en talentfuld Epiker og Novellist, Alfred Meißner, Epiker, Lyriker og Dramatiker, senere Romanforfatter. Efter Fredr. Wilhelm IV.s Tronbestigelse i Preussen optræder en Række Lyrikere der som Talsmænd for den politiske Frihedsbevægelse. Georg Herwegh slaar Tonen kraftig an, Prutz, Hoffmann v. Fallersleben, Franz Dingelstedt, ogsaa Novellist og Dramatiker, og Ferdinand Freiligrath (der var begyndt som Skildrer af orientalsk Liv og virtuosmæssig Omdigter af fremmede Poesier) følge Retningen. Herhen høre til Dels ogsaa Schlesierne Grev Strachwitz, Friedr. v. Sallet og Hauenschild (Max Waldau). I mere conservativ Aand digtede derimod Emanuel Geibel, hvis bløde, formfuldendte Lyrik især blev populær i den efter Revolutionsbevægelsen følgende Reactionsperiode. Han hørte, tillige med Bodenstedt, P. Heyse, H. Lingg, Grev A. v. Schack o. fl., til den Kreds af Digtere og Videnskabsmænd, som Maximilian II af Bayern i en Aarrække samlede om sig. — Over for det sidste halve Aarhundredes overvættes Rigdom paa Forfattere og brogede Mangfoldighed af literære Retninger maa i øvrigt denne Oversigt i det væsentlige indskrænke sig til at sammenstille de betydeligere Forfatternavne efter Literaturens forskjellige Grene. Det skal blot i Almindelighed bemærkes, at skjønt det med Periodens Begyndelse indtraadte nøjere Forhold til det nationale Liv og til de politiske og sociale Rørelser vedvarende har bestaaet, har dog Literaturen selv ikke naaet at blive nogen Hovedfactor i Udviklingen; særlig i det nye tyske Rige staa de literære Interesser ingenlunde i Forgrunden, og hvor meget værdifuldt dets Literatur end i det enkelte har frembragt, kan den som Helhed, i alt Fald hvad Skjønliteraturen angaar, ej heller siges at være af en til dets politiske Magtstilling svarende Rang. Lyriken havdede længe ikke uværdig den fremragende Plads, hvortil Goethe paa dette Omraade havde hævet den tyske Literatur. Til de bedste Navne høre L. Schefer (ogsaa Novellist), Annette v. Droste, A. Kopisch, R. Reinick, O. Roquette, A. Böttger, Wolfg. Müller, G. Keller, H. Lingg, H. Leuthold, J. G. Fischer, A. v. Schack, M. Greif, F. Schmid (Dranmor), A. Fitger. Først i den allernyeste Tid synes den lyriske Evne at svigte, om end Produktionen stadig er omfangsrig nok. De fleste af de nævnte Lyrikere have tillige med Held dyrket Romancen og Balladen; blandt de mindre talrige Forfattere af større episke Digtninger (i hvilke dog det lyriske Element ofte er stærkt fremtrædende) ere R. Hamerling og W. Jordan de betydeligste; næst efter dem kunne nævnes J. Mosen, G. Kinkel, O. Roquette, O. v. Redwitz, Chr. Scherenberg, A. v. Schack, J. V. v. Scheffel, Jul. Wolff, Jul. Grosse (ogsaa Romanforfatter og Dramatiker), E. Grisebach. K. Simrock leverede talrige Gjengivelser af gammeltyske Digtninger, Droysen, Minckwitz, A. v. Schack, Kong Johann af Sachsen, Gildemeister, P. Heyse o. fl. ypperlige Oversættelser af klassisk, orientalsk og romansk Poesi. Det lyrisk-romantiske Drama repræsenteres fornemmelig af Grillparzer og Münch-Bellinghausen (Fr. Halm), Charakterdramaet i den Grabbe-Hebbelske Retning af O. Ludwig, R. Griepenkerl, J. Klein; blandt yngre Tragikere ere H. Kruse, A. Wilbrandt (ogsaa Lystspildigter), A. Fitger, E. v. Wildenbruch og F. v. Saar af Betydning. Paa Lystspillets Omraade trivedes især det spidsborgerlig-triviale Intriguestykke af Kotzebues Skole; til dets mest bekjendte Repræsentanter høre Charlotte Birch-Pfeiffer (der ogsaa fabrikerede en Mængde Dramatiseringer af Romaner), K. Töpfer, R. Benedix, samt blandt de yngre, hos hvem det ofte nærmer sig stærkt til Farcen, G. v. Moser, J. Rosen, Brødrene Schönthan; finere Kunst og mere af virkelig Charakterskildring findes hos Forfattere som E. Bauernfeld, G. v. Putlitz, F. Wehl, S. Schlesinger, H. Schaufert, R. Voß (ogsaa Forfatter til historiske Skuespil) og til Dels hos E. Wichert, P. Lindau, O. Blumenthal, A. L'Arronge; men et egentligt moderne Samfundsdrama kan Tyskland næppe endnu siges at besidde. Blandt de talrige Forfattere af Folkestykker og „Localpossen" skulle blot nævnes Nestroy og senere Fr. Kaiser og O. F. Berg i Wien, D. Kalisch og Jakobsohn i Berlin; med virkelig Kunst er Folkeskuespillet behandlet af F. Raimund og i den nyeste Tid af L. Anzengruber. Roman- og Novelleproduktionen har efterhaanden naaet et overordentligt Omfang, hvad der ikke mindst skyldes den stadig voxende Mængde af Tidsskrifter og Blade. Af de Forfattere, der repræsentere Samfundsromanen i dens talrige Afskygninger, kunne fremhæves Ungern-Sternberg, Holtei (ogsaa produktiv Dramatiker), Struensee (Gustav vom See), Hackländer, Spielhagen, W. Raabe, H. Hopfen, W. Jensen, R. Lindau, K. Franzos, M. Kretzer, samt blandt dens mange kvindelige Dyrkere Ida Hahn-Hahn, F. Lewald, L. v. François, C. Bauer (Karl Detlef), E. John (Marlitt). Den historiske og biographiske Roman (og Novelle) havde talentfulde Repræsentanter i v. Witzleben (A. v. Tromlitz), H. König og især Häring (Willibald Alexis); senere fulgte L. Schücking, Th. Fontane, Jul. Rodenberg, Otto Müller, J. V. v. Scheffel, C. F. Meyer, Ad. Stern, Ad. Glaser, W. Walloth. Medens Luise Mühlbach og i den nyeste Tid O. Meding (Gregor Samarow) vandt et stort Publikum ved deres ihærdige Romanfabrikation over Samtidens Begivenheder, bragte G. Ebers og F. Dahn (i Forening med Freytags ovennævnte Cyklus „Die Ahnen") en „culturhistorisk" Roman med Emner fra fjærne Tider i Mode, der ofte minder om det 17de Aarh.s lærde Romaner. Den exotiske Roman og Søromanen repræsenteres af Ch. Sealsfield, Fr. Gerstäcker, H. Smidt og B. Möllhausen. I Novellen have, foruden flere af de nævnte Romanforfattere, især A. Stifter, Th. Mügge, G. Keller, P. Heyse, Th. Storm, F. Kürn-

erger, R. Waldmüller, W. Riehl og F. v. Saar udmærket sig. Dens særlige Afart, den ealistiske „Landsbyhistorie", som Immermann med sin Skildring af westfalsk Bondeliv i „Münchhausen") havde indført, kom i Yndest ed B. Auerbachs Schwarzwalder- og Bitzius's Jeremias Gotthelf) Schweizerhistorier, og efterhaanden have, navnlig i Sydtyskland, næsten lle Stammer faaet deres særlige Skildrere M. Meyr, Herm. Kurz, Herm. v. Schmid, i. Rank, Silberstein, Anzengruber, Rosegger, ld. Pichler, Emmy v. Dincklage o. fl.), ogsaa en jødiske og den halvslaviske Befolkning i Østen (L. Kompert, K. Franzos, L. v. Sacher-Masoch). Disse Forfattere give hyppig deres Skildringer forstærket Farve ved Indblanding f Landsmaalet; men ogsaa den egentlige Dialektdigtning over lignende Emner (i bunden og ubunden Stil), der begyndte for omrent et Aarhundrede siden, i Sydtyskland med ebel og Grübel, i Nordtyskland med Voß, ar, især paa det sidstnævnte (det plattyske) Omraade, haft mange talentfulde Dyrkere; her kunne blot nævnes Kl. Groth, Fr. Reuter, Joh. Meyer og for de mellem- og sydtyske Dialekters Vedkommende Holtei, Fr. v. Kobell og . Stieler. — Den videnskabelige Literatur omfatter navnlig i historiske og naturvidenskabelige Fag meget af fremragende Værd g har i formel Henseende gjort væsentlige Fremskridt. Ved populære Skrifter ere Forskningens Resultater i rigt Maal gjorte tilgængelige for Almenheden. Videnskabsmænd, hvis Værker have Betydning for den almindelige Literatur og for Prosaens Udvikling, ere bl. a.: Historikerne Dahlmann, Droysen, Gervinus (ogsaa Literaturhistoriker), Ranke, Waitz, Mommsen, E. Curtius, W. Giesebrecht, Häusser, Sybel, Gregorovius, W. Oncken; Culturhistorikerne F. G. Klemm, Fr. Hellwald (ogsaa Geograph), W. Riehl; Kunsthistorikerne Fr. Kugler, K. Schnaase, W. Lübke, O. Jahn, J. Burckhardt, G. Semper; Literaturhistorikerne W. Wackernagel, K. Goedeke, Jul. Schmidt, Hettner, J. Scherr, R. Haym, W. Scherer; Theologerne F. C. Baur, C. J. Bunsen, K. Hase, E. Hengstenberg, H. Lang; Philosopherne Schopenhauer, Lotze, E. v. Hartmann, Fr. Nietzsche; Æsthetikerne Fr. Vischer, H. Rötscher (Dramaturg), M. Carriere, K. Fischer, R. Köstlin, H. Bulthaupt (Dramaturg); Naturforskerne Liebig, B. v. Cotta, M. Schleiden, K. Vogt, R. Mayer, Helmholtz, Virchow, Du Bois-Reymond, Häckel, A. E. Brehm, F. Tschudi, C. Semper. — Den periodiske Literatur har bredt sig med en Mangfoldighed af Tidsskrifter af alle mulige Arter; her skulle blot nævnes, af de kritiske Journaler: „Blätter für literarische Unterhaltung" (stiftet 1818), „Magazin für die Literatur des In- und Auslandes" (1832) og „Literarisches Zentralblatt" (1850), samt blandt de faa Maanedsskrifter af almindelig Charakter, der have nogen literær Betydning, „Westermanns Monatshefte" (1856), „Unsere Zeit" (1857), „Deutsche Rundschau" (1874), „Nord und Süd" (1877) og „Die Gesellschaft" (1885), det sidste som Organ for en ny reformatorisk Bevægelse, ved hvilken der tilstræbes en kraftigere Realisme og et ægtere nationalt Præg i Literatur og Kunst, og hvis ivrigste Forkæmpere ere K. Bleibtreu, M. G. Conrad og C. Sittenfeld (C. Alberti). — Af større og mindre Arbejder over tysk Literatur haves en overordentlig Mængde. De betydeligste samlede Fremstillinger ere: Koberstein „Grundriß zur Geschichte der Deutschen Nationalliteratur" (5te Udg. i 5 Bd., 1873), Gervinus „Geschichte d. D. Dichtung" (5te Opl. i 5 Bd., 1871), Goedeke „Grundriß z. Gesch. d. D. Nationalliter." (3 Bd., ny Udg. siden 1884), Vilmar „Gesch. d. D. Nationalliter." (2 Bd., 22de Opl. 1886), Kurz „Gesch. d. D. Liter." (7de Udg. i 4 Bd., 1876), Scherer „Gesch. d. D. Liter." (1883).

Maal og Vægt ere i Følge Lov af 17 Aug. 1868 for det nordtyske Forbund, der for det tyske Riges Vedkommende traadte i Kraft 1 Jan. 1872, de metriske med nogle særlige Navne for enkelte Enheder og med enkelte Afvigelser fra Decimalinddelingen: Meteren, ogsaa kaldet Stab, deles i 10 Decimeter à 10 Centimeter ell. Neu-Zoll à 10 Millimeter ell. Strich; 10 Meter hedder Dekameter ell. Kette. Kv. Meter kaldes ogsaa Kv. Stab, Kub. Meter ogsaa Kub. Stab osv. Enhed for Rummaal er Liter (lig Kubikdecimeter) ell. Kanne, delt i 2 Schoppen og 10 Deciliter à 10 Centiliter; Hektolitret kaldes ogsaa Faß; Scheffel er 50 Liter. Vægtenhed er Kilogram à 2 Pfund (Halbkilogram) ell. 100 Dekagram ell. Neu-Loth à 10 Gram osv.; 1 Centner er 50 Kilogram, 1 Tonne 1,000 Kilogram. I Møntvægten er Pfund Enhed, delt i Tusendedele.

Mønt. Ved Møntlov af 4 Dec. 1871 indførtes for det tyske Rige tvende Rigsguldmønter, der i Størrelse og Gehalt bestemtes derved, at der af 1 Pund (ell. 500 franske Gram) fint Guld udprægedes $139\frac{1}{2}$ af de mindre og $69\frac{3}{4}$ af de større; Tiendedelen af den første blev benævnt en Mark, der deltes i 100 Pfennige. Loven af 9 Juli 1873 bestemmer Antallet og Størrelsen af de andre som Skillemønter betragtede Mønter af Sølv, Nikkel og Kobber, saaledes at af 1 Pund fint Sølv udpræges 100 Stykker paa en Mark, og de andre Sølvmønter i Forhold hertil. Finheden er bestemt saaledes, at til 900 Dele fint Guld eller Sølv sættes 100 Dele Kobber, og som Følge heraf bliver Vægten af 125,55 Timarkstykker i Guld eller 90 Markstykker i Sølv lig 1 Pund. Ved kejserlig Anordning af 22 Sept. 1875 er denne Rigsmøntfod indført i hele Riget fra 1 Jan. 1876. I Guld findes Mønter paa: 20, 10 og 5 Mark, af Værdi lig 17 Kroner 78 Øre, 8 Kroner 89 Øre og 4 Kroner 44 Øre. I Sølv findes Mønter paa: 5, 2, 1 Mark, 50 og 20 Pfennige, af Værdi 4 Kr. 44 Ø., 1 Kr. 78 Ø., 89 Ø., 44 Ø. og 18 Ø., i Nikkel Mønter paa: 10 og 5 Pfennige, af Værdi $8\frac{7}{8}$ Ø. og $4\frac{3}{8}$ Ø., og i Kobber Mønter paa 2 og 1 Pfennig, af Værdi $1\frac{3}{4}$ og $\frac{7}{8}$ Ø. Før 1876 fandtes i Følge Møntconventionen af 24 Jan. 1857 Sølvmøntfod og navnlig kun 3 forskjellige: 1) 30-Thalerfoden, lig den ældre saakaldte 14-Thalerfod; 2) $52\frac{1}{2}$-Gyldenfoden, lig den ældre $24\frac{1}{2}$-Gyldenfod; 3) 45-Gyldenfoden. Efter disse 3 Systemer udprægedes af 1 Møntpund

(ell. 500 franske Gram) fint Sølv 30 Thaler, 52½ eller 45 Gylden. Mønter, prægede efter denne Convention, vare, i Guld: hele og halve Kroner af Værdi 24 Kr. 80 Ø. og 12 Kr. 40 Ø., i Sølv: enkelte og dobbelte Vereinsthaler efter 30-Thalerfoden, svarende til 1¾ og 3½ Gylden efter 52½-Gyldenfoden og til 1½ og 3 Gylden efter 45-Gyldenfoden. Værdien af en enkelt Vereinsthaler (den preussiske Thaler lig 3 tydske Mark) var lig 2 Kr. 67 Ø.

Ret. I det 7de Aarh. begyndte først de forskjellige, i det nuværende Tydskland bosatte germanske Folkestammers gamle Retssædvaner at optegnes paa Latin, og af de paa denne Maade opstaaede Retsbøger, der i Modsætning til Romerretten kaldtes leges barbarorum, ere de vigtigste: lex Alamannorum (forfattet omtr. 613 og flere Gange revideret i det 7de og Begyndelsen af det 8de Aarh.), lex Bajuvariorum (optegnet imellem 622 og 638), lex Frisionum og lex Saxonum (begge fra Begyndelsen af det 9de Aarh.). Under Kongerne og Kejserne af det carolingiske Dynasti bleve derhos adskillige dels for det hele frankiske Monarchi, dels efter dettes Adsplittelse for de til Tydskland alene henhørende Dele deraf fælles Love udstedte, ligeledes paa Latin, de saakaldte Capitularier, medens i kirkelig Henseende den kanoniske Ret blev en fælles Lovgivning for hele Riget. Efterhaanden som Stats- og Samfundsforholdene aldeles forandredes under Feudalvæsenets Udvikling, uddannede sig imidlertid ogsaa ad sædvansmæssig Vej en hel ny Ret eller rettere flere nye Retter i de forskjellige Dele af Riget, der mere og mere consoliderede sig som egne Stater. Dog blev der mellem de forskjellige nordtydske og de forskjellige sydtydske Retssædvaner hver for sig en væsentlig indbyrdes Overensstemmelse, saa at den tydske Ret paa denne Maade i det hele skilte sig i 2 Hovedgrupper, den nordlige og den sydlige, af hvilke den første i det væsentlige blev optagen i den omtr. 1230 forfattede Sachsenspiegel, der ogsaa efterhaanden blev den gjældende Lov i hele Nordtydskland, — den sidste i den omtr. 1270 forfattede Schwabenspiegel, som fik stor Udbredelse i Sydtydskland. Paa det i disse Retsbøger indeholdte Grundlag byggedes der nu i de følgende Aarhundreder videre, dels gjennem Sædvanen, dels gjennem Retternes Afgjørelser (Weisthümer), og i flere enkelte Stater bleve ogsaa de der gjældende, paa denne Maade opstaaede Retsbestemmelser optegnede i egne Landsretter, navnlig fra Slutningen af det 13de Aarh. (den østerrigske, bayerske, frisiske og ditmarsiske Landret). En ejendommelig Ret udviklede sig samtidig i Byerne, af hvilke hver fik sin egen Stadsret, dog at de fleste Stæder ikke selv uddannede en selvstændig Ret, men optog deres efter en eller anden af de mest ansete Stæder (hvorved der da i Regelen opstod det Forhold, at der fra Domstolene i de Byer, som havde hentet deres Ret fra en anden Ret, appelleredes til dennes Domstol som til en Overherre). De ældste af disse Stadsretter (Weichbilder, Willkür, Schragen, Privilegia, Statuta) ere den straßburgske (maaske fra det 11te Aarh.), den kølnske (ikke yngre end fra Begyndelsen af det 12te Aarh.) og den for Byen Soest i Westfalen (fra det 13de Aarh.), hvilken sidste er bleven særdeles berømt derved, at den blev overført til Lübeck, hvis Stadsret igjen blev antagen af saa godt som alle tydske Stæder ved Østersøen og i Holsten (s. Lybske Ret). Saaledes opløstes Retsforfatningen i Tydskland mere og mere i particulære Retter, og om almindelige, for hele Riget gjældende Love var der, med Undtagelse af den gyldne Bulle af 1356 og de forskjellige Landefrede, navnlig den i Worms 1405 udstedte, saakaldte evige Landefred, saa godt som slet ikke Tale lige til Slutningen af Middelalderen. En Enhed i al denne Mangfoldighed — foruden den, som i kirkelige Anliggender frembragtes ved den kanoniske Rets lige til Reformationen varende Gyldighed i hele Tydskland — havde imidlertid efterhaanden arbejdet sig frem igjennem Romerretten, der fra de italienske Universiteter havde udbredt sig til de tydske og fra disse mere og mere trængte ud i Livet. Hvad der foruden dens egen Fortræffelighed og den bestaaende Retstilstands Ufuldkommenhed i Tydskland i Særdeleshed bidrog til at skaffe Romerretten Indpas her, var den Omstændighed, at de tydske Konger betragtede sig som de gamle romerske Kejseres Efterfølgere, og fra Slutningen af det 15de Aarh. kan denne Ret siges overalt i Tydskland at have opnaaet Gyldighed som subsidiær Ret, ligesom, hvad de offentlige Retsforhold angaar, den i Følge med den justinianeiske Retssamling indførte langobardiske Lensret var trængt igjennem overalt i Tydskland og navnlig ogsaa i Nordtydskland havde fortrængt den (i Sachsenspiegel optagne) sachsiske Lensret. Paa denne Maade havde der saaledes i Modsætning til de forskjellige enkelte tydske Landes og Stæders particulære Retter dannet sig en, foruden af de enkelte almindelige Rigslove, navnlig af romerske Retsbestemmelser bestaaende, for hele Tydskland fælles Ret („Gemeines Recht“), og denne udvikledes nu i den følgende Tid videre dels ad Lovgivningens Vej igjennem Recesser og andre for hele Riget af Kejseren og Rigsdagen vedtagne Love — hvilke fra Begyndelsen af det 16de Aarh. bleve hyppigere og af større Betydning end hidtil, og hvoriblandt de mærkeligste var den for Processen overordentlig vigtige Kammerretsordning (oprindelig udstedt 1492, men revideret 1555 og oftere, sidste Gang 1613) samt Kejser Carl V.s „Peinliche Halsgerichtsordnung“, den saakaldte Carolina af 1532, der, da det endelig lykkedes den at trænge igjennem, gav den hele tydske Criminalret et nyt Grundlag —, dels og fornemmelig igjennem Praxis, i Særdeleshed ved Rigskammerrettens og Rigshofraadets Afgjørelser, men dog ogsaa gjennem de forskjellige enkelte Staters Domstole saa vel som ved Hjælp af det for Tydskland ejendommelige Institut, Actenversendung. Efterhaanden som Fyrsternes Territorialmagt mere og mere tiltog, begyndte der imidlertid i de enkelte Lande at udvikle sig en Lovgivningsvirksomhed, som stedse fik større og større Betydning. I Midten af forrige Aarh. fik saaledes Bayern en fuldstændig Landret (Codex Maximilianeus bavaricus 1751—56, for Criminalrettens Vedkommende afløst af Straffe-

lovbogen af 1813). Allerede tidligere var der af Frederik II i Preussen gjort Skridt til Udarbejdelsen saa vel af en Procesret som af en fuldstændig Civillovbog for dette Land, hvilke Foretagender navnlig begge af ham vare overdragne Kansleren Coccejus; først efter at flere Udkast vare udarbejdede og underkastede gjentagne Revisioner, udkom imidlertid 1781 en „Proceßordnung" — der dog ikke mange Aar efter blev undergiven en ny Revision, — 1794 en almindelig preussisk Landret og 1805 „Allgem. Criminalrecht". I nyere Tid ere imidlertid Criminalprocessen og Criminalretten i denne Stat igjen blevne omordnede ved nye Lovbøger, den første 1849, den sidste 1851. I Østerrig begyndte Lovarbejderne under Marie Theresia (Constitutio criminalis Theresiana 1769) og fortsattes med Iver under Joseph II, under hvem der 1781 udkom en „Gerichtsordnung" og 1787 en Criminalret samt 1789 en Criminalproces, hvilke sidste dog ophævedes igjen 1803 ved en ny „Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizeiübertretungen", der nu atter er afløst af den nye Criminalret af 1852 og den nye Criminalproces af 1873. 1811 var en almindelig Civillovbog for de østerrigske Lande udkommen. Ogsaa de fleste mindre Stater fik i Løbet af det forrige og dette Aarhundrede deres egne Lovbøger, og paa denne Maade fortrængte lidt efter lidt de particulære tyske Retter den foran omhandlede almindelige tyske Ret, der vel vedvarende har Betydning som det fælles Grundlag for hine, men hvis formelle Gyldighed nu er indskrænket til meget faa Steder. Siden det nye tyske Riges Oprettelse er der imidlertid nu paa ny begyndt en Bevægelse hen imod et større Fællesskab i Lovgivningen. Der er nu saaledes, foruden en Del mindre Love, udkommet en fælles Straffelov, Straffe- og Civilproceslov, Concurslov, Handelslov, Sølov, Presselov, Aktielov, og der foreligger et af en Commission udarbejdet Forslag til Almindelig tysk borgerlig Lov, ved hvis Antagelse Retsenheden paa det nærmeste vil være gjennemført.

Sprog. Det tyske Sprog hører — sammen med Gotisk, Oldsachsisk, Angelsachsisk og det derfra nedstammende Engelsk, Frisisk, Hollandsk og Flamsk samt de nordiske Sprog — til den germanske Sprogstamme, der atter er en Del af den store indoeuropæiske (japetiske) Æt (s. d. A. samt Germanien). Navnet Tysk kan forfølges tilbage til 8de eller 9de Aarh., tidligst i Forbindelsen lingua theotisca, thiutisca, diutisca, egtl. det folkelige Sprog (sign. oldnord. þjóð, Folk) i Modsætning til Latinen, men var efterhaanden, endnu inden 12te Aarh., ved til at blive almindelig Nationalitetsbetegnelse, medens samtidig de ældre Enkeltnavne for de forskjellige Stammer mere og mere trænges tilbage. Fra gammel Tid af deler Tysk sig i to Grene: den overtyske (Højtysk), for hvilken Navnet Tysk fortrinsvis er knyttet, og den nedertyske (sachsiske, der i videre Forstand ogsaa omfatter Angelsachsisk, Frisisk og Nederlandsk). Et Hovedsærkjende for Overtysk (Højtysk) er de Medlydsforandringer, som man har sammenfattet under Navnet „den anden Lydforskydning" (s. d. A.), og som navnlig træffe oprindeligt t, d og p og til Dels k, men for øvrigt i forskjellige Dialekter ere gjennemførte i lidt forskjelligt Omfang (sign. f. Ex. nuværende højtysk zwei, lassen, Tag, Pferd, Schiff, ich lige over for holl. twee, laten, dag, paard, schep, ik). Det ældste overleverede Sprogtrin er det saakaldte Oldhøjtysk, hvilket dog i Virkeligheden kun er et kunstigt (af J. Grimm dannet) Fællesnavn for en Række mere eller mindre forskjellige Dialekter, der alle jævnsides benyttes som Literatursprog (forholdsvis stærkest fremtræde navnlig den bayerske, den alemanniske og de forskjellige frankiske Dialekter). Fælles for hele dette Sprogtrin i Modsætning til de yngre Former er navnlig den fuldere Bevarelse af Selvlydenes oprindelige Farve og Qvantitet ogsaa i Endelserne, i hvilken Henseende det omtrent staar paa lige Trin med Oldnordisk, f. Ex. zunga eller zunka Tunge, Flert. zungun, zunkun, neman at tage, nimu jeg tager, nimit, han tager, Fortid nam, Flert. nâmun. Den oldhøjtyske Literatur tilhører Tiden mellem det 8de og det 11te Aarh.; sit Højdepunkt naar den i den carolingiske Tid. Bortset fra et Brudstykke af den saakaldte Wessobrunner Bøn og af det berømte Hildebrandskvad, som ved deres allittererende Form og halv hedenske Udtryksmaade vise tilbage til en forholdsvis tidlig Tid, staar denne Literatur gjennemgaaende i Kirkens Tjeneste og er meget lidet original. En hel ny Blomstringsperiode i Literaturen, der er bekjendt under Navnet „die höfische Poesie", fremkaldtes under Indflydelse af den ved Korstogene og Hohenstaufernes glimrende Tidsalder skabte Blomstringsperiode for Ridderstanden og Fyrstevælden. I Overensstemmelse hermed møde vi i denne Periode (fra 12te til 14de Aarh.) en ny Sprogform, Middelhøjtysk, et til en vis Grad conventionelt Hof- og Digtersprog, der fremtræder med et langt større Præg af Ensartethed end Oldhøjtysk, og hvis Grundlag nærmest synes at være at søge i den schwabiske Dialekt uden dog strængt at følge denne. I Modsætning til Oldhøjtysk kan bl. a. fremhæves, at her alle de ubetonede Selvlyd ere faldne sammen i e, f. Ex. zunge-n, nemen, nim(e), nam, nâmen. Med Riddertidens, Hofpoesiens og Minnesangens Forfald trænges dette conventionelle Fællessprog atter tilbage, og samtidig viser der sig paa ny en stærkere og stærkere Splittelse i enkelte begrænsede Dialekter; ved Siden af syd- og mellemtyske fremtræde nu ogsaa igjen de nordtyske (nedertyske) Dialekter, navnlig ved Rhinen, i geistlige Digte og Passionsskuespil, og i Hansestædernes Glansperiode uddanner der sig en kraftig og ren nedertysk Prosa igjennem Stadsretter og Bykrøniker, til hvis Udvikling det ved Bogtrykkerkunsten udbredte berømte Digt „Reinke de Fos" ikke lidet bidrog. Ud af denne brogede Blanding hævede sig efterhaanden et nyt Fællessprog, det nyhøjtyske. Den første Oprindelse til dette er at søge i det Skriftsprog, der fra 14de Aarh. af, paa Grundlag nærmest af bayersk-østerrigsk Dialekt, begyndte at uddanne sig i det kejserlige Cancelli. Herfra bredte det sig videre som Cancellisprog og optoges særlig som saadant, i Løbet af det 15de

Aarh., ved de sachsiske Hoffer, om end med nogen Vaklen mellem forskjellige Dialektformer, inden det naar frem til en fastere Form. Gjennem Bogtrykkerkunsten gaar dette sachsiske Cancellisprog over i Literaturen; den Mand, der mere end nogen anden har bidraget til at skaffe det Hævd, er dog Luther; men han har ikke skabt dette Sprog; han har væsentlig kun benyttet, hvad han forefandt dels som Cancellisprog, dels ogsaa i Literaturen. Dette nyhøjtyske Sprog er altsaa ikke oprindelig noget egentligt Talesprog; det lever ingensteds i Folkemunde, men er de dannedes Skriftsprog og Bogsprog over hele Tyskland og har igjennem Skolen tilranet sig Magten (ogsaa i Talen) over de nær beslægtede sydtyske og over de fjærnere staaende nordtyske Dialekter. Derved er der fremkommet en besynderlig Forskjel imellem de sydtyske og de nordtyske Dialekters Stilling i det folkelige Samkvem, idet den dannede Sydtysker væsentlig taler „Højtysk", dog farvet paa forskjellig Maade af hans Hjemstavns Dialektejendommeligheder, navnlig af den afvigende Vocalisme, medens Nordtyskeren i Hjemmet og det fortrolige daglige Samkvem mellem Venner og Landsmænd bruger sin nedertyske (plattyske) Dialekt, men i det offentlige Liv, lige over for Autoriteter og Fremmede, slaar over i det højtyske Skriftsprog, saaledes at Kløften mellem disse to af naturlige Grunde bestandig udvides, og Trangen til at se sit egentlige Modersmaal, sit Hjærtes og sine inderligste Følelsers Sprog blive hævet af dets underordnede og ligesom tjenende Stilling lige over for det paatvungne kolde og fremmede Bogsprog vaagner stærkere og stærkere hos Nordtyskeren, trods den Højde og Formfuldendthed, det højtyske har hævet sig til ved de store klassiske Digtere i forrige og deres Epigoner i dette Aarhundrede. Det er navnlig den i Slutningen af forrige Aarh. opdukkende Dialektdigtning, der har givet Stødet til denne Bevægelse, og plattyske Folkedigtere som Bornemann, Schröder, Claus Groth, Fritz Reuter og J. Mähl have givet dette Sprog et Opsving, som har ladet Stemmer rejse sig for dets Ophøjelse til almindeligt Bog- og Skriftsp: og for hele Nordtyskland (G. Dannehl, „Ueber niederdeutsche Sprache und Literatur", Berlin 1875). — Dialekternes Fordeling over Landet er den samme som paa Luthers Tid (s. Bernhardi, „Sprachkarte von Deutschland"). Til de overtyske Dialekter, der udmærke sig ved haardere, mere gutturale Lyd, høre den alemanniske i det nordlige Schweiz og i Schwarzwald indtil Rastatt i Nord, den schwabiske imellem Schwarzwald, Algäuer-Alperne og Lechfloden, den bayerske i Gammel-Bayern indtil Donau, til Dels i Tirol, og de dermed nær beslægtede østerrigske Dialekter. Til de nedertyske, der have bredere og mere aabne Lyd, høre den nedersachsiske i Preussen, hvor den bestandig udbreder sig mod Øst, paa begge Sider af Nedre-Elben, i Pommern, Mecklenburg, Hannover, Holsten og Sydslesvig, og den westfalske mellem Rhinen og Weser. Imellem disse to Hovedgrupper staa de mellemtyske Dialekter, den hessiske, den oversachsiske i Thüringen, Sachsen og Lausitz, og den frankiske i Mainlandet, det nordlige Bayern, Nassau og Rhinbayern. — Af det tyske Skriftsprog have navnlig Martin Opitz og Gottsched gjort sig fortjente, og det er især Lessing og Goethe, det skylder sin nuværende Formfuldendthed. Af Sprogforskere, der have hævet Sprogstudiet til dets nuværende Højde, maa især nævnes Brødrene Grimm, dernæst Lachmann, Benecke, Graff, Holzmann, Gabelenz, Schmeller, Schulze, Wackernagel, Richthofen, Weinhold, blandt de nyere især Carl Bartsch, Franz Pfeiffer, Moritz Heine, W. Braune. Grammatiske Arbejder af større Betydning ere udgivne af Grimm (ny Udg. 1853), Heise (1839—49), Ruppelt (1860), Schleicher („Die deutsche Sprache", 1860), Moritz Heine („Gramm. der altgermanischen Sprachstämme"), Kelle („Vergleichende Gramm. der sämmtlichen germ. Sprachen"). De betydeligste Ordbøger ere: Grimm, „Deutsches Wörterbuch" (1852 o. fl.), Sander „Wörterbuch" (1860—65), „Handwörterbuch" (1869) og „Fremdwörterbuch" (1871), Weigand, „Wörterbuch der deutschen Sprache" (1854—70); Ordbøger over Sprogets ældre Former: Graff, „Althochdeutscher Sprachschatz" med Maßmanns Index (1834—46), Benecke u. Müller, „Mittelhochdeutsches Wörterbuch" (1864—69), Lexer, „Mittelhochdeutsches Handwörterbuch" (1864 o. flg.), Schade, „Altdeutsches Wörterbuch" (1873 o. flg.), Schiller u. Lübben, „Mittelniederdeutsches Wörterbuch" (1875 o. flg.); af Dialektordbøger ere de betydeligste: Schmeller, „Bayrisches Wörterbuch" (1869), „Bremisch-Niedersächsisches Wörterbuch" (1867—71), Schütze, „Holsteinisches Idiotikon" (1800—6). Af andre Hjælpemidler til Sprog ts Studium skulle her kun nævnes: Grimm, „Gesch. der deutschen Sprache" (1848), Kinderling, „Gesch. der niedersächsischen Sprache" (1800), Wackernagel, „Deutsches Lesebuch" (1847), Pischon, „Denkmäler der deutschen Sprache" (1838—51), Goedeke, „Das Mittelalter" (1873); for Dialekternes Vedkommende: Firmenich, „Germaniens Völkerstimmen" (1843), Behaghel, „Die deutsche Sprache" (1886), A. Socin, „Schriftsprache und Dialekte im Deutschen" (1888).

Theater. Tysklands ældste Theaterhistorie viser ligesom de fleste europæiske Landes tilbage til Gudstjenestens dramatiske Form, saaledes som denne var ved Middelalderens Kirkefester og Mysterier. Fra det 11te til det 13de Aarh. omtaler Historien hyppig omrejsende Gjøglere (Joculatores, s. **Jongleurs**), som ved Fyrstehofferne i Tyskland gav Forestillinger, bestaaende af Dans, Sang og Pantomime. Fra det 12te Aarh. lader sig paavise forskjellige Spor af Klosterskuespil, der naturligvis havde et religiøst Grundlag og bleve opførte paa Festdagene af Munke og deres Skolarer. Der gaves ogsaa religiøse Folkeskuespil (s. **Bondekomedier**). Disse gejstlige Skuespil, der i Begyndelsen opførtes paa Latin og i Kirkerne, bleve senere givne i det fri, paa Kirkegaarde og Torve, ligesom det latinske Sprog ombyttedes med det tyske og et nyt Element, det komiske, indførtes i dem. I det 15de Aarh. fremstod Fastelavnsspillene. Det første faste tyske Nationaltheater opførtes i Nürnberg 1550.

og snart efter opstod flere faste Theatre i Tyskland. I det 16de Aarh. fremstod Skolekomedierne (s. d. A.), nærmest som Middel til at indøve det latinske Sprog. Man opførte Stykker af Terents, Plautus og nyere Forfattere som Reuchlin, Celtes og Frischlin. Protestantismen ombyttede ogsaa her det latinske Sprog med det tyske, og mod Slutningen af det 16de Aarh. tog i Thüringen, Sachsen og Schlesien en stor Mængde Borgere og Lægfolk Del i Skolekomedierne. Man valgte mest Sujetter af det gamle Testament, og saaledes fremstod efterhaanden protestantiske Folkeskuespil. Efter Reformationskampene levede det kirkelige Drama atter op i Jesuiterskuespillene, hvis Indhold var bibelsk, blandet med Mythologi, Opera, Ballet, kort alt, hvad der kunde bidrage til at blænde Øjet. De vare udstyrede med overordentlig Luxus og Pragt og ophørte først 1773 med Jesuiterordenen. I det 17de Aarh. fremstod for en kort Tid de saakaldte lærde Dramaer, repræsenterede ved Opitz, Gryphius og Lohenstein. Samtidig hermed fremstod ved Fyrstehofferne de allegoriske Festspil, Hyrdespil, Operaer og Balletter. Den første tyske Opera er „Daphne", opført i Dresden 1627. — Mod Slutningen af det 16de Aarh. havde der dannet sig Bander af omvankende Skuespillere, de saakaldte „engelske og nederlandske", der især ved J. Ayrer bragte Liv i det tyske Theatervæsen; 1624 udkom engelske Komedier og Tragedier i Trykken, medens den tyske Literatur intet frembragte af Betydenhed for Scenen før Midten af det 18de Aarh. Hans Wurst (s. d. A.) spillede overalt en fremtrædende Rolle, indtil han fra 1787 banlystes ved Gottsched og Caroline Neuber, der 1727 begyndte Opførelsen af regelmæssige, memorerede Skuespil af Racine og Molière, medens hun dog for en Tid bibeholdt de gamle, improviserede, grotesk-komiske Skuespil. I Wien holdt denne Theaterfigur sig til 1770. Her var 1708 oprettet det første faste tyske Folketheater. Fra anden Halvdel af 17de Aarh. til første Tredjedel af 18de Aarh. florerede de saakaldte „Haupt- und Staatsactionen", et Slags burleske „Zwischenspiele", som danne et ejendommeligt og originalt Udviklingstrin af det tyske Drama, der ikke, som tidligere antaget, skyldes spansk Paavirkning. Stykkerne vare kun delvis opskrevne, og det overlodes derfor Skuespillerne, blandt hvilke Hans Wurst jævnlig figurerer, ved Inspiration at udfylde Dialogen. Heri ligger ogsaa Grunden til, at kun saa yderst faa af disse dramatiske Arbejder, i hvilke enkelte Partier vare udarbejdede paa Alexandrinere, ere blevne bevarede til vor Tid. Kun i det kejserlige Bibliothek i Wien findes en lille Samling deraf. I Nordtyskland havde Lessing, der fra 1767 bestyrede Nationaltheatret i Hamburg, en stor og gavnlig Indflydelse paa Skuespilkunsten. 1771 bragte L. Schröder Shakspeare paa den tyske Scene og forplantede den dramatiske Skole fra Hamborg til Wien, medens andre dygtige Skuespildirecteurer andre Steder virkede i samme Aand. Kejser Joseph II oprettede 1776 Nationaltheatret i Wien, medens et lignende ved Ifflands Indflydelse 1779 oprettedes i Mannheim. Forfattere som Goethe, Klinger, Lenz, Gerstenberg og Schiller bragte det tyske Theater betydelig i Vejret. Medens Lessing med „Emilia Galotti" havde lagt Grunden til det borgerlige Drama, gav Goethes „Götz v. Berlichingen" Anledning til Ridderskuespillenes Opkomst. De tyske Theatre besad dertil paa den Tid betydelige dramatiske Talenter, ligesom Operaen ved Mozart og Gluck fik den største Betydning, den nogen Sinde har haft. Dramaets nationale Glansperiode udartede ved Kotzebue og hans Efterfølgere. Ved Goethes Bestyrelse af Theatret i Weimar 1791 kom under Schillers Medvirkning en idealistisk Retning ind i den dramatiske Digtekunst, der fjærnede det folkelige fra Theatret og udartede til sentimentale Declamationsstykker hos den Skare Forfattere, der søgte at slaa ind paa samme Vej. I Wien derimod udvikledes den nationale Farce mere og mere, især paa Leopoldstädter-Theatret (oprettet 1781). Af den Tids berømteste dramatiske Kunstnere i Tyskland nævnes: Schröder, Beil, Iffland, Schwarz, Brockmann, Lud. Devrient, Esslair, La Roche og Dawison; af senere Berømtheder kunne fremhæves: Berndal, Lewinsky, Marie Seebach, Charlotte Wolter, Sonnenthal, Friederike Goßmann og Kainz. Af den nyere Tids tyske dramatiske Forfattere nævne vi Raupach, Grillparzer, Immermann, Beer, Maltitz, Holtei, Bauernfeld, Mosenthal, Raimund, Fru Birch-Pfeiffer, Benedix, G. Freytag, A. Wilbrandt, E. Wickert, G. Moser, A. L'Arronge. Efter Berlins Opkomst som Storstad har ogsaa Skuespilkunsten her hævet sig betydelig; ved Siden af Hoftheatret have i de sidste Aar „Deutsches Theater" og „Lessing-Theatret" rejst sig, og navnlig det første af disse to har bestræbt sig for at blive en ægte Nationalscene. Af mindre Theatre i Tyskland fortjener Hoftheatret i Meiningen at anføres. Den kunstforstandige Hertug Georg af Sachsen-Meiningen har her grundlagt et Theater, hvis Bestræbelser gaa ud paa det bedst mulige Ensemble med den størst mulige Torstab, hvad Costumer, Decorationer osv. angaar. De Resultater, som „Meiningerne" under Gehejmehofraad Cronecks Ledelse saaledes have naaet, have vakt stor Anerkjendelse, hvor som helst i Tyskland og i Udlandet de ere optraadte som Gjæster.

Tyttebær, s. Bølle.

Tyveri betyder i de fleste gjældende Love ulovlig Borttagelse af fremmed Ting uden Besidderens Samtykke i Hensigt at tilegne sig samme. Hvorvidt herved den Hensigt tillige kræves at tilvende sig eller andre en uberettiget Fordel, er til Dels forskjellig besvaret, til Dels omstridt. Den danske Straffelov, der for øvrigt ingen Definition af T. indeholder, opstiller ved Siden heraf Forbrydelsen Ran og henholder sig derved til den ældre nordiske Rets Sprogbrug, hvorefter Tyvsnavnet forbeholdtes den hemmelige Tilegnelse. Den norske Lovs Tyvsbegreb falder derimod i det væsentlige sammen med det ovenfor givne, om end Lovens egen Definition i Udtrykkene er noget forskjellig. — De fleste Love sondre mellem forskjellige Arter af T. og opstille navnlig nogle Tilfælde som grove, f. Ex. Ind-

brudstyveri, i hvilke Straffen kan stige til mange Aars Strafarbejde. Paa den anden Side er det ikke ualmindeligt at undtage visse mindre graverende Arter af Bemægtigelse, navnlig af Fødemidler, fra Tyvsforbrydelsen og belægge dem med en særskilt, mindre Straf.

Tyvjo, s. **Rovmaage**.

Tzetzes, Johannes, græsk Grammatiker i 12te Aarh. e. Chr., levede i Constantinopel og forfattede talrige Skrifter. Blandt hans Digte ere de betydeligste »Iliaca» og »Chiliades». Desuden have vi af ham Scholier til Homer og Hesiodos samt en vigtig Commentar til Lykophrons »Alexandra».

Tzia, s. **Keos**.

Tzintzárer ell. Macedorumæner, en Gren af Rumænerne, som er spredt over Sydalbanien, det græske Fastland og vestlige Makedonien; deres Sprog er kun dialektisk forskjelligt fra Rumænernes (s. d. A.).

Tægerne (Hemiptera, Cimices) høre, ligesom Cicaderne, til de næbmundede Insekter, hvis Sugemund dannes af den til en Snabel omdannede Underlæbe, som omslutter 4 Naale, de omdannede Kjæver og Kindbakker. De gjennemgaa ikke nogen Forvandling; for saa vidt som de have Vinger, hvilket i Regelen er Tilfældet med de fuldt udviklede T., ere disse 4 i Tallet; Bagvingerne ere hindeagtige, Forvingerne hindeagtige i Spidsen, læderagtige ved Grunden; samme Beskaffenhed som disses Grundstykke have det store, frie, kantede Forbryst og det mellem Vingerne liggende, trekantede Rygskjold. Legemsformen er i Regelen kort, bred, flad og kantet; under Hvilen dække Vingerne hinanden med Spidsen. Snablen, som altid udgaar fra Hovedets forreste Del, er hos nogle kort og stiv, hos andre lang og fin og da, ligesom hos Cicaderne, i Hvilen anbragt under Bugen i en dertil bestemt, vandret Rende. Af de ægte T. (Cimex), der have lange Følehorn og tynde Ben, have mange livlige, grønne, røde osv. Farver og leve paa Planter af disses Safter; de ere især talrige i Tropelandene; andre, til Dels mere mørktfarvede Former, leve af at udsuge Blodet af andre Insekter. Den særegne Lugt, som udmærker T., hidrører fra en Vædske, som afsondres af nogle Kjertler, der aabne sig paa Bugen. Til de ligefrem snyltende, vingeløse Former høre Sengetægen og nogle beslægtede, der snylte paa Fugle, f. Ex. Duer, og Flaggermus. Til T.s Orden høre fremdeles Damtægerne (Hydrometra), smalle, langstrakte, graabrune Former, der med deres lange og tynde Mellem- og Bagben løbe hurtig om paa Overfladen af Damme for at jage efter Smaainsekter, som de fange med deres korte Forben (slgn. **Havtæge**); fremdeles Skorpiontæger og Rygsvømmere. Slgn. **Halvvingedækkede**.

Tægtedag, den Dag, paa hvilken en Sag skal foretages i Retten.

Tælle, Talg, er et fast dyrisk Fedtstof, der bestaar af Stearin, Palmitin og Olein og især faas af Hornkvæget, Faaret og Bukken osv. Den elementære Sammensætning af Fedtet er ikke væsentlig forskjellig i T. af Oxe og Faar, men den sidstnævnte har et noget højere Smeltepunkt (47—50°) end den førstnævnte (42—43°). Da T. i Dyret findes afsondret i særegne Væv, hvis Hinder vanskeliggjøre dens Udsmeltning, foretages denne, efter at den raa T. er skaaren i mindre Stykker, paa forskjellige Maader (især Kogning med svag Svovlsyre eller svag Natron), der gaa ud paa under Smeltningen at sprænge disse Hinder og faa al den indeholdte T. til saa fuldstændig som muligt at skille sig fra disse. Foruden som Næringsmiddel anvendes T. teknisk til Lys, til Fabrikation af Stearinsyre, Sæbe, til Smørelser, i Medicinen osv.

Tændstikker, s. **Svovlstikker**.

Tänia, s. **Bændelorm**.

Tæppe. Om Bordugs T. s. **Bordug**. Bevede T. udføres paa mange forskjellige Maader, til Dels ved en compliceret Vævning, hvorom særskilte Artikler meddele det fornødne. T. væves enten med afpasset Mønster, som Divantæpper, eller i Stykker med fortløbende Mønster og en Bredde svarende til Mønsterets, ligesom ved Tapetpapir. Disse bør væves med Regulator, for at de enkelte Mønstere kunne passe sammen, naar flere Bredder samles. Hovedmaterialet er grov Kamuld, dog ofte med skjulte Hampetraade til at styrke Vævet; Fæhaar benyttes dog ogsaa til T. med simpel Vævning — gjærne stribede paa langs — tykke, grove og billige. Af en mere compliceret Vævning ere de engelske T., hvor Mønsteret fremkommer ved at skjule og fremdrage Traadene i rette Tid med Islæt af forskjellig Tykkelse. Tyrolertæpper og Trappetæpper ere omtrent ens, kun at Kjæde og Islæt ere ombyttede; de have kun paa den ene Led Uldtraade, der ganske skjule det andet System af Traade, hvormed de danne et ribbet Væv, helst uden andet Mønster end Striber. Vil man uden at skade Sammenhængen have vidtløftigere Mønstere, saa gaar man helst en af to andre Veje: enten væver man T. dobbelt (Kidderminstertæpper), ja endog tredobbelt (skotske T.) og lader overalt kun de Traade, man har Brug for i Mønsteret, komme frem paa Retten; eller man væver T. som Fløjel, der faar hele sin Styrke af den skjulte Grund, hele sit Mønster af Polkjæden eller Polislætten. Dette kan nu atter være uopskaaret Fløjel (Brysseler T.) eller opskaaret Fløjel (Plydstæpper) eller endelig et Slags Fløjels Broderi (Savonneritæpper).

Tærbe, s. **Rokke**.

Tæring, Svindsot, Phthisis, en langsom Hensvinden af hele Legemet og Tab af Kræfterne enten som Følge af mangelfuld Ernæring (Atrophi) eller især som Følge af alt, hvad der „tærer paa" Legemet eller medfører et forøget Stofforbrug i dette, saaledes legemlige eller aandelige Anstrængelser, Sindslidelser, mange forskjellige Sygdomme, fremfor alle dog Lungesvindsoten, der ogsaa i almindelig Tale kaldes T. eller Phthisis. Om T. i juridisk Forstand s. **Kost og Tæring**.

Tærning, d. s. s. Kubus. **T.s Fordobling** (lat. dublicatio cubi), s. **Delisk Problem**. Tærningspil kjendtes allerede i Oldtiden; Kejser Claudius skrev en Bog derom (»de alea»). Det blev tidlig forbudt og maatte kun spilles ved Saturnalierne. Tærningen er i Almindelighed af Elfenben; paa dens 6 Sider ere Tallene

1—6 angivne ved Punkter, saaledes at Summen af Tallene paa de lige over for hinanden staaende Sider er 7. Man har ogsaa Tærninger med 8, 12 og 16 Sider med tilsvarende Antal Tal.

Tærskemaskine har til Formaal at fremme og lette Udtærskningen af Kornet, hvilket tidligere udførtes udelukkende ved Haandkraft med Plejlen eller, som i Syden, ved Udtrædning med Heste, og disse Tærskemaader have endnu indtil vore Dage holdt sig i mange mindre Jordbrug. T. fandt først Indgang i Skotland i Slutningen af forrige Aarh., i Danmark nærmere ved Midten af nærværende. De finde nu en udstrakt Anvendelse og ere undertiden indrettede til Haandkraft, oftere til Hestekraft; men selv disse maa, med det tiltagende Forbrug af Arbejdskraft, vige Pladsen for de ulige virksommere Damptærskeværker. Disse have ogsaa i vore Dage naaet en høj Grad af Udvikling, idet de ikke alene udtærske Sæden uden at beskadige Halmen (de saakaldte Tvær-T.), men derhos ere udrustede med Blæse- og Renseapparater, saa at de levere Kornet fuldstændig renset og sorteret fra Maskinen. Arbejdsydelsen er ogsaa ret betydelig, 10—15 Tdr. Korn i Timen.

Tærte (af lat. tortus, drejet, snoet), egtl. ringformet Bagværk, en Art Kage.

Tærø, en lille Ø i Ulvsund mellem Sjælland og Møen, n. for Bogø, hører til Kallehave Sogn, Baarse Herred, Præstø Amt.

Tæthed. Et Legemes T. betyder Forholdet mellem dets Masse og dets Rumfang eller altsaa Massen af en Rumfangsenhed (1 Kubikcentimeter). Da et Legemes Masse staar i ligefremt Forhold til dets Vægt, vil Legemets T. staa i ligefremt Forhold til dets Vægtfylde.

Tøffelblomst (Calceolaria), en i Peru og Chile hjemmehørende Slægt af Maskeblomsternes Familie, hvis i Regelen gule eller røde Krone har en stærkt udviklet, tøffelformet, hul Underlæbe; 2 Støvdragere. Urter, Halvbuske eller Buske, der hyppig dyrkes som Prydplanter.

Tøien, en betydelig Ejendom, som tidligere var beliggende i Akers Præstegjæld, men nu hører under Christiania By. Den var forhen en adelig Sædegaard, men blev 1812 kjøbt af Kong Frederik VI, som skjænkede den til det nyoprettede Universitet. En Del af Gaardens Jord blev 1818 indrettet til botanisk Have; den øvrige Del, som har været udlagt til Brug for Universitetets ældre Lærere (de saakaldte „Professorløkker“), skal nu efterhaanden bebygges. Der er afstukket Gader rundt omkring, og Strøget bebygges lidt efter lidt.

Tøjanker, s. Bovanker und. Bov.

Tøjhus ell. Arsenal, Magasin til Opbevaring af Vaaben og lignende Krigsforraad, oftest forbundet med Værksteder for Tilvirkningen og i alt Fald Vedligeholdelsen og Istandsættelsen af disse. Enhver Fæstning har gjærne T.; men i hvert Land gives der visse Hoved-T., hvor Armeernes og Flaadernes Vaabenforraad fortrinsvis ere samlede, og som stundum omfatte kolossale tekniske Etablissementer, som f. Ex. i Wien og Woolwich. Københavns T. har i det mindste i 300 Aar været Danmarks Hovedarsenal, fra første Færd fælles for Land- og Søforsvaret. Det laa oprindelig øst for Slottet mellem Nikolai Kirke og Stranden; men Christian III byggede i sine sidste Regeringsaar et T. bag Slottet, som dog 1614 blev brudt ned. Imidlertid havde Christian IV i Aarene 1599—1603 ved sin Bygmester Bernt Petersen ladet opføre det endnu staaende T. og 1603—6 Provianthuset paa hver sin Side af et først 1868 opfyldt Bassin, oprindelig vistnok med den Hensigt at forene dem ved en tredje, næsten lige saa kolossal Tværbygning, der da skulde have strakt sig over den Grund, som fordum Christian III.s T., nu Bibliothekshuset, staar paa, en Plan, som dog aldrig realiseredes. En stor Ildsvaade, som overgik T. 12 Febr. 1647, ødelagde dets Tagværk og den øverste Etage med alle de derværende Forraad, medens den nederste, hvælvede Etage modstod Ilden; uden Tvivl brændte ved denne Lejlighed ogsaa Kongens private Kunstkammer, en Samling af ældre og nyere Rustninger og Vaaben, der maa antages tidligere at have været opstillet i en Kronen tilhørende Gaard paa den nordre Side af Amagertorv, der i det 16de Aarh. benyttedes til Turneringsplads ved festlige Lejligheder, samt i et 1572 dertil kjøbt Stenhus paa Hjørnet af Hyskenstrædet og Amagertorv (det nuværende Løveapothekets Grund) og endelig 1604 overført til T. Dette gjenopførtes under Frederik III, og man var forsigtig nok til at skille Laboratoriet med dets Krudtforraad fra T. og 1676 lægge det ud paa Christianshavn, hvor det sprang i Luften 1679 og igjen 1683, men gjenopbyggedes paa samme Sted, det først 1871 opgivne „Gamle Laboratorium“. Flaadens Vaabenforraad udsondredes 1670 fra Hærens, men begge husedes som tilforn paa T. indtil efter at Danneskjold-Samsø 1742—46 fik bygget det endnu i Brug værende Søtøjhus paa den til Orlogsværftet hørende Arsenalsø. Siden 1768 har T. alene tjent til Arsenal for Armeen, idet dets Localer dog Tid efter anden ere udvidede, dels ved nybyggede Kontor- og Værkstedsbygninger, dels ved Bygninger, der, uagtet de fra først af have haft anden Bestemmelse, ere blevne tagne i Brug til Magasiner, som Proviantgaardens Bageri og det 1607 oprindelig som en Bastion af Slotsholmens Befæstning opførte Bryghus ved Frederiksholms Kanal. T.s nyeste Bygning er den i Aarene nærmest efter Krigen 1866 indrettede Geværfabrik, hvor Hærens Haandskydevaaben tilvirkedes, indtil der fra 1887 opførtes et Complex af Bygninger ved Kallebodstrand uden for Christianshavn til Værksteder og Magasiner for T. Det kongelige „particulære“ Kunstkammer, der i Tidernes Løb igjen var voxet op til en betydelig Samling, blev 1792 af Mangel paa Plads flyttet fra Christiansborg til T., denne Gang, heldigere end den forrige, netop tids nok til at undgaa Slottets Brand. 1833—58 dannedes paa T. af denne Samling og af de historiske Gjenstande, dels Haandvaaben og Rustninger, dels svært Skyts, der Tid efter anden bragtes sammen fra T. selv og fra Provinsarsenalerne, Artilleriets historiske Vaabensamling, der indeholder et særdeles rigt Materiale til Vaabnenes Historie især i de sidste 300 Aar, men ogsaa mærkelige,

til Dels nu eneſtaaende Gjenſtande fra det 15de Aarh. Paa T. opbevares desuden et ſtort Antal Trophæer af Faner og Eſtandarter ſamt nogle paa Valpladſen tagne Kanoner; dog ere næppe nogen af disſe Trophæer ældre end Frederik III.s Tid; hvad der havdes af ældre erobrede Faner, maa være brændt med T. 1647 og med Frue Kirke 1728. — For den norſke Hær har ſiden Adſkillelſen fra Danmark 1814 det gamle Akershus Slot tjent ſom Hovedarſenal; men i de ſidſte 30 Aar er der paa Pladſen mellem Slottet og Chriſtiania By, det gamle Fæſtningsglacis, bleven opført nye og velindrettede Magaſin- og Værkſtedsbygninger for Arſenalet. — For den ſvenſke Hær maa ſom Hovedarſenal betragtes Artillerigaarden i Stockholm, hvor ogſaa et righoldigt Vaabenmuſeum opbevares, medens der i Riddarholmskirken gjemmes en Trophæſamling af Faner og Eſtandarter, ſom næppe noget andet Land kan opviſe Magen til.

Tökely ell. **Tököly**, Emmerich [tökkelj], Greve af, ungarſk Adelsmand og Patriot, f. 1656, d. 1705 paa et Gods ved Nikomedien i Lilleaſien, flygtede 15 Aar gammel ved ſin Faders, Grev Stephan T.s Død til Fyrſt Michael I Apaſi i Transſylvanien, ſom underſtøttede ham med et Hjælpecorps, ſtillede ſig derpaa (1678) efter Faderens Exempel i Spidſen for de misfornøjede Ungarer, hærgede Mähren og trængte, underſtøttet af Frankrig og Tyrkiet, frem indtil Øvre-Øſterrig. Efter Rigsdagen i Oedenburg 1681, hvor Kejſeren ſøgte at tilfredsſtille Ungarerne ved Indrømmelſer og aabnede Underhandlinger med T., ſaa at denne fik Tilladelſe til at ægte Frants I Rakoczis Enke og derved vandt Fæſtningen Munkacs, fortſatte T. dog Kampen mod Kejſer Leopold og blev af den tyrkiſke Sultan Muhammed IV anerkjendt ſom Konge i Ungarn mod at ſvare Sultanen en aarlig Tribut (1682). 1683 drog T. med Tyrkerne mod Wien og hjalp dem med at belejre denne By. Efter Tyrkernes Nederlag her (12 Sept.) væltede mange Skylden over paa T., ſkjønt han fortſatte Modſtanden mod Kejſeren, og Porten behandlede ham ofte med Mistro. Dog blev han 1690 ved Michael I Apaſis Død af Sultanen erklæret for Fyrſte af Transſylvanien, men allerede 1691 blev han forjaget herfra af Øſterrigerne. S. A. anførte han det tyrkiſke Rytteri i det uheldige Slag ved Slankamen og var derfor nær bleven myrdet af Pøbelen i Belgrad. Han gik derpaa til Conſtantinopel; ved Freden i Carlowitz 1699 blev han udelukket fra Amneſtien, men Sultanen gav ham en Penſion og flere Godſer og udnævnte ham til Paſcha af Widdin.

Tølløſe, en Herregaard i Nærheden af Holbæk, tilhørte i den katholſke Tid Roskilde Bispeſtol. Efter Reformationen, da den inddroges under Kronen, havde den affatte Aarhus-Biſkop Ove Bille den i Forlening til ſin Død. 1558 bortmageſkiftedes den til Peder Oxe, der opførte en ny Hovedbygning. Af ſenere Ejere kunne nævnes Chriſtian Barnekov (d. 1612), hvis Støv hviler i den nærliggende Kirke, Gehejmeraad Chriſten Skeel (d. 1688) og Gehejmeraad Otto Krabbe (d. 1719). 1793 kjøbtes den af Etatsraad P. C. Zeuthen, hvis Søn 1848 oprettede Baroniet Zeuthen (ſ. d. A.), hvori T. er Hovedſædet.

Tømmerkiſte, ogſaa kaldet Sænkkiſte, anvendes iſær ved Havnebygninger paa udſatte Steder, til Moler, Bølgebrydere oſv. T. ere aabne Kasſer, hvis Vægge dannes af krydslagt Tømmer. De bygges paa Land og bugſeres, efter at de ere ſatte i Vandet, delvis fyldte med Sten, hen til det Sted, hvor de ſkulle anvendes, hvorpaa de ſænkes ved Hjælp af yderligere Fyldning. Som ofteſt danne de kun Kjærnen af den Conſtruction, hvori de indgaa.

Tønde, Hovedenhed for Kornmaalet i Danmark, 144 Potter eller $4\frac{1}{2}$ Kubikfod, delt i 8 Skjæpper à 4 Fjerdingkar à 2 Ottingkar. Derimod er en T. Øl eller Brændevin 136, Stenkul 176, Tjære 120, Sild 112 Potter. Naar fremmede Landes Rummaal her i Bogen ere udtrykte i danſke Tdr., menes Korntønden. En T. Smør, Sæbe, Kjød eller Flæſk er en Vægt af 224 Pund foruden Træet, en T. Mel eller Humle en Vægt af 160 Pund. **Tønde Land**, Grundenheden for Markmaalet (oprindelig det Areal, hvori en T. Sæd kan ſaas), er 14,000 □ Alen og deles i 8 Skjæpper à 4 Fjerdingkar à 3 Album. I Norge var en T. Land lig 10,000 norſke □ Alen ell. 9,993 danſke (nu lig 40 Ar). **T. Hartkorn**, en Skatteportion for Landejendomme, af Størrelſe 16,000—240,000 □ Al.; Inddelingen ſom af T. Land. **T. Guld** betegner en Pengeſum paa 200,000 Kroner. **Tøndevægt** eller Kornvægt tjener ſom Qvalitetsvægt til at bedømme en Frøvares Godhed, idet denne i høj Grad paavirkes af Frøets Renhed, Tørhed og Storkornethed. Det er dog næſten udelukkende i Kornhandelen, at denne Værdimaaler har været benyttet, og hos os har det den hollandſke Vægt været gjældende, der ſvarer til danſke Pd. pr. Td. ſom 3 til 5. I den nyere Tid, efter at Frøcontrol-Stationerne have begyndt at gjøre ſig gjældende, faar Kornvægten en anden ſærlig Betydning, nemlig ſom Udtryk for Sædens eller Frøets abſolute Vægt, og Talen er da ſædvanlig om Vægten af 1000 Korn.

Tøndebinder, Claus Mortenſen, f. i Malmø c. 1500, kaldet T. (Bødker) efter ſin Stiffaders Haandtering, en veltalende Mand, der virkede for Reformationens Sejer i ſin Fødeby (fra 1527) og blev Præſt i Byen 1529. Dette Embede opgav han 1541 og blev Præſt i et Par nærliggende Landſogne. D. c. 1576. Han overſatte nogle tyſke Pſalmer og udgav, med Underſtøttelſe af Hans Spandemager, den førſte danſke Pſalmebog (1528). Desuden udgav han den førſte danſke Mesſebog (1529).

Tønder, Stad i Slesvig ved Vidaa, 9 M. n. v. for Slesvig, $1\frac{1}{3}$ M. fra Veſterhavet, med 3,600 I., anſelig Kirke og Raadhus. Skolelærerſeminarium. Kniplingsfabrikationen, der indførtes her i det 17de Aarh. fra Rhinpreusſen, er gaaet meget tilbage. — T., tidligere ogſaa kaldet Lütkentønder (d. e. Lille Tønder), i Modſætning til Møgeltønder, tilhørte, ſkjønt liggende paa friſiſk Grund, fra 11te Aarh. Ribe Biſkop og fik Stadprivilegier af Abel 1243. Her var i Middelalderen baade

t Sortebrødrekloster (stiftet 1227) og et Graa-
rødrekloster (stiftet 1238), samt et Slot, der
fte var Sæde for Hertugerne af Abels Slægt
g 1271 blev erobret og ødelagt af Erik Glip-
ing under hans Strid med Hertugen af Søn-
erjylland, hvilken Skæbne det senere ofte
avde i de idelige slesvigske Krige. Ved Hertug-
ømmernes Deling 1490 tilfaldt T. By og
Slot Hertug Frederik, ved Delingen 1544
Hertug Hans den ældre og efter hans Død
e gottorpske Hertuger; 1677 lod Kong Chri-
tian V Slottets Fæstningsværker sløjfe, og
fterhaanden forfaldt Slottet mere og mere,
ndtil det 1750—51 blev nedbrudt paa Port-
uset nær, der er blevet brugt som Fængsel.
Mange Ulykker, saasom Krigens Ødelæggelser,
Oversvømmelser, Pest og Ildebrand, have til
orskjellige Tider bidraget til at sætte Byen
ilbage.

Tøndesnegl (Dolium), Slægt af de kam-
gællede Havsnegle, med Snabel og Aanderør,
ned en temmelig tynd Skal med faa Omvrid,
ort Top, men stor Munding, stor Fod, men
ntet Laag. Slægten tilhører de varmere Have,
avnlig de østlige.

Tønning, Stad i Slesvig, ved Ejderens
Munding, 6 M. v. f. v. for Slesvig, med
3,800 J., Navigationsskole og Kvægudførsel
il England. — T. kom ved Hertugdømmernes
Deling 1544 til de gottorpske Hertuger, af
hvilke Hertug Adolf 1580-83 byggede T. Slot,
om blev nedbrudt 1735. T. fik sine Stads-
rivilegier 1590 af Hertug Johan Adolf, led
1627—28 meget ved i 13 Maaneder at være
esat af de kejserlige Tropper og endnu mere
ed den store Vandflod 1634. Den blev be-
æstet 1644 af Hertug Frederik III og var fra
en Tid de holsten-gottorpske Hertugers Hoved-
æstning. Da Hertug Christian Albrecht ved
Rendsborgerforliget 1675 maatte stille sine
Fæstninger til Christian V.s Raadighed, bleve
T.s Fæstningsværker sløjfede, men Hertugen
førte dem igjen 1692, hvorpaa Fæstningen
April og Maj 1700 forgjæves belejredes af
n dansk Hær, da svenske og tyske Hjælpetropper
om den til Undsætning. I den næste Krig
naatte den derimod overgive sig 1713 (jvfr.
Stenbock), og alle Fæstningsværkerne bleve sløj-
ede, siden hvilken Tid T. igjen er en aaben
By. T. havde en glimrende Handelsperiode
under Elbspærringen 1803—7, da den største
Del af Englands Handel med Mellemeuropa
gik over denne By. I den slesvigholstenske
Oprørskrig leveredes en Træfning ved T.
9 Sept. 1850 samtidig med Angrebet paa
Frederiksstad.

Tønsberg, Norges ældste Stad, ligger i
Jarlsberg og Larviks Amt ved Bunden af en
Fjord, som ved Øerne Nøtterø og Tjømø ad-
skilles fra Christianiafjorden, med hvilken den
og staar i Forbindelse ved den gjennem
Byen gravede „Stenskanal“. I den senere Tid
har Byen, der 1885 talte 7,000 J., taget et
stærkt Opsving og driver navnlig en betydelig
Skibsfart. Dens Handelsflaade bestaar (1888)
af 147 Fartøjer med en Drægtighed af 58,000
Tons, deraf et ikke ringe Antal Dampskibe,
der anvendes til Sæl- og Hvalfangst i de
arktiske Farvande; i denne Bedrift indtager
nemlig T. en ledende Stilling. Der findes
Middelskole og en Privatbank. Jærnbanefor-
bindelse med Christiania og Skien. I Nær-
heden ligger Jarlsberg Hovedgaard samt Valløs
Strandsted, hvor der tidligere var et Saltværk.
— T. nævnes allerede under Harald haar-
fagre, og 1871 fejrede den sit 1000aarige Ju-
bilæum. I Middelalderen var den en af
Norges større Stæder og nævnes oftere som
Kongernes Tilflugts- eller Opholdssted. I
14de Aarh. havde den en halv Snes Kirker
og Klostere. Paa det saakaldte „Slotsfjæld“
laa det gamle Slot **Tunsberghus**, som var en
af Landets vigtigste Fæstninger, og hvoraf en
Del Levninger endnu ses. Det omtales oftere
under de borgerlige Uroligheder i det 13de
Aarh. 1536 brændte Byen, og senere var den
i stærkt Forfald; noget over 100 Aar efter var
der endog Tale om at flytte Byen, og først i
Slutningen af det 18de Aarh. begyndte den
atter at rejse sig.

Tønsberg, Niels Christian, norsk Forlægger,
f. 7 Dec. 1813 i Bergen, var fra sit 14de
Aar ansat paa et Embedskontor ved Bergen,
senere i Finansdepartementet, tog 1842 norsk-
juridisk Embedsexamen og oprettede 1845 en
Forlagsboghandel i Christiania, der fortsattes
til 1864. Han har indlagt sig megen For-
tjeneste af den norske Literatur som Forlægger
af betydelige Værker (P. A. Munch, Keyser,
Lange o. a.) og af den norske Kunst som Ud-
giver af en Mængde norske nationale Billed-
værker. Han har været Generalconsul for
flere fremmede Magter og var 1861—74 Told-
kasserer i Tvedestrand. Hans Pension for-
højedes af Stortinget som Anerkjendelse af
hans Forlæggervirksomhed. Senere har han
været bosat i Christiania.

Töpfer, Johann Gottlob, f. 1791 i Thü-
ringen, d. 1870 i Weimar, hvor han siden
1830 havde været Organist, er især bekjendt
af sin „Lehrbuch der Orgelbaukunst“ (1856, 4
Bind), men havde tillige 1833 udgivet „Die
Orgelbaukunst“, 1843 „Die Orgel, Zweck und
Beschaffenheit ihrer Theile“ og „Die Scheib-
lersche Stimmethode“, Skrifter, som ere blevne
baade excerperede og copierede mange Gange.
Af T., der var en betydelig Orgelspiller, haves
fremdeles „Theoretisch-praktische Organisten-
schule“ (1845), en Choralbog og mange Orgel-
compositioner samt Sager for Claver alene
og med andre Instrumenter.

Töpfer, Karl, tysk Lystspildigter, f. 1792 i
Berlin, optraadte som Skuespiller i forskjellige
Byer, bl. a. 1815 paa Burgtheatret i Wien,
men forlod 1820 Scenen og levede siden 1822
i Hamborg som dramatisk Forfatter og Redac-
teur af forskjellige Theaterblade. D. 1871.
Hans Lystspil udmærke sig mest ved praktisk-
theatralske Egenskaber; til de mest bekjendte høre
„Nehmt ein Exempel d'ran“, „Bube und Dame“,
„Die Einfalt vom Lande“, „Rosenmüller und
Finke“. Det førstnævnte bearbejdede J. L.
Heiberg 1830 for den danske Skueplads under
Titlen „Ser jer i Spejl“.

Töplitz, s. Teplitz.

Tørning, et stærkt befæstet Slot i det nord-
lige Slesvig (Haderslev Amt, Gram Herred),
der kort efter 1340 som Pantelen tilfaldt den

ældre Claus Limbek, og som under Sønnen Henneke Limbek 1372 udholdt en Belejring af Valdemar Atterdag; 1422, da det tilhørte den yngre Claus Limbek, blev det forgjæves belejret af Erik af Pommern. Senere tilfaldt det Familien Ahlefeldt, som 1494 solgte det til Kong Hans. Ved Hertugdømmernes Deling 1544 tilfaldt det Hertug Hans den ældre og kom efter hans Død under den danske Konge. Efter Slottet, der for længst er forsvundet, havde T. sit Navn.

Tørring, s. Udtørring.

Tørst, den Fornemmelse, der instinktmæssig antyder Organismens Trang til Drikke. Blodets mindre Vandholdighed er det, der ligger til Grund for denne Fornemmelse, der jo altid opstaar ved manglende Optagelse eller forøget Udskilning (gjennem Huden eller Nyrerne) af Vand, men at T. ogsaa staar i et vist, specielt Forhold til Følenerverne i Ganens og Svælgets Slimhinde, fremgaar deraf, at den i alt Fald for en Tid lader sig stille ved local Befugtning af disse Dele med Vand eller Syrer; dette beror vel paa, at Ganen og Svælget under Aandedrættet fortrinsvis ere udsatte for at udtørres fremfor Legemets andre Dele.

Tørstetræ, s. Brietorn.

Tørv, Levning af forskjellige mere eller mindre tydelig fremtrædende Plantedele, hvis Forraadnelse er bleven hemmet. Stillestaaende Vand og Mangel paa rigelig Adgang af Luft og Varme ere de vigtigste Betingelser for denne langsomme Ombannelse af Plantens organiske Forbindelser, den saakaldte Formuldning, hvorved der opstaar mere kulstofrige Legemer; men for øvrigt ere de Ombannelsesprocesser, der foregaa ved Tørvedannelsen, endnu ikke tilstrækkelig undersøgte. Ikke alle Plantestoffer ere lige gode Tørvedannere; Cellulosen er den vigtigste og gaar under Ombannelsen over til, hvad man med ēt Ord kalder Huminstoffer. Indsøer, Floder og vandrige Bjærgskraaninger ere de naturlige Steder for denne Dannelse, og Vand- og Sumpplanter ere de egentlige første Tørvedannere. I tørre, ørkenagtige Egne kan man lige saa lidt vente at finde T. som i tropiske Lande. I Sydeuropa er den allerede sjældnere i Dalene. I Havet har ingen endnu eftervist nogen Tørvedannelse; den saakaldte Havtørv ved Slesvigs Vestkyst er en oprindelig Ferskvandstørv. Det Sted, hvor en saadan T. under de anførte nødvendige Betingelser har dannet sig, kalder man en Tørvemose. Den nærmere Undersøgelse af Tørvemoserne, der hos os især skyldes Jap. Steenstrup, har ledet til en Adskillelse mellem tre Slags Moser, Lyngmoser (Højmoser), Kærmoser og Skovmoser, efter Tørveplanternes Beskaffenhed og Mosernes Udstrækning og Beliggenhed. Lyngmosen skylder især Mosserne og blandt disse Tørvemosset sin Tilblivelse og Udvikling. Tørvemosset (Sphagnum) er udmærket hygroskopisk; det sluger den faldende Regn eller det rindende Vand med stor Begjærlighed og fastholder det med stor Haardnakkethed, og hvor det altsaa har fæstet Bo, der binder og samler det Vandet og bevirker en Forsumpning. Paa denne dets Egenskab beror Lyngmosedannelsen paa mange Bjærgskraaninger. Naar Træerne styrte om ved Orkaner eller af Ælde og Vandets Bevægelse hemmes, indfinder Mosset sig, begraver de faldne Planters Levninger, nærer og bærer selv andre Planter, som det atter vokser op over og trækker med ind i Tørvedannelsen, gaar selv for neden bestandig over til T., medens det vokser videre for oven, standses i sin Virksomhed ved Frosten, men begynder igjen om Foraaret og svulmer saaledes efterhaanden op til en „Højmose", som fra dette Sted breder sig til Siden, endogsaa hen over Bakker, hvis Træer den efterhaanden dræber. Lyngmosen er højest og ældst i Midten. De store tyske Lyngmoser bedække hyppig Vandskjellet mellem to Floder, ligge i Midten højere end disse, og deres Bund stiger ofte ind ad Midten til. Efterhaanden gaar Tørvemosset ud og afløses af andre Mosser og Lavarter. Derpaa indfinder Lyngfamilien sig, hvis stærke Udbredelse har givet disse Moser Navn, og til sidst kan der begynde at voxe Træer paa dem. Vore Lyngmoser indtage især Fordybningerne i de skovløse Hedepartier eller brede sig ud over de andre og ældre Moser. Steenstrups Undersøgelser af Vildmosen vise, at denne i det mindste afviger noget fra de nys beskrevne. Tørvemosset er Hovedplanten, men Mosens Dannelse foregaar fra Randen ind mod Midten. Først optræder Tørvemosset, dernæst Hvidskjær, Dyndstar og Andromeda, efter dem Mosesiv, Kæruld og Tranebær i Tuer, Moselyng og Bølle og til sidst Hedelyng, der afslutter Dannelsen. Den inderste Del er aabent Vand og Mosens Dannelse altsaa endnu ikke afsluttet. Bundens Beskaffenhed gjør det sandsynligt, at den oprindelig var en Vig eller et Sund, som er blevet aflukket fra Havet og nu efterhaanden udfyldes af tørvedannende Planter. Dens Begyndelse har lignet det efterfølgende Slags Moser. Kærmoserne dannes altid under Vandet og ere aldrig højere i Midten end ved Randene, men de kunne give Anledning til Dannelsen af en Lyngmose og tiltage derved betydelig i Mægtighed. Deres Bund er hyppig en gammel Havbund (i Randers Amt og omkring Limfjorden); dog findes de ogsaa inde i Landet ved Aaer og Indsøer (Aamose, Kjeugmose, Holmegaardmose; denne sidste er gaaet over til en Lyngmose). De første tørvedannende Planter i dette Slags Moser voxe ude i og under Vandet, men efterhaanden dannes der et Tæppe af et Mos, Grenmos (Hypnum), der synes at spille samme Rolle her som Tørvemosset ved Lyngmosens Dannelse, og den hele Bundvegetation gaar da efterhaanden ud og danner det første Tørvelag paa Bunden. Mostæppet bliver Bærer for en hel Plantevæxt af sumpyndende Planter (Halvgræsser, Siv og Flæg), bliver tykkere og tykkere, saa at det til sidst danner en gyngende Bro over Vandet (Hængesæk), gaar for neden efterhaanden over i T. eller opløses af Vandet og udskilles igjen ved Frosten og forøger saaledes Tørvemassen paa Bunden. De to Lag nærme sig hinanden, Mosen bliver fast, Græsserne gjøre sig gjældende, og Kærmosen gaar over til en Kæreng. Skovmoserne ere dannede i Skov-

sør og udmærke sig ved, at den successive Skovvæxt omkring disse har givet et væsentligt Bidrag til Tørvedannelsen, idet baade dens Stammer, Grene, Blade og Frugter ofte ere ophobede i Randdannelserne. Ogsaa i disse Moser var der først en Bundvegetation, hvorpaa der udvikledes et Tæppe af Mosarter (Grenmos og Tørvemos); i de saaledes opstaaede Dannelser blandede først Dværgbirken og andre arktiske Planter, dernæst Skov- og Mosefyrren, saa Vinteregen og til sidst Ellen deres Levninger, medens kun sjælden Spor af Bøgen forekomme. Disse Moser fortælle saaledes vore Skoves Historie før dette vort vigtigste Skovtræs Optræden paa de Steder, hvor de findes, og give tillige Oplysning om, hvorledes Klimaet, der ved Istidens Slutning var arktisk, efterhaanden er gaaet over til at blive tempereret. Spørger man, om T. kan fornyes i en udgravet Mose, maa der svares, at Skovmosen ikke kan reproduceres i samme Tilstand, fordi Betingelserne ikke mere ere til Stede, men at der derimod haves bestemte Beviser for en Dannelse af andre Moser i den historiske Tid. Dog synes Dannelsen af et godt, modent og tilstrækkelig tykt Tørvelag at medtage saa lang Tid, at der ikke med nogen Nytte kan gjøres Regning paa den fra et statsøkonomisk Standpunkt. — Af de i Danmark anvendte Benævnelser paa Tørvesorter kunne fremhæves: Grøntørv, den tynde Kærtørv, der strælles af, Skodtørv, den almindelige Kær- og Lyngmosetørv, der skæres med Spaden, Æltetørv, Skovmosetørven, der formes, Martørv, dels Skov-, dels Lyngmosetørv, der er dækket af Flyvesand, sammentrykket og omdannet til en brunkulslignende Masse, og Lyseklyne, en næsten hvid, fedtet T., der hidrører fra Fyrrevegetationen og brænder med klar Lue som Rav. Hede- ell. Fladtørv er egentlig slet ingen T., men den afskrællede Lyng med det underliggende Muldlag.

Tørvesmulsclosét er et Closet, der er saaledes indrettet, at der, hver Gang det er benyttet, kan falde en vis Mængde særlig dertil præpareret Tørvesmul ned over Excrementerne. Hvor man ikke har Tørvesmul, kan man ogsaa anvende Jord; det kaldes da Jordcloset.

U.

U, i det latinske Alphabet det 20de, i det danske det 21de Bogstav, ombyttes ikke sjælden (f. Ex. i Latin) med V. I Latin betyder det som Forkortning urbs (Staden, nemlig Rom); u. c., d. e. urbis conditæ, fra Stadens Anlæggelse.

Uaranâ, d. s. s. Guarana.

Ubêda, Stad i den spanske Prov. Nedre Andalusien, 6 M. n. ø. for Jaen, med 18,100 I., vigtige Hestemarkeder og Garverier, Fabrikation af Klæde og Sæber.

Ubes, St., s. Setubal.

Ubestemte Coefficienters Methode, en af Descartes (1637) angiven, i den mathematiske Analyse meget anvendt Fremgangsmaade til at bringe en Function paa en ny Form. Hvis saaledes en Function skal udvikles i Række efter Potenser med stigende Exponenter af den uafhængige variable x, sættes den lig $a + bx + cx^2 + dx^3 + \ldots$, hvor Coefficienterne a, b, c, .. ere ubekjendte; man søger dernæst ved Operationer med Functionen at tilvejebringe to lige store Rækkeudviklinger, og af Ligestorheden af disse Coefficienter bestemmes da a, b, c, .. Bagefter maa dernæst ad anden Vej undersøges, hvorvidt den fundne Række virkelig fremstiller den givne Function, da Methoden i og for sig ikke afgiver nogen Sikkerhed derfor.

Ubevidst kaldes en Tilstand, med hvilken ingen Bevidsthed antages at være forbunden. Da vort Bevidsthedsliv stadig afbrydes af saadanne Tilstande, — da Bevidsthedslivet ofte viser sig forandret, naar det vaagner efter en saadan Tilstand, — og da Bevidsthedslivets Opstaaen staar som en fuldstændig Gaade, dersom man antager, at de ubevidste Tilstande ere rent materielle, — har man opstillet den Hypothese, at der ikke blot gives et bevidst, men ogsaa et ubevidst Sjæleliv, og at dette sidstes Love ere analoge med det førstes. Selv om denne Hypothese (der ikke behøver at fremtræde i en saa phantastisk Form som i Ed. v. Hartmanns „Philosophie des Unbewußten") i sine videre Consequenser fører til nye Vanskeligheder, synes den dog at være et berettiget Forsøg paa at fastholde Sammenhængen, Continuiteten, paa det sjælelige Omraade.

Ubi bĕne, ibi pătria, lat., hvor man har det godt, der er Ens Fædreland.

Ubier, et germansk Folkeslag, som paa Cæsars Tid boede paa den højre Rhinbred mellem Sieg og Lahn og under August vandrede over til den venstre Bred. Til sidst gik U. op i Frankerne.

Ubiqvitêt, Allestedsnærværelse, den lutherske Dogmatiks Lære om den himmelfarne Frelsers legemlige Allestedsnærværelse, en Theori, som tjener til Støtte for den lutherske Nadverlære, og som atter selv støtter sig til Læren om Communicatio idiomatum. Loven udvikles enten saaledes, at Christus paa Grund af Foreningen mellem hans menneskelige og hans guddommelige Natur nødvendig og ubetinget maa være alle Vegne (ubiqvitas absoluta), eller saaledes, at han kan være nærværende, hvor han vil, og altsaa er, hvor han i sit Ord har lovet sin Nærværelse (u. respectiva).

Ubodemaal, s. Orbodemaal.

Ucayâle, en af Amazonfloden Kildefloder, anses af nogle endog som den egentlige Kildeflod, da den ved Udløbet er større og mere vandrig end Marañon selv, opstaar af Apurimac ell. Tambo og Urubamba, der komme fra Bjærgknuden Cuzco, løber mod N. og optager

Pachitea. 265 M. lang. U. besejles langt op i Peru (med Dampere til Mairo).

Uccello, Paolo di Dono, med Tilnavn [utschĕllo], italiensk Maler, f. 1397 i Firenze, d. 1475 smst., var først Guldsmed, men lagde sig ved Hjælp af sit Kjendskab til Mathematiken efter Perspectiv og bragte den med stor Dygtighed i Anvendelse ikke alene paa Gjengivelsen af Landskaber, men ogsaa ved fine dristige Forkortninger af Dyre- og Menneskeskikkelser. Han var ikke blot sin Tids første Landskabsmaler, men ogsaa en udmærket Figurmaler og vandt særlig Navn for sine Dyr og Fugle, hvorfor han endog med Forglemmelse af Slægtsnavnet kun mindes som Uccello (Fuglen). I Santa Maria Novella og i Domkirken i Firenze (Condottieren Hawkwood) er der bl. a. bevaret anselige Billeder af ham. I Louvre findes et Portrætmaleri med fem Kunstnere, hvoriblandt han selv.

Uchatius, Franz v., østerrigsk Artilleriofficer og Techniker, f. 1811 i Theresienfeld, traadte tidlig ind i Artilleriet, blev dog først 1843 Lieutenant, men blev dernæst forholdsvis hurtig forfremmet paa Grund af sin techniske Indsigt og Dygtighed, der bragte ham i Spidsen for Virksomheden i Wiens Arsenal; som Directeur for dette og Feltmarschallieutenant endte han sit Liv ved Selvmord 1881. U.s Navn er knyttet til en af ham foreslaaet Fremgangsmaade ved Tilvirkning af Staal, som i øvrigt ikke har faaet egentlig praktisk Betydning; af større Vigtighed er hans Opfindelse af den saakaldte Staalbronze som et brugbart Materiale til Riffelkanoner; disse støbes i Jærnformer af et temmelig tinfattigt Kanonmetal og blive efter Støbningen og en foreløbig Udboring blokkede ud til et lidt større indvendigt Tværmaal derved, at en Række svagt koniske Staalkolber ved Hjælp af hydraulisk Tryk drives igjennem Løbet, hvorved dettes Vægge faa en betydelig forøget Haardhed og Elasticitet; efter Udblokningen rifles Kanonen og gjøres færdig med Baglademechanismen. Foruden i Østerrig ere U.s Staalbronzekanoner ogsaa delvis indførte i andre Lande.

Uchermann, Karl, norsk Dyrmaler, f. 31 Jan. 1855 paa Borge Præstegaard i Lofoten, kom 16 Aar gl. til Christiania, hvor han arbejdede under Knut Bergsliens Vejledning, og tilbragte senere et Aar i Bergen under Askevold. Efter at have studeret et Aar ved Akademiet i München c. 1877 og faaet Akademiets Sølvmedaille, rejste han til Paris, hvor han i 3 Aar arbejdede under van Marcke. Paa Salonen i Paris 1881 fik et af hans større Billeder Mention honorable. I de senere Aar har han boet i Christiania og har her frembragt en Række fortrinlige Skildringer af Dyrenes Liv. Nationalgalleriet i Christiania ejer hans „Flamsk Hundeforspand“ (1880).

Ueckermünde, Stad i den preussiske Prov. Pommern, 6½ M. n. v. for Stettin, ved Floden Ucker, ikke langt fra dens Udløb i Stettiner Haff. 5,500 I. Skibsbyggeri og Fiskeri.

Udaanding, s. Aandedræt.

Udall, Nicholas [jūdaal], engelsk Forfatter, omtr. 1506—56. Han var en Tid Forstander for Eton College. Han er især bekjendt som Forfatter af den første engelske Komedie, »Ralph Roister Doister«, en fri Efterligning af Plautus's »Miles Gloriosus«.

Udarving, s. Livsarving.

Udblæsning, Fjernelse af det ureneste Vand fra Bunden af en Dampkjedel, s. Stenafsætning.

Udbud, Opraab til Leding.

Udbødning, s. Gildning.

Uddevälla, Stabelstad i Bohuslän i Sverige, i en smuk, af Bjærge omringet Dal paa begge Sider af Båfveaaen ved dens Udløb i Byfjorden; 7,522 I. (1888). Länslazareth, Museum, to Bankkontorer, Skibsværft, Bomuldsvæveri, Udførsel af Havre og Trævarer. 1886 vare her hjemmehørende 20 Handelsfartøjer paa 4,081 Tons (deraf 11 Dampere paa 1,814 Tons). U. staar ved en privat Jærnbane i Forbindelse med Statsbanerne. C. ½ M. fra U. ligger Badestedet og Brøndanstalten Gustafsberg. — U. (Oddevald) fik Byprivilegier af Kong Hans 1498. Under Gyldenløve-Fejden besattes U. af Nordmændene, som 1676 indtog den der anlagte Skanse, der blev det vigtigste Støttepunkt for deres Strejftog der i Egnen, og 28 Aug. 1677 bleve ved U. 8,000 Svenske under M. G. de la Gardie slaaede af 5,600 Nordmænd under U. F. Gyldenløve.

Uddøde kaldes de Dyre- og Plantearter, som ikke længere findes levende paa Jordens Overflade, men som have levet forhen, enten i denne Jordperiode eller i tidligere. I første Tilfælde ere de u. Dyr vistnok i Regelen udryddede ved Menneskets Indgriben i Naturen (f. Ex. Uroxen, Barkdyret, Dronten). Derimod ere de tidligere Jordperioders Organismer u. eller gaaede under, uden at det egentlig er muligt sikkert at sige, hvad Grunden dertil har været. Efter den tidligere herskende, nu ganske opgivne Forestilling skyldes det „Jordrevolutioner“, der skulde have tilintetgjort, maaske gjentagne Gange, alt tidligere Liv paa Jorden, saa at en ny „Skabelse“ (d. e. Frembringelse af nye Organismer) har været nødvendig lige saa ofte. Nu søges Grunden deri, at Livsbetingelserne have forandret sig lidt efter lidt og derfor efterhaanden gjort det umuligt for Organismerne at bestaa uforandrede. Efter Darwins Theori ere mange Former kun u., for saa vidt de i Tidens Løb have forandret sig saa meget, at de efter en eller flere Jordperioders Udløb ikke ere til at gjenkjende, uagtet hver Jordperiodes Dyr nedstammede directe fra de foregaaendes. Da de u. Dyre- og Planteformer kun kjendes af de Levninger af dem, som findes i Jord- og Stenlagene, i Tørvemoser, Knoglehuler o. desl., kunne de ogsaa betegnes som „fossile“, hvorimod Udtrykket „forstenede“ har en noget snævrere Betydning (s. Forsteninger).

Uden, Lucas van, flandersk Maler og Raderer, f. 1595 i Antwerpen, d. omtrent 1673, uddannede sig til en fortræffelig Landskabsmaler, der ofte arbejdede sammen med Rubens og hans bedste Elever. Han har raderet 61 Blade, der have en aandfuld, malerisk Charakter.

Udenrigsministeriet, i England kaldt Foreign office og i andre Lande „Ministeriet for de udenlandske Sager“, varetager den enkelte Stats og dens Undersaatters Mellemværende med et

fremmed Lands Regering eller Myndigheder; det har derfor ogsaa under sig Consulatvæsenet. U. i Danmark, som først 1770 blev udskilt fra det tydske Cancelli til et særligt Departement, er siden 1848 styret af F. M. Knuth (Marts—Nov. 1848), A. W. Moltke (1848—50), H. C. Reedtz (1850—51), C. A. Bluhme (1851—54), L. N. Scheele (1855—57), O. W. Michelsen (1857—58), Hall (1858—59), Blixen-Finecke (Dec. 1859—Febr. 1860), Hall (1860—63), G. J. Quaade (1864), Bluhme (1864—65), C. E. Frijs (1865—70), O. Rosenørn-Lehn (1870—75), F. J. Moltke (Juni—Oct. 1875), samt derefter paa ny Rosenørn-Lehn.

Udenværker, de til en Fæstning hørende Værker, der ligge foran Fæstningsgraven, adskilte fra denne ved Enceinten eller Hovedvolden; til U. høre Glaciet med den dækkede Vej og dennes Rédnitter, Halvmaanen ell. Demilunen, Tenaillen eller Gravsaxen, Contregarden, Horn- og Kronværket m. fl. De Lunetter og Flêcher, der stundum findes anlagte foran Fæstningens Glacis, regnes ikke til U., men kaldes „fremskudte Værker", fra hvilke man igjen maa adskille de „detacherede Værker", der for at hindre et Bombardement af Fæstningen ere anlagte saa langt foran denne, at de maa være indrettede til selvstændigt Forsvar uden umiddelbar Understøttelse af den egentlige Fæstnings Artilleri.

Udeypur ell. **Odeypur**, Hoved- og Residensstad i Radschputstaten U. (596 □ M. med 1,444,000 J.) i Forindien, ligger i en Bjærgkjedel ved en Sø 70 M. s. v. for Agra. 38,000 J. Prægtigt Residensslot. Statue af Dronning Victoria.

Udfoldelig kaldes en retlinet Flade, saafremt den kan nedlægges i en Plan. Betingelsen herfor er, at to paa hinanden følgende Stillinger af den retlinede Frembringer ligge i Plan med hinanden; hvis denne Bet. er opfyldt, kan Udfoldningen tænkes foretagen ved t Planen, bestemt af to saadanne Frembringere, drejes om den ene af disse, indtil den indeholder den næste Frembringer, derefter om denne osv. Exempler paa u. Flader ere Cylinder- og Keglefladen; Udfoldningen af en ret Cylinders krumme Overflade er et Rectangel, af en ret Kegles en Cirkelsector.

Udgaard, i den nord. Mythol. Navn paa Jætteverdenen ved det store Havs vilde Kyster, Modsætn. til Midgaard, Menneskeverdenen. Dens Behersker kaldes **Udgaardsloke**. Han værger sig (i et livlig fortalt Sagn i den yngre Edda) ved Øjensforblindelse mod Thor, som gjæster ham.

Udgjæld, s. **Indgjæld**.

Udhugning gaar ud paa at danne et Hul i en Plade derved, at et Stempel, hvis Underflade har Form og Størrelse som Hullet, trykkes ned gjennem Pladen, som hviler paa et Underlag (Ringen), der har et Hul svarende til Stemplet. Den udtrykkede Brik, Blanketten, føres med gjennem dette Hul. U. kan betragtes som en Klipning, idet Stemplets og Underlagets skarpe Kanter virke som Ægge. Den behøver kun en kort Bevægelse og kan foretages med alle Haande kraftige Presser; den benyttes i stort Omfang snart til Dannelsen af Huller, f. Ex. Nittehuller i Dampkjedler eller i Stænger for Smeddejærnsconstructioner, i hvilke Tilfælde Blanketten gaar til Spilde, snart til Dannelsen af Blanketter, hvorved det omgivende Metal gaar til Spilde, f. Ex. til Mønter, Metalknapper og en Mængde urunde Sager, der siden ofte tildannes ved Stampere. Undertiden dannes Udsnit, der løbe ud i Kanten (Savtænder, Gafler). Ved U. i Pap, Læder, Tøjer, ja selv i Folie bruges kun én Æg, nemlig en Huggepibe, og Pladen hviler under U. paa et blødt Underlag, som Træ, helst Endetræ, eller Bly.

Udhugstdrift, en især i ældre Tid meget almindelig Fremgangsmaade ved Hugningen i Skove, hvis Bevoxning udgjør en uregelmæssig Blanding af Træer af alle Aldere. Ved U. tilstræbes ikke saaledes som ved Hugstdriften en Sondring af Aldersklasserne i særlige Bevoxninger med regelmæssig Aldersfølge; men Driften bestaar simpelthen deri, at de ældste Træer borttages rundt om i Skoven, hvor de forefindes, uden nogen Orden og erstattes ved plantede eller frivillig fremkomne unge Træer, hvorved Uregelmæssigheden og de blandede Aldersforhold vedblive at holde sig i Skoven. Ved den saakaldte ordnede U., der i den nyere Tid begynder at finde Talsmænd, udføres Hugningen paa samme Maade, men i forud nærmere bestemte Tidsperioder kun i visse tilsvarende Dele af Skoven. Jo længere Perioderne ere, desto mere bevares de blandede Aldersforhold; men mellem de forskjellige Periodeflader udvikler der sig dog ogsaa en bestemt Aldersgradation, hvorved Skoven i det hele og store faar et regelmæssigere Udseende. Jo kortere Benyttelsesperioderne gjøres, desto mere nærmer U. sig Hugstdrift.

Udine [ü], Stad i det norditalienske Landskab Venetien, 18 M. n. ø. for Venezia, med 27,100 J. Ærkebispesæde med Domkirke, smukt biskoppeligt Palads, betydelig Silkeavl og livlig Industri.

Udine, Giovanni (Nanni) da [ü], med Slægtsnavnet de' Ricamatori, italiensk Maler, f. 1487 i Udine, d. 1564, blev af Faderen sendt til Venezia for at lære Malerkunsten hos Giorgione, hvem han siden forlod for at gaa til Rom og her give sig i Rafaels Lære. Han malede selvstændige Landskaber, men især Fugle, Dyr og andre Accessorier (f. Ex. Instrumenterne i Rafaels „Hellige Cecilia") i de samtidige Mesteres Figurbilleder, samt Decorationer, som Logerne i Vaticanet, hvor den ene Etage er ganske decoreret af ham, den anden delvis, efter Rafaels Tegninger, og flere andre Steder. De i slige Decorationer forekommende flade Stukrelieffer udførte han ligeledes selv.

Udkraget er en Mur, naar nogle af dens Skifter gribe trappevis ud over hverandre, saa at der dannes et overhængende Fremspring (jvfr. **Kragsten**).

Udladning, Fremspringet af f. Ex. et Led i en Gesims foran det foregaaende eller efterfølgende. **Elektrisk U.** foregaar, naar modsatte Elektriciteter forenes igjennem en slet Leder, f. Ex. Luften; der ses en elektrisk Gnist (s. d. A.) og høres et Smæld. U. fra en Condensator (s. d. A.) og Leidnerflaske (s. d. A.) ses

som en stærkt lysende Gnist; ved at betragte denne i et hurtig roterende Spejl ser man, at den i Virkeligheden bestaar af en Mængde smaa Gnister (Partialudladninger), der dog følge saa hurtig efter hverandre, at de ses som ēn Gnist, og U. føles i Kroppen som et stærkt Stød. Om U. af elektriske Skyer s. Luftelektricitet. En U. af Atmosfærens Elektricitet uden Gnistdannelse, men kun med Lysning af Luften, er Nordlys.

Udlevering af Forbrydere. De fleste civiliserede Lande have sluttet Tractater indbyrdes, hvorefter Flygtninger, der i Udlandet have begaaet større (ikke politiske) Forbrydelser, skulle udleveres til det Land, i hvilket Forbrydelsen er begaaet, og Vilkaarene for saadanne Tractaters Affattelse ere i flere Lande fastsatte ved Lov. Overalt er det derimod fast Praxis, at man ikke udleverer egne Undersaatter, hvorfra dog en Undtagelse finder Sted mellem Norge og Sverige.

Udlodning, Deling af en Formuemasse, i hvilken flere Personer ere interesserede, saa at enhver erholder den ham tilkommende Lod. Hyppigst tales om U. i Døds- og Concursboer.

Udlude, d. s. s. udvaske.

Udlæg til Arvinger finder Sted, naar paa Skifte efter en Afdød enten selve de enkelte af denne efterladte rørlige Ting eller faste Ejendomme overleveres Arvingerne eller stilles til deres Raadighed (U. in natura), eller det ved Realisationen af den afdødes Efterladenskaber udbragte Pengebeløb udbetales Arvingerne hver med sin Andel, eller disse, paa hvilken anden Maade der nu paa Skiftet maatte være besluttet, erholde Fyldestgjørelse for deres Arvepart. Ved dette U., der saaledes er Slutningshandlingen paa Skiftet, sker der altsaa, i det mindste for saa vidt Arvingerne ere Universalsuccessorer (s. Arv), ingen ny Erhvervelse for disse, men kun en Fuldbyrdelse af den alt ved Arvefaldet skete Erhvervelse. U. til Creditorer paa Skifte er den Overdragelse til dem enten — hvad der dog er sjældent — af Boets enkelte Løsøregjenstande eller faste Ejendomme (U. in natura) eller af det ved disses Realisation indkomne Pengebeløb, som sker til Fyldestgjørelse af deres Fordringer paa Boet, og hvorved der altsaa sker en virkelig Ejendomserhvervelse for Creditorerne. U. ved Fogedforretning sker endelig, naar Fogden ved Execution (s. d. A.) til vedkommende Doms- eller Forligshaver overdrager (udlægger) Debitors Gods eller saa meget deraf, som maatte behøves til Fordringens Fyldestgjørelse. Denne Overdragelse kan vel stundum ske paa den Maade, at Creditor strax og umiddelbart bliver Ejer af de udlagte Gjenstande (U. til Ejendom), men i Almindelighed opnaar Creditor derved dog kun Ret til at stille det udlagte til Auction og derefter gjøre sig betalt af det ved Auctionen indkomne Beløb (U. til Forauctionering).

Udmarker kaldes i Modsætning til Indmarkerne de fjærnere liggende Jorder, som i det ældre Agerbrug behandledes særskilt og mindre omhyggelig end Indmarkerne. Efter at have tjent 6—12 Aar til Græsgange for Faar og Ungkvæg brødes de op for at give 2—3 Afgrøder og lagdes da atter ud i 6—12 Aar til Græsning.

Udomēter, d. s. s. Regnmaaler.

Udpantning kaldes den Execution, der for visse Arter af Fordringer kan ske uden foregaaende Dom eller Forlig. U. finder navnlig Sted med Hensyn til Afgifter til det offentlige, men ogsaa ved enkelte Arter af Privatfordringer. Hvor U. er tilladt, har det i Danmark til Dels været antaget, at den paagjældende, selv om han bestrider Fordringens Rigtighed, ikke kan ved Indsigelser desangaaende hindre, at den iværksættes, men han maa gjøre sine Indsigelser gjældende under et senere Erstatningssøgsmaal imod den, der har ladet ham udpante, d. e. U. foretage hos ham. I Norge kan utvivlsomt Indsigelsen altid fremsættes ved Udpantningen, idet denne her er en judiciel Akt, og, om den her forkastes, gjøres gjældende ved Appel af Udpantningen.

Udraabsord, Interjection, i Grammatiken Navn paa Ord, der udtrykke den blotte Lyd, som visse Følelser fremkalde, uden at betegne nogen Forestilling, som ak, uh, hej. De kunne derfor kun uegentlig kaldes Ord.

Udrugningsmaskiner, s. Rugningsmaskiner.

Udsagnsord, s. Verbum.

Udschein, Stad i Forbundsstaten Gwalior ell. Scindia i Bengalen i Forindien, 55 M. s. f. v. for Gwalior, med 35,000 J., var indtil 1810 Hoved- og Residensstad og er en af Hinduernes hellige Stæder, hvortil der foretages Valfarter i stor Udstrækning. Vidtløftigt forhenværende Residensslot, astronomisk Observatorium, hvorfra Hinduerne regne deres første Meridian. Handel med Opium.

Udschidschi, en vigtig Handelsplads paa Østsiden af Søen Tanganjika i Sydafrika, er bekjendt fra Livingstones Rejser. Det var her, at Stanley traf ham 1871. Araberne kalde ogsaa selve Tanganjika for U.

Udskiftning, de enkelte Ejendommes Udskillelse af det tidligere almindelige Jordfællesskab (s. d. A.), der ophævedes ved Forordn. 23 Apr. 1781 og 15 Juni 1792 for den egentlige Agerjords Vedkommende. En lignende U. af Skovene fandt Sted ved Frd. 27 Sept. 1805, der paabød, at alt Fællesskab imellem Overskovsejere indbyrdes saa vel som imellem saadanne og de til Græsning berettigede skulde ophæves inden 5 Aar fra Aaret 1805 at regne, ligesom det Fællesskab, som bestod deri, at en ejede Overskoven, en anden Underskoven og en tredje var græsningsberettiget, heller ikke maatte finde Sted for Fremtiden. I Norge foregik U. i Følge Lov af 1821.

Udskrivning til Militærtjenesten, den Handling, at det hele eller en Del af det Mandskab, som i hvert enkelt Aar har opnaaet den til Værnepligtens Opfyldelse fornødne Alder og i øvrigt findes tjenstdygtigt, udtages (udskrives) til at gjøre Tjeneste enten ved Land- eller Søetaten. Den Autoritet, der saaledes hvert Aar foretager denne U., er Sessionen.

Udslutning kalde Bogtrykkerne det Arbejde, ved Indstikning og Ombytning af Spatier paa passende Steder — altsaa ved at forandre Af-

standene mellem Ordene — at bringe Linjerne netop til den bestemte Længde, for at de alle kunne blive sluttede fast i Rammen.

Udslæt, egtl. ethvert Hududslæt (s. d. A.), men hos Almuen betegner U. nærmest Fnat.

Udsmykningsfigur i Mus., Omskrivningen af en melodisk Hovedtone med ēn eller flere Bitoner. I det 17de og 18de Aarh. vare saadanne Udsmykninger stærkt i Mode, idet man paa denne Maade bestræbte sig for at gjøre Hovedtonen mere gjældende paa de svagt og kort klingende Claverer. En Mængde af disse Figurer bleve stabile og betegnedes enten ved smaa Noder, der ikke regnedes med til Taktindholdet, eller ved særegne Tegn. En Del af dem skrives endnu med smaa Noder, saasom det korte Forslag, Dobbel:forslaget, Efterslaget, og til Dobbeltslaget, Trillen og Praltrillen (Prelletrillen) bruges endnu de gamle Tegn ∾ *tr* ⁓.

Udsnit, Sector, kaldes den Del af en Cirkel, som begrænses af to Radier og en Bue. Dens Areal er det halve Produkt af Cirklens Radius og Buens Længde i retlinet Maal. Ogsaa ved andre krumme Linjer tales om U., hvorved forstaas Arealet begrænset af to rette Linjer fra et fast Punkt (ved Keglesnitslinjerne hyppigst et Brændpunkt) og den mellemliggende Bue. Et **Kugleudsnit**, Kuglesector, er en Del af Kuglen, begrænset af en Omdrejningskegleflade med Toppunkt i Centrum og en Del af Kuglefladen, en Calot. Den kan tænkes frembragt af et Cirkeludsnit, der drejer sig om den *ene* begrænsende Radius; Projectionen af Cirkelbuen paa den nævnte Radius er Kuglesectorens Højde. Volumen af Kuglesectoren er $\frac{2}{3}\pi r^2 h$, hvor r er Kuglens Radius, h Sectorens Højde.

Udstopning (Taxidermi), den Kunst at udfylde Huden af Dyr (nærmest Hvirveldyr) saaledes, at den giver saa naturligt et Billede af Dyret som muligt og er i Stand til at modstaa saa vel Forraadnelse som Insektangreb. Det første, man har at gjøre, er at aftage Skindet; det opskæres enten paa Bugen eller (hos enkelte Fugle) under Vingerne eller paa Ryggen og flaas af indtil Lemmerne, som afskæres tillige med Halsen og Halen, hvorpaa kroppen udtages. Derefter krænges Huden af Halsen og Hovedet, og Halsen afskæres fra Hovedet, der renses og indsmøres, ligesom Skindet, med Conserveringssæbe (Arsenik-Sæbe), kalk og Campher eller, hvad der dog er mindre virksomt, med Peber, Alun o. desl. Derefter krænges Huden tilbage over Hovedet, og der formes en Hals af Bomuld, Blaar eller Hø, alt efter Gjenstandens Størrelse; derpaa krænges Lem ad Gangen, renses og indsmøres. Til [illegible]dst dannes der en Krop af Blaar, Hø eller Halm efter den udtagne Krops Form og Størrelse; denne lægges ind i Skindet, og dette [illegible]s sammen igjen. Ved at stikke en Jærntraad gjennem Lemmerne og en lignende gjennem Hovedet, Hals og ned i Kroppen kan man nu [illegible] Dyret, hvilken Stilling man vil. Tørre (ikke friske) Skind maa først opblødes ved, indviklede i Papir, at lægges i fugtigt Sand 24 Timer eller flere Dage, hvis det er et større Skind. Det udstoppede Dyr hensættes nu til Tørring, om Vinteren i et opvarmet Locale, om Sommeren i et Rum med Lufttræk, men uden Sol. U. af meget store Dyr (f. Ex. Bjørn, Elefant og Struds) maa ske paa en noget anden Maade; Kroppen maa her dannes af et Bræt, som gaar midt igjennem den og beklædes med Halm, og hvortil de Jærnstænger, der skulle gaa igjennem Benene og fæste Dyret til Opstillingsbrættet eller Gulvet, blive fastgjorte; uden paa denne Halmkrop kan man modellere Muskulaturen og Aareforbelingen med Gips eller Ler, hvilket, naar Skindet til sidst trækkes derover, giver et meget naturtro og levende Billede, men har den Ulempe, at Gjenstanden bliver noget tung. Dette samme gjælder om den Methode, at udskære hele Dyrets Figur i Træ og trække Skindet uden paa denne, en Fremgangsmaade, som især er anvendelig ved Fiske.

Udstrækning, Egenskab ved Rum- og Tidsstørrelser. Et Legeme har U. i alle Retninger, men det er til fuldstændigt Kjendskab af Legemet tilstrækkeligt at kjende alle dets U. i 3 forskjellige, paa hinanden vinkelrette Grundretninger. Man siger derfor at et Legeme har U. i 3 Dimensioner, hvilke da føre Navn af Længde, Bredde og Højde (Tykkelse, Dybde). Fladen har kun U. i to Dimensioner, Linjen kun i ēn; ligeledes have Tidsstørrelser kun ēn U. Et Punkt (i Rummet eller Tiden) har ingen U.

Udstykning eller Udparcellering af Jord var indtil hen imod Slutningen af forrige Aarhundrede, i det mindste i Praxis, saa godt som uindskrænket her i Landet. Man indførte da forskjellige Indskrænkninger, der havde til Øjemed at forhindre, at Parceller solgtes uden at blive ansatte til Hartkorn, samt at Bondergaardene forringedes for meget ved Salg af Jordlodder. De nu gjældende Bestemmelser, der ere affattede i samme Formaal, indeholdes i det væsentlige i Forordn. af 3 Dec. 1819. Da disse nærmest sigte til at sikre en passende Fordeling af Hartkornet og fornøden Notification herom, medens der i øvrigt kan erholdes Bevilling til de fleste af de ikke udtrykkelig tilladte Udstykninger, bestaar der factisk en næsten uindskrænket Udstykningsfrihed, som mangler sit naturlige Correctiv, en lignende Frihed for Sammenlægningen, der i flere Henseender er indskrænket og overhovedet vanskeligere, hvilket allerede i flere Retninger har haft mindre heldige Følger.

Udtørring foretages for at befri Stoffer fra vedhængende Fugtighed eller tillige for chemisk bundet Vand. Hyppig fjærnes først den overvejende Mængde af Fugtigheden ved mechaniske Midler, f. Ex. Presning (undertiden endog med hydraulisk Presse), Vridning, Valsning o. l. U. sker hyppig i egne Tørreapparater (der opvarmes til bestemte Varmegrader over aaben Ild, i Vandbad, Oljebad, Metalbad, ved Vanddamp osv.), hvorigjennem man hyppig leder en Strøm af Luft, der er berøvet al Fugtighed ved at stryge over vandsugende Midler, som brændt Kalk, Chlorcalcium, conc. Svovlsyre osv., eller ved Henstand i lukkede Rum med vandsugende Midler, med eller uden Fortynding af Luften. Ogsaa ved

ligefrem Udbredning i et tyndt Lag og Henlægning i Luften bevirker man en Tørring, „Lufttørring“. U. af Vegetabilier, som Urter, Rødder osv., i Apotheket bevirkes sædvanligst ved Lufttørring paa store Lofter, ligesaa f. Ex. Malt til „Luftmalt“ i Bryggerierne; dog anvendes ogsaa i Apothekerne til U. af mange Substanser Tørreovne, Tørrestuer, ligesaa i mange Fabriker, f. Ex. Stivelsefabriker, Farvefabriker, Bagerier osv. Undertiden søger man først mere mechanisk at bortskaffe noget af Vandet, f. Ex. ved Presser, Centrifugaltørremaskiner, Udbredning paa Murstein (Stivelse) osv. Centrifugaltørremaskinen har paa en staaende Axel en Beholder for den vaade Gjenstand, forsynet med Aabninger og i kort Afstand omgiven af en faststaaende Klokke; naar Beholderen holdes i hurtig Omdrejning i f. Ex. et Kvarter, vil al den Fugtighed, der saaledes kan fjernes, være slynget ud mod Klokken og løbet ned ad dens Inderside. Ved Tørring af Papir, Tøjer osv. lader man stundum disse Stoffer bevæge sig over Valser, der ere opvarmede med Damp. For at tilvejebringe en hurtig Lufttørring søger man ved forskjellige Midler, f. Ex. ved Træk, Centrifugalventilator osv., at tilvejebringe en rask Gjennemstrømning af frisk (og svagt opvarmet eller tørret) Luft, idet det ved al Tørring kommer an paa at fjærne den med Fugtighed mættede Luft saa hurtig og fuldstændig som muligt. U. af Søer foretages for at indvinde Søarealer til Dyrkning. Forarbejderne saa vel som Arbejderne ved Tørlægningen og Tørholdelsen blive væsentlig de samme som ved en Inddæmning (s. d. A.).

Udvandring er egtl. enhver Bortflytning til et andet Land i det Formaal der at tage blivende Ophold; men i nyere Tid tænkes ved U. i Almindelighed nærmest paa Overflytning til „den nye Verden“, særlig Amerika. Denne er for Danmarks Vedkommende først begyndt fra omtr. 1820, men først fra 1850 har denne U. antaget nogen virkelig Betydning (1820—50 er der knap udvandret 2,000 Mennesker) og først efter 1860 faaet større Dimensioner. Det constaterede Antal af danske Udvandrere til andre Verdensdele var nemlig 1851—60 c. 8,700, 1861—70 c. 17,900, 1871—80 c. 39,400, 1881—87 c. 48,500 eller i aarligt Gjennemsnit henved 7,000. Det største Antal Udvandrere i et enkelt Aar forekom 1882 nemlig 10,401. Fra Norge udvandrede 1841—87 til Amerika 378,000, fra Sverige 1851—87 427,500. Jvfr. **Emigranter.**

Udvaske, udtrække de opløselige Bestanddele af en Blanding med et eller andet Opløsningsmiddel, især Vand. Udvaskning foretages ofte og virksomst ved Deplacering, Fortrængning, idet man lader Vaskevædsken synke igjennem det fintdelte Stof og derved fortrænge de opløste Urenheder. Endnu virksommere er denne Fortrængningsmethode, naar der samtidig anvendes Tryk, hvilket hyppigst sker paa den Maade, at man under det Stof, der skal udvaskes, frembringer et delvist Vacuum. Ofte sker U. ved Afsætning og Decantering, idet man udrører Stoffet i Vaskevædsken, lader det sætte sig og afhælder, fratapper eller ved en Hævert fjærner den ovenstaaende Vædske. Jo mindre den Mængde Vaskevædske er, som hver Gang hældes paa, desto mindre Vaskevædske behøver man. Systematisk eller methodisk Udvaskning sker i en Række Kar, paa den Maade, at den næsten mættede Vaskevædske møder det friske, slet ikke udvaskede Stof og den rene Vaskevædske det næsten fuldstændig udvaskede Stof. Hyppig sker U. ved Centrifugering med en ringe Mængde Vand eller endog med Damp (saaledes i Sukkerfabrikerne).

Udvexle en Bjælke i et Bjælkelag bestaar i at afskære den kortere end de andre tilsvarende og indtappe den i et Tværstykke, en saakaldet **Vexel,** der befæstes mellem de to nærmeste hele Bjælker. Udvexling foretages for at danne en større Aabning, hvor f. Ex. en Trappe eller Skorsten skal føres igjennem Bjælkelaget. Udvexling kaldes ogsaa et Par samarbejdende Tandhjul.

Udvidelse. Naar et Legemes Temperatur forandres, sker der samtidig en Forandring af dets Rumfang og det i de allerfleste Tilfælde paa den Maade, at en Temperaturstigning fremkalder en U., en Afkøling derimod en Sammentrækning. Ved **Udvidelsescoefficienten** forstaas det Tal, der angiver, med hvilken Brøkdel af Legemets Rumfang ved 0° C. dets Rumfang bliver forøget for 1 Grads Opvarmning; dette Tal er i alt væsentligt constant for samme Legeme, men voxer dog lidt med Temperaturen. Udvidelsescoefficienten er for alle Luftarter $\frac{1}{273}$ (under constant Tryk), for Kviksølv $\frac{1}{5550}$, Jern $\frac{1}{80000}$, Zink $\frac{1}{33000}$ osv.

Udviklingshypothesen er i Ordets videste Betydning den Antagelse, at de Former og Arter, Naturen nu frembyder for vor Erfaring, ere opstaaede gjennem en successiv, ubrudt Udviklingsgang, som har ført fra simplere, mere usammensatte og usammenhængende Tilstande til de mere sammensatte og forskjelligartede Tilstande, der nu kjendes. Denne Hypothese fremtraadte først paa det historiske og sociale Omraade (Vico, Montesquieu, Hume). I Kants og Laplaces Hypothese anvendtes den samme Grundtanke til Forklaring af vort nuværende Stjærnesystems Oprindelse. C. Fr. Wolff var den første, der lærte, at Fosterudviklingen begynder ud fra en ganske simpel Form, der ingen Lighed frembyder med den sammensatte Organisme, som gjennem en Række af Ændringer opstaar af den. I det 19de Aarh. har Darwin søgt at forklare de organiske Arters Oprindelse som en successiv Udvikling, der gaar for sig ved, at de ufuldkomne, d. v. s. ikke levedygtige Former efterhaanden gaa til Grunde. Der danner sig derved en vis Harmoni mellem de levende Væseners Bygning og Instinkter og de ydre Forhold. Endnu før Darwin havde Herbert Spencer anvendt U. paa Psychologien og Ethiken, idet han søgte at vise, hvorledes det menneskelige Aandsliv efterhaanden formes og tillempes efter Livsvilkaarene, idet de Evner, tidligere Slægter ved Øvelse have erhvervet under Vexelvirkningen med de ydre Forhold, formedelst Arvelighedens Lov gaa over i Racens Natur og blive oprindelige Evner for de følgende Slægter. Spencer har tillige søgt at paavise de almindelige Hovedformer, under hvilke Ud-

 viklingen fremtræder paa de forskjellige Erfaringsomraader.

Udvisning, s. Forvisning. Ved Skovbruget er U. Paavisning og Mærkning af de Træer, der skulle fældes; særlig bruges Udtrykket dog ved Hovedskovningen.

Udødelighed (Sjælens) bliver vel ikke fuldstændig nægtet af andre end Materialismens Tilhængere, men betyder hos den pantheistiske Philosophi i Regelen ikke andet end en upersonlig Opgaaen i Alaanden. For den religiøse Bevidsthed derimod har U. til alle Tider og hos alle Folkeslag været Gjenstand for Tro i Betydning af det personlige Bevidsthedslivs fortsatte Bedvaren efter Døden. Dog er det først i den christelige Opstandelseslære, at denne religiøse Forestilling kan siges at have vundet et fuldstændige og klare Udtryk. (Jvfr. Opstandelse). Om Læren om en Sjælevandring s. d. A.

Ueberlingen [y], Stad i Konstanzkredsen i Storhertugd. Baden, ved den efter Staden opkaldte Arm af Bodensøen, 2 M. n. n. v. for Konstanz. 4,000 J. Prægtig Domkirke og Raadhus, Vinavl, udbredt Frugthandel; Mineralbad.

Ueberweg, Friederich [y], tysk Philosoph, f. 1826, virkede fra 1852 som Docent i Bonn, fra 1862 som Professor i Königsberg. D. 1871. U. er mest bekjendt ved sine fortrinlige Haandbøger i Logik („System der Logik und Geschichte der logischen Lehren", Bonn 1857; 5te Udg. 1882) og i Philosophiens Historie („Grundriß der Geschichte der Philosophie", 3 Bd., Berl. 1863 ff.; 7de Udg. 1888). I sine philosophiske Anskuelser var U. fra først af især paavirket af Beneke og Trendelenburg; i sine senere Aar nærmede han sig den materialistiske Opfattelse.

Uechtritz, Friedr. v. [ych], tysk Digter, f. 1800 i Görlitz, var ansat ved forskjellige preussiske Domstole, sidst ved Appellationsretten i Düsseldorf, pensioneredes 1858 og døde 1875 i sin Fødeby. I sin Ungdom vandt han et vist Navn ved en Række historiske Tragedier af overvejende romantisk-idealistisk Charakter, som „Alexander u. Darius" (1827), „Rosamunde" (1833), „Die Babylonier in Jerusalem" (1836); senere skrev han historiske Romaner som „Albrecht Holm, eine Geschichte aus der Reformationszeit" (7 Bd., 1852—53) o. fl.

Uefterrettelig. **Kjende u.**, s. Annullation.

Ueland, Ole Gabriel [ūe], norsk Politiker, f. 28 Oct. 1799 paa Gaarden Skaaland i Lunde Sogn i Dalerne. Hans Fader var ved Pengereductionen saa forarmet, at det blev meget vanskeligt at skaffe Sønnerne, af hvilke Ole Gabriel var den næstældste, selv den tarveligste Skoledannelse. Men Ole Gabriels Videbegjærlighed vidste at overvinde Vanskelighederne; da han havde lært ABC'en af sin Moder, hjalp han sig selv videre med Læsning; skrive lærte han sig ligeledes selv efter en gammel Forskrift; Regning lærte han, da han var 12 Aar gl., en Uges Tid af en Fjeldbonde i Bakke Præstegjæld, hvem han for en Aftentimes Undervisning maatte hjælpe med at trække Ved til Huset om Dagen. 1817 blev han ansat som Omgangsskoleholder i Lunde Sogn, og 1825, da han giftede sig med en Gaardmandsdatter, der bragte ham i Medgift den Gaard i Hæskestads Sogn, hvorefter han tog Navnet U., blev han Kirkesanger og Skoleholder i nævnte Annexsogn. Dette vedblev han at være til 1852, da han blev Lensmand der; men allerede 1855 maatte han opgive denne Bestilling, da Stortinget 1854 havde valgt ham til Medlem af den første parlamentariske Jurylovcommission (s. Norge, Historie) og Regeringen nægtede ham Orlov fra hans Ombud. 1833 blev han valgt til Stortingsmand fra Stavanger Amt, og siden blev han gjenvalgt til og mødte paa alle Storting til sin Død, 9 Jan. 1870. I sin Hjembygd var han, med Undtagelse af de Par Aar, hvori han var Lensmand, lige fra det communale Selvstyres Indførelse 1837 Ordfører i Formandskabet, fra 1840 tillige Forligelsescommissær, end videre Amtsrevisor og uden Afbrydelse i den lange Aarække og med næsten samtlige Stemmer valgt til alle de Tillidsposter, hans Commune havde at raade over. I Stortinget var han saa godt som fra sin første Optræden uafbrudt Medlem af de politisk betydningsfulde Comitéer for Prøvelse af Fuldmagterne og for Besættelsen af de faste Comitéer, som ogsaa af alle vigtige extraordinære Comitéer; derhos var han under selve Tingtiden stadigt Medlem af Justitscomitéen. Af Regeringen blev han benyttet som Medlem af Skattecommissionen 1861, og efter Kong Carls personlige Opfordring traadte han ogsaa ind i den 1865 nedsatte norsk-svenske Unionscommission. I mere end en Menneskealder faldt hans Liv sammen med hele Udviklingen af Norges offentlige Liv, i hvilket han øvede en Indflydelse, som ingen anden af hans Stand og som faa uden for samme. Overalt indvirkede han paa, ofte prægede han Nationalforsamlingens Afgjørelser til Fremme af Nationens Liv. Selvstyre og Decentralisation i vid Udstrækning maatte siges at være hans politiske Idealer; for Indskrænkning af Embedsvæsenet paa den ene Side og for Udvidelse af Individernes og de enkelte Communers Varetagelse af deres Interesser paa den anden Side arbejdede han uafladelig; derfor talte og virkede han ogsaa altid for hvad der kunde gjøre Folkets Masse dygtigt til Deltagelse i det politiske Liv, for Fremme af større Almueoplysning, for Udbredelse af Kundskab om Stortingets Gjerning — Udgivelsen af Stortingstidenden fra 1857 var saaledes i alt væsentligt hans Værk — for Folkets Deltagelse i Retsplejen gjennem Juryinstitutionen og for Stemmerettens Udvidelse. Det var vistnok mindre en forbedret Retspleje end en politisk Reform, U. saa i Juryen, hvortil han 1854 udarbejdede et Lovudkast, hvorom U. A. Motzfeldt i Stortinget erklærede, at det var „et stort Specimen paa Forfatterens Evner og Skarpsindighed". Originalitet, Skarpsyn, Letbevægelighed og en sjælden dialektisk Styrke i Debatten vare U.s herskende Evner; hermed forenede han som Charakter en Uegennytte, der ikke tilstræbte Magt og Indflydelse for den personlige Fordels Skyld, en Selvbeherskelse, der lod ham taale baade Sejer og Nederlag, uden at Troen og Modet svigtede, og en Besindighed, der hos en Frem-

stridtsmand ofte kunde tage sig ud som overdreven Conservatisme, hvor det gjaldt Forandringer i Grundprinciperne for Landets offentlige Liv: Forfatningens Bevarelse og kirkelig Rettroenhed.

Uelzen [ÿl], Stad i den preussiske Prov. Hannover, ved Floden Ilmenau, 12 M. n. ø. for Hannover; 7,400 I. Stærkt besøgte Hør- og Hestemarkeder. Betydelig Industri.

Uendelige Størrelser have i Mathematiken udstrakt Anvendelse. En uendelig stor Størrelse, betegnet ∞, er den, der overstiger enhver angivelig Grænse, en uendelig lille Størrelse den, der er mindre end enhver angivelig Størrelse, sammenlignet med enhver endelig Størrelse altsaa 0. To Størrelser, som begge ere uendelig smaa eller uendelig store, kunne have et endeligt Forhold; den nærmere Udvikling heraf giver meget frugtbringende Resultater, som kaldes det u.s Analyse eller Differential- og Integralregning, og som nærmest er det, man forstaar ved „højere Mathematik". En Dom siges at være uendelig, naar den lider af en saadan Ubestemthed, at den paagjældende Retstvist i Virkeligheden ikke ved den er afgjort.

Uetersen [ÿter], Flække i Holsten, ved Pinnau, 3 M. n. v. for Altona. 5,000 I. Livlig Industri og Handel. Det herværende adelige Frøkenkloster var indtil Reformationen et Cisterciensernonnekloster, stiftet 1235.

Ufä, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Perm, de orenburgske Kosakkers Land, Orenburg, Samara, Simbirsk, Kasan og Vjatka. 2,216 □ M. med 1,874,200 I. (1885). Østgrænsen dannes af de metalrige Uralbjærge, der med deres Udløbere dække Landets østl. Del, Resten er bølgeformet Sletteland. Det vigtigste Vandløb er Volgas Biflod Kama langs Nordvestgrænsen, der herfra optager Bjelaja med dens Biflod Ufa. Jordbunden er lidet frugtbar, Floderne fiskerige. En stor Del af Befolkningen er Baschkirer. Gjennem Gouv. drives betydelig Karavanhandel med Asien. 2) Hovedstad i Gouv. U., ved Floden Ufas Udløb i Bjelaja, 160 M. ø. til s. for Moskva, med 25,700 I., Ærkebispesæde, talrige Kirker, flere Mosteer og Gymnasium. Betydelige Markeder.

Ufejlbarhed ell. Infallibilitet, s. Pave.

Ufenau, smuk Ø i Zürichersøen, tilhører Klosteret Einsiedeln i Canton Schweiz. Her fandt Ulrich v. Hutten et Tilflugtssted, hvor han døde 1523.

Uffe den spage, d. e. den stilfærdige, var efter de gamle Sagn hos Saxo en dansk Kongesøn, som i sin Ungdom viste sig sløv og tavs og aldrig deltog i nogen Spøg og Munterhed, men da hans Fader Vermund den vise, der var gammel og blind, af Sachsernes Konge i Holsten opfordredes til at overgive ham Danmark, stiftede han pludselig Natur, opgav sin Tavshed og udæskede den holstenske Kongesøn tillige med hans bedste Kæmpe til Enekamp paa Eidersøen, hvor nu Rendsborg ligger, og fældede dem begge ved Hjælp af sin Faders gamle Sværd Skrep. Sagnet findes i øvrigt tidligere hos Angelsachserne om en anglisk Konge Offa, Garmunds Søn.

Ufrit Skib, frit Gods eller **u. Skib, ufrit Gods**, s. Frit Skib, frit Gods.

Ufrugtbarhed, Sterilitet, Mangel paa Forplantningsevne, er hos Kvinden hyppig begrundet i Forhindringer for Æggets Befrugtning (alle Sygdomme i hendes Kjønsorganer, hvorved Parringen besværliggjøres eller helt forhindres, Sædlegemerne hindres i at trænge op til Ægget eller tilintetgjøres paa Vejen), sjældnere i Mangler ved Dannelsen og Løsningen af Æggene. Hos Manden kan U. bero paa, at Sæden ikke indeholder Sædlegemer (Sygdomme i Testiklerne som Indlejring eller chronisk Betændelse), eller paa Forhindringer for dens Udtømmelse gjennem Urinrøret (Forsnævring af dette, hvorved Sæden gaar op i Blæren) eller Impotens, Mangel paa Evne til at fuldføre Parringsakten.

Uganda, Rige i det indre Østafrika, n. for Victoria Njanza Søen, med et Par Mill. I. Her herskede Kong Mtesa, som af Arabere var omvendt til Muhammedanismen og viste sig venlig mod de europæiske Opdagere (Speke 1862 og Stanley 1875) saa vel som mod Missionærerne, men ellers var en raa og fordrukken Despot. I sine sidste Aar optraadte han dog imod Missionen, og efter hans Død (Oct. 1884) forfulgtes den af Sønnen Mwanga paa det grusomste; en engelsk Missionsbiskop blev henrettet, og flere indfødte Christne bleve brændte. 1888 fordreves Mwanga, som siden har ligget i blodig Fejde med sin Efterfølger og Slægtning, Kilema.

Uge, et Tidsafsnit af 7 Dage, som har været i Brug hos de fleste af Oldtidens Folk; den forefindes saaledes hos Chineserne, fandtes ved Europæernes Indvandring hos Peruanerne osv. Tidligst findes U. hos Ægypterne. Af Jøderne sattes den i Forbindelse med Kosmogoni, Religion og Lovgivning; fra dem kom den ved Begyndelsen af den christelige Tidsregning til Grækerne, som tidligere havde delt Maaneden i 3 Dekader, og til Romerne, som havde brugt en U. paa 8 Dage (Nundinæ). Dagenes Navne havde astrologisk Betydning, der efter Dio Cassius skal have sin Oprindelse fra Ægypterne. Hver Time stod under sin Planets Beskyttelse, efter Ordenen af deres formentlige Afstande Saturn, Jupiter, Mars, Solen, Venus, Mercur, Maanen. Hver Dag benævnedes nu efter den Planet, som herskede i Dagens første Time. Den første Time af Lørdagen, som var den første Dag i U., tilfaldt Saturn; Dagen var derfor Saturns Dag (dies Saturni). Den 25de Time, den første af den følgende Dag, blev saaledes Solens; denne Dag blev Solens Dag (dies Solis). Ved samme Beregningsmaade kom de øvrige 5 Dage til at tilhøre Maanen, Mars, Mercur, Jupiter og Venus, hvoraf deres Navne (dies Lunæ, Martis, Mercurii, Jovis, Veneris). Jvfr. Dag. **Ugedag**, s. Extradag. **Ugedagstjenere**, s. Bonde.

Uggla, Klas, svensk Admiral, f. 1615, havde 1645—48 ved Hæren deltaget i Trediveaarskrigen og var Major, da han 1657 traadte ind i Flaaden. Med en lille Escadre frelste han n. A. den af brandenburgske Belejringstropper

haardt trængte svenske Besætning paa Sønderborg, blev 1670 Admiral og 1676 Baron. S. A. førte han paa Skibet „Svärdet“ den 2den Escadre af den svenske Orlogsflaade under Creutz; i Slaget under Øland kæmpede han længe tappert, endnu efter at „Svärdet“ var blevet stukket i Brand, men sprang til sidst over Bord og druknede.

Uglerne ell. **Natrovfuglene** danne den ene store Afdeling af Rovfuglenes Orden; fra Dagrovfuglene (Falke, Gribbe osv.) udmærke de sig ved deres bløde og løse Fjerdragt, store Øjne og mere eller mindre laadne Fødder. Øjnene, der vende mere fortil end ellers hos Fuglene, omgives hver af sin Fjerkrans, mellem hvilke Næbet næsten er skjult, og bag disse Fjerkranse sidder igjen en Krave (Sløret) af korte og stive Fjer, hos nogle hele Hovedet rundt, hos andre blot paa hver Side bag ved den store Øreaabning; foran denne sidder en bevægelig Hudlap. Ydertaaen er en Vendetaa, der kan rettes mere eller mindre stærkt bag til, Halen altid kort. I Henseende til Størrelsen høre de fleste U. til de mindre Rovfugle; deres Farver ere gjærne urene, mørkt spraglede som hos andre Natfugle; de høre udmærket godt og se ligeledes meget godt om Natten, men blændes som oftest af Sollyset om Dagen; de jage derfor i Regelen ikke om Dagen, dog heller ikke i mørk Nat, men derimod i Tusmørket og i maaneklare Nætter. Deres skarpe Sanser sætte dem i Stand til at opdage, deres lydløse Flugt til at overraske deres Bytte; om Dagen sidde de stille i et eller andet Skjul og sove, f. Ex. i hule Træer, gamle Bygninger, Huler o. desl., hvor de ogsaa have deres simple Rede. De leve især af smaa Pattedyr og Fugle, til Dels ogsaa af Krybdyr og Insekter, og af disse Fødemidler samle de sig Forraad til Brug for sig og deres Unger, naar det er for mørkt til at jage. U. ere eller have været Gjenstand for megen, lige ugrundet Veneration og Afsky; det kloge og tænksomme Udseende, der gjorde U. til Athenes Attribut og til Visdommens Sindbillede, hvortil deres stille Væsen om Dagen, store Øjne og Hovedets Lighed med et Ansigt vistnok ogsaa have bidraget, har ikke noget tilsvarende i deres Charakter. Overtroen betragter deres hæslige Skrig som varslende om Ulykker, og for saa vidt de ikke forjages af denne Grund, forfølger man dem ofte som formentlig skadelige Dyr, men det hele med Uret, da de tvært imod gjøre stor Nytte ved at udrydde Markmus og Insekter. At de forfølges af andre Fugle (Skader, Krager, Spurve, Svaler osv.), naar de vise sig om Dagen, har rimeligvis den bedre Grund, at de stjæle Æg og Unger fra disse. Man deler U. i flere Slægter, fornemmelig efter Fjerkravens større eller mindre Laaddenhed, om de paa Hovedet have 2 saakaldte „Horn“ (d. e. 2 smaa Fjerbuske, der kunne rejses op, eller de mangle disse Prydelser. De skandinaviske U. ere saaledes: a) **Dagugler**, med middelmaadig stor, oval Øreaabning, uden Klap og med en mindre, oventil afbrudt Krave; da Fjerdragten er stivere, mindre løs, er deres Udseende mindre ægte ugleagtigt, og deres Hoved synes forholdsvis mindre; ogsaa i Levemaaden danne de en Overgang mellem Dag- og Natrovfuglene, da de jage om Dagen uden i høj Grad at besværes af Dagslyset. Til Dagugler eller **Høgeugler** uden „Horn“ hører den højnordiske, hvide eller hvid- og sortplettede **Sneugle** (Strix nyctea) i Polarlandene, om Vinteren sydligere, undertiden ogsaa i Danmark; den lever især af Lemminger og ledsager disse paa deres Vandringer. Til Hornuglerne hører den store H. ell. **Bjærguglen** (Str. Bubo), der gjør en Del Fortræd paa Vildtet ved at dræbe Hjortekid, større Fugle. b) Blandt de ægte U. eller **Natugler** med stor, halvmaaneformet Øreaabning med Klap og stor, fuldstændig Halskrave, undersætsig Legemsform, meget stort Hoved, blød Fjerklædning, og som aldrig vise sig om Dagen, men kun om Natten og i Tusmørke, høre ligeledes dels **Hornugler**, f. Ex. Strix otus, S. brachyotus, dels „hornløse“, f. Ex. Sløruglen (S. flammea). Blandt udenlandske Former kan nævnes den højbenede **Jordugle** eller **Huleugle** (S. cunicularia), der lever i Jordhuler og bebor de sydamerikanske Pampas i Selskab med Viscachaen saa vel som de nordamerikanske Prairier i Selskab med „Prairiehunden“; i de brasilianske „Campos“ benytter den Bæltedyrenes Huler, forladte Termitboer o. desl. **Ugle** (Noctua) kaldes ogsaa en talrig Familie af Natsommerfugle (i Danmark over halvtredje Hundrede Arter) med børsteformede Følehorn, vel udviklet Sugesnabel, noget tilspidset Bagkrop og temmelig mørke og urene Farver, som minde om Natrovfuglenes og bidrage til at beskytte disse Dyr, idet de om Dagen ofte skjule sig paa Træernes Bark. Larverne ere i Regelen nøgne og forpuppe sig i Jorden. Adskillige Arter gjøre som Larver Skade paa Frugttræer og Skove eller Kaal og andre dyrkede Planter; saaledes Sæd-U. (Agrotis segetum), hvis Larver, de saakaldte „Knoporme“, ødelægge Kartofler, Runkelroer o. lign.

Uglspil, Till, **Till Eulenspiegel**, en sagnagtig og lystig Æventyrer og Pudsenmager i det 14de Aarh., hvis Fødested skal være Kneitlingen i det Brunsvigske, og hvis Virksomhed henlægges til Nedersachsen og Westfalen. Den overordentlig yndede, paa de fleste Sprog oversatte Folkebog om ham skal først (muligvis 1483) være udkommen paa Plattysk; den ældste bevarede højtyske Udgave er fra 1515 (paa ny udg. af Lappenberg 1854). Hans Gravsted vises paa Kirkegaarden i Mölln i Lauenburg, hvor han efter en Krønnike-Optegnelse skal være død 1350.

Ugolino, s. **Gherardesca**.

Ugrer, **Ugrien**, s. **Finner**.

Uhde, Fritz v., tysk Maler, f. 22 Maj 1844 i Wolkenberg i Sachsen, havde begyndt at uddanne sig til Kunstner, da Omstændighederne førte ham til Militæretaten; han blev Officer i Rytteriet og er nu Ritmester. Fra 1877 gjenoptog han dog med større Kraft sine kunstneriske Studier og udstillede i Paris 1880 og følg. Aar. Det var Livsbilleder fra Nutiden; men fra 1884 begyndte han den Række større religiøse Billeder, hvori han søger at give Emnet et mere gribende Virkelighedspræg ved at føre Frelseren, i hvis Skikkelse han dog be-

varer i det mindste den conventionelle Dragt, ind i Nutidsomgivelser, uden at man dog føler den friske Naivetet deri, hvormed Middelalderens og Renaissancens Malere hensatte de bibelske Begivenheder i deres egen Tidsalders Cultur. I „Lader de smaa Børn komme til mig“ og i „Nadveren“ giver han moderne Interieurer med Asylbørn og Almuesfolk, i „Bjærgprædikenen“ et ganske levende Friluftsbillede. Der er vistnok sand Følelse i mange af de fremførte Skikkelser, men Udførelsen staar ikke saa meget paa Højde med Tanken, at Billederne vinde fuld Troværdighed.

Uhland, Joh. Ludwig, berømt tysk Lyriker og Germanist, f. 26 Apr. 1787 i Tübingen, hvor han studerede Jura, blev Advocat og 1810 Dr. jur.; kort efter gjorde han en videnskabelig Rejse til Paris. I Musenalmanaker og deslige Samlinger bleve hans første Digte trykte. 1812—14 praktiserede han som Advocat i Stuttgart, hvor han tillige var ansat i Justitsministeriet. Frihedskrigen 1813—15 vakte ham til poetisk Begejstring; han sluttede sig til den constitutionelle Bevægelse, og allerede i hans „Gedichte“ (1815) er Fædrelands- og Frihedskjærlighed en fremtrædende Stemning. I „Vaterländische Gedichte“ (1817) stillede han sig energisk paa Folkets Side i den da begyndte württembergske Forfatningskamp. Med Aaret 1819, da han første Gang valgtes til Landdagsmedlem, er hans poetiske Produktion i det væsentlige afsluttet. 1830 blev han Prof. extr. i tysk Sprog og Literatur i Tübingen; men da han 1832, paa ny valgt til Deputeret, ikke kunde opnaa Dispensation fra sine Embedsforretninger, tog han sin Afsked. 1839 nedlagde han, træt af den frugtesløse Kamp, sit Mandat og levede i Stilhed til 1848, da han blev valgt til Districtet Tübingens Repræsentant i den tyske Nationalforsamling, hvor han sluttede sig til Venstre. Hans antiqvariskliterærhistoriske Værker som „Ueber das altfranzösische Epos“ (1812), „Ueber Walther von der Vogelweide“ (1822), „Ueber den Mythus der nordischen Sagenlehre vom Thor“ (1836), „Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder“ (1844—45) vise ham som en samvittighedsfuld, digterisk beaandet Forsker; men sin Hovedbetydning har han som Lyriker ved sin schwabiske Gemytsfylde, maleriske Naturanskuelse og varme Lune, om end hans digteriske Horizont ikke er synderlig vid og han ikke altid er fri for Sentimentalitet. En stor Del af hans Romancer og Ballader udmærke sig ved klangfuldt Anslag og kjækt stiliseret Charakteristik. Skjønt hørende til Romantiken ved sin Kjærlighed til Middelalderen og ved Gemyttets stærke Fremtræden, er han dog klarere og ædrueligere end de fleste af denne Digterskole. Fulde af skjøn Lyrik, men uden stort dramatisk Værd ere hans Skuespil („Herzog Ernst von Schwaben“, 1817, og „Ludwig der Bayer“, 1819). U. døde 13 Nov. 1862. Hans Digtninger udkom bl. a. 1876 i 3 Bd. (udg. af Holland), hans „Schriften zur Geschichte d. Dicht. u. Sage“ 1865—73 i 8 Bd. Pfizer, Notter, Jahn, Mayer, Vischer o. fl. have leveret Biographier og Charakteristiker af U.

Uhlhorn, Joh. Gerh. Wilh., en af Nutidens mest ansete lutherske Theologer, f. i Osnabrück 17 Febr. 1826, blev 1852 Privatdocent i Göttingen, 1855 Consistorialraad og Hofpræst i Hannover, 1866 Overconsistorialraad og 1878 Abbed i Loccum. Foruden Prædikener og populære Foredrag har han udgivet en Række særdeles dygtige kirkehistoriske Arbejder, deriblandt: „Die Homilien und Recognitionen des Clemens Romanus“ (1854), „Urbanus Rhegius“ (1861), „Der Kampf des Christenthums mit dem Heidenthum“ (3dje Udg. 1879), „Die christliche Liebesthätigkeit in der alten Kirche“ (1882). Flere af hans Skrifter ere oversatte paa forskjellige Sprog, nogle af dem ogsaa paa Dansk.

Uhlich, Leberecht, protestantisk Præst, f. i Köthen 27 Febr. 1799, blev 1824 Præst i Diebzig og 1845 i Magdeburg og gav i denne Stilling Stødet til Stiftelsen af „Lysvennernes“ Samfund (s. Frie Menigheder). Som disses Leder kom han hele sit Liv igjennem idelig i Conflict med Øvrigheden. 1848 blev han valgt ind i den preussiske Nationalforsamling, hvor han sluttede sig til Venstre. D. 23 Marts 1872.

Uhrich, Alex. [yrikk], fransk General, f. 1802 i Pfalzburg i Lothringen, uddannedes i Krigsskolen i St. Cyr, gjorde 1823 sit første Felttog i Spanien og sendtes 1831 som Capitain til Algérien, blev 1848 Oberst og 1852 Brigadegeneral. 1855 deltog han i den første Storm paa Malakov ved Sevastopol, blev Divisionsgeneral (indtil 1866) og var i Krigen 1870 Commandant i Straßburg, som han forsvarede med stor Haardnakkethed. D. 1886.

Uigurer, s. Tyrkisk Sprog.

Uinteresseret kaldes i Psychologien en Følelse, som ikke er knyttet til Forestillingen om vort eget Selv og dets Lyst. Naar det har været Gjenstand for Strid, om der gaves saadanne uinteresserede Følelser, kommer det til Dels af, at man ved Interesse plejer ikke blot at forstaa den Følelse, som sættes i Bevægelse ved, hvad der directe eller indirecte angaar os selv, men ogsaa den, der sættes i Bevægelse ved, hvad der angaar andre og andet end os selv. Uinteresserethed betegner naturligvis her Modsætningen til den egoistiske Interesse. Tillige har dog den Betragtning gjort sig gjældende, at selv den Lystfølelse, der vækkes ved andres Vel, jo dog er en Lystfølelse hos os selv og altsaa noget, der for os selv maa kunne være værd at eftertragte. Man har herved overset, at hvor Medfølelsen fremtræder paa sund, umiddelbar og kraftig Maade, skjelner man ikke mellem sin egen Lystfølelse og det, der fremkalder den; man gjør ikke sin egen Lyst til Formaal, de andres Vel til Middel. Hvor den bevidste Tanke om os selv som Formaal kommer frem, er Følelsen ganske vist ikke længere uinteresseret; den er i hvert Tilfælde paa Vej til at antage Egoismens Charakter. Kun paa en højst kunstig og uholdbar Maade, nemlig ved at paastaa, at en saadan Tanke altid gjør sig gjældende i Medfølelsen, vilde man kunne forsvare Forkastelsen af de uinteresserede Følelsers Virkelighed.

Uist, Nord- og Syd-, 2 Øer i Hebridernes ydre Række, v. for Skotland, høre til Inverness-Shire. De ere bjærgfulde, navnlig paa

Østsiden, og have stærkt indskaarne Kyster. Paa Vestsiden dyrkes noget Havre og Kartofler. Kvægavl, Fiskeri og Fuglefangst ere Hoved-erhverv. De have tilsammen 8,100 I.

Uistiti (Hapale Jachus), en Art Egernabe (s. d. A.).

Uitenhage [øj], Stad i den engelske Capkoloni i Sydafrika, 85 M. ø. for Capstaden, ved Floden Zwartekop, 8 M. fra dens Udløb i Algoabugten. 3,500 I. Livlig Handel.

Ujest, Hertug af, s. Hohenlohe.

Ujhely [ujhelj], Flække i Ungarn, i Vin-districtet Hegyalja, 30 M. ø. n. ø. for Pest, ved Floden Bodrog, med 11,800 I. og betydelig Vinavl og Vinhandel.

Ujiji, d. s. s. Udschidschi.

Ukas kaldes i Rusland siden 16de Aarh. enhver af Kejseren selv eller efter hans særlige Befaling udstedt Forordning; desuden de af Senatet givne Anordninger om Lovenes Fortolkning.

Ukerewe, ogsaa kaldet Victoria Nijansa, en af Nilens store Kildesøer i Afrika, mellem 3° s. Br. og 0° 20′ n. Br., omtr. 1,400 □ M. stor og i en Højde af 4,000 F. over Havet, har Afløb til Luta Nsige eller Albert Nijansa, hvis Afløb er den hvide Nil, Bahr el Abiad. I U.s sydlige Del er de 2 store Øer Ukerewe og Ukara og flere mindre. I øvrigt har Stanley paa sin sidste Opdagelsesrejse 1887—89 godtgjort, dels at U.s sydvestlige Hjørne nærmer sig Søen Tanganjika langt mere, end tidligere antaget, dels at der s. for Albert Nijansa, lige under Ækvator, ligger en ny Sø Muta Nsige eller Albert Edvard Nijansa, som gjennem Semliki har Afløb til Albert Nijansa og saaledes er Nilens tredje Kildesø; v. for denne sidste Sø hæver sig Ruvenzon eller Maanebjærgene, en vulkansk Bjærgmasse med høje, sneklædte Tinder.

Ukert, Fr. Aug., f. 1780, d. 1851 som Overbibliothekar i Gotha, blev især bekjendt ved sin usuldendte „Geographie der Griechen und Römer" (1—3 Bd., 1826—46) og begyndte 1828 tillige med Heeren Samlingen „Geschichte der europ. Staaten".

Ukraine, d. e. Grænselandet, kaldtes i Polen, efter at Kijev 1320 var bleven erobret af Litauerne, det yderste Grænseland mod Tatarerne og andre Nomadestammer; siden brugtes Navnet om det frugtbare Landskab ved Dnjeprs mellemste Løb samt Kosakkernes Land, det meste af det nuværende Lillerusland (d. e. Gouvern. Kijev, Tschernigov, Pultava og Charkov), hvilken Benævnelse først opkom 1654, da nogle med det polske Overherredømme misfornøjede Kosakstammer søgte russisk Beskyttelse. Denne Del, „det russiske U." (øst for Dnjepr), blev overdraget af Polen til Rusland ved Fredsslutningerne 1667 og 1686; Landet vest for Dnjepr, det polske U.", forblev indtil Polens anden Deling 1793 under Polens Herredømme, men kom da under Rusland.

Ukrut, den fælles Benævnelse for alle de vildtvoxende Planter, der ved deres Mængde og kraftige Vext blive farlige og trykkende for de dyrkede Planter. Enkelte af disse ere van-skelige at udrydde, som Følfoden paa mergelholdige Jorder og Padderokke-Arterne paa Mark og Eng; men største Delen af det besværlige U. bestaar i enaarige Planter, hvis Frø findes i Jorden i umaadelige Masser, og som Landmanden uden stor Vanskelighed kan gjøre uskadeligt ved at begunstige dets Spiring, inden Jorden modtager sidste Behandling til Sæden. Mange Ukrutsplanter indfinde sig overhovedet kun paa Jorden, fordi denne ikke er skikket til at bære nyttigere Planter, og et omhyggeligt Agerbrug og frodige Afgrøder afgive i det hele det sikreste Middel mod U.s skadelige Indflydelse.

Ukvemsord (af ókvæðis orð, d. e. Ord, som ikke maa kvædes eller siges) er et i det danske Retssprog anvendt Udtryk for ærefornærmende Ord.

Ulaner, s. Rytteri.

Ulbach, Louis [ylbäkk], fransk Forfatter, f. 1822 i Troyes, kom tidlig til Paris og optraadte allerede 1844 med et Bind Digte, »Gloriana«. Senere arbejdede han ved den periodiske Presse, saaledes »Temps« og »Figaro«, i hvilket Blad han under Navnet Ferragus offentliggjorde satiriske Breve, der vakte en Del Opsigt, ledede 1853—58 »Revue de Paris« og 1869—72 Bladet »la Cloche«, blev derefter Medarbejder ved »L'Indépendance belge« og »Revue politique et littéraire« og fik 1878 en Plads som Bibliothekar ved Arsenalet. Han har skrevet en Række Romaner, men som ere lidet originale i Form og Indhold. D. 1889.

Ulcus [ûll], lat., et suppurerende Substanstab paa Huden eller Slimhinderne, som kun har ringe Tilbøjelighed til Heling, og som enten skyldes locale (mechaniske eller chemiske Irritamenter, Kredsløbsforstyrrelser, for høj eller for lav Varme, Smitte) eller indre Aarsager (slet Ernæring, Kjertelsyge, Syphilis, Skjørbug). **Ulceration**, den (ulcerative, ulcerøse) Proces, hvorved et U. dannes, en langsom Destruction og Opløsning af Vævet uden tilsvarende Erstatning af det tabte.

Uld er Fællesnavnet for de Grundhaar (s. d. A.), der spindes; nærmest bruges det dog om Faareulden, der er saare forskjellig efter Dyrets Race, Kjøn, Alder, Sundhedstilstand, ja selv efter dens Plads paa Dyrets Legeme, idet den bedste U. findes paa Skuldrene og Ryggen, den sletteste under Bugen og især paa Benene. De forædlede Faar, som give den bedste U., give derimod daarligt Kjød, Mælk og Skind. Landracerne klippes ofte 1, de forædlede Faar altid 2 Gange om Aaret, hvorved der gjøres Forskjel paa Vinteruld (Laad) og Sommeruld (U.), paa Klipuld af sunde Dyr, Slagteruld (Skinduld), som er klippet af, og Kalkuld, som er ætset af slagtede Dyrs Skind, og endelig Ulden af syge og selvdøde Faar (død U.), som endog er farlig at arbejde med, end videre paa den til Kartning og Valkning bestemte, korte og den til Kæmning bestemte, lange U., hvilken sidste bruges stedse længere, jo grovere den er. U.s Værdi beror desuden paa Finheden — som man har villet maale med egne Instrumenter (Uldmaalere, Eriometre) — paa Elasticiteten, Styrken — som man har villet maale med Dynamometre — paa Renheden, der kan vexle i en særdeles Grad, paa Glans og Frihed for Stikkelhaar

(Hundehaar, Silkehaar). Dernæst er det ogsaa af Vigtighed for U.s lette Behandling, at den er regelmæssig ordnet i Lokker („Stabler") uden dog at være sammenfiltret. U. er gjærne kruset i Forhold til Finheden, saa den fineste kan have paa hver Linje 8 for hele Stablen fælles Bugter, saa dybe som paa Garn, der har været strikket, medens den grove har store, flade Bugter. Under Mikroskopet ser et enkelt Uldhaar ud som en Række i hinanden stukne Kræmmerhuse, hver for sig dannede af fintriflede Skæl og groft takkede paa Kanten. U. bringes gjærne i Handelen i en foreløbig vasket Tilstand, idet Faarene inden Klipningen renses med Vand, sjælden Sæbevand (Pelsvask). **Uldblaar** kaldes de korte, urede Uldtaver, der faas som Affald ved Kæmningen af den lange Uld og bruges som ordinær Kartenuld. **Uldmusselin** er løst vævet af fint, svagt snoet Kamuldgarn, svedet og trykket med Mønster. Ofte er alene Islætten af Kamuld, Kjæden af Bomuld. **Uldspinding.** Naar Ulden før Spindingen skal farves, bliver den først underkastet en omhyggelig Vaskning (s. **Fabrikvask**); i modsat Fald spindes og væves den ofte uvasket, da man derved sparer Olje og lettere vasker Tøjet i Stykke. Hvad den følgende Behandling angaar, maa der gjøres Forskjel paa kort Uld, som kartes for at forberedes til Spinding, og lang Uld, som kæmmes i dette Øjemed, dog at den til Kæmning bestemte Uld, naar den er fin, ikke er synderlig længere end den korte. Denne bliver, naar den skal behandles fabrikmæssig, først indfedtet med Bomolje, Oljesyre o. desl., for at ikke en Filtning skal indtræde i Utide; derpaa volses den nogle Gange, d. e. Klumperne løsnes og Ulden blandes ved en Tromle, besat med Tænder, der arbejde mellem faststaaende Tænder i Tromlens Mantel; derefter kartes Ulden, i Regelen 3 Gange, paa 3 forskjellige Kartemaskiner, hvoraf den sidste, Slubkartemaskinen eller Forspindemaskinen, afgiver Ulden som en Række lange Strimler, Bæger, der, før de forlade denne Maskine, blive trillede, f. Ex. mellem 2 Remme, hvilket giver dem saa megen Sammenhæng, at de kunne taale at opvikles paa en Valse uden at komme i Urede. Disse Bæger blive derefter spundne til Garn (Finspindingen) paa Jennystole eller Selfactors (s. d. A.). Den lange Uld kæmmes, spindes paa en almindelig Rok eller paa Maskiner, der i Hovedsagen ligne Hørspindemaskiner. Skal Kamuldgarnet bruges til glatte Stoffer (glat Garn, modsat blødt Garn), saa blive Uldens Kruser fjærnede ved en Dampning eller Behandling paa ophedede Valser. Finspindingen af fin og kort Kamuld sker stundum paa Mulestol, ellers paa Drosselstol. Nærmere Oplysninger i særskilte Artikler.

Uldryg (Eriodora), Slægt af sydamerikanske Skrigefugle, udmærket ved Rygfjerenes uldagtige Beskaffenhed. Ogsaa den nyhollandske Lyrehale regnes til denne Familie.

Uleåborg, Hovedstad i Gouv. U. i Storfyrstendømmet Finland ved Uleås Udløb i den bottniske Bugt, 70 M. n. for Helsingfors, med 11,600 J. (1886). Havn, Slibsværft, Fiskeri og betydelig Udførsel af Skovprodukter, Fisk, Smør og Talg. Anlagt 1605, afbrændt 1822 og gjenopført med lange, lige og brede Gader. Sundhedsbrønd i Nærheden. 1854 led Havnen og Værftet meget ved et Bombardement af Englændere. I Nærheden ligger det oprindelige U., et 1590 anlagt, den Gang stærkt befæstet, men nu forfaldent Slot.

Ulefos, tidligere et af Norges betydeligere Jærnværker, ligger i Holden Præstegjæld i Bratsberg Amt. Jærnværket, der anlagdes 1652, drives ikke mere; derimod findes Støberi, mekanisk Værksted, Savbrug m. m.

Ulemäer kaldes i det tyrkiske Rige de Retslærde, der tillige betragtes som Gejstlige; i Spidsen for dem staar Muftien. Den 2den Klasse af U. danne Mollaerne, under hvilke igjen Kadierne staa.

Ulf Jarl, af en anset svensk Slægt (hans Fader hed Thorgils Sprakaleg), kom til Danmark, hvorfra han fulgte Knud den store paa hans Tog til England, og blev især mægtig efter at have ægtet Knuds Søster Estrid. En Tid var han Høvding over Jomsborg. Da han under Knuds Fraværelse var Statholder i Danmark og Fosterfader for Knuds og Emmas unge Søn Hardeknud og Landet blev angrebet af den norske Konge Olaf den hellige og den svenske Konge Anund Jakob, skal U. i Følge en dog temmelig usikker Beretning have bevæget Folket, der var misfornøjet med Knuds hyppige Fraværelse fra Riget, til at hylde Hardeknud som Konge paa Viborg Ting, idet U. haabede selv at føre Regeringen i sin unge Fostersøns Navn; men paa Efterretningen herom vendte Knud hurtig tilbage og leverede 1026 de forenede Konger et Slag ved Helgeaa. Efter den almindelige Fortælling kom U. ham her til Hjælp og reddede ham fra at lide et fuldstændigt Nederlag. Dog kunde Knud ikke tilgive sin Svoger hans Opførsel, og da de kort efter under et Gjæstebud i Roskilde kom i en Ordstrid ved Schakspillet, lod han den næste Morgen, 29 Sept. 1026, en af sine Hirdmænd myrde U. i Hellig-Trefoldighedskirken. Det maa dog imidlertid bemærkes, at der efter andre Beretninger synes at have været god Grund for Kongen til at nære Mistillid til sin Svogers Troskab. U. er Stamfader til den følgende danske Kongeslægt, som 1047 besteg Tronen med hans Søn Svend Estridsen.

Ulfeldsholm, s. **Holckenhavn**.

Ulfeldt er Navnet paa en gammel dansk Adelsslægt, af hvilken flere Medlemmer have spillet en betydelig Rolle i det 16de og 17de Aarh. Rigsraaden **Jakob U.** til Kogsbølle sendtes 1578 som Gesandt til Czar Ivan II Vasiljevitsch for at bringe ham til at ophøre med Angrebene paa Lifland og Kurland og har ført en latinsk Dagbog over dette Gesandtskab. Da han tvært imod sin Instrux sluttede en 15aarig og ikke en evig Fred med Rusland, faldt han i Unaade hos Frederik II og blev berøvet sin Plads i Rigsraadet og sit Len, hvorfor han ogsaa et Par Maaneder efter Frederik II.s Begravelse traadte op og offentlig klagede over den Behandling, som han havde været Gjenstand for, uden at dog Christian IV.s Formyndere tog noget Hensyn til hans Klage. Han døde 1593. Han har skrevet en lille latinsk Danmarkshistorie for

Tidsrummet 1333—1559. — Af hans Sønner var Mogens U. (d. 1616) Rigsadmiral 1610—16, altsaa under Calmarkrigen, og Jakob U. til Egeskov og Urup blev 1609 Rigskansler, hvilken Værdighed han beklædte til sin Død 1630. I sit Ægteskab med Birgitte Brockenhuus fik han 17 Børn, af hvilke den bekjendte Corfits U., i hvem Slægtens Anseelse culminerede, men ved hvem ogsaa dens Navn brændemærkedes, var det 7de. Han fødtes 10 Juli 1606 paa Hagenskov, hvor Faderen den Gang var Lensmand. Allerede i sit 12te Aar, som det synes, blev han tillige med sine ældre Brødre sendt paa en Udenlandsrejse, fra hvilken han vendte hjem som en fuldendt Cavaler. 1629, rimeligvis kort efter sin Hjemkomst, blev han ansat som Hofjunker og 1630 Kammerjunker hos Christian IV, med hvis 9aarige Datter Leonora Christina (s. d. A.) han c. 1630 blev trolovet. Han fik nu Forleninger; ved den udvalgte Prins Christians Bryllup 1634 var han en af de tolv Adelsmænd, som Kongen slog til Riddere af Elefanten, og 1636 blev han Rigsraad. 9 Oct. s. A. havde han paa Kjøbenhavns Slot Bryllup med Kongedatteren. Derpaa steg U. hurtig fra den ene Værdighed til den anden; han blev 1637 Statholder i Kjøbenhavn, sendtes paa forskjellige Gesandtskabsrejser, saaledes 1641 til Rigsdagen i Regensburg, ved hvilken Lejlighed han af Kejseren ophøjedes til tysk Rigsgreve, og blev endelig 1648 dansk Rigshofmester. Men den gamle Konges Valg af denne Svigersøn til at beklæde den højeste Embedsstilling i Landet var ikke heldigt; thi U. var i den Grad hildet i Egenkjærlighed, at han hensynsløst ene tragtede efter egen Fordel og Ære, og ligesom ogsaa hans store Lykke nærede hans Hovmod, saaledes fremkaldte den Had og Misundelse hos hans Standsfæller. I Stedet for en Støtte fik Kongen snarere en Modstander i U. Denne berigede sig, benyttende sig af sin høje Stilling, paa en skandaløs Maade og viste paa den anden Side sin store Mangel paa egentlig Statsmandsklogt i Bedømmelsen af de ydre politiske Forhold. Han har derfor sin Del af Skylden for den Krig med Sverige, der udbrød 1648, — ogsaa for Nederlaget, ved den slette Maade, hvorpaa han havde sørget for Flaaden. Misfornøjelsen med ham hos Kongen og i Folket var betydelig, og den ulykkelige Fred, som de danske Underhandlere med ham i Spidsen sluttede i Brømsebro, skulde ikke forbedre dette Forhold. I Christian IV.s sidste Aar var Spændingen mellem Kongen og hans første Embedsmand stor. Efter Christian IV.s Død 1648 stod U. som Rigshofmester i Spidsen for Regeringen i de [illegible] Maaneders Interregnum indtil den nye Konges Valg (jvfr. Frederik III), til hvem han snart kom i spændt Forhold dels paa Grund af sin Virksomhed ved Affattelsen af den strænge Haandfæstning, dels paa Grund af Leonora Christinas og Dronning Sophie Amalies Rivalitet. 1649 sendtes han som Gesandt til Holland, hvor han afsluttede et Forsvarsforbund mellem Holland og Danmark og den saakaldte Redemptionstractat, hvorved de hollandske Skibe befriedes for Øresundstold imod Betaling af en aarlig Pengesum til Danmark; men ved sin Hjemkomst til Danmark mærkede U. snart, at man var misfornøjet med denne Tractat, og at hans Stilling var truet, idet der indledede Undersøgelser angaaende hans Bestyrelse af Finanserne under Christian IV, og da nu tilmed Dina Vinhofers, tilskyndet af Kongens Yndling Oberstlieutenant Walter, optraadte med en falsk Anklage mod ham for at have villet forgive Frederik III, troede U. sig ikke længere sikker i Danmark, skjønt Dina blev henrettet og Walter landsforvist. Han forlod derfor hemmelig 14 Juli 1653 (3 Dage efter Dinas Henrettelse) med sin Familie og sin store rørlige Formue Kjøbenhavn og begav sig først til Holland og derpaa til Sverige, hvor han fandt venlig Modtagelse hos Dronning Christine, hvis Yndest han forstod at bevare indtil hendes Tronfrasigelse, idet han Tid efter anden laante hende betydelige Summer. I Danmark blev der imidlertid lagt Beslag paa hans Godser (1653), hvilket forøgede U.s Forbitrelse, men hans Bestræbelser for at faa Christine og senere Carl X til at erklære Krig mislykkedes. Da den danske Regering var uklog nok til at begynde Krigen 1657, fulgte U. som Forræder mod sit Fædreland Carl X paa hans Sejerstog gjennem Danmark. I Holsten udstedte han en Opfordring til den jyske Adel om at falde fra den danske Konge, men den blev naturligvis upaaagtet; paa Laaland fik han Commandanten i Nakskov til uden Modstand at overgive denne velbefæstede Stad; endelig tilføjede den svenske Konge Frederik III den Ydmygelse at lade U. være en af sine Commissærer ved de Forhandlinger, som førte til den sørgelige Fred i Roskilde, der skilte Danmark ved dets østlige Tredjedel. En af Betingelserne i denne Fred var, at U. skulde have sine beslaglagte Godser og fratagne Len i Danmark og Norge tilbage, at han skulde have Erstatning for al lidt Skade, og at det skulde staa ham frit for at bo, hvor i Danmark det lystede ham. Efter Freden i Roskilde tog han sit Ophold i Malmø og fik til Belønning et Grevskab (Sølvitsborg) i Sverige, men da han i skarpe Udtryk dadlede Fredsbrudet 1658, blev han snart mistænkt hos den svenske Regering, navnlig for Deltagelse i en Sammensværgelse om at bringe Malmø tilbage til Danmark. Der blev nu anlagt Sag imod ham, i over et Aar holdtes han under militær Bevogtning i sit Hus, og da et Slagtilfælde havde berøvet ham Mælet, førte hans Hustru med stor Dygtighed hans Forsvar, men inden Sagen var endelig afgjort, gjorde U. det ubetænksomme Skridt med sin Hustru at flygte over til Kjøbenhavn, hvor de strax bleve anholdte og førte til Hammershus (Juli 1660). Her sad de fængslede i 1½ Aar og bleve, især efter et mislykket Forsøg paa at undvige, meget strængt bevogtede (s. Fuchs, Ad.), indtil de endelig, efter at U. havde indgivet en ydmyg Bønskrivelse og udstedt en meget haard Forskrivning, hvori han foruden at anerkjende den nye Statsform og love ikke at forlade Landet uden Kongens Tilladelse maatte afstaa alle sine Godser uden for Fyn, løslodes og fik Tilladelse til at opholde sig paa deres Gaard Ellensborg (nu Holckenhavn) i Fyn (Dec. 1661). Men U.

kunde ikke holde sig rolig; kort efter fik han med Leonora Christina Tilladelse til at foretage en Badereise til Udlandet, men i Stedet derfor tog han Ophold i Brügge. Plaget af en urolig Higen efter igjen at komme til Magt og Anseelse og af et brændende Had til dem, der havde knust ham, kunde han imidlertid ikke en Gang nu, da Sygdom lammede hans physiske Kraft og hans aandelige Evner kjendelig vare svækkede, finde Hvile; han vidste at sætte sig i Forbindelse med Kurfyrsten af Brandenburg, hvem han tilbød den danske Krone, idet han sablede om en ulmende almindelig Misfornøjelse i Danmark. Paa Efterretningen herom ilede den danske Regering med at anklage U. for Højesteret (28 Juli 1663), der allerede Dagen efter dømte, at U. som Landsforræder skulde miste Ære, Liv og Gods, ligesom ogsaa hans Børn til evige Tider forvistes fra Landet og mistede deres Adelskab. Den danske Regering udsatte en Pris paa hans Hoved, 20,000 Rd. for den, der bragte ham levende, og 10,000 Rd. for den, der bragte hans Lig, men da man ikke kunde bemægtige sig hans Person, blev hans Billede henrettet, hans Gaard i Kjøbenhavn blev nedreven, og paa dens Plads (Ulfeldtsplads, Graabrødretorv) opreistes en Støtte, „Forræderen C. U. til evig Spot, Skam og Skjændsel", som først blev borttagen 1842. U. overlevede kun kort Tid sin Domfældelse. Medens hans Hustru toges til Fange i England, hvorhen hun var rejst af finansielle Grunde, flygtede han selv fra Brügge for ikke at blive udleveret til den danske Regering. En Tid holdt han sig skjult ved Basel, men da han, frygtende for at være opdaget, dødssyg ogsaa vilde flygte herfra, indhentede Døden ham i en Baad paa Rhinen 20 Febr. 1664. Hans Lig blev begravet i et Kloster, men senere flyttedes det af hans Sønner og jordedes paa et Sted, som ingen uden de selv kjendte. En af disse Sønner, Leo U., forplantede Slægten i Østerrig, hvor han og hans Efterkommere beklædte høje Statsembeder. Med hans Sønner uddøde imidlertid denne Linje paa Mandssiden. — **Ebbe U.** til Ovesholm, Sønnesønssøn af en Broder til Corfits U.s Bedstefader, blev 1642 gift med Leonora Christinas Søster Hedvig, flygtede 1652 paa Grund af mislig Embedsførelse til Sverige, blev senere Generallieutenant i svensk Tjeneste og kæmpede i den skaanske Krig mod sit Fædreland; han døde 1682 i Stockholm. — **Margrete U.**, f. 1641, d. 1703, gift med Søhelten Niels Juel, stiftede efter sin Mands Død sammen med Birgitte Skeel Roskilde Frøkenkloster 1699.

Ulfljot, s. Ulvljot.

Ulfsson, Jakob Örnefot, svensk Ærkebiskop, f. c. 1430, d. 1521. Han var Kannik i Upsala og Diakon i Bexiö, da han, uden at Capitlet hørtes desangaaende, 1470 af Paven blev viet til Ærkebiskop i Upsala. Han var i Grunden stemt for Unionen, men i end højere Grad en Fredens Mand og sluttede sig til Sten Sture, da Christian I med væbnet Haand vilde gjøre sig til Herre over Sverige. I Samraad med Rigsforstanderen stræbte han siden at støtte Kirken og de aandelige Interesser, og især ved hans Tilskyndelse stiftedes Højskolen i Upsala. Men da Rigsforstanderen søgte at gjøre sin Myndighed gjældende ogsaa i kirkelige Forhold, indtraadte der et Brud mellem ham og Ærkebiskoppen. U. tiltraadte Beslutningen baade om at erkjende Hans som Konge og om at afsætte Rigsforstanderen, og han lyste denne i Ban, da han søgte ved Vaabenmagt at tvinge sine Modstandere i Raadet. Til sidst, da Kongen selv havde løst ham fra sin Troskabsed, forsonede J. U. sig med Sten Sture. Ogsaa til Svante Nilsson (Sture), hvis Vel han dog selv havde fremmet, kom han i spændt Forhold, da Svante ikke vilde lytte til hans vedholdende Raad om fredelig Opgjørelse med Unionskongen. Efter Svantes Død arbejdede han for at faa Erik Trolle valgt til Rigsforstander. Alligevel godkjendte han Sten Sture d. yngres Valg, men nedlagde allerede 2 Aar efter (1514) sit Embede efter at have udvirket dennes Samtykke til, at han overgav sin Post til Gustav Trolle. Sine sidste Dage tilbragte han for største Delen i Carthenserklostret Mariefred.

Ulfstand var en dansk Adelsslægt, som havde store Besiddelser i Skaane, og som har fremsbragt flere berømte Krigere baade til Lands og til Vands. Den uddøde 1634 paa Sværdsiden. Den berømteste Mand af denne Slægt er **Jens Holgersen U.** til Glimminge, dansk Rigsraad og Admiral under Kong Hans, som satte stor Pris paa ham; han udplyndrede 1511 Wismars Havn og denne Bys samt Rostocks og Stralsunds Omegne og kæmpede ogsaa en haardnakket Kamp med den tyske Flaade under Bornholm (9 Aug. 1511), men Sejren var uafgjort. Han var forlenet med Gulland indtil 1509, da han opgav dette Len for at overtage Overcommandoen over den danske Flaade, og døde 1523. — **Truid U.** til Thorup, dansk Rigsraad, f. 1487, d. 1545, var under Grevens Fejde Slotsherre paa Varberg Slot, s. Meyer, Marcus; 1537 sendtes han som kgl. Commissær til Norge for at underlægge dette Rige Christian III og fjærne dets katholske Bisper. — Hans Brodersøn, **Hak Holgersen U.** til Hikkeberg, Rigsraad, viste sig som en tapper Officer under Daniel Rantzaus Indfald i Sverige (Vinteren 1567—68), var en af de 4 Regeringsherrer under Christian IV.s Mindreaarighed fra 1590 til 1593, da han blev Rigsmarsk, og døde 1594. — Dennes Broder, **Jens Holgersen U.** til Skabersø, Lensmand paa Bohus, forsvarede under den nordiske Syvaarskrig med stort Heltemod dette Slot mod gjentagne Angreb af Svenskerne 1564, 65 og 66. Sidstnævnte Aar døde han.

Ulfsten, Nicolai, norsk Landskabsmaler, f. i Bergen 29 Sept. 1853, blev først sat til Studierne, men røbede tidlig Anlæg til Tegning; 1874 kom han — efter et forgjæves Forsøg paa at faa Adgang til Akademiet i Düsseldorf — til Carlsruhe, hvor Gude blev hans Lærer. Han opholdt sig ofte i Hjemmet for at gjøre Studier paa Lister, hvis flade Kystnatur særlig tiltalte ham. 1879 foretog han en Studiereise til Ægypten for at male Ørkenbilleder, men en Øjenbetændelse tvang ham til at vende tilbage, og han forblev nu en Tid i Carlsruhe.

hans Helbred var imidlertid svækket, og en Sørejse til Constantinopel kunde ikke gjengive ham den. Med varm Kjærlighed til sin Kunst arbejdede han til det sidste. D. i Christiania ved Juletid 1885. „Mortfiskere ved Stavanger" ejes af Kong Oscar II, „Paa Jæderen" af Kronprins Gustav, „En Nødhavn" findes i det norske Nationalgalleri.

Ulfsund, Sundet mellem Sjælland og Møen, fortsættes nord paa af Bøgestrømmen og afsætter Stegestrand paa Møen. Overfarten er mellem Kallehave og Koster.

Ulibischev, s. Oulibischeff.

Ulige Tal, et Tal, hvori 2 ikke gaar op, som 1, 3, 5, 7, 9, 11 osv.

Ulk (Cottus), Fiskeslægt af de panserkindedes Familie, med stort og bredt, mere eller mindre nøgget Hoved, stort Gab, blød, slimet, nøgen eller til Dels med tornede Benskæl væbnet Hud, store Brystfinner og smaa, under dem siddende Bugfinner, mørke, urene Hovedfarver og i det hele et temmelig hæsligt Udseende; det er træge, graadige Fiske, der i Almindelighed opholde sig nær ved Land. Slægten tilhører de nordiske og navnlig de højnordiske Have; dog gives der ogsaa baade paa den østlige og den vestlige Del af den nordlige Halvkugle Ferskvands-U. eller Flod-Ulke (C. gobio L. Ex.), i Almindelighed mindre Former med mere glat Hoved. Den ved vore Kyster almindelige U. (C. scorpius) er kun lidet anset som Fødemiddel; i Grønland er Ulkefiskeriet dog af stor økonomisk Vigtighed, naar det skorter paa anden Føde.

Uller ell. **Ull,** i den nord. Mythol. Thors Stifsøn, Sifs Søn, en fager, vældig Kæmpe, udmærket Bueskytte og Skiløber. Det er godt at paakalde ham i Tvekamp.

Ullerup, Kirkeby i Sundeved, ved hvilken der 6 Apr. 1849 forefaldt en for de danske Vaaben heldig Træfning.

Ulloa, Geronimo, italiensk General, f. 1810 i Napoli, udgik 1830 fra Militærskolen som den ypperste Elev og blev Lieutenant i Artilleriet. 1833 sad han et halvt Aar fængslet, fordi han ikke havde angivet en Sammensværgelse, som han havde faaet Nys om, men blev dog 1845 Capitain, da han i et Skrift om Taktiken havde givet ny Prøve paa Dygtighed. 1848 fulgte han General Pepe som Adjudant i Norditalien og drog ligeledes i Juni med ham til Venezia, da Hæren blev hjemkaldt. Han udmærkede sig flere Gange under Belejringen, steg efterhaanden til Brigadegeneral og var i Maj 1849 Chef i Fort Malghera, hvilket han forsvarede, indtil det kun var en Grushob. Efter Byens Overgivelse i Aug. s. A. gik U. til Paris, hvor han skrev »Guerre de l'indépendance italienne 1848—49«, men vendte 1859 tilbage til Italien og førte en kort Tid Commandoen over den toscanske Hær. — Hans Broder Antonio U. blev derimod Bourbonerne tro og var 1860—61 Frants II.s sidste Krigsminister.

Ulm, stærkt befæstet Hovedstad i Donaukredsen i Württemberg, ved Donaus venstre Bred, paa Grænsen af Bayern, 10 M. s. ø. for Stuttgart. 33,600 J. (1885). Gammeldags bygget Stad med flere højere Undervisningsanstalter, Bibliothek, rigt Hospital. Betydelig Industri i Tobak, Metal- og Lædervarer, store Bryggerier og betydelig Handel. I Omegnen udstrakt Havedyrkning. Blandt Stadens Bygninger fortjene at fremhæves den 1377—1494 opførte, men ikke fuldførte Domkirke med herlige Glasmalerier, Michaelskirken, Raadhuset, Theatret, Jærnbanegaarden og Broerne over Donau. Den lige over for U. liggende bayerske By Neu-Ulm er inddragen under Fæstningsværkerne. — U. var tidligere en fri Rigsstad, der mod Slutningen af Middelalderen talte over 60,000 J. og herskede over et Landomraade paa 17 □ M. med c. 40,000 J. 1803 kom U. under Bayerns og 1810 under Württembergs Herredømme. I U. maatte den østerrigske General Mack, der var bleven indesluttet af overlegne franske Hære, 17 Oct. 1805 overgive sig til Kejser Napoleon I med Levningerne af sin Hær, der endnu talte c. 30,000 Soldater.

Ulmin og **Ulminsyre,** s. Huminstoffer.

Ulphilas [ûl], egtl. got. Wulfila, d. e. lille Ulv, „Goternes Apostel", f. 318, nedstammede fra en christen Krigsfange fra Kappadokien, blev 341 viet til Biskop hos Vestgoterne, som den Gang boede n. for Donau og det sorte Hav. U. missionerede her med stor Nidkjærhed og Held; men den hedenske Høvding Athanarich rejste en blodig Forfølgelse, som 350 tvang U. til at gaa over Donau med en stor Del gotiske Christne. Kejser Constantius anviste dem Bolig i Balkanbjærgene, og her virkede U. nu i 33 Aar baade som Biskop og som Høvding, men vedblev samtidig med stor Fare for sit Liv at gjøre idelige Missionsrejser blandt Goterne paa den anden Side af Donau. Skjønt han nærmest tilhørte Arianismen, søgte han at holde sine Landsmænd uden for Striden mellem Katholiker og Arianere; den var for ham kun en Ordstrid mellem ærgjærrige Præster. Af Runer, latinske og græske Bogstaver dannede han et gotisk Alphabet og oversatte saa Bibelen paa Gotisk, et i sproglig Henseende yderst vigtigt Værk som det ældste skriftlige Mindesmærke i germansk Sprog. U. døde i Constantinopel 381.

Ulpianus, Domitius, en af de berømteste romerske Retslærde, f. omtr. 170 i Tyros, beklædte flere høje Statsembeder i Rom, indtil han 228 som Præfectus prætorio blev myrdet af Prætorianerne. Foruden at en stor Mængde Brudstykker af hans talrige Værker ere optagne i Pandekterne (af hvilke i det hele en Tredjedel er tagen af U.), er ogsaa et lille særskilt Skrift af ham bevaret under Navn af „U.s Fragmenter", udgivet af Hugo og senere af Böcking (1855).

Ulricehamn (før 1741 kaldet Bogesund, s. d. A.), Landstad i Vestergötland og Elfsborgs Län i Sverige, paa en skovrig Bjærgskraaning ved Østsiden af Søen Åsunden; 1,150 J. (1887). 2 Bankkontorer; Sanatorium og Badeanstalt. U. staar ved en privat Jærnbane i Forbindelse med den sydlige Stambane.

Ulrich, Hertug af Württemberg, s. Württemberg.

Ulrich von Lichtenstein, middelhøjtysk Digter, f. c. 1200 af steiermarkisk Ridderfamilie,

tjente flere Fyrster, blev 1228 slaaet til Ridder i Wien og døde c. 1275. I sin „Frauendienst“, som Tieck 1812 dels bearbejdede, dels oversatte, fremstiller han sit eget æventyrlige Liv med dets til den latterligste Yderlighed drevne „Minnetjeneste“. Værket er uden stor poetisk Betydning, men vigtigt som culturhistorisk Mindesmærke. 1257 skrev han sin mindre „Frauenbuch“, hvori han klager over Tidens Fordærvelse. Digtene ere udgivne af Lachmann med Anmærkninger af Karajan (1844).

Ulrici, Hermann, tysk Philosoph, f. 23 Marts 1806 i Pförten, blev efter Studier i Leipzig, Halle og Berlin Auditeur, men gik derpaa over til Universitetsvirksomhed og var siden 1834 Professor i Philosophi i Halle. D. 11 Jan. 1884. Hans første Studier vare af literærhistorisk og æsthetisk Art („Charakteristik der antiken Historiographie“, 1833, „Geschichte der hellenischen Dichtkunst“, 1835, „Ueber Shakspeares dramatische Kunst“, 1839). Han debuterede i Philosophien med en vidtløftig Kritik af det Hegelske System („Ueber Princip und Methode der Hegelschen Philosophie“, 1841), hvor han trods skarp Polemik priser det som Hegels Fortjeneste, at han har gjort al „formløs Philosopheren“ umulig. I „Das Grundprincip der Philosophie“ (1845—46) og „System der Logik“ (1852) fremstiller han Grundlaget for sin egen Anskuelse. Han viser sig her særlig paavirket af den engelske og skotske Philosophi og søger at forbinde Speculation og Empiri; hvor disse to Methoder komme i Strid med hinanden, anser han det for rimeligst, at Speculationen har Uret. Den Forudsætning, hvorfra Philosophien maa gaa ud, er selve Tankevirksomheden, som U. særlig opfatter som adskillende Virksomhed. Tankevirksomhedens Principer ere Grundforudsætninger for al Erkjendelse; det værende er det, vi nødes til at tænke. Men Tankevirksomheden er ej blot rent logisk; den fremtræder ogsaa som Nødvendigheden af at sætte noget uden for Tankevirksomheden, nemlig Verden (den materielle Væren, der iagttages), andre tænkende Væsener og det ubetingede (Gud). Erfaringen lærer os det concrete og positive Indhold af det ikke-tænkende, ikke-Jeget og det ikke-betingede at kjende. Det ubetingede kan ej opfattes i exact Viden, men er Gjenstand for en videnskabelig Tro (d. e. en Tro, hvor de objective Grunde have Overvægten, medens i den religiøse Tro den subjective Forvisning har Overvægten) og maa fremstilles ved Hjælp af Analogier. Herom handler „Glauben und Wissen, Speculation und exacte Wissenschaft“ (1858). I sine senere Skrifter („Gott und Natur“, Leipzig 1862, „Gott und der Mensch“, 1866 ff.) har U. søgt at vise, at Realismen selv ved sine Forudsætninger og Hypotheser fører tilbage til Idealismen og særlig til Troen paa en personlig Gud. Verden er vel skabt, men er ikke et fra Gud forskjelligt Væsen; den bestaar kun ved og i Gud. I sin Polemik mod, hvad han anser for Materialisme, taler han mere som troende Theist end som tænkende Philosoph. I en lang Aarrække redigerede U. med I. H. Fichte og J. U. Wirth „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik“.

Ulrik er Navnet paa 2 danske Prinser af den oldenborgske Stamme; det er kommet ind i Kongefamilien fra Meklenburg ved Frederik II.s Giftermaal med Hertug U.s Datter Sophie. Dette Kongepars anden Søn U. var f. 30 Dec. 1578 paa Koldinghus, blev 1602 Biskop af Slesvig og 1608 ved sin Morfaders Død tillige Biskop af Schwerin; han døde 27 Marts 1624 i Bützow. Han skal have været gift med en tysk Adelsdame, Katharine Hahn (Faster til den til Danmark indvandrede Vincents Joachim Hahn, s. d. A.). — Den yngre U., Christian IV.s og Dronning Anna Katharines yngste Barn, født 2 Febr. 1611 paa Kjøbenhavns Slot; hans Fader erhvervede Bispedømmet Schwerin for ham 1624 (siden 1622 var han Coadjutor), men maatte igjen opgive det ved Freden i Lübeck 1629; senere gik U. i kursachsisk Tjeneste og blev ihjelskudt af en Snigmorder fra den keiserlige Lejr ved Schweidnitz 11 Aug. 1633. Begge disse Prinsers Lig bleve førte til Danmark og bisatte i Roskilde Domkirke.

Ulrike Eleonore, svensk Dronning, Datter af Frederik III og Sophie Amalie, f. 11 Sept. 1656 paa Kjøbenhavns Slot. 1675 blev hun forlovet med Carl XI, men s. A. udbrød den skaanske Krig mellem Danmark og Sverige; Brylluppet blev derved udsat i flere Aar, indtil Freden var sluttet, og holdtes 6 Maj 1680 paa Herregaarden Skottorp ved Halmstad. U. E. var et Mønster paa ægteskabelig Kjærlighed, Godgjørenhed og Mildhed og højt elsket af sine Undersaatter, men blev først paa sit Dødsleje og efter sin Død skattet af sin kolde og haarde Ægtefælle, der havde beredet hende mange Ydmygelser og Ærgrelser ved at tvinge hende til i enhver Henseende at underordne sig hans Moder, Enkedronningen Hedvig Eleonore. Hun døde 26 Juli 1693 paa Carlberg. Af hendes 7 Børn døde 4 Sønner tidlig; en af de 3 andre f. Carl XI. — Hendes Datter, U. E. den yngre, f. 23 Jan. 1688, blev tidlig forældreløs og levede et stille og lidet bemærket Liv, indtil hun, medens Broderen Carl XII endnu opholdt sig i Tyrkiet, paa Raadets Opfordring deltog i dets Forhandlinger 1713—14 for at give Regeringens Beslutninger større Anseelse. 24 Marts (4 Apr.) 1715 ægtede hun med Broderens Samtykke, men uden at Stænderne hørtes (en Betingelse for hendes Arveret til Tronen), daværende Arveprins Frederik af Hessen. Ved Carl XII.s Død tiltraadte hun strax Regeringen og lod sig udraabe til Dronning, men da hun erfarede, at Hæren ikke vilde anerkjende hende, med mindre hun afskaffede Enevoldsmagten, erklærede hun sig villig dertil og lod Stænderne sammenkalde. Da disse opkastede Tvivl om hendes Arveret, erklærede hun denne for ophævet, hvorpaa hun 23 Jan. 1719 blev valgt til Dronning. Allerede efter et Par Ugers Forløb udtalte hun, skjønt forgjæves, Ønsket om at faa Prins Frederik udnævnt til Medregent, men Aaret efter vare Stænderne ikke uvillige til et Regentskifte, da hun imidlertid havde vist sig mere tilbøjelig til at lytte til sine nærmeste Omgivelser end til sine lovlige Raadgivere og desuden havde gjort sig skyldig i flere egenmægtige Handlinger; hun frasagde sig derfor 29 Febr. 1720 Tronen til

Fordel for sin Gemal. Dog forestod hun Regeringen endnu et Par Gange i kortere Tid efter Stændernes Beslutning, nemlig 1731, da Kongen besøgte sit Arveland, og 1738, under hans Sygdom; men ellers gav hun sig ikke af med Regeringsanliggenderne. Hun vedblev at være sin Gemal hengiven, uagtet hun følte sig dybt saaret af hans Utroskab og hans forargelige Forhold til Frøken Taube. Hun døde barnløs af Kopper, i Stockholm, 24 Nov. (5 Dec.) 1741.

Ulriksdāl, kongl. Lystslot i Solna Sogn i Upland i Sverige ved Edsvikens vestlige Bred, c. ½ M. (5 Kilom.) n. for Stockholm, blev opført c. 1644 af Rigsmarsken Grev Jak. de La Gardie og 1669 solgt til Dronning Hedvig Eleonora, som opkaldte det efter en af sine Sønnesønner. 1823—49 benyttedes det til Asyl for Invalider, men blev derefter restaureret af Carl XV, som i Almindelighed tilbragte en Del af Sommeren paa U. og 1865 i den smukke Slotspark lod opføre et Capel efter Tegning af Scholander.

Ulrikshōlm, en for sin smukke Beliggenhed i Nærheden af Kjerteminde bekjendt Gaard, hed oprindelig Slinnerup. Fra den adelige Slægt Akeleje gik den 1616 ved Salg over til Christian IV, der 1636—46 opførte den anselige Hovedbygning i nogen Frastand fra den ældre Gaards Plads. Den fik Navnet U. efter Kongens lille Søn med Vibeke Kruse, Ulrik Christian Gyldenløve, hvem Gaard og Gods vare skjænkede af Faderen. Efter hans Død (1658) har U. været i mange Familiers Eje, deriblandt i Familien Brüggemanns.

Ulster [ŏll], den nordligste af de 4 Provinser, hvori man sædvanlig inddeler Irland, mod V. og N. omgiven af Atlanterhavet, mod Ø. af Nordkanalen og den irske Sø og mod S. af Prov. Leicester og Connaught, bestaar af Shirerne Cavan, Fermanagh, Monaghan, Armagh, Down, Antrim, Londonderry, Tyrone og Donegal. 403 □ M. med 1,762,000 I. (1881). Det er et Bjergland med Højder indtil 2,700 F. og med talrige Søer, af hvilke de betydeligste ere Lough Erne og Lough Neagh. Kysterne ere stærkt indskaarne og danne en Mængde Havne. Befolkningen er stærkt blandet med engelske og skotske Elementer, hvorfor saa vel Landbrug som Industri her staa højere end de fleste andre Steder i Irland. De vigtigste Stæder ere Belfast og Londonderry.

Ultimātum, sidste Erklæring, sidste Forslag til en Overenskomst, endelig Besked, bruges især om diplomatiske Forhandlinger. **Ultimo**, lat. [ŭl], paa den sidste Dag (i Maaneden). **U.-Regulering** kaldes den ved Maanedens Slutning stedfindende Opgjørelse mellem Fondsspekulanterne paa de store Børser, saa vel som Opgjørelsen mellem Varespekulanter, der have gjort Forretninger paa Tid (s. **Differenceforretning**).

Ultra, lat. [ŭl], hinsides, ud over, bruges til at betegne en Overskridelse af det rette Maal, en Overspændthed i en eller anden Retning, f. Ex. ultranational, ultrademokratisk. Ogsaa kun En, der i politisk eller anden Henseende gaar til Yderlighed i sine Meninger, betegnes som en U., og særlig brugtes Ordet om de ivrige Royalister efter Restaurationen i Frankrig 1815. **Ultra posse nēmo obligātur**, ingen er forpligtet ud over sin Evne.

Ultramarin, en pragtfuld blaa Farve, der oprindelig tilvirkedes af Lasursten, idet denne glødedes svagt, kastedes i Vand, pulveriseredes, blandedes med en smeltende Blanding af Harpix, Linolje og Vox, „Pastello", og æltedes med koldt Vand. Dette afsatte da først et dybere, senere et blegere U., medens Svovlkis og andre Urenheder holdtes tilbage af Harpixmassen. Da den chemiske Analyse imidlertid viste, at Lasurstenen bestod af ganske almindelige Stoffer, Kiselsyre, Lerjord, Natron, Svovlsyre, Kalk og en ringe Mængde Svovl, Chlor og Jærn, forsøgte man at fremstille det kostbare U. kunstig, og dette lykkedes 1822 Chr. Gmelin; dog blev det først 1828 fremstillet i større Mængde af Guimet. Nu levere Europas Ultramarinfabriker aarlig over 200,000 Centner, hvoraf Tyskland alene ⅔. Man skjelner mellem Sulfat-U., Soda-U. og Kisel-U. Den første tilvirkes (især i Nürnberg) af Kaolin, svovlsurt Natron og Kul; i Soda-U., der især vindes i Belgien, Frankrig og Hessen, erstattes det svovls. Natron af kuls. Natron og Svovl. Kisel-U. er en Soda-U., ved hvis Tilberedning der tilsættes noget Kiselsyre; den har en lidt mere rødlig Nuance end de andre, men er mere bestandig. U. er uopløselig i Vand, det staar sig godt mod Alkalier, men angribes yderst let af Syrer (under Udvikling af Svovlbrinte); selv Salte med sur Reaction som Alun angribe den (Kisel-U. staar sig dog mod Alunopløsning). Om Theorien for U.s Dannelse og rationelle Sammensætning ligesom om, hvorpaa den blaa Farve beror, ere Chemikerne endnu ganske uenige. U. anvendes til Maling (især ogsaa paa Kalkgrund), til Tøjtryk, i Bogtrykkeri og Lithographi, til at fjærne et gult Skjær af Papir, Linned, Stivelse, Stearin og Paraffin, Sukker. Til Blaanelse til Vasketøj er Smalte nu ganske fortrængt af U. I den nyere Tid fabrikeres U. ogsaa i forskjellige violette og røde Nuancer.

Ultramontān, d. e. fra den anden Side af Bjergene (Alperne), Betegnelse for Pavedømmets Aand og Grundsætninger, altsaa omtrent d. s. s. hierarchisk. **Ultramontanister**, Tilhængere af Pavens uindskrænkede Magt og Ufejlbarhed; **Ultramontanisme**, deres Lære og Grundsætninger.

Ultuna [ŭll], Landbrugsinstitut i Upland i Sverige, c. ½ M. (5 Kilom.) s. for Upsala, ved Fyrisaaen, oprettet 1846. Undervisningen meddeles i et højere Cursus for Landbrugselever og et lavere for Landbrugslærlinge, begge beregnede paa 2 Aar.

Ulug Beg, Fyrste af Samarkand, Sønnesøn af Tamerlan, f. 1394, d. 1449, bestemte (1437) Ekliptikas Hældning, forfattede et Stjernekatalog (udg. af Hyde, Oxford 1665) og de bedste astron. Tavler, man kjendte før Tyge Brahe.

Ulv (Canis lupus), norsk ogsaa „Graaben" eller „Skrub", hører til Hundeslægten og ligner en stor, højbenet Hund med smaa, skjæve Øjne, spidse, opstaaende Øren, kort, busket Hale med sort Spids; Farven for øvrigt i Regelen graa, gulagtig paa Siderne, blandet med Sort paa Ryggen, hvid paa Bug og Bryst, Forbenene med en sort Streg paa

langs. U. ere udbredte over hele den nordlige Halvkugle, omtr. indtil den 70de Breddegrad, hvor de ikke, som i Danmark og Storbritannien, længe have været udryddede. Deres Tilhold have de i de store Skove, hvorfra de i strænge Vintre, drevne af Hunger, foretage lange Strejftog i store Flokke; U. er da farlig nok at møde, uagtet den til andre Tider er for fej til at kunne henregnes til de egentlig farlige, om end vel til de skadelige Rovdyr. Det er de større planteædende Pattedyr (Renen, Elgen, Hjorten, Oxen og Hesten), hvoraf den især lever, men den tager dog ogsaa til Takke med mindre Pattedyr og Fugle; selv paa Isen ved Havkysten indfinder den sig om Vinteren for at gjøre de nyfødte Sælhundeunger til Bytte, og undertiden gaar det ud over de andre Rovdyr, f. Ex. Ræve og Bjørne. Sine Udflugter foretager U. mest om Natten; sit Bytte griber den altid i Struben. For at fange den anvender man Faldgruber, Ulvesaxe, udlægger Aadsler paa et dertil indrettet Sted om Vinteren, hvorefter man omringer og skyder dem, osv. Parringstiden er tidlig om Foraaret (Februar—Marts). Ungerne (5—6 i Tallet) ere i Begyndelsen blinde og sortagtige. Skindet giver et godt Pelsværk.

Ulvefod (Lycopodium), en til Ulvefodsfamilien hørende Slægt af Sporeplanter, omfatter temmelig smaa Planter med ofte krybende Stængler, besatte med smaa, skælagtige, grønne, spiralformig og tæt stillede Blade. Sporehusene sidde enkeltvis i Hjørnerne af Blade, der oftest have et særegent Udseende og ere samlede axformig i Spidsen af Stænglerne. Den saakaldte Hexemel (Pollen Lycopodii) er Sporerne af flere Arter, navnlig af L. clavatum, der forekommer hos os paa Lyngheder og lignende Localiteter.

Ulvegrave, et i Befæstningskunsten og navnlig i Feltbefæstningen anvendt Middel til at gjøre en Strækning utilgængelig for fjendtlige Angrebscolonner; de bestaa af skaktavlformig anbragte og stejlt udgravede, firkantede eller runde Huller i Jorden af 8—6 Fods øvre Diameter og Dybde, ofte med en spids Pæl plantet i Bunden af hvert Hul.

Ulverston [ŏllverst'n], Fabrikstad i det engelske Lancashire, 3 M. n. v. for Lancaster, med 10,000 I., Bomuldsfabriker, store Kvægmarkeder og Udførsel af Jærn og Skifer.

Ulvesvælg, s. Ganespalte.

Ulvljot (Úlfljótr), Islands første Lovgiver, var en af Øens Landnamsmænd, hvem man overdrog at istandbringe en Fælleslov for hele Landet. U. rejste i den Anledning til Norge for at sætte sig ind i de der gjældende Retsregler. Efter tre Aars Forløb vendte han tilbage og fik nu vedtaget de saakaldte „Ulvljotslove“, indeholdende de nødvendigste Lovbestemmelser og Grundtrækkene af en Statsforfatning, idet Island ved samme Lejlighed fik et fælles Ting (s. Alting).

Ulvsund, d. s. s. Ulfsund.

Ulysses, s. Odysseus.

Umbĕllula, en for de dybeste Dele af Havbunden charakteristisk Slægt af Søfjer, udmærket derved, at de faa Dyr, som danne Kolonien, ere samlede i Toppen af et tyndt, flere Fod langt Skaft, saa at den ligner den Blomsterstand, som kaldes en Skjærm (deraf Navnet). Længe kjendte man denne Slægt kun af to Exemplarer, som i forrige Aarhundrede vare tagne paa meget stor Dybde i Ishavet af en Hvalfanger; men i de senere Aar er den bleven funden paa mange Steder af de store Expeditioner, der ere blevne udrustede for at undersøge Dyrelivet paa de store Havdybder.

Umberfisk (Sciæna), en Gruppe af aborreagtige Pigfinnefiske, der bebor de varmere Have; den store S. aquila, 5—6 Fod lang, i Middelhavet, var forhen et højt skattet Fødemiddel. De store Ørestene af Fiskene i denne Familie anvendtes til Halsbaand, hvilke man tilskrev Lægekraft. Mærkeligheder ved denne Familie ere Svømmeblærens sammensatte, stærkt fligede Form og den knurrende Lyd, som de lade høre, naar de fanges og tages op af Vandet.

Umbĕrto, Konge af Italien siden 1878, f. 14 Marts 1844, Søn af Kong Victor Emanuel II, deltog allerede 1859 som Lieutenant i Krigen mod Østerrigerne og udmærkede sig 1866 ved sin Tapperhed som Divisionsgeneral i Slaget ved Custozza. 1870 blev han Chef for Hærcorpset i Rom. Han var allerede tidlig en Tilhænger af et Forbund med Tyskland, gjorde 1872 et Besøg i Berlin og knyttede sig 1883 nøje til den tyske Kronprins Frederik Wilh. under dennes Ophold i Rom. Da U. 17 Nov. 1878 holdt sit Indtog i Napoli, blev han Gjenstand for et Mordforsøg af en Kok Passavante, men reddedes ved Førsteminister Cairolis Omhu, medens denne selv blev alvorlig saaret. U. besøgte 1881 Wien og 1889 Berlin. 22 Apr. 1868 ægtede han sit Søskendebarn, Margherita, f. 20 Nov. 1851, Datter af den afdøde Hertug Ferdinand af Genua, som ved sin Skjønhed og Ynde har vundet Navn af „Italiens Stjærne“. Deres Søn, Victor Eman. Ferd., f. 11 Nov. 1869, bærer Titlen Fyrste af Napoli.

Umbra, rødlig Jordart (Silicat), som benyttes til Farve. Den findes især paa Cypern, ogsaa i England og paa Sicilien.

Umbrĕlla, Regnskjærm, Solskjærm.

Umbrer, et gammelt italisk Folkeslag, hvis Land, Umbria, laa mellem det adriatiske Hav, Picenum, Sabinerlandet, Etrurien og det cisalpinske Gallien. U. bleve 308 og 295 f. Chr. besejrede af Romerne og fik 90 f. Chr. romersk Borgerret. De umbrisk-sabelliske Folkestammers Sprog (U., Samniter og Marser) danne tilsammen den ene Gren af de italiske Sprog, medens den anden omfatter Sprogene af latinsk Stamme. Et vigtigt Mindesmærke om det umbriske Sprog er bevaret i de eugubinske Tavler (s. d. A.).

Umbriel [ūmm], en af Uranus's Drabanter, s. Uranus.

Umeå, Stabelstad og Hovedstad i Vesterbottens Län i Sverige paa den højre Bred af Ume Elv, c. 2 M. (16 Kilom.) fra dens Udløb. 2,856 I. (1888). Højere Elementarskole; Länslazareth, Bankkontor, Sparekasse; Udførsel især af Skovprodukter, Smør, Fisk og Pelsværk. 1886 vare her hjemmehørende 22 Handelsfartøjer paa 9,145 Tons (6 Dampfartøjer paa 1,208 Tons). U. blev i Begyndelsen af

18de Aarh. flere Gange plyndret og brændt af Russerne, ſom ogſaa hjemſøgte Byen 1809; i Juni 1888 nedbrændte atter ſtørſte Delen af Byen. **Ume Elv**, en af Norrlands Hovedfloder, udſpringer i Umejaur, flyder med et temmelig roligt Løb gjennem Lyckſele Lappmark, hvor den optager en Mængde mindre Vanddrag og danner flere Søer (hvoriblandt Stor-Uman), men bliver i Veſterbotten ſtridere, danner der flere Fald, blandt hvilke det betydeligſte er Fällfoſſen, optager ſ. for Vännäs den anſelige Vindel Elv og falder efter et Løb af c. 54 M. (406 Kilom.) ud i Qvarken, neden for Umeå.

Uminſki, Jan Nepomucen, polſk General, f. 1780 i Storhertugdømmet Poſen, kæmpede allerede 1794 under Kosciuszko og tjente ſig 1806—13 op til Brigadegeneral i den polſke Hær. Han blev fangen i Slaget ved Leipzig og boſatte ſig derefter paa ſine Godſer i Poſen. Da han 1821 havde været med at ſtifte Foreningen „Lemændene", blev han 1826 ſat i Fængſel paa Glogau Fæſtning, men flygtede herfra 1831 for at deltage i den polſke Frihedskamp og ſejrede i flere Træfninger over Ruſſerne. Siden levede han i Frankrig og døde 1851.

Ummerapūra, ſ. Amarapura.

Umyndighed, ſ. Myndighed. **Umyndiges Midler**, baade deres, der ere umyndige paa Grund af Alder, de ſaakaldte Børnepenge, og de umyndiggjortes, beſtyres i Danmark, afvigende fra hvad der i de fleſte Lande er Tilfældet, i Reglen af det offentlige igjennem en dertil beſkikket ſæregen Autoritet, det ſaakaldte Overformynderi, ſaaledes, at det offentlige, naar Midlerne ere afgivne til Overformynderiet i rede Penge, ſtaar til Anſvar for, at de umyndige intet Tab lide. Kun undtagelſesvis, navnlig naar ſaadant er beſtemt ved Teſtament, beſtyres den umyndiges Formue udelukkende af Værgen, ſaaledes ſom det i de fleſte Lande er det ſædvanlige. Ogſaa i Norge beſtyres Midlerne ſom Regel af offentlig beſkikkede Overformyndere, der paa betryggende Maade lade dem anbringe mod Pant i faſt Ejendom, men det offentlige har her intet Anſvar overtaget for, at den umyndige ej lider Tab.

Unalāſchka, ſ. Aleuterne.

Unau, ſ. Dovendyr.

Unciālbogſtaver, meget ſtore (egtl. tommeſtore) Bogſtaver, benyttes til Indſkrifter, Plakater oſv. Uncialhaandſkrifter ell. Majuſkelhaandſkrifter kaldes Haandſkrifter, ſom ere ſkrevne med lutter ſtore Bogſtaver. Førſt i 10de Aarh. e. Chr. indførtes den ſaakaldte Curſivſkrift med ſmaa Bogſtaver (Minuſkler) og Sammenſkrift af de til hvert Ord hørende Bogſtaver, medens Bogſtaverne i U. ſtaa hvert for ſig uden at være afdelte i Ord.

Uncle Sam, eng. [ǫngk'l ſæmm], d. e. Onkel S., Øgenavn for de nordamerikanſke Friſtater og deres Regering, opſtaaet af Betegnelſen U. S. Am. (United States of America).

Undēcime, det ellevte Trin i Toneſtigen, et Interval paa 11 Toner, f. Ex. fra lille c til enſtreget f, med andre Ord Octaven til Qvarten.

Undentag, d. ſ. ſ. Aftægt.

Underbinding, Ligatur, Tilſnøring af et Blodkar med en Traad af Silke eller andet Materiale (Ligaturtraad), der anlægges rundt om det og derpaa tilſnøres med en Knude, anvendes overordentlig hyppig i Chirurgien for at ſtandſe Blødninger fra tilfældige Saar eller ved Operationer, ved hvilke ſtørre Blodkar overſkæres. Ligaturnaal, et lille Inſtrument til under visſe Omſtændigheder at føre Traaden rundt om Blodkarret med.

Underbæger er i Botaniken Benævnelſen paa den Form af Blomſterbunden, der forekommer hos omkrings- eller overſædige Blomſter, og hvorved Bæger, Krone og Støvdragere i disſe Blomſter fjernes fra Frugtknudens Baſis, idet Blomſterbunden har udvidet ſig ſkiveeller ſkaalformig eller endogſaa rørformig, f. Ex. Natlys.

Undercorporāl, ſ. Corporal.

Underfaldshjul, et Vandhjul paa horizontal Axel, hvorpaa Vandet ledes ind i Nærheden af det laveſte Punkt. U. i ſtrængere Forſtand have plane Skovler, radiale eller hældende tilbage, og Vandet, opdæmmet ved et Trykvandsſtigbord, virker paa dem ved et Stød. De bygges af Træ og ſom Laphjul. Poncelets Hjul regnes blandt U. i videre Forſtand.

Undergjerninger, **Undere**, **Mirakler**, de Begivenheder i den hellige Hiſtorie, ſom ikke lade ſig forklare ud af den almindelige Naturſammenhæng, og ſom derfor af den troende Bevidſthed opfattes ſom overnaturlige Virkninger af Guds almægtige Vilje. U.s Mulighed vil altid blive nægtet fra Naturalismens og Rationalismens Standpunkt; men den chriſtne, ſom tror, at Verden er ſkabt af intet blot ved Guds Almagts Bud, kan ikke ſe noget naturſtridigt eller ufornuftigt i Troen paa, at han, ſom har ſkabt Verden, ogſaa mægter at gribe ind i den, naar, hvor og paa hvilken Maade han ſelv behager, og det baade i Naturens og i Aandens Verden. Den chriſtne Tro aflægger desuden et Vidnesbyrd om ſin egen Tilblivelſe, ſom for den chriſtne, men ogſaa kun for ham, er et uomſtødeligt Vidnesbyrd om, at U. ikke blot ere mulige, men ogſaa virkelig ſke; thi den chriſtne ved af ſit Livs Erfaring, at det aandelige Samliv, ſom han lever med Gud i Tro og Bøn, ikke er blevet til paa naturlig eller for den menneſkelige Forſtand fuldt begribelig Maade, men derimod ved det Gjenfødelſens og Nyſkabelſens U., ſom Vantroen ikke kjender og ikke kan kjende, men ſom for den troende er en ſikker Kjendsgjerning. Og fremdeles ved han, at hans Troslivs fortſatte Beſtaaen og Væxt ikke ſkyldes naturlig Aarſag, men derimod Guds fortſatte Naadesmeddelelſe, der ogſaa er et U., ſom kun kan læres at kjende af den, der tror. Han ved altſaa, at hans egen Sjæls Frelſe ikke kunde ſke uden ved Guds Naades U., og derfor ved han ogſaa, at Frelſen for den hele Slægt ikke kunde beredes uden U. Erfaringen om de U., der ſke med ham ſelv i hans Sjæls Inderſte, lærer ham at tro paa de U., ſom ere ſkete i Slægtens hellige Hiſtorie; for den troende Chriſten er det endog en Umulighed at tænke ſig, at den Frelſergjerning, ſom Gud gjorde, da han lod ſin Søn blive Menneſke, ikke ſkulde være

forberedt ved og ledsaget af U. baade i Naturens og Aandens Verden. Christi egen Person, Incarnationen, er jo det største af alle U., saa vist som den naturlige Forstand aldrig vil kunne fatte Muligheden af, at Gud kunde blive Menneske; men for at gjøre det lettere for os at tro derpaa gjorde Gud i den gamle Pagts Dage U. ved sine Propheter, ligesom ogsaa selve den prophetiske Inspiration er et U., og da Christus selv kom til Verden, kom han som den, der havde Magt til at gjøre hvilke U. han vilde, for at disse hans U. skulde lede Tanken hen paa, at han selv var et U. og ikke et almindeligt Menneske. Af samme Grund var det fremdeles ogsaa, at Gud lod U. ske særlig i Kirkens første Tider, for at gjøre det lettere for dem, der skulde aflægge det første Vidnesbyrd om de vidunderlige Ting, der vare skete ved Christus ,at vinde Indgang for dette deres Vidnesbyrd. Incarnationens U. er altsaa det centrale U., om hvilket de andre U. samle sig, og i Forhold til hvilket de faa deres Betydning; det enkelte U. maa altsaa ikke tænkes som en tilfældig Vilkaarlighedshandling, men som et Led i hele den Kjæde af hellige Handlinger, ved hvilken Gud har fuldbyrdet den Raadslutning, han havde fattet, før Verdens Grundvold blev lagt, at frelse den syndige Menneskehed. De Indvendinger, som fra Naturalismens Side gjøres imod U., ville, som det let vil ses, ikke kunne faa nogen som helst Vægt for den troende Christen, som ud fra sit Standpunkt er nødt til at hævde, at den Naturforsker, som indlader sig paa at ville godtgjøre Umuligheden af U., dermed forlader den egentlige Naturforsknings sikre Grund og vover sig ud paa Naturphilosophiens Glatis, hvor han ophører at være en sikker Vejleder. End videre vil det ogsaa let ses, at man ud fra det her udviklede Standpunkt ikke behøver at godkjende de U., som baade den romerske og den græske Kirke ere saa rundhaandede med at tillægge baade Helgener og Reliquier Evne til at udføre. Vel vil ingen Christen nægte, at der fremdeles kan ske og virkelig sker U.; men hint Slags U.s Mangel paa Betydning for den hele Frelsesøkonomi giver fuld Berettigelse til at gjøre dem til Gjenstand for den skarpe Kritik, som den protestantiske Kirke altid har underkastet dem. (V. S.)

Andere, betragtede fra et religionshistorisk og religionsphilosophisk Synspunkt. Det er (s. Religionshistorie) ejendommeligt for den religiøse Opfattelse at forklare Forandringerne i Naturen ved personlige Væseners Indgriben. For den religiøse Bevidsthed paa dens lavere Trin er det kun meget faa Tildragelser, der ere forklarlige ved naturlige Aarsager (d. v. s. ved saadanne Aarsager, som selv kunne paavises i Erfaringen). Og dog ytrer sig allerede her den hos Mennesket saa stærke Trang til en Aarsagsforklaring. Denne Trang tilfredsstilles da ved at antage en Indgriben af de Væsener, den overleverede Tro og den af Følelsen vakte Phantasi fremstiller for Bevidstheden. Paa dette Standpunkt existerer der egentlig intet U., da næsten alle Tildragelser ere underfulde. Men efterhaanden som en kritisk sigtet Erfaring og en videnskabelig Naturforklaring blive mulige, danner der sig for Bevidstheden en Modsætning mellem naturlige Tildragelser, som finde deres Forklaring ved Aarsager, der selv kunne paavises i Erfaringen, og overnaturlige Tildragelser, som man forklarer sig ved Indgriben af personlige Væsener, der tilhøre en anden Verden. Paa denne Strid kan der kun gjøres Ende ved at gjennemføre den videnskabelige Naturopfattelse. Denne kan ikke forklare alt, men den fastholder, at enhver Tildragelse, som ikke kan føres tilbage til en i Erfaringen paaviselig Aarsag, henstaar uforklaret. Over for Beretninger om U. er det (som allerede Hume viste i sin skarpsindige Afhandling »On miracles«) sandsynligere at antage en Fejltagelse ved Beretningens Overlevering eller hos Øjenvidnerne end at antage et Brud paa de erfaringsmæssige Naturlove. Den Tilfredsstillelse, den menneskelige Følelse især i tidligere Tider fandt ved at statuere saadanne Brud, findes paa langt ædlere Maade i Tanken om den store Verdensorden, Videnskaben afsløres for os i Systemet af de naturlige Aarsager. Hvor idealt og værdifuldt et Indhold vi end føle Trang til at antage, at Tilværelsen rummer, vil dets Værdi dog ikke kunne forringes, fordi det virkeliggjøres gjennem et System af faste, for alle Tildragelser gjældende Love. (H. H.)

Undergjæring, s. Overgjæring.

Undergrund, det Jordlag, som ligger under Muldlaget eller det øverste Jordlag (Madjorden), der skylder Plantevæxten sin mørke Farve. Efter Jordens Culturtilstand træffes U. i meget forskjellig Dybde, fra faa Tommer indtil 1 Alen og derover. Ved Bedømmelsen af Jordens naturlige Frugtbarhed eller rette Behandling er Undersøgelsen af U. af største Vigtighed, og dens Forraad af Plantenæring gjøres frugtbringende dels ved Mergling og Kuldgravning, hvorved U. blandes med Madjorden, dels ogsaa ved Rørlægning (Draining) og Undergrundspløjning, som bestaar i med en særlig dertil dannet Plov, der følger den sædvanlige Plov, at skjørne det øverste Lag af U. og derved gjøre et dybere Lag tilgængeligt for Planterødderne. Denne Fremgangsmaade, hvorved Jorden kan skjørnes i en Dybde af 12—14 Tommer, viser sig i Regelen meget hensigtsmæssig, navnlig til Rodfrugter, forudsat at Jorden ikke lider af Fugtighed, og helst i Forbindelse med rigelig Gødskning.

Underhus kaldes i England, Preussen, Østerrig og Ungarn det andet folkevalgte Kammer, i Modsætning til det af arvelige eller livsvarige Medlemmer sammensatte Over- eller Herrehus.

Underilter, de laveste Iltningstrin af Metallerne, s. Ilt. Med Syrer sønderdeles U. under Dannelse af et Metalsalt og frit Metal.

Underkjendelse af en underordnet Rets Dom eller andet Decret finder Sted, naar den overordnede Ret finder det i Realiteten urigtigt og derfor forandrer det (modsat Uefterretteligkjendelse eller Annullation).

Underliv (i forkert daglig Tale „Mave“), den nederste Del af Kroppen, der op ad støder til Brystet, ned ad begrænses af Bækkenet, inde-

slutter Legemets største Hule, **Underlivshulen**, Bughulen, som er skilt fra Brysthulen ved Mellemgulvet og umiddelbart gaar over i Bækkenhulen, i Forbindelse med hvilken den danner et stort, ægformet Rum, bredest op ad; heri ere Fordøjelsesorganerne med de dertil hørende Kjertler samt Urin- og Kjønsorganerne (**Underlivsindvoldene**) indesluttede. U.s ydre Begrænsning, **Underlivsvæggen**, Bugvæggen, er kun for en mindre Del dannet af Ben (de 5 Lændehvirvler, Bækkenbenene og Bruskene af de 6 nederste Ribben), hovedsagelig af Senehinder og flade Muskler, **Underlivsmusklerne**, der ere udspændte mellem Bækkenet og Brystkassens nederste Rand. Indvendig er Bughulen beklædt med en tynd, glat (serøs) Hinde, Bughinden (Peritonæum), der tillige fra Underlivsvæggen slaar sig over paa Indvoldene og ikke alene beklæder disse, men ogsaa til Dels tjener til at holde dem i deres Stilling i Bughulen. Saa godt som hele Tyndtarmen og en Del af Tyktarmen ere for den større Bevægeligheds Skyld ophængte til den bageste Underlivsvæg i et stærkt foldet Dobbeltblad af Bughinden af flere Tommers Længde og en Bredde, der svarer til hele Tarmens Længde, d. e. Krøset (Mesenterium); det indeslutter tillige Tarmens Blod-, Lymphe- og Chylusaar samt talrige Lymphekjertler, Krøskjertlerne, Mesenterialkjertlerne. Maven er paa samme Maade ophængt i et Dobbeltblad af Bughinden, det lille Net, der kommer fra Leveren og, efter at have omsluttet Maven, som et Forklæde slaar sig ned foran alle Tarmene og atter op ad, hvor det derpaa gaar over i Tyktarmens Krøs; denne Forlængelse af Bughinden, det store Net, er stærkt fedtholdig og tjener vistnok til at beskytte Tarmene.

Underlæbe kaldes hos Insekterne det tredje Par Munddele, hvis inderste Dele ere sammenvoxede, medens deres frie Dele danne Læbepalperne.

Underlæge, s. Militærlæge.

Underofficer, Benævnelsen paa de lavere Klasser af Befalingsmænd ved Hæren og paa Flaaden. De forskjellige Charger føre højst forskjellige Betegnelser i Armeerne; i den danske Hær udgjøre Stabssergenterne, Oversergenterne og Sergenterne tilsammen den faste Underofficersklasse, hvorimod Corporalerne henhøre til de værnepligtige, idet de ere udtagne blandt Undercorporalerne (s. Corporal) og efter at have modtaget deres Uddannelse som saadanne ikke kunne indkaldes til Tjeneste uden deres eget Ønske, med mindre den Værnepligtsaargang, de høre til, er indkaldt til Fanerne. Ved Flaaden kaldes de forskjellige Charger af U. Overkanonér og Overbaadsmand, Kanonér og Baadsmand, Underkanonér og Underbaadsmand, Overconstabel og Overmatros.

Undersaat, det Navn, hvormed en Person betegnes som undergiven en vis Statsmagt. Da enhver, som blot midlertidig opholder sig paa en Stats Territorium, kommer i Underordnelsesforhold til denne, for saa vidt han ikke har Exterritorialitetsret (s. d. A.), kan enhver saadan altsaa for saa vidt kaldes dens U. Den egentlige eller faste U. kaldes dog kun de egentlige Medlemmer af Statssamfundet, og Navnet bruges da for at betegne disses mere omfattende almindelige Forpligtelsesforhold til dette, ligesom Benævnelsen Statsborger (s. Stat) bruges for at antyde deres Stilling som Berettigede over for Statssamfundet. Skjønt Benævnelserne U. og Statsborger altsaa efter Begrebet skulde svare til hinanden, er det dog ikke altid, at Betingelserne ere de samme for Undersaatpligternes og Statsborgerrettighedernes Opstaaen. De første opstaa hyppigst alene ved at tage fast Bopæl i Staten. Om den vigtigste Undersaatspligt, Værnepligt, s. d. A.

Underskov, den Del af Mellemskoven, der bestaar af Stævningstræer og med regelmæssige, korte Mellemrum forynges ved Rodstævning. U. er saaledes en Art Lavskov og kun væsentlig forskjellig fra denne ved de Modificationer i dens Udvikling, Overskovens Paavirkning foranlediger.

Underslag, retsstridig Tilegnelse af fremmede Ting, som man paa lovlig Maade er kommen i Besiddelse af, f. Ex. af betroede eller fundne Ting.

Underslæb, den Handling at tilegne sig betroet Gods eller betroede Penge, altsaa d. s. s. Underslag, men særlig anvendt med Hensyn til Midler, som oppebæres for det offentlige.

Undersøgelsesdommer, ogsaa Forhørsdommer, den Dommer, der, for saa vidt Edsvorneretter ere indførte, i Regelen leder Forundersøgelsen (s. d. A.) og, for saa vidt saadanne Retter ikke ere indførte, hele Undersøgelsen i criminelle Sager.

Undervandsbaad, en Art Torpedobaad, indrettet til at kunne sænkes ned under Vandet og derved i Stand til ubemærket at kunne nærme sig et fjendtligt Skib paa samme Tid som Sandsynligheden for at blive ødelagt ved Beskydning fra dette Skib kun er meget ringe. Den mest bekjendte U. er den i England af Nordenfelt construerede, hvormed Forsøg anstilledes ved Southampton 1887, der gav et gunstigt Resultat. Baaden er paa 250 Tons og kan gives en Fart af 13 Knob.

Underverdenen, efter de gamles Forestilling det Sted under Jorden eller i sammes Indre, hvor Menneskene efter Døden komme hen og de brødefulde blive straffede. Denne Forestilling findes hos Inderne og hos Ægypterne, der tænke sig Osiris og Isis og senere Serapis som Herskere og Dommere der. Jøderne kaldte U. Scheol. Hos Grækerne kaldtes U. Hades ell. Tartaros (s. disse A.). Homer lader Indgangen dertil være hinsides Okeanos i det yderste Vesten, hvor Solens Straaler ikke trænge hen. Her, hvor Asphodelos-Engen begynder, omgiven af Persephones ufrugtbare Poppel- og Pilelunde, taler Odysseus med de afdødes Sjæle, der komme op fra Erebos, det dybere Mørke. Senere henlægger man Indgangen paa forskjellige Steder, f. Ex. ved Tænaron eller i Cumæ i Italien, og tænker sig U. omgiven eller gjennemstrømmet af flere Floder: Styx, Acheron, Kokytos, Pyriphlegeton og Lethe. Færgemanden Charon færger Sjælene over. Paa den anden Side staar Hunden Kerberos som Vogter. Da Tanken om Løn og Straf i det andet Liv havde udviklet sig, tænkte man sig, at Minos og Rhadamanthys, Aiakos

og Triptolemos vare Dommere i U. og sendte dem, der skulde straffes, til Tartaros, hvor Tityos, Tantalos, Sisyphos (s. disse A.), Danaiderne (s. Danaer) osv. led for deres Forbrydelser, medens Zeus's Yndlinge kom til Elysion, de saliges Opholdssted. Den almindelige Forestilling er dog, at de døde som Skygger føre en glædeløs Tilværelse paa Asphodelos-Engen; Achilleus foretrækker at trælle for Dagløn i Oververdenen for at være Skyggernes Konge. Romerne optog Grækernes senere Forestillinger, men foruden de græske Benævnelser benytte de Navnet Orcus om U. og dens Herskere.

Undine, kvindelig Vandaand, s. **Elementaraander.**

Undset, Ingvald Martin, norsk Archæolog, f. i Trondhjem 9 Oct. 1858, studerede i flere Aar Philologi, men kom formedelst Rejser i archæologiske Studieøjemed i Norge og Nordeuropa ikke til at tage Embedsexamen; han blev derimod Assistent i Rigsarchivet og disputerede 1881 for den philosophiske Doctorgrad. S. A. udkom hans første Hovedværk „Jernalderens Begyndelse i Nordeuropa" (paa Tysk 1882), der indeholder Resultaterne af de nævnte Rejser og tillige er det første Arbejde, som behandler hele det nordeuropæiske Omraade. Endnu s. A. tiltraadte U. med offentlig Understøttelse en treaarig Studierejse, der omfattede Alpelandene og Italien, men ogsaa udstraktes til Grækenland, for navnlig at studere de forhistoriske Culturforhold. Siden Hjemkomsten (1884) har han haft en aarlig Bevilling af Statskassen for at kunne bearbejde det paa Rejsen indsamlede Materiale. Dette er hidtil væsentlig ført i udenlandske Special-Tidsskrifter og videnskabelige Selskabers Samlinger. Særskilt er udkommet „Archäologische Aufsätze über südeuropäisches Material" (Berlin; under Pressen). Under Forberedelse er et Arbejde af Sophus Bugge og U., omfattende alle norske Indskrifter fra Middelalderen.

Undsigelse kaldes det at true en Person paa Liv og Lemmer eller med at ville forvolde ham en anden stor Ulykke og er efter dansk Ret ikke strafbar, men kan medføre, at Vedkommende paa den truedes Forlangende hensættes i Sikkerhedsfængsel eller stiller en vis Sum i Sikkerhed, indtil Faren skjønnes overstaaet. I Norge medfører U. ogsaa Straf.

Undulät (Melopsittacus undulatus), en Papegøjeart fra Australien af smækker Form, med lang, tilspidset Hale; Hovedfarven er grøn med fine Bølgetegninger paa Ryggen. I sit Hjemland færdes den i store Flokke og yngler selskabelig i Eucalyptustræerne; den flyver godt og har en ret behagelig Stemme. Omtrent fra Midten af dette Aarh. er den indført til Europa som Stuefugl, trives udmærket som saadan og yngler villig; den opdrættes derfor mange Steder i stor Mængde og trives i Følge sin Natur bedst, naar flere ere sammen („Selskabsfugle").

Undulatiön, Bølgegang; **Undulationstheorien**, den Theori, i Følge hvilken Lyset opfattes som en Bølgebevægelse i Ætheren. **Undulätor**, s. **Telegraphi.**

Unërede Grækere, græske Christne, som paa visse Betingelser have sluttet sig til den romerske Kirke. Begyndelsen til en saadan Union skete ved Conciliet i Firenze 1439, hvor Pave Eugenius IV og Kejser Johannes VII Palæologos bleve enige om Betingelserne: Pavens Primat anerkjendtes, og de dogmatiske Differenser bleve løste dels ved at erklæres for at bero paa Misforstaaelser eller for at være uvæsentlige, dels ved at Grækerne maatte give efter. Unionen blev dog kun et Skin, da kun en meget ringe Del af det græske Folk vilde vedkjende sig den; men senere er det efterhaanden lykkedes den romerske Kirke at skaffe den mere Indgang, navnlig blandt Grækere, som flygtede til Occidenten, og blandt græske Katholiker, som boede i Lande, der grænsede til de romersk-katholske. Nu findes de fleste u. G. (c. 4 Mill.) i det østerrigske Kejserdømme, navnlig Galizien, Transsylvanien og Ungarn under Ærkebisperne i Lemberg og Gran og Biskoppen i Hermannstadt. De u. G. i det europæiske og asiatiske Tyrki styres af en apostolisk Vicar i Constantinopel og en Patriarch i Antiochia, som for det meste residerer i Damaskus. I de Dele af Rusland, som tidligere havde hørt under den polske Krone, fandtes der c. 2 Mill. u. G., indtil det 1839 efter lange og hemmelige Machinationer lykkedes den russiske Regering at bevæge dem alle til Overgang til den russisk-orthodoxe Kirke (Synoden i Polotsk 1839). I Italien findes ogsaa nogle u. G. med en Ærkebiskop i Venezia. U. G. anerkjende Pavens Primat og antage den romerske Kirkes Dogmer om Helligaandens Udgang fra Sønnen, om Skærsild og Sjælemesser; derimod dele de den græske Kirkes Anskuelser om Præsteægteskab, strængere Faste og Nadvere sub utraqve, samt bruge den gamle græske Liturgi. **Unërede** (luthersk-reformert) **Kirke**, s. **Union.**

Unfair, eng. [ønnfæhr], ikke ærligt, ikke nobelt.

Ungarn, Magyarország, Kongerige, den østlige Halvdel af det østerrig-ungarske Monarchi, strækker sig fra 44° 9' til 49° 33' n. Br. og fra 32° 4' til 44° 16' ø. Længde og begrænses mod N. af Mähren, østerrigsk Schlesien og Galizien, mod Ø. af Bukovina og Rumænien, mod S. af Rumænien, Serbien, Bosnien og Dalmatien, mod V. af Istrien, Krain, Kärnten, Steiermark, Nedre-Østerrig og Mähren. U. bestaar af:

	□ M.	Befolkn. 1881
Ungarn	4,079,9	11,644,574
Transsylvanien	1,012,1	2,084,048
Fiume	0,4	20,981
Kroatien og Slavonien	772,4	1,892,499
	5,864,8	15,642,102

Størrelsen af den active Hær og Landeværn (Honveds) var samtidig 96,366, og hele Rigets Befolkning bliver saaledes 15,738,468. Tilvæxten fra 1871—81 har kun været 1,44 pCt. (i 1850 $13\frac{1}{10}$ Mill.), og den har egentlig kun fundet Sted mod V. og i Midten af Landet. Aarsagen til denne ringe Forøgelse var i Begyndelsen Efterveerne af Frihedskrigen og gjentagne Choleraepidemier, senere andre Epidemier, Misvæxt, Udvandring og en uhyre Dødelighed

blandt Børnene. Af Befolkningen vare 7,702,910 af det mandlige, 7,939,192 af det kvindelige Kjøn. **Naturlig Beskaffenhed.** Da Kongerigets øvrige Bestanddele ere omhandlede i særlige Artikler, tages her kun Hensyn til det egentlige U. Landets sydvestlige Del optages af Udløbere fra Alperne (Bakony og deres Fortsættelse Vertesbjærgene) med Højder indtil 2,400 F.; de naa hen imod Donaus højre Bred. Karpatherne og deres Udløbere opfylde den nordlige, nordøstlige og østlige Del. Bjærglandet indtager den større Halvdel (2,100 □ M.), Slettelandet det øvrige. Man skjelner mellem den lille eller øvreungarske Slette paa begge Sider af Donau, mellem Presburg og Komorn, og den store ungarske Slette mellem Donau og Karpatherne, paa begge Sider af Theiß. Den første, som kun er 220 □ M., er meget frugtbar, navnlig i den nordlige Del og Donauøen Schütt; snart som en fuldstændig Flade, snart bakket og bølgeformig breder Sletten sig med fine Agre, Marker, Skove, Frugt- og Vinhaver og sender fine Forlængelser langs Floddalene op i Karpatherne, i Foralperne og Bakony. Den store Slette (1,760 □ M.) er en Afvexling af mægtige Sumpstrækninger, Skov- og Mosegrund langs Donau og Theiß, uoverskuelige Sandflader, hist og her med lave Flyvesandsklitter, vandfattige og træløse Hedestrækninger og Stepper, frugtbart Agerland og frodige Græsmarker. Med Undtagelse af et Par Smaafloder (Poprad og Dunajec) mod N., som strømme til Weichsel, sende alle U.s øvrige Floder deres Vande til Donau, der her fra højre Side optager Leitha, Raab og Drava ell. Drau og fra venstre Side March, Waag med Bifloden Neutra, Gran, Ipoly, Theiß, Temes og Karas. Theiß udspringer i det nordøstlige U. og dannes ved Foreningen af sorte og hvide Theiß; den har et meget bugtet Løb først mod V., derefter mod S. V. og senere mod S. og optager en stor Mængde mindre Floder, af hvilke de betydeligste ere fra højre Side: Taracz, Talabor, Borsova, Latorcza, Bodrog med Ungh, Hernad og Zagyva, og fra venstre Side Visso, Iza, Szamos, Körös og Maros. Alle Floderne, særlig dog Theiß med Bifloder, foraarsage næsten hvert Aar betydelig Skade ved Oversvømmelser; for at hindre dette og fremme Skibsfarten har man anlagt en Række Kanaler, af hvilke de vigtigste ere Franz ell. Bacz-K. mellem Donau og Theiß, Bega-K. mellem Bega og Theiß og Sarvitz-K. fra Stuhlweißenburg mod S. til Donau; alene paa Reguleringen af Theiß har man siden 1845 anvendt 47 Mill. Kr. uden dog til Fulde at have naaet det tilsigtede Maal. I Karpatherne findes en Mængde smaa, romantiske Alpesøer; paa Lavsletten mærkes Balaton- ell. Platten-Sø, 13½ □ M., og Neusiedler-Sø, som i Sommeren 1865 næsten ganske var udtørret, men fra 1870 atter er begyndt at voxe uden dog endnu ganske at have gjenvundet sit tidligere Omfang (6½ □ M.): af de talrige Sumpe og Moser nævne vi kun Hansag, der staar i Forbindelse med Neusiedler-Sø. Sumpene langs Donau og Theiß ere for største Delen lagte tørre. — **Klimaet** er selvfølgelig meget forskjelligt efter Højdebeliggenheden; ved Foden af Højkarpatherne dækker Sneen ofte allerede i Sept. Havremarkerne, medens den ædleste Vin trives 7—8 M. sydligere. Aarets Middeltemperatur ligger mellem 5,9—14°, Budapest har 11°. Karakteristisk for Sletten er den store Forskjel mellem Nattens og Dagens Temperatur; en Sommermorgen kan det være 4—5°, om Middagen 30°. De for Oversvømmelserne udsatte Egne hjemsøges hyppig af Koldfebere og andre Sygdomme, men i det hele har U. dog et sundt Klima. En almindelig Fremtoning paa Stepperne er Fata-Morgana, her kaldet „Middags-Trolddom". — **Næringskilder.** U. er overordentlig rigt udstyret med Hensyn til Naturfrembringelser. Af den hele Overflade henligge kun 5½ pCt. uproduktivt. Af den produktive Jord falde 42 pCt. paa Agerland, 2,7 paa Haver og Vinland, 25,4 paa Enge og Græsland, 29,7 paa Skovland, 0,2 paa Siv- og Rørkrat. En Særegenhed for Landbrugsforholdene ere de over Slettelandet fordelte saakaldte Puszta'er, i et Antal af henved 3,000. Med dette Navn betegnes enhver større Strækning, hvori der ikke findes nogen Landsby; de betydeligste findes ved Debreczen og Maria Theresiopol. Deres Karakter er yderst forskjellig, idet man snart træffer yppige Hvede- og Rapsmarker og vidtstrakte Majsmarker eller Tobaksplantninger, snart udtørrede Natrondamme eller rige Enge, som vexle med magre Græsgange, Strækninger bevoxede med Saltplanter, øde Sandflader, lyngklædte Heder eller sumpede Fordybninger med nøgne eller rørbevoxede Tuer. Lige saa store Forskjelligheder her kunne være i Landets Udseende og Karakter, lige saa store kunne de være med Hensyn til Vejrliget, som med vide Grænser vexler mellem Vædde og Tørke, Kulde og Varme. Af de forskjellige Kornsorter dyrkes Rug, Hirse og Havre især i Bjærglandstaderne, Hvede, Majs og Boghvede paa Sletten; dernæst avles Kartofler, Runkelroer og Bælgfrugter af enhver Art, Raps, Hør og Hamp samt Farveplanter. Frugtavlen er meget omfangsrig; mod V. gives hele Skove af Kastanier, mod S. af Blommetræer; Blommerne anvendes dels til Tørring, dels til Brændevinsbrænding. Med Hensyn til Vinavl indtager U. den nærmeste Plads efter Frankrig; Høsten udgjør i Gjennemsnit 900 Mill. Potter, i gode Aar 1,600 Mill.; flere Arter af de ungarske Vine (Tokayer, Menes-Magyarat og Ruster) skattes højt og forsendes vidt omkring. Endelig er Tobak en Hovedfrembringelse; der avles aarlig ⅓—½ Mill. metr. Cntr. De største Skovstrækninger findes i Østkarpatherne og n. for Platten-Søen i Bakonyskoven; med Hensyn til Skovrigdom indtager U. den fjerde Plads i Europa; Statsskovene ere under rationel Forstbehandling, de private Skove ødelægges derimod hyppig ved Rovdrift. Slettelandet er skovfattigt og maa til Brændsel foruden Tørv anvende Siv, Straa og Majsstængler. Kvægavlen spiller en meget betydelig Rolle i Landbruget. 1881 taltes 1,800,000 Heste; for at fremme Hesteavlen har U. 4 store

Stats- og over 100 private Stutterier. S. A. fandtes 4,600,000 Stkr. Hornkvæg (heraf 93,000 Bøfler), 9⅓ Mill. Faar og 4½ Mill. Svin (hvoraf en aarlig Udførsel af 700,000 Stkr.). Tallet af Fjerkræ er meget stort; derimod er Biavlen gaaet tilbage og er langt fra saa betydelig som tidligere. Silkeavlen er ret betydelig i de sydlige Egne. Fiskerigdommen er stor, navnlig i Donau og Theiß; man fanger især Karper, Stør og Laxforeller. U. er overordentlig rigt paa alle Arter Vildt. I Slettelandets Rørtykninger forekomme Ulve og Ræve og i Karpatherne Vildkatte, Gemser, Murmeldyr, Losser, Vildsvin, Bjørne og Ulve; Skovene ere derhos rige paa Kronhjorte, Raa- og Daadyr. Talløse Skarer af Vade- og Svømmefugle befolke de sumpige Rørskove langs Donau, Trapgæs findes massevis paa Sletterne, Ørne paa Højbjærgene. — Med Hensyn til **mineralske** Rigdomme indtager U. en af de første Pladser i Europa; det ejer uudtømmelige Salt-, Jærn- og Kullejer og meget rige Kobber-, Sølv-, Guld- og andre Malmminer. 1887 blev der indvundet 3,700 Pd. Guld, 35,300 Pd. Sølv, 5,400 Cntr. Kobber, 17,800 Cntr. Bly, 1,925,000 Cntr. Jærn; dette sidste anses dog kun for at høre til de middelgode Arter. Af andre Mineraler indvindes Antimon, Nikkel, Kobolt, Stenkul (7,900,000 Cntr.) og Brunkul (17½ Mill. Cntr.), Stensalt, Kogsalt, Soda, Salpeter, Alun og Svovl. Ædelstene og Halvædelstene forekomme i stor Mængde, ligesom ogsaa gode Lerarter, Porcelænsjord, Gips og Alabast. I Slettelandet tilvirkes en stor Mængde Tørv. Den samlede Værdi af U.s mineralske Produktion var 1887 63 Mill. Kr., hvoraf de 25 faldt paa Saltet, som i U. er et Statsmonopol. Antallet af Mineralkilder overstiger 900, og flere af dem benyttes meget stærkt som Sundhedsbrønde. — **Industrien** har kun Betydning i Budapest, i Landets vestlige Egne og i nogle Stæder i Karpatherne. Vigtigst er Metalindustrien; desuden tilvirkes i Mængde gode Læder- og Skindvarer, groft Klæde og Lervarer. Antallet af Brændevinsbrænderier og Spritfabriker er meget stort; i de sydlige Egne tilvirkes i stor Mængde den saakaldte Slivovitz, Brændevin, destilleret af tørrede Blommer. Andre betydelige Industrigrene ere Ølbryggeri, Roesukkerfabrikation, Tilvirkning af Glas, Voxlys, Sæbe, Lærred, Papir, Drejervarer, Olje, Potaske og Porcelæn. Tobaksfabrikationen er Statsmonopol. Af største Betydning er endelig Mølleindustrien, hvis Midtpunkt er Budapest. **Handelen** er meget betydelig og fremmes væsentlig ved de mange Vandveje og et betydeligt Banenet. Da U. imidlertid danner et Toldomraade sammen med de østerrigske Kejserlande, kan Handelens Omfang ikke angives særlig for hvert af Rigerne, og dette Forhold vil derfor findes omhandlet under Østerrig. Jan. 1888 fandtes 1,350 M. Jærnbaner, hvoraf de 575 vare Statsejendom. 1886 fandtes 4,221 Postkontorer og 1,505 Telegraphstationer. Brevposten besørgede f. A. 97 Mill. Breve, 50¼ Mill. Tidender og 41 Mill. andre Sendelser. Ved Postanvisninger udbetaltes 426 Mill. Kr. Postsparekasser, som indførtes 1886, fandtes ved 2,990 Kontorer, som modtog 5⅔ Mill. Kr. Længden af Telegraplinjerne udgjorde 2,392 M. (1867 næppe 1 M.), af Ledningerne 8,858 M.; der besørgedes 3,622,000 Depecher. Mønt, Maal og Vægt ere fælles med Østerrige; 1876 indførtes Metersystemet i Maal og Vægt. Hvad **Befolkningen** angaar, da ere de ungarske Lande beboede af en broget Blanding af Nationaliteter, henhørende til tre Hovedstammer, som ikke forstaa hverandres Sprog, foruden at disse ere delte imellem afvigende Sprogarter. 1) Længst i Nord, paa Karpathernes Sydskraaning, bo bøhmiske (czechiske) **Slovaker** og **polske Ruthener** eller Rødrusser, Rutniaker. I det sydlige Bjærgland, Kroatien, Slavonien og Banatet findes andre **Slaver** i stor Mangfoldighed af Dialekter og Religionsafvigelser, nemlig Slovener, Kroater, Serber, Dalmatier og Bulgarer. 2) I Øst paa Grænsen af Transsylvanien, i dette sidste Landskab og i Banatet Temesvar bo de rumænske **Vlacher** (Wallacher). 3) I Midten af Landet paa de flade, steppeagtige Puszta'er har den egent- **Ungar** eller **Magyar** sit Hjem. Adspredte over det hele Land, men som meget talrige Kolonister findes 4) Tyskere, 5) Jøder og 6) Zigeunere. Ja endog Albanesere, Armeniere og Grækere ere i ikke ringe Antal bosatte. Uden for de anførte større Grænseskjel findes en Mængde Sprogøer, saa at Folkeblandingen næsten maa kaldes en Forvirring. Det er efter Sprogsammenligning utvivlsomt, at Magyarernes Sprog hører til de finsk-ugriske, og at det stemmer nærmest overens med de Sprogarter, som nu bruges af Voguler og andre smaa Folkeslag i Rusland ved Uralkjæden. Det er vel ikke mindre sikkert, at det var fra dette Land (som ældre russiske Chronister kaldte Jugrien), at Magyarerne udvandrede og efter flere Aarhundreders Ophold paa Uralsletterne og i Sydrusland trængte ind i U. i det 9de Aarh. e. Chr. Da de besatte dette Land, vare de et vildt, røversk Hyrdefolk, som netop derfor foretrak Landets fladeste, steppeagtige Strækninger. Deres Røvertog satte længe hele Tyskland indtil Frankrigs Grænser i Skræk. Men lige saa vist er det, at ikke alle de 6½ Mill. Mennesker, som nu tale Magyarisk, nedstamme fra dette Røvertog. U. har til forskjellige Tider, før og siden, været oversvømmet af andre asiatiske Folkeslag: Jazyger, Huner, Avarer, Kumaner, Patzinaker (nogle af disse Folk forenede sig allerede tidlig med Magyarerne), Dschingiskhans Mongoler og osmanske Tyrker. Alle disse maa være sammensmeltede til det nuværende magyariske Folk, thi Sproget er nu ēt og tales næsten uden Dialekter. Kun Kumanerne og Jazygerne med Hajdukerne have beholdt deres Navn. Uagtet Magyarerne ved deres Indvandring altsaa ikke besatte hele U., have de dog lige siden den Tid vedligeholdt Herredømmet over Landet og været U.s Hovedfolk, der have bestemt Rigets Skæbne, imedens Slaverne og Rumænerne have staaet i et vel højst forskjelligt, men i det hele underordnet Forhold. Fra Magyarernes Høvdinger udgik U.s Kongehus; Hovedstaden Budapest laa i Magyarlandet. Magyarerne erhvervede

sig den fornemste Del i Regeringen; de nød de største Rettigheder under den ungarske Constitution; de udgjorde for en stor Del Landets jordejende Adel og optraadte altid som et ridderligt og krigersk Folk, villigt til at værge sin Uafhængighed baade mod tyrkiske Naboers Anfald og imod den østerrigske Regerings Tryk. De udviklede saaledes mange store og glimrende Egenskaber. Deres højere Klasser tilegnede sig ogsaa Europas Cultur gjennem fremmede Sprog, skjønt Nationalsprogets lange Forsømmelse holdt den simplere Mand paa et meget oprindeligt Standpunkt. Med Hensyn til Udseende have Magyarerne kun lidet, som minder om deres vilde ugriske Herkomst; tværtimod høre de til Europas kraftigste og skjønneste Folkeslag. Antallet af de enkelte Folkestammer er med runde Tal følgende:

Magyarer	6,445,500,
Rumæner	2,405,100,
Kroater og Serber	2,352,300,
Tyskere	1,953,900,
Slovaker	1,864,500,
Ruthenere	356,100,
Andre (Albanesere, Armeniere, Bulgarer, Grækere og Italienere)	264,700,
I alt	15,642,100.

Zigeunerne, 79,900, ere medregnede under Magyarer og Rumæner. Efter *Religionsbekjendelsen* findes der af

Romerske Katholiker	7,849,700,
Græsk-Katholske	1,497,300,
Armeniske Katholiker	3,200,
Græske Orientalere	2,434,900,
Evangeliske	1,122,900,
Calvinister	2,081,800,
Unitariere	55,800,
Andre christne Sekter	4,600,
Jøder	638,300,
Andre	3,600,
I alt	15,642,100.

Undervisningen har gjort betydelige Fremskridt. I det egentlige U. med Transsylvanien hørte 1887 17,20 pCt. (2,378,000) af hele Befolkningen til den skolepligtige Ungdom, og heraf besøgte factisk 1,929,000 Skolen. Antallet af Elementarskolerne udgjorde 16,538 og af Lærere 24,148; til Lærerpersonalets Uddannelse fandtes 71 Lærer- og Lærerinde-Seminarier. Af Gymnasier og Realskoler gaves 179 med 42,619 Elever. Af theologiske Læreanstalter fandtes 53, af juridiske Akademier 11. U. ejer to Universiteter (Budapest og Klausenburg), et tredje agtes oprettet. Af andre højere Dannelsesanstalter mærkes den polytechniske Skole, Rabbinerseminariet, den militære Højskole (Ludoviceum), Musik-, Maler- og Billedhugger-Akademierne, Landets Mønster-Tegneskole og Seminariet for Tegnelærere, Kunstindustriskolen og Handelsakademiet (alle i Budapest), Bjergværks- og Forstakademiet (Schemnitz), det nautiske Akademi (Fiume), 6 Jordedyrkerskoler osv. Af philanthropiske Anstalter findes 3 Døvstumme- og 1 Blindeinstitut, 1 Idiotanstalt, 67 Vajsenhuse og Hittebørnshjem. — **Statshusholdningen** befinder sig stadig i en meget trykket Tilstand. U. deltager i Monarchiets Fællesudgifter (d. e. til Udenrigs-, Krigs- og det fælles Finansministerium samt Regnskabsretten) med 31 pCt. og afgiver desuden til den østerrigske Statsgjælds Forrentning og Amortisation en fast Sum af 54,560,000 Kr., beregnet efter Statsgjældens Størrelse 1868. Ved Siden heraf har U. sit særlige Finansvæsen med særlig Statsgjæld. Kroatien og Slavonien indbetale 55 pCt. af de der faldende directe og indirecte Afgifter til den ungarske Statskasse, medens Landdagen raader over Resten til den indre Forvaltning. Hovedposterne i Budgettet for 1889 ere:

Indtægter:

	Mill. Gyld.
Directe Skatter	99,40
Indirecte Skatter	39,68
Told	0,48
Stempler og Sportler	27,64
Tobaksmonopolet	46,25
Lotteriet	2,51
Saltmonopolet	15,91
Statsgodser	2,46
Statsskove	6,54
Bjærg- og Møntvæsenet	15,28
Post- og Telegraphvæsenet	12,35
Ungarske Statsbaner	39,90
Andre Indtægter	38,90
I alt	347,30

(omtr. 625 Mill. Kr.).

Udgifter:

	Mill. Gyld.
Civillisten	4,65
Ungarns Rigsdag	1,25
Fælles-Udlæg	23,02
Statsgjælden	132,77
Grundskats-Afskrivning	19,40
Udgifter ved Skatteoppebørslen	56,70
Post- og Telegraphvæsen	9,23
Undervisningen	6,70
Justitsen	12,09
Honveds (Landeværnet)	9,81
Forvaltning af Kroatien og Slavonien	6,00
Fælles-Statsgjæld	30,31
Bidrag til Fælles-Udgifterne	21,70
Overordentlige Fælles- og særlige Udgifter	21,27
I alt	354,90

(eller 638,800,000 Kr.).

Skjønt der stadig er aabnet nye Indtægtskilder, er det endnu ikke lykkedes at mindske Deficitet, der for 1889 er beregnet med fulde 13 Mill. Kr. *Statsgjælden* beløb sig 1889 til 2,084 Mill. Kr., medens Statens Formue beregnedes til 2,291 Mill. De ungarske Nationalfarver ere Grønt, Hvidt, Rødt. Den eneste ungarske Orden er Stephansordenen.

Forfatning. U. har næst England den ældste Grundlov i Europa, nemlig den gyldne Bulle af 1222, som ændredes 1791 og væsentlig omdannedes 1848 og 1867. U. er et med Kejserdømmet Østerrig forenet selvstændigt Kongerige; Kronen er siden 1526 arvelig i det habsburgske Hus, efter den pragmatiske Sanction 1723 ogsaa i Kvindelinjen; men fulde Konge-

Huset uddøs, har U. fuld Frihed til at vælge sin Konge. Denne fører Titelen „den apostoliske Konge", og Kroningen med „Stephanskronen" regnes endnu for at være fornøden til at give hans Kongedømme fuld Gyldighed. Om Forholdet mellem U. og Østerrig, der efter Udsoningen 1867 er en Mellemting mellem en Personal- og Realunion, henvises til Østerrig. I U.s særlige Sager styrer Kongen med 10 ansvarlige Ministre (Første-M., Finans-, Justits-, Kirke- og Undervisnings-, Indenrigs-, Handels- og Landbrugs-, Landforsvars-M., M. for de offentlige Arbejder og Samfærdsel, M. for Kroatien og M. ved det kongel. Hof), som afgaa efter det parlamentariske Systems Regler og især tages ud af Underhusets Flertal. Kongen deler Lovgivningsmagten med Rigsdagen, der bestaar af to Huse. Underhuset tæller 453 Medlemmer, valgte paa 5 Aar, 337 i det egentlige U., 75 i Transsylvanien og 1 i Fiume (alle valgte i Enkeltmandskredse), samt 40 valgte af den kroatiske Landdag. Valgret er knyttet til 20 Aars Alder og en lav Indtægtscensus (omtr. 1 Vælger for hver 15 Indb.); til Valgbarhed kræves 24 Aar. Overhuset er efter dets Omdannelse 1885 sammensat af de myndige Prinser, 18 høje Kronembedsmænd, 51 Biskopper eller andre gejstlige Repræsentanter (25 romersk-katholske, 5 unerede, 9 græsk-katholske, 5 lutheranske, 6 reformerte, 1 unitarisk), 4 Statsembedsmænd, de arvelige Magnater, som udrede 3,000 Gylden i directe Skat (1888: 8 Fyrster, 157 Grever og 37 Baroner, hvoraf 97 tilhøre 14 Adelsslægter), 50 valgte en Gang for alle paa Livstid af de Magnater, som tidligere havde arveligt Sæde, men nu ikke opfylde det foreskrevne Skattecensus-Vilkaar, og 30 (senere 50) af Kongen paa Livstid valgte Medlemmer, samt 3 Delegerede fra den kroatiske Landdag. Da den politiske Magt ligger i Underhuset, lade Magnater, som ville spille en Rolle, sig jævnlig vælge dertil. Udstrakt Selvstyrelse er tilstaaet „Municipierne", d. v. s. de frie Stæder og Comitaterne (s. d. A.); den udøves af Forsamlinger, der ere meget talrige, og hvori de højeste Skatydere ere stærkt repræsenterede ved Siden af de valgte Medlemmer, og af staaende Udvalg, til hvilke Statsmagten beskikker visse Fagembedsmænd som Medlemmer. Det magyariske Sprog er Lovsprog, Forvaltningssprog for alle Statsembedsmænd, Talesprog for Rigsdagens Medlemmer og Undervisningssprog for Universitetet og de højere Skoler. I Municipierne og for Underdomstolene, samt i de lavere Skoler maa ogsaa de andre Landssprog bruges, for saa vidt de tales af en vis Brøk af Befolkningen. I Kroatien bruges dog alene det kroatiske Sprog, og dets Rigsdagsmænd have Ret til at tale dette i Stedet for Latin, som tidligere var det officielle Sprog i U. og først helt gik ud af Brug 1848.

Historie. U. var i Oldtiden beboet af forskjellige sarmatiske og keltiske Folkeslag, men man kjender næsten intet til Landets Historie, førend Romerne paa Kejser Augusts Tid undertvang den s. for Donau liggende Del af U., som de kaldte Pannonia Inferior. Under Folkevandringen var U. en Tumleplads for en skiftende Række af barbariske Folk: Huner, Østgoter, Langobarder o. a.; efter Langobardernes Udvandring til Italien tilfaldt det Avarerne, hvilket røverske Folk kort før 800 blev undertvunget af Carl d. store. Da efter dennes Død det carolingiske Rige svækkedes og opløstes, bemægtigede slaviske Folkestammer sig U., der saaledes blev en Del af Sventibolds store mæhriske Rige, mod hvilket den tyske Konge Arnulf af Kärnten kaldte Magyarerne til Hjælp. Disse erobrede U. 894—897 under Arpad og vare ved deres Røvertog til Hest en Plage for alle Nabolandene, især for Tyskland, indtil de tyske Konger Henrik Fuglefænger og Otto d. store standsede deres Indfald ved de afgjørende Nederlag ved Merseburg (933) og ved Lechfloden (955). Dernæst vendte Magyarerne sig mod Bulgarerne og det græske Kejserrige. Men da de ogsaa bleve drevne tilbage herfra, begyndte de at føre et roligere og fredeligere Liv og ved Siden af Kvægavlen ogsaa at lægge Vægt paa Agerdyrkningen, især efter at deres Hertug Geisa (972—997) af sin christne Gemalinde var bleven stemt gunstig for Christendommen, der til Dels med Magt indførtes i Landet af hans Søn, den første ungarske Konge, Stephan I d. hellige (997—1038) (s. d. A.). Efter at denne kraftige Konge var død, plagedes Landet af blodige Stridigheder under Peter I (1038—46), Andreas I (1046—60) og Bela I (1060—63), idet der indtraadte en stærk national Reaction mod de indkaldte Fremmede; tillige fremkaldtes der Tronstridigheder derved, at der ikke var givet nogen bestemt Tronfølgelov. Saadanne Tronstridigheder rasede mellem Andreas I.s Søn Salomo og Bela I.s Søn Geisa I, indtil der indtraadte en lykkeligere Periode under Geisa I.s Søn Ladislaus I d. hellige (1077—95) og dennes Søn Koloman (1095—1114), hvilke kraftige Konger opretholdt Ro og Orden i det indre og erobrede Kroatien 1098, Slavonien og Dalmatien 1102. Under Stephan II (1114—31), Bela II (1131—41) og Geisa II (1141—61) indvandrede en Del Kumaner, der vare beslægtede med Magyarerne, og bosatte sig ø. for Theiß; ligeledes indkaldtes 1143 flamske og sachsiske Kolonister til Øvreungarn og Transsylvanien. Derpaa fulgte Tronstridigheder 1161—1205 (mellem Stephan III, Ladislaus II og Stephan IV; Bela III, Emmerich og Ladislaus III). Emmerichs Broder Andreas II (1205—35) foretog i Forening med flere tyske Fyrster et resultatløst Korstog 1217 og blev 1222 af sine Undersaatter, der vare misfornøjede med hans vilkaarlige Regering, tvungen til at udstede „den gyldne Bulle", der er omtrent samtidig med det engelske »Magna charta« og i høj Grad indskrænkede Kongemagten ved de Magnaterne tilstaaede Privilegier. Under hans Søn og Efterfølger Bela IV (1235—70) gjorde Mongolerne fra Rusland 1241 et ødelæggende Indfald i U. og bortslæbte en stor Del af Befolkningen i Trældom, men allerede 1243 kunde Bela IV vende tilbage og arbejdede Resten af sin Regering paa at forbedre Landets Tilstand og ophjælpe de forskjellige Næringsveje, idet han indkaldte tyske Kolonister. Efter Stephan V (1270—72) og Ladislaus IV

(1272—90), der var en udvelig og vellystig Regent, fulgte **Andreas III** med Tilnavnet „Venezianeren", fordi hans Moder var fra Venezia. Han maatte kæmpe om Kronen med forskjellige Medbejlere, deriblandt den af Paven understøttede neapolitanske Prins Carl Martel af Familien Anjou, hvis Moder var en ungarsk Prinsesse, Søster til Ladislaus IV. Med Andreas III uddøde Arpads Mandslinje 1301. Allerede mod Slutningen af Andreas III.s Regering havde et Parti blandt den ungarske Adel indkaldt Carl Martels ældste Søn, **Carl Robert**, men det var først efter 9 Aars ødelæggende Kamp at det lykkedes denne første Konge af Familien Anjou at befæste sit Herredømme. Han regerede godt (1310—42) og ophjalp atter Landet. Hans Søn, **Ludvig d. store** (1342—82), blev ved sin Morbroder Casimir d. stores Død 1370 tillige Konge i Polen, og som saadan overlod han Rødernsland eller Galizien til U.; han forsvarede kraftig Dalmatien mod Venezianerne, erobrede Moldau 1359 og Valachiet 1369 og skaffede sig en betydelig Indflydelse i Bosnien og Serbien. Retsplejen, Videnskaberne, for hvilke han oprettede en Højskole i Fünfkirchen, og Næringsvejene (Vinbjærgene ved Tokay) skylde ham mange Forbedringer. Ved hans Død sank U.s Magt og Lykke; Polakkerne, der følte sig tilsidesatte under Foreningen med U., valgte hans yngre Datter Hedvig til deres Dronning, medens den ældre Datter **Maria** blev Dronning i U. (1382—86). Efter mange Uroligheder overlod hun Regeringen til sin Mand **Sigismund af Luxemburg** (1386—1437), men ogsaa han maatte bøje meget af Magnaternes Urolighed og Trods, og det var kun ved Eftergivenhed mod dem, at han kunde holde sig paa Tronen. Under ham fik U. sin Nationalrepræsentation, idet foruden Magnaterne ogsaa Deputerede fra Comitaterne (den lavere Adel) og fra de frie privilegerede Stæder kaldtes til Rigsdagene. Polen tog Galizien tilbage, Venezianerne erobrede Dalmatien, og Tyrkerne lejrede sig efter deres Sejer ved Nikopolis (1396) paa U.s sydlige Grænser. Efter Sigismund fulgte hans Svigersøn, **Albrecht af Østerrig** (1437—39), der tillige blev tysk Kejser (Albrecht II) og ved en tidlig Død blev fortreven fra sin store Plan at drive Tyrkerne ud af Europa. Da hans Søn Ladislaus Postumus først fødtes 4 Maaneder efter hans Død, valgtes den polske Kong Wladislaw III til Konge i U. under Navnet **Ladislaus V** (1439—44). Under ham kæmpede den tapre Voivod af Transsylvanien, Johannes Hunyades, heldig mod Tyrkerne og tvang dem til en 10-aarig Vaabenstilstand, men da Ladislaus V, tilskyndet af den pavelige Legat, brød Stilstanden, tilsatte han Livet i Nederlaget ved Varna 1444. Nu valgtes den mindreaarige **Ladislaus VI Postumus** (1444—57) til Konge, og Johannes Hunyades reddede som Rigsforstander U. fra Tyrkerne og drev dem tilbage fra Belgrad 1456. Men trods saa store Fortjenester blev dog efter hans Død (1456) hans Slægt forfulgt af den unge, svage Konge. En af hans Sønner, **Matthias Corvinus**, undgik Forfølgelsen og blev Konge i U. (1458—90). Magnaterne vilde binde hans Hænder ved en Haandfæstning, men han brød sine Baand med den kæmpemæssige Kraft, der udmærkede hele hans Regering. Han var en vældig Erobrer, der straffede sin Medbejler til U.s Trone, Kejser Frederik III, med Tabet af Steiermark, Kärnten, Krain og til sidst endogsaa Østerrig, erobrede Mähren, Schlesien og Lausitz fra Böhmen, udvidede sit Herredømme over Moldau, Valachiet og Bosnien og endog var en Skræk for Sultan Muhammed II. Tillige var han en ypperlig Lovgiver og Beskytter af Videnskaberne, fornyede Universitetet i Ofen og samlede det største Bibliothek i Europa; men han var dog mere agtet end elsket af sit Folk, da han trykkede det med haarde Skattepaalæg. Efter hans Død valgtes den svage bøhmiske Konge **Ladislaus VII** (1490—1516), under hvem Erobringerne tabtes og Matthias Corvinus's Indretninger forfaldt. Paa denne Tid var der en stor Bondeopstand, til Straf for hvilken Bønderne erklæredes for livegne til evig Tid. Under ham fik det habsburgske Hus Ret til Arvefølgen i U. og Böhmen, hvis hans mandlige Slægt uddøde, og da nu hans Søn **Ludvig II** (1516—26) omkom i Slaget ved Mohacs 1526 mod Tyrkerne, tilfaldt Böhmen og U. Habsburgeren, Ærkehertug **Ferdinand af Østerrig**, der var gift med Ludvigs Søster Anna. Saaledes fik U. fælles Regent med Østerrig, til hvis Historie og Fyrsterække derfor henvises; her skal kun fremhæves, hvad der særlig vedkommer U. Efter Slaget ved Mohacs havde Tyrkerne bemægtiget sig en stor Del af det sydlige U. med Buda og beholdt det i mere end 150 Aar; om Resten af Landet maatte Ferdinand kæmpe med Johan Zapolya, der blev understøttet af Tyrkerne, som endog 1529 trængte frem til Wien og belejrede Byen. Til sidst blev der sluttet en Fred 1538 mellem Ferdinand og Zapolya, hvorved denne maatte lade sig nøje med Transsylvanien og en lille Del af Øvreungarn; men denne Ordning indeholdt Spiren til mange Krige for Ferdinands Efterfølgere med de transsylvanske Fyrster, der ophidsedes af Frankrig, understøttedes af Tyrkiet og ofte fik et Parti for sig blandt den protestantiske Adel i U., der undertrykkedes af de bigotte Habsburgere og deres jesuitiske Skriftefædre. I hele denne Tid maatte U.s habsburgske Konger, hvis Hovedstad var Presburg, medens en tyrkisk Pascha residerede i Ofen, taale mange Ydmygelser af Tyrkerne, og selv den store Sejer, som den kejserlige General Montecuculi vandt ved St. Gotthard 1664, medførte ingen Forandring i Forholdene. Da fremkaldte **Leopold I.s** vilkaarlige Regering og de kejserlige Troppers Udsugelser en Opstand i U. 1678 under **Emmerich Tökely**, som hvis Allierede Tyrkerne trængte frem og belejrede Wien (1683), der frelstes af Johan Sobieski. Krigen, der nu flyttedes hen til U., fik derefter en for Tyrkerne uheldig Gang: Carl af Lothringen erobrede 1686 Ofen og sejrede 1687 ved Mohacs, Ludvig af Baden sejrede 1691 ved Slankamen, og endelig vandt Eugen af Savoien 1697 den afgjørende Sejer ved Zenta, der tvang Tyrkerne til ved Freden i **Carlowitz** (1699)

at anerkjende Leopold I i Besiddelsen af U., Transsylvanien og Slavonien. Saaledes var nu hele U. forenet under Habsburgerne, og allerede under Krigen (1687) var den ungarske Rigsdag bleven tvungen til at erklære U. for et Arverige i den habsburgske Familie, dog med Bekræftelse af Landets tidligere Privilegier. Nye Undertrykkelser af Protestanterne fremkaldte under den spanske Arvefølgekrig en Opstand af den yngre Frants Rakoczi (1708—11), som først dæmpedes, da Joseph I ved Freden i Szatmar 1711 tilsagde U. almindelig Amnesti og Bekræftelse paa Landets Constitution. Joseph I.s Broder og Efterfølger Carl VI førte to Krige med Tyrkerne: den første (1716—18) (under Prins Eugens Anførsel) endtes heldig ved Freden i Passarowitz, hvorved U. vandt Temesvar og Belgrad med Serbien og Stykker af Bosnien og Valachiet; den anden derimod (1737—39) førtes uheldig, hvorfor ogsaa ved Freden i Belgrad Tyrkiet tilbagevandt alt, hvad det havde tabt ved Freden i Passarowitz, undtagen Temesvar, og den endnu bestaaende Grænselinje mellem U. og Tyrkiet blev dragen. Da efter Carl VI.s Død Maria Theresia (1740—80) blev haardt trængt af sine talrige Fjender i den østerrigske Arvefølgekrig, vendte hun sig 1741 paa Rigsdagen i Presburg til det ridderlige ungarske Folk. Med store Ofre opretholdt det hende i Besiddelsen af de fleste østerrigske Arvelande, hvorfor hun ogsaa senere viste U. Velvilje. Anderledes handlede hendes Søn Joseph II (1780—90), der ved sine overilede Reformer fremkaldte den største Forbitrelse i U., især fordi han vilde gjøre det tyske Sprog til Forvaltningssprog og ophævede Bøndernes Livegenskab. Vel kom det ikke til nogen almindelig Opstand i U., da der paa Grund af Krigen med Tyrkiet stod en betydelig østerrigsk Hær ved Landets Sydgrænse, men Joseph II maatte for at dæmpe Misnøjen afskaffe de fleste af sine nye Indretninger, og Resten blev kaldt tilbage af hans Eftermand Leopold II (1790—92). Som Følge deraf viste U. ogsaa stadig Troskab i Krigene mod den franske Revolution og Napoleon I. I en Række Aar efter 1815 herskede i U. politisk Stilhed, nærmest som Følge af Folkets Udmattelse. Ligesom Maria Theresia og Joseph II havde gjort i 25 Aar, undlod Frants I at indkalde Rigsdagen 1811—25, men mødte derfor saa stærk Modstand fra Comitaternes Side ved Udskrivningen af ikke bevilgede Skatter, at disse stadig maatte inddrives ved Execution. Endelig maatte han 1825, for at faa Rekruter til at udfylde de ungarske Regimenter, indkalde Rigsdagen. Her talte Paul Nagy for første Gang Magyarisk i Stedet for Latin, og dermed begyndte en Bestræbelse for, som Reaction imod de tidligere Fortyskningsforsøg, at indføre Magyarisk i alle Forhold og udbrede det blandt de andre Folkestammer, til Dels endog ved Tvang. 1830 blev det Forvaltningssprog for Statholderskabsraadet i Buda (Ofen), U.s davarende Regering; 1836 blev det Lovsprog, 1840 indført i Kirkebøgerne og for Domstolene, 1844 paabudt for alle Rigsdagsmænd trods Kroaternes Indsigelse, osv. Kun i Hæren vedblev tysk Commandosprog. Fra 1825 opgav Regeringen aabent at krænke Forfatningen, men modsatte sig alle Reformer og afviste saaledes 1833 Rigsdagens Forslag om et Handelsforbund imellem U. og Østerrig som et Indgreb i Kejserens Magt. Ved U.s egne Kræfter gjennemførte Szechenyi vigtige materielle Fremskridt og overtalte 1830 Adelen til at opgive sin ubetingede Skattefrihed og udrede Bropenge paa den nye Donaubro ved Pest. 1836 paalagdes der Adelen Skattepligt for Bøndergods og desuden alle Udgifter til Rigsdagen, da denne i Virkeligheden kun var en Adelsrepræsentation; senere fik Ikke-Adelsmænd Adgang til Embeder, men Ophævelsen af Adelens Skattefrihed kunde ikke sættes igjennem, og Deáks Udkast til en tidssvarende Straffelovbog strandede paa Regeringens Modstand. 1841 begyndte en heftig politisk Agitation under Kossuth, og den greb snart Comitats-Forsamlingerne. 1847 følte Regeringen Nødvendigheden af at komme U. i Møde: Kong Ferdinand V (1835—48) aabnede selv Rigsdagen med en magyarisk Tale, og Ærkehertug Stephan indsattes til Palatin; flere Reformforslag indbragtes, bl. a. om Bøndernes Stilling, men Oppositionen, som var bleven meget stærk, stillede med Kossuth som Ordfører langt større Krav. Efter Februarrevolutionen rettede han (3 Marts 1848) et frygteligt Angreb paa Regeringen, og Rigsdagen forlangte et eget ansvarligt Ministerium. Efter nogen Tøven indrømmedes dette (23 Marts) med Ludvig Batthyányi som Førsteminister (tillige med Kossuth, Deák, Eötvös, Szechenyi o. fl.). Desuden vedtoges en Omdannelse af den tidligere Forfatning i Lighed med det almindelige repræsentative System (aarlige Rigsdage, lav Valgretscensus, Landets Inddeling i Valgkredse og Magtens Henlæggelse fra Comitaterne til Rigsdagen og Ministeriet), samt en Række vigtige Reformer (Ophævelse af Adelens Forrettigheder, Afskaffelse af Bøndernes Hoveri og tidligere Afhængighed af Godsejerne, Lighed for Loven og Pressefrihed med Nævninger). Adelen gav højsindet Afkald baade paa sin Magt og sine Forrettigheder (deriblandt Retten til at gjøre Opstand, naar dens Friheder krænkedes), og 11 Apr. stadfæstedes alle disse Love tillige med Transsylvaniens Tilknytning til U. Denne billigedes 10 Juni af Landdagen, hvor Magyarer og Szekler havde aldeles Overvægt over Sachserne, og hvor Rumænerne slet ikke vare repræsenterede. Forgjæves lød advarende Røster om at stille sig i et godt Forhold til de andre Stammer; Magyarerne stolede paa deres Magt og den historiske Ret. 5 Juli aabnedes den nye Rigsdag i Pest (tidligere i Presburg), men forinden var der udbrudt Uroligheder baade i Transsylvanien og blandt Serberne i Syd-U. Kroaternes Ban Jellačić, der var ivrig Helstatsmand, nægtede Regeringen i Pest Lydighed og modtoges til Tak med Udmærkelse ved det østerrigske Kejserhof, skjønt Kejser-Kongen officielt betegnede ham som afsat. For at værge U. indkaldte Rigsdagen 200,000 Rekruter og bevilgede 42 Mill. Gylden, men tøvede med afgjørende Skridt for ikke at krænke Legitimiteten; den vilde heller ikke hjemkalde de un-

garske Regimenter fra Italien, men lod dem kæmpe der for Østerrigs Sag, skjønt det radicale Parti under P. Nyary og M. Perczel betegnede denne Adfærd som Forræderi imod U. 25 Sept. indtraadte Bruddet mellem U. og den keiserlige Regering, der sendte General Lamberg til U. som overordentlig Commissær og vilde oprette en Helstat med Opofrelse af U.s Selvstændighed. Lamberg blev myrdet paa Donaubroen i et Pøbeloptrin, og nu erklæredes Rigsdagen opløst, Belejringstilstand indført og Jellačić udnævnt til Statholder (3 Oct.). U. nægtede Lydighed, Kossuth blev Formand for et Landforsvarsudvalg, imedens de maadeholdne Ministre (Batthyányi, Deák o. fl.) trak sig tilbage, og en Hær af „Honveds“ dannedes. Forsøget paa at undsætte Wien mislykkedes (30 Oct.), og 1 Nov. løsreves Transsylvanien af „Alpekongen“ Janku og den østerrigske General Urban. I Dec. rykkede Fyrst Windischgrätz med 180,000 Md. ind i U., og 5 Jan. 1849 besattes Budapest, medens Rigsdagen og Ministrene gik til Debreczen. Men snart vendte Bladet sig, og det lykkedes Görgei og Klapka at trænge Windischgrätz og hans Efterfølgere ud af det nordlige U. og at undsætte Komorn, medens Bem indtog hele Transsylvanien og Perczel med Held kæmpede mod Jellačić. Havde Görgei i Apr. vendt sig imod Wien, kunde han maaske have afgjort U.s Skæbne, men han gik til Buda, som han indtog 21 Maj. Allerede 14 Apr. havde U.s Rigsdag erklæret Huset Habsburg for afsat og U. uafhængigt med Kossuth som midlertidig Dictator. Men i Maj trængte en russisk Hær under Paskevitsch ind fra Galizien og en anden under Lüders ind i Transsylvanien, medens Haynau fik Commandoen over den østerrigske Hær. Görgei søgte forgjæves at gjennembryde dennes Linjer for Komorn (2—10 Juli); Budapest indtoges 19 Juli og Szegedin 2 Aug., hvorefter Haynau slog først Dembinski og derefter Bem ved Temesvar. Görgei, som 11 Aug. var bleven Dictator, overgav to Dage senere Hæren til Paskevitsch ved Vilagos uden at sikre Underanførernes Liv; Kossuth og m. a. flygtede til Tyrkiet, medens de fangne Generaler og andre fremragende Mænd bleve henrettede efter Standrets Dom, dels hængte, dels „benaadede med Krudt og Bly“; især fandt 6 Oct. (Aarsdagen efter Krigsminister Latours Mord i Wien) mange Executioner Sted i Arad. Kun Klapka tilvang sig i Komorn en hæderlig Capitulation. U. stilledes helt under Krigsloven, og Haynau fandt Tilnavnet „den ungarske Slagter“. Alle Rigets Friheder udslettedes som forbrudte ved Opstanden, baade de ny fra 1848 og de ældre; uden Agtelse for de historiske Traditioner deltes U. i 5 store Kredse, medens Transsylvanien og Serbien udskilles til egne „Kronlande“; østerrigske Lovbøger og mange andre tyske Indretninger indførtes; Toldlinjen imod Østerrig ophævedes 1 Oct. 1850; tysk Sprog blev Forvaltningssprog og tillige brugt ved Universitetet; U. mistede baade sin særlige Højesteret og sin øverste Centralmyndighed, behandledes fuldstændig som et erobret Land og skulde snarest muligt sammensmeltes med Østerrig.

Af Reformerne fra 1848 fastholdtes kun Ophævelsen af Adelens Forrettigheder og af Bøndernes fortrykte Stilling. Under Krigen i Italien 1859 viste der sig dog saa megen Upaalidelighed i de ungarske Hærafdelinger, at Regeringen indsaa Nødvendigheden af at forsone U. 1 Sept. udstedtes et frisindet Patent om Protestanternes Kirkeforhold, men derimod rejstes den stærkeste Modstand, fordi det ikke gjenoprettede den gamle Synodalforfatning (afskaffet 1849), og man begyndte at forlange det magyariske Sprog brugt i offentlige Forhold og gjenoptog den magyariske Folkedragt. Magnaterne sluttede sig til Oppositionen, og Keiseren blev nødt til at tage Patentet tilbage; desuden fjærnedes Ærkehertug Albrecht som Generalgouverneur (19 Apr. 1860), U.s Inddeling i 5 Kredse ophævedes, og en ny Regering indsattes i Buda. October-Diplomet s. A. lovede U. en vis Selvstændighed og Gjenoptagelse af det constitutionelle System; Baron Vay blev Hofkansler, og nu begyndte U. at afskaffe alle Indretninger fra de sidste 10 Aar, med en saadan Consequens, at selv vitterlige Misbrug sattes i Kraft igjen; de østerrigske Lovbøger og Domstole ophævedes, Magyarisk blev igjen officielt Sprog, og alle Embedsmænd, som ikke forstod det, fjærnedes (15,000 i Tallet); tyske Skilter taaltes ikke, og Tyskerne i U. nødtes til at bære magyarisk Dragt; mange antog ogsaa magyariske Navne. Skatterne nægtedes, fordi de ikke vare bevilgede af Rigsdagen, og den Selvstyrelse, der var tilstaaet Comitaterne, gav mange Midler til at modarbejde Regeringen. Selv de conservative og Magnaterne, som helst vilde have Tilstanden fra 1847 gjenoprettet, tog Del heri, fordi October-Diplomet nægtede U.s Rigsdag Skatte- og Rekrut-Bevillingsretten, og da en Notabelforsamling (af 98 Medlemmer, deriblandt 25 borgerlige) indkaldtes i Gran 18 Dec. for at foreslaa en Valglov til den nye Rigsdag, vedtog den enstemmig Valgloven fra 1848 for at have et fast Retsgrundlag. Da Regeringen (13 Febr.) gik ind herpaa, havde den middelbart erkjendt Retsgyldigheden af alle Lovene fra Apr. 1848. 27 Dec. gjenforenedes Serbien med U., medens Transsylvanien fik sit eget Hofcancelli og Gubernium som før 1848 og ligeledes Kroatien et særskilt Hofcancelli med kroatisk Forvaltningssprog. I Apr. 1861 kom U.s Rigsdag sammen i Pest, og Underhuset erklærede sig strax incompetent, fordi Transsylvanien ikke var repræsenteret. Der var to store Partier, Adressepartiet under Deák, som vilde erkjende Keiseren for U.s Hersker og forhandle med ham om dets nye Stilling, og Beslutningspartiet under Teleki (efter hans Død Ghyczy og Tisza), der ikke regnede Kong Ferdinands Tronfrasigelse i Dec. 1848 for gyldig og derfor kun vilde udtale Rigsdagens Opfattelse i Beslutnings Form. Deáks Raad fik dog Overvægt, og en Adresse vedtoges i Juni af begge Huse; U.s historiske Selvstændighed hævdedes, Tilknytning af Stephanskronens andre Lande forlangtes og ligeledes Gjenoprettelse af Lovene fra 1848, altsaa bl. a. et eget Ministerium, samt Kongens Kroning. Regeringen i Wien krævede derimod Realunion

med Østerrig (samtidig med U.s indre Selvstændighed) og Revision af Lovene fra 1848 samt Valg i U. til Rigsraadet, og da dette nægtedes, hjemsendtes Rigsdagen (22 Aug.). Som Følge heraf afgik alle folkevalgte Raad og Forvaltnings-Embedsmænd (i Oct.), og Regeringen maatte igjen gribe til Belejringstilstand, suspendere Forfatningen, indsætte Krigsretter og tyske Embedsmænd og inddrive Skatter ved Execution. Den haabede at kue Magyarernes Opposition og leflede for de andre Folkestammer, men havde intet Held med sig; navnlig afslog Kroaterne at vælge til Rigsraadet og forlangte en selvstændig Stilling, og først 1863 opnaaedes ved en octroieret Valglov at faa et Flertal i Transsylvaniens Landdag for Valg til Rigsraadet. U.s passive Modstand blev efterhaanden saa uhyggelig og lammende for hele Monarchiets Udvikling, at Kejseren 1865 gjorde flere Indrømmelser, lod en nyvalgt transsylvansk Landdag beslutte Indlemmelse i U. samt 14 Dec. personlig aabnede U.s Rigsdag. Til Gjengjæld lovede denne Indrømmelser i Forholdet til Østerrig, men kun naar Forfatningen fra 1848 var gjenoprettet, og nedsatte et Udvalg af 67 Medlemmer (15 fra Transsylvanien) for at udarbejde dertil hørende Forslag. Kejseren kunde dog ikke beslutte sig til at give efter, før Nederlagene over for Preussen i Sommeren 1866 havde godtgjort Monarchiets Svaghed, og efter lange Underhandlinger kom i Febr. 1867 en Udsoning i Stand, hvorefter et selvstændigt Ministerium for U. udnævntes under Andrassys Forsæde. 8 Juni kronedes „Kongen" i Pest med stor Pragt, en almindelig Amnesti udstedtes, og i Efteraaret fastsattes nøjere den „dualistiske" Ordning for Monarchiet, hvorved kun Forsvarsvæsenet og Forholdet til Udlandet ere fælles Sager og varetages af fælles Ministre. I Stedet for den tidligere Toldenhed kom en Handelspagt med Toldforbund paa 10 Aar. U. lovede et fast Tilskud til Statsgjælden og 31 pCt. af Fællesudgifterne, men fik gjennem sin „Delegation" den halve Indflydelse paa disses Fastsættelse. Da U. saaledes havde gjenvundet sin Frihed, gav det Jøderne den hidtil forholdte borgerlige Ligestilling (som alt var bebudet 1849, og som Kejseren havde kundgjort i Jan. 1860) og den græsk-katholske Kirke fuld Selvstændighed (med en Deling mellem Serber og Rumæner og en særskilt rumænsk Metropolit), ordnede de ikke-magyarske Folks sproglige Rettigheder ved en egen Nationalitetslov, indførte Pressefrihed og mange andre Reformer for at indhente, hvad der var forsømt under den lange Lovgivningsstandsning, og komme paa lige Fod med det vestlige Europas Udvikling. En foreløbig Civilproces traadte 1868 i Stedet for meget forældede Lovregler; 1874 gaves en Fallitlov og 1875 en ny Handelslovbog med den østerrigske (d. e. tyske) til nærmeste Mønster. 1869—74 indførtes en fuldstændig ny Retsordning med Adskillelse mellem Forvaltning og Retspleje og Afskaffelse af de tidligere folkevalgte Underdommere. 1870—71 ordnedes Comitaternes og Communernes Forvaltning med udstrakt Selvstyrelse, men med Hævdelse af Statens Tilsyn og skarpe Grænser for de stedlige Myndigheders Omraade. 1874 gaves en fuldstændig Valglov. 29 Sept. 1868 tilvejebragtes en Overenskomst med Kroatien om dets Stilling til U., medens Transsylvanien mistede sine særlige Centralmyndigheder og sin Deling efter Nationaliteter og helt sammensmeltedes med U. Ligeledes blev en Del af Militærgrænsen indlemmet 1872. Ved Siden af den fælles Hær dannedes 1868 et Landeværn af „Honveds", der tillige kunde være en Borgen for U.s politiske Frihed. Den materielle Udvikling fremmedes ved store Jærnbaneanlæg, og lignende Omsorg vistes de aandelige Interesser. I Nov. 1871 blev Andrassy fælles Udenrigsminister, hvorved U.s Indflydelse i Tvillingriget styrkedes; men ogsaa de følgende Ministerier i U. bleve tagne ud af Deák-Partiets Rækker. Oppositionen udgjordes dels af venstre Centrum, under Ghyczy og Tisza, der kun nødtvungent havde bøjet sig for Udsoningen 1867 og ikke vilde have U.s Handlefrihed indskrænket af Hensyn til Østerrig, dels af det radicale Venstre, der fastholdt Kossuths Program om fuldstændig Løsrivelse fra Østerrig. 1873 besluttede Ghyczy at opgive det negative Standpunkt og fuldt ud godkjende Udsoningen, og i Jan. 1875 fulgte Tisza hans Exempel, hvorefter de to store Partier forenedes til et mægtigt liberalt Parti. Kort efter blev Tisza Indenrigsminister og efter nye Valg til Underhuset Førsteminister (Oct. 1875), en Stilling, han hidtil har beholdt, medens de andre Ministre efterhaanden ere blevne afløste. Da Deák døde tre Maaneder senere (28 Jan. 1876), var T. ogsaa uomtvistelig den mægtigste Mand i U., og de gjentagne Valg til Underhuset have grundfæstet hans Stilling. Hans første Skridt var at opsige Handelsforbundet med Østerrig, og Underhandlingerne om dets Fornyelse varede to Aar, fordi U. vilde sikre sig en selvstændig Bank. Siden have Bestræbelserne været rettede paa at bringe god Orden i Skattevæsenet og Statshusholdningen, gjennemføre en Omdannelse af Comitaternes og Communernes Forvaltning (ved omfattende Love af 1876 og 1886), udvikle Skolevæsenet og U.s særlige Landeværn. Desuden ere flere vigtige Love blevne vedtagne: en Vexellov 1876, Love om Concurs, om Execution og om Ændringer i Civilprocessen 1881, en Straffelovbog med Tillægslove 1878—80, en Sundhedslov 1876, Næringslov 1884, o. s. fr. 1885 vedtoges en Omdannelse af Magnathuset og 1886 en Forlængelse af Underhusets Varighed fra 3 til 5 Aar. Under den russisk-tyrkiske Krig 1878 var Stemningen i U. meget stærk imod Rusland; der fandt endog afgjort krigerske Demonstrationer Sted, og siden har man utvetydig tilkjendegivet sin Billigelse af Monarchiets Forbund med Tyskland og U.s bestemte Vilje ikke at lade Rusland faa Overmagt paa Balkan-Halvøen.

Literatur. Lige fra Christendommens Indførelse under Stephan I til den nyeste Tid har dels Latinen og dels Tysken søgt at gjøre sig til Organer for den ungarske Nations Aandsliv, skjønt stadig under Modstand fra den magyariske Nationalitets Side. Den lærde latinske

Dannelse plejedes allerede fra det 11te Aarh. i Skoler ved Bispesæder og Klostre; i 12te Aarh. studerede mange Ungarere i Paris. I Begyndelsen af 13de Aarh. stiftedes i Veszprim i Ungarn et Studium generale, hvor der lærtes Theologi og Jura foruden artes liberales; 1287 blev det fornyet og udvidet af Ladislaus IV. 1367 grundedes af Ludvig I en Høiskole i Fünfkirchen, 1388 af Sigismund et Studium generale i Ofen, 1467 af Matthias Corvinus det istropolitanske Akademi i Presburg med dets berømte Bibliothek. 1473 trykte Andr. Heß i Ofen den første Bog, »Chronicon Budense«. I 16de Aarh. frembragte Reformationen mange Skoler i U. og Transsylvanien, og Protestanterne studerede ivrig ved Udlandets Universiteter; i det 17de Aarh. grundede Jesuiterne en stor Del Læreanstalter, hvoraf den i Tyrnau efter Ordenens Ophævelse 1780 blev gjort til et Landsuniversitet i Ofen, der 1784 flyttedes til Pest. De lærde Selskaber trivedes ikke; først fra 1830 har det ungarske Videnskabernes Akademi virket betydningsfuldt for nationalt Sprog og Literatur. Latinske Krønniker findes der nok af allerede fra den tidlige Middelalder, Renaissanceperioden frembragte fra Slutningen af 15de Aarh. latinske Værker i alle dyrkede Videnskaber, selv Digterne skrev paa Latin og vandt stort Ry i Udlandet. Men den almindelige Cultur var saa ringe, at ved Slutningen af 15de Aarh. kunde Rigets første adelige Dignitarier hverken læse eller skrive. Nationalsproget brugtes kun i Lejren, ved Familie- og Folkefester, kun delvis paa Comitater og Rigsdage. Der er Spor tilbage af ungarske Krigs- og Folkesange samt Prædikener, saaledes det ældste ungarske Sprogmindesmærke, en Ligtale (»Halotti beszéd«) fra omtr. 1200. Fortalen til Kolomans Decret i »Corpus juris Hungariæ« siger, at det er oversat fra Ungarsk, og Andreas II.s gyldne Bulle skal existere i en ungarsk Original. Skjønt Latinen vedblev at være Stats- og Kirkesprog, fik det Ungarske dog et Opsving under Kongerne af Huset Anjou, der gjorde det til Hofsprog og brugte det i Breve og Documenter; fra den Tid er den ungarske Edsformular i »Corpus juris Hungariæ«. Allerede fra 1382 har man en haandskreven Bibeloversættelse, der efterfulgtes af Ladislaus Báthoris (1450) og Bertalans (1508). Janus Pannonius (d. 1472) skrev en nu tabt ungarsk Grammatik. Den religiøse og politiske Bevægelse under Ferdinand I og Maximilian II (1527—76) var af stor Betydning for det nationale Liv og Sprog. Det sidste lød i Kirke og Skole, i Krigs- og Folkesange; det brugtes i Krønniker af Székely (1559), Temesvári (1574), Heltai (1575), Zethö eller Zrinyi (1660), Bartha (1666), Nagyai (1692); i Oversættelser af Bibelen eller Dele deraf af Komjátki (1533), Pesti (1536), Erdösi eller Sylvester (1541), Heltai (1551 ff.), Székely (1548), Juhász eller Melius (1565), Félegyházi (1586), Károlyi (1590), Molnár (1608), Káldi (1625), fra en Forening reformerte Theologer (1661), af Csipkés Komáromi (1685) og Tótfalusi, der til Dels tryktes i Tyskland og Holland. Gejstlige Talere vare Paal, Juhász, Dávid, Kulcsár, Bornemisza, Telegdi, Decsi, Károlyi i sidste Halvdel af det 16de, og Pázmány, Kecskeméti, Zvonarics, Kopcsányi, Káldi, Margitai og Alvinzyi i første Halvdel af 17de Aarh. Som Forfattere af gejstlige Sange mærkes Székely, Bornemisza, Batizi, Pécsi, Ujfalvi, Skaritzai, Fabricius, Fazékas, Molnár, Gelei, Dajka og Medgyesi. I Folkesangene og Sagnene fortaltes om de fædrelandske Heltes Bedrifter (Tinódi, Rákonyi, Csanádi, Valkai, Csáktornyi, Cserény, Szegedi, Illésfalvi, Sztárai, Fazékas, Balassa, Ilosvai, Gosárvári, Beres, Enyedi, Szöllösi, fra 1540 til Slutn. af Aarh.). Talentfulde Epikere vare Grev Niklas Zrinyi (1652), Ladislaus Liszti (1653), Christoph Paskó (1663), Grev Stephan Kosáry (1699), Stephan af Gyöngyösi (1664—1734); Lyrikere vare Rimai, Balassa og Beniczky. 1653 udgav Joh. Csere en Encyklopædi og 1656 en Logik paa Ungarsk; Pesti, Erdösi, Fabricius, Berantius, Molnár, Katona, Csipkés Komáromi o. fl. leverede Grammatiker, Ordbøger og andre philologiske Arbejder. Det nationale Sprog og dets Literatur stod for Tyskheden som Organer for Oprøret, for Katholicismen som Kjætteriets Organer, og disse Magter fortrædigede Magyarernes Aandsliv paa alle Maader. I den største Del af 18de Aarh. var Latinen det aandelige Meddelelsesmiddel, 1721 stiftedes en latinsk Avis; en Række Skribenter: Hedi, Hevenesi, Czwittinger, Kazy, Tarnóczi, Matth. og Carl Bel, Prileszky, Huszty, Szegedi, Destricius, Stilting o. m. fl. udmærkede sig ved deres ciceroniansk-elegante Latin; dog fremstod ogsaa Forfattere paa Ungarsk, som Faludi, Barcsai, Baron Orczy, Bessenyei, Barotzi, Grev Teleki, Baron Daniel, Anyos o. fl. Joseph II.s Germaniseringsbestræbelser vakte Hadet mod Tyskheden hos Magyarerne, og fra den Tid af har Nationaliteternes Kamp i Ungarn varet. Rigsdagene og Comitatcongregationerne blive Magyarismens Arnesteder; da Comitatsforhandlingerne ikke maatte trykkes, opbevaredes de haandskrevne. 1781 grunder den lærde Math. Ráth den første ungarske Avis i Presburg. I 1830 tager den nationale Agitation et stærkt Opsving. Rigsdagen sætter igjennem, at Ungarsk bliver Læregjenstand i alle Skoler, og at det kommer til at afløse Latinen i Retsforhandlinger og Documenter. Ungarske Theatre stiftes i Ofen og Pest. Tidsskrifter grundes, Prisbelønninger udsættes for literære Arbejder, Philologer granske i Sprogets Grammatik, Digtere opstaa som Dav. Szabó, Jos. Rainis, Gabr. Dajka, Georg Aranka, Carl Döm, Joh. Bacsányi, Jos. Takács, Andr. Horváth (Forfatter til Eposet „Arpad", 1830), fremdeles Greverne Jos. og Ladislaus Teleki, Joseph Kovács og Carl Kisfaludy, det nyere ungarske Theaters Stifter. En Række dygtige Skribenter, hvoraf nogle hørte til de højeste Samfundsklasser, udarbejdede den prosaiske Fremstilling til stor Fuldkommenhed. Men Literaturen blev dog først tilgængelig for Folket i videre Forstand, da Kossuth bragte den ungarske Journalliteratur i Højde med de europæiske Culturlandes; hans Organ »Pesti Hirlap« (1841—44) var i den Henseende epochegjørende; han tvang sine Modstanderes Orga-

ner til at søge at holde Skridt med ham; literære Tidsskrifter og æsthetiske Almanaker voxede op i Mængde. Hovedstrømningerne i Europas Literatur begyndte at naa Ungarn; Walter Scott faar en Discipel i Baron Jósika; Eötvös og Kemény ere paavirkede af tysk Literatur, den Suesske Sensationsroman udbyttes af Kutsy, Nagy og Pálffy. Eötvös og Obernyik skrive Conversationslystspil; Gál, Vörösmárty, Czakó og Ladislaus Teleki forsøgte sig i det højere Drama; Szigligeti, en særdeles frugtbar Folkekomedieforfatter, beherskede længe Scenen. Den lyriske Poesi har de originaleste Fremstillinger at opvise af Digtere som Czuczor, Vörösmárty, Bajza, Garay, Bachot, Szász, Erdélyi, Kerény; som original Lyriker af første Rang, dybt hvilende i sit Lands Natur og Nationalitet, som stor Formvirtuos glimrede Alex. Petöfi. Digtere af hans Skole ere Tompa, Hiador og Lisznyai; Epikeren Joh. Arany er Ungarns største Digter i nyere Tid, der med Genialitet benytter Folkesangstonen i sin Kunstpoesi; af ungarske Folkesange udgav Erdélyi (1845—47) en ypperlig Samling. Revolutionen af 1848 fremkaldte et stærkt Opsving saa vel i Journalistiken som i den politiske Poesi; Bevægelsens ulykkelige Udfald drev de mest begavede Forfattere dels i Landflygtighed (Szemere, Pulzky, Pálffy, Jósika, Gorove, Horváth, Szalai, Teleki), dels i Fængsel (Czuczor, Sárosy), nogle tav ganske som Vörösmárty og Garay, andre druknede i Tungsind som Al. Bachot og Bajza. I Aarenes Løb rejste sig under noget lysere politiske Udsigter en yngre Generation af Forfattere, dels Lyrikere som Paul Gyulay, Carl Szász og Mádach, dels Romanforfattere som Maurus Jókai, Kúthy, Bérczy, Pálffy, Dobzsa o. fl. Fædrelandets Historie dyrkes af Capaciteter som Szalay og Mich. Horváth, Teleki, Jászay, Szilágyi, Salomon. 1866 dannedes en historisk Forening. Den nyere ungarske Literatur har ypperlige Oversættelser baade af gamle klassiske og moderne Forfattere; navnlig maa fremhæves S. Szabós Oversættelse af Iliaden, K. Szabós af Euripides og P. Hunfalvys af Platon. Toldy har præsteret Arbejder over den ungarske Literaturs Historie.

Sprog. Magyarernes Sprog hører til den finsk-ugriske Æt; deres nærmeste Stammefrænder ere Voguler og Ostjaker, der nu bo hinsides Uralbjærgene. Magyarerne selv have længe vægret sig ved at indrømme dette, som for længst var blevet antydet fra forskjellige Sider, og først i vor Tid er Modstanden derimod efterhaanden opgiven, efter at denne Opfattelse er bleven fuldt videnskabelig godtgjort gjennem Sprogforskere som P. Hunfalvy, J. Budenz o. a. Dette udelukker imidlertid ikke, at Magyarisk i sit Ordforraad frembyder saare meget ejendommeligt, idet dette i høj Grad er blevet paavirket af alle Haande andre Sprog, som Magyarerne dels under deres Vandringer i tidligere Tid, dels i deres nuværende Boliger ere komne i Berøring med, saaledes tyrkisk-tatariske Sprog (i Former, der dels vise hen til Volgaegnene, dels til Osmanisk), eraniske, slaviske Sprog, Tysk o. a. I nyere Tid er Sproget, som Følge af en stærk puristisk Stræben, i Hast blevet beriget med en Masse nydannede Ord, der for en ikke ringe Del maa betegnes som lidet heldige. Accenten i Magyarisk ligger altid paa første Stavelse; et Accenttegn over en Selvlyd betegner dennes Længde, ikke Betoningen. Af Medlydene betegner s Lyden sch, sz s, z fransk z, zs fransk j, c eller cz ts, cs tsch; y betegner Mouillering, som ny lig fransk ell. ital. gn, ly lig ital. gl, gy dj (ikke dsch), osv. Formsystemet er meget rigt; Navneordene have saaledes omtr. 20 Casus, Udsagnsordene et temmelig stort Antal Afledninger for at betegne forskjellige Begrebsnuancer, f. Ex. hall han hører, hallgat han hører oftere, hallhat han kan høre, hallat han lader høre, hallgathat han kan oftere høre, o. s. fr. De transitive Udsagnsord adskille desuden en ubestemt og en bestemt Bøjning, som hallok jeg hører, hallom jeg hører det, ham ell. lign. (noget bestemt), hallja han hører det osv. Af Ordbøger maa nævnes Czuczor og Fogarasi »A magyar nyelv szótára« (6 Bd., 1862—74) og Szarvas og Simonyi »Lexicon linguæ hungar. ævi antiquioris« (1ste Bd. 1889); magyar.-tyske haves af Ballagi o. m. a. Af Grammatiker maa frem- fremhæves Riedls (1858). En Række vigtige sproghistoriske Arbejder ere udgivne af det magyar. Videnskabernes Akademi i Budapest.

Ungarsk Balsam, d. s. s. Terpentin.

Unge Europa, Navn for et revolutionært Samfund, som Mazzini stiftede 1834 med det Formaal at omdanne Europa til en Samling Republiker. Det dannedes ved Sammenslutning af flere lignende Samfund for de enkelte Landes Omdannelse, af hvilke **U. Italien,** stiftet 1831, var det vigtigste. **U. England** kaldtes den Gruppe af unge Adelsmænd, der 1841 samlede sig om B. Disraeli (Jarl Beaconsfield). **U. Irland** var et Samfund, som 1846 vilde løsrive Irland fra Storbritannien (s. O'Brien). **U. Tyskland** betegner nærmest en literær Retning, om end med politiske Ønsker (Gutzkow, Laube, Mundt, Wienbarg). **Ung-Czecherne** ere det frisindede, fremskridtslystne og demokratiske Parti, i Modsætning til de klerikale og conservative Gammel-Czecher. Ligeledes taler man om **Ung-Tyrker,** som vilde indføre europæiske Indretninger og Forfatningsformer, medens Gammel-Tyrkerne fastholde det østerlandske Væsen.

Unger, Carl Richard, norsk Sprogforsker, f. 2 Juli 1817 i Christiania, blev Student 1835 og bestemte sig for Sprogstudier. 1841 blev han Universitetsstipendiat i germansk og romansk Philologi og opholdt sig derpaa en Tid i Kjøbenhavn for at studere Haandskrifter. Efter Hjemkomsten paabegyndte han dels alene, dels (navnlig i de nærmest følgende Aar) i Forening med sin Lærer R. Keyser og P. A. Munch en Række Udgaver af oldnorske og oldislandske Skrifter, hvoraf de fleste ere udkomne som Universitetsprogrammer. Af disse kunne her nævnes: „Den ældre Edda“ og »Fagrskinna« (1847), „Kongespejlet“ (1848), »Olafs Saga hins helga«, den mindre (1849) og den større (1853), »Strengleikar« (1850) og „Barlaams og Josaphats Saga“ (1851), „Didriks Saga“ (1853), »Stjórn« (1862), »Flateyjarbók«

(3 Bd., sammen med Vigfusson 1860—68), »Karlamagnus Saga« (1860), „Gammel-Norsk Homiliebog" (1864), »Morkinskinna« (1867), »Heimskringla« (1868), »Mariu Saga« (1871), »Codex Frisianus« (1871), „Sagaer om Sverre og hans Efterfølgere" (1873), »Postola Sögur« (1874), »Heilagra Manna Sögur« (1877). Desuden er han Medudgiver af »Diplomatarium Norvegicum«, hvoraf 1847—88 12 Bd. ere udkomne. Fra 1851 var U. Lector, siden 1862 er han Professor i germansk og romansk Philologi. Ved Lunds Universitets Jubilæum 1868 blev han Æresdoctor i Philosophien.

Unger, Franz, tysk Botaniker og Palæontolog, f. 1800 i Steiermark, studerede først efter Faderens Ønske Jura, men lagde sig snart efter Naturvidenskaberne og opgav Jurisprudensen, ernærede sig nogle Aar som praktiserende Læge og blev 1835 Professor i Botanik i Graz, 1849 i Wien, hvor han repræsenterede Physiologien og Anatomien, levede fra 1866 som Privatmand, beskæftiget med populær Foredrags- og Forfattervirksomhed; d. 13 Febr. 1870. U. beskæftigede sig i Begyndelsen navnlig med Plantesygdomme og palæontologiske Undersøgelser, hvorved han kom ind paa Planternes Forhold til Jordbunden. Senere offentliggjorde han navnlig plantephysiologiske og anatomiske Arbejder og optraadte som en Modstander af Schleiden; han interesserede sig ogsaa meget for Planternes Forhold til Culturhistorien og skrev herom. Han var en aandrig og frugtbar Forfatter.

Unger, Joseph, østerrigsk Retslærd og Statsmand, f. 2 Juli 1828 i Wien, blev 1852 Dr. jur. og var 1853—55 Privatdocent i Prag, men vendte da tilbage til sin Fødeby og blev 1857 Professor her. Han optraadte 1861 som politisk Forfatter med et Flyveskrift om „det ungarske Spørgsmaal", idet han tog Ordet for Godkjendelse af Ungarns Selvstændighed. Siden bidrog han væsentlig til Fremme af Universiteternes Reform. 1867 valgtes han til den nedreøsterrigske Landdag og af denne til Rigsraadets Underhus, men blev 1869 livsvarigt Medlem af Herrehuset og var en af det liberale Partis Ordførere. 1871—79 var han Minister uden Portefeuille og blev 1881 Præsident for Rigsretten. Ogsaa som Retslærd nyder han stor Anseelse, især ved sit Skrift „System des österreich. Privatrechts" (2 Dele 1856—59, 4de Opl. 1876) og „Das österreich. Erbrecht" (1864, 3dje Opl. 1876); han udarbejdede 1853 og 1861 Udkast til en borgerlig Lovbog for Kongeriget Sachsen.

Unger, William, tysk Kobberstikker, f. 1837 i Hannover, Søn af Kunsthistorikeren Friedr. Wilh. U., var Elev af Keller i Düsseldorf og Thäter i München og er især bekjendt for fine Raderinger efter andre Kunstneres Værker, idet han med stor Troskab og Aandfuldhed gjengiver Originalen. Han har udført mange Blade til Lützows „Zeitschr. f. bild. Kunst", 18 Blade fra Galleriet i Braunschweig, 44 Blade fra Galleriet i Kassel, end videre mange Blade fra Malerisamlingen i Wien, hvor han i de senere Aar har haft Bolig, og endelig en Mængde Stik efter moderne Kunstnere som Makart, Passini, Lenbach, Knaus o. fl. — Hans Søster, Johanna U., f. 1836, d. 1871, var en talentfuld Malerinde, Elev af Piloty i München.

Ungern-Sternberg, Alex., Friherre af, s. Sternberg.

Ungvar, Flække i Ungarn, ved Floden Ung, 37 M. ø. n. ø. for Pest, med 11,400 J., hvoriblandt mange Jøder. Greskkatolsk Bispesæde. Mineralbad. I Nærheden Porcelænjordsgruber.

Ungvĕntum, lat., Salve.

Uniamvĕsi, et Landskab i det sydlige Afrika, s. for Søen Ukereve og ø. for Søen Tanganjika, udgjør en Højslette, som sænker sig mod førstnævnte Sø. Det største Rige er Uniamjembe med Handelspladsen Tabora eller Kasch. U. hører under den tyske „Interessesphære".

Unicum, lat. [ū], eneste i sit Slags; navnlig en Bog, der kun findes i ēt Exemplar.

Unifŏrm, den ensformige Dragt, som det i de fleste Lande er paalagt Flertallet af Statens Embedsmænd og en Del Bestillingsmænd, men især enhver til Krigsmagten henhørende at bære, naar han optræder offentlig i Statens Tjeneste, som et ydre Kjendetegn paa hans Stilling. U., som i Snit og Farver gjærne afviger en Del fra den borgerlige Dragt, har i Tidernes Løb dog til en vis Grad fulgt Moderne i denne. Skjønt det i ældre Tid ikke var ukjendt, at enkelte militære Corpser, især Drabantcorpser, der særlig vare knyttede til Souverænens Person, bar en egen Dragt eller Liberi, medens Hovedmassen af Hærens Tropper kun bar et fælles Kjendetegn, saasom et Skjærf eller en Baandsløjfe af en vis Farve, indførte Ludvig XIV, ikke uden Modstand fra de adelige Officerers Side, U. for alle sine staaende Tropper, et Exempel, som hurtig blev fulgt i alle Lande, i Danmark under Christian V. Oftest er U. særegen for hver Vaabenart eller endog for hvert Regiment, i det mindste saa meget forskjellige ved Form eller Farvesammenstillinger eller i alt Fald ved paasyede Emblemer eller Nummerbetegnelser, at man paa Manden kan kjende, til hvilken Afdeling han hører. Befalingsmændene bære derhos paa U. bestemte Tegn paa deres Stilling i det militære Hierarchi, oftest paa Skuldrene i Form af Epauletter eller Distinctioner af forskjellig Form for hver Charge, eller i Stikkelse af Tresser eller Snore om Hovedtøjet eller Kjoleærmerne. Paa de civile Embedsmænds U. er Stillingen ofte betegnet ved Guldbroderier o. desl. Som Adj. bet. u. ensformet, ens.

Uniformitĕtsact, s. Bispeppelig Kirke.

Unigĕnitus Dĕi filius, lat., d. e. „Guds enbaarne Søn" eller „Constitutionen U.", den mod Jansenismen rettede pavelige Bulle fra 1713, s. Jansen.

Uniŏn kaldes i Statsretten en Forbindelse mellem to eller flere Stater under et fælles Overhoved (monarchisk eller republikansk). U. kan enten være en personal U., naar Staterne kun sammenknyttes ved fælles Fyrstehus (saaledes som England og Hannover 1714—1837, Nederlandene og Luxemburg siden 1839), eller naar Forbindelsen kun udstrækkes til enkelte Forhold (Sverige og Norge, Rusland og Finland); eller en real U., naar Fællesskabet om-

fatter flere eller færre Statsforhold (Østerrig og Ungarn, som oprindelig kun havde en personal U. og først 1723 fik fikret fælles Arvefølge, England og Skotland siden 1707, Storbritannien og Irland siden 1800, Danmark og Norge 1536—1814, Moldau og Valachiet 1859—64). Ogsaa bruges U. til at betegne Sammenknytningen mellem Polen og Litauen 1569, mellem de 7 nederlandske Provinser 1579, mellem de protestantiske Fyrster i Tyskland 1608, mellem Preussen og de nordtyske Fyrster 1849—50, samt mellem de nordamerikanske Fristater 1789. **Union républicaine** [yniōng repyblikǟhn] kaldtes i Frankrig siden 1873 den Gruppe af Republikanere, som fulgte Gambettas Ledelse. **Unionister** kaldes i England den Del af det liberale Parti, som under Lord Hartington og Chamberlain 1886 skilte sig fra Partiets Hovedmasse under Gladstone, fordi den misbilligede hans Plan om at give Irland Selvstyre og holdt fast ved Unionen af 1800. U. kaldtes ogsaa i Nordamerika 1861—65 Hævderne af Unionen, i Modsætning til Secessionisterne i Sydstaterne. — **Kirkelig Union** er Sammensmeltning af forskjellige kirkelige Partier til ēt Kirkesamfund. Den romersk-katholske Kirke har ofte forsøgt U. med forskjellige Kirkesamfund, men i Regelen forgjæves, fordi den i Almindelighed har krævet ubetinget Underkastelse. Dog er det lykkedes for den at slutte U. med flere Millioner græske Christne (s. **Unerede Grækere**) og med en Del Jakobiter, Thomaschristne, armeniske og chaldæiske Christne, samt hele Maroniternes Samfund. Disse unerede Schismatikere udgjøre i alt c. ½ Mill. De Forsøg paa U. mellem Protestanter og Katholiker, som oftere ere blevne gjorte, dels ved Religionssamtaler, dels ved Mænd som Bossuet, Leibniz o. fl., have altid været forgjæves. I den protestantiske Kirke bruges U. særlig om den Forening af Lutheranere og Reformerte, som begyndte i Preussen, da Frederik Vilhelm III ved Reformationens Jubelfest 1817 udstedte et Opraab om at danne en luthersk-calvinistisk U. til Gjenfødelse af den protestantiske Kirke. „Den reformerte Kirke skulde ikke gaa over til den lutherske, ikke heller denne til hin, men begge danne en evangelisk-christelig Kirke" med fælles Højtideligholdelse af Nadveren. Denne U. blev i Begyndelsen modtagen med megen Sympathi; men de slumrende Modsætninger brød frem ved Indførelsen af den nye Agende 1822. En ny Redaction med et større Udvalg af Formularer udkom derfor 1829, og fra 1830 fik U. og Agende Lovskraft. Flere lutherske Menigheder og Gejstlige, især i Schlesien, gjorde Modstand og fremkaldte derved Forfølgelser, som først standsede, da Frederik Vilhelm IV 1840 besteg Tronen. 1841 constituerede de misfornøjede lutherske Menigheder sig som en egen luthersk Kirke med egen Forfatning, adskilt fra Statskirken. Det Exempel, Preussen havde givet ved sin U., fandt strax Efterligning i Baden, Nassau, Rhinbayern, Anhalt, Hessen o. fl. Steder og fremkaldte overalt lignende Stridigheder. — Ved Stiftelsen af Bispedømmet i Jerusalem 1842 gjorde Frederik Vilhelm IV af Preussen et frugtesløst Forsøg paa at forene den anglicanske og preussiske Kirke.

Unión, La, Stad i Republiken San Salvador i Mellemamerika, ved Vestsiden af Fonseca-Bugten, med 2,000 J. og livlig Skibsfart. Udførsel af Indigo.

Uniónsøerne ell. **Tokelau**, en Gruppe af lave Koral- og Laguneøer i det store Ocean, Polynesien, 10° s. Br., 152° v. L. De største ere Atafu, Nukunono, Fakaafo og Olosenga (Swain). ¼ □ M. med 500 J., som bekjende sig til Katholicismen. Øerne have kun Betydning ved deres Guanolag.

Unisono, it., s. **Enklang.**

Unitāriere, Fællesnavn for en Del rationalistiske Retninger i Reformationstiden, hvis Modsætning til Christendommen navnlig udtalte sig i deres Fornægtelse af Troen paa Treenigheden. I populær Form fremtraadte Unitarismen hos mange af det 16de Aarh.s Anabaptister; i videnskabelig Form udvikledes den navnlig af Spanieren Michael Servet, som dannede sig et helt pantheistisk System; sit første Antal af Tilhængere fandt den dog i Italien blandt de talrige Fritænkere, som vare fremgaaede af Humanismens Beundring af den klassiske Oldtid. Fordrevne fra Italien af Inqvisitionen søgte de fleste af dem først et Tilflugtssted i Schweiz; men da de heller ikke her bleve taalte, droge de til Polen, Ungarn og Transsylvanien, hvor de fandt Beskyttelse hos Fyrster og Adelsmænd, og hvor det lykkedes Faustus Socinus hen imod Slutningen af det 16de Aarh. at samle de fleste af dem til et ordnet Menighedssamfund (s. **Socinianere**), som endnu bestaar i Transsylvanien. Ogsaa i England findes der nu Menighedssamfund af U. Under Forfølgelserne i Polen i det 17de Aarh. flygtede flere Socinianere til England, hvor deres Grundsætninger vandt Tilhængere; men desuden opstod der ogsaa af sig selv unitariske Anskuelser hos nogle af de mangfoldige religiøse Partier, der dannede sig under Religionskrigene i England, og uagtet U. udtrykkelig bleve udelukkede fra Toleranceacten 1689 og der blev sat Dødsstraf for deres Lære, holdt de sig dog i al Hemmelighed. I det 18de Aarh. formildedes Straffen til Fortabelse af borgerlige Rettigheder, og i Aaret 1773 traadte den episkopale Gejstlige Theoph. Lindsey (d. 1808) ud af Statskirken og stiftede de første u. Menigheder, som bleve taalte; men hvor stærk Folkestemningen var imod dem, ses bedst af Forfølgelsen imod den ogsaa som Naturforsker berømte ivrige u. Præst J. Priestley (s. d. A.). Endnu 1792 vægrede Parlamentet sig ved at ophæve Lovbestemmelserne imod dem, og først 1813 bleve de stillede paa lige Trin med andre Dissentere, hvorpaa de i nogen Tid vandt stærk Tilslutning, saa at de 1854 havde 229 Capeller i England; men det synes, at den Tiltrækningskraft, de den Gang øvede, i de sidste Decennier har tabt sig overordentlig meget. U. i Nordamerika ere en Forgrening af Congregationalisterne; de kalde sig derfor ogsaa selv Unitarian-Congregationalists, i Modsætning til de orthodoxe Congregationalister; de nægte Treenigheden, men

re i øvrigt indbyrdes forskjellige i deres Lære, om er en meget rationalistisk Opfattelse af Christendommen. De udgik 1787 fra Massachusetts og udbredte sig til Maine, New-York, New-Hampshire, Illinois og Ohio. Deres Hovedsæde er Boston; her virkede deres betydeligste Mænd Channing og Parker (s. disse A.), ed hvis Død ⅓ af Bostons Indvaanere sagdes t være U.; 23 af Stadens Kirker tilhørte em, og deres Universitet i Cambridge nær ed Boston regnedes for det største i Nordmerika. Dog har deres Antal i hele Nordmerika næppe nogen Sinde oversteget 200,000; nen foruden disse egentlige U. kunne ogsaa e saakaldte »Christian Baptists« medregnes, a de ogsaa nægte Treenigheden, men tillige re Baptister. De tælle c. 300,000 Medlemner og findes mest i Ohio og andre Stater i Midten af Nordamerika. Ligeledes kunne de aakaldte **Universalister** medregnes til U. i videre Forstand. Deres Hovedlære er, at Synden un straffes i denne Verden, at der altsaa ingen Helvedesstraffe gives, og at, da Christus er død for alle, maa alle blive salige; men hermed forbinde de unitariske Forestillinger. Deres Samfund blev stiftet 1780 i Massachusetts af n indvandret Englænder, John Murray, og indes navnlig i de østlige Stater. Angivelserne af deres Antal variere fra c. 50,000 il ½ Million.

United States of Amērica [junëjted stæhts ov] er det officielle Navn for de nordamerikanske Fristater.

Unitis viribus, lat., med forenede Kræfter, en nuværende østerrigske Kejsers Valgsprog.

Universāl ell. **Universel** [sell], almindelig, altomfattende. **Universālarving**, den, der enten paa Grund af Familieforhold eller i Følge Testament er en Afdøds eneste Arving. **Universālinstrument**, s. **Theodolit**. **Universalister**, s. **Unitariere**. **Universālsuccession**, s. **Arv**. **Univērsum**, Rummet med alt, hvad deri findes, Verdensaltet.

Universitēter eller videnskabelige Højskoler, om danne afsluttede større Samfund af Lærere g Studerende med visse Rettigheder, Love og Betingelser for Optagelsen i dem, kjendtes ikke Oldtiden; i Middelalderen optraadte fra det 2te Aarh. ved nogle Domskoler enkelte begavede Lærere, som ved deres Undervisning drog store Skarer af videbegjærlige unge Mænd til sig, g af disse frie Forsamlinger udviklede efterhaanden de første U. sig som sluttede Samfund, er hvert udgjorde en indad til og udad til ordnet Magt. Saaledes opstod U. i Paris, nøje knyttet il Kirken som en fortrinsvis gejstlig Anstalt; et gav sig selv en Forfatning, siden bekræftet f Kongen. Sorbonne, oprindelig Navnet paa n til Universitetet hørende gejstlig Dannelsesnstalt, blev senere, indtil Revolutionen, Navet paa dets theologiske Fakultet. I det 12te Aarh. udviklede der sig ligeledes en Skole for Retsvidenskaben i Bologna og for Lægevidenkaben i Salerno, begge af en mere verdslig Charakter og temmelig uafhængige af Kirken. Disse selvdannede Samfund (Universitates) av sig selv en Forfatning; senere, da Fyrerne oprettede lignende, gav disse en saadan, om dog hyppig bekræftedes af Paven og i det 14de og 15de Aarh. i det tysk-romerske Rige ogsaa af Kejseren. Efter Tidens Skik havde U. egen Jurisdiction o. m. Hovedtrækkene i deres almindelige Organisation vare: Inddelingen af de Studerende efter „Nationer“ (de svenske U. have endnu en lignende Inddeling), der dannede mindre Samfund i det store, men efterhaanden forsvandt ved Afskaffelsen af Faculteter ell. Videnskabsfag; Indretningen af akademiske Grader (Baccalaureus, Magister, Licentiat, Doctor), Oprettelsen af Collegier eller Anstalter for Studerendes Samliv og fælles Underhold. De engelske U. (Oxford og Cambridge) have en fra de øvrige europæiske U. temmelig afvigende Skikkelse. Efter Rang og Formue indkvarteres Studenterne, naar de ikke leve on the foundation, men paa egen Bekostning, i Colleges og Halls, hvor noblemen, gentlemen-commoners og commoners ogsaa ved Bordet have deres forskjellige Pladser. »To turn out gentlemen« ved almindelig Dannelse er Maalet; noget egentligt Facultets- eller Embedsstudium findes ikke. Da de to U. optraadte som Støtter for den biskoppelige Kirke og Toryismen, oprettedes 1826 et U. i London, mod dette 1831 det højkirkelige Kings-College i London. Frankrig har ingen U. i den sædvanlige Betydning, men kun facultés (d. e. akademiske Specialskoler for de enkelte Videnskaber), og kun i Paris findes alle fem Faculteter, men uden Forbindelse med hverandre. U. betyder her Indbegrebet af samtlige højere Læreanstalter; det inddeles i académies eller Kredse af Undervisningsvæsen, hvoraf hvert indeholder ēt eller flere facultés, lærde Skoler (collèges) osv. — Danmark har 1 U. i Kjøbenhavn (1478, s. nedenf.); Norge 1 i Christiania (1811, s. nedenf.); Sverige 2: i Upsala (1477) og Lund (1668). Rusland har 8 U., af hvilke det i St. Petersborg er stiftet 1819, men det i Dorpat er det ældste (1632); kun U. i Dorpat og Helsingfors have theologiske (lutheranske) Faculteter; thi de græsk-katholske Gejstlige uddannes i egne Læreanstalter under Kirkens Tilsyn; de tidligere polske U. i Warschau og Vilna ere ophævede. Tyskland har ikke mindre end 21 U. (med tilsammen (1888) 2,177 Docenter og 31,800 Studerende), af hvilke de 10 findes i Kongeriget Preussen (Berlin 1810, Bonn 1818, Göttingen 1734, Kiel 1665), 1 (Leipzig 1409) i Kongeriget Sachsen, 1 (Jena 1558) i de sachsiske Hertugdømmer, 1 i Mecklenburg, 1 i Hessen, 3 i Bayern (München 1826), 1 i Württemberg, 2 i Baden (Heidelberg 1386) og 1 i Elsaß (Straßburg). Østerrig-Ungarn har 9 U. (Prag 1348, Wien 1365); Schweiz 4 (Genf 1368, Basel 1459, Zürich 1833 og Bern 1834); Nederlandene 4 (Leiden 1575) og Belgien 4, af hvilke U. i Brüssel for c. 50 Aar siden stiftedes af en privat Forening for at danne en Modvægt imod det klerikale U. i Løwen (1426). England har 7 U., af hvilke de to ældste og berømteste i Oxford og Cambridge begge skrive sig fra det 13de Aarh., Skotland 4 og Irland 2. Frankrig har, som anført, kun »facultés«. Spanien har 10 U.; det ældste er Salamanca (1239) og det yngste Madrid (1836). Portugal har 1 U.

i Coimbra, som 1307 blev flyttet herhen fra Lissabon. Italien har 21 U., af hvilke dog kun 7 ere fuldstændige U., thi ved de fleste studeres ikke Theologi; de ældste og mærkeligste af disse U. findes i Bologna (1158), Padua (1222), Pavia (1361), Napoli (1224), Pisa (1338), Turin (1404), Firenze (1438). Grækenland har 2 U. (Athen og Korfu). I de nordamerikanske Fristater findes ikke U. i den Betydning, som man i Europa forbinder med dette Navn, men talrige højere Undervisningsanstalter føre dog dette Navn. Ogsaa Australien og Japan have nu U. **U. i Kjøbenhavn** blev stiftet af Kong Christian I 4 Oct. 1478 (Pave Sixtus IV.s Bulle, indeholdende Tilladelsen til dets Oprettelse, var af 19 Juni 1475) og indviet 1 Juni 1479. Det stilledes under Roskilde Bisp, som bestandig Kansler, men fristede i den katholske Tid en kummerlig Tilværelse af Mangel paa Penge og tilstrækkelige Lærerkræfter. Sine første Lærere fik det fra Højskolen i Köln ved Mag. Peder Albertsen (s. d. A.), som blev dets Vicekansler. Inddragelsen af det rige Kirke- og Klostergods ved Reformationen skaffede Christian III Pengemidler, og han blev det under de borgerlige Uroligheder i Danmark aldeles forfaldne U.s anden Stifter. Ved den nye Fundats af 10 Juni 1539 bestemtes Professorernes Antal til 14: 3 i Theologien, 1 i Retsvidenskaben, 2 i Lægevidenskaben og 8 i det philosophiske Facultet. Christian VI udstedte en ny Fundats (31 Marts 1732); den nu gjældende er af 7 Maj 1788. U. omfatter 5 Faculteter (s. d. A.) og styres af Consistorium (s. d. A.). I Spidsen for Consistorium staar en Rector og i Spidsen for Facultetet en Decanus, der begge vælges paa ét Aar. Antallet af normerede Prof., Lectorer og Docenter er for Øjeblikket 48. Den ældste Universitetsbygning var Stadens gamle Raadhus v. for Frue Kirke, hvor nu Bispegaarden ligger. Efter Reformationen blev den katholske Bisperesidens over for Frue Kirke indrømmet det; den afbrændte 1728 og 1807, og den nuværende blev opført i Aarene 1831—36 af Stadsbygmester Malling (indviet 13 Oct. 1836). **U. i Christiania** grundlagdes ved kongel. Forordning af 2 Sept. 1811. Frederik VI, efter hvem det officielt kaldes »Universitas regia Fredericiana«, skjænkede dertil s. D. den Colbjørnsenske Bogsamling, Doubletter fra det store kongel. Bibliothek og fra Kjøbenhavns Universitets naturvidenskabelige Samlinger, afstod den norske Studieskat og de tre Kongetiender fra Hedemarken, som hidtil vare tilfaldne Kjøbenhavns U., samt de Legater, som fra Norge vare skjænkede til norske Studerende ved Kjøbenhavns U.; ved Rescr. af 24 Marts 1812 gav han det tillige $\frac{2}{3}$ af det norske beneficerede Jordegods og, efter at 10 Apr. s. A. Christiania var bleven bestemt til U.s Sæde, tillige den adelige Sædegaard Tøien (s. d. A.) „til Byggeplads for Universitetet og til Boliger for dets Lærere". Den oprindelige Forfatning af 1812 blev ved Statsforandringerne i 1814 modificeret, og efter forskjellige Stridigheder mellem Storting og Regering kom først 1824 en „Fundats" i Stand; den er senere ændret ved Love af 1845 og 1860. U.s Styrelse, „det akademiske Collegium", bestaar nu af dets 5 for 2 Aar ad Gangen valgte Decani, som mellem sig for et Aar ad Gangen vælge en „Collegiets Formand". U. begyndte sin Virksomhed 1813 med 6 Professorer og 18 Studenter; for Tiden har det 48 ord. og 9 extraord. Professorer samt 10 Universitetsstipendiater (midlertidige Docenter til at deltage i Examiner og Forelæsninger). U.s Bygninger i Carl Johans Gade ere opførte 1841—53 af C. H. Grosch.

Unna, 1) Flod i det sydøstlige Europa, udspringer paa de dinariske Alper, løber gjennem Bosnien og danner fra Novi Grænsen mod Østerrig-Ungarn. Neden for Dubitza falder den fra højre Side i Save, der selv er Biflod til Donau. Længde 35 M. 2) Stad i den preussiske Prov. Westfalen, 7 M. s. for Münster, med 8,900 I. og betydelig Industri i Læder, Tobak, Liqueurer og Jærnstøbegods. I Omegnen Kulgruber og Saltværker. U. hørte til Hansaen.

Unstrut, Flod i preussisk Sachsen, falder fra venstre Side i Saale neden for Naumburg. Længde 23 M.

Untersberg, Bjærgmasse i Salzburger-Alperne, østr. Landskab Salzburg og $1\frac{1}{4}$ M. s. v. for Salzburg, med Toppe af indtil 6,300 F. og talrige Kløfter og Huler. Brud af fortrinligt Marmor og Alpekalk, som ogsaa tilslibes her.

Unterseen, Stad i Canton Bern i Schweiz, ved Floden Aar mellem Brienzer- og Thunersøen, tæt v. for Interlaken, med 2,000 I. og talrige Hoteller. Fabrikation af Træarbejder.

Unterwalden, Canton i Schweiz, omgivet af Cantonerne Luzern, Bern og Uri samt Vierwaldstättersøen. Det danner nu 2 selvstændige Cantoner, U. ob dem Wald ell. Obwalden mod V. og U. nid dem Wald ell. Nidwalden mod Ø.

	□ M.	Befolkn. (1888).
Obwalden	8,62	15,032
Nidwalden	5,28	12,524
	13,90	27,556

Saa godt som hele Befolkningen bekjender sig til Katholicismen. Landet er bjærgfuldt og deles ved den fra N. mod S. løbende Skov Hernwald i de to anførte Dele. Dets højeste Punkt er Titlis, 10,300 F. Paa Grænsen af Cant. Luzern ligger det af Turister meget besøgte Bjærg Pilatus, 6,800 F. højt. Kvægavl med Ostetilvirkning er tillige med Skovbrug Hovederhverv. I Obwalden ligger Sarnen Søen. Hovedstad i Obwalden er Sarnen, i Nidwalden Stans. Begge Halvcantoner styres aldeles demokratisk; Folkeforsamlingerne have umiddelbar Lovgivningsmagt, medens Landraad paa henholdsvis 80 (i Obw.) og 50 (i Nidw.) Medlemmer forberede Behandlingen, og Regeringsraad paa 12 Medl. med en Landammann i Spidsen have den udøvende Magt. — U. skal først være bleven bebygget af romerske Kolonister og stod siden efterhaanden under frankisk, burgundisk og tysk Herredømme. Allerede i det 12te Aarh. var det traadt i nærmere Forbindelse med Uri og Schwyz, med hvilket det 1315 sluttede „det evige Forbund" i Brunnen. Da U. 1798 blev henlagt

il det nye Canton Waldstätten i den helvetiske Republik, underkastede vel Obwalden sig, medens Nidwalden kæmpede tappert derimod og blev haardt hjemsøgt af de franske Tropper. Ogsaa 1815 gjorde U. Modstand imod den nye Forbundsordning og faldt først til Føje efter at være besat af schweizerske Tropper. Det hørte senere til de mest conservative Cantoner, blev efter Deltagelsen i Sonderbund besat 1847 og iemte 1874 mod den nye Forfatning.

Unze var i det nordl. Europa Grundenheden or den ældre Medicinalvægt (s. d. A.) og gjælder endnu i England, lig 28,3495, og i Rusland, lig 29,8600 fr. Gram.

Unze, d. s. s. Jaguar.

Uopdig Trætte, s. Temere litigans.

Upas, en malayisk Benævnelse paa flere Plantegifter, tilberedes fortrinsvis af Upastræet (Antiaris toxicaria), der voxer paa Java og vel er identisk med Siren-Boom paa Borneo. I Stammen af dette Træ findes en Mælkesaft, der enten alene eller blandet med andre Plantesafter benyttes af Malayerne til at forgifte deres Pile med. Den giftige Bestanddel af denne Mælkesaft er Antiarin, der har en lignende Virkning som Digitalis. At Uddunstningen af Træet skulde virke dræbende, er en ugrundet Antagelse. U. Tieuté, en Pilegift fra Molukkerne og Sundaøerne, indeholder Strychnin og faas af Strychnos Tieuté (s. Strychnos).

Upernavik ell. Upernivik, den nordligste af de danske Kolonier paa Grønlands Vestkyst, under 72° 55′ n. Br. 760 J.

Upland, Landskab i Mellemsverige med et Fladeindhold af c. 224 □ M. (12,300 □ Kilom.), Hovedlandet i det gamle Svearige, begrænses i Ø. af Østersøen, i N. af den bottniske Bugt og Gestrikland, i V. af Vestmanland og i S. af Mälaren. U. er for største Delen en bølgeformet Slette; kun den af en Skjærgaard omgivne Kyst samt den nordligste Del af Landskabet ere bjærgfulde og til Dels skovbevoxede; og forekomme ogsaa større Sandaase. Jordsmonnet bestaar i Almindelighed af Ler, paa flere Steder med Underlag af Mergel, hvilket gjør U. til en af Sveriges frugtbareste Egne. Foruden Mälaren findes kun mindre Søer. De vigtigste Vanddrag næst Daleiven og Sagån, som til Dels danne Grænsen mod Gestrikland og Vestmanland, ere Fyris- (ell. Upsala-)Å og Tierps- (ell. Temnare-) Å. Af Metaller forekommer Jærn; de vigtigste Gruber findes ved Dannemora; de betydeligste Jærnværker ere Löfsta, Österby, Ankerfabriken Söderfors i Upsala Län, Harg og Forsmark (i Stockholms Län). I administrativ Henseende er U. delt mellem tre Län, saaledes at de 16 østligste Herreder (det saakaldte Roslagen) høre til Stockholms Län, de 13 midterste til Upsala Län, de tre vestligste (eller Fjerdhundra) til Vestmanlands Län. Stæderne (fraregnet Stockholm, som til Dels ligger uden for U.) ere Upsala og Enköping (i Upsala Län), Vaxholm, Norrtelge, Öregrund, Östhammar og Sigtuna (i Stockholms Län). I kirkelig Henseende bestaar U. af 11 Provstier og 128 Pastorater under Upsala Stift. Om Uplandslagen s. Svensk Ret under Sverige.

Upolu, s. Samoa.

Upper ten thousand, eng. [öpper ten thov-s'nd], over ti Tusende (Pund Sterling om Aaret).

Upsala [üpp], Landstad i Upland i Sverige, gjennemstrømmes af Fyris- (ell. U.-)Å, som c. 1 M. s. for Byen falder i Ekoln, en Bugt af Mälaren; 21,710 J. (1888). U. er Sæde for et Universitet, en Ærkebisp og en Landshøvding, har en højere Elementarskole, Seminarium for Folkeskolelærere, Länslazareth, Hospital for Sindssyge, Vandcuranstalt, 2 Bankkontorer, Sparekasse; Station paa den nordlige Statsbane og paa 2 private Jærnbaner. Af Anlæg mærkes „Odinslund“, Carolineparken og Slotsparken; af Bygninger ere Domkirken (den største i Sverige, med Erik d. helliges, Gustav I.s, Johan III.s, Linnés o. fl. Grave), Slottet (grundlagt af Gustav I, ombygget efter Branden 1702), den nye Universitetsbygning, „Carolina Rediviva“ (med Bibliothek paa over 200,000 Bind), „Gustavianum“ (med Museer), »Botaniska Institutionens« Bygninger, Observatoriet, det nye Sygehus og Kathedralskolen de mærkeligste. Statue af Geijer. — Efter at Ærkebispestolen c. 1270 var bleven flyttet fra det c. ⅜ M. (3 Kilom.) nordligere liggende ældre U. (tidligere Hovedsædet for Asadyrkelsen i Landet saa vel som for Sveakongerne, nu Byen Gamle-U.) til Östra Aros, opstod her snart det nye U., som i Middelalderen havde særlig Betydning som Valfartssted og Ærkebispesæde, paa hvilken Tid der fandtes 4 Kirker, et Par Capeller, et Helligaandshus, et Franciskanerkloster samt et Præsteseminarium, som 1477 fik paveligt Privilegium som Højskole. Efter Reformationen, som fik sin Slutningsbekræftelse i U.-Mødet (1593), hvorved ogsaa besluttedes Gjenoprettelsen af den tidligere Højskole, der derefter udvidedes til et Universitet, har U. (som 1702 led meget ved en stor Ildebrand) fortrinsvis haft dette sidste at takke for sin Bestaaen. — U.-Län, inddelt i 4 Fogderier, dannes af den mellemste Del af Upland med et Fladeindhold af c. 96 □ M. (5,316 □ Kilom.) og 121,300 J. (1888), af hvilke 25,000 i de to Stæder U. og Enköping. — U.-Stift, bestaaende af 27 Provstier og 169 Pastorater, omfatter Upland, Gestrikland og Helsingland eller hele U. Län og Gefleborgs Län og Dele af Stockholms og Vesterås Län.

Ur (fordrejet af lat. hora, Time). De ældste Tidsmaalere vare Solskiver eller Solure, der have været kjendte mindst 800 Aar f. Chr. Senere har man brugt Vandure eller Sandure, hvor Tiden maaltes ved Udløbet af Vand eller Sand, enten umiddelbart eller i sildigere Tider ved en Mechanisme, der sattes i Bevægelse af den udløbende Strøm. I Middelalderen opfandt man at bevæge U. ved Lodder; man har Efterretninger om saadanne fra det 11te Aarh.; men endnu fire hundrede Aar senere construeredes kunstige Vandure. Længe angav U. kun Timerne; men da man siden vilde vise ogsaa Minutter, ja Sekunder, steg Fordringerne til Nøjagtigheden. Blandt dem, der indlagde sig størst Fortjeneste ved U.s Forbedringer, maa nævnes Huygens, der 1657

anvendte Pendulet til Stueure, 1660 Spiralfjederen og „Uroen“ (Svinghjulet) til Lommeure (opfundne 1500 af Heele i Nürnberg), Graham, der opfandt forbedrede Stighjul (f. Echappement) og Cylindergangen, og Tømmermanden Harrison, der 1726 opfandt Chronometret og 1764 vandt den derfor udsatte Pris af 20,000 Pd. Sterling. U. kunne deles i faststaaende, der kunne drives med Lodder og reguleres med Pendul, og transportable, der drives med Fjedre og reguleres med Uro. Faststaaende U. kunne atter være Stueure, astronomiske Pendulure og Taarnure; Taffelure drives med Fjedre. Transportable U. kunne være almindelige eller finere Lommeure, Lommechronometre og Boxchronometre. Andre Sorter ere sjældnere. Ved flere af de nævnte Sorter kan der gjøres Forskjel paa U. uden eller med Slagværk, Repeterværk, Musik (Spilleure), paa U., der alene vise Timer og Minuter eller tillige Sekunder, Datum, Maaned og Himmellegemernes Gang. Forfærdigelsen af U. drives vel over hele den cultiverede Verden; men det er dog især paa bestemte Steder, at de enkelte Sorter U. forfærdiges i saa stor Maalestok, at de ved deres Pris og Beskaffenhed kunne skaffe sig stor Afsætning: Genf for fine, Neuchâtel og de til Schweiz grænsende franske Departementer for simple Lommeure, Schwarzwald for simple Vægure o. fl. Hvor Industrien er saaledes udviklet, er Arbejdet delt, saa at Forfærdigelsen af Urkasser, Urskiver, Fjedre, Kjæder, Samlingen af U. osv. danne særegne Industrigrene, der til Dels drives paa adskilte Steder. **Urets** bet. ved astron. Angivelser den Tid, Uret viser, og som kan være forskjellig fra den rette. For deraf at finde den virkelige Tid maa man kjende Urets Stand i det givne Øjeblik, d. e. den Tidsstørrelse, der skal lægges til eller trækkes fra U. for at give den virkelige Tid (efter daglig Talebrug, hvor meget Uret gaar for sagte eller for stærkt). For at benytte Uret til forskjellige Tider maa man kjende dets Gang, d. v. s. hvor meget det taber ell. vinder i hvert Døgn.

Urāl, 1) Oldtidens hyperboræiske og riphæiske Bjærge, der fra det nordlige Ishav strække sig næsten lige mod S. og danne en Naturgrænse mellem Europa og Asien. Bjærgkjæden falder i 3 Hoveddele: 1) den nordlige ell. øde U. indtil 61° n. Br., der er uden Trævæxt; 2) Mellem-U. ell. den verchoturiske U., ogsaa kaldet de uralske Malmbjærge, indtil 55° n. Br., med stærk Trævæxt og stor Rigdom paa Metaller, navnlig Guld, Platin, Kobber og Jærn, derhos Stenkul og kostbare Stenarter (Malachit, Porphyr, Jaspis); 3) den sydlige ell. kirgisiske U., til henimod 48° n. Br., delt i tre Parallelkjæder og udsendende gjennem Obschtschij Syrt Sidegrene lige til Volga. Kjædens Mellemhøjde er 2,000 F., den højeste Tinde 4,900 F., og navnlig i Midten hæver den sig saa jævnt, at man paa den store Vej fra Perm til Jekaterinburg næppe mærker, at man passerer en Kjæde. Længden regnet fra Novaja-Zemlja er 420 M., hvoraf omtr. 300 M. falde paa Grænsen mellem de to Verdensdele. 2) Oldtidens Daix, senere kaldet Jaik, Grænseflod mellem Europa og Asien, udspringer paa Østsiden af Uralbjærgene omtr. under 54½ n. Br., løber først mod S., derefter mod V. og atter mod S. til det kaspiske Hav, hvor den ved sit Udløb danner et Delta. Den optager fra højre Side Sakmara og fra venstre Side Or og Ilek. Længde c. 190 M. Meget fiskerig.

Urālium, et ikke nærmere bekjendt Platinmetal, som Guyard 1879 vilde have fundet i Handelsplatin.

Urālsk, Hovedstad i de uralske Kosakkers Land i Rusland, ved Floden Ural, 80 M. n. ø. for Astrachan, med 20,700 J., Hesteavl, vigtigt Fiskeri og Tilberedning af Kaviar.

Urān, U, et metallisk Grundstof, opdaget 1789 af Klaproth i Begblende (Urandobbeltilte) og Uranglimmer (phosphorsurt Uran-Kobberilte). Det forekommer sparsomt i Naturen og altid i Form af Ilter eller Salte. U. faas ved Reduction af Chlorforbindelsen, UCl_4, med Natrium som et graat Metal af den højeste Vægtfylde 18,4. Ved Glødning af Dobbeltiltet, U_3O_8, med Kul faas et sort Pulver, som tidligere ansaas for Metal, indtil Peligot 1841 viste, at det var et Forilte, UO_2. Tveiltet, UO_3, faas ved Ophedning af det salpetersure Salt (der vindes af Begblende og Salpetersyre); det kan optræde baade som Syre og som Base. I sidste Tilfælde virker det nærmest som Ilte af Radicalet UO_2 (Uranyl), altsaa som $UO_2.O$. Opløses f. Ex. Urantveilte i Saltsyre, faas Chloridet UO_2Cl_2. Urantveiltenatron (Urangult) anvendes til at farve Glas intensiv gulgrønt, Urandobbeltilte til meget varig sort Farve paa Porcelæn.

Urānia, d. e. den himmelske, en af de 9 Muser, fremstilles som Gudinde for Astronomien med en Himmelkugle. En anden U. var Datter af Okeanos og Tethys. S. ogsaa Aphrodite.

Urānienborg, s. Hven.

Uranoplastik, s. Autoplastik.

Uranos [ū], egtl. Himlen, var efter Mythen hos Hesiod Søn af Erebos og Gæa, Fader til Titanerne, Kykloperne og Hekatoncheirerne, som han strax efter Fødselen indesluttede i Tartaros. En af Titanerne, Kronos ell. Saturn, styrtede ham og berøvede ham hans Manddom. Han gjenfindes i de oldindiske Myther som Himmelguden Varuna. **Uranographī**, Himmelbeskrivelse, **Uranometrī**, Himmeludmaaling, forekomme som Titler paa adskillige astronomiske Værker.

Uranus [ū], den næstyderste Planet i vort Solsystem, er opdaget 13 Marts 1781 af W. Herschel, efter hvem den først fik Navn. Dens Middelafstand fra Solen er 19,1834 Jordbaneradier ell. 390 Mill. Mile, Omløbstiden 30,688 Dage ell. 84 Aar, Banens Excentricitet 0,046, dens Inclination 46′ 21″. Dens Diameter er lidt over 4 Jordbiam. ell. 7,000 Mile, Massen 14, Tætheden 0,20, naar Jordens sættes lig 1. Rotationstiden er ubekjendt saa vel som Axens Stilling i Rummet. Men af Drabantbanernes Stilling kan med Rimelighed sluttes, at dens Ægvator maa danne en Vinkel af omtrent 80 Grader med Banen; dette maa bevirke en for-deles stor Forskjel imellem Aarstiderne, hvilken dog igjen modificeres derved, at Solens Ind-

ydelse overhovedet, paa Grund af den store
fstand, maa være mange Gange ringere end
ra Jorden. Spectroskopiske Jagttagelser tyde
ra, at U. har en Atmosphære; men ellers
ides intet om dens Overflade, der fra Jorden
s under en Vinkel af kun 3 à 4". U. er
mgiven af 4 Drabanter, hvis Afstande fra
laneten og Omløbstider ere angivne i føl-
ende Tavle:

	Middelafstand. i Jord-radier.	i Uranus-radier.	Omløbs-tid.
Ariel	30	7,2	2 D. 12 T.
Umbriel	42	10,0	4 - 3 -
Titania	68	16,5	8 - 17 -
Oberon	91	22,0	13 - 11 -

)en første er opdaget af Lassell 1851, den
iden af O. Struve 1847, de to sidste 1787
W. Herschel, som tillige mente at have set
andre, hvis Tilværelse imidlertid er tvivlsom.

Urāo, halvandet kulf. Natron (f. Natrium),
r vindes af mexicanske Natronsøer ligesom
rona af nordafrikanske.

Urbān og **Urbanitēt** betegne oprindelig
tadbeboernes mere belevne og slebne Væsen,
Modf. til Landbefolkningens; nu Høflighed,
elevenhed, god Levemaade.

Urban hedde 8 Paver. **U.** I (222—30) skal
ave lidt Martyrdøden under Alexander Se-
rus. — **U.** II (1088—99), f. i Châtillon
r Marne, hed tidligere Odo af Lagny, blev
fine første Regeringsaar haardt trængt af
ejser Henrik IV og den af ham understøttede
Modpave Clemens III; men efterhaanden lyk-
des det ham ikke blot at hævde sin Stilling,
en ogsaa at befæste Pavedømmets Magt og
nseelse betydelig. 1089 satte han paa en
ynode i Rom Kejseren og Clemens III samt
res Tilhængere i Ban; 1090 fik han et Ægte-
ab bragt i Stand imellem Markgrevinde
athilde af Toscana og Bayerns Hertug
elf IV.s Søn, Welf V, hvorved Bayern dro-
s over til Kejserens Fjender; men Henrik
og med en Hær til Italien, og U. maatte
i overlade Rom til sin Modpave og selv søge
eskyttelse hos Normannerne i Neapel, hvor
n maatte blive, indtil det lykkedes ham og
ns Venner at bevæge Kejserens Søn Con-
d til at gjøre Oprør mod sin Fader (1093).
95 holdt han en Kirkeforsamling i Cler-
ont, hvor han forstod at vække en saadan
egejstring for Tanken om at udfri Christi
rav af de vantros Hænder, at det første
orstog strax blev besluttet, og i hvor høj
rad denne Bevægelse styrkede Pavens Magt,
emgaar bedst deraf, at medens den Banstraale,
n 1091 havde udslynget mod Henrik IV,
gen Virkning havde haft, maatte Frankrigs
ægtige Konge Philip I tage sin forskudte
ustru Bertha til Ægte igjen og skille sig ved
ertrade, som han havde ægtet, for at blive
st fra den Bansættelse, hvormed U. straffede
m. Derimod lykkedes hans Anstrængelser
r at berøve de verdslige Fyrster Investitur-
tten ikke, og navnlig fandt han i Kong Vil-
lm II den røde af England en Modstander,
r hvem han maatte bøje sig. U. døde 29
uni 1099. 1887 rejstes ham et Mindes-
ærke i hans Fødeby. — **U.** III (1186—87)
hed Hubert Crevelli, f. i Milano, mest bekjendt
for sit fanatiske Had til Kejser Frederik I Bar-
barossa. — **U.** IV (1261—64), Søn af en
Skomager i Troyes, hed Jakob Pantaleon,
indstiftede Christi Legemsfest og kaldte 1263
Carl af Anjou til Hjælp mod Hohenstauferen
Manfred. — **U.** V (1362—70), opr. Vilhelm
Grimoard, besluttede for at sikre sig Besid-
delsen af Kirkestaten, der idelig gjordes ham
stridig, at forlægge sin Residens fra Avignon
til Rom og kom virkelig dertil 1367, men
maatte 1370 give efter for sine franske Cardi-
naler og rejste tilbage til Avignon, hvor han
ankom et Par Maaneder før sin Død. — **U.** VI
(1378—89), den første Pave under „det store
Schisma", f. i Napoli, blev Ærkebiskop i Bari
og blev valgt til Pave, fordi Folket i Rom
tvang Cardinalerne til at vælge en italiensk
Pave for at sikre sig imod atter at faa Pa-
vens Residens forlagt til Avignon. Han af-
skaffede med stor Strænghed mange Misbrug,
som havde indsneget sig hos den højere Klerus,
men optraadte tillige med anmassende Hov-
mod og Stivsind, hvorfor de fleste af hans
Cardinaler et Par Maaneder efter hans Valg
erklærede dette for ugyldigt og valgte en Mod-
pave, Clemens VII, som tog sin Residens i
Avignon. U.s Hovmod bragte ham ogsaa i
Strid med Dronning Johanne af Neapel; han
forledede saa Hertug Carl af Durazzo til at
paaføre hende Krig; men efter at Carl havde
ladet hende myrde og bemægtiget sig hendes
Rige, kom ogsaa han i Strid med U., der
maatte flygte til Genua, hvor han lod 5 af sine
Cardinaler, som han førte med sig som Fanger,
henrette. Først efter at ogsaa Carl var bleven
myrdet, kom U. tilbage til Kirkestaten og døde
i Rom 15 Oct. 1389, rimeligvis forgivet. —
U. VII hed Johan Baptist Castagna, blev valgt
til Pave 27 Sept. 1590, men døde 12 Dage
efter. — **U.** VIII (1623—44) hed Maffeo Bar-
berini, f. i Firenze 1568, tvang Galilei til at
tilbagekalde sin Opdagelse om Jordens Bevæ-
gelse omkring Solen, forbedrede Breviarium
Romanum og grundlagde 1627 Collegium de
propaganda fide. Han viste megen Iver ikke
blot for at forøge og befæste Pavedømmets
verdslige Magt, men ogsaa for at ophøje og
berige sine Slægtninge. I øvrigt var han en
lærd Mand og besad nogen digterisk Begavelse.

Urbino, Stad i Mellemitalien, 15 M. ø.
for Firenze, med 6,000 J., var indtil 1631
Hovedstad i et eget Hertugdømme, som da for-
enedes med Kirkestaten, men 1860 blev ind-
lemmet i Kongeriget Italien. Ærkebispesæde.
Domkirke med interessante Malerier. Rafaels
Fødeby.

Urbjærg, Urformatiōn, ogsaa kaldet „Grund-
fjældet", omfatter i Geognosien de Bjærg-
masser, der udgjøre den ældste Del af vor
Jordskorpe og mangle ethvert Spor af orga-
niske Levninger. De have dannet det oprinde-
lige Grundlag, hvorpaa alle de forstenings-
førende Dannelser ere blevne afsatte. Dertil
henregnes nærmest de krystallinsk-skifrede Bjærg-
arter, som Gneis, Glimmerskifer, Kvartsitskifer
og visse Arter Lerskifer. Paa Grund af vort
mangelfulde Kjendskab til denne Formations
Tilbliven forkastes Benævnelsen U. af mange

Geognoster, der foretrække at kalde den „den archæiske Formation“.

Urd, en af de tre Norner (s. d. A.) i den nord. Mythol., som dvæle ved Urds Brønd under Ygdrasils Ask. U., hvis Navn betyder „Skæbne“, er den anseligste af de tre og optræder oftere alene; hun gjenfindes ogsaa hos Angelsachsere og Tydskere.

Urdyr (Protozoa) kaldes med en Fællesbenævnelse de allerlaveste Dyreformer, Infusionsdyr og Rhizopoder. Kundskaben om disse Dyreformer har navnlig i de seneste Aar gjort betydelige Fremskridt og faaet stor videnskabelig Betydning; imidlertid er det fremdeles tvivlsomt, hvor Grænsen mellem „Urdyrene“ og de laveste Planter skal drages.

Urēthra, Urinrøret. **Urethritis**, Betændelsen i dette, er enten katarrhalsk som Følge af Urenlighed eller Beskadigelser af Urinrørets Slimhinde, eller fremkaldt ved en egen Bakterie, d. e. Dryppert (s. d. A.).

Urfahr, Stad i Ærkehertugd. Østerrig ved Donaus venstre Bred, lige over for Linz og forbunden med denne ved en Gitterbro, har 5,400 I. og betydelig Havedyrkning og Frugtavl.

Urformatiōn, s. Urbjærg.

Urfugl, s. Urhane.

Urga ell. Bogdo Kuren, den „hellige Lejr“, Hovedstad i Kalka-Mongoliet i Asien, 60 M. s. for Baikalsøen, er Sæde for Mongolernes Storlama og den chinesiske Regering i det nordlige Mongoli. Den bestaar af en chinesisk Stad med sædvanlige Huse og en Teltlejr og skal have 40,000 I., hvoraf en Fjerdedel Lamaer.

Urgel ell. Seo d'Urgel, befæstet Stad i det spanske Landskab Catalonien, 17 M. n. n. v. for Barcelona, med 2,400 I. og en smuk Domkirke. Sæde for en Biskop, som i Forening med Frankrig har Protectoratet over Andorra.

Urgendsch, Stad i Khanatet Chiva i Asien, 6 M. v. n. v. for Chiva, ved en af Amuflodens Tilløb, med 20,000 I. og livlig Industri og Handel.

Urgēre, trænge paa, lægge Vægt paa.

Urhane (Tetrao Tetrix), mindre Hønsefugl af Aarfuglenes Gruppe, udmærket ved Hannens kløftede Haleform, som fremkommer derved, at de ydre Halefjer ere noget forlængede og krummede stærkt ud ad. Hannen er sort med blaa Glans og 2 hvide Striber over Vingerne; i Sommerdragten, som den gamle Hane dog kun bærer nogle Maaneder af Aaret, nærme dens Farver sig noget til Hunnens, som ere spraglede af Gulbrunt og Sort; denne er ogsaa mindre end Hannen, og Halen af en mere sædvanlig Form; gamle, golde Hunner antage derimod til Dels Hannernes Udseende. U. findes dels paa Heder (f. Ex. de jydske) og lignende Strækninger i Bjærglandene, dels i Skovegne; i Levemaade ligner U. i øvrigt de andre polygame Aarfugle, navnlig Tiuren.

Uri, Canton i Schweiz, omgivet af Cantonerne Schwyz, Glarus, Graubünden, Tessin, Wallis og Unterwalden, $19\frac{1}{3}$ □ M. med 17,284 I. (1888), næsten udelukkende Katholiker; Befolkningen er siden 1880 gaaet tilbage med 6,400 ell. langt over en Fjerdedel. U. er helt igjennem Bjærgland, hvis højeste Punkt Dammastock (af Berneralperne) er over 11,500 F. Det gjennemflydes af Floden Reuß. Kvægavl og Tilberedning af Ost ere Hovederhverv. Ad St. Gotthardsbanen gjennem Reußdalen finder en betydelig Varetransport Sted mellem Schweiz og Italien. Vierwaldstättersøens sydl. Arm, den saakaldte Urnersø, skærer sig fra N. ind i Cantonet. Hovedstad Altorf. — U.s Forfatning er rent demokratisk, idet Folkeforsamlingen har den højeste Myndighed og umiddelbart vedtager alle Love. Et Landraad paa omtr. 80 Medlemmer forbereder alle Sager, og den udøvende Magt er hos Regeringsraadet paa 9 Medlemmer, under en Landammans Forsæde. — U.s ældste Beboere skulle have været Efterkommere af Tauriskerne, der i det 6te Aarh. forenede sig med de fra Italien flygtede Østgoter. Det løsrev sig fra Habsburgerne 1308 og sluttede 1315 med Schwyz og Unterwalden det evige Forbund i Brunnen. Siden 1815 har U. stedse hørt til de mest conservative Cantoner i Schweiz; det deltog 1832 i Sarner-Forbundet og 1845 i Sonderbund og underkastede sig kun ugjærne Omdannelsen af Schweiz's Forfatning 1848. Ogsaa vedligeholdt U. Pryglestraf og Lotteri, indtil den nye Forbundsforfatning 1874 gjorde Ende derpaa. Imod denne stemte U. selvfølgelig.

Urias [ū], en af Kong Davids Mænd, var gift med Bathseba, hvem Kongen forførte, medens U. var ved Hæren. Da Bathseba var bleven frugtsommelig, lod Kongen for at skjule sin Brøde U. kalde hjem og sendte ham derpaa atter afsted med et Brev til Feltherren Joab, hvori denne fik Ordre til at sætte U. paa en farlig Post og ikke sende ham Undsætning. U. faldt i Kampen mod Fjendernes Overmagt, og David tog saa Bathseba til Ægte, hvorpaa Gud ved Propheten Nathan forkyndte ham, at han til Straf for sin Synd skulde faa megen Sorg og Modgang baade som Familiefader og som Konge. **Uriasbrev**, en for Overbringeren farlig Skrivelse. **Uriaspost**, en livsfarlig Post.

Uriel, hebr. [ū], d. e. Guds Lys, er efter den jødiske Overlevering Navnet paa en af Englefyrsterne.

Urim og Thummim, hebr., d. e. „Lys og Ret“, Israeliternes Orakel, ved hvilket de igjennem Ypperstepræsten erfarede Guds Vilje i særlig vigtige theokratiske Anliggender. De herom handlende Steder i det gamle Testament ere saa dunkle, at det er umuligt at afgjøre, hvorledes denne Adspørgen og Meddelelse af Guds Vilje er gaaet til.

Urīn, Nyrernes Affondringsprodukt, hvorigjennem navnlig de ved Stofskiftet (s. d. A.) dannede Decompositionsprodukter af Legemets kvælstofholdige Væv bortfjærnes fra Blodet. Hos Mennesket, Pattedyrene, Frøerne og Skildpadderne er U. en Vædske, der indeholder disse Stoffer opløste i Vand, medens Fuglenes og Slangernes U. er en hvidlig, grødet, næsten alene af Urinsyre bestaaende Masse, der udtømmes blandet med Excrementerne. Mennesket udtømmer daglig c. $1\frac{1}{2}$ Pot U. med 4 pCt. faste Stoffer, hvoraf Urinstoffet (s.

nedenf.), Hovedproduktet af de kvælstofholdige Dyrs Stofskifte, udgjør over Halvdelen, de uorganiske Salte (Kogsalt, phosphor- og svovlsure Salte), der hovedsagelig skyldes det Overskud af Fødens Saltmængde, som Legemet ikke behøver, og som derfor hurtig udskilles gjennem Nyrerne, over en Fjerdedel, medens Resten bestaar af mindre Mængder af Stoffer, der have samme Oprindelse som Urinstoffet, nemlig Urinsyre, Kreatinin, Hippursyre, Urinfarvestof og de ubekjendte „Extractivstoffer". Fødens forskjellige Beskaffenhed og Mængde udøver en stor Indflydelse paa Urinens Sammensætning, og navnlig tiltager Urinstoffets Mængde med Fødens Kjødmængde; tydeligst fremtræder dette ved Forskjellen imellem de kjød- og planteædende Dyrs U., af hvilke den første er klar, lysegul, sur og indeholder rigeligt Urinstof, medens den sidste indeholder mindre Urinstof, slet ingen Urinsyre, men i Stedet for denne mere Hippursyre og er uklar, lerfarvet og stærkt alkalisk, fordi den indeholder en stor Mængde kulsure Salte. U.s Mængde afhænger dels af den Mængde Vand, der optages i Legemet med Føde og Drikke, dels af den Mængde Vand, der gaar bort igjennem Huden; jo rigeligere Hududdunstningen og Sveden ere, desto mindre bliver U.s Mængde, og omvendt. Sygdomme udøve ogsaa en ikke ringe Indflydelse paa U., saa at dennes Forhold endog undertiden bliver et vigtigt Hjælpemiddel til Sygdommenes Erkjendelse; i ældre Tider spillede Undersøgelsen af U. (Uroskopien) en endnu større Rolle end nu til Dags, om den end ikke var saa videnskabelig begrundet som nu. Enten kunne de normale Urinbestanddeles Mængde forandres, eller abnorme Bestanddele optræde i den. Urinstoffets Mængde er større i Feberen og alle andre Processer, ved hvilke Stofskiftet er forøget; Vandets og dermed hele U.s Mængde er betydelig forøget i Polyurien og Sukkersygen, og i den sidste Sygdom er der tillige en abnorm Bestanddel, Sukker, i U.; andre saadanne ere Blod, Æggehvide (s. Blodpis og Albuminuri) og Galdestoffer (s. Gulsot). Gjennem Urinlederne (s. Nyre) flyder Urinen fra Nyrerne ned i Urinblæren, en indvendig med Slimhinde beklædt og desuden med flere Lag Muskeltraade forsynet, sækformet Beholder, der ligger forrest i det lille Bækken, og i hvilken Urinen opbevares, indtil den Mængde, som Blæren normalt kan rumme (hen ad 1 Pægl), er naaet, hvilket giver sig til Kjende ved en Følelse af Trang til at udtømme U. Dette sker derpaa, idet Urinblæren trækker sig sammen og udpresser Urinen igjennem Urinrøret, en snæver Kanal, der udgaar fra Blærens nederste Del, Blærehalsen, og hos Manden i en Længde af flere Tommer gjennemløber Lemmet, paa hvis Spidse det aabner sig, medens det hos Kvinden er meget kortere og udmunder foran Indgangen til Moderskeden. Urinsten, faste, uorganiserede Legemer, der dannes i Nyrebækkenet (Nyresten) eller Urinblæren (Blæresten) ved en Udfældning af de i Urinen opløste Stoffer. Deres Størrelse er oftest fra en Nøds til et Hønseægs, men de kunne blive meget større og meget mindre, endog som Sandskorn, i hvilket sidste Tilfælde de ere til Stede i meget stor Mængde som Gruus. De hyppigst forekommende U. bestaa enten af Urinsyre og urinsure Salte (Urinsyrestene) eller af phosphorsur Ammoniak-Magnesia og phosphorsur Kalk (phosphatiske Stene) eller af vexlende Lag af begge disse Arter af Bestanddele. Urinsyrestenene ere meget haarde, tunge, rødbrune, de phosphatiske Stene lette, bløde, hensmuldrende, hvide eller graa. Temmelig hyppige ere fremdeles U. af oxalsur Kalk, de allerhaardeste U., der sædvanlig have en meget ujævn og knudret Overflade („Morbærstene") og en mørkebrun eller sort Farve. Meget sjældnere ere U. bestaaende af Cystin eller Xanthin. Ved deres Tilstedeværelse i Nyrebækkenet eller Urinblæren fremkalde U. Hindringer for Urinens Udtømmelse, Smerter, Blødninger fra Slimhinden og katarrhalske Betændelser af denne. Fjærnes U. ikke ved Operation (s. Stenknusning og Stensnit), griber Betændelsen mere og mere om sig og kan til sidst medføre Døden. Urinstof, CON_2H_4, et farveløst, krystallinsk Legeme, der har Charakter af et Amid, og som forekommer i Urinen, i Sved, i Frugtvandet, i Øjets Glasvædske. Under almindel. Forhold findes det kun i ringe Mængde i Blodet, sandsynligvis fordi det stadig udskilles gjennem Nyrerne, men under visse sygelige Forhold (Uræmi) findes det ikke blot i Blodet, men ogsaa i de serøse Exsudater, i Spyttet, Galden osv. En voxen Mand udskiller daglig gjennem Urinen 30 til 40 Grammer Urinstof, Kvinder og Børn noget mindre; i Feber tiltager, i Nyresygdomme og Albuminuri aftager Urinens Indhold af U. Kogsaltholdig Føde skal befordre Udskillelsen af U., Muskelarbejde synes uden Indflydelse efter Voits Undersøgelser. U. kan vindes af Menneskets (bedre af Løvens eller Tigerens) Urin ved at afdampe den til Honningtykkelse, tilsætte Salpetersyre eller Oxalsyre, hvormed U. danner tungtopløselige Forbindelser, sønderdele disse ved kulsur Baryt og skille det frigjorte U. fra den salpetersure eller oxalsure Baryt ved Vinaand, hvori U. er let opløseligt, Barytsaltene uopløselige. Langt lettere vindes det dog ad synthetisk Vej, idet man blander Opløsninger af cyansurt Kalium (s. Cyan) og svovlsurt Ammonium. Herved dannes svovlsurt Kalium og cyansurt Ammonium, der har samme Sammensætning som U., men ganske andre Egenskaber, men som ved Inddampning af den blandede Opløsning til Tørhed gaar over til U., som nu kan udtrækkes ved Vinaand. U. danner farveløse Prismer, der ere yderst let opløselige i Vand og ligeledes i Vinaand, men ikke i Æther. Det smelter ved 120° og sønderdeles ved højere Temperatur. Under Indvirkning af et Ferment spaltes U. i vandige Opløsninger til Kulsyre og Ammoniak: $CON_2H_4 + H_2O = CO_2 + 2NH_3$. Herpaa beror det, at Urin ved Henstand bliver alkalisk og udskiller de opløste phosphorsure Kalk- og Magnesiasalte, at saadan Urin kan anvendes til Ammoniakfabrikation, og at der paa Steder, hvor Urin samles, mærkes stærk Ammoniaklugt. Som et Amid (Kulsyrens) forener U. sig baade med Syrer, Baser og Salte, saaledes ogsaa

med salpetersurt Kviksølvtveilte. Denne Forbindelse er hvid og sønderdeles ikke eller farves ikke gul af Sodaopløsning; herpaa beror en nem Methode, som Liebig har angivet til at bestemme Mængden af U. i Urinen. **Urinsyre**, opdaget 1776 af Scheele, er en kvælstofholdig Syre, som indeholdes i Urinen hos Mennesket, flere kjødædende Dyr, forskjellige Fugle, især Rovfugle (herfra stammer dens Tilstedeværelse i Guano), fremdeles i Urinen af Slanger, Krokodiler, Skildpadder, Silkeormen, Sommerfugle o. m. fl. I Urinen hos Mennesket findes den sædvanlig i Forbindelse med Natron og i ringe, men noget forskjellig Mængde efter Urinens Concentration (0,1—0,8 pCt.); under forskjellige Sygdomme forøges Mængden, under andre (f. Ex. chronisk Gigt) formindskes den. Henstaar Urin, afsætter U. sig enten i fri Tilstand eller som Ammoniaksalt, undertiden ogsaa i Urinvejene (s. Urinsten). Hos Gigtiske findes den stundum i Sveden, stundum (som Natronsalt) i visse Concrementer i Leddene. U. fremstilles lettest af Fugle- eller Slangeexcrementer, der næsten udelukkende bestaa af urinsure Salte, idet man behandler med Kalilud og udskiller U. ved Tilsætning af Syre, eller med concentreret Svovlsyre, hvori U. opløses uforandret, og hvoraf den kan udskilles ved Tilsætning af Vand. Af Urinsten og Guano kan den ligeledes fremstilles. U. er i ren Tilstand et let, hvidt Pulver, bestaaende af fine Krystalskæl, uden Lugt og Smag, tungtopløselige i Vand, uopløselige i Vinaand og Æther; det er en meget svag Syre, der med Alkalierne danner hvide, tungtopløselige Salte, opløselige i Overskud af kaustisk Lud. Ved Ophedning destrueres den let. I Salpetersyre er den letopløselig, men decomponeres herved; afdampes en saadan Opløsning til Tørhed og opvarmes lidt stærkere, bliver Massen smukt rød, ved Tilsætning af Ammoniak bliver Farven endnu pragtfuldere; dette Forhold benyttes til at opdage og kjende U. og beror paa Dannelsen af et Stof, Murexid, der udskilt danner pragtfulde, smaa Krystaller, som ere af en grøn, metalglinsende Farve (omtrent som Vingedækkerne af visse Insekter) med en gjennemskinnende purpurrød Farve. Af U. kan i det hele taget fremstilles directe og indirecte en stor Mængde Destructionsprodukter, men som væsentlig kun have theoretisk Interesse.

Urmia ell. **Urumia**, 1) Stad i Persien, 15 M. v. s. v. for Tabris, med en stærkt bebygget og veldyrket Omegn og 30,000 J. 2) U., ogsaa kaldet Schahi, en 80 □ M. stor Saltsø ø. for Staden U. med en stor Mængde skovbevoxede Øer.

Urne, de i Oldtiden anvendte Krukker eller Skaale af Ler, der vare bestemte til at opbevare de brændte Ligs Aske. De vare som oftest af Ler, dog undertiden ogsaa af Metaller. U. betegner ogsaa en Krukke, hvori man ved Valg nedlægger Stemmesedlerne. **Urnemarker** er et almindeligt Navn for større Gravpladser, paa hvilke Lerkar med Levningerne fra Ligbaalet ere nedsatte tæt ved hverandre uden dækkende Høje. For Danmarks Vedkommende ere de endnu kun paaviste i Jylland og paa Fyn, hvor de ligesom ellers overalt tilhøre den ældste Jærnalder. S. Begravelse og Brandpletter.

Urne er en gammel dansk Adelsslægt, som allerede forekommer i første Halvdel af det 13de Aarh. — **Lage U.** var den næstsidste katholske Biskop i Roskilde (fra 1512 til sin Død 29 Apr. 1529) og som Biskop i Roskilde tillige Rigets Kansler og Universitetets Kansler. Han var Doctor i Kirkeretten, fremmede Videnskabelighed (hans Fortjeneste af den første Udgave af Saxo ved Christiern Pedersen 1514 er bekjendt) og indtager en hæderlig Plads blandt sin Tids katholske Prælater, skjønt man nok kunde ønske, at han havde vist større Troskab mod Christian II 1523, da han skyldte denne Konge og Kong Hans saa meget. — **Jørgen U.** til Alslev, f. 1598, var Rigsraad og Rigsmarsk under Christian IV fra 1632 til sin Død 19 Febr. 1642. Han blev Ridder 1633. Han og den kongel. Kansler Christian Friis vare de eneste 2 Adelsmænd, der paa Herredagen i Kjøbenhavn 1634 stemte for Kongens Forslag om Ophævelsen af Vornedskabet paa Sjælland, Laaland, Falster og Møen. — Hans Broder, **Christoffer U.** til Aarsmarke (nu Knuthenborg), f. 1594, var ligeledes Ridder og Rigsraad (fra 1629) og den sidste danske Rigskansler (fra 1646) før Souveræneteten; han døde 27 Sept. 1663.

Urnehoved er et Sted i det østlige Slesvig, i Uge Sogn nær ved Aabenraa, bekjendt af, at her i Middelalderen holdtes det almindelige Landsting for Sønderjylland, hvor ogsaa Kongerne hyldedes for denne Landsdels Vedkommende. En Bondegaard bærer endnu Navnet U.

Uroskopi, s. Urin.

Uroxe (Bos Urus) er en Benævnelse, som rettest tilkommer den store, vilde Oxeart, der fordum levede i en stor Del af Europa, og hvis Skeletter findes i temmelig betydeligt Antal i Tørvemoser, blandt andet ogsaa i Danmark. Den omtales af Cæsar som et af Germaniens vilde Dyr, og den synes at have levet i Europa, navnlig i Polen, indtil Midten af det 16de Aarh.; Canton Uri, der fører et sort Oxehoved i Vaabenet, har maaske faaet sit Navn af den. U. synes at have været sort af Farve og har overgaaet vort nu levende tamme Hornkvæg saa betydelig i Størrelse, at det er lidet rimeligt, at den, som ofte antages, skulde være Stamformen til vort tamme Hornkvæg. Ganske forskjellige fra U. ere Bisonoxerne, uagtet de ogsaa ofte kaldes U.

Urpadder (Labyrinthodontia s. Stegocephala), en formrig Afdeling af uddøde Padder, som tilhørte Oldtidsformationerne (Kul- og permiske Periode) samt Trias. Nogle ere smaa, nærmest af Udseende og Størrelse som Salamandre, nogle dog uden Lemmer og slangedannede, men andre vare til Gjengjæld kæmpestore Dyr (Archegosaurus, Trematosaurus, Mastodonsaurus o. fl.). Mange af de mindre udmærkede sig i Modsætning til Nutidens Padder ved en fuldstændig Skælbeklædning, og alle synes de at have haft et regelmæssigt „Strubepanser". Hos nogle, særlig blandt de store Former, vare de anselige, kegledannede Tænder furede efter Længden; Tværsnittet af saadanne Tænder

frembyde da en ejendommelig „labyrinthisk“ Tegning, hvoraf Navnet „Labyrinthodonter“, som saaledes kun delvis passer paa U.

Urquiza, Juste José de [kisa], f. 1800 i den argentinske Stat Entrerios af Gauchoslægt, understøttede kraftig Dictatoren Rosas imod „Unitarierne“ og var Hærens Anfører 1845 imod Uruguay. Til Løn blev han Gouverneur i sin Hjemstat, men kom siden i Strid med Rosas og styrtede ham i Febr. 1852 fra Magten ved Brasiliens Hjælp. U. blev nu selv midlertidig Dictator, godkjendte Paraguays Uafhængighed og gav Flodskibsfarten fri; men hans Valg til Præsident 1854 blev ikke antaget af Staten Buenos Ayres, som derfor skilte sig fra det øvrige Argentina. U.s Myndighed ophørte 1860, og da han n. A. som Chef for den argentinske Hær blev overvunden af Buenos Ayres's Gouverneur Mitré, fik denne Overvægten, medens U. vedligeholdt et næsten uindskrænket Herredømme i Entrerios, indtil han 12 Apr. 1870 myrdedes af sin Svigersøn, Lopez Jordan.

Ursa mājor og Ursa minor, s. Bjørn.

Ursin, Georg Frederik Krüger, f. 1797 i Kjøbenhavn, dimitteret fra Metropolitanskolen 1815, d. 1849. Allerede før han blev Student, underkastede han sig (1814) Landmaalerexamen; 1817—18 fulgte han Schumacher paa hans Gradmaalingsrejser og studerede i Göttingen under Gauß. Han var 1819—29 astron. Observator, 1829—32 Lærer i Maskinlære og Technologi ved den polytechniske Læreanstalt, fra 1827 til sin Død Professor i Mathematik ved Kunstakademiet. De vigtigste af hans literære Arbejder ere: „Logarithmer med 6 Decimaler“ (1827), „Logarithmer med 4 Decim.“ (1847), „Lærebog i den rene Mathematik“ (1822), „Regnebog“ (1824), „Geometri for Kunstnere og Haandværkere“ (1828).

Ursini, s. Orsini.

Ursula [ūr], den hellige, var efter den romerske Kirkes Legende eneste Datter af en christen Konge i Britannien. Den hedenske Prins Holophernes begjærede hende til Ægte; men som Betingelse for Ægteskabet fordrede hun hans Overgang til Christendommen og en 3aarig Frist til at gjøre en Valfart med sine 10 Legesøstre. Ledsagede af 11,000 Jomfruer sejlede de 11 Kvinder paa 11 treradaarede Skibe til Halvøen Tila ved Galliens Kyst, derpaa op ad Rhinen til Köln og Basel og rejste derfra over Land til Rom. Paa Tilbagevejen sluttede i Rom Pave Cyriacus og en Mængde Præster og i Basel Biskop Paulus eller Pantalus sig til den store Pilegrimsskare. Ved Köln bleve de, da de vilde stige i Land, overfaldne af Huner, som nedsablede dem alle, men strax efter Blodbadet blev Hunerne angrebne af 11,000 Engle, som jog dem paa Flugt og befriede den belejrede Stad, hvis Indbyggere af Taknemmelighed byggede en Kirke til Ære for den hellige U. og begravede alle Jomfruerne paa en Kirkegaard, der regnedes for saa hellig, at intet andet Lig maatte begraves derpaa. Andre Legender berette Sagnet anderledes; en engelsk Legende angiver endog Tallet til 11,000 hellige og 60,000 borgerlige Jomfruer. Legenden kan først paavises fra det 11te og 12te Aarh. og er vistnok helt igjennem ganske uhistorisk; om dens Oprindelse og Væxt ere Forskerne endnu meget uenige.

Ursulinerindernes Orden, der staar under den hellige Ursulas og hendes 11,000 Jomfruers Patronat, en af de betydeligste og indflydelsesrigeste blandt de fromme Stiftelser, der i det 16de Aarh.s første Halvdel bleve Frugten af den religiøse Vækkelse inden for den katholske Kirke, som fremkaldtes ved dens Kamp mod Reformationen. Stifterinden Angela Merici, f. 21 Marts 1470 i Desenzano ved Gardasøen, d. 1540, var Lærerinde i Brescia, og her stiftedes Ordenen 25 Nov. 1535. Den skulde beskæftige sig med Fattig- og Sygepleje, Sjælesorg og „Uvidendes Undervisning“, d. e. Propaganda imod Reformationen. Ved Cardinal Borromeos mægtige Beskyttelse vandt den hurtig Anseelse og fik 1544 pavelig Stadfæstelse, hvorpaa den vandt megen Udbredelse, først i Norditalien, derpaa i det 17de Aarh. tillige i Frankrig, Nederlandene og Tyskland; i sidstnævnte Land bleve dens Undervisningsanstalter ophævede af Regeringen 1875 efter Udstedelsen af de saakaldte „Majlove“.

Urt kaldes i Bryggerierne det afsiede Udtræk (Afkog) af Malt, som, kogt med Humle, atter filtreret og afkølet, bliver bragt i Gjæring for at danne Øl. Efter de forskjellige Methoder, hvorpaa U. er tilberedt (alene ved Paagydning af varmt Vand eller ved en delvis Kogning af Mæsken), efter den Mængde Malt, der er anvendt og dettes Qvalitet, efter den Tid, U. efter den første Filtrering er kogt, alene eller med Tilsætning af Humle, indeholder U. forskjellige Stoffer og disse i forskjellig Mængde; den faar ligeledes en forskjellig Farve, Smag osv. og giver følgelig forskjellige Sorter Øl. U. til bayersk Øl indeholder saaledes 12 til 14 pCt. opløselige faste Stoffer (Extract), til almindeligt „Godtøl“ 8 til 10 pCt., til tyndt Ale 14—15, til stærk Ale og Porter (hvor U. ligefrem bliver concentreret ved Indkogning) 20—30 pCt. osv., medens Resten er Vand. Hovedbestanddelene af U.s Extract ere Maltose o. a. Sukkerarter (68 pCt.), Dextrin (19 pCt.), Gummi (6 pCt.), Farvestof og Extractivstoffer fra Maltet og senere fra Humlen, Bitter- og aromatiske Stoffer fra Humlen (s. Lupulin og Humle), endelig Planteæggehvide, Plantelim o. lign. (c. 5 pCt.) og Askebestanddele (c. 2 pCt.). Urtens Styrke bedømmes ved dens Vægtfylde, som bl. a. kan bestemmes ved Ballings Saccharimeter (s. Saccharimetri).

Urticāria, lat., d. s. s. Nældefeber.

Uruguāy eller, som dets officielle Navn lyder, Banda Oriental del U. er en Republik i Sydamerika, omgiven af Argentina, Brasilien og Atlanterhavet. 3,400 □ M. med 596,500 J. (1886), hvoraf næsten en Tredjedel Fremmede, især Spaniere, Italienere, Brasilianere, Argentinere og Franskmænd. Indvandringen oversteg i Femaaret 1882—86 Udvandringen med 30,000. Vestgrænsen dannes af Floden Uruguay, der udspringer paa Sierra Santa Catharina i Brasilien, løber først mod V. og senere mod S., indtil den forener sig med den store Flod Parana og danner Rio de la Plata; den optager fra venstre Side Cuarein, Yjuhy,

Ybicuy og Rio Negro samt flere mindre Floder og er 160 M. lang. Det indre af Landet gjennemstryges af lave Bjergkjæder med mellemliggende Pampas; mod V. og S. er Lavland uden Skov og paa mange Steder overgroet med Tidsler. Kvægavl er Hovederhverv, og der holdes store Hjorder af Hornkvæg, Heste og Faar. Europæiske Kolonister have meget fremmet Agerdyrkning og Frugtavl. Mod S. Ø. ere store Sumpstrækninger og mod N. Ø. den store Lagune Mirim, der strækker sig ind i Brasilien. Handel og Skibsfart ere forholdsvis meget betydelige og drives næsten udelukkende fra Hovedstaden Montevideo. Værdien af Indførselen udgjorde 1887 98½ Mill. Kr., af Udførselen 71 Mill. Den vigtigste Plads i Handelsomsætningen indtage England, Frankrig, Belgien, Brasilien, de forenede Stater i Nordamerika og Tyskland. De vigtigste Udførselsartikler ere Huder og Skind, Uld, Talg og saltet Kjød. 1887 udgjorde Skibsfarten paa Montevideo for Indgaaende 1,225 Skibe af 1,347,000 Tons og for Udgaaende 1,023 af 1,172,500 Tons. Jærnbaneanlæg ere i de senere Aar fremmede med stor Iver; Juli 1888 var der i Drift 74 M. 1886 vare Telegraphlinjer aabnede af 372 Miles Længde. Budgettet for 1887—88 udviser en Indtægt af 56 Mill. Kr., hvoraf 34½ Mill. Toldindtægt, og en Udgift af 51 Mill., hvoraf 12 Mill. til Hær og Flaade og 20½ Mill. til Forrentning og Afdrag paa Statsgjælden. Denne udgjorde 1 Jan. 1887 et samlet Beløb af 274½ Mill. Kr. Den staaende Hær bestod 1887 af 4 Skyttebatailloner, 5 Cavaleri- og 2 Artilleriregimenter og talte 257 Officerer og 3,800 Mand; desuden fandtes 3,200 Politisoldater. Nationalgarden tæller c. 20,000 Md. Flaaden bestaar af 5 smaa Dampere og 3 Kanonbaade. Efter Forfatningen af 1830 vælges Præsidenten paa 4 Aar; Senatet sammensættes af 15 Medlemmer, 1 for hvert Departement, valgte middelbart, og Repræsentanthuset af 1 Medlem for hver 3,000 J., der vælges umiddelbart. — U. hørte i ældre Tid til det spanske Vicekongedømme Buenos Ayres og kaldtes Banda oriental („den østlige Side"). I 18de Aarh. var det et Stridsæble mellem Spanien og Portugal, og da det 1811 havde sluttet sig til Opstanden imod det spanske Herredømme, strakte man fra Brasilien Haanden ud efter det, samt indlemmede det 1821 som en Provins Cisplatina. Men efter en Krig med La Plata Staterne 1825—28 maatte Brasilien give Afkald paa U. og tilstaa det Uafhængighed. Siden har U. været Skueplads for vedholdende Borgerkrige mellem de store Grundejere (Blancos, Hvide) og Gauchoerne (Colorados, Farvede) og samtidig Gjenstand for Nabostaternes Indblanding. Mærkelig nok er Forfatningen af 1830 ikke bleven omdannet under disse Stridigheder. Den første Præsident var Ribera, Gauchoernes Fører, men han afløstes 1835 af Oribe fra Modpartiet og gjorde 1838 Oprør, og nu var der i 12—13 Aar Borgerkrig, idet Ribera fik Hjælp fra Brasilien og af de fra Buenos Ayres fordrevne „Unitariere", medens Oribe understøttedes af Præsident Rosas i den sidstnævnte Stat. I denne Krig var det, at Garibaldi deltog som en tapper Forkæmper for U.s Uafhængighed. I 9 Aar (1842—51) var Byen Montevideo blokeret, fordi Buenos Ayres var skinsyg paa dens Handel. Urquiza fra Entrerios forjog to Gange Ribera til Brasilien, men sluttede sig 1851 til Colorados-Partiet, befriede Montevideo fra Blokaden og forjog Oribe. U. var nu aldeles afhængigt af Brasilien, maatte afstaa en Landstrækning til Vederlag for Hjælpen og holdtes i 3 Aar (1853—55) besat af dets Tropper, medens dog Ønsket om helt at indlemme U., hvor mange Brasilianere havde bosat sig, og hvorhen jævnlig Negerslaver flygtede (Slaveriet i U. blev afskaffet 1843), maatte opgives. Derimod aabnedes 1855 Floderne for Skibsfart. Efter nye Kampe blev Pereira Præsident 1856—60; han tilvejebragte Ro, undertrykte 1858 med Strænghed et militært Oprør og lod 27 Officerer skyde, samt forviste Jesuiterne som Urostifterne. Brasilien og Buenos Ayres enedes 1859 om at erkjende U.s Uafhængighed og Integritet. 1863 begyndte ny Borgerkrig, idet Flores, som allerede 1853—55 havde taget Del i Kampene, vendte tilbage fra Argentina, hvor han havde været General, og kaldte Colorados til Vaaben. Han blev Herre over det aabne Land, medens hans Medbejler Aguirre holdt sig i Montevideo. Brasilien og Argentinas Indblanding i Striden til Bedste for Flores fremkaldte den langvarige Krig (1865—70) med Paraguay (s. d. A.). En brasiliansk Flaade blokerede 1865 Montevideo, og nu overgaves Magten til Flores, der styrede som Dictator, tilbagetog Forbudet mod Jesuiterne og gav alle Udlændinger Valgret. Men i Febr. 1868 blev han myrdet, og kort efter tillige hans Broder og en Snes af hans Tilhængere ved Gift. De følg. Præsidenter maatte kæmpe imod Opstande fra „Blancos", indtil Latorre tilvejebragte Ro 1876—80. Max. Santos blev Præsident 1882, var i Aug. 1886 Gjenstand for et Mordforsøg og nødtes snart efter til at afstaa Magten, samt blev n. A. landsforvist under Paaskud af, at han stræbte efter Dictatur; han tog Ophold i Brasilien. Den nuvær. Præsident er Maximo Tajes siden Nov. 1886.

Urup, Axel, til Veltebjærg var en anset dansk Militær, især Ingenieur. Han var f. 13 Sept. 1601 paa en Gaard i Halland, blev Ridder (1648), Rigsraad (1655), Gehejmeraad og Generalfeltmarschal. Ved Torstensons Indfald paa den jydske Halvø 1643 forsvarede han med 50 Mands Besætning den lille, endnu ikke ret fuldførte, af ham selv anlagte Fæstning Christianspris paa det tapreste og vilde ikke overgive den, førend den blev tagen ved Storm og han selv gjort til Fange paa Volden. 1657 fik han Commandoen over den skaanske Hær. Men især gjorde U. sig fortjent ved Kjøbenhavns Befæstning og ved sin Tapperhed under Byens Belejring af Svenskerne 1658—60, ligesom han ogsaa var en af de danske Underhandlere om Freden i Kjøbenhavn 1660. D. 15 Marts 1671.

Uræmi, s. Brights Sygdom.

Uræus, græsk Transskription for det ægyptiske Ord ara, en Slange, der som Konge-

magtens Symbol stilledes foran paa Diademet af ægyptiske Gude- og Kongebilleder.

Urørligt Gods kaldes faste Ejendomme i Modsætning til Løsøre.

Usancer [ysāngser] kaldes de Retssædvaner, der danne sig i Handelsforholdene.

Usbeker, egtl. Øsbeger (Uzer), vare den herskende Stamme i Vest-Turkestan før Landets Erobring af Russerne, s. Turan.

Usedom, en 7¼ □ M. stor Ø i den preussiske Prov. Pommern mellem Østersøen og Stettiner Haff, adskilt fra Fastlandet mod V. ved Peeneflodens Udløb og fra Øen Wollin mod Ø. ved Strædet Swine, der er Hovedindløbet til Stettiner Haff. Den er i det hele flad og skovrig. — U. og Wollin kom med Forpommern og Rügen ved den westfalske Fred 1648 under Sverige, som ved Freden i Stockholm (1720) maatte afstaa U. og Wollin og den sydlige Del af Forpommern indtil Peenefloden til Preussen.

Usedom, Karl Georg Ludv. G., Greve af, preussisk Diplomat, f. 1805, var 1835—37 Legationssecretær i Rom og derefter foredragende Raad i det preussiske Ministerium, brugtes 1844—45 ved Udarbejdelsen af den nye Forfatning og gik derefter som Afsending til Rom. 1848 var han en kort Tid Afsending ved Forbundsdagen, brugtes 1849—50 ved Fredsunderhandlingerne med Danmark og vendte da tilbage til Rom indt. 1854. N. A. gik han i overordentligt Hverv til London, blev 1858 paa ny Afsending ved Forbundsdagen og 1863 i Turin, hvor han havde vigtig Del i Italiens Forbund med Preussen. Under Krigen 1866 foreslog han et fælles Angreb „i Hjærtet“ paa Østerrig. 1869 tog U. Afsked og døde 1884.

Usher, James [öscher], mest bekjendt under Navnet Usserius, berømt engelsk Theolog, f. 4 Jan. 1581 i Dublin, blev 1607 theol. Prof. i Dublin og 1625 Ærkebiskop af Armagh og Primas for Irlands episkopale Kirke. Han var Kong Carl I oprigtig hengiven og maatte ligesom alle den episkopale Kirkes høje Dignitarier friste megen Modgang under Religionskrigene, men blev dog bedre behandlet af Presbyterianere, Independenter osv. end de fleste, dels paa Grund af den almindelige Agtelse, han nød for sin Lærdom, dels paa Grund af det Frisind og Tilbøjelighed til Indrømmelser over for Presbyterianerne, som han under Carl I.s Regering havde lagt for Dagen. Cromwell gav ham efter hans Død 20 Marts 1656 en fyrstelig Begravelse og lod hans Lig bisætte i Westminster-Abbedi. De betydeligste blandt hans Skrifter ere: »Britannicarum ecclesiarum antiquitates« (1639) og »Annales veteris et novi testamenti« (1650).

Usia eller Asarja, Konge i Juda Rige 809—758, en af de frommeste og dygtigste Konger af Davids Slægt, skaffede ved sejerrige Felttog Riget Fred udad til og befæstede ved mange [illegible]tige Foranstaltninger dets Lykke og Velstand; men hans Held i Forening med Folkets Hengivenhed gjorde ham hovmodig, saa at han tragtede efter at forene Konge- og Præste-[illegible]ten. Han vilde ofre i Templet; Ypperstepræsten i Spidsen for 80 Præster traadte ham [illegible]rende i Møde ved Indgangen til Templet; men U. vilde ikke opgive sit Forsæt. I samme Øjeblik brød Spedalskheden frem paa hans Ansigt; han følte det som Guds Straf, styrtede ud af Helligdommen og maatte nu tilbringe Resten af sit lange Liv i den skrækkelige Ensomhed, der var de spedalskes Lod.

Usinger, Rudolf, tysk Historiker, f. 1835 i Hannover, lagde sig tidlig efter Studiet af Danmarks Historie i Middelalderen og skrev 1861 en kritisk Oversigt over „Die dänischen Annalen og Chroniken des Mittelalters“ samt 1868 „Deutsch-dänische Geschichte 1180—1227“. D. 1874 som Professor i Historie i Kiel.

Uskiftet Bo. Medens det er den almindelige Regel, at der strax efter en Persons Død skal holdes Skifte over hans Efterladenskaber, med mindre han har lutter myndige Arvinger og disse alle ere enige om ikke at skifte, saa er der i den danske og den norske Lovgivning, naar den ene Ægtefælle ved sin Død efterlader sig Livsarvinger, givet den efterlevende Ægtefælle dels en ligefrem Ret, dels en Adgang til ved en Tilladelse af Øvrigheden at hensidde i u. B. Saa vel i Danmark som Norge kan Enkemanden hensidde i u. B. med sine egne Børn, saa længe han ej indgaar nyt Ægteskab, og samme Ret kan Manden i Danmark ved Testament hjemle sin efterlevende Hustru. Med Stifbørn kan Enkemanden efter Bevilling hensidde i u. B., saa længe de ere under 18 Aar. Enken kan erholde Bevilling til Hensidden i u. B. med Børn og Stifbørn under 18 Aar, i Norge ogsaa med ufuldmyndige Børn. Den længst levende raader, navnlig naar Børnene ogsaa ere dennes egne, over det uskiftede Bo med fuld Ejendomsraadighed, og ved Skiftet, som i ethvert Tilfælde indtræder, hvis denne indgaar nyt Ægteskab, lægges Boets Tilstand i Øjeblikket til Grund, uden Hensyn til om det siden Arvefaldet er forøget eller forringet.

Usküp, Oldtidens Skopia, Stad i den tyrkiske Prov. Makedonien ved Floden Vardar, 27 M. n. v. for Saloniki. 30,000 I. Græsk Ærkebispesæde. Betydelige Garverier.

Uso, lat. [ū], betyder i Handelssproget „efter Skik og Brug“. U.-Vexler ere Vexler, som skulle betales efter en Tidsfrist, der er Skik og Brug paa det Sted, hvor Vexlen er udstedt. Saadanne Vexler bruges ikke i Danmark. I Frankrig er Fristen 30 Dage, i Spanien fra 30 Dage til 3 Maaneder, alt efter Stedet, hvor Vexlen skal betales.

Uspenskij, Gljeb, berømt russisk Forfatter, f. i Slutningen af Trediverne, Søn af en fattig Landsbydegn, blev Student, men forlod tidlig Studierne for at kaste sig over Literaturen, med hvilken han senere udelukkende har syslet. Uagtet alt, hvad han har strevet, kun bestaar i Smaating, røbe hans Skildringer dog et stort og glimrende Talent, en ualmindelig Jagttagelsesevne og en for Fremskridt kæmpende Aand. Skjønt han hovedsagelig henter sit Stof fra Arbejderstandens og Almuens Liv, er han dog den af alle nulevende russiske Forfattere, hvis Skrifter have vundet stærkest Indgang hos den studerende Ungdom. Hans samlede Værker udkom 1883—86 i 8 Bind. Mest bekjendte ere: „Af min Dagbog“ (1879) og „Uro i Landsbyen“ (1881). — Hans Broder,

Nikolaj U., f. 1835, fik sin første Opdragelse i et gejstligt Seminarium og blev senere Student, men forlod snart Universitetet for at sysle med literære Beskæftigelser. Saa godt som alle hans Skrifter, der udelukkende bestaa i Fortællinger, som omhandle Scener af Bondestandens og den lavere Gejstligheds Liv, ere oprindelig fremkomne i Tidsskriftet »Sovremennik« (Nutiden), og hans Produktion falder hovedsagelig i Aarene 1863—70. Senere (1883) ere hans Skrifter udkomne i 4 Bind. Alle hans Skildringer udmærke sig ved deres Sandhed og locale Colorit, men de staa, hvad kunstnerisk Værd angaar, betydelig under Broderens Arbejder.

Usserød, Landsby ved Hørsholm i det nordlige Sjælland, har siden 1809 en kongelig Klædefabrik til Militæretatens Forsyning.

Ussi, Stefano, italiensk Historiemaler, f. 1822 i Firenze, uddannede sig under Pollastrini ved Kunstakademiet smstds. og vandt 1843—49 flere akademiske Belønninger. Fra 1849—53 studerede han derpaa i Rom. 1860 udstillede han i Firenze et stort og virkningsfuldt Billede, forestillende „Hertugen af Athens Fordrivelse fra Firenze", hvilket der ved Verdensudstillingen i Paris 1867 blev tilkjendt en første Klasses Medaille, og som nu tilhører Nationalgalleriet der. Af hans senere Arbejder kunne nævnes „Den store Karavanes Afrejse fra Cairo til Mekka", som han malede for Khediven af Ægypten, udstillet 1873 i Wien, og „Bianca Capello", udstillet 1878 i Paris. Han er Medlem af og Professor ved Kunstakademiet i Firenze.

Ussing, Stephan Peter Johannes Hjort, dansk Billedhugger, f. 1828 i Ribe, d. 1855 i Kjøbenhavn, besøgte Kunstakademiet og H. W. Bissens Atelier. Efter at han 1851 havde vundet den mindre Guldmedaille, vandt han 1855 den neuhausenske Præmie og var i lovende Fremgang, da Døden bortrev ham. „Børn, der have fanget en Krabbe" og „En Karl, som vander sin Hest" tilhøre Sculpturmuseet.

Ussing, Tage Algreen, dansk Politiker og Jurist, f. 11 Oct. 1797 i Lille Lyngby ved Hillerød, blev 1816 Student og 1822 juridisk Candidat. Allerede 1817 udgav han et lille Skrift, „Napoleon den eneste", og 1819—21 nogle meget voldsomme Kritiker (bl. a. 1820 mod A. Oehlenschläger); 1829 skrev han „Haandbog i Criminalretten" (4de Udg. 1859). U. blev 1830 Cancellist og n. A. Cancellisecretær, 1836 Landsoverretsassessor og 1840 Professor ved Universitetet. Allerede 1834 valgtes han i Kjøbenhavn til Stænderdeputeret og gav Møde i alle Samlinger i Roskilde 1835—46. I de første Aar var han en ivrig og dristig Talsmand for Trykkefrihed, sparsommelig Statshusholdning og andre Fremskridt; han stillede Forslag om Stændernes Tilsyn med Finanserne og om de to kongerigske Forsamlingers Forening (1838). Et Foredrag, han holdt 1835 om „Midler til at ophjælpe Danmarks Finanser", blev det ham forbudt at udgive særskilt, og 1839 gav hans Medborgere ham en Guldpokal, især for hans Optræden til bedste for en ny Communalordning i Kjøbenhavn. Men da det liberale Parti opstillede Krav paa en egentlig constitutionel Forfatning og tillige paa Slesvigs nøje Forbindelse med Kongeriget, trak U. sig tilbage og vendte sig til Regeringens Parti; det var ogsaa ham, som 1844 fremkaldte en Udtalelse af Roskilde Stænderforsamling om Ønskeligheden af at løse Tvivlene om Arvefølgen og derved gav Stødet til Christian VIII.s „aabne Brev" 1846. U., som 1844 var bleven Borgemester i Kjøbenhavn, blev 1846 Deputeret i Cancelliet og i Marts 1848 Generalprocureur, hvilken Post han beklædte til sin Død. I den grundlovgivende Rigsforsamling 1848—49 tog U. fremragende Del, kæmpede ivrig mod den almindelige Valgret og var med at protestere mod Grundloven. 1854 blev han kongevalgt Medlem af Rigsraadet indt. 1866 og hørte til Helstatspartiets Førere, men indtog siden ingen politisk Stilling. Derimod brugtes han i mange praktiske Hverv, hvortil hans store Forretningsdygtighed gjorde ham særlig skikket; han var Medlem af flere vigtige Commissioner og øvede stor Indflydelse i Kjøbenhavns Borgerrepræsentation 1849—67. Foruden de alt nævnte Skrifter udgav U. „Haandbog i den danske Arveret" (1855), Samling af „Kongel. Rescripter" m. m. 1819—65 (1825—71) og af „Love og Anordninger" fra 1850—70; men hans Betydning som Jurist var ikke stor. Han blev 1846 Etats- og 1859 Conferensraad. D. 25 Juni 1872. — En Fætters Søn af den foreg., Werner Jasper U., f. 4 Marts 1818 i Kjøbenhavn, blev juridisk Candidat 1838, Assessor i Landsoverretten i Viborg 1847, i Appellationsretten i Flensborg 1854 og i Højesteret 1864, 1873 Directeur i Nationalbanken; d. 2 Dec. 1887. 1848 valgtes han for Viborg Amts 5te Valgkreds til Medlem af den grundlovgivende Rigsdag og derefter indtil 1853 til Sæde i Folketinget, hvor han nærmest sluttede sig til det nationalliberale Parti, men undlod at stille sig til Gjenvalg, da han ikke kunde følge Partiet i dets Opposition mod Ministeriet Ørsted. 1866 blev han kongevalgt Medlem af Landstinget og sluttede sig til det conservative Parti, men skilte sig fra Højre i flere vigtige Spørgsmaal; navnlig optraadte han som Modstander af Kjøbenhavns Befæstning. Ved Universitetets Firehundredaarsfest creeredes han af det juridiske Facultet til Æresdoctor. Af i Trykken udgivne Skrifter fra hans Haand nævnes „De danske Landbosforhold" (1847). — Hans Broder, Johan Louis U., f. 10 Apr. 1820, tog 1842 philologisk Embedsexamen og disputerede 1844 for Magistergraden (»de nominibus vasorum Græcorum«). Efter at have foretaget en videnskabelig Udenlandsrejse i Italien, Tyrkiet og Grækenland (1844—46) var han fra Efteraaret 1846 Privatdocent ved Kjøbenhavns Universitet, indtil han 1847 blev ansat som Lector i græsk og romersk Philologi og Archæologi, 1849 som professor extraord. og 1850 som prof. ord. Foruden en talrig Mængde baade videnskabelige og populære archæologiske og antiqvariske Afhandlinger, af hvilke kan fremhæves „Erziehung und Jugendunterricht bei den Griechen und Römern" (Berl. 1885), har U. sammen med Madvig besørget en Textudgave af Livius (4 Bd., 1861

—66) og alene en Udgave af »Theophrasti Characteres et Philodemi de vitiis liber decimus« (1868) samt en stor kritisk-exegetisk Udgave af Plautus's Komedier (5 Bd., 1875—87). Desuden har han udgivet Høyens Skrifter og givet en Skildring af hans Levned (1872). Da Madvig fratraadte Posten som Undervisningsinspecteur, overtog U. 1875 sammen med Proff. Steen og Holm Undervisningsinspectionen ved de lærde Skoler; han fratraadte denne Stilling 1878.

Usteri, Joh. Mart. [ū], schweizersk Digter, f. 1763 i Zürich, hvor han døde som Raadsherre 1827, skrev ypperlige Idyller („De Vikari" o. fl. i Hexametre), Digte og Noveller i Schweizerdialekt, udmærkede ved sund Følelse og naivt Lune. Derimod have hans højtyske Digtninger ikke stor Betydning; kun Sangen „Freut euch des Lebens", som Franckenau har omdigtet paa Dansk, er bleven meget populær. Hans Værker udgaves i 3 Bd. med Biographi af Dav. Heß (3dje Udg. 1877).

Usufructuārius, den, hvem Retten til at bruge og oppebære Frugterne af en andens Ejendom (lat. Usufructus) er overdragen.

Usundschöva, Flække i Østrumelien, 11 M. v. n. v. for Adrianopel, er bekjendt ved den her afholdte aarlige Messe, der er den betydeligste i Tyrkiet, saa at der endog skal kunne samles over 100,000 Fremmede.

Usurpātor, En, som uden lovlig Adkomst tilraner sig fremmed Ejendom eller Herredømme; usurpēre, at tilrane sig noget.

Usus, lat., Brug, Sædvane, Skik. Fonden ad u. publicos var en tidligere under Finansforvaltningen hørende særlig Fond „til Udgifter i offentlige Formaal", hvoraf bl. a. udrededes Understøttelser til Videnskabsmænd og Kunstnere, navnlig Rejseunderstøttelser, og som væsentlig havde sine Indtægter dels af arveløse Capitaler, Sjette- og Tiendepenge af Arv, de paa Skifter uafkrævede Summer m. m., dels derved, at Gagen fra ledige Embeder i en vis Tid tilfaldt Fonden, ophævedes ved Kundgj. af 26 Febr. 1842, idet dens Forretninger henlagdes under Finansdeputationen.

Ut, lat., som, ligesom; f. Ex. ut supra (ital. come sopra), som ovenfor, ut infra, som nedenfor. Om Ut som Tonenavn s. Solmisation.

Utah [jūta], et af de saakaldte Territorier i de forenede Stater i Nordamerika, mellem 37° og 42° n. Br., omgivet af Nevada, Idaho, Wyoming, Colorado, Ny Mexico og Arizona. 3,995 □ M. med 144,000 I. (1880), for største Delen Mormoner (s. d. A.). Landet danner en i Gjennemsnit 4,000 F. over Havet liggende Højslette, som ved Wahsatchbjærgene deles i en mindre, vestlig Del, det saakaldte store Bassin, og en større, østlig, som vandes af Colorados Bifloder; over Højsletterne hæve sig atter Kjæder, saaledes Uintahbjærgene længst mod N. Ø. med Gilberts Peak, 13,300 F. I den nordvestlige Del er den store Saltsø, der gjennem Jordanfloden modtager Afløb fra den 10 M. sydligere liggende Ferskvandssø Utah. En stor Del af Landet optages af den store Saltørken, og det er i det hele kun i Besiddelse af ringe naturlig Frugtbarhed, saa at man saa meget mere maa beundre de Resultater, der ere opnaaede ved Mormonernes udholdende Flid. Foruden sædvanlig Kornavl drives megen Roedyrkning til Sukker. Af Mineraler indvindes ikke ubetydeligt Jærn og Stenkul. Fra 1869 krydses U. af den mellemste Stillehavsbane, hvortil senere er kommet flere Sidegrene. Landet er herved aabent ogsaa for Ikke-Mormoner, og en stor Del af Jorden, navnlig Bjærgværkerne, er kommen i Hænderne paa disse. Hovedstad Salt Lake City.

Utenhof, Wolfgang v., af en tysk Adelsslægt, født i Weida i Vogtland (Sachsen), blev efter at have studeret i Wittenberg 1518 Tugtemester for Hertug Frederik af Gottorps ældste Søn Christian. Han blev imidlertid snart Hertugens Raad og c. 1523 hans Kansler, og da Hertugen s. A. besteg Danmarks Trone, var det U., der under hans Regering for en stor Del ledede Udenrigspolitiken. Stillingen som tysk Kansler beholdt han under Christian III indtil sin Død 1542. Han var en energisk og skarpsynet Politiker, men tillige en hensynsløs Talsmand for Rigets Fortyskning.

Uterus, lat. [ū], Livmoderen. Uterin, hvad der hører til eller er ejendommeligt for Uterus; Uterinsonde, s. Sonde.

Utgard, Utgaard, d. s. s. Udgaard.

Utica, 1) [ū], en phønikisk Stad paa Nordkysten af Afrika, v. for Carthago, gik i den 3dje puniske Krig over til Romerne. Her dræbte Cato sig efter Slaget ved Thapsos 46 f. Chr., hvoraf han fik Tilnavnet Uticensis. Udgravninger i den nyeste Tid (ved d'Hérisson o. a.). 2) [jū], Stad i Staten New-York i Nordamerika, ved Eriekanalen, 37 M. n. n. v. for New-York, med 33,900 I., betydelig Handel, især med Ost, og Industri.

Utile dŭlci, lat. [ū] (Horats, ars poëtica, Vers 343), det nyttige med det fornøjelige.

Utilitarianisme kaldes, med en af Stuart Mill indført Betegnelse, den ethiske Anskuelse, der gaar ud fra Nytten som Grundlaget for Bedømmelsen af menneskelige Handlinger og Bestræbelser. Nytten kan dels være det enkelte handlende Individs egen Nytte, dels hele Samfundets og Slægtens. Bentham (d. 1832) er den utilitarianske Hovedforfatter, der ikke indskrænkede sig til theoretiske Discussioner, men paa en overordentlig energisk og frugtbar Maade arbejdede paa den praktiske Reforms Omraade. Senere har Stuart Mill fortsat hans Bestræbelser i Theori og Praxis. Benthams ethiske Formel er: „Den størst mulige Lykke for det størst mulige Antal Mennesker." Betragtet som Maalestok for Handlingernes ydre Værd og Berettigelse er denne Formel rigtig og kan antages af alle philosophiske Retninger, der se den ethiske Opgave i Arbejde paa Menneskelivets fulde og harmoniske Udvikling. Selv Kant griber derfor til denne Formel, naar han skal angive, hvilket concret Indhold de ethiske Handlinger skulle have. Formlen er i Virkeligheden ikke andet end Udtryk for den Vurdering, der fra den uinteresserede og universelle Menneskekjærligheds Synspunkt maa anlægges paa de menneskelige Viljesytringer og de menneskelige Institutioner. Bentham og hans Skole havde dog ikke noget klart Blik for,

at Nyttens Princip (som heldigere kaldes Velfærdsprincipet) forudsætter et bestemt psychologisk Grundlag hos den, der skal bruge det ved sin Vurdering. Tillige vare de tilbøjelige til at holde sig til Handlingens rent ydre Virkninger. Men disse Ensidigheder kan U. aflægge, og det Princip, den har opstillet, viser sig da at indeholde den eneste rimelige Maalestok for ethisk Vurdering, naar man indtager et Standpunkt, der hverken er egoistisk eller begrænset til Familie, Race, Nation eller Confession. Ethiken bringes ved dette Princip i nøje Forbindelse med Pædagogik, Nationaløkonomi og Retslære, ligesom paa den anden Side disse Videnskaber ses til sidst at hvile paa et ethisk Grundlag. Efter Benthams og Stuart Mills Tid er U.s Theori især bleven udviklet med stor Klarhed og Grundighed af Henry Sidgwick (»Methods of Ethics«, Lond. 1877).

Utilregnelighed, s. Imputabilitet.

Uti possidētis, lat. [ü], d. e. „som I besidde det", kaldes i Folkeretten det Princip, at ved en Fredslutning den Besiddelsestilstand, som ved Krigens Ophør finder Sted mellem de fredsluttende Magter, skal bevares (modsat Principet Status quo ante, s. d. A.).

Utŏpien, egtl. Intetstedslandet, er Navnet paa et Skrift af den engelske Kansler Thomas More (s. d. A.) fra 1516, i hvilket han giver en Skildring af en idealiseret Samfundstilstand, henlagt til Øen Utopien, et tænkt Lyksalighedsland, hvor alt er fuldkomment. Navnet er derefter almindelig blevet brugt til at betegne alle Planer til en ny Samfundsordning, der se bort fra de virkelige Forhold, saa vel som i videre Forstand om alle uudførlige Samfundsprojecter. Utopist kaldes en Politiker, som udkaster saadanne Planer.

Utraqvister, s. Calixtinere og Hussiter.

Utrecht [ü], 1) Prov. af Kongeriget Nederlandene, omgiven af Zuidersøen mod N. og for øvrigt af Prov. Sydholland og Geldern. 25,14 □ M. med 216,000 I. (1887). Sydgrænsen dannes af Floderne Rhin og Led. Den østlige Del af Prov. er Bakkeland og indeholder i Amersfoortbakkerne den over Havet højest hævede Del af Holland. Resten er et yderst frugtbart, af talrige Kanaler gjennemskaaret Sletteland; Landbruget omfatter saa vel Korn som Kvægavl, og der dyrkes desuden megen Tobak. Betydelig Industri i Beklædningsstoffer, Lærred, Øl, Brændevin og Lervarer. 2) Hovedstad i Prov. U., ved Rhinarmen krumme Rhin, hvilket Navn herfra forandres til gamle R., 4½ M. s. s. ø. for Amsterdam, er et vigtigt Knudepunkt i det hollandske Jærnbanenet. 81,400 I. (1887). Blandt Stadens Bygninger mærkes Martinskirken med et 328 F. højt Taarn, det kongelige Slot, hvor 1713 Freden i U. blev sluttet, det store Raadhus, Mønten o. fl. Her er et Universitet og en technisk Skole, et meteorologisk Institut, en Skole for Militærlæger og en for Dyrlæger, samt store Caserner. Betydelig Industri i Tobak, Landbrugsredskaber og Maskiner samt Teglværksprodukter m. m. De ældste Fæstningsværker ere omdannede til Spaseregange, men Staden er omgiven med stærke detacherede Forter og bestemt til at være et af Hovedpunkterne i Hollands Forsvarssystem. — U. er en ældgammel By og kaldtes af Romerne Trajectum ad Renum. Senere kom den til Lothringen og derefter til Tyskland. Den har jævnlig været Sæde for Kejserne. Her sluttedes 1579 den nederlandske Union og 1713 Utrechterfreden, som endte den spanske Arvefølgekrig.

Utrechter Fløjel, Uldfløjel bestemt til Møbelbetræk, s. Plyds.

Utrēra, Stad i det spanske Landskab Nedre Andalusien, 4 M. s. ø. for Sevilla, med 15,100 I., en stærkt besøgt Valfartskirke, store Hestemarkeder og Salttilvirkning.

Utstein, liggende i Rennesø Præstegjæld i Stavanger Amt i Norge, var oprindelig en Kongsgaard, men omtales senere som et St. Laurentius helliget Augustinerabbedi, der rimeligvis er stiftet i sidste Halvdel af det 13de Aarh. Efter Reformationen var Klostret i lang Tid en Forlening, indtil det 1665 gik over i privat Eje. Det tidligere tilliggende betydelige Jordegods er efterhaanden frasolgt. Af de gamle Bygninger staa endnu de fleste tilbage og frembyde de interessanteste Levninger, som nu ere at se af noget norsk Kloster. Det hvælvede Chor i den forrige Klosterkirke gjør endnu Tjeneste som Sognekirke.

Utugt, legemlig Omgængelse uden for Ægteskab. Efter den ældre dansk-norske Ret var saadan i sig selv strafbar. Efter den gjældende Lovgivning er den det derimod i det væsentlige kun i følgende Tilfælde: naar den tiltvinges ved Vold eller Trusler (Voldtægt) eller tilsniges ved Bedøvelse eller lignende eller øves med Kvinde under 16 (i Norge 15) Aar eller med sindssyg Kvinde eller af eller med nogen gift Person (Hor) eller af Personer, der leve sammen som om de vare Ægtefæller (Concubinat), eller af Værge og Lærer med Myndling og Elev, Opsynsbetjent med Fange o. lign. eller mellem nære Slægtninge (Blodskam) eller som Næringsvej for Vindings Skyld (Prostitution). I Norge straffes ogsaa den Mand eller Kvinde, som har besvangret eller ladet sig besvangre af tre forskjellige Personer uden at være kommen i Ægteskab med nogen af dem. Anstiftelse af og Medhjælp til andres U. er til Dels strafbar som selvstændig Forbrydelse, saaledes naar det sker for Vindings Skyld (Rufferi) eller af Forældre eller andre Foresatte eller af Ægtemanden lige over for Hustruen.

Uz, Joh. Peter, tysk Digter, f. 1720 i Ansbach, hvor han døde 1796 som Landsdommer, dannede med sine Studiefæller i Halle, Gleim og Götz, den saakaldte „anakreontiske Skole", priste som disse i graciøse Smaadigte Elskov, Vin og Hyrdelivets nøjsomme Glæder, men skrev desuden rimede religiøse Oder, poetiske Epistler, endelig kjedsommelige belærende og fortællende Alexandriner-Digte. Med 1768, da hans „Sämtl. Werke" udkom i 2 Bd., ophørte hans Produktion.

Uægte Børn, de, som ere fødte uden for lovligt Ægteskab. Den Plet paa Æren, som tidligere ansaas at hæfte ved saadanne Børn og i mange Henseender gjorde deres Rets-

stilling ringere end de ægte Børns, er vel i alle andre Lande ligesom i Danmark og Norge i det hele ophævet ved den nyere Lovgivning; men i Henseende til Familie- og Arveretttigheder indtager det u. B. ogsaa nu en ringere Stilling end det ægte. Dets Forhold til Moderen er vel i det hele ganske det samme som det ægte Barns, men derimod staar det til Faderen ikke i andet Forhold end det, at denne — hvad der dog ikke en Gang er Tilfældet efter alle Lovgivninger — er pligtig at yde et Bidrag til dets Underhold (s. **Alimentationsbidrag**). Om paa hvilke Maader et u. B. kan opnaa et ægte Barns Rettigheder s. **Legitimation**.

V. W.

V, lat. V, i det danske Alphabet det 22de Bogstav, betegnede i Latin baade Medlyden V og Selvlyden U, men er efterhaanden blevet indskrænket til at bruges i den første Betydning. Som romersk Taltegn var V=5, altsaa VI=6, VII=7 osv., men IV=4. I Tysk udtales det som F. I Mus. betyder V. som forkortet Skrivemaade volti, vend, voce, Stemme. — **W** er en Fordobling af V, som bruges i Tysk, hvor det skal udtales som det danske V, samt i Engelsk, hvor det betegner Halvselvlyden u, forskjellig fra V.

Vaaben ere enten Angrebs- eller Dækvaaben, af hvilke de sidste dog nu til Dags spille en meget underordnet Rolle. Blandt Angrebsvaabnene føres de blanke V. eller Hug- og Stødvaaben i Kampen Mand mod Mand umiddelbart med Haandens og Armens Magt; Skyde- eller Fjernvaaben udslynge paa en større og mindre Afstand deres Projectiler mod Fjenden ved Hjælp af en Kraft, der enten, som i Ildvaabnene, avles instantant ved en hurtig forløbende og af stærk Gasudvikling ledsaget chemisk Proces, en Explosion, eller, som ved de gamles Buer, Slynger og Kastemaskiner, var tilvejebragt og opsamlet ved et manuelt Arbejde, som f. Ex. det, Skytten udviklede, idet han spændte sin Armbrøst. **Vaabenhus**, Forhus ved Landsbykirkerne, kaldes saaledes, fordi Almuen der i gamle Dage hensatte sine Vaaben under Gudstjenesten. **Vaabenplads**, en Fæstning, navnlig en større befæstet Plads, der kan tjene en i Marken opererende Hær til Støtte og eventuelt som Tilflugtssted. I den permanente Fortification bruges V. som Betegnelse for visse fremspringende og tilbagevigende Partier af den dækkede Vej, der ved Traverser ere adskilte fra denne og tjene til Støttepunkter ved Forsvaret af den. **Vaabenstilstand**, en Overenskomst mellem to krigsførende Parter om Fjendtlighedernes Ophør for en forud bestemt Tid eller indtil Opsigelse med en aftalt Frist sker fra en af Siderne. **Vaaben** kalder man ogsaa Skjolde, der indeholde og ere omgivne med alle Haande Figurer (Vaabenmærker) og bruges som Kjendemærker for Slægter (især adelige), Lande, Stæder osv. **Vaabenkundskab**, s. **Heraldik**.

Vaad, s. **Fiskeri**.

Vaade betyder i det ældre juridiske Sprog dels Uagtsomhed, dels Hændelse; **Vaadesgjerning** modsættes derfor forsætlig Handling.

Waadt [vaht], s. **Pays de Vaud**.

Waag [vahg], Flod i Ungarn, udspringer fra Karpatherne i det nordlige Ungarn, løber først mod V. og derefter mod S. til Donau, som den efter 40 M.s Løb naar ved Guta, 8 M. n. v. for Komorn.

Vaage, d. s. s. Musvaage. **Vaagehval**, s. **Finhval**.

Waagen, Gustav Friedrich [vagen], tysk Kunsthistoriker, f. 11 Febr. 1794 i Hamborg, d. 15 Juli 1868 i Kjøbenhavn, var fra 1832 Directeur for Malerigalleriet i Berlin og fra 1844 Professor i Kunsthistorie ved dets Universitet. Han gjorde mangfoldige Rejser for sit Kunststudiums Skyld, og Resultaterne af sine omhyggelige og aandfulde Studier har han nedlagt i en Række Værker, som „Kunstwerke und Künstler in England und Paris" (3 Bd., 1837—39); de to første Bd. omarbejdede han senere til et større engelsk Værk: »Treasures of art in Great Britain«, 3 Bd. 1854 med et Supplbd. 1857. Som Sidestykke til det førstnævnte Værk udgav han „Kunstwerke und Künstler in Deutschland" (2 Bd., 1843—45) og langt senere „Die Gemäldesammlung in der Eremitage zu St. Petersburg" (1864). I sit grundig udarbejdede Værk „Handbuch der deutschen und niederländischen Malerschulen" (2 Bd., 1862) gav han en god systematisk Oversigt over Nederlandenes betydningsfulde Kunst. Tillige har han udgivet Kataloger over Berlins Malerisamling og flere mindre Skrifter.

Vaagestuer, Vaagenætter ell. Ligvagt kaldtes de Sammenkomster, som den afdødes Slægt og Venner i gamle Dage holdt i Lighuset den sidste Nat eller flere Nætter før Begravelsen, idet de hovedsagelig tilbragte Natten med Sang, Dans, Drik og anden Lystighed. Allerede i det 17de Aarh. nedlagdes her i Landet Forbud mod saadanne Udskejelser, men først lidt efter lidt ophørte de, og endnu i Begyndelsen af det 19de Aarh. vare de i Brug i afsidesliggende Egne.

Vaagmær, s. **Vaandfisk**.

Waag-Neustadtl [vahg], ungarsk Vág-Ujhely, Flække i Ungarn, ved Floden Waag, 12 M. n. ø. for Presburg. 5,200 J., hvoraf Halvdelen Jøder. Fortrinlig Rødvin, der ligner Burgunder. Betydelig Handel med Landbrugsprodukter.

Vaal [vahl], s. **Oranje**. **Waal**, Rhinarm, s. **Nederlandene**.

Vaarflue (Phryganea), Slægt af Florvingernes Orden, hvis Larver ligne Billelarver og leve i ferskt Vand i Rør, som de danne af

Plantestraa, Smaastene, Skaller, Sand o. desl. (hver Art paa sin Maade). I Regelen bære de dette Rør omkring med sig, men enkelte fæste det til større Gjenstande i Vandet og maa da forlade det, naar de ville gjøre Udflugter for at søge Føde. Deres Hoved og Forkrop have haard Hud, hvorimod Bagkroppen, som beskyttes af Røret, er mere blød; naar de foruroliges, trække de sig imidlertid helt tilbage i Røret. De ere meget hyppige i vore ferske Vande og afgive en yndet Føde for Fiskene, hvorfor de ere meget brugelige til Madding. Før Forpupningen fæstes Røret og lukkes med et Laag eller Gitter af Silketraade. Puppen er udstyret med stærke Kindbakker for at kunne gjennembide dette Laag, naar dens Dvaletid er omme; den har desuden ligesom Larven saakaldte Luftrørsgjæller. Efter at være krøbet eller svømmet op til Overfladen forvandles Puppen ved et nyt Hudskifte til den virkelige V., et temmelig stort, blødt, matfarvet Insekt med store, haarede Vinger, lange Følehorn og aldeles hemmede Munddele. I denne Tilstand leve de kun kort og tage ingen Føde til sig; om Dagen søge de Skjul paa mørke Steder og komme frem om Aftenen, flyve i Lysene osv. Paa Grund af deres Lighed i Udfærd og Udseende med Møllene forvexles de ofte med disse.

Vaarstien, et Bjergstykke paa Dovre i Norge, paa den gamle Vej mellem Lesje og Opdal. Vejen gik her i bratte Stigninger højt over Dalbunden og var navnlig om Vinteren vanskelig at passere. I en utrykt Beretning om Kong Christian V.s Rejse her 1685 hedder det, at der var „somme Stæder saa steyglt at ride, at Hesten saar at sætte sig paa Rumpen og glide needer". Nu gaar der en prægtig Chaussée langs Elven i Dalens Bund.

Va banque, fr. [bangk], det gjælder Banken, d. e. hele Spilleindsatsen; spille v. b., sætte alt paa Spil.

Wabash [vāāhbæsch], Flod i de forenede Stater i Nordamerika, udspringer i den vestlige Del af Staten Ohio, løber igjennem Indiana og paa Grænsen af denne Stat og Illinois og falder efter et Løb af 110 M. i Ohio.

Vacānt, ledig, ubesat; Vacance, fr. [kāngse], Embedsledighed; ubesat Tjeneste; Ferie.

Vaccāi, Riccolo, Operacomponist og Lærer i Sangkunsten, f. 1790 i Tolentino, d. 1848 i Pesaro, debuterede 1814 i Napoli, hvor han fra 1812 havde studeret hos Paesiello, med en Opera, der kun gjorde ringe Lykke, og skrev uden at vinde større Navn som Operacomponist 16 Operaer, hvoraf »Giulietta e Romeo« (Milano 1825) havde mest Held med sig. Fra 1820 gjorde han sig derimod berømt som Lærer i Sang (Venezia, Triest, Wien), kom 1829 til Paris, 1832 til London og befæstede overalt sit Navn som Lærer. Atter i Italien blev han 1838 Lærer i Composition ved Conservatoriet i Milano. Foruden Operaerne (den sidste »Virginia« naaede 1844 en succès d'estime i Rom) skrev V. 4 Balletter, mange Cantater, Arier, Romancer, Duetter, Kirkestykker, en meget udbredt Sangskole og 12 ariette per camera, per l'insegnamento del bel-canto italiano.

Vaccinatiōn, f. Kokoppeindpodning. Vaccinationsanstalt, et offentligt Institut, i hvilket V. foretages gratis, og hvorfra Lymphen til V., Vaccine, uddeles til Lægerne. Vaccinēre, udføre en Vaccination.

Wace [vahs], anglonormannisk Digter, f. i Slutningen af 11te eller Begyndelsen af 12te Aarh. paa Jersey af simpel Byrd. I Caen fik han gejstlig Uddannelse; 1136 blev han efter et Ophold i Isle de France Clerc lisant i denne Stad. D. efter 1171 som Kannik i Bayeux. Hans Hovedværker ere »Roman de Brut« og »Roman de Rou« (det første udg. af Leroux de Lincy 1836—38, det sidste af Pluquet 1827 og Andresen 1879). Det første indeholder Bretagnernes og Walliserners Sagn og støtter sig til andet er en Rimkrønnike om de normanniske Gotfred af Monmouths latinske Historie; det Hertuger i 3 Dele, hvoraf dog kun den sidste Del er bevislig ægte. De øvrige W. tillagte Skrifter ere rimeligvis alle uægte.

Wachau, Landsby i Kongeriget Sachsen, ¾ M. s. ø. for Leipzig, var 16 Oct. 1813 et af Hovedpunkterne i Slaget ved Leipzig. Monument paa den nærliggende Høj.

Wachenhusen, Hans, tysk Forfatter, f. 31 Dec. 1827 i Trier, har tilbragt en betydelig Del af sit Liv som Tourist, berejst det nordligste som det sydligste Europa samt Dele af Asien og Afrika og som Tilskuer deltaget i næsten alle europæiske Felttog fra Krimkrigen til den tysk-franske Krig; gjentagne Gange har han levet længere Tid i Paris; for Tiden bor han i Wiesbaden. Sine Oplevelser og Iagttagelser har han udbyttet dels i Krigs- og Rejseskildringer som „Von Widdin nach Stambul" (1855), „Reisebilder aus Spanien" (2det Opl. 1859), „Tagebuch vom italienischen Schauplatze" (1859), „Die Wüstenjäger" (1860), „Vor den Düppeler Schanzen" (1864), „Am Wanderstab" (1865), „Tagebuch vom österreichischen Kriegsschauplatze" (4de Opl. 1866), „Tagebuch vom französischen Kriegsschauplatze" (1871) o. m. fl., dels i Billeder og Skitser af det moderne Storstadsliv, især det pariske („Paris und die Pariser", 1855, „Die Frauen des Kaiserreichs", 7de Opl. 1872, „Weltausstellungsbilder", 1867, „Eva in Paris", 7de Opl. 1868, „Vom neuen Babylon", 1872, o. fl.), dels endelig i en Mængde Romaner.

Vacherot, Etienne [vasch'rō], fransk Philosoph, f. 29 Juli 1809 i Langres, studerede i École normale og tilhørte først Cousins eklektiske Skole; hans første større Arbejder vare Udgaver af Cousins Skrifter. 1837 blev han Directeur des études i École normale, 1839 tillige Cousins Suppleant i Sorbonne. Hans Værk »Histoire critique de l'école d'Alexandrie« (3 Bd., 1846—51) paadrog ham en heftig Polemik fra Gejstlighedens Side; især optraadte Gratry imod ham. Den med Statscoupet følgende Reaction voldte hans Afsættelse (1851). 1858 udkom hans Hovedværk »La métaphysique et la science« (2 Bd.; 2den Udg. 1863 i 3 Bd.). Skriftet »La démocratie« (1859) skaffede ham 3 Maaneders Fængsel og Berøvelse af politiske Rettigheder og hans Advocat, Ollivier, Suspension. 1868 blev han Medlem af Académie des sciences morales et politiques efter en Gang at være falden igjennem paa Grund af

lne Anskuelser. 1869 udgav han »La religion«, t smukt og grundigt Indlæg i Striden mellem Philosophi og Theologi, hvor der tillige gives en Oversigt over de tidligere Discussioner om denne Sag i Frankrig i dette Aarh., og i Begyndelsen af 1870 »La science et la conscience«, som er rettet mod Determinismen. Begivenhederne drog nu B., der havde afslaaet Forlig med Bonapartismen, frem paa den politiske Skueplads. I Oct. 1870 blev han Vicepræsident for den communale Undervisningscommission i Paris, i Nov. s. A. Maire for 5te Arrondissement og var 1871—75 en af Seinedepartementets Repræsentanter i Nationalforsamlingen. V. fjærnede sig fra den eklektiske Spiritualisme og nærmede sig den kritiske Philosophi. Ejendommelig for ham er navnlig Sondringen mellem det uendelige og universelle Væsen, der udfolder sig i den virkelige Verden, og det guddommelige Ideal, der hører hjemme i Tankens Verden; Verden er Virkeligheden i Natur og Historie, Gud er Fuldkommenheden og har ingen anden Himmel end Tanken. Men V. antager dog, at Verdensudviklingen bevæger sig hen imod dette Ideal. Han adskiller sig fra den kritiske Skole ved at lære en intuitiv Viden om Sjælen og den frie Vilje og fra den realistiske Retning ved sin Polemik mod de naturvidenskabelige Methoders Anvendelse i Philosophien.

Wachsmuth, E. Wilh. G., tysk Historieskriver, f. 28 Dec. 1784 i Hildesheim, blev 1815 Gymnasielærer i Halle, 1820 Professor i Kiel, 1825 i Leipzig og døde 23 Jan. 1866. Blandt hans baade grundige og aandfulde historiske Skrifter kunne fremhæves: „Hellenische Alterthumskunde" (4 Bd., 1826—30), „Europäische Sittengeschichte" (5 Bd., 1831—39), „Gesch. Frankreichs im Revolutionsalter" (1840—44), „Gesch. des Zeitalters der Revolution" (4 Bd., 1846—48), „Allgemeine Culturgeschichte" (3 Bd., 1850—52), „Gesch. der politischen Parteiungen" (3 Bd., 1853—57) og „Gesch. der deutschen Nationalität" (2 Bd., 1860—62).

„Wacht am Rhein", tysk Fædrelandssang, digtet af Max Schneckenburger. Med en Melodi, componeret 1854 af Karl Wilhelm (d. 1873 som Organist), var W. under den fransk-tyske Krig Tyskernes mest yndede Nationalsang.

Wachtel, Theodor, berømt tysk Tenorist, f. 10 Marts 1823 i Hamborg, var først ligesom sin Fader Droschkeholder, men fik paa Grund af sin ualmindelig høje og kraftfulde Stemme Undervisning i Sang og optraadte første Gang 1848. Han har med stort Bifald sunget paa de betydeligste Scener i Europa, i en Aarrække uden at ville modtage fast Engagement. 1871 besøgte han med samme Held Nordamerika og naaede 1875 endog Californien. Hans bedste Roller vare George Brown i „Hvide Dame" og Postillonen („P. i Longjumeau").

Wachtmeister, en gammel liflandsk Slægt, som ved Slutningen af det 16de Aarh. kom til Sverige. **Hans W.** (f. 1609, d. 1652), Rigsskaldmester, General og Rigsraad, blev Friherre 1651. Han efterlod sig flere Sønner, af hvilke Hans blev Stamfader for den grevelige Linje til Johannishus, medens Bleichert (f. 1644, d. som Generallieutenant 1701) forplantede den friherrelige, hvoraf en Gren 1816 fik preussisk Greveværdighed. — **Hans W.**, f. 1641, udmærkede sig under Carl XI.s Krig mod Danmark, blev Admiral og kom efter Krigens Tilendebringelse i Spidsen for Marinens Administration. Efter hans Raad blev Carlskrona anlagt og Flaaden forlagt derhen, ligesom ogsaa den svenske Marine fik en ny Organisation. Han blev kongelig Raad (1681), General-Admiral (1682), Generalgouverneur over Calmarlän og Bleking (1688) samt Greve (1687). Endnu i sin Alderdom førte han Commandoen over Flaaden under Carl XII.s Krig mod Danmark, men døde før dennes Slutning 1714, efter at han havde oprettet Johannishus i Bleking til Fideicommis for sin Slægt. — Hans Søn, Grev **Carl Hans W.** til Johannishus, f. 1689, d. 1736 som Admiral, førte 1715 Commandoen over en svensk Escadre og maatte ved Kolberg Heide efter en tapper Modstand overgive sig til en overlegen dansk Escadre under Gabel. — Dennes Søn, **Fred. G. Hans C. W.** til Johannishus (f. 1720, d. 1792), var gift med Hilda Brita Trolle, hvorfor det Trolleske Fideicommis Trolleberg i Malmøhuslän (senere ombyttet med Trolle-Ljungby i Christianstadslän) tilfaldt deres næstældste Søn. — Grev **Carl Axel Trolle-W.** til Trolleberg, f. 1748, begyndte ganske ung paa den juridiske Embedsbane og blev 1779 Justitiekansler. Ved sin Redelighed vandt han Gustav III.s Tillid og kom 1788 som Rigsdrost i Spidsen for hele Retsplejen i Riget. Ogsaa under Gustav IV Adolfs Regering var han Rigsdrost, skjønt han ingenlunde yndede Kongens Politik; efter Revolutionen 1809 blev han Justitiestatsminister, men døde allerede 1810. — Hans Søn, Grev **Hans Gabr. Trolle-W.** til Trolle-Ljungby og Krup, f. 11 Sept. 1782, d. 11 Juli 1871, valgte ligesom Faderen den juridiske Vej og blev 1809 Justitiekansler, men tog 1817 sin Afsked og fik Rang som en af »Rikets Herrar«; 1840 blev han kaldet til Justitiestatsminister, men foretrak at leve som Privatmand paa sine Godser for at beskæftige sig med naturvidenskabelige Studier; om Tildragelserne i Sverige i de første Aartiender af Aarhundredet efterlod han højst interessante »Anteckningar och minnen«, der i Uddrag ere ordnede og udgivne af El. Tegnér (2 Bd., 1889). — Grev **Carl W.**, f. 21 Apr. 1823, var efterhaanden ansat ved de svenske Gesandtskaber i Berlin, Brüssel, Paris og i Italien, var 1858—61 Envoyé i Kjøbenhavn, derefter i Constantinopel og London. 1865 gik han anden Gang til Kjøbenhavn, men hjemkaldtes i Juni 1868 som Statsminister for de udenrigske Affairer. Efter at 2det Kammer ved den overordentlige Rigsdag 1871 havde forkastet Regeringens Forslag til en Værnepligtslov, indgav han ligesom det øvrige Ministerium sin Dimission, men døde, inden denne var bleven bevilliget, pludselig 14 Oct. s. A.

Wackenroder, Wilh. Heinr., tysk Forfatter, f. 1773 i Berlin, levede fra Barndommen af i inderligt Venskab med L. Tieck og besøgte ogsaa sammen med denne Universiteterne i Erlangen og Göttingen, hvor han mere gav

sig af med Kunst, gammeltysk Literatur og med Musik, for hvilken han tidlig havde vist stor Begavelse, end med det ham af Faderen paanødte juridiske Studium. 1795 blev han meget imod sin Tilbøjelighed Referendar ved Kammerretten i Berlin; Fortvivlelsen over ikke at kunne følge sit indre Kald nedbrød hans i Forvejen svagelige Helbred, og han døde allerede 13 Febr. 1798 af en Nervefeber efter kort forinden anonymt at have udgivet „Herzensergießungen eines kunstliebenden Klosterbruders". I disse halvt novellistiske Skitser, der bleve et Slags Program for den tyske Romantik og særlig fik Indflydelse paa de tyske Kunstnere i Rom, fejrer W. med mystisk Sværmeri og i en egen, halvt naiv, halvt exalteret Stil Kunst og Religion i deres inderlige og nødvendige Forening som det eneste sande Livsindhold, hævder Følelsens og Stemningens absolute Forrang fremfor Forstanden og priser i Overensstemmelse hermed Musiken som den højeste Kunstart. Tieck, i hvis Roman „Franz Sternbald" W. ogsaa havde stor Andel, udgav 1799 hans efterladte Afhandlinger sammen med nogle egne i samme Aand under Titlen „Phantasien über die Kunst".

Wackernagel, Wilh., tysk Philolog og Lyriker, f. 1806 i Berlin, studerede 1824—27 under Lachmann, udgav 1828 sin første Digtsamling, „Gedichte eines fahrenden Schülers", levede 1828—30 i Breslau, vendte 1831 tilbage til Berlin og udgav „Geschichte des deutschen Hexameters und Pentameters bis auf Klopstock", der 1833 skaffede ham Ansættelse som Professor i tysk Sprog og Literatur i Basel, hvor han siden desuden fik flere Hvervs- og Tillidsposter. D. 1869. W. hører til de mest fremragende Germanister, udmærket ved en sjælden omfattende Viden og en lige saa omhyggelig som aandfuld Behandling af de forskjelligste Emner. Han har leveret talrige sproglige, literatur-, cultur- og kunsthistoriske Afhandlinger og udgivet gammeltyske og gammelfranske Texter; men hans Hovedværker ere: „Deutsches Lesebuch" (3 Bd., 1839—43, senere flere Oplag), den ufuldendte „Geschichte der deutsch. Litteratur" (3 Bd., 1848—55, forøget Udg. ved E. Martin 1877) og „Altdeutsches Handwörterbuch" (1861). Efter hans Død udkom „Kleinere Schriften" (3 Bd., 1872—75) og „Gedichte" (1873, et Udvalg af hans forskjellige Digtsamlinger). — Hans Broder, **Philipp W.**, d. 1877 i Dresden efter at have beklædt forskjellige Lærerposter, udgav værdifulde Arbejder om den tyske Psalmedigtning, især „Das deutsche Kirchenlied bis zum 17ten Jahrh." (5 Bd., 1864—77), desuden tyske Læsebøger og Anthologier.

Văcuum, lat., egentlig et tomt (lufttomt) Rum, bruges ofte som Betegnelse for et Rum, hvori Luften er stærkt fortyndet. Hŏrror văcui, s. d. A. **Vacuumpande.** Den vigtigste Forbedring i Apparaterne til Inddampning af Sukkersaft skete 1812, da Howard indførte at lade Fordampningen foregaa i luftfortyndet Rum i de saakaldte V. Saadanne anvendes af forskjellig Construction. Sædvanlig fortættes Dampene i en Condensator ved Indsprøjtning af Vand, medens den i Vandet indeholdte Luft fjærnes ved en Luftpumpe. Ofte forbindes flere Kogekjedler, saaledes at Dampen fra den første benyttes til Opvarmning af den anden og Kogedampen fra denne til at ophede den tredje. I disse to sidste Kjedler frembringes da et saadant Vacuum, at Vædskens Kogepunkt ligger et passende Stykke lavere end den Damp fra den foregaaende Kjedel, som tjener til Opvarmning. Ved V. opnaas ikke blot en betydelig Besparelse af Brændsel, men da Kogningen foregaar ved en betydelig lavere Temperatur end under almindeligt Lufttryk, er Sukkeret ved Anvendelse af V. ikke nær saa udsat for skadelige Forandringer (Omdannelse til ukrystallisabelt Sukker).

Vadai, Rige i det østlige Sudan i Mellemafrika, mellem 9°—17° n. Br. og mellem Bagirmi mod V. og Dar Fur mod Ø., medens Sahara danner Nordgrænsen, omtr. 8,000 □ M. med 2½ Mill. I., Tibbuer og Negre, mellem hvilke ogsaa Arabere ere trængte ind; Mabastammen er den herskende. Beboerne, der staa paa et forholdsvis højt Culturtrin, ere fanatiske Muhammedanere. Først ved Nachtigals Rejse 1873 er Landet blevet mere bekjendt. Der udføres Strudsfjer, Elfenben, Tamarindetræ og Slaver. Sultanen, der regerer med strængeste Despoti, bor i Abeschr (6,000 I.). I den tidligere Hovedstad Vara blev Dr. Vogel myrdet 1856.

Waddington, Will. Henry [dængtŏng], fransk Statsmand, f. 11 Dec. 1826, Søn af en rig engelsk Fabrikant, studerede i Cambridge, men lod sig 1846 naturalisere i Frankrig og gjorde sig bekjendt som en dygtig Hellenist og Møntkjender. Han foretog 1850 og 1862 videnskabelige Rejser i Lilleasien og blev 1865 Medlem af Acad. des inscriptions. I Febr. 1861 valgtes W. til Nationalforsamlingen, hørte oprindelig til højre Centrum, men sluttede sig senere til Republikanerne. Han var bl. a. Ordfører for det store Udvalg om Forvaltningens Decentralisation og bearbejdede især Loven om Departementsraadenes udvidede Myndighed. I Maj 1873, i den sidste Uge af Thiers's Præsidentskab, var W. Undervisningsminister, og i Marts 1876 overtog han igjen denne Post og udfoldede megen Iver og Dygtighed, men fjærnedes i Maj 1877. I Dec. s. A. blev han Udenrigsminister, deltog 1878 i Berliner-Congressen og var her en ivrig Talsmand for Grækenland; han var i Jan.—Dec. 1879 Førsteminister og blev 1883 Affending i London. Siden 1876 er han Senator.

Vadefugle (Grallatores), den Afdeling af Fuglene, hvortil høre Trapper, Brokfugle, Snepper, Traner, Storke og Hejrer samt Vandhøns (s. disse A.). Det er i det hele Fugle af eller over Middelstørrelse, med en temmelig spinkel Bygning, mere eller mindre høje Ben, Næb og Hals af tilsvarende Længde; ogsaa Vingerne og Flyveevnen ere i Regelen vel udviklede. Benene ere Vadefødder, d. e. de have en lang, tynd Mellemfod og et halvnøgent Skinneben; nogle have kortere, andre lange Tæer og Kløer, de fleste kun en lille Bagtaa, der næppe rører Jorden med sin Spids; undertiden mangler den ganske; kun sjælden ere Tæerne forbundne ved en mere

ller mindre fuldstændig Svømmehud. Disse Forhold kunne i øvrigt være udviklede i forskjellig Grad, og det er derfor vanskeligt at angive almengyldige Kjendemærker for V.s Ordnen, der ligesom danner Bindeleddet mellem Hønse- og Svømmefugle. Størrelsen vexler saaledes fra under Vibens til den store Traps eller Storkens; Fodformen er plump, strudseagtig hos Trappen, medens Styltegængerne udmærke sig ved Benenes Længde og Tyndhed, Hejrerne ved Tæernes Længde, Bagtaaens Udvikling og Kløernes Krumning; Næbet er hønseagtigt hos Trapperne og en Del af Vandhønsene, knivdannet hos Hejrer og Storke, langt, tyndt og blødt hos Snepperne, opadbøjet hos Klyden, nedadbøjet hos Spoverne osv.; Sporevingerne udmærke sig ved deres Tæers og Kløers overordentlige Længde, Odinshønsene og Vandhønsene ved at have Lappefødder og Evne til at svømme og dykke, osv. De fleste opholde sig paa fugtige Enge, hvor de lægge deres Æg i en simpel Fordybning paa Jorden; Traner og Trapper, der til Dels leve af Plantesføde ligesom Vandhønsene, paa mere tørre Steder, f. Ex. Heder, ligeledes Brokfuglene; Storke og Hejrer leve af mindre Hvirveldyr, de fleste andre V. leve af Orme og Insekter, som de vadende opsøge i Vandet eller Dyndet. For deres Unger vise V. i Regelen megen Omhu, skjønt de, med Undtagelse af Storke og Hejrer, som til Dels bygge Rede i Træerne, ikke made dem, da de, med de nævnte Undtagelser, strax forlade Reden efter at være udklækkede. De fleste V. ere af selskabelig Natur; de nordiske ere Trækfugle, der ruge temmelig højt mod Nord, især ved Indvandene, men om Vinteren drage mod Syd, i Almindelighed i store Flokke, som ere ordnede paa en bestemt, for hver Art ejendommelig Maade.

Vademécum, lat. (egtl. gaa med mig), var oprindelig Titlen paa en Samling latinske Epigrammer, men brugtes senere om smaa Lommebøger med alle Slags Raad og Anvisninger for mødende Tilfælde eller om Smaasamlinger af Anekdoter og Vittigheder.

Vader ell. **Vatter** kaldes den langs Vestkysten af Slesvig og Holsten liggende, ofte flere Mile brede Havbund, der, efter som det er Ebbe- eller Flodtid, afvexlende ligger tør eller oversylles af Havet. De bestaa dels af Sand og dels af Ler, det saakaldte „Slik", som danner Marsken, og de ere næsten alle Levninger af undergaaet Land.

Wadman, Johan And., svensk Digter, f. 7 Sept. 1777 i Bleking, blev Student i Lund 1792 og studerede senere ogsaa i Åbo. Under Felttogene i Tyskland og Norge 1813—14 var han ansat som Sygecommissær; efter Krigens Slutning nedsatte han sig i Göteborg som Privatlærer, men virkede 1834 ogsaa som Choleralæge; d. 6 Febr. 1837. Det store Flertal af hans Digte opstod i et glad Lag og bære Præget af et kaad og jævnlig grovkornet Lune. De bleve derfor i den af W. selv foranstaltede Samling »Lekochalfvar« (1830) underkastede en Bearbejdelse, som ikke altid var heldig; fra senere Tider haves fuldstændigere Udgaver af hans »Samlade skrifter« (sidst 1884).

Vadmel, meget groft, oftest hjemmegjort Klæde uden al Appretur. **Kirkens V.**, s. **Kirke**.

Vadstena, Stabelstad i Östergötland i Sverige ved den østlige Bred af Vettern. 2,317 J. (1888). Blandt Bygningerne mærkes: Slottet, fordum kaldet Vettersborg (opført 1545—63 og i det 16de og 17de Aarh. beboet af flere Medlemmer af det svenske Kongehus), og Kirken, den tidligere Klosterkirke, opført 1395—1424, med mærkelige Gravmonumenter. Länslazareth; Hospital for Sindssyge; Bankkontor, Sparekasse. Ved en privat Jærnbane er V. forbundet med den østlige Stambane. — Staden opstod efterhaanden omkring det af St. Birgitta anlagte Kloster (indviet 1384) og fik Privilegier 1400. I det 15de Aarh. holdtes i V. flere Herredage og Møder, og 1520 valgtes her Gustav Eriksson til Rigsforstander. Da ved Reformationen Klostret var blevet ophævet (Nonneklostret dog først fuldstændig 1595), brugtes dets Bygninger først til Invalidehus; senere blev Munkeklostret indrettet til Hospital, Nonneklostret til Helbredelsesanstalt for Sindssyge.

Wadström, Carl Bernhard, svensk Mechaniker, f. 19 Apr. 1746 i Stockholm, blev ansat i Bjergscollegiet og anvendtes ved Kanalanlæg, Grubearbejder, Fabrikanlæg m. m.; fra Solingen medbragte han Arbejdere, ved hvilke Vaabenfabrikationen i Sverige bragtes op til en betydelig Højde. 1787 gik han i offentligt Hverv til Afrikas Vestkyst og begav sig n. A. til England, hvor han med stor Iver virkede for Slaveriets Afskaffelse og Negrenes Civilisation. D. i Paris 5 Apr. 1799.

Vadsø ved Varangerfjorden i Finmarkens Amt i Norge blev 1833 oprettet til Kjøbstad og havde 1885 c. 2,200 J., hvoraf mange i de senere Aar indflyttede Finner (Kvæner). Adskillig Handel med de russiske Egne ved Hvidehavet. Siden 1886 har Amtmanden i Finmarkens Amt her sin Bolig (tidligere i Hammerfest).

Vaduz, Flække i Fyrstendømmet Liechtenstein, ved Rhinen, 4 M. n. for Chur i Schweiz. 1,000 J. Slot Hohenliechtenstein.

Waechter, Carl Georg v., udmærket tysk Jurist, især Criminalist, f. 24 Dec. 1797 i Marbach, blev 1820 juridisk Professor i Tübingen og 1833 i Leipzig. Han var derpaa 1836—51 Prof. i Tübingen (1839—48 tillige Præsident for Stænderforsamlingen i Stuttgart), 1851—52 Præsident for de 4 Fristaders Overappellationsret i Lübeck; i det sidstnævnte Aar kaldtes han igjen til Leipzig som Prof. i Pandektretten samt udnævntes til Gehejme-Hofraad, ligesom senere til Medlem af Statsraadet, blev 1872 Gehejmeraad og optoges 1878 i Adelsstanden; d. 15 Jan. 1880. Hans vigtigste Værker ere: „Lehrbuch des röm.-deutschen Strafrechts" (2 Bd., 1825—26), „Abhandlungen aus dem Strafrechte" (1835), „Gemeines Recht Deutschlands, insbes. gemeines deutsches Strafrecht" (1844), „Beiträge zur deutschen Geschichte, insbes. zur Geschichte des deutschen Strafrechts" (1845), „Handbuch des in Württemberg geltenden Privatrechts" (2 Bd., 1839—50), „Die bona fides, insbesondere bei der Ersitzung des Eigenthums" (1871).

Waesland [vahs], en Landstrækning i den belgiske Prov. Østflandern mellem Gent og Antwerpen, bekjendt for sin udmærkede Frugtbarhed og Avl af fortrinligt Hør. St. Nicolas er den største By.

Vafthrudner ell. Vafthrudne (Vafþrúðnir), i den nord. Mythol. en gammel Jætte, hvem Odin besejrer i Kundskabs-Væddestrid. Digtet i den ældre Edda, som fortæller denne mythologiske Kløgtkamp, bærer Jættens Navn (Vafþrúðnismál).

Vag, ubestemt, tvetydig.

Vaga, Perino ell. Pierino Buonaccorsi del, ital. Maler, s. Buonaccorsi.

Vagabond, fr., Landstryger; vagabondere, flakke om.

Wagenaar, Jan [ahr], hollandsk Historieskriver, f. 1709, d. som Raadsskriver i Amsterdam 1773, blev især bekjendt ved sit store Værk »De vaderlandsche historie« (21 Bd., 1749—60), som gaar til Aar 1751 og senere fortsattes af andre indt. 1802.

Wagener, Fr. W. Hermann, tysk Politiker, f. 8 Marts 1815, Præstesøn fra Prov. Brandenburg, indtraadte tidlig i den preussiske Statstjeneste, men tog Afsked 1848 og blev Leder af Junkerpartiets Hovedblad, „Neue Preußische Zeitung", indtil 1854. Desuden var han 1855—70 Medlem af Underhuset og viste sig som en dygtig Partifører og slagfærdig Talsmand for de conservative Anskuelser; til Løn skjænkede Partiet ham et Riddergods. 1866 blev han Gehejmeregeringsraad og foredragende Raad i Statsministeriet (brugtes 1871 ved Fredsunderhandlingerne med Frankrig) og var 1867—72 Medlem af den nordtyske, senere tyske Rigsdag, men mistede 1873 sit Embede, da det godtgjordes af Lasker, at han havde misbrugt sin Stilling til at gjøre sig Fordele ved Jærnbaneanlæg. Ogsaa hans Formue gik tabt herved, og W. var siden udelukket fra det offentlige Liv. D. 21 Apr. 1889. Han udgav 1858—68 et „Staats- und Gesellschafts-Lexikon" (24 Bd.) i afgjort conservativ Aand; hans Memoirer udkom 1884 („Erlebtes").

Vager, det fælles Navn for alle til de søfarendes Sikkerhed paa grundt Vand udlagte Bøjer eller Tønder, forsynede med Balloner, Koste, Flag o. a. l. for at betegne de Løb, Skibe og Fartøjer bør følge. Fyr- og Vagervæsenet er den Institution, som bestemmer, hvor disse bør anbringes, og som paaser, at de ligge paa rette Sted. I Danmark sorterer det under Marineministeriet med en Fyr- og Vagerinspecteur og en Fyringeniør i Spidsen. Vager kaldes ogsaa et langagtigt Stykke trekantet dannet Flagdug, som anbragt paa Toppen af Masten angiver Vindens Retning. Den hensigtsmæssigste er den saakaldte Posevager; den sys som en lang, smal, konisk tildannet Pose, der er lukket i den spidse Ende; i den bredere og aabne Ende er en Ring indsyet for at holde den udspilet. Anbringes da Ringen i et Par Snore, kan denne befæstes til en Flagline og hejses paa Toppen af Masten.

Waggon, eng. [gŏng; egtl. nægg'n], Vogn, er gaaet over til vort som til flere andre Sprog som særlig Betegnelse for de Vogne, der benyttes paa Jærnbaner. Disse Vogne hvile gjærne paa 4, 6, 8 eller 12 Hjul; i sidste Tilfælde ere hver 4 og 4 eller 6 og 6 Hjul saaledes forenede med hinanden, at der fremkommer samme Bevægelighed imellem de to Dele som ved en almindelig Vogn mellem For- og Bagvognen. Sign. Pullmanske Vogne. Constructionen af Hjulene er en Sag af stor Betydning, da Sikkerheden væsentlig afhænger af dem. Tidligere dannede man dem helt af Støbejærn, senere med en Hjulkrans af Smeddejærn; nu anvendes som oftest Smeddejærnshjul med Nav af Støbejærn, medens i øvrigt en Mængde andre Constructioner benyttes (f. Ex. Papir). For at kunne standse Togene hurtig, forsynes nogle af Vognene med Bremseapparater, saa kraftige, at de ganske kunne hemme Hjulenes Omdrejning. Alle Vognene forsynes med Trækkekroge og Midler til Sammenkobling. Personvognene hvile paa Fjedre og ere for og bag forsynede med saakaldte Fjederbuffere, det vil sige elastiske Stødpuder, der tjene til at formindske de ved Standsningerne uundgaaelige Stød mod Nabovognene. Hvad Overbygningen angaar, da construeres Personvognene som lange, lukkede Vogne, der enten ved Tværskillerum ere delte i flere mindre Coupéer med Døre i Vognens Langsider eller forsynede med en Midtergang eller Sidegang efter Vognens Længde, ved hvis Ender Dørene befinde sig. Medens denne Indretning af Vognene endnu her i Europa er den almindeligste, har dog ogsaa Brugen af bekvemmere indrettede Vogne (Salonvogne) begyndt at udbrede sig. De forskjellige Klasser af Personvogne, der i Regelen findes paa alle Jærnbaner, adskille sig kun fra hinanden ved den mere eller mindre elegante Udstyrelse udvendig og indvendig. Godsvognenes Overbygning vexler efter deres særlige Bestemmelse til Transport af Pakgods, Equipager, Heste, Kreaturer, levende Fisk, Fødemidler, der skulle holdes afkølede, osv., eller større Gjenstande, som Bygningsmateriale, Brænde o. desl.

Wagmüller, Michael, tysk Billedhugger, f. 1839 i Regensburg, d. 1881 i München, uddannede sig ved Kunstakademiet i München og har udført en Række Arbejder i udpræget naturalistisk Retning, hvoriblandt navnlig hans genreagtige Fremstillinger, „En Pige, som bliver bange for et Firben", „En Pige som griber efter en Sommerfugl" og flere, have tiltalt ved deres Liv og Ynde. Især i England er han tillige bekjendt som Portrætbilledhugger. Af monumentale Arbejder maa nævnes Liebigs Billedstøtte i München.

Vagn Aagesøn var i Følge den romantiske Jomsvikingesaga en Dattersøn af den bornholmske Høvding Vesete og en Sønnesøn af Palnatoke. Som Barn var han saa uregerlig, at han i en Alder af 9 Aar allerede havde dræbt 3 Mænd, hvorfor hans Fader og Morfader, da han var 12 Aar gl., gav ham 2 Langskibe med 50 Mand paa hvert, for at han skulde drage i Vikingefærd. Efter at have udført adskillige Bedrifter kom han til Jomsborg og fordrede Optagelse i Samfundet, og da han fik Afslag paa Grund af sin unge Alder, tiltvang han sig sin Optagelse ved at overvinde Sigvald og 100 Jomsvikinger, som

han havde udæsket til Kamp. Fra den Tid af var han en af Jomsborgs navnkundigste Krigere og udmærkede sig ikke mindre ved Lystighed end ved Tapperhed og Klogt. For det bekjendte Jomsvikingetog til Norge gjorde V. K. det Løfte, ikke at vende tilbage, førend han havde dræbt Thorkil Leira fra Viken og vundet hans Datter. I Slaget i Hjørungavaag var han den af Jomsvikingernes Høvdinger, der længst holdt Stand; til sidst blev han overvundet og fangen, men fik dog Lejlighed til at holde sit Løfte, thi han dræbte Thorkil Leira, og Erik Jarl skjænkede ham desuagtet Livet, ja skjænkede ham endog Thorkils Datter Ingeborg til Hustru. Med sin Brud vendte han derpaa tilbage til Fyn, kæmpede ved Erik Jarls Side i Slaget ved Svolder og blev Stamfader til en berømt Slægt, hvortil baade Thorgunnesønnerne og Asger og Eskil, de to første Ærkebiskopper i Lund, hørte.

Wagner, Ernst, tysk Romanforfatter, f. 1769 i Sachsen-Meiningen, studerede Jura i Jena, var nogle Aar Godsforvalter, indtil hans Fyrste, Hertug Georg, paa Jean Pauls Anbefaling udnævnte ham til sin Privatsecretær. Hans Romaner, som „Wilibalds Ansichten des Lebens" (1804), „Die reisenden Maler" (1806), „Reisen aus der Fremde" (1809) o. fl., saa vel som hans Aphorismer „Historisches ABC" (1810) vise ham som en talentfuld Discipel af Jean Paul. D. 1812. Hans „Sämtl. Schriften" udkom 1824—28 i 12 Bd.

Wagner, Johann Martin v., tysk Maler og Billedhugger, f. 1777 i Würzburg, var Elev af sin Fader, Hofbilledhugger Joh. Pet. v. W., der senere sendte ham til Wien for at uddannes til Maler under Füger. 1804 gik han over Paris til Rom, hvor han siden opholdt sig til sin Død 1858 paa et Par Rejser nær, som han 1812 og 1813 foretog til Grækenland, hvorfra han sidste Gang medbragte den æginetiske Gruppe (s. Æginetiske Gavlfigurer). Idet W. ikke alene som Maler, men ogsaa som Billedhugger til Dels savnede de kunstneriske Midler, der betinge den fuldstændige Udførelse af et Kunstværk, ligger hans Fortjeneste i hans Compositionsevne, der rigest viste sig i den lange Frise i Basrelief, som han componerede til „Walhalla", forestillende Tysklands ældste Historie. Han udførte ogsaa Compositioner til den nye Triumphbue i München.

Wagner, Richard, en af de mærkeligste dramatiske Componister, der have levet, f. i Leipzig 22 Maj 1813, d. 13 Febr. 1883 i Venezia. Han syslede tidlig med Digtekunst og Musik, blev Student 1831 og componerede bl. a. en Ouverture og en Symphoni, som bleve opførte i Gewandhaus. Fra 1833 fungerede han nogle Aar som Theatercapelmester i Magdeburg, Königsberg og Riga og forsøgte i den Tid sine Kræfter som Digter og Componist af et Par Operaer. 1839 rejste W. over London til Paris, hvor han i 3 Aar ernærede sig kummerlig ved at componere Smaating og ved musikalske Arrangementer for Forlæggere. Desuagtet fuldendte han her Operaerne „Rienzi" og „Der fliegende Holländer" og sendte Partiturerne til Dresden og Berlin, da den store Opera i Paris ikke havde Brug for dem. Begge opførtes med Bifald i Dresden, og 1843 udnævntes W. til sachsisk Hofcapelmester. Allerede den Gang speculerede han paa en omfattende Reform eller rettere Revolution i Operaens Form og Væsen, og med dette Maal for Øje digtede og componerede han Operaen „Tanhäuser" (1843—45) og senere „Lohengrin"; men hans Arbejde blev pludselig afbrudt, idet han som Deltager i den mislykkede Opstand i Dresden 1849 maatte flygte til Schweiz. Paa sin Flugt kom han til Lißt i Weimar, der stod ham bi og i den følgende Tid optraadte som Bannerfører for den wagnerske Kunstretning. I 10 Aar var W. udelukket fra tysk Grund og udfoldede i den Tid en overordentlig Virksomhed baade som Forfatter og Componist. Fra Schweiz udsendte han flere af de Skrifter („Das Kunstwerk der Zukunft", „Oper und Drama" og andre), der nøjere angive Betydningen og Beskaffenheden af det Fremtidskunstværk, som skulde fremgaa ved en Sammensmeltning af alle Kunstarter, især af Drama og Musik, og som senere blev kaldt Musikdrama. Han udkastede ogsaa under sit Exil Planen til sit dramatiske Kæmpeværk „Der Ring des Nibelungen", i hvilket de nye Kunstprinciper skulde indføres i deres fulde Udstrækning, og componerede de to Tredjedele deraf. End videre digtede og componerede han „Tristan und Isolde" (1857—59), der imidlertid paa Grund af dets store Vanskelighed blev henlagt i Wien og først 1865 kom til Opførelse i München. Samtidig formaaede W. 1851—52 at dirigere Musikforeningens Concerter i Zürich, 1855 det philharmoniske Selskabs Concerter i London og 1859 at opføre et Udvalg af sine Compositioner i Concerter i Paris, der skulde forberede den forestaaende Opførelse af „Tanhäuser". Denne fandt Sted paa den store Opera 1861, men et Oppositionsparti sørgede for, at Operaen gjorde Fiasco. I Tyskland var Stemningen for W. imidlertid stegen i høj Grad. En Skare af Tilhængere forfægtede baade i Tale og Skrift Fremtidsmusikens Sag, Wagnerspørgsmaalet voxede op til en hel Literatur, og Operaerne „Rienzi", „Tanhäuser" og „Lohengrin" gaves med stort Bifald paa alle større Theatre. 1864 kaldtes W. til München, hvor nu ogsaa „Die Meistersinger" under den bayerske Konges Protection blev opført med stor Omhu 1868, og da W. udstedte en Subskriptionsindbydelse til Grundlæggelsen af et mægtigt, tysk-nationalt Monstertheater i Baireuth, i hvilket der aarlig skulde gives enkelte Festforestillinger, bidrog Kongen væsentlig til, at Foretagendet kom i Stand. 30 Aug. 1876 indviedes dette Theater under Medvirkning af Tysklands bedste vocale og instrumentale Kræfter med den ovennævnte Cyclus „Der Ring des Nibelungen", der bestaar af Forspillet „Das Rheingold", Musikdramaerne „Die Walküre", „Siegfried" og „Götterdämmerung" og udfylder 4 Aftenforestillinger. En Syndflod af Meningsforskjelligheder i Tale og Skrift brød frem. I den almindelige Opera er Musiken Hovedfactor og det vocale Element særlig fremtrædende, men i W.s Musikdrama skulle Digtet og Musiken være jævnbyrdige. Deraf følger, at de gamle

Musikformer blive ubrugelige, og at der i Stedet for Operaens Recitativer og afrundede vocale Solo- og Ensemblestykker sættes en uendelig Række af melodisk-declamatoriske Phraser eller obligate Recitativer, som nærmere skulle forklares og tydeliggjøres af Orchestret, der egentlig spiller den musikalske Hovedrolle. Musikens Flugt hemmes ogsaa ved den overvældende Mængde af saakaldte Ledemotiver, det vil sige, hver Person, hver mærkelig Situation, ja hvert Naturelement har sit særegne musikalske Motiv, som klinger, snart paa Scenen, snart i Orchestret, hver Gang Tilhøreren skal mindes om vedkommende Person, Situation eller Element; der hører et indgaaende Studium til at skjelne mellem de 90 Ledemotiver i Nibelungringen, som desuden ofte optræde mere eller mindre tilslørede og omformede. W.s sidste Værk er det saakaldte „Bühnenweihfestspiel“ „Parsifal“, som opførtes første Gang under Mesterens egen Ledelse 26 Juli 1882. Atter i Sommeren 1883 gaves „Parsifal“ i Baireuth, og der dannede sig foruden de mange tidligere i Tyskland stiftede W.-Foreninger en „Allgemeiner Richard Wagner-Verein“ med det særlige Formaal udelukkende at binde „Parsifal“ til Scenen i Baireuth. Af W. haves fremdeles Idyllen „Siegfried“, nogle Claversager fra hans Ungdom, nogle Festmarcher, et Hæfte Sange, en Faust-Ouverture m. m. Hans samlede Skrifter ere udkomne i ti Bind. W. havde 1836 giftet sig med Skuespillerinden Minna Planer, som døde 1866, hvorefter han ægtede Liszts Datter Cosima, der 1869 blev skilt fra Hans v. Bülow. W. vil i Musikens Historie rage frem som en enestaaende Kolos, som den i vor Tid overmægtige Tyskheds ejendommeligste Repræsentant paa det kunstneriske Omraade. Den speculative, philosopherende Musiker, som tillige ved Phantasiens og Sanselighedens Tøjlesløshed, ved sin Musiks berusende Massevirkning, dens ofte udøuhørlige Paatrængenhed snart imponerer, snart frastøder (i alt Fald Ikke-Tyskere), vil stedse blive studeret og beundret, om ikke altid i samme Grad almindelig elsket.

Wagner, Rudolph, bekjendt tysk Physiolog og sammenlignende Anatom, f. i Baireuth 30 Juni 1805, nedsatte sig efter forskjellige Studiereiser 1828 som praktiserende Læge i Augsburg, men fik dog snart Ansættelse ved Universitetet i Erlangen som Docent og senere Prof. i Zoologi; 1840 blev han Blumenbachs Efterfølger i Göttingen, hvor han døde 18 Maj 1864. Foruden en Mængde andre Værker maa særlig hans store „Handwörterbuch der Physiologie“ i 4 Bind (Braunschweig, 1842—53) nævnes som et af de betydeligste Arbejder i den nyere naturvidenskabelige Literatur. — Hans Søn, **Adolf Heinr. Gotth. W.**, f. i Erlangen 25 Marts 1835, blev 1858 Lærer i Nationaløkonomi ved Handelsakademiet i Wien, 1865 Prof. i Dorpat, 1868 i Freiburg og kaldtes 1870 til Berlins Universitet. Han er en fremragende Repræsentant for den saakaldte Statssocialisme, som han baade i Skrifter og som Medlem af den preussiske Landdag 1882—85 har forfægtet. I et allerede inden Krigen 1870—71 i sex Oplag udkommet Skrift „Elsaß und Lothringen“ var han en af de første, der tog Ordet for disse Landes Tilbagegivelse til Tyskland. Blandt hans Skrifter kunne fremhæves: „Die Geld- und Credittheorie der Peelschen Bankacte“ (Wien 1862), „System der Zettelbankpolitik“ (Berlin 1873) og fornemmelig hans Hovedværk „Lehrbuch der pol. Oekonomie“ Bd. I Grundlegung (Leipz. og Heidelberg 1876, 2det Opl. 1879), Bd. V—VI Finanzwissenschaft (Heidelb. 1877, 3dje Opl. 1884, og 1880). — Førstnævntes Broder, **Moritz W.**, Naturforsker og Rejsende, f. 1813 i Baireuth, foretog 1836—38 Rejser i Algérien, 1844 i Kaukasus og Armenien, senere i Nordamerika og 1857—59 i Mellemamerika, særlig Panama og Ecuador. Over alle sine Rejser udgav han Beskrivelser, desuden talrige Afhandlinger i det kgl. bayerske Akademis Beretninger, i Petermanns „Mittheilungen“, „Ausland“ osv. I sit Skrift „Die Darwinsche Theorie und das Migrationsgesetz“ (Leipz. 1868) søgte han at paavise, at Dannelsen af en ny Race og overhovedet Artsvalget er betinget af, at de paagjældende Organismer i lang Tid have været skilte fra den oprindelige Art. D. 31 Maj 1887 i München.

Vaghund, norsk, d. s. s. Spækhugger.

Wagram ell. Deutsch-Wagram, Landsby i Nedre-Østerrig, 3 M. n. ø. for Wien, er bekjendt af den blodige Sejer, som Napoleon I vandt over den østerrigske Ærkehertug Carl 6 Juli 1809 (med et Tab af 24,000 Md. paa hver Side), og som medførte Freden i Wien 14 Oct. 1809. Marschal Berthier, Napoleons Stabschef, fik deraf Titlen Fyrste af W.

Vägrien kaldtes tidligere den østlige Del af Holsten, som udgjør en af Østersøen omgiven Halvø ø. for Kielerfjord, Schwentine, Ploner-Sø og Trave. Navnet kommer af Vagrerne (Vagirerne), et slavisk Folk, som under Carl den store afløste den oprindelige sachsiske Befolkning. V. blev først i det 12te Aarh. fuldstændig christnet, kort førend det 1139 blev erobret af Holstenerne. Grev Adolf II befolkede derpaa Landet med mange indkaldte Hollændere, Westfalere og Frisere, medens Vagrerne kun beholdt de østlige Egne ved Østersøen. Ved Delingerne efter Grev Adolf IV.s Død stiftedes 1290 en egen Linje, der kaldtes Grever af V.; hertil hørte de i Danmarks Historie saa bekjendte Grever Gerhard den blinde, gift med den danske Enkedronning Agnes af Brandenburg, og hans Søn Johan den milde (s. Holstens Historie).

Vagt benyttes til Søs for at betegne et Tidsrum af 4 Timer. Døgnet (Etmaalet) deles i 6 Dele, hver paa 4 Timer, regnet fra Kl. 12 Middag, og de forskjellige V. benævnes saaledes: fra 12—8 Eft. Eftermiddagsvagt el. Platfod, fra 8 Eft. til 12 Midnat Førstevagt, fra 12 Midnat til 4 Form. Hundevagt, fra 4—8 Form. Dagvagt og fra 8 Form. til 12 Middag Formiddagsvagt.

Vagtel (Coturnix vulgaris), en lille Hønsefugl, nærmest beslægtet med Agerhønen, men en Del mindre, rustbrun med sorte Pletter og gulagtige Smaastriber, opholder sig paa Enge og Marker, smutter let imellem Græsset, men

flyver ogsaa ret godt og er den eneste af de nordiske Hønsefugle, som er Trækfugl. Om Vinteren drager den mod Syd, ja trækker endog skarevis over Middelhavet til Afrika, hvilken Rejse dog ofte er saa anstrængende for den, at den naar sit Bestemmelsessted i en meget udmattet Tilstand.

Vagtelkast, en nu om Stunder lidet brugelig Anvendelse af de større Morterer i Fæstningskrigen, ved hvilken man udkaster et større Antal smaa Haandgranater for at forurolige Belejreren i hans Løbegrave eller Forsvareren paa Fæstningsværkerne.

Vagtelkonge, s. Vandhøns.

Vagtmester, Benævnelse paa subalterne Officerer, der fungere som Adjudanter hos Kommandanten i en Fæstning, saaledes Capitain-V. og V.-Lieutenant. Indtil 1867 var V. i den danske Hær tillige Betegnelsen for Rytteriets Sergenter.

Vagtskib, et Skib, som ligger paa en Red eller i en Havn for at opretholde Orden der eller tjene til Assistance for Koffardiskibene. V. kaldes ogsaa det Skib af en Flaade eller Escadre, som det særlig paahviler at patrouillere om Natten eller udføre de løbende Forretninger om Dagen. Hver Morgen og Aften paa bestemt Klokkeslæt skydes fra dette Skib (Vagtskud).

Vahabiter, s. Arabien (Hist.).

Vahl, Martin, en af Europas berømteste Botanikere, f. i Bergen 10 Oct. 1749, hvor hans Fader var Kjøbmand, blev Student 1766 ved Universitetet i Kjøbenhavn og begyndte her at studere Botanik under Zoëga. Han opholdt sig 1767—69 i Norge, navnlig hos Prof. Strøm paa Søndmøre, og tilbragte derefter næsten 5 Aar i Upsala, hvor han udviklede sig under Linné og i høj Grad nød dennes Tillid og Fortrolighed, vendte 1775 tilbage til Kjøbenhavn, egentlig for efter sin Faders Ønske at studere Medicin, men vedblev at anvende sin hele Tid paa Studiet af Botaniken, var behjælpelig med den botaniske Haves Flytning fra Amalienborg til Charlottenborg og blev omsider 1779 udnævnt til Lector i Botanik ved Haven. Efter højere Ordre tiltraadte han 1783 en videnskabelig Udenlandsrejse; ved sin Hjemkomst 1785 fik han Titel af Professor og blev ansat som Udgiver af Flora Danica, i hvilken Egenskab han foretog omfattende Rejser, især i Norge, for at gjøre Indsamlinger til dette Værk; 1789 blev han, da Naturhistorieselskabet oprettedes, ansat som første Lærer herved, i hvilken Stilling han ved sine indholdsrige Forelæsninger og sin personlige Omgang bidrog overordentlig meget til at fremme Studiet af Naturhistorien og vandt mange Disciple. 1799—1800 foretog V., understøttet af Regeringen, atter en videnskabelig Rejse til Paris og Holland for at gjennemgaa de derværende Herbarier; 1801 blev han ansat som Professor i Botanik ved Kjøbenhavns Universitet, i hvilken Stilling han virkede til sin Død, 24 Dec. 1804. Ved sine Rejser og navnlig ved sine Forbindelser med Datidens fleste Botanikere havde V. samlet et meget omfattende og værdifuldt Herbarium (der nu er indlemmet i den botaniske Haves Samlinger), ligesom han ogsaa ejede et kostbart Bibliothek. Foruden en Del mindre Afhandlinger i Naturhistorieselskabets Skrifter og 6 Hæfter af Flora Danica (XVI—XXI Hæfte, 1787—1808) maa af V.s Skrifter navnlig nævnes hans »Symbolæ botanicæ« (3 Bd., 1790—94), et udtømmende og grundigt Arbejde, der omfatter dels Beskrivelsen af det botaniske Udbytte, som V. havde gjort paa sin store Rejse, dels en kritisk Bearbejdelse af de Planter, som i sin Tid af Forskål vare samlede i Orienten, og som indtil da havde henligget i en slet conserveret Tilstand; end videre hans »Enumeratio plantarum«, et efter Planen meget omfangsrigt Værk, der skulde være en efter Datidens Kundskaber revideret Bearbejdelse af Linnés i sin Tid fuldstændige »Species plantarum«; af dette Værk, hvortil V. fik Bidrag fra alle Sider, opnaaede han imidlertid kun at udgive 1ste Bind (1804) og til Dels at fuldende 2det Bind, der efter hans Død blev udgivet af Hornemann, Tønder Lund og Thonning.

Wahlberg, Herm. Alfred Leon. [berj], svensk Landskabsmaler, f. 13 Febr. 1834 i Stockholm, blev 1847 Elev af Kunstakademiet, men forlod dette 1849 for som Elev af det musikal. Akademi at uddanne sig til Clarinettist. Snart begyndte han dog atter paa egen Haand at dyrke Malerkunsten og tiltraadte 1857 en Studiereise til Düsseldorf. 1862 blev han agreeret og 1866 Medlem af Kunstakademiet i Stockholm. Men allerede s. A. begav han sig til Paris, hvor han tilegnede sig den moderne franske Maner i Landskabsmaleriet efter Rousseaus, Corots, d'Aubignys o. fl.s Mønster. Ved Parisersalonen 1870 vandt han 3dje, 1872 2den Guldmedaille og fik 1875 Æreslegionens Officerskors. Fra 1880 er han Viceprofessor ved Kunstakademiet i Stockholm, skjønt han vedblivende er bosat i Paris og kun af og til har gjort Studierejser til Sverige. W. er en rigt udstyret Kunstnernatur, der har øvet stor Indflydelse paa de yngre svenske Landskabsmalere.

Wahlberg, Joh. Aug. [s. o.], svensk Naturforsker, f. 9 Oct. 1810 i Nærheden af Göteborg, gav sig som Student især af med Naturvidenskaberne og blev 1835 ansat ved Matrikelkontoret, hvor han n. A. blev Ingenieur. I videnskabeligt Øjemed berejste han 1839—45 Omegnen af det gode Haabs Forbjærg og Natallandet. Efter sin Hjemkomst blev han 1846 Lærer i Zoologi ved det forstvidenskabelige Institut, men Lysten til Opdagelsesrejser drev ham 1853 paa ny til Afrika, hvor han fra Hvalfiskebugten trængte frem paa den anden Side Søen N'gami. Paa en Jagtexpedition blev han dræbt af en Elefant 6 Marts 1856. Hans Samlinger bleve dels kjøbte af, dels skjænkede til det svenske Rigsmuseum.

Wahlbom, Joh. Wilh. Carl, svensk Maler, f. 16 Oct. 1810 i Calmar, afbrød sine Studier ved Krigsakademiet for at ofre sig til Kunsten, begyndte som Billedhugger, men gik siden over til Malerkunsten og rejste 1838 til Udlandet, opholdt sig i Tyskland, Frankrig (hvor han studerede under Winterhalter) og Italien (1843—46 i Rom), hvorfra han hjemsendte adskillige Historiemalerier; 1849 kom

han tilbage til Sverige og blev Prof. ved Kunstakademiet i Stockholm, men Sygelighed nødte ham til at opsøge et mildere Klima; han døde undervejs 21 Apr. 1858 i London. Han skaffede sig især et Navn ved den Dygtighed, hvormed han malede Heste.

Wahlenberg, Göran [berj], svensk Naturforsker, f. 1780 paa Skarphyttan i Vermland, fik 1806 den medic. Grad, besøgte flere Gange Skandinaviens nordlige Fjældegne og bereiste 1811—14 Schweiz og Ungarn for at undersøge Alperne og Karpatherne. 1814 blev han botanisk Demonstrator, 1828 Prof. i medicinsk Botanik i Upsala; d. 1851. W. gjorde sig bekjendt i den beskrivende Botanik ved »Flora Lapponica« (1812), »Flora Carpathorum« (1814), »Flora Suecica« (2 Opl. 1831—33) o. fl., men dog især ved sine Arbejder paa Plantegeographiens og Planteklimatologiens Omraade og sine Undersøgelser over Middeltemperaturen og Kildevandets Temperatur.

Wahlstatt (d. e. Valplads), Landsby i det preussiske Schlesien ikke langt fra Liegnitz, er historisk bekjendt dels ved Slaget 9 Apr. 1241, i hvilket Mongolerne overvandt og dræbte Hertug Henrik den fromme af Schlesien, men dog standsedes i deres Fremtrængen mod Vest, dels ved Slaget 26 Aug. 1813 ved den nærliggende Katzbach, hvor Blücher overvandt den franske Marschal Macdonald og vandt Titlen Fyrste af W.

Waiblingen, gammel Stad i Konger. Würtemberg, Neckarkredsen, ved Floden Rems, 2½ M. ø. n. ø. for Stuttgart. 4,300 J. Forfærdigelse af mathematiske og physiske Instrumenter, Silke- og Klædefabrikation. Efter W. kaldtes Hohenstauferne og deres Tilhængere ofte Waiblinger, som Italienerne fordrejede til Ghibelliner. Dette Partinavn skal første Gang være brugt som Feltraab i Slaget ved Weinsberg.

Waidhofen, Stad i det østerrigske Statholderskab Nedre-Østerrig, ved Ybbs og 17 M. v. s. v. for Wien, har 3,500 J. og betydelig Jærnindustri. Bade.

Waigatsch Strædet er den Del af det nordlige Ishav, som nærmest Asiens Fastland skiller dette fra Waigatsch Øen, der atter ved den kariske Port skilles fra Novaja-Zemlja.

Vaillant, Jean Bapt. Ph. [vaijāng], fransk Marschal, f. 6 Dec. 1790, blev 1811 Ingenieurofficer og var 1812 med paa Toget til Rusland og 1815 i Waterlooslaget. 1826 blev V. Bataillonschef og fik 1830 sit ene Ben knust under Algiers Belejring, medens han sprængte Kejserfortet i Luften og derved afgjorde Byens Indtagelse. 1832 tog V. Del i Antwerpens Belejring, blev n. A. Oberst og derefter Fæstningsdirecteur i Algérien. 1839 blev han Chef for den polytechniske Skole, fik 1840 Ledelsen af nogle Fæstningsanlæg omkring Paris og blev 1845 Divisionsgeneral. 1849 var han Næstcommanderende paa Toget til Rom, og hans Raad gjorde her Udslaget, hvorfor han 1851 blev Marschal. 1854—59 var V. Krigsminister og derefter Kejserens Stabschef i den italienske Krig, samt 1860—70 Minister for det kejserlige Hus. D. 4 Juni 1872.

Wain, William [uæhn], f. 31 Marts 1819 i Bolton ved Manchester, uddannedes til Maskinmester og blev 1840 Bestyrer af et Maskinværksted i Norwich. 1844 traadte han i dansk Tjeneste som Maskinmester, først paa Postdampskibe og 1848 paa Orlogsdamperen „Gejser". 1849 blev han ansat som ledende Maskinmester, 1856 Maskininspecteur og 1858 Overmaskinmester, endelig 1862 Underdirecteur paa Orlogsværftet. W. havde en haard Kamp at bestaa for Indførelsen af Høj- og Lavtryksmaskinerne og blev i Juni 1868 afskediget, men allerede 1870 paa ny knyttet til Flaadens Tjeneste som technisk Consulent og s. A. Etatsraad. 1865 indtraadte han som den ene Parthaver i Burmeister og W.s Maskin- og Skibsbyggeri og blev 1872 en af Bestyrerne, da det blev Aktieselskab. Han udfoldede her en betydelig technisk Dygtighed og har væsentlig Del i Maskinfabrikationens og Jærnskibsbyggeriets stærke Opsving her til Lands. D. 1 Maj 1882.

Waitz, Georg, tysk Historiker, f. 9 Oct. 1813 i Flensborg, studerede Historie i Berlin under L. Rankes Vejledning og udgav 1837 1ste Bd. af „Jahrbücher des deutschen Reichs", omfattende Henrik I. Derefter var W. virksom Medarbejder af »Monumenta Germaniæ«, besøgte i dette Øjemed mange franske og tyske Bibliotheker og gjorde derved vigtige literære Fund. 1842 blev han Professor i Kiel, var 1844—51 Medudgiver af „Nordalbingische Studien" og havde 1846 megen Del i Affattelsen af Universitetslærernes Skrift imod det „aabne Brev". 1848 sendtes W. af den provisoriske Regering til Berlin og valgtes derefter til Nationalforsamlingen i Frankfurt, hvor han hørte til højre Centrum og tog virksom Del i Forfatningssagen. 1849 blev han Professor i Göttingen, men kaldtes 1875 til Berlin for at overtage Ledelsen af »Monumenta Germaniæ«. D. 24 Maj 1886. Hans Hovedskrifter ere: „Deutsche Verfassungsgeschichte" (1843—78, 8 Bd.), „Das alte Recht der salischen Franken" (1846), „Schleswig-Holsteins Geschichte" (2 Bd., 1852—54) og „Lübeck unter Jürgen Wullenweber" (3 Bd., 1855—56).

Waitzen, ungarsk Vácz, Stad i Kongeriget Ungarn, ved Donaus venstre Bred, 4 M. n. for Pest, med 13,200 for største Delen katholske Indbyggere, katholsk Bispesæde med prægtig Kathedralkirke, storartet biskoppeligt Palads og talrige Minder fra Romertiden og Middelalderen. Betydelig Vinavl og stærkt besøgte Kvægmarkeder. Ved W. forefaldt 10 Apr. 1849 en Træfning mellem de kejserlige Tropper og Ungarerne, i hvilken den kejserlige General Götz faldt, og 15—17 Juli s. A. Træfninger mellem Russerne og Ungarerne under Görgei.

Vajd, Farve-, (Isatis tinctoria), en omtrent alenhøj, toaarig Urt af Korsblomsternes Familie med stærkt forgrenet, halvskjærmformet Blomsterstand og gule Blomster samt nødaglige, enrummede, flade og vingede Frugter. Planten, der er vildtvoxende i Mellemeuropa, dyrkedes i det store indtil ind i det 17de Aarh. paa Grund af det blaa Farvestof, den leverer; dette ligner Indigo, men er af ringere Værdi, hvorfor det ogsaa nu til Dels har veget Pladsen for dette. Det brugtes af de gamle Picter, Kelter og Galler til at farve deres Legemer blaa med, og herfra skriver sig, at Blaat har

holdt sig som Nationalfarve for den franske Kongekaabe.

Vajsenhuse ere Anstalter til Opdragelse af forældreløse Børn. Deres tidligste Oprindelse er dunkel. Blandt Byen Brügges Udgifter findes allerede 1288 en Rubrik til de forældreløse. I Augsburg oprettedes 1572 et V. Det berømteste i Tyskland er det af A. H. Francke 1698 oprettede. Det kjøbenhavnske oprettedes af Frederik IV 21 Juli 1727 for trængende forældreløse Børn af alle Stænder. Foruden Skolebygningen har Stiftelsen en Capitalformue, hvortil V.s Monopol paa Salget af Bibler, Psalmebøger og Katechismer giver et betydeligt aarligt Tilskud. V. i Christiania for trængende Drengebørn oprettedes 1778 ved frivillige Sammenskud; det Ankerske V. smstds. oprettedes s. A. for Børn af Embeds- og Borgerstand i Christiania.

Wakefield [uæhkfihld], Stad i Yorkshire, West-Riding, i England, 5 M. s. v. for York, ved Floden Calder. 30,900 I. Strømpe- og Klædefabriker, Bryggerier, Maskinværksteder og Jærnstøberier. Handel med Korn og Uld. W. blev historisk bekjendt under Kampen mellem „den røde og den hvide Rose" ved Slaget 30 Dec. 1460, hvor Henrik VI.s Dronning Margrete af Anjou overvandt og fældede Tronprætendenten Richard af York.

Vakke, i Geognosien en Betegnelse for decomponerede, feldspatholdende Bjærgarter. Den antyder derfor mere en vis Tilstandsform end en bestemt Bjærgart; Basalt-V., Grønsten-V. osv. ere alle nær beslægtede med de analoge Tufdannelser.

Vala, en i nyere Tid fejlagtig dannet Nominativ til Genitiven völu af Nom. völva, en Spaakvinde. S. **Voluspaa**.

Valachiet, tidligere et eget Fyrstendømme under tyrkisk Højhed, udgjør nu den sydvestlige Del af Kongeriget Rumænien. 1,380 □ M. med 3,300,000 I. Det skilles mod S. ved Donau fra Serbien, Bulgarien og Dobrudscha og er for øvrigt omgivet af Ungarn, Transsylvanien og Moldau. Det er et Lavland, der fra S. V. mod N. O. i en udstrakt Bue omgives af Karpatherne, som i Negoi ø. for Aluta naar en Højde af 8,100 F. Fra Bjærgene strømme talrige Floder til Donau, af hvilke de vigtigste ere fra V. mod Ø. Schyl, Wede, Argisch med Dunbovitza, Jalomnitza og Grænsefloden Sereth med Busco. Mellem Schyl og Wede flyder Aluta, der kommer fra Transsylvanien og gjennembryder Karpatherne s. for Hermannstadt. Mange af Floderne danne i deres nedre Løb Søer og Sumpe. Klimaet er i Forhold til Breddebeliggenheden temmelig strængt med snerige Vintre. Nordøstvinden Kriwitz optræder ofte med overordentlig Voldsomhed og ledsaget af vældige Snemasser. Jordbunden er særdeles frugtbar, men i det hele endnu temmelig slet dyrket. Der frembringes meget Korn, Frugt og Vin, og fra Skovene flaades meget Tømmer og Træ ned til Donau. Ogsaa Kvægavlen er af Betydning saa vel som Heste-, Faare- og navnlig Svineavlen. Biavl er meget udbredt, og i Skovene findes en stor Mængde Vildt, ligesom Floderne ere rige paa Fisk. Af Mineraler indtager Salt den første Plads. Industrien staar paa et lavt Trin. Hovedstad Bukurescht. — V.s Historie er indtil det 13de Aarh. nøje knyttet til Moldaus (s. d. A.). C. 1215 stiftedes her et selvstændigt Rige under den fra Transsylvanien indvandrede Radu-Negru. Det styredes af Voivoder, der valgtes af Bojarerne. Ved Tyrkernes Fremtrængen maatte Voivoderne ved Tractater i Aarene 1391 og 1460 forpligte sig til at betale disse Tribut og lade deres Valg stadfæste af Sultanen, men bevarede for øvrigt deres Frihed og egne Love. Den berømteste Hersker i V. var Michael den tapre (1593—1601), som forenede Moldau, V. og Transsylvanien. Fra 1688 fratog Porten Bojarerne Retten til at vælge Voivoder og udnævnte efter 1716 fanariotiske Grækere til Hospodarer. Under disse var V.s Tilstand den samme som Moldaus. Den nationale Cultur gik til Grunde, Bønderne forarmedes, og Landets egentlige Herskere vare vindesyge Grækere, som fulgte med Hospodarerne ind i Landet. Samtidig med den græske Opstand 1821 gav en ny national Strømning sig til Kjende i V., idet man vilde frigjøre sig baade for det tyrkiske Herredømme og for Grækernes Indflydelse. Følgen blev, at Sultanen 1822 indsatte Rumæneren Gregor Ghika til Hospodar. Ved Freden i Adrianopel 1829 lovedes Gjenoprettelse af V.s tidligere Selvstændighed i dets indre Forhold, og Rusland fik Ret til at føre Tilsyn dermed; men i Virkeligheden blev Rusland nu Overherre i Stedet for Sultanen. I 5 Aar styredes V. af den russiske General Kisselev, og derefter indsatte de to Magter paa egen Haand Alex. Ghika (Gregors Broder) til Hospodar, skjønt det organiske Statut havde paabudt Folkevalg. En almindelig Stræben efter at tilegne sig vesteuropæisk, især fransk Dannelse greb Folket, men Rusland, som deri saa en Løsrivelse fra den tidligere Afhængighed, satte sig derimod og fik Ghika afsat 1842. N. A. valgtes Georg Bibesco, der især fremmede Landets materielle Opkomst og fik Toldgrænsen med Moldau hævet; men han tilfredsstillede ikke det nationale Parti, og 21 Juni 1848 nødtes han til at give en ny Forfatning og vælge Partiets Ledere til Ministre. To Dage efter tog han Afsked, og i Aug. ryktede tyrkiske Tropper ind i V. under Fuad Pascha og fordrev (25 Sept.) den provisoriske Regering. Rusland og Tyrkiet enedes 30 Apr. 1849 om at indskrænke Folkets Frihed, suspendere Forfatningen paa 7 Aar og indsætte Georg Bibescos Broder, Demeter Stirbey, til Hospodar. Først 1851 rømmede Russerne V., men ved den orientalske Krigs Udbrud i Juli 1853 besatte de det paa ny, og efter deres Bortgang i Juni n. A. drog en østerrigsk Hær ind i Landet, hvorefter Stirbey paa ny overtog Styrelsen, indtil Alex. Ghika i Juli 1856 blev midlertidig Regent. Endelig valgtes 5 Febr. 1859 Alex. Cusa til livsvarig Fyrste. Herefter s. **Rumæniens Hist.**

Valaskjalf [skjalv], i Følge Snorres Edda et stort Sted i Himlen, tækket med Sølv, som tilhører Odin; i denne Hal er Hlidskjalf, Høj-

fædet, hvorfra Gudernes Fader ser ud over hele Verden. Almindelig anses dog dette for urigtigt, og V. fortolkes som Bolig for Vale (s. d. A.).

Valazé, Charles Éléon Dufriche de [sé], fransk Politiker, f. 1751, var først Officer, senere Advocat og Landmand; han udgav bl. a. 1784 et Skrift om Straffelovene. V. sluttede sig 1789 med Varme til Revolutionens Sag, valgtes 1792 til Conventet og var her en af de ivrigste Girondiner. Han affattede Beretningen om Ludvig XVI.s „Forbrydelser“, men blev især bekjendt for sine gjentagne Angreb paa Marat og paa Pariser-Communen, medens han til Gjengjæld forfulgtes af hin med bittert Had. Han modsatte sig 31 Maj 1793 med stor Kjækhed Jacobinernes Forlangende om hans og hans Partifællers Udstødelse af Conventet, blev kort efter fængslet og 30 Oct. s. A. dødsdømt, men dræbte sig strax efter Dommen med en Dolk.

Valbirk, s. Løn. Træarbejderne bruge vistnok med større Ret Navnet om Veddet af et Slags Birk, der i højeste Grad er masret og besaat med Smaaknuder. Det forekommer kun i Fagotter, ofte stærkt krummede, og yndes meget til alle Haande udskaarne Arbejder, til Ting, som af mindre masret Træ let vilde revne (Skafter, Pibehoveder o. fl.) og til Finering af smaa Sager. Da Veddet af nogle andre masrede Træsorter, saasom Ellerod og Ravr, let forvexles med V., gaa de ogsaa undertiden under dette Navn.

Valborgs Dag, 1ste Maj, var tidligere en vidt og bredt fejret Festdag, der indlededes med, at der Aftenen forud brændtes Baal paa Højene, hvormed man mente at holde Hexene borte, der ellers færdedes ude denne Nat (s. Walpurga). Om Højtideligheden paa selve Dagen s. Majfest.

Valby, Landsby paa Sjælland, Kjøbenhavns Amt, Sokkelunds Herred, Hvidovre Sogn, ½ M. v. for Kjøbenhavn og sammenbygget med Hovedstaden, har betydelige Fabriker, navnlig de store Ølbryggerier Gamle og Ny Carlsberg, det første med vigtige chemiske og physiske Laboratorier (s. Jacobsen, J. C.), det sidste med et betydeligt, for Publikum tilgængeligt Glyptothek af antike og moderne (særlig franske og danske) Billedhuggerarbejder.

Walcheren, en af Øerne, der danne den hollandske Prov. Zeeland. 30 Juli 1809 landsattes her en engelsk Hær paa 40,000 Md. under General, Lord Chatham, som skulde bemægtige sig den franske Flaade paa Schelde og ødelægge Antwerpens Krigshavn, men efter at have indtaget Vliessingen maatte den, plaget af Sumpfeber, igjen drage bort med uforrettet Sag.

Valdai, Stad i det russiske Gouv. Novgorod, ved Søen V., 14 M. s. ø. for Novgorod. 4,400 J. Store Klokkestøberier, Sæbesyderier, Lysestøberier og Garverier. Berømt Valfartskloster. **Valdaibjærgene**, et Bakkelandskab i Mellemrusland, en Del af det uralsk-baltiske Højdedrag, paa Grænsen af Gouv. Novgorod og Tver, naa en Højde af 1,100 F. og danne Vandskjellet mellem Floderne Volga, Dnjepr og Düna.

Wäldau, Max, s. Hauenschild.

Waldeck, Fyrstendømme i det vestlige Tyskland, bestaar af det egentlige Fyrstendømme W., omgivet af de preussiske Prov. Hessen-Nassau og Westfalen, og Fyrstend. Pyrmont, omgivet af Lippe, Hannover, Braunschweig og Westfalen. 20,4 □ M. med 56,600 J. (1885). Det egentlige W., der er Hovedlandet, er bjærgfuldt med Højder af indtil 2,600 F.; Pyrmont, der ligger længere mod N., er Bakkeland af indtil 1,200 F.s Højde. Jordbunden er vel dyrket og frembringer meget Korn, Oljeplanter, Bælgfrugter, Kartofler og Træfrugt. Skovene, mest Løvtræer, dække 36 pCt. af Arealet. Kvægavlen er meget betydelig, saa vel Hornkvæg som Faar og Svin. Mineralriget leverer Jærn, Kobber, Gips og Tagskifer. Sundhedsbrønden i Pyrmont hører til de mest benyttede. I den industrielle Virksomhed er Væveriet af størst Betydning; desuden drives her Jærnstøberier, Fabriker af Metalvarer, Teglværker, Kalkbrænderier, Gipsmøller, Savmøller, Potaskesyderier og Ølbryggerier. Handelen er ubetydelig. Befolkningens Hovedmasse hører til den evangelisk-unerede Kirke; ved Tællingen 1885 fandtes 1,450 Katholiker og 800 Jøder. Budgettet for 1889 udgjør 963,000 Kr. i Indtægt mod 933,000 Kr. i Udgift. Statsgjælden udgjorde i Juli 1888 2,670,000 Kr. I Henseende til Forvaltning hører Landet directe under Preussen siden 1 Jan. 1868. Landet deles i 4 Kredse, hvoraf de 3 falde paa W., 1 paa Pyrmont. Hovedstad Arolsen. — Fyrstefamilien i W. er en af de ældste i Tyskland og nedstammer fra en Grev Widekind, som døde 1137. Hans Sønnesøn af samme Navn antog Titlen Greve af W. Mod Slutningen af Middelalderen kom W. under Hessens Lenshøjhed, hvilket har givet Anledning til mange Stridigheder, som først afgjordes 1847. 1682 blev Georg Friedrich, Feltmarschal i nederlandsk Tjeneste, som 1690 blev besejret ved Fleurus af Marschallen af Luxemburg, ophøjet til tysk Rigsfyrste, og denne Værdighed bekræftedes 1711 ved Carl VI.s Kroning for hans Efterfølgere, der hørte til en anden Gren af Familien. 1807 maatte W. tiltræde Rhinforbundet. 1816 fik W. en stændersk Forfatning med et tungt Forvaltningsmaskineri. 1848 ombannedes Forfatningen i demokratisk Retning, men blev 1852 efter den endnu herskende Fyrste Georg Victors (f. 1831) Forlangende revideret i conservativ Aand. 1866 sluttede W. sig til det nordtyske Forbund, men de deraf flydende Byrder kunde det fattige Land ikke bære, og det indgik derfor en „Accessions“-Tractat med Preussen, hvorefter Fyrsten vel af Navn forbliver Souveræn og beholder Indtægten af Domainerne, medens hele Forvaltningen fra 1 Jan. 1868 overgik til en af Preussens Regering udnævnt „Landesdirector“. Landdagen tæller 15 Medlemmer, valgte paa 3 Aar efter det preussiske Treklassesystem. I Forbundsraadet og Rigsdagen har W. et Medlem.

Waldeck, Benedikt F. L., tysk Politiker, f. 31 Juli 1802 i Münster, var siden 1828 Dommer og blev 1846 ansat i det preussiske Overtribunal. 1848 valgtes han til Nationalforsamlingen i Berlin, var Venstres Fører og

Formand for Forfatningsudvalget og havde som saadan væsentlig Del i den nye Forfatnings Affattelse, hvorhos han med Kraft og Dygtighed søgte at udslette alle feudale Indretninger. Da andet Kammer i Apr. 1849 efter V.s Raad protesterede mod den octroierede Forfatning og derfor blev opløst, blev han selv i Maj fængslet efter falske Angivelser som Deltager i en Sammensværgelse, men i Dec. s. A. helt frifunden. 1861 valgtes han til Underhuset, var Fremskridtspartiets Fører og afviste haardnakket ethvert Compromis med Regeringen. Ligeledes stemte han 1867 mod den nordtyske Forfatning, da han ikke fandt den frisindet nok. 1869 trak han sig tilbage fra det politiske Liv og døde 12 Maj 1870.

Valdemar (I) den store, Enekonge i Danmark 1157—82, en Søn af Knud Lavard og den russiske Prinsesse Ingeborg, blev født Ottendedagen efter sin Faders Mord, 14 Jan. 1131. Hans Moder opkaldte ham efter sin Farfader, den russiske Storfyrste Vladimir II, og derved indførtes Navnet V. i Svend Estridsøns Slægt og blev et almindeligt Navn i Norden. Da han blev opfostret i Asger Rygs Hjem, ligesom Knud Lavard havde haft Skjalm Hvide til Fosterfader, lagdes tidlig Grunden til det fortrolige Venskab, som hele hans Liv bestod mellem ham og Brødrene **Absalon** og **Esbern Snare**. Under Tronstridighederne efter Erik Lams Død var det ganske naturligt, at V. optraadte fjendtlig mod Sønnen af sin Faders Morder Knud Magnussøn og (1150) sluttede sig til sin Fætter Svend Eriksøn (Grade), af hvem han blev indsat til Hertug i Sønderjylland, og hvem han gjorde stor Nytte ved sin Tapperhed og Klogskab. Men da Svend brød det under Kejser Frederik Barbarossas Mægling med Knud indgaaede Forlig, for hvilket V. var gaaet i Borgen, og da V. tillige blev forelsket i Knuds skjønne Halvsøster, den russiske Prinsesse Sophie, skiftede han Parti og lod sig tillige med Knud hylde paa Viborg Ting 1154, hvorpaa Svend maatte flygte ud af Landet. Da denne var vendt tilbage med fremmed Hjælp, kom det til et Forlig, i Følge hvilket Danmark deltes mellem de 3 Konger, saaledes at V. fik hele Jylland; men allerede nogle faa Dage senere stræbte Svend sine Medkonger efter Livet ved Gjæstebudet i Roskilde. Det lykkedes dog V., især ved Esbern Snares Hjælp, at undkomme til Jylland, hvor han paa Viborg Ting fremviste sine Saar for Folket, der hurtig og i talrig Mængde samlede sig om ham, hvorpaa han, efter først at have holdt Bryllup med Sophie og derved at knytte hendes Broders Tilhængere nærmere til sig, overvandt Svend paa Gradehede 1157. Da Svend var bleven dræbt paa Flugten, blev V. Enekonge, men Landet var i den sørgeligste Forfatning, ødelagt baade af en langvarige Borgerkrig og af Vendernes Røverier. Dog bleve Landets Saar hurtig lægte, thi V. var en kraftig Regent, som forstod at sikre Ro og Enighed i det indre, og han begyndte Danmarks mest glimrende Periode, at dette Land, som i en Række af Aar havde været et saa godt som værgeløst Bytte for Venderne, under V. begyndte og under hans 2 Sønner fortsatte de mange Tog mod Venden, der til sidst førte til det Resultat, at de vendiske Lande bleve undertvungne og deres Indbyggere christnede. Imidlertid er det ikke saa meget V. som Absalon, hvem Æren for at have sat disse Tog i Værk tilkommer, thi den forsigtige V. ønskede i Begyndelsen at holde Fred, for at Landet bedre skulde komme til Kræfter igjen, saa at Absalon maatte anvende hele sin Indflydelse hos Kongen for at drive ham dertil. Ligeledes forbandt V. sig først med den sachsiske Hertug Henrik Løve mod Venderne, men blev dog snart misfornøjet med sin Forbundsfælle, da denne sørgede for at tilvende sig alene alle Erobringerne. Det var derfor til Dels for at skaffe sig et Rygstød mod Henrik Løve, at V. imod Absalons og Esbern Snares Raad fulgte Frederik Barbarossas Indbydelse til at komme til Kirkemødet i St. Jean de Laune i Burgund (1162), hvor han maatte hylde Kejseren som sin Lensherre, dog uden derved at paatage sig Forpligtelsen til Lensfølge. Nu bleve Togene mod Venden drevne med Kraft, især under Absalons Anførsel; i alt blev der foretaget omtrent 20 Tog, af hvilke det mærkeligste er det mod Rügen 1168 (ell. 1169), som endte med Arkonas og Rügens Erobring og Indbyggernes Omvendelse til Christendommen (s. Arkona). Med Norges Regent Erling Skakke, hvem han tidligere havde understøttet, kom V. i Krig, da Erling ikke holdt sine Løfter til ham; til sidst blev Vigen erkjendt som dansk Len, dog saaledes, at Erling skulde være Jarl derover. Ligesom V. er den første danske Konge, hvis Kroning (ved Ærkebiskop Eskil i Roskilde Domkirke mod Slutningen af Aaret 1157) udtrykkelig berettes i Kildeskrifterne, saaledes lod han for at forebygge Tronstridigheder og sikre sin Slægt Kronen sin unge Søn Knud hylde og krone som Konge (1170), hvilket vel vakte megen Misfornøjelse hos de andre Prinser af Kongehuset (s. Buris), men det givne Exempel fulgtes af Kongerne efter ham. Om V.s Forhold til Ærkebiskop Eskil s. Eskil. I Slutningen af V.s Regering udbrød en Opstand i Skaane (s. Absalon og Dyssebro). Endnu maa fremhæves blandt V.s Fortjenester, at han skrede Rigets Sydgrænse ved at gjenopføre Danevirke af brændte Mursten, og at han ogsaa befæstede andre Punkter (Sprogø, Vordingborg). V. døde 12 Maj 1182 i Vordingborg og ligger tillige med sin Dronning Sophie (d. 1198) begraven i Ringsted Kirke. En Samtidig giver denne Konge det smukke Vidnesbyrd, at „han skaffede Hedningerne Tro, Troende Fred, Fredsommelige Sikkerhed; han forvandlede Had til Kjærlighed, Sorg til Glæde, Krig til Fred og Trang til Velstand“; og Folkets Kjærlighed til den gode og dygtige Konge viste sig ved hans Begravelse, idet Bønderne kappedes om at bære Liget til Kirken, klagende over, at Danmarks Forsvarer og Vendernes Skræk var død. Dronning Sophie fødte ham 8 Børn: de 2 berømmelige Sønner, der efter hinanden fulgte ham paa Tronen, Knud VI og Valdemar II, og 6 Døtre, af hvilke de 2 døde som Nonner, medens Sophie var gift med Grev Siegfried af Orlamünde og Moder til Albert af Orlamünde, Richiza

gift med den svenske Konge Erik X Knutsson og Stammoder til Folkungeslægten, Ingeborg gift med den franske Konge Philip II August, og Helene gift med Henrik Løves yngste Søn Vilhelm den tykke af Lüneburg og Stammoder til Hertugerne af Brunsvig, de hannoveranske Kurfyrster og det hannoveranske Kongehus i England. Desuden havde V. før sin Tronbestigelse med sin Frille Tove (Tofa) faaet en uægte Søn, Christoffer (s. Christoffer, dansk Kongesøn).

Valdemar (II) Sejer, Konge i Danmark 1202—41, V. den stores yngste Søn, var født 28 Juni 1170. Han blev c. 1190 indsat til Hertug i Sønderjylland af sin Broder, Kong Knud VI, og gjorde sig allerede i dennes sidste Regeringsaar berømt ved Nordalbingiens Erobring (1201). Da V. ved Knuds barnløse Død selv havde besteget Tronen (han blev kronet 25 Dec. 1202 i Lunds Domkirke af Ærkebiskop Anders Sunesøn og hyldet 1203 i Lübeck af de undertvungne Landes Fyrster), fortsatte han, hvad han som Hertug havde begyndt, og hans 20 første Regeringsaar vare en Række af berømmelige Krigsbedrifter, som have skaffet ham Tilnavnet „Sejer". Han søgte at skaffe sig Lenshøjheden over Norge, idet han 1204 indsatte Baglernes Anfører Erling Stenvæg som Konge i dette Land; men da Erling kun var anerkjendt i Vigen og allerede døde 1207, blev dette Forsøg uden Resultat. I Sverige gik det end mindre heldig med den danske Indblanding, thi da han hjalp den fordrevne Konge Sverker II Carlsson mod sin senere Svoger Erik X Knutsson, led de danske Tropper et stort Nederlag ved Lena 1208 (s. Sunesønnerne). Af større Betydning var derimod hans Forhold til Tyskland. Dette var paa denne Tid spaltet imellem Hohenstauferen Philip af Schwaben og Welferen Otto IV, til hvilken sidste V. sluttede sig, da de vare besvogrede; men da Otto IV efter Philip af Schwabens Mord troede at kunne undvære V.s Understøttelse og optraadte overmodig lige over for ham, sluttede V. sig til hans nye Modstander Frederik II og fik derfor af denne i Metz 1214 et Bekræftelsesbrev paa Besiddelsen af sine Erobringer i Tyskland nord for Floderne Elben og Elden og paa Erobringerne i Venden. Forskjellige Coalitioner af Nordtysklands Fyrster bleve sprængte med Vaabenmagt af den sejerrige V., der ogsaa med Kraft fortsatte Korstogene mod Østersøkysternes hedenske Beboere og erobrede Preussens Kyststrækninger og Øsel; men det mærkeligste og største af disse Korstog var det til Estland 1219, hvor de danske vandt den berømte Sejer ved Reval (s. Danebrog), som havde Estlands Undertvingelse og Esternes Omvendelse til Christendommen til Følge. Men i en eneste Nat sank den stolte Bygning i Grus, som 3 Kongers Arbejde og 60 Aars Sejre havde opført. Da Kongen havde tilbragt en Dag med Jagt paa Lyø, blev han om Natten (6—7 Maj 1223) tillige med sin ældste Søn V. overfaldet i sit Telt og lænket bortført til Tyskland af sin Vassal, Grev Henrik af Schwerin, der fandt sig forurettet af Kongen, da denne havde bemægtiget sig Halvdelen af Amtet Schwerin som Mødrenearv for sin uægte Søn Niels's Søn Niels. Paa Efterretningen om V.s Fangenskab udbrød der Opstand i de undertvungne Lande, medens der herskede Forvirring og Raadvildhed i Danmark, og da V.s Søstersøn Albert, Greve af Orlamünde, var bleven valgt til Rigsforstander og endelig havde faaet samlet en Hær, blev denne trofaste og tapre Kriger overvunden og selv fangen ved Mölln (Jan. 1225); da end videre Pavens og Kejserens Opfordringer og Trusler viste sig frugtesløse lige over for Grev Henrik, maatte V. endelig 17 Nov. 1225 slutte Forlig paa haarde Betingelser: for sin og sin Søns Frihed skulde han betale 45,000 Mark Sølv foruden en Mængde Klenodier og Kostbarheder, give Afkald paa alle tyske og slaviske Lande undtagen Rügen, stille en Mængde Gisler og deriblandt sine 3 Sønner af andet Ægteskab, samt sværge ikke at ville hævne sig; Juleaften s. A. kom V. derefter tilbage til sit Rige. Men da Paven havde løst ham fra den ham af Forræderi aftvungne Ed, begyndte han allerede det næste Aar Krig og gik i Begyndelsen frem med sit gamle Held, idet han undertvang Ditmarsken og erobrede en stor Del af Holsten, men 22 Juli 1227 tabte han nærmest ved Ditmarskernes Forræderi det afgjørende Slag ved Bornhöved mod et Forbund af nordtyske Fyrster og blev kun med Nød og næppe frelst fra et nyt Fangenskab, da han var bleven haardt saaret (han mistede det ene Øje). Dernæst maatte han slutte Fred med sine mange Fjender, og af de store Erobringer bleve kun Estland, Rügen og nogle Strækninger af Preussen tilbage. Men „den gamle Kæmpe rejste sig til nye Sejre, bedre end de forrige og ikke plettede med Blod". V.s store Fortjeneste af Lovgivningen i Danmark er bekjendt nok, idet han lod Biskop Gunner i Viborg paa Grundlag af ældre Retsvedtægter samle og affatte den jyske Lov, som derpaa blev vedtagen af Folket paa et Danehof 1241, ligesom ogsaa den skaanske Lov og den sjællandske Lov vare blevne samlede nogen Tid i Forvejen. En stor Statsfejl begik dog V., idet han uddelte Rigets Provinser som Forleninger til sine yngre og sine uægte Sønner — en Foranstaltning, der medførte nye Borgerkrige og igjennem et langt Tidsrum store Ulykker for Riget. V. døde Skærtorsdag 28 Marts 1241 i Vordingborg og ligger begraven i Ringsted Kirke midt imellem sine to Dronninger; han var nemlig først gift med Dagmar (d. 1212), der fødte ham Sønnen V. den unge (s. nedenfor), og derpaa med Berengaria ell. Bengerd (d. 1221), med hvem han fik Sønnerne Erik, Abel og Christoffer, som efter hverandre kom paa Tronen i Danmark, og Datteren Sophie. Desuden havde han de to uægte Sønner Niels og Knud.

Valdemar (III) den unge, en Søn af V. Sejer og Dronning Dagmar, f. 1209, blev allerede 1215 hyldet af Rigets Herrer paa Samsø og derpaa udvalgt til Konge og sin Faders Efterfølger paa Viborg Ting og kronet i Slesvig Domkirke 24 Juni 1218. Tillige med sin Fader blev han 7 Maj 1223 fangen af Grev Henrik af Schwerin og blev først løsladt ved Paasketid 1226. Den unge, haabe-

fulde Fyrste døde 28 Nov. 1231 af et Vaadeskud paa Jagten i Resnæs Skov. Hans Dronning Eleonore eller Alienor af Portugal (en Datter af Kong Alphons II og Broderdatter af V.s Stedmoder Berengaria), med hvem han havde hast Bryllup paa Riberhus 24 Juni 1229, var død kort i Forvejen i Barselseng (13 Maj 1231). De bleve begravede hos V.s Forfædre i Ringsted Kirke.

Valdemar (IV) Atterdag, Konge i Danmark 1340—75, var den yngste Søn af Kong Christoffer II og Dronning Euphemia af Pommern, men hans ligesom Christoffer II.s øvrige Børns Fødselsaar er ubekjendt. Da hans Fader 1326 maatte forlade sit Rige, tog han V. med sig til Tyskland, og denne blev derefter opdragen ved Kejser Ludvig af Bayerns Hof, da hans Søster Margrete var gift med Kejserens Søn, Ludvig af Brandenburg. Efter Grev Gerts Drab 1340 blev V. ved en foreløbig Tractat i Spandau med de holstenske Grever anerkjendt som Konge i Danmark, og et Giftermaal mellem ham og deres Søster aftaltes. Dette forandredes imidlertid ved en personlig Sammenkomst i Lübeck, hvor der aftaltes et Giftermaal mellem Kongen og den sønderjyske Hertug V.s Søster Helvig, med hvem han fik 24,000 Mark Sølv i Medgift, som skulde afdrages i de 100,000 Mark Sølv, for hvilke Nørrejylland og Fyn vare blevne pantsatte til Grev Gert. Efter at Ægteskabet var fuldbyrdet paa Sønderborg Slot, blev V. hyldet som Konge i Viborg 24 Juni 1340 og fik for Medgiften indløst den nordlige Del af Nørrejylland, hvorpaa han for Alvor begyndte paa Gjenoprettelsen af det danske Rige. Ved hans Tronbestigelse var nemlig Riget aldeles opløst og alle dets Provinser i Fremmedes Hænder, men V. har den store Fortjeneste af Danmark, at han igjen har samlet Riget, hvilket han opnaaede dels ved Kjøb, dels ved Magt og dels ved List, idet han intet Middel forsmaaede, naar blot det førte ham til Maalet. Det fjerntliggende Estland solgte han (1346) til de tyske Riddere for 19,000 Mark for derved at faa Penge til at indløse Rigets vigtigere Provinser før. Store Skatter saa han sig nødt til i samme Øjemed at paalægge sine Undersaatter, som derfor, da de tillige trykkedes af offentlige Arbejder, kaldte ham „den onde“ og stedse vare tilbøjelige til Oprør, især den jyske Adel med de mægtige Herremænd Claus Limbek, Niels Bugge og Stig Andersøn i Spidsen, da disse under Interregnet vare blevne vænnede til Egenraadighed og Selvtægt. 1348—50 rasede den sorte Død her i Landet, men selv denne frygtelige Landeplage fremmede V.s Planer, idet han inddrog de Pantelen, hvorfra Besidderne med deres Slægt vare bortdøde. Da han 1357 havde overvundet de holstenske Grever ved Brobjerg i Fyn, havde han fuldendt Samlingen af de danske Lande vest for Øresund, og de østlige Provinser, Skaane, Halland og Bleking, som han i Begyndelsen af sin Regering gjentagne Gange havde maattet afstaa til den svensk-norske Konge Magnus Smek, lykkedes det ham endelig (1360) ved at benytte sig af dennes ukloge Regering at bringe tilbage til deres tidligere Forbindelse med Danmark, efter at han Aaret i Forvejen havde faaet sin yngste Datter Margrete forlovet med Magnus Smeks Søn, den norske Konge Haakon VI. 1361 gjorde V. sit mærkelige Tog til Gulland eller Gotland, hvilken Ø han erobrede, og fra hvis Hovedstad Visby han bragte et umaadeligt Bytte tilbage til Danmark, ligesom han ogsaa fra den Tid af kaldte sig „Goternes Konge“. Men Visbys Erobring foranledigede et Forbund mellem Hansestæderne, Sverige og Holsten. Hansestædernes Flaade blev imidlertid i Juli 1362 slaaet af V. ved Helsingborg, i hvilket Slag hans eneste Søn Christoffer skal have faaet et Saar i Hovedet, der voldte hans Død n. A. I Nov. 1362 sluttede Hansestæderne nu en Vaabenstilstand med V. og 1365 en endelig Fred i Vordingborg. I deres Forbitrelse paa V. havde de svenske Stormænd stillet som Betingelse for at vælge Haakon VI til Faderens Medregent og Efterfølger i Sverige, at han skulde ægte den holstenske Prinsesse Elisabeth, men da denne paa Rejsen til Sverige af Storm blev kastet i Land paa Danmarks Kyst, holdt V. hende tilbage, sendte Bud efter Magnus og Haakon og fik 9 Apr. 1363 i Kjøbenhavn Ægteskabet mellem denne og den 10aarige Margrete fuldbyrdet. Men dette kostede Magnus og Haakon Sveriges Trone, og med deres Efterfølger Albrecht af Mecklenburg stod V. naturligvis paa en fjendtlig Fod; da han nu tillige kom i en ny Strid med Hansestæderne, idet han forhøjede Afgiften af deres Sildefiskeri i Øresund og opbragte Rostocks og Wismars Skibe, dannede der sig 1369 en ny, frygtelig Coalition imod ham, bestaaende af Hansestæderne, som efter Sagnet paa ēn Gang sendte ham 77 Krigserklæringer, Sverige, Mecklenburg, Holsten og Hertug Henrik af Sønderjylland. I denne Nød gjorde den jyske Adel paa ny Opstand, hvorved V. saa sig nødt til at forlade Riget for at søge Hjælp i Udlandet (Apr. 1368), efter at han havde overladt Regeringen til det kongelige Raad med Henning Podebusk i Spidsen. Kjøbenhavn blev nu indtaget af Hansestæderne, og saaledes gik det flere danske Stæder og Slotte; den svenske Konge Albrecht brød ind i Skaane, og Holstenerne trængte frem i Jylland lige til Aalborg. Men det lykkedes den kloge Rigsforstander at opløse dette farlige Forbund ved at slutte Fred med Hansestæderne i Stralsund 1369 og 1370, skjønt Vilkaarene vare meget ydmygende for Danmark: saaledes skulde Hansestæderne i 15 Aar oppebære ⅔ af Indtægterne fra 7 skaanske Herreder og have de skaanske Slotte ved Øresund i Pant, ja endog tages paa Raad med ved Kongevalget i Danmark efter V.s Død, og denne maatte ikke vende tilbage til Landet, inden han havde bekræftet denne Fred. Da V. endelig (1371) havde bekvemmet sig til at stadfæste Freden, vendte han (1372) efter 4 Aars Fraværelse tilbage til sit ødelagte Rige, og i sine sidste 3 Leveaar arbejdede den utrættelige Konge med Held paa atter at bringe Ro og Orden til Veje, da Døden standsede ham i hans Virksomhed 24 Oct. 1375. Han døde paa Gurre Slot, som tillige med Vordingborg var hans kjæreste Opholds-

sted, og blev først begraven i Vordingborg, men senere af sin Datter Dronning Margrete flyttet til Sorø Kirke. Tilnavnet Atterdag har man villet forklare som hidrørende fra, at V. skal have haft det Mundheld: „I Morgen er der atter en Dag", hvorved hans kloge Politik at udsætte til det belejlige Øjeblik, hvad han ikke strax kunde opnaa, skulde være betegnet; men snarere er den rette Forklaring maaske den, at han hyppig har brugt det tyske Forundringsudbrud „der Tage!". Mere poetisk, men næppe rammende Sandheden forklare andre Tilnavnet deraf, at der med ham atter kom Dag i Danmark. Med Dronning Helvig havde han 6 Børn (2 Sønner og 4 Døtre), nemlig Christoffer, Ingeborg og Margrete, samt 3, der døde som Børn. Sagnet har fejlagtig henført til denne Konge Kjærlighedsforholdet til Tovelille fra Rügen, thi Tove var ikke V. Atterdags, men V. den stores Elskerinde. Ligeledes lader Sagnet ham hver Nat føre sin vilde Jagt ved Gurre og Vordingborg til Straf fordi han sagde, at han ikke vilde misunde Gud Himmerig, naar han blot maatte beholde Gurre og Vordingborg.

Valdemar, Konge i Sverige 1250—78, ældste Søn af Birger Jarl til Bjälbo og Erik Knutssons Datter Ingeborg, blev som nærmeste Slægtning valgt til Konge ved sin Morbroder Erik Erikssons Død. Saa længe Birger Jarl levede, var denne dog den egentlige Hersker, og efter hans Død kom den svage og vellystige V., som mest tænkte paa sine Forlystelser, snart i Strid med sine Brødre (s. Jutta og Magnus Ladulås). Efter at han 1278 havde maattet fraslige sig Kronen, levede han paa sine Arvegodser, skiftevis i Danmark og Sverige, indtil han 1288 „for sit Levneds og sine Sæders Forbedring" sattes under Bevogtning paa Nyköping Slot; d. 26 Dec. 1301 eller 1302, c. 60 Aar gl. Med sin Dronning, Erik Plovpennings Datter Sophie (d. 1286), som han til sidst forlod, havde han flere Døtre (af hvilke Ingeborg blev gift med Grev Gerhard II af Holsten) og en Søn Erik (f. c. 1272, d. c. 1330), som delte Faderens Fangenskab og efter hans Død længe opholdt sig i Norge. Dennes Sønnesøn, Erik Valdemarsson, d. c. 1400, var paa Sværdsiden den sidste af Folkungeslægten.

Valdemar (III), Hertug af Sønderjylland 1254—57, ældste Søn af Kong Abel og Dronning Mechtild af Holsten. Hans Fødselsaar er ubekjendt, men han kan i ethvert Tilfælde ikke være født før 1238. Om hans Historie s. Christoffer I.

Valdemar (IV), Hertug af Sønderjylland, ældste Søn af Hertug Erik I og Brodersøn af Hertug V. III, blev 1283 af Kong Erik Glipping forlenet med Sønderjylland, men gjorde nu ogsaa Fordring paa Als og Krongodset i Sønderjylland og pukkede paa sin Ret til den danske Krone. Da han stod i Begreb med at begive sig til Norge for at forene sig med Rigets Fjender, lod Kongen ham tage til Fange i Helsingør tillige med hans Drost Tyge Abildgaard og hensætte i et haardt Fængsel paa Søborg 1285, samt inddrog Slesvig som et forbrudt Len. Det næste Aar fik han dog sin Frihed og sit Hertugdømme tilbage efter at have udstedt en ydmyg Bekjendelse af sin Brøde, opgivet sine Fordringer og lovet Kongen Troskab og Lydighed. 1287 blev V. Enkedronningens Medformynder for den unge Konge Erik Menved og kom ved denne Lejlighed i Besiddelse af Als og Kronens Gods i Sønderjylland, ligesom han forlenedes med Langeland. Snart blev imidlertid Forholdet mellem ham og Enkedronningen spændt, og det kom til aaben Kamp 1289 mellem deres Tilhængere i Skjelskør, hvor Hertugens Folk sejrede og fangede hendes Drost (s. Hesel). Da Erik Menved blev myndig, inddrog han Langeland, men et Forlig gjengav V. denne Ø (1293). Ved den endelige Fred i Vordingborg 1296 beholdt V. Als som en Del af sit Len, medens hans Broder Erik (Langben) fik Langeland. Efter den Tid spillede V. ikke nogen fremtrædende Rolle. Han døde 1312. Han var først gift med en sachsen-lauenburgsk Prinsesse, derpaa med Anastasia, Datter af en mecklenburgsk Greve af Wittenburg; Sønnen, Hertug Erik (II), var af første Ægteskab.

Valdemar (V), Hertug af Sønderjylland og 1326—30 Konge i Danmark, en Søn af Hertug Erik II og Sønnesøn af Hertug V. IV, fulgte efter sin Fader 1325 og blev det næste Aar som 12aarig Dreng udnævnt til Konge i Danmark af det mod Christoffer II oprørske Adelsparti (han maatte ligesom denne udstede en Haandfæstning i Viborg 7 Juni 1326) under Formynderskab af sin Morbroder, Grev Gert, som han derpaa forlenede med Sønderjylland. Efter Christoffers Tilbagekomst frasagde han sig dog Riget og fik Sønderjylland tilbage (Febr. 1330). Da Grev Gert, med hvem V. 1340 havde indgaaet en Overenskomst, i Følge hvilken V. fik Nørrejylland og Greven Sønderjylland i Pant, var bleven dræbt, sluttede V. 1340 en Tractat i Lübeck med den nye Konge V. Atterdag, som ægtede Hertugens Søster Helvig, og samtidig fornyedes den nys nævnte Overenskomst af Hertugen og Grevens Arvinger. Pantsættelsen af Sønderjylland til de holstenske Grever havde imidlertid til Følge, at V. aldrig blev Herre over hele sit Hertugdømme, idet han ikke fik indløst den sydlige Del af det lige op til Flensborg. V. var af en svag Charakter; snart stod han paa Kongens Parti (hvorfor han ogsaa en Tid blev holdt fangen paa Nyborg Slot af sine Fættere, de holstenske Grever), snart paa hans Fjenders. Han døde 1364 og efterlod sig med sin Hustru, den sachsen-lauenburgske Prinsesse Rixa eller Riccardis, en Søn Henrik, der fulgte ham som Hertug, og med hvem den sønderjydske Hertugfamilie, som nedstammede fra Abel, uddøde.

Valdemar, Kong Christian IX.s yngste Søn, f. 27 Oct. 1858 paa Bernstorff, blev 1880 Lieutenant, 1889 Capitain i Flaaden og ægtede 25 Oct. 1885 Prinsesse Marie af Orléans, f. 13 Jan. 1865, Datter af Hertugen af Chartres. V. valgtes i Nov. 1886 af den bulgarske Nationalforsamling til Fyrste, men afslog Tilbudet.

Valdemar, den falske, en Bedrager, der optraadte 1348 mod Markgreven af Brandenburg, Ludvig af Bayern, og udgav sig for at være

den 1319 afdøde næstsidste Markgreve af det askaniske Hus V. Han sagde, at han efter at have ladet en anden begrave i sit Sted og levet en Række Aar i Palæstina nu vendte tilbage for at befri Brandenburg for den bayerske Fyrste. Han fandt ogsaa Understøttelse hos Ludvig af Bayerns Fjender: Ærkebispen af Magdeburg og Fyrsterne af Anhalt og Sachsen, ja selv hos Kejser Carl IV. Den danske Konge Valdemar Atterdag, hvis Søster var gift med Ludvig af Bayern, optraadte imidlertid som sin Svogers Hjælper, trængte frem til Berlin, hvor den falske V. opholdt sig, og forsonede 1350 Ludvig med Kejser Carl, der erklærede V. for en Bedrager; men den Borgerkrig, som V. havde fremkaldt i Brandenburg, varede dog indtil 1355, da V. opgav sine Fordringer og begav sig til Anhalt, hvis Fyrster behandlede ham som den ægte Markgreve indtil hans Død 1356. Han var rimeligvis en Møllerdreng Jakob Rehbock fra Hundeluft ved Zerbst i Anhalt.

Valdemar Christian, „Greve af Slesvig og Holsten“, en Søn af Kong Christian IV og Kirstine Munk, blev født vistnok 29 Maj 1622 paa Frederiksborg. 1648 sendtes han, som 1630 var bleven tysk Rigsgreve, til Rusland for at giftes med en russisk Prinsesse, men paa Grund af hans Vægring ved at antage den græsk-katholske Religion gik Ægteskabet over Styr, og han blev holdt tilbage i Fængsel indtil Czaren Michael Feodorovitsch's Død 1645. V. C., som skal have næret ærgjerrige Planer om at tilrive sig Magten i Danmark efter Faderens Død, tilbragte det meste af sine senere Aar i Udlandet, i spændt Forhold ikke alene til Halvbroderen Frederik III, men ogsaa til sin egen Moder. I svensk Krigstjeneste blev han skudt i en Træfning mod Polakkerne ved Lublin 1656 og blev saaledes forskaanet for som Svogeren Corfits Ulfeldt at bære Vaaben mod sit Fædreland. V.s Slot (s. Taasinge) har Navn efter ham.

Valdemar Knudsøn, Biskop i Slesvig, nægte Søn af Knud V Magnussøn, blev født efter sin Faders Mord 1157. Kong Valdemar den store sørgede for hans Opdragelse, rimeligvis ved sit Hof, og da han var bestemt for den gejstlige Stand, blev han tidlig sendt udenlands for at studere i Paris. Efter sin Hjemkomst blev han i en meget ung Alder Biskop i Slesvig (c. 1179), og Kong Knud VI indsatte ham tillige til Statholder i Sønderjylland. 1188 gav Ditmarskerne sig under den slesvigske Bispestol, hvorved V.s Magt steg betydelig; 1192 stiftede han Guldholm Kloster (s. d. A.). Men imidlertid havde den kongelige Prælats Forhold til Kongehuset aldeles forandret sig. Den Omstændighed, at Knud VI c. 1190 udnævnte sin Broder Valdemar til Hertug i Sønderjylland, kuldkastede hans ærgjerrige Drømme om selv en Gang at bære Kronen; han lod sig derfor 1191 vælge til Ærkebiskop i Bremen (men hindredes af Knud og Absalon i at komme i Besiddelse af Stiftet), forbandt sig med Kongens Fjender i Tyskland og flygtede 1192 til Norge. Understøttet af Øskjæggernes Parti med en stor Flaade vendte han 1193 tilbage, landede i Sønderjylland og antog Kongenavn; men da han havde ladet sig lokke til en Sammenkomst med Kong Knud paa Brøndlund Slot ved Aabenraa 2 Aug. 1193, blev han tagen til Fange og hensat i et haardt Fængsel paa Nordborg, hvorfra han 1198 flyttedes til Søborg Slot. Efter 13 Aars Fangenskab blev han paa Dronning Dagmars og Pave Innocens III.s Forbøn 1206 løsladt af Valdemar Sejer og sendt til Rom, da han aflagde Ed paa ikke at lade sig finde i Danmarks Nabolag, eller hvor hans Ophold kunde falde Kongen mistænkeligt; brød han Eden, eller viste han sig fjendtlig mod Danmark, skulde han sættes i Ban. Men da han 1207 anden Gang var bleven valgt til Ærkebiskop i Bremen, undveg han fra Rom og tog Ærkestiftet i Besiddelse 1208, hvorfor han blev banlyst af Paven. Efter igjen at have maattet forlade Bremen 1209 og ydmyge sig for Paven, gjorde han i de næste Aar flere forgjæves Forsøg paa at trænge ind i Stiftet og var ivrig for at ophidse Nordtysklands Fyrster mod Valdemar Sejer. 1218 gik han i Cistercienserklostret Lockum i det Kalenbergske, gjorde dog endnu et mislykket Forsøg paa at hævne sig paa sin gamle Fjende Valdemar Sejer, da denne var tagen til Fange 1223, men blev dreven tilbage af Grev Albert af Orlamünde og endte sit urolige Liv i det nævnte Kloster 1236.

Waldenburg, Stad i den preussiske Prov. Schlesien, 9 M. s. v. for Breslau, paa Eulengebirges vestlige Skraaning. 13,000 I. Bjergdistrict med Bjergværksskole, Fabrikation af Stentøj og Porcelæn, Teglbrænderier, Glashytter og Stenkulsgruber.

Waldenburgs Apparat, s. Aërotherapi.

Valdensere, Italiens betydeligste protestantiske Kirkesamfund. V. betragte sig selv som det eneste Kirkesamfund, der har bevaret den apostoliske Christendom uforfalsket igjennem Tiderne uden at smittes af Vildfarelser. De paastaa, at Christendommen meget tidlig er bleven forkyndt i Alpedalene, og tænke sig den Mulighed, at Paulus paa en Missionsrejse til Spanien skal være rejst igjennem Norditalien og Sydfrankrig og have missioneret undervejs. Her i disse afsides Egne skulle nu den romerske Kirkes Vildfarelser aldrig være trængte hen, og herfra skulle mange af de Mænd være udgaaede, som i Middelalderen vidnede imod Kirkens religiøse og sædelige Forfald og derfor stempledes med alle Haande Kjætternavne, skjønt de i Virkeligheden vare frommere og mere rettroende end den Kirke, som fordømte dem. Navnet V. forklares som „Dalboere“ (Valdenses = Vallenses af vallis, Dal), og som den ypperste blandt disse „indre Missionærer“ nævne V. en Petrus fra Lyon i Slutningen af 12te Aarh., almindelig kjendt under Navnet **Valdez** eller **Valdo** (Valdus), hvilket forklares som et Tilnavn, han fik, da han sluttede sig til V. I Henhold hertil møde V. nu i vore Dage den romerske Kirkes Angreb med den Paastand, at det ikke er denne, men netop V., som besidde den ægte apostoliske Tradition og den uforfalskede katholske Kirkelære, og at Romerkirken derimod er et kjætterskt Samfund, der har forvanskede den oprindelige Lære og Kirkeordning. Hele denne Frem-

stilling af V.s Oprindelse kan imidlertid ikke holde Stik over for de Resultater, hvortil de historiske Undersøgelser have ført; det maa anses for godtgjort, at V.s Historie først begynder med Valdez, der har været Samfundets Stifter og ikke, som V. fremstille Sagen, blot en af dets fremragende Tilhængere, hvormed det ogsaa stemmer, at hans Navn ikke sprogligt lader sig aflede af »val«, „Dal", og at V. altsaa ikke betyder „Dalboere", hvilket maatte hedde „Vallensere", men derimod „Disciple af Valdez". Fornavnet Petrus findes ikke hos nogen af de samtidige, men er først tillagt ham i det 14de Aarh. Hans Samtidige fortælle, at han var en rig Borger i Lyon, som for at lære den hellige Skrift at kjende betalte et Par Præster for at oversætte Stykker af Bibelen paa Modersmaalet og saaledes erhvervede sig en efter Vulgata foretagen fransk eller snarere provençalsk Oversættelse af de fleste Stykker af den hellige Skrift. Læsning heri begejstrede ham for den apostoliske Kirkes Renhed og Hellighed, og for at bidrage sit til at gjenoprette denne solgte han sine Ejendele, brugte alle Pengene til Fattigunderstøttelse og begyndte saa at samle Ligesindede om sig, som ved Prædiken og ved selvfornægtende Kjærlighedsgjerninger vilde virke for Udbredelse af sand Christendom. De forlod Hus og Hjem, Kone og Børn og gik under Navnet „de fattige fra Lyon" (Pauperes de Lugduno, ogsaa kaldede Leonistæ, Humiliati, Sabatati) ud i Verden for at prædike Evangelium, altid to i Følge (Ev. Luc. X, 1). Derimod tiltog de sig ikke Ret til at forvalte Sacramenterne eller øve anden præstelig Function; thi det var ikke deres Mening at sige sig løs fra den katholske Kirke, men at føre de i Sydfrankrig den Gang saa talrige Katharer tilbage i Kirkens Skjød; men den bibelske Christendom, som de virkede for, stod i saadan Modsigelse til Datidens Kirkedømme, at det snart kom til Brud. Erkebispen af Lyon forbød dem at prædike; de henvendte sig da til Pave Alexander III, som paa Lateranconciliet 1179 lod deres Affendinge forhøre af nogle scholastiske Theologer, der forelagde dem spidsfindige Skolespørgsmaal, som de enfoldige Lægmænd ikke kunde besvare tilfredsstillende. Conciliet lo ad deres Uvidenhed, men fordømte dem dog ikke. Dette gjorde derimod Conciliet i Verona 1183, og efter at Innocens III 1210 havde gjort et forgjæves Forsøg paa at omdanne dem til en katholsk Orden, der skulde bekæmpe Katharerne, blev Bansættelsen bekræftet 1215 af det 4de almindelige Lateranconcilium, som indsatte Inqvisitionsdomstole til Udryddelse af V. saa vel som andre Kjættere. Fra nu af var enhver V. hjemfalden til Døden, hvor som helst han blev greben; men dog vedblev de hemmelig at færdes rundt om i Sydfrankrig og Italien, og stort blev Tallet paa dem, som hellere besteg Baalet, end de fornægtede deres Tro. Hvorledes det gik Valdez selv i hans sidste Leveaar, er ikke bekjendt; hvad V. fortælle om, at han har gjort vidtløftige Rejser, navnlig til Böhmen og Mähren, kan ikke godtgjøres og maa vist forklares som et Forsøg paa at gjøre den ved Hus fremkaldte religiøse Bevægelse til en Eftervirkning af hans Virksomhed. Efterhaanden bleve V. udryddede næsten overalt, undtagen paa begge Sider af Grænsebjærgene mellem Frankrig og Piemont, hvor de havde bosat sig i nogle af de mest utilgængelige Bjærgdale, som de ved Flid og Dygtighed forvandlede fra ubeboede Ørkener til frugtbare Strækninger. De havde vel deres egne Lærere, „Barber"; men i øvrigt betragtede de sig selv som Medlemmer af den katholske Kirke, tog Del i dens Gudstjeneste og dens Forvaltning af Sacramenterne og afveg i de væsentligste Punkter ikke fra dens Lære. Først i Slutningen af det 15de Aarh. begyndte de at fjærne sig mere fra Romerkirken som Følge af, at de kom i Forbindelse med de mæhriske Brødre. De gamle religiøse Skrifter, som V. endnu besidde og antage for at hidrøre fra Valdez's Tid, have ved de nyere Undersøgelser vist sig enten at være Oversættelser af husitiske Skrifter, eller for saa vidt som de virkelig ere ældre end Husitismen, har det vist sig, at de indeholde Lærdomme, som stemme med flere af Katholicismens groveste Vildfarelser, og at de reformatoriske Tanker, som de indeholde, for største Delen skyldes senere Rettelser og Tilføjelser i de endnu existerende Haandskrifter; men paa den anden Side maa det dog erindres, at de mæhriske Brødres Lærdomme ikke havde kunnet trives saa frodig iblandt V., naar de ikke ved deres Læsning i Skriften vare blevne saa vel beredte til at modtage dem. Saaledes paavirkede vare V. hurtig villige til at høre paa de schweizerske Reformatorers Lærdomme. Paa Synoden i Angrogna 1532 bevægede G. Farel og A. Saunier dem til at antage en protestantisk Trosbekjendelse og danne et fra den romerske Kirke fuldstændig afsondret Menighedssamfund med egne Præster og selvstændig Forvaltning af Sacramenterne; men herved blev Roms Opmærksomhed henledet paa de i 3 Aarhundreder næsten upaaagtede Bjærgdale, og der begyndte nu en Række af de grusomste Forfølgelser, som Historien har at opvise. 1545 gav Frants I sit Samtykke til et formeligt Korstog, som fuldstændig udryddede V. paa den vestlige Side af Alperne. V. anede ikke den overhængende Fare og fik derfor ikke Tid til at gjøre Modstand; Tusender bleve myrdede uden Hensyn til Alder og Kjøn, kun bleve Kvinderne skjændede, før de bleve dræbte; de grueligste Voldsgjerninger bleve øvede, det frugtbare Land forvandledes til en Ørken, og de faa, som reddede Livet, maatte søge Tilflugt hos deres Trosfæller paa den anden Side af Bjærgene. Snart begyndte dog ogsaa Forfølgelserne imod disse; men belærte ved det, som var sket, vare de altid paa deres Post, rede til med væbnet Haand at værge Liv og Tro. Gjentagne Gange blev der udsendt Hære imod dem, og nede i Dalene bleve saa Byer og Huse nedbrændte, Haver og Marker ødelagte; men fra Bjærgenes Kløfter udsendte V.s Kugler Død og Ødelæggelse iblandt Angriberne, og mange piemontesiske og franske Soldater have fundet Døden paa Bunden af de dybe Afgrunde. To Gange vare V. dog nær ved at bukke under. 1655 vilde Hertugen af Savoien trods deres heltemodige Modstand vistnok til

idst have overvældet dem, hvis ikke Cromwell havde ladet sin Gesandt tale et saa truende Sprog til Fordel for dem, at Hertugen strax kaldte sine Tropper tilbage. 1686 blev der sendt en piemontesisk Hær imod dem under Marchal Catinat, og ham lykkedes det først at tilføje V. et alvorligt Nederlag og derpaa ved listige Underhandlinger at bevæge dem til at nedlægge Vaabnene. Der blev lovet dem mild Behandling, og dog bleve over 1,000 V. ned-ablede, 6,000 fængslede, 2,000 Drenge fordelte rundt om for at opdrages til Katholiker, osv. Da greb Resten af V. atter til Vaaben, og ved nogle heldige Smaakampe opnaaede de, at Hertug Victor Amadeus, som kun af Føjelighed mod Ludvig XIV havde begyndt paa Krigen, aabnede Fængslerne og tillod hele det lille Folk at udvandre dels til Schweitz, dels til Tyskland. De bleve gjæstfrit modtagne, men længtes efter deres Hjemstavn, og 16 Aug. 1689 havde Præsten Henri Arnaud hemmelig samlet 900 V. ved Genfersøen, satte over den om Natten, marcherede i Ilmarcher gjennem Savoiens Bjærge, naaede 30 Aug. Dalene, forjog de katholske Kolonister, som vare sendte dertil, og forskansede sig saaledes i Bjærgene, at da Catinat i Foraaret 1690 angreb ham med 22,000 Md., kunde han afslaa Angrebene gjentagne Gange. Da Catinats Artilleri omsider fik Forskansningerne nedskudte, lykkedes det V. i en mørk Nat at undfly ad uvejsomme Bjærgstier. Omringede fra alle Sider vilde de dog trods deres Tapperhed upaatvivlelig være bukkede under, hvis ikke Hertugen af Savoien netop i de Dage havde brudt med Ludvig XIV. Han tog nu den tapre Skare i sin Tjeneste og tillod deres Trosfæller at vende tilbage til Hjemmet. I den følgende Tid fandt der vel ingen blodige Forfølgelser Sted; men udsat for idelige Overgreb havde den lille Menighed dog kun en yderst usikker Stilling, da den stedse blev betragtet som kun tolereret af Naade. Kun i den korte Tid, det franske Herredømme varede, kunde den aande friere; men efter Napoleons Fald vendte den gamle Tilstand igjen tilbage og blev nu saa meget smerteligere følt. Dertil kom, at baade deres materielle og aandelige Livsvilkaar efterhaanden vare blevne meget forringede. Den voxende Befolkning havde ondt ved at finde Føden i de snævre Dale, og uden for dem maatte de ikke bosætte sig; den Fattigdom, som blev Følgen heraf, gjorde det vanskeligt for dem at ofre det fornødne paa deres Undervisningsvæsen, som derfor var kommet i det førgeligste Forfald. Da kom en engelsk Oberst Beckwith, som ved Waterloo havde mistet et Ben, til V.s Dale for at opholde sig der en Tid for sin Helbred, og dermed begyndte en ny Æra for V.; thi han gjorde det til sin Livsopgave at støtte dem paa alle Maader, for at de kunde blive Udgangspunktet for en protestantisk Mission i Italien, naar Forholdene en Gang vilde tillade sligt. Det gjaldt altsaa om ikke blot at forbedre Almueundervisningen, men ogsaa at tilvejebringe en fuldstændig Præsteskole med virkelig videnskabelig Uddannelse og tillige at ophjælpe V.s materielle Kaar ved forbedret Agerdyrkning osv. I over 40 Aar levede han iblandt dem og døde der som en Olding 1863. Hans store Formue og de betydelige Pengesummer, som sendtes ham baade af engelske Rigmænd og af nogle protestantiske Regeringer, brugte han saa godt, at inden hans Død stod Dalenes Beboere i almindelig Oplysning, Dygtighed og Velstand som et Særsyn i Italien; et fortrinligt Skolelærerseminarium var indrettet, og i Stedet for den lille Latinskole med 1 Lærer, som fandtes ved hans Komme, var der et fuldstændigt Gymnasium samt et philosophisk og et theologisk Facultet, hvilket sidste 1860 blev flyttet til Firenze, hvor engelske Rigmænd kjøbte et Palads og deri indrettede baade Kirke og Boliger saa vel for Professorerne som for Studenterne. Allerede længe forinden vare alle Forfølgelser imod V. ophørte. Regeringen i Kongeriget Sardinien var efterhaanden bleven mere og mere tolerant trods den katholske Gejstligheds Modstand, og efter at den offentlige Mening i en Adresse til Regeringen havde udtalt Ønsket om V.s Emancipation, udstedte Carl Albert 17 Febr. 1848 et Edict, der gav V. samme borgerlige Rettigheder som Katholikerne. Dette gav Signalet til, at mange Familier udvandrede fra de snævre Dale, og navnlig i Turin dannede der sig en talrig Menighed. Oprettelsen af Kongeriget Italien aabnede Adgang til Virkeliggjørelsen af Beckwiths Planer, og hvor mange de unge Mænd end vare, som vare blevne uddannede til Præster og Lærere, bleve de dog snart for faa; thi med den politiske Frihed begyndte Trangen til Oplysning at vaagne rundt om i Italien. De Skoler, V. aabnede i de større Byer, fyldtes hurtig trods den katholske Gejstligheds forbitrede Modstand, og Skolerne tjente atter til at skaffe Prædikanterne Tilhørere. Nu findes der talrige valdensiske Menigheder rundt om i Italien, og efter at Rom er bleven Italiens Hovedstad, have de ogsaa her faaet Indgang. Bibler og religiøse Tractater uddeles i Tusindvis, Tusinder af Katholiker have sluttet sig til dem, og Mangelen paa et tilstrækkeligt Antal Lærere og Præster er en af Hovedgrundene til, at de ikke have vundet endnu langt flere Tilhængere, ligesom ogsaa Pengemangel stadig lægger dem Hindringer i Vejen, trods de store Ofre, som de c. 22,000 V. i Dalene bringe Missionens Sag, og trods de betydelige Pengesummer, hvormed de aarlig støttes fra Protestanter i Udlandet. Samfundets Hovedsæde er endnu stadig i Dalene; her samles den aarlige Generalsynode, og her skulle de 4 af Overkirkeraadets (la tavola) 5 Medlemmer have Bolig. Dalene hedde Lucerna, San Martino og Perosa og ligge et Par Mile v. for Staden Pinerolo. De høre til de skjønneste blandt alle Alpedalene og afgive paa Grund af deres høje Beliggenhed et behageligt Sommeropholdssted, hvor Varmen sjælden bliver trykkende. Sproget, som V. tale indbyrdes, er en provençalsk Dialekt, noget forskjellig fra den, der tales i det øvrige Piemont. Skole- og Kirkesproget er Fransk; Italiensk maa læres som et fremmed Sprog af V. lige saa vel som af Beboerne i de fleste andre Alpedale i Piemont, der ogsaa have fransk Skolesprog. Dog

føle W. sig som Italienere, og en af Hovedgrundene til, at de flyttede deres theologiske Facultet til Firenze var, at de vilde give de vordende Præster let Lejlighed til at blive det italienske Sprog fuldstændig mægtige, hvorfor Facultetets Forelæsninger ogsaa holdes i dette Sprog.

Waldenström, Paul Pet., svensk Prædikant og Forfatter, f. 20 Juli 1838 i Luleå, fik 1863 den philosophiske Grad i Upsala, ordineredes 1864 og blev s. A. Lector i Theologi, Græsk og Hebraisk i Luleå, men forflyttedes 1874 til Gefle som Lector i Theologi og Hebraisk. 1868 overtog han Redactionen af »Pietisten«. Først i dette Tidsskrift, senere i et særskilt Skrift »Om försoningens betydelse« (1873) udtalte han Anskuelser, som vakte stort Røre og fremkaldte en Mængde Modskrifter; og da han derhos ikke blot talte for, men ogsaa i de saakaldte „Nadverforeninger" iværksatte Nadverens Uddeling uden for Kirken, fik han gjentagne Advarsler fra Domcapitlet. 1882 tog han Afsked fra Præsteembedet. Siden har han dog virket som Prædikant i en af hans Meningsfæller stiftet Kirke i Stockholm og har 1889, efter Opfordring af »Svenska evangeliska Missionsförbundet«, gjort en Rundrejse i Nordamerika for at holde gejstlige Foredrag for de derværende svenske Menigheder. Han har ogsaa været virksom som pædagogisk Forfatter, som Lægmandsombud ved Kirkemødet 1868 og som Rigsdagsmand i 2det Kammer fra 1885. Blandt hans Skrifter mærkes foruden de nævnte: »Andeliga sånger« (1872), »Försök til granskning af Luthers lilla katekes med kort utveckling« (1873) og en Oversættelse af det nye Testament med forklarende Anmærkninger.

Valdepeñas [-pēnjas], Stad i det spanske Landskab Ny Castilien, Prov. Ciudad Real, 26 M. s. for Madrid, med 13,900 J. og betydelig Vinavl.

Valders ell. Valdres, Fogderi i Christians Amt i Norge, omfatter de Fjælddale, der gjennemstrømmes af Bægna-Elv (s. d. A.) og dens Bifloder, indtil den falder ud i Indsøen Spirillen. 19,000 J. (1875). Det er et District med ganske godt Jordbrug og Skovdrift, men som især egner sig for Kvægavl paa de udstrakte Græsmarker, der findes paa de brede Fjælde, som omringe Dalen baade i Vest, Øst og Nord. Mod N. Ø. adskilles V. fra Gudbrandsdalen ved Norges højeste Fjældgruppe, Jotunfjældene. Landskabets Natur udmærker sig ved fine Indsøer og Skove og er i høj Grad tiltrækkende, hvorfor ogsaa V. er det af de østlandske Dalfører, der i de senere Aar er stærkest besøgt af Tourister. Gjennem Dalen gaar den ældste og mest befærdede Hovedvej mellem Christiania og Bergen over Filefjæld og Lærdalsøren.

Waldersee, Alfred, Grev v., preussisk General, f. 8 Apr. 1832, blev 1850 Artillerilieutenant og 1862 Capitain; han gjorde under Krigene 1866 og 1870 Tjeneste i Hovedkvarteret, men var 1871 Stabschef ved Storhertugen af Mecklenburgs Hærcorps og efter Freden Militærattaché i Paris indt. Sept. s. A. W. blev derefter Oberst, 1876 Generalmajor og 1881 Generalkvartermester, indtil han i Aug. 1888 efterfulgte Grev Moltke som Chef for Generalstaben. W. er en af Hovedmændene for det nye preussiske Junkerparti og nøje knyttet til Hofpræst Stöcker; han er gift med Prins Frederik af Augustenborgs Enke, M. E. Lee. — Hans ældre Broder, Georg v. W., f. 1824, gjorde under Krigen 1864 som Major Tjeneste i Staben og skrev u. A. „Der Krieg gegen Dänemark".

Valdés, s. Melendez Valdes.

Valdhorn, Jagthorn, Naturhorn (it. corno di caccia, fr. cor de chasse, eng. french horn), er det Horn uden Ventiler, for hvilket de klassiske Componister skrev, men som i vor Tid er næsten fortrængt af Ventilhornet.

Waldis, Burkard, tysk Digter, f. c. 1495 i Hessen, førte et bevæget og brydsomt Liv, var først Franciskanermunk i Riga, men gik senere over til Luthers Lære og bekæmpede ivrig Katholicismen; maatte paa Grund heraf lide megen Forfølgelse; blev 1544 Sognepræst i Abterode i Hessen, hvor han døde c. 1556. Hans „Esopus" (første Gang udkommen 1548; nyeste Udg. ved Tittmann 1882), som foruden Bearbejdelser af Oldtidens Fabler indeholdt hundrede af hans egen Opfindelse, vandt ved sin jævne og livlige Fortællemaade hurtig Folkeyndest.

Valdivia, befæstet Stad i Republiken Chile i Sydamerika, 39° 50' s. Br., ved Floden V., 3 M. fra dens Udløb i det store Ocean. 6,000 J. Ølbryggeri og Garveri, Udførsel af Tømmer og Korn. Havn.

Waldmüller, Rob., tysk Digter, hvis egentlige Navn er Charl. Edouard Duboc, f. 17 Sept. 1822 i Hamborg, Søn af en fra Havre indvandret Kjøbmand, havde i sin Ungdom som Handelsreisende Lejlighed til at se sig om i en stor Del af Europa, men ofrede sig siden 1854 udelukkende til Forfattervirksomhed og bosatte sig efter et Par Aars Ophold i Italien i Dresden. W. er i Besiddelse af en sjælden svigtende Kunstforstand og betydeligt Herredømme over Sproget. Særlig fremtrædende er hans Tone til malerisk Detailskildring; de elskværdige landlige Idyller og humoristiske Genrebilleder i Digtsamlingerne „Unterm Schindeldach" (1851), „Merlins Feiertage (1853), „Dorfidyllen" (1860) og „Des wohlseligen Eusebius Hutzlers einfältige Selbstbekenntnisse" (1871) samt i adskillige af hans Noveller („Novellen" 1860, „Leid und Lust", 3 Bd., 1874 o. fl.) ere maaske det bedste, han har skrevet. I andre Digte, som „Dichters Nachtquartiere", „Irrfahrten" (1853), »Lascia passare« (1857), træffe vi videre Perspectiver, et stærkere bevæget Følelsesliv og undertiden en phantastisk glødende Colorit. Saaledes ogsaa i hans Romaner og større Noveller, blandt hvilke kunne nævnes „Unterm Krummstab" (1857), „Gehrt Hansen" (Kunstnerroman, 1862), „Das Vermächtnis der Millionärin" (1870), „Die Somosierra" (1880), „Darja" (1884). Hans „Wanderstudien aus Griechenland, Italien und Daheim" (2 Bd., 1861) give ligesom mange af hans digteriske Arbejder Vidnesbyrd om hans grundige Indsigt i Malerkunst og Musik.

Vāle!, lat., lev vel!, **valēte!**, lever vel!

Vale, rettere Vaale (Váli), i den nord. My-

thol. Søn af Odin og Rind. Han er djærv i Kamp og træffer, hvor han sigter. Om ham er det spaaet, at han kun én Nat gammel skal hævne Balders Drab, og han nævnes blandt de Aser, der overleve Verdens Undergang.

Valençay [langsä], Stad i det franske Dep. Indre, 6 M. n. for Châteauroux, med 2,600 J. og et Slot, som i sin Tid tilhørte Fyrst Talleyrand. Paa dette Slot holdtes Ferdinand VII af Spanien fangen Maj 1808—Dec. 1813, da han indgik en Overenskomst om Fred og Forbund med Napoleon.

Valence [lāngs], Hovedstad i det franske Dep. Drôme, ved Rhônes venstre Bred, 12 M. s. for Lyon. 19,500 J. (1886). Bispesæde med seværdig Kathedralkirke, hvori et Mindesmærke for Pave Pius VI, som sad fangen her fra 1798 til sin Død 1799. Livlig Industri og Handel.

Valencia, 1) Landskab i Kongeriget Spanien med Titel af Kongerige omfatter efter den nyere Inddeling følgende Provinser:

	□ M.	Befolkning ved Udg. af 1886.
Valencia	195,26	692,245
Alicante	102,79	423,808
Castellon de la Plana	116,41	298,965
	414,46	1,415,018

Landskabet omgives af Middelhavet og Landskaberne Catalonien, Aragonien, Ny Castilien og Murcia. Dets vestlige Del er Bjergland, og Bjergene træde paa flere Steder, navnlig mod S. Ø., helt ud til Kysten, der for øvrigt er flad og hyppig sandet, med talrige Kystsøer, af hvilke den betydeligste er Albufera de V. s. for Staden V. Hovedvandløbene ere Guadalaviar, Jucar og Segura. De betydeligste Sletter findes ved Valencia, Alicante og Orihuela. De ere meget frugtbare, naar Vandingskanalerne holdes i Orden, kaldes Huertas (Haver) og frembringe rige Afgrøder af Korn. Ris, der er en Hovedbestanddel af Befolkningens Føde, dyrkes i stor Udstrækning i de usunde Sumpegne, Sydfrugter, Vin og Morbærtræer i Bjergdalene. Kvæg- og Hesteavlen er ubetydelig; derimod holdes mange Faar, men for det meste af simple Arter. Bjergene ere rige paa Metaller og andre værdifulde Mineraler, men disse Skatte fremdrages kun i meget ringe Udstrækning. Industrien frembringer navnlig Silke- og Uldstoffer samt Rebslagerarbejde og Papirfabrikation af Espartogræs. Vin og Sydfrugter ere vigtige Udførselsgjenstande. 2) Hovedstad i Prov. V. ved Floden Guadalaviar, i Nærheden af dens Udløb i Middelhavet, 41 M. ø. s. ø. for Madrid. 141,300 J. Ærkebispesæde. Staden er snævert bygget, men har dog enkelte smukke Pladser, beplantede med Orangetræer. De mærkeligste Bygninger ere Kathedralkirken, Toldbygningen, Silkebørsen og Circus. Her er et Universitet og talrige videnskabelige Anstalter. Industrien omfatter navnlig Silkestoffer, Sæbe, Hatte, Tobak og Cigarer. Havnen, der er ubetydelig, er ved Grao de V. Omegnen er udmærket frugtbar og folkerig, med talrige smukke Landsæder. V. var fra Aar 788, da Statholderen Abdallah løsrev sig fra Kalifen i Cordova, Hovedstad i et eget maurisk Rige, som 1094 erobredes af Cid, men atter blev uafhængigt efter hans Død, indtil den aragoniske Konge Jakob I Erobreren indtog V. 1238. I den spanske Arvefølgekrig sluttede V. sig til den østerrigske Ærkehertug Carl og blev haardt straffet derfor af Philip V.s Parti. Under Spaniernes nationale Rejsning mod Napoleon I kæmpede V. med fanatisk Raseri mod Franskmændene, indtil Byen blev betvungen af General Suchet 7 Jan. 1812. Den spanske General Narvaez fik 1845 Titlen „Hertug af V." 3) Stad i den sydamerikanske Republik Venezuela, 16 M. v. for Caracas, ved en efter Staden opkaldt Indsø. 36,100 J. Store Sukker-, Kaffe-, Indigo- og Bomuldsplantager.

Valenciennes [langsiän], stærkt befæstet Stad i det franske Dep. Nord, 7 M. s. ø. for Lille ved Schelde. 12,300 J. (1886). Fabrikation af Kniplinger, Tyll, Battist, Tæpper, Pottemagervarer, Øl og Brændevin og udbredt Handel. Mindesmærke for Watteau. I Omegnen store Stenkulsgruber og stærk Dyrkning af Sukkervarer og Cichorie. — V. hørte ligesom det øvrige Hainaut til de spanske Nederlande, indtil denne vigtige Fæstning erobredes af Franskmændene 1677 og afstodes til dem ved Freden i Nijmegen 1678. 1793 erobredes V. af de forenede Østerrigere og Englændere, men tilbagetoges af Franskmændene 1794. V. betyder ogsaa Kniplinger fra V.

Valens, s. Atomitet.

Valens, romersk Kejser, f. i Pannonien, fik, efter at være udvalgt til Medregent af sin Broder Valentinian I 364 e. Chr., Regeringen over den østlige Del af Riget; han besejrede sin Modkejser Procopius 366 og indrømmede 376 de af Hunerne fordrevne Goter Boliger i Nedre-Mosien; da disse senere gjorde Opstand mod de romerske Embedsmænd, faldt han i et Slag mod dem ved Adrianopel 9 Aug. 378.

Valentia, Ø med Havn i Kerryshire i det sydvestlige Irland, ved Dinglebugten, Udgangspunkt for den første undersøiske Telegraphtraad til Amerika, nu for fem Ledninger. 2,200 J. Skiferbrud, Fiskerier.

Valentin [langtäng], fransk Maler, hvem Italienerne paa deres sædvanlige Maade kaldte Monsu V., hvoraf fejlagtig Fornavnet Moïse er opstaaet, var født i Coulommiers 1600 (1601). Han var i Paris Elev af Vouet, men gik tidlig til Rom, hvor han valgte Caravaggio til Forbillede og hurtig hævede sig til en betydelig Kunstner, men døde allerede i sit 34te Aar, 1634. Hans Hovedbilleder, „Salomos Dom" og flere religiøse Billeder, „En Concert", „En Spaakvinde" o. fl. ere i Louvre i Paris. I den kgl. Malerisamling i Kjøbenhavn er „Kortspillere".

Valentiner, Adolph, f. 4 Juli 1808 paa Hutterkamp i Holsten, d. 28 Maj 1868 paa sin Ejendom Gjeddesdal ved Taastrup, viste varm Interesse for Landbruget og øvede ikke ringe Indflydelse paa dettes Udvikling. Han var lige til sin Død Formand i Sogneraadet, tog virksom Del i Landhusholdningsselskabets Anliggender og i de almindelige Landmandsforsamlinger og var Formand i Kjøbenhavns Amts Landboforening fra Foreningens Oprettelse

1841 indtil kort før sin Død. Han var tillige en flittig Forfatter, leverede mangfoldige Artikler til Landbrugstidenderne og udgav flere mindre Skrifter, der vidne om hans store Kjærlighed til Landbruget og hans Interesse for den opvoxende Slægts Udvikling. 1859 udnævntes han til Etatsraad. Hans gjæstfrie Hjem besøgtes meget af Danske og Udlændinge; Traditionen er i denne som i andre Retninger bevaret af hans Søn, den nuværende Ejer af Gjeddesdal, Etatsraad Heinrich Nic. V., f. 3 Marts 1834. — En Brodersøn af førstnævnte, Hermann V., f. 8 Maj 1850 paa Gjorslev, Student fra Roskilde Skole 1867, tog Magisterconferens i Mathematik 1873 og blev 1887 Lærer ved Officerskolen; siden 1888 er han Medlem af Videnskabernes Selskab. I sin Doctordisputats (1881), „Bidrag til Rumcurvernes Theori", og i en dertil knyttet Afhandling, „Zur Theorie der Raumcurven", i »Acta Mathematica« har han givet vigtige Bidrag til Læren om Curver i Rummet, særlig vedrørende Antallet af Betingelser, hvoraf deres Bestemmelse afhænger, og Punktgrupper paa saadanne Curver. I et andet større Arbejde, „De endelige Transformations-Gruppers Theori", i Vidensk. Selskabs Skrifter 1889, oprindelig foranlediget ved en af Selskabet stillet Prisopgave, har han givet Løsninger af forskjellige vanskelige Problemer henhørende til Theorien for saadanne Grupper af lineære Transformationer, som overføre en ret Linje eller en Plan til sig selv. Af hans mindre Arbejder kan fremhæves en fortræffelig Lærebog i sphærisk Trigonometri (1889).

Valentiniānus I, romersk Kejser 364—75 e. Chr., blev efter Jovians Død af Hæren udraabt til Kejser; den østlige Del af Riget overdrog han til sin Broder Valens og herskede selv over den vestlige Del; han residerede i Milano. Han sikrede Grænserne ved Rhinen og Donau samt Herredømmet over Britannien og døde 375. — Efter V. fulgte hans ældste Søn Gratianus, der udnævnte sin fireaarige Halvbroder V. II til Medregent i Occidenten. Efter Gratianus's Død 383 sikrede Kejser Theodosius I V. Besiddelsen af Italien og Afrika. Han blev dræbt 392 af sin Feltherre, Frankeren Arbogast, i Vienna i Gallien. — V. III, Søn af Constantius, Honorius's Medkejser, blev allerede i sit 7de Aar af Kejser Theodosius II udset til Hersker i Occidenten 425; 455 blev han dræbt af Petronius Maximus.

Valentinsdag, 14 Febr., har især tidligere haft en ejendommelig Betydning i England og Skotland. Aftenen før St. V. samledes unge Mennesker, og under alle Haande Lystigheder udtrak man af en Urne Navnet paa den Person af det andet Kjøn, som i det kommende Aar skulde være ens „Valentin" eller „Valentine". De to unge Mennesker stod fra nu af indtil næste V. i samme Forhold til hinanden som i Middelalderen Ridderen til sin Dame. Endnu er denne Skik, som sandsynligvis er af hedensk Oprindelse, ikke helt uddød. „Valentinsbreve" høre endnu til Englændernes Folkeforlystelser, og Forlovelser indgaas ofte paa denne Dag.

Valentinus, en af de dybsindigste og aandrigste af alle Gnostikerne, var Lærer i Alexandrien og i Rom ved Midten af det 2det Aarh. Hans Grundtanke er, at Guddomsdybet i Følge en i det selv begrundet Lov lader Æonerne emanere parvis i Syzygier, en poetisk Form for den samme Tanke, som i nyere Tid har faaet sin dialektiske Udvikling i den hegelske Philosophi. Hermed forbandt han den Anskuelse, at den bibelske Histories 3 Hovedpunkter (Skabelse, Syndefald og Forløsning) urbilledlig skulde forefindes i Guddomsfyldens Udviklingshistorie. Over disse Tanker har han construeret sit System, et storartet Digterværk, der indeholder en hel Theogoni og Kosmogoni. Hans Tilhængere, **Valentiniānerne**, holdt sig til ind i det 4de Aarh. De Brudstykker af V.s Skrifter, som endnu existere, have Betydning for den bibelske Indledningsvidenskab ved de Citater af det nye Test., som findes i dem.

Valeriānesyre, $C_5H_{10}O_2$. Man kjender flere isomere V., hvoraf dog kun den saakaldte almindelige V. har nogen almindelig Interesse. Den findes i og kan vindes af Rødderne af Valeriana Angelica, fremdeles i Frugterne af Viburnum og i adskillige dyriske Secreter (Sved). Sædvanlig vindes V. ved at ilte Amylalkohol med en Blanding af chromsurt Kali og Svovlsyre, afdestillere den dannede V. og rense den yderligere. V. hører til de flygtige fede Syrer og staar i samme Forhold til Amylalkohol som Eddikesyre til Vinaand. Den er en farveløs Olje af ubehagelig Lugt, koger ved 176°, er temmelig tungtopløselig i Vand, letopløselig i Vinaand og Æther. Enkelte af dens Salte, som Zink-, Jærn- og Chininsaltet, bruges i Medicinen. Valerianesur Amylæther er en Olje, der i fortyndet Tilstand har en overmaade behagelig Lugt af Æbler og derfor bruges til Drops o. lign.

Valeriānus, Publ. Licinius, romersk Kejser 253—60, udmærkede sig som Feltherre og var under Kejser Decius Censor. Efter at være bleven sat paa Tronen af de galliske Legioner, udnævnte han sin Søn Gallienus til Medregent. I en Krig med Perserne under Kong Sapor kom han 260 i Fangenskab, i hvilket han døde 266 eller 269 i Susa.

Valērius, en af de berømteste romerske patriciske Slægter af sabinsk Herkomst. Den nævnes lige fra Kongetiden til langt ind i Kejsertiden. Blandt dens Medlemmer ere følgende de mærkeligste: **Publius V.**, der i Republikens første Aar traadte i Consulen Luc. Tarquinius Collatinus's Sted og senere beklædte Consulatet 3 Gange; han var en ivrig Forkæmper for Folkets Magt, hvorved han erhvervede sig Hædersnavnet Poplicola (Folkeven). — **Luc. V. Potitus Poplicola** var efter Decemviralregeringens Fald 449 f. Chr. Consul med Marc. Horatius Barbatus og triumpherede over Æquerne, Volskerne og Sabinerne. — **Marcus V.**, med Tilnavnet Corvus, udmærkede sig som Feltherre og var 6 Gange Consul, sidste Gang 299. — **Luc. V. Flaccus** understøttede som Prætor 63 f. Chr. Cicero ved Undertrykkelsen af den catilinariske Sammensværgelse. Denne forsvarede ham senere, da han var anklaget for Provinsudsugelser, i en endnu opbevaret Tale.

Valērius, Joh. David, svensk Digter, f.

:3 Jan. 1776 i Göteborg i en gammel Præste-slægt ved Navn Wallerius, studerede Jura og raadte efter at have taget Embedsexamen 1793 nd i Hofretten i Stockholm. Hans smukke Sangstemme og tiltalende Ydre gav imidlertid Anledning til, at han 1797 blev ansat som Operasanger ved det kongelige Theater, hvor ian f. A. var bleven Secretær. Nu optraadte ian ogsaa som Forfatter; for Theatret var ian virksom som Oversætter, stundum ogsaa om Forfatter; af det svenske Akademi blev an flere Gange prisbelønnet for Digte af idaktisk Indhold; men især gjorde han sig lattet ved sine snart idylliskelegiske, snart muntre eller epigrammatiske Selskabs- og Drikkeviser, som satte i Musik af Åhlström vandt etydelig Udbredelse. 1804 forlod han Scenen. Ved Rigsdagen 1809 gjorde han Tjeneste som Secretær i Constitutions-Udvalget og blev 1810 ørste Expeditions-Secretær i Finansexpeditionen. Som Secretær hos de svenske Commissærer afgik han 1814 til Norge, hvor han lev et Par Aar som Secretær hos Rigsstatholderen. Efter 1820—22 at have været Landsecretær i Östergötland, blev han 1824 Afdelingschef i Generaltoldstyrelsen, men tog Afsked 1841. Fra 1826 var han Medlem af et svenske Akademi; d. 4 Aug. 1852 i Stockholm. Selv udgav V. to Hæfter »Visor och ångstycken« (1809—11; nyt Opl. 1878) og et Hæfte »Vitterhets-försök« (1831); hans »Samlade vitterhetsarbeten« udgaves af v. Beskow 2 Bd., 1855).

Valerius Flaccus, Cajus, romersk Digter, . c. 89 e. Chr. Hans nfuldendte Digt »Argonautica« findes i Webers »Corpus Poetarum Latinorum«.

Valerius Maximus, romersk Historieskriver 1ste Aarh. e. Chr., forfattede en historisk Anekdotesamling, »Factorum dictorumque memorabilium libri IX«.

Valery, Saint [sæng valeri], med Tilnavnet n Caux, Søstad i det franske Dep. Nedre Seine, ved Kanalen, 7 M. n. til v. for Rouen. 1,300 I. Havn med Sildefiskeri og Østersavl.

Valery sur Somme, Saint [sæng valeri syr somm], Stad i det franske Dep. Somme, i Nærheden af Floden Sommes Udløb i Kanalen, 8 M. n. v. for Amiens. 3,300 I. Navigationsskole, Sildefiskeri og en Havn, hvorfra Vilhelm Erobreren drog ud 1066 med n stor Hær og Flaade til Erobringen af England.

Wales [næhls], et forhen selvstændigt, i Slutningen af det 13de Aarh. med England forenet Fyrstendømme, mod V. og N. omgivet af St. Georgskanalen og den irske Sø, mod Ø. af Shirerne Chester, Shrop, Hereford og Monmouth og mod S. af Bristolkanalen. 346 □ M. med 1,400,000 I. (1881). Det er et Bjergland, højest mod N., indtil 3,500 F. (Snowdon), med stærkt udskaarne Kyster og har or Rigdom paa Metaller og betydelig Bjergværksdrift. — W.s oprindelige Beboere vare Kelter af Kymrernes Stamme. Da Angelsachserne i det 5te Aarh. indvandrede i Britannien, flygtede en Del af dettes keltiske Befolkning til W. Den blandede sig med de indfødte og forsvarede haardnakket sin Uafhængighed og bevarede sin ejendommelige Charakter i dette bjærgrige Land. Den angelsachsiske Konge Athelstan (925—41) tvang W.s Fyrster til at betale ham Skat. Vilhelm Erobreren tvang dem til at anerkjende Normannernes Overherredømme; Henrik II havde gjentagne Kampe at bestaa med W.s Indbyggere, og det lykkedes først for Edvard I, efter at have overvundet og henrettet Fyrst Llewellyn og dennes Broder David, 1283 fuldstændig at undertvinge Landet. Han gav sin i Caernarvon i W. 1284 fødte Søn, den senere Edvard II, Titlen „Prins af W." (hvilken Titel de engelske Kronprinser altid senere have ført) og forlenede ham med Landet. 1400 rejste Owen Glendower, en Barde og Efterkommer af de gamle Fyrster, en farlig Opstand i W. mod Henrik IV. 1536 blev W. fuldstændig forenet med England.

Valet, fr. [valæ], Riddersvend; Tjener; Knægt i Kortspil.

Walewski, Alex. Fl. Jos. Colonna [valefski], Hertug, fransk Statsmand, f. 4 Maj 1810 i Polen, en nægte Søn af Kejser Napoleon I og en polsk Grevinde Walewska, blev opdragen i Genf, men kom 1824 til Polen og blev tidlig indviklet i Sammensværgelsen mod Rusland. 1829 rejste han hemmelig til Frankrig og deltog n. A. i Julikampene; han udmærkede sig 1831 ved Grochow som Skrzyneckis Adjudant og gik sammen med Wielopolski som polsk Agent til London. Ved Hertugen af Orléans's Hjælp ansattes W. i den franske Hær, kæmpede i Algérien og blev Husarcapitain, men slog sig derefter paa Politiken som en Tilhænger af Thiers. Allerede 1838 udtalte W. sig i et Flyveskrift for Forbund med England. 1840 brugtes han i en diplomatisk Sendelse til Ægypten, og 1849 blev han fransk Afsending i Rom, hvor han ægtede Grevinde Ricci, en Ætling af Polens sidste Konge Stanislaus Poniatowski, forflyttedes senere til Neapel og 1852 til England, hvor han baade opnaaede Kejserdømmets Godkjendelse og virkeliggjorde sin Tanke fra 1838. I Maj 1855 udnævntes W. til Udenrigsminister og førte n. A. Forsædet paa Parisercongressen; han blev tillige Senator og 1858 Medlem af Gehejmeraadet, men afgik som Minister i Jan. 1860, fordi han holdt fast ved Züricherfreden og ikke vilde fremme Italiens Enhed. I Nov. s. A. blev han derimod Statsminister og udstedte det Decret, der udvidede den lovgivende Forsamlings Myndighed, men afgik 1863, da han vilde have, at Frankrig skulde bringe Polen Hjælp. Efter Hertug de Mornys Død 1865 blev W. Formand for den lovgivende Forsamling, dog kun ét Aar, fordi han ikke kunde overtale Kejseren til et friere System. Han blev nu ophøjet til Hertug og indtraadte paa ny i Senatet. D. 27 Sept. 1868.

Valfart, en i religiøse Øjemed foretagen Rejse til et helligt Sted. V. vare allerede almindelige blandt Grækerne, Romerne og Germanerne og foretoges ogsaa af Jøderne til Jerusalem; for Muhammedanerne ere V. til Mekka og Medina en udtrykkelig foreskreven religiøs Pligt. Blandt de christne kom V. især i Gang ved Kejser Constantin den stores

Moder Helenas V. til Palæstina og blebe derpaa i Middelalderen mere og mere almindelige. For Katholikerne gaves der foruden Palæstina ogsaa forskjellige Valfartssteder i andre Lande, saaledes Rom, Loreto, Compostella, Wilsnack, Einsiedeln, Aachen og Trier. I nyere Tider har man paa ny med stor Iver søgt at bringe V. i Stand.

Valg. Valgene til de nyere Tiders repræsentative Forsamlinger i Staten og Communen (s. **Repræsentativsystemet**) ere ved de forskjellige Valglove ordnede paa ēn af to Hovedmaader, nemlig enten saaledes, at Repræsentanterne vælges umiddelbart af selve den valgberettigede Befolkning (**directe** eller **umiddelbare V.**), eller saaledes, at denne kun vælger Personer (**Valgmænd**), der igjen vælge selve Repræsentanterne (**indirecte** eller **middelbare V.**). Exempel paa denne sidste Valgmaade haves i Danmark i Valgene til Landstinget, og i Norge ske alle V. til Stortinget ved indirecte V. I øvrigt ere Betingelserne saa vel for Berettigelsen til at deltage i V. af Repræsentanter (**Valgretten**) som for at kunne vælges til en saadan (**Valgbarheden**) meget forskjellig stillede i de forskjellige Valglove. For saa vidt Valgretten ikke er betinget af nogen positiv Qvalification, der skulde give Garanti for Vedkommendes Modenhed til at udøve den, men derimod tilkommer enhver, om hvem der intet foreligger, som giver Grund til at frakjende ham Adkomst til at udøve den, kaldes Valgretten almindelig, og dette er i det væsentlige Tilfældet med Valgretten til det danske Folketing; ofte er imidlertid enten Valgretten eller Valgbarheden gjort afhængig af visse positive Betingelser, navnlig Besiddelsen af en vis Formue eller Ydelsen af en vis Skat (**Valgcensus**), hvilket f. Ex. er Tilfældet med Valgretten til det norske Storting og til Dels til det danske Landsting. **Almindelig Valgret** indførtes i Frankrig 1792 ved Valg til Nationalconventet, men blev allerede 1795 indskrænket til Skatyderne og gjenindførtes først 1848. S. A. optoges den i Tyskland ved Valg til Nationalforsamlingen og i flere enkelte Stater, men bortfaldt snart igjen undtagen i Preussen, dog med det ejendommelige Treklassesystem; siden 1867 gjælder den for Rigsdagen og er ogsaa optagen i flere Stater (Baden, Württemberg o. fl.). I Schweiz bestod den fra gammel Tid i flere Cantoner og er siden 1830 efterhaanden indført overalt. Spaniens Forfatning af 1812 optog den, dog med dobbelte Valgmandsvalg, og paa ny 1868—76. Italien brugte den ved Folkeafstemningerne 1860—70, men ellers ikke. Derimod optog Grækenland den 1864 og Bulgarien 1878. I det øvrige Europa er V. indskrænket mere eller mindre, mest i Belgien, hvor der knap er 1 Vælger for hver 45 Indb., mindst i England og Danmark, hvor der er 1 Vælger for hver 7—8. I England kræves Skatydelse; i Danmark virker den høje Valgretsalder, 30 Aar (ellers 21—25 Aar), og Kravet om Fattigunderstøttelsens Tilbagebetaling indskrænkende. I Nordamerika er a. V. indført i næsten alle Stater, ligeledes i Mexico og flere sydamerikanske Stater, samt i Kolonien Victoria.

Valhal kaldes i den nord. Mythol. den vide, guldskinnende Hal, hvor Odin, Valfader, optager sine elskede Sønner, der falde paa Valpladsen, Einherjerne. Dens gamle, hellige Gitter hedder Valgrind. Foran Hallen staar Lunden Glaser, hvis Løv er det røde Guld. En Ulv hænger vest for Døren, og en Ørn sidder nedbøjet oven over. Tagbjælkerne dannes af Spyd, Salen er tækket med Skjolde og Bænkene bestrøede med Brynjer; skinnende Sværd oplyse Hallen. Den har 640 uhyre Døre; ud ad hver af dem kunne 960 Einherjer gaa paa ēn Gang. Einherjerne leve af Flesk af Galten Sæhrimner, der koges hver Dag, men er hel og holden igjen om Aftenen, og drikke Mjød, der flyder af Geden Hejdruns Yver. Hver Dag, naar de have klædt sig paa, iføre de sig deres Rustning, gaa ud i Gaarden, kæmpe og fælde hverandre; det er deres Tidsfordriv og Leg. Naar det lider ad Davretid, ride de hjem til V. og sætte sig til at drikke.

Valkendorf, en dansk Adelsslægt, som oprindelig skal være fra Østerrig, men allerede i det 14de Aarh. var kommen til Danmark. Her uddøde den 1742, men i Sverige lever den endnu, dog i meget ringe Stilling. **Erik V.**, Ærkebiskop i Trondhjem 1510—22, ledsagede Prins Christian (II) paa dennes Hyldingsrejse i Sverige 1499, og da Prinsen 1506 sendtes som Regent til Norge, ledsagede V., der den Gang var Domprovst i Roskilde, ham som hans Kansler og stod i saa høj Gunst hos Prinsen, at det især var dennes varme Anbefaling til Pave Julius II, som 1510 satte V. paa Ærkebispestolen i Trondhjem. I denne ophøjede Stilling virkede V., der var en hæderlig, kundskabsrig og virksom Mand, meget til Norges Vel, fredede om og smykkede Domkirken i Trondhjem og søgte at indføre en ordentlig Bjærgværksdrift i Landet og at gjenoptage Sejladsen til Grønland. Sin Gunst hos Christian II, hvem han 1514 kronede i Oslo, bevarede han indtil 1515, da han var sendt for at hjemføre Kongens Brud, Prinsesse Elisabeth, fra Nederlandene, thi derfra skrev han efter den nederlandske Regerings Opfordring et Formaningsbrev til Kongen om at ophæve det forargelige Forhold til Dyveke (paa hvis sjældne Skjønhed han selv 1507 i Bergen skal have henledet Kongens Opmærksomhed). Denne Formaning glemte hendes Moder Sigbrit ham aldrig: samtidig med at hun sværtede ham hos Kongen, lod hun ham fortrædige og drille af sine Kreaturer, især den voldsomme Hovedsmand paa Aggershus, Hans Mule. Da V. forgjæves havde klaget skriftlig til Kongen, besluttede han personlig at forebringe sine Klager og rejse ned til Danmark, men paa Sørejsen blev han af Storm dreven til Holland (1521), hvor han traf sammen med Christian II, der uventet var rejst derhen. Den mistænksomme Konge troede nu, at han var rømt fra Norge med Ærkestiftets og Domkirkens Skatte, og vilde have ham fængslet i Amsterdam ved Øvrigheden, men denne nægtede naturligvis at medvirke til en saadan Voldsgjerning med en høj og fremmed Prælat. Kongen forlangte derfor, at han skulde stille Borgen for at møde i Danmark for Kongens og Rigsraadets

Domstol, men V. vilde under denne Kongens Misstemning ikke udsætte sig for nogen Voldsomhed fra hans Side og erklærede, at han vilde lade sin Sag undersøge af Paven. Da han var blottet for Pengemidler, maatte han laane sig frem for at bestride Udgifterne ved Rejsen til Rom, men døde der allerede 28 Nov. 1522, inden hans Klage var undersøgt af Paven. — **Christoffer V.** til Glorup (i Fyn), dansk Rigshofmester, f. 1 Sept. 1525. Som Lensmand i Bergen (1556—60) vidste han med stor Kraft at holde de der boende overmodige tyske Kjøbmænd og Haandværkere i Ave; 1561—67 var han i Lifland som Kongens Statholder og Hertug Magnus's Raadgiver. 1569—71 var han Lensmand paa Island, 1571—73 paa Gulland. 1574 blev han Rentemester, i hvilken Stilling han holdt Rigets Finanser i god Orden, og 1577 Medlem af Rigsraadet; men han vedblev at være Rentemester til 1589. Under Christian IV.s Mindreaarighed var han en af de 4 Regeringsherrer 1588—90, da han udtraadte af Regeringsraadet, vistnok fornemmelig paa Grund af den Underkjendelse af hans Optræden over for Mogens Heinesen (s. d. A.), som da fandt Sted. Da den unge Konge 1596 selv overtog Regeringen, gjorde han V. til Rigshofmester, hvilken Post havde været ubesat i 21 Aar siden Peder Oxes Død, og i denne høje Stilling døde V. 17 Jan. 1601, ugift. Han maa regnes blandt Fædrelandets bedste Mænd. V. elskede og fremmede Videnskaberne og stiftede c. 1588 **V.s Collegium** eller, som det længe i daglig Tale kaldtes, „Hofmesters Boder", i St. Pedersstræde i Kjøbenhavn (det tidligere Carmeliterkloster), til Bolig for 16 fattige Studenter. Indvielsen skete 1589; Fundatsen er fra 1595. En ny Bygning opførtes i den gamles Sted 1865—66. Alumnernes Antal er nu 21.

Walkers Lod [uāāker], et Apparat til Maaling af Vandets Dybde. Det anbringes mellem Dybdelodbet og Lodlinen. Apparatet er forsynet med en lille Archimedes-Skrue, som under Nedsiringen ved Vandets Tryk bringes til at rotere. Ved ēn Omdrejning af Skruen har Apparatet gjennemløbet en Vejlængde lig Skruens Stigning; iagttager man derfor, hvor mange Omdrejninger denne gjør indtil den naar Bunden, — hvilket sker ved, at Skruen sætter et Hjulværk i Bevægelse — kan man derved bestemme Vanddybden. Naar Apparatet hales op, falder en Pal ved Vandets Tryk ned og hindrer Skruen i at bevæge sig den modsatte Vej. Et lignende Apparat benyttes til Logning eller til at bestemme Skibets Fart; det bringes da til at flyde paa Vandets Overflade og slæbes agter ude i en Line fra Skibet.

Walkers Øer [s. o.] ere Guano Øer i det store Ocean, liggende under 8° 52' n. Br., 169° 15' v. L. og tagne i Besiddelse af de forenede Stater.

Valkjord, en graagrøn eller brun, sandfri Lerart, der har en glinsende Streg og begjærlig indsuger Fedt og Olje, hvorfor den benyttes til Valkning af Tøj og til Borttagelse af Fedtpletter. Den er ikke plastisk, men danner en vællingagtig Masse ved at udrøres i Vand og er dannet ved Sønderdeling af feldspat-, augit- og hornblendeholdende Bjergarter. Den forekommer især i England og Sachsen i Juraformationen og ved Fredericia i Brunkulformationen.

Valkning, et ved nogle organiske Substanser forefaldende Arbejde, der gaar ud paa en Forfiltning af Delene i fugtig Tilstand ved hensigtsmæssig Æltning eller anden mechanisk Behandling, saa at der kan opnaas en bestemt tilsigtet Forandring af Stykkets Form eller Dimensioner. Vigtigst er V. af Klæde o. desl., der gaar ud paa saaledes at indkrympe det baade i Længde og især i Bredde, at det bliver tykt og tæt, og desuden at fremkalde en Vandring af Uldtaverne dels imellem de enkelte Garn, saa at Vævet bliver fastere, dels ud af dem, saa at der lægger sig et tæt Lag Filt som en Luv paa begge Sider af Vævet og skjuler det. For at V. kan gaa for sig maa Uldtaverne være ganske rene og navnlig befriede for alle olje- eller fedtagtige Substanser. Saadanne ville altid findes i Vævet i betydelige Mængder, dels fordi Ulden, saaledes som den kommer fra Faaret, er fedtet, og dels fordi man før Spindingen har indfedtet den (s. Udspinding) netop for at hindre den i at filtre sig i Utide under Spindingen og Vævningen. For at fjærne Fedtstoffet maa Vævet vaskes med raadden Urin eller en anden alkalisk Vædske, med Sæbe, Valkjord eller Blandinger; naar Vaskemidlet og Smudset ere fjærnede, foretages V., understøttet af lignende Stoffer, under jævnligt Eftersyn i Løbet af f. Ex. ¼ Dag; til sidst skylles Valkemidlet bort, Klædet udstrammes og tørres. V. foregaar i en Valkemølle, der kan være et Stampeværk, en Hammervalke, hvor Stamperen gaar i en Bue, ledet ved et Skaft, en Krumtapvalke, hvor Hammeren ikke falder frit, men trækkes ved en Forbindelsesstang fra en Krumtap, endelig og nu om Stunder helst en Valsevalke, hvor det med begge Ender sammensyede Klæde løber, sammenfoldet i Bredden, mellem flere Par med dybe Riller forsynede Ruller, der presses fast imod Klædet. Det gjælder om at lede V. saaledes, at Indkrympningen sker ligelig overalt, saa at Klædestykket efter V. vedblivende er plant og lige tykt over det hele. Indkrympningen kan være meget stor, især naar Klædet ikke er tæt vævet, f. Ex. til ⅔ af det oprindelige Fladeindhold; andre klædeagtige Stoffer indvalkes mindre, til Dels meget mindre. Egentligt Filt til Hatte dannes ved V. af Uldhaar (af Harer) uden forudgaaende Spinding og Vævning. Efter en tør Filtning foretages en V. i en hed, sur Valkebejtse under Rulning og Børstning, hvorved Posen, der oprindelig er dannet af de i et jævnt Lag udbredte Haar, og som i Begyndelsen er stor, men kun har meget ringe Sammenhæng, bliver fast og tæt samtidig med, at den kryber ind i en overordentlig Grad. Af denne Pose formes senere Hatten. Ved Læder foretages ligeledes en V., der har Lighed med Drivning af Metalarbejde og ligesom dette tilsigter af en plan Flade at tilvejebringe en, der ikke kan udfoldes, f. Ex. til Forsiden af en Trækkestøvle. Det fugtige og gjennemfedtede Læder bliver til den Ende befæstet med Stifter, trukket med Tæn-

ger, hamret og gnedet saa længe, indtil alle Folder ere udglattede, hvor Læderet skal valles sammen, og Strækningen paa andre Steder er opnaaet i tilbørlig Grad. Den stærkeste V. foretages gjærne af en særegen „Vindearbejder".

Valkyrjer vare i Følge den nord. Mythol. et Slags Skæbnegudinder, der raadede for Sejren og Mandefaldet i hvert Slag, idet de af Odin udsendtes for at udkaare dem, der skulde falde. De tænktes da som unge, smukke Kvinder ridende gjennem Luften, bevæbnede, i fuld Rustning. I Valhal bære de Drikkehornene om. I Heltedigtene i den ældre Edda optræde V., der vare Kongedøtre, og som endog ægte Heltene og føde dem Børn.

Valla, Laurentius, en af de berømteste Humanister, f. 1407 i Rom, d. smstds. 1457 som pavelig Secretær og Kannik, har store Fortjenester af de humanistiske Studiers Gjenoplivelse. Blandt hans Arbejder er det mest bekjendte »Elegantiæ Latini sermonis« (1471); hans Værker udkom samlede i Basel 1543.

Wallace, Alfred Russel [uŏllis], eng. Naturforsker, f. 8 Jan. 1812 i Usk i Monmouthshire, blev uddannet til Landmaaler og Architekt, men opgav disse Fag for at rejse og studere Naturen. 1848 besøgte han sammen med W. Bates Amazongebetet, hvor han tilbragte henved 4 Aar (»Travels on the Amazon and Rio Negro«, 1852, »Palm trees on the Amazon, and their uses«, 1853). 1854 gik han til de malayiske Øer, som han gjennemforskede i 8 Aar, og hvorfra han medbragte store Samlinger (de fra Amazon vare blevne ødelagte ved, at Skibet, som skulde føre dem til Europa, brændte) til Oplysning om disse Øers Natur og ethnographiske Forhold osv. I »The Malay Archipelago« (3dje Opl. 1872, 2 Bd.) viser han bl. a., at disse Øer maa deles i to ganske forskjellige Grupper, en asiatisk og en australsk, og at Grænsen mellem dem gaar gjennem det snævre Stræde mellem Bali og Lombok. Hans Studier i Troperne ledede ham til Betragtninger over Arternes Oprindelse, som i meget stemmede med Darwins den Gang endnu ikke offentliggjorte Anskuelser, og det var en fra W. til Lyell indsendt Afhandling, som paa Lyells Anmodning fik Darwin til at fremkomme med sit berømte Værk om Arternes Oprindelse (s. Darwin). W. vendte sig ogsaa til Studiet af Zoogeographien, og 1876 udgav han et af de betydeligste Værker herover: »The Geographical Distribution of Animals« (2 Bd.); i »Tropical Nature« (1878) og »Island life« (1880) fremsatte han yderligere Betragtninger over geographisk Udbredelse, Dyrenes Farve og Kjønsvalg m. m., Emner, som i flere af hans tidligere Arbejder havde været Gjenstand for omfattende Undersøgelser. 1875 optraadte han i »On Miracles and Spiritualism« til Gunst for Spiritismen, og i de seneste Aar har han væsentligst vendt sig mod sociale og politiske Problemer (»Land Nationalisation, its necessity and its aims«, 1882). W. er Forfatter til talrige andre Arbejder af naturvidenskabeligt og ethnographisk Indhold og har foruden forskjellige Æresbevisninger fra Ind- og Udland for sine videnskabelige Fortjenester fra 1881 nydt en »Civil List Pension« af 200 Pd. St. aarlig.

Wallace, William [s. o.], skotsk Adelsmand og Frihedshelt, f. 1276, begik 19 Aar gammel et Mord, hvorfor han maatte flygte til Skovene. Her samlede han om sig en Skare Fredløse, i Spidsen for hvilke han overfaldt de svage Besætninger, der skulde opretholde det forhadte engelske Herredømme (s. Edvard I), vandt stor Tilslutning hos Folket og fordrev Englænderne fra Skotland. Den engelske Anfører Warenne, som Edvard I sendte mod ham, overvandt han fuldstændig ved Stirling (11 Sept. 1297) og gjorde et heldigt Indfald i England. W. var imidlertid under John Baliols Fraværelse bleven udnævnt til Rigsforstander, men Skotlands Stormænd vilde ikke finde sig i at staa under en simpel Adelsmand, hvorfor W. for at bevare Enigheden under Kampen med England nedlagde denne Værdighed og kun forbeholdt sig Overcommandoen i Krigen. Dog blev han ikke tilstrækkelig understøttet og blev overvunden af Edvard I ved Falkirk (22 Juli 1298), men fortsatte Kampen, indtil han blev forraadt af en tidligere Vaabenfælle, Ridderen John Monteith, ført til England og henrettet paa Towerhill 23 Aug. 1305. Hans Navn lever endnu i de skotske Folkesange.

Wallace, William Vincent [s. o.], Pianist og Componist, f. 1814 i Waterford i Irland, d. 1865 paa Slottet Bages i Haute-Garonne, uddannedes i Dublin, hvor han blev Orchesterviolinist og dirigerede Abonnementsconcerter. 18 Aar gl. gik han af Helbredshensyn paa Rejser, kom til Australien, Ny-Seeland, baade Nord-, Mellem- og Sydamerika, gjorde stadig Lykke som Pianist, dirigerede 1841 i Mexico en italiensk Opera, vendte efter kortere Besøg i England og Belgien 1853 hjem til Europa og levede dels i Paris, dels i London. Af de Operaer, han skrev til London, er „Maritana" den mest bekjendte. En stor Del brillante Claversager, mest i Salonstil, bragte i sin Tid W.s Navn vidt omkring.

Valladolid [valja], 1) Stad i det spanske Landskab Gammel-Castilien og Hovedstad i Prov. V., ved Floden Pisuerga, 22 M. n. v. for Madrid, med 49,800 I., har regelmæssige Gader og smukke Torve, et kongeligt Slot, en prægtig Kathedralkirke, flere forhenværende Klostre og et 1346 stiftet Universitet, er Sædet for en Ærkebiskop, for Generalcapitainen over Gammel-Castilien og en betydelig Vaabenplads. Industrien er temmelig betydelig, navnlig Jærnstøberi, Klæde-, Læder- og Handskefabrikation. V. var længe Sædet for Castiliens Konger, indtil Philip II 1560 forlagde Residensen til Madrid. Her døde Columbus og fødtes Philip II. 2) **V. de Michoacan,** s. **Morelia.**

Vallak, s. **Hest.**

Valland, i Sagaerne det almindelige Navn paa det nordvestlige Frankrig.

Valle, norsk **Myse,** den efter Ostestoffets Udskillelse af Mælken (s. d. A.) tilbageblivende vandige Vædske, bruges til Fremstilling af Mælkesukker, som Svineføde og i Apothekerne. **Vallecur,** Vallens methodiske Anvendelse til Helbredelsen af Sygdomme (Lungesvindsot, Brystkatarrh, Kredsforstyrrelser i Brystet og Underlivet), bestaa-

i en regelmæssig Drikning af Vallе paa samme Maade og under samme Diæt som ved en Brøndcur. Det er i Almindelighed Gedemælk, der anvendes til Tilberedelsen af Vallen. Denne indeholder sædvanlig 5 pCt. Mælkesukker, 2 pCt. Ostestof og Fedt, ½ pCt. Kogsalt og phosphorsure Alkalier, alt opløst i Vand. Det er navnlig Saltene, der skulle give Vallen dens Virkning, efter den almindelige Mening en let antiphlogistisk og opløsende Evne, men i alt Fald en Del af de opnaaede gunstige Resultater skyldes vistnok ogsaa den Omstændighed, at næsten alle Vallecursteder ere højt beliggende i Alpeegne, hvis styrkende Klima i og for sig ikke noksom kan vurderes; nogle af de mest bekjendte af disse ere: Reinerz, Ischl, Reichenhall, Kreuth, Partenkirchen, Meran, Interlaken, Engelberg, Beatenberg, Heiden, Wäggis, Weißenstein, Weißbad osv.

Wallenberg, Jakob [berj], svensk Forfatter, f. 1746 i Östergötland, ledsagede som Skibspræst 1769, 1772 og 1774 det svensk-ostindiske Compagnis Skibe til Ostindien og China. 1777 blev han Sognepræst i Mönsterås; d. 1778. Af sin første Rejse gav han en humoristisk Skildring i »Min son på galejan« (1781; sidste Opl. 1888). Ogsaa skrev han, efter fransk-klassisk Mønster, et større Drama, »Susanna« (1778). Begge i Forening ere udgivne af Sondén i »Skrifter af W.« (1838; nyt Opl. 1851) og af Hanselli i »Samlade vitterhetsarbeten af W.« (1855). — En Slægtning af ham, Axel Oscar W., f. 19 Nov. 1816 i Linköping, blev 1837 Underlieutenant, 1846 Lieutenant i den svenske Flaade. Han kom dog snart ind paa politisk Virksomhed og optraadte som Journalist og som Taler paa Folkemøder. Dette vakte Mishag, og uden at have ansøgt derom fik han en Orlov, under hvilken han 1849 gjorde Tjeneste paa den danske Flaade. Efter sin Hjemkomst skaffede han sig Borgerret i Sundsvall som Grosserer, tog 1851 Afsked fra Flaaden og blev 1858 valgt til Rigsdagsmand i Borgerstanden, i hvilken Egenskab han deltog i Stænder-Rigsdagene indtil 1863. Efter derpaa at være flyttet til Stockholm, valgtes han her til Medlem af 1ste Kammer; d. 12 Jan. 1886. Som Rigsdagsmand og Journalist arbejdede W. utrættelig for Ordningen af Bank- og Creditvæsenet, ligesom han maa anses for den egentlige Ophavsmand til Rentens Frigivelse, til Guldmøntfodens og det metriske Vægt- og Maalsystems Indførelse i Sverige; med største Iver arbejdede han for Oprettelsen af „Enskilda Banken" i Stockholm, for hvilken han med fremragende Dygtighed virkede som Directeur lige til sin Død; ogsaa som Medlem af Stockholms Communalbestyrelse øvede han betydelig Indflydelse.

Wallenstein, egtl. Waldstein, Albrecht Wenzel Eusebius v., Hertug af Friedland, Mecklenburg og Sagan, f. 14 Sept. 1583 i Böhmen, hvor hans Fader Vilhelm v. W. ejede Godset Hermanic. Efter at hans protestantiske Forældre tidlig vare døde, sattes W. af sin Onkel i en Jesuiterskole, hvor han gik over til den katholske Religion. Dernæst foretog han en vidtløftig Rejse gjennem det sydlige og østlige Europa, studerede Astrologi ved Universitetet i Padua og tog Tjeneste i Kejser Rudolf II.s Hær i Ungarn mod Tyrkerne. Efter Freden 1606 giftede han sig med en ældre, rig Enke, Lucretia Nikessin v. Landeck, og blev ved hendes Død 1614 og ved Arv efter sin Onkel en af de rigeste Godsejere i Böhmen og Mähren. 1616 stillede han paa egen Bekostning 2 Compagnier Dragoner til Erkehertug Ferdinands Tjeneste i dennes Krig med Venezia, hvor han vandt Berømmelse som en tapper og dygtig Krigsmand, der førgede omhyggelig for sine Undergivne. Nu stod han i stor Gunst ved Hoffet, især efter sit Giftermaal med den indflydelsesrige Gehejmeraad, Grev Harrachs Datter Isabella Katharina, med hvem han levede i et lykkeligt Ægteskab. Ved Trediveaarskrigens Udbrud sluttede W. sig bestemt til Ferdinand II, hvervede et Kyradsserregiment og bidrog meget til at undsætte Kejseren i Wien, ligesom han ogsaa deltog i Felttoget i Böhmen. Til Løn for disse Fortjenester ophøjede Kejseren ham 1623 til Fyrste af Friedland (i Böhmen) og 1624 til Hertug af Friedland. W.s kolossale Formue, som man allerede den Gang beregnede til 30 Mill. Gylden i Grundejendomme, skriver sig fra denne Tid, idet han kjøbte 60 confiskerede Godser af Kejseren, og denne Formue forøgede han senere ved klog Bestyrelse og Udsugelser i Krigen. 1625 tilbød W. Kejseren paa egen Bekostning imod senere Erstatning i de erobrede Lande at stille en Hær paa 50,000 Md., der skulde leve af Brandskatning i Fjendens Lande, og fik som Generalissimus og Feltmarschal Bemyndigelse til at hverve det halve Antal. Med denne Hær overvandt W. 25 Apr. 1626 Ernst af Mansfeld ved Dessau og forfulgte ham under store Besværligheder ned til Bethlen Gabor i Transsylvanien, hvem han tvang til at slutte Fred. 1627 kjøbte han Hertugdømmet Sagan i Schlesien af Kejseren, kæmpede dette og de følgende Aar mod Christian IV, besatte den jyske Halvø og lod sig udnævne til General over det baltiske Hav, men hans Planer til at skaffe sig Herredømmet over dette Hav mislykkedes lige saa vel som hans Angreb paa Stralsund. 1629 lod W. sig af Kejseren forlene med Mecklenburg, hvis Hertuger vare erklærede i Rigets Acht, men dels dette Skridt, dels hans formodede Planer om at udvide den kejserlige Magt i Tyskland, og især de frygtelige Udsugelser og Voldshandlinger, som han tillod sine Tropper baade i protestantiske og katholske Lande, fremkaldte en saa almindelig Forbitrelse imod ham, at Kejseren, der selv var bleven betænkelig over W.s Ærgjerrighed og paavirkedes af sin Ungdomsven, den ivrig katholske Kurfyrst Maximilian af Bayerns Trusler, affatte W. (Sept. 1630). Stolende paa sine astrologiske Beregninger, der lovede ham fremtidig Ophøjelse, fandt W. sig rolig i sin Afsked og trak sig tilbage til Gitschin og Prag, hvor hans umaadelige Formue tillod ham at leve omgiven af mere end fyrstelig Pragt. Imidlertid var Gustav Adolf landet i Tyskland (Juni 1630) og havde 7 Sept. 1631 overvundet Tilly paa Breitenfeld ved Leipzig, saa at der nu ikke var

andet for Kejseren at gjøre, end at søge Hjælp hos W.; men denne, der paa egen Haand havde aabnet Underhandlinger med Sverige og Sachsen, hvilke Underhandlinger for øvrigt strandede paa Gustav Adolfs Mistillid til W., viste sig i Begyndelsen utilbøjelig til at føje Kejseren. Det var først efter længere Tids Vægring, at han lovede til Foraaret 1632 at have hvervet og paa egen Bekostning udrustet en Hær paa 40,000 Md., dog uden at ville paatage sig at anføre den. Derfor maatte Kejseren, da W. havde holdt sit Løfte, gaa ind paa følgende haarde Betingelser: „W. skulde være uafhængig og uindskrænket Anfører for Hæren og have et kejserligt Arveland som Belønning samt Dispositionsret over alle de Erobringer, han gjorde“. Efter at W. nu havde drevet Sachserne ud af Böhmen, vendte han sig mod Nürnberg, som han truede med Magdeburgs Skæbne, og kaldte derved Gustav Adolf til Byens Undsætning. Da W. med sine nylig samlede Tropper ikke vilde indlade sig i noget Hovedslag, holdt han sig i sin stærkt forskansede Lejr, som Gustav Adolf (24 Aug. 1632) forgjæves stormede, hvorpaa W. efter Svenskernes Bortmarche selv drog til Sachsen for at drage dette Lands Kurfyrste bort fra Forbundet med Sverige og saaledes true Svenskernes Communicationslinje; men Gustav Adolf fulgte efter ham til Sachsen og sejrede, men faldt ved Lützen 6 (16) Nov. 1632. Den følgende Vinter reorganiserede W. sin Hær og indledede nu med Kejserens Samtykke Forhandlinger med de tyske protestantiske Fyrster om en fælles Optræden imod Sverige. Denne nationale Politik modarbejdedes af det ved Hoffet i Wien mægtige jesuitiske Parti, som ønskede Tilslutning til Spanien. Da W. i Januar 1634 af militære Grunde nægtede at understøtte et spansk Corps i Elsaß og Lothringen, kom det til en Conflict med Kejseren. W. tilbød at nedlægge Commandoen, hvorover hans Officerer bleve ængstelige og forlangte, at han skulde blive ved Hæren. Til Gjengjæld fik W. (12 Jan. 1634) de i Pilsen forsamlede Oberster til at underskrive et Revers, hvori de lovede ham vedblivende Troskab, og samtidig indledede han hemmelige Underhandlinger med Sverige og Frankrig for at tvinge Kejseren til Fred og skaffe sig en selvstændig Stilling. Kejseren underskrev nu et Patent (24 Jan.), hvorved Commandoen fratoges W. og overdroges til General Gallas. Dette Patent skulde holdes hemmeligt, men allerede 18 Febr. udstedtes et andet, offentligt Patent, hvori W. erklæredes for en Forræder og det forbødes Soldaterne at adlyde andre end de af Kejseren udnævnte Generaler, blandt hvilke Gallas, Piccolomini og Altringer vare de vigtigste. Da dette Patent var blevet bekjendtgjort i Prag, blev Frafaldet fra W. almindeligt, hvorfor denne med nogle Tropper trak sig tilbage til Eger; men der lod Oberst Butler, Commandanten Gordon og Obervagtmester Leslie ham myrde af Capitain Devoroux (15 Febr. 1634). W. havde kun 1 Datter, Marie Elisabeth. Han var af Person høj og mager, havde en gulagtig Ansigtsfarve, talte lidet, lo sjælden, var i sit Væsen kold og streng, af Levemaade tarvelig, men dog pragtelskende og gavmild. Han straffede med blodig Strænghed enhver Ulydighed og Fejhed, men tillod paa den anden Side sine Soldater alle Udskejelser og Udsugelser og havde intet Hjærte for de Lidelser, som Krigen beredte Folket. Fast og udholdende forfulgte han sit Maal, sin egen Berigelse og Ophøjelse; sine Planer meddelte han ingen. Hans Religiøsitet var blandet med Tro paa Stjærnernes Magt; i Følge denne gik han Farerne rolig i Møde og mente sig af Skæbnen bestemt til et højere Kald. W. var en af sin Tids største Feltherrer og mest talentfulde Politikere. Men hans umættelige Ærgjærrighed og hans Tro paa hemmelighedsfulde Magters Indflydelse paa Menneskets Liv førte ham til sidst til Benyttelsen af forkastelige Midler til at gjennemføre sine Planer.

Waller, Edmund [uǒller], engelsk Digter, f. 1605, d. 1687. Han var væsentlig lyrisk Digter og havde ved sin glatte, letflydende, harmoniske Versification ikke ringe Indflydelse paa senere Digtere (Dryden, Pope).

Vallès, Jules [valǟhs], fransk Journalist, f. 1833, vakte 1857 Opsigt ved et Skrift, »L'Argent«, for dets paradoxale Meninger, blev siden Medarbejder af flere Pariserblade og selv Udgiver af et Par saadanne. Efter 4 Sept. 1870 sluttede han sig til »Internationale«, blev Bataillonschef i Nationalgarden og deltog i Optøjerne 31 Oct. I Febr. 1871 grundlagde han et ultraradicalt Blad, »Le cri du peuple«, valgtes senere til Communens Raad og spillede en stor Rolle under Oprøret ved at ophidse Fanatismen. Han undkom fra Paris til England og vendte først tilbage efter Amnestien 1880, skrev nogle Romaner og døde 1885.

Vallia, vestgotisk Konge 415—19, s. Goter.

Wallich, Nathanael, berømt Botaniker, hed oprindel. Nathan Wolff, f. 28 Jan. 1786 i Kjøbenhavn; han studerede her Medicin og fik 1806 en Ansættelse som Læge ved de danske Kolonier i Ostindien. Da disse Besiddelser overtoges af England, traadte W. i det engelsk-ostindiske Compagnis Tjeneste, i hvilken Stilling han havde rig Lejlighed til at fortsætte og udvide sine tidlig paabegyndte botaniske Studier; 1815 ansattes han som Directeur ved den botaniske Have i Calcutta. I denne Stilling udviklede han en ganske overordentlig Virksomhed ved at indsamle, beskrive og lade aftegne Planter fra alle Dele af de engelsk-ostindiske Besiddelser, ligesom han ogsaa gjennem en lang Aarrække berigede de fleste europæiske Haver med asiatiske Planter; han berejste 1825 det vestlige Hindustans Skovegne og undersøgte 1826—27 Ava og det af Englænderne nyerobrede burmanske Gebet. Hans nedbrudte Helbred nødte ham til at vende tilbage til Europa 1828, men efter et Par Aars Forløb overtog han atter sine Forretninger i Indien og anførte en Expedition til Assam for at undersøge Teavlen. Da Klimaet imidlertid vedblivende var ham farligt, forlod han 1847 Indien for stedse og vendte tilbage til England, hvor han døde 25 Apr. 1854. W. udfoldede som Botaniker en overordentlig Flid og Dygtighed, og Kjendskabet til Asiens tidligere ufuldstændig undersøgte

Flora skyldes væsentlig ham. Hans Hovedværk er »Plantæ Asiaticæ rariores«, der udkom i London 1829—32 (3 Foliobd. med 300 Kobbertavler); desuden udgav han (i Forbindelse med Dr. Carey) Roxburghs »Flora indica«, udvidet og beriget ved hans egne talrige Jagttagelser, skrev »Tentamen floræ Nepalensis« (1824—26) osv. Hans overordentlig omfattende Herbarium, fra hvilket Exemplarer omdeltes til alle offentlige Herbarier i Europa og Amerika, opbevares i »East India Company's Museum« i London. Til Universitetsbiblioteket i Kjøbenhavn skjænkede han desuden en stor Samling af engelske og indiske Bøger.

Wallin, Joh. Ol., svensk Digter og Gejstlig, f. 15 Oct. 1779 i Stora Tuna i Dalarne, tog 1803 den philosophiske Grad i Upsala, blev s. A. prisbelønnet af det svenske Akademi for Oversættelser af latinske Digtere og fik 1805 samme Akademis store Pris for Læredigtet »Uppfostraren«. Han ordineredes 1806 og blev Sognepræst i Solna samt Lector ved Carlberg 1809. 1810 optoges han i det svenske Akademi og blev n. A. Medlem af Comitéen for Udarbejdelsen af en ny Psalmebog. Allerede tidligere havde han, dels i Forening med Choræus, dels alene udgivet »Omarbetade kyrko-psalmer« (4 Hæft., 1807—11); nu udgav han sammen med Franzén 2 Hæft. »Prof-Psalmer« (1812—13) og offentliggjorde 1816 et »Förslag till Svensk Psalmbok«, som lagdes til Grund for den 1819 antagne Psalmebog. Jævnsides med hans Virksomhed som Psalmedigter voxede ogsaa hans Ry som Prædikant. 1812 var han bleven Sognepræst i Adolf Frederiks Sogn i Stockholm og 1816 Domprovst i Vesterås, hvorfra han 1818 vendte tilbage til Stockholm som Pastor Primarius. 1837 blev han udnævnt til Ærkebisp, men døde 30 Juni 1839 i Upsala, inden han fik tiltraadt dette Embede. W. udgav selv et Par Hæfter Digte og en Samling »Religionstal«; først efter hans Død udkom hans »Samlade Vitterhetsarbeten« (6te Opl. 1878) og to Aargange af hans Prædikener (paa Dansk ved Th. Schorn). Digtet „Dødens Engel" haves i dansk Gjengivelse af ihr. Richardt med Tegninger af Carl Larsson (1889).

Wallis, fransk Valais, Canton i Schweiz, omivet af Cant. Pays de Vaud, Bern, Uri og Tesa, Italien og Frankrig. 95,8 □ M. med 101,900 . (1888), næsten udelukkende Katholiker, mod). tysk-, mod V. fransktalende. Cantonet nner en stor, af Rhône gjennemstrømmet rngdedal, hvis egentlige Dalføre næppe nogenbs er over 1 M. bredt, og som mod N. beænses af Berneralperne, mod S. af den entlige Alpekjæde og mod Ø. aflukkes af St. otthards mægtige Bjærgmasse, ligesom den od V. kun har en smal Aabning mellem de Bjærge Dent de Morcles og Dent du Midi. mtrent Halvdelen af Arealet optages af Højrge og Isbræer, hvorfra talrige Tværdale de med mod Rhône. Sommervarmen i Da-e er meget betydelig, saa at endog Figner, andler og Granatæbler i Omegnen af Sion dne i fri Luft. Vin og Majs dyrkes til Højde af 2,500 F. (c. 1,200 F. over Genfersøen), Byg til 3,500 F. og Kartofler til 4,000 F. Kornavlen er omtrent tilstrækkelig til Befolkningens Behov; men Kvægavlen er Hovedsagen i Landbruget. Desuden findes her udbredt Vin- og Frugtavl. Industrien er ubetydelig. Undervisningsvæsenet har i de senere Aar hævet sig. Den lovgivende Magt er hos det store Raad paa 105 Medlemmer, valgte paa 4 Aar (1 for hver 1,000 J.), og dette vælger det udøvende Statsraad paa 5 Medlemmer. Ogsaa Dommerne vælges paa 4 Aar, men ved Valgmænd. Hovedstad Sion. — W. har haft Historie sammen med det øvrige Schweiz. Under Folkevandringen blev det besat af Burgunderne, kom derpaa under Frankernes Herredømme og blev til sidst en Del af det tyske Rige, hvis Kejsere lod det styre af Hertugerne af Zähringen. Øvre-W. blev tidlig et Skytsland under Schweizerforbundet, medens Nedre-W. af Canton Bern blev erobret fra Hertugerne af Savoien og forvandlet til et skatskyldigt Land, som styredes af Fogeder. 1798 hilste Nedre-W. Franskmændene som Befriere, medens Øvre-W. sammen med Skovcantonerne kæmpede tappert, men forgjæves mod dem. Nu blev hele W. et Canton i den helvetiske Republik, men ved Mediationsacten (1803) udskilt som en egen lille Republik, der dog 1810 indlemmedes i det franske Kejserdømme som Dep. Simplon. 1814 gjenoptoges W. som schweizersk Canton. Forfatningen 1815 gav det tysktalende Øvre-W. en Overvægt i Repræsentation imod det franske Nedre-W., og derover førtes siden 1831 heftig Strid, indtil Retsligheden blev gjennemført 1839. Tyskerne, der vare ivrig katholske, søgte under Ledelse af Jesuiter at gjenvinde den gamle Indflydelse, og efter blodige Optrin 1842—44 fik de Overmagten og gav en Forfatning, som forøgede Præsteskabets Rettigheder. W. sluttede sig ogsaa til „Sonderbund", men efter dettes Undertrykkelse indførtes 1848 en ny Forfatning, hvorhos Jesuiterne fordreves. Senere har W. dog igjen været iblandt de conservative Cantoner.

Wallis, John [uŏllis], fremragende engelsk Mathematiker, f. i Ashford 23 Nov. 1616, d. 28 Oct. 1708, var først Præst, men blev 1649 Prof. i Mathematik i Oxford. Han skrev over Keglesnittene i analytisk Behandling og gjorde ved sine Undersøgelser over Kvadraturer det første Skridt mod Integralregningen, ligesom Interpolationsproblemet ved ham kom til Behandling i mere almindelig Form; han indførte Brugen af negative og brudne Potensexponenter. Af hans mange mathematiske Arbejder maa især nævnes »Arithmetica infinitorum« (1655) og »Tractatus de algebra historicus et practicus« (1685). Hans samlede Skrifter ere udgivne under Titelen »Opera mathematica« (Oxford, 1693—99).

Vallisnēria spirālis, en i Sydeuropa samt i de varme Lande forekommende Plante af den til de enkimbladede henhørende Frøbidfamilie (Hydrocharitaceæ), udmærker sig ved sine ejendommelige Bestøvningsforhold. Planten er tvebo og voxer i Vand. Han- og Hunblomsterne i Nærheden af hverandre. Hunblomsterne sidde paa lange Stilke, der i Blomstringstiden naa op over Vandfladen. Hanplanterne,

der ligesom hine ere fæstede til Bunden, have derimod Blomsterne paa meget korte Stilke, men disse brydes over hen imod Blomstringstiden, Blomsten stiger til Vejrs og svømmer paa Vandfladen ligesom Hunblomsten, saaledes at Bestøvningen nu med Lethed kan gaa for sig paa sædvanlig Vis. Efter at denne har fundet Sted, ruller Hunblomstens Stilk sig proptrækkerformig sammen, hvorved Blomsten drages ned under Vandet, og her foregaar nu Frugtudviklingen.

Wällmark, Peter Adam, svensk Forfatter, f. 31 Dec. 1777 i Halland, forlod 1799 Universitetet i Lund og fik en Stilling ved det kongel. Bibliothek i Stockholm. Ved en »Sång öfver slaget på Köpenhamns redd« vakte han Opmærksomhed hos Datiden; især Leopold blev hans Velynder. Han blev derefter Medarbejder ved »Stockholmsposten«, vandt 1807 og 1809 det svenske Akademis Præmie for to Digte og begyndte 1809 at udgive et literært og politisk Blad, »Journal för Litteraturen och Theatern« (fra 1811 kaldet »Allmänna Journalen«, fra 1824 »Journalen«). Under den literære Stormperiode 1810—20 optraadte W. mod Phosphoristerne. Med 1836 ophørte han at udgive »Journalen«, men 2 Aar forud havde han for Regeringens Regning overtaget Redactionen af det officielle Blad »Stats-Tidningen«. 1844, da dette Blad ophørte at være Regeringens Organ og atter fik sit tidligere Navn »Post- och Inrikes-Tidningar«, overtog W. selv Forlaget deraf, hvormed han vedblev, indtil han 1847 afbrød sin publicistiske Bane. Han blev 1811 Bibliothekar ved det kongelige Bibliothek, tog sin Afsked 1843 og døde 19 Marts 1858. Foruden en Del Afhandlinger i forskjellige Tidsskrifter udgav han en Mængde Skrifter af belletristisk, bibliographisk, historisk og statistisk Indhold; de vigtigste ere: »Historisk-statistisk återblick på Sveriges yttre och inre förhållanden under sistförflutna 30 åren« (1843) samt »Historiska beriktiganden af uppgifter om och emot Carl Johan under hans deltagande i de politiska händelserna åren 1810—14« (1858).

Wallmoden, en gammel tysk Adelsslægt i Hannover og Westfalen, som 1783 ophøjedes til Rigsgrever. **Ludvig Georg Thedel, Grev W.**, f. 1769, traadte 1790 i preussisk Krigstjeneste og 1795 som Ritmester i østerrigsk. Han viste tidlig Dygtighed som Fører af Strejfcorps og blev 1805 Generalmajor. 1809 sendtes han til London og afsluttede en Subsidietractat, udmærkede sig derefter ved Wagram og blev Feltmarschallieutenant. 1813 blev han russisk General, fik Anførselen over et særskilt, russisk-tysk Corps i Nordtyskland, kæmpede med Held imod Davoust og trængte i Dec. ind i Holsten, hvor han ledede Træfningen ved Sehested. 1815 traadte han paa ny i østerrigsk Tjeneste, blev n. A. Chef for Tropperne i Neapel og undertrykte 1821—23 den revolutionære Bevægelse først i Neapel, siden paa Sicilien. Siden var han ansat i Lombardiet, var 1848 Commandant i Milano, men maatte s. A. tage Afsked. D. 1862. — Hans Fader, **Johan Ludv. v. W.**, f. 1736, d. 1811, uægte Søn af Kong Georg II, anførte 1793—95 den engelske Hær imod Frankrig og var indtil 1803 Chef i Hannover.

Wallon, Henri Alex. [vallõng], fransk Statsmand og Historiker, f. 23 Dec. 1812, blev uddannet i Normalskolen og senere selv Lærer ved denne, indtil han 1840 blev Guizots Efterfølger som Professor ved Sorbonne. 1847 skrev han om „Slaveriet i Kolonierne" og 1848 et stort Skrift om „Slaveriets Historie i Oldtiden", samt var Secretær for Commissionen om Negerslavernes Frigjørelse. 1849 valgtes han til Nationalforsamlingen, kæmpede imod Valgrettens Indskrænkning 1850 og trak sig derefter tilbage, da han regnede denne Beslutning for et Overgreb fra Forsamlingens Side. W. udgav senere flere bibelhistoriske Skrifter, bl. a. »Mémoire sur les années de Jésus Christ« (1858, 2den Udg. 1866) og en skarp Kritik af E. Renans „Jesu Levned"; desuden „Jeanne d'Arc" (2 Bd., 1860), som fik Akademiets store Pris, og „Richard II" (1864). I Febr. 1871 valgtes han til Nationalforsamlingen, sluttede sig til højre Centrum og var i Maj 1873 imod at fortrænge Thiers fra Magten, men nærmede sig senere Republikanerne og havde 1875 væsentlig Del i den nye Forfatnings Affattelse og Vedtagelse. Han stillede netop det Forslag, hvorved Republiken blev slaaet fast som Frankrigs Statsform, og en lille Gruppe under hans Ledelse gjorde Udslaget ved Afstemningerne. Ogsaa var han Ophavsmand til den da trufne Ordning for Senatet. W. blev derefter Kirke- og Undervisningsminister og gjennemførte Loven om de frie (d. e. katholske) Universiteter, men afgik 10 Marts 1876 efter netop et Aars Tjeneste. I Dec. 1875 valgtes han til livsvarig Senator og har her hørt til det conservative Parti, samt særlig bekæmpet de nye Undervisningslove. Af nyere historiske Skrifter maa nævnes »La Terreur« (2 Bd., 1873), »Saint-Louis et son temps« (1875), »Hist. du tribunal révolutionnaire de Paris« (6 Bd., 1880—82), »La révolution du 31 Mai et le fédéralisme 1793« (2 Bd., 1886) og »Les représentants du peuple en mission« (4 Bd., 1887—90).

Wallōner (d. e. Gallier), den romansktalende Befolkning i de nordlige, mod Belgien grænsende franske Provinser (Dept. Pas de Calais, Nord, Aisne og Ardennes), i Belgien (Sydbrabant, Hainaut, Namur, Liège og Luxemburg), i Storfyrstend. Luxemburg samt i nogle smaa Landskaber om Malmedy i den preussiske Rhinprovins. De stamme fra de galliske Belgiere, som efterhaanden ere blandede med romanske og germanske Elementer, hvoraf deres Sprog, der nu betragtes som en fransk Dialekt, viser Spor. Jvfr. Grandgagnage, »Dictionnaire étymologique de la langue wallone« (Liège 1847—50).

Walloth, Wilh., tysk Digter, f. 6 Oct. 1857 i Darmstadt, studerede Philosophi og Æsthetik i Heidelberg og privatiserer i sin Fødeby. Hans lyriske Digte („Gedichte" 1882 og 1886) give adskillige Vidnesbyrd om en original Begavelse; men et fremragende Talent har han især vist i sine historiske Romaner fra den romerske Kejsertid („Octavia", 1885, „Paris, der Mime",

1886, „Der Gladiator", 1888, „Tiberius", 1889), der forene plastisk Liv og Kunstnerlighed med dygtig Charaktertegning og i digterisk Værd staa over de talrige beslægtede Forsøg af Eckstein, Ebers o. a. Mindre heldig har han hidtil været i sine moderne Samfundsromaner og i sine dramatiske Forsøg.

Wallraf, Ferdinand Franz, tysk Kunstsamler, f. 1748 i Köln, d. smstds. 1824, har gjort sit Navn erindret ved 1818 at testamentere Staden Köln sin rige Kunstsamling, der nu bærer hans Navn.

Valls, Stad i det spanske Landskab Catalonien, 11 M. v. til s. for Barcelona, med 13,300 J., Baandfabriker og Garverier. I et forhenværende Capucinerkloster er et Mariabillede, hvortil der gjøres Valfarter.

Wallsend [nōlsennd], Stad i Northumberland Shire, ½ M. ø. for Newcastle, ved Floden Tyne, med 6,400 J., livligt Skibsbyggeri og betydelige Kulgruber.

Valls, Strandsted i Norge, paa Christianiafjordens Vestside. Her var tidligere et betydeligt Saltværk, der indtil 1819 blev drevet for Statens Regning. Efter dets Nedlæggelse er der i de senere Aar indrettet forskjellige Fabrikanlæg, hvoriblandt et Glasværk.

Valls Stift, et adeligt Frøkenkloster i Sjælland, en Mils Vej s. for Kjøge, oprettet af Dronning Sophie Magdalene ved Fundats af 28 Nov. 1737 og 13 Maj 1738. Tidligere var V. en Herregaard, som i det 15de Aarh. tilhørte den rige og mægtige Oluf Axelsen Thott, derpaa Familien Rosenkrands, Fru Ellen Marsvin og hendes Datter Kirstine Munk, Familien Steel o. fl. En Tid lang var V. delt i to Ejendomme: Øster-V. og Vester-V., og til hver af disse hørte en Del af Hovedgaardens Bygninger. 1708 kjøbte Kong Frederik IV V., som han 1713 i Forening med Billesborg og Gunderup oprettede til et Grevskab for sin senere Dronning Anna Sophie og bestemte til Enkesæde for hende; men da efter Kongens Død hans Gaver toges fra Anna Sophie og hun selv forvistes til Clausholm, skænkede Christian VI 1731 V. til sin Dronning Sophie Magdalene, som besluttede deraf at oprette et Kloster for Frøkener af Adel. Stiftelsen indviedes 14 Maj 1738. Stiftet har enten en Abbedisse (som skal være en Prinsesse, med en Hævning af 7,000 Kr. aarlig) eller (som for Tiden) en Decanesse (som skal være Enke efter en Mand af 1ste Rangklasse, med en Hævning af 5,000 Kr.) og i Følge de sidste kongel. Resolutioner 35 virkelige Stiftsdamer (hver 2,400—3,000 Kr. og Ophold paa Stiftet) og 70 overordentlige Stiftsdamer (hver 1,200 Kr.). Af de øvrige for Betaling indskrevne adelige Frøkener nyde de 160 først indskrevne hver 600 Kr. aarlig, men alle de andre faa af Stiftets Kasse kun godtgjort Renten af Indskrivningssummen, der er fastsat til 4,000 Kr. for hver. Desuden udreder Stiftet betydelige Pensioner til Enker og Døtre efter Mænd i de 2 første Rangklasser og ogsaa efter lavere stillede Embedsmænd. Stiftsdamerne have Rang i 2den Rangklasse. Da Stiftelsen 1888 fejrede sit halvandet Hundredaars Jubilæum, beløb Antallet af Frøkener, som i dette Tidsrum vare indskrevne, sig til 838. Stiftet ejer c. 2,710 Tdr. Hartkorn af alle Slags og havde 31 Marts 1889 en Capitalformue af c. 8,743,500 Kr.; dets Skove have et Areal af 5,168 Tdr. Land. V. Hovedbygning, der siden Stiftets Oprettelse kaldes Slot, er meget anselig og bestaar af 4 Fløje; den vestlige Fløj med 2 Sidefløje (i den nordre er Slotskirken) paa 3 Etager med 2 Taarne paa 6 Etager, det ene firkantet, det andet rundt, er opført 1581—86 af Peder Oxes Enke, Fru Mette Rosenkrands; den østlige Fløj med en ottekantet Pavillonbygning i Midten er opført af Dronning Sophie Magdalene. V. S. udgjør et eget Pastorat.

Valløe, Knud E., f. i Roskilde 5 Febr. 1838, fra 1860 Prosector i normal Anatomi ved Universitetet, vandt særlig i Studenterkredsene et Navn som Visedigter og humoristisk Forfatter. 1861 offentliggjorde han i „Dagbladet"s Feuilleton Skitsen „Emte-Jægerne", der parodierede den grundtvigianske Jargon, hvis Særhed i Skrift og Tale han senere gjentagne Gange gjorde til Gjenstand for Satire under Navnet Jens Birke-Riis. I Ugebladet „Punch" skrev han en Række mest politiske Digte, af hvilke et Udvalg tillige med andre Lejlighedsarbejder ere samlede i et af C. St. A. Bille med et biographisk Omrids indledet Bind efterladte Skrifter (1879); „Emte-Jægerne" er udgiven paa ny 1886 med Illustrationer af Alfr. Schmidt. Han døde 17 Maj 1877 i Mentona af en Brystsygdom, i hvilken overanstrængt Informationsarbejde havde sin Del.

Valm, s. Tag.

Valmuefamilien (Papaveraceæ), urteagtige Planter af de tokimbladedes Klasse og de frikronbladedes Orden, har oftest tobladet Bæger og firbladet Krone, begge let affaldende, mange fri Støvdragere og en Kapselfrugt med vægstillede Frøstole og siddende Ar. Hertil Slægten Valmue (Papaver) med ufuldstændig, mangerummet Kapsel og straaleformet Ar, af hvilken flere rødblomstrede Arter ere almindelig vildtvoxende hos os. Den vigtigste Art er Opiatvalmuen (P. somniferum), en enaarig Urt, der har hjemme i Asien, men almindelig dyrkes i Haver som Prydplante og ved Indsnit i Kapslen leverer en i Luften størknende Mælkesaft, Opium, der foruden mange andre Stoffer ogsaa indeholder Alkaloidet Morphin. Nydelsen af Opium (s. d. A.) er som bekjendt almindelig i Orienten, navnlig i China, hvor den baade drikkes, tygges og ryges. Til V. hører ogsaa Svaleurt (Chelidonium majus), en hos os almindelig Plante med gule Blomster, aflang, skulpelignende Kapsel og gul Mælkesaft.

Valmy [mi], Landsby i det franske Dep. Marne, er bekjendt af Artillerikampen 20 Sept. 1792 mellem den preussiske Hær under Hertugen af Braunschweig og den franske under General Kellermann („Kanonaden ved V."). Dette første Sammenstød i Revolutionskrigene endte med Preussernes Tilbagetog. 1807 fik Kellermann Titel Hertug af V.

Valnøddtræ (Juglans regia), et indtil 60 F. højt Træ med spredte, finnede Blade med 3—4 Par ægdannede, helrandede Smaablade og de

mindre Grenes Marv ved Lacuner delt i en Mængde Tværpladar; Hanblomsterne i Rakle, Hunblomsterne nogle faa sammen. Frugten en Stenfrugt med en rynket Sten og et grønt Kjød, der ligesom Bladene har en bitter Lugt, og hvoraf der kan tilberedes en brun Farve. Ingen Frøhvide, men stor Kim med foldede og lappede Kimblade, af hvilke vindes Olje. Har oprindelig hjemme i Orienten, men blev allerede i Oldtiden indført i Europa, hvor det nu mange Steder findes som vildt og undertiden for Oljens Skyld dyrkes i det store, f. Ex. i Frankrig. Veddet, det saakaldte Nøddetræ, er fortræffeligt til Møbler og mange Slags Arbejde. **Valnødfamilien**, hvortil Træet hører, er i flere Henseender beslægtet med Rakletræerne, men i øvrigt af meget usikker Plads i Systemet.

Valois [loā], et fransk Landskab, som nu udgjør Dep. Oise, var først et Grevskab, siden et Hertugdømme og kaldtes længe efter Hovedstaden „Grevskabet Crespy". De gamle Grever af V. hørte til en yngre Gren af Huset Vermandois; den sidste Greves Datter bragte V. og Vermandois som Medgift til den franske Konge Henrik I.s yngre Søn, Hugo „af Vermandois", som tog Del i det første Korstog. Da de fra dette Ægteskab nedstammende capetingiske „Vermandois" uddøde i det 6te Slægtled, inddrog Philip II 1215 V. og Vermandois. Men 1285 gav Philip III det udvidede Grevskab V. til sin yngre Søn, **Carl af V.**, f. 1270, d. 1325, der saaledes blev Stamfader til det **kongelige Hus V.**, som 1328—1589 regerede i Frankrig. 1283—90 førte han Titelen „Konge af Aragonien", da Paven havde forlenet ham med dette Rige, som han dog ikke kunde bemægtige sig. Ved sit Giftermaal med Margrete af Anjou-Sicilien erhvervede han sig Grevskaberne Anjou og Maine, og ved sit andet Giftermaal med Katharina af Courtenay vandt han den tomme Titel „Kejser af Constantinopel". Fra hans yngre Søn Carl, Greve af Alençon, d. 1346, nedstammede Familien Alençon, hvis Mandslinje uddøde 1525 med Connétablen Carl, første Prins af Blodet, der græmmede sig til Døde over sin feje Opførsel i Slaget ved Pavia. Den ældre Søn, **Philip af Valois**, besteg 1328 den franske Trone som **Philip VI**, da han var de capetingiske Kongers nærmeste Slægtning af Mandslinjen. Philip VI havde 2 Sønner, af hvilke den yngste, Ludvig, Greve af V. og Hertug af Orléans, døde 1375 uden Efterkommere; den ældste, **Johan d. gode**, havde 4 Sønner: Tronfølgeren, Carl V; Johan, Hertug af Berry, hvis Linje uddøde med hans Søn, Grev Johan af Montpensier; Ludvig, Hertug af Anjou, Stifter af det yngre Hus Anjou, hvis Mandslinje uddøde 1481; Philip d. dristige, Hertug af Burgund, hvis Mandslinje uddøde 1477. **Carl V** havde to Sønner: Carl VI og Ludvig, Hertug af Orléans og Greve af Angoulême og V., der myrdedes 1407 og var Stamfader til de to Sidelinjer af Familien V., Familien Orléans, der 1498 besteg Frankrigs Trone med hans Sønnesøn Ludvig XII, og Familien Angoulême, der 1515 succederede med hans Sønnesøns Søn, Frants I. **Carl VI** efterlod sig Sønnen Carl VII og flere Døtre, af hvilke Katharina var gift med Henrik V i England og i sit andet Ægteskab med Owen Tudor blev Stammoder til den tudorske Kongeslægt. **Carl VII** havde 2 Sønner: Ludvig XI og Carl af Berry, der døde 1472, maaske forgiven af sin Broder. **Ludvig XI** efterlod sig Sønnen Carl VIII og 2 Døtre, af hvilke Anna af Beaujeu styrede Frankrig i sin Broders Mindreaarighed. Da **Carl VIII** døde barnløs 1498, kom Familien V.-Orléans paa Tronen med **Ludvig XII**. Denne døde uden at efterlade sig Sønner 1515, hvorpaa Sidelinjen Angoulême kom til at regere i Frankrig med **Frants I**, om hvis Søster Margrete s. **M. af Angoulême** (hun kaldes ogsaa M. af V.). Af hans 3 Sønner døde de 2 før Faderen uden at efterlade sig Børn; den 3dje, **Henrik II**, blev i sit Ægteskab med Katharina af Medici Fader til flere Døtre, hvoriblandt Henrik IV.s Gemalinde, Margrete af Valois, og 4 Sønner: **Frants II** (d. 1560), **Carl IX** (d. 1574), **Henrik III** (myrdet 1589) og Frants Hercules, Hertug af Alençon, senere af Anjou (d. 1584). Da alle disse døde uden at efterlade sig Sønner, uddøde altsaa **Huset Valois's Mandslinje** 1589 og efterfulgtes af Familien Bourbon, der nedstammede fra en yngre Søn af Ludvig IX d. hellige.

Valōna, s. **Avlona**.

Valōner, s. **Knoppern**.

Valparaiso, d. e. „Paradisdalen", Stad i Republiken Chile i Sydamerika, under 33° 1' s. Br. ved en Bugt af det store Ocean. 105,000 I. (1885). Den bestaar af den gamle Stad, beliggende ved Havnen, med uanselige Bygninger, men Hovedsæde for Forretningen, og **El Almendral** (Mandellunden), en Forstad med smukke Bygninger, hvoriblandt en prægtig Hovedkirke, Theater, Børs, Vandledning, Bank, Hospital og Toldhus. Havnen, der forsvares af flere Forter, er egentlig kun en aaben Red, der savner Beskyttelse mod Nord.

Walpole, Sir Robert [uŏllpohl], Jarl af Orford, engelsk Statsmand, f. 26 Aug. 1676, d. 29 Marts 1745, kom 1701 ind i Underhuset, hvor han sluttede sig til de herskende Whiger, vandt Marlboroughs Gunst og blev 1708 Statssecretær for Krigsdepartementet. 1711 blev W. af det nye Toryministerium afsat fra sit Embede, anklaget for Bestikkelse og udstødt af Parlamentet, men da Whigerne kom til Roret igjen ved Georg I.s Tronbestigelse, blev W. Minister og hævnede sig paa de styrtede Toryministre. 1717 traadte han ud af Ministeriet, sluttede sig en kort Tid til Oppositionen, men var 1721—42 atter som første Skatkammerlord og Skatkammerkansler i Spidsen for Regeringen og særlig Finansbestyrelsen. I denne Post erhvervede han sig store Fortjenester ved at afbetale meget af Statsgjælden og formindske Statens Rentebyrde til omtrent det halve, ligesom han ogsaa fremmede Englands Industri og Handel, men for at sikre sig Majoriteten i Underhuset indførte han et formeligt Bestikkelsessystem. Ligesom den med ham samtidige Cardinal Fleury i Frankrig var han ivrig for at bevare Freden, men kunde dog ikke hindre, at det kom til en Krig med Spanien 1739.

Da han førte denne uden store Resultater, medens samtidig den østerrigske Arvefølgekrig gav Udsigt til Krig med Frankrig, blev Oppositionens Angreb paa W. saa heftige, at han (Febr. 1742) maatte nedlægge sin Post, hvorpaa Georg II udnævnte ham til Jarl af Orford. — Hans Søn, **Horace W.**, f. 1717, d. 1797, vandt især Ry for sine aandrige Memoirer (om Georg I og II) og Breve (9 Bd., 1857—59). — Til samme Slægt hører **Spencer Horatio W.**, f. 1806, siden 1831 Sagfører og 1846 Medlem af Underhuset, hvor han snart spillede en Rolle som en af det conservative Partis Talere, især 1851 i Forhandlingerne om den geistlige Titellov. 1852 var han Indenrigsminister og paa ny 1858—59 og 1866—67, men maatte da afgaa paa Grund af sit uberettigede Forbud imod et Reformmøde i Londons Hydepark. 1856—82 repræsenterede W. Cambridge Universitet. Han har ogsaa skrevet Percevals (1874) og Lord John Russells Levned (1889).

Walpurga, Helgeninde, drog i Forening med sine Brødre Wilibald og Wunnibald fra England over til Tyskland for at udbrede Christendommen. Efter Brødrenes Død overtog hun 763 Styrelsen af Klostret Heidenheim ved Eichstädt; d. 778. Hendes Helgendag var 1 Maj. Heraf **Walpurgisnat**, Natten mellem 30 Apr. og 1 Maj. De gamle Sachsere holdt deres største hedenske Ofringer paa denne Nat, hvilket gav christne Præster Anledning til at lære, at der paa denne Nat ofredes til den onde, og Walpurgisnat fik derved sin berygtede Betydning som den Nat, da Hexene drog til Bloksbjærg for at fejre Festen med deres Herre, Djævelen.

Valravn er et i Folkevisedigtningen optrædende, phantastisk Væsen i Fugleskikkelse, der enten, som en Art Trold, i Følge sin onde Natur eller, som omskabt Menneske, i Følge en paalagt Forbandelse tragter efter Menneskeblod og efterstræber sit Maal ved at lokke en Kvinde til at love sig sit ufødte Foster.

Vals, den bekjendte Selskabsdans, skal være af bøhmisk eller østerrigsk Herkomst. Musiken dertil er i Tripeltakt og bestod oprindelig kun af 2 Repriser paa 8 eller 16 Takter hver. Efterhaanden udvidedes Reprisernes Antal, og Tempoet blev livligere. Skjønt Dansetrinene ere ens, skjelner man mellem den graciøse langsomme V. og den livlige Wienervals.

Vals, Stad i Frankrig, Dep. Ardèche, 7 M. v. for Valence ved Volane. 3,400 J. V., „det kolde Vichy", har Kilder med koldt, kulsyreholdigt Natronvand, der især benyttes ved Diabetes, Sten og Svækkelse af Maven.

Walsall [uölsaahl], Stad i Staffordshire i England, 1¾ M. n. v. for Birmingham. 58,800 J. (1881). Fabrikation af alle Slags grovt Jærnarbejde, saasom Kanoner, Gasrør, Kjættinger, Agerdyrkningsredskaber o. lign., samt stor Fabrikation af Sadelmagerarbejde.

Valse, dansk Navn for Cylinder og derfor i enkelte Tilfælde identisk med Tromle; dog vil Sprogbrugen navnlig hævde Navnet V. for compacte Cylindre. Ja, der er Tilfælde, hvor Formen slet ikke er cylindrisk, men Afvigelsen fra Cylinderformen betragtes som uvæsentlig. Ved Valsevalker (s. **Valkning**) finder dette saaledes Sted. **Valsemøller** gaa ud paa at knuse, finmale, blande eller sammenpresse og anvendes til Mel, Chocolade, Krudt o. fl., idet disse Stoffer bringes til at passere ned igjennem den snævre Spalte mellem 2 Valser, der dreje sig i modsatte Retninger og kunne stilles i en passende, lille Afstand fra hinanden. Nærmest tænker man ved V. paa **Valseværker** til Udvalsning af Metaller, der ved at passere gjennem Spalten mellem to modsat roterende Valser, hvis Afstand er mindre end Metallets Tykkelse, udsættes for saa stærkt et Tryk, at Tykkelsen formindskes samtidig med, at der sker en Forøgelse (Strækning) af Længden. Man har to Slags Valseværker til Metal, efter som man tilsigter en Strækning alene paa Tykkelsens Bekostning (Pladevalsning) eller tillige paa Breddens (Stangvalsning). Pladevalser burde være baade aldeles correcte i Formen og ubøjelige, da enhver Afvigelse fremkalder Fejl i Pladernes Form; men da en Bøjning og Slid især paa Midten ikke fuldstændig kan undgaas, gjør man dem ofte ganske lidt tykkere paa Midten. De mindste Valseværker af hærdet Staal kunne dog give temmelig nøjagtige Plader. Den fortsatte Strækning bevirkes mellem Pladevalser derved, at V. efterhaanden stilles nærmere. Til den Ende bliver den øverste V. paa begge Tapper paavirket af to Skruer, der bevæges lige meget ved en fælles Mechanisme. I Forlængelsen af begge V. findes gjærne to ens skaarne Tandhjul i Indgribning, og for at denne ikke skal forstyrres ved en Flytning af den øverste V., er der mellem disse og Hjulene anbragt en stærk, leddelt Kobling. Jærnblik og Kobberblik, saa længe det er tykt, valses gjærne glødende, Zinkplader halvvarme, Staal, Messing, Bly o. fl. aldeles kolde, dog at de haardere Metaller, navnlig i Begyndelsen, jævnlig maa udgløes for ikke at blive skjøre og revne i Kanten. Bly, Messing og flere Metaller adhærere saaledes ved V., at disse let blive ru af løsrevne Metaldele, der atter gjøre Pladerne uglatte. Dette forhindres ved en Indfedtning af V., og i alt Fald bør deres Overflade glattes, saa snart Fejlen opdages. Stangvalser have Riller, og Strækningen foregaar ved at lade Stængerne passere den ene Rille efter den anden, stedse den paafølgende mindre end den foregaaende. I øvrigt kunne V. og Rillerne være meget forskjellige, navnlig efter Stængernes Form, som runde, firkantede, flade eller Jærnbaneskinner. Valsning af Former med vexlende Gjennemsnit, f. Ex. Bognfjedre, Møtriker, Søm o. fl., ere ofte foreslaaede, men finde ikke nogen udstrakt Anvendelse. **Valsetrykning** ell. Cylindertrykning, s. **Kattun**.

Valsesnække (Voluta), Slægt af Havsnegle med Snabel og Aanderør, men i Regelen uden Laag, med en stor Fod, som tillige med Kappefligene ofte til Dels bedækker Skallen, der har en spids Top og en temmelig stor, langagtig Munding med foldet Inderlæbe. Den findes især i de varmere Have.

Walsingham, Sir Francis [uölsing'æmm], engelsk Statsmand under Dronning Elisabeth, f. 1536, d. 1590, udførte med stor Dygtighed

flere diplomatiske Hverv, særlig 1561—73 ved Hoffet i Paris, blev 1573 Dronningens Statssecretær og var i Forening med Cecil hendes vigtigste Raadgiver saa vel i den indre som den ydre Politik. Særlig modarbejdede han Katholikerne, og det lykkedes hans Spioner at opdage den Sammensværgelse, som skulde befri Marie Stuart og styrte Elisabeth fra Tronen (s. Babington). Hans Underhandlinger og Breve bleve udgivne 1655.

Valsk Bønne, s. Bitte.

Valslynge, s. Vidde.

Valstad, Ole Christensen, f. 10 Aug. 1799 paa Gaarden Nedre-V. i Næs, Romerike, var en begavet og opvakt Bonde, men opdraget uden boglig Uddannelse, som han kun til Dels og sent tilegnede sig. Han sluttede sig til den radicale Opposition („Statsborgeren“) i Tredverne og blev Stortingsmand for Akershus Amt 1836, men 1839 ikke gjenvalgt; 1842 sejrede han atter og sad paa alle Storting til og med 1869. D. 22 Juli 1877. Lige til 1851 kunde man finde ham i Oppositionens Rækker, hvor han arbejdede dels for Sparsommelighed, dels for Udvidelse af Stortingets Magt; men Thraniterbevægelsen skræmmede ham og drev ham over til mere conservative og regeringsvenlige Synsmaader. Bekjendt er, hvorledes han arbejdede for Jury, saa længe Regeringen satte sig derimod, men da denne havde lovet at sanctionere, 1863 udtalte sig mod samme og aabent erkjendte, at han „havde sværmet for Juryen paa en Tid, da han ikke kjendte noget til den“ og til Omkostningerne. V. deltog ofte i Debatterne, lagde et praktisk Skjøn og kvik Forstand, ofte Humor for Dagen, men hævede sig sjælden over Standsinteresserne.

Walter, Caroline Frederikke, født Halle, dansk Skuespillerinde, f. i Kjøbenhavn 5 Febr. 1755, kom som Barn i det kongel. Theaters Danseskole og optraadte allerede i sit 14de Aar i flere Roller; senere vandt hun ved sine Soubretter og holbergske Perniller overordentlig Yndest. Efter 1770 at være optraadt i Syngestykkerne blev hun snart Theatrets Primadonna, men flygtede 1780 til Sverige med Violinisten Müller, hvem hun senere ægtede. I Stockholm fik Müller Ansættelse som Capelmester og hun som Hofsangerinde; hun nød her stor Anseelse ved Operaen, indtil denne nedlagdes 1808. D. 17 Nov. 1826.

Walter, Jørgen, en dansk Oberst, Holstener af Fødsel, forsvarede som Rendsborgs Commandant tappert denne Fæstning mod de svenske 1645. Han kom derfor i stor Anseelse ved Hoffet, blev adlet af Kong Frederik III og gjort til Gehejmeraad. 1651 deltog han med Dina Vinhofers (s. Dina) i de bekjendte Anslag mod Corf. Ulfeldt, men da det snart viste sig, at Anklagen var falsk, blev W. landsforvist. 1663 fik han imidlertid Tilladelse til at vende tilbage, kun at han holdt sig borte fra Hoffet. 1668 blev han under mistænkelige Omstændigheder anholdt i Kjøbenhavn og sat i Fængsel i Blaataarn, hvor han døde 1670.

Waltershausen, Stad i Hertugd. Sachsen-Koburg-Gotha, 1¼ M. v. s. v. for Gotha. 4,900 J. Livlig Industri i korte Varer, Ølbryggeri og Garveri. Handel med afrettede Fugle.

Waltershausen, s. Sartorius v. W.

Walther von der Vogelweide, den berømteste middelhøjtyske Lyriker, f. mellem 1165 og 1170 sandsynligvis ved Bozen i Tirol som Søn af en fattig Ridder. Som ungt Menneske kom han til det østerrigske Hof, hvor han forblev indtil Hertug Frederik I.s Død (1198), og hvor den ældre Reinmar var hans Lærer i Digtekunsten. Dernæst førte han i en Aarrække et omvandrende Liv og opholdt sig afvexlende ved Hofferne i Kärnten, Thüringen, Østerrig og Meißen. Iøvrig optraadte han for Kong Philips Sag, sluttede sig efter dennes Mord (1208) en Tid lang til Otto IV, men fra 1214 til Frederik II, der gav ham et lille Len ved Würzburg. Muligvis har han en Tid været Frederiks Søn, Kong Henriks Opdrager. Han døde c. 1230 og begravedes i Würzburg, hvor der 1843 rejstes ham et Monument; et andet sattes ham 1889 i Bozen. Som Lyriker har han et rigt Stemningsomraade, der naar fra de mest alvorlige Toner til den mest overgivne Lystighed; han synger lige begejstret om Guds Herlighed, den hellige Jomfrus Renhed, om sit Lands og dets Fyrsters Pligter, om Kvindekjærlighed og Patriotisme. Han stod iøvrig paa Hohenstaufernes Side mod Paven; hans med denne Tendens digtede „Sprüche“ gjorde en mægtig Virkning og bestemte de tyske Digteres Partistilling i et helt Aarhundrede. Af W.s Digte ere c. 200 bevarede; de fremdroges i nyere Tid først af Bodmer; 1827 besørgede Lachmann den første kritiske Udgave, af de senere nævnes Fr. Pfeiffers (7de Opl. 1885). Nytyske Oversættelser haves af Simrock (6te Opl. 1876) o. a., biographiske Skrifter om W. af Uhland (1822), M. Rieger (1863), R. Menzel (1865), Wilmanns (1882) o. fl.

Walton, Izaak [uåålt'n], f. 1593, d. 1683, var Lærredshandler i London, men trak sig omtr. i 50-Aarsalderen tilbage fra Forretningslivet og tilbragte Resten af sit Liv beskæftiget med literære Sysler og med Fiskeri, der var hans Yndlingslidenskab. Han stod i Venskabsforhold til mange af Tidens bekjendte Mænd. Foruden ved en Samling Biographier er han navnlig bekjendt ved sin Bog »The Complete Angler« (1653), der handler om Fiskerisporten, giver Raad for denne Idræt og samtidig indeholder Beskrivelser og Naturskildringer fra hans Fiskerindflugter. Hans Adoptivsøn, Charles Cotton, føjede senere en anden Del til Bogen.

Waltz, Johan Rudolph, dansk Skuespiller, f. 1813, blev i en tidlig Alder optagen som Elev i Musikconservatoriet i Kjøbenhavn og debuterede 5 Maj 1832 paa det kongel. Theater som Buchlaw i „Bruden fra Lammermoor“. Han var i Besiddelse af en smuk, velskolet Basbaryton og fik efterhaanden et ikke ubetydeligt Repertoire, hovedsagelig som anden Elsker og som Bonvivant. Han betraadte sidste Gang Brædderne 27 Maj 1853 som Ridder Jauffret i „Kong Renés Datter“ og døde i Juli s. A.

Valújev, Peter [jeff], russisk Statsmand, f. 1815 i Moskva, blev 1845 ansat hos Generalgouverneuren for Østersølandene og var 1853—58 Gouverneur i Kurland. 1861 blev han Indenrigsminister, gjennemførte Livegenskabets Afskaffelse og den nye Landcommunallov, samt

Presseloven 1865, men fortrængtes 1868 af ›et nationale Parti, fordi han var for frisindet. 1872 blev han Domaineminister og fik 1881 Forsædet i Ministerraadet, samt blev ophøiet il Greve, men blev allerede i Oct. s. A. jærnet fra sin Ministerpost og beholdt siden un sit Sæde i Rigsraadet. D. 1890.

Valuta, it., Værdi. Ved et Lands V. forstaas dets lovlige Betalingsmiddel. I Vexelproget betyder V. den Betaling, som Kjøberen af en Vexel erlægger til Sælgeren. Fremned V. kaldes Vexler betalbare paa udenlandske Pladser. Den faste V. er den Sum i fremmede Penge, imod hvilken Vexelcoursen noteres; den oranderlige V. er derimod selve Vexelcoursnoteringen.

Vámbéry, Herman [vāhmberi], berømt Sprogforsker og Reisende, Professor ved Uniersitetet i Pest, f. 19 Marts 1832 i en fattig Bondeslægt i Comitatet Presburg i Ungarn, kom idlig til Constantinopel, hvor han ernærede sig om Lærer i forskjellige fornemme Tyrkers Huse, og gik her over til Islam. Forklædt om Dervisch, indhyllet i Pjalter og stadig svævende i Fare for at lide en kvalfuld Død andrede han 1863 fra Teheran gjennem den urkomanske Ørken langs Østsiden af det aspiske Hav til Chiva, Buchara, Samarkand og Herat og gjorde paa denne Reise Iagttagelser om mange Forhold i Mellemasien, om hidtil havde været aldeles ukjendte for Europæerne. Foruden Skildringer af sine Eventyr i Turkestan og Persien har V. udgivet en Række Skrifter, der dels behandle Mellemasiens Sprogforhold, dels dets politiske og sociale Forhold i Almindelighed. Som en vrig Fjende af Rusland har han dels i ungarske, tyske og engelske Tidsskrifter, dels i elvstændige Værker, f. Ex. „Centralasien og et engelsk-russiske Grænsespørgsmaal“ (1878), etonet Faren ved Ruslands voxende Vælde.

Vamdrup, Landsby i det sydøstlige Jylland, Ribe Amt, Anst Herred, 2 M. s. v. for Kolding, Grænsestation og Toldsted ved den sønderjyske (tyske) Grænse.

Vampyr, efter en hos Slaverne, Rumænerne og Grækerne i Landene ved den nedre Donau herskende Overtro et spøgelseagtigt Væsen, som om Natten stiger op af Graven fra sit ikke raadnende Lig og suger Blodet af Levende ved at bide dem i Hals og Nakke, hvorved det nærer sig og vedligeholder sit Dødningeliv; de derved dræbte Personer blive selv til V. Vampyrer kaldes ogsaa de sydamerikanske Flaggermus, der suge Blod af Pattedyr (Muldyr, Heste), stundom ogsaa af sovende Mennesker. De saakaldte Bladnæser og Glossophager have med Urette faaet Skyld derfor og kaldes derfor ofte V., skjønt de kun leve af Frugter og Insekter; Arterne af Desmodus og Diphylla, som ved Tand- og Mavebygning ere særlig indrettede til at suge Blod, hvilket ogsaa, saa vidt vides, er deres eneste Føde, ere uden Tvivl de rette Skyldige, og Benævnelsen V. burde derfor forbeholdes dem.

Van, 1) en 67 □ M. stor Saltsø i Lilleasiens østlige Del, 20 M. s. ø. for Erzirum; 2) befæstet Stad ved Søens sydøstlige Bred, 2 M. s. ø. for Erzirum, med 35,000, for største Delen armeniske I., betydelig Frugtavl og Bomuldsvæveri. Stadens første Anlæg tilskrives den assyriske Dronning Semiramis, hvis Navn gjenfindes i flere af Omegnens Stedsnavne og endog i et af Byens Kvarterer.

Vanadin, V, et meget sparsomt forekommende, om end temmelig udbredt metallisk Grundstof, der forekommer i Form af Salte af Vanadinsyren, H_3VO_4, især i Rødblymalm fra Mexico, Volborthit og flere sjældne Mineraler, men ogsaa i smaa Mængder i forskjellige Jærnmalme og Lerarter. Det blev opdaget 1801 af del Rio og kaldet Erythronium, men tilbagekaldt, idet man antog, at det var forvexlet med Chrom. Seffström opdagede det paa ny 1830 i Smeddejærn fra Taberg i Småland og gav det Navnet V. Berzelius undersøgte det nøiere, men gav dets Syre en Formel, der var analog med Chromsyrens; Roscoe viste endelig i den nyeste Tid, at Vanadinsyrens Formel var analog med Phosphorsyrens. Skjønt V. er saa sjældent, synes det dog at skulle faa teknisk Betydning i Farveriet (til Dannelse af Anilinsort) og i Photographien.

Vancouver [kūver], ogsaa kaldet Quadra, en Ø ved Nordamerikas Vestkyst, hører til Provinsen Britisk Columbia i Dominion of Canada og skilles fra Fastlandet ved Dronning Charlottes Sund, Georgskanalen og Juan de Fucas Stræde. Den er 600 □ M. stor og har 15,000 I., hvoraf vel 5,000 Hvide og Resten Indianere. Det er et Bjærgland, med klippefulde, stærkt indskaarne Kyster og kun lidet dyrkeligt Land. De udstrakte Skove bestaa mest af Naaletræer, der naa en kæmpemæssig Størrelse, og Løv. Der dyrkes de almindelige Kornsorter, en Mængde Grøntsager og Hamp. Af vilde Dyr findes Hjorte, Elsdyr, Bjørne, Bævere, Maarder og Vaskebjørne. Af Mineraler forekommer Guld, Kobber, Jærn og Stenkul, især ved Nanaimo. V. blev opdaget 1775 af en Spanier, G. Francesco di Quadra, og omseiledes 1792 af Englænderen Vancouver. Den tilhørte fra 1849 Hudsonsbugt-Compagniet, men udsondredes 1859 som en særlig Koloni, der 1866 forenedes med Britisk Columbia og med dette 1871 indtraadte i den canadiske Union. Victoria paa Øens Sydende ved Juan de Fucas Stræde er Sæde for Gouverneuren, Hovedstad i hele Kolonien og har 6,000 I.

Vancouver, George [s. o.], engelsk Opdager, f. c. 1750, d. 1798, deltog som Midshipman i Cooks anden og tredje Reise og ledede 1791 en Expedition, som skulde søge en Forbindelse mellem det nordlige stille Hav og Atlanterhavet. Han optog et Kort over Nordamerikas Nordvestkyst og vendte tilbage 1795.

Vand bestaar af 16 Vægtdele Ilt og 2 Vægtdele Brint, og da Iltens Vægtfylde er 16 Gange saa stor som Brintens (da 16 Vægtdele Ilt og 1 Vægtdel Brint indtage samme Rumfang), ville 1 Rumfang Ilt og 2 Rumfang Brint i kemisk Forbindelse danne V. I dette Forhold forenes de virkelig, naar man blander dem sammen og antænder Blandingen eller lader en elektrisk Gnist slaa igjennem den. Foreningen sker under stærk Varmeudvikling og ved større Mængder under voldsom Explo-

sion. Foretages Forsøget paa passende Maade og navnlig saaledes, at den dannede Vanddamp ikke kan komme til at fortætte sig, saa finder man, at 1 Rumf. Ilt og 2 Rumf. Brint danne 2 Rumf. Vanddamp. Ogsaa paa anden Maade kan man overbevise sig om V.s Sammensætning. Saaledes kan man lede tør Brint over opvarmet Kobberilte, som afgiver sin Ilt til Brinten, og bestemme saa vel det Vægttab, Kobberiltet har lidt, som Vægten af det dannede V. Eller man kan adskille V. i sine Bestanddele ved at lede en galvanisk Strøm derigjennem og finder da, at der ved den positive Pol udskilles 1 Rumf. Ilt, ved den negative samtidig 2 Rumf. Brint. Naar Brint brænder i atmosphærisk Luft, d. e. forener sig med Luftens Ilt, dannes V., og da næsten alle organiske Legemer indeholde Brint, dannes der ved Forbrændingen af dem altid Vanddampe, som, naar man bringer et koldt Legeme ind i Flammen, beslaa dette med Dug. Dette ses tydelig ved Antændelsen af en Lampe, hvor Glasset i det første Øjeblik, før det bliver varmt, bedugges af saaledes dannet V. Ogsaa Aandedrættet er en Forbrændingsproces, og den udaandede Lufts Vanddampe skyldes vel for en Del Fordampning, men for en Del ogsaa Forbrænding af Blodets Stoffer i Vævene. Af den Mængde chemiske Processer, hvorved V. dannes, kan her kun nævnes, at naar Metalilter omsætte sig med Syrer, opstaar V., idet Metaliltets Ilt og Syrens Brint forene sig; at naar Baser og Syrer forene sig til Salte, saa udskilles V., idet Basens Hydroxyl og Syrens Brint forene sig; og endelig, at mange Baser og ligeledes mange Syrer ved simpel Ophedning spaltes i Vand og Anhydrider. V. forekommer i Naturen baade som fast (Is, Sne), som flydende og som luftformigt. Isens Smeltepunkt kaldes paa Réaumurs og Celsius's Thermometer 0°, V.s Kogepunkt ved Atmosphærens Normaltryk (28 Parisertommer, 760 Millimetre Kviksølvtryk) kaldes paa Réaumurs Thermometer 80°, paa Celsius's 100°. Men ved højere Tryk har Vandet et højere Kogepunkt (ved 2 Atmosphærers Tryk f. Ex. 121°), og ved lavere Tryk (i luftfortyndet Rum) koger det ved langt lavere Temperatur. Ved Kogning forvandles V. til Damp, men Vanddamp udvikler sig ved langt lavere Temperatur, selv under 0°. Derfor indeholder Luften næsten altid Vanddamp, men i meget forskjellig Mængde efter Temperatur, Tryk og Vejrforhold, sædvanlig dog kun Halvdelen indtil to Tredjedele af den Mængde, den ved den paagjældende Temp. kan holde opløst. Det flydende V. har i ren Tilstand (smlgn. nedenfor) ingen Lugt eller Smag og ingen Farve, men i tykke Lag er det blaat. Derfra hidrører f. Ex. det blaa Lys i den bekjendte Grotte paa Capri, som nemlig næsten alene modtager Lys, der har passeret tykke Vandlag. Ogsaa Is er blaagrøn. Ved 4° har V. sin største Tæthed, og denne Vægtfylde sættes som Enhed for faste og flydende Legemers Vægtfylde. Ved denne Temperatur vejer 1 Kubikdecimeter (1 Liter) rent V. i det lufttomme Rum 1 Kilogram = 2 danske Pund; 1 Kubikfod Vand vejer 61,9317 Pd., og 1 Pot = $\frac{1}{32}$ Kubikfod eller 54 Kubiktommer vejer 1 Pd. 93,221 Kv. Ved 0° fryser Vandet, bliver til Is, og herved finder en Udvidelse Sted. Isen har en mindre Vægtfylde (0,93) end Vandet. Denne tilsyneladende ligegyldige Omstændighed har den største Betydning i Naturens Husholdning. Var Isen vægtfyldigere end V., vilde alt V. efterhaanden bundfryse, idet det tør forudses, at Sommerens Varme ikke vilde være tilstrækkelig til at optø disse Ismasser. Nu derimod danner Isen et beskyttende Lag over Vandet, og da det Vand, der kommer i umiddelbar Berøring med Isen, ved sin Afkøling bliver mindre vægtfyldigt, varer det saare længe, før Kulden forplanter sig ned ad. Ogsaa i en anden Henseende har det overordentlig Betydning, at V. udvider sig, naar det fryser. Derved indleder det nemlig, naar det trænger ind i alle Ridser af de faste Klipper og saa fryser, disses Forvitring, sprænger og spalter dem og udsætter Brudstykkerne for Luftens videre Angreb; paa denne Maade faar Jordbunden tilført de for Plantelivet nødvendige Mineralbestanddele. Det naturlige V. er aldrig fuldkommen rent. Det indeholder en Mængde faste og luftformige Stoffer, hvormed det er kommet i Berøring. Navnlig indeholder Havvandet, især i de store Have, mange faste Stoffer, især Kogsalt. Saaledes indeholder Atlanterhavet paa 10,000 Vægtdele omtr. 365 faste Stoffer, hvoraf omtr. 285 Kogsalt, 25 svovlsur Magnesia, 12 svovlsur Kalk, 7 Chlorkalium og 35 Chlormagnium, men desuden en Mængde andre Stoffer i ganske ringe Mængde. I de saakaldte Mineralvande, af hvilke mange ved at drikkes eller bruges til Badning have helbredende Virkninger, findes ligeledes de forskjelligste Stoffer opløste, naturligvis i højst forskjellig Mængde (jvfr. Mineralvande). Brønd- og Kildevand, der som Regn- og Snevand har sivet gjennem forskjellige Jordlag og navnlig ved at passere Muldlaget har optaget Kulsyre, har især ved Hjælp af denne kunnet opløse en Mængde faste Stoffer, især dog kulsur og svovlsur Kalk; det er derfor rigt paa uorganiske Stoffer og indeholder 4—20 Dele fast Stof paa 10,000 Dele og meget rigelig Kulsyre. I Flodvand, som stadig afgiver Kulsyre til Luften og Vandplanter, hvorved det bliver mindre skikket til at holde de kulsure Salte opløste, overstiger Mængden af faste Bestanddele sjælden 5 paa 10,000 Dele. Regnvand indeholder, alt efter Aarstid, locale og meteorologiske Forhold, en forskjellig Mængde faste Bestanddele, dog sjælden mere end 1 paa 10,000 Dele, men forskjellige Luftarter i rigelig Mængde og desuden saadanne kvælstofholdige Stoffer, der som Ammoniak og Salpetersyre spille en saare vigtig Rolle med Hensyn til Planternes Ernæring. Ved haardt V. forstaas V. som indeholder forholdsvis mange Kalksalte, navnlig kulsur Kalk, opløst i V.s Kulsyre, og svovlsur Kalk. Det er især Brønd- og Kildevand, der er haardt. Flod- og Søvand afgiver nemlig, som anført, sin Kulsyre til Luften og afsætter den derved opløste kulsure Kalk, ligesom en stor Del af denne forbruges af Skaldyr. Haardt V. kan ikke bruges til Vask (s. Sæbe), og Bælg-

rugter, som koges deri, blive ikke møre (s. Legumin). Hidrører V.s Haardhed fra kulsur Kalk, opløst i kulsurt V., kan den fjærnes ved Kogning, som uddriver Kulsyren, eller ved Tilsætning af lidt Soda eller Kalkvand, som forener sig dermed, hvorved den kulsure Kalk, som ikke er opløselig i kulsyrefrit V., udskilles. Soda fjærner ogsaa den svovlsure Kalk, idet den dermed omsætter sig til opløseligt svovlsurt Natron og uopløselig kulsur Kalk. — Da der til Drikkevand hovedsagelig bruges Brønd- og Kildevand eller V. fra Floder og Indsøer, er det vigtigt at kjende de Fordringer, der bør stilles til godt Drikkevand. Det maa være klart, uden Farve og Lugt. Dets Temperatur maa Aaret rundt kun bevæge sig inden for snævre Grænser. Det maa kun indeholde en ringe Mængde organisk Stof og ingen Forraadnelsesorganismer. Det maa ikke indeholde Ammoniak, Kulbrinte, Phosphorsyre eller Salpetersyrling, ikke fordi disse Stoffer i og for sig ere skadelige i saa ringe Mængde, men fordi de antyde, at Vandet har været i Berøring med forraadnende organiske Stoffer, og ingen større Mængde af salpetersure, svovlsure eller saltsure Salte. Det maa ikke være for haardt og navnlig ikke indeholde væsentlige Mængder af Magnesiasalte. Kjøbenhavns Drikkevand maa herefter betegnes som godt; det indeholder paa 10,000 Dele 3,44 faste Bestanddele, ingen Ammoniak, Kulbrinte eller Phosphorsyre, 0,04 Salpetersyre, 0,79 fri og bunden Kulsyre, 0,22 Chlorbrinte, 0,48 Svovlsyre, 0,18 Magnesia, 1,09 Kalk og kun svage Spor af levende Organismer og overhovedet kun lidet organisk Stof. For at faa rent Vand maa man underkaste det almindelige V. en Destillation; ved at afdampe saadant destilleret V. i en Platinskaal maa da intet blive tilbage. De luftformige og flygtige Legemer, hvormed det kunde være forurenet, maa prøves ved de chemiske Prøvemidler (Reagenser) for vedkommende Legemer. Saadant destilleret V. har en flov Smag, og til Drikkevand foretrækker man et haardt V., der indeholder Kalksalte og megen fri Kulsyre. Regnvand er naturligt destilleret V. Naar V. fryser, udskiller det ogsaa de fremmede Stoffer. Is af ferskt Vand er næsten ren, selv Is af Saltvand indeholder kun meget lidt Salt. Ved Filtrering renser man især V. for de mechanisk iblandede Urenheder; dog synes det vist, at Filtrering gjennem Sand ogsaa fjærner en Del af de opløste organiske Stoffer; indeholder V. (stinkende) Luftarter eller er farvet, kan en Filtrering gjennem Trækul eller Jærnilte (der optager eller sønderdeler disse Urenheder) være af megen Nytte. — V. indgaar chemiske Forbindelser med mange Stoffer (s. Hydrat); V., der har indgaaet slige Forbindelser, kaldte man navnlig tidligere „Hydratvand". Mange Legemer forbinde sig, idet de krystallisere, med en bestemt Mængde V., som undertiden let, undertiden meget vanskelig kan bortskaffes; ler dette, ophører Krystallen at være en Krystal; saadant V. kaldes „Krystalvand". Efter den Temperatur, hvorved Krystallisationen er foregaaet, indeholde Krystallerne ofte en forskjellig Mængde V., mere ved lavere, mindre ved højere, og have da ogsaa en forskjellig Krystalform. Krystaller, som ikke indeholde Krystalvand, indeslutte hyppig ringe Mængder af V., som ved Opvarmning gaar bort under Knitring (s. Decrepitere). — V. er vort vigtigste Opløsningsmiddel; det opløser baade faste, flydende og luftformige Legemer. Nogle Luftarter, som Brint og Atmosphærens Hovedbestanddele, opløses kun i ringe Grad; dog beror alt dyrisk Liv i V. paa den Mængde Ilt, dette holder opløst. Ilt opløses ogsaa stærkere af V. end Kvælstof, saaledes at medens almindelig Luft paa 1 Rumf. Ilt indeholder 4 Rumf. Kvælstof, indeholder den i V. opløste Luft paa 1 Rumf. Ilt kun 2 Rumf. Kvælstof. Herpaa beror det ogsaa, at V. virker saa fremmende paa Iltningen, f. Ex. ved Blegning, ja man har paa dette Forhold grundet en meget sindrig Maade til at vinde næsten ren Ilt af Luften. Af andre Luftarter, som Chlorbrinte, Ammoniak, kan 1 Rumf. V. opløse flere Hundrede Rumf. Jo højere Temperatur V. har, desto mindre er dets Opløsningsevne for Luftarter; disse kunne derfor ved Kogning uddrives af deres Opløsning i V., undertiden dog ikke, f. Ex. Chlorbrinte, der kun til et vist Punkt kan uddrives. Luftarter, der let kunne fortættes til Vædske, opløses let, Luftarter, der vanskelig fordraabes, vanskelig. Naar de flydende Legemer kunne opløses i V., sker det hyppig i alle Forhold (mange Syrer, Vinaand, Glycerin), undertiden dog ikke (Æther, Eddikeæther), men i begge Tilfælde synes V. og det andet flydende Legeme gjensidig at opløse hinanden. En stor Mængde faste Legemer opløses af V., men Opløseligheden er meget forskjellig. Nogle ere næsten ganske uopløselige, f. Ex. Chlorsølv, Tungspat, andre tungtopløselige (Gips, Chlorbly); af andre igjen opløser V. flere Gange sin egen Vægt. I Regelen stiger faste Legemers Opløselighed i V. med dettes Temperatur, undertiden dog ikke; saaledes er Kogsalt lige let opløseligt i koldt og varmt Vand, Soda og Glaubersalt endog lettere opløselige i mindre varmt end i varmere V., s. Natrium og Opløsning. V.s Vigtighed som Opløsningsmiddel fremgaar noksom deraf, at hverken Planter eller Dyr kunne forarbejde deres Næringsmidler til Dele af deres Legemer, uden at Næringsmidlerne ere opløste, og Opløsningsmidlet er da altid V. At Regnvandet er destilleret V., spiller en stor Rolle med Hensyn til dets Evne til at opløse Planternes mineralske Næringsstoffer. V.s store mechaniske Virkning ved Bjærgarternes Forvitring, Jordbundens Dannelse og Udjævning af Terrainforholdene kan her kun antydes (s. Neptunister). V. udgjør en væsentlig Bestanddel af alle Organismer; alle vore Næringsmidler (ogsaa de faste) og Udtømmelser indeholde V. i betydelig Mængde; saaledes indeholder Mel omtr. 15, Brød 35—45, fedt Kjød 40—55, Æg, Fisk, magert Kjød og Kartofler 70—80, Grøntsager, Øl og Mælk 80—90 pCt. V. I Excrementerne afgiver et voxent Menneske daglig omtr. 17 Kvint, i Urinen 2½ Pund og ved Transpirationen 2½ Pund V.

Vandal, Johan, en af Reformationens Indførelse i Danmark fortjent Mand og Stam-

fader til den lærde Vandalske Slægt, fødtes i det Braunschweigske i Slutn. af det 15de Aarh., blev 1526 Læsemester i Haderslev, 1533 tillige Provst i Haderslev Provsti og 1537 den første lutherske Biskop i Ribe. D. 1541. Han lærte aldrig ret det danske Sprog. — Hans Sønnesøns Søn, **Hans V.**, f. 1624 i Viborg, hvor Faderen af samme Navn var Biskop, blev 1652 Professor i Hebraisk og 1655 i Theologi ved Kjøbenhavns Universitet, 1657 Dr. theol., 1668 Biskop i Sjælland; d. 1675. Lærd Orientalist og Theolog. I et udførligt Værk om Enevoldsmagten (1663—67) hævdede han Kongedømmets guddommelige Oprindelse.

Vandáler hed et germansk Folk i det nordøstlige Tydskland, der paa Markomannerkrigens Tid (166—180 e. Chr.) omtales som boende ved Riesengebirge og siden under Probus's Regering (276—282) findes ved Siden af Goter og Gepider n. for Nedredonau, hvor Goterne ødelagde en stor Del af Vandalerfolket, indtil Constantin d. store indrømmede Resten Bolig i Pannonien (334). I Begyndelsen af det 5te Aarh. drog de mod V. og brød 406 under deres Konge Godegisel i Forening med Svever og Alaner ind i Gallien, hvor de røvede og plyndrede, indtil Godegisel faldt i en Kamp mod Frankerne og hans Søn Gunderik 409 førte dem til Spanien. Men da Vestgoterne trængte ind i Spanien, drog V. ned til den sydligste Del af dette Land, som efter dem fik Navnet Andalusien (Vandalicia). Herfra førte deres Konge Genserik ell. Geiserik dem 429 over til Afrika, hvor han erobrede Hovedstaden Carthago 439 og stiftede et mægtigt Rige, der foruden Afrikas Nordkyst indtil Kyrenaika omfattede de baleariske Øer, Corsica, Sardinien og en Del af Sicilien. V. begyndte nu at lægge sig efter Søvæsenet og sværmede snart som Sørøvere om paa Middelhavet, ligesom ogsaa Genserik indtog og udplyndrede Rom 455 (s. Genserik). Efter Genserik (d. 477) fulgte hans Søn Hunerik (477—84) og dennes 2 Nevøer Gundamund (484—96) og Thrasamund (496—523); under disse 3 Konger opstod indre Stridigheder; som ivrige Arianere behandlede de de indfødte haardt, da disse vare Katholiker, og de kom efterhaanden ogsaa i ulykkelige Stridigheder med Maurerne. Huneriks Søn Hilderik (523—30) begunstigede Romerne og Katholikerne og vilde afskaffe Sørøveriet; derfor blev han styrtet og senere myrdet af sin Fætter Gelimer, under hvem V.s Rige 534 blev erobret af Kejser Justinians Feltherre Belisarius (s. Gelimer). Gelimer blev med de fleste V. ført over til Asien, hvor V. brugtes til Krigene mod Perserne og bosattes paa det østromerske Riges Østgrænse; de V., som blev tilbage i Afrika, tabte sig blandt den romerske og mauriske Befolkning. **Vandalisme** betegner en raa Ødelæggelse af Kunstværker og Mindesmærker. Ordet kommer af V., fordi man tidligere, skjønt med Urette, tillagde V. særlig Raahed og Barbari.

Wandall, Peter Topp, f. 1737 i Nyborg, Student 1756, Underbibliothekar ved det kongel. Haandbibliothek 1771, titulær Professor 1784, d. 1794. Han var en flittig Literat paa flere Omraader. Hans betydeligste Værk var „De paa Jægerspris ved Mindestene hædrede fortjente Mænds Levnedsbeskrivelser" (1783—94). Christiansborg Slots Brand 1794 tilintetgjorde ikke alene det Bibliothek, ved hvilket han var ansat, men fortærede ogsaa den kostbare danske Bogsamling, som han selv i Tidens Løb havde samlet og kort forinden solgt til Godsejer J. B. Scavenius.

Vandamme, Dominique Joseph [vangdámm], Greve af Hüneburg, fransk General, f. 5 Nov. 1771 i Cassel i Dep. Nord, indtraadte 1788 i et Kolonialregiment, men vendte n. A. tilbage til Frankrig og oprettede 1792 en under Navnet Chasseurs du Mont-Cassel bekjendt Friskare. Som dennes Anfører udmærkede han sig saaledes, at han allerede 1793 blev Brigadegeneral ved Nord- og 1796—97 ved Rhinhæren, 1799 Divisionsgeneral. 1805 udmærkede han sig i Slaget ved Austerlitz, og 1806—7 besatte han Schlesien, hvor han gjorde sig berygtet ved sine Udsugelser og sin Haardhed. Han blev derfor heller aldrig Marschal, men 1808 ophøjet til Greve. 1809 anførte han Württembergerne og 1812 Westfalerne, men blev fjernet fra Hæren, da han kom i Strid med Kong Jérôme. 1813 sendte Napoleon V. med 30,000 Md. ind i Böhmen for at falde Fjenden i Flanken, men her blev han omringet af en overlegen Styrke, maatte med 10,000 Md. capitulere ved Kulm (30 Aug. 1813) og førtes som Krigsfange til Grænsen af Sibirien. Efter den første Restauration vendte V. tilbage til Frankrig, men fik ingen Ansættelse. Under de 100 Dage førte han et Hærcorps og kæmpede 18 Juni med Preusserne ved Wavre, saa at han ikke kom til at deltage i Slaget ved Waterloo. Efter Napoleons Fald blev V. forvist og udvandrede til Nordamerika, men bosatte sig 1817 ved Gent og vendte først 1825 tilbage til sin Fødeby, hvor han døde 15 Juli 1830.

Vandbille, Fællesbenævnelse for de 3 Billefamilier: Vandkalvene, Hvirvlerne og Vandkjærene (Hydrophilus). Disse sidste, der ligne Vandkalvene meget i Udseende, skjelnes fra dem ved, at Følehornene ikke ere traaddannede, men kølledannede, ved deres gaaende (ikke roende) Bevægelser i Vandet og ved, at Baghofterne ikke ere pladedannede og fastvoxne, men frie; de ere ikke saa graadige Rovdyr som Vandkalvene, men leve, ligesom de fleste køllehornede Biller, til Dels af halvopløste organiske Stoffer; Larven er stor, tyk og tendannet, ligner ikke Vandkalvenes og har ikke disses ejendommelige Kindbakker.

Vandbrok (Hydrocele), Ansamling af en vandagtig Vædske i Testiklens Skedehinde og altsaa egentlig ikke noget Brok, da det ikke bestaar i Fremfald af Indvolde; det er en aldeles farelløs, men ofte besværlig Sygdom, der let vender tilbage.

Vandbygningskunst, den Del af Bygningskunsten, der behandler Udførelsen af Bygningsværker i eller ved Vandet. Den omfatter saaledes Havne-, Bro-, Sluse-, Kanal- og Digebygningen, Flodreguleringer, Kystbeskyttelser m. v. **Vandbygningsmørtel**, d. s. s. hydraulisk Mørtel, s. Mørtel, Cement.

Vandcloset, s. Watercloset.

Vandcur, Hydrotherapi, Anvendelsen af koldt og til Dels ogsaa varmt Vand efter bestemte Forskrifter til Helbredelsen af Sygdomme, har allerede i Oldtiden fundet Sted i temmelig betydelig Udstrækning, men i den nyere Tid først faaet almindelig Udbredelse ved Bonden Vincent Priessnitz's Bestræbelser; paa et rent empirisk Grundlag havde han selv uddannet sig en Methode, som han efter en storartet Maalestok udøvede paa den af ham 1826 oprettede Anstalt i Gräfenberg i Schlesien, der i kort Tid affødte en Mængde lignende, af Læger og Lægfolk bestyrede Anstalter. Først i den nyeste Tid har man begyndt at underkaste Sagen en videnskabelig Undersøgelse og søgt at fastsætte Omraadet for Methoden og Reglerne for dens Anvendelse. V.s forskjellige Methoder (Indvikling af Legemet i vaadt Lagen, Afgnidning med samme, vaade Omslag, Afvaskning, Overgydning, Doucher, Bade osv.) benyttes med større eller mindre Held imod en Mængde chroniske Sygdomme (især nervøse Affectioner som Hysteri og Hypochondri, Blodmangel, chroniske Metalforgiftninger, Svaghed og Ømfindtlighed af Huden med Tilbøjelighed til Rheumatisme og Katarrh, chroniske Hudsygdomme). I den nyeste Tid har man i stor Udstrækning benyttet kolde Afvaskninger og Bade for at afkøle Legemet under acute, febrile Sygdomme og derved formindske Faren ved Legemsvarmens stærke Stigen (s. Feber). Hydropath kaldes den Læge, som særlig anvender V. Der findes en Mængde Vandcuranstalter, blandt hvilke kunne nævnes: Silkeborg i Danmark, Sköfde, Mösseberg, Söderköping, Sundsvall, Södertelge og Augustenbad i Sverige, Gressen i Norge, Rolandseck, Marienberg, Johannisberg, Laubbach, Nassau, Nerothal ved Rhinen, Hohenstein, Königsbrunn, Schweizermühle i Sachsen, Elgersburg ved Gotha, Liebenstein i Thüringen, Teinach i Württemberg, Rigi Scheideck og Rigi Kaltbad i Schweiz osv.

Vanddrossel, s. Vandstær.

Vanddyr, s. Ferskvandsdyr og Havdyr.

Vanderbilt, Cornelius [fan], nordamerikansk Rigmand, f. 1794 i Staten New-York af fattige Forældre, blev tidlig Skibsfører og oprettede efter 1850 flere Dampskibslinjer, samt indførte vigtige Forbedringer i Dampskibsfarten. 1864 trak han sig tilbage fra disse Forretninger efter at have tjent en Formue af 40 Mill. Doll. og kastede sig nu over Jernbanedrift, saa at han efterhaanden havde 470 Mil Jernbane under sin Ledelse (kaldtes derfor ogsaa „Jernbanekongen"). Han grundlagde V.-Universitetet i Nashville i Tennessee og efterlod ved sin Død 1877 100 Mill. Doll., som for største Delen tilfaldt Sønnen, William V. Denne, der var født 1821, havde allerede 1860 faaet Del i Ledelsen af en Jernbane og senere af flere; han overtog efter Faderens Død hans Gjerning og medvirkede i en Mængde store Jernbane- og Telegraphforetagender. Ved hans Død 1885 var Formuen voxet til 200 Mill. Doll.

Vandfald. En pludselig Formindskelse i en Flods Højde over Havet bevirker et Fald af Floden, der kaldes Katarakt, Cascade, Fos ell. Vandfald, naar Højdeforskjellen er betydelig og indtræder pludselig, Strømhvirvel ell. Rapide, naar den er mindre betydelig og ikke indtræder pludselig. De egentlige Fald tilhøre Flodens øvre Løb, medens Strømhvirvler hyppig findes i det mellemste eller paa Overgangen fra det mellemste til det nedre Løb (Donau i Orsovadalen, Rhinen i de rhinske Skiferbjærge). De højeste Fald ere ingenlunde de mest imponerende, da Vandmassen er det afgjørende; Niagara og Rhinfaldet ved Laufen (165 F. og 60 F.) overgaa derfor i Indtrykkets Storhed betydelig Staubbach og Rjukan Fos (780 F.). Lodrette Fald overskære hyppig den Væg, over hvilken de styrte ned, og rykke efterhaanden tilbage. Niagarafaldet er saaledes siden sin Dannelse rykket 1½ M. tilbage og har efterladt neden for det nuværende Fald en Kløft af 4—800 F.s Bredde og 300 F.s Dybde. Ved Byen Queenstown var dets Begyndelse, og siden den Tid er der, rigtignok efter en temmelig usikker Beregning, hengaaet 35,000 Aar.

Vandfarver, de i Vand opløste Farver, hvortil der hyppig sættes Gummi eller Lim som Bindemiddel; de anvendes ved Aquarel- og Gouachemalerier (s. disse Art.).

Vandglas, de i Vand opløselige kiselsure Salte af Kalium og Natrium (Kali- og Natronvandglas), faas ved at sammensmelte Kvartspulver eller Infusoriejord med Potaske eller Soda og Kul eller med svovlsurt Kali eller Natron og Kul og udkoge den smeltede Masse med Vand eller ved at koge Flintknoller med Kali- eller Natronlud under et betydeligt Tryk. Det gaar i Handelen som temmelig tykflydende Opløsninger „paa 33 og 66 Grader", d. e. 100 Vægtdele Opløsning indeholde 33 eller 66 Vægtdele V. Det finder Anvendelse til som en Fernis at beskytte Træ, Papir, Tøj (Coulisser paa Theatret) mod Antændelse, til Overstrygning af Sten og Kalk ved Bygningsarbejder, som Kit for Glas og Porcelæn, til kunstig Sandsten, idet man af Sand o. lign. og Natronvandglas danner en plastisk Masse, farver den og under Tryk gjennemtrænger den med en Chlorcalciumopløsning, hvorved dannes Chlornatrium, der udvaskes, og i Vand uopløselig kiselsur Kalk, der tjener som Bindemiddel for Sanddelene. Ligeledes er det blevet anvendt f. Ex. af Kaulbach (paa Foranledning af Fuchs) i Frescomaleriet (Stereochromi).

Vandhaar, s. Alger.

Vandhammer. Vistnok gives der flere Maader at løfte en Maskinhammer paa; men naar man benytter Vandkraft til Hammerens Bevægelse, er det overvejende hyppigst, at denne sidder paa et Skaft, som drejer sig om en vandret Axel. Da Skaftet er en Vægtstang, kan det efter Beliggenheden af Kraftens eller Lastens Anbringelsespunkter være en ēnarmet Løftevægtstang, en Kastevægtstang eller en toarmet Vægtstang, og svarende dertil har man 3 Slags Hammere. Til det sværeste Arbejde bruges Pandehammere, der løftes foran Hammeren; de ere støbte helt af Jern i T-Form med fastkilet, forstaalet Bane. Lettere ere Brysthammere, gjærne med Træskaft, der løftes imellem Hammeren og Omdrejnings-

punktet. Hammere paa ikke over 2—300 Pund ere Svanshammere, der løftes ved et Tryk ned ad paa Svansen hinsides Axlen. Pandehammere gaa langsomt; de to andre Slags skulle gjærne gaa hurtigere, ofte meget hurtigere, end det kan opnaas ved det blotte Fald, der endelig maa sluttes, inden man igjen hæver Hammeren; derfor fremskyndes Slagene gjærne ved en elastisk Prelbom eller Prelklods. Men jo hurtigere Hammeren skal gaa, desto mere af Kraften gaar der til Spilde.

Vandhjul tjene til at optage Arbejdskraft fra et Vandløb og dermed drive et eller andet Maskineri. Det er mest store Hjul, som dreje sig om en vandret Axel og paa Omkredsen ere forsynede med Skovler, paa hvilke Vandet virker til at dreje Hjulet rundt. De kaldes ogsaa verticale V., i Modsætning til Turbinerne, som man undertiden har kaldt horizontale V. V. har man kjendt meget længe, mindst et Aarhundrede før Christi Fødsel, og de ere vistnok de første Maskiner, ved hvis Hjælp man har udvundet Arbejde af den livløse Natur. Skal et V. anlægges, maa i Regelen Vandløbet opdæmmes saaledes, at der paa et enkelt Sted tilvejebringes et større eller mindre pludseligt Fald. Jo større Faldhøjde der kan skaffes og jo større Vandføringen er, desto mere Arbejde kan der ventes af V. Har man højt Fald, kan der bruges Overfaldsvandhjul. Skovlerne have her Form som Kasser eller Celler; Vandet ledes oven over Toppunktet af Hjulet og udgydes i Cellerne paa den anden Side af Toppunktet, men tæt derved, og Vandets Vægt drejer da Hjulet rundt. Efterhaanden som de vandfyldte Celler komme ned paa den nedre Del af Hjulet, antage de en mere skraa Stilling, udtømme deres Indhold og gaa tomme op paa den anden Side af Hjulet. I Stedet for Overfaldshjul kan ogsaa ved høje Fald bruges Ryghjul. Indfaldspunktet for Vandet ligger her noget længere nede, dog højere end Hjulets Centrum, Skovlerne have en lignende Form som Overfaldshjulenes, men for neden er Hjulet omgivet med en Kappe eller Slutrende, som skal hindre Vandet i at træde for tidlig ud af Skovlerne. Slutrenden tør dog ikke slutte aldeles tæt om Hjulet, men der maa være saa stort et Spillerum, at man er sikker paa, at Hjulet ikke skurer imod Renden. Jo nøjagtigere og solidere Hjul og Rende ere byggede, desto mindre Spillerum kan man nøjes med. Ved mindre Fald bruges Brysthjul. Indfaldspunktet ligger her lavere end Centrum, og Skovlerne ere saakaldte Lapskovler, i Regelen ikke andet end plane, radiært stillede Flager. Slutrende er som Følge deraf aldeles nødvendig for at holde Vandet i Skovlerne. Endelig haves Underfaldshjul, der omtrent have samme Slags Skovler som Brysthjul, men Vandet virker ikke ved at tynge med sin Vægt paa Skovlerne; det støder kun derimod ved at ledes i en Rende under Hjulet med saa stor Fart, som den tilstedeværende Faldhøjde kan meddele det, og Skovlerne dykke ned i denne Vandstrøm. Et saadant Hjul kan bygges meget simpelt og billig, men det kan kun optage en ringe Del af Vandets Arbejde, højst ⅓ deraf, og som Følge deraf bruges Underfaldsvandhjul kun i saadanne Tilfælde, hvor der haves Overflødighed af Vandkraft. De andre V. kunne med god Construction optage fra ½ til ⅔ af Vandløbets Arbejde og ved høje Fald endnu mere, indtil ¾ eller i enkelte Tilfælde endog ⅘ deraf. En Klasse for sig selv danner Poncelets V.; det er et Underfaldshjul med krumme Skovler, formede saaledes, at Vandet ikke støder derimod, men glider op og ned ad Skovlen, medens det overfører Arbejde dertil. Poncelets Hjul kan optage ½ til ⅔ af Vandets Arbejde. Endelig haves saakaldte Strømhjul, der ikke fordre noget pludseligt Fald, men anbringes frit over Vandløb med nogenlunde stor Strømhastighed, saaledes at Skovlerne dykke ned i Vandet, der ved sin Fart støder imod dem. Strømhjulet kan anbringes paa et Fartøj, der indeholder Maskineriet, som skal drives af Hjulet. Simple Underfaldshjul og Strømhjul bygges næsten altid af Træ; derimod bliver der meget ofte anvendt Jærn som Materiale ved alle bedre V. For at transportere det af V. optagne Arbejde videre kan man paa Axlen anbringe et Tandhjul, der indgriber i et Drev. Ofte, navnlig ved store Jærnhjul, anbringes dog ogsaa en Tandkrans paa V.s egen Krans, og Arbejdet føres saaledes directe bort fra Hjulkransen uden at passere Axlen. Denne har da intet andet at gjøre end at bære Vægten af Hjulet og det deri værende Vand. Armene, som forbinde Hjulkransen med Axlen, behøve da heller ikke at have nogen synderlig Stivhed, men kunne dannes af tynde Jærnstænger. Et saadant V. kaldes et Suspensionshjul.

Vandhose, d. s. s. Skypumpe.

Vandhønsene, en Familie af Vadefugle, som ligne Hønsene en Del i Udseende og Bygning; de have i Almindelighed en temmelig plump Bygning, korte Vinger og Hale, kort Hals og Næb, hvilket sidste i Regelen i Profil er temmelig hønseagtigt, men noget sammentrykt; Benene ere ogsaa som oftest temmelig korte, især Mellemfoden, Tæerne derimod i Almindelighed lange og Bagtaaen vel udviklet. De flyve mindre godt og søge i Regelen ikke deres Redning paa denne Maade, men smutte med stor Behændighed mellem Krat og Siv ved Bredderne af Søer og Vandløb, kunne løbe hen over blød Dyndgrund uden at synke i eller hen over de paa Vandet flydende Blade af Vandplanter; Rørhønsene og de egentlige V. svømme og dykke udmærket. De leve dels af dyrisk Føde (Insekter, Smaasnegle og Orme), dels af Plantefødе (Frø og Grønt). Reden anlægges i Almindelighed mellem Sivet, ofte flydende paa Vandet, og de lægge flere Æg end de øvrige Vadefugle. Efter Næbet kunne de inddeles i 2 Grupper: de mere langnæbede, f. Ex. Vandrixen (Rallus aquaticus) og Sporevingen, og de mere kortnæbede: de egentlige V. (Fulica) med Lappefødder og nøgen Pandeplet, f. Ex. den sorte V. ell. Blishønen (F. atra), Rørhønsene (Gallinula) uden Lappehud om Tæerne: G. chloropus med nøgen Pandeplet, sort med grønne Ben; Vagtelkongen ell. Engsnarren, norsk Agerrixen (Crex pratensis), som ikke svømmer, men opholder sig paa mere tørre Steder

ig svarende dertil har kortere Tæer; Rør-agtelen (Ortygometra porzana), olivenbrun ned hvide og sorte Smaapletter; Sultans-sønsene (Porphyrio), til hvilke slutter sig den nærkelige nyseelandske, vingeløse Notornis.

Van Diemens Land [fan dī], d. s. s. Tasmania.

Vandkalv (Dytiscus), Billeslægt med et bredt, ladt, baadbannet Legeme og traadbannede Føle-horn; Mellembenene og Bagbenene ere vel udviklede, fladtrykte og haarede Svømmeben, ned hvilke de ro sig frem i Vandet, medens le noget mindre Forben holdes ind til Krop-ven. Kun sjælden gjøre de Brug af deres Vinger; dog forlade de undertiden om Natten Vandet og flyve omkring. Forfødderne hos Hannen ere ejendommelig udviklede for at kunne holde fast paa Hunnen. Larverne ere meget bevægelige og graadige Rovdyr med et langt, noget tendannet Legeme, hvis sidste, haa-rede Led virke som et Slags Svømmefinne, medens det store Hoved er udstyret med 2 lange, krumme og hule Kindbakker, med hvilke de ud-suge Blodet af andre Vandinsekter, Padder eller Fiskeyngel osv. De gjøre derfor megen Fortræd i Fiskedamme, Aqvarier o. desl.

Vandkanaler kaldes hos Pighudene et eget, vel afgrænset og rigt udbannet Kanalsystem, som tjener til at fylde Sugefødder og Fang-arme med Vædske, saa at de kunne skydes ud og tage fat; gjennem de saakaldte „Madrepor-plader" staar det hos mange Pighude (Sø-pølser, Søstjærner, Slangestjærner) i Forbin-delse med det omgivende Vand.

Vandkandemusling (Aspergillum), mærkelig Slægt af Muslinger, nærmest beslægtet med Ormemuslingerne. Dyrets Form er meget langstrakt, dets Skaller overmaade smaa og sammenvoxne med det tykke Kalkrør, som omslutter Kappen og Aanderørene; Kalkrøret er snævrere bag til, hvor det enten ender med en simpel, rund Aabning eller udfolder sig i en Række af Kraver eller Kranse; for til er det videre, men ender med en ligesom afskaaren Flade, der i Midten har Spor til en Spalte (for Foden) og for øvrigt er gjennembrudt og udsattet af rørformede Huller for Kappens Følетraade. (Navnet af denne Lighed af Rørets forreste Del med Brusen paa en Vandkande). De faa Arter leve i sandet Havbund i det indiske Ocean.

Vandkjær, s. Vandkilde.

Vandkopper, s. Skoldkopper.

Vandkran, et Apparat ved Jærnbanedriften til at forsyne Locomotivets Dampkjedel og Tender med Vand. Fra et højtliggende Bassin ledes Vandet i et underjordisk Rør hen til V., der dannes af et lodret Rør, anbragt tæt ved Jærnbanesporet. Denne Opstander er for oven forsynet med et vandret Tværrør, der lader sig dreje rundt, saa at dets Udløbsaabning kan bringes hen over Dampkjedlen eller Tende-rens Beholder. Udløbsrøret er forsynet med en Hane, der kan aabnes fra selve Locomotivet. I øvrigt benyttes ogsaa andre Constructioner; saaledes kan det vandrette Rør udgaa directe fra Vandbeholderens Sidevæg, eller ogsaa kan Vandbeholderen være anbragt paa Toppen af det opstaaende lodrette Rør.

Vandkræft (Noma), en hos svagelige, usle Børn, især under Mæslinger og enkelte andre acute Sygdomme optrædende, hos os temmelig sjælden Sygdom, bestaaende i en Betændelse med paafølgende Koldbrand, der begynder i Munden paa den indvendige Side af Kinden og til sidst kan bestruere hele den ene Halvdel af Ansigtet.

Vandkunst, enhver Foranstaltning, hvorved Vandet tvinges til at bevæge sig i kunstige Ledninger og Figurer for at tjene til Prydelse, f. Ex. for Haver, offentlige Pladser o. desl. Hertil høre: Vandspring, Fontainer, kunstige Kilder, Vandfald o. lign. V. benyttedes hyppig tidligere ogsaa som Betegnelse for ethvert Vand-pumpeværk.

Vandlaas. For at forhindre at Kloakluften fra Gadekloaken eller Husledningerne trænger ud gjennem de Aabninger, hvorigjennem Af-løb til Kloaken finder Sted, anbringes et Lukke, der yder en vis Modstand mod Luftens Gjen-nemgang. Til dette Lukke bruges almindelig Vand, idet Afløbet indrettes saaledes, at ved hver Udstrømning en tilstrækkelig stor Mængde Vand holdes tilbage i en dertil indrettet Del af Ledningen og fylder den saaledes, at der intet Rum er for Luften til at passere igjen-nem. For at Luften kunde passere, maatte enten denne Vandmængde være borte eller Luften have et saa stort Tryk, at den kunde fortrænge Vandet. Den til dette Vands Op-tagelse indrettede Del af Ledningen kaldes en V. og kan construeres paa mangfoldige Maader. Den mest formaalstjenlige Construction er Formningen af en Del af Ledningen umid-delbart ved Afløbskummen som et ∾.

Vandlak kalde Hattemagere en Opløsning af Schellak i Ammoniak, som Modsætning til Spiritusslak af samme Harpixart.

Vandledning. Det til Byers Forsyning nød-vendige Vand maa ofte tilføres langvejs fra gjennem kunstig anlagte Ledninger. To for-skjellige Hovedtilfælde ere herved især at tage i Betragtning, nemlig om Vandet paa det Sted, hvorfra det tages, har en saadan Højde-beliggenhed, at det ved naturligt Fald kan føres til Forbrugsstedet, eller Højdebeliggen-heden er en saadan, at kunstige Midler maa anvendes. I første Tilfælde kan Ledningen, hvis det mellemliggende Terrain har jævnt Fald hen imod Byen, bestaa af en i Jorden gravet aaben Rende eller Kanal. Skal Vandet derimod føres over Dale og Kløfter, maa det enten ske ved Hjælp af Aquæducter eller gjennem lukkede Rør (af Træ, Béton, Murværk eller Metal, navnlig Støbejærn), en Methode, der ved nye Anlæg nu til Dags saa godt som altid anvendes. Er Vandets Højdebeliggenhed ved Indtagelsesstedet en saadan, at kunstige Midler maa benyttes for at hæve det til den fornødne Højde, kan hertil anvendes en eller anden af de mangfoldige Constructioner af Vandløftemaskiner. Er Højden, hvortil Vandet skal hæves, kun ringe, kan den tilvejebringes simpelthen ved Opstemning. Inde i selve Byen sker Fordelingen af Vandet til de enkelte For-brugssteder gjennem et Net af Ledninger, der i Hovedsagen kan ordnes enten som et Gren-system, ligesom Aarene i et Blad, eller som et

Ringsystem, hvor alle de enkelte Grene ere i Forbindelse, eller endelig som en Combination af begge Systemer. Ledningerne i Byen udføres, da de ere underkastede stærkt Tryk, som Regel af Metal (Bly, Smedde- ell. Støbejærn). De maa lægges saa dybt, at de ligge frostfri. Ledningerne forsynes paa passende Steder med Skydehaner ell. lign. for at kunne afspærre Vandet fra Dele af Ledningerne ved Reparationer osv., ligesom med de fornødne Brandhaner og Haner til Udskylling osv. Fra disse Hovedrør i Gaderne udgaa Stikledninger til Husene, oftest forsynede med en Stophane, hvorved hele Husledningen kan afluktes. Selve Husledningerne udføres af Smeddejærn eller Bly og føre Vandet inde i selve Husene til de forskjellige Aftapningssteder. For at maale Vandforbruget kan paa Husledningerne indskydes Maalere (smlgn. Artiklerne Vandværk og Vandmaalere).

Vandlopper kaldes forskjellige, især i ferskt Vand levende, meget smaa Entomostraceer (Smaakrebs), paa Grund af deres hoppende Bevægelser i Vandet, dels Daphnier (s. Bladfødder), dels Slægten Cyclops, meget smaa Krebsdyr med en leddet, pæreformet Krop, et uparret Dobbeltøje (deraf Navnet C.), 2 Par Følehorn, indrettede til Svømning, 4 Par Mundfødder og 4 à 5 korte, tvegrenede, treleddede, med lange Fjerbørster udstyrede Svømmefødder paa Bagkropsleddene og med et Par paa lignende Maade udstyrede Haleblade. Hunnerne bære Æggene om med sig i ēn eller to Æggesække, og Ungerne undergaa en Forvandling.

Vandlus, s. Asellus.

Vandmaaler er et Apparat, der indskydes i en Vandledning for at maale den Vandmængde, der passerer igjennem den. V. construeres paa en Mængde forskjellige Maader efter den Nøjagtighed, hvormed de skulde registrere Vandforbruget, og efter Størrelsen af den forbipasserende Vandmængde. Beskatning af Vandforbruget sker mange Steder ikke efter V., men f. Ex. efter Antallet af Haner eller efter Skjøn, men Indførelsen af V. til dette Brug bliver mere og mere almindelig i de større Byer for derved at modarbejde unødvendig Vandspild.

Vandmand, s. Gopler. **Vandmanden** (Aquarius), det 11te Stjernebillede i Dyrekredsen, Billede paa Deukalion.

Vandmelon (Citrullus vulgaris) af Agurkfamilien har hjemme i Middelhavslandene, Orienten og Ostindien og udmærker sig ved fine nærende og forfriskende Frugter, som gjøre den meget yndet i de varme Lande, ligesom den ogsaa anvendes i Lægevidenskaben.

Vandmærker i Papir ere de fra Formningen hidrørende Mærker, der dannes af tyndere Steder paa Papiret og vise sig klare, naar Papiret holdes imod Lyset. Falske V. indbringes ved Maskinpapir strax efter Formningen ved Vandets Udpresning med figurerede Valser.

Vandniveau [vō], s. Nivelleringsinstrument.

Vandnymphe (Agrion), s. Guldsmed.

Vand og Brød. Faste paa V. og B. var oprindelig en kirkelig Bod, men gik derfra over til ogsaa at anvendes som borgerlig Straf, og Fængsel paa V. og B. er nu i Danmark og Norge en af de allermest anvendte blandt disse. Den længste Tid, hvori denne Straf efter den almindelige danske Lovgivning kan idømmes, er 30 Dage eller, som det udtrykkes, 6 Gange 5 Dage, idet der imellem hver 5 Dages Fængsel paa V. og B. skal gives den skyldige en Mellemfrist af to eller flere Dage. I Norge er den længste Tid ligeledes sat til 30 Dage, men Mellemfristerne noget anderledes ordnede. I de fleste andre Lande er denne Straffeart nu afskaffet. Dog er den fremdeles kjendt i en Del schweizerske Cantoner, i den militære Lovgivning og til Dels som disciplinær Straf lige over for Straffefanger.

Vandpest (Elodea canadensis), en i Vandet nedsænket Plante af Frøbidfamilien, har oprindelig hjemme i Nordamerika, blev 1836 indslæbt til England, senere ogsaa til Tyskland og andre Steder i Europa og er i de sidste Aar ogsaa truffet hos os. Den formerer sig overordentlig stærkt og kan derved i forholdsvis kort Tid optræde i saa store Masser, at den bliver en ikke ubetydelig Gene. Planten er tvebo, og det er kun Hunplanten, der findes i Europa.

Vandprøve, s. Gudsdom.

Vandpumpe, s. Pumpe.

Vandreblok, erratisk Blok, s. Rullesten.

Vandrende Blad (Phyllium), en ved sit Udseende højst paafaldende Insektslægt af Skindvingernes Gruppe. Dens Legeme er bredt, fladt og tyndt og ligner et friskt eller visset Blad, og Benene have bladagtige Udvidelser. De findes f. Ex. i Ostindien, China og Ny-Guinea paa Træerne og undgaa let Opmærksomheden ved deres skuffende Lighed med omgivende Gjenstande. **Vandrende Pind**, s. Spøgelse.

Vandret, parallel med stillestaaende Vands Overflade, d. s. s. horizontal.

Vandringer foretage mange Dyr, dels ubestemt i Henseende til Tid og Retning, dels periodisk og i bestemte Baner. Blandt Landpattedyrene er der ikke mange Exempler paa V.; dog har man iagttaget saadanne efter en indskrænket Maalestok hos visse Flaggermus, som efter Aarstiden trække lidt længere mod Nord og Syd, eller lidt højere op i Bjærgene eller lidt længere ned i Dalene; de store planteædende Hovdyr trække ofte temmelig vidt omkring i de store Slettelande for at søge Føde eller Vand, navnlig efter langvarig Tørke; Lemmingerne og andre Gnavere vandre pludselig ud i umaadelige Skarer, rimeligvis naar de have formeret sig saa stærkt, at de mangle Føde, og Rovdyr, f. Ex. Fjældræven og Sneuglen, følge da bagefter. Hos Landkrybdyrene finde V. ikke Sted; hos Insekterne i Regelen kun mere tilfældig og ufrivillig ved, at Sværme af Insekter af Vinden føres bort fra deres Hjemstavn; Græshoppernes (s. d. A.) V. kunne maaske nærmest sammenlignes med Lemmingernes. Colorado- eller Kartoffelbillens V. i de senere Aar fra dens Hjem hinsides Klippebjærgene gjennem de nordamerikanske Fristater til Atlanterhavets Kyst er mere en successiv Udvidelse af Artens Omraade, begrundet i Culturforholdene, end en egentlig V. Sin største Udvikling har Phænomenet hos Havpattedyrene (Sæler og Hvaler, hvilke sidste navn-

ig ere rene Trækdyr), Fuglene, Havkrybdyrene (især Havskildpadderne) og Fiskene. Ethvert Dyr, der ikke vandrer, kaldes et Standdyr (Standsfugl, Standsfisk osv.); flytter det kun kort og uden bestemt Rejseplan (f. Ex. Kirsebærfuglen, Vandrednen), kaldes det Strejffugl, Strejffisk osv.); berører det et Land kun paa Gjennemrejsen, siges det i dette at være en Strøgfugl (osv.); flytter det periodisk til helt andre Egne med forskjelligt Klima, kaldes det Trækdyr (Trækfugl, Trækfisk). Enhver V. er enten en Yngle-, Sikkerheds- eller Nærings-V., for saa vidt den ikke forener flere Øjemed, saa at f. Ex. Udrejsen er for at søge Føde og Ly mod Kulden, Hjemrejsen for at vende hjem til Ynglepladsen. Fuglenes Træk e. hovedsagelig indskrænket til de kolde og tempererede Jordbælter; en Del Fugle, som ruge i det høje Norden (især Vade- og Svømmefugle), trække mod Vinteren Syd paa, f. Ex. til Mellemeller Sydeuropa; andre, der ruge i det tempererede Bælte (især Sangfugle), drage fra Nord- og Mellemeuropa til Sydeuropa og Nordafrika, fra Sibirien til Indien, fra Nordamerika til Mellem- og Sydamerika osv.; iandt de ægte Beboere af den tropiske Zone inde kun større Strejftog Sted (f. Ex. Papegøjerne) efter Aarstidens Gang for at opsøge nye Forraadskamre, naar Føden i en Egn er lappen op. Trækfuglenes Hjemrejse sker saaledes, at de, der sidst forlade det koldere Bælte, ere de første til at komme tilbage igjen. Grunden til, at de forlade deres Ynglebælte, er til Dels af klimatisk Natur, men hovedsagelig Mangel paa Føde. Trækket ker ofte selskabelig, i bestemt Orden, med visse Forberedelser, men for Resten meget forskjellig, hos nogle hurtig, hos andre langsomt; nogle trække kun om Dagen, andre kun om Natten, nogle højt i Luften, andre tæt ved Jorden osv. V. sker ikke altid lige mod Syd, men retter sig efter Naturforholdene. I Europa er der saaledes 8 Hovedveje for Fugletrækket, en langs med Europas Vestkyst, en anden gjennem den nordeuropæiske Slette, Rhin- og Rhônedalen til Middelhavet, en tredje langs med de østeuropæiske større Floder over det sorte og kaspiske Hav osv. Nogle Egne berøres derfor langt stærkere af Trækket end andre. Baade hos Fuglene (f. Ex. Storkene) og Fiskene (Laxene) har man Exempler paa, at de samme Individer blive ved Aar efter Aar at vende tilbage til den samme Plet. Fiskenes Træk kan være et temmelig storartet Phænomen, naar det foregaar omtrent samtidig paa alle Punkter af Artens Udbredelse (f. Ex. Sild, Torsk, Makrel), men er dog i Regelen kun en V. fra Dybet ind mod Kysten for at lege og tilbage igjen ud paa Dybet efter Rognkastningen; en større Udstrækning faar det hos dem, der fra Havet stige højt op i Floderne for at lege (Lax, Stamsild, Stør) eller som Unger vandre op i det ferske Vand, som Voxne ud i Havet for at forplante sig (f. Ex. Aalene). De storartede Rundrejser, som man tidligere tilskrev visse Fiske (f. Ex. Torsk, Sild, Thunfisk), ere nu almindelig forkastede som ubevislige og usandsynlige. Instinktet, Naturdriften, spiller vist nok en Hovedrolle ved Dyrenes V., men synes ikke at kunne forklare alt, navnlig ikke den Sikkerhed, hvormed f. Ex. mange Trækfugle vide at finde deres fjerne Maal. Fiskenes V. synes at være i høj Grad paavirkede af Temperaturforholdene. — I en anden Betydning kan man tale om Dyrenes V., naar man derved forstaar Arternes successive Overflyttelse til Egne, som de ikke tidligere beboede, f. Ex. Husdyrenes og de Mennesket ledsagende Dyreformers (Mus, Rotter, Kakerlaker, Spurve, Svaler) successive Udbredelse og Indvandring i Menneskets Spor.

Vandrosen, populær Benævn. for forskjellige med Rødme, Svulst og Vædskeafsondring forbundne Sygdomme i Huden.

Vandrotte, s. Markmus. Undertiden kaldes ogsaa Vandringsrotten (s. Rotte) V. af Hensyn til dens Tilbøjelighed til at opholde sig i Nærheden af Vandet.

Wandsbeck, Stad i den preussiske Prov. Slesvig-Holsten, ¼ M. n. ø. for Hamborg, ved Hamborg-Lübeck Jærnbanen. 17,800 J. Smuk Kirke og Synagoge. Betydelig Fabrikvirksomhed i Læder, Hatte, Tobak, Lys, Symaskiner, Oljetryk og Bomuldstøjer. Stærkt besøgte Markeder. Digteren Matthias Claudius boede her i Slutningen af det 18de Aarh. og blev, efter at være død i Hamborg 1815, begraven paa den herværende Kirkegaard. Ved W. ligger et Slot, som i Slutningen af det 16de Aarh. tilhørte den lærde Henrik Rantzau, hos hvem Tyge Brahe nogen Tid opholdt sig, efter at han havde forladt sit Fædreland 1597. W. var et af de 8 Stæder i den danske Stat, hvor Tallotteriet i sin Tid blev trukket; deraf kommer Talemaaden: „det gjælder til W.". **Wandsbecker-Bote**, s. Claudius, Matthias.

Vandseng, hydrostatisk Seng, en Seng til Syge, hvem Lejet er blevet smerteligt og besværligt. V. bestaar af en Trækasse, hvorover et Stykke vandtæt, elastisk Tøj (Kautschuk) er udspændt; under dette fyldes Kassen med Vand, og oven paa det lægges Sengklæderne, saa at den syge kommer til at hvile paa en eftergivende, bevægelig Flade; ved en simpel Mechanisme i Sengens Hjørne kan Vandet skiftes. V. er temmelig kostbar og erstattes derfor ofte ved at lægge Puder af Kautschuktøj, fyldte med Vand (Vandpuder), i en almindelig Seng.

Vandskier, et Apparat bestaaende af to fortil og bagtil spidst udløbende Kasser, forbundne ved et let Sæde, indrettet til Optagelse af en Person og saaledes construeret, at dennes Vægt omtrent bringer Kassernes Overkant i Vandfladen. V. bringes til at bevæge sig fremad eller tilbage paa Vandet ved Hjælp af en tobladet Aare.

Vandskjel. Grænsen mellem to til hinanden stødende Flodomraader kaldes V. mellem disse to Floder. Tidligere troede man, at V. altid maatte ligge i høje Bjærge, og anbragte derfor paa Kortene Bjærgkjæder i alle V.; men ligesom der er mange Bjærge, der ikke danne Vandskjel af nogen Betydenhed, men tvært imod gjennembrydes af Floderne (Jurabjærgene af Rhinen, Weserbjærgene af Weser og Erzgebirge af Elben), saaledes er der ogsaa mange vigtige V., som dannes af Slovsumpe eller flade

Strækninger (B. mellem Weichsel, Njemen og Dnjepr i de russiske Gouv. Minsk og Volhynien, ligeledes mellem Don og Volga i Gouv. Saratov) eller af lave Bakkedrag (Red River og Mississippi, Dvina og Volga). Paa saadanne Steder er en Forbindelse mellem Floderne let at tilvejebringe ved Kanaler, eller man bærer Baadene fra den ene over til den anden (portage eller Bæresteds). Undertiden er der en naturlig Forbindelse mellem de to Floder paa et saadant Sted, eller der opstaar i det mindste periodisk i Regntiden en Forbindelse mellem dem. S. Bifurcation. Selv om B. dannes af en Bjergmasse, ligge Flodernes Kilder i disse dog undertiden paa flade, sørige Højsletter, nær ved eller endogsaa i Forbindelse med hverandre.

Vandskrue, Vandsnække, Archimedesskrue, en simpel og almindelig Indretning til at hæve Vand, bestaaende i en Skruegang, anbragt om en skraatliggende Axel. Tidligere anvendtes meget den lukkede Skrue, hvor Gængerne ere indesluttede i en Tønde, der er i fast Forbindelse med disse. I dens Sted anvendes nu oftest den saakaldte hollandske Skrue, hvor den omsluttende Tønde mangler og er erstattet af en Slutrende, hvori Skruen bevæger sig. Man plejer at danne Skruegangen ved at befæste en høj, tynd Skrueflade paa en rund Spindel. Skruen selv udføres hyppigst af Jærn, Spindelen enten af Jærn eller Træ. B. hælder gjærne 27—30 Grader. Den er ved sin Simpelhed og Frihed for alle bevægelige Dele, ved sin jævne Modstand og sit ikke betydelige Krafttab det bedste Middel til med ringe Capitaludlæg at hæve store Vandmasser og anvendes i stor Udstrækning ved Inddæmninger, Udtørringer o. lign. Arbejder. Man anbringer ofte flere Skruer, den ene over den anden.

Vandskræk, Hundegalskab (Hydrophobia), er en Sygdom, som kan udvikle sig selvstændig hos Dyr af Hundeslægten (Hunden, Ulven og Ræven), men ved Smitte kan forplante sig fra disse til alle varmblodige Dyr og Mennesket. Den forløber meget hurtig (nogle Dage) og ender altid dødelig. Den viser sig navnlig som en Forstyrrelse af Nervesystemet, i Bevidstheden, Instinktet, og ved Kramper. Hunden viser stor Uro, den forlader hyppig sit Hjem og strejfer langt omkring; Blikket er stift, Øjnene røde; den savler, kan vanskelig synke og viser stor Lyst til at bide; Stemmen er forandret til en ejendommelig Hylen. Efter nogle Dages Forløb bliver den lam i Bagdelen og i Underkjæven. B. har hersket stærkt udbredt i Europa i det forrige Aarhundrede ligesom 1814 og senere. I Danmark har den hersket 1814, 1854, 1858 og 1876. Da Sygdommen er meget farlig især for Mennesket, er der ved Lov af 29 Dec. 1857 truffet kraftige Foranstaltninger, naar den maatte vise sig, saasom Paabud om at binde alle Hunde, Tilladelse til at dræbe de løsgaaende. — Ved Bid af Dyr, lidende af B., kan Sygdommen overføres til Mennesket, idet det i Dyrets Spyt indeholdte Smittestof, en egen Bakterie, optages i Blodet. Sygdommen optræder først efter et Tidsrum af 8 Dage indtil 1 Aar, i Almindelighed omtr. 40 Dage, begynder med en paafaldende Nedtrykthed af Sindet og Beklemthed, hvortil der efter et Par Dage slutter sig voldsomme, krampeagtige Kvælningsanfald, der fremkaldes ved forskjellige ydre Indvirkninger, bl. a. ogsaa ved Synkningen især af flydende Ting, for hvilke den syge derfor har en uovervindelig Skræk. Senere udbrede Kramperne sig over hele Legemet; der optræder Raseri og endelig efter nogle Dage Døden. B. indtræder kun hos omtrent ⅙ af alle de af syge Dyr bidte Mennesker. Det bedste Middel til at hindre dens Indtræden er en hurtig og grundig Udbrænding af Saaret med gløende Jærn. I den nyeste Tid har Pasteur med Held anvendt en ny Cur mod B. hos Mennesket, saa vel for at forebygge dens Udbrud som for at helbrede Sygdommen, nemlig en Inoculation med et mitigeret Smittestof. Der er i Paris af ham oprettet et Hospital til Behandling af slige Patienter; andre Steder ere lignende Hospitaler paatænkt opførte.

Vandslangen, Hydra, Stjernebillede paa den sydlige Himmel, strækker sig under Krebsen, Løven og Jomfruen. Heri Alphard, af 2den Størrelse.

Vandsnoge eller Vandslanger kaldes de i øvrigt forskjellige Slægter og Familier tilhørende Slangeformer, som enten stadig opholde sig i fersk Vand eller dog (som vor almindelige Snog) gjærne søge ud i dette. I Tropelandene gives der adskillige Former (Homalopsis, Acrochordus, visse Kvælerslanger, Anaconda'en f. Ex.), der ere rene Vanddyr; og nogle af disse, der foretrække brakt eller halvsalt Vand i Bugter, Flodmundinger, o. s. v., gjøre i denne Henseende et Slags Overgang til Havslangerne.

Vandstand, d. e. Vandoverfladens variable Stilling paa et bestemt Sted, undersøges ved Hjælp af Vandstandsmaalere, dels Svømmeapparater, dels pneumatiske; et selvregistrerende Apparat af den sidste Art er construeret af Ad. Paulsen, K. Prytz og G. Rung. Der opstilles for Tiden selvregistrerende Vandstandsmaalere paa følgende Stationer ved de danske Kyster: Kjøbenhavn, Korsør, Gjedser, Slipshavn, Fredericia, Aarhus, Frederikshavn, Hirtshals og Esbjærg. Formaalet er ved flereaarige Jagttagelsesrækker at bestemme Middelvandstanden for de nævnte Steder og derpaa, støttet til lignende Bestemmelser for en Del svenske, russiske og tyske Østersø- og Nordsøstationer samt til et Nivellement rundt om Østersøen, at afgjøre, om der, som det formodes, er en Hældning mod Nord af Vandspejlet fra Østersøen igjennem Sundet og Bælterne op i Kattegat. Sandsynligvis ville de samme Jagttagelsesrækker blive benyttede til en Bestemmelse af Flod og Ebbe. Denne er stærkest fremtrædende paa Jyllands Vestkyst. Middelflodhøjden, d. e. den gjennemsnitlige Forskjel imellem Høj- og Lavvande, er ved Springtid ved Blaavandshuk 6 F. og aftager imod Nord, til den ved Skagen er 1 F. Tidevandet inden for Skagen hidrører saa at sige udelukkende fra Nordsøens og er derfor i det hele mindre; dog tiltager Flodhøjden, naar man gaar fra Kattegat ned i Storebælt, hvor Flodbølgen presses sammen i snævrere Far-

vande. Middelflodhøjden ved Indgangen til Odense Fjord er 1 F. 8 Tmm., i Langelandsbæltet og ved Nykjøbing p. F. 2 F. I Sundet er Middelflodhøjden meget ringe, ved Kjøbenhavn c. 4 Tmm. I Østersøen aftager Flodhøjden mod Ø. og taber sig til sidst næsten ganske. Havnetiderne ved de danske Kyster vise tydelig Flodbølgens Bevægelse fra Nordsøen igjennem Skagerak, Kattegat og Bælterne ind i Østersøen.

Vandstene kaldes, som Modsætning til Oljestene, de af de finere Slibestene, der skulle bruges fugtede med Vand. Som oftest er det Lerskifere, ogsaa Pimpsten, saakaldte kunstige Pimpstene af fint Kvartssand, sammensintret med brændt Ler eller Vandglas, fremdeles kunstige Slibestene dannede af fint Smergel o. fl.

Vandstof, norsk, d. s. s. Brint.

Vandstær ell. Vanddrossel, norsk „Fossekall" (Cinclus aquaticus), en lille, højnordisk Sanger, sort med hvid Strube, en sluttet, kraftig Legemsbygning, korte Vinger og Hale, et lige Næb og en tæt, elastisk, dunrig Fjerdragt af lignende Beskaffenhed som Svømmefuglenes; den søger sin Føde i Vandet og dykker med stor Behændighed ned i den strideste Strøm; især ynder den at opholde sig umiddelbart ved Fossene. Dens muntre Sang høres selv midt i den koldeste Vinter fra et Klippestykke eller en Isblok, tæt ved den brusende Fos; sin kunstige, kuglerunde Rede bygger den af Mos i en eller anden Fjeldkløft i Nærheden.

Vandsøjlemaskine. Herved forstaas Motorer drevne ved Vandkraft paa den Maade, at Vandet virker paa et Stempel i en Cylinder ligesom Dampen i en Dampmaskine. De bruges næsten kun til Pumpning i Bjergværker.

Vandtætte Tøjer ere to Slags, efter som de tillige ere lufttætte eller ikke. En fuldkommen paalidelig Vandtæthed opnaas alene ved at stoppe alle Tøjets Porer med en i Vand uopløselig Masse. Man har dobbelte Tøjer med et Lag Kautschuk eller Fernis imellem, enkelte med Fernis paa den ene eller begge Sider, og denne Fernis kan atter være af forskjellig Art. Da man med Grund indvender mod denne Klasse Tøjer, at de ere usunde ved at være lufttætte, at de lugte ilde, at de let klæbe, da Fernissen ikke tør være saa haard, at den brister, og at de enten maa være tunge eller stjøre, har man ogsaa forsøgt at gjøre Tøjer vandtætte uden at stoppe Porerne ved at bedække Taverne med et vandskyende Middel, og dertil har man især fundet et Bad af eddikesur Lerjord hensigtsmæssigt. Disse Tøjer have imidlertid alle den Mangel, at Vandet trænger gjennem ved Gnidning, saa at et udvendig vaadt Klædningsstykke let bliver vaadt ogsaa indvendig under Armene og hvor det ellers bevæges stærkt.

Vandvædder, d. s. s. Hydraulisk Vædder.

Vandværk, egtl. Samlingen af de Maskiner, Apparater og Bygninger m. m., der anlægges i større Maalestok for at hæve og befordre Vandet fra et lavere Sted til et højere, bruges nu som Betegnelse for hele det Anlæg, der tjener til Byers Vandforsyning. Da denne sker paa højst forskjellig Maade efter de locale Forhold osv., bliver Indretningen af V. derefter meget forskjellig. Det Vand, der benyttes til Byers Vandforsyning, kan være af forskjellig Oprindelse, enten hidrøre fra Kilder eller være Grundvand, indsamlet gjennem Rørledninger eller ved borede eller gravede Brønde, eller endelig Overfladevand fra Søer eller Floder. Undertiden baseres Vandforsyningen ikke udelukkende paa en enkelt af disse Opsamlingsmethoder, men paa flere af dem i Forening (f. Ex. Kjøbenhavn). Fra Indsamlingsstederne ledes Vandet til Byen paa forskjellig Maade (s. Vandledning). Undertiden har Vandet da allerede et saa højt Tryk, at yderligere Løftning er overflødig; undertiden maa man for at give Vandet det fornødne Tryk til at det kan stige op i Husledningen anvende Maskinkraft. Ved større Byer udfordres der i saa Tilfælde oftest meget store Maskinanlæg, hvorved Pumpningen sker, hyppigst ved Anvendelse af Damp- eller Vandkraft. Fra Pumperne trykkes Vandet enten directe ud i Ledningerne med det fornødne Tryk, eller det trykkes op i store Beholdere, der ere saa højtliggende, at Forsyningen kan ske herfra. I første Tilfælde kan anvendes et Standrør for at udjævne Trykket. Højdebeholderne udjævne de store Uregelmæssigheder i Vandforbruget i Modsætning til Vandtilførselen, idet det Vand, der tilføres ud over Forbruget, samles i dem og afgives til de Tider, da Vandforbruget stiger; de frembyde desuden den Fordel at tjene som Reservebeholdere i Tilfælde af Uheld. Hvor en By er saaledes beliggende, at nogle Dele af den ligger betydelig højere end andre, vil det være hensigtsmæssigt at have den delt i forskjellige Trykbælter, saaledes at der f. Ex. findes Højdebeholdere i forskjellige Højder for de enkelte Bælter. Man undgaar derved at give Vandet for de lavere liggende Bælter større Tryk end nødvendigt og sparer derved Maskinkraft. I nogle Tilfælde er Vandet tilstrækkelig rent til at kunne bruges uden Rensning; ofte maa det underkastes en saadan, før det kan bruges. Undertiden sker Rensningen kun ved en Bundfældning, hyppigst dog ved en Filtrering. Filtrene ere i Almindelighed Sandfiltre, i Hovedsagen indrettede saaledes: i et vandtæt Bassin er der anbragt flere Lag Smaasten, Grus og Sand, saaledes ordnede, at Materialet aftager i Størrelse fra neden op efter indtil det øverste, flere Fod tykke Lag, der bestaar af fint, rent Sand. Vandet ledes ind i Bassinet over sidstnævnte Lag og renses ved at synke igjennem det, idet det dog kun er den allerøverste Del af Sandlaget, der spiller Hovedrollen ved Filtreringen. Efter derpaa at have passeret de øvrige Lag, der hindre Sandet i at følge med, samler det sig paa Bunden i Rør eller Render og kan saaledes videre. Rensningen kan efter de locale Forhold foregaa paa forskjellige Punkter i Systemet, f. Ex. enten paa det Sted, hvor Vandet opsamles, eller umiddelbart oven for Pumperne eller ogsaa neden for disse, idet da Vandet pumpes ind paa Filtrene. Undertiden kan det være hensigtssvarende baade at pumpe Vandet ind paa Filtrene og at pumpe det, efter at det har forladt disse. Umiddelbart neden

for Filtrene anbringes oftest en Rentvandsbeholder. Angaaende Fordelingen af Vandet i Byen og Husene s. Vandledning og Vandmaalere. I enkelte Byer sker Vandtilledningen ikke saaledes, at man til enhver Tid tilfører Vand, men saaledes, at Tilførselen kun sker visse Timer af Døgnet og i bestemt Mængde. Husene maa da være forsynede med Vandbeholdere, der fyldes paa de Tider, da der er aabent for Vandtilledningen. Forbruget varierer for det første stærkt efter Aarstiden, men er ogsaa varierende efter de forskjellige Dage i Ugen (Maximum om Lørdagen, Minimum om Søndagen); en meget stærk Variation gjør sig dernæst gjældende efter de forskjellige Tider af Døgnet. Til alle disse Forhold maa der tages passende Hensyn ved Beregningen af den til en Bys Forsyning nødvendige Vandmængde, af Rørenes, Filtrenes, Beholdernes og Maskinkraftens Størrelse. Fornødent Hensyn maa ogsaa tages til Befolkningens Tilvæxt og til den Kjendsgjerning, at en forbedret Vandforsyning bringer Forbruget til at stige. Gjennemsnitsforbruget pr. Individ pr. Døgn er overordentlig stærkt varierende i de forskjellige Byer. I Rom er det saaledes henved 1,000 Liter, i de større amerikanske Byer varierende mellem 200 og 500 Liter, i de større Byer i England c. 150 Liter, i de fleste tyske Byer langt ringere, fra c. 60—90 Liter (Hamborg dog c. 190 Liter). I Kjøbenhavn var for 1888 Gjennemsnitsforbruget pr. Individ pr. Døgn 68 Liter. Fra et hygieinisk Standpunkt set forlanges 150 Liter pr. Døgn pr. Individ, men det er indlysende, at en almindelig Regel ikke let kan opstilles, da den større eller mindre Vandmængde, der efter Forholdene maa anvendes f. Ex. til Vandclosetter, Rendestens- og Kloakskylling, Springvand, Gadevanding, Fabriksbrug, til Drivkraft, osv. jo altid maa faa nogen Indflydelse, skjønt det dog maa fastholdes, at det er Vandet til Husbrug, som danner Hovedmængden af en Bys Vandforbrug.

Vandøgle el. Vandfirben, d. s. s. Øglepadde, s. Salamander. Virkelige V., d. v. s. i Vandet levende Øgler eller Firben (Saurier), ere derimod visse Varslere, Slægten Crocodilurus (s. d. A.) og den paa Galapagos-Øerne levende Havleguan (Amblyrhynchus), et stort Firben med Rakkelam og sammentrykt Hale, som vel opholder sig paa Land, men søger sin af Tangarter bestaaende Føde i Havet.

Vaner, Gudsdomme, der især styrede Naturkræfterne, synes at have været en for de nordiske Folk særegen Gudeslægt. I Følge den nordiske Mythol. var der i en fjærn Fortid Strid mellem V., der boede i Vanaheim, og Aserne. Ved Fredslutningen gaves gjensidig Gisler, og Aserne fik da Vanen Njord med hans to Børn Frej og Freja, hvilke alle tre optoges i Asernes Kreds og regnedes blandt de anseligste Guder.

Vange, omtrent d. s. s. Sidestykke. V. af en Høvl (s. d. A.) ere de tynde Dele paa begge Sider af Hullet, der forbinde Forstykket og Bagstykket; V. paa en Drejebænk ere de to indbyrdes parallele, vandrette Bjælker, der hvile paa Fodstykkerne og bære Dokkerne. I Bygningsvæsenet bet. V.: ved Trapper de Sidestykker eller Sidevægge, hvori Trinene ere befæstede; ved Ildsteder de fritstaaende Sidemure, som danne Sidebegrænsningen for dette og paa to Sider bære Skorstenskappen; ved Vinduesfordybninger de, navnlig i tykke Mure, i Regelen noget skraat tilbagegaaende Sider (smlgn. Embrasure).

Wangeroog, en til Storhertugd. Oldenburg hørende Ø i Nordsøen, 1 M. fra Fastlandet, ½ M. lang og ¼ M. bred med 140 I., der ernære sig ved Fiskeri og Søfart. Stærkt besøgt Badeanstalt. Fyrtaarn.

Vangerow, Carl Ad. v., udmærket tysk Romerretslærer, f. 1808 i Schiffelbach ved Marburg, d. 1870, blev først akademisk Lærer i Retsvidenskaben i sidstnævnte By, men kaldtes derfra 1840 som Thibauts Efterfølger til Heidelberg, hvor han 1849 udnævntes til Geheimeraad. Hans Hovedværk er „Lehrbuch der Pandekten“ (7de Opl., 3 Bd., 1863—68).

Vanhjemmel, s. Hjemmel.

Vanille [nilje] (Vanilla planifolia), en slyngende Plante af Gjøgeurternes Familie med Luftrødder, kjødfulde, afvexlende Blade og store, smukke Blomster, har hjemme i hede og fugtige Egne i Mexico og dyrkes her og i andre tropiske Egne. Dens Kapsler indeholde sorte, runde Frø, der ere omsluttede af et særegent Cellevæv, i hvilket der udvikles en vellugtende Olje, der betinger V.s nøksom bekjendte Anvendelse som et fint Krydderi samt i Medicinen. Vanillin er det aromatiske Stof i Vanille og findes ofte udkrystalliseret derpaa i farveløse Naale. Dog indeholder Vanille kun 1 til 2 pCt. V. I den nyeste Tid fremstilles V. kunstig, dels af Naaletræernes Cambialsaft, dels og især af det i Nellikeolje indeholdte Eugenol og kommer da i Handelen enten i ren Tilstand eller blandet med flere Hundrede Gange saa meget hvidt Sukker.

Vanini, ital. Philosoph, hvis egentlige Navn var Pompejo Ucilio, men som kaldte sig Julius Cæsar, f. omtr. 1585 i Tauresano ved Napoli, studerede i Napoli og Padua og foretog Rejser i Frankrig, England og Nederlandene, indtil han nedsatte sig i Toulouse, hvor hans Lærdom og Begavelse skaffede ham stor Anseelse og mange Disciple; den første Parlamentspræsident gav ham Bopæl i sit Hus og betroede ham sine Børns Undervisning. Men da det Rygte udbredte sig, at han var Atheist, blev han anklaget for Parlamentet og dømt til at brændes levende, efter at hans Tunge var afskaaren, hvilken Dom fuldbyrdedes 19 Febr. 1619. Han beskyldes for famselige Udsvævelser; han hyklede Rettroenhed, indtil han saa, at det ikke hjalp; Døden gik han i Møde med Kjækhed, skjønt en Tilskuer saa et Tegn paa Forsagthed i, at han ikke godvillig rakte Tungen ud til Bøddelen. V. udtaler, uden egentlig Originalitet, i Tilslutning til Pomponatius og Cardan, Renaissancetidens pantheistiske Verdensopfattelse. Hans to Hovedværker staa i en stærk Modsætning til hinanden; den Maske, han endnu bærer i det første, har han afkastet i det andet. »Amphitheatrum æternæ Providentiæ« (Lyon 1615) er et Forsvar for Forsynstroen mod Gudsfornægterne;

det lærer vel en pantheistisk Gudsidé, men nærmer sig saa meget som muligt de orthodoxe Forestillinger. Derimod lærer hans Aaret efter udgivne Værk: »De admirandis naturæ, reginæ deæqve mortalium, arcanis« (Paris 1616) en mere naturalistisk Anskuelse; Gud og Naturen ere ét; Materien er uforgængelig, én og samme under alle Former; Dogmerne spottes, og V. siger, at han i »Amphitheatrum« har udtalt meget, som han ikke mere troer.

Vānitas vanitātum, lat., „Forfængeligheders Forfængelighed“, alt er Forfængelighed.

Vanloo, Jacques [fanlō, fransk vanglō], Maler, f. 1614 i Sluis, Elev af sin Fader, vandt Navn som Portræt- og Figurmaler, blev naturaliseret i Frankrig, Medlem af Kunstakademiet i Paris og døde der 1670. Et stort Billede af ham, „Koralfabriken“, tilhører den kongel. Malerisamling i Kjøbenhavn. — En Sønnesøn af ham, **Jean Baptiste V.**, f. 1684 i Aix, d. 1745, gjorde sig bekjendt i Frankrig, Italien og England ved sine Portræter og Malerier af den hellige Historie. — Betydeligere var hans Broder, **Charles André V.**, sædvanlig kaldet **Carle V.**, f. 1705 i Nizza, d. 1765 i Paris, der uddannede sig i Malerkunsten i Paris og senere i Rom og høs sin Samtid nød stor Berømmelse som Portræt- og Historiemaler.

Vannes [van], Hovedstad i det franske Dep. Morbihan, 2 Mile fra Havet, 58 M. v. f. v. for Paris. 14,000 J. Domkirke med Mindesmærke over de 1795 paa Quiberon omkomne Emigranter. Bispesæde. Bomuldsspinderi, Fabrikation af Lærred og Klæde, Garveri, Jern- og Kobberværk.

Vanni, Francesco, ital. Maler, f. 1563 i Siena, d. smstds. 1609, var Elev af A. Salimbeni og gik til Rom for at studere Rafaels Værker, men tog siden især Barocci til Forbillede, for hvem han dog stod tilbage i Tegningen; han er ikke desto mindre i Henseende til Coloriten en af sin Skoles betydeligste Mestere. Arbejder af ham findes i de fleste større Samlinger.

Vannovskij, Peter [nōff], russisk General, f. 1822 af en Adelsslægt i Minsk, blev 1840 Officer og deltog 1853—54 i Felttoget ved Donau. Han viste tidlig stor militær Begavelse, blev 1855 Oberst, 1857 Chef for Officers-Skydeskolen og 1861 for et Cadetcorps, 1868 Divisionsgeneral. I Krigen 1877 førte d. et Hærcorps under Storfyrst-Tronfølgeren Alexander III), var en Tid lang hans Stabschef og siden Anfører for dennes Hærafdeling. 1881 blev han Krigsminister, fuldendte Hærens nye Organisation og udfoldede stor Dygtighed ved dens videre Udvikling.

Vannucchi, Andr. [nūkki], ital. Maler, s. Sarto, Andrea del.

Vannucci, Pietro [nūttschi], kaldet Perugino, ital. Maler, f. 1446 i Città della Pieve, d. 1524 i Rom, er Hovedmesteren i den umbriske Skole og har knyttet sin fornemste Virksomhed til Perugia, hvor de fleste og i flere Henseender de vigtigste saa vel af hans Frescomalerier som af hans Staffelibilleder endnu bevares. I Rom malede han bl. a. et stort Frescomaleri i det sixtinske Capel, „Christus giver Apostelen Peter Noglerne“. Desuden findes i det vaticanske Galleri tre betydelige Billeder af ham. I Firenze er blandt mange andre et af hans berømteste Billeder, „Christi Gravlægning“. I sin bedste Tid udmærker V. sig ved sin dybe, religiøse Følelse, sin Ynde i Tegningen, sine skjønne Farver og sine smukt anordnede Baggrunde, men han var ikke bange for at gjentage sig selv. I Kunsthistorien har han tillige den Betydning, som Rafaels Lærer at have øvet saa megen Indflydelse paa denne, at Rafael i sin første Periode aldeles ligner V.

Vansittart, Nicolas, engelsk Statsmand, f. 1766, blev 1796 Medlem af Underhuset og sendtes i Marts 1801 i særligt Hverv til Danmark for at drage det bort fra Forbundet med Rusland. 1806 blev V. Skatkammersecretær og 1812—22 Skatkammerkansler; han ophøjedes derefter til Peer som Lord Bexley og var indtil 1828 Kansler for Hertugd. Lancaster. D. 1851.

Vant kaldes om Bord i et Skib de Tove, hvorved Master og Stænger erholde deres Sideafstivning. I tidligere Tider benyttedes hertil kun Hampetove, nu derimod meget almindelig Jærntraadstove, der baade ere lettere og billigere.

Vanna-Levu, s. Fidji Øerne.

Vanves [vangv], Stad i det franske Dep. Seine, ½ M. s. f. v. for Paris. 12,000 J. Stærkt Fort. Blegerier.

Vanvid, Monomani, en egen Form af Sindssygdom, der charakteriserer sig ved en exalteret, pirrelig Sindstilstand, forbunden med én eller flere Rækker af bestemte falske Forestillinger, medens den syge i andre Henseender, i det mindste tilsyneladende, er ganske fornuftig. Naar disse vanvittige Forestillinger ytre sig som Drifter i enkelte bestemte Retninger, har man givet dem forskjellige Navne: Morddrift, Kleptomani (Drift til at stjæle), Pyromani (Drift til Ildspaasættelser) osv.

Vanzandt, Marie, talentfuld dramatisk Sangerinde, Datter af „Signora Vanzini“ (gift van Zandt eller Vanzandt), som 1866 hos os med stort Bifald sang i Casino med et af Impresario Lorini dannet italiensk Operaselskab. V. er født i New York, men væsentligst uddannet i Paris, hvor hun i Marts 1880 paa Opéra comique, 17 Aar gammel, gjorde megen Lykke som Mignon, hvilket Parti Operaens Componist Thomas selv havde indstuderet med hende. I Oct. optraadte hun som Gjæst paa vort kongel. Theater med overordentligt Bifald som Mignon og Zerlina i „Don Juan“. Derefter sang hun atter i Paris, creerede 1883 Titelrollen i Délibes's Opera »Lakmé«, optraadte i Brüssel, London, Moskva (1885), Wien (1887), atter i Paris og hører uden at eje meget store Stemmemidler ved sin udmærkede Sangkunst og sit dramatiske Foredrag til Stjærnerne paa Operahimlen.

Vanære i retslig Forstand, s. Infami.

Vapereau, Louis Gust. [vap'rō], fransk Forfatter, f. 1819, blev 1842 Privatsecretær hos V. Cousin, holdt 1847—52 Forelæsninger over tysk Literatur, blev 1854 indskreven som Advocat, men hengav sig alene til videnskabelige Sysler. I Sept. 1870 blev han Præfect indt. Maj 1873 og 1877 Generalinspecteur for Folke-

stolerne. Han har strevet »Dictionnaire universel des contemporains« (1858, 2 Bd., 5te Udg. 1880) og »Dictionnaire universel des littératures« (1876).

Vapeur, fr. [vāhr], egtl. Damp, s. Muskelkn. **Vapeurs**, Dunster; Kvalme, Beklemmelse.

Vapiti (Cervus canadensis), en stor, nordamerikansk Hjorteart (Canada), som meget ligner den nærbeslægtede europæiske Kronhjort.

Wappers, Gustav, Baron, flandersk Maler, f. 23 Aug. 1803 i Antwerpen, d. 6 Dec. 1874 i Paris, studerede Malerkunsten i Hjemmet, men efter at han havde besøgt Holland og Paris, var det især de venezianske Colorister, som han her saa, der udøvede Indflydelse paa ham. Med „Leidens Borgmester, som tilbyder sig selv til Spise under Stadens Hungersnød“ (Mus. i Haag) vandt han først Ry. Gjennem en Række Billeder, til Dels af historisk Indhold, hævede han sig til en af den nyere Tids betydeligste Kunstnere i Belgien og dannede ikke faa Elever. Af hans øvrige Arbejder kan nævnes „Episode fra Septemberdagene“ i Mus. i Brüssel.

Wappäus, Joh. Eduard, tysk Statistiker og Geograph, f. 1812 i Hamborg, besøgte Brasilien og blev 1845 Professor i Göttingen; d. 1879. Hans vigtigste Arbejde er „Vorlesungen über allgemeine Bevölkerungsstatistik“ (1859—61), ligesom han besørgede den nye Udgave af Steins og Hörschelmanns „Handbuch der Geographie und Statistik“ (10 Bd., 1847—71) og en Tid redigerede „Göttingische Gelehrte Anzeigen“.

Var, 1) Flod i Frankrig, udspringer paa Søalperne og falder i Middelhavet v. for Nizza, 18 M. lang. 2) Dep. i Frankrig, omgivet af Middelhavet, Dep. Rhônemundingerne, Nedre-Alperne og Søalperne. 108,6 □ M. med 288,700 J. (1886). Det er et af Alpernes Udløbere opfyldt Bjergland, hvis Kornavl er utilstrækkelig til at dække Forbruget. Skovene ere rige paa Tømmer og Vildt. Ved Kysten betydelige Saltdamme. Af Mineralprodukter forekomme Bly, Stenkul, Brunkul og Gips. Af de industrielle Beskæftigelser ere Silkespinderi, Destillation af Liqueurer og Parfumer samt Fabrikation af Korkpropper af særlig Betydning. Hovedstad Draguignan.

Var, i den nord. Mythol. en Asynje, der agter paa Mænds og Kvinders Elskovseder og Pagter og tager Hævn over dem, som bryde dem.

Varanger Fjord, en bred, paa Sydsiden betydelig forgrenet Havarm, som fra Øst imod Vest trænger ind i Finmarken i Norge. Dens sydlige Bred har en i Forhold til Polhøjden frodig Skovvækst. **V.-Næsset** eller Varjag-Njarg, den store, golde Halvø, som stikker ud i Nord-Ishavet imellem V. Fjord og Tana Fjord. **V.s Fogderi**, et af de Administrationsdistricter, hvori Finmarkens Amt er delt, omfatter Egnene paa begge Sider af Varanger Fjord. 2,700 J. (1875).

Warbeck, Perkin, d. e. Lille Peter, var en Bedrager, der 1492—99 optraadte som engelsk Tronprætendent, idet han udgav sig for at være Edvard IV.s yngste Søn Richard. S. for øvrigt Henrik VII, Konge i England.

Varberg [berj], Stabelstad og besøgt Badested i Sverige, i det nordlige Halland; 4,341 J. (1888). Gammelt, fordum befæstet Slot. Bankkontor, Sparekasse; Udførsel af Korn, Trævarer og Granit. Ved 2 private Jernbaner staar V. i Forbindelse med Statsbanerne. — 1343 afsluttedes Forliget i V., hvorved Valdemar Atterdag stadfæstede Afstaaelsen af Skaane, Halland og Bleking til Sverige. 1434 og 1436 indtoges V. af Engelbrekt; 1565 blev V. erobret af de svenske, men blev tilbageerobret af de danske 1569; Daniel Rantzau faldt ved Belejringen af Slottet.

Varberg, Rudolf Pet. Chr., f. 26 Febr. 1828 i Aarhus, blev 1845 Student og skrev tidlig Artikler til „Corsaren“. 1848 blev han Medarbejder af Kjøbenhavnsposten“ og 1851 af det nystiftede „Dagbladet“; han blev 1854 juridisk Candidat, 1859 Landstingssecretær og 1862 Justitssecretær i Sø- og Handelsretten. Fra 1870 tog han virksom Del i Redactionen af „Folkets Avis“ og var 1864—66 Folketingsmand. D. 8 Maj 1869. Foruden et Par politiske Flyveskrifter („Hvad har Rigsdagen udrettet?“, 1855) og talrige literære Anmeldelser har V. skrevet flere Afhandlinger med aabent udtalt Foragtelse af Gud og Sjælens Udødelighed, en Opfattelse, han blev tro indtil det sidste.

Varbørster, de lange, tykke og stive Børster, som hos mange Pattedyr, f. Ex. Roddyr og Gnavere, udgaa fra Læberne; deres Rødder ere forsynede med Nerver, og de danne upaatvivlelig et Slags Føleredskab.

Ward, Artemus [uäärd], Pseudonym for Charl. Browne (s. d. A.).

Ward, Edward Matthew [s. o.], engelsk Maler, f. 1816 i London, d. 1879, uddannede sig i England og Italien til en dygtig Historie- og Genremaler. Ved Siden af Emner som „Carl II.s sidste Øjeblikke“, „Rizzios Mord“ o. lign. har han ogsaa malet Genrebilleder i Hogarths Aand som „De skuffede Aktionærer“ (Nat.-Gall. i London) og „I Hogarths Atelier“. — Hans Hustru, Henriette W., født W., f. 1832 i London, er ogsaa en talentfuld Malerinde, til Dels i historisk Retning. Som hendes Hovedbillede nævnes „Kejserinde Josephine og Kongen af Rom“.

Vardar, Oldtidens Axios, den største Flod i Makedonien, udspringer paa Schardagh, løber forbi Skopia og Belese og falder i Salonikibugten.

Varde, et paa Land oprejst Mærke i Nærheden af Søen, til Vejledning for Sømanden.

Varde, Kjøbstad i Jylland, Ribe Amt, Vester-Horne Herred, ligger paa Nordsiden af V. Aa og har 3,497 J. (1880). Offentlige Bygninger ere Kirken (St. Jacobi K.), Hospitalet, Raad-, Ting- og Arresthuset, Skolebygningen, Fattiganstalten og et Sygehus for Ribe Amtscommune. I V. er en Amtstue. Byens Søhandel drives mest over Hjerting (s. d. A.). Den tidligere betydelige Pottefabrikation er nu i Aftagende. Den vestjyske Jærnbane har Station ved Byen. — V., oprindelig „Warwith“, nævnes allerede i Begyndelsen af det 12te Aarh. Byens ældste bekjendte Privilegier ere fra 1440. Paa dens sydlige Side ved Aaen laa i Middelalderen et lille, befæstet Slot, Vardehus, som under Dronning Margrete var pantsat til

hennes Lindbek, men som blev ødelagt 1489, formodentlig i et Bondeopløb. V. havde fordum 1 Kirke til, nemlig St. Nicolai Kirke, som blev nedbrudt 1809. V. ell. Nørholm Aa udspringer under Navn af Grindsted Aa paa Randbøl Hede og falder efter 13 M.s vestligt Løb ud i Vesterhavet (Ho Bugt), 1½ M. n. for V.

Vardø, Kjøbstad i Norge, ligger paa en Ø ved den østligste Spids af den store Halvø Varjag-Njarg, der stikker frem mellem Ishavet og Varanger Fjorden. Byen blev Kjøbstad 1787, men var længe kun en ubetydelig Flække. Nu er den Finmarkens vigtigste Fiskeplads, driver livlig Handel og er i rask Opkomst. Her findes ogsaa store Hvalfanger-Etablissementer. 2,400 J. (1885). Paa samme Ø ligger den gamle, i Begyndelsen af 14de Aarh. anlagte Fæstning **Vardøhus**, som vistnok nu er meget ubetydelig, men som dog i Reformationstiden afgav den væsentligste Hindring mod, at Russerne satte sig fast paa Finmarkens Kyst. V. er Norges østligste By; dens Meridian gaar øst for St. Petersborg.

Varek kaldes paa Normandiets og Bretagnes Kyster Asken af Strandplanterne. Den anvendtes tidligere til Soda (jvfr. **Natrium**), nu som Raamateriale til Fremstilling af Jod.

Varekauri, s. **Chatham**.

Varel [fä], Stad i Storhertugd. Oldenburg, i Nærheden af Jadebugten, 4 M. n. for Oldenburg. 4,800 J. Bomuldsspinderier, Jernstøberi, Skibsbyggeri, Skibsfart og Fiskeri.

Varemærke, s. **Firma**.

Varennes [rän], en lille By i det franske Dep. Meuse, hvor Ludvig XVI og hans Familie standsedes af Debry paa deres Flugt 22 Juni 1791 for at føres tilbage til Paris.

Varese, Stad i Norditalien, 2½ M. v. for Como, ved Søen af s. Navn, har 8,900 J., Vin- og Silkeavl samt Silkevæverier, talrige Paladser og Landsteder.

Varetægtsarrest ell. **Varetægtsfængsel**, den Indesparrelse af en for en Forbrydelse mistænkt Person, der finder Sted for at hindre hans Undvigelse, Samkvem med andre o. desl. Hensættelse i denne Art Fængsel, der vel maa adskilles fra den foreløbige Anholdelse, som kan foretages af Politiøvrigheden, ja endog stundum af Private, kan i Regelen og efter den nuværende danske Grundlov ligesom efter den nye norske Straffeprocesslov alene ske i Følge en Retskjendelse.

Varg, norsk og svensk, d. s. s. Ulv.

Vargas, Luis de, spansk Maler, f. 1502 i Sevilla, d. smstds. 1568, begyndte med at male Tapeter i sin Fædreby, men gik senere til Italien, rimeligvis først efter 1527, og skal have opholdt sig der, mest i Rom, i 28 Aar og været dels Elev af Perino del Vaga, dels have studeret Rafaels Værker, saaledes at V. kan betragtes som en af Rafaels heldigste Efterfølgere i Spanien og Gjenføder af Malerkunsten i Andalusien. Sevilla ejer de fleste af hans Værker, der endnu ere bevarede og alle synes være efter 1555, Tiden for hans Hjemkomst fra Italien. Det er Emner af Christi Liv, behandlede med Aandsfuldhed og stor Dygtighed i Udførelsen.

Värgas-Bedemär, Edv. R., Greve af, Mineralog, f. 1770 i Kiel, d. 1845 i Kjøbenhavn, blev 1795 Malteserridder, siden Oberst ved det neapolitanske Artilleri, kom 1808 til Kjøbenhavn, hvor han først var Inspecteur ved daværende Prins Christians (Christian VIII.s) Mineralsamling og senere blev Directeur for det kongelige naturhistoriske Museum. Han foretog forskjellige videnskabelige Rejser i Norge, Sverige, paa Bornholm, Færøerne og Madeira, hvis geologiske Forhold han har beskrevet i forskjellige Afhandlinger.

Wargentin, Per Wilh. [jen], svensk Astronom og Statistiker, f. 1717 i Jemtland, blev 1748 Adjunct i Upsala, men forflyttedes 1749 til Stockholm som Secretær ved Videnskabs-Akademiet, hvilken Stilling han beklædte til sin Død 1783. Allerede som Student gjorde W. sig bekjendt ved sine Jagttagelser over Jupiters Maaner, hvilke han senere fuldførte og fuldstændiggjorde; under hans Ledelse grundlagdes det svenske statistiske »Tabellverk«, der ved hans paa Sandsynlighedsregningen grundede Undersøgelser blev et Mønster for lignende Arbejder.

Vargla, en Gruppe af 7 Oaser i det franske Algérien i Nordafrika, hvis Hovedstad V. under 32° n. Br. s. for Algier er et vigtigt Knudepunkt for Karavanhandelen paa Sahara og Sudan. Industri i Læder.

Variābel, foranderlig, ubestandig, ustadig; i Math. særlig om en Størrelse, som kan gjennemløbe forskjellige Værdier, i Modsætning til constante Størrelser, der beholde den samme Værdi (s. **Function**). **Variānter**, lat. Variæ lectiones ell. Varietas lectionis, kaldes de afvigende eller forskjellige Læsemaader i et Haandskrift. En mulig fuldstændig Samling af saadanne V. danner det kritiske Apparat; en ved Hjælp af et sligt Apparat construeret Text af en gl. Forf. kaldes en Recension. Methoden anvendes saa vel til Studiet af gamle græske og romerske Forfattere som ved Udgivelsen af nyere Forfatteres Værker. Variatio delectat, lat., Forandring fryder. **Variatiōn**, Forandring, Afvexling; i Musik Omformningen af en Sats eller Melodi i dens hele Udstrækning, dog saaledes, at Melodien (Themaet) ikke udviskes ved Forandringen, men tydelig skinner igjennem denne. V. kan anvendes midt i et større Tonestykke, naar man vil stille det oftere forekommende Thema i en ny Belysning, men kan ogsaa tjene som selvstændig Musikform og fremtræder da som en Cyklus af Forvandlinger eller Forandringer med det dertil benyttede Thema som Udgangspunkt. I Astron. bet. V. en Uregelmæssighed i Maanens Bevægelse, som har en Periode af ½ synodisk Maaned og hidrører fra den foranderlige Forskjel imellem Solens Tiltrækning paa Jorden og Maanen, hvorved Maanens Bevægelse afvexlende paaskyndes og forsinkes; dens største Beløb er 39′ 30″, d. v. s. at Maanens Længde i sin Bane derved kan blive saa meget større eller mindre, end den vilde have været efter Lovene for den elliptiske Bevægelse. I en anden Bet. forekommer V. i Læren om Permutationer (s. d. A.). **Variatiōnsregning**, en af Lagrange og Euler fremstillet Theori, som lærer at finde en Function, der gjør et af

Functionen afhængigt bestemt Integral til et Maximum eller Minimum. **Variere**, give Afvexling, afvexle; være ustadig.

Variceller, s. Skaalkopper.

Varicøs, ejendommelig for eller forbundet med Aareknuder (Varices), f. Ex. v. Udvidning af en Blodaare, v. Saar (et oftest paa Skinnebenet forekommende Ulcus, der skyldes de Forandringer, som Huden lider ved en rigelig Udvikling af Aareknuder).

Varietet, d. s. s. Afart ell. Afændring, s. ogsaa Art.

Varinas ell. Barinas, Stad i Republ. Venezuela i Sydamerika, 65 M. s. v. for Caracas. 7,000 J. Den tidligere ved sin Tobaksavl og Tobakshandel (Varinascanaster) saa bekjendte By er gaaet stærkt tilbage.

Varioloider, s. Kopper.

Varius, Lucius V. Rufus, anset episk og tragisk Digter paa Augusts Tid, fortrolig Ven af Vergil og Horats. Han udgav Vergils Æneide sammen med Plotius Tucca og skrev et episk Digt om Augusts og Agrippas Bedrifter, et Digt »de Morte« og en Tragedie »Thyestes«. Kun faa Brudstykker ere bevarede.

Varmblodige kaldes de Dyr, i hvis Legemer der udvikles saa megen „dyrisk Varme", at deres Varmegrad, trods det idelige Varmetab til Omgivelserne, holder sig betydelig højere end disses. Dette er kun Tilfældet med Pattedyrene og Fuglene, hos hvilke sidste Varmegraden endog er højere end Menneskets og Pattedyrenes; i Modsætning dertil kunne alle andre Dyr betegnes som koldblodige, dog bruges denne Betegnelse nærmest kun om de koldblodige Hvirveldyr (Krybdyr, Padder og Fiske). Grunden til denne Modsætning maa dels søges i Pattedyrenes og Fuglenes livlige Aandedræt og Ernæring (hvortil atter dels den fuldkomnere Bygning af deres Lunger, dels det fuldstændige, dobbelte Kredsløb ere Hovedgrundene), dels i den Omstændighed, at deres Legeme er beklædt med slette Varmeledere (Haar, Fjer), som formaa at holde Varmen tilbage i Legemet og følgelig at forhindre, at det antager sine Omgivelsers (Luftens eller Vandets) lavere Varmegrad. Hvor Haarlaget mangler (som f. Ex. hos Hvalerne), findes i Regelen et tykt Spæklag under Huden, hvilket udøver en lignende Virkning.

Warmbrunn, Badested i den preussiske Prov. Schlesien, 13 M. v. s. v. for Breslau, ved Riesengebirges nordlige Side, med 3,400 J. og et smukt Slot, der tilhører Grev Schaffgotsch, berømte Glasværker og Glasslsberier.

Varme, Aarsagen til Varmefornemmelserne, gjennemtrænger alle Legemer og udvider dem, naar den tilføres Legemerne, bringer dem til at trække sig sammen, naar den forlader dem. Paa denne Udvidelse grunder sig Thermometret. V. bringer de fleste Legemer til at smelte og næsten alle Legemer til at fordampe. Den forplanter sig dels langsomt igjennem Legemerne ved Ledning, dels hurtig ved Straaling, og i sidste Tilfælde opvarmes ikke den Rumopfyldning, gjennem hvilken den forplanter sig. Varmestraalerne følge ganske samme Love som Lysstraalerne i Henseende til Brydning, Tilbagekastning, Interferens, Polarisation, Hastighed osv., hvad der har ledet til at antage dem ligesom disse for Ætherbølger, ensartede med Lysstraalerne. Man antog tidligere, at Varmephænomenerne hidrørte fra et eget, uvejeligt Stof, Varmestof, som kunde optages af Legemerne i større eller mindre Mængde; men den Omstændighed, at der ved Gnidning af to Legemer mod hinanden kunde frembringes saa megen Varme, det skulde være, ledede allerede Rumford paa den Tanke, at den blot bestod i de legemlige Smaadeles Bevægelse, en Anskuelse, som senere har gjort sig almindelig gjældende (den mechaniske Varmetheori). I Følge denne Anskuelse skulde et Legeme, hvis Smaadele vare i Hvile, ganske mangle V., men dets Temperatur være desto højere, jo større Smaadelenes Hastigheder bleve, og den Varmemængde, Legemet indeholder, skulde være lig Summen af alle Smaadelenes levende Kræfter. Denne Anskuelse bestyrkes i høj Grad ved Undersøgelser af R. Mayer, Colding, Joule, Hirn o. a., som have vist, at naar et vist Arbejde gaar til Grunde, hvad enten det nu er ved at overvinde Gnidningsmodstand, ved Stød af uspændige Legemer, ved at sammentrykke Luftarter (det pneumatiske Fyrtøj) eller ved at frembringe elektriske Strømme, vil der altid fremkomme den samme Varmemængde, og at man ved at lade denne Varmemængde forbruges kan igjen frembringe det samme Arbejde. De have vist, at man for at frembringe en Varmeenhed (med Pund som Vægtenhed; s. Varmemængde) maa anvende et Arbejde, stort nok til at løfte 1,350 Pund en Fod, og denne Arbejdsmængde kaldes derfor V.s mechaniske Æqvivalent. Ved Varmekilder forstaar man Aarsagerne til V.; disse ere Solvarme, chemiske Processer, den dyriske V., mechanisk Arbejde og Jordens indre V. Solvarmen, vor vigtigste Varmekilde, kommer til Jorden som Straalevarme; en ringe Del af den indsuges af Atmosphæren, den største Del opvarmer Jordoverfladen, hvorfra der derefter afgives V. til de lavere Luftlag. Jorden udstraaler stadig V. til Himmelrummet; naar et Sted modtager mere V. end det udstraaler, stiger Temperaturen, og omvendt. I Løbet af Natten, da der jo kun finder Udstraaling Sted, synker Temperaturen, indtil den hen imod Solopgang naar et Minimum; særlig blive Nætterne med klar Himmel kolde, fordi der da intet Skylag er, som delvis kaster Varmestraalerne tilbage til Jorden. Om Dagen naar Temperaturen sit Maximum 1 à 2 Timer efter Middag. Den Varmemængde, som Jorden i 1 Aar modtager af Solen, er saa stor, at den, ligelig fordelt over Jorden, vilde kunne smelte et Islag af omtr. 150 Fods Tykkelse. Jo mere lodret Solstraalerne træffe Jordoverfladen, desto stærkere Opvarmning faar man; naar man under høje Breddegrader trods Solens lave Stilling paa Himlen dog kan faa en forholdsvis varm Sommer, hidrører dette fra Sommerdagens store Længde; ved 66½° Bredde varer Midsommerdagen hele Døgnet igjennem. Man har udregnet, at hele den Varmemængde, som Solen udsender i Rummet, er saa stor, som om der i hver Time blev paa hver Kvadratmeter af Soloverfladen brændt c. 7,000 Kilo-

gram Kul. Helmholtz antager, at Solvarmen opstaar ved stadig Fortætning af Solmassen, hvorved nhyre Masser styrte imod Solen og frembringe den store Varmeudvikling. Hvad de chemiske Processer angaa, saa opstaar der V., hver Gang to eller flere Stoffer forbinde sig med hinanden. I ethvert Stof ere Atomerne i Bevægelse; idet nu to Stoffer forene sig med hinanden, sker dette paa Grund af Affiniteten, men i de nye Stoffer er Atombevægelsen ringere, og der maa altsaa være frigjort Energi, hvilket sker i Form af V. Naar et Stof skal adskilles i sine Bestanddele, maa der tilføres Energi — i Form af V., Elektricitet ell. lign., og dette vil derfor som Regel være ledsaget af et Varmeforbrug (s. Thermochemi). Varmeudviklingen ved en chemisk Proces kaldes en Forbrænding, dog i Regelen kun naar den er ledsaget af en Lysudvikling, i daglig Tale især, hvor der er Tale om en Forening af Kulstoffet og Brinten i vore Brændsels- og Belysningsstoffer med Atmosphærens Ilt. Varmeudviklingen, som den elektriske Strøm fremkalder, og som benyttes til den elektriske Belysning, er ligefrem den V., som udvikles ved de chemiske Processer, der foregaa i de galvaniske Apparater, hvis saadanne benyttes, og hvis Dynamomaskiner anvendes, er den Ækvivalent for det Arbejde, der forbruges til Maskinens Bevægelse. Da Planternes Vært og saaledes ogsaa Kullagenes Dannelse oprindelig skyldes Solvarmens Virkning, er det Solvarmen, vi faa frem, naar vi brænde et Stykke Kul. En Varmeudvikling ved chemiske Processer er den dyriske Varme (s. nedenf.). Den daglige Variation i Temperaturen mærkes ikke mere i 1—6 Fods Dybde, den aarlige ikke mere i c. 0 Fods Dybde; men komme vi længere ned, saa stiger Temperaturen omtrent 1° for hver 100 Fod; i ½ Mils Dybde ville vi paa denne Maade have en Temperatur som Vandets Kogepunkt og i 6—7 Mils Dybde Jernets Smeltepunkt; Jordens Indre er i en glødende Tilstand, saaledes som det ogsaa aabenbarer sig ved vulkanske Udbrud. Dyrisk V., Legemsvarme, den af de dyriske Organismer udviklede og for deres Bestaaen nødvendige V., hvis Kilde maa søges i alle de i Legemet foregaaende, til Stofskiftet hørende chemiske Processer, navnlig Forbrændingen ved den indaandede Ilt. Overalt i Legemet, hvor der foregaar Iltninger og andre chemiske Processer, dannes der V., mest i Blodet, der ogsaa er varmere end Legemets andre Dele. Saa længe Individet ikke er sygt, holder dets V. sig, enkelte smaa Forandringer fraregnede, stadig paa den samme Højde, hos Mennesket omtrent 37°, trods alle Forskjelligheder i den omgivende Lufts V. og andre Indflydelser, og dette skyldes de forskjellige Momenter, der virke regulerende paa Legemets V. Det vigtigste af disse er Varmetabet igjennem Huden, dels ved directe Ledning og Udstraaling til det omgivende Medium, dels ved den indirecte Afkøling, som Fordampningen, navnlig af Sveden, paa Legemets Overflade fremkalder. Kulden forringer af sig selv Varmetabet betydelig ved at forhindre Fordampningen og ved at sammentrække Hudens Haarkar, som Følge hvoraf der strømmer mindre Blod til Huden, en mindre Varmemængde tilføres Legemets Overflade fra dets Indre og en ringere Udstraaling af V. derfor finder Sted. Er den omgivende Luft varm, forøges Varmetabet ved de modsatte Momenter. Varmeproduktionen forøges ved Optagelse af Føde og Legemsbevægelse, aftager under Hvile og især under Søvnen. Desuden bidrage de forskjellige Forholdsregler, som Individet selv træffer af Instinkt eller efter Overlæg (Valg af Opholdssted, Klædning, Bolig, kunstig Opvarmning af denne), særdeles meget til Varmereguleringen. Synker Menneskets V. under 36°, eller stiger den over 37°, er det sygt, og det desto mere, jo større Forandringen er; ved en Legemsvarme under 35° eller over 42° kan Livet ikke bestaa. Lave Varmegrader forekomme i det hele sjældnere i Sygdomme end de højere; i Cholera kan V. før Døden synke til 34° eller endog 32,5°. Forhøjelse af Legemsvarmen forekommer derimod hyppigst (s. Feber). Hos Mennesket anvendes til Maalingen af Legemets V. et fintmærkende Kviksølvthermometer, inddelt i Tiendedelsgrader. Det anbringes i Almindelighed med Kuglen oppe i Axelhulhedens Bund, medens Armen holdes tæt ind til Kroppen, hvorved en lukket Hule frembringes, i hvilken Thermometret kan ligge uden at paavirkes af den ydre Varme. Da Maalingen her tager lang Tid, mindst 20 Minutter, har man ogsaa anvendt forskjellige af Legemets naturlige og bedre afsluttede Huler til Maalingen af Legemsvarmen, og bedst skikket hertil er da Endetarmen, hvor Maalingen kan tilendebringes i 5 Minutter. Varmecapacitet, Varmeenhed, Varmefylde, s. Varmemængde. Varmeledning kaldes den Proces, hvorved Varmen bevæger sig fra et Sted i et Legeme til et andet, saaledes at det opvarmer de mellemliggende Dele; en saadan Bevægelse finder altid Sted, naar et Legeme har forskjellig Temperatur paa forskjellige Steder. Legemerne have en forskjellig Varmeledningsevne; de bedste Varmeledere ere Metallerne (Sølv, Kobber, Guld osv.), daarligere Stene og i endnu ringere Grad Træ. Naar Vædskers og Luftarters Varmeledningsevne skal undersøges, maa man sørge for at opvarme saaledes, at der ingen Strømninger opstaa (der opvarmes fra oven af). Vædsker, med Undtagelse af Kviksølv, ere daarlige Varmeledere; de sletteste Varmeledere ere Luftarterne, og herpaa beror det, at findelte Legemer af slet ledende Substanser ere særlig slette Varmeledere, naar de ere saa tætte, at den i smaa Rum indesluttede Luft ikke kan komme i Strømninger; Exempler herpaa ere Fjer (Dyner), Uld, Savspaaner, Tørvesmul, Risskaller; Anvendelser: Klæder, Vægge i Ishuse, Halm om Pumper og Planter, Høkogning. Varmemængde maales i Varmeenheder eller Calorier, hvorved forstaas den Varmemængde, der medgaar til at opvarme 1 Vægtenhed (Pund, Kilogram, Gram) Vand 1° C. eller nøjagtigere fra 0° til 1°, thi den Varmemængde, som medgaar til at hæve et Legemes Temperatur et vist Antal Grader, voxer lidt med Temperaturen. Et Legemes Varmefylde

(ell. **Varmecapacität**) er den V., udtrykt i Varmeenheder, som kræves til at opvarme 1 Vægtenhed af Legemet 1°. Alle Legemers Varmefylder ere mindre end 1, undtagen Vands (1) og Brints (3,4); Jærns er $\frac{1}{9}$, Kobbers $\frac{1}{11}$, Kvikselvs $\frac{1}{32}$, Isens $\frac{1}{2}$; i flydende Tilstand er et Legemes Varmefylde større end i fast. En Luftart har to Varmefylder, efter som den opvarmes under constant Tryk (altsaa udvider sig) eller under constant Rumfang (med stigende Tryk); den første er 1,41 Gange større end den sidste. Atmosphærisk Lufts Varmefylder ere henholdsvis 0,24 og 0,17 (d. e. 0,24 : 1,41). For de luftformige Grundstoffer gjælder det, at Produktet af Atomtal og Varmefylde altid er 3,4; for Metallernes Vedkommende er det samme Produkt c. 6,4. **Varmetoning** kaldes Varmeudviklingen ved en chemisk Proces; jvfr. **Thermochemi**.

Varmhus, et Væxthus, bestemt til Dyrkning af Planter fra tropiske Egne. Man skjelner mellem 1) det tørre V., hvori Temperaturen om Vinteren ikke maa gaa ned under 10°, i Regelen holdes paa 12—18°, i Sommertiden ikke bør overstige 44°, og hvori Luften holdes tør om Vinteren; 2) det fugtige V., hvori Varmen aldrig bør synke under 12° eller overstige 40°, og hvori man ved Overbrusning med Vand skaffer fugtig Luft til Stede. Begge kunne være af forskjellig Construction, men opvarmes bedst ved Jærnrør, hvori der circulerer varmt Vand.

Warming, Eugenius, dansk Botaniker, f. 3 Nov. 1841 paa Manø, dimitteredes 1859 fra Ribe, rejste 1863 til Brasilien og tog Ophold hos den danske Naturforsker P. W. Lund i Lagoa Santa; herfra vendte han tilbage 1866, tog 1868 Magisterconferens i Botanik og 1871 Doctorgraden, blev 1873 knyttet til Universitetet som Leder af planteanatomiske Øvelser og Docent for Viderekomne, var fra 1874 Docent ved polytechnisk Læreanstalt og fra 1875 Docent for Pharmaceuterne; i denne Virksomhed afbrødes han 1882, da han tog imod en Kaldelse som Professor i Botanik ved den nyoprettede Højskole i Stockholm; herfra kaldtes han 1885 tilbage til Kjøbenhavn som Professor i Botanik ved Universitetet og Directeur for den botaniske Have. W. er en af Nutidens mest begavede og alsidige Botanikere og har været saa heldig fra sin Ungdom af udelukkende at kunne hellige sig sin Videnskab. Ved sit fleraarige Ophold i Brasilien lagde han en fortrinlig Grundvold for omfattende systematiske og morphologiske Studier; det meget store her indsamlede Materiale af Planter er dels bearbejdet af W. selv, dels af mange andre europæiske Botanikere og publiceret i en Række Aargange af „Videnskabelige Meddelelser fra Naturhistorisk Forening“ under Titlen: »Symbolae ad floram Brasiliae centralis cognoscendam«. Ved Ophold i Tyskland 1868 og 1871 dyrkede W. udviklingshistoriske og histogenetiske Undersøgelser og har paa dette Omraade leveret en Række fremragende Arbejder, publicerede i Tyskland, Frankrig og her hjemme („Er Koppen hos Vortemælk en Blomst eller en Blomsterstand?“, 1871, „Forgreningsforhold hos Phanerogamerne“, 1872, „Untersuchungen über pollenbildende Phyllome und Caulome“, 1873, „Die Blüthe der Compositen“, 1876, „Undersøgelser og Betragtninger over Cycadeerne“, 1877, »De l'ovule«, 1878, o. m. a.). Paa en Tid, da Bakterie-Studier ikke vare saa almindelige som nu, meddelte W. vigtige Bidrag til Kundskab om de danske Kyst-Bakterier („Om nogle ved Danmarks Kyster levende Bakterier“, 1875) og studerede andre Grupper af lavere Organismer. Den under Opholdet i Brasilien vakte Sans for plantegeographiske Forhold fik senere ny Næring ved W.s Rejser i Grønland og andre arktiske Egne, og hans meget grundige Studier i disse Egnes Flora affødte en Række betydelige Arbejder baade af plantegeographisk og biologisk Natur, i hvilken sidste Henseende bl. a. kan fremhæves Paavisningen af, at arktiske Blomster, svarende til det fattige Insektliv, ere mere end tilsvarende Planters fra andre Klimater indrettede paa Selvbestøvning; af de grønlandske Arbejder kan bl. a. fremhæves den meget indholdsrige Afhandling: „Om Grønlands Vegetation“ (Meddelelser om Grønland, Hæfte 12, 1888). Af andre større Arbejder maa end videre nævnes: „Familien Podostemaceae“ (1881—88) samt „Den danske botaniske Literatur fra de ældste Tider til 1880“ (1881), en Sammenstilling af alle danske botaniske Forfattere og deres Værker. Til denne Antydning af nogle Sider af W.s videnskabelige Forfattervirksomhed, der endnu er i sin fulde Blomst, skal kun føjes, at han som Medudgiver af „Tidsskrift for populære Fremstillinger af Naturvidenskaben“ har udfoldet en betydelig Virksomhed som populær Forfatter og som Lærer — baade her og i Stockholm — har haft en meget vækkende Indflydelse, til Dels ved sine fortrinlige, ogsaa i Udlandet paaskjønnede Lærebøger („Den almindelige Botanik“, sidste Udgave 1886, „Haandbog i den systematiske Botanik“, sidste Udgave 1884; af denne er en tysk Oversættelse under Trykken) og ved sin Evne til at meddele sine Disciple noget af sin egen levende Interesse for Videnskaben.

Varmluftsmaskine, s. Calorisk Maskine.

Varna, befæstet Stad i Bulgarien, ved en Bugt af det sorte Hav, 35 M. n. til v. for Constantinopel, med 25,300 J., er Balkanhalvøens bedste Havn ved det sorte Hav. Græsk Ærkebispesæde. — Som et vigtigt strategisk Punkt forekommer V. ofte i Krigshistorien. 1444 blev den ungarske Konge Ladislaus V overvunden og dræbt ved V. af Tyrkerne. 1828 overgaves V. efter en kort Belejring til Russerne; den fik 1854 en stor fransk-engelsk Besætning og blev s. A. til Dels ødelagt ved en Brandstiftelse af Grækerne.

Varnbüler, Fr. G. Carl, Friherre v. [færn], tysk Statsmand, f. 1809, var 1833—39 i württembergsk Statstjeneste og valgtes 1844 af Ridderskabet til 2det Kammer. I Marts 1848 var han udset til Minister, men Udnævnelsen toges tilbage af Frygt for Folkestemningen. V. var siden ivrig Forkæmper for Adelens Standsinteresser og for Regeringens conservative Politik, men viste dog Iver for Indførelse af Næringsfrihed og for Jærnbaneanlæg. I Sept. 1864 blev han Udenrigsminister og var

nu Leder for Württembergs antipreussiske Politik, baade før og efter Krigen 1866; vel sluttede han Overenskomsterne med Preussen om Told- og Forsvarsforbund og satte dem igjennem i Kamrene efter stærk Modstand, men ved Valgene understøttede han de particularistiske Partier. 1870 gik han dog ind paa Krigen mod Frankrig, men blev kort efter fjærnet som Minister. 1872 valgtes W. til Rigsdagen, tog særlig Del i økonomiske Spørgsmaals Drøftelse som ivrig Beskyttelsesmand og blev 1879 udnævnt til Formand for Toldcommissionen. D. 26 Marts 1889.

Warncke, Theod. Soph., f. 21 Apr. 1822 i Kjøbenhavn, tog først (1840) pharmaceutisk Examen, derefter Artium og 1851 Lægeexamen, studerede 1854—56 ved udenlandske Universiteter, særlig Chemi og Pharmakologi, blev 1863 extraord. Docent i Pharmakologi ved Universitetet, 1872 ord. Professor, 1866 Medlem af Sundhedscollegiet. W. har særlig Fortjeneste af at have vakt Interesse her i Landet for den medicinske Chemi, samt af det pharmaceutiske Studium og af Apothekervæsenet. Foruden en Doctordisputats om Benzoesyrens Indvirkning paa enkelte Sider af det dyriske Stofskifte (Kbh. 1858) har han skrevet en pharmakologisk Lærebog, „Læren om Lægemidlernes physiologiske Virkninger og therapeutiske Anvendelse“ (1862).

Warnefrid, Paul, s. Paulus Diaconus.

Warnemünde, Flække i Storhert. Mecklenburg-Schwerin ved Floden Warnows Udløb i Østersøen, 1¼ M. n. til v. for Rostock, med 2,400 J., er Rostocks Udhavn. Søbade, Skibsfart og daglig Dampskibsforbindelse med de skandinaviske Lande over Gjedser.

Varnhagen von Ense, Karl Aug. [farn], tysk Skribent, f. 21 Febr. 1785 i Düsseldorf, studerede i Berlin Medicin, Philosophi og Historie, udgav 1804—6 en „Musenalmanach“ med Chamisso, hørte A. W. Schlegels Forelæsninger og gjorde Fichtes Bekjendtskab, studerede ved flere Universiteter, hørte bl. a. i Halle F. A. Wolf, Schleiermacher og Steffens. 1809 gik han i østerrigsk Tjeneste, blev Officer, saaredes ved Wagram, rejste 1810 til Paris som Adjudant hos General, Prins Bentheim, blev 1812 kaldet til Berlin, tjente 1813 som russisk Capitain, gik som Tettenborns Adjudant til Paris, skrev Fremstillinger af Krigsbegivenhederne, gik 1814 ind i det preussiske Diplomati, ledsagede Kansleren Hardenberg til Wienercongressen og drog 1815 med ham til Paris. 1816—19 var han Ministerresident i Carlsruhe og levede siden med Titel af Geheimelegationsraad et Privatliv i Berlin, der kun afbrødes af interimistiske diplomatiske Hverv. W. var en alsidig dannet Mand, en dygtig Stilist og en frisindet, lys, venlig Mand. De poetiske Arbejder fra hans Ungdom vidne mere om hans alsidige Receptivitet end om primitiv Digterbegavelse; men en Mester blev han i Biographien; af en Mængde fremragende Mænd, navnlig preussiske Generaler og Statsmænd, har han givet fortrinlige Livsbilleder („Biographische Denkmale“, 5 Bd., 3dje Udg. 1872 o. fl.). Af hans øvrige Skrifter skal her blot nævnes „Denkwürdigkeiten und vermischte Schriften“ (9 Bd., 1837—59). Han stod i Venskabsforhold til og correspondereде med næsten alle Berømtheder i Tyskland. Efter hans Død, der indtraf i Berlin 10 Oct. 1858, udgav hans Niece, Ludmilla Assing, gjennem en Aarrække (1860—71) i alt 26 Bd. af hans efterladte Papirer, især Dagbøger og Breve (bl. a. hans Brevvexling med Alex. v. Humboldt), hvis uforbeholdne Afsløringer, navnlig af Ynkeligheder og Daarligheder i det preussiske Hof- og Statsliv, gjorde umaadelig Opsigt. — Hans Hustru Rahel, født Levin Marcus, f. 1771 i Berlin, d. 1833, som han ægtede 1814, hørte til de mange betydelige kvindelige Aander, som den Tid frembragte i Tyskland, lige duelig til at følge og forstaa Tidens højeste Aandsrørelser og til energisk Opofrelse og Kjærlighedsgjerninger, hvilket sidste hun navnlig viste under Choleraen i Berlin 1831. Hun øvede ikke ringe Indflydelse paa mange, især af „det unge Tysklands“ Mænd. Hendes Breve og Optegnelser, opbevarede i de af hendes Mand udgivne Bøger „Rahel, ein Buch des Andenkens“ (1833) og „Gallerie von Bildnissen aus Rahels Umgang“ (2 Bd., 1836) samt i „Rahels Briefwechsel mit V. v. E.“ (6 Bd., 1875), vise hendes æggende og vækkende Væsen, et rigt Fond af Tanker og Gemyt i en original, springende, men ofte forceret aandrig Stil.

Varnhem, forhen et Kloster, anlagt 1148 af Cisterciensermunke i Skarke eller V. Sogn i Vestergötland i Sverige, nær ved Bjærget Billingen. Klosterkirken, hvori adskillige Konger af det Stenkilske og Erikske Hus ligge begravne, brændte 1566, men blev 1668—71 gjenopbygget af M. G. de La Gardie; den bruges nu som Sognekirke og er et af de skjønneste Mindesmærker, Sverige har at opvise af middelalderlig Bygningskunst.

Varnitsa, Landsby i det russiske Guuv. Bessarabien, ved Floden Dnjestr, ½ M. n. for Bender, bekjendt ved den svenske Konge Carl XII.s Ophold her fra 1709 til 1718.

Warnkönig, Leop. Aug., tysk Retslærd, f. 1794 i Bruchsal, d. 1866, var efterhaanden Professor i Liége, Löwen, Gent og Freiburg, indtil han 1844 kaldtes til Universitetet i Tübingen som Professor i den katholske Kirkeret. Hans Hovedværker ere: „Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte“ (3 Bd., 1834—39) og den i Forening med Stein udarbejdede „Französische Staats- und Rechtsgeschichte“ (1846—48).

Warnsdorf, Flække i det østerrigske Kongerige Böhmen, 13 M. n. til ø. for Prag, ved den sachsiske Grænse, bestaar af flere sammenhængende Landsbyer, der ere Sæde for en betydelig Industri i Linned- og Bomuldsvarer samt Læder. 15,200 J. Brunkulsgruber.

Warnstedt, Hans Wilhelm v., f. i Bergen 1741, kom i sit femtende Aar til Kjøbenhavn og blev 1770 udnævnt til Capitain og Generaladjudant, i hvilken Stilling han af Struensee sendtes til St. Petersborg med et egenhændigt Brev fra Christian VII til Kejserinde Katharina. Da en Omordning af Theatrets Bestyrelsesforhold paatænktes, henledede Skuespiller Schwarz, hvem W. havde taget sig meget af, General Eickstedts Opmærksomhed paa, at W.

bedre end nogen anden egnede sig til at være ledende Directeur for det kgl. Theater. W. blev da kaldt til Kjøbenhavn og 1778 udnævnt til Kammerherre og administrerende Directeur. Han virkede i denne Stilling til 15 Maj 1791. W. har som Directeur været det kgl. Theater til stor Nytte; ved sin lige saa humane som bestemte Optræden fik han en betydelig Indflydelse paa Personalet, hvilket han forstod at hæve saa vel i kunstnerisk som i moralsk Henseende; han havde et aabent Øje for alt, hvad der kunde tjene til Scenens Tarv, en sundt udviklet Smag for Kunsten og sørgede paa bedste Maade for at forbedre Skuespillernes Kaar. Efter sin Afsked blev han benyttet i diplomatisk Tjeneste i Udlandet, hjemkaldtes senere for at blive Ceremonimester ved Hoffet og døde 20 Oct. 1817.

Varp, de Tove, som medgives et Skib til hermed at hale dette fra et Sted til et andet, naar det ligger paa en Red eller i en Havn. De sværere kaldes Kabeltove, de smækrere Pertliner og Jagertrosser.

Warren, Samuel [nörrn], engelsk Romanforfatter og Jurist, f. 1807 i Wales, studerede fra 1826 i Edinburgh og senere i Inner-Temple i London og fik snart en god Praxis som »special pleader«. 1830 begyndte han i »Blackwood's Magazine« den 1832 udkomne Roman »Passages from the Diary of a Late Physician«, med livfuld, realistisk Psychologi, der ikke skyr det uhyggelige. 1839 begyndte i samme Tidsskrift »Ten Thousand a Year«. Den i denne Fortælling tydelig fremtrædende juridiske Kundskab afslørede W.s Anonymitet. 1847 udkom »Now and Then« og 1857 en i poetisk Prosa skreven Inauguration af Krystalpaladset, »The Lily and the Bee«. Imidlertid var W. avanceret paa den juridiske Embedsbane; 1853 blev han udnævnt til Dr. juris civilis fra Oxford. 1856 og 57 blev han valgt til Parlamentet som conservativ Candidat, men trak sig tilbage 1859, da han havde faaet en overordnet Dommerstilling. Af hans juridiske Skrifter nyde »On the Moral, Social and Professional Duties of Attorneys and Solicitors«, »On the Parliamentary Election Law of the United Kingdom«, »Popular and Practical Introduction to Law Studies« samt »Blackstone Systematically Abridged« (1857) megen Anseelse. D. 1877.

Warrington [nörringt'n], Stad i Lancashire i England, 3 M. ø. for Liverpool, ved Floden væverier, 41,000 J. Metalfabrikker, Lærreds- Mersey. Glasværker og Ølbryggerier.

Varro, Marcus Terentius, bekjendt som den lærdeste Romer paa sin Tid, f. 116 f. Chr. i Reate i Sabinerlandet. Indtil sin højeste Alder (han blev 90 Aar gl.) udviklede han en overordentlig omfattende literær Virksomhed. Han skal have forfattet henved 500 Skrifter, dels poetiske, især Satirer, dels culturhistoriske og grammatiske. Dog have vi foruden talrige Fragmenter kun 2 Værker tilbage af ham: »De re rustica« og en Del af et Værk »De lingua Latina«. — Forskjellig fra ham er den episke Digter Publ. Terentius V. med Tilnavnet Atacinus; han levede 82—37 f. Chr. og forfattede Digtene »Argonautica« og »De bello Sequanico«.

Warschau, polsk Warszáwa, Hovedstad i det russiske Kongerige Polen, ved Floden Weichsels venstre Bred, 137 M. s. s. v. for St. Petersborg. 454,300 J. (1885). Staden er Sæde for den russiske Generalgouverneur, for en katholsk Ærkebiskop, der er Kongeriget Polens Primas, og for en græsk Ærkebiskop. Blandt dens Befolkning udgjøre Jøderne et Antal af over 150,000, som især bebo Forstaden Praga paa Flodens højre Bred. Staden, der tidligere havde de polske Stæders almindelige frastødende Udseende, er i de senere Aar undergaaet væsentlige Forandringer, har faaet lige og brede Gader og er i det hele en af Europas smukkeste Byer. Siden 1832 har den en paa Nordsiden af Weichsel liggende stærkt Citadel, Alexanderfæstningen kaldet, hvis Kanoner beherske største Delen af Staden, men dernæst er selve W. i de sidste Aar ved en dobbelt Række af langt fremskudte Forter forvandlet til en mægtig Fæstning. Blandt dens mere end 80 Kirker fremhæves den 1260 grundlagte katholske Kathedralkirke, den store Dominikanerkirke, den hellige Korskirke, Capucinerkirken med Kong Johan Sobieskis Mindesmærke og den smukke lutherske Kirke. Blandt dens offentlige civile Bygninger fremhæves det forhenværende kongelige, af Sigismund III opførte Residensslot, det sachsiske Palais, det forhenværende grevelig Brühlske Palais, Palaiet Belvedere, det Radziwillske Palais, der nu er Gouvernementspalads, Mariettepalaiet, der nu tjener til Locale for Børsen, Toldvæsenet og flere Hundrede Butiker; Post- og Montbygningen, Tøjhuset, Casernerne og andre Bygninger. Antallet af private Palaier overstiger Hundrede, og desuden er her flere Theatre, 2 Sindssygeanstalter, et Hittebørnshospital, et Døvstummeinstitut, et 1869 gjenaabnet Universitet, et medicinsk chirurgisk Akademi, et romersk-katholsk gejstligt Akademi, et adeligt Collegium, et astronomisk Observatorium og talrige Undervisningsanstalter. End videre er der store Etablissementer for Fabrikindustri i Klæde, Soda, Tobak, Sadelmagerarbejde, Vogne, musikalske Instrumenter, Hatte, Strømper, Handsker, Guld- og Sølvvarer m. m. Handelen er meget betydelig, saa vel til Lands ad Banelinjerne som til Vands ad Flodvejen. Af offentlige Mindesmærker ere de mærkeligste for Sigismund III, Astronomen Kopernikus (af Thorvaldsen) og de 1830 faldne, mod Rusland tro Polakker. — Byen W. nævnes første Gang i et Aktstykke 1224 og blev derpaa Hertugerne af Masoviens Residens, indtil denne Fyrstefamilie uddøde 1526. Kong Sigismund II tog Bolig her 1550, men først 1609 under Sigismund III blev W. Hovedstad i Stedet for Krakow. I Slaget ved W. 18—20 (28—30) Juli 1656 blev Johan Casimir overvunden af den svensk-brandenburgske Hær under Carl Gustav. I den store nordiske Krig led W. meget, da den snart var i Svenskernes, snart i Sachsernes og snart i Russernes Hænder. 1764—74 og 1793 blev W. besat af russiske Tropper, og efter at disse vare blevne

nedslaaede i Opstanden 17—18 Apr. 1794, blev den 9 Juli—6 Sept. 1794 forgjæves beleiret af Preusserne, men maatte efter Pragas Indtagelse 5 Nov. 1794 overgive sig til Suvorov. Ved Polens 3die Deling 1795 kom W. under Preussen, men blev 1807 efter Freden i Tilsit Hovedstaden i Hertug-, senere Storhertugdømmet W., der 1807—13 stod under Kongen af Sachsen, og som omfattede den preussiske Del af Polen, samt fra 1809 tillige Vestgalizien. 8 Febr. 1813 rykkede Russerne ind i W. og beholdt ved Wienercongressen Byen W. med største Delen af Storhertugdømmet W. som et Kongerige Polen. Den polske Revolution udbrød i W. 29 Nov. 1830 og endte med Stadens Indtagelse 8 Sept. s. A. I Oct. 1850 holdtes et Møde i W. mellem den russiske og østerrigske Keiser samt den preussiske Førsteminister Grev Brandenburg; Preussen nødtes derved til at opgive sine Planer om Tysklands Ordning. 5 Juni 1851 sluttedes her den saakaldte W.-Protocol, hvori Keiser Nikolaj gav Afkald paa sine formentlige Rettigheder til Holsten, til bedste for Prins Christian af Glücksburg (nu Kong Christian IX). 1861—62 var W. Skuepladsen for de nationale og kirkelige Demonstrationer, der gik forud for Polens sidste Opstand.

Varslere (Varanus), en Gruppe af større Øgler, med en forholdsvis lang Hals og langstrakt Hoved, en udstrækkelig, smækker, dybt kløftet Tunge og med en kornet Skælklædning, som ogsaa strækker sig ud over Hovedet; for Resten ligne de meget almindelige Firben. V. ere udbredte over de varmere Dele af Afrika, Asien og Nyholland; i Nilen forekommer f. Ex. V. niloticus, der har givet Gruppen Navn; den fortærer nemlig Krokodilens Æg og „varsler" saaledes om dette Dyrs Nærhed; det latinske Navn kommer af det arabiske ouaran. De Arter, som leve i Skovene eller ved Floderne, og som til Dels ere Vanddyr, udmærke sig ved livligere Farvetegning og sammentrykt Svømmehale, hvorimod Ørkenformerne have en trind Hale og gulgraa Farver (f. E. V. arenarius i Nordafrika).

Wartburg, et Bjergslot i Storhertugdømmet Sachsen-Weimar i Nærheden af Eisenach, 1,300 Fod over Havet og 600 F. over Staden, sandsynligvis bygget 1067—73, men restaureret i sin oprindelige Skikkelse 1851—86, var fra Slutningen af det 11te til Begyndelsen af det 15de Aarh. Sæde for Landgreverne af Thüringen. Landgrev Hermann I gjorde W. til et Midtpunkt for sin Tids Digtekunst, og ved hans Hof samledes tyske Minnesangere og Digtere, saaledes Wolfram v. Eschenbach og Walther v. der Vogelweide. Heraf opstod senere Sagnet om den digteriske Væddestrid, som skulde være holdt paa W. 1206 eller 1207 og er bekjendt under Navnet Wartburgerkrieg. Paa Grundlag af dette Sagn fremkom c. 1800 et mærkeligt Digt, „Kriec von Wartburg", der i to Afdelinger fremstiller Sangerkampen paa W. Paa W. levede og virkede den hellige Elisabeth; end videre er W. mærkeligt ved Luthers Ophold der 1521. Paa W. holdtes 18 Oct. 1817 en Studenterfest til Minde om Reformationen. Her bares for første Gang den sort-rød-gyldne Fane, og om Aftenen, da Flertallet havde fjærnet sig, fik Resten det Indfald at opbrænde en Del Bøger, der bekæmpede Tidens frisindede og nationale Bestræbelser, deriblandt Kamptz's „Codex der Gensdarmerie" og Kotzebues „Geschichte des deutschen Reichs", end videre et preussisk Garde-Snørliv, en kurhessisk Haarpisk og en østerrigsk Corporalstok. I Forhandlingerne næste Dag udvikledes Mødets Formaal, nemlig Grundlæggelsen af et almindeligt tysk Burschenschaft, Fjærnelse af „Landsmandskaberne" ved Universiteterne og Indskrænkning af Duelvæsenet; men Regeringerne saa i W.-Festen en farlig Demonstration og tog siden strænge Forholdsregler imod Studenternes Frihed. 18 Oct. 1867 afholdtes i Eisenach en Fest til Minde om den nævnte Begivenhed.

Wartel, Pierre François [tēll], berømt fransk Tenorist og Lærer i Sangkunsten, f. 1806 i Versailles, d. 1882 i Paris, hvor han var Elev af Conservatoriet og 1831 blev ansat ved den store Opera. Efter omtr. 15 Aars Tjeneste gik han paa Concertreiser og levede derpaa som højt anset Lærer i Paris. Trebelli og andre Berømtheder skylde ham deres Uddannelse.

Warthe, Flod i det østlige Tyskland, udspringer i Polen, 7 M. n. v. for Krakow, optager Netze, som ved en Kanal er forbunden med Weichsel, og falder efter et Løb af 95 M. neden for Küstrin i Oder.

Warton, Thomas [uåårt'n], engelsk Skribent, f. 1728; hans Fader var Professor poëseos i Oxford. Som ganske ungt Menneske udgav W. »Pleasures of Melancholy«, der ret faldt i Tidens Smag for sin sentimentale, beskrivende Lyrik. 1757 efterfulgte han sin Fader i Professoratet. Som Literaturhistoriker optraadte han med »Observations on Spenser's Fairy-Queen« (1754) og en Udgave af Miltons mindre Poesier. 1774 begyndte hans »History of English Poetry«, et for sin Tid udmærket Arbejde, der naturligvis for den gammel-engelske Literaturs Vedkommende nu er forældet; det naar kun til Begyndelsen af den Elisabethske Literaturperiode. 1785 blev W. Poeta laureatus, derpaa Professor i Historie og døde 21 Maj 1790. — Hans Broder, Joseph W., f. 1722, d. 1800, Rector ved Winchesterskolen, er bekjendt ved sit Digt »Ode to Fancy« og ved sin Bog »Essay on the Writings and Genius of Pope« (1ste Del 1756, 2den Del 1782).

Vartov Hospital i Kjøbenhavn har sin Oprindelse fra det Helligaands-Hospital, som indstiftedes i Middelalderen til Optagelse af Fattige og Syge. Den Charakter af et Kloster, som det efterhaanden fik, ophørte naturligvis ved Reformationen, men selve Hospitalet holdt sig under Magistratens Bestyrelse. 1607 tilbyttede Christian IV sig Bygningen, der laa ved Helligaandskirken, og afstod til Gjengjæld en forhenværende kongl. Lystgaard ved Strandvejen, der i den senere Tid havde været Gjæstgiversted og rimeligvis som saadan havde faaet Navnet V. (d. e. giv Agt!, af det plattyske). Allerede 1630 flyttede Hospitalet herfra ind til Gortedamssøen tæt uden for Østerport, men det beholdt Navnet V., medens Gaarden ved Strand-

vejen efter Bortflytningen kaldtes Gamle V. Den nye Bygning ødelagdes 1658 under Byens Belejring, og 1665 kjøbtes da den Ejendom ved Vestervold, hvor Hospitalet endnu er. Det indeholder nu c. 500 Pladser, hvoraf 410 Fripladser; af disse belægges 182 af Private. Nye Pladser kunne oprettes mod en Betaling af 3,600 Kr. Hospitalet og dets Legater eje c. 1,600,000 Kr. Lemmerne faa en lille Udbetaling hver Uge.

Vartpenge, Ventepenge, den aarlige Underholdning, der af Staten gives den Embedsmand, hvis Embede inddrages, eller som tager Afsked i en saa ung Alder, at han antages igjen at kunne gaa ind i Statstjenesten, indtil han kan blive ansat i et andet Embede.

Varulv (tysk Werwolf af gammeltysk wer (lat. vir), Mand, fr. warou, senere garou, nu loup-garou) kaldtes efter en allerede hos Grækerne og Romerne, men især hos alle Middelalderens Folk udbredt Overtro et Menneske, som til visse Tider kunde antage Ulveskikkelse og da opgraver Lig, suger Blodet af Børn og unge Piger, osv. Endnu lever denne Overtro i Volhynien og Hviderusland.

Varus, Publ. Quinctilius, af patricisk Slægt og gift med en Slægtning af Augustus, var 13 f. Chr. Consul, 6—4 f. Chr. Statholder i Syrien og blev 6 e. Chr. Anfører for de romerske Legioner i Germanien. Han skulde som Statholder styre Landet mellem Rhinen og Weser. Da han her vilde indføre romerske Love, udbrød en Opstand, og A. 9 blev han fuldstændig slagen af Cherusteren Arminius i Teutoburgerskoven (s. d. A.), hvorpaa han styrtede sig i sit Sværd. Hans Hoved blev afhugget og sendt til Augustus.

Warwick [nörrik], 1) Shire i England, omgivet af Shirerne Stafford og Leicester mod N., Northampton mod Ø., Oxford og Gloucester mod S. og Worcester mod V. 41,8 □ M. med 737,200 J. (1881). Det er en Afvexling af Bakker og Dale, men uden betydelige Højder. Det vigtigste Vandløb er Avon, der fra venstre Side falder i Severn. Klimaet er mildt og sundt og Jordbunden frugtbar. Shiret er rigt paa Jærn og Kul, og Industrien staar paa et højt Trin, der navnlig bestemmes ved Staden Birmingham i Shirets nordvestlige Del. 2) Hovedstad i W.-Shire, ved Floden Avon, 18 M. n. v. for London og omtrent sammenbygget med Leamington. 11,800 J. Hattefabrikation. Store Melmøller. I Nærheden hæver sig paa en Klippe W.-Castle, Jarlen af W.s prægtige Slot.

Warwick [s. o.], engelsk Jarletitel, som flere Huse have ført, og som er knyttet til Besiddelsen af det gamle W.-Castle, blev af Vilhelm Erobreren given til hans Slægtning, Normannen Henry de Newburgh. Da dennes Slægt var uddød 1269, fik William Beauchamp Titlen. En af hans Efterkommere, Richard Beauchamp, Jarl af W., var Henrik V.s Yndling og hans Gesandt ved Kostnitzerconciliet, senere den unge Henrik VI.s Hovmester, deltog under Hertugen af Bedfords Formynderskab tappert i den franske Krig, drev ivrig paa Jeanne Darcs Henrettelse 1431, blev 1437 engelsk Regent i Frankrig, men kunde ikke standse Carl VII.s Fremgang og døde 1439 i Rouen. Hans Søn Henry blev 1444 Hertug af W., men døde barnløs allerede 1445, hvorpaa Godserne og Jarletitlen tilfaldt den mægtige Familie Neville, da Richard Neville, Jarlen af Salisburys ældste Søn, var gift med Anna Beauchamp. Denne Jarl af W. er paa Grund af sin store Indflydelse under Kampen mellem den røde og hvide Rose bekjendt under Navnet „Kongemageren", ligesom han ogsaa formedelst sine store Besiddelser, hvor daglig 30,000 Mennesker bleve bespiste paa hans Bekostning, og hvor han af sine egne Vasaller kunde samle en Hær paa 60,000 Mand, blev kaldet „den sidste store Baron eller Lensherre". Hans Onkel (s. Neville), Protectoren Richard af York, havde gjort ham til Gouverneur i Calais, hvorfor han ved Borgerkrigens Udbrud blev Familien Yorks kraftigste Støtte. 1455 sejrede han over Modpartiet ved St. Albans, slog senere Lancasternes Angreb paa Calais tilbage, landede 1460 i Kent, overvandt og fangede Henrik VI ved Northampton og tvang ham til at anerkjende Richard af York som sin Efterfølger. Efter Richard af Yorks Fald ved Wakefield (Dec. 1460) blev ogsaa W. slaaet ved St. Albans (15 Febr. 1461), men forenede sig derpaa med Richards Søn Edvard IV og bevirkede Edvard IV.s Anerkjendelse som Konge i London. W. sejrede derpaa ved Towton (29 Marts 1461) og førte 1465 den fangne Henrik VI i et beskæmmende Optog til Tower. Da Edvard søgte at frigjøre sig for W.s Indflydelse og imod dennes Villje forlovede sin Søster med Carl af Burgund, blev W. forbitret, sluttede Forbindelse med Ludvig XI og Kongens misfornøjede Broder, Georg af Clarence, hvem han mod Kongens Villje 1467 formælede med sin Datter Isabella; 1470 flygtede han med Clarence over til Frankrig. Her forsonede Ludvig XI ham med hans gamle Fjende Margrete af Anjou og fik W.s Datter Anna trolovet med Margretes Søn, Prins Edvard af Wales. Nu landede W. 1470 i England. Lancastrerne og hans egne Vasaller sluttede sig til ham, Edvard IV maatte flygte over til sin Svoger, Carl den dristige af Burgund, hvorpaa W. 6 Oct. 1470 holdt sit Indtog i London, paa ny satte Henrik VI paa Tronen og regerede i hans Navn. Men allerede i Marts 1471 landede Edvard IV i England, og da W. rykkede imod ham, blev han forraadt af sin Svigersøn Clarence og blev overvunden og dræbt med sin Broder Montagu i Slaget ved Barnet 14 Apr. 1471. Titlen Jarl af W. gik derpaa over paa Clarences Søn Edvard, som Henrik VII lod halshugge 1499, efter at han i 15 Aar havde siddet fangen i Tower og det lagt en Plan med Perkin Warbeck til at flygte fra Fængslet. — Under Edvard VI fik John Dudley, senere Hertug af Northumberland, 1547 Titlen Jarl af W.; skjønt han henrettedes som Højforræder, blev dog 1561 den samme Titel given til hans Søn Ambrose, der døde uden Afkom 1589. — Siden (1618—1759) besad Familien Rich denne Titel, som derpaa gik over til Familien Greville, Jarler af Brooke og W.

Varzin, et Riddergods i den preussiske Prov. Pommern, 5 M. ø. for Køslin, er Rigs-

kansleren Fyrst Bismarcks Stamgods. Slot og Park.

Varæger (egtl. Barjager), s. Sverrige, Ruslands Historie og Væringer.

Vasa, officielt Nicolaistad, Hovedstad i Gouv. V. i Storfyrstendømmet Finland, ved en Vig af den bottniske Bugt, 78 M. n. v. for St. Petersborg. 7,900 J. Havn, Skibsværfter og Handel med Skovprodukter. Oprindelig anlagt af Kong Carl IX af Sverige.

Vasa ell. **Wase**, en svensk Slægt, som beklædte Sveriges Trone 1523—1654. Navnet har man villet udlede enten fra Vaabenmærket eller fra et Gods i Upland, som en Gang har tilhørt den. Den første bekjendte Mand af Slægten var Nils Ingemundsson, som levede i Slutningen af det 13de Aarh. Slægtleddene ere dog ikke sikre før fra Kettil Carlsson, hvis Sønneson, Ridder Christer Nilsson til Björnö og Resvelstad (d. 1442). var den første betydeligere Mand af Slægten. Han blev Rigsdrost 1435 og stod siden i Spidsen for det unionsvenlige Parti i det svenske Raad, hvorfor han laa i stadig Strid med Rigsmarsken Carl Knutsson (Carl VIII). Med hans to Sønner Carl og Johan delte Slægten sig i to Grene. En Søn af Carl Christersson var den stridbare Biskop Kettil Carlsson i Linköping, der spillede en fremragende Rolle i Stridighederne mellem Christian I og Carl Knutsson; efter at hans Morbroder, Erkebiskop Jöns Bengtsson (Oxenstjerna), var bleven ført fangen til Danmark, stillede han sig i Spidsen for et Oprør imod Kong Christian og indkaldte Kong Carl, hvem han dog efter nogle Maaneders Forløb atter jog ud af Landet; sammen med Jöns Bengtsson førte han siden som Rigsforstander Regeringen indtil sin Død 15 Aug. 1465. — Hans Broder, Erik Carlsson til Norrby, var længe en af Unionspartiets Hovedmænd; efter Slaget paa Brunkeberg forligede han sig med Sten Sture, hvorefter han som Befalingsmand i Finland tappert forsvarede dette Land imod Russerne; han blev myrdet 1491, og med hans Sønner uddøde Carl Christerssons Gren. — Johan Christerssons Søn, Ridder og Rigsraad Erik Johansson til Rydboholm, blev 1520 som en af Sturernes trofaste Tilhængere halshugget ved Stockholmske Blodbad. — Dennes Søn var Gustav Eriksson, som 1523 blev Konge i Sverige. — Med hans Sønner, Erik, Johan og Carl, delte det nye Kongehus sig i 3 Linjer, af hvilke den ældste uddøde med Eriks Børn. Den mellemste, som med Johans Søn Sigismund besteg den polske Trone, men mistede den svenske, uddøde 1671 med dennes Søn, Johan Casimir. Den yngste Linje, til hvilken den svenske Krone imidlertid var gaaet over, uddøde 1682 paa Mandssiden med Stifterens Søn Gustav II Adolf; 1689 uddøde hele Slægten med dennes Datter Christine. I senere Tider er Navnet V. blevet baaret af den afdøde svenske Konge Gustav IV Adolfs Søn (s. Gustav IV Adolf).

Vasaborg, Gustav af, uægte Søn af Gustav II Adolf, f. 24 Maj 1616 i Stockholm, studerede dels hjemme, dels i Tyskland, deltog efter Faderens Død nogle Aar i den tyske Krig, blev Rigsraad og Greve 1646 (han bar tidligere Navnet Gustafsson) og stod en Tid i stor Yndest hos Dronning Christine, men blev paa Grund af sit heftige Sind snart uenig med hende. Efter at han 1650 forgjæves havde søgt at faa Rigsadmiralsembedet, trak han sig tilbage til sine Godser i Tyskland, hvor han døde i Wilshausen 25 Oct. 1653. — Hans Søn, Grev Gustav Adolf af V., f. 1653, mistede ved Reductionen sin Ejendom og døde fattig og afsindig 1732. — Med hans Søn, Grev Georg Mauritz af V., f. 1687, d. 1754, uddøde Slægten paa Mandssiden.

Vasa-Ordenen, svensk Ridderorden, stiftet 29 Maj 1772 af Gustav III for Fortjenester »i åkerbruk, bergshandtering, ädlare konster och handel«. Oprindelig var den delt i 3 Klasser: Commandeurer med Storkors, Commandeurer og Riddere (tillige med Medlemmer »af andliga ståndet«), men den bestaar nu af 4, efter at Commandeurerne 1873 ere blevne delte i 2 Klasser. Ordenstegnet er et grønt Kors med kløvede Arme og Vasaslægtens Skjoldmærke i Midten; Ordensbaandet er grønt. De syv ældste Commandeurer nyde Pensioner paa 300 Kr.

Vásárhely [våschahrhelj], s. Hodmezö-Vasarhely.

Vasari, Giorgio, italiensk Maler og Kunsthistoriker, f. 1511 i Arezzo, d. 1574 i Firenze, havde mindre Betydning som Maler, idet han kun var en øvet Efterligner af Michel Angelo, men ved sin Hurtighed og den Lykke, hans Billeder gjorde, udbredte han sit Navn og sine Værker over hele Italien. Større Dygtighed udviste han, især i Firenze, som Bygmester, men sin egentlige Fortjeneste har han ved at have forfattet sin store Kunsthistorie: »Vite dei più eccellenti pittori, scultori ed architetti« (3 Parti in 2 volumi, 1550). Han besørgede selv en 2den forøget Udgave (1568, med Portræter i Træsnit). Senere er dette Værk udgivet mangfoldige Gange; den bedste Udgave er besørget i Firenze (14 Bd., 1846—57 og 1870) og er forsynet med højst værdifulde Oplysninger og Tillæg. Paa Tysk er det oversat af Schorn og Förster (6 Dele i 8 Bd., 1832—47).

Vasco da Gama, s. Gama.

Vasdrag, norsk, Vandstrøg ell. Flodløb, en Elv med dertil hørende Søer fra den øverste Del af Dalen til Mundingen.

Vaseline, en fedtagtig Substans, der bestaar af Kulbrinter og fremstilles af Petroleum, Paraffinolje og Ozokerit. Den bliver ikke harsk, krystalliserer ikke og tørrer ikke og har derfor fundet stor Anvendelse som Salvegrundlag og i Parfumerier samt som Smøremiddel. **Vaselinolje** er en paa lignende Maade sammensat Substans, men flydende.

Vaser (vasa) kaldtes i Oldtiden enhver Art af Kar, der var bestemt til Opbevaring af Vædsker; i den nyere Tid forstaas fortrinsvis derved de for største Delen malerisk udsmykkede, snart lufttørrede, snart brændte Lerkar, som findes ved Udgravninger i Mellem- og Nedreitalien samt i Grækenland og paa de dertil hørende Øer. Fra Grækenland blev denne Kunstretning c. 650 f. Chr. bragt til Etrurien, hvor den udbannedes til en høj Grad af Fuldkommenhed. De interessanteste V. ere de malede af brændt

Ler, baade paa Grund af deres skjønne Tegning og ved de paa disse forekommende Indskrifter. V. benyttedes dels ved Ofringerne, dels tjente de som Askebeholdere i Gravstederne. De paa antike V., som oftest i én Farve udførte Fremstillinger have ikke ringe kunstnerisk Betydning, skjønt de kun ere bedre Haandværksarbejder, idet de nemlig for en Del ere Efterligninger af navnkundige Mesterværker. De udførtes almindelig saaledes, at Figurerne udsparedes i en sort Grundfarve og Formerne nærmere bleve angivne med sorte Streger. Dog har man ogsaa Vasemalerier, som ere udførte med andre og flere Farver, især paa V. fra den ældre Tid. Ved at være til Stede i saa stort Antal vise de dels en historisk Udvikling i den kunstneriske Udførelse, dels kunne de hjælpe meget til at supplere vor Kundskab om Oldtidens Kunst og Mythologi. Foruden disse V. har man ogsaa Bronze- og Glas-V. fra Oldtiden, som oftest smykkede med Reliefremstillinger. De større Oldtidsmuseer i Europa have næsten alle store Samlinger af V. Endelig frembringer nyere Tiders Kunsthaandværk store Mængder af V., hvortil navnlig Terracotta og Porcelæn anvendes, ofte med en overordentlig rig Udsmykning. Især i den nyere Tids Keramik spille V. en stor Rolle, og oversøiske Landes (Chinas og Japans) Frembringelser bruges ikke sjælden som Forbilleder. Vāsa sācra (d. e. de hellige Kar) kaldes de Fade, Kander, Bægre osv., som bruges ved Sacramenternes Betjening. Vase kaldes i et Skib en Kabelgarnsstrop, der ved at slynges omkring to Tove og spændes sammen ved Hjælp af en kort Træstok (Drejer), der stikkes ind i denne og drejes rundt, kan hindre disse Tove i at glide forbi hinanden.

Wash, the [nŏsch], en Bugt, der fra Nordsøen skærer sig ind i det østlige England mellem Shirerne Lincoln og Norfolk, optager Floderne Witham, Welland, Nen og Ouse. Den er opfyldt af Grunde.

Washington [nŏschingt'n], 1) Stat i den nordvestl. Del af de forenede Stater i Nordamerika, omgivet af det stille Hav, det engelske Nordamerika, Territoriet Idaho og Staten Oregon. 8,254 □ M. med 129,400 I. (1885). Landet gjennemskæres af Andesbjærgenes vestlige Kjæder, Kyst- og Cascadebjærgene, som her have Højder, der naa 14,000 F., hvoriblandt Mount Rainier og Mount Baker. Hovedfloden er Columbia ell. Oregon, som kommer fra det engelske Nordamerika og gjennemløber Staten i et meget bugtet Løb, idet den ved Slutningen af dette danner dets Sydgrænse mod Oregon; den optager fra venstre Side Clarke og Lewis ell. Snake med dens talrige Bifloder. Landet er rigt paa Skov og indeholder talrige frugtbare Strækninger. Hovedstad Olympia ved Puget Sund med fortrinlig Havn og 1,300 I. W., der 1853 blev udsondret af det nordlige Oregon som et Territorium, har udviklet sig stærkt efter Fuldførelsen af den nordlige Pacificbane, der ender ved Puges Sund, og blev 4 Juli 1889 oprettet til Stat. 2) W., den politiske Hovedstad i de forenede Stater i Nordamerika, Sæde for Præsidenten, de øverste Unionsmyndigheder, Congressen og de fremmede Gesandter, ved Potomacflodens venstre Bred, 38° 54′ n. Br. og 59° 22′ v. L. 173,600 I. (naar Forstaden Georgetown medregnes). Den vigtigste Bygning er Capitoliet, Congressens Forsamlingshus, 352 F. lang med en 120 F. høj Kuppel, der krones af Frihedens Statue. Desuden er der flere højere Læreanstalter og videnskabelige Selskaber (s. Smithsonian Institution), et Universitet for „sorte" Studenter, et topographisk Bureau, et astronomisk Observatorium, et Akademi, en botanisk Have og et Marinearsenal. Præsidentens Embedsbolig, det saakaldte „hvide Hus", ligger temmelig langt fjærnet fra Capitoliet. Mærkelige Bygninger ere især Generalposthuset og Statkammeret med en stor Søjlehal. Til Ære for Washington er rejst en 555 F. høj Marmorobelisk; Mindesmærker for Garfield Scott o. fl. W. er grundlagt 1791, men blev først 1800 Regeringens Sæde.

Washington, George [s. o.], Nordamerikas første Præsident 1789—97, f. 22 Febr. 1732 i Staten Virginia, Søn af en rig Planter og Ætling af en engelsk Slægt, der regner sin Byrd tilbage til Vilhelm Erobrerens Tid, og som 1657 for sin Kongetroskab forlod Moderlandet. Siden 1748 arbejdede W. som Landmaaler vest for Alleghanybjærgene og blev derved fortrolig med Naturforholdene og Livet blandt Indianerne; han blev 1751 Major i Militsen og gjorde 1754—58 god Tjeneste i Grænsekrigen mod Franskmænd og Indianere. W. ægtede derefter en rig Enke, Martha Curtis (f. 1732, d. 1802), blev en ivrig og dygtig Landmand og Medlem af Virginias Kolonialforsamling; han sluttede sig 1774 til Oppositionen, sendtes til Generalcongressen i Philadelphia og valgtes 14 Juni 1775 til Overgeneral i Frihedskampen. Som saadan havde W. de største Vanskeligheder at kæmpe med, især for at tilvejebringe Disciplin og Sammenhold i disse Militstropper, der opløste sig efter Kolonier og stundum paa egen Haand gik hjem; ogsaa var der tit Pengemangel og alskens Savn, som igjen fremkaldte Mytterier og Rømninger. W. nøjedes derfor med at gaa defensivt til Værks, naar han ikke fik Lejlighed til at overrumple Fjenden, og ved dette „Nøler"-System blev han ligesom Romeren Fabius sit Lands Frelser. I Marts 1776 fortrængte W. Engelskmændene fra Boston, men maatte efter en Række uheldige Træfninger trække sig tilbage til New-York og hinsides Delawarefloden. 25 Dec. gik W. pludselig over Floden og vandt ikke uvigtige Fordele. I Sept. 1777 led han derimod tvende Nederlag ved Brandywine og Germantown og maatte tilbringe Vinteren i en Lejr nogle Mile fra Philadelphia under haarde Savn, men fik samtidig Hæren vel organiseret. I Juni n. A. blev den engelske General Clinton nødt til at rømme Philadelphia, og nu forlagdes Kampen til de sydlige Kolonier. W. holdt den engelske Hovedhær i Skak i New-York, medens han ved hurtige Marcher i Oct. 1781 overrumplede General Cornwallis i Yorktown og tvang ham til at capitulere. Endnu før Freden afviste W. en Plan blandt Officererne om at gjøre ham til Konge, og siden gjennemførte han selv Hærens Opløsning og nedlagde 23 Dec. 1783

in Myndighed. 1787 var han Formand for Unionscongressen, der udarbejdede den nye Forfatning, og i Febr. n. A. valgtes han enstemmig til Præsident for den nye Stat. I Congressen havde W. hørt til Føderalisterne, er vilde styrke Unionen paa de enkelte Staters Bekostning, og som Præsident holdt han paa en vis Pomp og Fornemhed. Han gjenvalgtes til Præsident 1793 og hævdede ikke lene, at Nordamerika skulde forblive neutralt i Krigen mellem England og Frankrig, men ligesaa indgaa en Handels- og Venskabspagt med det gamle Moderland. 1796 afslog han med Bestemthed et tredje Valg og trak sig tilbage til Privatlivet i Marts 1797. Dog modtog han Udnævnelse til Overgeneral, da der 1798 truede en Krig med Frankrig. W. døde 14 Dec. 1799 og fik det Lov at være „først i Krig, først i Fred og først i sine Landsmænds Hjærter". Ved sit Testament paabød han sine Slavers Frigivelse. Han havde ingen Børn, og hans Ejendom Mount Vernon kom siden ved Arv i R. Lees Eje (Sydens Hærfører under Borgerkrigen 1861—65). Hans Breve, Indskaber o. desl. udgaves 1834—38 af J. Sparks i 12 Bd.; en ny Udgave paabegyndtes 1888; Marshall beskrev hans Levned i 5 Bd. 1804 og ligeledes Washington Irving i 5 Bd. 1855—59. Blandt de mange Mindesmærker for W. rundt om i Nordamerika mærkes især den store Obelisk i Staden W. (s. d. A.), rejst 1848—84. Baade Staden og Staten W. ere opkaldte efter ham.

Washita [nŏschitaa], Flod i de forenede Stater i Nordamerika, udspringer i den vestl. Del af Arkansas, løber gjennem denne Stat og Louisiana, hvor den efter et Løb af 100 M. falder i Red River ikke langt fra dens Udløb i Mississippi. Den er paa 60 M. sejlbar for Dampbaade.

Washoe City [uŏscho sitti], en Bjærgstad i Staten Nevada i de forenede Stater i Nordamerika, med rige Sølvminer, ligger 3 M. n. for Carson i Statens vestl. Del.

Wasielewski, Joseph W. v., Violinist og dygtig Musikforfatter, f. 1822 nær ved Danzig, 1843—45 Elev af Conservatoriet i Leipzig, særlig af Mendelssohn, David og Hauptmann, snart efter Medarbejder af musikalske Fagtidender, var hos Schumann Concertmester i Düsseldorf 1850—52, kaldtes til Bonn, hvor flere musikalske Hverv overdroges ham, men tog 1855 Ophold i Dresden. Hans „Robert Schumanns Biographi" udkom 1858 (3dje Opl. 1880), „Die Violine und ihre Meister" 1869 (2det Opl. 1883), „Schumanniana" 1883. 1869—84 var han atter i Bonn (kgl. Musikdirecteur), hvorefter han har levet i Sondershausen. Foruden værdifulde Afhandlinger har han 1874 end videre udgivet „Die Violine im 17. Jahrhundert und die Anfänge der Instrumentalcomposition", 1878 „Geschichte der Instrumentalcomposition im 16. Jahrh."

Vasilij (slav. Form af Navnet Basilius) er Navnet paa flere Storfyrster og Czarer. V. I, 1389—1425, kæmpede dygtig mod Litauer og Tatarer. V. III Ivanovitsch, 1505—33, var den første souveræne Storfyrste i Rusland og har Fortjeneste af at have uddannet den russiske Hær paa europæisk Vis. V. IV Ivanovitsch, 1606—10, kæmpede med Usurpatorer, sluttede Forbund med Sverige, men blev 1610 afsat og udleveret til Polen, hvor han døde 1612.

Vask af Tøj udføres paa meget forskjellig Maade, til Dels afhængig af de Stoffers Beskaffenhed, der skulle vaskes, og de Urenligheder, der skulle fjærnes. Blandt de nyere Maader at vaske paa anvendes Dampvask og Sodavask almindelig. Efter en Sortering af Tøjet udføres Dampvask, idet de Stykker, der ere mest fedtede og skidne, først vaskes i en Opløsning af Soda og Sæbe (1 pCt. af hver) i kogende Vand; derpaa neddyppes alt Tøjet (Lærreds- og Bomuldstøj) i en Opløsning af 4—5 pCt. Soda i Vand og afvrides, nedlægges dernæst i en Tønde, hvortil i nogen Tid indledes Damp, overgydes med kogende Vand, „klares" i Sæbevand og skylles. Ved Sodavask nedlægges Tøjet i en Opløsning af Soda, hvori det henstaar i 12 Timer, opvarmes derpaa i Sodaopløsningen eller koges en Time dermed, underkastes 1 à 2 Indgnidninger med Sæbe og derpaa følgende Vaskninger, henstaar i Vand og skylles. Tørringen befordres i de store Vasserier enten ved Frapresning af det meste Vand ved hydrauliske Presser, ved Svingning i Centrifugaltørremaskiner eller ved Tørring i særegne Tørrestuer, hvor man med Fordel undertiden anvender en Centrifugalventilator. Vaskning af Metaller er d. s. s. Slemning. Udtrykket anvendes især om den Maade, hvorpaa Guld og Platin skilles fra det naturlige eller (ved Knusning af Stenarterne) kunstige Sand, hvori de forekomme.

Vaskebjørn (Procyon), en Slægt af mindre Rovdyr, der afvige fra Bjørnene, i Nærheden af hvilke man plejer at stille dem, ved en meget ringere Størrelse, mindre plump Bygning, finere Lemmer, længere Hale, spidsere Snude og større Øjne og Øren; deres Fodsaaler ere nøgne, da de træde paa den hele Saal ligesom Bjørnene. De bebo Amerika fra Paraguay til Pelsdyrlandene mod Nord. Deres Navn have de deraf, at de (i det mindste den nordamerikanske P. lotor) dyppe deres Føde, for saa vidt den enten bestaar af tørre Sager eller af blodigt Kjød, i Vand og gnide og vaske den mellem Forpoterne. Naar de æde, sidde de paa Bagbenene og betjene sig af Forlemmerne som af Hænder. De klatre gjærne og skjule sig om Dagen i hule Træer, da de ere Natdyr; de leve dels af Planter, dels af dyrisk Føde: Fugleæg, Mus, Smaadyr og alle Slags Frugter, kunne temmelig let tæmmes og holdes i Husene; Kjødet spises, og Skindet anvendes til Muffer o. desl. P. cancrivorus i Sydamerikas Kystlande efterstræber især Krabberne i Mangroveskovene.

Vaskesvamp, s. Svampe.

Vassal [făll], d. s. s. Lensmand, s. Len.

Wasselnheim ell. **Wasselonne**, Stad i det tyske Rigsland Elsaß-Lothringen, 3 M. v. til n. for Straßburg, med 3,800 J. og Fabriker for Klæde og Strømper samt Papirmøller.

Vasseur [ßöhr], Léon, fransk Operettecomponist, f. 28 Maj 1844 i Bapaume, Elev af Niedermeyers Kirkemusikskole i Paris, siden 1870 Organist ved Kathedralen i Versailles,

har foruden 15 Operetter, hvoraf især »La timbale d'argent« (1872) har gjort Lykke, skrevet 2 Messer og flere mindre Kirkestykker, en meget rost Cæcilia-Hymne for Sopran, Orchester og Orgel, lettere Sager og Transscriptioner for Claver og for Harmonium, en Orgel- og Harmoniumsskole m. m.

Vassy [ſi], en lille By i Champagne, i Dep. Ovre-Marne, historisk bekjendt af Frants af Guises Følges Overfald paa en huguenottisk Forsamling 1 Marts 1562, hvormed Religionskrigene i Frankrig begyndte. Jærnværker.

Vat ell. Pels kaldes enhver Samling af Taver i en jævn, tyk Flade, der ikke ere forbundne enten ved Spinding og Vævning eller ved Filtning; Vatmaskine eller Pelsmaskine (ved Faareuld) kaldes derfor ogsaa forskjellige Maskiner til Tavernes Forberedelse, naar de afgive disse i Form af en V., saaledes visse Slagmaskiner for Bomuld til Forskjel fra Pudsmaskiner, som afgive nordnet Bomuld; fremdeles visse Kartemaskiner for Blaar, Faareuld eller Bomuld til Forskjel fra Loketmaskiner, der afgive Loketter, eller Forspindekarter, der afgive trillede Vøger. V. til Indlægning i udstoppede Klæder er simpel og slet renset Bomuld, afgivet som V. af en Kartemaskine og samlet ved et Lag Lim paa begge Sider; man har dog ogsaa Silkevat af kartet Flokfilke. I dobbelte Tøjer bruges Navnet V. om saadanne Traade, der ligge skjulte i det indre, enten fordi Mønsteret fordrer et større Antal til Udvalg, end der bruges ved Bindingen, saaledes ved dobbelte Tæpper, dobbeltvævede Shavler, eller ved Piqué, for at udhæve det ved begge Vævenes Forbindelse frembragte Mønster.

Vat [ſ] (Fad), holl. Maal for flydende Varer, 1 fr. Hektoliter ell. 103,81 danske Potter. Som Kulmaal i England (ogsaa kaldet Strike) er V. lig 6 eng. Centner eller 609⅔ d. Pund.

Watelet, Louis Etienne [lä], fransk Maler, f. 1780 i Paris, d. 1866, naaede først til Mesterskab, efter at han 1822 havde berejst Italien. Fra nu af udmærkede hans Landskaber sig ved stor Friskhed og Natursandhed. Han holdt af at fremstille Naturen i Oprør og gjengav vilde Bjærglandskaber med megen Kraft. Han uddannede Elever som Delaroche, Troyon, Corot og Huet.

Vaterbord, den Dæksplanke om Bord i et Skib, som er nærmest ved Skibssiden; heri findes Spygatterne (s. d. A.).

Waterbury [nääterbørri], Stad i Connecticut i de forenede Stater i Nordamerika, 5 M. s. v. for Hartford, med 17,800 I., fortrinlige Undervisningsanstalter og Fabrikation af Kobber-, Messing- og Nysølvsvarer (Ure) samt Porcelæn.

Watercloset, eng. [nääter], ell. Vandcloset kaldes de Closetter, hvor Excrementerne efter hver Benyttelse bortskylles med Vand. W. kan staa i Forbindelse med en Grube eller Beholder, hvori det udskyllede opsamles; dette er dog i sanitær Henseende uheldigt, og hvor det er tilladt at lede Excrementerne til Kloakledningerne, staar derfor Closetbækkenet gjennem Rørledning i Husene i Forbindelse med Kloakerne. Vandudskyllingen bør helst foregaa fra en dertil indrettet Cisterne, hvorfra et Rør fører til en paa Bækkenets Kant anbragt Skyllerende; Skyllingen kan iværksættes ved et directe Træk eller ved forskjellige Mechanismer. Umiddelbart ved Bækkenets Udløb anbringes en Vandlaas. W. vare kjendte af de gamle Romere og Maurerne.

Waterford [nääter], Hovedstad i W.-Shire i den irske Prov. Munster, ved Floden Suir, hvor den flyder sammen med Barrow ved Udløbet i Waterford Bugten, 18 M. s. v. for Dublin. 22,400 I. Anglikansk og katholsk Bispesæde. Dyb og rummelig Havn. Flere smukke Kirker, Raadhus, Børs, Theater og Caserner. Betydelig Udførsel af Kjød, Smør, Korn og Mel; livlig Industri og vigtigt Fiskeri.

Waterhouse, Alfred [nääterhovs], engelsk Architekt, f. 19 Juli 1830, Elev af Richard Lane, har bl. a. bygget Raadhuset i Manchester, et Pragtværk i gotisk Stil (1859), senere Owens College og det nye Raadhus i London (1866—75). Han hører til den engelske Architekturskoles mest fremragende Kunstnere, navnlig ved sine Bygninger i Spidsbuestilen.

Waterloo, en By, tidligere Landsby i den belgiske Prov. Syd-Brabant, 2 M. s. for Brysel. 3,500 I. (1888). Ved W. stod 18 Juni 1815 det afgjørende Slag mellem Napoleon I og de allierede Tropper under Wellington og Blücher. I 6 Timer udholdt Wellington med sine engelsk-hannoveranske og nederlandske Tropper (de sidste under Prins Vilhelm af Oranien) med stor Tapperhed gjentagne Angreb, især af det franske Rytteri, indtil Preusserne under Blücher, som to Dage i Forvejen vare slagne ved Ligny, og som Grouchy skulde holde fast ved Wavre, kunde komme til Hjælp. Efter at Wellington havde afvist et nyt, frygteligt Angreb, rykkede han frem sammen med sine Forbundsfæller og drev Franskmændene paa vild Flugt. Napoleon selv, der var bleven skuffet ved Blüchers Komme og troede, at det var Grouchy, blev reven med paa Flugten, medens Garden under Cambronne fortsatte Kampen. Slaget varede fra Kl. 11 Form. til Kl. 9 Aften; Franskmændene tabte 35,000 Md., Halvdelen af deres Styrke, og deres Modstandere 22,000; men Kejserdømmets Skæbne var afgjort ved Nederlaget. Preusserne opkaldte Slaget efter Belle Alliance, en Forpagtergaard, hvor Napoleon havde sit Hovedkvarter, og hvor de fjendtlige Hærførere mødtes om Aftenen; Franskmændene opkaldte Slaget efter Mont St. Jean, en Landsby paa de Højder, der vare Nøglen til Engelskmændenes Stilling og flere Gange stormedes; men det engelske Navn efter W., hvor Wellington havde sit Hovedkvarter, er blevet det almindelige. Wellington fik 1815 af den nederlandske Konge Titel Fyrste af W., og en af Broerne i London over Themsen kaldes W.-Broen. Et stort Mindesmærke („W.-Løven") rejstes ved W. af Prinsen af Oranien (senere Kong Vilhelm II).

Waterloo, Antonij, hollandsk Maler og Raderer, f. 1598 i Utrecht, hvor han mest levede og 1670 døde i Hjobs-Hospitalet. Hans Malerier, Landskaber fra den Egn, hvori han levede, ere værdifulde, men sjældne; derimod raderede han 136 Blade, navnlig Skovpartier,

der udmærke sig ved en høj Grad af Skjønhed og fuldendt malerisk Virkning.

Vaterpas (Libelle, Niveau), et Redskab, som tjener til at prøve, om en Linje eller en Plan er vandret. Det V., som Bygningshaandværkerne almindelig bruge, er kun indrettet til at prøve Højdeforskjellen imellem Punkter, der ligge i ringe Afstand fra hinanden. Det bestaar i sin simpleste Skikkelse af et lille, i Form af en ligebenet Trekant udskaaret Bræt, i hvis Toppunkt er befæstet en frithængende Snor, der i den nederste Ende bærer et Blylod. Fra Toppunktet til Midten af Grundlinjen, altsaa vinkelret paa denne, er indridset en Linje. Vil man ved Hjælp af dette Redskab (Tømmermandsvaterpasset) stille et Stykke vandret, sætter man V. derpaa og retter Stillingen saa længe, indtil Snoren dækker den indridsede Linje; Trekantens Grundlinje vil derved være stillet vandret. Er den vandrette Afstand mellem de Punkter, hvis Højde man ønsker at undersøge med Tømmermandsvaterpasset, længere end dettes Grundlinje, kan man som Underlag benytte en Retskede (s. d. A.) af tilstrækkelig Længde. Til finere Brug benyttes Libellen (s. d. A.). En Plan er vandret, naar to forskjellige Linjer deri ere det, og saaledes kunne de ovenfor beskrevne V. ved at stilles i to forskjellige Retninger paa Planen ogsaa benyttes til at prøve dennes Vandrethed. Hertil kan dog lettere anvendes Daaselibellen, s. Libelle.

Waterproof, eng. [nååterpruhf], bet. vandtæt. Ordet bruges ikke blot som Betegnelse for vandtætte Stoffer, især saadanne, som ikke tillige ere lufttætte, men ogsaa som Benævnelse for visse Dameoverstykker, bestemte til at kunne taale Regn.

Vaterskout hed tidligere den Embedsmand, som i Kjøbenhavn og Helsingør forestod Paamønstringen og Afmønstringen af Mandskabet paa Koffardiskibene, ligesom han ogsaa var ansvarlig for, at det paamønstrede Mandskab mødte til den fastsatte Tid om Bord i Skibet. Havde en Matros modtaget Forskud paa Hyren og ikke gav Møde i rette Tid, maatte V. erstatte Rederiet Tabet derved mod Regres til den Udeblevne. Han udfærdigede den specificerede Skibsbemandingsliste, hvoraf et Exemplar skulde være i Skipperens Værge. Han maatte holde en nøjagtig Fortegnelse over samtlige Koffardiskibe med Angivelse af det paa disse værende Mandskab og aarlig indsende en saadan Liste til Magistraten med Angivelse af de Skibe, som i Aarets Løb vare gaaede tabte, og hvilke der vare komne til. Siden 1 Juli 1871 er Posten som V. inddragen og Forretningerne gaae ind under Mønstringsbestyreren.

Waterstage, de Tove eller Kjættinger paa et Skib, der gaa fra Bovsprydet ned efter for at trække det mod Træk op efter.

Waterstol, d. s. s. Drosselstol. Navnet hidrører derfra, at det var den første Spindestol, som sattes i Bevægelse ved Vandkraft. **Watergarn** er det paa Drosselstol spundne, fastsnoede Bomuldsgarn.

Vaticanet, s. Rom.

Vatnajøkel (Vatna- ell. Klofajökull), Islands største Gletscher, ligger i den sydøstlige Del af Landet og dækker et Fladerum af over 150 □ M. Jøklen, der hviler paa Fjælde af vulkansk Natur, som jævnlig forskjellige Steder have haft Udbrud, hæver sig c. 6,000 F. over Havet. V.s nærmeste Omgivelser ere kun ufuldstændig undersøgte og Jøklen selv kun en enkelt Gang passeret af en engelsk Tourist.

Vatring, s. Moiré.

Watson, James [nōttſ'n], nordamerikansk Astronom, f. 1838 i Canada, blev 1863 Directeur for Observatoriet i Ann Arbor; d. 1880. Han har opdaget 23 Smaaplaneter, iagttog 1870 den totale Solformørkelse paa Sicilien og 1874 Venuspassagen i Peking. Ved den totale Solformørkelse 29 Juli 1878 mente han at have opdaget to intramercurielle Planeter, der dog ikke have været sete senere og vistnok vare Fixstjærner. Hans »Theoretical Astronomy« (Philadelphia 1868) har vundet stor Udbredelse.

Watt [nōtt] er Navnet paa en vis Arbejdsydelse pr. Sekund. 1 W. er lig 10 Millioner Erg pr. Sekund (s. Enheder). Da 1 Kilogrammeter er c. 100 Mill. Erg, saa er 1 W. lig c. $\frac{1}{10}$ Kilogrammeter pr. Sekund. 1 Hestekraft er 736,5 W. 1 Kilowatt er lig 1,000 W. eller c. 1⅓ Hestekraft.

Watt, James [s. o.], f. 19 Jan. 1736 i Greenock i Skotland, kom i sit 20de Aar i Lære hos en dygtig Mechaniker i London, men maatte for sin Helbreds Skyld efter et Aars Forløb vende hjem, hvor han uddannede sig paa egen Haand; kort efter blev han ansat som Universitetsopticus i Glasgow, men levede længe i trange Kaar. Fra 1763 arbejdede han paa Dampmaskinens Forbedring og gav mere end nogen anden Stødet til dens nuværende udstrakte Anvendelse, idet den først under hans Hænder antog en saadan Skikkelse, at den blev anvendelig for Industrien i det hele taget; tidligere kunde den alene bruges til Vandpumpning. W. udførte tillige adskillige videnskabelige Undersøgelser til Brug ved sine praktiske Arbejder, navnlig vedrørende Vanddampenes Egenskaber, bunden Varme o. lign. I mange Aar arbejdede han sammen med Boulton (s. d. A.); men i sine sidste Aar trak han sig tilbage og lod sin Søn fortsætte Forretningen i Forbindelse med Boultons Søn. Han døde paa sit Landsted ved Birmingham 25 Aug. 1819; 1827 blev der rejst ham en Billedstøtte i Birmingham, 1838 og 1857 sattes der ham Mindesmærker i Greenock og Manchester. **W.s Parallelogram** er et Maskinorgan ved Dampmaskinen, hvis Bestemmelse er at forplante Stempelstangens Bevægelse, der er retlinet, til Enden af Balancieren, der bevæger sig en Bue, paa en saadan Maade, at Stempelstangen intet Sidetryk modtager. Fra Enden og f. Ex. et Punkt i halv Afstand fra Omdrejningspunktet af Balancieren føres to Hængeskinner nedad; de ere lige lange og for neden forbundne ved et Parallelstykke af samme Længde som Hængeskinnernes Afstand for oven. Det hele Parallelogram er bevægeligt, da Siderne ere forbundne ved Bolte, der dreje sig i Pander. Fra den inderste Bolt for neden (der er diagonalt modsat Balancierenden) føres end videre en „Contrabalancier“ til et fast Punkt

omtrent i Flugt med Stempelstangen, men i hvert givet Tilfælde nøje bestemt. Under Vandringen vil Contrabalancieren, der ligesom Balancieren vugger og i Midtstillingen er vandret, tvinge Parallelogrammet til stadig at forandre sine Vinkler, og der er to Punkter, der meget nær bevæge sig retlinjet op og ned, nemlig den yderste Bolt for neden, som man fæster til Enden af Stempelstangen, og Midten af den inderste Hængestinne, hvorfra man gjærne driver Luftpumpen. Af praktiske Grunde gjøres Hængestinnerne, Parallelstykket og Contrabalancieren dobbelte.

Watt, Robert, f. 28 Oct. 1837 nær ved Aarhus af en oprindelig skotsk Slægt, stod først i Handelslære i Aarhus, men rejste i Oct. 1857 til Australien og tilbragte 3 Aar i Kolonien Victoria. Da han i Juli 1861 kom tilbage til Danmark, var det hans Agt at blive Skuespiller, men han førtes ind paa den literære Bane, idet han under Navnet Bob i „Illustr. Tid." skrev Skildringer af sine ret æventyrlige Oplevelser i det fjærne Nybyggerland. De vandt Bifald ved den livlige Stil og det gode Humør, der prægede dem, og udkom senere i Bogform („Fra Australien", 1862 og „I Verandaen", 1864). Desuden oversatte W. bl. a. Thackerays „Snobberne" (1864) og begyndte i Juli 1864 sin Virksomhed som „Rejse-Feuilletonist", idet han gjennemrejste en Del af Europa og tilbragte ½ Aar i Paris, samt skildrede sine Indtryk i Breve til „Dagbladet", hvis Medarbejder han var i flere Aar. Disse Skildringer udkom senere samlede i „Pariser-Photographier" (1865, ny Samling 1874) og „Igjennem Europa" (1865). I Sommeren 1866 grundlagde W. Ugebladet „Figaro", som i Dec. 1868 gik over til at blive „Dagens Nyheder", og var Redacteur af disse Blade indtil 1871. Men ved Siden deraf fortsatte han baade sine Rejseskildringer („Breve fra Rusland", 1867, „Fra Ægypternes Land", 1869, og „Hinsides Atlanterhavet", 1872—74) og sine Oversættelser af Thackeray (1867—68), E. Poe (1868), Bret Harte (1873—75) og Mark Twain (1874—75); de to sidstnævnte Forfattere har W. først indført for den danske Læseverden. Desuden skrev han „Kjøbenhavn-Melbourne-Paris" (1867), „Mit Album" (1869) o. fl.; hans sidste Bog „Paa Rejser og Æventyr" (1885) var Frugten af en ny Pariserrejse. End videre var W. 1876—84 Directeur for „Folketheatret", overtog 1886 Ledelsen af „Tivoli" og blev 1890 udset til at styre „Casino".

Watteau, Jean Antoine [tō], f. 10 Oct. 1684 i Valenciennes, d. 21 Juli 1721 i Nogent sur Marne, var Elev af Gillot og Audran og erhvervede sig hurtig et betydeligt Navn i Samtiden ved sine elegante Selskabsbilleder, hvori Ludvig XIV.s Tidsalder paa en let og aandrig Maade er afpræget. Efter at den Fordømmelsesdom, der overgik ham af Puritanerne, for en Del er forstummet, erkjendes nu mere de Fortrin, der udmærke hans Colorit, smagfulde Behandling og livlige, om end i visse Henseender conventionelle Charakteristik.

Vattel, Emerich v. [tĕll], en af de mest ansete Folkeretslærere, f. 1714 i Couvet i Neuchâtel, d. som Gehejmeraad i Kurfyrsten af Sachsens Tjeneste 20 Dec. 1767. Hans vigtigste Værk er »Le droit des gens ou principes de la loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains« (sidste Udg. i 3 Bd., Paris 1863).

Wattenbach, Wilhelm, tysk Historiker, f. 1819 i Holsten, blev 1843 Medarbejder ved »Monumenta Germaniæ hist.«, 1855 Provinsarchivar for Schlesien og 1862 Professor i Heidelberg. 1873 kaldtes han til Berlin som Professor og indtraadte desuden i Directionen for »Monum. Germ.s« Udgivelse. W.s Hovedværk er „Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des 13. Jahrh." (1858, 5te Opl. 1886); han skrev desuden dygtige Ledetraade i græsk og latinsk Palæographi (1867—69) og en tilsvarende i „Schriftwesen im Mittelalter" (1871).

Vattersot, den sygelige Tilstand, i hvilken Legemets Væv, især Bindevævet (hvor V. kaldes Ødem, Anasarka), eller Legemets Huler (hvor V. kaldes Hydrops) fyldes med en Vædske, der har Blodvædskens Sammensætning, kun er mindre æggehvideholdig og derfor tyndere end denne og i Virkeligheden heller ikke er andet end Blodvæske, der er traadt ud af de finere Blodkar, enten som Følge af, at det Tryk, hvorunder Blodet staar i disse, er højere end sædvanlig, eller fordi Blodet selv er blevet tyndere og derfor lettere kan gjennemtrænge Blodkarrenes Vægge. Disse to Betingelser for V.s Opstaaen, der dog ofte komme til at virke samtidig, kunne fremkaldes ved forskjellige sygelige Tilstande især i Hjærtet, Lungerne, Leveren og Nyrerne, og V. er derfor et af de mest fremtrædende Symptomer paa disse Sygdomme. V. kan til sidst udbrede sig over hele Legemet, der derved svulmer op i større eller mindre Grad, og kan enten vedvare, indtil Døden indtræder som Følge af den til Grund for V. liggende Sygdom, eller svinde fuldstændig, naar denne bedres eller hæves; Vædsken opsuges da igjen i Blodkarrene, og det overflødige Vand udskilles hyppigst igjennem Nyrerne med Urinen. **Brystvattersot** (Hydrothorax), s. **Bryst**. **Bugvattersot** (Ascites), s. **Bug**.

Wat Tyler, s. **Tyler**.

Vau (Reseda), Slægt af Resedafamilien, har undersædige, uregelmæssige Blomster med fribladet Krone, flere Støvdragere og en ejendommelig Udvikling af Frugtbunden til den ene Side, saa at der dannes ligesom en Afsats; Frugten en enrummet Kapsel med 3—4 vægstillede Frøstole. Farve-V. (R. Luteola), en høj, rank Plante med gulagtige Blomster, er almindelig vildtvoxende hos os; den leverer et gult Farvestof. Den paa Grund af sine Blomsters Vellugt dyrkede V. (R. odorata) kjendes ikke som vildtvoxende, og dens oprindelige Hjemstavn er ukjendt; man har formodet, at den skulde have hjemme i Afghanistan. Navnet V. kommer af, at man tidligere tillagde Arterne af denne Slægt sedative Egenskaber. En Art, R. lutea, har ogsaa spillet en Rolle som Lægeplante.

Vauban, Sébastien le Prêtre de [vobāng], berømt fransk Ingenieurgeneral under Ludvig XIV, f. 1 Maj 1633, traadte 20 Aar gammel ind i

Armeen, hvor han hurtig tjente sig op, saa at han allerede 1669 blev Generalinspecteur over Fæstningsvæsenet og 1703 Marschal af Frankrig, fire Aar før sin Død 18 Marts 1707. I Ludvig XIV.s mange Krige, hvor Fæstningerne spillede en saa stor Rolle, kom han til at deltage i og lede en stor Mængde Belejringer, ved hvilke han gjennemførte den methodiske Fremgangsmaade ved Angrebet, der altid bragte Fæstningen til Overgivelse paa forholdsvis kort Tid, som næsten kunde beregnes forud paa Dag og Time, en Fremgangsmaade, der senere altid er bleven taget til Forbillede for det regelmæssige Angreb, og i hvilken egentlig først den nyeste Tids Omvæltninger i Artillerivæsenet have nødvendiggjort mere gjennemgribende Forandringer. V. har end videre bygget og især ombygget en overordentlig stor Mængde af Frankrigs talrige Fæstninger; han anvendte derved tre forskjellige „Systemer“ eller Constructioner af Fæstningsfronten, af hvilke det saakaldte første vel ikke afviger særdeles betydelig fra hans Forgængeres i Befæstningskunsten, men dog blev taget til Forbillede hele Europa over; som Fortificateur bestod V.s største Fortjeneste i den Sindrighed, hvormed han forstod at anlægge Befæstningerne efter Terrainet. Ogsaa af andre Bygningsarbejder, f. Ex. af Frankrigs Kanalvæsen, indlagde V. sig store Fortjenester, og hans Retsindighed gjør ham ved Siden af Turenne til en af de mest tiltalende Skikkelser blandt Frankrigs store Mænd i Ludvig XIV.s Tidsalder. 1699 blev han Æresmedlem af Akademiet. V. er ogsaa optraadt som statsøkonomisk Forfatter med et i flere Henseender mærkeligt Skrift »Projet d'une dîme royale« (1707), i hvilket han med stort Mod optraadte mod Datidens forkastelige Skatteprinciper. Dette Skrift kostede ham Kongens Naade, og han skal være død af Sorg derover faa Maaneder efter dets Udgivelse.

Vaucanson, Jacq. de [vokangsõng], fransk Mekaniker, f. 1709, d. 1782, vandt Ry ved de af ham forfærdigede Automater, især en And, der kunde snadre, slaa med Vingerne, æde Foder, der kastedes for den, osv., og en Fløjtespiller, der bevægede Læberne og Fingrene; Indretningen af denne sidste forklarede han i »Le mécanisme du flûteur automate« Paris, 1788). Fleury ansatte ham som Inspecteur ved Silkemanufakturerne. V.s Kjæde, s. Vaandkjæde.

Vaucluse [voklyhs], 1) Dep. i det sydøstl. Frankrig, omgivet af Dep. Drôme, Øvre og Nedre Alperne, Rhônemundingerne, Gard og Ardèche. 64,4 □ M. med 241,800 J. (1886). Departementets større østlige Del er Bjergland af over 6,000 F.s Højde; Resten hører til Rhônedalen. Dep.s Hovedflod er Durance, der flyder til Rhône, som danner dets Vestgrænse. De vigtigste Sædarter ere Hvede, Rug og Kartofler, men de ere ikke tilstrækkelige til at dække Forbruget. Frugtavl og Dyrkning af medicinske og aromatiske Planter er meget betydelig, hvilket ogsaa er Tilfælde med Silkeavlen. Hovedstad Avignon. 2) Landsby i Dep. V., 3 M. ø. for Avignon, er bekjendt som det Sted, hvor Digteren Petrarca i længere Tid opholdt sig.

Vaucorbeil, Auguste [vokorbäi], Componist, f. 1821 i Rouen, d. 3 Nov. 1884 i Paris, hvor han udgaaet af Conservatoriet først gjorde sig bekjendt ved smukke Sange, Sonater for Claver og Violin, to Strygekvartetter og 1863 med den gunstig modtagne Opera i 3 Akter »Bataille d'amour« paa Opéra comique. Claverstykker, Vocalværket »La mort de Diana« og en Del kirkelige Sange fulgte efter; 1872 blev V. Regeringens Tilsynshavende med de subventionerede Theatre i Paris, Componistforeningen valgte ham til sin Formand, og 1879 blev han den store Operas Directeur.

Vaud, Pays de, s. Pays de Vaud.

Vaudeville [vohd'vil] er Navnet paa en særlig fransk Kunstretning, mindre Lystspil med indlagte Sange til lette Melodier. Før V. bragtes paa Scenen, var den i Aarhundreder den satiriske Gadesang og Lejlighedsdigtet, hvori det undertrykte franske Folk tog Hævn over Kongens Ministre og hans Elskerinder. Navnet skriver sig fra Vire i Nedre Normandiet, hvor Olivier Basselin i det 14de Aarh. forfattede slige Sange, senere udgivne af le Houx (s. d. A.) under Navnet Vaux de Vire. I Paris blev der 1790 opført et Vaudeville-Theater, paa hvilket ligesom paa Opéra-comique V. først opførtes. Disse begyndte og endte stedse med et Couplet om Dagens Anliggender, hvilket ofte gav Anledning til Conflicter mellem Publikum og Politiet; under Napoleon I blev det derfor forbudt, at der maatte indeholdes Politik i disse Coupletter. Paa den danske Scene indførtes V. 1825 af J. L. Heiberg; senere er denne Kunstart især bleven dyrket af H. Hertz, Hostrup og Erik Bøgh.

Vaulundur, s. Volund.

Vaupell, Chr. T. [föv], f. 14 Oct. 1821 i Kolding, d. 15 Sept. 1862, kastede sig efter at have taget theologisk Embedsexamen udelukkende paa Naturvidenskaberne, navnlig Botanik, men afgik 1848 til Krigsskuepladsen som Fører for en Afdeling Frivillige og blev ved Slesvig haardt saaret, hvilket havde en Amputation af den venstre Arm til Følge. Vendt hjem fra Krigen fortsatte han sin videnskabelige Virksomhed og lagde sig navnlig efter Moseundersøgelser („De nordsjællandske Skovmoser“, 1851) og comparativ Planteanatomi. 1854 begyndte han tillige med Chr. Lütken og C. Fogh Udgivelsen af „Tidsskrift for populære Fremstillinger af Naturvidenskaben“. Vinteren 1855 tilbragte han i Nizza for sin Helbreds Skyld, som var ødelagt i Krigen, og drog hjem over Frankrig, hvor han paa et Naturforskermøde foredrog sin Theori om Bøgens Indvandring i de danske Skove, hvorom han 1857 offentliggjorde en Afhandling. Aaret efter hans Død udkom, udgivet af G. Plong, „De danske Skove“, en interessant Fremstilling af vore Skovtræers Naturhistorie og navnlig om den Kamp, der føres mellem Egen og Bøgen. — Hans Broder, Otto V., f. 12 Dec. 1823, Secondlieutenant i Infanteriet 1848, deltog i de tre Felttog 1848—50, fornemmelig som Adjudant hos Schleppegrell, og i Felttoget 1864

som Commandeur for en Bataillon; 1867 blev han Oberst og Bataillonschef, men afskedigedes 1886. Foruden mindre Arbejder har han skrevet „Kampen om Sønderjylland 1848—50" (3 D., 1863—67, forkortet Udg. som Indledning til den 1889 udkomne 4de Del, Krigen 1864), „den danske Hærs Historie til Nutiden og den norske Hærs Historie indtil 1814" (2 D., 1872—76) samt „Rigskansler Grev Griffenfeld" (2 D., 1880—82).

Vauquelin, Louis Nicolas [vok'läng], udmærket fransk Chemiker, f. 1763 i St. André d'Hebertot i Normandiet, d. smstds. 1829, var først Pharmaceut, fra 1783—91 Præparateur hos Fourcroy, blev 1791 Medlem af Pariser-Akademiet, omtrent 1795 Professor i Chemi ved École des mines og stiftede derpaa flere Gange Lærerplads (Professor i Chemi ved Collège de France, Directeur for École de pharmacie, Professor i Chemi ved Jardin des Plantes), indtil han 1811 efterfulgte Fourcroy som Professor i Chemi ved det medicinske Facultet i Paris. Tillige overdroges der ham en stor Del offentlige Hverv, indtil han 1822 fratraadte dem alle, pensioneret af Regeringen. V. har indlagt sig store Fortjenester af den hele Chemi, dog især af den analytiske. Hans Navn er knyttet til Opdagelsen af flere Stoffer, som Chrom, Beryljord (1797—98) o. fl. Hans fleste Arbejder findes i »Journal des mines«, »Annales de Chimie« og »Ann. de Chimie et de Physique«; af selvstændige Værker har han kun skrevet meget lidet. Paa Embedsvegne udgav V. 1812 »Manuel de l'essayeur«, idet han førte Inspection med Proberingerne paa Mønten.

Vaurien [voriäng], fr., Døgenigt.

Wauters, Emile, belgisk Maler, f. 29 Nov. 1846 i Brüssel, Elev af Portaels og af Gérôme i Paris, har malet en Del store historiske Billeder, saaledes „Maria af Burgund lover at overholde Stadsprivilegierne" og „Borgerne kræve en Forfatning af Hertug Johan", begge til Raadhuset i Brüssel. Tillige har han malet ikke faa Portræter og enkelte Genrebilleder, f. Ex. fra Kairo, som han besøgte paa sin Studiereise.

Vautier, Benjamin [votiē], schweizersk Maler, f. 24 Apr. 1829 i Morges, uddannede sig 1847—50 hos Hébert og Lugardon og tog herfra til Düsseldorf, hvor han under Jordans Vejledning udviklede sig til en af den nyere Tids mest fremtrædende Folkelivsmalere. Hans Billeder udmærke sig ved god Charakteristik, Lune og Følelse i Udtrykket og smuk Tegning, men ere noget tunge i Farven. Til hans mest bekjendte Billeder høre „Skytolen", „Den første Dansetime" (Mus. i Berlin), „Festmaaltidet", „Elsassisk Bondebryllup" (Mus. i Dresden), der regnes for hans Hovedværk, „De nygiftes Besøg" o. fl.

Vauxhall [vääksshaahl] kaldtes i det 16de Aarh. efter sin Ejerinde, Jane Vaux, en Landsby i Nærheden af London, hvor der i det 18de Aarh. anlagdes en Have for den fornemme Verden, i hvilken om Aftenen foranstaltedes Selskaber, Fyrværkerier, Theaterforestillinger o. m. Den nedlagdes 1859. Ordet V. bruges nu til at betegne en Festlighed i en Have eller Park med Oplysning ved Lamper, Musik o. desl.

Wavre [vahvr], By i den belgiske Provins Syd-Brabant; 7,400 J. Ved W. stod 18 Juli 1815 en Træfning mellem den franske Marschal Grouchy og den preussiske General Thielemann, hvem Blücher efterlod i W., da han drog til Waterloo for at hjælpe Wellington. Grouchy lod sig skuffe af Fjendens Bevægelser og troede, at han havde hele Blüchers Hær imod sig, hvorfor han undlod at nærme sig den franske Hovedstyrke.

Vaxholm, Søstad i Upland, Stockholms Län i Sverige, paa Vaxö, ved det nordøstlige Indløb til Stockholm; 1,600 J. Søbade; mechanisk Værksted; Sparekasse. Tæt ved V. paa en Holm mellem Vaxö og Rindö ligger V.s Fæstning. Den anlagdes af Gustav I for at beskytte Indløbet til Stockholm og blev i Begyndelsen af det 17de Aarh. og paa ny efter 1833 forstærket.

Ve, i den nord. Mythol. (efter den yngre Edda) tillige med Vile Broder til Odin. Disse tre Gudebrødre skabe Jorden af den dræbte Ymer, Rimthursernes Stamfader (s. Ymer), samt de to første Mennesker, Manden Ask og Kvinden Embla, af to Træer (s. Ask). Ved Menneskenes Skabelse skjænker V. Ansigt, Tale, Hørelse og Syn. Voluspá nævner, i Stedet for Vile og V., Høner og Lodur som virksomme ved Menneskets Tilblivelse tillige med Odin.

Weald-Formation [uihld], en i det nordvestlige Europa ikke meget udbredt Lagunddannelse, bestaaende af Sand-, Ler- og enkelte Kullag. Der findes deri Landplanter og Ferskvandsconchylier samt planteædende Øgler (Iguanodon); den henregnes snart til Kridt-, snart til Juraformationen paa Grund af sin Stilling midt imellem begge.

Weber, Albrecht Friedrich, udmærket Indianist, f. 17 Febr. 1825 i Breslau, studerede fra 1842—45 klassisk Philologi og orient. Sprog i Breslau og Bonn. Efter at have hørt Stenzler og Bopp promoverede han i Slutn. af 1845 i Breslau og gik 1846 til England og Frankrig, idet han forberedte en Udgave af Yajurveda. 1848 habiliterede han sig i Berlin, hvor han derefter 1856 blev extraordinær Professor og 1867 efter Bopps Død ordinær Professor i oldindisk Sprog og Literatur. Faa have været saa flittige og ydet saa meget til det indiske Studiums Fremme som W. Han har Disciple i alle Lande. Af hans mange Arbejder maa især nævnes hans Udgave af »The White Yajur Veda« (3 Dele, 1849—50), „Das Saptaçatakam des Hâla" (1881), „Mâlavikâ und Agnimitra, ein Drama des Kâlidâsa, übersetzt" (1856), „Akademische Vorles. über ind. Literaturgeschichte" (1852, oversat paa Fransk af A. Sadous 1859, 2den Udg. 1875; overs. paa Engelsk af Mann og Zachariae 1878). Til denne Bog slutter sig en Række Anmeldelser af orient. Skrifter, samlede under Titlen: „Indische Streifen" (3 Dele, 1868—79). Desuden maa nævnes Tidsskriftet „Indische Studien" (Bd. 1—17, 1850—85), i hvilket han selv har skrevet det meste.

Weber, Carl Maria v., f. 18 Dec. 1786 i Eutin, d. 5 Juni 1826 i London, fik sin musiktheoretiske Uddannelse dels i Salzburg 1797 og atter 1801—2 hos Mich. Haydn, dels i Wien (1803) og senere i Darmstadt hos Abbed Vogler. W. forsøgte sig allerede som 12aarig Dreng i dramatisk Composition; inden sit 15de Aar havde han skrevet 3 Operaer, og 18 Aar gl. blev han paa Voglers Anbefaling Theatercapelmester i Breslau, hvorfra han efter at have været Musikintendant hos Prins Eugen kom til Stuttgart som Musiklærer hos Prins Ludvig. Sin første større Opera „Silvana“ fik W. 1810 opført i Frankfurt, 1811 fulgte „Abu Hassan“ i 1 Akt i München, 1812 gjorde „Silvana“ Lykke i Berlin, og W., som atter havde studeret hos Vogler, nu i Darmstadt, og her stiftet Venskab med Meyerbeer, Gänsbacher og især med Gottfried Weber, levede afvexlende i München, Leipzig, Berlin og ved Hofferne i Gotha og Weimar. Samtidig forøgede hans Berømmelse ved jævnlig Optræden i Concerter som ypperlig Pianist. 1813 overtog han Capelmesterposten ved Theatret i Prag og skrev under sit Ophold der bl. a. Cantaten „Kampf und Sieg“ og de ypperlige Sange til Körners „Leier und Schwert“, der hurtig gjorde ham populær i hele Tyskland. 1817 blev han Capelmester ved den tyske Opera i Dresden og componerede der det Værk, som gjorde ham verdensberømt, nemlig den romantiske Opera „Der Freischütz“ eller, som den oprindelig hed, „Die Jägersbraut“, der første Gang blev opført ved Indvielsen af det nye Operatheater i Berlin 1821 og vakte umaadelig Sensation (den første Opførelse af Ouverturen dertil fandt Sted i Kjøbenhavn under Schalls Anførsel ved en Concert, W. selv gav i det kongl. Theater 8 Oct. 1820). Strax efter „Jægerbruden“ fuldendte han i Løbet af et Par Maaneder den ikke mindre charakteristiske Musik til Skuespillet „Preciosa“. 1823 componerede han for Wien Operaen „Euryanthe“, hans største dramatiske Arbejde, som i flere Henseender har været Forbillede for hans Efterfølgere, Rich. Wagner medregnet, men Texten dertil interesserede ikke, og Operaen blev derfor ikke tilbørlig skattet af det store Publikum. Dette gik ham til Hjærte, og da det Brystonde, som snart skulde gjøre Ende paa hans Liv, samtidig begyndte at udvikles, standsede han i halvandet Aar med at componere, indtil han blev anmodet om at skrive en Opera for London. Han valgte dertil „Oberon“ efter Wielands Digt og dirigerede selv under uhyre Jubel de 12 første Opførelser. Men hans legemlige Kraft var brudt, og han gjensaa ikke Hjemmet og sin højt elskede Hustru, Sangerinden Caroline Brandt, hvem han havde ægtet 1817. Foruden de dramatiske Værker har W. componeret en Række fortræffelige Claverværker (det vidtberømte Concertstykke, Op. 79 i F-moll, to andre Concerter, 4 store Sonater, Polonaiser, den uforgængelige „Opfordring til Dans“, Rondoer osv.), en stor Del Sange med Claver, flerstemmige baade verdslige og kirkelige Vocalsager, 2 Symphonier, Concertouverturer, instrumentale Ensemblesager, Sonater for Claver og Violin, 2 Clarinetconcerter o. m. a.

Weber, Ernst Heinrich, berømt Anatom og Physiolog, f. 24 Juni 1795 i Wittenberg, blev 1818 Professor i sammenlignende, 1821 i menneskelig Anatomi i Leipzig, 1840 tillige i Physiologi. D. 26 Jan. 1878. Han har indlagt sig de største Fortjenester af disse Videnskaber, og en Mængde derhen hørende fortrinlige Afhandlinger af ham ere samlede i »Annotationes anatomicæ et physiologicæ« (1851). Særlig skyldes ogsaa ham Læren om Bølgebevægelsen („Die Wellenlehre“, 1825), Grundlaget for Nutidens Lære om Lys og Lyd. — Hans Broder, **Eduard Friedrich W.**, f. 10 Marts 1806 i Wittenberg, praktiserede først nogle Aar i Halle og Naumburg og gik derpaa til Göttingen, hvor han sammen med sin nedenfor nævnte Broder udgav „Die Mechanik der menschlichen Gehwerkzeuge“; 1835 blev han Prosector og overord. Professor i Leipzig, hvor han døde 18 Maj 1871. Ved sin Afhandling „Muskelbewegungen“ i R. Wagners „Handwörterbuch der Physiologie“ aabnede han nye Baner for denne Del af Physiologien. — En tredje Broder, **Wilhelm Eduard W.**, f. 24 Oct. 1804 i Wittenberg, studerede i Halle og tog i sin tidlige Ungdom Del i sin ældste Broders Undersøgelser om Bølgebevægelsen, disputerede 1827 med en Afhandling særlig over Tungepibens Theori og blev derpaa udnævnt til extraordinær Professor i Halle, 1831 til ord. Professor i Physik i Göttingen, hvilken Virksomhed dog var afbrudt 1837—49, idet han 1837 blev afskediget af politiske Grunde; i Mellemtiden var han i nogle Aar Professor i Leipzig. Sammen med Gauß har han udført en Mængde theoretiske og praktiske Arbejder paa Magnetismens, særlig Jordmagnetismens, og Elektricitetens Omraade; de have saaledes construeret den første elektriske Telegraph (1833) og indført det absolute elektriske Maalesystem med tilhørende Maaleapparater. Deres Arbejder ere navnlig offentliggjorte i Göttingens videnskabelige Selskabs Skrifter. 1887 udnævntes W. til Gehejmeraad.

Weber, Georg, tysk Historieskriver, f. 1808, blev 1839 Lærer ved den højere Borgerskole i Heidelberg og 1848—72 Directeur for samme. Hans første historiske Skrift var „Geschichte der engl. Reformation“ (2 Bd., 1845—53), men mest bekjendt blev han ved sin større og mindre Lærebog i Verdenshistorien, som henholdsvis 1847—88 og 1851—82 opnaaede 20 og 18 Opl. En „Gesch. der deutschen Literatur“ fik 1851—80 11 Opl. Endelig skrev W. sit Hovedværk „Allgemeine Weltgeschichte“ (15 Bd., 1857—80, 2den Udg. 1882—89). D. 1888.

Weber, Gottfried, f. 1779 i Freinsheim ved Mannheim, d. 1839 i Kreuznach som hessisk General-Statsprocurator, var ikke blot en anset Jurist, men tillige en grundig og skarpsindig Musiktheoretiker og Kritiker. Han stiftede og redigerede det musikalske Tidsskrift „Cäcilia“ og leverede talrige Afhandlinger dertil og til andre Tidsskrifter; han foretog akustiske Undersøgelser, udfandt en simplificeret Tempomaaler osv. Størst Betydning har han dog faaet som Reformator af Harmonilæren. I sin „Theorie der Tonsetzkunst“, hans Hovedværk, hvis 1ste Udg. udkom 1817—21 (3dje Udg.

1830—32), har han bragt Orden i de mere eller mindre forvirrede Harmonisystemer, som herskede før hans Tid, og dette Værk har til den nyeste Tid været et væsentligt Grundlag for alle lignende Arbejder.

Weber, Karl Jul., tysk Forfatter, f. 1767 i Langenburg i Württemberg, studerede Jura i Erlangen og Göttingen, var i en Række i Greverne af Erbachs Tjeneste, først som Privatsecretær, senere som Regeringsraad, men levede fra 1804 til sin Død 1832 et stille Privatliv i forskjellige württembergske Smaabyer, sysselsat med Udarbejdelsen af omfangsrige Skrifter, mest af culturhistorisk Indhold og af satirisk Farve. Af disse bør fremhæves „Deutschland, oder Briefe eines in Deutschland reisenden Deutschen" (4 Bd., 1826—28) og især det endnu meget læste „Demokritos, oder Hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen" (5 Bd., 1832—35; senere mange forskjellige Udgaver), hvori Forfatteren, støttet til en umaadelig Belæsthed, vittig og skarpsindig, men i en ofte noget trættende Fremstilling følger det latterlige, det komiske og det humoristiske gjennem alle dets Fremtoninger i det daglige Liv saa vel som i alle Tiders og Landes Historie og Literatur. Hans „Sämtl. Werke" udkom 1834—45 i 30 Bd.

Webster, Daniel [uĕbb], nordamerikansk Statsmand, f. 18 Jan. 1782 i Staten New-Hampshire, blev 1806 Sagfører og var 1812—16 Medlem af Unionens Repræsentanthus. 1817 flyttede han til Boston, tog 1820 Del i Revisionen af Massachusetts's Forfatning og sendtes 1823 igjen til Repræsentanthuset og 1827—39 til Senatet, hvor han var en af Whigpartiets dygtigste Ordførere og stærkt bekæmpede Calhouns Secessionsdoctriner. 1841—43 var W. Statssecretær, indtraadte 1845 paa ny i Senatet, hvor han udtalte sig imod Krigen med Mexico for ikke at faa Slaveriet udvidet, men deltog 1850 med H. Clay i Affattelsen af et Compromis (om Californiens Optagelse o. fl. a. Spørgsmaal). Han blev s. A. Statssecretær under Præsident Fillmore, men vragedes 1852 ved Præsidentvalget og døde af Krænkelse herover 24 Oct. s. A. W.s »Speeches and diplomatic papers« udgaves 1855 i 6 Bd.; hans Levned skildredes 1870 af Curtis.

Webster, Noah [s. o.], amerikansk Lexikograph, f. 1758 i Hartford i Connecticut, d. 1843, gjorde som Dreng Tjeneste ved Landvæsenet i Sommertiden og gik i Skole om Vinteren. 14 Aar gl. begyndte han at studere under Ledelse af en Præst og kom senere til Yale College. Efter at han havde taget Examen, beskæftigede han sig med Undervisning og studerede ved Siden deraf Jura. Fra tidlig Tid havde han haft for Skik at nedskrive hvert Ord, hvis Betydning ikke var ham helt klar; og da han ikke var tilfreds med de Definitioner, han fandt i de gængse Lexika, fik han Ideen til et nyt engelsk-engelsk Lexikon. Han udgav Lærebøger i Engelsk og holdt Foredrag over engelsk Sprog, som udkom 1789 under Titlen »Dissertations of the English Language«. Samtidig var han stærkt politisk interesseret, optraadte i et Skrift til Forsvar for den nye grundlagte amerikanske Forfatning og praktiserede desuden som Jurist. Frugten af hans trods mange Afbrydelser bestandig fortsatte lexikographiske Studier var hans »Compendious Dictionary of the English Language« (1806), et Slags Forløber til hans senere større Værk. 1824 rejste han til Europa og tog, efter et Ophold i Paris, til Cambridge, hvor han fuldendte sit store Lexikon, der udkom 1828 i New-York under Titel »An American Dictionary of the English Language«; 2den Udg. med Tilføjelser udkom 1841; og kort før sin Død havde W. yderligere tilendebragt Revisionen af et Appendix. Hans Lexikon indeholder klare Definitioner og er Resultat af omfattende Arbejde; det skylder dog S. Johnsons tidligere Værk en Del. Det er efter Forfatterens Død udkommet i forøgede og udvidede Udgaver og hævder endnu sin Rang som et af de bedre engelsk-engelske Lexika.

Webster, Thomas [s. o.], engelsk Maler, f. 1800 i London, d. 1886, var Elev af Akademiet der og vandt Bifald ved en Række dels lunefulde, dels alvorlige Genrebilleder, der alle udmærke sig ved charakteristisk Behandling. I National-Galleriet i London findes „Skolegangen" og „Den gamle Dames Skole". Til hans senere Billeder høre „Et Teselskab", „Slaget ved Waterloo", „Landsbyskladder" a. fl.

Vecchi, Orazio [vĕkki], Componist, f. omtr. 1550 i Modena, hvor han fra 1596 var Capelmester ved Hovedkirken, kort efter tillige Hofcapelmester; d. 1605. V. er en af sin Tids fortrinligste Madrigal- og Canzonecomponister med stor Sans for Tonemaleri og Charakteristik og dertil en Mester i den kirkelige Musiksats. Hans »Amphiparnasso«, et Slags sunget Lystspil, udført i Modena 1594, trykt i Venezia 1596, er en venezians Kjærlighedsfarce, men uden Enkeltsang; Replikerne skiftes af 4—5stemmige Chor i Madrigalstil.

Vecchio, ital. [vĕkkio], gammel, forekommer i Navne, som Palazzo v. i Firenze, Civita vecchia.

Vecellio, Tiziano [vetschĕllio], italiensk Maler, f. 1477 i Pieve di Cadore, blev sendt til Venezia for at lære at tegne hos Gentile Bellini, hvem han dog snart forlod for at blive Giovanni Bellinis berømteste Elev. I hans Skole traf han Giorgione, hvis friere Maade udøvede stor Indflydelse paa V. Om end V.s første Billeder ere beslægtede med Lærerens mere gammeldags Maner, udviklede han sig dog snart til en af den venezianske Skoles Hovedmestere, i hvem Skolens Ejendommelighed, en udmærket Colorit, fejrer sin Triumph. I at gjengive det menneskelige Legeme i dets fulde Skjønhed, med det naturlige Kjøds hele Blødhed og Hudens friske, varme Farve, overgik ingen V.; derfor valgte han ikke sjælden den kvindelige Skjønhed til Gjenstand for sin Pensel, i Danae, Venus o. lign. Han malede i Begyndelsen især Portræter, senere dels historiske Compositioner al fresco, dels Kirkebilleder, med Emner af den hellige Historie. Han stod i venskabeligt Forhold til Kejser Carl V saa vel som til Hertugerne af Mantua. I Akademiet i Venezia er hans „Mariæ Himmelfart", medens et andet, ligeledes højt berømt Billede, „St. Peters

Martyrium" i Kirken San Giovanni e Paolo, brændte 1867; Firenze ejer bl. a. hans to berømte Bennsbilleder. I Paris er „Christi Gravlægning", i Rom det saakaldte „St. Sebastian" (egtl. Madonna med Helgene), ligeledes to ansete Mesterværker, medens næsten alle Europas større Malerisamlinger eje mange andre herlige Værker af denne Mester. Han døde 27 Aug. 1576 af Pest. En Bronzestatue rejstes ham 1880 i hans Fødeby.

Vechte [f] hedder den Arm af Rhinen, som afsættes ved Utrecht og falder i Zuidersøen.

Weckerlin, Jean Baptiste Théodore [vekkeræng], fransk Componist og Musikforfatter, f. 9 Nov. 1821 i Elsaß, var trods sin tidlig ytrede Musikbegavelse opdraget til praktisk Virksomhed og blev først 1844 Elev af Conservatoriet i Paris. Hans komiske Opera i 1 Akt L'organiste dans l'embarras gik 1853 paa Théâtre lyrique 100 Gange, men af et stort Antal Operaer, han senere har skrevet, ere kun en halv Snes Stykker blevne opførte. Større Chor- og Orchestersager, et Oratorium, Kvartetter a capella, musikhistoriske Skrifter og Afhandlinger, store Samlinger af Folkesange m. m. have fremdeles skaffet W., der bl. a. er Bibliothekar ved Conservatoriet, et meget anset Navn.

Ved, s. Stængel og Træ.

Vêda (Viden, Kundskab) er Navnet paa de Skrifter, der udgjøre den ældste indiske Literatur. De ere i alt 4, nemlig Rig-V. (Hymne-V., omfattende noget over 10,000 Vers), Yajur-V. (Offer-V.), Sama-V. (Sang-V.) og Brahma-V. eller Atharva-V. (Trylle-V.), og ere affattede i et Sprog (Vedasproget), som i Ordforraad og Grammatik er ikke lidet forskjelligt fra det senere klassiske Skriftsprog, Sanskrit. Vedaerne bestaa af Mantraer (Hymner) fra c. 1500—1000 f. Chr., Brahmanaer (Ritualforskrifter) fra c. 800—600 f. Chr., Aranyakaer (Meditationer) og Upanishader (Studier) fra c. 600—200 f. Chr., af hvilke de tre sidste slutte sig som Forklaringer til den ældste Bestanddel. Upanishaderne indeholde den første Spire til de senere philosophiske Systemer.

Vedbende (Hedera helix), Ephen, en til de Kurvblomstrede(?) ... tokimbladplanter henhørende, ved Hjælp af Hæfterødder klatrende Busk, med regelmæssige, i en mangeblomstret skjærmlignende Kvast stillede, grønlige Femtalsblomster og læderagtige, haandlappede, men paa de blomsterbærende Grene ægdannede og helrandede Blade. Alm. hos os, navnlig i Skove, men kun gamle og store til Træer, Mure eller Klipper befæstede Exemplarer blomstre, saaledes i Mængde paa Bornholm. Blomstringstiden er Sept.—Oct., og Bærrene modnes det følgende Foraar. En stor Mængde Former af W. have megen Anvendelse som Prydplanter.

Vedbæk, et Fiskerleje i det nordøstl. Sjælland, ved Sundet, i Kjøbenhavns Amt, Sokkelund Herred, Søllerød Sogn, 2¼ M. n. for Kjøbenhavn, med flere smukke Lyststeder. Ved V. gjorde den engelske Hær Landgang ved Overfaldet paa Danmark 16 Aug. 1807.

Wedderkopp, Magnus, holsten-gottorpsk Gehejmeraad, f. 1637, d. 1721, havde først i 7 Aar været Professor i Kiel, men var fra 1676 Medlem af de holsten-gottorpske Hertugers Gehejmeraad. Efter Hertug Frederik IV.s Død (1702) stod W. i Spidsen for den gottorpske Regering som Præsident for Gehejmeraadet, men blev 1709 styrtet af sin Medbejler Görtz, der lod ham fængsle i Tønning og vilde have ladet ham henrette, hvis dette ikke var blevet forhindret ved den danske Konges Optræden til Forsvar for W.

Wedel, Flække i den preussiske Prov. Slesvig-Holsten, ved Wedel Aa i Nærheden af dens Udløb i Elben, 2 M. v. til n. for Altona. 1,800 J. Store Kvægmarkeder.

Vedel, Anders Sørensen, berømt dansk Literator, fødtes 9 Nov. 1542 i Vejle, hvor hans Fader, Søren Sørensen, var Raadmand, og hvorefter han kaldte sig (V., Vejle, Vellejus). Efter at være bleven Student fra Ribe Skole 1561 fulgte han (1562) med den 4 Aar yngre Tyge Brahe som Hovmester paa hans Udenlandsrejse. Efter sin Hjemkomst blev V., som havde taget Magistergraden i Wittenberg, 1568 Slotsprædikant hos Kong Frederik II paa Kjøbenhavns Slot, hvilket Embede han fratraadte 1581 efter at have faaet Tilsagn om et Prælatur i Ribe og være bleven beskikket til kgl. Historiograph, hvorpaa han tog sin Bolig i Ribe. Hans Misundere bevirkede imidlertid efter hans Velynder Niels Kaas's Død, da V., der synes at have manglet Evne til at concentrere sin Arbejdskraft, ikke udgav nogen Danmarkshistorie, at Prælaturet (som han havde tiltraadt 1584 efter Svigerfaderen Hans Svanings Død) blev ham frataget 1595 og overdraget til en anden lærd Ripenser, Niels Krag, til hvem V. ogsaa maatte udlevere sine Samlinger og de af ham allerede udarbejdede, men endnu ikke udgivne Afsnit af Danmarks Historie. Han vedblev imidlertid at være Kannik og synes snart paa ny at være bleven kgl. Historiograph. V. udgav 1579 Adam af Bremens latinske Kirkehistorie efter et i Sorø fundet Haandskrift, men sine største Fortjenester af dansk Sprog og Historie indlagde han sig ved sin ypperlige Oversættelse af Saxo (1575; 2den Udg. 1610) og ved sin Udgave af Kæmpeviserne (1591), som han dedicerede til Dronning Sophie af Mecklenburg, der havde opfordret ham til at samle og udgive disse udvalgte danske Viser. En stor Del af hans Skrifter ere trykte i hans eget Bogtrykkeri, som han havde i sin Gaard paa Lilliebjærget i Ribe. Han døde 13 Febr. 1616 i Ribe og ligger begraven i Byens Domkirke.

Wedel, en pommersk-brandenburgsk adelig Slægt, af hvilken to Brødre i 2den Halvdel af 17de Aarh. indvandrede til Danmark; den ældste, Vilhelm Frederik v. W., ægtede en Datter af Hannibal Sehested og fik med hende Godser i Fyn, af hvilke Grevskabet Wedellsborg (s. d. A.) oprettedes; den yngre, Gustav Vilhelm v. W., var General i Fyrstbiskoppen af Münsters Tjeneste, kom i Spidsen for et münstersk Corps til Danmark for at deltage i den skaanske Krig, gik 1679 i dansk Tjeneste og blev senere øverstcommanderende General over den norske Hær (d. 1717); han kjøbte 1683 af U. F. Gyldenløve Grevskabet Griffenfeld, som 1684 blev ophøjet til Lensgrevskabet Jarlsberg (s.

d. A.). Fra hans ældste Søn nedstamme Greverne W.-Jarlsberg, fra en yngre Søn Greverne W.-Evenburg i Ostfrisland. — Grev **Johan Caspar Herman Wedel-Jarlsberg** fødtes 21 Sept. 1779. Hans Fader, Grev Frederik Anton W.-J., gift med en norsk Dame, Katharine v. Storm, var dansk Gesandt først i Neapel, siden i Haag og London. Sønnen tilbragte sin Opvæxt mest udenlands (især i England) og fik derfor en i hans Fædreland ganske enestaaende Indsigt i europæiske Forhold og i det frie engelske Statssamfund; hertil kom, at hans Ungdom indtraf samtidig med den franske Revolution, som mægtig greb ham. Hans Fader behandlede sin Familie saa haardt, at 1797 hans Hustru og Datter samt 1799 hans to ældste Sønner maatte flygte fra ham i London til Danmark. Her tog W. 1801 juridisk Embedsexamen, blev derpaa Privatsecretær hos Finansministeren Grev Schimmelmann og ansattes snart efter (1803) i Statstjenesten som Assessor i Finanskassedirectionen. 1806 kom han til Norge som Amtmand i Buskeruds Amt og ægtede kort efter den eneste Datter af den rige Godsejer Peder Anker (s. d. A.). Under Krigen med England og Sverige efter 1807 fik W. snart Anledning til at vise fædrelandske Opofrelser ved flere Gange i aaben Baad at sejle over Havet til Danmark for at conferere directe med Regeringen, ved at virke for Korntilførselen til Norge (som Formand i „Provideringscommissionen") og ved at udruste et frivilligt Jægercorps, som han til Dels selv commanderede. Under sine Rejser til Danmark fik han Øjet aabent for, hvor lidet Norge var tjent med at styres fra Danmark, og hvor nødvendig en større Selvstændighed var for den norske Administration. I Dec. 1808, efter Enevold Falsens Død, blev W. Medlem af Regeringscommissionen (indtil Dec. 1810) og fik nu stor Indflydelse paa dennes Formand, Prins Christian August. Da denne i Marts 1809 havde indgaaet paa en Vaabenhvile, medens Adlersparre rykkede mod Stockholm, fattede de Ideen om at forene de nordiske Riger under Frederik VI som constitutionel Konge, men da Kongen afviste dette Forslag, nærmede W. sig de svenske Revolutionsmænd, som vilde forene Sverige med Norge alene, og som tilbød Christian August Tronfølgen i Sverige, hvorved de haabede tillige at vinde Norge og W. haabede paa en Constitution for Norge i Union med Sverige; men disse Planer strandede paa Christian Augusts Holdning (s. Augustenborg). Prinsens Afrejse benyttede W. og hans Venner til Stiftelsen af „Selskabet for Norges Vel", der skulde forberede Stemningen for Selvstændigheden, og hvis første Virksomhed rettedes paa at grundlægge et selvstændigt norsk Universitet. W., som fremdeles vedligeholdt Forbindelser i Sverige og derfor pludselig kaldtes til Kjøbenhavn (1811), fik stor Indflydelse paa Regeringens Beslutninger i denne Sag; han var ogsaa under en ny Rejse til Kjøbenhavn Medlem af den Commission, som udarbejdede det endelige Program for det nye Universitet i Christiania (15 Marts 1812). W. var ved Faderens Død 1811 bleven Ejer af Grevskabet Jarlsberg, og da Krigen med Sverige var udbrudt, benyttede han sine forandrede Forhold som Paaskud til at nedlægge sine Embeder (30 Marts 1813). Det var som Privatmand, at han senere drog til Danmark for at sørge for Korntilførselen, og inden han kom tilbage, var Norge løsrevet fra Danmark og Christian Frederik udraabt til Regent. W. mødte i Apr. 1814 som Medlem af Rigsforsamlingen paa Eidsvold, hvor han var Leder for den foreningsvenlige Minoritet, men dog opnaaede en Del Indflydelse, især som Medlem af Constitutionscomitéen; ligeledes var han Medlem af det overordentlige Storting i Høsten 1814 og af dettes Underhandlingscomité og blev, efter at Kongevalget var foretaget 4 Nov., Formand i den Deputation, der hilste Carl Johan velkommen. W. blev i Nov. 1814 Statsraad og Finansminister, og i den paa Grund af Rigets ødelagte Pengevæsen vanskeligste Tid virkede han med stor Dygtighed og Dristighed; anklaget for Rigsretten 1821 i Anledning af nogle Pengetab, som Finansdepartementet havde lidt ved uheldige Transactioner, blev han efter en modig Forsvarstale ganske frikjendt; men da hans Stilling til Carl Johan, som fandt W. for egenmægtig, for længst var rokket, benyttede han Lejligheden til at trække sig tilbage 1822. Han var derpaa et anset og indflydelsesrigt Medlem af Stortingene 1824—30, som oftest Præsident eller Vicepræsident; han var (fra 1828) Prokansler ved Universitetet, Medlem af flere kgl. Commissioner og fik alligevel Tid til at ordne og styre sine store Ejendomme, en saare vanskelig Sag under de den Gang for den norske Handel ugunstige Forhold. Efter Stortingets Opløsning 1836 blev han under den derved foranledigede Ministerkrise udnævnt til Statholder og som saadan Chef for den norske Regering, i hvilken Stilling han endnu nogle Aar fungerede med vanlig Energi. Da var allerede hans Helbred svækket, og snart hjemsøgtes han af heftige Sygdomsanfald; han døde under en Baderejse i Wiesbaden 27 Aug. 1840. — Hans Broder, **Ferdinand Carl W.**, f. 1 Dec. 1781, Officer 1801, tog Afsked fra dansk Krigstjeneste 1814 og blev s. A. Major i den norske Hær, rykkede efterhaanden op til Generallieutenant (1833), tog Afsked 1850 og døde 16 Apr. 1857. Som Commandant paa Akershus (1819—33) kom han 17 Maj 1829 til at commandere Tropperne i Christiania under det saakaldte „Torveslag", og hans Forhold her kritiseredes skarpt af en nedsat Commission, men Regeringen frikjendte ham ganske for Skyld.

Vedel Simonsen, s. Simonsen, Vedel.

Wedellsborg er et Grevskab i Fyn (Odense Amt), som blev oprettet 11 Dec. 1672 for Grev Vilhelm Frederik Wedell (s. Wedel), i hvis mandlige Slægt det senere er gaaet i Arv. Det omfatter Godserne W., Tybrind, Sparretorn, Orelund, Billeskov og Minendal samt Øerne Baagø og Brandsø i Lille Bælt og har nu 2,442 Tdr. Hartkorn. Hovedgaarden W., Grevskabets Hovedsæde, er det gamle Iversnæs; den ligger smukt, omgiven af Skov, paa en i Lille Bælt udløbende Halvø og har i ældre Tid tilhørt den holstenske Adelsslægt Skinkel, Familierne Gyldenstjerne og Lindenov,

f hvilken Hans Lindenov var gift med en af Christian IV.s og Kirstine Munks Døtre, og derefter en anden af denne Konges Svigersønner, Hannibal Sehested, hvis Datter blev gift med ovennævnte W. F. Wedell, General i dansk Tjeneste, der opførte den nuværende anselige Hovedbygning med et smukt Capel og døde 1706.

Vederhæftig kaldes den, hvis Formuesforfatning er en saadan, at han er i Stand til at opfylde de ham paahvilende Formuesforpligtelser, hvorimod den, med hvem det modsatte er Tilfældet, kaldes uvederhæftig.

Vederlag, Godtgjørelse, Gjengjæld; i Bygningsvæsenet den Construction, særlig Murpillen, der bærer en Bue eller Hvælving, s. Hvælving.

Vederlagsretten (af Vitherlog, en Straffesæt, ell. Vitherlag, et Samlag) kaldtes den af Knud den store givne Lov for Kongens staaende Hær, Thingemannalid, hvilken Lov fastsatte Huskarlenes Rettigheder og Pligter, indbyrdes Forhold, Rettergangsmaaden og meget strænge Straffebestemmelser. V. bestod uforandret indtil Kong Niels's Regering; under Knud VI blev den ved Absalons Omsorg fornyet og bearbejdet paa Latin af Svend Aagesøn.

Vedetter, Skildvagter, udstillede i Marken fra Infanteri- eller Rytterfeltvagter, oftest i en sammenhængende Kjæde, for at sikre de bagved liggende Tropper mod Overfald af Fjenden og for i det hele at holde Øje med, hvad der foregaar i Terrainet foran Kjæden. Denne udstilles helst saa tæt, at man fra den ene Post kan se til begge Naboposter; en Post, som er besat med to Mand, kaldes en dobbelt V. Usat-V. ere Poster, som for at kunne iagttage Egnen saa meget bedre ere udstillede fremme i Terrainet paa Punkter, hvorfra dette bedst lader sig overse, og hvorfra de igjennem en Kjæde af Mellemposter kunne give Efterretning til Forposterne om Fjendens Foretagender.

Wedgwood, Josiah [wědschvudd], Pottemager i Staffordshire i England, f. 1730, d. 1795, gav ved sin udmærkede Dygtighed Fabrikationen af Steentøj et stort Opsving; et ved Finhed, Haardhed og Skjønhed udmærket Slags Steentøj er opfundet af ham og bærer hans Navn. Hans store Etablissement nær ved Stoke u. Trent i Staffordshire udvidede sig til en Flække, som han kaldte Etruria. W. opfandt ligeledes et efter ham opkaldt Pyrometer, der grunder sig paa, at Ler trækker sig sammen ved Brændingen og desto mere, jo højere Temperaturen har været. Han var Morfader til Ch. Darwin.

Wednesbury [uěnnsborri], Stad i Staffordshire i England, 4 M. s. til v. for Stafford. 24,600 I. Stor Jærnindustri, Kul- og Jærngruber.

Vedro, russisk Maal for flydende Varer, 12,13 danske Potter.

Vedtorn, en Torn, der er fremkommen ved Omdannelse af en Gren; den staar i Karbundtforbindelse med Moderaxen og kan ikke let løsnes fra denne samt er ofte bladbærende for neden. Ex. Æble- og Stenfrugtfamilien.

Veen [f], sædvanlig kaldet „das hohe V.", en indtil 2,200 F. høj, øde Bjergslette i Egnen ved Aachen i den preussiske Rhinprovins.

Veen, Octavius van [f], almindelig kaldet Ottovenius, flandersk Maler, f. 1558 i Leiden, d. 1629 i Brüssel, begyndte sin Kunstnerbane i Leiden og Liège og fuldendte sin Dannelse i Italien, hvor han stod i Forbindelse med Zuccari og navnlig søgte at tilegne sig den italienske Skoles Clairobscur og Colorit. Han levede efter Hjemkomsten dels i Antwerpen, dels i Brüssel og har sin Hovedfortjeneste som Rubens's Lærer.

Weenix, Jan Baptist, hollandsk Maler, f. 1623 i Amsterdam, d. efter 1665 i Utrecht, var en Tid Elev af Bloemaert og siden 4 Aar i Italien. Han malede især Genrebilleder, Landskaber og Fremstillinger saa vel af levende som døde Dyr og blev mest berømt for Fremstillinger af disse sidste, f. Ex. 3 Billeder i Museet i Amsterdam. — Hans Søn, Jan W., f. 1640 i Amsterdam, overgik Faderen og er en af de betydeligste hollandske Dyrmalere, idet hans fleste Billeder fremstille Dyr og sædvanligst døde. Hans Natursandhed er fortrinlig, Farven smukkere og kraftigere end Faderens. Han levede meget i Kurpfalz, men døde 1719 i Amsterdam. Et af hans Hovedbilleder er i Louvre i Paris. Ogsaa Malerisaml. i Kjøbenhavn har gode Billeder af ham.

Veer, s. Fødsel.

Vefsen, Præstegjæld i Norge, liggende ved den store Vefsenfjord i Nordlands Amt. 5,200 I. (1875). Districtet er i Forhold til sin nordlige Beliggenhed rigt paa Skov.

Vêga, arab., d. e. den dalende Høg, ogsaa α lyræ, Stjærne af 1ste Størrelse i Stjærnebilledet Lyren (s. d. A.).

Vêga, Garcilaso de la, s. Garcilaso.

Vêga, Lope de, s. Lope.

Wegener, Caspar Frederik, dansk Historiker, f. 13 Dec. 1802 i Gudbjærg paa Fyn, hvor hans Fader var Præst. Han blev Student fra Roskilde Kathedralskole 1821 og theologisk Candidat 1828. Allerede forinden var han 1826 bleven Adjunct (med Historie og Geographi til Undervisningsfag) i Sorø, hvor han 1830 fik Titel af Overlærer; 1836 tog han den philosophiske Doctorgrad ved en Afhandling »De aula Attalica«, og 1837 blev han Lector ved Akademiet i Historie, Geographi og Statistik, senere tillige Provst ved Regensen i Sorø og Bibliothekar. Efter 1847 at være bleven udnævnt til kgl. Historiograph forlod han 1848 Sorø og rejste til Kjøbenhavn, hvor han s. A. blev beskikket til Gehejmearchivar. Af W.s talrige Skrifter, der lige meget udmærke sig ved lærd Forskning, smuk Fremstillingsform og varm Kjærlighed til Konge og Fædreland, skulle her nævnes som de vigtigste: „Om Carl Danske, Greve af Flandern" (1839), „Liden Krønnikë om Kong Frederik (VI) og den danske Bonde" (1843), som er et af Landhusholdningsselskabet kronet Prisskrift, „Om Anders Sørensen Vedel" (1846, 2den Udg. føjet til Vedels Saxo 1847), „Kong Frederik VI og Kong Christian VIII" (2 Lejlighedsskrifter fra 1840 og 1848, udg. samlede 1853), en Samling Skrifter, udgivne under den slesvigholstenske Oprørskrig, til at paavise Slesvigs ældgamle statsretlige Forbindelse med det øvrige Danmark samt Kilden til og Sammenhængen

med det slesvigholstenske Oprør, nemlig „Om den evige Forbindelse mellem Slesvig og Holsten i statsretlig Henseende“ (1848), „Om Hertugen af Augustenborgs Forhold til det holstenske Oprør“ (1849), „Om Landshøjheden over det gamle Rendsborg“ (1849), „Actmæssige Bidrag til Danmarks Historie i det 19de Aarh.“ (1851), samtlige henhørende til de under Krigen udgivne „Antislesvigholstenske Fragmenter“, oversatte paa Tysk og flere andre Sprog. Desuden har han udgivet en Biographi af Laur. Engelstoft (1852), Beskrivelser af Asserbo og Søborg (1852), „Historiske Efterretninger om Abrahamstrup Gaard (Jægerspris) i ældre og nyere Tid“ (2 Dele, 1855—56), et Mindeskrift om Kong Frederik VII (1866) og „Aarsberetninger fra det kgl. Gehejmearchiv“ (6 Bind). I det politiske Liv deltog W. som kongevalgt Medlem af den grundlovgivende Rigsdag og indgav som saadan skriftlig Protest mod Grundloven af Frygt for den frie Valgrets Følger. Da Ministeriet Bluhme 1852 arbejdede paa at ophæve den gamle, i Kongeloven fastsatte Arvefølge, udgav W. (med Billigelse af J. E. Larsen og Stemann), da han tillige med saa mange andre Fædrelandsvenner ansaa den paatænkte Forandring for farlig, idet derved det Baand løstes, der knyttede Slesvig til Kongeriget, i Form af et til Rigsdagen henvendt Manuskript et Forsvar for det danske Kongehus's fulde Arveret efter Kongeloven. Han paadrog sig derved en Retsforfølgning fra Ministeriets Side, hvori han (Jan. 1854) blev aldeles frifunden af Højesteret, men ikke desto mindre modtog en Irettesættelse af Regeringen, da det ørstedske Ministerium havde gjort Sagen til et Cabinetsspørgsmaal. W., som 1851 blev Ordenshistoriograph og 1852 Conferensraad, fratraadte med Udgangen af 1882 Stillingerne som Gehejmearchivar og kgl. Historiograph efter at have fyldt de 80 Aar og fik ved den Lejlighed Titlen Gehejmeconferensraad. Han er en stor Bogven og ejer vistnok det største Privatbibliothek i Danmark.

Vegesack [f], Stad i Fristaten Bremen, ved Floden Weser, 2 M. n. v. for Bremen. 3,800 I. Havn. Skibsfart og Skibsbyggeri.

Vegetabilsk, stammende fra Planteriget. **V. Elfenben**, s. **Elfenbensplante**. **Vegetation**, Vært-liv, Plantevært. **Vegetativ**, ejendommelig for Planterne; **v. Livsytringer** kaldes, i Modsætning til de animalske (dyriske, s. d. A.) L., alle de til Stofskiftet henhørende Processer i den dyriske Organisme, fordi ogsaa Plantens Liv beror paa tilsvarende, om end simplere og i flere Henseender afvigende Processer af samme Art; **v. Nervesystem**, s. **Nervesystem**. **Vegetarianere**, en oprindelig fra England udgaaet Forening, hvis Medlemmer kun nyde Planteføde og af Drikke kun Vand, saa vel fordi de tro, at Kjød og Spirituosa ere for stimulerende og derved fremkalde mange Sygdomme, som ogsaa fordi de finde det forkasteligt at dræbe Dyr blot for at nyde deres Kjød. Det er naturligvis en stor physiologisk Fejltagelse, naar de mene, at en saadan Føde passer for Mennesket, hvis hele Organisme ikke er indrettet derpaa. **Vegetere**, leve, voxe som en Plante; føre et ørkesløst, tankeløst Liv.

Veglia [vælja], en Ø i Quarnerobugten, hører til det østerrigske Kystland, er 7,7 □ M. stor med 18,100 I. og skilles ved Morlacca Kanalen fra Kroatien, ved Mozza Kanalen fra Øen Cherso. Befolkningen driver betydelig Silkeavl og tillægger en stor og stærk Kvægrace.

Wegmann, Bertha, dansk Malerinde, født i Chur i Schweiz 16 Dec. 1848, kom i sin Barndom med Forældrene til Kjøbenhavn og uddannede sig til Kunstnerinde hos F. F. Helsted og F. C. Lund. Fra 1867 opholdt hun sig en Del Aar i München og studerede under Lindenschmitt og Kurzbauer. Efter at være vendt tilbage til Kjøbenhavn har hun udstillet siden 1878, især Portræter og enkelte Figurer, og vundet Navn ved sin livlige og kraftige Fremstillingsmaade. 1883 fik hun den Thorvaldsenske Udstillingsmedaille for et Dameportræt (Kunstnerindens Søster).

Wegner, Henrik, dansk Skuespiller, var en af de mest fremragende Acteurer i den Trup, hvormed den danske Skueplads 1722 tog sin Begyndelse. Han var saa fortræffelig som den sjun Tjener, at Holberg opkaldte sine Henriker efter ham. Skuepladsens usle Kaar bevirkede, at W. allerede 1730 trak sig tilbage fra sin Virksomhed ved Theatret; han døde 1 Marts 1743 som Krigssecretær efter i en Del Aar at have været Archivar i Krigscollegiet.

Wegscheider, Jul. Aug. Ludw., berømt rationalistisk Theolog, f. 17 Sept. 1771 i Kübbelingen i Brunsvig, blev 1806 Professor i Theologi og Philosophi i Rinteln, 1810 i Halle, hvor han døde 27 Jan. 1849. Hans Hovedværk, »Institutiones theologiæ christianæ dogmaticæ« (8de Udg. 1844), er blevet kaldt „Rationalismens symbolske Bog“.

Wegstunde, s. Lieue.

Vegtamskvædet ell. Balders Drømme, et Digt i den ældre Edda, som skildrer, hvorledes Odin, ængstet af Balders onde Drømme, rider paa Slejpner til Helhejm til Vølvens Gravhøj og kvæder Galder, indtil hun rejser sig. Han giver sig saa Navnet Vegtam (Vandreren) og udspørger hende.

Vehikel, Befordringsmiddel; Hjælpemiddel, Redskab.

Wehl, Feodor, tysk Forfatter, f. 19 Febr. 1821 paa Godset Kunzendorf i Schlesien, afvexlende Journalist og Dramaturg i forskjellige tyske Byer (saaledes i en Aarrække Intendant ved Hoftheateret i Stuttgart), er især bekjendt ved sine graciøse Lystspil, som „Alter schützt vor Thorheit nicht“, „Romeo auf dem Bureau“, „Die Tante aus Schwaben“, „Man soll den Teufel nicht an die Wand malen“ o. fl., men har ogsaa udgivet Digte, Noveller („Herzensgeschichten“, 1857, „Allerweltsgeschichten“, 1861 o. fl.) samt literærhistoriske, dramaturgiske og feuilletoniske Arbejder, som „Hamburgs Literaturleben im 18. Jahrh.“ (1856), „Das junge Deutschland“ (1887), „Didaskalien“ (1867), „Funfzehn Jahre Theaterleitung“ (1885), „Am sausenden Webstuhl der Zeit“ (2 Bd., 1869). 1864—69 udkom hans „Lustspiele und Dramen“ i 5 Bd. D. 21 Jan. 1890.

Wehlau, Stad i den preussiske Prov. Østpreussen, ved Floden Alles Udløb i Pregel, 6 M. ø. for Königsberg. 5,300 I. Korn-

jandel. Store Hestemarkeder. Forlig 1657 mellem Polen og Brandenburg.

Wehrli, Joh. Jak., s. Fellenberg.

Weibull, Martin Joh. Jul. [vēj], svensk Historiker, f. 24 Dec. 1835 i Landskrona, fik 1862 den philosophiske Grad og blev s. A. Docent i Historie ved Universitetet i Lund, hvor han siden har virket, først som Adjunct i almindelig Historie 1866—77, derefter som extraord. Professor i Historie og Statskundskab og fra 1888 som ord. Professor. W. har foruden en Del Afhandlinger skrevet »Lunds Universitets historia« (1868—76), »Freden och förbundet i Lund 1679« (1871) og »Gustaf II Adolf« (1881) og har i en Række af Aar redigeret de af den skaanske historisk-archæologiske Forening udgivne »Samlingar«.

Weichsel, polsk Wisła, lat. Vistula, Flod i Polen og Preussen, udspringer i Nærheden af Passet Jablunka paa Karpatherne i østerrigsk Schlesien, løber derfra mod N. og N. Ø. gjennem Galizien forbi Krakow, neden for hvilken Stad den bliver Grænseflod mellem Polen og Galizien, indtil den fra højre Side optager San og løber ind i Polen mod N. og N. N. V. til Warschau, optagende fra højre Side Wieprz og fra venstre Side Pilica foruden mange andre Vandløb. Fra Warschau løber Floden mod V. N. V. forbi Novo Georgijevsk, hvor den i højre Bred optager Bug, og Plock ind i Vestpreussen forbi Thorn hen imod Bromberg, hvor Floden bøjer mod Nord forbi Kulm og Graudenz. Senere deler den sig i flere Arme, af hvilke de to østligste, Nogat og Weichsel, henholdsvis forbi Marienburg og Dirschau løbe til det Frische Haff, hvorimod den vestligste forbi Danzig falder i Danziger Bugten ved Weichselmünde. Længde 140 M., Flodgebet 3,500 □ M.

Weichselmünde, Fæstning i den preussiske Prov. Vestpreussen, ved Weichsels Udløb i Østersøen, 1 M. n. n. ø. for Danzig, hører til Danzigs Udenværker.

Weichselzopf, Plica polonica, en i Polen og tilgrænsende Lande forekommende Forandring af Haaret, som man tidligere har antaget for en egen Sygdom, men som kun skyldes en mærkelig Overtro, i Følge hvilken de fleste Sygdomme skulde kunne forhindres ved at lade Haaret voxe uden at røre ved det, hvorfor Hovedet bedækkes med en tætsluttende Hue, under hvilken Haaret vøxer og sammenfiltres, blandes med Overhudsskæl og Smuds, medens Haarbunden samtidig bliver Sædet for Udslæt. Denne stinkende Paryk bæres saaledes aarevis, indtil den falder af af sig selv og nye Haar igjen voxe frem.

Weichseltræ, s. Kirsebærtræ og Cumarin.

Weidenhaupt, Andreas, dansk Billedhugger, f. 13 Aug. 1738 i Kjøbenhavn, d. smstds. 16 Apr. 1805, var Elev af Petzold og Saly og vandt 1758—60 Kunstakademiets fire Medailler, rejste derpaa 1762 udenlands med Akademiets Stipendium og blev 8 Aar i Paris og andre 3 Aar i Italien. Efter sin Hjemkomst blev han 1770 Medlem af Akademiet og var 1791—92 dets Directeur. Han havde megen Opmærksomhed henvendt paa Anatomien og blev 1771 Professor i Anatomi ved Kunstakademiet. Hans Anatomifigur i Legemsstørrelse var meget brugt og er først i den nyere Tid bleven afløst af en anden (af Stein). 1778 blev han tillige Professor i Modelskolen. Hans vigtigste Værk, foruden hans Medlemsarbejde „Minos", er en af Statuerne ved Frihedsstøtten, „Agerdyrkningsflid".

Weierstrass, Karl, berømt tysk Mathematiker, f. i Osterfelde i Westfalen 31 Oct. 1816, blev Professor i Mathematik i Deutsch-Krone 1842, i Braunsberg 1848, extraord. Prof. i Berlin og Lærer ved det derværende Gewerbe-Institut 1856. Fra 1864 har han været ord. Professor ved Universitetet i Berlin, hvor han stadig har holdt meget stærkt besøgte Forelæsninger, særlig over elliptiske og Abelske Functioner og over Functionstheori, hvilken han mere end nogen anden nulevende Mathematiker har bidraget til at give et exact Grundlag. Selv har han ikke offentliggjort sine Forelæsninger; delvis foreligger deres Indhold gjennem hans mange Elevers Arbejder; særlig maa nævnes „Formeln und Lehrsätze zum Gebrauche der elliptischen Functionen", udg. af Prof. H. A. Schwarz i Göttingen 1881. W.s Originalafhandlinger udmærke sig ligesom Forelæsningerne ved den uovertræffelige Stringens, hvormed han forstaar at gjennemføre endog de vanskeligste Undersøgelser. Nogle af de vigtigste af disse Afhandlinger, der oprindelig ere offentliggjorte navnlig i Crelles Journal og i Berliner Akademiets Skrifter, ere 1886 udgivne under Titlen „Abhandlungen aus der Functionenlehre"; blandt de andre kunne fremhæves: „Beiträge zur Theorie der Abelschen Integrale" (1849), „Ueber die Integration algebraischer Differentiale mittelst Logarithmen" (1857), „Allgemeine Untersuchungen über die Integrale algebraischer Differentiale", „Zur Theorie der elliptischen Functionen" (1860), „Zu Lindemanns Abhandlung über die Ludolphsche Zahl" (1885).

Weigel, Valentin, Stifter af en mystisk Sekt, f. i Sachsen 1533, blev Præst 1567, d. 1588. Hans Skrifter, som først bleve udgivne 1611—21, indeholde en Blanding af Naturphilosophi og Mystik. Intet er sandt, uden hvad der paatrænger sig Selvbevidstheden som sandt. Derfor gjælder det om at lære sig selv at kjende; Lærdom er skadelig, Biblen er kun et historisk Skrift, det indre Ord er den sande Aabenbaring; baade Katholiker, Lutheranere og Reformerte fare vild; den udvortes Gudstjeneste er betydningsløs. De fleste af hans Skrifter bleve brændte 1624; men da havde der allerede dannet sig en Sekt af Weigelianere. Jak. Böhme var stærkt paavirket af W.s Skrifter.

Weijde, Roger van der, d. ældre, ogsaa paa fransk kaldet Rogier de la Pasture, flamsk Maler, f. 1399 i Tournay, d. 18 Juni 1464 i Brüssel, uddannede sig i sin Fødeby, men flyttede 1435 til Brüssel, hvor han Aaret efter blev „Stadtmaler". Han hører til den ældre Kreds af Kunstnere, der efter Brødrene v. Eyck gav Malerkunsten et saa mægtigt Opsving i Flandern. Af hans bevarede Arbejder kunne nævnes 3 Billeder, Christi Fødsel, Gravlæggelsen og Opstandelsen, oprindelig malede til Miraflores i Spanien, nu i Museet i Berlin, „Ma-

donna med 4 Helgener", malet til Cosmo af Medici, nu i Frankfurt, „Nedtagelsen af Korset" i Escorial i Spanien og „De syv Sacramenter" i Brysſel. — Hans Søn eller Sønnesøn, **Roger v. d. W.** d. yngre, blev 1520 Mester i Lucasgildet i Antwerpen og holdes for at have malet nogle Billeder, som ikke med Bestemthed kunne tillægges R. v. d. W. d. æ. Med Sikkerhed tillægges ham kun „Korsnedtagelsen" i Berlin, med Aarstallet 1488.

Weilbach, Badested imellem Wiesbaden og Frankfurt ved den sydlige Fod af Taunus, 430 F. højt, med mildt Klima og et koldt (natronholdigt) Svovlvand, der navnlig benyttes til Drikning ved chroniske Katarrher i Luftvejene, Maven og Tarmen; Inhalation af Kildegassen (navnlig Kulsyre).

Weimar, Hovedstad i det tyske Storhertugd. Sachsen-Weimar, ved Floden Ilm, 3 M. ø. for Erfurt. 21,600 J. Blandt de offentlige Bygninger mærkes det smukke Residensslot, det saakaldte franske Slot med det storhertugelige Bibliothek paa over 150,000 Bd. og en stor Malerisamling, Theatret, Museet, Raadhuset, Fyrstehuset, der er de øverste Regeringscollegiers Sæde, Hovedkirken med mærkelige Gravmæler, Goethes, Schillers, Lukas Cranachs, Wielands og Herders Boliger, alle med Samlinger. Talrige højere Undervisningsanstalter, berømt geographisk Institut, vigtig Boghandel og betydelig Industri i forskjellige Retninger. W. var fra 1775 Goethes Opholdssted, og han døde her 1832. Desuden levede her Digterne Schiller, d. 1805, Wieland, d. 1813, og Herder, d. 1803, for hvilke her er oprejst smukke Mindesmærker.

Weinfelden, Flække i Canton Thurgau i Schweiz, nær Floden Thur, 2 M. ø. for Frauenfeld. 2,900 J. Bomuldsindustri. Cantonets store Raad forsamles afvexlende her og i Frauenfeld.

Weinheim, Stad i Storhert. Baden, 3 M. ø. til n. for Mannheim. 7,600 J. Betydelig Avl af Vin og Kastanier og store Garverier. Besøgt Badested.

Weinhold, Karl, Germanist, f. 1823 i Schlesien, blev 1851 Professor i Graz, 1861 i Kiel og 1876 i Breslau. Hans Skrifter vedrøre dels Culturhistorien: „Die deutschen Frauen im Mittelalter" (1851) og „Altnordisches Leben" (1856), dels Mythefortolkning, „Die Sagen von Loki" (1848) og „Die Riesen des german. Mythus" (1858), dels de tyske Dialekters Grammatik, „Alemannische Grammatik" (1863), „Bayrische Gramm." (1867) og „Mittelhochdeutsche Gramm." (1877).

Weinsberg, Stad i Konger. Württemberg, Neckarkredsen, 6 M. n. for Stuttgart. 2,400 J. W. var i det 18de Aarh. en fri Rigsstad. Ved Staden ligger Slotsbjærget, nu kaldet „Weibertreu", der i Følge Sagnet har faaet sit Navn til Minde om den Troskab og Kjærlighed, som Kvinderne i W. viste mod deres Mænd. Da nemlig Kejser Conrad III 1140 havde overvundet Welf VI, tvang han Byen til Overgivelse, men vilde ikke indrømme Borgerne fri Afmarche. Han tillod derimod Kvinderne at drage bort med „deres kjæreste Smykker", og disse bar da paa deres Skuldre Mændene ud af Byen. Ansete ældre Forskere som Raumer, Jaffé og Giesebrecht have ikke villet frakjende Sagnet historisk Troværdighed. Den nyere historiske Kritik har dog nu gjort det af med enhver historisk Sandsynlighed af et Sagn, som forekommer under samme Form mindst 40 forskjellige Steder i Tyskland, Frankrig og Italien og først er optegnet 40 Aar efter, at Begivenheden skulde have fundet Sted.

Weisbach, Julius, Mechaniker og Hydrauliker, f. 1806, blev 1833 Lærer ved Bjærgakademiet i Freiberg; d. 1871. Navnlig Hydrauliken skylder ham meget værdifulde Opdagelser. Blandt hans Skrifter bør især nævnes: „Lehrbuch der Ingenieur- und Maschinenmechanik"; „Der Ingenieur" (6te Opl. 1874—77); „Experimentalhydraulik" og „Handbuch d. Bergmaschinenmechanik".

Weise, Christian, tysk Forfatter, f. 1642 i Zittau, d. 1708 smstds., vandt stor Anseelse ved sin pædagogiske Virksomhed, først som Professor ved Gymnasiet i Weißenfels, dernæst (siden 1678) som Rector i sin Fødeby, og en overvejende pædagogisk Charakter havde ogsaa hele hans Forfatterskab, ikke blot hans mange egentlige Lærebøger, men ogsaa hans digteriske Produktioner, baade de satirisk moraliserende Romaner („Die drei ärgsten Erznarren", „Die drei klügsten Leute" o. fl.), hans talrige (over 50) Lyst- og Sørgespil, som han altid først lod opføre af sine Skolediscipler, og til Dels ogsaa hans lyriske Digtninger. Overalt tilstræbte han i Opposition mod den Lohensteinske Svulst jævn Naturlighed og Klarhed, men forfaldt, da han savnede ægte digterisk Begavelse, kun altfor ofte til plat Nøgternhed og Trivialitet.

Weishaupt, Adam, s. **Illuminater**.

Weisse, Johan Peter, norsk Philolog, f. 13 Aug. 1832, tog philologisk Examen 1858, var fra 1861 Adjunct i Trondhjem, 1865 i Frederikshald og 1874 i Christiania, udnævntes efter en Concurrence til Professor i latinsk Philologi i Christiania 1875, men døde pludselig 7 Marts 1886. Han har udgivet flere interessante Afhandlinger om romersk Literatur og Historie og ligeledes dygtige Skolebøger i latinsk Philologi, men udmærkede sig mest som Docent og havde tillige et stort Navn som populær Forelæser. En Frugt af disse er hans „Romerske Cæsarer", I Tiberius og Nero (Chr. 1882) og II Populære Forelæsninger, udg. efter Forfatterens Død (Chr. 1886).

Weisthümer, s. **Tysk Ret**.

Weiß, Bernh., protestantisk Theolog, f. i Königsberg 1827, blev 1857 theol. Prof. der, 1863 i Kiel og 1877 i Berlin, hvor han siden 1880 tillige er Overconsistorialraad og beklæder en overordnet Stilling i Cultusministeriet. Han har skrevet en Række dygtige Arbejder over Exegese, Isagogik og bibelsk Theologi og er siden H. A. W. Meyers Død en af de vigtigste Medarbejdere ved Udgivelsen af de nye Udgaver af de bekjendte Meyerske Commentarer til det nye Test.

Weiß, Chr. Sam., Mineralog, f. 1780 i Leipzig, hvor han var Professor i Physik, indtil han 1810 kaldtes til Universitetet i Berlin som Professor i Mineralogi; d. 1856. Han

var Discipel af Werner og har store Fortjenester af at have bragt den mathematiske Behandling af Krystallographien til en høj Grad af Fuldkommenhed. Ham skyldes navnlig Krystalformernes Sammenstilling i naturlige Krystalsystemer.

Weiße, Christian Felix, tysk Forfatter, f. 1726 i Annaberg, d. som Oppebørselsembedsmand i Leipzig 1804. Uden synderlig original Begavelse, men udrustet med et smidigt receptivt Talent og en betydelig Produktionsevne, førtes han ved sit Bekjendtskab med Lessing tidlig ind paa den dramatiske Digtning, leverede en Mængde Tragedier og Lystspil i forskjellige Genrer („Beytrag zum deutschen Theater", 1759—65, o. fl. Saml.), som for deres Tid betegne et Fremskridt, og vandt især som Indfører af den en Tid lang alle Scener beherskende komiske Operette („Der Teufel ist los", 1752, „Die Jagd" o. fl.) og senere ved sine moraliserende Skrifter for Ungdommen paa Vers og Prosa („Der Kinderfreund", 24 Bd., 1776—82, „Briefwechsel der Familie des Kinderfreundes", 12 Bd., 1783—92) en overordentlig og vidtrækkende Popularitet. I en Aarrække redigerede han desuden det af Fr. Nicolai grundlagte „Bibliothek der schönen Wissenschaften" og stod i livlig Forbindelse med en Mængde af Literaturens Mænd i Tyskland. Hans Selvbiographi udkom 1807. — Hans Sønnesøn, Christian Herm. W., f. 10 Aug. 1801 i Leipzig, studerede først Retsvidenskab, dernæst græsk Literatur og Historie samtidig med, at han med Iver arbejdede sig ind i Hegels Philosophi. Hans levende Interesse for det skjønne i dets fyldige Realitet lod ham snart føle sig utilfredsstillet ved Hegels Formalisme, og han optraadte allerede før dennes Død mod ham i sit Skrift „Ueber den gegenwärtigen Standpunkt der philosophischen Wissenschaft" (1829). Aaret efter udgav han „Aesthetik oder Wissenschaft von der Idee der Schönheit" (2 Bd.), hvori han søgte at hævde Livets individuelle Mangfoldighed over for den abstracte Speculation. W. giver Hegel Ret, hvad Methode og Udgangspunkt angaar; de abstracte Fornuftlove (Logik og Mathematik) betegne det System af Muligheder, paa Grundlag af hvilket al Virkelighed udfolder sig; men Hegel forvexlede i Følge W. den abstracte Mulighed med selve Virkeligheden og var derfor Dogmatiker. W. dadler ogsaa Hegel, fordi denne sætter Videnskaben som det højeste, og hævder, at saa vel det sande som det skjønne re Former for Personlighedens Selvudfoldelse. I sin „Philosophische Geheimlehre über die Unsterblichkeit des menschlichen Individuums" (1834) lærte han, at de, men ogsaa kun de, leve evig, der gjenfødes ved at leve for og i det sande, skjønne og gode. Han bekæmpede ogsaa Hegels Pantheisme og lærte i „Idee der Gottheit" (1833) en Gudsidé, som paa en meget vilkaarlig og phantastisk Maade sammensmeltedes med den orthodoxe Treenighedslære og derfor senere blev Gjenstand for en haanende Kritik af Strauß. Efter at W. i „Grundzüge der Metaphysik" (1835) havde fremstillet sit almindelige philosophiske Standpunkt, kastede han sig med Iver over kritiske og historiske Studier, hvoraf Frugten var „Die evangelische Geschichte, kritisch und philosophisch bearbeitet" (2 Bd., 1838), og som efterhaanden førte ham til en bestemt Modsætning til Orthodoxien, medens paa den anden Side hans store theologiske Lærdom forledte ham til at fremstille sine philosophiske Ideer under de religiøse Symbolers Form. Hans religiøse Standpunkt falder omtrent sammen med Nyrationalismens. At den kirkelige Theologi har udspillet sin Rolle, og at kun Religionsphilosophien kan indtage den ledige Plads, derom nærer han ingen Tvivl. Han lægger i sin Opfattelse af Christendommen Vægten paa den humane og ethiske Side i dens Væsen og ser bort fra den supranaturalistiske Form. Den historiske Christi Bevidsthed var, mener han, hævet over det mythologiske og supranaturalistiske Standpunkt, hvortil Apostlene og Kirken vendte tilbage. Den ideale Christus, som Kirken forvexlede med den historiske, er et symbolsk Udtryk for Indbegrebet af dem, der udvikle sig til et idealt personligt Liv og derved blive delagtige i det højeste Gode. Adgang hertil er uafhængig af alle dogmatiske Bekjendelser. Kirken vil efterhaanden udvikle sig til en sand evangelisk Kirke, hvor Christendommens ideale Indhold er befriet for al dogmatisk Indklædning. Sign. „Das philosophische Problem der Gegenwart" (1842), hvor W. fremstiller sit Forhold til Schelling, Hegel og J. H. Fichte; „Die Christologie Luthers" (1852); de anonyme „Reden über die Zukunft der evangelischen Kirche" (1849), der vakte meget stor Opsigt, og hvori W. stiller Forslag om en kirkelig Reform i rationalistisk Retning; endelig W.s Hovedværk „Philosophische Dogmatik oder Philosophie des Christenthums" (3 Bd., 1855—62). W. optraadte tidlig som Lærer ved Universitetet i Leipzig, trak sig 1837 for nogle Aar tilbage paa et Gods, han ejede, og var fra 1845 Professor i Leipzig. D. 19 Sept. 1866. Han er den dybsindigste, lærdeste og mest energiske Tænker af dem, der søgte at befrugte den speculative Philosophi med religiøse Ideer, og rager højt frem blandt Nyrationalismens Repræsentanter.

Weißenburg, 1) fransk Wissembourg, befæstet Stad i det tyske Rigsland Elsaß-Lothringen, ved Floden Lauter, 7 M. n. n. ø. for Straßburg. 6,000 I. Betydelig Vinavl og livlig Industri. De saakaldte Weißenburger Linjer, en 2½ M. lang Vold og Grav langs Lauter, bleve 1793 stormede af den østerrigske General Wurmser, men i Dec. s. A. atter tagne af Pichegru. Her stod 4 Aug. 1870 den første alvorlige Kamp i den fransk-tyske Krig, idet to preussiske Hærcorpser og nogle sydtyske Afdelinger stormede Højderne og Forskansningerne ved W., som tappert forsvaredes af General Ch. Douay med hans Zouaver og Turcos; disse maatte vige for Overmagten, og Douay faldt i Kampen. 2) Bad i Schweiz i Nærheden af Thuner Sø, 2,500 F. højt i en snæver, beskyttet Kløft, har svage Kalkkilder, der søges navnlig af Brystsyge; den utvivlsomme Bedring, der opnaas her, skyldes dog vistnok snarere Klimaet end Vandet.

Weißenfels, Stad i den preussiske Prov.

Sachsen, ved Floden Saale, 4 M. s. for Halle. 22,800 J. Skolelærerseminarium. Livlig Industri i Porcelæn og Olje. Fabrikation af Sukker, Chemikalier og musikalske Instrumenter; vigtig Tømmerhandel. Gode Stenkulsbrud i Nærheden.

Weißkirchen, 1) Stad i det østerrigske Markgrevskab Mähren, 5 M. ø. for Olmütz, med 7,100 J., hvoraf $\frac{1}{7}$ Jøder. Vigtig Klædefabrikation og Tilvirkning af Pap- og Galanteriarbejde. Kejserligt Artilleriakademi. 2) W., ung. Fehértemplom, Stad i Kongeriget Ungarn, 40 M. s. til ø. for Pest i den tidligere Militærgrænse. 9,800 J. Vinavl.

Veit, St. [f], s. **Vitus. St. Veitsdans**, en krampagtig Sygdom, der viser sig ved uvilkaarlige Trækninger i det dyriske Livs Muskler uden betydeligere Forstyrrelser af Bevidstheden eller Følelsen. De indfinde sig navnlig ved Forsøg paa vilkaarlige Bevægelser (Gangen, Forsøg paa at spise eller drikke osv.) og forbinde sig da paa mangfoldig Maade med disse, som derved mere eller mindre besværliggjøres eller helt forhindres. I de højere Grader af St. V. optræde de uvilkaarlige Bevægelser ogsaa til andre Tider eller ophøre slet ikke, saa at den syges hele Legeme er i en nafbrudt Bevægelse, uden at han et Øjeblik formaar at holde sig rolig. Sygdommen holder sig især til Barnealderen og Kvindekjønnet, kan opstaa ved pludselige Sindsbevægelser, Orm, Onani og en mere eller mindre ubevidst Efterlignelsesdrift, hvorved den kan udbrede sig til et større Antal Individer paa ēn Gang og ligesom optræde i Epidemier. Saadanne spillede i det 14de—17de Aarh. en overordentlig stor Rolle; „Danserne" (s. d. A.) i Tyskland og Belgien, de „besatte" i Nonneklostrene, „Convulsionærerne" i Cevennerne og ved den hellige Paris's Grav led alle af St. V.; heller ikke i vor Tid mangler det paa lignende Epidemier, f. Ex. de saakaldte »Jumpers« og »Shakers« i Amerika, Prædikesygdommen i Norden. Sjælden varer St. V. hele Livet igjennem, oftest i nogle Maaneder; undertiden kan den gaa over i Sindssygdom.

Veit, Philipp [f], tysk Maler, f. 13 Febr. 1793 i Berlin, Stifsøn af Fr. v. Schlegel (s. d. A.), d. 18 Dec. 1877 i Mainz, blev Elev af Mathäi i Dresden og fuldendte sin Uddannelse i Rom, hvorhen han rejste 1815. Der sluttede han sig til Overbeck, Cornelius, Schadow o. fl. og udførte flere Arbeider al fresco sammen med disse Kunstnere, saaledes i Villa Bartholdi (nu i München). Han kaldtes 1830 til Directeur for det Städelske Institut i Frankfurt am Main, hvor han malede flere større religiøse Billeder, men nedlagde sin Post 1843 for at ofre Maleriet al sin Tid. I sine senere Aar levede han som Galleri-Directeur i Mainz.

Vejbred (Plantago), Slægt af den til de undersædige helkronede Tokimbladplanter henhørende Vejbredfamilie, har firdelt Blomsterdække, fire lange Støvdragere og Buddike. Vor almindeligste Art, den saakaldte Kæmper (P. major), har bueribbede, rodstillede Blade og et Ax paa Spidsen af et kortere eller længere Skaft; bruges til Canarifrø. En udenlandsk Art, P. psyllium, med stærkt forgrenet Stængel og Blomsterstand leverer de saakaldte Loppefrø, der have fundet Anvendelse i Medicinen.

Vejbygningskunst, den Del af Bygningskunsten, der behandler Anlæg og Vedligeholdelse af de forskjellige Kunstveje (Gader, Chausséer, Jærnbaner, Sporveje) og de dertil hørende forskjellige Anlæg.

Vejer, Maaler og Vrager kaldes den Person, der af Øvrigheden er autoriseret til at veje eller maale samt i enkelte Tilfælde bedømme Kvaliteten af Handelsvarer, og hvis derom udstedte Attest tillægges særlig Troværdighed.

Vejeredskaber ere Apparater, der bruges ved Vejning, d. e. Bestemmelsen af Legemernes Vægt. Det nøjagtigste V. er Vægtskaalen (s. d. A.); andre V., som benyttes til hurtig, bekvem, men ikke fuldt saa nøjagtig Vejning, ere Robervals Vægt, Bismeren (s. d. A.), Decimalvægten (s. d. A.), Sinusvægten (s. d. A.), Brevvægten eller Vinkelbismeren og Fjedervægten. Robervals Vægt er i Principet et af 4 Stænger dannet Parallelogram, drejeligt i Vinkelspidserne; de to modstaaende og længste Sider ere i deres Midtpunkter drejelige om vandrette Axer, som ligge i samme lodrette Linje; ved Drejninger om disse Axer forandres Parallelogrammets Form, men de to — kortere — Sider ville stedse være lodrette, og til dem ere de vandrette Skaale befæstede. Brevvægten eller Vinkelbismeren bestaar af en Vinkelvægtstang, i hvis ene Ende Skaalen til Optagelse af Byrden findes, og hvis anden, med en Vægt forsynede Arm peger paa en ved Forsøg fremd inddelt Bue. Fjedervægten angiver et Legemes Vægt ved den Forlængelse eller Forkortelse, som en Spiralfjeder lider, naar den bliver strakt eller sammenpresset af Legemet. S. ogsaa **Flydevægte.**

Vejger, Herman, s. **Weyger.**

Veji, en af de mægtigste blandt de 12 gamle Forbundsstæder i Etrurien, $2\frac{1}{4}$ M. fra Rom, som længe førte Krig med V., indtil dette efter 10 Aars Belejring blev indtaget og ødelagt af Furius Camillus 396 f. Chr. Julius Cæsar lod Veteraner bosætte sig der, og som Municipium nævnes V. endnu i det 4de Aarh. Grotta Campana kaldes den i V.s Nekropol bevarede mærkelige Grav, i hvilken der er gjort vigtige Fund.

Vejle kaldes et Sted i en Vig, Fjord eller Vandløb, som man kan gaa eller kjøre over (Han-Vejle i Limfjorden, Vejlby, Kjøbstaden Vejle).

Vejle, Kjøbstad i Jylland, i Vejle Amt, 26 M. v. for Kjøbenhavn, ved det indre af V. Fjord, som her optager Grejs Aa og Vejle Aa. 9,000 J. (1890). Byen er saa vel mod N. som mod S. omgiven af høje Bakker, for en stor Del bevoxede med Skov, og har derved en særdeles smuk Beliggenhed. De offentlige Bygninger ere Kirken, restaureret 1862, Hospitalet, stiftet af Kong Christian III 1558, det gamle Raadhus, Borgerskolen og Friskolen, Sygehuset for Byen og Amtet, opført 1856, Fattighuset, Toldbygningen, Amtmandsboligen og Gasværket. Privatskole for Studerende og Realister. 1867 anlagdes et Vandværk, der ved eget Tryk fører Vandet fra Grejsdalen

ind i Byen. Paa en Odde i Fjorden uden for Byen har Byens Skytteelav anlagt en Have og opført et Skydehus med Pavillon. Af Stiftelser er her „Linnemanns Jomfrukloster“, indrettet 1856 for 5 aldrende ugifte Piger af Embeds- og Borgerstanden. Byens Øvrighed er en Borgemester, som tillige er Byfoged og Byskriver samt Formand for Byraadet, der desuden tæller 9 valgte Medlemmer. V. er Banestation ved den jyske Østbane. Havnen, der er 12 F. dyb, ligger ø. for Byen, som i de senere Aar er i kjendelig Opkomst. Indtægterne ved Toldstedet udgjorde 1887—88 236,200 Kr., hvoraf 53,000 i Brænderiafgift. Ved Udgangen af 1887 vare her og i Districtet hjemmehørende 259 Baade under 4 Tons og 36 Fartøjer (8 Dampere) af 2,788 Tons. Af større industrielle Anlæg mærkes nogle Bogtrykkerier, Garverier, Jernstøberier, Klædefabriker, Ølbryggerier, Brænderier, Tobaksfabriker. Byen danner et eget Sognekald i Forening med Anneret Hornstrup, hører til Vejle Amtstue- og Lægedistrict, til 4de Udskrivningskreds og er Valgsted for Amtets 3dje Folketingskreds. Amtmanden over Vejle Amt bor i Byen. Af Pengeinstituter findes her: Filial af Landmandsbanken, Laane- og Discontobank, Sparekassen for Vejle Opland, Agentur for Livsforsikringsanstalten af 1871 og Reassuranceselskabet Dan. — V.s Navn er i gamle Documenter Vedle eller Vedel, hvorfor ogsaa A. S. Vedel antog dette Navn efter sin Fødeby. Allerede c. 1227 fik V. et Gortebrødrekloster. Under Borgerkrigen imellem Erik Plovpenning og hans Broder Abel blev Byen afbrændt af den sidste 1247. Ærkebiskop Jakob Erlandsøn holdt her 6 Marts 1256 det mærkelige Kirkemøde, hvor den saakaldte Vejleconstitution, som bragte saa mange Ulykker over Danmark, blev vedtagen; og i Jan. 1523 modtog Christian II i V. de jyske Bispers og den jyske Adels Opsigelsesbrev. Byen har ofte været hjemsøgt af Ildsvaade og ligeledes lidt meget ved fjendtlig Occupation, især i det 17de Aarh. (1627—29, 1644—45, 1657—60). **Vejle Amt**, det sydøstligste i Jylland, er mod N. omgivet af Aarhus Amt og Horsens Fjord, mod Ø. af Kattegattet, Vejle- og Kolding Fjord og Lille Bælt, mod S. af Hertugd. Slesvig, mod hvilket den lille Bugt Hejlsminde gjør Grænsen, og mod V. af Ribe og Ringkjøbing Amter. Til Amtet hører Øen Hjarnø i Horsens Fjord. 42,₃₄ □ M. med 108,518 J. (1880), hvoraf under Kjøbstæderne Vejle, Fredericia og Kolding 0,₂₃ □ M. med 22,561 J. Skovarealet, c. 26,000 Tdr. Ld., findes navnlig paa Østsiden. Mod V. findes Plantagerne paa Randbøl Hede. Amtets østlige Del danner de to frugtbare Halvøer mellem Horsens-, Vejle- og Koldingfjord og det ligeledes særdeles frugtbare Land s. for sidstnævnte Fjord. Dette er et meget bakket Land, der i **Bjærgelide** s. for Horsens Fjord hæver sig til 385 F. og i Skamlingsbanken s. for Kolding Fjord til 363 F. Nærmest Vejle Fjords inderste Vig findes de smukke Dalstrøg langs Vejle- og Grejsmølle-Aa. Amtets vestlige og nordvestlige Del bestaar af flade Lyngstrækninger, enkeltvis afbrudte af Flyvesand samt af ufrugtbare Kær- og Hedestrækninger. Om Arealets Benyttelse 1881 og Kreaturholdet det s. A. s. V, 186—87. Amtet bestaar af Kjøbstæderne Vejle, Fredericia og Kolding samt Herrederne Bjerge, Hatting, Nørvang, Tørrild, Jerlev, Elbo, Holmans, Brusk og Nørre Tyrstrup, udgjørende 3 Kjøbstads- og 6 Landjurisdictioner. Det hører til 10de Landstingskreds og udgjør 6 Folketingskredse. Landcommunerne danne et Amtsraadsdistrict med 11 valgte Medlemmer. I gejstlig Henseende danner det 8 Provstier, hvoraf et, Bjerre og Hatting Herreder, hører under Aarhus, de to andre under Ribe Stift. Vejle By med Bjerge, Hatting og Nørvang Herreder hører til 4de, Resten til 3dje Udskrivningskreds. Amtet danner 2 Oppebørselsdistricter (Amtstuen i Vejle og Districtet i Kolding for Nørre Tyrstrup Herred) og 6 Branddirectorater. **Vejle Fjord** skærer sig fra Kattegattet i en Længde af 8 M. ind i det østlige Jylland til Byen Vejle og afsætter mod S. **Randsfjord**.

Vejmaaler, s. Skridtmaaler.

Vejre. Naar Vildtet ved Lugtesansen opdager en Fare, siges det at v. denne. Paa samme Maade vejrer Hunden Vildtet. Den Handling, hvorved Opdagelsen gjøres, kaldes at vinde (s. d. A.).

Vejrmølle, d. s. s. Vindmølle.

Vejskat var tidligere i Danmark en til Vedligeholdelsen af de større Landeveje paalagt Statsskat, der efter disse Vejes Overgang til Amtscommunerne ved L. 21 Juni 1867 er bortfalden.

Weka (Ocydromus), nyseelandsk Fugl af Vandhønsenes Familie, udmærket ved, at Tæerne ere korte og kraftige, Vingerne meget korte, saa at Flyveevnen mangler, Fjerdragten løs og mørkt tegnet i Overensstemmelse med Fuglens natlige Levemaade.

Velásquez, Don Diego de Silva [kes], spansk Maler, f. 6 Juni 1599 i Sevilla, d. 17 Aug. 1660, uddannede sig dels under Herrera og Pacheco, dels ved selvstændigt Studium til en af Verdens berømteste Malere; han blev kaldt til Madrid 1623 for at blive kongelig Maler. Hans Anseelse steg stadig, navnlig ved hans glimrende Portræter, hvori han ikke er overgaaet af Rubens og v. Dijck. V. besøgte to Gange Italien, hvor Studiet af de store Venezianere, af Rafael og Michel Angelo endnu mere udviklede hans Stil. Paa sin anden Rejse malede han det fortrinlige Portræt af Innocens X (Pal. Doria, Rom). Uagtet en stor Del af Europas Museer ejer fremragende Billeder, navnlig Portræter, malede af V., ere dog Sevilla og Madrid Sædet for hans værdifuldeste Værker; alene i Museet i Madrid findes 61 Billeder af ham, der alle kunne regnes for Hovedbilleder, saaledes „Bacchus's Kroning“, „Vulcans Esse“, „Bredas Erobring“, „Spindekonerne“ og en Mængde glimrende Portræter. V. er udpræget Naturalist, men gjengiver Naturen med en saadan Kraft i Farven, Finhed og Ynde i Formen, at hans Billeder paa samme Tid staa som den højeste Kunst.

Welcker, Friedrich Gottlieb, berømt tysk Philolog, f. 1784 i Grünberg i Hessen, 1816

Professor i Göttingen, 1819 i Bonn; d. 17 Dec. 1868. Foruden Udgaver og Oversættelser af klassiske Forfattere har han udgivet „Die Aeschyleische Trilogie“ (Darmstadt 1824), „Der epische Cyklus oder die Homerischen Dichter“ (Bonn 1835—49, 2 Bd.) og „Die griechischen Tragödien mit Rücksicht auf den epischen Cyklus“ (smstds. 1839—41, 3 Bd.). — Hans Broder, Karl W., f. 29 Marts 1790, udgav allerede 1814 et Flyveskrift, hvori han forlangte et tysk Folkeparlament. 1814—16 var han juridisk Professor i Kiel, derefter i Heidelberg og Bonn, hvor han 1823 inddroges i Undersøgelserne om „demagogische Umtriebe“, og 1823—33 i Freiburg. 1830 indgav han en Petition til Forbundsdagen om Pressefrihed, kæmpede siden 1831 i den badenske Landdag for en friere Udvikling og udgav tillige med Rotteck et Tidsskrift, men mistede derfor sit Embede. I Fællesskab udgav de nu „Staatslexicon“ (1834—43, 12 Bd.), der har bidraget meget til de frie Ideers Udbredelse i Tyskland (3dje Udg. 1856—66). 1840 blev han paa ny Professor, dog kun for et Aars Tid. 1848 deltog han i Forparlamentets Sammenkaldelse, blev Badens Tillidsmand ved Forbundsdagen og var senere et fremragende Medlem af det tyske Parlament. Han grundlagde i Nov. det „stortyske“ Parti, men da den østerrigske Helstat kundgjordes i Marts 1849, foreslog han Kejserkronens Overdragelse til Kongen af Preussen. 1850 trak han sig tilbage i Privatlivet, men blev Frihedens Sag tro indtil sin Død, 10 Marts 1869.

Velde, Jezajas van der [f], hollandsk Maler og Kobberstikker, f. 1590 i Amsterdam, d. efter 1652 i Leiden, malede især Slagstykker, Ildebrande og Landskaber og raderede ligeledes; hans Broder, Jan v. d. V., f. 1593, d. efter 1665, var især Landskabsmaler og har raderet 124 Blade, hvoriblandt mange af Værdi. — Jezajas's Søn, Willem v. d. V., f. 1610 i Leiden, d. 1693 i Greenwich, begyndte som Skibsbygger, men fik siden et stort Navn som Marinemaler og er særlig bekjendt ved sine Tegninger efter de store Søslag mellem Englænderne og Hollænderne. Endnu betydeligere i dette Fag var hans Søn, Willem v. d. V. den yngre, f. 1633 i Amsterdam, d. 1707 i London, Elev af sin Fader og S. de Vlieger. Han gik til England og gjorde sig højt berømt ved sine Søstykker, der snart vise den rolige, spejlblanke Flade, snart Havet oprørt af Storm; ogsaa Søslag malede han, ikke sjælden efter Faderens Tegninger. Han udførte en overordentlig Mængde Tegninger for at studere Naturen saa nøje som muligt. England ejer hans betydeligste Arbejder. Sidstnævntes Broder, Adrian v. d. V., f. 1639 i Amsterdam, d. 1672, var Elev af Wijnants og Wouvermann og malede Landskaber med Dyr, mest med et roligt, idyllisk Præg, ligesom han ikke sjælden med stort Held malede Figurer ind i de berømteste hollandske Landskabsmaleres Billeder, som af Wijnants, Hobbema o. fl. Han har raderet 21 Blade, der høre til de bedste Frembringelser af denne Art i Holland.

Veldeke, Heinr. v. [f], middelhøjtysk Digter, s. Heinrich.

Vĕleda, en Jomfru hos den germanske Stamme Bructererne, der som Præstinde ved sine Spaadomme udøvede en betydelig politisk Indflydelse og nød næsten guddommelige Æresbevisninger. Hun forudsagde Bataveren Civilis Held i hans Opstand mod Romerne. Under Kejser Vespasian opholdt hun sig som Fange i Rom.

Vĕlese, s. Köprili.

Velĕz Mālaga, Stad i den spanske Prov. Granada, ved Middelhavet, 3 M. ø. for Malaga, med 24,700 I. Gammelt maurisk Bjergcastel. Thunfiskerier. Omegnen er frugtbar paa Sukkerrør, Bomuld, Figen og Vin.

Welfer eller Guelfer var i Middelalderen Navnet paa en mægtig tysk Slægt, der allerede paa Carolingernes Tid havde store Besiddelser i Bayern, Schwaben og Rhætien. Stifteren af den ældre welfiske Linje, Welf I, var Fader til Jutta af Bayern, som i sit Ægteskab med Ludvig den fromme blev Moder til Carl den skaldede. Welf I.s Sønnesøn Henrik „mit dem goldenen Pfluge“ blev efter Sagnet Kejserens Lensmand imod at faa saa meget Land, som han kunde omploje med en Guldplov, medens Kejseren sov til Middag. Sønnen Welf II gjorde Oprør mod Kejser Conrad II, men blev overvunden og forvist fra Landet. Dennes Søn Welf III blev under Kejser Henrik III Hertug af Kärnten og Markgreve af Verona, og da han døde 1055 uden at efterlade sig Sønner, sendte Azzo II (s. Este), der var gift med hans Søster Cunitza, sin Søn Welf til Tyskland for at tage de welfiske Godser i Besiddelse. Denne Welf IV blev saaledes Stifter af den yngre welfiske Linje; han blev 1070 af Kejser Henrik IV forlenet med Hertugdømmet Bayern og kaldes derfor ogsaa W. I; dog sluttede han sig til Gregor VII under dennes Kamp med Henrik IV, indtil han 1095 forsonede sig med Kejseren og døde paa Hjemrejsen fra det første Korstog 1101. Hans Søn Welf V (II) havde en kort Tid været gift med Markgrevinde Mathilde af Toscana, men skilte sig senere fra hende. Da han døde barnløs 1120, blev han efterfulgt af sin Broder Henrik den sorte, der ved sit Giftermaal med Hertug Magnus af Sachsens Datter fik store Besiddelser i dette Land. Hans Datter Judith blev gift med Hohenstauferen Hertug Frederik II af Schwaben og ved ham Moder til Frederik I Barbarossa, men ved Henrik den sortes og Judiths Død (1126) ophørte dette kortvarige Venskab med Hohenstauferne, idet hans Søn Henrik den stolte sluttede sig til Kejser Lothar I, ægtede hans Datter Gertrud og derved vandt de rige brunsvigske Allodialgodser og Hertugdømmet Sachsen. Om ham og hans Søn Henrik Løve og dennes Søn Otto IV s. disse Art. Efter Henrik den stoltes Fald kæmpede hans yngre Broder Welf VI (III) trofast for sin Brodersøn Henrik Løve mod Conrad III, men blev overvunden ved Weinsberg 1140, hvor efter Fortællingen Partinavnene W. og Waiblingen først opkom, forligede sig senere med Kejseren, var en tro Tilhænger af Frederik I og døde barnløs 1191. Efter Otto IV.s Død forplantedes den welfiske Slægt af hans Broder, Wilhelm den tykke, gift med den danske Konge Valdemar I.s Datter Helene og Fader til den af sin Troskab mod Valdemar Sejer

hæderlig bekjendte Greve Otto af Lüneburg, der 1235 endte de tyske W.s langvarige Kamp med Hohenstauferne, idet han overgav Familiens brunsvig-lüneburgske Allodialgods til Kejser Frederik II og fik det tilbage som et i Mands- og Kvinde-Linjen arveligt Hertugdømme. Fra ham nedstamme Hertugerne i Brunsvig, det tidligere Kongehus i Hannover og Kongefamilien i Storbritannien. Da W. i Regelen vare haardnakkede Modstandere af de hohenstaufiske eller ghibellinske Kejsere, betegnedes ofte i Middelalderen det pavelige Parti og alle Modstandere af Kejsermagten i Italien med Partinavnet Guelf. Siden 1866 er W. Navn for det particularistiske Parti i Hannover, som holder fast ved det fordrevne, welfiske Hus, og hvis Leder Windthorst er. Kong Georg V.s Formue, 16 Mill. Thaler, som i Marts 1868 lagdes under Beslag af den preussiske Regering, kaldes Welferfondet, og Renterne bruges til at modarbejde den statsfjendtlige Agitation. 1867 dannedes en welfisk Legion af hannoverske Soldater, først i Schweiz, senere i Frankrig, 1400 Md. stærk, som underholdtes af Kong Georg V; den opløstes i Febr. 1870.

Velfærdsudvalget (Comité du salut public) kaldtes et Udvalg, som det franske Nationalconvent 6 Apr. 1793 under de varende Farer nedsatte for at føre Tilsyn med Ministrenes Embedsførelse, fremskynde deres Virksomhed og vaage over Statens Sikkerhed. Det bestod af 9 Medlemmer (senere en Tid lang 12), der valgtes maanedlig, men kunde gjenvælges. Oprindelig sammensattes V. mest af maadeholdne Mænd som Cambon og Treilhard, samt af Barrère og Danton; men fra Juli 1793 fjernedes hine, Couthon og Saint-Just kom i Stedet, snart desuden Robespierre og Carnot (27 Juli), medens Danton trak sig tilbage. 3 Dec. 1793 fik V. en meget udvidet Myndighed, ja blev den egentlige Regering og til sidst endog selve Conventets Herre. Paa dette Tidspunkt bestod V. af Robespierre, Couthon og Saint-Just, de egentlige Ledere (det saakaldte Triumvirat), Barrère, Billaud-Varennes og Collot d'Herbois, der gjorde Tjeneste som Ordførere i Conventet og Jacobinerklubben, samt Carnot, Rob. Lindet og Prieur, der varetog de egentlige Forretninger. Det egentlige Politi varetoges af Sikkerhedsudvalget. Efter Robespierres Fald blev V.s Sammensætning helt ændret, de tre førstnævnte henrettedes, og de tre næste trak sig snart frivillig tilbage; det tabte sin Overlegenhed over de andre Udvalg og beholdt kun Krigsvæsenet og Underhandlingerne; endelig lammedes dets Magt derved, at hver Maaned en Fjerdedel (d. v. s. 3 Medl.) udskiltes uden at gjenvælges. Ved Directoriets Oprettelse (Oct. 1795) ophørte V.

Welhaven, Johan Sebastian Cammermeyer, norsk Digter, blev født i Bergen 22 Dec. 1807. Hans Fader, Johan Ernst W., Søn af en indvandret Tysker, var Præst i Bergen og kjendt som en af Byens Originaler, men tillige en varmhjærtet Mand og en begavet Prædikant; hans Moder var en Præstedatter fra Bergen, Else Margrete Cammermeyer (d. 1854), et Søskendebarn af P. A. Heiberg. 10 Aar gl. blev W. sat ind i Byens Kathedralskole, hvor navnlig den i den Rahbekske Omgangskreds uddannede Overlærer Lyder Sagen (s. d. A.) kom til at øve stor Indflydelse paa W., der snart blev Lærerens Yndling. 1825 blev W. Student med Kundskaber, som i de humanistiske Fag vistnok langt overgik de fleste samtidiges, og med en Aandsmodenhed og almindelig æsthetisk Dannelse, der ligeledes stillede hans Artiumskammerater i Skyggen. Blandt disse var ogsaa Henrik Wergeland, som snart skulde blive hans Modstander i det offentlige og literære Livs Kampe paa en saadan Maade, at disse to Navne for stedse ville være knyttede til hinanden i Norges nyere Historie. W.s Omgangskreds var i de første af hans Universitetsaar meget snæver; han sluttede sig fortroligst til tre et Par Aar yngre Studenter, nemlig de senere bekjendte Universitetslærere A. M. Schweigaard, P. A. Munch og L. C. Langberg, alle Studenter fra 1828. Han havde i dette samme Aar mistet sin Fader, og det theologiske Studium, som han efter dennes bestemte Ønske hidtil havde dyrket, skjønt vistnok uden synderlig Kraft og Iver, opgav han nu for ganske at vie sig til Studiet af Skjønliteratur og Kunst; han dyrkede sine „frie" Studier med et Alvor og en Grundighed, hvorom et talende Vidnesbyrd fandtes i den overlegne Modenhed, han lagde for Dagen, da han nogen Tid efter optraadte som den literære Anfører i Kampen mod sin geniale Samtidige. Medens Henrik Wergeland allerede havde udgivet et Par Farcer, et Sørgespil og „1ste Ring" af Digte, før han 1830 sendte den norske Skjønliteraturs endnu til denne Dag omfangsrigeste Digt: „Skabelsen, Mennesket og Messias" ud i Verden, havde W. endnu ikke ladet trykke en Linje i Vers eller paa Prosa, da han i „Morgenbladets" Tillæg for 15 Aug. 1830 med Overskriften „Indsendt" og uden Navn offentliggjorte sin højtstemte digteriske Appel „Til Henrik Wergeland", hvis første Strophe er bleven et bevinget Ord: „Hvor længe vil du rase mod Fornuften?" Medens den saaledes indledede Fejde om literære og kunstneriske Principer ud over Vinteren og Vaaren fortsattes med Indlæg fra begge Sider i de offentlige Blade, blev Striden fra Høsten 1831 ført over i Studentersamfundet, i hvis haandskrevne Blad Wergeland nu begyndte at offentliggjøre sine saakaldte „Stumper", epigrammatiske Vers, som gik ud over offentlige Personligheder, bl. a. ogsaa over W. Denne svarede i lignende, ikke mindre bidende Epigrammer, og snart var „Stumpefejden" bleven Almenhedens vigtigste aandelige Interesse, ikke mindst efter at C. N. Schwach ved en Indiscretion havde „befordret i Trykken" en ham paa anden eller tredje Haand ihændekommen Afskrift af de Welhavenske Indlæg, under Titlen „Tre Dusin Complimenter til Henrik Wergeland" (Trondhj. 1832). Der blev nu aaben Kamp mellem de to Føreres Partifæller i og uden for Studentersamfundet, og Brudet constateredes yderligere, da W. og hans Tilhængere efter en stormende Forhandling i Samfundet i Maj 1832 meldte sig ud af dette og 8 Juni stiftede en ny akademisk Forening med Navnet „Forbundet". Ved Siden af det selskabelige Samkvem mellem

Ligestudede stillede den nye Forening sig ogsaa et literært Formaal og begyndte derfor f. A. Udgivelsen af Bladet „Vidar“ (1832—34), den første kritisk-literære Journal i Norge, indledet med et Digt af W., som selvfølgelig var en af Bladets Udgivere, og som heri offentliggjorde flere af sine ældste Digte, originale og oversatte, og bl. a. tillige en nu i culturhistorisk Henseende betydningsfuld Skildring af „Christianias Vinter- og Sommer-Dvale“. Samme Aar som „Forbundet“ stiftedes og „Vidar“ begyndte, gjorde W. et samlet kritisk Angreb paa sin Modstander i det omfangsrige Stridsskrift „Henrik Wergelands Digtekunst og Polemik“ (Christ. 1832), der besvaredes (anonymt) af den angrebnes Fader, Provst N. Wergeland, i Skriftet „Retfærdig Bedømmelse af Henrik Wergelands Poesi og Charakter“ (Christ. 1833). Da saa W. samlede sine Kræfter til et Hovedslag for sine Anskuelser om Fædrelandets Culturstandpunkt og dets Fremtids Veje og Maal i det polemiske Digt „Norges Dæmring“ (Christ. 14 Nov. 1834, Oehlenschlägers Fødselsdag), med et Motto af Lord Byron, som paakalder Lysets Magt til at vække Verden — da brød Krigen ud i Flamme, endog bogstavelig talt, for saa vidt det lille Hæfte Sonetter ved en Styttendemajfest i Smaalenene det følgende Aar blev i flere Exemplarer offentlig brændt, i Forvejen indsmurt med Tjære. Dette Træk er tilstrækkeligt til at belyse „Dæmringsfejdens“ Hidsighed og Lidenskab (s. Norge, Literatur). Ligesom Wergeland selv ikke tog megen Del i „Dæmringsfejden“, saaledes trak ogsaa W. sig for en stor Del ud af Kampen efter Udgivelsen af sit polemiske Digt, medens han ved Studier og paa Rejser fortsatte sin Uddannelse og sin Selvudvikling. Efter et Besøg i Danmark 1835 foretog han 1836 en Rejse til Frankrig og Tyskland og udgav endelig 1839 sin første Samling „Digte“ (2den Udg. 1855). I dette Aar var der ved Universitetet bleven en Stilling ledig, hvortil W. mente sig qvalificeret, nemlig som Lector i Philosophi; og 14 Nov. 1840 blev „Student J. S. W.“ — mærkelig nok i samme Statsraad, hvori hans Modstander Wergeland udnævntes til Rigsarchivar — constitueret i nævnte Embede saaledes, at det akademiske Collegium fik Paalæg om inden Udgangen af 1842 at indgaa med Bedømmelse over de af ham i dette Tidsrum holdte offentlige Forelæsninger med en dertil knyttet Betænkning om, hvorvidt der burde meddeles ham fast Ansættelse i Embedet. Efter en saadan Indstilling blev han 1842 udnævnt til virkelig Lector (1846 Professor) i Philosophi. Som saadan holdt han i Aarenes Løb ikke blot de almindelige Andenexamens-Forelæsninger i dette Fag, men ogsaa gjentagne Gange fra Halvtredserne af offentlige Forelæsninger over Discipliner, hvori den Gang ikke havdes Lærere ved det norske Universitet, navnlig over Kunstarchæologi, Kunst- og Literaturhistorie, for hvis Studium han flere Gange med offentlige Stipendier opholdt sig i Udlandet, bl. a. 1847—48 i Kjøbenhavn til Forberedelse af sit betydelige Arbejde over „Ewald og de norske Digtere“ og 1858 i Tyskland og Italien for Studiet af klassisk Kunst. W.s Qvalificationer for akademisk Lærervirksomhed bleve fra mange Hold betvivlede og omstridte, da han i sin Tid søgte Ansættelse ved Universitetet, og efter hans Udnævnelse blev hans Navn atter Løsenet i en politisk Partistrid i Pressen og paa Stortinget, som paa ny blussede op for sidste Gang, da Stortinget 1868 skulde votere hans Pension, efter at han paa Grund af nedbrudt Helbred havde været nødt til at søge Afsked fra sit Embede. Men den akademiske Ungdom og hans mange Tilhørere af de dannede Klasser i den norske Hovedstad havde i Aarenes Løb dannet sig en anden Opfattelse. Han var ved Universitetet den kyndige, smagfulde, veltalende Forkynder af Aandslivets højeste Interesser; og hvad han lærte i sine Forelæsninger, bilagde han med Afskygger i sin Digtning og i sin kritiske Skribentvirksomhed. Til de ovenfor nævnte, 1839 udgivne Digte føjede han senere fire Samlinger: „Nyere Digte“ (Christ. 1845), „Halvhundrede Digte“ (Kbhvn. 1848), „Rejsebilleder og Digte“ (Christ. 1851) og „En Digtsamling“ (Christ. 1860). Dertil kommer hans „Antydninger til et forbedret Psalmeværk for den norske Kirke“ (1849), hans med kritisk-biographisk Indledning forsynede „Udvalg af Claus Frimanns Digte“ (1851) og hans ypperlige literaturhistoriske Afhandlinger om Ludvig Holberg (1854) og om Peder Dass (i „Nord. Univ. Tidsskrift“, 1854). I alle disse Arbejder fremtraadte han som den mod sig selv kritisk strænge Kunstner, hvis Særpræg var Formens Klarhed, Sikkerhed i Udarbejdelsen og dybe og inderlige Stemninger. At give Fornemmelsen af „Hjertets Banken gjennem Aandens Tænkning“ er i hans eget Sprog Fordringen til enhver digterisk Virkning, og W. fyldte denne Fordring lige meget i sine nationale Romancer („Dyre Vaa“, „Eivind Bolt“ o. fl.) og i sine for hans æsthetiske og religiøse Livsanskuelse yderst betegnende Digte „Epistel til en uerfaren Digter“ (1855) og „En Sangers Bøn“ (1859). Til den formelle Klarhed i hans Lyrik svarer hans Naturiagttagelses Finhed, hans Sprogs Farver og Rhythmens melodiske Fald; ingen af den nyere norske Literaturs Digtere, Bjørnson maaske undtagen, har givet Text til saa mange Componisters Sange som W., der særlig i sin kunstnerisk beslægtede Samtidige Halfdan Kjerulf (s. d. A.) fandt en musikalsk Fortolker. Hans „Samlede Skrifter“ udkom i Kjøbenhavn 1867—69 i 8 Bd. Han selv var den Gang allerede for nedbrudt paa Helbred, til at han kunde forestaa Udvalget og Textredactionen; begge Dele blev, dog under Conferencer med ham, udført af hans Venner Birch-Reichenwald og P. Botten-Hansen. Efter flere Aars Lidelser døde W. 21 Oct. 1878.

Vélin, fr. [læ̃ng], Papir, der er formet ikke over et aabent Traadgitter, hvilket viser sig ved tætte parallele Striber, naar Papiret ses mod Lyset, men over et fint Messingtraadvæv. Ved Haandformning gjøres kun fint Papir saaledes, fordi Vélinformene langsomt slippe Vandet; men ved Maskinsøningen bliver alt Papir V., om man end ofte søger at skjule det ved at presse Ribber i Papiret strax efter Formningen. Det sværeste V. til Tegning eller

Kobbertrykning formes dobbelt, saa at det egentlig er tyndt, af 2 Ark sammenqydsket Papir.

Velino, Flod i Mellemitalien, udspringer i Abruzzo, flyder med nordvestlig Retning gjennem Provinserne Aquila og Perugia, danner det 400 F. høje, kunstige Vandfald Cascata delle Marmore og falder i Tibers Biflod Nera.

Vēlites kaldtes hos Romerne de til en Legion hørende lette Tropper.

Velle kaldte man navnlig tidligere en tyk Axel, især af Træ. Især brugtes Benævnelsen Kamvelle om en, der er besat med Kamme til Løftning af Hamre eller Stampere. Urmagere kalde ofte Axlerne til deres Hjul V.

Vellerit, svag Vilje, løst Forsæt.

Vellējus Patērculus, Marcus, rom. Historieskriver mellem 20 f. Chr. og 30 e. Chr. Som Befalingsmand over Rytteriet deltog han i Tiberius's Krige i Germanien og Donaulandene. Hans Taknemmelighed mod Kejseren viser sig i overdrevne Lovprisninger over denne i hans Udtog af den romerske Historie, „Historia Romana“.

Wellesley [uĕlsli], en engelsk Slægt, som under Henrik VIII indvandrede til Irland, men oprindelig hed Cowley. Richard Cowley arvede 1728 Slægten W.s Godser og Navn, blev 1746 ophøjet til irsk Peer som Baron Mornington; d. 1758. Hans Søn, Garrett Cowley-W., f. 1735, blev 1760 Viscount W. og Jarl Mornington; d. 1784. Af hans 5 Sønner tog de i fremragende Del i det offentlige Liv og endt alle selv Peersværdighed. Den ældste, Richard W., f. 20 Juni 1760 i Dublin, arvede 1784 Faderens Godser og Titler, var som Medlem af det engelske Underhus en ivrig Tilhænger af W. Pitt og hans Krigspolitik og blev derfor 1797 ophøjet til engelsk Peer som Baron W. (1799 forfremmet til Marquis), samt kort efter Generalgouverneur i Indien indt. 1805. Her viste han udmærket Dygtighed, overvandt Tippo Saib og senere Maharatterne og udvidede det engelske Herredømme. I Beg. af 1809 blev han sendt til Spanien, hvor han især raadede til Indsættelse af et Regentskab og Sammenkaldelse af Cortes; han blev i Dec. s. A. Udenrigsminister og virkede med stor Iver for den spanske Frihedskamp, men udtraadte af Regeringen 1812. Skjønt Tory var han nemlig mere frisindet end Flertallet af hans Parti; han foreslog 1812 Katholikernes Ligestilling og talte baade 1815 mod Regeringens Toldpolitik og 1817 mod Indskrænkninger i den borgerlige Frihed. I Dec. 1821 blev W. Vicekonge i Irland indt. 1828, overtog paa ny denne Stilling under Whigministeriet 1833—34 og var 1835 en kort Tid Lord Kammerherre. D. 26 Sept. 1842. — Hans Broder, William W.-Pole, f. 1763, var 1809—12 Statssecretær for Irland, hvor han ved sin Strænghed ophidsede Indbyggerne, og blev 1815 som Myntmester optagen i Ministeriet indt. 1821, ophøjedes 1821 til Peer som Lord Maryborough og var 1834—35 Generalpostmester; d. 1845. — Hans Søn af s. N., f. 1788, d. 1857, vandt et Ry som en af Nutidens største Ødelande, idet han hurtig tilsatte sin Hustrus Formue, skjønt hun var Englands rigeste Arving; han levede i sine sidste Aar af en Ugepenge paa 10 Pd. Sterl., som hans Fætter tilstod ham. — Den tredje Broder, Arthur W., blev den berømte Hertug af Wellington, og den yngste, Henry W., blev Baron Cowley (s. d. A.).

Vellētri, i Oldtiden Velitrae, Stad i Mellemitalien, 5 M. s. ø. for Rom med 13,500 I. Bispesæde. Mærkelige Oldtidslevninger.

Wellhausen, Julius, protestantisk Theolog, f. i Hameln 17 Maj 1841, blev 1872 theol. Prof. i Greifswald og gav 1878 ved sin „Geschichte Israels“, 1ste Bd., samt ved sin Besørgelse af 4de Udg. af Bleeks „Einleitung in das alte Testament“ Stødet til de kritiske Forhandlinger om det gamle Testament og om Israels Historie, der føres i vor Tid, og som i høj Grad minde om de Forhandlinger om det nye Test. og om Christendommens Historie, der i sin Tid fremkaldtes ved F. C. Baurs Skrifter. 1885 blev han Prof. i Marburg.

Wellington [uĕlingt'n], 1) Stad i England, Somerset-Shire, 10 M. s. v. for Bath. 6,400 I. Hertugen af Wellington havde sin Titel efter denne By, i hvis Nærhed er et Minde for Waterlooslaget. 2) Stad paa Ny-Seelands Nordø, ved Port Nicholson, en Bugt af Cooksstrædet, Gouverneurens Sæde og hele Koloniens Hovedstad. 20,600 I. God Havn og livlig Handel.

Wellington, Arthur Wellesley, Hertug af [s. o.], engelsk Feltherre og Statsmand, f. 1 Maj 1769 nær ved Dublin, blev 1787 Fændrik og allerede 1793 ved Kjøb Oberstlieutenant. 1794 deltog han i Krigen i Nederlandene, hvor han dækkede Hærens Tilbagetog; han sendtes 1797 til Indien, hvor han under sin ældre Broder, Generalgouverneuren, fik rig Lejlighed til at udmærke sig og allerede viste sin Strænghed i at hævde Disciplinen, men tillige stor Omhu for sine Folk og megen Dygtighed i at ordne Forplejning o. desl. 1805 vendte han som Generalmajor tilbage til England, valgtes s. A. til Underhuset og blev Oversecretær for Irland; han fulgte 1807 paa Toget til Danmark, slog Landeværnet ved Kjøge og afsluttede Capitulationen om Kjøbenhavns Overgivelse. 1808 sendtes han til Portugal og slog Franskmændene ved Vimeiro (21 Aug.), men blev af Overgeneralen hindret i at forfølge sin Sejer til fulde. 1809 blev han selv Overgeneral efter J. Moores Fald, overrumplede Natten 11—12 Maj Soult i Oporto og fordrev ham fra Landet, trængte ind i Spanien og slog den franske Hovedhær ved Talavera (28 Juli), blev til Løn ophøjet til Peer som Viscount W. med en Aarpenge af 2,000 Pd. Sterl. og desuden til portugisisk Marquis af Vimeiro. Dog maatte han snart igjen rømme Spanien, men forsvarede med Held Portugal; han sejrede over Masséna ved Busaco (15 Sept.) og trak sig derefter tilbage til Torres Vedras ved Lissabon, hvor han dækkede sig bag tre Rækker af Forskansninger. Her holdt han sig i 6 Maaneder og uddannede den portugisiske Hær til gode Soldater. Da Masséna maatte gaa tilbage, fulgte W. efter og indtog i Maj 1811 Almeida samt efter flere forgjæves Angreb de to spanske Grænsefæstninger Ciudad Rodrigo (Jan. 1812) og Badajoz (Apr.). Han rykkede nu paa ny frem i Spanien, vandt en afgjø-

rende Sejer over Marmont ved Salamanca (22 Juli) og besatte endog Madrid (11 Aug.). Nu forfremmedes han til Marquis W. og fik 100,000 Pd. Sterl. at kjøbe Godser for. Efter forgjæves at have belejret Burgos maatte han dog gaa tilbage til Portugal, hvilket han gjorde med stor Dygtighed over for en langt talrigere fjendtlig Hær. I Maj 1813 gjenoptog han sin Fremrykning, vandt (21 Juni) en glimrende Sejer ved Vittoria og tvang derved Kong Joseph til at forlade Spanien; han indtog i Sept. San Sebastian og afviste gjentagne Angreb af Soult, indtil han endelig 7 Oct. overskred Bidassoa og i næste Maaned førte Krigen over paa fransk Grund. Efter en Række mindre Kampe vandt han 10 Apr. 1814 Sejer over Soult ved Toulouse. Kort efter blev han ophøjet til Hertug af W. og fik af Parlamentet bevilget en Dotation af 400,000 Pd. Sterl.; allerede 1812 var han bleven spansk Hertug af Ciudad Rodrigo og 1813 af Vittoria. Han var derefter en af Englands Afsendinge ved Wienercongressen, fik 1815 Anførselen over den forenede engelsk-hannoveransk-nederlandske Hær og udholdt 18 Juni med sin sædvanlige Fasthed og Koldblodighed Napoleons gjentagne Angreb, indtil Blüchers Komme afgjorde Sejren ved Waterloo, hvorefter de i Fællesskab besatte Paris 7 Juli. Parlamentet viste paa ny sin Paaskjønnelse ved en Gave af 200,000 Pd. Sterl.; Kongen af Nederlandene gav ham Titel „Fyrste af Waterloo" og Hædersnavnet „Jernhertugen". Han førte Overcommandoen over den europæiske Occupationshær i Frankrig, modsatte sig kraftig Elsaß's Afstaaelse til Tyskland og tilraadede 1818 Frankrigs Rømning. 1819 blev han Chef for Artilleriet og som saadan Medlem af Ministeriet; han var 1822 Englands Afsending ved Congressen i Verona og udtalte sig imod Interventionen i Spanien, medens han hjemme strængt hævdede Toryernes Grundsætninger og trak sig tilbage fra Ministeriet, da Canning 1827 fik Ledelsen. Ved hans Død n. A. blev W. Førsteminister og saa sig nu nødt til at gjennemføre Dissenternes og Katholikernes Ligestilling, som han hidtil havde bekæmpet, men modsatte sig endnu haardnakket Valgreformen og maatte derfor afgaa i Nov. 1830. Da han 1831 fortsatte sin Modstand, blev han saa ilde lidt, at han endog maatte beskytte sit Hus i London mod Pøbelens Overlast; han protesterede i Apr. 1832 mod Reformlovens anden Læsning, men undlod at stemme ved dens endelige Vedtagelse, fordi han erkjendte Nødvendigheden af at bøje sig for Folkestemningen. 1834—35 var han en kort Tid Udenrigsminister under R. Peel og tog atter Sæde i dennes Ministerium 1841—46, samt medvirkede til Frihandelens Gjennemførelse som en uundgaaelig Nødvendighed. Fra 1827 indtil sin Død 14 Sept. 1852 var han Hærens Overgeneral og havde desuden flere andre Æresposter. Hans »Despatches« udgaves 1836—78 i 17 Bd. — Sønnen, Arthur Richard, Hertug af W., f. 1807, var 1837—52 Underhusmedlem og blev 1862 Generallieutenant.

Wellingtonia gigantea, nu hyppigst kaldet Sequoia gig., et til Granfamilien henhørende Naaletræ, opdaget 1850 paa Sierra Nevada i Californien, hvor det har en meget indskrænket Vaxekreds, er vel efter nogle Eucalyptus-Arter i Ny-Holland Jordens største Træ; det vokser i en Bjerghøjde af 5,000—6,500 F. Stammen naar gjennemsnitlig en Højde af 250—330 F. med et Gjennemsnit af 15—30 F.; dog findes der ogsaa højere og tykkere, meget gamle og i en betydelig Højde hule Træer. Saaledes havde et under Navnet „Skovens Fader", nu omstyrtet Træ en Højde af 450 F. og ved Grunden et Omfang af 110 F. med en 22 Tommer tyk Stamme; man kunde gaa 180 F. langt ind i dets hule Stamme og gaa ud af et Grenhul. I en anden, liggende, hul Stamme kan en Rytter ride 75 F. langt ind. De største Exemplarers Alder mener man at kunne anslaa til omtr. 1,500 Aar.

Wellore, s. Vellore.

Wells [uëlls], Stad i Somersetshire i England, 4 M. s. v. for Bath, med 4,600 J. og smuk Kathedralkirke.

Wells, Sir Thomas Spencer [s. o.], berømt engelsk Chirurg, f. 1818 i St. Albans, studerede i Dublin og ved St. Thomas Hospitalet i London og blev 1844 Fellow ved Royal College of Surgeons. Han gjorde derefter Tjeneste i Flaaden og under Krimkrigen ved Hospitalet i Smyrna, efter sin Hjemkomst ved Samaritan-Hospital i London; 1882 blev han Præsident for College of Surgeons, 1883 Baronet. Særlig Fortjeneste har W. indlagt sig af Ovariotomien, hvilken Operation han med stort Held har udført mange Hundrede Gange. Skrifter: »Ten series of 100 cases of Ovariotomy (1859—80)«, »Diseases of the ovaries, their diagnosis and treatment« (2det Opl. 1872), »Relation of puerperal fever to infective diseases and pyaemia« og talrige Afhandlinger især i det medic. Selskabs »Transactions«.

Veloce, it. [lōtsche], hurtig, velocissimo [tschis], meget hurtig, musik. Tempobetegnelser.

Velocipède, s. Løbemaskine.

Velours [velūhr], fransk Navn paa Fløjel; paa Dansk bruges det mest om nopskaaret Silkefløjel eller om andre, saaledes ribbet vævede Tøjer, at de ligne nopskaaret Fløjel, saaledes et Stof, hvor man i Stedet for Fløjelsnaale, der trækkes ud, slaar Bomuldstraade ind og lader dem blive siddende. **Veloutére** [velutēre], s. Tapet.

Velpeau, A. L. M. A. [pō], fransk Chirurg, f. 1795 i Brèche ved Tours, var først Smed, studerede derpaa Lægevidenskaben, blev 1835 Professor i chirurgisk Klinik ved Faculteten i Paris og døde 1867. V.s veltalende kliniske Forelæsninger i Charité-Hospitalet have maaske bidraget nok saa meget til hans Anseelse som hans Skrifter.

Vels (Raniceps fuscus), en sort, 8—12" lang Torskefisk med bredt, fladtrykt Hoved, stort Gab og kort, sammentrykt Krop. Halefinnen er skilt fra den lange Gat- og Rygfinne, foran hvilken sidste der er Spor til en mindre; Brystfinnerne udgaa ligesom fra en kort Arm; Skælbeklædningen er meget fin. Den hører til de mindre almindelige nordiske Havfiske.

Velschow, Hans Matthias, dansk Historiker, f. 22 Nov. 1796 i København, d. 8 Juli 1862, blev Student fra Metropolitanskolen 1815,

vandt 1818 Universitetets Guldmedaille for Besvarelsen af et historisk Prisspørgsmaal, ligesom 1824 Videnskabernes Selskabs, blev theologisk Candidat 1822 og vandt Magistergraden 1831 ved en Afhandling om Hærvæsenet paa Valdemar Sejers Tid. Efter sin Hjemkomst fra en toaarig Udenlandsreise blev han 1833 ansat som Professor Rostgardianus i Historien og de nordiske Antiqviteter ved Kjøbenhavns Universitet og 1850 ordinær Professor. V.s mest bekjendte Arbejde er Fuldendelsen af P. E. Müllers latinske Udgave af Saxo; desuden er han Forfatter af forskjellige værdifulde Afhandlinger, mest vedrørende Danmarks indre Forhold i Middelalderen. V. var en særdeles grundig og skarpsindig Forsker, men en højst uproduktiv Natur.

Welser, en nu uddød, af Carl V adlet Patricierfamilie i Augsburg, var saa rig, at Bartholomæus W. i Forening med Fugger kunde laane Kejser Carl V, 12 Tdr. Guld og 1527 udruste i Spanien en Expedition for at erobre Provinsen Caracas, som han beholdt i 20 Aar som Pant. Hans skjønne og aandrige Broderdatter, Philippine W., f. 1527, d. 1580, blev 1557 hemmelig gift med Ærkehertug Ferdinand, den senere Kejser Ferdinand I.s anden Søn; Ægteskabet blev hemmeligholdt, og først 1561 tilgav Kejseren sin Søn og ordnede Philippines og hendes Børns Forhold. Den ældste Søn, Andreas, f. 1558, døde som Cardinal 1600, den yngste, Carl, som Markgreve af Burgau 1618. Markus W., f. 1558, er bekjendt som Polyhistor og Videnskabernes Beskytter. Han udgav 1591 Brudstykker af Tabula Peutingeriana (s. Peutinger).

Velte [vælt] ell. Vétier, ældre fransk Vinmaal, i Paris 7,713, i Bordeaux 7,607 danske Potter.

Veltlin, it. Val Tellina, en Dal i Norditalien, gjennemstrømmet af Floden Adda, 8 M. lang og 2 til 5 M. bred, udmærker sig ved sin Frugtbarhed. — V. hørte i Middelalderen til Lombardiet og stod derpaa under Milanos Hertugen, der 1512 maatte afstaae det til Graubünden. 19 Juni 1620 forsøgte Katholikerne i V. at myrde de schweizerske Embedsmænd og alle Reformerte og derved at afrive det fra Graubünden, men ved fransk Hjælp beholdt dette Landet. 1797 blev V. forenet med den cisalpinske Republik og har senere delt Skæbne med det øvrige Lombardi.

Welwitschia mirábilis, opkaldt efter en østerrigsk Rejsende Welwitsch, der opdagede den 1860 i det sydvestlige Afrikas tropiske Kystegne, hører til de nøgenfrøede, Gnetaceernes Gruppe. Stammen hæver sig kun ubetydelig over Jorden og har Form af en Top eller kan undertiden være næsten kugleformet. Foruden Kimbladene har den hele sit Liv igjennem kun 2 Blade, der altsaa kunne opnaa en meget høj Alder, eftersom Planten siges at kunne blive 100 Aar gammel; disse Blade, der staa hinanden modsat, ere læderagtige, flade, lange, i Begyndelsen næsten tungeformede, kløves med Alderen paa langs og ligge uregelmæssig indrullede hen ad Jorden, idet de stadig voxe til fra Grunden. Fra Hjørnerne af disse Blade fremkomme de omtr. 1 Tommer lange, ved Modenhed smukt skarlagenrøde Kogler. Stammehøjden er kun 1 Alen, medens Bladene kunne blive over 3 Alen lange.

Welz, E., Pseudon. for Emma Simon (s. d. A.).

Vemmetofte i Sjælland (Præstø Amt, Faxe Herred) er et adeligt Frøkenkloster, stiftet for Døtre af Mænd i de 3 første Rangklasser af Frederik IV.s Søster Sophie Hedvig ved en Fundats, som 10 Juni 1735 blev udstedt af Kongen efter hendes Død. Tidligere var V. en Herregaard, der allerede nævnes i Begyndelsen af det 14de Aarh. og efterhaanden tilhørte Familierne Brock, Rosenkrands og Krabbe. Af sidstnævnte Familie købte Dronning Charlotte Amalie 1694 Gaard og Gods og bestemte det til et adeligt Jomfrukloster; men hendes Plan fuldbyrdedes først efter hendes 2 ugifte Børn, Prins Carls og ovennævnte Prinsesses Død, hvilke begge boede paa V. Nu nyder Priorinden en aarlig Hævning af 2,500 Kr.; 30 Frøkener af 1ste Afdeling, 60 af 2den, 60 af 3die, 60 af 4de, 120 af 5te og 120 af 6te Afdeling nyde hver resp. 1,500, 1,000, 800, 600, 400 og 200 Kr., og 30 Enker, som tidligere have været indskrevne i Klosteret, hver 600 Kr. aarlig. Priorinden og Frøkenerne af 1ste Afd. samt, saa vidt Pladsen tillader det, de i 2den Afd. have Bolig og Underhold paa Klosteret. Klosteret, hvortil ogsaa hører Hovedgaarden Højstrup, ejer 1,466 Tdr. Hartkorn og en Capitalformue af c. 6,955,000 Kr.; dets Skovareal er 2,428 Tdr. Land. Hovedbygningen er anselig (3 Fløje paa 3 Etager) med en stor og smuk Have i engelsk Stil samt en Dyrehave.

Venaissin [vonæsäng], forhenværende Grevskab i det franske Dep. Vaucluse i Provence, tilhørte først Greverne af Toulouse, der under Albigenserkrigene maatte overlade det til Paven. Denne kom dog først 1273, da Carl af Anjou opgav sine Fordringer derpaa, i sikker Besiddelse af V. I Slutningen af Ludvig XV.s Regering (1768—74) var det besat af Franskmændene, som 1791 indlemmede det i Frankrig. Dette maatte Paven anerkjende 1797 ved Freden i Tolentino.

Venál, kjøbelig, bestikkelig, til Fals; **Venalitét**, Bestikkelighed.

Vencesłaus, s. Wenzel.

Wencker, Joseph, fransk Maler, f. c. 1850 i Strasburg, Elev af Gérôme, begyndte som Historiemaler og havde som saadan Akademiets store Stipendium (Prix de Rome), men har dog især vundet Navn ved sine udmærkede Portræter.

Vendecirkler, Vendekredse eller Troper, to Lillecirkler paa Himlen, parallele med Ækvator, 23½ Grad nord og syd for samme, ere de Paralleler, som under Himlens daglige Omdrejning beskrives af Solhvervspunkterne; den nordlige kaldes Krebsens, den sydlige Stenbukkens V. V. tænkes ogsaa paa samme Maade afsatte paa Jorden, betragtet som en Kugle; de Lande, som ligge imellem disse, de tropiske Lande, have to Gange om Aaret Solen i Zenith. I øvrigt ere de terrestriske Troper egtl. Indbegrebet af de Punkter paa Jordens Overflade, som have de celestiske i Zenith, og kunne ikke mathematisk nøjagtig være Cirkler.

Vendée [vangdē], Dep. i Frankrig, omgivet af Atlanterhavet og Dep. Nedre Loire, Maine og Loire, Deux Sèvres og Nedre Charente. 122,2 □ M. med 434,800 J. (1886). Kysterne ere i det hele lavt liggende og moradsige, til Dels beskyttede mod Havet ved Sandklitter; det indre af Landet er en Afvexling af Bakker og Dale. De vigtigste Vandløb ere Sèvre Nantaise, der flyder til Loire, og Lay og Sèvre Niortaise, der falde i Atlanterhavet. Af det hele Areal er over ⅔ Agerland og ⅛ Skov og Hede. I det flade Kystland er Fiskeri en vigtig Næringskilde. Af Mineralprodukter forekommer især Stenkul, Kalk, Porcelæn og Lerjord. Hovedstad La Roche sur Yon. — V. er især bleven bekjendt af den saakaldte Vendéerkrig, den blodige og haardnakkede Opstand, som udbrød 1793 og varede til 1796, og som fik Navn efter Landskabet V., men tillige udbredte sig over det øvrige Poitou og store Dele af Anjou og Bretagne. Bønderne i V., som vare uberørte af Revolutionsideerne, havde bevaret stor Hengivenhed for deres Præster og stod i et smukt patriarchalsk Forhold til de adelige Godsejere. Lige siden 1791 havde der været stærk Gjæring iblandt dem, og da Conventet 1793 lod Ludvig XVI henrette og kort efter paabød en almindelig Rekrutudskrivning, brød Opstanden ud. Vendéerne vare kraftige Folk og i Reglen gode Skytter, og deres Land, som var opfyldt af Moser, Skove og levende Hegn, egnede sig ypperlig til en Guerilla. De tog dels Førere ud af deres egne Midte, som Cathelineau og Stofflet, dels blandt Landskabets Adelsmænd, La Rochejaquelin, Lescure, d'Antichamp, Bonchamp, Charette, d'Elbée, og havde i det første Halvaar (Marts—Sept.) Held med sig i mange Træfninger og jog „de blaa“, d. v. s. Republikanerne, ud af Landet, især fordi disse vare usøvede Nationalgardister, førte af Mænd som Santerre, Ronsyn og lignende Politikere. I Juli faldt dog Cathelineau, den første Overanfører, ved Angrebet paa Nantes, og snart sendte Conventet store Hærafdelinger imod dem, bl. a. den krigsvante Garnison fra Mainz under Kléber. I Oct. stod en stærke Kampe, og flere af V.s Førere faldt (Lescure og Bonchamp, den sidste ved Cholet 16 Oct.); de drog nu i stor Mængde over Loire til Bretagne og søgte at komme til England eller faa Hjælp derfra. Men 12 Dec. led La Rochejaquelin et afgjørende Nederlag ved Le Mans imod Westermann og Marceau (10,000 V. faldt) og 23 Dec. et nyt ved Savenay. Hermed var i Virkeligheden V.s Kraft brudt; en Maaned senere faldt baade han og d'Elbée, og Krigen, som allerede tidligere var ført grusomt og skaanselløst fra begge Sider, blev nu efter Conventets Bud en planmæssig Ødelæggelseskamp. 12 „Helvedes-Colonner“ drog gjennem Landet, afbrændte Byerne, bortførte Kvæget og slæbte Mennesker til Nantes, hvor Carrier lod dem henrette i Tusendvis. Efter Robespierres Fald i Juli 1794 optog Conventet en mildere Fremfærd, og Hoche fik Ledelsen af alle Tropperne i V. Der tilbødes i Dec. Fred og Benaadning, og i de følgende Maaneder underkastede baade Charette og Stofflet sig. Men Emigranternes Landgang paa Quiberon i Juni 1795 bragte de to nævnte Førere til at gjenoptage Kampen, der endte med, at de begge i Foraaret 1796 bleve fangne og skudte og Opstanden helt undertrykt, efter at have kostet 150,000 Mennesker Livet. Dog vedblev V. at være et uroligt Landskab, medens Chouanerne i Bretagne fortsatte Kampen, og 1799 brød ny Opstand ud, men kvaltes allerede n. A. Skjønt Napoleon I gjorde meget for at ophjælpe det haardt medtagne Landskab, bevarede Indbyggerne deres royalistiske Sindelag. Allerede efter Nederlaget i Rusland 1812 nægtede de Skatter og Rekrutter, og baade 1814 og 1815 gjorde de aabenlyst Opstand for Kongedømmets Sag. Efter Julirevolutionen søgte Legitimisterne (især d'Antichamp) at fremkalde en ny Vendéerkrig, men efter Hertuginden af Berrys Fangsling (i Apr. 1832) ophørte den af sig selv.

Vendehalsen (lynx torquilla), en lille, afvigende Form af Spætternes Familie; Næbet er forholdsvis kort, trindt og svagt, den ormeagtige, klæbrige Tunge er ikke som hos Spætterne besat med Spidser, og Halsfjerene ere bløde, ikke stive og elastiske som hines; Farvetegningen er fint blandet af Graat, Hvidt, Rustrødt og Sort og minder mere om visse Hønsefugle og Natfugle end om de andre Klatrefugle. Sit Navn har den af sin Vane at strække Halsen og vride Hovedet, saa at det kommer til at ligge bag paa Ryggen, idet den tillige vender Øjnene i Hovedet paa en sær Maade; dens Bevægelser have da noget for en Fugl besynderlig ormeagtigt ved sig. Halefjerene kan den rejse i Vejret som en Top. V. forekommer baade i Løv- og Naaleskove, ruger i hule Træer, søger sin Føde, bestaaende i Myrer og Insektlarver, som den fanger ved Hjælp af sin udskydelige Tunge, dels paa Jorden, dels paa Træerne, hvor den dog ikke klatrer med Spætternes Behændighed, ligesom den heller ikke kan hakke Hul i Træstammerne. **G. Winge.**

Vendekrebse, s. Vendecirriller.

Vendelbo, Beboer af Vendsyssel.

Vendelbo, Poul, s. Løvenørn.

Vendémiaire [vangdemiǟhr], Vinhøstmaaneden, hed i den franske republikanske Kalender Aarets 1ste Maaned fra 22 Sept. til 21 Oct. 13 V. Aar IV (5 Oct. 1795) indtraf „Sectionernes Opstand“, d. v. s. 40,000 Nationalgardister i Paris drog frem mod Tuilerierne for at sprænge Conventet og gjøre en Contrerevolution; men Opstanden knuedes af Napol. Bonaparte.

Vender ell. Vinder (lat. Vĕnedi), et Navn i forskjellige Former, som de germanske Folk fra de ældste Tider have anvendt paa deres østlige, slaviske Naboer. I hele Middelalderen kaldtes de slaviske Stammer, der fra Holsten indtil Preussen befolkede Østersøens Sydkyst, Vender; ligesaa endnu Serberne i Lausitz; „Vinder“ bruges særlig om Slovenerne i Østerrig (s. Slaver). I det 16de Aarh. antog man, at det i Folkevandringerne optrædende, vilde og krigerske vandaliske Folk var V., hvorfor man urigtig oversatte de skandinaviske Kongers Titel „de Venders“ paa Latin med »Vandalorum«. De Venders Konge (rex Slavorum, senere urigtig rex Vandalorum) er en fælles

Titel for de danske og svenske Konger; for de danske Kongers Vedkommende hidrører den fra de vendiske Lande Mecklenburgs og Pommerns Underkastelse under dansk Lenshøjhed, og Kong Knud VI var derfor den første, der kaldte sig saaledes; i Sverige blev den optaget af Gustav Vasa.

Vendethermometer, Negretti-Zambras, er et Thermometer, paa hvilket man kan aflæse den Temperatur, som Thermometret var udsat for i et bestemt Øjeblik, hvilke Temperaturforandringer det end senere har været udsat for. Det ligner et almindeligt Kviksølvthermometer, men Røret har nede ved Beholderen en stærk Indsnævring, og oven over denne er der en Bøjning paa Røret, i hvilken dette end videre udvider sig til en ganske lille Beholder. I det Øjeblik, man vil bestemme Temperaturen, vendes Thermometret om, saa at Beholderen kommer op ad; Kviksølvets ringe Sammenhæng paa det smalle Sted vil da bevirke, at Kviksølvet her skilles ad, og alt, hvad der var over Indsnævringen, falder ned i Røret; jo højere Temperaturen var i Vendingsøjeblikket, desto mere Kviksølv falder der ned, og naar Røret altsaa ved foreløbige Forsøg er graderet (Graderne komme, som det vil ses, til at gaa den omvendte Vej af den sædvanlige), kan den søgte Temperatur aflæses. Aflæsningen kan finde Sted saa længe efter, det skal være, naar man blot ikke vender Thermometret om igjen, thi da vil Kviksølvet atter forenes; senere Temperaturforandringer ville nemlig ikke have nogen kjendelig Indvirkning paa den nedfaldne Kviksølvmængde, da denne er ringe, og skulde Kviksølvet i Beholderen blive opvarmet, stiger det vel ud i Røret, men bliver optaget i den Udvidelse, som findes paa Røret lige efter Indsnævringen. V. anvendes især til Undersøgelser over Havvandets Temperatur i forskjellige Dybder; et Lod, som glider ned ad det Tov, hvori V. er ophængt, kan vende Thermometret i rette Øjeblik; en saadan Vendeindretning er udtænkt af Capitain Rung. Denne har ogsaa anvendt V. i et Apparat, hvor man kan aflæse f. Ex. en Gang dagligt de Temperaturer, der vare til Stede ved hvert helt Klokkeslæt i Døgnets Løb; paa et Stativ er der ophængt 24 V. med Beholderne ned ad; men med en Tendens til at dreje sig om, hvilket er modvirket ved en Fjeder eller paa anden Maade; en Slæde, som ved Hjælp af et Urværk kjøres jævnt hen ad Stativet i Løbet af 24 Timer, udløser hvert Time et V., saa at det drejer sig rundt og derfor vil vise den Temperatur, som da var til Stede. Naar alle 24 V. efter Døgnets Forløb ere aflæste, drejes de tilbage, Slæden føres tilbage til sin Begyndelsesstilling, og det hele gjentager da førfra.

Vendetta, it., Hævn, Blodhævn.

Vending, den Forløsningsmaade, hvorved man med Haanden indbragt i Livmoderen omfatter og nedtrækker en eller begge Fødder af Fosteret og derved forandrer dettes Stilling til et Fodleje med Fødderne ned ad. V. anvendes især, naar Fosteret ligger paa tværs i Underlivet (Tværleje), i hvilken Stilling Fødselen er umulig, samt ved regelmæssigt Leje af Fosteret, naar faretruende Tilfælde byde Fødselens hurtige Tilendebringelse paa et Tidspunkt, da Fødselstangen ikke kan anvendes. Efter V. er det oftest nødvendigt at fremtrække Fosteret ved Fødderne (s. Extraction).

Vendôme [vangdååhm], 1) Stad i det franske Dep. Loir et Cher, ved Floden Loire, 4 M. n. v. for Blois. 7,000 J. Fabrikation af Handsker, Bomuldsvarer, Tæpper, Knivsmedsarbejder og Læder. 2) Et efter Staden V. opkaldt, gammelt fransk Grevskab, som af Frants I med Hertugtitel blev givet til Carl af Bourbon. Dennes Sønnesøn Henrik IV forenede V. med den franske Krone, men gav det siden til den ældste af sine med Gabrielle d'Estrées avlede Sønner César (f. 1594), der nu som César, Hertug af V., stiftede Huset V. Inden Ludvig XIII.s Fødsel tænkte Henrik IV paa at sikre ham Tronfølgen i Frankrig, og man nærede store Forventninger om ham, som senere fuldstændig skuffedes. Han deltog ivrig i Sammensværgelserne mod Richelieu og maatte for at undgaa hans Hævn flygte til Udlandet, optraadte ogsaa en Tid lang mod Mazarin, men blev vunden af denne og døde som Storadmiral 22 Oct. 1665. — Hans yngre Broder, François de V., Hertug af Beaufort, optraadte under Frondeurolighederne mod Mazarin og fik Tilnavnet »Roi des halles« paa Grund af sin plumpe Beltatenhed og Yndest hos den laveste Folkeklasse. Senere førte han et lille fransk Corps til Candia for at hjælpe Venezianerne mod Tyrkerne og faldt der 1669. — Césars ældste Søn, Louis, Hertug af V., f. 1612, før Faderens Død kaldet Hertug af Mercoeur, da hans Moder var Hertugen af Mercoeurs eneste Datter og Arving, blev 1649 fransk Vicekonge i Catalonien, som dengang havde gjort Oprør mod Spanien og sluttet sig til Frankrig. Efter sin Hustru, Laura Mancinis Død traadte han 1656 ind i den gejstlige Stand, blev 1667 Cardinal og døde 1669 i Aix. — Hans ældste Søn, Louis Joseph, Hertug af V., berømt fransk Feltherre under Ludvig XIV, Turennes Elev, f. 1654, traadte allerede 1672 ind i den franske Armé og udmærkede sig især i den spanske Arvefølgekrig. 1702—6 commanderede han i Italien, hvor han holdt Prins Eugen Stangen og sejrede ved Calcinato 19 Apr. 1706, men kort efter blev han kaldt til Nederlandene for at afløse Villeroi. Her standsede han 1707 Marlboroughs Fremgang, men da han 1708 var bleven stillet under Hertugen af Bourgognes Overcommando, bevirkede Uenigheden mellem disse to saa forskjellige Personer Nederlaget ved Oudenarde (11 Juli 1708) og Lilles Fald. Nu blev V. afsat i Unaade, men sendtes dog 1710 til Spanien, hvor han befæstede Philip V.s vaklende Trone ved Sejren ved Villaviciosa (10 Dec. 1710). Her døde han 15 Juni 1712, hvorpaa Hertugdømmet V. faldt tilbage til Kronen. Slægten uddøde med hans Broder Philippe de V., f. 1655, d. 24 Jan. 1727 som fransk Storprior for Malteserordenen.

Vendsyssel kaldes den nordlige Halvø af Jylland, fra Limfjorden til Skagen, omgiven af Skagerak og Kattegattet, det nuværende Hjørring Amt paa nær Øster-Han Herred samt Kjær Herred i Aalborg Amt. Det er et, i den

østre Del højtliggende, skovbevoxet Bakkeland, som mod V. sænker sig til en jævnt skraanende, skovløs Slette og mod S. er omgivet af flade Enge og Kærstrækninger, der mod V. gaa over i den store Vildmose. Vendelboerne ere fra gammel Tid bekjendte som en djærv, kraftig Folkestamme, der spillede en fremragende Rolle under de idelige Bondeopstande i Jylland i Middelalderen.

Wendt, Johan Christian Vilhelm, f. 1778 i Eckernförde, var først Militærchirurg i Slesvig, men opgav 1798 sit Embede for at fortsætte sine Studier i Kjøbenhavn. Efter at han havde taget baade chirurgisk og medicinsk Examen, blev han 1805 Districtslæge i Kjøbenhavn, 1818 Overlæge ved almindeligt Hospital og 1832 Stabschirurg ved Hæren. 1838 døde han. W. var en meget kundskabsrig og flersidig dannet Læge og en flittig Forfatter. Særlig Fortjeneste havde han af Ordningen af Armeens Medicinalvæsen, Kjøbenhavns Fattigvæsen og af Garnisonshospitalets Stiftelse.

Vēnæ, Blodaarer, s. Blod. Venæpuls, s. Puls.

Venedey, Jakob [fĕ], tysk Politiker og Forfatter, f. 1805 i Köln, maatte 1832 for et Flyveskrift om Nævningeretter forlade Preussen og for sin Deltagelse i Hambachfesten gaa til Frankrig, hvor han sluttede sig til Republikanerne og de politiske Flygtninger. Han skrev her bl. a. „Römerthum, Christenthum, Germanenthum" (1840), »la France, l'Allemagne et la Sainte-Alliance« (1842), „Die Deutschen u. Franzosen in Sprache u. Sprichwort" (1843) og Biographier af Machiavelli, Montesquieu og Rousseau (1846—50). 1848 vendte V. tilbage til Tyskland, blev Medlem af Frankfurt-Parlamentet og hørte til yderste Venstre. Udvist fra Preussen levede han siden 1855 i Baden og fortsatte i Flyveskrifter Kampen mod Preussens Ledelse af Tyskland. Fremdeles skrev han „Geschichte des deutschen Volkes" (1854—62, 4 Bd.), Biographier af Washington, Franklin og Stein (1862—68) og endelig „Die deutschen Republikaner unter der französischen Revolution" (1870). D. 1871.

Venēnum, lat., Gift. Veneficium, Forgiftning.

Veneratiōn, Højagtelse, Ærbødighed, Ærefrygt.

Venērisk Saar (af Venus), s. Syphilis. V. Sygdomme, Fællesbenævnelse for det v. Saar, Syphilis og Dryppert.

Venern [vĕnnern], den største af Sveriges Indsøer, omgiven af Vermland, Vestergötland og Dalsland, har et Fladeindhold af c. 106 □ M. (5,806 □ Kilom.). Den bestaar af 2 Dele: den egentlige V., den større, nordøstlige Del, og Dalbosjön, den mindre, sydvestlige, der adskilles dels ved et fra Vermland fremspringende Næs, dels ved Kållandsö og den Skjærgaard, som dannes af Lurö og Aspholmene. V. danner en Mængde Bugter (Aspfjorden, Kattfjorden, Kilsfjorden, Kinnebugten m. fl.), optager mellem 20 og 30 Vandløb (Byelven, Klarelven og Letelven mod N., Lidan, Tidan og Nossan mod S.), har levende Skibsfart og stor Rigdom paa Fisk.

Venersborg [s. o.], Stabelstad i Vestergötland i Sverige paa et Næs imellem Vasbotten (en Bugt af Venern) og Götaelv; 5,286 J. (1886). Sæde for Landshøvdingen i Elfsborgs Län; højere Elementarskole, 2 Bankkontorer, Hypothekbank, Sparekasse, Länslazareth. Udførsel af Korn. V. anlagdes 1642 og var fordum befæstet; 1644 og 1676 blev den erobret og brændt af de danske, og under Krigen 1788 blev den, skjønt ikke længere befæstet, besat af den danske Hær. V. staar ved private Jernbaner i Forbindelse med Uddevalla og den vestlige Stambane.

Venĕter nævnes af de græske og romerske Forfattere paa to forskjellige Steder: 1) i det nordøstlige Italien, et rimeligvis illyrisk Folk. Venezia har endnu Navn efter dem. 2) et gallisk Folk i Armorica (Bretagne) i Gallien. Undertiden kalde romerske Forfattere ogsaa Slaverne urigtig V. (i Stedet for Venedi), hvilket har foranlediget nyere slaviske Lærde til at antage slaviske Indvandringer til Syd- og Vesteuropa i tidlig Tid.

Venēzia, med Tilnavnet la bella, Venedig, Stad i Norditalien, opført paa de to Hovedøer Rialto og Giudecca og over Hundrede mindre, ved Kanaler adskilte Øer i Lagunerne, 52 M. n. for Rom; af Kanalerne er Canal grande den længste; af de over 300 Broer er Rialtobroen den største og skjønneste. 128,400 J. (1881). Staden er forbunden med Fastlandet ved en prægtig Jernbanebro, som tillige indeholder en Vandledning, og hvis Bestande forsvares af Fortet Malghera. De mærkeligste Bygninger ere St. Marcuskirken med fritstaaende, 315 F. højt Klokketaarn, det forhenværende Dogepalads med rige Samlinger, nemlig Mesterværker af den venezianske Skole, og det rige Bibliothek San Marcus med 10,000 Haandskrifter, og Regeringsbygningerne, der tillige med de 2 foran nævnte omslutte St. Marcuspladsen, 560 F. lang og 260 F. bred, belagt med sorte og hvide Marmorfliser og omgiven med Buegange, Kaffehuse, Restaurationer og glimrende Butiker. Mellem denne Plads og Havnen er den mindre Plads Piazzetta med 2 Granitsøjler, af hvilke den ene bærer St. Marcus's vingede Løve, den anden den hellige Theodors Billede. Blandt de mange Kirker udmærke sig, foruden San Marco, fornemlig S. Giorgio Maggiore, S. Giovanni Chrisostomo, S. Giovanni e Paolo med Dogegravene, Santa Maria dei Frari med prægtige Gravmæler over Tizian, Canova og flere Doger, Sa. Maria dell' Orto og Sa. Maria della Salute med flere. Blandt de talrige Paladser fremhæves Kunstakademiet med rige Skatte, Barbarigo, Vendramin, Pesaro, Giustiniani, Grimani, Mantrini, Manin, Pisani-Moretta og fl. Af offentlige Mindesmærker mærkes Victor Emanuels Rytterstatue og Garibaldis Statue. V. har Fabriker for Guld-, Emaille- og Mosaikarbejder, Glas, Perler, Spejle, Sæbe, Posamentmagerarbejde m. m., der ere berømte for udmærkede Arbejder. V.s Handel er vel nu kun en Skygge af, hvad den i Middelalderen har været, men den har dog hævet sig stærkt efter Gjenforeningen med Italien og Aabningen af Brennerbanen og Suez-Kanalen. Kystvolden, som skiller Lagunerne fra Havet, kaldes Lido. Den er paa en Strækning af to Mile for-

vandlet til en bred Dæmning af Marmor med en stærkt befæstet Havn og er Venezianernes Yndlingsspasereplads. — Da Hunnerne under Attila 452 brød ind i Øvre-Italien, flyttede mange Veneter ud paa Øerne og Lagunerne ved Østkysten og anlagde der en Del smaa Stæder, som efterhaanden voxede op til den mægtige Republik V. Efter det vestromerske Riges Undergang kom de under Østgoternes og derpaa under Østromernes Herredømme, medens de derimod holdt sig uafhængige af Langobarderne. I Begyndelsen bleve de enkelte Øer styrede af Tribuner, der stod under den af den østromerske Kejser udnævnte dux Venetiae, men dennes Omraade indskrænkedes stadig mere ved Langobardernes Erobringer, og 697 forenedes Øerne under den første folkevalgte Doge eller Hertug (dux) Paoluccio Anafesto, hvormed V.s factiske Uafhængighed begynder, skjønt Byen endnu længe af Navn anerkjendte den østromerske Kejsers Overherredømme for derved at bevare gunstigere Handelsvilkaar i hans Rige. Mod Saracenernes og Illyrernes Sørøverier udrustede V. Krigsskibe og tilvendte sig snart Handelen paa det adriatiske Hav og en stor Del af Middelhavet; V.s Herredømme over det adriatiske Hav betegnedes senere ved den symbolske Skik, at Dogen ēn Gang om Aaret paa Bucentauren kastede en prægtig Ring ud i Havet og derved ligesom formælede sig med det. Mod Slutningen af det 10de Aarh. underkastede Dogen Pietro Orseolo sig adskillige Stæder i Dalmatien og kaldte sig Hertug af D., men om Besiddelsen af dette Land maatte imidlertid V. kæmpe med de ungarske Konger indtil omtr. 1400. Korstogene gav V. et nyt Opsving, da Borgerne tjente overordentlig mange Penge ved den derved forøgede Skibsfart og Handel, og V. udstrakte sine Handelsforbindelser over hele Orienten. Men især steg V.s Magt ved det 4de Korstog (1202—4), hvorved Dogen Enrico Dandolo i Forening med franske Riddere erobrede Konstantinopel og V. fik Herredømmet over Kyststrækningerne ved Adriaterhavet og Archipelagus og mange Øer, hvoriblandt Negroponte, Candia, Ægina, Korfu og Zakynthos. Rigtignok omstyrtedes 1261 det latinske Kejserdømme ved Genuesernes Hjælp, hvorved disse fortrængte Venezianerne fra deres Handelsforrettigheder i Constantinopel og fra den Gren af den indiske Handel, der gik over Kaffa, men til Gjengjæld tilegnede Venezianerne sig næsten udelukkende den meget vigtigere Handelsvej over Alexandria. Handelsrivalitet bevirkede blodige Søkrige med Genua, der med Afbrydelser førtes 1256—1381 (Freden i Turin) og endte med Genuas Nederlag. Under alt dette var V.s Forfatning mere og mere bleven uddannet i aristokratisk Aand og blev til sidst et afsluttet Oligarchi. 1172 oprettedes „det store Raad". Det bestod af 480 Notabler (Nobili) og fik snart stor Myndighed, især efter at Folkeforsamlingen 1423 helt var afskaffet. 1297 gjennemførte Dogen Pietro Gradenigo en vigtig Forandring, idet det store Raad forvandledes til en sluttet Forsamling af Aristokrater, til hvilken kun de Familier, hvis Navne vare indførte i „den gyldne Bog", havde Adgang. 1310 indførtes Timandsraadet, som fik Ledelsen af Politiet og snart en ubegrænset Myndighed saa vel lige over for Dogen (s. Falieri) som over for Raadet. 1539 indsattes endelig tre Statsinquisitorer, som skulde forfølge politiske Forbrydelser. I det hele var dog Regeringen mild, og V. blomstrede op til en saa vel ved Kunst og Videnskab som ved Handel og Rigdom blomstrende Stad. I den første Halvdel af 15de Aarh. begyndte V. at udvide sine Besiddelser paa Fastlandet og erhvervede Trevisa, Vicenza, Verona, Brescia, Bergamo og Padua med tilhørende Districter samt 1489 Cypern, men i det samme Aarh. indtraf Begivenheder, som bevirkede V.s Dalen: Osmanerne trængte frem paa den græske Halvø og fratog V. deres Besiddelser i Archipelagus, Morea og Albanien, indtil V. 1479 sluttede Fred og Venskab med dem, og ved Portugisernes Opdagelse af Søvejen til Indien 1498 udtørredes V.s vigtigste Rigdomskilde, idet den indiske Handels Hovedsæde nu flyttedes til Lissabon. Den Fare, hvormed Naboernes Skinsyge truede V. i Ligaen i Cambray (1508), undgik Republiken ved klog Eftergivenhed mod Pave Julius II, men selv mod Tyrkernes dalende Magt kunde V. ikke hævde Besiddelsen af Cypern (1571) og Candia (1669). Vel erobrede V. Morea 1678, men mistede det igjen ved Freden i Passarowitz 1718 mod Erstatning i Dalmatien og Albanien. Efter den Tid tog V. ingen Del i Europas almindelige Politik, men dets indre Kraft svækkedes ved den strænge Fastholden af den forældede Statsordning og ved den yppige Levevis, som blev almindelig hos de rige Borgere og de mange tilrejsende Udlændinger. Under Krigen 1796 erklærede V. (som da talte 2½ Mill. I.) sig neutral, men undlod alle Forholdsregler for at sikre sig. Bonaparte krænkede aabenlyst Neutraliteten ved at besætte Brescia, og Østerrigerne gjorde da Gjengjæld og besatte Peschiera. Deraf tog han senere Anledning til at besætte alle V.s Fæstninger, tillod sig desuden alskens Udpresninger og opmuntrede Bestræbelser i de mindre Byer efter at løsrive sig fra V.s Herredømme. Da Republiken begyndte at ruste, og da der forefaldt Uroligheder rettede imod Franskmændene, især i Verona, udstedte Bonaparte Krigserklæring. V. haabede at kunne afvende Stormen ved at omdanne Forfatningen i demokratisk Aand (i Maj 1797), hvorhos den sidste Doge Luigi Manin frivillig fratraadte sin Post; men Bonaparte vilde ikke nøjes dermed og bestemte at bruge V. som et Vederlag til Østerrig for Lombardiet og Belgien. Ved Freden i Campoformio (i Oct. 1797) afstodes hele Landet øst for Adige, samt Dalmatien, til Østerrig, medens Frankrig tog de joniske Øer og Resten forenedes med den cisalpinske Republik. 1805 maatte Østerrig afstaa V. til Kongeriget Italien, men fik det tilbage 1814, hvorefter Landet blev en Del af det lombardisk-venezianske Kongerige. Byen V. gik stærkt tilbage i Velstand, indtil den 1830 blev Frihavn og senere fik Jærnbane. Misnøjen med det fremmede Herredømme brød 22 Marts 1848 ud i en Opstand, Garnisonen overvældedes, og San

Marcos Republik udraabtes under D. Manins Ledelse. V.s nye Forsamling vedtog dog 4 Juli næsten enstemmig Tilslutning til Sardinien, men efter dettes Nederlag fik det republikanske Parti Overvægten, og 13 Aug. indsattes et Triumvirat med Manin i Spidsen. Han ledede Byens Forsvar med stor Kraft indt. 24 Aug. n. A., da den efter et frygteligt Bombardement maatte overgive sig af Mangel paa Levnedsmidler. V. blev haardt straffet for sin Opstand og var under Belejringstilstand indtil 1854. Efter Krigen 1859 forblev Venetien under Østerrig og var den eneste Landsdel, som ingen Landdag fik og derfor heller ingen Repræsentanter i Rigsraadet. Det politiske Tryk blev tungere, Hadet bitrere og den økonomiske Tilbagegang større; men Østerrig vilde hverken afstaa eller sælge Landet, skjønt Besiddelsen viste sig uholdbar og Italien gjorde gode Tilbud. Først efter Nederlaget ved Königgrätz overdroges V. 4 Juli 1866 til den franske Kejser; men det blev strax besat af italienske Tropper paa Byen nær. Ved Fredslutningen 3 Oct. afstodes V. og overgaves af den franske Commissær, General Leboeuf, til Italien, efter at en Folkeafstemning 22 Oct. med 652,000 St. imod 69 havde udtalt sig derfor. 7 Nov. holdt Kong Victor Emanuel sit Indtog i Staden V. under almindelig Jubel; 22 Marts 1868 førtes Manins Lig fra Paris hjem til V. og bisattes i San Marcuskirken, og 5 Apr. 1875 modtes i V. Victor Emanuel med den østerrigske Kejser, som nu fik en varm Hyldest af sine fordums Undersaatter, fordi han kom som Ven og Nabo.

Veneziāno, Agostino, italiensk Kobberstikker, var tillige med Marco da Ravenna Marc Antonios Elev, og disse tvende deltog med ham i Udførelsen af mange af hans Arbejder (1509—36), saa at man i ældre Kataloger, som f. Ex. det bekjendte af Bartsch, finder disse tre Kunstneres for den ældre Kobberstikkerkunst saa charakteristiske Blade ordnede under ét.

Venezolāno er siden 1872 Montenheden i Venezuela, delt i 10 Reales à 10 Centavos, af Finhed 900 Tusendedele, udmøntet som den franske 5-Francs, saa vel i Guld som Sølv, og af Værdi 3 Kr. 60 Øre.

Venezuēla, en af 8 Stater, 8 Territorier og 2 Kolonier bestaaende republikansk Forbundsstat i den nordl. Del af Sydamerika, omgiven af den columbiske Republik, Republiken Brasilien, britisk Guajana, Atlanterhavet og det caribiske Hav. 20,700 □ M. med 2,198,300 J. (1886). Kysten mod det caribiske Hav er en Afvexling af stejle Klippemasser og flade, til Dels moradsige Landstrækninger. Langst mod V. danner den den store Venezuelabugt, der fortsættes i den dybt i Landet indskærende Maracaibo Sø. Herfra mod Ø. ligge Triste Bugten, Cariaco B. og Paria B., der lukkes mod Atlanterhavet ved Øen Trinidad. Kystlandet ved Atlanterhavet dannes af de lave, skovbevoxede Øer i Orinocoflodens Delta. Foran Kysten i det caribiske Hav ligge talrige Øer, af hvilke de betydeligste ere de engelske Øer Tabago og Trinidad, de venezuelanske Margarita, Blanquilla og Tortuga og de hollandske Øuer Ayre, Curaçao og Oruba. V. danner en mærkelig Afvexling af Bjærg- og Sletteland. Bjærglandet falder i 3 ved de store Græssletter (Llanos) adskilte Grupper: Andes med Venezuelas Kystbjærge mod N. V., Sierra de Bergantin mod N. Ø. og Parimabjærgene mod S. Ø. Andes deler sig s. for Staden Pampelona i Columbia i 2 Grene, der omslutte Maracaibo Søen, af hvilke den vestlige, der danner Grænsen mod Columbia, er forholdsvis lav og skovbevoxet, medens den østlige som en henimod 15 M. bred Bjærgmasse strækker sig mod N. Ø. op mod Tristebugten. Denne Bjærgmasse afsluttes for oven af 10—12,000 F. høje Bjærgsletter (Paramos) af ringe Bredde, kun sparsomt bevoxede med Alpeplanter. Fra disse Sletter hæve sig enkelte højere Toppe, men kun én, Sierra Nevada de Merida (14,600 F.), er dækket med evig Sne. Bjærgmassen falder i det hele stejlt mod begge Sider, men er i Dalene og paa de mindre stejle Partier forsynet med rig Plantevæxt. Den er beboet indtil 8 à 9,000 F.s Højde, og mellem denne Højde og 4,000 F. over Havet dyrkes med Held Hvede og de for den tempererede Zone sædvanlige Planter. Under denne Højde bliver Vegetationen efterhaanden subtropisk og ved Bjærgenes Fod helt tropisk. Mellem Bjærgene og Maracaibo Søen er Sletteland, bevoxet med store Skove, der levere fortrinligt Tømmer og en stor Mængde Farvetræ. Fra den østlige Kjæde strække Venezuelas Kystbjærge sig mod Ø. langs Kysten og ende i Cap Codera; deres højeste Punkt er 8,900 F. Længere mod Ø. og n. om Paria Bugten er Sierra de Bergantin med Højder indtil 6,500 F., fra 2 til 10 M. bred og med græsbeklædte Højsletter af 3—4,000 F.s Højde. Syd for de her nævnte Bjærge til Orinocoflodens venstre Bred og mellem denne og Vestgrænsen strække sig de store Sletter, der findes beskrevne i Art. Llanos. Parimabjærgene dække næsten hele den Del af Landet, som ligger s. og ø. for Orinocofloden, og som endnu kun er lidet bekjendt. Den østlige Del, der har været mest besøgt, er et meget ujævnt Højland af c. 1,400 F.s Højde med rig Afvexling af Klippepartier, Dale og Sletter og med mange meget frugtbare Partier. Landets Hovedflod er Orinoco, der udspringer i Parimabjærgene paa Grænsen af Brasilien og gjennemløber Landet i en mægtig, mod Ø. aaben Bue, optagende fra højre Side en Mængde rivende Bjærgstrømme med talrige Fald og fra venstre Side de store Floder Guaviari, Meta, Apure o. fl. I Landets sydl. Del danner den sejlbare Casiquiare en Forbindelse mellem Orinoco og Amazonflodens store Biflod Rio Negro. Saa vel til Pariabugten som til det caribiske Hav flyde talrige Smaafloder, af hvilke den betydeligste er Tocuyo, der falder i Tristebugten. I klimatisk Henseende kan Landet deles i 3 Regioner, den hede under 2,000 F., den tempererede mellem 2,000 og 7,000 F. og den kolde over 7,000 F., der kun er sparsomt beboet. Som almindeligt i tropiske Lande er her en hed og tør Aarstid og en Regntid. Nordøstpassaten blæser næsten hele Aaret. Regntiden har hyppige Orkaner og voldsomme Torden-

vejr. De vigtigste Landbrugsprodukter ere Kaffe, Bomuld, Indigo, Kakao, Sukker, Tobak og Kokosnødder. Majs er det vigtigste Brødkorn og dyrkes over hele Landet, Hvede kun i de højere liggende Strækninger. Ris dyrkes enkeltvis i Lavlandet. Desuden dyrkes mange Slags Bælgfrugter, Grøntsager og Vin samt de fra Europa overførte Sydfrugter. Kvægavlen er dog Hovedsagen i Landbruget, og her holdes store Hjorder af Hornkvæg, Heste, Muldyr, Æsler, Faar, Geder og Svin. Vilde Dyr og Fugle af de for Sydamerika sædvanlige Arter ere meget talrige. Havene ere rige paa Søpattedyr og ligesom Floderne tillige paa Fisk. I Orinoco findes Alligatorer, og saa vel den store Slange Boa Constrictor som flere giftige Slangearter forekomme paa mange Steder. I Bjærglandet findes saa vel ædle som uædle Metaller og andre Mineraler. Industrien er forholdsvis lidet betydelig; dens vigtigste Grene ere Tilvirkning af Straahatte, grove Bomuldstøjer, Læder og Sadelmagerarbejde. Handelsomsætningen 1885—86 angives til en Værdi af omtr. 45 Mill. Kr. for Indførselen og 59½ Mill. for Udførselen. Handelen drives navnlig med Tyskland, England, Frankrig, Spanien, Italien, Holland og Antillerne; den er for største Delen i Hænderne paa Fremmede, hvoriblandt mange Tyskere. De vigtigste Udførselsartikler 1885 vare Kaffe (til Værdi af 25¾ Mill. Kr.), Kakao (6 Mill.), Oxehuder (2$\frac{1}{10}$ Mill.), Sukker, Indigo, Tobak, Farvetræ, Guld i Barrer og Guldstøv 14½ Mill.). Havnene La Guayra, Puerto Cabello og Cindad Bolivar ere aabne for Udenrigshandelen, de to sidste tillige for Transithandelen paa Columbien. Jernbaner i Drift 18 M., under Bygning 47 M. (1886); Længden af Telegraphlinjerne 595 M. Befolkningens Hovedmasse er en Blandingsrace, hvori Mulatter og Zamboer have Overvægten; Antallet af spanske Creoler overstiger næppe 1 pCt., Antallet af Fremmede er c. 35,000. Finansvæsenet er i en maadelig Forfatning. Statsindtægten i Budgetaaret 1886—87 udgjorde 24½ Mill. Kr., for største Delen hidrørende fra Toldindtægter; Udgiften 20½ Mill. Statsgjælden bestaar af en indenrigsk Gjæld, der 1888 udgjorde over 28 Mill. Kr., og en udenrigsk, der udgjorde c. 48½ Mill. Kr. Ved Forfatningen af 1864 blev V.s Statsordning føderalistisk; hver af de 8 særskilte Stater har sin Præsident og to Kamre. I Spidsen for Forbundet staar ligeledes en paa 2 Aar valgt Præsident, et Senat af 24 Medl. (8 for hver Stat) og et Repræsentantkammer af 52 Medl., valgte efter Folketal. Der er almindelig Valgret med 18 Aars Alder; til Valgbarhed kræves desuden Færdighed i Læsning og Skrivning.

Historie. V. blev 1498 opdaget af Columbus og fik sit Navn af en By ved Kysten, der var bygget paa Pæle og derved mindede om Venezia; fra 1546 var der en Generalcapitain i Caracas. V. var den Del af det spanske Amerika, som først gjorde Opstand 1810; efter haarde Kampe lykkedes den (Puerto Cabello overgaves sidst, 1823), og fra 1819 hørte V. til Columbia, men udskilte sig i Nov. 1831 til en selvstændig Stat. Den nød indtil 1846 næsten stadig Fred, takket være General Paez, der var Præsident 1831—35 og 1839—43; men nu udbrød en Racekrig mellem Hvide og Farvede, og efter at Paez havde dæmpet den, fik han 1847 Tadeo Monagas valgt til Præsident. Denne styrede meget vilkaarlig, sprængte 1848 Congressen, fordrev Paez fra Landet 1850 og gjorde sig til Dictator; han støttede sig især paa de farvede, viste megen Fasthed over for Pavestolen og de fremmede Magter og søgte ligefrem at grundlægge et Herredømme for sin Slægt. 1851—55 lod han sin Broder Gregorio være Præsident, overtog da igjen Magten og fik Forfatningen ændret derhen, at hans Embedstid skulde vare 6 Aar. Negerslaveriet blev 1856 helt afskaffet, men allerede tidlig var der gjort Skridt til dets gradvise Ophør. 15 Marts 1858 nødte en Opstand Monagas til at fratræde, og efter flere Uroligheder blev Paez i Aug. 1861 valgt til Dictator, men maatte i Juni 1863 overgive Magten til Føderalisten Falcon. Denne gjennemførte n. A. en ny Forfatning med fuld Trosfrihed og Presfrihed samt Afskaffelse af Dødsstraf, Landsforvisning, Gjældsfængsel og tvungen Udskrivning. I de enkelte Stater var der mange Uroligheder, og som Følge heraf hemmedes Landets Udvikling, og Finansnøden blev bestandig større. I Juni 1868 blev Falcon fordreven efter tre Dages Gadekamp i Caracas; Monagas gjenindsattes, men døde allerede 18 Nov. s. A., og nye Uroligheder indtraadte. Endelig lykkedes det Guzman Blanco, der havde været Falcons højre Haand, i Apr. 1870 at faa Magten; han kuede flere Oprør og valgtes 1873 til ordentlig Præsident. V. kom snart i Strid med Pavestolen, fordi Congressen 1874 indførte borgerligt Ægteskab og n. A. ophævede alle Klostrene. Ærkebiskoppen af Caracas, som gjorde Indsigelse, blev landsforvist, og ligeledes den af Paven udnævnte apostoliske Vicar, hvorefter Senatet foretog Valg af en ny Ærkebiskop. Blanco truede endog med at ville løsrive V.s Kirke fra al Forbindelse med Pavehoffet og at give Menighederne Ret til at vælge deres Præster, o. s. fr., hvorefter Paven gav sin Stadfæstelse af den valgte Ærkebiskop. Blanco styrede indtil 1877, og da hans Efterfølger snart døde, blev han 1879 gjenindsat og var Præsident indt. 1884, samt gjenvalgt 1886—88.

Veng Kloster, tilhørende Benedictinerne og liggende ved en Sø i Nærheden af Skanderborg, var maaske et af de ældste danske Klostre. Da det paa Valdemar I.s Tid var helt i Forfald, overlodes det (1166) til Cistercienserne, men allerede 2 Aar efter flyttede de til Kalvø, hvor de dog ikke heller fandt blivende Sted (s. Om Kloster). En Levning af Klosteret er den endnu staaende Kirke, en i architektonisk Henseende interessant Bygning.

Wengel, Christian Molt, dansk Lystspilforfatter, f. 24 Apr. 1821, d. 24 Sept. 1859, blev ministeriel Embedsmand, men var for øvrigt lige til sin Død Student med Liv og Sjæl og derfor et stadigt, vellet og virksomt Medlem af Studenterforeningen, for hvilken han skrev adskillige morsomme Viser, og i hvilken ogsaa flere af hans Vaudeviller opførtes, før de fandt

Vej til Hovedstadens Privattheatre. Hans Arbejder (Vaudevillerne „Cousine Lotte", „Blader", „Kjærlighed paa Taget" og „En Tale" samt Fortællingen „Fra Ni til Fire") udmærke sig ved et sundt og godmodigt Lune uden Raadheder og uden Hentydninger til Tidens Forholde og Personer, samt ved morsomme og træffende Skildringer af Figurer i det daglige Liv.

Vēni, vīdi, vīci, lat., jeg kom, saa og vandt, de Ord, hvormed Cæsar meddelte en Ven den over Pharnakes hurtig vundne Sejer.

Venlo [f], en indtil 1868 befæstet Stad i den hollandske Prov. Limburg, ved Floden Maas, 9 M. n. n. ø. for Maastricht. 10,800 J. Stor katholsk Kirke, smukt Raadhus, Garverier og Cigarfabriker. Vigtig Grænsestation for Banetrafikken.

Wenlock [nénn], Stad i England, Shropshire, 2½ M. s. ø. for Shrewsbury. 19,500 J. Levende Industri. Stenkulsminer og Kalkstensbrud.

Wennerberg, Gunnar [berj], f. 2 Oct. 1817 i Lidköping, blev 1837 Student i Upsala, hvor han 1845 tog den philosophiske Grad og 1846 blev Docent i Æsthetik; 1849 blev han Lector i Philosophi ved Elementarskolen i Skara, kaldtes derfra til Stockholm som Expeditionssecretær i Ecclesiastikdepartementet 1865, var 1870—75 Statsraad samt Chef for samme Departement og derefter Landshövding i Kronobergs Län, indtil han 1888 atter indtraadte i Statsraadet som Chef for Ecclesiastikdepartementet. Han gjorde sig tidlig bekjendt i Studenterverdenen som Digter og Componist, udgav 1848 et Hæfte »Frihetssånger« og 1849—51 »Gluntarne«, en Samling Duetter, hvori han giver en humoristisk Skildring af den Tids Studenterliv i Upsala; senere har han udgivet flere Samlinger Solosange, Duetter, Trioer, Chor (»Hör oss Svea«, »Stå stark du ljusets riddarvakt«, Hymnen »O Gud, som styrer folkens öden« o. fl.), Psalmer og Oratorier; ogsaa har han foranstaltet en Udgave af sine »Samlade Skrifter« (4 Dele, 1881—85). Siden 1866 er han Medlem af det svenske Akademi.

Venosa, Oldtidens Venusium, Stad i Syditalien, 18 M. ø. for Napoli, med 8,500 J., er bekjendt som Horats's Fødeby.

Venskabsøer, ogsaa efter Hovedøen kaldet Tonga Archipelaget, en Øgruppe i det store Ocean, bestaaende af 2 større og over 200 mindre Øer, Klipper og Rev. 18 □ M. med c. 23,000 J. Øerne ere opdagede af Abel Tasman 1643 og nøjere undersøgte af Cook 1773 og 1777, som gav dem deres nuværende Navn. Øerne ere for største Delen flade, og kun en ringe Del af dem er af vulkansk Oprindelse. Der frembringes Brødfrugttræer, Sagopalmer, Pisang og forskjellige andre Frugttræer, Yams, Svin, Hornkvæg, Høste, Papegøjer, tropiske Fugle, Skildpadder og Perlemuslinger; den vigtigste Udførselsgjenstand er Kopra. Beboerne ere lysebrune, med næsten hvide Kinder og i det hele en kraftig Væxt. Efter 1829 ere de rask omvendte til Christendommen. Øerne have en parlamentarisk Forfatning efter engelsk Mønster og Nævningeretter. Man deler dem i 4 Grupper, Tonga-, Hapai-, Namuka- og Vavao-Gruppen. I Tongagruppen er Hovedøen Tonga el. Tongatabu, 21° 28' s. Br. og 157° 32' v. L., 8 □ M. med 10,000 J., indtil 60 F. over Havfladen og udmærket dyrket. I Hapai Gruppen, der er den midterste og tæller c. 4,500 J., er Hovedøen Lefuga, 2 M. lang og ½ M. bred og meget frugtbar. Andre Øer ere Tofua, med en uafbrudt dampende Vulkan paa 2,800 F., og den ligeledes vulkanske, 5,000 F. høje Koa. I Vavaogruppen er Vavao efter Tonga den største af Øerne, 6 M. lang og med vexlende Bredde, frugtbar og veldyrket, med 5,000 J. Den nuværende Konge Georg I residerer i Nukualofa paa Tongatabus Nordkyst.

Venstre bruges i parlamentariske Forsamlinger til at betegne det videre gaaende Fremskridtsparti, med Afskygninger v. Centrum og yderste V. (Jvfr. Højre). I Danmark udgjorde Bondevennerne 1848—63 største Delen af V. i Rigsdagen, men efter Grundlovskampen 1865—66 opstod tre V.-Grupper, det nationale V. (under V. Christensen og Carlsen), Octoberforenings-Mændene (under J. A. Hansen) og C. Winthers Gruppe (af Tschernings gamle Tilhængere). De to sidste sammensluttedes 1868 til det folkelige V., og i Sommeren 1870, da Ministeriet Holsteins Dannelse tilkjendegav et Forbund mellem Godsejerne og det nationalliberale Parti, samledes V.s to Fløje i det forenede V. I Marts 1878 (under Indvirkning af Striden om den foreløbige Finanslov) deltes dette Parti i det moderate V. (under F. Bojsen), som beholdt det tidligere Navn, og det radicale V. (under C. Berg), der selv kaldte sig Folketingets V. Ved en Opløsning af denne sidste Gruppe og en Sammenslutning af Bergs nærmeste Meningsfæller med det moderate V. opstod i Nov. 1884 det danske V., modsat „Europæerne" (under V. Hørup), indtil en ny Samling af hele V. fandt Sted i Maj 1885.

Venstre Skrue, s. Højre Skrue. V. Fil, Øxe osv. betegner gjærne saadanne Redskaber, som ere formede paa modsat Maade af den almindelige for at kunne bruges paa modsat Maade. Det er naturligvis kun af usymmetriske Redskaber, at der kan forekomme højre og venstre Former.

Ventendes Arv, den Formue, som en Person vel har Udsigt til at arve, men som først ved Arveladerens Død virkelig bliver hans. I Modsætning hertil kaldes Arven falden, saa snart Arveladeren er død og Arven saaledes virkelig er erhvervet for Arvingen (s. Arvefald). Over v. A. maa der efter den danske og norske Lovgivning ikke disponeres.

Ventil er i Maskinvæsenet et Organ, der afspærrer Bevægelsen af en Vædske eller Luft og, naar den aabnes, tilsteder Gjennemgang. I Almindel. ere V. selvvirkende, d. v. s. de aabne sig ved Luftens eller Vædskens Tryk derpaa i den ene Retning, naar blot Spændingen er tilstrækkelig, men lukke sig, saa snart Bevægelsen vilde foregaa i modsat Retning. I andre Tilfælde, navnlig naar V. bruges til Ind- og Udledning af Dampen i Dampmaski-

ier, foregaar V.s Aabning og Lukning ved en særlig, af Maskinen selv bevæget Mechanisme. V. bruges ved alle Haande Pumper, ved Styringen i de allerstørste Dampmaskiner, som Sikkerhedsventil (s. d. A.) paa Dampkjedler og hydrauliske Presser o. fl. Man har flere Slags V.: i Pumper bruges meget Klapventiler, bestaaende af et Stykke indfedtet Saalelæder, beklædt med Metal paa begge Sider og naglet fast ved den ene Side; andre V. ere helt af Metal og hvile enten paa en smal, ringformet Flade (Ringventil) eller paa en Keglestade (Kegleventil), eller V. er en Kugle, der passer i alle Retninger paa Ventilsædet. End videre haves Gummiventiler, bestaaende af en bøjelig Gummiplade, som dækker over Gjennemgangsaabningen, der ved smalle Skillevægge er delt i mange mindre Aabninger, fordi Gummipladen er for blød til at ligge frit over en større Aabning. V. aabnes ved, at Pladen løfter sig op fra Sædet. Ved alle disse V. aabnes der kun ét Sted Gjennemgang, men man har ogsaa V. (Differensventiler o. lign.), som, naar de aabnes, give Gjennemgang paa flere Steder samtidig. Ved saadanne V. kan der sørges for, at Trykkene paa forskjellige Steder af dem gjensidig ophæve hinanden, og at V. derfor kan løftes med en meget ringe Kraft. Ved alle V. undgaar man en for stor Løftning, fordi de ellers vilde lukke sig for sent; derimod gjøres de store, for selv med en ringe Løftning at kunne give tilstrækkelig Aabning. I Orgelet gaar Vinden gjennem Fangeventilen til Bælgen, gjennem Sparreventilen til Vindladen, gjennem Cancelventilen til Cancellerne og Piberne. Ved Blæseinstrumenter er V. (fr. piston) en Cylinder, forsynet med et Stempel, der ved at nedtrykkes med Fingeren spærrer eller aabner visse Stykker af Instrumentets Rør og derved forhøjer eller fordyber Tonen (jvfr. Horn). **Ventilation**, Luftfornyelse, af Rum, hvori Mennesker opholde sig, kan ske i forskjelligt Øjemed og i forskjelligt Omfang samt ved forskjellige Midler. Hensigten er oftest at bortskaffe Forureninger, som tilføres Luften ved de Menneskers Udaanding og Uddunstning, som opholde sig i Rummet; men ofte indrettes V. for at bortskaffe ilde Lugt (Closetter, Ostelagere), Støv (Sliberier, Fabriker), Fugtighed (Tørrestuer), for at hindre Dannelsen af explosive Luftblandinger (Gruber, hvori der sker Udvikling af Grubegas) eller for at bortføre overflødig Varme (Forsamlingssale, navnlig hvor der brændes megen Gas). Ofte tilstræbes flere Formaal samtidig. Luftfornyelsens Størrelse afhænger til Dels af Øjemedet. Naar Hensigten er at forbedre den Luft, der er bleven fordærvet ved Menneskers Ophold i samme, bestemmes Mængden af tilført Luft sædvanlig i Forhold til det Antal Mennesker, der forudsættes at være til Stede i Rummet samtidig; dog tages der tillige Hensyn til vedkommende Bygnings Bestemmelse (Hospitaler ventileres langt rigeligere pr. Mand end almindelige Opholdsrum, Epidemihospitaler atter rigeligere end almind. Hospitaler); tillige tages Hensyn til, om det er Voxne eller Børn, der opholde sig i Rummet, o. s. fr. Luftfornyelsen kan tilvejebringes paa forskjellige Maader. Nogen (naturlig) V. er saa at sige altid til Stede, idet den foregaar gjennem de uundgaaelige Utætheder ved Døre, Vinduer og Mure, samt gjennem Ovne. Denne spontane Luftfornyelse er kun tilstrækkelig, naar Antallet af Personer i Rummet er forholdsvis ringe, og den er tillige meget variabel, da den afhænger af Vind og Vejr. Undertiden søger man at forøge den ved Anbringelsen af Trækruder, Ventiler til Skorstene o. desl. Et Skridt videre er Anbringelsen af særlige Rør, beregnede til Udsugning. Det maa imidlertid erindres, at der altid trænger et lige saa stort Qvantum Luft ind, som der suges ud; og naar større Luftmængder skulle føres bort, maa der anbringes særlige Indgangsaabninger for Luft, da i saa Tilfælde de tilfældige Utætheder ikke slaa til. Den indstrømmende Luft maa ikke komme til at genere som Træk; den maa derfor i Regelen opvarmes og, for saa vidt som den kan træffe de Personer, der opholde sig i Rummet, maa den gives en meget ringe Hastighed. Midlerne til at skaffe en saadan mere omfattende Luftfornyelse ere i øvrigt ofte de samme, som naar den er af ringere Omfang, nemlig Sugerør, hvis Sugeevne beror paa Forskjellen i Temperatur mellem Luften i Røret og den ydre Luft, enten nu denne Forskjel er naturlig, idet f. Ex. om Vinteren den Luft, der udsuges fra Opholdsrummet er varmere end den ydre Luft, eller den tilvejebringes ved kunstige Midler, idet Luften i Skorstenen opvarmes for at give den større Stigkraft (Appelskorsten). Jo mere Luften saaledes opvarmes, desto større Hastighed vil den kunne faa i Appelskorstenen, og desto mindre vil V. være afhængig af Vind og Vejr. Denne Maade at skaffe Drivkraft paa er imidlertid ikke nogen økonomisk Anvendelse af Varmen. Ved større Anlæg benyttes derfor med Fordel mechaniske Midler, f. Ex. Centrifugal- eller Skrueventilatorer, drevne af Maskiner, eller man gaar en Mellemvej, hvorved Maskinen spares, idet man f. Ex. driver en Skrueventilator ved Vand fra en Vandledning eller mere umiddelbart sætter Luften i Bevægelse ved en Vand- eller Dampstraale. Det kan bemærkes, at medens man ved directe Anvendelse af Varmen til V. som oftest lægger Hovedvægten paa Udsugningen (undtagen ved de egentlige Luftvarmeapparater), blive mechaniske Midler nu maaske fuldt saa hyppig anvendte for at drive den friske Luft ind (Pulsion i Modsætning til Aspiration). **Ventilation** af et Vandhjul kaldes det, naar man gjør Aabninger i Cellerne gjennem Bagklædningen, for at Luften kan gaa ud en anden Vej end den, Vandet kommer ind ad. Endelig bet. V. Undersøgelse, Drøftelse. **Ventilator** kaldes dels et Ventilationsapparat, dels en Viftebælg (s. d. A.), navnlig naar den ikke virker ved Indblæsning, men ved Udsugning af Luft.

Ventnor, Stad i Hampshire i England, paa Sydkysten af Øen Wight, 7 M. s. for Winchester ved Kanalen, med 5,700 I., Søbad og Fiskeri, besøges meget af Brystsyge paa Grund af det milde Klima.

Ventôse [vangtââhs] (Vindmaaned) kaldes i den franske republikanske Kalender Aarets 6te Maaned, Tiden 19 Febr.—20 Marts.

Ventre à terre, fr. [vangtr a tæhr], med Bugen paa Jorden, i fuldt Firspring.

Ventrikel kaldes baade Maven, Hjertekamrene og Hulerne i Hjærnen.

Wentworth, Thomas [uĕntuōrth], s. Strafford.

Wentzel, Nils Gustav, norsk Figurmaler, f. i Christiania 7 Oct. 1859, har allerede inden han i de sidste Aar gjæstede Paris, fuldt udviklet i Hjemmet, vist sig som en stundum naiv, ofte hensynsløs, men altid højst begavet Naturalist og Lysmaler. Hans „Confirmationsgilde“ udmærkede sig ved adskillige gode, om end noget trivielle Typer; derimod indkjøbtes hans „Føderaadsfolk“ af Nationalgalleriet i Christiania som et ypperligt Forsøg paa at give Solens Virkning i et Interieur.

Vēnus, s. Aphrodite.

Vēnus, Aftenstjærnen, den Planet, hvis Bane er nærmest Jordens. Dens Middelafstand fra Solen er 0,723 Jordbaneradier eller 14¾ Mill. geogr. Mile, Omløbstiden 224,7 Dage, Banens Excentricitet 0,007 og Inclination 3° 24′. Dens Diameter er lig Jordens, Massen og Tætheden lig ⅘, naar Jordens sættes lig 1. Rotationstiden er omtrent som Jordens; Axens Stilling i Rummet er ikke nøje bekjendt. V. er den klareste Stjærne paa Himlen; men dens Elongation bliver aldrig meget stor (overstiger ikke 47 Grader), hvorfor den kun viser sig enten som Aftenstjærne kort efter Solens Nedgang eller som Morgenstjærne kort før dens Opgang og ofte er usynlig paa Grund af sin Nærhed ved Solen. Set gjennem Kikkert viser V. Phaser ligesom Maanen. Den er omgiven af en tæt Atmosphære, i hvilken Vogel ad spectroskopisk Vej mener at have iagttaget Vanddampe. Men ellers er dens Overflade ubekjendt, da man kun yderst sjælden ser nogle ubestemte Pletter paa dens Skive. Af undertiden iagttagne Ujævnheder paa Planetskivens Lysgrænse har man sluttet Tilstedeværelsen af Bjærge, der navnlig ved Sydpolen skulde være 5 à 6 Mile høje; men denne Antagelse er dog højst usikker. Adskillige Astronomer i det 17de og 18de Aarh., blandt hvilke Horrebow, ville have set en Venusmaane; siden 1768 har dog ingen mere set en saadan Maane. Om det Phænomen, at V. træder imellem Solen og Jorden, s. Gjennemgang.

Vēnusbjærg er Navnet paa flere Bjærge i Tyskland, især i Schwaben. Navnet bruges først i et middelnederlandsk Digt fra c. 1350, „Margrete von Limburg“; det spiller en Hovedrolle i det 15de og 16de Aarh. i tysk Literatur og er gjennemgaaende i Sagn og Folkesange lige til vor Tid. I disse Bjærge holder „Fru Venus“ sit i alle Nydelser, Spil, Sang, Dans og Gjæstebud, svælgende Hof, og enkelte Mennesker, som f. Ex. Tanhäuser, lokkes derned og leve nogen Tid, nogle endog til Dommedag, i Sansefryd og Glæde, men maa rigtignok sætte Himmerig paa Spil derfor, hvorfor ogsaa „den tro Eckart“ sidder ved Indgangen til Bjærget og advarer de inddragende, der stundum ogsaa fortvivle over deres Skæbne, thi undertiden lyder deres Fortvivlelsesraab ud fra Bjærget. Geiler v. Kaisersberg lader V. være Maalet for Hexenes natlige Farter.

Vēnusbælte, d. s. s. Baandgople.

Vēnushaar (Adiantum), en Bregne med meget elegant forgrenede Blade og særdeles fine, om Staaltraad mindende, mørkebrune, skjøre Stilke og Bladribber; de fleste Arter høre hjemme i de varme Lande og ere meget yndede Prydplanter.

Vēnus's Blomsterkurv, s. Glassvampe.

Vēnussko (Cypripedilum), Slægt af Gjøgeurternes Familie, med 2 frugtbare Støvdragere og pulverformigt Blomsterstøv, lettest kjendelig paa den om en Træsko mindende Læbe. En Art, C. Calceolus, er for faa Aar siden funden her i Landet, i en Skov ved Vadersphølm S. for Aalborg. Flere Arter ere charakteristiske og smukke Prydplanter. Den tidligere Skrivemaade Cypripedium er ucorrect.

Vēnusvogn, d. s. s. Stormhat.

Wēnzel, czech. Václav, d. hellige, Hertug af Böhmen 928—935, blev opdraget i den christne Religion, som han søgte at indføre i Böhmen. Han ophidsede herved Stormændene imod sig, og disse dræbte ham 28 Sept. 936. Han er Böhmens Skytspatron.

Wēnzel, tysk Konge 1378—1400, ældste Søn af Kejser Carl IV af det luxemburgske Hus, f. 1361, blev 3 Aar gammel kronet til Konge af Böhmen, 1376 valgt til romersk Konge og tiltraadte 1378 ved sin Faders Død Regeringen i Böhmen og Tyskland. Hans Regeringstid var en Gjæringsperiode i religiøs og politisk Henseende, i hvilken det store Schisma og Kampene i Tyskland mellem Adelen og Stædernes Forbund fremkaldte stor Bevægelse (s. schwabiske Forbund). Da W., som i Begyndelsen havde de bedste Hensigter og lod sig lede af sin Faders gamle erfarne Raadgivere, snart mærkede, at han intet kunde udrette til Tysklands Vel, ophørte han at bekymre sig om dette Lands Anliggender og tænkte kun paa at drage den størst mulige Fordel af sin Kejserværdighed; saaledes solgte han Titelen „Hertug af Milano“ til Johan Galeazzo Visconti 1395, hvilket tillige med hans Ligegyldighed for Tysklands Anliggender blev brugt af de 4 rhinske Kurfyrster som Paaskud til hans Afsættelse 1400. Dog vedblev W. at gjøre Paastand paa Kejserværdigheden indtil 1411, da han anerkjendte sin Broder Sigismund som romersk Kejser. I Böhmen var han i Begyndelsen afholdt, medens han lod sig lede af sin Faders Raadgivere, men senere, da han overlod Regeringen til uværdige Yndlinge og selv mere og mere hengav sig til Jagtens Glæder og Drikfældighed og kom i Strid med Gejstligheden (s. Nepomuk), mistede han sin Popularitet og maatte kæmpe mod gjentagne Opror af sine egne Slægtninge (Jobst af Mähren og Sigismund) og Stormænd, der tog ham til Fange 1393, ligesom ogsaa senere Sigismund 1403 bemægtigede sig hans Person og holdt ham 19 Maaneder fangen i Wien. Af Had til den katholske Gejstlighed begunstigede han Johannes Hus. Mod Slutningen af sit Liv havde han maattet overlade al Magten i Böhmen til Landstænderne. Han døde af et Slagtilfælde 1419.

Vens, en lille Ø i Limfjorden, n. for Struer, ;ører under Ringkjøbing Amt, Skodborg Herred, og udgjør et eget Pastorat. 109 J. (1880).

Veracruz, 1) en af Staterne i den mexicanske Republik i Amerika, v. for den mexicanske Havbugt; 1,141 □ M. med 633,400 J. 1888). 2) Befæstet Hovedstad i Staten V. ved den mexicanske Havbugt, 40 M. ø. til s. for Mexico. 14,000 J. Bispesæde. Smukt bygget Stad. Havnen er mellem Staden og den befæstede Ø San Juan de Ulloa. Klimaet er meget usundt, og den gule Feber optræder ofte med stor Voldsomhed. Jærnbaneforbindelse med Mexico. V. blev bygget 1580 paa det Sted, hvor Cortes landede 1519; de to Byer, han selv havde anlagt med samme Navn, ligge sydligere. Fortet San Juan de Ulloa overgaves først 1825 af Spanierne til Mexicanerne og var det sidste faste Punkt ved Atlanterhavet, som hine havde tilbage paa Amerikas Fastland. 1838 indtoges V. af Franskmændene og 1847 af Nordamerikanerne. 1861 rømmede Mexicanerne frivillig Byen, og Kejserdømmets Tilhængere her holdt sig indtil Juni 1867.

Verágua, Santiágo de, Stad i den sydamerikanske Republik Columbia, Dep. Panama, 15 M. v. s. v. for Panama ved Floden St. Martin, 3 M. fra dens Udløb i det store Ocean, med 6,300 J. Forfærdigelse af Straaarbejder.

Veránda, dækket Altan paa et Hus.

Verátrum, Foldblad, en Slægt af anselige, Regelen mandshøje, fleraarige Urter af Tidløsfamilien (Colchicaceæ), der hører til de enkimbladede Planter og er beslægtet med Liliefamilien. De mest bekjendte Arter ere V. album, hvis høje, med brede, foldede Blade tæt besatte Stængel udspringer fra en underjordisk, løgtignende Rodstok og for oven bærer en meget sammensat, rigtblomstret Top af forholdsvis smaa, hvidgule, 3-delte Blomster, og V. nigrum, der ligner den foregaaende, men er noget højere og bærer sortebrune Blomster. Begge høre hjemme paa fugtige Bjærgegne i Mellemeuropa og dyrkes desuden stundum som Prydplanter; de indeholde meget stærke Giftstoffer, navnlig et eget Alkaloid, Veratrin, der betinger Rodstokkens Anvendelse i Medicinen (under Navn af „hvid Nyserod“, »radix Hellebori albi«). Veratrin forekommer tillige i Sabadillefrø, Lusefrø (af V. Sabadilla). Det danner farveløse Naale, som ere uopløselige i Vand, letopløselige i Vinaand. Den mindste Mængde deraf frembringer en heftig Nysen. I den nyeste Tid skjelner man i øvrigt mellem mindst to Veratrumalkaloider, Veratrin og Cevadin, af hvilke det sidste synes at have de Egenskaber, der almindelig tilskrives Veratrin.

Verbáscum, d. s. s. Kongelys.

Verbéna, Jærnurt, af den med de læbeblomstrede beslægtede Jærnurtsfamilie (Verbenaceæ), der navnlig har hjemme i de tropiske Lande, er hos os repræsenteret ved en Art, Læge-Jærnurt (V. officinalis), en navnlig i de sydlige Provinser forekommende Urt med fjersnitdelte, modsatte Blade, lange, tynde og udløbende, til en Top samlede Ax, smaa, uregelmæssige, lila Blomster og 4 Støvdragere, hvoraf de 2 ere længere. Adskillige andre Arter dyrkes almindelig som Prydplanter paa Grund af deres smukke, stærkt farvede Blomster.

Verboeckhoven, Eugène Joseph [ferbūk], flandersk Maler, f. 8 Juli 1799 i Vestflandern, d. 19 Jan. 1881 i Brüssel, var Søn af en Billedhugger, der lod ham modellere forskjellige Dyr. Det Kjendskab til Dyrenes Natur, som han derved tilegnede sig, kom ham til Nytte som Dyremaler, og han gav sine Malerier endnu større Værd ved at anbringe sine Dyr i smukke, dygtig udførte Landskaber. I Forbindelse med Architekturmaleren Notter malede han 1821 et stort Billede, „Kvægmarkedet i Gent“. Museet i Brüssel ejer et stort Billede af ham, „En Faarehjord under et Uvejr“. Hans Arbejder have naaet et betydeligt Tal, men disse og navnlig Dyrene deri have større Værd fra Modelleringens og Charakteristikens Side end fra Farvens, der er noget conventionel og tit falder i det violette. Han har raderet 22 Blade med Dyr.

Verbōtenus, lat., ordret.

Vĕrbum, lat., Udsagnsord, ogsaa Gjerningsord, det Ord, hvorved Forestillingen om en Handling eller Tilstand udsiges om noget, saa at derved fremkommer et Udsagn, en Sætning. Efter Betydningen skjelnes mellem transitive og intransitive V. (s. disse A.). Ved Siden af Grundformen, Activ ell. Handleform (f. Ex. Hesten trækker Vognen), danner man, væsentlig dog kun af transitive Verber, en anden Form, Passiv ell. Lideform, hvorved der udsiges om noget, at det lider Handlingen, er Gjenstand derfor (f. Ex. Vognen trækkes, bliver trukken). I deres Bøjning adskille V. for øvrigt, om end i meget forskjellig Udstrækning i de forskjellige Sprog, Former for Person, Tal, Tid (Tempus) og Maade (Modus).

Vercelli [tschĕlli], Stad i Norditalien, ved Floden Sesia, 9 M. ø. n. ø. for Turin. 22,800 J. Ærkebispesæde. Smuk Kathedralkirke og flere Kirker og Klostre, en technisk Skole og betydelig Risavl. Uld- og Klædefabriker. V. hed i Oldtiden Vercellæ og hørte til Gallia Cisalpina.

Verchojansk, jakutisk Landsby i russisk Gouvern. Jakutsk i Østsibirien, ved Floden Jana, under 67° 33′ n. Br., rimeligvis Jordens koldeste Egn. Jan. 1885 blev her iagttaget en Temperatur af ÷ 68°. Januars Middeltemperatur er ÷ 49°, hele Aarets ÷ 16,7°, Julis + 15,4°.

Verchotúrie, Stad i det russiske Gouv. Perm, ø. for Ural ved Floden Tura, 37 M. ø. til n. for Perm. 9,000 J. Hovedstabelstad for den sibiriske Handel. Vigtig Bjærgværksdrift paa Kobber og Guld.

Vercingētorix var en arvernisk Adelsmand, som ved Gallernes nationale Rejsning mod Romerne i Vinteren mellem 53 og 52 f. Chr. blev udraabt til Arvernernes Konge og Overanfører over Gallerne. Han indsaa, at det galliske Fodfolk ikke vilde kunne modstaa de romerske Legioner, og lagde derfor især Vægt paa Forøgelsen af Rytteriet, med hvilket han angreb mindre romerske Afdelinger og afskar Cæsar Tilførsel. Herved bragte han Cæsar i stor Forlegenhed og tilføjede ham et betydeligt Tab ved Belejringen af Gergovia; men da det var lykkedes Cæsar at indeslutte ham i

Alesia, maatte han til sidst efter en Række fortvivlede Kampe overgive sig til Romerne (52), der holdt ham i Fangenskab, indtil han havde spillet sin Rolle ved Cæsars Triumph, hvorpaa han henrettedes (45).

Verdande, d. e. vordende, i den nord. Mythol. Navnet paa en af de tre Norner, som bestemme Menneskenes Levetid og Skæbne (s. Norner).

Werdau, Stad i Kongeriget Sachsen, 14 M. v. s. v. for Dresden, ved den sachsisk-bayerske Jærnbane, med 14,700 J., betydelig Uldvareindustri, Maskinfabriker og Jærnstøberier.

Verden bet. dels Indbegrebet af alt værende (Universum), dels Jorden og Menneskeslægten. Ogsaa bruges det om visse afsluttede Samfundsklasser (den fornemme V., lærde V.). I religiøs Henseende betegner V. det timelige i Modsætning til det evige, ligesom verdslig staar i Modsætning til guddommelig og hellig. **Verdensaxen**, den rette Linje, der forbinder Himlens Poler, den forlængede Jordaxe. **Verdenshjørner**, de fire Hovedretninger, Nord, Syd, Øst, Vest, som bestemmes ved to paa hinanden vinkelrette Linjer i en horizontal Plan, af hvilke den ene er Middagslinjen, Skæringslinjen af Meridianens og Horizontens Planer. De to Punkter paa Himlen, hvori denne skærer Horizonten, ere Nord- og Sydpunktet, det første lodret under den nordlige Verdenspol; en Linje vinkelret paa Middagslinjen skærer Horizonten i Øst- og Vestpunktet, Skæringspunkterne af Ækvator og Horizonten. Retninger, der ikke falde sammen med de nævnte fire, udtrykkes ved Sammensætninger: Nordost, Nordnordost osv. Paa Himlen er Nord Retningen mod den nordlige Verdenspol, Vest den Retning, hvori ethvert Punkt af Himlen synes at bevæge sig under den daglige Omdrejning, Syd og Øst de modsatte. Disse Retninger kunne saaledes ikke ganske bestemmes efter de terrestriske, men kunne endog blive disse modsatte; ser man f. Ex. mod Nord, vil af to Gjenstande paa Jorden den til højre være den østligste, medens af to Stjærner i Nord nær Horizonten den til højre er den vestligste. Baade paa Himlen og paa Jorden maales Afstande i nordlig og sydlig Retning paa Storcirkler gjennem Polerne, paa Jorden Meridianerne, paa Himlen Declinationscirklerne, i østlig og vestlig Retning derimod paa Lillecirkler, parallele med Ækvator. **Verdenspoler**, s. Pol. **Verdenssystemer**, de forskjellige Theorier, der have været fremsatte om Planeternes Bevægelser. I Oldtiden antoges i det hele Jorden i Hvile som Centrum; om Jorden roterede Himmelkuglen. Til Planeterne henregnedes Solen og Maanen; desuden kjendtes Mercur, Venus, Mars, Jupiter og Saturn. I Følge Macrobius skulle dog Ægypterne have tillagt Mercur og Venus en Bevægelse om Solen, hvorimod denne og de øvrige bevægede sig om Jorden. Blandt Grækerne er Hypothesen om Jordens dobbelte Bevægelse og om Solen som Planetsystemets Centrum bleven fremsat af Aristarch fra Samos (264 f. Chr.), men trængte ikke igjennem, hvorimod den modsatte Anskuelse blev sat i System af Alexandrineren Ptolemæos (130 e. Chr.), hvis Lære holdt sig igjennem hele Middelalderen indtil Kopernikus. Ptolemæos satte Jorden i Midten af Verden; om denne bevægede sig Planeterne i følgende Orden: Maanen, Mercur, Venus, Solen, Mars, Jupiter, Saturn; Planetbanerne antoges cirkelformige, Bevægelserne jævne. For dog at forklare de iøjnefaldende Ujævnheder havde allerede Hipparch maattet antage, at Planeterne bevægede sig i mindre Cirkler, Epicykler, hvis Centrum atter gjennemløb en med Jorden concentrisk, fast Cirkel, Deferenten; Ptolemæos complicerede yderligere Systemet ved i Stedet for Deferenten at sætte excentriske Cirkler, saadanne, hvis Centrer ikke faldt sammen med Jordens. Kopernikus (d. 1543) antog Jordens dobbelte Bevægelse og satte Solen som Centrum for Planeterne, undtagen Maanen, der blev en Biplanet for Jorden. Det nu antagne System fører endnu Navn efter ham, skjønt hans Lære i flere Henseender var ufuldkommen, da han hverken kjendte de Keplerske Bevægelseslove eller den Newtonske Tiltrækningslov. Efter Kopernikus fremsattes et System af Tyge Brahe, som blandt andet ved sine Observationer ikke kunde paavise den tilsyneladende aarlige Flytning af Fixstjærnerne, der maatte være en Følge af Jordens Bevægelse, naar de ikke antoges at være langt fjærnere, end man den Gang var tilbøjelig til at antage; han antog Jorden i Hvile, altsaa Himlens daglige Rotation, og at Solen og Maanen bevægede sig om Jorden, de øvrige Planeter om Solen. **Verdensøer**, en af Humboldt indført Betegnelse for de umaadelige Verdenssystemer, som den nyere Tids Undersøgelser have fundet i Tusendvis spredte omkring i Himmelrummet (s. under Stjærnegrupper), og som mulig ere af lignende Beskaffenhed som Mælkevejen (s. Kosmologi).

Verden [fēhr], 1) Stad i den preussiske Prov. Hannover, Landdrostiet Stade, ved Floden Aller, ½ M. fra dens Udløb i Weser, 11 M. s. til v. for Stade, med 8,600 J., samt gotisk Kirke, Tobaksfabriker, Ølbryggerier og livlig Handel. 2) Bispedømmet V. stiftedes af Carl d. store for at sikre Christendommens Udbredelse blandt Sachserne. Under Reformationen blev det seculariseret og ved den westfalske Fred 1648 overladt til Sverige som et Hertugdømme. I den store nordiske Krig blev V. besat af de Danske og solgt til Hannover, hvilket Salg Sverige maatte anerkjende ved Freden 1719. 1807—13 var V. en Del af Kongeriget Westfalen, men hørte fra 1814 til Hannover og kom 1866 til Preussen.

Werden, Stad i den preussiske Rhinprovins, ved Floden Ruhr, 3 M. n. ø. for Düsseldorf, 8,000 J. Tvangsarbejdsanstalt. Vigtige Klædefabriker, Uldspinderi og Uldhandel; Fabriker for Tobak og Cigarer, Jærnhammerværk, Brænderier og Bryggerier. I Omegnen Kalkminer.

Verdenspostforening. Ved en i Bern 9 Oct. 1874 afsluttet international Overenskomst, der er bleven revideret og suppleret paa to senere Postcongresser, 1878 i Paris og 1885 i Lissabon, grundlagdes paa Tysklands Foranledning en V. (union postale universelle), der nu (1890) omfatter et Fladerum af c.

1,600,000 □ M. med 915 Mill. Indbyggere. Til Foreningen, uden for hvilken der gælder ensartede Regler for Behandlingen af de forskjellige Postforsendelser, for Portoberegningen osv., har efterhaanden sluttet sig samtlige europæiske Stater, de forskjellige asiatiske Stater (undt. Barma og Saravak), Nord-, Øst- og Vestafrika med mange af de tilliggende Øgrupper — derimod ikke Kapkolonien, Oranjefristaten, den transvaalske Republik, St. Helena og Madagaskar — hele Amerika og de franske, hollandske, spanske og tyske Kolonier i Australien samt Sandwichøerne.

Werder, August v., tysk General, f. 12 Sept. 1808 i Østpreussen, blev 1826 Lieutenant i Garden og deltog 1842—43 som russisk Officer i Krigen i Kaukasus. 1846 blev han Capitain i Generalstaben, 1856 Bataillonscommandeur og 1863 Brigadegeneral. 1866 tog W. som Divisionsgeneral hæderlig Del i Slagene ved Gitschin og Königgrätz, og 1870 førte han et Hærcorps i Slaget ved Wörth og ledede Straßburgs Belejring. I Oct.—Dec. kæmpede han i Vogeserne mod Garibaldis Corps, og i Jan. 1871 overvandt han Bourbakis langt talrigere Hær foran Belfort. Til Løn blev W. virkelig General, fik en Dotation og blev efter Freden Chef for det badenske Hærcorps; et af Straßburgs nye Forter opkaldtes efter ham. Han afgik fra Tjenesten 1879, blev s. A. ophøjet til Greve og døde 12 Sept. 1887.

Verdi, Giuseppe, ikke alene den mest fejrede italienske Operacomponist, men en af vor Tids mest fremragende Componister, f. 9 Oct. 1813 i Landsbyen Roncole (Parma), hvor Faderen havde et Værtshus og en lille Handel. Barezzi, en Destillateur i Busseto, tre Mil fra Roncole, hos hvem V. som Dreng havde faaet en Plads, hjalp ham 1833 til Milano, hvor Scalatheatrets Capelmester Lavigna blev hans Lærer. Hans første Opera »Oberto« paa Scalatheatret modtoges gunstig 1839, den anden derimod gik kun én Gang, men »Nabucco« (Scalath. 1842, Wien 1843, Paris 1845) holdt sig. Derefter fulgte »I Lombardi« og »Ernani«, som gjorde stor Lykke, især i Italien. Mindre heldig var han med en halv Snes Operaer i Tidsrummet 1844—50, men »Rigoletto« (1851 Venezia) gjorde ham populær ogsaa uden for Italien. »Il Trovatore«, »La Traviata«, »Les Vêpres siciliennes« (store Opera i Paris), »Un Ballo in maschera« (Napoli 1858), »La forza del destino« (Petersborg 1862), »Don Carlos« (Paris 1867) havde for længst gjort V. verdensberømt, da Mesterværket »Aida«, bestilt til at aabne en italiensk Opera i Kairo 1871 mod et Honorar af 80,000 Fr., begyndte et nyt Sejerstog over alle store Operascener. Endnu 1887 mødte V. med Operaen »Otello« med Text af Boito. Fra Milano er den allerede vandret vidt omkring og har vundet almindelig Beundring. Foruden 28 Operaer har V. skrevet sit vidt berømte Requiem (1874), en interessant Strygekvartet (1873), mange Romancer, en Notturno for tre Stemmer med obl. Fløjte og flere Vocalsager. En Mængde forskjellige Ting, han skrev i Ungdommen og Studietiden i Milano, vidne om den tidlige Flid og Frugtbarhed, der høre til Geniets Kjendetegn. V. er bekjendt for sin elskværdige Charakter og Godgjørenhed, har været Gjenstand for alle tænkelige Udmærkelser og ejer store Rigdomme.

Verdun [döng], Stad i det franske Dep. Meuse, ved Floden Meuse, 30 M. ø. til n. for Paris. 12,500 I. Bispesæde med storartet Kathedralkirke. Lærredsindustri. Tilberedning af Confiturer og Liqueurer. — V. er historisk bekjendt ved det her 843 afsluttede Forlig, ved hvilket det frankiske Monarchi deltes mellem Ludvig d. frommes tre Sønner (s. Carolinger). Staden og Bispedømmet hørte tillige med det øvrige Lothringen til det tyske Rige, indtil de 1552 besattes af Franskmændene, som beholdt dem ved Vaabenstilstanden i Vaucelles 1556 og ved den westfalske Fred 1648 bekræftedes i Besiddelsen deraf. V. blev 25 Sept. 1870 indesluttet og belejret fra 18 Oct. til 8 Nov., da den maatte overgive sig til de preussiske Tropper. 1873—78 er V. omdannet til en Fæstning af første Rang med detacherede Værker, der omgive Staden i en Omkreds af 5 M.

Verdy du Vernois, Jul. v. [verdi dy vernuā], tysk General, f. 19 Juli 1832 i Schlesien, blev 1850 Lieutenant og 1861 Capitain i den preussiske Hær (Fodfolket). Baade under Krigen 1866 med Østerrig og 1870—71 med Frankrig gjorde han Tjeneste i Generalstaben, i den sidstnævnte Krig som Oberst og Afdelingschef. Han beholdt denne Stilling efter Freden, blev 1876 Generalmajor, 1879 Directeur i Krigsministeriet, 1883 Divisionsgeneral og 1887 Gouverneur i Straßburg, endelig i Apr. 1889 Krigsminister. V. er en fremragende militær Forfatter („Studien über Truppenführung", 1873—75, „Beitrag zum Kriegsspiel", 1876, „Kriegsgeschichtliche Studien nach der applikatorischen Methode", 1876) og er den egentlige Ophavsmand til den i de sidste Aar gjennemførte systematiske Uddannelse af højere Officerer til Fæstningskrig.

Vērelä, s. Värälä.

Werenskjold, Erik Theodor, norsk Figurmaler, den yngste norske Skoles mest fremragende Kunstner, f. 11 Febr. 1855 i Vinger, blev Student 1872, men opgav efter 1873 at have taget Andenexamen sine Universitetsstudier for at vende sig til Kunststudiet. 1876—80 opholdt han sig i München, hvor Loeffs og Wilh. Lindenschmitt vare hans Lærere, tilbragte saa de nærmest følgende Aar især i Paris og bosatte sig 1883 i og ved Christiania. Allerede ved sin første Fremtræden, „Legende Børn" (c. 1877), vakte W. de mest glimrende Forhaabninger, og det Løfte, hans Debut gav, har hans Fremtid i rigt Maal holdt. Billeder som „Et Møde", „En forloren Søn" o. a. efterfulgtes af hans „Telemarksjenter", indkjøbte for Nationalgalleriet i Christiania, men Højdepunktet af, hvad han har præsteret som Maler, er dog hans „Bondebegravelse" i samme Samling, et ægte Friluftsbillede i dette Ords bedste Betydning og fuld af simpel, gribende Poesi. Ogsaa som Portrætmaler har W. præsteret prægtige Ting. Den nysnævnte Samling ejer hans Portræt af Bjørnstjerne Bjørnson. W.s Malerier høre

ved kraftig Natursandhed, forenet med fin Følelse for Farvestemningens Poesi, ligesom ved det Lys og den Luftrigdom, i hvilke de ligesom ere neddukkede, til det unge norske Maleris bedste Frembringelser. Om muligt endnu større end som Maler er dog W. som Illustrator af norske Folkeæventyr, og Asbjørnsen og Moe have her fundet en aandsbeslægtet og fuldt jævnbyrdig Fortæller paa den bildende Kunsts Omraade; hans Illustrationer udmærke sig især ved den træffende Skildring af ægte norske Typer og Situationer, forenede med en Stemningsrigdom, der raader over en stor Scala lige fra det mystisk æventyrlige til det gemytlig humoristiske.

Vereschtschägin, Vasilij, russisk Maler, f. 26 Oct. 1842 i Gouv. Novgorod, var Søofficer, men vendte sig allerede som ganske ung Mand til Malerkunsten og besøgte Akademiet i St. Petersborg. Efter at have gjort en Rejse i Kaukasus tog han til Paris og blev Elev af Gérôme. Efter nye, lange Rejser, under hvilke han bl. a. var et Par Aar i Indien, var han med i den russisk-tyrkiske Krig i General Skobelevs Følge. Hans Billeder, hvoraf en stor Del have været udstillede samlede i forskjellige af Europas Hovedstæder, virke ved det usædvanlige, dels i Valget af Æmner, Begivenheder og Localiteter fra Indien, Palæstina eller Krigen paa Balkanhalvøen, dels i Fremstillingen, enten af vel decorativt behandlede kolossale Billeder eller af minutiøst udførte, overordentlig smaa Billeder. Han er ikke psychologisk fin i Personlighedens Gjengivelse, men virker mere paa Følelsen ved selve Æmnets tragiske eller alvorlige Charakter, f. Ex. „Det indiske Oprørs Undertrykkelse af Englænderne“ eller „Kosakken paa Feltvagt“. Hans maleriske Fortrin komme mest frem i Architekturbilleder, som „Perlemoskeen i Agra“, eller i hans ganske smaa Billeder, hvor tit Farvevirkningen og Spejlbilledet ere af slaaende Virkning, samt ogsaa i hans Portræter. Galleriet i Moskva har den største Samling af hans Værker.

Werff, Adrian van der, hollandsk Maler, f. 1659 i Kralinger-Ambacht ved Rotterdam, d. 1722, var en af de vigtigste Kunstnere fra Forfaldsperioden og erstattede i sine Portræter og Historiebilleder ved en overdreven sirlig Udførelse sin temmelig aandløse Opfattelse, men gjorde imidlertid umaadelig Lykke hos Samtiden. I Museet i Amsterdam findes et Familjestykke (Kunstneren selv med Kone og Datter), i Haag „Flugten til Ægypten“, et af hans bedste Billeder; i München, hvor der findes 34 Billeder af ham, lærer man ham bedst at kjende. — Hans Broder, **Pieter van der W.**, f. 1665, d. 1718, fulgte samme Maner.

Verga, Giovanni, italiensk Novellist, f. 1840 i Catania, har siden levet i forskjellige italienske Byer, i de senere Aar mest i Milano. Han er baade en fin og stemningsfuld Kunstner og en modig realistisk Iagttager, i sin Technik under Indflydelse af den nyere franske Skole, men aldeles original i Stofvalg og Psychologi. Med stor Ynde og syndig Korthed maler han fine Novellers landskabelige Baggrund; hans Stil er fornem og discret, selv hvor han vover sig længst ud. Hans mest bekjendte Værker ere: »Storia di una capinera« (1874), »Nedda« (1874), »Tigre reale« (1875), »Primavera« (1877), et Mesterstykke, »La vita dei campi« (1880), »I Malvoglia« (1881), »Il Marito di Elena« (1882), »Il come, il quando ed il perchè« (1882). Senere ere disse Noveller udkomne samlede.

Vergära, s. **Bergara**.

Wergeland, Nikolai, norsk Gejstlig og Forfatter, f. 9 Nov. 1780 paa Gaarden Verkland, hvoraf siden Slægtsnavnet W. dannedes, i Eivindvik i Sogn. Medens han endnu var et lille Barn, rejste Faderen, en begavet, men urolig Natur, udenlands for at gjøre en Opfindelse gjældende; Sønnen maatte derefter skjøtte sig selv, indtil en Præsteenke i Nabosognet Ladvik tog sig af ham og, da hun fik Øjet op for hans Evner, sendte ham til Bergen, hvor han blev sat i Latinskolen. Herfra blev han Student 1799, tog derefter 1803 theologisk Examen med Udmærkelse, vandt n. A. Universitetets Prismedaille i Theologi, var en kort Tid Lærer i Fransk ved Metropolitanskolen i Kjøbenhavn og kom 1806 hjem igjen til Norge, udnævnt til Adjunct ved den lærde Skole i Christianssand. Her blev han 1807 gift med Alette Dorothea Thaulow (f. 1780, d. 1843), en Datter af den kunstelskende By- og Raadstueskriver Henrik T. Under sit Ophold i Kjøbenhavn var W. optraadt i Literaturen med en Fortælling i den Yorickske Maner, „Haldor Smeks smaa Tildragelser“ (Kbhvn. 1805), som han fortsatte i „Haldor Smeks Tildragelser efter hans Hjemkomst“ (Christsd. 1810). Stor Opmærksomhed og Anerkjendelse vandt han imidlertid, da han vandt den første Præmie for sit Forsøg paa at besvare det af „Selskabet for Norges Vel“ udsatte Prisspørgsmaal om Oprettelsen af et Universitet i Norge; Besvarelsen udkom under Titelen „Mnemosyne“ i de af nævnte Selskab udgivne „Histor.-philos. Samlinger“ (Christiania 1811). Efter at W. 1812 var bleven udnævnt til residerende Capellan i Christianssand, vandt han snart Ry for sin Veltalenhed, og da Byen skulde sende Repræsentanter til Rigsforsamlingen paa Eidsvold 1814, valgte Borgerne ham til deres første Deputerede. Paa Eidsvold var W. indvalgt i Constitutionscomitéen og gjorde sig snart bemærket som en af Forsamlingens mest fremtrædende Repræsentanter, udfordrende og dristig i sine Taler og yderlig fjendtligstemt mod det tidligere „Tvillingrige“ og mod en fortsat politisk Tilværelse under det danske Kongehus's Ætlinge. Hans Deltagelse i Rigsforsamlingen 1814 blev dog uden Fortsættelse i det unge Norges politiske Liv. Efter Hjemkomsten optraadte han med nogle politiske Taler og Brochurer saaledes, at Christianssands Borgere ikke sendte ham som Repræsentant til det s. A. valgte overordentlige Storting. Derimod blev han 1815 af Carl Johan udnævnt til Hofprædikant, hvormed fulgte en aarlig Dotation, og 1816 befordret til det store Sognekald i Eidsvold. Her døde han 25 Marts 1848. I Literaturen fremkaldte han en heftig Epilog til sin Optræden paa Eidsvold, idet han 1816 anonymt udgav en til den yderste Ensidighed gaaende Skildring af, hvad han paa Titel-

bladet af Skriftets første Oplag kaldte „Danmarks politiske Forbrydelser mod Norge". Senere indvikledes han ved sine Apologier for Sønnen i „Dæmringsfejden". Af hans øvrige literære Arbejder maa mærkes hans Erindringer fra Eidsvold, udgivne anonymt under Titelen „Fortrolige Breve til en Ven, skrevne fra Eidsvold i Aaret 1814" (Christ. 1830). Samme Aar, som han døde, udkom „Tanker og Bekjendelser", en Samling philosophiske og religiøse Aphorismer. — Hans Søn, Henrik Arnold W., f. 17 Juni 1808 i Christianssand, skrev allerede som Skoledreng satiriske Vers, tegnede Caricaturer og skrev smaa Komedier; i sit 13de Aar kunde han endog læse sit første digteriske Arbejde paa Tryk i „Morgenbladet", en lille Novelle med Navnet „Blodstenen", offentliggjort under Mærket w. g. x., et Mærke, der et Par Aar senere, da hans Arbejde blev optaget i Elmquists „Læsefrugter", blev udlagt som Forfattermærke for Washington Irving. Fra 1817 boede Faderen som Præst paa Eidsvold. Her „drømte Digteren sine første Drømme"; thi baade i sine sidste Skoleaar — han gik nu paa Kathedralskolen i Christiania — og i sine Studenteraar opholdt han sig hyppig i Hjemmet. 1825 blev han Student og 1829 theologisk Candidat. 1827 debuterede han i Skjønliteraturen med Farcen „Ah!" under Pseudonymet Siful Sifadda, og Aaret efter udgav han baade et Treakts Sørgespil, „Sinclars Død", og en ny Farce, »Irreparabile tempus«. Hans usædvanlige Produktionsevne gjorde sig allerede nu gjældende som et literært Phænomen; han fandt Tid til Studier, til Læsning, til poetiske Sysler og til Liv mellem Kammerater; han „skaanede hverken sit Helbred eller sit Rygte". Fra Sept. 1829 til næste Vaar skrev han et „Menneskehedens Epos" paa mere end 700 store Octavsider, „Skabelsen, Mennesket og Messias" (Christ. 1830), et Udtryk for de Ideer, der „gjennemglødede hans hele Væsen og bestemte hans hele Virken", et lyrisk Digt, der vel var formløst, uklart, vildt og gjærende, men tillige phantasifyldt og genialt, og til hvis Omarbejdelse han vendte tilbage paa sit Dødsleje, i Følelsen af, at det var og blev hans Hovedværk, hans Livs og hans Livsanskuelses digteriske Incarnation. Omtrent paa denne Tid begyndte de politiske og literære Brydninger i Norge, hvori W. i det følgende Tiaar skulde komme til at spille en saa fremragende Rolle (s. Norges Historie og Literatur samt Welhaven). I den politiske og literære Kampplads er W. forrest i Rækkerne af Selvstændighedens og Norskhedens Tilhængere; han er baade Menig og Fører, hans Navn Partiets Fane og Symbol. Han er personlig med i Striden som Forkæmper for Folkets Oplysning gjennem Udgivelse af Hæfteskriftet „For Almuen" (1830—34), hvori han skriver om gode Bøgers Læsning og om Oprettelse af Sogneselskaber og Sognebogsamlinger, giver Anvisning til nyttig Kundskab om Læge-, Farve- og Giftplanter, vejleder Almuen i dens Pligter som Statsborgere, fortæller Fædrelandets Historie og samler Læsestykker for Ungdommen. I Studentersamfundet fejder han mod sine literære Modstandere i Epigrammer, og i Literaturen bekæmper han dem med Farcer; ved 17de Maj-Festerne skriver han Sange eller optræder som Folketaler; i Bladene agiterer han for Dagens politiske Spørgsmaal — overalt er han rastløs paa Færde, spredt og urolig, men vækkende og ildnende, fra „Torveslaget" og „Rævbælgefejden" 1829 til Stortingets Opløsning 1836 og „Campbellerslaget" 1837 i Anledning af Theatrets Opførelse af hans Toakts Syngestykke „Campbellerne eller den hjemkomne Søn". I det sidste Femaar af dette Tidsafsnit falder hans politisk mest bevægede Virken som Medarbejder (fra 1832) og senere som Redacteur (1835—37) af Tidens hvasseste Oppositionsblad, „Statsborgeren". Som om den politiske Polemik ikke var tilstrækkelig, paadrager han sig ved sit Avisskriveri og sin personlige Optræden aarelange Processer, der bringe ham baade Velfærdstab og Sindslidelser. Men med en Kæmpes Kræfter staar han i al denne Strid, ja hans Digteraand modnes og klares mere og mere, medens hans personlige Livsforhold ledes ind i roligere og lykkeligere Tilstande, samtidig med at Forfølgelser fra gamle Modstandere og Miskjendelser fra tidligere Meningsfæller og nærstaaende Venner dale ned over ham. Han havde opgivet sin Stilling i Døgnpressen, havde faaet en Ansættelse som Amanuensis ved Universitetsbiblioteket og var 1839 bleven forlovet; men Levebrød for en tilkommende Familiefader havde han ikke, og Præstekald søgte han forgjæves. Carl Johan, hvis Politik han saa ofte og saa skarpt havde angrebet, men hvis Personlighed han ogsaa ofte havde hyldet i begejstrede Digte, tilbød ham nu (1839) en Pension paa 800 Kr. aarlig af sin private Kasse, og W. modtog den som Honorar for „fritvalgte Arbejder til Almuens Oplysning"; fra dette Tidsrum skriver sig hans Blad „For Arbejdsklassen" (1839—45). Men politiske Venner og Meningsfæller kunde ikke forstaa et saadant Frisind; „Hofpensionist" var kun et mildt Skjældsord i deres Beskyldninger mod den „frafaldne" og „solgte"; som Siful Sifadda bed han fra sig igjen i Farcer („Stockholmsfarcen" Nr. 1 og 2, „Den constitutionelle", „Selskabet Kringla", „Engelsk Salt", „Vinægers Fjældeventyr") og Flyveblade. Ved Siden af denne literære og digteriske Virksomhed i Døgnstriden udfoldede han imidlertid nu en Produktion, som viste hans Evner i deres herligste Lys og hans Aandskrafts Uafhængighed af alle forbigaaende Indflydelser. I „Jan van Huysums Blomsterstykke" (1840) fejrede hans Phantasirigdom en af sine skjønneste Triumpher; i „Jøden" (1842) og „Jødinden" (1844) gav han i Digtningens Form de mest gribende Indlæg i et Anliggende, der for ham var en Hjertesag, som han ogsaa i politiske Stridsskrifter paa Prosa mod Bornerthed og Obscurantisme hos Datidens Magthavere forsvarede Ophævelsen af Grundlovsforbudet mod Jøders Adgang til Norge; i den versificerede Fortælling „Den engelske Lods" (1844) gav han ildfulde Rejseskildringer — alle kjende fra Læsebøger og Anthologier det i dette Arbejde indflettede Digt om „det underdejlige Hardanger" — efter Erindringer

fra et Besøg i England og Frankrig 1831. Hans Skaberevne havde nu naaet sit Højdepunkt, og hans Liv var kommet i en roligere Havn; han var 1839 bleven gift med en jævn Borgerdatter, Amalie Sophie Bekkervold (d. 1889), hvem han elskede med en Ynglings sværmerske Lidenskab; og kort efter sit Giftermaal blev han udnævnt til Rigsarchivar. I denne Stilling døde han 12 Juli 1845. De anførte Bogtitler betegne kun en lille Del af, hvad denne rigt udstyrede Aand paa nogle faa Aar strøede omkring sig af poetiske Frembringelser; enhver Stemning i Øjeblikket gav han digterisk Udtryk, enhver Lejlighed i det politiske Liv forherligede han i Poesier af blivende Værd. Den lyriske Friskhed i Stemningen, Phantasiens dristige Flugt og Originaliteten i Tanker, i Billeder, i Sprogets Farve og Musik meddele sig endnu den Dag i Dag til enhver Læser, som om man sad bunden under en Improvisators tryllende Magt. Der findes i Verdensliteraturen meget faa Digtere, som i et Liv af saa kort Varighed have fundet uovertræffelige Udtryk for en saadan Rigdom af Skjønhed og Stemningsfylde som W. Men denne Aand kom til at virke i et lille Sprogsamfund i en af Verdens Udkanter og i et Tidsrum af denne lille Nations Liv, da Synet paa hans Genis Kraft og Stolthed i mange Punkter maatte fordunkles af Øjeblikkets smaa Interesser og forbigaaende Stemninger, ikke mindst paa Grund af hans personlige Optræden ved mange Lejligheder. I det norske Folks Historie saa vel som i dets skjønne Literatur har han vundet et udødeligt Navn. Han var i Sang, i Tale, i Daad dette Folks djærveste Talsmand i en skæbnesvanger Tid, han var den evnerigeste Fortolker af dette Folks ungdommelige Stræben. I hans „Samlede Skrifter“ (9 Bd., Christ. 1852—57), udgivne efter det norske Studentersamfunds Foranstaltning af H. Lassen, kan man studere alle væsentlige Sider af hans Liv og Charakter som Menneske, Digter og Forsker; navnlig ere hans selvbiographiske Meddelelser fra hans sidste Dage, udgivne under Titelen „Hasselnødder, med og uden Kjærne, dog til Tidsfordriv, plukkede af min henvisnede Livs-Busk“ (Christ. 1845), af stor Interesse i psychologisk Henseende; som et Supplement til disse maa man betragte den Samling „Breve til og fra Wergeland“, der udkom 1867, udgivet som et Slags Tillæg og Commentar til „Henrik Wergeland og hans Samtid“ (Christ. 1865, 2den revid. Udg. 1877) af Hartvig Lassen, hvis Monographi endnu giver den bedste samlede Fremstilling af W.s Digterliv, skildret paa Baggrunden af de Tids- og Samfundsforhold, hvori det udfoldede sig. En anden Fremstilling af Værd er given af H. Schwanenflügel, „Henrik Wergeland, en literærhistorisk Skitse“ (Kbhvn. 1877); Bidrag af betydelig Interesse for Opfattelsen og Forstaaelsen af Digteren og hans Tid skyldes hans Søster, Fru Camilla Collett, i hendes novellistisk-biographiske Skrift „I de lange Nætter“, fremdeles Prof. O. Skavlan (i „Nyt norsk Tidsskrift“, I og III), af L. Kr. Daa, B. Bjørnson, Henrik Jæger, Dr. Karl Warburg o. fl. „Taknemmelige Jøder uden for Norges Grænser“ vare de første til at rejse et Mindesmærke paa hans Grav (afsløret 17 Juni 1849). 1862 fik det norske Studentersamfund i Gave af Hovedstadens Damer Marmorbuster af W. og Welhaven, og Henrik Ibsen skrev Hyldingsdigtet til denne literærhistoriske Forsoningsfest. 17 Maj 1881 blev W.s Standbillede afsløret paa Eidsvoldspladsen i Christiania. — Hans yngre Broder, **Joseph Frantz Oscar W.**, f. 17 Nov. 1815, Officer 1834, var 1840—52 Lærer ved Krigsskolen i Christiania i Tegning og Landmaaling og graverede 1843—48 som Kobberstikker i den geographiske Opmaaling flere Amtskort, blev 1857 Chef for det Christianssandske Musketercorps, 1868 Chef for den Christianssandske Brigade, 1880 Generalmajor. Han har skrevet „Militær Topographi“ (1ste Del, 1853), „Skiløberexercitie efter Nutidens Methode“ (1863) og „Skiløbningens Historie og Krigsanvendelse“ (1865). Han har haft stor Indflydelse paa den militære Undervisning inden for sin Brigade og stor Fortjeneste af Christianssands og Omegns Beplantning og Forskjønnelse. — **Harald Nicolai Storm W.**, Søstersøn af Provst W., i hvis Hus han blev opdraget, og efter hvem han tog Navnet W., f. i Bergen 27 Maj 1814, Officer 1831, var 1840—45 Trigonometrist og Detailleur i den geographiske Opmaaling og udgav sammen med Waligorsky det første større Vejkort over Norge (Chr. 1841, 7de Opl. 1884), var første Commissær ved Grænseryddningen mellem Norge og Rusland 1846, Lærer i Mechanik og Artilleri ved den militære Højskole, blev 1857 Chef for Generalstaben, 1859 Generalmajor, 1860 Statsraad og Chef for Arméedepartementet, men udtraadte 1868 af Regeringen, fordi han ikke fik Tilslutning til sine Reformer og Bevillingskrav, blev s. A. Chef for 2den Akershusiske Infanteribrigade samt Commandant paa Akershus, 1875 Generallieutenant og Chef for Artilleriet, fra hvilken Stilling han afgik 1890. W. er en i sjælden Grad videnskabelig uddannet Officer og har udviklet et omfangsrigt Forfatterskab i Tidsskrifter og Blade, ikke blot om militære Spørgsmaal, men ogsaa om Fængselsvæsen, Ophjælp af Næringsveje (Ferskvandsfiskeri, Østersavl), Bygningsvæsen o. a. m. — Af samme Slægt er **Oscar Arnold W.**, f. i Christiania 12 Oct. 1844. Han gik i Begyndelsen af Halvfjerdserne til München, blev Wilh. Lindenschmitts Elev og havde Bolig her, indtil han 1889 blev ansat som Overlærer ved Kunst- og Haandværksskolen i Christiania. Af hans mere bekjendte Billeder kunne nævnes „Nordmændenes Landing paa Island“ (1877), „Frühschoppen“ og „Rigsforsamlingen paa Eidsvold 1814“, der paa Bestilling af Dr. L. Ring udførtes for det norske Stortings Forsamlingssal. W.s Arbejder slutte sig nøje til Münchenerskolen, saaledes som denne har udviklet sig under Pilotys og hans Medarbejderes Ledelse.

Vergennes, Charles Gravier, Grev (schän), fransk Statsmand, f. 1719, blev tidlig Legationssecretær og viste stor Dygtighed som Afsending fra Kurfyrsten af Trier 1750—54. Han blev derfor forflyttet til Constantinopel, hvor han var i omtr. 14 Aar, og 1771 til Stockholm, hvor han understøttede Gustav III.s Stats-

omvæltning. 1774 blev han Udenrigsminister, medvirkede til Turgots Fald og sluttede 1778 Tractat om at hjælpe Nordamerikanerne mod England; han mæglede 1779 Freden i Teschen, men opgav Frankrigs tidligere Deltagelse for de polske og tyrkiske Forhold. V. udvirkede Calonnes Udnævnelse til Finansminister, men døde, inden de alvorlige Følger af dette Skridt indtraf, 13 Febr. 1787.

Vergilius, Publius, med Tilnavnet Maro, Romernes mest ansete episke og didaktiske Digter, f. 70 f. Chr. i Andes ved Mantua, opholdt sig fra 40 f. Chr. i Rom, hvor han stod i udmærket Yndest hos August og Mæcenas og i fortroligt Venskabsforhold til Tidens mest ansete Digtere; d. 19 f. Chr. Hans Hovedværk er „Æneiden", et nationalt romersk Epos i 12 Sange, først udgivet efter Digterens Død. Tidligere havde han skrevet »Georgica«, et Læredigt om Landbruget, og 10 »Eclogæ«, Idyller i Theokrits Stil. Gjennem hele Middelalderen var V.s Anseelse overordentlig stor; man knyttede til hans Navn den mystiske Forestilling om en stor Troldmand og benyttede hans Digte til deraf at søge Spaadomme, de saakaldte »Sortes Virgilianæ«. Smlgn. Stichomanti.

Vergniaud, Pierre Victurnien [vernjō], fransk Partifører, f. 31 Maj 1758, blev understøttet af Turgot til sin Uddannelse og blev 1781 Advocat i Bordeaux, hvor han snart vandt Ry og Anseelse. 1791 valgtes han til den lovgivende Forsamling og blev her en af Girondinernes Førere og deres ypperste Taler. Han vakte tidlig Opsigt ved sit stærke Angreb paa Emigranterne og var saare ivrig for at fremkalde Krigserklæringen mod Tyskland. Da Roland blev fjærnet fra Ministeriet, rettede V. heftige Bebrejdelser imod Kongen selv og førte en haardnakket Kamp imod Hoffet, saa at han i Virkeligheden blev en af Hovedophavsmændene til Kongedømmets Fald. Som Formand udtalte V. 10 Aug. 1792 Kongemagtens Suspension, og han var ligeledes Formand i Conventet, da Afstemningen foregoges 15 Jan. 1793 mod Ludvig XVI. Han tilraadede selv (31 Dec.) Sagens Indankning for Folket, men da dette var forkastet, stemte han for Dødsstraf og kundgjorde siden Afstemningens Udfald. I den følg. Tid rettede han gjentagne Angreb paa Robespierre, Danton og Marat, hvem han beskyldte for at efterstræbe Dictatur og for at have ledet September-Myrderierne; ogsaa bekæmpede han Revolutionstribunalets Oprettelse. Efter Opstanden 2 Juni blev han udstødt af Conventet og fængslet, samt henrettet med sine Venner 31 Oct.; endnu Aftenen forud holdt han en begejstret Tale om Friheden.

Verhas, Jean [ferhās], belgisk Maler, f. 1834 i Antwerpen, har gjort sig bekjendt ved fine lunefulde Genrebilleder af Børnenes Liv. Et Billede, der træder ind i Historiemaleriernes Række, forestiller det store Optog af Smaapiger i Anledning af det belgiske Kongepars Sølvbryllup 1878. Med megen Dygtighed er her i et stort Billede fremstillet en hel Hær af Pigebørn, næsten alle Portræter og alle med den største Naturlighed i Udtrykket og vexlende Charakteristik. Det tilhører Museet i Brüssel og har været udstillet i Paris paa Salonen 1881 og ved Verdensudstillingen 1889.

Verhuel, Carel Henrik [ferhȳl], hollandsk Admiral, f. 1764, blev 1779 Søofficer og deltog bl. a. i Slaget ved Doggersbank 1781. Som Tilhænger af det oranske Hus tog han Afsked 1795 og traadte først paa ny i Tjeneste 1803; han blev Viceadmiral og førte 1805 den hollandske Flaade fra Texel til Boulogne efter en sejrrig Træfning ved Cap Grisnez mod Engelskmændene. Han virkede 1806 for Ludvig Bonapartes Valg til Konge i Holland, blev Marineminister og Greve og 1808 Afsending i Paris. Efter Hollands Tilknytning til Frankrig traadte V. 1810 i fransk Tjeneste og forsvarede tappert Helder 1813—14. Han sluttede sig derefter til Ludvig XVIII og blev 1819 Pair, var 1836 en kort Tid Afsending i Berlin og døde 1845. Han regnes for Napoleon III.s Fader.

Verhulst, Jean J. H. [ferhȳlst], betydelig hollandsk Dirigent og Componist, f. 19 Marts 1816 i Haag, havde allerede en grundig musikalsk Uddannelse, da han 1838—42 i Leipzig i Omgang med Mendelssohn og som Euterpe-concerternes Leder fortsatte sine Studier og navnlig dyrkede Compositionskunsten. Hjemkommen udnævntes V. til kongel. Hofmusikdirector, og han har i Haag, Rotterdam, senest i en Aarrække boende i Amsterdam, ledet de vigtigste hollandske Concertinstituter, indtil han 1886 trak sig tilbage. V. har componeret Symphonier, Ouverturer, Strygekvartetter, megen Kirkemusik, deriblandt et Requiem, Sange med Claver, Chorsager m. m.

Verificere, bekræfte Rigtigheden af noget.

Verisme (il verismo) kaldes i Italien den nyere, virkelighedsiagttagende og virkelighedsskildrende Literaturretning, som man i Frankrig kalder Realisme eller Naturalisme. Dens mest ansete Lyriker er Carducci, dens betydeligste Prosaforfatter Verga.

Veritas, Bureau [byrō], et fransk Selskab med Sæde i Paris, til Klassificering og Registrering af Skibe, i Lighed med Lloyds Register (s. d. A.) og Germanischer Lloyd.

Werl, Stad i den preussiske Prov. Westfalen, 7 M. s. til ø. for Münster. 5,000 J. Saline, Bomuldsvæveri, Ølbryggeri og Tobaksfabrikation. Valfartssted.

Werlauff, Erik Christian, f. i Kjøbenhavn 2 Juli 1781, d. 5 Juni 1871, var en bekjendt dansk Historiker og Antiqvar. Han blev Student 1796 og tog juridisk Embedsexamen 1802, men var allerede forinden bleven ansat ved det kongel. Bibliothek, hvor han 1805 blev Bibliotheksecretær, 1823 Bibliothekar og 1829—61 var Overbibliothekar. Efter at have taget den philosophiske Doctorgrad 1808 blev han 1812 tillige Professor (1810 var han bleven Adjunct) i Nordens Historie og Oldsager ved Kjøbenhavns Universitet (indt. 1 Jan. 1868). Af de lærde Skrifter, hvormed W. har beriget den historiske Literatur, nævnes her som nogle af de vigtigste: „Forsøg til det danske Sprogs Historie i Hertugd. Slesvig" (1819), „Historiske Efterretninger om det store kongel. Bibliothek i Kjøbenhavn" (1825; 2den Udg. 1844), „Kjøben-

havns Universitetsbygnings Hist. samt det Kjøbenhavnske Universitets Hist.“ (i Forbindelse med L. Engelstoft, 1836), „Hist. Antegnelser til Holbergs Lystspil“ (1838; 2den Udg. 1858), „Sophie af Mecklenburg, Dronning til Danmark og Norge“ (1841), „Det kongel. danske Selskab for Fædrelandets Hist. og Sprog“ (1847), „De hellige 3 Kongers Capel i Roskilde Domkirke“ (1849), „Kjøbenhavns Universitet fra dets Stiftelse indtil Reformationen“ (1850), „Om Danebrog og Danebrogsordenen“ (udg. 1872 af Wegener). Til Tidsskrifter har han desuden skrevet talrige Afhandlinger. I Forbindelse med B. Thorlacius udgav W. de 3 sidste Bind af »Noregs Konúnga-Sögur« og med L. Engelstoft 8de Bd. af »Scriptores rerum Danicarum«. Ligesom Rejselyst aldrig lokkede W. bort fra de danske Øer, saaledes var hans Tilværelse ogsaa i andre Henseender meget stille og tilbagetrukken: i Fred med alle og skyende alle Conflicter levede han sit lange Liv mellem Bøger, stadig læsende og excerperende. Hans Arbejder vidne da ogsaa om en forbavsende Lærdom, men der hviler over dem den samme Stilfærdighed, som prægede hans Liv; han var mere Historiegransker end Historieskriver.

Werlhoffs Sygdom, en oftest acut Sygdom, charakteriseret ved Fremkomsten af en talrig Mængde smaa Blodpletter i Huden og paa Slimhinderne, ofte forbunden med rigelige Blødninger fra forskjellige af disse (Næseblødning, Blodbrækning, Afgang af Blod med Aabningen eller Urinen), derimod aldrig med nogen Lidelse af Tandkjødet, saaledes som ved Skjørbugen, den Sygdom, den mest ligner; heller ikke Almenbefindendet er saa lidende som ved denne, om end W.s S. i Almindelighed ogsaa er ledsaget af Mathed og andre Tegn paa Blodmangel. Sygdommen varer oftest 2—4 Uger og ender da med Helbredelse. Den forekommer især hos svagelige Personer, der leve under ugunstige Forhold, men dens egentlige Aarsager ere ukjendte.

Vermandois [mangdŭā] hed et forhenværende Grevskab, senere Hertugdømme, i det franske Landskab Picardie; det svarede omtrent til det nuværende Dep. Aisne og en Del af Somme. Hovedstaden var St. Quentin, det gamle Augusta Veromanduorum, der kaldtes saaledes efter det der boende galliske Folk Veromanduerne. De under de sidste Carolinger og de første Capetinger saa mægtige Grever af V. udledede deres Herkomst fra Carl d. stores Søn Pipin. Om Hugo af V. s. Valois. Ludvig XIV skjænkede det til sin uægte Søn, Ludvig af Bourbon.

Vermehren, Johan Frederik Nicolai [fer], dansk Maler, f. 12 Maj 1823 i Ringsted, Student fra Sorø 1843, havde allerede der lært at tegne hos Harder og uddannede nu sit Talent videre hos Roed i Kjøbenhavn. Han begyndte at udstille 1847 og foretog 1855—57 en Rejse til Italien med Akademiets Understøttelse. „Reservesoldatens Afsked“ (1849) vakte Opmærksomhed ved sin smukke Udtalelse af Følelsen, men fuldstændigere saa vel i Tanke som Udførelse var „Hedemanden“ (1855). Rejsen til Italien gjorde Kunstneren klarere over den Vej, han skulde følge, og blandt de senere Billeder vise „En gammel Fisker ved Stranden (1858), „Huslig Syssel i en Bondestue“ (1860) og „En Hestgardist i Færd med at pudse sine Vaaben“ (1863) en smuk Opfattelse af Naturen i Forbindelse med et stort Herredømme over de kunstneriske Fremstillingsmidler. V. blev 1864 Medlem af Kunstakademiet og 1873 Professor ved Modelskolen. Efter i en længere Aarrække næsten ganske at have indskrænket sig til at male Portræter i Legemsstørrelse, der udmærke sig ved en samvittighedsfuld Udførelse og stor Troskab, er han i de senere Aar ved Siden heraf atter vendt tilbage til Genremaleriet.

Vermeil, fr. [mäi], kaldes undertiden forgyldte Sølvvarer; ogsaa et Slags Guldfernis, der stundum bruges paa forgyldte Træsager.

Vermejo [mähho], en stor, paa en Strækning af over 100 M. sejlbar Flod i Sydamerika, der udspringer i den sydligste Del af Bolivia og gjennem Argentina løber til Floden Paraguay, som den naar paa Grænsen mellem Paraguay og Argentina.

Vērmes, lat., Orme.

Vermicelli, it. [tschĕlli], Nudler.

Vermigli, Pietro Martire [milji], Petrus Martyr Vermilius, en af Reformatorerne i 16de Aarh., f. i Firenze 8 Sept. 1500, blev Augustinermunk 1516, sluttede sig 1541 til Reformationen, flygtede 1542 fra Italien, blev først Professor i Straßburg, derefter 1547 i Oxford, men maatte 1553 flygte for Dronning Maries Forfølgelse, kom atter til Straßburg og 1556 til Zürich, hvor han døde 12 Nov. 1562. Foruden en Række bibelske Commentarer skrev han »Loci communes theologici«, som efter hans Død udkom i adskillige Oplag.

Vērmland, et af Sveriges gamle Landskaber, c. 363 □ M. (19,971 □ Kilom.) stort, grænser mod V. til Norge og omgives paa de andre Sider af Dalarne, Vestmanland, Nerike, Vestergötland og Dalsland samt Søen Venern. Hele Landskabet bestaar af flere Dale, som fra de norske Fjælde og den svenske Landryg sænke sig ned imod Venern. Disse Dale gjennemstrømmes af flere Vandløb: Let- eller Gullspångselven, Klarelven, Fryken eller Norselven, Vermelen (som danner Landskabets største Indsø) og Byelven. V. er rigt paa Skove, som i de nordligste, af Finner beboede Herreder danne en eneste stor Skovegn. I de østlige Herreder findes rige Malmgruber, blandt hvilke Persbergs Jærngruber ere de vigtigste. V. hører i gejstlig Henseende under Carlstads Stift; i administrativ Henseende danner det, med Undtagelse af Carlskoga Bjærgdistrict samt en Del af Nysunds Sogn, som hører under Örebro Län, V.s Län, med et Fladeindhold af c. 346 □ M. (19,024 □ Kilom.) og (1888) 254,121 I. (hvoraf 17,225 i Stæderne). Det inddeles i 7 Fogderier med 3 Stæder: Carlstad, Christinehamn og Philipstad. Af Arealet er noget over 10 pCt. dyrket, ikke fuldt 5 pCt. naturlig Eng og lidt over 80 pCt. Skovland.

Vermŏnt, en af de forenede Stater i Nordamerika, omgiven af Staterne New-York, Massachusetts, New-Hampshire og det engelske Dominion of Canada, mod hvilket Grænsen følger

15° n. Br. 450 □ M. med 332,300 J. (1880). Staten har faaet sit Navn af de saakaldte rønne Bjærge (verts monts), der gjennem- kære den fra S. mod N. og ere bevoxede med edsegrønne Træer. De ere indtil 4,700 F. øie og udsende talrige Smaafloder, der mod Ø. flyde til Floden Connecticut og mod V. il Champlainsøen, der danner den nord- ige Del af Vestgrænsen. Skjønt liggende nder samme Bredde som Mellemitalien, har andet et barskt Klima med lange, ofte meget aarde Vintre; Frosten indfinder sig ofte alle- ede i September, men den egentlige Vinter ndtræder dog sædvanlig først i December og arer til April, som oftest med uafbrudt Frost- ejr. Jordbunden i Dalene og Lavlandet er r det meste meget frugtbar, og Bjærglandet ar ypperlige Græsgange. Der dyrkes Hvede, Majs, Havre og Kartofler og drives udstrakt væg- og Faareavl. I Skovene tilvirkes en del Ahornsukker. Industrien er meget ud- iklet. Hovedstad Montpelier. Finanserne re i blomstrende Stand; Staten har ingen hjæld. — V. blev først bebygget ved Udvan- rere fra Massachusetts. Efter en lang Strid ellem New-Hampshire og New-York tildømte t engelske Parlament 1764 New-York Landet; en 1790 opgav denne Stat sine Krav, og V. ev 1791 optagen som en selvstændig Stat. orfatningen er afgjort demokratisk: Senatet a 30 Medlemmer og Repræsentanthuset paa 40 Medlemmer vælges paa 2 Aar (indt. 1870 dda paa 1 Aar); ligeledes Gouverneuren, som n har 1,000 Dollars i Lønning. Senatet ev først oprettet 1836, og V. var indtil da den este Stat i Nordamerika, som kun havde ét ammer. Til Unionens Repræsentanthus væl- r V. 2 Medlemmer.

Vermund den vise, en tapper og dygtig nsk Konge i Sagntiden, boede i Jellinge Jylland. Som hans Modstander nævnes ung Adils i Sverige, indtil denne ved et idderligt Overfald fældes af to unge Søn- rinder, der havde deres Faders Drab at vne. I sin Alderdom blev V. blind, og iget truedes nu af de overmodige Sachsere; n hans Søn Uffe (s. d. A.), som hidtil var set for sløv og uduelig, frelser i Tvekamp ndet.

Vèrmut (fr. vermout), d. s. s. Absinth.

Värnamo, Flække i Sverige, Jönköpings n, smukt liggende nær ved Lagan, c. ½ M. Kilom.) fra dens Indløb i Søen Vidöstern; 4 J. (1887). Station paa Halmstad-Nässjö rnbanen.

Verne, Jules [værn], fransk Roman- og amaforfatter, f. 8 Febr. 1828 i Nantes, vandt Navn ved sin phantastiske Rejseroman »Cinq maines en ballon« (1863), der indledede den ige Række af lignende Værker, en Art popu- -didaktiske Romaner. V. har stor Op- delsesevne, en livsfuld Fortællerstil, Sans det dramatisk spændende og gode natur- enskabelige Kundskaber. Hans Hovedværker : »Le désert de glace«, aventure du capi- ne Hatteras« (1867), »Les enfants du capi- ne Grant«, »L'île mystérieuse« (i 3 Dele: es naufragés de l'air«, »L'abandonnée« og e secret de l'île«), »La découverte de la terre« (1870) med Landkort og Illustrationer, »Voyage autour du monde en 80 jours« (1872), mest bekjendt hos os i sin Omformning til Udstyrsstykke, »Le docteur Ox« (1874), »Le Chancellor«, »Un capitaine de 15 ans«, »Les Indes noires« (1875). 1878 udkom hans samlede Værker, »Oeuvres complètes«, ogsaa i en illustreret Udgave. Med A. Dennery udarbejdede han nogle af disse Romaner til theatralske Feerier; foruden det ovennævnte er »Les enfants du capitaine Grant« opført hos os.

Werner, Abr. Gottl., udmærket Mineralog, f. 25 Sept. 1750, d. 30 Juni 1817 som Prof. i Mineralogi ved Akademiet i Freiberg, hvor han var bleven ansat 1775. Han adskilte Mineralogien (Oryktognosien) fra Geognosien, som han er den første, der har foredraget (1785) under dette Navn og i videnskabelig Form; han kan derfor siges at være Skaberen deraf. Hans ualmindelig klare Fremstillingsevne i Forbindelse med en genial og ny Behandlingsmaade af Mineralogien gjorde ham snart saa berømt, at en Mængde Tilhørere strømmede til fra hele Europa, hvilket meget bidrog til hurtig at udbrede den nye Lære, uagtet han selv ikke offentliggjorde meget derom. I Mineralogien støttede han sig væsentligst paa de ydre Kjendemærker; hans geognostiske System var et med stor Consequens gjennemført neptunistisk System (s. Geologi). Et Mindesmærke er (1851) rejst ham i Freiberg.

Werner, Anton Alex. v., tysk Maler, f. 9 Maj 1843 i Frankfurt a. O., uddannede sig i Berlin og Carlsruhe og bosatte sig efter en Rejse i Frankrig og Italien i Berlin, hvor han blev Professor ved Akademiet og dets Directeur (1875). Hans ældre Genrebilleder og Historiemalerier tiltale mere ved deres Colorit end ved deres Indhold. Først de Billeder, han malede efter den fransk-tyske Krig, vandt mere almindelig Opmærksomhed, saaledes at det store, allegoriske Maleri paa Sejersmindesmærket i Berlin blev overdraget ham til Udførelse i Glasmosaik. Af hans senere Billeder ere „Moltke foran Paris“, „Moltke i sit Arbejdsværelse“, „Kejserproclamationen i Versailles“ og „Congressen 1878 i Berlin“ de mest bekjendte.

Werner, Karl Adolf, dansk Sprogforsker, f. i Aarhus 7 Marts 1846, blev Student 1864, tog 1873 Magisterconferens i slaviske Sprog, hvortil han bl. a. havde forberedt sig ved nogen Tids Ophold i St. Petersborg. Efter at han i en Del Aar havde været ansat ved Universitetsbiblioteket i Halle, blev han 1883 Docent i slaviske Sprog og slavisk Literatur ved Kjøbenhavns Universitet, 1888 Professor. Blandt hans ikke meget talrige Arbejder maa fremhæves den overordentlig skarpsindige og vidtrækkende og for Sprogvidenskabens senere Udvikling epochegjørende Afhandling „Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung“ (trykt i „Zeitschr. f. vergl. Sprachforsch.“, 1877; jvfr. Lydforskydning). Foruden at han herfor af Berliner-Akademiet hædredes med den Boppske Prisbelønning, blev han 1887 af Universitetet i Heidelberg creeret til Dr. phil. hon. Medlem af Videnskabernes Selskab siden 1888.

Werner, Zacharias, tysk Digter, f. 18 Nov. 1768

i Königsberg, hvor hans Fader var Professor. Efter dennes tidlige Død blev han opdragen af sin Moder, hvis phantastiske Retning til sidst endte i Vanvid, saa at hun troede, at hun var Jomfru Maria og hendes Søn Christus. W. studerede Jura i sin Fødeby og var en ivrig Tilhører af Kant, men levede samtidig det vildeste Liv. 1793 blev han preussisk Kammersecretær, levede som saadan mest i Warschau, blev gift med og skilt fra 3 Koner i 10 Aar, svælgede i Mystik, Frimureri og sanselige Udskejelser og skrev sit Frimurerdrama „Die Söhne des Thals" (1803), hvor Tempelherreordenens Stormester Molay spiller Hovedrollen, samt Tragedien „Das Kreuz an der Ostsee" (1806). Hans Moders Død 24 Febr. 1804 gav ham Anledning til hans 1808 digtede Skæbnedrama med denne Dato som Titel. 1805 fik han Ansættelse i Berlin, skrev Dramaet „Martin Luther oder die Weihe der Kraft" (1807), hvor Luther og hans Hustru bleve til mystiske Helgenfigurer, begav sig 1807, efter at have forladt Statstjenesten, paa Rejser, hørte i Coppet en Tid lang til Fru Staëls Kreds, drog derpaa til Paris og herfra til Weimar, hvor Goethe lod hans Tragedie „Wanda, Königin der Sarmaten" opføre. Efter et nyt Ophold i Coppet drog han 1809 til Rom, gik her n. A. over til Katholicismen, delte sin Tid mellem Andagtsøvelser og forfærdelige Orgier, blev 1814 præsteviet i Aschaffenburg, prædikede i Congrestiden i Wien under stort Tilløb i en mellem Plathed og phantastisk Mystik svingende Form, drog saa om som Rejseprædikant, blev Domherre i Podolien, prædikede atter i Wien og døde her 17 Jan. 1823. W. havde store poetiske Evner, kunde gjøre dybe psychologiske Greb i sine dramatiske Charakterskildringer, om han end mest nøjes med plump udvortes Effect, og var en god Versificator; men hans Phantasi grænsede til Vanvid; i Stykker som „Attila" (1808), „Wanda" (1810) og navnlig i „Die Mutter der Makkabäer" (1820) opruller han de modbydeligste Bøddelscener, i hvilke han svælger med sentimental Vellyst. Han er en Type for Romantikens værste Udskejelser. Hans „Sämmtl. Werke" (deri indbefattet hans Prædikener) udkom 1841 i 13 Bd.; Biographier ere leverede af Hitzig (1823), Schütz (1841) og Düntzer (1873).

Vernet [nā], Bad i det franske Dep. Øst-Pyrenæerne, ved Foden af Mont Canigou, med Svovlkilder, hensigtsmæssige Badeindretninger og Inhalationsrum samt meget mildt Klima, søges navnlig af Brystsyge, der kunne tilbringe Vinteren her ligesom i Amélie les Bains.

Vernet, Claude Joseph [s. o.], fransk Maler, f. 14 Aug. 1714 i Avignon, d. 3 Dec. 1789 i Paris, fuldendte sin Uddannelse til Kunstner i Rom hos Fergioni og bestemte sig her for Marinemaleriet. Først 1753 forlod han Rom for i Frankrig ved sine store Arbejder at vinde en stedse voxende Anseelse. Hans Prospecter af Frankrigs Havne, malede efter kongelig Bestilling, 15 i Tallet, som nu ses i Louvre, ere hans Hovedværker; mangfoldige Billeder ere spredte over Frankrig og det øvrige Europa. — Hans Søn, **Antoine Charles Horace V.**, bekjendt under Navnet **Carle V.**, f. 14 Aug. 1758 i Bordeaux, d. 17 Nov. 1835 i Paris, blev opdragen til Historiemaler, men da Fremstillingen af Heste og Hunde var hans kjæreste Opgave, valgte han sine Emner med Hensyn herpaa og viste sig som en af den franske Kunstskoles talentfuldeste Fremstillere af disse Dyr. Tillige dyrkede han med Held den komiske Genre. Ligesom Faderen havde han Atelier og Bolig i Louvre. — Hans Søn, **Horace Emile Jean V.**, f. 30 Juni 1789 i Paris, d. smstds. 17 Jan. 1863, var sin Faders Elev og fulgte siden i nogen Tid den Maner, som den Davidske Skole havde gjort gjældende; men idet han snart gjorde sig fri for alle akademiske Baand og fulgte Naturen, som maaske ingen har iagttaget med et hurtigere, sikrere og aandfuldere Øje, var det navnlig efter at han var kommen til Rom som Directeur for det franske Akademi (1828), at han udfoldede sin mægtige Skaberkraft og Slag i Slag frembragte en Række Værker, hvori levende Natursandhed parrer sig med rig Opfindsomhed, fin Charakteristik med kjæk Behandlingsmaade. Til den romerske Periode høre de store Billeder, forestillende „Pavens Procession", „Judith og Holophernes" og „Rafael i Vaticanet". 1834 vendte han tilbage til Frankrig, men gik strax efter til Algérien, hvor han malede et Par Slagbilleder og Jagter. 1836 kom tre nye Slagstykker til de ældre, der allerede havde fundet Plads i Versailles, men forskjellige fra disse ved mere at være Episoder end hele Batailler. 1837 og følg. Aar malede han de kolossale Billeder fra Krigen i Algérien, alene tre fra Belejringen af Constantine, og 1844 Stormen paa Abdel-Kaders Smalah; i Mellemtiden havde han udført talrige Billeder i Rusland og Paris. Men medens Kunstneren saaledes med forbavsende Lethed fremtryllede store Bataillemalerier, glemte han ingen Side af Livet; i større eller mindre Format har han behandlet Emner af den hellige Historie, Billeder af den alvorlige Genre, hvori Lidelsen finder sit ædleste Udtryk, Hofbilleder fra Baraltiden, Scener af Folkelivet, selv ganske smaa Billeder med enkelte Figurer, hvori han jævnlig viser os Hesten i de forskjelligste Situationer, idet han i Fremstillingen af dette Dyr overgik sin Fader. Efter at han i Slutningen af sin Levetid og den første Tid derefter for en Del var bleven miskjendt af den yngre Kunstnerkreds, i hvis Øjne han ikke havde tilstrækkelig udpræget Originalitet, synes man i den nyere Tid atter at have faaet Øjet op for de solide Fortrin, der udmærke hans Kunst, om han end i sine største Billeder ikke har kunnet undgaa et tilnærmelsesvis decorativt Præg.

Verneuil, Aristide Auguste Stanislas [nøj], berømt fransk Chirurg, f. 1823 i Paris, virkede fra 1862 som Overchirurg ved forskjellige Hospitaler i Paris og blev 1868 titulær Prof. i chirurgisk Klinik ved Facultetet.

Wernicke, Israel Gottlieb, f. 1755 i Bergen, vakte som Student i Kjøbenhavn saa megen Opmærksomhed ved sin musikalske Begavelse, at han af Kongen fik Understøttelse til at studere, dels hos Ph. Em. Bach i Hamborg, dels i Berlin hos Kirnberger, hvis Ensidighed han delte. Det Forsøg, man med W. gjorde paa

at erstatte Scalabrini og Sarti med en indfødt Capelmester, viste sig ikke heldigt. Efter 6 Aars Ansættelse uden at udrette noget afgik han med Pension. — Hans Datter, Catharine Riddervold V., f. 14 Apr. 1789 nær Kolding, Elev af Faderen, gjorde allerede paa en Rejse med denne Opsigt som Pianistinde i Hamborg. Med en yngre Søster, der ogsaa spillede godt, gav hun efter Kjøbenhavns Bombardement en stor Del Concerter i patriotisk og veldædigt Øjemed i Provinserne, og omsider gav hun i Kjøbenhavn i Foraaret 1810 paa det kongel. Theater to Concerter, ved hvilke hun vakte stor Sensation. Hun er vistnok den første danske Pianistinde, der er optraadt i offentlig Concert, og hendes Spil synes i Færdighed og Præcision at have været paa Højdepunktet af Tidens Fordringer. Endnu i Jan. 1824 gav hun en Concert paa det kongel. Theater.

Vernier, Pierre [niē], fransk Mathematiker, f. c. 1580 i Ornans, d. 1637, er mest bekjendt ved et Maaleapparat, som skyldes ham (1631) og bærer hans Navn, men som ogsaa hyppig, om end mindre correct, betegnes ved Navnet Nonius (s. d. A.) efter den portugisiske Mathematiker N. ell. Nuñez (1492—1577), som 1542 opfandt et noget lignende Instrument, der dog var en Del mere compliceret end V.s.

Wernigerode, Stad i den preussiske Prov. Sachsen, 9 M. v. s. v. for Magdeburg, ved Brockens nordøstl. Fod. 9,100 J. Gammelt Raadhus. Chocolade- og Cichoriesfabriker, Fabrikation af Træmasse. Tømmerhandel. Uden for Staden paa et Bjerg ligger Greven af Stolberg-W.s Residensslot med et Bibliothek paa 90,000 Bd., hvoriblandt over 3,000 Bibler.

Wernike ell. **Warnecke**, Christian, tysk Epigrammatiker, f. c. 1665 i Preussen, studerede i Kiel, berejste Holland og Frankrig, var Gesandtskabssecretær i England, privatiserede derefter i Hamborg og døde 1725 som dansk Resident ved det franske Hof. Hans i Formen noget kantede og ofte vel vidtløftige Epigrammer („Überschriften“, 3dje Udg. 1704; paa ny udgivne af Bodmer 1763 og Ramler 1780) indeholde mange træffende og vittige Domme og have særlig Interesse ved deres literære Polemik, fornemmelig mod den da herskende Lohensteinske Svulst og Unatur.

Veróna, gammel, stærkt befæstet Stad i Norditalien, 14 M. v. for Venezia, paa begge Sider af Floden Adige, ved Alpernes sydlige Fod; 60,800 J. (1881). Staden har flere offentlige Pladser, en Kathedralkirke fra det 8de Aarh. med mange Seværdigheder, flere andre Kirker, hvoriblandt S. Zeno, S. Nazaro e Celso fra det 11te Aarh., et Raadhus med Billedstøtter af Cornelius Nepos, den ældre Plinius, Catullus og Vitruvius, der vare fødte her, og med prægtig Malerisamling. Smuk Hovedvagt, prægtig Toldbygning, stor Banegaard, Arsenal, flere prægtige Privatpaladser, stort Theater og den endnu ret vel vedligeholdte Arena, der kan rumme 32,000 Mennesker. Bispesæde. Af Vigtighed er Stadens Industri, navnlig Silkespinderiet og Væverier, Garverier og Klædefabriker; den er derhos Knudepunkt for Norditaliens Banenet og har betydelig Transithandel paa Østerrig og Tyskland. Staden har som Fæstning stor strategisk Betydning, idet den samtidig behersker Øvreitalien og udgjør Nøglen til Sydtirol. — V., som er grundlagt af Rhætierne, blev 89 f. Chr. en romersk Koloni, Senere var den Residens for den østgotiske Konge Theoderik d. store („Diderik af Bern“) og hans Efterfølgere, ligesom ogsaa for flere langobardiske Konger. I c. 200 Aar var den Hovedstad i Familien della Scallas Besiddelser. Derpaa kom den under Milano og i det 15de Aarh. under Venezia. Uroligheder i V. 17 Apr. 1797, hvorved en Del Franskmænd dræbtes, gav Napoleon Bonaparte Paaskud til Krigserklæring mod Republiken Venezia. Sammen med denne kom V. s. A. under Østerrig, 1805 under Kongeriget Italien og 1815 til Kongeriget Lombardiet-Venetien. Oct.—Dec. 1822 holdtes her en Congres, hvor Monarcherne i Østerrig, Rusland, Preussen, Neapel og Sardinien vare til Stede med deres Ministre og desuden Hertugen af Wellington for England og Chateaubriand for Frankrig, og hvor der vedtoges en væbnet Indblanding i Spanien, medens de græske Udsendinge afvistes som Oprørere. V. var et Led i Fæstningsfirkanten og blev først 1866 afstaaet til Kongeriget Italien.

Veronēse, Paolo, ital. Maler, s. Cagliari.

Verōnica, s. Christusbilleder.

Werra, Flod i Nordtyskland, udspringer paa Thüringerwald, løber mod N. N. V., forener sig efter 36 M.s Løb ved Münden med Fulda og danner saaledes Weser.

Vērres, Cajus, var 84 f. Chr. Quæstor, 74 Prætor og 73—71 rom. Statholder paa Sicilien. I alle disse Embeder gjorde han sig skyldig i de skjændigste Forbrydelser og Udpresninger (paa Sicilien c. 40 Mill. Sesterstier). Efter sin Hjemkomst blev han paa Sicilianernes Foranstaltning anklaget af Cicero (de verrinske Taler). Da hans Advocat Hortensius opgav Forsvaret for ham, gik han frivillig i Landflygtighed uden at afvente Sagens Afgjørelse. 43 f. Chr. blev han dræbt paa Foranledning af Antonius.

Verria, s. Karaveria.

Vērrius Flāccus, Marcus, rom. Grammatiker, Lærer for Augusts's Dattersønner. Af hans Hovedværk »De verborum significatu« ere kun mindre Brudstykker opbevarede; men et i den senere Kejsertid af Pompejus Festus forfattet Udtog er for en Del bevaret; ligeledes have vi et yderligere Udtog af dette sidste af Præsten Paulus paa Carl d. stores Tid.

Verrocchio, Andrea del [rōkkio], florentinsk Guldsmed og Billedhugger, Lionardo da Vincis Lærer, f. 1432, d. 1488, kastede sig først i en noget senere Alder over Sculpturen og udførte sine vigtigste Arbejder i Bronze, dog enkelte i Marmor. Blandt de første maa nævnes „Christus og den vantro Thomas“, Basrelief i Kirken Or-san-Michele, David i Museet og en vinget Dreng med en Delphin i Palazzo vecchio, alt i Firenze. I Museet er der ligeledes et Marmorrelief fra et Gravminde. Hans sidste Værk var en Rytterstatue af Bartolommeo Coleoni i Bronze, opstillet i Venezia. V. hører til den ældre Kreds af fortrinlige Billedhuggere i Firenze. Han lagde sig i sine ældre

Aar ogsaa efter Malerkunsten og har navnlig malet nogle meget smukke Kvindehoveder. Hans Hovedbillede er „Christi Daab" i Akademiet i Firenze, paa hvilket man tror, L. da Vinci har medvirket; det blev ikke ganske færdigt. De Fremskridt, hans Lærling, Lionardo da Vinci, gjorde, bragte ham, efter hvad der fortælles, til atter at lægge Penslen.

Vers kaldes i Metriken det mindste Afsnit, hvori en Rhythme fremtræder som selvstændig Helhed, og som følgelig altid maa begyndes og sluttes af et helt Ord; Betegnelsen anvendes dog i videre Forstand tillige paa enkelte saakaldte **Langvers**, der i Virkeligheden udgjøre et **Verspar**. Rigtig strevet, som Udtryk for sit Begreb, falder V. i sin synlige Form sammen med den typographiske Linje, hvorvel Forsyndelser mod Principet undtagelsesvis kunne findes hos Digterne. V. er i et Digt enten selv Rhythmens eneste Organisationsform, eller det forbindes yderligere med andre sideordnede til en **Strophe** (s. d. A.). Adskillige V., saasom **Alexandrineren** (s. d. A.), have specielle Navne; i Almindelighed refererer deres Betegnelse sig dog til den i hvert af dem indeholdte særegne **Versfod** (Fod), som er det i sig selv urhythmiske Led, der ved sin Gjentagelse danner Rhythmen. Versfoden bestaar almindelig af ēn stærkt- og ēn eller to svagtbetonede Stavelser; den er **dalende** (Trochæ, Daktyl), hvor førstnævnte begynder, **stigende** (Jambe, Anapæst), hvor den ender Foden. Efter Føddernes Antal og Art lader V. sig altsaa betegne som „trefodet trochaisk", „femfodet jambisk" o. lign.; i øvrigt tillade visse Versemaal, at Fødder af ensartet Bevægelse blandes, hvorved V. f. Ex. bliver jambiskanapæstisk osv. (E. v. d. R.).

Versailles [sāi], Stad i Dep. Seine-et-Oise i Frankrig, 2¼ M. s. v. for Paris, 38,500 I. (1886). Fabrikation af Vaaben, Jærn- og Kobbervarer, Naale, Shavler m. m. — V. var opr. kun en Landsby, hvor Ludvig XIII byggede et lille Jagtslot; men 1661 besluttede Ludvig XIV at opføre et Pragtslot og ofrede umaadelige Summer (250 Mill. Frcs.) paa dette Kæmpearbejde. Leveau og den yngre Mansard vare Bygmestrene, medens Lenôtre anlagde den store Park med prægtige Springvande, der til Dels skyldes vor Landsmand O. Rømer. I Slottet mærkes særlig Spejlsalen (Galerie des glaces), Herculessalen og Slotscapellet, der 1710 endnu ikke var fuldendt. 1672 tog Ludvig XIV Ophold her, og indtil 1789 var V. Kongens og Hoffets Sæde, medens en By paa omtr. 100,000 I. blomstrede op derom. Slottet forfaldt under Revolutionen, men 1833—37 satte Ludvig Philip det i Stand og indrettede største Delen til et historisk Nationalmuseum. I V. sluttedes Freden 1783, hvorved England maatte godkjende Nordamerikas Uafhængighed, og her samledes 5 Maj 1789 Rigsstænderne, der 27 Juni forenedes til Nationalforsamling. Den holdt sine Møder i »Salle des Menus« i en Fløj af Slottet. 5—6 Oct. s. A. foregik Pariserpøbelens Tog til V., og derefter førtes Ludvig XVI og hans Familie til Paris, hvorhen Nationalforsamlingen fulgte. Under den fransk-tyske Krig 1870 var Byen V. det tyske Hovedkvarter fra 20 Sept. til 5 Marts, og der sluttedes 28 Jan. Vaabenstilstand og 24 Febr. Præliminærfred. Ligeledes førtes i Nov. 1870 Underhandlinger med de sydtyske Stater om deres Tilslutning til det nordtyske Forbund, og 18 Jan. kundgjordes i Spejlsalen Gjenoprettelsen af det tyske Rige og den tyske Kejserværdighed. I Marts 1871 blev V. Sæde for den franske Regering og Nationalforsamling, og ved Forfatningen 1875 fastsattes dette som fremtidig Ordning; men i Efteraaret 1879 flyttede Præsidenten og Kamrene til Paris, og kun den forenede Nationalforsamling samles endnu i V. til Præsidentvalg og Forfatningsændringer.

Verschök, russisk Længdemaal, $\frac{1}{16}$ Arschin ell. 1,0006 danske Tommer.

Versecs ell. **Wērschetz**, Stad i Ungarn, 44 M. s. s. ø. for Pest. 22,300 I. Græsk Bispesæde med theologisk Læreanstalt. Silke-, Vin- og Risavl. I Nærheden er den saakaldte Romerskanse, en Jordvold af uvis Oprindelse. Staden indtager med Hensyn til Vinavl den første Plads blandt de ungarske Stæder.

Versēre, gaa om, løbe om (et Rygte); være til Afgjørelse for Retten. **Versering**, den Bevægelse, som Rytteren lader Hesten udføre ved at lade den paa en lige Linje eller paa en Volte træde over til den modsatte Side af den, hvortil den er **stillet**, saaledes at de indvendige Fødder flyttes over de udvendige. V., der skylder de la Guerinière sin Oprindelse, er Grundvolden for alle Sidebevægelserne, der betragtes som uundværlige ved en Hests Tilridning. V. tjener i høj Grad til at give Bovene Frihed i Bevægelsen og til at gjøre Nakkeled, Hals, Krop og Ben bøjelige og smidige. Under **Versāden** maa Hesten være samlet. Ved **halv** V. har Hesten en skraa Stilling mod den Linje, paa hvilken den skal træde over; den benyttes som Forberedelse til V.

Versiōn, Fortællemaade, Fremstilling, Oversættelse fra et fremmed Sprog til Modersmaalet. **Vērsio in rem**, lat., den Handling at anvende Omkostninger paa en andens Ting i den Tanke, at det er ens egen Ting, eller overhovedet i den Hensigt at skaffe sig Fordel derved. Den, der har foretaget en saadan Handling, bliver derved i det højeste i Reglen berettiget til af Ejeren at faa Godtgjørelse for den Forøgelse, Tingens Værdi derved har opnaaet.

Verst, russisk Vejmaal, 500 Saschen eller 3,399 danske Fod.

Verte ell. **Vert.** (Abbrev. for vertātur), lat. vend Bladet om!

Vertebrāter, d. s. s. Hvirveldyr.

Werth ell. **Werdt**, Johan van, ogsaa kaldet Jan de Weert, berømt Partigænger og Rytter-general i bayersk og kejserlig Tjeneste under Trediveaarskrigen, var en Bondesøn fra den belgiske Landsby, efter hvilken han bar Navn. Han bidrog meget til Sejren ved Nördlingen 1634, gjorde 1636 i Forening med spanske Tropper et Indfald i Picardiet og truede Paris, kæmpede dernæst ved Rhinen, hvor han 1638 blev overvunden og fangen ved Rheinfelden af Bernhard af Weimar, og udvexledes først 1642 mod den svenske General Horn. 1643 sejrede han over Franskmændene ved

:uttlingen og 1645 ved Allerheim. Til Løn or disse Fortjenester ophøjedes han af Kej-:ren til Rigsgreve og fik Herskabet Benatek Böhmen, hvor han døde barnløs 1652.

Werther, Karl, Friherre af, preussisk Diplo-iat, f. 1809, var 1833—42 Legationssecretær ed forskjellige Hoffer, blev derefter Assending Schweiz, 1845 i Athen og 1849 i Kjøben-avn. Herfra forflyttedes han 1854 til St. Petersborg og 1859 til Wien, hvor han 1864 ar med at slutte Freden med Danmark og orblev, indtil Krigen udbrød 1866. Under enne gjorde han Tjeneste som midlertidig ldenrigsminister i Bismarcks Sted, tog Del Fredsslutningen med Østerrig og vendte der-fter tilbage til Wien. 1869 forflyttedes han il Paris, men maatte allerede forlade denne Post i Juli n. A. efter forgjæves at have søgt t hindre Krigen. Endelig var han 1874—77 Assending i Constantinopel og deltog i Con-ferencen smstds. i Dec. 1876.

Verticāl Linje, en ret Linje, som falder ammen med Lodlinjen; s. i øvrigt Horizont.

Vertŭmnus, i den romerske Mythologi Gud or de Forandringer, der foregaa med Mar-ernes Afgrøde, indtil den modnes; især knytte forestillingerne om ham sig til Høsten, og man ejrede derfor i Oct. en Fest til Ære for ham, Vertumnālia. Hans Hustru var Pomona.

Vērus, Luc. Ælius, egtl. Luc. Ceionius Commodus, blev under hint Navn 136 adop-eret af Kejser Hadrian og bestemt til hans Efterfølger, men døde 138. Hans Søn af amme Navn blev adopteret af Antoninus Pius; Marcus Aurelius antog ham 161 e. Chr. som Medkejser. Han døde 169.

Verve, fr., Begejstring, Sving.

Verwée, Louis Jacques, belgisk Maler, f. 1812 i Brüssel, Elev af Verboeckhoven, staar fine Dyremalerier denne saa nær, at deres Billeder ofte forvexles. Undertiden har ogsaa denne malet Dyrene i hans Landskaber. — Hans Søn, Alfred Jacques V., er Elev af Faderen og maler ogsaa Dyrebilleder, maaske endog af større Virkning. I Museet i Brüssel er af ham „Trækkende Heste fra Zeeland".

Verviers [vie], Stad i den belgiske Prov. Liége, 3 M. ø. til s. for Liége ved Vesdre. 45,500 J. (1885). Betydelig Industri i Klæde, Kasimir, Uldgarn og Dampmaskiner.

Vervins [vāng], Stad i det franske Dep. Aisne, 5 M. n. n. ø. for Laon, med 3,200 J., r historisk mærkelig ved den her 1598 sluttede Fred mellem Spanien og Frankrig.

Vesālius, Andreas, ell. André Vésale, det 16de Aarh.s store Anatom, Skaberen af den nyere Anatomi, f. i Brüssel 1514, studerede Anatomi i Paris, kom som Saarlæge i Carl V.s Hær til Italien, hvor det venezianske Senat ansatte den allerede da berømte 23aarige Yng-ling som Professor i Anatomi og Chirurgi ved Universitetet i Padua. Her samt i Bo-logna og Pisa foredrog han i 7 Aar Anato-mien, hvorved han ganske brød med den gamle Galenske Tradition og alene støttede sig til sine egne Dissectioner af menneskelige Lig. I sit berømte, med Afbildninger af den udmærkede Maler Stephan v. Calcar forsynede anatomiske Værk »De corporis humani fabrica libri sep-tem« (1543) nedlagde han sine Iagttagelser, men det fremkaldte et saadant Angreb paa ham, at Carl V maatte lade det underkaste en formelig Censur af det theologiske Facultet i Salamanca, der dog udtalte sig til hans For-del. Efter Carl V.s Abdication gik V. til Spanien som Livlæge hos Philip II, og der-med endte hans videnskabelige Løbebane. Da Opholdet her i Tiden af forskjellige Grunde blev ham utaaleligt, tiltraadte han en Rejse til Jerusalem, blev paa Vejen kaldt tilbage til Padua som Professor, men led paa Rejsen dertil Skibbrud paa Zante, hvor han døde 15 Oct. 1564.

Wesel, befæstet Stad i den preussiske Rhin-provins, ved Floden Lippes Udløb i Rhinen, 7 M. n. for Düsseldorf. 20,700 J. Skibsbro og fast Banebro over Rhinen, evangelisk Gym-nasium, smukt Raadhus. Fabrikation af Tobak, Chocolade, Cichorie, Sukker, Metalvarer; Far-veri, Garveri, Skibsfart og Handel.

Weser, Flod i det nordvestlige Tyskland, dannes ved Münden i den preussiske Prov. Westfalen ved Sammenløb af Floderne Fulda og Werra, løber med nordlig Hovedretning i en Mængde Bugtninger forbi Münden, gjen-nem den „westfalske Port" ind i Hannover, hvor den neden for Verden fra højre Side op-tager Aller med Leine. Herfra løber den mod N. V. forbi Bremen og mod N., hvor den fra venstre Side optager Hunte, forbi Bremer-hafen til Vesterhavet. Længde 60 M., Flod-gebet 820 □ M. Mundingen forsvares af flere Forter med Panserbatterier og Pansertaarne.

Vésete var en paa Harald Blaatands Tid mægtig bornholmsk Jarl, Fader til Joms-vikingerne Bue digre og Sigurd Kaabe og Morfader til Vagn Aagesøn.

Vesicāntia, lat., d. s. s. blæretrækkende Mid-ler. Vesicatōrium bet. et blæretrækkende Mid-del, færdigt til Brug (f. Ex. et spansk Flue-Plaster). Vesikel, en lille Blære, bruges mest om de fine Smaablærer, der ved flere (vesikulöse) Hudsygdomme vise sig paa Huden, fyldte med en klar Vædske. Ogsaa Lungeblærerne kaldes V. og derefter igjen den vesiculære Respirations-lyd, s. Aandedrætslyd.

Wesley, John [uēsli], Stifter af Metho-disternes Sekt, f. 17 Juni 1703 i Epworth i Lincoln-Shire, d. 2 Marts 1791. Hans Præ-dikener og asketiske Skrifter udkom 1774 i 32 Bd. og paa ny 1857 i 15 Bd. S. Methodister.

Vesoul [vesūl], Hovedstad i det franske Dep. Øvre Saône, 48 M. ø. s. ø. for Paris, ved Floden Durgeon. 9,600 J. Fabrikation af Damask og Straavarer; Handel med Korn, Jærn, Læder og Vin.

Vespasiānus, Tit. Flavius, romersk Kejser 69—79 e. Chr., f. 9 e. Chr. ved Reate i Sa-binerlandet, blev 51 Consul og var 66—67 Over-feltherre mod det frafaldne Judæa; under denne Krig lod han sig 69 udraabe til Kejser mod Vitellius. Soldaterne i Pannonien og Mo-sien sluttede sig til ham, og medens han endnu selv opholdt sig i Orienten, erobrede de Rom for ham 69. I Sommeren 70 kom V. selv til Rom. Efter at hans Søn Titus havde ero-bret Jerusalem og Petilius Cerialis under-trykket en Opstand i Gallien og blandt Bata-

verne (s. Civilis), styrede han Riget med stor Dygtighed, gjenoprettede Disciplinen i Hæren, bragte Orden i Finansvæsenet, ophævede judicia majestatis og fuldførte en Række store Bygningsværker i Rom (Capitolium, Fredstemplet paa Forum og det flaviske Amphitheater). Foruden de store Levninger af Colosseum bevares endnu i Rom et Minde om V., en i det capitolinske Museum opbevaret Bronzetavle, hvorpaa det Document findes opbevaret, ved hvilket Regeringen overdroges V. Han døde 79 og efterlod to Sønner, Titus og Domitian.

Vĕsper, lat., Aften eller Eftermiddag, i den romerske Kirke Navnet paa Eftermiddagsgudstjenesten Kl. 6. Sicilianske V., s. d. A.

Vespucci, Amerigo [spüttschi], s. Amerigo V.

Wessel, Johan Herman, f. 6 Oct. 1742 paa Jonsrud Plads (paa Østkysten af Christiania Fjord) i Vestby Præstegjeld, hvor Faderen var personel Capellan hos sin Farbroder, en Broder til Tordenskjold. Efter at være bleven forberedt ved privat Undervisning kom den sextenaarige Dreng ind i Christiania Latinskole, hvorfra han 1761 dimitteredes til Kjøbenhavns Universitet. Han bestod sine to første Examina hæderlig og lagde sig derpaa efter de levende Sprog, især Fransk og Engelsk, medens han i øvrigt erhvervede sig sit Udkomme som Timelærer og tilbragte en stor Del af sin Tid paa offentlige Steder i Selskab med lystige og begavede Venner. Unaturen i den italienske Opera og den franske Tragedie, der ogsaa blev efterlignet hos os, fremkaldte 1772 hans første og genialeste Arbejde, Parodien „Kjærlighed uden Strømper", der opførtes paa det kongelige Theater i Marts 1773 med kostelig Musik af Capelmesteren, Italieneren Scalabrini, og gjorde overordentlig Lykke. 1775 udkom de to alvorlige Digte „Nøjsomhed" og „Søvnen". Et Lystspil i 5 Akter, „Lykken bedre end Forstanden", opførtes 1776, men gjorde ingen Lykke. Samme Aar angrebes Digteren af en Fistelskade, der holdt ham halvandet Aar fængslet til Sengen og i Forening med Armod bidrog til at nedbryde hans ved uregelmæssig Levemaade alt stærkt svækkede Helbred og til at vække et mere og mere tiltagende Mismod. I Slutningen af 1779 fik hans Landsmand, Theaterdirecteur Warnstedt, ham ansat som Theateroversætter med ringe Indtægter. Næste Foraar ægtede han en 33-aarig Landmandsinde, der Aaret efter fødte ham en Søn. Ægteskabet hørte imidlertid ikke til de lykkelige. Modgang og Mismod foregedes, og Vinkjælderne og det norske Selskab ydede kun en forbigaaende Forglemmelse af Livets haarde Tryk. I Foraaret 1784 begyndte W. et poetisk Ugeblad »Votre Serviteur Otiosis« med komiske Fortællinger, som han, ikke uden Besværlighed, fortsatte et Aars Tid. 1785 udgav han et ubetydeligt Skuespil „Anno 7603" i 7 Akter. Faa Maaneder før sin Død udgav han en lunefuld lille Epistel „Til Hr. Jens Baggesen", hvori han med varm Anerkjendelse hilsede dennes opgaaende Digtersol. W. døde 29 Dec. 1785, kun 43 Aar gl., af en Nervefeber og begravedes paa Trinitatis Kirkegaard i Nærheden af den saa Aar i Forvejen bortgangne Ewald. Som de bedste af hans Arbejder maa, foruden hans Muses herlige førstefødte „Kjærlighed uden Strømper", nævnes flere af hans komiske Fortællinger, f. Ex. „Gaffelen", „Smedden og Bageren", „Herremanden", „Posthuset" og Sangen „Brødre Kar i alle Lande". Tre af Digterens Venner, deriblandt Pram og Baggesen, udgav 1787 hans Værker. De ere senere paa ny blevne udgivne af Rahbek, A. E. Boye, P. L. Møller o. fl. Den nyeste og omhyggeligste Udgave af hans Digte med et Udkast til hans Levned er af J. Levin (1862; anden, omarb. Udg. 1878).

Wessel, Peder, s. Tordenskjold.

Wesselburen, Flække i den preussiske Prov. Slesvig-Holsten, i Marsken, $1\frac{1}{2}$ M. v. for Heide. 2,700 J. Korn-, Heste- og Kvægmarkeder. Roesukkerfabriker. Mindesmærke for Fr. Hebbel, rejst 1887.

Wesselenyi, Nikolaus [vēsschelehnji], Baron, f. 1796 af en gammel ungarsk Magnatslægt (Frants W., f. 1601, d. 1667, var Palatin i Ungarn og deltog i Sammensværgelsen imod Kejser Leopold I), sluttede sig tidlig til Frihedsbestræbelserne og hørte siden 1825 til Oppositionen paa den ungarske Landdag. Han nødte 1834 Regeringen til at indkalde Transsylvaniens Landdag, blev 1837—40 holdt i Fængsel under Anklage for Højforræderi og mistede sit Syn derved. Siden hørte han til Kossuths Tilhængere, men optraadte 1848 paa Rigsdagen med alvorlige Advarsler til sine Landsmænd imod at krænke de andre Nationaliteters Ret. D. 1850.

Wĕssely, Abraham, f. 6 Nov. 1800 i Kjøbenhavn af jødisk Slægt, blev 1824 juridisk Candidat og 1831 Dispacheur i Kjøbenhavn. I Dec. 1839 var han en af Dagbladet „Fædrelandet"s Stiftere og var i en Række Aar Medarbejder af samme, især om finansielle og økonomiske Spørgsmaal. 1850—66 var W. Landstingsmand, 1851—56 tillige Statsrevisor og 1856 Medlem af Rigsretten. I sin offentlige Virksomhed var han altid en stræng Haandhæver af Correcthed i Finansforvaltningen og Bevillingsretten. D. 5 Maj 1875.

Wessenberg, Ignaz Heinr. Carl, Friherre af, frisindet katholsk Theolog, f. 4 Nov. 1774 i Dresden, var som ung Mand Domherre ved forskjellige Domcapitler og blev 1814 valgt til Coadjutor i Bispedømmet Konstanz trods de Angreb, som det ultramontane Parti havde gjort paa ham for hans frisindede Anskuelser. Pius VII vægrede sig bestemt ved at stadfæste hans Valg; men den badenske Regering beskyttede ham i Udøvelsen af hans Embede, indtil Bispedømmet Konstanz 1827 blev nedlagt ved Concordatet med Paven. Fra den Tid levede W. som Privatmand i Baden og udgav 1840 sit grundige Værk „Die großen Kirchenversammlungen des 15ten u. 16ten Jahrhunderts in Bezug auf Kirchenverbesserung" (4 Bd.). D. i Konstanz 9 Aug. 1860.

Wessex, d. e. Vestsachsen (angelsachsisk Westseaxas), et af Angelsachsernes Riger i England, stiftet 519 af Kerdic, havde til Hovedstad Winchester og blev til sidst saa mægtigt, at dets Konge Egbert 827 forenede de øvrige angelsachsiske Riger under sit Herredømme.

Vest, Vestpunkt, s. Verdenshjørner.

West, Benjamin [uĕst], engelsk Maler, f. 10 Oct. 1738 i Springfield i Pennsylvania i Nordamerika, d. 11 Marts 1820 i London, blev, da han viste Talent for Malerkunsten, sendt til Italien, hvor han paavirkedes af R. Mengs og Battoni, gik derfra til England og fik der megen Indflydelse paa Kunstens Retning ved at staa i Spidsen for det 1768 oprettede Kunstakademi. W. var stilistisk Historiemaler, men især i sine senere store Billeder, saaledes som de 6 Fremstillinger af Englands Historie i Windsor og „Christus helbreder den lamme“ (Nat. Gall.), lader han Beskueren kold. Dog har han den Fortjeneste at have brudt med Parykstilen og banet Vej for en sandere og naturligere Fremgangsmaade. I England nød han stor Berømmelse, som til Dels vedvarer endnu. Til hans bedre Billeder regnes „Paulus paa Malta“ i Greenwich, „Alexander og hans Læge“ i Stafford-Galleriet o. fl.

West, Thomas og Karl Aug., s. Schreyvogel, Jos.

Vesta, Romernes Navn for Grækernes Hestia (s. d. A.). I hendes om Dagen aabne, om Natten lukkede Tempel i Rom brændte den hellige Ild, hvis Udslukkelse varslede Staten de største Ulykker. I dette Tempel, som ingen Mand med Undtagelse af Ypperstepræsten maatte betræde, forrettedes Tjenesten af Vestalinderne, Jomfruer, der maatte aflægge Kyskhedsløfte; Overtrædelse af dette Løfte straffedes med, at vedkommende blev levende begravet.

Vesta, den lyseste af de smaa Planeter mellem Mars og Jupiter, ved Opposition til Nød synlig for blotte Øjne, opdaget som den 4de i Rækken 29 Marts 1807 af Olbers i Bremen.

Vestaustralien, britisk Koloni, omfatter hele den vestlige Del af Australfastlandet, begrænses mod Ø. af Kolonien Sydaustralien med Territoriet Alexandraland, paa de andre tre Sider af det indiske Ocean. 45,900 □ M. med 42,100 I. (1888); Befolkningen voxer kun i ringe Grad ved Indvandring, Overskuddet over Udvandringen udgjør for de sidste to Aar (1887—88) ikkun 850. Kysten har ingen betydelige Bugter; de største ere Shark- og Exmouthbugt mod V., Kingssund og Cambridgegolf mod N. Landet er for største Delen fuldstændig øde, og navnlig breder sig en sammenhængende Ørken mellem 138°—148° ø. L., Gibsons Ørken, der under Navn af den store Victoria Ørken mod S. naar helt ud til den australske Bugt, som ikke optager en eneste Flod; kun enkelte Dele af disse Ørkener ere nøgne og stenede; i Regelen er Jordbunden dækket med uigjennemtrængeligt Tjørnekrat, Scrub, eller høje, stive Græsarter, som ikke afgive noget Næringsstof for Dyreverdenen. Ud mod Vestkysten hæver den indre Højslette sig til en Granitflade med talrige Smaasøer og falder derpaa med temmelig bratte Terrasser ned til den sandede Strand; mod S. V. mærkes Darlingkjæden, længere mod N. Mount Augustus og Mount Bruce, som naar 3,600 F. Efter de nyeste Opdagelser er kun Kimberleydistrictet ved tilstrækkelig Vandmængde egnet til Kvægavl; det breder sig mod N. V. mellem Floderne Victoria og Fitzroy. Her er tillige 1885 fundet betydelige Guldlejer ved Floden Ord, især i Albert-Edwardskjæden; her har derfor fundet en Del Indvandring Sted, og der voxer en ny By Wyndham frem med en fortrinlig Havn ved Cambridgegolf. Af Floderne mod V. ere de største Fortesque, Ashburton, Gascoyne, Murchison, Swan River og Blackwood, men de have sjælden nogen større Vandmængde. Efter det her udviklede kan det forstaas, at kun en ringe Del mod S. og enkelte Punkter paa den øvrige Kyst samt Kimberley ere koloniserede; der er lidt Agerbrug (Hvede) og nogen Faareavl. I Sharkbugten og ved Nordvestkysten drives Perlefiskeri. Koloniens Indtægter udgjorde 1888 6½ Mill. Kr. mod 7 Mill. Udgifter; Statsgjælden var ved Udgangen af 1887 23½ Mill. Kr. 1887 havde Indførselen en Værdi af 12 Mill. mod en Udførsel af 11 Mill., hvoraf over Halvdelen Uld. Ved Udgangen af 1888 fandtes 58 Mile Jærnbane; Telegraphliniernes Længde var 1887 546 Mile med 605 M. Ledninger. — V.s Bebyggelse begyndte først 1828 og skred kun langsomt frem, saa at der 1848 kun var 4,600 I. Der blev 1850—67 sendt 10,000 Straffefanger dertil, og 1881 var Folkemængden stegen til 30,000. Da der 1885 fandtes Guld i V., steg Indvandringen. V. styres af en Gouverneur og (siden 1870) et lovgivende Raad paa 24 Medlemmer, nemlig de vigtigste Embedsmænd og nogle af Kronen udnævnte Medlemmer, samt 16 Folkerepræsentanter, valgte under store Valgrets- og Valgbarhedsindskrænkninger. Indførelsen af en friere Ordning er nu (1890) forestaaende.

Westberg, Charlotte Maria, dansk Danserinde, f. i Sverige 3 Febr. 1853, optraadte som Gjæst paa det kgl. Theater første Gang 6 Sept. 1871 som Sylphiden i Balletten af samme Navn, blev kort efter fast engageret og avancerede hurtig til Solodanserinde. Uden at være i Besiddelse af store Evner i mimisk Henseende har Frk. W. ved sin Færdighed som Danserinde, ved sin smukke Personlighed og sin Ynde forstaaet at hævde sig en smuk Plads i det Bournonvilleske Repertoire.

West-Bromwich [uĕst brömmitsch], s. Bromwich.

Westen, Thomas v., „Finnernes (Lappernes) Apostel“, f. 13 Sept. 1682 i Trondhjem, hvor Faderen var Apotheker, blev Student 1697 og tog theologisk Attestats 1699. Han var i nogle Aar Huslærer hos en Embedsmand i Nordland, studerede derpaa (1703—6) i Kjøbenhavn østerlandske Sprog og gammeltestamentlig Theologi og forarmede sig ved at samle et større Bibliothek. Han fik 1707 Tilbud om en Professoransættelse i Rusland, men hans Creditorer hindrede hans Rejse, og han reddedes kun ud af sin Nød ved at trolove sig med en ældre, rig Enke, som han senere ægtede. 1709 udnævntes han til Sognepræst i Ves (Romsdalen) og tiltraadte dette Embede 1711. I Kjøbenhavn synes han at være kommen under Paavirkning af Pietismen, der tiltalte hans nidkjære og energiske Charakter ved dens Arbejde for kirkeligt Liv og Disciplin. Han

sluttede sig i Romsdalen sammen med 6 andre ligesindede Præster („Syvstjernen"), der endog 1714 rettede deres Klagemaal directe til Kongen. Det 1714 oprettede Missionscollegium fik 1715 W. udnævnt til Lector i Theologien i Trondhjem og Vicarius for Missionen i Finmarken, og W. virkede i denne nye Virksomhed med stor Nidkjærhed og Uegennyttighed, men ogsaa med stor Egensindighed. Hans første Missionsrejser 1716 og 1718—19 gik lige til det østligste Finmarken og fremviste store Resultater, men bragte ham strax i Strid med Trondhjems Biskop Krog, i hvis Myndighed W.s Virksomhed greb ind. W. fik oprettet et Seminarium Lapponicum i Trondhjem (1717), som uddannede Missionærer, der talte Lappisk. Hans sidste Rejse 1722—23 gjaldt ogsaa Finnerne i Nordland og Trondhjems Stift; han var meget virksom til selv at besøge de hedenske eller halvhedenske Finner, fik bygget Capeller for dem og ansat Missionærer. Senere virkede han for Missionen i Trondhjem, men dels Sygelighed, dels hans egne Charakterfejl, som bragte ham hyppige Stridigheder og Krænkelser, lagde ham tidlig i Graven (27 Marts 1727). Sit Løfte til Kongen at skildre Missionens Historie formaaede han trods talrige Paamindelser ikke at holde, og hans vidtløftige Indberetninger ere kun delvis bevarede. Hans Virksomhed blev kun svagt fortsat, det lappiske Seminarium blev helt nedlagt 1774; men Lapperne ere aldrig siden hans Tid faldne tilbage til Hedenskabet.

Westen Sø, en ½ M. lang og næsten lige saa bred Indsø i det nordlige Holsten, gjennemstrømmes af Ejderen.

Vesteraalen, s. Lofoten.

Vesterås, Stabelstad i Vestmanlands Län i Sverige, paa begge Sider af Svartaaens Udløb i Mälaren, Landshøvding- og Bispesæde; 7,502 I. (1888). Kongeligt Slot, fordum befæstet; gammel, i den nyeste Tid restaureret Domkirke (hvor Svante Sture og Erik XIV ligge begravne); højere Elementarskole; Lazareth; 2 Bankkontorer; 2 Sparekasser; levende Handel med Jærn og Korn. Ved en privat Jærnbane staar V. i Forbindelse med Statsbanerne. Af Rigsdage i V. mærkes en 1527, ved hvis Beslutning (V.-Recess) den katholske Gejstligheds Magt i Sverige blev tilintetgjort, og en anden 1544, hvorved Arvefølgen i Gustav I.s Slægt blev fastsat. V.s Stift, inddelt i 16 Provstier med 105 Pastorater, omfatter Vestmanland og Dalarne.

Vesterbotten kaldes den Del af den svenske Kyst, som strækker sig langs den bottniske Bugt fra Ångermanland til den finske Grænse. Den nordlige Del af V. hører til Norrbottens Län; den sydlige Del tillige med Nordmalings og Bjurholms Ting i Ångermanland, Umeå eller Lycksele-Lappmark og Åsele-Lappmark (eller Umeelvens Dal, Skellefteelvens nedre og en Del af Ångermanaelvens øvre Flodgebet) danner V.s Län. Dette er c. 1,033 □ M. (56,827 □ Kilom.) stort, hvoraf 700 □ M. (38,454 □ Kilom.) regnes til Lappmarkerne. Indbyggerne ere dels Svenske, dels Lapper (omtr. 1,200), i alt 118,675 (1888), hvoraf 4,000 i Stæderne. Kystlandet bestaar for største Delen af Sandheder, afvexlende med Moser, Sumpe og Indsøer, er foruden af de ovenfor nævnte større Floder gjennemskaaret af en Mængde mindre Vandløb og i Almindelighed jævnt. De saakaldte Lappmarker ere derimod Bjærgland, men Bjærgene ere i Almindelighed lavere end i de tilgrænsende svenske Län. Hovednæringsvejene ere Agerbrug, Skovbrug og Fiskeri. Länet har 2 Stæder: Umeå og Skellefteå; det er delt i 3 Fogderier og hører i gejstlig Henseende til Hernösands Stift. Af Arealet er næsten 40 pCt. Skovland, c. 1¼ pCt. naturlig Eng og henved 1 pCt. dyrket Land.

Westergaard, Niels Ludvig, en af den nyere Tids mest udmærkede Orientalister, f. i Kjøbenhavn 27 Oct. 1815, blev Student fra Borgerdydskolen i Kjøbenhavn 1833, lagde sig derpaa især efter indisk Philologi, studerede 1838 i Bonn under Lassen, besøgte 1839 Paris, London og Oxford og rejste 1841 om Cap til Indien og Persien, hvorfra han over Rusland vendte tilbage 1844. 12 Juli s. A. udnævntes han til Professor i indisk-orientalsk Philologi og Literatur, og 1847 blev han Medlem af Vid. Selskab. Alle W.s Undersøgelser udmærke sig ved Grundighed, Selvstændighed og stor Skarpsindighed, hans Fremstilling ved Klarhed. Som de vigtigste af hans Skrifter nævne vi hans »Radices linguæ sanscritæ« (1841), „Kortf. Sanskrit Formlære og Læsebog" (1846), »Zendavesta or the religious Books of the Zoroastrians«, Vol. I (1852—54), „Om de ældste Tidsrum i d. ind. Hist. m. H. t. Literaturen" (1860); end videre »On the connexion between Sanscrit and Icelandic« (1844), „Bemærkn. om Zendavestas Alder og Hjemstavn, og Bidrag til den oldiranske Mythologi" (1852) og „Om den anden Art af Achæmenidernes Kileskrift" (1854). Fra 1853—1865 var W. Secretær i den danske historiske Forening, hvis Tidsskrift han redigerede. D. 9 Sept. 1878. — Hans Søn, **Harald W.**, Mathematiker og Nationaløkonom, f. 19 Apr. 1853, blev 1886 Professor i Nationaløkonomi og har særlig givet sig af med Studier over Dødeligheden og dermed beslægtede Forhold, navnlig i „Die Lehre von der Mortalität u. Morbilität" (Jena 1881—82), oprindelig en med Kjøbenhavns Universitets Guldmedaille lønnet Prisafhandling, og i „Landbefolkningens Dødelighed i Fyns Stift" (udg. i Forening med M. Rubin; Kbhn. 1886); 1890 udkom „Statistikens Theori" (samtidig paa Tysk). Siden 1886 er han Meddirecteur i „Bikuben".

Vestergötland [jöt], et af Göta-Riges gamle Landskaber, c. 321 □ M. (17,652 □ Kilom.) stort, omgives mod V. af Halland og Kattegattet, mod N. af Bohuslän, Dalsland, Venern, Vermland og Nerike, mod Ø. af Vettern, mod S. af Småland. Hele den sydvestlige Del, især nærmest den hallandske Grænse, er Højland, bjærgfuld og skovbevoxet, rig paa Moser, Sumpe og mindre Indsøer, som gjennem de hallandske Vandløb have deres Udløb til Kattegattet; kun nærmest ved Götaelv, der danner Grænsen mod Bohuslän og Dalsland, har denne Del frugtbarere Jordsmon. I den nordøstlige Del, paa Grænsen af Nerike og langs med Vetterns Kyst, ligge de skovbevoxede

Bjærgaase Tiveden og Hökensås; men mellem disse og Venern strækker sig et frugtbart, af Tidan, Lidan og Nossan gjennemstrømmet Sletteland, den saakaldte Vestgötaslette, hvorfra, med Undtagelse af Billingen (Vandskjellet mellem Tidan og Lidan), kun lavere Aase og isolerede Bjærgtoppe hæve sig, saasom Kinnekulle, Halleberg og Hunneberg. V. er rigt paa Alunskifer, Kalksten og Sandsten. Hovednæringsvejene ere i den nordøstlige Del Agerbrug, i den sydvestlige Kvægavl og Manufakturer. Stæderne ere 11: Göteborg, Venersborg, Alingsås, Borås, Ulricehamn, Mariestad, Lidköping, Skara, Skövde, Hjo og Falköping. I administrativ Henseende er V. delt i 3 Län: Göteborgs (hvortil kun høre Säfvedals og Askims Herreder tillige med V.s Del af Hisingen og nogle mindre Øer), Elfsborgs og Skaraborgs Län; i gejstlig Henseende hører det dels til Skara, dels til Göteborg Stift. V., som i ældre Tider ogsaa omfattede Dalsland, samt Nordmarks Herred, der nu regnes til Vermland, og Mo Herred, som nu regnes til Småland, havde fordum sin egen Lov, Vestgötalagen (s. Svensk Ret und. Sverige).

Vesterhavet, s. Nordsøen.

Vesterjøklen (isl. Snæfellsjökull), et c. 4,500 F. højt Bjærg, for den øvre Dels Vedkommende dækket med evig Sne, er en udbrændt Vulkan paa den yderste Pynt af Snefjældsnæsset, mellem Brede- og Faxebugten paa Islands Vestkyst. Det kan i klart Vejr af Søfarende ses i en Afstand af 20—25 Mile.

Vesternorrlands Län i Sverige dannes af de 2 ældre Landskaber Medelpad og Ångermanland (med Undtagelse af Nordmalings og Bjurholms Ting, som hører til Vesterbottens Län), er 448 □ M. (24,655 □ Kilom.) stort med 197,714 I. (1888), hvoraf 16,778 i Stæderne Hernösand og Sundsvall; det er inddelt i 5 Fogderier og hører i gejstlig Henseende til Hernösands Stift, hvoraf det danner næsten 5 Provstier. Af Arealet er over 74 pCt. Skovland, c. 4 pCt. naturlig Eng og c. 2,5 pCt. dyrket Land.

Westerwald, en indtil 2,100 F. høj Bjærgmasse langs Rhinen i de preussiske Prov. Hessen-Nassau og Rhinprovinsen og n. for Lahn.

Vestervig Kloster i det sydlige Thy tæt ved Limfjordens vestligste Bredning, oprettet c. 1110 og indviet St. Thøger, var Bolig for regelbundne Chorherrer af Augustinerordenen. Efter Reformationen blev det et verdsligt Len, og 1661 solgtes det fra Kronen til Jochum Irgens (s. d. A.). Han lod Klosterbygningerne nedbryde og opførte i deres Sted en storartet Bygning, der imidlertid nedbrændte allerede 1703. Den Gang ejedes V. Kloster af Familien Moldrup, som 1731 fik det oprettet til et Stamhus, samtidig med at den adledes. Den nye Bygning, som derefter opførtes, nedbrødes 1839—40, og Jorderne udstykkedes. 1798 var Stamhuset blevet substitueret med en Fideikommiscapital og Gaarden solgt. V. Kirke indeholder stærkt medtagne Rester af den gamle Klosterkirke. Paa Kirkegaarden findes „liden Kirstens" Grav (s. d. A.).

Vestervik, Stabelstad i den nordlige Del af Calmarlän i Sverige, ved Indløbet til Gammelbybugten; 6,601 I. (1888). Højere Realskole, Navigationsskole, god Havn, Skibsværft, Udførsel af Skovprodukter og Jærnvarer. Ved privat Jærnbane staar V. i Forbindelse med den østre Stambane.

Westfalen, Provins af Konger. Preussen, omgiven af Konger. Nederlandene og de preussiske Prov. Hessen-Nassau og Rhinpreussen samt Fyrstend. Lippe, Braunschweig og Waldeck, bestaar af Regeringsdistricterne:

	□ M.	Befolkn. (1885).
Münster	131,7	494,275
Minden	95,5	520,617
Arnsberg	189,7	1,189,688
	866,9	2,204,580

Af Befolkningen 1885 var 1,145,632 Katholiker, 1,085,869 Protestanter, 18,935 Jøder. Egnen omkring Münster er Slette, men Resten er for største Delen bjærgfuld uden dog at naa nogen betydelig Højde. De vigtigste Vandløb ere Rhinens Bifloder Ruhr, Emscher og Lippe; Ems, der udspringer i Provinsens nordlige Del og flyder mod N. V. ind i Hannover, optagende mange Smaafloder; Weser, der dels flyder paa Østgrænsen, dels gjennem Regeringsdistr. Münster forbi Fæstningen Minden gjennem den „westfalske Port" og derfra videre mod N. Bjærglandet har for det meste stenet Jordbund, men Dalene og Sletterne ere frugtbare. Blandt Produkterne fremhæves foruden de sædvanlige Kornsorter navnlig Hør, Hamp og Tobak samt af Mineralriget Jærn og Kul. Kvægavlen er meget betydelig og Industrien stærkt udviklet, navnlig i Linned- og Uldvarer samt Metaller. Hovedstad Münster. — W. hed fra Midten af det 8de Aarh. den vestlige Del af det gamle Hertugdømme Sachsen imellem Weser, Rhin og Ems, i Modsætning til Ostfalen imellem Weser og Elben. Efter Hertugdømmets Opløsning ved Henrik Løves Fald 1180 gik Navnet over paa en c. 70 □ M. stor Landstrækning, der som Hertugdømmet W. blev forenet med Ærkebispedømmet Köln og hørte til den nederrhinske Kreds. Ved de gejstlige Fyrstendømmers Secularisation 1803 kom Hertugdømmet W. til Hessen-Darmstadt og derfra 1817 til Preussen. Den westfalske Kreds omfattede Dele af W. og Rhinpreussen, Hannover, Nassau, Oldenburg og Lippe, tilsammen 1,043 □ M., hvoraf over Fjerdedelen laa v. for Rhinen og 1801—14 var afstaaet til Frankrig. Befolkningen var c. 3 Mill. 18 Aug. 1807 oprettede Napoleon I et Kongerige W., som omfattede Preussens tidligere Besiddelser v. for Elben, Braunschweig-Wolfenbüttel, største Delen af Hessen-Kassel og den sydlige Del af Hannover, i alt 692 □ M. med 1,950,000 I. Napoleon gav det til sin yngste Broder Hieronymus (Jérôme) Bonaparte, som organiserede Landet paa fransk Vis med en Forfatning og tiltraadte Rhinforbundet. Misfornøjelsen med det fremmede Herredømme fremkaldte flere Uroligheder 1809, hvorpaa fulgte strænge Forholdsregler og et trykkende Politiregimente. Hærens Forøgelse af Hensyn til Landets tvungne Deltagelse i Napoleons Krige og Hoffets Ødselhed frem-

kaldte trykkende Finansnød. I Marts 1810 forøgedes W. med en stor Del af Hannover, men maatte n. A. give det meste tilbage. Ved Napoleons Nederlag fik ogsaa dette hans Værk en brat Ende; Hieronymus maatte 26 Oct. 1813 forlade Hovedstaden Kassel, Riget opløstes, og de enkelte Dele deraf kom tilbage til deres tidligere Besiddere. **Westfalske Fred**, s. **Trediveaarskrigen**. **Westfalske Retter**, s. **Hemmelige Retter**.

Vestfjorden i Norge, den over 18 M. (100 Kilom.) lange og i Mundingen c. 50 Kilom. brede Havarm, der skiller Lofotens Øgruppe fra Nordlands Amts Fastland. Her foregaar det vigtige Lofotfiskeri (s. **Lofoten**).

Vestfold, det gamle Navn paa Landskaberne vest for Christianiafjorden i Norge, det nuv. Jarlsberg og Larviks Amt samt Lier, der siden lagdes til Oslo Syssel. Resten udgjorde i den senere Middelalder Tønsberg Syssel eller Fogderi. Ynglingekongerne, som herskede paa Oplandene, vandt allerede i 8de Aarh. Riget V.; dets Konger havde længe Sæde i den gamle Kjøbstad Skiringssal (nær Larvik), i hvis Nærhed flere Konger i V. bleve begravne.

West Ham [nĕst hæmm], en af Londons østlige Forstadscommuner; 128,950 J. (1881). Betydelig Fabrikvirksomhed, navnlig storartede chemiske Fabriker.

Vestibule, fr. [byle], Forstue.

Vestigia terrent, lat., Sporene skræmme mig (Svar til Fabelens syge Løve fra Ræven, som af de tidligere Dyrespors Retning anede, hvad der forestod den, hvis ogsaa den gik ind).

Westin, Fred., svensk Maler, f. 1782 i Stockholm, Elev af Pasch og Masreliez, blev 1816 ordentl. Professor ved Kunstakademiet, hvis Directeur han var 1828—40; d. 1862. W. vandt Navn først som Historiemaler, siden ogsaa som Portrætmaler; blandt hans Arbejder, som dog udmærke sig mere ved glimrende Colorit end ved correct Tegning, mærkes „Hebe", „Amor" og Altertavlerne i Kungsholms- og Jakobskirken i Stockholm.

Vestindien kaldes med et fælles Navn alle Øerne i den store Bugt mellem Nord- og Sydamerika, og som adskille den mexicanske Bugt fra det caribiske Hav og begge disse fra Atlanterhavet. Øerne begynde ø. og s. for Halvøen Florida og gaa i en stor Bue hen imod Orinocos Munding og derfra mod V. langs Nordkysten af Sydamerika til Maracaibo-Bugten. De falde i 3 Hoveddele: 1) de lucayiske ell. Bahamaøerne, 2) de store Antiller og 3) de smaa Antiller og udgjøre i alt c. 4,400 □ M. med 5,473,000 J., af hvilke omtr. ½ er af europæisk, især spansk Herkomst, Resten bestaar af Negre, Mulatter og Blandingsracer. Øerne ere for det meste bjergfulde og vulkanske, flere af dem endog med virksomme Vulkaner; Klimaet er tropisk, og Produkterne ere Sukker, Kaffe, Rum, Indigo, Tobak, Allehaande, Bomuld, Cacao o. lign. Spanien ejer Cuba med Pinos og Puerto Rico med Vieques og Culebra, tilsammen 2,327 □ M. med 2,276,000 J.; England Jamaica, Bahamaøerne og de fleste af de smaa Antiller med Trinidad, tilsammen 627 □ M. med 1,296,000 J.; Holland Curaçao, Aruba, Bonaire, St. Eustache m. fl., tilsammen 20¼ □ M. med 45,000 J.; Frankrig Martinique, Guadeloupe, Marie Galante, St. Barthélemy, en Del af St. Martin m. fl. (52 □ M. med 358,000 J.); Danmark St. Thomas, St. Jan og St. Croix (6¼ □ M. med 33,800 J.); Haiti ell. St. Domingo danner 2 uafhængige Republiker (1,346 □ M. med 1,464,000 J.).

Westinghouses Bremse [nĕstinghous] anvendes i de senere Aar mere og mere ved Jærnbanerne og er i sin oprindelige, simpleste Form i Hovedtrækkene indrettet saaledes: Paa Locomotivet er anbragt en Dampppumpe, hvorfra stærkt fortættet Luft føres i Ledning til Cylindre, der ere anbragte under de enkelte Vogne. I disse Cylindre er der et Stempel, som under normale Forhold har lige stærkt Tryk paa begge Sider. Formindskes nu Trykket i Hovedledningen enten f. Ex. ved, at Locomotivføreren aabner en Hane, eller ved, at der springer en Kobling mellem to Vogne og Toget derved skilles ad, hvorved altsaa ogsaa Trykledningen sønderrives, bevæges Stemplet ved Overtrykket af Luften paa den anden Side, og idet nu Stempelstangen paa passende Maade er forbunden med Bremseklodsene, trækkes disse øjeblikkelig an ved Stemplets Bevægelse. Apparatet er ved forskjellige senere Tilføjelser yderligere forbedret. Ledningen for den fortættede Luft kan let sættes i Forbindelse med hver enkelt Coupé, saaledes at Bremsningen kan foregaa ikke alene fra Locomotivet eller ved tilfældigt Brud paa Ledningen, men ogsaa fra hvert enkelt Sted i Toget.

Westmacott, Sir Richard [nĕstmæ], engelsk Billedhugger, f. 1775 i London, d. 1 Sept. 1856, er efter Chantrey en af Englands betydeligste Billedhuggere, som dels i Gravminder med Statuer af Afdøde, dels ved Compositioner i Relief og fritstaaende Figurer efter Oldtidens Myther har stor Fortjeneste. To af hans Hovedværker ere Frisen paa Børsen i London og den kolossale Waterloo-Vase med Basrelieffer af Slaget paa den ene Side og en symbolsk Fremstilling af Fredens Tilvejebringelse paa den anden (1835; Nat. Gall.). — Hans Søn, Richard W. den yngre, f. 1799 i London, d. 19 Apr. 1872, var Faderens Lærling i Billedhuggerkunsten. Han uddannede sig siden i Italien og vandt Navn ved Statuer af „David med Goliaths Hoved", af „Englen Ariel", af „En knælende Engel" m. fl. Hans Portrætbuster roses for Lighed og Sandhed i Fremstillingen. — En tredje Kunstner af samme Navn, James Sherwood W., f. før 1820, begyndte allerede 1840 at vinde Ry som Billedhugger i England. Mest bekjendt er „Samson med Løven" (1853). Til Parlamentsbygningen udførte han to Billedstøtter, Jarlen af Gloucester og Jarlen af Winchester.

Vestmanland, et af de gamle Landskaber i Svealand, begrænses mod N. af Dalarne, mod Ø. af Upland, mod S. af Mälaren, Södermanland og Nerike, mod V. af Vermland; 174 □ M. (9,585 □ Kilom.). Landet er, især hen imod Upland og omkring Mälaren, et frugtbart Sletteland; kun mod N. og S. er det bjergfuldt og skovrigt. De betydeligste Vandløb ere: Sevaström eller Sagå (Udløbet af

Søen Hallaren), hvis nedre Løb adskiller V. fra Upland, Ramnäs- eller Kolbäcksá (Udløbet af Søen Åmänningen) og Arbogaå (Udløbet af de mindre Vandløb i den nordvestlige og vestlige Del af Landet), som for en Del danner Grænsen mod Södermanland og Nerike; disse Aaer falde alle ud i Mälaren. V. er rigt paa Metaller, navnlig Jærn, men ogsaa Sølv, Kobber og Bly; de vigtigste Gruber ere Norbergs, Stribergs (Jærngruber), Guldsmedshyttans og Sala (Sølv- og Blygruber). Stæderne ere: Vesterås, Sala, Köping, Arboga, Linde og Nora. V. hører i gejstlig Henseende under Vesterås Stift; i administrativ Henseende er det delt mellem Örebo og V.s Län. I ældre Tider havde V. sin egen Lov, Vestmannalagen, som sandsynligvis har faaet sin nuværende Skikkelse i Slutningen af det 13de eller Begyndelsen af det 14de Aarh. V.s Län dannes af den østlige Del af V. med de 4 Stæder: Vesterås, Sala, Köping og Arboga, af 3 Herreder af Upland og 2 Sogne af Södermanland; det er 124 □ M. (6,793 □ Kilom.) stort med 135,521 I. (1888), hvoraf 23,660 i Stæderne, og er inddelt i 4 Fogderier. Af Arealet er mere end 21 pCt. dyrket, ikke fuldt 6 pCt. naturlig Eng og lidt over 56 pCt. Skov.

Vestmanøerne (Vestmannaeyjar), en Øgruppe med Handelsplads ved Islands Sydkyst, bestaaende af 14 større og mindre Øer, af hvilke dog kun én er beboet, udgjøre en egen Jurisdiction og ét Kirkesogn. C. 600 I.

Westmeath [uĕstmith], Shire i den irske Prov. Leinster. Hovedstad Mullingar.

Westminster [uĕst] er en Del af London (s. d. A.).

Westminster, Hugh Lupus Gr., Hertug af [s. o.], f. 1825, indtraadte 1847 som Jarl Grosvenor i Underhuset, valgt i Familie-Valgstædet Chester, og var 1867, skjønt ellers liberal, med at styrte Ministeriet Russell, idet han tillige med Lord Stanley (nu Jarl Derby) stillede et indgribende Ændringsforslag til Valgreformen. Ved Faderens Død 1869 blev han Marquis af W. og ophøjedes 1874 til Hertug. Som Ejer af en stor Del af det vestlige Londons Grund har han en aarlig Indtægt af over ½ Mill. Lstl. Slægtens Stamfader var Grosveneur, d. e. Overjægermester, i Normandiet.

Westmoreland [uĕstmohrlænnd], Shire i England, omgivet af Lancashire, Cumberland, Durham og York Shirer. 37,₂ □ M. med 64,200 I. (1881). Det deles i et østligt og vestligt Parti, af hvilke det første naar op mod 2,000 F., det højeste i Helvellyn paa Grænsen af Cumberland over 3,000 F. Hovedfloderne ere Eden, der løber mod N. V. gjennem Cumberland forbi Carlisle til Solway Fjorden, og Lune, der løber mod S. S. V. gjennem Lancashire forbi Lancaster til Morecambe Bugten. Her ere flere Smaasøer, af hvilke de mærkeligste ere Ulleswater og Winandermere paa Grænsen af Cumberland. Klimaet er i Dalene i det hele mildt, men fugtigt; i Højlandet falder megen Regn og om Vinteren Sne. Agerdyrkningen har gjort store Fremskridt, men den store Regnmængde virker ofte skadelig paa Kornet. Kvægavlen er dog Hovedsagen i Landbruget. Hovedstad Appleby.

Westmoreland, John Fane, Jarl af [s. o.], engelsk Diplomat, f. 1784, var først Officer under Wellington i Krigen i Spanien og blev Oberst, var 1814—29 Afsending i Firenze, hvor han ivrig dyrkede Musik og bl. a. componerede to Operaer; 1838 blev han Generallieutenant og 1841 Afsending i Berlin. Han arvede s. A. Jarlsværdigheden (hed tidligere Lord Burghersh) og deltog 1848—50 i Underhandlingerne om det slesvigholstenske Spørgsmaal; 1851 forflyttedes han til Wien, hvor han tog Del i Conferencerne om det østerlandske Spørgsmaal; han afgik 1854 og døde 1859.

Weston super Mare [uĕst'n sjûper mæhr], Stad i Somersetshire i England ved Bristol-Kanalen, 6 M. v. for Bath, med 12,900 I. og stærkt besøgte Søbade.

Westpoint [uĕstpojnt], de forenede nordamerikanske Staters Militærakademi, anlagt 1802, ligger i Staten New-York ved Hudsonsflodens højre Bred, 20 M. s. for Albany.

Vestpreussen og Østpreussen, tidligere én, nu to Provinser af det preussiske Kongerige, bestaa af 4 Regeringsdistricter:

	□ M.	Befolkn. (1885).
Gumbinnen	288,₈	788,359
Königsberg	383,₄	1,171,116
Østpreussen ...	671,₇	1,959,475
Marienwerder	318,₉	829,459
Danzig	144,₄	578,770
Vestpreussen...	463,₃	1,408,229
I Alt	1,135	3,367,704

Prov. omgives af Østersøen, Rusland og de preussiske Prov. Posen og Pommern. Hovedfloden er Weichsel, der gjennemskærer Prov. fra S. mod N. og har sit Udløb dels i Danzigerbugten, dels i det frische Haff. Mindre Floder ere Pasarge og Pregel, der falde i det frische Haff, og Memel ell. Njemen, der falder i det kurische Haff. Landet er rigt paa Skov, Gumbinnen 17,₃, Königsberg 19,₉, Marienwerder 23,₃ og Danzig 19,₃ pCt. af Arealet. Antallet af Søer er meget stort. De mærkeligste ere fra Ø. mod V.: Mauer, Löwentin, Spirding, Nieder, Mucker, Schoben, Lantern, Lansk, Plauzig, Drewenz, Geserich, Wdzydze, Rohdau, Peplin, Müskendorfer, Ziethen, Große Drazig og Große Lübbe Søer. Hovedstæder: Danzig og Königsberg. — V. blev erobret og christnet i det 13de Aarh. af de tyske Riddere, som ved Freden i Thorn 1466 maatte afstaa Landet til Polen, hvilket bekræftedes ved Overenskomsten i Krakow 1525. Derfor kaldtes Landet Polsk-Preussen og hørte til Polen indtil den første Deling 1772, da det med Undtagelse af Stæderne Danzig og Thorn kom under Preussen som Provinsen V. Danzig og Thorn bleve ved den anden Deling forenede hermed (1793), men ved Freden i Tilsit tog Napoleon store Stykker af V., hvoraf han oprettede Fristaten Danzig og forenede andre med Warschau; disse Stykker

bleve imidlertid efter Napoleons Fald givne tilbage til Preussen. 1824 blev V. forenet med Østpreussen til Provinsen Preussen, men 1877 udskilt derfra og oprettet til en selvstændig Provins.

Vestre Hospital i Kjøbenhavn, ved Ny Vestergades Forlængelse, aabnet 1886 for de til den offentlige og hemmelige Prostitution henhørende Fruentimmer med veneriske Sygdomme, har 200 Pladser.

Vestris, egtl. **Vestri**, berømt italiensk Danserfamilie. **Gaetano Apolline Baldasarre V.**, f. 1729 i Firenze, kom ganske ung til Paris, hvor han nød Vejledning af Dupré, optraadte 1748 med stort Bifald paa den store Opera og fik Aaret efter fast Ansættelse. Efter at have virket her i 40 Aar trak han sig tilbage og døde 1808. — Hans Hustru, **Anna Friederike Heinel-V.**, f. 1752 i Baireuth, d. 1808, ansattes 1768 ved Operaen i Paris som Danserinde. — **Marie Auguste V.-Allard**, hans Søn med Danserinden Allard, f. i Paris 1760, d. 1842, betraadte efter at have gjennemgaaet en grundig Skole under Faderen allerede i sit 13de Aar som Danser Scenen og fik snart efter Ansættelse ved den store Opera, hvor hans Dans altid lønnedes med stormende Bifald. 1776—1816 var han Solodanser. Længe efter at han havde forladt Scenen, optraadte han 1835 — i sit 76de Aar — endnu en Gang ved Taglionis Beneficeforestilling. — Førstnævntes Broderkone, **Marie Rose Gourgaud Dugazon-V.**, f. i Paris 1743, d. 1804, fik 1768 Ansættelse ved Théâtre français og gjorde Lykke allerede ved sin Debut. Hun blev en betydelig Skuespillerinde, især i det tragiske Fag.

Vestromerske Rige, s. **Roms Historie**.

Vest-Virginia, s. **Virginia**.

Vesūv. Midt i de vandrette Lag af Pimpstenstuf, der danne Omegnen af Napoli og ved deres talrige Forsteninger af nulevende Middelhavsdyr vise sig som Havdannelser fra en meget sen Tid, hæver den sammensatte Strato-Vulkan V. sig som et enligt Keglebjærg til en Højde af 3,890 F. Som de fleste ældre Vulkaner, der have haft hyppige Udbrud, har den en sammensat Bygning, og man skjelner ogsaa strax, selv ved en flygtig Betragtning, Askekeglen med Punta del Palo fra den hesteskoformede Vold, Monte Somma, der omgiver den mod Landsiden, men lader Siden mod Havet fri. Somma, hvis højeste Punkt er Punta-Nasone, er Levninger af den ældre Vulkankegle, i hvis Krater den nuværende Vulkan har dannet sig, men hvis mod Havet vendte Del enten er sunken sammen igjen eller bleven begravet under nyere Lava- og Askemasser. Den bestaar af regelmæssige Lag af en porphyritisk Lava, Leucitophyr, som hælde ud ad under Vinkler af 20—30° og ere gjennembrudte af talrige Gange af en lignende Lava, der især ere synlige i den stejle Væg, som vender mod Atrio del Cavallo eller den dybe Dal mellem Somma og Askekeglen. Denne sidste er stejlere end Monte Somma (i Gjennemsnit 30° Hældning) og bestaar af de af Vulkanen udkastede Slakke-, Sand- og Askemasser. Dens Krater har lodrette Vægge og er over 2,000 F. i Bredde med en Bund af vexlende Udseende. Det ældste Led af alle de nævnte Dannelser er Monte Sommas Leucitophyrlag. Den nuværende Vulkan, Askekeglen og dens Lavamasser synes først at være dannede ved og efter det bekjendte Udbrud Aar 79, som ødelagde Byerne Herculanum og Pompeji og først gav V. dets nuværende Form. Baade Strabon, Diodorus Siculus og Vitruvius havde imidlertid Øje for V.s vulkanske Natur, og endnu mere maatte de nærmeste Beboere, der kjendte de phlegræiske Markers vulkanske Dannelser, have en Anelse derom. At man ikke desto mindre overraskedes paa en saa forfærdelig Maade af Udbruddet Aar 79, finder sin naturlige Forklaring i den Sorgløshed, Beboerne af vulkanske Egne vise lige over for den Fare, der truer dem, saa snart Vulkanen har været saa længe i Ro, at al personlig Erfaring om dens Ødelæggelser er forsvunden. Det gjentog sig senere paa en paafaldende Maade netop ved den samme Vulkan. Indtil hen imod Aar 1200 holdtes Beboerne stadig i Aande ved en Række til Dels heftige Udbrud (især 203, 512, 652, 983 og 1138), men den 400-aarige Tavshed, som V. iagttog fra 1138 til 1500, bragte hele Fortiden i Forglemmelse, og man byggede og boede atter sorgløst lige op til Foden af Askekeglen, ja græssede sine Faar paa dens Kraterbund. Fra 1631 har V. aldrig haft nogen længere Hviletid, efter Leonhards Fortegnelse 73 Udbrud indtil 1840. Et heftigt Udbrud fandt Sted 1872.

Vesuviān, et Mineral, s. **Idokras**.

Veszprem, Stad i det østerrigske Kongerige Ungarn, 13 M. s. v. for Pest, med 12,600 I. Katholsk Bispesæde med Domkirke og en prægtig Bispegaard samt flere gejstlige Læreanstalter. Brændevinsbrænderi og vigtig Kornhandel. Omfattende Vinavl.

Vētenskaps-Akademien, Kungl., i Stockholm stiftedes 2 Juni 1739 og fik 31 Marts 1741 kgl. Stadfæstelse; dets første Præses var Linné. Dets Bestemmelse er at fremme Videnskaberne (særlig Naturvidenskaberne), følge deres Udvikling og ved sine Skrifter udbrede Kjendskab til dem, hvorfor det paaligger det aarlig at udgive sine »Handlingar«. Under dets Overtilsyn staa „Naturhistoriska Riksmuseum" og de meteorologiske Instituter. Kongen er Protector; Antallet af Medlemmer er 175 (100 indenlandske og 75 udenlandske), fordelte i 9 Klasser.

Veterāner kaldtes hos Romerne de Soldater, som efter endt Tjenestetid (c. 20 Aar, for Prætorianerne 16 Aar) bleve afskedigede. I Republikens tidligere Tid fik de Pengegaver, Anvisning paa Jord m. m. som Belønning. Sulla var den første, der anviste sine Soldater erobrede Stæder og Landstrækninger og saaledes grundede Militærkolonier; denne Lod traf under Octavian 18 f. Chr. 28 af Italiens mest blomstrende Stæder, hvis Befolkning blev flyttet andensteds hen. I Nødsfald traadte V. ofte paa ny i Krigstjeneste (evocati) og dannede da et Elitecorps.

Veterinær kaldes den, der giver sig af med Husdyrenes Pleje saa vel i sund som i syg Tilstand, og Benævnelsen bruges i Almindelighed i samme Betydning som Dyrlæge. Ve-

terinærkundskab (af veterinum, underforstaaet animal, Lastdyr) omfatter Kjendskab til Husdyrenes Anatomi og Physiologi, deres Røgt og Pleje, deres Sygdomme og disses Helbredelse. Uagtet der lige fra Oldtiden i forskjellige Skrifter findes Spor til en saadan Kundskab, er den først bleven systematisk bearbejdet efter at Veterinærskoler ere blevne oprettede. Veterinærskoler bleve nærmest oprettede, da Kvægpesten i forrige Aarh. anrettede store Ødelæggelser i Europa. Den første stiftedes 1762 i Lyon af Bourgelas, og snart efter oprettedes lignende i de fleste større europæiske Stater, i Danmark 1778 ved P. Chr. Abildgaard. Uagtet disse Læreanstalter saaledes ikke ere meget ældre end omtrent 100 Aar, have de udrettet ikke saa lidet til Helbredelsen af syge Husdyr, til Husdyravlens Forbedring og til at udbrede grundigere Kjendskab til smitsomme Sygdomme og angive Midler til at imødegaa disse. Den danske V. havde først sine Localer paa Christianshavn; men da disse bleve for indskrænkede og ikke mere vare tidssvarende, blev ved Lov af 8 Marts 1856 V. udvidet til en Veterinær- og Landbohøjskole (s. Landbo), og i Aug. 1858 flyttede den til de nye og bedre Localer, som vare indrettede til denne i Frederiksberg Sogn.

Vetheman, berømt dansk Søhelt i Middelalderen, var Anfører for et Kaperselskab, der dannede sig i Roskilde under Borgerkrigen imellem Kongerne Svend Grade og Knud Magnussøn i Midten af det 12te Aarh. for at bekæmpe de vendiske Sørøvere. De havde deres egne Love: ethvert Skib, de fandt passende til deres Øjemed, tilegnede de sig imod at overlade Ejermanden en Ottendedel af Byttet; inden de løb ud, forberedte de sig til Døden ved Skriftemaal og Nadverens Nydelse; de medtog kun deres Vaaben og den nødvendige Føde, holdt stræng Vagt og skarpt Udkig, sov kun med Aaren i Haand og løb aldrig i Land uden omhyggelig at have undersøgt Kysten. Byttet delte de lige, saa at Styrmand og Rorkarl fik samme Andel deri. Christne Fanger paa de erobrede Skibe sendte de tilbage til deres Hjem, forsynede med Klæder. Dette Selskab havde saaledes en vis Lighed med de samtidige Ridderordener i Orienten; det udbredte sig snart over hele Sjælland og skal med sin Flaade, der beløb sig til 22 Skibe, efterhaanden have erobret 82 Sørøverskibe. Ogsaa efter at en lykkeligere Tid var oprunden for Danmark under Valdemar den store, vedblev V. heldig at bekæmpe Sørøverne, og det roskildske Kaperselskab var en vigtig Forberedelse for Absalons og hans Kampfællers store Bedrifter.

Véto, lat., „jeg forbyder", bruges særlig i det offentlige Liv om den Ret, som en Myndighed har til at gjøre en fra anden Side fattet Beslutning ugyldig. Navnet skriver sig fra de romerske Almuetribuners Indsigelse imod Senatets eller de højere Statsembedsmænds Beslutninger. De constitutionelle Fyrsters Ret til at nægte Stadfæstelse paa en af Folkerepræsentationen vedtagen Lov kaldes V. og er som oftest absolut V., men i Norge kun suspensivt, idet et Lovforslags Ikrafttræden vel kan udsættes derved, men ikke hindres, naar det er blevet vedtaget af tre ordentlige Storting, valgte ved tre forskjellige Valg (V. virker altsaa i 6 Aar). Den franske Forfatning af 1791 tilstod ogsaa kun suspensivt V. I Nordamerika har Præsidenten et indskrænket V., som dog kan omstødes, naar to Tredjedele i hvert af Congressens Huse fastholde den oprindelige Beslutning; i Frankrig har Præsidenten intet V., men kan forlange, at Kamrene skulle underkaste Loven en ny Drøftelse. I Schweiz kan det souveræne Folk selv nedlægge et V. efter det saakaldte Referendum (s. d. A.). Liberum V. kaldtes den Indsigelsesret, som tilkom hvert enkelt Medlem paa den gamle polske Rigsdag imod hele Rigsdagens Beslutning, og som forvoldte saa mange Uordener, inden den afskaffedes 1791. Madame V. var et Øgenavn, som tillagdes den franske Dronning Marie Antoinette, fordi man troede, at hun havde udvirket Ludvig XVI.s V. imod Lovene om Emigranterne og de edsnægtende Præster.

Wette, W. M. L. de, s. De Wette.

Wetterbergh, Carl Ant. [berj], svensk Forfatter, f. 6 Juni 1804 i Jönköping, blev 1822 Student i Lund, hvor han først studerede Jura, senere Lægevidenskab, og blev 1837 Regimentslæge; 1849—50 opholdt han sig med sit Regiment i Slesvig, blev Feltlæge 1867, men tog Afsked 1874; d. 31 Jan. 1889 i Linköping. Under Pseudonymen „Onkel Adam" gjorde han sig bekjendt og yndet som Feuilletonist og Romanforfatter; senere optraadte han ogsaa med nogle lyriske Digte og udgav 1862—71 en Børnetidende, kaldet »Linnea«. Af hans Noveller og Romaner kunne nævnes »Genremålningar« (1842), »Ett namn« (1845), »Pastorsadjunkten« (1845), »Penningar och arbete« (1847), »Altar-taflan« (1848), »Träskeden« (1850), »Samhällets kärna« (1858); de ere udgivne paa ny i »W.s samlade skrifter« (1869—74). Efter hans Død udkom en Samling Ungdomsminder og Skitser, »Ur Onkel Adams portfölj«.

Wetteren, Flække i den belgiske Prov. Østflandern, ved Floden Schelde, 1½ M. ø. til s. for Gent, med 10,900 J. Krudtfabrik, Blegerier. Handel med Hør og Linnedvarer.

Wetterhorn, et 11,800 F. højt Bjærg i Berner-Alperne i Schweiz i den sydøstl. Del af Canton Bern.

Wettern, Sveriges næststørste Indsø, omgiven af Östergötland, Nerike, Westergötland og Småland; c. 35 □ M. (1,938 □ Kilom.). Midt i Søen er en lang Klippegrund, hvis højeste Toppe danne nogle faa Øer, blandt hvilke Visingsö er den største. W. har intet betydeligt Tilløb; paa den østlige Side har den Afløb gjennem Motalaelf og danner ved denne og Götakanal Forbindelsen mellem Østersøen og Venern.

Wetterstedt, Gustaf af, svensk Statsmand, f. 29 Dec. 1776 i Vasa i Finland, forlod den militære Bane for at træde ind paa den diplomatiske og blev 1809 Hofkansler. I denne Egenskab ledsagede han Carl Johan til Mødet i Åbo og paa Felttogene i Tyskland, Holsten og Norge, afsluttede Freden i Kiel 1814 og deltog senere i Underhandlingerne i Paris og

Moss. Han blev Greve 1819 og Udenrigsminister 1824. D. 15 Maj 1837.

Wettin, Stad i den preussiske Prov. Sachsen, 2 M. n. v. for Halle. 3,000 I. Stenkulsgruber, Ølbryggerier, Cichorie- og Tobaksfabrikation. I Nærheden Levninger af det gamle Familieslot for Greverne af W., fra hvilke samtlige nu regerende sachsiske Fyrstehuse nedstamme. Den første historisk sikre Greve af W., som hvis Stamfader ofte urigtig Wittekind nævnes, var Dietrich W., der faldt i Slaget ved Basantello 982. I det 11te Aarh. erhvervede Familien Markgrevskaberne Lausitz og Meißen. Det egentlige Grevskab W. blev 1288 afstaaet til Ærkebispedømmet Magdeburg.

Wettstein, Joh. Jak., protestantisk Theolog, f. i Basel 1693, kastede sig allerede som ungt Menneske med stor Iver over Studiet af den nytestamentlige Textkritik og foretog i dette Øjemed vidtløftige Rejser for at undersøge de forskjellige nytestamentlige Haandskrifter. 1717 blev han Diakon i Basel, men fortsatte sine Studier og holdt tillige theologiske Forelæsninger ved Universitetet. Da det blev bekjendt, at han vilde udgive en textkritisk Udgave af det nye Test., hvori han vilde afvige fra textus receptus, blev han 1730 anklaget for Socinianisme og afsat. Rigtignok blev hans Proces 1732 revideret og fik da et andet Udfald; men hans Stilling i Basel var dog bleven ham uudholdelig, og han modtog derfor 1733 Ansættelse som Lærer ved Remonstranternes Præsteseminarium i Amsterdam. Her fik han 1751—52 sin Udgave af det nye Test. trykt, men for at undgaa Forfølgelse gjorde han ingen Forandringer i selve Texten, men nøjedes med i Anmærkninger at oplyse, hvilke Læsemaader der burde foretrækkes for dem i textus receptus. Disse af ham anbefalede Læsemaader ere næsten alle nu almindelig godkjendte af vor Tids Textkritikere. D. 22 Marts 1754.

Vetturin (vetturino), italiensk Hyrekusk.

Wetzlar, Stad i den preussiske Rhinprovins, ved Floden Lahn, 9 M. ø. n. ø. for Koblenz. 7,800 I. Seværdig Domkirke. Garveri og Handskefabrikation. Brunsten- og Jærngruber i Omegnen. W. var indtil 1803 en fri Rigsstad og 1693—1806 Sædet for Rigskammerretten.

Veuillot, Louis [vøijō], fransk ultramontan Journalist, f. i Boynes 1813, var i sin Ungdom en for sine Dueller bekjendt, ministeriel Journalist, men vendte 1838 tilbage fra en Paaskerejse til Rom som Kirkens lydige Søn, der snart som Redacteur for »Univers« blev en af Ultramontanismens vigtigste Støtter i Frankrig. Desuden har han skrevet talrige opbyggelige Romaner, Betragtninger og Helgenhistorier og „Vor Herres Jesu Christi Levned" (1864, Modskrift imod Renan). D. 7 Apr. 1883.

Veurne [føhrne], d. s. s. Furnes.

Wewelsfleth, Flække i den preussiske Prov. Slesvig-Holsten, ved Störs Udløb i Elben. 1,200 I. Livlig Skibsfart. Skibsværfter.

Vevey [vevē] ell. **Vivis**, Stad i Canton Pays de Vaud i Schweiz, 2 M. s. ø. for Lausanne. 7,800 I. Besøges meget af Turister. Fabrikation af Ure, Cigarer og Galanterivarer.

Vexel, et Document, i hvilket man under strængere Love end de for et almindeligt Gjældsbrev gjældende forpligter sig til enten selv eller ved en anden at udbetale et Beløb til en bestemt Tid. V. fremtræder enten som en trasseret V., hvori Udstederen forpligter sig til at udbetale Beløbet paa et andet Sted og ved en anden Person, eller som en indenbys V., hvorved Udstederen forpligter sig til selv at udbetale Beløbet paa det Sted, hvor V. er udstedt. Som almindelige Betingelser for V. nævnes, at Ordet V. skal staa deri, at den lyder paa Penge, at den indeholder Udstederens Navn, Tiden og Stedet, hvor den skal betales. Tidligere fordredes der for at indtræde i Vexelforholdet visse Egenskaber, som at Vedkommende skulde være Kjøbmand, Fabrikant ell. desl., men nu er det en i de fleste Landes Vexellove gjældende Hovedregel, at enhver, som kan udstede andre Gjældsdocumenter, ogsaa kan udstede V. Den første Person i Vexelforholdet er Udstederen (Trassenten), som forpligter sig til at lade V. udbetale til en bestemt Tid. Den Person, til hvis Ordre V. udstedes, og som altsaa har Ret til at hæve dens Beløb eller at overdrage den til en anden, kaldes Remittent eller Vexelmodtager. Den, som af Udstederen anmodes om at udbetale V.s Beløb, kaldes Trassat (Vexelbetaleren). Den, til hvem Remittenten overdrager sin Ret ved at skrive sit Navn paa Vexlens Bagside (en dos), kaldes Endossatar, og den, der saaledes overdrager sin Ret til en anden, kaldes Endossent. I Følge de fleste Landes Vexellove skal Summen nævnes 2 Gange i V., nemlig med Bogstaver og Tal. Ved V.s Accept forstaas den af Trassaten paa V. givne egenhændige Erklæring, at han vil opfylde den Anmodning, som Trassenten har stillet til ham. Nægtes saadan Accept ved V.s Forevisning, kan Ihændehaveren optage Protest for manglende Accept, hvorefter V. betegnes som protesteret (jvfr. Lov af 28 Maj 1880 om Vexelsager og Vexelprotester). Intervention finder Sted i Vexelforholdet, naar en anden end Trassaten tilbyder Accept eller Betaling, efter at Trassaten har nægtet dette. En Domicil-V. er en V., som skal udbetales paa et andet Sted end det, paa hvilket Trassaten bor. For de tre nordiske Riger gjælder nu Lov af 7 Maj 1880, der omhandler saa vel trasserede V. som egne eller indenbys V., om hvilke Loven dog kun giver den almindelige Bestemmelse, at alle de almindelige Forskrifter i Loven for de trasserede V., for saa vidt de kunne anvendes paa indenbys V., skulle tjene til Regel for disse. **Vexelcours**, den Pris, hvortil Vexler i et givet Øjeblik sælges og kjøbes, forandrerlig efter det større eller mindre Omfang, hvori de begjæres eller udbydes. Da et stærkere Begjær af Vexler paa Udlandet, end der udbydes, tyder paa, at den fra Indførselen og andre Forhold hidrørende Gjæld til Udlandet overstiger de fra Udførselen m. v. hidrørende Fordringer paa Udlandet, betegnes i Almindelighed en Stigning af V. over pari som ugunstig for det paagjældende Land, en Dalen under pari som gunstig. Da imidlertid selve Noteringen af V. ikke altid sker efter samme Princip, men den snart udtrykkes i

Landets egen Mønt (f. Ex. V. paa England udtrykkes for Danmark med det Beløb i Kroner og Øre, der maa betales for 1 Lstl.), snart med det Beløb af Udlandets Mønt, som faas for en bestemt Mængde (nemlig 100) af Landets egen Mønt, udfordres der et noget nøjere Kjendskab til de forskjellige Landes Møntforhold til en rigtig Bedømmelse af, om Courserne ere gunstige eller ugunstige. **Vexelret** kaldes dels Indbegrebet af de Retsregler, der ordne Vexelforholdene, dels Indbegrebet af de Rettigheder, som haves mod de i disse Forhold forpligtede, og som for Acceptantens Vedkommende grunde sig paa den af ham ved Accepten overtagne directe Forpligtelse (og derfor kaldes V. i egentlig Forstand), for Trassentens og Endossentens Vedkommende derimod paa den af dem ved deres Indtrædelse i Forholdet overtagne Garanti for Vexlens Indfrielse (og derfor specielt kaldes Vexel-Regresret), men i Forhold til disse sidste ere betingede af Jagttagelsen af den i Lovgivningen foreskrevne, formelle Fremgangsmaade, navnlig med Hensyn til Vexlens Præsentation til Accept og Betaling og dens Protest (den saakaldte **Vexelomgang**). De til Vexlen knyttede særegne Rettigheder ere dels af materiel Art (navnlig en yderligere Ret til at fordre Renter og Omkostninger end i andre Gjældsforhold), dels af processuel Art (navnlig en lettet Adgang til at faa Debitors Gods belagt med Arrest og en særegen Procesmaade, hvis Ejendommelighed navnlig bestaar i, at kun visse Indsigelser kunne gjøres gjældende fra Indstævntes Side). — I Jagtsproget bet. **Vexel** en smal Sti, Vildtet danner gjennem Skoven ved bestandig at følge det samme Spor. Naar Vildtet ad en saadan Sti gaar fra Skov til Skov eller fra Skoven til Marken og tilbage igjen, siges det at **vexle**. Om **V.** i Bygningsvæsenet s. **Udvexle**.

Vexeldrift, s. **Agerdyrkningssystem**.

Wexels, Vilhelm Andreas, f. i Kjøbenhavn 29 Marts 1797. Paa fædrene Side var han af norsk, paa mødrene Side af dansk Herkomst; hans Fader var da Forvalter ved Glasmagasinet i Kjøbenhavn. Han blev sat i Metropolitanskolen og forblev her ogsaa efter at Faderen efter sin Hustrus Død (1809) var vendt tilbage til Norge. I Danmark havde han en trofast Støtte i en ældre Broder, som var theologisk Candidat, men ogsaa han bortkaldtes ved Døden i Slutningen af 1812. W. ønskede nu at komme til Norge; dette Ønske opfyldtes dog først 1814, efter at han var bleven Student ved Kjøbenhavns Universitet. 1816 tilendebragte han 2den Examen ved Norges Universitet. Til det theologiske Studium var han ligesom instinktmæssig ført; at tage fat paa noget andet var aldrig faldet ham ind, siden Bestemmelsen blev, at han skulde studere. Han har selv omtalt Prof. Stenersens Forelæsning over Joh. 3 som noget, der først aabnede hans Øje „for den himmelvide Forskjel mellem moralsk Forbedring og hvad Herren og hans Apostle kalde Gjenfødelse". I Høsten 1818 tog han Embedsexamen med Laudabilis et quidem egregie; 1819 udnævntes han til ordineret Katechet ved Vor Frelsers Kirke i Christiania (hvortil hørte at undervise i Religion i Borgerskolens øverste Klasse); en kort Tid var han ogsaa personel Capellan hos Stiftsprovsten smsteds. Katechetembedet beklædte han i 27½ Aar, indtil han 1847 søgte og fik det Embede, i hvilket han virkede til sin Død 14 Maj 1866 med usvækket Kraft, det residerende Capellani ved Vor Frelsers Kirke. I det Tidspunkt, da W. fremtraadte, var den streng-luthersk Retning noget saa fremmed, at hans Vidnesbyrd i Begyndelsen vakte dels Medlidenhed, dels Spot og Forbitrelse hos Mængden af de dannede; men han stod fast paa sit Stade og indlod sig derfor i Kamp med Philosophen Treschow. En lille Kreds af stadige Tilhørere samledes imidlertid omkring hans Prædikestol. Samtidig voxede og udviklede sig hans christelige Liv (især paavirket af Grundtvig) og hans christelige Erkjendelse, og skjønt ogsaa i senere Tider en meget stærk Modstand mødte ham, navnlig i Anledning af Læren om Christi Prædiken blandt de døde, voxede ogsaa hans Tilhøreres Tal i den Grad, at han jævnlig talte for fuldt, stundum for overfyldt Hus i den samme store Kirke, hvor før kun den lille Kreds samlede sig omkring ham. Omslaget i Tidsaanden i det hele har naturligvis ogsaa bidraget sin Del dertil. Tilliden til W. blev større og større, efter som hans Dygtighed ogsaa gjennem hans Skrifter kom mere og mere for Dagen, og indtil i de sidste Aar var der næsten intet kirkeligt Spørgsmaal, som skulde drøftes, uden at W. blev tilkaldt. Da han 1859 havde virket 40 Aar ved Vor Frelsers Menighed, modtog han af en stor Del af dennes Medlemmer en Sum af flere Tusende Specier som Højagtelses og Taknemmeligheds Tegn, til deraf at oprette „Pastor W.s Legat", hvoraf Renterne skulde tilfalde, efter hans egen Bestemmelse, trængende theologiske Studerende. Ved Siden af hans levende Vidnesbyrd fra Prædikestolen og ved de øvrige offentlige Embedshandlinger var han i høj Grad søgt som privat Sjælesørger. Desuden har W., som allerede antydet, udviklet en overordentlig frugtbar Forfattervirksomhed, og igjennem hans Skrifter kan hans Udviklingsgang spores og kjendes. Vi skulle kun anføre de vigtigste: Flere Samlinger af Prædikener og Opbyggelsesskrifter, som „Andagtsbog for Menigmand" (1826, 10de Opl. 1861), „Opbyggelige Fortællinger og Betragtninger" (3 Samlinger), „Christelige Betragtninger med Psalmer" (1838, 4de Opl. 1858), „Om Gjenfødelsen og den sande Retfærdighed" (1837), „Christelige Trøstebreve" (1844) o. fl. Kirkelige Stridsskrifter: „Tanker over og i Anledning af Statsraad Treschows Bog om Christendommens Aand" (i Breve, 1828), „Religiøs-politiske Betragtninger fra christeligmoralsk Standpunkt" (1837), „Aaben Erklæring til mine Medchristne om min Antagelse og Bekjendelse angaaende Christi Nedfart til Helvede og Muligheden af en Omvendelse efter Døden" (1845, 2det Opl. 1847). Bibelhistorier. Psalmesamlinger: „Religiøse Digte" (1845) o. m. Oversættelser af „Luthers Postille", „Thomas a Kempis" (1832) o. m. Som

W.s Hovedværk betragtes i Almindelighed hans „Forklaring over det nye Testaments Skrifter“ (4 Dele, 1837—54).

Vexelsav kaldes som Modsætning til Rundsav og Baandsav alle Save med frem- og tilbagegaaende Bevægelse.

Wexelsen, Christian Delphin, norsk Landskabsmaler, f. paa Toten 24 Marts 1830, en alvorlig, dyb og sand, skjønt langsomt udviklet Kunstnernatur, har med Forkjærlighed skildret Sæterregionen („Høvringsæteren“ o. a.), men bevæger sig ogsaa med Troskab og Sikkerhed i Dalbundens rigere Natur (Parti fra Nesodden 1871 i Nationalgalleriet i Christiania). W. kom til Düsseldorf som Gudes Elev omkring 1855, men tog fra 1860 Bolig i Norge, hvor han døde i Christiania 4 Jan. 1883.

Vexelværk i Ure er det Værk, der driver Viserne, hver med sin Hastighed, om det samme Midtpunkt. Minuthjulets Axel bærer, for at Uret kan stilles, et tætsluttende Rør, Minutrøret, der yderst er firkantet til Befæstelse af den store Viser. Uden om dette Rør findes atter Timerøret, der optager den lille Viser; det drives fra Minutrøret ved et til den ene Side liggende Vexelhjul med Vexelbrev.

Wexford [uĕx], Hovedstad i W. Shire i den irske Prov. Leinster, ved det indre af W. Bugten, 15 M. s. for Dublin. 12,800 J. Betydelig Handel og Skibsfart. Der udføres Korn, Fjerkræ, Smør, Fisk og Østers.

Vexiö [vĕkſiø], gammel Landstad i Småland i Sverige, mellem Helgesjön og Vexiösjön, er Sæde for en Biskop (siden 12te Aarh.) og for Landshøvdingen i Kronobergs Län; 6,435 J. (1888). Højere Elementarskole, Seminarium for Folkeskolelærere, Länslazareth, Hospital for Sindssyge, Afdelingskontor af Rigsbanken, to andre Bankkontorer, Hypothekbank, Sparekasse; flere Fabriker. V. staar ved private Jærnbaner i Forbindelse med Calmar, Carlskrona og den sydlige Stambane. **V. Stift**, inddelt i 12 Provstier med 95 Pastorater, omfatter næsten hele den østlige Del af Småland eller hele Kronobergs Län (med Undtagelse af en lille Del af Konga Herred) samt af Jönköpings Län Tveta, Vista, Östra, Vestra, Östbo og Vestbo Herreder.

Wexschall, Frederik Thorkildson, f. 9 Apr. 1798 i Kjøbenhavn, d. smstds. 25 Oct. 1845, optraadte i sin Ungdom som Violinspiller ved Hofconcerter og var knap 18 Aar, da han blev Violinist i det kgl. Capel. 1819 rejste han med offentlig Understøttelse udenlands og gjorde, hvor han kom frem, megen Lykke ved sin betydelige Technik og store Tone. Spohr, en af Datidens berømteste Violinister, interesserede sig levende for ham og gav ham en kort Tid Undervisning. Ved sin Hjemkomst blev W. ansat som Repetiteur, 1835 afløste han Schall som Forstander for den kgl. Violinskole og Solospiller i det kgl. Capel; senere udnævntes han til Concertmester. I alle større Concerter var han en ivrig og ualmindelig dygtig Forspiller, og han har bidraget væsentlig til at fremme Violinspillet her hjemme. — **Anna Helene Dorothea W.**, s. **Nielsen, N. P.**

Wey [uēh] ell. Load, engelsk Rummaal for tørre Varer, 10 Quarters ell. 10½ danske Korntønder.

Weyde, Roger v. d., flamsk Maler, s. **Weide**.

Weyer (d. e. Vejer), Herman, fra Malmø, en Broder til den bekjendte Lægebogsforfatter Henrik Smith (s. d. A.), var paa Grevefejdens Tid Raadmand i sin Fødeby, hvor han sluttede sig til Jørgen Kock og det lübeckske Parti. Efter Krigen tog han, der var en velhavende Mand, Bolig i Kjøbenhavn, hvor han drev et Slags Herberg. Hans metriske Oversættelse af Reineke Foß (Lübeck 1555) er et fortjenstfuldt Arbejde, udført med ikke ringe Friskhed.

Weymouth [uæhmøth], befæstet Søstad i Dorset Shire i England, 1½ M. s. for Dorchester, med 13,700 J. og stærkt besøgte Søbade. Sammenbygget med W. er nu Staden **Melcombe Regis**.

Weyprecht, Karl, bekjendt Nordpolarrejsende, f. 1838 i König, blev 1861 Officer i den østerrigske Marine, deltog 1872—74 sammen med Jul. Payer (s. d. A.) i den østerr.-ung. Polarexpedition paa Skibet „Tegetthof“ og udgav Rejsebeskrivelser herover („Die Metamorphosen des Polareises“, 1878, o. fl.). Ved sit Foredrag „Om Polarexpeditioner“ (Graz 1875) gav han Stødet til de internationale Polarconferencer (Hamburg 1879, Bern 1880, St. Petersborg 1881), men døde 29 Marts 1881 uden at se sine Ideers sluttelige Realisation ved de internationale Jagttagelses-Expeditioner 1882—83 (s. **Polarstationer**).

Weyse, Christoph Ernst Friedrich, f. 5 Marts 1774 i Altona, d. 8 Oct. 1842 i Kjøbenhavn, forbavsede allerede som Dreng ved sit færdige Claverspil og sine Phantasier paa Claver og Violin og sendtes 1789 til Kjøbenhavn for at lære Generalbas og Composition hos A. P. Schulz. Denne tog ham i sit Hus, ledede hans musikalske Uddannelse, indførte ham som Claverspiller i de musikalske Foreninger og ved Hoffet og skaffede ham Ansættelse som Organist ved Reformert Kirke, hvorfra han 1805 forflyttedes til Frue Kirke. Til W.s Arbejder fra denne Periode høre „Jugendarbeiten“, indeholdende Fugaer og Sonater for Claver og en Del tyske Sange, og det første Hæfte af »Allegri di bravura« for Claver. 1795, samme Aar som Schulz forlod Danmark, skrev W. 4 Symphonier, som han for øvrigt senere omarbejdede, og af hvilke den 4de fra 1817 er bleven benyttet som Ouverture og Mellemakter til Shakspeares „Macbeth“. 1796—99 skrev han end videre 3 Symphonier, hvormed han afsluttede sin Virksomhed paa dette Omraade. Bekjendtskab med Schulz's Efterfølger, Kunzen, og dennes Hustru, Sangerinden Zuccarini, ledede ham i anden Retning, og 1800 begyndte han at componere Syngestykket „Sovedrikken“. En Skuffelse i et Hjerteanliggende (W. døde ugift) gjorde ham i nogle Aar uskikket til at componere. Mozarts „Don Juan“, som 1807 første Gang opførtes paa det kgl. Theater, vakte ham til nyt Liv, og 1808 blev „Sovedrikken“ færdig. 1811 fulgte „Faruk“, 1814 „Ludlams Hule“, 1817 skrev han Musik til „Macbeth“ og til Fr. Høegh-Guldbergs Reformationscantate, der danner det første Led i den Række af henimod 30 Cantater, hvormed han har beriget den danske Musikliteratur, og 1818 sit »Miserere« for

dobbelt Chor med Orchester, hvilket tillige med hans Ambrosianske Lovsang fra 1826 maa regnes for W.s betydeligste Kirkecompositioner. Til hans senere dramatiske Værker høre „Floridella“ (1824), „Et Eventyr i Rosenborg Have“ (1827) og „Festen paa Kenilworth“ (1835). W.s store Grundighed som Musiker, hans Cantater, Claverstykker osv., hans eminente Claverspil og Orgelspil, hans mærkværdige, geniale Improvisationer have gjort ham anset og berømt, men hans mange fortræffelige Romancer og Sange, der ligesom ere strøvne ud af det danske Folks Hjærte, have gjort ham populær i dette Ords bedste Betydning.

Weze, Johan, en Tysker af adelig Byrd, som efter at have været ansat ved det pavelige Archiv i Rom kom til Danmark (1522), hvor han i den Grad vandt Christian II.s Yndest, at han 4 Maaneder efter gjordes til Ærkebiskop i Lund. Allerede det næste Aar forlod han Danmark sammen med Kongen, som derpaa anvendte ham meget i diplomatiske Sendelser, der dog lige saa lidt skaffede hans Herre de tabte Riger som ham selv hans Ærkestift igjen. Han traadte senere over i Kejser Carl V.s Tjeneste og virkede her med samme Troskab og Dygtighed. Han blev Biskop i Kostnitz og døde 1548.

Vezir, arab., „den, hvem noget er paalagt“, er den tyrkiske Benævnelse paa Minister; deraf vezir-i-azem, Storvezir, Premierminister. Efter fransk har dette Ord undertiden faaet den fejlagtige Form Vizir.

Whampoa, s. Canton.

Whateley, Rich. [uähtli], f. 1787, 1830 Professor i Oxford, senere Ærkebiskop i Dublin, hvor han oprettede et Professorat i Statsøkonomi, i hvilken Videnskab han selv er optraadt som Forfatter, navnlig i »Introductory Letters on pol. Economy« (London 1832) og »Easy lessons on money matters« (London 1849), begge udmærkede ved skarp Tænkning og klar Fremstilling. Desuden skrev han »Elements of logic« (1825). D. 1863 i Dublin.

Wheaton, Henry [uiht'n], nordamerikansk Folkeretslærd, f. 27 Nov. 1785 i Providence, Staten Rhode Island, blev 1806 Sagfører i sin Hjemstat og derefter i New-York, hvor han særlig lagde sig efter folkeretlige Spørgsmaal og udgav en »Digest of the law of maritime captures or prizes« (1815). Han blev derefter Secretær ved Unionens Højesteret, udgav en Samling af dens Kjendelser (12 Bd., 1816—17) og havde derved stor Indflydelse paa Retsplejens Udvikling i Nordamerika. 1823 valgtes W. til New-Yorks lovgivende Forsamling og tog 1825 virksom Del i Udarbejdelsen af Statens nye Forfatning. Han sendtes 1827 i et diplomatisk Hverv til Kjøbenhavn og gav sig der til at studere Nordens Historie; Frugten heraf blev Skriftet »Scandinavia, ancient and modern« (2 Bd., 1838). 1835—45 var W. Unionens Afsending i Berlin og døde 11 Marts 1848. Hans »Elements of international law« (1836) og »The history of the law of nations« (1841) ere Hovedværker i Folkeretten og oversatte i de fleste europæiske Sprog, ja endog paa Japanesisk og Chinesisk. Udførlig Commentar af W. B. Lawrence (4 Bd., 1868—80).

Wheatstone, Charles [uihtst'n], engelsk Physiker, f. 1802 i Gloucester, d. 19 Oct. 1875 i Paris, blev som ung oplært i en Fabrik for Musikinstrumenter, hvilket førte ham ind paa Undersøgelser og Studier af herhen hørende Forhold. Resultaterne heraf foreligge i forskjellige Afhandlinger. Senere kom han ind paa andre Grene af Physiken; han er saaledes den første, som experimentelt har undersøgt Elektricitetens Hastighed, hvorved han dog fandt en $1\frac{1}{2}$ Gange for stor Værdi; han har construeret en elektrisk Telegraph (s. d. A.), bestemt Varigheden af den elektriske Gnist, samtidig med Siemens angivet det „dynamiske Princip“ i magnetoelektriske Maskiner (s. Induction), opfundet Stereoskopet osv. 1834 blev han Professor i Experimentalphysik ved King's College i London og 1868 ophøjet i Ridderstanden.

Wheeling [uiling], Fabrikstad i Staten West-Virginia i de forenede Stater i Nordamerika, ved Ohios venstre Bred, 10 M. s. v. for Pittsburg, med 30,700 J., prægtig Hængebro over Ohio, Jærnstøberier, Maskinværksteder, Sømfabriker, Glasværker og Bomuldsmanufakturer.

Whewell, Will. [jüell], engelsk Philosoph, f. 1795, d. 1866, var Professor i Cambridge først i Mineralogi, siden i Philosophi og har indlagt sig stor Fortjeneste ved sine Skrifter om Videnskabernes Historie og Methode: »History of the inductive sciences« (3 Bd., 1837), »Philosophy of the inductive sciences, founded upon their history« (2 Bd., 1840, omarbejdet 1847). Hans Opfattelse af Erfaringen nærmer sig den kantiske og førte til en lang, særdeles interessant Debat med Stuart Mill (se de senere Udgaver af dennes Logik). W. har desuden bl. a. skrevet »Elements of morality« (2 Bd.) og »History of moral philosophy in England« (1852). Hans Brevvexling er udgivet af Todhunter (1876).

Whig, eng. [uigg], tidligere Navn for Tilhængere af det frisindede Parti i England (s. Tory). I Nordamerika var W. 1820—60 Partinavn for dem, der fastholdt Unionens nøjere Enhed, i Modsætning til Demokraterne, der hævdede Staternes Selvstændighed. W.-Partiet var saaledes Arvtager efter „Føderalisterne“ og afløstes af „Republikanerne“.

Whip, eng. [uipp], Indpisker, kaldes i det engelske Parlament Forretningsføreren for et af de store politiske Partier, som har at paase, at der ved enhver Afstemning er et tilbørligt Antal Medlemmer af Partiet til Stede. Den ministerielle W. i Underhuset er den første Skatkammer-Secretær.

Whiskers, eng. [uiskers], Kindskjæg.

Whisky [uiski], et Slags Brændevin, der tilvirkes især i Irland og Skotland, og hvortil anvendes Bygmalt, alene eller blandet med noget Hvede og Rug (de mindre gode Sorter); ogsaa angives der, at man altid tilsætter noget Havre. Den ejendommelige Smag, det har, hidrører fra, at Maltet er tørret meget stærkt i Køller (s. Malt), hvor Røgen fra Ovnen er passeret igjennem Maltet, hvorved dette

faar en særegen Smag og Lugt af Røg. I Skotland bruger man hyppig det udvandede Egebark fra Garverierne til at tørre Maltet ved, i Irland Tørv; derfra antager man, det hidrører, at den irske W. smager noget af Tørverøg; den skotske besidder derimod en noget anden, ejendommelig røgagtig Smag. Ordet W. er en Forvanskning af kelt. »uisge-beatha«, d. e. Livets Vand.

Whist, et fra England stammende Kortspil, der skal have sit Navn af, at det særlig kræver Tavshed. Det spilles med alle 52 Kort, i Regelen af 4 Personer, som to og to understøtte hinanden. Det kan spilles af tre Personer med „blind Makker“, hvis Kort lægges op og spilles en Omgang (Rubber) igjennem af den lige overfor siddende Spiller. Det højeste Kort i hver Farve er Es, derpaa Konge, Dame osv. Spillet kan spilles paa mange forskjellige Maader, med Grand, Trumf, oplagt Trumf m. m.

Whitby [uittbi], Stad i Yorkshire, North-riding, i England, ved Floden Esks Udløb i Nordsøen, 9 M. n. ø. for York. 14,100 I. Handel med Kul og Jærn samt Skibsfart er Befolkningens Hovederhverv. Besøgt Badested. Alunminer i Omegnen.

Whiteboys, eng. [uājtbojs], hvide Drenge, kaldtes i Irland Bander af Landboere, som fra 1760 i henved en Menneskealder efter en hemmelig Organisation, klædte i hvide Kitler eller Skjorter, tog Hævn over strænge Godsejere, Tiendeopkrævere og deres Hjælpere, mest ved natlige Overfald. W. huserede især i det sydlige Irland og tiltvang sig ved deres Trusler og Voldsomheder almindelig Lydighed. Med lange Mellemrum og under andre Navne (jvfr. Ribbonmen, Fenier) har W.-Uvæsenet givet sig til Kjende indtil vore Dage.

Whitechapel [nājttschæp'l], Arbejderkvarter i den østlige Del af London, Middlesex Shire, n. for Dokkerne, har talrige Tobaks- og Cigarfabrikker og Sukkerkogerier. 30,700 I.

Whitefield, George [uājtfihld], en af Methodismens Stiftere, f. 1714 i Gloucester, d. 30 Sept. 1770 (s. Methodister).

Whitehaven [uājthæven], Stad i Cumberland Shire i England, ved det irske Hav, 7½ M. s. v. for Carlisle. 19,300 I. Smuk By med livlig Handel, Skibsfart, Skibsbyggerier og Reberbaner samt Kul- og Jærnminer i Nærheden. Betydelig Kuludførsel til Irland.

Whitelocke, Sir Bulstrode [uājtlokk], engelsk Statsmand paa Cromwells Tid, f. 1605, blev en berømt Sagfører, forsvarede Hampden (s. d. A.) i dennes Proces med Regeringen og søgte, efter at han 1640 var bleven Medlem af det lange Parlament, at mægle mellem dette og Carl I. W. blev af Parlamentet valgt til Medlem af den Commission, som skulde dømme Carl I, og skjønt han unddrog sig dette Hverv, billigede han dog efter Kongens Henrettelse alle det republikanske Partis Skridt. Da han modsatte sig Cromwells ærgjærrige Planer, blev han en Tid fjærnet af denne ved et Gesandtskab til den svenske Dronning Christine, med hvem han sluttede et Forbund. Hans Dagbog fra denne Rejse er senere udgivet (»Journal of the Swedish Embassy in 1653 and 1654«, 2 Bd., London 1772; ny Udg. 1855). Efter Cromwells Død traadte han i hemmelig Forbindelse med Monk og Carl II, men fik dog senere af denne det Raad at trække sig tilbage til sine Godser, hvor han døde 1676, efterladende sig flere historiske Skrifter om sin Tids Begivenheder.

Whiteriver [uājtrivver], Flod, der udspringer i den nordvestlige Del af Staten Arkansas i Nordamerika og fra h. S. falder i Mississippi. 150 M. lang.

Whitman, Walt [uittmann], amerikansk Digter, f. i West Hills, Long Island, 1819. Han kom først i Bogtrykkerlære, saa i Tømrerlære. Han udgav senere Aviser i New-Orleans og i Huntington paa Long Island og foretog af og til imellem lange Fodtoure baade i de forenede Stater og i Canada. I Borgerkrigen deltog han som frivillig Sygeplejer. Fra 1865—74 var han ansat i Regeringskontorerne i Washington, men har siden sidstnævnte Aar boet i New-Jersey og Canada. Hans Samling Poesier »Leaves of the Grass« udkom 1855; en forøget Udgave af denne Bog saa Lyset i Boston 1881; men da Myndighederne i Massachusetts ansaa den for umoralsk, blev Salget af den forbudt, og den udkom saa i Philadelphia. 1867 udgav han »Memoranda during the War« og 1870 »Democratic Vistas« (overs. paa Dansk af Rud. Schmidt under Titlen „Demokratiske Fremblik“, 1874) og »Passage to India«. 1886 udkom hans samlede Digte i Philadelphia. Han afviger i sin Poesi ganske fra sædvanligt Metrum og Rhythme. Hans Ry som Digter har været langsom i at bane sig Vej, men han regnes for en af Amerikas betydeligste.

Whitney, William Dwight [uittni], udmærket Indianist, f. 9 Febr. 1827, blev Student 1845. Efter derpaa at have været ansat i en Bank i 3 Aar studerede han først i Nordamerika fra 1849—50, gik derpaa til Tyskland og fortsatte sine Studier navnlig under Bopp og Weber i Berlin og under Roth i Tübingen. 1854 blev han ansat ved Yale College i Newhaven som Professor i Sanskrit, og 1870 forbandtes dermed et Professorat i comparativ Philologi. 1849 blev han Medlem af det amerikanske orientalske Selskab, hvis Præsident han nu er. Af hans Skrifter maa nævnes: »Atharva Veda Sanhita« (1 Bd. 1856; i Forbind. med Roth) med »Index Verborum« (1881), »Atharva Veda Prātiçākhya« (1862), »Sanskrit Grammar« (1879; 2den Udg. 1889), »Language and the Study of Language« (1867; 3dje Udg. 1870), »Life and Growth of Language« (1876), »Oriental and Linguistic Studies« (1—2 Series 1873; 3 Series 1875).

Whittier, John Greenleaf [uittier], amerikansk Forfatter, f. 17 Dec. 1807 i Massachusetts, Søn af en fattig Farmer, voxede op som Bonde, indtil han i sit 20de Aar kom til at studere i Boston. Han var Kvæker og traadte i Avisartikler og varmt følte, smukke Digte op mod Slaveriet; de sidste samlede han 1836 under Titelen »Voices of Freedom«, der gjorde ham til en Yndlingsdigter i Nordstaterne. 1851 udkom »Songs of Labour and other Poems«, 1859 »Home Ballads, and other Poems«, og

under Krigen mellem Nord- og Sydstaterne skrev han glødende patriotiske og krigerske Sange.

Whitworth, Sir Joseph [uittuørth], engelsk Mechaniker, f. 1803 i Stockport, d. 22 Jan. 1887 i Monte Carlo, Fabrikant i Manchester, er især bleven berømt som Opfinder af den efter ham opkaldte Kanon. Efter at han gjennem en lang Række af Forsøg med Haandskydevaaben havde fremsat Modellen til en Riffel, gik han omtrent 1860 videre ved at construere en Riffelkanon efter samme Principer. Kanonerne, som han smeddede af et særegent Slags meget sejt Staal, gav han et tilnærmelsesvis sexkantet Tværsnit af Løbet, saa at dette udgjorde et sexsidet, ensformig snoet Parallelepiped, i hvilket de efter samme Form nøjagtig afhøvlede Projectiler passede med et meget ubetydeligt Spillerum, saa at de hverken behøvede fremstaaende Knaster til at gribe ind i Riffelgangene eller nogen Trøje eller Ringe af blødt Metal til at forme sig efter Løbets Tværsnit; for øvrigt vare Kanonerne indrettede enten til Bagladning eller til at lade fra Mundingen. Den Gang Kanonen blev bragt i Forslag og prøvet, vakte den stor Opsigt og vandt ivrige Tilhængere, men blev desuagtet ikke indført i nogen Stat undtagen i Brasilien; der er imidlertid visse Konstructionsgrundsætninger, som W. har fremhævet med stor Consequens lige siden sin første Optræden paa Artilleritechnikens Omraade; han har bestandig fastholdt Ønskeligheden af at bruge meget lange og i Forhold til Tværsnittet tunge Projectiler samt at udskyde dem med relativt store Ladninger og Begyndelseshastigheder, og i denne Henseende ere senere Konstructeurer mere og mere slaaede ind paa den af ham angivne Vej, efterhaanden som man har lært at overvinde de af W. selv oversete Vanskeligheder, der fremkaldtes af de strænge Fordringer, som derved stilledes til Kanonernes Styrke. Ogsaa lige over for de nye Opgaver, som Panserskibenes Opkomst gav Artilleriet at løse, har W. indlagt sig Fortjenester; han var den første, som paaviste, at Panserplader gjennembrydes bedst med Projectiler af et meget haardt Materiale, som Staal eller haardstøbt Jærn, ligesom han var den, der først godtgjorde Muligheden af at gjennemskyde pansrede Skibssider med dertil særlig indrettede Granater. Om W.s Høvlemaskine s. Høvl. 1868 skjænkede W. et Beløb af 100,000 Pd. Sterl. til Fremme af teknisk Dannelse i England; til Løn for sine Fortjenester udnævntes han n. A. til Baronet.

Vi, et oldnordisk Ord, der betyder Helligdom og navnlig bruges om Offersteder i den hedenske Oldtid, forekommer som Sammensætning i flere Stedsnavne, som Odense (egtl. Odensvi), Viborg, Viby, Vimose osv.

Via, lat., d. e. Vej, betyder i Handelssproget i Forbindelse med Stedsnavne over, f. Ex. via Havre, over Havre. V. Appia, s. Appiske Vej. »V. dolorōsa«, d. e. Smertensvejen, kaldes den Vej i Jerusalem, ad hvilken Christus sidste Gang vandrede, fra Pilatus's Domhus til Golgatha. V. māla, den trange, vilde Kløft, hvorigjennem Hinterrhein baner sig Vej fra Dalen Tomlesch til Schams i det schweizerske Canton Graubünden. Alpevejen snor sig snart langs den bratte Fjældvæg, snart borer den sig gjennem Stenmasserne, snart sætter den paa dristige Broer hen over svimlende Afgrunde.

Viadāna, Stad i Norditalien, ved den venstre Bred af Po, 4½ M. s. v. for Mantua. 11,900 J. Lærredsvæveri, Silkeindustri og Handel.

Viadāna, Ludovico, den berømte Opfinder af den concerterende Kirkesang for nogle faa Stemmer, ledsagede af Orgelbas, f. i Viadana 1564, var 1594 Kirkecapelmester i Mantua, opholdt sig 1597 i Rom, senere bl. a. i Venezia, derefter atter i samme Stilling i Mantua; d. 1645 i Gualtieri. Listen over V.s Compositioner er meget stor og indeholder foruden mange 1 til 12stemmige Messer, Psalmer, Magnificater, Litanier, Madrigaler osv. 100 concerti ecclesiastici a 1, 2, 3 e 4 voci con il basso continuo m. m. fra Aarene 1590—1620.

Viadŭct, en Bro, der fører en Vej eller Jærnbane over en Dal eller Kløft. I den nyere Tid er det især Jærnbanerne, som have foranlediget Anlæggelsen af store V., der øfte bestaa af flere Rækker Buer over hverandre. Ved disse Jærnbane-V., der sædvanligvis have en meget betydelig Højde i Forhold til Bredden, finde især Rundbuen og de høje Buer (Spidsbuer) Anvendelse.

Viāna, Stad i den spanske Provins Navarra, 9 M. s. v. for Pamplona ved Ebro, har 3,000 J., en stor Circus for Tyrefægtninger og store Markeder.

Vianden [fl, Stad i Storhertugdømmet Luxemburg, 5 M. n. til ø. for Luxemburg, med 1,400 J. og et gammelt Slot, der er Stamsæde for Huset Nassau-Oranien.

Viānna do Castēllo, Stad i den portugisiske Prov. Minho, ved Atlanterhavet, 9 M. n. for Oporto, med 8,100 J. Havnen er udsat for Tilsanding. Handel med Vin og Fisk.

Viardot-Garcia, Pauline, s. Garcia.

Viareggio [rëddscho], Stad i Mellemitalien, ved Havet, 11 M. v. til n. for Firenze. 12,500 J. Havn, Søbade og Kysthandel.

Viātĭcum, lat., d. e. Rejsemad, i Romerkirken almindelig Betegnelse for Nadveren, naar den meddeles Døende.

Viaud, Julien [viō], fransk Forfatter, f. i Rochefort 1850, blev i en meget ung Alder Søofficer og har som saadan faret viden om og opholdt sig i de fjærnest liggende Lande. Til Dels paa Grundlag af sine Dagbogsoptegnelser har han siden 1878 under Forfattermærket Pierre Loti udgivet en Række Fortællinger, i hvilke Intriguen i Regelen er ubetydelig, men som udmærke sig ved glimrende Naturskildringer og vidne om fin poetisk Sans og skarp Iagttagelsesevne. De vigtigste ere: »Aziyadé«, »Le mariage de Loti«, »Le roman d'un spahi«, »Mon frère Yves« og »Pêcheur d'Islande«; nogle af dem ere oversatte paa Dansk af O. Arlaud.

Vibe (Vanellus cristatus), Fugl af Brokfuglenes Familie, forholdsvis højbenet, med lang, bevægelig Nakketop, temmelig livlig Farvetegning (Hannen sort oven paa Hovedet

og paa Struben, Bugen og Hovedets Sider hvide, Ryggen mørkegrøn, glinsende, Vingerne sorte), opholder sig paa fugtige Enge, ved Søer og Stranden, løber hurtig, flyver let, ruger paa Jorden og lever af Orme og Insekter; om Efteraaret trækker den langs Havkysten til det sydlige Europa, hvor der f. Ex. i Italien fanges en Mængde V. i Garn.

Vibe, Peder, dansk Diplomat, d. 1658. Hans Fader Mikkel V. var en anset Handelsmand og Borgemester i Kjøbenhavn. Sønnen kom tidlig til Frankrig, hvor han gik i Ludvig XIII.s Tjeneste. 1627 blev han dansk Agent i Frankrig, 1629 Resident, 1634 adlet af den franske og danske Konge, s. A. forflyttet til Stockholm, hvor han forblev til Krigens Udbrud 1643. 1648—56 var han Rentemester og blev derpaa Lensmand i Trondhjem. Han var en særdeles dygtig Diplomat, der forgjæves under sit Ophold i Stockholm advarede mod den fra Sverige truende Krig. Han ejede Gaarden Gjerdrup (Sorø Amt). — Hans Søstersøn, **Michael V.**, en Søn af Skaanes Biskop Mads Jensen Middelfart, f. 1627, d. 1690 som Gehejmeraad, fik 1678 Opsynet med Kronprins Frederiks (IV) Opdragelse, adledes 1679 og blev 1683 Vicekansler i danske Cancelli og Justitiarius i Højesteret. — Dennes Søn, **Ditlev V.**, f. 1670, d. 1731, blev 1699 Oversecretær i danske Cancelli og 1708 Gehejmeraad. 1708—21 havde han Sæde i Conseilet, og 1721—31 var han Statholder i Norge. 1716 blev han Elefantridder og 1718 Patron for Kjøbenhavns Universitet. — I Slutn. af forrige Aarh. repræsenteres Slægten V. af 3 Brødre: **Johan V.**, f. 1748, d. 1784, bekjendt som vittig Viseforfatter og Medlem af norske Selskab, **Ditlef V.**, som 1779—88 sammen med Rieck og senere med den nedenfor nævnte Broder udførte den første norske Triangulation, mellem Kongsvinger og Trondhjem samt videre langs Kysten til Christianssund (d. 1834 som Generalkrigscommissær), og **Nils Andreas V.**, Detailleur ved „Norges militære Opmaaling“ 1781—87, der sammen med V. Aubert udførte en Triangulation fra Trondhjem langs Kysten til Frederikshald 1789—95, 1802—11 var Amtmand over Nordre Bergenhus og derpaa til sin Død i Sept. 1814 Generalkrigscommissær. — Hans Søn, **Andreas V.**, f. i Christianssand 3 Maj 1801, Lieutenant 1815, traadte 1819 ind i Ingenieurbrigaden, i hvilken han ved sin Død, 24 Nov. 1860, var Major. Imellem Aarene 1826 og 1832 anvendtes han meget til Opmaalinger, først af Grænsen mod Rusland og siden af Norges nordlige Kyster. Som „Detailleur“ (Kontorchef) ved den geographiske Opmaaling (efter 1835) bearbejdede han til Udgivelse en Række Sø- og Landkort, som Opmaalingen i dette Tidsrum udgav, ligesom mangfoldige Højdemaalinger skyldes ham personlig. Nævnes bør hans „Højdemaalinger i Norge fra Aar 1774 til 1860“ (Christ. 1860), „Höhemessungen in Norwegen“ (i Keilhaus »Gæa Norvegica«, 1850) og „Küsten u. Meer Norwegens“ (Petermanns „Mittheilungen“, 1859). I Christiania var han lige saa anset for sit sprudlende Vid og fine vittige Viser; hans „Billeder og Minder fra mit Kystmaalerliv“ (1860) give til Dels en Ide om denne Aandsretning. — Hans Broder, **Frederik Ludvig V.**, f. i Bergen 26 Sept. 1803, tog 1827 philologisk Examen med Udmærkelse, blev 1831 Lector (1838 Professor) i Græsk ved Christiania Universitet, var 1846—50 Kirkedepartementets Consulent for det højere Skolevæsen og som saadan Formand i en Skolecommission (1847); han gik 1848 over til Rectoratet ved Christiania Kathedralskole, men fungerede dog atter midlertidig som Universitetslærer i sit gamle Fag under Vacancer 1851—52 og 1859—60. Paa Grund af Svagelighed tog han Afsked 1872 og døde 21 Juni 1881. Han deltog med Iver i Pressen og grundlagde 1848 „Christianiaposten“, som han redigerede til 1856 i strængt conservativ Aand; han udgav flere latinske Universitetsprogrammer og andre grundige Afhandlinger i klassisk Philologi og udmærkede sig som smagfuld Oversætter af græske Dramaer (Aristophanes's „Fuglene“, 1856, Æschylos's „Prometheus“, 1869). — Næstforegaaendes Søn, **Johan L. N. H. V.**, f. 23 Nov. 1840, juridisk Candidat 1865, grundlagde i Oct. 1862 sammen med O. Skavlan og J. Schønberg Vittighedsbladet „Vikingen“, som han nogle Aar redigerede, og som endnu bestaar. Efter en kort Tid at have været Sagfører i Ekersund flyttede han tilbage til Christiania, hvor han siden har levet som Literat og Journalist; han var 1877—79 artistisk Directeur for Christiania Theater. Han er Forfatter til en Del humoristiske Noveller („Alex. Møllers Erindringer“, „En Professor“, „Et Testamente“), forskjellige dramatiske Arbejder („Et Dyrskue“, „De Skinhellige“ o. fl.) og har tillige skrevet literære Kritiker („Om B. Bjørnson og den nyere norske Poesi“, 1876, „Nogle Bemærkninger i Anledning af Naturalismen“, 1884). — En Søster til A. V. og F. L. V. var **Henriette J. M. V.**, s. Gislesen.

Vibefedt (Pinguicula vulgaris), en lille, hos os paa Enge og i Tørvemoser temmelig almindelig forekommende Plante, med uregelmæssige, violette, nikkende Blomster og de ægformede, helrandede, meget lysegrønne Blade rosetformig samlede ved Jorden; disse ere klæbrige og fange og fastholde Insekter.

Vibeæg, s. Kejserkrone.

Viborg, Kjøbstad i Nørrejylland, Viborg Stift og Amt, Nørlyng Herred, 29 M. n. v. for Kjøbenhavn, ligger i det indre af Jylland, paa Vestsiden af Viborg Sø. 8,323 I. (1890; 7,653 I. i 1880). Byen er til Dels bygget paa en mod Søen skraanende Bakke og indtager et Areal af 132 Tdr. Ld., hvoraf dog store Strækninger ere ubebyggede. Den har 3 Torve og 2 offentlige Anlæg („Stænderpladsen“ med Blichers Mindestøtte og „Tausens Minde“). Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes: Domkirken, oprindelig opført i den første Halvdel af det 11te Aarh., antændt ved Lynild 1501, atter restaureret, paa ny stærkt beskadiget ved Ildebrand 1657, næsten ganske afbrændt tillige med største Delen af Byen 1726, gjenopført og indviet 1730. Senere har Kirken været underkastet større Restaurationer 1773—74, 1797—98 og 1828—35. Imidlertid blev det klart, at Kirken var stærkt i Forfald, og den

naatte derfor lukkes 9 Aug. 1862. Gjenopførelsen begyndte i Efteraaret 1864, og 10 Sept. 1876 indviedes den nyopførte Kirke i Nærværelse af næsten hele Kongehuset; som den nu staar, er den en Granitkorskirke i romansk Stil, en af Danmarks smukkeste Kirkebygninger; under Choret er en Krypte, vistnok hidrørende fra det 12te Aarh. **Søndresogns Kirke** eller Sortebrødre Kirke, oprindelig en Klosterkirke, rimeligvis bygget 1230, afbrændt 1726, gjenopbygget og indviet 1728 og senere gjentagne Gange restaureret. Taarnet ombygget 1877. Smuk Altertavle, der indtil 1728 var opsat i Frederiksborg Slotskirke. Latinskolen, Borgerskolen, Hospitalet, det gamle Raadhus, det nye Raad-, Dom- og Tinghus med flere offentlige Archiver; den forhenværende Straffeanstalt, der nu er indrettet til Asyl for uhelbredelige Sindssyge; Stiftamthuset og Bispegaarden. End videre Stiftsprovstegaarden, Garnisonssygehuset, Garnisonens Depotbygning og Exercerhuset, to Fattighuse, Amtssygehuset, Banegaarden og Gasværket. Byens Betydning som Handelsstad kan ikke bedømmes af Toldlisterne, fordi den saa vel ud- som indfører betydeligt ad Jærnvejen, der fortoldes andensteds; Ladepladsen **Hjarbæk**, som ligger ved Limfjorden i en Afstand af $1\frac{1}{4}$ Mil, kan betragtes som V.s Havn. Her er et Brænderi, som 1887 tilvirkede 270,000 Potter Brændevin, hvoraf erlagdes 22,046 Kr. i Afgift; den samlede Toldafgift udgjorde i Finansaaret 1887—88 90,614 Kr. Af større industrielle Anlæg fandtes 1884 32, som dog kun sysselsatte omtr. 600 Arbejdere. I Byen holdes aarlig 11 Markeder, deriblandt det tidligere, navnlig ved de der forefaldende Pengeomsætninger bekjendte Snapsting, der nu næsten ganske har tabt sin Betydning. Øvrigheden bestaar af en Borgemester, der tillige er Byfoged og Politimester samt By- og Raadstueskriver. Byraadet bestaar af Borgemesteren som Formand og 15 valgte Medlemmer. Af offentlige Stiftelser mærkes „Lars Worres Minde", en Fribolig for 8 Enker, samt talrige Smaalegater. I gejstlig Henseende udgjør Byen to Kirkesogne; den hører til Viborg Amtstuedistrict og Viborg Stiftsphysikat og har et Apothek. Den hører til 5te Udskrivningskreds, er Valgsted for Amtets 2den Folketingskreds og hører til 9de Landstingskreds, der har Valgsted i Randers. Biskoppen over Viborg Stift og Stiftamtmanden, der tillige er Amtmand over Viborg Amt, bo her i Byen, der tillige er Sæde for den nørrejyske Landsoverret, som tæller 1 Justitiarius, 7 Assessorer og 1 Justitssecretær, samt for Nørrejyllands Archiv. 2den jyske Brigade samt 6te, 8de, 29de og 39te Bataillon have Garnison i Byen. Af Creditinstituter er her en Spare- og Laanekasse, og Creditforeningen for jyske Landejendomsbesiddere har her sit Hovedkontor. End videre er her et Fiskeriselskab for Byen og Omegnen. — V., i Middelalderen Viberg, er en af Danmarks ældste og mærkeligste Stæder og skal allerede under Harald Blaatand have været en betydelig Stad. I den hedenske Tid var den Hovedofferstedet for Nørrejylland og tillige Hovedtingstedet, hvor Kongevalget for Jylland og senere for hele Kongeriget gik for sig, ligesom ogsaa Kongerne vedblev at hyldes af Jyderne paa V. Landsting indtil 1655, da den udvalgte Konge Christian V hyldedes. Allerede 1151 blev V. befæstet af Svend Grade, som her i dette Aar vandt to Slag over Modkongen Knud Magnussøn. Foruden de mange Kongevalg maa blandt de andre historiske Minder, som knytte sig til V., fremhæves det Ting, hvor Valdemar den store fremviste for Jyderne sine Saar fra Gjæstebudet i Roskilde, hans Bryllup med Sophie og Sejren paa den nærliggende Gradehede 1157, Christoffer II.s Haandfæstning 1320, de jyske Bispers og Rigsraadets Opsigelsesbrev til Christian II og Opbrændelsen af denne Konges Love 1523 „som skadelige og stridende mod gode Sæder". V.s store Anseelse i den katholske Middelalder ses af dens talrige Kirker og Klostre; af de første havde V. paa Reformationens Tid 13 Sognekirker, og af Klostre var der 5: St. Marie eller Frue Kloster (dets Kirke var Domkirken), et Johanniterkloster eller St. Hans Kloster (bekjendt af Hans Tausens Ophold der), et Graabrødrekloster (1545 skjænket Byens Borgere til et Hospital; dets Kirke blev først nedbrudt 1830), et Sortebrødrekloster (hvis Kirke endnu er Byens anden Sognekirke) og St. Budolphi Nonnekloster. Desuden havde V. et Helligaandshus. Hellig Kjeld var Domprovst i V. (d. 1150). Blandt V.s katholske Bisper maa især nævnes den lærde Gunner, Forfatteren af den jyske Lov (d. 1251), og Jørgen Friis (indtil 1536). Skjønt V. saaledes var et af den katholske Cultus's Hovedsæder i Danmark, blev det dog ved Hans Tausens Prædiken (1525—29) den første protestantiske By i Riget. I den nyere Tid gik V. tilbage, dels ved 3 fjendtlige Occupationer i det 17de Aarh. (1626, 1644—45 og 1657—58), under hvilke V. var det sædvanlige Hovedkvarter baade for de fjendtlige og de allierede Tropper, dels ved Souverænetetens Indførelse, hvorved den jyske Adels store aarlige Møder i denne Provinsens Hovedstad ophørte, dels ved de store Ildebrande 1567, 1615, 1667 og især 25—26 Juni 1726, hvorved over Halvdelen af Byen blev lagt i Aske, dels endelig ved Snapstingets Ophør. Fra 1836—48 var V. Forsamlingsstedet for Nørrejyllands Provinsialstænder; Møderne holdtes paa Domhuset. **Viborg Amt** omfatter den midterste Del af Jylland, mod N. omgivet af Limfjorden og Aalborg Amt, mod Ø. af Randers og Aarhus Amt, mod S. af Aarhus Amt med Gudenaa og Silkeborg Langsø delvis som Grænse, mod V. af Ringkjøbing Amt med Karup- eller Skiveaa som Grænse. $55\frac{1}{10}$ □ M. med 98,369 J. (1880), hvoraf 10,674 i Kjøbstæderne Viborg og Skive. Amtet er i det hele højtliggende, mod N. mere fladt, mod Ø. og navnlig mod S. temmelig bakket, afvexlende med Dalstrøg langs Gudenaaens bugtede Løb. Paa flere Steder findes store Hedestrækninger, navnlig mod V., hvor Alheden straaner jævnt mod V. og S. imod Karup Aa. Foruden de alt nævnte Vandløb maa endnu mærkes Tange Aa og Nørremølle Aa, som løbe til Gudenaaen, Skals Aa og Laastrup Aa, som falde i Limfjorden. De Dele af denne Fjord, som

herøre Amtet eller skære sig ind i dette, ere **Hjarbæk Fjord**, hvis Udløb mod N. er Virksund, **Skive Fjord**, hvis Udløb er Hvalpsund, **Risgaards Bredning**, **Fursund** mellem Øen Fur og Salling, **Sallingsund** mellem Salling og Morsø, **Kaas Bredning** og **Venø Bugten** v. for Salling. De betydeligste Søer ere: **Silkeborg Langsø**, der gjennemstrømmes af Gudenaa, **Fensing Sø**, **Tjele Langsø**, **Viborg Sø** og **Hald Sø**. **Tastum Sø** s. ø. for Skive er nu udtørret. Amtet er skyldsat for 19,353 Tdr. Ager og Engs Hartkorn og 72 Tdr. Skovskyld. Skovarealet, der med Plantagerne udgjør omtr. 1½ □ M., er især fordelt over Arealets midterste, østlige og sydlige Del; paa Vestsiden er Hedeplantningen i de senere Aar fremmet med ikke ringe Kraft. Agerbrug er Hovederhverv; i den sydvestlige Del er Strikning af Uldgods et ikke uvæsentligt Bierhverv, ligesom Fiskeri langs Limfjordens Bredder. Om det matrikulerede Areals Størrelse, Anvendelsen af det benyttede Areal og Tallet paa Kvægholdet 1880 s. **Nørrejylland**. Amtet omfatter Kjøbstæderne Viborg og Skive og Herrederne Hindborg, Harre, Nørre og Rødding, der tilsammen udgjøre Sallingland, samt Fjends, Rinds, Nørlyng, Sønderlyng, Middelsom, Lysgaard, Hids og Houlbjærg. Landcommunerne danne et Amtsraadsdistrict med 9 valgte Medlemmer. Skive og Salling udgjøre en Del af 8de Landstingskreds, Resten af Amtet hører til 9de Kreds. Amtet indbefatter 5 Folketingskredse. I gejstlig Henseende udgjør det 5 Provstier af Viborg og 1 af Aarhus Stift. I jurisdictionel Henseende udgjør det 2 Kjøbstad- og 4 Landjurisdictioner, hvorhos Rinds Herred er forenet med Gislum Herred i Aalborg Amt og største Delen af Houlbjærg Herred hører til Frijsenborg Faurskov Birk i Aarhus Amt. Det udgjør tillige med Thisted Amt et Physikat, med Hensyn til Skatteoppebørsel Amtstuedistrictet Viborg og hører til 5te Udskrivningskreds. **Viborg Stift** omfatter Viborg Amt med Undtagelse af Lysgaard, Hids og Houlbjærg Herreder, der høre til Aarhus Stift, samt Aalborg Amt med Undtagelse af Kjær Herred og Aalborg By med Budolphi Landsogn og Annexerne Nørre- og Sønder-Tranders, i alt 80,88 □ M. med 125,427 I. (1880). Stiftamtmanden og Biskoppen bo i Viborg. **Viborg Sø**, ø. for Viborg, er ½ M. lang og kun lidt over 1,000 Alen bred.

Viborg, Hovedstad i V. Len i Storfyrstendømmet Finland, ved Saimas Udløb i den finske Bugt, 17 M. n. v. for St. Petersborg. 16,600 I. (1886). Havn, livlig Handel, især med Tømmer, og Skibsfart. V. var en Gang Hovedstaden i Landskabet Karelien; den er anlagt 1293 af Thorkel Knutsson og blev 1721 afstaaet af Sverige til Rusland ved Freden i Nystad. I Viborg Sund vandt Russerne en blodig Søsejer over den svenske Konge Gustav III (3 Juli 1790).

Viborg, **Erik Nissen**, dansk Veterinær, f. 5 Apr. 1759 i Bredsted, d. 25 Sept. 1822, dimitteredes 1777 til Universitetet i Kjøbenhavn, hvor han først studerede Theologi, senere Naturvidenskaberne. Han blev kjendt med Abildgaard, som opfordrede ham til at studere Veterinærvidenskab, og 1783 blev han Lector ved Veterinærskolen og den botaniske Have. 1787—90 foretog han en Udenlandsreise, hvorefter han udnævntes til Professor og anden Lærer ved Veterinærskolen, 1801 efter Abildgaards Død til Forstander for samme, hvilken Plads han beklædte indtil sin Død. 1797 var han bleven Professor i Botanik ved Universitetet og det følgende Aar Meddirecteur af den botaniske Have. V.s literære Virksomhed var overordentlig stor og omfattede forskjellige Videnskabsgrene (Botanik, Landøkonomi og Veterinærvidenskab). — Hans **Brodersen, Carl V.**, f. 25 Juli 1783, d. 7 Dec. 1844, studerede, efter at være bleven Student, Veterinærvidenskab i Forening med Medicin og Chirurgi, blev 1809 Lector og anden Lærer ved Veterinærskolen og 1822 Forstander for samme. Han er Forfatter til en Del Skrifter over Veterinærvidenskab og var anset som en udmærket dygtig Veterinær og Hestekjender.

Vibratiōn, Svingning, Dirren; **vibrēre**, svinge, dirre. S. **Tremolando**.

Vibriōner, i videre Betydning d. s. s. Bakterier (s. d. A.); i snævrere Betydning Navn for en Slægt (Vibrio) af Skruebakterier.

Vibūrnum, d. s. s. Snebolle.

Vicār, d. e. Stedfortræder, bruges især i kirkelig Betydning om Hjælpepræster eller Capellaner. I England betegner V. en Gejstlig, som af sit Embeds Indtægter kun nyder den saakaldte lille Tiende, medens de øvrige Indtægter tilfalde den højere Gejstlighed. **Apostolisk V.** (Vicarius apostolicus) kaldes i den romerske Kirke den, der repræsenterer den højeste gejstlige Magt i en Kirkeafdeling, hvor der ikke er en egentlig Biskop. **Vicariāt**, en Vicars Embede eller Embedsstyrelse; **vicariēre**, midlertidig beklæde en andens Plads.

Vice, lat., i Sammensætn. En, der træder i en andens Sted, hvis Forretninger han udfører enten stadig eller i hans Forfald, som Vicekonge, Viceconsul. Jvfr. **Vicar**.

Vicelin, Vagrernes Apostel, f. i Slutn. af det 11te Aarh. i Hameln, Præst ved den af Kejser Lothar oprettede Klosterkirke i Segeberg, gjorde sig bekjendt ved sin rastløse Virksomhed for Opbyggelsen af Kirker i Holsten, hvoraf endnu 20 (de saakaldte „Wizelinskirker") ere bevarede. Han døde 1154 som Biskop i Aldenburg (Oldenburg) i Holsten.

Vice vērsa, lat., omvendt.

Vicénte, Gil, s. **Gil Vicénte**.

Vicentino, Valerio [tschentīno], egentlig Valerio Belli fra Vicenza, italiensk Kunstner, f. 1479, d. 1546, var en af Middelalderens betydeligste Medailleurer, hvis vigtigste Arbejde er en i Gemmesamlingen i Firenze bevaret, af Krystalplader sammensat lille Kasse, med Fremstillinger af Christi Historie indslebne i Glasset.

Vicenza [tschēntsa], Stad i Norditalien, 8 M. v. n. v. for Venezia, ved Floden Bacchiglione; 27,700 I. (1881). Bispesæde, talrige af den her fødte Bygmester Palladio opførte Pragtbygninger, seværdigt Raadhus, et Lyceum, et biskoppeligt Seminarium, Silkespinderier og Væverier, Garverier, Fajence- og Porcelænsfabriker og livlig Handel. — V., som af Na-

merne kaldtes Vicentia, var i Oldtiden en temmelig ubetydelig By. I Middelalderen var den et ivrigt Medlem af de lombardiske Stæders Forbund og blev derfor 1236 indtagen og ødelagt af Kejser Frederik II. I det 14de Aarh. stod den under Familien della Scala og kom 1404 under Venezia. Napoleon I gav Caulaincourt Titlen Hertug af V.

Vich, s. Vique.

Wichern, Joh. Heinr., s. Rauhes Haus.

Wichert, Ernst, tysk Digter, f. 11 Marts 1831 i Insterburg, studerede Historie og Jura i Königsberg, var 1860—63 Kredsdommer i en litauisk Flække nær ved den russiske Grænse, ansattes dernæst i Königsberg og 1888 ved Kammerretten i Berlin. W. har især skaffet sig et Navn som Dramatiker og mange af hans Lystspil (som „Ein Narr des Glücks", „Biegen oder Brechen", „Ein Schritt vom Wege", „Die Realisten" o. fl.) og Folkeskuespil („Die Fabrik zu Niederbronn", „Peter Munk" o. fl.) hæve sig ved dygtigere Charakteristik, ved ægtere Lune og Gemyt over Massen af den samtidige dramatiske Produktion. Men ogsaa paa det novellistiske Omraade har hans frugtbare Pen frembragt adskilligt af Værdi. Størst Interesse have maaske de Arbejder, der skylde Forfatterens Ophold blandt Litanerne deres Tilblivelse, som Romanen „Aus anständiger Familie" (1866) og Novellerne „Für tot erklärt" (1871), „Ansas und Grita" (1872), „Litauische Geschichten" (1881).

Vichy [vischi], By i Frankrig, Dep. Allier, med Frankrigs mest besøgte Bad, i en smuk Dal ved Allier, 7 M. s. for Moulins; 9,900 I. Storartede Badeindretninger (tilhøre Regeringen); 11 Kilder (grande grille den bekjendteste) med kulsurt Natronvand af forskjellig Temperatur, der anvendes til Drikning og Bade, navnlig imod Stensygdomme, Blærekatarrh, Gigt, Sukkersyge og forskjellige Underlivslidelser.

Wick, Havnestad i Caithness Shire i Skotland, 37 M. n. for Edinburgh ved Nordsøen. 8,000 I. W. er den vigtigste Havn for det skotske Sildefiskeri. Sejldugsfabrikation.

Wickede, Julius v., tysk Forfatter, f. 11 Juli 1819 i Schwerin, har først som Officer i forskjellige Staters Tjeneste, senere som Militærcorrespondent deltaget i Felttog i Algier, Tyskland og Frankrig, og hans talrige Skrifter bestaa dels af krigshistoriske Værker, dels af Romaner og Fortællinger med Emner fra Soldaterlivet i forskjellige Tider; saaledes „Geschichte des Krieges 1870—71" (2det Opl. 1873), „Geschichte der Kriege Frankreichs gegen Deutschland in den letzten zwei Jahrhunderten" (3 Bd., 1874), „Preußische Husarengeschichten" (3 Bd., 1853), „Die Soldaten Friedrichs d. großen" (3 Bd., 1857), „Kriegs- und Lagerbilder aus dem schleswig-holsteinischen Kriege" (1864), „Herzog Wallenstein in Mecklenburg" (4 Bd., 1865) o. m. fl.

Wickenberg, Per Gabr. [berj], svensk Maler, f. 1 Oct. 1812 i Malmø, blev 1831 Elev ved Kunstakademiet i Stockholm, men gjorde 1836 en Rejse til Tyskland, hvor han opholdt sig noget over et Aar og malede Genrebilleder, der vakte Opmærksomhed. 1838 drog han til Paris, hvor han malede sine berømte Billeder: „Nordisk Vinterlandskab", „Vinterfiskeri", som skaffede ham Æreslegionens Kors, »L'effet d'hiver«, »Cabane de pêcheur« o. fl. Anstrængt Arbejde nedbrød hans svage Helbred; han døde 19 Dec. 1846 i Pau.

Wicklow [uikklo], Hovedstad i W. Shire i den irske Prov. Leinster, ved den irske Sø, 6 M. s. for Dublin, med 3,200 I., Bryggerier, Korn- og Kvæghandel.

Wickram, Jörg, tysk Digter, stiftede 1546 en Mestersangerskole i Kolmar og døde c. 1560 som Byskriver i Burgheim i Breisgau. Han skrev Dramaer, bearbejdede ældre Digterværker og udgav en broget Samling Smaahistorier, „Das Rollwagenbüchlein" (1555, paa ny udg. af H. Kurz 1865), der hurtig drog en Række af lignende folkelige Morskabsbøger efter sig, men er især mærkelig som den ældste tyske Forfatter af Originalromaner. Af hans fire Romaner (udk. 1551—56), der ere skrevne i et jævnt og klart Sprog og alle stile mod Ungdommens moralske Belæring og Fremme af huslige og borgerlige Dyder, er den mest bekjendte „Der Goldfaden" (fornyet af Brentano 1809), Fortællingen om den fattige Hyrdesøn, der ved sin trofaste Kjærlighed og sit opofrende Mod vinder den rige Greves Datter og Land.

Vicksburg [uikksbørg], Stad i Staten Mississippi i Nordamerika, ved Floden Mississippi, 8 M. v. for Jackson, med 12,000 I., betydelig Handel (især Bomuld, Korn og Tømmer) og Flodfart. V. var under Borgerkrigen 1861—65 et meget vigtigt Punkt, fordi Sydstatsgeneralen Pemberton med sine Batterier herfra kunde beherske Sejladsen. Efter 6 Maaneders Belejring tvang General Grant 4 Juli 1863 den til Overgivelse.

Wiclif, John [uikklif], ogsaa Wicliffe, Wiclef ell. Wyclif, engelsk Kirkereformator før Reformationen, f. 1324 i Grevskabet York, var 1361 Forstander for Balliol College ved Universitet i Oxford og holdt theologiske Forelæsninger for de Studerende. Fra 1361 var han Sognepræst, først i Fillingham, siden i Ludgershall og fra 1374 i Lutterworth; men han synes dog mest at have opholdt sig i Oxford, og ved Siden af sin Universitetsvirksomhed der udfoldede han snart en betydningsfuld Virksomhed som Fører for den vaagnende nationale Bevægelse, der vilde gjøre England stærkt baade udadtil og indadtil, og som navnlig harmedes over Lensforholdet til Paven. 1366 skrev W. et Forsvarsskrift for den engelske Krone, da Kong Edvard III vægrede sig ved at betale Lensafgift til Paven, og 1374 udnævnte Kongen ham til Medlem af et Gesandtskab, som i Brügge skulde forhandle Stridsspørgsmaalene med en pavelig Nuntius. 1376 var han den egentlige Fører for „det gode Parlament", som energisk optraadte imod de pavelige Overgreb og de kirkelige Misbrug. Derfor fordømte Pave Gregor IX (1377) 19 Sætninger i hans Skrifter; men Englands Konge, Adel og Folk vare enige om at beskytte ham. W. blev derved dristigere og dristigere, skrev Skrifter imod den pavelige „Antichristendom" og imod Cølibatet, samt imod Billed-,

Helgen- og Reliqviedyrkelsen, stiftede Foreninger af fromme Mænd til at prædike Evangeliet for Folket og oversatte den hellige Skrift fra Vulgata paa Engelsk. Derved steg hans Fjenders Forbitrelse til det højeste, og da han nu tillige hensynsløst bekæmpede Brødforvandlingslæren og fornyede den berengarske Anskuelse om Nadveren, blev han 1381 fordømt af Universitetet, og en Synode i London (1382) fordømte hans Skrifter og Lærdomme som kjætterske. Hoffet og Parlamentet kunde kun beskytte hans Person, hverken hans Lære eller hans Tilhængere. W. trak sig da tilbage til Lutterworth, hvor han døde 28 Dec. 1384. Hans Tilhængere, Wiclefiterne, senere ogsaa kaldte Lollharderne, blandt hvilke der fandtes mange Fornemme og Dannede, bleve heftig forfulgte, og Kirkeforsamlingen i Kostnitz fordømte paa ny 45 Sætninger af hans Skrifter, samt befalede, at hans Ben skulde opgraves og adspredes, hvilket dog først skete 1428. Alligevel vedligeholdt mange Spor af hans Virksomhed sig lige til Reformationen og bleve en medvirkende Aarsag til, at denne vandt saa stor og hurtig Udbredelse i det engelske Folk. Uden for England sporedes hans Indflydelse navnlig i Böhmen, hvor ikke blot Hus selv, men ogsaa flere af hans Venner, navnlig Hieronymus fra Prag, vare stærkt paavirkede af W.s Lære. I de sidste Aar af W.s ufrivillige Otium forfattede han sit Hovedskrift »Trialogus«, hvori han nedlagde et fuldstændigt System af sine theologiske Anskuelser. Hans Hovedgrundsætning var, at den hellige Skrift er den rette Kilde og Norm for al religiøs Erkjendelse. De fleste af W.s talrige latinske Skrifter ere aldrig blevne trykte; men i de sidste Aartier arbejdes der i England ivrig paa at faa dette gjort, og det er allerede sket for alle hans engelske Skrifters, deriblandt ogsaa for hans Bibeloversættelses Vedkommende (4 Bd., 1850).

Vico, Giov. Battista, Grundlæggeren af Historiens Philosophi, f. i Napoli 1668 i fattige Kaar, blev Professor i Rhetorik i sin Fødeby. Hans Kjærlighed til Videnskaben og hans religiøse Tro holdt ham oppe under et Liv i Fattigdom og uden ydre Anerkjendelse; just som lykkeligere Forhold frembød sig, døde han, 21 Jan. 1744. V. polemiserede mod den paa hans Tid herskende cartesianske Philosophi, der lagde Vægten paa abstract Tænkning og foragtede historisk Lærdom. Hans Stræben gik ud paa at finde Lovene for Folkeslagenes historiske Udvikling. Han støtter sig især paa ivrige Studier af den romerske Ret, Platon og de gamle Sprog. De forskjellige Grene af Culturen (Samfundets, Religionens, Sprogets, Videnskabens Udvikling) skulle ses i deres Sammenhæng. Efter flere speciellere Forarbejder udgav han 1725 sin »Scienza nuova«, hvori han søger at vise, ad hvilke Veje Menneskeslægten har hævet sig fra sin oprindelige (d. e. efter Syndfloden opstaaede) dyriske Tilstand til Cultur og Humanitet. Frygt for Guddommen fører Menneskene til Religion, der i sig indbefatter den ældste Cultur, hvis Udtryk V. finder i de religiøse Ceremonier, der vidne om en Forsynstro, i Ægteskabsskikkene, der vise Nødvendigheden af Lidenskabernes Bekæmpelse, og i Begravelsesskikkene, der vidne om Udødelighedstroen. Denne „guddommelige" Tidsalder afløses af den „heroiske" med Patron- og Clientforhold, Retsvæsen m. m., og denne igjen af den „menneskelige" med civil Lighed og demokratiske Institutioner. Denne Udviklingsgang, som V. uddrager af Oldtidens Historie, finder han gjentagen i Middelalderen og den nyere Tid, og han anser den for den universelle Lov for hvert enkelt Folks Vedkommende. Den historiske Udvikling gaar altsaa i et Kredsløb, hvor de samme Stadier bestandig komme igjen. Foruden disse almindelige Theorier indeholde V.s Skrifter mange nye Jagttagelser og Bemærkninger af stor Interesse, navnlig paa den historiske Kritiks Omraade.

Vicomte [vikõngt], eng. **Viscount** [vāj] (af lat. Vicecomes, Vicegreve), kaldtes i den ældste Tid i Frankrig den, der skulde styre Grevskabet, naar Greven havde Forfald; senere gik det over til at blive en Titel for de Adelsmænd, der havde Rang mellem Greverne og Baronerne. **Vicomtesse**, hans Hustru.

Victor, 3 romerske Paver. V. I (189—99), katholsk Kirkehelgen, skrev 196 et Brev til Biskop Polykrates i Ephesos, hvori han under Trusel om Excommunication forlangte, at de lilleasiatiske Menigheder skulde fejre Paaskefesten paa samme Dag som den romerske Kirke. Da Lilleasiaterne ikke opfyldte dette Forlangende, ophævede V. Kirkesamfundet med dem, men mødte i den Anledning en saa energisk Misbilligelse fra alle Sider, at han maatte tage Bestemmelsen tilbage. V. skal være død som Martyr under Septimius Severus, er bleven kanoniseret og har faaet 28 Juli til Mindedag. — V. II (1055—57), tidligere Biskop Gebhard af Eichstädt, var Kejser Henrik III.s Fætter og bedste Raadgiver og Støtte i kirkelige Anliggender. Netop derfor gjorde Hildebrand alt muligt for at faa ham valgt til Pave, for saaledes at faa hans Interesser skilte fra Kejserens, og denne snilde Politik lykkedes fuldstændig; thi efter at være bleven Pave virkede V. fuldstændig i Hildebrands Aand og bekæmpede navnlig Simoni og Præsteægteskab. — V. III (1086—87), Fyrste af Benevent, hed Desiderius og var Abbed i Monte-Cassino, da Gregor VII paa sit Dødsleje udpegede ham til sin Efterfølger. Han blev valgt af Cardinalerne, men vægrede sig ved at modtage Valget, flygtede fra Rom og lod sig først det følgende Aar bevæge til factisk at udøve Magten, hvilket han saa gjorde med stor Energi og Dygtighed i det halve Aar, han levede efter den Tid. — V. IV have to Modpaver kaldt sig, den ene i 2 Maaneder (1138), den anden i 5 Aar (1159—64), understøttet af Kejser Frederik Barbarossa.

Victor Amadēus I, Hertug i Savoien 1630—37, f. 1587, Søn af Carl Emanuel I (s. Savoiens Hist.). — **Victor Amadeus II**, Hertug i Savoien 1675—1720, Konge af Sardinien 1720—30, f. 1666, d. 1732, Søn af Carl Emanuel II (s. Savoiens og Sardiniens Hist.). — **Victor Amadeus III**, Konge af Sardinien 1773—96, f. 1726, Søn af Carl Emanuel III (s. Sardiniens Hist.).

Victor Emanuel I, Konge af Sardinien

802—21, Victor Amadeus III.s 2den Søn, . 1759, herskede indt. 1814 kun paa Sardinien, nen fik da Provinserne paa Fastlandet tilbage, amt Genuas Territorium. Han styrede i fgjort reactionær og klerikal Aand og ned-agde Regeringen, da Revolutionen udbrød 821. D. 1824.

Victor Emanuel II, Konge i Sardinien iden 1849 og i Italien 1861—78, f. 14 Marts 820, Søn af Kong Carl Albert og en øster-igsk Erkehertuginde Marie Theresia, kæmpede ned Udmærkelse imod Østerrigerne 1848—49 blev saaret ved Goito) og overtog ved Fade-ens Tronfrasigelse 23 Marts 1849 Regeringen. Det var under de vanskeligste Forhold, idet an baade maatte søge en ydmygende Fred og ndertrykke Uroligheder af de radicale hjemme. Det lykkedes ham dog at bringe sit Rige paa Fode igjen, og han vandt sit Folks Kjærlighed g Tillid ved sin Troskab mod den frie For-atning og mod det store nationale Maal, kjønt han ikke havde betydelige Evner, men an viste sig at besidde et sundt Omdømme m de politiske Forhold. Han fulgte villig in store Minister Cavours Raad og lod sig kke skræmme tilbage fra at gjennemføre de ye Kirkelove og dermed Bruddet med For-iden, skjønt han ramtes af Pavens Bandlys-ninger og i faa Dage (Jan. 1855) mistede aade sin Moder og Dronning, kort efter illige sin Broder, hvilke Dødsfald Præste-kabet betegnede som Himlens Straf. Folket jav ham Æresnavnet Re galantuomo (Konge-Hæd̈ersmanden). Efter at Sardinien 1855 under den orientalske Krig havde sluttet For-bund med Vestmagterne, besøgte V. E. i Nov. . A. Paris og London og fik den venligste Modtagelse. For at befæste Forbundet med Frankrig giftede han i Jan. 1859 sin ældste Datter Clothilde med Kejserens Fætter, Prins Napoleon, men allerede forinden havde han i in Trontale erklæret Kamrene, at han „ikke kunde være døv for de Smerteskrig, der fra alle Egne af Italien rettedes til ham", og dermed kastet Handsken til Østerrig. Da Kri-gen skulde udbryde, viste Kamrene deres Tillid ved at tilstaa ham Dictatur paa ubestemt Tid, og han kæmpede med saa stor Tapperhed ved Palestro og Solferino, at han vandt de franske Zouavers Beundring og Titel af „Corporal". 8 Juni holdt han Indtog i Milano, og i Freden fik han Lombardiet. Skuffelsen over, at Venetien ikke fulgte med, som Napoleon III havde lovet, lod ham dog ikke tabe Modet og Tillid til Fremtiden, og snart viste det sig, at han havde haft Ret. Næste Aar valgtes han enstemmig til Konge, først i Toscana og Emi-lia (i Marts), senere i Neapel og Sicilien, samt i Umbrien og Markerne (Oct. og Nov.) og modtog overalt sine nye Undersaatters be-gejstrede Hyldest; men han maatte kjøbe Til-knytningen af de første Lande med Afstaaelse af sin Slægts Stammeland Savoien og en Del af Nizza. 17 Marts 1861 antog V. E. Titelen „Konge af Italien"; men allerede forinden havde Italienerne, for at tilkjendegive deres politiske Ønsker, brugt det tvetydige Raab »Viva Verdi«, hvorved mentes »Vittorio Emmanuele Re d'Italia«. Ligesom han 1859 havde ofret sin Datter og 1860 sin „Vugge", gav han 1864 i „Septemberconventionen" Af-kald paa sin kjære Hovedstad Turin og flyttede i Febr. n. A. til Firenze. I Krigen 1866 fik V. E. paa ny Dictatur og førte selv sin Hær i Kampen ved Custozza; han afviste Kejser Napoleons lokkende Tilbud om at svigte sin Forbundsfælle, Kongen af Preussen, og vandt i Freden Venetien. „Nu er Italien færdigt, skjønt ikke fuldstændigt" vare hans Ord ved Indtoget i Venezia (7 Nov., 5-Aarsdagen for Indtoget i Neapel). Derimod vilde han under den fransk-tyske Krig 1870 bringe Kejser Na-poleon Hjælp til Tak for Forbundet 1859; men han blev holdt tilbage af sine Ministre, da Frankrig ikke vilde give Rom til Vederlag. Kejserdømmets Fald tillod ham dog i Sept. at indtage Rom og fuldbringe Italiens Enhed; 31 Dec. modtog han i Quirinalet Romernes jublende Hyldest. Dog opholdt han sig kun sjælden i Rom, til Dels af Hensynsfuldhed mod Paven, og han tilbragte gjerne en stor Del af sin Tid paa Jagt, især i Piemont, ligesom han i det hele satte liden Pris paa Hoffester og anden Pragt. I Sept. 1873 be-søgte V. E. Kejser Franz Joseph i Wien, hvor Folket kappedes med Kejserhuset om at fejre ham, og i Sept. n. A. Kejser Wilhelm i Berlin; i Apr. 1875 modtog han den førstes Gjenbesøg i Venezia og i Oct. s. A. den tyske Kejsers i Milano. Ved disse Møder søgte han at vinde en Modvægt imod den klerikale Strømning i Frankrig, der ikke kunde tilgive ham at have „plyndret" Paven og at holde ham „fangen" i Vaticanet. 23 Marts 1874 fejredes med stor Højtidelighed i Rom 25-Aarsdagen for hans Tronbestigelse. D. 9 Jan. 1878 (Femaarsdagen efter Napoleon III.s Død). Hans Lig blev bisat i Pantheon og overførtes i Jan. 1884 med stor Højtidelighed til en ny Grav ved Midtalteret. 1885 nedlagdes Grund-stenen til et prægtigt Mindesmærke med Rytter-statue paa Capitoliet i Rom. Af sit Ægteskab med Adelaide af Østerrig, Datter af Erke-hertug Rainer (f. 1812, gift 1842, d. 1855) havde V. E. følgende Børn: Clothilde (f. 1843), Umberto, Konge af Italien (f. 14 Marts 1844, paa Faderens Fødselsdag), Amadeo, Hertug af Aosta (f. 1845, d. 1890), Konge i Spanien Dec. 1870 —Febr. 1873, og Maria Pia (f. 1847), Pius IX.s Guddatter, gift med Kong Luis i Portugal. En Søn Otto, f. 1846, døde 1866. 1869 ægtede han morganatisk Grevinde Mirafiori (f. d. A.).

Victor, Napoleon, Prins, s. Napoleon Victor.

Victor-Perrin, Claude [törr pæräng], Her-tug af Belluno, fransk Marschal, f. 7 Dec. 1764, gjorde 1781—89 Tjeneste i Hæren som Tambour, traadte 1792 ind i en Fribataillon og var allerede 1793 Bataillonscommandeur ved Belejringen af Toulon, hvor han udmærkede sig meget og blev haardt saaret. 1794—95 var han Brigadegeneral ved Pyrenæerhæren og kæmpede 1796—97 i Italien som Divisions-general. Han førte dernæst Commandoen i Vendée og udmærkede sig 1800 ved Marengo. 1805 blev han Afsending i Kjøbenhavn, deltog n. A. i Slaget ved Jena, men blev i Jan. 1807 op-snappet af Schills Friskare i Pommern og ud-vexlet mod Blücher. 1807 efter Slaget ved

Friedland blev han Marschal og senere Hertug af Belluno. Dernæst blev han brugt i Spanien, vandt 1809 (28 Marts) en smuk Sejer ved Medellin, men maatte (28 Juli) vige for Wellington ved Talavera. 1811 belejrede han Cadiz, men blev 1812 kaldt tilbage for at anføre et Hærcorps paa Toget mod Rusland. Her udmærkede han sig ved Beresina og 1813 i Slagene ved Dresden, Leipzig og Hanau, ligesom han ogsaa viste sin sædvanlige Tapperhed i Felttoget 1814, indtil han blev haardt saaret i Slaget ved Craonne (7 Marts). Efter at have sluttet sig til Bourbonerne blev han Chef for 2den Militærdivision og fulgte 1815 Ludvig XVIII til Gent, hvorfor denne senere ophøjede ham til Pair. 1821—24 var han Krigsminister og fulgte 1823 Hertugen af Angoulême til Spanien. Compromitteret ved en Retssag om militære Underslæb førte han senere et tilbagetrukket Liv og døde 1 Marts 1841.

Victōria, lat., Sejer; Sejersgudinde, s. Nike.

Victōria, en engelsk Koloni i Australien, indtager Verdensdelens sydøstlige Del mellem 158° 41′ og 167° 40′ ø. L. og mellem 34° og 39° 11′ s. Br. 4,134 □ M. med 1,090,900 J. (1889). Langs Sydkysten strække sig de australske Pyrenæer og Grampianskjæden, langs Østkysten de australske Alper med Verdensdelens højeste Toppe Mount Clarke, 7,050 F., og Mount Koscinszko, 6,970 F.; de danne Vandskjellet mellem Murrayfloden, der flyder langs Nordgrænsen, og det indiske Ocean, der ved Bass Strædet staar i Forbindelse med det store Ocean; jo længere man fjærner sig fra Bjærgene mod N. V., desto ørkenagtigere bliver Landet. Den aarlige Middeltemperatur paa Sydkysten er omtrent 14,4° og Regnmængden 27 Tommer. Agerdyrkningen har taget et betydeligt Opsving; Hvede, Vin, Tobak, Te og Sukker dyrkes. Vigtigere er Kvægavlen, som kun staar tilbage for Ny Sydwales's. Ost, Smør, men især Uld ere Udførselsartikler. 1887 fandtes 10,700,400 Faar, og Udførselen af Uld beløb sig til 91¾ Mill. Kr. Vigtig er ogsaa Bjærgværksdriften; det er Guldet, som har bragt Kolonien til Vejrs, og det er endnu stadig en meget rig Indtægtskilde; i Tiden fra 1851—85 er der i alt produceret for 3,827 Mill. Kr. Men Produktionen er i de senere Aar gaaet stærkt tilbage; 1885 beløb den sig kun til 57 Mill. Kr.; den vigtigste Grund til denne Formindskelse er Udtømmelsen af Alluviallejerne; baade i Udstrækning og Udbytte overgaa Kvartslejerne nu disse, skjønt de fleste Guldgravere vel endnu findes i Alluviallejerne. Hvad der findes af andre Metaller er ubetydeligt. Statsindtægterne udgjorde 1888 138¼ Mill. Kr. og Udgifterne s. A. 132¾ Mill.; Statsgjælden var ved Udgangen af 1887 630 Mill. Kr. Indførselen havde i alt en Værdi af 346 Mill. Kr., deraf fra Moderlandet 151 Mill., og Udførselen 206½ Mill., hvoraf til England 100 Mill. Kr. Den samlede Skibsfart for Ind- og Udgaaende beløb sig 1888 til 5,354 Skibe af 4,308,000 Tons. Af Jærnbaner var ved Udgangen af Aar 1888 i Drift 470 Mil, under Bygning 109 Mil. 1887 fandtes af Postkontorer 1,492, som expederede 41¼ Mill. Breve og Postkort og 18,900,000 Tidender. Antallet af Telegrafstationerne var s. A. 420, som besørgede 2,260,000 Telegrammer; Linjernes Længde var 883 Mil, Ledningernes 2,116 Mil. Koloniens Hovedstad er Melbourne, som ved Udgangen af 1887 havde med Forstæder 391,500 J. — V. var indt. 1851 en Del af Ny-Sydwales, men udskiltes da til en egen Koloni, fordi Guldminernes Opdagelse tiltrak en saa stor Mængde Indvandrere. 1855 fik V. en repræsentativ Forfatning, og i Tidsrummet 1864—67 var det Skueplads for stærke Brydninger mellem de to Kamre. Ligesom V. er den australske Koloni, hvor Demokratiet er mest udviklet, er det ogsaa den, der kraftigst har hævdet sin Uafhængighed over for Moderlandet. Den styres af en Gouverneur, som paa 5 Aar udsendes fra England, og af Ministre, som udnævnes og afgaa efter det parlamentariske Systems Regler. Den lovgivende Magt øves af et lovgiv. Raad paa 42 Medlemmer, valgte paa 6 Aar for de 14 Districter under væsentlige Valgrets- og Valgbarhedsindskrænkninger, og en lovgiv. Forsamling paa 86 Medlemmer, valgte paa 5 Aar i 55 Valgkredse ved almindelig Valgret og hemmelig Afstemning og lønnede med Dagpenge. Der gives intet Statstilskud til nogen Kirke; der er tvungen, ubetalt Folkeundervisning.

Victōria, 1) Hovedstaden paa Øen Hongkong (s. d. A.). 2) S. Labuan. 3) V. el. Nuovo Santander, Hovedstad i den mexicanske Stat Tamaulipas i Amerika, ved Floden Santander, 65 M. n. for Mexico. 6,000 J.

Victōria I, Alexandrine, Dronning af Storbritannien og Irland siden 1837, f. 24 Maj 1819, eneste Datter af Kong Georg III.s 4de Søn Hertug Edvard af Kent (f. 1767, d. 1820) og Victoria af Sachsen-Koburg (f. 1786, Enke efter Fyrst Emich af Leiningen, d. 1861), fulgte 20 Juni 1837 sin Farbroder Vilhelm IV paa Tronen. Hun var opdraget af sin Moder i Forkjærlighed for Whigerne og ledede i de første Aar af sin Regering i samme Retning af den daværende Førsteminister, Lord Melbourne, men har altid bøjet sig villig for Englands parlamentariske Sædvaner og kun øvet ringe umiddelbar Indflydelse paa dets Politik. 1839 nægtede hun dog at rette sig efter Peels Forlangende om at afskedige sine første Hofdamer, der tilhørte Whigpartiet; men siden 1841 har hun ingen Vægring gjort imod at skifte dem efter de vexlende Ministeriers Ønsker. V. ægtede 10 Febr. 1840 sin Fætter, Prins Albert af Sachsen-Koburg, og var ham inderlig hengiven, ligesom hun i ham fandt en trofast Ægtefælle og en klog Raadgiver; hun følte sig derfor dybt krænket over, at Folkets Skinsyge imod Fremmedes Indflydelse holdt ham borte fra enhver officiel Stilling, ja først 1858 tillod hende at give ham Titlen „Prinds-Gemal" (Prince Consort). Derimod behagede deres smukke Familieliv Folket, og ligeledes V.s Orden i Pengesager, der endog tillod hende at betale sin Forgængers Gjæld, hvorhos hun senere frivillig tilbød at udrede Indkomstskat af sin Civilliste. Hun viste altid megen Iver for at lette Kvindekjønnet Adgang til selvstændigt Erhverv og bedre Uddannelse, samt

or velgjørende Øjemeds Fremme. 1843 besøgte hun den franske Konge Ludvig Philip i Eu, 1855 Kejser Napoleon III i Paris ved Verdensudstillingen og 1858 i Cherbourg ved en stor Flaaderevue. Efter sin Ægtefælles Død 14 Dec. 1861 trak hun sig bort fra Hofliv og Fester, var end ikke til Stede ved sin ældste Søns Bryllup 1863 og undlod i en lang Aarrække al offentlig Optræden som Dronning, idet hun overlod sine Børn at „repræsentere" Kongehuset. Derimod brugte hun sin Tid til at skildre Afsnit af Prins Alberts Liv og deres Samliv („Dagbogsblade fra vort Ophold i Højlandene", 1868, fortsat 1884). 1876 antog hun i Følge Lov Titel „Kejserinde af Indien" for derved at betegne dette Lands Uadskillelighed fra den britiske Krone. Hendes 50-Aars Regeringsjubilæum fejredes 1887 under stor Deltagelse i hele det udstrakte Rige. Tvende Gange (1872 og 1882) blev hun Gjenstand for taabelige og ufarlige Attentater. V.s Børn ere: 1) Victoria (f. 1840, gift 1858 med Kronprins Frederik Vilhelm af Preussen, Enke 1888), 2) Albert Edvard (f. 1841, Prins af Wales, gift 1863 med Prinsesse Alexandra af Danmark), 3) Alice (f. 1843, gift 1862 med Storhertug Ludvig IV af Hessen, d. 1878), 4) Alfred (f. 1844, Hertug af Edinburgh, gift 1874 med Kejser Alexander II af Ruslands eneste Datter Marie), 5) Helene (f. 1846, gift 1866 med Prins Christian af Augustenborg), 6) Louise (f. 1848, gift 1871 med Marquien af Lorne), 7) Arthur (f. 1850, Prins af Connaught, gift 1879 med Prins Frederik Carl af Preussens Datter Luise Margrethe), 8) Leopold, Hertug af Albany (f. 1853, gift 1882 med Helene af Waldeck, d. 1884) og 9) Beatrice (f. 1857, gift 1885 med Prins Heinrich af Battenberg).

Victoria Land, en Landstrækning, liggende paa den sydlige Halvkugle mellem 70° og 79° s. Br. og 150° og 170° ø. L. Fra Landets nordlige Punkt, Nordcap, strække Admiralitetsbjærgene, der hæve sig til 10,000 F., langs Vestkysten mod S. Af disse ere Melbourne 14,300 F., den virksomme Vulkan Erebus 12,000 F. og den udslukte Vulkan Terror 10,600 F. høj.

Victória Nijânsa, s. Ukerewe.

Victória rēgia, Maruru, en paa Grund af sin Størrelse og Skjønhed berømt Plante, hører til Aakandernes Familie og ligner i det hele taget en kolossal Aakande. Fra den tykke, i Bunddyndet voxende Rodstok udgaa lange Bladstilke, som bære de store, 5—6 F. i Tværsnit, kredsrunde, paa Vandet svømmende Blade, der ere forsynede med en omtr. 2 T. høj, opstaaende Kant, og hvis purpurrøde Underflade overalt er gjennemvævet af fremspringende, med talrige Pigge besatte Ribber; Blomsterne, der fremkomme paa lange, tornede Stilke mellem Bladene, ere omtrent 1 F. i Tværsnit og dannes af et firdelt, purpurrødt Bæger, talrige, udvendig hvide, indvendig rosenrøde Kronblade, mange Støvdragere og en undersædig, pigget Frugtknude med talrige Ar; Frugterne ere store, næsten kugleformede Bær med mange Rum og spiselige Frø. V., maaske flere Gange iagttagen af ældre Rejsende, blev først beskreven af Pöppig 1832, der iagttog den i Amazonfloden; senere er den af Schomburgk o. a. funden i flere sydamerikanske Floder; den findes især i Amazonflodens roligere Bifloder og kan der milevidt bedække sammenhængende Strækninger. Det er lykkedes at dyrke den og bringe den til at blomstre i opvarmede Bassiner i Europa.

Victualiebrødre eller Fetaliebrødre eller Vitalianere vare Sørøvere, der vandt et frygtet Navn paa de nordiske Farvande i Tiden efter 1389. Da nemlig d. A. Dronning Margrete havde overvundet og fanget Sveriges Konge Albrecht af Mecklenburg og belejrede Stockholm, bekjendtgjorde de mecklenburgske Stæder Rostock og Wismar samt Hertugerne af Mecklenburg, at de vilde aabne deres Havne for alle, som vilde fejde paa Margretes Lande og bringe Levnedsmidler til det belejrede Stockholm. Dette er altsaa Oprindelsen til V. og Grunden til deres Navn. Snart bleve V. meget talrige: de besatte Gulland, udplyndrede og afbrændte en Mængde nordiske Søstæder, deriblandt det rige Bergen, og forstyrrede saa fuldstændig al Handel paa Østersøen, at Hansestæderne 3 Aar i Træk ikke vovede at sende deres Skibe paa Sildefangst i Øresund, thi den tidligere saa store danske Sømagt var gaaet fuldstændig til Grunde efter Valdemarernes Tid. De kaldte sig ogsaa „Ligedelere", fordi de delte Byttet lige mellem sig, og „Guds Venner og alle Menneskers Fjender" og gjorde sig saa vel fortjente til den sidste Del af dette Navn, at endelig Hamborg og Lübeck forenede sig med Margrete imod dem, imedens de tyske Riddere fortrængte dem fra Gulland 1398. Efter at Østersøen var renset for dem, drev de deres Uvæsen paa Nordsøen, hvor de frisiske Høvdinger aabnede dem et Fristed, indtil Hamborgerne overvandt dem 1402 ved Helgoland og fangede og henrettede deres dristigste Anfører, Claus Sturtebeker. Vel hævede de Hovedet igjen, da den holstenske Greve Henrik under sin Kamp med Erik af Pommern aabnede sine Havne for dem, men 1422 bleve de næsten tilintetgjorte i Friesland af Hansestæderne. 1429 plyndrede og afbrændte de under Anførsel af Bartholomæus Voet for sidste Gang Bergen, og derpaa forsvinder deres Navn af Historien.

Vicūnja ell. Vigogne, s. Lama.

Vidaa, Aaløb i Sønderjylland, udspringer paa Højderyggens Vestskraaning tæt ved Aabenraa og løber med vestlig Retning forbi Tønder til Vesterhavet. Længde 8 M.

Vidalin, Jón Thorkelsson, f. 21 Marts 1666 i Gardar paa Alvtanæs i det sydlige Island, hvor Faderen, en Søn af Arngrim Jonsson V. (s. Arngrim Jonsson), var Præst. Han blev tidlig faderløs og havde i sin Ungdom at kæmpe med trange Kaar, men kom 1687 til Kjøbenhavns Universitet, hvor han efter to Aars Forløb tog theologisk Examen. Ungdommelig Ærgjerrighed bevægede ham til at lade sig hverve til Marinesoldat, fra hvilken Stilling han 1691 frikjøbtes, hvorefter han begav sig til Island. Her blev han 1692 Lærer ved Skalholt Latinskole, 1693 Domkirkepræst og 1696 Præst til Gardar paa Alvtanæs. Efter i længere Tid at have besørget Forretningerne for

den svagelige Biskop udnævntes han kort før dennes Død til Stiftets Officialis og erholdt derefter 1697 kgl. Udnævnelse som Biskop over Skalholt Stift. Som Biskop viste V. megen Kraft og Dygtighed, men navnlig rager han dog frem som Prædikant. Han anses for Islands mest begavede gejstlige Taler og var desuden berømt for sin Færdighed i latinsk Digtning. Af hans forskjellige Opbyggelsesskrifter er mest bekjendt hans „Huspostil" (Holum 1718), der er udkommen i bestandig nye Oplag helt ned til vore Dage. Under en Rejse til en af sine Venners Begravelse blev han syg og døde i sit Telt efter faa Dages Forløb 30 Aug. 1720. — **Páll Jónsson V.**, f. 1667 i det nordlige Island (Hunavatns Syssel) paa Gaarden Vídidalstunga, som tilhørte hans Fader Jón Thorláksson; Moderen, Hildur, var Datter af Arngrim Jonsson V. Efter at have underkastet sig theologisk Examen ved Kjøbenhavns Universitet, hvor han studerede 1685—88, udnævntes han til Rector ved Latinskolen paa Holar, hvilket Embede han beklædte 1690—96. 1697 blev han Sysselmand, men udnævntes tillige til Vicelagmand (fra 1705 virkelig Lagmand). Han berejste 1702—12 som kgl. Commissær tillige med Prof. Arne Magnusson Landet for at forfatte en Jordebog over Island. Men tillige havde Commissærerne den Opgave at afhjælpe forekommende Mangler, modtage Klager og gjøre Indberetninger desangaaende samt dømme i de deraf opstaaende Retssager, hvad der indviklede dem i uendelige Stridigheder. Navnlig V. skaffede sig mangfoldige personlige Uvenner, saa at han stadig var optagen af Retstrætter, begrundede i de af ham afsagte Domme eller i gjensidig Rivagtighed. Om end stiv og stridig, synes dog V. at have været en hæderlig Charakter, velbegavet, ikke uden Følelse og opfyldt af Interesse for sin Fødeøs Vel. Han besad en medfødt poetisk Evne, saa at han med Lethed improviserede Vers, og havde fra Ungdommen af følt sig hendragen til antiqvarisk Forskning. Et fortjenstligt Vidnesbyrd herom er hans »Skýringar yfir Fornyrði Lögbókar« (Reykv. 1854), der indeholder oplysende Afhandlinger over den islandske Lov Jonsbogens forældede Ord. Hans juridiske Kundskaber bleve paa forskjellig Maade tagne i Brug af Regeringen, saaledes til Forberedelsen af flere Lovarbejder. I Udtog og paa Dansk er et Ungdomsarbejde af ham om Islands Opkomst udgivet af J. Erichsen (Sorø 1768). Han døde paa Altinget 18 Juli 1727.

Vidar, i den nordiske Mythol. Søn af Odin og Jættekvinden Grid. Han kaldes den tavse As. V. er den stærkeste Gud efter Thor, og i ham have Aserne en stor Støtte i al Trængsel. I Ragnarok dræber han Fenrisulven, efter at den har opslugt hans Fader.

Vide ell. **Videbrev**, Byvedtægt, vedtagen af en Landsbys Mænd ved frivillig Overenskomst og indeholdende Bestemmelser om Markgjerning og andre Landboforhold, med Straffe for Overtrædelser. Saadanne Vedtægter, ogsaa kaldede Landsbyskraaer, vare meget almindelige i Fællesskabets Tid.

Videnskab er begrundet og bekræftet Erkjendelse. En uvilkaarlig Trang, som udspringer dels af Selvopholdelsesinstinktet, dels af Trangen til at bruge Tankekraften, fører Mennesket til at forbinde sine Iagttagelser paa en vis Maade. Denne uvilkaarlige Forbindelse skyldes foreløbig spredte og tilfældige Erfaringers Indflydelse, og individuelle Forestillingsassociationer, traditionelle Antagelser og ikke mindst Følelsens Indskydelser spille den største Rolle. Naar nu den uvilkaarlige Erkjendelse viser sig at staa i Strid med bestemte Erfaringer eller med andre Erkjendelser, føles Trangen til en Begrundelse. Man forsøger da at ordne sine Tanker om Tingene saaledes, at den ene Antagelse med Nødvendighed fremgaar af den anden. En Antagelse kan nu ikke udledes af en anden, uden at man lægger visse bestemte Principer til Grund. Disse Principer, som betinge al Slutning, ere de logiske Grundsætninger og overalt, hvor det drejer sig om Størrelsesforhold, tillige de mathematiske Grundsætninger. Men en begrundet Erkjendelse er endnu ikke V. Bekræftelsen maa komme til: det maa godtgjøres, at hvad der er udledet ad Slutningens Vej, stemmer med alle nye Iagttagelser, som kunne gjøres, eller at alle nye Iagttagelser ere aldeles af samme Art som de, paa hvilke man byggede sin Slutning. Forholdet mellem Begrundelse og Bekræftelse er forskjelligt i de forskjellige V. I Logik og Mathematik spiller Bekræftelsen en aldeles underordnet Rolle, fordi de angaa meget simple Forhold, ganske enkelte Sider ved Gjenstandene (nemlig disses Lighed, Forskjel og Størrelsesforhold). De kaldes formale V., fordi de se bort fra Iagttagelsernes Indhold og kun holde sig til deres Form. Jo mere Erkjendelsen tager Hensyn til alle Sider eller Egenskaber ved Tingene, desto større Rolle spiller Bekræftelsen, den stadige Sammenholden med nye Iagttagelser, over for den blotte logiske eller mathematiske Begrundelse. V., som angaa Gjenstandene efter deres hele for Iagttagelsen givne Indhold, kaldes reale V. Saadanne ere: Physik, Chemi, Physiologi, Psychologi, Sprogvidenskab og Historie. Til Systemet af de enkelte (formale og reale) V. danner Philosophien et Supplement, idet den dels undersøger Grundlaget for al vor Erkjendelse og derved bestemmer de Grænser, som efter Sagens Natur ere satte den, dels forsøger at sammenarbejde de paa de enkelte videnskabelige Omraader opnaaede Resultater til en almindelig Verdensanskuelse, dels endelig drøfter Principerne for den praktiske Vurdering af de menneskelige Handlinger og det menneskelige Liv. S. Methode, Philosophi.

Videnskabernes Selskab, det kgl. danske, i Kjøbenhavn, blev stiftet 13 Nov. 1742 efter Grams Forslag og hed fra først af „det kjøbenhavnske Selskab"; dets første Præsident var Grev J. L. Holstein til Ledreborg. Dets Formaal er at fremme de historiske, physiske, mathematiske og philosophiske Videnskaber saavel ved Forhandlinger og Meddelelser af videnskabeligt Indhold som ved Skrifters Udbredelse og videnskabelige Foretagenders Fremkaldelse og Understøttelse, i hvilket Øjemed det ogsaa udsætter Prisopgaver. Dets Skrifter,

...er udgjøre en anselig Række Kvartbind, ere siden 1823 udkomne i en dobbelt Afdeling, en historisk-philosophisk og en naturvidenskabelig-mathematisk. V. S. har ogsaa bl. a. udgivet Oversigter over sine Møder, en stor, endnu ikke fuldendt dansk Ordbog (1ste Hæfte udkom 1780) og »Regesta diplomatica hist. Dan.«. Selskabets Protector er Kongen; for Tiden tæller det 53 indenlandske og 95 udenlandske Medlemmer. Dets Capitalformue er c. 280,000 Kr. Under V. S.s Bestyrelse er henlagt det af Brygger J. C. Jacobsen 1876 stiftede „Carlsberg Fond" (s. d. A.). **Det kgl. norske Videnskabers S.** stiftedes 1760 af Gunnerus, Schøning og Suhm under Navn af det Trondhjemske Selskab og fik sit nuværende Navn 1767. Det besidder en Legatformue paa c. 122,000 Kr. og nyder aarlige Bidrag af Kongen (400 Kr.), af Staten (6,000 Kr.), Trondhjems Sparebank og Commune; Selskabets indenbys Medlemmer betale Contingent. Det har et Bibliothek paa c. 60,000 Bind, en Oldsagssamling, en Møntsamling, en zoologisk Samling og en Mineralsamling. Foruden til Samlingerne og disses Bestyrelse anvendes Indtægterne til videnskabelige Undersøgelsesrejser i det nordenfjældske Norge og til Udgivelse af et Aarsskrift. Selskabet staar under Kongens Protection; dets nugjældende Statuter ere stadfæstede ved kgl. Resolution af 20 Maj 1874. **Videnskabs-Selskabet i Christiania** blev stiftet paa Foranledning af en til Universitetet indsendt anonym Gave (fra Prof. med. Faye) paa 4,000 Kr., som sammen med en ligeledes anonym Gave af 4,000 Kr. fra Grosserer Anker (Fredrikshald) blev Selskabets Grundfond. Selskabet bestod oprindelig af de fleste (29) Universitetslærere og 13 andre Videnskabsmænd i Christiania, stiftedes 3 Maj 1857 og har siden sin Stiftelse haft Locale i Universitetet. Dets Formaal er i Følge Statuterne (19 Dec. 1884) at bidrage til Videnskabernes Fremme, dels ved at afholde Foredrag og Discussioner, dels ved at udgive videnskabelige Skrifter; det holder offentlige Møder med fri Adgang for alle (i Regelen 18 om Aaret). Selskabet deler sig i to Klasser, den mathematisk-naturvidenskabelige og den historisk-philosophiske. Det udgiver (ved Generalsecretæren) aarlig en Række Skrifter samt Oversigt over Møderne. I Begyndelsen nød Selskabet en Understøttelse af Kong Carl paa 2,000 Kr.; 1860 blev denne overtagen af Staten ved Stortingsbevilling og 1876 forhøjet til 4,000 Kr. Selskabet ejer foruden Grundfondet „Apotheker Owres Legat" til Pharmaciens videnskabelige Udvikling. — Om videnskabelige Selskaber i andre Lande s. **Akademi.**

Vidin, befæstet Stad i Bulgarien, ved Donau, lige over for Kalafat, 80 M. n. v. for Constantinopel. 13,700 J. Betydelig Handel og Industri i Filigranarbejde. Omegnen er opfyldt med Moradser.

Vidisse, en i ældre Tider ofte brugelig særegen Form for Bekræftelsen af en Copi, som bestod deri, at flere troværdige Mænd under deres Hænder og Segl bevidnede, at et med Afskriften ligelydende Hoveddocument var dem forevist (vidisse, lat., d. e. at de havde set det) i uraderet og ubeskadiget Tilstand.

Vidje, de afbarkede, seje og bøjelige Kviste af forskjellige Pilearter, især Baandpilen, der bruges til Kurvemagerarbejde o. lign.

Vidne, den Person, der, for at bidrage til at tilvejebringe Beviset i en andens Sag, under Ed eller paa anden lovbefalet Maade for Retten afgiver sin Forklaring om, hvad han har iagttaget med Hensyn til det omspurgte Forhold. At aflægge Forklaring som V. er en almindelig Borgerpligt, hvis Opfyldelse kan fremtvinges ved Bøder (s. **Faldsmaal**) eller til Dels Fængsel, og hvorfra kun undtagelsesvis visse Personer kunne fordre sig fritagne, navnlig paa Grund af deres nære Familieforhold til Sagens Parter. **Vitterlighedsvidner** kaldes de Personer, der underskrive et Document til Vitterlighed, som det kaldes, d. e. til Bevidnelse om, at Udstederens Underskrift er ægte; først naar de paagjældende senere føres som Vidner og som saadanne for Retten bekræfte deres Bevidnelses Rigtighed, kan imidlertid derved et Bevis tilvejebringes.

Widnmann, Maxim., tysk Billedhugger, f. 1812 i Eichstädt, uddannede sig i München under Eberhard og Schwanthaler, i Rom i Thorvaldsens Atelier, og udførte under Opholdet i Italien en Del mythologiske Figurer. Fra 1839 har han levet i München, hvor han 1849 blev Professor ved Akademiet. Til hans bedste monumentale Arbejder høre Biskop Echter v. Mespelbrunn i Würzburg i Bronze, Rauchs Billedstøtte i Marmor paa Glyptothekets Ydermur i München, Mindesmærker for Schiller og Goethe, begge i Bronze, Kong Ludvig I.s Rytterbilledstøtte og endelig de to kolossale Statuer af Castor og Pollux foran Kunstakademiet, alle i München.

Widor, Charles Marie [dŏrr], betydelig fransk Orgelvirtuos og Componist, f. 24 Febr. 1845 i Lyon (Familien stammer fra Ungarn), blev efter at have studeret i Brysel og Paris 1860 Organist i Lyon, 1869 ved St. Sulpice i Paris. W., der bl. a. anses for Sagkyndig af første Rang med Hensyn til Orgeler, har componeret den 112te Psalme for 2 Chor, 2 Orgeler og 2 Orchestre, »La nuit de Walpurgis«, Vocalværk med Orchester, Chorsange, Duetter, Sange med Claver, mange Claversager, 8 Orgelsonater (Symphonies), en Clavertrio, en Claverkvintet og andre større Ensemblesager.

Widukind ell. **Wittekind** hed de westfalske Sachseres berømte Anfører mod Carl den store. Da de andre sachsiske Høvdinge 777 i Paderborn maatte hylde Carl, flygtede W. til den jydske Konge Sigfred, hvorfra han vendte tilbage og fortsatte Uafhængighedskampen indtil 785, da han efter Nederlaget ved Detmold begav sig til Carl i Attigny i Champagne, hyldede ham og lod sig døbe. Dermed forsvinder han af Historien, men Sagnet fortæller, at Carl gjorde W. til Hertug over Sachserne, og at han 807 faldt i et Slag mod Schwaberne. Hans Grav vises i Flækken Engern i Westfalen.

Widukind, sachsisk Munk i Klosteret Corvei i Westfalen, levede i den sidste Halvdel af 10de Aarh. Han har efterladt sig et særdeles værdi-

fuldt Kildeskrift til Tysklands Historie, »Res gestæ Saxonicæ«, der særlig behandler Henrik I.s og Otto den stores Historie (udg. i »Monumenta Germaniæ«, 3dje Bd., og i »Scriptor. rer. Germanicarum«, 2den Udg., Hannover 1866).

Vidø (Viðey), en lille Ø i Nærheden af Reykjavik paa Island, hvor der 1226 oprettedes et Augustinerkloster, der senere blev det rigeste Kloster paa Island, men som ophævedes ved Reformationen, hvorpaa saa vel Øen som Klostergodset tilfaldt Kronen. I Begynd. af dette Aarh. gik Øen over til Privatejendom og blev derefter indtil 1844 Sædet for Islands eneste Bogtrykkeri. Øen udgjør en fortrinlig islandsk Landejendom med udmærket Ederfuglevarp.

Wieck, Friedrich [vikk], bekjendt Claverpædagog, f. 1785 nær ved Torgau, d. 1873 i Loschwitz ved Dresden, var først Theolog, men bosatte sig som Musiklærer i Leipzig, hvor han giftede sig med en Datter af Cantor Tromlitz og blev Fader til **Clara W.**, der blev gift med Rob. Schumann (s. d. A.). Denne Datters tidlige Berømmelse bragte W. et stort Navn som Lærer. 1840 flyttede W. til Dresden, underviste tillige i Sang, udgav „Klavier und Gesang" (1853), „Musikalische Bauernsprüche" (2det Oplag 1876) og nogle Hæfter Claveretuder. Skilt fra sin første Hustru, der derefter ægtede Musiklærer Bargiel i Berlin og blev Moder til Componisten Woldemar Bargiel, giftede W. sig anden Gang, og en Datter, **Marie W.**, f. 1832, har baade paa Concertrejser (Kjøbenhavn og Stockholm 1879) og i Hjemmet tillige som Lærerinde vundet sig et anset Navn. — En Søn af første Ægteskab, **Alwin**, f. 1821 i Leipzig, d. 1885 smstds., Violinist og Pianist, levede mest i Dresden som Lærer efter Faderens Methode.

Wied, et Fyrstendømme, hørende til den preussiske Rhinprovins. W. var tidligere et rigsumiddelbart Grevskab, som allerede i det 11te Aarh. tilhørte Slægten W. Det deltes i det 15de Aarh. i W.-Runkel og W.-Neuwied, der begge i Slutn. af det 18de Aarh. ophøjedes til Fyrstendømmer, men mediatiseredes 1806 og gjenforenedes 1824. Den nuværende Fyrste af W. (siden 1864) er **Wilhelm**, f. 1845, preussisk Standesherre, siden 1871 gift med Prinsesse Maria, Datter af Prins Frederik af Nederlandene (f. 1841). — Hans Søster, **Elisabeth**, f. 1843, ægtede 1869 Carl I af Rumænien (s. **Carol**). — S. ogsaa **Maximilian**, Prins af W.

Wiedewelt, Johannes [vi], dansk Billedhugger, Søn af **Just W.**, ligeledes Billedhugger (f. 1677, d. 1757), var født i Kjøbenhavn 1 Juli 1731 og lærte Begyndelsesgrundene i sit Fag hos sin Fader, medens han samtidig øvede sig i at male hos Miani, indtil denne forlod Kjøbenhavn. Da W. nu bestemte sig udelukkende for Billedhuggerkunsten, besøgte han det ældre Kunstakademi, hvor han vistnok arbejdede under Petzold. 1750 lykkedes det ham at komme til Paris, hvor han fik Adgang til den yngre Coustous Værksted og fra 1752 et kgl. Stipendium. Efter at han 1753 havde vundet en Sølvmedaille ved Kunstakademiet i Paris, rejste han til Rom, hvor han sluttede saa nøje Venskab med Winckelmann, at de endog boede sammen. Den Interesse for Oldtidens hele Liv og Kunst, som den Gang var vakt, nærmest ved Winckelmann og Mengs, greb W. dybt og syntes at skulle faa afgjørende Indflydelse paa hans hele Kunstretning, men som det viste sig havde den paavirket ham mere theoretisk end praktisk. I Slutningen af 1758 kom W. hjem og blev i Marts 1759 paa én Gang agreeret og optaget til Medlem af Akademiet, et Vidnesbyrd om, at en saa talentfuld Kunstner som Akademiets Directeur, Franskmanden Saly, havde Blik for den Dygtighed, W. havde tilegnet sig. Kort efter blev han kgl. Hofbilledhugger og Professor ved Akademiet. Fra 1761—70 falder nu hans bedste Virksomheds Tid. Gravmælet over Christian VI, Statuerne i Fredensborg Have, hvoriblandt de store, decorative Balustrader med Figurerne „Danmark" og „Norge", en stor Mængde private Gravmæler og en Række Relieffer til Riddersalen paa det første Christiansborg vidne om hans Flid og, i Forbindelse med en stor Del bevarede Tegninger i de forskjelligste Retninger, om et praktisk decorativt Talent, hvis Udfoldelse synes at have ligget den usædvanlig dannede og aandrige Kunstner nærmere end Plastiken; her savner man den Frodighed i Tanken, den Naturkraft, som giver den sande Kunstner sit Præg, og man finder mere en vis tillært Dygtighed, hvori den franske Skoles Maner altfor meget titter frem under Kunstnerens Forsøg paa at anvende de Theorier om Oldtidens Kunst, som han selv med en vis Veltalenhed forfægtede i en Gjengivelse af et af Winckelmanns Skrifter, „Tanker om Smagen udi Konsterne". Bedst er han i Portræter, især i Medaillonsrelieffer. Til hans senere Arbejder høre hans to bedst kjendte Værker, Mindesmærket over Frederik V og den allegoriske Figur „Troskab" paa Frihedsstøtten, begge prægede af sand Følelse, men uden ret plastisk Skjønhed, ligesom det ikke lykkedes ham, i de mange allegoriske Kvindeskikkelser, han udførte, at skabe en kvindelig Type af individuel kunstnerisk Ejendommelighed. Samtiden var alligevel ikke ganske uden Grund stolt af sin „Phidias", idet den saa en Række anselige monumentale Værker udførte af en Indfødt, efter at man saa kort Tid i Forvejen havde holdt det for nødvendigt at indkalde Udlændinger til ethvert større plastisk Værk. W. var fra 1773 med smaa Mellemrum otte Gange Akademiets Directeur og var i sine tidligere Aar forholdsvis velhavende, men saa sine Kaar forringes, paa samme Tid som hans Helbred tog af, og endte omsider Livet frivillig 14 Dec. 1802. Blandt hans ikke-plastiske Arbejder kan nævnes hans Tegninger til „Peder Paars", stukne af Clemens, og „Samling af ægyptiske og romerske Oldsager" (1ste Del, 1786).

Wiehe, Michael Rosing, dansk Skuespiller, Dattersøn af Kunstnerparret Rosing, f. i Kjøbenhavn 23 Jan. 1820, sattes først i Kræmmerlære, men fik 1837 Ansættelse som Elev ved det kgl. Theater og optraadte første Gang 20 Juni 1837 som Kosinsky i et Udtog af Schillers „Røverne". I flere Aar forblev han

agtaaget, men da han 30 Oct. 1842 optraadte som „Aladdin", brød hans eminente Kunstnerbegavelse frem, og fra dette Øieblik regnedes han med Føje blandt Theatrets mest fremragende Kunstnere. 1845 fik han kgl. Ansættelse. Ved det omhyggeligste Studium, fuldendt Plastik og Declamation og en ædel Personlighed hævede han sig op til at blive Scenens ypperste Pryd, lige udmærket som romantisk Elsker og Charakterskuespiller, i Lystspillet og i Tragedien. Paa Grund af Uenighed med Theatrets Bestyrelse forlod han Theatret i Saisonen 1855—56 og spillede under Langes Direction paa Hoftheatret, men vendte den følgende Sommer tilbage til det kgl. Theater, hvor han paa ny skabte en Række sceniske Mesterværker. D. 31 Oct. 1864. — Hans Broder, Anton Wilhelm W., f. i Kjøbenhavn 8 Juli 1827, kom først i Malerlære, men blev 1843 Elev ved det kgl. Theater. Han optraadte med Held i flere mindre Roller, men kunde ikke faa nogen større Virkekreds og spillede derfor først i Provinserne, senere paa Casinos Theater. Han deltog i det første slesvigske Felttog og optraadte 1851 atter paa det kgl. Theater, men forlod dette for at modtage et Engagement i Christiania, hvor han fik større Lejlighed til at uddanne sine betydelige dramatiske Evner. 1860 kom han hjem og spillede i 3 Aar paa Casino, indtil det kgl. Theater 1863 tilbød ham fast Ansættelse. Fra dette Tidspunkt virkede han paa denne Scene og vandt et stort Navn, særlig ved sin Fremstilling af de oehlenschlägerske Helteskikkelser. Han optraadte sidste Gang 4 Juni 1879 som Møller i „Embedsmer eller Hr. og Fru Møller" og døde 4 Jan. 1884. — En tredje Broder, Johan Henrik W., f. i Kjøbenhavn 15 Oct. 1830, gik den militære Vej og blev Lieutenant, men tog sin Afsked for 21 Maj 1858 at debutere som Sanger paa det kgl. Theater i Figaros Parti i „Figaros Bryllup". Efter at have gjort Tjeneste ved Operaen i nogle Aar gik han efterhaanden over i Skuespillet og fandt navnlig Anvendelse i stærkt markerede Charakterroller. Han optraadte sidste Gang 30 Maj 1875 som Ornulf i „Hærmændene paa Helgeland" og døde 22 Jan. 1877. — Af Vilh. W.s to Sønner debuterede Anton Vilhelm W., f. 1858 i Christiania, 6 Oct. 1875 paa det kgl. Theater som Brok i „Lygtemænd", afgik derfra 1879 og har siden 1881 været knyttet til Dagmartheatret, hvor han særlig har udmærket sig i Helteroller. Hans Broder, Jacques Emil W., f. 1860 i Kjøbenhavn, debuterede 1885 paa Folketheatret som „Gjøngehøvdingen" og har siden 1888 været ansat ved Dagmartheatret.

Wieland, Christoph Martin [vi], berømt tysk Digter, f. i Omegnen af den schwabiske Rigsstad Biberach 5 Sept. 1733, opdroges af Faderen, der var Præst, i streng religiøs Aand og kom dernæst paa Skolen i Klosterbergen ved Magdeburg under pietistisk Indflydelse, der dog allerede modarbejdedes ved hans samtidige Læsning af Voltaire og de engelske Tidsskrifter. 1750 forelskede han sig under et Ophold i Hjemmet i sin Cousine Sophie v. Guttermann, og det sværmerske Forhold til denne affødte Læredigtet „Die Natur der Dinge", der forfattedes i Tübingen, hvor han skulde studere Jura, men kun læste Oldtidens og den nyere Tids Klassikere. Hans lyriske Digtning fra denne Tid er stærkt paavirket af Klopstock. Efter Indbydelse af Bodmer, hvem han i sin Beundring havde dediceret et begyndt og aldrig trykt Heltedigt, drog han 1752 til Zürich, hvor han udfoldede en livlig Produktion („Abraham", Epos i 3 Sange, „Empfindungen eines Christen", „Hymnen" osv.) i bodmeriske Former; men efter at han 1754 havde forladt Bodmers Hus og som Huslærer i Zürich var kommen under mere mangesidig Paavirkning, vendte han sig efterhaanden bort fra det seraphiske og asketiske. Sørgespillet „Johanna Gray" (1758) og det i Beundring for Frederik II paabegyndte (men aldrig fuldendte) Heltedigt „Cyrus" vise allerede tydelig det begyndte Omslag. Af væsentlig Indflydelse var dernæst hans fortrolige Omgang med Rousseaus senere Veninde, den højtbegavede Julie Bondeli i Bern, hvor han tilbragte et Aar som Lærer. 1760 blev han kaldet til sin Fædreneby som Cancellidirector. 1762 traf han paa det nærliggende Warthausen, hos den kurmainziske Minister Grev Stadion, sin Ungdomselskede, nu gift med Hofraad La Roche (s. d. A.). I denne Kreds uddannede W. sig til en elegant Verdensmand og modtog Dannelsesimpulser navnlig fra fransk og engelsk Literatur. Efter „Don Quixotes" Mønster skrev han nu Romanen „Die Abenteuer des Don Sylvio de Rosalva oder der Sieg der Natur über die Schwärmerei" (1764), fremdeles de i deres oprindelige Form mere end slibrige „Komische Erzählungen" med Sujetter af den græske Mythologi (1766), Romanen „Geschichte des Agathon" (1766—67), et ufuldendt komisk Epos „Idris" (1768) og Læredigtet „Musarion oder die Philosophie der Grazien" (1768), hvori han udfolder en hidtil i tysk Poesi ukjendt Ynde og legende Lethed i Formen. Tillige gav han en Oversættelse af 22 Stykker af Shakspeare, et for sin Tid respectabelt Arbejde, der egentlig først gjorde den britiske Digter almindeligere kjendt i Tyskland. 1765 havde W. giftet sig med en Kjøbmandsdatter fra Augsburg; 1769 blev han Professor i Philosophi i Erfurt, hvor han blev til 1772. Fra denne Tid ere „Nachlaß des Diogenes von Sinope" (1770), de ved Rousseaus Indflydelse fremkaldte „Beiträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens, aus den Archiven der Natur" (1770), „Der goldene Spiegel oder die Könige von Scheschian" (1772) med utopiske politiske Udkast, dernæst Læredigtet „Die Grazien" (1770) og s. A. den berygtede komiske Fortælling „Combabus", endelig det komiske Digt i 18 Sange „Der neue Amadis" (1771). 1772 kaldte Hertuginde Anna Amalie W. til Weimar som Opdrager for sine to Sønner, med Titel af Hofraad. Efter at have skrevet Syngespillet „Alceste" grundlagde han 1773 Maanedsskriftet „Der teutsche Mercur", som han redigerede til 1795, og hvori, foruden mange interessante Afhandlinger, hans senere poetiske Værker først aftryktes, som den satiriske, paa tysk Spidsborgerlighed møntede Roman „Geschichte der Abderiten" (1774), Digtene „Der

verklagte Amor", et Slags Selvforsvar (1774), „Sixt und Clärchen" (1775), „Das Wintermärchen", „Gandalin oder Liebe um Liebe" (1776), „Geron der Adelige", „Das Sommermärchen" (1777), „Pervonte" (1778) og endelig hans Mesterværk, det farverige romantiske Epos „Oberon" (1780). 1782 og 1786 udkom hans ypperlige Oversættelser af Horats's Epistler og Satirer, 1788—89 Oversættelsen af hele Lukian, fra hvilken han fik Impulser til „Geheime Geschichte des Philosophen Peregrinus Proteus" (1791) og „Agathodämon" (1799). 1794—1802 udkom en samlet Udgave af hans Værker; samtidig dermed oversatte han flere aristophaniske Komedier, der tryktes dels i „Der teutsche Mercur", dels i det af W. grundede „Attisches Museum" (1796—1803). W. betegner et ejendommeligt Stadium i den tyske Literatur og har haft en vidtrækkende Indflydelse paa dens sproglige og æsthetiske Udvikling. Ved sin lette og elegante Form, vel ogsaa ved sin Frivolitet, indførte han Poesien i Hofkredsene og i Aristokratiet; Goethe lærte af ham sin Versbehandling og sproglig Vellyd; ved sin poetiske Behandling af Middelalderens Riddervæsen, hvori han til Dels tog Ariost til Mønster, peger han hen mod den senere Romantik, ligesom han ved at hente Sujetter fra den engelske og de romanske Literaturer bidrog til en alsidig Smags Uddannelse. 1797 havde W. erhvervet sig Godset Osmannstedt ved Weimar, hvor han levede med sin Hustru og sine i 20 Aar fødte 14 Børn og skrev sin store Roman „Aristipp und einige seiner Zeitgenossen" (1800—1). 1803 flyttede han atter til Weimar, arbejdede fornemmelig paa en Oversættelse af Ciceros Breve og døde 20 Jan. 1813. Han blev begravet i Haven ved Osmannstedt; 1857 blev hans Statue af Gasser afsløret i Weimar. Gruber har udgivet hans Værker med Biographi og Breve (53 Bd., 1818—28); af senere Biographer kunne nævnes Löbell (1858) og Pröhle (1877).

Wielandt, Joachim [vi], en i den danske Journalistiks Historie betydelig Mand, f. 1690 i Kjøbenhavn, d. 1730. Efter en kort Embedsbane blev han Boghandler og Bogtrykker og udgav bl. a. forskjellige Aviser og Tidsskrifter, af hvilke bør fremhæves hans „Nye Tidender om lærde Sager" (1720—30). Hans Liv var lige saa energisk som fuldt af Gjenvordigheder.

Viel Castel, Louis, Baron de [ēll stēll], f. 1800, blev 1821 fransk Legationssecretær i Spanien, var 1829—48 Underdirecteur og 1849—51 Directeur i Udenrigsministeriet, men trak sig tilbage efter Statscoupet. D. 1887. Foruden ved mange Artikler i »Revue des deux Mondes« har han gjort sig bekjendt ved sin »Histoire de la Restauration« (1860—78, 20 Bd.), for hvilket Skrift han 1869 fik det franske Akademis store Pris.

Wieliczka [litschka], Bjergstad i det østerrigske Kongerige Galizien, ligger i en smuk Dal 1 M. s. ø. for Krakow, har 5,800 J. og et storartet Saltværk. Dette strækker sig til en Dybde af c. 1,000 F. i 5 Etager og har en Mængde store og mærkelige Rum, hvoriblandt en Dansesal og et underjordisk Capel. Den aarlige Produktion er over 100 Mill. Pd.

Vielle [ēll], det franske Navn paa Organistrum, tysk „Drehleier".

Wielopolski, Alexander, Marquis, polsk Statsmand, f. 1808, sendtes 1831 af den revolutionære Regering til London som diplomatisk Agent og blev derfor landsforvist. 1846 udgav han „Brev til Fyrst Metternich fra en polsk Adelsmand", hvori han raadede sine Landsmænd at slutte sig til Rusland og blive Slavernes Forpost imod Tyskheden. Efter Amnestien 1856 kom W. tilbage til Polen, blev 1861 Directeur for Kirke- og Undervisningsvæsenet og 1862 Storfyrst Constantins nærmeste Raadgiver. Han fik Universitetet gjenoprettet og en vis Selvstændighed udvirket, men var alligevel upopulær og blev endog i Aug. s. A. Gjenstand for to Mordforsøg. I sit Egensind og sin Selvtillid vilde W. med ét Slag knuse den nationale Opposition, der traadte hans Planer i Vejen, og paabød i Jan. 1863 en vilkaarlig Udskrivning blandt den dannede Ungdom, men fremkaldte netop derved en voldsom Opstand. Kort efter blev han selv afskediget og saa snart hele sin Virksomhed spildt. Han bosatte sig senere i Dresden og døde 1877.

Vielsebrev, en kongelig Bevilling, som tilsteder, at en Vielse maa foregaa uden visse af de i Lovgivningen foreskrevne Formaliteter, navnlig uden foregaaende Lysning fra Prædikestolen og uden for Kirken.

Wien, Hoved- og Residensstaden i Østerrig, Regeringens og alle de højeste Myndigheders Sæde, ligger ved en Donauarm, den saakaldte Donaukanal, paa Donaus højre Bred, og ved nogle smaa Bifloder til denne Donauarm, Alserbach og Wien, 540 F. over Havet, under 48° 13′ n. Br. og 34° 3′ ø. L., 72 M. s. s. ø. for Berlin, 140 M. ø. til s. for Paris. 1,103,900 J. (1880), hvoraf 20,700 Militære, 705,400 i den indre Stad, 377,800 i de 35 Forstæder, mest mod V. paa Skraaningen af Wienerwald, hvilke maa regnes med, da de høre til Politidistrictet. Kun en ringe Del af Byen, Leopoldstadt med Prateren, ligger paa venstre Bred af Donaukanalen, altsaa paa Øen, der dannes af denne og den langt bredere Donauarm, den saakaldte Kaiserwasser. Paa højre Bred ligger mellem Alserbach og Wien den gamle eller indre By, kun ¾ M. i Omfang, den tidligere berømte Grænsefæstning mod Tyrkerne, og som lige til 1858 var skilt fra sine Forstæder ved betydelige Fæstningsværker og Glacier; paa de nedrevne Volde Sted ligge nu de prægtige Boulevarder, der kaldes med Fællesnavnet Ringstraße, men i øvrigt bestaa af mange Afdelinger og have paladslignende Bygninger paa begge Sider; de tidligere Glacier ere bebyggede med prægtige Kvarterer. Indtil 1861 bestod W. af den indre By og 36 Forstæder med egne Bestyrelser; nu danner den et Hele, delt i 10 Kredse. Foruden den indre By og Leopoldstadt er der mod Ø. Landstraße, mod S. Wieden, Margareten og Favoriten, mod V. Mariahilf, Neubau, Josephstadt og Alsergrund. Disse Kredse udgjøre det egentlige

W. og havde ved Slutningen af 1888 efter Beregning en Befolkning af 805,800, inclusive Garnisonen. Omfanget er 3¼ M., Arealet . □ M., og det begrænsedes indtil for faa Aar tilbage mod de ydre Forstæder ved en ny Befæstningslinje, som ogsaa er afløst af en Boulevard-Række, Gürtelstraße. Før de storslaaede Forandringer og Ombygninger, W. har undergaaet i de sidste Aartier, havde Byen kun faa Bygninger af kunstnerisk Værdi; nu er dette anderledes, W. er bleven en af Europas smukkeste Byer, smykket med prægtige Bygninger af alle Slags, mest byggede i Renaissancestil; den har faaet store Pladser og Parker med Monumenter, og brede Gader have afløst de snævre. Her kan ogsaa nævnes den kostbare Donauregulering for at hindre Oversvømmelser og indvinde Terrain til Bebyggelse, navnlig Egnen mellem Leopoldstadt og Kaiserwasser, samt den nye, 13 Mil lange Vandledning, som tilfører Byen godt Vand fra S. W. har omtrent 1,200 Gader, 80 Pladser og Torve, 60 Kirker, hvoraf 3 protestantiske, 17 Synagoger og jødiske Bedehuse, 27 Klostre, 8 Theatre. Af Kirkerne fortjene at fremhæves: St. Stephanskirken, grundlagt 1144 af Heinrich Jasomirgott, fornyet af Rudolf IV 1360 og fuldført i det 15de Aarh., med et 440 F. højt Taarn, en Klokke, som vejer 226 Centner, og mærkelige Glasmalerier; St. Michaels Sognekirke, grundlagt 1220 og fuldendt i Begyndelsen af det 15de Aarh., med et slankt gotisk Taarn; Capucinerkirken, opført 1632, med Grave for Medlemmerne af Kejserhuset; Hofburgkirken; Hoffets Sognekirke St. Augustin med Lorettocapellet, i hvilket i Sølvurner opbevares Hjærterne af afdøde Medlemmer af Kejserfamilien; Maria Stiegen, grundlagt i det 9de og ombygget i det 15de Aarh., et af de smukkeste Mindesmærker af den gammelgotiske Bygningskunst; Peterskirken, opført i Begyndelsen af det 18de Aarh. efter Peterskirken i Rom; Dominikanerkirken fra det 13de Aarh.; Universitetskirken, tidligere en Jesuiterkirke; Ruprechtskirken, opført 1486, efter Sagnet paa samme Sted som en fra det 11te Aarh. stammende Sognekirke. I den ydre Stad mærkes Carlskirken, opført af Carl VI 1716—37 med storartet Kuppel; Johanneskirken i Leopoldstadt, opført 1840—46; Altlerchenfeldkirken, opført 1848—61 med 2 Taarne og prægtfulde Frescomalerier; den store, prægtige Frelsers- ell. Votivkirke, opbygget efter Attentatet paa Kejseren 1853; Weißgerberkirken, opført 1866—73. Af de ikke-katholske Kirker udmærke sig den protestantiske Kirke i Dorotheenstraße, hvor ogsaa de reformerte have en Sognekirke, den græske med en ny Façade i byzantinsk Stil og den evangeliske Kirke i Mariahilf. Af Synagoger maa fremhæves den i maurisk Stil 1858 i Leopoldstadt opførte. Af øvrige Bygninger maa særlig fremhæves: den kejserlige Hofburg, almindelig kaldet „die Burg", en vidtløftig, fra forskjellige Aarhundreder hidrørende Samling af Bygninger, der ogsaa indeslutte rige Samlinger, som Hofbibliotheket (over 400,000 Bd.), Skatkammeret med Rigsklenodierne, Rigscancelliet; i øvrigt er en Ombygning af Slottet paatænkt. Af de over 200 Paladser mærkes i den indre Stad det fyrstelige Liechtensteinske Majoratshus samt Fyrsterne Lobkowitz's, Dietrichsteins, Kinskys og Hertugen af Koburgs Paladser; i den ydre Stad mærkes Lystslottet Belvedere, opført 1693—1724 af Prins Eugen, nu indeholdende et Malerigalleri, Ambraser- og en Antiksamling, samt Fyrsterne Liechtensteins, Schwarzenbergs, Auerspergs, Schönburgs og Metternichs samt Ærkehertugerne Carl Ludvigs og Rainers Paladser. Af andre offentlige Bygninger nævnes Ministerialbygningerne, Videnskabsakademiet, Nationalbanken, Børsen og Posthuset i den indre Stad, ved Ringstraße det store, skjønne Hofoperntheater, de naturhistoriske og kunsthistoriske Museumsbygninger og paa den store Rathausplatz Parlamentsbygningen, Raadhuset, Universitetet og Hofschauspielhaus; mod S. uden for den nyere Befæstningslinje ligger det store Arsenal. Til de mærkeligste Bygningsværker henhøre i særlig Grad Broerne, blandt hvilke fortjene at nævnes Ferdinandsbroen ved den nye Frants Josefs Quai og den nye Aspernbro, begge over Donaukanalen, Elisabethbroen med Marmorstatuer af berømte Østerrigere og Radetzkybroen. Af Statuer og Mindesmærker ere de betydeligste: Josef II.s Rytterstatue paa Josefspladsen, Frants I.s Statue paa Frantspladsen, Rytterstatuerne af Ærkehertug Carl og Prins Eugen paa Burgplatz og af Fyrst Schwarzenberg paa Schwarzenbergplatz, Schillers Statue paa Schillersplatz, Monumenterne for Tegetthoff, Haydn og Marie Theresia, flere smukke offentlige Brønde og talrige Mindesmærker i Kirkerne og paa Kirkegaardene. Af Institutioner til at fremme Videnskab og Kunst fremhæves Universitetet, stiftet 1365, med betydeligt Bibliothek, pragtfuldt astronomisk Observatorium, botanisk Have og rige naturhistoriske Samlinger, Videnskabernes Akademi, den polytechniske Skole med Bibliothek og technologisk Cabinet, det geologiske Rigsinstitut, Kunstakademiet, det kejserlige Hofbibliothek med rige Samlinger af Kobberstik og Træsnit og mange mærkelige Haandskrifter, det kejserlige Veterinærinstitut, Handelsakademiet og talrige Gymnasier og højere Realskoler, de kejserlige Naturaliecabinetter, det theresianske Ridderakademi, det orientalske Akademi o. fl. Blandt de talrige Malerisamlinger indtager det kejserlige Billedgalleri i Belvedere med 2,000 Billeder den første Plads, men desuden findes meget værdifulde Samlinger i flere af de store Privatpaladser. Af Hospitaler og Velgjørenhedsanstalter fremhæves: det almindelige Sygehus i Alserforstaden med Universitets-Klinikker og 2,000 Senge, Districtshospitalet i Wieden og Rudolfstiftelsens Hospital, hvert med 800 Senge, de barmhjærtige Brødres Hospital i Leopoldstadt, Invalidehuset, de to Garnisonshospitaler, den store Sindssygeanstalt, Fødselsstiftelsen, Hittebørnshospitalet, de kejserlige Institutter for Blinde og Døvstumme m. fl. W. er en meget betydelig Fabrikby, Fabrikaterne skulle udgjøre en Syvendedel af hele det østerrigsk-ungarske Monarchis; særlig mærkes Luxus- og Kunstindustrien. Storindustrien bliver mere og mere forlagt til Forstæderne; af de mange Grene kunne fremhæves Lædervarer, Sager i

Merskum og Rav samt Luxusvogne. Ogsaa som Pengemarked er W. bekjendt, og som Handelsby er den Kejserdømmets betydeligste, navnlig er den Marked for Korn, Mel, Kvæg og Vin. Det herværende Dampskibsselskab driver en udstrakt Fart paa Donau saa vel opad til Regensburg som nedad Floden til dens Udløb og videre til Orienten. Banelinjer udgaa fra Staden i alle Retninger. — W.s Historie begynder med den romerske Tid, idet der her paa Rigets Nordgrænse i det 1ste Aarh. e. Chr. byggedes en fast Lejr, som kaldtes Vindobona. Kejser Marcus Aurelius døde her 180. Omtr. 1160 blev W. Sæde for de østerrigske Hertuger. Staden blomstrede under Ærkehertug Rudolf IV (d. 1365), men især fra den Tid, da den under Carl V.s Broder Ferdinand og hans Efterfølgere var de tyske Kejseres stadige Opholdssted. W. belejredes forgjæves af Tyrkerne 1529 og 1683 saa vel som af de bøhmiske Protestanter under Grev Thurn 1619; derimod blev den 1805 og 1809 besat af Napoleon I.s Hær. 1848 var W. gjentagne Gange Skueplads for voldsomme Tumulter, først 13 Marts, da Fyrst Metternich nødtes til Flugt og Kejseren maatte love en fri Forfatning, dernæst 15 Maj, da man aftvang Regeringen Løfte om en grundlovgivende Rigsforsamling, og endelig 6 Oct., da et blodigt Oprør udbrød og Krigsminister Latour blev myrdet. W. blev derefter belejret (23—31 Oct.) og indtaget med Storm af Fyrst Windischgrätz, som tog stræng Straf over Oprørerne. 1873 holdtes i W. en stor Verdensindustriudstilling, medens der samtidig indtraf en meget heftig Forretningskrise med mangfoldige Falliter. Til W.s Navn knytte sig flere diplomatiske Underhandlinger og Afgjørelser af stor Betydning. Freden i W. 1738 gjorde Ende paa den polske Tronfølgekrig. Freden i W. eller Schönbrunn 1809 endte den korte, men blodige Krig mellem Østerrig og Frankrig. Om Wienercongressen 1814—15 s. nedenfor. Nov. 1819—Maj 1820 holdtes i W. tyske Ministerconferencer, rettede imod de constitutionelle Bestræbelser, og de her trufne Bestemmelser, hvorved det tyske Forbunds Forhold nøjere ordnedes, stadfæstedes af Forbundsdagen som Wiener Schlußacte (8 Juni 1820). Lignende Conferencer holdtes 1834, hvorved bl. a. vedtoges Indskrænkninger i Landdagenes Bevillingsret, samt i Pressens og Universiteternes Frihed. Nov. 1853 og Dec. 1854 holdt Stormagternes Afsendinger Conferencer i W. om det orientalske Spørgsmaal, men uden Frugt. 30 Oct. 1864 sluttedes Fred i W. imellem Danmark og de tyske Stormagter, hvorved Kong Christian IX afstod Slesvig, Holsten og Lauenburg. 3 Oct. 1866 afstod Østerrig i Fred i W. Venetien til Italien og udleverede tillige den lombardiske Jærnkrone. **Wienercongressen** kaldes den Forsamling af Fyrster og Diplomater, som holdtes i Wien 16 Sept. 1814—10 Juni 1815 for at ordne Europas territoriale Forhold efter Napoleon I.s Fald. Allerede ved den første Pariserfred 30 Maj 1814 var en saadan Congres bleven fastsat, men den kom først i Stand i Slutningen af Sept. og kunde først aabne sine officielle Møder 1 Nov. De 5 Stormagter vare repræsenterede ved deres Udenrigsministre: Frankrig af Talleyrand (med Dalberg til Hjælper), England af Castlereagh, senere af Wellington, Rusland af Nesselrode (Capodistrias), Østerrig af Metternich og Preussen af Hardenberg (W. v. Humboldt). Desuden mødte den russiske Kejser, Kongerne af Preussen og Danmark (med N. Rosenkrantz og Brødrene Bernstorff), næsten alle tyske Smaafyrster og Diplomater fra de fleste andre Stater i Europa. De 8 Magter, som havde undertegnet Pariserfreden, altsaa Stormagterne, Spanien, Portugal og Sverige, dannede dets ledende Comité. Denne tiltraadte snart det af Talleyrand opstillede Legitimitetsprincip, at de Fyrstehuse, der havde regeret før Omvæltningen, skulde have deres Lande tilbage eller fuldt Vederlag; men det blev ikke strengt gjennemført. Saaledes fik Danmark ikke Norge tilbage, og Gustav IV forblev udelukket fra Sveriges Trone til bedste for Bernadotte. Ej heller udstraktes Principet til de tidligere bestaaende Republiker (Genua, Venezia) eller til de mediatiserede Fyrster (og Fristæder) i Tyskland. Flere Landsfordelinger vare allerede afgjorte inden W., og Enigheden var i høj Grad truet ved Ruslands Forlangende om hele Storhertugd. Warschau, der skulde oprettes til et constitutionelt Kongerige Polen, og Preussens tilsvarende Krav paa hele Kongeriget Sachsen, medens dettes Konge skulde have Vederlag i Lande ved Rhinen. Det gik saa vidt, at Kejser Alexander I 11 Dec. 1814 lod sin Broder, Storfyrst Constantin, udstede et krigersk Opraab til Polakkerne om at samle sig om Ruslands Herskler, medens England, Frankrig og Østerrig 3 Jan. 1815 sluttede et hemmeligt Forsvarsforbund, der snart tiltraadtes af Bayern, Württemberg, Nederlandene og Sardinien. Man veg dog tilbage for et Brud, og Budskabet om Napoleon I.s Tilbagevenden fra Elba i Marts tilvejebragte den fornødne Enighed. 9 Juni 1815 undertegnedes den endelige Wiener-Tractat i 121 Artikler, og den Landsfordeling, som derved fastsattes eller stadfæstedes, bestod i det væsentlige indtil 1859, da Nutidens store Omvæltninger begyndte. Rusland fik største Delen af Storhertugd. Warschau og beholdt Finland, samt Bialystok (vundet 1807 fra Preussen) og Bessarabien (afstaaet 1812 af Tyrkiet). Østerrig fik tilbage fra Bayern Tirol, Vorarlberg og Salzburg, fra Rusland Østgalizien og desuden Vestgalizien, Lombardiet og de illyriske Landskaber; endelig som Vederlag for Belgien Venetien, Dalmatien og Ragusa. Preussen fik Westfalen og Posen tilbage, og til Vederlag for Hertugd. Warschau, der kom til Polen, Ansbach og Baireuth, som Bayern beholdt, og Ostfriesland og Hildesheim, som det 1813 havde afstaaet til Hannover, fik det Halvdelen af Kongeriget Sachsen, Svensk-Pommern (fra Danmark, i Bytte for Lauenburg) og store Landskaber ved Rhinen (Rhinpreussen). Bayern fik Rhinpfalz tilbage og desuden Würzburg; nogle mindre Landebytninger fandt Sted i Tyskland, hvor Hannover, Kurhessen, Braunschweig, Oldenburg og Hessen gienoprettedes, samt de tre Hansestæder og Frankfurt. Belgien og Hol-

land forenedes til Kongeriget „de forenede Nederlande" under Huset Oranien, der til Vederlag for sine Stammelande i Tyskland fik Storhertugd. Luxemburg. Schweiz fik tilbage Genf, Neuchâtel og Wallis, samt erklæredes for et neutralt Land. Dette gjaldt ogsaa om den nye Fristat Krakov, der oprettedes under de tre østlige Stormagters Beskyttelse. I Italien fik Kongen af Sardinien Piemont tilbage, samt Republiken Genuas Territorium og efter den anden Pariserfred desuden Savoien og Nizza. Toscana og Modena gjenoprettedes, og ligeledes Kirkestaten; dog fik Paven ikke Avignon tilbage, hvilket Frankrig beholdt (Grænserne fra 1792). Parma gaves til Napoleon I.s Ægtefælle Marie Louise; den bourbonske Prins, som havde Arvekrav derpaa, fik midlertidig Lucca og en Aarpenge. Oprindelig vilde baade Østerrig og England sikre Murat Besiddelsen af Neapel; men da han efter Napoleons Tilbagekomst brød med de allierede Magter, blev Neapel gjenforenet med Sicilien til „Begge Sicilier". Tanken om et italiensk Statsforbund maatte opgives; men efter megen Modstand fra de sydtyske Kongeriger imod en Indskrænkning i deres Souverænetet dannedes et tysk Forbund af selvstændige Stater med en Forbundsdag under Østerrigs Forsæde. Først efter W. sluttedes Aftale om, at England skulde have Tilsynsret over de joniske Øer, ligesom det beholdt Malta. Efter Englands Opfordring vedtog W. en Erklæring om Ønskeligheden af Slavehandelens Ophør, men Spanien og Portugal vægrede sig ved strax at forbyde den for deres Koloniers Vedkommende. Endelig maa „den hellige Alliance" regnes som en Eftervirkning af W. Dennes Forhandlinger fik sit almene Præg ved de enkelte Fyrsters øvrige Stræben efter at faa saa mange Undersaatter („Sjæle") som muligt, medens der kun toges saare lidet Hensyn til Folkenes Ønsker, end sige til store politiske Grundsætninger. Under Paaskud af at hævde Europas Ligevægt styrkedes de store Magter endnu mere, og kun over for Frankrig gjorde den almindelige Mistro sig gjældende. Paven gjorde Indsigelse mod W.s Beslutninger, fordi den ikke gjenoprettede de gejstlige Fyrstendømmer i Tyskland, og Spanien nægtede at underskrive Wienertractaten, fordi de andre Magter ikke vilde erkjende det som Stormagt.

Vien, Joseph Marie [ăng], fransk Maler, f. i Montpellier 18 Juni 1716, kæmpede sig frem med Armod, indtil han, ved at vinde den store Pris, 1744 kunde gaa til Rom, hvorfra han vendte tilbage 1750 og nu, dels gjennem en talrig Mængde Historiemalerier, dels ved at danne en Skole, blev Forgængeren for den Kunstens Gjenoplivelse, som hans Elev David værkfatte. 1775 gik han anden Gang til Rom som Directeur for Akademiet, men vendte 1781 tilbage til Paris, hvor han døde 27 Marts 1809. Han blev Greve 1808 og Senator.

Wienbarg, Ludolf, tysk Skribent, f. 25 Dec. 1802 i Altona, studerede ved forskjellige Universiteter Philologi, Philosophi og Æsthetik, levede derpaa et Par Aar i Nederlandene og udgav 1834 en interessant Skildring „Holland in den Jahren 1831—32". S. A. holdt han som Privatdocent i Kiel nogle Forelæsninger, der kort derpaa udkom under Titlen „Ästhetische Feldzüge". Denne Bog, der i et smukt og veltalende Sprog, men i vel phrasemæssig Almindelighed opponerede mod den herskende Æsthetik og bebudede en literær Gjenfødelse, gav ved sine Indledningsord: „Dir, junges Deutschland, widme ich diese Reden, nicht dem alten" den første Anledning til Benævnelsen „Det unge Tyskland" (s. Tysklands Literatur). Sammen med denne Retnings øvrige Mænd ramtes W. 1836 af det af Forbundsdagen udstedte Interdict og udvistes samtidig af Frankfurt, hvor han i Forening med Gutzkow havde begyndt Udgivelsen af den hurtig undertrykte „Deutsche Revue". Efter et Ophold i Rhinegnene gik han til Hamborg og var her indtil 1847 sysselsat som Kritiker ved forskjellige Blade, især „Börsenhalle", udgav ogsaa „Tagebuch von Helgoland" (1838) og enkelte literærhistoriske Smaaskrifter, der dog kun vakte liden Opmærksomhed. 1848—49 gik han frivillig med i den slesvigholstenske Insurgenthær og levede siden som Journalist i Altona, hvor han døde, næsten ganske forglemt, 1872. 1846 havde han udgivet „Der dän. Fehdehandschuh. Aufgenommen von W.", 1861—62 en „Geschichte Schleswig-Holsteins" i 2 Bd.

Wienergrønt, d. s. s. Papegøjegrønt.

Wienerkalk, s. Polering.

Wiener-Neustadt, s. Neustadt.

Wienerwald, en skovrig Bjærgmasse i Østerrig s. for Donau og v. for Wien, den sidste Udløber af de nordlige Kalkalper; den højeste Tinde er Schöpfel, 2,800 F.; Kahlenberg, Endepunktet ved Donau, er 1,700 F.

Wieniawski, Henri [niäfs], en af de største Violinvirtuoser, der have levet, f. 10 Juli 1835 i Lublin, d. 31 Marts 1880 i Moskva, blev 1843 Elev af Pariserconservatoriet, hvor han 1846 tog første Violinpræmie. Efter et Aars Ophold i Rusland studerede han atter til 1850 Theori og begyndte nu at gjøre sig berømt paa Concertrejser. 1860 ansattes han som Solospiller hos den russiske Kejser, og i nogle Aar var han Lærer ved Conservatoriet i St. Petersborg, men en stor Del af sit Liv har han tilbragt paa Rejser, der 1872 ogsaa førte ham til Nordamerika med Anton Rubinstein. Endnu i Californien 1874 fik han fra Brüssel Tilbud om den ved Vieuxtemps's Sygdom ledige Lærerpost ved Conservatoriet. 1875 kom W. til Brüssel, men to Aar efter kunde Vieuxtemps atter overtage sin Post. 1868—77 besøgte W. gjentagne Gange Kjøbenhavn og fejrede her som overalt store Triumpher. En Række brillante Violincompositioner af W., der i sit Spil forenede alle Fuldkommenheder som ingen anden, hører endnu stadig til Violinvirtuosernes Repertoire (den berømte Legende, Mazurkaer, Polonaiser, 2 Concerter, Phantasier m. m.). — Hans Broder, Joseph W., f. 23 Maj 1837 i Lublin, 1847 Elev af Conservatoriet i Paris, udmærket Clavervirtuos, vendte 1850 tilbage til Rusland, concerterede jævnlig med Broderen, studerede endnu 1853 hos Liszt i Weimar og 1856—59 hos Marx i Berlin (Composition). Efter nogle Aars Ophold i

Paris og nye Concertrejser oprettede W. 1866 i Moskva en Musikskole, som hurtig florerede. Senere levede han i Warschau, og efter Broderens Død er han atter optraadt i Concerter (Kjøbenhavn 1882). Der haves af W. mange Compositioner for Claver (Sonater med Violin, med Violoncel, en Trio osv.) og Sange.

Vienne [ān], 1) Dep. i Frankrig, omgivet af Dep. Indre et Loire, Maine et Loire, Indre, Øvre Vienne, Charente og Deux-Sèvres. 125,3 □ M. med 342,800 J. (1886). Det er et fladt Land, der udbreder sig paa begge Sider af Floden Vienne og dens Bifloder, Clain fra venstre og Creuse med Gartempe fra højre Side. Af det hele Areal er omtrent $\frac{7}{10}$ Agerland og $\frac{1}{3}$ Skovland. Der dyrkes især Hvede, Byg, Havre og Rug og en Del Hamp. Af Mineraler forekommer noget Jærn og forskjellige Stenarter. Industrien er kun lidet udviklet. Hovedstad Poitiers. 2) Øvre Vienne, Dep. i Frankrig, omgivet af Dep. Vienne, Indre, Creuse, Corrèze, Dordogne og Charente. 100,6 □ M. med 363,200 J. (1886). Det er et Bjærgland, hvis højeste Punkt er c. 3,000 F. over Havet, og som har Hældning fra Ø. mod V. Af det hele Areal er noget over $\frac{4}{10}$ Agerland og $\frac{1}{4}$ Eng. Kornavlen, der især frembringer Rug og Boghvede, er utilstrækkelig til at dække Forbruget. Af Mineralprodukter ere navnlig Jærn, Porcelænsjord, Bly og Stenkul af Betydning. Hovedstad Limoges. 3) Stad i det franske Dep. Isère, ved Rhônes venstre Bred, 10 M. n. v. for Grenoble. 26,100 J. Prægtig gotisk Kathedralkirke, talrige Ruiner fra Romertiden, rigt Museum. Fabrikation af Klæde, Uldstoffer, Papir, Glas, Silkevarer og Læder. V. (Vienna) var de galliske Allobrogers Hovedstad og vedblev i den romerske Kejsertid at være en af de betydeligste Byer i det sydøstlige Gallien. I Begyndelsen af Middelalderen var den en af de burgundiske Kongers Residenser. Blandt Kirkeforsamlingerne i V. er især den i Aaret 1312 bleven bekjendt ved Pave Clemens V.s Ophævelse af Tempelherreordenen.

Vieques ell. **Krabbeøen**, en af de spanske Jomfruøer i Vestindien, staar under Gouvernøren paa Puertorico, er 2¼ □ M. stor og har 3,500 J. Hovedpladsen er Isabel Segunda.

Wier, Johannes [vihr], ogsaa kaldet Weier, f. 1515 i Grave i Nordbrabant, d. 1588, var fra 1550 Livlæge hos Hertug Wilhelm IV af Jülich. Han har gjort sig bekjendt som den første, der med overbevisende Varme og Dristighed optraadte imod Hexeforfølgelserne. Hans Skrift herom (»De præstigiis dæmonum et incantationibus ac veneficiis«, Basel 1563) vakte stor Opsigt og udkom i 6 Oplag. Men han modarbejdedes af Munkene og Præsterne, og den af ham begyndte Kamp kronedes først med Sejer i det følgende Aarh. ved Thomasius's (s. d. A.) Bestræbelser.

Viereck, Elisabeth Helene v. [fihr], en Datter af den preussiske Gesandt i Kjøbenhavn, blev 1703, 24 Aar gl., hemmelig viet til Kong Frederik IV til venstre Haand. Hun ophøjedes til Grevinde og fik Antvorskov Gods. Allerede 1704 døde hun efter at have født Kongen en Søn, der ikke blev et Aar gl.

Vierlande [fihr], et District i Nordtydskland mellem Floderne Elben og Bille, 1¼ □ M. med 8,300 J., tilhører Fristaden Hamborg, er udmærket frugtbart og frembringer en overordentlig Mængde Køkkenurter og Frugt.

Vierling [fihr], Kornmaal i Schweiz, $\frac{1}{4}$ Viertel ell. 3,88 danske Potter.

Viersen [fihr], Stad i Rhinpreussen, 4 M. v. til n. for Düsseldorf, 22,200 J., er bekjendt for Fabrikation af Silkestoffer og Fløjel og har desuden Garnspinderier og Fabriker for Bomuldsvarer og blandede Stoffer, Sæbe, Lys og Læder. Store Blegerier.

Viertel [fihr], dansk Maal for Vin, lig 8 Potter. Som Maal for Korn i Schweiz (ogsaa kaldet Boisseau ell. Quarteron) er V. 15 Litres ell. 0,108 danske Skjæpper.

Wiertz, Antoine Joseph [virts], belgisk Maler, f. 1806 i Dinant, d. 1865 i Brüssel, uddannede sig i sin Fødeby og i Rom og vandt stort Navn i sin Samtid ved sine historiske Compositioner, blandt hvilke „Christi Triumph“ regnes for hans Hovedbillede. Hans Arbejder, der som oftest vare af anselig Størrelse, udmærkede sig ved Kraft og Energi i Udførelsen og ved en Phantasirigdom, der i hans senere Billeder blev til en phantastisk og unaturlig Jagen efter i Gjengivelsen af overnaturlige Emner at gjøre en rystende Virkning. Han var ogsaa Billedhugger og Forfatter. En stor Del af hans Arbejder opbevares i et særligt Museum i Brüssel.

Vierwaldstättersø [fihr], en ved sine Omgivelsers storartede Natur berømt Indsø i Schweiz, omgiven af Skovcantonerne Luzern, Schwyz, Uri og Unterwalden, c. 5 M. lang, indtil 2 M. bred og 2 □ M. stor, liggende c. 1,400 F. over Havet, gjennemstrømmes af Floden Reuß.

Vierzon [sōng], Stad i det franske Dep. Cher, ved Floden Yèvres Udløb i Cher, 4 M. n. v. for Bourges. 10,000 J. Fabrikation af Porcelæn, Glas, Pergament og Læder. I Omegnen betydelige Jærnværker.

Wiesbaden [vihs], Stad i den preussiske Prov. Hessen-Nassau, ved Sydsiden af Taunuskjæden, 7½ M. s. ø. for Koblenz. 55,450 J. (1885). W. er Sæde for Regeringen i Regeringsbez. W., for en Appellationsret og et Bjærgdistrict, er regelmæssig bygget med smukke, nye og til Dels pragtfulde Huse, flere højere Undervisningsanstalter, et Bibliothek paa 70,000 Bd., Billedgalleri, Museum for Oldsager og flere lærde Selskaber. Den var fra 1840—66 Hertugen af Nassaus Residens. Den er et af de mest besøgte og bedst indrettede Badesteder i Tyskland med fortrinligt Klima og Kogsaltkilder, der ere saa hede (over 60°), at de maa afkøles før Brugen. De benyttes navnlig til Bade mod visse Underlivssygdomme, Gigt, Rheumatisme og Lamheder.

Wieselgren, Per [vi], svensk Forfatter og Prædikant, f. 1 Oct. 1800, d. 10 Oct. 187., Bondesøn fra Wieslanda i Småland, fik 1823 den philosophiske Grad i Lund, blev 1824 Adjunct i Æsthetik og 1830 Vicebibliothekar

mstids., men forlod Universitetet, da han 1833 blev kaldet til Sognepræst i Westerstad i Skaane; 1844 blev han Dr. theologiæ, forflyttedes 1847 som Sognepræst til Helsingborg og 1857 som Domprovst til Göteborg. Ved Siden af sin præstelige Virksomhed indlagde W. sig store Fortjenester af Maadeholdssagens Fremme i Sverige, ogsaa ved en Mængde Skrifter, af hvilke maa nævnes »Historik öfver Svenska bränvins-lagstiftningen« (1840). Desuden udviklede han en stor Forfattervirksomhed i andre Retninger, navnlig paa Historiens Omraade; hans betydeligste Arbejder ere: »Sveriges sköna litteratur« (5 Dele, 1833—49), »Ny Smålands beskrifning« (3 Dele med »Bihang«, 1844—47); »Sydskandinavernas förstfödslorätt« (1846); end videre redigerede han »De la Gardieska Archivet« (20 Dele med »Bihang«, 1831—44) samt var en flittig Medarbejder ved og efter Palmblads Død Hovedredacteur af »Biografiskt lexikon«. — Hans Søn, **Harald Ossf. W.**, f. 2 Nov. 1835 i Westerstad, blev, allerede inden han 1856 i Lund fik den philosophiske Grad, ansat ved det kgl. Bibliothek i Stockholm, hvor han fra 1877 er Bibliothekar; han har offentliggjort en Del historiske og biographiske Afhandlinger, men har ved Siden deraf vundet Anseelse som Biograph, dels ved udførligere Monographier, dels som Redacteur af »Svenskt biografiskt lexikon, ny följd« og »Ny illustrerad tidning«.

Vieste, Stad i Syditalien, ved Adriaterhavet, paa en Ø, 26 M. n. ø. for Napoli. 7,400 J. Bispesæde. Fiskeri og Kysthandel.

Viëta, Franciscus, François Viète, f. 1540 i Fontenay le Comte, var til 1567 Advocat i sin Fødeby, derefter Raad i Bretagnerparlamentet og kom senere med Henrik IV til Paris, hvor han døde 13 Dec. 1603. Han har store Fortjenester af Mathematiken ved at have indført Bogstaver som alm. Størrelsebetegnelse, logistica speciosa (Regning med Symboler), i Modsætning til logistica numerosa (Regning med Tal, Arithmetik). Han udgav selv »Canon mathematicus« (Paris 1579), som indeholder trigon. Tavler. Hans øvrige Arbejder ere udgivne af Schooten, Leiden 1646; heri navnlig »Isagoge in artem analyticam«, »Ad logisticam speciosam notæ« og »De æquationum recognitione et emendatione«.

Vieuxtemps, Henri [viötäng], f. 20 Febr. 1820 i Verviers, d. 6 Juni 1881 i Algérien, var kun 8 Aar gl., da han lod sig høre som Violinspiller i de vigtigste belgiske Byer. Bériot blev overrasket af Drengens eminente Talent, underviste ham gratis og tog ham med til Paris. 1833 begyndte V.s Kunstrejser, han kom til Wien, hvor han fik nogen theoretisk Undervisning af Sechter, 1835 tog han alvorligere fat i Paris under Reicha, 1836 spillede han nogle egne Compositioner i Holland; han var dernæst i Tyskland, Polen, Rusland, og 1840 vakte han Sensation i Brysel med sin Violinconcert Op. 10 i E-dur og Phantasi-Capricen Op. 11 i A-dur. Fra nu af var hans Optræden i Paris og overalt (Amerika 1844, 57, 70, Kjøbenhavn 1861, 70) stadige Triumpher. 1871 modtog han Ansættelse ved Conservatoriet i Brysel, maatte 1875 efter et Slagtilfælde give Plads for Wieniawski, kom 1877 igjen, men optraadte ikke mere som Virtuos. Hans Compositioner (6 Concerter, en Sonate, en Suite og henved 40 andre Værker, Capricer, Phantasier, Variationer osv.) indtage en smuk Plads i Violinliteraturen og spilles meget af Violinvirtuoserne.

Vievand, det indviede Vand, som i romersk- og græsk-katholske Kirker findes i Vievandsfonter, der staa ved Indgangen til Skibet, for at de troende, naar de gaa ind i Kirken, kunne bestænke sig dermed til et Tegn paa Renselse, for at de kunne bede med rene Hænder.

Wifflisburg, s. Avenches.

Viftebælg, Vingebælg, Ventilator, Centrifugalblæser ere Navne paa et hyppig anvendt Apparat, der bruges saa vel til Sugning som til Presning af Luft. Ventilator kaldes den navnlig, naar den skal udsuge Luft fra et Rum, Centrifugalblæser derimod, naar den skal indblæse Luft, f. Ex. i en Ovn, Smeddeesse ell. lign. Om en rask roterende Axel er befæstet en Del Vinger, der sætte Luften i Omdrejning; Centrifugalkraften driver da Luften udad, og ny Luft strømmer til inde ved Axlen. Vingerne løbe oftest i en lukket Kasse, imod hvis Sider de slutte nogenlunde tæt; Luften strømmer ind i denne enten alene fra den ene Side eller fra begge Sider, og efter at have passeret Vingerne, slynges den ud i et spiralformet Rum uden om Vingerne og strømmer endelig bort gjennem et Rør. Skal V. suge Luften fra et Rum, f. Ex. for at ventilere dette, ledes Luften gjennem Rørledninger til Indstrømningsaabningerne, og den bortstrømmende Luft sendes lige ud i det frie. Skal V. derimod indblæse Luft, ere Indstrømningsaabningerne frie, og fra det spiralformede Rum uden om Vingerne gaar Ledningen til det Sted, hvor Luften skal bruges. Ventilatorerne skulle i Regelen beforbre meget store Luftmasser, men ikke frembringe nogen synderlig Luftfortynding; de blive derfor store og forholdsvis langsomt roterende, f. Ex. nogle Hundrede Omdrejninger i Minutten, medens Blæserne som oftest ikke beforbre slet saa store Luftmængder, men til Gjengjæld meddele denne Luft en betydelig Spænding; de blive derfor mindre, men meget hurtig roterende, ofte flere Tusende Omdrejninger i Minutten. V. bruge temmelig meget Arbejde i Forhold til, hvad de præstere; dog beror Arbejdsforbruget meget paa, om Vingernes Form, Stilling og Dimensioner ere valgte paa rette Maade.

Vig, Ole, norsk Folkeskribent, f. 6 Febr. 1824 paa Pladsen Vigmarken (hvorefter han tog Navn) i Værnes Sogn i Værdalen (Nordre Trondhjems Amt) af fattige Forældre, opholdt sig to Aar ved Klæbo Lærerseminarium, var senere Lærer ved forskjellige Skoler, senest i Christiania, hvor han døde 19 Dec. 1857. Han var stærkt paavirket af Grundtvig, baade i kirkelig og i literær Henseende; af hans egne Digte („Norske Bondeblomster", 1851) ere flere blevne meget populære, især hans Fædrelandssange. Han var siden 1852 Redacteur af „Folkevennen", udg. af Selskabet for Folke-

oplysningens Fremme, i hvis 6 første Aargange en Mængde Artikler ere af V., og derhos Medredacteur af „Den norske Folkeskole", I—IV.

Vigan [gāng], Stad i det franske Dep. Gard, 8 M. v. n. v. for Nimes. 5,300 J. Silke- og Bomuldsvæverier, Kulgruber og Marmorbrud.

Wigan [uĭggæn], Stad i Lancashire i England, 7 M. s. til v. for Lancaster. 48,200 J. Udstrakte Kulminer i Omegnen. Bomulds- og Linnedmanufakturer, Fabriker i Tin og Messing.

Wigand, Paul, bekjendt tysk Historiker, f. 1786 i Kassel, d. 1866 i Wetzlar, har gjort sig bekjendt ved en Række historiske og statsretslige Skrifter, hvoraf særlig kunne nævnes „Das Femgericht Westfalens" (1825), „Die korveischen Geschichtsquellen" (Leipz. 1841) og „Beiträge f. Gesch. u. Rechtsalterthümer aus westfäl. Quellen" (Leipz. 1858).

Vigevāno [vidsche], Stad i Norditalien, 4 M. s. v. for Milano, med 15,100 J., Bispesæde, Silkevæverier, Garverier, Bomuldsspinderier og betydelig Fabrikation af Sæbe og Maccaroni.

Vigfusson, Guðbrandur, s. Gudbrand Vigfusson.

Wiggers, Moritz, tysk Politiker, f. 1816 i Rostock, blev 1843 Advocat i sin Fødeby og vandt snart stor Anseelse. 1848 var han Fører for det mecklenburgske Reformparti, der vilde omdanne den middelalderlige Adelsstat efter Nutidens Krav, og blev Formand i den grundlovgivende Forsamling, samt 1850 i den nye Landdag. Da han i Sept. s. A. indkaldte denne trods den ulovlige Opløsning, blev Samlingen med Magt hindret og han selv fængslet. I Foraaret 1853 inddroges W. i en stor Højforræderisag og blev efter 44 Maaneders Undersøgelsesfængsel dømt til 3 Aars Tugthusstraf, men frigaves i Oct. 1857 efter at have udstaaet Straffen i 9 Maaneder. I flere Flyveskrifter angreb W. skarpt Mecklenburgs Skatte- og Landboforhold, tilraadede Tilslutning til Toldforeningen, Bøndernes Omdannelse til Selvejere og Indførelsen af et constitutionelt Bevillingssystem. 1867 valgtes han i Berlin til den nordtyske Rigsdag, da det mecklenburgske Adelsparti for at udelukke ham havde indført den Bestemmelse i Valgordningen, at de, der vare straffede med Tugthuset for politiske Forbrydelser, ikke kunde vælges. 1871 blev han dog valgt i en mecklenburgsk Kreds (indtil 1881) og virkede som Medlem af Fremskridtspartiet for saadanne Reformer, der hidtil vare uopnaaelige i Mecklenburg (Jødernes Ligestilling, Nærings- og Flytningsfrihed o. s. fr.). Ogsaa har han siden 1873 været meget ivrig for Bygningen af en Skibskanal fra Rostock til Berlin. — Hans ældre Broder, **Julius W.**, f. 1811, blev 1837 Docent og 1848 Professor i Theologi ved Rostocks Universitet og hævdede som saadan Muligheden af en Udvikling i Kirkens Lære, i Modsætning til den blinde Underkastelse under de symbolske Bøgers Autoritet. Han hørte 1848—50 til Mecklenburgs Landdag, afskedigedes 1852 for sin Deltagelse i disse „revolutionære Bestræbelser", tiltaltes n. A. ligesom Broderen og dømtes 1857 til $1\frac{1}{2}$ Aars Tugthusstraf, men benaadedes med Fæstningsfængsel og Tab af Pension. 1867—70 havde han Sæde i den nordtyske Rigsdag, samt paany 1877—81 i den tyske.

Wight [uājt], en Ø i den engelske Kanal, hører til Hampshire, hvorfra den skilles ved Kanalen the Solent og Reden Spithead. 6 □ M. med 73,600 J. Den er i det indre fortrinlig dyrket og har et saa mildt Klima, at Myrthen her voxer frit, hvorfor Øen i den nyere Tid i stedse forøget Grad benyttes som Sommeropholdssted for Rigmænd, som her have prægtige Landsteder. Ogsaa Dronningen af England har her et prægtigt Lystslot, Osborne. Ruiner af Øens gamle Hovedborg, Carisbrook Castle (hvor Carl I sad fangen 1648), og af en romersk Villa. Talrige Badesteder (Cowes, Sandown, Shanklin, Ventnor o. fl.).

Vigilie, d. e. Nattevagt, hos Romerne et Tidsrum af 3 Nattetimer, i den ældste christne Kirke den hemmelige Gudstjeneste, som holdtes om Natten, naar Menigheden under Forfølgelserne ikke uden Fare kunde samles om Dagen. Efter Forfølgelsernes Ophør vedblev man at fejre V. særlig om Nætterne før Kirkens store Festdage; men da disse natlige Forsamlinger stundum brugtes til Elskovssammenkomster, forbød først Kirken Kvinder at deltage i dem, og derpaa forandredes V. efterhaanden til Aften- eller Formiddags-Gudstjeneste paa Dagen før den egentlige Helligdag, og Navnet V. gik saa efterhaanden ogsaa over paa denne Dag. Den egentlige V. har dog holdt sig som en Undtagelse i enkelte Kirker, hvor der holdes en Midnatsmesse Natten før Juledag og Paaskedag.

Vignemāle [vinje], en af de højeste Tinder i Pyrenæerne, 10,500 F.

Vignette, fr. [njĕtt], Forsiring paa Randen af Bogtitler eller Begyndelsessider i en Bog, paa Etiquetter o. desl. Navnet kommer af, at til sligt først brugtes Vinranker (vignettes).

Vignola, Giacomo [vinjo], italiensk Bygmester, s. Barozzio.

Vigny, Alfred, Greve af [vinji], fransk Digter, f. 27 Marts 1799 paa en Herregaard i Touraine, drev som Officer ivrig literær Produktion og Studier, kom ind i Hugos og Romantikernes Kreds og tog 1828 sin Afsked som Capitain. Fra 1822—26 havde han udgivet Digtene »Héléna«, »La fille de Jephté«, »Eloa«, »Dolorida«, »Le déluge« og »Moïse«, med en stemningsfuld, om end monoton poetisk Diction i melodiske Vers, hvor han især anslaar bibelske Toner; men de bemærkedes næppe af det store Publikum. Derimod gjorde hans historiske Roman »Cinq Mars« (1826), der trods sin lidet historiske Localfarve og moderne romantiske Aand er et af de bedste franske Studier efter W. Scott, stor Lykke; men V. var næsten forbitret over at blive berømt som Prosaforfatter. Han var en aristokratisk, melancholsk-ømfindtlig Digternatur; i hans Værker fra 1830—35: »Stello ou les diables bleus«, »Servitude et grandeur militaires«, Dramaet »Chatterton« er hans Grundstemning en lidende Trods mod det moderne Samfund, hvis hele Organisation han betragter som fjendtlig mod Digteren og Poesien. Det sidstnævnte Arbejde og »La maréchale d'Ancre« vidne om psychologisk Finhed. Det Bifald, disse Værker vandt, ligesom skræmmede ham, saa at han i en Række

laar kun lod høre fra sig i enkelte Digte. 1845 blev V. optagen i Akademiet, hvor hans fornem Stil holdte interessante Tiltrædelsestale fik et uhøfligt Svar af Grev Molé. 1856 udkom »Consultations du docteur noir«, og efter hans Død, der indtraf i Paris 18 Sept. 1868, udgaves »Les destinées, poésies philosophiques«.

Vigo, befæstet Stad i den spanske Prov. Galicien, ved en Bugt af Atlanterhavet, 17 M. . for Coruña, med 13,400 J., livlig Skibsfart, Sardin- og Thunfiskeri. I Bugten ved V. ødelagde Englænderne og Hollænderne 23 Oct. 1702 en spansk Sølvflaade.

Vigoróso, it., kraftig.

Vigrid, i den nord. Mythol. Navnet paa den uhyre Slette, hvor Ragnarokskampen staar.

Vigsnes, s. **Visnes**.

Wigtje, holl. Vægtenhed, 1 fransk Gram ll. 2 danske Ort.

Wigtown [uiggtovn], 1) ogsaa kaldet West-Galloway, Shire i Skotland, omgivet af Shirerne Ayr og Kirkcudbright. 24 □ M. med 38,600 J. (1880). Kysterne danne de 3 store Bugter Wigtown, Luce og Ryan foruden flere mindre. Landet er bjærgfuldt, men har dog intet Punkt over 1000 F.s Højde; det er rigt paa Smaasøer og mindre Vandløb. Klimaet er mildt, Agerdyrkningen har gjort store Fremskridt, men navnlig er Kvægavlen vigtig. 2) Hovedstad i Shiret af samme Navn, ved Floden Bladenochs Udløb i W.-Bugten, 19 M. . v. for Edinburgh. 2,000 J. Brændevinsbrænderier.

Vigueur, fr. [vigöhr], Kraft, Livlighed, Rørighed.

Wigwam (efter et algonkin-indiansk Ord mikiwam, „Hus", eller et cree-indiansk Ord wikiwâk, „i deres Huse") kalde Angloamerikanerne en indiansk Hytte, oprindelig indrettet af Maatter, lagte over Stænger, ell. lign.

Wijk [vejk], med Tilnavnet bij Duurstede, det gamle Dorestad (s. d. A.), Stad i den hollandske Prov. Utrecht, 3 M. s. ø. for Utrecht, ved Rhinen, hvor den deler sig i Kromme Rijn og Lek. 3,000 J.

Wijk, Thomas [s. o.], hollandsk Maler og Raderer, f. i Beverwijk omtr. 1616, d. 1677 i Haarlem, Elev af sin Fader, uddannede sig saa vel hjemme som i Italien, hvorfra Motivet til hans Billeder ofte er taget. Han har malet dels Strandpartier, dels Optrin af Livet i Italien og Holland og udmærker sig ved Klarhed og Dybde i Coloriten. Saa vel i fine Malerier som i fine Raderinger staar han Pieter de Laar nær.

Wijkander, C. Oscar, svensk dramatisk Forfatter, f. 7 Maj 1826 i Stockholm, gik 1848 som Frivillig med i den danske Krig, gjorde efter 1849 at have taget Embedsexamen i 7 Aar Tjeneste dels i Regerings-Bureauerne i Stockholm, dels i Toldvæsenet. 1868 blev han samtidig Inspecteur ved den dramatiske Scene, 1871 tillige Secretær ved det kgl. Theater, hvor han allerede 1854 havde faaet opført et historisk Skuespil, »Lucidor«. 1881 tog han Afsked; siden 1876 er han Hofintendant. Foruden en Del Oversættelser og Bearbejdelser har han offentliggjort Skuespillene »Amaranthorden« (1864), »En konung!« (1870), prisbelønnet af det svenske Akademi, »Medborgerligt förtroende« (1883), »Bertha Malm« (1882), »Qvinnofrid« (1884) og »Fru Madeleine Bunge« (1886). Han har ogsaa leveret en Samling Smaaskitser, »Ur minnet och dagboken« (1882).

Wijnants, Jan [vejⁿ], hollandsk Maler, f. omtr. 1600 i Haarlem, d. efter 1679, gjorde sig berømt ved sine fortrinlige Landskaber, hvortil han som oftest tog Motivet fra sit Fædrelands sandige, men derfor ikke øde Egne, der under hans Pensel faa en mærkelig storladen Charakter. Hans berømte Elever, som Wouwerman, A. van der Velde og andre Kunstnere, prydede tit disse Landskaber med en livlig Staffage. De større Malerisamlinger sætte en Ære i at eje Billeder af W.

Viken var i Middelalderen Fællesnavnet paa det sydøstlige Norge omkring Christianiafjorden; det regnedes at udgjøre Fylkerne Ranrike (nuv. Bohuslen), Vingulmark (nuv. Smaalenene samt Akers og Follo Fogderi), Vestfold (s. d. A.) samt i alt Fald senere Grenland (Kystegnene af nuv. Bratsberg Amt). I Unionstiden indskrænkedes Navnet V. til den nordlige Del af Bohuslen (mellem Hafstensfjord og Svinesund); dog udgjorde „V.s Lagmandsdømme" hele Bohuslen indtil Afstaaelsen til Sverige 1658.

Viking, Navn paa de Skarer af nordiske Søkrigere, der i det 9de og 10de Aarh. gjorde Farvandene usikre og navnlig hjemsøgte Vesteuropa. Ordets Oprindelse er usikker. Efter V. kaldes Slutningen af Nordens Oldtid Vikingetiden (s. Jærnalder).

Vikke (Vicia), Slægt af Ærteblomsternes Familie, omfatter Urter med mangeparrede, ligefinnede Blade, hvis Endesmaablad er omdannet til en Slyngtraad eller Braad, Bællen forsynet med et Næb. En Del Arter ere vildtvoxende hos os, de fleste med klasestillede Blomster, f. Ex. Skov-V., der har en lang, klatrende Stængel, glatte Blade og hvidlige Blomster; Muse-V., der er mindre, har smallere, silkehaarede Smaablade og blaa-violette Blomster; Gærde-V. med ægformede, haarede, med en Braad forsynede Smaablade og skidenrøde eller violette Blomster, og endelig den baade som Sædart og som Ukrut almindelige Foder-V. (V. sativa), lettest kjendelig derved, at den har en brun Plet i Spidsen af Axelbladene og Blomsterne i Bladhjørnerne, ikke klasestillede. V., hvorved sædvanlig forstaas Foder-V., høre til de lidet sikre Afgrøder og finde derfor en meget indskrænket Anvendelse i Agerbruget, navnlig til Avl af moden Sæd. Hyppigere anvendes de til Blandsæd i Forbindelse med Havre (der saas da 6—7 Skp. V. og 2—3 Skp. Havre i 1 Td. Ld.; naar V. skulle høstes modne, er Udsæden 7—8 Skp.), og de kunne da afgive et fortrinligt Grøntfoder eller et yndet Vinterfoder, naar de, under gunstige Vejrforhold, ere gjorte til Hø. Deres Plads er sædvanlig i Ærtemarken, hvor denne findes, eller i Brakmarken, naar de kun dyrkes til Foder. V. modnes i vort Klima sent, ere udsatte for Angreb af Bladlus og dyrkes kun som Baarsæd. Sædekornet er ofte vanskeligt at erhverve paa Grund af dets lidet regel-

mæssige Anvendelse og Spireevnen libet paalidelig som Følge af den kunstige Tørring, der ofte er anvendt til den indførte Saasæd. Planten har sædvanlig røde Blomster og mørkegraa Frø; men disse kunne ogsaa være rent gule eller grønne. Den kan ogsaa have hvide Blomster med grøngule Frø. Af andre Arter dyrkes Bønne-V. (V. Faba), urigtig kaldet Hestebønne, der kun er en enkelt Afart, som nu almindelig er afløst af den i Havebruget udviklede, mere storkornede Valskbønne. Denne, der ogsaa dyrkes i talrige Afarter, i Have og i Mark, har, som Foder-V., kun en ringe Udbredelse her i Landet, hvortil Angrebene af Bladlus vel ogsaa bidrage. Den dyrkes paa kraftig og veldyrket Jord. Udsæden er 10—12 Skpr. pr. Td. Ld., efter Bønnernes Størrelse. De øvrige V.-Arter have hidtil ikke fundet nogen Udbredelse i det danske Agerbrug.

Vikler, d. s. s. Bladvikler.

Wikner, C. Pontus, svensk Forfatter, f. 19 Maj 1837 i Dalsland, disputerede 1863 i Upsala for Doctorgraden (»Undersökningar om enhet och mångfald«) og blev s. A. ansat som Docent i theoretisk Philosophi smstds., idet Boström mente i ham at have fundet en fremragende Støtte for sin Lære. W. vendte sig dog snart fra den Boströmske Philosophi og optraadte endog i en Afhandling »Om egenskapen och närgränsande tankeföremål« (1880) aabent mod nogle af dens vigtigste Sætninger. Forinden var han bleven Lector i Theologi, Philosophi og Hebraisk ved Elementarskolen i Upsala, og 1884 modtog han Kaldelse til et Professorat i Philosophi ved Universitetet i Christiania, hvor han døde 15 Maj 1888. Foruden de nævnte og nogle andre videnskabelige Afhandlinger har han offentliggjort en Del populærphilosophiske og religiøse Skrifter samt nogle Noveller; hans Arbejder udmærke sig alle ved klar Tanke og skjøn Form. Selv udgav han en Samling af sine »Religiösa meditationer och föredrag« (1873—75, 3 Hft.); 1888 udgaves et Udvalg af hans »Vittra skrifter« (2det Opl. 1889).

Vikramaditya, en indisk Konge, der siges at have sejret over Sakerne Aar 57 f. Chr., med hvilket Tidspunkt en ny Tidsregning (Samvat) begynder, regerede i Virkeligheden i 6te Aarh. e. Chr. i Ujjayini i Landet Malva.

Világos [gosch], Flække i Ungarn, 34 M. s. ø. for Pest, med 7,000 J.; Vinavl og Oljemøller. Her overgav General Görgey 13 Aug. 1849 den ungarske Hær til Russerne.

Vilaine [læhn], Flod i Vestfrankrig, udspringer i Dep. Mayenne og løber gjennem Dep. Ille-et-Vilaine og Morbihan forbi Rennes ud i Atlanterhavet. 31 M. lang.

Vilajêt, d. s. s. Ejalet.

Wilberforce, William [uïllberfohrs], engelsk Philanthrop, f. 24 Aug. 1759 i Hull af en gammel rig Slægt, valgtes 1780 til Underhuset og virkede i en lang Aarrække utrættelig i og uden for Parlamentet for Slavehandelens Ophør og Forbedring af Slavernes Kaar. Han foreslog 1789 første Gang Forbud imod Slaveindførsel til de engelske Kolonier, men maatte vente til 1807, før han fik det endelig vedtaget. Ogsaa udvirkede han, at Castlereagh paa Wienercongressen kraftig optraadte imod Slavehandelen. W. optog nu Arbejdet for Slaveriets Afskaffelse, men trak sig 1825 tilbage fra Parlamentet og oplevede ikke at se sit Ønske opfyldt. Han døde 29 Juli 1833, samme Dag som Underhuset foretog anden Læsning af Lovforslaget derom. W. var overmaade veltalende og meget religiøs; derom vidner ogsaa hans Skrift »Practical view of the prevailing religious system of professed Christians« (1797), der vandt stor Udbredelse. Af hans 5 Sønner, der alle bleve anglikanske Præster, gik de 4 senere over til Katholicismen, deriblandt Robert W., f. 1802, d. 1857, som var Archidiakon i York og en lang Tid en af Puseyismens Ledere. Den 5te Søn, Samuel W., f. 1805, blev 1839 Archidiakon i Surrey og 1845 Biskop i Oxford, samt 1847 Dronning Victorias Almissenddeler. Ogsaa han var ivrig Puseyist og streng Hævder af den højkirkelige Retning; han tog livlig Del i Overhusets Forhandlinger om alle kirkelige Spørgsmaal og var desuden en god Prædikant, nidkjær Gejstlig og frugtbar theologisk Forfatter. 1869 forflyttedes han til Winchester og døde 1873.

Wilbrandt, Adolf, tysk Digter, f. 24 Aug. 1837 i Rostock, studerede smstds. samt i Berlin og München Jura, Philosophi og Historie, var 1859—61 Redacteur i sidstnævnte By, levede dernæst i Berlin, Frankfurt, Italien og atter i München, indtil han 1871 tog Ophold i Wien, hvor han 1882—88 var Directeur for Burgtheatret; ved sin Afgang herfra ophøjedes han i Ridderstanden; han bor nu i Rostock. W. viser sig i sin omfattende Produktion i Besiddelse af en rig æsthetisk Dannelse og et mangesidigt Talent. Som dramatisk Forfatter vandt han hurtig stor Yndest. I Kunstværd staa adskillige af hans Lystspil og Skuespil („Unerreichbar", 1870, „Jugendliebe", „Die Maler", 1872, „Der Kampf ums Dasein", 1874, „Der Turm in der Stadtmauer", „Natalie", 1878, „Die Tochter des Herrn Fabricius", 1879, „Nach der Hochzeit", 1880 o. fl.) egentlig højere end de farverige og lidenskabelig bevægede, men historisk og psychologisk uvederhæftige Tragedier, som han vel nærmest skylder sin Anseelse, nemlig „Gracchus" (1873), „Arria und Messalina", „Giordano Bruno" (1874), „Nero" (1876), „Kriemhild" (1877), „Robert Kerr" (1880) (de to førstnævnte oversatte paa Dansk af Chr. K. F. Molbech). Hans novellistiske Arbejder (5 Samlinger „Novellen", 1869—85, og Romanerne „Fridolins heimliche Ehe", 1875, og „Meister Amor", 1880) fængsle, selv hvor Indholdet er mindre betydeligt, ved deres klare, kunstnerisk gjennemarbejdede Stil. Endnu maa nævnes „Gedichte" (1874) og „Neue Gedichte" (1889), en dygtig Monographi over Heinr. Kleist (1863) samt „Vermischte Schriften" (1889), der foruden ret ejendommelige „Gespräche und Monologe" bl. a. indeholde Afhandlinger om Hölderlin og Fr. Reuter. — W. ægtede 1873 Skuespillerinden Aug. Baudius (f. 1845 i Zwickau), der i en Aarrække hørte til Burgtheatrets Koryphæer.

Wilczek, Joh. Nepomuk, f. 1837, østerrigsk Greve, udrustede paa egen Bekostning den første

af Payers Polarexpeditioner, støttede senere Weyprechts Planer om Oprettelse af meteorologiske Polarstationer og udrustede 1882 den østerrigske Expedition, som under Lieutenant Wohlgemuth havde Station paa Jan Mayen. Den østlige Del af Frants Josephs Land bærer hans Navn.

Wildbad er egentlig et Fællesnavn for alle højtliggende Alpebade med varme Kilder og til Dels meget raat Klima, der dog ikke synes at gjøre noget Afbræk i Bjærgluftens velgjørende Indvirkning. Særlig er Navnet W. knyttet til et Bad i Konger. Württemberg, i Schwarzwald, med varme indifferente Kilder, der næst efter Teplitz ere de mest besøgte i Tyskland og navnlig skulle være virksomme mod Lamheder og gammel Rheumatisme.

Vilde Jagt kaldtes, efter en især i det nordlige Europa temmelig udbredt Overtro, en af Jagtraab og Hundeglam ledsaget natlig Faren af Aander igjennem Luften hen over Mark og Skov. Sagnet knytter sig gjærne til Fortællinger om Fyrster og Adelsmænd, som, til Straf for overmodig og ryggesløs Færd især paa Jagten, efter deres Død bleve dømte til at fare saaledes omkring til Gru for Menneskene og berøvede Gravens Ro. I Danmark er eller var Phænomenet bekjendt som „Kong Valdemars vilde Jagt", i Sverige som „Odins" (eller „hin Onds") Jagt.

Vildelse, Delirium, Forvirring af Tanker, Forestillinger og Sanseindtryk. Denne Tilstand indtræder, naar Hjærnens Functioner forstyrres, saaledes ved stærke Febersygdomme, visse Forgiftninger (især Alkoholforgiftning) og Hjærnesygdomme (især Sindssygdom).

Wildenbruch, Ernst v., tysk Digter, f. 3 Febr. 1845 i Beirut i Syrien, hvor hans Fader var preussisk Generalconsul, kom 1857 til Tyskland, uddannedes her til Officer i den preussiske Hær, men tog 1865 sin Afsked, underkastede sig, efter at have deltaget i Felttoget mod Østerrig, Studenterexamen og studerede derefter Jura i Berlin; efter ogsaa at have gjort Felttoget i Frankrig med blev han 1871 Referendar ved Overappellationsretten i Frankfurt a. d. O. og ansattes 1877 i Udenrigsministeriet i Berlin. W. er utvivlsomt Tysklands mest ansete nulevende Dramatiker. Hans Tragedier og Skuespil indtog trods den Miscredit, hvori det historiske Jambedrama stod, hurtig baade Kritiken og Publikum for sig; især have de med udpræget patriotisk Tendens, fremfor alle det 1888 opførte „Die Quitzows", vundet et overordentligt Bifald. Af de tidligere ere de betydeligste: „Die Karolinger" (1881), „Harold", „Der Mennonit", „Christoph Marlow", „Väter und Söhne", „Das neue Gebot". Hans Stykkers Fortrin bestaa mere i en ypperlig Composition, en Rigdom paa ægte dramatiske Optrin og Dictionens Kraft og Glans end i en fin, consequent gjennemført Charakteristik. Ogsaa paa den episke Digtnings Omraade, baade som Novellist og Balladedigter, indtager W. en fremragende Plads; den Sikkerhed og Energi, hvormed han formaar at udforme en Handling eller en Situation og at give stærke Følelser et fuldtonende Udtryk, har ogsaa i hans herhen hørende Arbejder („Der Meister von Tanagra", 1880, „Novellen", 1882, „Neue Novellen", 1885, „Kinderthränen", 1884, „Der Astronom", 1887; „Dichtungen und Balladen", 1884) givet sig mange glimrende Vidnesbyrd.

Wildermuth, Ottilie, tysk Forfatterinde, f. 1817 i Rottenburg ved Neckar, Datter af Criminalretsassessor Ronschütz. Tidlig gjorde hun poetiske Forsøg, men først efter sit Giftermaal (1843) med Gymnasiallærer i Tübingen, Dr. Wildermuth, lod hun anonymt indrykke Noveller i „Das Morgenblatt"; det Bifald, de vandt, opmuntrede Forfatterinden, der ved „Bilder und Geschichten aus Schwaben" (2 Bd., 5te Opl. 1865), „Aus dem Frauenleben" (2 Bd., 5te Opl. 1865), „Auguste, ein Lebensbild" (5te Opl. 1865), „Perlen aus dem Sande" (1867) o. fl. viste sig i Besiddelse af et særeget Talent for humoristiske, gemytsfulde Genrebilleder. Desuden har hun leveret en Del gode Børnebøger. D. 1877.

Vildig (af det nu ikke længere brugelige Ord „Vild", Partiskhed) betyder i det juridiske Sprog partisk, **uvildig** upartisk.

Vildmose. Under dette Navn forekommer i Jylland to Tørvemoser af betydelig Udstrækning. De ere fra Havbund gaaede over til Birkekrat (hvorfor der i dem findes Birkestubbe i Mængde) og derefter til Mose. Den store V., paa Nordsiden af Limfjorden, ligger dels i Hjørring Amt, dels i Aalborg Amt (Kjær Herred) og indtager et Areal af 1¼ □ M. Den lille V. ell. Lindenborg V., 1 □ M., ligger s. for Indløbet af Limfjorden ved Kattegattet.

Vildmænd kaldes de nøgne heraldiske Figurer, der som Skjoldholdere holde eller støtte et Vaaben.

Vild Persille, ogsaa Hundepersille eller giftig Halvsvøb, s. Persille.

Wildt, Joh., f. 1782, d. 1836, en Tid lang Skuespiller ved det kgl. Theater, gjorde sig bekjendt ved en stor Mængde Romaner og Fortællinger, som i mange Aar vare og for en Del maaske endnu den Dag i Dag ere Yndlingslæsning for det naiveste Lejebibliotekspublikum, der ikke kan modstaa deres masseagtige Ophobning af romantiske Begivenheder. „Grev Rosen og hans Families Hændelser før, under og efter Pesten i Kjøbenhavn 1711", „Don Jørgen Ulrik", „Den smukke Skovpige eller den kvindelige Livsfange" ere Titlerne paa nogle af disse Romaner, af hvilke adskillige ere blevne oversatte paa Svensk. Hans „samlede romantiske Fortællinger" udkom 1859—66 i 14 Bd.

Wildungen, Nieder- og Alt-, to Smaastæder i Fyrstend. Waldeck, 4 M. s. for Arolsen, med 3,000 I., den første med Kalkkilder, hvis Vand drikkes ved chroniske Sygdomme i Urinblæren og Nyrerne, dog mest forsendt (over 800,000 Flasker aarlig).

Vile skaber (efter den yngre Edda), tillige med sine Brødre Odin og Ve, Jorden og de første Mennesker (s. Ve). Ved Menneskets Skabelse skjænker V. Forstand og Bevægelse.

Wilfrid, f. i Northumberland, Romerkirkens Ordfører paa Synoden i Streaneshalch — nu Whitby — 664 under Kong Oswin, sejrede her over Culdeernes Ordfører, Biskop Kolman,

og skaffede derved sin Kirke Sejer over den gamle britiske Kirke.

Vilhelm, Biskop i Roskilde, havde været Klerk hos Ærkebiskop Adalbert af Hamborg og blev af Svend Estridsøn udnævnt til Biskop i Roskilde. Han er bekjendt af sit nøje Venskab med Kong Svend, men undlod dog ikke at optræde kraftig mod denne, naar han mente, at det var hans Pligt. Da saaledes Kongen en Nyaarsmorgen havde ladet nogle Mænd, der ved et Gilde havde brugt fornærmelige Udtryk mod ham, dræbe i Roskilde Kirke, satte V. Kongen, da denne vilde betræde Kirken, i Ban uden at lade sig forskrække derved, at Kongens Følge drog Sværdene imod ham, hvorpaa Kongen ydmygede sig, bekjendte sin Brøde og blev løst af Bannet. Sagnet fortæller end videre, at da Budskabet om Svends Død (1076 ell. 1075) naaede Roskilde, lod V. grave to Grave, til sig selv og til Kongen, kjørte Kongens Lig i Møde og, da Ligtoget nærmede sig, steg ud af sin Vogn, knælede paa Jorden og bad Gud, at nu ogsaa hans Dage maatte endes; da hans Følge kom hen til ham, var han død. Sagnet maa imidlertid have forvexlet Personer, hvis der er noget sandt i det, thi V. synes at være død før Kong Svend.

Vilhelm, Abbed, var en from og forstandig fransk Munk af adelig Slægt, hvem Absalon, der kjendte ham fra sit Ophold i Paris, c. 1162 indkaldte og gjorde til Abbed i Klosteret paa Eskilsø i Isefjorden, for at han skulde reformere Munkenes Sæder i dette Kloster. V. indførte ogsaa snart en bedre Tugt, men udsatte derved sit Liv for Efterstræbelser fra Munkenes Side, der klagede over, „at han selv intet aad og drak, men gav dem Græs og Blade (Grøntsager) til Mad“, med andre Ord, at han tvang dem til at afholde sig fra Kjødspiser paa Fastedagene. Han erhvervede sig Fortjenester af Havedyrkningen, idet han indførte Salat og andre Køkkenurter samt Frugttræer. Under ham flyttedes Klosteret fra Eskilsø til Ebelholt i Nordsjælland c. 1175. V. kom snart til at indtage en anset Stilling i Danmark, raadede ivrig til det ulykkelige Giftermaal mellem Philip II August og den danske Prinsesse Ingeborg, sendtes 1194 sammen med Anders Sunesøn til Rom og Paris i Ingeborgs Skilsmissesag og kastedes i Fængsel af den voldsomme Philip II. Han døde i Ebelholt Paaskenat 1203 i en meget høj Alder og kanoniseredes 1224 af Paven.

Vilhelm, anden Søn af Kong Christian IX af Danmark s. Georg I, Hellenernes Konge.

Vilhelm I, Konge i Preussen 1861—88 og tysk Kejser 1871—88, f. 22 Marts 1797, anden Søn af Kong Fred. Vilh. III, tog 1813—14 Del i Krigen mod Frankrig og blev 1840 General og Statholder i Pommern. Desuden fik han ved den ældre Broders Tronbestigelse som Fred. Vilh. IV Titlen „Prins af Preussen“ og tog livlig Del i de offentlige Anliggender; hans Forkjærlighed for Militærvæsenet gjorde, at han regnedes for det absolutistiske Partis Hoved. Under Gadekampen i Berlin i Marts 1848 fik V. Skyld for at have ophidset sin Broder til Modstand og paalagt Soldaterne at skyde paa Folket; han maatte derfor flygte til England, medens hans Slot fik Paaskrift „Nationalejendom“, men vendte allerede i Juni tilbage og tog Sæde i den preussiske Nationalforsamling. I Sommeren 1849 anførte han de Tropper, der undertrykkede Opstanden i Pfalz og Baden, og blev derefter Militærgouverneur i de to vestlige Provinser. Under den orientalske Krig tilkjendegav han aabent sin Uvilje imod Junkerpartiet og dets Forkjærlighed for Rusland, og man satte derfor store Forhaabninger til ham, da han 23 Oct. 1857 overtog Statsstyrelsen i Stedet for sin sindssyge Broder, og 3 Maaneder efter giftede sin Søn **Frederik Vilhelm** med den engelske Dronning Victorias ældste Datter: hun skulde bringe Preussen Friheden i Morgengave, hed det. 9 Oct. 1858 blev V. Preussens virkelige Regent, og nu indtraadte strax „den nye Æra“ med et Ministerium af Gammelliberale, der vilde gjøre Forfatningen til en Sandhed og indskrænke Junkervæsenets Magt. Under den italienske Krig 1859 indtog V. en truende Holdning over for Frankrig og lod Hæren sætte paa Krigsfod, men vilde ikke gjøre sig til Redskab for Østerrig og afslog dets Tilbud om at være Chef for alle tyske Forbundstropper, naar han ikke tillige fik fuld Raadighed over dem. Derimod afviste han i Juni n. A. Napoleon III.s lokkende Tilbud ved Sammenkomsten i Baden-Baden. 2 Jan. 1861 blev V. Konge, var 14 Juli i Baden-Baden Gjenstand for et Mordforsøg af en exalteret tysk Student Oscar Becker og lod sig 18 Oct. krone i Königsberg med megen Pomp. Man tog det ilde op, at han ved denne Lejlighed stærkt fremhævede „Kongedømmet af Guds Naade“, skjønt han samtidig betonede „Landets besvorne Institutioner“; og Misstemningen steg, da han haardnakket holdt fast paa den af ham selv med Krigsminister v. Roon og andre Generaler udarbejdede Hærordning, som 1859 midlertidig var bleven sat i Kraft, og nægtede alle Indrømmelser til det nydannede „Fremskridtsparti“. Striden med Landdagen førte i Marts 1862 til de liberale Ministres Fjærnelse, og i Sept. s. A. sattes Bismarck i Spidsen for Regeringen, hvorved Bruddet blev fuldstændigt. End ikke Sejrene i Slesvig 1864 kunde tilvejebringe en Udsoning, og man tilskrev den indre Tvist, at Bestræbelserne for at samle Tyskland under Preussens Ledelse vandt saa liden Fremgang. Derimod vandt V. ved Aftalen i Gastein i Aug. 1865 Hertugdømmet Lauenburg. Først Krigen med Østerrig i Sommeren 1866 skaffede V. hans tidligere Folkegunst tilbage, endog i forøget Grad; man erkjendte Hærordningens Fortrin af de store Resultater, der vare vundne, og Landdagen gav ikke alene de fornødne Efterbevillinger, men understøttede ogsaa villig Regeringens nye tyske Politik. En Amnesti for alle politiske Forseelser beseglede Udsoningen mellem Konge og Folk. Ved den nye nordtyske Forbundsforfatning blev V. 1 Juli 1867 Præsident for Forbundet. Kort forinden besøgte han den franske Kejser ved Verdensudstillingen i Paris, men afslog nye Tilbud om politisk Forbund, knyttede sig derefter nøjere til Rus-

land og udvexlede i Dec. 1869 med Kejser Alexander II høje Ordener til Minde om „den store og mærkelige Tid", da de to Lande havde kæmpet sammen imod Frankrig. Det længe ventede Brud med dette Rige indtraf i Juli 1870, da Spanien havde valgt Prins Leopold af Hohenzollern til Konge. Den franske Afsending Benedetti forlangte nemlig i Ems, at V. som Kongehusets Hoved skulde forbyde Prinsen at modtage Valget; dette Forlangende afvistes, men Prinsen gav efter Kongens Raad frivillig Afkald paa Kronen. Ikke tilfreds med denne Indrømmelse forlangte Frankrig, at V. skulde love heller ikke i Fremtiden at lade denne Plan blive gjenoptagen; men derpaa gav han (13 Juli) et bestemt Afslag og henviste Benedetti til Regeringen i Berlin for at fortsætte Forhandlingerne. Dette optoges af den franske Regering som en Fornærmelse, og den fransk-tyske Krig (s. d. A.) blev Følgen. For at opflamme Folkets Krigslyst gjenoprettede V. „Jærnkorset" (fra Frihedskrigens Tid), og han overtog selv 2 Aug. formelt Hærens øverste Ledelse med General Moltke til Stabschef, var til Stede i Slagene ved Gravelotte og ved Sédan, samt under hele Paris's Belejring. Under Krigen sluttedes Aftaler om Gjenforening af Nord- og Sydtyskland til et nyt tysk Rige, og 18 Jan. 1871 udraabtes V., omgiven af tyske Fyrster og Prinser, paa Slottet i Versailles til tysk Kejser. Efter Fredsslutningen forlod V. Versailles 7 Marts, hilsedes paa Hjemrejsen gjennem Tyskland overalt med Jubel og især ved Tilbagekomsten til Berlin, samt ved den store Sejersfest (16 Juni), da Tropperne holdt Indtog i Tysklands nye Hovedstad. Kort efter (6—8 Sept.) mødtes V. med den østerrigske Kejser i Salzburg for at forny det tidligere venskabelige Forhold, og n. A. (5—12 Sept.) mødtes baade Østerrigs og Ruslands Herskere med ham i Berlin til „Trekejsermødet". I Maj 1873 besøgte V. Kejser Alexander i St. Petersborg og i Oct. 1875 Kong Victor Emanuel i Milano. Paa gjentagne Rejser gjennem Sydtyskland fik han tilstrækkelige Beviser paa, at man ogsaa der flattede „den sejerrige Kejser", „Helteoldingen". Derimod blev han 11 Maj og 2 Juni 1878 Gjenstand for Mordforsøg af Socialdemokraterne Hödel og Nobiling og ved det sidste alvorlig saaret; i Anledning af Helbredelsen sammenskødes i Tyskland 1½ Mill. Mark til en velgjørende Stiftelse med V.s Navn. Da Forholdet til Rusland kølnedes, fordi Tyskland ikke understøttede dets Krav paa Berlinercongressen, og da et Besøg hos Alexander II intet frugtede i saa Henseende, sluttede V. i Oct. 1879 et Forsvarsforbund med Østerrig-Ungarn, hvortil Italien sluttede sig 1883, og styrkede dette ved gjentagne Sammenkomster i Gastein (sidst 1886) med Kejser Frants Joseph. Et nyt „Trekejsermøde" i Skiernievice 16—17 Sept. 1884 med Ruslands nye Kejser Alexander III medførte ingen Ændring i de politiske Forhold. V. opnaaede en høj Alder. 1879 fejrede han sit Guldbryllup med Augusta, Datter af Storhertug Carl Frederik af Sachsen-Weimar (f. 30 Sept. 1811, d. 7 Jan. 1890) og 1886 sit 25 Aars Kongejubilæum; men endnu større Deltagelse vistes ham dog 1887 paa hans 90-Aars Fødselsdag fra hele Tyskland til Tak for den hidtil ukjendte Magt og Indflydelse, som det under hans Regering havde vundet. Hans Død 9 Marts 1888 fremkaldte ogsaa stor Bevægelse baade i og uden for Tyskland. V. havde kun ēn Søn, Frederik Vilhelm (f. 1831), der fulgte ham i Regeringen som Frederik III og endnu s. A. i Graven, og en Datter, Luise (f. 1838), gift 1856 med Storhertug Frederik I af Baden.

Vilhelm II, Konge af Preussen og tysk Kejser siden 1888, den foreg.s Sønnesøn, f. 27 Jan. 1859, ældste Søn af Frederik III (s. Frederik Vilhelm, III., S. 265), blev uddannet 1874—77 paa Gymnasiet i Kassel og tog i Jan. 1877 Studentereksamen og i Juni s. A. Officersexamen i Potsdam. Derefter tilbragte han to Aar ved Universitetet i Bonn dels med retsvidenskabelige, dels med historiske Studier (optraadte ogsaa blandt Studenterne som Taler), men indtog derefter sin Plads i Hæren som Lieutenant. Han gjennemgik nøje alle Grader (1881 Capitain i Fodfolket, 1885 Oberst i Husarerne) og var en meget ivrig og pligttro Officer med stor Interesse for alt Militærvæsen. Dog gjorde han ogsaa Tjeneste først i Udenrigs-, siden i Finansministeriet og søgte Indsigt i den almindelige Forvaltning. Han var sin Farfaders og Fyrst Bismarcks erklærede Yndling og satte sin Ære i at skulle fortsætte Styrelsen i deres Aand, medens Forholdet til Faderen var køligt paa Grund af dennes frisindede og borgerlige Grundsætninger. 9 Marts 1888 blev V. Kronprins og 15 Juni Kejser. Allerede i Juli Maaned rejste han, fulgt af Østersøflaaden, til St. Petersborg, Stockholm og Kjøbenhavn (30 Juli). Han modtog derefter i Berlin Besøg af Kongerne Luis af Portugal, Christian IX af Danmark, Georg af Grækenland, hvis Søn Constantin forlovedes med hans Søster Sophie, og Oscar II af Sverige-Norge. I Sept. drog han paa en ny Rejse til de sydtyske Hoffer og derfra til Wien og Rom; han besøgte vel Pave Leo XIII, men fremhævede stærkt Forbundsforholdet til Italien. I Maj 1889 modtog han med stor Udmærkelse Kong Umberto i sin Hovedstad, gjorde i Juli en Lystrejse til Norges Vestkyst, drog med en Flaade i Aug. til England og besøgte i Oct. Athen og Constantinopel. Som Regent udfolder han en rastløs Virksomhed og særlig Omhu for Forsvarsvæsenets Udvikling, medens han dog samtidig stærkt har forsikret om sine fredelige Hensigter. Stor var Overraskelsen, da han i Febr. 1890 i Haandskrivelser til sine Ministre udtalte sig for en omhyggelig Prøvelse af Arbejdernes Krav paa bedre Kaar og særlig paa retlig Ligestilling med de andre Samfundsklasser, og da han fremkaldte Sammenkomsten i Berlin af en Fagmands-Congres fra næsten hele Europa (Rusland og Balkan-Halvøen undtagne) til Drøftelse af Arbejderspørgsmaalet og Forberedelse af internationale Afgjørelser i saa Henseende. Endnu større Forbavselse vakte det dog, da han i Marts brød med sin beundrede Læremester og afskedigede Bismarck som tysk Rigskansler og preussisk Førsteminister. Alt tyder paa, at han ønsker selvstændig at

lede Regeringen, og at han baade nærer de største Forestillinger om sit Herskerkald og har Vilje til at forsøge endog indgribende Ændringer i Statens Styrelse. 1881 ægtede V. Augusta Victoria (f. 22 Oct. 1858), Datter af Hertug Frederik af Augustenborg, og har med hende 5 Sønner; den ældste, Vilhelm, er født 1882.

Vilhelm I Erobreren, Hertug i Normandiet 1035—87 og Konge i England 1066—87, f. 1027, var en nægte Søn af den normanniske Hertug Robert II og en smuk Bundtmagerdatter Herlotte eller Herleva fra Falaise. Han kaldes derfor ogsaa V. Bastard. Allerede som Hertug i Normandiet viste han stor Klogskab og en sjælden Aands- og Legemskraft, tæmmede sine Vasaller, erhvervede Grevskabet Maine og gjorde sig frygtet af alle sine Naboer. Ved Edvard Bekjenderens Død 5 Jan. 1066 gjorde han Fordring paa England, som han sagde, at denne under hans Besøg i England 1051 havde testamenteret ham. Han samlede, begunstiget af Paven, en Hær paa 60,000 Md. Normanner, Franskmænd og Tyskere, landede 28 Sept. i England, overvandt og fældede Harald Godwinsøn ved Hastings (14 Oct. 1066) og blev allerede Juledag s. A. kronet som Konge af England. Til Minde om denne Begivenhed skal det berømte saakaldte Bayeux-Tapet (s. d. A.) være forfærdiget. I Begyndelsen behandlede han Angelsachserne taalelig og nøjedes med at confiskere deres Godser, der vare faldne i Kampen imod ham. Da Normannernes Overmod snart fremkaldte gjentagne Oprør 1067 og 1068, gik han frem med den største Strænghed mod den indfødte Befolkning, forvandlede næsten fuldstændig Northumberland til en Ørken og gav alle større Grundejendomme til sine Normanner. Han indførte den normanniske Lensforfatning og det normannisk-franske Sprog i alle offentlige Anliggender. 1085—86 lod han udarbejde en Jordebog, den saakaldte »Domesdaybook« (s. d. A.), i Følge hvilken der i England var 700 Baronier og 60,215 mindre Len. V. er berygtet paa Grund af sin Jagtlyst og de derved fremkaldte barbariske Jagtlove. Paa et Tog mod sin Lensherre, den franske Konge Philip I, døde han (7 Sept. 1087) som en Følge af et Fald med Hesten. Af hans Børn med Mathilde af Flandern (d. 1083) maa nævnes Robert III af Normandiet (s. Normandiet), Vilhelm II den røde (rufus), Konge af England 1087—1100, en raa og tyrannisk Hersker, der blev skudt paa Jagten, Henrik I, Konge af England 1100—35, og Adele, Moder til Stephan af Blois, som var Konge af England 1135—54. Fra V. Erobreren nedstammer tillige det engelske Kongehus Plantagenet eller Anjou, idet den første Konge af denne Familie, Henrik II, var en Søn af Henrik I.s Datter Mathilde.

Vilhelm III af Oranien, Generalcapitain over de forenede Nederlande og Statholder i Holland og Zeeland 1672—1702, Konge i England 1689—1702, Søn af Vilhelm II af Oranien og den engelske Konge Carl I.s Datter Henriette Marie, blev født 4 Nov. 1650 efter sin Faders Død. Denne havde søgt at gjøre Posterne som Generalcapitain og Statholder arvelige, men det republikanske Parti i Nederlandene vedtog 1667 og 1670, at disse to Poster aldrig maatte forenes. Herved syntes V. udelukket fra nogen Sinde at kunne tiltræde Regeringen i Nederlandene, som lededes af de Witt. Da Frankrig og England 1672 overfaldt den nederlandske Republik, blev imidlertid den unge V., som havde faaet en fortrinlig Opdragelse, og hvis Charakter og Forstand tidlig var modnet, ved en Revolution (s. Nederlandenes Historie) stillet i Spidsen for Regeringen, og det var ham, som med sin Oldefaders Standhaftighed og Klogskab reddede Republiken. I Krigen viste han sig som en tapper og dygtig Feltherre, om han end ikke kunde overvinde Condé ved Seneffe (1674) og blev slaaet ved Mont-Cassel (1676); ved Freden i Nijmegen (1678) førte han Nederlandene ufkadte ud af Faren. Allerede fra sin første Optræden var han Ludvig XIV.s farligste Modstander og blev senere Centrum for alle Coalitioner mod Frankrig; det var saaledes ham, der stiftede Forbundet i Augsburg 1686 mellem Nederlandene, Spanien, Kejseren og det tyske Rige, Paven og Savoien; men det var dog først efter at være bleven Konge i England, at det lykkedes ham at standse Frankrigs Overgreb. Han var nemlig 1677 bleven gift med Marie, den senere engelske Konge Jakob II.s ældste Datter, og da hans Svigerfader ved sin Forkjærlighed for Absolutisme og Katholicisme vakte stedse større Misfornøjelse, landede V. (efter Prinsen af Wales's Fødsel) ved Tor-Bay (5 Nov. 1688), rykkede uden at finde Modstand ind i London, blev efter Jakob II.s Flugt til Frankrig udraabt af Parlamentet til Konge af England (13 Febr. 1689) samtidig med, at han maatte anerkjende »Declaration of rights« (s. Englands Historie). Ogsaa i Skotland blev han uden Modstand udraabt til Konge 1 Apr. 1689, samme Dag, som han kronedes i Westminster, men over Irland fik han først Herredømmet 1690 efter Slaget ved Boyne. Skjønt Englænderne gjærne deltog i den pfalziske Arvefølgekrig med Frankrig indtil Freden i Rijswijk (1697), havde V. dog baade under og efter Krigen en vanskelig Stilling i England, hvor han med sit kolde og indesluttede Væsen aldrig blev populær (han var det derimod i højeste Grad i Nederlandene), og hvor det ene af de to store Partier, Tories, betragtede ham som en Usurpator, medens det andet Parti, Whigs, ofte traadte i Opposition til hans Planer. Blandt de vigtigste Begivenheder i England under hans Regering maa nævnes Oprettelsen af Londons Bank (1694), Udvidelsen af det ostindiske Handelscompagni (1702) og Indførelsen af den protestantiske Arvefølgelov (1701), hvorved Huset Hannover bestemtes til eventuel Arving til Englands Krone. Da Ludvig XIV vilde sætte sin Sønnesøn paa Spaniens Trone og tvært imod sine Løfter i Rijswijk efter Jakob II.s Død (1701) anerkjendte dennes Søn som Jakob III, sluttede V. Forbund med Kejseren, men døde 19 Marts 1702 som en Følge af et Fald med Hesten. Han og hans Dronning Marie (d. 1695) havde ingen Børn. Om hans Familiebesiddelser i Nederlandene og Tyskland

opkom den langvarige oranifke Arvefølgestrid (f. Oranien). En Statue er rejst ham ved Brixham, i Nærheden af det Sted, hvor han landede paa Englands Kyst.

Vilhelm IV, Konge i England og Hannover 1830—37, f. 21 Aug. 1765, Kong Georg III.s 3dje Søn, indtraadte 1778 i Flaaden og gjorde flere Aar Tjeneste til Søs. 1788 fik han Titlen Hertug af Clarence og traadte snart efter i Forbindelse med Skuespillerinden Dora Jordans, med hvem han fik 10 Børn, men forlod hende alligevel 1811 og lod hende dø (1815) i Sorg og Trang. 1818 ægtede han Prinsesse Adelheid af Sachsen-Meiningen (f. 1792, d. 1849), blev 1827 Storadmiral og gav Admiral Codrington den hemmelige Ordre, som førte til Slaget ved Navarino. Hans jævne Væsen og Frisind gjorde ham yndet og skaffede ham Tilnavnet Sailor's King. 26 Juni 1830 blev han Konge og kaldte snart Whigpartiet til Magten. Han viste 1832 under Forhandlingerne om Valgreformen en kraftig Optræden imod Overhuset, men fjærnede 1834 pludselig Whigministeriet af Frygt for de Farer, en Indskrænkning af den irske Statskirke kunde medføre for Protestantismen. Som Konge i Hannover udstedte han 1833 en frisindet Forfatning, der omstyrtedes af hans Broder og Efterfølger Ernst August. V. døde 20 Juni 1837. To af hans nægte Sønner førte Titlen Lord Fitzclarence og døde henholdsvis 1842 og 1854.

Vilhelm I, Konge i Nederlandene 1815—40, f. 24 Aug. 1772, Søn af den sidste Arvestatholder Vilhelm V, førte 1793—95 de hollandske Tropper imod Franskmændene og gik derefter til Berlin. Hans Moder var nemlig en preussisk Prinsesse, og han selv havde 1791 ægtet Kong Frederik Vilh. II.s Datter Vilhelmine (f. 1774, d. 1837). 1802 afstod Faderen ham Fyrstendømmet Fulda, der var givet til Vederlag for Arvestatholderværdigheden, og 1806 arvede han ved Faderens Død Nassau-Dietz; men han mistede kort efter alle sine Lande, fordi han i preussisk Tjeneste havde kæmpet imod Frankrig (blev Krigsfange ved Capitulationen i Erfurt). 1809 deltog V. som Frivillig i Slaget ved Wagram, vendte i Nov. 1813 tilbage til Nederlandene og blev strax udraabt til Statholder. Paa Wienercongressen fik han desuden Belgien og Luxemburg og blev 1815 „Konge i de forenede Nederlande", men maatte afstaa sine Stammelande til Preussen og Nassau. Som Konge boede han skiftevis i Haag og Brysel, søgte at fremme den offentlige Brug af det nederlandske Sprog i Belgien, men kunde ikke overvinde de katholske Belgieres (især Vallonernes) Uvilje imod Sammenknytningen. Hans selvraadige Styrelse fremkaldte 1830 Belgiens Opstand og Løsrivelse. Hans haardnakkede Vægring ved at indrømme de to Landes Adskillelse paadrog Nederlandene en trykkende Statsgjæld og vakte megen Misstemning. V. nedlagde 1840 Regeringen, fulgt af Sønnen **Vilhelm II**, ægtede n. A. den katholske Grevinde d'Oultremont og levede senere i Berlin som Greve af Nassau med en umaadelig Privatformue; d. 12 Dec. 1843. Hans yngre Søn Frederik, f. 1797, d. 1881, var Fader til Dronning Lovisa af Sverige-Norge og altsaa Morfader til den danske Kronprinsesse.

Vilhelm II, Konge i Nederlandene 1840—49, den foreg.s Søn, f. 6 Dec. 1792, kæmpede fra 1811 under Wellington i Spanien og anførte 1815 de nederlandske Tropper ved Waterloo. Han var udset til Ægtefælle for den engelske Konge Georg IV.s Datter Charlotte, men hun foretrak hans senere Modstander, Prins Leopold af Sachsen-Koburg (fra 1830 Konge i Belgien), og han ægtede 1816 den russiske Kejser Alexander I.s Søster Anna Pavlovna (f. 1795, d. 1865). Da Opstanden udbrød i Belgien 1830, gik V. til Brysel og søgte at dæmpe Bevægelsen ved at love en Adskillelse med senere Personalunion; men Faderen vilde ikke godkjende dette Tilbud, og han rejste derfor til England. 1831—32 anførte V. dog de nederlandske Tropper imod Belgien. 7 Oct. 1840 overtog han Regeringen, søgte at modarbejde Finansnøden ved betydelige økonomiske Reformer, men vægrede sig ved at gjøre de forlangte politiske Indrømmelser. 1848 maatte han dog tilstaa en fuldstændig Ombannelse af Forfatning og Forvaltning, men døde 17 Marts 1849, inden den var sat helt i Værk. Han havde to Sønner, **Vilhelm III** og Henrik, f. 1820, d. 1879, som siden 1849 var Statholder i Luxemburg.

Vilhelm III, Konge af Nederlandene siden 1849, den foreg.s Søn, f. 19 Febr. 1817, tiltraadte Regeringen 17 Marts 1849 og gjorde strax en Nedsættelse i Civillisten og andre Indrømmelser, samt udnævnte i Oct. et frisindet Ministerium under Thorbecke. Under V.s Styrelse er Landets Velstand stegen, Stat og Kirke blevne skarpt adskilte og det parlamentariske Liv udviklet, skjønt Kongen personlig har hyldet conservative Anskuelser. 1887 blev Valgretten væsentlig udvidet og 1888 selve Forfatningen revideret. Ved det tyske Forbunds Opløsning 1866 erklæredes enhver Forbindelse mellem Tyskland og Limburg at være bortfalden, og n. A. gjordes Skridt til at sælge Luxemburg til Frankrig. V. ægtede 1839 Sophie, Datter af Kong Vilhelm I af Württemberg (f. 1818, d. 1877), og havde med hende to Sønner, Vilhelm (f. 1840, d. 1879) og Alexander (f. 1851, d. 1884). Han indgik 1879 et nyt Ægteskab med Emma, Prinsesse af Waldeck, f. 1858, og fik en Datter og Tronarving Vilhelmine, f. 31 Aug. 1880.

Vilhelm I, Konge i Württemberg 1816—64, f. 27 Sept. 1781, kom tidlig i Strid med sin voldsomme og herskesyge Fader, Frederik I, og holdt sig i Regelen borte fra Hoffet. 1800 kæmpede han som østerrigsk Frivillig ved Hohenlinden, førte 1812 de württembergske Tropper imod Rusland, men maatte som syg efterlades i Vilna. 1814 førte han et Hærcorps imod Frankrig og udmærkede sig ved flere Lejligheder. 1808 havde han ægtet den bayerske Prinsesse Caroline, men skilte sig fra hende 1814 og ægtede 1816 den russiske Storfyrstinde Katharina Pavlovna (f. 1788, d. 1819). 30 Oct. 1816 blev V. Konge, gav efter heftig Strid med Landstænderne 1819 en constitutionel Forfatning, men var kun lidet villig til at

bøje sig for dens Consequenser og nærede ikke større Interesse for Tysklands nationale Ønsker. I Marts 1848 indsatte han vel under Folkets Tryk et frisindet Ministerium og lod det gjennemføre vigtige Reformer, anerkjendte 24 Apr. 1849 „nødtvungent" den tyske Rigsforfatning, men lod kort efter i Stuttgart Resten af Frankfurtparlamentet sprænge fra hinanden og erklærede med Bestemthed, at han „aldrig vilde bøje sig for en Hohenzoller" som tysk Kejser. I Febr. 1850 indgik han et Særforbund med Bayern og Sachsen, angreb i Trontalen den prøjsiske Unionsplan i de stærkeste Udtryk og erklærede sig ved et Møde med den østerrigske Kejser i Bregenz villig til at følge „sin Kejsers Kald, hvorhen det skulde være". Samtidig omstyrtede han de frisindede Forfatningsændringer, fordi han ikke kunde enes med Landdagen. 1859—63 bekæmpede V. ligeledes Preussens Planer om Tysklands nærmere Sammenknytning. Han døde 24 Juni 1864 og fulgtes af Carl (f. 1823), Søn af hans tredje Ægteskab (1820) med hans Cousine Pauline af Württemberg (f. 1800, d. 1873). En Datter, Sophie (f. 1818, d. 1877), ægtede 1839 Kong Vilhelm III af Nederlandene.

Vilhelm IV, Landgreve af Hessen-Kassel 1567—92, f. 1532, deltog med Dygtighed i Krigene mod Carl V. Han var en lærd Astronom, Ven af Tyge Brahe og efterlod sig et astronomisk Værk, »Coeli et siderum observationes« (udg. af Snellius 1618).

Vilhelm I, Kurfyrste af Hessen 1803—21, tidligere Landgreve siden 1785 (som V. IX), f. 1743, Søn af Landgrev Frederik II, arvede tidlig Grevskabet Hanau, hvilket hans Moder, Marie, Datter af Kong Georg II af England, styrede i hans Mindreaarighed. Under Syvaarskrigen levede V. i Danmark hos Kong Frederik V, der var gift med hans Moders Søster, og ægtede 1764 hans Datter Vilhelmine Caroline. Som Greve af Hanau solgte V. ligesom Faderen Soldater til England imod Nordamerikanernes Frihedskamp, og som Landgreve var han en haard og havesyg Hersker. Med stor Bekostning byggede han 1787—96 Slottet Wilhelmshöhe ved Kassel. 1792—95 tog han Del i Krigen mod Frankrig, 1803 fik han Titel af Kurfyrste, vægrede sig 1806 ved at tiltræde Rhinforbundet og erklærede sig neutral, da Krigen udbrød mellem Frankrig og Preussen. Ikke des mindre blev han efter Slaget ved Jena fordreven fra sit Land af Napoleon I og maatte skyndsomst flygte til Danmark, medens han overgav sine sammenskrabede Rigdomme i M. A. Rothschilds Varetægt. 1808—13 levede V. i Prag, blev derefter gjenindsat som Kurfyrste og gjennemførte en fuldstændig Reaction, idet han med stor Haardhed og Vilkaarlighed omstyrtede alle Regeringshandlinger, der vare foretagne i de Aar, han var fordreven. D. 27 Febr. 1821, efterfulgt af sin Søn, V. II.

Vilhelm II, Kurfyrste af Hessen 1821—47, den foreg.s Søn, f. 1777, ægtede 1797 Prinsesse Augusta af Preussen, Kong Fred. Vilh. II.s Datter (f. 1780, d. 1841), men levede siden med en Frille, Emilie Ortlöpp fra Berlin, og ophøjede hende 1821, saa snart han blev Kurfyrste, til Grevinde Reichenbach, hvorefter Kurfyrstinden forlod Hoffet. Dette vakte megen Uvilje i Folket, især da V. desuden nægtede politiske Reformer og ikke indkaldte Landstænderne. I Sept. 1830 nødte Uroligheder ham til at give en fri Forfatning, og n. A. overdrog han Styrelsen til sin Søn, Frederik Vilhelm. 1841 ægtede V. Grevinde Reichenbach og efter hendes Død 1843 Caroline Berlepsch, der ophøjedes til Baronesse v. Bergen. D. 1847.

Vilhelm, Hertug af Braunschweig 1831—84, f. 1806, yngre Søn af den ved Waterloo faldne Hertug Fred. Vilh., fik af sin ældre Broder Carl Fyrstendømmet Oels i Schlesien. Efter Opstanden i Braunschweig i Sept. 1830 overtog V. Styrelsen og blev efter Broderens Afsættelse selv 20 Apr. 1831 Hertug. Han gav s. A. en fri Forfatning og styrede i god Forstaaelse med Folket, samt fremmede maadeholdne Reformer. 1866 sluttede han sig villig til det nordtyske Forbund, men beklagede aabent Hannovers Indlemmelse i Preussen og ønskede at faa Kronprinsen af Hannover (Hertugen af Cumberland) til Arving, da han selv var barnløs. D. 18 Oct. 1884.

Vilhelm, sædvanlig kaldet Meister Wilhelm von Köln, var en af de betydeligste Malere i den anden Halvdel af det 14de Aarh., navnlig anset som Portrætmaler. Han var født i Herle i Grevskabet Berg og døde 1378 i Köln. Som hans bedste Arbejde regnes en stor Altertavle med Fløje, som nu findes i Johannescapellet i Kölns Domkirke, navnlig de af Billedets mange mindre Fremstillinger, der bestemt tilskrives hans egen Haand. Desuden „Den hellige Veronica" i München" i Kölns Mus., et Veronicabillede i Nationalgalleriet i London o. fl. Flere af de ham tillagte Arbejder kunne ikke være fra hans Haand.

Vilhelm af Holland, tysk Konge 1247—56, f. 1227, Søn af Grev Florentius IV af Holland, blev 1247 af de rhinske Kurfyrster opstillet som Modkonge i Tyskland mod Kejser Frederik II og blev efter Conrad IV.s Død 1254 anerkjendt af de fleste tyske Fyrster, men faldt allerede 28 Jan. 1256 paa et Tog mod Friserne. Han var en mild og ridderlig Fyrste, der var meget afholdt i sit Arveland, men havde kun ringe Magt i Tyskland.

Vilhelm I af Oranien, d. tavse, Greve af Nassau, f. 16 Apr. 1533 i Dillenburg, Søn af Grev Vilhelm d. ældre af den ottoniske Linje (s. Nassau), arvede 1544 det lille Fyrstendømme Oranien (s. Oranien). Han kom tidlig som Page i Tjeneste hos Kejser Carl V, hvor han blev opdragen i den katholske Religion og vandt Kejserens Yndest, saa at han i sit 22de Aar blev Overstcommanderende i Nederlandene og Statholder i Holland, Zeeland og Utrecht. Carl V anbefalede V. til sin Søn Philip II, men denne mistroiske Fyrste forbigik ham ved Besættelsen af Statholderposten, hvorpaa V. og Greverne Egmond og Hoorn traadte i Spidsen for Adelens Opposition mod Nederlandernes politiske og religiøse Undertrykkelse, bevirkede den forhadte Minister Granvellas Tilbagekaldelse (1564) og stiftede det nederlandske Compromis (Geuserne). Klogere end Egmond og Hoorn nedlagde V. 1567 før Albas Ankomst sine Embeder og begav sig

:il Tyskland, hvor han aabenlyst traadte over il Protestantismen. Sammen med sine Brødre jvervede han nu Tropper og gjorde gjentagne Gange Indfald i Nederlandene, men kunde ikke fremkalde nogen almindelig Opstand eller udrette noget mod Alba, førend Søgenserne 1572 erobrede Briel og Vliesfingen. Da først blev Opstanden almindelig, og Hollands Stænder udnævnte i Dordrecht (Juli 1572) V. til Kongens Statholder, et Exempel, som flere andre Provinser fulgte, ligesom V. ogsaa blev anerkjendt som Overfeltherre til Lands og Vands (Generalcapitain). Fra den Tid af var V. Centrum for Modstanden mod Philip II og var Ären for ved sin Udholdenhed og Klogskab at have befriet Nederlandene (s. Nederlandenes Historie). Philip II.s Forbitrelse rettedes derfor særlig mod V., og 1580 satte han en Pris paa hans Hoved, hvilket Unionen i Utrecht besvarede med at erklære sig uafhængig af Philip II (1581). Efter at et Mordforsøg 1582 var mislykket, myrdedes V. 10 Juli 1584 paa Slottet i Delft af Balthasar Gérard. I sine 4 Ægteskaber (1° Anna af Egmond, 2° Anna af Sachsen, Kurfyrst Morits's Datter, 3°, Charlotte af Bourbon, 4°, Louise, Admiral Colignys Datter) havde V. en Mængde Børn, af hvilke maa fremhæves Morits af andet Ægteskab og Frederik Henrik af fjerde Ægteskab, der vare Statholdere og Generalcapitainer 1584—1625 og 1625-47.

Vilhelm II af Oranien, Søn af Frederik Henrik og Sønnesøn af Vilhelm I af Oranien, f. 1626, var Statholder og Generalcapitain i de forenede Nederlande 1647—50. Under hans Regering anerkjendtes Nederlandenes Uafhængighed ved den westfalske Fred 1648, men efter Freden kom det angaaende Spørgsmaalet om den staaende Hærs Størrelse til et Brud mellem V. og det republikanske Parti, der især var talrig repræsenteret i Provinsen Hollands Standerforsamling. V. havde allerede foretaget sig flere vigtige Skridt mod sine Modstandere, da han bortreves af Døden 1650. Hans Gemalinde Henriette Marie, den engelske Konge Carl I.s Datter, fødte 8 Dage efter sin Mands Død Sønnen Vilhelm III af Oranien, med hvem Vilhelm I.s Mandslinje uddøde.

Vilhelm IV af Oranien, Søn af Johan Vilhelm Friso, der var Statholder i Friesland og Groningen og nedstammede fra Vilhelm I af Oraniens yngre Broder Johan (s. Nassau), blev ved sin Faders Død (1711) Statholder i de to Provinser og 1747, da de franske Hære i den østerrigske Arvefølgekrig trængte frem mod Generalitetslandene, Arvestatholder i alle de forenede Nederlande. Han døde 1751. I sit Ægteskab med den engelske Konge Georg II.s Datter Anna blev han Fader til den følgende Arvestatholder Vilhelm V.

Vilhelm V af Oranien, Søn af Vilhelm IV af Oranien og Georg II.s Datter Anna, Arvestatholder i de forenede Nederlande 1751—95, f. 1748, overtog selv 1766 den hidtil af Formynderne førte Regering, men var en svag og ubnelig Fyrste, under hvem Hollands Magt og Anseelse sank mere og mere. Mod hans Ønske indvikledes Nederlandene i den nordamerikanske Frihedskrig med England, men gik med Tab og Ydmygelse ud af Krigen. Kejser Joseph II ophævede 1781 Barrieretractaten, og da han 1784 ligeledes vilde hæve Scheldens Spærring, maatte Nederlandene betale en betydelig Pengesum for at afværge dette. Under disse Forhold voxede det antioranske eller patriotiske Partis Magt og Forbitrelse mod V., der beskyldtes for at give Nederlandenes Interesser til Pris for England, og han blev til sidst 1786 afsat fra sin Værdighed. Men da V.s Gemalinde, Søster til den preussiske Konge Frederik Vilhelm II, paa en Rejse (Juni 1787) blev fornærmet af Patrioterne, rykkede en preussisk Hær ind i Landet og genindsatte V. i hans tidligere Magt. Han deltog 1793 i den første Coalition mod Frankrig, og da franske Tropper i Vinteren 1794—95 rykkede ind, sluttede Patrioterne sig alle Vegne til dem, saa at V. og hans Familie maatte flygte over til England, hvor han døde 1806.

Wilhelmsd'or, ældre Guldmønt i Hannover og Holland. I Hannover kaldtes den ogsaa Ernst Augustd'or, var af Finhed 895,sss Tusendedele og havde en Værdi af 14 Kroner 77 Øre. Den hollandske, ogsaa kaldet Gouden-Willem, var af Finhed 900 Tusendedele og havde en Værdi af 15 Kroner 2 Øre eller omtr. 10 hollandske Gylden.

Vilhelmine, Navnet paa 3 danske Prinsesser af det oldenborgske Kongehus: 1) V. Ernestine, Frederik III.s Datter, f. 1650, d. 1706, gift med Kurfyrst Carl af Pfalz; 2) V. Caroline, Frederik V.s Datter, f. 1747, d. 1820, gift med Kurfyrst Vilhelm I af Hessen; 3) V. Marie, Frederik VI.s Datter, f. 18 Jan. 1808 paa Kiels Slot, blev 1 Nov. 1828 gift med Prins Frederik Carl Christian (den senere Konge Frederik VII), men skilt fra ham i Sept. 1837 og allerede 19 Maj 1838 anden Gang gift med sin Fætter, Hertug Carl af Glücksborg, efter hvem hun 24 Oct. 1878 blev Enke. I Anledning af hendes første Giftermaal oprettedes V.-Stiftelsen, der aarlig giver Udstyrshjælp til 8 Embedsmænds-Døtre ved deres Giftermaal og til 4 Haandværkssvende ved deres Nedsættelse som Mestre. Den ejer en Formue af 160,000 Kr.

Wilhelmj, August, berømt Violinvirtuos, f. 21 Sept. 1845 i Nassau, forbavsede allerede som Dreng ved sit Violintalent, var desuagtet 1861—64 Elev af Conservatoriet i Leipzig, hvorefter han begyndte sine Concertrejser i alle Europas Lande. 1878—82 var han i Nord- og Sydamerika, Australien, Asien; 1871 (med Aglaja Orgeny og Joseffy) og Maj 1885 hørtes han i Kjøbenhavn. W. har sin faste Bopæl i Biebrich ved Rhinen og har der en Højskole for Violinstuderende.

Vilhelmsborg, et Baroni i Jylland, Aarhus Amt, som blev oprettet 18 Sept. 1673 for Vilhelm Marselis, Baron Güldencrone, i hvis mandlige Slægt det senere er gaaet i Arv. Det har nu c. 247 Tdr. Hartkorn og i Fideicommiscapitaler 576,000 Kr. Hovedgaarden V. ligger 1½ M. s. for Aarhus og hed tidligere Skumstrup; den tilhørte Familien Friis, som 1662 solgte den til ovennævnte Vilhelm Marselis, efter hvem den har faaet sit nye Navn.

Wilhelmsburg, en stor Elbø imellem Hamborg og Harburg, med 5,100 I. Betydelig Havedyrkning og Kvægavl. Skibsværfter.

Wilhelmshaven [sen], s. Jade.

Wilhelmshöhe, pragtfuldt Slot i den preussiske Prov. Hessen-Nassau, ½ M. v. for Kassel, staar i Forbindelse med denne Stad ved en smuk Lindealle. Slottet, der tidligere var en kurfyrstelig Sommerresidens, indeholder mange Seværdigheder og var Napoleon III.s Opholdssted (5 Sept. 1870—19 Marts 1871) efter Nederlaget ved Sédan.

Wilibald Alexis, s. Häring.

Wilkens, Claudius Edv. Theod., dansk Philosoph, f. 28 Jan. 1844 i Harthe ved Kolding, opvoxede i Hedeegnen, hvor Faderen havde en lille Gaard, var i nogle Aar ansat paa et Herredskontor og gav sig derefter til at studere. Efter at være bleven Student (1864) dyrkede han Philosophien, hvori han 1869 tog Magisterconferens, men følte sig tillige tiltrukken af økonomiske og socialvidenskabelige Studier. Om begge Interesser vidner hans første Skrift: „Liv — Nydelse — Arbejde" (1873—75). 1875 tog han Doctorgraden („Erkjendelsens Problem") og virkede nu en Række af Aar som Privatdocent ved Universitetet; 1883 blev han beskikket til Docent i Philosophi og Sociologi. I dette sidste Fag havde han 1881 udgivet en Haandbog („Samfundslegemets Grundlove, et Grundrids af Sociologien"). Hans seneste Værk er „Æsthetik i Omrids" (1888), som giver en Oversigt over de æsthetiske Problemer og de forskjellige æsthetiske Retninger.

Wilkens, Jul. Fred. Chr. Emil, dansk Technolog, f. 29 Febr. 1812 i Kjøbenhavn, kom i Kunstdrejerlære og blev Svend, men hørte samtidig Ørsteds Forelæsninger over Physik til Philosophicum; da den polyt. Læreanstalt oprettedes (1829), indtraadte han blandt Eleverne og tog 1832, endnu før sit 20de Aar, Examen baade i Mechanik og Chemi. Paa en toaarig Udenlandsrejse besøgte han en Mængde industrielle Etablissementer, lagde sig i Holland efter Teglværksindustrien og tillige efter Fabrikationen af Runkelroesukker, hvorom han senere skrev en Bog. 1836 blev han Lærer i Technologi ved den polyt. Læreanstalt, hvilken Stilling han beklædte i 50 Aar, indtil han 1886 trak sig tilbage; end videre var han Lærer ved den militære Højskole, først 1842—48 i Militærtechnologi og Maskinlære, siden indtil Højskolens Ophævelse 1868 alene i Maskinlære. Da W. begyndte som Lærer i Technologi, var denne endnu ikke udformet til Videnskab; den gav kun tørre Enkeltheder og Fremgangsmaader ved forskjellige Fabrikationer, uden at Stoffet var ordnet paa overskuelig Maade. Det lykkedes W. at bringe Orden og System i det spredte Stof; han arbejdede mod dette Maal efter i Hovedsagen den samme Plan, som det senere viste sig, at ogsaa Karmarsch havde fulgt; dennes Technologis første Del udgav W. i en meget fri Bearbejdelse 1852, ledsaget af en Række Tavler med oplysende Figurer. Sine egne Forelæsninger udgav han først 1871 til Vejledning for de Studerende, dog uden Figurer; ved 2den Udg. 1886 blev dette Savn afhjulpet. W. var 1849—54 Folketingsmand og hørte til det nationalliberale Parti. I et langt Tidsrum spillede han tillige en betydelig Rolle i Industriforeningen, hvis Tidende han redigerede 1841—45.

Wilkes, Charles [uillks], f. 1801 i New-York, blev 1826 Lieutenant i den nordamerikanske Flaade, 1830 Chef for et Søkortarchiv i Washington, af hvis Omdannelse og Udvikling i videnskabelig Retning han havde betydelige Fortjenester. 1838 sendtes han paa en Opmaalingsrejse i Sydhavet, hvor han bl. a. undersøgte en Del af Sydpolarlandene (s. d. A.); hans Rejseberetning udgaves paa Statens Bekostning i 5 Bd. (1845). 1849 udgav han en Bog om Californien og Oregon (»Western America«), 1856 »Theory of Winds«. 1861 standsede han Postdampskibet „Trent" (s. d. A.) paa Vejen fra Vestindien til Europa og førte Sydstaternes Afsendinger som Fanger til Boston, hvorved han vandt megen Folkeyndest. Under Borgerkrigen forfremmedes han til Viceadmiral, men tog efter dens Tilendebringelse Afsked og døde 9 Febr. 1877 i New-York.

Wilkes, John [s. o.], engelsk Politiker, f. 17 Oct. 1727 i London, Søn af en rig Brændevinsbrænder, studerede i Leiden og valgtes 1757 til Underhuset, hvor han understøttede Pitts Ministerium. 1762 optraadte W. som en ivrig Modstander af Bute og Hoffet og rettede i sit Tidsskrift »North Briton« voldsomme Angreb endog mod Kongen. Han blev derfor fængslet efter Cabinetsordre, men løsladt af Domstolen og tiltvang sig endog Skadeserstatning, hvorved han sikrede fremtidig Overholdelse af Habeas-Corpus-Acten. Efter ny Tiltale flygtede han til Frankrig, valgtes 1768 paa ny til Underhuset, men blev udstødt af dette paa Grund af sin Optræden; dette gjentoges endnu to Gange, medens han udstod en lang Fængselsstraf, men hans Folkeyndest steg, og han blev stadig gjenvalgt. 1770 blev han desuden Alderman i London og hindrede som saadan Fængsling af de Journalister, der refererede Underhusets Forhandlinger; han tvang derved denne Ret igjennem, altsaa Mødernes fulde Offentlighed. 1774 blev han Lordmayor i London, indtog sit Sæde i Underhuset og talte Nordamerikas Sag, samt fik endelig 1782 den Oprejsning, at Underhuset udslettede af sin Protocol de tidligere Beslutninger om hans Udelukkelse. Fra 1779 var han Kæmner i London indtil sin Død 6 Dec. 1797. Hans Taler udgaves 1787, hans Breve 1805 i 5 Bd.

Wilkie, Sir David [uillki], vistnok den betydeligste Maler i den yngre engelske Skole og en af den nyere Tids berømteste Kunstnere, f. 18 Nov. 1785 i Cults i Skotland, uddannede sig dels i Edinburgh, dels i London. I sin første Periode malede W. mest Optrin af det daglige Liv, men med en Følelse og en Charakteristik, der hæver ham over de fleste Genremalere, baade i muntre Scener af Livet („Blindebuk", »Guess my name« o. fl.) og i alvorlige („Den blinde Violinspiller", „Udpantningen"); den hele Række af Fremstillinger vinder dobbelt Betydning ved at give et fuldblods Billede af den skotske og engelske Nationalejendommelighed. Efter en Rejse, som W. 1826—28 foretog til Spanien

i Italien, slog han ind paa en ny Vej, dels ved at vise Paavirkning af Tizian og Velasquez, dels ved at udvide Kredsen af sine Emner til Optrin af Livet i Spanien og større historiske Fremstillinger; blandt disse maa nævnes „Pigen fra Zaragoza", „Christopher Columbus" og „Knox, som prædiker for Lorderne 1559". Han malede ogsaa, især efter at være bleven Hofmaler, adskillige fortrinlige Portræter. W. foretog endelig 1840 en Rejse til Orienten, hvor han paa Tilbagevejen døde i Strædet ved Gibraltar 31 Maj 1841 og blev begraven i Havet. Hans Billedstøtte er opstillet i Nationalgalleriet.

Wilkins, Charles [uilkins], Sanskrit-Studiets Fader, f. 1749, d. 1836, var 1770 gaaet til Bengalen i det ostindiske Compagnis civile Tjeneste og begyndte c. 1778 med Iver at lægge sig efter Sanskrit. Under et Ophold i Indien paa 16 Aar erhvervede han sig en Kundskab i Arabisk, Persisk og Sanskrit, som faa paa den Tid vare i Besiddelse af. Efter at være vendt tilbage til England blev han ansat som Bibliothekar ved det ostindiske Compagnis Bogsamling i London, tillige Examinator for Studenterne i Haileybury og Addiscombe Colleges i de orientalske Sprog. W. var en af Stifterne af det asiatiske Selskab i Calcutta. Af hans Skrifter nævne vi: »Bhagavat-Geeta translated« (1785), »Heetopades translated« (1787), »Grammar of the Sanskrita Language« (1808) og »Radicals of the Sanskrita Language« (1815).

Villa hed hos Romerne et Hus paa Landet; laa det tæt uden for Byporten, hed det v. suburbana, i Modsætn. til v. urbana, et Hus i Byen. De rige Romeres V. vare i Regelen overst pragtfuldt udstyrede; en af de mest storartede var Kejser Hadrians V. i Tibur, hvoraf betydelige Levninger endnu ere bevarede. I Italien bruges endnu V. om Landsteder i Nærheden af de store Byer (Rom, Firenze, Napoli, Genua, Vicenza osv.), ofte rigt udstyrede i architektonisk Henseende, med store Haver og prægtige Kunstværker. Det er tillige her Navn paa flere Byer og Flækker og i Spanien, Portugal og det tidligere spanske Amerika Navn for Byer af tredje Rang (efter capitales og ciudades). Hos os bruges Ordet især om mindre Landsteder eller om mindre, isolerede, mer eller mindre elegante, af Have omgivne Bygninger til kun en eller nogle faa Familier.

Villach, Stad i det østerrigske Hertugdømme Kärnten, ved Floden Drau, 5 M. v. for Klagenfurt. 5,400 J. Hoveddepot for den kärntenske Blyproduktion. I den smukke gotiske Sognekirke er mange Mindesmærker over Medlemmer af Familierne Dietrichstein, Trauttmannsdorf o. fl.

Villacidro [tschidro], Stad paa Øen Sardinien, 5 M. n. v. for Cagliari. 5,200 J. Bispesæde. Smeltehytte.

Villa del Carmen, s. Carmen.

Villadsen, Peder, Mag., Biskop i Viborg Stift, f. 1610 i Viborg, hvor hans Fader var Kannik og Lector i Theologien. Han blev 1640 Præst ved St. Mikkels Kirke i Slagelse, siden tillige Provst over Slagelse Herred. I dette Embede tjente han i 21 Aar og deltog som en af den sjællandske Gejstligheds Deputerede i den mærkelige Rigsdag 1660 i Kjøbenhavn, hvor han var Biskop Svane en trofast og kløgtig Medhjælper til at gjennemføre den store Forandring i Statsforfatningen (hans Dagbog over Begivenhederne udgaves 1760). Til Belønning blev han det næste Aar forflyttet til sin Fødeby som Biskop, i hvilken Stilling han med Iver arbejdede paa at forbedre Gejstlighedens Sæder og afskaffe de Uordener, som under den fjendtlige Occupation havde indsneget sig i Stiftet. Han døde 22 Febr. 1673 og var Fader til Historieskriveren Niels Slange. Selv havde han ogsaa vist megen Interesse for historiske Forhold.

Willaert, Adrian [lahrt], Stifteren af den venezianske Musikskole, f. c. 1490 i Brügge, lærte Musik i Paris, rimeligvis af Mouton, en Elev af Josquin, og fik senere et saa anset Navn i Italien, at han 1527 udnævntes til Capelmester ved Marcuskirken i Venezia, hvilket Embede han forestod til sin Død 1562. Hans Elev, Zarlino, betegner ham som Opfinder af Kirkestykker for dobbelt Chor. Det er rimeligvis de to Orgeler, der i Marcuskirken haves lige over for hinanden, som have givet W. Ideen. Ved hvert Orgel opstillede han et Chor, der sang selvstændig, medens dog en Totalitet opnaaedes. Messer, Motetter, Psalmer, Madrigaler for 4 til 8 Stemmer af W. ere opbevarede.

Villaflór, s. Terceira.

Villafránca, 1) fransk Villefranche, Stad i det franske Dep. Søalperne ved Middelhavet, tæt uden for Nizza, hvorfra den skilles ved et stejlt Bjærg. 3,500 J. Befæstet Havn, Thunfiskeri. Staden besøges meget af Fremmede, som her søge at gjenvinde deres Sundhed. — 2) By i Norditalien, 2 M. s. v. for Verona. 4,000 J. Gammelt Slot, hvor Kejserne Napoleon III og Frants Joseph mødtes 11 Juli 1859, en Uge efter Slaget ved Solferino, og aftalte de Fredspræliminærer, der senere nøjere fastsattes ved Freden i Zürich, men aldrig traadte virkelig i Kraft. — 3) V. del Panadés [vilja], Stad i den spanske Prov. Catalonien, 5 M. v. for Barcelona, med 7,000 J. og en gammel aragonisk Kongeborg. Omegnen er rig paa Sydfrugter og Vin.

Villa Joyosa [vilja hhoiōssa], Stad i den spanske Prov. Valencia, ved Middelhavet, 14 M. s. til ø. for Valencia, med 9,300 J., Havn og Skibsbyggerier.

Villalár [vilja], en lille Flække i Spanien, Gammel-Castilien, s. v. for Valladolid, bekjendt af Slaget 23 Apr. 1521 (s. Padilla).

Villanélle ell. Villote bet. i det 16de og 17de Aarh. en Bondesang eller Bondedans. Af finere, men ogsaa ofte mere frivol Art vare de saakaldte Villote alle Napolitana, i hvilke en neapolitansk Syngemester lærer unge Damer Musikens Begyndelsesgrunde.

Villáni, Giovanni, italiensk Historieskriver fra Firenze, fattede 1300 under Jubelfesten i Rom den Beslutning at skrive et Værk paa Italiensk til sin Fødestads Berømmelse. Han begyndte derfor strax paa sin Firenzes Historie, der tillige blev en Verdenshistorie, og fortsatte den til Aar 1348, da han døde af Pest. Han skriver et smukt og tiltalende Sprog og er ube-

tinget troværdig, hvor han fortæller som Øjenvidne, skjønt han ikke lægger Skjul paa sine welfiske Sympathier. Hans Broder, **Matteo V.**, fortsatte hans Værk med en 13de Bog, der gaar til hans Dødsaar 1364. V.s Historie er udgiven af Montier (14 Bd., 1823—26) og af Gherardi (7 Bd., 1844). Matteos Søn, **Filippo V.**, skrev Firenzes Literaturhistorie paa Latin, hvoraf en italiensk Oversættelse udkom 1747.

Villanōva de Portimão [mäung], Stad i den portugisiske Prov. Algarve ved Atlanterhavet, 24 M. s. f. ø. for Lissabon, med 6,300 J., rummelig, befæstet Havn og stor Handel med Appelsiner.

Villanovānus, Arnoldus, Alchemist, f. 1235, d. 1312, Lærer i Philosophi og Lægekunst i Barcelona, blev udvist af Spanien paa Grund af, at han gav sig af med Astrologi, og blev senere af samme Grund, samt fordi han „stod i Forbund med Djævelen", forjagen fra Paris, Montpellier o. fl. St., indtil han endelig 1296 fandt Beskyttelse paa Sicilien under Frederik II af Aragonien. V. delte sin Samtids Meninger om Metalforvandlinger og de vises Sten. Ejendommelig for ham er hans Tro paa Guldets Virksomhed som Lægemiddel, naar det bragtes i en drikkelig Form. For øvrigt var han en af de første, der anvendte chemiske Præparater i Lægekunsten. Han efterlod sig mange Skrifter, hvoraf en Del udkom samlede i det 16de Aarh.; flere af dem ere dog omtvistede.

Villa nuēva del Grāo [vilja], Havnestad for den spanske Stad Valencia, ligger ved Guadalaviars Munding i Middelhavet, har 4,400 J., driver betydelig Skibsfart og er et besøgt Søbadested.

Villareāl, Stad i den portugisiske Prov. Traz os Montes, 11 M. ø. n. ø. for Oporto, med 5,500 J., livlig Industri og Handel med Vin og Sydfrugter.

Villari, Pasquale, italiensk Historiker, f. 1827 i Napoli, blev 1859 Professor i Pisa og 1863 i Firenze. Hans Hovedværker ere: Savonarolas Historie (2 Bd., 1859—51) og „Machiavelli og hans Tid" (3 Bd., 1877—82); desuden har han siden 1870 været Medarbejder af en omfattende italiensk Literaturhistorie og udgivet Bidrag til Oplysning af Dantes guddommelige Komedie (»Antiche leggende e tradizioni che illustrano la Divina Commedia« 1865).

Villarica, 1) d. f. s. Ouro-Preto. 2) [vilja], Stad i Republiken Paraguay i Sydamerika, 16 M. ø. s. ø. for Asuncion. 2,000 J. Egnen er særdeles rig paa Tobak og Appelsiner.

Villars, Claude Louis Hector, Hertug af [vilähr], fransk Marschal, f. 8 Maj 1653, Søn af den som General og Diplomat udmærkede Marquis P i e r r e de V., vandt et berømt Navn i den spanske Arvefølgekrig, hvor han var den eneste franske General, der nogenlunde kunde holde Eugen og Marlborough Stangen. 1702 fik han Commandoen over den franske Rhinarmē og sejrede ved Friedlingen over den tyske Rigsarmē, hvorved han vandt Marschalstaven. 1703 forenede han sig efter en mesterlig Marche med Kurfyrsten af Bayern og sejrede med denne over den kejserlige Hær ved Höchstädt, men blev kaldt tilbage, da han var bleven uenig med Kurfyrsten. 1704 endte han Camisardernes Opstand. 1706 og 1707 kæmpede han med Dygtighed og Held ved Rhingrænsen. 1709 fik han Commandoen over den franske Nordarmē, men blev overvunden og haardt saaret 11 Sept. ved Malplaquet, hvor dog Eugens og Marlboroughs Tab var meget større end Franskmændenes. 1712 overvandt han Eugen ved Denain og fremskyndede derved Freden i Utrecht. Endelig førte han 1713 et sejerrigt Felttog mod Eugen ved Rhinen og sluttede med ham Freden i Rastatt (6 Marts 1714) og Baden (7 Sept. 1714). Til Løn for disse Fortjenester blev han Pair, Hertug, Præsident i Krigsraadet og Medlem af Regentskabsraadet i Ludvig XV.s Mindreaarighed. Ved Udbruddet af den polske Tronfølgekrig blev V. fransk Overfeltherre i Italien og erobrede i Forening med Kongen af Sardinien Hertugdømmerne Milano og Mantua, men misfornøjet med Kongen af Sardinien og svækket af Alderen fordrede V. selv sin Tilbagekaldelse og døde paa Hjemrejsen i Toulon 17 Juni 1734. Han var en barsk og stivsindet, men retskaffen Mand. Hans Broder **Armand, Greve af V.**, erobrede 1707 Minorca. Familien uddøde 1770 med Hertugen af V.s eneste Søn.

Villaviciōsa [vilja], lille Stad i den spanske Prov. Guadalaxara, bekjendt af Vendômes Sejer over Starhemberg 10 Dec. 1710, hvorved Spaniens Krone sikredes Philip V. Forstskole.

Villaviciosa, José de [s. o.], spansk Digter, f. 1589, skrev i sit 26de Aar det komiske Epos »La mosquea« (Fluekrigen) i 12 Sange i Oktaver, hvor han med Batrachomyomachien som Mønster udvikler et gratiøst Lune og fin Ironi. For øvrigt var han Jurist og Theolog, blev 1622 Relator ved Inqvisitionstribunalet i Madrid, 1628 Inqvisitor i Kongeriget Murcia og fik et Kanonikat. Fra 1644 til sin Død 1658 var han Inqvisitor i sin Fødeby Cuenca.

Villa Viçōsa, 1) befæstet Stad i den portugisiske Prov. Alemtejo, 23 M. ø. for Lissabon, med 3,600 J. og et kongelig Slot med udstrakt Park. Marmorbrud. 2) s. Camena.

Wille, Johann Georg, Kobberstikker, f. ved Gießen 1715, d. 1808 i Paris, kom med G. F. Schmidt til Paris, hvor han lagde sig efter Kobberstikkerkunsten og erhvervede sig et stort Navn ved sin Dygtighed i det regelmæssige Stik, ligesom hans Indflydelse paa denne Kunstarts Udvikling har været ikke ringe. Skjønt hans Fremgangsmaade var vanskelig og langsom, stak han dog henved 200 Blade, hvoraf de efter franske Portræter og hollandske Genrebilleder ere de interessanteste, saaledes Terburg, „Den faderlige Formaning", Schalken, „Familieconcert", Mieris, „Den strikkende gamle Kone", o. fl. Blandt hans Elever kunne nævnes Bervic og J. G. v. Müller.

Villefranche [vilfrängsch], 1) Stad i det franske Dep. Aveyron, ved Floden Aveyron, 6 M. v. for Rodez. 10,400 J. Kobber- og Jernværker. 2) Stad i det franske Dep. Rhône, ved Floden Saône, 3 M. n. for Lyon. 12,500 J. Bomuldsfabriker. Vigtige Kvægmarkeder. 3) s. **Villafranca**.

Willehad ell. **Wilhad**, tysk Apostel, en af Alcuins Disciple, f. c. 730 i Northumberland, prædikede Christendommen blandt Friser og Sachser og blev 787 i Worms indviet til Biskop med Sæde i Bremen, hvor han døde 789.

Villehardouin, Geoffroy de [vilardnäng], Marschal af Champagne 1197 og af Romanien 1207, d. 1212, deltog i det 4de Korstog og har skildret dette i »La conqueste de Constantinople«, det første Forsøg paa prosaisk Historieskrivning i det franske Sprog. Han dicterede sin Skriver sine Erindringer i et folkeligt og djævnt Sprog. (Udg. af N. de Wailly, Paris 1872).

Villèle, Joseph [vilähl], fransk Statsmand, f. 14 Aug. 1773, tjente 1791—1803 i Vestindien en stor Formue og blev 1815 Maire i Toulouse og Deputeret. Allerede 1814 havde han udtalt sig skarpt mod den frie Forfatning og blev siden ved sin Forretningsdygtighed og Bindighed en af Ultraroyalisternes Førere. I Dec. 1820 blev han Minister uden Portefeuille og i Dec. n. A. Finans-, samt fra Sept. 1822 Førsteminister; fremdeles ophøjedes han 1822 til Greve. Han gjennemførte de syvaarige Finanslove, Renteconverteringen og Erstatningen til Emigranterne; men Indskrænkningerne i Pressefriheden og Begunstigelserne af de kleri- cale Interesser, som han kun modstræbende gik med til, fremkaldte en saa stærk Opposition, at Carl X i Jan. 1828 maatte afskedige ham. V. blev da Pair, men holdt sig siden tilbage og opgav efter Julirevolutionen Deltagelse i det politiske Liv. D. 18 Marts 1854.

Villemain, Abel François [vilmäng], fransk Statsmand og Forfatter, f. 1791, blev 1811 Lærer ved Lyceet Charlemagne og 1815 Professor ved Universitetet, samt ansat i Indenrigsministeriet og 1819 i Statsraadet. Han fjernedes fra denne Stilling, da han 1827 tillige med Chateaubriand og Lacretelle havde forfattet en Adresse fra „Institutet" til Carl X mod Censuren. V. holdt 1827—30 meget besøgte Forelæsninger over Literaturhistorie, især Frankrigs i Middelalderen og i det 18de Aarh. (udg. 1828—38 i 5 Bd.). Tidligere havde han udgivet Lovtaler over Montaigne (1812) og Montesquieu (1816), Cromwells Historie (1819) og Gregor VII.s (1827). Efter Julirevolutionen blev han Deputeret og Medlem af Undervisningsraadet, 1832 Pair og var 1839—44 med en kort Afbrydelse Undervisningsminister; siden 1832 var han Acad. française's stadige Secretær (Medlem fra 1819). D. 1870.

Willemer, Marianne v., tysk Skuespillerinde, født Jung, f. 1784, d. 1860, blev 1814 gift med den rige Banquier Johann v. W. Hun er bekjendt af den Correspondance, hun i mange Aar førte med Goethe, der har skildret hende under Navnet Suleika i sin „Westöstl. Divan". „Briefwechsel zw. Goethe und M. v. W." udg. af Creizenach, Stuttg. 1877, 2den Udg. 1878).

Willemoes, Peter, dansk Søhelt, f. 11 Maj 1783 i Assens, hvor hans Fader var Amtsforvalter, blev 1795 Cadet og 1800 Lieutenant. 2 Apr. 1801 var han Chef paa det gernerske Flydebatteri med 24 Kanoner og viste saadant Mod og Tapperhed under Kampen, at han ikke alene vandt sine Landsmænds, men ogsaa Nelsons Beundring og senere Anbefaling til Kronprinsen. W. kæmpede nemlig umiddelbart med Nelsons eget Skib og to andre engelske Skibe, tilføjede dem stor Skade og holdt ud til det sidste; af hans Mandskab (127 Md.) bleve omtr. 50 dræbte eller saarede, men dog reddede W. selve Skibet ud af Ilden. Efter et Par Togter i de følg. Aar tænkte han en Stund paa at forlade Tjenesten og studere Retsvidenskab; han blev i Maj 1807 Premierlieutenant og vilde gaa i russisk Tjeneste, men vendte tilbage herfra ved Budskabet om Krigens Udbrud. W. viste stor Iver og Dygtighed i at føre indkaldte Soldater fra Langeland til Laaland og blev derved kjendt med sin jævnaarige, Grundtvig, som da var Huslærer paa Langeland. I Jan. 1808 sendtes W. til Norge for at tage Tjeneste paa Linjeskibet „Prins Christian", og i dettes Kamp under Sjællands Odde 22 Marts s. A. faldt han. Grundtvig besang „Kongedybets Helt" i sit skjønne Digt „W.", og 11 Maj 1883 rejstes ham et Mindesmærke paa Oddens Kirkegaard, hvor Liget blev jordet.

Willems, Jean François, flamsk Sprogmand og Digter, f. 11 Marts 1793 i en Landsby ved Antwerpen, skrev siden 1811 flere flamske Digte og blev især bekjendt 1818 ved sit »Aen de Belgen«, hvori han udtalte sin Glæde over den nydannede nederlandske Stat. Han rejste derved den flamske Sprogbevægelse i det nordlige Belgien, medens de franske Belgiere saa med Mistillid til ham; han udarbejdede derfor »Dissertation sur la langue flamande« (1817—24), men bekæmpede siden den belgiske Opposition, fordi den vilde løsne Forbindelsen med Holland. 1831 blev W. til Straf forflyttet fra sit Oppebørselsembede i Antwerpen til en mindre By, og først 1835 fik han en bedre Stilling i Gent, hvor han døde 25 Juni 1846. I »Belgisch Museum« (10 Bd., 1837—46) har han nedlagt en rig Frugt af sine historiske og sproglige Granskninger; blandt hans større Arbejder bør fremhæves Udgaven af »Reineke Vos«, (1836), hvori han søgte at godtgjøre dette Digts flamske Oprindelse, samt af de middelalderlige Krøniker »Gesten der Hertogen van Brabant«.

Willemstad, 1) befæstet Stad i den hollandske Prov. Nordbrabant, ved Hollandsch-Diep, 3½ M. v. n. v. for Breda, med 2,100 I., har sit Navn efter Vilhelm I af Oranien, som lod den opbygge 1583. 2) Hovedstad paa Øen Curaçao i det caribiske Hav ved Venezuelas Nordkyst. 10,000 I. Staden ligger paa Øens Sydside, er Sæde for den hollandske Gouverneur og smukt bygget.

Villena, Don Enrique de Aragon, Marques de [viljēna], berømt spansk Lærd, f. 1384 af en Familie, der paa fædrene Side var beslægtet med Aragoniens, paa mødrene med Castiliens Kongehus. Efter hans Faders tidlige Død opdrog hans Bedstefader ham til Krigerstanden, men hans Hovedinteresse var lærde Studier. Paa Grund af hans Kundskaber blev han anset for en Sortekunstner. Da han ikke styrede sine Godser tilfredsstillende, inddrog Henrik III af Castilien dem med hans Marquisat, og muligvis af Kjærlighed til hans Hustru lod samme Konge hans Ægteskab ophæve. Til

Erstatning blev V. Stormester af Calatrava-ordenen, men efter Kongens Død fik Ordensridderne ham afsat, og Paven kasserede hans Skilsmissedom fra hans Hustru. I denne Tid opholdt han sig især ved det castilianske Hof, men da hans Onkel Ferdinand d. retfærdige var bleven aragonisk Konge, drog han med ham til Zaragoza og Barcelona. Han forfattede en „Moralitet“, rimeligvis efter et fransk Forbillede, som opførtes ved Kongens Kroning, men som er tabt. Med Toulouses »Jeux floraux« som Mønster fik han i Barcelona stiftet et Consistorium for „den glade Videnskab“, hvilket, ligesom hans »Arte de trovar«, der er en Omplantning af de provençalske »Leys d'amor«, viser hans Fortrolighed med Troubadourpoesien. Fra 1414 levede V. i trange Kaar, indtil Johan II af Castilien overlod ham et Grevskab, hvor han levede stille med sin Hustru, ene optagen af lærde Sysler. 1423 udgav han et Værk om Forskærerkunsten og døde i Madrid 1434. Hans Bibliothek blev brændt, da man forudsatte, at det indeholdt Hexebøger. V. kan sættes som Stifteren af den spanske Renaissances kunstige og lærde Retning i Poesien.

Villeneuve, Pierre C. Sylvestre de [vilnøhv], fransk Admiral, f. 1763, indtraadte 1778 i Flaaden og blev 1793 Capitain. Som Contreadmiral førte han 1798 Flaadens højre Fløj i Slaget ved Abukir og reddede sig med 4 Skibe fra det almindelige Nederlag. 1804 blev han Viceadmiral og skulde n. A. udføre Napoleon I.s phantastiske Plan om at forene alle franske Flaader til Landgangen paa Englands Kyst. V. skulde selv føre Middelhavsflaaden fra Toulon til Vestindien for at lokke de engelske Flaader derover, men derefter vende tilbage til Europa, frigjøre Flaaden i Brest fra den engelske Blokade og føre dem begge til Kanalen. I Marts 1805 gik V. fra Toulon og kom heldig til Vestindien; paa Tilbagevejen havde han 22 Juli et Sammenstød med Admiral Calder ved Cap Finisterre og sejlede derfra til Coruñas Havn. V., der var ligesaa findig som tapper, turde nu ikke vove sig op mod Brest, da Planen var røbet og da Fjenden baade i Skibenes Udrustning og i Mandskabets Søvanthed var ham langt overlegen; han gik derfor til Cadiz. Men skjønt alle Admiralerne delte V.s Mening om at Flaaden ikke burde udsættes for et Slag, paabød Napoleon bestemt, at den skulde løbe ud, ja beskyldte ligefrem V. for Fejhed. V., som gjentagne Gange havde fraraadet Forsøget, sejlede da 20 Oct. fra Cadiz sammen med den spanske Admiral Gravina og mødtes n. D. ved Cap Trafalgar med den engelske Flaade under Nelson. I en 6 Timers Kamp blev V.s Flaade ødelagt (kun 8 Skibe undkom af 33, og 7,000 Md. faldt) og han selv tagen til Fange. I Apr. 1806 blev V. løsladt paa Æresord for at kunne forsvare sin Handlemaade for Kejseren; men denne, der selv havde forskyldt Nederlaget, viste sig ubønhørlig, og V. dræbte da sig selv 22 Apr. i Rennes.

Villeneuve d'Agen [vilnøhv daschæng], Stad i det franske Dep. Lot-et-Garonne, ved Floden Lot, 3 M. n. n. ø. for Agen. 14,600 I. Mærkelig Bro over Lot. Linned- og Fajencefabriker. Handel med Vin og Svesker.

Willenhall [uillenhaahl], Stad i Staffordshire i England, 3 M. s. for Stafford, med 16,100 I. og betydelig Jærnindustri.

Villeroi, Neufville de [vilroā], et Navn paa en fornem fransk, adelig Slægt, som siden fik Hertugværdigheden. **Nicolas de Neufville, Seigneur de V.,** f. 1542, d. 1617, Minister under Carl IX, Henrik III, Henrik IV og Ludvig XIII, var Forfatter til de berømte »Mémoires d'état depuis 1567 jusqu'en 1604«. — Hans Sønneson, **Nicolas de Neufville, Marquis,** siden Hertug af V., f. 1598, d. 1685, udmærkede sig som Kriger, blev 1646 Marschal og Gouverneur for den unge Ludvig XIV og ophøjedes 1663 til Pair og Hertug. — Dennes Søn, **François de Neufville, Hertug af V.,** f. 1643, blev opdraget ved Hoffet og uddannede sig til en fuldendt Hofmand og Don Juan, ligesom han trods sin Udueligbed altid bevarede Ludvig XIV.s og Mad. Maintenons Gunst. Da han higede efter militær Berømmelse, lod han sig 1694 udnævne til Marschal og Overfeltherre i Nederlandene efter Marschallen af Luxemburgs Afgang, men udrettede intet. Dog var det først i den spanske Arvefølgekrig, at han fortjente sit Tilnavn „den store Hærfordærver“. 1701 angreb han trods den erfarne Catinats Advarsler Eugen i hans Forskansninger ved Chiari og blev slaaet tilbage med stort Tab. 1 Febr. 1702 blev han overrumplet og fangen af Eugen i Cremona, men til Ulykke for Frankrig blev han snart frigiven. Efter at have faaet Commandoen over den store Nordarmé voldte han ved sin Udueligbed det store Nederlag ved Ramillies (23 Maj 1706) og Tabet af Brabant og Flandern. Derpaa var Ludvig XIV klog nok til ikke at betro V. nogen Commando, skjønt han vedblev at være Kongens Yndling. Imod Slutningen af Kongens Liv var han lav nok til at forraade Hemmeligheden om dennes Testament til Hertugen af Orléans og beholdt derfor den ham tiltænkte Post som Gouverneur for Ludvig XV, men da han senere søgte at udbrede den Tro, at Hertugregenten vilde forgive den unge Konge, og deltog i det gamle Hofpartis Intriguer, blev han 1722 forvist til Lyon. Han døde 18 Juli 1730.

Villestrup, en jysk Herregaard i Nærheden af Mariager, opførtes 1542 af Axel Juul og forblev i hans Slægt til ind i det 18de Aarh. Gehejmeraad Verner Rosenkrantz oprettede 1757 V. til et Baroni, men Sønnen fik 1811 kongel. Bevilling paa at substituere Baroniet med en Fideicommiscapital, hvilken 1813 reduceredes til 100,000 Kr. (nu i den friherrelige Familie Düring-Rosenkrantz's Besiddelse). En Tid i dette Aarhundrede ejedes Gaarden V. af Familien Juel (med Stjærnen i Vaabenet); nu er den vendt tilbage til Axel Juuls Efterkommere.

William, Fort [uilliæmm], befæstet Plads ved Nordvestsiden af Øvresøen i engelsk Nordamerika, er Samlingsstedet for alle Jægere og Betjente i det store nordamerikanske Jagtdistrict, der strækker sig fra Grænserne af de forenede Stater til det nordlige Ishav.

Williams, Helena Marie [uilliæmms], en-

gelst Forfatterinde, f. 1762, d. i Paris 1827, valte Bifald ved Fortællingerne »Elwin and Eltrude« (1782) og »Peru« (1784). Indkomsterne af en Digtsamling satte hende i Stand til at rejse til Frankrig 1788, hvor hun siden tog Hovedophold. Hendes »Letters from France« 1790 og 1792), hvori hun forsvarede Gironden, foranledigede hendes Fængsling, men hun befriedes ved Robespierres Fald. Skjønt hun blev en Beundrerinde af Napoleon, blev denne dog uvillig stemt mod hende paa Grund af et Digt, hvori hun havde prist Englands Magt. Blandt hendes andre Skrifter mærkes Romanen »Julia« 1790).

Williams, John [s. o.], „Sydhavsøernes Apostel", f. 1796 i Nærheden af London, Søn af gudfrygtige Forældre, blev efter at have faaet en meget religiøs Opdragelse sat i Lære hos en Jærnvarefabrikant, og da han fra sin tidlige Ungdom af følte Kald til at blive Missionær, benyttede han sig af denne sin Livsstilling til at øve sig i Brugen af alle Slags Værktøj og overhovedet erhverve sig praktiske Færdigheder. 1816 blev han indviet til Missionær og bestemt til at virke i Australien; han kom da med sin Hustru til Ny Syd-Wales, og efter nogen Tids Ophold der begav han sig til de nordvestlige Selskabsøer og tog der Ophold paa Øen Rajatea, som ved W.s Virksomhed i forbavsende kort Tid blev Centrum for den christne Mission i Polynesien. W.s praktiske Færdigheder vandt ham de indfødtes Beundring og Tillid, og denne benyttede han til at vinde dem for Christendommen. Flere Missionærer samlede sig om ham; han byggede da med egne Hænder et lille Skib for at drage om fra Ø til Ø; Indfødte fra Rajatea ledsagede ham, og hvor han kom frem, fortalte de deres Landsmænd, hvor lykkelige de vare, efter at de vare blevne Christne, i Sammenligning med den Tid, da de levede i Afgudsdyrkelsens Vankundighed, i Usædelighed og stadige indbyrdes Krige med Menneskeofring, Slagtning af Børn og paa mange Steder endog Menneskeæderi. Støttet af den unge Menighed vandt W. vidunderlige Sejre for Evangeliet; 1821 begyndte han sin Virksomhed paa Herveyøerne, og efter faa Aars Forløb kunde deres vilde, cannibalske Befolkning regnes for et christent Folk. 1830 begyndte hans Gjerning paa Skipperøerne og kronedes her med samme Held. 1834 rejste han hjem til London og virkede her i et Par Aar paa mange Maader for Missionens Sag; men 1838 var han paa ny tilbage i Australien, nedsatte sig nu paa Upolu, en af Skipperøerne, og udrustede et Missionstog til Ny-Hebriderne. Paa Øen Tanna blev han venlig modtagen og efterlod nogle indfødte Lærere; men paa Øen Erromanga bleve han og flere af hans Følge ihjelslaaede og derefter fortærede af Cannibaler, 20 Nov. 1839.

Williamsport [pohrt], Stad i Staten Pennsylvania i de forenede Stater i Amerika, ved den vestl. Bred af Susquehanna, 15 M. n. for Harrisburg; 18,900 J. (1880). W. har store Savmøller og Brud af sort Marmor, levende Handel og er et meget søgt Sommeropholdssted. I Omegnen store Jærn- og Kullejer.

Willibrord, Frisernes Apostel, f. 658 i Northumberland, drog 690 som Missionær til Friesland. Understøttet af Paven og Pipin af Héristal lykkedes det ham at indføre Christendommen i det frankiske Friesland, hvor han oprettede Bispedømmet i Utrecht. Han opholdt sig nogen Tid hos den danske Konge Ongendus (Angantyr) c. 700, med hvis Tilladelse han prædikede Christendommen og ved sin Tilbagerejse medtog 30 Drenge. Han døde 739 i Klostret Echternach ved Trier, som senere var et yndet Valfartssted.

Villiers, Charles Pelham, f. 1802, Broder til Jarl Clarendon, lod sig 1827 indskrive som Sagfører og blev tidlig Medlem af Fattiglovcommissionen. Siden 1835 har V. været Medlem af Underhuset og gjorde sig i en Række Aar bekjendt ved sit aarlige Forslag imod Kornlovene; ogsaa i andre Spørgsmaal hørte han til de yderlige liberale. 1853—58 var han Generalauditeur og 1859—66 Minister for Fattigvæsenet, i hvilken Stilling han gjennemførte vigtige Reformer. 1879 rejstes hans Statue i Wolverhampton, hvis Repræsentant han i lang Tid havde været.

Villiers, George, s. Buckingham.

Willisen, Wilhelm v., tysk General, f. 30 Apr. 1790, indtraadte 1805 i den preussiske Hær og var n. A. med i Slaget ved Jena. For at undgaa Værnepligt i Kongeriget Westfalen flygtede han 1809 til Østerrig og tjente i et Fricorps i Tirol. 1811 indtraadte han igjen i preussisk Tjeneste og var 1813—15 Capitain i Blüchers Stab. Siden var han Lærer i Krigshistorie ved den almindelige Krigsskole og udviklede der en egen Theori om Krigsførelsen, hvilken han senere fremstillede i sin „Theorie des großen Krieges" (1840—50, 3 Bd., med et 4de Bd. 1868 om Felttogene 1859 og 1866). 1840 blev W. Oberst og Stabschef i Posen, 1843 Brigadegeneral og i Marts 1848 sendt som Regeringscommissær til Posen, hvor han forgjæves søgte at mægle imellem de stridende Parter. Han rejste derefter til Italien og fulgte med Radetzkys Hovedkvarter i Marts 1849; men da han blev forbigaaet ved Oprykning i den preussiske Hær, tog han Afsked som Generallieutenant og blev i Apr. 1850 Chef for den slesvigholstenske Hær. Hans Ledelse var hverken ved Isted eller under den senere Krig udmærket og derhos meget uheldig, og efter en Strid med Statholderskabet tog han Afsked 7 Dec. Han levede senere meget upaaagtet og døde 25 Febr. 1879.

Willman, Per Anders Joh., svensk Operasanger, f. 22 Juli 1834 i Stockholm, blev Student 1853, men traadte derefter ind paa det kongel. Theaters Elevskole, debuterede 1854 som Sarastro i „Tryllefløjten", blev 1856 ansat som Skuespiller og Sanger, men drog 1857 til Paris, hvor han opholdt sig i 2 Aar for at uddanne sig under Duprez og Delsarte. Efter sin Hjemkomst optraadte han i en Mængde forskjelligartede Roller, blandt hvilke maa fremhæves Mephistopheles i Gounods „Faust", og vandt derved mere og mere Anseelse

som dramatisk Sanger af høj Rang; 1877 blev han Forstander for Elevskolen, 1881 Intendant. 1883—88 var han Directeur for det kgl. Theater. — Hans Hustru, **Hedvig Charl. W.**, født Harling, f. 18 Juli 1841 i Stockholm, virkede allerede fra 1857 dels ved de mindre Theatre i Stockholm, dels i Provinserne, men blev 1863 ansat ved det kongel. Theaters dramatiske Scene. Senere debuterede hun her som Sangerinde og optraadte derefter, især inden for den komiske Operas Omraade, med Held i flere Roller; 1869 gjæstede hun det kongel. Theater i Kjøbenhavn og optraadte som Marie i „Regimentets Datter". 1870 ægtede hun W. og ledede derefter 1877—85 Øvelserne ved Elevskolens kvindelige Afdeling; d. 15 Aug. 1887.

Willmers, Heinrich Rudolph, berømt Claver-virtuos, f. 31 Oct. 1821 i Berlin, d. 24 Aug. 1878 i Wien, blev opdraget i Kjøbenhavn, hvor han 1834 gav sin første Concert og efter at have nydt nogle Aars Undervisning af Hummel i Weimar og Schneider i Dessau atter hørtes i Nov. 1840 i Musikforeningen. Efter mange Concertrejser levede W. i Wien 1853—64, var et Par Aar Lærer ved Sterns Conservatorium i Berlin, derefter atter i Wien. Foruden en stor Del brillante Claversager, Transskriptioner og Phantasier („Flyv Fugl, flyv" af J. P. E. Hartmann, „Sehnsucht am Meere", „Kong Christian stod" osv.) skrev han to Sonater, den ene med Violin, en Claver-kvartet m. m.

Villoison, Jean Baptiste Gaspard d'Ansse de [viloasōng], fransk Lærd, f. 1753, d. 1805 som Professor i Paris, var en af de grundigste Kjendere af græsk Sprog og Literatur.

Villon, François [lōng], berømt fransk Digter, f. 1431 i Paris, d. mod Aarhundredets Slutning i et Kloster i Poitou, var oprindelig Pariserstudent, men førte et æventyrligt Liv, der til Dels tilbragtes i Kroer og Fængsler; stundum var han Landevejsrøver. 1457 blev han af Pariserparlamentet dømt til Galgen, men reddet ved mægtige Beskytteres (Ludvig XI.s eller Carl d. dristiges) Beskyttelse; en anden Gang frelste han sig selv ud af en lignende Situation. V. er en højtbegavet Digternatur; med Pariserdrengens kaade, satiriske Munterhed forener han en ejendommelig melancholsk Humor lige over for sig selv som for Verden; hans Poesi har intet skolemæssigt eller tillært, den er ærlig subjectiv, snart med vemodig Resignation beklagende hans usle Lod, snart realistisk skildrende hans forsorne og vilde Liv, snart humoristisk betragtende alle Tings Forgængelighed. Sine Digte samlede han selv i to Grupper, »Le petit« og »Le grand testament«; de udkom første Gang 1489. 1854 besørgede P. Lacroix en kritisk Udgave af dem; 1859 udkom Campaux's »Fr. V., sa vie et ses oeuvres«, 1878 Longnons »Étude biographique sur Fr. V.«. „Det store Testament" haves oversat paa Dansk af S. Broberg (1885).

Villow, s. Bolte.

Vilmanstrand, Stad i Gouv. Viborg i det russiske Storfyrstend. Finland, ved Saimasøens Sydende, 6 M. n. t. v. for Viborg, med 1,500 J. Her sejrede Russerne over de Svenske 3 Sept. 1741.

Vilmar, Aug. [f], tysk Theolog og Literaturhistoriker, f. 1800 i Solz i Hessen-Kassel, studerede Theologi, beklædte forskjellige Lærerposter, blev 1833 Rector i Marburg, var dernæst som Consistorialraad i Indenrigsministeriet under Hassenpflugs Regimente (1850—55) dennes ivrige Medarbejder i reactionær og pietistisk Retning og udnævntes efter hans Fald til theologisk Professor i Marburg; d. 1868. Hans for største Delen først efter hans Død udgivne theologiske Skrifter, som „Die Theologie der Thatsachen wider die Theologie der Rhetorik" (1856), „Lehrbuch der Pastoraltheologie" (1872), „Dogmatik" (2 Bd., 1874—75) o. fl., ere alle i stræng orthodox og confessionel Aand. For videre Kredse er hans Navn især knyttet til hans „Geschichte der deutschen Nationallitteratur" (2 Bd., 1845; 22de Opl., suppleret af A. Stern, 1886); af hans øvrige literærhistoriske og sproglige Arbejder kunne fremhæves „Deutsches Namenbüchlein" (5te Opl. 1864), „Handbüchlein für Freunde des Volksliedes" (1867) og „Idiotikon von Kurhessen" (1868).

Wilmington [uillmingt'n], Stad i Nordcarolina i de forenede Stater i Nordamerika, ved Floden Cape-Fear, 24 M. s. til o. for Raleigh, 4 M. fra Atlanterhavet. 17,400 J. Stadens Beliggenhed ved Sammenløbspunktet for 3 Jærnbanelinjer gjør den til en vigtig Handelsplads. Store Dampsavmøller, Rismøller og Maskinfabriker. — 2) Stad i Staten Delaware, 9 M. n. for Dover; 42,500 J. (1880). Prægtigt Toldhus, smukt Hospital og gode Undervisningsanstalter. Fabrikation af Dampmaskiner, Locomotiver og Jærnbanevogne, Krudt- og Kornmøller.

Vilna, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Polen og Gouv. Kovno, Vitebsk, Minsk og Grodno. 772 □ M. med 1,272,900 J. (1880). Det er et bølgeformet Sletteland, der ingensteds naar over 300 F. over Havet, rigt paa Smaasøer og store Skov- og Mosestrækninger. De vigtigste Vandløb ere Düna paa Nordøstgrænsen, med dens Biflod Desna, og Niemen, der flyder langs Syd- og Vestgrænsen og herfra optager Vilja med flere Smaafloder. Klimaet er meget fugtigt med kort, men meget kold Vinter og langt og regnfuldt Foraar. Agerdyrkning er Hovederhverv, Rug den vigtigste Sædart. Desuden dyrkes de øvrige Kornsorter samt i stor Mangde Hamp og Hør. Der holdes meget Kvæg, men af middelmaadig Beskaffenhed, hvorimod her er en god Race af smaa, lette Heste. Skovenes Hovedbestand er Eg, Fyr, Ask og Bøg, og Skovbruget med den dertil knyttede Tilvirkning af Kul, Tjære, Beg og Potaske er en ret betydelig Erhvervskilde. Den store Industri er lidet udviklet, men der hersker en udbredt Husflid med Tilvirkning af Lærred og grove Uldstoffer. — 2) Hovedstad i Gouv. V., ved Floden Vilja, 88 M. s. v. for St. Petersborg. 102,800 J. (1880), hvoriblandt mange Jøder og et Par Tusinde Tatarer. V. er Sæde for en græsk Ærkebiskop og en romersk Biskop, har mange prægtige Kirker, en tatarisk Moské, flere Synagoger

og Klostre, et chirurgisk-medicinsk Akademi, gejstlige Seminarier og flere højere Læreanstalter. Indtil 1832 var her et Universitet, hvis 200,000 Bd. store Bibliothek blev flyttet til St. Petersborg. Blandt Stadens Bygninger ere de mærkeligste: Raadhuset, det kejserlige Palads og flere andre Paladser, der tilhøre fornemme polske Familier. Her er en Del Industri og betydelig Handel. — V. anlagdes i det 13de Aarh. og var de litauiske Herskeres Residens. Her sluttedes 1561 Overenskomsten i V. mellem den polske Konge Sigismund II og Sværdridderes Ordensmester Gotthard Kettler, i Følge hvilken denne beholdt Kurland som et verdsligt og arveligt Len af Polen og overlod Polen Ordenens andre Besiddelser.

Wilse, Jacob Nicolai, f. 1736 i Lemvig, Student 1752, blev 1768 Sognepræst i Spydeberg (Smaalenene) i Norge og 1785 i Edsberg. Titulær Professor 1784. D. 1801. W. var en virksom og ivrig Mand, som navnlig havde Interesse for topographiske Skildringer („Beskrivelse over Spydeberg“, Chr. 1779—80), har leveret Rejseskildringer („Rejseiagttagelser i nogle af de nordiske Lande“, Kbhvn. 1790—98) og var en af de virksomste Forfattere i „Topographisk Journal“. Mest bekjendt er han som den, der i Marts 1793 i „Christiania Intelligentssedler“ lod udgaa „en Indbydelse til mine norske Medborgere og Landsmænd for med mig allerunderdanigst at ansøge om et Akademi i Norge“. Ved det i den Anledning holdte Møde 6 Juni s. A. var W. Hovedtaleren (Talen blev udgiven), ligesom han ogsaa senere var virksom for at bearbejde Stemningen i Retning af at rejse et norsk Universitet, der dog først blev til Virkelighed 1811.

Wilson, Cap [uillson], Sydspidsen af Australfastlandet ved Bass-Strædet, under 39° 10' s. Br.

Wilson, Alex. [s. o.], skotsk Digter og Ornitholog, f. 1766 i Paisley, lærte Væveriet og vandrede paa Haandværket, men søgte alle Lejligheder til at uddanne sig. 1789 begyndte han at strejfe om som Linnedhandler og samlede tillige Subskribenter paa sine Digte, men Trang drev ham tilbage til Væverstolen. 1791 udgav han Digtet »The Laurel Disputed«, 1792 »Watty and Meg«; især det sidste er fortrinligt. En Pamphlet mod Indbyggerne i Paisley paadrog ham Fængselsstraf, og da han som Medlem af et patriotisk Selskab stadig blev bevogtet, drog han 1794 til Amerika, hvor han først var Væver, siden Skolelærer i Pennsylvania. Naturforskeren Bartram, som han traf i Philadelphia, vakte hans Interesse for Naturhistorie, og efter flere Vandringer skrev han »American Ornithology« (1808—13), der efter hans Død 1813 blev fortsat af hans Ledsager Ord, siden af Lucien Bonaparte.

Wilson, Daniel [vilsõng], fransk Politiker, f. 1840, Ejer af Slottet Chénonceaux ved Tours, valgtes 1869 til den lovgivende Forsamling, sluttede sig til Oppositionen og stemte 1870 imod Krigen. 1871 valgtes han til Nationalforsamlingen og 1876 til Deputeretkammeret; han hørte til de maadeholdne Republikanere og var gjentagne Gange Ordfører for Finansudvalget, 1882 dets Formand (efter Gambetta); 1880—81 var han Understatssecretær for Finansministeriet. Som Præsident Grévys Svigersøn (siden 1881) øvede W. ikke ringe politisk Indflydelse, men misbrugte den til sin personlige Fordel og overbevistes 1887 om at have drevet Salg med Ordener. Opdagelsen forvoldte Grévys Fald, men W. selv kunde efter Domstolenes Skjøn ikke straffes, og han beholdt sin Plads i Kamret, skjønt han var brændemærket i den offentlige Mening. 1889 blev han derimod vraget af Vælgerne.

Wilson, Horace Hayman [uillson], berømt Indianist, f. 1786. I Indien, hvor han 1808 var gaaet i det ostindiske Compagnis Tjeneste som Læge, lagde han sig efter Sanskrit og udgav det første større Sanskrit-Lexikon (1819; 2den Udg. 1832). Ved dette saa vel som ved sin Grammatik (1841, 2den Udg. 1847), sine Textudgaver af »Megha Dúta« (1813, 3dje Udg. 1869), »Sánkhya Kárika« (1837), »Dasa Kumára Charita« (1846) og sine Oversættelser: »Theatre of the Hindus« (3 Bd., 1827, 3dje Udg. 1871), »Vishnu Purána« (1840, 2den Udg. 1870), »Rig-veda-sanhitá« (6 Bd., 1850—89) fremmede han mere end nogen anden Samtidig Studiet af Sanskrit og Kundskaben til den oldindiske Literatur. Af hans mange andre Arbejder nævne vi en Række Undersøgelser om det indisk-baktriske Rige med Titel »Ariana antiqua« (1841) og det britiske Indiens Historie fra 1805—35 i 3 Bd. Hans Værker ere samlede i »Works af H. H. W.« (12 Bd., 1862—71). 1833 var W. vendt tilbage fra Indien for at overtage Professoratet i Sanskrit ved Universitetet i Oxford; 1836 blev han tillige Bibliothekar ved East India House, og efter H. Th. Colebrookes Død valgtes han 1837 til Directeur for det asiatiske Selskab i London. D. 8 Maj 1860.

Wilson, Henry [s. o.], nordamerikansk Statsmand, f. 1812 i Staten New-Hampshire, maatte fra sin tidlige Barndom arbejde for sit Brød, medens han nærede en brændende Lyst til bedre Uddannelse. 1833 udvandrede han til Massachusetts, var i flere Aar Skomager, men fik dog sit Ønske opfyldt og kunde 1840 optræde som en dygtig og ivrig Folketaler for General Harrisons Valg til Præsident. Snart efter blev W. valgt til Statens lovgivende Forsamling og viste sig som en afgjort Fjende af Slaveriet; han var 1850 Formand for Massachusetts's Senat og n. A. for det store Freesoilers-Møde i Pittsburg. W. blev 1855 Unionssenator (indtil 1873) og var Ch. Sumners uforfærdede Hjælper i Kampen mod Slaveriet. 1861 blev han Formand for Senatets Hærudvalg og udfoldede stor Virksomhed for Hærens Udvikling. Endelig valgtes han 1872 til Unionens Vicepræsident og døde som saadan 1875. Han har skrevet »History of the rise and fall of the slave power in America« (3 Bd., 1872—76).

Wilson, John [s. o.], engelsk Mathematiker og Retslærd, f. 1741, d. 1793 som Dommer ved Court of common pleas, har vundet Navn ved en efter ham opkaldt Sætning, fremsat 1770 uden Bevis. Sætningen er den, at Tallet $1 \cdot 2 \cdot 3 \ldots (p-1) + 1$ er deleligt med p, naar p er et Primtal, men ellers ikke.

Sætningen er først bevist af Lagrange (1771); andre Beviser ere givne af Euler, Gauß o. fl.

Wilson, John [s. o.], sædvanlig kaldet Professor W. eller med sit Pseudonym Christopher North, skotsk Digter og Videnskabsmand, f. 1785 i Paisley. Som rig og uafhængig Student i Glasgow udmærkede han sig som den første saa vel i aandelig Begavelse som ved Drikkelag og Sport. Han var usædvanlig smuk, havde Kæmpekræfter og en vældig Livslyst; hans elskværdige Personlighed forsonede selv de moralsk-stive Professorer med hans Udskejelser. Efter endt Universitetsstudium kjøbte han et Gods i Cumberland, giftede sig, byggede et prægtigt Hus ved en Sø, paa hvilken han arrangerede en Sejlklub, skrev samtidig Digte, omgikkes med Wordsworth og gjorde lange Fodvandringer. Da han havde sat en stor Del af sin Formue til, søgte og fik han Professoratet i Moralphilosophi i Edinburgh, som han røgtede med udmærket Dygtighed. For »Blackwood's Magazine« skrev han ypperlige æsthetiske, philosophiske og politiske Artikler, Fortællinger osv., der samlede udkom i »The Recreations of Christopher North« (1842). Hans Digte, »The Isle of Palms« (1812) og »The City of the Plague«, lide af „Søskolens" bløde Monotoni. 1822 udgav han en Samling fortrinlige Fortællinger af skotsk Folkeliv »Lights and Shadows of Scottish life«; 1823 fulgte »The Trials of Margaret Lindsay«, 1824 »The Foresters«. Som Udgiver af ovennævnte Tidsskrift forsvarede han Toryernes Sag, idet han som sine literære Venner paa sine ældre Dage slog sig paa det conservative Parti. En elskværdig Gemytlighed kommer frem i »Noctes Ambrosianæ«. D. 1854.

Wilson, Richard [s. o.], engelsk Maler, f. 1714 i Pianges i Nordwales, d. 1782, uddannede sig i Italien til Landskabsmaler, idet han tog Poussin, S. Rosa og Claude Lorrain til sine Mønstre. Ogsaa er han den første engelske Maler i dette Fag af nogen Betydning. Han valgte gjærne storartede Scener til Gjenstand for sin Pensel og anbragte Optrin af den antike Mythologi, der harmonerede med Stemningen, som Staffage i sine Billeder. Hans Malerier ere stukne af de bedste engelske Kobberstikkere.

Wilson, Robert Thom. [s. o.], engelsk General, f. 17 Aug. 1777, indtraadte 1793 i Hæren og tjente med Udmærkelse i Nederlandene, Irland og Ægypten. Fuld af Had imod Napoleon, i hvem han saa Europas Undertrykker, organiserede han 1809 en portugisisk Legion og blev senere Brigadegeneral i Spanien under Wellington. 1812—14 var han engelsk Militærcommissær i det russiske Hovedkvarter, men fik ingen Løn for sine store Tjenester, fordi han frimodig udtalte sin Dadel over Regeringens Adfærd. 1815 reddede han den dødsdømte franske Generalpostmester Lavalette og blev derfor i Paris dømt til 3 Maaneders Fængsel, men hilsedes med Jubel, da han kom tilbage til England. 1818 valgtes W. til Underhuset, hvor han indtil 1831 hørte til de ivrigste Liberale; han blev 1821 afskediget, fordi han ved Dronning Carolines Jordefærd viste sin Sympathi for hendes Sag, men fik ved frivillige Sammenskud en Erstatning af 6,000 Pd. Sterl. 1823 tog han en kort Tid Del i Kampen for den frie spanske Forfatning, ligesom han 1818 havde kæmpet i Sydamerika under Bolivar. Først 1831 blev han igjen indsat i Hæren, blev 1841 General og n. A. Guvernør paa Gibraltar; d. 9 Maj 1849. W. har udgivet Beretninger om det engelske Tog til Ægypten (1802) og det russiske Felttog i Polen 1807 (1811), samt efterlod Dagbøger om det franske Indfald i Rusland 1812 og sin egen Virksomhed 1812—14 (begge udkomne 1860—62).

Wilster, Stad i den preussiske Prov. Slesvig-Holsten i Wilstermark og ved Wilsterau, 7 M. n. v. for Altona. 2,500 J. Handel med Korn, Heste og Kvæg; Brændevinsbrænderi og Frugtavl.

Wilster, Christian Frederik Emil, f. 27 Sept. 1797 i Kjøbenhavn, blev 1813 Student, 1816 juridisk Candidat, var efter en kort Ansættelse som Volontær i Rentekammeret i nogle Aar Huslærer, var 1820 med at stifte Studenterforeningen og blev 1822 ansat som Adjunct i Sorø. Herfra tog han kort efter theologisk Embedsexamen, udgav 1827 en Samling „Digtninger" og tog s. A. Magistergraden ved en Afhandling „Om det delphiske Orakel". Næste Aar blev han Lector i græsk og engelsk Sprog og Literatur ved Sorø Akademi. W. havde 1829 i det af Oehlenschläger udgivne Tidsskrift „Prometheus" leveret „Betragtninger over vor nyere Poesi"; 1833 skrev han „Om Hexametret og dets Behandling i det danske Sprog" (Indbydelsesskrift til Examen artium ved Sorø Akademi) og 1834 i „Prometheus" (jvfr. Lit. Tid. 1835) „Om Qvantitet og Accent"; desuden leverede han anonyme og pseudonyme Artikler om forskjellige Æmner i Blade og Tidsskrifter, ligesom han ogsaa var J. L. Heibergs dygtigste Modstander i den heftige Sturanerfejde 1830 og polemiserede med Poul Møller i Anledning af Chr. Winthers Digte. 1836—37 udkom hans Oversættelse af Homers Iliade og Odyssé, begge indtil 1878 udgivne i fire Oplag. I sin sidste Levetid sysselsatte W. sig med Oversættelsen af Euripides og fuldendte Fordanskningen af syv Tragedier (udk. 1840, 2det Opl. 1857). Hans Constitution havde altid været svag, hvad der sandsynligvis frembragte en vis Irritabilitet hos ham, der ikke harmonerede med hans elskværdige Charakter; overvældet af legemlige Lidelser døde han 11 Jan. 1840. En tredje Samling „Digtninger" (med en Skitse af hans Liv) udkom efter hans Død samme Aar. Størst Fortjeneste har W. unægtelig som Oversætter af Homer og Euripides; hans Poesier indeholde imidlertid ogsaa flere smukke Arbejder, bl. a. Digtene „Ludvig Holberg", „Den undvegne", „Eleonore Ulfeld", „Dag og Aften" o. fl. — Hans Fætter, **Ernst Henrik Claude W.**, f. 27 Aug. 1808 i Kjøbenhavn, blev 1825 Lieutenant og 1841 Capitain ved 1ste Jægercorps (Castelsjægerne). Han førte med Dygtighed og Tapperhed sit Compagni baade ved Slesvig og i Kampene om Dybbøl, blev 1849 Major og Chef for Corpset, med hvilket han udmærkede sig ved Kolding og paa Ryes Tilbagetog, men fik ikke Lejlighed til at deltage i Slaget ved

Fredericia, da han ligesom Læssøe efterlodes paa Helgenæs. 1850 hørte W. til Schepelerns Brigade, tog en smuk Del i Kampene ved Solbro 24 og 25 Juli og besatte Husum 6 Aug. 1851 blev han Oberstlieutenant og 1858 Oberst og var 1860—63 Commandant i Slesvig By. 1864 førte han som Generalmajor først en Brigade og senere den Division, der stod i Fredericia, men blev allerede 8 Marts saaret og kom ikke senere til at deltage i Krigen. 1867 blev han General, var først Chef for en Brigade i Aarhus og fra 1874 for Generalcommandoen smstds., men maatte 1877 efter et Slagtilfælde tage sin Afsked. D. 27 Dec. 1881.

Wilt, Marie, udmærket dramatisk Sangerinde, født Liebenthaler, f. 30 Jan. 1833 i Wien, var allerede gift med Ingenieur W., da hun bestemte sig til at uddanne sine ualmindelige Stemmemidler til Brug for Scenen. Som Donna Anna gjorde hun 1865 Opsigt i Graz, hvorefter hun i Berlin, London, Wien, Leipzig, Petersborg og andre Stæder vandt sig et stort Navn ved sin Sopranstemmes sjældne Omfang, Kraft og Bellyd og ved sit ægte dramatiske Foredrag.

Wilton [uillt'n], Stad i Wiltshire i England, 1 M. v. for Salisbury. 11,800 J. Fabrikation af Gulvtæpper. Vigtigt Faaremarked.

Wiltshire [uilltschir], Shire i England, omgivet mod N. af Glocester, mod Ø. af Berks og Hampshire, mod S. af Hampshire og Dorset og mod V. af Somerset- og Glocestershire. 63¼ □ M. med 259,000 J. (1881). Det er en Afvexling af Kalkkjæder med størst Højde af c. 1,000 F. og Dale, mere jævne i den nordlige end i den sydl. Del. Det har udstrakte Kanal- og Jærnbaneforbindelser, og Landbrug er Befolkningens Hovederhverv. Hovedstad Salisbury.

Vilvoorde, ældgammel By i Belgien, Prov. Syd-Brabant, 1 M. n. til ø. for Brýssel. 9,600 J. Havebrugsskole. Tugthus. Fabrik af Bomuldstøjer og Posamentarbejde.

Wilzer er det tyske Navn paa de vendiske Folk i det østlige Mecklenburg og vestlige Pommern, der kaldte sig selv Weletaber og senere Lutizier; de delte sig i flere Smaastammer, som Redarier (s. d. A.), Kissiner og Circipaner. W. angreb paa Carl d. stores Tid hans Forbundsfæller Obotriterne og bleve derfor bragte i et løsere Afhængighedsforhold til det frankiske Rige, men gjorde sig snart ganske uafhængige og kæmpede i 12te Aarh. tappert mod Danske og Tyskere, som dog til sidst undertvang dem.

Wimbledon [wimbeld'n], Landsby i Surreyshire, 1 M. s. v. for London, har 16,000 J., talrige Villaer og en stor Hede, hvor de frivillige til 1888 hvert Aar fejrede deres Skyttefest.

Vimeiro, lille By i den portugisiske Prov. Estremadura, n. for Torres Vedras, er bekjendt af Wellingtons Sejer over Junot (21 Aug. 1808), hvorved den franske Hær nødtes til at rømme Portugal.

Vimmelbor ell. **Vimlebor**, s. **Drvebor**.

Wimmer, Ludvig Frands Adalbert, dansk Sprogforsker, f. 7 Febr. 1839 i Ringkjøbing, blev Student 1857 og kastede sig derefter over sproglige Studier, dels af Sanskrit, dels af de klassiske og dels af de nordiske Sprog, med stadigt Henblik paa den sammenlignende Sprogvidenskab. 1866 underkastede han sig Magisterconferens i nordisk Sprogvidenskab, og 1868 erhvervede han den philosophiske Doctorgrad for sin Afhandling „Navneordenes Bøjning i ældre Dansk“. Efter 1871—74 at have holdt Forelæsninger ved Universitetet som midlertidig Docent blev han 1876 beskikket til extraordinær Docent i nordisk Philologi og 1886 ord. Professor efter K. Gislason. Af den nordiske Philologi har han indlagt sig betydelige Fortjenester dels gjennem sin Lærervirksomhed, dels gjennem sine videnskabelige Arbejder. Af disse maa fremhæves hans „Oldnordisk Formlære“ (1870, med senere forkortede Udgaver til Skolebrug), oversat paa Tysk (1871), Svensk (1874) og Islandsk (1885), og „Oldnordisk Læsebog“ (1870, 4de Udg. 1889). Hans største Fortjenester knytte sig dog til hans Arbejder over Runerne og Runeindskrifterne. Foruden mindre Afhandlinger, til Dels polemiske imod G. Stephens, i hvilke han har givet Bidrag til Tydningen af forskjellige af Indskrifterne, saa vel med de ældre som med de yngre Runer, har han i et særligt Arbejde behandlet „Runeskriftens Oprindelse og Udvikling i Norden“ (1874), hvoraf en omarbejdet og forøget Udgave paa Tysk, „Die Runenschrift“, oversat af Holthausen, udkom 1887. Samme Aar udgav han som Mindeskrift i Anledning af 100-Aarsdagen for Rasks Fødsel Pragtværket „Døbefonten i Aakirkeby Kirke“. I en længere Aarrække har han arbejdet paa et større Værk over alle Danmarks Runeindskrifter.

Vimmerby, gammel Landstad i Calmar Län i Sverige, s. for Krönsjøen og nær ved Stångaaen, paa en af skovbevoxede Bjærge omgiven Slette. 2,080 J. (1888). Bankkontor; Sparekasse. V. staar ved en privat Jærnbane i Forbindelse med Statens Jærnbaner.

Vimpel, et langt, meget smalt Flag, almindelig med Split, som hejses paa Toppen af Stormasten i et Krigsskib. Ofte anvendes ogsaa V. paa Krigsskibenes Fartøjer; den anbringes da paa en lang Stage forude.

Wimpfen, Stad i Storhertugd. Hessen, ved Neckar, 5½ M. s. ø. for Heidelberg. 2,400 J. W. har Papirfabrik, Lærredsvæveri, Ølbryggeri og Vinavl. I Nærheden Stensaltværket Ludwigshall med Soolbad. Tilly slog her 6 Maj 1622 Markgreven af Baden-Durlach.

Wimpffen, Félix, Baron [vængfæhn], fransk General, f. 1744 i Zweibrücken, førte 1768 et Fricorps i fransk Tjeneste paa Corsica og 1782 et Regiment ved Gibraltars Belejring. Som Medlem af Adelen 1789 sluttede han sig tidlig til Nationalforsamlingen og hørte til de maadeholdne Fremskridtsmænd. 1792 forsvarede han Thionville med Dygtighed og blev n. A. Chef for Kysthæren. Efter Girondinernes Fald i Juni kaldte han til Opstand imod Conventet, men blev slaaet og maatte flygte til England. Først 1800 vendte han tilbage til Frankrig og blev senere Directeur for Stutterierne. D. 1814. — **Hans Sønnesøn, Eman. Félix de W.**, f. 1811, blev 1832 Lieutenant og 1840 Capitain; han ansattes blandt de nye „Turcos“ og vandt derved et dybt Kjendskab til Kabylernes Sæder og

tinget troværdig, hvor han fortæller som Øjenvidne, skjønt han ikke lægger Skjul paa sine welfiske Sympathier. Hans Broder, **Matteo V.**, fortsatte hans Værk med en 13de Bog, der gaar til hans Dødsaar 1364. V.s Historie er udgiven af Montier (14 Bd., 1823—26) og af Gherardi (7 Bd., 1844). Matteos Søn, **Filippo V.**, skrev Firenzes Literaturhistorie paa Latin, hvoraf en italiensk Oversættelse udkom 1747.

Villanōva de Portimão [mäung], Stad i den portugisiske Prov. Algarve ved Atlanterhavet, 24 M. s. s. ø. for Lissabon, med 6,300 J., rummelig, befæstet Havn og stor Handel med Appelsiner.

Villanovānus, Arnoldus, Alchemist, f. 1235, d. 1312, Lærer i Philosophi og Lægekunst i Barcelona, blev udvist af Spanien paa Grund af, at han gav sig af med Astrologi, og blev senere af samme Grund, samt fordi han „stod i Forbund med Djævelen", forjagen fra Paris, Montpellier o. fl. St., indtil han endelig 1296 fandt Beskyttelse paa Sicilien under Frederik II af Aragonien. V. delte sin Samtids Meninger om Metalforvandlinger og de vises Sten. Ejendommelig for ham er hans Tro paa Guldets Virksomhed som Lægemiddel, naar det bragtes i en drikkelig Form. For øvrigt var han en af de første, der anvendte chemiske Præparater i Lægekunsten. Han efterlod sig mange Skrifter, hvoraf en Del udkom samlede i det 16de Aarh.; flere af dem ere dog omtvistede.

Villa nuēva del Grāo [vilja], Havnestad for den spanske Stad Valencia, ligger ved Guadalaviars Munding i Middelhavet, har 4,400 J., driver betydelig Skibsfart og er et besøgt Søbadested.

Villareāl, Stad i den portugisiske Prov. Traz os Montes, 11 M. ø. n. ø. for Oporto, med 5,500 J., livlig Industri og Handel med Vin og Sydfrugter.

Villari, Pasquale, italiensk Historiker, f. 1827 i Napoli, blev 1859 Professor i Pisa og 1863 i Firenze. Hans Hovedværker ere: Savonarolas Historie (2 Bd., 1859—51) og „Machiavelli og hans Tid" (3 Bd., 1877—82); desuden har han siden 1870 været Medarbejder af en omfattende italiensk Literaturhistorie og udgivet Bidrag til Oplysning af Dantes guddommelige Komedie (»Antiche leggende e tradizioni che illustrano la Divina Commedia« 1865).

Villarica, 1) d. s. s. Ouro-Preto. 2) [vilja], Stad i Republiken Paraguay i Sydamerika, 16 M. ø. s. ø. for Asuncion. 2,000 J. Egnen er særdeles rig paa Tobak og Appelsiner.

Villars, Claude Louis Hector, Hertug af [vilāhr], fransk Marschal, f. 8 Maj 1653, Søn af den som General og Diplomat udmærkede Marquis Pierre de V., vandt et berømt Navn i den spanske Arvefølgekrig, hvor han var den eneste franske General, der nogenlunde kunde holde Eugen og Marlborough Stangen. 1702 fik han Commandoen over den franske Rhinarmē og sejrede ved Friedlingen over den tyske Rigsarmē, hvorved han vandt Marschalstaven. 1703 forenede han sig efter en mesterlig Marche med Kurfyrsten af Bayern og sejrede med denne over den kejserlige Hær ved Höchstädt, men blev kaldt tilbage, da han var bleven uenig med Kurfyrsten. 1704 endte han Camisardernes Opstand. 1706 og 1707 kæmpede han med Dygtighed og Held ved Rhingrænsen. 1709 fik han Commandoen over den franske Nordarmē, men blev overvunden og haardt saaret 11 Sept. ved Malplaquet, hvor dog Eugens og Marlboroughs Tab var meget større end Franskmændenes. 1712 overvandt han Eugen ved Denain og fremskyndede derved Freden i Utrecht. Endelig førte han 1713 et sejrrigt Felttog mod Eugen ved Rhinen og sluttede med ham Freden i Rastatt (6 Marts 1714) og Baden (7 Sept. 1714). Til Løn for disse Fortjenester blev han Pair, Hertug, Præsident i Krigsraadet og Medlem af Regentskabsraadet i Ludvig XV.s Mindreaarighed. Ved Udbruddet af den polske Tronfølgekrig blev V. fransk Overfeltherre i Italien og erobrede i Forening med Kongen af Sardinien Hertugdømmerne Milano og Mantua, men misfornøiet med Kongen af Sardinien og svækket af Alderen forbrede V. selv sin Tilbagekaldelse og døde paa Hjemrejsen i Toulon 17 Juni 1734. Han var en barsk og stivsindet, men retskaffen Mand. Hans Broder **Armand, Greve af V.**, erobrede 1707 Minorca. Familien uddøde 1770 med Hertugen af V.s eneste Søn.

Villaviciōsa [vilja], lille Stad i den spanske Prov. Guadalaxara, bekjendt af Vendômes Sejer over Starhemberg 10 Dec. 1710, hvorved Spaniens Krone sikredes Philip V. Forstskole.

Villaviciosa, José de [s. o.], spansk Digter, f. 1589, skrev i sit 26de Aar det komiske Epos »La mosquea« (Fluekrigen) i 12 Sange i Oktaver, hvor han med Batrachomyomachien som Mønster udvikler et gratiøst Lune og fin Ironi. For øvrigt var han Jurist og Theolog, blev 1622 Relator ved Inqvisitionstribunalet i Madrid, 1628 Inqvisitor i Kongeriget Murcia og fik et Kanonikat. Fra 1644 til sin Død 1658 var han Inqvisitor i sin Fødeby Cuenca.

Villa Viçōsa, 1) befæstet Stad i den portugisiske Prov. Alemtejo, 23 M. ø. for Lissabon, med 3,600 J. og et kongelig Slot med udstrakt Park. Marmorbrud. 2) s. Cameta.

Wille, Johann Georg, Kobberstikker, f. ved Gießen 1715, d. 1808 i Paris, kom med G. F. Schmidt til Paris, hvor han lagde sig efter Kobberstikkerkunsten og erhvervede sig et stort Navn ved sin Dygtighed i det regelmæssige Stik, ligesom hans Indflydelse paa denne Kunstarts Udvikling har været ikke ringe. Skjønt hans Fremgangsmaade var vanskelig og langsom, stak han dog henved 200 Blade, hvoraf de efter franske Portræter og hollandske Genrebilleder ere de interessanteste, saaledes Terburg, „Den faderlige Formaning", Schalken, „Familieconcert", Mieris, „Den strikkende gamle Kone", o. fl. Blandt hans Elever kunne nævnes Bervic og J. G. v. Müller.

Villefranche [vilfrängsch], 1) Stad i den franske Dep. Aveyron, ved Floden Aveyron, 6 M. v. for Rodez. 10,400 J. Kobber- og Jernværker. 2) Stad i det franske Dep. Rhône, ved Floden Saône, 3 M. n. for Lyon. 12,500 J. Bomuldsfabriker. Vigtige Kvægmarkeder. 3) s. Villafranca.

Willehad ell. **Willhad**, tysk Apostel, en af Alcuins Discipler, f. c. 730 i Northumberland, prædikede Christendommen blandt Friser og Sachser og blev 787 i Worms indviet til Biskop med Sæde i Bremen, hvor han døde 789.

Villehardouin, Geoffroy de [vilarduäng], Marschal af Champagne 1197 og af Romanien 1207, d. 1212, deltog i det 4de Korstog og har skildret dette i »La conqueste de Constantinople«, det første Forsøg paa prosaisk Historieskrivning i det franske Sprog. Han dicterede sin Skriver sine Erindringer i et folkeligt og ævnt Sprog. (Udg. af N. de Wailly, Paris 1872).

Villèle, Joseph [vilähl], fransk Statsmand, f. 14 Aug. 1773, tjente 1791—1803 i Ostindien en stor Formue og blev 1815 Maire i Toulouse og Deputeret. Allerede 1814 havde han udtalt sig skarpt mod den frie Forfatning og blev siden ved sin Forretningsdygtighed og Bindighed en af Ultraroyalisternes Førere. I Dec. 1820 blev han Minister uden Portefeuille og i Dec. s. A. Finans-, samt fra Sept. 1822 Førsteminister; fremdeles ophøjedes han 1822 til Greve. Han gjennemførte de syvaarige Finanslove, Renteconverteringen og Erstatningen til Emigranterne; men Indskrænkningerne i Pressefriheden og Begunstigelserne af de klerikale Interesser, som han kun modstræbende gik med til, fremkaldte en saa stærk Opposition, at Carl X i Jan. 1828 maatte afskedige ham. V. blev da Pair, men holdt sig siden tilbage og opgav efter Julirevolutionen Deltagelse i det politiske Liv. D. 13 Marts 1854.

Villemain, Abel François [vilmäng], fransk Statsmand og Forfatter, f. 1791, blev 1811 Lærer ved Lyceet Charlemagne og 1815 Professor ved Universitetet, samt ansat i Indenrigsministeriet og 1819 i Statsraadet. Han fjernedes fra denne Stilling, da han 1827 tillige med Chateaubriand og Lacretelle havde forfattet en Adresse fra „Instituttet" til Carl X mod Censuren. V. holdt 1827—30 meget besøgte Forelæsninger over Literaturhistorie, især Frankrigs i Middelalderen og i det 18de Aarh. (udg. 1828—38 i 5 Bd.). Tidligere havde han udgivet Lovtaler over Montaigne (1812) og Montesquieu (1816), Cromwells Historie (1819) og Gregor VII.s (1827). Efter Julirevolutionen blev han Deputeret og Medlem af Undervisningsraadet, 1832 Pair og var 1839—44 med en kort Afbrydelse Undervisningsminister; siden 1832 var han Acad. française's stadige Secretær (Medlem fra 1819). D. 1870.

Willemer, Marianne v., tysk Skuespillerinde, født Jung, f. 1784, d. 1860, blev 1814 gift med den rige Banquier Johann v. W. Hun er bekjendt af den Correspondance, hun i mange Aar førte med Goethe, der har skildret hende under Navnet Suleika i sin „Westöstl. Divan". „Briefwechsel zw. Goethe und M. v. W." udg. af Creizenach, Stuttg. 1877, 2den Udg. 1878).

Willemoes, Peter, dansk Søhelt, f. 11 Maj 1783 i Assens, hvor hans Fader var Amtsforvalter, blev 1795 Cadet og 1800 Lieutenant. 2 Apr. 1801 var han Chef paa det gernerske Flydebatteri med 24 Kanoner og viste saadant Mod og Tapperhed under Kampen, at han ikke alene vandt sine Landsmænds, men ogsaa Nelsons Beundring og senere Anbefaling til Kronprinsen. W. kæmpede nemlig umiddelbart med Nelsons eget Skib og to andre engelske Skibe, tilføjede dem stor Skade og holdt ud til det sidste; af hans Mandskab (127 Md.) bleve omtr. 50 dræbte eller saarede, men dog reddede W. selve Skibet ud af Ilden. Efter et Par Togter i de følg. Aar tænkte han en Stund paa at forlade Tjenesten og studere Retsvidenskab; han blev i Maj 1807 Premierlieutenant og vilde gaa i russisk Tjeneste, men vendte tilbage herfra ved Budskabet om Krigens Udbrud. W. viste stor Iver og Dygtighed i at føre indkaldte Soldater fra Langeland til Laaland og blev derved kjendt med sin jævnaarige, Grundtvig, som da var Huslærer paa Langeland. I Jan. 1808 sendtes W. til Norge for at tage Tjeneste paa Linjeskibet „Prins Christian", og i dettes Kamp under Sjællands Odde 22 Marts s. A. faldt han. Grundtvig besang „Kongedybets Helt" i sit skjønne Digt „W.", og 11 Maj 1883 rejstes ham et Mindesmærke paa Oddens Kirkegaard, hvor Liget blev jordet.

Willems, Jean François, flamsk Sprogmand og Digter, f. 11 Marts 1793 i en Landsby ved Antwerpen, skrev siden 1811 flere flamske Digte og blev især bekjendt 1818 ved sit »Aen de Belgen«, hvori han udtalte sin Glæde over den nydannede nederlandske Stat. Han rejste derved den flamske Sprogbevægelse i det nordlige Belgien, medens de franske Belgiere saa med Mistillid til ham; han udarbejdede derfor »Dissertation sur la langue flamande« (1817—24), men bekæmpede siden den belgiske Opposition, fordi den vilde løsne Forbindelsen med Holland. 1831 blev W. til Straf forflyttet fra sit Oppebørselsembede i Antwerpen til en mindre By, og først 1835 fik han en bedre Stilling i Gent, hvor han døde 25 Juni 1846. I »Belgisch Museum« (10 Bd., 1837—46) har han nedlagt en rig Frugt af sine historiske og sproglige Granskninger; blandt hans større Arbejder bør fremhæves Udgaven af »Reineke Vos«, (1836), hvori han søgte at godtgjøre dette Digts flamske Oprindelse, samt af de middelalderlige Krøniker »Gesten der Hertogen van Brabant«.

Willemstad, 1) befæstet Stad i den hollandske Prov. Nordbrabant, ved Hollandsch-Diep, 3½ M. v. n. v. for Breda, med 2,100 I., har sit Navn efter Wilhelm I af Oranien, som lod den opbygge 1583. 2) Hovedstad paa Øen Curaçao i det caribiske Hav ved Venezuelas Nordkyst. 10,000 I. Staden ligger paa Øens Sydside, er Sæde for den hollandske Gouverneur og smukt bygget.

Villena, Don Enrique de Aragon, Marques de [viljēna], berømt spansk Lærd, f. 1384 af en Familie, der paa fædrene Side var beslægtet med Aragoniens, paa mødrene med Castiliens Kongehus. Efter hans Faders tidlige Død opdrog hans Bedstefader ham til Krigerstanden, men hans Hovedinteresse var lærde Studier. Paa Grund af hans Kundskaber blev han anset for en Sortekunstner. Da han ikke styrede sine Godser tilfredsstillende, inddrog Henrik III af Castilien dem med hans Marquisat, og muligvis af Kjærlighed til hans Hustru lod samme Konge hans Ægteskab ophæve. Til

Erstatning blev V. Stormester af Calatravaordenen, men efter Kongens Død fik Ordensridderne ham afsat, og Paven kasserede hans Skilsmissedom fra hans Hustru. I denne Tid opholdt han sig især ved det castilianske Hof, men da hans Onkel Ferdinand d. retfærdige var bleven aragonisk Konge, drog han med ham til Zaragoza og Barcelona. Han forfattede en „Moralitet", rimeligvis efter et fransk Forbillede, som opførtes ved Kongens Kroning, men som er tabt. Med Toulouses »Jeux floraux« som Mønster fik han i Barcelona stiftet et Consistorium for „den glade Videnskab", hvilket, ligesom hans »Arte de trovar«, der er en Omplantning af de provençalske »Leys d'amor«, viser hans Fortrolighed med Troubadourpoesien. Fra 1414 levede V. i trange Kaar, indtil Johan II af Castilien overlod ham et Grevskab, hvor han levede stille med sin Hustru, ene optagen af lærde Sysler. 1423 udgav han et Værk om Forskærerkunsten og døde i Madrid 1434. Hans Bibliothek blev brændt, da man forudsatte, at det indeholdt Hexebøger. V. kan sættes som Stifteren af den spanske Renaissances kunstige og lærde Retning i Poesien.

Villeneuve, Pierre C. Sylvestre de [vilnøhv], fransk Admiral, f. 1763, indtraadte 1778 i Flaaden og blev 1793 Capitain. Som Contreadmiral førte han 1798 Flaadens højre Fløj i Slaget ved Abukir og reddede sig med 4 Skibe fra det almindelige Nederlag. 1804 blev han Viceadmiral og skulde n. A. udføre Napoleon I.s phantastiske Plan om at forene alle franske Flaader til Landgangen paa Englands Kyst. V. skulde selv føre Middelhavsflaaden fra Toulon til Vestindien for at lokke de engelske Flaader derover, men derefter vende tilbage til Europa, frigjøre Flaaden i Brest fra den engelske Blokade og føre dem begge til Kanalen. I Marts 1805 gik V. fra Toulon og kom heldig til Vestindien; paa Tilbagevejen havde han 22 Juli et Sammenstød med Admiral Calder ved Cap Finisterre og sejlede derfra til Coruñas Havn. V., der var ligesaa sindig som tapper, turde nu ikke vove sig op mod Brest, da Planen var røbet og da Fjenden baade i Skibenes Udrustning og i Mandskabets Søvanthed var ham langt overlegen; han gik derfor til Cadiz. Men skjønt alle Admiralerne delte V.s Mening om at Flaaden ikke burde udsættes for et Slag, paabød Napoleon bestemt, at den skulde løbe ud, ja beskyldte ligefrem V. for Fejhed. V., som gjentagne Gange havde fraraadet Forsøget, sejlede da 20 Oct. fra Cadiz sammen med den spanske Admiral Gravina og mødtes n. D. ved Cap Trafalgar med den engelske Flaade under Nelson. I en 6 Timers Kamp blev V.s Flaade ødelagt (kun 8 Skibe undkom af 33, og 7,000 Md. faldt) og han selv tagen til Fange. I Apr. 1806 blev V. løsladt paa Æresord for at kunne forsvare sin Handlemaade for Kejseren; men denne, der selv havde forskyldt Nederlaget, viste sig ubønhørlig, og V. dræbte da sig selv 22 Apr. i Rennes.

Villeneuve d'Agen [vilnøhv daschæng], Stad i det franske Dep. Lot-et-Garonne, ved Floden Lot, 3 M. n. n. ø. for Agen. 14,600 I. Mærkelig Bro over Lot. Linned- og Fajencefabriker. Handel med Vin og Svesker.

Willenhall [uillenhaahl], Stad i Staffordshire i England, 3 M. s. for Stafford, med 16,100 I. og betydelig Jærnindustri.

Villeroi, Neufville de [vilroā], er Navnet paa en fornem fransk, adelig Slægt, som siden fik Hertugværdigheden. **Nicolas de Neufville, Seigneur de V.**, f. 1542, d. 1617, Minister under Carl IX, Henrik III, Henrik IV og Ludvig XIII, var Forfatter til de berømte »Mémoires d'état depuis 1567 jusqu'en 1604«. — Hans Sønnesøn, **Nicolas de Neufville, Marquis**, siden Hertug af V., f. 1598, d. 1685, udmærkede sig som Kriger, blev 1646 Marschal og Gouverneur for den unge Ludvig XIV og ophøjedes 1663 til Pair og Hertug. — Dennes Søn, **François de Neufville, Hertug af V.**, f. 1643, blev opdraget ved Hoffet og uddannede sig til en fuldendt Hofmand og Don Juan, ligesom han trods sin Uduelighed altid bevarede Ludvig XIV.s og Mad. Maintenons Gunst. Da han higede efter militær Berømmelse, lod han sig 1694 udnævne til Marschal og Overfeltherre i Nederlandene efter Marschallen af Luxemburgs Afgang, men udrettede intet. Dog var det først i den spanske Arvefølgekrig, at han fortjente sit Tilnavn „den store Hærfordærver". 1701 angreb han trods den erfarne Catinats Advarsler Eugen i hans Forskansninger ved Chiari og blev slaaet tilbage med stort Tab. 1 Febr. 1702 blev han overrumplet og fangen af Eugen i Cremona, men til Ulykke for Frankrig blev han snart frigiven. Efter at have faaet Commandoen over den store Nordarmé voldte han ved sin Uduelighed det store Nederlag ved Ramillies (23 Maj 1706) og Tabet af Brabant og Flandern. Derpaa var Ludvig XIV klog nok til ikke at betro V. nogen Commando, skjønt han vedblev at være Kongens Yndling. Imod Slutningen af Kongens Liv var han lav nok til at forraade Hemmeligheden om dennes Testament til Hertugen af Orléans og beholdt derfor den ham tiltænkte Post som Gouverneur for Ludvig XV, men da han senere søgte at udbrede den Tro, at Hertugregenten vilde forgive den unge Konge, og deltog i alle det gamle Hofpartis Intriguer, blev han 1722 forvist til Lyon. Han døde 18 Juli 1730.

Villestrup, en jysk Herregaard i Nærheden af Mariager, opførtes 1542 af Axel Juul og forblev i hans Slægt til ind i det 18de Aarh. Gehejmeraad Werner Rosenkrantz oprettede 1757 V. til et Baroni, men Sønnen fik 1811 kongel. Bevilling paa at substituere Baroniet med en Fideicommiscapital, hvilken 1813 reduceredes til 100,000 Kr. (nu i den friherrelige Familie Düring-Rosenkrantz's Besiddelse). En Tid i dette Aarhundrede ejedes Gaarden V. af Familien Juel (med Stjærnen i Vaabenet); nu er den vendt tilbage til Axel Juuls Efterkommere.

William, Fort [uilliæmm], befæstet Plads ved Nordvestsiden af Øvresøen i engelsk Nordamerika, er Samlingsstedet for alle Jægere og Betjente i det store nordamerikanske Jagtdistrict, der strækker sig fra Grænserne af de forenede Stater til det nordlige Ishav.

Williams, Helena Marie [uilliæmms], en-

[s]elsk Forfatterinde, f. 1762, d. i Paris 1827, [v]akte Bifald ved Fortællingerne »Elwin and [E]ltrude« (1782) og »Peru« (1784). Indkom[s]terne af en Digtsamling satte hende i Stand [t]il at rejse til Frankrig 1788, hvor hun siden [t]og Hovedophold. Hendes »Letters from France« [(]1790 og 1792), hvori hun forsvarede Gironden, [f]oranledigede hendes Fængsling, men hun be[f]riedes ved Robespierres Fald. Skjønt hun blev [e]n Beundrerinde af Napoleon, blev denne dog [u]villig stemt mod hende paa Grund af et Digt, [h]vori hun havde prist Englands Magt. Blandt [h]endes andre Skrifter mærkes Romanen »Julia« [(]1790).

Williams, John [s. o.], „Sydhavsøernes [A]postel“, f. 1796 i Nærheden af London, Søn [a]f gudfrygtige Forældre, blev efter at have [f]aaet en meget religiøs Opdragelse sat i Lære [h]os en Jærnvarefabrikant, og da han fra sin [t]idlige Ungdom af følte Kald til at blive Mis[s]ionær, benyttede han sig af denne sin Livs[s]tilling til at øve sig i Brugen af alle Slags [V]ærktøj og overhovedet erhverve sig praktiske [F]ærdigheder. 1816 blev han indviet til Mis[s]ionær og bestemt til at virke i Australien; han [k]om da med sin Hustru til Ny Syd-Wales, [o]g efter nogen Tids Ophold der begav han [s]ig til de nordvestlige Selskabsøer og tog der [O]phold paa Øen Rajatea, som ved W.s Virk[s]omhed i forbavsende kort Tid blev Centrum [f]or den christne Mission i Polynesien. W.s [p]raktiske Færdigheder vandt ham de indfødtes [B]eundring og Tillid, og denne benyttede han [t]il at vinde dem for Christendommen. Flere [M]issionærer samlede sig om ham; han byggede [d]a med egne Hænder et lille Skib for at drage [o]m fra Ø til Ø; Indfødte fra Rajatea led[s]agede ham, og hvor han kom frem, fortalte [d]e deres Landsmænd, hvor lykkelige de vare, [e]fter at de vare blevne Christne, i Sammenlig[n]ing med den Tid, da de levede i Afguds[d]yrkelsens Vankundighed, i Usædelighed og [s]tadige indbyrdes Krige med Menneskeofring, [S]lagtning af Børn og paa mange Steder [e]ndog Menneskeæderi. Støttet af den unge [M]enighed vandt W. vidunderlige Sejre for [E]vangeliet; 1821 begyndte han sin Virksomhed [p]aa Herveyøerne, og efter faa Aars Forløb [k]unde deres vilde, cannibalske Befolkning regnes [f]or et christent Folk. 1830 begyndte hans Gjer[n]ing paa Skipperøerne og kronedes her med [s]amme Held. 1834 rejste han hjem til Lon[d]on og virkede her i et Par Aar paa mange [M]aader for Missionens Sag; men 1838 var [h]an paa ny tilbage i Australien, nedsatte sig [n]u paa Upolu, en af Skipperøerne, og udrustede [e]t Missionstog til Ny-Hebriderne. Paa Øen [T]anna blev han venlig modtagen og efterlod [n]ogle indfødte Lærere; men paa Øen Erro[m]anga bleve han og flere af hans Følge ihjel[s]laaede og derefter fortærede af Cannibaler, [2]0 Nov. 1839.

Williamsport [uohrt], Stad i Staten Penn[s]ylvania i de forenede Stater i Amerika, ved [d]en vestl. Bred af Susquehanna, 15 M. n. [f]or Harrisburg; 18,900 J. (1880). W. har [s]tore Savmøller og Brud af sort Marmor, [l]evende Handel og er et meget søgt Sommer-opholdssted. I Omegnen store Jærn- og Kul-lejer.

Willibrord, Frisernes Apostel, f. 658 i Northumberland, drog 690 som Missionær til Friesland. Understøttet af Paven og Pipin af Héristal lykkedes det ham at indføre Christendommen i det frankiske Friesland, hvor han oprettede Bispedømmet i Utrecht. Han opholdt sig nogen Tid hos den danske Konge Ongendus (Angantyr) c. 700, med hvis Tilladelse han prædikede Christendommen og ved sin Tilbagerejse medtog 30 Drenge. Han døde 739 i Klostret Echternach ved Trier, som senere var et yndet Valfartssted.

Villiers, Charles Pelham, f. 1802, Broder til Jarl Clarendon, lod sig 1827 indskrive som Sagfører og blev tidlig Medlem af Fattiglovcommissionen. Siden 1835 har V. været Medlem af Underhuset og gjorde sig i en Række Aar bekjendt ved sit aarlige Forslag imod Kornlovene; ogsaa i andre Spørgsmaal hørte han til de yderlige liberale. 1853—58 var han Generalauditeur og 1859—66 Minister for Fattigvæsenet, i hvilken Stilling han gjennemførte vigtige Reformer. 1879 rejstes hans Statue i Wolverhampton, hvis Repræsentant han i lang Tid havde været.

Villiers, George, s. **Buckingham**.

Willisen, Wilhelm v., tysk General, f. 30 Apr. 1790, indtraadte 1805 i den preussiske Hær og var n. A. med i Slaget ved Jena. For at undgaa Værnepligt i Kongeriget Westfalen flygtede han 1809 til Østerrig og tjente i et Fricorps i Tirol. 1811 indtraadte han igjen i preussisk Tjeneste og var 1813—15 Capitain i Blüchers Stab. Siden var han Lærer i Krigshistorie ved den almindelige Krigsskole og udviklede der en egen Theori om Krigsførelsen, hvilken han senere fremstillede i sin „Theorie des großen Krieges“ (1840—50, 3 Bd., med et 4de Bd. 1868 om Felttogene 1859 og 1866). 1840 blev W. Oberst og Stabschef i Posen, 1848 Brigadegeneral og i Marts 1848 sendt som Regeringscommissær til Posen, hvor han forgjæves søgte at mægle imellem de stridende Parter. Han rejste derefter til Italien og fulgte med Radetzkys Hovedkvarter i Marts 1849; men da han blev forbigaaet ved Oprykning i den preussiske Hær, tog han Afsked som Generallieutenant og blev i Apr. 1850 Chef for den slesvigholstenske Hær. Hans Ledelse var hverken ved Isted eller under den senere Krig udmærket og derhos meget uheldig, og efter en Strid med Statholderskabet tog han Afsked 7 Dec. Han levede senere meget upaaagtet og døde 25 Febr. 1879.

Willman, Per Anders Joh., svensk Operasanger, f. 22 Juli 1834 i Stockholm, blev Student 1853, men traadte derefter ind paa det kongel. Theaters Elevskole, debuterede 1854 som Sarastro i „Trylleføjten“, blev 1856 ansat som Skuespiller og Sanger, men drog 1857 til Paris, hvor han opholdt sig i 2 Aar for at uddanne sig under Duprez og Delsarte. Efter sin Hjemkomst optraadte han i en Mængde forskjelligartede Roller, blandt hvilke maa fremhæves Mephistopheles i Gounods „Faust“, og vandt derved mere og mere Anseelse

som dramatisk Sanger af høj Rang; 1877 blev han Forstander for Elevskolen, 1881 Intendant. 1883—88 var han Directeur for det kgl. Theater. — Hans Hustru, **Hedvig Charl. W.**, født Harling, f. 18 Juli 1841 i Stockholm, virkede allerede fra 1857 dels ved de mindre Theatre i Stockholm, dels i Provinserne, men blev 1863 ansat ved det kongel. Theaters dramatiske Scene. Senere debuterede hun her som Sangerinde og optraadte derefter, især inden for den komiske Operas Omraade, med Held i flere Roller; 1869 gjæstede hun det kongel. Theater i Kjøbenhavn og optraadte som Marie i „Regimentets Datter". 1870 ægtede hun W. og ledede derefter 1877—85 Øvelserne ved Elevskolens kvindelige Afdeling; d. 15 Aug. 1887.

Willmers, Heinrich Rudolph, berømt Claver-virtuos, f. 31 Oct. 1821 i Berlin, d. 24 Aug. 1878 i Wien, blev opdraget i Kjøbenhavn, hvor han 1834 gav sin første Concert og efter at have nydt nogle Aars Undervisning af Hummel i Weimar og Schneider i Dessau atter hørtes i Nov. 1840 i Musikforeningen. Efter mange Concertrejser levede W. i Wien 1853—64, var et Par Aar Lærer ved Sterns Conservatorium i Berlin, derefter atter i Wien. Foruden en stor Del brillante Claversager, Transskriptioner og Phantasier („Flyv Fugl, flyv" af J. P. E. Hartmann, „Sehnsucht am Meere", „Kong Christian stod" osv.) skrev han to Sonater, den ene med Violin, en Claver-kvartet m. m.

Villoison, Jean Baptiste Gaspard d'Ansse de [viloasõng], fransk Lærd, f. 1753, d. 1805 som Professor i Paris, var en af de grundigste Kjendere af græsk Sprog og Literatur.

Villon, François [lõng], berømt fransk Digter, f. 1431 i Paris, d. mod Aarhundredets Slutning i et Kloster i Poitou, var oprindelig Pariserstudent, men førte et æventyrligt Liv, der til Dels tilbragtes i Kroer og Fængsler; stundum var han Landevejsrøver. 1457 blev han af Pariserparlamentet dømt til Galgen, men reddet ved mægtige Beskytteres (Ludvig XI.s eller Carl d. dristiges) Beskyttelse; en anden Gang frelste han sig selv ud af en lignende Situation. V. er en højtbegavet Digternatur; med Pariserdrengens kaade, satiriske Munterhed forener han en ejendommelig melancholsk Humor lige over for sig selv som for Verden; hans Poesi har intet skolemæssigt eller tillært, den er ærlig subjectiv, snart med vemodig Resignation beklagende hans usle Lod, snart realistisk skildrende hans forsorne og vilde Liv, snart humoristisk betragtende alle Tings Forgængelighed. Sine Digte samlede han selv i to Grupper, »Le petit« og »Le grand testament«; de udkom første Gang 1489. 1854 besørgede P. Lacroix en kritisk Udgave af dem; 1859 udkom Campaux's »Fr. V., sa vie et ses oeuvres«, 1878 Longnons »Étude biographique sur Fr. V.«. „Det store Testament" haves oversat paa Dansk af S. Broberg (1885).

Willow, s. Bolte.

Vilmanstrand, Stad i Gouv. Viborg i det russiske Storfyrstend. Finland, ved Saimasøens Sydende, 6 M. n. t. v. for Viborg, med 1,500 J. Her sejrede Russerne over de Svenske 3 Sept. 1741.

Vilmar, Aug. [f], tysk Theolog og Literærhistoriker, f. 1800 i Solz i Hessen-Kassel, studerede Theologi, beklædte forskjellige Lærerposter, blev 1833 Rector i Marburg, var dernæst som Consistorialraad i Indenrigsministeriet under Hassenpflugs Regimente (1850—55) dennes ivrige Medarbejder i reactionær og pietistisk Retning og udnævntes efter hans Fald til theologisk Professor i Marburg; d. 1868. Hans for største Delen først efter hans Død udgivne theologiske Skrifter, som „Die Theologie der Thatsachen wider die Theologie der Rhetorik" (1856), „Lehrbuch der Pastoraltheologie" (1872), „Dogmatik" (2 Bd., 1874—75) o. fl., ere alle i stræng orthodox og confessionel Aand. For videre Kredse er hans Navn især knyttet til hans „Geschichte der deutschen Nationalliteratur" (2 Bd., 1845; 22de Opl., suppleret af A. Stern, 1886); af hans øvrige literærhistoriske og sproglige Arbejder kunne fremhæves „Deutsches Namenbüchlein" (5te Opl. 1864), „Handbüchlein für Freunde des Volksliedes" (1867) og „Idiotikon von Kurhessen" (1868).

Wilmington [uillmingt'n], Stad i Nord-carolina i de forenede Stater i Nordamerika, ved Floden Cape-Fear, 24 M. s. til ø. for Raleigh, 4 M. fra Atlanterhavet. 17,400 J. Stadens Beliggenhed ved Sammenløbspunktet for 3 Jærnbanelinjer gjør den til en vigtig Handelsplads. Store Dampsavmøller, Rismøller og Maskinfabriker. — 2) Stad i Staten Delaware, 9 M. n. for Dover; 42,500 J. (1880). Prægtigt Toldhus, smukt Hospital og gode Undervisningsanstalter. Fabrikation af Dampmaskiner, Locomotiver og Jærnbanevogne, Krudt- og Kornmøller.

Vilna, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Polen og Gouv. Kovno, Vitebsk, Minsk og Grodno. 772 □ M. med 1,272,900 J. (1880). Det er et bølgeformet Sletteland, der ingensteds naar over 300 F. over Havet, rigt paa Smaasøer og store Skov- og Mosestrækninger. De vigtigste Vandløb ere Düna paa Nordøstgrænsen, med dens Biflod Desna, og Njemen, der flyder langs Syd- og Vestgrænsen og herfra optager Vilja med flere Smaafloder. Klimaet er meget fugtigt med kort, men meget kold Vinter og langt og regnfuldt Foraar. Agerdyrkning er Hovederhverv, Rug den vigtigste Sædart. Desuden dyrkes de øvrige Kornsorter samt i stor Mængde Hamp og Hør. Der holdes meget Kvæg, men af middelmaadig Beskaffenhed, hvorimod her er en god Race af smaa, lette Heste. Skovenes Hovedbestand er Eg, Fyr, Ask og Bøg, og Skovbruget med den dertil knyttede Tilvirkning af Kul, Tjære, Beg og Potaske er en ret betydelig Erhvervskilde. Den store Industri er lidet udviklet, men der hersker en udbredt Husflid med Tilvirkning af Lærred og grove Uldstoffer. — 2) Hovedstad i Gouv. V., ved Floden Vilja, 88 M. s. v. for St. Petersborg. 102,800 J. (1880), hvoriblandt mange Jøder og et Par Tusende Tatarer. V. er Sæde for en græsk Erkebiskop og en romersk Biskop, har mange prægtige Kirker, en tatarisk Moské, flere Synagoger

og Klostre, et chirurgisk-medicinsk Akademi, gejstlige Seminarier og flere højere Læreanstalter. Indtil 1832 var her et Universitet, hvis 200,000 Bd. store Bibliothek blev flyttet til St. Petersborg. Blandt Stadens Bygninger ere de mærkeligste: Raadhuset, det kejserlige Palads og flere andre Paladser, der tilhøre fornemme polske Familier. Her er en Del Industri og betydelig Handel. — V. anlagdes i det 13de Aarh. og var de litauiske Hertugers Residens. Her sluttedes 1561 Overenskomsten i V. mellem den polske Konge Sigismund II og Sværdridderne Ordensmester Gotthard Kettler, i Følge hvilken denne beholdt Kurland som et verdsligt og arveligt Len af Polen og overlod Polen Ordenens andre Besiddelser.

Wilse, Jacob Nicolai, f. 1736 i Lemvig, Student 1752, blev 1768 Sognepræst i Spydeberg (Smaalenene) i Norge og 1785 i Edsberg. Titulær Professor 1784. D. 1801. W. var en virksom og ivrig Mand, som navnlig havde Interesse for topographiske Skildringer („Beskrivelse over Spydeberg", Chr. 1779—80), har leveret Rejseskildringer („Rejseiagttagelser i nogle af de nordiske Lande", Kbhvn. 1790—98) og var en af de virksomste Forfattere i „Topographisk Journal". Mest bekjendt er han som den, der i Marts 1793 i „Christiania Intelligensesedler" lod udgaa „en Indbydelse til mine norske Medborgere og Landsmænd for med mig allerunderdanigst at ansøge om et Akademi i Norge". Ved det i den Anledning holdte Møde 6 Juni s. A. var W. Hovedtaleren (Talen blev udgiven), ligesom han ogsaa senere var virksom for at bearbejde Stemningen i Retning af at rejse et norsk Universitet, der og først blev til Virkelighed 1811.

Wilson, Cap [uillson], Sydspidsen af Australfastlandet ved Bass-Strædet, under 39° 10' s. Br.

Wilson, Alex. [s. o.], skotsk Digter og Ornitholog, f. 1766 i Paisley, lærte Væveriet og vandrede paa Haandværket, men søgte alle Lejligheder til at uddanne sig. 1789 begyndte han at strejfe om som Linnedhandler og samlede tillige Subskribenter paa sine Digte, men Trang drev ham tilbage til Væverstolen. 1791 udgav han Digtet »The Laurel Disputed«, 1792 »Watty and Meg«; især det sidste er fortrinligt. En Pamphlet mod Indbyggerne i Paisley paadrog ham Fængselsstraf, og da han som Medlem af et patriotisk Selskab stadig blev bevogtet, drog han 1794 til Amerika, hvor han først var Væver, siden Skolelærer i Pennsylvania. Naturforskeren Bartram, som han traf i Philadelphia, vakte hans Interesse for Naturhistorie, og efter flere Vandringer skrev han »American Ornithology« (1808—13), der efter hans Død 1813 blev fortsat af hans Ledsager Ord, siden af Lucien Bonaparte.

Wilson, Daniel [vilsõng], fransk Politiker, f. 1840, Ejer af Slottet Chénonceaux ved Tours, valgtes 1869 til den lovgivende Forsamling, sluttede sig til Oppositionen og stemte 1870 mod Krigen. 1871 valgtes han til Nationalforsamlingen og 1876 til Deputeretkammeret; han hørte til de maadeholdne Republikanere og var gjentagne Gange Ordfører for Finansudvalget, 1882 dets Formand (efter Gambetta); 1880—81 var han Understatssecretær for Finansministeriet. Som Præsident Grévys Svigersøn (siden 1881) øvede W. ikke ringe politisk Indflydelse, men misbrugte den til sin personlige Fordel og overbevistes 1887 om at have drevet Salg med Ordener. Opdagelsen forvoldte Grévys Fald, men W. selv kunde efter Domstolenes Skjøn ikke straffes, og han beholdt sin Plads i Kamret, skjønt han var brændemærket i den offentlige Mening. 1889 blev han derimod vraget af Vælgerne.

Wilson, Horace Hayman [uillson], berømt Indianist, f. 1786. I Indien, hvor han 1808 var gaaet i det ostindiske Compagnis Tjeneste som Læge, lagde han sig efter Sanskrit og udgav det første større Sanskrit-Lexikon (1819; 2den Udg. 1832). Ved dette saa vel som ved sin Grammatik (1841, 2den Udg. 1847), sine Textudgaver af »Megha Dúta« (1813, 3dje Udg. 1869), »Sánkhya Kárika« (1837), »Dasa Kumára Charita« (1846) og sine Oversættelser: »Theatre of the Hindus« (3 Bd., 1827, 3dje Udg. 1871), »Vishnu Purána« (1840, 2den Udg. 1870), »Rig-veda-sanhitá« (6 Bd., 1850—89) fremmede han mere end nogen anden Samtidig Studiet af Sanskrit og Kundskaben til den oldindiske Literatur. Af hans mange andre Arbejder nævne vi en Række Undersøgelser om det indisk-baktriske Rige med Titel »Ariana antiqua« (1841) og det britiske Indiens Historie fra 1805—35 i 3 Bd. Hans Værker ere samlede i »Works af H. H. W.« (12 Bd., 1862—71). 1833 var W. vendt tilbage fra Indien for at overtage Professoratet i Sanskrit ved Universitetet i Oxford; 1836 blev han tillige Bibliothekar ved East India House, og efter H. Th. Colebrookes Død valgtes han 1837 til Directeur for det asiatiske Selskab i London. D. 8 Maj 1860.

Wilson, Henry [s. o.], nordamerikansk Statsmand, f. 1812 i Staten New-Hampshire, maatte fra sin tidlige Barndom arbejde for sit Brød, medens han nærede en brændende Lyst til bedre Uddannelse. 1833 udvandrede han til Massachusetts, var i flere Aar Skomager, men fik dog sit Ønske opfyldt og kunde 1840 optræde som en dygtig og ivrig Folketaler for General Harrisons Valg til Præsident. Snart efter blev W. valgt til Statens lovgivende Forsamling og viste sig som en afgjort Fjende af Slaveriet; han var 1850 Formand for Massachusetts's Senat og n. A. for det store Freesoilers-Møde i Pittsburg. W. blev 1855 Unionssenator (indtil 1873) og var Ch. Sumners uforfærdede Hjælper i Kampen mod Slaveriet. 1861 blev han Formand for Senatets Hærudvalg og udfoldede stor Virksomhed for Hærens Udvikling. Endelig valgtes han 1872 til Unionens Vicepræsident og døde som saadan 1875. Han har skrevet »History of the rise and fall of the slave power in America« (3 Bd., 1872—76).

Wilson, John [s. o.], engelsk Mathematiker og Retslærd, f. 1741, d. 1793 som Dommer ved Court of common pleas, har vundet Navn ved en efter ham opkaldt Sætning, fremsat 1770 uden Bevis. Sætningen er den, at Tallet $1 . 2 . 3 . . (p - 1) + 1$ er deleligt med p, naar p er et Primtal, men ellers ikke.

tinget troværdig, hvor han fortæller som Øjenvidne, skjønt han ikke lægger Skjul paa sine welfiske Sympathier. Hans Broder, **Matteo V.**, fortsatte hans Værk med en 13de Bog, der gaar til hans Dødsaar 1364. V.s Historie er udgiven af Moutier (14 Bd., 1823—26) og af Gherardi (7 Bd., 1844). Matteos Søn, **Filippo V.**, skrev Firenzes Literaturhistorie paa Latin, hvoraf en italiensk Oversættelse udkom 1747.

Villanōva de Portimão [mänung], Stad i den portugisiske Prov. Algarve ved Atlanterhavet, 24 M. s. s. ø. for Lissabon, med 6,300 I., rummelig, befæstet Havn og stor Handel med Appelsiner.

Villanovānus, Arnoldus, Alchemist, f. 1235, d. 1312, Lærer i Philosophi og Lægekunst i Barcelona, blev udvist af Spanien paa Grund af, at han gav sig af med Astrologi, og blev senere af samme Grund, samt fordi han „stod i Forbund med Djævelen“, forjagen fra Paris, Montpellier o. fl. St., indtil han endelig 1296 fandt Beskyttelse paa Sicilien under Frederik II af Aragonien. V. delte sin Samtids Meninger om Metalforvandlinger og de vises Sten. Ejendommelig for ham er hans Tro paa Guldets Virksomhed som Lægemiddel, naar det bragtes i en drikkelig Form. For øvrigt var han en af de første, der anvendte chemiske Præparater i Lægekunsten. Han efterlod sig mange Skrifter, hvoraf en Del udkom samlede i det 16de Aarh.; flere af dem ere dog omtvistede.

Villa nuēva del Grāo [vilja], Havnestad for den spanske Stad Valencia, ligger ved Guadalaviars Munding i Middelhavet, har 4,400 I., driver betydelig Skibsfart og er et besøgt Søbadested.

Villareāl, Stad i den portugisiske Prov. Traz os Montes, 11 M. ø. n. ø. for Oporto, med 5,500 I., livlig Industri og Handel med Vin og Sydfrugter.

Villari, Pasquale, italiensk Historiker, f. 1827 i Napoli, blev 1859 Professor i Pisa og 1863 i Firenze. Hans Hovedværker ere: Savonarolas Historie (2 Bd., 1859—51) og „Machiavelli og hans Tid“ (3 Bd., 1877—82); desuden har han siden 1870 været Medarbejder af en omfattende italiensk Literaturhistorie og udgivet Bidrag til Oplysning af Dantes guddommelige Komedie (»Antiche leggende e tradizioni che illustrano la Divina Commedia« 1865).

Villarica, 1) d. s. s. Ouro-Preto. 2) [vilja], Stad i Republiken Paraguay i Sydamerika, 16 M. ø. s. ø. for Asuncion. 2,000 I. Egnen er særdeles rig paa Tobak og Appelsiner.

Villars, Claude Louis Hector, Hertug af [vilāhr], fransk Marschal, f. 8 Maj 1653, Søn af den som General og Diplomat udmærkede Marquis Pierre de V., vandt et berømt Navn i den spanske Arvefølgekrig, hvor han var den eneste franske General, der nogenlunde kunde holde Eugen og Marlborough Stangen. 1702 fik han Commandoen over den franske Rhinarmē og sejrede ved Friedlingen over den tyske Rigsarmē, hvorved han vandt Marschalstaven. 1703 forenede han sig efter en mesterlig Marche med Kurfyrsten af Bayern og sejrede med denne over den kejserlige Hær ved Höchstädt, men blev kaldt tilbage, da han var bleven uenig med Kurfyrsten. 1704 endte han Camisardernes Opstand. 1706 og 1707 kæmpede han med Dygtighed og Held ved Rhingrænsen. 1709 fik han Commandoen over den franske Nordarmē, men blev overvunden og haardt saaret 11 Sept. ved Malplaquet, hvor dog Eugens og Marlboroughs Tab var meget større end Franskmændenes. 1712 overvandt han Eugen ved Denain og fremskyndede derved Freden i Utrecht. Endelig førte han 1713 et sejerrigt Felttog mod Eugen ved Rhinen og sluttede med ham Freden i Rastatt (6 Marts 1714) og Baden (7 Sept. 1714). Til Løn for disse Fortjenester blev han Pair, Hertug, Præsident i Krigsraadet og Medlem af Regentskabsraadet i Ludvig XV.s Mindreaarighed. Ved Udbruddet af den polske Tronfølgekrig blev V. fransk Overfeltherre i Italien og erobrede i Forening med Kongen af Sardinien Hertugdømmerne Milano og Mantua, men misfornøjet med Kongen af Sardinien og svækket af Alderen fordrede V. selv sin Tilbagekaldelse og døde paa Hjemrejsen i Toulon 17 Juni 1734. Han var en barsk og stivsindet, men retskaffen Mand. Hans Broder **Armand**, Greve af V., erobrede 1707 Minorca. Familien uddøde 1770 med Hertugen af V.s eneste Søn.

Villaviciōsa [vilja], lille Stad i den spanske Prov. Guadalaxara, bekjendt af Vendômes Sejer over Starhemberg 10 Dec. 1710, hvorved Spaniens Krone sikredes Philip V. Forskjele.

Villaviciosa, José de [s. o.], spansk Digter, f. 1589, skrev i sit 26de Aar det komiske Epos »La mosquea« (Fluekrigen) i 12 Sange i Oktaver, hvor han med Batrachomyomachien som Mønster udvikler et gratiøst Lune og fin Ironi. For øvrigt var han Jurist og Theolog, blev 1622 Relator ved Inqvisitionstribunalet i Madrid, 1628 Inqvisitor i Kongeriget Murcia og fik et Kanonikat. Fra 1644 til sin Død 1658 var han Inqvisitor i sin Fødeby Cuenca.

Villa Viçōsa, 1) befæstet Stad i den portugisiske Prov. Alemtejo, 23 M. ø. for Lissabon, med 3,600 I. og et kongelig Slot med udstrakt Park. Marmorbrud. 2) s. Cameta.

Wille, Johann Georg, Kobberstikker, f. ved Gießen 1715, d. 1808 i Paris, kom med G. F. Schmidt til Paris, hvor han lagde sig efter Kobberstikkerkunsten og erhvervede sig et stort Navn ved sin Dygtighed i det regelmæssige Stik, ligesom hans Indflydelse paa denne Kunstarts Udvikling har været ikke ringe. Skjønt hans Fremgangsmaade var vanskelig og langsom, stak han dog henved 200 Blade, hvoraf de efter franske Portræter og hollandske Genrebilleder ere de interessanteste, saaledes Terburg, „Den faderlige Formaning“, Schalken, „Familieconcert“, Mieris, „Den strikkende gamle Kone“, o. fl. Blandt hans Elever kunne nævnes Bervic og J. G. v. Müller.

Villefranche [vilfrängsch], 1) Stad i det franske Dep. Aveyron, ved Floden Aveyron, 6 M. v. for Rodez. 10,400 I. Kobber- og Jernværker. 2) Stad i det franske Dep. Rhône, ved Floden Saône, 3 M. n. for Lyon. 12,500 I. Bomuldsfabriker. Vigtige Kvægmarkeder. 3) s. **Villafranca**.

Willehad ell. **Wilhad**, tysk Apostel, en af Alcuins Disciple, f. c. 730 i Northumberland, prædikede Christendommen blandt Friser og Sachser og blev 787 i Worms indviet til Biskop med Sæde i Bremen, hvor han døde 789.

Villehardouin, Geoffroy de [vilarduæng], Marschal af Champagne 1197 og af Romanien 1207, d. 1212, deltog i det 4de Korstog og har skildret dette i »La conqueste de Constantinople«, det første Forsøg paa prosaisk Historieskrivning i det franske Sprog. Han dicterede sin Skriver sine Erindringer i et folkeligt og ævnt Sprog. (Udg. af N. de Wailly, Paris 1872).

Villèle, Joseph [vilæhl], fransk Statsmand, f. 14 Aug. 1773, tjente 1791—1803 i Vestindien en stor Formue og blev 1815 Maire i Toulouse og Deputeret. Allerede 1814 havde han udtalt sig skarpt mod den frie Forfatning og blev siden ved sin Forretningsdygtighed og Sindighed en af Ultraroyalisternes Førere. I Dec. 1820 blev han Minister uden Portefeuille og i Dec. n. A. Finans-, samt fra Sept. 1822 Førsteminister; fremdeles ophøjedes han 1822 til Greve. Han gjennemførte de syvaarige Finanslove, Renteconverteringen og Erstatningen til Emigranterne; men Indskrænkningerne i Pressefriheden og Begunstigelserne af de klerikale Interesser, som han kun modstræbende gik med til, fremkaldte en saa stærk Opposition, at Carl X i Jan. 1828 maatte afskedige ham. V. blev da Pair, men holdt sig siden tilbage og opgav efter Julirevolutionen Deltagelse i det politiske Liv. D. 13 Marts 1854.

Villemain, Abel François [vilmæng], fransk Statsmand og Forfatter, f. 1791, blev 1811 Lærer ved Lyceet Charlemagne og 1815 Professor ved Universitetet, samt ansat i Indenrigsministeriet og 1819 i Statsraadet. Han fjernedes fra denne Stilling, da han 1827 tillige med Chateaubriand og Lacretelle havde forfattet en Adresse fra „Instituttet" til Carl X mod Censuren. V. holdt 1827—30 meget besøgte Forelæsninger over Literaturhistorie, især Frankrigs i Middelalderen og i det 18de Aarh. (udg. 1828—38 i 5 Bd.). Tidligere havde han udgivet Lovtaler over Montaigne (1812) og Montesquieu (1816), Cromwells Historie (1819) og Gregor VII.s (1827). Efter Julirevolutionen blev han Deputeret og Medlem af Undervisningsraadet, 1832 Pair og var 1839—44 med en kort Afbrydelse Undervisningsminister; siden 1832 var han Acad. française's stadige Secretær (Medlem fra 1819). D. 1870.

Willemer, Marianne v., tysk Skuespillerinde, født Jung, f. 1784, d. 1860, blev 1814 gift med den rige Banquier Johann v. W. Hun er bekjendt af den Correspondance, hun i mange Aar førte med Goethe, der har skildret hende under Navnet Suleika i sin „Westöstl. Divan". „Briefwechsel zw. Goethe und M. v. W." udg. af Creizenach, Stuttg. 1877, 2den Udg. 1878).

Willemoes, Peter, dansk Søhelt, f. 11 Maj 1783 i Assens, hvor hans Fader var Amtsforvalter, blev 1795 Cadet og 1800 Lieutenant. 2 Apr. 1801 var han Chef paa det gernerske Flydebatteri med 24 Kanoner og viste saadant Mod og Tapperhed under Kampen, at han ikke alene vandt sine Landsmænds, men ogsaa Nelsons Beundring og senere Anbefaling til Kronprinsen. W. kæmpede nemlig umiddelbart med Nelsons eget Skib og to andre engelske Skibe, tilføjede dem stor Skade og holdt ud til det sidste; af hans Mandskab (127 Md.) bleve omtr. 50 dræbte eller saarede, men dog reddede W. selve Skibet ud af Ilden. Efter et Par Togter i de følg. Aar tænkte han en Stund paa at forlade Tjenesten og studere Retsvidenskab; han blev i Maj 1807 Premierlieutenant og vilde gaa i russisk Tjeneste, men vendte tilbage herfra ved Budskabet om Krigens Udbrud. W. viste stor Iver og Dygtighed i at føre indkaldte Soldater fra Langeland til Laaland og blev derved kjendt med sin jævnaarige, Grundtvig, som da var Huslærer paa Langeland. I Jan. 1808 sendtes W. til Norge for at tage Tjeneste paa Linjeskibet „Prins Christian", og i dettes Kamp under Sjællands Odde 22 Marts s. A. faldt han. Grundtvig besang „Kongedybets Helt" i sit skjønne Digt „W.", og 11 Maj 1883 rejstes ham et Mindesmærke paa Oddens Kirkegaard, hvor Liget blev jordet.

Willems, Jean François, flamsk Sprogmand og Digter, f. 11 Marts 1793 i en Landsby ved Antwerpen, skrev siden 1811 flere flamske Digte og blev især bekjendt 1818 ved sit »Aen de Belgen«, hvori han udtalte sin Glæde over den nydannede nederlandske Stat. Han rejste derved den flamske Sprogbevægelse i det nordlige Belgien, medens de franske Belgiere saa med Mistillid til ham; han udarbejdede derfor »Dissertation sur la langue flamande« (1817—24), men bekæmpede siden den belgiske Opposition, fordi den vilde løsne Forbindelsen med Holland. 1831 blev W. til Straf forflyttet fra sit Oppebørselsembede i Antwerpen til en mindre By, og først 1835 fik han en bedre Stilling i Gent, hvor han døde 25 Juni 1846. I »Belgisch Museum« (10 Bd., 1837—46) har han nedlagt en rig Frugt af sine historiske og sproglige Granskninger; blandt hans større Arbejder bør fremhæves Udgaven af »Reineke Vos«, (1836), hvori han søgte at godtgjøre dette Digts flamske Oprindelse, samt af de middelalderlige Krøniker »Gesten der Hertogen van Brabant«.

Willemstad, 1) befæstet Stad i den hollandske Prov. Nordbrabant, ved Hollandsch-Diep, 3½ M. v. n. v. for Breda, med 2,100 I., har sit Navn efter Vilhelm I af Oranien, som lod den opbygge 1583. 2) Hovedstad paa Øen Curaçao i det caribiske Hav ved Venezuelas Nordkyst. 10,000 I. Staden ligger paa Øens Sydside, er Sæde for den hollandske Gouverneur og smukt bygget.

Villena, Don Enrique de Aragon, Marques de [viljēna], berømt spansk Lærd, f. 1384 af en Familie, der paa fædrene Side var beslægtet med Aragoniens, paa mødrene med Castiliens Kongehus. Efter hans Faders tidlige Død opdrog hans Bedstefader ham til Krigerstanden, men hans Hovedinteresse var lærde Studier. Paa Grund af hans Kundskaber blev han anset for en Sortekunstner. Da han ikke styrede sine Godser tilfredsstillende, inddrog Henrik III af Castilien dem med hans Marquisat, og muligvis af Kjærlighed til hans Hustru lod samme Konge hans Ægteskab ophæve. Til

Erstatning blev V. Stormester af Calatrava-ordenen, men efter Kongens Død fik Ordensridderne ham afsat, og Paven kasserede hans Skilsmissedom fra hans Hustru. I denne Tid opholdt han sig især ved det castilianske Hof, men da hans Onkel Ferdinand d. retfærdige var bleven aragonisk Konge, drog han med ham til Zaragoza og Barcelona. Han forfattede en „Moralitet“, rimeligvis efter et fransk Forbillede, som opførtes ved Kongens Kroning, men som er tabt. Med Toulouses »Jeux floraux« som Mønster fik han i Barcelona stiftet et Consistorium for „den glade Videnskab“, hvilket, ligesom hans »Arte de trovar«, der er en Omplantning af de provençalske »Leys d'amor«, viser hans Fortrolighed med Troubadourpoesien. Fra 1414 levede V. i trange Kaar, indtil Johan II af Castilien overlod ham et Grevskab, hvor han levede stille med sin Hustru, ene optagen af lærde Sysler. 1428 udgav han et Værk om Forskærerkunsten og døde i Madrid 1434. Hans Bibliothek blev brændt, da man forudsatte, at det indeholdt Hexebøger. V. kan sættes som Stifteren af den spanske Renaissances kunstige og lærde Retning i Poesien.

Villeneuve, Pierre C. Sylvestre de [vilnøhv], fransk Admiral, f. 1763, indtraadte 1778 i Flaaden og blev 1793 Capitain. Som Contreadmiral førte han 1798 Flaadens højre Fløj i Slaget ved Abukir og reddede sig med 4 Skibe fra det almindelige Nederlag. 1804 blev han Viceadmiral og skulde n. A. udføre Napoleon I.s phantastiske Plan om at forene alle franske Flaader til Landgangen paa Englands Kyst. V. skulde selv føre Middelhavsflaaden fra Toulon til Vestindien for at lokke de engelske Flaader derover, men derefter vende tilbage til Europa, frigjøre Flaaden i Brest fra den engelske Blokade og føre dem begge til Kanalen. I Marts 1805 gik V. fra Toulon og kom heldig til Vestindien; paa Tilbagevejen havde han 22 Juli et Sammenstød med Admiral Calder ved Cap Finisterre og sejlede derfra til Coruñas Havn. V., der var ligesaa findig som tapper, turde nu ikke vove sig op mod Brest, da Planen var røbet og da Fjenden baade i Skibenes Udrustning og i Mandskabets Søvanthed var ham langt overlegen; han gik derfor til Cadiz. Men skjønt alle Admiralerne delte V.s Mening om at Flaaden ikke burde udsættes for et Slag, paabød Napoleon bestemt, at den skulde løbe ud, ja beskyldte ligefrem V. for Fejhed. V., som gjentagne Gange havde fraraadet Forsøget, sejlede da 20 Oct. fra Cadiz sammen med den spanske Admiral Gravina og mødtes n. D. ved Cap Trafalgar med den engelske Flaade under Nelson. I en 6 Timers Kamp blev V.s Flaade ødelagt (kun 8 Skibe undkom af 33, og 7,000 Md. faldt) og han selv tagen til Fange. I Apr. 1806 blev V. løsladt paa Æresord for at kunne forsvare sin Handlemaade for Kejseren; men denne, der selv havde forskyldt Nederlaget, viste sig ubønhørlig, og V. dræbte da sig selv 22 Apr. i Rennes.

Villeneuve d'Agen [vilnøhv dasjäng], Stad i det franske Dep. Lot-et-Garonne, ved Floden Lot, 3 M. n. n. ø. for Agen. 14,600 I. Mærkelig Bro over Lot. Linned- og Fajancefabriker. Handel med Vin og Svesker.

Willenhall [uillenhaahl], Stad i Staffordshire i England, 3 M. s. for Stafford, med 16,100 I. og betydelig Jærnindustri.

Villeroi, Neufville de [vilroā], et Navn paa en fornem fransk, adelig Slægt, som siden fik Hertugværdigheden. **Nicolas de Neufville, Seigneur de V.**, f. 1542, d. 1617, Minister under Carl IX, Henrik III, Henrik IV og Ludvig XIII, var Forfatter til de berømte »Mémoires d'état depuis 1567 jusqu'en 1604«. — Hans Sønnesøn, **Nicolas de Neufville, Marquis**, siden **Hertug af V.**, f. 1598, d. 1685, udmærkede sig som Kriger, blev 1646 Marschal og Gouverneur for den unge Ludvig XIV og ophøjedes 1663 til Pair og Hertug. — Dennes Søn, **François de Neufville, Hertug af V.**, f. 1643, blev opdragen ved Hoffet og uddannede sig til en fuldendt Hofmand og Don Juan, ligesom han trods sin Udueligheld altid bevarede Ludvig XIV.s og Mad. Maintenons Gunst. Da han higede efter militær Berømmelse, lod han sig 1694 udnævne til Marschal og Overfeltherre i Nederlandene efter Marschallen af Luxemburgs Afgang, men udrettede intet. Dog var det først i den spanske Arvefølgekrig, at han fortjente sit Tilnavn „den store Hærfordærver“. 1701 angreb han trods den erfarne Catinats Advarsler Eugen i hans Forskansninger ved Chiari og blev slaaet tilbage med stort Tab. 1 Febr. 1702 blev han overrumplet og fangen af Eugen i Cremona, men til Ulykke for Frankrig blev han snart frigiven. Efter at have faaet Commandoen over den store Nordarmé voldte han ved sin Udueligheld det store Nederlag ved Ramillies (23 Maj 1706) og Tabet af Brabant og Flandern. Derpaa var Ludvig XIV klog nok til ikke at betro V. nogen Commando, skjønt han vedblev at være Kongens Yndling. Imod Slutningen af Kongens Liv var han lav nok til at forraade Hemmeligheden om dennes Testament til Hertugen af Orléans og beholdt derfor den ham tiltænkte Post som Gouverneur for Ludvig XV, men da han senere søgte at udbrede den Tro, at Hertugregenten vilde forgive den unge Konge, og deltog i alle det gamle Hofpartis Intriguer, blev han 1722 forvist til Lyon. Han døde 18 Juli 1730.

Villestrup, en jysk Herregaard i Nærheden af Mariager, opførtes 1542 af Axel Juul og forblev i hans Slægt til ind i det 18de Aarh. Gehejmeraad Verner Rosenkrantz oprettede 1757 V. til et Baroni, men Sønnen fik 1811 kongel. Bevilling paa at substituere Baroniet med en Fideicommiscapital, hvilken 1813 reduceredes til 100,000 Kr. (nu i den friherrelige Familie Düring-Rosenkrantz's Besiddelse). En Tid i dette Aarhundrede ejedes Gaarden V. af Familien Juel (med Stjærnen i Vaabenet); nu er den vendt tilbage til Axel Juuls Efterkommere.

William, Fort [uilliæmm], befæstet Plads ved Nordvestsiden af Øvresøen i engelsk Nordamerika, er Samlingsstedet for alle Jægere og Betjente i det store nordamerikanske Jagtdistrict, der strækker sig fra Grænserne af de forenede Stater til det nordlige Ishav.

Williams, Helena Marie [uilliæmms], en-

gelsk Forfatterinde, f. 1762, d. i Paris 1827, vakte Bifald ved Fortællingerne »Elwin and Eltrude« (1782) og »Peru« (1784). Indkomsterne af en Digtsamling satte hende i Stand til at rejse til Frankrig 1788, hvor hun siden tog Hovedophold. Hendes »Letters from France« (1790 og 1792), hvori hun forsvarede Gironden, foranledigede hendes Fængsling, men hun befriedes ved Robespierres Fald. Skjønt hun blev en Beundrerinde af Napoleon, blev denne dog uvillig stemt mod hende paa Grund af et Digt, hvori hun havde prist Englands Magt. Blandt hendes andre Skrifter mærkes Romanen »Julia« (1790).

Williams, John [s. o.], „Sydhavsøernes Apostel", f. 1796 i Nærheden af London, Søn af gudfrygtige Forældre, blev efter at have faaet en meget religiøs Opdragelse sat i Lære hos en Jernvarefabrikant, og da han fra sin tidlige Ungdom af følte Kald til at blive Missionær, benyttede han sig af denne sin Livsstilling til at øve sig i Brugen af alle Slags Værktøj og overhovedet erhverve sig praktiske Færdigheder. 1816 blev han indviet til Missionær og bestemt til at virke i Australien; han kom da med sin Hustru til Ny Syd-Wales, og efter nogen Tids Ophold der begav han sig til de nordvestlige Selskabsøer og tog der Ophold paa Øen Rajatea, som ved W.s Virksomhed i forbavsende kort Tid blev Centrum for den christne Mission i Polynesien. W.s praktiske Færdigheder vandt ham de indfødtes Beundring og Tillid, og denne benyttede han til at vinde dem for Christendommen. Flere Missionærer samlede sig om ham; han byggede da med egne Hænder et lille Skib for at drage om fra Ø til Ø; Indfødte fra Rajatea ledsagede ham, og hvor han kom frem, fortalte de deres Landsmænd, hvor lykkelige de vare, efter at de vare blevne Christne, i Sammenligning med den Tid, da de levede i Afgudsdyrkelsens Vankundighed, i Usædelighed og stadige indbyrdes Krige med Menneskeofring, Slagtning af Børn og paa mange Steder endog Menneskeæderi. Støttet af den unge Menighed vandt W. vidunderlige Sejre for Evangeliet; 1821 begyndte han sin Virksomhed paa Herveyøerne, og efter faa Aars Forløb kunde deres vilde, cannibalske Befolkning regnes for et christent Folk. 1830 begyndte hans Gjerning paa Skipperøerne og kronedes her med samme Held. 1834 rejste han hjem til London og virkede her i et Par Aar paa mange Maader for Missionens Sag; men 1838 var han paa ny tilbage i Australien, nedsatte sig nu paa Upolu, en af Skipperøerne, og udrustede et Missionstog til Ny-Hebriderne. Paa Øen Tanna blev han venlig modtagen og efterlod nogle indfødte Lærere; men paa Øen Erromanga bleve han og flere af hans Følge ihjelslaaede og derefter fortærede af Cannibaler, 20 Nov. 1839.

Williamsport [pohrt], Stad i Staten Pennsylvania i de forenede Stater i Amerika, ved den vestl. Bred af Susquehanna, 15 M. n. for Harrisburg; 18,900 J. (1880). W. har store Savmøller og Brud af sort Marmor, levende Handel og er et meget søgt Sommeropholdssted. I Omegnen store Jern- og Kullejer.

Willibrord, Frisernes Apostel, f. 658 i Northumberland, drog 690 som Missionær til Friesland. Understøttet af Paven og Pipin af Héristal lykkedes det ham at indføre Christendommen i det frankiske Friesland, hvor han oprettede Bispedømmet i Utrecht. Han opholdt sig nogen Tid hos den danske Konge Ongendus (Angantyr) c. 700, med hvis Tilladelse han prædikede Christendommen og ved sin Tilbagerejse medtog 30 Drenge. Han døde 739 i Klostret Echternach ved Trier, som senere var et yndet Valfartssted.

Villiers, Charles Pelham, f. 1802, Broder til Jarl Clarendon, lod sig 1827 indskrive som Sagfører og blev tidlig Medlem af Fattiglovcommissionen. Siden 1835 har V. været Medlem af Underhuset og gjorde sig i en Række Aar bekjendt ved sit aarlige Forslag imod Kornlovene; ogsaa i andre Spørgsmaal hørte han til de yderlige liberale. 1853—58 var han Generalauditeur og 1859—66 Minister for Fattigvæsenet, i hvilken Stilling han gjennemførte vigtige Reformer. 1879 rejstes hans Statue i Wolverhampton, hvis Repræsentant han i lang Tid havde været.

Villiers, George, s. Buckingham.

Willisen, Wilhelm v., tysk General, f. 30 Apr. 1790, indtraadte 1805 i den preussiske Hær og var u. A. med i Slaget ved Jena. For at undgaa Værnepligt i Kongeriget Westfalen flygtede han 1809 til Østerrig og tjente i et Fricorps i Tirol. 1811 indtraadte han igjen i preussisk Tjeneste og var 1813—15 Capitain i Blüchers Stab. Siden var han Lærer i Krigshistorie ved den almindelige Krigsskole og udviklede der en egen Theori om Krigsførelsen, hvilken han senere fremstillede i sin „Theorie des großen Krieges" (1840—50, 3 Bd., med et 4de Bd. 1868 om Felttogene 1859 og 1866). 1840 blev W. Oberst og Stabschef i Posen, 1843 Brigadegeneral og i Marts 1848 sendt som Regeringscommissær til Posen, hvor han forgjæves søgte at mægle imellem de stridende Parter. Han rejste derefter til Italien og fulgte med Radetzkys Hovedkvarter i Marts 1849; men da han blev forbigaaet ved Oprykning i den preussiske Hær, tog han Afsked som Generallieutenant og blev i Apr. 1850 Chef for den slesvigholstenske Hær. Hans Ledelse var hverken ved Isted eller under den senere Krig udmærket og derhos meget uheldig, og efter en Strid med Statholderskabet tog han Afsked 7 Dec. Han levede senere meget upaaagtet og døde 25 Febr. 1879.

Willman, Per Anders Joh., svensk Operasanger, f. 22 Juli 1834 i Stockholm, blev Student 1853, men traadte derefter ind paa det kongel. Theaters Elevskole, debuterede 1854 som Sarastro i „Tryllefløjten", blev 1856 ansat som Skuespiller og Sanger, men drog 1857 til Paris, hvor han opholdt sig i 2 Aar for at uddanne sig under Duprez og Delsarte. Efter sin Hjemkomst optraadte han i en Mængde forskjelligartede Roller, blandt hvilke maa fremhæves Mephistopheles i Gounods „Faust", og vandt derved mere og mere Anseelse

som dramatisk Sanger af høj Rang; 1877 blev han Forstander for Elevskolen, 1881 Intendant. 1883—88 var han Directeur for det kgl. Theater. — Hans Hustru, **Hedvig Charl. W.**, født Harling, f. 18 Juli 1841 i Stockholm, virkede allerede fra 1857 dels ved de mindre Theatre i Stockholm, dels i Provinserne, men blev 1863 ansat ved det kongel. Theaters dramatiske Scene. Senere debuterede hun her som Sangerinde og optraadte derefter, især inden for den komiske Operas Omraade, med Held i flere Roller; 1869 gjæstede hun det kongel. Theater i Kjøbenhavn og optraadte som Marie i „Regimentets Datter". 1870 ægtede hun W. og ledede derefter 1877—85 Øvelserne ved Elevskolens kvindelige Afdeling; d. 15 Aug. 1887.

Willmers, Heinrich Rudolph, berømt Clavervirtuos, f. 31 Oct. 1821 i Berlin, d. 24 Aug. 1878 i Wien, blev opdraget i Kjøbenhavn, hvor han 1834 gav sin første Concert og efter at have nydt nogle Aars Undervisning af Hummel i Weimar og Schneider i Dessau atter hørtes i Nov. 1840 i Musikforeningen. Efter mange Concertrejser levede W. i Wien 1853—64, var et Par Aar Lærer ved Sterns Conservatorium i Berlin, derefter atter i Wien. Foruden en stor Del brillante Claversager, Transskriptioner og Phantasier („Flyv Fugl, flyv" af J. P. E. Hartmann, „Sehnsucht am Meere", „Kong Christian stod" osv.) skrev han to Sonater, den ene med Violin, en Claverkvartet m. m.

Villoison, Jean Baptiste Gaspard d'Ansse de [viloasõng], fransk Lærd, f. 1753, d. 1805 som Professor i Paris, var en af de grundigste Kjendere af græsk Sprog og Literatur.

Villon, François [fõng], berømt fransk Digter, f. 1431 i Paris, d. mod Aarhundredets Slutning i et Kloster i Poitou, var oprindelig Pariserstudent, men førte et æventyrligt Liv, der til Dels tilbragtes i Kroer og Fængsler; stundum var han Landevejsrøver. 1457 blev han af Pariserparlamentet dømt til Galgen, men reddet ved mægtige Beskytteres (Ludvig XI.s eller Carl d. dristiges) Beskyttelse; en anden Gang frelste han sig selv ud af en lignende Situation. V. er en højtbegavet Digternatur; med Pariserdrengens kaade, satiriske Munterhed forener han en ejendommelig melancholsk Humor lige over for sig selv som for Verden; hans Poesi har intet skolemæssigt eller tillært, den er ærlig subjectiv, snart med vemodig Resignation beklagende hans usle Lod, snart realistisk skildrende hans forsorne og vilde Liv, snart humoristisk betragtende alle Tings Forgængelighed. Sine Digte samlede han selv i to Grupper, »Le petit« og »Le grand testament«; de udkom første Gang 1489. 1854 besørgede P. Lacroix en kritisk Udgave af dem; 1859 udkom Campaux's »Fr. V., sa vie et ses oeuvres«, 1878 Longnous »Étude biographique sur Fr. V.«. „Det store Testament" haves oversat paa Dansk af S. Broberg (1885).

Villow, s. Volke.

Vilmanstrand, Stad i Gouv. Viborg i det russiske Storfyrstend. Finland, ved Saimasøens Sydende, 6 M. n. t. v. for Viborg, med 1,500 J. Her sejrede Russerne over de Svenske 3 Sept. 1741.

Vilmar, Aug. [f], tysk Theolog og Literarhistoriker, f. 1800 i Solz i Hessen-Kassel, studerede Theologi, beklædte forskjellige Lærerposter, blev 1833 Rector i Marburg, var dernæst som Consistorialraad i Indenrigsministeriet under Hassenpflugs Regimente (1850—55) dennes ivrige Medarbejder i reactionær og pietistisk Retning og udnævntes efter hans Fald til theologisk Professor i Marburg; d. 1868. Hans for største Delen først efter hans Død udgivne theologiske Skrifter, som „Die Theologie der Thatsachen wider die Theologie der Rhetorik" (1856), „Lehrbuch der Pastoraltheologie" (1872), „Dogmatik" (2 Bd., 1874—75) o. fl., ere alle i stræng orthodox og confessionel Aand. For videre Kredse er hans Navn især knyttet til hans „Geschichte der deutschen Nationalliteratur" (2 Bd., 1845; 22de Opl., suppleret af A. Stern, 1886); af hans øvrige literærhistoriske og sproglige Arbejder kunne fremhæves „Deutsches Namenbüchlein" (5te Opl. 1864), „Handbüchlein für Freunde des Volksliedes" (1867) og „Idiotikon von Kurhessen" (1868).

Wilmington [uillmingt'n], Stad i Nordcarolina i de forenede Stater i Nordamerika, ved Floden Cape-Fear, 24 M. s. til ø. for Raleigh, 4 M. fra Atlanterhavet. 17,400 J. Stadens Beliggenhed ved Sammenløbspunktet for 3 Jærnbanelinjer gjør den til en vigtig Handelsplads. Store Dampsavmøller, Rismøller og Maskinfabriker. — 2) Stad i Staten Delaware, 9 M. n. for Dover; 42,500 J. (1880). Prægtigt Toldhus, smukt Hospital og gode Undervisningsanstalter. Fabrikation af Dampmaskiner, Locomotiver og Jærnbanevogne, Krudt- og Kornmøller.

Vilna, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Polen og Gouv. Kovno, Vitebsk, Minsk og Grodno. 772 □ M. med 1,272,900 J. (1880). Det er et bølgeformet Sletteland, der ingensteds naar over 300 F. over Havet, rigt paa Smaasøer og store Skov- og Mosestrækninger. De vigtigste Vandløb ere Düna paa Nordøstgrænsen, med dens Biflod Desna, og Njemen, der flyder langs Syd- og Vestgrænsen og herfra optager Vilja med flere Smaafloder. Klimaet er meget fugtigt med kort, men meget kold Vinter og langt og regnfuldt Foraar. Agerdyrkning er Hovederhverv, Rug den vigtigste Sædart. Desuden dyrkes de øvrige Kornsorter samt i stor Mængde Hamp og Hør. Der holdes meget Kvæg, men af middelmaadig Beskaffenhed, hvorimod her er en god Race af smaa, lette Heste. Skovenes Hovedbestand er Eg, Fyr, Ask og Bøg, og Skovbruget med den dertil knyttede Tilvirkning af Kul, Tjære, Beg og Potaske er en ret betydelig Erhvervskilde. Den store Industri er lidet udviklet, men der hersker en udbredt Husflid med Tilvirkning af Lærred og grove Uldstoffer. — 2) Hovedstad i Gouv. V., ved Floden Vilja, 88 M. s. v. for St. Petersborg. 102,800 J. (1880), hvoriblandt mange Jøder og et Par Tusinde Tatarer. V. er Sæde for en græsk Ærkebiskop og en romersk Biskop, har mange prægtige Kirker, en tatarisk Moské, flere Synagoger

ig Klostre, et chirurgisk-medicinsk Akademi, ejstlige Seminarier og flere højere Lære-nstalter. Indtil 1832 var her et Universitet, vis 200,000 Bd. store Bibliothek blev flyttet il St. Petersborg. Blandt Stadens Byg-ninger ere de mærkeligste: Raadhuset, det kejser-ige Palads og flere andre Paladser, der tilhøre ornemme polske Familier. Her er en Del ndustri og betydelig Handel. — V. anlagdes det 13de Aarh. og var de litauiske Her-ugers Residens. Her sluttedes 1561 Over-nskomsten i V. mellem den polske Konge Sigismund II og Sværdridderneſ Ordensmester Gotthard Kettler, i Følge hvilken denne be-holdt Kurland som et verdsligt og arveligt en af Polen og overlod Polen Ordenens ndre Besiddelser.

Wilse, Jacob Nicolai, f. 1736 i Lemvig, Student 1752, blev 1768 Sognepræst i Spyde-berg (Smaalenene) i Norge og 1785 i Edsberg. Titulær Professor 1784. D. 1801. W. var n virksom og ivrig Mand, som navnlig havde Interesse for topographiske Skildringer („Be-krivelse over Spydeberg", Chr. 1779—80), har everet Rejseskildringer („Rejseiagttagelser i nogle af de nordiske Lande", Kbhvn. 1790—98) g var en af de virksomste Forfattere i „Topo-raphisk Journal". Mest bekjendt er han som en, der i Marts 1793 i „Christiania Intelli-gensſedler" lod udgaa „en Indbydelse til mine norske Medborgere og Landsmænd for med nig allerunderdanigst at ansøge om et Akademi Norge". Ved det i den Anledning holdte Møde 6 Juni s. A. var W. Hovedtaleren Talen blev udgiven), ligesom han ogsaa senere ar virksom for at bearbejde Stemningen i Retning af at rejse et norsk Universitet, der og først blev til Virkelighed 1811.

Wilson, Cap [uillson], Sydspidsen af Austral-astlandet ved Bass-Strædet, under 39° 10' f. Br.

Wilson, Alex. [s. o.], skotsk Digter og Orni-holog, f. 1766 i Paisley, lærte Væveriet og andrede paa Haandværket, men søgte alle Lej-ligheder til at uddanne sig. 1789 begyndte an at strejfe om som Linnedhandler og sam-ede tillige Subskribenter paa sine Digte, men Trang drev ham tilbage til Væverstolen. 1791 dgav han Digtet »The Laurel Disputed«, 1792 Watty and Meg«; især det sidste er fortrinligt. En Pamphlet mod Indbyggerne i Paisley paadrog ham Fængselsstraf, og da han som Medlem af et patriotisk Selskab stadig blev evogtet, drog han 1794 til Amerika, hvor han ørst var Væver, siden Skolelærer i Pennsyl-vania. Naturforskeren Bartram, som han traf Philadelphia, vakte hans Interesse for Natur-historie, og efter flere Vandringer skrev han »American Ornithology« (1808—13), der efter hans Død 1813 blev fortsat af hans Ledsager Ord, siden af Lucien Bonaparte.

Wilson, Daniel [vilsõng], fransk Politiker, f. 1840, Ejer af Slottet Chénonceaux ved Tours, valgtes 1869 til den lovgivende Forsamling, sluttede sig til Oppositionen og stemte 1870 mod Krigen. 1871 valgtes han til National-forsamlingen og 1876 til Deputeretkammeret; han hørte til de maadeholdne Republikanere og var gjentagne Gange Ordfører for Finans-udvalget, 1882 dets Formand (efter Gambetta); 1880—81 var han Understatssecretær for Fi-nansministeriet. Som Præsident Grévys Svigersøn (siden 1881) øvede W. ikke ringe politisk Indflydelse, men misbrugte den til sin personlige Fordel og overbevistes 1887 om at have drevet Salg med Ordener. Opdagelsen forvoldte Grévys Fald, men W. selv kunde efter Domstolenes Skjøn ikke straffes, og han beholdt sin Plads i Kamret, skjønt han var brændemærket i den offentlige Mening. 1889 blev han derimod vraget af Vælgerne.

Wilson, Horace Hayman [uillson], berømt Indianist, f. 1786. I Indien, hvor han 1808 var gaaet i det ostindiske Compagnis Tjeneste som Læge, lagde han sig efter Sanskrit og ud-gav det første større Sanskrit-Lexikon (1819; 2den Udg. 1832). Ved dette saa vel som ved sin Grammatik (1841, 2den Udg. 1847), sine Textudgaver af »Megha Dúta« (1813, 3dje Udg. 1869), »Sánkhya Kárika« (1837), »Dasa Ku-mára Charita« (1846) og sine Oversættelser: »Theatre of the Hindus« (3 Bd., 1827, 3dje Udg. 1871), »Vishnu Purána« (1840, 2den Udg. 1870), »Rig-veda-sanhitá« (6 Bd., 1850—89) fremmede han mere end nogen anden Sam-tidig Studiet af Sanskrit og Kundskaben til den oldindiske Literatur. Af hans mange andre Arbejder nævne vi en Række Undersøgelser om det indisk-baktriske Rige med Titel »Ariana antiqua« (1841) og det britiske Indiens Hi-storie fra 1805—35 i 3 Bd. Hans Værker ere samlede i »Works af H. H. W.« (12 Bd., 1862—71). 1833 var W. vendt tilbage fra Indien for at overtage Professoratet i San-skrit ved Universitetet i Oxford; 1836 blev han tillige Bibliothekar ved East India House, og efter H. Th. Colebrookes Død valgtes han 1837 til Directeur for det asiatiske Selskab i London. D. 8 Maj 1860.

Wilson, Henry [s. o.], nordamerikansk Stats-mand, f. 1812 i Staten New-Hampshire, maatte fra sin tidlige Barndom arbejde for sit Brød, medens han nærede en brændende Lyst til bedre Uddannelse. 1833 udvandrede han til Massa-chusetts, var i flere Aar Skomager, men fik dog sit Ønske opfyldt og kunde 1840 optræde som en dygtig og ivrig Folketaler for General Harrisons Valg til Præsident. Snart efter blev W. valgt til Statens lovgivende Forsam-ling og viste sig som en afgjort Fjende af Slaveriet; han var 1850 Formand for Massachu-setts's Senat og n. A. for det store Freesoi-lers-Møde i Pittsburg. W. blev 1855 Unions-senator (indtil 1873) og var Ch. Sumners uforfærdede Hjælper i Kampen mod Slaveriet. 1861 blev han Formand for Senatets Hær-udvalg og udfoldede stor Virksomhed for Hæ-rens Udvikling. Endelig valgtes han 1872 til Unionens Vicepræsident og døde som saadan 1875. Han har skrevet »History of the rise and fall of the slave power in America« (3 Bd., 1872—76).

Wilson, John [s. o.], engelsk Mathematiker og Retslærd, f. 1741, d. 1793 som Dommer ved Court of common pleas, har vundet Navn ved en efter ham opkaldt Sætning, fremsat 1770 uden Bevis. Sætningen er den, at Tallet $1 \cdot 2 \cdot 3 \ldots (p-1)+1$ er deleligt med p, naar p er et Primtal, men ellers ikke.

Sætningen er først bevist af Lagrange (1771); andre Beviser ere givne af Euler, Gauß o. fl.

Wilson, John [s. o.], sædvanlig kaldet Professor W. eller med sit Pseudonym Christopher North, skotsk Digter og Videnskabsmand, f. 1785 i Paisley. Som rig og uafhængig Student i Glasgow udmærkede han sig som den første saa vel i aandelig Begavelse som ved Drikkelag og Sport. Han var usædvanlig smuk, havde Kæmpekræfter og en vældig Livslyst; hans elskværdige Personlighed forsonede selv de moralsk-stive Professorer med hans Udskejelser. Efter endt Universitetsstudium kjøbte han et Gods i Cumberland, giftede sig, byggede et prægtigt Hus ved en Sø, paa hvilken han arrangerede en Sejlklub, skrev samtidig Digte, omgikkes med Wordsworth og gjorde lange Fodvandringer. Da han havde sat en stor Del af sin Formue til, søgte og fik han Professoratet i Moralphilosophi i Edinburgh, som han røgtede med udmærket Dygtighed. For »Blackwood's Magazine« skrev han ypperlige æsthetiske, philosophiske og politiske Artikler, Fortællinger osv., der samlede udkom i »The Recreations of Christopher North« (1842). Hans Digte, »The Isle of Palms« (1812) og »The City of the Plague«, lide af „Søskolens“ bløde Monotoni. 1822 udgav han en Samling fortrinlige Fortællinger af skotsk Folkeliv »Lights and Shadows of Scottish life«; 1823 fulgte »The Trials of Margaret Lindsay«, 1824 »The Foresters«. Som Udgiver af ovennævnte Tidsskrift forsvarede han Toryernes Sag, idet han som sine literære Venner paa sine ældre Dage slog sig paa det conservative Parti. En elskværdig Gemytlighed kommer frem i »Noctes Ambrosianæ«. D. 1854.

Wilson, Richard [s. o.], engelsk Maler, f. 1714 i Pianges i Nordwales, d. 1782, uddannede sig i Italien til Landskabsmaler, idet han tog Poussin, S. Rosa og Claude Lorrain til sine Mønstre. Ogsaa er han den første engelske Maler i dette Fag af nogen Betydning. Han valgte gjærne storartede Scener til Gjenstand for sin Pensel og anbragte Optrin af den antike Mythologi, der harmonerede med Stemningen, som Staffage i sine Billeder. Hans Malerier ere stukne af de bedste engelske Kobberstikkere.

Wilson, Robert Thom. [s. o.], engelsk General, f. 17 Aug. 1777, indtraadte 1793 i Hæren og tjente med Udmærkelse i Nederlandene, Irland og Ægypten. Fuld af Had imod Napoleon, i hvem han saa Europas Undertrykker, organiserede han 1809 en portugisisk Legion og blev senere Brigadegeneral i Spanien under Wellington. 1812—14 var han engelsk Militærcommissær i det russiske Hovedkvarter, men fik ingen Løn for sine store Tjenester, fordi han frimodig udtalte sin Dadel over Regeringens Adfærd. 1815 reddede han den dødsdømte franske Generalpostmester Lavalette og blev derfor i Paris dømt til 3 Maaneders Fængsel, men hilsedes med Jubel, da han kom tilbage til England. 1818 valgtes W. til Underhuset, hvor han indtil 1831 hørte til de ivrigste Liberale; han blev 1821 afskediget, fordi han ved Dronning Carolines Jordefærd viste sin Sympathi for hendes Sag, men fik ved frivillige Sammenskud en Erstatning af 6,000 Pd. Sterl. 1823 tog han en kort Tid Del i Kampen for den frie spanske Forfatning, ligesom han 1818 havde kæmpet i Sydamerika under Bolivar. Først 1831 blev han igjen indsat i Hæren, blev 1841 General og n. A. Gouverneur paa Gibraltar; d. 9 Maj 1849. W. har udgivet Beretninger om det engelske Tog til Ægypten (1802) og det russiske Felttog i Polen 1807 (1811), samt efterlod Dagbøger om det franske Indfald i Rusland 1812 og sin egen Virksomhed 1812—14 (begge udkomne 1860—62).

Wilster, Stad i den preussiske Prov. Slesvig-Holsten i Wilstermark og ved Wilsterau, 7 M. n. v. for Altona. 2,500 J. Handel med Korn, Heste og Kvæg; Brændevinsbrænderi og Frugtavl.

Wilster, Christian Frederik Emil, f. 27 Sept. 1797 i Kjøbenhavn, blev 1813 Student, 1816 juridisk Candidat, var efter en kort Ansættelse som Volontær i Rentekammeret i nogle Aar Huslærer, var 1820 med at stifte Studenterforeningen og blev 1822 ansat som Adjunct i Sorø. Herfra tog han kort efter theologisk Embedsexamen, udgav 1827 en Samling „Digtninger“ og tog s. A. Magistergraden ved en Afhandling „Om det delphiske Orakel“. Næste Aar blev han Lector i græsk og engelsk Sprog og Literatur ved Sorø Akademi. W. havde 1829 i det af Oehlenschläger udgivne Tidsskrift „Prometheus“ leveret „Betragtninger over vor nyere Poesi“; 1833 skrev han „Om Hexametret og dets Behandling i det danske Sprog“ (Indbydelsesskrift til Examen artium ved Sorø Akademi) og 1834 i „Prometheus“ (jvfr. Lit. Tid. 1835) „Om Qvantitet og Accent“; desuden leverede han anonyme og pseudonyme Artikler om forskjellige Æmner i Blade og Tidsskrifter, ligesom han ogsaa var J. L. Heibergs dygtigste Modstander i den heftige Soranerfejde 1830 og polemiserede med Poul Møller i Anledning af Chr. Winthers Digte. 1836—37 udkom hans Oversættelse af Homers Iliade og Odyssé, begge indtil 1878 udgivne i fire Oplag. I sin sidste Levetid sysselsatte W. sig med Oversættelsen af Euripides og fuldendte Fordanskningen af syv Tragedier (udk. 1840, 2det Opl. 1857). Hans Constitution havde altid været svag, hvad der overstandne frembragte en vis Irritabilitet hos ham, der ikke harmonerede med hans elskværdige Charakter; overvældet af legemlige Lidelser døde han 11 Jan. 1840. En tredje Samling „Digtninger“ (med en Skitse af hans Liv) udkom efter hans Død samme Aar. Størst Fortjeneste har W. unægtelig som Oversætter af Homer og Euripides; hans Poesier indeholde imidlertid ogsaa flere smukke Arbejder, bl. a. Digtene „Ludvig Holberg“, „Den uudvegne“, „Eleonore Ulfeld“, „Dag og Aften“ o. fl. — Hans Fætter, **Ernst Henrik Claude W.**, f. 21 Aug. 1808 i Kjøbenhavn, blev 1825 Lieutenant og 1841 Capitain ved 1ste Jægercorps (Castelsjægerne). Han førte med Dygtighed og Tapperhed sit Compagni baade ved Slesvig og i Kampene om Dybbøl, blev 1849 Major og Chef for Corpset, med hvilket han udmærkede sig ved Kolding og paa Ryes Tilbagetog, men fik ikke Lejlighed til at deltage i Slaget ved

Fredericia, da han ligesom Læssøe efterlodes paa Helgenæs. 1850 hørte W. til Schepelerns Brigade, tog en smuk Del i Kampene ved Solbro 24 og 25 Juli og besatte Husum 6 Aug. 1851 blev han Oberstlieutenant og 1858 Oberst og var 1860—63 Commandant i Slesvig By. 1864 førte han som Generalmajor først en Brigade og senere den Division, der stod i Fredericia, men blev allerede 8 Marts aaret og kom ikke senere til at deltage i Krigen. 1867 blev han General, var først Chef for en Brigade i Aarhus og fra 1874 for Generalcommandoen smstds., men maatte 1877 efter et Slagtilfælde tage sin Afsked. D. 27 Dec. 1881.

Wilt, Marie, udmærket dramatisk Sangerinde, født Liebenthaler, f. 30 Jan. 1833 i Wien, var allerede gift med Ingenieur W., da hun bestemte sig til at uddanne sine ualmindelige Stemmemidler til Brug for Scenen. Som Donna Anna gjorde hun 1865 Opsigt i Graz, hvorefter hun i Berlin, London, Wien, Leipzig, Petersborg og andre Stæder vandt sig et stort Navn ved sin Sopranstemmes sjældne Omfang, Kraft og Vellyd og ved sit ægte dramatiske Foredrag.

Wilton [uillt'n], Stad i Wiltshire i England, 1 M. v. for Salisbury. 11,800 J. Fabrikation af Gulvtæpper. Vigtigt Faaremarked.

Wiltshire [uilltschir], Shire i England, omgivet mod N. af Glocester, mod Ø. af Berks og Hampshire, mod S. af Hampshire og Dorset og mod V. af Somerset- og Glocestershire. 63¼ □ M. med 259,000 J. (1881). Det er en Afvexling af Kalkkjæder med størst Højde af c. 1,000 F. og Dale, mere jævne i den nordlige end i den sydl. Del. Det har udstrakte Kanal- og Jærnbaneforbindelser, og Landbrug er Befolkningens Hovederhverv. Hovedstad *Salisbury*.

Vilvorde, ældgammel By i Belgien, Prov. Syd-Brabant, 1 M. n. til ø. for Brüssel. [illegible],600 J. Havebrugsskole. Tugthus. Fabrik af Bomuldstøjer og Posamentarbejde.

Wilzer er det tyske Navn paa de vendiske Folk i det østlige Mecklenburg og vestlige Pommern, der kaldte sig selv *Veletaber* og senere *Lutizier*; de delte sig i flere Smaastammer, som Redarier (s. d. A.), Kissiner og Circipaner. W. angreb paa Carl d. stores Tid hans Forbundsfæller Obotriterne og bleve derfor bragte i et løsere Afhængighedsforhold til det frankiske Rige, men gjorde sig snart ganske uafhængige og kæmpede i 12te Aarh. tappert mod Danske og Tyskere, som dog til sidst undertvang dem.

Wimbledon [wimbeld'n], Landsby i Surreyshire, 1 M. s. v. for London, har 16,000 J., talrige Villaer og en stor Hede, hvor de frivillige til 1888 hvert Aar fejrede deres Skyttefest.

Vimeiro, lille By i den portugisiske Prov. Estremadura, n. for Torres Vedras, er bekjendt af Wellingtons Sejer over Junot (21 Aug. 1808), hvorved den franske Hær nødtes til at rømme Portugal.

Vimmelbor ell. Vimlebor, s. Drevbor.

Wimmer, Ludvig Frands Adalbert, dansk Sprogforsker, f. 7 Febr. 1839 i Ringkjøbing, blev Student 1857 og kastede sig derefter over sproglige Studier, dels af Sanskrit, dels af de klassiske og dels af de nordiske Sprog, med stadigt Henblik paa den sammenlignende Sprogvidenskab. 1866 underkastede han sig Magisterconferens i nordisk Sprogvidenskab, og 1868 erhvervede han den philosophiske Doctorgrad for sin Afhandling „Navneordenes Bøjning i ældre Dansk“. Efter 1871—74 at have holdt Forelæsninger ved Universitetet som midlertidig Docent blev han 1876 beskikket til extraordinær Docent i nordisk Philologi og 1886 ord. Professor efter K. Gislason. Af den nordiske Philologi har han indlagt sig betydelige Fortjenester dels gjennem sin Lærervirksomhed, dels gjennem sine videnskabelige Arbejder. Af disse maa fremhæves hans „Oldnordisk Formlære“ (1870, med senere forkortede Udgaver til Skolebrug), oversat paa Tysk (1871), Svensk (1874) og Islandsk (1885), og „Oldnordisk Læsebog“ (1870, 4de Udg. 1889). Hans største Fortjenester knytte sig dog til hans Arbejder over Runerne og Runeindskrifterne. Foruden mindre Afhandlinger, til Dels polemiske imod G. Stephens, i hvilke han har givet Bidrag til Tydningen af forskjellige af Indskrifterne, saa vel med de ældre som med de yngre Runer, har han i et særligt Arbejde behandlet „Runeskriftens Oprindelse og Udvikling i Norden“ (1874), hvoraf en omarbejdet og forøget Udgave paa Tysk, „Die Runenschrift“, oversat af Holthausen, udkom 1887. Samme Aar udgav han som Mindeskrift i Anledning af 100-Aarsdagen for Rasks Fødsel Pragtværket „Døbefonten i Aakirkeby Kirke“. I en længere Aarrække har han arbejdet paa et større Værk over alle Danmarks Runeindskrifter.

Vimmerby, gammel Landstad i Calmar Län i Sverige, s. for Krönsjøen og nær ved Stångaaen, paa en af skovbevoxede Bjærge omgiven Slette. 2,080 J. (1888). Bankkontor; Sparekasse. V. staar ved en privat Jærnbane i Forbindelse med Statens Jærnbaner.

Vimpel, et langt, meget smalt Flag, almindelig med Split, som hejses paa Toppen af Stormasten i et Krigsskib. Ofte anvendes ogsaa V. paa Krigsskibenes Fartøjer; den anbringes da paa en lang Stage forude.

Wimpfen, Stad i Storhertugd. Hessen, ved Neckar, 5½ M. s. ø. for Heidelberg. 2,400 J. W. har Papirfabrik, Lærredsvæveri, Ølbryggeri og Vinavl. I Nærheden Stensaltværket Ludwigshall med Soolbad. Tilly slog her 6 Maj 1622 Markgreven af Baden-Durlach.

Wimpffen, Félix, Baron [vængfæhn], fransk General, f. 1744 i Zweibrücken, førte 1768 et Fricorps i fransk Tjeneste paa Corsica og 1782 et Regiment ved Gibraltars Belejring. Som Medlem af Adelen 1789 sluttede han sig tidlig til Nationalforsamlingen og hørte til de maadeholdne Fremskridtsmænd. 1792 forsvarede han Thionville med Dygtighed og blev n. A. Chef for Kysthæren. Efter Girondinernes Fald i Juni kaldte han til Opstand imod Conventet, men blev slaaet og maatte flygte til England. Først 1800 vendte han tilbage til Frankrig og blev senere Directeur for Stutterierne. D. 1814. — **Hans Sønnesøn**, Eman. Félix de W., f. 1811, blev 1832 Lieutenant og 1840 Capitain; han ansattes blandt de nye „Turcos“ og vandt derved et dybt Kjendskab til Kabylernes Sæder og

Væsen. 1847 blev han Bataillonschef og 1853 Oberst for et nydannet Regiment, som han førte med Udmærkelse under Krimkrigen, bl. a. ved Stormen paa Malakov. 1855 blev han Brigadegeneral og 1859 efter Slaget ved Magenta Divisionsgeneral. 1865 blev han Gouverneur i Provinsen Algérien, undertrykte i Foraaret 1870 den i Oran udbrudte Opstand og blev i Slutningen af Aug. kaldt tilbage og sendt til Mac-Mahons Hær. Efter at denne var bleven saaret, maatte W. overtage Anførselen og slutte Capitulationen ved Sédan. I et Skrift (»Sédan«, 1871) kastede W. en stor Del af Skylden for Nederlaget over paa Kejser Napoleon for hans Indblanding i Commandoen. D. 1884.

Vin (d. e. Ven) var i den ældste danske Ret en Person, der ved Afslutning af Kjøb om visse Gjenstande (navnlig Kreaturer og forarbejdede Ting) skulde være til Stede og indestaa for, at Sælgeren havde lovlig Adkomst til Tingen (saa at Kjøberen, hvis Tingen desuagtet blev ham fravindiceret, kunde søge Erstatning for den hos denne Person, medens han paa den anden Side udsatte sig for Strafansvar ved at kjøbe uden V.). Da denne Forms Iagttagelse i Tidens Løb ved den stigende Omsætning blev meget besværlig, gik den efterhaanden af Brug, og allerede i Jyske Lov er V. gaaet over til at betegne selve Vidnerne ved et Kjøbs Afslutning, hvis Tilstedeværelse navnlig var Kjøberen af Vigtighed for, dersom Tingen skulde befindes at være stjaalen, at godtgjøre, hvorledes han havde erhholdt den, og derved fri ham for criminelt Ansvar.

Vin tilberedes ved Gjæring især af den udpressede Saft af Vindruer (s. Vinranke), dog ogsaa af andre sursøde Plantesafter. Det væsentlige ved Tilvirkningen bestaar i at samle og udsøge Druerne omhyggelig, derpaa knuse dem (sædvanlig ved at en eller flere Personer træde dem itu i et dertil bestemt Kar, ogsaa ved Maskiner) og derpaa overlade den udpressede Most til Gjæring; ved den røde V. stilles den flydende Del ikke strax fra Skallerne og de øvrige faste Dele af Druerne, men det hele fyldes paa de dels aabne, dels mere eller mindre lukkede Gjæringskar, hvor da Gjæringen foregaar. Ved denne spaltes Druesaftens Sukker i Vinaand og Kulsyre. Det er herved vigtigt, at Temperaturen er nogenlunde ensformig, for at Gjæringen kan foregaa saa jævnt og fuldstændig som muligt. Ved en lav Temperatur (5—15°; Rhinegnene) kan der undertiden hengaa 8—10 Dage med Gjæringen, hvorimod den ved en passende højere Varme (18—30°; Sydfrankrig, Spanien, Italien, Grækenland, Sydungarn) kan fuldendes paa 1 à 2 Døgn. Det første Slags Gjæring er en Undergjæring, der især giver en bouquetrig, det sidste en Overgjæring, der især giver en hed Vin. Største Delen af Frankrigs og Østerrigs nordlige Vinlande holde omtrent Middelvejen mellem begge. Man søger paa flere Steder ved at anvende en løs Bund, der er noget mindre end Gjæringskarret, at holde Skallerne og de faste Dele nede under Vædskens Overflade, hvorved man dels opnaar at faa V. stærkere farvet, dels hindrer Skallerne, der ellers samle sig paa Overfladen, i at blive sure, idet de optage Ilt af Luften, hvorved de let kunne gjøre hele V. sur, idet de indlede en Eddikesyregjæring; s. [illegible]. Under Gjæringen farves V. af Skallerne, og fjærnes disse altsaa strax, saaledes at Gjæringen (i lukkede Tønder) kun foregaar i den udpressede Saft, faas lyse V. Idet Vinaandsmængden tiltager under Gjæringen, standser denne af sig selv. Dette finder ved 10° Sted, naar V. faar et Indhold af 13 til 14 Rumfangsprocent Vinaand, ved 22—23°, naar V. indeholder c. 16 Rumfangsprocent Vinaand. Enhver Vin, der indeholder mere (s. nedenf.), har faaet en Tilsætning af Vinaand. Den saaledes vundne V. maa imidlertid underkastes en Eftergjæring, idet den aftappes og henlægges paa lukkede Kar, hvorfra dog den under Gjæringen udviklede Kulsyre maa kunne slippe ud. Den omtappes („omstikkes") gjentagne Gange paa andre Fouстager, der altid maa holdes fyldte, og her fortsættes da Eftergjæringen, undertiden meget længe. Ved denne udskilles sædvanlig V i n s t e n, ligesom V.s Aroma (Bouquet) ogsaa først fremkommer under denne Eftergjæring. Efter Afpropningen paa Flaskerne foregaar endnu sædvanlig en yderligere Eftergjæring, der for de fleste V.s Vedkommende forbedrer disse; andre V. taale dog ikke nogen lang Opbevaring, men blive let sure ved Dannelsen af Eddikesyre. Til Klaring af uklar V. anvendes sædvanlig Æggehvide eller Husblas. Mousserende V. (Champagne) tilberedes ved at aftappe V. saa tidlig paa Flaskerne, at der endnu heri ved en Eftergjæring dannes en større Mængde Kulsyre; den herved udskilte Gjær bortskaffes ved (med Forsigtighed og stor Øvelse) at borttage Proppen ganske lidt, medens Flasken ligger ned eller holdes med Halsen ned ad, saa at Vædsken dækker for Aabningen. Den meste Champagne tilvirkes dog kunstig ved at man presser Kulsyre i V., der i Forvejen er afgjæret. — Faa Handelsvarer ere i den Grad udsatte for Forfalskning som V., men det vilde føre for vidt her at gaa nærmere ind herpaa. I kolde Aaringer, naar Mosten er fattig paa Sukker, tilsætter man undertiden dette for saaledes at gjøre Vinen stærkere (s. Chaptalisering). Dette kan nu vel ikke regnes til Forfalskning. Misligere stiller det sig med den saakaldte P e t i o t i s e r i n g, som gaar ud fra, at de udpressede Skaller ingenlunde have afgivet alt, men endnu indeholde aromatiske og Farvestoffer nok til efter Tilsætning og Gjæring at levere en V. væsentlig af samme Beskaffenhed (?) som den af Druesaften. Om Pasteurs Methode til at gjøre V. mere holdbar s. Pasteurisering. Efter Forsøg af Vergnette-Lamotte og Boussingault skal en Afkøling af V. til 0—5° frembringe et Bundfald, og naar V. forsigtig hæves af fra dette, skal den væsentlig faa samme Beskaffenhed som i længere Tid lagret V. — Alt efter Druernes Beskaffenhed, Voxested, Tilberedningsmaaden, Eftergjæringen, Lagringen osv. faar V. meget ulige Egenskaber, Smag og Sammensætning. Man inddeler V. aldeles vilkaarlig i svære og lette (efter Vinaandsmængden), i søde og tørre (efter Sukkermængden), i stille og skummende (efter Kulsyremængden), desuden efter Farven, efter Druernes Voxested osv. De sædvanlige

Bestanddele i V. ere foruden Vinaand og Vand: Druesukker, smaa Mængder af andre Alkoholer, Ønanthæther (0,01 pCt.), Eddikeæther og andre Ætherarter; Gummi, Pektin, Glycerin; Farvestoffer, Syrer som Vin-, Drue-, Æble-, Garve-, Ravsyre og forskjellige Salte. Fra de hidtil meget ufuldstændig bekjendte Ætherarter hidrører V.s Bouquet. Den Mængde Vinaand, der indeholdes i de forskjellige V., angives meget forskjellig; de fleste herhen hørende Undersøgelser have underordnet Værd. Gode Rhinskvine indeholde 9—10 Rumfangsprocent Vinaand, gode Bourgognevine 9—11, gode Bordeauxvine 10—14, Tokayer 10, Malaga 15—16, Sherry 17—18, Lacrymæ Christi 18, Madeira 19—21, Oporto 21—23 pCt. Resterne fra Vinfabrikationen benyttes til Cognac eller til Petiotisering (s. ovenf.). Paa tilsvarende Maade tilberedes Frugtvine af Frugtsafter (med eller uden Tilsætning af Sukker, Krydderier osv.). Frugtvin bruges især til Forfalskning af ægte V. og til Eddike (s. Most). Hos os er Tilvirkning af Frugtvin meget ubetydelig; navnlig drives Tilberedning af Ribs- og Stikkelsbærvin næsten kun som en Husholdningssag; dog er der i den allersidste Tid gjort Forsøg paa Fremstilling af Frugtvine i det store hos os. S. ogsaa Palmevin, Mjød. **Vina medicāta**, lat., kaldes forskjellige Vinsorter, tilsatte med Lægemidler, der benyttes i Lægekunsten, f. Ex. Vinum chinæ (med Chinabark), V. colchici (med Tidløsfrø), V. thebaicum (med Opium), o. s. fr.

Vina, Hinduernes fornemste Musikinstrument, hører nærmest til Luthfamilien og bestaar af et henimod 2 Alen langt, cylindrisk Rør af Træ eller Bambus, der er betrukket med 7 Metalstrænge, af hvilke 4 gaa over og 3 ved Siden af Gribebrættet. For Resonansens Skyld ere to hule Græskar anbragte paa Bagsiden af Røret. Instrumentets Tonefang er fra store A til enstreget h, og det har en fyldig og behagelig Klang.

Vinaand, C_2H_6O, Vinalkohol, Æthylalkohol, Alkohol, kan vel fremstilles synthetisk, nemlig ved at lade Æthylen absorberes af stærk Svovlsyre og ved Destillation med Vand spalte den saaledes dannede Æthersvovlsyre i V. og Svovlsyre; men al V. fremstilles i Virkeligheden i det større ved Gjæring af Druesukker og Maltose (s. Brændevin). Den selv med de fuldkomneste Destillationsapparater afdestillerede V. er imidlertid ikke ren. Den indeholder baade Fuselolier, som maa fjærnes med Trækul, og selv i den stærkeste Tilstand henved 6 pCt. (Vægtprocent) Vand, hvorfra den kun kan befris ved Henstand over og Destillation med frisk brændt Kalk. Den rene V. er en farveløs Vædske af behagelig Lugt og brændende Smag. Kogepunkt 78,4°, Vægtfylde 0,806 ved 0°. Selv ved den stærkeste Kulde fryser den ikke. Den er brændbar og brænder med svagt lysende Flamme. Den tiltrækker med stor Begjærlighed Vand af Luften og kan blandes med Vand i alle Forhold. Herved finder en Varmeudvikling og Sammentrækning Sted. Begge Dele ere stærkest for omtr. lige Rumfang V. og Vand. 50 Rumf. V. og 50 Rumf. Vand give saaledes 96,38 Rumf. V. af 51,89 Rumfangsprocent. Saadanne Blandingers Styrke bestemmes ved Flydevægte, idet deres Vægtfylde, der altid ligger mellem V.s og Vands, staar i et vist, om end noget compliceret Forhold til deres Procentindhold af V. Undertiden regner man efter Vægtprocent, d. e. man angiver, hvor mange Pund vandfri V. der findes i 100 Pd. af den vandholdige. I Almindelighed (men mindre rationelt) regner man efter Rumfangsprocent, d. e. man angiver, hvor mange Potter vandfri V. der findes i 100 Potter af den vandholdige. I sidste Tilfælde maa tillige tages Hensyn til Temperaturen, og alle Vægtfyldebestemmelser (Graderinger) ved Tabeller reduceres til en bestemt Normaltemperatur (i Frankrig 15°, i Tyskland 15,56°); hos os anvendes officielt (dog kun ved Udførselsgodtgjørelse) 15,56° (s. Alkoholometer). Apothekernes alkoholiserede V. indeholder 95—96, deres højst rectificerede 90—91, deres rectificerede 68—70 Rumfangsprocent V. I ufortyndet eller kun lidet fortyndet Tilstand er V. en stærk Gift. V. udgjør den berusende Bestanddel i næsten alle berusende Drikke. Den anvendes som Opløsningsmiddel for mange i Vand uopløselige eller tungtopløselige Stoffer (Kulbrinter, Alkoholer, Syrer, Harpixer [Fernis], flygtige Olier [Eau de Cologne], Alkaloider, Farvestoffer og en Mængde Salte), ligeledes meget i Apotheket, af Chemikere og til Conservering (fordi den tiltrækker Vand og coagulerer Albuminstoffer); fremdeles til Fremstilling af Eddikesyre, Æther, Æthylen, Knaldsølv og Knaldkviksølv og en uoverskuelig Række Ætherarter, Aminer, Amider osv., hvori V.s Radical, Æthyl, C_2H_5, indgaar. Theorien opfatter nemlig V. som $C_2H_5.OH$, Æthylhydrat (Vand, hvis ene Brintatom er erstattet af Æthyl), analogt med Kaliumhydrat K.OH.

Vinaigre, fr. [vinǟg'r], Vineddike. V. des quatre voleurs, Røgeddike (s. Eddike), skal være tilberedt først af 4 Røvere i den Tro, at de ved at benytte den kunde udføre deres Ugjerninger uden at blive smittede af en herskende Pest.

Winandermere [uinnǟndermihr], en for sin skjønne Beliggenhed berømt Indsø i Lancashire i England, 1⅓ M. lang og ¼ M. bred, indeholder talrige Smaaøer.

Vinaroz [rōs], Stad i den spanske Prov. Valencia, ved Middelhavet, 19 M. n. n. ø. for Valencia, med 9,500 I., Avl af fortrinlig Vin og Fiskeri.

Vinca ell. Singrøn, fleraarig eller halvbuskformig Slægt af de snoekronedes Familie. Liden Singrøn (V. minor), med lange, krybende Stængler, modsatte, helrandede, stedsegrønne Blade og store, blaa Kroner, dyrkes i Haver; den voxer vildt længere syd paa i Europa.

Vincennes [vængsǟn], en betydelig Flække ¼ M. ø. for Paris, 18,500 I., er især bekjendt ved sit gamle Slot, der i Middelalderen ofte var Bolig for de franske Konger, f. Ex. Ludvig d. hellige. Det ombyggedes i det 14de Aarh. og brugtes fra Ludvig XI.s Tid ofte som Statsfængsel; saaledes sad Mirabeau fængslet her 1777—80, og i den sydlige Slotsgrav blev Hertugen af Enghien skudt 20 Marts 1804, ligesom ogsaa V. var Fængsel for Polignac

for Polignac og Carl X.s andre Ministre (1830). Nu er V. ombannet til en stærk Fæstning med en Artilleripark og en Artilleriskole.

Vincent af Paulo, katholsk Kirkehelgen og en af Romerkirkens frommeste Mænd efter Reformationen, f. 24 Apr. 1576 i Pouy i Gascogne af fattige Forældre, blev 12 Aar gl. overgivet til Franciscanerordenen og ordineret til Præst 1600. Paa en Sejlads langs Frankrigs Kyst faldt han i Sørøveres Hænder, bragtes til Tunis og blev der solgt til en italiensk Renegat, hvem han bevægede til paa ny at blive Christen og at vende tilbage til Europa med ham. V. blev Præst i Clichy og kom i nært Forhold til Grevefamilien Gondy, der var lige udmærket ved Fromhed og ved Rigdom, og som med fyrstelig Rundhaandethed understøttede den velsignelsesrige Virksomhed for indre Mission, som V. snart begyndte at udfolde, og som navnlig blev storartet, efter at han 1617 var bleven Præst i Châtillon les Dombes, hvis fattige Befolkning i saa høj Grad trængte baade til legemlig og til aandelig Pleje, at V. ret fik Øjnene op for, hvor meget der kunde udrettes ved at organisere de Kræfter, der vare villige til at arbejde paa at afhjælpe saadan Nød. Blandt de forskjellige Samfund og Ordener, som han i dette Øjemed efterhaanden fik grundlagt, vare de betydeligste: Lazaristerne eller Missionens Præster og de barmhjærtige Søstre (s. disse Art.). V. døde 27 Sept. 1660, blev beatificeret 1727 og kanoniseret 1737.

Vincente, Cap San, et Forbjærg i Portugal, er det sydvestligste Punkt i Europa. Historisk mærkeligt ved Søslagene 16 Jan. 1780 og 14 Febr. 1797, som Englænderne vandt over Spanierne, og 5 Juli 1833, da Napier som Anfører for Dom Pedros Flaade overvandt Dom Miguels Sømagt.

Vincentius Lerinensis, Munk i Klosteret Lerinum i Sydfrankrig i Begyndelsen af det 5te Aarh., var Kriger, inden han blev Munk, og skrev »Commonitorium pro catholicæ fidei antiquitate, adversus profanas omnium hæreticorum novitates«, et Skrift, som har faaet stor Betydning i den katholske Kirke ved den deri udviklede Grundsætning, at alt, hvad der er blevet troet altid, overalt og af alle (semper, ubique et ab omnibus) i den christne Kirke, skal gjælde for ægte og sand Overlevering. Trods sin Udvorteshed vandt denne Grundsætning almindelig Anerkjendelse i Romerkirken, og hermed var Grunden lagt til den Stilling, som Traditionen kom til at indtage, ikke blot ved Siden af men over Skriften. D. c. 450.

Winchester [uinntschester], Hovedstad i Hampshire i England, 12 M. v. s. v. for London. 17,800 J. Mærkelig gammel Kathedralkirke med Knud d. stores Grav; stor Skole. W. er en gammel Stad fra Briternes Tid (Venta Belgarum), der var Hovedstad i Kongeriget Wessex og senere indtil Henrik III i hele England. Store Korn- og Kvægmarkeder. Om Cardinalen og Bisperne af W. s. Beaufort, Henrik.

Vinci, Lionardo da [vintschi], ital. Kunstner, s. Lionardo da Vinci.

Vincke, E. Fr. Georg, Friherre v. [f], tysk Politiker, f. 15 Maj 1811 nær ved Byen Hagen, var 1837—48 Landraad for Kredsen Hagen og repræsenterede 1843—45 Ridderskabet i Westfalens Provinsialstænder. 1847 valgtes han til den forenede Landdag og hævdede her det preussiske Folks Retskrav paa en fri Forfatning i Følge Kongens Løfter 1813—15. 1848 valgtes han til Parlamentet i Frankfurt, men fik her Ord for at være reactionær, fordi han, som liberal Aristokrat, stillede sig fjendtlig imod det fremstormende Demokrati. 1849 bekæmpede V. i det preussiske andet Kammer baade Ministeriet og Venstre, idet han hævdede den gyldne Middelvej; han havde 1850 Sæde i Folkehuset i Erfurt og var derefter indtil 1863 de gammelliberales erkjendte Fører først imod Manteuffels Reaction, siden over for den nye Æras samlende Ministerium. 1866—70 tog han paa ny Del i det politiske Liv, baade i Underhuset og i den nordtyske Rigsdag, men havde da tabt sin Indflydelse. D. 3 Juni 1875. — Hans Broder Gisbert, Friherre af V., f. 6 Sept. 1813 i Westfalen, 1846—60 Regeringsraad i Münster, har skrevet „Sagen und Bilder aus Westfalen“ (2det Opl. 1857), „Gedichte“ (2det Opl. 1862), „ABC für Haus und Welt“ (3dje Opl. 1880), desuden flere Bind Noveller og Lystspil.

Vinckeboons ell. **Vincken-Boons, David**, flamsk Maler, f. 1578 i Mecheln, d. 1629 i Amsterdam, blev opdraget i Antwerpen, var i Malerkunsten Elev af sin Fader og slutter sig nærmest til Perioden lige før Rubens. Han malede med Liv og Charakteristik Optrin af Borger- og Bondelivet, Fester, Jagter o. desl., der oftest foregik i smukt anordnede og udførte Landskaber. Han var tillige Glasmaler og Raderer.

Winckelmann, Johann Joachim, tysk Kunstkjender og Archæolog, f. 9 Dec. 1717 i Stendal, erhvervede sig grundige Kundskaber i de gamle Sprog, og paa Grundlag af sit literære Kjendskab til Oldtiden gav han sig derpaa til at studere dets Kunst. 1748—55 drev han disse Studier som Bibliothekar hos den sachsiske Minister Grev Bünau i Nöthenitz ved Dresden, indtil han i sidstnævnte Aar afrejste til Italien, hvor han i Rom, Firenze og Napoli blandt utallige Kunstskatte udvidede sine Kundskaber og klarede sine Anskuelser om Kunsten. I Forbindelse med Mengs øvede han en overordentlig Indflydelse paa den nyere Kunsts Retning derved, at han med Skarpsind og Geni henledede Opmærksomheden paa Oldtidens Kunst, navnlig dens Sculptur, og vejledede Dommen derover. Hans Skrifter bestaa mest i mindre Afhandlinger, afset fra hans Hovedværk „Oldtidens Kunsthistorie“ (1764; ny Udg. 1870), et for sin Tid betydningsfuldt Værk, hvorved han tillige har den Fortjeneste at have grundlagt den videnskabelige Behandling af Kunsthistorien. Fra 1763 var han pavelig Antiquario, men døde allerede 8 Juni 1768, idet han paa Rejsen til Tyskland blev myrdet i Triest. I Forbindelse med Kunsthistorien staar »Monumenti antichi inediti« (2 Bd., 1767—68). Hans Værker ere flere Gange udgivne i Tyskland og ligeledes oversatte paa Fransk. Hans Levned er skildret af Justi, „W., sein Leben, seine Werke u. seine Zeitgenossen“ (3 Bd., 1866—72).

Vind fremkommer ved Forskjel i Lufttrykkets Størrelse; Luften vil da strømme fra Steder med højere til Steder med lavere Tryk, søgende at udjævne Forskjellen. Aarsagen til denne ligger i de variable Temperatur- og Fugtighedsforhold i Atmosphæren. Vindretningen angives ved det Verdenshjørne, hvorfra den blæser; den findes ved Hjælp af en Vindfløj, der dog ikke kan anvendes paa Skibe formedelst disses Bevægelse. Vinden angives til Lands i 6 Styrkegrader:

	Hast i Fod pr. Sek.	
0. Stille	0—6	Røgen stiger lige op.
1. Svag Kuling	6—20	En kort Vimpel strækkes ikke helt ud. Træernes Blade bevæges.
2. Frisk do.	20—32	En kort Vimpel strækkes helt ud. Blade og smaa Grene bevæges livlig.
3. Stiv do.	32—48	Større Grene svaje stærkt. Man luder lidt uden dog egentlig at hælde sig for at staa fast.
4. Haard do.	48—68	Grene og Stammer bevæges. Fuglenes Flugt usikker. Man hælder sig for at staa fast.
5. Storm	68—92	Store Træer bevæges, og Grene brækkes af. Man staar vanskelig fast.
6. Orkan	over 92	Træstammer knækkes. Bygninger ødelægges. Man kan ikke staa uden at holde sig fast.

Til Søs angives Vindstyrken i den Beaufortske Scala, bestemt ved et godt Orlogsskibs Sejlføring, naar det sejler bidevind:

	Hast. i Kvartmil pr. Time	Landscala
0. Stille	0—2	1.
1. Laber Kuling	2—7	
2. Laber Bramsejls Kuling	7—11	2.
3. Bramsejls do.	11—16	3.
4. Mærssejls do.	16—20	
5. Enkeltrebet do. do.	20—25	4.
6. Dobbeltrebet do. do.	25—29	
7. Trerebet do. do.	29—35	5.
8. Klodsrebet do. do.	35—42	
9. Undersejls do.	42—49	
10. Storm	49—57	6.
11. Flyvende Storm	57—66	
12. Orkan	over 66	

Vindstyrken maales med Vindmaalere ell. Anemometre. Hagemanns Haand-Vindmaaler bestaar af et paa et Bræt fastgjort, ombøjet Rør med to lange, lodrette Grene, af hvilke den ene for oven ender i en tragtformet Udvidelse, der er vendt vandret ud, og den anden i en Indsnævring, der vender lodret op ad. I den nederste Tredjedel af Røret er der Vand, hvis Letbevægelighed er hemmet noget af nogle Hagl. Apparatet tages i Haanden og holdes i Vejret, saa at Vinden blæser ind i Tragten; paa Grund af det derved foraarsagede Tryk paa Vandets ene Side og Luftsugningen i det andet Rør fremkommer der en Niveauforskjel, som er desto større, jo stærkere Vinden blæser. Paa Brættet er anbragt en forskydelig Maalestok med Styrkegraderne afsatte; under Forsøget skydes denne Maalestok hen til en saadan Stilling, at Nulpunktet („Stille") kommer ud for den nederste Overflade, og man kan da af den øverste Overflades Stilling imod Maalestokken aflæse Vindstyrken. Et andet Anemometer bestaar i en i Olje svømmende Klokke, under hvilken der er Luft, hvori udmunder den ene Ende af et langt Rør, der er ført højt til Vejrs (paa Taget osv.), og hen over hvilken Vinden blæser; Klokken stiger og falder efter Vindstyrken, og denne Bevægelse kan overføres paa en Viser, der peger paa en Maalestok med Styrkegraderne, eller den kan benyttes til Opskrivning (Selvregistrering). Ofte anvendes Robinsons Apparat. Dette bestaar af et vandret Kors af Jærnstænger, let drejeligt om en lodret Axel; i Enden af Stængerne sidder der halvkugleformede Skaale, alle med Hulheden i samme Retning. Blæser det nu, vil Luften let glide af fra Skaalenes Ydersider, men hobe sig op i Skaalens Indre; deraf vil da følge, at der kommer en Omdrejning i Stand, under hvilken den udbuede Side er foran. Af Omløbets Hastighed kan Vindens Hastighed bestemmes; denne er omtrent det tredobbelte af Skaalcentrernes Hastighed; et Tælleværk, der er sat i Forbindelse med Apparatets Axel, angiver Omløbets Hurtighed. — Naar Luften er kommen i Strømning, vil Jordens Axeomdrejning influere paa Vindretningen. Blæser Vinden paa den nordlige Halvkugle f. Ex. fra et nordligere til et sydligere Sted, saa komme Luftdelene fra Steder med mindre til Steder med større Bevægelseshastighed; deraf følger, at Luftdelene ville træffe vestligere Steder end dem, de vare rettede imod; V. bøjer altsaa af til højre, og dette vil altid finde Sted paa den nordlige Halvkugle; paa den sydlige vil V. derimod bøje af til venstre. Af denne Betragtning følger Buijs-Ballots Lov: Naar en Iagttager paa den nordlige Halvkugle har V. blæsende paa Ryggen, saa er Retningen imod lavest Lufttryk forude til venstre og Retningen imod højest Lufttryk bagud til højre; paa den sydlige Halvkugle er lavest Lufttryk foran til højre, højest Lufttryk bagud til venstre. V. blæser altsaa aldrig tværs paa Isobarerne, men under visse Vinkler dermed; disse Vinkler afhænge af Stedets Bredde, af Terrainforholdene, Vindstyrken osv.; hos os er denne Vinkel c. 20° og Vinklen imellem Vindretningen og Gradienten c. 70°. Omkring et barometrisk Maximum eller Minimum er Vinklen imellem Isobarerne, der her nærme sig til Cirkelformen, og Vindretningen ikke meget afvigende fra 90°; paa den nordlige Halvkugle foregaar Bevægelsen omkring det første med Viseren, om det sidste imod Viseren paa et Ur; omvendt paa den sydlige Halvkugle. Vindsystemet omkring et Minimum kaldes en Cyklon, omkring et Maximum en Anticyklon. V. i en Anticyklon ere forholdsvis svage. Naar et Minimum og et Maximum trods henholdsvis Tilstrømningen og Bortstrømningen af Luft dog kan holde sig i længere Tid (flere Dage), saa ligger det i, at Luften omkring det første

faar en opad gaaende, spiralformet Bevægelse, omkring det sidste en nedad gaaende, spiralformet Bevægelse. Ved den opad gaaende Bevægelse over et Minimum skeer der en Afkøling og en dermed følgende Fortætning af Fugtigheden i Luften; der findes derfor her gjærne overtrukken Himmel, Nedbør og ustadigt Vejr. Ved den nedad gaaende Bevægelse over et Maximum skeer der derimod en Opvarmning, hvorfor Himlen der i Regelen er klar, og, da Vindene ere svage, er Vejret stadigt. Ved Vanddampenes Fortætning over Minimet udvikles der Varme, Luften bliver lettere og stiger let til Vejrs; omvendt i Anticyklonen. En Cyklon er i Regelen i en fremadskridende Bevægelse, hos os fra Vest til Øst; dette forklares derved, at Vindene paa dens Østside ere sydlige, saa at de medføre Varme og Fugtighed; Opvarmningen og Dampenes Fortætning bringe Trykket til at falde, hvorimod Vindene paa Cyklonens Vestside ere tørre og kolde. Østsiden bliver derved Cyklonens Forside, Vestsiden dens Bagside, Sydsiden dens højre, Nordsiden dens venstre Side. Det vil nu være let at se, hvorledes Vindretningen skifter paa et Sted, som ligger i Nærheden af Cyklonens Bane; det er forskjelligt, efter som Stedet ligger nord for eller syd for denne Bane. — En **Storm** opstaar, naar et barometrisk Minimum er meget udpræget, saa at de omløbende Vinde faa en stor Hastighed; denne er ikke constant, men afviger stærkt paa begge Sider af Middelværdien, saa at vi faa Stormstød; jo stærkere Vinden bliver, desto større blive ogsaa Uregelmæssighederne. Stormene ere altsaa Hvirvelbevægelser omkring et Stormcentrum, der efter det ovenfor sagte er i en fremadskridende Bevægelse. Man maa skjelne imellem Stormcentrets Hastighed og Luftdelenes Hastighed omkring Centret. De stærkeste Storme haves i Troperne, hvor Vindhastigheden kan variere imellem 100 og 200 Fod i Sekundet. De kaldes **Orkaner** eller **Cykloner**, i China **Tyfoner**. I den nordlige tempererede Zone er Stormcentrets Hastighed 6 à 8 Mil i Timen, men kan dog afvige noget herfra, ja kan endog for en Tid være 0. Ved Stormens Diameter forstaas Længden af den Linje igjennem Stormcentret, inden for hvilken Vinden blæser som Storm. I Troperne er Diameteren forholdsvis lille. Paa den nordlige Halvkugle opstaa Stormene omtrent paa den 10de Breddegrad, gaa gjærne først mod NV., saa mod N. og derpaa i nordøstlig Retning. Stormcentrets Hastighed er 1—5 Mil i Timen. Cyklonens Diameter er gjærne mindst og Stormens Styrke størst i Begyndelsen; samtidig med at Diameteren voxer, aftager Vindstyrken. I Atlanterhavet passere Stormene først Vestindien, dreje af ved Florida og gaa saa langs Amerikas Østkyst; Diameteren kan begynde med at være en 30 Mil, men ende med en 200 Mil. Man har ogsaa Exempler paa, at Diameteren igjen kan trække sig sammen. Den langt overvejende Del af Orkanerne i Atlanterhavet falder i Maanederne Juli—Oct. Det kan hænde i de tempererede Egnes Storme, at der inden for et Minimums Omraade findes flere Stormcentrer; disse ville kredse rundt paa samme Maade, som Vinden kredser rundt omkring sit Stormcentrum; en Storm efterfølges derfor i disse Egne ofte af flere. Inde i selve Stormcentret, selv i de stærke tropiske Orkaner, ere Vindene i Regelen overordentlig svage paa Grund af den opad stigende Bevægelse, men nde omkring er Vinden voldsom som Følge af den stærke Nedbør. Derimod er Søgangen i Centret stærk, fordi Vandet hvirvles i Bølger fra alle Sider, og Vandet stiger i høje, pyramidale Toppe, hvortil kommer Svingningen ved Luftens Bevægelse op ad. **Byger** kunne vare fra et Par Minuter til en Times Tid; det er stærke Storme med Regn, Hagl og Torden; er det varmt, falder Temperaturen flere Grader. De optræde hyppigst i æqvatoriale Egne, i det nordlige Atlanterhav saa godt som altid med nordvestlige Vinde. **Tornados** vise sig kun i Troperne, især ved Regntidens Begyndelse og Slutning; de ere saa stærke som almindelige Orkaner, men have kun en Diameter paa højst 1 Mil. I Midten er der en stærk opadstigende Luftstrøm, hvorved Luften suges saa voldsomt til fra alle Sider, at Træer kunne blive rykkede op af Jorden, Tage revne af Husene osv. **Skypumper** (s. d. A.) ere Tornados i svagere Grad. — Ved at betragte Landkort, paa hvilke Isobarer (s. d. A.) for de forskjellige Aarstider ere afsatte, vil man se, at der er en vis Regelmæssighed til Stede. I Atlanterhavet viser det sig saaledes, at der i Regelen er et barometrisk Minimum i dets nordlige Del omkring Island; gaa vi derfra imod Syd, voxer Lufttrykket og naar et Maximum ved 35—40° n. Br., derefter falder Lufttrykket og naar et Minimum lidt nord for Æqvator, voxer saa til c. 30° s. Br. og falder derefter igjen. Heraf maa nu følge, at der findes forskjellige Vindsystemer, i hvilke vi ved Hjælp af Buijs-Ballots Lov kunne udlede Vindens Hovedretning. Disse Vindbælter ere: 1) det nordlige Vestenvindsbælte, der strækker sig fra det første Minimums til det første Maximums Plads; 2) Nordostpassatens Bælte, som herfra naar ned til det æqvatoriale Minimums Sted; 3) Sydostpassatens Bælte og 4) det sydlige Vestenvindsbælte, hvis Grænser ere bestemte paa lignende Maade. Paa Overgangen imellem disse Bælter er der Egne med saa vel Stille som højst variable Vinde i vexlende Retninger; vi mærke os særlig det **æqvatoriale Vindstillebælte** (Calmernes Regioner) i Minimet i Æqvators Nærhed. Den egentlige Aarsag til Passaterne med det mellemliggende Vindstillebælte er den stærke Ophedning i Æqvators Nærhed og den deraf følgende Opstigning af Luftstrømme; derved strømmer Luften ved Jordens Overflade til fra Nord og fra Syd, men Retningen ændres da paa den før omtalte Maade paa Grund af Jordens Axeombrejning. Locale Forhold kunne selvfølgelig i væsentlig Grad forandre Passatens Retning; saaledes spille **Land- og Søvinde** ofte en stor Rolle. I roligt Vejr kan man paa klare Dage ved mange Kyststrækninger iagttage en Forandring i Vindens Retning og Styrke i Løbet af et Døgn. Om Formiddagen vil nemlig den stigende Opvarmning paa Land, og som ikke ledsages af nogen til-

svarende Opvarmning over Vandet, bevirke, at der sker en Lufttilstrømning fra Vandet ind over Land; denne Søvind voxer i Dagens Løb og strækker sig over stedse større Arealer, indtil den taber sig henad Aften, naar Jorden afkøles. Denne Afkøling fortsættes om Natten, og der opstaar da en Vind fra Land ud over Vandet, og denne Landvind vedvarer til henimod Morgenen. I de højere Luftlag vil der i begge Tilfælde ske Luftstrømninger den modsatte Vej. Nogen egentlig Betydning have disse Vinde dog kun i de æqvatoriale Egne. I den mexicanske Havbugt f. Ex. skulde Nordostpassaten blæse, men om Sommeren vil den stærke Ophedning af Fastlandet nord for den forandre Vindens Retning, saa at den bliver sydlig, ja sydvestlig, hvorved der kommer en gradvis Overgang til Vindene i den tilstødende Del af Vestenvindsbæltet; om Vinteren derimod er dette Fastland forholdsvis koldt, hvorved Vindene faa en nordlig Retning, de saakaldte Northers, som kunne frembringe voldsomme Temperaturforandringer og virke ødelæggende paa Vegetationen i Sydstaterne. Monsunerne afgive et andet Exempel paa det samme; herved forstaas den Sydvestvind, som om Sommeren afbryder Nordostpassaten i det indiske Ocean; Aarsagen er den stærke Ophedning af det asiatiske Fastland. Föhnvinden er en i Bjærgegne undertiden forekommende Vind. Schweizerföhnen er en varm og tør Søndenvind, der med stor Styrke strømmer ned i Dalene paa Alpernes Nordside, medens deres Sydside træffes af en fugtig Vind, der medfører Regn og Sne. Forklaringen herpaa er følgende: Naar Luften tvinges til at bevæge sig op ad Bjærgsiden, sker dette under Trykket af den overliggende Luftmasse, hvorved den udfører et Arbejde, saa at den afkøles i Forhold til dette Arbejdes Størrelse; for hver 100 Meter, den stiger, afkøles den efter en Beregning c. 1°. Ved denne Afkøling fortættes imidlertid Vanddampene, og Afkølingen bliver da paa Grund af den frigjorte Varme ikke saa stor som nys angivet, nemlig kun c. ½° for hver 100 Meter. Naar nu Bjærgryggen er passeret, styrter Vinden ned i Dalen under Trykket af den ovenover liggende Luft, hvorved der sker en Opvarmning af omtr. 1° for hver 100 Meter, som Luften synker, saa at vi se, at denne Luft paa Læsiden bliver varmere end Luften paa Vindsiden og tillige langt tørrere. Paa Grønlands Vestkyst blæser der ogsaa en Föhn fra Sydøst, som opstaar paa lignende Maade, idet en saadan Vind fra Atlanterhavet blæser hen over Grønlands store, indre Højland og derfra styrter ned i Vestkystens Fjorde, hvor den fremkalder en stærk Stigning af Temperaturen. Paa Grund af det lave Lufttryk, der i Regelen hersker over Atlanterhavet, er Föhnen meget sjælden, 1 à 2 Dage i hver af Vintermaanederne. Paaskeøsten er en Foraarsvind i vore Egne, hidrørende fra, at Mellemeuropa har varmt Foraar, medens der endnu er Sne og Is paa de norske Fjælde; derved sker der en Strømning af Luften i de lavere Regioner fra Nordøst, hvilken Strøm bøjer af og hos os er næsten østlig. Endnu skal nævnes Ørkenvindene, der enten som den saakaldte Samum, Simum eller Chamsin i Arabien, Persien og Ægypten medføre en meget høj Varmegrad eller som Harmattan paa Guineakysten ere kolde. De ere ubehagelige og farlige. Det er stærke Storme, som medføre Mængder af Sand fra Ørkenen, udtørre overordentlig stærkt og derfor kunne dræbe Mennesker og Dyr, naar intet Vand er til Stede; giftige ere de dog ikke. Lignende varme Vinde forekomme i det sydlige Spanien (Solano) og Italien (Scirocco). Kolde og tørre Nordenvinde ere Bora, en stærk Vind, som fra de juliske Alper blæser ud over Adriaterhavet, og Mistral, en Nordvestvind i det sydøstlige Frankrig.

Vind er en gammel dansk adelig Familie, der allerede forekommer i Midten af det 13de Aarh. **Iver V.** til Klarupgaard og Nørholm, f. 1590, d. 1658, var 1626—45 øverste Secretær i danske Cancelli, var 1644 i Slaget paa Kolberg Heide med paa „Trefoldigheden", hvor Christian IV saaredes, og fik s. A. Sæde i Rigens Raad. — Broderen, **Jørgen V.** til Gundestrup, Rigsadmiral, var f. 7 Juli 1593 i Roskilde. Efter at have studeret ved Sorø Akademi og tyske Universiteter samt uddannet sig videre paa Udenlandsrejser, gik han 1610 i Krigen, først i hollandsk Tjeneste ved et dansk Regiment under Prinsen af Oranien, derpaa i sit Fædrelands Tjeneste under Calmarkrigen, hvor han især indlagde sig Ære under Elfsborgs Belejring. 1616—20 havde han en Plads i Cancelliet, gjorde 1620—24 Tjeneste til Søs, var 1627—43 Rentemester, blev 1640 Rigsraad og afsendt som Gesandt til den svenske Dronning Christine, endelig 1643 Rigsadmiral. Da Krigen s. A. udbrød med Sverige fik V. Anførselen over den ene Escadre af Flaaden. I Slaget paa Kolberg Heide 1644 fik V. sit Banesaar ved et Skud i Knæet; han sejlede derpaa til Kjøbenhavn, hvor han døde 17 Juli af sit Saar. — Hans Søn, **Holger V.** til Harrested, Vicekansler, Gehejmeraad og Elefantridder, fødtes 1623 og døde 5 Juni 1683. Han var Medlem af den Commission, der udarbejdede Christian V.s Danske Lov. — Hans Søn, **Frederik V.**, Etatsraad og Stiftamtmand i Viborg, d. 1702, bragte ved sit Giftermaal med en Datter af Baron Jens Juel Baroniet Juellinge, og deres Sønnesøn, **Baron Jens Krag-Juel-V.**, Gehejmeraad og Justitiarius i Højesteret, d. 1776, ligeledes ved Giftermaal Grevskabet Frijsenborg til Familien. Linjen Juel-V. blev ophøjet i Friherrestanden 1708; 1816 blev Linjen Krag-Juel-V. grevelig, og 1867 blev Baron Fred. Carl Krag-Juel-V. for sig og Efterkommere optagen i Grevestanden med Navnet Krag-Juel-V.-Frijs fra 1810 at regne.

Vind, Ole, en sjællandsk Præstesøn, f. 1590, Rector i Slangerup 1617, Magister 1619, Conrector i Roskilde s. A., derpaa udenlands, 1625 Sognepræst ved Helliggejstes Kirke i Kjøbenhavn, 1642 Sognepræst ved vor Frue Kirke smstds. og Stiftsprovst. I en streng Straffeprædiken skal han være gaaet løs paa de ved Hoffet herskende Laster; da Christian IV erfarede dette, bød han, at han skulde holde samme Prædiken for ham paa Slottet, hvad V. ogsaa gjorde. Hans djærve Optræden be-

hagede Kongen, som 1645 kaldte ham til sin Hofprædikant. D. 1646.

Windau, Stad i det russiske Gouv. Kurland, ved Floden W.s Udløb i Østersøen, 20 M. n. v. for Mitau. 5,700 J. Udførsel af Hamp, Hør, Hørfrø og Tømmer.

Vindbrædder, s. Vindmølle.

Vindbøsse, en Bøsse, hvor Kuglens Udslydning besørges af sammenpresset Luft. Kolben er hul og forsynet med en indadgaaende Ventil; ved Hjælp af en Fortætningspumpe presser man Luft ind i Kolbens Hulrum. Med Aftrykkeren kan man derefter aabne Ventilen, saa at lidt Luft slipper ud, og derved drives Kuglen ud af Geværløbet. V. er ikke farefri; Luften i Kolben kan sprænge denne, navnlig naar den er fyldt i kold Stand og senere bliver udsat for Opvarmning; den har den Fordel, at Skuddet intet Knald giver, og at man kan skyde mange Skud med samme Ladning.

Vinde, s. Spil.

Vinde, i Jagtsproget Vildtets Maade at holde Næsen imod Vinden for ved Lugten at opdage en truende Fare. Hunden vinder ogsaa, naar den søger Vildtet; jvfr. Vejre.

Vindelflade kaldes den Flade, der frembringes af en ret Linje, som drejer sig med jævn Hastighed om en fast ret Linje, Axen, paa hvilken den er vinkelret, idet den tillige glider med jævn Hastighed op ad denne. Vindellinje er Skæringslinjen af Vindelfladen og en Omdrejningsflade om dens Axe, navnlig en Omdrejningscylinderflade, der frembringer den cirkulære V. eller Skruelinje (s. d. A., hvor en anden Frembringelsesmaade er angiven). Tangenterne til denne danne en Flade, der ofte kaldes den udfoldelige Vindelflade, i Modsætning til den ovenfor nævnte, der da fører Navn af den vindskjæve V.

Vindelicien kaldtes i Oldtiden Landet fra Lech til Inn og fra de bayerske Alper til Donau; det beboedes af Vindelicerne, et rimeligvis til Kelternes Stamme hørende Folk; 15 f. Chr. blev det undertvunget af Tiberius og senere henlagt til Prov. Rhætien. Den betydeligste By var Augusta Vindelicorum (Augsburg).

Vindellinje, s. Vindelflade.

Vindeltrappe, en Trappe, der føres op i Snoninger efter en Vindellinje.

Vindeltrappe (Scalaria), Slægt af skalbærende, med Laag, men hverken med Aanderør eller med virkelig Snabel forsynede, mindre Havsnegle, med en temmelig tynd, ofte skinnende hvid Skal med høj Top, dannet af temmelig talrige, ofte indbyrdes frie Omvrid, med rund, middelstor Skalmund, indfattet af en hel Læbe, og med talrige Valke (Klamre) lejrede tværs over Omvridene parallelt med Læben og dannede af denne under Skallens Væxt. De fleste Arter tilhøre de varmere Have.

Vindemiatrix, lat., d. e. den vinhøstende, (ε virginis), Stjærne af 2den Størrelse i Stjærnebilledet Jomfruen.

Vindfang, s. Regulator og Vindmølle.

Vindfælde, et ved Vinden omkastet Træ.

Windham, William [uindæmm], engelsk Statsmand, f. 1750, valgtes 1782 til Underhuset og hørte i de første 10 Aar til Whigerne, men af Uvilje mod den franske Revolution sluttede han sig (ligesom E. Burke) til W. Pitt og understøttede med stor Veltalenhed hans Krigspolitik, ja var endog en af de ivrigste Talsmænd derfor. 1794 blev han Statssecretær for Krigsvæsenet, bragte n. A. Toget til Quiberon i Stand og fremkaldte 1797 Standsning af Fredsunderhandlingerne. Da Freden 1801 ikke længer kunde undgaas, opgav han sin Post og rettede stærke Angreb paa det nye Ministerium. Han sluttede sig nu nærmest til Grenville og blev 1806, sammen med ham og Fox, paa ny Krigsminister, dog kun for en kort Tid. D. 1810.

Vindhya [dja], en udstrakt Bjærgkjæde i Forindien, danner Højlandet Dekans Nordrand og dets Grænse mod Hindustan. Den har kun middelmaadig Højde og næppe noget Punkt over 2,500 F.

Vindication, den Handling at søge sin Ejendom tilbage fra en anden, i hvis Besiddelse den er kommen. Retten til saaledes at vindicere sin Ejendom haves i Almindelighed efter dansk og norsk Ret (som efter Romerretten) i et ubegrænset Omfang, saa længe Tingen blot ikke ved Hævd eller anden lignende Adkomst er gaaet over i en andens Eje, og tilkommer altsaa Ejeren uden Hensyn til, hvor lang Tid Tingen har været ude af hans Værge, eller hvor mange Hænder den i den Tid er gaaet igjennem, ligesom der heller ikke (som efter flere fremmede Lovgivninger) gjøres Forskjel paa, om Besidderen er i god Tro eller ej, ikke heller, om Ejeren selv ved Laan, Leje eller paa anden saadan Maade har ladet Tingen komme ud af sine Hænder, eller om den er ham frakommen mod hans Vidende og Vilje. Dog gives der visse Gjenstande, som enten paa Grund af deres ejendommelige Beskaffenhed eller paa Grund af Lovgivningens Bydende ere undtagne fra V. fra godtroende Besiddere, og dertil høre navnlig Penge, hvis Natur som almindeligt Omsætningsmiddel ikke tilsteder, at de kunne vindiceres.

Winding, August, f. 24 Marts 1835 i Taars paa Laaland, fik fra sit 4de til sit 12te Aar en omhyggelig Claverundervisning af sin Fader (den som Samler af danske Folkemelodier fortjente Præst A. F. Winding), dernæst af C. Reinecke og hen imod 3 Aar af Anton Rée. I Musiktheori og Composition havde han N. W. Gade til Lærer. Efter at være bleven Student rejste han til Leipzig, hvor H. Schellenberg vejledede ham i Orgelspil, og derpaa til Prag, hvor han en Tid spillede med A. Dreyschock, der betragtede ham som sin fortrinligste Elev. Efter sin Hjemkomst fik han rig Lejlighed til, navnlig i Musikforeningens Concerter, at vise sin store Begavelse som Fortolker af klassiske Claverværker, og han virkede tillige i nogle Aar som Claverlærer i Musikconservatoriet. 1869 rejste han udenlands for det Anckerske Legat og lod sig bl. a. høre i Gewandhaus, hvor han vakte Interesse baade som Pianist og Componist. Af hans større Compositioner kunne nævnes 2 Concertouverturer for Orchester, en Concert og en Concertallegro for Claver med Orchester, en Strygekvintet, en Claverkvartet, 2 Sonater for Claver og Violin

g flere Kammerstykker. Desuden haves af V. nange gode Claversager, baade 2- og 4-hændige, g ikke saa Romancer og Sange. Fra 1873 naatte han af Helbredshensyn afbryde sin Virksomhed i flere Aar. Han optog derefter atter ærer- og Compositionsvirksomheden, og 1887 jav han endog paa ny Møde i Concertsalen, ptraadte ved den store nordiske Musikfest i Juni 1888, 2 Nov. 1889 ved Concertpalaiets Indvielsesfest og hævdede fuldkomment sit gamle Navn som den fine og aandfulde Concertspiller, er ogsaa teknisk er paa Højdepunktet af Nuidens Fordringer.

Vinding, Rasmus, en af Danmarks berømeste ældre Jurister, var en Søn af Sogneræsten P. J. Colding (s. d. A.) i Vindinge i Sjælland, i hvilken By han blev født 19 Marts .615, og hvorefter han fik sit Navn. Han dimitteredes 1632 fra Herlufsholm og blev deræst efterhaanden Vicerector i Slangerup, Hører ved Kjøbenhavns Skole og Rector i Sorø. 1648 blev han dernæst Professor ved Iniversitetet i Kjøbenhavn, først i Græsk og enere (1664) i Historie og Geographi; først fter Souverænetetens Indførelse traadte han erimod ind i en juridisk Embedsvirksomhed, det han 1660 blev Assessor i Cancelliet og fter Højesterets Oprettelse det følgende Aar i enne Ret. Han blev dernæst 1666 tillige med Christoffer Parsberg, Holger Vind og Peder assen Medlem af den Commission, der da efter flere tidligere) blev nedsat for at udrbejde en almindelig dansk Lovbog, og her er et, V. har erhvervet sig sin største Fortjeneste, det det i det væsentlige var hans Udkast af .669, der blev antaget og senere ophøjet til ov som Christian V.s Danske Lov. Derimod ar V. ikke, som det siges, Medlem af den over Griffenfeld nedsatte Commission, har ikke underkrevet Dommen og ikke afgivet afvigende Votum. Han døde 1684 som Etatsraad.

Windischgrätz, Stad i det østerrigske Herugd. Steiermark, 9 M. s. f. v. for Graz, med yrsteligt Slot og 1,000 J., er Stamsæde for en fyrstelige Familie W.

Windischgrätz, Alfred C. F., Fyrst, f. 11 Maj .787 i Brysel af en gammel tysk Adelsslægt, lev 1804 Lieutenant i Rytteriet, udmærede sig i Krigen 1813—14 og tjente sig op il Oberst. 1835 blev han Feltmarschallieutenant g 1840 Øverstbefalende i Böhmen. Urolighederne i Prag i Juni 1848 kuede han ved at ombardere Byen, men mistede selv sin Hustru en Fyrstinde Schwarzenberg), som tilfældig lev skudt i sit Vindue. 16 Oct. fik W. Kommandoen over alle østerrigske Tropper iden for Italien og udstrakt Fuldmagt; han jik strax imod Wien og indtog Byen 31 Oct. fter haardnakket Modstand, hvorefter han med negen Haardhed straffede Oprørerne. I Dec. ørte han Hæren ind i Ungarn, trængte 4 Jan. .849 frem til Pest, hvor han hovmodig afviste en Deputation, da han ikke vilde „underhandle ned Oprørere"; men hans slette Ledelse gav Magyarerne Tid til at samle sig. Efter Slaget ed Kapolna 27 Febr. spildte han Tiden med t beleire Komorn, men blev i Apr. af Görgey ıddreven af Landet og mistede sin Commando. J Juli 1859 sendtes W. til Berlin for at søge Hjælp, men uden Held; s. A. fik han Æresposten som Gouverneur i Mainz. Som arveligt Medlem af Herrehuset udtalte han sig som afgjort Absolutist; d. 21 Marts 1862.

Vindkjedel kaldes en Beholder med Luft, ind i hvilken man for neden pumper Vand, som atter kan strømme ud igjennem en anden Aabning for neden; naar Vandet pumpes ind i V., vil den deri værende Luft sammentrykkes noget og ved sin Udvideevne bringe Vandet til at strømme ud i en regelmæssig Straale. Anvendes i Brandsprøjten.

Vindkopper, s. Kopsætning.

Vindmølle. Benyttelse af Vindens Kraft til at drive Mølleværk vides at være kjendt fra det 12te Aarh. De Møller, man den Gang havde, vare alene de saakaldte Stubmøller, hvor hele Møllehuset med Vindfang og Maskineri hvilede paa en i Jorden nedgravet, fast Stamme, Stubben, om hvilken det kunde drejes, saaledes at man derved kunde stille Vindfanget lige imod Vinden. Saadanne Møller, der hist og her bruges endnu, egne sig kun til at udføres i det smaa, idet en stor og svær Møllebygning ikke godt lader sig ophænge drejelig om en lodret Stamme. I det 16de Aarh. opkom i Flandern en anden Construction, de saakaldte hollandske V. Selve Møllehuset med Maskineriet staar her stille, Huset kan godt være et muret Stentaarn, og kun den øverste Del, som kaldes Hatten, og som bærer Vindfanget, drejes efter Vinden, idet Møllehuset for oven ender med en cirkelrund Bane, hvorpaa den ligeledes cirkelrunde Underflade af Hatten kan glide. Da Møllevingerne skulle gaa fri af Møllehuset, hvorledes Hatten end drejes, gjøres Huset ganske naturlig rundt eller mangekantet, og da man gjærne vil have Hatten lille, men dog have stor Plads i Møllen, gjøres Huset bredere nedad til, hvilket medfører, at man ogsaa maa lægge Vindfangets Plan skraat ved at lade dets Axel være hældende. For at Vindfangets Axel stedse kan forblive i Forbindelse med Møllens Maskineri til Trods for Hattens Drejning, iværksættes Forbindelsen ved en lodret Axel, Kongeaxlen, der staar nøjagtig centralt i Forhold til Hatten; denne Axel bærer et konisk Tandhjul, som indgriber i et andet konisk Tandhjul (Hathjulet) paa Vindfangets Axel. For at iværksætte Drejningen af hele Møllen ved Stubmøller og af Hatten ved hollandske Møller haves en stærk, afstivet Bom, Stjærten, som vender bag ud, modsat Vindfanget, og paa denne virkes der ved et Spil (Møllevognen). I nogle Tilfælde har man brugt Mechanismer, hvorved Vinden selv kan dreje Hatten, naar den forandrer Retning; det sker ved et lille Vindfang, hvis Plan er vinkelret paa Hovedvindfangets. Det lille Vindfang vil kun bevæge sig, naar Vinden kommer skraat ind, og dets Bevægelse benyttes til at drive Hatten rundt, indtil Hovedvindfanget atter staar lige i Vinden. Vindfanget har i Regelen 4, undertiden 6 fra Axlen udgaaende Arme, hule imod Vinden ligesom selve Vingen, der dannes af Lægter („Hækkeder") stukne skraat igjennem Armene. De forbindes atter indbyrdes ved Lægter paa langs ad Vingen, saa at det hele danner et Ribbeværk („Hæk-

tøjet"), der dækkes med Sejlet. Hækkedernes Stilling er saaledes, at Sejlet kommer til at hælde tilbage fra Vindfangets Plan, hvorved Vindens Tryk derpaa faar en saadan Retning, at det virker til Bevægelse af Vindfanget. Hældningen gjøres størst nærmest inde mod Axlen, hvorved Sejlet kommer til at danne en vindskjæv Flade. Hækkederne stikke i øvrigt helt igjennem Armene og ud paa den anden Side; paa den derved fremkomne smalle Flade lægges Brædder (Vindbrædder ell. Stormbrædder), der forøge Vingens Areal. I stærk Blæst formindskes („svikkes") Sejlfladen ved at Sejlet rulles sammen eller endog helt fjærnes, saa at Møllen gaar alene ved Vindens Tryk paa Vindbrædderne. For at stoppe V. haves en Bremse (s. d. A.), den saakaldte Presse eller „Perse", oftest en Krans af Træklodser, som kan klemmes om Ringen paa Hathjulet. For at svikke Sejlene maa Møllen standses. Man har dog ogsaa selvsvækkende Vindfang, der i Stedet for Sejl have Vingefladerne dannede af Klapper, som give efter for Vindens Tryk, naar dette bliver for stort. Til mindre Vindfang er der i nyere Tid opkommet en hel anden Construction, de saakaldte amerikanske eller efter Opfinderen Halladayske Vindfang. De have Form som et stort Hjul, dannet af en Mængde smalle og lange Træflager, stillede efter Radius, skraat imod Vindfangets Plan og i saa stort Antal, som Pladsen tillader. De ere selvsvækkende paa den Maade, at de dreje sig fra Vinden, naar Hastigheden bliver for stor, hvad enten dette hidrører fra, at Vinden er for stærk eller at Vindfanget kun har lidt at trække. Til at stille Vindfanget i Vinden tjener en Flage bag ud ligesom en stor Vindfløj.

Vindpiber i Støbeformer ere de til Luftens Udgang bestemte Kanaler.

Vindregulatør. Vindstrømmen fra en Blæser bør være jævn, men de fleste Blæsere levere den ujævn og trænge derfor til en V., hvoraf haves mange Former, svarende til de forskjellige Slags Blæsere. Allerede et langt og vidt Rør imellem Blæseren og Vindpiben regulerer paa Grund af det Luftvolumen, som det indeholder, og som ved sin Udvidelse og Sammentrykning udjævner Uregelmæssighederne; undertiden indskydes i Ledningen en stor Luftbeholder (Regulator med constant Rumfang), der virker paa lignende Maade; men oftest bruges dog saadanne enten tørre eller hydrauliske V., hvis Rumfang vexler med den inddrevne Vindmængde, f. Ex. det øverste Rum af en Bælg, en oventil aaben Cylinder med belastet Stempel, et Kar med Bunden op ad sat inden i et andet fyldt med Vand, hvad enten nu det inderste staar fast eller kan spille op og ned, o. fl.

Vindskjæv kaldes en retlinet Flade, naar den ikke er udfoldelig. En Curve kaldes v., naar den ikke indeholdes i en Plan; i samme Bet. bruges undertiden Ordet dobbeltkrum.

Windsor [uinnsør], Stad i Berkshire i England, ved Themsens højre Bred, 5 M. v. for St. Paulskirken i London. 19,100 I. Her er et mærkeligt kongeligt Slot med prægtige Haver og en vidtløftig Park. Dette Slot har i henved 800 Aar været de engelske Kongers fornemste Sæde. Sin nuværende Indretning skylder Slottet Kong Georg IV, som fra 1824 anvendte betydelige Summer paa dets Forskjønnelse.

Windthorst, Ludvig, tysk Statsmand, f. 17 Nov. 1812 nær ved Osnabrück i en katholsk Bondefamilie, var bestemt til Gejstlig, men lagde sig efter Retsstudiet og fik som Advocat i Osnabrück udstrakt Praxis og megen Indflydelse blandt sine Trosfæller. 1848 blev han Overappellationsretsraad i Celle og s. A. valgt til Hannovers andet Kammer, hvor han kraftig understøttede Minister Stüves particularistiske Politik. I Begyndelsen af 1851 blev W. som Fører for det ministerielle Parti Formand i Kammeret og i Nov. s. A. Indenrigsminister (indtil 1853) og søgte nu at faa Forfatningen lovlig omdannet for saaledes at undgaa den truende Octroi, hvorhos han efter Evne fremmede de særlige katholske Interesser. Fra 1856 ledede han den maadeholdne Opposition, og i Dec. 1862—Oct. 1865 var han Justitsminister og gjennemførte nogle Retsreformer, men arbejdede samtidig for Hannovers Tilslutning til Østerrigs Politik. Efter Indlemmelsen i Preussen blev han Leder for det welfiske (particularistiske) Parti og har siden repræsenteret Meppen By og Kreds saa vel i Rigsdag som i Landdag. 1867 sluttede han Overenskomsten med den preussiske Regering om den welfiske Husskats Udlevering til Kong Georg V, og 1879 udvirkede han Udbetaling af Apanage til hans Enke, Dronn. Marie. Ogsaa var han Hertugen af Cumberlands Raadgiver, baade 1878, da han optraadte som hannoversk, og 1884, da han var braunschweigsk Prætendent. 1870 deltog W. i den katholske Lægmands-Congres, der udtalte sig imod Ufejlbarhedsdogmet, men da det klerikale Centrumsparti s. A. dannedes, stillede han sig i Spidsen derfor og havde siden som dets ufortrødne og talentfulde Ordfører ved mange Lejligheder meget skarpe Sammenstød med Fyrst Bismarck.

Vindue-Edderkop (Tegenaria domestica), d. s. s. Hus-E., s. Edderkop.

Vinduesblinding ell. **Vinduesblænding.** Trykket fra de oven over et Vindue værende Dele af Muren overføres til de paa Siden af Vinduespartiet værende Piller. Derfor kan det under Vinduessaalen værende Murværk, der ikke bliver egentlig bærende, udføres som Blænding, d. v. s. som et Murparti med mindre Murtykkelse end de tilstødende Dele af Muren. Man vinder herved Plads, formindsker Trykket paa de neden under værende Piller og sparer Murmateriale. Saadanne V. udføres oftest af 1 Stens Mur og forsynes gjærne med et Blændingspanel.

Winer, Georg Benedict, protestantisk Theolog, f. 13 Apr. 1789 i Leipzig, blev 1823 theologisk Professor i Erlangen, men vendte 1832 tilbage til Leipzig, hvor han døde 12 Maj 1858. Han har indlagt sig megen Fortjeneste af Studiet af det ny Testamentes Exegese ved sin „Grammatik des neutestamentlichen Sprachidioms" (1823, 7de Opl. 1867) og „Biblisches Realwörterbuch" (2 Bd., 1820; 3dje Opl. 1844—48). Det betydeligste blandt hans andre Skrifter er: „Comparative Darstellung des

Lehrbegriffs der verschiedenen christlichen Kirchenparteien" (1824; 3dje Opl. 1866).

Vinet, Alexandre Rodolphe [nä], protestantisk Theolog, f. 17 Juni 1797 i Ouchy i Pays de Vaud, studerede i Lausanne, blev Lærer i fransk Sprog og Literatur ved Gymnasiet der, 1835 Professor ved Universitetet i Basel og 1837 Professor i Theologi ved Akademiet i Lausanne. Under de kirkelige Stridigheder i Pays de Vaud 1840—45 stod V. paa deres Side, som modsatte sig Statsmagtens Indgriben i Kirkens rent indre Anliggender, og kæmpede med glødende Veltalenhed for fuldstændig Adskillelse mellem Kirkestyrelse og Statsmagt. Da en Revolution i Lausanne 1845 bragte en radical Regering til Roret og denne derpaa forlangte, at Præsterne skulde forelæse en politisk Regeringsproclamation fra Prædikestolene, erklærede 180 Gejstlige 11 Nov. 1845, at de vilde nedlægge deres Embeder, hvis Kirken ikke blev sikret imod saadanne Overgreb for Fremtiden. De bleve virkelig alle afskedigede, imellem dem ogsaa V., som derpaa ved sin store Anseelse og Indflydelse bidrog væsentlig til Dannelsen og Organisationen af Vauds „frie Kirke"; men allerede 4 Maj 1847 døde han i Clarens ved Genev. Hans Skrifter ere dels literaturhistoriske, dels theologiske og opbyggelige: »Chrestomathie française« (3die Udg. 1859), »Etudes sur la littérature française au XIX siècle« (1849—51), »Théologie pastorale« (2den Udg. 1854; oversat paa Dansk ved Ravn 1854), »Homilétique ou Théorie de la prédication« (2den Udg. 1873). Forskjellige Samlinger af hans Prædikener og religiøse Taler ere udkomne i gjentagne Oplag og til Dels oversatte paa flere Sprog, f. Ex. „Sex Taler", paa Dansk ved de Coninck 1876.

Vinēta er i et Haandskrift af Helmold en Skrivfejl for Jumneta, paa et Sted, hvor han gjengiver Adam af Bremens Beretning om Jumne's Storhed (jvfr. Jomsborg). Nyere Historikere i 16de og 17de Aarh. forstod ikke, at der her mentes Jumne; derfor har der været Tale om en stor Søstad V. paa Wollin, som man formodede slugt af Havet ved en Vandflod.

Vinfried [frīdd], s. Bonifacius, d. hellige.

Vinge, Dyrenes Flyveredskaber, baade Fuglenes, Flaggermusenes og Insekternes. Virkelige Flyveredskaber findes ikke uden for disse tre Afdelinger af den nu levende Dyreverden; derimod have de uddøde Flyveøgler været i Besiddelse af virkelige V., af en med Flaggermusenes analog Bygning. Betingelserne for Flyveevnen ere, at Kroppen er let, helst af en sammentrængt Bygning, og at Dyret er i Besiddelse af Flyveredskaber, som forene en stor, udbredt Flade med en ringe Vægt og stærke Muskler, saa at de med Kraft kunne slaa Luften; dette opnaas hos Fuglene ved en Omdannelse af Forlemmerne, hvis Fingre reduceres til 3 og delvis voxe sammen, saa at Haanden alene tjener til Fæste for en Del af Svingfjerene, medens de andre fæstes langs ad Underarmen; hos Flaggermusene ved, at de fire Fingre forlænges til lange, tynde, kloløse Stivere, der tjene til at udspile den tynde, haarløse Flyvehud, som fra Yderfingeren forlænger sig hen til Kroppen og Baglemmerne; hos Flyveøglerne fandtes en lignende Indretning, dog var her alene Yderfingeren forlænget, men tillige i Besiddelse af en forholdsvis betydelig Tykkelse. Insekternes Vinger ere kun flade Hududbredninger, støttede af fastere Ribber; deres Antal er i Regelen 4, stundum kun 2, og de findes kun hos det fuldt udviklede Insekt. Adskillige Insekter mangle imidlertid V. og dermed Flyveevnen eller besidde i alt Fald kun et Rudiment af V.; „vingeløse" kaldes ogsaa de Fugle, hvis V. ere uduelige til Flugt, enten paa Grund af deres Lidenhed, eller fordi de have faaet en anden, med Flugten uforenelig Uddannelse (f. Ex. Strudsene, Dronterne, Notornis, Gejrfuglen og Pengvinerne).

Winge, Emanuel Fr. Hagbarth, f. i Frederiksværn 20 Dec. 1827, tog medicinsk Examen 1851, var 1853 Overlæge ved et af Choleralazaretherne i Christiania, 1855—57 Jærnbanelæge og foretog 1857—58 og 1858—59 Udenlandsrejser til Tyskland og Frankrig, den sidste for at studere pathologisk Anatomi. Fra 1858 Prosector ved Rigshospitalets pathologiske Laboratorium holdt han Forelæsninger og Øvelser for de medicinske Studerende, udnævntes 1866 til Professor i Medicin, spec. i Pathologi og pathologisk Anatomi, efter 1868 i Pathologi og Therapi. Hans videnskabelige Produktion findes især i „Norsk Mag. for Lægevidenskaben", i „Nordisk Medicinsk Arkiv" og i „Klinisk Aarbog".

Winge, Mårten Eskil, svensk Historiemaler, f. 21 Sept. 1825 i Stockholm, blev 1848 Student, forsøgte sig derpaa i Malerlære, senere en Tid lang i Postvæsenet, men blev saa Elev ved Kunstakademiet i Stockholm, hvor han 1857 fik den kongelige Prismedaille og Rejsestipendium. Han havde navnlig vist Talent som Tegner, men paa sin Rejse, under hvilken han opholdt sig 2 Aar i Paris og 4 Aar i Rom, gjorde han ogsaa coloristiske Studier. 1863 vendte han hjem, blev 1864 Medlem af Kunstakademiet, 1865 extraordin. og 1867 ordentl. Professor i Tegning. Han har malet en Del Altertavler; men hans vigtigste Arbejder have taget deres Emne fra nordiske Sagn og nord. Historie: „Krake", „Loke og Sigyn", „Olaf Tryggvesson og Sigrid Storraade", „Thors Strid med Jætterne", m. fl.

Vingefrugt (samara), en Nød, hvis Frøgjemme i Frøspredningens Tjeneste er vingeformig udvidet, f. Ex. Alm, Birk, Ask, Ahorn.

Vingemur, d. s. s. Fløjmur.

Vingerhoed [fingerhudd], holl. Maal for flydende Varer, en Centiliter ell. 0,01036 danske Potter.

Vingesnegle, en lille Gruppe af Bløddyr, der tidligere opfattedes som en egen Klasse, nu i Regelen som en Underafdeling af Sneglklassen, udmærket ved, at de besidde 2 saakaldte Vinger eller Finner, d. v. s. 2 fra Hovedet eller Halsen udgaaende, muskuløse Hududbredninger, ved hvis Hjælp de kunne holde sig svævende i Vandet eller bevæge sig i dette. De ere alle Smaaformer, ofte med smukke Farver, der bebo det aabne Hav, hvor de, især om Natten, komme til Overfladen i stor Mængde, men sænke sig i Dybet, naar det ikke er stille, eller saa længe Dagslyset varer; de nordligere Former ere dog mindre lyssky. Enten savne

disse nydelige „Hav-Sommerfugle", som man ogsaa har kaldt dem, aldeles Skal, eller denne er dog overordentlig let, tynd, glasagtig og vandklar, og enten mangle de Fod og Laag, eller disse Organer ere i alt Fald ikke meget udviklede. De deles i 2 Grupper: 1) de nøgne V., uden Skal, men med tydeligt Hoved, hvortil Slægterne Pneumodermon og Clione, f. Ex. den højnordiske Cl. borealis i Ishavet; 2) de skalbærende V., uden Hoved, men med en Skal af den ovenfor omtalte Beskaffenhed; hertil høre Slægterne Cleodora med en pyramide- eller tragtdannet Skal, Hyalæa med en hue- eller pungdannet Skal, Creseis med en naaleformet, Cuvieria med en langstrakt krukkedannet, Limacina med en lav og Spirialis med en toppet, spiralsnoet Skal. Af de to sidste gives der Arter i de nordiske Have, hvilke man, paa Grund af deres uhyre Mængde, ligesom Clione borealis, tillægger Betydning som Fødemiddel for Hvaldyrene („Hvalaat"). — Udtrykket V., dog mest i Formen Vingesnække, bruges ogsaa om en Slægt (Strombus) af de kamgjællede, med Snabel, Aanderør, Laag osv. udstyrede Havsnegle; det er anselige, tykskallede Snegle med en kort, kundret eller pigget Top og lang, snæver Skalmund, hvis ene Læbe er udbredt til en flad, vingeagtig Forlængelse (deraf Navnet); Laaget har en smal, takket Form, Foden er smal, Øjenstilkene meget tykke og store, sammenvoxne med de tynde Følehorn, Øjnene store. De leve i de varmere Have, paa lavt Vand, af Aadsler og ere mere livlige i deres Bevægelser end de fleste andre Bløddyr; den store S. gigas i Vestindien vejer ofte 4—5 Pd.; dens Skaller indføres dels for at afgive Materiale til Cameer, dels til Stads i Haver.

Vingesvamp, spiselig (Cantharellus cibarius), en blommegul, særdeles velsmagende og hos os meget almindelig, men sjælden benyttet Svamp med Hat. Stokken gaar for oven jævnt over i Hatten.

Vingetap, d. s. s. Bladtap.

Vingods, Jordegods henlagt til Kirker for at udrede Udgifterne til Anskaffelse af Altervin.

Vingolf, i den nord. Mythol. Navnet paa en Sal, tilhørende Gudinderne, som Aserne i Tidens Morgen tømrede paa Idasletten midt i Asgaard; dog forekomme andre, herfra afvigende Angivelser om V.s Anvendelse.

Vinhøfers, Dina, s. Dina.

Vinificātor, en rørformet Indretning af Blik, der stundum anvendes ved Gjæringen af Druesaften og skal tjene til at bortlede den ved Gjæringen dannede Kulsyre, saaledes at Luften udenfor ikke kommer til Vædsken, hvorved man undgaar en Iltning og deraf følgende Eddikedannelse i Saften; jvfr. Vin.

Winipeg Sø [uinnipægg], en Indsø i Nordamerika, i Prov. Manitoba af den canadiske Union, n. v. for Øvresøen, 60 M. lang og 8—15 M. bred, 420 □ M., har gjennem Floden Saskatchavan Tilløb fra V. og gjennem Nelsonfloden Afløb til Hudsonsbugten mod Ø.

Vinje, Aasmund Olafsson, norsk Digter og Publicist, f. paa Gaarden Plassen i Vinje i øvre Thelemarken 6 Apr. 1818 eller 1819 — Aarstallet er usikkert. Hjemmets Kaar vare trange, og V. maatte tilbringe adskillige af sine Barndomsaar som Vogterdreng og Gaardsdreng. I sit 17de Aar drog han til en Lærerskole i Hviteseid, hvor han var et halvt Aars Tid, og blev saa ansat som Skolelærer i Hjembygden. Her blev han i 5 Aar, til han endelig brød op og søgte ind til Skolelærerseminariet i Asker, som paa den Tid blev bestyret af en udmærket dygtig Pædagog, den senere Biskop Knud Gislesen (s. d. A.). 1843 tog V. Afgangsexamen ved Seminariet med Udmærkelse, og hans nærmeste Haab var nu at faa Ansættelse som Klokker, men da dette Haab skuffedes, tænkte han nogen Tid for Alvor paa at udvandre til Amerika. Efter at have søgt forskjellige Poster blev han 1844 ansat som Timelærer ved Borgerskolen i Mandal. Under Opholdet der gav V. sig i Kast med alle Slags frie Studier; han begyndte at skrive i Aviser og drive Politik, tog Handelsborgerskab som Trælasthandler og mødte paa Grundlag af dette Borgerbrev endog som Valgmand ved Amtets Stortingsvalg 1847. Aaret efter rejste han ind til Hovedstaden. Ved nogle Artikler, som han fik optagne i „Morgenbladet", vakte han Opmærksomhed hos dettes Hovedredacteur, A. B. Stabell. Ved hans Hjælp blev han sat i Stand til at opholde sig i Hovedstaden og besøge Heltbergs „Studenterfabrik", hvorefter han 1850 blev Student. Under denne Forberedelse skrev han af og til i „Morgenbladet", men 1851 kom det til Brud mellem Stabell og V., og han begyndte nu at gaa sine egne Veje. Medens han efter Andenexamen hørte juridiske Forelæsninger, slog han sig sammen med Henrik Ibsen og P. Botten-Hansen om Udgivelsen af det kritisk-satiriske Ugeblad „Andhrimner", hvoraf der dog kun udkom tre Kvartaler, og hvori han skrev nogle af de politiske Artikler, et Par Boganmeldelser og nogle smaa Digte. Hans Navn og hans Pen vare imidlertid nu blevne saa kjendte, at han kort efter fik Ansættelse som Christiania-Correspondent til „Drammens Tidende". Lige til Marts 1859 beholdt V. denne Post, der gav ham Livsophold, saa at han kunde fuldføre sine juridiske Studier og tage Embedsexamen med bedste Charakter ved Juletid 1856. Han var imidlertid for længst kommen i Berøring med „Maalstrævet" og dettes Skaber, Ivar Aasen, og havde efterhaanden begyndt at løsne sit Forhold til det almindelige Skrift- og Literatursprog. I Oct. 1858 begyndte han Udgivelsen af det Ugeblad paa Landsmaal, hvis Navn „Dølen" snart ogsaa blev hans eget populære i Samtiden og Eftertiden. I dette Blad, hvor han skrev næsten alt selv, gav han i Vers og Prosa, i aandrige Causerier og i essayistiske Artikler Udtryk for sin egen ejendommelige Opfattelse af alle Samtidens Phænomener i det offentlige Liv hjemme og ude; her lod han ogsaa trykke flere af sine digteriske Arbejder (f. Ex. de versificerede Digtninger „Storegut" og „Staale"), Skildringer fra sine Sommerferier i Norge og andre Udflugter og en Del af sine Folketaler ved „Fesjaa" og „Nautemøter" (Dyrskuer). „Dølen" var i inderligere Forstand, end noget andet Blad

kunde være for sin Udgiver og Redacteur, V.s personlige Organ. Han delte hverken Ansvar eller Medarbejderskab med nogen anden; Paradoxerne, Viddet, Satiren, alle Tanker og det hele Sprog var denne „literære Frifants" egen Ejendom, som vistnok i Samtiden baade var angribelig og blev angreben, men som i literaturhistorisk Henseende og i psychologisk Interesse har et Værd af evig Varighed. Selvstændighed og Norskhed var for V. ikke blot et festligt Symbol og et Feltraab i Døgnets Strid; det var og blev med Aarene mere og mere et Udslag af en uklart samlende Aands Trang til personlig Sandhedssøgen; han følte sig heller ikke vel i det korte Tidsrum (1867), da han som „Døl" flyttede ind i Kjælderetagen i Ugebladet „Vort Land", der væsentlig var grundlagt for at bekæmpe Unionsforslaget af 1865, et Felttog, som V. for Resten fuldstændig sluttede sig til. Men et solidt økonomisk Grundlag kunde selvfølgelig et saadant Blads Udgivelse ikke være, selv om Udgiveren havde V.s nøjsomme Livsvilkaar. Et offentligt Rejsestipendium, som blev ham tildelt 1860, satte ham i Stand til et længere Ophold „for at studere Rets- og Juryvæsenet" i England og Skotland, hvoraf Frugterne nedlagdes i hans oprindelig paa Engelsk og i Edinburgh 1863 udgivne »A Norseman's Views of Britain and the British« (senere udg. paa Landsmaal); derimod lykkedes det ikke vinde Flertal for de paa Stortinget 1866 og 1869 fremsatte Forslag om Digtergage for ham. En kort Tid var han dog ansat som lønnet Statstjener; han fik ved Velynderes Hjælp 1865 en Post som Copist i Justitsdepartementet, men han „skrev sig ud" af denne Bestilling igjen ved Artikler i „Dølen" 1868. Saa levede han atter som „literær Frifant", indtil han blev lagt paa Sygelejet først paa Rigshospitalet, derefter hos en Ven i Grans Præstegjæld, hvor han døde 30 Juli 1870. Det „norske Samlag" har rejst det literære Mindesmærke over Landsmaal-Literaturens højst begavede og ejendommeligste Digter ved Udgivelsen af „A. O. Vinjes Skrifter i Utval" (5 Bd., Christiania 1881—89). I disse vil Eftertiden kunne studere denne originale, i Norges Literatur enestaaende Byron-Heine'ske Digter og Forfatter, hvis i det hele bizarre Sønderrevethed og funklende Vid springe lige saa let i Øjnene i hans Prosaarbejder som hans dybtfølte Humor og musikalsk betagende Lyrik i hans „Norske Dikt" (oprindelig udgivne 1864) og i Afsnit af hans versificerede episke Digtninger eller i hans Oversættelser af Byron og Goethe.

Vinkel (lat. angulus), Aabningen eller Hældningen mellem to rette Linjer, *Benene*, som udgaa fra samme Punkt, *Toppunktet*. Vinkelens Størrelse er uafhængig af Benenes Længde, men maales ved den Del af en hel Omdrejning, som det ene Ben maa udføre for at komme til at dække det andet. En hel Omdrejning deles i 360 Grader (°), Graden i 60 Minutter (′) à 60 Sekunder (″). En V. paa 180° kaldes en *lige* V.; dens Ben ligge i Forlængelsen af hinanden. Halvdelen af en lige Vinkel er en *ret* V. (90°). En V., som er mindre end en ret, er *spids*; er den større, men dog mindre end en lige, kaldes den *stump*. Spidse og stumpe V. kaldes undertiden *skjæve* ell. *ophøjede* V., modsat *hule*, som ere større end 180°. *Nabovinkler* fremkomme, naar et af Benene, *Topvinkler*, naar de begge forlænges ud over Toppunktet. Ved *Complement-*, *Supplement-* og *Explement-Vinkler* forstaas henholdsvis saadanne Vinkelpar, som tilsammen udgjøre 90°, 180° eller 360°. I enhver Trekant er Summen af Vinklerne 180°; i en Polygon med n Sider er Vinkelsummen (n—2).180°. Om V. i Forbindelse med Cirklen s. **Centrivinkel**, **Periferivinkel**, **Tangentvinkel**. Jvfr. end videre Art. **Grad**, **Hjørne**, **Inclination**, **Rumvinkel**. Ved V. mellem to krumme Linjer forstaas den V., som dannes af Tangenterne i Skæringspunktet. Problemet om **Vinklens Tredeling** (trisectio anguli) var allerede i Oldtiden Gjenstand for Mathematikernes særlige Interesse. Det hører ligesom Problemet om Terningens Fordobling (duplicatio cubi) til de Opgaver, som ikke lade sig løse exact ved geometrisk Construction med Passer og Lineal; derimod kan der angives en exact Løsning, naar Keglesnit eller andre Curver af højere Orden tages til Hjælp. I *Techniken* forstaas ved **Vinkel** alene den rette V. og de Redskaber, hvorved man undersøger, om en Gjenstand er „i Vinkel"; V., der ikke ere rette, kaldes Smig (s. d. A.). Metalarbejdere bruge en Jærn- eller Staalvinkel; Snedkere bruge en V. af Træ med ēt eller to Anslag, idet den ene Gren paa den ene eller begge Sider springer frem for den anden, hvorved den sikrest kan lægges med Indersiden hen ad den Kant, man skal gaa ud fra. **Vinkelafstand**, angulær Afstand, den Vinkel, der dannes af Synslinjerne til to Punkter, er afhængig af Øjets Afstande fra disse Punkter.

Vinkelhage, s. **Bogtrykkerkunstens Teknik**.

Winkelmann, Eduard, tysk Historiker, f. i Danzig 1838, 1869 Professor i Bern, 1873 i Heidelberg, har skrevet en Række historiske Værker af fremragende Betydning til Oplysning af den tyske Middelalders Historie. Især fremhæves: „Geschichte Kaiser Friedrichs II und seiner Reiche" (2 Bd., 1863—65, 2den Udg. 1889), „Philipp v. Schwaben und Otto IV v. Braunschweig" (2 Bd., 1872—78), „Geschichte d. Angelsachsen" (Berl. 1883), samt det vigtige bibliographiske Værk »Bibliotheca Livoniæ historica« (1870, ny Udg. 1878).

Vinkelret er en ret Linje paa en anden ret Linje eller en Plan paa en Plan, naar de danne rette Vinkler med hinanden. En ret Linje er v. paa en Plan, naar den danner rette Vinkler med alle Linjer i Planen gjennem dens Skæringspunkt dermed, *Fodpunktet*; dette vil finde Sted, naar den er vinkelret paa to Linjer i Planen.

Winkelried, Arnold eller Erni [rihd], var en Schweizer fra Stans i Canton Unterwalden, som skal have skaffet sine Landsmænd Sejren over Østerrigerne i Slaget ved Sempach 9 Juli 1386. Da hans Landsmænds Angreb paa de østerrigske Ridderes tæt sammensluttede, jærnklædte Rækker vare frugtesløse, banede han dem en Vej, idet han med sine Arme omfattede saa mange fjendtlige Lansespidser, som det var ham muligt,

og børede dem ind i sit Bryst. 1865 rejstes ham et Mindesmærke i Stans og ved Jubilæumsfesten 1886 fejredes han som Schweiz's Redningsmand. Om hans Bedrift er historisk eller kun et Sagn, er endnu et omtvistet Spørgsmaal. Saa meget er sikkert, at Slægten W. omtales som bosat i Stans i det 13de Aarh.

Vinkelspejl, et i Landmaalingen meget anvendt lille Spejlinstrument, med Spejlene stillede under en Vinkel af 45° mod hinanden. V. anvendes for at finde Fodpunktet for den vinkelrette fra et Punkt paa en Linje og for at afsætte en ret Vinkel. Dets Anvendelse beror paa, at naar en Lysstraale falder ind mod det ene Spejl, kastes tilbage fra dette mod det andet Spejl og atter kastes tilbage herfra, vil Vinklen mellem den indfaldende og den dobbelt tilbagekastede Straale være lig det dobbelte af Spejlenes Vinkel, altsaa, naar denne som her er 45°, være lig 90°.

Winkler, Carl Gottfr. Theod., tysk Skribent, f. 1775 i Waldenburg i Sachsen, blev 1815 Secretær ved Hoftheatret i Dresden og døde 1856 som dettes Vicedirecteur. Indtil ind i Fyrrerne udfoldede han under Pseudon. Theod. Hell en betydelig Virksomhed som Literat, udgav 1817—43 det meget læste belletristiske Blad „Abendzeitung" og samtidig forskjellige „Taschenbücher" (som „Penelope", 1811—48), forsynede Theatret med en Mængde Oversættelser og Bearbejdelser af franske og engelske Stykker og oversatte desuden flere andre Digterværker, saaledes Camões's »Lusiadas« (1807). Hans egne Produktioner vare uden synderligt Værd.

Vinland, det sydligste Parti af den Del af Nordamerikas Østkyst, som c. 1000 blev opdaget af islandske Kolonister fra Grønland. De forskjellige islandske Sagaberetninger om Opdagelsen ere indbyrdes afvigende og have indtil for nylig næppe været rigtig vurderede. I Følge Prof. G. Storms kritiske Studier over Vinlandsrejserne maa det antages, at Leiv, Søn af den grønlandske Nybygger Erik d. røde (s. de paagj. Art.), er Landets første Opdager. Paa Hjemrejsen fra Norge Aar 1000 dreves Leiv ud af sin Cours og traf paa ukjendte Lande, hvor der groede selvsaaede Agre, Vin og store Træer, hvoraf han tog Prøver med sig til Grønland. Allerede næste Aar forsøgtes en Opdagelsesrejse fra Grønland, men man maatte vende om med uforrettet Sag. Derimod foretoges i Aarene 1003—6 en større Kolonisations-Expedition. Tre Skibe med i alt 160 Mand (Kvinder iberegnede), med Kvæg m. v. om Bord, sejlede ud fra Grønlands Vestkyst, under Ledelse af Islænderen Thorfinn Karlsevne, ligesom ogsaa en stor Del af Besætningen udgjordes af nysankomne Islændere. Først opdagedes et stenet, ubeboet Land med mange Polarræve, Helluland (d. e. Klippeland), derefter et skovbevoxet Land, rigt paa Vildt, Markland (d. e. Skovland); endelig, længst mod S., naaede man frugtbare Egne, hvor vild Vin bedækkede Højderne og selvsaaet Korn voxede i Lavlandet; dette Land, som benævntes V., var et smukt, skovrigt Land med mildt Klima, rigt paa Fiske og Fugle. Her traf Nordboerne Skarer af Indfødte, som de kaldte Skrælinger, og fra hvem de tilkøbte sig Pelsværk; men da de snart kom i Strid med disse og deres Stilling i det fremmede Land saaledes blev usikker, saa meget mere som de svækkedes ved indre Stridigheder, forlod Kolonisterne efter tre Aars Forløb — under hvilken Tid de overvintrede paa to forskjellige Steder — igjen Landet; dog naaede kun et af de tre Skibe tilbage til Grønland. Noget senere forcolumbisk Besøg af Nordboere i V. har næppe fundet Sted; vel drog Aar 1121 en grønlandsk Bisp ud for at søge V., men han synes at være omkommen under Forsøget. Derimod vides et grønlandsk Skib Aar 1347 at have besøgt Markland. Til Vejledning angaaende ovennævnte Landes Beliggenhed tjener en Angivelse af Dagens Varighed ved Vintersolhverv i V., hvoraf dog kun kan sluttes, at V. ikke kan ligge nordligere end 49° 55"; i øvrigt maa man med Hensyn til Stedernes geographiske Bestemmelse støtte sig dels til Beskrivelsen af Sejladsen, dels til Beretningen om de nyopdagede Landes naturlige Beskaffenhed og Produkter. I Henhold hertil synes med megen Rimelighed Helluland at kunne bestemmes som Labrador, Markland er utvivlsomt New-Foundland, V. Ny-Skotland (Nova Scotia) med Cap-Breton Øen; i det sydlige Ny-Skotland er netop den vilde Vins Nordgrænse; her voxer ogsaa ved Flodbredder og stillestaaende Vand vildt Korn, den saakaldte Indian Rice. De indfødte, som Nordboerne kom i Berøring med, ere efter Storms Mening ikke, som tidligere antaget, Eskimoer, men Indianere. (I Følge den ved Antiquitates Americanæ fastslaaede Opfattelse skulde derimod Helluland være New-Foundland, Markland Ny-Skotland, V. Massachusetts og Rhode Island). — Foruden de nævnte Lande omtales i islandske Kilder endnu et Land, Stor-Irland eller de hvide Mænds Land, som man har søgt i Nordamerika, længere mod S.; i Følge Storm har man her at gjøre med rent sagnagtige Forestillinger, dannede under irsk Paavirkning.

Vinlus eller Drue-Rodlus (Phylloxera vastatrix), en Bladlusart, der lever paa Vinstokkens Blade og Rødder, og som, efter at den (omtr. 1860) optraadte i Frankrig, har udbredt sig overordentlig og tilføjet den franske Vinavl store Tab. Det er rimeligt, at den oprindelig stammer fra Nordamerika, hvor den især i sin overjordiske Form forekommer paa flere der levende vilde Vitis-Arter, og er bleven indført i Europa med de amerikanske Vinsorter, ved hvis Indførelse man søgte at bekæmpe andre saakaldte Sygdomme i de franske Vinhaver. Ødelæggelsen sker derved, at Rodlusene, der formere sig meget stærkt, angribe Rødderne, som raadne og medføre Vinstokkens Død. De er smaa, gule, vingeløse Insekter af ⅓ Liniers Længde, der gjennem flere Generationer formere sig (uden Befrugtning) ved Æg; derefter fremkomme Nympher til vingede V., dobbelt saa store som hine, der stige op paa den overjordiske Del af Vinstokken og der tilendebringe deres Forvandling; ogsaa de ere „Ammer", der forplante sig uden Befrugtning, men kun lægge faa Æg; deres Afkom bestaar af Hanner og Hunner, uden Sugesnabel eller Mund, der

un leve meget kort, for at forplante sig; de vle hvert Par kun ét Æg, der overvintrer, og hvoraf der fremkommer en vingeløs V., som nten kryber ned ad Vinstokken og grundlægger n ny Række af underjordiske Rodlus-Generationer eller (sjældnere) grundlægger en Række Generationer af galledannende Vin-Bladlus. Udbredelsen fra Stok til Stok eller fra Have il Have sker dels ved de vingede Kuld, dels jennem og over Jorden ved selve de vingeløse Rodlus's Vandringer fra de dræbte Vinstokke ud il de nærmeste sunde. Der har været foreslaaet en Mængde Midler mod dette Onde, nen de fleste have vist sig at være upraktiske, unyttige eller endog skadelige for Vinstokken. Det bedste er vistnok Dumas's Raad, at anvende Svovlkulstofforbindelser; Midlet synes at være probat og uskadeligt for Vinstokken, nen dog ikke ret at have vundet Indgang, naaske fordi det endnu ikke kan leveres tilstrækkelig billigt og i en Form, der gjør dets Anvendelse let og simpel i det praktiske Liv.

Winnecke, Friedr. Aug. Theod., tysk Astronom, f. 1835 i Hannover, blev efter at have været Astronom ved Observatorierne i Berlin, Bonn og Pulkova 1878 Professor i Astronomi ved Universitetet i Straßburg, hvor der under hans Ledelse blev bygget et nyt, prægtigt Observatorium. 1887 afskedigedes han paa Grund af Sygdom. Han har skrevet mange Afhandlinger angaaende forskjellige Grene af Astronomien, var derhos en flittig og fin Iagttager og opdagede sex Kometer, blandt hvilke en periodisk, der bærer hans Navn.

Vinoy, Joseph [vøa], fransk General, f. 1803, var bestemt til at blive Gejstlig, men forlod 1823 efter sine Forældres Død Seminariet og blev frivillig i den kongelige Garde. 1830 var han rykket op til Sergent, og efter Algériens Indtagelse s. A. blev han Lieutenant. Indtil 1850 gjorde han Tjeneste i Algérien, steg efterhaanden til Oberst og førte 1853 et nydannet Zouavregiment med Dygtighed mod Kabylerne; han udmærkede sig 1854—55 som Brigadegeneral ved Alma og Malakov og blev til ...on Divisionsgeneral, vandt 1859 nye Laurbær ved Solferino og reddede 1870 sin Division fra at inddrages i Ulykken ved Sédan, idet han i Tide trak sig tilbage til Paris. Under Beleiringen førte V. et Hærcorps, deltog i alle Udfald og blev 20 Jan. Overstbefalende i Stedet for Trochu. Da det 18 Marts mislykkedes at føre Kanonerne bort fra Montmartre, trak V. Hæren tilbage til Versailles. ... Maj anførte han paa ny et Hærcorps imod Kommunalisternes Oprør og trængte med det ...3 Maj ind i Paris. S. A. blev han Storkansler for Æreslegionen, men fjærnedes kort ør sin Død, 29 Apr. 1880.

Vinranke ell. **Vinstok** (Vitis vinifera), en latrende Busk med krum, ujævn Stamme, store, rundagtig-hjerteformede, femlappede og groft tandede Blade, over for hvilke de grenede Slyngtraade, hvormed Planten hæfter sig fast, sidde; de smaa, uanselige, grønne Blomster ere samlede i rige, stilkede Klaser og regelmæssig underfædige med et lille, femtandet Bæger, en af fem, med Spidserne sammenhængende Blade dannet Krone, der løsner sig hætteformig og falder af ved Udspringningen, fem Støvdragere og en enkelt Støvvej, der udvikler sig til et 2-rummet, saftigt Bær (Vindruer, Druer) med 2—4 Frø, som have en benhaard Frøskal. V. synes oprindelig at høre hjemme i det sydøstlige Europa og Vestasien, og navnlig findes den i stor Mængde og udvikler sig til en overordentlig Yppighed i Skovene omkring Kaukasus; imidlertid forekommer den ogsaa vildtvoxende mange andre Steder, og dens egentlige Hjem er derfor vanskeligt at bestemme, ligesom de fleste andre Culturplanters, der, saaledes som V., i umindelige Tider have været dyrkede. Man har i den senere Tid med Held krydset den med nordamerikanske Arter. I Henseende til geogr. Udbredelse naar V. indtil 52° n. Br. Den mest vindyrkende Verdensdel er Europa; Produktionsmængden i de europæiske Lande kan anslaas til: Frankrig 35 Mill. Hektoliter aarl., Italien 32, Spanien 21, Østerrig-Ungarn 10, Donaulandene 6, Portugal 5, Grækenland og Øerne i Archipelet 4, Bayern og Schweiz hver 1, Württemberg ½, Preussen, Baden og Krim hver ¼ Mill. Hektol. aarlig.

Winschoten, befæstet Stad i den hollandske Prov. Groningen, 4 M. ø. s. ø. for Groningen. 7,200 I. Store Teglværker, Kvæg- og Kornmarkeder.

Winsløw, Carl, dansk Skuespiller, f. 19 Febr. 1796, søgte efter at have prøvet at bane sig Vej i forskjellige Livsstillinger Ansættelse ved det kongel. Theater og optoges 1816 som Elev. Udholdende Flid i Forbindelse med ypperlige Anlæg bragte ham snart op imellem Theatrets mest udmærkede Kunstnere; hans „Zierlich" (1826), „Klister" (1827), „Joseph Golz" (1828), „Tartuffe" og „Schewa" i „Jøden" vare lutter originale, glimrende gjennemtænkte og mesterlig udarbejdede Charakterbilleder. I det sidste Aar af hans Liv hensygnede hans svage Legeme mere og mere, medens hans Aand vedblev at arbejde med sin fulde Kraft. 15 Marts 1834 spillede han sidste Gang som Ludvig XI, en Rolle, hvori hans Mesterskab culminerede; han døde 4 Oct. s. A.

Winsløw, Jacob (Benignus), f. 1669 i Odense, hvor hans Fader Peder W. var Præst til Frue Kirke, studerede først Theologi og prædikede endog med stort Bifald. Efter hans Patroners, Gehejmeraad Moths og Ole Rømers Raad begyndte han imidlertid at studere Anatomi og Medicin, var Prosector hos Casp. Bartholin, rejste 1697 sammen med I. de Buchwald til Holland og derfra til Paris, hvor han ved Læsningen af Bossuets Skrifter blev bevæget til at antage den katholske Religion; i Daaben 1699 antog han efter Bossuet Navnet Benignus. Hermed var han udelukket fra sit Fædreland, men med fornyet Iver gav han sig til at studere Medicinen og erhvervede sig snart stor Berømmelse baade som praktisk Læge og Videnskabsmand og da navnlig som Anatom. En Lærebog i Anatomien, der udkom 1732, blev længe i Anseelse og oversattes i de fleste Sprog. 1743 blev han Professor i Anatomi og Chirurgi ved den kongel. Have, 1744 anatomisk Demonstrator ved det nye oprettede Amphitheater og døde 1760. — Hans Broder, **Niels Bruun W.**, f. 1670 i Odense, tog først

theologisk Examen, men afslog paa Grund af svagt Helbred flere Præstekald, studerede Medicin, rejste udenlands og opholdt sig i 2 Aar i Paris hos Broderen, vendte hjem 1704 og døde 1711 af Pesten. Han var en dygtig Anatom og Chemiker, men kunde ikke komme frem og maatte leve af at praktisere paa Landet. — **Frederik Christian V.**, f. 1752 i Kjøbenhavn, hvor hans Fader, en Brodersøn af de ovennævnte, var Medailleur, blev oplært hos en Morbroder, der var Barber, fortsatte senere sin chirurgiske Uddannelse under H. Callisens Vejledning, blev Chirurg i Søetaten, rejste udenlands 1777—80, blev 1781 Overchirurg ved Frederiks Hospital og 1785 Professor ved chirurgisk Akademi, i hvis Oprettelse han selv havde haft en væsentlig Del. 1795 gik han af fra Hospitalet, 1801 blev han Hofmedicus og døde 1811. Ligesom han fra først af kun havde faaet en rent praktisk, men ingen videnskabelig Uddannelse, saaledes vedblev han ogsaa hele sit Liv igjennem at virke som praktisk Chirurg, ringeagtede endog al Lærdom og har selv kun skrevet meget lidt. Særlig Fortjeneste har han af Vaccinationens Indførelse her i Landet; han var selv den første danske Læge, der (6 Juli 1801) vaccinerede.

Vinsnæs, Fru Hanna Olava, f. 23 Aug. 1789 i Drammen, hvor hendes Fader var Borgemester Strøm, blev 1817 gift med den som lærd Theolog og som Stortingsmand højagtede (Provst) Paul V. Under Forfatternavnet Hugo Schwartz udgav hun en Række i sin Tid meget læste Fortællinger. Under eget Navn tiltalte hun Folket, som hun fik Anledning til at lære at kjende i de forskjellige Egne, hvor hendes Ægtefælle blev ansat. Den simple Fattelighed, hvormed Levevisdom meddeltes i disse hendes Folkebøger, skaffede dem Indgang i den fattigste Hytte („Katechisme i fem Parter, udsatte i Vers", 1831; „Bibelhistorien paa Vers", 1846; „Smaa Digte", 1848; „For Tjenestepiger", 1851; „Aftenerne paa Egelund", 1852). En lige saa stor Indflydelse har hun udøvet ved at undervise sit Kjøn om de materielle Midler til at fremme Livets Hygge og Tilfredshed (hun har udgivet „Lærebog i Husholdningen", 1845, 7de Opl. 1860; „Bæverbog" 1850; „For fattige Husmødre", 1856; „Kogebog for mindre Husholdninger i By og Bygd", 1862, o. m.). Hun døde 1872.

Vinsten, $C_4H_5KO_6$, surt vinsurt Kali, udskiller sig af unge Vine og afsætter sig paa Vinfadene som haarde Skorper, farvede grønliggraa (ved hvide Vine) eller røde, „rød V." (ved røde Vine), af Vinens Farvestof. Ved Omkrystallisation af saadan raa V. faas hvid V., Cremortartari, der bruges i Medicinen, Farverierne og til enkelt andet technisk Brug. I ren Tilstand danner det smaa, hvide Krystaller, der ere tungtopløselige i Vand, have en syrlig Smag og ere næsten uopløselige i Vinaand. Naar derfor Vin opbevares og Vinaandmængden herved forøges, dels ved Eftergjæringen, dels derved, at ikkun Vandet og ikke Vinaanden kan fordampe igjennem Træets (Korkens) Porer, saa udskiller der sig altid, efter som Vinaandmængden tiltager, mere og mere V. Man anser det derfor for et godt Tegn paa Vinens Qvalitet, naar den har afsat megen V. paa Flaskerne. **V.** (bedre „Tandsten") kaldes ogsaa den haarde Masse, der afsætter sig paa Tænderne, naar disse ikke holdes rene. V. bestaar af phosphor- og kulsur Kalk med Slim og dannes ved Udfældning af de i Mundhulens Vædsker (Spyt og Slim) opløste, faste Stoffer.

Vinsten, s. Vinranke.

Vinsyre, Vinstenssyre, $C_4H_6O_6$, forekommer hyppig i Planteriget, dels i fri Tilstand, dels som Kalk- og Kalisalte, saaledes i Druer, Tamarinder, Ananas, umodne Rønnebær, i Morbær, Agurker, sort Peber, islandsk Mos og i mange Knoller og Løg. V. fremstilles altid af Vinsten, som males fint, udrøres i Vand og neutraliseres med Kridt (kulsur Kalk), hvorved dannes let opløseligt neutralt vins. Kali, $C_4H_4K_2O_6$, og uopløselig vins. Kalk. Filtratet, der indeholder det vins. Kali, fældes med Chlorcalcium, hvorved opstaar opløseligt Chlorkalium og uopløselig vins. Kalk, i hvilken Form man nu har al Vinstenens V. Den vins. Kalk sønderdeles ved Svovlsyre; man filtrerer fra den tungtopløselige svovlsure Kalk og inddamper Opløsningen af V. til Krystallisation. — V. danner farve- og lugtløse Krystaller, der ere letopløselige i Vand, tungtopløselige i Vinaand og smage stærkt, men behagelig surt. Ved Ophedning sønderdeles den efter Ophedningens Grad paa forskjellig Maade; ved stærk Ophedning giver den Lugt som af brændt Sukker og efterlader et meget porøst Kul. Flere af dens Salte have Vigtighed (s. Vinsten, Seignettes Salt, Brækvinsten, Cremortartari). V. anvendes især i Farveriet som Bejtse, i Apotheket (til Brusepulver, Seidlitzerpulver o. lign.) især til Limonade, Punschextract osv. V. er opdaget af Scheele 1769; det var den første af den lange Række vigtige Opdagelser, vi skylde ham. En Opløsning af V. drejer Polarisationsplanen til højre, men man kjender 3 andre Syrer, som have samme Sammensætning, men hvoraf den ene, Antivinsyre, drejer til venstre, medens Druesyre, som er en Combination af begge, er uden Indvirkning paa Polarisationsplanen, men kan spaltes i den højre- og venstredrejende V., og den optisk uvirksomme V. ikke virker paa Polarisationsplanen og heller ikke kan spaltes til optisk virksomme Syrer.

Vinter, den koldeste Aarstid, regnes astron. fra 21 Dec., Vintersolhverv, til 21 Marts, Foraarsjævndøgn. Paa den sydl. Halvkugle er denne Tid Sommer; V. regnes der fra 21 Juni til 23 Sept. **Vinterdragten** er hos visse Pattedyr og Fugle forskjellig fra Sommerdragten, ikke alene ved Pelsens større Fyldighed, Længde og Tæthed, hvilket vel er Tilfældet med de fleste nordiske Pattedyr og Standfugle, men ogsaa ved en anden Farve eller Tegning; ikke sjælden udmærker V. sig ved at være hvid (f. Ex. Polarharen, Fjældharen, Rypen, Hermelinen). Overgangen fra Sommerdragten til V. maa da enten foregaa ved en dobbelt Fældning, Foraar og Efteraar, eller derved, at Vinterdragten om Foraaret omdannes til Sommerdragten. Til Dels kan dette ske hos Fuglene ved, at Spidserne af Fjerene efterhaanden slides

if eller falde af, hvorved andre Farver komme frem; men desuden kan der periodisk indtræde et endnu ikke nærmere oplyst eller forklaret nyt Liv i Fjerene, hvorved nye Farver komme frem og nye Spidser voxe ud; endelig ved at helt nye Fjer og Fjerpartier (Toppe, Kraver osv.) voxe ud.

Winter, Peter v., berømt Operacomponist, f. 1754 i Mannheim, d. 1825 i München, først Violinist, senere Elev af Abbed Vogler, 1788 Hofcapelmester i München, hvorfra han dog besøgte Italien, Wien, Hamborg, Paris, London og virkede for sine Værkers Udbredelse. Foruden mere end 40 Operaer og andre Arbejder for Scenen, hvoraf „Der unterbrochene Opferfest“ (Wien 1796) og „Marie von Montalban“ (1798) ere de mest berømte, skrev han en Mængde Kirkemusik, 26 Messer, 17 Cantater, 3 Requiem'er, 2 Oratorier og en stor Del mindre Stykker samt 10 Symphonier, flere Ouverturer, concerterende Stykker, en Del Kammermusik, mange Sange og en endnu højt anset „Vollständige Singschule“ i 4 Dele.

Winterberg, Grosser, et næsten 1,800 F. højt Bjærg i det saakaldte sachsiske Schweiz, paa Elbens højre Bred og paa den bøhmiske Grænse, besøges meget af Turister.

Vinterblomme (Eranthis hiemalis), en flerårig, urteagtig Plante af Ranunkelfamilien med omtrent samme Bygning af Blomsten som Nyserod og med stilkede Bællekapsler. Den lysegule Blomst tæt omgiven af et Svøb, dannet af 3 brede, mangedelte Blade. Blomstrer mod Slutningen af Vinteren og ses ganske almindelig i Haverne. Forekommer enkelte Steder hos os i Skove, men rimeligvis forvildet; hører hjemme i Sydeuropa.

Winterfeldt, Hans Karl v., preussisk General, f. 1709, blev tidlig en fortrolig Ven af Frederik II, som 1740 forfremmede ham fra Lieutenant til Major og til sin Adjudant. W. udmærkede sig i de to schlesiske Krige og viste desuden Dygtighed i diplomatiske Sendelser, saaledes 1755 til England. Siden 1748 var han Kongens Generaladjudant, og han var den af hans Raadgivere, der mest raadede til at begynde Krigen 1756 for at forekomme Fjenderne. W. afsluttede den Capitulation, hvorved den sachsiske Hær overgav sig, og faldt i Sept. 1757 i Slaget ved Görlitz.

Vintergjæk (Galanthus nivalis), en lille, flerårig Løgvæxt af Narcisfamilien uden Biblomsterdække med 3 længere, ydre og 3 kortere, indre Blomsterdækblade, af hvilke de sidste ere forsynede med en grøn Plet i Spidsen; ellers er Blomsten hovedsagelig hvid. Forekommer undertiden forvildet fra Haver, hvor den almindelig dyrkes; er vildvoxende i den største Del af Europa syd for os.

Wintergreen-oil, eng. [uintergrihn ojl], d. s. s. Gaultheriaolje.

Winterhalter, Franz Xaver, Maler i Paris, f. 1806 i St. Blasien i Baden, d. 1873 i Frankfurt a. M., uddannede sig til Kunstner i Tyskland, men begyndte først at blive ret bekjendt, efter at han havde nedsat sig i Paris, hvor han siden 1834 var en af de mest omtalte Kunstnere. I Begyndelsen malede han Genrebilleder, men sin egentlige Berømmelse har han faaet som Portrætmaler og da navnlig ved sine coquette og gratiøse Dameportræter. Dog var han tillige saa vel Ludvig Philips som Napoleon III.s erklærede Hofmaler og har flere Gange portræteret baade de nævnte Fyrster og en Mængde andre kongelige og kejserlige Personligheder.

Vinterhave, et større Væxthus, der er construeret saaledes, at Planterne deri kunne danne smukke Grupperinger, hvad enten de dyrkes i Potter eller ere frit udplantede i Huset, og som afgiver et behageligt Opholdssted i Vintermaanederne. Den største V. er den kejserlige i St. Petersborg, men særdeles elegante findes ogsaa i London, Biebrich, Paris, Stuttgart og andre Byer.

Winter-Hjelm, Otto, norsk Musiker, Søn af C. W. Hjelm (s. d. A.), f. i Christiania 8 Oct. 1837, blev Student 1855, men forlod Studierne 1857 for at ofre sig for Musiken. Han studerede dels i Leipzig, dels med offentligt Stipendium i Berlin hos Kullak og R. Wüerst. Fra Midten af Tresserne har han været bosat i Christiania, dels som Musiklærer, dels (siden 1874) som Organist ved Trefoldighedskirken. Han ledede en Tid det philharmoniske Selskabs Concerter, gav efter dettes Opløsning egne Symphoniconcerter og har oftere givet Kirkeconcerter. Som Componist har han leveret 2 Symphonier, flere Sange for Mandschor og Sange med Piano, Claverstykker m. m., ligesom han ogsaa har udgivet en Pianoskole og er optraadt som musikalsk Forfatter og Kritiker. — Hans Broder, **Kristian Anastas W.-H.**, f. i Christiania 22 Dec. 1843, var oprindelig uddannet for Handelen, men blev siden Journalist og Literat; han grundlagde 1870 „Handels- og Søfartstidende“, som han redigerede til 1873, og 1874 „Ny Illustreret Tidende“ i Christiania, som han redigerede til 1879, da han flyttede til Stockholm, hvor han fremdeles er bosat som Correspondent for norske og danske Aviser. Under Pseudonymet „Johannes Normann“, senere under eget Navn, har han leveret en Række Samfundsromaner med Emner fra de højere Samfundsklasser i Christiania og Stockholm: „Til Statsraadstaburetten“ (Kbhvn. 1882), „Fritz Randel“ (1883), „Intermezzoer“, 2 Samlinger (1884 og 1885), „Farvel, Hansen“ og „Naturalisterne“ (1886), „Grevinde Sissi“ (1887).

Wintersbark, Barken af Wintera aromatica (af Magnoliefamilien) fra Sydamerika; den kaldes ogsaa magellansk Kanel og er bleven brugt som Lægemiddel. **Falsk W.** eller hvid Kanel (Canella alba) faas fra Vestindien; den er ikke saa god som den almindel. Kanel.

Vintersøvn eller Vinterdvale, en midlertidig Standsning eller rettere Reduction af Livsfunctionerne hos visse Dyr i den kolde Aarstid. Under V. er Legemets normale Varme stærkt forringet, Afsondringerne formindskede til et Minimum, Aandedrættet svagt, Hjerteslaget langsomt og Modtageligheden for ydre Paavirkning meget svækket; Tarmens Afsondringsprodukter samle sig i Løbet af V. i Endetarmen og udtømmes i Regelen strax efter Opvaagningen. V. (fuldstændig eller i enkelte Tilfælde afbrudt af vaagne Perioder, hvori der

kan søges lidt Føde) optræder hos flere Pattedyr (Flaggermus, Pindsvin, Grævling, Bjørn, Hasselmus), hos alle vore Krybdyr og Padder, men ikke hos nogen Fugl, hos mange Insekter, Land- og Ferskvandsbløddyr osv. I varmere Lande indtræder noget lignende med visse Krybdyr, Bløddyr, Ferskvandsfiske osv. i den tørre Tid; begravede i Dyndet, sovende, med næsten ganske standsede Livsytringer oppebie de, at Fugtigheden vender tilbage og vækker dem til nyt Liv. Det er en Selvfølge, at de Dyr, der falde i Vinterdvale, førend denne indtræder, søge eller indrette sig et passende Vinterleje eller Hi; de Pattedyr, som tilbringe Vinteren paa denne Maade, pleje at gaa fede i Hiet, men forlade dette i en afmagret Tilstand. Om Aarsagen til V. vides kun lidet; at det ikke udelukkende er Kulden, som fremkalder den, synes at fremgaa af, at forskjellige vintersovende Pattedyr i Fangenskab ogsaa i varme Rum henfalde i den samme Dvale.

Winterthur, Stad i Cant. Zürich i Schweiz, 3 M. n. ø. for Zürich. 15,800 I. (1888). Prægtigt Raadhus, ny katholsk Kirke og flere højere Undervisningsanstalter. Betydelig Handel og Industri, navnlig i Bomuld. I Nærheden ligger Slottet Kyburg, der tilhørte Rudolf af Habsburg, og som besøges meget af Turister.

Winther, Geert Henr., f. 20 Nov. 1813 nær ved Horsens, Præstesøn, blev 1833 Student og 1840 theol. Candidat; 1846 tog han ved en Afhandling om Realskoler Magistergraden (var siden 1854 Dr. phil.). 1848 valgtes han til den grundlovgivende Rigsforsamling og fra 1849 uafbrudt til Folketinget for Aarhus Amts 1ste Kreds, indtil han 1884 vragedes af sine gamle Vælgere. 1856—63 var han desuden Medlem af Rigsraadet som valgt af Folketinget. Han var stadig Tscherning's nærmeste Meningsfælle, men øvede mindre Indflydelse ved sin Deltagelse i Forhandlingerne end ved politiske Manøvrer og Underhaands-Aftaler. Siden 1858 havde han jævnlig Sæde i Finansudvalget. Da Tscherning 1866 gik bort fra Rigsdagen, blev W. Fører for hans politiske Venner; han slog sig 1868 sammen med J. A. Hansens Tilhængere til „det folkelige Venstre" og gik kun modstræbende ind i det forenede Venstre 1870, samt forlod det allerede n. A. 1851 stiftede W. „de mindre Landejendomsbesidderes Brandforsikring i Nørrejylland for Løsøre" og 1855 en anden for faste Ejendomme, samt styrede dem som Formand henholdsvis indtil 1886 og 1882. Ligeledes udgav han siden 1850 „Nørrejydsk Tidende" og var selv Redacteur 1857—84. Endelig var han 1862 Medstifter af den jydske Folkeforening og blev dens Formand.

Winther, Rasmus Villads **Christian** Ferdinand, f. 29 Juli 1796 i Landsbyen Fensmark i Sydsjælland, hvor Faderen var Præst; efter dennes Død giftede Moderen sig med Sognepræsten Rasmus Møller (s. d. A.), hvorved Chr. W. fik den kun to Aar ældre Poul Møller til Halvbroder. Han blev Student 1815 og deltog med let Ungdomssind baade i det egentlige Selskabsliv og i Studenternes snævrere og videre Samliv; hans første trykte Digt, „Her under Rathimlens rolige Skygge", med dets berømte Omkvæd „Herrer vi ere i Aandernes Rige" skyldes netop et Studentergilde i Regensgaarden 1819. Først flere Aar efter — han havde imidlertid taget theologisk Embedsexamen 1824 — udgav han sin første Digtsamling, der under den beskedne Titel „Digte, gamle og nye" (1828) indeholdt et saa mærkeligt og opsigtvækkende Parti som de under Navnet „Træsnit" saa berømte landlige Idyller foruden Romancer som „Ridder Kalv", „Matrosen", „Haren", „Elskovsseglet" o. fl. Denne glimrende Debut stillede strax W.s Digtning som jævnbyrdig med Aarhundredets bedste danske Poesi i den almindelige Bevidsthed, og det var saa langt fra, at han senere mistede denne Plads, at Kjærligheden til ham snarere voxede i Aarenes Løb. Saa at sige med hver ny Digtsamling erobrede W. sig nyt Terrain som den uovertrufne Skildrer af det danske Naturliv, særlig den sjællandske Sommernatur, og den ejendommelige Klang i hans Poesi, der bringer netop den nationale Stræng til at sitre, høres som Efterklang hos en hel Skole af yngre Lyrikere efter ham, kjendelig baade ved det jævne, naturlige Sprog, hvori den udtaler sig, og ved den rhythmiske Vellyd, der er den egen. Den anden Hovedside af W.s Lyrik, oftest nøje forbunden med hans Naturmaleri, er dens stærkt udtalte erotiske Charakter; alle Kjærlighedens og Elskovens Stadier, fra det rent umiddelbare Indtryk af glad Velbehag ved det skjønne Phænomen til den mest glødende Attraa efter dets Besiddelse eller den smerteligste Fortvivlelse over dets Tab, ere komne til Udtryk i W.s erotiske Digtning, hvad enten den er af ren lyrisk Art, som Digtene „Til En", eller træder frem i Romancens Form, som „Fjældvandring ved Badet", „Annette", „Bægeret", „Sangerens Lykke", eller endelig har iklædt sig en strængere episk Form, som „Ringens Indskrift", „I et romersk Osteri", „En Novelle". Denne i Omfang ikke mindre end i Indhold saa rige Digtning udkom i sin Tid under forskjellige Separattitler saasom „Sang og Sagn", „Haandtegninger", „Digtninger" og samledes 1860 i en ti Binds Udgave, hvoraf to Bind indeholde hans fortræffelige, om end i Valget af Emner stundum lidt bizarre Novelledigtning og et Bind det mesterlige Digt „Hjortens Flugt", der, skjønt Digteren var nær ved de tresindstyve Aar, da han skrev det, næsten er Culminationen af den Skjønhedsfylde og Varme, der charakterisere hans Digtning, og i et fortræffelig opfundet Sujet let og naturlig forbinder dens to ovenfor fremhævede Hovedsider. Om end sparsommere vedblev W.s Produktion at yde sin Frugt helt op i hans høje Alderdom; erotisk-lyriske Digte vexlede med fint og sandt opfattede Naturbilleder og skjælmske Novellecompositioner; den sidste af disse, „Et Vendepunkt", udkom faa Uger før hans Død, der indtraf 30 Dec. 1876 i Paris. Hans Lig førtes paa offentlig Bekostning til Danmark. — W.s personlige Liv er dels lidet kjendt i dets inderste og afgjørende Forhold, dels ikke rigt paa ydre Bevægelse. En stor Udenlandsrejse, især til Italien, som han foretog 1830—31 under

meget heldige Forhold, har sat sit Mærke i hans Digtning; hans eget Kjærlighedsliv, baade dets Sorg og dets Lykke, er ogsaa directe udmalt i den. Men for øvrigt levede W. den fintdannede Aands tilbagetrukne Liv. Nogen offentlig Stilling har han aldrig beklædt, naar undtages, at han i nogen Tid var Lærer i Dansk for Frederik VII.s tilkommende Gemalinde, Prinsesse Mariane af Mecklenburg; herfra skriver sig hans Professortitel. Ordensdecorationer og anden offentlig Hyldest undsdrog han sig med sky Ængstelighed. Han nød siden 1851 Digtergage af Statskassen.

Wintzingerode, en gl. sydtysk Adelsslægt. **Georg Ernst Levin**, fra 1794 Rigsgreve af W., f. 1752, blev 1801 Udenrigs- og var 1806—16 Førsteminister i Württemberg; han brugtes 1820—25 i Sendelser til tyske Hoffer; d. 1834. — **Ferdinand**, Friherre af W., f. 1770, gik 1790 i østerrigsk og 1797 i russisk Krigstjeneste; 1802 blev han Generaladjudant hos Kejser Alexander I og sendtes 1805 til Berlin og Wien for at knytte Forbund imod Frankrig. 1809 kæmpede han i den østerrigske Hær ved Aspern, hvor han fik sin ene Fod knust af en Kugle; 1812 blev han som russisk General fangen ved Moskva (Napoleon I vilde lade ham skyde som stammende fra Kongeriget Westfalen), men befriedes paa Vejen til Vilna. Han udmærkede sig gjentagne Gange i Krigen 1813—14, især ved Indtagelsen af Soissons, og skjulte som Fører for et talrigt Ryttercorps en Tid lang for Napoleon de allierede Hæres Fremrykning mod Paris. D. 17 Juni 1818.

Viol (Viola), Slægt af Violfamilien med fjerribbede, med Axelblade forsynede Blade, uregelmæssige Femtalsblomster, i hvilke det ene Kronblad er forsynet med en Spore, 5 næsten siddende, sammenklæbede Støvknapper, 3-bladet, 1-rummet Kapsel. **Marts-V.** (V. odorata), fleraarig, uden overjordisk Stængel, saa at Blomsterstilkene altsaa udgaa fra Rodstokken, Blomsterne vellugtende, er almindelig. **Skov-V.** (V. silvatica) og **Mark-V.** (V. canina), begge fleraarige med overjordiske Stængler og lugtløse Blomster, hin med oftest blaa Spore, forekommende i Skove, denne med gulhvid Spore mere paa aabne Steder, blomstrende noget senere. Stedmoderblomsten (V. tricolor) er enaarig, har meget store, fligede Axelblade og flerfarvet Krone. Violfamilien hører til de underbædige, frikronbladede Tokimbladsplanter med Enkeltfrugt og vægstillede Frøstole. — I Jagtsproget bet. V. en Kjertel oven for Rævens Halerod, forsynet med en lille Aabning og indeholdende et violagtig lugtende Fedtstof, der efter gammel Jægertro skal besidde lægende Kraft.

Viola (s. **Bratsch**). Arabernes tostrængede Rebab, der paa Korstogenes Tid blev bekjendt i Europa, betragtes som vore Strygeinstrumenters Udgangspunkt. Troubadourernes trestrængede Rebec (et Slags Violin) var et Skridt fremad, og af denne udviklede sig Middelalderens Strygeinstrumenter, baade de mindre og større Arter af disse. De italienske Instrumentnavne ere i saa Henseende betegnende nok, idet Violino betyder en lille Viola, Violone (Contrabas) en stor V. og Violoncello en lille Violone. De fleste Afarter af Strygeinstrumenter referere sig ogsaa til Violaen, saasom V. da gamba, da spalla, d'amore, di bordone o. fl. Om den oprindelige V. havde 4 Strænge (c g d¹ a¹) eller 5 (c g d¹ a¹ e²) er vanskeligt at afgjøre; men det, at Violinens 4de Stræng stadig er bleven kaldt Kvint (den 5te), skriver sig i hvert Fald fra den femstrængede V., paa hvilken E-strængen virkelig var den 5te Stræng. **V. da gamba** eller blot **Gambe, Knæviol**, og **V. d'amore** stod til hen imod Slutningen af forr. Aarh. i stor Anseelse navnlig som Soloinstrumenter. Den første lignede vor Violoncel, men havde et Gribebræt med 7 Baand og var sædvanlig betrukken med 6 Tarmstrænge (D G c e a d¹), af hvilke de dybeste vare overspundne. Den sidste var noget større end vor Bratsch og ligeledes betrukken med 6 Tarmstrænge, hvis Stemning lempedes efter Tonestykkets toniske Treklang. Oprindelig anbragte man desuden 6 Metalstrænge under Tarmstrængene, der stemmede med disse og sattes i Svingninger af dem. Man havde forskjellige Størrelser af begge Slags Instrumenter, og Strængenes Antal varierede ogsaa. Den obligate Bratschstemme i Raouls Romance af Meyerbeers „Hugenotterne" er oprindelig skrevet for en syvstrænget V. d'amore. **Violin**, det højest klingende af de nu brugelige Strygeinstrumenter, har 4 Tarmstrænge, der stemmes som g d¹ a¹ e², og af hvilke den dybeste er overspunden. Instrumentet omfatter alle Tonesystemets Toner fra lille g op ad, og ved Flageolettonernes Hjælp kan man komme endnu højere. Violinbygningen naaede i Begyndelsen af 18de Aarh. sin højeste Fuldkommenhed. Alle Forsøg paa at overbyde, hvad Mestrene fra Cremona have præsteret, have vist sig frugtesløse, medens Blæse- og Slaginstrumenter, Claver, Harpe og Orgel stadig ere blevne fuldkomnere. **Violoncel** [long] (ital. Violoncello ell. fork. Cello), det bekjendte Bas-Strygeinstrument med 4 Tarmstrænge, som stemmes i C G d a, og af hvilke de to dybeste ere overspundne. Den har et Toneomfang af mindst 3¼ Octav fra store C til tostreget g, af hvilke de dybere 2½ Octav i Regelen noteres efter Basnøglen og de øvrige efter Tenornøglen og G-Nøglen. V. byggedes allerede 1550—1600, men spillede en underordnet Rolle, mest som ledsagende Bas, og kom kun langsomt op ved Siden af Gamben som concerterende Instrument. Størrelsen var temmelig forskjellig og blev først endelig fastsat af Stradivari. Violōne, s. **Contrabas**.

Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel [violā lə dykk], fransk Bygmester, f. 27 Jan. 1814, d. 17 Sept. 1879 i Lausanne, var Elev af A. Leclerc, uddannede sig derpaa i Italien og berejste Frankrig, hvis Mindesmærker i Spidsbuestil han aftegnede og studerede. Han har især Fortjeneste af fine historisk og kunstnerisk rigtige Restaurationer af Kirker i denne Stilart, deriblandt Sainte-Chapelle og Notre-Damekirken i Paris (i Forening med Lassus) og Domkirkerne i Amiens og Laon. Han var tillige en fremragende architektonisk Forfatter, hvis »Dictionnaire de l'architecture française« i 10 Bd., »Dictionnaire du mobilier français« i 6

Bd., »Histoire d'une maison«, »L'art russe« o. fl. Værker stadig stattes højt. Hans Søn er Udgiver af »Gazette des architectes«.

Violrod, Rodstokken af nogle Arter Iris, bruges paa Grund af sin Vellugt til Parfume og til at give Børn at tygge paa under Tandfrembruddet, sjældnere som Lægemiddel.

Vionville [viongvil], Landsby i det tyske Lothringen, knap 2½ Mil v. for Metz, bekjendt af det blodige Slag 16 Aug. 1870 imellem Prins Frederik Carls Hær og Bazaines. Dennes Tilbagetog imod Vest hindredes, og Slaget var saaledes en Indledning til den afgjørende Kamp ved Gravelotte 18 Aug. S. Mars la Tour.

Viotti, Giovanni Battista, f. 1753 i Fontanetto i Piemont, d. 1824 i London, betragtes som Grundlæggeren af det moderne Violinspil. I Turin fik han Tartinis Elev Pugnani til Lærer, og 1780 tog denne ham med paa en Kunstrejse i Tyskland og Rusland. V. beundredes overalt som Tidens største Violinist; han kom til London og 1782 til Paris, hvor han blev Accompagnateur hos Marie Antoinette, forestod de aristokratiske Concerter i Hôtel Soubise og 1789 overtog Directionen af en italiensk Opera. Revolutionen ødelagde denne Entreprise, og han drog til London; men hans Stilling der blev uholdbar paa Grund af et mellem de franske Emigranter circulerende falskt Rygte om, at han var Spion for Revolutionsmændene. Han levede nu mest sysselsat med Composition nogle Aar paa et Landsted nær ved Hamborg, besøgte 1795 atter London og 1802 Paris, hvor hans Spil vakte endnu større Beundring end nogen Sinde. Han forlod dog igjen Paris, hvor han efter et nyt Besøg 1814 først tog fast Ophold 1819 som Directeur for den store Opera. Tiden var ham ugunstig, og 1822 maatte han fratræde. Han døde paa en Rejse, han gjorde for at adsprede sig. Man har af V. 29 Violinconcerter, hvoraf nogle endnu høre til de største Violinisters Concertrepertoire, en Snes Strygekvartetter, et lignende Antal Trioer, 50 Violinduetter, 18 Violinsonater med Bas m. m.

Vipper, s. Wupper.

Vipstjært (Motacilla alba, flava osv.), norsk Erle, livlige Smaafugle af Sangernes (Sylviernes) Familie, med lang, lige afskaaren Hale, som de vippe op og ned, temmelig høje, fine Ben og ret livlige Farver (Gult, Hvidt, Sort og Grønt). De opholde sig paa aaben Mark, især dog i Nærheden af Vand, søge deres Føde (Orme og Insekter) paa Jorden, ruge ligeledes paa denne i en simpel Rede af Straa, Haar o. desl. og drage om Vinteren mod Syd.

Vique [vike], Stad i den spanske Prov. Catalonien, 7 M. n. for Barcelona, med 12,500 I. Bispesæde. Silke- og Bomuldsindustri, Kobber- og Stenkulsminer.

Viraktræ (Boswellia), af en med Orangerne beslægtet Familie, har hjemme i Nordostafrika, Arabien og Ostindien. Af dens Gummiharpix, der faas ved Indsnit i Barken, faas Virak (Olibanum), der dels anvendes i Medicinen, dels fra ældgammel Tid har været meget skattet som Røgelse.

Virchow, Rudolph [virchо], den Mand, der i vor Tid har øvet den største Indflydelse paa Lægevidenskaben, f. 13 Oct. 1821 i Schivelbein i Pommern, blev 1846 Prosector ved Charité i Berlin og snart efter Professor i Medicinen, maatte 1849 forlade sin Stilling, da han havde paadraget sig Regeringens Unaade ved sine frisindede politiske Anskuelser, men blev strax ansat som Professor i pathologisk Anatomi i Würzburg. Her vandt han ved en Række epochegjørende Arbejder i kort Tid saa stort et Navn, at han 1856 blev kaldet tilbage til Berlin som Prof. i pathologisk Anatomi, almindelig Pathologi og Therapi og endda kunde opstille forskjellige Betingelser for sin Tilbagekomst, bl. a. Fordringen om Opførelsen af en pathologisk-anatomisk Læreanstalt efter hans egen Plan. I dette „pathologiske Institut“ i Charité-Hospitalet har han siden med utrættelig Flid virket og skabt en hel Skole af Elever, der have udbredt hans Lærdomme over hele den civiliserede Verden. Det er især ved den planmæssige Anvendelse af Mikroskopet i den pathologiske Anatomis Tjeneste, at V. har fremmet denne Videnskab saa umaadelig og ikke alene beriget den med en Fylde af Materiale, men ogsaa bidraget overordentlig meget til den rette Tydning af de sygelige Processer og til Forstaaelsen af deres Udvikling; alt dette vil i lang Tid have blivende Værd, medens derimod den theoretiske Lære, han har opbygget paa denne Grundvold, den saakaldte „Cellularpathologi“ (s. d. A.), kun har haft en mere forbigaaende Betydning. Ogsaa af Hygiejnen har V. megen Fortjeneste, og endelig har han allerede længe staaet som en højt anset og fortjent Fører for hele Tyskland paa den forhistoriske Archæologis Omraade; han kan betragtes som den egentlige Stifter af „Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte“, og Oprettelsen af „Museum für Völkerkunde“ skyldes væsentlig ham. Af hans mange archæologiske Afhandlinger kan nævnes „Das Gräberfeld von Koban in Kaukasus“ (1883). Hans lægevidenskabelige Hovedværker ere: „Gesammelte Abhandlungen zur wissenschaftlichen Medizin“ (Frankf. a. M. 1856; Det Opl. 1862); „Vorlesungen über Cellularpathologie“ (Berl. 1859); „Die krankhaften Geschwülste“ (Berl. 1863—67; ufuldendt). V. har desuden spillet en vigtig politisk Rolle som en af Grundlæggerne og Førerne for det preussiske Fremskridtsparti og som Medlem af Underhuset siden 1861. Især tog han Del i Drøftelsen af Kirkelovene 1873—75 og betegnede Kampen imod det katholske Præsteskab som en „Culturkamp“. 1867 stemte han imod den nye nordtyske Forfatning og vilde derfor først 1880 tage Sæde i Rigsdagen; men siden har han uafbrudt repræsenteret en af Berlins Valgkredse og haardnakket kæmpet imod Bismarcks Politik. Ogsaa har han siden 1861 haft Sæde i Berlins Byraad og taget vigtig Del i dets Arbejder.

Virer, udgløđet Jærntraad (eng. wire), beklædt med Papir, Bomuld, Silke o. fl. ved Bevikling, Overfletning eller Indvævning, for at Jærnet ikke skal komme i umiddelbar Berøring med det Tøj, som derved skal udstrammes.

Virgil, s. Vergilius.

Virgin, Christian Adolf [vîrjin], svensk Verdensomseiler, f. 5 Sept. 1797, blev Underlieutenant ved Flaaden 1814, Capitain 1834 og førte 1840—41 Commandoen paa Corvetten „Najaden" i Middelhavet. 1843 blev han Commandeurcapitain, gjorde Tjeneste som Flagcapitain paa den 1848 udcommanderede Escadre, førte Fregatten „Eugenie" paa dens Jordomseiling 1851—53 (beskreven af C. J. A. Skogman i »Fregatten Eugenies resa omkring jorden«, 1854—55) og blev ved sin Hjemkomst Contreadmiral; senere var han Minister i London 1854, i Kjøbenhavn 1856—58 og i Haag 1858—60; d. 8 Febr. 1870.

Virgin-Gorda [vōrdschin], en af de smaa Antiller i Vestindien, ligger ø. for St. Thomas og tilhører tillige med den mod V. liggende Tortola og nogle Smaaøer England.

Virginia, i Nordamerika, oprindelig en Stat, er nu delt i de 2 Stater:

	□ M.	Befolkn. 1880
Vest-V.	1,165,6	618,457
V.	1,996,7	1,512,565
	3,162,2	2,131,022

Landet ligger mellem 36° 30' og 41° n. Br. og er omgivet af Nord-Carolina, Tennessee, Pennsylvania, Maryland og Atlanterhavet. Det gjennemstryges fra S. V. mod N. Ø. af Alleghanybjærgene, der danne flere Parallelkjæder med forskjellige Localnavne. Dalene mellem Kjæderne ligge 1,000—1,500 F. over Havet, og kun enkelte Bjærgspidser naa 5,100 F. Landet nærmest ø. for Bjærgene er stærkt bakket, men antager snart Slettekarakter og sænker sig gradvis ned mod det flade Kystland, der gjennemskæres af Chesapeakebugten. De vigtigste Vandløb her ere Potomac paa Grænsen mod Maryland, York og James, der falde i Chesapeakebugten, og Chowan og Roanoke, der gjennem Nord-Carolina løbe ud i Albemarle Sund. Landet v. for Bjærgene er ligeledes bakket og sænker sig ned mod den store Flod Ohio, der danner Grænsen mod Staten Ohio og herfra optager Monongahela, Kanawha og Big Sandy med flere mindre Vandløb. Klimaet verler efter Høidebeliggenheden; i det lave Kystland er det hedt, om Sommeren usundt, og Landet lider her ofte af Regnmangel. Bjærglandet har et mindre varmt og sundere Klima og Landet v. for Bjærgene temmelig barsk Vinter, men meget hed Sommer. Saa vel Bjærgdalene som Slettelandet ere i Regelen meget frugtbare, om end den naturlige Frugtbarhed er sat meget tilbage ved uforsvarlig Drift. Det vigtigste Landbrugsprodukt er Tobak og af Kornarterne Majs, Hvede og Havre. Ogsaa dyrkes her Hør i stor Udstrækning. Kvæg-, Faare- og Svineavlen er meget betydelig. Af Mineralprodukter forekommer Stenkul i stor Mængde, Jærn, Kobber, Guld, Bly, Salt, Gips, Porcelænsjord, Kalk og flere Stenarter. Antallet af Mineral- og Saltkilder er meget stort. Oct. 1888 havde V. en Statsgjæld af 118 Mill. Kr.; Vest-V. har derimod ingen Gjæld. I V. er den lovgivende Magt hos et Senat af 40 paa 4 Aar valgte Medlemmer og et Repræsentanthus af 100 paa 2 Aar valgte Medlemmer. Gouverneuren vælges paa 4 Aar; til Unionens Repræsentanthus sendes 10 Medlemmer. Vest-V. styres af en Gouverneur, valgt paa 4 Aar, og har et Senat af 26 Medlemmer, valgte paa 4 Aar, og et Repræsentanthus af 65 Medlemmer, valgte paa 2 Aar. Til Unionens Repræsentanthus sendes 4 Medlemmer. — V. blev først bekjendt ved Cabots Opdagelsesreise 1497. W. Raleigh udsendte 1584 et Par Skibe, der tog Landet i Besiddelse, og han kaldte det V. til Ære for sin jomfruelige Dronning Elisabeth; Forsøgene paa at bebygge Landet mislykkedes. 1606 gav Kong Jakob I V. til et Compagni i London, og n. A. grundlagdes den første blivende Nybygd, Jamestown; men den led haardt under Kampe med de indfødte samt under Tryk af Klimaet og mange Savn. 1619 fik V. en Kolonialforsamling, 1620 indførtes Negerslaver, og 1624 stilledes V. umiddelbart under Kronen med en kongelig Gouverneur, men bevarede dog sin indre Selvstyrelse. Under Cromwell forblev V. Kongedømmet tro, og mange engelske Adelsmænd flygtede derhen. Derimod tog V. virksom Del i Modstanden mod England under Georg III, og derfra udgik flere af Oppositionens Ledere og af de senere Hærførere i Frihedskrigen (Jefferson, R. H. Lee og Washington). Den Gang var V. en af de mægtigste Stater i Unionen, og 4 af dennes 5 første Præsidenter vare fødte i V. Senere gik Velstanden tilbage, fordi Tobaksavlen udpinte Jorden, og V. levede mest af „Slaveavl" (d. e. Udførsel af Slaver til de sydlige Stater). I Borgerkrigen 1861—65 gav V. Syden dets dygtigste Generaler; Richmond blev Sydens Hovedstad; nær Potomac stod de største Slag, og med Richmonds Indtagelse var Krigen til Ende. 1862 udskilte den vestlige Del af V. sig til en egen Stat, Vestvirginia, der sluttede sig til Norden og afskaffede Slaveriet. Efter Sydens Nederlag maatte V. gjøre det samme og 1869 omdanne sin Forfatning i Overensstemmelse med Negrenes Ligestilling for at opnaa Gjenindtrædelse i Unionen. Siden har V. været i rask Udvikling.

Virginia, en Datter af den romerske Plebejer Virginius, blev efter Sagnet dræbt af sin egen Fader, da Decemviren Appius Claudius (s. d. A.) lod hende erklære for sin Slavinde for at faa hende i sin Magt.

Virginia City [vordschinja sitti], Stad i Staten Nevada i Nordamerika, 4 M. n. til ø. for Carson, med 10,900 J., er en ny anlagt, smukt bygget Stad med flere Kirker og Theatre og prægtige Butiker.

Virgo, lat., Jomfru; Stjærnebilledet Jomfruen.

Viriāthus, en lusitanisk Høvding, ledede med stort Held fra 147—139 f. Chr. sine Landsmænds Opstand mod Romernes Herredømme, men blev 139 dræbt af sine egne Folk, efter en forræderisk Aftale med Quintus Servilius Cæpio, hvorpaa Lusitanien blev underkastet paa ny af Decimus Junius Brutus 138.

Virido Gris, lat., d. s. s. Spanskgrønt.

Viril, mandlig, mandig, mandbar. Virilstemme, særskilt Stemme, kaldtes paa den gamle

tyske Rigsdag den Stemme, hver enkelt Fyrste (eller Rigsstad) havde, i Modsætning til de „Curiatstemmer“, som Rigsgreverne og Prælaterne i Fællesskab (som Curie) afgav. Senere brugtes V. om de Stemmer, der ved Forfatningen eller ved fyrstelig Udnævnelse tildeltes Standesherrer eller enkelte store Godsejere i de tyske Landdage eller Provinsialstænder som en personlig Rettighed, i Modsætning til de Stemmer, som de valgte Repræsentanter havde. I den slesvigske Stænderforsamling 1836—46 havde Hertugen af Augustenborg V.

Wirth, Max, f. i Breslau 1822, udfoldede 1850—55 en ret betydelig journalistisk Virksomhed som Medarbejder eller Redacteur af forskjellige Blade, blev 1864 kaldet til Bern som Directeur for det statistiske Bureau, hvilken Stilling han 1873 opgav for at fortsætte sin journalistiske Virksomhed først i Breslau, siden i Wien, hvor han fra 1874 har taget Ophold. Blandt hans større Arbejder maa nævnes: „Grundzüge der Nationalökonomie“ (4 Bd., Köln 1865—73, til Dels i flere nye Udgaver), „Geschichte d. Handelskrisen“ (Frankf. a. M. 1858, 3dje Udg. 1883) og „Die Krisis in der Landwirthschaft“ (Berl. 1881).

Virtualitēt, Evne til at virke. Virtuel [ēll], som har Evne til at virke, men uden at ytre den.

Virtuōs, den, der i Udøvelsen af sin Kunst, særlig Tonekunsten, har opnaaet en fremragende Dygtighed, Virtuositēt.

Virus, Virulēns, Gift, Giftighed, bruges ogsaa om Smitstofferne.

Vis-à-vis, fr. [vis a vī], lige overfor; vis-à-vis de rien [dø riæng], blottet for alle Subsistensmidler.

Wisbeach [uīsbitsch], Stad i Cambridgeshire i England, 7 M. n. for Cambridge, ved Floden Nen, med 9,300 J. og betydelig Handel og Skibsfart.

Visby, Stabelstad paa Vestkysten af Gotland, Sæde for Länsstyrelsen og en Biskop. 6,843 J. (1888). Mærkelige Ruiner af Fæstningsværker og Kirker; højere Elementarskole, Navigationsskole, Hospital, Lazareth, Afdelingskontor af Rigsbanken, Hypothekbank, Sparekasse; Badeanstalt; Skibsværft; Udførsel af Kalk, Trævarer og Korn osv. — V., som allerede i det 12te Aarh. var Midtpunktet for Handelsforbindelserne i Østersøen og tidlig blev Medlem af Hanseforbundet, stod i det 14de Aarh. paa Højdepunktet af sin Anseelse; Staden havde da mindst 13 Sogne- og Klosterkirker, af hvilke nu kun findes en af de mindre, St. Maria Kirke, og Ruiner af 7 andre. Valdemar Atterdag gav Staden sit Knæk, da han 1361 indtog og plyndrede den; Ødelæggelsen fuldendtes af Lybekkerne 1509 og 1525. Efter at Gotland var bleven svensk Besiddelse (1645), erobredes hele Øen og holdtes 1676—79 besat af de danske, som da ødelagde det af Erik af Pommern anlagte Slot Visborg. V. havde i ældre Tider sin egen Stadslov, som i sin nuværende Form er bleven nedskreven paa Tysk i Midten af det 14de Aarh.; en Afdeling af denne var Søretten. En anden saakaldet „V.ſk Søret“, ligeledes paa Tysk, udgiven i Kjøbenhavn 1505 af Godfr. af Ghemen, er i Virkeligheden kun Amsterdams og den flamske Søret samt Uddrag af den gamle lybske Ret (s. Søret). V.-Stift omfatter Gotland med omliggende Smaaøer og er inddelt i 3 Provstier med 44 Pastorater.

Viscacha, s. Harenus.

Vischer, Fried. Theod. [f], tysk Æsthetiker, f. 30 Juni 1807 i Ludwigsburg i Württemberg, Jævnaldrende og Bysbarn med D. F. Strauß, der blev hans fortroligste Ven og Aandsfrænde, studerede Theologi i Tübingen (hans eget Ønske havde været at blive Maler), havde her F. C. Baur til Lærer og fordybede sig særlig i Studiet af Schelling og Hegel. Han vandt i sine sidste Studenteraar Prisbelønning for en Prædiken, men samtidig Berømmelse for burleske Satirer. Efter nogle Aars Virksomhed som Capellan og Repetent foretog han en længere Rejse til Nord- og Sydtyskland, og navnlig Opholdet i det muntre Wien og mellem Dresdens og Münchens Kunstskatte øvede stor Indflydelse paa ham. Fra 1833 virkede han som Repetent og Privatdocent i Tübingen. Hans Skrift „Ueber das Erhabene und Komische“ (1837) viser allerede Grundtrækkene af hans senere æsthetiske System. 1839 foretog han med offentlig Understøttelse en Rejse til Italien og Grækenland. Efter lang Venten udnævntes han 1844 til Professor i Æsthetik i Tübingen, men hans Tiltrædelsestale, hvori han udtalte en begejstret Tilslutning til den pantheistiske Verdensanskuelse, vakte saa stor Forargelse, at han blev suspenderet i to Aar. Sit ufrivillige Otium benyttede han til at begynde Udarbejdelsen af sit Livs Hovedværk, „Aesthetik oder Wissenschaft des Schönen“, hvoraf 1ste Bind udkom 1846, og som 1857 sluttedes med 3dje Bind. Efter en rent metaphysisk Udvikling af det skjønnes Begreb gjennemgaar V. det skjønnes objective Fremtræden i Naturen, dets subjective Fremtræden i Phantasien og dets subjectivt-objective Fremtræden i Kunsten. Dette Værk er et Repertorium for den æsthetiske Videnskab. V. betoner ikke blot, hvad der har Interesse for den begrebsmæssige Opfattelse, men ogsaa den historiske Udvikling paa de forskjellige Omraader og den Vexelvirkning, hvori det æsthetiske staar med Livsanskuelsen og Livsforholdene i det hele. I sine „Kritische Gänge“ har han samlet flere interessante Afhandlinger og bl. a. givet en Selvkritik af sit æsthetiske System. I Revolutionsaaret 1848 afbrød V. sine videnskabelige Sysler og gik som Deputeret til Rigsparlamentet i Paulskirken, hvor han sluttede sig til det moderate Venstre; han hørte til den Del af Forsamlingen, der gik til Stuttgart. 1855 modtog han en Ansættelse i Zürich, men vendte 1866 tilbage som Professor i Tübingen og ved den polytechniske Skole i Stuttgart. 1879 udgav han en Roman („Auch Einer“), i hvilken han udtalte sin pantheistiske Anskuelse. D. 14 Sept. 1887.

Vischer, Peter [f], tysk Malmstøber, f. 1455 ell. 1456, d. 1529, arbejdede i Nürnberg efter Modeller dels af A. Krafft, dels af sine Sønner, navnlig Hermann og Peter V., medens det nu synes sikkert, at han ikke selv har modelleret noget af de Værker, han støbte. Blandt de Arbejder, der ere fremgaaede af hans Værksted,

er det vigtigste St. Sebaldus's Gravminde i Kirken af samme Navn, udført i gotisk Stil, og af hvis mange Statuetter især de 12 Apostle ere blevne berømte. End videre maa nævnes et Relief med Christus hos Lazarus's Søstre, i Regensburg, det Fuggerske Pragtgitter i Nürnbergs Raadhus og to af de legemsstore Statuer, der høre til Maximilian II.s Gravmæle i Innsbruck, foruden en Mængde Epitaphier rundt om i Tyskland.

Wisconsin [niskónnsin], en af de forenede Stater i Nordamerika, omgiven af Michigansøen mod Ø., Staten Illinois mod S., Iowa og Minnesota mod V. og Øvre Søen og Michigan mod N. 2,636 □ M. med 1,315,500 I. (1880). Statens Vestgrænse dannes af Mississippifloden, der her optager St. Croix, Chippeway, Black River og Wisconsin. I Statens nordøstl. Hjørne er Green Bay, der gjennem Foxfloden modtager Afløbet fra den store Sø Winnebago. Hovednæringskilder ere Agerbrug, Skovbrug og Bjærgværksdrift paa Bly, Kobber og Jærn. — Den lovgivende Magt er hos et Senat af 33 paa 4 Aar valgte Medl. og et Repræsentanthus af 100 paa 2 Aar valgte Medl.; den udøvende Magt har en Gouverneur, ligeledes valgt paa 2 Aar. Til Unionens Repræsentanthus sender W. 9 Medlemmer. W. havde 1830 kun 3,000 hvide Indb. og regnedes til Michigan, blev 1836 et særskilt Territorium og 1848 optagen som Stat. W. har ingen Statsgjæld. Det er en af de Stater, hvortil Nordboere især have udvandret. Hovedstad Madison.

Viscónti (egtl. Vicegrever; lat. vicecomes, eng. viscount, fr. vicomte) hed i Middelalderen en berømt adelig Familie i Lombardiet, der sagdes at nedstamme fra de langobardiske Konger. Det første sikre Medlem af Familien er Eriprando, som nævnes 1037 under Milanos Strid med Conrad II. Hans Søn Ottone blev 1075 vicecomes i Ærkebispedømmet Milano, hvoraf Familiens Navn kommer. V. stred længe mod Huset della Torre (s. Thurn og Taxis) om Herredømmet i Milano, og deres Magt udvidedes meget af Ottone V., Ærkebiskop af Milano. Ved hans Død (1258) tilfaldt hans Besiddelser hans Brodersøn Matteo I, som efter mange Lykkens Omskiftelser under Henrik VII.s Romertog fordrev Guido della Torre og 1312 blev kejserlig Statholder i Milano. Ved hans Død fulgte hans Søn Galeazzo I (1322—28), der 1327 blev fængslet af Ludvig af Bayern formedelst Mistanke om Forræderi og døde 1328. Hans Søn Azzo døde 1339 uden at efterlade sig Sønner, hvorfor han blev efterfulgt af sin Farbroder Luchino (indtil 1349), der optraadte som Beskytter af Videnskab og Kunst. Dennes Broder, Giovanni, Ærkebiskop af Milano, Petrarcas Velynder, underkastede sig baade Bologna og Genua, men blev bortreven fra sine store Planer ved en pludselig Død 1354. Hans 3 Brodersønner, Matteo II (d. 1355), Galeazzo II (d. 1378) og Bernabo (d. 1385), delte Arven mellem sig, men tabte største Delen af deres Farbroders Erobringer. Da Bernabo vilde udplyndre og dræbe Galeazzo II.s Søn Gian eller Giovanni (Johan) Galeazzo V., blev han overlistet, fængslet og dræbt af denne, under hvem V.s Magt naaede sit Højdepunkt. 1395 kjøbte han af Kejser Wenzel Hertugværdigheden over Milano, underkastede sig Pisa, Siena, Perugia, Padua og Bologna og stod trods Venezias og Firenzes Modstand i Begreb med at antage Titlen „Konge af Italien", da han døde pludselig 1402. Blandt hans storartede Byggeforetagender maa fremhæves Domkirken i Milano og Certosa i Pavia. Hans Datter Valentine V. blev gift med den franske Konge Carl VI.s Broder Ludvig af Orléans og ved ham Stammoder til de franske Konger Ludvig XII og Frants I (s. Valois), som af den Grund senere gjorde Fordring paa Milano. Gian Galeazzos Sønner Giammaria og Filippo Maria delte Landet, men de fleste af hans Erobringer tilfaldt Firenze og Venezia. Da Giammaria var bleven myrdet 1412 paa Grund af sin Grusomhed, herskede Filippo Maria alene; hans Ærgjerrighed indviklede ham i mange Krige med hans Naboer, især Venezia; selv deltog han ikke personlig i Kampen (lige saa lidt som tidligere hans Fader havde gjort), men overlod den til de store Condottierer Carmagnola, Piccinino og Francesco Sforza, hvilken sidste giftede sig med hans uægte Datter Blanca og efter Filippo Marias Død (1447) bemægtigede sig Milano 1450 (s. Sforza). — Sidelinjer af Huset V. findes endnu i Lombardiet; derimod synes de romerske V. (s. den følgende Art.) at have en anden Oprindelse.

Viscónti, Ennio Quirino, ital. Archæolog, f. 1751 i Rom, var Prof. i Archæologi og Conservator ved Museet for Oldsager i Paris og døde der 1818. Hans Hovedværker ere: det af hans Fader Giambattista Antonio V. (ligeledes en bekjendt Archæolog, f. 1722, d. 1784) begyndte »Museo Pio Clementino« (1782—1807, 7 Bd.), »Iconographie Grecque« (3 Bd., 1808), »Iconographie Romaine« (Paris 1817—33, 4 Bd.). — Hans Søn, Louis Tullius Joachim V., f. 1791 i Rom, d. 1853, kom til Paris i en ung Alder og virkede der som Architekt, idet han bl. a. opførte Napoleons Gravmæle i Invalidekirken.

Viscónti-Venósta, Emilio, Marquis, italiensk Statsmand, f. 1830 i Milano, skrev tidlig i Italiens frisindede Blade og blev 1859 kongel. Commissær ved Garibaldis Friskarecorps i det nordlige Lombardi. I Sommerens Løb var han Farinis Medhjælper i Emilia ved Forberedelsen af dets Tilknytning til Sardinien og fulgte i Jan. 1860 Pepoli til Paris og London for at opnaa denne. Han blev derefter Deputeret og fulgte i Nov. s. A. Farini til Napoli, hvor han ledede de udenrigske Forhandlinger indtil Indlemmelsen. 1861 blev han Generalsecretær i Udenrigsministeriet og i Maj 1863 selv Minister, i hvilken Stilling han sluttede Septemberconventionen 1864. Han maatte derfor fratræde og blev Afsending i Constantinopel, men kaldtes i Juni 1866 tilbage som Udenrigsminister under Ricasoli indtil Apr. n. A. I Dec. 1869 blev han for tredje Gang Udenrigsminister og forblev i denne Stilling under skiftende Ministerier indt. Marts 1876; han arbejdede for et godt Forhold til Tyskland og Østerrig og ledsagede 1873 Kong

Victor Emanuel til Wien og Berlin. 1886 blev han Senator.

Viscosimèter er et Instrument til at maale Tykflydenheden af en til Kattuntrykning bestemt, med Gummi forsat Farve. Man har flere Slags V.; de bero paa, at en Vædske under givne Forhold flyder desto langsommere igjennem en bestemt Aabning, jo mere tykflydende den er.

Viscount [vājkaunt], f. Vicomte.

Viscum, Fuglelim, f. Misteltén. Bærrene og Barken indeholde et klæbrigt Stof, Viscin, der i øvrigt ogsaa findes i mange andre Planter; de benyttedes tidligere i Lægekunsten.

Wiseman, Nicolas [uäjsmann], Cardinal, f. 2 Aug. 1802 i Sevilla af irske Forældre, blev i sit 8de Aar optagen som Elev i et katholsk Collegium i England og derfra 1818 sendt til det engelske Collegium i Rom; den Uddannelse, han her fik, vakte levende Begejstring hos ham for Paven, Pavedømmet og Staden Rom. 1826 blev han udnævnt til Vice-Rector for det engelske Collegium, 1828 til Rector og samme Aar til Professor i de orientalske Sprog ved Universitetet i Rom; 1835 vendte han tilbage til England og henledede hurtig Opmærksomheden paa sig som særlig skikket til Leder af Propagandaen der. 1840 blev han Coadjutor hos Biskop Walsh i Wolverhampton. Under et Ophold i Italien 1847 forelagde han Pave Pius IX en Plan til en fuldstændig Restauration af det romerske Hierarchi i England, og tilskyndet ved den talrige Overgang af Puseyiter til Katholicismen udstedte Paven 29 Sept. 1850 et Breve, som realiserede W.s Plan. En Ærkebiskop af Westminster og 12 Biskopper bleve stillede i Spidsen for det katholske Præsteskab, og W. selv blev den første Ærkebiskop og samtidig ophøjet til Cardinal. Denne Foranstaltning vakte vel i Begyndelsen stor Forbitrelse i Landet, enkelte Steder endog temmelig alvorlige Folketumulter, og Underhuset vedtog den saakaldte Titelbill, som udvidede et gammelt Forbud imod egenmægtig Antagelse af biskoppelige og andre Titler, ogsaa til dette Tilfælde. Denne Lov fik dog factisk ingen Betydning og blev senere tagen tilbage; England havde faaet sit katholske Hierarchi og har beholdt det indtil nu. De betydeligste af W.s Skrifter ere „Fabiola", en Skildring af de christnes Vilkaar i Rom i Kirkens ældste Tider (overs. paa Dansk), samt hans »Recollections of the last four popes«, som dog giver en temmelig ensidig Fremstilling. D. 15 Febr. 1865.

Viser, Biavlernes Navn for Vibronningen. Ogsaa d. s. s. Index.

Visèring er d. s. s. Sigtning og bruges i Landmaalingen i denne Betydning. Deraf Viserstokke eller Landmaalerstokke, Udstikningsstokke, de af Landmaalerne til Udstikning af en Linje alm. anvendte Stokke, c. 1½ Tomme tykke, 2 à 4 Alen lange Træcylindre, forsynede med spids Dupsko for neden og oftest malede i forskjelligfarvede Bælter.

Viserværk, d. s. s. Vexelværk.

Vishnu, en af de fornemste Gudeskikkelser i Indien, Led af Trimurti (Treheden), i hvilken han er den opholdende Kraft. Han tog hele Verden i 3 Skridt, hviler paa Slangen Ananta (den uendelige) og farer frem paa Fuglen Garuda. Vishnuitterne, hans Bekjendere, ere den største Sekt i det nyere Indien.

Visibel, synlig; som kan faas i Tale.

Visingsö, Ø i Søen Vettern, henved ½ □ M. (25 □ Kilom.) med 1,150 J. Førend Stockholm blev Residensstad, opholdt Kongerne sig ofte paa V.; her døde Carl Sverkersson, Erik Knutsson, Johan Sverkersson og Magnus Ladulås. Erik XIV bortforlenede 1561 V. som Grevskab til Slægten Brahe, der besad den til Reductionen; i denne Tid opførtes saa vel den nuværende Sognekirke som det befæstede, men 1718 nedbrændte Slot Visingsborg.

Visiōn, Syn, Drømmebillede. Visionær, En, som har Syner; Seer, Aandeseer.

Visirabād, Stad i Pandschab i Forindien, 14 M. n. for Lahore ved Floden Tschinab. 20,000 J. Den ligger i en frugtbar, paa Naturskjønheder rig Egn og har mange i europæisk Stil byggede Huse.

Visit (fr. visite), Besøg.

Visitatiōn, Ransagning, Undersøgelse af Person eller Ejendom (Læge-V., Told-V.). I Folkeretten er Visitationsret (Droit de visite) Ret for krigsførende Magters Krigsskibe til at undersøge neutrale Magters Handelsskibe i aaben Sø for at forvisse sig om deres Nationalitet og deres neutrale Holdning, d. v. s. at de ikke medføre Krigscontrebande (indt. 1856 ogsaa Ejendom, tilhørende de fjendtlige Magters Undersaatter) og ikke krænke en mulig Blokade. Som oftest indskrænkes V. til et Eftersyn af Skibspapirerne, med mindre disse synes mistænkelige. Naar Handelsskibe convoieres af Krigsskibe, ere de dækkede imod V.; men dette vilde England i 18de Aarh. ikke godkjende og fremkaldte derved Dannelsen af de væbnede Neutralitetsforbund 1780 og 1800. Til Undertrykkelse af Slavehandelen indrømmede de fleste Sømagter 1810—20 hinanden gjensidig V. i Fredstid; Nordamerika afviste dette, og mellem Frankrig og England sluttedes 1831 og 1845 særlige Aftaler. Visitats, Undersøgelse af Kirke og Skole foretagen af en Biskop eller Provst. Visitére, syne, undersøge.

Visitlæder, f. Kautschuk.

Wismar, Stad i Storhertugd. Mecklenburg-Schwerin, ved Østersøen, 4 M. n. for Schwerin. 15,800 J. Seværdig Kirke, smukt Raadhus, Theater; „Fürstenhof", restaureret 1888, er nu Domhus. Brændevinsbrænderier, Fabrikation af Tobak, Straahatte, Maskiner m. m. Vigtig Handel, Skibsfart og Skibsbyggeri. — W. hørte i Middelalderen til Hanseforbundet, blev 1648 ved den westfalske Fred tillige med sit District, „Herskabet W." (2¼ □ M.), afstaaet til Sverige og af dette 1803 solgt til Mecklenburg. Under den skaanske Krig blev W. 1675 belejret og erobret af de danske.

Vismut, Bi, Bismuthum, Marcasita, er et Metal, der ikke forekommer meget hyppig i Naturen (et af de vigtigste Findesteder er Erzgebirge), mest gedigent, dog ogsaa som Vismutilte, kulsurt Vismutilte og Svovlvismut. I det store vindes det sædvanlig ved Ristning af Malmen og derpaa følgende Reduction med Kul, sjældnere ved en Udsmeltning af det gedigne V. af Gangarterne ved svag Varme,

men til medicinsk og chemisk Brug maa det saaledes vundne V. først renses, da det hyppig indeholder Arsenik, Jærn, Nikkel, Kobber og flere Metaller. Den aarlige Produktion er kun omtr. 100 Ctnr. V. er hvidt med et svagt rødligt Anstrøg; det er krystallinsk, sprødt, men ikke meget haardt; Vægtfylden er 9,79; det smelter ved omtr. 264° og er i Hvidglødhede flygtigt. Med Ilt indgaar V. Forbindelser i flere Forhold; af disse er Bismutilte, Bi_2O_3, den vigtigste og bedst undersøgte. Bismutilte opstaar ved at smelte V. i Luften eller ved at gløde det basisk salpetersure Bismut; det er da et gult Pulver, der ved at glødes med Kul let reduceres til metallisk V., og dette Forhold benytter man til Rensningen af V. Med Syrerne danner det Salte, der sædvanlig ere farveløse og ved at komme i Vand dele sig i basiske Salte, der skille sig ud, og sure Salte, der blive i Opløsningen. Saaledes tilvirkes det saakaldte Magisterium bismuthi, basisk salpeters. Bismut, idet det krystalliserede neutrale salpeters. Bismut (erholdt ved Opløsning af V. i Salpetersyre og Krystallisation) opløst hældes i en større Mængde Vand, hvorved det basiske Salt udskiller sig som hvide Krystalskæl, der bruges noget i Medicinen. Chlorbismut, Bismutsmør, $BiCl_3$, er et graahvidt, temmelig letsmelteligt, flygtigt Legeme, hvoraf ligeledes tilberedes et basisk Salt, der anvendes som en fin, hvid Malerfarve og til Sminke. Selve Metallet anvendes til Lodninger og til forskjellige letsmeltelige Legeringer, der især benyttes til Clichéer og Stereotypplader, og hvoraf nogle, f. Ex. 2 Dele V., 1 Bly og 1 Tin, allerede smelte ved kogende Vands Varme; s. Roses Metal.

Visnepolitik kaldes den af Folketingets Flertal 1881 begyndte og særlig 1883—86 fulgte Politik, hvorved man ved planmæssig at undlade Behandling af Regeringens Lovforslag søgte at fremtvinge Ministeriet Estrups Afgang. Navnet skriver sig fra Ytringer (6 Dec. 1881 og oftere) af C. Berg, at „alt visner i Hænderne" for Ministeriet.

Visnes ell. **Vigsnes**, et Kobberværk, liggende paa Vestsiden af Karmøen i Stavanger Amt i Norge, har i en Række af Aar været Norges betydeligste Bjærgværksanlæg. Det opdagedes 1865 og har i den senere Tid sysselsat henimod 600 Arbejdere. Den aarlige Malmproduktion var 1881—85 gjennemsnitlig 43,000 Tons aarlig. Gruberne bleve kort efter Opdagelsen kjøbte af et belgisk Interessentskab.

Visse (Genista), Slægt af Ærteblomsternes Familie, omfatter Smaabuske med enkelte, ikke tornformede Blade og Støvdragerne sammenvoxne i ét Bundt. Flere Arter med gule Blomster forekomme hos os i Hedeegne og derfor navnlig i Jylland. G. tinctoria er en Farveplante. Navnet „Plantagenet" kommer af planta genista (fransk »genêt«).

Visse, holl. Rummaal, d. s. s. Støre.

Wissembourg [visangbûhr], s. Weissenburg.

Vista, it., Syn, Digt; s. A vista.

Visum repértum, lat., den af Retslægen afgivne Beretning om Resultatet af en retslægevidenskabelig Undersøgelse og den derpaa grundede Bedømmelse af det foreliggende Tilfælde.

Wissmann, Hermann, Major i den preussiske Hær, bekjendt Afrikarejsende, f. 1853 i Frankfurt a. d. O., blev 1873 Officer, gik i Slutningen af 1880 til Vestafrika, tiltraadte sammen med Pogge en Rejse til Verdensdelens Indre og naaede i en nordlig Bue til Lualaba, hvorfra Pogge vendte tilbage, medens W. fortsatte Rejsen videre mod Ø. og 15 Nov. 1882 naaede det indiske Ocean, n. for Bagamoyo, efter at have krydset hele Afrika fra Hav til Hav. Allerede 1883 tiltraadte han en ny Rejse, og 1889 afsendtes han som Rigscommissær med en betydeligere Styrke for at gjenoprette det tyske Herredømme paa Sansibars Kyst over for de oprørske arabiske Kjøbmænd og Slavehandlere, en Opgave, han synes at skulle løse med Held, ligesom han s. A. ydede Stanley og Emin Pascha virksom Støtte paa deres Tilbagetogsmarche mod Østkysten.

Vita, lat., Liv, Levned. V. anteácta, en Persons foregaaende Liv før det Tidspunkt, hvorom der er Tale.

Vitaliánere, Vitaliebrødre, s. Victualiebrødre.

Vitális, s. Sjöberg, Erik.

Vitalisme ell. Dynamisme, i Lægevidensk. den Opfattelse af Livet, der betragter alle Livsytringer i det levende, sunde saa vel som syge, Legeme som Virkningen af en egen, Legemet iboende, men af dettes Materie ganske uafhængig Kraft, Livskraften (s. d. A.). V. kom navnlig til Orde i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarh., blomstrede med Skolen i Montpellier (grundlagt af Barthez) og udbredte sig derfra især i Frankrig.

Vitalitét, Livsevne, Livskraft.

Vite, Timoteo della, fra Urbino, italiensk Maler, f. 1467 i Urbino, d. 1523, var Lærling af Francesco Francia og siden af Rafael, hvem han hjalp med de bekjendte Sibyller i Kirken Sta. Maria della Pace i Rom. Senere vendte han tilbage til Urbino, hvor han malede en Mængde Billeder, der dog ikke sættes saa højt som hans smukke Haandtegninger.

Vitébsk, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Kurland, Lifland, Pskov, Smolensk, Mohilev og Minsk. 820,8 □ M. med 1,285,350 I. (1885). Det er et Sletteland med lave Bakkepartier mod N. og en stor Mængde Smaasøer. Hovedvandløbet er Düna. Agerdyrkning og Kvægavl er Hovederhverv, og der udføres saa vel Korn som Uld og Talg. To Femtedele af Landet er skovbevoxet, og Skovbruget sysselsætter et stort Antal Arme. 2) Hovedstad i Gouv. V. ved Floden Düna, 70 M. s. for St. Petersborg. 54,700 I., hvoriblandt næsten Halvdelen Jøder. Klædefabrikation, Garveri og betydelig Handel.

Vitellius, Aulus, romersk Kejser, f. 15 e. Chr., havde været i Yndest hos Caligula, Claudius og Nero, da han under Galba blev sat i Spidsen for Legionerne ved Nedre-Rhinen, af hvilke han i Beg. af Aaret 69 blev udraabt til Kejser. Hans Legater besejrede hans Medbejler Otho, og i Midten af Juli holdt V. sit Indtog i Rom. Her bortødslede V., der er bleven berygtet for sit Fraadseri, i kort Tid uhyre Summer, og da Vespasians Legioner rykkede frem mod Rom, flygtede V., som var fej og uduelig, op paa Palatinerbjærget, me-

dens hans Soldater overmandede Vespasians Tilhængere i Rom og Capitolium gik op i Flammer. Kort efter (22 Dec.) rykkede imidlertid Vespasians Feltherre ind i Rom, og V. blev efter grusom Mishandling af Pøblen dræbt 69.

Vitĕrbo, Stad i Mellemitalien, 9 M. n. til v. for Rom. 16,600 J. Bispesæde, Samling af etruskiske Oldsager. Svovlraffinaderier, varme Mineralkilder og talrige Paladser for romerske Familier.

Vitet, Louis [tæ̃], fransk Politiker og Forfatter, f. 1802 i Paris, blev tidlig Medarbejder af »Globe« og Medlem af Selskabet Aide toi og fik 1831 til Løn den nye Post som Inspecteur for de historiske Mindesmærker. 1834 blev han Generalsecretær i Handelsministeriet, 1836 Statsraad og var 1846—48 Næstformand i Statsraadet for Finansafdelingen. Som Deputeret 1834—48 understøttede V. Guizots System, og som Medlem af Nationalforsamlingen 1849—51 deltog han i alle fjendtlige Forholdsregler mod Republikanerne. Imod Statscoupet protesterede han og deltog i den Forsamling af Deputerede, der vilde rejse Modstand. I Febr. 1871 valgtes V. til Nationalforsamlingen, blev Næstformand og hørte til de liberale Monarchister; han var i Maj 1873 med at styrte Thiers og døde kort efter. 1826 udgav han »La journée des barricades«, 1827 »Les États de Blois«, 1839 »La mort de Henri III«, en Række dramatiske Scener fra det 16de Aarh., udførte med stor Dygtighed og med Omhu for den historiske Localfarve. Han skabte derved en egen Retning i den franske Literatur. Hans »Études sur l'histoire de l'art« (1863—64) er ogsaa et grundigt og skarpsindigt Arbejde.

With, Georg Christian, f. 5 Febr. 1796 i Bredsted, Aabenraa Amt, d. 15 Sept. 1861, lagde sig, efter at være bleven Student i Kjøbenhavn og have taget chirurgisk Examen, efter Veterinærvidenskab og ansattes 1822 som Lector ved Veterinærskolen. 1840 tog han den medicinske Doctorgrad; 1852 forlod han Veterinærskolen, da han blev udnævnt til Landstutmester og Overbestyrer af Frederiksborg Stutteri. Ved Siden af en betydelig literær Virksomhed stiftede W. megen Nytte som Lærer og som Stutmester.

Witherlagsret, s. Vederlagsret.

Withusen, Carl Christopher, f. 1779 i Kjøbenhavn, studerede Chirurgi, var først Regimentschirurg i Lyngby, men forflyttedes senere til Kjøbenhavn og blev da tillige Adjunct ved chirurgisk Akademi, 1816 extraord. Professor, 1819 ord. Prof. og Overchirurg ved Frederiks Hospital, i hvilken sidste Stilling han blev til 1830. Ved Akademiets Nedlæggelse gik han over i det medicinske Facultet som Prof. i Chirurgi. D. 1853 af Cholera. W. gjorde sig først bekjendt som Øjenlæge og udførte, allerede medens han var i Lyngby, den første Staroperation, der er gjort her i Landet; han vedblev stedse at nære Forkjærlighed for Øjenlægevidenskaben og søgte paa gjentagne Udenlandsrejser at uddanne sig yderligere heri, men ved Siden af var han en dygtig og besindig Chirurg og gjorde sig fortjent ved at uddanne et ikke ringe Antal flinke Elever, ligesom han ogsaa vidste at holde sin Hospitalsafdeling i en fortrinlig Orden. Videnskabelige Fortjenester havde han derimod ikke; han har næsten intet skrevet. — Hans Søn, Carl David W., f. 1822, 1863—68 Overchirurg ved Communehospitalet i Kjøbenhavn, erhvervede sig ogsaa Anseelse som en dygtig Operateur, men angrebes efter faa Aars Virksomhed ved Hospitalet af en uhelbredelig Sygdom og døde 1874.

Viti-Levu, Naviti Levu, s. Fidji-Øerne.

Witold (rettere Witowd), berømt Fyrste af Litauen, kæmpede længe med den polske Konge Jagello, indtil han endelig 1392 erhvervede sig Herredømmet over dette Land, som han senere udvidede ved Erobringen af Podolien, Kijev og Smolensk. Han var en fortrinlig begavet, tapper og foretagsom Mand. 1383 gik han over til Christendommen; d. 1430.

Vitriōl, almindelig Benævnelse for visse svovlsure Metalsalte, saaledes: Kobbervitriol, Blaavitriol, Blaasten, er svovlsurt Kobberilte; hvid V., Zinkvitriol, er svovlsurt Zinkilte; grøn V., Jernvitriol, er svovlsurt Jernforilte. Ved Ophedning af dette sidste vindes rygende Svovlsyre; herfra stammer Navnet Vitriololje, der bruges baade om rygende og om engelsk Svovlsyre. Salzburger-V. eller Baireuther-V. er en Blanding af Jern-, Kobber- og undertiden lidt Zinkvitriol. Navnet V. havde hos Alchemisterne en forskjellig Betydning; det synes først at være kommet i Brug i det 12te Aarh.

Vitrum, lat., bet. Glas, vitrificere at smelte sammen til en glasagtig Masse, Vitrification Forglasning; Vitrum antimōnii ell. antimoniālo, s. Antimon.

Vitrūvius Pollio, Marcus, romersk Architekt, levede og virkede som Bygmester under August og Tiberius, men har især faaet Betydning ved sit Værk »De architectura« i 10 Bd., det eneste videnskabelige Værk om Bygningskunsten, der er os levnet fra Oldtiden, og derfor trods sine formelle Mangler af stor Betydning.

Vitry [tri], med Tilnavnet le Français [lø frangsæ], befæstet Stad i det franske Dep. Marne ved Floden Marne, 4 M. s. ø. for Châlons sur Marne. 7,800 J. Fabrikation af Bomuldsstoffer, Garverier.

Vitskøl Kloster, s. Bjørnsholm.

Witt, Jan de, nederlandsk Statsmand, f. 1625 i Dordrecht, hvor hans Fader, Borgemesteren Jak. de W., havde været en af Vilhelm II af Oraniens ivrigste Modstandere, var 1653—72 Raadspensionær af Holland og Fører for det antioranske og republikanske Parti. Han endte Krigen med England 1654, modarbejdede den svenske Konge Carl Gustavs ærgjerrige Planer imod Danmark 1658—60, førte 1664—67 den hæderlige Søkrig med England og modarbejdede Ludvig XIV.s Erobringsplaner mod de spanske Nederlande ved Stiftelsen af Tripelalliancen 1668, ligesom han ogsaa ved „det evige Edict" 1667 fik sat igjennem, at Posterne som Statholder og Generalcapitain aldrig maatte forenes. Da Ludvig XIV 1672 angreb den nederlandske Republik, blev Vilhelm III af Oranien ikke desto mindre udnævnt til Statholder i Holland og General-

capitain, og W.s Stilling blev saa vanskelig, at han, som beskyldtes for af Frygt for det oranske Parti at have svækket Hæren og derved Statens Forsvarskraft, blev udsaget til at nedlægge sin Post som Raadspensionær af Holland (4 Aug.). Hans Broder, **Cornelius de W.**, f. 1623, Borgemester i Dordrecht, beskyldtes endog for at have stræbt Prinsen af Oranien efter Livet, fængsledes og lagdes paa Pinebænken, men benægtede standhaftig Beskyldningens Sandhed. Da Jan de W. ilede til Haag for at staa Broderen bi, opkom et Folkeopløb, hvorved begge Brødrene bleve myrdede 20 Aug. 1672, uden at Vilhelm af Oranien senere lod denne Misgjerning undersøge og straffe. Jan de W. havde et anset Navn som Mathematiker; hans »Elementa curvarum« er udgivet af Schooten.

Wittekind, Badested i Saaledalen, i den preusf. Prov. Sachsen, ½ M. n. for Halle, har en stærk Kogsaltkilde, der navnlig benyttes til Bade og Inhalation.

Wittekind, s. **Widukind**.

Wittelsbach, et 1209 ødelagt Slot ved Byen Aichach, 3 M. n. ø. for Augsburg, efter hvilket den bayerske Kongefamilie har Navn. Denne Slægt udleder sin Herkomst fra Carl d. store, ja endog fra Agilolfingerne; vist er det kun, at den første Wittelsbacher, Luitpold, var en Slægtning af Carolingen Ludvig Barn. S. for øvrigt **Otto af W.** og **Bayerns Historie**.

Witten, Stad i den preussiske Prov. Westfalen, ved Floden Ruhr, 8½ M. s. s. v. for Münster. 23,900 I. Fabrikation af Bomuldstøjer, Papir, Tapeter, Jærn- og Blikvarer; store Maskinværksteder, Glashytter og Stenkulsbrud.

Wittenberg, Stad i den preussiske Prov. Sachsen, ved Elben, 8 M. n. ø. for Halle. 13,900 I. Seværdigt Raadhus, gammelt Gymnasium, evangelisk Præsteseminarium, Statuer af Luther og Melanchthon. Betydeligt Ølbryggeri og Fabriker i Lærred, Uld og ætheriske Olier og Essenser. Blandt Stadens talrige historiske Minder fremhæves Slotskirken, paa hvis Dør Luther opslog sine berømte Theses, og i hvilken han og Melanchthon ligge begravede; end videre det tidligere Augustinerkloster, hvor Luther boede, og hvor hans Celle endnu vises i uforandret Stand. Det Sted, hvor han opbrændte den pavelige Bulle 1520, er betegnet ved den saakaldte Luther-Eg. — W. havde 1502—1815 et af Frederik d. vise stiftet Universitet; den var i det 13de og 14de Aarh. Residens for Hertugerne og Kurfyrsterne af Sachsen. Natten mellem 12 og 13 Jan. 1814 stormedes det af Franskmændene besatte W. af den preussiske General Tauenzien.

Wittenberge, Stad i den preussiske Prov. Brandenburg, ved Elben, 16 M. n. n. v. for Berlin, med 10,900 I. Fabrikation af Maskiner, Tagpap og Asphalt, Instrumenter. Skibsfart og Handel. Prægtig Banebro over Elben.

Witten Sø, den største Indsø i Slesvig, ligger 2½ M. s. ø. for Byen Slesvig, er ⅔ M. lang og ½ M. bred og har Afløb mod S. til Eideren.

Vitterhets-, Historie- och Antiqvitets-Akademien, Kungliga, i Stockholm, stiftedes 30 Marts 1786 af Gustav III som Fortsættelse af det af Dronning Lovisa Ulrika 1753 stiftede »Svenska Vitterhets Akademien«, hvis Virksomhed ophørte 1782. Det nye Akademi, som hvis Omraade fastsattes Historie, Archæologi, Møntkundskab, Inskriptions- og Sindbilledkunst samt klassisk Literatur, fik tillige Tilsyn med Antiqvitetsmuseet og det kongelige Møntcabinet. Det udgiver sine »Handlingar«, et »Antiqvarisk Tidskrift« (siden 1864) samt et »Månadsblad« (siden 1872) og udsætter aarlige Prisopgaver. Dets Protector er Kongen, som udnævner en fast Secretær, der er arbejdende Medlem og tillige »Riks-Antiqvarie« og Kongens »Garde des médailles«. Medlemmernes Antal er fastsat til 50, af hvilke 14 ere Æresmedlemmer, 20 arbejdende og 16 udenlandske Medlemmer. Desuden kan der udnævnes „correspondérende" Medlemmer.

Vittering, i Jagtsproget en af Fedt og forskjellige andre Ingredienser sammenæltet Smørelse, hvormed Rævesaxe og andre Fangjærn indgnides, for at de ikke skulle vække Mistanke hos det Dyr, man vil fange.

Vitterlighedsvidne, s. **Vidne**.

Wittgenstein, Ludw. Adolf Peter, Fyrste af, russisk General, f. 1769 af en tysk rigsgrevelig Slægt, traadte meget ung i russisk Tjeneste og blev 1806 Generalmajor i Rytteriet. 1812 førte han den Hær, som skulde dække St. Petersborg, og kæmpede heldig mod Franskmændenes venstre Fløj, men viste ikke tilstrækkelig Kraft og Hurtighed til at afskære dem Tilbagetoget over Beresina. I Apr. 1813 blev han efter Kutusovs Død Overanfører over den forenede russiske og preussiske Hær; men Slagene ved Lützen og Bautzen viste, at han ikke var det store Hoved voxen. Han maatte derfor overgive Ledelsen til Schwarzenberg og nøjes med selv at føre Russerne. 1828 var W. som Feltmarschal Anfører i Krigen mod Tyrkerne, men skuffede Forventningerne og afløstes n. A. af Diebitsch. 1834 blev han af den preussiske Konge ophøjet til Fyrste. D. 1843.

Vittōria, 1) Hovedstad i den baskiske Prov. Alava i Spanien, 7 M. s. ø. for Bilbao, med 27,700 I. Fæstning og Bispesæde. Smuk, for en stor Del nybygget Stad med Fabrikation af Jærn- og Lædervarer. V. er bekjendt af Wellingtons Sejer 21 Juni 1813 over Jourdan og Kong Joseph, som derved blev nødt til at forlade Spanien. 2) Stad paa Sicilien, 9 M. v. s. v. for Siracusa, med 23,900 I. Kvæg- og Biavl. 3) Stad i den mexicanske Stat Tamaulipas i Amerika, 64 M. n. for Mexico. 8,000 I.

Wittstock, Stad i den preussiske Prov. Brandenburg, ved Floden Dosse, 12 M. n. v. for Berlin, med 6,800 I., seværdig Kirke, Raadhus, Sindssygeanstalt og Uldmanufakturer. 24 Sept. 1636 sejrede Svenskerne under Banner her over den kejserlige General Hatzfeld.

Vitus, St., ell. **St. Veit** [fejt], en Helgen, til hvis Mindedag, 15 Juni, to af de danskes mest glimrende Bedrifter i Middelalderen knytte sig, nemlig Arkonas og Rügens derpaa følgende Erobring 1168 (ell. 1169) og Slaget ved Reval med Danebrogs Tilsynekomst, som havde Estlands Erobring til Følge, 1219.

Witzleben, Karl Aug. Friedr. v., f. 1778 paa Godset Tromlitz i Thüringen, efter hvilket han antog Forfatternavnet A. v. Tromlitz, deltog som Officer i Krigene fra 1792 til 1814 og ofrede sig dernæst for literær Virksomhed. D. 1839 i Dresden. Hans Noveller og Fortællinger („Sämtliche Schriften", 108 Bd., 1829—43), der mest behandle Begivenheder af den nyere Tids Historie, fandt i sin Tid et talrigt Publikum.

Vivace [vätsche] ell. vivo, it., livlig, ere musik. Tempobetegnelser, der staa dels ene, dels som Tillægsord til en anden Tempobetegnelse, f. Ex. Allegro vivace. Vivacissimo [tschissimo], meget livlig, er d. s. s. Prestissimo.

Vivacitét, Livlighed, Bæverhed.

Vivāldi, Antonio, berømt Violinist og Componist, f. i Venezia, Søn af en Violinist ved Marcuskirken, havde i længere Tid haft Ansættelse i Darmstadt, da han 1718 vendte tilbage til Venezia, hvor han blev Directeur for Conservatorio della Pietà og døde 1743. Hans Violinsager nyde endnu høj Anseelse (18 Violinsonater, 12 Trioer, over 70 Concerti for Violiner, Orchester og Orgelbas, deraf 6 med Fløjte, m. m.). Ogsaa skrev han henved 30 Operaer, især til Venezia.

Vivarini er Navnet paa en Kunstnerfamilie i Venezia i det 15de Aarh., hvis Medlemmer dannede Forløberne for den senere store venezianske Malerskole. Navnlig viste **Bartolomeo V.**, d. c. 1499, sig som en flittig og indsigtsfuld Kunstner, hvis Billeder udmærkede sig ved en kraftig Farve. Han var en af de første, som opgav Temperamaleriet for Oljemaleriet. — Hans Brødre **Andrea** og **Antonio V.** vare mindre betydelige. — Derimod hævede deres Fætter, **Luigi V.**, d. omtr. 1503, sig til en ret anselig Kunstner, der optraadte som Medbejler til Bellini. Uden for Italien ere disse Kunstnere bedst repræsenterede i Berlin.

Vīvat!, lat., (han, hun, det) leve!; vive!, fr. [vihv], (han, hun, det) leve! (f. Ex. v. l'empereur [langp'röhr], Kejseren leve!)

Viverre, d. s. s. Desmerkat.

Vivés, Ludovico, spansk Philosoph, f. 1492 i Valencia, studerede i denne Stad og i Paris, hvor han lærte den udartede Scholastik at kjende og i øvrigt studerede Klassikerne. Senere opholdt han sig ved Universitetet i Löwen og gjorde her Bekjendtskab med „Humanisternes Konge", Erasmus fra Rotterdam. En Række philosophiske og philologiske Arbejder stamme fra denne Tid (saaledes en Udgave af Augustinus's »de civitate dei«). Fra 1523 af opholdt han sig i nogle Aar meget ved Henrik VIII.s Hof, vistnok som Lærer for Prinsesse Marie. Sine sidste Aar levede han i Brügge, sysselsat med philosophiske og pædagogiske Arbejder. D. 1540. V. var en af sin Tids mest begavede og mest frisindede Mænd. I et Brev til Pave Hadrian VI i Aaret 1522 udtalte han, at det Brud, der var sket i Kirken, kun kunde læges paa en almindelig Kirkeforsamling, hvor man kun drøftede, hvad der virkelig vedkom Fromhed og Sædelighed, medens man overlod alt andet til Skolerne og den frie Meningsytring. Ogsaa senere virkede han for Tolerance og for en mild Opfattelse af Christendommen. I Philosophien staar han som Bacons Forgænger ved sin Hævden af Naturiagttagelse som den rette Methode, ved sin Betoning af Videnskabens Nytte og ved sit Forsøg paa en methodisk Inddeling af Videnskaberne. (Se hans Skrift »De disciplinis«, 1531). Han staar som Erfaringspsychologiens Grundlægger ved (i sit mærkelige Skrift »De anima«, 1538) at udtale, at vi kun kjende Sjælen af dens Virksomhed; dens Væsen kjende vi ikke, men behøve vi heller ikke at kjende. Desuden indeholder hans psychologiske Værk mange gode Iagttagelser. Sine theologiske Anskuelser har han nedlagt i Skriftet »De veritate fidei christianæ« (1540).

Wiwet, Frederik Vilhelm, f. 1728 i Frederiksborg, d. 1790, Generalfiskal, efterlignede Holberg. Han skrev saaledes, med Peder Paars som Forbillede, „Beskrivelse over en Rejse igjennem Sjælland og en Del af Jylland" (1787), i Alexandrinere, samt et Par Skuespil, hveriblandt »Datum in blanco« (1777), opført paa det kongelige Theater 1785, ikke er uden Værd.

Viveur, fr. [vōhr], en nydelsessyg Mand, „Levemand".

Viviāni, Vincenzo, ital. Mathematiker, f. 5 Apr. 1622 i Firenze, d. 22 Sept. 1703, Discipel af Galilei, blev 1666 første Mathematiker hos Storhertug Ferdinand II. Han er navnlig bekjendt for det Held, hvormed han ved Conjectur restituerede den græske Mathematiker Aristæos's 5 Bøger om Keglesnittene (»divinatio in Aristæum«, 1701) og den den Gang som tabt ansete 5te Bog af Apollonios om samme Gjenstand (»divinatio in quintum librum conicorum Apollonii Pergæi«, 1659); da denne senere fandtes i arab. Oversættelse, viste det sig, at V. havde truffet den græske Forfatters Mening, medens han i øvrigt havde ført hans Undersøgelser videre.

Vivien de Saint Martin [ǣng de sæng martǣng], Frankrigs berømteste nulevende Geograph, f. 22 Maj 1802 i Caen, redigerede 1842—56 de af Malte-Brun udgivne »Annales de voyages«, dernæst 1863—76 »L'année géographique«, skrev »Histoire de la géographie et des déeouvertes géographiques« og sin fortrinlige »Histoire de la géographie« (med historisk Atlas) samt paabegyndte 1877 det store Værk »Nouveau Dictionnaire de Géographie universelle« (hidtil 4 store Bind udkomne) og »Atlas universel« (110 Kort).

Vivisectiōn, mere eller mindre indgribende Operationer, der ved Knivens Hjælp foretages paa levende Dyr i Physiologiens eller Pathologiens Tjeneste for derved at løse bestemte Spørgsmaal, f. Ex. Overskæring af Nerver for derved at komme til Kundskab om deres Functioner, Udtagelsen af Organer af Legemet (Nyrer, Milt osv.) for at oplyse deres Betydning for Organismen osv. V., der har været til uvurderlig Nytte for Physiologien (s. d. A.) og Pathologien, har i den senere Tid mødt megen Modstand ved den især fra England udgaaede anti-vivisectionistiske Bevægelse, der hævder, at det er utilladeligt at tilføje Dyrene Lidelser i videnskabelige Formaal, uden at man derved har villet tage noget Hensyn til den overordenlig store Gavn, V. paa den

nden Side har gjort ved at fremme Kjendskabet til Sygdommenes Natur og deres Behandling.

Vizagapatám, Stad i Præsidentskabet Madras i det engelske Forindien, ved den bengalske Bugt, 82 M. n. ø. for Madras, med 0,300 J. og god Havn.

Vizéu, **Visëu**, Stad i den portugisiske Prov. Beira, 11 M. s. ø. for Oporto, en af Landets ldste Stæder, har 7,300 J., mange romerske, otiske og mauriske Oldtidsminder og en smuk Domkirke. Bispesæde. Handel med Skinker. Stor Messe i Sept.

Viznau [f], Landsby i det schweizerske Canton uzern ved Vierwaldstättersøen, Udgangspunktet or den første Tandhjulsbane (1871) til Toppen f Rigi.

Vjásma, Stad i det russiske Gouv. Smolensk, 20 M. ø. til n. for Smolensk, ved Floen V., med 13,000 J. Garverier og livlig Handelsforbindelse med Riga.

Vjátka, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Vologda, Perm, Ufa, Kasan, Nischnij Novgorod og Kostroma. 2,791 □ M. med 2,859,000 J. (1885). Landet dækkes af lave Udløbere fra Uralbjærgene, er rigt paa Skov og har store Moser og Moradser. Det vigtigste Vandløb er Volgas Biflod Kama, der udspringer mod N. Ø., løber ind i Perm og enere danner en Del af Østgrænsen og hele Sydgrænsen; den optager herfra Floden Vjatka. Agerdyrkning og Skovbrug er Hovederhverv. Foruden Rug, Byg og Havre dyrkes Hør og Hamp. Den egentlige Industri er lidet udviklet; derimod er her udstrakt Husflid. Af Metaller forekomme Kobber og Jærn. 2) Hovedstad i Gouv. V., ved Vjatka, 105 M. n. ø. for Moskva. 24,800 J. Smuk Kathedralkirke med et Alter af massivt Sølv. Sæbesyderier, Lysestøberier og Garverier. Omfattende Handel med Korn og Hør.

Vlaardingen [flåhr], 1) Flække i Prov. Sydholland i Kongeriget Nederlandene ved Floden Maas, 1½ M. v. for Rotterdam. 10,500 J. Skibsbyggeri og vigtigt Sildefiskeri. 2) V. ell. Makassar, Stad paa den sydlige Halvø af Celebes, med 8,000 J., er Sæde for en hollandsk Gouverneur, der residerer i det vel befæstede Fort Rotterdam. God Havn, udbredt Trepangfiskeri og livlig Handel.

Vlächer, s. Rumæner.

Vládika var 1615—1851 Betegnelse for Montenegrinernes (gejstlige) Overhoved.

Vladikaukás, stærkt befæstet Stad i Districtet Ter i det russiske Ciskaukasien, ved Floden Terek, 20 M. n. for Tiflis. 32,300 J. Livlig Handel.

Vladimir, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Moskva, Tver, Jaroslav, Kostroma, Nischnij Novgorod, Tambov og Rjæsan. 887,s □ M. med 1,376,000 J. (1885). V. er en af lave Høje, udstrakte Skove, Søer, Moser og Moradser opfyldt, bølgeformet Slette. Det vigtigste Vandløb er Oka, der løber til Volga og her optager Kljasma. Her er udpræget Fastlandsklima med streng Vinter fra November til Marts. Agerdyrkning og Kvægavl ere næppe i Stand til at dække Befolkningens get Behov; derimod tillægges der mange gode Heste. Fiskeri drives i stor Udstrækning. Betydelig Industri i Linned- og Bomuldsstoffer, Læder, Glas og Krystal. Udførsel af Skovprodukter, Mastetræer og Kalk. 2) Hovedstad i Gouv. V. ved Floden Kljasma, 24 M. ø. til n. for Moskva; med 18,400 J. Ærkebispesæde med prægtig Kathedralkirke og et stærkt besøgt gejstligt Seminarium. V. anlagdes omtrent 1120 af den russiske Storfyrste V. II Monomachos og var 1157—1328 Hovedstaden i Storfyrstendømmet V., idet Residensen forlagdes derhen fra Susdal.

Vladimir I den store, russisk Storfyrste i Kijev, blev efter at have regeret sammen med sine 2 Brødre 980 Enehersker og antog 988 ved sit Giftermaal med den græske Kejser Romanos II.s Datter Anna Christendommen. Han stiftede nu Klostre og Skoler, indkaldte Præster fra Constantinopel og lagde Grunden til den græsk-katholske Kirke i Rusland, hvorfor han har faaet Tilnavnet den hellige. Ved sin Død 1015 delte han Riget mellem sine 12 Sønner, hvilket havde dets Svækkelse til Følge, skjønt han havde bestemt, at Storfyrsten af Kijev skulde være de andres Overherre. Til Minde om ham stiftede Katharina II 1782 Vladimirordenen, fornyet af Alexander I 12 Dec. 1801. — V. II Vsevolodovitsch, med Tilnavnet Monomachos, Storfyrste i Kijev 1113—25, var en dygtig Fyrste, som undertvang Delingsfyrsterne (s. Ruslands Hist.), men for øvrigt væsentlig helligede sig til Fredens Gjerninger. Han har skrevet et interessant Skrift om en god Fyrstes Egenskaber (Poučenije).

Vladislaw (d. s. s. Ladislaus), 3 Hertuger og senere 4 Konger i Polen. V. I Herman regerede 1081—1102 og gjorde heldige Tog til Pommern. — V. I (IV) Lokietek (d. e. Dværgen) var først Hertug i Krakow og maatte udholde mange Kampe med de andre polske og schlesiske Fyrster og med Bøhmerne, saa at han endog flere Gange blev fordreven fra sine Besiddelser; men omsider lykkedes det ham igjen at forene det i næsten 200 Aar ved Delinger adsplittede Rige, hvorpaa han lod sig krone som Polens Konge i Krakow 1319. Han døde efter en berømmelig Regering 1333 i Krakow. Han var Fader til Casimir den store. — V. II, s. Jagello. — V. III, den foreg.s Søn, blev 10 Aar gl. Konge 1434 og 1439 ogsaa valgt til Konge i Ungarn (her Ladislaus V). I en Krig med Tyrkerne opnaaede han ved Hunyades en fordelagtig 10aarig Vaabenstilstand, men paa Opfordring af Pave Eugenius IV, som løste ham fra hans Ed, fornyede han Kampen. I Slaget ved Varna 10 Nov. 1444 faldt den 20aarige Konge med største Delen af sit Lands Ridderskab. — V. IV, Søn af Sigismund III, af den fra Sverige nedstammede Vasaslægt, Konge 1632—48, var som Kronprins bleven valgt af Russerne til Czar, men gik glip af denne Krone ved sin Faders Ubestemthed. Han var en statsklog Fyrste, som bestræbte sig for at hæve Manglerne ved den polske Forfatning uden dog at kunne sætte det igjennem. Forgjæves søgte han at hindre Dissidenternes Undertrykkelse; forgjæves foranstaltede han (1645) Religionssamtalen i Thorn; forgjæves tog han sig af de retløst behandlede Kosakker;

Adelen modarbejdede ham i alt. Vel lykkedes det ham at slutte ret fordelagtige Forlig med Russerne og Svenskerne, og Tyrkerne bleve tilbagedrevne, men som Følge af en farlig Kosakopstand under Chmelnicki efterlod han ved sin Død 20 Maj 1648 Riget i største Fare.

Vladivostók, russisk Havnestad i den sibiriske Kystprovins, ved Peter den stores Bugt fra det japanske Hav og s. for Amurs Munding. 14,000 J. Fortrinlig Havn, som imidlertid er tilfrossen 3—4 Maaneder om Aaret, Flaadestation for den sibiriske Flottille. V. er Endepunktet for den store sibiriske Telegraphlinje og Udgangspunktet for de japanske Søkabler.

Vlieger, Simon de [fli], hollandsk Maler, f. 1602, arbejdede i Amsterdam og var Willem v. d. Veldes Lærer omtrent 1640, men for øvrigt ved man intet om hans Liv. Hans Død sættes til omtrent 1670. Hans Værker have vundet ham Navn som en af Hollands betydeligste Marinemalere, og saa vel hans Malerier som hans Tegninger og Raderinger ere en Prydelse for de fleste større Samlinger. Malerisamlingen i Kjøbenhavn har et Par gode Billeder af ham.

Vlieland [fli], en af de lange flade Øer i Holland, der danne Zuidersøens Begrænsning mod Havet. ¼ □ M. med 1,800 J., Fiskere og Lodser.

Vlies, holl. [flihs] (af lat. vellus), betyder et Faareskind med Ulden paa eller den afklippede, men endnu sammenhængende Uld. Ordet bruges nu kun i Forbindelsen „den gyldne V." (la órden del toison de oro), som er en af de ældste verdslige Ridderordener, stiftet 10 Jan. 1430 i Brügge af Hertug Philip den gode af Burgund til Ære for Jomfru Maria og Apostelen Andreas i Anledning af Hertugens 3dje Giftermaal med den portugisiske Konge Johan I.s Datter Isabella. Han bestemte, at hans Efterfølgere i den burgundiske Hertugværdighed altid skulde være Ordenens Stormestere, og at der skulde være 31 Ordensriddere, hvilket Tal senere forøgedes til 52. Med den burgundiske Arv tilfaldt den gyldne V.s Stormesterværdighed Habsburgerne i Spanien; men da de spanske Nederlande 1714 vare tilfaldne Kejser Carl VI, gjorde han Fordring paa denne Værdighed, hvorfor fra den Tid af baade de østerrigske og spanske Herskere have uddelt denne Orden. Ordenstegnet, som bæres i et rødt Silkebaand om Halsen, bestaar af et gyldent Vædderskind.

Vliessingen ell. Vlissingen [flis], befæstet Stad og Krigshavn i Prov. Zeeland i Kongeriget Nederlandene, 1 M. s. til v. for Middelburg ved Vesterschelde. 10,100 J. V. er fra 1865 ved storartede Havneanlæg, Dokker o. lign. ombannet til en Handelsplads af første Rang. Admiral Ruijters Fødeby (1607). — V. var 1572 den første nederlandske Stad, som sluttede sig til Søgeuserne, da disse havde indtaget Briel. 1809 spildte Englænderne paa deres mislykkede Expedition til Walcheren en kostbar Tid med Belejringen og Erobringen af V., som de maatte rømme s. A.

Vloclavec [vlotsláveťs] ell. Vraclavec, d. e. lille Breslau, Stad i det russiske Kongerige Polen, ved Weichsel, 19 M. v. n. v. for Warschau. 20,600 J. Betydelig Industri og Handel.

Voatz, Wootz, indisk Staal, fremstilles i Ostindien af de indfødte, idet de blande sønderhakket, ved en meget ufuldkommen Proces dannet Raajærn med 10 pCt. Træspaaner af Cassia auriculata, bringe Blandingen i Diglen, bedække den med Blade af Asclepias gigantea, kitte Diglen til med Ler og ophede den 2½ Time i en Ovn til en ikke høj Varmegrad. Det dannede, aluminiumholdige Staal bliver gløbet og derpaa smeddet.

Voburn [vúhbørrn], Flække i Bedford-Shire i England, 2½ M. s. v. for Bedford med et prægtigt Slot, Woburn Abbey, der tilhører Hertugen af Bedford.

Vocāl, s. Selvlyd. Vocalise, fr., et Øvelsesstykke for Sang, i hvilket alle Toner synges paa en bestemt Vocal, især a. V. bruges ofte i samme Betydning som Solfeggie. Vocālmusik, Fællesnavn for al Musik, som udføres af den menneskelige Sangstemme alene eller med Ledsagelse af Instrumenter, i Modsætning til den rene Instrumentalmusik. Den er den ældste af disse to Hovedarter af Musik og indtog allerede en høj Stilling som Kunst, da Instrumentalmusiken fra det 17de Aarh. begyndte at udvikles. Vocālkvartet [tētt], en Sang for 4 Stemmer.

Vōcativ (Kaldeform), den Casus af Substantiverne, der f. Ex. i Græsk og Latin og andre af de paa et oprindeligere Trin staaende indoeuropæiske Sprog bruges i Tiltale.

Voce, it. [vōtsche] (lat. vox), Stemme, Sangstemme; mezza voce, med halv Stemme; sotto voce, med sagte Stemme; voci pari, lige Stemmer.

Voden, det nedertyske, Wuotan det højtyske Navn paa Odin (s. d. A.).

Vodehouse, Lord [vūhdhovs], s. Kimberley.

Voelcker, Augustus [føl], f. 1823 i Frankfurt a. M., kom 1849 til Edinburgh som Assistent hos Johnston, blev 1852 Professor i Chemi ved Landbrugs-Akademiet i Cirencester, hvorfra han 1862 kaldtes til London som det kgl. engelske Landbrugsselskabs chemiske Consulent. Han øvede i disse Stillinger en meget betydelig Virksomhed som Agerbrugschemiker og leverede en stor Mængde indholdsrige og lærerige agriculturchemiske Artikler, som til Dels ogsaa ere kjendte i Danmark, foruden selvstændige Skrifter som »Chemistry of Food« og »Chemistry of Measures«. D. 1884.

Voergaard i Vendsyssel, et Par Mil s. v. for Sæby, er en af Danmarks prægtigste Herregaarde. I Slutningen af den katholske Tid kom den ind under Børglum Bispestol og blev derved Krongods efter Reformationen. 1578 mageskiftedes den til Otte Banner (d. 1585), hvis Enke, Ingeborg Skeel, om hvem Sagnet ikke kan fortælle ondt nok, 1588—91 opførte det meste af den endnu staaende, pragtfulde Hovedbygning. Under Krigen 1644—45 blev en svensk Styrke, som havde besat V., beleiret her af den danske Adelsmand Vogn Vognsen i Spidsen for Omegnens Bønder og maatte overgive sig. Den nuværende Ejer har gjort meget for Bygningens Istandsættelse.

Vogel, Carl Hermann [fō], bekjendt tysk Astrophysiker, f. 3 Apr. 1842 i Leipzig, var først Observator i Leipzig og 1870—74 Astronom hos Kammerherre Bülow i Holsten, der paa sit Gods Bothkamp havde oprettet et rigt udstyret Observatorium. Her udførte V. epochegjørende spectralanalytiske Arbejder over Himmellegemerne, navnlig ogsaa over Planeterne, for hvilket sidste Arbejde han fik det danske Vid. Selskabs Guldmedaille. 1874 kaldtes han til Berlin for at medvirke ved Oprettelsen af det nye astrophysiske Observatorium i Potsdam, for hvilket han siden 1880 er Directeur. Ogsaa der har han udført betydelige spectroskopiske og photographiske Arbejder, særlig over Solen, nogle Kometer og Fixstjærnerne, for hvilke han har opstillet en ny spectroskopisk Classification.

Vogel, Christian Lebrecht [s. o.], tysk Maler, f. 1759 i Dresden, d. 1816 som Professor ved Akademiet der, var især bekjendt som Portrætmaler. — Hans Søn, **Carl Christian V. von Vogelstein,** f. 1788 i Wildenfels, d. 1868 i München, var Elev af sin Fader. Under sit Ophold i Rom malede han samtidig med C. W. Eckersberg et Portræt af Thorvaldsen i S. Luca-Akademiets Ordensdragt. Han blev 1820 Professor i Dresden, senere Hofmaler og ophøjet i Adelstanden. Han er ligeledes bekjendt som Portrætmaler, men har ogsaa udført ikke faa Alterbilleder og historiske Compositioner, især efter Dante. En Samling paa 700 tegnede Portræter, navnlig af Kunstnere, tilhører Kongen af Sachsen.

Vogel, Eduard [s. o.], tysk Afrikarejsende, f. 1829 i Krefeld, fik 1853 Anførselen af en Expedition til Centralafrika. Han gik over Tripolis og Mursuk til Kuka i Bornu, drog herfra 1854 til Bjærglandet Mandara, senere til Binder, 1855 til Jakoba og overskred Binueloden. 1856 drog han mod Øst for at naa Nillandene, men blev s. A. myrdet paa Sultanen af Wadais Befaling. Hans udførlige Rejseberetning foreligger ikke, men han har dog givet vigtige Bidrag til det indre Afrikas Geographi.

Vogel v. Falckenstein [s. o.], s. **Falckenstein.**

Vogelweide, Walther v. d. [fo], s. **Walther.**

Vogeserne, fransk les Vosges, 1) en Bjærgkjæde, der strækker sig fra Ballon d'Alsace mod N. paa Grænsen af det franske Dep. Vosges og Øvreelsaß, langs Grænsen mellem Frankrig og Tyskland, gjennem Nedreelsaß, ind i det bayerske Pfalz og op mod Rhinen i en Længde af c. 40 M. og med en Middelbredde af 4 à 8 M. Det højeste Punkt er Sulzer Belchen (4,540 F.). Bjærgene ere bevoxede med Skove af Naaletræ, Eg og Kastanie, have gode Græsgange og ere rige paa Sølv, Jærn, Kobber, Bly og Stenkul. 2) Dep. i Frankrig, omgivet af Dep. Meurthe, Meuse, Øvre-Marne, Øvre-Saône og det tyske Rigsland Elsaß-Lothringen. 108,4 □ M. med 431,700 J. (1886). Det er et Bjærglandskab, liggende paa Vestsiden af Vogeserne, rigt paa Skov og gode Græsgange, har livligt Landbrug og indvinder megen Tørv, Stenkul og Jærnmalm. Livlig Industri i Træ- og Lervarer, Kurvefletning og Metalsmelteri. Hovedstad Epinal.

Voghera [vogēra], Stad i Norditalien, 4 M. ø. n. ø. for Alessandria, med 12,800 J. og betydelig Silkeavl.

Vogl, Heinrich [fogl], berømt Wagnersanger, særlig i Tristans Rolle, f. 15 Jan. 1845 i München, hvor han debuterede 1865 som Max i „Jægerbruden" og stedse siden har tilhørt Operaen. — Hans Hustru, **Therese V.,** født Thoma, f. 12 Nov. 1845 i Tutzing ved Starnberger Sø, har ligesom Manden siden 1865 tilhørt Operaen i München og er berømt som Wagnersangerinde, især som Isolde.

Vogler, Georg Joseph [fōgh], Abbed, f. 1749 i Würzburg, d. 1814 i Darmstadt, Musiktheoretiker og Componist, var en i flere Retninger begavet Natur, men tillige forfængelig og intrigant og er derfor bleven højst forskjellig bedømt. I Rom modtog han præstelig Vielse og blev Ridder af den gyldne Spore, i Mannheim oprettede han 1775 en Musikskole og var en Tid Capelmester. Derpaa rejste han i Spanien, Grækenland og Afrika. 1786 kom han til Stockholm, hvor han vakte Opsigt som Orgelspiller og ved sit Orchestrion (et af ham construeret Orgelinstrument, der skulde træde i Orchestrets Sted) og udnævntes til Capelmester. 1799 opgav han denne Stilling, besøgte Kjøbenhavn, hvor hans Musik til Dramaet „Herman von Unna" gjorde fortjent Lykke, holdt derpaa musikalske Forelæsninger i Berlin og Prag, componerede Operaen „Samori" i Wien og blev 1807 Capelmester i Darmstadt, hvor blandt andre senere Berømtheder baade Weber og Meyerbeer vare hans Elever. Han indførte Forbedringer i Orgelets Construction, udsandt et nyt System for Harmonilæren, udgav mange musiktheoretiske og pædagogiske Skrifter, mange Orgelcompositioner, strev en halv Snes Operaer, hvormed han kun undtagelsesvis havde Held, mange Kirke-, Instrumental- og Kammermusiksager, Claver- og Violinsonater, Trioer m. m.

Vognborg, et Slags Forskansning, dannet af Vogne, der stilles tæt sammen, saaledes at de udgjøre en Hindring i det mindste for Rytterangreb. Nu om Stunder bruges vel V. kun i meget sjældne Tilfælde; men en større Rolle har den spillet i ældre Tid, f. Ex. i Husiterkrigene, hvor Husiterne til denne Brug havde særegne Vogne, paa hvilke der var opstillet meget let Skyts.

Vognkjedel ell. Kuffertkjedel kaldes den nu forældede wattske Lavtryksdampkjedel, paa Grund af Lighed i Formen med en Kuffert og med de i andre Lande almindelige Fragtvogne med halvrundt Presenningtag over.

Vogorides, Alexander, f. 1810 nær ved Constantinopel af græsk, oprindelig slavisk Slægt, var Søn af en højere tyrkisk Embedsmand, **Stephan V.,** der 1835—49 var Fyrste paa Samos, og blev selv tidlig ansat i den diplomatiske Tjeneste. 1876 blev han Afsending i Wien, men tilbagekaldtes n. A., fordi han havde modtaget den afskedigede Midhad Pascha i sit Hus. 1879—84 var han under det tyrkiske Navn Aleko Pascha Statholder i Østrumelien.

Vogt, Carl [foght], Naturforsker, f. 5 Juli 1817 i Gießen, blev 1847 Professor smstds., tog 1848 virksom Del i den politiske Bevægelse, ogsaa som Medlem af Nationalforsam-

lingen i Frankfurt, hvor han hørte til yderste Venstre, og blev i Juni 1849 Medlem af det saakaldte Rigsregentskab. Efter at være afsat opholdt han sig i Bern og Nizza, indtil han 1852 udnævntes til Professor i Geologi i Genf, hvor han blev Medlem af Cantonalforsamlingen og senere valgtes til det schweizerske Ständerath. Af hans Skrifter fremhæves „Lehrbuch der Geologie und Petrefactenkunde“ (3dje Opl. 1866—71), „Physiologische Briefe“ (2det Opl. 1854), „Zoologische Briefe“ (1851), „Köhlerglaube und Wissenschaft“ (1853—55), „Grundriß der Geologie“ (1860), „Vorlesungen über den Menschen“ (1867), „Über Mikrocephalen oder Affenmenschen“ (1867), desuden flere smukke Arbejder over forskjellige lavere Dyrs Bygning og Udvikling (Havsneglenes Udviklingshistorie, Snyltekrebs og Phyllopoder, Salper, Rørgopler osv.). Som aandrig og livlig populær Forfatter, varm Forkæmper for Læren om Arternes Omdannelse og Udvikling af hinanden og som ivrig Deltager i archæologiske Congresser har V. ofte tildraget sig Almenhedens Opmærksomhed.

Vogt, Emilie Adelgunde, født Herbst, dansk Billedhuggerinde, f. 17 Juli 1811, havde fra Barndommen af Kjærlighed til Dyr og uddannede sig under H. E. Freund til Billedhuggerinde, navnlig med Tanken paa at gjengive Dyr. Hun vandt den Neuhausenske Præmie 1839 for „Ko med en diende Kalv“ i Malm. Efter Freunds Død, 1840, nød hun Vejledning af Thorvaldsen indtil dennes Død. 1841 udførte hun en Hest i Legemsstørrelse, og paa dette Arbejde blev hun, efter Thorvaldsens Forslag, 1843 optagen som Æresmedlem. Efter at hun var bleven gift i Italien, udførte hun i lang Tid intet af Betydenhed, og først som Enke udstillede hun paa ny fra 1860 til 1872.

Vogt, Jørgen Herman [foght], norsk Statsmand, f. 21 Juli 1784 i Drammen, blev 1806 juridisk Candidat ved Kjøbenhavns Universitet. Fra 1801 var han ansat som Copist i det danske Rentekammer og forfremmedes siden til højere Stillinger i Finansfaget, med Undtagelse af, at han imellem 1809 og 1811 bestyrede Nordfjords Sorenskriveri efter sin Fader. Efter Norges Adskillelse fra Danmark valgtes V. først af Rigsforsamlingen paa Eidsvold til Medlem af Finanscomitéen og blev siden, da Grev Wedel-Jarlsberg var bleven Chef for det norske Finansdepartement, Expeditionssecretær under denne. Han var indtil 1824 Medudgiver af „Juridisk Repertorium“ og af den norske Rigstidende; 1822 blev han Statssecretær og 1825 Statsraad. Da Statsraad Christian Krogh 1828 døde, blev V. beskikket til Medlem af den Commission, som efter ham skulde udarbejde Udkast til en Criminallov, hvorved han udtraadte af Statsraadet (1829—36). V.s Udkast blev snart færdigt og, efter mangfoldige Omarbejdelser og Revisioner, 1842 ophøjet til Lov. Imidlertid indtraf Stortingets Opløsning 1836 og den deraf følgende Omdannelse af det norske Statsraad. Grev Wedel-Jarlsberg blev Statholder og foranledigede, at V. blev Chef for Finansdepartementet. I denne Stilling tilraadede han Kongen at lægge en Told paa Raajærn, hvilket, som en uconstitutionel Beskatning, blev underkastet Kjendelse af Rigsretten 1845. V. blev frifunden for Straf, men den udstedte Anordning af Retten erklæret for at være en Misforstaaelse af Grundloven. V. beholdt ikke desto mindre sit Embede og saa vel Kong Oscars som Carl XV.s Naade, idet han endog 1856—58, efter Løvenskjolds Afsked, var første Statsraad i den norske Regering i Christiania. I Slutningen af det næste Aar fik han dog Afsked. Han døde 12 Jan. 1862. 1871 udkom V.s „Optegnelser om sit Liv og Embedsvirksomhed 1784—1846“. — Hans Broderson, **Nils Petersen V.,** f. i Christiania 15 Apr. 1817, blev Cand. jur. 1839, 1845 Bureauchef (1847 Expeditionssecretær) i Justitsdepartementet, 1850 Amtmand i Søndre Bergenhus, 1860 Stiftamtmand i Christianssands Stift og Amtmand i Lister og Mandals Amt. Han var Stortingsmand fra Bergen 1857, fra Christianssand 1862—71 og var fra 1862 af i Regelen Lagtingspræsident (i Sessionen 1868—69 Stortingspræsident); han hørte til den conservative Retning og deltog som Medlem af Unionscomitéen 1863—67 i Udarbejdelsen af Forslag til en ny Rigsakt, som blev forkastet paa Stortinget 1871. V. blev 15 Maj 1871 udnævnt til Statsraad i det Stangske (senere Selmerske) Ministerium, fungerede som oftest som Chef for Indredepartementet, blev med de øvrige Medlemmer af Ministeriet af Rigsretten i Marts 1884 dømt til Embedsfortabelse og udnævntes under Aprilministeriet til Amtmand i Buskeruds Amt, fra hvilken Stilling han afgik i Marts 1890. — Dennes Fætter, **Henrik Ludvig Volrath V.,** f. i Nerslev i Sjælland (hvor Faderen da var Sognepræst) 14 Febr. 1817, blev theol. Candidat med Udmærkelse i Christiania 1838, ansattes 1839 som Lærer ved Christiania Kathedralskole, hvor han 1842 blev Adjunct, 1852 Overlærer; som saadan fungerede han lige til sin Død 19 Juli 1889 med Undtagelse af flere Permissioner, under hvilke han foretog Udenlandsrejser (deriblandt 1863 til Syrien og Palæstina). Hans Hovedværk er „Det hellige Land“ (Christ. 1879, 2den Udg. 1888); men mest bekjendt er han som Udgiver af en større og mindre Bibelhistorie, af hvilke den sidste har oplevet mange Udgaver og er bleven oversat i mange Sprog.

Vogtland [foght] (terra advocatorum) kaldtes fra det 11te Aarh. de tyske Kejseres umiddelbare Besiddelser ved Elster og Saale, mellem Meißen og Thüringen, som de bestyrede ved deres Fogeder. De vare arvelige Len i Familien Reuß's Besiddelse og bleve, 1577 forøgede med Dele af Hertugdømmet Sachsen, forenede med Kurfyrstendømmet Sachsen.

Vogüé, Charles Jean Melchior [gŭ], fransk Archæolog, f. 1825, har udgivet flere fortjenstfulde Skrifter angaaende Palæstinas Archæologi (»Les églises de la terre sainte«, »Le temple de Jérusalem«, »Inscriptions sémitiques«). Han er siden 1868 Medlem af det franske Akademi.

Vogue la galère, fr. [vaahg la galǟhr]. lad gaa! Ske hvad der vil!

Vogüler, et c. 6 à 7,000 Mennesker stærkt finsk-ugrisk Folkeslag, der lever som Jægere

og Rensdyrhyrder i de russiske Gouv. Perm og Tobolsk paa begge Sider af den nordlige Ural.

Wohlert, Johan Frederik, en anset, videnskabelig dannet dansk Chirurg i forrige Aarh., blev 1739 efter sin Hjemkomst fra Paris, hvor han havde studeret Chirurgi, Hofchirurg hos Christian VI og efter dennes Død hos Frederik V. Det var ham, der opererede den højtfrugtsommelige Dronning Louise for et indeklemt Navlebrok, men med et uheldigt Udfald. Med sin Ven Kryger deltog han i Undervisningen ved Theatrum anatomico-chirurgicum og havde ogsaa Del i Grundlæggelsen af Frederiks Hospital. Han døde vistnok 1768.

Voici, fr. [voasi], se her er! **Voilà,** fr. [voalā], se der er!

Voie [voāh], fransk Maal for Stenkul, lig 15 stregne eller 12 toppede Hektoliter ell. 8½ danske Tdr., for Trækul kun 2 Hektoliter ell. 1½ Tdr.

Voigt, Johannes [foght], tysk Historieskriver, f. 1786, d. 1868, siden 1817 Professor i Königsberg, har især sysl et med Preussens ældre Historie og derom forfattet en Række større eller mindre Skrifter. Hans Hovedværk er: „Geschichte Preussens v. d. ältest. Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens" (9 Bd., 1827—39), og dertil slutte sig „Gesch. des Deutschen Ritterordens" (2 Bd., 1857—59), »Codex diplomaticus Prussicus« (6 Bd., 1836—61) samt flere Udgaver af Kildeskrifter. Desuden har han strevet „Hildebrand als Pabst Gregor VII und sein Zeitalter" (2det Opl., 1846). — Hans Søn, **Georg V.,** f. 1827, blev 1860 Professor i Rostock og 1866 i Leipzig. Hans Hovedværker ere: „Die Wiederbelebung des klassischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus" (1859, 2det Opl. 1880—81) og „Papst Pius II und sein Zeitalter" (3 Bd., 1856—63), foruden flere Skrifter vedrørende Kejser Carl V.s Historie.

Voigts-Rhetz, Konstantin Bernh. v. [foghts], tysk General, f. 1809, blev 1829 preussisk Officer og 1841 Capitain i Generalstaben, gjorde 1848 Tjeneste under Opstanden i Posen og blev 1852 Stabschef ved det her liggende Hærkorps. 1858 blev han Generalmajor, tog som Directeur i Krigsministeriet 1859—60 virksom Del i Hærens nye Organisation og blev derefter Commandant i Luxemburg og 1864 i Frankfurt a. M. 1866 var V. Stabschef ved Prins Frederik Carls Hær og havde væsentlig Del i dens Sejre; han blev efter Freden Chef for Hærcorpset i Hannover og førte det med Udmærkelse i Krigen 1870, først i Slagene ved Metz, siden ved Loire. Til Løn fik han en Dotation; han tog Afsked 1873 og døde 1877.

Voit, Karl v. [f], bekjendt tysk Physiolog, f. 31 Oct. 1831 i Amberg i Bayern, blev 1857 Privatdocent ved Universitetet i München, 1860 extraord. og 1863 ord. Prof. i Physiologi ved samme. Han har navnlig gjort sig bekjendt ved sine Undersøgelser over Ernæringen og Stofskiftet.

Voiture, Vincent [voatyhr], fransk Digter, f. 1598, d. 1648, hvis Breve, Digte og Roman »Histoire d'Alcidalis et de Zélide« ere klassiske Mønsterstykker paa den Affectation, Søbligheb og Kunstlethed, som Hôtel Rambouillet med dets „Alkovedigtere" indførte i fransk Literatur.

Voivod [vojvōd], et slavisk Ord, der egtl. betyder Hærfører og senere blev en Titel for de herskende Valgfyrster i Valachiet, Moldau, Transsylvanien og Polen. Efter at i dette sidste Land Piasterne havde faaet arvelig Magt, brugtes V. som Titel for Provinsialstatholderne. Navnet er endnu i Brug hos Serber og Bulgarer, samt hos Tyrkerne i Betydning af Politichefer.

Volapük, „Verdenssprog", et af J. M. Schleyer (s. d. A.) opfundet, kunstigt Universalsprog. Ordene eller Rødderne i V. ere simplificerede Omdannelser af Ord i andre Sprog, mest Engelsk eller Tysk, men ogsaa romanske o. a. Sprog. I den grammatiske Bygning (hvor Afhængigheden af den tyske Grammatik er umiskjendelig) tilstræbes den største Simpelhed og Regelmæssighed, f. Ex. man, Mand, Genitiv man-à, Dativ man-è, Accus. man-i, Flertal man-s, Gen. man-à-s osv., pük-ob, jeg taler (pük Sprog), pük-ob-s, vi tale osv., äpükob, jeg talte, epükob, jeg har talt, ipükob, jeg havde talt, osv. V. har allerede fundet mange begejstrede Dyrkere, især i Tyskland, men ogsaa i andre Lande; hvorvidt de store Forventninger, som disse knytte dertil, ville blive virkeliggjorte, turde dog være saare tvivlsomt.

Vol-au-vent, fr. [o vang], Postej, fyldt med Kjød eller Fisk.

Volcāns, s. Sparikke Øer.

Volchonski Skov, d. s. s. Valdaibjærgene.

Vold, i den permanente Befæstning en ved Kunst opført Jordforhøjning, oftest med en foran liggende vandfyldt eller murbeklædt Grav og kronet med et Brystværn med Banket for Infanteri og Bænke for Kanonerne; bag Brystværnet danner Kronen af V. en **Voldgang,** d. e. en sammenhængende Vej bred nok til at der kan opstilles Tropper og til at Færdselen med Kanoner og Ammunition til disse kan foregaa der; fra Terrepleinet bag V. føre Ramper eller Voldbakker op til Voldgangen. **Hovedvolden** eller Enceinten er i en Fæstning den sammenhængende Vold, der omgiver dennes indre Rum, og som udgjør dens egentlige Kjærne, i Modsætning til de foran liggende Udenværker samt fremskudte og detacherede Værker.

Voldgift, Overladelsen af en Retstvists Afgjørelse til ēn eller flere af de stridende Parter valgte Mænd (**Voldgiftsmænd**), saaledes at den af disse afgivne **Voldgiftskjendelse** bliver bindende for Parterne. En Overenskomst mellem to eller flere tvistende Personer om saaledes at lade deres Sag afgjøre ved V. (**voldgive** den) i Stedet for ved Rettergang kaldes et Compromis, og i Almindelighed bestemmes det i denne Overenskomst, at, for saa vidt Voldgiftsmændene ikke kunne blive enige, skal Afgjørelsen ske ved en enten af dem eller af Parterne valgt Opmand. **International V.** kjendtes allerede i Middelalderen, idet Paven eller Kejseren jævnlig toges til Dommer i Stridigheder mellem Stater. Ogsaa i de sidste 100 Aar er den bleven brugt omtr. 50 Gange, dog mest i underordnede Spørgsmaal, fortrinsvis af Nordamerika og af England. Paa Con-

gressen i Paris 1856 udtalte de der samlede Stormagts-Afsendinger efter Forslag af Jarl Clarendon (paa Tilskyndelse af R. Cobden) det Ønske, at Staterne saa vidt muligt vilde paakalde en venskabelig Magts V., inden de lod Vaabnene dømme i en opstaaet Strid. Ønsket tiltraadtes efterhaanden af 40 Regeringer, men hverken Østerrig, Preussen eller Frankrig gjorde Brug af denne Udvej før Krigene 1859—70. Derimod havde Nordamerika og Mexico i Fredstractaten 1848 forpligtet sig til fremtidig at søge V., og i en Tractat mellem England og Nordamerika 1858 aftaltes det samme for mulige Tvistemaal om dens Fortolkning; 1856 efterfulgtes dette Exempel i en Tractat mellem Sardinien og Chile og senere i en Række Tractater, som Italien har afsluttet. Med stort Held brugtes V. 1871—72 i Alabamasagen (s. d. A.), og støttet herpaa vedtog 1873 først det engelske Underhus, siden det italienske Deputeretkammer at bede Regeringerne virke for Oprettelsen af et almindeligt og vedvarende System af intern. Voldgiftsretter. 1874—75 sluttede Nordamerikas Congres, Sveriges, Hollands og Belgiens Kamre sig til denne Tanke (ligel. et Udvalg i det danske Folketing 13 Maj 1875). Den er tidligere bleven fremsat af Abbé Saint-Pierre, J. Kant, J. Bentham o. fl. og er gjentagne Gange bleven varmt anbefalet af de europæiske Fredscongresser og af det velkjendte „Institut for Folkeret". Et Forbillede haves i Nordamerikas Højesteret og Schweiz's Forbundsret, der paadømme Stridigheder mellem de enkelte Stater eller Cantoner, samt i de tidligere tyske „Austrägalgerichte" (s. d. A.).

Voldsteder eller Borgpladser er en almindelig Betegnelse for de talrige befæstede Punkter fra Slutningen af Oldtiden og den ældre Middelalder, der forekomme spredte i hele Danmark. De ere af højst forskjellig Form. Fælles for de fleste af disse ældste Befæstninger er det dog, at den Plads, som er indrettet til Forsvar, er forholdsvis lille, oftest en isoleret Banke omgiven af Lavninger eller af en Sø, en Pynt ved Stranden eller en udløbende Ende af et Bakkedrag. En saadan Plads, som allerede ved sin Beliggenhed og oftest ogsaa ved stejle Skraaninger maatte egne sig godt til Forsvar, er da yderligere sikret ved Afgravninger og navnlig ved at omgives med høje Jordvolde. I Almindelighed kunne disse gamle V. kun betragtes som faste Tilflugtssteder under fjendtlige Overfald, medens Boliger og Udhuse laa tæt udenfor. I den senere Middelalder befæstede man paa en væsentlig forskjellig Maade, idet man ikke længere holdt sig til Højderne og dannede Jordvolde, men fornemmelig sikrede Borgene ved Vand, idet de anlagdes lavt, hvor de kunde omsluttes af Søer, Aaløb og kunstige Grave. Som de betydeligste af de gamle V. kunne nævnes de tillige historisk mærkelige Punkter: Pedersborg ved Sorø og Sjørringvold ved Sjørring Sø i Jylland. Rundt omkring i Norge og Sverige, navnlig i Mälaregnene og paa Öland, findes der talrige gamle Befæstninger af lignende Art, idet oftest Fjældknuder eller Klippetoppe ere sikrede ved Mure af Sten, som ere opstablede løst, uden Kalk eller andet Bindemiddel. De antages for en Del at gaa tilbage til Vikingetiden eller til en endnu ældre Periode. Ogsaa rundt omkring i det øvrige Europa findes der forhistoriske Borge, anlagte paa Højder og befæstede ved Mure og Jordvolde, men i øvrigt af forskjellige Former efter Tid og Folk.

Wolf, Chr., tysk Philosoph, f. 24 Jan. 1679 i Breslau, Søn af en Garver, gav sig allerede i sin Skoletid af med theologiske og philosophiske Discussioner og satte sig siden som Opgave at finde nomstødelige Beviser for de religiøse Lærdomme. Derfor studerede han, ved Siden af Theologien, med Iver Philosophi og Mathematik. Foruden af Descartes og senere af Leibniz paavirkedes han meget af Tschirnhausen. Paa Leibniz's Anbefaling blev han 1706 Professor i Mathematik i Halle, men læste ogsaa over Philosophi, for hvilket Fag han siden ganske ofrede sig. Ved sin Klarhed og Grundighed blev han snart den berømteste og mest besøgte Universitetslærer i Tyskland. Han var den første, der gjorde den nyere Philosophi populær i Tyskland og fremstillede den paa Modersmaalet, og han stræbte efter en methodisk Fremstilling af alle Philosophiens Grene. Væsentlig var det Leibniz's Ideer, han udviklede i systematisk Form, medens Leibniz selv kun havde givet spredte og fragmentariske Udviklinger; den af ham indførte Philosophi kaldtes derfor ofte philosophia Leibnizo-Wolfiana. Men under hans forstandsmæssige og prosaiske Behandling fik Leibniz's geniale Ideer et forandret Udseende, og nogle af Leibniz's mest ejendommelige Lærdomme (f. Ex. om Enkeltvæsenerne som forestillende Monader) har W. ikke antaget. Derimod sondrer han skarpere end Leibniz mellem Philosophi og Theologi. Skjønt han selv med oprigtig Fromhed sluttede sig til Kirkens Lære, hævdede han Fornuftens Ret til at drøfte religiøse Stridsspørgsmaal og erkjende Tingenes virkelige Sammenhæng; Underne og Aabenbaringen nægter han ikke, men søger at fastsætte bestemte Grænser og Betingelser for dem; ved sin egen naturlige Fornuft kan Mennesket erkjende Fuldkommenhedens Lov, og selv en Atheist kan derfor leve moralsk. Disse Lærdomme, som W. selv havde udtalt i sine to Skrifter: „Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele der Menschen" (1719) og „Vernünftige Gedanken von der Menschen Thun und Lassen" (1720), bragte ham i en alvorlig Strid med de pietistiske Theologer i Halle (Breithaupt, Lange og Francke), der til sidst fremkaldte en Ordre fra Frederik Vilhelm I, som bød W. forlade Riget inden 48 Timer, hvis han vilde undgaa at blive hængt (1723). Hans Bøger bleve forbudte og hans Tilhængere afsatte. W. modtog strax en Ansættelse i Marburg, hvor han fortsatte sin Virksomhed. Senere kom Kongen paa andre Tanker, men først da Frederik II strax efter sin Tronbestigelse kaldte W. tilbage paa særdeles ærefulde Betingelser, fulgte han Indbydelsen og blev i Triumph ført tilbage til Halle (1740). D. 9 Apr. 1754. — W. deler Philosophien i den theoretiske og den praktiske, men stiller Logiken foran begge som almindelig Ind-

ledning. Den theoretiske Philosophi, som han selv kalder Metaphysik, bestaar af Ontologi (Læren om de før alt Værende gjældende Grundbegreber), Kosmologi (Læren om de Grundbestanddele, hvoraf Verden bestaar, — Grundlaget for den specielle Physik), Psychologi (som igjen deles i empirisk Psychologi, der fremstiller de sjælelige Kjendsgjerninger, og rationel Psychologi, der forklarer alle Sjæleevner som Forandringer af Sjælens „forestillende Kraft") og naturlig Theologi (Beviserne for Guds Tilværelse og Sjælens Udødelighed). Den praktiske Philosophi bestaar af Philosophia practica universalis, Ethik, Økonomik og Politik. W. opstiller som Moralprincip: Søg stedse at blive fuldkommen (perfice te ipsum). Lyksaligheden er en Følge af Fuldkommenheden og bestaar i Fornuftens Billigelse af vor Handlen. W. har bidraget meget til sund og klar Tænknings Udbredelse og derved ogsaa til Rationalismens Fremvæxt (et Maal, han ikke selv tilsigtede). Kant, som gjorde Ende paa hans Philosophis Herredømme i Tydskland, kalder ham „der Urheber des Geistes der Gründlichkeit in Deutschland". W. har grundlagt den nyere philosophiske Terminologi. Medens det en Tid var almindeligt at haane den Wolfiske Philosophi paa Grund af dens nøgterne og prosaiske Charakter og den afskrækkende Vidtløftighed, hvormed den fremstilledes, har man nu anerkjendt dens store Betydning for den hele aandelige Udvikling i Tydskland i det 18de Aarh.

Wolf, Ferd., tydsk Romanist, f. 1796 i Wien, studerede en Tid Jura, men kastede sig, da han 1819 blev ansat ved det keiserlige Bibliothek i Wien, over Studiet af romanske Sprog og Literaturer, navnlig Spansk. D. 1866. W. maa nævnes ved Siden af Raynouard og Diez som en af den romanske Philologis Grundlæggere, især hvad Literaturhistorien angaar. Hans betydeligste Værker ere foruden talrige enkelte Afhandlinger flere Samlinger af spanske Romancer og Udgaven af en Auto sacramental om Dødningedansen, „Beiträge zur Geschichte der castilianischen Nationalliteratur" (1832), „Über altfranz. Romanzen und Hofpoesie" (1834), „Über die Lais, Sequenzen und Leiche" (1841), „Über die Romanzenpoesie der Spanier" (1847), „Studien zur Geschichte der spanischen und portugisischen Nationalliteratur" (1859) og »Le Brésil littéraire« (1868).

Wolf, Friedrich August, berømt tydsk Philolog og Oldtidsforsker, f. 1759, var Prof. ved Universitetet i Halle og siden i Berlin; d. 1824 paa en Reise i Marseille. Blandt hans mange Skrifter og Udg. af klassiske Forf. ere de vigtigste: hans epochegjørende Udg. af Homer (s. d. A.) og »Prolegomena in Homerum« (Halle 1795), af forskjellige Skrifter af Platon, de kritiske Arbejder over 4 Taler, som med Urette bar Ciceros Navn; hans fortrinlige Oversættelser; „Museum der Alterthumswissenschaften" (2 Bd., 1807—10); „Literarische Analekten" (4 Bd., 1817—20), „Vermischte Aufsätze" og „Encyclopädie der Philologie" (udgivet 1830).

Wolf, Jens Lauridsøn, Boghandler, f. c. 1582. Hans Norges Beskrivelse (1651) og hans Encomion regni Daniæ, d. e. Danmarks Riges Lov" (1654) indeholde nyttige Efterretninger.

Wolf, Karen Lucie, født Johannesen, norsk Skuespillerinde, f. i Bergen 25 Maj 1833, debuterede smstds. 1850 og kom 1853 til Christiania Theater, hvor hun i April optraadte første Gang som Lisbeth i „En Søndag paa Amager". Senere har hun uden Afbrydelse tilhørt dette Theaters Scene, hvor hun som en af de første norske Scenekræfter af Betydning lige fra sin tidligste Optræden har indtaget en fremragende Plads. Hendes Rollefag har væsentlig været Soubretten, og i Lystspillet og Vaudevillen har hun ved sit friske Lune, sin store komiske Evne, sit heldige Ydre, skjønne Organ og gode Sangstemme været en af Theatrets populæreste og mest anvendte Kunstnerinder. Hun har ogsaa, navnlig i senere Aar, med stort Held overtaget større Charakterroller, ligesom hun i en lang Aarrække har spillet de holbergske Perniller og tilsvarende Roller hos Molière og Marivaux. — Hendes Mand, Skuespiller Nicolai W., f. i Kjøbenhavn 3 Dec. 1824, d. i Christiania 7 Febr. 1875, kom, efter at have været Elev af Musikconservatoriet i Kjøbenhavn og i nogle Aar haft Ansættelse ved det kongel. Theaters Operascene, til Christiania Theater 1852, nærmest engageret som Tenorsanger. Han gjorde i denne Egenskab Tjeneste i flere Aar, men gik efterhaanden over til Skuespillet, hvor han i den lange Aarrække, han uafbrudt tilhørte Christiania Theater, indtil han 1874 paa Grund af Sygdom maatte tage Afsked, havde et omfattende Repertoire af betydelige Roller, i Tragedien, Skuespillet og Conversationsstykket (f. Ex. „Othello", „Macbeth", „Tartuffe", Hertug Skule i „Kongsemnerne", Bothwell i „Maria Stuart i Skotland", Figaro hos Beaumarchais, Lieutenant v. Buddinge i „Gjenboerne", Kammerherren i „De unges Forbund", Raisonneurerne i det moderne franske Drama). Hans Spil røbede en smidig Intelligens, en sikker Magt over Repliken og ikke liden Magt i den dramatiske Fremstilling.

Wolf, Rud., schweizersk Astronom, f. 1816 i Zürich, siden 1855 Directeur for det derværende Observatorium og Prof. i Astronomi, er især bekjendt ved sine Undersøgelser over Solpletternes Periodicitet, som han periodisk offentliggjør i „Astronomische Mittheilungen". Hans „Geschichte der Astronomie" (München 1877) nyder stor Anseelse.

Wolfe, James [vulff], engelsk General, f. 1726, udmærkede sig allerede i den østerrigske Arvefølgekrig og blev 1758 sendt til Kolonierne i Nordamerika. Han indtog først Louisburg og Cap Breton, gik derefter med en stærk Flaade og 8,000 Md. op ad Lawrencefloden til Quebec. De første Angreb paa denne By mislykkedes, men ved en Krigslist satte han sig fast paa Abrahams-Højene oven for Byen og nødte derved den franske General Montcalm til at modtage et Slag 13 Sept. 1759. Begge Generaler bleve dødelig saarede, men W. levede længe nok til at erfare sine Landsmænds Sejer, som havde Canadas Indtagelse til Følge. W.s Lig bisattes i Westminsterabbediet.

Wolfemaskine. Til Løsning af Knuderne i Faareuld, sjældnere Bomuld, saa vel som til at blande forskjellig farvet Uld og fordele

Olien i Ulden bruges en V., der hovedsagelig bestaar af en Tromle, besat paa Overfladen med Tænder af Træ, Jærn eller Staal og omgiven af et Hylster, der paa en større eller mindre Del af Overfladen ofte har indadvendende Tænder, mellem hvilke Tænderne paa Tromlen kunne passere. I øvrigt kan der være flere samarbejdende Tromler, Forsyningsapparat, Afgiverapparat o. fl. Naar der i Stedet for en hel Tromle er en vreden Ramme, besat paa de to Sidestykker med Tænder, kaldes V. en Willow. Medens en egentlig V. gjærne arbejder uafbrudt, arbejder en Willow portionsvis; paa den ene Side aabnes Hylsteret, og en Portion Uld kastes ind; efter en bestemt Tids Forløb aabnes det paa den anden Side, og den volfede Uld kastes ud af Rammen.

Wolfenbüttel, Stad i Hertugd. Brunsvig, ved Floden Oker og ved Berlin-Köln Jærnbanen, 1½ M. f. for Brunsvig. 13,500 I. Hertugeligt Slot og berømt Bibliothek paa henved 300,000 Bind og 10,000 Haandskrifter samt en mærkelig Samling Bibler. Gammelt Tøjhus, der nu er Caserne, Gymnasium, Skolelærerseminarium. Livlig Industri i Læder, Tobak, lakerede Varer, Tapeter og Lærred. Udbredt Kornhandel. Staden, der tidligere var befæstet, var indtil 1754 Hertugerne af Brunsvigs Residens. **Wolfenbüttelske Fragmenter** er Fællesnavnet for en Del Brudstykker af det af H. S. Reimarus (s. d. A.) efterladte Skrift „Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes“, udgivne 1774—78 af Lessing som Bibliothekar i Wolfenbüttel, det første af dem under Titel „Von Duldung der Deisten. Fragment eines Ungenannten“. F., der modarbejde Aabenbaringstheologien, bragte Lessing ind i en Række literære Fejder, særlig med Goeze; de orthodoxes Klager over deres Fremkomst fremkaldte flere Steder Forsøg paa Undertrykkelse og Forbud mod Udgivelsen. En fuldstændig Udgave af Reimarus's Skrift haves ikke; det vigtigste deraf er meddelt af Strauß i hans „H. S. Reimarus und seine Schutzschrift osv.“ (2det Opl. 1877).

Wolff, Abraham Alexander, anset jødisk Theolog, f. i Darmstadt 29 Apr. 1801, fik til sit 17de Aar Undervisning af sin Fader, der var Kjøbmand, men tillige lærd Talmudist, studerede senere i Würzburg og blev 1821 Dr. phil. ved Universitetet i Gießen. Efter at han endnu i et Par Aar havde fortsat sine Studier og erhvervet sig den jødisk-theologiske Doctorgrad, blev han 1826 Rabbiner i Gießen, men modtog 1828 Kaldelse som Overrabbiner og Præst for Jøderne i Kjøbenhavn, hvilken Stilling han endnu beklæder. Hans rationaliserende Standpunkt har tidligere ved enkelte Lejligheder vakt Uvilje hos den orthodoxe Del af hans Menighed, saaledes da han 1854 modtog Danebrogordenens Ridderkors, men det store Flertal af hans Trosfæller har med stedse stigende Hengivenhed paaskjønnet hans Lærdom og personlige Elskværdighed. Blandt hans talrige Skrifter maa ved Siden af en Mængde Prædikener, Lejlighedstaler og polemiske Smaaskrifter særlig fremhæves hans „Agende for det mosaiske Trossamfunds Synagoge i Kjøbenhavn“ (1833), „Thephilat Israel“, israelitisk Bønnebog (3dje Udg. 1872), „Lærebog i den israelitiske Religion“ (1862), „Bibel-Historie for Skole og Hjem“ (1867) samt hans „Talmudfjender. Et Gjenmæle mod de seneste Angreb paa Jøderne og Jødedommen“ (1878).

Wolff, Caspar Friedrich, f. 1733 i Berlin, d. 1794 i St. Petersborg, er den egentlige Grundlægger af den videnskabelige Embryologi. Han studerede i Berlin og Halle Naturvidenskab og Medicin og udgav 1759 som Doctordisputats »Theoria generationis«, i hvilket Skrift han forkastede den indtil da gjældende Prædelineationslære eller Evolutionslære, som forudsatte, at Organismen med alle dens enkelte Dele allerede fandtes i Dyrenes Æg og Planternes Frø, om end usynlig for os, og at Udviklingen altsaa kun bestod i en Væxt og ligesom en Udrulning af Delene; i Modsætning hertil opstillede W. Læren om Epigenesen, d. v. s. en virkelig gradvis Optræden, Udformning og Omdannelse af de forskjellige Dele ud fra et ganske simpelt Anlæg uden Organer, og denne Lære støttede han paa omfattende Undersøgelser og virkelige Iagttagelser af Kyllingens Udvikling saa vel som af Planternes Spiring og særlig Bladets Udvikling. Ved denne Lære kom han i Strid med Samtidens Naturforskere og Philosopher, og da han ikke kunde faa Lov til at holde offentlige Forelæsninger i Berlin, modtog han en Stilling som Akademiker i St. Petersborg, hvor han forblev til sin Død. I sit Skrift »De formatione intestinorum« (1768—69) paaviste han, at Tarmen hos Kyllingen opstaar af et bladformet Anlæg, og at Mund og Gat dannes sent; af andre vigtige Forhold, som W. rigtig erkjendte, kunne nævnes Plantebladets Metamorphose og Dyrelegemets Sammensætning af Celler.

Wolff, Emil, tysk Billedhugger, f. 1802 i Berlin, d. 29 Sept. 1879, var Elev af G. Schadow og af Kunstakademiet i Berlin; han gik 1822 til Rom, hvor han under Thorvaldsen udviklede sig til en af Tysklands mest ansete Billedhuggere. Af hans Arbejder fremhæves „Amor med Løvehunden“ (1836), Amazonegruppen (1837), „Jephtha og hans Datter“ (1858), „Judith“ (1868), der regnes for hans bedste Arbejde og blev kjøbt til Nationalgalleriet i Berlin, Statuerne af Galilei og Révay til Akademiet i Pest (1864), samt Buster af Thorvaldsen, Winckelmann o. fl. Han var flere Gange Directeur for S. Luca i Rom.

Wolff, Henry Drummond, Sir, engelsk Diplomat, f. 1830, var 1852—56 Legationssecretær i Firenze og 1859—64 ansat i Udenrigsministeriet, særlig sysselsat med de joniske Øers Anliggender. 1874 valgtes han til Underhuset som Conservativ, tog ivrig Ordet for Beaconsfields østerlandske Politik og blev 1878 engelsk Commissær i Østrumelien. 1885 sendtes han til Constantinopel og Ægypten for at ordne dette Lands Stilling. Som Affending i Persien udvirkede han 1888 vigtige Fordele for England.

Wolff, Jul., tysk Digter, f. 16 Sept. 1834 i Quedlinburg, studerede i Berlin, overtog efter at have gjennemgaaet en teknisk Uddannelse Ledelsen af sin Faders Klædefabrik, hvilken

Stilling han dog snart igjen opgav, var en kort Tid Bladredacteur og gjorde dernæst som Landeværnsofficer hele Felttoget i Frankrig med. Efter Hjemkomsten bosatte han sig i Berlin og debuterede s. A. med Digtsamlingen „Aus dem Felde“. Hans allerede her udviste Talent for poetisk Fortælling fandt faa Aar efter sin rette Form i den lyrisk-episke Genre, som Scheffels „Trompeter von Säkkingen“ havde indført; tilegnende sig denne populære Digtnings Form gav han i „Till Eulenspiegel redivivus, ein Schelmenlied“ (1875), „Der Rattenfänger von Hameln, eine Aventiure“ (1876), „Der wilde Jäger“ (1877) og „Tannhäuser“ (1880) med forbavsende Virtuositet i Sprog- og Versbehandling en Række Billeder af middelalderligt Liv og indflettede deri en Rigdom af Sange, fulde af Fart og indsmigrende Velklang. Disse Digtninger vandt et overordentligt Bifald („Der wilde Jäger“ er f. Ex. trykt i 56,000 Exemplarer) og gjorde ham snart til Modedigter, saa at ogsaa hans Prosaromaner fra de senere Aar („Der Sülfmeister“ o. fl.) trods deres langt ringere Værd have fundet stor Udbredelse. Hans nyeste Arbejde er det episke Digt „Die Pappenheimer“ (1889).

Wolff, Osk. Ludw. Bernh., tysk Improvisator og Forfatter, f. 1799 i Altona af jødiske Forældre, studerede i Berlin og Kiel, blev Lærer i Hamborg, optraadte fra 1825 først der, senere i andre tyske Byer med stort Bifald som Improvisator og vakte som saadan ogsaa Goethes Interesse; paa dennes Anbefaling ansattes han ved Gymnasiet i Weimar og senere som Professor i moderne Literatur i Jena. Her udfoldede han en overordentlig Flid som Forfatter, Udgiver og Oversætter. D. 1851. Større Betydning end hans originale Skrifter (Digte, Noveller, satiriserende Culturskildringer, til Dels under Pseudon. „Plinius der Jüngste“) have hans talrige og mangeartede Anthologier, dels af tysk, dels af fremmed Literatur (i Oversættelse) og Samlinger af alle Landes Folkeviser og Æventyr; hans „Poetischer Hausschatz des deutschen Volkes“ og hans „Hausschatz deutscher Prosa“ udkomme endnu stadig i nye Oplag.

Wolff, Simon Olaus, f. 1796 i Snaasen i Nordre Trondhjems Amt, blev 1818 Student og optraadte nu som en af den ny-norske Literaturs første Digtere. Han var opdragen i en af Landets mest charakteristiske Fjældbygder, Hardanger, og gjennemvandrede som Student Hardanger og Telemarken. Hans Skildringer af disse Scener og hans Nationalsange (især „Hvor herligt er mit Fødeland“) aandede ogsaa en saa varm Kjærlighed til Naturen og Folket, at de strax bleve populære. W. levede fra 1825 til sin Død 10 Dec. 1859 som Præst, for det meste i Telemarken. Han udgav 1833 1ste Hæfte af en „Samling af poetiske Forsøg“, men disse bleve saa skarpt medtagne af Welhavens Kritik, at W. standsede Udgivelsen.

Wolfram, W, Wolframmetal, Tungstenmetal, Scheel, Scheelium, et Metal, der forekommer temmelig sparsomt i Naturen i Form af wolframsure Salte, især i Mineraliet Wolframit (wolframsurt Jærn- og Manganilte) og Tungsten (wolframs. Kalk). Det er jærngraat, meget haardt, yderst tungsmelteligt og har den høje Vf. 19,1. Det danner 2 Ilter: Wolframilte, WO_2, og Wolframsyreanhydrid, WO_3. I Løbet af en Del Aar har man, navnlig i Steiermark, fabrikeret Staal med en ganske ringe Tilsætning af W., Wolframstaal, der udmærker sig ved Fasthed og Haardhed. Wolframsurt Natron anvendes til at beskytte Tøj mod Forbrænding; naar det nemlig er gjennemtrængt dermed, brænder det ikke med Flamme. Men ellers har W. kun theoretisk Interesse. Wolframsyren blev opdaget af Scheele 1781. Brødrene D'Elhujar isolerede først Metallet 1785.

Wolfram von Eschenbach, den betydeligste middelhøjtyske Epiker, født af Ridderslægt paa Slottet Eschenbach i Nærheden af Ansbach, d. omtr. 1220, opholdt sig ved forskjellige Hoffer, fornemmelig hos Landgrev Hermann af Thüringen; men i øvrigt ved man ikke stort om hans Liv. Efter Sagnet deltog han i Sangerkrigen paa Wartburg (s. Wartburg). Hans Digte udmærke sig ved værdigt Alvor og en undertiden mystisk Dybde, der dog ofte er parret med Humor og godmodig Ironi. Foruden det omfattende romantiske Digt „Parcifal“, der efter franske Kilder har hentet sit Stof fra Sagnene om den hellige Gral og om Kong Arthur, og som giver os den fyldigste Forestilling saa vel om Riddertidens ydre Liv som især om dens religiøse og moralske Anskuelser, har W. efterladt sig Brudstykker af to andre fortællende Digte „Titurel“ og „Willehalm“ samt nogle Minnesange. Hans Værker ere udgivne af Lachmann (1833) og Bartsch (1870—71); nytyske Oversættelser haves af San-Marte (1836) og Simrock (1842; 5te Opl. 1876).

Wolga, Europas største Flod, udspringer i Gouv. Tver paa Waldaiplateauet, løber først med østlig Hovedretning gjennem Gouvernementerne Tver, Jaroslav, Kostroma, Nischnij-Novgorod og Kasan forbi Tver, Jaroslav, Nischnij-Novgorod til Kasan, hvor den bøjer mod S. og efter et meget bugtet Løb falder i Nordenden af det kaspiske Hav gjennem et udstrakt Delta. Flodens Længde er c. 470 M. og dens Opland c. 26,500 □ M. Den optager en stor Mængde Floder, af hvilke de betydeligste ere fra venstre Side Mologa, Scheksna, Kostroma, Unsha, Wetluga, Kama med Wjatka, Samara og Store Irgis og fra højre Side Oka med Kljasma og Sura. Sejladsen paa W. er af stor Vigtighed, og den er ved Kanaler sat i Forbindelse med Østersøen og det hvide Hav. Fiskeriet i Floden, især af Stør, er af stor Betydning.

Wolgast, Stad i den preussiske Prov. Pommern, ved Floden Peene, 1 M. fra dens Udløb i Østersøen, 11¼ M. n. v. for Stettin. 7,500 I. Læder- og Tobaksfabrikation, Linnedvæveri, Bryggeri, Skibsbyggeri og Kornhandel.

Wolgemuth, Michael, tysk Maler, f. 1434 i Nürnberg, d. 1519, er Stifteren af den frankiske Malerskole og Albrecht Dürers Lærer. Imidlertid var W. selv et omfattende Talent, som i talrige Værker øvede Indflydelse paa hele sin Tids Kunst, idet saa vel Træsnit som Billedhuggerarbejder i Træ opvise Sammenhæng med W.s ejendommelige Stil. I Nürn-

berg, München og Augsburg findes hans vigtigste Værker.

Volhynien, Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Grodno, Minsk, Kijev og Podolien, østerrigsk Galizien og Polen. 1,305 □ M. med 2,196,000 J. (1885). Den sydvestl. og sydl. Del af Gouv. dækkes af Udløbere fra Karpatherne, der naa over 1,200 F. Herfra falder Landet mod N. hen imod Floden Pripets store Sumpstrækninger, der optage betydelige Arealer i Gouv.s nordlige Del. Højdepartierne ere rigt skovbevoxede, navnlig med Eg og Bøg. Jordbunden er særdeles frugtbar, og Landbruget giver sædvanlig et stort Overskud til Udførsel af Hvede, Rug, Raps, Hør og Hamp. Desuden dyrkes Humle, Tobak og andre Handelsplanter. Ogsaa Kvægavl og Skovbrug ere af stor Betydning. Industrien har i den senere Tid taget et stort Opsving. Hovedstad Schitomir. — V. var længe et Stridsæble mellem Russerne, Litauerne, Tatarerne og Polakkerne, men kom 1569 under Polen og forblev ved dette Rige indtil Polens Opløsning 1795, da det tilfaldt Rusland.

Volière, fr. [ăhr], Fuglehus.

Volkersen, Niels Hendrik [föl], dansk Mimiker, f. 2 Marts 1820 i Nærheden af Skjelskør, kom til Kjøbenhavn og blev sat i Bogtrykkerlære. Denne Virksomhed blev han snart kjed af og fik et Engagement af Kunstberider D. Gautier ved Vesterbros nye Theater; to Aar senere engageredes han af Philip Petoletti og debuterede som Pierrot i Pantomimen „Den bedragne Skrædder". 1842 optraadte han som Akrobat sammen med Hesse paa det gamle Morskabstheater over for Skydebanen, rejste senere sammen med Liphards og Mancinis Selskaber og kom tilbage til Kjøbenhavn samme Aar, som Tivoli blev aabnet. Carstensen engagerede ham da strax som Pierrot, og siden den Tid har V. virket i denne Stilling ved Tivoli. Han har paa den smukkeste og dygtigste Maade vedligeholdt den Tradition om Commedia dell' arte, der gjennem Casorti, Winter og Adolf Price er naaet til Danmark fra Italien, og ved sin paa Lune rige Fremstilling af Maskekomediens Pierrot har V. erhvervet sig et anset Navn her og i Udlandet.

Volkmann, Friedrich Robert [folk], f. 6 Apr. 1815 i Lommatzsch i Konger. Sachsen, d. 29 Oct. 1883 i Pest, studerede fra 1836—39 Musik i Leipzig, gik derfra som Musiklærer til Prag, 1842 til Pest og fik snart et anset Navn som Componist ved sin Clavertrio i B-moll og sin Strygekvartet i G-moll. 1854—58 opholdt han sig i Wien, men vendte derfra atter tilbage til Pest, hvor han blev Professor i Harmoni og Contrapunkt ved Stats-Musikakademiet. Han har skrevet Symphonier for Orchester, Serenader for Strygeinstrumenter, Strygekvartetter, Concertstykker for Claver, for Violoncel med Orchester, en Mængde Claverstykker, kirkelig og verdslig Sangmusik osv.

Volkmann, Richard v. [s. o.], berømt tysk Chirurg, f. 17 Aug. 1830 i Leipzig, blev 1857 Privatdocent i Halle, 1867 Professor i Chirurgi og Director for den chirurgiske Klinik smsteds. D. 28 Nov. 1889. Han har indlagt sig særlig Fortjeneste ved Indførelsen og Udviklingen af Antiseptiken i Tyskland; sine første Erfaringer herom nedlagde han i „Beiträge zur Chirurgie" (1875). Desuden har han leveret mange Arbejder paa Ledchirurgiens Omraade, Afhandlinger om Tuberkulosen i Knoglerne, Exstirpationen af Kræft i Endetarmen osv. Under Pseudonymen Richard Leander skrev han „Träumereien an franz. Kaminen" (16de Opl. 1886) og „Gedichte" (3dje Opl. 1885).

Wolkwitz, s. Siebertwolkwitz.

Wollaston, William [vŭllast'n], engelsk Moralphilosoph, f. 1659, var en Tid lang Lærer i Birmingham og boede senere i London som rig Privatmand. D. 1724. I sin »Religion of nature delineated« (1722) opstillede han som Moralprincip, at Tingene og Forholdene selv skulle behandles efter deres Natur. Enhver Handling, som udtrykker en med Tingenes Natur og de virkelige Forhold stemmende Tanke, er god, den modsatte slet. Vi kunne nægte Sandheden i Handling saa vel som i Ord; der er ingen Forskjel paa det gode og det sande. Naar jeg bryder en Contract, nægter jeg, at den er indgaaet; naar jeg plyndrer et Menneske, nægter jeg, at han har Ejendom; naar jeg mishandler et Dyr, nægter jeg, at det kan føle. Ved at behandle Tingene efter deres virkelige Natur og Forhold ville vi selv opnaa den Lyksalighed, som er vort egentlige Maal.

Wollaston, Will. Hyde [s. o.], engelsk Chemiker og Physiker, f. 1766, d. 1828, var først Læge, men nedlagde 1800 sin Praxis, levede siden som Privatmand af den betydelige Formue, hans Methode til at forarbejde Platin indbragte ham, og ofrede sig for Physik og Chemi. 1793 blev han Medlem og senere Secretær ved Royal Society. W. har især gjort sig fortjent af Chemien ved Opdagelsen af Palladium og Rhodium, ved sin Methode til at fremstille Platin i ren og smeddelig Form, ved sine Arbejder over Titan, Tantal, Atomforholdene o. m. Physiken skylder ham en Forbedring af Mikroskopet og af de galvaniske Apparater, Opfindelsen af Goniometret o. m. Hans Arbejder findes næsten alle i »Philosophical transactions«.

Wollastonit, et Mineral, som bestaar af Kiselsyre og Kalk, har Haardheden 5, hvid Farve og Glas- eller Perlemorglans. Forekommer i kornet Kalksten, f. Ex. i Finland.

Wollin, Stad i den preussiske Prov. Pommern, paa den 4½ □ M. store Ø W., der ved Stræderne Swine mod V. og Dievenow mod Ø. skilles fra Øen Usedom og Fastlandet, 6 M. n. for Stettin. 5,100 J. Fiskeri, Skibsbyggeri og Tømmerhandel. Om W.s Historie s. Jomsborg.

Volmerslaget kaldes det store Slag i Nærheden af Reval, hvori den danske Konge Valdemar (Volmer) Sejer overvandt Estlænderne 15 Juni 1219.

Volnay [nǟ], Landsby i det franske Dep. Côte d'Or, i Nærheden af Staden Beaune, er bekjendt for sin fortrinlige Burgundervin.

Volo Bugten skærer sig fra det ægæiske Hav gjennem Oreoskanalen og Trikherikanalen ind i det græske Landskab Thessalien. Ved dens Nordende og 7 M. s. ø. for Larissa ligger Staden V. med 3,000 J.

Vologdá, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Archangel, Olonets, Novgorod, Jaroslav, Kostroma, Vjatka og Perm og ved Uralbjærgene adskilt fra Sibirien. 7,314 □ M. med 1,198,600 J. (1885). Den østlige Del optages af Nord-ural og dens Udløbere med Tinder af indtil 5,400 F., Resten er udstrakt Slette. De vigtigste Vandløb ere Dvina, som her dannes af Suchona og Jug og fra højre Side optager Vytschegda, samt Petschora med dens Biflod Ischma. Af Søerne er Kubinsko med S. V. den betydeligste; den har Afløb til Suchona. Store Moser og Moradser findes spredte over hele Slettelandet. Klimaet er strængt, navnlig mod N., og Floderne ere sædvanlig tilfrosne fra November til Maj. Agerdyrkning drives med Besvær, men Kvægavlen er meget betydelig, ligesom her ogsaa tillægges mange gode Heste. Den vigtigste Erhvervskilde findes dog i de store Skove, der tillige ere rige paa Vildt. Af Mineralprodukter indvindes Jærn, Kobber, Kalk, flere Stenarter og en stor Mængde Salt. Her er en temmelig betydelig Industri i Uld- og Linnedvarer, Sejldug, Glas, Lys, Sæbe, Jærnvarer, Papir og Brændevin. 2) Hovedstad i Gouv. V., 55 M. n. n. ø. for Moskva ved Suchona, med 22,000 J., er en vigtig Handelsstad og et Hovedpunkt for det nordlige Ruslands Samfærdsel og Handelsforbindelse med Asien. Bispesæde. Stærkt udviklet Industri.

Volontær, Frivillig, En, som uden Løn tjener paa et Kontor for at sætte sig ind i Forretningerne og ad den Vej skaffe sig Adgang til fast Ansættelse.

Wolówski, Louis, f. 1810 i Warschau, naturaliseret Franskmand 1834, Prof. ved Conservatoire des Arts et Métiers i Paris 1839; d. 1876. W. er en af de betydeligste franske Økonomer, hvis Skrifter over Bankspørgsmaal (»La question des banques«, 1864), Frihandel og Bimetallisme (»L'or et l'argent«, 1872) særlig fortjene Opmærksomhed.

Volpáto, Giovanni, italiensk Kobberstikker, f. i Bassano 1733, var en Tid i Forbindelse med Bartolozzi og har især gjort sig bekjendt ved fine for den Tid højst respectable Stik efter Rafaels Værker i Vaticanet; for saa vidt den nyere Kobberstikskole har kunnet præstere mesterligere Gjengivelser af disse Værker, er V. en af dem, til hvem denne Skole støtter sig, idet han har været Lærer for Morghen, Bettelini o. fl. Han døde i Rom 26 Aug. 1803, og i St. Apostoli sattes ham et Monument af Canova.

Wolseley, Garnet [nöllsli], Viscount, engelsk General, f. 4 Juni 1833 i Dublin, gjorde 1852—53 som Fændrik Tjeneste i Barma og blev 1855 haardt saaret ved Sevastopol. 1857 udmærkede han sig i Indien ved Lucknows Indtagelse og var 1860 Souschef for Staben paa Toget til China. 1865 blev W. Oberst og sendtes 1867 til Canada, hvor han 1870 ledede Undertrykkelsen af Indianer-Opstanden i Manitoba. N. A. blev han ansat i Krigsministeriet, fik 1873 Overbefalingen i Krigen mod Aschanti og blev til Løn for Sejren Generallieutenant samt modtog en stor Dotation (25,000 Pd. St.). 1875 var W. Gouverneur i Natal, 1876—78 Medlem af Indiens Raad, overtog 1878 Cypern fra Tyrkerne og ordnede dets Forvaltning, men kaldtes derfra 1879 til Sydafrika for at bekæmpe Suluer og Basutoer. 1880 vendte han tilbage til England og blev Generalkvartermester, førte 1882 Hæren til Ægypten, hvor han slog Arabi Pascha, besatte Kairo og undertvang Opstanden; han blev derefter ophøjet til Peer med en ny Dotation. 1884 sendtes W. igjen til Ægypten, men kunde ikke undsætte Chartum og maatte siden opgive de sydlige Landskaber. Han ophøjedes 1885 til Viscount og overtog sin forrige Post.

Wolsey, Thomas [vüllsi], engelsk Statsminister og Cardinal, Søn af en Slagter, f. i Ipswich 1471, blev paa Grund af sin Klogskab, Lærdom og Arbejdsdygtighed allerede af Henrik VII anvendt i Statens Tjeneste, men hans Indflydelse var især fremtrædende hos Henrik VIII, hvis Yndling og almægtige Minister han var. Han blev Ærkebiskop af York 1514. Cardinal 1515 og pavelig Legat 1518, ja han haabede endogsaa ved at lade England slutte sig til Carl V i dennes første Krig med Frants I at vinde Kejserens Hjælp til at blive Pave, men da Kejseren skuffede hans Forventninger, lod W. England i den anden Krig gjøre fælles Sag med Frankrig. I England paadrog W. sig imidlertid Stormændenes Had ved den Strænghed, hvormed han holdt dem i Tømme, og Folkets Had, fordi han villig laante Haand til Skatternes Forhøjelse og Kongens vilkaarlige og despotiske Regering; saaledes regerede han 8 Aar uden at sammenkalde noget Parlament, og da dette endelig sammenkaldtes 1523, men ikke vilde bevilge de forlangte Penge, regerede han, saa længe han var Minister, uden noget Parlament og tilvejebragte Penge ved Tvangslaan og saakaldte frivillige Gaver. Af de mange gejstlige Embeder, som han forenede i sin Person, havde han uhyre Indtægter, og da fremmede Fyrster for at vinde Englands Hjælp skjænkede W. store Gaver og Pensioner, blev han snart den rigeste Mand i Landet og optraadte ofte med fyrstelig Pragt, som f. Ex. ved den Sammenkomst mellem Henrik VIII og Frants I, der er bekjendt under Navnet »le camp du drap d'or«. Men da Henrik VIII var bleven forelsket i Anna Boleyn og W. ikke ivrig nok arbejdede for Kongens Skilsmisse fra Katharina af Aragonien, faldt han 1529 pludselig i Unaade og affattes som Lordkansler; dog lod Kongen ham i Begyndelsen beholde de to Bispedømmer York og Winchester, men 1530 blev han anklaget for Højforræderi, og da han førtes til London, blev han syg undervejs og døde i Abbediet Leicester 28 Nov. 1530. Paa sit Dødsleje skal han have sagt: „Hvis jeg havde tjent Gud lige saa ivrig, som jeg har tjent Kongen, vilde han ikke have forladt mig nu".

Volsk, Stad i det russiske Gouv. Saratov, ved Volga, 15 M. n. ø. for Saratov. 36,300 J. (1885). Udbredt Havedyrkning og livlig Industri, Handel og Flodskibsfart.

Volsker, et italisk Folk, boede mellem Hernicerne, Samniterne, Aurunkerne og Latinerne i de saakaldte volskiske Bjærge paa

begge Sider af Floden Liris (Garigliano). De bestod mange haardnakkede Kampe med det romersk-latinske Forbund, som til sidst overvandt dem ved at anlægge Kolonier, især nær Kysten, som Circeji (393), Satricum (385), Antium og Terracina (c. 380). I Roms Krig med Latinerne gjorde en Del af V. Opstand og maatte underkaste sig 338 f. Chr.

Volt, s. Elektriske Enheder.

Vŏlta, it., Vending, Gang. Naar der i Musik staar 1ma v. eller I over ēn eller flere Takter foran et Repetitionstegn og 2da v. eller II over ēn eller flere Takter efter dette Repetitionstegn, angives dermed, at man ved Gjentagelsen skal overspringe de med I betegnede Takter og i Stedet for dem udføre de med II betegnede. Jvfr. Volte.

Volta, Alessandro, Greve, berømt italiensk Physiker, f. 18 Febr. 1745 i Como, blev 1774 Professor i Physik i Como, 1779 Professor ved Universitetet i Pavia, nedlagde 1804 dette Embede og døde i sin Fødeby 5 Marts 1827; 1802 blev han Medlem af det franske Institut. V.s Navn er knyttet til de betydeligste Opdagelser i Læren om Elektricitet og Galvanisme. Ved sine Fundamentalforsøg grundlagde han Galvanismen; han byggede det første galvaniske Apparat, Voltasøjlen (s. Galvanisme).

Voltaire, François Marie Arouet de [tæhr], Frankrigs største Skribent, f. 21 Nov. 1694 i Paris, gik i Skole i det af Jesuiterne bestyrede Collège Louis-le-Grand, hvor allerede hans satirisk-poetiske Aare røbede sig. Hans Gudfader, Abbé Châteauneuf, førte ham allerede den Gang ind i unge Adeliges og Skjønaanders Selskab. Nogle Vers af ham kom for den gamle Ninon de Lenclos's Øjne; hun testamenterede V. 2,000 Francs til at kjøbe Bøger for. Da han var færdig med sin Skolegang, vilde hans Fader have ham til at studere Jura, men i Stedet for tumlede han sig i et lystigt Liv med unge adelige Epikuræere, hvad der foranledigede Faderen til at sende ham som Secretær til Marquis de Châteauneuf, Gesandt i Haag, hvorfra han dog snart blev sendt hjem paa Grund af et Kjærlighedseventyr. 1717 blev V. sat i Bastillen, da han var mistænkt for at være Forfatter til satiriske Vers mod Ludvig XIV.s Regering og Regentskabet. Her skrev han sin Tragedie »Oedipe« og efter sin Frigivelse »Artémire« (1720) og »Mariamne« (1725), der ingen Lykke gjorde; men hans Epos »La Henriade« (1723), der forherliger Henrik IV som Tolerancens Helt og benytter det hele traditionelle mythologisk-allegoriske Maskineri, gjorde hans Navn berømt. En Strid med en ung Chevalier de Rohan, der havde pryglet ham paa Grund af en bidende Ytring, endte med, at V. blev sat et halvt Aar i Bastillen og derpaa forvist fra Frankrig. Han opholdt sig nu næsten 3 Aar (1726—28) i England, hvor han studerede Landets Sæder og Literatur, navnlig de nyere deistiske Fritænkere, hvis Ideer han siden vidste at give en Form, der udbredte dem over hele det dannede Europa. I London trykkes den første fuldstændige Udgave af Henriaden (1726), der skaffede ham den daværende preussiske Kronprinses (siden Frederik II.s) Venskab og en betydelig Indtægt. Samtidig begyndte V. at give sig af med finansielle Speculationer, der i Tidens Løb skaffede ham en uhyre Formue. 1728 vendte han hemmelig tilbage til Paris og forøgede i høj Grad sit literære Ry ved Tragedierne »Brutus« (1730), »Eriphyle« (1731), »Zaïre« (1732), »Adelaïde Duguesclin« (1734), samt ved »Histoire de Charles XII« og »Le temple du goût« (1733); men bestandig havde han Skjærmydsler med Censuren. 1734 blev hans »Lettres philosophiques«, egentlig hans Program til hans følgende Livs Kamp mod Kirkens og Dogmatikens Autoritet, af Pariserparlamentet dømte til at brændes; V. maatte tage Ophold hos sin højt begavede Elskerinde Marquisen af Châtelet paa Slottet Cirey i Lothringen, hvor han tilbragte flere Aar, beskæftiget foruden med literær Produktion med mathematiske og naturvidenskabelige Studier. Fra dette Ophold stamme »Éléments de la philosophie de Newton«, Tragedierne »Alzire«, »Mahomet« og »Mérope«, »Discours sur l'homme«, »Siècle de Louis XIV, »Essai sur les moeurs et l'esprit des nations« og Fuldførelsen af »La Pucelle d'Orléans«. I disse Aar tjente han mange Penge ved Laan til fornemme Personer, men understøttede ogsaa gavmildt fattige Literater. 1742 kom V. tilbage til Paris, men da det ikke lykkedes ham at blive optagen i Akademiet, drog han til Kongen af Preussen, der den Gang opholdt sig i Haag, og derfra til Cirey. Da han 1744 havde skrevet et Feststykke i Anledning af Dauphinens Bryllup, blev han udnævnt til kongelig Kammerjunker og fransk Historiograph og kom i Gunst hos Mad. de Pompadour, der 1746 skaffede ham Plads i Akademiet. Men utilfreds med Hoffet, der foretrak Crébillon for ham, forlod V. Versailles og rejste til Hertuginden af Maine i Sceaux. Fra 1746 er hans satiriske Roman »Le monde comme il va, vision de Babouc«, fra 1748 Tragedien »Sémiramis«, fra 1749 »Oreste«. Paa denne Tid opholdt han sig skiftevis i Paris og hos den polske Konge Stanislaus i Lunéville, hvor Mad. de Châtelet døde 1749. 1750 modtog V. Frederik II.s Indbydelse til at bosætte sig i Berlin, hvor Kongen gav ham fri Bolig i Slottet, en Pension af 6,000 Th. aarlig, Titel af Kammerherre og Ordenen pour le mérite. Men Frederiks og V.s mange Særheder og Smaaligheder kom snart til at støde imod hverandre, og efter barnagtige Drillerier fra begge Sider forlod V. 1753 Berlin. I Frankfurt lod Frederik ham fængsle paa en chicanøs Maade for at faa en Samling af sine Digte tilbage, der indeholdt Satirer over andre Regenter. Da han var bleven frigiven, arbejdede han paa »Les annales de l'empire« for Hertuginden af Sachsen-Weimar, opholdt sig i Strasburg, Kolmar, Lyon, snart hos Fyrster og Stormænd, snart paa daarlige Gjæstgiversteder, bestandig skrivende og studerende, indtil han bosatte sig i Genf, først paa Slottet Délices, siden paa Ferney, hvor han førte et fyrsteligt Liv, modtog Besøg af en Masse Tilrejsende, blev hædret som Aarhundredets aandelige Stormagt, holdt Taler og udviklede en forbavsende aandelig Produktion. Fra Ferney udgik en Mængde

Smaaskrifter, der bidende satiriserede kirkelige og politiske Autoriteter. V. førte herfra en uhyre Correspondance, skrev en Mængde poetiske, historiske og philosophisk-kritiske Arbejder (»Dictionnaire philosophique«, »La Bible commentée«, »Examen de Bolingbroke«, »Histoire de Russie sous Pierre le Grand«, Tragedien »Tancrède,« Dramaet »L'orphelin de la Chine«, de fleste af hans klassiske smaa Fortællinger, som »Candide«, L'ingénu« o. fl.). Det var ogsaa fra Ferney, at han 1764 i Anledning af Justitsmordet paa Jean Calas (s. d. A.) skrev »Sur la tolérance« og opnaaede Dommens Kassation. Af hele den yngre Slægt af franske Forfattere, der i en sluttet Phalanx kæmpede for Tankens Frihed, blev V. betragtet som Høvding og Patriarch; han var jo den mægtigst udrustede til denne Kamp. Staaende paa Højdepunktet af Tidens Dannelse forenede han med utrolig let Opfattelse og Ihukommelse en urig, nervøs-irritabel Aand, en Evne til at koncentrere og popularisere Videnskabens Resultater, en ætsende Vittighed, hvis Skarpsyn straks opdagede Modstanderens svageste Sider, en sproglig Virtuositet, som tilspidsede ethvert Angreb til et komisk Epigram, der altid bragte Latteren, som han søgte at vække saa vel ved de plumpeste som ved de fineste Midler, paa hans Side; han havde Magt til tilsyneladende at drage alt, hvad der laa over eller uden for hans Horizont, ind under sin Forstandsgenialitets Rækkevidde. Tragedien benytter han til declamerende Prædiken af fine Tendenser, alt imens han bibeholder dens traditionelle klassiske Form. I satiriske eller courtiserende Smaadigte, i smaa satiriske Fortællinger, hvor alle Personer ere Vehikler for hans Tendenser, er han en Kunstner af første Rang. Hans Livsanskuelse er en rationel Deisme. Alt, hvad der er mystisk og irrationelt, hader han, men hans Humanitetsideal er abstract, han forstaar ikke fremmede Sæder eller fjerntliggende Tider, men gjælder det Samtidens Overtro eller Fordomme, forstaar han i en Haandevending at belyse deres Latterlighed ved den sunde Fornufts Lys. Hans Karakter var en broget Sammensætning af Smaalighed, Forfængelighed, lunefuld Karrighed paa den ene og hensynsløs Begejstring, ædel Opofrelse og ubetvingeligt Mod paa den anden Side. Æret og frygtet af hele Europa drog han i sin høje Alderdom 1778 til Paris, hvor Regeringen ikke mere vovede at modsætte sig hans Ankomst, og blev modtagen med næsten guddommelige Æresbevisninger; da hans Tragedie »Irène« blev opført paa Théâtre français, bekrandsedes hans Buste; naar han kjørte ud, stimlede Mængden sammen om hans Vogn. Men hans Kræfter kunde ikke udholde dette Liv; efter 3 Maaneders Ophold i Paris døde han 30 Maj 1778. Under Revolutionen førtes hans Lig med stor Pomp fra Notre Dame de Scellières ved Troyes til det pariske Panthéon, men 1814 blev det ligesom Rousseaus hemmelig fjernet derfra. En Marmorstatue af ham (af Pigalle) findes i det franske Institut, en anden (af Houdon) i Foyer'en i Théâtre français; 1887 rejstes ham et Mindesmærke i St. Claude. Hans Værker ere udgivne af Beaumarchais, Beuchot (70 Bd., 1829—34; ny Udg. af Moland, 1877 ff.), Hachette o. a.; Biographier ere givne af Condorcet, Linguet, Bungener, Maynard og Desnoiresterres (»V. et la société française au XVIII« siècle«, 8 Bd., 1867—77).

Voltaméter kaldes et Apparat, ved hvilket den elektriske Strøms Styrke maales ved Størrelsen af den chemiske Virkning, som Strømmen fremkalder (s. Elektrolyse). V. bestaar ofte af et Vanddecompositionsapparat, fra hvilket den udviklede Ilt- og Brintmængde ledes ind i et inddelt Rør, hvor Knaldluftens Rumfang maales; i lang Tid var den Enhed, i hvilken Strømmens Styrke blev angiven, baseret herpaa, idet Strømstyrken var 1, naar Strømmen formaaede i 1 Minut at udvikle 1 Kubikcentimeter Knaldluft ved 0° og 760^{mm} Tryk (den Jacobiske Enhed); den nu benyttede Enhed, 1 Ampère, er 10,44 Gange saa stor. Man kan ogsaa lade en Saltopløsning blive decomponeret i Apparatet, hvorved Metallet i Saltet bliver udskilt paa den negative Elektrode; dennes Vægtforøgelse giver da et Maal for Strømstyrken.

Vølte betegner i Ridehuset eller paa Ridebanen Hovslaget, hvorpaa man rider, højre eller venstre V., efter som Rytteren har højre eller venstre Side ind mod Midten. V. kan være rund, aflang eller firkantet. Skifte V., changere, er at gaa over fra højre til venstre V. eller omvendt. Den, der har højre V., beholder altid Hovslaget, hvorimod den, der rider paa venstre V., skal vige Pladsen for Mødende. Voltefigurer dannes ved bestemte Evolutioner paa Banen; den almindeligste, en lille V., bestaar i, at der rides en Cirkel med 20 Fods Diameter, hvorefter atter den egentlige V. følges. At tage en Hest paa V. er at ride den i Ridehus eller paa Ridebane, i Modsætning til i Terrainet eller ud ad Vejen; Volteridning danner Modsætning til Ridning i det frie. V. bet. ogsaa en behændig Forbytning af et Kort som Kortkunst ell. a.

Wolter, Charlotte, tysk Skuespillerinde, f. 1 Marts 1834 i Köln, begyndte sin dramatiske Virksomhed som Choristinde ved Byens Theater, spillede senere i Pest og paa Carltheatret i Wien og var 1859—61 ansat ved Victoriatheatret i Berlin. Her vakte hun som Hermione i Shakspeares „Et Vintereventyr" saa stor Opsigt, at hun blev engageret som Gjæst ved Burgtheatret i Wien. Man søgte at beholde hende her, men hun var da allerede for tre Aar bunden til Thaliatheatret i Hamborg. Fra denne Contract løstes hun dog efter to Aars Forløb og har siden den Tid hørt til Burgtheatrets ypperste Kræfter, baade i antike Roller og i moderne. Hun er udrustet med alle ydre og indre Midler til Legemliggjørelse af de højeste digteriske Opgaver og har et yderst omfattende Repertoire, af hvilket man kan fremhæve Roller som Medea, Phædra, Marie Stuart, Lady Macbeth, Messalina, Adrienne Lecouvreur o. fl. Hun er gift med en Greve O'Sullivan.

Voltérra, Stad i Mellemitalien, 7 M. s. v. for Firenze, med 7,400 J. Bispesæde. Rester af etruskiske Bymure og Byporte, seværdigt

Raadhus og rige etruskiske Samlinger. I Omegnen rige Salt- og Boraxkilder.

Volterra, Daniele da, s. Ricciarelli.

Voltige, fr. [tisch], Linedans paa slap Line; **voltigere** [schére], gjøre kunstige Spring; foretage Springøvelser. **Voltigeur** [schöhr], Luftspringer; ogsaa tidligere (1803—68) i Frankrig Navnet paa et Slags Fodfolk, der anvendtes i den spredte Fægtning.

Vŏlti sūbito, it. (fork. V. S.), vend hurtig (Nodebladet), en Bemærkning, som tidligere fandtes næsten paa hver Nodeside, indtil Musikstykket sluttede.

Voltmēter, et Instrument, der tjener til Bestemmelsen af den elektromotoriske Kraft, udtrykt i Volt (s. Elektriske Enheder). Det ligner i Indretningen et Galvanometer, men Traadledningen er meget lang og tynd, saa at den byder Strømmen en stor Modstand. Ved Maalinger indskydes denne Traads Endepunkter paa de to Steder i en Ledning, imellem hvilke man vil finde Potentialforskjellen; dersom man altsaa vil finde et galvanisk Apparats elektromotoriske Kraft, sættes de til Apparatets Poler. Strømmen i denne Ledning faar da en Styrke, som staar i ligefremt Forhold til den søgte Potentialforskjel, og paa Grund af Ledningens store Modstand komme de andre Modstande i det oprindelige elektriske Kredsløb ikke til at influere paa Strømmen, der gjennemløber Instrumentet; dette kan derfor empirisk inddeles i Volt.

Voltri, Stad i Norditalien, ved Havet, 1½ M. n. v. for Genua. 14,100 I. Fabrikation af og Handel med Papir og Klæde.

Voltūrno, Flod i Syditalien, udspringer paa Apenninerne og falder neden for Capua i Middelhavet. Længde 20 M. Ved V. sejrede Garibaldi 1—2 Oct. 1860 over Neapolitanerne.

Volubilitēt, Smidighed, Hurtighed; Færdighed i at tale, Tungefærdighed.

Volūmen, lat., egtl. Bogrulle; Bind, Del af et skrevet eller trykt Værk; Rumfang, Rumindhold. **Volumenomēter**, et Apparat, der tjener til ved Forsøg at finde et fast Legemes Rumfang og navnlig finder Anvendelse, naar Legemet har en uregelmæssig Form. Principet er følgende: en Luftmasse indtager et bestemt Rumfang og er afspærret ved Kviksølvet i et Manometer; derefter anbringes det paagjældende faste Legeme i det Rum, som indeholder Luften, hvorved Kviksølvet drives tilbage; men man hælder da Kviksølv paa i Manometret, indtil Luften og Legemet tilsammen indtage samme Rumfang som Luften alene indtog tidligere; af Trykforøgelsen kan da det faste Legemes Rumfang bestemmes. V. ere construerede af Regnault og Kopp. **Volumēter** kaldes en Flydevægt til Bestemmelse af Vædskers Vægtfylde; det er forsynet med Inddelinger, saa at man umiddelbart kan aflæse Rumfanget af den Vædskemasse, som Apparatet fordriver, naar det nedsænkes i Vædsken. **Voluminøs**, bindstærk, omfangsrig.

Volunteers, eng. [tihrs], Navn for de frivillige Corpser, oprettede til Landets Forsvar. Allerede i Beg. af det 19de Aarh. dannedes saadanne Corpser, men de opløstes igjen 1815. Siden 1856 ere V. paa ny udviklede og i stedse voxende Tal. De faa Vaaben og Udrustning af Staten, samt et Tilskud til hver Afdeling efter dens Størrelse, men intet Vederlag for Tjenesten; de have egen Uniform, og deres Officerer udnævnes af Krigsministeriet. V. udgjorde 1888 omtr. 250,000 Md. med 8,000 Befalingsmænd, deraf 213 Corpser Fodfolk (i alt 196,000 Md.), forenede i 43 Brigader; af disse ere 12 Brigader med 72,000 Md. særlig bestemte til Kystforsvar. Resten er Artilleri (46,500 Md.) og Ingenieurer (13,500 Md.), medens Yeomanry (s. d. A.) udgjør Rytteriet. Der er kun V. i Storbritannien, ikke i Irland.

Wolverhampton [vullverhämmpt'n], Stad i Staffordshire i England, 3 M. s. for Stafford. 81,700 I. (1888). Blandt Stadens smukkeste offentlige Bygninger fremhæves Børsen, Raadhuset, Hospitalet, Theatret og Torvehallen. Industrien er af særdeles stor Betydning og omfatter alle Slags grove og fine Metalvarer, Porcelæn, chemiske Præparater, Papier-maché, Læder og Tovværk.

Wolverlej (Arnica montana), en kraftig, fleraarig Plante af Kurvblomsternes Familie, med Kurvdækket bestaaende af 2 lige lange Kredse af Dækblade, store, gulblomstrede, enlige Kurve og stivhaarede Frugter. Stængelbladene modsatte og siddende, Planten stærkt lugtende paa Grund af en rigelig Forsyning med Kirtelhaar. Hist og her vildtvoxende hos os, navnlig paa høje Steder. Rodstokken bruges i Medicinen; deraf Navnet „Wohlverleih“, hvoraf det danske Navn er en Forvanskning; ogsaa kaldet Guldblomme.

Wolhynien, s. Volhynien.

Wolzogen, Karoline v., født v. Lengefeld, tysk Digterinde, f. 1763 i Rudolstadt, d. 1847 i Jena, blev stærkt paavirket af Schiller, da denne var stadig Gjæst i Moderens Hus siden Efteraaret 1787 og til sidst forlovede sig med den yngre Søster Charlotte. Efter et første ulykkeligt Ægteskab, der endte med Skilsmisse, giftede hun sig 1796 med den weimarske Overhofmester, senere Minister, Friherre Wilh. v. W., en Ungdomsven af Schiller (d. 1819), og omgikkes meget med Schillers Familie. Hendes digteriske Hovedarbejde er den med sjælfuld Poesi skrevne Roman „Agnes von Lilien“ (1798); desuden har hun i „Schillers Leben“ (1830, 5te Opl. 1876) leveret et fortræffeligt Portræt af Digteren. — Af samme Slægt er Hans Paul, Friherre v. W. und Neuhaus, f. 13 Nov. 1848 i Potsdam, Søn af Friherre, Hoftheaterintendant i Schwerin Carl Aug. Alfred v. W. (f. 1823 i Frankfurt, d. 1883 i San Remo, musikhistorisk og æsthetisk Forfatter). Han studerede 1868—71 Sprog og Mythologi i Berlin, traadte 1877 i Baireuth i Forbindelse med Wagner, blev en af hans ivrigste Partigængere, redigerede „Baireuther Blätter“, fik Del i Centralledelsen af „Allgemeiner Rich. Wagner-Verein“ og har senere udgivet en Række Skrifter og leveret en Mængde Artikler til Blade og Fagtidender om Wagner og hans Værker.

Vom, s. Drøvtygger.

Vŏmbat (Gnaverpungdyr, Punggrævling, Pungmurmeldyr, Phascolomys) er en i det sydlige Nyholland og paa Tasmania levende

gravende Pungdyrform, ikke ulig en Grævling eller et Murmeldyr, med plump Legemsbygning, korte, brede Gravefødder og grov Haarklædning, uden Hale. V. grave Huler, leve af Rødder og Græs, ere Natdyr og langsomme i deres Bevægelser; deres Tandsystem frembyder stor Analogi med Gnavernes, og de kunne derfor til en vis Grad siges at repræsentere denne Dyreform inden for Pungdyrenes Kreds. Der kjendes ogsaa Levninger af uddøde V.-Arter fra Nyhollands Tertiærdannelser, til Dels af kolossal Størrelse; en Art var f. Ex. saa stor som en Tapir og derfor neppe et gravende Dyr, som de nulevende.

Vomēre, kaste op, brække sig; **Vomitiv,** Brækmiddel.

Vondel, Joost van den [f], berømt hollandsk Digter, f. 1587 i Köln, d. 1679 i Amsterdam, hvor han havde ernæret sig først som Strømpevæver, senere som Embedsmand ved Laanehuset. Uden grundig Dannelse, men af rig Naturbegavelse, forsøgte han sig i næsten alle Digtarter, men sættes dog særlig højt som Dramatiker. Hans Hovedværk, den historiske Tragedie »Gijsbrecht van Aemstel«, hører endnu til det staaende Repertoire; andre Dramaer af ham, som alle udmærke sig ved deres ejendommelige smukke Chor, ere »Palamedes«, »Lucifer«, »Jephtha« o. fl. En ny Udgave af hans Værker er besørget af van Vloten (1875).

Wood, Charles [vuhd], f. Halifax.

Wood, Mrs. Henry [s. o.], engelsk Romanforfatterinde, f. 1820 i Worcester, hvor Faderen, Mr. Price, var Handskefabrikant. Hun blev tidlig gift og havde strævet forskjelligt, endnu inden hendes Navn blev bekjendt, da hun (1860) blev belønnet med en Præmie paa 100 Pund af en skotsk Maadeholdsforening for en Fortælling »Danesbury House«, der indskærper Maadehold. 1861 udkom »East Lynne«, som har vundet en overordentlig Udbredelse. Af hendes andre Arbejder — over 30 i Antal — kunne nævnes: »Mrs. Halliburton's Troubles« (1862). »The Shadow of Ashlydyat« (1863), »Dene Hollow« (1871) samt »Johnny Ludlow«, der først udkom i Maanedsskriftet »The Argosy«, hvoraf hun var Udgiver. D. 10 Febr. 1887.

Woods Metal [s. o.], meget letsmeltelige Legeringer af Bly, Vismut, Tin og Cadmium, som smelte langt under 100°. Saaledes smelter en Blanding af 2 Dele Bly, 4 Vismut, 1 Tin og 1 Cadmium meget nær ved 65½°. Metallerne bringes i den nævnte Rækkefølge i en forsigtig ophedet Digel.

Woodstock [vuhdstokk], Stad i Oxfordshire i England, 2 M. n. til v. for Oxford, med ,100 J. Paa det gamle Slot W., som nu ikke mere existerer, levede Henrik II.s Elskerinde, den skjønne Rosamunde Clifford, ligesom ogsaa dette Slot var Vidne til den flygtende Karl II.s Eventyr 1651, som Walter Scott har behandlet i Romanen W. Ved Staden W. ligger Slottet Blenheim-House (s. d. A.).

Woodville ell. **Wydeville,** Elisabeth [vuhdvill], havde først været gift med John Gray, en ivrig Tilhænger af Huset Lancaster, som faldt ved St. Albans 1461, og havde i dette Ægteskab født to Sønner, Marquis'en af Dorset og Lord Gray. Paa Grund af hendes Skjønhed blev Edvard IV forelsket i hende og ægtede hende 1464, men da han nu altfor meget begunstigede hendes Slægt, gav dette Anledning til Bruddet med Warwick, under hvilke Uroligheder Dronningens Fader og yngste Broder bleve fangne og henrettede af Warwicks Tilhængere. Da Edvard IV 1470 maatte forlade England, flygtede hun til Westminsterabbediet, i hvilket Asyl hun fødte den senere Edvard V og opholdt sig, indtil hendes Mand atter fik Overmagten. Skjønt Edvard IV ofte var hende utro, bevarede hun dog altid stor Indflydelse hos ham. Ved hans Død smigrede hun sig med det Haab, at hun skulde regere i Edvard V.s Navn, men da brød Ulykken løs over hende og hendes Familie. Richard af Gloucester (Richard III) lod hendes ældste Broder Lord Rivers og hendes yngste Søn af første Ægteskab Lord Gray fængsle og henrette og hendes og Edvard IV.s Sønner myrde, ligesom hun selv med sine Døtre atter maatte søge Tilflugt i Westminsterabbediet. Herfra aabnede hun hemmelige Underhandlinger med Henrik Tudor (Henrik VII) om et Ægteskab med hendes Datter Elisabeth, hvilket ogsaa fuldbyrdedes 1486; men da Kongen tilsidesatte sin unge Gemalinde, opstillede den rænkefulde Enkedronning Lambert Simnel som Tronprætendent 1487. Til Straf derfor blev hun indespærret i et Kloster, men maaske er Fortællingen om, at hun maatte leve der indtil sin Død nogle Aar senere, ugrundet.

Woolfsk Dampmaskine er den ældre Form af Høj- og Lavtryksmaskinen (s. Dampmaskine und. Damp), ved hvilken de to Cylindres Stempler følges saaledes ad, at de samtidig naa de døde Punkter. Ved nyere Former af Høj- og Lavtryksmaskiner lader man Stemplernes Bevægelse vexle saaledes, at det ene hjælper det andet over de døde Punkter. Maskinen kaldes da Compoundmaskine.

Woollett, William [vuhlett], engelsk Kobberstikker, f. 1735 i Maidstone, d. 1785 i London, uddannede sig til en af den engelske Skoles betydeligste Kobberstikkere, der navnlig er fortrinlig i Gjengivelsen af Landskabet. Hans Billeder efter West, „General Wolfes Død" og „Slaget ved la Hogue" saa vel som hans Stik efter Wilsons og Claude Lorrains Landskaber grundlagde hans Navn. Nagler beskriver 77 Blade.

Woolstonecraft, Mary [vuhlst'n], s. Godwin.

Woolwich [vuulitsch], stærkt befæstet Stad (Kvarter af London) i Kentshire i England, ved Themsens Sydside, 1¼ M. ø. for Paulskirken i London. 87,000 J. W. er hovedsagelig en Militærstad med et Hospital for Søsoldater, et kgl. Militærakademi, en Artilleripark, uhyre Kanonstøberier, Fyrværkerilaboratorium, Ankersmedje og umaadelige Forraad af Tømmer og Jærn.

Vør Kloster, ogsaa kaldet Øre Kloster, laa ved Mos Sø i Nærheden af Skanderborg. Det var et Munkekloster af gammel Oprindelse, men dets Historie er kun lidet kjendt. Efter Reformationen lagdes dets Gods under Skanderborg Slot.

Vorārlberg [f], Kronland, hørende til Kejserd. Østerrig, grænser mod Ø. til Tirol, mod S. og V. til Schweiz, mod N. til Bayern. 47,8 □ M.

med 110,900 J. (1889). Ved Bodensøen, langs Rhinen og i Ills Dal er frugtbart Agerland; i øvrigt er V. et Bjergland, opfyldt af Kalkalperne (Bregenzerwald). Floderne strømme dels til Rhinen, dels til Donau. En Tredjedel af Landet er opfyldt med Højskov; Skovhugst og Kvægavl ere ogsaa Landets Hovedrigdomme, hvorimod Kornavlen ikke dækker Landets eget Forbrug; derimod dyrkes Kartofler i Mængde samt Frugt og nogen Vin. Betydelig Industri i Kattun, Batist og Musselin, betydelige Bayerier og Farverier; en stor Del af Befolkningen søger derhos om Sommeren som Murere og Dagløunere til Schweiz. Hovedstaden er Bregenz. — Landdagen tæller 21 Medlemmer, og V. sender 3 Deputerede til Rigsdagen; Statholder har V. til fælles med Tirol. Om dets Historie s. d. A.

Vorbasse, Sogn og Landsby i Slavs Herreds sydlige Del, 4 Mil n. n. v. for Kolding. Her stod 29 Febr. 1864 en lille Rytterfægtning mellem danske Dragoner og preussiske Husarer, heldig for de første, skjønt de overraskedes af Fjenden.

Worcester [vuhster], 1) Shire i England, omgivet af Shrop og Stafford mod N., Warwick mod Ø., Gloucester mod S. og Hereford Shire mod V. 34,7 □ M. med 380,300 J. (1881). W. er et frugtbart Sletteland, begrænset af Højdedrag baade i Ø. og V. Den vigtigste Flod er Severn, der gjennemløber Shiret fra N. til S. og fra højre Sider optager Teme, fra venstre Side Stour og Avon. Klimaet er meget mildt og sundt og Jordbunden frugtbar. Hvede er den vigtigste Sædart; desuden dyrkes i stor Udstrækning alle Slags Haveurter og Frugttræer. Kul og Jærn indtage en fremragende Plads i Shirets Industri. 2) Hovedstad i Worcestershire, ved Floden Severn, 22 M. v. n. v. for London. 34,000 J. (1881). Bispesæde med seværdig Kathedralkirke, smukt Raadhus, berømte Porcelæns- og Handskefabriker, Bryggerier, Korn- og Humlehandel. Ved W. sejrede Cromwell 3 Sept. 1651 over Carl II. 3) Fabrikstad i Massachusetts i de forenede Stater i Nordamerika, 8 M. v. til s. for Boston. 58,300 J. (1880). W. har smukke saa vel offentlige som private Bygninger og en meget betydelig Industri, navnlig i Bomulds- og Uldstoffer, Skydevaaben, Jærnbanevogne, Metaltraad, Agerdyrkningsredskaber og Maskiner. Den er et vigtigt Jærnbaneknudepunkt.

Vordingborg, den sydligste Kjøbstad i Sjælland, Præstø Amt, Baarse Herred, ligger ved den sydsjællandske Jærnbane og en lille Vig af Østersøen eller Smaalandshavet, 11½ M. s. s. v. for Kjøbenhavn. 3,188 J. (1890). Af offentlige Bygninger mærkes Kirken og det nye Raad-, Ting- og Arresthus; Byen har en videnskabelig Realskole, oprettet i Stedet for den 1846 nedlagte lærde Skole; her er ogsaa en Amtstue og en Sparekasse. Byen driver nogen Handel; ved Toldstedet vare 1888 hjemmehørende 21 Sejlskibe af 306 Tons samt 111 Baade under 4 Tons. Paa den lille Halvø Oringe tæt s. for Byen er en Helbredelsesanstalt for Sindssyge, som blev aabnet 1858. — V. var i Middelalderen en anseligere By end nu, hvilket den skyldte Slottet af samme Navn, Valdemarernes jævnlige Opholdssted; baade Valdemar I, der antages at have bygget Slottet, og Valdemar II døde her, og af Valdemar Atterdag blev Slottet betydelig udvidet; det af ham opførte Taarn „Gaasen" (saa kaldet af en Guldgaas, der var anbragt paa samme som Vindfløj) staar endnu som den eneste Levning af Slottet. I det 13de Aarh. holdtes i V. flere mærkelige Rigsforsamlinger (saaledes blev Jyske Lov given her 1241), 1324 kronedes Christoffer II og hans Søn Erik her, og 1368 belejredes V. forgjæves af Hansestæderne. V. er ogsaa bekjendt af Freden 1296, hvorved den sønderjyske Hertug Valdemar IV beholdt Als, og af Freden 1435, hvorved den holstenske Greve Adolf VIII beholdt største Delen af Slesvig. 12 Febr. 1658 gik Carl Gustav fra Falster over Isen i Land ved V. V. havde et Sortebrødrekloster, stiftet 1253, og foruden sin nuværende Kirke en Helliggejstes Kirke. Da Slottet efter den sidste Valdemar ophørte at være stadig Bolig for Kongerne og efterhaanden ganske forfaldt, gik ogsaa Byen tilbage. Et af Frederik III.s Søn, Prins Georg, i sidste Halvdel af det 17de Aarh. opført Palais ved de gamle Slotsbygninger havde kun en kort Tilværelse og er nu sporløst forsvundet.

Wordsworth, William [uōrdsuorth], berømt engelsk Digter, f. 7 Apr. 1770 i Cockermouth i Cumberland, studerede fra 1787 i Cambridge. 1793 udgav han sin poetiske Skildring »An Evening Walk« og skildrede i »Descriptive Sketches« en Rejse i Frankrig, Schweiz og Italien, som gjorde Coleridge til hans Ven, især efter at de havde set hinanden i Sommeren 1796 og rejst sammen i Tyskland 1798, hvor den nye Romantik øvede stærk Indflydelse paa de to unge Digtere. Da W. kom tilbage, giftede han sig og boede paa en Landejendom i Rydal-Mount, hvor en offentlig Sinecure satte ham i Stand til ene at leve for Naturnydelse og Poesi. Hans »Lyrical Ballads« (1798, fortsatte 1807) gjorde megen Lykke; W. optraadte heri som Reformator, idet han vilde praktisk bevise, at de simpleste og mest elementære Emner vare de mest poetiske, og at Poesiens Sprog skulde nærme sig saa meget som muligt til det almindelig talte. Hans Ideal er det barnlige, det Naturen nærmest staaende menneskelige; han har, siger han, lært at lytte til Naturen, saa han gjennem den hører Menneskeslægtens stille, sørgmodige Musik. 1814 udkom hans berømte reflecterende Digt »The Excursion«, 1815 »The White Doe of Rylstone«, senere »Peter Bell« og »The Waggoner«, 1820 Sonetcyklen »The River Duddon« o. fl., 1822 bl. a. »Description of the Lakes in the North of England«, 1835 »Yarrow Revisited, and other Poems«. 1845 udkom en samlet Udgave af hans Skrifter, efter at han 1842 havde nedlagt sit Embede, faaet en Pension af Regeringen paa 300 Lstl. og var bleven udnævnt til Poëta Laureatus efter Southey. Da W. og Coleridge boede ved nordengelske Søer, der med den omgivende Natur spillede en stor Rolle i deres Lyrik, kaldtes denne Retning »The Lake School« („Søskolen"). D. i Rydal 23 Apr. 1850. Christopher W., hans Broder-

on, har 1851 udgivet »Memoirs of William W.« 2 Bd.).

Workington [nörkingt'n], Stad i Cumberlandshire i England, ved Floden Derwents Udløb i Solway Fjorden, 6½ M. s. v. for Carlisle. 14,400 I. Rummelig Havn, Jærnstøberier, Skibsværfter, Saltværker, betydelig Stenkulshandel, Laxefiskeri og Sejldugsvæveri.

Worksop [nörk], Stad i Nottinghamshire England, 5 M. n. for Nottingham. 11,600 I. Smuk gammel Klosterkirke. Fabrikation af Strømper og Uldvarer.

Worm, Jakob, f. 1642 i Kirke-Helsinge i Sjælland, tog theologisk Attestats, blev 1671 Rector i Slangerup og skrev, uden at nævne sig, Pasquiller mod den unge sjællandske Biskop Bagger, Griffenfeld og sin Stiffader Kingo. 1677 blev han Præst i Viborg og skrev nu politiske Satirer paa Vers og Prosa, for en stor Del dicterede af personligt Nag og mærkelige ved deres hensynsløse Aabenhed. Uden at blive trykte fik disse Satirer gjennem Afskrifter en stor Udbredelse; men endelig lykkedes det Regeringen at udfinde Forfatteren. Han blev suspenderet, bragt til Castellet i Kjøbenhavn, udstødt af Gejstligheden, dømt fra Ære, Liv og Gods og sendt til Trankebar (1681), hvor han skal have omvendt mange Hedninger og være bleven dyrket som en Helgen.

Worm, Ole, berømt dansk Læge og Oldgransker af hollandsk Slægt, f. 1588 i Aarhus, d. 1654, studerede flere Aar i Udlandet og blev ved sin Tilbagekomst 1618 Professor ved Universitetet, først i Pædagogik (Latin), Græsk og Physik, men fra 1624 i Medicinen, hvis Studium han fremmede meget; navnlig Anatomien og Botaniken dyrkede han med Iver. W. var tillige en overordentlig anset og beskæftiget Læge, som uforfærdet fortsatte sin Virksomhed under de mange Pestepidemier, der i hans Tid hjemsøgte Kjøbenhavn, medens næsten alle andre Læger flygtede bort. Hans trykte Brevvexling (udg. 1751) med Samtidens lærdeste Mænd viser bedst hans Navnkundighed. Størst Fortjeneste har W. dog vistnok af den nordiske Oldtidskundskab, samt den gamle islandske og danske Literatur, hvori han brød en ny Bane. Han var den første, som samlede og forklarede de danske Runemonumenter i sine »Monumenta Danica« (1643), og som vakte Opmærksomhed for Islands og Nordens gamle Literatur ved sine talrige Værker, af hvilke, foruden ovennævnte, her skal anføres hans »Fasti Danici« (om Kalendervæsenet, 1626 og senere), »Danica literatura antiquissima« (1636 og senere) og hans Udgaver af Peder Claussøns Skrifter. — Hans Søn, Vilhelm W., f. 1633, d. 1704, blev ogsaa Professor ved Universitetet i Medicinen, men fik efterhaanden ogsaa mange andre Hverv: blev 1671 kgl. Bibliothekar, 1679 Professor og 1690 Justitiarius i Højesteret, var desuden kgl. Historiograph og en af Medarbejderne ved Christian V.s norske Lov. At disse forskjellige Sysler kun levnede ham liden Tid til videnskabelig Virksomhed, er en Selvfølge. — En Sønnesøn af O. W. var den islandske Biskop Christen W. (f. 1672, Biskop 1711, d. 1737), og en Sønnesønssøn Rectoren ved Aarhus Kathedralskole Jens W. (f. 1716 i Aarhus, d. 1791), Forfatter af „Lexikon over danske, norske og islandske lærde Mænd“ (1771—84). Med sidstnævnte uddøde Familien paa Mandssiden; den fortjente Skolemand Oluf W. (egtl. Bagge, f. 1757, Rector i Horsens 1788—1829, d. 1830) var hans Søstersøn.

Worm, Pauline, f. 1825 i Hyllested Præstegaard i Jylland, levede som Institutbestyrerinde i Randers, men gjorde sig bekjendt i videre Kredse ved en ikke lidet omfattende Forfattervirksomhed, der begyndte med et patriotisk Digt i „Fædrelandet“ 1848, fortsattes med „Fire Breve om Clara Raphael“ (1851), affatte sin omfangsrigeste Frugt i Romanen „De fornuftige“ (1857) og for øvrigt er spredt i Dagblade, Tidsskrifter, Kalendere o. lign. I religiøs Henseende tilhørte hun den grundtvigske Retning; for Danskhedens Ret og Kvindens Frigjørelse var hun en lige saa varm som stridbar Forkæmperinde. D. 13 Dec. 1883.

Worm-Müller, Jacob, f. i Bergen 23 Dec. 1834, tog medicinsk Examen 1860, praktiserede som Læge i Christiania til 1865, studerede i Tyskland Øjen- og Øresygdomme 1865—67 og Physiologi 1867—70 og vandt her et Navn som experimental Physiolog, særlig ved sine Arbejder over de elektriske Strømme i Muskler og Nerver. 1870 blev han Universitetsstipendiat i Physiologi og opholdt sig atter 1871 ved forskjellige physiologiske Institutter i Tyskland; 1873 blev han extraordinær (1877 ordinær) Professor i Physiologi. Han døde pludselig 11 Jan. 1889. Han udgav en Række grundige og værdifulde Undersøgelser om Blodet, i de sidste Aar ogsaa om Sukkerets Forhold i det syge og sunde menneskelige Legeme; han udfoldede tillige en rig Virksomhed ved det af ham grundlagte og bestyrede „physiologiske Institut“.

Vormen, s. Glommen.

Vormordsen, Frands, f. i Amsterdam 1491, kom i sin Barndom til Danmark, var Carmelitermunk i Helsingør og blev, som det synes, Lector ved Carmelitercollegiet i Kjøbenhavn og Lærer ved Universitetet her. Med Bistand af sin Ordensbroder Povel Helgesen oversatte han Davids Psalmer 1528. Aaret efter blev han, der paa Grund af sit religiøse Omslag havde maattet forlade Kjøbenhavn, Præst i Malmø samt senere tillige Lector ved Gymnasiet. Han skrev nu bl. a.: „Forklaring og Forskjel paa den evangeliske og papistiske Prædiken og Lærdom“ (1531, ny Udg. 1888; i Fortalen angreb han sin tidligere Medarbejder, Povel Helgesen) og et Forsvar for de gejstliges Ægteskab (1531). Efter Reformationens Sejer blev V. den første evangeliske Biskop i Lund (1537) og udgav i denne Stilling en Haandbog om den evangeliske Messe (1539). V., en energisk og dygtig Mand, døde 1551.

Worms, 1) Stad i Storhertugd. Hessen-Darmstadt, ved Rhinen, 5½ M. s. for Mainz. 21,800 I. (1885). Stadens Indre er snævert bygget, men dens ydre Dele have smukke og aabne Kvarterer. Blandt dens Bygninger fremhæves Domkirken, grundlagt i det 11te Aarh., ødelagt af de franske 1689, men atter restaureret, samt et Theater, opført 1889 efter nye Principer. End videre flere andre Kirker, den jødiske Synagoge, det gamle Raadhus, hvor

Luther 1521 mødte for Kejser Carl V. Til Erindring herom opreistes 1868 et storartet Mindesmærke for Luther. Talrige Fabriker for Lædervarer, lakerede Varer, Cichorie, Tobak og Sæbe. Betydelig Vinavl. W. omtales paa Romernes Tid under Navnet Borbetomagus og var senere en blomstrende Rigsstad paa 60,000 J. og Sædet for et af Ærkebispen i Mainz forvaltet Bispedømme (8 □ M. med 20,000 J.). Den er Skuepladsen for Nibelungensagnet, var hyppig Carl den stores og Carolingernes Opholdssted, kom ved Forliget i Verdun til Tydskland, blev Sædet for Hertugerne af Franken og ophøjedes til fri Rigsstad af Kejser Henrik V, som her 1122 endte Investiturstriden ved Concordatet i W. Her ere mange tydske Rigsdage holdte: saaledes bragte Maximilian I her den evige Landefred i Stand 1495, og Luther maatte 17 og 18 Apr. 1521 møde paa Rigsdagen i W. for Carl V. Under den pfalziske Arvefølgekrig ødelagdes W. 1689 af Franskmændene efter Louvois's Befaling. W. hørte 1801—14 til Frankrig. 2) W., s. Wormis. Wormser-Joch, d. s. s. Stilfser-Joch.

Worms, Jean Jules, fransk Maler, f. 1832 i Paris, Elev af Lafosse, har vakt Opmærksomhed ved en Række Livsbilleder, især fra Spanien, udførte dels i Aquarel, dels i Oliemaleri.

Vornedskab var den Bønderne i visse Dele af Danmark i Kraft af deres Fødsel paa en bestemt Grund paahvilende Forpligtelse til at forblive paa samme Ejendom eller dog paa samme Husbonds Gods og der eventuelt overtage en Gaard til Dyrkning. De Landskaber, hvori V. fandtes, vare Sjælland, Laaland, Falster, Møen og Bogø, d. e. Sjællandske Lovs Omraade. V. synes at være opstaaet af Hensyn til Agerdyrkningens Tarv og Landets Bebyggelse, for at Jorden ikke skulde komme til at ligge øde. Det nævnes første Gang 1446, men allerede i Slutningen af samme Aarh. udviklede sig den Misbrug, at Herskabet solgte Bønder, en Uskik, Christian II forbød, som han overhovedet søgte at komme V. til Livs; hans Love havde dog kun stakket Varighed, og Salg af Bønder holdt sig, om end vistnok efterhaanden mindre og mindre brugt, indtil Christian V.s Danske Lov afskaffede det. Var end V. et haardt Baand, der kunde have de sørgeligste Følger, maa det ikke lades ude af Betragtning, at det ikke gjennemførtes i Praxis, saa at man ofte saa igjennem Fingre med, at Bonden forlod Godset. Ikke heller var Husbondens Ret saa ubegrænset, at han efter Behag kunde flytte den vornede fra ēn Gaard til en anden; thi naar Bonden havde overtaget en Gaard, var han berettiget til at blive paa den, saa længe han opfyldte sine Forpligtelser. Og endelig maa det erindres, at V. adskilte sig fra det i andre Lande herskende Livegenskab ved, at Kvinderne her til Lands ikke vare bundne til Stavnen. Christian IV gjorde 1634 Forsøg paa at ophæve V., hvilket imidlertid strandede paa Adelens Modstand; men Frederik IV afskaffede det ved Frdn. af 21 Febr. 1702 for alle de Bønder, der vare fødte efter hans Tronbestigelse. Et nyt Stavnsbaand, der til Forskjel fra det ældre kom til at hvile paa hele Landets mandlige Bondebefolkning, indførtes imidlertid snart efter (s. Stavnsbaand).

Vorónesch, 1) Gouv. i Rusland, omgivet af Gouv. Charkov, Kursk, Orel, Tambov, Saratov og de donske Kosakkers Land. 1,196,7 □ M. med 2,538,700 J. (1885). Det er i Hovedsagen et bølgeformigt Sletteland med lave Bakkestrøg og spredte Grupper af Kalkhøje. Hovedvandløbet er Don, der her optager Sosna fra højre Side og Vorónesch og Bitjug fra venstre. Gouvernementets sydlige og østlige Del er Stepper, Resten særdeles frugtbart Kornland (den sorte Jord), hvor der tillige drives udstrakt Havedyrkning. Betydelig Kvæg- og Hesteavl. De tidligere betydelige Naale- og Egeskove ere nu næsten forsvundne. Af Mineralprodukter indvindes Jærn, Salpeter, Kalk og flere Stenarter. Ubetydelig Industri og Handel. 2) Hovedstad i Gouv. V., ved Floden V. i Nærheden af dens Udløb i Don, 64 M. s. til ø. for Moskva. 56,200 J. (1885). Den bestaar af den øvre Stad, bygget paa en Klippe og indeholdende Gouverneurens og Ærkebiskopens Paladser samt Regeringsbygningerne, Kathedralkirken og Raadhuset, den nedre Stad og Forstæderne. Store Klædefabriker og Garverier og udstrakt Handel.

Voronzov, Michael [tsŏff], russisk Statsmand, f. 1714, var Kejserinde Elisabeths Yndling og gift med en Broderdatter af Kejserinde Katharina I; han blev 1744 Vicekansler og Overrigsminister, samt tydsk Rigsgreve, fremkaldte 1757 Bestuschevs Fald og blev i hans Sted Rigskansler, men mistede som en Tilhænger af Peter III sin Indflydelse under Katharina II. D. 1767. — Hans ene Broderdatter, Elisabeth V., var Peter III.s Elskerinde baade før og efter hans Tronbestigelse; den anden, Katharina V., bekjendt som Fyrstinde Daschkov, var derimod Katharina II.s trofaste Veninde og medvirkede til hendes Ophøjelse paa Tronen. — Deres Broder, Semen V., f. 1744, var 1785 russisk Affendinq i London og virkede ivrig for et godt Forhold mellem England og Rusland, samt førte 1805 Underhandlingerne om den tredje Coalition mod Frankrig. Han afgik 1806, men forblev i London til sin Død 1832. — Hans Søn, Michael V., f. 1782, udmærkede sig i Krigen 1812—14 og blev senere Generalgouverneur i Nyrusland, deltog 1826 i Kongressen i Akkerman, ledede 1828 Varnas Belejring og blev 1844 Statholder i Kaukasus. Her indtog V. 1845 Schamyls Hovedsæde Dargo og fik til Løn Fyrstetitel; han drev 1853 Tyrkernes Angreb tilbage, men tog derefter Afsked. D. 1856.

Vorort kaldtes i Schweiz 1815—48 det Canton, hvor Forbundsdagen („Tagsatzung") skiftevis holdt sine Møder, og hvis særlige Styrelse midlertidig overtog Forbundets fælles Anliggender. Der var tre V.: Bern, Luzern og Zürich, og Værdigheden varede to Aar. Under Schweiz's ældre Forbundsordning var Zürich stadig V. 1351—1798.

Worsaae, Jens Jacob Asmussen, f. 14 Marts 1821 i Vejle, hvor Faderen var Amtsforvalter, blev 1838 Student og var derefter indtil 1843 knyttet til Museet for de nordiske Oldsager. Foruden ved Studier hjemme søgte han sin

Uddannelse paa Rejser i Udlandet, fra 1842 af, for at studere Museer og Fortidsminder. 1847 blev der oprettet en ny Post for ham som Inspecteur for Mindesmærkernes Bevaring, 1855 blev han Docent ved Universitetet i de nordiske Oldsager, 1858 ansattes han som Inspecteur, fra 1866 som Directeur for Kongehusets Samling paa Rosenborg. 1861 blev han udnævnt til Directeur for Mindesmærkernes Bevaring. Efter C. J. Thomsens Død blev W. endelig 1866 Directeur for Muséet for nordiske Oldsager og for det ethnographiske Museum som ogsaa Vicepræsident i Oldskriftselskabet, og samtidig opgav han sin Docentpost. Da senere Frederiksborg-Museet og Folkemuseet bleve oprettede, var han disse Samlingers selvskrevne Formand. Han var Kirke- og Undervisningsminister i det Fonnesbechske Ministerium 1874—75; d. 15 Aug. 1885. W.s Fortjenester af Danmarks Museumsvæsen bestaa navnlig i, at han indførte en bedre og mere videnskabelig Ordning af Samlingerne, og i at han heldig virkede for Gjennemførelsen af vort Aarhundredes Museumstanke: at danne store, historisk ordnede Samlinger, hvori man Skridt for Skridt kan følge Folkenes Culturudvikling gjennem Tiderne. Han søgte fremdeles at omdanne de forskjellige Museer fra Special-Samlinger til at udgjøre Led i en stor Helhed, saaledes at alt, hvad Nationen ejer af archæologiske Levninger og historiske Minder, en Gang kan forenes i et stort Nationalmuseum. W. paabegyndte Fredningen af Landets Oldtidsminder og organiserede dette Fredningsværk saaledes, at det fik et stort Omfang, og med samme Held virkede han for Bevaringen og Restaurationen af yngre architektoniske Monumenter. Blandt den talrige Række af Skrifter, som W. har efterladt, findes flere af rent historisk Indhold; størst Betydning havde han dog som forhistorisk Forfatter og Forsker. Han var den første Sagkyndige her i Landet, som selv lod foretage Udgravninger, den første, der fra sin tidligste Ungdom af hengav sig til archæologiske Studier, den første, som viste, hvorledes Uddannelse og videnskabeligt Stof maa vindes paa Studiereiser. Hans rigt begavede Natur var i en sjælden Grad anlagt for archæologisk Forskning; han havde et sikkert Øje, levende historisk Sans og genial Combinationsevne, og hans store Arbejdskraft, hans lette Pen og smukke Behandling af vort Sprog gjorde ham til en frugtbar og tiltalende Skribent. W. vandt sig et Navn allerede ved sit første større Arbejde, „Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Gravhøje“ (1843); en lignende Opsigt vakte de Sejre, som han ligeledes i sin første Ungdom vandt over den ældre literær-archæologiske Skole ved Skrifterne „Hvorvidt kan man antage, at det i Haraldskjær Mose 1835 opgravede Lig er den norske Dronning Gunhilds?“ og „Runamo og Braavallaslaget“ (1844) og ved Polemiken mod P. A. Munchs Theori om Nordens ældste Befolkningsforhold (1849). Herved fik den gamle Retning fra Aarhundredets Begyndelse sit Dødsstød, og den umiddelbare, kritiske Jagttagelse af samtlige bevarede Minder fra Fortiden blev fra nu af det faste Udgangspunkt for den archæologiske Forskning. Omtrent fra samme Tid skriver sig „Blekingske Mindesmærker fra Hedenold“ (1846), det første Led i den lange Række af undersøgende Arbejder, i hvilke W. vandt sine Resultater paa ny Maade, ved en planmæssig gjennemført, indbyrdes Sammenligning af archæologiske Hoved-Jagttagelser. Snart efter fulgte „Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland“ (1851), det betydeligste og maaske det smukkeste af W.s ældre Skrifter, og 1854 udkom første Gang „Afbildninger fra det kgl. Museum for nordiske Oldsager“. Den „nye Inddeling af Sten- og Bronzealderen“ (1859) var det første betydningsfulde Skridt, som gjordes ud over det af Thomsen opstillede System til videre Inddelinger efter chronologiske, geographiske eller nationale Forhold. I en skarp og langvarig Polemik med Jap. Steenstrup hævdede W. sin Deling af Stenalderen, der senere er bleven anerkjendt som rigtig af alle de betydeligste Archæologer i Udlandet. Herefter fulgte talrige mindre Afhandlinger, i hvilke W. med rastløs Flid efterhaanden gjennemarbejdede de fleste Afsnit af Danmarks Archæologi, oftest tillige under Inddragelse af store Partier af fremmede Omraader. Større sammenfattende Arbejder ere: „Fra Sten- og Bronzealderen i den gamle og den nye Verden“ (1879) og „Nordens Forhistorie“ (1881). Ved disse talrige Skrifter indførte W. den sammenlignende Undersøgelsesmaade i den forhistoriske Archæologi; han lærte sin Samtid, hvorledes man skal samle sit Stof for at opnaa virkelig betydelige Resultater; han viste, at det archæologiske Materiale kan behandles paa videnskabelig Maade, og ved Siden af at anvise Forskningen dens rette Opgave i Tilvejebringelsen af historisk Kundskab mægtede han som ingen forud at fremstille dens Resultater. W. maa saaledes fremfor nogen anden betegnes som Grundlægger af den forhistoriske Archæologi som Videnskab. Men W. havde tillige Betydning som folkelig Forfatter, og i Samklang hermed staar det, at hans Forfattervirksomhed havde et stærkt patriotisk Præg; i Krigsaarene 1848—50 behandlede han Emner, som havde en særlig national Betydning („Om Danebrog“, „Danevirke“, „Jyllands Danskhed“), og ogsaa senere syslede han med Forkjærlighed med Slesvigs Oldtid og Vikingetiden. Med samme Iver deltog han i Udlandets archæologiske Forskning og vandt overalt en ubetinget Anerkjendelse som den første i sit Fag. 15 Aug. 1889 afsløredes et Mindesmærke for ham paa Prinsens Palais.

Worsley [wörsli], Stad i Lancashire i England, 1 M. v. til n. for Manchester, med 21,200 J., Kulminer og betydelig Industri.

Vorsterman, Lucas [för], en af den ældre nederlandske Skoles betydeligste Kobberstikkere, f. 1578 i Antwerpen, d. efter 1656, er især bekjendt for sine fortrinlige Stik efter Rubens, van Dijck o. fl. Fra 1624 levede han i England. — Hans Søn, Lucas V., f. 1600, var ligeledes en ret dygtig Kobberstikker.

Vorte, smaa, rundagtige, ujævne Udvækster paa Huden, især paa Hænderne, dannede ved en stærkere Vækst af en lille Gruppe af Hud-

papiller (s. Hud) og Fortykkelse af Overhudslaget paa disse. Aarsagerne til Vortedannelsen ere uklare; Urenlighed spiller næppe nogen Rolle derved. Lige saa lidt kjender man Aarsagen til, at V. undertiden pludselig gaa bort af sig selv uden at efterlade noget Spor, en Kjendsgjerning, der forklarer den formentlige Virkning, som Almuen tillægger alle Haande „sympathetiske“ Midler imod V. Jvfr. Papillom.

Vortefødder kaldes dels de uleddede Bagkropsfødder hos visse Insektlarver, navnlig hos Sommerfuglelarverne (hvor de ogsaa kaldes Klamrefødder), dels de korte og uleddede, med Haar- eller Krogbørster udstyrede Fødder hos Børsteormene.

Vortemælk (Euphorbia), Slægt af V.-Familien, udmærker sig ved sin ejendommelige lille Blomsterstand; denne ligner ganske en Blomst og opfattedes ogsaa af Linné som en saadan. Frugten en 3-delelig Spaltefrugt. Stænglerne indeholde en hvid Mælkesaft. To Arter, smaa, urteagtige Planter med skjærmformet eller kvastformet Forgrening, ere almindelig vildtvoxende hos os. Af de talrige Arter er der nogle med et cactuslignende Udseende, der forekomme i de varme Lande. Den størknede Mælkesaft af flere af disse har under Navnet Euphorbium (s. d. A.) fundet megen Anvendelse i Lægekunsten. **Vortemælksfamilien** (Euphorbiaceæ) omfatter en stor Mængde meget forskjellige Planter, ligesom dens Plads i Plantesystemet er meget ubestemt. Kautschuk faas af Mælkesaften af Siphonia elastica og flere andre i Sydamerika forekommende Træer af samme Slægt. Hertil høre ogsaa Knaldtræ, Maniok, Cascarillebark, Croton.

Vorterod, s. Ranunkel.

Vortesvin ell. Emgallo (Phacochoerus), en for Afrika charakteristisk Slægt af Svinenes Familie, udmærket ved Vildhed, Størrelse og Styrke, ved Hugtændernes uhyre Udvikling, Haarlagets børsteagtige Beskaffenhed og ved de store Hudknuder paa Siderne af Hovedet. Den sydafrikanske Art (P. æthiopicus) mangler ganske Fortænder, den mellemafrikanske (P. Æliani) har 2 for oven og 6 for neden; hos begge er der færre Kindtænder end ellers hos Svinene, men disse ere til Dels meget store og af en særegen, sammensat Bygning.

Worthing [nør], Stad i Sussexshire i England, ved Kanalen, 3½ M. v. til s. for Lewes. 11,000 J. Søbade med meget mildt Klima, hvor Figner og Myrter modnes. Nær Kysten det gamle gotiske Slot Arundel-Castle.

Wortley [nørtli], Stad i Yorkshire, Westriding, i England, 8 M. s. v. for York, ved Floden Don. 23,500 J. Fabrikation af Lerpibehoveder; Uldmanufakturer.

Vosborg, Nørre-, en Herregaard, liggende midtvejs mellem Ringkjøbing og Lemvig tæt ved Storaaens Udløb i Nissum Fjord, hvoraf dens Navn forklares (Oseborg, Borgen ved Aaens Munding), nævnes første Gang 1299. I det følg. Aarh. ejedes Gaarden af den bekjendte Niels Bugge, der opførte nye prægtige Bygninger, som dog efter 200 Aars Forløb ødelagdes af Vandflod, hvorefter Gaarden flyttedes. I Begynd. af det 16de Aarh. gik den fra Familien Podebusk ved Giftermaal over til Knud Gyldenstjerne, der havde været Fyns sidste katholske Biskop, og hvis Søn Predbjørn Gyldenstjerne (d. 1616) opførte en Del af de endnu staaende Bygninger. Af senere Ejere kan mærkes Generalmajor Schwanewede (d. 1697); i den nyere Tid har Familien Lang ejet N. V. i c. 100 Aar. Endnu omgive Grave og Volde den sagnrige Gaard.

Vosges, Les [læ vááhsch], d. s. s. Vogeserne.

Vosmaer, Carl [fosmahr], hollandsk Kunsthistoriker, f. 20 Marts 1826, d. i Juni 1888, lagde sig først efter Retsvidenskaben, men har især vundet Navn ved sine kunsthistoriske Arbejder, især ved sit omhyggelige Værk over Rembrandt (2den Udg. 1877). Desuden har han skrevet en Biographi af Frans Hals (1872) og et større Værk »Onze hedendaagsche schilders« (1881 flg.).

Voss, Præstegjæld i Søndre Bergenhus Amt i Norge, er bekjendt for sin Naturskjønhed og danner et Midtpunkt for Touristlivet i det vestenfjældske Norge. Herfra fører den interessante, 14 M. (108 Km.) lange Vossebane til Bergen.

Voss, Joachim Andreas [fos], f. i Evindvik i Ydre Sogn 10 Sept. 1815, blev medicinsk Candidat 1842, Corpslæge 1848, studerede i Tyskland og Frankrig 1849—50 og blev 1850 Lector (1861 Professor) i Medicin ved Universitetet, hvor han foredrog Anatomi og medicina forensis. Han har foretaget mange Rejser i videnskabeligt Øjemed til de fleste europæiske Lande og Amerika; hans videnskabelige Produktion er fornemmelig samlet i „Norsk Magasin for Lægevidenskab“, af hvis 1ste til 20de Bd. han var Medudgiver. Han tog Afsked fra Universitetet 1875.

Vossem [s], en lille By mellem Brüssel og Löwen, hvor der 16 Juni 1673 sluttedes Fred mellem Ludvig XIV af Frankrig og Frederik Vilhelm den store af Brandenburg.

Voss, Joh. Heinr. [f], tysk Digter, Philolog og Oversætter, f. 20 Febr. 1751 i Sommersdorf i Mecklenburg, maatte allerede 1769 af Trang tage en Plads som Huslærer i en Godsejerfamilie. Digte, som han sendte til „Göttinger Musenalmanach“, bragte ham i Forbindelse med Boie, og ved dennes Hjælp lykkedes det ham endelig 1772 at komme til Universitetet i Göttingen, hvor han studerede Oldtidens og de nyere Sprog og blev en af Grundlæggerne af det göttingske Digterforbund (s. Tysklands Litteratur). 1775 drog han til Wandsbeck, hvor han kom i nær Forbindelse med Claudius og 1777 giftede sig med en Søster til Boie. 1778 blev han Rector i Otterndorf i Hannover og 1782 i Eutin, hvor han i de første Aar levede i fortrolig Omgang med Ungdomsvennen Fr. Stolberg. 1802 fik han Understøttelse til at drage til Jena, hvor han bl. a. i „Allgemeine Litteraturzeitung“ lod trykke sin Polemik mod Heynes „Ilias“. Siden 1805 levede han med en Pension fra Storhertugen af Baden i Heidelberg. Imod Creuzers mysticerende mythologiske Retning skrev han sin „Antisymbolik“. Samtidig aabnede han en bjærv Kamp mod den katholiserende Retning i Tiden i „Sophronizon“ i Anledning af sin Ven Fr. Stolbergs Religionsforandring. Han døde

28 Marts 1826 i Heidelberg. V. var en djærv, sandhedskjærlig og ædel Natur, men det skortede ham paa Flugt og fin Opfattelse. Som Videnskabsmand holder han paa stræng og ædruelig Kritik, saaledes i „Mythologische Briefe" (1794). Som Oversætter af Homer (1793), Vergils „Georgicon" (1789) og bukoliske Digte (1797—1800), Hesiodos, det orphiske Digt „Argonautika" (1806), Theokrit, Bion, Moschos, Tibull, Aristophanes, Aratos og Propertius har han stor Fortjeneste ved sin ærlige, om end stundum tørre Gjengivelse. Hans Oversættelser af Horats (1806) og Shakspeare (1818—29) ere mislykkede. Af hans i „Poetische Werke" (Udg. i 1 Bd. 1835) samlede Digte ere de Idyller (f. Ex. „Luise" fra 1795), hvori han ligesom localiserer den homeriske Stil, de originaleste, om end den realistiske Detail af og til breder sig lidt barnagtig. — Hans Sønner, **Heinrich V.**, f. 1779, der var Ven af Goethe, Schiller og Jean Paul og døde 1822 i Heidelberg, samt **Abraham V.**, f. 1785, d. 1847 i Düsseldorf, understøttede ham i hans Oversætterarbejder.

Voß, Rich. [f], tysk Digter, f. 2 Febr. 1851 ved Pyritz i Pommern, var fra Barndommen sygelig, bestemtes til Landmand, men kastede sig over literære Studier, deltog som frivillig Sygepasser i Krigen i Frankrig, hvor han blev saaret, studerede dernæst i Jena og München, gjorde længere Rejser især i Italien og lever nu som formuende Privatmand afvexlende i Berchtesgaden og i Frascati. Der er i denne Digters Produktion en stærk Nervøsitet, en febrilsk Uro, der hindrer Indtrykkets Renhed og Klarhed. Hans første Forsøg („Nachtgedanken", 1871, „Scherben, gesammelt vom müden Manne", 1875 o. fl.) vare en gjærende Blanding af mystisk Pessimisme og sygelig Sanselighed; hans modnere dramatiske og novellistiske Arbejder fængsle ved phantasifuld Behandling af interessante Problemer, men lide dog ofte af usund Exaltation og en Forkjærlighed for det grelt phantastiske. Af hans Skuespil ere de mest bekjendte „Luigia Sanfelice" (1881), „Pater Modestus" (1882), „Regula Brandt" (1883), „Der Mohr des Zaren" (1884), „Mutter Gertrud" (1885); til hans Romaner og Noveller, i hvilke han hyppig skildrer Folkelivet i den romerske Campagna, høre „Römische Dorfgeschichten" (1884), „Neue Römer" (1885), „Der Sohn der Volskerin" (1886), „Michael Cibula" (1887), „Rubia" (1889) o. fl.

Vōtum, lat. (egtl. Løfte), kaldes den ved Afstemningen i en repræsentativ Forsamling, et Collegium eller en Ret af hvert enkelt Medlem afgivne Stemme. Undertiden sker det, navnlig i en collegial Ret, at Minoriteten fordrer sin, fra den i Overensstemmelse med Majoritetens Anskuelse afsagte Dom afvigende Meningstilkjendegivelse indført i Domsprotocollen og vedhæftet Domsacten, og Minoriteten siges da at afgive et dissentierende V. **Votēre,** afgive Stemme; tildele ved Afstemning. **Votivtavle** kaldte Romerne en i Følge et Løfte (ex voto) til en Gud indviet og i dennes Tempel ophængt Tavle; paa samme Maade taler man nu om en Votivgave, Votivkirke osv.

Vouet, Simon [vuä], fransk Maler, f. i Paris 1590, d. 1649, var først Elev af sin Fader, uddannede sig paa Rejser og var allerede selvstændig Kunstner, da han i Rom søgte at tilegne sig Valentins og Caravaggios Maner; ved sin Hjemkomst bidrog han væsentlig til at gjøre italiensk Indflydelse gjældende i den franske Malerskole. Hans talrige Arbejder udmærke sig mere ved en rask, tiltalende Virkning end ved Grundighed og Dybde. V. dannede i sine Elever (Mignard, le Brun, le Sueur o. fl.) nogle af den ældre franske Malerskoles dygtigste Kunstnere.

Wouwerman, Philip [vŏvver], hollandsk Maler, f. i Haarlem 1619, d. 19 Maj 1668, var en Tid lang Elev af Wijnants, hvem han dog ikke efterlignede, men dannede sig et eget Fag, hvori Landskabet og de Optrin, der foregaa i det, have lige Krav paa Opmærksomhed. Under en skjøn Himmel eller i halvaabne, maleriske Rum bevæge sig i hans Billeder de livligste Fremstillinger af forskjellig Art; snart er han i Lejren, snart paa Jagt, undertiden kun paa et simpelt Lystparti mellem Herrer og Damer, snart mellem Zigeunere og Kjedelflikkere, idet han dog som oftest vælger sine Emner saaledes, at Heste, i hvis Fremstilling han er en Mester, faa Del i Handlingen. Man skjelner tre Perioder i hans Kunst, den første med Heste af den svære hollandsk-flamske Race og i brunlig Tone, den anden med Heste af en finere Bygning og holdt i en smuk Grundtone, den tredje navnlig charakteriseret ved en noget tung Sølvtone. Hans Billeder ere talrig til Stede i Europas større Gallerier, og begge Kjøbenhavns Samlinger eje Arbejder af denne Mester. — Hans Broder, **Pieter W.**, f. 1626, d. 1683, var hans Efterligner, men forsøgte sig ogsaa i andre Fremstillinger, som Prospecter og Slagbilleder. — Deres yngste Broder, **Jan W.**, f. 1629, d. 1666, var ligeledes Landskabsmaler, men forstod godt at oplive sine Landskaber med Mennesker og Heste.

Vox, lat. (it. voce), Stemme. V. humāna, Menneskestemme, en 8 Fods Rørstemme i Orgelet, der efterligner Sangstemmen. Vox pŏpuli, vox dĕi, Folkets Røst er Guds Røst.

Vox, et bekjendt fedtlignende Stof, der produceres af Bierne og tjener til Dannelsen af deres Celler; men foruden dette saakaldte Bivox forekommer der ogsaa forskjellige Arter V. i Planteriget, saaledes f. Ex. som Overtræk paa Barken af visse Palmer, paa Sukkerrøret, end videre som Bestanddel af visse Mælkesafter. Disse forskjellige Arter Plantevox have forskjellige Egenskaber og forskjelligt Udseende. Nogle synes at indeholde harpixagtige Stoffer eller at være Blandinger af forskjellige Legemer, men deres chemiske Natur er i det hele taget endnu kun meget ufuldstændig oplyst. Det saakaldte **chinesiske V.** (Pe-la) udskilles paa Grenene af forskjellige Træer og hidrører fra Stikket af et Insekt; det er krystallinsk, smelter ved 82° og bestaar hovedsagelig af Cerotin. **Japanvox** (Rô) kaldes rettere Japantalg, da det er et virkeligt Fedtstof (Tripalmitin), som vindes af Frøene af flere Rhusarter; det er temmelig haardt og krystallinsk og smelter ved c. 53°. De forskjellige Arter Plantevox, der i større

Mængde komme fra Ostindien og Troperne, bruges meget i Udlandet, især i England og Frankrig, til Fabrikation af Lys, hos os meget lidt. Det egentlige **Bivox** er i raa Tilstand farvet og besidder en ejendommelig Lugt; for at renses og bleges bliver det smeltet gjentagne Gange og i en tynd Straale gydt over en Trævalse, der drejes rundt i Vand, hvorved det faas i tynde Plader (det „bændles"), som derefter bleges i Solen. Det hvide V. smelter ved omtrent 63°. Det er en Blanding af forskjellige Substanser, af hvilke Cerotinsyre (tidligere kaldet Cerin) og Myricin ere de vigtigste. Cerotinsyren erholdes ved at udkoge V. gjentagne Gange med Alkohol; ved Afkøling udkrystalliserer den da som en hvid Masse; den udgjør den største Del af Bivoxet. I Opløsningen forbliver Cerolein, rimeligvis en Blanding af forskjellige Stoffer. Den i kogende Vinaand uopløste Del bestaar hovedsagelig af Myricin (ell. Melissin), en voxagtig Substans, der ved Smeltning med Kalihydrat spaltes i palmitinsurt Kali og den krystallinske, atlasglinsende Myricylalkohol. Myricin er derfor ligesom Cerotin en sammensat Ætherart.

Voxbarn, en menneskelig Figur af Vox, som i ældre Tider benyttedes i overtroiske Øjemed, idet man mente, at den kunde paaføre den, hvem den forestillede, Ulykker. Ved at begrave disse Billeder vilde man berøve vedkommende deres timelige Lykke.

Voxcabinet [nētt], en af legemsstore Voxfigurer (udstoppede, med virkelige Klæder forsynede Figurer, hvis nøgne Dele ere af Vox) bestaaende Udstilling. Det første V. udstilledes af Schweizerinden Mdm. Tussaud (f. 1760) 1780 i Paris og blev 1802 flyttet til London. S. for øvrigt Panoptikon. Til Fremstilling af anatomiske Præparater egner Vox sig fortræffelig og anvendes det derfor meget.

Voxdug. Til Gulvtæpper spartles (bedækkes ved Hjælp af en „Spatel") Sejldug med en stiv Farve af Okker, Linoljefernis o. desl.; derpaa trykkes ved Hjælp af Blokformer Mønsteret i Oljefarver, meget højt. Naar Tæppet er tørt, stryges det med klar Copalfernis. Blokformerne til dette Brug kunne være dannede af Endetræ ved Kvadrering, idet der med Savblade er dannet i to paa hinanden lodrette Retninger svage Indsnit i lige store Afstande. Af hver saadan Form borthugges alle de Kvadrater, der ikke skulle trykkes med den tilsvarende Farve. Mønsteret faar Udseende som et Broderemønster, og man afpasser Formerne ved Tælling i Stedet for ved Maaling eller Calquering. Til lettere V. stryges Lærred, Kattun eller Bommesi med Olje- eller Copalfarver, tørres, slibes med Pimpsten, trykkes med Blok- eller Stifteformer, decoreres vel ogsaa med Stentryk, Bronzering o. sl. og ferniseres til sidst med klar Copalfernis. Bagsiden af V. er ofte oljemalet eller velouteret, eller Luven er beholdt af det Bommesi, hvorpaa V. er dannet.

Voxmaleri betegner den i Oldtiden anvendte enkaustiske Fremgangsmaade (jvfr. Enkaustik), dernæst den ligeledes i Oldtiden brugte Malemaade, at man overstrøg, især Skibe, med et Slags begagtig Farve, hvori Vox var Bindemidlet. Endelig forstaas ved V. de Forsøg, der i den nyere Tid, især i Tyskland, ere gjorte paa at anvende Vox som Farvernes Bindemiddel ved Udførelsen af store Vægmalerier og paa den Maade erstatte Frescomaleriet, som har vist sig uskikket til at udholde den frie Lufts og Vejrligets Indvirkning, især i Landene n. for Alperne.

Voxtræ (Myrica cerifera), en i det østlige Nordamerika hjemmehørende Art af Slægten Pors, af hvis Frugter der indvindes et Slags Vox, der som et Lag kan løsnes fra Frugternes Overflade.

Voxværk, flygtige Smerter i Lemmerne af ubestemt Oprindelse, som jævnlig indfinde sig hos opvoxende unge Mennesker.

Vraclavec [vratslāvets], d. s. s. **Wloclavec**.

Vragret, s. Strandret.

Wrangel, Carl Gust., en af Sveriges mest berømte Feltherrer, f. 13 Dec. 1613 paa Skokloster i Upland. Faderen, Herman W., f. 1585, udmærkede sig som Feltmarschal under Gustav Adolfs Krig med Polen og døde 1643 som Rigsraad og Generalgouverneur i Livland. 16 Aar gl. blev W. Officer, udmærkede sig ved Overgangen over Lech 1632 og blev allerede 6 Aar efter Generalmajor. Under Torstensson deltog han i Felttogene i Tyskland og Danmark og fik 1644 ved Flemings Død Overcommandoen over Flaaden, med hvilken han 13 Oct. s. A. slog de danske under Femern. 1645 gik han atter til Tyskland som Rigstøjmester og fik n. A. Overbefalingen over Hæren, efter at han var bleven Feltmarschal og Rigsraad. Efter Freden blev han Generalgouverneur over Pommern og 1651 Greve. Under Carl X.s Krig med Polen havde han i Begyndelsen Commandoen over Flaaden, men deltog senere i Krigen til Lands og førte i Slaget ved Warschau, sammen med Kurfyrsten af Brandenburg, Commandoen over venstre Fløj. Fra Polen fulgte W. Kongen til Danmark, hvor han 1657 indtog Fredericia og 1658 Kronborg; derimod lykkedes det ham ikke, efter at han paa ny havde overtaget Commandoen over Flaaden, at hindre Hollænderne i at undsætte Kjøbenhavn. Som Rigsadmiral og senere Rigsmarsk var han under Carl XI.s Mindreaarighed Medlem af Regeringen. I Krigen mod Brandenburg 1674 fik W. Commandoen, men da han stedse var syg, maatte han for det meste overlade sine Underbefalingsmænd Ledelsen af denne uheldige Krig; han døde paa sit Gods paa Rügen 24 Juni 1676.

Wrangel, Ferdinand, Baron, russisk Søofficer, f. 29 Dec. 1796 i Estland af en gammel adelig Slægt, deltog allerede 1817—19 i en Jordomsejling og fik 1820 det Hverv at undersøge Sibiriens Nordkyst. Paa disse Rejser (indtil 1824) gjorde W. vigtige Opdagelser i Polarhavet, især ved udstrakte Slædefarter paa Isen (udførlig Beskrivelse paa Russisk 1841). 1825—27 ledede W. en ny Jordomsejling og blev derefter Gouverneur i russisk Amerika (indtil 1834), hvor han bl. a. virkede for Kartoffelavlens Indførelse. Til Løn blev han Contreadmiral og 1847 Viceadmiral. Det af ham forgjæves søgte Land i Ishavet blev 1867

fundet af den engelske Capitain Long og kaldt „Wrangels Land". W. døde 6 Juni 1870.

Wrangel, Friedrich H. E., Grev, tysk General, f. 13 Apr. 1784, udmærkede sig 1807 og blev 1811 Ritmester. I Krigen 1813—15 viste han glimrende Tapperhed og blev 1815 Oberst, 1821 Brigade- og 1834 Divisionsgeneral, samt 1839 Chef for et Hærcorps og 1848 Leder af de store Rytteriøvelser ved Berlin. 1848 fik han Commandoen over den preussiske Hær, som gik imod Danmark, anførte den ved Slesvig og besatte i Maj det sydøstlige Nørrejylland, men maatte snart tilbagekalde den paabudte Udskrivning af 3 Mill. Rd. og selv trække sig ud af Landet. 5 Juni ledede han det uheldige Angreb paa Dybbøl, og efter Vaabenstilstanden i Malmø blev han 8 Sept. Chef for Tropperne i Brandenburg, hvor han 9 Nov. sprængte den preussiske Nationalforsamling fra hinanden. 1856 blev W. Generalfeltmarschal, og 1864 anførte han Hæren i den anden slesvigske Krig indtil Dybbølskansernes Indtagelse. Han levede siden i Berlin som Hærens Senior, men uden særlig Commando; d. 1 Nov. 1877. 1880 sattes ham et Mindesmærke i Berlin.

Wrath, Cap [raadh], det nordvestlige Forbjærg i Skotland, c. 400 F. højt.

Wraxall, Nathaniel Will. [ræxell], engelsk Forfatter, f. 1751, gjennemrejste 1772—79 næsten hele Europa og brugtes 1774 som hemmelig Agent for Dronn. Caroline Mathilde. 1780—94 var han Medlem af Underhuset; han blev 1815 ophøjet til Baronet; d. 1831. W. skrev dels Erindringer om sine Rejser, saaledes 1775 »Cursory remarks« fra sin Rejse i Nordeuropa, der fik 4 Oplag, dels historiske Skrifter om de franske Konger af Huset Valois (1785) og om Frankrigs Historie fra Henrik III til Ludvig XIV.s Død (3 Bd., 1795), dels Memoirer om Samtidens politiske Historie (det vigtigste af disse Skrifter, »Memoirs of my own time, 1772—84«, udkom 1815 i 3 Bd.). — Hans Sønnesøn, Charles F. Lascelles W., f. 1828, d. 1865, skrev 1854 „Caroline Mathildes Levned" i 3 Bd.

Wrede, en Slægt, som fra Tyskland har udbredt sig i Lifland, Sverige og Finland. Henrik W. faldt som Ritmester i svensk Tjeneste ved Kerlholm 1605, efter at han havde overladt Carl IX sin Hest, paa hvilken denne undslap fra Polakkerne. — Hans Sønnesøn, Fabian W., f. 1641, d. 1712, var en af Carl XI.s og Carl XII.s dygtigste Embedsmænd. Under Carl XI var han Præsident i flere af Collegierne samt i Statskontoret og blev ved Kongens Død en af Rigsformynderne; under Carl XII forestod han nogle Gange Udenrigsministeriet og deltog ogsaa i Administrationen af Sø- og Landforsvaret; han blev Greve 1687, men døde 1712 uden at efterlade sig nogen Søn. — Friherre Fabian Jakob W., f. 9 Oct. 1802, var 1836—57 Chef for Artilleriskolen paa Marieberg, 1857—67 General-Felttøjmester samt Chef for Artilleriet og tillige fra 1860 Chef for Carl XV.s Adjudantcorps, blev 1867 Generallieutenant, men tog Afsked 1875. Han har i Videnskabernes Akademis »Handlingar«, i Poggendorffs „Annalen" o. a. St. leveret adskillige værdifulde physiske Afhandlinger.

Wrede, Carl Philipp, Fyrste af Ellingen, bayersk General, f. 29 Apr. 1767 i Heidelberg, var først badensk Embedsmand og førte 1799—1800 som Oberst et Corps i østerrigsk Tjeneste. Han organiserede derefter den bayerske Hær og anførte den 1805, udmærkede sig 1809 mod Østerrigerne i Bayern og Tirol samt ved Wagram og blev derfor af Napoleon I ophøjet til fransk Greve. 1812 anførte han det bayerske Troppecorps paa Toget til Rusland og stod 1813 med en bayersk Hær ved Inn lige over for Østerrigerne, indtil han 8 Oct. sluttede Tractaten i Ried, hvorved Bayern tiltraadte Coalitionen mod Frankrig. W. fik nu Overanførselen over en bayerskøsterrigsk Hær og søgte at spærre Franskmændene Tilbagevejen til Rhinen, men led Nederlaget ved Hanau (30 Oct. 1813) og blev selv haardt saaret. Dog deltog han i Spidsen for de bayerske Tropper 1814 i Felttoget i Frankrig, blev Feltmarschal og ophøjet til Fyrste, samt fik n. A. Ellingen til arveligt Len. Han var Bayerns Befuldmægtigede ved Wienercongressen og brugtes senere i flere vigtige diplomatiske Sendelser. 1822 blev han Generalissimus for den bayerske Hær, dæmpede Urolighederne i Rhinbayern 1832 og døde 12 Dec. 1838. Mindesmærke i Heidelberg.

Vredent kaldes Træ, naar Fibrene i deres Retning væsentlig afvige fra hinanden, saa at det udspaltes uregelmæssig, uden at dog Uregelmæssigheden gaar saa vidt, at det bliver masret. V. Træ er meget tilbøjeligt til at kaste sig.

Vrejlev Kloster, et i Vendsyssel liggende Nonnekloster, nævnes allerede i det 13de Aarh. og synes at have staaet i et Afhængighedsforhold til det nærliggende Børglum Kloster. Efter Reformationens Indførelse blev Klosteret en verdslig Forlening, hvor Nonnerne dog fik Lov til at blive boende, men 1575 mageskiftedes det bort fra Kronen og har siden som Herregaard været Privatejendom. Ligesom Gaardens Mure endnu for største Delen synes at være bevarede fra Klosterets Dage, saaledes er ogsaa V. Kirke, der tidligere var forbunden med det egentlige Kloster ved en Forbindelsesgang, en Levning af den gamle Klosterkirke.

Wren, Sir Christopher [renn], engelsk Bygmester, f. 20 Oct. 1632 i East-Knoyle i Wiltshire, d. 25 Febr. 1723 i Hamptoncourt, dyrkede først de mathematiske Studier og var 1659—65 Professor i Astronomi i Oxford, men uddannede sig samtidig i Bygningskunsten; kort efter, ved den store Ildebrand 1666, aabnedes der ham en vid Mark til Virksomhed. W. havde dog forinden virket som Architekt baade ved Restaurationer og Nybygninger. Foruden sit berømte Hovedværk, St. Paulskirken i London (1675—1710), i en Peterskirken i Rom lignende Stil, skal han have bygget alene 50 Kirker, hvoraf ikke faa i London selv, foruden mange andre Bygninger. St. Stephanskirken i Wallbrook i London, i en mere antikiserende Stil, foretrækkes endog af nogle for selve Kathedralen. Fra 1668 var W. Overbygmester og ledede som saadan med stor Kraft og Dygtighed hele Anlæget af det nye London. Den

kolossale Mindesøjle til Erindring om Branden udførtes ligeledes af W. (1671—77). Ogsaa som Mathematiker havde W. et betydeligt Navn (Undersøgelser om Lovene for Stødet).

Vreta, berømt svensk Kloster i Middelalderen, paa en Høj nær ved Søen Roxen i Östergötland, anlagt af Kong Carl Sverkersson for Bernhardinernonner. Klosterkirken (indviet 1289) er endnu bevaret som Sognekirke, om end i en noget forandret Skikkelse.

Wrexham [rĕxæmm], Stad i England, Denbighshire i Wales, 4 M. s. ø. for Denbigh. 11,000 I. Vigtige Flonelsvæverier, Jærn- og Messingværker.

Vridsløselille, et Forbedringshus, oprettet paa Vridsløselille Mark, 1¾ M. v. for Kjøbenhavn, i Nærheden af Taastrup Jærnbanestation, med Enkeltceller for Fangerne, blev taget i Brug 20 Dec. 1859.

Vriendt, Frans de, flamsk Kunstner, s. **Floris**.

Vries, Adrian de [f], ell. **Fries**, nederlandsk Billedhugger, f. i Haag 1560, d. efter 1627, uddannede sig i Italien under Giovanni da Bologna og røber i sine Værker Paavirkning af dennes kjække Stil og tit noget søgte Composition. I Italien udførte han en Gjentagelse af det navnkundige Oldtidsværk „Den farnesiske Tyr“ (i Malm, nu i Gotha), i Prag en Rytterstøtte af Kejser Rudolf II. Derfra tog han til Augsburg, hvor det smukke Vandspring med en Mercuriusfigur og det endnu prægtigere med en staaende Hercules („Herculesbrunnen“, 1599) ere af ham. Til Frederiksborg Slot udførte han et Vandspring (Neptunsbrønden) med 15 Figurer, som i den nyere Tid ere gjenfundne i Sverige, hvortil de vare førte som Krigsbytte. En Copi af Vandspringet med Afstøbninger af de bevarede Figurer er nu paa ny opstillet paa Frederiksborg.

Vries, Matthias de [f], nederlansk Sprogforsker, f. 1820 i Leiden, siden 1858 Professor smstds., er Hovedudgiver af det 1864 paabegyndte store Lexikon »Woordenboek der Nederlandsche taal«, har desuden udgivet gammelnederlandske Værker (som Jak. van Maerlants Rimkrønniker) og haft væsentlig Del i Reformen af det moderne Sprogs Retskrivning.

Vriesland [f], s. **Friesland**.

Vrietorn (Rhamnus), en Slægt af Smaatræer og Buske af Vrietornsfamilien blandt de frikronede Femtalsplanter. Af de temmelig talrige Arter, der høre hjemme i Europa samt i det tempererede Amerika og Asien, findes to Arter i Danmark, nemlig Tvebo V. (R. catharticus), en temmelig høj Busk med modsatte Grene, der ofte ende i en Vedtorn, modsatte eller knippestillede, ovale og fint savtakkede Blade, smaa, grønlige, tvebo, 4-delte Blomster og sorte, 2—4-frøede Bærfrugter, og Tvekjønnet V. eller Tørstetræ (R. Frangula), der har tornløse Grene, spredte, helrandede Blade, tvekjønnede, 5-delte, hvidagtige Blomster og først røde, senere sorte Bær. De voxe begge i fugtige Kratskove, især paa Tørvegrund. Bærrene af den førstnævnte Art indeholde en grøn Saft, der tidligere anvendtes som afførende Lægemiddel og nu navnlig benyttes til den under Navn af Saftgrønt bekjendte Farve. Veddet af den sidstnævnte Art er rødligt og benyttes af Drejere og Snedkere; de deraf erholdte Trækul egne sig særlig til Krudtfabrikation; Barken er officinel.

Wright, Thomas [rajt], engelsk Historiker, f. 1810, d. 1877, har særlig givet sig af med den engelske Literatur i Middelalderen og udgivet en Mængde angelsachsiske og gammelengelske Digtninge (»Political songs«, »Early mysteries«, »Canterbury Tales«); desuden »The Celt, the Roman and the Saxon« (1852, 3dje Udg. 1875), »Dictionary of obsolete and provincial English« (2 Bd., 1856), »Domestic manners in England during the middle ages« (1862), »Hist. of the grotesque and caricature in literature« (1865).

Wright, William [s. o.], engelsk Orientalist, f. 17 Jan. 1830 i Bengalen, hvor hans Fader tjente som Officer i det indiske Compagnis Tjeneste, vendte tilbage med denne til St. Andrews og modtog her sin første Uddannelse; 1849 fortsatte han sine semitiske Studier i Halle under Rödiger og udgav som Frugten af et Ophold i Leiden »The travels of Ibn Jubair« (Leiden 1852), der skaffede ham Æresdiplom som Dr. phil. ved det derværende Universitet. 1855 udgav han 1ste Bind af Al-Makkaris »Analectes sur l'hist. et la littérat. des Arabes d'Espagne« og udnævntes s. A. til Professor i Arabisk ved Trinity Coll. i Dublin. I denne Stilling udgav han »Opuscula Arab.« og 1ste Bind af en arabisk Grammatik, der, fra Begyndelsen kun anlagt til Brug ved Forelæsninger som Oversættelse af Casparis »Grammat. Ar.«, senere i 2den Udg. udvidedes til et aldeles selvstændigt Arbejde, som for Øjeblikket efter de Sacys store Værk indtager den vigtigste Plads blandt dette Sprogs Grammatiker. 1861 modtog han en Assistentplads ved Brit. Museum, og 1869 udnævntes han til Inspecteur ved den arabiske Manuskript-Afdeling; i denne Egenskab forfattede han det udmærkede Katalog i 3 Bind (1870—72) over den nylig erhvervede Samling af syriske Haandskrifter tillige med en udtømmende Artikel i »Encyclopædia Brit.« over syrisk Literatur; et lignende Katalog-Arbejde fulgte 1877 over de æthiop. Manuskripter. Blandt andre herhen hørende Arbejder er især at nævne den syriske Oversættelse af »Kalila wa Dimnah« foruden forskjellige Skrifter af den apokryphiske Literatur til det nye Testament. De sidste 19 Aar af sit Liv tilbragte han som Professor i Cambridge fra 1870 og udgav her det for den arabiske Philologi vigtige Værk »Kâmil« af Mubarrad (Leipz. 1864—82), der med Undtagelse af Indledningen er efterladt fuldendt; ved Siden heraf arbejdede han som Medlem af den engelske Bibelrevisions-Comité. Ved sin utrættelige Flid og grundige Lærdom erhvervede han sig et højt anset Navn blandt vort Aarhundredes arabiske Philologer; han døde 22 Maj 1889.

Wuchters, Abraham, Maler fra Holland, f. omtr. 1610—15, blev under Christian IV indkaldt til Danmark (1638) for at være Hofmaler og blev snart efter ansat som Tegnemester ved Sorø Akademi, hvilken Stilling han beholdt til 1669, da han fik Tilladelse til at flytte til Kjøbenhavn. Han var gjennem sin første Kone besvogret med den bekjendte Karel van Mander, gjennem sin anden Kone med

Kobberstikkeren Alb. Haelwegh, og endelig indtraadte han i tredje Ægteskab med van Manders Søns efterladte Enke. I Sorø malede han en bekjendt Altertavle, forestillende „Nadveren", hvorom berettes forskjellige Sagn; for øvrigt malede han mest Portræter, hvoraf en Mængde efter Datidens betydeligste Mænd ere bevarede i Original og Kobberstik. To af dem findes paa den kgl. Malerisamling og ikke saa i den chronologiske Samling paa Rosenborg. D. i Kjøbenhavn 1682.

Vuillaume, Jean Baptiste [vyiåähm], berømt Violinbygger, f. 1798 i Mirecourt, hvor hans Forfædre arbejdede i samme Fag, d. 1875 i Ternes, gjorde sig fra 1818 og især fra 1828 ved fine imiterede Stradivari-Violiner vidt bekjendt og opnaaede Præmier paa alle Udstillinger. Hans andre Instrumenter, Buer, Strænge osv. opnaaede ligeledes Verdensry og søgtes overalt.

Vulcān, Navnet paa en af Leverrier (s. d. A.) formodet Planet inden for Mercurs Bane, der af forskjellige angives at være set foran Solskiven eller under en total Solformørkelse (s. Watson), men hvis Tilstedeværelse nu anses for usandsynlig.

Vulcānus, s. Hephæstos.

Vulgāta, lat., d. e. den almindelige, den i den romersk-katholske Kirke autoriserede latinske Bibeloversættelse, hvis Tilblivelse væsentlig skyldes Kirkefaderen Hieronymus, som efter Pave Damasus's Begjæring 383 paatog sig at forbedre den mangelfulde ældre latinske Bibeloversættelse, hvoraf der nu kun existerer Brudstykker. Han gjorde det paa den Maade, at han gav en helt ny Oversættelse af det gamle Testament og derimod i det nye Testament saa vidt muligt bibeholdt den ældre Oversættelses Udtryk, som han kun rettede og forbedrede, hvor han ansaa det for aldeles nødvendigt. Desuagtet holdt mange saa fast ved den ældre Oversættelse, at V. først i det 7de Aarh. vandt almindelig Anerkjendelse i Kirken; men imidlertid var der begyndt at indsnige sig saa mange Afskriverfejl og vilkaarlige Rettelser i de forskjellige Haandskrifter, at det snart efter sagdes at være umuligt at finde to Exemplarer af V., som vare fuldstændig ens. Der gjordes vel forskjellige Forsøg paa at reconstruere den oprindelige Text; men disse vandt ikke almindelig Tilslutning, og derfor gik det efter Bogtrykkerkunstens Opfindelse saaledes, at det Par Hundrede Udgaver, som allerede før 1517 vare udkomne, næsten alle vare indbyrdes mere eller mindre forskjellige. 1546 bestemte Tridentinerconciliet, ikke blot at V. fremtidig skulde være den eneste Oversættelse, som maatte bruges, men tillige, at den skulde regnes for en authentisk Oversættelse i den Forstand, at den skulde gjælde lige med selve den hellige Skrifts Grundtext, hvilket nærmere set egentlig vilde sige, at den stilledes over Grundtexten, idet denne ikke maatte fortolkes anderledes end V.s Oversætter havde gjort, saa at det egentlig kunde siges at være Hieronymus's Skriftfortolkning, der blev erklæret for authentisk. Tillige besluttede Conciliet, at der skulde udgives en Normaludgave; men denne udkom først 1590 under Sixtus V (Sixtinerudgaven) og var da saa fuld af Fejl og vilkaarlige Rettelser, baade efter Grundtexten og efter ældre Kirkefædre, at der allerede 1592 under Clemens VIII blev udgivet en ny Udgave (Clementinerudgaven), som ganske vist var fri for de værste Fejl i den foregaaende, men som tillige havde endnu flere Afvigelser fra det, der med Sikkerhed kan antages at have været V.s oprindelige Text. Ikke desto mindre blev den ved et paveligt Magtsprog erklæret for den alene gyldige Normaludgave, hvilket dog ikke forhindrede, at der allerede Aaret efter kom en ny Udgave med flere nye Rettelser.

Vulgǣr, almindelig, simpel, pøbelagtig.

Vulkāner opstaa, naar der har dannet sig en Forbindelse imellem en smeltet indre Masse og Atmosphæren ved Hjælp af en Kanal, gjennem hvilken højtspændte Dampe og Luftarter og mange Slags faste og flydende (især smeltede) Stoffer føres frem til Overfladen. Denne Forbindelse finder Sted med Afbrydelser, undertiden kun med en Times eller et Minuts Mellemrum, undertiden med Aars eller Aarhundreders. Nogle V. synes kun at have haft et eneste Udbrud. Har Mennesket ingen Erindring om en V.s Udbrud, kaldes den „slukt", men man tør næppe paastaa, at den ikke vil kunne faa et Udbrud igjen; Omegnens Beboere ere mere end ēn Gang blevne sørgelig skuffede i deres Tro paa V.s fuldkomne Ro. I udvidet Betydning henregnes til vulkanske Udbrud ikke blot Lava- og Askeudbrud, men ogsaa stødvise Dynd-, Luft- og selv adskillige Vandudbrud, ligesom ogsaa mange lukkede Kuppel-, Klokke- og Keglebjærge og de saakaldte Explosionskratere maa medindbefattes under V. Explosionskraterne ere opstaaede ved mineagtige Sprængninger, Kuppelvulkanerne ved Udbrud af tykflydende vulkanske Stenarter. Lava- og Askevulkanen (V. i indskrænket Betydning) udgyder Lavastrømme, der flyde ud til alle Sider, og udkaster løse Masser (Slakker, Sand, Aske), der ophobes lagvis omkring Udbrudsaabningen og saaledes danne en Kegle (Askekeglen, Udbrudskeglen) med en Fordybning (Krater) paa Toppen. En saadan V. kaldes en Stratovulkan. Ofte har den dannet sig i gamle Vulkankratere, hvis Bund den har sprængt, og hvis Kraterrand da danner en Vold uden om Askekeglen (sammensat Stratovulkan, f. Ex. Vesuv, Ætna, Stromboli). Lavavulkaner benævnes gjærne ildsprudende Bjærge; dog ere virkelige Flammeudbrud sjælden iagttagne. Hyppigere ere disse ved nogle af Luftvulkanerne. De fleste V. ere Bjærge, men Højden er meget forskjellig. Cotopaxi i Andes er c. 19,000 F., Kosima i Japan 700 F., og ikke faa V. naa ikke over Havets Overflade (submarine Udbrud) eller forsvinde igjen under den (Ferdinandea s. for Sicilien). V.s Højde over Havet er bleven betragtet som et Maal for den hævende Kraft og har ogsaa Indflydelse paa Udbrudsphænomenerne. De høje Andesvulkaner have saaledes næsten aldrig haft Lavaudbrud. Men det bør erindres, at V.s Højde egentlig, naar man vil beregne den Kraft, der har været virksom, bør regnes fra Lavasøen i det indre, og at V.s Højde taber mere og mere i Be-

tydning, jo dybere denne ligger. Det var i Følge en Overvurdering af Betydningen af V.s Højde over Havet, at man saa længe holdt fast ved den Tro, at Hyppigheden af V.s Udbrud stod i omvendt Forhold til deres Højde, saa at Udbrud vare langt hyppigere ved de lave end ved de høje V. Humboldt har eftervist dens Uholdbarhed ved en Sammenligning mellem Hekla (5,000 F., 1—2 Udbrud i 100 Aar), Ætna (10,200 F., 6—7 i 100 Aar) og Sangay (16,500 F., Udbrud næsten hvert Minut). Af større Betydning end V.s Form og Højde er deres Forekomst, fordi vi først derved ledes til Opfattelsen af dem som Udbrudsaabninger paa Spalter, der ofte strække sig hundrede Mile hen gjennem Jordskorpen, og til en Erkjendelse af deres mulige Forbindelse med et fælles ildflydende Indre. V. findes kun sjælden enkeltvis og da gjærne paa enlig liggende Øer, hyppigere i Grupper omkring en Centralvulkan, hyppigst i lange Rækker, som ofte slutte sig den ene til den anden, om end med lange Mellemrum. Af de 225 V., som have været virksomme i den nyere Tid, findes de 198 i eller omkring det stille Hav. Ingen større Del af Jorden er uden vulkansk Virksomhed. Man har fundt V. nær Polerne (Erebus under 77° s. Br., Esk paa Jan Mayen under 71° 1' n. Br.), saa godt som under Ækvator (Pichincha), paa fjærne Øer (Havaii) saa vel som midt inde i Fastlandet (Thianschankjæden i Asien), men det er fortrinsvis dog langs Fastlandets Kyster og paa de ombæltende Ørækker (de øst- og sydasiatiske Øer have alene 189 af de 407 V., som man nu kjender, Sydamerikas Vestkyst 56), at man træffer dem i stor Mængde, der hvor tidligere Spalter eller tyndere Steder i Jordskorpen have aabnet en lettere Udvej for de spændte Dampe og ildflydende Masser. V. ere talende Vidner om en almindelig stedfindende Uro i Jordens Indre, som skaffer sig Luft gjennem Jordskorpen; men hvorledes de vulkanske Udbrud nærmere maa tænkes at finde Sted, Forbindelsen med det indre at bestaa og fornyes og Uafhængigheden af andre, nærliggende V. at vedligeholdes, derom kan ikke siges noget bestemt. Den løftende og sprængende Kraft ligger i de højtspændte Damparter, og disse hidrøre sikkert fra, at Overfladevandet, særlig Havvandet, er trængt ned til og kommet i Berøring med smeltede Masser; men om disse ere et fælles ildflydende Indre eller fremskudte eller endogsaa helt afsondrede Partier af dette eller opstaaede i stedlige chemiske eller physiske Arnesteder, derom hersker der endnu Uenighed.

Vulkaniséring, s. Kautschuk.

Wüllenwever, Jürgen, f. i Hamborg 1492 eller 1493, bosatte sig som Kjøbmand i Lübeck, hvor han ivrig sluttede sig til Reformationen og ved sin Veltalenhed vandt stor Indflydelse paa Borgerne. I Forening med Marcus Meyer og andre Førere for det demokratiske Parti styrtede han den gamle aristokratiske Regering, blev 1533 Medlem af Raadet og kort derefter Borgemester i Lübeck. Som saadan vilde han hæve Lübecks synkende Magt ved at skaffe Byen Overherredømmet over Danmark og udelukke Nederlænderne fra Østersøen og blev saaledes Ophavsmand til Grevens Fejde (s. d. A.), efter at han paa Herredagen i Kjøbenhavn 1533 forgjæves havde forlangt, at Sundet skulde lukkes for Nederlænderne. Krigens uheldige Gang bevirkede imidlertid, at W.s og Meyers Parti blev styrtet; W. maatte (Aug. 1535) fratræde sin Post som Borgemester, og da han (Nov. s. A.) rejste i Nordtyskland, blev han fangen af Ærkebiskoppen af Bremen, der udleverede ham til sin Broder Hertug Henrik den yngre af Braunschweig. Nu blev der indledet en Proces mod W.; Pinebænken aftvang ham alle de Tilstaaelser, man forlangte, bl. a. ogsaa, at han hørte til Gjendøberne, hvorpaa han efter at have tilbagekaldt sine Tilstaaelser henrettedes 24 Sept. 1537. — Hans Broder, Joachim W., Raadsherre i Hamborg, maatte samme Aar gaa i Landflygtighed og døde i Malmø 1558.

Vulpian, Edme Félix Alfred [vylpiäng], berømt fransk Læge, f. 5 Jan. 1826, var først ansat ved Muséum d'histoire naturelle i Paris, hvor han holdt Forelæsninger som Stedfortræder for Flourens, hvis Undersøgelser over Nervesystemet han fortsatte. 1867 blev han Professor i pathologisk Anatomi ved Facultetet trods den Modstand, der rejstes imod ham, fordi han blev beskyldt for at nære materialistiske og atheistiske Anskuelser. 1872 blev han Prof. i sammenlignende og experimental Pathologi. D. 17 Maj 1887. Han har udgivet flere store Værker over Nervesystemets Anatomi, Physiologi og Pathologi.

Vūlpius, Christ. Aug., tysk Forfatter, f. 1762 i Weimar, studerede i Jena og Erlangen og levede som Literat i kummerlige Kaar i forskjellige Byer, indtil Goethe efter at være traadt i Forhold til hans Søster Christiane (f. 1765, 1806 Goethes Hustru, d. 1816) 1790 gjorde ham til Theatersecretær i Weimar, senere ogsaa til hertugelig Bibliothekar og Inspecteur ved Møntcabinettet. D. 1827. Han havde allerede oversat og selv forfattet en Række Ridderromaner, „Romantische Geschichten der Vorzeit" (10 Bd.), Operatexter osv., da han 1797, efter at Zschokkes „Abällino, der grosse Bandit" havde vist Vejen, skrev sin „Rinaldo Rinaldini, der Räuberhauptmann", der hurtig vandt en umaadelig Popularitet, oversattes paa næsten alle Sprog, blev Forbillede for en Syndflod af Røverromaner og af V. selv fortsattes med „Fernando Fernandini" (1799), „Orlando Orlandini" (1802) o. fl. Sine grundige Kundskaber i Heraldik og Numismatik viste han bl. a. i „Kuriositäten" (10 Bd., 1811—26).

Wunderlich, Carl Aug., fremragende tysk Kliniker, f. 4 Aug. 1815 i Sulz ved Neckar, var fra 1840 først Privatdocent, senere Professor i medicinsk Klinik i Tübingen, hvorfra han 1850 i samme Egenskab forflyttedes til Leipzig, hvor han døde 1877. Han har gjort sig særlig fortjent ved sine Undersøgelser over det menneskelige Legemes Varme i sund og sygelige Tilstande. Foruden hans „Handbuch der Pathologie und Therapie" i 3 Bind (Stuttgart 1846—54; 2det Opl. 1853 ff.) fortjener hans fortræffelige „Geschichte der Medizin" (Stuttg. 1859) at nævnes samt det af ham

i Forening med Roser siden 1841 udgivne „Archiv der physiologischen Heilkunde“.

Wundt, Wilhelm, tysk Philosoph, f. 16 Aug. 1832, studerede først Medicin og virkede en Tid som Professor i Physiologi, men blev efterhaanden ført over til psychologiske og philosophiske Studier og virkede som Professor i Philosophi i Zürich og (fra 1875) i Leipzig. W. er en af de philosophiske Forskere i Nutiden, som raader over det største Materiale af speciel Viden, og som deraf drager det største Udbytte for sin Philosopheren. Især har hans Virksomhed været af stor Betydning paa den experimentale Psychologis Omraade. Ikke blot har han (i E. H. Webers og Fechners Spor) organiseret denne Disciplin i sit fortrinlige Værk „Physiologische Psychologie“ (1874; 3dje Udg. 1887), men han har ogsaa beriget den ved en Række nye Undersøgelser, som han dels selv har foretaget, dels gjennem sine Disciple foranlediget. Det i tvangfri Hæfter udkommende Tidsskrift „Philosophische Studien“ (hidtil 5 Bd.) indeholder især experimental-psychologiske Arbeider, men dog ogsaa Afhandlinger om Videnskabernes Methoder, om philosophiske Principspørgsmaal og om vigtige Punkter af Philosophiens Historie. I sin „Logik“ (2 Bd., 1880—83) behandler han Erkjendelsestheorien og Methodelæren, i sin „Ethik“ (1886) undersøger han først den ethiske Bevidstheds og det ethiske Livs historiske Udvikling, dernæst giver han en kritisk Fremstilling af de moralphilosophiske Systemer, og endelig drøfter han de ethiske Principer og de ethiske Livsforhold. Hans „Essays“ (1885) indeholde Afhandlinger og Foredrag angaaende enkelte erkjendelsestheoretiske og psychologiske Spørgsmaal. Endelig har han i „System der Philosophie“ (1889) givet en samlet Fremstilling af hele sin Lære. Speciel Forsken og encyklopædisk Systematiseren forbinde sig hos W. med en Stræben efter en afsluttende speculativ Verdensanskuelse. Nærmest er han at sammenstille med Fechner og Lotze, fra hvilke han dog skiller sig ved sin Alsidighed og ved den rent forstandsmæssige og besindige Gjennemførelse af Synsmaaderne. Hans Grundanskuelse er strængt idealistisk. Den aandelige Verden er Tingenes sande Virkelighed, hvis ydre Phænomen den materielle Natur er. I sin Erkjendelsestheori nærmer han sig den kritiske Philosophi, i sin Ethik er han tilbøjelig til at ende i en Betragtningsmaade, der staar Hegels meget nær.

Wunsiedel, Stad i den bayerske Prov. Overfranken, 4½ M. ø. n. ø. for Baireuth. 3,600 I. Uld- og Bomuldsindustri og livlig Handel. Mindesmærke for Jean Paul.

Wuoxen, finsk Vuoksi, Flod i Finland, er Afløbet af Søen Saima, danner det mægtige Fald Imatra og falder i Ladogasøen. Længde 24 M.

Wupper ell. **Wipper,** en lille Flod i Rhinprovinsen, som efter 14 Miles Løb falder i Rhinen mellem Köln og Düsseldorf. **Wupperdalen,** i indskrænket Betydning den 1 M. lange Strækning mellem Elberfeld og Barmen, er overordentlig tæt befolket og et af Hovedsæderne for den tyske Industri.

Wurára, s. **Curare.**

Wurmser, Dagobert Sigmund, Greve af, østerrigsk General, f. 1724 i Elsaß, tjente som fransk Officer i Syvaarskrigen og blev 1762 Oberst i østerrigsk Tjeneste. Han udmærkede sig i Felttogene ved Rhinen 1793 og 1795, bl. a. ved Indtagelsen af Weißenburg-Linjen og af Mannheim. I Juli 1796 afløste han Beaulieu som Østerrigernes Overanfører i Norditalien og rykkede Mantua til Undsætning, men blev i Aug. og Sept. overvunden af Bonaparte ved Castiglione, Roveredo og Bassano og selv nødt til at indeslutte sig i Fæstningen, hvor han efter et tappert Forsvar maatte capitulere 2 Febr. 1797. D. 27 Aug. 1797.

Wurno, Hovedstad i Fellatastaten Sokoto i Mellemafrika (Sudan), 13° 20′ n. Br. og 23° 50′ ø. L., har 15,000 I. og betydelig Handel.

Wurst, Hans, s. **Hanswurst.**

Wurtz, Charl. Ad. [vyrts], berømt fransk Chemiker, f. 26 Nov. 1817 i Straßburg, d. 12 Maj 1884 i Paris, Professor i Chemi ved École de Médecine i Paris og ved Institut agricole i Versailles, har navnlig gjort sig berømt ved sine Arbejder i den organiske Chemi og har især ved at opdage Alkoholbaserne og de divalente Alkoholer bidraget saare meget til Udviklingen af Nutidens theoretiske Chemi. Foruden nogle Lærebøger har han som Indledning til den af ham udgivne store »Dictionnaire de Chimie« skrevet »Histoire du doctrine chimique« (1868), »La théorie atomique« (1879) og en Mængde Afhandlinger om speciellere Emner, der næsten alle findes i »Annales de Chimie et de Physique« (fra 1843), af hvilke han fra 1852 var Medudgiver. Han var den franske Chemiker, der tog Arv efter Gerhardt og førte hans Theorier videre, og den ualmindelige Klarhed, hvormed han udviklede sine Anskuelser, bidrog i høj Grad til at skaffe de nye Ideer Indgang.

Wurzbach-Tannenberg, Constant, Ridder af, tysk Biograph, Bibliograph og Digter, f. 11 Apr. 1818 i Laibach, studerede Jura i Graz, blev siden Officer, studerede under sit Garnisonsliv i Lemberg ved Byens Universitet, hvor han 1843 blev Dr. phil. og 1844 ansattes ved Universitetsbiblioteket, forflyttedes 1848 til Wien, hvor han blev Bibliothekar og Archivar i Indenrigsministeriet. 1874 opgav han denne Stilling for udelukkende at ofre sig til Fuldførelsen af sit Livs Hovedværk, det siden 1856 udkommende ypperlige „Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich“. Som Digter har han under Navnet W. Constant skrevet Digte, Ballader og Romancer samt leveret Oversættelser fra den slaviske Skjønliteratur. I „Von einer verschollenen Königsstadt“ (Romancecyklus), i Canzonen „Napoleon“ og det fortællende Digt „Der Page des Kaisers“, der udkom 1850—54, viser han sig som en Discipel af Anastasius Grün. Desuden har han leveret en Mængde dygtige Arbejder vedrørende polsk Folkeliteratur, end videre „Schillerbuch“ (1859), „Mozartbuch“ (1868), forskjellige Ordsprogssamlinger og grundige bibliographiske Værker. — Hans Søn, Alfred, Ridder af W.-T., f. i Lemberg 22 Juli 1846, Embedsmand i det nedreøsterrigske Statholderi, har foruden Digte og biographiske Arbejder skrevet en „Geschichte der holländischen Malerei“ (1885).

Wurzen, Stad i Kongeriget Sachsen, ved Leipzig-Riesa Jernbanen, 3 M. ø. for Leipzig. 12,000 J. Gammelt Slot og seværdig Domkirke. Ølbryggerier, Tobak- og Papirsfabriker. Smukke Broer over Floden Mulde.

Wyandots [näjandotts], en Indianerstamme, Levning af Huronerne (s. d. A.), flygtede efter disses Nederlag i det 17de Aarh. til Wisconsin, senere til Ohio og udvandrede 1832, da kun 687 i Antal, til Kansas, hvor de 1855 fik Borgerret.

Wyatt ell. **Wiat**, Sir Thomas [näjatt], engelsk Digter, f. 1503, d. 1542. Hans Poesi er væsentlig lyrisk og paavirket af italiensk Literatur. Han og Jarlen af Surrey vare de første, der (fra Italien) indførte Sonetformen i England.

Wycherley, William [nitscherli], engelsk Komedieforfatter, f. 1640 i Clive i Shropshire. Han blev opdraget i Frankrig, antog den katholske Religion og studerede efter sin Tilbagekomst til England Jura; han traadte imidlertid snart ind i Hæren og deltog 1672 i Krigen mod Holland. Han kom i stor Gunst i Carl II.s Hofkredse, førte et let og bevæget Liv og var i det fine Selskab bekjendt for sin Skjønhed og som en af Tidens aandrigste og mest slagfærdige Skjønaander. Senere mistede han Carl II.s Yndest, var plaget af Gjæld og tilbragte endog flere Aar i Gjældsfængsel. Efter at hans første Kone var død 1681, giftede han sig igjen elleve Dage før sin Død, der indtraf i Dec. 1715. Hans Lystspil ere: »Love in a Wood« (opført 1672), »The Gentleman Dancing-Master« (opf. 1673), »The Country Wife« (opf. 1675) og »The Plain Dealer« (opf. 1677). Det er navnlig til de to sidste Skuespil, at hans Ry som Forfatter er knyttet; han skildrer her med overmaade megen Vittighed, med fast Haand, ubarmhjærtig, undertiden kynisk sin Samtids Liv efter det Indtryk, han havde faaet af det.

Wycliff, d. s. s. Wiclef.

Wyk, Flække paa Sydøstsiden af Øen Føhr, med 1,100 J. Havn og Søbad.

Wüllner, Adolf, tysk Physiker, f. 13 Juni 1835 i Düsseldorf, studerede i Bonn, München og Berlin, blev 1862 Rector ved den techniske Skole i Aachen, hvor han senere grundlagde den polytechniske Skole, ved hvilken han blev Professor i Physik 1870; 1865 var han bleven Docent i Physik ved Landbrugsakademiet i Poppelsdorf og holdt samtidig Forelæsninger ved Universitetet i Bonn, ved hvilket han 1867 blev extraordinær Professor. W.s Hovedarbejde er „Lehrbuch der Experimentalphysik", et ganske fortrinligt Arbejde, som er udkommet i flere Udgaver og stadig er holdt paa Højde med Videnskabens Standpunkt. Han har desuden foretaget en Mængde Specialundersøgelser i Physikens forskjellige Grene; Resultaterne ere offentliggjorte i Pogg. og Wied.s Annaler og i Münchener Akademiets Skrifter.

Wüllner, Franz, højt anset Musikpædagog og udmærket Dirigent, f. 28 Jan. 1832 i Münster i Westfalen, blev efter at have rejst meget og optraadt som Pianist 1858 Musikdirecteur i Aachen, kaldtes 1864 som Dirigent for Hofcapellet (Kirkechoret) til München, afløste 1869 Bülow som Hofoperaens Dirigent, blev 1877 efter Rietz Hofcapelmester i Dresden og Directeur for Conservatoriet, ledede 1883—84 de philharmoniske Concerter i Berlin og modtog derpaa et stort Tilbud fra Köln om at overtage Conservatoriet og Gürzenichconcerterne efter Ferd. Hiller. W. har ogsaa componeret baade Kirkemusik, Kammermusik, Chorsager, Sange, Claverstykker m. m.

Wyoming [najō], et Territorium i de forenede Stater i Nordamerika, grænser mod N. til Staten Montana, mod Ø. til Staterne Dakota og Nebraska, mod S. til Staten Colorado og Terr. Utah og mod V. til Territorierne Utah og Idaho samt Staten Montana. 4,604 □ M. med 20,800 J. (1880). Landet optages af Klippebjærgene mod V., over hvilke her føre Sydpasset, Bridgerpasset og Evans Pass. Ogsaa Midten og den østlige Del er opfyldt af Bjærge. De vigtigste Vandløb ere mod N. Missouri og dens Biflod Yellowstone, mod S. North Platte. Betydelig Rigdom paa Kul, Jern og andre Metaller. En mærkelig vulkansk Region, Yellowstone National Park, ligger i W.s nordvestlige Hjørne. Hovedstad Cheyenne City ved Pacificbanen.

Würm Sø, s. Starnberg Sø.

Württemberg, et Kongerige i det sydvestlige Tyskland, liggende mellem 47° 35′ og 49° 36′ n. Br. og mellem 25° 52′ og 28° 9′ ø. L. og omgivet mod V. af Baden og det preussiske Hohenzollern, mod S. af Bodensøen og Bayern og mod Ø. og N. af Bayern, bestaar af Kredsene:

	Areal. □ M.	Befolkn. (1885).
Neckar	60,4	639,398
Schwarzwald	86,7	475,277
Jagst	93,3	405,065
Donau	113,8	475,425
	354,2	1,995,185

W. er et af herlige Dale gjennemskaaret Bjærgland; man regner 29 pCt. for egentligt Bjærgland, 46 pCt. for Bakkeland og Resten Slette. Middelhøjden over Havet er 1,500 F., det laveste Punkt 420 F. og det højeste 3,670 F. De vigtigste Bjærge ere: 1) Schwarzwald, der optager Landets vestlige Del v. for Floderne Neckar og Nagold og tiltager i Bredde og Højde fra S. mod N. Det højeste Punkt er Hornisgrinde, der i W. kaldes Katzenkopf, yderst mod V. paa Grænsen af Baden, 3,600 F. Den øvre Del af Schwarzwald er meget vild, klippefuld og temmelig utilgængelig paa Grund af de snævre og dybe Dale. 2) Den schwabiske Jura, ogsaa kaldet Alp, der med nordøstlig Retning udstrækker sig mellem Floderne Neckar og Donau hen imod Bayern under forskjellige Localnavne. Den har et temmelig stejlt Fald mod N. V., men mere jævnt mod S. Ø. Det højeste Punkt er henimod 3,200 F. 3) Bjærglandet paa begge Sider af Neckar, n. for det forrige, bestaar af talrige Smaagrupper med forskjellige Localnavne og naar ikke over 1,800 F. 4) Højsletten s. for Donau, med 1,500—1,900 F.s Middelhøjde og enkelte Bjærgpartier, der naa op mod 2,400 F. 5) Adelegg i Landets sydøstlige Hjørne hører til Algäueralperne og

jar Punkter af indtil 3,500 F.s Højde. Landets ıordøstlige Del er Slette, afbrudt af enkelte Bjergpartier, der naa henimod 1,900 F. Saa vel Schwarzwald som navnlig Alp indeholde alrige Huler, der ere rige paa Forsteninger og Dyreknogler. **Floderne** høre dels til Donaus, dels til Rhinens Flodsystem. **Donau** ommer fra Baden, løber mod N. Ø. og opager fra højre Side Schwarzach, Kanzach, Riß, Roth og Iller, der kommer fra Bayern og or en Del danner Grænsen mod dette; fra venstre Side Schmie, Lauter, Schmiechen og Blau samt Brenz, der først i Bayern falder i Donau. Til Rhinen løbe: 1) **Neckar**, der ıdspringer mod S. V. og gjennemløber Landet i nordlig Hovedretning i et meget bugtet Løb ned store Krumninger. Den forlader Landet ıeden for Gundelsheim og falder ved Mannheim fra højre Side i Rhinen. Dens Løb i W. er næsten 37 M. med et Gjennemsnitsfald f 22 F. paa Milen; den bliver ved Kannstadt ejlbar for Baade og ved Heilbronn for Dampkibe. Dens vigtigste Bifloder ere fra højre Side Fils, Rems, Murr, Kocher og Jagst, ra venstre Side Eschach, Glatt og Enz, hvilken idste selv optager Nagold og Glems. 2) **Murg** ıdspringer paa Schwarzwald og løber med nordlig Retning ind i Baden, forbi Rastatt. 3) **Kinzig**, der ligeledes udspringer paa Schwarzwald og løber ind i Baden, hvor den alder i Rhinen over for Straßburg. 4) **Tauber**, der paa en kort Strækning gjennemløber Landets nordligste Del og fra venstre Side alder i Main. Til Bodensøen og saaledes til Rhinen løbe Argen, Schussen og Rotbach. Foruden Bodensøen, der delvis hører til W., indes i Landets sydlige Del og navnlig paa Schwarzwald en Mængde Søer, der dog alle re smaa. **Klimaet** er forskjelligt efter Højdebeliggenheden; den aarlige Middeltemperatur bevæger sig mellem 7—10°. Sommeren er temmelig regnfuld og Hagelslade hyppig. Af det hele Areal er omtrent 64½ pCt. benyttet il Landbrug, deraf ¾ som Agerland og ¼ il Græsning og Eng. Skovlandet udgjør mtr. 31 pCt. og Resten øde Land, Veje og Vandløb. Den vigtigste Sædart er Hvede, derefter Spelt, Havre, Byg. Majs og Rug, denne især i Schwarzwald. Af Handelsplanter dyrkes en Mængde Kaal, Hør, Hamp, Humle, Cichorie og Karteboller. Frugtavlen er meget tor, navnlig i Neckardalen og dens Sidedale. Binavlen er temmelig betydelig, og det aarlige Udbytte udgjør c. 45 Mill. Potter. Antallet f Husdyr er omtr. 110,000 Heste, 1 Mill. Stkr. Hornkvæg, 600,000 Faar, 50,000 Geder g 270,000 Svin. Vildtstanden er vel meget formindsket, men dog endnu temmelig betydelig. I Donau, Neckar og Bodensøen drives et ikke betydeligt Fiskeri. De vigtigste Bjergværksprodukter ere Jærn, Salt og Gips. Udbyttet f Stenkul er kun ringe, men derimod tilvirkes n stor Mængde Tørv, navnlig i Donaukredsen. Antallet af Sundhedsbrønde er meget tort; de vigtigste ere Wildbad, Kannstadt, Teiach, Göppingen, Mergentheim og Ditzenbach. Industrien staar paa et højt Trin, og siden 862 er indført fuldstændig Næringsfrihed. Af fremragende Betydning er Linned-, Bomulds- og Uldindustrien, Tobaksfabrikationen, Fabriker for Roesukker, Glas, Pianoforter, Dampmaskiner, Læder og Lædervarer, Guld- og Sølvarbejder, Jærnvarer, Papir, Stentøj, Chemikalier, mousserende Vin, Øl og Kirschwasser. De vigtigste Udførselsartikler ere Korn, Tømmer, Frø, Frugt, Vin, Salt, Slagtekvæg og Industriprodukter, hvorimod der indføres Kolonialvarer og Sydfrugter, Bomuld, Olje, Farvestoffer, Tobak, Metaller og Stenkul m. m. — **Skolevæsenet** staar paa et meget højt Trin. Foruden det 1477 i Tübingen stiftede Universitet, der tæller 1,500 Studerende, er her 4 evangelisk-theologiske Seminarier, 2 katholske, 9 Gymnasier, 7 Lyceer, 79 Realskoler og Overrealskoler, 1 polytechnisk Skole, 1 Bygningsskole, 1 Kunstskole, 1 gymnastisk Institut, 1 Landbrugs- og Forstakademi, 3 Agerdyrkningsskoler, talrige Industriskoler og Folkeskoler. — **Forfatning.** W. er et constitutionelt Kongedømme, arveligt i Mandsstammen. Kongen har den udøvende Magt og styrer med 6 Ministre, samt deler Lovningsmagten med Landdagen. Dennes første Kammer er sammensat af 26 arvelige Standesherrer eller Hoveder for de første Adelsslægter, samt 2 arvelige og 7 livsvarige, af Kongen udnævnte Medlemmer; andet Kammer tæller 93 Medlemmer, nemlig 13 valgte af Ridderskabet, 7 af de større Byer og 63 i blandede By- og Landkredse, samt 6 protestantiske og 3 katholske Gejstlige og Universitetets Kansler. De 70 folkevalgte Medlemmer vælges ved almindelig Valgret og umiddelbare Valg paa 6 Aar; 25 Aar er Valgrets- og 30 Aar Valgbarhedsalder. Landdagen samles aarlig. I det tyske Forbundsraad har W. 4 Stemmer; til Rigsdagen vælges 17 Medlemmer. — **Retsplejen** forvaltes af en Overlandret i Stuttgart, 8 Land- og 64 Amtsretter. Over **Religionsbekjendelsen** giver hosstaaende Tabel en Oversigt:

Kreds	Evangeliske	Katholiker	Andre Christne	Jøder	Andre
Neckar	574,421	55,705	3,650	5,515	107
Schwarzwald	353,088	119,786	930	1,466	7
Jagst	277,244	123,518	536	3,768	19
Donau	173,463	299,215	321	2,422	4
	1,378,216	598,224	5,437	13,171	187

I Spidsen for den evangeliske Kirke staar Consistoriet i Stuttgart med 6 Generalsuperintendenter. Den katholske Kirke staar under Biskoppen af Rottenburg, Jøderne under det israelitiske Overmenighedsraad. — **Statshusholdning.** Finansperioden er toaarig. Budgettet for 1889—90 gaar ud fra en Indtagt af 54½ Mill. Kr. og en lige saa stor Udgift. De vigtigste Poster paa Indtægtssiden ere: Domainer, Skove, Bjergværker og Saliner 5,692,600 Kr., Jærnbaner 13,308,500, Post- og Telegraphvæsenet 1,519,600, directe Skatter (Grund-, Bygnings-, Nærings- og Indkomstskat) 10,905,500, indirecte Skatter (Accise, Værtshushold, Sportler) 11,559,300, Del i Rigsskatterne 10,666,200 Kr. De vigtigste Poster paa Udgiftssiden ere: Civilliste og Apanager 1,860,000 Kr., Statsgjæld 18,094,300, Pensioner, Ventepenge og Gratialer 2,368,400, Justitsvæsenet 3,440,300, Indenrigsministeriet

5,389,000, Kirke- og Skolevæsenet 7,488,300, Finansforvaltningen 2,588,800, Matrikulærbidragene 9,572,000, Lønningsforbedringen 2,299,400 Kr. Statsgjælden udgjorde 1 Apr. 1889 378,709,500 Kr. (største Delen til 4 pCt.); af dette Beløb var imidlertid 340,558,000 Jærnbanegjæld. — Hæren, der i Følge Militærconvention af 25 Nov. 1870 udgjør det 13de tyske Hærcorps, tæller paa Fredsfod 8 Regimenter Fodfolk à 3 Bataillоner, 4 Regimenter Rytteri à 5 Escadroner, 2 Regimenter Artilleri med 18 Batterier, 1 Bataillon Fodartilleri à 4 Compagnier, 1 Bataillon Ingenieurer à 5 Compagnier og 1 Trainbataillon à 3 Compagnier, i alt 19,600 Mand. — Det württembergske Banenet har en Længde af 213 M., hvoraf kun 4 ere i Privateje. Postvæsenet havde 1888 578 Postkontorer med et Personale af 4,250 Mand og besørgede 31½ Mill. Breve, 10 Mill. Postkort, 11½ Mill. Trykſager, ¾ Mill. Vareprøver, 3¼ Mill. Postanvisninger, 36 Mill. Tidender samt 5½ Mill. Pakke- og Pengeforsendelser. Telegraphnettet havde 1888 en Længde af 410 M., Ledningernes Længde 1,022 M. Stationernes Tal var 468, som besørgede 916,800 Depecher, hvoraf 327,100 Tjeneste- og 443,700 interne Privattelegrammer. — W. har følgende Ordener: 1) Kroneordenen, stiftet 1818, ændret 1864; 2) Militær-Fortjenstordenen, stiftet 1759; 3) Frederiksordenen, stiftet 1830, udvidet 1856; 4) Olgaordenen, ogsaa for Damer, stiftet 1871.

Historie. W. beboedes i de ældste Tider af Svever, kom derpaa til Dels under romersk Herredømme og blev under Folkevandringen besat af Alemannerne, der tilintetgjorde de fleste Levninger af den romerske Cultur; 496 kom disse under Frankernes Herredømme (s. Schwaben). Huset W. udleder sin Herkomst fra Bertold, Hertug i Alemannien c. 724; en Efterkommer af ham, Conrad, byggede ved Neckar i Slutningen af 11te Aarh. Borgen W., efter hvilken Slægten tog Navn, medens den havde arvet Greveværdigheden fra Greverne af Remsgau. Den fortløbende Greverække i W. begynder med Ulrik I, 1241—63, der ved den hohenstaufiske Kejserfamilies Undergang erhvervede flere af dens Besiddelser i Schwaben. Efter Ulrik II fulgte Eberhard I, „der erlauchte“, 1279—1325, som havde mange Stridigheder med Kejserne Rudolf I, Albrecht I og Henrik VII og endog blev fordreven fra sit Land af den sidste, men under Tronstridighederne efter dennes Død fik W. forstørret tilbage. Han gjorde 1321 Stuttgart til Landets Hovedstad. Eberhard II „der Greiner“, d. e. den trættekjære (1344—92), knækkede det schwabiske Forbunds Magt i Slaget ved Döffingen (1388). Eberhard IV (1417—19) fik ved Giftermaal Mömpelgard. Hans Sønner Ludvig III og Ulrik VI delte 1442 W., men denne Deling ophørte allerede 1482, idet Eberhard V „im Barte“ kom til at regere over hele Landet; han var en fortræffelig Regent, stiftede 1477 Universitetet i Tübingen, uddannede Stænderforfatningen, blev 1495 paa Rigsdagen i Worms ophøjet til Hertug og døde 1496. Hans Fætter Eberhard II (som Hertug) blev afsat 1498 paa Grund af sin slette Regering. Hans Nevø Ulrik, hvis Fader Henrik var afsindig, tiltraadte 1503 Regeringen i en Alder af 16 Aar, gjorde sig forhadt ved sin Ødselhed og fremkaldte 1514 ved Indførelsen af ny Mønt, Maal og Vægt en Almueopstand under Anførsel af den saakaldte „Fattigconrad“ (der arme C.), som han kun fik dæmpet ved betydelige Indrømmelser til Borgerstanden. Men hans tyranniske Opførsel mod Adelen og mod hans Gemalinde, Sabine af Bayern, forøgede Misfornøjelsen, og da han 1519 bemægtigede sig den frie Rigsstad Reutlingen, blev han fordreven fra sit Land af det schwabiske Forbund, der solgte W. til Kejser Carl V, som igjen overlod det til sin Broder Ferdinand. Dog blev Ulrik, som imidlertid havde antaget Luthers Lære, gjenindsat 1534 af Landgreve Philip af Hessen, men maatte anerkjende Østerrigs Overherredømme. Nu indførte han Reformationen i sit Land, men da han 1546 havde deltaget i den schmalkaldiske Krig, maatte han betale Kejseren en stor Pengebøde og vedblev tillige at være truet af de østerrigske Fordringer paa W. indtil sin Død 1550. Hans Søn Christopher (1550—68) var en i enhver Henseende fortræffelig Regent, der udviklede W.s Forfatning i frisindet Retning, og dennes Søn Ludvig d. fromme (1568—93) fortsatte Faderens Værk. Han fulgtes af sin Fætter, den pragtelskende og despotiske Frederik I (1593—1608), under hvis milde og svage Søn Johan Frederik (1608—28) der opstod 3 siden uddøde Sidelinjer. Dennes Søn Eberhard III tiltraadte først 1633 selv Regeringen, blev efter Slaget ved Nördlingen fordreven (1634—38) af de katholske Tropper og gjenindsattes først ved den westfalske Fred fuldstændig i sine Rettigheder. Han døde 1674. Hans Søn Wilhelm Ludvig (1674—77) efterlod en ganske ung Søn Eberhard Ludvig, under hvis Mindreaarighed W. i den pfalziske Arvefølgekrig plagedes af Franskmændenes Indfald; efter at han 1693 selv havde tiltraadt Regeringen, lod han sig beherske af sin Maitresse Grävenitz. Ved hans Død 1733 kom en Sidelinje til Regeringen med Carl Alexander, der i østerrigsk Krigstjeneste var bleven Feltmarschal og Katholik; han kom i en heftig Strid med Landstænderne, dels fordi de frygtede for hans katholske Tendenser, dels fordi han lod Landet udsuge af sin Finansminister, Jøden Süß-Oppenheimer, der blev hængt efter Hertugens Død 1737. Efter en Formynderregering fulgte Carl Eugen (1744—93), der ved grænseløs Ødselhed og Udsvævelser undergravede Folkets Velstand og Sædelighed og ved sit Despoti kom i langvarig Strid med Landstænderne. I den sidste Snes Aar styrede han dog med Dygtighed og Maadehold og viste særlig Omhu for Videnskaberne. Efter ham kom hans to Brødre Ludvig Eugen (1793—95) og Frederik Eugen (1795—97); under den sidste led W. meget af de franske og østerrigske Hære, som kæmpede i Landet, og 1796 sluttedes Fred med Frankrig. Hans Søn, Frederik II (1797—1816), var en dygtig, men voldsom Hersker, som kun tænkte paa at udvide sin Magt. Imod Stændernes Vilje tog han Del i den anden

Koalition mod Frankrig, og W. blev derfor 1800 strængt brandskattet af Moreau. 1803 fik han til Vederlag for det 1796 afstaaede Mömpelgard en Mængde gejstlige Stifter og Rigsstæder, samt Kurfyrstetitel. 1805 vandt han som Frankrigs Forbundsfælle — han havde ønsket at forblive neutral — en Del af Østerrigs Besiddelser i Schwaben og Kongeværdighed. Da han n. A. tiltraadte Rhinforbundet, fik han tillige Souverænetet over de tidligere rigsumiddelbare Fyrsters Lande, som laa inden for W.s Grænser, og 1809 skaffede ham nye Landudvidelser. Ogsaa brugte han 1806 Lejligheden til at afskaffe de gamle Landstænder. Dog varede hans Troskab mod Napoleon I ikke længer end til Slaget ved Leipzig; strax efter tiltraadte han Forbundet imod ham, da de allierede Magter tilsagde ham hans Lande uformindskede. 1815 tiltraadte W. det tyske Forbund, og 1816 døde han, fulgt af Sønnen Wilhelm I (1816—64). Først efter lange Forhandlinger kom den lovede Forfatning i Stand; de gamle Landstænder nærede nemlig stærk Mistillid til Kongemagten og krævede haardnakket et staaende Udvalg, men faldt 1819 til Føje og modtog Kongens knappe Tilbud. 1831 fik den frisindede Opposition Flertal i andet Kammer; men dette blev da ikke indkaldt, for Folkestemningen var slaaet om under Reactionens Tryk, og nye Valg 1833 gjorde den igjen magtesløs. 1839 trak endog dens Førere sig tilbage fra den frugtesløse Kamp, medens Regeringen brugte sin Magt til at gjennemføre en Del praktiske Reformer. Først 1848 tvang Kongen til Eftergivenhed; det frisindede Ministerium Römer afløste den bureaukratiske Styrelse under Minister Schlayer (siden 1833); de feudale Byrder afløstes, og andre Fremskridt indførtes samt en udstrakt Valgret. Men allerede 1849 opkom Strid med Kongen om W.s Stilling til det tyske Rige, fordi han ikke vilde underkaste sig Preussens Ledelse; Ministeriet Römer fjærnedes, og efter frugtesløse Forsøg paa et lovligt Gjennemsyn af Forfatningen bleve 1850 den nye Valglov og de andre Friheder igjen ophævede. Ridderskabets Krav paa Vederlag for sine tabte Særrettigheder bleve dog afviste, og 1861 var Oppositionen bleven stærk nok til at fremtvinge Ophævelsen af Concordatet med Pavestolen (fra 1857). I Spørgsmaalet om Tysklands Enhed holdt W. sig til Østerrig og de andre Mellemstater imod Preussen, ogsaa efter at Carl I 1864 var bleven Konge og Varnbüler Førsteminister. Dog antog W. s. A. Handelspagten med Frankrig. 1866 trak W.s bestemte Holdning de to vaklende Sydstater, Bayern og Baden, med sig, og en stærk antipreussisk Stemning gav sig til Kjende hos Folket. Men snart indtraadte et Omslag, og medens W.s Regering søgte Frankrigs Mægling, krævede Folket Fred. Kongens Tøven paadrog W.s Tropper et betydeligt Tab ved Tauberbischofsheim (24 Juli), og i Freden maatte W. udrede 8 Mill. Gylden i Krigsomkostninger og indgaa et nyt Told- og Forsvarsforbund med Preussen. 1867 fjærnedes de Ministre, som havde vist sig mest uvendtlige mod Preussen; men det nationale Parti under Hölder kunde dog ikke fremkalde en virkelig Imødekommen og led et afgjort Nederlag ved Valgene til Toldparlamentet. Derimod indførtes 1868 den preussiske Hærordning, en Valglov med almindelig Valgret og umiddelbare Valg, samt en ny Civilproces. Landdagsvalgene viste ligeledes en stærk Particularisme hos Folket, takket være Regeringens Understøttelse. Men 1870 medførte et Omslag. W. sluttede sig uden Tøven til Krigen mod Frankrig, og dets Tropper gjorde god Tjeneste ved Wörth og Sédan, samt under Paris's Belejring. Varnbüler fjærnedes i Aug. som Minister, og Overenskomsten om det nye tyske Riges Dannelse fik stort Flertal i begge Kamre. Nye Valg til Landdag og Rigsdag gav det nationale Parti Overvægt imod Stortyskerne og det demokratiske „Volkspartei". Siden har W.s Hær havt en preussisk General til Chef og 1872 inddroges flere af de diplomatiske Poster, 1874 fik Landdagen udvidet Myndighed og aarlige Finanslove (tidligere paa tre Aar), og 1876 oprettedes en Forvaltningsdomstol. Ligesom Regeringen 1871 erklærede, at Dogmet om Pavens Ufejlbarhed ikke vedrørte Staten og det borgerlige Samfund, havde W. 1875 sit Stykke „Culturkamp", idet Nonnerne udelukkedes fra Undervisning i Folkeskolerne. I de følg. Aar gjorde det conservative Parti sig stærkere gjældende saa vel som Klerikale og Demokrater, medens det nationale Partis Fører Hölder blev Minister ved Siden af Mittnacht, der fra 1870 havde været Sjælen i W.s Regering. Men det Røre, som Rigsdagens Forkastelse af den nye Hærordning vakte 1887, skaffede ogsaa i W. den nationale Retning Overvægten og fortrængte alle Demokraterne fra Rigsdagspladserne. Particularismen, som 1866—69 var saa stærk i W., synes nu at have udspillet sin Rolle.

Würzburg, Hovedstad i den bayerske Prov. Nedre-Franken, ved Floden Main, 500 F. over Havet, 30 M. n. n. v. for München. 55,000 I. (1885), hvoraf ⅕ Protestanter. W. er Sæde for Kredsregeringen, en Biskop, det andet Hærcorps's Generalstab og en Division af dette Corps, flere Domstole og andre Provinsautoriteter, et Universitet (særlig besøgt af Medicinere) med rigt Bibliothek, et berømt Hospital og talrige Undervisningsanstalter. Blandt Stadens Bygninger fremhæves det tidligere fyrstbiskoppelige Residensslot med en prægtig Have, Domkirken fra det 11te og 12te Aarh. og Banegaarden m. fl. Industrien er meget omfattende, navnlig i Tobak og Cigarer, Læder og Lædervarer, Spillekort, Fortepianoer, Landbrugsmaskiner, mousserende Vine, Eddike og Øl. Her drives en meget betydelig Boghandel samt Handel med Vin, Korn, Tømmer og Stenkul. — W. var forhen Hovedstaden i det 741 stiftede, under Ærkebispen af Mainz staaende Bispedømme W., hvis Biskop 1120 forlenedes med den frankiske Hertugværdighed. 1633—34 havde Bernhard af Sachsen-Weimar Bispedømmerne W. og Bamberg som et Hertugdømme Franken til Len af Sverige. 1803 blev W. seculariseret og lagt til Bayern, 1805 blev det som Kurfyrstendømmet, fra 1806 som Storhertugdømmet W. givet til den østerrigske Ærkehertug Ferdinand af Toscana, der tiltraadte

Rhinforbundet, men 1815 kom det atter under Bayern.

Vyšehrad, tidl. en Forstad til Böhmens Hovedstad Prag, fra 1884 indlemmet i denne, ligger paa Moldaus højre Bred, har et Kastel og er endnu delvis befæstet.

Wysocki, Piotr [visötski], polsk Revolutionsmand, f. 1797, blev 1817 Underlieutenant og stiftede 1828 blandt sine Kammerater den Sammensværgelse, der brød ud i Nov. 1830. Han kæmpede tappert under Skrzynecki og Dwernicki, undkom til Warschau efter den sidstes Overgang til Galizien og fik et Regiment at føre. Haardt saaret blev han fangen ved Russernes Storm paa Wola 6 Sept. 1831 og deporteret til Sibirien; han gjorde 1837 et Forsøg paa Flugt, men blev fangen og dømt til 1,000 Slag Spidsrod. Han udholdt denne Straf, der ellers regnes for Dødsstraf, og sendtes derefter til Bjergværkerne, men blev senere løsladt herfra og oprettede en Sæbefabrik i Sibirien. 1857 fik han Lov at vende tilbage til Polen og døde 19 Jan. 1875.

Wyttenbach, Daniel Albert, Philolog, f. 1746 i Bern, d. 1820, var 1799—1816 Professor i Leiden. Blandt hans kritiske Arbejder maa fremhæves hans Udgave af Plutarchs »Moralia« (5 Bd., 1795—1800) og »Animadversiones« (3 Bd., 1810—21), blandt hans andre Skrifter »Vita Ruhnkenii« (1800).

Væbnere (eller „af Vaaben“, „Svende“, i latinske Documenter »armigeri«) kaldtes i Middelalderen de adelige i Danmark, der ikke vare Riddere (»milites«). De havde dog, ligesom disse, Adgang til de højeste Poster i Staten og til Sæde i Rigsraadet. I Documenter undertegnede først samtlige Riddere og dernæst V.

Væderen (Aries), det første Stjernebillede i Dyrekredsen, efter Mythen den V., hvis Skind hentedes i Kolchis af Argonauterne, er i Slutn. af Oct. i Syd ved Midnat, af Nov. Kl. 10, af Dec. Kl. 8 osv., i en Højde af 52—57 Grader. Nulpunktet af V., s. Nulpunkt og Himmeltegn.

Væderskib, et Panserskib, der forneden under Vandlinjen har et Fremspring, den saakaldte Spore, bestemt til dermed at løbe sin Modstander i Sænk.

Vædske, d. s. s. draabeflydende Legeme, s. Aggregatform.

Væggelus, Væggetøj, d. s. s. Sengetæge.

Vægsten, en især i Sydgrønland forekommende, blød Bjergart, en Art Talkskifer, der har graa, grøn eller hvid Farve. Beboerne forarbejdede tidligere deraf alle deres Kogekar, men efter at Metalkar have fundet Indpas hos dem, anvendes den nu mest til den i den grønlandske Husholdning saa nødvendige Lampe. V. findes paa mange Steder i Norge og anvendes her hyppig til Bygningssten, især ved Kirkebygninger (f. Ex. Trondhjem Domkirke).

Vægt kaldes det Tryk, et Legeme paa Grund af Tyngden udøver imod sit Underlag. Et Legemes V. er lidt forskjellig paa de forskjellige Steder af Jorden. Ved Vejning kan man ganske vist ikke vise det, thi Vægtlodderne, med hvilke man sammenligner Legemets V., ville i samme Grad forandre V.; derimod spores Tyngdens forskjellige Størrelse ved, at Faldhastigheden er lidt forskjellig, størst ved Polerne, mindst ved Ækvator. Et Legemes sande V. er dets V. i lufttomt Rum; dets V. i Luften er lig den sande V. ÷ V. af det samme Rumfang Luft; da Luftens Vægtfylde varierer med Temperatur, Tryk og Fugtighedstilstand, maa der ved fine Vejninger tages Hensyn til disse Forhold. S. ogsaa Vægtskaal. **Vægtfylde** (specifisk Vægt) er Forholdet imellem Legemets Vægt og Vægten af et lige saa stort Rumfang Vand (destilleret, ved 4°). En anden Definition er denne: V. er Vægten af 1 Rumenhed af Legemet; Legemets Rumfang maales da i Kubikcentimeter, Vægten i Gram. Derved falde de to Definitioner sammen, thi 1 Kubikcentimeter Vand ved 4° vejer nøjagtig 1 Gram. Jo højere Temperatur et Legeme har, desto mindre er i Regelen dets V., fordi dets Rumfang i Regelen er større. **Vægtlodder**, d. e. Legemer, hvis Vægt er lig et vist Antal Vægtenheder, maa forfærdiges af saadanne Substanser, at deres Vægt lide saa lidt Forandring som muligt i Tidens Løb (ved Iltning, Fordampning, Vedhængen af andre Stoffer osv.). Store V. forfærdiges sædvanligvis af Jærn eller Staal, mindre V. af Messing, som helst maa være forgyldt, smaa V. af Platin, ganske smaa af Aluminium. Til meget fine Vejninger have navnlig Bjergkrystal og en Legering af Platin og Iridium vist sig at være heldige. **Vægtskaal**, Chemikernes og Physikernes nøjagtigste Redskab, er en ligearmet toarmet Vægtstang, paa hvis Arme der er ophængt Skaale, hvorpaa det Legeme, som skal vejes, og de Vægtlodder, som skulle holde Ligevægt dermed, kunne lægges. Vægtstangen eller Vægtbjælken er en Metalramme af aflang, rhombisk Form, tykkest paa Midten, fordi den der er mest udsat for Bøjning. I Midten sidder der et tresidet Staalprisme med en nedadvendt skarp Kant, ved hvilken Vægtstangen hviler paa et Underlag af Staal eller Agat; derved opnaar man, at Drejningen sker saa nær som muligt om en mathematisk ret Linje. Paa Vægtstangens Ender sidder der et lignende Staalprisme med opadvendt skarp Kant; paa disse Prismer hvile Agat- eller Staalplader, hvori Skaalene hænge. De 3 Prismekanter skulle være nøjagtig parallele og — naar Vejningens Nøjagtighed skal være uafhængig af, om Belastningen paa Skaalene er lille eller stor — ligge i samme Plan; det midterste Prismes Kant skal ligge i lige store Afstande fra de to Endeprismers Kant. Er der Overvægt paa den ene Skaal, maa Vægtstangen indtage en skraa Ligevægtstilling. Den Vinkel, denne danner med den vandrette Linje, kaldes *Udslaget* og kan bestemmes ved en Viser, der peger paa en inddelt Bue. Jo nøjagtigere en Vægt skal være, desto større Udslag maa den give for en vis lille Overvægt paa den ene Skaal. Ligevægtsbetingelsen viser, at en fin Vægt skal have lange Arme, en let Vægtstang, Vægtstangens Tyngdepunkt nær op under Omdrejningsaxen; meget lange Arme ville dog let bøjes ved Skaalenes Belastning og bevirke, at Vejningen tager lang Tid. Man har bragt det til at paavise en Overvægt af $\frac{1}{1000000}$ af den Vægt, der

skulde bestemmes. **Vægtstang** er et Legeme, som er drejeligt om en Axe; en Krafts Virkning paa V. beror ikke alene paa Kraftens Størrelse, men ogsaa paa dens Arm, d. e. Længden af en Linje fra Axen vinkelret paa Kraftens Retning; Produktet af en Kraft og dens Arm kaldes Kraftens Moment med Hensyn til Axen. Skulle flere Kræfter holde hverandre i Ligevægt paa en V., maa Summen af de Kræfters Momenter, der søge at dreje V. til modsatte Sider, være lige store. V. anvendes som Maskine paa mange Maader (Løftestang, Koben, Bærebør, Hjulbør, Knibtang, Sax, Røddenøkler, Aare osv.). Sammensat V., ogsaa kaldt Stanhopes Vægtstangsforbindelse, s. Stanhope, Charles, Jarl af.

Vægten (Libra), det 7de Stjernebillede i Dyrekredsen.

Vægtere, Mænd til at overholde Ordenen paa Gaderne om Natten, fandtes tidligere vistnok i alle Byer. I Danmarks Hovedstad oprettedes det egentlige Vægtercorps 1683, og Oprettelsen stod i Forbindelse med Indførelsen af Gadelygter. Disse skulde V. nemlig passe, og tillige skulde de vaage over Sikkerheden og Ordenen paa Gaderne om Natten. Hver Time fra Mørkets Begyndelse til Dagningen skulde de udraabe Klokkeslættet; kort efter indførtes det, at de sang et lille gudeligt, til hvert Klokkeslæt afpasset Vers. Disse saakaldte **Vægtervers** skyldes utvivlsomt Kingo. Det paalaa end videre V. i Ildebrandstilfælde at gjøre Brandallarm. Til deres Uniform hørte en Morgenstjerne, en Stang, paa hvis ene Ende sad en Kugle med Jærnpigge, og de bar altid en Pibe til at give Signal og gjøre Allarm. Medens deres Antal paa Christian V.s Tid var 68, voxede det naturligvis med Byen, og 1860, da Brandallarmeringen afskaffedes, var det 179. Da Tranlygterne, hvis Indførelse havde givet Stødet til Oprettelsen af V., afløstes af Gasbelysning, var ogsaa V.s Tid forbi: 1868 ophævedes Vægtercorpset, hvis Polititjeneste da overtoges af det egentlige Politi. Endnu findes der dog V. i enkelte danske Byer, og endnu lyde der de gamle, smukke, enfoldige Vægtervers.

Vægtthermometer kaldes et Thermometer, som bestaar af en Beholder med aaben, snæver Hals; ved 0° er Apparatet helt fyldt med Kviksølv, og dettes Vægt kjendes; bringes Apparatet saa i varmere Omgivelser, vil en Del af Kviksølvet løbe ud, og af den udløbne Kviksølvmængdes Vægt kan man da finde Temperaturen (ved Regning).

Währing, Stad i Ærkehertugd. Østerrig, ved Wien, med 40,100 J., talrige Fabriker og smukke Villaer, samt Wiens nye Observatorium.

Vælskland, d. s. s. Italien.

Vælsning, Tildannelse af Formen af Tænder paa Tandhjul for at opnaa en jævn Indgribning. En correct V. kan udføres efter Cirkelafviklen; ofte bruger man dog forskjellige cykloidale Linjer: Epicykloider ved Stjernehjul, Hypocykloider ved indvendige Tandhjul osv. Men meget ofte nøjes man med den ucorrecte V. efter Cirkelslag, fordi den er simplere at udføre. V. kan ske paa fri Haand med Vælsfile (halvrunde File med Hug alene paa den flade Side) eller Ansatsfile eller paa Vælsemaskiner (Arronderemaskiner) med Fræser, dannede efter Rundingen af to tilstødende Tænder, eller ved Afhøvling. Til smaa Urhjul bruges nu altid „Vælsning i Helice" med Fræser, som paa omtrent ¼ af Omkredsen have en løs Bue, der kan stilles netop saa meget paa skraa, at den kan dreje det næste Tandindsnit frem til Behandling, saa hele Hjulet gjøres færdigt i meget kort Tid.

Værdalen, Præstegjæld i Norge, beliggende i Indherred i Nordre Trondhjems Amt. 6,500 J. I den aabne, frugtbare og veldyrkede Bygd ligger den bekjendte Gaard Stiklestad (s. d. A.) og nede ved Trondhjemsfjorden Strandstedet **Værdaløren**.

Værdi, Kjøbeevne, en Tings Evne til at ombyttes imod andre Ting; for saa vidt den Ting, hvorimod den ombyttes, er rede Penge, er Tingens Pris Udtrykket for dens V. i Penge. Hvad der bestemmer en Tings V., er et i de økonomiske Systemer meget omtvistet Spørgsmaal; for en Del hidrører denne Usikkerhed dog derfra, at man ikke tilstrækkelig har haft Øje for, at det gjaldt om at bestemme, ikke blot hvilke Momenter der overhovedet give Tingene V., men tillige, hvad der bestemmer deres concrete V. i ethvert givet Øjeblik. Man har saaledes bl. a. villet søge det bestemmende for Tingens V. i det Arbejde, dens Frembringelse har krævet; men i saa Fald maatte den altid vedblivende have den samme, uforandrede V. Rigtigst maa derfor det, der bestemmer en Tings V., søges i et i sig selv vexlende Forhold og da navnlig i den Anstrængelse, for hvilken Tingens Erhvervelse forskaaner den, som ønsker at komme i Besiddelse af den og ellers ad anden Vej maatte søge at skaffe sig den.

Værebro ved Slangerup i Sjælland. Her begravedes Frode Fredegod og blev 1133 Erik Emune overvunden af Kong Niels.

Værft, s. Skibsbygningskunst.

Værge kaldes i videre Betydning enhver, hvem det er overdraget at forsvare eller sørge for en Person, der af en eller anden Grund ikke selv kan varetage sine Anliggender, og i denne Forstand tales der saaledes navnlig ogsaa om Værger for offentlige Stiftelser (f. Ex. Kirker), ligesom da ogsaa Curatoren for den mindreaarige, Lavværgen for Enken og Manden, for saa vidt han (skjønt næppe med Rette) betragtes som V. for Hustruen, gaa ind under dette Begreb. I mere indskrænket og egentlig Betydning forstaas ved V. (eller Formynder) imidlertid kun den, der har at varetage en egentlig umyndig Persons Tarv — om hvem der henhører til de egentlig umyndige s. Myndighed —, navnlig drage Omsorg for Bestyrelsen af hans Formuesanliggender og, for saa vidt Umyndigheden har sin Grund i den paagjældendes unge Alder eller en anden Omstændighed, der sætter ham ud af Stand til selv at sørge for sin Person, da ogsaa drage Omsorg for hans Opdragelse eller øvrige personlige Forhold. Efter den nugjældende danske og norske Lovgivning er i øvrigt i Regelen ikke længer, saaledes som tidligere, selve den umyndiges Capitalformue i V.s Hænder, men den bestyres af Overformynderiet. Saa vel Retten som

Forpligtelsen til at være V. for en Umyndig tilkommer efter en vis Følgeorden hans nærmeste Slægtninge; men for saa vidt ingen saadan, saakaldet født V. existerer, eller for saa vidt Bestillingen af en eller anden Grund, f. Ex. manglende Vederhæftighed, ikke kan betros ham, eller han af en lovlig Grund undslaar sig for at overtage den, beskikker Øvrigheden en anden, en saakaldet sat V. Endelig haves i Danmark testamentarisk V., idet Arveladeren i sit Testament kan indsætte V. for sine umyndige Arvinger til Bestyrelse af Arvemidlerne, men en lignende Bestemmelse haves ikke i Norge. Den efter Formuens Størrelse beregnede Godtgjørelse for Værgemaalet (Udførelsen af Hvervet som V.), der efter dansk Ret tilkommer V., kaldes Værgepenge. I Norge udføres nu altid Værgemaalet saa vel som Overformynderbestillingen uden Vederlag. Om Tilsynsværge s. d. A.

Væringer brugtes som Folkenavn om Nordboerne i Østen, især blandt Russer (Varjag) og Græker (*Βάραγγοι*), navnlig om den af Nordboer (Normanner) bestaaende Livvagt, som tjente hos de græske Kejsere i Constantinopel, særlig paa Korstogenes Tid. Navnets Betydning og Oprindelse er uvis.

Værk, opplydset Tovværk, almindelig benyttet til Kalfatring.

Værkbly er sølvholdigt Bly, hvoraf man ved Afdrivning forskaffer sig Sølv.

Værkbænk kalde Metalarbejdere et Bord af svære Ege- eller Bøgeplanker, lidt højere end et almindeligt Bord og urokkelig befæstet langs Vinduerne. Det bruges navnlig til Befæstelse af Skruestikken og til at lægge Arbejdet og Værktøjerne paa.

Værkstedsfund kaldes samlede Fund fra Oldtiden af nyforarbejdede, ofte ikke fuldt færdige Gjenstande, Materiale til saadanne og Rester fra Tilvirkningen, samt Redskaber til Brug ved deres Forarbejdning. Der kjendes Rækker af saadanne Fund fra forskjellige Tidsrum af Oldtiden. Værkstedspladserne fra Stenalderen ere let kjendelige ved en Mængde Affald fra Tilhugninger og ved de halvfærdige eller mislykkede Stensager, som ere spredte paa Jordens Overflade eller under særlige Forhold ligge dækkede af senere dannede Lag. I de efterfølgende Perioder ere V. nedgravede i Jorden eller skjulte i Søer og Moser. Et enkelt saadant dansk Fund fra Bronzealderen indeholdt 163 St.

Værlinger (Emberiza), de Spurve, hos hvilke Overnæbet er lidt smallere end Undernæbet, hvis Kanter derfor gribe om Overnæbets, naar det er lukket (jvfr. Finke og Spurv). Arter: Gulspurv, Bomlærke, Hortulan og Snespurv.

Værnepligt, den Forpligtelse til at gjøre Tjeneste i Statens Hær og Flaade, som efter de fleste Landes Lovgivninger i større eller mindre Udstrækning paahviler Statens Undersaatter. Almindelig kaldes V., for saa vidt den paahviler alle Undersaatterne uden Undtagelse. En saadan blev først kundgjort i Frankrig under den store Revolution, men i Virkeligheden omgaaet ved mange Haande Fritagelser, Nummerbytning, Stillingsvæsen og Frikjøbsret, og ikke gjennemført før 1872. Den indførtes i Preussen 1814, i Schweiz 1848, i Danmark 1849 og i Norge 1854; end videre i Tyskland, Østerrig-Ungarn og Rumænien 1868, Italien 1871, Rusland 1872, i Grækenland 1882, i Sverige 1885 og i Serbien 1886, hvorhos der i de senere Aar har været stærk Tale om at indføre den baade i Spanien, Nederlandene og Belgien. Almindelig V. maa siges at være til Stede, ogsaa hvor det er tilladt at opfylde denne Pligt ved Stilling af en Stedfortræder; men i den nyere Tid er efter Preussens Exempel saadan Stilling bleven forbudt i flere Stater, deriblandt ogsaa i Danmark ved Hærloven af 6 Juli 1867 lige saa vel som i Norge. Værneskat, en Afgift, der paalægges de værnepligtige, som af personlige Grunde ere uskikkede til Krigstjeneste. Den findes endnu kun i faa Lande, nemlig siden 1878 i Schweiz, hvor den aarlig indbringer c. 850,000 Frc.s, siden 1880 i Østerrig-Ungarn, hvor af dens Udbytte aarlig 2 Mill. Gylden tilflyder et særligt Fond, der anvendes til Forbedring af Militærpensioner og Hjælp til de faldnes efterladte m. v.; endelig i Frankrig siden 1888.

Værneting. Dette Ord bruges vel stundum i uegentlig Forstand om den hele Art Retter, hvorunder en Person enten i alle eller i nogle Sager hører, og i denne Betydning taler man saaledes om militært V., gejstligt V. o. s. v. I egentlig Forstand betegner V. derimod den enkelte bestemte Ret blandt flere af samme Art, ved hvilken en Sag skal anlægges, og for hvilken altsaa Sagvolderen skal indstævnes. Hvilken denne Ret er, beror i nogle Tilfælde paa Sagens Beskaffenhed, og det vigtigste Exempel herpaa er det, at Sagen drejer sig om en fast Ejendom, i hvilket Tilfælde den Ret, hvorunder Ejendommen ligger, er Sagens V.; den almindelige Regel om V. i civile Sager er imidlertid, at Sagvolderen skal indstævnes for den Ret, i hvis District han bor, og en Persons V. i disse Sager er saaledes i Almindelighed hans Hjemting. I criminelle Sager er i Almindelighed den Ret, hvorunder Forbrydelsen er begaaet, Sagens V.

Värälä [vä], en lille By i Finland, Nylands Len, ved Kymeneelven, bekjendt af Freden 14 Aug. 1790, som endte Krigen 1788—90 mellem Sverige og Rusland.

Væseler, de mindre Former af Ilderslægten (Maardfamilien) med kortere og mindre fyldig Haarklædning paa Krop og Hale; her i Norden skifte de til Dels Farve om Vinteren og blive hvide i Stedet for brune. De opholde sig i Stengærder og lignende Steder, efterstræbe Mus og andre Smaapattedyr, hvortil de ved deres overordentlig smækre, næsten orm- eller slangedannede Legemsform ere særdeles skikkede, og vise ikke den Forkjærlighed for Vand og Vanddyr som de ægte Ildere. Herhen høre Bruden og Hermelinen eller Lækatten. Om de end ikke sjælden gjøre Skade ved at dræbe Høns og Duer, i hvilken Henseende de vise samme umættelige Mordlyst som Maarden, er den Nytte, som de gjøre, dog langt større. Landmanden freder dem derfor gjærne, naar han har dem i sin Lade. Andre Arter af V.

ides i Nordamerika, Mexico, Peru, Ægyp-n osv.

Væske, norsk (sv. väska), Taske eller Skind-se.

Væt, s. Føring (2).

Vætte betyder egtl. i al Almindelighed et æsen, men brugtes i Oldtiden særlig om ernaturlige Væsener, saa vel gode som onde; de vare saaledes Landvætterne, Landets Skyts-nder. Efter Hedenskabets Undergang bleve e V. i Følge Folketroen onde; selv om de e altid søgte at skade Menneskene, kunde man g ikke uden Sjælens Fortabelse forbinde sig ed dem. Saadanne V. vare de underjordiske llefolket, Hulde- eller Huldrefolket). Et lags Gaardvætte er Nissen (hvis Navn maa re dannet af Personnavnet Nis).

Vætteløs (Belemnites), nogle i Kridt- og raformationen hyppige Forsteninger, af Form n en langstrakt Kegle; naar de ere fuld-ndige, indeholder den Spidsen modsatte, get udvidede Ende en kegleformet, i Kamre delt „Kjærne" og fortsætter sig tillige i et dt, tyndt Hornblad. V. ere forstenede Dele Blæksprutter; den hele beskrevne Dan-lse svarer nemlig til de nu levende tiarmede læksprutters Rygskal, selve den forstenede Be-mnitpig til den, hvormed Sepiernes Kalkskal der. Man har fundet, om ikke ægte Belem-ter, saa dog Former, som komme dem over-dentlig nær (Belemnoteuthis), hvor hele Blæk-rutten var bevaret i den fine Kalksten, saa man kunde skjelne den langstrakte, spidse op med dens Sidefinner, Tragten, Øjnene Armene med deres talrige Kroge, ja endog læksækken, og enhver Tvivl om disse For-ningers rette Opfattelse er derved hævet. lerede inden disse mærkelige Stykker vare ndne, var man ad anden Vej kommen til det mme Resultat; man har nemlig levende læksprutter, hos hvilke der forunden Horn-adet findes en kamret Pig, og fossile (Spi-lirostra), der kunne betegnes som Belemniter, s hvilke den kamrede Kjærne er drejet i piral; de danne Overgangen til den levende lægt Spirula, hos hvilken denne kamrede, iralsnoede Skal er ene tilbage, da den pig-nnede Forlængelse mangler.

Vættenyrer kaldes de mægtige Frø af en til imosernes Familie hørende Plante, Entada galobium, der ofte med Golfstrømmen føres Vestindien til det nordvestlige Europas ster.

Væv. Traade kunne forbindes til sammen-ngende Flader paa saare mange forskjellige aader, hvorved fremkommer en Mængde for-ellige Slags V., der kunne ordnes i Hoved-Underafdelinger, som atter forgrene sig paa re Maader. Et V. kan dannes af 1 System Traade ved forskjellige Sammenslyngninger ed og uden Knuder (Filet, hæklet Arbejde, ricot). Af 3 Systemer dannes Bobinet (s. A.), nemlig en Kjæde, der gaar paa langs, Islæt paa skraa til højre og en Islæt paa raa til venstre. Overvejende almindeligst der dog 2 Systemer, og dette Slags V. skal r alene tages Hensyn til. Saadant V. i ævrere Forstand kan, naar intet Hensyn tages l Farveforskjelligheder, deles i glat eller to-skaftet, i kipret V. (s. Kiper), der ligeledes er ens over det hele, medens façonnerede Tøjer faa en saadan Binding af Traadene, at der dannes et oftest fint Mønster; Damask har Mønster ved Contrasten mellem Ret og Vrange af samme Kiper, figureret V. ved Blanding af flere Slags Kiper, toskaftet og façonneret V. Fremdeles haves klare Tøjer, dobbelte Tøjer og Fløjel (s. d. A.). Alle de samme og endnu mange flere Forskjelligheder indtræde ved Benyttelsen af forskjelligfarvede Traade. Foruden de ved Melering af forskjellig farvet Uld inden Spindingen fremkommende flerfarvede Tøjer mærkes: isprængte Tøjer af Traade, der ere tvundne af 2 eller flere Farver (især Tricot); flammede Tøjer af periodisk farvet Garn (ligeledes især Tricot); toskaftet Tøj, hvor Kjæde og Islæt hver har sin Farve, er changeant, naar Traadene ere blanke (Silke), meleret, naar de ere matte; stribede og ternede Tøjer faas ved enten i Kjæden eller Islætten, eller i begge, at vexle med to eller flere Farver efter bestemt Plan; façonnerede Tøjer vise sig især charakteristiske, naar Kjæde og Islæt hver har sin Farve; væves de i kort Faareuld, og Tøjet siden valkes og appreteres, saa bliver det meleret med en efter det udviskede Mønsters Størrelse og Beskaffenhed forskjellig Charakter; ligeledes vise Damasker sig charakteristisk i 2 Farver. I nogle Tilfælde har man en egen Kjæde, der træder frem paa Retten, hvor den skal danne Figurer, men ellers skjules paa Vrangen; ved Shavler o. fl. benyttes derimod Figurislætter, der skjules eller bortklippes paa Vrangen, hvor der ikke er Brug for dem paa Retten. En Mængde særegne Vævemaader anvendes ved Frembringelsen af Tæpper.

Vævning. Hør- og Hampegarn maa først befris for den naturlige Kit ved en Bygning (s. d. A.), som andre Slags Garn og Silke ikke trænge til. Det til Kjæde (s. d. A.) bestemte Garn bobines dernæst for lettere at afmaales og tælles (Rending); de fleste Slags Kjædegarn styrkes desuden ved Sletning. Islætten (s. d. A.) bliver derimod opspolet og lagt ind i Skytten. Til V. af Lærred, Taft og andet glat Tøj bruges den simple Lærredsvæv, hvor Kjæden er oprullet paa en Kjædebom og derfra vandret udspændt til en Brystbom, hvorfra Tøjet gaar skraat ned ad til en Tøjbom. Paa Vejen passerer Kjæden to Skafter, hvoraf skiftevis det ene gaar ned, det andet op og deler Kjæden i Over- og Underfelt, naar man skiftevis træder to Skamler; desuden passeres Ritten (s. d. A.), foran hvilken Islætten slaas igjennem, for derpaa at slaas fast med Ritten, der er dannet som en lukket Kam. Til V. af Kiper o. fl. bruges et større Antal Skafter og Skamler for at bringe større Afvexling i Traadenes Gang, og det beror paa Antallet af Skafter, den Orden, hvori de benyttes til de successive Kjædetraade, Antallet af Skamler, den Orden, hvori disse trædes, endelig paa, hvilke Skafter hver enkelt Skammel er forbundet med, hvilket Slags Væv og hvilket Mønster man ved V. faar ud. Til complicerede Mønstre behøves mange Skafter og Skamler, og der kan ikke godt skaffes Plads til ret mange. Skafterne blive da gjærne ind-

bragne, idet man benytter løse Spoler, udstrammede med Lodder og samlede med Hovedsnore i Grupper. I Stedet for Skamler træde forskjellige Indretninger efter Vævens Beskaffenhed. I den gamle Trækvæv brugte man Haandtag, i Trommelstolen hænge Hovedsnore i Kroge (Platiner), der løftes eller ikke løftes, efter som de paavirkes af en med Stifter besat Tromle; i Jacquardvæven (s. d. A.) findes ligeledes Platiner, men deres Løftning dirigeres ved udhuggede Kortblade. Til visse klare Tøjer (Flor, Gaze) fordres en ganske særegen Indretning, fordi Kjædetraadene der skulle parvis slynges om hinanden; andre klare Tøjer faas ved alene at holde Traadene spredte, hvilket lettes, naar der findes Mønstre af tætte Partier med særegne Figurislættraade, der holde Grundislætten spredt. Til meget courante Stoffer, især toskaftede, men dog ogsaa kiprede og andre, bruges ofte Maskinvæve (s. d. A.) (Vævemaskiner), der gjærne bygges af Jærn, saaledes at Skamlerne trædes af ikke runde Skiver, at Kjæden afbommes og Tøjet bommes efterhaanden og ikke stødvis, som ved Haandvæven. Maskinvævning gaar ulige lettest ved det elastiske Bomuldsgarn ved ikke for fint eller bredt Tøj og er naaet til et Par Hundrede Islættraade i Minutet under de heldigste Forhold. En Maskinvæv maa let kunne indløses baade af Arbejderen og automatisk og pludselig, især naar Skytten bliver liggende i Kjæden, men ogsaa naar Islættraaden brister. Ogsaa naar en Kjædetraad brister, kan man ønske en automatisk Standsning. I lang Tid ansaa man dette for umuligt at opnaa uden et meget indviklet Apparat, men i de senere Aar er ogsaa denne Opgave løst paa en lige saa simpel som sindrig Maade.

Væv, dyrisk, en til et Hele forenet Gruppe af ensartede Elementardele (s. d. A.), der foruden disse (Celler, Traade osv.) i det højeste kun indeholder den til deres Forbindelse nødvendige Mellemsubstans (Intercellulærsubstans). Overhuden og Slimhindens Epithel med det dertil hørende Kjertelvæv ere V., der kun bestaa af Celler; Binde-, Brusk- og Benvævet have derimod rigelig Mellemsubstans; Muskelvævet bestaar af Celler af en saadan Længde, at de snarere ligne Traade; Nervevævet indeholder baade Celler og Traade. **Vævlæren,** Histologien (s. Anatomi), omhandler de enkelte Væv.

Væver (Ploceus), Slægt af afrikanske og indiske Spurvefugle, hos hvilke den Kunst at bygge Rede af fint sammenslyngede Plantetrævler er udbannet til en høj Grad af Fuldkommenhed. Reden er i Regelen hængende, med Aabningen ned ad, ikke sjælden med et mindre Rum for Hannen; de Arter, som bygge deres Rede temmelig tæt ved hinanden, danne Overgangen til de saakaldte „Republikanere" (Sydafrika), som opføre dem aldeles selskabelig i Form af et stort Tag, paa hvis Underside Indgangen til de enkelte Huller eller Reder findes. Disse tagformede Fællesreder ere anbragte paa et fritstaaende Træ og kunne opnaa en betydelig Størrelse.

„Væ victis", d. e. „Ve de overvundne", skal efter Sagnet Gallerhøvdingen Brennus have sagt, idet han afviste Romernes Klage over falsk Vægt, lagde sit Sværd paa Vægtskaalen og fordrede, at ogsaa det skulde opvejes med Guld. Det er dernæst blevet brugt som Ordsprog for at tilkjendegive, at de overvundne maa finde sig i Sejerherrens Luner.

Vævling, de smækre Liner, der befæstes tværs over Vanterne paa et Skib ligesom Trin paa en Stige, for at lette Passagen op ad disse.

Vögelin, en berømt Bogtrykker- og Boghandlerfamilie i Leipzig. **Ernst V.,** f. 1528, d. 1590, 1555 Licentiat i Theologien, giftede sig 1557 med en Datter af Bogtrykkeren Valentin Papa i Leipzig og traadte derpaa ind i Svigerfaderens Forretning. Hans typographiske Værker overgik alle hans samtidiges i Smag og Correcthed („Isokrates", 1567, og »Aphthonii progymnasmata«, 1570). Hans Sønner fortsatte Forretningen.

Wöhler, Friedr., en af dette Aarhundredes største Chemikere, f. 31 Juli 1800 i Eschersheim ved Frankfurt a. M., d. 23 Sept. 1882 i Göttingen. W. studerede først Medicin og tog Doctorgraden, men ofrede sig siden udelukkende for Chemien. Han arbejdede derpaa under Berzelius i dennes Laboratorium og stod lige til hans Død i uafbrudt Venskabsforbindelse med ham, blev efter sin Tilbagekomst til Tyskland 1825 Lærer i Chemi ved den da oprettede „Gewerbeschule" i Berlin, 1832 ved en lignende Skole i Kassel og 1836 Professor i Chemi i Göttingen, hvor han tillige indtil 1850 var Generalinspecteur over Apothekerne i Kongeriget Hannover. Alle W.s Arbejder bære Præg af Grundighed, Paalidelighed og Nøjagtighed og vidne om hans skarpe Iagttagelsesevne og udmærkede Dygtighed. Det er ikke blot den uorganiske Chemi, der skylder ham flere glimrende Opdagelser og en stor Mængde Arbejder og Mineralanalyser, men i alle andre Retninger af Videnskaben er hans Navn knyttet til flere af de interessanteste og vigtigste Undersøgelser og Opdagelser. En lang Række af Tysklands dygtigste Chemikere i dette Aarh. ere W.s Disciple. Hans literære Virksomhed omfatter en overordentlig stor Mængde Afhandlinger, der næsten alle findes fra 1821—24 i Gilberts, fra 1824—32 i Poggendorfs Annaler, fra 1832 i „Ann. d. Chem. u. Pharm.". Han oversatte Berzelius's »Årsberättelser« og »Lärobok« paa Tysk, var Medudgiver af „Handwörterbuch der reinen und angewandten Chemie" (1ste Udg.) og Medredacteur af „Annalen der Chem. und Pharm.". Hans „Grundriß der Chemie" har oplevet mangfoldige Udgaver og er oversat paa flere fremmede Sprog, deriblandt to Gange paa Dansk, nemlig ved Prof. Scharling og (2det Opl., 1854—55) ved S. Groth. Hans „Mineralanalyse in Beispielen" (1861) er et i sin Art enestaaende Værk.

Wöhrden, Flække i den preussiske Prov. Slesvig-Holsten, i Marsken, 1¼ M. n. v. for Meldorf, med 800 I.

Vølsungerne, vel den berømteste af de nordiske Oldsagns Helteslægter, nedledede deres Herkomst fra Odin, under hvis særlige Beskyttelse Slægten til sin Undergang stod. Kong Vølsung skyldte Odins Indgriben Livet, hans Søn Sigmund skjænker han et ypperligt Sværd.

Beretningerne om Sigmund og Sønnen Sinfjøtle ere vilde og æventyrlige — en Tid lang ere de endog omskabte til Ulve; de efterstræbes af Svogeren Siggeir, men tage ved Hjælp af Sigmunds Søster Signy Hævn over denne. Da Sinfjøtle senere af sin Stifmoder ombragtes ved Gift, viste Odin sig og tog hans døde Legeme med sig. Sigmund faldt i Kamp, men efterlod sig Sønnen Sigurd, den senere saa berømte Sigurd Faavnesbane (s. d. A.). Under Sigurd, Vølsungeslægtens sidste Repræsentant, sammenknyttes V.s og Gjukungernes Skæbne (s. Brynhild, Faavne, Gjukunger). Efter hans Drab oprive Gjukunger og Huner hinanden indbyrdes; Sigurds Enke, Gudrun, paa ny gift med Hunnekongen Atle, hævnede blodig paa denne sine Brødres Drab, uagtet disse havde dræbt Sigurd. Af de anførte Begivenheder behandles Optrinene mellem V. og Gjukunger, der kunne betragtes som Sagnkredsens Kjærne, i en Række Digte i den ældre Edda. Indholdet af disse Digte, samt af nogle hertil hørende, nu tabte, findes ligeledes gjenfortalt i Vølsunga-Saga; fra Sagaen have vi tillige vort Kjendskab til Vølsungeættens ældste Historie førud for Sigurd. End videre ere her forskjellige andre Sagnkredse knyttede til V.s, saaledes Sagnene om Helge Hundingsbane (s. d. A.) og om Ragnar Lodbrog, idet Sagaen ved at berette om en Datter af Sigurd og Brynhild, Aslaug (s. d. A.), der bliver Ragnars Hustru. Vølsungesagnene stamme fra Folkevandringstiden; i Gjukungerne gjenkjendes temmelig tydelig Burgunderne, i Hunnerne Attilas Huner, og fra Tydskland maa Sagnene være vandrede til Norden, hvor de bleve Gjenstand for en særlig Udvikling. Medens i Norden Sagnene i deres hedenske Form ere bevarede, kjendes de i Tydskland kun som Gjenstand for christelig Besyngelse (s. Nibelungenlied). Et Tegn paa disse Sagns overordentlige Yndest i Norden ere de ikke faa bevarede billedlige Fremstillinger (i Norge udskaarne Kirkedøre o. lign., i Sverige Runestene).

Vølund, under Paavirkning af nyislandsk Skrivebrug gjengivet Vaulundur, er en Sagnfigur fælles for alle germanske Folk, men kaldes iblandt Tydskerne Welant. Sagnet om V. i dets nordiske Skikkelse kjendes kun fra et enkelt Eddadigt, som ogsaa har været Oehlenschlägers Kilde i hans Vaulundurs Saga. V. og hans to Brødre Slagfinn og Egil kaldes her Finnekongens Sønner eller siges at være af Alfeslægt; de ægte tre Valkyrjer, hvis Svanehamme de have fundet. Efter syv Aars Forløb fløj Valkyrjerne atter bort, de to Brødre drog ud for at søge efter deres Hustruer, men den kunstfærdige V., som blev tilbage, overfaldtes af Kong Nidud, for hvem han med overskaarne Knæhaser maatte smedde alle Haande Kostbarheder. Frygtelig hævner V. sig ved at lokke Kongebørnene til sig; Sønnerne dræbtes, og af deres Hjærneskaller lavedes Drikkekar til Kongen, Datteren krænkede han. Derpaa fløj V. bort fra sit Fængsel i en Fjederham, han havde vidst at forfærdige sig. De tydske Sagn, som de kjendes i Diderik af Berns Saga (i nordisk Sprogform), berette udførligere og mere omfattende om Welant. I Erkjendelsen af Ligheden mellem V. og Dædalos gjengav Nordboerne Ordet Labyrinth med „Vølundshus“.

Vøluspaa eller Vølvespaa (Völuspá, d. e. Vølvens Spaadom), det berømteste af alle Eddadigte, lægges i Munden paa en Vølve eller vis Kvinde af Jætteslægt, der opfordret af Odin giver en Udsigt over hele Verdensudviklingen. Hun mindes Tidernes Begyndelse, Verdens Skabelse, Guldalderen, der afbrødes ved Asernes og Vanernes Strid — Verdens første Kamp. Hun spaar om Balders Skæbne, Lokes Straf, Forvarslerne for Ragnarok, den sidste store Kamp mellem Guder og Jætter, Undergangen, Fornyelsen, Guldalderens Gjenkomst med den almægtige som Hersker. Det storartede og dybsindige Digt har med Hensyn til Versenes Anordning og de enkelte Udtryks Forstaaelse frembudt store Vanskeligheder for Fortolkningen, ligesom ogsaa Meningerne om dets Paavirkning ved christelige Forestillinger fremdeles ere stærkt afvigende.

Vøringsfossen i Hardanger, et af Norges mærkeligste Vandfald, omgivet af den vildeste Alpenatur. Imellem Numedal i Christiania Stift og Eidsfjord, den inderste Arm af Hardangerfjord i Bergens Stift, gaar en fladere Forsænkning af Langfjældene, som mod Nord begrænses af Hallingjøklens og i S. V. af Haarteigens mere end 5,000 F. høje Ismasser. En stor Del af det herfra nedstrømmende Vand danner Elven Bjoreja, som ved Gaarden Maursæt endnu flyder i et 2,300 F. højt Klippeleje. Pludselig styrter den sig 460 F. (145 Met.) lodret ned i en smal, stejl og glat Klipperevne, der, skjønt bestaaende af den haardeste Bjergart, synes at være udhulet af Vandets umaadelige og altid virkende Kraft. Ogsaa imellem denne Styrtning og Havet udmærker Dalen sig ved kolossale Alpeformer af stejle, glatte og høje Bjærge.

Wörlitz, Stad i Hertugd. Anhalt, 1½ M. ø. for Dessau nær Elben, har 2,000 I. og et hertugeligt Slot med betydelige Samlinger og herlige Parkanlæg.

Wörth, Flække i det nordøstlige Elsaß, c. 6 M. n. for Straßburg, bekjendt af det Slag, som 6 Aug. 1870 stod imellem den preussiske Hær under Kronprinsen og Mac-Mahons Hær (s. D. som Slaget ved Forbach), og som trods glimrende Tapperhed fra fransk Side blev et afgjort Nederlag og medførte hele Elsaß's Rømning paa Fæstningerne nær. Mineralske Kilder.

Vörösmárty, Mich. [vörrschmahrti], berømt ungarsk Digter, f. 1 Dec. 1800 i Nyék, studerede 1819—24 i Pest, var en kort Tid Advocat, men opgav snart sin Praxis. Som Student skrev han den historiske Tragedie „Kong Salomon“ (1821), det romantiske Digt „Troskabens Sejer“ (1822) og Dramaet „Kong Sigismund“ (1823), der allerede gjorde hans Navn bekjendt. 1825 udkom det episke Digt „Zaláns Flugt“ og Tragedien „Kont“, 1826 det romantiske Epos „Cserhalom“, 1827 Digtene „Trylledalen“ og „Eger“. 1830 blev V. Medlem af det ungarske Akademi. Hans hele Retning har kun gjort ham bekjendt iblandt de literært dannede Læsere; dog er hans „Op-

raab" (1845), som Akademiet lønnede med en Dukat for Linjen, blevet Folkesang. 1848 blev han valgt til Nationalforsamlingen, var senere fængslet i kort Tid, men Revolutionens ulykkelige Udfald tog saa stærkt paa ham, at han henlevede flere Aar i tungsindig Uvirksomhed; først 1854 fik hans Venner ham til at tage fat paa en Oversættelse af Shakspeare. Han døde 19 Nov. 1855 i Fattigdom, men hans Ungdomsven Frants Deák samlede 103,000 Gylden til hans Familie. Hans Værker med en fortræffelig Biographi ere udgivne af Gyulai (2det Opl. 1884). Et Mindesmærke rejstes ham 1866 i Stuhlweißenburg.

X.

X, i det græske Alphabet det 14de (men i Form svarende til det 22de, ch), i det latinske det 21de og i det danske det 24de Bogstav, er et Dobbeltbogstav i Stedet for ks eller gs. Som latinsk Taltegn bet. X 10, en Fordobling af V, hvoraf kommer Talemaaden: at sætte En et X for et U (som ogsaa skreves V), d. v. s. narre ham. I Mathematiken bruges x ofte til at betegne en ubekjendt Størrelse.

Xanten, Stad i den preussiske Rhinprovins, ved Rhinens venstre Bred, 12 M. n. til v. for Köln. 3,700 J. Smuk gammel gotisk Kirke med mange Kunstværker. Bomuldsspinderi og Cichoriefabriker.

Xanthin, et kvælstofholdigt organisk Stof, der forekommer (sjælden) i Blærestene og i ganske smaa Mængder i Kjød, Pancreassaft og Urin; det kan ogsaa dannes synthetisk. Det minder om Urinsyre ved at være meget tungtopløseligt i Vand, men opløseligt i Alkalier; derimod adskiller det sig derfra ved, naar man inddamper det med Salpetersyre, at give en citrongul Rest, der ved Tilsætning af Natron bliver brandgul.

Xanthippe hed Sokrates's gnavne og trættekjære Hustru, der ofte stillede sin Mands Taalmodighed paa haard Prøve; hendes Navn er blevet til et Fællesnavn.

Xanthippos, athenienfisk Feltherre, Perikles's Fader, erobrede Samos og anførte Athenienserne i Slaget ved Mykale 479 f. Chr.

Xanthippos, en Spartaner, som under den 1ste puniske Krig anførte en Skare græske Lejetropper i Carthagos Sold. Da Regulus med en romersk Hær var landet i Afrika og Carthago var i den yderste Nød, fik X. Overanførselen, og efter at have omorganiseret den carthageniensiske Hær vandt han 255 f. Chr. den glimrende Sejer ved Tunes, hvor han fangede Regulus; men kort efter blev han ved Partiintriguer fortrængt fra Overcommandoen. Han tjente senere i Ægypten under Ptolemæos Euergetes.

Xanthogensyre, opdaget af Zeise, dannes som Kalisalt ved at behandle en Opløsning af Kalihydrat i stærk Vinaand med Svovlkulstof, indtil Opløsningen reagerer neutralt, og afkøle den. Det krystalliserede Kalisalt giver med Svovlsyre svovls. Kali og X. som en ildelugtende, gul Vædske. X. er sammensat som Svovlkulstof + Alkohol. Dens Kobberforiltesalt er gult (deraf Navnet, af gr. ξανθός, gul) og tungtopløseligt. Det dannes let; dets Dannelse er en af de bedste Reactioner paa Vinaand.

Xanthoproteinsyre, det gule Legeme, der dannes ved Behandling af Æggehvidestoffer (ogsaa Huden) med Salpetersyre.

Xaver, Franciscus, katholsk Kirkehelgen, „Indiens Apostel", f. 1506 paa Slottet Xaviero i Navarra af en fornem baskisk Slægt, besad alle verdslige Goder, Skjønhed og et elegant Væsen, Rigdom og fornem Byrd samt ikke ringe aandelig Begavelse, men tabte tidlig al Lyst til verdslig Glæde og sluttede sig 1534 i Paris til Ignatius Loyola som Medstifter af Jesuiterordenen. 1541 gik han til Ostindien som Missionær og virkede dels her, dels i Bagindien og paa Japan indtil sin Død 1552 (s. Mission). Han blev kanoniseret 1619 og 1747 erklæret for Indiens Skytshelgen.

Xénier, hos Grækerne og Romerne Gaver, som Værten plejede at give sine Gjæster, især udsøgte Lækkerbiskener. I Malerkunsten betegnede X. hvad vi nu kalde Stillebensbilleder, altsaa f. Ex. Fremstillinger af fældet Vildt og Frugt, hvilke Gjenstande især anvendtes til saadanne Gaver. Martial anvender Navnet X. om Disticha, der brugtes som Deviser ved saadanne Gaver. Efter hans Exempel have Schiller og Goethe optaget Navnet for Epigrammer.

Xenókrates fra Chalkedon overtog efter Speusippos Styrelsen af Platons Akademi, i hvilken Virksomhed han forblev i 25 Aar, indtil sin Død 314 f. Chr. Han omtales som en alvorlig og ren, men temmelig tung Natur; for Platon bevarede han et trofast Venskab og ledsagede ham paa hans sidste sicilianske Rejse; efter Platons Død gik han med Aristoteles, i Følge en Indbydelse fra Hermias, til Atarneus. X. holdt sig til den Form af Læren, Platon gav den i sin sidste Levetid, og hældede altsaa til Pythagoræismens Talmystik; i øvrigt er hans Lære kun ufuldkomment overleveret. X. er den første, som udtrykkelig inddelte Philosophien i Dialektik (Logik), Physik og Ethik; i det hele er han efter Platon den vigtigste Repræsentant for det gamle Akademi.

Xenóphanes fra Kolophon (6te Aarh. f. Chr.), græsk Philosoph, Stifter af den eleatiske Skole. Han skrev et Læredigt, hvoraf vi kun have Brudstykker. X. bekæmpede den polytheistiske og anthropomorphistiske Folketro og lærte Guddommens Enhed, Evighed og Uforanderlighed; herfra sluttede han til Verdens Enhed og Evighed. Den eleatiske Lære om „det ene" fremtræder hos X. endnu kun i religiøs, theologisk Form i hans Lære om Guddommen.

Xenophon, græsk Historieskriver og Philosoph, f. efter det 5te Aarhundredes Midte, var Discipel af Sokrates. Som Frivillig fulgte han den yngre Cyrus paa Toget mod dennes Broder, Perserkongen Artaxerxes, og førte med stor Dygtighed de græske Lejetropper efter Slaget ved Kunaxa, hvor Cyrus faldt, tilbage til Lilleasiens Kyst. Dette Tog har han selv beskrevet i „Anabasis“. Paa Grund af sin Forkjærlighed for Dorernes Statsindretninger og sine aristokratiske Anskuelser blev X. forvist og døde i Korinth 354. Forunden ovennævnte Skrift have vi af hans historiske Skrifter „Hellenika“, Grækenlands Historie 411—362 (en Fortsættelse af Thukydides's Værk), og „Kyropædien“, en Art historisk Roman om den ældre Cyrus's Opdragelse. Det vigtigste af hans philosophiske Skrifter er „Mindeskrift om Sokrates“, i hvilket han ved at give et naturtro Billede af denne Philosophs Personlighed og Lære retfærdiggjør ham mod de mod ham fremførte Beskyldninger.

Xeres de la Frontēra, s. Jerez de la Frontera.

Xerxes I (pers. Kschajarscha), Konge i det persisk-mediske Rige 485—465 f. Chr., Søn af Darius Hysdaspes's Søn, underkastede sig atter det frafaldne Ægypten, men gjorde med en uhyre Hær et højst uheldigt Tog til Grækenland; hans Flaade ødelagdes ved Salamis 480, og han selv flygtede derpaa tilbage til Asien, efterladende sin Feltherre Mardonius med 300,000 Mand udvalgte Tropper; denne blev Aaret efter overvunden ved Platæa, samme Dag, som den persiske Flaade ødelagdes ved Mykale, hvorefter Jonerne ved Lilleasiens Vestkyst for det meste løsrev sig fra hans Rige. X. blev 465 myrdet af Artabanus, Anfører for Livvagten.

Ximenez de Cisnēros, Francesco [hhimæ], spansk Statsmand og Cardinal, f. 1436, traadte ind i Franciscanerordenen og blev Skriftefader hos Dronning Isabella af Castilien samt 1495 Erkebiskop af Toledo; som saadan udmærkede han sig ved sit strængt asketiske Liv, sin Iver for at afskaffe kirkelige Misbrug og sin Interesse for Videnskaberne, i det han stiftede Universitetet i Alcala de Henares og foranstaltede den berømte complutensiske Polyglotte (s. d. A.). Efter Isabellas Død mæglede han mellem Philip d. smukke af Østerrig og Ferdinand d. katholske, men sluttede sig efter Philips Død bestemt til Ferdinand mod Maximilian I. Ophøjet til Cardinal og Inqvisitor i Spanien førte X. selv paa egen Bekostning 1509 en Hær til Afrikas Nordkyst for at betvinge og omvende Maurerne og erobrede Oran. Efter Ferdinand d. katholskes Død 1516 var X. Regent i Castilien indtil Carl V.s Ankomst fra Nederlandene, opretholdt Ro og Sikkerhed i Landet, ordnede Finanserne og forøgede Krigsmagten, men lønnedes med Utaknemmelighed af Carl V. Han døde 8 Nov. 1517.

Ximo [simo], d. s. s. Kiusiu, s. Japan.

Xingu [schin], en af Amazonflodens store Bifloder i Sydamerika, udspringer i den brasilianske Prov. Matto Grosso og løber gjennem denne Prov. ind i Prov. Para, hvor den fra højre Side falder i Hovedfloden, c. 40 M. fra dennes Udløb; c. 300 M. lang. Den optager talrige mindre Bifloder.

Xixona [hhihhōna], Stad i Spanien, Prov. Valencia, 3 M. n. for Alicante. 6,300 J. Maurisk Castel. Staden er bekjendt for sit Bagværk, hvoraf meget forsendes til Madrid.

Xylographi, d. s. s. Træsnit.

Xylolith (gr. *ξύλον*, Træ, og *λίθος*, Sten) er en Masse, som tilvirkes ved at udsætte en Blanding af Savsmul med basisk Chlormagnium o. lign. for et meget stærkt Tryk. De saaledes tilvirkede Plader, som fremstilles fra 6 Millimeters Tykkelse, udmærke sig ved Lethed, Sejhed og Styrke; de angribes ikke af Vand eller Ild og modstaa Frost og Atmosphærens Indvirkning. De lade sig bearbejde som haardt Træ, ere meget slette Varmeledere og ville derfor sikkert — Varen er ganske ny — faa en betydelig Anvendelse.

Xylophōn, et Træinstrument, ogsaa kaldet Xylorganon eller Triphon, som Mechanikus Weidner i Fraustadt construerede 1810 med opretstaaende Flygelform og Taster af haardt Træ, og som i de højere Toner efterlignede Fløjtens, i de dybere Violoncellens Klang. Som saa mange andre Forsøg paa at fremstille nye Instrumenter blev ogsaa dette uden Betydning for den musikalske Praxis.

Y.

Y, i det græske Alphabet det 20de, i vort det 25de Bogstav. Den Betydning, dette Bogstav har i de nordiske Sprog, er ejendommelig for disse. I de fleste andre Sprog udtales det dels i, dels ij (som i Fransk), dels j (saaledes foran en Selvlyd i Engelsk, Spansk o. a. Sprog). Det flamske y svarer til hollandsk ij og udtales som ej. I nogle danske Navne kan ogsaa mindre rigtig y findes skrevet for ij (eller i), som Frys for Frijs.

Y, Het- [ej], s. Nederlandene.

Yak- ell. Grynte-Oxen (Bos grunniens) bebor Centralasiens højeste Bjærgegne, navnlig Tibet. Den udmærker sig især ved sin lange, nedhængende, uld- eller silkeagtige Haarklædning og sin hesteagtige Hale; den lever vild, men holdes ogsaa tam og benyttes baade til at ride paa og som Lastdyr, da den med største Sikkerhed betræder de vanskeligste Bjærgstier; desuden benyttes dens Mælk, Kjød og Uld. Tyrkernes „Hestehaler“ (Standarter) skulle oprindelig være af dette Dyr. I de senere Aar har man gjort Forsøg med at acclimatisere den i Europa.

Yams (Dioscorea), en til **Yamsfamilien** (Dioscoreæ) blandt de enkimbladede Planter henhørende Slægt af fleraarige Urter med en tyk, knolleformet Rodstok, der udsender ēn eller flere lange og tynde, slyngende Stængler med brede, grundnervede Blade og smaa, grønlige eller gule, enkjønnede Blomster. Knollerne indeholde i raa Tilstand et skarpt, bittert Stof, men da dette forsvinder ved Kogningen og Knollerne derved blive melede og velsmagende, dyrkes Y. hyppig som Næringsplante, navnlig i de tropiske og varmere tempererede Egne. Den vigtigste Art er D. Batatas, hvis Knoller kunne opnaa en Længde af 3 F. og en Vægt af 30 Pd., men i øvrigt ere af meget forskjellig Form; udvendig have de en sortebrun Bark, indvendig er Kjødet rødligt og saftigt; den dyrkes navnlig i China og Japan. Andre Arter dyrkes i Asien, Afrika og Amerika. Man har forsøgt at dyrke Y. i Europa, men hidtil kun med ringe Held.

Yangtschenfu, Stad i den chinesiske Prov. Kiangsu, ved Kejserkanalen, 13 M. ø. til s. for Nanking. 350,000 J. Betydelig Industri og Handel.

Yangtsekiäng, s. Jang-tse-Kiang.

Yankee [jängki], oprindelig den indianske Udtale af Ordet »English« (Engelskmand), blev i daglig Tale en Fællesbetegnelse for Beboerne i de 6 nordlige Kyststater i Nordamerika, men anvendes nu almindelig som et Øgenavn paa Indbyggerne af de forenede Stater. **Yankee Doodle** [duhdl], en folkelig nordamerikansk Melodi med tilsvarende burleske Vers. Dens Oprindelse er uvis; man har gjenfundet den i andre Lande.

Yankton [jänkt'n], Hovedstad i Staten Syd-Dakota i de forenede Stater i Nordamerika, ved Floden Missouri, 30 M. n. n. v. for Omaha City. 5,000 J.

Yapura ell. **Japura**, en af Amazonflodens Bifloder i Sydamerika, udspringer paa Andes i den sydlige Del af Columbia og falder fra venstre Side i Amazonfloden. 200 M. lang.

Yard [jahrd], Grundenheden for de engelske Længdemaal, 2,9134 danske Fod. **Y. of land**, et Flademaal, 30 Acres, lig 308,118 danske □ Alen eller 22,008 Tdr. Ld.

Yarmouth [järmudd], **Great-Y.**, Søstad i England, Norfolkshire, ved Floden Yares Udløb i Nordsøen, 4 M. ø. for Norwich. 46,200 J. (1881). Vigtigt Sildefiskeri, der beskæftiger c. 10,000 Søfolk; Skibsbyggerier og Silkevæverier; fortrinlig Havn og vigtig Handel. Her er et Mindesmærke for Nelson, bestaaende af en 150 F. høj Søjle. En Kjædebro fører over til Little-Y. og Gorlestone i Suffolkshire.

Yates, Edmund Hodgson [jähts], engelsk Romanforfatter, f. 1831, Søn af en bekjendt Skuespiller, var i mange Aar ansat i Postvæsenet, fra hvilket han 1872 trak sig tilbage for helt at ofre sig til Literaturen. Hans Virksomhed har været stor; i sex Aar var han Theaterkritiker ved »Daily News«; desuden har han været Redacteur af »Temple Bar Magazine«, hvori hans Roman »Broken to Harness« saa Lyset (1864—65), og han var den første Redacteur af »Tinsley Magazine« og stadig Bidragyder til »All the Year round«, hvori Romanen »Black Sheep« blev offentliggjort (1866—67). Efter at have forladt Postvæsenet holdt han samme Aar (1872) Forelæsninger i Amerika. 1874 grundlagde han Tidsskriftet »The World«, der har faaet en overordentlig Udbredelse, og hvis Redacteur og Ejer han endnu er. Foruden hans ovennævnte to Romaner kunne mærkes følgende: »Kissing the Rod« (1865), »Land at Last« (1866), »Running the Gauntlet« (1867), »Dr. Wainwright's Patient« (1871), »Cast Away« (1872), »The Yellow Flag« (1872), »The Impending Sword« (1874). Desuden har han udgivet et autobiografisk Arbejde: »Recollections and Experiences«.

Yaws [jaahs], en i de tropiske Lande hos Sorte og Farvede forekommende, smitsom Sygdom, bestaaende i Udviklingen af smaa Knuder i Huden uden videre Forstyrrelse af Almenbefindendet, er sandsynligvis af parasitær Natur.

Yderlære (Exterieurlære) i Veterinærvidenskaben afhandler Husdyrenes og især Hestens Ydre, deres Fuldkommenheder og Fejl, ikke alene med Hensyn til de ydre Deles Dannelse og indbyrdes Forhold (Porportionslære), men ogsaa for saa vidt langvarige og ulægelige Sygdomme kunne indskrænke Dyrets Brugbarhed og Værdi, foruden at den meddeler Kundskab om Dyrets Alder, Lød og Raceforhold. Y. meddeler saaledes Vejledning ved den praktiske Bedømmelse af Hesten og Valget af denne til det forskjellige Brug, man vil gjøre af den.

Yderste Dag, **sidste Dag**, **Herrens Dag**, **Dommedag**, forskjellige bibelske Udtryk for den Afslutning paa den nuværende Tilværelse, som efter Christendommens Lære skal finde Sted, naar Christus kommer igjen for at dømme Verden med Retfærdighed og føre sit Rige til Sejer over al Modstand. Da „vil Christus føre for Lyset, hvad der er skjult i Mørket, og aabenbare Hjærternes Raad, og da skal enhver faa den Ros, der tilkommer ham, af Gud“ (s. 1. Kor. IV, 5). Jvfr. Gjenkomst, Christi.

Yderste Formue. Straf paa y. F. var en i den tidligere danske og norske Lovgivning for visse Løsagtighedsforseelser foreskreven Straf, som bestod i Udredelsen af dobbelte Bøder for Lejermaal og Tabet af 1/10 af sin Formue, dog ikke over 1,000 Rd.

Ydun, s. Idun.

Yellow Metal [jéllo], **gult Metal**, et Slags Messing med omtr. 40 pCt. Zink.

Yellowstone [jéllostohn], Flod i Nordamerika, kommer fra Søen Y. i Klippebjærgene, gjennemløber med østnordøstlig Hovedretning Staten Montana og falder fra højre Side i Missouri paa Grænsen af Staten Nord-Dakota. S. Nationalparken.

Yeoman, eng. [jöhmænn], Selvejer, bruges nu ogsaa om Forpagterne; **Yeomen** hedder ogsaa en kongelig Livvagt, væbnet med Spyd og Hellebarder. **Yeomanry** [ri], et frivilligt Rytteri, oprettet 1802, af Selvejerne paa Landet. Hver Mand holder sig selv med Uniform og Hest, men faar et aarligt Statstilskud til Udrustning. Officererne tages ud af Landadelen. Y. udgjør 40 Regimenter og talte 1888 omtr. 14,000 Md.; det holder aarlig 9 Dages Øvelser og

skal gjøre Tjeneste ved fjendtlige Overfald eller Oprør.

Ygdrasils Ask, i den nordiske Mythol. det største og ypperste af alle Træer. Dets Grene brede sig over hele Verden og rage op over Himlen. Det bæres af tre Rødder. Den ene Rod staar over Niflhejm; under denne er Brønden Hvergelmer; Nidhug og en Vrimmel af Orme gnave denne Rod. Den anden staar hos Rimthurserne; under den er en Brønd, som tilhører Jætten Mimer, hvori Visdom er gjemt; Mimer er fuld af Visdom, fordi han drikker af Brønden. Den tredje Rod er hos Aserne; under den er Urds hellige Brønd, hvori to Svaner — fra hvilke Jordens nedstamme — svømme; der er Gudernes Tingsted, hvortil de ride hver Dag over Bifrøst. I Askens Grene sidder en meget vidende Ørn, mellem hvis Øjne en Falk sidder. Et Egern løber op og ned ad Træet og sætter Splid mellem Ørnen og Nidhug ved Niflhejmsroden. Fire Hjorte løbe i Træets Grene og afbide Knopperne. Nornerne, som bo ved Urds Brønd, tage hver Dag Vand af Brønden og øse det op over Asken — deraf kommer Dug, som falder i Dale — for at dens Grene ej skulle raadne, og for at Træet kan staa evig grønt over Urds Brønd. Man har her hele Verdensbygningen billedlig fremstillet. Mythen i dens foreliggende Form synes dog paavirket af kristelige Forestillinger. Navnet Y. (der er den egentlige Benævnelse paa Træet) betyder nemlig Ygs, d. v. s. Odins Hest; men Hest er en digterisk Omskrivning for Galge, og Forklaringen af, at Y. kaldes Odins Galge, haves i en Mythe om, at Odin en Gang har hængt paa et vidunderligt Træ, saaret med Spyd, ofret til sig selv. Heri indeholdes en utvivlsom Hentydning til Christi Korsfæstelse; ogsaa Korset kaldtes i gammel Tid Galge, ligesom forskjellige af de om Y., Korset og Livets Træ brugte Udtryk stemme mærkværdig overens.

Ylang-Ylang, en ætherisk Olje af en Gjøgeurt, Unona odoratissima, ligner som Hyacinther og benyttes meget til Parfume.

Ymer, i den nord. Mythol. Navnet paa Jætternes eller Rimthursernes Stamfader. I Tidens Begyndelse mødtes Rimen fra Niflhejm og Varmens Pust fra Muspelhejm i Ginnungagab; Rimen smeltede og dryppede, og af disse Livsdraaber fremstod en menneskelig Skikkelse, Urjætten, den uhyre Y. Guderne Odin, Vile og Ve dræbte ham siden og skabte Jorden af hans Kjød, Havet af hans Blod, Bjergene af hans Ben, Skoven af hans Haar, Himlen af hans Hjerneskal og de vilde Skyer af hans Hjerne. Men af Y. var der forinden fremkommet flere Jætter, fra hvem den hele Jætteslægt har sin Oprindelse.

Ymuiden [ejmøj], Havnebassin og Endepunktet for den store Nordsø-Kanal, som fører fra Amsterdam til Vesterhavet, og ved hvis Anlæggelse Het Y er tørlagt.

Ynglinger kaldtes den norske Kongeæt, som efter Sagnet nedstammede fra Sverige, hvor den gamle Kongeæt i Upsala bar samme Navn. Ingjald Illrådes Søn Olof Trätälja skal have bebygget Vermeland, hans Søn Halvdan Hvitbein erobrede Dele af Oplandene (i Norge), hvorfra hans Søn forlagde sit Hovedsæde til Vestfold. Halvdans Sønnesøns Sønnesøn var Halvdan Svarte (s. d. A.). Ynglingeætten regnes at have regeret over Norge fra 872; dens mandlige Linje uddøde med Haakon V 1319. Sagnene om Y.s Nedstammelse berettes i det gamle Digt »Ynglinga-tal«, forfattet af Tjodolf fra Hvin (Kvinesdal) i 2den Halvdel af 9de Aarhundrede; han opregner 30 Ynglingekonger indtil Yngve, Njords eller Odins Søn; Digtet ligger til Grund for de Sagn, som Snorre Sturlason har optegnet i Ynglingesaga, der danner Indledningen til hans norske Kongesagaer.

Yon, Edmond Charles [iõng], fransk Maler, f. 1836 i Paris, var først Xylograph, men har fra 1875 vundet Navn som Landskabsmaler, især ved smukke Partier fra Seine og Omegn. Paa Verdensudstillingen 1889 var bl. a. „Karpedammen" og „En Byge"; i Mus. Luxembourg er et Parti fra Acquigny. Han maler tillige baade i Aquarel og i Pastel.

Yonge, Miss Charlotte Mary [jöngg], engelsk Romanforfatterinde, f. 1823, har foruden nogle populære historiske og biographiske Arbejder skrevet en Mængde Romaner, blandt hvilke kunne mærkes: »The Heir of Redclyffe« (1853), »Heart's-ease« (1854), »The Daisy Chain« (1856), »Dynevor Terrace« (1857), »The Trial« (1864; den danner en Fortsættelse af »The Daisy Chain«), »The Young Stepmother« (1864) og »The Armourer's Prentices«.

Yonne [iååhn], 1) Biflod fra venstre Side til Seine i Frankrig, udspringer paa Østgrænsen af Dep. Nièvre, gjennemløber dette Dep. og Yonne og falder i Seine ved Montereau i Dep. Seine-Marne. Længde 36 M. Den optager flere Smaafloder, af hvilke de betydeligste ere Serain og Armançon fra højre Side. 2) Dep. i Frankrig, omgivet af Dep. Seine-Marne, Aube, Côte d'Or, Nièvre og Loiret. 185,4 □ M. med 355,400 I. (1886). Det er et Lavland med enkelte Bakkestrøg; Hovedfloden er Yonne. Af det hele Areal angives noget over $\frac{4}{7}$ som Ager og noget over $\frac{1}{5}$ om Skov, 7 □ M. som Vinland. Der dyrkes Hvede, Byg, Kartofler, Sukkerroer, megen Hamp og særdeles megen Vin. Af Mineralprodukter ere de vigtigste Jærn, Møllesten, Ler og Kridt. Industrien er ubetydelig. Dep. deles i 5 Arrondissementer. Hovedstad Auxerre.

Yorick, s. Sterne og Ferrigni.

York [jork], 1) Shire i det nordlige England, omgivet af Nordsøen mod Ø., Shirerne Lincoln, Nottingham, Derby og Chester mod S., Lancaster og Westmoreland mod V. og Durham mod N. 285,4 □ M. med 2,886,300 I. (1881). Kysten mod Nordsøen er i den nordlige Del høj indtil det fremspringende Forbjærg Flamborough Head og danner talrige smaa Indskæringer. S. for Forbjærget danner den den store Bridlington Bugt og fortsættes herfra mod S. S. Ø. til Spurn Head, der danner Humberflodens nordlige Begrænsning. Denne Del af Kysten er lav og udsat for Havets Voldsomhed. Midten af Shiret indtages af Ousedalen med dens talrige Sidedale, den saakaldte Yorkslette. Denne indesluttes mod Ø. af et vildt Bjærgparti („Moorlands") af ind-

til 1,450 F.s Højde mellem Floderne Tees og Derwent, der indeholder en Mængde frugtbare Dale. S. og Ø. for Derwent begrænses Sletten af „York Wolds", et Bakkeparti af 700 F.s Højde og gjennemskaaret af en Mængde snævre og bugtede Dale. Den vestlige Del af Shiret optages af de vestlige „Moorlands", der have Punkter op mod 2,400 F. og staa i Forbindelse med Cumberlands Bjærge. Dette Bjærgland er meget rigt paa Afvexlinger og danner snart store Hedemoser, snart Grupper af afrundede Bjærgtoppe og snart vilde Klippepartier med snævre og dybe Dale. Det vigtigste Vandløb er Ouse, hvis Kildefloder Ure og Swale komme fra det nordvestlige Bjærgland og forene sig 3 M. n. v. for York. Den samlede Flod løber derefter mod S. Ø. og forener sig med den fra S. kommende Trent til Humberstrømmen, der falder i Nordsøen. Ouse optager fra højre Side Nidd, Wharfe, Aire og Don og fra venstre Side Derwent. Langs Nordgrænsen løber Tees til Nordsøen og danner Tees Bay. Længere mod S. løber Esk, ligeledes til Nordsøen. I Shirets vestlige Del flyder Ribble, der neden for Preston falder i den irske Sø. Klimaet er i de højere Egne temmelig koldt med rigeligt Nedslag, der dog aftager i Mængde fra Vest mod Øst. Agerdyrkningen staar paa et meget højt Trin; i de nordlige og vestlige Egne har Kvægavlen Overvægten, i de øvrige Kornavlen. Hvede er den vigtigste Sædart; dog dyrkes ogsaa megen Raps og i Højlandene Kartofler. Vestlandets store Rigdom paa Jærn og Kul har fremkaldt en overordentlig omfattende industriel Produktion, hvis Hovedfrembringelser ere Klæde og Uldstoffer, Hørgarn, Linnedvarer, grove og fine Jærnvarer og alle Slags Metalvarer. Halifax, Bradford og Huddersfield ere de vigtigste Centrer for Fabrikationen af Uldstoffer, Sheffield for Metal- og Leeds for Linnedindustrien. I mange Henseender betragtes de 3 Ridings, hvori Shiret er delt, som selvstændige Grevskaber; de have hvert sin Lordlieutenant og sit Grevskabsraad. — 2) Hovedstad i Yorkshire i England, ved Floden Ouse, 38 M. n. til v. for London. 49,500 I. (1881). Y., der fra gammel Tid er omgiven med Volde, er Sæde for en Ærkebiskop, der er en af Englands Primas'er. Staden, der i communal Henseende er den anden Stad i Riget, har i sin ældre Del snævre Gader og høje Huse. Blandt dens offentlige Bygninger fremhæves den herlige Kathedralkirke, flere andre Kirker, Raadhuset, det gamle Slot, to udmærket indrettede Sindssygeanstalter m. m. Industrien er ikke betydelig; derimod finder her en levende Handelsomsætning Sted med Indlandet. Y. var i Romernes Tid under Navnet Eboracum Britanniens Hovedstad, hvor Septimius Severus og Constantius Chlorus døde og Constantin d. store blev udraabt til Kejser, senere under Navnet Eoforwic Hovedstaden i det angelsachsiske Rige Northumberland, men da de danske 867 havde erobret Byen, sank dens Anseelse i Sammenligning med Londons. — 3) Stad i Staten Pennsylvania i Nordamerika, 18 M. v. for Philadelphia. 14,000 I. Jærnstøberier, Maskinværksteder og Dampmøller. — 4) Cap Y., Nordspidsen af Australiens Fastland og af den store Halvø Y. under 10° 43′ s. Br.

York, Hertug af [s. o.], er en Titel, som de engelske Konger hyppig have givet deres yngre Sønner. Edvard III gav den til sin 4de Søn Edmund, der stiftede Huset Y. eller den hvide Rose, medens den 3dje Søn Johan stiftede Huset Lancaster eller den røde Rose; s. for øvrigt Plantagenet. Henrik VIII og Carl I førte denne Titel, medens deres ældre Brødre levede, ligeledes Jakob II indtil sin Tronbestigelse; Prætendenten Jakob III gav i Landflygtigheden denne Titel til sin anden Søn Henrik Benedict, der ogsaa er bekjendt under Navnet Cardinalen af Y. (s. Stuart). Georg I.s Broder, Ernst August, Fyrstbiskop af Osnabrück, var 1716—28 Hertug af Y., og ligeledes Georg III.s Broder Ernst August 1760—67; begge disse Hertuger døde barnløse. Den sidste Hertug af Y. var Georg III.s anden Søn Frederik, f. 1763, d. 1827. Han var Fyrstbiskop af Osnabrück 1764—1802, da dette Land blev seculariseret og indlemmet i Hannover; 1784 blev han Hertug af Y. og Albany, 1793 sendtes han som Anfører for et engelsk Troppecorps til Fastlandet for i Forening med Hollænderne og Østerrigerne at angribe Nordfrankrig, men blev slaaet 1793 ved Handschoote og maatte 1795 indskibe sig med sine Tropper i Cuxhaven. Skjønt han saaledes havde vist sig som en uduelig Feltherre, udnævnte hans Fader ham dog 1795 til Feltmarschal og Overbefalingsmand over den engelske Hær, ligesom han ogsaa var Overanfører paa Englændernes og Russernes uheldige Tog til Texel og Helder 1799, men maatte 18 Oct. undertegne Capitulationen i Alkmaar med Brune. 1809 nedlagde han som Følge af en Beskyldning om Underslæb i Krigsbestyrelsen sin Post som Overbefalingsmand over Hæren, men blev 1811 atter udnævnt dertil af sin Broder Prinsregenten. Han var gift med Prinsesse Frederikke af Preussen, en Datter af Frederik Vilhelm II.

York, Hans Dav. Ludvig, Greve [s. o.], preussisk General, f. 26 Sept. 1759 af en oprindelig engelsk Slægt, indtraadte 1772 i Hæren, men blev 1779 kasseret for Ulydighed. Han gjorde derefter Krigstjeneste i hollandsk Indien og blev først 1786 gjenoptagen i den preussiske Hær som Capitain. 1794 kæmpede han som Major i Polen og førte 1806 en Brigade; han viste Dygtighed paa Tilbagetoget fra Jena og blev tagen til Fange ved Lübeck. 1810 blev han Generalinspecteur for de lette Tropper, hvis Uddannelse han fremmede, og 1812 Anfører for den preussiske Hjælpehær paa Toget imod Rusland. Paa Tilbagetoget skilte han sig fra Hovedhæren og traf 30 Dec. paa egen Haand Aftale med Russerne om at holde sig neutral, idet han saaledes gav det første Exempel paa Frafald fra Frankrig. Han viste stor Iver for Landeværnets Udvikling i Østpreussen og tog hæderlig Del i den senere Krig, slog General Bertrand ved Wartenburg (fik s. A. en stor Dotation af Godser og Titel „Greve af W.") og udmærkede sig fremdeles ved Leipzig og Montmirail. Da han 1815 kun fik Reserven at

anføre, tog han Afsked; 1821 blev han ophøjet til Feltmarschal. D. 4 Oct. 1830.

Yorktown [jŏrktaun], Stad i den nordamerikanske Stat Virginia, ø. for Richmond. Her capitulerede den engelske General Cornwallis 1781.

Young, Arthur [jøng], engelsk Landmand, f. 1741 i Nærheden af London, d. 1820, erhvervede sig et anset Navn som Landbrugsforfatter; navnlig har han indlagt sig Fortjeneste ved sin Beskrivelse saa vel af det engelske som af det franske Landbrug. 1777—79 bestyrede han Lord Kingsburys Godser i Irevskabet Cork; 1784 begyndte han Udgivelsen af »Annals of Agriculture«. Da »The Board of Agriculture« oprettedes 1800, ansattes han derved som Secretær.

Young, Brigham [s. o.], Mormonernes Overhoved 1844—77, f. 1 Juni 1801 i Staten Vermont, var ligesom sin Fader Landmand, indtil han 1833 sluttede sig til Mormonismen. Allerede n. A. optoges han blandt „Apostlene", virkede som Missionær i de østlige Stater og i England og stiftede Sektens Blad „Den tusendaarige Stjærne". Da Joseph Smith blev myrdet 1844, valgtes Y., som da var Formand for Apostlene, til Prophet i hans Sted, og var 1846—47 Fører for Mormonernes Udvandring fra Illinois vester paa; han grundlagde (paa mexicansk Grund) Byen Deseret ved Saltsøen og ledede med stor Kløgt og Omsigt Landets Bebyggelse, samt ordnede det nye Samfund med streng hierarchisk Styrelse og factisk Udelukkelse af alle „Hedninger". Hans Magt forøgedes end mere, da han 1850 af Unionens Præsident udnævntes til Gouverneur i det nye oprettede Territorium Utah, og han forestod nu baade den verdslige og kirkelige Styrelse. Skjønt Utah 1858 blev besat af Unionstropper og en anden Gouverneur indsat, indtraadte ingen væsentlig Forskjel heri, og Y. forstod snildelig at undgaa al fremmed Indblanding i de ejendommelige Samfundsforhold. Først efter 1870 skred Unionsmyndighederne til at indskrænke Polygamiet og drage Mormonernes Ledere til Ansvar for deres tidligere Voldsgjerninger; men Y. døde 29 Aug. 1877, inden Retsforfølgningen naaede ham. Han efterlod sig 17 Hustruer (foruden de „aandelige") og 44 Børn.

Young, Edward [s. o.], engelsk Digter, f. 1681 i Hampshire, d. 1765, kom fra Westminsterskolen til Oxford, hvor han studerede Jura, traadte 1712 op som Hofmand og Digter og drog 1717 til Irland med Hertugen af Wharton. Da han ved dennes Død saa sig berøvet Haab om Forfremmelse, gik han over til den gejstlige Stand, skrev en poetisk Lovtale over Kongen og blev derfor udnævnt til Georg II.s Capellan. 1730 blev han Præst i Hertfordshire, giftede sig og skrev, efter at have mistet sin Hustru og efter at have lidt andre Tab i Familiekredsen, sit berømte Digt »Night-Thoughts« (1741) i et affilet, maniereret Sprog, men med Klang og Fylde i Rhythmen, hvor sentimental Naturbetragtning, græsk Mythologi og Christendom staa underlig mod hinanden. Digtet er i ni Sange eller „Nætter" og vandt stor Popularitet.

Ypern, d. s. s. Ylm.

Ypperstepræsten hos Jøderne var Overhovedet for Præstestanden (s. Hierarchi) og som saadan den ypperste Mand i Landet næst Kongen. Y. skulde efter Mosseloveus Bestemmelser være den ældste Søn i Arons Slægt; men den politiske Magt, som Y.s Stilling efterhaanden medførte, gav Anledning til, at denne Regel i Jødefolkets senere Tider ingenlunde overholdtes, og navnlig under det romerske Herredømme bleve Y. ofte med største Vilkaarlighed af- og indsatte af de fremmede Magthavere. Y.s vigtigste religiøse Gjerning var at bringe det store Forsoningsoffer ēn Gang om Aaret, paa den store Forsoningsfest. Først skulde han ofre for sine egne og sin Familieś Synder, for at blive ren og værdig til derefter at ofre for Folkets Synder. Naar han havde slagtet Offerdyrene i Forgaarden og skulde bære deres Blod ind i den egentlige Tempelbygning, maatte intet andet Menneske være til Stede i denne; men i Forgaarden laa Folkets Skarer, baade Præster, Leviter og Lægfolk, knælende i Bøn, medens Y. gik igjennem „det hellige" ind i „det allerhelligste", som ellers ingen Sinde maatte betrædes af noget Menneskes Fod (s. Tabernakel). Her stænkede han Offerets Blod paa Laaget af Pagtens Ark til symbolsk Betegnelse af, at baade han selv og Folket havde fortjent Døden for deres Synder og derfor i Ydmyghed tyede hen til Guds Naade med Bøn om at faa deres Synders Forladelse og med Løfte om fremtidig Lydighed og Retfærdighed (s. 3 Mosesb. XVI). I det nye Testament, navnlig i Brevet til Hebræerne, vises det, hvorledes Christus ved at ofre sig selv for Slægtens Synder har godtgjort sig som den sande Y., der ēn Gang for alle har bragt det for alle Tider og alle Slægter fuldgyldige Forsoningsoffer (jvfr. Offer, Præst).

Ypsilanti, græsk Slægt, der skal stamme fra en Landsby Ypsili ved Trapezunt, og som efter dette Riges Indtagelse 1461 flyttede til Fanar i Constantinopel. Alexander Y., f. 1726, var Hospodar i Valachiet 1774—77 og i Moldau 1787—90, samt paa ny i Valachiet 1796—98. Han styrede med Dygtighed og udgav den første Lovbog paa Rumænsk, men blev henrettet i Constantinopel i Jan. 1807 som mistænkt for Delagtighed i Sønnens Brøde. Denne, Constantin Y., blev 1799 Hospodar i Moldau og 1802 i Valachiet, men blev afsat 1806 som russisk-sindet og maatte flygte til Transsylvanien. Han kom siden tilbage med den russiske Hær og haabede at kunne omstøde det tyrkiske Herredømme, men blev ladt i Stikken af Russerne 1807 og tyede til Kijev, hvor han døde 1816. — Hans Søn, Alexander Y., f. 12 Dec. 1783, indtraadte 1809 i den russiske Garde, udmærkede sig i Krigen 1812—13 (mistede sin højre Haand i Slaget ved Dresden) og blev 1817 Generalmajor. Paavirket af Capodistrias overtog han 1820 Ledelsen af det græske Hetæri og fremkaldte i Marts 1821 en Rejsning i Rumænien, stolende paa russisk Hjælp; men svigtet fra denne Side ligesom Faderen maatte han allerede i Juni flygte for Tyrkernes Overmagt og holdtes i 6 Aar fangen paa østerrigske Fæstninger. D. 1 Aug. 1828. — Demetrius Y., den foreg.s Broder, f. 25 Dec.

1793, sendtes i Apr. 1821 for at lede Opstanden paa Peloponnes. Han blev ogsaa i Jan. n. A. valgt til Formand for Senatet, men fik ikke den egentlige Ledelse og trak sig derfor snart tilbage. 1823 afløste han dog for en kort Tid Maurokordatos som Formand i Regeringen. Y. viste stor Tapperhed ved Nauplias Forsvar 1825, blev 1828 udnævnt til Chef for Hæren og førte den i Grækernes sidste Kamp mod Tyrkerne i Sept. 1829, men trak sig n. A. tilbage og døde 16 Aug. 1832. — En Brodersøn, Gregor Y., f. 1835, døde 1886 som Grækenlands Afsending i Paris.

Yriarte [iriärte] ell. Iriarte, Ignacio, spansk Maler, f. 1620 i Azcoytia i Prov. Guipuzcoa, d. 1685 i Sevilla, Elev af Francisco Herrera i Sevilla, henvendte især sin Opmærksomhed paa Landskabsmaleriet, hvori han blev en betydelig Kunstner. I Mus. i Madrid er et Billede af ham, som forestiller et af Stormen knækket Træ. Han var Medstifter af Akademiet i Sevilla.

Yriarte, Tomas de [s. o.], s. Iriarte.

Yrieix, Saint [sængt iriëks], Stad i det franske Dep. Øvre-Vienne, 5 M. s. for Limoges. 3,600 I. Porcelænsfabrik. I Omegnen findes den fineste franske Porcelænsjord.

Yrsa. Af de to Lejrekonger, Brødrene Helge og Roar, tilbragte Helge sit Liv under Vaaben og Krige. At vinde den overmodige Dronning Oløf af Saxland blev et Maal for hans Ærgjerrighed, men beskæmmet af hende ponsede han paa Hævn og lokkede hende om Bord paa sit Skib, hvor han med hende avlede Y., der forstødt af Moderen sattes til at vogte Hjorden. Her traf den svenske Kong Adils hende, og indtaget af hendes store Skjønhed ægtede han hende. Senere bortførtes hun af Helge, som ligeledes ægtede hende. Da Oløf erfarede dette, forkyndte hun Helge deres nære Slægtskab, hvorpaa Y. forlod Helge og senere igjen blev gift med Adils, som hvis Dronning hun levede til sin Død. Helge kunde dog ikke glemme Y., og for at se hende drog han til Upsala, hvor Y. forgjæves søgte at forsone Kongerne; vel modtoges Helge med forstilt Venlighed, men paa Tilbagerejsen blev han overfalden og fældedes til stor Sorg for Y. Fra ovenstaaende, paa de islandske Kilder grundede Fremstilling afviger Saxos Beretning ikke lidet. Y.s Moder er her Thora, som Helge voldtager paa Øen Thors, senere Skuepladsen for Moderens Hævn. Derefter drager Helge fortvivlet paa Togt til Østerleden, hvor han finder Døden.

Ystad, Stabelstad paa Skaanes Sydkyst i Malmøhus Län, omtales allerede i 13de Aarh.; 7,989 I. (1888). 2 Kirker, højere Elementarskole, 2 Bankkontorer, Sparekasse; Skibsværft, flere Fabriker; god Havn, Handel med Korn. Ved 2 private Jærnbaner staar Y. i Forbindelse med den sydlige Stambane.

Yttrium, Y, et Metal, der som Silicat forekommer sammen med Erbium i nogle sjældne Mineraler, som Gadolinit, Yttrotantalit, Fergusonit o. fl. De blandede Ilter af Erbium og Y. opdagedes 1794 af Gadolin og kaldtes Ytterjord. Mosander fandt 1843, at denne Ytterjord bestod af flere Ilter, som han kaldte Yttrium-, Erbium- og Terbiumilte. Det sidste har imidlertid vist sig at være en Blanding af de to første med noget Didymilte. I øvrigt har Y. ingen almindelig Interesse.

Yucatán, en Halvø i Mellemamerika mellem Campêchebugten (den mexicanske Bugt) og Hondurasbugten (det caribiske Hav), bestaar af de mexicanske Stater Campêche og Y., det engelske Honduras og en Del af Republ. Guatemala. 3,000 □ M. med over 500,000 I., for største Delen Mayasindianere. Det er et fladt, slet vandet Land, hvis Hovedrigdom er Mahogni- og Campêchetræ, Indigo, Tobak, Sukkerrør og i den nyere Tid Bomuld. Landbruget er i stærk Tilbagegang paa Grund af de mange indre Uroligheder. Y. opdagedes 1506, men blev lidet paaagtet af Spanierne og først taget i Besiddelse 1527—41. Mange store Ruiner, især ved Merida, vidne om Mayafolkets omfattende Bygningsværker. Efter Mexicos Løsrivelse fra Spanien hørte Y. dertil, men stod kun i løs Forbindelse med Centralregeringen og var fra 1841 i flere Aar aldeles uafhængigt, ligesom ogsaa 1861—68.

Yucca, træagtige Planter af Liliefamilien med i Spidsen af Stammen eller i Grenspidserne samlede lange, linjeformede, stive og spidse Blade og temmelig store, hængende Blomster i en endestillet Blomsterstand. Slægtens Hjemstavn er det sydlige Nordamerika, Mexico og Mellemamerika, og flere Arter benyttes som Prydplanter.

Yuscarán, Bjergstad i Republ. Honduras i Mellemamerika, 12 M. s. ø. for Comayagua. 6,000 I. Sølvminer i Nærheden.

Yuste, Geronimo de San, Hieronymiterkloster i det spanske Landskab Estremadura, Provinsen Caceres og nær Staden Plasencia, ødelagt 1809 af den franske Marschal Soult og siden i Forfald. Her opholdt Kejser Carl V sig i de to sidste Aar af sit Liv og døde her 21 Sept. 1558.

Yverdon [iverdöng], tysk Iferten, Stad i det schweizerske Canton Pays de Vaud, ved den sydlige Ende af Neuchâtel Sø, 4½ M. n. for Lausanne. 6,000 I. Besøgte Svovlbade. Y. er især bekjendt fra Pestalozzis Opdragelsesanstalt, som bestod her fra 1805—25.

Yvetot [iv'tō], Stad i det franske Dep. Nedre-Seine, 3½ M. n. v. for Rouen. 7,900 I. Betydelig Lærredsindustri og Handel. Dannede fordum (indtil Revolutionen) med omliggende Egn et skattefrit District, som i 15de og første Halvdel af 16de Aarh. førte Titel af „Kongerige“.

Yvon, Adolphe [ivöng], fransk Tegner og Maler, f. 1817 i Eschweiler, en Lærling af Paul Delaroche, besøgte Rusland og malede Slagbilleder fra den første Napoleons Krige. Dog var det først efter at han, under Krimkrigen, havde set Virkeligheden med egne Øjne, at hans Billeder fik Betydning. „Stormen paa Malakov“ gav ham et anset Navn som Slagmaler, som hans Billeder fra den italienske Krig hævede endnu mere. I de senere Aar maler han især Portræter.

Z.

Z, i det græske Alphabet det 6te, i vort det 26de Bogstav; i oprindelig danske (saa vel som latinske) Ord findes det ikke, alle de med z skrevne Ord ere af fremmed Oprindelse. Z i Tysk betegner z Lyden ts, i Italiensk ts, undertiden ds, i de allerfleste andre Sprog, som Fransk, Engelsk, Hollandsk, de slaviske o. a., det forbruges at udtrykke det „bløde" s.

Zaardam [sahr] ell. **Saardam**, s. **Saandam**.

Zabern, fransk Saverne, Stad i det tyske Rigsland Elsaß-Lothringen, ved Marne-Rhin Kanalen og ved Jærnbanen fra Straßburg til Paris, 5 M. n. v. for Straßburg. 6,900 I. Livlig Industri og Tømmerhandel.

Zabier, s. **Sabæer**.

Zacatecas, højtliggende Bjærgstad i Republ. Mexico i Mellemamerika, 75 M. n. v. for Mexico. 60,000 I. Meget rige Sølvbjærgværker.

Zach, Franz, Friherre af, Mathematiker og Astronom, f. 1754 i Presburg, 1787—1806 Directeur for det nye Observatorium ved Gotha, derefter mest paa Rejser som sachsisk Overhofmester, d. af Cholera i Paris 1832. Han gjorde Gotha (ligesom senere Schumacher Altona) til et Slags astronomisk Centrum, saabe gjennem personlig Vejledning og gjennem de af ham udgivne „Geograph. Ephemeriden" og disses Fortsættelse, „Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmelskunde" (28 Bd., 1800—13). Han stiftede ogsaa »Correspondance astronomique« (13 Bd., Genua, 1818—25), der dog indeholdt mere Geographi end Astronomi, udgav Soltavler, en Stjærnekatalog (Gotha, 1804) osv.

Zachariae, Georg Carl Christian, f. 5 Nov. 1835 i Kjøbenhavn, gjennemgik den militære Højskole 1857—61 og deltog i Krigen 1864 som Adjudant ved Infanteri-Reserven og 4de Infanteri-Brigade. 1867 udnævntes han til Capitain af Fodfolket, 1882 til Oberstlieutenant, 1889 til Oberst af Generalstaben; siden 1888 har han været Stabschef ved 2den Generalcommando. Fra 1865 til 1884 var han knyttet til den militære Højskole og Officerskolen som Lærer i Topographi og Geodæsi. 1884 blev han Directeur for Gradmaalingen og valgtes paa Gradmaalingsconferencen i Berlin 1886 til Medlem af den internationale Gradmaalings permanente Commission. Af Geodæsien har han indlagt sig store Fortjenester ved sine udmærkede Lærebøger „De mindste Kvadraters Methode" (1871; 2den Udg. 1887) og „De geodætiske Hovedpunkter og deres Coordinater" (1876; oversat paa Tysk 1878), samt ved forskjellige mindre Afhandlinger i „Astronomische Nachrichten" og andre Tidsskrifter.

Zacharias, **Zacharja**, en af de 12 smaa Propheter, fulgte med Serubabel tilbage til Jerusalem fra det babyloniske Fangenskab og bidrog ved sine indtrængende Formaninger og mægtige Spaadomme betydelig til, at Templets Opførelse blev fuldendt. Hans Spaadomme, blandt hvilke findes flere af de vigtigste blandt alle de messianske Spaadomme, indeholdes i den Bog i det gamle Testament, der bærer hans Navn. — **Z.**, Johannes Døberens Fader, gift med Elisabeth, var jødisk Præst (Ev. Luc. 1, 5—25, 57—79).

Zachariä, Friedr. Wilh., tysk Digter, f. 1726 i Frankenhausen, kom 1743 som juridisk Student til Leipzig, hvor han mest gav sig af med Skjønliteratur og snart sluttede sig til Kredsen af de saakaldte „Bremer Beiträger" (s. **Tyskland**, **Litter.**). Efter at have fuldendt sine Studier i Göttingen blev han 1748 Lærer ved Carolinum i Braunschweig, 1761 Prof. poeseos smstds.; d. 1777. **Z.** var ikke i Besiddelse af stor skabende Evne; han digtede næsten altid efter fremmede, især engelske Mønstre, men han forstod at efterligne dem med en vis Selvstændighed og med betydelig sproglig og metrisk Færdighed og vandt stort Bifald hos sin Samtid. Hans alvorlige Poesier (episke og beskrivende Digtninger, Oder osv.) ere nu glemte, men hans komiske Heltedigte „Der Renommiste" (1744; ny Udg. 1840), „Phaëton", „Das Schnupftuch" o. fl., især det førstnævnte med dets interessante Skildring af det daværende tyske Studenterliv, ville bevare hans Navn. Hans fleste Arbejder udkom samlede under Titelen „Poetische Schriften" i 9 Bd., 1763—65.

Zachariä, Heinr. Alb., tysk Retslærd, f. 1806 i Hertugd. Gotha, blev 1835 Professor i Göttingen. Han udgav først en Række Skrifter om Strafferetten og forlangte 1846 store Reformer i den tyske Straffeproces (en Haandbog herom udkom 1861—68). Siden lagde **Z.** sig især efter Statsrettens Studium og udgav „Deutsches Staats- und Bundesrecht" (2 Bd., 1841—45, 3dje Opl. 1865—67) med tilsvarende Kildesamling „Die deutschen Verfassungsgesetze" (1855—62), samt en Mængde Afhandlinger om forekommende Stridsspørgsmaal, deriblandt flere om det slesvigholstenske Anliggende. 1848 var han Tillidsmand for Hannover ved Forbundsdagen og siden Medlem af den tyske Nationalforsamling; han valgtes 1867 til den nordtyske Rigsdag og blev s. A. livsvarigt Medlem af det preussiske Herrehus som Repræsentant for Göttingens Universitet. D. 1875.

Zacho, Christian, dansk Maler, f. 31 Marts 1843 ved Grenaa, kom i Malerlære og derefter til Kjøbenhavn, hvor han gjennemgik Kunstakademiet samtidig med, at han uddannede sig til Landskabsmaler under la Cours Vejledning. Han har udstillet siden 1865, og efter at han havde været udenlands flere Gange fra 1872—76 blev 1884 Udstillingsmedaillen tilkjendt ham; 1887 blev han Medlem af Plenarforsamlingen.

Zagazig, Stad i Ægypten, 9 M. n. ø. for Kairo, hvormed den er i Jærnbaneforbindelse, og ved Begyndelsen af Ferskvandskanalen, der fører Nilens Vande mod Øst til Suezkanalen.

Siden Anlæget af denne Kanal og Banen er Staden i betydelig Opkomst og har 19,000 J.

Zagora, Oldtidens Helikon, Bjerggruppe i Mellemgrækenland, det vestlige Bootien, mellem Søen Kopais og den korinthiske Bugt, 5,600 F. høj.

Zagreb, d. s. s. Agram.

Zahle, Sophus, f. 19 Marts 1797, dimitteret fra Herlufsholm, tog theologisk Embedsexamen 1822, blev Præst i et Landsbykald paa Sjælland, 1836 Hof- og Slotspræst i Kjøbenhavn, hvor han døde 30 Marts 1837. Som Student vandt han den for en Mindesang om Morten Luther udsatte Præmie og har blandt adskillige andre Digte ogsaa skrevet den bekjendt Regensvise „Kong Christian lægger ned sit Sværd". Efter hans Død udkom „Efterladte digteriske Arbejder" og 1843 et Bind „Digte". Han udgav 1834 efter Forfatterens Død H. L. Melchiors „Den danske Stats og Norges Pattedyr". — Hans Søn, Peter Christian Z., f. 15 Nov. 1825 nær ved Horsens, blev 1844 Student fra Herlufsholm og tog 1850 theologisk Examen, men studerede siden et Par Aar Retsvidenskab. 1858—61 var han med en kort Afbrydelse Folketingsmand og paa ny 1866—81. Han sluttede sig strax til Tscherning og var indtil 1864 en ivrig Talsmand for Helstaten; siden fulgte han C. Winther og hørte 1870—78 til det forenede Venstre. Skjønt han var baade velbegavet og kundskabsrig, øvede han ringe Indflydelse paa Grund af sin excentriske Holdning og sin uklare, barokke Taleform. Z. var desuden en produktiv Forfatter: et Par større Noveller, en lang Række politiske Flyveskrifter, „Mindeblade for Herlovianere" (1—2, 1850—59), en Levnedsskildring af K. L. Rahbek (1860), m. m. 1871 stiftede han „Folketidende for Midtsjælland" (i Ringsted), som han indtil 1877 selv redigerede. 1879 blev han Præst i Rubjerg og forflyttedes 1881 til Vallensved. — Hans Søster, Nathalie Z., f. 11 Juni 1827, optoges efter sine Forældres og Morforældres Død i Prof. D. F. Eschrichts Hus. Hun underviste 6 Aar i Privathuse, tog saa for Alvor fat paa sin Uddannelse, og efter at have underkastet sig Institutbestyrerindeexamen oprettede hun 1851 en „kvindelig Undervisningsanstalt for Lærerinder" i Forbindelse med et Pensionat; 1860 deltes denne „Privatlærerindeskole" i 4 Afdelinger. 1852 overtog hun en Pigeskole. Efter at Monrad 1859 havde indrettet en Almuelærerindeexamen, oprettede hun en „Almuelærerindeskole"; 1861 kom dertil en „almindelig Fortsættelsesskole" for unge Piger. 1877 voxede Skolecomplexet med en „Husholdningsskole" og et „Artiumscursus for Kvinder" tillige med en Art Højskole for unge Piger fra Communeskoler; endelig 1882 med „Examensklasser til almindel. Forberedelsesexamen" i Flugt med Pigeskolens øverste Klasser. Tilbage at oprette staar efter hendes Plan endnu et „højere Lærerindecursus" under Statens Medvirkning og Control og med afsluttende Prøve. 1885 gik alle disse Skoler fra at være en hende tilhørende, privat Virksomhed over til at være en Institution under Navn af „N. Zahles Skole", af hvilken hun dog har forbeholdt sig den øverste Styrelse. I to Lejlighedsskrifter har hun udtalt sine Tanker „Om Kvindens Uddannelse her i Landet". Gjennem Elever fra den opløste „Dannekvindeskole" havde hendes Skole optaget grundtvigske Elementer; hendes Kjendskab til Grundtvigs Tankegang udvidedes, og hun søgte i stigende Grad Raad og Paavirkning inden for den grundtvigske Kreds. Den ledende Tanke blev for hende „Kvindens indre Emancipation" gjennem voxende Kundskab og Indsigt, med Viden, ikke Uvidenhed til Skjærm for Kvindeligheden, og Kvindens „Uafhængighed af Manden", Hævdelsen af Mennesket i Kvinden, gjennem Evnen til Selverhverv. Den unge Piges Skolegang forlænget til 18—19 Aars Alderen; Overgangsalderen særlig anvendt til Øvelse i praktisk Husgjerning; Aarene derefter Physiologi og Sundhedslære optagne i Undervisningen; det frie Studium holdt oppe ved Siden af Examenslæsningen — ere Yndlingstanker hos hende. Baade hendes theoretiske og praktiske Virksomhed har faaet sit Præg gjennem en ejendommelig Forbindelse hos hende af en vis Frygtsomhed eller Langsomhed over for det ny paa den ene Side og paa den anden Side en Trang til altid at gaa i Spidsen for Udviklingen. Mer end de fleste har hun forstaaet at samle om sin Person de Kræfter, hendes Værk har krævet.

Zahlkassen kaldtes siden 1680 i Danmark den Del af Statskassen, hvori de directe Skatter indbetaltes; 1848 gik den tillige med Statsgjælds-Directionens Kasse op i Finanshovedkassen. I Norge er Z. vedblivende Navnet paa det Kontor i Finansdepartementet, hvori Statens Indtægter indgaa, og hvor Udbetaling sker.

Zahn, Joh. Karl Wilhelm, tysk Architekt og Maler, f. 1800 i Rodenburg i Hessen, d. 1871 i Berlin, uddannede sig i Kassel og senere i Paris, hvorefter han i Italien især kastede sig over Studiet af græske og romerske Kunstlevninger, navnlig i Pompeji og Herculanum. Allerede fra 1828 af begyndte han Udgivelsen af Ornamenter og Malerier fra disse Ruiner, og dette Værk, hvoraf 3dje Række sluttedes 1859, har haft overordentlig Betydning for Studiet af Oldtidens decorative Kunst, ligesom det til Stadighed bruges til forberedende Studium.

Zahn, Theodor, en af de mest ansete lutherske Theologer i vor Tid, f. 10 Oct. 1838 i Mörs i Rhinprovinsen, blev 1871 theol. Prof. i Göttingen, 1877 i Kiel og 1878 i Erlangen. Han har navnlig gjort sig bekjendt ved en Række meget dygtige Arbejder over de apostoliske Fædre og over den nytestamentlige Kanons Historie.

Zahrtmann, Christ. Christoffer, dansk Søofficer, f. 21 Dec. 1793 i Viborg, Præstesøn, blev 1810 Lieutenant i Flaaden og deltog 1812 i Kampen ved Lyngør. Fra 1819 var han i flere Aar Medhjælper for Schumacher ved Gradmaalingen, blev 1826 Capitainlieutenant og s. A. Directeur for Søkortarchivet, hvilken Stilling han beholdt til sin Død. 1836 blev han Capitain, 1839 Adjudant hos Kongen og 1843 Commandeurcapitain. Efter nogen Tøven overtog han i Apr. 1848 Marineministeriet og

[?]yrede det indtil Aug. 1850; han blev 1851 [K]ontre- og 1852 Viceadmiral. D. 15 Apr. [1]858. Z. deltog 1831 i det varme Ordskifte [o]m Danmarks Forsvar med et lille Skrift, der [s]tærkt hævdede Flaadens Betydning som Dan[m]arks væsentligste Værn. Siden skrev han et [p]ar Afhandlinger over Emner af dansk Sø[kri]gshistorie og om Venezianerne Zenis Rejser; [o]gsaa udarbejdede han „Den danske Lods" [1]843). — En Brodersøn, Peter Henrik Kri[sti]an Z., f. 31 Marts 1843 i Rønne, blev Stu[d]ent 1862 og gjennemgik Kunstakademiet til 1868. Han vandt 1871 og 1878 den Neu[h]ausenske Pengepræmie og 1874 den mindre [G]uldmedaille, hvorpaa han 1875—76 var to [A]ar udenlands med Akademiets Rejsestipen[d]ium. Af hans Arbejder kunne fremhæves hans [f]orskjellige Skildringer af Leonora Christina, [e]fter Motiver fra dennes „Jammers-Minde", [o]g „Scene fra Christian VII.s Hof" samt ad[s]killige livfulde Genre- og Landskabsbilleder [f]ra Italien og Grækenland.

Zakynthos ell. Zante, Oldtidens Zakynthos, [e]n af de til Grækenland hørende joniske Øer, [l]igger ud for Kysten af Elis. 7¾ ▢ M. med 44,100 I. Den er udmærket frugtbar og frem[b]ringer Korender, Vin, Olje og Sydfrugter. Hovedstaden Z. med 16,800 I. ligger paa Øst[k]ysten, er Sæde for en græsk Ærkebiskop og [e]n romersk-katholsk Biskop, har flere smukke Kirker med mange Billeder, et Tøjhus, nogle Fabriker og livlig Handel og Skibsfart. God [o]g sikker Havn. Staden er smukt bygget i [i]taliensk Stil.

Zaláthna, s. Goldenmarkt.

Zaleski, Josef Bohdan, fremragende polsk Digter, f. 14 Febr. 1802 i Bohaterka i Nær[h]eden af Kijev, blev opdraget hos en simpel Bondekone og fik herved Lejlighed til at stifte Bekjendtskab med den russiske Folkepoesi. Efter [a]t have gaaet i Skole hos Basilianermunkene [i] Human rejste han 1820 til Warschau for at [st]udere ved Universitetet; her paavirkedes han [st]ærkt af Brodzinski. Den mislykkede Opstand [1]830, der havde gjort Z. baade til Soldat og [R]igsdagsdeputeret for hans Fødeegn, nødte [h]am til at forlade Fædrelandet og drage til [F]rankrig. 1838 udgav hans Venner hans [fø]rste Samling Digte, der senere er bleven [e]fterfulgt af mangfoldige andre, sidst 1877. Z. [e]r fortrinsvis lyrisk Digter. Hans Emne er [e]gentlig kun ét: Ukraine med dens Befolkning, [sæ]rlig den fri Kosak, dens Steppenatur og dens [st]ore Flod, Dnjepr. Hans Stil er den rus[si]ske Folkevises, og det er hans store Fortjeneste, [a]t han paa en Tid, hvor Ukraines Folkepoesi [v]ar aldeles ukjendt, sammen med nogle faa [a]ndre, især Goszczynski og Malczewski (den [s]aakaldte ukrainske Digterskole), har efterlignet [d]en og for sit eget Vedkommende omstøbt den [i] en saa mesterlig Form, at han i denne Hen[s]eende ikke overgaas af nogen anden polsk Digter. Højst staar han i sine lyriske Smaa[d]igte. Melancholien kommer til Orde i hans [»]Dumy« ell. »Dumki«, den lette Livsglæde i [»]Szumki« og »Rusalki«, Stoltheden over Kosak[k]ernes store Fortid i de episk-lyriske »Czajki«, [m]it gjennemtrængt af Hjemve og inderlig Kjær[li]ghed til Naturen. Han har ogsaa forfattet to omfangsrige episke Arbejder, »Damian Wiśniowiecki« og „Fyrstinde Hanka", men ikke fuldendt dem. Z. var en stærkt udpræget Personlighed, der inden for sit noget snævre Omraade hurtig naaede sin højeste Udvikling. I Paris sluttede han et inderligt Venskab med Mickiewicz, der bidrog til at uddybe hans i Forvejen inderlige religiøse Følelse, saaledes som den fremtræder i „Den hellige Familie" (1851), en noget overvurderet Skildring af Christi Barndom. 1841 udkom „Aanden fra Steppen", en Fremstilling af de vigtigste Punkter i Verdenshistorien i dens Forhold til Polen, udmærket ved den fine Stemning, men noget uklar i Tanken. Indblanding af det religiøse Element paa urette Sted og Hang til Propheti og Mystik har i betydelig Grad skadet hans senere, temmelig sparsomme Produktion („Sangerens Oratorium", 1866). D. 31 Marts 1886 i Villepreux ved Versailles. (S. A.).

Zaleukos, Grækernes ældste Lovgiver, levede c. 660 f. Chr. og skal have forfattet Love for de epizephyriske Lokrer i Nedreitalien. Man kjender intet hverken til hans Liv eller til Indholdet af hans Love.

Załuski, Joseph Andreas, polsk Bibliophil, f. 1702, levede en Tid lang i Lothringen hos Stanislaus Leszczyński, for hvis Kongevalg han 1733 havde virket, men vendte siden tilbage til Polen og blev Biskop. Da han paa Rigsdagen 1766 virkede ivrig mod de af Rusland beskyttede Dissidenter, blev han af Repnin bortført til Kaluga og holdt fangen indtil 1773. D. 1774. Z. samlede et Bibliothek paa 280,000 Bind, som han 1748 opstillede i en egen Bygning i Warschau og aabnede for Almenheden. Ved sit Testament skjænkede han det til det polske Folk, men 1795 blev det ført til St. Petersborg og indlemmet i det kejserlige Bibliothek.

Zama, Stad i Numidien, som laa ved det nuvær. Sidi-Amor-Djebidi mellem Sicca og Hadrumetum, var Kong Jubas Residens og er historisk bekjendt ved det i Nærheden af Staden leverede berømte Slag 202 f. Chr., i hvilket Hannibal blev overvunden af P. Cornelius Scipio (Africanus d. ældre).

Zamachshari, Abu-l-Kasim Mahmud, f. 1074, d. 1142 eller 1144, en af Arabernes berømteste og bedste Forfattere, skrev under et langt Ophold i Mekka, der skaffede ham Tilnavnet „Djâr-allah" (Herrens Gjæst), en vidtløftig Koran-Commentar, kaldet »Kashshâf«, udgivet af Lee (Calcutta, 1856). Iblandt hans øvrige Arbejder ere udgivne en Samling af Tankesprog, bekjendt under Navnet „de gyldne Halsbaand", paa Arab. ved v. Hammer (1835), senere med fransk Oversættelse ved Barbier de Meynard (Par. 1875) og paa Tysk ved Weil og Fleischer; en lignende Samling, kaldet »Nawâbigh-el-Kelim« (d. e. Tanker), er ligeledes udg. af Barbier de Meynard (1876); en arab. Grammatik »al-Mufassal« (udg. af I. P. Broch 1859; 2den Udg. 1879); et arab.-pers. Lexikon, »Muqaddimat-ul-Adab«, ved I. Wetzstein (Leipzig 1850); et geogr. Lexikon »Kitabu-l-Djibâl« ved de Grave (Leiden, 1856).

Zambo, den almindeligste Benævnelse i Ethnographien for det blandede Afkom af Negre

og amerikanske Indianere. I de forhenværende spanske Lande faa de ogsaa mange andre Øgenavne, f. Ex. Mamlucos. De fleste Z. ere kraftige Mennesker med mere afrikanske end amerikanske Legemsformer. Stamordet, spansk zambo (egtl. krumbenet), betegner en Blanding af Neger og Mulat.

Zambōnis Søjle, s. Galvanisme.

Zamōra, befæstet Stad i den spanske Prov. Leon, ved Floden Duero, 17 M. s. til v. for Leon. 14,100 I. Smuk Bro over Floden. Gotisk Domkirke med San Ildefonsos Gravmæle.

Zamōra, Antonio de, spansk Dramatiker fra Begyndelsen af 18de Aarh., Kammerherre hos Philip V, et af de sidste Efterskud af den gamle dramatiske spanske Tradition, der i Stykker som »Mazariegos y Monsalves« efterlignede Calderon og i »El hechizado por fuerza« levede et lystigt, farceagtigt Intriguestykke. Hans »Don Juan«, en Bearbejdelse af Tirsos de Molinas »El burlador de Sevilla«, har nærmest været Mønster for den berømte Operas Text. D. 1722.

Zămość [mosjitsj], s. Zamość.

Zamoyski, Jan [möj], polsk Statsmand og Feltherre, f. 1541, vendte efter at have studeret i Udlandet 1565 tilbage til Polen og blev af Sigismund II ansat i Statens Tjeneste. Han afgjorde 1573 Henrik af Anjous og 1575 Stephan Bathoris Valg til Konge, blev under denne Polens Storkansler og Kronfeltherre og kæmpede i Forening med Kongen heldig mod Russerne. Efter Stephan Bathoris Død kunde Z. let selv være bleven Konge, men han virkede for Sigismund III.s Valg og vedblev, skjønt han af denne blev lønnet med Utaknemmelighed, at tjene sit Land, beskyttede Polens Grænser mod Tyrkerne og Kosakkerne, kæmpede heldig mod Svenskerne 1602 i Livland og fremmede Videnskaberne. D. 1605. — **Andreas**, Greve af Z., f. 1716, d. 1792, var først i sachsisk Krigstjeneste, vendte 1754 tilbage til Polen og blev 1764 Storkansler, men nedlagde 1767 paa Grund af Repnins Voldshandlinger denne Post. Dog udarbejdede han 1776 efter Rigsdagens Paalæg en Lovsamling, hvori tredje Stands Rettigheder bleve fastsatte, men Rigsdagen forkastede 1780 denne Samling, og dens Grundsætninger bleve først godkjendte ved Constitutionen 1791. Paa sine omfattende Godser afskaffede han Livegenskabet. — **Hans Sønnesøn**, Andreas, f. 1800, viste sig tidlig som en dygtig Landmand, blev derfor 1823 Directeur for Landbrugsafdelingen i Indenrigsministeriet og var 1831 en kort Tid selv Minister under Opstanden. Han søgte senere (ligesom Széchenyi i Ungarn) at forberede Landets Frihed ved at fremme den materielle Udvikling, begyndte at frigive sine Bønder og grundlagde Dampskibsfarten paa Weichsel og 1857 det store landøkonomiske Selskab, der ligesom det italienske 1847 (under Cavours Ledelse) blev Samlingspunktet for de maadeholdne Frihedsbestræbelser. Han øvede 1861—62 stor Indflydelse i Polen, men da Selskabet opløstes i Aug. 1862, traadte han i Opposition imod Wielopolski og blev derfor landsforvist. Siden 1870 levede han i Krakow og døde 1874.

Zampiēri, Domenico, almindelig kaldet Domenichino, en af den senere italienske Skoles anseligste Malere, f. 1581 i Bologna, var først Elev af Calvaert og senere af Ludovico Caracci i Rom, sammen med Agostino og Annibale, hvis berømteste Efterfølgere han og Guido Reni vare. Hans vigtigste Arbejder i Fresco findes i Domkirken i Fano og i S. Andrea della Valle i Rom, hvor navnlig de 4 Evangelister i Svikkerne ere berømte. Blandt hans Oliemalerier ejer Rom to af hans bedste, nemlig „Den hellige Hieronimus's Communion" i Vaticanet og „Dianas Jagt" i Palazzo Borghese. Bologna kan opvise 3 interessante Alterbilleder af Z., der ligeledes i Paris i ikke mindre end 14 Billeder er smukt repræsenteret. Ogsaa i de fleste andre offentlige og større private Samlinger findes værdifulde Billeder af ham. Hans Billeder udmærke sig ved Storladenhed i Tegningen, Ynde og Skjønhed i Ansigtstyperne og, i hans bedste Billeder, en kraftig Farve. Paa Grund af ugunstige Forhold i Rom tog han med Slutningen af sit Liv til Napoli, hvor han tilbragte sine sidste Aar i Tungsind og døde 1641.

Zanardēlli, Giuseppe, italiensk Statsmand, f. 1829 i Brescia, deltog allerede 1848—49 i Frihedskampen og blev 1859 Advocat i sin Hjemstavn. 1861 blev han Deputeret og var 1866 en Tid lang kongelig Commissær i Provinsen Belluno. 1876—77 var han Minister for de offentlige Arbejder i Italiens første Venstreministerium; han var 1878 og var atter 1881—83 Justitsminister, i hvilken Stilling han var saare virksom for Valgrettens Udvidelse. Han hørte derefter til det saakaldte „Pentarchi", men blev i Aug. 1887 Justitsminister under Crispi og gjennemførte en for hele Italien fælles Straffelovbog, et Arbejde, paa hvilket der er blevet arbejdet, siden Italiens Enhed blev til Virkelighed, men som hidtil var strandet paa Uenigheden om Dødsstraffen; denne er nu afskaffet ved nævnte Lov. Han har udgivet »Discorso inaugurale del collegio degli avocati di Brescia« (1875); »Discorso sullo scrutinio di lista« (1882); »L'Avocatura« (1879); »Discorso sul nuovo codice penale« (1888).

Zander, Jon. Gustaf Wilh., svensk Læge, f. 29 Marts 1835 i Stockholm, studerede dels i Upsala, dels i Stockholm, hvor han 1864 tog medic. Licentiatexamen. Her oprettede han ogsaa 1865 et medico-mechanisk Institut for Sygegymnastik, i hvilket Øjemed han har construeret adskillige Apparater, der have vundet ikke ringe Opmærksomhed. 1877 blev han Med.-doctor i Upsala; siden 1880 er han Docent i medic. Gymnastik ved det Carolinske medic.-chirurg. Institut i Stockholm.

Zanesville [sæhnsvill], Stad i Ohio i de forenede Stater i Nordamerika, ved Floden Muskingum, 31 M. ø. n. ø. for Cincinnati. 18,100 I. Kul- og Jærnværker i Omegnen. Storartede Kornmøller og betydelig Industri.

Zanētti, Antonio Maria, Greve, italiensk Kunstforfatter og Samler, f. 1680 i Venezia, d. 1757, har Fortjenesten af at have gjenopvakt den Kunst, at trykke Træsnit ved Hjælp af flere Plader (Clair-obscur). — Hans Neveu,

Antonio Maria Z. di Alessandro, f. 1716, d. 1778, var Bibliothekar ved S. Marco og har gjort sig fortjent af Venezias Kunsthistorie ved Udgivelsen af flere Billedværker.

Zangenberg, Christian Emil, dansk Skuespiller, f. i Kjøbenhavn 27 Sept. 1858, begyndte i en ung Alder sin Virksomhed som omrejsende Skuespiller, gik 1877 til Casino og blev derpaa engageret af det kongel. Theater, paa hvilket han debuterede 2 Sept. 1881 som Richard i „En Valkyrie“. Ved det kongel. Theater fik han efterhaanden en ikke ringe Anvendelse som Bonvivant og Vaudevilleelsker, men stræbte stadig fremad og har ikke uden Held givet sig i Kast med større kunstneriske Opgaver, f. Ex. Broder Kaj i „Broder Rus“ og Axel i „Axel og Valborg“.

Zanguebar, s. **Sansibar**.

Zankov, Dragan, bulgarsk Politiker, f. 1827, uddannede i Rusland og Østerrig og blev tyrkisk Embedsmand i sit Fædreland. 1876 medvirkede Z. sammen med Gladstone til et Klageskrift over Tyrkernes Grusomheder i Bulgarien og hørte siden 1878 til den radicale Fløj i den nye Nationalforsamling. I Apr. 1880 blev han Førsteminister og i Dec. s. A. Indenrigsminister under Karavelov, men de fjærnedes begge i Maj 1881, og Z. blev Febr.—Oct. interneret for sin Agitation imod Regeringen. Derimod forbandt han sig i Sommeren 1883 med det conservative Parti for at fortrænge de russiske Generaler, medvirkede til Forfatningens Gjenoprettelse og blev Sept. 1883—Juli 1884 Første- og Indenrigsminister. Men efter den Tid traadte han i Spidsen for det russiske Parti og havde en vigtig Del i Fyrst Alexanders Afsættelse i Aug. 1886. Da han hverken i Bulgarien eller i Constantinopel kunde vinde Indgang for sine Raad, drog han 1888 til Rusland.

Zante, s. **Zakynthos**.

Zapolya [såpollja] er Navnet paa en mægtig ungarsk Familie. — **Stephan Z.**, Feltherre under Kong Matthias Corvinus og Voivod af Transsylvanien, blev efter Erobringen af Østerrig, der især skyldtes ham, Statholder i dette Land. Efter Matthias Corvinus's Død understøttede han Ladislaus VII.s Valg til Konge i Ungarn og døde 1499, just som han vilde begynde et Tog mod Tyrkerne. — Hans Søn, **Johan Z.**, blev 1510 Voivod af Transsylvanien, undlod at ile Kong Ludvig II af Ungarn til Hjælp mod Tyrkerne, hvorved han blev Hovedaarsagen til dennes Nederlag og Fald ved Mohács 1526, og lod sig derpaa vælge til Konge i Ungarn, i hvilken Egenskab han hyldede Sultan Soliman II for at faa Bistand af ham mod Ferdinand II af Østerrig. Efter en langvarig Krig lod han sig dog nøje med Transsylvanien, et lille Stykke af Øvre-Ungarn og Kongetitlen. Han døde 1540. Men Kampen mod Habsburgerne fornyedes under hans Søn **Johan Sigismund**, der ligeledes understøttedes af Tyrkerne. — Stephan Z.s Datter, **Barbara Z.**, var gift med den polske Konge Sigismund I og døde 1515.

Zara, Hovedstaden i det østerrigske Kongerige Dalmatien ved Adriaterhavet, under 44° 5' n. Br., 65 M. s. til v. for Wien. 11,900 I. Den er Sæde for Kronlandets øverste Administration, en romersk-katholsk Ærkebiskop, en græsk Biskop, flere gejstlige Læreanstalter og har et Museum, Theater og Arsenal. Den ligger paa en smal Landtunge, har regelmæssige, godt brolagte Hovedgader, flere anselige katholske Kirker, hvoriblandt Kathedralkirken fra det 13de Aarh., Mariekirken med smukke Malerier, Simeonskirken med talrige Reliquier, en græsk Kirke og flere Klostre. Krigshavn for mindre Skibe. Handelen er ubetydelig; den vigtigste industrielle Virksomhed er Silke- og Uldvæverier samt Tilvirkning af Liqueurer (Maraschino di Zara). Mangelen paa Drikkevand er søgt afhjulpen ved store Cisterner, men den føles ofte haardt. — Z. er en gammel Stad, som Kejser Augustus indlemmede i Romerriget under Navnet Jadera, og som senere var under veneziansk Herredømme. Den nærmeste Omegn er meget øde.

Zaragoza, Romernes Cæsarea Augusta (hvoraf det nuvær. Navn), befæstet Hovedstad i den spanske Prov. Aragonien, paa en frugtbar Slette ved Ebro, 39 M. n. ø. for Madrid. 92,400 I. (1887). Sæde for en Ærkebiskop og Generalcapitainen over Aragonien. Universitet, stor Kathedralkirke, vor Fruekirke med undergjørende Mariabillede, Børs, Theater, maurisk Castel. Livlig Industri i Uld-, Silke- og Bomuldsstoffer og omfattende Handel, særlig med Vin. — Z. blev 1017 Hovedstad i et eget maurisk Rige og 1118 Hovedstad for Kongeriget Aragonien, men tabte sin Betydning, da Kongesædet flyttedes ved Aragoniens Forening med Castilien 1479 og ved Amerikas snart efter følgende Opdagelse. Byen blev navnkundig ved det udholdende og heltemodige Forsvar, som dens Indbyggere under Palafox gjorde imod Franskmændene, først i Juni—Aug. 1808 og siden 20 Dec. 1808—21 Febr. 1809. I de sidste tre Uger kæmpedes i Gaderne fra Hus til Hus. I alt omkom i Z. 54,000 Mennesker, deraf 14,000 Soldater, dels i Kampene, dels af Sygdom.

Zárate, Francisco Lopez de, spansk Digter, f. c. 1580 i Logroño, var i sin Ungdom Kriger og gjorde mange Rejser, fik siden ved Hertugen af Lermas Gunst en Stilling som Secretær i Udenrigsministeriet, men faldt rimeligvis med sin Velynder og tilbragte Aarene til sin Død 1668 i Fattigdom. 1619 udkom hans lyriske Digte »Silvas«, hvor Eklogerne ere det bedste. Hans episke Digte og Dramaer ere trods skjønne Enkeltheder uden Betydning. — Hans Samtidige **Fernando de Z.** er bekjendt dels som en kyndig og behændig Dramatiker (»Mudarse por mejorarse« o. fl.), dels som mystisk-asketisk orthodox Lyriker.

Zárate, Gil y [hhil i], s. **Gil y Zárate**.

Zarizyn, Stad i det russiske Gouv. Saratov, ved Volgas højre Bred, 45 M. s. til v. for Saratov. 36,000 I. (1885). Mineralkilder, vigtig Havedyrkning og Kvægavl.

Zarlino, Giuseppe, f. 1517 i Chioggia ved Venezia, d. 1590 som Capelmester ved Marcuskirken i Venezia, var Elev af Willaert. Som Componist synes han efter de faa Ting af ham, der ere bevarede, ikke særlig fremragende, men som Musiktheoretiker gjorde han Epoche.

Hans Skrifter, blandt hvilke »Istituzioni harmoniche« (1558) er det betydeligste, behandle med stor Grundighed baade theoretiske og praktiske Spørgsmaal i Musiken. Han paaviste bl. a. Manglerne ved den græske Beregning af Intervallerne og udfandt det nuværende tempererede, saakaldte rene diatoniske System, hvorved den store og lille Ters og Sext bleve consonerende Intervaller, og først fra hans Tid begyndte Componisterne at bruge Tersen i Slutningsaccorden, medens man tidligere enten sluttede med Grundtonen og dens Octav eller med Grundtonen og dens Octav og Kvint.

Zarncke, Friedr., tysk Germanist, f. 7 Juli 1825 i Mecklenburg-Schwerin, studerede i Rostock, Leipzig og Berlin, stiftede 1850 i Leipzig „Literarisches Zentralblatt" (anset Organ for videnskabelig Kritik), som han endnu redigerer, og udnævntes 1858 til Professor i tysk Sprog og Literatur smsts. Til hans betydeligste Arbejder høre Udgaverne af Seb. Brants „Narrenschiff" (1854) og af „Nibelungenlied" (1856, 12te Opl. 1889), til hvilken sidste slutte sig „Zur Nibelungenfrage" (1854) og „Beiträge zur Erläuterung und Geschichte des Nibelungenliedes" (1857), „Über den fünffüßigen Jambus" (1865), „Der Priester Johannes" (2 Bd., 1876—79) samt „Die deutschen Universitäten im Mittelalter" (1857) og flere Skrifter til Leipziger Universitetets Historie. Fremhæves maa ogsaa hans Andel i den af Benecke grundlagte „Mittelhochdeutsches Wörterbuch" (3 Bd., 1847—67).

Zárskoje-Selō, s. Czarskoje-Selo.

Zarzuela, sp., et kortere Skuespil, Lystspil med Sange, en ejendommelig spansk Art af komisk Opera, Operette eller musikalsk Farce. Denne i Spanien meget yndede Genres Componist kaldes Zarzuelero.

Zastrow, Heinr. Ad. v., tysk General, f. 1801 i en gl. pommersk Adelsslægt, blev 1819 Lieutenant i den preussiske Garde og 1841 Capitain. I Apr. 1848 indtraadte han som Bataillonscommandeur i den slesvigholstenske Hær og deltog 1849 i Slagene ved Kolding og Fredericia, men hjemkaldtes 1850. Han rykkede efterhaanden op til Generalmajor (1863) og forestod s. A. Grænsespærringen mod Polen. Han udmærkede sig 1866 ved Königgrätz, blev derefter Chef for det westfalske Hærcorps og gjorde god Tjeneste i Krigen 1870, især ved Gravelotte og under Metz's Belejring. Senere indtog han Thionville og nogle andre Fæstninger. Efter Krigen fik han sin Afsked, men tillige en Dotation; d. 1875.

Zauner, Franz, adlet under Navnet Edler von Feldpaten, østerrigsk Billedhugger, f. 1746 i Feldpaten i Inndalen, d. 1822 i Wien, virkede som Kunstner og Lærer i Wien og modellerede Rytterstatuen af Kejser Joseph II, der blev støbt i Bronze og opstillet 1806; den er hans Hovedværk og regnes for et udmærket Arbejde. For øvrigt nævnes „Klio", der tilhørte Fyrst Kaunitz, Mindesmærket over Leopold II i Augustinerkirken og to Karyatider.

Zebaoth (hebr., d. e. Hærskarerne) bruges i Forbindelse med de hebraiske Navne paa Gud for at betegne ham som „de himmelske Hærskarers Gud".

Zebedæus, Fisker ved Gennesareth Sø, var Fader til Apostlene Jakob og Johannes. Hans Hustru, Salome, synes at have været Søster til Maria, Jesu Moder.

Zebra, s. Tigerhest.

Zebu-Oxen afviger fra den almindelige Oxe ved finere Bygning af Lemmerne, en blød og kort Haarklædning og 1 eller 2 Fedtpukler paa Ryggen; Farven er i Almindelighed graa, rød eller gulbrun, stundum broget eller hvid. Der gives baade kullede og hornede Racer af denne Oxeform, som er udbredt over Indien, Persien, Arabien og en Del af Afrika; den er bleven anset for blot at være en Afart af den almindelige Oxe, men er maaske snarest en egen Art, hvis vilde Stamform er forsvunden eller i alt Fald ukjendt.

Zecchino, ældre italiensk Guldmønt, som i Venezia havde en Finhed af 993,[illegible] Tusendedele og en Værdi af 8 Kr. 58 Øre, i Toscana en Finhed af næsten 1,000 Tusendedele og en Værdi af 8 Kr. 65 Øre.

Zechsten, i Geognosien en lagdelt, som oftest magnesiaholdende, graa Kalksten. Zechsteinformationen afslutter den palæozoiske Gruppe og er det yngste Led af den permiske Formation, der ogsaa kaldes Dyas. Den forekommer især i Thüringen, England og Rusland og bestaar af en øvre Afdeling med Stinksten, Dolomit, Gips og Stensalt og en nedre Afdeling, hvori træffes Zechsten og en bituminøs Mergelskifer, Kobberskiferen. Navnet „Zechsten" hidrører fra de mange Gruber (Zechen), der i Thüringen ere anlagte igjennem ovennævnte Kalksten for at naa de dybere liggende Skifere, der her ligesom i Rusland indeholde Kobbermalm.

Zedechias, den sidste Konge i Juda Rige, hed egentlig Matanja og var Kong Josias's yngste Søn. Den babyloniske Konge Nebuchadnezar afsatte hans Brodersøn Jojachin fra Kongeværdigheden og satte Z. paa Tronen 599 f. Chr., men 9 Aar efter forsøgte Z. trods Propheten Jeremias's Advarsler at rive sig løs fra Nebuchadnezars Overherredømme; derpaa brød en babylonisk Hær ind i Landet, og efter 2 Aars Belejring blev Jerusalem indtaget (588) og ødelagt, Folket ført i Landflygtighed til Babylon, og Z. selv fik grusom Straf for sin Troløshed. Hans Sønner bleve henrettede i hans Paasyn, derpaa bleve hans Øjne udstukne, og han blev lagt i Lænker og ført som Fange til Babylon. — Z., en falsk Prophet, Propheten Jeremias's Modstander, bidrog ved sine falske Spaadomme væsentlig til Kong Z.s taabelige Forsøg paa at gjøre sig uafhængig af Babylon.

Zedlitz, Jos. Christian, Friherre af, tysk Digter, f. 28 Febr. 1790 i det østerrigske Schlesien, fik Undervisning i Gymnasiet i Breslau, kom 1806 ind i et østerrigsk Husarregiment, var Ordonnansofficer hos Fyrst Hohenzollern i Felttoget 1809, men tog kort efter sin Afsked og helligede sig til Driften af sine ungarske Godser samt til literær Beskæftigelse. 1837 blev han ansat i Udenrigsministeriet og brugtes af Metter-

lich i Pressen; senere blev han tillige Chargé d'affaires i Wien for flere mellemtyske Smaastater. Hans ejendommeligste og værdifuldeste Frembringelse er Canzonesamlingen „Todtenkränze" (1827); blandt hans øvrige Digte („Gedichte", 1832, 5te Opl. 1855) er Balladen „Die nächtliche Heerschau" bleven vidtberømt. Af hans ofte efter spanske Forbilleder bearbejdede Theaterstykker („Dramat. Werke", 4 Bd., 1830—36) ere „Der Stern von Sevilla", „Kerker und Krone" og „Herr und Sklave" de mest bekjendte. 1836 udgav han en vellykket Oversættelse af Byrons „Childe Harold", 1843 den yndefulde romantiske Æventyrdigtning „Waldfräulein", 1849—50 „Soldatenbüchlein", Sange for den østerrigske Hær. Z. er en gjennemdannet og fin Kunstnernatur, men der er noget ubestemt henflydende i hans digteriske Physiognomi, ligesom det i hans politiske Liv skortede ham paa fast Overbevisning. D. 16 Marts 1862 i Wien.

Zeeland, Prov. af Kongeriget Nederlandene, bestaar dels af flere af Floden Scheldes Mundinger dannede Øer, dels af en n. for Gent liggende Del af Fastlandet, det saakaldte Statsflandern. 32 □ M. med 201,800 I. (1889). Øerne, af hvilke de vigtigste ere: Walcheren, Zuid-Beveland, Noord-Beveland, Schouwen og Tholen, have fed og frugtbar Jordbund og beskyttes ved mægtige Diger mod Havets Indtrængen, da Klitterne næsten ganske mangle. Det samme gjælder for en stor Del ogsaa om Fastlandet. Agerdyrkning og Kvægavl staa paa et meget højt Trin. — Z. synes først i Middelalderens Begyndelse at være udvundet fra Havet og hørte snart under Flandern, snart under Holland, indtil det med Grevinde Jakobæas andre Besiddelser faldt i Hænderne paa Philip d. gode af Burgund; siden den Tid har det haft Historie fælles med de øvrige Nederlande.

Zegers, Daniel, urigtig kaldet Seghers, flandersk Blomstermaler og en af de betydeligste Mestere i dette Fag, f. 1590 i Antwerpen, d. 1661, var Elev af J. Breughel og besøgte siden Italien. Han malede som oftest fine Billeder om Blomsterguirlander, omgivende snart et af en anden Kunstner udført Maleri, snart Eftertegningen af et Basrelief med hellige Emner; han var nemlig Jesuit. Undertiden have disse Billeder kun Værd for Blomsternes Skyld, undertiden er Compositionen i Midten selv et sjældent Kunstværk af Rubens ell. a. — Hans Broder, **Gerard Z.**, f. 1591, d. 1651 i Antwerpen, var Elev af v. Balen og Janssens og uddannede sig til Historiemaler, i Smag med den ældre flanderske Skole; senere sluttede han sig til Rubens.

Zehner, østerrigsk Sølvmønt, lig 10 gamle Kreuzer ell. 31 Øre.

Zehngerichtenbund, s. Graubünden.

Zeila, Stad ved den sydvestlige eller afrikanske Kyst af Adenbugten, i det yderste nordvestlige Hjørne af Somaliernes Land, har en Red, levende Handel og særlig Betydning som Endepunktet for en Karavanvej fra det sydlige Abessinien (Schoa). 6,000 I. Z. blev 1875 besat af ægyptiske Tropper, men er fra 1883 britisk Besiddelse.

Zeise, William Christopher, udmærket dansk Chemiker, f. 15 Oct. 1789 i Slagelse, hvor Faderen var Apotheker, kom 1806 i Huset hos H. C. Ørsted, der vejledede og opmuntrede ham i hans Studier, blev 1809 Student og tog 1815 pharmaceutisk Examen, 1817 den philosophiske Doctor- og Magistergrad. Efter at have arbejdet og studeret et Par Aar under Stromeyer i Göttingen og Thénard i Paris fik han af den daværende Finansbestyrelse en ringe aarlig Understøttelse til at holde chemiske Øvelser; i et Husrum, der var lejet til Universitetets physiske Instrumentsamling, havde Ørsted maattet forvandle et Køkken til et yderst tarveligt chemisk Laboratorium, og dette delte han med Z. i 5 Aar. Omsider fik Universitetet sin egen Professor i Chemi, hvortil Z. da blev udnævnt (1825), og han fik nu sit eget — men dog et meget tarveligt — Laboratorium. Han døde 12 Nov. 1847. Z. har især gjort sig fortjent ved en Række Arbejder over forskjellige svovlholdige, højst ildelugtende organiske Legemer som Xanthogensyre, Mercaptan, Svovlæthyl, Dyvelsdrækolje o. fl.; han opdagede flere platin- og phosphorholdige organiske Forbindelser; han fremstillede først Carotin, et Stof, der findes i Gulerøden, og han har i det hele beriget Chemien ved en Række Arbejder, der udmærke sig ved den samvittighedsfuldeste Nøjagtighed, saa at Resultater, som hans Samtid modtog med nogen Tvivl, fordi de vanskelig lod sig forene med den daværende Theori, i den nyeste Tid ere blevne godkjendte som fuldstændig rigtige.

Zeitz, gammel Stad i den preussiske Prov. Sachsen, ved Elster, 6½ M. s. for Halle. 19,800 I. Det gamle Slot Moritzburg er nu Fattig- og Forbedringshus. Maskinbyggerier, Jernstøberier, betydelig Fabrikation af Linned-, Uld- og Silkestoffer, Tobak, Sukker, Læder, Voxdug, musikalske Instrumenter m. m.

Zella ell. **St. Blasienzella**, Stad i det tyske Hertugd. Sachsen-Koburg-Gotha, 4¼ M. s. for Gotha. 3,000 I. Fabrikation af Geværer og fine Staalvarer.

Zeller, Eduard, tysk Philosoph, f. 22 Jan. 1814 i Kleinbottwar i Württemberg, studerede i Tübingen, hvor navnlig F. C. Baur (hvis Svigersøn han siden blev) og Strauß havde stor Indflydelse paa ham. Efter et Ophold i Berlin optraadte han som Privatdocent i Theologi og Philosophi i Tübingen, men opnaaede trods sine stærkt besøgte Forelæsninger ingen Ansættelse her paa Grund af sine frie religiøse Anskuelser. 1839 udgav han „Platonische Studien", en overordentlig skarpsindig Undersøgelse af flere Punkter i Platons Skrifter og Lære. Fra 1842 udgav han „Theologische Jahrbücher", som var den saakaldte Tübingerskoles Organ. 1844 begyndte han sit vigtigste Arbejde „Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwickelung" (fuldendt 1852, senere flere Gange udgivet og omarbejdet), et i sin Art enestaaende Værk, der viser en sjælden Forening af philosophisk Skarphed, philologisk Lærdom og Kritik og historisk Opfattelsesevne. 1847 blev han Professor i Theologi i Bern og beholdt denne Post, trods det conservative Partis Agitationer, til 1849, da han

blev forflyttet til Marburg. Her blev han sat over i det philosophiske Facultet, hvor han ogsaa snarere hørte hjemme. Dog fortsatte han endnu her sine kritisk-theologiske Studier („Das theologische System Zwinglis", 1853; „Die Apostelgeschichte", 1854). I Philosophien havde hidtil Hegel og Schleiermacher haft størst Indflydelse paa ham; men i sin Tiltrædelsesforelæsning i Heidelberg, hvor han blev Professor 1862, udtalte han Nødvendigheden af en ny kritisk Undersøgelse af Erkjendelsens Væsen og erklærede Erfaringen for eneste Kilde til Erkjendelsen af det virkelige („Ueber Bedeutung und Aufgabe der Erkenntniß-Theorie", 1862). 1872 kaldtes han til Universitetet i Berlin. Hans „Geschichte der deutschen Philosophie" (1874) kan ikke maale sig med hans Værk om den græske Philosophi. Flere mindre Arbejder har han samlet i „Vorträge und Abhandlungen geschichtlichen Inhalts"; blandt dem findes flere interessante erkjendelsestheoretiske og ethiske Afhandlinger. Et enkelt Punkt af Retsphilosophien har han behandlet i „Staat und Kirche" (Leipz. 1873). Et af hans seneste Arbejder er „Friedrich d. gr. als Philosoph" (1886).

Zeller, Jules Sylv. [sellæhr], fransk Historiker, f. 1820, siden 1871 Generalinspecteur for den højere Undervisning, skrev »Ulrich de Hutten« (1849), »Hist. d'Italie« (1852), »Les tribuns et les révolutions en Italie« (1874) og »Hist. d'Allemagne« (5 Bd., 1872—85, indt. 1268).

Zellerfeld, Bjærgstad i den preussiske Prov. Hannover, 10 M. s. s. ø. for Hannover, tæt n. for Klausthal. 4,400 I. Z. ligger 1,750 F. over Havet, og en stor Del af Befolkningen lever af Bjærgværksdrift i Harzen.

Zelōter, d. e. Ivrere, det Parti blandt Jøderne paa Christi Tid, som ivrede strængest for Overholdelse af Loven og alle de traditionelle Bestemmelser. Det var maaske hovedsagelig deres Had til alle Ikke-Jøder, der 66 e. Chr. fremkaldte den Opstand mod Romerne, som endte med Jerusalems Ødelæggelse, 70 e. Chr. — Z. bruges endnu som Benævnelse for blinde Ivrere, navnlig i Religionssager.

Zelter, Carl Friedrich, f. 1758 i Berlin, Søn af en Murmester, maatte først lære Faderens Haandværk, men studerede derpaa Musik under Fasch og blev 1800 dennes Efterfølger som Directeur for det under det kongel. Akademi hørende „Singakademie" i Berlin. Han stiftede 1808 den første Mandssangforening (Liedertafel) i Tyskland og var til sin Død 1832 utrættelig i at fremme Sansen for den klassiske Musik. Goethe, med hvem han stadig brevvexlede, var hans intime Ven og Mendelssohn den mest fremragende af hans mange Elever. Foruden mange kirkelige Vocalsager, Cantater, enkelte Ting for Theatret og nogle Claverstykker skrev Z. en stor Del Mandskvartetter og Sange, der vandt stor Yndest, og flere musikhistoriske Arbejder, deriblandt „Biographie von Fasch" (1801).

Zend eller Zendsproget er nu den almindelige Benævnelse for det Sprog, hvorpaa de ældste Levninger af den Zoroastriske Lære ere affattede; men det betegner egentlig den i en langt senere Tid, efter Traditionens Angivelse under Sassaniderne, paa Pehlevi forfattede Oversættelse og Forklaring af hine Skrifter, der af Fortolkerne kaldes Avesta. Z. foreligger for os i tvende, ikke meget afvigende Sprogarter og fremviser den ældste Skikkelse, vi kjende, af den iranske Sprogstammes nordlige Gren, hvis Hjemstavn var Baktrien og hosliggende Lande. Det har et noget yngre Præg end den nærmest beslægtede indiske Stammes Sprog, der findes i Rigveda, men paa den anden Side et lidt ældre end den vestlige iranske Sproggren, der er anvendt af Darius Hystaspes's Søn og hans Efterfølgere i deres Kileindskrifter. Dette Sprogs senere Udvikling kunne vi ikke følge; enkelte Ord fra vor Tidregnings Begyndelse vise os en med den vestlige Sproggrens overensstemmende Udvikling. Senere har, under den tyrkiske Stammes Fremtrængen, det nypersiske Sprog ogsaa her gjort sin Indflydelse gjældende som almindeligt Tale- og Skriftsprog hos den iranske Befolkning, men dennes hjemlige Landskabsmaal ere endnu ganske ubekjendte. **Zend-avesta** (egtl. Textens Forklaring) eller, som det ogsaa hedder, Avesta va Zend (Text og Forklaring) omfattede oprindelig saa vel de ældste paa Zend som de senere paa Pehlevi forfattede Zoroastriske Skrifter, men er nu almindelig indskrænket til at betegne den første Art af disse. Avesta omfatter, som den nu foreligger, 4 Dele, der med nyere Navne kaldes Vendidad, Izeshne (Yaçna), Vispered og Khordeh Avesta. De bevarede Haandskrifter ere faa og saa godt som alle yngre end det 16de Aarh. Z. er udgivet først af N. L. Westergaard, dernæst af Fr. Spiegel. En ny Udgave paa Grundlag af Westergaards er paabegyndt af K. Geldner 1885.

Zengg [senkk], Stad i Kroatien, 17 M. s. v. for Agram, ved Adriaterhavet. 3,100 I. Frihavn. Katholsk Bispesæde.

Zēni, en Patricierfamilie i Venezia. Pietro Zeno med Tilnavnet Dragone (d. 1343) havde tre Sønner, Carlo (d. 1418), Nicolo og Antonio, der alle udmærkede sig i Venezias Krige med Genua omkr. 1380. Fra Antonio nedstammede i 5te Led Nicolo Zeno d. yngre (d. 1565), som 1558 i Venezia udgav en Bog „om Opdagelsen af Øerne Frislanda, Eslanda, Engronelanda, Estotilanda og Icaria ved de to Brødre Z., Ridder Nicolo og Antonio, med et Kort over alle disse af dem opdagede Dele af Norden". Paa Grundlag af, efter hans Sigende, 5 Breve fra Nicolo og Antonio Zeno og et af Antonio tegnet Kort skildrer han, hvorledes Nicolo i Aaret 1380 kom til Øen „Frislanda" i det nordlige Ocean, hjalp Fyrsten Zichmni til at erobre den fra Kongen i Norge, blev hans Admiral, angreb Estland (d. e. Shetland) og Island, satte sig fast paa de „islandske Øer" ø. for Island, derfra sejlede mod Nord og opdagede „Engroneland" med et derværende St. Thomas Kloster, hvis Bygninger opvarmedes med varmt Vand fra en nærliggende Vulkan (!). Hans Stilling arvedes af hans Broder Antonio, som paa Grund af Beretninger om rige Lande i Vest med Øerne „Estotiland" og „Drogeo" sejlede ud paa Opdagelser, men paa Rejsen kun fandt Øen „Ica-

ria" og derefter landede i den sydligste Del af Engroneland. Udgiveren siger, at det Kort, som ledsagede Bogen, var copieret efter Antonios Kort; men det er constateret, at han i alt Fald stærkt har benyttet Kort fra det 15de og 16de Aarh., saa at Ægtheden er tvivlsom. Beretningen indeholder tillige saa mange historiske og geographiske Fejl, at man allerede i 17de Aarh. begyndte at tvivle om dens Ægthed; Tvivlen er voxet i den nyere Tid med det nærmere Kjendskab til de nordlige Farvande. Uenigheden er nu kun om, hvorvidt Beretningen er helt opdigtet eller kun forvansket. Kortet har haft stor Betydning i de geogr. Opdagelsers Historie, idet det benyttedes af Frobisher (1576) paa hans Reise for at finde Nordvestpassagen. Landene Frisland, Estotiland o. fl. gjenfindes derfor paa Verdenskortene i 16de og 17de Aarh. — Af samme Slægt er Apostolo Zeno, f. 1668 i Venezia, hvor hans Melodramatexter gjorde stor Lykke, idet han forlod de tidligere Spektakelsujetter for rationelt ordnede Stykker, der rigtignok lide af nogen Kulde og Stivhed. Fra sin Ungdom havde Z. med Iver dyrket historiske Studier; fra 1710 udgav han »Giornale de' letterati d'Italia«. 1715 gik han paa Kejser Carl VI.s Anmodning til Wien som Hofdigter og nød megen Anseelse som Dramatiker; tillige blev han udnævnt til Historiograph. 1729 trak han sig tilbage, men havde sin fulde Gage i Venezia til sin Død 1750. Af hans videnskabelige Værker nyde hans Notitser til Fontaninis »Biblioteca della eloquenza italiana«, hans »Istorici delle cose veneziane« (1718—22), hans »Dissertazioni istorico-critiche e letterarie agli istorici italiani« (1752—53) samt hans Biographier og Breve fortjent Anseelse. Han var Muratori til megen Hjælp i hans videnskabelige Virksomhed.

Zenith, arab., Issepunktet, det Punkt, hvori den op ad forlængede Lodlinje træffer Himmelhvælvingen, og som altsaa er den ene af Polerne for den astronomiske Horizont. En Stjernes Zenithdistance er dens sphæriske Afstand fra Zenith; den er Complement til Stjernens Højde. Zeniths Rectascension er ensbetydende med Klokkeslættet efter Stjernetid.

Zeno, østromersk Kejser 474—91, s. Østromerske Kejserdømme.

Zenobia, Septimia, Datter af den mesopotamiske Høvding Zebina, blev gift med Odenathos, Herskeren i Palmyra. Efter sin Mands Død c. 267 e. Chr. tiltraadte Z. Regeringen for sin umyndige Søn Vaballathos og styrede med Kraft og Held alle de syriske Lande og en Del af Lilleasien, indtil Aurelian drog imod hende, overvandt hendes Hære ved Antiochia og Emesa, fangede hende selv og indtog Palmyra 272. Aurelian lod hendes Raadgiver, den berømte Rhetor Longinos, henrette, men mod Z. selv viste han sig mild, idet han, efter at have ført hende i Triumph til Rom, 274 skjænkede hende Livet og Godser ved Tibur. Hendes Døtre bleve gifte med fornemme Romere. Z. udmærkede sig ved sin overordentlige Skjønhed, Tapperhed og Klogskab.

Zēnon fra Elea (5te Aarh. f. Chr.), græsk Philosoph af den eleatiske Skole, Ven og Discipel af Parmenides. Han skal have gjort en Reise til Athen, hvor Perikles hørte ham. Ligesom Parmenides forsvarede Z. det værendes Enhed og Uforanderlighed, men paa indirecte Maade, ved at give Beviser mod det værendes Mangfoldighed og mod Bevægelsens Mulighed. S. Achilles. Paa Grund af disse Beviser kalder Aristoteles ham Dialektikens Opfinder.

Zēnon fra Kition, den stoiske Skoles Stifter, kom c. 320 til Athen, hvor han efterhaanden traadte i Forbindelse med den kyniske og megariske Skole og med det ældre Akademi; først efter lang Tids Forberedelse optraadte han selv som Lærer. Hans faste Charakter og strænge Sæder erhvervede ham almindelig Agtelse; selv Kong Antigonos Gonatas besøgte hans Forelæsninger og søgte at drage ham til sit Hof, hvilket Z. dog afslog; ogsaa Athenienserne hædrede ham offentlig, men den atheniensiske Borgerret vægrede han sig ved at modtage. I øvrigt var Z. en Mand af faa Ord og manglede i det hele aandelig Smidighed; som et enkelt Træk anføres der, at han havde Larm og Menneskestimmel. Hans Dødsaar er ukjendt, men maa falde ved Midten af 3dje Aarh. f. Chr. Der fortælles, at Z. skal have taget sig selv af Dage paa Grund af et ubetydeligt Uheld (han havde brækket en Finger), fordi han heri saa et Vink af Skæbnen. S. Stoiske Skole.

Zēnon fra Sidon, epikuræisk Philosoph, Discipel af Apollodoros, lærte i Athen, hvor Cicero, under sit første Ophold der, hørte ham.

Zenta, Flække i Ungarn, 27 M. s. f. ø. for Buda-Pest, ved højre Bred af Floden Theiss. 21,200 I. Betydelig Kvægavl og Fiskeri. Prins Eugen af Savoien slog her Tyrkerne 11 Sept. 1696.

Zentner, det tyske Centner (s. d. A.).

Zeolith, fælles Benævnelse for en Gruppe Mineraler, der kaldes saaledes, fordi de danne Blærer (skumme) under Smeltningen for Blæserøret, idet Mineralets Vand uddrives. De fleste af dem have hvid Farve, Perlemorglans, en ringere Haardhed end Feldspat (nemlig 4—5), bestaa af Kiselsyre, Lerjord, Kalk, Natron, Kali og Vand og træffes mest i Blærehuller i Mandelstén, hvori de ere afsatte ved denne Bjergarts Forvitring. De vigtigste Z. ere Heulandit, Desmin, Analcim, Chabasit, Apophyllit og Harmotom, af hvilke flere forekomme smukt krystalliserede paa Island og Færøerne.

Zēphyr kaldes undertiden det allerfineste Musselin. Zephyrgarn, Broderegarn af kæmmet, fin Merinould.

Zēphyros hed hos Grækerne og Romerne Vestenvinden.

Zéphyrs [sefihr], det populære Navn paa et fransk Fodfolksregiment, som hører til den Del af Hæren, der stadig har Garnison i Algérien og ligesom Zouaverne (s. d. A.) bærer en efter den orientalske Dragt lempet Uniform. Det rekruteres fra den øvrige franske Armé ved Afgivelse af saadanne Individer, som under Tjenesten i denne vise sig særlig uimodtagelige for den militære Orden og Krigstugt.

Zerbst, Stad i det tyske Hertugd. Anhalt,

2½ M. n. v. for Dessau. 15,100 J. Gammelt Residensslot, smukt Raadhus og 3 Kirker. Store Ølbryggerier og Brænderier og livlig Fabrikation af Jærnstøbegods, Guld- og Sølvvarer, Læder, Klæde, Tobak og Voxdug m. m. Vigtige Kvæg- og Hestemarkeder. — Efter Z. havde en Linje af Huset Anhalt Navn, s. Anhalt.

Zermatt, Landsby i Canton Wallis i Schweiz, i Vispdalen ved den nordlige Fod af Matterhorn, 5,000 F. over Havet, besøges om Sommeren meget af Turister som Udgangspunkt for Gletschervandringer.

Zesen (**Caesius**), **Philipp** v., tysk Digter og Sprogforsker, f. 1619 i en kursachsisk Landsby i Anhalt, studerede i Halle, Wittenberg og Leipzig, førte et ustadig omflakkende, ofte kummerligt Liv i Nordtyskland og Nederlandene og døde i Hamborg 1689. Han var sin Tids frugtbareste Skribent, og hans utrættelige Virksomhed skaffede ham Ære og Berømmelse (han var saaledes kejserlig Pfalzgreve og kronet Digter), men ogsaa mange Fjender, med hvilke han laa i idelige literære Fejder. I sine talrige lyriske Digte („Frühlingsluft“, 1642, „Jugend- und Liebes-Flammen“, 1651, „Dichterisches Rosen- und Lilienthal“, 1670, o. fl. Samlinger; et Udvalg i Wilh. Müllers „Bibliothek Deutscher Dichter d. 17ten Jahrh.“, 18de Bd.), viser han sig som en af de bedst begavede Opitzianere; hans Kjærlighedsromaner („Die adriatische Rosemund“, „Die afrikanische Sophonisbe“, „Assenat“ o. fl.) høre til Tidens dygtigste Prosaarbejder og fandt en stor Læsekreds; men mest bekjendt blev han som Stifter og Leder af Sprog- og Literaturselskabet „Die deutschgesinnte Genossenschaft“ i Hamborg (1643—1705) og ved sine ihærdige Bestræbelser for at rense og forbedre Sproget og Retskrivningen; hans velmente patriotiske Iver førte ham dog her ofte til Latterligheder og Overdrivelser. Blandt hans sproglig-æsthetiske Arbejder kunne fremhæves „Hochdeutscher Helikon“ (4de Udg. i 3 Bd., 1656) og „Hochdeutsche Sprachübung“ (1643).

Zetlitz, **Jens**, f. 26 Sept. 1761 i Stavanger, maatte som ganske ubemidlet tilbringe flere Aar som Huslærer, blev 1790 Præst og var fra 1811 til sin Død (14 Jan. 1821) Sognepræst i Hviteseid i Telemarken. Meget tidlig fremtraadte han som lyrisk Digter og vandt især Bifald ved sine muntre, hjærtelige Viser og sine Sange for den norske Bondestand (1795); „At Slyngler haves til Ærens Top“ er en af hans mest bekjendte Sange. 1825 udgav Schwach i to Bind en Samling af hans Digte, som dog hverken indeholder Digterens nysanførte, oftere trykte Bondesange eller hans 1795 trykte Psalmer; et Udvalg af hans Digte udgaves 1886 af J. Utheim.

Zetterstedt, **Joh. Wilh.**, svensk Naturforsker, f. 20 Maj 1785 i Östergötland, blev efter at have vundet den philos. Grad ansat ved Universitetet i Lund som Docent i Botanik 1810, botan. Demonstrator og Adjunct i Naturhistorie 1812, Akademi-Secretær 1828 og var endelig 1839—53 Professor i Botanik smstds.; d. 23 Dec. 1874. Z. vandt et Navn som Entomolog ved sine Arbejder »Orthoptera Sueciæ« (1821), »Monographia scatophagarum Scandinaviæ« (1835), »Insecta Lapponica« (1838—40), »Diptera Scandinaviæ disposita et descripta« (14 Bd., 1842—60).

Zetterwall, **Helgo Nicol.**, svensk Architekt, f. 21 Nov. 1831, kom 1852 som Elev til Kunstakademiet i Stockholm og blev 1860 ansat som Architekt ved Domkirken i Lund. Efter at have gjort Kunstrejser til Tyskland, Frankrig og Italien udarbejdede han Planen til og iværksatte en gjennemgaaende Restaurering af denne Kirke. Desuden har han givet Planerne til Ombygning eller Restaurering af Raadhuset i Malmø, Kathedralerne i Linköping, Strengnäs og Upsala, endelig til Nybygning af Universitetet og Allehelgenskirken i Lund a. e. offentlige og private Bygninger. 1881 blev han Intendant ved Overintendantembedet og er siden 1882 dets Chef.

Zeuglodon, en mærkelig uddød Slægt af tertiære Fiskepattedyr, der antages at have indtaget en Mellemstilling mellem Sæler og Hvaler. De Skeletlevninger, som man kjender, tyde paa kolossale, smække, næsten slangeagtige Dyr af 60—70 F.s Længde, med et forholdsvis lille, men langagtigt og spidst Hoved med savtakkede, sælhunde- eller næsten hajagtige Kindtænder, men med mere kegledannede Tænder i den forreste Del af Kjæverne. Om de besad Baglemmer, er endnu uvist. De fuldstændigste Levninger ere hidtil fundne i Nordamerika, men man har ogsaa fundet enkelte Tænder og Skeletdele af dem i Europa. Beslægtet med Z. var maaske Squalodon, hvis Hovedskal meget lignede Delfinens, og hvor de forreste Kindtænder vare kegledannede, de bageste sammentrykte, savtakkede og begge disse Tandformer vare forbundne ved Overgangsformer; funden i miocæne Jordlag i Europa saa vel som i Nordamerika og Nyholland.

Zeugma, gr., d. e. Forbindelse, bruges i det grammatiske Sprog om en Forbindelse af flere Subjecter med et Prædicat eller Verbum, der kun passer til ēt af Subjecterne (det nærmeste), saa at der maa underforstaas beslægtede Verber til de andre Subjecter.

Zeulenroda [tsojlen], Stad i det tyske Fyrstendømme Reuss-Greiz, 2 M. v. for Greiz. 7,100 J. Garnspinderi, betydeligt Strømpevæveri og Fabrik af Gummivarer.

Zeus (hos Romerne Jupiter) var en Søn af Kronos og Rhea (kaldes Kronion ell. Kronides). Hans Moder reddede ham fra som sine Søskende at blive slugt af Kronos, og i en Grotte paa Idabjærget (Kreta) blev han opfostret med Geden Amaltheas Mælk. Efter at han havde styrtet sin Fader og besejret Titanerne, delte han Magten med sine Brødre, saaledes at han fik Himlen, Poseidon Havet og Hades Underverdenen, medens de i Forening besad Jorden og Olympen. Men han regnes dog for den øverste Gud, og de øvrige Guder, hans Søskende og Børn, der med ham bo paa Olympos, sætte sig vel ofte op mod hans Bud, men maa til sidst bøje sig for ham. Han er gift med sin Søster Hera, der forfølger ham med sin Skinsyge paa Grund af hans mange Elskovsæventyr. Foruden de Børn, som hans Hustru har født ham: Ares,

Hephæstos og Hebe, har han med Leto avlet Apollon og Artemis, med Maia Hermes, med Demeter Persephone, med Dione Aphrodite, med Semele Dionysos, med Themis Horaerne og Moirerne, med Eurynome Chariterne og med Mnemosyne Muserne. Af hans eget Hoved udsprang Athene, efter at han havde slugt Metis. Desuden har han avlet en stor Mængde Heroer. De vigtigste ere Herakles, som han avlede med Alkmene, Perseus med Danae og Polydeukes med Leda. Z. styrer Menneskenes Skæbne; men dog opfattes ofte Moira, Skæbnen, som en Magt, der er uafhængig af ham. Han beskytter det ordnede Menneskeliv, hævder Edens Hellighed, Lovene, Kongemagten; Folkets Forsamlinger staa under hans Beskyttelse. Themis, Dike og Nemesis hjælpe ham i at udøve Herredømmet over Menneskene. Ogsaa Familien, Hjemmet og de Gjæster, der komme dertil, staa under hans Varetægt. Som Himlens Herre opvækker han ved Hjælp af Ægiden og Tordenkilen Storm, Regn, Torden og Lynild og sørger for Aarstidernes Afvexling. Medens hans Dyrkelse var udbredt over hele Grækenland, havde den dog særlige Hovedsteder i Dodona i Epiros, paa Kreta og i Olympia i Elis. Kunstnerne afbilde ham som en ældre, værdig Mand. Hans Attributer ere Sceptret og Tordenkilen. Phidias's berømte Zeusstatue har paa højre Haand desuden en Nikefigur. Det mest bekjendte Zeusbillede fra Oldtiden er den i den vaticanske Samling opbevarede Zeus fra Otricoli.

Zeuß, Joh. Kaspar [tsojss], tysk Historiker og Sprogforsker, f. 1806, d. 1856; skrev en Række lærde Værker: „Die Deutschen und ihre Nachbarstämme" (1837), „Die Herkunft der Bayern von den Markomannen" (1839) og »Grammatica Celtica» (1853, 2 Bd.).

Zeuthen [söjt], Baroni i Sjælland, Holbæk Amt, oprettet 28 Juni 1843 for Kammerherre Chr. Fred. Z. (f. 1794, d. 1850, Stænderdeputeret 1840—48 og kongevalgt Medlem af den grundlovgiv. Rigsforsamling, hvor han stemte imod Grundloven). Det gik i Arv til hans Hustrus Brodersøn, Greve Schulin-Z. Det omfatter Hovedgaardene Tølløse (s. d. A.), Søgaard, Sonnerupgaard og Sophienholm og har 838 Tdr. Hartk., deraf 207 under Hovedgaardene og 471 Tdr. Bondergods, samt 1,163,000 Kr. i Fideicommiscapitaler.

Zeuthen, Fred. Ludv. Bang [s. o.], Søn af Konsistorialraad Z. og Søstersøn af Henr. Steffens, f. i Skamby i Fyn 4 Aug. 1805, blev theol. Cand. 1826, Mag. art. 1838, Sognepræst i Grimstrup ved Varde 1835, i Tømmerup 1842, i Sorø 1849 og til sidst 1860 i Fredericia, hvor han døde 30 Sept. 1874. Z. var en fint dannet Mand, som besad ikke ubetydelig Lærdom paa forskjellige Omraader, og som derfor formaaede at give vægtige Indlæg i flere af hans Tids literære Stridigheder. Blandt hans talrige polemiske Afhandlinger maa særlig fremhæves: „Polemiske Blade imod Dr. Søren Kierkegaard", I—III, 1855, 3 Stridsskrifter imod Rasmus Nielsen (1866—67) og en Række Stridsskrifter og Bladartikler imod Grundtvigianismen. Desuden maa nævnes: „Humanitet, betragtet fra et christeligt Standpunkt" (1846), „Lærebog i Christendommen" (2den Udg. 1853) og „Philosophiske Afhandlinger til Orientering i den schellingske Verdensbetragtning" (1860). — Hans Søn, Hieronymus Georg Z., f. 15 Febr. 1839 i Grimstrup, blev Student fra Sorø 1857 og studerede derefter Mathematik, særlig Geometri. Efter at have taget Magisterconferens 1862 opholdt han sig et halvt Aars Tid i Paris, hvor han bl. a. hørte Forelæsninger af Mathematikeren Chasles. 1865 disputerede han for Doctorgraden, blev 1871 ansat som extraordinær Docent i Mathematik ved Universitetet, 1883 udnævnt til extraordinær Professor og efter Prof. Steens Død 1886 til ordinær Professor og Lærer ved polytechnisk Læreanstalt. Allerede 1872 optages han som Medlem af Videnskabernes Selskab, hvis Secretær han har været siden 1878. Ved sine mange videnskabelige Arbejder, af hvilke de betydeligste ere offentliggjorte i Videnskabernes Selskabs Skrifter og Oversigter og i forskjellige udenlandske Tidsskrifter, navnlig i „Mathematische Annalen", har Z. vundet Anerkjendelse som en af de mest fremragende nulevende Geometre. En Del af disse Arbejder, hvoriblandt særlig kunne nævnes hans Doctordisputats: „Nyt Bidrag til Læren om Systemer af Keglesnit, der ere underkastede 4 Betingelser", samt „Almindelige Egenskaber ved Systemer af plane Curver" i Vidensk. Selsk. Skrift. 1872, angaa den saakaldte Antalgeometri, som Z. i fortrinlig Grad har bidraget til at bringe til en foreløbig Afslutning. Af hans andre Arbejder kunne fremhæves hans Undersøgelser over Curvers Slægt, over Udseendet af Curver af 4de Orden og over algebraiske Flader. Af mere elementære Arbejder kunne nævnes en 1867 udgiven Lærebog i den analytiske Geometris Begyndelsesgrunde, samt talrige mindre Afhandlinger i „Tidsskrift for Mathematik", hvis Udgivelse han overtog 1870. En enkelt af disse er under Titlen „Grundriß einer elementar-geometrischen Kegelschnittslehre" udkommen særskilt i tysk Bearbejdelse. Hvor meget end de ovenfor nævnte Arbejder have bidraget til Videnskabens Udvikling, har dog intet af dem vakt den Opmærksomhed i den vidensk. Verden som hans klassiske Værk „Keglesnitslæren i Oldtiden", trykt i Vidensk. Selsk. Skrifter 1886 og samtidig udgivet paa Tysk; i dette er der første Gang givet Efterverdenen Nøglen til den fulde Forstaaelse af den græske Keglesnitslære og overhovedet af Grækernes Geometri, om hvis egentlige ledende Principer man hidtil havde svævet i en mærkelig Vildfarelse. Z. har Fortjenesten af at have indført Studiet af den moderne Geometri her i Landet og har som Lærer haft stor Indflydelse paa den yngre Slægt. Ogsaa i Udlandet nyder han stor Anseelse; saaledes tilkjendte Berlinerakademiet ham 1888 den Steinerske Pris (s. d. A.) som Anerkjendelse af hans udmærkede Arbejder paa Geometriens Omraade. Han er Medlem af flere udenlandske lærde Selskaber, deriblandt London mathematical Society siden 1875.

Zeuxis, græsk Maler enten fra Herakleia eller fra Ephesos, arbejdede i Lilleasien og

var tillige med Parrhasios en af Hovedmestrene i den joniske Skole, som fortsatte Malerkunstens Udvikling, navnlig i Henseende til en Øjet mere skuffende Udførelse, større Runding, mere Farvevirkning. Han synes at have været lige udmærket i Fremstillingen af værdig Alvor, som i „Zeus omgiven af Guderne“, og af kvindelig Ynde, som i „Helene“ paa Kroton, og en ejendommelig Idyl maa den af Lukian bestrevne Kentaurfamilie have været; dog dadles han for ikke at have udtrykt de forskjellige Charakterer skarpt nok. Han levede omtr. 400 f. Chr. (78—95 Olymp.).

Zeven [tsēfen], Flække i den preussiske Prov. Hannover, 15 M. n. til v. for Hannover, med 1,800 J., kaldes sædvanlig Kloster-Z. efter et herværende tidligere Benedictinerkloster. — Her sluttedes under dansk Mægling 8 Sept. 1757 en Convention, i Følge hvilken den af Hertugen af Cumberland anførte og af Franskmændene ved Hastenbeck slagne Hær skulde opløse sig.

Zibeth, s. Desmerkat.

Zichy [sitschi], en af Ungarns ældste Adelsslægter, som 1679 blev ophøjet i Grevestanden. — **Eugen Z.**, f. 1809, var 1848 Administrator for Comitatet Weißenburg og søgte at uddele kejserlige Opraab blandt Folket, men blev fangen af Görgey og stillet for en Krigsret samt derefter skudt 30 Sept. — **Carl Z.**, f. 1753, d. 1826, beklædte fra 1786 de højeste Embeder i Ungarn, blev 1802 østerrigsk Finans- og var 1809 —13 Krigsminister. — Hans Søn, **Ferdinand Z.**, f. 1783, var 1848 Feltmarschallieutenant og Commandant i Venezia, men lod sig overrumple af Opstanden og overgav Fæstningen; han blev derfor n. A. dømt til Cassation og 10 Aars Fængsel, men benaadedes 1851. D. 1862. — **Grev Géza Z.**, f. 23 Juli 1849, spillede allerede ypperlig Claver, da han 15 Aar gammel mistede sin højre Arm ved et Jagtuheld. Z., der bl. a. er Præsident for det ungarske National-Musikakademi i Pest, har erhvervet sig en utrolig Virtuositet med sin ene Arm og vakt Beundring overalt, hvor han har ladet sig høre. I Oct. 1887 gav han to Concerter i Kjøbenhavn. Han har componeret effectfulde Stykker, som han selv foredrager. Indtægten af sine Concerter bortskjænker han.

Ziegenbalg, Barthol., Missionær i Ostindien, f. i Pulsnitz i Lausitz 14 Juni 1683, studerede Theologi i Halle, da Frederik IV af Danmark 1705 anmodede Professorerne der om at udpege nogle Mænd, som vare skikkede til at drage ud til Trankebar som Missionærer. Efter Opfordring af Francke modtog Z. og Heinrich Plütschau denne Kaldelse og ankom efter et kort Besøg i Kjøbenhavn i Apr. 1706 til Trankebar, hvor de fandt meget uvenlig Modtagelse hos de danske Embedsmænd; men trods den Modstand, de mødte, og trods de store Vanskeligheder, det voldte dem at lære det tamuliske Sprog, hvortil der den Gang ingen Hjælpemidler fandtes, tog de trøstig Arbejdet op. Ved Siden af sin egentlige Gjerning udarbejdede Z. efterhaanden en tamulisk Ordbog og Grammatik. Han havde allerede vundet ikke ringe Tilslutning, da den danske Commandant i Nov. 1708 lod ham fængsle uden nogen gyldig Grund. Vel blev han løsladt 4 Maaneder efter; men Myndighederne vedblev dog at stille sig saa uvenlig over for hans Gjerning, at han 1714 besluttede sig til at rejse til Europa for selv at tale Missionens Sag hos den danske Konge. Denne modtog ham meget venlig, udnævnte ham til Provst for Trankebar og kaldte senere den ham fjendtlige Commandant tilbage. 1716 kom Z. tilbage til Trankebar, hvor han ved sin Død i Febr. 1719 efterlod en forholdsvis blomstrende Missionsmenighed.

Ziegenhain hed et forhenværende tysk Grevskab, der 1178—1450 tilhørte en Sidelinje af den thüringske Landgrevefamilie og 1495 efter en lang Arvefølgestrid tilkjendtes Landgreverne af Hessen, der her byggede en stærk Fæstning Z., c. 8 M. s. v. for Kassel, som 1807 blev sløjfet. — Efter Landsbyen Z. nær ved Jena kaldtes et Slags kundrede Stokke af Kornelkirsebærtræ, som engang brugtes meget, især af tyske Studenter, Ziegenhainere.

Ziegler und Kliphausen, Heinr. Anshelm v., tysk Forfatter, f. 1653 i Overlausitz, d. ved Leipzig 1697, skrev 1689 Helte- og Elskovsromanen „Die Asiatische Banise, oder das blutig-doch muthige Pegu“, som, rig paa spændende Handling, farverige Skildringer og kraftig tegnede Charakterer og mindre overlæsset med pedantisk Lærdom end Periodens øvrige Romaner, hurtig vandt overordentlig Yndest og indtil langt ind i det næste Aarhundrede hørte til de mest læste tyske Bøger. Hans øvrige Skrifter ere uden Betydning.

Zielenzig, Stad i den preussiske Prov. Brandenburg, 15 M. ø. for Berlin. 5,800 J. Klæde- og Linnedindustri. I Nærheden store Brunkullag.

Ziemialkowski [kōfſki], Florian, østerrigsk Statsmand, f. 28 Dec. 1817 i Galizien, tog 1840 den juridiske Doctorgrad ved Universitetet i Lemberg og blev 1841 Lærer ved Universitetet. Men endnu samme Aar blev han fængslet af politiske Grunde og efter 3½ Aars Undersøgelse dødsdømt, men benaadet. 1848 valgtes han til den østerrigske Rigsdag og var et vigtigt Medlem af Forfatningsudvalget; han blev dog efter Rigsdagens Opløsning i 10 Maaneder interneret i Tirol og fik senere ikke Lov til at optræde som Sagfører i sin Hjemstavn. 1861 valgtes han til Galiziens Landdag, dømtes 1863 til 3 Aars Fængsel for Delagtighed i den polske Opstand, men blev derefter paa ny valgt til Landdagen og derfra til Rigsdagen. Han blev en af Husets Viceformænd, deltog i Forhandlingerne med Ungarn og i Forfatningens Gjennemsyn og blev 1873 Minister uden Portefeuille, som Repræsentant for Galizien, indt. 1888, 1875 Gehejmeraad og 1879 Friherre.

Zierikzee, Stad i den hollandske Prov. Zeeland, paa Øen Schouwen, 4 M. n. ø. for Middelburg. 7,200 J. 6 Kirker, Vajsenhus, Børs og mærkelig Cisterne. Havn, Østersfangst og Handel med Krap.

Zieten, Hans Joachim v., preussisk Rytter-general, f. 14 Maj 1699, førte med Dygtighed et Husarregiment i de schlesiske Krige og blev 1744 Generalmajor, men udmærkede sig især i Syvaarskrigen. Ved sin Tapperhed og Rask-

ed bidrog han væsentlig til de vigtigste Sejre g opretholdt Kongens stundum synkende Mod; nder Krigen forfremmedes han til General or hele Rytteriet. Efter Krigen viste han stor Omhu for Bønderne paa sine Godser, afnødte ed sin varme religiøse Overbevisning selv den antro Konge Agtelse og døde 26 Jan. 1786. Z. var den mest populære af Frederik II.s Generaler. Et Mindesmærke rejstes ham 1794 paa Wilhelmspladsen i Berlin.

Zigeunere ell. **Zigøinere**, et fra Indien stammende Folk, som under forskjellige Navne (ital. Zingaro, spansk Gitano, engelsk Gipsy, d. e. Ægypter, fransk Bohémien, nordisk Tater, d. e. Tatar; selv kalde de sig dels Rom, d. e. Mennesker, dels Zinto, d. e. fra Sindh, Indus) opholder sig, for det meste dragende omkring i større eller mindre Bander, i Asien, Nordafrika og det østlige Europa. De fleste findes i Rumænien, hvor deres Antal er over 200,000; i Østerrig regnes 100,000, i Spanien 40,000; man kan uden Tvivl anslaa deres Antal i Europa til omtr. ½ Mill.; uden for Europa lader det sig ikke bestemme. Kun faa af dem have faste Boliger, thi regelmæssig Beskæftigelse og strængere Arbejde er dem imod. De ernære sig ved at drage omkring som Kjedelflikkere, Smedde, Dyrlæger, Gjøglere, Visseræmmere osv. og lade sig leje til at slagte, laa, udføre Markarbejde o. m.; Kvinderne sy og stoppe, danse og spaa for Penge; ved Lejlighed stjæle begge Kjøn, især Vildt, Høns, Lam o. desl. De leve i større eller mindre Bander i Telte og Skove, om Vinteren i de koldere Egne i Huler eller Jordhytter. Deres Dragt har, om end pjaltet, et broget, phantastisk Præg som hos Østerlændingerne. Det har været paastaaet, at de ingen Religion have, endskjønt de udvortes iagttage det Lands christelige eller muhammedanske Skikke, i hvilket de leve. Fordum bleve de forfulgte som Hedninger og Landstrygere, hvorved deres Raahed kun forøgedes. I de senere Aar have flere Regeringer, saaledes den norske (s. Sundt), gjort humane Forsøg paa at vænne dem til ordentligt Arbejde. Skjønt flere saadanne Bestræbelser ere mislykkede, maa det dog anses for vist, at Z. efterhaanden i de civiliserede Lande umærkelig gaa over i den øvrige Befolkning, fordi deres Antal kjendelig aftager. Uagtet dette Folks Historie er gaadefuld, er man dog sikker paa, at det nedstammer fra Indien. Det Sprog, Z. tale imellem sig, indeholder nemlig mange Ord af indiske Sprog. Ogsaa deres gulbrune Hudfarve og hele Legemsform minder derom. Sandsynligvis ere de en af Hinduernes laveste Kaster, altsaa oprindelig en blandt de af Arierne undertvungne dravidiske Stammer. De optræde i de græsk-tyrkiske Lande i 14de Aarh. (1322 paa Kreta, 1846 paa Korfu, 1370 i Rumænien), viste sig i Ungarn 1417 og udbredte sig derfra hurtig over Europa, idet de udgav sig for Ægyptere, christelige Pilegrimme osv.

Zilah, tysk Zillermarkt, Stad i Ungarn, 41 M. ø. til s. for Budapest, i Nærheden af Transsylvaniens Grænse. 6,000 mest reformerte J. Vinavl og stærkt besøgte Markeder.

Zillerdalen, en 14 M. lang og indtil ½ M. bred Bjergdal i det østerrigske Fyrstgrevskab Tirols nordvestl. Del, munder ud i Inndalen. Befolkningens Hovederhverv er Kvægavl og Skovhugst. Aarlig forlade mange Beboere deres Hjem dels som Handelsmænd (med Tæpper og Handsker), dels som Natursangere.

Zillermarkt, s. Zilah.

Zilli, s. Cilli.

Zimmer, i Skindhandelen 4 Degger eller 40 Stykker.

Zimmermann, Albert, tysk Maler, f. 1809 i Zittau, d. 1888 i Salzburg, maatte først imod sin Villie studere Musik, men uddannede sig derpaa i Dresden og München til Landskabsmaler, stærkt paavirket af Ruisdael. Han blev Professor ved Akademiet i Wien og malede ideale Landskaber, virkningsfulde i Composition og Farve og ikke sjælden med bibelsk eller mythologisk Staffage.

Zimmermann, Ernst, tysk Theolog og Philolog, f. i Darmstadt 18 Sept. 1786, studerede i Giessen, blev Præst 1805 og gav 1808—15 en kritisk Udg. af Euripides i 4 Bd. 1814 blev han Hofpræst i Darmstadt, og 1822 grundlagde han „Allgemeine Kirchenzeitung", som han vedblev at udgive til sin Død. Fra 1824 udgav han tillige „Allgemeine Schulzeitung". Fra 1815—32 udgav han 8 Bd. Prædikener. D. 24 Juni 1832. Efter hans Død fortsatte hans Broder, Karl Z., f. i Darmstadt 1803, Udgivelsen af de ovennævnte Tidsskrifter. Han blev 1842 Hofpræst i Darmstadt og var en af Gustav-Adolf-Foreningens Stiftere og vigtigste Ledere. 1847 blev han Overconsistorialraad, 1872 tog han sin Afsked; d. i Darmstadt 12 Juni 1877.

Zimmermann, Rob. Arth. Theod., tysk Philosoph, f. i Prag 1824, Professor i Wien, er udgaaet fra den herbartske Skole og kalder sig endnu i et af sine senere Skrifter Herbartianer fra 1881. Foruden en stor Mængde Afhandlinger angaaende Æmner fra Philosophiens Historie har Z. især gjort sig bekjendt ved sin Æsthetik (1865). Sine Anskuelser om Philosophiens Grundlag og Opgaver har han udviklet i „Philosophische Propädeutik" (1852), sin almindelige Verdensanskuelse i „Anthroposophie im Grundriß, Entwurf eines Systemes idealer Weltansicht auf monistischer Grundlage" (1882).

Zinck, Hartnack Otto Conrad, f. 2 Juli 1746 i Husum, lærte Fløjte, Claver og Musiktheori af sin Fader, som var Domorganist i Slesvig, og kom 1768 som Kirkesanger til Hamborg, hvor han fortsatte sine Studier under C. Ph. E. Bach. 1777 ansattes han som Fløjtist i det mecklenburg-schwerinske Hofcapel i Ludwigslust, 1787 kaldtes han til Kjøbenhavn som Syngemester og Accompagnateur ved det kongel. Theater, og fra 1789—1801 var han tillige Organist ved Frelserens Kirke. Han var en dygtig Musiker og energisk Mand og arbejdede ivrig paa at gjøre Sangen til et almindeligt Dannelsesmiddel ved at oprette Sangforeninger for Dilettanter og udgive forskjellige Afhandlinger. Som Musiklærer paa Blaagaards Seminarium og ved sin Bearbejdelse af Choralmelodierne til Psalmebogen (1801) fremmede han væsentlig Kirkesangen.

Flere af hans Choralmelodier og enkelte af hans folkelige Sange leve endnu, men hans øvrige instrumentale og vocale Compositioner, deriblandt Musiken til P. A. Heibergs Syngestykke „Selim og Mirza“, kjendes nu kun af faa. Han døde 15 Febr. 1832 i Kjøbenhavn og efterlod to Sønner. — Den ældste Søn, **Johan Wilhelm Ludvig Z.**, f. 21 Nov. 1776 i Hamborg og d. 11 Maj 1851 i Kjøbenhavn, blev 1798 Faderens Medhjælper ved Theatrets Syngeskole, 1802 Syngesouffleur og Hoforganist, 1818 Accompagnateur; fra 1819—42 ledede han Solosangen ved Theatret som første Syngemester. Han var en grundig Musiker og smagfuld Componist og har blandt meget andet skrevet Musiken til Syngestykket „Soliman II“ og til J. L. Heibergs Eventyr-Komedier „Alferne“ og „Fata-Morgana“. — Den yngste Søn, **Johan Georg Christoffer Z.**, f. 15 Juni 1788 i Kjøbenhavn og d. smstds. 14 Apr. 1828, blev Student 1808, men opgav baade Studeringerne og sit Cantorat ved Citadelskirken for at virke i Theatrets Tjeneste. Han var en musikalsk udviklet, fortræffelig Sanger og vakte allerede ved sin Debut 1812 som Ritmester Rose i Dupuys „Ungdom og Galskab“ usædvanlig Opsigt ved sin glimrende Udførelse af dette høje og vanskelige Tenorparti. Han var gift med Skuespillerinden **Maria Elisabeth Z.**, født Thomsen, f. 1 Juni 1790 i Kjøbenhavn, d. 6 Apr. 1823. Hun blev som Barn optaget i det kongel. Theaters Danseskole, debuterede 21 Jan. 1808 med Bifald paa det kongel. Theater og blev snart en af Theatrets Støtter og Publikums Yndling. Hendes Naturlighed, Lune og elskværdige Overgivenhed maatte rive alle med sig. Af stor Betydning for Theaterrepertoiret blev hendes Deltagelse i Syngestykkerne, hvor navnlig hendes mesterlige Udførelse af Anine i „Cendrillon“ maa fremhæves. — En Søn af J. W. L. Z., **Otto Z.**, f. i Kjøbenhavn 25 Dec. 1825, havde allerede ved Studenterforeningens Komedier vist Prøver paa et betydeligt komisk Talent og debuterede paa det kongel. Theater 11 Febr. 1855 som Arv i „Henrik og Pernille“. Skjønt det her ikke lykkedes ham at arbejde sig frem i forreste Række, udfyldte han dog sin Plads paa en smuk Maade, men blev ved Udgangen af 1867 pludselig afskediget, nagtet der gjentagne Gange var givet ham Løfte om kongelig Ansættelse. Han optraadte paa det kongel. Theater sidste Gang 28 Dec. 1867 som Notarius i „Fruentimmerskolen“ og blev kort efter knyttet til Folketheatret. Her debuterede han 24 Sept. 1868 som Notaren Massepin i den Offenbachske Opera-Farce „Baron Ødeland“ og har siden den Tid hørt til Folketheatrets Støtter, idet han paa denne Scene baade har skabt en Række fortrinlige komiske Figurer og tillige udfoldet en betydelig Virksomhed som Oversætter og Bearbejder.

Zingarelli, Nicolo Antonio, frugtbar Componist, f. 1752 i Napoli, d. 1837 i Torre del Greco ved Napoli, gjorde allerede som Conservatorieelev Opsigt, men hæmmedes længe af knappe Kaar. Med »Alsinda« 1785 i Milano var han meget heldig, med »Antigone« i Paris 1790 ikke saa heldig. Som Domcapelmester 1792 i Milano, 1794 i Loreto skrev han en Mængde Kirkemusik, men glemte dog ikke Scenen. 1804 blev han Capelmester ved Peterskirken i Rom, men da han ved Napoleons Søn, „Kongen af Roms“ Fødsel 1811 vægrede sig ved at opføre et Tedeum, blev han sendt til Paris, hvor Napoleon dog for en Messe gav ham 14,000 Fr. 1813 blev Z. Directeur for Real collegio di musica i Napoli og efter Paesiello 1816 tillige Kirkecapelmester. Hans over 30 Operaer, som i sin Tid gjorde til Dels endog kolossal Lykke, ere for længst glemte. At hans mere end 150 Messer og et lignende Antal andre Kirkestykker ikke kunne være Mesterværker, men mest Vidnesbyrd om Dygtighed og en utrolig Skrivefærdighed er meget forklarligt.

Zingaro, it., Zigeuner. **Zingarēsca**, Zigeunersang; **alla zingarēse**, zigeuneragtig.

Zingg, Adrian, Kobberstikker, f. 1734 i St. Gallen i Schweiz, d. 1816 i Leipzig, fuldendte sin kunstneriske Uddannelse hos Wille i Paris, blev 1766 kaldet til Dresden som Professor i Kobberstikkerkunsten og har som Stikker især Fortjeneste ved sine Landskaber, dels efter egne Tegninger, dels efter ældre berømte Mestre. Hans Værker bleve samlede udgivne 1804—6 i Leipzig. Hans vigtigste Blad er „Badende Piger“ efter Dietrich.

Zink, Zn, et blaalighvidt, stærkt glinsende Metal, der ved almindelig Temperatur er skjørt, ved 100 til 150° lader sig valse, ved 200° igjen er saa sprødt, at det kan pulveriseres i en Morter; smelter ved 430°, koger ved 1040°. Vægtfylden af det støbte Z. er 6,8, af det hamrede 7,2. Z. findes ikke gedigent, men som kulsur og kiselsur Zinkilte (ædel og nædel Galmej), som Svovlzink (Zinkblende, s. Blende) og som Zinkilte (rød Zinkmalm). Det vindes i det Store ved Destillation af de ristede Malme med Kulpulver i Lerretorter af forskjellig Form, især i Schlesien, Belgien, Spanien, England og Nordamerika. Zinkdampene fortættes i forskjelligartede Forlag. Det først overdestillerede Z. indeholder gjærne Cadmium og undertiden Arsen; det sidst destillerede er det reneste. Det Z., der gaar i Handelen, indeholder hyppig ringe Mængder af forskjellige fremmede Stoffer, som Svovl, Kul, Jern, Bly, Tin, Cadmium, Arsenik o. fl., fra hvilke man paa forskjellig Maade kan rense det til chemisk Brug. Produktionen kan anslaas til omtr. 200,000 Tons aarlig, hvoraf Tyskland leverer omtr. Halvdelen. Udsat for Luften overtrækkes Z. ved almindelig Temperatur med en graa Hinde, som forhindrer den videregaaende Iltning af Metallet, og dette Forhold gjør Z. saa vel skikket til forskjelligt Brug, f. Ex. til Tagrender o. desl., hvor almindeligt fortinnet Jernblik bortruster; det saakaldte galvaniserede Jern er Jern, der af samme Grund er overtrukket med et Lag af Z. Ophedes Z. i Luften til en høi Temperatur, brænder det med blændende hvid Flamme til Zinkilte, ZnO, et hvidt Pulver, der som Zinkhvidt bruges til Malerfarve i Stedet for Blyhvidt. Det løber nemlig ikke mørkt an i (svovlbrinteholdig) Luft, er ikke saa giftigt som Blyhvidt, men „dækker“ ikke saa godt som dette. Det anvendes ogsaa noget i

Medicinen, men vindes da sædvanlig ved Gløding af det basisk kulsure Zinkilte (s. nedenfor). Et mindre rent Zinkilte, der faas fra Messingfabrikerne, Zinkhytterne o. a. St., hvor Z. ophedes saa stærkt, at det kommer i Brand, anvendes ligeledes i Medicinen under Navne som Nihilum, Tutia. Z. opløses med Lethed af Syrer under Udvikling af Brint og Dannelse af Zinksalte. Af disse ere de vigtigste Chlorzink, Zn Cl_2, og Zinksulfat (Zinkvitriol, svovls. Zinkilte), Zn SO_4, 7 H_2O. Chlorzink kan faas ved at opvarme Z. i Chlor eller ved at opløse det i Saltsyre. Det er yderst letopløseligt og berøver ligesom stærk Svovlsyre de organiske Stoffer Vand, kan saaledes bruges til at danne vegetabilsk Pergament, til Fremstilling af Æther o. lign. Zinkilte, blandet med concentreret Chlorzinkopløsning, stivner snart til en stenhaard Masse (Zinkcement), hvorfor det anvendes som Tand- og Metalkit. I stor Maalestok anvendes Chlorzink desuden til Conservering af Træ (Jærnbanesveller) og som Desinfectionsmiddel. En Blanding af Chlorzink og Salmiak er det saakaldte „Loddesalt“, der benyttes ved Lodning af Metaller til at fjærne den Hinde af Metalilte, som gjærne dannes i Heden, og skaffe blanke Overflader. Zinksulfat vindes som Biprodukt i de galvaniske Batterier, men dog især ved Ristning af Zinkblende (saaledes er det temmelig urent og kaldes Galizensten); ogsaa ved Opløsning af Z. i svag Svovlsyre. Det rene Salt er meget letopløseligt i Vand; det bruges noget i Medicinen, Kattuntrykkeriet og Fernisfabrikationen. Chlorzink og Zinksulfat ere som de fleste Zinksalte farveløse og letopløselige; deres sure Opløsninger fældes ikke af Svovlbrinte, men med Svovlammonium give de hvidt, i Eddikesyre ikke, i Saltsyre ret let opløseligt Svovlzink, Zn S; med Natron hvidt Zinkiltehydrat, der opløses i Overskud af Natron; ved Sodaopløsning hvidt basisk kuls. Zinkilte, som efter Udvaskning ved Glødning giver rent Zinkilte. Ved Tilstedeværelse af tilstrækkelig Ammoniaksalt fældes Zinksalte ikke af Ammoniak. Fældes en Blanding af Zink- og Koboltsulfat ved Soda, saa giver Bundfaldet ved Glødning Zinkgrønt (Rinmanns Grønt). — Foruden som Pladezink anvendes Z. til Støbning (de fleste saakaldte Bronzegjenstande i Handelen ere bronzerede Z.) og til mange vigtige Legeringer, især Messing, Tombak, Statuebronze. Messing var kjendt af de gamle, men metallisk Z. kjendtes i Europa først i 18de Aarh. og fremstilledes først 1809 i det store (i Liège).

Zinke (ital. cornetto, lat. lituus), et ældgammelt Blæseinstrument, som oprindelig var af Metal, men senere af Træ overtrukket med Læder. Det bestod af et Rør, som snart var ganske lige, snart noget krumbøjet, og havde 6 Lydhuller for oven og 1 Lydhul for neden til den venstre Haands Tommelfinger. Mundstykket lignede Trompetens. Man havde Z. i forskjellige Størrelser, af hvilke de mindre havde en skarp og gjennemtrængende, de større en hornagtig Klang. Stadsmusikanterne brugte Z. som melodiførende Instrument til ind i det 18de Aarh.

Zinkstikning kaldtes tidligere ofte Stannographi (egentlig Tinstikning), fordi man først paatænkte at erstatte Kobberpladerne ved Tin, men snart gik over til Zink uden at forandre Navnet. I Zink arbejdes gjærne med Raderemaner ligesom i Kobber, men Ætsningen foregaar med en svagere Syre og i kortere Tid, fordi Zinken saa meget raskere angribes.

Zinzendorf, Nikolaus Ludvig, Greve af, Brødremenighedens Stifter, f. 26 Maj 1700, d. 9 Maj 1760, s. Brødremenigheden.

Zion, den højeste af de Høje, hvorpaa Jerusalem er bygget, udgjorde Stadens sydvestlige Del. Her laa Davids Borg, og som Stadens stærkest befæstede og maaske tillige ældste Del brugtes dens Navn stundum som Navn for hele Staden; derfor bruges Z. nu ogsaa i overført Betydning som billedlig Betegnelse for den christne Kirke, det sande Jerusalem. Zioniter, s. Ellerske Sekt.

Zipserstæderne, et Antal af 16 Smaastæder i Comitatet Zips i det nordlige Ungarn, dannede indtil 1876 et eget Distrikt under særegne Øvrigheder.

Zirbeltræ, s. Fyr.

Zirknitz, s. Cirknitz.

Zirkon, en Ædelsten, der krystalliserer i kvadratiske Prismer og Pyramider, er isomorph med Tinsten og Rutil, har rød, brun eller graa Farve, større Haardhed end Kvarts, men ridses af Topas og indeholder Kiselsyre og Zirkonilte. Den forekommer i Syenit paa flere Steder i det sydlige Norge saa vel som i Ural og i løse Krystaller eller Korn af brunrød Farve (Hyacinth) i Flodsandet paa Ceylon. Den sidste benyttes som Ædelsten. Zirkonium, Zr, et Grundstof, findes i Form af kiselsurt Zirkonilte i nogle temmelig sjældne Mineraler (Zirkon, Eudialyt o. fl.). Z. kan fremstilles i flere Former, amorpht og krystallinsk. Zirkoniumilte, Zirkonjord, blev opdaget af Klaproth 1789; 1824 fremstillede Berzelius Metallet. Svanberg mente senere at have vist, at visse Zirkonmineraler tillige indeholde et andet Metal Norium (s. Norjord); Sorby mente ligeledes i visse Zirkoner at have fundet et nyt Metal Jargonium, hvis Ilte han dog selv tilbagekaldte som en Blanding af Zirkonjord og Uranilte. Zirkonilte, Zr O_2, er isomorph med Tinsyre, Sn O_2; det er usmelteligt og har i den nyere Tid faaet Anvendelse i Stedet for Kalk til Drummonds Lys.

Zisel (Spermophilus Scitillus), s. Egern.

Zizka (Žižka) Johan [schischka], Husitternes berømte Anfører, f. 1360 af adelig Slægt i Troznow i Böhmen, mistede som Dreng sit ene Øje, hvorefter Navnet Z. senere blev brugt som Fællesnavn for at betegne enøjet. Efter at have været Page hos Kejser Wenzel gik han i udenlandsk Krigstjeneste, hvor han udmærkede sig i Slaget ved Tannenberg 1410 og i den engelske Hær i Slaget ved Agincourt 1415. Derpaa vendte han tilbage til Böhmen, hvor han sluttede sig til Hus's Lære og efter Wenzels Død 1419 modsatte sig hans Broder Sigismunds Tronbestigelse i Böhmen. Z. blev snart den anerkjendte Fører for det fanatiske Parti blandt Husitterne, de saakaldte Taboriter (efter den af Z. paa et Bjærg byggede

By Tabor), og kæmpede i Spidsen for dem dels mod det moderate Parti, de saakaldte Calixtinere, dels mod Kejser Sigismund og hans tyske Korshære, som han 1420 slog ved Pankratz og 1422 tilføjede et forfærdeligt Nederlag ved Deutschbrod, trængte sejerrig ind i Mähren og Østerrig, men døde af Pest under Belejringen af den bøhmiske Stad Przibislaw 11 Oct. 1424. Skjønt han 1421 var bleven fuldstændig blind, da en fjendtlig Pil havde berøvet ham Brugen af hans andet Øje (under Belejringen af Slottet Raby), beholdt han dog Overanførselen, idet han med stor Dygtighed udstedte sine Ordrer efter den Beskrivelse, som hans Omgivelser gav ham af Localiteterne. De store Resultater, som han vandt i Krigen (han vandt 18 Slag og sejrede i over 100 Fægtninger), skyldtes dels den Taktik, han fulgte, idet han lod sine Folk lejre sig paa en Høj, omgivne af en Vognborg, dels hans Tilhængeres Fanatisme. Ganske vist have Z. og Hussiterne begaaet umenneskelige Gjerninger, men disse ere blevne i høj Grad overdrevne i senere Beretninger. 1874 rejstes ham under stor Deltagelse fra Ungczechernes Side et Mindesmærke ved Przibislaw.

Zitelmann, Konr., tysk Digter, f. 26 Nov. 1854 i Stettin, blev efter fuldendt juridisk Studium Retsreferendar i sin Fødeby, men maatte allerede 1877 paa Grund af Sygdom opgive denne Stilling og drage til Italien. Her kom hans Forfattertalent, paa hvilket han alt havde aflagt Prøver i Fortællingerne „In Pommern" (2 Bd., 1874), „Margarethe" (1875) o. fl. og i Digtsamlingen „In der Einsamkeit" (1876), ret til Udvikling, og han har siden (stadig under Pseudon. Konrad Telmann) skrevet en lang Række med Bifald modtagne Noveller og Romaner. Her skal blot nævnes Novellesamlingerne „Frische Blätter" (2 Bd., 1880), „Lebensfragmente", „Im Glück und Leid" (1884), „Menschenschicksale" (2 Bd., 1885) og Romanerne „Im Frühroth" (3 Bd., 1881), „Götter und Götzen" (3 Bd., 1884), „Das Spiel ist aus" (3 Bd., 1885), „Moderne Ideale" (3 Bd., 1886), »Vae Victis« (1887). Z. bor om Sommeren ved Stettin, om Vinteren i Mentone.

Zittau, Stad i Konger. Sachsen, i Nærheden af den bøhmiske Grænse, 10 M. ø. s. ø. for Dresden. 23,200 I. Smuk By med gode offentlige Bygninger, hvoriblandt et prægtigt Raadhus. Livlig Handel og betydelig Industri i Linned- og Uldvarer, store Farverier og Blegerier og betydelig Dyrkning af Grøntsager.

Zituni, s. Lamia.

Znaim, Stad i det østerrigske Markgrevskab Mähren, ved Floden Thaya, 8 M. s. v. for Brünn. 12,300 I. Gammel Fyrsteborg, tidligere de mæhriske Markgrevers Residens, flere gamle og smukke Kirker. Betydelig Vin- og Sennepsavl, Fabriker for Klæde, Læder og Stentøj. — Z. er historisk bekjendt fra den fransk-østerrigske Krig 1809 ved Marmonts Kamp med den østerrigske Arrièregarde (11 Juli) og Vaabenstilstanden (12 Juli), som dannede Indledningen til Freden i Wien s. A.

Zoanthus, s. Læderkoral.

Zobel, s. Sobel.

Zodiacus, s. Dyrekredsen. **Zodiacallyset**, et svagt lysende Skjær, som i vore Egne viser sig i Febr. og Marts efter Solens Nedgang, om Efteraaret før dens Opgang, som en kegleformet Lysstribe, der strækker sig skraat op ad fra Horizonten i Zodiacus. I sydlige Lande, hvor Zodiacus hæver sig mere vinkelret over Horizonten, ses det hele Aaret rundt, lyser meget stærkere og kan undertiden forfølges hele Himlen rundt. Den Del af dets Skin, der navnlig undertiden ses lige modsat Solen, har faaet Navnet „Gegenschein". Z. antages at være en meget fladtrykt Støvring eller Meteorring omkring Solen, der naar indtil noget uden for Jordbanen. Nogle anse det dog for en Ring, der omgiver Jorden eller Maanen.

Zoëga, Georg, egtl. Jørgen, f. 20 Dec. 1755 i Daler Præstegaard nær ved Møgeltønder, af en oprindelig italiensk Slægt, kom 1772 til Gymnasiet i Altona og 1773 til Universitetet i Göttingen, hvor han især studerede Oldtidsvidenskab under Heynes Vejledning. Efter en kort Rejse til Rom, af hvilken Stad han straks følte sig stærk tiltrukken, opholdt Z. sig 1777—79 i Danmark, rejste paa ny med en ung Adelsmand til Rom og Napoli 1780—81 og efter et kort Ophold i Kjøbenhavn tilbage til Rom, hvor han siden forblev. Z. var udset til at overtage Styrelsen af Møntcabinettet, men blev tidlig forelsket i en ung Romerinde, Maria Pietruccioli, og gik over til den katholske Religion for at kunne ægte hende. Han fik dog vedblivende Understøttelse hjemme fra, blev 1798 dansk Consul og 1802 udnævnt til Professor i Kiel, men efter eget Ønske fritagen for Posten. Opmuntret af Cardinal Stephan Borgia og understøttet af Paven hengav Z. sig til omfattende Studier af Archæologi og særlig af ægyptiske Oldsager og koptisk Kunst. Hans Skrifter »Numi ægyptii imperatorii«, 1787, »De origine et usu obeliscorum«, 1797, der skaffede ham Verdensry, og »Li bassirilievi antichi di Roma«, 1808, der er hans betydeligste Værk, »Catalogus codicum copticorum«, 1810, der tillige indeholder mangfoldige Brudstykker, Oversættelser og oplysende Afhandlinger, vidne alle om grundig Lærdom, kritisk Skarpsind og fin Smag, samt give Z. Plads blandt de største Oldgranskere. En særlig Fortjeneste har Z. desuden haft som Vejleder for danske og tyske Granskere (F. G. Welcker) og ved sin store Indflydelse paa Thorvaldsens Udvikling. D. 10 Febr. 1809. Welcker udgav en Samling af hans Breve (2 Bd., 1819) og Afhandlinger (1817); A. D. Jørgensen skrev hans Levned (1881).

Zoepfl, Heinrich Matthäus [tsöpfl], berømt tysk Retslærd, f. 6 Apr. 1807 i Bamberg, fra 1842 Professor i Statsret i Heidelberg; d. 4 Juli 1877. Hans Hovedværker ere „Grundsätze des allgemeinen und deutschen Staatsrechts" (1839, 5te Opl. 1863) og „Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte" (2 Bd., 1834—36; 4de Opl. 1874), „Das alte bamberger Recht" (1839), „Die peinliche Halsgerichtsordnung Kaiser Karl's V" (1842; 3dje Opl. 1883) og „Alterthümer des Deutschen Reichs und Rechts" (1860—61).

Zofingen, i Oldtiden Tobinium, Stad i

Kanton Aargau i Schweiz, 2 M. s. v. for Aarau. 4,500 J. Silke- og Bomuldsspinderi.

Zola, Emile [solā], fransk Forfatter, f. 2 Apr. 1840 i Paris, tilbragte nogle Barndoms- og Ungdomsaar i Provence, hvor hans Fader, en italiensk født Ingeniør, havde Arbejde. Efterat have gjennemgaaet Lyceet St. Louis i Paris blev han ansat ved Boghandelen, men vandt allerede ved sine »Contes à Ninon« (1864), som, paa en Gang fine og kjække Skitser, hvori Minder om det smukke Sydfrankrig klinger vemodig ind, saa meget Ry, at han nu udelukkende ofrede sig til Literaturen. Romanen »La confession de Claude« (1865) betegner hans Overgang til en skarp psykologisk Analyse og en hensynsløs realistisk Fremstilling, der efter at have faaet Udtryk i Arbejder som »Mes haines« (1866), literære Causerier, Fortællingerne »Le voeu d'une morte«, »Les mystères de Marseille« (1867) og »Madeleine Férat« (1868) endelig culminerer i den efter det andet Kejserdømmes Fald efterhaanden udkomne, uhyre Romancyclus »Les Rougon-Macquart«, der med bidende, melancholsk Satire skildrer Mennesker og Tilstande fra denne Periode i Frankrigs Historie. Uden at tage Hensyn til andet end Billedets Sandhed og Troskab trodser Z. alle hidtil gjældende Regler for, hvad der maa skrives og ikke skrives. Som Iagttager af Sjælelivets mest sammensatte og mest enkelte Phænomener, som poetisk Landskabs- og Genremaler er han en Forfatter af allerførste Rang. Den Baggrund, hvorpaa hans Figurer bevæge sig, ynder han at personificere, saaledes Hovedstaden i »Le ventre de Paris« og adskillige andre Romaner, saaledes det franske Kornland i »La terre«, saaledes Kulminerne og Kullejerne i »Germinal«. Tit naar hans Prosastil en lyrisk Rhythme som i Beskrivelsen af Haven Paradou i »La faute de l'abbé Mouret«. Til Cyklen »Les Rougon-Macquart« høre: »La fortune des Rougon« (1871), »La Curée« (1874), »La Conquête de Plassans« (1874), »Le ventre de Paris« (1875), »La faute de l'abbé Mouret« (1875), »Son Excellence Eugène Rougon« (1876), »L'Assommoir« (1877), »Une page d'amour« (1878), »Nana« (1880), »Pot-Bouille« (1882), »Au bonheur des Dames« (1883), »La joie de vivre« (1884), »Germinal« (1885), »L'Oeuvre« (1886), »La terre« (1887), »Le Rêve« (1888) og »La bête humaine« (1890). Nogle af disse Romaner ere dramatiserede af Busnach. Med Guy de Maupassant, Huysmans o. fl. udgav han 1880 »Les soirées de Médan«, der allerede 1886 forelaa i 10de Udg. Z.s Dramaer »Thérèse Raquin« (1873), et Mesterstykke i Psychologi og Stemning, »Les héritiers Rabourdin« (1874), »Le bouton de Rose« (1879) have ikke paa Scenen kunnet kæmpe sig igjennem Modstanden fra den herskende Smags Side. En stor kritisk Evne har Z. udfoldet i en Række Polemiker og Afhandlinger: »Mes haines«, »Le Roman expérimental«, »Les Romanciers naturalistes«, »Le naturalisme au théâtre«, »Nos auteurs dramatiques«, »Documents littéraires«, »Une campagne 1880—81«.

Zolkiew, Stad i det østerrigske Kongerige Galizien, 3 M. n. for Lemberg. 6,800 J. Slot, der tilhørte den polske Konge Johan Sobieski, smuk Kirke med mærkelige Gravmæler, Uld- og Læderfabriker.

Zolkiewski, Stanislaus [scholkijēfski], polsk Feltherre, f. 1547 i Galizien, uddannede sig til Kriger under sin Slægtning Jan Zamoyski, betvang 1596 de oprørske Kosakker og kæmpede derpaa heldig mod Svenskerne i Lifland, men blev dog ikke Kronfeltherre efter Zamoyskis Død. I de falske Demetriers Periode erobrede Z. Moskva og sluttede med de russiske Bojarer en Overenskomst, i Følge hvilken den polske Prins Ladislaus (den senere L. IV) skulde være Czar, men Resultatet forspildtes ved Prinsens Forkjærlighed for den romersk-katholske Religion og ved Polakkernes Grusomhed. Da Z. endelig, 70 Aar gammel, var bleven Kronfeltherre, maatte han 1617 efter blodige Kampe med Tyrkerne og Tatarerne opgive Moldau og Valachiet. 1620 fik han paa ny Befalingen mod Tyrkerne, men faldt 6 Oct. s. A. i det 8 Dages Slag ved Cecora ved Dnjestr mod den tyrkiske Overmagt. Hans Hoved blev baaret omkring i Constantinopel som et Sejerstegn og først siden udløst, hvorpaa Johan Sobieski oprejste et Mindesmærke for Z. i Byen Zolkiew, hvorefter Familien havde Navn.

Zoll, den afsk. tyske Tomme, i Baden og Württemberg $\frac{1}{10}$, ellers $\frac{1}{12}$ Fuß. I Schweiz er Z. (Pouce) 1,147 d. Tommer.

Zombor, Stad i Ungarn, Hovedstad i Comitatet Bács-Bodrog, 27 M. s. for Budapest, ved Bács-Kanalen. 24,700 J., hvoraf Halvdelen ere græske, ikke unerede Raizer eller Serber. Prægtigt Comitathus, stort Raadhus. Her drives megen Silkeavl og betydelig Handel med Korn, Kvæg og Manufakturvarer.

Zōna, lat. (gr. ζώνη), s. Helvedesild.

Zonăras, Johannes, en af de bedste byzantinske Historieskrivere, levede i det 12te Aarh., beklædte vigtige Statsembeder i Constantinopel og døde som Munk paa Bjerget Athos. Han har efterladt et Skrift *Χρονικόν* ell. Annales, der omfatter Historien fra de ældste Tider til Aar 1118; hertil har han benyttet nu til Dels tabte Kildeskrifter og har selv været Øjenvidne til mange af de i Slutningen af hans Værk fortalte Begivenheder, som han fortæller upartisk, om end uden tilstrækkelig Kritik (6 Bd., udg. af L. Dindorf, Leipz. 1868—75). Han ansés ogsaa for Forfatter til et lexikographisk Værk *συναγωγὴ λέξεων* (udg. af Tittmann, Leipz. 1803).

Zōne, gr., s. Bælte. **Zonetarif** kaldes et System af Jærnbane- eller Telegramtaxter, efter hvilket disse ikke beregnes ligefrem i Forhold til den tilbagelagte Vejlængde (pr. Mil eller Kilometer), men denne deles i visse større Strækninger, inden for hvilke Taxten er den samme, hvad enten der befordres kortere eller længere. Systemet har særlig for Jærnbanernes Vedkommende sin Grund i den Betragtning, at den enkelte Rejsende, da et Tog ikke kan forandres i sin Sammensætning ved Til- eller Frakobling af Vogne undtagen ved de større Stationer, volder Jærnbanen den samme Udgift, hvad enten han kjører hele Strækningen imellem disse eller staar af eller paa undervejs, idet der dog maa holdes en Plads for

ham den hele Strækning. Rationelt skulde derfor Zonerne falde sammen med Strækningerne imellem saadanne Hovedstationer, paa hvilke Tograngering finder Sted; af praktiske Grunde fastsættes Zonernes Længde snarest til en vis bestemt Mile-Længde, omtr. svarende til hines Længde. For disse skulde da Taxten sættes omtrent til Gjennemsnittet af de tidligere Taxter for den længste og den korteste Kjørsel inden for Zonen. I Regelen tænker man sig dog Gjennemførelsen af Z. forbunden med en Taxtnedsættelse, saa at navnlig Zonetaxten ikke bliver højere end den tidligere laveste Taxt inden for samme, mulig endog en Del lavere; men medens praktiske Grunde tale herfor, kan det ikke siges at høre til Z.s Princip. — I Ungarn er en saadan Z. i Forbindelse med en betydelig Taxtnedsættelse bleven indført 1 Aug. 1889. Hver enkelt Jærnbane, udgaaende fra Budapest, og nogle, der ikke berøre denne By — i alt 8 Grupper af Jærnbaner — er delt i indtil 14 Zoner, af hvilke de 13 første omtr. ere paa 15 Kilom. hver, tilsammen omtr. 200 Kilom., medens alt det overskydende — indtil 200 Kilom. paa den længste Bane — udgjør én Zone. For Nabostationerne er der derhos fastsat en særlig lavere Taxt. Den herved gjennemførte Taxtnedsættelse er meget forskjellig for de enkelte Strækninger, men gjennemgaaende meget betydelig, idet de nye Taxter i Regelen kun ere 50—60, indt. 40, pCt. af de gamle. Virkningen heraf har i de første 7 Maaneder været en saa betydelig Forøgelse af Persontrafiken, at denne er voxet fra 2,88 til 6,80 Mill. Rejsende, og i Stedet for det af Nedsættelsen forventede Indtægtstab er Indtægten stegen fra 5,16 til 6,10 Mill. østerr. Gyld., altsaa med henved 1 Mill. Gyld. Om Udgifterne foreligger ikke endnu (Apr. 1890) bestemte Oplysninger, men det berettes, at de ikke have været større i 1889 end i 1888.

Zoochemi, s. Chemi.

Zoogeographi, Læren om Dyrenes geographiske Udbredelse. Det er en almindelig Regel, at hver Art er indskrænket til et mindre Afsnit af Jordens Overflade, hvor der i det hele findes de samme klimatiske Betingelser; kun undtagelsesvis er en Art uden Menneskets Medvirkning udbredt over en større Del af Jordkloden. Herimod strider det ikke, at Mennesket har skaffet dels sine Husdyr, dels de ham ledsagende Dyreformer (f. Ex. Mus, Rotter, Kakerlaker osv.) en stor Udbredelse paa Jordkloden. Størst er Arternes geographiske Udbredelse, maaske paa Grund af Livsbetingelsernes Ensartethed, hos de pelagiske Overfladedyr (Højsødyrene) og de kolde Dybvandslags Beboere. (Om Havdyrenes Udbredelse s. Havdyr). Derimod ere mange Slægter udbredte over en større Del af Jordkloden (kosmopolitiske), medens der paa den anden Side er Exempler nok paa, at ikke alene Slægter, men ogsaa Familier og Ordener ere indskrænkede inden for snævre Grænser, f. Ex. Paradisfuglene til Ny-Guinea og omliggende Øer, de fleste Pungdyr og Næbdyrene til Nyholland og Nabolandene mod Syd og Nord, Kivislægten og Strigops til Ny-Seeland, vilde Faar og Geder til visse af den nordlige Zones Bjærgegne, Lamaerne til Sydamerikas osv. Nogle Grupper ere i den nærværende Tingenes Tilstand hovedsagelig indskrænkede til Tropelandene (f. Ex. Aber, Gumlere, de store Katte og Tykhude, Papegøjer, Krokodiler), andre til den tempererede (f. Ex. Elsdyr, Bisonoxer, Salamandere) eller til den polare (f. Ex. Rensdyret, Isbjørnen, Moskusoxen, Sneuglen); nogle til den nordlige, andre til den sydlige Halvkugle (f. Ex. Strudse- og Pengvinfamilien), nogle til den østlige, andre til den vestlige Halvkugle (den nye og den gamle Verdens Aber, Gribbe og Legnaner), nogle til Stepper og Ørkener (f. Ex. Antiloper, Steppehøns, Springmus og Gravemus osv.). I det hele tiltager Dyrelivet i Rigdom og Mangfoldighed fra Polerne til Ækvator, mere dog i visse Dyreklasser end i andre, f. Ex. Insekter og Krybdyr meget stærkt, saa at Polaregnene endog kunne karakteriseres ved deres Fattigdom paa Insekter og insektædende Dyr og fuldstændige Mangel paa Krybdyr og Padder. Man kan derfor inddele Jorden i 5 Bælter: 1) det arktiske med Isbjørne, Polarræve, Rensdyr, Sneharer, Lemminger, Moskusoxer, Sneugler, Snespurve, Ryper og talrige svømmefødede Svømmefugle, især Ænder, Maager og Alke, ingen Krybdyr eller Padder og kun faa Insekter (derimod med et rigt Havdyrliv, talrige Sæler og tolvtandede Hvaler; i de ferske Vande Laxeformer). 2) Det nordlige tempererede med en Del Flaggermus, Insektædere, Ulve, Losser, Vildkatte, Maard-, Væsel-, Jærv- og Odderformer, Landbjørne, Hjorte, Bisonoxer, Harer, Bævere, Egern, Markmus, Vildsvin, talrige Rov- og Sangfugle, Urhøns, en Del Øgler, Slanger, Skildpadder (flest af de sidste i Nordamerika), Frøer og Salamandere; i de ferske Vande Fiskepadder, Karper, Gjedder, Aborrer, Lax, forskjellige Slægter af Snegle, Muslinger osv. 3) Tropebæltet med Aber, talrige Flaggermus, store katteagtige Rovdyr (Tigre, Løver), Gumlere, Tykhude (Elefant, Tapir, Flodhest, Næsehorn), talrige Drøvtyggere og Gnavere, Papegøjer, Skrige- og Klatrefugle, Krokodiller, Skildpadder, talrige Øgler og Slangeformer, f. Ex. Gekkoer, Legnaner, Kvælerslanger, Træslanger, Ormeøgler, Ormepadder og Ormeslanger, Løvfrøer, Landsnegle i stor Mangfoldighed, talrige Insekter (ofte store og pragtfulde Former, f. Ex. af Biller, Sommerfugle, Græshopper, Knælere osv.), store Tusindben og Edderkopper (Fugleedd.), Skorpioner, Landkrabber; i de ferske Vande Karpelax og Gumpfiske (Afrika og Amerika), Karper (Indien), Maller, Krybefiske (Afrika og Indien) osv. 4) Det sydlige tempererede Bælte er egentlig kun udviklet i Sydamerika, hvor det dog ikke har nogen meget karakteristisk Dyreverden, samt paa Ny-Seeland. 5) Det antarktiske Bælte er kun udviklet for Havets Beboeres Vedkommende. Hvert af disse Bælter har sine Underafdelinger. Saaledes have det tempererede Europa og Nordamerika endnu nogle Arter og en Del Slægter til fælles, men i det hele sondre de sig skarpt som to forskjellige zoologiske Provinser, medens hele Polarbæltet kun udgjør én. Endnu større bliver Modsætningen i Tropelandene, hvor f. Ex. Afrika og Ostindien ud-

træde som to selvstændige zoologiske Provinser eller Riger, skjønt deres Dyreverden til Dels dannes af de samme Slægter, men af forskjellige Arter; endnu mere forskjellige ere Nyholland og Sydamerika. Bjærgegnene have en anden Fauna end de store Lavlande, disse igjen en anden end Stepperne osv. (Smlgn. Landdyr). Man kan saaledes ikke godt blive staaende ved en ren klimatisk-geographisk Oversigt, hvorfor Schmarda („Die geographische Verbreitung der Thiere", 1853) opstillede 21 Riger: 1) det arktiske, Pelsdyrenes og Svømmefuglenes Rige; 2) Mellemeuropa, Insektædernes, Rov- og Løbebillernes R.; 3) de kaspiske Steppelande, Saiga-Antilopens og Gravemusenes R.; 4) det centralasiatiske eller de vilde Æslers R.; 5) Middelhavslandene eller Heteromerernes R.; 6) China eller Fasanernes R.; 7) Japan eller Kæmpesalamanderens; 8) Nordamerika, Gnavernes og Sangfuglenes R.; 9) Ørkenen, Strudsens R.; 10) Vestafrika, Abernes og Termiternes R.; 11) det øvrige Afrika, Drøvtyggernes og Tykhudenes R.; 12) Madagaskar, Halvabernes R.; 13) Ostindien, Rovdyrenes og Oxernes R.; 14) Sunda-Øerne, Slangernes og Flaggermusenes R.; 15) Australien, Pungdyrenes, Næbdyrenes og Honningfuglenes R.; 16) Mellemamerika og Vestindien, Landkrabbernes R.; 17) Brasilien, Gumlernes og de brednæsede Abers R.; 18) Perus og Chiles Andes, Lamaernes og Kondorens R.; 19) Pampas, Viscachaens R.; 20) Patagonien, Dværgstrudsens og Guanacoens R.; 21) Polynesien (Kivi paa Ny-Seeland). Men saa vel denne Inddeling som de Rigerne tildelte Navne efter de i dem særdeles prædominerende Dyreformer ere temmelig vilkaarlige. Mange af Rigerne maa underafdeles og deres Antal altsaa forøges; saaledes ere f. Ex. de Dyr, der forekomme i Guajana og Amazondistrictet, for en stor Del forskjellige fra dem i det øvrige Brasilien; i forskjellige Egne af Nyholland repræsenteres de samme Slægter af forskjellige Arter; i det vestlige Nordamerika og nordlige Mexico findes der for en stor Del ganske andre Dyreformer end i de østlige Fristater osv. Et ejendommeligt Træk er det ogsaa, at Øerne inden for Vendekredsene i Regelen have deres særegne Arter, saaledes Sundaøerne; hver af de større Antiller har sine særegne Arter af Landsnegle og Krybdyr osv. I det hele er der megen Analogi mellem Dyrenes og Planternes geographiske Udbredelse, og det er naturligt at søge Grunden til begge Dele, foruden i selve de geographiske og klimatiske Forhold, i Dyreverdenens og Jordklodens hele forudgaaende Historie, saaledes at de store dyregeographiske Modsætninger mellem f. Ex. Afrika, Sydamerika og Nyholland søges forklarede ved den selvstændige Maade, hvorpaa Dyrelivet allerede langt tilbage i Jordhistorien har udviklet sig i hvert af disse Fastlande. Det er i det store det samme Forhold, som i det mindre har bevirket den insulære Fordeling og gjensidige Repræsentation af Arterne paa Øer af samme Gruppe. Denne Tanke, at søge Fordelingen til de organiske Væseners nærværende Udbredelsesforhold i Fortiden ved Hjælp af den darwinske Omdannelseslære, kan selvfølgelig endnu ikke gjennemføres endog blot tilnærmelsesvis — dertil kjender man endnu alt for lidt til Dyrelivets locale Historie, selv om man kunde lade sig nøje med den nærværende ufuldstændige Kundskab til dets factiske Udbredelsesforhold — men er i den seneste Tid særlig bleven hævdet af Wallace, som i sit Arbejde »On the geographical distribution of animals« (2 Bd., 1876), i Tilslutning til Sclater og Günther, opstiller følgende zoologisk-geographiske System for Landdyrene: Den første Region er den palæarktiske med 4 Underafdelinger: 1) Nord-Europa, 2) Syd-Europa med Middelhavslandene (Nord-Afrika), 3) Sibirien, 4) Mandschuriet og Japan. Denne Region omfatter saaledes hele Europa og det tempererede Asien fra Island til Beringsstrædet og fra Azorerne til Japan; Sydgrænsen falder i Asien ved Indus-Floden og lidt neden for Skovgrænsen i den vestlige Del af Himalaja. Som zoologisk Provins begrænses Nordeuropa mod Syd af Pyrenæerne, Alperne, Balkan, Sortehavet, Kaukasus og Ural eller maaske bedre Irtysch; Middelhavets Subregion omfatter Nordafrika, Ægypten, til Dels Arabien og Dele af Persien; den sibiriske hele Nord- og Mellemasien; den mandschuriske Japan, Amurdistrictet, det nordlige China og et Bælte af det østlige Himalajas Sydskraaning mellem det indiske og sibiriske Bælte. Den æthiopiske Region omfatter den øvrige Del af Afrika samt den sydlige Del af Arabien og deles ligeledes i 4 Subregioner: 1) den vestafrikanske (Senegal til Angola); 2) den sydafrikanske; 3) den østafrikanske (Afrikas øvrige Fastland) og 4) Madagaskar med Mascarenhas-Øerne og Seychellerne. Den orientalske Region omfatter Indien, Syd-China, Sundaøerne og Philippinerne; disse Øer samt Malaka danne 1) den indomalayiske Subregion; 2) det øvrige Bagindien og Syd-China den indochinesiske; 3) Nord- og Mellem-Forindien den hindustanske; 4) det sydlige Forindien og Ceylon den ceylonske. Den australske Region, fra Celebes og Lombok til Sandwichsøerne, de lave Øer og Ny-Seeland, deles ligeledes i 4 Subregioner, af hvilke 1) Ny-Seeland med omliggende Øer (Chatham, Auckland, Norfolk) udgjøre ēn Underafdeling, 2) Nyholland med Tasmania en anden. 3) Den austromalayiske Subregion omfatter Celebes, Molukkerne, Ny-Guinea, Ny-Britannien og Salomons Øerne; 4) den polynesiske alle de andre Øgrupper i det stille Hav. Amerika deles i to Regioner: den nearktiske Region, hvis 4 Underafdelinger ere: 1) Californien; 2) den canadiske, omfattende det koldere Bælte af Nordamerika fra Grønland til St. Lawrencefloden, de store Søer og Vancouvers Ø; 3) Klippebjærgenes Subregion, derunder indbefattet det mexicanske Højland; 4) Alleghany-Underregionen, d. e. Fristaterne ø. for Klippebjærgene. De 4 Underafdelinger af den neotropiske Region ere 1) Antillernes; 2) Mexico med Mellemamerikas; 3) Brasiliens (Guajana, Venezuela og Columbien derunder indbefattede) og 4) Chiles, indbefattende hele det sydlige og vestlige Sydamerika fra Guayaquil til Uruguay.

Zoologi, Læren om Dyrene, omfatter alle

de biologiske Videnskaber, som til Gjenstand have det ene af de organiske Naturriger, Dyreriget, hvilke Videnskaber efter Maal og Methode kunne være temmelig forskjellige. Morphologien beskæftiger sig med Dyrenes Form og Bygning og støtter sig paa Anatomi og Udviklingshistorie (Embryologi, Ontogeni), hvilken sidste undersøger Dyrenes indre og ydre Organisation under deres Tilbliven og deres videre Complication, indtil den færdige Form er naaet, hvis indre og ydre Bygning er Gjenstand for Anatomien og den særlige Gren af denne, der beskæftiger sig med Elementardelene, som kun kunne erkjendes ved Hjælp af Mikroskopet, Histologien (Vævlæren). Paa Morphologiens Resultater bygges den systematiske Z. (Taxionomi), der ordner Dyreformerne i Grupper efter de Ligheder, som udtrykke deres naturlige Slægtskab. Physiologien beskæftiger sig med Dyrenes Livsytringer, d. v. s. Organernes Virksomhed og de Love, som betinge disse, saa vel som med den hele Organismes Forhold til den omgivende Verden; med Physiologi er i det mindste en Del af Psychologien nøje forbunden. Palæontologien (d. v. s. Palæozoologi) omhandler de uddøde Dyreformer og deres Forhold til de nulevende og Zoogeographien Dyrenes Udbredelse paa Landjorden og i Havene. Begrænses de zoologiske Videnskaber til enkelte Dyreafdelinger, benyttes Betegnelser som Mammalogi (Mastozoologi), Læren om Pattedyrene, Ornithologi, om Fuglene, Herpetologi (om Krybdyrene og Padderne), Ichthyologi, om Fiskene, Malakologi, om Bløddyrene, Entomologi, om Leddyrene, særlig Insekterne, Carcinologi, om Krebsdyr, Helminthologi, om Indvoldsormene, osv. Anvendt Z. kaldes de zoologiske Videnskaber, naar de beskæftige sig med Dyr, som paa en eller anden Maade have praktisk Betydning for Menneskets Sysler, for Landbrug, Forstvæsen osv., og stille Hensynet til disse Sysler i Forgrunden; saaledes kan der tales om landøkonomisk Z., Forstzoologi, medicinsk Z., technisk Z. osv. — Z.s Historie viser, at de forskjellige under Z. hørende Videnskabsgrene have udviklet sig til højst forskjellig Tid og ofte temmelig uafhængig af hinanden, idet nogle ved deres Indgriben i det praktiske Liv særlig maatte opfordre til Dyrkelse, saaledes navnlig de Discipliner, der directe beskæftige sig med Mennesket selv og finde Anvendelse i Lægekunsten. Som den egentlige Grundlægger af Z. kan vel nævnes Aristoteles, der samlede de paa den Tid foreliggende eller i alt Fald ham bekjendte Kjendsgjerninger, gjorde dem til Gjenstand for en planmæssig sammenlignende Bearbejdelse og søgte at ordne Dyreformerne i et System. De vigtigste af hans til vore Dage opbevarede zoologiske Skrifter omhandle „Dyrenes Forplantning", „Dyrenes Dele" og „Dyrenes Historie". Med Aristoteles culminerer Oldtidens zool. Kundskab, og ingen virkelig Udvikling foregaar i Oldtiden efter ham; den alexandrinske Skole commenterede ham, men hvad der heraf er opbevaret, viser ingen Fremgang, og den hele følgende Tid, Romertiden indbefattet, kjender lidet til virkelig videnskabelig Beskæftigelse med den levende Natur. Plinius's ofte anførte Naturhistorie er kun en uselvstændig og ukritisk Compilation, øst, ofte paa anden eller tredje Haand, fra forskjellige Kilder, deriblandt ogsaa Aristoteles. Dog fremmedes Anatomien betydelig ved den alexandrinske Skole (Erasistratos), og i Galenos (131—201 e. Chr.) fremstod Oldtidens største, men sidste Anatom, hvis Arbejder dog kun havde Lægekunstens Tarv for Øje og ere uden egentlig Betydning for den sammenlignende Anatomi, skjønt han til sine Undersøgelser kun benyttede Dyr (især Aber), da Dissectionen af Menneskelig ikke var tilladt. Igjennem Middelalderens lange Tidsrum kan der næppe tales om nogen selvstændig Z.; det er overalt, hos Araberne som hos de christne Nationer, Aristoteles og Galenos, der commenteres, uden selvstændig Iagttagelse. Med Indførelsen af Bogtrykkerkunsten og ved det hele dermed følgende literære Opsving og den i vide Kredse vakte Læselyst fremkom efterhaanden talrige Skildringer af mærkelige Dyr fra al Verdens forskjellige Lande; man begyndte at ledsage disse med Afbildninger, at fremkomme med selvstændige Iagttagelser, og Anerkjendelsen af saadannes Værdi begyndte at dæmre, ja Samlinger af „Curiositeter" bragtes undertiden til Veje, og saaledes ophobedes et Materiale, der ventede paa en videnskabelig Bearbejdelse. Der fremkom vel flere sammenfattende, encyclopædiske Værker, ledsagede af Afbildninger, saaledes af Conrad v. Gesner (1516—65), Ulysses Aldrovandi (1522—1605) o. fl., men de vare uden fast Terminologi og uden egentligt System. I den følgende Tid opstod talrige Arbejder om enkelte Former eller Klasser, ofte i Forbindelse med eller afhængige af Bestræbelser for at fremme Medicinen. Den menneskelige Anatomi, som nu egentlig grundlagdes af Vesalius (1514—64), der opgav Galenos og vendte sig til Naturen selv, og som siden fremmedes ved Eustachio, Faloppia, Fabricius ab Aquapendente, Riolan o. fl., fremkaldte Physiologien og derved ogsaa Undersøgelser af andre Dyreformer, men de svage Antydninger til en sammenlignende Anatomi, som saaledes naturlig fremkom, bevægede sig inden for snævre Grænser og nærmest som Physiologiens Tjener. Harveys (1578—1658) Opdagelse af Blodomløbet og Arbejder af Aselli, Redi, Th. Bartholin, Steno, Borelli o. fl. betegne mægtige Fremskridt i physiologisk og anatomisk Henseende, og Indførelsen og Benyttelsen af Mikroskopet, særlig ved Malpighi (1628—94), Leeuwenhoek (1632—1723) og Swammerdam (1637—80), aabnede nye Felter for Naturforskningen, idet Vævenes finere Sammensætning, Bygningen af lavere Dyr af ringere Størrelse, ja hele hidtil ukjendte Dyregrupper toges med op til Undersøgelse. Den stadige Fremgang i de naturvidenskabelige Studier fandt ogsaa i denne Tid Udtryk i Oprettelsen af forskjellige lærde Selskaber og Akademier og i Grundlæggelsen af Museer. Et vigtigt Skridt til Beherskelse af det sig stadig stærkere hobende Materiale gjordes af John Ray (1628—1713), der indførte det naturhistoriske Artsbegreb og forsøgte en Classification, hvorved

der toges Hensyn til Anatomiens Erfaringer, og han er den betydeligste Forgænger for Linné (1707—78), der først skabte en Grundvold for det zoologiske System ved at gjennemføre en systematisk Betegnelsesmaade, som benyttes den Dag i Dag; Linné inddelte Dyreriget i Klasser, disse atter i Ordener, disse i Familier, Familien i Slægter og Slægten i Arter; hver Art, der opfattedes som et uforanderligt Skabelsesprodukt, betegnedes med et (latinsk) Slægtsnavn og Artsnavn (den binære Nomenclatur) og karakteriseredes ved en kort Diagnose, som skulde udtrykke de særlige Ejendommeligheder, ved hvilke den skilte sig fra alle andre Arter i samme Slægt; Slægterne osv. bestemtes paa lignende Maade, og saaledes afgav Systemet et bekvemt Middel til at indordne en hvilken som helst Dyreform paa sin Plads i Dyrenes Række, hvorved det først blev muligt i overskuelig Form at beherske Dyreverdenens Mangfoldighed og at gjenkjende og fastholde de af Forfatterne beskrevne Former. For at et saadant System skulde have mere end en blot praktisk Gyldighed, være mere end et kunstigt Katalog over Dyreformerne, maatte de fremdragne Ligheder (Artscharakterer, Slægtscharakterer osv.) være Udtryk for Overensstemmelse i den samlede Organisation, for, hvad man senere har kaldt „Affinitet" eller naturligt Slægtskab"; mere eller mindre klart bevidst tilstræbte vel ogsaa Linné dette i sit System, der imidlertid netop i denne Henseende var saare mangelfuldt; men ved at anspore til fortsat Prøvelse ved Indførelse i Systemet af hver ny opdaget Dyreform eller ved hver ny Undersøgelse af allerede bekjendte øvede det paa den ene Side en frugtbringende Indflydelse paa den samtidige og senere Naturforskning, medens det paa den anden Side ogsaa medførte, at mange satte Videnskabens Maal i selve den strænge formelle systematiske Opstilling. I den efter Linné følgende Del af det 18de Aarhundrede beherskedes største Delen af Zoologerne af den ved Linné givne systematiserende Retning, og ved talrige Arbejder udvidedes Artskundskaben stadig, støttet af Indsamlinger paa talrige videnskabelige Expeditioner og Rejser til fremmede Egne af Jorden. En særegen Stilling indtager Buffon (1707—88), som ved sine egne og sine Medarbejderes Beskrivelser søgte at give et Billede af den hele Dyreverden uden at ville bøje sig under et egentligt Systems Tvang, hvilket dog ikke engang i de af ham selv udgivne Partier af hans store Naturhistorie kunde gjennemføres consequent og i de talrige af andre Naturforskere udgivne Fortsættelser (Suites à Buffon) opgaves. Ved Siden af de zoologiske Arbejder i de anførte Retninger gik imidlertid andre, som fremmede den anatomiske Specialkundskab til mangfoldige Dyreformer eller behandlede deres Livsforhold; ved Albrecht v. Hallers Indflydelse (1708—77), der grundlagde Experimentalphysiologien, drages imidlertid de anatomiske Studier i en Forbindelse med Physiologien, der vel blev af stor Betydning for denne, men som paa den anden Side trængte de i flere af disse Arbejder dæmrende almene morphologiske Forestillinger ganske i Baggrunden, saa at deres fulde Udbytte først senere kunde træde frem; ogsaa blev det først en langt senere Tid forbeholdt at erkjende Grundlaget for Befrugtningslæren i Spallanzanis (1729—99) Opdagelse af Sædstimenes Nødvendighed for Befrugtningen, og for den videnskabelige Embryologi i C. F. Wolffs (1733—94) Paavisning af Hønsefosterets Udvikling fra et Anlæg uden Organer (Læren om Epigenesen), medens Samtiden var hildet i rent speculative Betragtninger over Udviklingen, der opfattedes som en Udfoldning af Organer, der allerede fra Fosterets første Begyndelse skulde være til Stede (Prædelineationslæren). Overhovedet arbejde ved Slutningen af det 18de og i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede speculative, naturphilosophiske Betragtninger ved Siden af mere empiriske, paa virkelige Iagttagelser grundede Undersøgelser, men endnu inden den speculative Retning havde naaet sit Højdepunkt, optraadte George Cuvier (1769—1832), som ved at udstrække sine anatomiske Undersøgelser til næsten alle Dyrerigets Afdelinger kom til at raade over en Sum af Kjendsgjerninger, med hvilken det før ham gjennemforskede næsten træder i Skygge, og ved sin Bearbejdelse af disse Kjendsgjerninger bliver han den egentlige Grundlægger af den sammenlignende Anatomi og Reformator af det zoologiske System. Uden forudsattede Anskuelser gik han til Undersøgelsen af Enkeltformernes Bygning, og ved stadig Sammenligning af de iagttagne Kjendsgjerninger fandt han, at inden for større Kredse af Dyreformer optræde visse Organer eller Organsystemer med constante Bygningsforhold og i constante Lejringsforhold til andre, medens de tilsvarende Organer inden for andre Dyregrupper forholde sig ganske anderledes, og derpaa byggede han den Lære, at der i Dyreriget herskede 4 store Organisationsplaner eller Typer (Hvirveldyr, Leddyr, Bløddyr, Straaledyr), inden for hvilke atter en forskjellig Uddannelse paa Basis af den fælles Grundplan er udtalt i Afdelinger, som kunne betegnes med de tidligere Udtryk Klasser, Ordener osv. Det er for Cuvier Nervesystemet som det, der forestaar de væsentlige dyriske Functioner: Bevægelse og Sansning, der bestemmer det hele Legemes Bygning; efter det tilpasses hele den øvrige Organisation. Ved denne Lære om Typerne træder først Forestillingen om det naturlige Slægtskab tydelig frem, men dette Slægtskab opfattes af Cuvier kun som symbolsk, thi den dyriske Form er for ham uforanderlig, Arterne have fra deres første Optræden bibeholdt den engang givne Form. Ogsaa for Palæontologien bliver Cuvier af banebrydende Betydning, og ved sine glimrende Undersøgelser af de uddøde Hvirveldyr viste han, hvorledes de oftest meget mangelfulde fossile Levninger lod sig tyde med stor Sikkerhed ved Hjælp af den af ham paaviste Lov om Legemsdelenes gjensidige Afhængighed (Correlation). Ved Cuviers mægtige Indflydelse trængtes den speculative Zoologi ganske i Baggrunden, og om end dens Indvirkning ikke blev uden Betydning for Eftertidens Forskere, træde disse dog for største Delen i Cuviers Fodspor; sær-

lig Betydning har v. Baer (1792—1876), der befæstede og klarede Læren om Typerne, ikke blot ved at fjærne den ensidige Fremhæven af Nervesystemets Betydning og lægge Vægten paa det typiske Præg af samtlige Organer og paa Adskillelsen af Organisationens Trin inden for Typerne, men især ved at betragte Typerne i Udviklingshistoriens Lys, hvorved han først fremdrog den morphologiske Betydning af Udviklingshistorien, som fra nu af, ikke mindst ved Baers egne Arbejder, hæver sig til den fremragende Plads, som den under den hele senere Udvikling af Zoologien har havdet. Haand i Haand med Udviklingshistoriens Fremskridt gaar Kundskaben til Vævene, som faar sit egentlige Grundlag ved Erkjendelsen af Cellen som det typiske Formelement i alle Væv, for hvilken Erkjendelse den af Schwann (1810—82) opstillede Celletheori banede Vejen. Som alt anført gik der jævnsides med eller ofte i Modsætning til den af Cuvier skabte Retning i Zoologien en anden, mere speculativ, der i Frankrig særlig repræsenteredes af Et. Geoffroy St. Hilaire (1772—1844), i Tyskland af Oken (1778—1851); begge forfægtede den allerede af Buffon fremsatte Tanke om den dyriske Organisations Enhed, men for at forklare, hvorledes Mangfoldigheden i Bygningen og Formernes Forskjellighed kom til Veje, hengav de sig til rent speculative Betragtninger uden Bund i Erfaringen og ofte i Strid med Kjendsgjerningerne. Allerede 1801 udtalte Lamarck (1744—1829) den Anskuelse, at Arterne ikke vare uforanderlige, og 1809 fremsatte han den Lære, at alle Arter, Mennesket indbefattet, nedstamme fra andre Arter og at de højere Former have udviklet sig af de lavere; han fremhævede, at et Organs Uddannelse staar i nøjeste Sammenhæng med dets Brug, at det ved ensidig Benyttelse kan omdannes og ved Mangel paa Benyttelse svinde og blive rudimentært, og han mente, at Brug og Ikke-Brug af Organerne, Sædvane og Levemaade og forskjellige indvirkende, bestandig skiftende, ydre Aarsager i Tidernes Løb have frembragt Organismernes Mangfoldighed; ogsaa Geoffr. St. Hilaire ytrede (1828) Tvivl om Arternes Uforanderlighed og udtalte den Overbevisning, at de nærmest beslægtede fossile Dyreformer i en uafbrudt Generationsrække førte til de nu levende; han saa den væsentligste ombannende Kraft i de ydre Livsbetingelser; saa længe disse holdt sig uforandrede, holdt ogsaa Arten sig constant. Trods de mange forhastede Paastande og de mange Forsyndelser mod de empiriske Undersøgelsers sikre Erhvervelser, der maatte gjøre Cuvier og hans Tilhængere til Sejerherrer i de indtrædende Stridigheder, øvede, som alt antydet, de naturphilosophiske Bestræbelser en ikke ringe Indflydelse paa Eftertidens Naturforskere, og mange, som senere bekæmpede dem, have modtaget Impulser fra dem; at mange af de Tanker, som i uklar og umoden Form, ligesom anteciperede, vare komne til Orde i Aarhundredets Begyndelse, stadig ulmede hos en Mangfoldighed af den senere Tids Zoologer, viser den store Tilslutning, som Nedstamningslæren fandt, da den i reformeret Skikkelse paa ny fremstod ved Darwin. Inden dette betydningsfulde Tidspunkt blev naaet, havde imidlertid Kundskaben til Dyreformerne, deres Bygning, Udviklingshistorie og Livsforhold gjort mægtige Fremskridt ved frugtbare Undersøgelser af en lang Række af Forskere. Blandt Cuviers Samtidige og nærmeste Efterfølgere kunne foruden de alt nævnte anføres: Blainville, Duvernoy, Duméril, Savigny, Latreille, Audouin, Dujardin, Milne-Edwards, Tiedemann, Treviranus, Meckel, Carus, Weber, Rathke o. fl.; for Embryologiens Vedkommende fremhæves Pander, der 1817 opdagede Kimbladdannelsen hos Kyllingefosteret, v. Baer, hvem man foruden de grundlæggende Arbejder om Kimbladene og deres Betydning ved de enkelte Organers Dannelse skylder mangfoldige vigtige embryologiske Iagttagelser, saaledes særlig Pattedyrægets Opdagelse 1827; Rathke, der bl. a. opdagede Gjællebuerne og Gjællespalterne hos de lungeaandende Hvirveldyrs Fostre; Purkinje (Kimblæren i Hønseægget og senere i flere andre Æg); Wagner (Kimpletten og Æggets fælles Type hos mange Dyr); Prévost og Dumas (Frøæggets Kløvning, 1824); Rusconi (den partielle Kløvning af Fiskeægget); af de senere: Kölliker, Bischoff, Remak o. m. fl. Den sammenlignende Anatomi og almindelige Morphologi fandt glimrende Dyrkere i Joh. Müller, der ogsaa for Physiologien blev af fremragende Betydning, Owen, Huxley, Gegenbaur; en Mængde Zoologer fremmede Studiet af de lavere Dyr og disses Forvandlinger og Udviklingshistorie, saaledes Milne-Edwards, Joh. Müller, v. Siebold, Leuckart, M. Sars, Steenstrup (som 1842 fremsatte den vigtige Lære om Generationsskiftet), Lovén, Leydig, Huxley og mange flere, medens Palæontologien siden Cuvier vandt sine største Fremskridt ved Arbejder af L. Agassiz, Owen m. fl. At de talrige Undersøgelser i høj Grad maatte omforme Opfattelsen af de Cuvierske Hovedtyper og disses underordnede Typer, er let forstaaeligt; særlig omstødtes fuldstændig den ene af de 4 Hovedtyper, Zoophyterne (Straaledyrene), der snart viste sig at være en højst unaturlig Sammenblanding af ikke beslægtede Former; 1843 udskilte v. Siebold Protozoerne og Hvidormene, hvilke sidste han forenede til en Type med Ledormene, der fjærnedes fra de egentlige Leddyr (Arthropoderne), og Straaledyrene kom derefter til at indeholde væsentlig kun virkelig straaleformede Dyr; men disse spaltedes atter af Leuckart 1848 i Echinodermer og Coelenterater, og saaledes naaede efterhaanden Opfattelsen af Hovedtyperne det Omfang og den Begrænsning, som man ogsaa nu til Dags i Almindel. er bleven staaende ved. Men med det voxende Kjendskab til Dyreformernes Organisation maatte det Spørgsmaal nødvendigvis mere og mere trænge sig frem, hvorledes selve det „naturlige Slægtskab“, der binder Dyreformerne sammen i større og mindre Grupper, hver med sine typiske Ejendommeligheder, egentlig er at forstaa. At dette Slægtskab ikke er at opfatte blot symbolsk, men har en reel Værdi, idet Ligheden mellem Dyreformer, som siges at „staa hinanden nær“,

naa bero paa virkeligt Blodsslægtskab, d. v. s. paa Nedarvning gjennem disse Formers fælles Nedstamning fra en og samme Form, er en Tanke, der vel, som vi have set, allerede dæmrede i Aarhundredets Begyndelse, men som først efter dets Midte kunde slaa virksomt igjennem, efter at Geologien ved Lyell havde brudt med den tidligere Opfattelse af Jordperioderne som ved store Omvæltninger begrænsede Tidsrum, hvert med sin bestemt afsluttede organiske Verden. Det blev Darwins (1809—82) Skrift om Arternes Oprindelse (1859), som fremkaldte den Reform i Opfattelsen af hele den organiske Verden, der er bleven bestemmende for Zoologiens Charakter og Udvikling i den hele følgende Tid. Ved dette Værk blev der nemlig givet Nedstamningslæren en bredere og mere alsidig Basis, end det tidligere havde været muligt, og der blev heri forsøgt ved Anvendelse af virkelig naturvidenskabelig Methode at erkjende den Vej, ad hvilken en Omdannelse af Formerne kunde gaa for sig; støttet paa omhyggelige Undersøgelser af de Love, som gjøre sig gjældende ved Dannelsen af Husdyrracerne, fremsatte nemlig Darwin heri Læren om Naturens Udvælgelse af de Individer, som ere de stærkeste under Kampen for Livet (Selectionstheorien, s. Darwin). Har end denne Theori øvet en mægtig Indflydelse paa mange Omraader af de biologiske Videnskaber, turde dog det berømte Skrifts væsentligste Betydning for Zoologien ligge i dets omfattende Paavisning af Nedstamningslærens Nødvendighed for Forstaaelsen af en Mængde Phænomener, som uden dens Antagelse maatte være ganske uforstaaelige. Ganske særlig gjælder dette om en Mangfoldighed af Fremtoninger inden for Embryologien, og ingen anden Disciplin har bidraget mere til at fæstne Nedstamningslæren, medens omvendt denne atter har fremmet hin i overordentlig Grad. Særlig Fortjeneste af Nedstamningslærens videre Udvikling har Häckel (s. d. A.) ved sin „Generelle Morphologie der Organismen" (1866) og andre Skrifter, og den sammenlignende Embryologi skylder hans „Gasträatheorie" (1874) særdeles meget af sin Fremgang, for hvilken Undersøgelser af særlig de lavere Dyrs Udviklingshistorie ved A. Kowalevskij o. fl. have afgivet et væsentligt Grundlag. **Zoologiske Haver** kunne spores langt tilbage i Tiden i Form af Samlinger af udenlandske eller fremmede Dyr, især prægtige Fugle eller mærkelige Rovdyr i Bur eller i „Grave" (Bjørnegrave, „Løvekuler" osv.), eller af Dyr, egnede til Jagt, i hegnede Indelukker, oftest til Forlystelser for Fyrster eller Rigmænd baade i Europa og andensteds; i China fandtes saaledes allerede i 12te Aarh. f. Chr. en kejserlig Park med mange Haande vilde Dyr, og da Spanierne erobrede Mexico, forefandt de storartede Menagerier ved det kejserlige Slot. I Middelalderen træffes hyppig Samlinger af ejendommelige Dyr, ogsaa ved Klostre eller i velhavende Byer, og i det 16de og 17de Aarhundrede hørte slige Samlinger almindelig til Hoffernes Udstyr. Af lignende Menagerier udvikledes efterhaanden vel organiserede Samlinger, som kunde yde virkelig Belæring, saaledes som de endnu bestaaende Menagerier ved Schönbrunn, der oprettedes 1752, og nogle af disse Anstalter ere traadte i directe Forhold til zoologiske Studier, hvilket især gjælder om de 1794 indrettede Menagerier i Jardin des plantes i Paris, hvis Materiale har ydet Bidrag til de berømteste Zoologers (Cuviers og andres) Arbejder, fremdeles om den storartede, af Zoological Society 1828 anlagte Have i Regent's Park i London, der blev Mønsteret for alle senere Anlæg, som de meget anselige Haver i Amsterdam (anlagt 1838 af Selskabet Natura artis magistra), Antwerpen (1843), Berlin (1843), Frankfurt (1857), Hamborg (1863) o. fl. En særegen Stilling indtager Jardin d'acclimatation i Boulogneskoven ved Paris, aabnet 1860, efter at et Selskab var stiftet 1854 med det Hovedformaal at indføre og udbrede i Frankrig Dyr og Planter, som kunne blive til Nytte som Husdyr og Culturplanter efter at være vænnede til Landets Klima; lignende, men mindre Institutter findes ogsaa andensteds (Haag, Melbourne). Allerede i tidligere Tid ere Formaal som de af de sidstnævnte Anstalter tilstræbte virkelig blevne realiserede andensteds, som ved det i Nærheden af Pisa, maaske allerede i Middelalderen, oprettede Kamelstutteri San Rossore, der har gjort Dromedaren til et vigtigt Husdyr i en Del af Arnodalen. **Den z. H. i Kjøbenhavn** grundlagdes af Dr. N. Kjærbølling og aabnedes 1859; den blev anlagt paa et Staten tilhørende Terrain, den saakaldte „Prinsesse Wilhelmines Have", umiddelbart v. for Frederiksberg Slot og forøgedes ved gjentagne Udvidelser; 1872 overgik den til et Aktieselskab og udgjør nu 13½ Td. Land. **Zoologisk Museum i Kjøbenhavn** er dannet ved Sammensmeltning af to store Samlinger, nemlig det kongel. naturhistoriske Museum og Universitetets zoologiske Museum, der forenedes og henlagdes under Universitetet i Følge Lov af 29 Dec. 1862; dets Bygning opførtes i Krystalgade efter Tegning af Prof. Chr. Hansen 1864—66 og aabnedes for Offentligheden 1870. Samlinger af naturhistoriske Gjenstande indrettedes her som andensteds først af Privatmænd; men c. 1650 oprettede Frederik III det kongelige Kunstkammer, der blandt meget andet ogsaa indeholdt zoologiske Samlinger og 1654 optog O. Worm's berømte Samling; omtrent samtidig, i alt Fald før 1659, fik Universitetet et „Naturalkammer" eller „Naturaltheater", forbundet med det allerede før Kunstkammeret indrettede „anatomiske Theater" i Krystalgade; men denne Samling ødelagdes fuldstændig ved Branden 1728. 1740 gjordes paa ny en Begyndelse til en naturhistorisk Samling ved Universitetet, der imidlertid først fik nogen Betydning, da den 1772 optog den „kongelige danske Natural-Husholdnings-Samling" (ell. „Oekonomitheatret"), der 13 Aar tidligere uden for Universitetet var oprettet som selvstændigt Statsinstitut paa Charlottenborg, og denne Samling fik Plads i Communitetsbygningen, hvor den senere (c. 1840) ved Gave forenedes med Grev Moltke Bregentveds rige Samlinger og udstyredes med betydelige Pengemidler („det grevelige Moltkeske, Universitetet tilhørende zoologiske Museum"). I Begyndelsen af dette Aarhundrede var der imidlertid atter uden for

Universitetet oprettet en større naturhistorisk Samling: det „kongelige naturhistoriske Museum" i det Holstein-Lercheske Palais i Stormgade, hvori saa vel optoges det 1804 opløste „Naturhistorie-Selskabs" Samling som senere (1821) det ophævede Kunstkammers zoologiske Samlinger og adskillige private Samlinger dels som Gaver, dels ved Kjøb. Ved Foreningen af de to saaledes opstaaede store Hovedsamlinger indlemmedes end videre flere andre Samlinger som Galatheaexpeditionens, Christian VIII.s particulære zoologiske Cabinet paa Amalienborg (særlig rigt som Bløddyrsamling og paa Forsteninger) og en Del af det af Eschricht grundede og i Universitetskjælderen opstillede zootomisk-physiologiske Museum, der indeholdt en i sin Tid enestaaende Samling af Hvalskeletter. Det saaledes fremkomne, senere yderligere (bl. a. ogsaa ved anselige Gaver) forøgede Museum hører til de betydeligste i Europa og overgaas her vel kun af de z. M. i London (British Museum, Natural History, nu i Kensington), Paris, Leiden, Wien, Berlin og St. Petersborg. Uden for Europa findes de største z. M. i Amerika, i Washington (Smithsonian Institution) og i Cambridge, Mass.

Zoologiske Stationer kaldes de i den nyere Tid oprettede Laboratorier, som have til Formaal at fremme de zoologiske Studier ved at give Naturforskere Lejlighed til at foretage Undersøgelser paa levende og friskt Materiale, idet de ere beliggende i Egne med rigt Dyreliv og ere hensigtsmæssig udstyrede med de nødvendige literære og techniske Hjælpemidler til Undersøgelser, med Redskaber til Fangst, Aquarier, Udklækningsapparater osv. Tanken om Indretning af saadanne Anstalter fremsattes omtrent samtidig i Frankrig af Lacaze-Duthiers og i Tyskland af A. Dohrn; den første fik, væsentlig ved offentlige Midler, en z. S. indrettet i Roscoff i Bretagne, medens Dohrn for sine private Midler oprettede Stationen i Napoli, hvor Stadens Commune 1872 overlod ham en Grund paa gunstige Vilkaar. Denne Station traadte i Virksomhed 1874, er bleven Mønsteret for alle andre og er utvivlsomt hidtil den bedst indrettede og stærkest besøgte; den har undergaaet en Del Udvidelser og har alt længe modtaget en meget betydelig aarlig Understøttelse af den tyske Regering. Arbejdspladserne besættes her af forskjellige Landes Regeringer, Universiteter eller videnskabelige Selskaber, i Følge Contract med Bestyreren; særlig have Tysklands forskjellige Universiteter Ret til at besætte et større Antal Pladser. Anstalten, der stadig bestyres af Grundlæggeren, Prof. A. Dohrn, raader over et fortrinlig indrettet Bygningscomplex med stort Bibliothek, betydelige Samlinger, store og hensigtsmæssige Arbejdslocaler; den har et Par Dampskibe med Mandskab og Fangstapparater til Indsamlinger, foruden mindre Fartøjer o. desl., og dens store Aquarier høre til Stadens Seværdigheder. Der udgives her et selvstændigt Tidsskrift, foruden en Række større Monographier over Napoli-Golfens Fauna og Flora. En stor Mængde ældre og yngre Videnskabsmænd fra alle Lande have arbejdet og arbejde her for Øjeblikket. Foruden denne ogsaa i sin Drift meget kostbare Anstalt, der væsentlig har en international Charakter, findes mindre z. S., hvortil Adgangen paa forskjellig Maade er begrænset, i forskjellige andre Lande. **Frankrig** har foruden den nævnte i Roscoff endnu en, der som hin skyldes Lacaze-Duthiers's Energi, ved Middelhavet (i Roussillon) i Banyuls-sur-mer (Laboratoire Arago), og desuden flere mindre Anstalter (Villefranche, Cette, Concarneau, Arcachon, Wimereux og ved Algier); **Østerrig** har en anselig z. S. i Triest; **England** har i længere Tid haft et Par mindre Etablissementer ved St. Andrews og Granton (nær Edinburgh), foruden en lille transportabel S., ogsaa i Skotland; men dertil er i nyeste Tid kommet et meget stort Laboratorium i Plymouth, oprettet af Marine Biological Association. I **Holland** har Selskabet „Dierkundige Vereeniging" allerede længe haft en „flyvende" Station, indrettet i et lille Hus, som let lader sig skille ad og atter opstille paa den Egn af Kysten, der ønskes undersøgt; **Belgiens** Universiteter paatænke Oprettelsen af en z. S. i Ostende; **Rusland** har et Par mindre betydelige Anstalter, en sydlig ved Sevastopol og en nordlig i det hvide Hav (Solovetskij); **Amerika** har flere ved Atlanterhavets Kyst, og **Japan** og **Australien** antages snart at ville følge de givne Exempler. Af de skandinaviske Lande har **Sverige** et lille Etablissement ved Bohuslæns Kyst (Kristineberg), hørende under det svenske Videnskabs Akademi, og i **Danmark** er nylig paa Indenrigsministeriets Foranstaltning en transportabel „biologisk Station", indrettet i et af Marineministeriet overladt Fartøj, traadt i Virksomhed, væsentlig med praktiske Fiskerispørgsmaals Fremme som Formaal. Af den angivne Oversigt fremgaar, at de z. S.s Arbejder hidtil have drejet sig om Havets Dyreverden (og mere underordnet ogsaa dets Planteverden), men i den nyeste Tid forestaar Oprettelsen af en Anstalt for Studiet af Ferskvandenes organiske Liv ved Plön i Holsten, ligesom ogsaa en lignende agtes oprettet for private Midler i Böhmen.

Zoologia danica, Titlen paa et berømt Værk, bestaaende af 160 Kobbertavler i Folio med latinsk Text, hvori det var Hensigten at afbilde og beskrive alle mærkeligere Dyreformer af den norske og danske Fauna; det fik stor Betydning i Videnskaben ved sine for den Tid fortræffelige Fremstillinger af de lavere Havdyr og var i lang Tid et af Hoved-Kildeskrifterne i denne Retning. Første Hæfte blev udgivet 1777 af O. F. Müller, andet Hæfte 1780; tredje Hæfte blev udgivet af Kobberstikkeren C. F. Müller efter Broderens efterladte Tegninger, supplerede af Abildgaard (1789); paa fjerde og sidste Hæfte arbejdede efter hinanden Abildgaard, Vahl, Holten og Rathke; det udkom først 1806. Af 1ste Hæfte udkom ogsaa en dansk og en tysk Text. Senere er samme Navn anvendt paa et populært Afbildningsværk, som efter Planen skulde omfatte de fleste Afdelinger af Danmarks Dyreverden og udgives med offentlig Understøttelse; 1—3 Hæfte udkom 1878—82 under Prof. J. C. Schiødtes, de følgende Hæfter under Dr. H. J. Hansens Ledelse.

Zoophyter, d. s. s. Plantedyr.

Zootomi, Dyreanatomi, betegner enten den ent deskriptiv-anatomiske Undersøgelse af Dyr Modsætning til Mennesket, eller Navnet bruges, og det vistnok hyppigere, som enstydigt med den sammenlignende (comparative) Anatomi.

Zopyros, Søn af Megabyzos, en af de 7 persiske Stammefyrster, bevirkede (efter et persisk Sagn hos Herodot), da Darius Hystaspes's Søn belejrede det c. 520 frafaldne Babylon, Stadens Overgivelse, idet han afskar sig Næse og Øren og under Foregivende af at være saaledes mishandlet af Kongen flygtede til Babylonerne, vandt deres Tiltro og derpaa forraadte dem til Perserne; han blev derefter arvelig Statholder i Babylon, men dræbt under et senere Oprør. Hans Sønnesøn af samme Navn, Søn af Xerxes's Datter, flygtede efter sin Faders Død for Kong Artaxerxes til Athenerne, angreb med athenske Tropper Kaunos i Karien, men fandt her Døden c. 440.

Zorndorf, Landsby i den preussiske Prov. Brandenburg, 1 M. n. for Küstrin, er bekjendt af det blodige Slag 25 Aug. 1758, i hvilket Frederik II slog Russerne under Fermor. Preusserne tabte omtr. 10,000 Mand, næsten en Tredjedel af deres Styrke, men Russerne henved 19,000 Døde og Saarede, samt 3,000 Fanger og 100 Kanoner, af en Hær paa 52,000 Mand.

Zoroāster (efter den græske Gjengivelse af det hjemlige Zarathushtra, nypersisk Zardusht) er Navnet paa en af Oldtidens Religionsstiftere. Hans Levetid er uvis, men ligger langt tilbage; alt i det 4de Aarh. f. Chr., da Grækerne først lærte hans Navn at kjende, tilhørte han en fjærn Fortid. Efter nyere Undersøgelser formenes han at have levet mellem 8—600 f. Chr.; nogle rykke ham endog tilbage til 1,000 f. Chr. Hans Hjemland var Baktrien eller Nord-Iran, hvor han virkede under en Kong Vishtaspa (Hystaspes), der blev hans Lærling og Beskytter. Mod den der herskende Naturreligion, der, som det synes, var nær beslægtet med den Tro, der er Gjenstand for Rigvedas Gudekvad, optraadte han med en saadan Virkning, at selve det i den japhetiske Sprogstamme almindel. Ord for Himlens lyse Guder (Sanskrit deva) her modtog en modsat Betydning af en Mørkets Aand, hvilken det stedse har bevaret i de iranske Sprog. Hans Lære drejede sig væsentlig om Modsætningen mellem det gode og det onde, den gode Aand Ahuramazda, Ormuzd eller spânta mainyu) og den onde Aand (Ahriman) og deres Riger. Hans Tilhængere antog derfor Navnet Mazdayacna (Mazda-Dyrkere), i Modsætning til den ældre Tros Bekjendere, der kaldtes Daevayacna (Gude-, d. e. Dæmon-Dyrkere). Denne nye Lære havde alt naaet Vest-Iran før Darius Hystaspes's Søn vandt Achæmenidernes Trone; han paakalder nemlig stedse i sine Indskrifter Ahuramazda. Den blev under Achæmeniderne den herskende Tro og vandt en saadan Udbredelse, at den mediske Præstestamme, Magerne, der vare optraadte fjendtlig mod Darius, underordnede sig den og bleve dens Præster, ligesom ogsaa den dertil knyttede Mythologi og Sagnhistorie aldeles har fortrængt ethvert Minde om de ældste, om end mægtigste achæmenidiske Konger. Alexander d. store aabnede Østen for den græske Cultur, som de parthiske Fyrster søgte at fremme. Z.s Lære blev da ringeagtet af Landets Herskere, indtil det igjen i Sassaniderne fik en folkelig Kongeslægt, der hævdede den gamle Tro, som imidlertid havde undergaaet flere Forandringer ved sin Berørelse med Religionsbevægelserne i Vestasien. Muhammedanernes Erobring af Iran medførte et voldsomt og nimodstaaeligt Tryk over Z.s Lære; dens Bekjenderes Tal aftog derved stadig og hurtig, og de ere nu i Persien indskrænkede til nogle faa Tusender (Gebrer), som leve under fortrykte Kaar i Jezd og Kerman i Østen, medens derimod udvandrede Tilhængere af den gamle Tro have fundet et nyt Hjem i Indien, hvor de under Navnet Parser i nyere Tid have tiltaget i Antal og vundet en høj Grad af Velvære og Anseelse.

Zorrilla, Manuel Ruiz [sorrilja], spansk Statsmand, f. 1834, blev Advocat i Madrid og var allerede 1856—61 som Deputeret en ivrig Fremskridtsmand og dygtig Taler. Som dødsdømt Deltager i Opstanden i Madrid 1866 maatte han flygte til Frankrig, kom i Sept. 1868 tillige med Prim og Sagasta til Cadiz og blev Handels- og Undervisningsminister i den nye Regering. Han gjennemførte en frisindet Skolelov, overtog i Juli 1869 Justitsministeriet og blev i Jan. n. A. Formand for Cortes. Han understøttede kraftig Prins Amadeos Valg til Konge, stod i Spidsen for den Deputation, der overbragte ham Budskabet i Firenze, og var derefter en kort Tid paa ny Undervisningsminister. Juli—Oct. 1871 stod han i Spidsen for et rent progressistisk Ministerium, blev i Juni 1872 paa ny Første- og Indenrigsminister og fik ved Valgene ogsaa Flertallet i Kamrene; men hans Forlangende til Kongen om at afskedige en Mængde Officerer førte til Kongens Tronfrasigelse 9 Febr. 1873, hvorefter Z. selv gik til Udlandet. Siden har han stadig været indviklet i Intriguer og Sammensværgelser mod den spanske Regering, som Hævder af almindelig Valgret og af Republiken; efter Militærsammensværgelsen i Madrid 1884 blev han for anden Gang dødsdømt.

Zorrilla y Morāl, José [sorrīlja i], berømt spansk Digter, f. 21 Febr. 1817 i Valladolid af en højtstaaende Embedsfamilie, der 1827 flyttede til Madrid. Han viste tidlig digterisk Talent, og da han efter en Udenlandsrejse af Faderen blev tvungen til at tage til Toledo for at studere Jura, tilbragte han Tiden med Romantiseren mellem den gamle Stads Mindesmærker. Da han blev kaldt hjem og Stemningen var kold mod ham, trøstede han sig ved at læse Bibelen og Chateaubriand. Et nyt Forsøg paa Juraen i Valladolid strandede, Z. skrev Digte i Tidsskriftet »El Artista« og flygtede endelig til Madrid, hvor han pludselig vandt Berømmelse ved et Sørgedigt, som han fremsagde paa den geniale Digter Larras Grav 15 Febr. 1837. Men allerede den Gang dæmrede der et Omslag i Z.s frisindede religiøse og politiske Anskuelser; i et Digt for-

bandede han sin Optræden ved en „Santros" Grav. Z.s tidligste Lyrik er paavirket af den franske Romantik; som Dramatiker søger han at naa den gamle nationale Stil. Populærest blandt hans Dramaer er: »El zapatero y el rey«. I »Cantos del trobador« udfolder han en hensigtsløst udstrøet, glimrende Farvepragt og stor rhythmisk Virtuositet, men flygter saa langt fra Nutiden og Virkeligheden som muligt. Hans dramatiske Trilogi »Don Juan Tenorio«, en ny Behandling af det gamle Sagn, er effectfuld i Stil og Situationer, mystisk-katholsk-sanselig i Tendens. Hans Epos »La cruz y la media luna« er en Idealisering af det gamle ridderlige, katholsk-intolerante Spanien. 1845 tog Z. først til Frankrig, dernæst til Amerika og var en Tid Oplæser hos Kejser Maximilian i Mexico. Af hans senere Arbejder ere de mest bekjendte »Album de un loco« (1867), »Las almas enamoradas, leyenda en verso« (1868), »Composiciones varias« (1877), »Leyendas y tradiciones históricas« (1879) og »Recuerdos del tiempo viejo« (1880—83). 1889 blev han kronet som Spaniens største nulevende Digter.

Zosimos, græsk Historieskriver fra 5te Aarh. e. Chr., skrev det romerske Kejserriges Historie fra Augusts Tid til Aar 410 i 6 Bøger, der til Dels er bevaret. Han søger Grundene til Romerrigets Forfald i, at man har forladt Hedenskabet.

Zouaver [suā], Benævnelse paa fire hvervede Regimenter af det franske Infanteri, henhørende til den i Algérien staaende Hærstyrke. Oprindelig hvervedes Trupper under denne Benævnelse og udrustedes med en efter Orientalernes Dragt tillempet Uniform blandt de indfødte i Algérien (særlig Districtet Zuaua, Prov. Constantine, hvoraf Navnet) strax efter Erobringen 1830; men da de indfødte ikke viste sig meget villige til at tage fransk Krigstjeneste, fyldtes Corpset snart med franske hvervede Soldater, og under duelige Anførere opnaaede det stor Anseelse ved den udmærkede Tjeneste, det ydede ikke alene i Afrika, men under det andet Kejserdømme ogsaa i dettes Krige i Europa og i Mexico. Z.s spraglede, quasi-orientalske Dragt optoges tillige med Navnet af visse Infanteriafdelinger i andre Lande, f. Ex. i den af Lamoricière organiserede pavelige Hær og under den nordamerikanske Krig i Nordstaternes Hær.

Zrinyi ell. **Zrini**, **Niklas**, Greve af [srinji], ungarsk Feltherre under Ferdinand I og hans nærmeste Efterfølgere, f. 1508, var Ban i Kroatien, Dalmatien og Slavonien samt Tavernicus eller Skatmester i Ungarn. Allerede ved Wiens Belejring 1529 udmærkede han sig ved sin Tapperhed, vandt stor Berømmelse under Østerrigs Krige mod Johan Zapolya og Tyrkerne, som han slog ved Sziget 1562, men gjorde sig især udødelig ved det heltemodige Forsvar af Fæstningen Szigethvár, hvor han holdt sig en Maaned med 3,000 Md. imod Soliman II.s Krigsmagt, indtil han fandt Heltedøden 7 Sept. 1566. Hans afhuggede Hoved blev af Tyrkerne stillet paa en Stang foran Sultanens Telt, efter at denne var død under Belejringen; men senere sendte de det af Beundring for Z.s Tapperhed til Kejserens Statholder i Ungarn, for at det kunde blive begravet.

Zrza, Eleonora, dansk dramatisk Sangerinde, f. 22 Maj 1797 i Kjøbenhavn, d. 1 Nov. 1862, debuterede paa det kongel. Theater 25 Apr. 1816 som Charlotte i „Sovedrikken". Ved stadig Flid bragte hun det snart saa vidt, at hun med Virtuositet sang de vanskeligste og højeste Partier. Men den baade velklingende og meget stærke Stemme, den sjældne vocale Technik og Coloraturfærdighed kunde ikke dølge over Foredragets Mangel paa Sjæl og den dramatiske Ubehjælpsomhed. „Nattens Dronning", Isabella i „Robert", Norma, Rebekka i „Tempelherren og Jødinden", Dronningen i „Heiling" hørte til hendes bedste Præstationer. Hun optraadte sidste Gang 8 Febr. 1845 som Wilhelmine i „Ungdom og Galskab".

Zschokke, Johan Heinrich Daniel, f. 22 Marts 1771 i Magdeburg, studerede forskjellige Videnskaber og optraadte tidlig som Digter. Det Wöllnerske Religonsedict af 1788, som blev udstedt for at bekæmpe Rationalismen, oprørte hans Frihedssind, saa at han skrev derimod; derfor lukkede den Udsigt sig for ham, som han havde til at blive antaget som Privatdocent ved Universitetet i Frankfurt a. d. O.; han begav sig da til Schweiz, hvor han efterhaanden beklædte forskjellige høje Embeder og betroede offentlige Stillinger. D. i Aarau 27 Juni 1848. Trods sine mange Embedsforretninger og de mange Fortrædeligheder, som Partistridigheder voldte ham, fandt han Tid til en udstrakt Forfattervirksomhed. Hans betydeligste historiske Skrifter ere: „Geschichte des bairischen Volks" (1813—18), „Des Schweizerlands Geschichte" (1822), en fortrinlig Folkebog, og „Ausgewählte hist. Schriften" (16 Bd.). Blandt hans Fortællinger ere „Das Goldmacherdorf", „Addrich im Moos" og „Alamontade" de mest bekjendte. Ogsaa som religiøs Forfatter virkede han ved sine „Stunden der Andacht", som med Rette regnes blandt det bedste, Rationalismen har frembragt af Opbyggelsesliteratur, og som ere udkomne i mange Oplag (sidste Gang 1874 i 6 Bd.).

Zschopau, Stad i Kongeriget Sachsen, 8 M. s. v. for Dresden. 7,900 J. Uldmanufakturer og Kattuntrykkerier. Ved Staden ligger det maleriske gamle Jagtslot Wildeck.

Zuber, Jean Henri [sybæhr], fransk Maler, f. 1844 i Rixheim (i Elsaß), uddannede sig under Gleyre til en af den yngre Skoles betydeligere Landskabsmalere. Hans Landskaber, hvortil han ofte tager Motiv fra sin Hjemstavn, have ikke sjælden saa fremragende Staffage, at de næsten ere Genrebilleder.

Zuccāro, Taddeo, ital. Maler, f. 1529 ved Urbino, d. 1566 i Rom, efterlignede Rafael og malede mange Arbejder, især al fresco, i en let og tiltalende Stil, der imidlertid mere og mere blev tilvant Maner. Hans vigtigste Værk er Frescobillederne i det farnesiske Palads i Caprarola, hvori Broderen har betydelig Del, og Udsmykningen af Kirken S. Maria della Consolazione i Rom. — Mere bekjendt, formedelst sine næsten utallige, store Arbejder al fresco, er hans yngre Broder Federigo Z., f. 1543, d.

1609 i Ancona, men han er tillige en langt større Manierist. Paa sine Rejser malede han næsten i enhver italiensk By. Han blev kaldt til Firenze for at udsmykke Kuplen i Domkirken, hvori han malede 300 kolossale Figurer. Han var ogsaa i England, hvor han malede Dronningerne Elisabeth og Maria Stuart, og i Spanien for at decorere Escorial.

Zug, 1) Canton i Schweiz, omgivet af Cantonerne Zürich, Schwyz, Luzern og Aargau. 4,04 □ M. med 23,100 J. (1888), for største Delen Katholiker. Den vestlige Del er flad og bakket, den østlige hæver sig i Roßberg til over 5,000 F. **Z.-Søen**, der herfra strækker sig ind mellem Cant. Schwyz og Luzern, er ¾ □ M. stor, 1½ M. lang, indtil ½ M. bred og ved Rigis Østside 1,200 F. dyb. Landvæsen, navnlig Frugt- og Kvægavl, er Hovederhverv. Industrien omfatter især Bomulds- og Silkeväveri. Den lovgiv. Magt øves af et stort Raad paa 85 Medlemmer, valgte paa 3 Aar, den udøvende Magt af et Regeringsraad paa 7 Medlemmer med en Landammann i Spidsen. — Z. hørte fra 1264 under Habsburgerne, men traadte 1352 ind i Edsforbundet. Under Reformationen var Z. et af de ivrigste katholske Cantoner og deltog i Religionskrigen 1531. Ligeledes hørte Z. 1845—47 til det katholske „Sonderbund" og har siden været blandt de mest conservative Cantoner; det stemte baade 1848 og 1874 mod Forbundsforfatningens Omdannelse. 2) Hovedstad i Cant. Z., ved Zug-Søens Nordøstende, 3 M. s. for Zürich og i Jærnbaneforbindelse med denne Stad og med Luzern. 4,900 J. Smukke offentlige Bygninger og Hoteller, en Industri- og Handelsskole og livlig Industri. I Nærheden Vallerstedet Felsenegg. 5 Juli 1887 sank 35 Huse ved de nye Kajer pludselig ud i Søen, hvorved talrige Mennesker omkom og endnu flere haardt saaredes.

Zugspitz ell. **Weißkogel**, det højeste Punkt i de bayerske Højalper og saaledes ogsaa i det tyske Rige, paa Grænsen af Tirol, 12 M. s. s. v. for München, 9,400 F. høj.

Zuid-Beveland [sojd bêfe], s. Zeeland.

Zuidersø [soj], en Havbugt, der fra Nordsøen strækker sig 12 M. ind i det nordlige Holland og er indtil 10 M. bred, indtager et Areal af 57 □ M. og har i det hele taget lavt Vand og talrige Grunde. Den optager en stor Mængde Vandløb, af hvilke de betydeligste ere Ijsel og Vechte. Indtil 1219 var Søen et ved Diger beskyttet Lavland, men i et nævnte Aar gjennembrødes Digerne af Nordsøen efter heftige Nordveststorme, og 1282 fuldførtes Ødelæggelsen.

Zumála-Carrégny, Tomas [gi], spansk General, f. 1789 i Guipuzcoa, studerede Retsvidenskaben i Pamplona, da Franskmændene trængte ind i Spanien, sluttede sig til Frihedskæmperne og var 1818 Capitain under Mina. 1822 gik Z. derimod over til „Troshæren" og blev til sidst Oberst og Gouverneur i Ferrol. Carlisterne søgte at vinde ham, men han vægrede sig derved, saa længe Kong Ferdinand VII levede, medens han lovede efter dennes Død kun at anerkjende Don Carlos for Konge. 1832 blev Z. afskediget som mistænkt, sluttede sig n. A. til Don Carlos og organiserede et Corps Frivillige. Han sejrede i flere Træfninger med sine Basiere over de spanske Generaler og begyndte at belejre Bilbao, men blev her saaret 15 Juni 1835 og døde 10 Dage efter.

Zumbusch, Kaspar, tysk Billedhugger, f. 1830 i Herzebrok, uddannede sig i München under Halbig og var derpaa i Italien. Hans Virksomhed falder en lang Aarrække i München, hvor hans Hovedværk er Mindesmærket for Kong Maximilian II med 4 allegoriske Figurer (1875). Dette vakte saa stor Opmærksomhed, at han allerede 1873 blev kaldet til Wien som Professor ved Akademiet. Her udførte han Sejersmindet til Augsburg og fik andet Mesterværk, Beethovens siddende Kolossal-Billedstøtte med mange allegoriske Figurer paa Fodstykket (1880), samt endelig det store Mindesmærke over Marie Theresia (1884—88), begge opstillede i Wien.

Zumpt, Carl Gottlob, bekjendt tysk Philolog, f. 20 Marts 1792 i Berlin, d. 25 Juni 1849 i Carlsbad, blev 1836 Professor i den romerske Literatur ved Universitetet i Berlin. Han har skrevet en latinsk Grammatik (Berl. 1818, 13de Opl. 1874), udgivet Quintilianus, Curtius og Ciceros verrinske Taler, skrevet »Annales veterum regnorum et populorum, inprimis Romanorum« og en Mængde Monographier over antiqvariske Spørgsmaal. — Hans Brodersøn, August Wilhelm Z., f. 4 Dec. 1815, har ligeledes vundet et Navn som Philolog, især ved sine »Commentationes epigraphicæ« (1850) og »Studia Romana« (1859).

Zurbarán, Francisco, spansk Maler, f. 1598 i Fuente de Cantos, d. 1662 i Madrid, Elev af Roélas i Sevilla, udmærkede sig ved sit grundige Naturstudium og en kraftig Farvevirkning, hvori han efterlignede Caravaggio. Han levede mest i Sevilla, malede til Kirkerne der Helgenbilleder, navnlig med Munke, dog ogsaa Madonnabilleder, der tiltale ved Alvor og Adel. Z.s Fædreland ejer hans betydeligste Arbejder, men ogsaa i Paris, i Louvres Galleri, er der talrige Billeder af ham.

Zurita, Geronimo, f. 1512 i Zaragoza, d. 1580, blev 1547 ansat som Aragoniens Historieskriver og udgav efter omfattende og grundige Studier i Spaniens og Italiens Archiver sine fortræffelige »Anales de la corona de Aragon«, som gaa fra de ældste Tider indtil Ferdinand d. katholske (6 Bd., 1562—80).

Zutphen, Stad i den hollandske Prov. Gelderland, ved Floden Ijsels højre Bred, 4 M. n. ø. for Arnhem. 17,000 J. Garverier, Papirmøller og livlig Træhandel. Z. var tidligere Hansestad og indtil det 11te Aarh. Residens for Greverne af Z.

Zwanziger, østerrigsk Sølvmønt, lig 20 gamle Kreuzer ell. 61 Øre.

Zweibrücken, fransk Deux-Ponts, lat. Bipontum, Stad i den bayerske Prov. Pfalz, 10½ M. v. til s. for Speier. 10,500 J., hvoraf ⅓ Katholiker. Appellationsret, Justitspalais, Theater, berømt Stutteri. Betydelig Kvæghandel. Fabrikation af Bogtrykkerpresser, Dampmaskiner, Cichorie, Tobak og Øl m. m. — Z. var forhen Hovedstad i et rigsumiddelbart Grevskab, som ved Grevefamiliens Uddøen mod Slutningen af

det 14de Aarh. tilfaldt Kurfyrsterne af Pfalz og 1410 efter Ruprecht af Pfalz's Død blev et eget Hertugdømme under hans tredje Søn Stephan, Stifteren af Linjen Pfalz-Z. Da Carl Gustav af Pfalz-Z. 1654 blev Konge i Sverige, forenedes Landet med Sverige indtil Carl XII.s Død 1718; da tilfaldt det en Sidelinje, ved hvis Uddøen det kom under Linjen Birkenfeld-Pfalz-Z., som 1799 kom paa Tronen i Bayern. I Aarene 1801—14 hørte Z. under Frankrig. Staden Z. er i den philologiske Verden bekjendt ved de af et Selskab af Lærde her fra 1779 besørgede Udgaver af latinske, græske og franske Forfattere, de saakaldte Bipontinerudgaver.

Zwickau, 1) Stad i Konger. Sachsen, Hovedstad i Regeringsdistr. Z., ved Floden Zwickauer Mulde, 9 M. s. for Leipzig. 39,200 I. (1885). Gammelt kongel. Slot, der nu er Straffe- og Arbejdsanstalt, 2 smukke Kirker, en anselig ny Regeringsbygning, Gymnasium med Bibliothek, en Handelsskole og betydelig Industri i Klæde, Porcelæn, Jærnstøbegods, Maskiner m.m., samt vigtig Handel med Uld og Korn. I Omegnen udstrakte Stenkulsgruber. Z. var indtil 1308 en fri Rigsstad. 2) Stad i det østerrigske Kongerige Böhmen, 11 M. n. n. ø. for Prag. 5,100 I. Bomulds- og Uldindustri, Glassliberi.

Zwickauer-Propheter kaldes nogle religiøse Sværmere i Reformationstiden, som hørte hjemme i Zwickau i Sachsen og oprindelig vare blevne vakte ved den religiøse Bevægelse, der udgik fra Luthers reformatoriske Virksomhed i Aarene 1517—21; men, sværmerisk anlagte som de vare, gjorde de snart deres bedste for at føre Reformationen ind paa Sværmeriets Afveje. Det var 2 Tøjmagere, Nikolaus Storch og Thomas Marx, og en Literat, Marcus Stübner; alle tre roste de sig af guddommelige Aabenbaringer, og de bleve understøttede af Præsten Thomas Münzer, den senere saa berømte Gjendøberhøvding, der med glødende Veltalenhed forkyndte det nye Evangelium fra sin Prædikestol. Z.s fanatiske Begejstring vakte saadant Røre iblandt hele Befolkningen, at Øvrigheden maatte gjøre Ende derpaa ved at jage dem ud af Byen. Münzer gik til Prag, de andre til Wittenberg, hvortil de kom, medens Luther sad paa Wartburg. Her angreb de Barnedaaben og vakte saa stor Forstyrrelse ved deres sværmerske Aabenbarelser og deres fanatiske Angreb paa den bestaaende Orden, at det saa ud til, at de skulde forvandle Reformationens Hovedsæde til et Arnested for en revolutionær Bevægelse. Da kunde Luther ikke holde det ud længere paa Wartburg; imod Kurfyrstens Forbud vendte han tilbage til Wittenberg, prædikede en hel Uge igjennem hver Dag imod Sværmeraanderne og blev saa fuldstændig Herre over Bevægelsen, at Z. forlod Wittenberg.

Zwingli, Ulrich, Kirkereformator i Schweiz, f. 1 Jan. 1484 i Wildhaus i Grevskabet Toggenburg, studerede først i Wien, saa i Basel under Humanisten Thomas Wyttenbach og blev selv en lærd Humanist. 1506 blev han Præst i Glarus, fortsatte der med Iver sit Studium af Klassikerne og Kirkefædrene, navnlig Augustin, og tog sig varmt af Skolevæsenet, men tillige begyndte han snart en Kamp, som han fortsatte hele sit Liv, Kampen mod det saakaldte „Reislaufen", der bestod i, at Skarer af unge Schweizere hvert Aar forlod Fædrelandet for at tage Tjeneste som Lejetropper i fremmede Fyrsters Sold. Øvrigheden og alle Stormænd i Landet vare interesserede i Sagen; thi de fik Pensioner af de fremmede Regeringer for at hverve Tropperne; men Z. saa, hvilken sædelig Fordærvelse dette Uvæsen medførte paa Grund af de løse Sæder, som fremkaldtes ved det vilde Krigerliv. For ret at lære dette at kjende tilbragte han 2 Aar som Feltpræst i Italien, trøstede de saarede paa Valpladsen, skyede ingen Fare og brugte, naar det behøvedes, sin Kaarde saa tappert som nogen Soldat; men alt, hvad han saa, bidrog kun til at forøge hans Overbevisning om, at det hele var en national Ulykke for hans Folk; derfor vedblev han hele sit Liv at kæmpe derimod trods alt det Had og al den Modstand, han i den Anledning vakte imod sig. 1513 begyndte han for første Gang ret for Alvor at fordybe sig i det nye Testament i Stedet for i de klassiske Forfattere, som han snart lagde mere og mere til Side. Aabenbaringen tiltalte hans naturlige Sandhedskjærlighed, og jo mere han fordybede sig i den, des mere lærte han at se paa Christendommen med et andet Syn end det, hvormed han tidligere havde set paa den; men aldrig naaede han dog til den dybe Forstaaelse af dens Sandheder, som f. Ex. Luther; thi Z. havde aldrig haft en saadan aandelig Krisis at gjennemgaa som den Angst for sin Sjæls Frelse, hvorigjennem Luther modnedes til sin Gjerning. Det var mere igjennem klassisk Dannelse og videnskabeligt Studium af den hellige Skrift, at Z. kom til Erkjendelse af Romerkirkens mange Brøst og derved bevægedes til at optræde som Reformator, om end paa flere væsentlige Punkter i en anden Aand end Luther (s. Reformation). Z.s reformatoriske Virksomhed begyndte kort efter, at han 1516 var bleven Præst i Maria-Einsiedeln; thi Tilstrømningen af Pilgrimme til det derværende Mariabillede, som ansaas for undergjørende, bragte ham til at prædike imod Valfarterne og forskjellig anden Overtro; men egentlig Betydning fik hans reformatoriske Virksomhed først, efter at han 1 Jan. 1519 var bleven Præst ved Domkirken i Zürich. En Afladskræmmer, Bernhardin Samson, drog den Gang om i Schweiz, omtrent lige saa fræk og skamløs som Johan Tezel i Tyskland. Z. fik Raadet i Zürich til at lukke Stadens Porte for ham og forbyde Afladshandelen. Kort efter brød en smitsom Sygdom ud i Byen; Z. gik fra Sygeseng til Sygeseng og vandt derved Folkets Hjærter lige saa meget som ved sine evangeliske Prædikener. Paa denne Tid blev Z. bekjendt med Luthers Skrifter, og af dem lærte han meget; men han holdt dog nok af at minde om, at han var optraadt imod Overtroen før Luther. 1520 gav Raadet Præsterne i Zürich Tilladelse til at prædike udelukkende efter det gamle og nye Testaments Skrifter, og dette skete ustraffet lige for Øjnene af de pavelige Nuntier; thi Curien skulde have Hjælpetropper til den pavelige Hær og vilde derfor

ljærne staa sig godt med en saa anset Mand, om Z. nu var bleven. Allerede siden 1518 havde Z. haft Ansættelse og Løn som pavelig Kapellan, nu blev det tilbudt ham at fordoble hans Løn; men han afslog ikke blot dette Tilbud, men frabad sig for Fremtiden al Lønning fra Rom. Der kom da et Taksigelsesbrev til ham fra Paven, fordi hans Indflydelse havde afholdt Zürich fra at slutte sig til Frankrig mod Paven, og samtidig aabnedes der ham Udsigt til en Cardinalhat, ja til at naa hvilken kirkelig Værdighed, han maatte ønske, „undtagen St. Peders Stol"; men den djærve Præst lod sig ikke lokke; han angreb Pavedømmet stærkere og stærkere, og da han blev truet med Dolk og Gift, lo han ad Truslerne. 1522 fik Katholikerne en fransk Munk, Frants Lambert fra Avignon, til at rejse til Zürich for at disputere med Z.; Disputatsen kom i Stand; men Lambert erklærede sig overbevist af Z. og blev fra nu af en af Reformationens ivrigste Forkæmpere. Saa forsøgte Johannes Faber, Generalvicar hos Biskoppen i Kostnitz, sin Lykke i en Disputats i Febr. 1523; ogsaa han kom til kort, men han vilde ikke lade sig overbevise. Raadet i Zürich derimod følte sig nu saa overbevist, at de forandrede Tilladelsen til at prædike Guds Ord uden Menneskelærdomme til en udtrykkelig Befaling om kun at prædike Guds Ord, og nu gjennemførtes en fuldstændig kirkelig Reform i Zwinglis Aand: de gejstlige giftede sig, Klostrene bleve forladte, Messetjeneste, Helgen- og Billeddyrkelse afskaffedes; men Z.s ensidige Fremhævelse af Skriftprincipet gjorde, at man gik for vidt i sine Reformer. En formentlig bibelsk Daabsformular indførtes, og ved Paaske 1525 lod Z. holde et Kjærlighedsmaaltid, ved hvilket Brødet blev ombaaret paa Træbakker og Vinen drukken af Træbægere; hermed mente Z. at have gjenoprettet den ægte apostolisk-christelige Højtideligholdelse af Nadveren, men hermed forbandt han en Nadverlære, som bragte ham i en uforligelig Modsætning ikke blot til Romerkirken, men ogsaa til Luther. Imidlertid voxede Z.s politiske Magt, saa at han snart ikke blot raadede med næsten uindskrænket Enevælde i Zürich, men hans Magt gjorde sig ogsaa gjældende i de andre Schweizercantoner, som sluttede sig til Reformationens Sag; overalt blev han betragtet som Demokratiets Fører; men netop dette bevirkede, at mange af de mægtige Slægter ogsaa bleve Reformationens Fjender, fordi de vare Fjender af Z.s Politik, og de Cantoner, som holdt fast ved den gamle Tro og ikke vilde slippe Indtægten af „Reislaufen", sluttede sig til sidst sammen til et politisk Forbund, og Østerrig lovede dem sin Hjælp. En Borgerkrig truede med at udbryde; da udeblev den Hjælp, som Østerrig havde lovet de katholske; saa maatte de slutte Fred. Det var imod Z.s Villje, at Freden blev sluttet, fordi han indsaa, at Modstanderne kun ønskede at vinde Tid; derfor søgte han nu at samle alle Protestanter i Schweiz og Tyskland til et stort Forbund med Kong Frants I af Frankrig, som skulde lade Evangeliet faa fri Udbredelse, imod til Løn at faa Hjælp til en Krig mod Kejser Carl V, men disse store politiske Planer mislykkedes, og 1531 overfaldt de katholske Beboere af Skovcantonerne pludselig Zürichs Gebet. Z. rykkede dem i Møde og faldt under en heltemodig Kamp mod en firdobbelt Overmagt i Slaget ved Kappel 11 Oct. 1531. Hans Lig blev af de fanatiske Fjender hugget i 4 Stykker og derpaa brændt; Asken blev strøet for alle Vinde. Hans Hovedskrifter ere: »De vera et falsa religione« (1525), »Fidei ratio« (1530) og »Christianae fidei brevis et clara expositio« (1531). 1885 rejstes ham en Bronzestatue i Zürich.

Zwirner, Ernst Friedrich, tysk Bygmester, f. 28 Febr. 1802 i Schlesien, d. 22 Sept. 1861 i Köln, uddannede sig dels i Breslau, dels i Berlin og ledede fra 1833 Bygningen af Domkirken i Köln, der dog først fuldførtes af Voigtel 1880.

Zwittau, Stad i det østerrigske Markgrevskab Mähren, ved Floden Zwittawa, 9 M. n. for Brünn. 6,400 J. Uld- og Linnedvæveri.

Zwolle, tidligere befæstet Hovedstad i den hollandske Prov. Overijssel, 11 M. n. til ø. for Amsterdam. 25,900 J. Staden har 8 Kirker, et Tugthus, talrige Garverier og Reberbaner, Jærnstøberier og Bomuldsvæverier samt udbredt Handel med Korn, Kvæg og Fisk; Skibsfart og Skibsbyggeri. Z. var tidligere en fri Rigsstad og senere Hansestad.

Züllichau, Stad i den preussiske Prov. Brandenburg, 21 M. ø. s. ø. for Berlin. 7,900 J. Betydelig Uldindustri og livlig Handel.

Zülpich, Romernes Tolbiacum, Stad i den preussiske Rhinprovins, paa en Slette, 4½ M. s. v. for Köln med 2,000 J., Bryggerier og Brænderier. — Z. er historisk bekjendt ved Chlodevigs Sejer over Alemannerne 496; her overvandt ogsaa den merovingiske Konge Theoderik II af Burgund sin Broder Kong Theodebert II af Austrasien 612.

Zymotiske Sygdomme, ældre Benævnelse for Infectionssygdommene (s. d. A.), hentet fra den den Gang herskende Anskuelse, at disse beroede paa en Gjæring.

Zündnadelgewehr eller Naaleriffel, en 1840 i den preussiske Hær indført, af Dreyse (s. d. A.) i Sömmerda opfunden Bagladeriffel, har Navn efter sin ejendommelige Laasemechanisme, ved hvilken en skruedannet Staalfjeder ved Afskydningen jager en tynd Staalnaal, der er anbragt i Løbets Axe, bag fra imod en i Patronen anbragt Knaldsats eller Fænghætte og saaledes bevirker Krudtladningens Antændelse. I en noget modificeret Form er denne Laaseform eller i det mindste dens Hovedprincip anvendt ved en stor Mængde nyere Militærgeværer, især ved de i de seneste Aar indførte Magasingeværer, saaledes ogsaa ved den 8 mm. Magasinriffel, der for Øjeblikket er i Begreb med at blive indført ved det danske Fodfolk.

Zürich, 1) Canton i Schweiz, omgivet af Cantonerne Thurgau, St. Gallen, Schwyz, Zug, Aargau og Schaffhausen. 31,88 □ M. med 339,000 J. (1888), for største Delen Protestanter. Det er et Bjergland af indt. 4,100 F.s Højde, driver betydeligt, men dog ikke for Befolkningen tilstrækkeligt Landbrug og megen Kvægavl samt Frugt- og Vinavl. Industrien er meget udviklet, navnlig i Bomuldsvarer, Silkestoffer, Papir og Maskiner, og Handelen

er særdeles omfattende. Staden Z. er et vigtigt Knudepunkt i det schweizerske Banenet. Z.s Forfatning er en af de frieste i Schweiz. Det store Raad paa c. 190 Medlemmer, valgte paa 4 Aar, vedtager vel Lovene, men de forelægges derefter for Vælgerne til Stadfæstelse ved almindelig Afstemning. Ligeledes kunne 5,000 Vælgere kræve en Sag forelagt til Folkeafstemning. Regeringsraadet tæller 7 Medl., ligel. valgte paa 4 Aar. Til det schweizerske Nationalraad vælger Z. 16 Medl. — 2) Hovedstad i Canton Z., paa begge Sider af Floden Limmat, som her forlader Z.-Søen. 1888 havde Staden 28,200 I., men med Forstæderne 91,200 I. Paa den højre Flodbred ligger Storstaden med snævre, delvis stejle Gader og paa venstre Bred Lillestaden, der er nyere med bredere og jævnere Gader. Blandt offentlige Bygninger fremhæves Domkirken, den polytechniske Skole (stiftet 1835), der tillige afgiver Auditorier for Universitetet (stiftet 1832), Gymnasiet, Raadhuset, der nu er Regeringsbygning, Hospitalet, Blinde- og Døvstummeinstitutet, Sindssygeanstalten og Observatoriet, alle i Storstaden. End videre i Lillestaden Vor Frue Kirke med Archiv, Peterskirken, Lindenhof, Casernen, Rideskole, Raadhuset og den prægtige Banegaard. En Særegenhed for Z., ligesom for andre Byer i Schweiz, ere de store Hoteller for Rejsende. Stadens Industri er meget betydelig, særlig i Silke og Uld samt i en stor Fabrikation af Maskiner; Z. er tillige Hovedsædet for den schweizerske Boghandel. Handelen er meget livlig og fremmes ved den udbredte Jærnbanefærdsel og Dampskibsforbindelsen paa Søen. — Staden Z. led under Folkevandringen og i Middelalderens Begyndelse meget, men blev stedse gjenopbygget; efter Hertugerne af Zähringens Uddøen 1218 blev den en fri Rigsstad. Under Schweizernes Kamp med Habsburgerne var Z. siden 1292 forbundet med Uri og Schwyz. 1351 tiltraadte det Edsforbundet. Da Greverne af Toggenburg uddøde 1436, kom Z. i Strid med Schwyz og de andre Cantoner om Besiddelsen af Grevskabet, sluttede 1442 endog Forbund med Østerrig og belejredes derfor 1444 af de andre Cantoners Hær, men reddedes ved Franskmændenes Indfald i Schweiz (s. Schweiz's Hist.). Dog endte Toggenburgerfejden, uden at Z. kom i Besiddelse af Grevskabet; derimod kjøbte Z. 1452 Grevskabet Kyburg af Østerrig og erhvervede sig derved største Delen af sit Landdistrict. Ulrich Zwingli var Præst i Z., og da Reformationen var bleven indført der, blev Z. indviklet i Krig med de 5 ivrig katholske Cantoner Schwyz, Uri, Unterwalden, Luzern og Zug, i hvilken Z. blev overvundet og Zwingli dræbt i Slaget ved Kappel 11 Oct. 1531, men dog vedblev Reformationen at herske i Z. Indtil 1798 herskede Byen Z.s Borgere over det øvrige Land; men da blev Forfatningen omdannet i demokratisk Aand. Dog gjenvandt Borgerne efter 1803 — og især efter 1814 — den overvejende Indflydelse, og først 1831 fik Z. en virkelig fri Forfatning. 1815—48 var Z. et af de tre Vororte i Schweiz. Da D. F. Strauß 1839 udnævntes til Professor, opstod et stærkt Røre blandt Landboerne imod den „uchristelige" Regering, som derved fortrængtes; men 1845 sejrede de liberale paa ny ved Valgene, og Z. har siden været et af de mest fremskredne Cantoner og øvet stor Indflydelse paa hele Schweiz's Udvikling. 1868 indførtes det saakaldte „Referendum" og Folke-Initiativ. Zürich Sø strækker sig fra Staden Z. i en Længde af 5 Mile mod S.Ø. og med en største Bredde af ½ Mil. Den gjennemstrømmes af Floden Limmat og er indtil 500 F. dyb.

Zähringen, Landsby i Storhertugdømmet Baden, ikke langt fra Freiburg, har Ruiner af det gamle Slot Z., efter hvilket Hertugerne af Z. havde deres Navn. De vare en Tid Hertuger i Kärnten og Statholdere i Schweiz. Som Stamfader nævnes Guntram d. rige, der levede i det 10de Aarh. Fra hans ældste Søn Gebhard skulle Zähringerne og fra hans yngste Søn Lanzelin Habsburgerne nedstamme. Ved Hertug Berthold I.s Død 1077 deltes Familien i 2 Linjer, den hertugelige eller zähringske Linje, som 1097 blev Rigsfogeder eller Statholdere i Schweiz og uddøde i Mandslinjen 1218, og den markgrevelige Linje, hvortil det badenske Fyrstehus hører.

Zöllner, Carl Friedrich, berømt for sin Virksomhed i Kvartetsangens Tjeneste, f. 1800 i Thüringen, d. 25 Sept. 1860 i Leipzig, begyndte 1830 at componere sine Kvartetter for Mandsstemmer og stiftede 1833 den første „Zöllner-Verein", som kaldte en Mængde lignende Foreninger til Live. 1859 afholdt han med 20 af disse en Musikfest i Leipzig. Efter hans Død dannede sig et stort „Zöllner-Bund". Foruden de mange vidt bekjendte Mandskvartetter componerede han Sange for blandet Chor, Motetter og Sange med Claver. 1868 rejstes ham et Mindesmærke i Rosenthal ved Leipzig.

Zöllner, Joh. Carl Friedr., betydelig tysk Astrophysiker, f. i Berlin 8 Nov. 1834, 1866 Docent og fra 1872 til sin Død 25 Apr. 1882 ord. Professor i Astrophysik ved Universitetet i Leipzig. Efter i „Grundzüge einer allgemeinen Photometrie des Himmels" (Berlin 1861) at have beskrevet et af ham udtænkt Lys- og Farve-Maaleapparat fremkom han med det klassiske „Photometrische Untersuchungen mit besonderer Rücksicht auf die physische Beschaffenheit der Himmelskörper" (Leipz. 1865). Ogsaa ved Benyttelsen af forskjellige af ham udtænkte Former for Spectroskopet drog han vigtige Slutninger om Solens og de andre Himmellegemers physiske Beskaffenhed. Han har udgivet en stor Mængde Afhandlinger saavel herom som ogsaa om Lys, Elektricitet og andre physiske Æmner, om Rummets Philosophi samt om mere abstracte Materier. Stort Røre vakte hans „Über die Natur der Kometen" (1ste og 2den Udg. Leipz. 1872), paa hvis tredje Udgave han arbejdede ved sin Død, og som indeholder en Blanding af Astrophysik, abstract Speculation og Angreb paa andre Videnskabsmænd. I sine sidste Aar gav han sig mest af med Spiritisme.

Æ.

Æ, en Selvlyd, det 27de Bogstav i det danske Alphabet, træder i fremmede Ord i Stedet for det græske αι, det latinske ae, det tydske ä osv. I mangfoldige danske Ord vakler Retskrivningen imellem æ og (det aabne) e.

Æakos [ǣ], Søn af Zeus og Flodguden Asopos's Datter Ægina. Han blev født paa den efter hans Moder opkaldte Ø og blev dens Hersker. Paa Grund af sin Gudsfrygt var han Gudernes Yndling, og da, som Ovid fortæller, en Pest havde udryddet Befolkningen paa Øen, omskabte Zeus en Skare Myrer til Mennesker, og Æ. kaldte dem Myrmidoner. Hans Sønner vare Peleus og Telamon (Æakider). I Underverdenen blev han paa Grund af sin Retfærdighed sat til Dommer tillige med Minos og Rhadamanthys. Paa Ægina og i Athen dyrkedes han som Heros.

Æbelø, en lille Ø i Kattegattet, 1¼ M. n. ø. for Bogense, hører til Grevskabet Roepstorff, er 431 Tdr. Land stor, for største Delen skovbevoxet og benyttes hovedsagelig som Dyrehave. Ad en smal Sandrevle kan man i roligt Vejr kjøre til Øen.

Æbleolje er valerianesurt Amyl (s. Valerianesyre); den bruges noget i Parfumeri og Conditori. **Æblesyre**, $C_4H_6O_5$, en fast, men utydelig krystalliseret, farveløs, i Vand og Vinaand letopløselig organisk Syre, der dels i fri Tilstand, dels som Kalium-, Calcium-, Magniumsalt eller i Forbindelse med organiske Baser forekommer i Planteriget, især i sursøde Frugter som Rønnebær, Æbler, Druer, Ribs, Stikkelsbær, Kirsebær. Den kan ogsaa dannes af Ravsyre og selv omdannes til Vinsyre. Den fremstilles hyppigst af umodne Rønnebær. Æ. er 2basisk. Af dens Salte har Jærnsaltet, dog i uren Tilstand (tilberedt ved at henstille fintdelt Jærn med knuste umodne Æbler), Anvendelse i Medicinen som Extractum pomi ferratum, hvoraf atter æblesure Jærndraaber (Tinctura pomi ferrata) fremstilles. I theoretisk Henseende har Æ. stor Interesse, ikke mindst ved de mærkelige Sønderdelingsprodukter, Fumarsyre (s. d. A.) og Maleinsyre, som den danner ved Ophedning.

Æbletræ (Pyrus Malus), Art af Slægten Abild med Bladstilken halvt saa lang som Pladen, skjærmstillede Blomster samt ved Grunden sammenvoxede Grifler og hvide eller lyserøde Blomster. Almindelig vildtvoxende hos os. Dyrkes i en stor Mængde Varieteter, især i Danmark, England, Frankrig og Nordspanien. Klassifikationen er vaklende; allerede 1650 kjendte man 200 Æblesorter, 1831 over 1,400; i Diels System ere de i Tyskland bekjendte Sorter delte i 7 Klasser. Æbler ere i frisk, tørret og syltet Tilstand en vigtig Handelsartikel; de bruges til Fødevarer, til Tilberedning af Æblevin (s. Cider, Most), Eddike og Brændevin, samt i Apotheket, Veddet af Snedkere og Drejere. Æblet spiller en betydelig Rolle i Mythologi og Symbolik (s. saaledes Eris, Hesperider, Idun; jvfr. ogsaa Sagnet om Menneskets Syndfald). Rigsæblet betegner oprindelig det Herredømme, som det vestromerske Riges Kejsere tilegnede sig over Verden. Sin almindelige Benævnelse havde det af sin runde Form. Det var af Guld, delt i 4 Dele ved Rækker af ægte Stene, og med et Kors oven paa. Det førtes i venstre Haand.

Ædelkoral (Corallium rubrum), en især i Middelhavet levende, til Havbunden fæstet Koral af de ottearmede Koraldyrs Gruppe. Kolonien er træagtig forgrenet og bestaar af en tyk, rød Kalkaxe, der udenpaa beklædes af et tyndt, af fine, røde Kalkkorn gjennemvævet Lag (ligesom en Bark), hvilket sammensættes af de enkelte Smaadyr. Den haarde Kalkaxe benyttes til Smykker; ved Politur forhøjes den røde Farves Skjønhed og Glans. Undtagelsesvis kan Æ. være lyserød, hvid eller sort.

Ædelsten kaldes i Almindelighed enhver Sten, som udmærker sig ved en smuk Farve (eller Farveløshed), Glans, Gjennemsigtighed og en Haardhed, der i Regelen er større end Kvartsens. Man skjelner sædvanlig imellem *egentlige* Æ. (Juveler) og *Halvædelstene*, saa at man til de førstnævnte henfører de sjældnere Mineraler, der udmærke sig ved livligere Farver, betydelig Glans og Gjennemsigtighed, større Haardhed og Evne til at kunne modtage en god Politur, dog uden at der kan drages nogen skarp Grænse imellem disse to Afdelinger. Til de *egentlige* Æ. henregnes Diamant, Rubin, Saphir, Chrysoberyl, Spinel, Smaragd, Beryl, Topas, Zirkon, Granat, Chrysolith og de ikke sorte Turmaliner; til *Halvædelstenene* Bjærgkrystal, Amethyst, Rosenkvarts, Katteøjesten, Prasem, Avanturin, Jaspis, Carneol, Heliotrop, Agat, Chrysopras, Opal, Obsidian, Labrador, Lasursten, Tyrkis, Rav o. a. Alle Smykkestene blive enten skaarne eller slebne, d. e. enten forsynede med fordybede og ophøjede Figurer, som ved Gemmer og Caméer, eller der gives dem en regelmæssig Form, begrænset af glatte Flader, de saakaldte Facetter (s. Stenskæring). Efter Stenens forskjellige Slibning kaldes den især Brillant eller Rosensten; den første har en ringformet Indfatning, saa at Stenen er fri baade for oven og for neden, medens den sidstes Indfatning er lukket for neden, og man anbringer da deri Folie af en eller anden Farve for at forhøje Stenens Skjønhed og Glans. I den nyere Tid har man forfærdiget *uægte* Æ. af ufarvet eller farvet Blyglas (Stras), der kunne have en skuffende Lighed med de ægte, men mangle disses Haardhed. **Ædelstenen** (gemma), Stjærne af 2den Størrelse i Stjærnebilledet *Kronen*.

Ædiler, Embedsmænd i det gamle Rom, der oprindelig valgtes i et Antal af 2 og vare

Almuetribunernes Medhjælpere. Embedet oprettedes ligesom Almuetribunatet Aar 494 og beklædtes kun af Plebejere. Fra 366 valgtes som et Slags Erstatning til Patricierne for Tabet af Eneretten til Consulatet 2 aediles curules, til hvilket Embede Patricierne fik delvis Adgang. De adskilte sig fra de førstnævnte, der kaldtes æ. plebeji, ved en højere Rang, medens deres Virksomhed væsentlig var den samme. Den omfattede for det første Ledelsen af de store Lege, som Staten vel bekostede, men til hvis prægtige Udstyrelse det efterhaanden blev Skik, at Æ. for at vinde Folkegunst gav til af deres eget. Af disse Lege bestyrede dog hver Klasse Æ. deres; men fælles for alle Æ. var Omsorgen for Roms Forsyning med Korn og deres Virksomhed som Politi, navnlig Tilsynet med Levnedsmidlernes Beskaffenhed og Maals og Vægts Rigtighed, end videre Opsynet med de offentlige Bygninger, Gader og Vandledninger.

Æduer [ǣ], lat. Ædui, et mægtigt galliskt Folkeslag ved øvre Loire og Saône, som allerede 122 f. Chr. under Romernes Krige med Allobroger og Arverner sluttede sig til Romerne og ved disses Hjælp underkastede sig flere omboende Stammer, der nu bleve Æ.s Clienter. Angrebne af deres nordlige Naboer Sequanerne indkaldte Æ. 71 f. Chr. Sveverkongen Ariovist, som imidlertid snart underkastede sig baade Æ. og Sequanerne, indtil han blev overvunden af Cæsar (58 f. Chr). Nu sluttede Æ. sig nær til Cæsar i hans galliske Krige; dog deltog de i det almindelige Frafald under Kampen mod Vercingetorix 52, men bleve dog mildt behandlede af Sejerherren og bleve Romerfolkets „Forbundsfæller". Ved den almindelige Organisation af galliske Provinser under Augustus (28 f. Chr.) bleve Æ. optagne i Provincia Lugdunensis, deres Hovedstad Bibracte fik efter Kejseren Navnet Augustodunum (nu Autun), fik mange Udmærkelser, let Adgang til romersk Borgerret og allerede under Claudius »jus honorum«. Den romerske Civilisation og latinsk Sprog udbredte sig ogsaa hurtig blandt Æ., og deres Hovedstad opretholdt under hele Kejserdømmet sit Ry som Lærdomssæde.

Æg kaldes saa vel hos Mennesket som hos Dyr det kvindelige Kjønsstof, d. v. s. den Celle, som er bestemt til, efter at være befrugtet af det mandlige Kjønsstof, at grundlægge en ny Organisme. Saa godt som alle Dyr, med Undtagelse af de allerlaveste, nemlig de encellede Protozoer, formere sig ved Æ., thi selv hos dem, der formere sig ved Kim, Knopskydning, Deling osv., er denne „kjønsløse" Formering i Regelen ikke den eneste, men optræder skiftende med den sædvanlige ved Æ., der til deres Udvikling udkræve en Befrugtning ved Sæd. Som enhver anden Celle bestaar Æ. af Protoplasma og Cellekjærne med ēt eller flere Kjærnelegemer; men disse Bestanddele have fra en tidligere Tid, da man endnu ikke havde erkjendt Æ. som Celle, erholdt særlige Navne: Protoplasmaet kaldes Blomme, Cellekjærnen Kimblære, Kjærnelegemet Kimplet; i Regelen danner Blommen paa sin Overflade en fastere Cellehinde, Blommehinden. Æ., hvis Cellenatur er let at erkjende, hvilket er Tilfældet hos overmaade mange Dyr, have som Regel en meget ringe Størrelse, om de end i Størrelse betydelig overgaa Legemets andre Celler; men hos adskillige Dyr antager Æ. en meget anselig, undertiden ligefrem kolossal Størrelse, hvorved samtidig dets Cellenatur tilsløres temmelig stærkt, som hos Fuglene, Krybdyrene, Bruskfiskene (Benfiskene i ringere Grad), Insekter og Krebs. I saa Tilfælde vokser Blommen ved særlig Ernæring i Æggestokken og optager en Mængde fedtagtige og æggehvideholdige Korn eller Kugler, Blommekugler, som komme til at udgjøre Æ.s Hovedmasse, „Næringsblommen" (Deutoplasma), medens det egentlige Protoplasma, „Dannelsesblommen", kun kommer til at udgjøre en ringe Del, der samlet ved Æ.s ene Pol (Fugle m. fl.) eller som et tyndt Lag omgiver Næringsblommen (Insekter, Krebs). Naar Æ. modnes til Befrugtning, foregaar der en egen Omdannelse af dets Kimblære, idet visse af dennes Dele udstødes af Æ.; den tiloversblevne Del former sig derefter til Ægkjærne, og denne skal senere smelte sammen med den tiloversblevne Del af den mandlige Celle (Spermatozoets Hoved), der under Befrugtningen trænger ind i Æ. Er denne Sammensmeltning fuldbyrdet, begynder Æ.s Kløvning, d. v. s. dets Deling først i to, saa i flere Celler (sml. Kimblad); i Æ. med stor Næringsblomme kløves kun Dannelsesblommen, som altsaa directe opbygger Fosteret, medens Næringsblommen optages af dette som Næringsmateriale. Det Organ, hvori Æ. dannes, kaldes Æggestokken, det, hvorigjennem de føres ud af Legemet, Æggelederen. I mange Tilfælde omgives Æ. med en Skal; undertiden dannes denne allerede i Æggestokken ved Afsondring af de Æ. omgivende Celler (f. Ex. Benfiskene), men hyppigere i Æggelederne, der kunne afsondre uden om det egentlige Æ. først et Lag Æggehvide og dernæst en egentlig Skal af forskjellig Beskaffenhed (Fugle, Krybdyr, Bruskfiske). Naar Befrugtningen foregaar, efter at Skallen er dannet, maa denne have en fin Aabning (Mikropyle) til Spermatozoets Indtrængen (Benfiske, Insekter), men i mangfoldige Tilfælde (Fugle, Krybdyr m. fl.) er Befrugtningen foregaaet, inden Skallen dannes. Hos adskillige Dyr foregaar Æ.s Udvikling fuldstændig i Æggelederen eller i en Udvidelse af denne (Livmoderen), og Fosteret fødes samtidig med, at Æ. brister; slige Dyr kaldes levendefødende eller vivipare (s. Forplantning). Hos de fleste Dyr lægges Æ. derimod, inden Fosteret er dannet, eller i alt Fald inden det er fuldbaaret; saadanne Dyr kaldes æglæggende eller ovipare. Æ.s Form og ydre Beskaffenhed ere meget forskjellige, skjønt dets Bygning og Sammensætning i det væsentlige altid er den samme. Dets Skal kan være af blødere eller haardere Beskaffenhed; i sidste Tilfælde er den ofte kalkholdig, f. Ex. Fuglenes, Krokodilernes og Landsneglenes Æ., eller hornagtig, f. Ex. de tværmundede Bruskfiskes, mange kamgjællede Snegles store, klaseformig grupperede Æggekapsler osv. Ved ejendommelige

Former, Sculptur osv. udmærke sig især mange Insekters, ved Farvernes og Tegningens Mangfoldighed mange Fugles Æ. Æ.s Antal er ligeledes meget forskjelligt og retter sig efter ydre Omstændigheder, navnlig efter den Medfart, som det kan ventes, at Æ. og Yngel ville faa fra andre Væseners Side, eller efter den større eller mindre Sandsynlighed, som der er for, at Æ. eller Ynglen, f. Ex. af snyltende Dyr (Indvoldsorme), kunne komme under de Betingelser, der gjøre deres Udvikling mulig. Adskillige Dyr slæbe deres Æ. om med sig, efter at de ere traadte ud af Legemet, for derved at kunne yde dem Beskyttelse og sikre deres Udklækning, f. Ex. de fleste Krebsdyr, Hannerne af Naalefiskene, forskjellige Malleformer og Flodlæbefiske, hvor Hannen optager Æggene i Munden og beholder dem der, indtil Ungerne ere temmelig store, Pipaen, Fødselshjælperfrøen, Pungfrøen og visse Løvfrøer, Kongepengvinen og Argonauten. En egentlig Rugning finder kun Sted hos Fuglene og hos enkelte Slanger (Pythoner); dog bevogtes Æ., efter at de ere lagte, ogsaa af Krokodiler, forskjellige Fiske (Maller, Hundestejler), Blæksprutter og Leddyr; Alligatorerne og Talegallaerne ruge dem ikke selv, men træffe dog hensigtsmæssige Foranstaltninger for at befordre Udklækningen. Gjenstand for særligt Studium ere Æ. for Fuglenes Vedkommende (sign. Oologi). **Menneskets Æ.** er ligesom Pattedyrenes fra først af kun en lille, højst 1/10''' stor Celle med Kjærne (**Kimblære**) og Kjærnelegeme (**Kimplet**), men naar det, efter at være befrugtet, har undergaaet sin fuldstændige Udvikling i Livmoderen under Svangerskabet, danner Æ. et ovalt, omtrent ½ Alen langt Legeme, bestaaende af Æggehinderne (yderst Aarehinden med den dertil hørende Moderkage, inderst Vandhinden) med det deri indesluttede Modervand, i hvilket Fosteret svømmer tillige med Navlesnoren. Paa et vist Stadium af Fødselen sprænges Æ., hvorved Modervandet udtømmes, og først efter at Fosteret er født, udstødes ogsaa Resten af Æ. Menneskets Æggestokke ere to smaa Legemer af Størrelse og Form som en Mandel, der ligge i Underlivet ved Siden af Livmoderen, fra hvis Hule to snævre Rør, Æggelederne, føre ud til Æggestokkene, tæt ved hvilke de ende frit i Bughulen med en tragtformet, frynset Aabning. Ved hver Menstruation træder et Æg ud af Æggestokken paa dennes Overflade, gribes da af Æggelederens Frynser og føres gjennem Æggelederen ind i Livmoderens Hule, hvor det udvikler sig videre, naar det var befrugtet, medens det i modsat Fald opløses. **Æggeleder- og Æggestoksvangerskab**, s. Extrauterinsvangerskab. **Æggestokvattersot**, s. Ovariecyste. **Blomsterplanternes Æg** er det Organ, af hvilket efter Befrugtningen Frøet udvikler sig, og som er indesluttet i Frugtknuden, undtagen hos de nøgenfrøede; det bestaar af 1 eller 2 omsluttende Hinder, en Kjærne, hvori der udvikler sig en stor Celle, som kaldes **Kimsækken**, i hvilken der opstaar nogle smaa Celler, **Kimblærerne**, hvoraf den ene, efter at Befrugtning har fundet Sted, udvikler sig til Kim, samtidig med, at der uden om den, men inden i Kimsækken, dannes Frøhvide. Æ. er hyppig ved en Æggestræng befæstet til Æggestolen; det Sted, hvor det støder sammen med Strængen, kaldes **Navlen**; ved **Kimmunden** forstaar man en Aabning i Hinderne, der fører ind til Kjærnen. Naar Navlen og Kimmunden ligge hver i sin Ende af Ægget, kaldes det ret; ligge de derimod ved Siden af hinanden, kaldes det omvendt; dette sidste er det hyppigste. Jvfr. Befrugtning.

Æg. Brugbarheden af skærende Redskaber beror i høj Grad paa Skarpheden, Finheden og Formen af deres Æ. Skarpheden tilvejebringes især ved Slibning paa flade eller skiveformede Stene af kornet Textur, dannede af haarde, men ikke for fast sammenhængende Korn af meget forskjellig Finhed, lige fra de groveste Sandstene ned til Levantestenen, en kiselholdig Dolomit. Disse bruges ikke tørre, men fugtede med Vand eller, naar de ere meget fine, fedtede med Olje. Som oftest sliber man paa en grovere Sten og giver dernæst Æ. dens Finhed ved Hvæsning paa en finere. Hvæsningen foretages ogsaa undertiden med meget haarde, riflede Staalredskaber af forskjellig Skikkelse. Æ.s Form kan efter Omstændighederne være lige, hul, buet, spids osv.; mindre iøjnefaldende, men fuldt saa vigtig er Æ.s Tykkelse, d. e. den Vinkel, hvorunder Sidefladerne hælde imod hinanden. I de allerfleste Tilfælde maa der skjelnes imellem to forskjellige Vinkler, idet den egentlige Æ. er dannet ved en ganske smal Facet, for at den kan forene tilbørlig Styrke med let Indtrængen. Ved forskjellige Slags Knive har Æ. saaledes i Almindel. 15—20°, medens Bladet tæt indenfor kun løber til under 2—5°. Skærpningsvinklen ved andre Redskaber tiltager efter Arbejdets Beskaffenhed og Materialets Haardhed saaledes, at den ved Saxe, Bor o. fl. til Metal endog kan være 80°. Æ. kaldes ogsaa Kanterne af vævede Sager, hvor Islættraaden vender om. Allerede ved Stramning af Islættraaden presses de yderste Kjædetraade saaledes sammen, at Æ. bliver stærkere end det øvrige Tøj; men denne Styrke forøges ofte yderligere derved, at disse yderste Kjædetraade ere stærkere end de andre, især ved Tøjer, som siden skulle udspændes. Klæde o. desl. faar endog paa hver Æ. en bred, meget grov Liste.

Ægadiske Øer (i Oldtiden Aegates ell. Aegusae, d. e. Gedeøer), en Gruppe af 3 større og nogle mindre Øer i Middelhavet ved Siciliens Vestkyst, tilsammen 3¼ □ M. med 5,600 J. De 3 større Øer ere **Favignana** mod S. Ø., med 4,900 J., Dyrkning af Safran og Fiskeri af Thunfisk, **Marettimo** mod V., klippefuld, med et Castel, der benyttes som Statsfængsel, og **Levanzo** mod N., klippefuld og stærkt skovbevoxet. Romernes Søsejer over Carthaginienserne ved de æ. Ø. 241 f. Chr. endte den første puniske Krig.

Æger, Æge eller **Hle** (Hler) er i den nordiske Mythologi Personification af Havet og kaldes dettes Gud. Han er af Jætteslægt og har Bolig paa den efter ham opkaldte Læsø (Hlesey). Her bevarter han Guderne med stor Pragt, Øllet skjænker sig selv, og der er skinnende Guld i Stedet for Ild. Hans Hustru

hedder Ran; deres ni Døtre betegne sig ved deres Navne som Havets Bølger.

Ægeus [ǣ], Konge i Athen, kaldes **Kekrops's** Sønnesøn, men var sandsynligvis identisk med Poseidon. Han blev Fader til Theseus, der efter at Æ. var bleven fordreven af sin Broder Pallas's Sønner, gjenindsatte ham i Regeringen (s. for øvrigt **Theseus**).

Æggehvidestof, d. s. s. Albumin og i mere udvidet Betydning d. s. s. Albuminstof. **Æggehvidesygdom**, s. **Brights Sygdom**.

Æggeolje vindes ved Presning af haardkogte Æggeblommer. Den er gul og tykflydende og bliver let harsk. Æ. i Pharmacien, s. **Liniment**.

Æggeplante, s. **Natskygge**.

Ægide, hos de gamle Grækere Zeus's med Gorgos (Medusas) Hoved prydede Skjold. Navnet synes at staa i Forbindelse med Stammen i Verbet *ἀΐσσω* (stormer frem) og hentyder sandsynligvis paa Storm og Uvejr. Et senere Sagn har sat det i Forbindelse med Ordet *αἴξ* (Ged) og fortæller, at det var Geden Amaltheas Skind, som Zeus havde spændt over sit Skjold. Dette lader Homer ofte Athene føre i Kampen, og efterhaanden udvikler sig Forestillingen om Æ. som Athenes med Gorgohovedet smykkede Brystharnisk. Figurlig bet. Æ. Beskyttelse, Forsvar.

Ægina, græsk Ø i Bugten af s. N., 5 M. s. v. for Athen, 1¼ □ M. med 6,000 J. og Hovedstad af s. N. med god Havn, Præsteseminarium og 3,000 J. Bekjendt i Oldtidens Sagnhistorie som Æakos's og Aias's Hjem, senere Hovedsædet for en betydelig Kunstskole, der navnlig skyldte Bronzearbejder sin Anseelse. **Æginetiske Gavlfigurer** kaldte man en Del Marmorstatuer af ældre græsk Billedhuggerarbejde, som bleve fundne paa Ægina og 1817 solgte til Kongen af Bayern, der lod dem restaurere af Thorvaldsen og opsætte i Glyptotheket i München i en egen Sal. De tilhørte et Tempel for Athene, der rimeligvis er bygget kort efter den 45de Olympiade (omtrent 600 f. Chr.), og ere sammenstillede saaledes, at man har den ene Gavl fuldstændig og enkelte Figurer, der i Størrelse overgaa de øvrige, henhørende til den anden samt en Mængde Brudstykker.

Ægir [ǣ], d. s. s. **Æger**.

Ægisthos, Søn af Thyestes, som denne havde avlet med sin egen Datter Pelopia. Han dræbte Atreus og bemægtigede sig tillige med sin Fader hans Rige, hvorfra Atreus's Sønner Agamemnon og Menelaos senere fordrev dem ved deres Svigerfader Tyndareos's Hjælp. Medens Agamemnon var fraværende paa det trojanske Tog, forførte Æ. hans Hustru Klytæmnestra, og da han kom hjem, myrdede de ham og tiltog sig Regeringen i Mykenæ; men efter 7 Aars Forløb bleve de begge dræbte af Orestes.

Ægophoni, s. **Stemmelyd** und. **Stemme**.

Ægos Pōtamos [ǣ], d. e. Gedefloden, en lille Flod paa det thrakiske Chersonnes, hvor Lysandros 405 f. Chr. overvandt den atheniensiske Flaade.

Ægt (af age) kaldtes en som Hoveri ydet Kjørsel.

Ægtebrev, et gammelt Udtryk, betydende Vidnesbyrd om ægte Fødsel. Et saadant var i Regelen en nødvendig Betingelse for at kunne blive Medlem af de ældre Lav.

Ægte Børn kaldes Børn, som ere avlede i Ægteskab, eller hvis Forældre senere have indgaaet Ægteskab. Naar Barnet fødes paa en Tid, da Moderen er gift, og saa lang Tid efter Ægteskabets Indgaaelse, at det kan være avlet under dette, anses Manden ubetinget som dets Fader og Barnet altsaa for ægte, indtil det bevises, at Manden ikke kan have avlet det, f. Ex. paa Grund af Fraværelse eller Sygdom. (Dette udtrykkes ved den latinske Sætning: pater est, quem justæ nuptiæ demonstrant). Lige med æ. B. regnes ogsaa de uden for Ægteskab fødte Børn, som legitimeres ved en Lysning til Tinge fra Faderens Side eller ved kongelig Bevilling.

Ægtepagt kaldes en Overenskomst, der gaar ud paa at ordne Formueforholdet mellem Ægtefæller paa en fra den i Lovgivningen foreskrevne afvigende Maade (s. **Formuefællesskab**); en saadan Overenskomst antages imidlertid i dansk Ret ikke at skulle respecteres af Ægtefællernes Creditorer, med mindre den er forsynet med kongelig Confirmation. I Norge er dette Emne nu ordnet ved Lov af 1888, hvorefter Ægtefællerne ved Indgaaelsen af Ægteskabet i det hele kunne ordne Formueforholdet efter Behag.

Ægteskabet maa som Grundlaget for Familieforbindelsen i enhver ordnet Stat være anerkjendt som det vigtigste familieretlige Forhold, men først i de christelige Stater er der ved Lovgivningens Ordning af dette Forhold blevet tillagt dets sædelige Charakter fuld Betydning, dels for saa vidt som Æ., og tilmed det monogamiske Æ. (d. e. det, som indgaas mellem ēn Mand og ēn Kvinde), i disse Stater er den eneste som lovlig anerkjendte Kjønsforbindelse — saa at altsaa navnlig Concubinatet (s. d. A.), selv om det er stiftet paa Livstid og i øvrigt saaledes, at en lige saa fuldstændig Forbindelse som den ægteskabelige derved er tilsigtet (det saakaldte **Samvittighedsægteskab**), behandles som et ulovligt Forhold, hvilket der ingen Retsvirkning er tillagt —, dels for saa vidt angaar de i disse Staters Lovgivninger indeholdte Bestemmelser om Betingelserne for at kunne indgaa Æ., Formerne, hvorunder dette skal ske, det indbyrdes Retsforhold imellem Ægtefællerne og Opløsningen af Æ. Det hele Forholds Ordning i de christelige Stater var oprindelig endog inddragen under den kirkelige Lovgivning, ligesom Ægteskabssager behandledes ved de gejstlige Retter, og endnu er der til Dels en betydelig Forskjel imellem Maaden, hvorpaa Æ. retlig er ordnet i de katholske Stater, i hvilke Æ. betragtes som et Sacrament, og i de protestantiske Lande. Betingelserne for Æ.s Indgaaelse ere dels saadanne, hvis Mangel hindrer den paagjældende i overhovedet at indlade sig i Æ. med nogen som helst, dels saadanne, som kun ere til Hinder for, at han ægter visse bestemte Personer; i første Tilfælde siges en absolut, i sidste Tilfælde en relativ Ægteskabshindring at foreligge. Til de første hører Mangel af den lovbestemte Alder (som efter den danske Ret for

Kvinder er 16 Aar, for Mænd 20 Aar, efter den norske vistnok den samme, skjønt dette er omtvistet), af Fornuftens Brug, af Samtykke fra rette vedkommende, navnlig naar den paagjældende ikke er fuldmyndig, osv. Af de relative Hindringer er den vigtigste den, som kan ligge i for nært Slægtskab eller Svogerskab. I den kanoniske Ret var — paa Grund af den Maade, hvorpaa man da forstod Bestemmelserne i den mosaiske Lovgivning, hvis Forskrifter i saa Henseende ere lagte til Grund for den kanoniske Rets Regler — Æ. mellem Beslægtede overhovedet forbudt, idet man derhos ansaa Slægtskabsforbindelsen for (i Henhold til Romerrettens Regler om Arveberettigelsen) at strække sig indtil den 7de Grad og dette endog efter den kanoniske Regnemaade (s. Slægtskab), ligesom der ogsaa tillagdes det saakaldte cognatio spiritualis (eller det Forhold, der ansaas at opstaa mellem dem, der bleve døbte sammen, saa vel som mellem den døbte og Fadderne) samme Virkning som det egentlige Slægtskab. Den overordentlige Udstrækning, Ægteskabsforbudene saaledes havde naaet — hvorved i øvrigt er at mærke, at der i de fjærnere Slægtskabsgrader kunde erholdes Dispensation fra Forbudene — blev indskrænket af Pave Innocens III, der satte den 4de Grad efter kanonisk Beregning som Grænsen for det Slægtskab, der var en Hindring for Æ., og denne Grænse blev ved Reformationen i de protestantiske Lande rykket tilbage til den 3dje Grad og senere til Dels endnu længere. Efter den nugjældende danske og norske Lovgivning er kun Æ. mellem Personer, der ere hinanden beslægtede eller besvogrede i den rette op- og nedstigende Linje, samt mellem Søskende absolut forbudt, og hvad angaar Æ. mellem en Person og hans Faster eller Moster, hans afdøde Broders Kone, hans Farbroders eller Morbroders Enke samt hans afdøde Kones Faster eller Moster, da er dette vel forbudt, men kan blive tilladt ved Bevilling. En anden relativ Hindring for Æ. frembød tidligere Forbudet mod blandede Æ., d. e. Æ. mellem Personer af forskjellig Trosbekjendelse, men denne Hindring er nu ophævet saa vel i Danmark som i Norge. Den eneste lovgyldige Form for Indgaaelsen af et Æ. mellem Christne var tidligere kirkelig Vielse; men i den nyere Tid er det i mange Lande blevet bestemt, at Æ. skal indgaas for den borgerlige Øvrighed, eller dog blevet tilladt, enten i alle eller i visse Tilfælde at slutte Æ. paa denne Maade i Stedet for ved Vielse. Saadant borgerligt Æ. indførtes først i Holland 1656 (tvungent for Katholiker og Dissentere, tilladt for Reformerte), men optoges 1792 i Frankrig som eneste gyldige Form og bredte sig derfra til Belgien, de tyske Rhinlande og Nederlandene. I England tillodes borgerligt Æ. 1836 for dem, der ikke hørte til Statskirken, og i Preussen og flere tyske Stater indførtes det 1847—60 dels for Dissentere, dels for Forbindelser mellem Christne og Jøder. Italien optog 1866 borgerligt Æ. som eneste gyldige Form, men først 1879 forbødes det Præsterne (ligesom i Frankrig og Belgien) at give kirkelig Vielse forinden. Tyskland indførte 1874 tvungent borgerligt Æ. og Schweiz 1875, medens Østerrig kun tillader det som Nødvej eller for Dissentere (siden 1868—70). I Spanien bestod det 1870—76, men gjenindførtes 1888; ligeledes gjælder det i Mexico og flere af de nyspanske Stater i Sydamerika. Ogsaa i Danmark er ved Loven af 13 Apr. 1851 borgerligt Æ. blevet tilladt i de Tilfælde, hvor de paagjældende enten ikke høre til Folkekirken eller noget Trossamfund, der har af Staten anerkjendte og til at forrette Vielser berettigede Præster, eller de høre til forskjellige, om end her i Landet anerkjendte Trossamfund, hvorimod det ikke kan finde Sted mellem Personer, som begge høre enten til Folkekirken eller til samme anerkjendte Trossamfund. I Norge er ved Dissenterloven 1845 borgerlig Vielse paabudt mellem Personer, der ikke tilhøre Statskirken, samt efter Lov 1863, naar nogen af Parterne overhovedet ikke er Christen. Æ. mellem et Medlem af Statskirken og en christelig Dissenter sker derimod ved kirkelig Vielse. Forud for et kirkeligt Æ. skal der i øvrigt i Regelen gaa Lysning fra Prædikestolen, forud for et borgerligt Æ. i Danmark Lysning til Tinge (s. disse Art.). Hvad det indbyrdes Retsforhold mellem Ægtefællerne angaar, da er det Hovedprincip, hvorpaa dette i det christelige Æ. er bygget, fuldstændig Lighed i Vilkaar, og dette gjælder i Særdeleshed efter den danske og norske Lovgivning, der ikke kjender det saakaldte morganatiske Æ. (s. d. A.) eller Æ. til venstre Haand, d. e. et saadant, hvori Hustruen ikke deltager i Mandens Stand, ligesom de i Ægteskabet fødte Børn ogsaa udelukkes fra denne samt fra visse Arter af Arv efter Faderen, navnlig fra Arv af Len og Stamgodser. Dog antages i Danmark Kongen som den, der i flere Henseender staar uden for Loven, at kunne erklære det af ham indgaaede Æ. for m., hvoraf Følgen bliver, at hans Gemalinde ikke bliver Dronning og de Børn, der maatte avles i denne Forbindelse, ikke blive Prinser eller Prinsesser eller faa Arveret til Tronen. Dette var Tilfældet med det af afdøde Kong Frederik VII med Grevinde Danner indgaaede Æ. Hvad den fælles Formues Bestyrelse angaar, da tilkommer den efter dansk og norsk Ret i det hele Manden, som i denne Henseende er at anse som Hustruens Værge; men en vis Selvstændighed har hun dog i Afslutningen af de for den indre Husførelse nødvendige Retshandler og er efter dansk Ret raadig over, hvad hun selv erhverver i Ægteskabet. Om Formueforholdet imellem Ægtefællerne s. i øvrigt Formuefællesskab. Æ. er efter sin Bestemmelse en livsvarig Forbindelse, og efter den katholske Kirkeret kan det heller ikke, naar det engang gyldig er stiftet, nogen Sinde fuldstændig opløses, hvorimod kun en Ophævelse af det ægteskabelige Samliv, en saakaldet Separation i Henseende til Bord og Seng, kan finde Sted; i de protestantiske Lande ligesom efter mange katholske Landes (f. Ex. fransk) Civilret kan derimod ikke blot en saadan Separation (s. d. A.), men ogsaa en virkelig Skilsmisse (s. d. A.), d. e. en fuldstændig Ophævelse af Æ., i flere Tilfælde opnaas. En bindende Forpligtelse til at indgaa Æ. kunde tidligere efter dansk og norsk

Ret, ligesom endnu efter enkelte fremmede Lovgivninger, paadrages ved et gjensidigt Ægteskabsløfte, navnlig under Formen af Trolovelse (s. d. A.) eller under Formen af Jaord (s. d. A.), og for Mandens Vedkommende ved at besvangre en uberygtet Mø eller Enke; men disse Bestemmelser ere ved den senere Lovgivning hævede, saa at en Forening om Æ.s Indgaaelse ikke længer er retlig bindende og kun en Besvangrelse af en uberygtet Pige, efter at et formelt givet Ægteskabsløfte har fundet Sted, forpligter Manden til Æ.

Ægypten, nominelt en Vasalstat af det tyrkiske Rige, indtager den nordøstlige Del af Afrika. Efter at det ægyptiske Sudan og største Delen af Nubien fra 1883 have løsrevet sig, strækker det egentlige Æ. sig kun til Vadi-Halfa, omfatter altsaa Nilens Dal fra den anden Katarakt, Deltaet, Oaserækken i den libyske Ørk og Halvøen Sinai med Suez-tangen, tilsammen et Areal af 18,550 □ M. med 6,817,300 J. (1882). Ogsaa den nordvestlige Del af Arabien ell. Midian til Havnestaden El Wedsch (26° n. Br.) hører under Æ., men til dette i Oldtiden paa Metaller og Ædelstene saa rige Land tages her intet Hensyn, da det omtrent er os ukjendt. Da Sinai og Sivah ere behandlede i særlige Artikler, omtales her kun det egentlige Æ. Dette strækker sig fra Middelhavet mod S. til 22° n. Br. og fra Tripolis og den nubiske Ørken mod V. til det petræiske Arabien (Sinai) og det røde Hav mod Ø. Det deles sædvanlig i Nedre-, Mellem- og Øvreægypten, og af Befolkningen ere 90,900 Fremmede, hvoraf de fleste ere Grækere (37,300), Italienere (18,700), Franskmænd (15,700), Østerrigere (8,000) og Englændere (6,100). Befolkningens Hovedmasse, de saakaldte Fellaher, ere væsentlig Efterkommere af de gamle chamitiske Ægyptere; selvfølgelig spores Blandingen med fremmede Elementer, særlig det arabiske, Sproget er saaledes rent arabisk, men i physisk Henseende ligne de Forfædrene; de ere kraftige, velbyggede Folk af gulbrun Hudfarve; de ere nøjsomme og flittige, men de trykkende Skatter gjøre dem fattige, og de ere egentlig kun Daglejere, da al Jord ejes af Regeringen. Fellahlandsbyerne bestaa af usle Hytter, opførte af Ler og Nildynd, uden Skorstene; af Religion ere de Muhammedanere. Kopterne, maaske ½ Mill., ere ligeledes Efterkommere af de gamle Ægyptere, lidt mere blandede; de tale ogsaa Arabisk, bo mest i Byerne, særlig i Øvreægypten, ernære sig som Kjøbmænd og Haandværkere, ere driftige og snu, men troløse Folk, meget hengivne til Drik. Kopterne ere Christne, de fleste monophysitiske. Desuden gives der i Æ. Tyrkere (c. 100,000), Levantinere, navnlig Indvandrere fra Syrien, og en stor Mængde Arabere, dels Stadbeboere, dels Beduiner og Halvnomader; Tallet paa de sidste er c. 250,000. Af Stæder over 25,000 J. findes 8, nemlig Kairo (374,800), Alexandria (227,000), Damiette, Tanta, Assiut, Mehallet-el-Kebir, Mansurah og Fajum. Medens hele Ægyptens Flademaal her er angivet til over 18,500 □ M., idet Grænsen mod V. er dragen temmelig vilkaarlig i den herreløse libyske Ørk, er den egentlig beboede og dyrkede Del af Æ. kun 554 □ M. (efter en anden Beregning endog kun 439¼ M.); heraf falde de 310 □ M. paa Deltaet; dette giver en Befolkning af over 12,000 J. paa hver □ M.. Æ. er altsaa meget tæt befolket, endog tættere end Belgien. — Æ. gjennemstrømmes i hele sin Længde af Nilen (s. d. A.), hvis Dal mod S. stærkt indsnævres ved Bjerge langs begge Bredder og her sjælden er mere end 1 M., i det nedre Løb (Deltaet fraregnet) ingensteds mere end 4 M.; Undergrunden er Sten eller Sand, dækket af et 30—40 F. dybt Lag frugtbart Dynd, hvis bugnende Frugtbarhed maa bøde paa den ringe Udstrækning. Nildalen begrænses af tvende lave Bjærgkjæder, der skytte den mod Ørkensandets Fremtrængen og atter træde helt ud til Floden, den vestlige, de libyske Bjærge, med jævne Skraaninger, den østlige, de arabiske Bjærge, med næsten lodrette Vægge. Det vestlige Bjærgland er nærmest en øde Højslette af ret betydelig Bredde; omtr. i Højde med Kairo deler det sig og taber sig i Ørkenen, mod V. falder det ned til en Sænkning, som betegnes ved Oaserækken Chargeh og Dakhel (tilsammen den store Oase), Farafrah og Bacharieh (tilsammen den lille Oase) samt Sivah; den sidste ligger 90 F. under Havet. Medens de libyske Bjærge mest bestaa af Sandsten, bestaa de arabiske Bjærge af Granit, Gnejs og rød Porphyr; deres højeste Del, 2,000 F., ligger ved Theben, hvorimod Mokkatambjærget ved Kairo kun er 670 F. De udgjøre et vildt Bjærgland, næsten uden Plantevæxt og uden Oaser, kun beboet af faa og smaa Nomadestammer; nærmest mod det røde Havs Kyst hæve de sig indtil 6,400 F. Med Nilen er forbundet et stærkt udviklet Kanalsystem, der i Hovedsagen hidrører fra Oldtiden. De vigtigste Kanaler ere: Josephskanalen, som begynder i Øvre-Æ. under 26° n. Br., har en Længde af 47 M. og neden for Kairo forener sig med Rosettearmen; en Sidegren vander Oasen Fajum; Ibrahimskanalen fra Derut til Siut; Sohagijehkanalen fra Siut til Sohag; Kanalen Menuh, som forbinder Rosette- og Damiettearmen; den tidligere Tanitiske Nilarm er nu omdannet til Kanal el-Mu'izz og den pelusinske Arm til Kanal Abul-Manegga; Mahmudiehkanalen, som med en Længde af 11 M., en Bredde af 100 og en Dybde af 19 F. forbinder Alexandria med Rosettearmen; om Suezkanalen, s. Suez. I øvrigt er navnlig hele Deltaet gjennemskaaret af talløse Forbindelseskanaler mellem Nilarmene, og alt opdyrkeligt Land er ved Dæmninger delt i uhyre Bassiner, hvorind det frugtbargjørende Vand ledes ved Kanaler og holdes saa længe i en vis Højde, til den behørige Mængde Nildynd er afsat; en uregelbunden Oversvømmelse af Landet er fuldstændig ophørt; Æ. er under Nilflommen ikke som i Oldtiden en eneste Sø. De betydeligste Søer ere: Birket-el-Kerun ved Vestranden af Oasen Fajum og i Nærheden af den gamle, for længst udtørrede Mørissø; Bittersøerne paa Sueztangen; de sex smaa Natronsøer s. for Alexandria; Timsahsøen, der er indbragen under Suezkanalen; Menzaleh, en af talrige Øer opfyldt Lagune i Nildeltaet, og

de længere mod V. liggende Strandsøer **Burlos**, **Edku**, **Abukir** og **Mariut**, der alle enten umiddelbart eller middelbart staa i Forbindelse med Middelhavet. — **Klimaet** er meget varmt, saa at Thermometret i den sydlige Del (Theben) ikke sjælden stiger til 48°, i Asuan endog til 60—70°; Sandet bliver saa varmt, at Æg heri kunne koges haarde; Aarets Middeltemperatur er i Alexandria 20°, i Kairo 22° og hen imod Sydgrænsen endog 26°. Regn er sjælden, især i Øvreægypten; Kairos aarlige Regnmængde er kun 1½ Tomme. Dec., Jan. og Febr. ere Aarets koldeste Maaneder, Thermometret kan da i Øvreægypten synke til 5°, ja i Deltaet endog under Nulpunktet; 1838 faldt der Sne i Alexandria og Rosette, i Begyndelsen af det 9de Aarh. skal Nilen en Gang have været tillagt, og i den til Deltaet stødende Ørk og i Sivah forekommer hyppig Isdannelse, efter Taage og under stærk Nordenvind. For øvrigt anses Klimaet som meget sundt for Brystsyge, af hvilke i den sidste Tid mange søge Helbredelse i Kairo eller Theben; i selve Deltaet er Klimaet imidlertid usundt; i Øvre- og Mellemægypten blæser efter Foraarsjævndøgn hyppig den tørre, lumre Ørkenvind Chamsin. — Saa vidt Nilens Oversvømmelser og den kunstige Vanding naar, er Jordbunden meget frugtbar og giver endog indtil tre Afgrøder aarlig; indtræder Oversvømmelsen derimod i ringere Grad (i Øvreægypten 8 F., i Deltaet blot det halve under Middelstand), har det Tørke og Hungersnød til Følge. De vigtigste Landbrugsfrembringelser ere Bomuld og vore Kornsorter, især Hvede og Ris, men ogsaa Majs, Hirse, Rug, Havre og Byg, fremdeles Sukker, Indigo, Tobak, Bælgfrugter, Valmue (Opium), Hamp og Hør; de fra Oldtiden saa bekjendte Lotus- og Papyrusplanter forekomme nu kun hist og her i Deltaet. Egnen ved Fajum er rig paa Roser, og her dyrkes ogsaa fortrinlige Druer, Figen og Oliven. Egentlige Skove findes ikke; thi Daddelpalmen og Sykomoren, der ere Æ.s største Træer, staa i Regelen enkeltvis. Oasernes Plantevæxt charakteriseres ved Daddel- og Doumpalmen, Mannabusken (Tamarix mannifera) og flere Arter Akacier, som levere Gummi. Af Husdyr ere de vigtigste den enpuklede Kamel, Æslet, Hesten, Muldyret, Bøffen (især i Deltaet), Faaret og Geden; derhos holdes nu som i Oldtiden talrige Duer (særlig for Gødningens Skyld) og Høns, hvis Æg i stor Mængde kunstig udruges. Ved Nilen findes Flamingoer, Hejrer, Pelikaner samt Aadselgribbe og andre Rovfugle, hvorimod den hellige Ibis nu er bleven yderst sjælden og kun forekommer i Landets sydlige Del; mange af de europæiske Trækfugle overvintre i Ægypten. Nilen er særdeles fiskerig. Store Rovdyr træffes sjælden; af vilde Dyr ere de hyppigste Leoparder, Hyæner, Ræve, Schakaler, Ichneumon, Vildsvin og i Ørkenegnene Harer, Antiloper og Gazeller; Krokodilen forekommer nu kun i Landets sydligere Del. Græshopper, Skorpioner og Moskitoer ere sande Landeplager. Mineralprodukter forekomme kun i ringe Mængde i Nildalen; i det østlige Bjergland findes fortrinlig Granit, Syenit, Sandsten og Kalksten, Materialer, som alle fandt udstrakt Anvendelse i Oldtidens storslaaede massive Bygninger; Kogsalt, Salpeter og Alun indvindes i Mængde, og enkelte Steder findes Stenoljekilder og Svovllag. — Landbruget er selvfølgelig Æ.s Hovederhverv, og de tre Fjerdedele af Befolkningen ere Agerbrugere; men de høste selv kun ringe Udbytte af deres Arbejde, da Vicekongen har tilrevet sig Ejendomsretten til Jorden, foreskriver Dyrkningsmaaden og tager Broderparten af Udbyttet. Haandværks- og Fabrikdriften drives fornemmelig i Stæderne af Koptere, Grækere og Armeniere; der fabrikeres groft Lærred, Sejldug, Bomulds- og Silketøjer, Juvelarbejder, fine Sivmaatter og fortrinlige Pottemagerarbejder; om nogen egentlig Industri blev der først Tale under Mehemed Ali; han indrettede Fabriker i Bomuld, Silke, Sukker og Vaaben, samt Krudtmøller og Farverier; men de fleste af disse Statsfabriker ere atter standsede; af Betydning er dog Fabrikationen af Natron ved de omtalte Natronsøer. Handelen er derimod betydelig; den tog navnlig et stærkt Opsving, da den engelsk-ostindiske Handelsroute kom i Stand ved Jærnbane mellem Alexandria og Suez, og voxede yderligere ved Aabningen af Suezkanalen 1869; men den er rigtignok væsentlig i Hænderne paa Europæerne. Hele Værdien af Udførselen var 1888 192½ Mill. Kr., af Indførselen 148 Mill.; henved to Tredjedele af Omsætningen falder paa Storbritannien med Kolonier, dernæst følge Frankrig, Tyrkiet, Rusland, Østerrig-Ungarn og Italien; den ægyptiske Handelsflaade tæller omtr. 600 Sejlskibe og 40 Dampere af 61,000 Tons. De vigtigste Udførselsgjenstande ere Bomuld og Bomuldsfrø, Kornsorter (Hvede, Ris, Majs), Sukker, Indigo og Dadler. De indre Communicationsmidler ere betydelig forøgede i de senere Aar, Dampskibsfarten paa Nilen og Kanalerne i Deltaet er stor, og af Jærnbaner fandtes 1887 268 M., omtr. udelukkende i Statens Eje. Deltaet er gjennemskaaret af talrige Linjer; fra Kairo gaar en Bane til Ismailia og derpaa langs Suezkanalen til Suez samt mod S. en Linje langs Nilens venstre Bred til Siut i Øvreægypten. 1888 var Længden af Telegraphlinjerne 737 M., af Ledningerne 1,387 M. med 186 Stationer. — **Statshusholdning.** Æ.s Finansvæsen var kommet i det største Virvar ved Khedive Ismails uhyre Luxus og det øvrige elendige Regimente; dette medførte sluttelig Stormagternes Indblanding og Vicekongens Afsættelse, hvorpaa der indsattes en europæisk Finanscontrol, hvem det ogsaa lykkedes at tilvejebringe et Overskud, der imidlertid atter hurtig svandt ved den engelske Occupation og Oprøret i Sudan. Budgettet for 1889 udviste:

Indtægter:

Directe Skatter	104,044,000	Kr.
Indirecte Skatter	85,890,000	—
Andre Indtægter af Forvaltningen	43,105,000	—
Statsgodserne	1,480,000	—
Indtægter af Suakin	231,000	—
Gage-Afdrag	1,295,000	—
Summa	186,045,000	Kr.

Overført Summa.....	186,045,000 Kr.
Eventuel mindre Indtægt	9,065,000 —
Total.....	176,980,000 Kr.
Udgifter:	
Civilliste, Apanager og Ministeriet	4,956,000 Kr.
Forvaltningen	33,337,000 —
Skatteopkrævningen	16,335,000 —
Den offentl. Sikkerhed....	12,765,000 —
Udgifter ved Suakin	2,016,000 —
Pensioner	9,250,000 —
Tribut til Porten og Gjælden	93,332,000 —
Andre Udgifter	4,810,000 —
Summa.....	176,801,000 Kr.
Eventuelle Besparelser ...	185,000 —
Total.....	176,616,000 Kr.

Tributen til den høje Port er 12,850,000 Kr. Budgettet for 1889 var saaledes beregnet paa et lille Overskud, og Statsgjælden udgjorde 1 Jan. 1889 1,891¼ Mill. Kr., hvortil endnu kommer Mukabalahgjælden, et indenlandsk Tvangslaan, som afdrages med 50 aarlige Rater paa 2¾ Mill. Kr., samt Renterne af de Aktier i Suezkanalen, England 1875 indkjøbte, et Beløb af 7¼ Mill. Kr. aarlig. — **Hæren** tæller 9,620 Underofficerer og Menige med 507 Officerer, hvoraf de 60 ere britiske, og den staar under en britisk Generalmajors Befaling; hertil kommer et militærisk organiseret Politicorps paa 6,250 Mand. En ægyptisk Flaade existerer ikke længere. — **Forfatning.** Æ. regeres af en arvelig „Khedive" (Vicekonge), der er lens- og tributpligtig til den tyrkiske Sultan. Siden 1841 er Magten arvelig i Mehemed Alis Slægt, siden 1866 i Følge Førstefødselsretten. Forvaltningen styres af et Ministerium med 8 Departementer, men ved Siden deraf staar et Statsraad (oprettet 1856), hvori Prinserne og andre høje Embedsmænd have Sæde. 1866 dannedes en Forsamling af 75 Folkerepræsentanter, valgte af Grundejerne districtsvis paa 3 Aar; den skulde samles aarlig i 2 Maaneder, men fik kun ringe Magt og er i de senere Aar ikke bleven sammenkaldt.

Historien, der lader sig forfølge længere tilbage i Tiden end noget andet Lands, begynder med Kong Mena (ell. Menes) fra This i Ovreægypten, som efter at have underkastet sig de tidligere Smaastater (3892 f. Chr.) samlede Æ. til ēt Rige og grundede Hovedstaden Memphis paa den venstre Nilbred, nogle Mil f. for Spidsen af Deltaet. Han omtales som Lovgiver og Kriger og byggede et Hovedtempel for Guden Ptah i Memphis, uden at man i øvrigt, med Undtagelse af Navnene, ved noget nærmere om ham og hans Efterfølgere af de to første Dynastier. Under det 3dje Dynasti, der ligesom de to tidligere regerede i Memphis, steg Landets Rigdom betydelig, og de første store Mindesmærker begyndte at rejse sig i Omegnen af Memphis ved Randen af den libyske Ørken, blandt hvilke kan nævnes Pyramiderne, som dog i hine ældste Tider endnu ikke udstyredes med Sculpturer eller Indskrifter. Fyldigere Oplysninger haves om det 4de Dynasti, under hvilket Æ. allerede maa have hævet sig til en forholdsvis betydelig Cultur; til dette hørte Kongerne Chufu (ell. Cheops), Chafra (ell. Chephren) og Menkara (ell. Mykerinos), der opførte de store Pyramider ved Giseh. De følgende Dynastier, der havde deres Sæde i Nedreægypten, vare uden Betydning, indtil Tyngdepunktet under det 11te og 12te Dynasti flyttedes til Theben i Ovreægypten, og under dette sidste naaede det ældste ægyptiske Rige den højeste Magt og Velstand. Flere Konger herskede samtidig, og naar den ene drog i Krig for at kæmpe med Landets Fjender, blev den anden hjemme for at varne om Fredens Idrætter. Under Usortesen I, og delvis allerede under det 11te Dynasti, lagdes Grunden til det store Rigstempel i Karnak, paa hvilket man vedblev at bygge indtil Kejser Augusts Tid, medens Amenemhat III ved Indgangen til Fajumbækkenet lod grave den kæmpemæssige Vandbeholder, som Grækerne gjorde til Søen Møris (af det ægyptiske mer ell. meri, Sø), og som de tilskrev en Konge ved Navn Møris (egentl. Mara, Amenemhat III.s Tronnavn). Det var ogsaa Amenemhat III, der i Nærheden af denne kunstige Sø lagde Grunden til det storartede Palads, som endnu efter Aarhundreders Forløb beundredes under Navn af Labyrinthen. Fra dette Dynasti skrive sig ligeledes de mærkelige Klippegrave ved Benihassan. Rigets Enhed opløstes imidlertid atter, og der opstod en urolig Tid, idet omtr. 2100 f. Chr. de saakaldte Hyksos, et vildt Hyrdefolk af semitisk Herkomst, trængte ind i Landet og gjorde sig til Herrer over det. Medens Hyksos hævdede deres Herredømme afvexlende over større eller mindre Dele af Landet, regerede indfødte Fyrster dels som deres Vasaller i Nedreægypten en Tid lang (det 14de Dynasti), inden Hyksos selv overtog Regeringen (15de og 16de Dynasti), dels som mere eller mindre uafhængige Herskere i Ovreægypten (13de og 17de Dynasti), og fra Theben udgik til sidst Befrielsen under Ahmes I af det 18de Dynasti, der, som det synes, støttedes af æthiopiske Folkeslag. Efter 500 Aars Forløb var Æ. atter renset for Fremmede, men Landet var da ogsaa skrækkelig ødelagt. Dog lykkedes det de store Pharaoner af det 18de og 19de Dynasti at hæve det til ny Glans og Magt, og medens Æthioperne maatte underkaste sig i Syd, trængte de ægyptiske Vaaben mod Nord langt ind i Asien. Thothmes III d. store var en vældig Kriger, under hvem Æ. naaede sin største Udstrækning. Amenhotep III grundede s. for Karnak ved Luxor et pragtfuldt Tempel til Ære for Guden Ammon; ligeledes byggede han paa Nilens Vestside et Tempel for sin Dødscultus og rejste uden for dette to kolossale Billedstøtter, af hvilke den ene er den berømte klingende Memnonsstøtte (s. d. A.). Seti I og Ramses II ere lige navnkundige som Krigere, Reformatorer og Bygmestere, men allerede tidlig sammensmeltedes de i græsk Sagn til ēn Person, den store Erobrer Sesostris. Under de følgende Konger dalede Æ.s Magt imidlertid betydelig, og det var kun en kortvarig Opblussen af det gamle Vælde, at

Ramses III (Grækernes Rhampsinit) atter førte Æ.s Vaaben langt ind i Asien og vandt Sejre, hvorom talrige Afbildninger og Indskrifter i Tempelpaladset i Medinet-Habu bære Vidnesbyrd; efter flere Aarhundreders Krige var Æ.s Kraft udtømt, Folket var svækket, og de højere Klasser havde vænnet sig til Ladhed og Velevned. Efter at Præsternes Stand var bleven saa mægtig, at den kunde vælge en Konge af sin Midte, dalede Thebens Glans, og Memphis blev igjen Residensstad. Til det 22de Dynasti hører Scheschank I (i Bibelen kaldet Sisak), der i Kong Rehabeams femte Regeringsaar erobrede Jerusalem, men dog ikke formaaede at afværge Rigets Opløsning, hvorpaa Æthioperne efter langvarige Kampe gjorde sig til Herrer over Æ. og under Shabak (Grækernes Sabakon) stiftede det 25de Dynasti. Men heller ikke denne Fyrsteslægt formaaede at holde sig i Besiddelsen af Magten; i Deltaet gjorde Smaakonger den Rangen stridig, og til samme Tid førte Assyrerne deres Hære helt op til Theben, hvorpaa Æ. blev en assyrisk Vasalstat. Dog løsrev det sig snart atter, og Æthioperne fik paa ny Magten, men vendte derpaa frivillig tilbage til deres Hjemstavn for ikke oftere at komme tilbage. I hele denne Tid havde, som det synes, Ægypterne bevaret deres Folkeejendommeligheder saa temmelig uforandrede. Regeringsformen var despotisk, og Kongen, der betragtedes som Guds Repræsentant, var uindskrænket Herre over Undersaatternes Liv og Ejendom. Efter de klassiske Forfatteres Udsagn var Folket inddelt i Kaster, men et Kastevæsen, som det findes i Indien, hvor et enkelt Individ er født Medlem af en Kaste og ikke kan forlade denne for at gaa over i en anden, kjendte det gamle Æ. ikke. Særlig nød Præsterne, der vare i Besiddelse af Lærdom og derfor ogsaa benyttedes som Dommere, Læger, Bygmestre, Kongens Raadgivere osv., og Krigerne stor Anseelse. Literaturen var ret rig, navnlig den religiøse; særlig maa nævnes Pentaurs Digt om Kong Ramses II.s Heltegjerninger, ligesom ogsaa medicinske, juridiske og mathematiske Skrifter. Industrien stod højt, og f. Ex. Glaspusterier kjendtes allerede i Æ. 2200 f. Chr., altsaa længe før Phønikerne skulle have fundet paa denne Industrigren. Efter at Æthioperne vare dragne hjem, indtraadte der en forvirret Tid, i hvilken tolv Fyrster skulle have delt Magten med hverandre (Herodots Dodekarchi), indtil det endelig lykkedes en af disse, Psammetich I fra Sais i Nedreægypten, at opkaste sig til Enehersker (omtr. 650 f. Chr.). Med det af ham stiftede 26de Dynasti vendte Orden, Lykke og Velstand tilbage, og et livligere Samkvem med Udlandet begyndte, da Landet aabnedes for Grækerne, ved hvis Hjælp Psammetich var kommen paa Tronen; men af Fortrydelse over, at Fremmede fik Adgang til Æ., udvandrede en stor Del af Krigerstammen til Æthiopien. Psammetichs Søn Necho lod uddybe og forlænge en allerede tidligere gravet Kanal fra Nilen til det røde Hav og lod Afrika omsejle af phønikiske Kjøbmænd, men hans Forsøg paa at erobre Syrien mislykkedes trods Sejren ved Mageddo, da den babyloniske Tronfølger Nebuchadnezar tilføjede ham et afgjørende Nederlag ved Carchemisch. Nechos Søn, Psammetich II, hvis Regering optoges af Kampe med Æthioperne, fulgtes efter faa Aars Forløb af Uahabra ell. Hophra (Grækernes Apries), der undertvang Phønikien, men efter et uheldigt Tog til Kyrene 570 f. Chr. blev stødt fra Tronen af Ahmes II (Grækernes Amasis), en Mand af simpel Herkomst, der havde forstaaet at svinge sig op til General. Tilsyneladende steg Æ.s Vælde med dette Tronskifte. Herredømmet over Phønikien vedligeholdtes, Cypern erobredes, og en Række storartede Byggeforetagender fuldendtes, navnlig i Sais, under Kong Ahmes; men allerede under hans Søn Psammetich III gik Æ.s Uafhængighed under, da Perserkongen Kambyses havde oprevet den ægyptiske Hær ved Pelusium 527 f. Chr., og Landet blev nu en persisk Provins. Men Ægypternes Had til Perserne gav sig dog gjentagne Gange Luft i Opstande. Allerede under Darius I udbrød en saadan 486; 462 rejste Inarus sig, understøttet af Athenerne, mod Artaxerxes I; 405—340 var Æ. uafhængigt under det 29de og 30te Dynasti, og 332 gik Persernes Herredømme for stedse under, da Alexander d. store erobrede Æ. Under den almindelige Forvirring efter Alexanders Død 323 opkastede Ptolemæos, Lagos's Søn, sig til Konge i Æ. (s. Ptolemæos), og under Ptolemæernes Dynasti hævede Landet sig paa ny til Magt og Velstand, men det gamle ægyptiske Aandsliv maatte lidt efter lidt bukke under for den græske Civilisation, der her antog ejendommelige Former. Ogsaa Ptolemæerne vanslægtede imidlertid, indtil endelig Kleopatra styrtede Riget i Fordærvelse og Æ. 30 f. Chr. indlemmedes i det romerske Rige. Allerede i det 1ste Aarh. e. Chr. kom Christendommen til Æ., og tidlig udviklede Eneboer- og Munkelivet sig her. Ved Romerrigets Deling kom Æ. til det østromerske Rige og var en af dets vigtigste Provinser (Hovedstadens Kornkammer), indtil Kalifen Omars Feltherre Amru 638—41 indtog Landet. Muhammedanismen udbredte sig snart tillige med det arabiske Sprog, og alt ejendommeligt Aandsliv forsvandt. Æ. styredes af Kalifens Statholdere temmelig selvstændig, og 877—905 gjorde Tuluniderne sig endog helt uafhængige. Alexandria dalede mere og mere; derimod grundlagde allerede Amru Fosthath (Teltlejren) s. for det nuvær. Kairo, og da Fatimiden Moezeddin 969 havde gjort sig til Herre over Æ., byggede han den nye Hovedstad Kairo. 1171 omstyrtedes Fatimidernes Vælde, der især i Forstningen var meget gavnlig for Æ.s Opkomst, af Kurden Saladin, som stiftede Ejubidernes Herskerhus og bredte sin Magt ogsaa over Syrien. 1218—21 gjorde Korsfarerne et Tog mod Damiette, og 1248 gjentoges Forsøget af Kong Ludvig IX af Frankrig; men han blev slaaet og fangen, og da Turanschah 1250 sluttede Forlig med ham, blev han myrdet af sin fanatiske Livvagt Mamlukerne (oprettet 1230 af kjøbte Slaver, i Lighed med de senere Janitscharer). Derefter begyndte Mamlukernes Herredømme under selvvalgte Sultaner, yderst voldsomt og fordærveligt for Æ. I Løbet af 267 Aar var der 47 Herskere, af hvilke 17

dræbtes og 17 forjoges, tit efter meget kort Regering. De udstrakte ogsaa Herredømmet over Syrien og bekæmpede tappert Mongolerne; men Æ. led under deres Undertrykkelse og hjemsøgtes desuden af Pest, Hungersnød m. m. 1517 gjorde den tyrkiske Sultan Selim I sig til Herre over Æ. efter at have sejret først ved Haleb (1516) og siden ved Kairo (1517); men han lod Landet styre af 24 Mamluk-Bejer under en af dem valgt Scheich, medens den tyrkiske Pascha nøjedes med at sørge for Tributens Indkrævning. Det eneste Formaal for deres Herredømme var Folkets Udsugning. 1771 gjorde en af Bejerne ved Navn Ali Oprør og var næsten bleven uafhængig Hersker i Æ., da han 1773 blev myrdet; men hans Exempel smittede, og 1776 gjentog Bejerne Ibrahim og Murad Forsøget, delte Magten mellem sig og forblev næsten uafhængige indtil det franske Tog 1798. Bonaparte indtog Æ. 1798, og efter hans Bortgang styrede først Kléber og siden Menou til 1801; men skjønt dette Herredømme havde stor Betydning ved at oplukke Æ.s Oldtid for Videnskaben og hendrage Europas Opmærksomhed derpaa, var det for kort til at medføre nogen varig Forbedring i Tilstandene. En ny Tid begyndte først under Mehemed Ali (1804—49), som udryddede Mamlukerne (1807—12), tilknyttede Nubien og Kordofan (1820—22), udviklede Agerbruget og indførte mange europæiske Indretninger, dog mere for sin personlige Vindings end for Folkets Skyld. I en Krig med Sultanen 1832 vandt han og hans Søn Ibrahim Syrien og Kilikien, men tabte dem i en ny Krig 1839—41; derimod vandt han Arvelighed for sin Slægt til Æ. 1841. Han fulgtes af sin Sønnesøn Abbas (1849—54), der som ivrig Muhammedaner og Fjende af Fremskridt fjernede de indkaldte Europæere og opgav de nye Indretninger undtagen Jærnbanen fra Alexandria til Nilen. Efter ham kom Mehemed Alis yngre Søn Said (1854—63), en mild Hersker og ivrig for Reformer; han paabød en ordnet Skatte- og Rekrutudskrivning, gav Fellaherne Frihed til at dyrke Jorden, som de vilde, forbød Slavehandel uden dog at kunne udrydde den og virkede for Suezkanalens Anlæg. Ibrahims Søn Ismail (1863—79) viste i sin Styrelse en mærkelig Blanding af østerlandsk Despoti og europæisk Reformlyst; han fremmede Jærnbanebygning, Dampskibsfart o. desl., men søgte tillige at tilrive sig hele Landets Udenrigshandel og en stor Del af dets Jord, samt trykkede Folket med tunge Skatter. End videre udvirkede han 1866—73 større Selvstændighed over for Tyrkiet, med Khedive-Titel og Arvelighed efter Førstefødselsret, tilknyttede 1874 Dar Fur og senere hele det østlige Sudan indtil henimod Ækvator, med en samlet Folkemængde af 10 Mill. Krigen mod Abessinien 1875—77 var derimod kun lidet heldig. Af væsentlig Betydning var Oprettelsen af en international Domstol i Alexandria 1875 og den nye Lovbog for alle Udlændinger og for Tvistigheder mellem dem og Ægyptere. For at redde sig ud af sin voxende Pengeforlegenhed maatte han i Nov. 1875 sælge sine Aktier i Suezkanalen til England, som derved fik et kraftigt Hold i dette Anlæg, og i de følg. Aar give baade Finansvæsenet og flere Grene af Forvaltningen i Hænderne paa Engelskmænd og Franskmænd, samt afstaa de umaadelige Jordejendomme til Staten. Alle disse Indrømmelser kunde dog ikke afværge, at han til sidst blev afsat i Juni 1879 og efterfulgt af sin Søn Tevfik, som forgjæves søgte at raade Bod paa de sørgelige Følger af Faderens Ødselhed. Den tyrkiske Sultan gjorde strax Forsøg paa at gjenvinde den Magt over Æ., som var opgivet 1866—73, men dette satte England sig imod. Da det snart viste sig, at omtr. Halvdelen af Æ.s Indtægter skulde medgaa til Statsgjælden, dannede Arabi Pascha et saakaldt „nationalt Parti", der vilde frigjøre Æ. for Udlandets Tryk og i Sept. 1881 endog gjorde Oprør mod Khediven, ja i Maj 1882 foreslog den indkaldte Notabelforsamling at bede Sultanen om en ny Hersker. Dette fremkaldte Englands væbnede Indblanding; i Juni bombarderedes Alexandria, og i Sept. slog Landgangshæren under Wolseley Arabis Tropper, besatte Kairo og gjenindsatte Khediven. Men samtidig rejste Mahdien Opstand i Sudan, og snart gik hele dette Land samt Dar Fur tabt; forgjæves satte General Gordon sig i Febr. 1884 fast i Chartum, thi efter et Aars Forløb indtoges Byen ved Forræderi, og den engelske Hær trak sig tilbage til Nubien, saa at Æ.s Sydgrænse nu er som i Mehemed Alis Dage. Trods de andre Stormagters, særlig Frankrigs Misnøje holder England vedvarende en Hær i Æ. og hævder sit Tilsyn med Landets Styrelse. I Aug. 1889 gjordes et Indfald i Æ. af 3,000 „Dervischer" fra Mahdiens Rige, men de bleve med umaadeligt Tab slagne tilbage af de engelske Tropper. I Dec. s. A. vedtog en ny indkaldt Notabelforsamling Afskaffelse af Fellahernes Hoveri. For at kunne lette Skattetrykket har England søgt at gjennemføre en Convertering af Statsgjælden, men Planen mødte lang Modstand fra Frankrigs Side.

Kunst. Den Sondring mellem Kunstarterne, som man i senere Culturperioder er vant til, findes paa en vis Maade ikke i Æ.s Kunst, hvor alt træder i Bygningskunstens og denne i Hovedsagen i Religionens Tjeneste. Ægypterne anvendte ringe Omhu paa deres Huse, der vare byggede af Træ og Ler; endog de fornemmes og Kongernes Boliger havde, trods al Pragt i Tæpper og Bohave, et lignende forgængeligt Præg, thi de levendes Boliger ere, efter Ægypternes Opfattelse, Herberger, hvori man opholder sig en kort Tid, men Gravene ere de evige Boliger, hvorfor alt sættes ind paa at gjøre dem saa varige som muligt, ikke mindre end Templerne, de evige Guders Boliger. De ældste Bygningsminder, hvis Tilblivelse gaar indtil 6,000 Aar tilbage i Tiden, ere Pyramiderne, kunstige Bjærge af regelmæssig, firkantet Form, indesluttende det forholdsvis lille Gravkammer for et kongeligt Lig. Hvor hint Urfolk fandt Bjærge i Nærheden af deres Boliger, udhuggede de deres Grave i den haarde, uforgængelige Klippe og gav de dunkle Rum i Bjærgets Indre en vis Lighed med de lette, sommerlige Huse, hvori det levende Menneske havde boet; hvor ingen Bjærge

are i Nærheden, vilde i det mindste Kongen tilbringe sit evige Liv i Døden i et af Menneskehænder bygget Bjærg, som han paabegyndte ved sin Tronbestigelse og fortsatte til sin Død. Den største og mægtigste Pyramide, Chufus eller Cheops's, var omtr. 500 F. høj, da den var hel, thi Toppen er borte. Egnen uden for den gamle Kongestad Memphis, i Cairos Nærhed, er opfyldt med disse Gravbjærge, snart med skraa, trekantede Sider, snart trinformede, som Bygningerne i Babylonien. Længere syd paa, hvor Nildalen paa nærmere Hold begrænses af de libyske Bjærge, udhuggedes i Fjældet hele Rækker af Gravkamre til Konger, Rigmænd og hellige Dyr. Værelserne fik architektonisk Udstyr med Søjler, Kranslister, udsmykkede Døre og fyldtes med Billedhuggerværker, Statuer og Reliefer, eller ogsaa overmaledes Væggene med utallige Figurer, forestillende Optrin af det religiøse, politiske eller det daglige Liv. Paa samme Tid som Fundet af disse Kunstværker har den største kulturhistoriske Interesse, da de bedre end Ord skildre dette gamle Folkeslags Religion, Krigsførelse og hele Levevis, vidner det ogsaa om en Kunst, der, ved Siden af et vist barnligt Standpunkt, Mangel paa Kjendskab til Perspectiv, conventionelle Stillinger og Bevægelser, formaar at behandle Materialet med overraskende Dygtighed og gjennem en egen kunstnerisk Disciplin holde denne Dygtighed oppe paa samme Højde i Aartusender. Billedhuggerkunsten arbejder i den haarde Granit, i Porphyr, i Ædelstene og overvinder med utrolig Taalmodighed Stoffets Modstand. Malerkunsten virker med Farver, som udmærke sig ved Renhed, Finhed og en Styrke, der har ladet dem bevare deres Friskhed til vore Dage; Bygningskunsten arbejder med saadanne Masser, med en saadan Soliditet, at kostelige Levninger endnu trods Aarhundreders fortsatte Ødelæggelser vidne om Bygmestrenes Duelighed. Kunsten indskrænker sig ikke til Gravens Mørke. I store, mægtige Templer træder den ud under aaben Himmel, i selve Livet. Lange Alléer med Hundreder af Sphinxer paa begge Sider føre til Templets Port, flankeret af Obelisker og kolossale Billedstøtter; Porten, Pylonen, dannes af to taarnagtige Murmasser med en lavere Mur imellem, hvori Portaabningen fører ind til en af Søjlegange omgiven Forgaard med Præsteboliger; en Gaard inden for denne strækker sig til Templets store Forhalle, hvis Loft, med Lysaabning i Midten, tit blev baaret af en hel Skov af Søjler, der dannede syv eller flere parallele Skibe. Søjlerne ere svære, uden den Tilspidsning, som giver den græske Søjle dens særegne Skjønhed, og have terningdannede Capitæler, smykkede med Plante- eller Dyreformer; inden for denne Tempelhal var den egentlige Helligdom med Gudebillederne, for det meste mørk. Dette er Hovedtrækkene af Tempelbygningen, som for øvrigt kunde være afvexlende nok, men altid var holdt i strenge Linjer med store Flader; til Gjengjæld oplivedes ikke alene Fladerne, men hvert eneste Bygningsled af stærke Farver, en Uendelighed af Malerier og Reliefer, blandet med den billedlignende Skrift (Hieroglypher, s. d. A.), der gav Oplysning om Guddommen, om Templet og om de talrige Billeder. I Karnak og Luxor, to Araberbyer paa Tomterne af den gamle Kongestad Theben, findes mægtige Tempellevninger, men ogsaa baade nord paa i Memphis og Abydos med Memnonsstøtterne (Portrætstatuer af Amenhotep III) og syd paa helt op til Katarakterne findes mærkelige Ruiner fra Ægyptens Oldtid. Men uden de skriftlige Opgivelser vilde det være vanskeligt af Stilen at danne sig en Forestilling om Bygningernes Ælde, da Traditionen med en vidunderlig Fasthed holder sig Aartusender igjennem. En mærkelig Bygning af en anden Art er Labyrinthen, hvis Levninger findes i Deltaet i Nærheden af Fajum. Den holdes for en Kongeborg, opført af det 12te Dynasti, og skal have haft over 3,000 Rum, 12 Gaarde m. m. Dens Skjønhed skal have overstraalet enhver Bygning i Europa og Asien. En egen Art af Kunstminder er Obeliskerne, lange, smalle Monolither, der opstilledes parvis foran Templerne, overdækkede med fortrinlig udførte Hieroglypher, der fortalte Templets Historie. Mange af dem ere bortførte og opstillede i forskjellige af Europas Hovedstæder. I Plastiken kan mest en historisk Udvikling spores. Efter at den havde naaet sit Højdepunkt i simpel Naturefterligning i det gamle Riges Tid, uddannedes en strengere Stil, hvori Hensyn til Religion og Kunstværkets Plads som Led i en Bygning forenedes om at skabe en storladen Alvor og Renhed i Linjerne, der dog i de kolossale Billedstøtter medførte en vis conventionel Regelmæssighed i Stilling og Bevægelse, som lagde Baand paa den kunstneriske Frihed. Desto mere forbavses man ved at se den individuelle Skjønhed, den Følelse for Organismens Liv, der træder frem i Æ.s Plastik, ikke alene hvor kolossale Former gjengives i de haardeste Stoffer, men endog hvor Menneske- eller Dyreskikkelsen bøjes eller strækkes i rent decorative Øjemed, f. Ex. som Bænke ell. lign. Relieferne, der i hele Fremstillingsmaaden staa Malerierne nær, udførtes med overordentlig Skarphed, ikke sjælden fordybede i Stenen, saaledes at deres højeste Fremspring ikke hævede sig over den glatte Vægflade. Malerierne udførtes paa alle Bygningsdele, paa Mumier, paa Byssos og paa Papyrus, men altid flade, uden Lys og Skygge; hver enkelt Figur havde samme Farve, der valgtes af religiøse eller conventionelle Hensyn. — Til Æ.s Kunst kan ogsaa henregnes dets fortrinlig udførte Vaser og Kar i brændt Ler, Metal og Glas, f. Ex. de saakaldte Canoper, dets Sten- og Træsarkophager, hvori Mumierne indesluttedes, og dets udskaarne Ædelstene, Scarabæer. (Jvfr. disse Art., samt Billedhugger-, Bygnings- og Malerkunst).

Religion. Æ. var fra først af delt i mange Smaariger. Ligesom ethvert af disse i politisk Henseende udgjorde en særskilt Stat, saaledes dannede de ogsaa hvert for sig et selvstændigt religiøst Samfund. Ethvert Samfund dyrkede sine Guder. Saaledes tilbades Osiris, Isis, Seb og Nut i This-Abydos, Ra eller Horus og Hathor i Heliopolis, Ptah og Sechet i Egnen om det senere Memphis,

Thot i Hermopolis osv. Alle disse Guddomme vare oprindelig Naturguder: Solen, Maanen, Himlen, Jorden, — men først og fremmest Solen. Det var noget nær de samme Naturguder, der dyrkedes i alle Samfund, og Solguden tilbades saa omtrent overalt. Da imidlertid den religiøse Udvikling ikke var ensartet overalt, blev Opfattelsen af de oprindelig identiske Guder i Tidens Løb forskjellig i de forskjellige Samfund; de locale Guder fik derved under Udviklingens Gang forskjelligt Indhold, forskjellige Egenskaber, forskjellige Navne: de bleve indbyrdes forskjellige Guder. Saaledes var Tilstanden, da Menes, Ægyptens første Fælleskonge, samlede alle Smaariger til et stort. De uafhængige Smaastater bleve herved til sideordnede Landskaber under en fælles Konge. Ogsaa de locale Guder kom derved i nærmere Berøring med hverandre, hvoraf igjen Følgen blev, at medens hvert Landskab dyrkede sin Gud som den eneste og højeste, maatte den erkjende de andre Landskabers Berettigelse til at gjøre det samme med sine. Dette er, hvad vi med Max Müller kalde Henotheisme, som betegner, at der i et Land dyrkes flere Guder, der hver for sig er den første og højeste; saa besynderligt et saadant Forhold end kan synes, er det dog ikke andet, end hvad man maa vente, naar locale Guder komme op ved Siden af hverandre. Den henotheistiske Gud blev dog i Localreligionen ikke staaende alene. Idet han blev et personligt Væsen, tænktes han i menneskelig Skikkelse som en Mand, der havde en kvindelig Guddom ved sin Side og med hende en Gudesøn. Herved opstod en tredobbelt Guddom, som vi gjenfinde i flere større ægyptiske Byer, men under forskjellige Navne, f. Ex. Faderen Osiris, Moderen Isis og Sønnen Horus i Abydos, Faderen Ptah, Moderen Sechet og Sønnen Imhotep i Memphis, Amon, Mut og Chonsu i Theben, osv. Overalt, hvor den nationale Dyrkelse af de locale Guder vedblev, vedblev ogsaa Henotheismen, men hvor den locale Dyrkelse gik op i en Statsreligion, gik Henotheismen over til Polytheisme. Ligesom Kongerne holdt de enkelte Landskaber sammen i en Helstat, saaledes søgte ogsaa Præsterne i Hovedstaden og om Kongens Person at samle Landskabernes Localreligioner sammen i en for det hele Rige fælles Statsreligion. De ordnede alle Landets Localguder sammen i en Gudekreds med Hovedstadens Localgud i Spidsen. Retfærdighed og Politik bød ikke at udestænge nogen Localgud; det vilde have været en Krænkelse af vedkommende Landskabsboeres helligste Følelser. I denne Gudestat tildeltes der hver enkelt Gud en bestemt Rang, bestemte Egenskaber og bestemte Virksomhedsgrene, hvorved Kongens og Hovedstadens Gud naturligvis blev alle de øvrige Guders Herster og Konge. Dette er den rene, ordnede Polytheisme, der som Statsreligion blev den herskende uden dog nogen Sinde helt at kunne fortrænge den almnmæssige Landskabsdyrkelses Henotheisme. Denne Udvikling skete uden Tvivl under de sex første Dynastier, altsaa 3892—2414 f. Chr.; det maa følgelig antages, at ved Slutningen af det 6te Dynasti stod den polytheistiske Statsreligion ved Siden af de henotheistiske Localreligioner.

Samtidig foregik en anden, endnu vigtigere Bevægelse, idet de oprindelige Naturguder efterhaanden forvandledes til ethiske og aandige Væsener; Naturtingene bleve Aandsmagter: Osiris f. Ex., der fra først af var Solgud, d. e. den materielle, sanselige Sol dyrket som Gud, blev Dommer i Underverdenen; Thot, der oprindelig var Maanegud eller Maanen selv, blev Gud for Maalet og Ordenen, Literaturens og Videnskabens Gud; den thebanske Gud Amon, der rigtignok først optræder senere, blev den skjulte, altsaa netop oversanselige Gud. Denne Bevægelse, der gjennem de følgende Tider endnu fortsættes i mange Aarh., gav Gudsbegrebet et stadig mere og mere aandigt Indhold, og den gjaldt baade de henotheistiske og de polytheistiske Guder, men dog mest de sidste, fordi de vare Statsreligionens, de højere staaende, mest dannede Klassers Guder. Herved banedes Vejen for Monotheismen, som yderligere fremmedes ved de politiske Forhold. I den polytheistiske Statsreligion var Hovedstadens Localgud den øverste og højeste Gud. I samme Grad som Hovedstaden kom til at rage op over de øvrige Stæder, kom ogsaa dens Localgud til at rage op over de øvrige Guder. En saadan alt overragende Stilling erhvervede Theben sig mere og mere, efter at det med det 12te Dynasti 2268 f. Chr. var blevet Rigets Hovedstad, hvoraf igjen fulgte, at dets Localgud Amon efterhaanden blev ikke alene den første og øverste Gud, men endog til sidst den eneste. Under det 18de Dynasti omtales Amon paa en saadan Maade, at Ægypterne ved de Tider, 1500—1200 f. Chr., maa siges at være naaede frem til Forestillingen om en monotheistisk Gud. Men nu var Amon den skjulte Gud; i Modsætning til de tidligere, sanselige Naturguder blev altsaa den monotheistiske Amon en skjult, oversanselig Gud; han var ikke nogen Naturting, tværtimod, han stod bag ved Naturen, uden for og bag Verden, trængtes mere og mere tilbage i det dunkle fjærne, blev til sidst borte for Menneskene. Under den Forvirring, som opstod ved Striden mellem den speculative Monotheisme, den polytheistiske Statsreligion og de henotheistiske Localreligioner, forsøgte Amenhotep IV at foretage en Reformation. Han vilde føre Læren tilbage til dens oprindelige Enhed og, idet han særlig vendte sig mod den thebanske Polytheisme, afskaffede han Flerguderiet og gjenindførte Soldyrkelsen. Det var imidlertid ikke længere den materielle Sol, der for ham var Gud, men den Magt, som stod bag Solen og kun aabenbarede sig i Solen. Han kom saaledes ogsaa til en oversanselig Gud, der blot i Navnet var forskjellig fra den monotheistiske Amon. Hans Reformation faldt efter hans Død sammen, og den var egentlig ikke andet end et mislykket Forsøg paa praktisk at gjennemføre den speculative Lære om en skjult, oversanselig Aand. Og den maatte mislykkes; thi Menneskene trænge i Sorg og Glæde, især i deres Sorg, til en personlig Gud, der er dem nær. Den oversanselige Gud, der under Udviklingens Gang var bleven borte, maatte igjen trækkes tilbage ind i Verden. Og det skete gjennem Pantheismen og paa en mere raa Maade gjen-

nem Dyrebyrkelsen. I Pantheismen eller maaske rettere i Emanationslæren opfattedes Verden, især Menneskene, som udstrømmet fra eller gjennemtrængt af Gud: Gud var i og hos os; og Dyrebyrkelsen tilfredsstillede Almuens Trang, idet den troede, at Gud i Dyret var bleven Kjød, aabenbarede sig i en sanselig, personlig Skikkelse. Allerede i tidlig Tid finder man vistnok, navnlig som Følge af Hieroglyphskriftens symbolske Anvendelse, enkelte Dyr som Stedfortrædere for Guddomme, som f. Ex. Høgen for Horus, Schakalen for Anubis og Ibisen for Thot; men Dyrebyrkelsen som et udfoldet System har uden Tvivl først sin rette Plads paa det ovenangivne Punkt af den religiøse Udvikling. Senere udartede den til den taabeligste og latterligste Overtro, som vi se af græske og romerske Skribenters Beretninger. Ægypterne troede paa Sjælens Udødelighed. At de, som Herodot fortæller, gik ud fra, at Sjælen efter at have forladt Legemet i Løbet af 3,000 Aar skulde vandre fra det ene Dyr til det andet, beror derimod sandsynligvis paa en Misforstaaelse; thi naar der i de gamle ægyptiske Skrifter omtales et Slags Sjælevandring, menes hermed den Vandring, Sjælen maatte foretage gjennem Underverdenen, inden den kunde naa frem til Gud og komme i Samfund med ham. Men da Maalet gik ud paa, at Sjælen, forenet med sit Legeme, kunde færdes sammen med Solguden i Solbaaden, om Dagen over Himlen, om Natten under Jorden, maatte Ægypterne anvende den største Omhu paa Ligenes Bevarelse (s. Mumie) og paa Gravstederne (s. Pyramide), der paa flere Steder ere af en betydelig Udstrækning.

Ægyptisk Øjensygdom, militær Ø., er ikke nogen bestemt Sygdomsform, men kun et Navn, som man har givet de til forskjellige Tider agttagne store Epidemier af de forskjellige Former af Betændelsen i Øjets Bindehinde (den simple, den blennorrhoiske, den diphtheritiske og den trachomatøse Conjunctivitis), som især have hjemsøgt Armeerne, saaledes under og efter Napoleons Krige. Navnet stammer fra, at man antog Smitten for hidrørende fra Felttoget i Ægypten, hvilket vistnok er urigtigt. Sygdommen udbredte sig over den største Del af Europa mellem den militære Befolkning og gik derfra over paa den civile; særlig har Belgien været hjemsøgt deraf. I Danmark har der hersket Epidemier i Aarhundredets Begyndelse efter det engelske Overfald og senere efter begge de slesvigske Krige.

Ægyptologi er Videnskaben om gammelægyptisk Sprog og Historie. Den begyndte, da Franskmanden J. F. Champollion (s. d. A.) 1822 havde fundet den rette Nøgle til Hieroglyphernes Tydning, hvorved det blev muligt at læse de utallige Indskrifter paa Sten, Træ og Papyrus, som det gamle Ægypten har efterladt sig. Han efterfulgtes af en lang Række af Forskere, der have fortsat hans Arbejde: i Frankrig de Rougé, Chabas, Mariette, Devéria, Maspero, Pierret, Lefébure, Grébaut, Bouriant, Revillout, Amélineau; i Tyskland Lepsius, Brugsch, Dümichen, Ebers, Reinisch, Lauth, Eisenlohr, Wiedemann, Erman; i England S. Birch, Goodwin, Le Page Renouf; i Italien Rosellini, Schiaparelli; i Schweiz Naville; i Holland Leemans og Pleyte; i Rusland Golenischeff; i Skandinavien Lieblein, V. Schmidt og K. Piehl, og mange flere i forskjellige Lande. Alle disse kalde sig Champollions Disciple og følge hans Methode. Andre derimod, som f. Ex. Seyffarth, have fulgt en anden Methode, der dog nu er forladt.

Ægæ [ægæ], Makedoniens gamle Hovedstad. Her blev Philip af Makedonien 336 f. Chr. myrdet af Pausanias.

Ægæiske Hav, hyppig ogsaa kaldet Archipelagus (s. d. A.), er Navnet paa den Bugt af Middelhavet, som ligger imellem Grækenland, Tyrkiet og Lilleasien, 65 M. langt fra N. mod S. og indtil 45 M. bredt, mod S. begrænset af Kreta og overordentlig rigt paa Øer. **Ægæiske Øer** kaldes en Gruppe af Smaaøer ved Lilleasiens Vestkyst mellem de større Øer Nikaria og Samos.

Ælm (Ulmus montana), Alm, Ypern, et i Almindelighed stort Træ af Ælmefamilien, med 2-radede, fjerribbede, grofttakkede, ru og ved Grunden skjæve Blade. Blomsterne i Hoved eller sammentrængt Skjærm, med femdelt Blomsterdække og 5 Støvdragere, Frugten en Vingefrugt med en Indskæring i Spidsen, der ikke naar ned til Frøet. Blomstrer i April og træffes almindelig plantet; derimod er den, skjønt udbredt over hele Landet, mindre almindel. vildtvoxende, undtagen paa Bornholm, hvor den voxer i Mængde. Nogle andre Arter Æ. finder man undertiden plantede, saaledes **Kork-Æ.** med fremstaaende Lister eller Vinger af Kork paa Grenene; den er dog muligvis kun en Varietet af den saakaldte **Smaabladet Æ.** (U. campestris), der afviger fra den almindel. Æ. navnlig ved fine mindre Blade, samt ved at Indskæringen i Spidsen af Frugten naar helt ned til Frøet.

Ælnoth, en engelsk Munk fra Canterbury, som kom til Danmark og i Begyndelsen af det 12te Aarh. skrev en udførlig latinsk Fremstilling af Knud d. Helliges Liv og Martyrium (trykt i 3dje Bd. af Langebeks »Scriptores« og overs. paa Dansk 1874).

Æmeltorp, Henrik, en dansk Stormand, som efter Kong Abels Død ikke vilde aflægge Troskabsed til Christoffer I for Skjelskør og Svendborg, som han havde faaet i Pant af Abel. Kongen led, da han rykkede mod ham, 1252 et Nederlag ved Skjelskør. Senere sluttede Æ. dog Forlig med Christoffer I.

Ændernes Familie (Anatidæ, Lamellirostres) danner en meget stor, over hele Jorden udbredt Afdeling af Svømmefugle; det er i det hele Fugle af mere eller mindre anselig Størrelse, temmelig plump og kjødfuld Bygning, med korte Vinger, ufuldkommen Flyveevne, lave Ben og tung Gang. Det bedste Kjendemærke for dem er Næbformen, uagtet den er temmelig forskjellig hos de forskjellige Slægter; Næbet er nemlig i Regelen temmelig bredt, altid beklædt med en blød Hud, ender ligesom med en lille Negl eller Krog og har langs med sin indre Rand, saavel for oven som for neden, en Række Horntakker, som dog kunne være

Ret, ligesom endnu efter enkelte fremmede Lovgivninger, paadrages ved et gjensidigt Ægteskabsløfte, navnlig under Formen af Trolovelse (s. d. A.) eller under Formen af Jaord (s. d. A.), og for Mandens Vedkommende ved at besvangre en uberygtet Mø eller Enke; men disse Bestemmelser ere ved den senere Lovgivning hævede, saa at en Forening om Æ.s Indgaaelse ikke længer er retlig bindende og kun en Besvangrelse af en uberygtet Pige, efter at et formelt givet Ægteskabsløfte har fundet Sted, forpligter Manden til Æ.

Ægypten, nominelt en Vasalstat af det tyrkiske Rige, indtager den nordøstlige Del af Afrika. Efter at det ægyptiske Sudan og største Delen af Nubien fra 1883 have løsrevet sig, strækker det egentlige Æ. sig kun til Vadi-Halfa, omfatter altsaa Nilens Dal fra den anden Katarakt, Deltaet, Oaserækken i den libyske Ørk og Halvøen Sinai med Sueztangen, tilsammen et Areal af 18,550 □ M. med 6,817,300 J. (1882). Ogsaa den nordvestlige Del af Arabien ell. Midian til Havnestaden El Bedsch (26° n. Br.) hører under Æ., men til dette i Oldtiden paa Metaller og Ædelstene saa rige Land tages her intet Hensyn, da det omtrent er os ukjendt. Da Sinai og Sivah ere behandlede i særlige Artikler, omtales her kun det egentlige Æ. Dette strækker sig fra Middelhavet mod S. til 22° n. Br. og fra Tripolis og den nubiske Ørken mod V. til det petræiske Arabien (Sinai) og det røde Hav mod Ø. Det deles sædvanlig i Nedre-, Mellem- og Øvreægypten, og af Befolkningen ere 90,900 Fremmede, hvoraf de fleste ere Grækere (37,300), Italienere (18,700), Franskmænd (15,700), Østerrigere (8,000) og Englændere (6,100). Befolkningens Hovedmasse, de saakaldte Fellaher, ere væsentlig Efterkommere af de gamle chamitiske Ægyptere; selvfølgelig spores Blandingen med fremmede Elementer, særlig det arabiske, Sproget er saaledes rent arabisk, men i physisk Henseende ligne de Forfædrene; de ere kraftige, velbyggede Folk af gulbrun Hudfarve; de ere nøjsomme og flittige, men de trykkende Skatter gjøre dem fattige, og de ere egentlig kun Daglejere, da al Jord ejes af Regeringen. Fellahlandsbyerne bestaa af usle Hytter, opførte af Ler og Nildynd, uden Skorstene; af Religion ere de Muhammedanere. Kopterne, maaske ½ Mill., ere ligeledes Efterkommere af de gamle Ægyptere, lidt mere blandede; de tale ogsaa Arabisk, bo mest i Byerne, særlig i Øvreægypten, ernære sig som Kjøbmænd og Haandværkere, ere driftige og snu, men troløse Folk, meget hengivne til Drik. Kopterne ere Christne, de fleste monophysitiske. Desuden gives der i Æ. Tyrkere (c. 100,000), Levantinere, navnlig Indvandrere fra Syrien, og en stor Mængde Arabere, dels Stadbeboere, dels Beduiner og Halvnomader; Tallet paa de sidste er c. 250,000. Af Stæder over 25,000 J. findes 8, nemlig Kairo (374,800), Alexandria (227,000), Damiette, Tanta, Assiut, Mehallet-el-Kebir, Mansurah og Fajum. Medens hele Ægyptens Flademaal her er angivet til over 18,500 □ M., idet Grænsen mod V. er dragen temmelig vilkaarlig i den herreløse libyske Ørk, er den egentlig beboede og dyrkede Del af Æ. kun 554 □ M. (efter en anden Beregning endog kun 439¼ M.); heraf falde de 310 □ M. paa Deltaet; dette giver en Befolkning af over 12,000 J. paa hvert □ M.. Æ. er altsaa meget tæt befolket, endog tættere end Belgien. — Æ. gjennemstrømmes i hele sin Længde af Nilen (s. d. A.), hvis Dal mod S. stærkt indsnævres ved Bjærge langs begge Bredder og her sjælden er mere end 1 M., i det nedre Løb (Deltaet fraregnet) ingensteds mere end 4 M.; Undergrunden er Sten eller Sand, dækket af et 30—40 F. dybt Lag frugtbart Dynd, hvis bugnende Frugtbarhed maa bøde paa den ringe Udstrækning. Nildalen begrænses af tvende lave Bjærgkjæder, der skytte den mod Ørkensandets Fremtrængen og ofte træde helt ud til Floden, den vestlige, de libyske Bjærge, med jævne Skraaninger, den østlige, de arabiske Bjærge, med næsten lodrette Vægge. Det vestlige Bjærgland er nærmest en øde Højslette af ret betydelig Bredde; omtr. i Højde med Kairo deler det sig og taber sig i Ørkenen, mod V. falder det ned til en Sænkning, som betegnes ved Oaserækken Chargeh og Dakhel (tilsammen den store Oase), Farafrah og Bacharieh (tilsammen den lille Oase) samt Sivah; den sidste ligger 90 F. under Havet. Medens de libyske Bjærge mest bestaa af Sandsten, bestaa de arabiske Bjærge af Granit, Gnejs og rød Porphyr; deres højeste Del, 2,000 F., ligger ved Theben, hvorimod Mokkatambjærget ved Kairo kun er 670 F. De udgjøre et vildt Bjærgland, næsten uden Plantevæxt og uden Oaser, kun beboet af faa og smaa Nomadestammer; nærmest mod det røde Havs Kyst hæve de sig indtil 6,400 F. Med Nilen er forbundet et stærkt udviklet Kanalsystem, der i Hovedsagen hidrører fra Oldtiden. De vigtigste Kanaler ere: Josephskanalen, som begynder i Øvre-Æ. under 26° n. Br., har en Længde af 47 M. og neden for Kairo forener sig med Rosettearmen; en Sidegren vander Oasen Fajum; Ibrahimskanalen fra Derut til Siut; Sohagijehkanalen fra Siut til Sohag; Kanalen Menuh, som forbinder Rosette- og Damiettearmen; den tidligere tanitiske Nilarm er nu omdannet til Kanal el-Mu'izz og den pelusinske Arm til Kanal Abu-l-Manegga; Mahmudiehkanalen, som med en Længde af 11 M., en Bredde af 100 og en Dybde af 19 F. forbinder Alexandria med Rosettearmen; om Suezkanalen, s. Suez. I øvrigt er navnlig hele Deltaet gjennemskaaret af talløse Forbindelseskanaler mellem Nilarmene, og alt opdyrkeligt Land er ved Dæmninger delt i uhyre Bassiner, hvorind det frugtbargjørende Vand ledes ved Kanaler og holdes saa længe i en vis Højde, til den behørige Mængde Nildynd er afsat; en uregelbunden Oversvømmelse af Landet er fuldstændig ophørt; Æ. er under Nilflommen ikke som i Oldtiden en eneste Sø. De betydeligste Søer ere: Birket-el-Kerun ved Vestranden af Oasen Fajum og i Nærheden af den gamle, for længst udtørrede Mørissø; Bittersøerne paa Sueztangen; de sex smaa Natronsøer s. for Alexandria; Timsahsøen, der er indbragen under Suezkanalen; Menzaleh, en af talrige Øer opfyldt Lagune i Nildeltaet, og

de længere mod V. liggende Strandsøer Burlos, Edku, Abukir og Mariut, der alle enten umiddelbart eller middelbart staa i Forbindelse med Middelhavet. — Klimaet er meget varmt, saa at Thermometret i den sydlige Del (Theben) ikke sjælden stiger til 48°, i Asuan endog til 60—70°; Sandet bliver saa varmt, at Æg heri kunne koges haarde; Aarets Middeltemperatur er i Alexandria 20°, i Kairo 22° og hen imod Sydgrænsen endog 26°. Regn er sjælden, især i Øvreægypten; Kairos aarlige Regnmængde er kun 1½ Tomme. Dec., Jan. og Febr. ere Aarets koldeste Maaneder, Thermometret kan da i Øvreægypten synke til 5°, ja i Deltaet endog under Nulpunktet; 1833 faldt der Sne i Alexandria og Rosette, i Begyndelsen af det 9de Aarh. skal Nilen en Gang have været tillagt, og i den til Deltaet stødende Ørk og i Sivah forekommer hyppig Isdannelse, efter Taage og under stærk Nordenvind. For øvrigt anses Klimaet som meget sundt for Brystsyge, af hvilke i den sidste Tid mange søge Helbredelse i Kairo eller Theben; i selve Deltaet er Klimaet imidlertid usundt; i Øvre- og Mellemægypten blæser efter Foraarsjævndøgn hyppig den tørre, lunkne Ørkenvind Chamsin. — Saa vidt Nilens Oversvømmelser og den kunstige Vanding naar, er Jordbunden meget frugtbar og giver endog indtil tre Afgrøder aarlig; indtræder Oversvømmelsen derimod i ringere Grad (i Øvreægypten 3 F., i Deltaet blot det halve under Middelstand), har det Tørke og Hungersnød til Følge. De vigtigste Landbrugsfrembringelser ere Bomuld og vore Kornsorter, især Hvede og Ris, men ogsaa Majs, Hirse, Rug, Havre og Byg, fremdeles Sukker, Indigo, Tobak, Bælgfrugter, Valmue (Opium), Hamp og Hør; de fra Oldtiden saa bekjendte Lotus- og Papyrusplanter forekomme nu kun hist og her i Deltaet. Egnen ved Fajum er rig paa Roser, og her dyrkes ogsaa fortrinlige Druer, Figen og Oliven. Egentlige Skove findes ikke; thi Daddelpalmen og Sykomoren, der ere Æ.s største Træer, staa i Reglen enkeltvis. Oasernes Plantevæxt charakteriseres ved Daddel- og Doumpalmen, Mannabusken (Tamarix mannifera) og flere Arter Akacier, som levere Gummi. Af Husdyr ere de vigtigste den enpuklede Kamel, Æslet, Hesten, Muldyret, Bøffen (især i Deltaet), Faaret og Geden; derhos holdes nu som i Oldtiden talrige Duer (særlig for Gødningens Skyld) og Høns, hvis Æg i stor Mængde kunstig udruges. Ved Nilen findes Flamingoer, Hejrer, Pelikaner samt Aadselgribbe og andre Rovfugle, hvorimod den hellige Ibis nu er bleven yderst sjælden og kun forekommer i Landets sydlige Del; mange af de europæiske Trækfugle overvintre i Ægypten. Nilen er særdeles fiskerig. Store Rovdyr træffes sjælden; af vilde Dyr ere de hyppigste Leoparder, Hyæner, Ræve, Schakaler, Ichneumon, Vildsvin og i Ørkenegnene Harer, Antiloper og Gazeller; Krokodilen forekommer nu kun i Landets sydligere Del. Græshopper, Skorpioner og Moskitoer ere sande Landeplager. Mineralprodukter forekomme kun i ringe Mængde i Nildalen; i det østlige Bjergland findes fortrinlig Granit, Syenit, Sandsten og Kalksten, Materialer, som alle fandt udstrakt Anvendelse i Oldtidens storslaaede massive Bygninger; Kogsalt, Salpeter og Alun indvindes i Mængde, og enkelte Steder findes Stenoljekilder og Svovllag. — Landbruget er selvfølgelig Æ.s Hovederhverv, og de tre Fjerdedele af Befolkningen ere Agerbrugere; men de høste selv kun ringe Udbytte af deres Arbejde, da Vicekongen har tilrevet sig Ejendomsretten til Jorden, foreskriver Dyrkningsmaaden og tager Broderparten af Udbyttet. Haandværks- og Fabrikdriften drives fornemmelig i Stæderne af Koptere, Grækere og Armeniere; der fabrikeres groft Lærred, Sejldug, Bomulds- og Silketøjer, Juvelarbejder, fine Sivmaatter og fortrinlige Pottemagerarbejder; om nogen egentlig Industri blev der først Tale under Mehemed Ali; han indrettede Fabriker i Bomuld, Silke, Sukker og Vaaben, samt Krudtmøller og Farverier; men de fleste af disse Statsfabriker ere atter standsede; af Betydning er dog Fabrikationen af Natron ved de omtalte Natronsøer. Handelen er derimod betydelig; den tog navnlig et stærkt Opsving, da den engelsk-ostindiske Handelsroute kom i Stand ved Jærnbane mellem Alexandria og Suez, og voxede yderligere ved Aabningen af Suezkanalen 1869; men den er rigtignok væsentlig i Hænderne paa Europæerne. Hele Værdien af Udførselen var 1888 192¼ Mill. Kr., af Indførselen 148 Mill.; henved to Tredjedele af Omsætningen falder paa Storbritannien med Kolonier, dernæst følge Frankrig, Tyrkiet, Rusland, Østerrig-Ungarn og Italien; den ægyptiske Handelsflaade tæller omtr. 600 Sejlskibe og 40 Dampere af 61,000 Tons. De vigtigste Udførselsgjenstande ere Bomuld og Bomuldsfrø, Kornsorter (Hvede, Ris, Majs), Sukker, Indigo og Dadler. De indre Communicationsmidler ere betydelig forøgede i de senere Aar, Dampskibsfarten paa Nilen og Kanalerne i Deltaet er stor, og af Jærnbaner fandtes 1887 268 M., omtr. udelukkende i Statens Eje. Deltaet er gjennemskaaret af talrige Linjer; fra Kairo gaar en Bane til Ismailia og derpaa langs Suezkanalen til Suez samt mod S. en Linje langs Nilens venstre Bred til Siut i Øvreægypten. 1888 var Længden af Telegraphlinjerne 737 M., af Ledningerne 1,887 M. med 186 Stationer. — Statshusholdning. Æ.s Finansvæsen var kommet i det største Virvar ved Khedive Ismails uhyre Luxus og det øvrige elendige Regimente; dette medførte slutteligt Stormagternes Indblanding og Vicekongens Afsættelse, hvorpaa der indsattes en europæisk Finanscontrol, hvem det ogsaa lykkedes at tilvejebringe et Overskud, der imidlertid atter hurtig svandt ved den engelske Occupation og Oprøret i Sudan. Budgettet for 1889 udviste:

Indtægter:

Directe Skatter.........	104,044,000 Kr.
Indirecte Skatter.......	35,890,000 —
Andre Indtægter af	
Forvaltningen..........	43,105,000 —
Statsgodserne..........	1,480,000 —
Indtægter af Suakin....	231,000 —
Gage-Afdrag...........	1,295,000 —
Summa.....	186,045,000 Kr.

Overført Summa.....	186,045,000 Kr.
Eventuel mindre Indtægt	9,065,000 —
Total.....	176,980,000 Kr.

Udgifter:

Civilliste, Apanager og Ministeriet...........	4,956,000 Kr.
Forvaltningen..........	33,337,000 —
Skatteopkrævningen.....	16,885,000 —
Den offentl. Sikkerhed....	12,765,000 —
Udgifter ved Suakin....	2,016,000 —
Pensioner..............	9,250,000 —
Tribut til Porten og Gjælden............	93,332,000 —
Andre Udgifter.........	4,810,000 —
Summa.....	176,801,000 Kr.
Eventuelle Besparelser...	185,000 —
Total.....	176,616,000 Kr.

Tributen til den høje Port er 12,850,000 Kr. Budgettet for 1889 var saaledes beregnet paa et lille Overskud, og Statsgjælden udgjorde 1 Jan. 1889 1,891¼ Mill. Kr., hvortil endnu kommer Mukabalahgjælden, et indenlandsk Tvangslaan, som afdrages med 50 aarlige Rater paa 2¾ Mill. Kr., samt Renterne af de Aktier i Suezkanalen, England 1875 indkjøbte, et Beløb af 7½ Mill. Kr. aarlig. — **Hæren** tæller 9,620 Underofficerer og Menige med 507 Officerer, hvoraf de 60 ere britiske, og den staar under en britisk Generalmajors Befaling; hertil kommer et militærisk organiseret Politicorps paa 6,250 Mand. En ægyptisk Flaade existerer ikke længere. — **Forfatning.** Æ. regeres af en arvelig „Khedive" (Vicekonge), der er lens- og tributpligtig til den tyrkiske Sultan. Siden 1841 er Magten arvelig i Mehemed Alis Slægt, siden 1866 i Følge Førstefødselsretten. Forvaltningen styres af et Ministerium med 8 Departementer, men ved Siden deraf staar et Statsraad (oprettet 1856), hvori Prinserne og andre høje Embedsmænd have Sæde. 1866 dannedes en Forsamling af 75 Folkerepræsentanter, valgte af Grundejerne districtsvis paa 3 Aar; den skulde samles aarlig i 2 Maaneder, men fik kun ringe Magt og er i de senere Aar ikke bleven sammenkaldt.

Historien, der lader sig forfølge længere tilbage i Tiden end noget andet Lands, begynder med Kong Mena (ell. Menes) fra This i Øvreægypten, som efter at have underkastet sig de tidligere Smaastater (3892 f. Chr.) samlede Æ. til ēt Rige og grundede Hovedstaden Memphis paa den venstre Nilbred, nogle Mil s. for Spidsen af Deltaet. Han omtales som Lovgiver og Kriger og byggede et Hovedtempel for Guden Ptah i Memphis, uden at man i øvrigt, med Undtagelse af Navnene, ved noget nærmere om ham og hans Efterfølgere af de to første Dynastier. Under det 3dje Dynasti, der ligesom de to tidligere regerede i Memphis, steg Landets Rigdom betydelig, og de første store Mindesmærker begyndte at rejse sig i Omegnen af Memphis ved Randen af den libyske Ørken, blandt hvilke kan nævnes Pyramiderne, som dog i hine ældste Tider endnu ikke udstyredes med Sculpturer eller Indskrifter. Fyldigere Oplysninger haves om det 4de Dynasti, under hvilket Æ. allerede maa have hævet sig til en forholdsvis betydelig Cultur; til dette hørte Kongerne Chufu (ell. Cheops), Chafra (ell. Chephren) og Menkara (ell. Mykerinos), der opførte de store Pyramider ved Giseh. De følgende Dynastier, der havde deres Sæde i Nedreægypten, vare uden Betydning, indtil Tyngdepunktet under det 11te og 12te Dynasti flyttedes til Theben i Øvreægypten, og under dette sidste naaede det ældste ægyptiske Rige den højeste Magt og Velstand. Flere Konger herskede samtidig, og naar den ene drog i Krig for at kæmpe med Landets Fjender, blev den anden hjemme for at værne om Fredens Idrætter. Under Usortesen I, og delvis allerede under det 11te Dynasti, lagdes Grunden til det store Rigstempel i Karnak, paa hvilket man vedblev at bygge indtil Kejser Augusts Tid, medens Amenemhat III ved Indgangen til Fajumbækkenet lod grave den kæmpemæssige Vandbeholder, som Grækerne gjorde til Søen Møris (af det ægyptiske mer ell. meri, Sø), og som de tilskrev en Konge ved Navn Møris (egentl. Mara, Amenemhat III.s Tronnavn). Det var ogsaa Amenemhat III, der i Nærheden af denne kunstige Sø lagde Grunden til det storartede Palads, som endnu efter Aarhundreders Forløb beundredes under Navn af Labyrinthen. Fra dette Dynasti skrive sig ligeledes de mærkelige Klippegrave ved Benihassan. Rigets Enhed opløstes imidlertid atter, og der oprandt en urolig Tid, idet omtr. 2100 f. Chr. de saakaldte Hyksos, et vildt Hyrdefolk af semitisk Herkomst, trængte ind i Landet og gjorde sig til Herrer over det. Medens Hyksos hævdede deres Herredømme afvexlende over større eller mindre Dele af Landet, regerede indfødte Fyrster dels som deres Vasaller i Nedreægypten en Tid lang (det 14de Dynasti), inden Hyksos selv overtog Regeringen (15de og 16de Dynasti), dels som mere eller mindre uafhængige Herskere i Øvreægypten (13de og 17de Dynasti), og fra Theben udgik til sidst Befrielsen under Ahmes I af det 18de Dynasti, der, som det synes, støttedes af æthiopiske Folkeslag. Efter 500 Aars Forløb var Æ. atter renset for Fremmede, men Landet var da ogsaa skrækkelig ødelagt. Dog lykkedes det de store Pharaoner af det 18de og 19de Dynasti at hæve det til ny Glans og Magt, og medens Æthioperne maatte underkaste sig i Syd, trængte de ægyptiske Vaaben mod Nord langt ind i Asien. Thothmes III d. store var en vældig Kriger, under hvem Æ. naaede sin største Udstrækning. Amenhotep III grundede s. for Karnak ved Luxor et pragtfuldt Tempel til Ære for Guden Ammon; ligeledes byggede han paa Nilens Vestside et Tempel for sin Dødscultus og rejste uden for dette to kolossale Billedstøtter, af hvilke den ene er den berømte klingende Memnonsstøtte (s. d. A.). Seti I og Ramses II ere lige navnkundige som Krigere, Reformatorer og Bygmestere, men allerede tidlig sammensmeltedes de i græske Sagn til ēn Person, den store Erobrer Sesostris. Under de følgende Konger dalede Æ.s Magt imidlertid betydelig, og det var kun en kortvarig Opblussen af det gamle Velde, at

Ramses III (Grækernes Rhampsinit) atter førte Æ.s Vaaben langt ind i Asien og vandt Sejre, hvorom talrige Afbildninger og Indskrifter i Tempelpaladset i Medinet-Habu bære Vidnesbyrd; efter flere Aarhundreders Krige var Æ.s Kraft udtømt, Folket var svækket, og de højere Klasser havde vænnet sig til Ladhed og Vellevned. Efter at Præsternes Stand var bleven saa mægtig, at den kunde vælge en Konge af sin Midte, dalede Thebens Glans, og Memphis blev igjen Residensstad. Til det 22de Dynasti hører Scheschank I (i Bibelen kaldet Sisak), der i Kong Rehabeams femte Regeringsaar erobrede Jerusalem, men dog ikke formaaede at afværge Rigets Opløsning, hvorpaa Æthioperne efter langvarige Kampe gjorde sig til Herrer over Æ. og under Shabak (Grækernes Sabakon) stiftede det 25de Dynasti. Men heller ikke denne Fyrsteslægt formaaede at holde sig i Besiddelsen af Magten; i Deltaet gjorde Smaakonger den Rangen stridig, og til samme Tid førte Assyrerne deres Hære helt op til Theben, hvorpaa Æ. blev en assyrisk Vassalstat. Dog løsrev det sig snart atter, og Æthioperne fik paa ny Magten, men vendte derpaa frivillig tilbage til deres Hjemstavn for ikke oftere at komme tilbage. I hele denne Tid havde, som det synes, Ægypterne bevaret deres Folkeejendommeligheder saa temmelig uforandrede. Regeringsformen var despotisk, og Kongen, der betragtedes som Guds Repræsentant, var uindskrænket Herre over Undersaatternes Liv og Ejendom. Efter de klassiske Forfatteres Udsagn var Folket inddelt i Kaster, men et Kastevæsen, som det findes i Indien, hvor et enkelt Individ er født Medlem af en Kaste og ikke kan forlade denne for at gaa over i en anden, kjendte det gamle Æ. ikke. Særlig nød Præsterne, der vare i Besiddelse af Lærdom og derfor ogsaa benyttedes som Dommere, Læger, Bygmestre, Kongens Raadgivere osv., og Krigerne stor Anseelse. Literaturen var ret rig, navnlig den religiøse; særlig maa nævnes Pentaurs Digt om Kong Ramses II.s Heltegjerninger, ligesom ogsaa medicinske, juridiske og mathematiske Skrifter. Industrien stod højt, og f. Ex. Glaspusterier kjendtes allerede i Æ. 2200 f. Chr., altsaa længe før Phønikerne skulle have fundet paa denne Industrigren. Efter at Æthioperne vare dragne hjem, indtraadte der en forvirret Tid, i hvilken tolv Fyrster skulle have delt Magten med hverandre (Herodots Dodekarchi), indtil det endelig lykkedes en af disse, Psammetich I fra Sais i Nedreægypten, at opkaste sig til Enehersker (omtr. 650 f. Chr.). Med det af ham stiftede 26de Dynasti vendte Orden, Lykke og Velstand tilbage, og et livligere Samkvem med Udlandet begyndte, da Landet aabnedes for Grækerne, ved hvis Hjælp Psammetich var kommen paa Tronen; men af Fortrydelse over, at Fremmede fik Adgang til Æ., udvandrede en stor Del af Krigerstammen til Æthiopien. Psammetichs Søn Necho lod uddybe og forlænge en allerede tidligere gravet Kanal fra Nilen til det røde Hav og lod Afrika omsejle af phønikiske Kjøbmænd, men hans Forsøg paa at erobre Syrien mislykkedes trods Sejren ved Mageddo, da den babyloniske Tronfølger Nebuchadnezar tilføjede ham et afgjørende Nederlag ved Carchemisch. Nechos Søn, Psammetich II, hvis Regering optoges af Kampe med Æthioperne, fulgtes efter faa Aars Forløb af Uahabra ell. Hophra (Grækernes Apries), der undertvang Phønikien, men efter et uheldigt Tog til Kyrene 570 f. Chr. blev stødt fra Tronen af Ahmes II (Grækernes Amasis), en Mand af simpel Herkomst, der havde forstaaet at svinge sig op til General. Tilsyneladende steg Æ.s Vælde med dette Tronskifte. Herredømmet over Phønikien vedligeholdtes, Cypern erobredes, og en Række storartede Byggeforetagender fuldendtes, navnlig i Sais, under Kong Ahmes; men allerede under hans Søn Psammetich III gik Æ.s Uafhængighed under, da Perserkongen Kambyses havde oprevet den ægyptiske Hær ved Pelusium 527 f. Chr., og Landet blev nu en persisk Provins. Men Ægypternes Had til Perserne gav sig dog gjentagne Gange Luft i Opstande. Allerede under Darius I udbrød en saadan 486; 462 rejste Inarus sig, understøttet af Athenerne, mod Artaxerxes I; 405—340 var Æ. uafhængigt under det 29de og 30te Dynasti, og 332 gik Persernes Herredømme for stedse under, da Alexander d. store erobrede Æ. Under den almindelige Forvirring efter Alexanders Død 323 opkastede Ptolemæos, Lagos's Søn, sig til Konge i Æ. (s. Ptolemæos), og under Ptolemæernes Dynasti hævede Landet sig paa ny til Magt og Velstand, men det gamle ægyptiske Aandsliv maatte lidt efter lidt bukke under for den græske Civilisation, der her antog ejendommelige Former. Ogsaa Ptolemæerne vanslægtede imidlertid, indtil endelig Kleopatra styrtede Riget i Fordærvelse og Æ. 30 f. Chr. indlemmedes i det romerske Rige. Allerede i det 1ste Aarh. e. Chr. kom Christendommen til Æ., og tidlig udviklede Eneboer- og Munkelivet sig her. Ved Romerrigets Deling kom Æ. til det østromerske Rige og var en af dets vigtigste Provinser (Hovedstadens Kornkammer), indtil Kalifen Omars Feltherre Amru 638—41 indtog Landet. Muhammedanismen udbredte sig snart tillige med det arabiske Sprog, og alt ejendommeligt Aandsliv forsvandt. Æ. styredes af Kalifens Statholdere temmelig selvstændig, og 877—905 gjorde Tuluniderne sig endog helt uafhængige. Alexandria dalede mere og mere; derimod grundlagde allerede Amru Fosthath (Teltlejren) s. for det nuvær. Kairo, og da Fatimiden Moezeddin 969 havde gjort sig til Herre over Æ., byggede han den nye Hovedstad Kairo. 1171 omstyrtedes Fatimidernes Vælde, der især i Førstningen var meget gavnlig for Æ.s Opkomst, af Kurden Saladin, som stiftede Ejubidernes Herskerhus og bredte sin Magt ogsaa over Syrien. 1218—21 gjorde Korsfarerne et Tog mod Damiette, og 1248 gjentoges Forsøget af Kong Ludvig IX af Frankrig; men han blev slaaet og fangen, og da Turanschah 1250 sluttede Forlig med ham, blev han myrdet af sin fanatiske Livvagt Mamlukerne (oprettet 1230 af kjøbte Slaver, i Lighed med de senere Janitscharer). Derefter begyndte Mamlukernes Herredømme under selvvalgte Sultaner, yderst voldsomt og fordærveligt for Æ. I Løbet af 267 Aar var der 47 Herskere, af hvilke 17

dræbtes og 17 forjoges, tit efter meget kort Regering. De udstrakte ogsaa Herredømmet over Syrien og bekæmpede tappert Mongolerne; men Æ. led under deres Undertrykkelse og hjemsøgtes desuden af Pest, Hungersnød m. m. 1517 gjorde den tyrkiske Sultan Selim I sig til Herre over Æ. efter at have sejret først ved Haleb (1516) og siden ved Kairo (1517); men han lod Landet styre af 24 Mamluk-Bejer under en af dem valgt Scheich, medens den tyrkiske Pascha nøjedes med at sørge for Tributens Indkrævning. Det eneste Formaal for deres Herredømme var Folkets Udsugning. 1771 gjorde en af Bejerne ved Navn Ali Oprør og var næsten bleven uafhængig Hersker i Æ., da han 1773 blev myrdet; men hans Exempel smittede, og 1776 gjentog Bejerne Ibrahim og Murad Forsøget, delte Magten mellem sig og forblev næsten uafhængige indtil det franske Tog 1798. Bonaparte indtog Æ. 1798, og efter hans Bortgang styrede først Kléber og siden Menou til 1801; men skjønt dette Herredømme havde stor Betydning ved at oplukke Æ.s Oldtid for Videnskaben og hendrage Europas Opmærksomhed derpaa, var det for kort til at medføre nogen varig Forbedring i Tilstandene. En ny Tid begyndte først under Mehemed Ali (1804—49), som udryddede Mamlukerne (1807—12), tilknyttede Nubien og Kordofan (1820—22), udviklede Agerbruget og indførte mange europæiske Indretninger, dog mere for sin personlige Vindings end for Folkets Skyld. I en Krig med Sultanen 1832 vandt han og hans Søn Ibrahim Syrien og Kilikien, men tabte dem i en ny Krig 1839—41; derimod vandt han Arvelighed for sin Slægt til Æ. 1841. Han fulgtes af sin Sønnesøn Abbas (1849—54), der som ivrig Muhammedaner og Fjende af Fremskridt fjernede de indkaldte Europæere og opgav de nye Indretninger undtagen Jærnbanen fra Alexandria til Nilen. Efter ham kom Mehemed Alis yngre Søn Said (1854—63), en mild Hersker og ivrig for Reformer; han paabød en ordnet Skatte- og Rekrutudskrivning, gav Fellaherne Frihed til at dyrke Jorden, som de vilde, forbød Slavehandel uden dog at kunne udrydde den og virkede for Suezkanalens Anlæg. Ibrahims Søn Ismail (1863—79) viste i sin Styrelse en mærkelig Blanding af østerlandsk Despoti og europæisk Reformlyst; han fremmede Jærnbanebygning, Dampskibsfart o. desl., men søgte tillige at tilrive sig hele Landets Udenrigshandel og en stor Del af dets Jord, samt trykkede Folket med tunge Skatter. End videre udvirkede han 1866—73 større Selvstændighed over for Tyrkiet, med Khedive-Titel og Arvelighed efter Førstefødselsret, tilknyttede 1874 Dar Fur og senere hele det østlige Sudan indtil henimod Ækvator, med en samlet Folkemængde af 10 Mill. Krigen mod Abessinien 1875—77 var derimod kun lidet heldig. Af væsentlig Betydning var Oprettelsen af en international Domstol i Alexandria 1875 og den nye Lovbog for alle Udlændinger og for Tvistigheder mellem dem og Ægyptere. For at redde sig ud af sin voxende Pengeforlegenhed maatte han i Nov. 1875 sælge sine Aktier i Suezkanalen til England, som derved fik et kraftigt Hold i dette Anlæg, og i de følg. Aar give baade Finansvæsenet og flere Grene af Forvaltningen i Hænderne paa Engelskmænd og Franskmænd, samt afstaa de umaadelige Jordejendomme til Staten. Alle disse Indrømmelser kunde dog ikke afværge, at han til sidst blev afsat i Juni 1879 og efterfulgt af sin Søn Tevfik, som forgjæves søgte at raade Bod paa de sørgelige Følger af Faderens Ødselhed. Den tyrkiske Sultan gjorde strax Forsøg paa at gjenvinde den Magt over Æ., som var opgivet 1866—73, men dette satte England sig imod. Da det snart viste sig, at omtr. Halvdelen af Æ.s Indtægter skulde medgaa til Statsgjælden, dannede Arabi Pascha et saakaldt „nationalt Parti", der vilde frigjøre Æ. for Udlandets Tryk og i Sept. 1881 endog gjorde Oprør mod Khediven, ja i Maj 1882 foreslog den indkaldte Notabelforsamling at bede Sultanen om en ny Hersker. Dette fremkaldte Englands væbnede Indblanding; i Juni bombarderedes Alexandria, og i Sept. slog Landgangshæren under Wolseley Arabis Tropper, besatte Kairo og gjenindsatte Khediven. Men samtidig rejste Mahdien Opstand i Sudan, og snart gik hele dette Land samt Dar Fur tabt; forgjæves satte General Gordon sig i Febr. 1884 fast i Chartum, thi efter et Aars Forløb indtoges Byen ved Forræderi, og den engelske Hær trak sig tilbage til Nubien, saa at Æ.s Sydgrænse nu er som i Mehemed Alis Dage. Trods de andre Stormagters, særlig Frankrigs Misnøje holder England vedvarende en Hær i Æ. og hævder sit Tilsyn med Landets Styrelse. I Aug. 1889 gjordes et Indfald i Æ. af 3,000 „Dervischer" fra Mahdiens Rige, men de bleve med umaadeligt Tab slagne tilbage af de engelske Tropper. I Dec. s. A. vedtog en nyindkaldt Notabelforsamling Afskaffelse af Fellahernes Hoveri. For at kunne lette Skattetrykket har England søgt at gjennemføre en Convertering af Statsgjælden, men Planen mødte lang Modstand fra Frankrigs Side.

Kunst. Den Sondring mellem Kunstarterne, som man i senere Culturperioder er vant til, findes paa en vis Maade ikke i Æ.s Kunst, hvor alt træder i Bygningskunstens og denne i Hovedsagen i Religionens Tjeneste. Ægypterne anvendte ringe Omhu paa deres Huse, der vare byggede af Træ og Ler; endog de fornemmes og Kongernes Boliger havde, trods al Pragt i Tæpper og Bohave, et lignende forgængeligt Præg, thi de levendes Boliger ere, efter Ægypternes Opfattelse, Herberger, hvori man opholder sig en kort Tid, men Gravene ere de evige Boliger, hvorfor alt sættes ind paa at gjøre dem saa varige som muligt, ikke mindre end Templerne, de evige Guders Boliger. De ældste Bygningsminder, hvis Tilblivelse gaar indtil 6,000 Aar tilbage i Tiden, ere Pyramiderne, kunstige Bjærge af regelmæssig, firkantet Form, indesluttende det forholdsvis lille Gravkammer for et kongeligt Lig. Hvor hint Urfolk fandt Bjærge i Nærheden af deres Boliger, udhuggede de deres Grave i den haarde, uforgængelige Klippe og gav de dunkle Rum i Bjærgets Indre en vis Lighed med de lette, sommerlige Huse, hvori det levende Menneske havde boet; hvor ingen Bjærge

vare i Nærheden, vilde i det mindste Kongen tilbringe sit evige Liv i Døden i et af Menneskehænder bygget Bjærg, som han paabegyndte ved sin Tronbestigelse og fortsatte til sin Død. Den største og mægtigste Pyramide, Chufus eller Cheops's, var omtr. 500 F. høj, da den var hel, thi Toppen er borte. Egnen uden for den gamle Kongestad Memphis, i Kairos Nærhed, er opfyldt med disse Gravbjærge, snart med skraa, trekantede Sider, snart trinformede, som Bygningerne i Babylonien. Længere syd paa, hvor Nildalen paa nærmere Hold begrænses af de libyske Bjærge, udhuggedes i Fjældet hele Rækker af Gravkamre til Konger, Rigmænd og hellige Dyr. Værelserne fik architektonisk Udstyr med Søjler, Kranslister, udsmykkede Døre og fyldtes med Billedhuggerværker, Statuer og Reliefer, eller ogsaa overmaledes Væggene med utallige Figurer, forestillende Optrin af det religiøse, politiske eller det daglige Liv. Paa samme Tid som Fundet af disse Kunstværker har den største culturhistoriske Interesse, da de bedre end Ord skildre dette gamle Folkeslags Religion, Krigsførelse og hele Levevis, vidner det ogsaa om en Kunst, der, ved Siden af et vist barnligt Standpunkt, Mangel paa Kjendskab til Perspectiv, conventionelle Stillinger og Bevægelser, formaar at behandle Materialet med overraskende Dygtighed og gjennem en egen kunstnerisk Disciplin holde denne Dygtighed oppe paa samme Højde i Aartusender. Billedhuggerkunsten arbejder i den haarde Granit, i Porphyr, i Ædelstene og overvinder med utrolig Taalmodighed Stoffets Modstand. Malerkunsten virker med Farver, som udmærke sig ved Renhed, Finhed og en Styrke, der har ladet dem bevare deres Friskhed til vore Dage; Bygningskunsten arbejder med saadanne Masser, med en saadan Soliditet, at kostelige Levninger endnu trods Aarhundreders fortsatte Ødelæggelser vidne om Bygmestrenes Dueligheд. Kunsten indskrænker sig ikke til Gravens Mørke. I store, mægtige Templer træder den ud under aaben Himmel, i selve Livet. Lange Alléer med Hundreder af Sphinxer paa begge Sider føre til Templets Port, flankeret af Obelisker og kolossale Billedstøtter; Porten, Pylonen, dannes af to taarnagtige Murmasser med en avere Mur imellem, hvori Portaabningen fører ud til en af Søjlegange omgiven Forgaard med Præsteboliger; en Gaard inden for denne strækker sig til Templets store Forhalle, hvis Loft, med Lysaabning i Midten, tit blev baaret af en hel Skov af Søjler, der dannede to eller flere parallele Skibe. Søjlerne ere svære, uden den Tilspidsning, som giver den græske Søjle dens særegne Skjønhed, og have ærningdannede Capitæler, smykkede med Plante- eller Dyreformer; inden for denne Tempelhal var den egentlige Helligdom med Gudebillederne, for det meste mørk. Dette er Hovedrækkene af Tempelbygningen, som for øvrigt kunde være afvexlende nok, men altid var holdt i strænge Linjer med store Flader; til Gjengjæld oplivedes ikke alene Fladerne, men hvert eneste Bygningsled af stærke Farver, en Uendelighed af Malerier og Reliefer, blandet med den billedlignende Skrift (Hieroglypher, s. d. A.), der gav Oplysning om Guddommen, om Templet og om de talrige Billeder. I Karnak og Luxor, to Araberbyer paa Tomterne af den gamle Kongestad Theben, findes mægtige Tempellevninger, men ogsaa baade nord paa i Memphis og Abydos med Memnonsstøtterne (Portrætstatuer af Amenhotep III) og syd paa helt op til Katarakterne findes mærkelige Ruiner fra Ægyptens Oldtid. Men uden de skriftlige Opgivelser vilde det være vanskeligt af Stilen at danne sig en Forestilling om Bygningernes Ælde, da Traditionen med en vidunderlig Fasthed holder sig Aartusender igjennem. En mærkelig Bygning af en anden Art er Labyrinthen, hvis Levninger findes i Deltaet i Nærheden af Fajum. Den holdes for en Kongeborg, opført af det 12te Dynasti, og skal have haft over 3,000 Rum, 12 Gaarde m. m. Dens Skjønhed skal have overstraalet enhver Bygning i Europa og Asien. En egen Art af Kunstminder er Obeliskerne, lange, smalle Monolither, der opstilledes parvis foran Templerne, overdækkede med fortrinlig udførte Hieroglypher, der fortalte Templets Historie. Mange af dem ere bortførte og opstillede i forskjellige af Europas Hovedstæder. I Plastiken kan mest en historisk Udvikling spores. Efter at den havde naaet sit Højdepunkt i simpel Naturefterligning i det gamle Riges Tid, uddannedes en strængere Stil, hvori Hensyn til Religion og Kunstværkets Plads som Led i en Bygning forenedes om at skabe en storladen Alvor og Renhed i Linjerne, der dog i de kolossale Billedstøtter medførte en vis conventionel Regelmæssighed i Stilling og Bevægelse, som lagde Baand paa den kunstneriske Frihed. Desto mere forbavses man ved at se den individuelle Skjønhed, den Følelse for Organismens Liv, der træder frem i Æ.s Plastik, ikke alene hvor kolossale Former gjengives i de haardeste Stoffer, men endog hvor Menneske- eller Dyreskikkelsen bøjes eller strækkes i rent decorative Øjemed, f. Ex. som Bænke ell. lign. Relieferne, der i hele Fremstillingsmaaden staa Malerierne nær, udførtes med overordentlig Skarphed, ikke sjælden fordybede i Stenen, saaledes at deres højeste Fremspring ikke hævede sig over den glatte Vægflade. Malerierne udførtes paa alle Bygningsdele, paa Mumier, paa Bysfos og paa Papyrus, men altid flade, uden Lys og Skygge; hver enkelt Figur havde samme Farve, der valgtes af religiøse eller conventionelle Hensyn. — Til Æ.s Kunst kan ogsaa henregnes dets fortrinlig udførte Vaser og Kar i brændt Ler, Metal og Glas, f. Ex. de saakaldte Canoper, dets Sten- og Træsarkophager, hvori Mumierne indesluttedes, og dets udskaarne Ædelstene, Scarabæer. (Jvfr. disse Art., samt Billedhugger-, Bygnings- og Malerkunst).

Religion. Æ. var fra først af delt i mange Smaariger. Ligesom ethvert af disse i politisk Henseende udgjorde en særskilt Stat, saaledes dannede de ogsaa hvert for sig et selvstændigt religiøst Samfund. Ethvert Samfund dyrkede sine Guder. Saaledes tilbades Osiris, Isis, Seb og Nut i This-Abydos, Ra eller Horus og Hathor i Heliopolis, Ptah og Sechet i Egnen om det senere Memphis,

Thot i Hermopolis osv. Alle disse Guddomme vare oprindelig Naturguder: Solen, Maanen, Himlen, Jorden, — men først og fremmest Solen. Det var noget nær de samme Naturguder, der dyrkedes i alle Samfund, og Solguden tilbades saa omtrent overalt. Da imidlertid den religiøse Udvikling ikke var ensartet overalt, blev Opfattelsen af de oprindelig identiske Guder i Tidens Løb forskjellig i de forskjellige Samfund; de locale Guder fik derved under Udviklingens Gang forskjelligt Indhold, forskjellige Egenskaber, forskjellige Navne: de bleve indbyrdes forskjellige Guder. Saaledes var Tilstanden, da Menes, Ægyptens første Fælleskonge, samlede alle Smaariger til et stort. De uafhængige Smaastater bleve herved til sideordnede Landskaber under en fælles Konge. Ogsaa de locale Guder kom derved i nærmere Berøring med hverandre, hvoraf igjen Følgen blev, at medens hvert Landskab dyrkede sin Gud som den eneste og højeste, maatte den erkjende de andre Landskabers Berettigelse til at gjøre det samme med sine. Dette er, hvad vi med Max Müller kalde Henotheisme, som betegner, at der i et Land dyrkes flere Guder, der hver for sig er den første og højeste; saa besynderligt et saadant Forhold end kan synes, er det dog ikke andet, end hvad man maa vente, naar locale Guder komme op ved Siden af hverandre. Den henotheistiske Gud blev dog i Localreligionen ikke staaende alene. Idet han blev et personligt Væsen, tænktes han i menneskelig Skikkelse som en Mand, der havde en kvindelig Guddom ved sin Side og med hende en Gudesøn. Herved opstod en tredobbelt Guddom, som vi gjenfinde i flere større ægyptiske Byer, men under forskjellige Navne, f. Ex. Faderen Osiris, Moderen Isis og Sønnen Horus i Abydos, Faderen Ptah, Moderen Sechet og Sønnen Imhotep i Memphis, Amon, Mut og Chonsu i Theben, osv. Overalt, hvor den nationale Dyrkelse af de locale Guder vedblev, vedblev ogsaa Henotheismen, men hvor den locale Dyrkelse gik op i en Statsreligion, gik Henotheismen over til Polytheisme. Ligesom Kongerne holdt de enkelte Landskaber sammen i en Helstat, saaledes søgte ogsaa Præsterne i Hovedstaden og om Kongens Person at samle Landskabernes Localreligioner sammen i en for det hele Rige fælles Statsreligion. De ordnede alle Landets Localguder sammen i en Gudekreds med Hovedstadens Localgud i Spidsen. Retfærdighed og Politik bød ikke at udestænge nogen Localgud; det vilde have været en Krænkelse af vedkommende Landskabsboeres helligste Følelser. I denne Gudestat tildeltes der hver enkelt Gud en bestemt Rang, bestemte Egenskaber og bestemte Virksomhedsgrene, hvorved Kongens og Hovedstadens Gud naturligvis blev alle de øvrige Guders Herske og Konge. Dette er den rene, ordnede Polytheisme, der som Statsreligion blev den herskende uden dog nogen Sinde helt at kunne fortrænge den almunmæssige Landskabsdyrkelses Henotheisme. Denne Udvikling skete uden Tvivl under de sex første Dynastier, altsaa 3892—2414 f. Chr.; det maa følgelig antages, at ved Slutningen af det 6te Dynasti stod den polytheistiske Statsreligion ved Siden af de henotheistiske Localreligioner.

Samtidig foregik en anden, endnu vigtigere Bevægelse, idet de oprindelige Naturguder efterhaanden forvandledes til ethiske og aandige Væsener; Naturtingene bleve Aandsmagter: Osiris f. Ex., der fra først af var Solgud, d. e. den materielle, sanselige Sol dyrket som Gud, blev Dommer i Underverdenen; Thot, der oprindelig var Maanegud eller Maanen selv, blev Gud for Maalet og Ordenen, Literaturens og Videnskabens Gud; den thebanske Gud Amon, der rigtignok først optræder senere, blev den skjulte, altsaa netop oversanselige Gud. Denne Bevægelse, der gjennem de følgende Tider endnu fortsættes i mange Aarh., gav Gudsbegrebet et stadig mere og mere aandigt Indhold, og den gjaldt baade de henotheistiske og de polytheistiske Guder, men dog mest de sidste, fordi de vare Statsreligionens, de højere staaende, mest dannede Klassers Guder. Herved banedes Vejen for Monotheismen, som yderligere fremmedes ved de politiske Forhold. I den polytheistiske Statsreligion var Hovedstadens Localgud den øverste og højeste Gud. I samme Grad som Hovedstaden kom til at rage op over de øvrige Stæder, kom ogsaa dens Localgud til at rage op over de øvrige Guder. En saadan alt overragende Stilling erhvervede Theben sig mere og mere, efter at det med det 12te Dynasti 2268 f. Chr. var blevet Rigets Hovedstad, hvoraf igjen fulgte, at dets Localgud Amon efterhaanden blev ikke alene den første og øverste Gud, men endog til sidst den eneste. Under det 18de Dynasti omtales Amon paa en saadan Maade, at Ægypterne ved de Tider, 1500—1200 f. Chr., maa siges at være naaede frem til Forestillingen om en monotheistisk Gud. Men nu var Amon den skjulte Gud; i Modsætning til de tidligere, sanselige Naturguder blev altsaa den monotheistiske Amon en skjult, oversanselig Gud; han var ikke nogen Naturting, tvært imod, han stod bag ved Naturen, uden for og bag Verden, trængtes mere og mere tilbage i det dunkle fjærne, blev til sidst borte for Menneskene. Under den Forvirring, som opstod ved Striden mellem den speculative Monotheisme, den polytheistiske Statsreligion og de henotheistiske Localreligioner, forsøgte Amenhotep IV at foretage en Reformation. Han vilde føre Læren tilbage til dens oprindelige Enhed og, idet han særlig vendte sig mod den thebanske Polytheisme, afskaffede han Flerguderiet og gjenindførte Soldyrkelsen. Det var imidlertid ikke længere den materielle Sol, der for ham var Gud, men den Magt, som stod bag Solen og kun aabenbarede sig i Solen. Han kom saaledes ogsaa til en oversanselig Gud, der blot i Navnet var forskjellig fra den monotheistiske Amon. Hans Reformation faldt efter hans Død snart hen, og den var egentlig ikke andet end et mislykket Forsøg paa praktisk at gjennemføre den speculative Lære om en skjult, oversanselig Aand. Og den maatte mislykkes; thi Menneskene trænge i Sorg og Glæde, især i deres Sorg, til en personlig Gud, der er dem nær. Den oversanselige Gud, der under Udviklingens Gang var bleven borte, maatte igjen trækkes tilbage ind i Verden. Og det skete gjennem Pantheismen og paa en mere raa Maade gjen-

nem Dyredyrkelsen. I Pantheismen eller maaske rettere i Emanationslæren opfattedes Verden, især Menneskene, som udstrømmet fra eller gjennemtrængt af Gud: Gud var i og hos os; og Dyredyrkelsen tilfredsstillede Almuens Trang, idet den troede, at Gud i Dyret var bleven Kjød, aabenbarede sig i en sanselig, personlig Skikkelse. Allerede i tidlig Tid finder man vistnok, navnlig som Følge af Hieroglyphskriftens symbolske Anvendelse, enkelte Dyr som Stedfortrædere for Guddomme, som f. Ex. Høgen for Horus, Schakalen for Anubis og Ibisen for Thot; men Dyredyrkelsen som et udfoldet System har uden Tvivl først sin rette Plads paa det ovenangivne Punkt af den religiøse Udvikling. Senere udartede den til den taabeligste og latterligste Overtro, som vi se af græske og romerske Skribenters Beretninger. Ægypterne troede paa Sjælens Udødelighed. At de, som Herodot fortæller, gik ud fra, at Sjælen efter at have forladt Legemet i Løbet af 3,000 Aar skulde vandre fra det ene Dyr til det andet, beror derimod sandsynligvis paa en Misforstaaelse; thi naar der i de gamle ægyptiske Skrifter omtales et Slags Sjælevandring, menes hermed den Vandring, Sjælen maatte foretage gjennem Underverdenen, inden den kunde naa frem til Gud og komme i Samfund med ham. Men da Maalet gik ud paa, at Sjælen, forenet med sit Legeme, kunde færdes sammen med Solguden i Solbaaden, om Dagen over Himlen, om Natten under Jorden, maatte Ægypterne anvende den største Omhu paa Ligenes Bevarelse (s. Mumie) og paa Gravstederne (s. Pyramide), der paa flere Steder ere af en betydelig Udstrækning.

Ægyptisk Øjensygdom, militær Ø., er ikke nogen bestemt Sygdomsform, men kun et Navn, som man har givet de til forskjellige Tider iagttagne store Epidemier af de forskjellige Former af Betændelsen i Øjets Bindehinde (den simple, den blennorrhoiske, den diphtheritiske og den trachomatøse Conjunctivitis), som især have hjemsøgt Armeerne, saaledes under og efter Napoleons Krige. Navnet stammer fra, at man antog Smitten for hidrørende fra Felttoget i Ægypten, hvilket vistnok er urigtigt. Sygdommen udbredte sig over den største Del af Europa mellem den militære Befolkning og gik derfra over paa den civile; særlig har Belgien været hjemsøgt deraf. I Danmark har der hersket Epidemier i Aarhundredets Begyndelse efter det engelske Overfald og senere efter begge de slesvigske Krige.

Ægyptologi er Videnskaben om gammelægyptisk Sprog og Historie. Den begyndte, da Franskmanden J. F. Champollion (s. d. A.) 1822 havde fundet den rette Nøgle til Hieroglyphernes Tydning, hvorved det blev muligt at læse de utallige Indskrifter paa Sten, Træ og Papyrus, som det gamle Ægypten har efterladt sig. Han efterfulgtes af en lang Række Forskere, der have fortsat hans Arbejde: i Frankrig de Rougé, Chabas, Mariette, Devéria, Maspero, Pierret, Lefébure, Grébaut, Bouriant, Revillout, Amélineau; i Tyskland Lepsius, Brugsch, Dümichen, Ebers, Reinisch, Lauth, Eisenlohr, Wiedemann, Erman; i England S. Birch, Goodwin, Le Page Renouf; i Italien Rosellini, Schiaparelli; i Schweiz Naville; i Holland Leemans og Pleyte; i Rusland Golenischeff; i Skandinavien Lieblein, V. Schmidt og K. Piehl, og mange flere i forskjellige Lande. Alle disse kalde sig Champollions Disciple og følge hans Methode. Andre derimod, som f. Ex. Seyffarth, have fulgt en anden Methode, der dog nu er forladt.

Ægæ [ägæ], Makedoniens gamle Hovedstad. Her blev Philip af Makedonien 336 f. Chr. myrdet af Pausanias.

Ægæiske Hav, hyppig ogsaa kaldet Archipelagus (s. d. A.), er Navnet paa den Bugt af Middelhavet, som ligger imellem Grækenland, Tyrkiet og Lilleasien, 65 M. langt fra N. mod S. og indtil 45 M. bredt, mod S. begrænset af Kreta og overordentlig rigt paa Øer. Ægæiske Øer kaldes en Gruppe af Smaaøer ved Lilleasiens Vestkyst mellem de større Øer Nikaria og Samos.

Ælm (Ulmus montana), Alm, Ypern, et i Almindelighed stort Træ af Ælmefamilien, med 2-radede, fjerribbede, grofttakkede, ru og ved Grunden skjæve Blade. Blomsterne i Hoved eller sammentrængt Skjærm, med femdelt Blomsterbække og 5 Støvdragere, Frugten en Vingefrugt med en Indskæring i Spidsen, der ikke naar ned til Frøet. Blomstrer i April og træffes almindelig plantet; derimod er den, skjønt udbredt over hele Landet, mindre almindel. vildtvoxende, undtagen paa Bornholm, hvor den voxer i Mængde. Nogle andre Arter Æ. finder man undertiden plantede, saaledes Kork-Æ. med fremstaaende Lister eller Vinger af Kork paa Grenene; den er dog muligvis kun en Varietet af den saakaldte Smaabladet Æ. (U. campestris), der afviger fra den almindel. Æ. navnlig ved sine mindre Blade, samt ved at Indskæringen i Spidsen af Frugten naar helt ned til Frøet.

Ælnoth, en engelsk Munk fra Canterbury, som kom til Danmark og i Begyndelsen af det 12te Aarh. skrev en udførlig latinsk Fremstilling af Knud d. helliges Liv og Martyrium (trykt i 3dje Bd. af Langebeks »Scriptores« og overs. paa Dansk 1874).

Æmeltorp, Henrik, en dansk Stormand, som efter Kong Abels Død ikke vilde aflægge Troskabsed til Christoffer I for Skjelskør og Svendborg, som han havde faaet i Pant af Abel. Kongen led, da han rykkede mod ham, 1252 et Nederlag ved Skjelskør. Senere sluttede Æ. dog Forlig med Christoffer I.

Ændernes Familie (Anatidæ, Lamellirostres) danner en meget stor, over hele Jorden udbredt Afdeling af Svømmefugle; det er i det hele Fugle af mere eller mindre anselig Størrelse, temmelig plump og kjødfuld Bygning, med korte Vinger, ufuldkommen Flyveevne, lave Ben og tung Gang. Det bedste Kjendemærke for dem er Næbformen, uagtet den er temmelig forskjellig hos de forskjellige Slægter; Næbet er nemlig i Regelen temmelig bredt, altid beklædt med en blød Hud, ender ligesom med en lille Negl eller Krog og har langs med sin indre Rand, saa vel for oven som for neden, en Række Horntakker, som dog kunne være

udviklede i forskjellig Grad; undertiden ere de stærkt forlængede, næsten bardeagtige (Skeænderne). De tjene dels til at si Føden (Smaadyr, Plantedele) fra Vandet, dels til at plukke (Græs, Tang) eller gribe den (Fiske, slimede Bløddyr). Tilbøjelighed til Selskabelighed er almindelig i Æ.s Familie. Hannerne af flere Slægter udmærke sig ved prægtige Farver. Æggene, hvis Udklækning ligesom Ungernes Opdragelse ene er overladt Hunnen, lægges i Regelen i en simpel, med Dun udforet Rede paa Jorden, sjældnere i hule Træer eller i Huler i Klinter; Ungerne kunne strax dykke efter deres Føde, en Evne, som de voxne kun besidde i visse Slægter. De herhen hørende Slægter ere **Svaner**, **Gæs** og virkelige **Ænder** (s. And), hvilke alle som voxne og under normale Forhold ikke kunne dykke; derimod ere **Dykænderne** og **Fiskeænderne** Svømmedykkere. De ægte Ænder og Dykænderne betragtes dog ofte som kun udgjørende ēn Slægt i videre Forstand.

Æneas, trojansk Fyrste, Søn af Anchises og Aphrodite, blev under Trojas Ødelæggelse frelst ved sin Moders Beskyttelse (han bar sin gamle Fader paa sine Skuldre ud af den brændende Stad) og herskede siden over Dardanerne nær Troja (Iliaden XX, 300); men allerede Stesichoros lader ham udvandre til Hesperia, og efter senere græske og romerske Sagn kom han efter mange Æventyr til Latium i Italien, hvor han ægtede Kong Latinus's Datter Lavinia og blev Stamfader til Kongerne i Albalonga og derved ogsaa til den juliske Slægt i Rom. Vergil har behandlet disse Sagn i sit Digt **Æneiden**.

Æneasrotte (Didelphys dorsigera), en sydamerikansk Pungrotte, hvor Hunnens Pung kun er antydet, og hvor Ungerne derfor, naar de have naaet en vis Størrelse, bæres af Moderen paa Ryggen, idet de med deres Snohaler holde sig fast ved hendes Hale.

Ænesidēmos fra Knosos paa Kreta, skeptisk Philosoph, optraadte i Alexandria i Slutn. af det 1ste Aarh. f. Chr. Æ. fornyede den skeptiske Retning, som tidligere var repræsenteret af Pyrrhon og det nyere Akademi, og tilstræbte den mest ubegrænsede Tvivl. Al vor Erkjendelse er relativ, en sikker Viden er uopnaaelig; derfor maa man altid holde sin Dom tilbage; og selv denne Sætning maa ikke opfattes som en Paastand, men kun som Skeptikerens Angivelse af hans egen indre Tilstand. I Kampen mod al positiv Viden vil Æ. ikke engang benævne sin Philosophi som en Lære eller Skole, men kun som en „Retning". Det praktiske Formaal for denne Skepsis er den urokkelige Sindsro (Ataraxi), som skal fremkomme, naar vi give Afkald paa al sikker Viden og forholde os ligegyldige over for Tingene. Sine Hovedargumenter ordnede Æ. i 10 saakaldte „Troper", hvorved han haabede at undergrave al indbildt positiv Viden. I øvrigt satte Æ. sin Skepsis i Forbindelse med Heraklits Physik. Den skeptiske Grundtanke, at der synes at tilkomme enhver Ting modsatte Bestemmelser, mente han lod sig begribe af Heraklits Lære om alle Tings Strømning, af det ene og samme Urvæsens rastløse Overgang fra den ene Form til den anden. Med denne Tilslutning til Heraklit staar imidlertid Æ. inden for den senere skeptiske Skole ganske ene.

Æōler, en af de græske Stammer, som udledede sin Herkomst fra Hellens Søn Æolos, udbredte sig fra deres oprindelige Fædreland Thessalien især over det vestlige Grækenland, hvor de kaldtes Bøoter, Lokrer, Pholier, Ætoler, og derfra, gjennem flere Udvandringer i det 11te Aarh. f. Chr., til Lilleasiens Vestkyst, hvor de anlagde Stæderne Smyrna, Kyme, Mitylene paa Lesbos o. fl.

Æōliske Øer er Oldtidens Navn paa de **liparisko Øer** (s. næste A.).

Æolos [ā] hed 1) i den græsk-romerske Mythol. Vindenes Gud. Hos Homer bor han paa en Ø i Middelhavet (deraf Navnet **æoliske Øer**); de senere Digtere udsmykkede og forandrede Mythen om ham paa flere Maader. 2) i Sagnhistorien Hellens Søn, Stamfader for den æoliske Stamme, s. Hellenere.

Æolsharpe [ā] ell. Vindharpe, et Strængeinstrument, der bestaar af en 3—6 Fod lang, 8—14 Tommer bred og 3—6 Tommer dyb Kasse af tyndt Grantræ. Over den ene af Fladerne spændes 10—12 Tarmstrænge, der alle stemmes i Enklang. Naar Instrumentet udsættes for Vinden, tone Strængene først i Enklang, men efterhaanden komme Aliqvottonerne ogsaa frem, og der udvikler sig en behagelig Vexling af harmoniske Samklange og diatoniske Tonefølger i mildt tiltagende og aftagende Klangstyrke, som minde om Virkningen af et fjernt Chor. Den nuværende Form for Instrumentet skyldes væsentlig Jesuiten A. Kircher (f. 1602, d. 1680), men allerede Talmudisterne berette, at Davids Harpe (Kinnor) klang ved Midnat, naar Nordenvinden berørte dens Strænge.

Æqvatiōn, s. Ligning.

Æqvātor, en Storcirkel, dels paa Himlen, dels paa Jorden, betragtet som en Kugle. En Plan igjennem Jorden, lodret paa Axen, kaldes Æ.s Plan og skærer Himmelkuglen i Himlens Æ. En Stjærne i Æ. gjennemløber den ene Halvdel af sin daglige Bane over, den anden under Horizonten; naar Solen er i Æ., ere derfor Dag og Nat lige lange. Storcirkler, som ere vinkelrette paa Æ., kaldes **Declinations-** eller **Timecirkler**. Æ. benyttes til Bestemmelsen af en Stjærnes Sted paa Himlen; dette sker ved to Coordinater, **Declination** og **Rectascension**. Declinationen er Stjærnens lodrette Afstand fra Æ., en Del af den gjennem Stjærnen gaaende Declinationscirkel; den er enten nordlig eller sydlig. Rectascensionen (ascensio recta) er denne Declinationscirkels Afstand fra Foraarsjævndøgnspunktet, maalt paa Æ.; den regnes mod Øst og udtrykkes enten i Grader eller i Timer, idet 15 Grader er ensgjældende med 1 Time. Den Linje, hvori en Plan igjennem Jordens Centrum, vinkelret paa Axen, skærer Jordens Overflade, kaldes Jordens Æ. Beboerne af denne have Himlens Æ. i Zenith og siges derfor at bo **under** Æ. (under Linjen). For dem er enhver Stjærne lige lang Tid over og under Horizonten og derfor Dag og Nat lige lange hele Aaret igjennem. De paa Æ. vinkelrette Storcirkler kaldes Meridianer. Jor-

dens Æ. benyttes til at bestemme et Steds Beliggenhed paa Jordens Overflade, idet Jorden betragtes som en Kugle; dette sker ved Bredde og Længde. Stedets Bredde er Perpendikulæren fra Stedet paa Æ., altsaa et Stykke af Stedets Meridian, udtrykt i Grader, og er enten sydlig eller nordlig. Længden er Afstanden imellem Stedets Meridian og den første Meridian, maalt paa Æ., enten i Grader eller i Timer, s. Længde. Æ.s Højde, den Bue af Meridianen, som ligger mellem Æ. og Horizonten, er Complement til Polhøjden.

Æqvatoriälet, det parallaktiske Instrument, kan anvendes til Bestemmelse af en Stjernes Declination og Rectascension. Det bestaar af en Kikkert, som kan bevæges dels om en med Verdensaxen parallel, dels om en derpaa vinkelret, bevægelig Axe. Drejningens Størrelse maales ved to Cirkler, den ene parallel med Æqvator, hvorved Rectascensionen maales, den anden, bevægelig, parallel med Verdensaxen, hvorved Declinationen maales. Den angivne Opstilling gjør det muligt at følge en Stjerne under dens daglige Bevægelse; Instrumentet er derfor ogsaa hyppigst forbundet med et Urværk, som kan dreje Kikkerten om den førstnævnte Axe.

Æqvatoriälstrøm, s. Strøm.

Æqver [ǣ], et lille italisk Folk i Bjergegnene ved øvre Anio, som sammen med Volskerne længe førte forbitrede Krige mod det romersk-latinske Forbund; Æ.s Betydning svækkedes ved, at Romernes Forbund med Hernicerne (486 f. Chr.) ganske adskilte Æ. fra deres Forbundsfæller Volskerne, og i Løbet af det følgende Aarhundrede bleve Æ. efterhaanden undertvungne. Den Del af Æ., som længe beholdt municipal Selvstændighed, kaldte Romerne Æquiculi.

Æqvinöctium, Æqvinoctiälpunkter, s. Jevndøgn, Jevndøgnspunkter.

Æqvivalënt, Ligeværd, Erstatning af samme Værdi som det tabte, bruges i Chemien i en særlig Betydning. Af Art. Atomicitet vil det ses, at et Grundstofsatom kan forbinde sig med eller træde i Stedet for ēt eller flere Brint- eller Chloratomer, og at det saaledes kan udføre samme chemiske Function som (æqvivalere) ēt eller flere Brint- eller Chloratomer. Saaledes er Kvælstofatomet N = 14 trivalent, kan forbinde sig med eller træde i Stedet for 3 Brintatomer; Kobberatomet Cu = 63,4 kan efter Omstændighederne træde i Stedet for (æqvivalere) 1 eller 2 Brintatomer. Derfor siger man, at Kvælstofatomet er æqvivalent med 3, Kobberatomet efter Omstændighederne æqvivalent med 1 eller 2 Brintatomer og kalder derfor $\frac{1}{3}$ N = $4\frac{2}{3}$ Vægtd. Kvælstof 1 Æqvivalent Kvælstof og efter Omstændighederne 63,4 eller $\frac{1}{2}$.63,4 = 31,75 Vægtd. Kobber for 1 Æqvivalent Kobber. Metallernes Æ. kunne bestemmes ved Elektrolyse i Følge Faradays elektrolytiske Lov, som udtaler, at naar samme elektriske Strøm ledes igjennem et Voltameter og en Metalsaltopløsning, saa udskilles for hver Vægtdel Brint i Voltametret 1 Æ. Metal af Metalsaltopløsningen. Men i en noget tilbageliggende Tid troede man at kunne undgaa Hypothesen om Atomer og blot holde sig til de Tal, som angive de Forhold, hvori Grundstofferne forene sig indbyrdes, og kaldte da disse Tal (der findes i Art. Atom som ældre Atomtal) i Stedet for Forholdstal ell. lign. Æqvivalenttal, skjønt mange af dem aldeles ikke udtrykke æqvivalente Vægtmængder. Anvendelsen af Æqvivalenttal i denne Betydning er nu forladt.

Æra [ǣ], Rækkefølge af Aar fra et bestemt Udgangspunkt (Epoche); Tidsregning. De i forskjellige Æ. benyttede Aar ere hyppigst uoverensstemmende, Solaar, Maaneaar eller en Combination af begge, hvorved Overførelsen af en Begivenhed fra en Æ. til en anden ofte bliver meget vanskelig. De vigtigste endnu benyttede ere følgende: 1) fra Verdens (Menneskets) Skabelse. Der findes over 100 forskjellige Angivelser, som variere indtil over 2,000 Aar fra hverandre; Rabbi Hillel Hanassi i Begyndelsen af det 4de Aarh. henførte den til Aaret 3761 f. Chr.; siden det 11te Aarh. har denne Beregningsmaade været i Brug hos Jøderne. Samme Udgangspunkt havde den byzantinske Æ., hvis Epoche sattes til 5508 f. Chr.; den benyttedes i det byzantinske Rige og indtil den nyeste Tid hos Albanere, Serber, Nygræker, i Rusland til Aar 1700, da Peter d. store indførte den christelige Æ. 2) Fra Christi Fødsel; denne Tidsregning er først begyndt af den romerske Abbed Dionysius Exiguus i Begyndelsen af det 6te Aarh. Allerede i Midten af samme Aarh. var den i kirkelig Brug i Rom; i det 8de Aarh. bidrog Bedas Skrifter meget til dens Udbredelse. Carl d. store er den første Regent, der har benyttet den i Edicter og Diplomer; fra det 10de Aarh. blev den almindelig udbredt i Frankrig og Tyskland, snart efter hos andre christne Nationer. Derimod er den Skik, at anvende den ogsaa paa Begivenheder før Christi Fødsel, først opstaaet i den nyere Tid; i denne Henseende maa mærkes, at Aarstallet 0 ikke forekommer, idet Aar 1 e. Chr. følger umiddelbart efter Aar 1 f. Chr. Det er i øvrigt oplyst, at Dionysius har fejlet noget i Bestemmelsen af Epochen for den christelige Æ., idet Christus er født mindst 4 Aar før dennes Begyndelse. 3) Fra Hedschra, Muhameds Flugt fra Mekka til Medina, 15 Juli 622. Denne Æ. regnes efter Maaneaar; den indførtes hos Araberne af Kalifen Omar og er nu i Brug hos muhammedanske Nationer. 4) Om den singhalesiske Æ. fra Buddha Sakyamunis Død s. under Buddha. — Af Tidsregninger, som ikke længere ere i Brug, kunne nævnes Grækernes efter Olympiader (s. d. A.), Romernes fra Staden Roms Anlæggelse (ab urbe condita), der i Almindel. sættes til Aar 753 f. Chr. (Æ. Varroniana); den seleukidiske fra Efteraaret 312, anvendt af Jøderne indtil ind i det 11te Aarh.; den franske Republiks fra 22 Sept. 1792, indført 5 Oct. 1793, afskaffet af Napoleon I 1 Jan. 1806.

Ærärium, lat., Statkammer. I Rom var Statens Statkammer anbragt i den bageste Del af Saturnustemplet og stod under Opsyn af Quæstorerne. I Kejsertiden var det vel adskilt fra Kejserens Privatkasse, fiscus, og forvaltedes formelt af Senatet, men var i Virkeligheden fuldstændig afhængigt af Kejseren. Til

Bestridelse af militære Udgifter indrettede Augustus et m. militäre.

Ærboe, Rasmus, f. 1685 i Svendborg, Student 1705 fra Næstved, tog theolog. Attestats 1709, fulgte s. A. som Privatsecretær med Just Juel paa dennes Sendelse til Rusland, hvorfra han 1712 vendte tilbage. 1713 sendtes han af den danske Regering som Courer til den russiske Czar paa en aaben Baad over Østersøen. Til Belønning for denne dovelige Fart blev han 1714 Notarius publicus i Kjøbenhavn. D. 1744. Han er mærkelig som Forfatter til en Autobiographi (udg. 1862 og 1889), der bl. a. viser, hvilken Nød en fattig Skoledreng og Student den Gang maatte døje, giver en Fremstilling af, hvormange Gjenvordigheder der overhovedet kunde møde en uheldig stillet, men energisk fremstræbende Person, og livlig skildrer Forholdene i Rusland.

Ærefornærmelse, s. Injurie. **Ærerørige Ord** var i den danske Lovgivning tidligere en almindelig Betegnelse for de grovere og derfor med højere Straf belagte verbale Injurier (de, der, som det ogsaa kaldtes, angik en Persons **Ære og Lempe**, d. e. indeholdt Sigtelser for Handlinger, der vilde gjøre ham uværdig til hans Medborgeres Agtelse), hvorimod de mindre grove kaldtes utilbørlige Ord.

Ærenpris (Veronica), en Slægt af de maskeblomstredes Familie med hjulbannet, lidt uregelmæssig, firdelt Krone, 2 Støvdragere og modsatte Blade. Det er for største Delen smaa, urteagtige Planter med blaa, let affaldende Kroner, af hvilke en Del Arter forekomme hyppig hos os.

Ære perennius, lat., varigere end Ertz.

Æresborger kaldes den Person, der, skjønt han ikke er i Besiddelse af de Egenskaber, som efter Lovgivningen udfordres til at være Borger i en Stat eller Commune, som en Æresbevisning optages i denne Stilling, hvilket dog i Almindelighed hverken medfører borgerlige Rettigheder eller Forpligtelser for ham.

Æreslegionen, fransk Orden, indstiftet 19 Maj 1802 af Napoleon Bonaparte, og siden 1830 Frankrigs eneste. Den har 5 Klasser: Riddere, Officerer, Commandeurer, Storofficerer og Storkors; de førstes Tal er ubestemt; af de andre Klasser bør der kun være henholdsvis 4,000, 1,000, 200 og 80 foruden Udlændinger. Der gives — dog ikke til alle Medlemmer — en Aarpenge af fra 250 til 3,000 Frcs. Ordenstegnet er et femarmet Kors, for Ridderne af Sølv, for de højere Klasser af Guld; paa den ene Side stod oprindelig Napoleon I.s Billede, 1815—48 Henrik IV.s og staar nu siden 1870 Republikens, paa den anden Side to trefarvede Faner og Æ.s Valgsprog Honneur et Patrie. Det bæres i rødt Baand. Da Tallet paa Æ.s Medlemmer 1852 langt havde overskredet, hvad der var fastsat, blev det bebudet, at der kun skulde ske en ny Udnævnelse for hver to Medlemmer, som afgik. Men det overholdtes ikke, og ved Udgangen af 1872 var der 807 Storofficerer, 1,585 Commandeurer, 8,876 Officerer og 58,336 Riddere. En Lov fra 1873 gjenoptog Regelen fra 1852, og Tallet bragtes nu i 6 Aar ned fra 69,000 til 56,000. Men senere har man dels mildnet Indskrænkningen, dels fraveget den under særlige Paaskud, og Tallet var 1888 baade for Commandeurer og Officerer langt over det fastsatte, nemlig omtr. 1,300 og 6,500.

Æresoprejsning. Efter en dansk Lov af 1868 og en norsk af 1883 kan en for en Forbrydelse dømt Person, som senere har ført en ulastelig Vandel, efter flere eller færre Aars Forløb erholde Æ. og gjenvinder da de statsborgerlige og andre særlige Rettigheder, som han paa Grund af Forbrydelsen havde tabt.

Æresstraffe, s. Straf.

Æretræ, d. s. s. Valbirk, s. Løn. Den bekjendte, hyppig misforstaaede Sætning „Æren er det fejreste (d. e. fagreste) Træ i Skoven" angaar Æ.

Ærfugl, **Æfugl**, norsk, d. s. s. Ederfugl.

Ærke (af gr. ἀρχι, lat. archi, som angiver en Begyndelse, Anførsel) betegner i Sammensætninger det første og ypperste i sit Slags.

Ærkebiskop (Archiepiscopus), en Kirkefyrste, som ikke alene selv er Biskop i et eget Diœces (**Ærkestift**, **Ærkebispedømme**), men tillige udøver en overordnet Myndighed over flere Biskopper i andre Diœceser. Indbegrebet af de Diœceser, over hvilke en Æ.s Overopsigt strækker sig, kaldes Eparchi eller Kirkeprovins og de under hans Forsæde holdte Kirkeforsamlinger Provinsialsynoder. I Romerkirken ere Æ. efter Cardinalerne de øverste Medlemmer af Hierarchiet. Deres Valg foregaar paa samme Vis som Biskoppernes og kræver saa vel Pavens som Landsherrens Stadfæstelse. Æ. fremgik af Metropolitanforfatningen i den ældste christne Kirke, ved hvilken Biskopperne af en større romersk Provins fandt et fælles Enhedspunkt i Metropolis, hvorfor oprindelig Æ. og Metropolit vare ensbetydende. Blandt Metropoliterne hævede Biskopperne i Jerusalem, Antiochia, Alexandria og Rom sig til en overordnet Rang og kaldtes Patriarcher; dog foretrak den romerske Biskop Titlen af Pave. I Middelalderen bleve Æ. Pavernes nærmeste Befuldmægtigede, og nogle af dem fik Titlen „bestandige Vicarer" eller „den romerske Stols fødte Legater". I Frankrig indtog Æ. af Reims den mest fremragende Stilling, i England Æ. af Canterbury, som længe søgte at hævde en temmelig uafhængig Stilling, indtil Paven 735 oprettede Ærkebispestolen i York. I Italien bevarede Æ. af Ravenna, Milano og Aquileia deres autokephale Stilling, indtil det 861 lykkedes Pave Nikolaus I at bøje dem. I Tyskland indtog Æ. af Mainz længe den højeste Rang som den tyske Kirkes Primas; senere beholdt han tillige med Æ. af Trier og Köln den første Plads blandt Kurfyrsterne. 881 blev Ansgar udnævnt til Æ. af Hamborg med alle de nordlige Lande til Diœces; 864 blev Hamborg forenet med Bremen til ét Ærkestift Hamborg-Bremen, der bevarede Overhøjheden over samtlige nordiske Lande, indtil der 1104 oprettedes et Ærkebispedømme i Lund over de tre nordiske Rigers Kirke. Allerede 1152 fik dog Norge sin egen Æ. i Nidaros og 1164 Sverige sin i Upsala, over hvilken sidste Æ. i Lund bevarede Primatet indtil Reformationen. I Sverige bibeholdt man ved Reformationens Indførelse Navnet Æ., men den

store Magt, der knyttede sig dertil, blev tilintetgjort. Ved Valget af en Æ. i Sverige stemme alle Rigets Consistorier og Upsala Stifts Præsteskab. De tre Candidater, som have flest Stemmer, blive bragte i Forslag, og Kongen vælger da en af dem. I den bispelige Kirke i England har Titlen Æ. ogsaa vedligeholdt sig, og Æ. af Canterbury er hele Englands Primas.

Ærkecapellan kaldtes den Prælat, der stod i Spidsen for det med en talrig Hofklerus forsynede Hofcapel, som hørte til den frankiske Konges Hoflejr. Æ. var i Regelen den mest ansete og indflydelsesrige Prælat i Riget.

Ærkedegn, s. Archidiakon.

Ærkeembeder, „Erzämter", kaldtes under Tysklands Lensforfatning i Middelalderen de store Hof- og Kronembeder, der første Gang fremtræde ved Otto I.s Kroning i Aachen 936, og som siden beklædtes af Fyrster eller høje Adelige, der ved dette personlige Tjenesteforhold ansaas for at hæves i Rang og Værdighed over deres Lige. De vare Forstanderne for Kejserens indre Husvæsen (Camerarius, Kämmerer, jvfr. Major domus, High-Stewart), for hans Køkken (Dapifer, Truchsess, jvfr. Drost, Seneschal), for hans Kjælder (Cellarius, Schenk) og for hans Stald (Comes stabuli, Connétable, Marschall). Disse Embeder bleve efterhaanden arvelige i visse Rigslen, Arveembeder; saaledes kom Embedet som Erztruchsess til at paahvile Rhinpfalz, som Erzmarschall Hertugdømmet Sachsen, som Erzkämmerer Mark Brandenburg og som Erzschenk Böhmen. Ærkebiskoppen af Mainz var Ærkekansler for Tyskland, Ærkeb. af Trier for Arelat og Ærkeb. af Köln for Italien. Under Carl IV fik Besidderne af de 3 gejstlige og 4 verdslige Æ. Ret til at vælge den tyske Konge, s. Kurfyrster. Ærketruchsess-Embedet gik i Begyndelsen af Trediveaarskrigen tillige med Kurværdigheden over til Bayern, hvorpaa der ved den westfalske Fred blev oprettet en ottende Kurværdighed med Ærkeskatmesterembedet for Pfalz, og senere foregik flere andre Forandringer med Æ.

Ærkeengle kaldes de øverste blandt Englene. I Bibelen omtales tre: Gabriel, Raphael og Michael.

Ærkehertug, en Titel, som Hertugerne af Østerrig i Middelalderen undertiden tiltog sig, og som siden i Følge en Bestemmelse af Kejser Frederik III 1453 har været Titlen for samtlige Prinser af det østerrigske Hus.

Ært (Pisum), Slægt af de ærteblomstredes Familie (s. Bælgplanter), omfatter etaarige Urter med ligefinnede Blade, hvis Axelblade ere større end Smaabladene, Endesmaabladet omdannet til en Slyngtraad. Graa Æ. (P. arvense) har violette Blomster og kantede, graagrønne, brunplettede Frø; forekommer almindelig baade dyrket og som Ukrudt. Gule Æ. (P. sativum) har hvide Blomster og kuglerunde, gule Frø; dyrkes. Æ. kræve en kraftig, helst af Naturen frugtbar Jordbund, hvorimod de ikke gjøre store Fordringer til Jordens Behandling. De taale at bringes i Jorden meget tidlig om Foraaret; men Udbyttet er temmelig usikkert og sjælden rigeligt (4—16 Fold); man er tilfreds med 7—8 Fold efter en Udsæd af 10—12 Skpr. pr. Td. Land, hvorfor Avlen er i Aftagende, hvad der især gjælder om de graa Æ., skjønt Æ. afgive en værdifuld Føde for Mennesker og Dyr.

Ærteholmene, s. Christiansø.

Ærtepølse anvendtes i den fransk-tyske Krig 1870—71 i betydelig Grad til de tyske Troppers Forplejning; det var en Blanding af Ærtemel, Oxefedt, Løg og Krydderier, fyldt i tarmlignende Hylstre af Pergamentpapir; for at bruges kogtes det og anrettedes som Suppe eller i fast Form. En Statsfabrik, i hvilken Blandingen tilvirkedes, leverede til nævnte Krig c. 10 Mill. Pd. Æ.

Ærtesten, Pisolith, en af kalkholdige Kilder afsat Kalksten, bestaar af sammenkittede, større og mindre, ærtelignende Kugler, hvis afrundede Form skyldes Vandets Bevægelse, og hvis indvendige Textur viser en skalformet Afsætning. Ved Carlsbad i Böhmen dannes Æ., den saakaldte Sprudelsten, af de derværende varme Kilder, som uagtet de kun indeholde henved ½ pCt. kulsur Kalk dog kunne afsætte 2,880 Pd. deraf daglig.

Ærtetræ (Caragana), Busk af de ærteblomstredes Familie, med finnede Blade og valsedannet Bælg, dyrkes som Prydbusk i vore Haver. Har hjemme i Syd-Rusland og Sibirien.

Ærø, dansk Ø i Østersøen, s. for Fyn, danner et Herred under Svendborg Amt, 1¼ □ M. med 12,229 I. (1890), hvoraf i Kjøbstaden Ærøskjøbing og Flækken Marstal 4,602. Øen deles ved en fra N. indskydende Bugt i en større, vestlig og en mindre, østlig Del, der oprindelig kun vare forbundne ved en smal Landstrimmel (Drejet), men Graastens Nor i Bugtens sydlige Del er nu udtørret og forvandlet til Agerland og Eng. Øen er et udmærket frugtbart Bakkeland, med Højder indtil 215 F., men savner ganske Skov. Den udgjør i gejstlig Henseende et Provsti med 6 Sogne, i verdslig Henseende en Jurisdiction og et Lægedistrict samt Svendborg Amts 7de Folketingskreds. Den er skyldsat for 1,433 Tdr. Hartk. Ager og Eng. Af dens hele Areal 15,306 Tdr. Ld. er den mindre Halvdel besaaet og beplantet, to Femtedele henligge som Græsmark og Fælleder og til Høslæt. — Æ. nævnes første Gang i Historien 1043, da Magnus d. gode her vandt en Søsejer over Svend Estridsøn. Den var i det 14de Aarh. i Drosten Laurits Jonsøns Besiddelse og kom, som det synes, c. 1386 til Hertug Gerhard af Sønderjylland, men 1410 erobrede Erik af Pommern Øen, som ogsaa ved Freden i Vordingborg 1435 blev under den danske Konge, men kun for nogle faa Aar derefter at overgives af det danske Rigsraad til Hertug Adolf (VIII) af Slesvig. Ved Slesvigs Delinger 1490 og 1544 hørte Æ. til den kongelige Del, men ved den nye Deling 1564 tilfaldt den Hertug Hans d. yngre og blev senere udstykket mellem de sønderborgske Linjer, indtil den nordborgske og plønske Del af Æ. 1730 og den glücksborgske 1749 ved Kjøb kom under Kronen. Ved Freden i Wien 1864 blev Æ. skilt fra det øvrige Hertugdømme Slesvig og forblev hos Danmark.

Ærøl, et ældre, provinsielt Udtryk, d. s. s. Gravøl, Gilde efter en Begravelse.

Ærøskjøbing, den eneste Kjøbstad paa Ærø, 3 M. s. v. for Svendborg paa Øens Østside. 1,499 J. (1890). Byens Hovederhverv er Søfart og Handel, der hovedsagelig drives paa Indlandet. Ved Toldstedet vare 1888 hjemmehørende 111 Baade under 4 Tons og 42 Fartøjer af 2,508 Tons Drægtighed. Af industrielle Anlæg er her et Skibsbyggeri, en Savmølle og en Fabrik for Centrifugalpumper. Øvrigheden er en Borgemester, der tillige er Byfoged samt Herredsfoged og Skriver i Landbodistrictet. Havnens Dybde er 12 F. Telegraphstation. Spare- og Laanekasser. — Æ. kaldtes fordum simpelt hen **Kjøbing**, som Almuen endnu kalder den i daglig Tale. Dens Alder er ubekjendt. Under Hertugdømmernes Deling tilhørte Byen Hertugerne af Glücksborg, men kom 1749 under den danske Konge. Anders Arrebo er f. i Æ.

Æschines [ēski], berømt attisk Taler, f. c. 390 f. Chr., var af ringe Byrd og fik med Møje Borgerret. Til sit Kald uddannede han sig ved at slutte sig til ansete Talere og tjene dem som Skriver; ogsaa som Skuespiller forsøgte han sig, men uden Held. Først i en moden Alder optraadte han som Taler. 347 deltog han tillige med Demosthenes i Fredsunderhandlingerne med Philip, der ved sin kloge og vindende Optræden drog ham over paa det makedoniske Parti. Da han senere som Medlem af et andet Gesandtskab, der skulde tilvejebringe den endelige Fred, ved at trække Tiden ud havde begunstiget Philips Planer, anklagede Demosthenes og Timarchos ham for Højforræderi, en Klage, der dog foreløbig blev afvendt ved en Modklage fra Æ.s Side mod Timarchos (343). Den (endnu bevarede) Tale, han holdt i denne Sag, bragte ham Sejren, men bevirkede et bittert, for Hellas skæbnesvangert Fjendskab mellem ham og Demosthenes. Efter at Æ. som attisk Udsending i Amphiktyonraadet havde begunstiget Philip, gjenoptog Demosthenes sin Klage (342). Til denne Sag hører Æ.s anden bevarede Tale *περὶ τῆς παραπρεσβείας*. Sagens Udfald er ikke bekjendt, og nogle antage, at Demosthenes og Æ.s Taler i denne Sag ikke ere blevne holdte, men kun udgivne som Stridsskrifter. Som Udsending i Delphi 339 foranledigede Æ., at Amphiktyonerne begyndte Krig mod den lokriske Stad Amphissa og at Philip snart som Amphiktyonernes Feltherre fik Lejlighed til at komme ind i det egentlige Grækenland, hvis Frihed han tilintetgjorde i Slaget ved Chæronea 338. Da Ktesiphon foreslog, at Demosthenes for sine Fortjenester af Fædrelandet skulde hædres med en Guldkrans, anklagede Æ. ham. Sagen blev imidlertid forhalet, og først Aar 330 holdt Æ. sin Tale mod Ktesiphon (den 3dje Tale). Denne fortrinlige Tale, der i Realiteten er rettet mod Demosthenes, og imod hvilken Demosthenes holdt sin Tale „om Kransen“, skaffede ikke Æ. Sejren, ja end ikke Femtedelen af Dommernes Stemmer. Han drog nedbøjet af Sorg til Rhodos, hvor han stiftede en Rhetorskole, der søgte at holde Middelvejen mellem den strænge, forstandsmæssige attiske Veltalenhed og den asiatiske, der mere var beregnet paa at vække Stemning. Han døde i en høj Alder paa Rhodos. — En anden Æ., Discipel af Sokrates, var Forfatter til syv philosophiske Dialoger. Om de tre Dialoger, der gaa under hans Navn, ere af ham, er tvivlsomt.

Æschylos [ēsky], berømt græsk Tragiker, f. i Eleusis i Attika 525 f. Chr., deltog som Kriger i sit Fædrelands Kampe (ved Marathon, Salamis osv.) mod Perserne og døde paa Sicilien som Gjæst hos Kong Hieron i Syrakus 456. Æ. gjorde Dialogen til den væsentligste Del af Tragedien, hvilket Choret hidtil havde været, lod 2 og senere efter Sophokles's Exempel 3 Skuespillere optræde paa Scenen, medens der før kun havde været 1, og indførte Brugen af Masker, Kothurner og lange Klæder. Han skal have forfattet over 70 Tragedier, af hvilke vi have 7 tilbage, deriblandt den eneste bevarede Trilogi Agamemnon, Choephoroi og Eumenides. I tragisk Storhed og Kraft, Højhed og Styrke er Æ. næppe overtruffen af nogen.

Æsculäpius, s. Asklepios.

Æsculin, et i Vand opløseligt, farveløst, krystallinsk, meget bittert, kvælstoffrit Glykosid, som kan vindes af Hestekastaniens Bark, og som udmærker sig ved sin pragtfulde Fluorescens.

Æselet (Equus asinus) hører til Hesteslægten og afviger fra den ægte Hest især ved de længere Øren og den mere koagtige Hale; ogsaa er Hovedet større, Halsen tykkere, Manken kortere osv. Det tamme Æ.s Farve er i Reglen graa med en sort Stribe ned ad Ryggen og en anden Stribe paa tvars over Skulderne. Dets Stemme er et hæsligt Skrig, meget forskjelligt fra Hestens Vrinsken. Udholdenhed, Nøjsomhed og Taalmodighed ere Æ.s Hoveddyder, hvorimod det i Livlighed, Lærvillighed, Mod og Styrke staar tilbage for Hesten; Følgen af dette Naturel har været, at man har behandlet det ilde, givet det den sletteste Kost, den haardeste Behandling og det strængeste Arbejde. Dets sikre Fod gjør det især anvendeligt som Lastdyr i Bjærgegne. Hvor det plejes godt, er det et smukt, letbygget, smækkert Dyr, der forener en stolt Holdning med smukke Bevægelser, Billighed, Udholdenhed og Styrke. De bedste Racer ere de arabiske og ægyptiske Æ.; derefter komme de italienske, spanske og græske Æ., men nord for Alperne taber Æ. hine Fortrin, eftersom det mindre godt end Hesten taaler Kulde og Fugtighed, og er i den Grad vanartet og fortrykt ved haard Behandling og mager Kost, at Æ. er blevet Sindbilledet paa Enfoldighed, Phlegma, Dovenskab og Halsstarrighed. Føllene ere dog ret muntre. Det er sandsynligt, at de i Abessinien og Nordafrika forekommende **vilde Æ.** ikke ere forvildede Æ., der nedstamme fra tamme, men at de tvært imod repræsentere Æ.s Stamform. De vilde Æ. eller „**Halvæsler**“, som bebo de syriske og persiske Ørkener, Egnen syd og øst for Aralsøen og det kaspiske Hav, Indnslandet Katsch, Højasiens Stepper, Tibet, Ørkenen Gobi, Mongoliet osv., og som ere bekjendte under forskjellige Navne (Kulan

Dschigatai, Gorkur, Kiang), ere maaske kun Former af én Art (E. hemionus, onager, hemippus osv.). De skildres som smukke, overordentlig hurtige og sky Dyr, i Alm. isabellagraa, hvide paa Bugen, med en brun eller sort Manke og en hvidt indfattet Rygstribe af samme Farve, som ofte krydses af en Skulderstribe. Undertiden vise Benene, ligesom hos det afrikanske Vildæsel, Spor til Tværstriber, der minde om Tigerhestenes Tegning. De leve i Flokke, anførte af en gammel Hingst, ynde især Saltarter og drikke hellere salt end ferskt Vand. De jages især for Kjødets Skyld, men det er overmaade vanskeligt at komme dem nær paa Grund af deres Sansers Skarphed og deres Bens Hurtighed. Jvfr. Muldyr og Mulæsel.

Æselhoved kaldes til Søs en Træklods med to udskaarne Huller, det ene firkantet, det andet rundt. Det firkantede Hul passer over en tilsvarende Tap paa Toppen af Masten, Stangen eller Bovsprydet, og igjennem det runde Hul ved Siden vises Stangen oven over. De Øjebolte, som findes paa Siderne af Æ., kaldes Æselører. Æ. kan ogsaa forfærdiges af Jern.

Æselsagurk (Ecballium agreste), en i Middelhavslandene hjemmehørende Plante af Agurkfamilien med aflange Frugter af stærkt purgative Egenskaber; ved Modenheden løsne disse sig fra Stilken og springe derpaa pludselig op ved Grunden, saa at Indholdet sprøjtes ud. I Modsætning til de andre Planter af Agurkfamilien mangler den Slyngtraade og er ikke klatrende.

Æseviger kaldes i Vestjylland de Kvinder, som hjælpe med ved Fiskeriet ved at sætte Madding (at æse) paa Krogene.

Æsopos, græsk Fabeldigter, skal have levet i 6te Aarh. f. Chr. samtidig med de syv vise og efter meget usikre Sagn have været en frygisk Slave, senere Kong Krøsos's Fortrolige og af Præsterne i Delphi være bleven nedstyrtet fra en Klippe. Han blev ved sine Fabler, der allerede omtales af Platon, Stifter af en egen Digtart, æsopiske Fabler, hvis Opgave det er, ved Fortællinger om Dyr osv. at indskærpe Lærdomme og Leveregler. Demetrios Phalerens skal først have ladet Æ.s Fabler samle; siden foranstaltede Babrios (s. d. A.) en Samling af dem, endelig Munken Maximus Planudes i det 14de Aarh. Disse Samlinger ere senere forøgede ved Hjælp af forskjellige Haandskrifter.

Æsthetik er Videnskaben om det skjønne i dets Fremtræden i Naturen og i Kunsten. Navnet er indført af Baumgarten («Æsthetica», 2 Bd., 1750—59). De gamle havde ingen egentlig æsthetisk Videnskab; det skjønne faldt for dem sammen med det ideale, i sig fuldendte og harmoniske, og Æ. blev derfor en Del af Metaphysiken eller af Ethiken. Dog har Aristoteles forfattet en Afhandling om Poesien (hvoraf dog kun Afsnittet om Tragedien er bevaret), der hører til det ypperste, der er skrevet om dette Emne. I nyere Tid opfattede Baumgarten, ligesom Leibniz og Wolf, Anskuelsen af det skjønne som en lavere og ufuldkomnere Form for Tanken om det sande. Kant var den første, der skarpt sondrede mellem det skjønne (i dets dobbelte Form: det skjønne i snævrere Betydning og det ophøjede) paa den ene Side, det sande, det gode, det nyttige, det behagelige paa den anden Side. Schelling viste, at i den kunstneriske Opfattelse, i det kunstneriske Geni og i Kunstværket fremtræder der en Harmoni mellem Kræfter, der røre sig i al Tilværelse, men som uden for Kunsten kun ufuldkomment gaa sammen til Enhed (navnlig Naturens ubevidste Nødvendighed og Aandens bevidste Frihed). Hegel saa Kunsten paa dens forskjellige Stadier og under dens forskjellige Former som Aabenbaring af det absolutes Ide og lagde i sin Æsthetik Vægten paa Kunstværkernes Ideindhold. Vischer udviklede den hegelske Æsthetik videre til en Lære om det skjønne i Naturen, i Phantasien og i Kunsten. I Modsætning til den hegelske Æsthetik lagde Herbart og hans Skole (Zeising, Zimmermann) Hovedvægten paa de elementære Former og Proportioner, der vække det æsthetiske Velbehag, og mene, at naar et Kunstværk behager ved sin Ides Værd og Betydning, er det i sig selv ikke noget æsthetisk Velbehag. Over for Hegels *speculative* og Herbarts *formelle* Æ. træder i vor Tid den *realistiske* Æ., hvis betydeligste Repræsentant er Taine, der ser det som Kunstens Maal at fremstille en eller anden væsentlig Charakter mere fuldstændig og mere klart, end de virkelige Gjenstande gjøre det, og betragter det Kunstværk som det højeste, hvis Charakter er saa væsentlig og saa mærkelig som muligt og er fremstillet saa fremherskende som muligt. I den nyeste Tid er der, især af Fechner („Vorschule der Aesthetik", 1876), lagt Grunden til en *experimental* Undersøgelse af den æsthetiske Lystfølelses Betingelser.

Æther [ǟ], $(C_2H_5)_2O$, Æthylilte, Æthylæther, Svovlæther, Naphtha, Naphtha vitrioli, er en farveløs, tyndflydende, stærkt lysbrydende Vædske af ejendommelig gjennemtrængende Lugt og Smag. Dens Vægtfylde er 0,736; den koger ved 35°. Den brænder med stærkt sodende Flamme (en Blanding af Ætherdamp og Luft exploderer) og er yderst brandfarlig, idet dens Damp tændes, naar Vædsken endnu er i nogen Afstand fra en Flamme. Ætherdamp virker, indaandet, anæsthetisk (s. d. A.). Den opløser enkelte Salte (som Guldchlorid, Kviksølvchlorid o. fl.), Phosphor, Svovl, Brom, Jod, fremdeles Fedtstoffer, Olier, enkelte Alkaloider (f. Ex. Chinin) og en Mængde andre organiske Legemer. Med Vinaand kan den blandes i alle Forhold (jvfr. Hoffmannsdraaber, Campherdraaber). Vand opløser en dog ikke stor Mængde Æ. og tiltager derved $\frac{1}{10}$ i Rumfang; Æ. opløser ogsaa en ringe Mængde Vand. Men i det hele skille Æ. og Vand sig efter Sammenrystning og danne to særskilte Lag. Æ. dannes paa flere Maader, der have megen theoretisk Interesse, men i Praxis fremstilles Æ. altid ved at blande 5 Vægtdele Vinaand paa 90 pCt. Tralles med 9 Vægtdele conc. Svovlsyre. Man ophæder Blandingen til Kogning og lader bestandig mere Vinaand flyde til, saa at Vædsken stadig har en Temp. af c. 140°. (Ved lavere Temperatur overdestillerer nemlig

tillige Vinaand, ved højere dannes Æthylen). Herved spaltes nu Vinaanden til Æ. og Vand, som samtidig destillere over: $2\,C_2H_5OH = (C_2H_5)_2O + H_2O$; dog holdes en stor Del af Vandet tilbage af Svovlsyren; derfor bliver denne stadig mere fortyndet, og naar man har ladet 30 til 40 Vægtdele Vinaand flyde til, er den bleven saa fortyndet, at den ikke mere kan spalte Vinaanden. Ætherdannelsen har voldet tidligere chemiske Theorier meget Bryderi. Nu synes Sagen temmelig simpel, idet der først dannes Vand og Æthylsvovlsyre: $C_2H_5.OH + H_2SO_4 = H_2O + (C_2H_5)HSO_4$, og denne dernæst omsætter sig med mere Alkohol til Svovlsyre og Æther: $C_2H_5HSO_4 + C_2H_5OH = H_2SO_4 + C_2H_5O.C_2H_5$. Den dannede Svovlsyre frembringer nu paa ny Æthylsvovlsyre med en ny Mængde Vinaand osv. For at rense Æ. for Vand, Svovlsyrling, Vinaand underkastes den forskjellige Processer. Fuldt vandfri faas den kun ved Henstand med Natrium og Destillation. I mere udvidet Betydning betyder Æ. et Anhydrid af en Alkohol. **Ætherarter**, sammensatte Æ., kunne opfattes som Syrer, hvis basiske Brint er erstattet af Alkoholradical, eller som Alkoholer, i hvis Hydroxylgrupper Brinten er erstattet af Syreradical, eller (bedst) som Anhydrider af Alkoholer og Syrer. Af den første Definition indses Muligheden af, at ikke al Syrens Brint erstattes af Alkoholradical. Dette kan dog kun indtræde ved flerbasiske Syrer; de saaledes dannede Æ. ere endnu til Dels Syrer (saakaldte Ætherſyrer eller sure sammensatte Æ.). Af den anden Definition indses Muligheden af, at i fleratomede Alkoholer ikke al Hydroxylgruppernes Brint erstattes af Syreradicalet; herved fremkomme de saakaldte basiske Ætherarter, som endnu til Dels ere Alkoholer. Er derimod al Syrens basiske Brint erstattet af Alkoholradical eller al Brint i Alkoholens Hydroxylgrupper af Syreradical, fremkomme de normale (neutrale) sammensatte Æ. Disse ere de hyppigste og de vigtigste; de ere sædvanlig flygtige uden Sønderdeling (jvfr. dog **Fedtstoffer**), medens de to andre Grupper sædvanlig sønderdeles ved Ophedning. Af den tredje Definition indses, at saadanne sammensatte Æ. maa kunne dannes ved Indvirkning af Syrer paa Alkoholen uden eller med samtidig Anvendelse af et vandsugende Middel (conc. Svovlsyre, luftformig Chlorbrinte) eller ved Indvirkning f. Ex. af et æthersvovls. Kalisalt eller en Chlorforbindelse af et Alkoholradical paa Syrens Kalisalt, idet herved Kalium og Alkoholradical ligefrem bytte Plads — eller i sjældne Tilfælde ved Indvirkning af Syreanhydridet paa Alkoholanhydridet (Ætheren) — alt i fuldstændig Overensstemmelse med Saltenes Dannelse. Ogsaa i Æ.s Sønderdeling vise de Analogi med Saltene, idet de ved Ophedning med Alkalier spaltes i den Alkohol og Alkalisaltet af den Syre, hvoraf de ere dannede. Mangfoldige Naturprodukter have ved den nyere Tids Undersøgelser vist sig at bestaa af sammensatte Æ., f. Ex. Fedtstoffer, Vox (til Dels), Spermacet og mange ætheriske Oljer. **Æthersvovlsyre** er i mere omfattende Betydning en Række sammensatte Ætherarter, der kunne opfattes som Svovlsyre, hvori Halvdelen af Brinten er erstattet af Alkoholradical, i mere indskrænket d. s. s. Æthylæthersvovlsyre ell. Æthylsvovlsyre, $C_2H_5.HSO_4$. De faas i Almindel. alle ved Indvirkning af Alkoholer paa Svovlsyrer (jvfr. **Æther**), Mætning af den derved fremkomne Vædske med kulsur Baryt, hvorved al den endnu tilstedeværende frie Svovlsyre udskilles som svovlsur Baryt, Filtrering fra denne og den i Overskud anvendte kulsure Baryt og Inddampning af Filtratet. Herved faas krystallisabelt æthersvovls. Baryt, og af denne kan Æ. frigjøres ved Tilsætning af den netop nødvendige Mængde Svovlsyre. Medens de æthersvovlsure Salte ere meget constante Forbindelser, der bl. a. benyttes meget til Fremstilling af sammensatte Ætherarter, sønderdeles Æ. i fri Tilstand sædvanlig temmelig let.

Æther [ā], et hypothetisk Stof, i Huygens's Theori om Lysets Natur Mediet for Lyssvingningerne, en for Sanserne ikke iagttagelig, elastisk Materie af overordentlig ringe Tæthed, som er udbredt over hele Verdensrummet og gjennemtrænger alle Legemer. Man har ment at finde Antagelsen af dette Stofs Tilstedeværelse bekræftet ved den Aftagelse i Omløbstid, som Enckes (s. d. A.) Komet viser, idet dette Phænomen netop vilde kunne foraarsages ved et modstaaende Medium; men man har endnu ikke kunnet constatere noget lignende ved andre Kometer. Planeterne skulde være for massive til, at Æ.s Modstand kunde mærkes paa deres Løb.

Æthērisk, hvad der har Ætherens Egenskaber; ogsaa overjordisk, himmelsk, fin og let. **Æ. Oljer**, d. s. s. flygtige Oljer, s. **Olje**.

Æthiōpere, d. e. de solbrændte, kaldte Grækerne og Romerne i den ældste Tid med et Fællesnavn de dem meget lidet bekjendte Folkslag — sorte eller dog med en mørkere Hudfarve —, som boede s. for Grænsen af den dem bekjendte Verden i Asien og det nordligste Afrika. Homer satte dem mod S. langs med Okeanos; siden brugte man Navnet Æthiopien især om Landet ved den øvre Nil, og denne Benævnelse paa Abessinien og de øvre Dele af det indre Afrika holdt sig Middelalderen igjennem. Det **æthiopiske Sprog** („Geez") kaldtes det til de semitiske hørende Sprog, som indtil det 14de Aarh. taltes i Abessinien, fremdeles er Kirke- og Skolesprog der og endnu lever i Dattersprogene Tigre og Tigriña; Amhara, det nuvær. Sprog mellem Takasse og Abay, er en Sidegren af Geez; man har i dette Oversættelser af Bibelen og en Del historiske Skrifter.

Æthiōpiske Hav, en ældre, nu sjælden anvendt Benævnelse for den sydlige Del af Atlanterhavet v. for Afrika.

Æthyl, C_2H_5, det sammensatte Radical i Vinaand og en stor Mængde deraf dannede Legemer. Det kan vel fremstilles i fri Tilstand (som en Luftart), nemlig ved Indvirkning af Jodæthyl paa Zink: $2(C_2H_5.I) + Zn = (C_2H_5)_2 + ZnI_2$; men ligesom Brintmoleculet indeholder 2 At. Brint, altsaa er H_2, saaledes er Æthylmoleculet $(C_2H_5)_2 = C_4H_{10}$ og kaldes derfor ogsaa Diæthyl. Æ.s Ilte er Æthyl-

æther $(C_2H_5)_2O$ (s. Æther), dets Hydrat Æthylalkohol, $C_2H_5.OH$, dets Jodid Jodæthyl $(C_2H_5)I$, dets Chlorid Chloræthyl (Saltæther), dets sure svovlsure Salt Æthersvovlsyre, $C_2H_5.HSO_4$, det normale svovlsure Salt $(C_2H_5)_2SO_4$, dets Amid Æthylamin $C_2H_5NH_2$, dets Imid Diæthylamin $(C_2H_5)_2NH$, dets Sulfid Svovlæthyl $(C_2H_5)_2S$, dets Sulfhydrat Mercaptan $C_2H_5.SH$; Æ. kan ogsaa bringes til at indgaa Forbindelser med en hel Række Metaller og metallignende Grundstoffer (Zink, Tin, Kviksølv o. m. fl.), og disse og lignende, saakaldte metalorganiske Forbindelser have i den nyere Chemi spillet en betydningsfuld Rolle.

Æthylēn, s. Kulbrinte. **Æthylēnglykol, Æthylēnalkohol**, s. Glykol.

Ætiologi, s. Pathologi.

Ætna (ital. Mongibello, af arab. Dschebel), bekjendt Vulkan paa Sicilien, hæver sig midt i den frugtbare cataniske Slette indtil en Højde af 10,500 F. Skjønt det er sandsynligt, at denne Slette før har været en Havbugt, som und ad Landet til begrænsedes af de lave Bjærge (Kridt og tertiære Dannelser), der strække sig i en Bue fra Taormina i Nord indtil s. for Catania, findes der dog ved hele Vulkanen intet Spor af submarine Dannelser. Alle dens Tuffer ere dannede paa Landjorden. De stærkt hældende Tuf- og Lavamasser, som ses i begge Sider af den Dal (Val del Bove), der findes paa den østlige Side af Vulkanen og aabner sig ud mod Havet, bevise, at Æ. er en sammensat Stratovulkan, men for øvrigt skjule de nyere Udbrudskegler (man kan tælle 60 større og 6—700 mindre paa Bjærgets Skraaning) og deres utallige Lavastrømme og Askemasser Bjærgets indre Bygning for Naturforskerens Blik. Æ. har været virksom i over 2,000 Aar. Allerede Diodoros og Thukydides omtale dens Udbrud. Det voldsomste af alle bekjendte Udbrud hører imidlertid den nyere Tid til, nemlig Aaret 1669; dets store Lavastrøm begravede 14 Landsbyer, blev 2 Mile lang og naaede Catania og Havet. Man kan regne 6—7 Udbrud i hvert Aarhundrede. Paa Æ. er nu et Observatorium, i en Højde af over 9,000 F.

Ætōlien, i Oldtiden et Landskab i det vestl. Grækenland, n. for den korinthiske Havbugt, i en ældre Tid skilt ved Floden Acheloos fra Akarnanien, mod N. begrænset af Thessalien og Epiros; siden udvidedes det noget over disse Grænser. Det var et raat og ufrugtbart Land med faa Stæder; den vigtigste af disse var Kalydon. Ætolerne vare delte i Stammer, forenede ved det ætoliske Forbund, som dog først i Perioden efter Alexander d. stores Død fik nogen, om end kortvarig, politisk Betydning. De forbandt sig først med Romerne, men søgte den Støtte mod disse hos Antiochos d. store i Syrien; 189 f. Chr. bleve de underkastede af Romerne.

Ätran, et af det sydlige Sveriges betydeligere Vandløb, har sine Kilder i Redvägs Herred i Vestergötland, løber først i nordlig, derpaa i sydlig Retning, men vender efter at have dannet Søen Åsunden mod Sydvest, flyder derpaa videre i denne Retning gjennem Elfsborgs Len og Halland og falder neden for Falkenberg i Kattegattet. Den er rig paa Lax.

Ætsbejtser kalde Kattuntrykkerne en egen Art Bejtser, der paatrykkes, og som virke opløsende eller destruerende paa Farvestoffet eller paa den i Forvejen anvendte Bejtse (s. d. A. og Rongeri). Saaledes blive de sædvanlige sorte eller lila Sørgetøjer med hvide Figurer først bejtsede overalt med et Jærnsalt; hvor man ønsker Figurerne, paatrykkes da en Æ., dannet af Oxalsyre med Tragantgummi; naar dette er tørret, bliver Tøjet vasket og ført gjennem et Krapbad, hvorved den sorte Farve fremkommer paa de Steder, hvor Jærnbejtsen ikke er borttagen ved Oxalsyren. Vil man have hvide Figurer paa rød Grund, anvendes ofte Vinsyre som Æ. paa det rødfarvede Tøj: naar Syren er tilstrækkelig optagen af Tøjet paa bestemte Steder, føres dette igjennem et Chlorkalkbad; der udvikles da frit Chlor, hvor Vinsyren er anbragt, og dette affarver den røde Bund paa disse Steder. De sædvanlige Æ. ere: Vinsyre, Oxalsyre, Citronsyre, Vinsten, Syresalt, Salpetersyre og andre Mineralsyrer, surt svovlsurt Kali o. fl.

Ætsning er en chemisk Behandling af Arbejdsstykkets Overflade for at opløse noget deraf. Æ. kan foretages i forskjellig Hensigt. Om Æ. af Kobber-, Zink- og Staalplader, lithographiske Stene, Moiré metallique og Damascenerstaal er meddelt det fornødne i tidligere Artikler. Oftest ætses Metaller og Glas for at frembringe matte Tegninger paa blank Grund eller blanke Tegninger paa mat Grund. Man betjener sig da af en Ætsegrund (Dækgrund), hovedsagelig af Vox og Asphalt; den bliver i første Tilfælde opløst i Terpentinolje og tegnet paa det blanke Stykke, i sidste Tilfælde ført uopløst paa det varme Stykke, der helt bedækkes, hvorefter Tegningen udføres i Ætsegrunden med en Naal. Derpaa ætses med en Vædske, som kan bestaa af Kongevand (til Guld), stærk eller svag Salpetersyre, Eddike, Syre blandet med Spiritus eller Kviksølvsalt (Staal). Efter Æ. bliver Stykket vasket med Vand og renset for Ætsegrund med Terpentinolje. Marmor og andre Kalkstene, Perlemor, Ben o. desl. kunne ætses med temmelig svage Syrer, Alabast endog med rent Vand under tilstrækkelig langvarig Indvirkning, Glas og stærkt kiselholdige Stene ved Flussyre i flydende eller dampformig Tilstand, Rav ved concentreret Svovlsyre. — I Lægevidenskaben bet. Æ., Kauterisation, Destruction af Legemets overfladiske Væv (Huden og det underliggende Bindevæv) ved Brænding med glødende Jærn, Galvanokauterisation eller chemiske Ætsmidler (concentrerede Mineralsyrer, Alkalier, visse Salte, som salpetersurt Sølvilte, Chlorzink osv.). Æ. tilintetgjør Livet i det paavirkede Væv, som derfor bortdør (s. Koldbrand) og i Almindelighed udstødes som en Brandskorpe. Æ. anvendes til Borttagelse af Svulster, kraftig Afledning (s. d. A.), Desinfection af giftige Saar, Standsning af Blødninger osv.

Æventyr (af middelald. lat. adventura, hvoraf ogsaa fr. aventure, tysk Abenteuer), en sælsom, ofte i en opdigtet Natur hjemmehørende Tildragelse; ogsaa Fortællingen om en saadan. Æ. udgjør en Underafdeling af

den episke Digtning; fra Sagnet skiller det sig ved ikke at knytte sig til noget historisk Moment, Tid eller Sted, fra Fabelen ved at mangle den moraliserende Tendens. Folkeæventyret synes i mange Tilfælde at have sin Oprindelse fra en fjern Urtid og paa denne Maade at være et Slags Fællesejendom for en stor Del af Menneskeslægten, om end senere paa forskjellig Maade modificeret og videre udviklet hos forskjellige Folk; en fortrinlig Samling leverede Brødrene Grimm paa Tysk; norske Folkeæventyr ere udgivne af Asbjørnsen og Moe. Kunstæventyret er Foster af en Digters poetiske Phantasi; som Æventyrdigter vandt H. C. Andersen europæisk Navnkundighed.

Ævred kaldes Græsningen i Stubmarkerne efter Sædens Indhøstning. Den spillede tidligere en ganske anden Rolle end i vor Tids Jordbrug. Hertil bidrog den frodige Græsvæxt i Stubmarkerne, som i vore Dage næsten ganske mangler paa al vel behandlet Jord. Det var derhos Kvægets bedste Malkningstid, efter at det havde levet paa Sultefoder om Vinteren, havde kælvet i Foraaret og i Løbet af Sommeren var kommet til Kræfter. Ævredsmørret nød ogsaa megen Anseelse for dets Holdbarhed, en Egenskab, for hvilken der nu er mindre Brug, da Smørret saa vidt muligt afhændes strax.

Ø, det sidste Bogstav i vort Alphabet, træder i fremmede Navne i Stedet for Grækernes *oi* og Romernes *oe*; i Tysk betegnes Lyden ved *ö* ell. *oe*.

Ødém, s. Vattersot. **Ødematøs**, lidende af eller ejendommelig for Ø.

Ødipus, Søn af den thebanske Konge Laios og Iokaste (hos Homer Epikaste), blev formedelst et Orakelsvar, at han skulde dræbe sin Fader, af denne udsat med gjennemstukne Fødder, men nogle Hyrder bragte ham til Kong Polybos i Korinth, der antog ham som Søn og kaldte ham Ø. paa Grund af hans opsvulmede Fødder. Da han i Delphi havde erfaret, at han skulde blive sin Faders Morder og ægte sin Moder, forlod han Korinth, men ilede netop sin Skæbne i Møde, idet han rejste til Theben. Paa Vejen dræbte han sin Fader, hvem han ikke kjendte, løste senere Sphinx's Gaade og fik til Løn derfor Iokaste til Ægte og Kongeværdigheden i Theben. Da hans Herkomst blev opdaget, dræbte Iokaste sig, og Ø. stak sine Øjne ud. Fordreven fra Theben drog han, ledet af sin Datter Antigone, til Kolonos i Attika, hvor de forsonede Erinyer omsider skjænkede ham Døden. Hans Skæbne er ofte bleven behandlet af de græske Tragikere.

Ödmann, Arvid, svensk Operasanger, f. 18 Oct. 1850 i Carlstad, hvor Faderen var Kjøbmand, var i Skolens øverste Klasse og skulde snart være Student, da han paa Magister Jahnkes Opfordring til at deltage i en amerikansk Tournée som Qvartetsanger kom til Stockholm. Andre bleve her opmærksomme paa Ö.s Stemmebegavelse og fik ham til at aflægge Prøve for Theaterdirectionen, der 1871 antog ham som Elev ved Stora teatern. Efter 1½ Aars Undervisning af Fritz Arlberg debuterede han 14 Febr. 1873 som Tamino i „Tryllefløjten“. Den høje, klare, rene Stemme rostes, Ö. studerede fremdeles hos Günther, 1875 i Paris hos Masset, havde hjemkommen en god musikalsk Støtte i Ivar Hallström og sang nu i 10 Aar med stigende Held henved 40 forskjellige, til Dels store Tenorpartier. I Kjøbenhavn, hvor han fra 1883 flere Gange havde gjort stor Lykke, var han i to Saisoner 1887—88 og 1888—89 engageret ved det kongel. Theater og var vort Publikums erklærede Yndling. Romeo i Gounods „Romeo og Julie“ og Zephoris i Adams »Si j'étais roi« („Konge for ēn Dag“) vare især hans Glansroller, men som Arnold i „Tell“, Octavio i „Don Juan“, Faust (baade Gounods og Boitos), Almaviva, Alfredo i „Traviata“ viste han sig ligeledes som en udmærket skolet Sanger og scenevant Kunstner, fra hvem man med Beklagelse skiltes, da han atter havde modtaget Engagement ved Operaen i Stockholm.

Ödmann, Samuel Lor., svensk Theolog og Forfatter, f. 25 Dec. 1750 i Vexiö, tog 17[illegible] philos. Candidatexamen i Upsala og ordineredes 1773. Som Skolelærer og Capelprædikant i Vermdö i Nærheden af Stockholm vandt han ved Skrifter over den bibelske Naturhistorie, Geographi og Ethnologi m. m. et saadant Ry for Lærdom, at han 1790 uden Ansøgning ansattes ved Upsala Universitet som Adjunct; 1799 blev han Professor. En ondartet Koldfeber havde dog forinden nedbrudt hans Helbred, saa at han maatte tilbringe de 45 sidste Aar af sin Levetid paa Sygesengen. Her udøvede han sin Lærervirksomhed, ved hvilken han i lang Tid havde en betydelig Indflydelse paa de svenske Præsters Uddannelse; her deltog han i Comitéarbejder, skrev Psalmer, videnskabelige og populære Arbejder osv.; d. 2 Oct. 1829. Blandt Ö.s mange Skrifter kunne nævnes: »Försök till kyrkosånger« (2det Opl. 18[illegible]), »Strödda försök öfver Nya Testamentets heliga Skrifter« (2det Opl. 1805—22) og de mesterlige »Hågkomster från hembygden och skolan« (4de Opl. 1861).

Øfjord (Eyjafjörðr), Fjord i det nordlige Island med en med Kjøbstadsrettigheder udstyret Handelsplads Akureyri, der ogsaa sædvanlig paa Dansk kaldes Ø.

Øfjældsjøkel (Eyjafjallajökull), **Østerjøkelen**, er en snedækket, vulkansk Fjældmasse paa Islands Sydkyst, c. 5,500 F. høj. Det islandske Navn sigter til de udenfor liggende Vestmannaøer. Østerjøkel have de søfarende kaldet den i Modsætning til Vesterjøkelen, d. v. s. Snefjældsjøkelen. I Aarene 1821—22 havde denne Gletscher-Vulkan et større Udbrud. Ø. støder op til den vestfor liggende Myrdalsjøkel (s. Katla).

Øglepadder, s. Salamander.

Øgler ell. **Firben** (Saurii), de Krybdyr, hvis Legeme er beklædt med Skæl eller skælagtige Horn (ikke nøgent som hos Padderne, heller ikke skjoldklædt som hos Skildpadder og Krokodiller), hvis Ledben (Kvadratben) er frit, bevægelig indleddet paa Hjærnekassen, ikke indkilet mellem dettes Knogler (hvilket igjen medfører en vis Bevægelighed af Ansigtets Knogler mod Hjærnekassens), og hvis Underkjævegrenene ere fast forbundne med hinanden, ikke ved et elastisk Baand som hos Slangerne. Ø. have i Almindel. 4 vel udviklede Lemmer, men der gives i 3 Grupper af Ø. (Snogeøgler, Ringøgler og Ormeøgler) Former, som ligne Slanger, saa vel hvad Legemsform som hvad Lemmeløshed angaar, ved Siden af Former, som danne Overgangen til den normale Øgleform (s. Snogeøgler). Ø. danne en meget talrig og formrig Orden, hvis fleste Medlemmer tilhøre de varmere Jordbælter; de fleste opholde sig paa Jorden, enkelte paa Træer (f. Ex. Træleguanerne, Chamæleonerne), nogle ere Vanddyr; de leve især af Insekter og andre Smaadyr, visse Former dog ogsaa af Bær, Blade og anden Planteføde. Navnlig blandt Træformerne er der ikke faa med pragtfuld Tegning og smukt Farveskifte, omvendt mellem Jordformerne Slægter med et i højeste Grad hæsligt, frastødende og besynderligt Ydre, f. Ex. den nyhollandske Moloch horridus, forskjellige Jordleguaner og Gekkoer. Ø. inddeles i følgende Familier: **Firben** (med **Ameiverne**), **Varsere**, **Gekkoer**, **Leguaner**, **Chamæleoner**, **Ring-**, **Snoge-** og **Ormeøgler**. Skælbeklædningen og Tungeformens Forskjelligheder danne de bedste Kjendemærker for disse Grupper. Uden for disse 8—9 Familier maa stilles den nyselandske Sphenodon eller Hatteria, en anselig Jordøgle, der ved flere Ejendommeligheder i Benbygningen og den indre Bygning overhovedet (f. Ex. et ubevægelig indkilet Ledben) afviger fra de typiske Ø., hvis almindelige Udseende den i øvrigt har.

Øgmund Paalsson (Ögmundur Pálsson), Skalholts sidste katholske Biskop, f. c. 1462 paa Island, havde som ung Lejlighed til at besøge fremmede Lande, dog, som det synes, hovedsagelig optaget af praktiske Interesser. Senere beklædte han forskjellige gejstlige Embeder, indtil han 1519 udvalgtes til Biskop. Under hans Styrelse indfalder Reformationen, der paa Island havde sine første Tilhængere blandt Biskoppens nærmeste Omgivelser. Selv blev han Katholicismen tro; men da Regeringen drev paa Indførelsen af den lutherske Kirkeordning og han selv i flere Aar havde været blind, besluttede han 1539 at nedlægge Embedet. Hans af ham anbefalede Efterfølger, Gissur Einarsson, viste sig til hans store Skuffelse som ivrig Lutheraner, ja lod endog, da Ø. fremdeles modarbejdede Reformationen, denne ved den kongelige Befalingsmand gribe og føre til Danmark, hvor han døde i Sorø Kloster 1542.

Øieren, Indsø i Norge, c. 2 □ M. (94 □ Kilom.), s. Glommen.

Øje, Organet for **Synet**, Evnen til at opfatte de ydre Gjenstandes Omrids og øvrige Udseende ved Hjælp af de derfra udgaaende Lysstraalers Indvirkning paa **Synsnerven**, der fra Hjærnen trænger ind i Ø.s Baggrund. Menneskets Ø. er næsten kugleformet og frembyder i Forbindelse med Synsnerven en vis ydre Lighed med et Æble paa dets Stilk, hvoraf Benævnelsen **Øjeæble** for Ø. Største Delen af Ø.s Overflade dannes af en stærk, hvid **Senehinde** (Sclerotica), der kun fortil har en rund Aabning, lukket af den klare, urglasformede **Hornhinde** (Cornea), der giver Lysstraalerne Adgang til Ø.s Indre. Senehindens indvendige, hule Flade beklædes af **Aarehinden** (Choroidea), der staar i Ø.s Ernærings Tjeneste, og som ved Overgangen imellem Sene- og Hornhinden fortsætter sig i **Regnbuehinden** (Iris), en kredsrund Skive, der er udspændt tværs over den forreste Del af Ø.s Indre i nogen Afstand (c. 3 Millim.) fra Hornhindens concave Bagflade. Regnbuehinden er i Midten forsynet med et rundt Hul, **Pupillen**, som ved Hjælp af de i R. indeholdte fine Muskler kan udvides og formindskes, hvorved Lysstraalernes Adgang til Ø.s Indre reguleres; ved Indvirkning af alt for stærkt Lys formindskes Pupillen af sig selv, saa at kun færre Lysstraaler komme ind i Ø., og omvendt. R.s Overflade er farvet, blaa eller brun, og giver derved Ø. dets Farve. Det lille Rum, der bliver tilbage mellem Hornhinden og R., **Øjekammeret**, er opfyldt af en vandagtig Vædske, **Vandvædsken**. Efter at Synsnerven er trængt ind i Ø. gjennem Sene- og Aarehinden, udbreder den sig paa den indvendige (hule) Flade af den sidste til en fin Hinde, **Nethinden** (Retina), hvis ejendommelige og meget sammensatte Bygning gjør den skikket til at paavirkes af Lysstraalerne og forplante det derved modtagne Indtryk til Bevidsthedens Sæde, Hjærnen. Herved sættes Individet allerede i Stand til at skjelne mellem Lys og Mørke, men til det egentlige **Syn** er det nødvendigt, at der paa Nethinden dannes et naturtro, formindsket Billede af de ydre Gjenstande, samt at dette gjennem Synsnerven ledes til Hjærnen og opfattes i denne. I denne Hensigt er Ø. forsynet med et Lysbrydningsapparat, der efter Dioptrikens Love samler de fra de ydre Gjenstande udgaaende Lysstraaler til et Billede paa Nethinden; allerede ved at passere gjennem den buede Hornhinde brydes Lysstraalerne noget, men hovedsagelig sker deres Brydning dog i den lige bagved Pupillen liggende **Linse**, et klart, aldeles gjennemsigtigt, biconvext lille Legeme, der bryder Lysstraalerne netop saa meget, at de løbe sammen paa den c. 13 Millim. bag ved Linsen liggende Nethinde. Resten af Ø.s Indre, det imellem Linsen og Nethinden liggende Rum, er opfyldt af

en geléagtig, gjennemsigtig Masse, **Glaslegemet**, Glasvædsken (Corpus vitreum), hvori Straalerne undergaa den sidste, men kun ringe Brydning. Efter de ydre Gjenstandes forskjellige Afstand fra Ø. forandres Linsens Form ved den saakaldte Accomodation (s. d. A.), hvorved den bliver stærkere eller svagere brydende, saa at de fra de ydre Gjenstande udgaaende Lysstraaler i alle Tilfælde samles netop paa Nethinden. Det er imidlertid ikke hele Nethinden, der formaar at bringe et aldeles skarpt og tydeligt Billede af Gjenstanden til Bevidstheden, men kun det lige midt for Pupillen liggende Parti af den, som paa Grund af sin særegne Farve kaldes „den gule Plet". Ved Betragtningen af en Gjenstand dannes der 2 Billeder af den, et i hvert Ø., som dog i Hjærnen smelte sammen til et eneste Billede, forudsat at de begge træffe paa de to gule Pletter; falder Billedet derimod i det ene Ø. paa den gule Plet, i det andet Ø. uden for denne, opstaar „Dobbeltsyn", d. e. der ses 2 Billeder af Gjenstanden, et tydeligt og et utydeligt og udvisket. Synet med 2 Øjne gjør Synskredsen større, lysere og klarere end Synet med 1 Ø. Det paa Nethinden dannede Billede af Gjenstanden er omvendt, fordi Lysstraalerne efter Brydningslovene krydses i et Punkt (Ø.s Knudepunkt), der ligger omtr. midt i Linsen; at Gjenstanden alligevel ses rigtig, hidrører fra, at vi af Vane altid søge Indtrykket af hver enkelt Lysstraale i den Retning, i hvilken den træffer Nethinden, og altsaa søge vi et Indtryk paa Nethindens øverste Del ned ad i den Retning, ad hvilken de nedenfra kommende Straaler ere trængte ind i Ø. Nethindebilledet viser os ligefrem den afspejlede Gjenstands Form, og dets Størrelse oplyser os om Gjenstandens Størrelse og Afstand (herpaa beror Linearperspectiven); er Afstanden bekjendt, oplyser Nethindebilledets Størrelse os om Gjenstandens virkelige Størrelse, og er denne bekjendt, belærer Nethindebilledets Størrelse os om dens Afstand, men hertil udkræves dog Øvelse og en vis Beregning, hvorfor Barnet og den blindfødte, der faar Synet ved en Operation, først maa lære at se eller praktisk at anvende Linearperspectiven. Ø. ligger omgivet af Bindevæv og Fedt i **Øjehulen**, en af Pandebenet og Ansigtsbenene begrænset Hule, der har Form af en Tragt med Spidsen bagtil og fortil aflukkes ved **Øjenlaagene**. Disse, der bestaa af Hud, Muskler og Brusk, tjene til Beskyttelse for Øjets Forflade og til at skaffe Synsnerven Hvile, idet de ved at lukkes afspærre Lyset fra Øjet; i aaben Tilstand efterlade de en elliptisk Spalte imellem sig, **Øjenlaagsspalten**, i hvilken hele Hornhinden og en lille Del af Senehinden (det „hvide i Øjet") ses; de Vinkler, der dannes ved Øjenlaagenes Sammenstød, kaldes **Øjekrogene**. Øjenlaagenes frie Rand er besat med en Række Haar, **Øjenhaarene**, der ligesom de langs Øjehulens øverste Rand anbragte Haar, **Øjenbrynet**, tjene til at holde fremmede Legemer borte fra Øjnene. Bagfladen af Øjenlaagene er beklædt med en fin Slimhinde, **Øjets Bindehinde** ell. **Bindehud** (Conjunctiva), der derfra slaar sig over paa Senehinden paa Øjets Forflade. Øjets Bevægelser ske ved Hjælp af egne Muskler, **Øjenmusklerne**, som udgaa fra Øjehulens Bunvæg og med den anden Ende ere fasthæftede til Øjet. Om Betændelse i Ø.s Bindehinde s. **Conjunctivitis**; **Nyfødtes Øjenbetændelse**, en blennorrhoisk Conjunctivitis, opstaaet som Følge af Smitte med Dryppertmaterie under Barnets Passage gjennem Fødselsvejen hos en af Dryppert lidende Kvinde, forebygges bedst ved en energisk Desinfection af Fødselsvejen før Fosterets Gjennemgang. **Kunstigt Øje** anlægges bag ved Øjenlaagene, naar et Ø. er atrophieret eller udtaget ved Operation. Det laves af Email, dannet som en tynd Skal med afrundede Kanter og udhulet paa Bagfladen; paa Forfladen ere Regnbuehinden og Pupillen indbrændte med deres naturlige Farve. Foruden det bedre Udseende har det k. Ø. tillige den Fordel, at det hindrer Øjehulen i at trække sig sammen og Øjenlaagene fra at synke ind og omkrænges. **Øjenspejl**, **Ophthalmoskop**, kaldes et af Helmholtz opfundet Apparat, hvorved Øjets Indre og de deri indeholdte Dele til Dels kunne gjøres tilgængelige for Synet. Det almindelig brugte Ø. bestaar af et i Midten gjennemboret Hulspejl, der holdes tæt foran Øjet, saaledes at dets spejlende Overflade kaster Lyset fra en ved Siden af Iagttageren opstillet Lampe ind i Øjet, medens Iagttageren samtidig ser ind i dette gjennem Aabningen i Midten af Spejlet. Denne Undersøgelse med Ø., **Ophthalmoskopi**, har fremkaldt en fuldstændig Omvæltning i Læren om Øjets Sygdomme, som nu til Dags kjendes saa grundig som faa andre Sygdomme.

Øjensprosser kaldes i Jagtsproget de to nederste, forefter vendte Grene paa Hjortegeviret.

Øjentand, d. s. s. Hjørnetand, s. **Tand**.

Øjentrøst (Euphrasia), Slægt af de maskeblomstredes Familie med Maskekrone samt med ulige lange Tilhængsler ved Grunden af Støvknapperne, der ere tomægtige. En Art, Læge-Ø. (E. officinalis), en lille Plante, hvis Blade paa hver Side have 4—5 større Tænder, Krone hvid og lila med en gul Plet i Svælget, er almindelig paa aabne Steder; en anden Art (E. gracilis) med 3-tandede Blade, mindre Blomster og linsedannet, but Kapsel forekommer paa Lyngheder. Ø. snylter med fine Rødder paa Rødderne af andre Planter.

Øjepunkt kaldes i Perspectiven det Punkt, hvori Beskuerens Øje tænkes, idet den perspectiviske Tegning drages, og hvorfra denne gjør sin fuldstændigste Virkning. Ved Loftsdecorationer forvandler den perspectiviske Kunst ofte et fladt eller lavt hvælvet Loft til en aaben Hal, med ranke Søjler, idet Ø. er ansat en Menneskehøjde over det midterste Punkt paa Gulvet; men forlader Beskueren den bestemte Plads, dukke Linjerne ydmygt ned, langs ad det lavere Loft.

Økolampādius, Johannes, hed egtl. Hußgen, men antog det græske Navn Ø., Oversættelse af det tyske Hausschein. Han blev født 1482 i Weinsberg i Würtemberg, studerede Retsvidenskab og Sprog ved flere af Tidens mest berømte Universiteter, blev 1516 Præst i Basel, hvor han hjalp Erasmus med hans nytesta-

mentlige Arbejder, og var allerede en højt anset Videnskabsmand, da han 1518 blev Præst i Augsburg. Skjønt stærkt paavirket af Luthers og Zwinglis Skrifter traadte han 1520 ind i et Brigittinerkloster, men fortrød snart dette Skridt, og efter at han 1521 havde udgivet et Skrift til Forsvar for Luther, maatte han 1522 forlade Klosteret, hvor han ikke var sikker mod Katholikernes Efterstræbelser. Samme Aar blev han Præst og theologisk Professor i Basel, hvor han i 7 Aar kæmpede for Reformationens Sag, indtil han 1529 fik den ført til fuldstændig Sejer. I Nadverstriden mellem Luther og Zwingli stod han paa dennes Side og deltog med ham i Religionssamtalen i Marburg 1529. D. 21 Nov. 1531.

Økonomi (af gr. οἶκος, Hus, Ejendom, Formue, og νόμος, Lov, altsaa egentlig Husordning, Formuebestyrelse), oprindelig en forstandig Bestyrelse af Husvæsenet eller Formuen, Sparsommelighed, er senere — fra omtr. 1770 — med forskjellige Tilføjelser eller Sammensætninger (Politisk Ø., Stats-, National-, Social-Økonomi) blevet Betegnelse for den Videnskab, der undersøger og bestemmer Lovene for den Virksomhed, der gaar ud paa at tilvejebringe Midlerne til de menneskelige Fornødenheders Tilfredsstillelse, d. e. den økonomiske Virksomhed, Erhvervsvirksomheden. **Økonomisere**, holde Hus, spare; **økonomisk**, sparsommelig.

Økumenisk (d. e. almindelig) kaldes de Kirkeforsamlinger, hvis Beslutninger vare bindende for hele den christne Kirke (s. **Concilium**).

Øl, en gjæret Drik, der sædvanlig tilberedes ved at udtrække Malt med varmt Vand, koge dette Udtræk (Urten) med Humle, fraskille denne og bringe Vædsken i Gjæring. Tilvirkningen af Ø., **Ølbrygningen**, kan imidlertid foretages paa forskjellig Maade, og alt efter Arten, Beskaffenheden og Mængden af det Malt, der anvendes, ligesom efter de forskjellige Methoder, der anvendes, faar man meget forskjellige Slags Ø. Sjælden anvendes i Danmark Hvede, i Almindelighed 2-radet (til bayersk Ø.) og 6-radet Byg, der omdannes til Malt. Dette knuses eller knuses og udtrækkes derpaa med varmt Vand ved den saakaldte Mæskning; denne udføres paa noget forskjellig Maade: sædvanlig udblødes Maltet med Vand, og efter nogen Henstand tilsættes kogende Vand, saa at Mæskens Varme bliver omtr. 60°; denne Temp. er nemlig den heldigste for Sukkerdannelsen (s. **Mæsk**); efter 1—2 Timers Forløb tis Opløsningen, og til de tilbageblivende faste Dele sættes atter varmt Vand, hvilket gjentages flere Gange, og de saaledes vundne Udtræk blandes. Til bayersk Ø. sker Mæskningen som oftest ved, at Maltet først udrøres med 3 Dele Vand paa 8°; af denne Blanding øses først gjentagne Gange en Del af den tykkere Del, senere en Del af den tyndere Del op i Kjedlen eller Panden, hvor disse Partier af Mæsken da koges for kogende at blandes med Resten af Mæsken, hvorved denne da til Slutningen naar en Temperatur af omtr. 60°. Efter Henstand i 1—2 Timer aftappes Urten saa klar som muligt. Ved en saadan delvis Kogning af Urten opnaas flere Fordele, bl. a. coagulerer herved en Del Æggehvidestof og stærnes, hvilket er meget vigtigt, fordi Æggehvidestoffer gjøre Urten tilbøjelig til Mælkesyregjæring. Urten bliver mindre sød, men rigere paa Dextrin og lettere klar. Mæskningen kan endnu foretages paa mange andre Maader, men som her ikke nærmere skulle omtales. Urtens Styrke maales ved et Aræometer eller Saccharometer; jo tungere den er, d. e. jo mere Extract og Sukker der findes deri, desto kraftigere Ø. kan man naturligvis erholde deraf. Den saaledes vundne Urt koges nu med en Tilsætning af Humle, sis derpaa og bringes til Svaling, sædvanlig ved at hældes ud i flade Bakker af Jærn eller Træ (Svalebænke, Svalebakker), hvor da en Del faste Dele skille sig ud; i den senere Tid bruges ogsaa hertil særegne Svaleapparater, især Metalslanger til Circulation af koldt Vand. Samtidig gjennempumpes Urten med ren Luft. Ved Kogningen tilsigtes dels at udtrække Humlens bitre og aromatiske Stoffer, dels yderligere at coagulere Æggehvidestofferne, som skummes af; ved Nedsvalingen dels at bringe Urten ned til den Temperatur, hvor Vinaandsgjæringen kan foregaa, dels (og derfor maa Nedsvalingen ske hurtig) at forhindre Mælkesyregjæring. Ved Indblæsning af Luft forsynes Urten med den Luft, som er nødvendig til Gjærens Forplantning; denne Luft bør være ren, d. e. ved Filtrering gjennem Bomuld befriet for skadelige Mikroorganismer. Naar Urten er afkølet til den passende Temperatur (der afhænger af, hvilken Art Ø. man fabrikerer), bringes den paa Gjæringskarrene, hvor Gjæringen indledes ved Tilsætning af Gjær. Under Gjæringen spaltes største Delen af det i Urten værende Sukker i Kulsyre og Vinaand, medens en større eller mindre Del af Urtens Plantelim udskiller sig, til Dels blandet med Gjærcellerne, som Gjær. Denne Gjæring udføres i Regelen paa to Maader, idet man leder den saaledes, at Omdannelsen enten foregaar temmelig voldsomt og hurtig (Overgjæring) eller roligere og langsommere (Undergjæring). Overgjæring anvendes i de fleste Bryggerier for almindeligt Ø., Undergjæring ved Brygning af bayersk Ø. Overgjæringen indledes og foregaar ved en højere Varme end Undergjæringen, der bedst foregaar i kølige Kjældere, hvori der tilmed stadig indblæses kold Luft, og varer 8—10 Dage. Ved Undergjæringen antager man, at Sukkeret fuldstændigere omdannes, ligesom at Urtens Plantelim fuldstændigere udskilles end ved Overgjæring. Ved alt Ø. (som Lagerøl osv.), der skal kunne taale at opbevares i en noget længere Tid, leder man overhovedet Gjæringen langsomt, hvilket hovedsagelig bevirkes ved at indlede Gjæringen og lade den foregaa ved en lavere Varme (5—9°) end den, man anvender ved Brygning af andet Ø. (13—16°). Efter at denne første Gjæring er tilendebragt, underkastes Ø. en Eftergjæring; denne foregaar ved almindeligt Ø., der skal nydes kort Tid efter sin Brygning, i de Kar, hvori det sælges fra Bryggerierne, ved andet Ø. (Lagerøl, bayersk Ø., Ale, Porter o. fl.) i særegne, større eller mindre Beholdere, der henlægges i omtr. 4 Maaneder i kølige Kjældere, hvor man sædvanlig ved Is holder Temperaturen et Par

Grader over 0°. Her maa Ø. være vel udelukket fra Luftens Paavirkning, hvorfor Fadene (f. Ex. til bayersk Ø.) indvendig udsmeltes med Harpix. Her sætter Gjæren sig efterhaanden fuldstændig til Bunds, saa at Ø. kan aftappes klart paa de smaa Fustager. Hovedbestanddele af alt Ø. ere: Vand, Vinaand (i Hvidtøl 1—2, i Bayersk og Lagerøl omtr. 4, i Ale og Porter 5,5 til 7 Vægtprocent), Kulsyre (0,1 til 0,5 pCt.), Dextrin, Sukker, Æggehvidestoffer, Salte, Humlebitterstof o. lign. De ikke flygtige Stoffer kaldes Øllets Extract. Denne varierer sædvanlig mellem 5 og 7 pCt., men naar i godt Hvidt- og Dobbeltølsorter langt højere, i Ale undertiden endog 20 pCt. Extractrigt Ø. kaldes ogsaa substantielt, vinaandrigt kaldes stærkt.

Øland, Ø i Limfjorden, c. 8 M. v. for Aalborg, hører til Hjørring Amt, Østerhanherred, er c. ¼ □ M., udgjør et eget Pastorat og er ved en Dæmning forbunden med Fastlandet. 640 I. — Her var i Middelalderen Benedictiner-Nonneklosteret Økloster (stiftet i det 12te Aarh.), som ved Reformationen kom under Kronen og 1573 ved Mageskifte blev overladt Frants Banner; som Herregaard kaldtes det efter den Tid Oxholm efter den første Ejers Frue, som var en Søster til den berømte Peder Oxe. I Stedet for den 1870 nedbrændte Hovedbygning er opført en ny. Tæt op til den ligger den gamle Klosterkirke, som nu er Sognekirke for Ø.s Menighed.

Öland, svensk Ø i Østersøen, ud for Småland; c. 24 □ M. med 35,600 I. (1887). Den indre, højere Del af Øen kan væsentlig kun tjene til Græsning for Faar; det nedenfor liggende, højst ½ M. brede Strandbælte er frugtbart Agerland. Grænsen mellem de to Dele er den saakaldte „Landborg“, der mod Ø. bestaar af en lav Sandaas, mod V. af en næsten lodret Væg af indtil 120 F.s Højde. Hovedprodukterne ere Korn, Kalk, Sandsten og Alun. Ö., med en Kjøbstad, Borgholm, og en Flække, Mörbylånga, hører i administrativ Henseende til Calmar Län, i gejstlig til Calmar Stift; den inddeles i 2 Fogderier („Mot“) og 3 Provstier.

Øm Kloster, Cara insula, berømt Cistercienserkloster, hvis Ruiner findes i Landsbyen Emborg, Ry Sogn ved Skanderborg, opstod 1172, da Munkene flyttede hertil fra Øen Kalvø i Skanderborg Sø, hvortil de vare komne 4 Aar tidligere fra Veng Kloster. Blandt dets Abbeder var den berømte Bisp Gunner (d. 1251). 1560 blev Klosteret ophævet og gjort til et kongeligt Slot, Emborg Slot, men dette bestod ikke længe.

Ønskekvist, oprindelig en Kvist (af Hasselbusk, Brietorn), senere ogsaa af Metal, antoges i Middelalderen at kunne hjælpe til at finde skjulte Skatte, Malmlejer eller Kilder i Jorden, ja endog til at opdage Tyve og Mordere; naar man holdt den paa rette Maade i Haanden og samtidig fremsagde den rette Formel, viste Ø. ved sin Bevægelse, hvor det skjulte fandtes.

Önundarfjord [ö] (Önundarfjördr), Fjord i det nordvestlige Island med en Handelsplads Flatøre (Flateyri) paa Nordsiden af Fjorden.

Ønūssiske Øer, to Smaaøer ved Grækenlands Sydvestkyst, høre til Messenien. Øernes Navne ere Sapienza og Schiza ell. Cabrera.

Örbyhūs, fordum en Kongsgaard, nu et Herresæde ved Vendelsøen i Upland i Sverige. I det gamle Slot, som udgjør en Del af den nuværende Slotsbygning, tilbragte Erik XIV den sidste Tid af sit Fangenskab og døde der 1577.

Øre, Organet for Hørelsen, den Sans, ved hvilken Lyden opfattes, ligger hos Mennesket paa hver sin Side af Hovedet. Lydbølgerne opfanges af det ydre Ø., en af Brusk bestaaende, flad Tragt, der er hæftet til Øregangen, som fører ind til det i Tindingebenets nederste Del liggende egentlige Høreapparat. Dettes yderste Afsnit, Trommehulen eller Mellemøret, er ved Trommehinden afsluttet fra Øregangen, medens den igjennem det eustachiske Rør staar i Forbindelse med Svælget, hvorved Lufttrykket i Trommehulen og derved atter Trommehindens Spænding kan reguleres, hvilket er af stor Betydning for Høreevnen. Inden for Trommehulen ligger det indre Ø. (Labyrinthen), et meget sammensat Apparat, der bestaar af forskjellige i Forbindelse med hverandre staaende, smaa Sække og Rør (Labyrinthsækken, Buegangene og Sneglegangen med det saakaldte „Cortis Organ“), som ere fyldte med Vædske, og i hvilke Hørenervens fineste Ender udbreder sig. Denne „hindeagtige Labyrinth“ er indesluttet i tilsvarende Rum i Tindingebenet (den „benede Labyrinth“). Lydbølgernes Forplantelse fra Trommehinden til det indre Ø. foregaar hovedsagelig igjennem en i Trommehulen liggende Række af smaa Knogler, Høreknoglerne (Hammer, Ambolt, Stigbøjle), der ere forbundne med hverandre ved bevægelige Led; da denne Knoglerække udad til er forbunden med Trommehinden og indad til staar i Forbindelse med Labyrinthen gjennem en Aabning i dennes Benvæg (det ovale Vindue), vil det ved Lydbølgernes Indvirkning paa Trommehinden frembragte Tryk fremkalde en tilsvarende Bølgebevægelse i Labyrinthvædsken, der atter paavirker Hørenervens Ender; gjennem Hørenerven ledes da de modtagne Indtryk til Hjærnen, hvor de opfattes som Lyd eller Toner. **Øreflaad**, Otorrhoe, et sygeligt, vandagtigt eller purulent, ofte meget ildelugtende Udflaad af Øregangen, sædvanlig hidrørende fra en Betændelse af Trommehulens Væg, staar ofte i Forbindelse med Kjertelsyge. **Ørepine**, enhver heftig Smerte i Øret som Følge af Sygdomme i dette. **Ørespejl**, et lille, tragtformet Rør med blanke Vægge, der med den smallere Ende indføres i Øregangen, og hvorigjennem man kan se dennes Bund med Trommehinden belyste af de fra Rørets Væg tilbagekastede Lysstraaler. **Øresputkjertel**, s. Sputkjertel und. Sput. **Øresusen**, en ved Sygdomme i Øret eller Nervesystemet betinget Fornemmelse af Susen, Klingen osv. for Øret, uden nogen fra Omverdenen udgaaet Paavirkning af Hørenerven.

Øre, en Underafdeling af Montenheden i Danmark, Sverige og Norge, indført i Følge Montconventionen mellem Danmark og Sve-

rige af 27 Maj 1873, senere tiltraadt af Norge 16 Oct. 1875. Af 1 fransk Kilogram fint Guld udmøntes 124 Stykker 10-Krone-stykker, og Kronen deles derpaa i 100 Ø. Jvfr. Mark Sølv.

Ørebak, Ørebakke, s. Eyrarbakke.

Örebrö, gammel Stad i Nerike i Sverige, Sæde for Länsbestyrelsen i Ö.s Län, ligger paa begge Sider af Svartå nær ved dens Udløb i Hjelmaren. 13,891 J. (1888). Kongeligt Slot (fordum stærkt befæstet), gammel, nu restaureret Kirke, højere Elementarskole, Theater, Lazareth, Hypothekbank, 2 andre Bankkontorer, Sparekasse, adskillige Fabriker; som Oplagsplads for de omliggende Bjærgegnes Produkter har Byen livlig Handel, der lettes ved 2 Jærnbaner og den kanaliserede Svartå. I Ö. ere ikke mindre end 15 Herremøder og Rigsdage blevne holdte; blandt disse maa nævnes Rigsdagen 1540, da Sverige erklæredes for et Arverige, og 1810, da Bernadotte valgtes til Tronfølger. Ö.s Län, der har et Fladeindhold af 165 □ M. (9,072 □ Kilom.) med (1888) 182,400 J. (18,400 i Byerne), bestaar af Nerike, den vestlige Del af Vestmanland og Carlskoga Bjærgværksdistrict i Vermland. Det er delt i 4 Fogderier og har 4 Stæder: Ö., Askersund, Nora og Linde. Af hele Jordindholdet optages lidt over 17 pCt. af dyrket Land, mindre end 5 pCt. af Eng og over 61 pCt. af Skovland. Kreaturholdet var 1886 11,087 Heste, 98,347 Stkr. Hornkvæg, 32,319 Faar, 385 Geder og 15,938 Svin.

Øregople (Aurelia aurita), vor almindeligste Vandmand, udmærket ved 4 lange, udelte, men frynsede Fangarme, talrige korte og fine Randtraade i Klokkens Rand og stærkt forgrenede Straalkar. Navnet hidrører fra de 4 røde Figurer (Æggestokkene), som ses gjennem den gjennemsigtige Skive, naar Dyret betragtes ovenfra, og som have Lighed med Omridset af et menneskeligt Øre.

Öregrund, Stad i Upland og Stockholms Län i Sverige, ved Ålandshavet. 950 J. Fiskeri og Søfart.

Ørehvælving, s. Hvælving.

Ørekrog, s. Krogen.

Ørentvist (Forficula), en egen Slægt og Familie i de hjælmkjævede (skindvingede) Insekters (Orthopterernes) Orden, hører altsaa til de med Bidemund forsynede Insekter, der ikke gjennemgaa nogen egentlig Forvandling; det er Insekter af Middelstørrelse, med smækker, langstrakt Legemsform og haard Hud; Forvingerne ere meget korte og læderagtige og danne i Hvilen et Dække for Bagvingerne, der ere hindeagtige og foldes sammen dels paa tværs, dels paa langs. Bagkroppen ender med en Tang, der anvendes som Forsvarsredskab; Hannens Tang er større end Hunnens og af en anden Form. Af Farve ere Ø. sorte eller mørke; om Dagen opholde de sig paa mørke Steder, under Stene, i hule Plantestængler osv.; dog flyve de undertiden omkring, navnlig om Natten. Deres Forkjærlighed for at krybe ind i mørke Kroge har maaske af og til givet Anledning til, at de ere krøbne ind i Øret paa levende Mennesker (hvoraf Navnet) og der været til Plage, men afgiver ogsaa Midlet til at fange dem, f. Ex. i Kræmmerhuse eller hule Rør, der stilles op ved de Blomster, som de beskadige. Ø. leve nemlig fortrinsvis af Plantesøde og gjøre derfor, naar de ere talrige, nogen Skade i Haverne, f. Ex. paa Georginerne, Frugttræerne osv. Hunnen beskytter sine Æg og Unger ved at ligge paa dem. Slægten er ikke meget artrig, men dog repræsenteret i forskjellige Verdensdele, i Danmark ved 3 Arter, hvoraf den ene mangler Bagvingerne. Deres Lighed med Rovbillerne har givet Anledning til, at Ø. tidligere ere blevne henregnede til Billerne, medens andre have opstillet dem som en egen Orden (Dermoptera, Euplexoptera).

Øresund ell. Sundet, en Havarm mellem Sjælland og Skaane, fører fra Østersøen ud i Kattegattet. Som dets Nordgrænse regnes Linjen fra Kullen til Sjællands Nordspids (Gilbjærghoved), som dets Sydgrænse Øerne Amager og Saltholm (Drogdens Fyrskib). Midt i Ø. ligger den svenske Ø Hven. Mellem Kjøbenhavn og den svenske Kyst er Sundet næsten 4 M., mellem Helsingør og Helsingborg derimod kun ½ M. (6,400 Al.) bredt, og egentlig er det kun denne smalleste Del, der kaldes Øresund, og som mod S. gaar til Hvens Nordside, og hvis Nordgrænse er Linjen Wikens Hul til Nakkehoved. Øresundstolden var en Afgift, som de danske Konger lod opkræve af de Skibe, der sejlede gjennem Sundet og Bælterne (thi allerede under Kong Hans blev det fastsat i en Handelstractat med England, at de Skibe, som sejlede igjennem Store Bælt i Stedet for Øresund, skulde betale Tolden i Nyborg). Den indførtes af Erik af Pommern i Tidsrummet 1423—30, og for at støtte denne Fordring, der dicteredes af fiskale Hensyn og vakte stor Uvilje i Hansestæderne, anlagde han Krogen Slot ved Helsingør. Naar undtages Vin og Kobber, af hvilke der betaltes en særskilt Told, var Sundtolden i den ældre Tid en Skibstold, der beregnedes efter Skibenes Drægtighed og ikke efter Ladningens Beskaffenhed. Fritagne for Tolden vare Sverige og de 6 vendiske Stæder (Lübeck, Hamborg, Lüneburg, Rostock, Wismar og Stralsund), men denne Fritagelse gjaldt kun, for saa vidt Varerne ogsaa vare herfra, og derfor maatte selv danske Skibe erlægge Told, naar de havde fremmed Ladning om Bord. De vendiske Stæder mistede Toldfriheden i Begynd. af det 17de Aarh., Sverige, som endog 1645 fik den udvidet til ogsaa at omfatte Krigsfornødenheder og at gjælde dets Provinser hinsides Østersøen, derimod først 1720. En stor Forandring skete i Midten af det 16de Aarh., da Frederik II under den nordiske Syvaarskrig ved Siden af Skibstolden indførte en Lasttold paa 3⅓ pCt. af Ladningen. Christian IV gik, efter at hans Deltagelse i Trediveaarskrigen havde tilføjet Landet og hans Finanser et saa føleligt Knæk, endnu videre og forhøjede gjentagne Gange Ø. betydelig til stor Forbitrelse for de søfarende Nationer, navnlig Hollænderne. Ø.s Beløb, der først gik ind i Kongens Particulærkasse, men senere overdroges Statens Finanser, var i ældre Tider ikke meget betydeligt. Medens den c. 1500 kun indbragte 3—4,000 Gyl-

den, skal den derimod efter Indførelsen af Lasttolden være stegen til 142,000 Rdl. (Spec.), og efter Christian IV.s Forhøjelser indbragte den Kongen 1639 ikke mindre end 528,000 Rdl. (Spec.); men efter Freden i Brömsebro (1645), hvorved Sveriges Toldfrihed, som ovenf. berørt, udvidedes og Tolden nedsattes betydelig for Hollænderne, sank den til 80,000 Rdl. I Aarene 1730—40 opgives den til 280,000 Rdl. og 1800—6 til 715,000 Rdl. D. C. aarlig. Men efter Krigen med England steg den bestandig, især efter at Tarifnedsættelserne i 1841 havde tilvejebragt en meget levende Sejlads gjennem Sundet, saa at Gjennemsnitsbeløbet af Tolden og Fyrpenge for de 20 sidste Aar, da Ø. bestod, beløb sig til 2—3 Mill. Rdl. aarlig. I Aarene 1836—44 kom der Underhandlinger i Gang med Preussen om Sundtoldens totale Afløsning, hvilke dog ikke førte til noget Resultat. Men da de nordamerikanske Fristater 1855 optraadte med bestemte Fordringer om Ø.s Ophævelse, samlede den danske Regering en Conference i Kjøbenhavn for under Forsæde af Gehejmeconferensraad C. A. Bluhme som dansk Befuldmægtiget at underhandle om dette Anliggende. Under mange Afvexlinger og gjennem mange ydre Besværligheder førtes denne Forsamlings Arbejder saaledes, at det ved nogle af de repræsenterede Magters kraftige Bistand og næsten alles velvillige Imødekommen lykkedes 14 Marts 1857 at undertegne en Tractat, hvorved Danmark gav Afkald paa Ø. imod en Afløsningssum af 35 Mill. Rdl.

Øresunds Hospital, oprettet 1875, liggende ved Begyndelsen af Strandvejen, er oprindelig bestemt til at optage de syge med smitsomme epidemiske Sygdomme, som ankomme til Kjøbenhavn ad Søvejen, men skal efter senere Bestemmelser ogsaa modtage visse smitsomme Sygdomme (Kopper, Cholera) fra Byen. Det rummer henad 80 Patienter.

Ørken. Mangel paa Varme eller Fugtighed hindrer Udviklingen af et Plantetæppe paa store Strækninger af Jordens Overflade og forvandler dem til Ø. I de polare Egne og i Alpebjærgene finde vi derfor store Sne- og Isørkener, i de regnfattige Bælter store Sand- og Stenørkener. Dyrelivet er fattigt og i Polarlandene knyttet til Kysterne, i de regnfattige Bælter til enkelte kilderige Pletter (Oaser), som findes spredte over dem eller langs deres Rande. Ø. ere altsaa hverken knyttede til noget enkelt Varmebælte ell. Verdensdel, men dog har den gamle Verden det største Ørkenbælte at opvise; det ligger omtr. under Krebsens Vendekreds, begynder ved det atlantiske Hav med Sahara og fortsættes i en henved 2,000 M. lang, mod N. rettet Bue lige til Centralasiens Østrand, hvor det afsluttes med Gobi; det hele Flademaal er mindst 250,000 □ M., og Bæltet synes snarere at voxe end at aftage i Omfang. Som Følge af Vandets Udebliven i den tørre Aarstid kunne ogsaa forskjellige Stepper og andre Sletteskrækninger antage en ørkenagtig Charakter (Karroo-Sletten i Sydafrika, Llanos og Pampas i Sydamerika).

Ørkenøerne, d. s. s. Orknøerne.

Ørkil, gammel Kongeborg i Fyn, liggende paa en høj Banke tæt s. for Svendborg. Den var i Slutningen af Middelalderen i de fynske Biskoppers Besiddelse og blev ødelagt af Svendborgs Borgere i Grevens Fejde (Juli 1534). I de seneste Aar mener man at have fundet Levninger af Bygningerne ved Gravning.

Ørne (Aquila), i udvidet Betydning, kaldes alle Dagrovfugle, som ikke ere Gribbe eller Aadselfugle. Kjendemærkerne ere det stærke, krumme Rovnæb, de stærke, underneden ru, med store, krumme Kløer væbnede Rovfødder, de til Siderne vendende, dybt liggende Øjne med det kjække Blik og de fremspringende Bryn, de stive, tætsluttende Fjer, den fjerklædte Hals og Hoved. De søge deres Føde om Dagen og slaa ned paa og dræbe levende Dyr af forskjellig Slags; kun i Nødstilfælde tage de til Takke med de friske Lig af nylig døde Dyr; virkelige Aadselædere ere kun faa. Herhen høre Falkene, Høgene, Vaagerne, Glenterne, Mose- og Vibøgene foruden de ægte Ø., af fremmede, mere afvigende Former desuden Aadselørnene og Slangefalken. De ægte Ø. udmærke sig ved deres Størrelse samt ved, at Næbet ikke er krumt fra Roden af, men først hen imod Spidsen: Kongeørnen (A. chrysaëtus), med Mellemfoden helt fjerklædt, beboer det højere Norden og Bjærgegnene i Europa; den slaar ned paa og dræber Pattedyr, f. Ex. Harer, Hjortekid, Faar, Lam og store Fugle; Havørnen (A. albicilla), med halvt nøgen Mellemfod, ernærer sig paa samme Maade om Vinteren, men om Sommeren af Fiske, fornemmelig Havfiske, hvilke den slaar ned paa og hæver op af Vandet, ligesom den mindre Fiskeørn (A. haliætus), der ene lever af Fiske, især dog Ferskvandsfiske; den lille øst- og sydeuropæiske Slangeørn (A. nævia) lever især af Krybdyr (Slanger o. desl.).

Ørnebregne (Pteris aquilina), vor største Bregneart, kan blive saa høj, at man, naar den er opret, kan gaa under den, men hyppigst er den nedliggende eller opstigende. Bladet er 3-dobbelt fjernetdelt med Sporehusene i Randen af Fligene, i yngre Tilstand dækkede af den tilbagerullede Rand. Naar man gjennemskærer Bladstilkens nederste, sortbrune Del skraat, ikke tværs over, vise Karbundterne Billedet af en flakt Ørn.

Ørnen (aquila), Stjærnebillede paa den nordl. Himmel i Mælkevejen, kjendeligt ved 3 klare Stjærner, som næsten danne en ret Linje; den midterste, Altair (α aquilæ), er af første Størrelse. Efter Mythen er dette den Ø., som bentede Ganymedes til Zeus.

Ørneorden. Der findes 3 Ø. 1) Den hvide Ø. i Rusland, oprindel. en polsk Orden, stiftet efter Sagnet 1325, fornyet 1705 af Kong August II, 1815 af Kejser Alexander I som Konge i Polen erklæret for Rigets første Orden og 26 Febr. 1832 optagen blandt de russiske Ordener, hvor den rangerer efter Alexander-Nevskij Ordenen. Ordenstegnet bestaar af et rødt Kors med den hvide Ørn, omfattet af den russiske Dobbeltørn, og bæres i et mørkeblaat Baand over den venstre Skulder. 2) Den sorte Ø. i Preussen, stiftet 1701. Ordenstegnet er et mørkeblaat Kors med 8 Spidser og Ørne i Vinklerne. Det bæres i et orange-

farvet Baand over den venstre Skulder. 3) Den røde Ø. i Preussen, stiftet 1705, fornyet 1777, rangerer siden 1792 efter den sorte Ø. Ordenstegnet er et hvidt, emailleret Kors uden Spidser med den kronede røde Ørn i Midterskjoldet. Det bæres i et hvidt Baand med brede, orangefarvede Striber. Ordenen er delt i 4 Klasser.

Ørred, s. Lax og Bækørred.

Ørsted, Anders Sandøe, den største af alle danske Jurister, f. 21 Dec. 1778 i Rudkjøbing, hvor hans Fader var Apotheker, blev dimitteret til Universitetet 1794, kastede sig derefter med Iver saa vel over de philosophiske Videnskaber som over det juridiske Studium og tog 1799 juridisk Examen med Udmærkelse. To Aar efter begyndte hans lange Embedsbane med hans Udnævnelse til Assessor i Hof- og Stadsretten, hvilken Post han beklædte til 1810, da han blev Assessor i Højesteret. 1813 forlod han den dømmende Virksomhed for at indtræde som 4de Deputeret i det danske Cancelli, hvor han i Løbet af Aarene indtil 1834 efterhaanden steg til 1ste Deputeret, idet han derhos fra 1825 tillige havde beklædt Embedet som Generalprocureur. Endelig udnævntes han 1842 — efter det foregaaende Aar at være ophøjet til Gehejmeconferensraad, ligesom et Par Aar senere Elefantordenen tildeltes ham — til Gehejme-Statsminister med Bibeholdelse af sine tidligere Stillinger. Derhos havde han i de første 5 Provinsialstænderforsamlinger (1835—44) fungeret som kongel. Commissarius. Under Bevægelserne i Marts 1848 maatte Ø. tillige med sine Colleger i Ministeriet træde af fra dette og fik tillige sin Afsked baade som Cancellideputeret og Generalprocureur. Han stillede sig derefter i Kjøbenhavn til Valg til den grundlovgivende Rigsforsamling, hvilket han ogsaa opnaaede, ligesom han efter Grundlovens Indførelse ligeledes i Kjøbenhavn blev valgt til Medlem af Landstinget. Under Bestræbelserne for at tilvejebringe den ved Kundgjørelsen af 28 Jan. 1852 bebudede Ordning af Monarchiet og den i denne Anledning opstaaede Spænding mellem Regeringen og Rigsdagen kom Ø. derpaa for en Tid til Roret igjen, idet han 21 Apr. 1853 udnævntes til Premierminister, i Forbindelse med hvilken Post han ogsaa bestyrede Cultusministeriet. Indtil 29 Apr. 1854 var han tillige Indenrigsminister, og fra 10 Maj s. A. var han Justitsminister. Under dette Ministerium udstedtes dels de særlige Forfatningslove for Lauenborg, Slesvig og Holsten, dels forskjellige Love, der sigtede til at indføre den paatænkte Forfatningsenhed i Monarchiet, indtil endelig Slutstenen lagdes paa Værket ved Frdn. 26 Juli 1854 om Indførelsen af en Fællesforfatning. I Anledning af det sidste Skridt reiste der sig imidlertid en heftig Opposition i Rigsdagen imod Ministeriet, der forgjæves søgte at opnaa Flertal i Folketinget ved at udskrive nye Valg til dette. Ministeriet fratraadte derefter 12 Dec. 1854. I det næste Aar blev en Rigsretsanklage besluttet mod Ø. tillige med de 6 andre Medlemmer af det afgaaede Ministerium, navnlig i Anledning af Overskridelser af Finansloven, men ved Rigsrettens Dom 28 Febr. 1856 bleve de alle frifundne. Ø. døde 1 Maj 1860. Det er dog ikke særlig som Statsmand, at Ø. har Krav paa at mindes af Efterslægten; men derimod har han dels under sin tidligere mangeaarige administrative Stilling udfoldet en stor og gavnlig Virksomhed, dels som Generalprocureur gjort sig i højeste Grad fortjent af den danske Lovgivnings Udvikling i det Tidsrum, hvori han beklædte denne Post. Hans største Fortjeneste er imidlertid dog den, han indlagde sig af den danske Retsvidenskab, der i sin nuværende Skikkelse egentlig kan betragtes som hans Værk, idet han med en utrolig Arbejdsomhed, i lige høj Grad understøttet af en forbavsende Lærdom, en beundringsværdig Skarpsindighed og et klart juridisk Blik, gjennemarbejdede alle Dele af det før hans Tid kun meget tarvelig bearbejdede Retssystem og tilvejebragte et baade i Omfang og Indhold beundringsværdig rigt Materiale af Udviklinger over den danske Ret. Af hans som selvstændige udgivne juridiske Værker ere de vigtigste: „Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed" (6 Bd., 1822—33) og „Eunomia" (4 Bd., 1815—22); men desuden leverede han en Mængde større og mindre Afhandlinger i de af ham grundede forskjellige Tidsskrifter „Juridisk Archiv", „Nyt juridisk Archiv", „Juridisk Tidsskrift" og „Archiv for Retsvidenskaben og dens Anvendelse". Hans sidste Værk var: „Af mit Livs og min Tids Historie" (4 Bd., 1851—57). Han var gift med Oehlenschlägers Søster, Sophie (d. 1818). Til Minde om hans 50-aarige Embedsjubilæum stiftedes 29 Maj 1851 efter en Indsamling i Danmark og Norge „Det A. S. Ørstedske Prismedaille Legat", hvis Bestemmelse er at tildele en Prismedaille hvert fjerde Aar for Løsningen af en for Fædrelandet eller Videnskaben vigtig rets- ell. statsvidenskabelig Opgave, hvert fjerde Aar som Belønning for et fortjenstfuldt Skrift af saadant Indhold. — Hans Broder, Hans Christian Ø., f. 14 Aug. 1777, blev ved at sysle i Faderens Apothek tidlig opfyldt med den Kjærlighed til Naturvidenskaberne, som besjælede ham hele hans Liv igjennem. Tillige med Broderen blev han Student 1794, boede med ham paa Ehlers's Collegium, men forlod snart sit begyndte medicinske Studium for ganske at ofre sig til Naturvidenskaberne. Den daglige Omgang med Oehlenschläger, med hvem Brødrene i Ungdommen stiftede et Venskab, der varede til deres Livs Ende, kunde ikke andet end virke vækkende og beaandende paa en Sjæl som Ø.s, og han skrev allerede den Gang poetiske Smaaarbejder. 1797 vandt han Universitetets Guldmedaille for en Afhandling i Æsthetik (s. A. tog han pharmaceutisk Examen) og 1798 for en medicinsk Afhandling; fra 1800 holdt han Forelæsninger over Chemi, 1801—3 opholdt han sig i Udlandet. Efter sin Hjemkomst holdt han Forelæsninger over Elektricitet, Galvanisme og Magnetisme m. m. (Volta havde den Gang nylig ved sin Søjle gjort Epoche i disse Grene af Videnskaben) og blev omsider ansat som Professor i Physik 1806. Siden var Ø.s Liv helliget en uafbrudt, lige saa utrættelig og mangesidig som glimrende og

paaskjønnet videnskabelig Virksomhed ved Forelæsninger og Skrifter, ikke afbrudt, men understøttet og befrugtet ved mangfoldige Rejser (til Undersøgelser, Møder osv.) og forherliget ved Opdagelser, der vilde bringe Ø.s Navn til den sildigste Tid. Blandt disse er den mest glimrende Opdagelsen af Elektricitetens og Magnetismens Forhold (1820), som skaffede ham Æresbevisninger fra alle Sider og, da den fik sin praktiske Anvendelse ved den elektriske Telegraph, vandt en Betydning for det daglige Liv, som Ø. fra først af næppe havde anet. 1824 stiftede Ø. Selskabet for Naturlærens Udbredelse; han blev 1829 Directeur for den polytechniske Læreanstalt, var en af Stifterne og de ivrigste Deltagere i de skandinaviske Naturforskeres Forsamlinger, blev 1850 Gehejmeconferensraad og døde 9 Marts 1851. Ø. var ikke blot som Naturkyndig udmærket; han var en Mand af ualmindelig æsthetisk Dannelse, en dybsindig Tænker, et varmtfølende, ædelt og elskeligt, for alt Godt begejstret Menneske, en oprigtig og frisindet, ægte liberal Fædrelandsven. Han var Forfatter til en stor Mængde Skrifter og Afhandlinger, Recensioner og Bladartikler m. m.; blandt hine nævne vi: „Videnskaben om Naturens almindelige Love" (1ste D. 1809); „Naturlærens mechaniske Del" (1844, 2den Udg. 1851—52); „Aanden i Naturen" (1849—50). Af hans æsthetiske Værker mærke vi: „To Capitler af det skjønnes Naturlære" (1845), blandt hans Digte „Luftskibet" (1836). 1876 rejstes ham en Statue (af Jerichau) i „Vestre Anlæg", hvor senere Ørstedsparken anlagdes (1877—78, efter Plan af Inspecteur ved de offentlige Lysthaver H. Flindt; Arealet er 11½ Td. Land, hvoraf noget over 3 Td. Land er Vandareal; Haven indeholder et Mindesmærke for L. N. Hvidt (s. d. A.) og en Mængde Afstøbninger af antike og moderne Billedhuggerarbejder, opstillede for C. Jacobsens Legat „Albertina"). En anden Statue (af Bissen) i polyt. Læreanstalts Have afsløredes 1880. — En Brodersøn af de foreg., **Anders Sandøe Ø.**, f. 21 Juni 1816 i Rudkjøbing, studerede i Begyndelsen navnlig Zoologi, senere Botanik, tog 1844 Magistergraden (»de regionibus marinis«) og berejste 1845—48 Vestindien og Mellemamerika, hvorfra han medbragte en betydelig Samling af Planter, der af ham selv og mange andre Botanikere ere beskrevne i „Naturhistorisk Forenings videnskabelige Meddelelser". 1858 blev han Docent ved Kjøbenhavns Universitet, 1862 Prof. ordin. i Botanik; d. 3 Sept. 1872. Af hans Arbejder, hvoraf de fleste findes i det ovennævnte Tidsskrift, kunne, foruden hans Bidrag til de af ham berejste Landes Flora, fremhæves hans Undersøgelser over Svampene, navnlig Snyltesvampene, samt over Kalketræerne, saaledes: „Bidrag til Kundskab om Egefamilien i Nutid og Fortid" (Vidensk. Selsk. Skr., 5te Række, 9de Bd., VI) 1871. Ø. bearbejdede en Del af de af Liebmann fra Mexico hjembragte Planter.

Ørtug. I Middelalderen fandtes i Norden samme Navn og Delingsforhold for Kornmaalet som for Mønten. En Mark (jvfr. Mark Sølv) var lig 8 Ører, 1 Øre lig 3 Ørtug og 1 Ørtug lig 12 Denarier eller Skjæpper.

Ørvar-Odd [ör], Helten i den efter ham opkaldte Saga, har sit Navn, der betyder Pileod, efter nogle vidunderlige Pile, som han paa sine æventyrlige Farter kommer i Besiddelse af. Ø. er ogsaa knyttet til Hervarar-Saga, idet han optræder som Stalbroder af Hjalmar og med ham deltager i Kampen paa Samsø mod Arngrimssønnerne. Fra Sagaen om Ø. har Oehlenschläger hentet Stoffet til sin „Ørvarodds-Saga".

Øræfajøkel [ö] (Öræfajökull), den sydligste Pynt af den store Vatnajøkel, hæver sig til en Højde af over 6,000 F. og er, som liggende nær Kysten, synlig langvejs fra for de søfarende (c. 30 M.). De underliggende, vulkanske Fjældmasser have flere Gange haft voldsomme Udbrud, saaledes ved Midten af 14de Aarh. og 1727. De herved bevirkede Ødelæggelser have skaffet den tilgrænsende Bygd Navnet Öræfi, d. e. Ørken.

Øsel, en russisk Ø i Østersøen, i Aabningen af Rigabugten, hører til Gouv. Lifland; 47½ □ M. med 53,100 J., mest Ester. Øen er meget frugtbar, rig paa Skove og Søer. Befolkningens Hovederhverv er Landbrug og Fiskeri. Hovedstad Arensburg. — Ø. blev erobret af den danske Konge Valdemar Sejer, men kom senere under de tyske Ridderes Herredømme. Frederik II af Danmark, som i Begyndelsen af sin Regering havde kjøbt Ø. og nogle andre Besiddelser paa det nærliggende Fastland, overlod dem strax til sin Broder Magnus, ved hvis Død (1583) Ø. forenedes med Danmark; ved Freden i Brömsebro 1645 afstodes Ø. til Sverige, som 1721 maatte afstaa den til Rusland.

Øskjægger, oldn. Eyskeggjar (d. e. Mænd fra Øerne), kaldtes det Parti, som stiftedes mod Kong Sverre paa Orknøerne i Vinteren 1192—93, og som tog Magnus Erlingssøns Søn Sigurd til Konge. De optraadte i Vaaren 1193 i Viken, indlod sig derpaa med den landflygtige Biskop Valdemar i Slesvig paa et Tog til Sønderjylland, hvorfra de vendte hjem med Bytte, bemægtigede sig om Høsten Bergen og bleve fuldstændig oprevne af Sverre i Slaget i Florevaag (uden for Bergen) 3 Apr. 1194. Levningerne flygtede ud af Landet og sluttede sig senere til Baglerne (s. d. A.).

Øst, Østpunkt, s. Verdenshjørner.

Østcap, det østligste Punkt af Asiens Fastland, ved Beringsstrædet, under 66° 6′ n. Br., 207° 56′ ø. L.

Österbotten, Landskab i Finland langs den bottniske Bugt, omfatter hele Kysten fra 62° n. Br. til Torneåelven, udgjør mod S. kun Kystlandet, men strækker sig omtr. fra 64° n. Br. over hele Landet til den russiske Grænse og bestaar af Dele af Vasa- og Uleåborg Län. Nordgrænsen er Lapmarkerne. Den vigtigste By er Uleåborg.

Östergötland [jöt], et af Sveriges gamle Landskaber, omfatter den nordøstlige Del af Götarike, har et Fladeindhold af c. 200 □ M. (11,066 □ Kilom.) med (1888) 265,856 J. (50,660 i Stæderne) og begrænses i Nord af Södermanland og Nerike, i Vest af Vettern, i Syd af Småland og i Øst af Østersøen, som

trænger langt ind i Landet med 2 store Fjorde, Bråviken og Slätbaken. Tværs over Ö. fra den af en Skjærgaard hegnede Østersøkyst strækker sig et bredt Bælte af frugtbart, bølgeformet Sletteland (højeste Punkt det enlig liggende Omberg, 828 F. (263 Met.)); men saa vel i Nord langs Kolmården og Tylöskogen som i Syd, hvor Holavedens Højland begynder, findes skovrige Bjærgstrøg, der dog ingensteds naa en Højde af 600 F. Gjennem Svartån og Stångån have de i den sydlige Del liggende Søer Sommen, Åsunden o. fl. Afløb til den omtr. midt i Ö. liggende Sø Roxen, der atter, ligesom Vettern, har Afløb igjennem Motalaelven og Glansøen til Bråviken. Disse Vanddrag staa desuden i Forbindelse indbyrdes samt med Vettern og Østersøen ved Kindakanalen (mellem Åsunden og Roxen) og Götakanalen. I Bjærgegnene findes Jærn, Kobber, Zink og Marmor; af Bjærgværker og Brug mærkes Åtvidaberg, Finspång og Motala. Ö. havde fordum sin egen Lov, Östgötalagen (som sandsynligvis fik sin nuværende Form i Slutn. af 13de Aarh.), og danner med Undtagelse af Qvarsebo Sogn, som hører til Strengnäs Stift, 15 Provstier med 110 Pastorater under Linköpings Stift; i administrativ Henseende udgjør det et eget Län, Ö.s Län, med 6 Stæder, Linköping (Länets Hovedstad), Norrköping, Vadstena, Motala, Söderköping og Skeninge, samt 1 Flække, Valdemarsvik, og er inddelt i 8 Fogderier. Af Jordarealet er over 22 pCt. dyrket, lidt over 7 pCt. Eng og omtr. 61 pCt. Skovland. 1886 holdtes der 17,870 Heste, 166,581 Stkr. Hornkvæg, 70,072 Faar, 254 Geder og 28,064 Svin.

Østerrig, Ærkehertugdømme, Stamlandet for Kejserdømmet Ø., begrænses mod N. af Böhmen og Mähren, mod Ø. af Ungarn, mod S. af Steiermark og Salzburg, mod V. af Bayern og bestaar af tvende under særlig politiske Styrelse staaende Kronlande, Ø. neden for og Ø. oven for Enns. 1) **Ø. neden for Enns** ell. Nedre-Ø. har et Areal af 360 □ M. med 2,591,900 I. (1889). Donau deler Landet i en nordlig og en sydlig Halvdel. Den sidste er opfyldt af de nedreøsterrigske Alper, som høre til den nordl. Kalkalpekjæde, og hvis højeste Tinde er Schneeberg, 6,600 F.; mod N. Ø. sende de talrige Udløbere; den sidste er Wienerwald, som ender ved Donau med Kahlenberg, 1,700 F. Hinsides det 3,100 F. høje Semmeringpas, hvor de steierske Alper ende, danne de lave Leithabjærge et Bindeled mellem Alperne og Karpatherne. Landet n. for Donau bestaar mod V. af Højsletter med dybt indskaarne Flodløb; det er de sydligste Udløbere af Böhmerwald, som her falde brat ned til Donau; længere mod Ø. gaa disse Højsletter over i et vinrigt Bakkeland, hvis yderste Udløbere naa frem til Wien. Omkring Donau ligger en frugtbar Slette, der falder i de tvende Bækkener ved Tulln (Wagramsletten) og ved March (Marchfeld). Hovedfloden er Donau, som optager alle Landskabets Floder, fra N. March, som danner Grænsen mod Ungarn, fra S. Enns, Schwechat og Leitha, der delvis danner Grænsen mod Ungarn. Klimaet er i det hele sundt og tempereret, men fremviser store Spring i Temperaturen. Paa Grund af den tætte Befolkning kan Landet ikke brødføde sig; 45 pCt. af Flademaalet er Agerland, 2 pCt. Vinland, 13¼ pCt. Haver og Enge, 4 pCt. Græsland og 35¼ pCt. Skov. Kvægbestanden er ikke stor; 1880 fandtes 106,600 Heste, 564,200 Stkr. Hornkvæg, 178,500 Faar og 293,700 Svin. Heller ikke Bjærgværksdriften er betydelig, hvorimod Industrien, som har sit Hovedsæde i Wien, baade i Qvantitet, Qvalitet og Mangeartethed overgaar alle de øvrige Kronlandes. Befolkningen er næsten udelukkende Tyskere (omtr. 2 pCt. Slaver, mest Czecher) og bekjender sig til den katholske Religion; 1880 fandtes kun 40,300 evangeliske Christne, 2,100 græske Katholiker og 95,000 Jøder. For den højere Undervisning sørges ved Universitetet i Wien, 10 Lærer-Seminarier, en theologisk Læreanstalt, 42 lærde og Realskoler og 1,580 Borger- og Almueskoler. Kronlandet styres af en Statholder ell. Landspræsident og en Landdag paa 68 Medlemmer. Hovedstad Wien. 2) **Ø. oven for Enns**, Øvre-Ø., har et Areal af 217,7 □ M. med 775,700 I. (1889) og deles ved Donau i tvende Halvdele; den nordlige opfyldes af Böhmerwald med det 4,400 F. høje Plöckelstein og de fra denne Kjæde udgaaende Højsletter; i den sydlige Del ligge de øvreøsterrigske Alper, som høre til den nordlige Kalkalpekjæde, og hvis højeste Tinde er Dachstein, 9,550 F. Landskabet er meget vandrigt; saa godt som alle Vande søge til Donau, der neden for Passau træder ind fra Bayern og fra højre Side optager Inn med Salzach, Traun og Enns med Steier. Af de talrige Alpesøer mærkes Traun-, Hallstätter-, Atter-, Mond- og Wolfgangsøerne. Klimaet ligner Nedre-Ø.s, men er omtr. en Grad koldere, saa at Vinavl ikke længere er mulig. Af Flademaalet ere 7 pCt. uproduktive; af det produktive Areal falde 38 pCt. paa Agerland, 22 paa Enge og Haver, 3 paa Alpegræsgange og 37 pCt. paa Skove. Agerbruget er betydeligt; der avles Korn ud over Landskabets eget Forbrug, og ligeledes dyrkes betydelige Mængder af Kartofler, Grøntsager, Kløver, Hør, Humle og Frugt. Kvægavlen staar ligeledes paa et højt Trin; Tallet paa Hornkvæg (i 1880: 555,200) er relativt højere end i noget andet af Ø.s Landskaber; vigtig er ogsaa Svineavl, Biavl og den kunstige Fiskeavl. Af Mineraler indvindes Brunkul, meget Salt i Salzkammergut (aarlig 600,000 metr. Centn.), Gips, Mølle- og Slibesten samt Brosten. Industrien, særlig i Jærn, Maskiner, Bomuld, Glas, Papir og Læder, har gjort betydelige Fremskridt. Befolkningen hører udelukkende til den tyske Stamme og ere alle romerske Katholiker paa nær 16,400 evangeliske Christne og 1,000 Jøder. For Undervisningen sørges ved 2 theologiske Læreanstalter, 2 Lærer-Seminarier, 6 lærde og Realskoler og 500 Folke- og Almueskoler. Kronlandet styres af en Statholder eller Landspræsident og en Landdag paa 50 Medlemmer. Hovedstaden er Linz.

Østerrig, Kejserdømmet Ø., omfatter den Del af det østerrigske Fællesmonarchi, som ligger v. for Leitha, eller de „i Rigsraadet

repræsenterede Lande", altsaa Kongerigerne Böhmen, Dalmatien og Galizien, Ærkehertugdømmerne Nedre- og Øvre-Ø., Hertugdømmerne Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain, Schlesien og Bukovina, Fyrstgrevskaberne Tirol, Görz og Gradisca, Landskabet Vorarlberg og Staden Triest med Omraade. De Dele, som tidligere hørte til det tyske Forbund, udgjøre en temmelig compact Landemasse, hvorimod de øvrige til Kejserdømmet hørende Landskaber kun staa i en yderst løselig Forbindelse med den egentlige Kjærne, idet Galizien og Bukovina strække sig langt mod Ø. mellem Rusland og Ungarn ned til Rumænien og Dalmatien end ikke er sammenhængende med de i Rigsraadet repræsenterede Lande. Bortset fra dette aldeles isolerede Kronland grænser Ø. mod N. til det tyske Rige (Sachsen og Preussen) og Rusland, mod Ø. til Rusland og Rumænien, mod S. til Ungarn, det adriatiske Hav og Italien, mod V. til Schweiz og det tyske Rige (Bayern). Det adriatiske Hav bestyller paa en Strækning af 200 M. den meget sønderrevne østerrigske Kyst. Venezias Lagunekyst ender ved Isonzo; derpaa begynder den steile Karst, som opfylder Halvøen Istrien, har en klippefuld Kyst og danner mange Bugter med sikre Havne. Den 150 M. lange dalmatiske Kyst er dels meget steil og sønderreven, dels fuldstændig utilgængelig, men de foran liggende Øer frembyde mange fortrinlige Ankerpladser. De største Bugter ere de ved Triest og Fiume (Quarnero) samt Bocche di Cattaro. Blandt de 30 Quarneroøer have Veglia, Cherso og Lussin fortrinlige Havne. Ø. omfatter følgende Statholderskaber:

	□ M.	Befolkn. 31 Dec. 1888.
Nedre-Østerrig	360	2,591,900
Øvre-Østerrig	217,7	775,700
Salzburg	129,9	170,700
Steiermark	407,3	1,269,900
Kärnten	187,6	359,100
Krain	180,8	499,800
Triest med Omraade	1,7	157,500
Görz og Gradisca	53	218,900
Istrien	90	310,300
Tirol	484,6	807,500
Vorarlberg	47,3	110,900
Böhmen	943,4	5,780,900
Mähren	403,6	2,222,400
Schlesien	93,5	594,600
Galizien	1,425,6	6,455,900
Bukovina	189,8	637,400
Dalmatien	233	521,600
	5,448,8	23,485,000
Den staaende Hær		158,700
Det active Landeværn		8,700
		23,647,400

Naturlig Beskaffenhed. Over tre Fjerdedele af det hele Flademaal er Bjærgland; dog findes ogsaa vidtstrakte Sletter og Dale, som fremkalde en stor Afvexling. Ægte Bjærglande ere Tirol, den sydl. Del af Øvre- og Nedre-Ø., Øvre-Steiermark, Kärnten, Krain og Kystlandet; her findes ogsaa de højeste Tinder. Mellem den schwabisk-bayerske Højslette og Donaudalen paa den ene, den lombardiske Lavslette og Adriaterhavet paa den anden Side ligger Alpelandet med sine mange Længde- og Tværdale, men uden større Sletter. N. Ø. for Alpelandet danne de europæiske Mellembjærge Randen for Højlandet Böhmen og Mährens Skraaning mod Marchfloden; ø. for March strække Karpatherne sig som en halvmaaneformet Bue ned mod det transsylvanske Højland mellem Ungarn paa den ene, Mähren, Schlesien og Galizien paa den anden Side. Et Tillæg til Alperne er Karst, der strækker sig langs Adriaterhavet ned gjennem hele Dalmatien og ind i de tilstødende Provinser Bosnien og Herzegovina. Af Alperne høre den østlige Del af Mellemalperne (Oetzthaleralperne og Ortleralperne) samt alle Østalperne til Ø.; af de højeste Tinder mærkes Ortlerspitz (12,430 F.) paa Grænsen af Lombardiet og Tirol, Wildspitze (12,030 F.) i Tirol, Groß Glockner (12,100 F.) og Groß Benediger paa Tirols Nordøstgrænse, Wasseyerspitz (9,670 F.) og Dachstein (9,550 F.) i de nordlige Kalkalper; Udløbere fra Alperne ere Leithabjærgene paa Grænsen af Nedre-Ø. og Ungarn. Af de mellemeuropæiske Bjærge danner Böhmerwald Grænsen mellem Bayern og Böhmen, Erzgebirge og Riesengebirge mod Sachsen og preussisk Schlesien. Sletterne indtage næppe en Fjerdedel af Kejserdømmet; den største er den galiziske, som strækker sig langs Karpathernes Nordskraaning og afbrydes af lave Højdedrag; langs Donau staar Wienerbækkenet i Forbindelse med den lille ungarske Slette og fortsættes selv op ad Floden i Marchfeld, Steinfeld og Tullnerfeld. I den lombardiske Slette har Kejserstaten kun en lille Part ved Kystfloden Isonzo; alle øvrige Sletter langs Donau, Elben, Mur osv. ere smaa, men høre hyppig til de frugtbareste Dele af Riget. **Floder.** Paa Istrien nær, der er fattig selv paa Kystfloder, kunne alle Kronlandskaberne glæde sig ved en rigelig Mængde af rindende Vande, som frembyde sejlbare Vandveje af over 500 M.s Længde. Hovedfloden er Donau, hvis 50 M. lange Løb fra Passau til Presburg er sejlbar for Dampskibe, og hvis Vandomraade udgjør 43 pCt. af hele Rigets; dens sejlbare Bifloder i venstre Bred ere March, Sereth og Pruth, i højre Inn, Traun, Enns, Leitha, Raab, Drave (med Mur) og Save; flere af disse Floder høre dog kun i deres øvre Løb til Ø. Til det sorte Hav flyder desuden Dnjestr gjennem Galizien med en Længde af 62 M. Til Adriaterhavet gjennem Tirol flyder Etsch, sejlbar fra Botzen og i Ø. af 30 M.s Længde. Rhinen bestyller kun Grænsen paa 5 M. (Vorarlberg). Elben fører Böhmens Vande til Nordsøen; dens Løb i Ø. er 50 M., og dens vigtigste Bifloder ere Iser i højre, Moldau og Eger i venstre Bred. Oder udspringer paa Sudeterne i Mähren og træder efter et Løb af 12 M. over i Preussen. Weichsel udspringer ligeledes i Mähren, danner Grænsen mellem Galizien og russisk Polen og træder efter et Løb paa 51 M. ind i dette sidste Land, hvor det fra Ø. optager Bug. Af Indsøer er Tallet meget stort, navnlig i Alpe-

egnene. De betydeligste ere Bodensøen, hvis Østende berører Vorarlberg, Hallstätter-, Traun-, St. Wolfgang-, Mond- og Atterseerne i Øvre-Ø., Waller- og Zellersø i Salzburg, Achen- og Plansø i Tirol, Millstädter-, Ossiacher- og Wörthsø i Kärnten og Zirknitzersø i Krain; af Gardasøen hører den nordligste Del til Tirol. Antallet af Mineralkilder er overordentlig stort, og flere af dem ere stærkt benyttede Sundhedsbrønde saasom Carlsbad, Marienbad, Teplitz og Franzensbad i Böhmen, Gastein i Salzburg m. fl. Klimaet er naturligvis afhængigt af Breddebeliggenheden og Stedernes absolute Højde. Man kan i saa Henseende dele Landet i 3 Regioner, mellem 42° -46°, 46°—50° og N. for 50° n. Br. Den første Region har kort Vinter med ringe Sne og Is; her avles Ris, Majs og Vin, her trives Morbær-, Oliven- og Figentræet, hist og her ogsaa andre Sydfrugter. I den anden Region, der har længere og strængere Vinter, dyrkes alle de sædvanlige Kornsorter og Majs i Mængde, i enkelte Egne findes ogsaa god Vin- og Frugtavl. N. for 50° n. Br. (Nordböhmen, en Del af Schlesien og Galizien) har Kornavlen ikke noget stort Omfang, der dyrkes megen Hør og Hamp, men ikke Vin eller Majs. Aarets Middeltemperatur aftager stærkt fra S. til N.; den er i Ragusa 16,8, i Triest 14,2, i Wien 9,7, i Prag 9, i Lemberg og Krakow 8°; ligeledes falder den stærkt mod Ø., og Amplituden vokser med det continentale Klima; i Graz er den 53°, i Lemberg 66°. Snegrænsen ligger i Alperne ved 8,900 F., i Karpatherne 600 F. lavere. Den største Regnmængde findes i Alperne og Böhmerwald, den ringeste i Donaudalen, i Böhmen, Mähren og Galizien. Af Vindene er den fugtige Vestenvind fremherskende; i Kystlandene og enkelte Alpedale blæser ofte den lunere Sirocco (i Tirol ogsaa kaldet Föhn), der om Foraaret hurtig smelter Sneen paa Alperne og herved fremkalder Lavinefald og Oversvømmelse; i Dalmatien raser den saakaldte Bora', som fra Karstlandet styrter ned over Triest og Fiume. Jordbunden er i Almindelighed frugtbar, og man regner trods de udstrakte Bjærglande 94 pCt. produktiv Overflade. Fordelt over hele Riget falder 35,6 pCt. paa Agerland, 2 paa Haver og Vinland, 23,8 paa Enge, Græsland og Alpegræsgange, 32,6 paa Skove, 0,4 paa Søer og Sumpe, 5,7 er uproduktivt. Mellem den uproduktive Jord i de vestlige og de østlige Landskaber er der i øvrigt den væsentlige Forskjel, at mod V. er den hele opdyrkelige Jordbund virkelig ved anstrængt Flid opdyrket, medens mod Ø. mange Strækninger, der gjælde for uproduktive, meget vel med en billigere Arbejdskraft og rationel Behandling kunde forvandles til produktive. Foruden de sædvanlige Kornsorter (Havre, Rug, Byg, Hvede, Majs, Boghvede) og Vin avles mange Kartofler, Bælgfrugter, Sukkerroer, Hør, Hamp og Humle. Avlen af Tobak, der over hele Riget er et Monopol, er indskrænket til Galizien, Bukovina og de sydtirolske Distrikter Roveredo og Riva; Dyrkning af Morbær- og Oliventræet foregaar kun i Dalmatien, Kystlandet og Sydtirol. Frugtavlen er vel absolut betydelig, men kunde meget betydelig forøges; store Mængder Frugt udføres i frisk og tørret Tilstand; i Øvre-Ø., Steiermark og Kärnten tilberedes Most, i Böhmen og Mähren Sveskemost (Powidel), i Dalmatien Maraschino. Trods de gode naturlige Betingelser staar Kvægavlen kun i enkelte Alpelande paa et højt Standpunkt; i andre Kronlande er den derimod ganske forsømt. Efter den sidste Tælling fandtes 1,463,300 Heste, 49,600 Æsler og Muldyr, 8,584,000 Stkr. Hornkvæg, 3,841,300 Faar, 1,006,700 Geder og 2,721,500 Svin. Antallet af Bistader var 926,800. I Sydtirol findes nogen Silkeavl. Skovene have stor Udstrækning; Forstvæsenet staar paa et højt Standpunkt, Landet ikke alene dækker sit eget Forbrug af Brændsel og Tømmer, men til Udlandet gaa betydelige Mængder af Mastetræer, Bræder og Tøndestaver; desuden produceres meget Potaske, Trækul, Harpix, Tjære, Lud, Terpentin osv. Jagt og Fiskeri ere vigtige Bibeskæftigelser til Agerbruget. I Dalmatien og Kystlandet er Havfiskeriet af Vigtighed; det sysselsætter 11,000 Fiskere med 2,800 Baade og 11,000 andre Personer og leverer et Udbytte af Fisk, Skaldyr og Bløddyr til en Værdi af 4½ Mill. Kr. Bjærgværksbriften er meget betydelig, skjønt de Lejer, der forefindes, kun delvis udnyttes. Af Metaller findes Sølv i Böhmen, Kviksølv i Krain (Idria), Zink i Galizien, Steiermark og Krain, Bly i Kärnten, Krain og Böhmen, Kobber i Salzburg, men fremfor alt Jærn i alle Kronlande paa Øvre-Ø., Dalmatien og Kystlandet nær. Store Kullejer findes i alle Landskaber paa Salzburg og Bukovina nær, Stensalt findes i uudtømmelige Lejer i Karpatherne (især Wieliczka), Kildesalt i Alperne, Søsalt i Istrien og Dalmatien, Petroleum i Galizien, Graphit i Böhmen, Mähren og Steiermark. 1886 sysselsatte Bjærgværksdriften i alt 116,600 Arbejdere, og Produktionsværdien var 153 Mill. Kr., hvoraf Kul og Salt hver indbragte 39 og Brunkul 32½ Mill. Industrien er i det hele i betydelig Fremgang og staar paa et forholdsvis højt Standpunkt; i de enkelte Kronlande findes rigtignok betydelig Forskjel; i Nedre-Ø., Böhmen, Mähren, Schlesien og Vorarlberg er Manufaktur- og Fabriksvæsenet meget blomstrende, i andre Landskaber er den almindelige Haandværksdrift tilstrækkelig for det locale Forbrug, i Galizien, Bukovina og Dalmatien er Standpunktet i det hele lavt. Efter Folketællingen 1880 vare i hele Ø. 4,710,000 Personer eller 21,8 pCt. sysselsatte med Industrien, medens Procenttallet i Nedre-Ø. gik op til 37 og i Böhmen til 32,7. Glanspunktet i den østerrigske Industri er Fabrikationen af Guld-, Sølv-, Jærn og Staalsager, Fabrikation af Glas og Lervarer, Garverier, samt Lærreds- og Uldvæverier; ogsaa i de øvrige Grene af Textilindustrien og i Fabrikationen af Trævarer, Chemikalier, Maskiner og musikalske Instrumenter præsteres gode Sager, ligesom ogsaa Bryggerier, Brænderier og Sukkerfabrikerne staa paa et højt Standpunkt. Fabrikationen af Tobak er ligesom Tobaksavlen et Monopol; der findes 28 kejserlige Tobaks- og Cigarfabriker, som sysselsætte over 25,000 Arbejdere og aarlig producere 320,000 metr.

Centner af Tobaksfabrikata. **Handelen** er forholdsvis betydelig baade mellem de enkelte Kronlande og paa Udlandet; for dettes Vedkommende udgjøre imidlertid Ø. og Ungarn et fælles Handels- og Toldomraade, hvorfor her maa henvises til **Østerrig-Ungarn**. Omsætningen mellem de enkelte Lande foregaar i endnu højere Grad end den udenlandske Handel over Land og fremmes ved de sejlbare Floder og det rigt udviklede Banenet. I Dobbeltmonarchiets samtlige 109 Havne indgik 1886 40,166 Skibe paa 5,233,200 Tons. I Triest, som er Ø.s Hovedhavn og tillige spiller en Rolle som international Stabelstad, indgik 1888 7,670 Skibe (1,839 Dampere) paa 1,368,700 Tons og udgik 7,676 (913 Dampere) paa 1,365,800 Tons. Handelsflaaden, der i Ø. og Ungarn sejler under samme Flag og behandles efter samme Normer, udgjorde ved Begyndelsen af 1889 9,890 Fartøjer (Handelsskibe, Kystfarere, Fiskerbarker) af 262,600 Tons og med en Besætning af 29,200 Mand; heraf vare 163 Dampere af 94,400 Tons. Det vigtigste Dampskibsselskab er det østerrigske Lloyd, som raader over 85 Skibe af 116,500 Tons; dets Dampskibe gaa i regelmæssige Farter paa det adriatiske Hav, Levanten og det sorte Hav, ja selv til det røde Hav og til Indien. Vandvejene have en Udstrækning af over 500 M., hvoraf 175 befares med Dampskibe. Stor Betydning har her Donau-Dampskibsselskabet, som raader over 190 Dampskibe af 17,100 Hestes Kraft og 750 Slæbere og aarlig befordrer 1½ Mill. Passagerer og 15 Mill. Centner Varer. Ø.s Jærnbaner havde ved Udgangen af 1888 en Længde af 1,900 Mil, hvoraf kun 784 M. i Statsdrift; Wien og Prag ere Knudepunkterne for det østerrigske Banenet; 1888 fandtes 3,589 Telegraphstationer; Længden af Linjerne var 5,326 M., af Ledningerne 13,967 M., og der besørgedes 9,199,000 Depecher. S. A. fandtes 4,434 Postkontorer, der besørgede 540¾ Mill. Breve, Postkort, Vareprøver og Tryksager samt 93,845,000 Tidender. **Befolkningen.** Paa Rusland nær har ingen anden Stat i Europa en saa broget Befolkning som Ø. Europas tre Hovedstammer Germaner, Slaver og Romaner danne ogsaa Hovedmassen i Ø., hvortil hinsides Leitha endnu kommer en fjerde, Magyarerne. I Tal have ganske vist Slaverne Overvægten, men de falde i 5 Stammer, som ere saa forskjellige i Landskabsmaal, Culturtrin og Historie, at de i Virkeligheden udgjøre 5 forskjellige Folk, hvorfor Tyskerne længe have kunnet hævde Overvægten ved deres relative Majoritet og højere Dannelse. Ved den sidste Folketælling 1880 fordeltes Befolkningen efter Sproget saaledes:

Tysk	8,005,500
Bøhmisk, Mæhrisk, Slovakisk	5,181,600
Polsk	3,239,400
Ruthensk	2,794,600
Slovensk	1,140,500
Serbisk, Kroatisk	563,400
Italiensk, Ladinsk	668,700
Rumænsk	190,800
Magyarisk	9,900
Smaabørn	449,800
	22,144,200

Tyskerne bebo i en samlet Masse Alpernes Nordskraaninger, Donaudalen samt Bjergstrækningerne i Böhmerwald, Erz- og Riesengebirge og Sudeterne. Af de **slaviske** Folk bebo Czecherne den mellemste og sydøstlige Del af Böhmen, den større Del af Mähren og en Del af Schlesien, Polakkerne en Del af Schlesien og hele Vestgalizien, Ruthenerne Østgalizien og Bukovina, Slovenerne Krain, tilstødende Del af Kärnten, Görz og Istrien samt Sydsteiermark, Kroaterne og Serberne Istrien, Dalmatien og Øerne. Af de **romanske** Folk ere Italienerne og Ladinerne bosiddende i Sydtirol, Görz-Gradisca, Triest, Istriens Kyster og de fleste dalmatiske Stæder, medens Rumænerne bo i Bukovina. Med Hensyn til **Religionen** var Fordelingen 1880 følgende:

Romerske Katholiker	17,693,648
Græske og armeniske Katholiker (unerede)	2,536,177
Græske og armeniske Orientalere (ikke-unerede)	493,542
Protestanter	401,479
Israeliter	1,005,394
Gammel-Katholiker	6,134
Andre	7,870
	22,144,244

Af Befolkningen udgjøre Katholikerne saaledes over 91 pCt., hvoraf de 80 pCt. følge den latinske Ritus, Resten den græsk-katholske, der navnlig er stærkt repræsenteret i Galizien. Den græsk-orientalske Kirke tæller 2,22 pCt., som navnlig findes i Bukovina og Dalmatien. Jøderne udgjøre ikke mindre end 4,84 pCt., men de ere meget ulige fordelte paa de forskjellige Landskaber; i Schlesien udgjøre de 1,8, i Böhmen 1,7, i Mähren endog fulde 2 pCt. af hele Befolkningen; Prag har altid været et Hovedsæde for den bøhmiske Jødedom. Særlig stærkt ere Jøderne udbredte i Galizien og Bukovina, hvor de i de fleste Districter udgjøre over 5, i mange over 10 (i Krakow og Czernowitz over 30 pCt.) af hele Befolkningen. Paa nær en Del af de galiziske Jøder have de fleste med Hensyn til Sprog og Nationalitet sluttet sig til en af de større Nationaliteter (i Regelen til Tyskerne), hvorfor de ovenfor heller ikke ere anførte blandt de forskjellige Nationaliteter. Med Hensyn til Kirkestyrelsen har den katholske Kirke 9 Ærkebispedømmer: Wien, Salzburg, Görz, Prag, Olmütz, Lemberg (3, nemlig baade for den latinske, den græske og den armeniske Ritus) og Zara, samt 25 Bispedømmer; den katholske Kirke talte 1880 17,150 Præster samt 6,900 Munke og 8,700 Nonner, fordelte paa 890 Ordenshuse. Den græsk-orientalske Kirke har en Metropolit (Czernowitz) med 2 Biskopper, 412 Sjælesørgere og 131 Munke. Lutheranerne have 6, Calvinisterne 4 Superintendenter. **Undervisningen.** De forskjellige, broget blandede Nationaliteter staa ogsaa paa et meget forskjelligt Culturtrin; højst staa Tyskerne, derpaa af den slaviske Befolkning Czecherne, af de andre Nationaliteter Italienerne; paa det laveste Trin staa Rumænerne og Ruthenerne i Østgalizien og Bukovina, næstlavest den slaviske Befolkning i Istrien og Dalmatien. Ved den sidste Folke-

tælling 1880 fandtes, at 44,16 pCt. hverken kunde læse eller skrive, at derhos 6 pCt. ikke vare skrivekyndige; disse uhyggelig høje Tal fyldtes særlig Dalmatien, Bukovina, Galizien, Kystlandet, Krain og Kärnten, hvorimod Øvre- og Nedre-Ø., Salzburg, Steiermark, Tirol, Böhmen, Mähren og Schlesien gik langt ned under Procenttallene. Af Universiteter har Ø. 8, nemlig i Wien, Prag (2), Graz, Innsbruck, Krakow, Lemberg og Czernowitz, som 1889—89 havde 806 Professorer og Lærere og 13,800 Studenter. Af højere Fagskoler findes en stor Mængde, saaledes 2 katholsk-theologiske Faculteter i Salzburg og Olmütz og 44 biskoppelige Læreanstalter, 6 store techniske Højskoler, 5 Veterinærskoler, 14 Jordemoderskoler, 7 Handelsakademier og 60 andre Handelsskoler, 3 nautiske Skoler, 17 industrielle Fagskoler og 354 Tegneskoler, 1 Agerbrugs- og Forsthøjskole, 11 Landbrugs- og 3 Forstskoler, 2 Bjærgakademier og 5 Bjærgskoler, Kunstakademiet i Wien og Kunstskolen i Krakow osv. Af militære Skoler nævnes Officers-Krigsskolen, den højere Artilleri- og Ingenieurskole, Stabsofficer-, Intendant- og Militærlægeskolen, alle i Wien, Militærakademiet i Wiener-Neustadt og det techniske Militærakademi i Wien, den militære Overrealskole i Weißkirchen og Underrealskolen i St. Pölten. Af højere Læreanstalter for Kvinder findes foruden Lærerinde-Institutterne kun faa; herhen høre de private og klosterlige Lære- og Opdragelsesanstalter samt Pensionater. Af Gymnasier, højere og lavere Realskoler fandtes 1886 252 med omtr. 70,000 Elever. *Folkeskolevæsenet* er ordnet ved Lov af 14 Maj 1869, delvis ændret 1883. Folkeskolerne ere herefter en Sognet vedrørende Sag; Skolepligten begynder med det fyldte sjette og varer til det fyldte fjortende (i enkelte Landskaber det tolvte) Aar. 1885 fandtes 16,440 offentlige Folke- og Borgerskoler med 54,500 Lærere og Lærerinder og 2,680,000 Elever; af 1,000 skolepligtige Børn besøgte 868 virkelig Skolerne; højst i saa Henseende staa Nedre- og Øvre-Ø. samt Salzburg, hvor alle skolepligtige Børn ere skolesøgende, lavest Galizien med 595 og Bukovina med 888 skolesøgende af 1,000 skolepligtige. Til Uddannelse af Lærere findes 48, af Lærerinder 26 Instituter. Blandt de lærde Selskaber indtage det kejserlige Videnskabernes Akademi i Wien og Akademierne i Prag og Krakow den første Rang. Fremragende videnskabelige Instituter ere Centralanstalten for Meteorologi og Jordmagnetisme, den geologiske Rigsanstalt og det militærgeographiske Institut, alle i Wien, dernæst Observatorierne, særlig Wiener-Universitetets. Ø. er rigt paa videnskabelige og Kunstsamlinger. Af Bibliothekerne er det rigeste Hofbibliotheket i Wien med 420,000 Bd.; 21 andre Bibliotheker have over 50,000 Bd. Naturvidenskabelige Samlinger i større og mindre Omfang findes ved alle Universiteter; de største ere det naturhistoriske Hofmuseum, Universitetets anatomiske Samlinger, den geologiske Anstalts geognostiske Samlinger osv. Wien er rigt forsynet med archæologiske og Kunstsamlinger; af større, for Publikum tilgængelige Malerisamlinger har Ø. 12; særlig fremtrædende er det kunsthistoriske Hofmuseum (den tidligere Belvedere-Samling) og den store Kobberstiksamling Albertina.

Statshusholdning. Det østerr. Budget for 1887 var ansat til en Indtægt af 891,700,000 Kr. mod en Udgift af 957,600,000; Resultatet blev imidlertid en Indtægt af 925,350,000 Kr., en Udgift af 992 Mill., altsaa en Underballance af 66,650,000 Kr. Budgettet for Aaret 1889—90 udviser en Indtægtsside paa 949,9 Mill. Kr. (i Netto kun 724,6 Mill.) mod en Udgiftsside af 945,1 Mill., altsaa et forventet Overskud af 4,8 Mill. Kr.

De vigtigste *Indtægter* ere:

	Mill. Kr.
Directe Skatter (Grund-, Bygnings-, Erhvervs- og Indtægtsskat)	170,8
Told	70,8
Forbrugsskatter (Øl, Brændevin, Slagtekvæg, Sukker osv.)	176,2
Saltmonopolet	35,6
Tobaksmonopolet	142,6
Stempel- og Retsportler	92,4
Lotterier	37,6
Post- og Telegraphvæsenet	50,0
Statsbaner	81,8
Domainer, Skove og Bjærgværker	19,1

Af Posterne paa *Udgiftssiden* (extraordinære og ordinære under et) mærkes:

	Mill. Kr.
Civillisten	8,1
Andel i Fællesudgifterne	183,2
Forsvarsvæsenet	24,0
Cultusministeriet	37,8
Handelsministeriet (Havne-, Post-, Telegraph- og Banevæsenet)	124,1
Agerbrugsministeriet	25,4
Justitsministeriet	36,6
Statsgjælden	261,2

Den egentlige østerrigske *Statsgjæld* udgjorde 1ste Juli 1889 1,850,4 Mill. Kr., den fælles Statsgjæld (incl. den svævende Gjæld) 4,933,4 Mill., tilsammen altsaa 6,783,8 Mill. Kr. Den fælles, før 1868 contraherede Statsgjæld betragtes af Ungarn ikke som noget Fællesanliggende, men til dens Forrentning og Afdrag tilskyder Ungarn aarlig 30,312,921 Gylden ell. 53,047,612 Kr. (1 Gylden er her over alt beregnet lig 1,75 Kr.).

Forfatningen er den mest indviklede i hele Europa. Ø. er et indskrænket Monarchi, forbundet med Kongeriget Ungarn, men omfatter selv 17 særskilte Landskaber af højst ulige Rang, Størrelse og Indbyggertal, lige fra Kongerigerne Böhmen og Galizien til de fyrstelige Grevskaber Görz og Gradisca og Staden Triest. Kronen er i Følge den pragmatiske Sanction 1724 arvelig i Huset Habsburg-Lothringen, for begge Linjer efter Førstefødselsretten, dog at Mænd gaa forud for Kvinder. Kejserens Titel er Kejser af Ø. og apostolisk Konge i Ungarn; Prinserne hedde Ærkehertuger. Hvert Landskab har sin særskilte Landdag, der samles aarlig, og hvis Medlemmer vælges paa 6 Aar af 4 Klasser Vælgere (Godsejere, Byboere, Handelskamre og Landboere), for de 3 første Klasser ved umiddelbare Valg, af den sidste ved Valgmænd. Dertil komme Virilstemmer for Ærkebiskopperne og

Universitetsrectorerne. Fordelingen af Repræsentanter er truffen saaledes, at ingen Vælgerklasse har Overvægten, men de højere Samfundsklasser ere stærkt begunstigede, vistnok med det oprindelige Formaal at sikre Tyskerne Overvægten i de sprogblandede Landskaber. Landdagene have dels virkelig Lovgivningsmagt for de særlige Anliggender, dels Ret til at gjennemføre i Enkeltheder de Grundsætninger, der ere nedlagte i de af Rigsraadet vedtagne Love; de vælge staaende „Landsudvalg" med en af Kejseren udnævnt „Landshøvding" i Spidsen. Rigsraadet bestaar af to Huse, Herrehuset, der sammensættes af de myndige Ærkehertuger, Ærkebiskopper og Fyrster (17), arvelige (66), af Ø.s rigeste Adelsslægter og livsvarige (1888: 129), af Kejseren udnævnte Medlemmer, og Underhuset, der tæller 353 Medlemmer, valgte paa 6 Aar af de samme fire Klasser og efter en lignende kunstig Fordeling som Landdagene. Rigsraadet samles aarlig, har Bevillingsmagt og deler Lovgivningsmagten med Kejseren, der styrer med 7 Ministre for Finans-, Landforsvars-, Justits-, Indenrigs-, Kirke- og Undervisnings-, Handels- og Landbrugsministeriet, under en egen Førsteminister. De for det østerrigsk-ungarske Monarchi fælles Anliggender, Udenrigsforhold, Hær, Flaade og enkelte Finanssager varetages af 4 fælles Ministre, medens Lovgivnings- og Bevillingsmagten øves af de to saakaldte „Delegationer", 60 for hvert Rige, 20 valgte af Herrehuset og 40 af Underhuset, for Ø.s Vedkommende af de enkelte Landskabers Repræsentanter. De samles skiftevis i Wien og Budapest, forhandle særskilt og udveksle deres Anskuelser indbyrdes ved skrevne Budskaber (Nuntier); først naar gjentagen Mægling har vist sig frugtesløs, foretages en Sammentælling af Stemmerne i begge Delegationer, men uden forudgaaende fælles Drøftelse. Til de fælles Udgifter udreder Ungarn omtrent 31 pCt. og til Statsgjælden en vis aarlig Sum; Toldfællesskabet mellem de to Riger hviler paa en Overenskomst, der fornys hvert 10de Aar; Handelspagter med fremmede Lande skulle stadfæstes af begge Rigers Repræsentationer.

Historie. Keltiske Taurisker, siden Noriker beboede i den ældste Tid Stamlandet, det nuværende Ærkehertugdømme Ø., men Augusts Stedsønner Tiberius og Drusus erobrede Landet indtil Donau, medens den nord for Donau liggende Del deraf vedblev at tilhøre barbariske Folk, Markomanner og Quader. Under Folkevandringen var Ø. en Tumleplads for en Mængde Folkestammer, indtil efter Langobardernes Indvandring i Italien de germanske Bajuvarier eller Bayrer besatte Landet v. for Enns og Avarerne Landet ø. for Enns. Da Carl d. store 788 ophævede den bayerske Hertugværdighed, trængte Avarerne, som Thassilo havde kaldt til Hjælp, frem over Enns, men Carl slog og betvang dem og oprettede af deres Land indtil Raab Markgrevskabet Avarien eller den østlige Mark (Marchia Orientalis eller Austria), som ved Delingen af det frankiske Monarchi naturligvis forblev ved Tyskland. Magyarerne erobrede dette Markgrevskab omtrent Aar 900, men Otto I tilbageerobrede det efter Slaget ved Augsburg 955. Grev Leopold I af Babenberg blev 976 Markgreve af Ø; under hans Søn Henrik I (994—1018) forekommer første Gang (996) Navnet Ostirrichi, dannet af Austria. Dennes Broder Adalberts (1018—56) Søn Ernst (1056—75) faldt i Slaget ved Unstrut mod Sachserne. Derpaa fulgte Leopold II (1075—96), Leopold III (1096—1137) og Leopold IV (1137—41), som blev forlenet med det Henrik d. stolte fradømte Bayern, hvilket dog hans Broder Henrik II Jasomirgott (1141—77) allerede 1156 aftraadte til Henrik Løve imod at faa Øvre-Ø. afstaaet, hvorpaa begge disse Markgrevskaber af Kejseren bleve ophøjede til et baade i den mandlige og kvindelige Linje arveligt Hertugdømme Ø. med særegne Rettigheder og Privilegier, hvorfor det ogsaa senere kaldtes Ærkehertugdømmet Ø. Denne Henrik II deltog i det 2det Korstog, flyttede Residensen til Wien og begyndte Bygningen af Stephanskirken. Hans Søn Leopold V (1177—94) er bekjendt af sin Deltagelse i det 3dje Korstog og af Richard Løvehjærtes Fangenskab hos ham; han forenede Steiermark med Ø. Dennes Sønner vare Frederik d. katholske (1194—98) og Leopold VI (1198—1230), der ledsagede den ungarske Konge Andreas II paa hans Korstog. Den sidstes Søn Frederik d. stridbare blev erklæret i Rigets Acht og frataget Ø. og Steiermark, men fik senere disse Lande tilbage, da han havde vundet Kejser Frederik II.s Gunst ved at kæmpe for ham i Italien, og forøgede dem med Krain; med ham uddøde Babenbergernes Slægt 1246. — Tiden 1246—82 kaldes det østerrigske Interregnum. Kejser Frederik II vilde vel inddrage de østerrigske Lande som hjemfaldne Rigslen, men hans Kampe i Italien og snart derpaa følgende Død hindrede ham i at fuldføre denne Plan. Efter en Del Stridigheder valgte Stænderne i Ø. og Steiermark 1251 den bøhmiske Prins Ottokar, som Konge Ottokar II, til deres Hertug. (Det nærmere om ham og de andre fremhævede Navne maa eftersés ved de paagjældende Artikler). Han bemægtigede sig tillige Kärnten og Krain, men da han ikke vilde anerkjende Rudolf af Habsburg som tysk Konge, fratog denne ham 1276 de erhvervede Lande og gav 1282 med Kurfyrsternes Samtykke Ø., Steiermark og Krain til sine Sønner Albrecht og Rudolf, medens Grev Meinhard af Tirol, Albrechts Svigerfader, fik Hertugdømmet Kärnten. Saaledes kom Ø. under Huset Habsburg, og Albrecht blev 1283 ved Forlig med sin Broder Eneregent i Ø., Steiermark og Krain, men kaldte sig kun Hertug af Ø. Denne Albrecht I (1282—1308) blev 1298 tysk Konge, erhvervede det schwabiske Markgrevskab, men blev 1308 myrdet af sin egen Brodersøn, Johan af Schwaben, da han drog mod Schweizerne. Hans 5 Sønner: Frederik d. smukke (som Modkonge mod Ludvig af Bayern Frederik III, d. 1330), Leopold (overvunden af Schweizerne ved Morgarten 1315, d. 1326), Henrik (d. 1327), Albrecht II d. lamme (d. 1358) og Otto (d. 1339) regerede i Forening og kæmpede uheldig mod Ludvig af Bayern og Schweizerne, der bemægtigede sig flere habsburgske Besiddelser. Efter Frederik

d. smukkes Død forsonede Albrecht og Otto ig med Ludvig af Bayern og arvede 1335 Kärnten, da Meinhard af Tirols Mandslinje ddøde. Efter Ottos Død regerede Albrecht II lene alle de østerrigske Lande, som han forgede med flere mindre Besiddelser. Hans Søn Rudof II (1358—65) fik 1363 Tirol ved Gave af Margrethe Maultasche, fuldendte Bygingen af Stephanskirken og stiftede Univeritetet i Wien. Da han døde barnløs, delte ans 2 Brødre Albrecht III og Leopold 1379 andene saaledes, at Albrecht fik Ø. og Leopold lle de øvrige Lande, hvor han stiftede den eiermarkske Linje; 1386 faldt han mod Schweierne ved Sempach. Albrecht III.s eneste Søn lbrecht IV (1395—1404) døde af Gift under Belejringen af Znaim i Krigen mod Markreven af Mähren. Dennes Søn Albrecht V 1404—39) blev som Kejser Sigismunds Svigerøn tysk Kejser (Albrecht II 1438-39) og Konge i Ungarn og Böhmen. Ved sine Landes Beliggenhed var han kaldet til at optræde som hristenhedens Forkæmper mod Tyrkerne, men ortreves af en for tidlig Død, inden han unde udføre sine Planer. Med hans Søn adislaus VI Postumus, Konge i Ungarn og Böhmen, uddøde 1457 den østerrigske inje, hvorpaa Ø. tilfaldt Kejser Frederik III f den steiermarkske Linje, som ophøjede Ø. til t Ærkehertugdømme Ø. 1453; men Frederik aatte kæmpe om Besiddelsen af Ø. med sin roder Albrecht indtil dennes Død 1463, under vilken Kamp Ø. og Wien led meget. Senere dvikledes han i Kamp med den tapre Mathias Corvinus, Konge af Ungarn, som lidt ter lidt erobrede hele Ø. og selv Wien 1485, en efter hans Død (1490) erobrede Frederik III.s Søn Maximilian Ø. tilbage og fik Expectance aa Ungarn, hvis den nyvalgte Konge der, adislaus VII, døde uden mandligt Afkom. ed Frederik III.s Død 1493 fulgte hans Søn Maximilian I (1493—1519), som ved sit iftermaal med Marie af Burgund skaffede absburgerne den rige burgundiske Arv, men rved ogsaa paadrog dem et livsvarigt Fjendab med Frankrig. Hans Søn Philip d. nukke (d. 1506) fik ved sit Giftermaal med en spanske Prinsesse Johanne Udsigt til at rve Spanien og alle de dertil hørende Lande, gesom ogsaa Maximilian ved en dobbelt Forælse mellem sin Sønnedatter Marie og Laslaus VII.s Søn Ludvig (senere L. II) og ellem sin Sønnesøn Ferdinand og Ladislaus's atter Anna skaffede Habsburgerne Udsigt til öhmens og Ungarns Kroner. Ved Maximian I.s Død 1519 blev Philip d. smukkes dste Søn Carl, der allerede havde tiltraadt egeringen i den burgundiske Arv og havde vet Spanien, Neapel, Sicilien, Sardinien de nyopdagede Lande i Amerika efter sin oders Forældre, valgt til tysk Kejser (Carl V), en overlod de østerrigske Arvelande til sin ngre Broder Ferdinand, som efter sin Svoger, n ungarsk-böhmiske Kong Ludvig II.s Fald d Mohacs 1526 tillige fik Herredømmet over öhmen, Mähren, Schlesien, Lausitz og en el af Ungarn, men om dette sidste Land indkledes han i en Krig med Johan Zapolya, der hvilken dennes Forbundsfæller Tyrkerne trængte frem og belejrede Wien 1529. Saaledes vare Habsburgernes Besiddelser allerede nu delte mellem 2 Linjer: den ældre eller spanske, som nedstammede fra Carl V og uddøde 1700, og den yngre eller østerrigske, hvis Lande allerede under denne Ferdinand udgjorde omtrent 5,400 □ M. Han forsøgte ogsaa at fratage Hertug Ulrich I Württemberg (s. Württemberg), men dette Forsøg mislykkedes til sidst. Da Carl V nedlagde Regeringen, blev Ferdinand, som allerede tidligere var valgt til romersk Konge, Kejser (Ferdinand I 1556—64). Hans Sønner delte Besiddelserne: Kejser Maximilian II (1564—76) fik Ø., Ungarn og de böhmiske Lande, Ferdinand (gift med Philippine Welser) Tirol og de schwabiske Besiddelser, men efter hans Død tilfaldt hans Lande de 2 andre Linjer, og Carl, Stifteren af den yngre steiermarkske Linje, fik Steiermark, Kärnten, Krain og Görz. Maximilian II var ligesom sin Fader en tolerant Fyrste, under hvem Reformationen udbredte sig i de østerrigske Arvelande; men allerede under hans Søn Rudolf II (1576—1612) begyndte den katholske Reaction, ledet af Jesuiterne, og da Kejseren viste sig aldeles uduelig, benyttede hans Broder Matthias sig heraf til (1608) at fortrænge ham fra Regeringen i Ø., Ungarn og Mähren, ligesom han ogsaa 1611 bemægtigede sig de øvrige Lande, skjønt Rudolf havde søgt at knytte Böhmerne til sig ved 1609 at indrømme dem Majestætsbrevet. Matthias (Kejser 1612—19) indsatte, da han selv var barnløs, sin Fætter Ferdinand af Steiermark til sin Arving, og denne blev ogsaa Kejser ved hans Død (Ferdinand II). Saaledes samledes atter alle den yngre habsburgske Linjes Lande til ēn Stat undtagen Tirol og de schwabiske Besiddelser, der indtil 1665 stod under Ferdinands yngre Broder Leopold og dennes Descendenter. Ferdinand II var som Jesuiternes Elev en fanatisk Katholik, der vilde udrydde Protestanterne i alle sine Lande; dette gav Anledning til Udbrudet af Trediveaarskrigen, der førtes under ham og hans Søn Ferdinand III (1637—57) og bragte uendelig Nød og Elendighed over de østerrigske Lande, især over Böhmen, men ogsaa skaffede Kejseren uindskrænket Magt i Böhmen og Katholicismen en fuldstændig Sejer i hele det østerrigske Monarchi. Under Trediveaarskrigen blev Lausitz afstaaet til Sachsen, og ved den westfalske Fred bleve de habsburgske Besiddelser i Elsaß overladte til Frankrig. Ferdinand III.s Søn Leopold I (1657—1705) fremkaldte ved sin despotiske og intolerante Regering Tökelys Opstand i Ungarn, som blev understøttet af Tyrkerne. Disse belejrede endog Wien 1683, men da de vare blevne drevne tilbage af Johan Sobieski, fik Krigen med Tyrkerne en for Kejseren saa heldig Gang, at Freden i Carlowitz 1699 skaffede ham Herredømmet over hele Ungarn, Transsylvanien og Slavonien, ligesom ogsaa Ungarn under Krigen 1687 var blevet forvandlet til et Arverige i det habsburgske Hus. Leopolds Plan at skaffe sin yngre Søn Ærkehertug Carl hele det spanske Monarchi strandede, men dog skaffede den spanske Arvefølgekrig (1700—14), der førtes under Leopold, Jo-

seph I (1705—11) og Carl VI (1711—40), Ø. store Erhvervelser, nemlig de spanske Nederlande (d. e. Belgien), Milano, Mantua, Neapel og Sardinien, hvilken Ø 1720 bortbyttedes mod Sicilien. Ligeledes maatte Tyrkerne efter en uheldig Krig (1716—18) ved Freden i Passarowitz afstaa Serbien og Dele af Bosnien og Valachiet til Ø., saa at dettes Landomraade nu var 9,048 □ M. med 29 Mill. I. Men da Prins Eugen af Savoien, hvis Virksomhed og Dygtighed havde indblæst Ø. nyt Liv, ældedes og døde, og da den uduelige Kejser kun havde Sans for at sikre sin Datter Marie Theresia Arvefølgen i alle sine Lande ved den pragmatiske Sanction, maatte Ø. ved Freden i Wien (1735 og 1738) afstaa Dele af Milano til Sardinien samt Neapel og Sicilien til den spanske Prins Carlos imod at faa til Erstatning Parma og Piacenza og ved Freden i Belgrad (1739) tilbagegive Tyrkerne næsten hele Byttet fra Passarowitzfreden. Da Marie Theresia (1740—80) tiltraadte Regeringen, var Hæren i slet Stand og Finanserne udtømte, og netop dette Øjeblik valgte Ø.s Fjender til et Forsøg paa Rigets Sønderlemmelse (s. **Østerrigske Arvefølgekrig**). Takket være Ungarernes Troskab og Iver slap hun med at afstaa Schlesien til Preussen (s. **Schlesiske Krige**), et Stykke af Lombardiet til Sardinien og Parma til den spanske Prins Philip. Efter Freden 1748 gjennemførtes vigtige Forbedringer i Forvaltning og Skattevæsen, saa vel som i Hæren; men alligevel mislykkedes Forsøget paa at gjenvinde Schlesien ved Forbund med Frankrig og Rusland 1756—63 (s. **Syvaarskrig, den preussiske**). Ved at deltage i Polens første Deling 1772 vandt Ø. Østgalizien og Lodomerien; og 1774 tilnyttedes desuden Bukovina, som Tyrkiet maatte afstaa 1777. Vigtige Fremskridt gjennemførtes under Marie Theresias kloge Styrelse; men da hendes Søn Joseph II (1780—90), som siden 1765 havde været hendes Medregent, søgt brat og voldsomt at omdanne forskjellige Forhold og Indretninger og særlig arbejdede for at udbrede Tyskheden baade i Ø. og Ungarn, vakte han stor Misnøje, ja til sidst aaben Opstand i Belgien og maatte mod Slutningen af sin Regering tage de fleste af sine Reformer tilbage. Dog regnes hans Styrelse af Tyskerne i Ø. for at være højst rosværdig, især for de josephinske Kirkeloves Skyld og Forbedringerne i Bøndernes Stilling. Ogsaa Josephs udenrigske Planer mislykkedes, Forsøgene paa at frigjøre Sejladsen paa Schelde (1785) og paa at bortbytte Belgien imod Bayern (1785) saa vel som paa at fordrive Tyrkerne fra Europa ved Ruslands Hjælp. Josephs Broder Leopold II (1790—92) sluttede snart Fred med Tyrkiet og fik Opstanden i Belgien dæmpet. Derimod førte den Krig, som hans Søn Frants II (1792—1835) i Forening med Preussen begyndte mod Frankrig, til tunge Nederlag (baade i Belgien, Sydtyskland og Norditalien) og til betydelige Landetab. 1797 maatte Ø. afstaa Belgien og Lombardiet, men fik Venetien og Dalmatien til Vederlag. 1795 havde Ø. ved Polens tredje Deling vundet Vestgalizien og Krakow. Gjenoptagelsen af Kampen mod Frankrig (1798—1801) havde ikke bedre Udfald end den første Krig, og endnu værre gik det, da Ø. 1805 deltog i den 3dje Coalition mod Frankrig; thi efter Nederlaget ved Austerlitz maatte det afstaa Venetien, Tirol og sine Besiddelser i Schwaben imod at faa Salzburg. 1804 ophøjedes Ø. til et Kejserdømme, medens den tyske Kejserværdighed, som den habsburgske Slægt havde beklædt siden 1438, gik tabt 1806. En ny Krig med Frankrig 1809 medførte efter Slaget ved Wagram Afstaaelsen af Salzburg til Bayern, de illyriske Provinser til Frankrig, Vestgalizien til Storhertugdømmet Warschau og et Stykke af Østgalizien til Rusland. Frants I maatte nu søge Alliance med Napoleon, gav han 1810 sin Datter Marie Louise til Ægte og stillede 1812 et Troppecorps til det franske Tog mod Rusland; men da Napoleon 1813 ikke vilde antage Ø.s meget maadeholdne Mæglingsforslag paa Congressen i Prag, sluttede Ø. sig til Frankrigs Fjender og medvirkede væsentlig til hans Fald. Det gjenvandt derfor ogsaa Salzburg, Tirol, de illyriske Provinser, Kroatien, Dalmatien, Lombardiet, Venetien og det meste af Galizien, ja gik endog ud af den langvarige Kamp mod Frankrig med en lille Forøgelse af sit Landomraade. Desuden bleve de østerrigske Fyrsteslægter gjenindsatte i Toscana og Modena, og Marie Louise forsørgedes med Parma. Derimod gjenoprettedes ikke det tyske Kejserrige, men Ø. fik Forsædet i det nystiftede tyske Forbund. Ø. var fra 1815 under Metternichs Styrelse en af den hellige Alliances Værn, og baade udad til og indad til virkede dets Regering aldeles i dennes reactionære Aand. Den støttede sig paa Hæren og Politiet, medens den materielle Udvikling forsømtes (Statsgjælden voxede stadig trods de tvungne Nedsættelser 1816—18) og det aandelige Liv holdtes nede ved Censur og et usselt Skolevæsen. Enhver fri Ytring straffedes strængt, og al provinsiel og national Selvstændighed undertryktes. I de tysk-slaviske Landskaber oprettedes vel Landstænder, men med ringe Myndighed og i en aldeles middelalderlig Sammensætning, og alle Reformer, som den ungarske Landdag søgte at opnaa, strandede paa Regeringens Modstand. For at holde de mange Folkeslag i Tømme nærede Regeringen deres indbyrdes Uenigheder, idet den snart begunstigede de tre herskende Folk (Tyskere, Magyarer og Polakker), snart kun føjede deres Ønsker saaledes, at den syntes at vige for Tvang, snart ophidsede de undertrykte (Ruthenerne i Galizien 1846). Haardest var Trykket i Lombardiet-Venetien, og for at sikre sit Herredømme her brugte Ø. 1820—21 og 1831 sin Hær imod Frihedsbestræbelserne i de italienske Stater, ligesom det stadig brugte sin Indflydelse paa Forbundsdagen for at holde de constitionelle Ønsker i Tyskland nede. Derimod undsaa det sig ikke ved at krænke Legitimiteten og Wienertractaterne, da det selv kunde høste Fordel deraf ved Krakows Indlemmelse (1846). Metternichs Magt var saa overvejende, at Frants I.s Død (1835) ingen Forandring medførte, skjønt Ferdinand I personlig var mild og godmodig. Revolutionsaaret 1848 bragte Rystelser, som næsten truede Ø. med Opløsning. 6 Marts indsendte Bor-

erne i Wien Adresser om større Frihed; et fslag medførte 13 Marts en Opstand, og ter ringe Kamp indrømmedes Pressefrihed, orgervæbning og Indkaldelse af en Rigsformling, hvorhos Metternich afskedigedes og ygtede til London. Strax efter tiltvang Unarn sig Gjenoprettelsen af sin politiske Selvændighed; 18 Marts gjorde Lombardiet og enetien Opstand for at rive sig løs, og endelig jorde Czecherne Paastand paa at faa et eget øhmisk Rige. I Hovedstaden gled Magten terhaanden over i Folkemassens og Studenernes Hænder; den octroierede Forfatning af 5 Apr. vandt ikke Bifald, og man tiltvang g (16 Maj) Sammenkaldelsen af en grundlovivende Forsamling, medens Kejseren flygtede l Innsbruck for at unddrage sig Demagogernes ryk. 22 Juli aabnedes Rigsdagen, men først 2 August vendte Kejseren tilbage til Wien. orinden var Ø.s Magt i Norditalien gjenprettet og hele Lombardiet gjenvundet af Raetzky efter Sejren ved Custozza (25 Juli); llerede i Juni var Böhmen bragt til Lydiged, efter at Windischgrätz havde bombarderet rag. I Slutningen af Sept. kom det til et abent Brud med Ungarn, fordi Hoffet i Wien oldt til med Kroaternes Ban Jellačić, hvem egeringen i Pest betegnede som Højforræder. ette fremkaldte 6 Oct. en ny Opstand i Wien, vor Folket modsatte sig Troppernes Afmarche nod Ungarn og i dettes Optræden saa et ærn for Ø.s egen Frihed. En frygtelig Gadeamp fandt Sted, i hvilken Tropperne enten ik over eller overvældedes, Krigsminister Laour myrdedes og Tøjhuset plyndredes. Kejeren og Ministrene flygtede til Olmütz og ulgtes af mange, især bøhmiske Rigsdagsmænd. orsøg paa at vække en Bondeopstand misykkedes, og Windischgrätz drog med en stor ær imod Wien, hvor Messenhauser og Polakken Bem ledede Forsvaret. Efter en haardakket Modstand (23—31 Oct.) blev Byen indaget og haardt straffet; Ungarerne, der ikke i ide havde bragt Hjælp, bleve i Forvejen slagne den for Wien. 15 Nov. indkaldtes Rigsagen til den lille By Kremsier i Mähren, og yrst Schwarzenberg blev Førsteminister med en Opgave at skabe en constitutionel Helstat f hele Ø. og Ungarn. For at give Regeringen riere Hænder nedlagde Ferdinand I (2 Dec.) en byrdefulde Krone til bedste for sin Broderøn Frants Joseph. Men Rigsdagen kunde ke komme til nogen Enighed, fordi Tyskerne ilde Centralisation og Slaverne Føderalisme, g den eneste vigtige Frugt af dens Virksomed blev Bondestandens Frigjørelse for den idligere Afhængighed af Godsejerne og for de eudale Byrder (Hoveri o. m.). Regeringen jemsendte derfor Rigsdagen og udstedte 4 Marts 1849 paa egen Haand en Forfatning, er gik en Middelvej mellem de to Retninger. aa den ene Side lovedes stor provinsiel Selvændighed, udstrakte personlige Friheder, offentig og mundtlig Retspleje med Nævninger, nen paa den anden Side fastholdtes Enhed i ær- og Finansvæsen. I samme Maaned sejede Radetzky over Sardinierne ved Novara g sikrede derved Ø.s Herredømme i Nordtalien — Venezia blev dog først i Aug. nødt til at overgive sig — og ligesom Polakkerne 1683 havde befriet Ø. fra Tyrkerne, bragte Russerne nu Hjælp imod Ungarerne og tvang dem i Aug. 1849 til Underkastelse. Ø.s Magt var saaledes overalt gjenoprettet, nærmest ved Hærens Støtte („Wir" sagde man med Hentydning til Windischgrätz, Jellačić og Radetzky), og ligeledes dets Indflydelse i Italien og Tyskland, idet Forbundsdagen igjen kaldtes til Live ved de sydtyske Staters Hjælp i Sept. 1850 og Preussen maatte falde til Føje for Trusel om Krig. Ø. kunde derfor 1851—52 paatvinge Danmark en Helstat efter dets eget Mønster og 1853 nøde Tyrkiet til at lade Montenegro i Fred. Men det viste sig snart, hvor vanskeligt det var at bringe en ny Ordning til Veje i Ø., fordi man hverken turde gjennemføre Friheden eller dele Riget efter Nationalitetsgrænser; man gjorde derfor kun halve Skridt, som ikke tilfredsstillede nogen, og 1851 kaldtes efterhaanden de store Communal- og Retsreformer tilbage, de frisindede Ministre Bruck og Schmerling fjærnedes, Censuren gjenindførtes, og paa Aarets sidste Dag afsluttedes Reactionen, idet Forfatningen fra 1849 afskaffedes: Ø. vilde for Fremtiden „følge Erfaringens Vej", d. v. s. Enevælden. Kun den borgerlige Lighed og Bondestandens Frigjørelse forblev tilbage, medens selve Trosfriheden indskrænkedes (især for Jøderne), og 1855 gjengav Concordatet den katholske Kirke vigtige Forrettigheder, selv med Opgivelse af den josephinske Lovgivning. Ligeledes gjennemførtes det tyske Sprogs Eneret i Forvaltningen, og omfattende Fortyskningsbestræbelser gjordes, især i de slaviske Landskaber. Under den orientalske Krig (1854—56) spillede Ø. en vigtig Rolle; i Wien førtes Conferencerne, og Ø.s Tropper besatte Rumænien. Men efter at det i Krigen havde „forbavset Verden ved sin Utaknemmelighed imod Rusland", viste det sig paa Fredscongressen i Paris, at det stod ene over for Italienernes Klager. Dette blev endnu tydeligere, da Krigen med Frankrig og Sardinien truede 1859; thi Ø. fik ingensteds Hjælp i sit Forsøg paa at hævde Legitimiteten over for Revolutionen, og Preussen nægtede sin Understøttelse, med mindre Ø. vilde gjøre det Indrømmelser i Tyskland. Krigen var kun kort, men uheldig; Ø.s Hære bleve slagne ved Magenta og Solferino (4 og 24 Juni), og i Freden i Villafranca afstodes det meste af Lombardiet. Under Krigen vare desuden Ø.s Vassalfyrster i Italien blevne forjagne af deres Folk, og uagtet det var lovet i Freden, kunde Ø. ikke opnaa deres Gjenindsættelse. Nederlaget rystede Ø. stærkt og vakte især Ungarernes Mod. Kejseren gav strax Løfter om Forbedringer i Forvaltningen og fjærnede Indenrigsminister Bach, der var Sjælen i den hidtilværende Styrelse; større Pressefrihed indrømmedes, Fortyskningen standsedes, Næringsfrihed indførtes og Jødernes Ligestilling anerkjendtes. Men dermed kunde Folkenes Trang ikke tilfredsstilles; i Ungarn voxede Ophidselsen, og 5 Marts 1860 blev Rigsraadet fra 1851, der kun sammensattes af høje Embedsmænd, „forstærket" med en Del Notabler for de enkelte Lande. Det samledes 31 Maj, men

ogsaa her viste sig stærk Modstand imod Enevælden, hvorhos der krævedes Gjenoprettelse af Landenes historiske Rettigheder. For at føje disse Ønsker udstedtes Diplomet af 20 Oct. 1860, der delte Statssagerne i fælles og særlige, tilstod Rigsraadet Lovgivnings- og en begrænset Bevillingsmyndighed og lovede Oprettelse af Landdage for de enkelte Kronlande, altsaa en Tilbagevendelse til Forfatningen af 4 Marts 1849. Som en fyldigere Udvikling heraf kom — efter Schmerlings Indtrædelse i Ministeriet — 26 Febr. 1861 en fuldstændig Forfatning, hvorefter Rigsraadet fik virkelig constitutionel Myndighed, dels for hele Monarchiet, dels som „snævrere" Rigsraad for Ø. alene; det skulde bestaa af to Huse, et Herrehus, som Kejseren udnævnte med arvelige og livsvarige Medlemmer, og et Underhus, valgt af Landdagene; for Ø.s Vedkommende skulde Enheden i Lovgivning være større end i Følge October-Diplomet. Kun Tyskerne tilfredsstilledes derved, idet der aabnedes Udsigt for dem til at blive det ledende Folk i hele Monarchiet; men Ungarn, som havde faaet sin Rigsdag fra 1848 gjenoprettet, nægtede at vælge til Rigsraadet og fastholdt sin historiske Uafhængighed, Kroaterne afslog ligeledes Valg, da de vilde være selvstændige baade over for Ø. og U., og Czecherne og Polakkerne indtraadte vel, men rejste Indsigelser, da Rigsraadet ikke kom til at omfatte hele Monarchiet og Føderalismen saaledes ikke blev gjennemført for Ø. Rigsraadets Magt var derfor undergravet i Roden, og Underhusets Iver for at udvikle personlig og politisk Frihed mødte Modstand hos Regering og Herrehus; dog opnaaedes 1862 en ret frisindet Presselov og Communallov. Med Ungarn kom det snart til et fuldstændigt Brud, og det var kun en ringe Binding, at en nydannet Landdag i Transsylvanien i Oct. 1863 valgte Medlemmer til Rigsraadet. Venetien kom slet ikke ind under Forfatningen; Trykket her blev tvært imod stedse større, og baade England og Frankrig raadede Ø. til at sælge Landet til Italien eller bortbytte det for Herzegovina, men deres Raad afvistes som fornærmelige. Under den polske Opstand 1863 var Ø.s Politik meget tvetydig, og samtidig med, at Ø. i Forbindelse med de sydtyske Stater modarbejdede Preussens Planer om Tysklands Enhed (bl. a. ved Kejserens Møde med de tyske Fyrster i Aug. 1863 i Frankfurt), understøttede det Preussens stadige Angreb paa den danske Helstat og deltog 1864 i Krigen mod Danmark. Imidlertid blev Forvirringen indad til stedse større, Finansunderskuddet voxede, Misnøjen blev almindelig, og i Dec. 1864 udtraadte alle Czecherne af Rigsraadet (Førerne allerede i Juni 1863). Kejseren indsaa nu Nødvendigheden af at forsone Ungarerne, rejste i Juni 1865 til Pest og indsatte den gammelconservative Majlath til Hofkansler. Snart efter blev Transsylvanien indlemmet i Ungarn og en ny Rigsdag samlet i Dec., medens Febr.-Forfatningen suspenderedes (20 Sept.) og Tilløb gjordes i føderalistisk Retning af Minister Belcredi. Men disse Indrømmelser tilfredsstillede ikke Ungarerne, og den midlertidige Enevælde i Ø. skræmmede dem fra at tro paa Regeringens Frisind. Midt under disse indre Vanskeligheder kom det i Juni 1866 til en længe ventet Krig med Preussen og dettes Forbundsfælle Italien, dels om hvad der skulde gjøres med Byttet fra Krigen 1864 (Holsten og Slesvig), dels om Ordningen af Tysklands Forhold. Kampen mod Preussen var en Række af Nederlag, i hvilken Slaget ved Sadowa (3 Juli) var det afgjørende; men over Italienerne sejrede Ø. baade til Lands ved Custozza (24 Juni) og til Søs ved Lissa (20 Juli). Freden sluttedes med Preussen i Prag (23 Aug.) og med Italien i Wien (3 Oct.). Ø. maatte baade afstaa Venetien, dets sidste Landskab i Italien, og give Afkald paa sin ældgamle Forbindelse med Tyskland. Da den udenrigske Politik havde faaet et saa slet Udfald, var Kejseren alene henvist til at bringe Ø.s indre Forhold i Orden og til at søge Udsoning med Ungarn. I Febr. 1867 fik den nye Førsteminister Beust et Forlig i Stand med Magyarernes Førere, Deák og Andrassy, hvorefter Ungarns Selvstændighed godkjendtes og Monarchiets Tvedeling („Dualisme") i et cisleithansk Rige (Ø.) og et transleithansk (Ungarn) gjennemførtes. I Løbet af Aaret blev de nærmere Aftaler trufne om Fællessagernes Afgjørelse og Toldforbund, og den indre Fred besegledes 8 Juni ved Kejserens Kroning i Pest som Ungarns Konge. Febr.-Forfatningen sattes igjen i Kraft (4 Febr. 1867), men indskrænkedes senere til Ø., medens baade Rigsraadet og Landdagene fik udvidet Myndighed. Den gjennemseete Forfatning stadfæstedes 21 Dec., og kort efter dannedes et nyt Ministerium („Borgerministeriet") under Fyrst Carl Auersperg, medens Beust blev en af de nye Fællesministre. Ungarns statsretslige Sejer blev altsaa Indledning til virkelig politisk Frihed for Ø. 1868 vedtoges tre længe ønskede Kirkelove, hvorved Skolen frigjordes for Afhængighed af Præsteskabet, den verdslige Ægteskabslovgivning gjenoprettedes (med borgerligt Ægteskab i Nødsfald) og Forholdet mellem Tilhængere af afvigende Trossamfund ordnedes, alle til stor Forbitrelse for det katholske Præsteskab (udstedtes 25 Maj). Fremdeles gjennemførtes nye Værnepligtslove, ens for begge Monarchiets Halvdele (almindel. Værnepligt, 3 Aars Tjeneste), og Renten af Ø.s Statsgjæld nedsattes med en Femtedel for at skaffe Ligevægt i Statshusholdningen. Samtidig voxede Uenigheden mellem Tyskere og Slaver, fordi disse ønskede en mere føderalistisk Statsordning og fuld Ligestilling for deres Sprog. Rigsraadets tyske Flertal nægtede enhver Indrømmelse, hvorfor Czechernes Repræsentanter trak sig tilbage herfra saa vel som fra Landdagene i Böhmen og Mähren. Derimod indrømmedes der Galizien stor indre Selvstændighed og polsk Forvaltningssprog. I Ministeriet opkom Uenighed, idet Mindretallet (samt Beust) ønskede en Udsoning med Czecherne; dette førte i Jan. 1870 til dets Afgang, men da nu ogsaa Polakker og Slovener udtraadte af Rigsraadet, blev i Apr. den polske Grev Potocki Førsteminister med det Hverv at forsøge et Forlig. Han trak sig dog allerede tilbage i Febr. 1871.

da hans Tilbud mødtes med overdrevne Krav fra Czechernes Side og Flertallet i begge Rigsraadets Huse erklærede sig imod ham. Forsøget optoges af den klerikale Grev Hohenwart, som vilde gaa endnu videre i sine Indrømmelser og derved udæskede Tyskerne til en stærk Agitation. Denne fik Støtte hos den ungarske Regering, da Czecherne i den bøhmiske Landdag i Oct. opstillede deres „Fundamental-Sætninger" og heri rejste større Krav end nogen Sinde, ja endog forkastede Ø.s Overenskomst med Ungarn. De vilde heller ikke indtage deres Pladser i Rigsraadet, skjønt der ved nye Landdagsvalg var vundet saa mange Stemmer, at Czechernes Deltagelse kunde gjøre en Ombannelse af Forfatningen mulig. Som Følge af al denne Modstand maatte Hohenwart gaa af og fulgtes af Fyrst Adolf Auersperg, medens samtidig Beust afløstes af Andrassy som Udenrigsminister (i Oct.). Saaledes beholdt Tyskerne Overvægten i Ø. og gjennemførte i Marts 1873 en ny Valglov for Underhuset, hvorved Medlemstallet forøgedes fra 203 til 353 og umiddelbare Valg indførtes, men uden at der rokkedes ved Grundlaget for Sammensætningen, „Interesse-Repræsentationen", d. v. s. Tyskernes kunstige Flertal vedligeholdtes, ja forøgedes endog. Polakkernes Krav paa større Selvstændighed afvistes og ligeledes Sydtirolernes paa Udskillelse fra det tyske Tirol, endskjønt der halvvejs var lovet Opfyldelse af disse Ønsker til Tak for, at de ikke havde hindret Valgreformens Gjennemførelse. I Sommeren 1870 var Concordatet af 1855 blevet ophævet som Svar paa Dogmet om Pavens Ufejlbarhed, men der hengik næsten 4 Aar, før Ø.s Regering dristede sig til at foreslaa nogle nye Kirkelove. To Udkast vedtoges, hvorved Statsmagten fik et Tilsyn med Præsternes Udnævnelse og nogen Myndighed over Kirkemidlerne, men skjønt begge Huse 1876 vedtog en Lov om Tilsyn med Klostrene, nægtedes der Stadfæstelse, fordi den gik lidt videre, end Regeringen selv ønskede. I Sept. 1872 indgik Ø. Trekejserforbundet med Tyskland og Rusland, og i Sept. 1873 modtoges Kong Victor Emanuel med stor Udmærkelse i Wien til Tegn paa, at Ø. havde opgivet enhver Tanke om at søge Oprejsning for 1866 og ny Landvinding hinsides Alperne. 1875 gjengjældte Kejser Frants Joseph Besøget i Venezia. Da Urolighederne i Herzegovina udbrød 1875, holdt Ø. sig meget tilbage (ligesom under Opstanden paa Kreta 1866—88), men deltog i de andre Stormagters Henvendelse til Sultanen om Nødvendigheden af at foretage Forbedringer i Forvaltningen og øve Retfærdighed imod de christne. Under Ruslands Krig med Tyrkiet 1877 gjorde en stærk Stemning sig gjældende blandt Magyarerne for at yde Tyrkiet Hjælp, medens Regeringen underhaanden traf Aftale med Rusland om at tage Bosnien og Herzegovina i Besiddelse. Dette billigedes af de andre Stormagter paa Kongressen i Berlin, og sattes i Værk i Aug. 1878 efter ringe Modstand, dog med formel Anerkjendelse af Sultanens Herredømme. Efterhaanden er Sammenknytningen mellem disse Landskaber og Ø.-Ungarn bleven inderligere og regnes for at være endelig. Kort efter at denne Udvidelse af Monarchiet havde fundet Sted, foregik et Ministerskifte i Ø., idet Auersperg afgik i Febr. 1879 og foreløbig afløstes af Stremayr, men i Aug. s. A. af Grev Taaffe, som vilde gjenoptage Forsøget fra 1870 paa at forsone de slaviske Stammer. Nye Valg til Underhuset i Maj havde givet et passende Flertal (168 imod 145 tyske Liberale og 40 Uafhængige, medens Tyskerne 1873 havde faaet 226 imod 127), og Taaffe blev derved i Stand til at gjøre Czecherne og Slovenerne væsentlige Indrømmelser, især ved Oprettelse af højere Skoler med slavisk Undervisningssprog og ved at give deres Sprog Ligestilling med det tyske i Forvaltningen, senere ogsaa for Domstolene. 1879 optoges en Polak (Ziemialkowski) og en Czech (Prazak) i Ministeriet som Repræsentanter for deres Folk, og siden 1881 har en Polak (Smolka) været Underhusets Formand. 1882 blev Universitet i Prag delt i en tysk og en czechisk Afdeling, og samtidig vedtoges en Deling af de bøhmiske Godsejeres Valgklasse til Underhuset, som vilde sikre Czecherne Flertallet af Böhmens Repræsentanter i Rigsraadet. Fremdeles udvidedes Valgretten til alle de Skatydere, som give 5 Gylden Statsskat. Over for Ungarn gjordes 1881 den Indrømmelse, at Militærgrænsen gik over fra det fælles Krigsministerium til Kroatiens særlige Landsregering. Nye Valg 1885 forstærkede det ministerielle Flertal i Underhuset (de forenede klerikale og slaviske Grupper udgjorde i alt 192, medens det tyske Forfatningsparti kun talte 132 Medlemmer), og ved gjentagne Udnævnelser til Herrehuset havde Ministeriet ogsaa her skaffet sig Overvægten. De tyske Angreb paa Sproganordningerne afvistes, ligeledes Forslag om at erklære det tyske Sprog for Ø.s Statssprog. Den Understøttelse, som er bleven Slaverne til Del siden 1879, har mægtig styrket deres Selvfølelse, især i Böhmen og Krain, og Tyskhedens Tilbagegang er i begge disse Landskaber meget kjendelig. I Böhmen var det tyske Mindretal i Landdagen, som tidligere var saa overmodigt, 1886 blevet saa mygt, at det foreslog en administrativ Tvedeling af Landet efter Sproggrænsen; men da Czecherne, som fastholdt begge Landssprogs Ligestilling i hele Böhmen, ikke vilde gaa ind herpaa, traadte Tyskerne ud af Landdagen, skjønt de tidligere haardt havde dadlet Czecherne for den samme Adfærd (1868—79). Paa deres Side opstillede Czecherne derimod Kravet om Kejserens Kroning i Prag. Siden 1879 har Ø.-Ungarn indgaaet et nøje Forsvarsforbund med det tyske Rige, medens Forholdet til Rusland stadig er blevet køligere som Følge af den Indflydelse, Ø. har formaaet at udøve i Serbien, og de Bestræbelser, det tydelig har givet til Kjende, for at hindre et russisk Herredømme i Bulgarien og udvide sine egne Handelsforbindelser paa Balkan-Halvøen. Trekejserforbundet er siden 1887 afløst af et Forbund med de tvende Fjender fra 1866, Tyskland og Italien, og vigtige Forholdsregler ere trufne til at styrke Forsvaret og forøge Hæren (1886 vedtoges en ny Ordning af Landstormen, og 1888 forhøjedes det aarlige Rekruttal). For

at skaffe Midler til de forøgede Hærudgifter gaves 1888 nye Love om Sukker- og Brændevinsskat; den sidste blev mere end tredoblet. I Dec. s. A. holdtes Kejserens 40-Aars Regeringsjubilæum under almindelig Deltagelse i hele Riget, medens Kronprins Rudolfs bratte Død i Jan. 1889 vakte stor Sorg. Den haardnakkede Kamp i Böhmen mellem Tyskere og Czecher synes at skulle faa en fredelig Afslutning ved den Aftale, som i Jan. 1890 er truffen imellem de tvende Folks Førere og Ø.s ledende Statsmand, Grev Taaffe; det tegner til, at Tyskerne endelig have erkjendt Nødvendigheden af en virkelig Ligestilling mellem alle Ø.s Folkeslag. Ministeriet Bratianos Afgang i Apr. 1888 syntes at true Ø.s Indflydelse i Rumænien, men Faren drev snart over; Kong Milans Tronfrasigelse i Marts 1889 og det radicale (russiskvenlige) Partis Sejer i Serbien har hidtil heller ikke svækket Ø.s naturlige Overvægt i dette Land, medens Aabningen af Jærnbanerne til Saloniki og Constantinopel i Maj og Aug. 1888 væsentlig styrker Ø.s Magt og gjør Bosniens Besiddelse værdifuldere.

Østerrig-Ungarn, det østerrig-ungarske Fællesmonarchi, bestaar af de tvende Rigshalvdele, det østerrigske Statsomraade eller Kejserdømmet Østerrig (s. d. A.), de i Rigsraadet repræsenterede Lande, og det ungarske Statsomraade eller den ungarske Krones Lande (s. **Ungarn**); det er en af Europas sex Stormagter, indtager i Henseende til Flademaal den 2den, i Henseende til Befolkning den 3dje Plads, ligger mellem 42° 7′ og 51° 3′ n. Br. og mellem 27° 12′ og 44° 10′ ø. L., strækker sig altsaa mellem 9 Bredde- og 17 Længdegrader. Det grænser mod N. til det tyske Rige (Sachsen og Preussen) og Rusland, mod Ø. til Rusland og Rumænien (Moldau), mod S. til Rumænien (Vallachiet), Serbien, Bosnien-Herzegovina, Montenegro, Adriaterhavet og Italien, mod V. til Italien, Liechtenstein, Schweiz og det tyske Rige. Rigsomraadet danner et samlet Hele, kun at Herzegovinas Omraade skyder tvende Tanger gjennem Dalmatien ud til Havet, hvorved Ragusa helt afskæres fra det øvrige Monarchi. Med Hensyn til de nedenstaaende Indbyggertal er det for Ø. beregnet til Udgangen af 1888, for Ungarn til Udgangen af 1887, for Bosnien og Herzegovina givet efter Folketællingen 1885.

	□ M.	Indb.
Østerrig	5,448,3	23,647,400
Ungarn	5,853,0	17,080,000
Hele Monarchiet	11,301,3	40,727,400
Bosnien-Herzegovina	928,2	1,336,100
I alt	12,230,0	42,063,500

I Følge Told- og Handelstractat af 1867 (1887 yderligere forlænget for 10 Aar) udgjøre de tvende Rigs-Halvdele et fælles **Told- og Handelsomraade**, omsluttet af en fælles Toldgrænse. Ingen Mellemrigs-Toldgrænse kan altsaa oprettes, Told-Lovgivningen er ensartet, Handelstractater ere gjældende for begge, ensartede Bestemmelser ere gjældende om Søfarten, om Ledelsen af Jærnbane-, Post- og Telegraphvæsen, Patentret, Mønt, Maal og Vægt. Til samme Toldomraade hører ogsaa Fyrstendømmet Liechtenstein (Tractat 3 Dec. 1876) og Bosnien-Herzegovina (1 Dec. 1880); alle tidligere Told-Begunstigelser ere bortfaldne, kun Triest og Fiume have bevaret deres særlige Stilling som Frihavne. Den nuværende Tarif er af Aar 1887. Det hele Toldomraade havde 1887 en Indførsel af 994,9 Mill. Kr. (heraf ad Søvejen 228,7 Mill.) og en Udførsel af 1,177,6 Mill. (søværts 238,[illegible] Mill.), altsaa et Overskud af 182,7 Mill. Tallene for de forudgaaende 5 Aar give i Mill. Kr.:

	Indførsel	Udførsel	Oversk. af Udførsel
1882	1,144,9	1,368,3	223,4
1883	1,093,6	1,312,3	218,7
1884	1,072,0	1,210,1	138,1
1885	976,3	1,176,3	199,9
1886	943,6	1,222,6	279,0

I denne Oversigt er ikke taget Hensyn til Ind- og Udførselen af ædle Metaller, der for de sidste sex Aar gjennemsnitlig har vist en Indførsel af 15,1 Mill. Kr. mod en Udførsel af 13 Mill. Den vigtigste Søhandelsstad er Triest. Antallet af Havne er i alt 109. Værdien af de vigtigste Indførsels- og Udførselsgjenstande ses af følgende Oversigt:

	Indførsel 1886	Indførsel 1887	Udførsel 1886	Udførsel 1887
Næringsmidler	246,0	246,8	519,1	491,4
Raastoffer	375,4	395,0	255,9	239,4
Fabrikata	229,3	278,4	380,6	386,9
Forskjelligt	92,9	74,7	67,0	59,9
	943,6	994,9	1,222,6	1,177,6

Gjennemgangshandelen er af Vigtighed for Transporten dels af Vestens Fabrikata til Østen, dels af Østens Raaprodukter til det vestlige Europa, og den er Aar for Aar stigende som Følge baade af det østerrig-ungarske og det continentale Banenets Udvikling; 1885 beløb den sig til 4½ Mill. metr. Centner til en Værdi af 554,2 Mill. Kr. Den samlede Handel fordeler sig efter de enkelte Grænser paa følgende Maade:

Samfærdsel med og over	Indførsel pCt.	Udførsel pCt.
Tyskland	61,84	56,[illegible]
Rusland	4,35	2,[illegible]
Rumænien	1,87	4,[illegible]
Serbien	2,91	2,[illegible]
Italien	3,35	6,[illegible]
Tyrkiet og Montenegro	0,21	0,11
Schweiz	1,77	5,44
Triest	17,30	14,[illegible]
Øvrige Havne	6,30	6,54

Som heraf ses, gaa godt tre Fjerdedele af Indførselen og omtrent fire Femtedele af Udførselen landværts.

Med Hensyn til **Finansvæsenet** maa skjelnes mellem de tvende Rigshalvdele (hvorom henvises til Art. **Østerrig** og **Ungarn**) og den fælles Statshusholdning. Fælles-Udgifterne dækkes af Toldindtægterne samt Tilskuddene fra de tvende Halvdele af Monarchiet. Det for 1887 opgjorte Budget udviste en Udgiftsside af 285,6 Mill. Kr., hvoraf i ordentlige Udgifter 198,5 Mill., i overordentlige 87,1 Mill.

Budgettet for 1889—90 viser en Udgiftsside af 231,4 Mill. Kr., hvoraf til Hæren 199,8 Mill. (deraf overordentlig 23,4 Mill.) og til Flaaden 19,7 Mill. (overordentlig 3,3 Mill.). Til Dækning beregnes forskjellige mindre Indtægtskilder 5 Mill., Netto-Overskuddet af Tolden 69,8, Tilskud af den ungarske Statsskat 3,1, Tilskud af Østerrig (70 pCt.) 107,8 og af Ungarn (30 pCt.) 46,1 Mill. Kr. Hertil kommer yderligere 7,8 Mill. for Hærcorpset i Bosnien og Herzegovina. Hæren. Den staaende Hær med Krigsreserven hører under Fælles-Krigsministeriet, medens det østerrigske Landeværn og Landstormen og det ungarske Landeværn (Honved) og Landstormen høre henholdsvis under en særlig østerrigsk og en ungarsk Krigsminister. Fra 1868 er den almindelige Værnepligt indført i begge Rigets Halvdele med en Tjenestetid af 3 Aar i Linjen, 7 i Reserven og 2 i Landeværnet; de til Krigstjenesten udygtige maa betale Værneskat. Efter Loven af 1887 er dernæst alt tjenestedygtigt Mandskab, som hverken hører under Hæren eller Marinen, fra det 19de til det 42de Aar tjenestepligtigt i Landstormen, som falder i tvende Opbud, men kun kan indkaldes under en Krig. Den staaende Hær udgjør i Fredstid (1889) 102 Regimenter Fodfolk à 4 Batailloner, 1 Tiroler Jæger-Regiment à 10 Batailloner og 32 Jæger-Batailloner, 14 Dragon-, 16 Husar- og 11 Ulanregimenter à 6 Escadroner, 14 Corps-Artilleriregimenter, 28 Batterier Divisions-Artilleri og 12 Fæstnings-Artilleribatailloner med i alt 200 Batterier, 2 Ingenieur-, 1 Pioner-, 1 Jærnbane- og Telegraph-Regiment, Train- og Sundhedstropper, tilsammen 16,080 Officerer, 298,677 Mand og 61,720 Heste, hvortil komme de staaende Cadrer af det østerrigske og det ungarske Landeværn, hvorved Fredsstyrken forøges henholdsvis med 574 Officerer og 3,878 Mand og med 1,269 Officerer og 8,977 Mand. Krigsstyrken beregnes for Linjen til 26,889 Officerer, 878,729 Mand og 236,254 Heste, for det østerrigske Landeværn 2,948 Officerer, 281,978 Mand og 6,496 Heste, for det ungarske 4,178 Officerer, 167,188 Mand og 14,814 Heste. Lægges hertil endelig Landstormen, bliver den hele Krigsstyrke 44,030 Officerer, 1,729,540 Mand og 265,064 Heste. Denne Hærstyrke er i Fredstid formeret i 15 Hærcorpser, 33 Troppedivisioner, 63 Fodfolk-, 6 Bjærg-, 20 Rytter- og 14 Artilleri-Brigader. I Krigstid vil den til Action bestemte Hærstyrke være formeret i 3 Hære, 15 Hærcorpser, 42 Divisioner Fodfolk og 8 selvstændige Divisioner Rytteri. Af de talrige Fæstninger og Spærre-Forter ved Bjærggrænsen maa som store Vaabenpladser fremhæves: Olmütz, Krakow, Przemysl, Komorn og Peterwardein. Om de militære Læreanstalter s. Art. Østerrig og Ungarn. Flaaden talte Jan. 1889 af Panserskibe: 2 Taarnskibe, 8 Kasematskibe og 1 Fregat af tilsammen 60,000 Tons Drægtighed med 165 Kanoner og 85 Mitrailleuser; fremdeles 2 Fregatter, 8 Corvetter, 12 Torpedo-Krydsere, 6 Kanonbaade, 6 Hjuldampere og Jagter, 42 Torpedobaade, 4 Transportskibe, 5 Fartøjer til Havnetjeneste og 2 Monitorer paa Donau, i alt 98 Krigsskibe af 110,400 Tons, 25,400 Hestes Kraft, 542 Kanoner og en Besætning af 10,600 Mand med 575 Officerer. Pola er Hovedkrigshavnen. Af Ridderordener har Ø.-U. følgende: 1) den gyldne Vlies, stiftet 1429 af Hertug Philip III d. gode af Burgund; 2) den militære Marie-Theresiaorden, stiftet 1757 af Kejserinde Marie Theresia; 3) den ungarske St. Stephansorden, stiftet af samme 1764; 4) Leopoldsordenen, stiftet af Frants I 1808; 5) Jærnkroneordenen, oprindelig stiftet 1805 af Napoleon I som Konge af Italien, ophævet 1814, fornyet 1816; 6) Frants-Josephsordenen, stiftet 1849 af Kejser Frants Joseph I; 7) Elisabeth-Theresias Militærorden, stiftet 1750 af Kejser Carl VI.s Enke og fornyet 1771 af Marie Theresia; 8) Stjernekorsordenen (for Damer), stiftet af Kejser Ferdinand II.s Enke Eleonora 1668, og 9) den tyske Ridderorden, stiftet 1190, ophævet 1809, men fornyet 1834 og reorganiseret 1840 og 1865.

Maal og Vægt ere fra 1 Jan. 1876 metriske og, med faa Undtagelser, overensstemmende med de i Tyskland (s. d. A.) indførte; ligesom der er Litrens Deling ved fortsat Halvering tilladt. Afvigelserne ere væsentlig følg.: Som Mangefold af Liter bruges kun Hektoliter; det „metriske Centner" er 100 Kilogram; der er ingen anden Deling af Kilogrammet end Decimaldelingen; Anvendelsen af Maal paa 25 Liter („Viertel-Hektoliter"), paa 2 eller flere Hektoliter er tilladt. De ældre Enheders Værdier ere angivne under deres Navne.

Mønt. Siden 1ste Nov. 1858 regnes her efter Gylden à 100 Kreuzer, saaledes udmøntet, at 1 Kilogram f. Sølv udbringer 90 Gylden til en Værdi af 1 Krone 78 Øre, svarende til 2 tyske Reichsmark eller ⅔ ældre preussisk Thaler. Der findes Mønter i Guld paa 8 og 4 Gylden, lig de franske 20 og 10 Francsstykker i Guld. I Sølv findes Mønter paa 2, 1 og ¼ Gylden, samt paa 20 og 10 Kreuzer.

Østerrigske Arvefølgekrig kaldes den Krig, der førtes 1740—48 om Besiddelsen af de østerrigske Arvelande, efter at den habsburgske Mandsstamme var uddød 1740 med Kejser Carl VI. Skjønt den pragmatiske Sanction af 1724, som alle Europas Fyrster undtagen Kurfyrsten af Bayern havde godkjendt, tilsagde Carl VI.s Datter Marie Theresia Arvefølgen til alle hendes Faders Lande, fremsatte Frederik II af Preussen strax nogle gamle Arvekrav paa Dele af Schlesien og indtog ved en Overrumpling hurtig dette Land. Hans Fremgang gav Østerrigs andre Fjender Mod til at optræde paa Skuepladsen. Carl Albrecht af Bayern gjorde Krav paa alle de østerrigske Lande som Ætling efter Kejser Ferdinand I.s Datter Anna; ligeledes Kurfyrst August III af Sachsen som gift med en Datter af Carl VI.s ældre Broder Joseph I. Den spanske Regering paakaldte gamle Arvepagter mellem den ældre og yngre habsburgske Linje, medens Sardinien nærede Lyst til Lombardiet. Frankrig fandt Lejligheden gunstig til at svække sin gamle Modstander og fik i Maj 1741 et Forbund i Stand med Bayern og Spanien, hvortil siden ogsaa Sachsen og Preussen sluttede sig. En fransk-bayersk Hær under Belleisle trængte ind

i Øvreøsterrig (i Sept.) og derefter i Böhmen, hvor Carl Albrecht (i Dec.) lod sig krone til Konge. En anden fransk Hær rykkede ind i Westfalen og sikrede sig derved Englands og Hollands Neutralitet; England ydede dog Østerrig Subsidier. Endelig trængte spanske og neapolitanske Tropper frem imod Lombardiet. I denne Nød tog Marie Theresia sin Tilflugt til Ungarerne, og ved deres kraftige Hjælp vandt hun snart Øvreøsterrig tilbage (i Jan. 1742), ja hendes Tropper besatte endog München og hærgede en stor Del af Bayern. Af større Vigtighed var det, at hun ved engelsk Mægling opnaaede Fred med Preussen (i Juni) mod at afstaa største Delen af Schlesien; thi derved blev hun i Stand til at fordrive Franskmændene fra Böhmen (i Dec.). N. A. blev Stillingen endnu gunstigere, idet England — og siden Holland — aabent tog Parti for Østerrig. Med sin „pragmatiske Hær" sejrede Georg II ved Dettingen (27 Juni 1743) over den franske under Hertugen af Noailles; Carl Albrecht blev nu forjagen fra Bayern, og Fjenderne trængte frem i Elsaß. End videre lykkedes det at faa ikke alene Fred, men ogsaa Forbund med Sardinien (i Sept.) og Sachsen (i Dec.); Sardinien fik til Vederlag et lille Stykke af Lombardiet. Men nu blev Frederik II ængstelig over Østerrigernes Fremgang og begyndte den anden schlesiske Krig med et Indfald i Böhmen (i Sept. 1744). Derved fik Franskmændene Luft, og Carl Albrecht kunde vende tilbage til München, hvor han døde i Jan. 1745. Hans Søn Maximilian Joseph sluttede Fred i Apr. og Frederik II i Dec. Derimod havde den franske Hær under Marschallen af Sachsen stor Fremgang i de østerrigske Nederlande efter Sejren ved Fontenoy (11 Maj 1745), og da Genua havde sluttet sig til Østerrigs Fjender, gik Lombardiet og Parma tabte. Den stuartske Prætendent Carl Edvards Tog til England medførte Tilbagekaldelsen af de engelske Tropper fra Fastlandet og Indtagelsen af de østerrigske Nederlande ved den franske Hær. Dog nu faldt Spanien fra Forbundet efter Philip V.s Død (i Juli 1746); Frankrigs Kræfter vare udtømte ved en uheldig Søkrig og Kolonialkrig med England, og efter et Forbund med Rusland rykkede en russisk Hær 1747 frem til Rhinen. Ved Freden i Aachen 1748 slap Marie Theresia derfor med Afstaaelse af Parma til den spanske Prins Philip foruden de tidligere nævnte Afstaaelser til Sardinien og Preussen.

Østerrisør, nu sædvanlig blot kaldet **Risør**, Kjøbstad i Nedenæs Amt i Norge med 2,800 I. (1885). Betydeligt Skibsrederi og adskillig Handel, navnlig Udskibning af Trælast. Byen fik Kjøbstadrettighed 1735.

Østers (Ostrea), en over de tempererede og varme Have udbredt, temmelig artrig Muslingslægt, hørende til dem med enkelt Lukkemuskel (den saakaldte „Stol") og uden Kappersør; Skallerne ere rundagtige eller aflange, i Almindelighed tykke og af en bladet Bygning, Kappesligene frie, Foden uudviklet, Byssus mangler; Hængslet er uden Tænder, Baandet indvendigt. Skallerne ere usymmetriske, den ene flad, den anden hvælvet; ofte er den ene Skal fastvoxet til Stene, andre Østersskaller eller andre faste Legemer paa Havbunden. Den **almindel.** Ø. (O. edulis) forekommer i Nordsøen og Middelhavet indtil en Dybde af c. 20 Favne, paa de saakaldte Østersbanker, d. e. Strækninger i Havet, hvor Ø. sidde eller ligge paa Havbunden i større Mængde end andensteds. Er Havbunden Sten eller Klippe, sidde Ø. fast dertil med deres Skaller, er den Sand eller Ler, ligge de paa Bunden, undertiden fæstede klyngevis til hverandre; saadanne Østersbanker findes f. Ex. ved de norske, engelske og franske Kyster, ved Sønderjyllands Vestkyst, i Aalbækbugten, siden 1851 ogsaa i Limfjorden. Da Ø. afgive et yndet Fødemiddel, ere Ø.-Bankerne Gjenstand for en regelmæssig Afsøgning ved Østersskrabere (et til en Jærnramme fæstet Net af Jærn eller stærkt Garn), som slæbes efter Baaden. Ø.s Forplantningstid er om Sommeren (især Juni til August), og paa denne Tid bør der derfor undes Banken Hvile; men dens Frugtbarhed er saa stor, at selv en stærkt medtagen Banke let hjælpes paa Fode igjen, naar den lades nogen Tid i Ro og derhos flittig renses for Dynd, Planter og skadelige Dyr. Ø.s værste Fjender ere forskjellige Snegle, Krebsdyr og Straaldyr, som opholde sig paa Bankerne, navnlig Søstjærnerne (Korsfiskene), dernæst nogle Rørorme (Hermeller), som begrave dem med deres Sandrør. Ogsaa kunne de højere liggende Banker lide ved Frost, eller Storm kan føre Dynd eller Sand hen over dem eller i Forplantningstiden sprede Yngelen vidt omkring; thi Ø. kan ikke arbejde sig ud af Dyndet igjen og er overhovedet kun bevægelig i Larvetilstanden, hvilken den har tilfælles med andre Havmuslinger. For at fremme Bankens Tilvæxt har man foreslaaet at nedsænke Risknipper paa den i Forplantningstiden; den spæde, med Strømmen flydende Yngel opfanges da af Risene og bliver ved at voxe der, indtil Knippet opløses, da den falder til Bunds; ogsaa kan man flytte Risknippet hen til et andet Sted, hvor man vil anlægge en Østersbanke, men denne Methode er allerede forladt igjen som upraktisk, og det er langt at foretrække at nedkaste Østers- og Muslingskaller, Tagsten, Glas- og Potteskaar for at give Yngelen Lejlighed til at fæste sig. Det antages, at Ø. forplanter sig i sit 3dje Aar, men det synes at være langt fra, at alle Ø. paa en Banke forplante sig hvert Aar. Den gamle Ø. er tykskallet og flov af Smag og afgiver ikke længere nogen god Handelsvare. Paa den franske Vestkyst fører man de af Havet opfiskede smaa Ø. ind til Kysten og opklækker dem i Damme, der overskylles ved hver Flodtid og renses i Ebbetiden; derved opnaas en fuldigere Udvikling af Dyrets blødere Dele, medens Skallen bliver tynd og glat. Man har ogsaa ved de engelske og franske Kyster andre Anlæg for den saakaldte „kunstige Østersavl", dels beregnede paa at opsamle og opfostre den Yngel, der kommer fra Bankerne ude i Havet, paa Steder ved Kysten, der ere saaledes tildannede, at man bekvemt kan tilse og passe den, dels indrettede paa at optage forplantningsdygtige Ø. og opsamle disses Yngel, som da senere anbringes paa Steder, der ere hensigtsmæssige

for deres Opfostring. Slige Forsøg have dog i mange Tilfælde ikke svaret til Forventningerne, i alt Fald ikke i Længden. I Danmark er Østersfiskeriet et Regale, der bortforpagtes af Domainebestyrelsen.

Östersund, Hovedstad i Jemtlands Län i Sverige, i en smuk Egn ved den østlige Bred af Storsjön og ved en Bro forbunden med den lige ovenfor liggende Frösön; 5,233 I. (1888). Højere Elementarskole, Filial af Rigsbanken; 3 andre Bankkontorer; Länslazareth. Station paa den nordre Stambane; Dampskibsfart paa Storsjön.

Østersøen, det baltiske Hav, i udvidet Forstand omfatter hele det store Indhav mellem Danmark, Tyskland (Lübeck, Mecklenburg, Preussen), Rusland og Sverige, herunder indbefattet den bottniske, den finske og den rigaiske Bugt, og har i dette Omfang et Areal af c. 7,550 □ M. Gjennem Sundet, Store og Lille Bælt har den Afløb til Kattegattet og derigjennem til Vesterhavet. De omhandlede Bugter findes beskrevne i egne Artikler, hvorfor her kun skal omhandles den egentlige Østersø s. for Alandsøerne, der opfylde Indløbet til den bottniske Bugt. I denne Betydning er Arealet c. 6,400 □ M. med en Længde fra S. V. mod N. Ø. af 150 M. og med vexlende Bredde, fra 10 M. mellem Rügens Nordspids og Ystad i Sverige indtil 42 M. Af Øer mærkes, foruden Alandsøerne og Øerne i den finske Bugt, Dagø og Øsel med tilliggende Smaaøer ud for Rigabugten, Gulland og Öland, der høre til Sverige, Rügen, Femern og Als, der høre til Preussen, og de danske Øer Bornholm, Møen, Falster, Laaland, Langeland, Taasinge og Ærø med flere Smaaøer. Foruden de alt nævnte Bugter og de talrige Smaafjorde paa Sveriges Kyst danner Ø. paa Preussens Nordkyst de 3 Kystsøer, der benævnes Kurisches-, Frisches- og Stettiner Haff; de have ferskt eller brakt Vand og afskæres fra Havet, de to første ved lange, smalle Landtunger med et enkelt Gjennemløb, det sidste ved de foran liggende Øer Wollin og Usedom, der danne 3 Løb. Foran Frische Haff ligger Danziger Bugten med Putziger-Wiek, mellem Rügen og Fastlandet Greifswalder-Bodden og paa Holstens Østkyst Neustadter Bugt og Kieler Bugt. Mellem de danske Øer flyder Ø. gjennem forskjellige Sunde, og paa Sjællands Østkyst danner den Faxe Bugt og Kjøge Bugt. Af de omtrent 250 Floder, som falde i Østersøen og dens Underafdelinger, ere de vigtigste: Motalaströmmen, Dal-Elven og Angerman-Elven fra Sverige; Neva og Düna fra Rusland; Njemen, Weichsel, Oder og Trave fra Tyskland. Paa Grund af den store Mængde Ferskvand, som saaledes stadig tilføres Ø., er dens Vand langt mindre saltholdigt end det, der findes i det aabne Hav (gjennemsnitlig kun 0,49 pCt.). I Midten af Dec. danner sig ved de nordlige Kyster en fast Isskorpe, som maanedsvis hindrer Sejladsen, og i strængere Vintre fryse ikke blot store Dele helt til (1875—76 f. Ex. den bottniske Bugt), men hele Søen har gjentagne Gange, t. Ex. 1333, 1459 og 1709, været tillagt. Tidevandet er mod Øst næppe mærkeligt, og kun ved Falster kan det naa et Par Fod. Nord-Østersøkanalen, hvis Bygning er paabegyndt 1887, vil faa stor Betydning for Sejladsen paa dette Indhav. Den begynder ved Brunsbüttel, nær Elbens Munding, gaar herfra op til Rendsborg, følger Eiderkanalen og udmunder ½ M. n. for Kiel ved Holtenau i Kielerbugt. Længden vil blive 13 M., Bredden for oven 190, i Bunden 83, Dybden 27 F. Omkostningerne, som bæres af det tyske Rige, anslaas til 139 Mill. Kr., og Bygningen er beregnet til at vare 8 Aar.

Østersøprovinserne, s. Rusland, Pag. 806.

Østgoter, s. Goter.

Østgrønlandske Strøm, s. Strøm.

Östhammar, Stad i Upland og Stockholms Län i Sverige, ved en Fjord af Østersøen. 670 I. Badeanstalt, Bankkontor. Ö. nævnes allerede i 14de Aarh. og havde da et befæstet Slot.

Østlige Hav, chinesisk Tung-Hai, s. Chinesiske Hav.

Østpreussen, s. Vestpreussen.

Østraat, før Austrått, Herregaard i Norge paa Halvøen Ørlandet, n. for det ydre af Trondhjemsfjord i Fosens Fogderi, fra gammel Tid berømt som Sæde for ansete og mægtige Mænd. Her boede saaledes i 11te Aarh. Finn Arnessøn, i 13de Aasulf Jarlsfrænde (af Reinsætten), der 1240 var med at dræbe Hertug Skule, i 15de Aarh. Henrik Jenssøn (af den saakaldte „Gyldenløve“-Slægt, s. d. A.) og omkr. 1500 hans Søn Nils Henrikssøn (s. Ingjerd Ottesdatter); med hans Datter Lucia kom Ø. til Slægten Bjelke (s. d. A.) og efter Ove Bjelkes Død 1674 til hans Søstersøn, efter hvis Død den kom i forskjellige Hænder (fra 1757 til 1860 Familien Holtermann). Gaarden Ø. er slotsmæssig bygget med Taarn, Riddersal og Capel, dels fra 16de, dels fra 17de Aarh. Godset hørte tidligere til de privilegerede, skatte- og tiendefri Sædegaarde og havde et betydeligt underliggende Lejlændingsgods, som senere er frasolgt.

Østromerske Rige, d. s. s. Byzantinske Rige, s. Græske Kejserdømme.

Østrumelien, i Følge Berlinerfreden en Provins af det europæiske Tyrki med administrativt Selvstyre under en christen Generalgouverneur, efter Revolutionen i Sept. 1885 factisk forenet med Bulgarien. Grænsen er mod N. V. og N. Bulgarien, mod Ø. det sorte Hav, mod S. og S. V. det tyrkiske Rige (Vilajeterne Adrianopel og Saloniki). Flademaalet er 632 □ M. med 975,000 I., hvoraf 681,700 ere Bulgarer af den græsk-kath. Religion, 200,500 Tyrker og muhammedanske Bulgarer, 53,000 Grækere, 27,200 Zigeunere, 7,000 Jøder, 1,900 Armeniere og 3,700 Fremmede. Ø. er mod N. opfyldt af Balkankjæden, mod S. V. af Despoto-Dagh og mod Ø. af lavere Højdedrag, medens Midten er den frugtbare Dal langs Maritza med dens Bifloder Topolnitza, Giopsa og Tundscha til venstre, Arda til højre Bred. Klimaet er continentalt med varme Sommere, strænge Vintre og taaget Efteraar, men dog i det hele sundt. Dalen har en ualmindelig frugtbar Jordbund, men dog ligger en betydelig Del udyrket hen; mod Ø. findes

betydelige Skove. Der avles Hvede, Havre, Byg, Hirse, Majs, Ris, Tobak og god Vin; ogsaa Gartneriet er betydeligt; derimod er Avlen af Silkeorme gaaet tilbage, og i det hele klages over Industriens og Haandværkets Forfald; af Vigtighed er derimod endnu Tilberedningen af Rosenolje. Der findes betydelige mineralske Rigdomme, især af Jærn og Kul, men Bjærgværksdriften er end ikke begyndt. Handelen er mest i Hænderne paa Udlændinge, men vil faa et betydeligt Opsving ved Udviklingen af Jærnbanerne, hvis Længde for Tiden er 42 M. De tidligere Finansoversigter udviste altid et lille Overskud, hvilket dog kun fremkom ved, at Sultanen aldrig fik den ham tilkommende aarlige Tribut, 240,000 tyrkiske Pund eller omtr. 4 Mill. Kr., fuldt udbetalt. Fra Febr. 1886 er Ø.s eller, som det nu officielt kaldes, **Sydbulgariens** Budget sammensmeltet med Bulgariens, og denne Sammensmeltning er gjennemført paa alle Punkter; Retsvæsen, Administration, Militæret og dets Uniformer ere ens i begge Landsdele. Efter Bestemmelserne fra Begyndelsen af 1886 stiller Ø. tvende Brigader, hver paa to Regimenter Fodfolk à 4,000 Mand, 1 Regiment Rytteri og 1 Regiment Artilleri; den forandrede Formation, som 1889 gjennemførtes i Bulgarien, gjælder ogsaa disse tvende Brigader. Hovedstaden er **Philippopel**.

Historien falder sammen med det øvrige Bulgariens. Det var i Maj 1876 særlig Skueplads for Tyrkernes Grusomheder og blev i Jan. 1878 besat af russiske Tropper indtil Sommeren n. A. Kort forinden var **Alex. Bogorides** (Aleko Pascha) med Stormagternes Billigelse indsat som tyrkisk Generalgouverneur paa 5 Aar, og i Nov. s. A. aabnedes den første Provinsforsamling i Ø. Tyrkiets Ret til at lægge Besætning i Balkanfæstningerne blev foreløbig opgiven for ikke at fremkalde Uroligheder, og Ø.s Tribut til Sultanen kunde ikke udredes. Bogorides laa stadig i Strid med den russiske Generalconsul, fordi han ikke vilde underordne de bulgarske Interesser under Ruslands; 1883 afbrød han endog al Forbindelse, indtil Generalconsulen blev hjemkaldt. Rusland modsatte sig derfor en fornyet Udnævnelse, og i Maj 1884 fulgte den tidligere Minister i Ø., **Chrestović**, som Gavril Pascha. Men allerede i Sept. 1885 blev han afsat ved en aldeles fredelig Revolution og Ø. factisk, om end ikke formelt, forenet med Bulgarien, idet Fyrst **Alexander** i Apr. 1886 udnævntes til Generalgouverneur paa 5 Aar. Enhed i Hærvæsen, Finanser, Forvaltning og Valg til Sobranjen blev hurtig gjennemført, og Ø. var i Sept. 1887 Udgangspunkt for den Modrevolution, der gjenindsatte Fyrsten, ligesom det siden trolig har holdt fast ved den nationale Enhed. Dog er Prins **Ferdinand** endnu hverken godkjendt som Generalgouverneur i Ø. eller som Fyrste i Bulgarien.

Øst-Turkestan, ogsaa kaldet lille ell. høje Buchari, Chinesernes Thianschan Nanlu, er et af Chinas Bilande, beliggende mellem 36 og 43° n. Br. og mellem 91 og 110° ø. L. og mod N. begrænset af Thianschan, mod V. af Pamirs Højslette med Kysyljart som Randkjæde, mod S. af Tibets Randkjæde, mod Ø. af Ørkenen Gobi. Flademaal 20,320 □ M. med 580,000 J., en broget Blanding af Mongoler, Tyrker og Nyperser; den bosiddende Landbefolkning er af tyrkisk Oprindelse, Levninger af de gamle Hiungnu, Attilas Huner; desuden findes omstrejfende Kirgiser paa Højsletterne og Kalmuker mod Ø. Religionen er Islam, Sproget Tyrkisk med mange gamle Former. Landet er for største Delen ubeboeligt: hele Midten opfyldes af øde Stepper og Sandørkener og er den laveste Del med en Gjennemsnitshøjde af 2,200—4,000 F. Langs Foden af Randkjæderne, hvor intet Pas er lavere end 10,800 F., ligger en smal Stribe dyrkelig Jord, der straaner mod Midten og vandes af talrige, fiskerige, men usejlbare Floder; fra Thianschan strømme Kaidugol, Scharjar og Aksu, fra Kysyljart komme Kaschgar og Jammjar, fra Karakorum Jarkand og Karakasch; de samle sig alle i **Tarim**, der strømmer mod Ø. og taber sig i de Sumpe og Ferskvandssøer, som kaldes **Lob-Noor** og første Gang besejledes 1877 af Przevalskij. Klimaet er overordentlig tørt, Luften næsten altid svanger med Ørkenstøv, heftige Nord- og Nordvestvinde herske i Vaar og Høst, til de andre Aarstider derimod Vindstille med stærk Sommervarme, men streng Vinterkulde; August har en Gjennemsnitsvarme af 26° i Skyggen, Vinteren derimod ÷ 25°; Jarkands Middeltemperatur er 12,3°. Khotan (Iltschi) var allerede i Oldtiden bekjendt for sine Guld- og Nephritlejer; ved Aksu og Turfan findes fortrinligt Kul, desuden rige Lejer af Jærn, Kobber, Bly og Alun, som kun i ringe Grad udnyttes. Salt indvindes af Jorden. Højbjærgene frembyde gode Græsgange; længere nede følge Tykninger af Enebær, Pile, Tamarisker og højstammede Roser. I Agerlandet hersker en bugnende Fylde; man dyrker Hvede, Byg, Majs, Hirse og Ris, dernæst Bomuld, Hør, Hamp og Opium; i Haverne trives Figen, Granatæbler og Druer i Espaliers; mod S. og S. V. findes Silkeavl. Dyreriget frembyder mange Ejendommeligheder. I Omegnen af Lob-Noor findes endnu vilde Kameler, Heste og Oxer, i Højbjærgene det store, vilde Faar, Hjorte, Antiloper og Harer, dernæst Tigre, Panthere, Losse og Ræve samt Vildsvin i Rørkrattet langs Floderne; ved Lobsøen huse talrige Svaner og Vandfugle. Husdyr ere Grynteoxen, Kamelen, Hesten, Æslet, Faaret, Svinet, Hunden, Katten, Høns og Duer; store Flokke af Hornkvæg ere talrige, ligeledes af Faar, hvis Kjød er fortrinligt, og hvis Uld danner en vigtig Udførselsgjenstand; Hestene ere smaa, men meget udholdende. Industrien har ringe Betydning; det tidligere berømte Silkevæveri i Khotan er i fuldt Forfald; til Udlandet gaar endnu Filt og Uldtæpper, i Landet selv søges grove Bomuldstøjer. Handelen gik tidligere mest over China, kun i ringe Grad til Kokan og Mongoliet; fra 1874 har England imidlertid gjort store og ikke uheldige Anstrængelser for at drage den gjennem Kaschmir (Ladak), medens russiske Undersaatter i Følge Tractat 1881 med China have Ret til at drive Handel uden at besværes af Afgifter og Rege-

ringen holder Consulater i flere Byer. Hovedstaden er Kaschgar. — China erobrede Ø. allerede i det 2det Aarh. f. Chr.; Religionen blev Buddhismen, medens der senere ogsaa fandtes gamle Christen-Menigheder (Nestorianere). I det 8de Aarh. naaede Araberne frem over Terekpasset, og i det 10de Aarh. antog Tyrkerstammerne Islam, og der dannede sig et uafhængigt muhammedansk Rige, som dog 1218 blev et let Bytte for Dschingiskhan. Efter det store Mongolriges Forfald herskede vildt indre Virvar, Kalmukerne fra Djungariet indsatte 1678 Vasaller i Ø., og 1757 tilbageerobredes det under frygtelige Blodsudgydelser af Chineserne. Senere søgte Muhammedanere med Understøttelse fra Kokan gjentagne Gange, dog forgjæves, at afryste Chinesernes Aag, men 1862 udbrød de muhammedanske Dunganers Rejsning i Djungariet, den „hellige" Krig mod China erklæredes nu ogsaa i Ø., og 1865 løsrev Landet sig ganske under den nøbekiske General Jakub Beg, der af Tyrkiet og England anerkjendtes som Emir; efter hans Død 31 Maj 1877 lykkedes det dog Chineserne med Lethed atter at betvinge hele Landet.

Øta [ö], Bjærgkjæde i det gamle Grækenland, mellem Thessalien og Makedonien, nu Kumaita; der skal Herakles have opbrændt sig selv.

Øvresøen, Lake Superior, den største af de store Ferskvandssøer i Nordamerika, mellem de forenede Stater og Canada, 100 M. lang og indtil 36 M. bred, 1,519 □ M. Dens Overflade ligger 592 F. over Atlanterhavet, og dens største Dybde er 985 F. Vandet er overordentlig klart og meget fiskerigt. Kysterne ere i det hele lave, men dog temmelig stærkt indskaarne. Mod S. V. er den store Bugt Fond du Lac med Apostel-Øerne og længere mod Ø. paa Sydsiden Keweenaw Bugten. De betydeligste Øer foruden Apostel-Øerne ere Isle Royale, der hører til de forenede Stater (Michigan), Ignatius-Øerne og Michipicoten, der høre til Canada, Grand Isle, der hører til Michigan. Søen har gjennem St. Maryfloden Afløb til Huron Søen. Over 200 Floder og mindre Strømme udgyde deres Vande i Søen.

Øvrighed, almindelig Benævnelse for den udøvende Magts Organer, bruges særlig om de locale Autoriteter, hvem Iværksættelsen og Overholdelsen af Lovene samt Opretholdelsen af den offentlige Orden og Sikkerhed er overdragen, og som paa Grund af deres indbyrdes Over- og Underordnelsesforhold inddeles i Over- og Underøvrigheder. De første ere i Danmark og Norge Amtmændene, de sidste i Danmark Herredsfogderne, Birkedommerne, Byfogderne og Magistraten i Kjøbstæderne uden for København (hvorimod der for denne Stads Vedkommende ingen Adskillelse imellem Over- og Underøvrighed finder Sted), i Norge navnlig Fogderne paa Landet og Magistraten i Byerne. Bestillingen som Underøvrighed er saaledes i Danmark i Regelen forenet med Embedet som Underdommer, men denne i og for sig mislige Forening af den udøvende og dømmende Magt er ved Grundloven bestemt at skulle ophæves ved Lov. Ethvert Spørgsmaal om Øvrighedsmyndighedens Grænser i Kongeriget kan i Danmark efter Grundloven bringes ind for Domstolene, og det samme antages at være Tilfældet i Norge.

Øxe, et for Bearbejdelsen af Træ ejendommeligt Værktøj med en Æg, hvormed Spaanen borttages ved et Stød eller Hug, frembragt ved Ø.s egen Masse og Hastighed, og derved forskjelligt fra Stikkejærn o. fl., der trykkes og altsaa ikke virke ved Stød, og fra Stemmejærn o. fl., der slaas med en Knippel og altsaa vel virke ved Stød, men ved et saadant, som ikke er frembragt ved deres egen, men ved Knippelens Masse og Hastighed. Ø. forekommer i mangfoldige Former og Størrelser, der dog kunne deles i 4 Klasser: den egentlige Ø. eller Smaløxen med i det hele langt, lige Skaft og tilsleben fra begge Sider, til Fældning af Træer, Spaltning og Tilhugning i det grove; Bilen eller Bredbilen, med et kort, ofte krumt Skaft og tyndt, bredt Blad, tilslebet fra den ene, oftest højre Side, til Afspudsning; Skarøxen med Æggen paa tværs, tilsleben indenfra, anvendes i forskjellige Tilfælde af Tømrere, Bødkere og Hjulmænd; endelig Stikøxen, lang, uden Skaft og med en meget smal, ensidig tilsleben Æg til at støde dybe Huller med, saa at den tjener i Stedet for en Lochbietel.

Øxne, de 7, septem triones, s. Bjørn.

Øxnebjærg er en Bakke i Fyn, 1 M. ø. for Assens (i Søby Sogn), historisk bekjendt af Slaget 11 Juni 1535 (s. Grevens Fejde).

Trykfejl og Rettelser.

1ste Bind.

S. 2 Sp. 1 Lin. 14. Universitet l. Indtil 1827 havde A. et Universitet, stiftet af Dronning Christine 1640.
- 5 Sp. 2 Lin. 28. 1770 l. 1769.
- „ - „ - 27 f. n. 1855 l. 1854.
- 23 - 1 - 22. 450 l. 455.
- 25 - 2 - 20 f. n. Lægmand l. Lagmand.
- 28 - 1 - 17 f. n. Med Artiklen bør sammenholdes Artiklerne Circumflex og Qvantitet, hvor forskjellige Enkeltheder ere berigtigede.
- 31 Sp. 2 Lin. 12. „A., s. Monophysiter“ udgaar.
- 42 Sp. 1 Lin. 24 f. n. Adige udt. ādidsche.
- 53 - 2 - 34 f. n. Tilføj: D. 25 Dec. 1882.
- 54 Sp. 2 Lin. 18. Tilføj: Aflyd, s. Omlyd.
- 59 - 1 - 19. „fra Pelusium“ udgaar.
- 62 - 1 - 2 f. n. Svedborn l. Swedbom.
- 65 Sp. 2 Lin. 35 og 36. fra den nuværende Grænse.... Stifter l. fra Grænsen mellem Bratsberg og Nedenæs Amter.
- 70 Sp. 1 Lin. 25 f. n. Zagrab l. Zagreb.
- 71 - 1 - 27. 1536 l. 1537.
- 74 - 2 - 4 f. n. 1425 l. 1420.
- 90 - 1 - 29 f. n. Rudolf v. Palm l. Rudolf v. d. Balm.
- 92 Sp. 1 Lin. 14. Blodserum l. Blodplasma.
- „ Sp. 1 Lin. 24. „synes identisk med Alkalialbuminater“ udgaar.
- 119 Sp. 1 Lin. 35. Allnigham, Vict. [āālnigæm] l. Allingham, William [ælingæm].
- 120 Sp. 2 Lin. 22 f. n. Alma-Tadēma l. Alma-Tādema.
- 121 Sp. 1 Lin. 23 f. n. Almēria l. Almeria.
- 126 - 2 - 23 f. n. Tilføj: Jvfr. Bogstav, Skrivekunst.
- 144 Sp. 2 Lin. 3. „og Bayerne“ udgaar.
- „ - „ - 30 f. n. de nuværende nordamerikanske Fristaters l. Nordamerikas.
- „ Sp. 2 Lin. 15 f. n. Sebastian l. Giovanni.

S. 165 Sp. 1 Lin. 16 f. n. Andrassy [drāschi] l. Andrássy [āndrahschi].
- 169 Sp. 1 Lin. 25. Tilføj: Andvare, s. Faavne.
- 178 - 1 - 14. indskibede l. udskibede.
- 180 - 1 - 17 f. n. Anna Carlōvna l. Anna Cārlovna.
- „ Sp. 2 Lin. 34. Anna Ivanōvna l. Anna Ivānovna.
- 211 Sp. 2 Lin. 21 f. n. Apscheron [ā] l. Apscherōn.
- 218 Sp. 2 Lin. 30 f. n. Ibn-Abdari l. Ibn-Adhari.
- 225 Sp. 2 Lin. 19. Araktschejev l. Araktschējev [jeff].
- 247 Sp. 2 Lin. 8 f. n. 1168 l. 1168 ell. 1169.
- 258 - 1 - 18. 1879—80 l. 1880—81.
- 289 - 1 - 8. 1821 l. 1827.
- 297 - 2 - 15. Theoph. l. Hans Christian.
- 306 Sp. 1 Lin. 3. 1784 l. 1782.
- 310 - 1 - 13. Slovernes l. Slovenernes.
- 321 Sp. 2 Lin. 17 f. n. Fortesque l. Fortescue.
- 325 Sp. 1 Lin. 5 f. n. 1859 l. 1852.
- 330 - 1 - 21. Hovedsætning l. Hovedretning.
- 340 Sp. 1 Lin. 18 f. n. Maj l. Marts.
- 343 - 1 - 31. Bacsányi udt. bāātschahnji.
- 361 Sp. 1 Lin. 34 f. n. Bakony udt. bākonji.
- 363 - 1 - 7 f. n. Balassa [lāscha] l. Bālassa [scha].
- „ Sp. 2 Lin. 3. Balassa-Gyarmath [lāscha-djarmat] l. Bālassa-Gyarmath [scha-djarmat].
- 370 Sp. 2 Lin. 30 f. n. Baltimore udt. bāāltimohr.
- 374 Sp. 2 Lin. 6 f. n. midterste l. øverste.
- 375 - 1 - 12. Asien l. Persien.
- „ - 1 - 13 og 14. „i Sultanen af Maskats Besiddelser“ udgaar.
- 396 Sp. 1 Lin. 8. Barjatinskij l. Barjātinskij.
- 397 Sp. 2 Lin. 31. 7,900 l. 8,900.

S. 414 Sp. 2 Lin. 12 f. n. Tilføj: S. Le Houx.
- 422 - 2 - 28 f. n. Batthyányi udtales bātjahnji.
- 426 Sp. 1 Lin. 1 f. n. Tilføj: D. 1867.
- 437 - 1 - 13. Tilføj: D. 1881.
- 444 - 1 - 33 f. n. 1816 l. 1809.
- 448 - 1 - 13. 102 l. 103.
- 452 - 2 - 3. 1421 l. 1416.
- 459 - 1 - 21 f. n. 8 l. 9.
- 462 - 2 - 4. 1872 l. 1873 og 1878.
- 484 - 1 - 4—6. „samt Teda....Sahara“ udgaar.
- 489 Sp. 2 Lin. 13 f. n. skf l. fkf.
- 491 - 1 - 7 f. n. skvrē l. kskvrē.
- 497 - 2 - 25. Muræner l. Maræner (d. e. Helt).
- 506 Sp. 2 Lin. 14 f. n. 1647 l. 1648.
- 519 - 1 - 28. Efter Betakowski tilføjes [kōff].
- 527 Sp. 1 Lin. 33. Bhaskāra l. Bhāskara.
- 532 - 2 - 28 f. n. Westcolt l. Westcott.
- 540 - 2 - 11 f. n. 1684 l. 1683.
- 545 - 2 - 7. 1544 l. 1547.
- „ - „ - 9. 11 Febr. l. 9 Febr.
- „ - „ - 8 f. n. 27 Dec. l. 26 Dec.

S. 564 Sp. 2 Lin. 10 f. n. Marindugne l. Marinduque.
- 591 Sp. 1 Lin. 9. 1813 l. 29 Oct. 1811.
- 624 - 2 - 6—7. Stockholm l. Christiania.
- 653 Sp. 2 Lin. 18. og hans Sønner, Peter og Nörik, l. og hans Halvbroders Søn Peter.
- 671 Sp. 2 Lin. 17 f. n. 496 l. 516.
- 700 - 1 - 33 f. n. v. Babanberge l. vom Babenberge.
- „ Sp. 1 Lin. 27 f. n. Tilføj: D. 1878.
- 706 - 1 - 32. „Kolarierne i Nordindien eller“ udgaar.
- 713 Sp. 1 Lin. 10 f. n. 29 Jan. l. 28 Jan.
- „ - „ - 7 f. n. 1736 l. 1738.
- 752 - 2 - 18 f. n. Bronte l. Brontë.
- 755 - 1 - 31 f. n. 1820 l. 1816.
- 763 - 2 - 25. Parenthesen udgaar.
- 792 - 1 - 12. f. A. l. 1724.
- 813 - 2 - 18 f. n. 1164 l. 1163.
- 819 - 2 - 34. siden 1762 l. fra 1762 til 1883.
- 851 Sp. 2 Lin. 17 f. n. 1780 l. 1790.
- 852 - 1 - 2. 18 Maj l. 6 Maj.
- „ - „ - 28 f. n. 17 Febr. l. 13 Febr.

2det Bind.

S. 7 Sp. 2 Lin. 10 f. n. Cagliari udt. kāljari.
- 9 - 2 - 27. Cairoli udt. kajrāāli.
- 19 - 1 - 8 f. n. i det hele l. i April.
- „ - 1 - 7 f. n. i April l. i det hele.
- 28 - 2 - 14. 1779 l. 1799.
- 66 - 1 - 16. 1711 l. 1811.
- „ - „ - 28. 13 l. 3.
- „ - „ - 29. 13 l. 23.
- 90 - 1 - 19. Apr. l. Maj—Sept.
- „ Sp. 2 Lin. 34 f. n. 1873 l. 1878.
- 97 - 1 - 6 f. n. Carrousel l. Carroussel.
- 98 Sp. 2 Lin. 13 f. n. 1,000 l. 10,000.
- 109 - 2 - 13. paa sit Landsted ved Liliensfeld l. i Wien.
- 110 Sp. 2 Lin. 2. Grechetto l. Grecchetto.
- 146 - 2 - 8 f. n. 30 Jan. l. 27 Jan.
- 151 - 1 - 18 og 19. efter Inddragelsen ... Englænder l. 1884 af denne testamenteret til l'Institut de France.
- 154 Sp. 1 Lin. 12 f. n. i Odsherred l. paa Falster.
- 213 Sp. 1 Lin. 22. 7 Aug. l. 17 Aug.
- 221 - 1 - 30. 1616 l. 1617.
- 249 - 1 - 23. Tantra l. Tautra.
- 287 - 2 - 9. Propaganda l. Mission.
- 309 - 1 - 8. Kumteseletøj l. Sele.
- 321 - 2 - 9. 1868 l. 1878.
- 343 - 2 - 15 f. n. f. 1805 l. f. 1803, d. 1852.
- 350 Sp. 2 Lin. 3 f. n. Siden 1880 er Hærens og Flaadens Lægecorps ikke længere fælles. Corpslæger findes kun i Hæren. S. Militærlægevidenskab und. Militær.
- 356 Sp. 2 Lin. 26 f. n. 1804 l. 1810.
- 365 - 2 - 28. 1795 l. 1805.
- 378 - 2 - 18 f. n. 1883 l. 1885.
- 395 - 2 - 24. 1789 l. 1798.

S. 396 Sp. 2 Lin. 25. 2° l. 26°.
- 403 - 1 - 9 f. n. Tilføj: Han blev 1842 Professor i slavisk Philologi i Breslau og døde 5 Aug. 1852.
- 415 Sp. 2 Lin. 14 f. n. Evindvik i Bergens Stift l. Bergen.
- 434 Sp. 1 Lin. 22. „forrest“ udgaar.
- 478 - 2 - 12 f. n. 1805 l. 1804.
- „ - „ - 11 f. n. 72 l. 73.
- 538 - 2 - 25 f. n. destruerer l. destrueres.
- 567 Sp. 2 Lin. 14 f. n. Marts l. Nov.
- 570 - 2 - 15. Deiphyle l. Deipyle.
- 602 - 1 - 33 og 34. Bulgarien l. Rumænien.
- 603 Sp. 2 Lin. 24 f. n. 25 Sept. l. 29 Nov.
- 642 - 1 - 25. Belloni l. Bell.
- „ - „ - 26. fransk l. amerikansk; Paris l. New-Orleans.
- „ Sp. 1 Lin. 27. 1851 l. 1856.
- „ - „ - 34. 1864—65 l. 1862—66.
- „ - 2 - 2. Tilføj: D. 15 Sept. 1875.
- „ - „ - 31. „d. 1880“ udgaar.
- 719 - 2 - 5 f. n. Egressy udt. ēgræsch.
- 722 - 2 - 30 f. n. førstes l. foregaaendes.
- 723 - 1 - 24 f. n. Romancer l. Romaner.
- „ - „ - 16 f. n. sine l. hans.
- „ - „ - 10 f. n. protestant. l. poet.
- 739 - 1 - 1 f. n. Efter „Kulspidserne“ tilføjes: ved ensrettede Strømme.
- 753 Sp. 1 Lin. 9. Eljēn l. Eljen [ēd].
- 755 - 2 - 33. Tilføj: D. 1872.
- 758 - 1 - 14. 1818 l. 1813.
- 836 - 1 - 15 f. n. Buka l. Bukn.
- 849 - 2 - 23. Essay udt. ēsæh.
- 854 - 1 - 24. 1651 l. 1561.
- 856 - 2 - 12. 18 Sept. l. 22 Sept.
- „ - „ - 31. 1877 l. 1878.

3dje Bind.

S. 1 Sp. 2 Lin. 16 f. n. 1862 l. 1864.
- „ - „ - 12 f. n. 1867 l. 1868.
- 21 - 1 - 8—9 f. n. „og for... Hypothekforening" udgaar.
- 37 Sp. 1 Lin. 25. 1799—82 l. 1799—1802.
- 46 - 1 - 2. 1824 l. 1834.
- 50 - 1 - 17 f. n. Fénélon l. Fénelon.
- 99 - 1 - 22—23. „og denne er... Erhvervskilde" udgaar.
- 125 Sp. 2 Lin. 4. 1805 l. 1807.
- 131 - 2 - 9. 129,13 l. 139,13.
- 179 - 2 - 28. Assisi [ās] l. Assisi.
- 266 - 1 - 32. 1848 l. 1849.
- 268 - 2 - 13 f. n. Efter „Havn" tilføjes: Udvidelsen, som bevilgedes 1882, skal for Hovedarbejdernes Vedkommende contractmæssig være fuldført inden Udgangen af 1890.
- 269 Sp. 1 Lin. 4. 7 l. 9.
- 277 - 1 - 10 f. n. i Aug. 1691 l. c. 1687.
- 289 Sp. 1 Lin. 14 f. n. Tilføj: Jvfr. Bonetarif.
- 292 Sp. 1 Lin. 6. Tjodling l. Tjølling.
- 297 - 2 - 33 f. n. 1828 l. 1829.
- 327 - 2 - 22 og 23. F. lever... München l. D. 29 Apr. 1885.
- 329 Sp. 1 Lin. 33 f. n. var fra Landsbyen Gabel i Nordslesvig, f. 6 Jan. 1617 l. f. i Glückstadt 6 Jan. 1617.
- 381 Sp. 1 Lin. 33 f. n. 13de l. 15de.
- 385 - 2 - 3. fin Afsked l. Orlov.
- „ - „ - 9. 77 l. 82.
- 410 - 2 - 34 og 35. Georg I l. Georg II.
- 426 - 1 - 17 f. n. Efter Johan tilføjes: [je].
- 428 Sp. 1 Lin. 4. Tilføj: D. 1881.
- 439 - 1 - 4. Giecsa l. Giacsa [bscha].
- 444 - 2 - 9. Trykkebækloster l. Thykkebækloster.
- 451 Sp. 2 Lin. 30 f. n. og 24 f. n. Spørgsmaalstegnene udgaa.
- 458 Sp. 2 Lin. 1. Aventurin l. Avanturin.
- 461 - 1 - 14 f. n. Carl Wilhelm l. Christian Wilhelm Kühl.
- 478 Sp. 1 Lin. 30. 1777 l. 1775.
- 506 - 1 - 19. 1860 l. 1864.
- „ - 2 - 1 f. n. 26 Apr. 1826 l. 6 Apr. 1827.
- 513 Sp. 1 Lin. 21 f. n. Severn l. Mersey.
- 531 - 2 - 13. 1878 l. 1877.
- 535 Sp. 2 Lin. 34 f. n. 1790 l. 1791.
- „ - „ - 14 f. n. 1325 l. 1825.
- 544 - 2 - 31. „D. 1885." udgaar.
- 562 - 1 - 8. 1882 l. 1881.
- 581 - 2 - 2. 1770 l. 1870.
- 590 - 2 - 29 f. n. største l. næststørste.
- 594 - 1 - 26. Svend l. Sverre.
- 601 - 2 - 4. 1787 l. 1687.
- 603 - 2 - 3. Gundūlić l. Gūndulić.
- 618 - 2 - 23. 1602 l. 1601.
- 627 - 2 - 7. 1672 l. 1772.
- 628 - 2 - 21 f. n. Jemtland l. Vermland.
- 642 Sp. 1 Lin. 7. Efter „Krigstjenesten" tilføj: 1834.
- 696 Sp. 1 Lin. 30. Kjøbstad l. Flække.
- 704 - 2 - 5. 1879 l. 1878.
- 706 - 2 - 11. Tilføj: Theodor Harms døde 16 Febr. 1885.
- 727 Sp. 2 Lin. 10—9 f. n. Habana l. Habaña.
- 754 - 2 - 21. 13 Dec. 1797 l. 12 Dec. 1799.
- „ Sp. 2 Lin. 32 f. n. 1726 l. 1826.
- 825 - 1 - 17 f. n. Bessungen l. Bessunger.
- 857 Sp. 1 Lin. 2. Danzig l. Breslau.
- 870 - 2 - 19. Afhandlingen om „Nationalitetsstemningerne i det romerske Kejserrige" er fra 1865.
- „ Sp. 2 Lin. 25 og 24 f. n. og forfattede .... Aarh. l. og skrev her selvstændig hele Nordens Historie samt tilføjede desuden, da Originalværket kun gaar til 1848, et Slutningsafsnit, der behandler den almindelige Historie fra 1848 til 1863.
- 872 Sp. 1 Lin. 9. Mathematik l. Mechanik.
- „ - „ - 32. Fogler l. Foglar; vanligsta l. vanligaste.
- 890 Sp. 1 Lin. 34. 49 l. 48.
- 891 - 2 - 2 f. n. 6 Maj l. 13 Maj.
- 903 - 1 - 1 f. n. 1705 l. 1795.
- 913 - 1 - 28. Kaasenske l. Kaaseslundske.
- 920 - 1 - 31 og 30 f. n. f. Chr. l. e. Chr.
- „ - „ - 4 og 3 f. n. 1447—48 og tvunget l. 447—48 og have tvunget.
- 931 Sp. 1 Lin. 15 f. n. 14 l. ¼.
- „ - „ - 14 f. n. 750 l. 7½.
- 942 - 2 - 12. Tilføj: S. ogsaa Magnetisme, dyrisk.
- 947 Sp. 1 Lin. 32. Hænir l. Hœnir.

4de Bind.

S. 1 Sp. 1 Lin. 5. Tilføj: Jágo, spansk Form for Navnet Jakob, dog kun i Forbindelsen Santiago, hellig Jakob, Apostelen (jvfr. d. A.; ellers Jacobo, Jaime).
- 8 Sp. 1 Lin. 34 f. n. slutter jeg A = C l. slutter jeg B = C.
- 24 Sp. 2 Lin. 10 f. n. l'Indépendence l. l'Indépendance.
- 87 Sp. 1 Lin. 14 f. n. Azariel l. Azrâil.
- 129 - 1 - 9. 1825 l. 1815.
- 129 Sp. 1 Lin. 18. 1888 l. 1887.
- 137 - 2 - 35—34 f. n. flyttes til IV, S. 1 Sp. 1 Lin. 5; Lin. 33—4 f. n. flyttes til VI, S. 59: Santiágo.
- 138 Sp. 2 Lin. 20 f. n. Efter „Resultat" er udfaldet: Ved visse Vildtarter, navnlig Harer og flere Slags Fuglevildt, anvendes Afsøgning af Marken enten af Jægeren selv eller bedre ved en afrettet Hønsehund, der lettere finder Vildtet og bliver staaende foran

samme, indtil Jægeren kan komme til at skyde det, idet det „rejser“ fra „Sædet“.

S. 151 Sp. 2 Lin. 13. 1883 udvandrede til Amerika, hvor han 1884 l. 1881 udvandrede til Amerika, hvor han samme Aar.
- 167 Sp. 1 Lin. 34 og 43. Jerez l. Jeres.
- 178 - 1 - 1. Chlor l. Brom.
- „ - „ - 11 f. n. Trijodelæyl l. Trijodmethan.
- 206 Sp. 2 Lin. 18 f. n. Josephine, Maximil. l. Josephine Maximil.
- 234 Sp. 1 Lin. 28 f. n. Niveau, Overgang l. Niveauovergang.
- 249 Sp. 2 Lin. 24. Abu-Talebb l. Abu-Thalib.
- 254 Sp. 1 Lin. 1 f. n. Beros l. Boros.
- 323 - 1 - 4 f. n. χίλιος l. χίλιοι.
- 329 - 1 - 21. Efter „Kinnekulle“ tilføjes: [tjin].
- 378 Sp. 1 Lin. 19 f. n. 1878 l. 1870.
- „ - „ - 18 f. n. Efter „stiftet“ tilføj: , i Aaret 1877 omformet.
- „ Sp. 2 Lin. 2 f. n. Knipperpiller l. Knippepiller.
- 425 Sp. 2 Lin. 14 f. n. 1875 l. 1888.
- 449 - 2 - 24. 180 □ M. (9,950 □ Kilom.) l. 163 □ M. (8,940 □ Kilom.).
- 512 Sp. 2 Lin. 16 f. n. 1766 l. 1866.
- 515 - 1 - 5. Lavaarter l. Lavarter.
- 539 - 1 - 3 og 2 f. n. L. døde i Constantinopel i Maj 1887.
- 601 Sp. 1 Lin. 31. Carl II l. Carl III
- 606 - 2 - 7. Lesczynski l. Leszczynski.
- 628 - 1 - 33. Jan. l. Juni.
- 624 - 2 - 8. philosophisk l. philologisk.
- 654 - 1 - 19. Musiktheorien l. Musikhistorien.
- 692 Sp. 2 Lin. 22 f. n. 9 Juni l. 19 Juni.
- 694 - 2 - 13 f. n. 1844 l. 1841.
- 716 - 1 - 7. 1846 l. 1844.
- 738 - 1 - 14. 4 Maj l. 24 Maj.

S. 748 Sp. 2 Lin. 5. Afgangsexamen l. Afgangsconcurs.
- „ Sp. 2 Lin. 25. Undersøgelsesrejser l. Mindesmærkers Bevaring.
- 753 Sp. 2 Lin. 12 f. n. 9 Juli l. 9 Juni.
- 770 Sp. 1 Lin. 34 f. n. ledsagende l. ledsagede.
- 834 Sp. 1 Lin. 28. „kort“ udgaar.
- „ - „ - 29. Efter „hun“ tilføjes: 1834.
- 856 Sp. 1 Lin. 18 f. n. 1850—63 l. 1850—53.
- 915 Sp. 2 Lin. 6 f. n. 1848 l. 1846.
- 944 - 1 - 6. et Hæfteskrift l. en anonym Brochure.
- 947 Sp. 1 Lin. 4. 1698 l. 1695.
- 964 Sp. 2 Lin. 4 f. n. Tilføj: D. 1874.
- 988 - 2 - 24 f. n. M. l. H.
- 1015 - 2 - 7. 1787 af Saussure l. 1786 af Paccard (Fører Balmat), n. A. af Saussure.
- 1028 Sp. 2 Lin. 5. Tilføj: D. 1833.
- 1030 - 2 - 25 f. n. 6 Dec. l. 15 Nov.
- 1036 - 2 - 12 f. n. uopløseligt l. tungtopløseligt.
- 1039 Sp. 2 Lin. 5 f. n. Artiklen l. 1ste Bd. af Artiklen.
- 1051 Sp. 1 Lin. 2 f. n. og oftere. Abu-Talebb l. Abu-Thalib.
- 1069 Sp. 2 Lin. 6. „udgivet“ udgaar.
- 1081 - 2 - 25. „Hans Søn“ udgaar. Peter Erasmus Müller var Søn af Stempelpapirsforvalter Adam Gottlob M.
- 1087 Sp. 2 Lin. 15 f. n. Tilføj: Hans „Meddelelser om mit Levned“ udgaves 1854 af Sønnen Fred. Joach. M.
- 1101 Sp. 1 Lin. 4. Hovedsæde i London l. Hovedsæde i Christiania med Filial i London.
- 1105 Sp. 1 Lin. 18. 17 Juli l. 27 Juli.

5te Bind.

S. 69 Sp. 1 Lin. 25—24 f. n. en af....1874) l. Territorium i den nordamerikanske Union.
- 79 Sp. 2 Lin. 2. f. 1822 l. d. 1822.
- 93 - 1 - 7 f. n. 1886 l. 1888.
- 95 - 1 - 6. 1850—74 l. 1850—54.
- 99 - 2 - 29—30 rettes til: „1872—74 Afsending i Nordamerika og 1874—82 hos den italienske Regering“.
- 189 Sp. 1 Lin. 13 f. n. Landbybebyggelsen l. Landsbybebyggelsen.
- 147 Sp. 2 Lin. 3—2 f. n. skjønt ikke directe som hans Disciple l. skjønt kun R. Lord directe var hans Discipel.
- 148 Sp. 1 Lin. 19. Tilføj: „Uchermann“.
- „ - „ - 34 f. n. A. Hansten l. N. Hansteen.
- 172 Sp. 1 Lin. 23. udgaar.
- „ - „ - 9 f. n. en Filial af Nationalbanken l. Filialer af Landmandsbanken og Nationalbanken.

S. 196 Sp. 2 Lin. 1. Læs: Odds, eng., s. Totalisator.
- 207 Sp. 2 Lin. 3. Joh. Sverdrup l. Jak. Sverdrup.
- 208 Sp. 2 Lin. 11 f. n. hvor l. medens.
- 260 - 1 - 12 f. n. Manerne l. Alanerne.
- 311 - 1 - 27. Marv l. Bast.
- 323 - 2 - 22. Tilføj: Parmegianino l. Mazzuola.
- 363 Sp. 1 Lin. 8 f. n. Pepys udt. peps.
- 375 - 1 - 17 f. n. Søn l. Sønnesøn.
- 383 - 1 - 7. Aug. l. Nov.
- 400 - 2 - 28. et Slags let, tohjulet Kjøretøj l. en let, halvlukket Calèchevogn.
- 467 Sp. 2 Lin. 8. 1874 l. Oct. 1873.
- 505 - 1 - 4. Vilasaari l. Viitasaari.
- 533 - 2 - 7 f. n. Tilføj: Underhuset vælges siden 1888 paa 5 (tidligere 3) Aar.
- 536 Sp. 1 Lin. 18. 1848 l. 1840.
- 577 - 2 - 28 f. n. Rivello l. Novelle.

S. 600 Sp. 1 Lin. 4. Efter „Kornkrage" tilf.: (Corvus frugilegus).
- 609 Sp. 1 Lin. 28 f. n. Ven l. Uven.
- 637 - 2 - 34 f. n. 1875 l. 1885.
- 644 - 2 - 10. Loven l. Læren.

S. 705 Sp. 1 Lin. 20. forsvare l. opbevare.
- 731 - 2 - 16. 6 Juli l. 26 Juni.
- 734 - 1 - 2. 1876 l. 1879.
- 768 - 2 - 21. han l. hans.
- 783 - 2 - 1 f. n. 1779 l. 1669.

6te Bind.

S. 26 Sp. 1 Lin. 20—21. for hvilket han for Tiden er Redacteur l. til hvilket han stadig er knyttet.
- 103 Sp. 1 Lin. 11. 1825 l. 1832.
- „ - 2 - 28 f. n. Sl_2S_5 l. Sb_2S_5.
- 109 - 1 - 4 f. n. Oppeln l. Neisse.
- 126 - 2 - 12 f. n. Juli l. Juni.
- 132 - 2 - 26. 16 Dec. l. 15 Nov.
- 138 - 2 - 16 f. n. Schönthan l. Schönthan.
- 144 Sp. 2 Lin. 14 f. n. Abouel l. Aboul.
- 147 - 1 - 27. hannoveranske l. russiske.
- 152 - 2 - 13. Hans Brodersen l. En Fatters Søn.
- 205 - 1 - 28. lobi l. loci.
- 210 - 2 - 33. f. 1860 l. f. 9 Juli 1862 i Breslau.
- 235 Sp. 2 Lin. 25 o. flg. af disse.... Realgymnasier l. Latin- og Realgymnasium have de 4 Kathedralskoler (Christiania, Christianssand, Bergen og Trondhjem), Hamar Skole har kun Realgymnasium (dog findes et privat Latingymnasium forbundet med Skolen), de øvrige kun Latingymnasium; Larvik og Kongsberg Skoler ere blot Middelskoler.

S. 237 Sp. 2 Lin. 28 f. n. 500 l. 600.
- 262 - 1 - 17 f. n. 1790 l. 1794.
- 349 - 2 - 22. Hen l. Hu.
- 371 - 2 - 20 f. n. Barslingens l. Barselsengens.
- 397 Sp. 2 Lin. 26 f. n. Christian l. Frederik.
- 456 - 1 - 19. Eken l. Eker.
- 485 - 2 - 2. 1823 l. 1820.
- 499 - 2 - 34. S., der l. at S.
- 500 - 1 - 15. det følgende Storting l. Stortinget 1880—82.
- 566 Sp. 1 Lin. 8 f. n. Taaffe udt. taffe.
- 579 - 1 - 26. Hagada l. Haggada.
- 668 - 2 - 32. 21 Febr. l. 26 Jan.
- 713 - 2 - 10. 1786 l. 1776.
- 761 - 2 - 25. Imamah l. Imâmah.
- 828 - 2 - 32. Jærn l. Længdeudvidelsen for Jærn.
- 872 Sp. 2 Lin. 16—17. til andet er en Rimkrønnike om de normanniske Gotfred af Monmouths latinske Historie; det l. til Gotfred af Monmouths latinske Historie; det andet er en Rimkrønnike om de normanniske.

Følgende Videnskabsmænd og Fagmænd have medvirket ved Lexikonets Udarbejdelse:

Ankjær, General.
Arland, O., Cand. phil.
Bagge, Professor.
Bauer, R. W., Capitain.
†Bergmann, Rector.
Blom, O., Oberst.
Borch, Docent.
Bricka, Archivar.
Collin, C., Literat.
Dietrichson, Dr. phil., Prof. Christiania.
Elberling, C., Bibliothekar.
Ellinger, Docent.
Fausbøll, Dr. phil., Professor.
Gerstenberg, Capitain.
Getz, Rigsadvocat. Christiania.
Gram, H. C., Dr. med., Læge.
Gram, J. P., Dr. phil., Directeur.
Granzow, Cand. jur.
Grønvold, Expeditionssecretær. Christiania.
Halvorsen, Bibliotheksamanuensis. Christiania.
Hansen, Ad., Dr. phil.
Hansen, C., Docent.
Hansen, P., Professor.
Høffding, Dr. phil., Professor.
Johnstrup, Professor.
Jungersen, Dr. phil., Docent.
Jørgensen, S. M., Dr. phil., Professor.
Kaalund, Dr. phil., Bibliothekar.
Kaarup, Grosserer.
Koren, Cand. philol. Christiania.
Lehmann, J., Dr. med., Læge.
Lieblein, Professor. Christiania.
Lütken, Skovtaxator.
†Mathiesen, F., Docent.
v. Mehren, Dr. phil., Professor.
Meyer, Brolægningsinspecteur.
Mollerup, W., Dr. phil.
Müller, S., Dr. phil., Museumsinspecteur.
†Møller-Holst, Directeur.
Palm, Vicebibliothekar. Lund.
Pechüle, Observator.
Petersen, O. G., Dr. phil., Docent.
Petersen, V., Cand. mag.
†Pio, J., Professor.
Pullich, Overlærer.
Rafn, Adjunct.
Schandorph, Dr. phil.
Scharling, W., Dr. jur., Professor.
Schytte, Cancelliraad.
Sthyr, Lic. theol., Biskop.
Storm, G., Dr. phil., Prof. Christiania.
Strøm, Stiftamtmand. Tromsø.
Thomsen, V., Dr. phil., Professor.
Trier, H., Cand. phil.
Ussing, C., Dr. jur., Auditeur.
†Ussing, W., Dr. jur., Bankdirecteur.
Weilbach, Akademisecretær.
Viale, Ritmester.
Ølgaard, Etatsraad, Borgemester.

Nordisk Conversationslexikon,

indeholdende

Forklaring over vigtige Navne, Gjenstande og Begreber,

som forekomme under Læsning og i Samtale.

Tredje Udgave,

redigeret af

W. Mollerup, A. F. Pullich og Gustav Storm.

Supplement.

Forlagsbureauet i Kjøbenhavn.

(D. H. Delbanco. G. E. C. Gad. Jacob Hegel. C. C. Lose.)

Thieles Bogtrykkeri.

1890.

(Tegnet * foran Artiklens Navn betegner, at denne findes i Hovedværket.)

***Åbo**. 27,200 I. (1887).

***Aachen**. 95,700 I. (1885).

***Aager**. Ved Lov af 29 Juni 1888 er nu ogsaa i Norge Renten frigiven undtagen for Laan mod haandfaaet Pant. At benytte sig af andres Nød, Letsindighed eller Uerfarenhed til i Laaneforhold at skaffe sig ublu Fordel straffes som A. med Bøder eller Fængsel.

Akerhjelm, svensk Adelsslægt, hvis Stamfader, **Samuel Agriconius**, f. 1639, blev adlet 1679 og døde 1702 som Statssecretær. — Hans Søn, **Samuel A.**, f. 1684, spillede en betydelig Rolle i Frihedstidens første Aartier, optraadte tidlig som afgjort Modstander af Arv. Horn, men blev alligevel Statssecretær 1723, Præsident i Åbo Hofret 1728 og fik Friherreværdighed 1731. 1739 blev han indsat i Rigsraadet af de sejrende „Hatte", men arbejdede lige fra Begyndelsen imod Partiets æventyrlige Politik og sluttede sig efter Krigen i Finland til „Huerne". Vel blev han 1741 Øverste-Marschal, men 1747 blev han sat fra sin Plads i Rigsraadet og levede siden i Stilhed paa sine Godser, om han end 1765 fik Tilbud om at træde ind i Rigsraadet; d. 1768. — Hans Sønnesøns Søn, Baron **Gustaf Fred. A.**, f. 1776, deltog som Ritmester i Krigen mod Rusland 1808—9, var 1818—23 Directeur for det kgl. Theater og optraadte i denne Stilling tillige som Forfatter. 1826 blev han Formand i Fængselsdirectionen, 1827 General-Tolddirecteur, 1831 Statsraad; han tog Afsked 1840 og døde 1858. — Hans Søn, Baron **Joh. Gustaf N. Sam. A.**, f. 24 Juni 1833, ombyttede tidlig den militære Bane med den diplomatiske, gjorde Tjeneste som Legationssecretær i St. Petersborg, Wien og 1860—63 i Kjøbenhavn, men overtog derefter Styrelsen af sine Godser, blev 1870 Medlem af Rigsdagens 2det Kammer, var dets Viceformand 1873—74 og var derefter 1874—75, som Chef for Finansdepartementet, Medlem af det kortvarige Carlesonske Ministerium. Derefter var han Formand for Bestyrelsen af Rigsgjældskontoret, indtil han 12 Juni 1889 paa ny blev Medlem af Statsraadet som Udenrigsminister. Fra denne Post gik han 12 Oct. s. A. over til Statsministerposten; siden 1876 har han været Medlem af 1ste Kammer. — Baron **Alb. Lars Ev. A.**, f. 14 Apr. 1846, af en yngre, 1751 baroniseret Gren af Slægten, blev 1878 Bureauchef i Finansdepartementet og 1884 Ridderhusets Secretær; 1888 blev han Expeditionschef i det nævnte Departement, men indtraadte umiddelbart efter i Ministeriet som Statsraad uden Portefeuille.

***Aakirkeby**. 967 I. (1890).

***Aalborg** har 19,508 I. (1890). Her findes et Museum (historisk og Kunst-Museum) og en Filial af Nationalbanken. Handelsflaaden udgjorde 1889 i alt 4,983 Tons, hvoraf 9 Dampere paa 1,332 Tons. A. Amt har 104,801 I., hvoraf Kjøbstæderne 20,976 (1890). 1888 udgjorde Kreaturholdet 22,700 Heste, 95,500 Stk. Hornkvæg, 111,900 Faar og 40,400 Svin.

***Aalepadde**. Om Forplantningsforholdene vides hidtil kun meget lidt; Æggene hænge sammen ved Slimstrænge, og Larverne skulle ved Udklækningen være 1½—2 Tomm. lange, have alle fire Lemmer vel udviklede, forsynede med Tæer, samt besidde tre korte, svagt fjerformede Gjæller paa hver Side af Hovedet.

***Aalesund** havde 1885 6,900 I. og 1888 en Handelsomsætning til Værdi af 5,8 Mill. Kr., hvoraf 4,6 Mill. Kr. Udførsel af Fiskevarer.

***Åmål**. 2,700 I. (1890). Bankkontor, Sparekasse; Station paa Bergslagsbanen. Dampskibsfart paa Venern.

***Ångermanland** har c. 180,000 I. (1890), omfatter 8 Fogderier og 31 Pastorater.

Aarebetændelse, Betændelse i Blodkarrene, bruges mest ensbetydende med Blodaarebetændelse (s. *d. A.).

***Aarflot**, Mauritz Andreas Rasmus, var Stortingsmand fra Romsdals Amt paa samtlige Ting 1854—88.

***Aargau**, Cantonet, har 193,800 I. (1888). 1870 indførtes Folkeafstemning over de vedtagne Love og større Bevillinger, og Adskillelse mellem Stat og Kirke udtaltes, hvorhos Klostrene 1871 paa ny ophævedes. 1885 vedtoges en ny Forfatning. Det store Raad paa omtr. 180 Medlemmer vælges i 50 Kredse paa 4 Aar og vælger det udøvende Regeringsraad paa 5 Medlemmer, hvis Formand (Landammann) aarlig skifter. Til Schweiz's Nationalraad sender A. 10 Medlemmer.

***Aarhus** har 33,308 I. (1890). Her findes et Museum med Stiftsbibliothek paa 15,000 Bd. og en Maleri- og Sculptursamling. Den nye Kirke, St. Pauls, er indviet 1887. Han-

delsflaaden talte 1889 i alt 57 Fartøjer af 3,861 Tons, hvoraf 11 Dampere paa 2,829 Tons. A. Amt har 157,204 J., hvoraf Kjøbstæderne 52,951 (1890). 1888 udgjorde Kreaturholdet 25,200 Heste, 97,400 Stk. Hornkvæg, 70,500 Faar og 52,200 Svin.

Aars, Jakob Jonathan, norsk Philolog og Skolemand, f. i Christiania 12 Juli 1837, blev 1860 philologisk Candidat og oprettede 1863 med Cand. mag. P. Voss i Christiania en Skole, der efterhaanden udvidedes til et fuldstændigt Latin- og Realgymnasium, som allerede længe har været den stærkest besøgte Privatskole i Norge. Ved Siden af Lejligheds-skrifter over Undervisningsæmner og Opdragelseslære har A. som Forfatter navnlig arbejdet paa den nordiske og den græske Philologis Omraade. Af herhen hørende Skrifter mærkes „Oldnorsk Formlære for Begyndere" (1862), „Udvalgte norske Oldkvad", et Udvalg af Eddadigtene med historisk-kritiske Indledninger og Oversættelser (1864), „Sokrates skildret gjennem Oversættelser af Platon med Indledning og Anmærkninger" (1881) foruden monographiske Afhandlinger over græsk og nordisk Gudelære i „Nord. Tidsskrift for Philologi" og over Textkritik til Platon i Christiania Videnskabsselskabs Forhandlinger. I Vinteren 1886—87 fungerede han som Universitetslærer i Græsk. Hans „Norske Retskrivningsregler" er udkommet i 9 Oplag og har været grundlæggende for den nu autoriserede Retskrivning i Norges Skoler.

Aartid, i den katholske Tid Benævnelse paa en Sjælemesse, som holdtes over en Afdød paa en bestemt Dag. Den Bog, der i Klostre og Domcapitler førtes over Velgjørere, og i hvilken deres Dødsdag, naar deres A. skulde holdes, indførtes, hed **Aartidsbog** (Necrologium, liber daticus, s. *d. A.).

Aarøe, Bendt Christian Mogens, f. 5 Jan. 1828 i Kjøbenhavn, optoges 1845 paa Landcadetakademiet og blev 1847 Lieutenant. Han gjorde god Tjeneste i den første slesvigske Krig, udmærkede sig i Slaget ved Kolding 1849 og paa Ryes Tilbagetog, samt var i Slaget ved Isted 1850 Læssøes Adjudant og førte efter hans Fald Bataillonen frem til Stormløbet paa Grydeskov. Allerede 1849 blev A. Premierlieutenant, men først i Apr. 1864 blev han Capitain. I dette Aar førte han først et Compagni ved Dybbøls Forsvar og siden et særligt Strejfcorps, i Begyndelsen paa 200 Md., til sidst paa 600 Md. af alle tre Vaabenarter. Han udførte dermed flere raske Foretagender, men udrettede dog i Virkeligheden ikke noget betydeligt. A. afgik fra Krigstjenesten 1880, skrev 1881 et „Indlæg i Forsvarssagen" og 1883 „Forslag om Kjøbenhavns Væbning"; d. 15 Nov. 1886. („Det Aarøeske Strejfcorps 1864", af V. Esmann, 1884).

***Åtvidaberg.** 1887 tilvirkedes 173,400 Klgr. Garkobber.

Ab, lat., fra, til Affendelse fra, Udskibning i.

Abalienatiōn, hemmelig Fravendelse af en Ting; Opvækkelse af Uvilje mod En; Afhændelse.

***Abel,** Konge i Danmark 1250—52. At Broderen Erik Plovpenning blev dræbt paa hans Foranstaltning, er ikke bevist. Selv fralagde han sig al Del deri med to Tylvters Ed; men alene Kongens Fangsling var Forræderi, og A. tog sig desuden af Drabsmændene.

***Abel,** Niels Henrik. En Skildring af hans Liv og videnskabelige Virksomhed er leveret i C. A. Bjerknes's, ogsaa paa Fransk udgivne, Monographi, der fulgte som Tillægshæfte med den Letterstedtske Forenings „Nordisk Tidsskrift" 1880.

***Aben-Esra.** En hebraisk Efterligning af Avicennas mystiske Afhandling „Hay b. Jeqzân" skyldes A.-E.; den er trykt flere Gange og henføres undertiden til Salomo b. Gebirol.

Aber-Conway, s. *Conway.

Aberdare [æbberdæhr], Stad i Wales, Glamorgan-Shire, 1½ M. s. v. for Merthyr-Tydfil. 34,000 J. Store Jærnværker, Kul- og Jærngruber.

***Abessinien.** Kejser Johannes blev snart erkjendt for Overherre i hele A.; selv det sydlige Landskab Schoa, hvor Menelek styrede selvstændig, bøjede sig for hans Magt og ydede ham Tribut, men til Gjengjæld betegnedes ogsaa Menelek som hans Arvtager. 1880—85 førte Menelek sejerrige Krige med Gallaerne (sydvest for A.) og tvang flere løsrevne Stammer til Underkastelse. Ligeledes faldt flere Landskaber imod Nord, som vare komne ind under Ægyptens Herredømme, 1884 tilbage til A. som Følge af Mahdiens Fremgang. 3 Febr. 1885 satte Italienerne sig fast i Massaua, som Ægypterne rømmede i Dec. s. A.; men A.s Hersker var ikke tilfreds hermed, da han gjorde Paastand paa Massaua, og hans Hærfører Ras Alula tilføjede i Jan. 1887 de italienske Tropper et alvorligt Nederlag uden dog at kunne fordrive dem derfra. Senere vendte Kejser Johannes sig imod Mahdiens Tilhængere og jog dem ud af Landet, men da han vilde forfølge sin Sejer ud over A.s Grænser, blev han i Marts 1889 fuldstændig slaaet og døde kort efter af sine Saar. **Menelek** blev hans Efterfølger. Han havde tidlig stillet sig paa en god Fod med Italienerne i Assab (besat 1881) og vilde tilvejebringe en Forbindelse mellem Schoa og Kysten. Nu gav han dem ogsaa Lov at udbrede deres Magt fra Massaua over de nærmeste Egne og sendte i Aug. 1889 Affendinge til Italien for at søge dets Beskyttelse. I Dec. s. A. havde han at kæmpe imod en Opstand af Ras Alula, men overvandt ham. Et ejendommeligt Forsøg gjordes s. A. paa at bringe A. under russisk Indflydelse. En tidligere russisk Capitain Aschinov (kaldt „den frie Kosak") fattede 1883 denne æventyrlige Plan og rejste til A., hvor han fik visse almindelige Løfter. Ogsaa lod A.s Kirke sig i Juli 1888 repræsentere ved den russiske Kirkes 900 Aarsfest i Kijev. I Jan. 1889 drog derpaa Aschinov med en væbnet Flok Russere fra Odessa gjennem Suezkanalen til det røde Hav og gik i Land ved Obok; men den franske Besætning nægtede ham Adgang, tvang ham efter en kort Modstand til Overgivelse og sendte ham hjem til Rusland.

Ab initio, lat., fra Begyndelsen af.

Ab origine, lat., fra Begyndelsen af.

***Aborrebjærg** er 455 F. højt.
***About**, Edm. Franç. Val., døde 17 Jan. 1885.
***Abraham Brødersøn** tilhørte Familien Baad.
Abrus precatōrius. De røde Frø af denne vestindiske Plante af de ærteblomstredes Familie anvendes under Navn af Semen Jequirity i Lægekunsten mod Øjensygdomme; de indeholde et Ferment, Jequiritin, der fremkalder stærk Betændelse af Øjets Bindehinde.
***Abruzzo.** 1,418,100 J. (1888).
***Absalon** var i Følge Saxo ikke Tvillingbroder til Esbern Snare, som Sagnet siger, men yngre end denne. At han oprindelig skal have heddet Axel, er ganske ubevisligt.
Absenteeism, eng. [absentiism], bruges som Betegnelse for de engelske Godsejeres økonomiskskadelige Fraværelse fra deres irske Godser.
Abstine et sūstine, lat. [āb], vær maadeholdende og taalmodig!
***Abt**, Franz, døde 31 Marts 1885 i Wiesbaden. Tallet paa hans Sange, en- og flerstemmige, overstiger 1000.
***Abulfeda.** Fortsættelsen af Reinauds Udgave af A.s Geographi (Bd. III) er efter Reinauds Død besørget af Stanisl. Guyard (Paris 1883).
***Accusations- ell. accusatorisk Proces.** I Norge er nu Straffeprocessen ordnet ved Lov af 1887. Ogsaa ved denne er imidlertid det inqvisitoriske Princip for saa vidt bibeholdt, som det paahviler Retten at paase eller sørge for Sagens rette Oplysning, men i øvrigt er Processen i sine Former accusatorisk.
Acetanilid, d. s. s. Antifebrin.
Acetonuri, Optræden af Acetone i Urinen, findes ved febrile Sygdomme, hvor den skyldes Henfald af Æggehvidestoffer, samt undertiden ved Diabetes, Kræft, Sindssygdomme, jævnlig vexlende med Diaceturi, Forekomsten af Aceteddikesyre i Urinen. Saa vel A. som Diaceturi synes at kunne foraarsage visse nervøse Symptomer, der navnlig ved den sidste kunne blive faretruende (Koma).
Acetphenetidin er Antifibrin, hvori et Brintatom i Phenylgruppen er ombyttet med Atomgruppen $O.C_2H_5$. A. er et hvidgraat Krystalpulver, som er næsten uopløseligt i Vand og uden Lugt og Smag. Anvendes i Medicinen som temperaturnedsættende Middel.
Achal-Tekke, stor og frugtbar Oase i Turan, beboet af Turkomaner, men 1880 erobret af den russiske General Skobelev og indlemmet i det transkaspiske Land. Hovedstaden Askabad med 3,700 J. ligger ved den turanske Bane, har store Caserner, en betydelig Garnison og vil vistnok faa Betydning ved sin fortrinlige Beliggenhed for Handelen mellem Persien, Bukhara og Chiva.
***Achenbach**, Andreas, tysk Maler, døde i Oct. 1884.
Achenbach, Heinrich, tysk Statsmand, f. 1829, studerede Retsvidenskab og blev 1860 overord. Professor i Bonn; desuden var han Overbjærgraad og har skrevet en Række Skrifter om tysk Bjærgværksret. 1866 valgtes han til det preussiske Underhus, hvor han var med at grundlægge det friconservative Parti, og er siden stadig bleven gjenvalgt. End videre blev han 1866 ansat i Handelsministeriet og 1870 i Rigscancelliet og deltog i disse Stillinger i flere vigtige Loves Drøftelse. 1872 blev han Understatssecretær i Kirke- og Undervisningsministeriet, var en af Medarbejderne ved de første Kirkelove og blev 1873 Handelsminister, men afgik 1878 efter Uenighed med Bismarck om Jærnbanernes Styrelse. Han blev nu Overpræsident for den nye Provins Vestpreussen og 1879 for Brandenburg, samt fik 1885 det Hverv at vejlede Prins Vilhelm (W. II) i Statsforvaltning. I Maj 1888 optoges han i den preussiske Adel.
***Acireale.** 22,400 J.
***Action** betegner hos Væddeløbsheſten Stilen i dens Bevægelser, den Maade, hvorpaa den springer i Galop osv., saaledes høj, flad, let, tung A. **Actionsturbiner** eller Trykturbiner kaldes, i Modsætning til Reactionsturbiner, saadanne Turbiner, i hvilke Vandets Virkning alene foregaar ved det Tryk, som Vandet bringes til at udøve imod de krumme Skovler, derved at disse tvinge den med stor Hastighed gjennemstrømmende Vandmasse til at beskrive en krum Bane.
***Acton.** En Sønnesøn af J. F. E. A., **John Emeric Edv. Dalberg-A.** (hans Moder var eneste Datter af Hertugen af Dalberg og i andet Ægteskab gift med Jarl Granville), f. 1834 i Napoli, fik sin Uddannelse i München under Döllingers Vejledning og var 1859—65 Medlem af det engelske Underhus, samt ophøjedes 1869 til Peer som Baron A. Allerede 1862—64 udgav han et Tidsskrift som Organ for de liberale Katholiker, og under det vaticanske Kirkemøde 1869—70 gik han til Rom, hvor han viste stor Iver og Dygtighed for at sammenknytte Modstanderne imod Dogmet om den pavelige Ufejlbarhed. Ogsaa gav han interessante Beretninger om Mødet til „Augsburg. Allg. Zeitung“. Siden understøttede han kraftig den gammelkatholske Bevægelse i Tyskland og gav 1874 dygtige Indlæg i den Strid, som Gladstones Flyveskrift om Vaticanismen vakte.
***Actualitet**, øjeblikkelig Betydning eller Interesse; actuel [ēl], som har Interesse i Øjeblikket, ligger for netop nu.
***Adam**, Albrecht, tysk Maler. Hans Selvbiographi, „Aus dem Leben eines Schlachtenmalers“, udkom 1886. — Af hans Sønner døde den mest fremragende, **Franz A.** (f. 1815), 30 Sept. 1886 i München.
Adam, Juliette [adāng], s. *Lambert.
Addĕnda, lat., Tillæg, Bilag, Anhang.
***Adelaide** har med Forstæder 111,300 J. (1887). Her er Udgangspunktet for den store Overlands-Telegraphlinje til Port Darwin i Northern-Territory og derfra til Asien og Europa. I Nærheden af dens Havn, **Port A.**, ligger det stærkt besøgte Bad Glenelg.
***Aden.** 34,700 J. (1881).
Adhuc sub jūdice lis est, lat. (Horats: Ars poet. 78), Sagen er endnu ikke afgjort.
Adiaphăn, uigjennemsigtig.
A discrétion, fr. [kreſiōng], efter eget Behag; paa Naade og Unaade.
***Adlerberg**, Vladimir, døde 20 Marts 1884. **Alexander A.** døde 4 Oct. 1888.
Adlersfeld, Eufemia, født Grevinde Bal-

lestrem, tysk Forfatterinde, f. 18 Aug. 1854 i Ratibor, siden sit Giftermaal (1883) bosat i Militsch i Schlesien, har skrevet Digte („Tropfen im Ozean", 1878), Dramaer og især talrige større og mindre Fortællinger, der have gjort ikke ringe Lykke; saaledes Novellerne „Blätter im Winde" (1876), „Verschlungene Pfade" (1877), „Aus tiefem Borne" (1884), „Datura Sanguinea u. a. Novellen" (1889), Romanerne „Lady Melusine" (1878), „Heiderösleín" (1880), „Violet" (1883) o. fl.; desuden Pragtværkerne „Im Glanze der Krone" (Fyrstinde-Biographier, 1880) og „Maria Stuart" (1889) samt forskjellige lyriske Anthologier.

Ad majōrem dēi glōriam, lat. (fork. A. M. D. G.), til Guds Forherligelse, Jesuiternes Valgsprog, hyppig anvendt paa de af dem udgivne Skrifter.

***Admiralitetsøerne** i det store Ocean ere en Del af Bismarck-Archipelaget, tilhøre det tyske Ny-Guinea-Compagni og staa fra 1885 under det tyske Riges Værn. Hele Gruppen er 41 □ M.

Ad mōdum, lat., efter Skik og Brug, ligesom.

***Adolf**, Hertug af Nassau, har i de sidste Aar helt forsonet sig med det preussiske Kongehus. Hans Datter, Hilda (f. 1864), ægtede 1885 Storhertugen af Badens Søn, og han selv aflagde i Sept. 1888 et Besøg hos Kejser Wilhelm II paa Øen Mainau for at sikre sig hans Villigelse med Hensyn til Arvefølgen i Storhertugd. Luxemburg. Da Kong Wilhelm III af Nederlandene i Foraaret 1889 var meget syg, tilbød den luxemburgske Landdag A. Regentskabet; han overtog dette 10 Apr., men maatte 3 Uger efter igjen forlade Landet, da Kongen uventet blev rask og ikke vilde afstaa sin Magt.

Ad rem, lat., til Sagen, passende.

Adschanta, Adjunta, en forfalden Flække i den ostindiske Stat Haidarabad, n. for Aurangabad og Ellora, verdensberømt ved en vidtstrakt Gruppe buddhistiske Huletempler, i kunstnerisk Henseende de mest fuldendte og omhyggeligst udførte af alle Bygningsværker af denne Art i Indien.

***Adschmir.** 49,000 J. (1881).

Adventister, s. *Syvende Dags Adventister.

Ad vīvum, lat., (afbilde) efter Personen selv.

Aegeri, Egeri [ēge], 1) dyb, fiskerig Sø i Cant. Zug i Schweiz, 2,300 F. over Havet; s. ø. for Søen ligger det berømte Pas Morgarten. 2) **Ober-** og **Unter-A.**, to anselige Landsbyer smstds., med henholdsvis 2,000 og 2,400 J.

Aërolith, s. *Meteorstene.

Afanāsjev, Alexander Nikolajevitsch [jeff], russisk Oldforsker og Æventyrsamler, f. 1826, d. 1876, studerede Retsvidenskab i Moskva og var 1849—61 Embedsmand i den udenrigske Afdeling af Moskvas Hovedarchiv, men gav sig ved Siden heraf ivrig af med at frembrage og udgive alle bevarede Optegnelser af russiske Folkedigtninger i omstændelig Gjengivelse. Hans Hovedværker i denne Retning ere: „Samling af russiske Folkeæventyr" (Narodnyja rússkija skaski; 2det Opl. Moskva 1873, 4 Bd.) og „Slavernes poetiske Naturanskuelse" (1865—69).

***Afghanistan** staar for Tiden helt under Khanen af Kabul, skjønt hans Herredømme over mange Stammer er rent nominelt. Landets Krigerstyrke bestaar dels af regulære Tropper, en Snes Tusende Mand med 100 Stykker Skyts, dels af irregulære, mellem 50—80,000 Mand, et Tal, der imidlertid ganske afhænger af Befolkningens Beredvillighed. A. har i de sidste Aar endnu mere end før faaet Betydning som „Stødpude" mellem Rusland og det engelsk-indiske Rige. Da Russerne 1884 havde besat Merv, kom det til nye Underhandlinger om A.s Nordgrænse, og under disse trængte Russerne videre frem til Saraks (paa Vejen til Herat). Et Sammenstød fandt Sted ved Kuschfloden mellem de russiske og afghanske Forposter i Foraaret 1885, og Emiren Abdurrahman søgte at sikre sig Hjælp ved et højtideligt Besøg hos den engelske Vicekonge i Indien, Lord Dufferin. I Sept. s. A. kom det til en foreløbig Overenskomst, hvorved A. opgav Pendschdeh til Rusland, som til Gjengjæld gav Afkald paa Passet Zulfikar; men den endelige Afgjørelse kom først i Stand 1887 og gav Russerne en gunstigere Grænseregulering. En Opstand i det østlige A. 1886—87 blev undertrykt, og Herat blev ligesom andre Punkter hen imod Nordgrænsen befæstet af engelske Officerer, hvorhos Emirens Fætter Ejub, der var løsladt af Fangenskabet i Persien og vendt tilbage til A., for en Sikkerheds Skyld førtes til Indien.

Afholdssagen, s. Ædruelighedssagen.

***Afrika.** Politisk Inddeling. I Aarene 1884—89 have de europæiske Stormagter i det mindste paa Papiret tilegnet sig store Strækninger af A. eller dog, som det udtrykkes, udvidet deres Interessesphære. Den i Bd. I givne Oversigt er derfor allerede til Dels forældet, og Forholdet stillede sig ved Udgangen af 1889 saaledes: A. Uafhængige: Ægypten (tyrkisk Vasalstat), Tripolis med Barka (tyrkisk Provins), Marokko, Nubien og Sudan, Sahara, Vadai Bagirmi, Bornu, Kanem, Sokoto, Adamava, Gando, Massina, Liberia, Abessinien, Galla- og Somalilandet, Uganda, Lundariget, Marutse-Mambundariget, Sultanatet Sansibar (Juli 1890 under eng. Protectorat), den sydafrikanske Republik og Oranjefloden Republik. Størrelsen af disse Landstrækninger udgjør 296,350 □ M. med 90⅓ Mill. J. Dette Tal maa yderligere reduceres, hvis man vil tage Hensyn til alle de Landomraader, de europæiske Koloniallande betragte som henhørende under deres Interessesphære, men factisk ere naturligvis mange af Stammerne i det indre baade her og i de saakaldte Koloniallande uafhængige og ville sandsynligvis endnu længe forblive dette. B. Europæiske Kolonialbesiddelser. a) Frankrig: Algérien med hosliggende Oaser, Tunis (Vasalstat), Senegal (med betydelig udvidet Omraade ud over Futa Djallon og lige til den øvre Niger samt Saharas Kyst til det sydlige Cap Blanco), Guldkysten (d. e. Besiddelserne paa Tand- og Guldkysten), Beninkysten (d. e. Besiddelserne paa Slavekysten), Gabun (med det saakaldte Æqvatorialfrankrig, som strækker sig lige til Congofloden), Obok, Madagaskar med Ste. Marie og Nossi-Bé, Réunion, Mayotte og Comorerne; tilsammen 44,300 □ M. med 19

Mill. J. b) Storbritannien: Capkolonien, Hvalbugten, Pondolandet, Basutolandet, britisk Sambesia (Betschuanernes Land, Matabele- og Maschonaland), Natal, britisk Sululand, britisk Østafrika, Sierra Leone, Gambia, Guldkysten, Lagos, Niger- og Binnelandet, St. Helena, Ascension, Tristan da Cunha, Mauritius, Ny-Amsterdam og St. Paul, Sokotra; tilsammen 28,000 □ M. med 5 Mill. J., under hvilke Tal der endda ikke er taget Hensyn til Nigerlandet og britisk Østafrika. c) Tyskland: Togolandet, Camerun, tysk Sydvestafrika, tysk Østafrika og Dele af Witukysten; tilsammen 38,700 □ M. med 1,600,000 J. d) Portugal: Angola, Mosambique, Besiddelser paa Guineakysten, Madeira, det grønne Forbjærgs Øer og de to Øer São Thomé og Principe i Guineabugten; tilsammen 32,800 □ M. med 4,300,000 J. e) Spanien: Distr. (Presidios) i Marokko, Territoriet ved Ifni (Santa Cruz), Saharas Kyst mellem Cap Bojador og det sydlige Cap Blanco, de to Guineaøer Fernando Po og Annobon og Kysten ved Corisco, de canariske Øer; tilsammen 13,000 □ M. med 800,000 J. f) Congostaten: 38,000 □ M. med 24 Mill. J. (?). g) Italien: 1) Vestkysten af det røde Hav fra Ras Kasar, 18° 2' n. Br., til Ras Sinthiar, 12° 51' n. Br., en Strækning af 125 M. med vexlende Bredde; den yderste vestlige Grænse sættes til 20° v. L. Af denne Strækning staar Assab, Massana med Naboøer, Dahlaköerne samt Keren og Asmara directe under Italiens Souverænetet, Resten under dets Protectorat. 2) Protectoratet over Abessinien. 3) Somaliernes Kyst fra Mundingen af Juba til 8° n. Br., de Sultanen af Sansibar tilhørende Strækninger dog undtagne. Størrelsen og Befolkningen af disse Dele lader sig ikke angive. — Angaaende senere foregaaede Forandringer s. Artt. Lüderitzland, Portugal, Sudan, britisk og tysk Østafrika.

Historie. A. har fra 1880 været Gjenstand for talrige videnskabelige Expeditioner. Marokko og det nordvestlige Sahara ere navnlig blevne undersøgte af Franskmændene Flatters (1880—81), som myrdedes i Air, Foucauld (1883—84) og Duveyrier (1885). Senegambien og det vestlige Sudan ere ligeledes væsentlig undersøgte af Franskmænd, særlig Oberst Gallieni (Nigerlandet), medens Italienerne Matteucci og Massari vare de første, som fra Kordofan naaede frem over Bornu og Sokoto til Niger og Øvreguinea (1880), og Tyskeren Lenz samme Aar naaede fra Marokko til Timbuktu og herfra til Senegambien. Af Undersøgelserne over Nigers store Biflod Binue har Tyskeren Flegel (d. 1886) indlagt sig betydelige Fortjenester. Nilens Kilde-Landskaber vare allerede i det foregaaende Aarti paa mange Punkter undersøgte, særlig af Schweinfurth, Stanley (1875), Italieneren Gessi og Østerrigeren Marno; men særlig maa her nævnes Tyskerne Schnitzer (Emin Bej) og Junker. Den sidste undersøgte 1880—82 navnlig Niam-Niam Landene, medens Schnitzer fra 1878 som Gouverneur styrede de ægyptiske Ækvatorialprovinser. Mahdiens Oprør 1883 og Rejsningen i det østlige Sudan mod Ægypten har foreløbig gjort Ende paa alle videnskabelige Rejser i dette Hjørne af A.; dog lykkedes det Junker mod Slutningen af 1886 at naa A.s Østkyst ved Sansibar, medens Schnitzer holdt ud i sin Provins, til Stanley paa sin tredje store Opdagelsesrejse (1887—89) naaede frem til Njansa og bragte ham Undsætning, hvorpaa begge de berømte Rejsende naaede ud til A.s Østkyst. Congofloden og Congostaten have været Gjenstand for talrige Undersøgelser, men ogsaa her har Stanley indlagt sig størst Fortjeneste. De betydeligste Rejser i Østafrika ere foretagne af J. Thomson (1879—84), medens Sydafrika nu i alt 13 Gange er krydset fra Hav til Hav, saaledes af Wißmann 1887 for anden Gang, af Capello (1884—85) og af Lenz (1886). Af andre Rejsende maa endnu særlig fremhæves Holub (Sambesi 1872—79 og senere), Schinz (1885—87 det tyske Sydvestafrika) og Peters.

Afrikander, Navn for Indbyggerne af hollandsk Byrd i Caplandet og tilgrænsende Fristater.

***Afrikanske Selskaber.** Det tysk-afrikanske Selskab har udgivet sit sidste Hæfte „Mitteilungen" og opløst sig 1889, da den tyske Regering selv vilde anvende de af Rigsdagen bevilgede Midler til en videnskabelig Undersøgelse af de tyske Besiddelser og Selskabet saaledes ikke længere raadede over Midler til at udsende selvstændige Expeditioner. I Italien findes for Tiden Società Africana d'Italia i Napoli og Società d'esplorazione commerciale in Africa i Milano, som begge udgive en »Bolletino«.

Aftegn kaldes de enkelte hvide Partier, der ofte, særlig paa Hoved og Ben, findes hos Dyr af mørkere Lød. Af forskjellige A. haves hos Hesten: Stjærn, en hvid Plet midt paa Panden; strækker den sig ned ad Næsen, fremkommer en Blis; en hvid Plet, der fra Læben fortsætter sig op ad Næsen, kaldes en Snip. Efter Stedet, hvor A. sidde paa Benene, siges Hesten at have hvid Krone, Balle eller Kode. Gaar det hvide op paa Piben, fremkommer en Sok, og gaar det over Knæ- eller Haseled, siges Hesten at have et hvidt Ben. Findes store, uregelmæssige Pletter paa Kroppen, er Dyret broget.

***Aftenbladet** overtoges 1884 af L. J. Hiertas Arvinger, i Begyndelsen med G. M. Retzius som Chef for Redactionen, senere med E. Beckman som Hovedredacteur og Udgiver.

Aftryk af Kobberstik, s. *Kobberstikning.

***Agder.** Agdesidens Lagdømme omfatter Christianssands Stift samt Larviks Fogderi.

***Agen.** 19,700 J. (1886).

Agenda, lat., Noterbog, Rejsedagbog.

Agent provocateur, fr. [aschäng provokatöhr], kaldes den Politiembedsmand, der paa Skrømt gaar ind paa en Oprørers eller lign. Persons Ideer eller endogsaa forlokker ham til en Misgjerning for derved at faa ham og Medskyldige i sin Vold.

***Agnes af Østerrig.** Fortællingen om hendes Grusomhed er fuldstændig ugrundet og modbevist i nyere Tid.

***Agram** ell. Zagreb (ikke Zagrab) har siden 1871 et kroatisk Universitet.

Agrell, Alfhild, født Martin, svensk For-

fatterinde, f. 1849, ægtede 1868 Grosserer A. i Stockholm. Paavirket af den nyere norske Dramatik optraadte hun 1881 og 1882, under Pseudonymet *Thyra*, med to dramatiske Smaastykker, »Hvarför?« og »En hufvudsak«. Disse fulgtes kort efter af Lystspillet »Småstadslif« og Skuespillet »Räddad«, hvilket sidste gjorde stor Lykke og skaffede Forfatterinden, der fra nu af optraadte under sit virkelige Navn, en fremragende Plads blandt Sveriges dramatiske Forfattere. Senere har hun offentliggjort Skuespillene »Dömd« (1883), »Ensam« (1886) og »Vår« (1889) samt Dialogen »En lektion« (1884). Jævnsides dermed har hun udgivet nogle Samlinger livlige og farverige Skildringer af Familieliv og landlige Sæder, »Från land och stad« (1884), »Hvad ingen ser« (1885), »På landsbygden« (1887). Endelig har hun i »Bilder från Italien« (1883) givet en Rejseskildring og i »Dramatiska arbeten« (2 Dele, 1883—84) en Samling af sine tidligere Arbejder for Theatret.

***Ahlefeldt**, Frederik (d. 1686), blev 1665 tysk Rigsgreve, men først 1669 kjøbte han Grevskabet Rixingen og Friherskabet Mörsberg.

***Ahlmann**, Nikolaj, døde 12 Febr. 1890.

***Ahlqvist**, Aug. Engelbr., Fennolog, døde 20 Nov. 1889.

***Ahrensboeck**, Flække i det oldenburgske Fyrstendømme Lübeck (i Holsten), 2½ M. s. ø. for Plön. Det tidligere holstenske Amt A. blev 1866 afstaaet af Preussen til Oldenburg.

Aidin, **A.-Guzelhissar**, Stad i det vestlige Lilleasien ved Mender, har 30,000 J., flere smukke Moskeer og christne Kirker, Fabrikation af Saffian og Handel med Sydfrugter. Jernbane til Smyrna. I Nærheden Ruiner af det gamle Tralles.

Aigner, Joseph Mathäus, østerrigsk Portrætmaler, f. 18 Jan. 1818 i Wien, d. 20 Febr. 1886, Elev af Amerling, har i en Række Portræter, der roses for smuk Opfattelse, kraftigt Foredrag og god Farve, malet Østerrigs Fyrstehus, Digterne Lenau, Grillparzer, Halm, Componisten Rubinstein o. m. a.

Aigre-doux, fr. [ægr dū], sursød.

Aimable, fr. [æmābl], elskværdig.

Ain-Musa, efter Traditionen de Kilder, Moses slog ud af Klipperne, 2 M. s. s. ø. for Suez ved Nordspidsen af Suezbugten, omgivet af frodig Palmeskov og Krat.

Aisance, fr. [æsāngs], Lethed, Utvungenhed, Velhavenhed; lieu d'a. [liö], Retirade.

***Aivali**, **Aivalyk**, er efter den tyrkiske Ødelæggelse senere gjenopbygget, har 35,000 J., mest Grækere, betydelig Handel med Olivenolie og Skibsbyggerier.

***Aix**. 23,600 J. (1886).

Ajax, s. ***Aias**.

Akerdopper, s. ***Knoppern**.

***Akkermān**. 46,200 J. (1885).

***Akropolis**. I de sidste 5 Aar er der foretaget meget lønnende Udgravninger paa Athens A., som dels vise, hvorledes Athenienserne efter Perserkrigene ved Udfyldninger inden for den Mur, der paa den Tid opførtes langs med den yderste Rand af A., dannede et stort Plateau til at bære de nye Pragtbygninger, dels have givet Oplysninger om, hvorledes Borgen har været bebygget i den ældre Tid, idet man har fundet Fundamenter og en overordentlig stor Mængde Brudstykker af Bygninger, Statuer og Stene med Indskrifter, som ere benyttede til at fylde Rummet mellem den nye Mur og Klippens mer eller mindre straaende Sider inden for denne. Af de Bygninger, hvis Plads man saaledes har kunnet bestemme, kan fremhæves et under Pisistratos opført Athenetempel mellem det nuværende Erechtheion og Parthenon. Det var et dorisk, peripherisk Tempel af et Slags Kalksten (Poros) med 6 og 12 Søjler, i det indre svarende til det langt større, senere opførte Parthenon. Af dets Gavlprydelse er fundet flere Fragmenter; den var af Marmor og forestillede Gigantomachien. Endnu mærkeligere ere Fragmenter, der have hørt til andre Bygninger, saaledes to Gavlgrupper i Hautrelief, der forestille Herakles i Kamp med Triton og med Typhon og Echidna. De mærkelige Skikkelser med de stirrende Øjne og det smilende Udtryk og den stærke Anvendelse af Farver give et interessant Indblik i Kunstens Standpunkt i den ældre Tid.

***Aksakov**, Ivan, døde 8 Febr. 1886.

***Aktie**. Efter dansk Lov om Handelsregistre, Firma og Procura skulle Aktieselskaber føre et Navn, der angive dem som Aktieselskaber, og anmeldes som saadanne til Registeret; efter norsk Lov om samme Forhold af 1890 skal Selskabet ligeledes anmeldes og dets Navn, naar der i samme indeholdes noget Personnavn, ved Ordet Aktieselskab eller Tilføjelsen „begrænset Ansvar“ eller „limiteret“ tilkjendegive, at ingen ansvarlig Person hæfter for Selskabets Gjæld.

***Akyab**. 34,000 J.

***Alard**, Delphin Jean, Violinvirtuos, døde 22 Febr. 1888 i Paris.

***Alaska**. Territoriet er 25,000 □ M. Ved Cap Douglas paa Halvøen Aljaska er nylig fundet Guldlejer.

Albani, Emma [āl], f. 1850 i Chambly, nær ved Montreal i Canada, underviistes tidlig af Faderen, der var af fransk Byrd (Moderen var skotsk), i Claver- og Orgelspil samt i Sang. Da Faderen blev director of music ved et Kloster i Montreal, fik Emma i dette en alsidig Undervisning og vakte snart Forventninger ved sin smukke Stemme og sin Lærvillighed. Familien tog senere til Albany, hvorefter Emma antog Navnet A. 1870 rejste Faderen til Paris med hende. I London, hvor hun næsten stadig har været en Stjærne af første Rang baade som Opera- og Concertsangerinde, blev hun gift med Opera-Impresario Ernest Gye. I Apr. 1888 gav hun med Bachmann to Concerter i Kjøbenhavn. 1890 besøgte hun atter Amerika.

Albāno, Salvatore, italiensk Billedhugger, f. 1841 i Reggio di Calabria, uddannede sig ved Kunstakademiet i Napoli og vandt hurtig Opmærksomhed ved sine Arbejder, hvori Italienernes hele Virtuositet i Marmorets Behandling forener sig med Livsfuldhed i Formen og heldig Anordning. Fra 1869 af har han levet i Firenze. Blandt hans talrige Arbejder maa nævnes „Den forladte Ariadne“ (1870), „Erindringen“ (1873), „Alderdommen“ (Pa-

ris's Salon 1878) samt en hel Række Mindesmærker.

***Albert Edvard**, Prins af Wales. En Samling af hans offentlige Taler 1863—88 udgaves 1888.

d'Albert, Eugen [dalbähr], f. 10 Apr. 1864 i Glasgow, Søn af en fransk Musiker (Moderen var tysk), lærte tidlig Musik af Faderen, der 1875 sendte ham til London, hvorfra Hans Richter 1880 tog ham med som sin Elev til Wien. Aaret efter sendtes han til Liszt, vakte snart Sensation som Clavervirtuos i Wien, Weimar, Berlin osv. (Apr. 1885 i Kjøbenhavn) og har senere hævdet sig overalt (Vinteren 1889—90 i Nordamerika lige til San Francisco i Forening med Sarasate) som en af Nutidens allerbetydeligste Pianister. To Concerter og andre Sager for Claver, to Ouverturer, en Orchestersuite, en Strygekvartet, Sange m. m. vidne tillige om et ikke ringe Compositionstalent.

***Alberti**, Chr. Carl, sluttede sig 1884 til det nydannede „danske Venstre", men søgte af Helbredshensyn ikke Gjenvalg til Folketinget i Jan. 1890. Han døde 18 Maj 1890.

Albèrti, Conrad, Pseudon. for Conr. Sittenfeld (s. *d. A.).

Albertina er Navnet paa et Legat, opkaldt efter Albert Thorvaldsen og stiftet 1879 paa dennes Fødselsdag, 19 Nov., af Brygger Carl Jacobsen. Capitalen er 100,000 Kroner; dens Renter skulle anvendes til Anskaffelse af Billedhuggerværker, saa vel Copier af klassiske og nyere Værker som Originaler, til Opstilling i offentlige Pladser og Haver i Kjøbenhavn. Der er i alt (1890) opstillet 16 Billedhuggerværker, hvoraf største Delen i Ørstedsparken.

***Albi**, **By**, har 17,400 (1886).

Albrecht, Prins af Preussen, f. 8 Maj 1837, Søn af Kong Frederik Vilh. III.s 4de Søn, Albrecht (f. 1809, d. 1872), fulgte 1864 som Dragonoberst med Prins Frederik Carl paa Felttoget imod Danmark og førte 1866 en Brigade Rytteri; ligeledes 1870 i Frankrig, hvor han deltog i Slagene ved Gravelotte og Sedan. 1874 blev han Chef for et Hærcorps (i Hannover) og 1885 valgt af Braunschweigs Landdag til Regent. 1888 ophøjedes han til Generalfeltmarschal. Han ægtede 1873 Marie, Datter af Hertug Ernst af Sachsen-Altenburg, (f. 1854).

Albuesvamp (Stolsvamp), en sygelig Ansamling af Vædske i en bag Albuen liggende Slimsæk hos Hesten. Den kan blive saa stor som et Barnehoved, besværer Forbenets Bevægelse og skæmmer Hestens Udseende. Den fremkommer ved at Hesten, naar den ligger, sammenbøjer Forknæet, saa at Kanten af Forskoen trykker Albuespidsen og derved fremkalder Betændelse i Slimsækken. Den borttages ved fordelende Midler, ved at besmøres med skarp Salve eller endelig ved at brændes med et gloende Jærn, men efterlader oftest en løsskddende, uskjøn Rynkning af Huden.

***Alcamo**. 37,500 J. (1881).

***Alcantaraordenen** blev gjenoprettet 13 Jan. 1875 af Alfons XII.

Alcester, Lord [äählsester], s. ***Seymour**.

***Alcott**, Louise May, nordamerikansk Forfatterinde, døde 6 Marts 1888.

***Aldringer**, Joh., var f. 10 Dec. 1588 i Diedenhofen. Han var en af Deltagerne i Mordet paa Wallenstein.

Aleander, Hieronymus, italiensk Lærd og Humanist, f. 13 Febr. 1480 i Motta i Mark Treviso, studerede i Venezia, hvor han sluttede Venskab med Erasmus fra Rotterdam, blev 1508 kaldt til Paris som Lærer i latinsk Sprog og Literatur, men forlod denne Post 1516, da Leo X udnævnte ham til Bibliothekar i Vaticanet. Den dygtige, lærde og dannede Humanist blev 1520 sendt til Tyskland for at modarbejde Luthers Reformation; det lykkedes ham ikke at hindre Luthers Optræden i Worms, derimod udvirkede han Achtserklæringen imod denne. Som pavelig Nuntius i Frankrig blev han 1525 tagen til Fange i Slaget ved Pavia. 1531 sendtes han anden Gang til Tyskland for at hindre Forliget mellem Protestanter og Katholiker, men havde ogsaa denne Gang Uheld, idet Religionsfreden i Nürnberg kom i Stand 1532 trods hans Bestræbelser. 1537 blev han Cardinal, drog det følgende Aar atter til Tyskland, men uden Resultat, og døde 1 Febr. 1542 i Rom. Hans »Lexicon graeco-latinum« (Paris 1512) er det bedste lexikalske Værk fra den Tid. Hans Breve og Gesandtskabsberetninger ere en af de vigtigste Kilder til Reformationstidens Historie.

***Alemtejo**. 367,200 J. (1881).

***Alençon**. 16,400 J. (1886).

***Alessandria**. 30,800 J. (1881).

***Alexander VI**, Pave, døde ikke af Gift, men af en hidsig Feber.

***Alexander**, Prins af Hessen, døde 15 Dec. 1888.

***Alexander**, Fyrste af Bulgarien, fjærnede i Juli 1882 de to russiske Generaler fra sit Ministerium og gjenoprettede det gode Forhold til Folket ved at sætte Forfatningen i Kraft paa ny 18 Sept. 1883 og danne et nationalt Ministerium. Toaarsdagen herefter udbrød Revolutionen i Østrumelien, som krævede Tilslutning til Bulgarien. A. modtog strax Opfordringen, kaldte sig „Fyrste af Nord- og Sydbulgarien", men underkastede sig dog i Apr. 1886 Stormagternes Afgjørelse, at han skulde indsættes som tyrkisk Statholder paa 5 Aar i Østrumelien, medens de to Landes Forening i Virkeligheden fuldbyrdedes. Derimod blev han i Nov. 1885 udstreget af den russiske Hær, fordi han havde frigjort sig fra Afhængighed fra Czaren, og maatte i Nov. optage en Krig med Serbien. Han forstod at indgyde sit Folk Mod og Tillid, førte sine unge Tropper i Ilmarcher til Grænsen og viste stor Omsigt og Dygtighed i Ledelsen; han jog efter gjentagne Kampe Fjenden med Tab ud af Landet og forfulgte sin Sejer ind paa serbisk Grund, samt vandt en ærefuld Fred. Ikke des mindre blev han 21 Aug. 1886 ved en militær Sammensværgelse bortført fra Landet og sendt til Østerrig, men kom efter en Modrevolution tilbage 29 Aug. og hilsedes overalt med stor Jubel. Da den russiske Kejser viste sig uforsonlig, besluttede A. dog allerede 7 Sept. at

nedlægge Regeringen og forlade Bulgarien. Et paatænkt Ægteskab mellem ham og den prøjsiske Prinsesse Victoria strandede 1888 paa Bismarcks Indsigelse af Hensyn til Rusland; i Febr. 1889 giftede han sig med en tysk Sangerinde Johanna Loisinger og bosatte sig i Graz som Grev Hartenau.

***Alexander III, Kejser af Rusland, skuffede tidlig de Forventninger, man havde næret om en friere Udvikling, og viste tværtimod, at han fastholdt den absolute Enevælde og i Virkeligheden vilde vende tilbage til sin Farfaders, Nikolaj I.s System. Den strængt orthodoxe Professor Pobodonoszov blev Overprocureur for den hellige Synode, og Panslavisten Ignatijev afløste den frisindede Loris Melikov som Indenrigsminister, men fjærnedes allerede i Juni 1882, fordi han foreslog Indkaldelse af de gamle russiske Stænder. Derimod blev de Giers, der holdt paa Fredens Vedligeholdelse, Udenrigsminister. Indadtil søgte A. at bringe Orden i Forvaltningen og at sætte en Stopper for Embedsmændenes Villaarlighed og Bestikkelighed (flere højtstaaende Embedsmænd afsattes af denne Grund), samt indføre Sparsommelighed i Statens og Hoffets Husholdning. Men ved Siden deraf indskrænkedes den Frihed, der var indrømmet under Alexander II, og 1889 gjennemførtes en fuldstændig Omdannelse af den stedlige Forvaltning, saaledes at den helt kom i Adelens Hænder. Samtidig understøttede A. kraftig Bestræbelserne for at udbrede det russiske Sprog og den græske Kirke. Uagtet gjentagne Sammenkomster med Tysklands og Østerrigs Kejsere forblev A.s Forhold til disse Magter kun køligt. Opbragt over den Selvstændighed, som Fyrst Alexander i Bulgarien lagde for Dagen, tvang han i Sept. 1886 denne til at frasige sig Regeringen; men Forholdet blev ikke bedre over for hans Efterfølger, og A.s Misstemning imod de tvende ovennævnte Stormagter voxede, da de ikke vilde indrømme ham fuld Handlefrihed over for Bulgarien. En virkelig Tilnærmelse til Frankrig hindredes af hans Uvilje imod dets republikanske Statsordning; 30 Maj 1889 gav Følelsen af Ruslands isolerede Stilling sig Udtryk i den Erklæring, at „Fyrsten af Montenegro var Ruslands eneste sande og oprigtige Ven“. Siden 1883 har A. hvert andet Aar tilbragt flere Uger af Eftersommeren ved det danske Hof paa Fredensborg; i Oct. 1889 drog han derfra til Berlin for at gjengjælde Kejser Vilhelm II.s Besøg i St. Petersborg i Juli 1888. Medens A. har ladet sit Politi strængt forfølge Nihilisterne, have disse fortsat deres Efterstræbelser imod hans Liv, og rimeligvis skyldes det ogsaa dem, at det Jærnbanetog, som 29 Oct. 1888 skulde føre Kejserfamilien fra Asov til Charkov, forulykkede ved Borki og styrtede ned ad en stejl Skrænt. En Del Mennesker dræbtes eller kom alvorlig til Skade, Kejseren og Kejserinden slap derfra næsten uskadte.**

***Alexander Karageorgević døde 3 Maj 1885.**

Alexander, Greve af Württemberg, s. Württemberg.

***Alexandria.** 227,100 J. (1882), hvoraf 48,700 Europæere.

***Alfons XII, Konge i Spanien,** foretog i Sept. 1883 en Rejse til Wien og derfra til Tyskland, hvor Kejser Vilhelm I udnævnte ham til Oberst for et Regiment Ulaner i Strasburg. Da han paa Hjemrejsen kom til Paris (29 Sept.), blev han hilset af Befolkningen med de haanligste Tilraab, hvorimod han i Madrid modtoges med stor Jubel. I Nov. s. A. gjorde den tyske Kronprins Frederik (F. III) et længere Besøg i Madrid. Under Cholera-Epidemien i Granada og Malaga 1885 viste A. stor Uforfærdethed i sin Omsorg for Folket. D. 25 Nov. 1885 af Svindsot. Hans Enke, Dronn. Christine, overtog Regentskabet for sin endnu ufødte Søn, der 17 Maj 1886 blev Spaniens Konge som **Alfons XIII.**

***Alfred,** Ernst Albert, Hertug af Edinburgh, blev 1882 Viceadmiral. Hans Søn **Alfred,** der skal arve Hertugd. Sachsen-Koburg, opdrages i Tyskland.

***Algarve.** 204,000 J. (1881).

***Algérien** har 3,960,600 J. (1886), der fordeles saaledes paa de tre Dep.

	□ M.	Civilbef.	Militærbef.
Algier	1,910	1,202,800	177,800
Oran	1,564	752,600	210,900
Constantine	2,308	1,369,200	197,300
Sahara ...	6,366	„	50,000
	12,148	3,324,600	636,000

Af denne Befolkning ere 261,600 Franskmænd (36,000 Militære), 42,700 Jøder, 19,000 Marokkanere, 5,000 Tunesiere, 214,700 Europæere af forskjellig Nationalitet, hvoraf Halvdelen Spaniere, dernæst Italienere, Maltesere, Tyskere. Den europæiske Befolkning er stadig voxende, ikke blot ved Indvandringer, men ogsaa ved, at Antallet af Fødsler overstiger Dødsfaldenes; herfra danne kun Tyskerne en Undtagelse. Fraregnet Jøderne og 12,000 Protestanter er hele den europæiske Befolkning Katholiker. Lige over for disse Fremmede staar den store indfødte, muhammedanske Befolkning af 3,274,000 Arabere og Kabylere, og mellem disse Elementer er der endnu stadig en dyb Kløft; Sæder, Sprog, Religion, Historie, Traditioner, alt skiller Muselmanden fra den forhadte „Rumih“. Kvægbestanden udgjorde ved Udgangen af 1887 192,700 Heste, 141,000 Muldyr, 297,000 Æsler, 299,000 Kameler, 1,210,000 Stk. Hornkvæg, 10,854,000 Faar og 4,892,000 Geder. Af Planterigets Produkter bliver Vin mere og mere en vigtig Artikel. Det med Vinranker beplantede Areal er i 4 Aar forøget til det tredobbelte og udgjorde 1888: 21,8 □ M. Handelen er i stadig Fremgang; fra 1851 hører A. under det franske Toldomraade. 1886 havde Indførselen en Værdi af 160 Mill. Kr., Udførselen af 141,5 Mill.; 1888 havde den samlede Omsætning en Værdi af 302,4 Mill. Kr. Tallet af de indgaaende Skibe var 1886 5,200 af 2,322,500 Tons, hvoraf 1,800 franske af 1,339,000 Tons. Af Baner var ved Udgangen af 1888 342 Mil under Drift; Længden af Telegraphlinjerne var s. A. 1,487 Mil, af Ledningerne 3,414 Mil. Efter 60 Aars Anstrængelser ere A.s Anliggender endnu stadig utilfredsstillende. Fra 1876—86 have kun tvende Aar givet et Overskud paa tilsammen

omtr. 2½ Mill. Kr., mod et Underskud af over 50 Mill. for de andre ni, hvorved dog maa bemærkes, at der anvendes betydelige Summer til offentlige Arbejder. Budgettet for 1886 udviste en Indtægt af 30,8 Mill. Kr. mod 38 Mill. i Udgift, altsaa et Deficit 7,2 Mill.; men i hine Tal ere Omkostningerne ved Hæren ikke medtagne, saa at Kolonien koster Frankrig langt mere, end den indbringer. Alle Civilisationsforsøg have derhos vist sig forgjæves over for de indfødte, som støtte sig til deres utaalsomme Religion. I Stæderne have de indfødte tilegnet sig Franskmændenes løse Sæder, men ikke i mindste Maade de christelige Grundsætninger. Ud til Landet er Civilisationen ikke trængt frem; her lever Araberen som tidligere i sit Telt og hader den christne. I umindelige Tider har Araberen holdt sig isoleret, fordi han holder sig overtydet om sin egen Fortræffelighed; han ved, at han ikke kan modstaa de franske Bajonetter, men dog rejser han sig ved hver Lejlighed mod Lov og Orden. Napoleon III.s phantastiske Ide at danne et »Empire arabe« har ringe Udsigt til at gaa i Opfyldelse.

***Algier**, **Alger** (Staden), har 74,800 I. (1886).

***Algol.** Man har 1889 opdaget (s. **Spectralanalyse**), at denne Stjærne i 2⅞ Døgn gjennemløber en rund Bane i ⅛ Mill. Mils Afstand fra Centrum. Den maa altsaa have en Ledsager, der i samme Tidsrum løber rundt om samme Centrum saaledes, at de to Kloder altid befinde sig paa diametralt modsatte Sider af dette. Antages det, at Ledsageren under hvert Omløb kommer ind mellem A. og os, forklares derved det Factum, at A. hvert 2⅞ Døgn bliver noget formørket i nogle Timer, idet den fra 2den synker ned til 4de Lysstørrelse. Af dette Beløb af Lysformindskelse sluttes, at Ledsageren maa være c. halv saa stor i Rumindhold som A. Antages ogsaa dens Masse at være det halve af A.s, bliver dens Afstand fra Centrum c. ¼ Mill. Mil, de to Kloders indbyrdes Afstand altsaa c. ⅜ Mill. Mil, deres Masser henholdsvis ⅘ og ⅖ af vor Sols. Af Formørkelsens Varighed, 6¼ Time, sluttes, at deres Diametre ere 280,000 og 180,000 Mil. Af en meget ringe Af- og Tiltagen af Stjærnens Glans endnu før og efter nævnte 6¼ Time sluttes, at de to Kloder have Atmosphærer af henholdsvis 54,000 og 42,000 Mil.

***Alguazil.** Ordet er maaske snarere en Forvrejning af arab. al-wazir (Vezir, s. *d. A.).

***Alingsås.** 2,622 I. (1888). Bankkontor, Sparekasse, Bomuldsvæverier; Station paa den vestre Stambane.

***Alkoholometer.** Nu anvender vort Toldvæsen til Fastsættelse af Udførselsgodtgjørelsen for Spiritus Tralles's A., medens det paa Grund af Toldlovens Bestemmelse endnu maa bruge Spendrups A. ved Indførsel.

***Alkoran.** Iblandt de nyere Oversættelser maa ogsaa nævnes J. M. Rodwell: »El-Koran translated from the Arab, the Suras arranged in chronological order« (Lond. 1876).

Allain-Targé, **Franç. Henri René** [allæng tarschē], fransk Politiker, f. 1832, blev 1853 Advocat og overtog 1864 Ledelsen af et Oppositionsblad i Paris. I Sept. 1870 blev han Præfect, var ivrig Tilhænger af Gambetta og tog Afsked i Febr. n. A.; derimod valgtes han i Juli til Nationalforsamlingen, sluttede sig til det republikanske Parti og hjalp at grundlægge Gambettas Organ »République française«. I Nov. 1881 blev han Finansminister i Gambettas kortvarige Ministerium og var Apr. 1885—Jan. 1886 Indenrigsminister. Ved Valgene i Sept. 1889 blev han ikke gjenvalgt til Deputeretkammeret.

Allard, Léon [allāhr], fransk Forfatter, f. 1847, debuterede med Noveller i Blade og Tidsskrifter; tre, som det franske Akademi har prisbelønnet, udkom sammen med en fjerde 1885 under Titlen »Les vies muettes«. Fra 1880 og 1883 ere Romanerne »L'impasse des Couronnes« og »Maison de famille«. De tre af Akademiet belønnede Noveller ere oversatte paa Dansk („Stille Vand") af N. J. Berendsen. A.s Søster er gift med Alphonse Daudet, han selv med en Søster til den berømte Forfatter.

***Allenstein.** 11,600 I. (1885).

Alleppi, Hovedhavn i den britisk-indiske Vasalstat Travancore paa Malabarkysten, har 25,800 I. og betydelig Handel med Skovprodukter, Kaffe, Peber, Cardamome, Kokostævler og Kokosmaatter.

Allez! fr. [allē], gaa! afsted!

***Allier**, Dep. 424,600 I. (1886).

***Allinge.** 1,423 I. (1890).

***Allingham**, William (i Lexikonet fejlagtig **Allnigham**, Vict.). Han var i nogle Aar Redacteur af »Fraser's Magazine« og døde 19 Nov. 1889.

Allons! fr. [allōng], lad os gaa! velan!

***Almindeligt Hospital** er fra 1885 udelukkende Lemmestiftelse for uarbejdsdygtige Mænd og Kvinder. Den er beregnet paa 1,540 Individer foruden en Lemmesygeafdeling paa 168 Patienter, i alt 1,708 Pladser.

Alpeklubber, s. ***Touristforeninger**.

Alperne. Dep. **Nedre-A.** har 129,500 I. (1886), **Sø-A.** 238,100 I., **Øvre-A.** 122,900 I.

Alpeviol, s. ***Cyclamen**.

Als-Odde i Aalborg Amt, Hindsted Herred, er Udskibningssted, Lodsstation og Anløbssted for Dampere paa Nordsiden af Indløbet til Mariagerfjord.

***Altenburg.** 29,100 I. (1886).

Althusius, Joh., tysk Retsphilosoph, f. 1557, synes at have studeret i Genf, hvor han maaske er bleven indviet i den strængt calvinistiske Aandsretning, hvorom hans Skrifter vidne; han virkede en Tid som juridisk Professor i Herborn og blev 1624 Syndicus i Emden, i hvilken Stilling han energisk kæmpede for Byens og den reformerte Bekjendelses Ret over for de ostfrisiske Grever og Ridderskabet. D. 1638. A. er mærkelig som den første theoretiske Hævder af Folkesouveræneteten. Denne var vel ofte under de religiøse og politiske Kampe i det 16de Aarh. bleven udtalt især af franske Publicister, men først i A.s »Politica methodice digesta et exemplis sacris et profanis illustrata« (1603) blev den systematisk fremstillet i Forbindelse med Læren om Statens Udspring af en Contract mellem Regent og Folk. Paa flere Punkter minde Rousseaus og Fichtes naturretlige Skrifter om A.s „Politik", paa hvilken

i den nyeste Tid Gierke derfor med Rette har henledet Opmærksomheden i sit Skrift „Johannes Althusius und die Entwickelung der naturrechtlichen Staatstheorien“ (Bresl. 1880).

***Alting.** Efter nyere Undersøgelser (V. Finsen, „Den islandske Fristats Institutioner“, Kbh. 1888) skulle de Aar 965 indførte Forandringer ikke have været saa store, som hidtil antaget, men indskrænket sig til Oprettelsen af et fjerde Tinglag paa Nordlandet og Landets Inddeling i Fjerdinger, hvorimod allerede fra Fristatens første Tid en fast Tinginddeling i øvrigt bestod og Adskillelsen mellem A.s lovgivende og dømmende Magt var gjennemført.

***Altona.** 104,700 J. (1885).

***Aluminium** kostede 1855 endnu 450 Kr. pr. Pund, men allerede 1856 sank Prisen som en Følge af Devilles Undersøgelser til omtr. 135 Kr.; 1862 kostede det kun omtr. 45 og nu kun omtr. 12,5 Kr. Det anvendes nu meget som Tilsætning til Jærn, idet Støbestaal selv ved en meget ringe Mængde A. bliver fuldkommen blærefrit og Smeddejærn bliver saa tyndflydende, at det kan anvendes i Stedet for Støbejærn. Sædvanlig er Tilsætningen kun 0,05 til 0,1 pCt.

***Alun.** Concentreret A. fremstilles nu hovedsagelig af Bauxit (et Lerjordhydrat, som især forekommer i Sydfrankrig) og Svovlsyre. Herved har et af de vigtigste Biprodukter ved Sodafabrikationen af Kryolith tabt saa betydelig i Værdi, at sidstnævnte Fabrikation de fleste Steder har maattet opgives.

Alxinger, Joh. Baptist v., tysk Digter, f. 1755 i Wien, d. 1797 som Theatersecretær smstds., blev navnlig bekjendt ved sine romantiske Ridderdigte i Wielands Maner „Doolin von Mainz“ (1787) og „Bliomberis“ (1791). Hans „Sämtl. Schriften“ (10 Bd., 1812) indeholde desuden især lyriske Digte.

***Amadeo,** Hertug af Aosta, døde 18 Jan. 1890. Han havde 1888 ægtet sin Søsterdatter, Marie Lætitia Bonaparte (f. 1866), Datter af Prins Napoleon.

***Amager** har 19,728 J. (1890), herunder indbefattet Sundbyøster og Sundbyvester med 13,309 J., men fraregnet Christianshavn, som hører til Kjøbenhavn.

***Amalienborg.** Antallet af dem, der omkom 1689 ved Operahusets Brand, var omtr. 180. Udenrigsministeriet var fra 1858 til 1885 i det moltkeske (Christian VII.s) Palais, men flyttede da fra dette Palais, som toges til Hoffets Brug, over til det levetzauske (Christian VIII.s) Palais.

Amana [æmænæ], Gruppe af Landsbyer i den nordamerikanske Stat Jowa, 17 M. v. for Davenport, har omtr. 2,000 J., mest Tyskere og Schweizere, som leve i Communisme.

***Amanuensis** kaldes hos os ogsaa Bispernes Fuldmægtige.

***Amāri,** Michele, skrev 1886 »Altre narrazioni del vespro siciliano« og udgav 1887—89 to Tillæg til sin Kildeskrift-Samling »Bibliotheca arabo-sicula«. D. 16 Juli 1889.

Amatongaland, District i det sydøstlige Afrika ved det indiske Ocean, mellem den portugisiske Koloni Mosambique i Nord og St. Luciabugten i Syd, er 1888 stillet under Protectorat af den britiske Gouverneur i Natal.

***Amaury-Duval,** Eugène, fransk Maler, egentlig Eugène Emanuel Pineau du Val, døde 23 Dec. 1885. Hans kunstneriske Fortrin gjorde sig især gjældende i hans Dameportræter og i det hele i hans senere Billeder, hvori den tidligere strænge Stil er mildnet uden at tabe sin Alvor.

Ambala, Umbala, Stad i det nordlige Forindien, Provinsen Pandschab, 36 M. n. for Delhi og nær Himalajas Fod, har 67,500 J. og stor Handel med Korn og Bomuld. I Nærheden en betydelig engelsk Lejr.

Ambitiōn, fr., Ærgjerrighed, Æresfølelse; ambitionnēre, sætte en Ære i at gjøre, være, synes noget; tragte efter noget af Ærgjerrighed.

***Amerika.** Med Hensyn til Verdensdelens politiske Forhold er der i de sidste Aar ikke sket nogen større Forandring, fraregnet Chiles Udvidelser paa Perus og Bolivias Bekostning. Columbia i Sydamerika er ikke længere en føderativ Republik, og Brasilien har efter en næsten ublodig Revolution 1889 forjaget Huset Braganza. Fraregnet Fritj. Nansens dristige Expedition tværs gjennem Grønland er der heller ikke foretaget nogen omfattende Rejse eller videnskabelige Undersøgelser af gjennemgribende Betydning. Mange Egne trænge vel endnu til nøjere topographisk Bestemmelse, men paa enkelte Strøg i det indre og den nordligste Del nær er hele Verdensdelen os nu vel kjendt.

***Amerling,** Friedrich, østerrigsk Maler, døde 15 Jan. 1887. Biographi af Frankl (1889).

***Amicis,** Edmondo de. En Del af hans Arbejder ere oversatte paa Dansk af S. Vandlitz og Helene Jacobson.

Amicus Plāto, amicus Sōcrates, sed māgis amica vēritas, lat. (efter Aristoteles), jeg elsker P., jeg elsker S., men jeg elsker Sandheden endnu højere.

Amira, Karl v., tysk Retslærd, en af de betydeligste blandt de yngre Forskere af gammel nordisk Ret, f. 8 Marts 1848 i Aschaffenburg, blev 1874 Privatdocent i München, 1875 ordentlig Professor i Freiburg. Blandt hans Skrifter nævnes: „Das altnorwegische Vollstreckungsverfahren“ (1874); „Erbenfolge und Verwandtschaftsgliederung nach den altniederdeutschen Rechten“ (1874); „Über Zweck u. Mittel der germanischen Rechtsgeschichte“ (1876); „Nordgermanisches Obligationenrecht“ (1882—89); „Das Endinger Judenspiel zum ersten mal herausgegeben“ (1883); „Zur Textgeschichte der Frostaþingsbók“ (Germania, N. R. 20); „Die Anfänge des normannischen Rechts“ (Sybels „Histor. Zeitschr.“, N. F. 3).

Amontillado [tiljādo], en fin spansk Vin.

Ampel (af lat. ampulla, s. *d. A.), Skaal med Blomster eller en Lampe til Ophængning i Loftet.

***Ampère,** André Marie. En Statue rejstes ham 1888 i Lyon. — Om A. som elektrisk Enhed s. d. A. under Electricitet.

***Ampthill,** Odo, Baron, døde 25 Aug. 1884.

***Amsterdam.** 399,400 J. (1888). A. er Midtpunktet for den hollandske Fæstningslinje og forsvares ved en Række detacherede Forter; desuden kan hele Omegnen sættes under Vand.

***Amu.** I det nordvestlige Løb har A. gjen-agne Gange ændret Retning, ja mange have ndog antaget, at Floden lige til det 16de larh. har haft sit Udløb i det kaspiske Hav, g at det ændrede Løb ene skyldes Beboerne g ikke nogen Hævning i Jordsmonnet. Det r imidlertid 1886 blevet paavist, at A. ikke an ledes tilbage til sit formentlige ældre Løb lsboi, at den aldrig har haft sit Leje her, t denne formentlige gamle Flodseng nærmest an er et ældre Afløb af Saltsøen Sary-kamysch, og at alt, hvad man i Ørkenen Ka-akum har troet at kunne paavise som A.s ældre øb, hidrører fra den successive Udtømning af t Hav, som i en (geologisk talt) sen Periode ækkede Karakum og forbandt det kaspiske Hav ed Aralsøen.

Amylēnhydrāt, en af de mange isomere lmylalkoholer, er en Vædske, hvis Lugt min-er baade om Campher og Pebermynte, og som nvendes som søvnbringende Middel.

An benyttes i Bogføringen (efter Tysk?) i Stedet for „til" og er derefter blevet almin-eligt paa Regninger, men erstattes dog her fte ved „for" eller „for leveret Dem".

***Anarchister** bruges særlig som Navn for en yderligste Fløj af Socialisterne, som vil ıldstændig Omstyrtelse af den nuværende Sam-undsordning ved Brug af de voldsomste Mid-er, og som ligefrem kræver Afskaffelse af en-ver Regering saa vel som af Særeje og Ægte-ab. Denne Retning grundlagdes af Bakunin 872 efter hans Brud med „Internationale"s ndre Ledere, og den tog 1876 Navn af „det narchistiske Internationale". 1881 holdtes i ondon den første almindelige A.-Congres, hvor hvert Middel til Formaalets Fremme erklæ-edes tilladeligt, og hvor særlig Studiet af Sprængstoffernes Chemi tilraadedes. Til A. øre Russerne Hartmann og Krapotkin, Fransk-ændene F. Pyat, E. Reclus og Louise Mi-el, Tyskerne Aug. Rennsdorf og Jos. Most. Rennsdorf var rimeligvis Ophavsmand til Hö-els Mordforsøg mod Kejser Wilhelm I 1878 g gjorde 1883 et nyt Forsøg imod dennes Liv ed den paatænkte Sprængning af Mindes-ærket i Niederwald; han blev selv henrettet l Straf. Most udgav 1879—81 A.s Blad Freiheit" i London og overførte 1883 Anar-ismen til Nordamerika; men efter Oprørs-orsøget i Chicago i Maj 1886 greb Myndig-ederne til kraftige Forholdsregler derimod.

***Ancher,** Michael, havde 1888 Akademiets Rejsestipendium og blev 1889 Medlem af dets Plenarforsamling.

***Ancona** har 31,300 I. (1881). A. er i den ydste Tid ombannet til en Fæstning af første Rang med nye Forter paa de omgivende Høj-er. Havnen er betydelig udvidet ved en ny Dok, nye Bassiner for Krigs- og Handelsskibe, rsenal og Pakhuse.

***Andalusien.** 3,391,000 I. (1887).

***Andamanerne.** Straffekolonien paa Syd-. er anlagt ved Port Blair, en af de største g bedste Havne i Verden. 1881 talte Straffe-olonien 14,600 Individer; kun saadanne, som re deporterede for Livstid, sendes herhid.

Andelsmælkeri. Ved Centrifugens Indfø-else i det danske Mælkeribrug kort før 1880 blev det muligt af Mælken fra de mange smaa Kvæghold strax at fremstille Smørret i en for Exporten tilfredsstillende Qvalitet. De mange Fællesmælkerier, der efter 1880 opret-tedes af enkelte Mænd, som kjøbte Mælk fra Omegnen, kunde imidlertid i de fleste Tilfælde ikke magte Opgaven, idet Mælken ofte leve-redes i daarlig Qvalitet, eller Transportud-gifterne bleve for store, eller Udnyttelsen af den skummede Mælk blev utilfredsstillende for-medelst lave Ostepriser og hyppig Sygdom blandt Svinene. En heldigere Ordning ind-førtes derimod 1883 i enkelte Egne i Vest-jylland, hvor Beboerne sluttede sig sammen og oprettede Interessentskaber, der for laante Penge byggede velindrettede Dampcentrifuge-mælkerier. Disse fik snart Navnet A. Driften ordnedes saaledes, at Interessentskabet, hvortil i Regelen samtlige Egnens Beboere sluttede sig, af sin Midte valgte nogle Mænd til at danne Bestyrelsen; disse besørgede Laanets Til-vejebringelse, Mælkeriets Opførelse, Persona-lets Antagelse, Ordning af Mælkekjørslen, Regnskabsføring m. m. Driften ordnedes i Almindelighed saaledes, at Mælken fra samt-lige Interessenter hver Morgen bringes til Mælkeriet, hvor der centrifugeres, kjærnes og tilberedes Smør til Export, medens Skummet-mælk og Kjærnemælk leveres tilbage til In-teressenterne for der at udnyttes til Brug i Husholdningen og til Kalve, Svin m. m. Som væsentlige Midler til rationel Drift af A. maa nævnes Indførelsen af Docent Fjords Apparat til Pasteurisering af den skummede Mælk og hans Controlapparat til Undersøgelse af Mælken. A. fandt hurtig Udbredelse i alle Landets Egne, efterhaanden som man lærte at indse, at Husmanden med ēn Ko derved kunde udnytte sin Mælk lige saa vel som større Kvæg-holdere; nu findes vistnok over Tusende saa-danne spredte over hele Landet, hver bearbej-dende Mælken af fra 300 til 1,200 Køer. (B. B.)

***Anderlecht.** 29,700 I. (1888).

Andersen, Clara Elisabeth, f. 18 Maj 1826, fik i Saisonen 1855 sit dramatiske Debutarbejde „En Evadatter" (forfattet 1848) opført paa Hoftheatret og skrev senere for det kongelige Theater en Række mindre Lystspil, hvoriblandt „Rosa og Rosita" (1862) har gjort den varigste Lykke hos Publikum. Heri naar hun ogsaa højest baade i dramatisk Opfindsomhed og i Henseende til Behandling af Dialogen. Under Pseudonymen Paul Winther har hun ud-givet nogle Noveller og en større Fortælling „Kastaniebaandet" (1861).

Andersen, Fred. Vilh., f. 11 Sept. 1820, blev 1843 theol. Cand., 1845 Sognepræst i Nordrup, 1871 Provst i Ringsted og 1880 Dr. theol. Om hans Lærdom vidner en Række theologiske Ar-bejder, bl. a. „Embede og Ordination" (1880); hans Prædikensamling (1887) hører til det bedste af dansk Opbyggelsesliteratur.

***Andersen, Hans Christian.** 1887 er i Leip-zig udkommet hans „Briefwechsel mit dem Großherzog Carl Alexander von Sachsen u. a. Zeitgenossen". Et Mindesmærke (af Saabye) rejstes ham 1880 i Rosenborg Have, et andet (af Hasselriis) 1888 i Odense.

Anderson, Rasmus B., nordamerikansk For-

fatter, f. af norske Forældre 12 Jan. 1846 i Albion i Wisconsin, hvortil hans Fader, en norsk Bonde, var udvandret. Ved Universitetet i Madison har han været ansat som Professor i de skandinaviske Sprog, og han har udfoldet en ikke ubetydelig Forfattervirksomhed med det Formaal at gjøre ældre og yngre skandinavisk Literatur bekjendt i Amerika. I Kjøbenhavn, hvor han 1885—89 var amerikansk Minister-resident og Generalconsul, vandt han ved sin Interesse for nordiske Forhold mange Venner, hvorom en Henvendelse til den nyvalgte Præsident om at lade A. forblive i sin herværende Stilling, bar Vidne.

***d'Andlau**, Gaston Hardouin Jos., Greve, maatte i Oct. 1887 flygte fra Landet som medskyldig i Salg af Ordener.

***Andrassy**, Julius, hengav sig efter sin Afgang som Minister til Styrelsen af sine Godser, men tog dog vedblivende Del i det offentlige Liv som Medlem af det ungarske Overhus og af Delegationen. Ogsaa øvede han stor Indflydelse baade hos sine Landsmænd og ved Kejserhoffet. Han døde 18 Febr. 1890; det er vedtaget, at der paa Statens Bekostning skal rejses ham et Mindesmærke i Andrassy-Alleen ved Pest. Begge hans Sønner, Theodor A. (f. 1857) og Julius A. (f. 1860), have Sæde i det ungarske Underhus.

Andree, Richard, f. 25 Febr. 1835 i Braunschweig, fra 1874 Directeur for Velhagens og Klasings geographiske Anstalt i Leipzig, udgav i Forening med O. Peschel „Physikalisch-statistisches Atlas des Deutschen Reichs" (1877), flere Skoleatlas og et større „Allgemeiner Handatlas" (1882), som er ret brugbart, udkommet 1887 i 2den Udgave.

Andreötti, Federigo, italiensk Maler, f. 6 Marts 1847 i Firenze, Elev af Ussi, har vundet Navn ved en Række monumentale Frescobilleder i Firenze, Rom o. a. St., men især ved en Række smaa Genrebilleder, hvis Lune minder om C. Bloch, f. Ex. „Forsoningen", „Bedstefa'r", „Et uventet Fund" o. fl.

Andresen, Karl Gustaf, Germanist, f. 1 Juni 1813 i Uetersen i Holsten, siden 1874 Prof. i Bonn, har skrevet dygtige Arbejder om tysk Orthographi, om de tyske Personnavne og om Jak. Grimm og hans Værker (bl. a. „Über die Sprache J. Grimms", 1869), men er især bleven bekjendt ved de to populære Skrifter „Über deutsche Volksetymologie" (5te Udg. 1888) og „Sprachgebrauch und Sprachrichtigkeit im Deutschen" (5te Udg. 1887).

***Andrieux**, Louis, sluttede sig 1888 til Boulangers Parti og var yderst voldsom i sine Angreb paa de republikanske Ledere; han blev 1889 ikke gjenvalgt til Deputeretkammeret.

***Andræ**, Carl Chr. Georg, blev 1884 udnævnt til Gehejmeconferentsraad, da 4de Bd. af „Den danske Gradmaaling" var sluttet.

Angeli, Heinrich v., østerrigsk Maler, f. 8 Juli 1840 i Ödenburg i Ungarn, bosat siden 1862 i Wien, er Aristokratiets mest søgte Portrætmaler og har malet en stor Del fremragende Portræter af Nutidens Souveræner og fyrstelige Personer. Ved Siden heraf har han udført ikke faa Historiemalerier og større Genrebilleder, der roses meget.

***Angers.** 73,000 J. (1886).

***Anglesey.** Hovedstaden i Shiret er Beaumaris. Paa A.s Vestside Øen Holyhead (s. *d. A.).

Anglearaber, Afkom af directe Krydsning mellem arabisk og engelsk Fuldblod, udmærker sig ved sin Skjønhed. Stutteriet Pompadour i Sydfrankrig har været berømt for sit Tillæg af A.

***Angoulême.** 32,000 J. (1886).

Angra Pequeña, Bugt paa Afrikas Sydvestkyst i det tyske Sydvestafrika ell. Lüderitzland (s. *d. A.), har den bedste og største Havn paa Sydafrikas Vestkyst.

***Anhalt.** 248,200 J. (1886).

***Anholt.** 174 J. (1890).

***Ani** ligger i det asiatiske Rusland, det kaukasiske Gouvernement Erivan.

Aniche [nisch], Landsby i det nordlige Frankrig, Dep. Nord, $1\frac{1}{2}$ M. ø. s. ø. for Douai, har 5,800 J. og rige Kulgruber.

***Anjou**, Lars Anton, Biskop, døde 13 Dec. 1884.

***Ankarcrona.** Henrik August A. blev 1888 Secondchef for Svea Livgarde.

Anker, Johan Pet. Andr., f. 22 Febr. 1831 paa Bornholm, hvor hans Fader ejede en Gaard, var først Landmand, blev 1856 Secondlieutenant ved Bornholms Milits og var en Tid lang Skuespiller, men gik 1863 frivillig med i Krigen og førte under Dybbøls Forsvar Commandoen over Artilleriet i Skansen Nr. 2 med sjældent Mod og dygtig Benyttelse af sine faa Kanoner imod det overlegne fjendtlige Skyts. Han blev tagen til Fange 18 Apr., men behandledes med Udmærkelse af de preussiske Officerer, ligesom han senere afbildedes paa Sejersmonumentet i Berlin. Hans Landsmænd gav ham en Æressabel. 1865 tog han Afsked og døde 27 Jan. 1876.

***Anklagejury.** Omtrent som i Frankrig er ogsaa Sagen ordnet i Tyskland og mange andre Lande. I de skandinaviske Lande ligesom i Skotland kan derimod den offentlige Paatalemyndighed umiddelbart være tilladt for saa vel store som smaa Forbrydelser. S. Paatalemyndighed.

***Anna Komnena.** »Annae Comnenae Alexiadis libri XV« er udg. af Höschel (Augsburg 1610) og af Schopen og Reifferscheid (2 Bd.; Bonn 1839 og 1878).

***Annam**, Anam, „det beroligede Syden", er nu et under fransk Protectorat staaende Kejserdømme eller Vasalstat, som begrænses af de franske Provinser Tongking, Nedre-Cochinchina og Kambodja, af Kongeriget Siam og det sydchinesiske Hav, hvorhos A. tillige har Højhedsret over flere Laos- eller Moistammer, som bebo den bjærgfulde Østskraaning ned til Floden Mekong; Vandskjellet mellem denne Flod og Havet sættes som Grænse mod Siam; selve Mekong løber altsaa v. for A. Flademaalet anslaas til 5,000 □ M. med 2 Mill. J. Havnene Kvinhon, Turane og Huandai ere aabnede for den udenrigske Handel. Indførselen (Bomuldsgarn, Ris, Mel, Opium, Papir osv.) havde 1888 en Værdi af 3,1 Mill. Kr., mod en Udførsel (især Kanel og Silke) af 2,3 Mill. — Allerede 1875 havde China gjort

Indsigelse imod, at Frankrig udstrakte sit Herredømme over A., der mentes at staa under ets egen Overhøjhed, og det gjentog 1881 sin Indsigelse endnu kraftigere. En Plan om at dele A. saaledes, at China og Frankrig fik Overhøjhed hver i sin Del, afvistes af den franske Regering, der havde foresat sig at grundlægge et stort Kolonialrige i Bagindien. Chinesiske Tropper sendtes 1882 ind i det nordlige A. (Tongking); men Franskmændene fortsatte desuagtet deres Fremrykning og besatte bl. a. Staden Hanoi. Da A.s Kejser Tuduc døde 20 Juli 1883, nødtes hans Efterfølger til at afstaa store Dele af Tongking og til at stille det øvrige A. under fransk Protectorat i alle Forhold over for Udlandet; han blev derfor senere forgivet af sine Undersaatter. Kampen fortsattes desuden med Chineserne og Fribarebanderne, „de sorte Flag" kaldede, i Tongking med store Ofre af Penge og Menneskeliv, men dog med stadig Fremgang for de franske Tropper. Ved engelsk Mægling sluttedes i Maj 1884 en Fred, hvorved China lovede at trække sine Tropper bort fra Tongking. Kort efter (6 Juni 1884) maatte A.s nye Kejser indgaa en Overenskomst med Frankrig, hvorved dettes Rettigheder yderligere udvidedes: det fik Ret til at holde Garnison i Huës Havnestad og i A.s andre faste Punkter, samt til at føre Tilsyn med den hele Forvaltning, især Skatteopkrævningen og de offentlige Arbejder. En lignende Stilling opnaaedes samtidig (14 Juni) i Kambodja, som allerede 1863 var bragt under fransk Indflydelse. Men hermed vare ikke alle Vanskeligheder overvundne. China (s. *d. A.) gjenoptog Kampen, og først i Apr. 1885 kom det til en endelig Fred, hvorved China opgav sine Krav paa A. og godkjendte Frankrigs Herredømme. Kort forinden havde den franske General Négrier lidt et betydeligt Tab i Tongking og maatte rømme Staden Langson. De sorte Flag fortsatte endnu et Aars Tid deres Modstand, og i selve A. gav stor Misnøje sig til Kjende mod det franske Herredømme; en Opstand udbrød saaledes i Huë i Juli 1885, men blev hurtig undertrykt, og Kejseren, der havde sluttet sig dertil, blev til Straf afsat. Hans Efterfølger antog Navnet „Donc Kanh" (d. e. de to Folks Forening), men døde allerede i Jan. 1889. Et fransk Forsøg paa at udstrække Magten ogsaa til Øvre-Barma medførte 1885, at England tog hele dette Rige i Besiddelse.

Annenkov, Pavel Vasiljevitsch [ännenkoff], russisk Kritiker og Forfatter, f. 1813, d. 1887 i Dresden, studerede først Bjærgvæsen, dernæst Philologi og gjorde derpaa mange Rejser i Udlandet, hvor han traadte i Forbindelse med fremragende Personligheder paa Literaturens og Videnskabens Omraade. I de sidste 20 Aar af sit Liv opholdt han sig næsten udelukkende i Tyskland. Hans Hovedværk er „Erindringer og kritiske Skitser" (St. Petersb. 1877—81, 3 Bd.), af stor Betydning for den, der vil studere den russiske Literatur i dette Aarhundrede. Særlig Fortjeneste har han indlagt sig ved at udgive Puschkins Værker og indsamle Materialer til en Biographi af denne. A., der var en af Turgenjevs intimeste Venner, har tillige i Tidsskriftet »Vjestnik Jevropy« 1884—86 givet værdifulde Bidrag til dennes Biographi og Charakteristik.

Annuārium, lat., d. s. s. Kalender (s. *d. A.).

Anormāl, uregelret, uregelmæssig.

***Ansdell**, Richard, engelsk Maler, døde 20 Apr. 1885 i Farnborough.

Anstey, s. Guthrie.

***Antakia** har 18,000 J. Her findes store Levninger af de romerske Fæstningsværker med 50 mægtige Taarne og enkelte Porte fra Oldtiden.

Ante Christum (nātum), s. *A. Chr. n.

Anthony, Susan Brownell [äntoni], nordamerikansk Kvækerinde, f. 1820 i Massachusetts, var Lærerinde i New-York 1835—50 og virkede siden 1847 utrættelig for Afholdssagens Fremme, for Slaveriets Afskaffelse og for Udvidelse af Kvindens Rettigheder saa vel i Ægteskabet som i det offentlige Liv. Da hun 1851 udelukkedes fra at tale paa et Maadeholdsmøde, stiftede hun et eget kvindeligt Selskab herfor og har senere udfoldet en omfattende Agitation for Kvindesagen med Foredrag rundt om i hele Unionen. 1868—70 udgav hun sammen med Elis. Cady Stanton Bladet »The Revolution« og var ligeledes Medudgiver af den omfattende »History of Woman Suffrage« (3 Bd., 1881—87).

Antifebrin (Acetanilid), $C_6H_5.NH(C_2H_3O)$, er et Afvandingsprodukt af eddikesurt Anilin. Det danner farveløse, sølvglinsende Krystalblade, er meget tungtopløseligt i Vand, letopløseligt i Vinaand og anvendes nu meget i Medicinen som temperaturnedsættende Middel (s. *d. A.). Det virker meget kraftig, fremkalder ofte stærk Sved, har foruden den stærke Virkning paa den forhøjede Temperatur en betydelig beroligende Virkning paa Nervesystemet og kan ofte stille stærke nervøse og rheumatiske Smerter. Det er imidlertid ingenlunde et aldeles ufarligt Middel, idet det kan give alvorlig Sammenfalden af Kræfterne og kan ødelægge Blodfarvestoffet, hvorved Fare for Livet kan indtræde; det bør derfor ikke anvendes uden efter Lægeordination.

Antimachiavēl er nærmest Titelen paa et Skrift af Frederik II af Preussen (»Anti-Machiavel, ou essay critique sur le Prince de Machiavel«) og betegner dernæst ogsaa overhovedet enhver Gjendrivelse af Machiavellismen.

Antimakāssar, egtl. imod Makassarolje, et paa Ryggen af en Stol eller Sopha ophængt Stykke Tøj, der skal forhindre Betrækket fra at blive tilsmudset af Haarets Fedt.

***Antimonglans** (Spydglansmalm) er funden i Japan i udmærket store og fladerige Krystaller.

Antipyrin, et organisk Stof af meget indviklet Sammensætning, og som fremstilles med Phenylhydrazin som Udgangspunkt, danner i ren Tilstand farveløse Krystaller, som ere letopløselige i Vand, Vinaand og Chloroform. Med salpetersyrligt Natron og Eddikesyre farves Opløsningen grøn. Først fremstillet 1884, men allerede 1886 antog man, at Forbruget deraf som temperaturnedsættende Middel var $\frac{1}{4}$ af det svovlsure Chinins. Det har ikke saa farlige Bivirkninger som Antifebrin.

*Antofagāsta hørte tidligere til Bolivia og var det eneste Sted, hvor denne Stat naaede ud til Havet; siden Freden 4 Apr. 1884 hører den derimod med Territoriet A. til Chile. Staden, som først er anlagt 1870, har stor Udførsel af Salpeter, Jod, Borax, Sølv og Kobber.

Antōnienhütte, Landsby i den preussiske Prov. Schlesien, 1½ M. s. f. v. for Beuthen, har 5,100 J., store Stenkulsminer, Jern- og Zinksmeltehytter og Hammerværk.

*Antwerpen. 1) Provinsen A. har 676,100 J. (1888). 2) Staden A. har 210,500 J. A. indtager som Ind- og Udførselshavn den 8de, som Anløbshavn den 11te Plads. I de sidste 15 Aar er Trafiken voxet med 75 pCt. 1886 var den samlede Drægtighed af ind- og udgaaende Skibe 6,802,000 Tons; Indenrigsfarten omfattede 28,400 Fartøjer paa 2,230,000 Tons; derimod er dens eget Rederi ikke stort, 1884 kun 57 Skibe med 85,300 Tons.

Anzengruber, Ludw., tysk Digter, f. 29 Nov. 1839 i Wien, Søn af en Embedsmand, der med Held havde forsøgt sig som Dramatiker, fik paa Grund af Faderens tidlige Død ingen højere Undervisning, blev 1855 Boghandlermedhjælper og forsøgte sig dernæst i nogle Aar som Skuespiller, indtil han 1869, kjed af denne Levevej, traadte i Wienerpolitiets Tjeneste. Samtidig havde han fra sin tidligste Ungdom syslet med digteriske, især dramatiske Arbejder, og da 1870 hans Folkeskuespil „Der Pfarrer von Kirchfeld" strax ved sin første Opførelse i Wien høstede stormende Bifald, ofrede han sig fra nu af alene for literær Virksomhed. Hans følgende Folkestykker og Bondekomedier „Der Meineidbauer" (1871), „Die Kreuzelschreiber" (1872), „Der G'wissenswurm" (1874), „Der Doppelselbstmord" (1875), „Der ledige Hof" (1876), „Das vierte Gebot" (1877), „s' Jungferngift" (1878) o. fl., ligesom „Der Pfarrer" udmærkede ved realistisk Kraft, Friskhed og Frisind, grundfæstede hans Ry som en af det moderne Tysklands betydeligste Dramatikere. Ikke mindre Anseelse vandt han som Novellist ved sine prægtige Skildringer af Folkelivet, især af de østerrigske Bønder, i „Bekannte von der Straße" (1881), „Feldrain und Waldweg" (1882), „Kleiner Markt" (1882), „Allerlei Humore" (1883) o. fl. Des værre bortreves A. i sin bedste Kraft 9 Dec. 1889 i Wien. Hans sidste Arbejde var Folkeskuespillet „Der Fleck auf der Ehr" (1889). 1890 paabegyndtes en Udgave af hans Værker i 10 Bd.

Apia, s. *Samoaøerne.

*Apokryph, uægte, falsk.

Apparāt, Tilbehør, Samling af Redskaber osv. til et eller andet bestemt Brug, af Bøger, Manuskripter osv. til Udarbejdelsen af et Skrift.

Apparitiōn, Tilsyneladelse, Aabenbarelse.

*Appellation. Efter den norske Straffeproceslov af 1887 kan A. alene i begrænset Udstrækning finde Sted. Meddomsretternes Domme kunne indbringes for Lagmandsret til fornyet Prøvelse i deres Helhed. Lagmandsretsdomme ere derimod inappellable, hvad deres Afgjørelse af Beviserne angaar. Alle Domme kunne med Hensyn til formelle og juridiske Spørgsmaal indbringes for Højesteret. S. i øvrigt Straffeproces.

l'Appétit vient en mangeant, fr. [lappeti viängt ang mangschäng], Madlysten kommer, medens man spiser.

Appleton [äppelt'n], Stad i Nordamerikas forenede Stater, Staten Wisconsin, ved Fox River, 4 M. fra dens Munding, Green Bay. 11,000 J. Det methodistiske Lawrence-Universitet. Talrige Korn- og Papirmøller samt Fabriker i Jern og Træ.

*Apponyi. Albert, Grev A., Søn af Georg A., f. 1846, har i en Række Aar været Medlem af det ungarske Underhus og en af Førerne for den conservative Opposition.

*Apposition. Om A. i Botaniken s. *Intussusception.

Appreciēre (fr. apprécier), vurdere, tillægge Værd; Appreciatiōn, Vurdering.

Après, fr. [præ], efter; a. la lettre [letr], efter Skriften, de senere, efter de saakaldte avant l. l., tagne Aftryk af et Kobberstik (s. *d. A.).

*Apscheron, s. *Baku.

*Apulien. 1,710,400 J. (1888).

*Arabien. Wahabiternes Rige er omtrent opløst og indskrænker sig til den nærmeste Omgivelse af Riad. Ægypten har 1887 rømmet Midian, som er besat af Tyrkiet.

*Aragonien. 911,000 J. (1887).

Arbejdsmaskiner kaldes saadanne Maskiner, som directe foretage den Bearbejdning af Materialet, der tilsigtes — saaledes f. Ex. Høvlemaskiner, Boremaskiner, Spindemaskiner osv. — i Modsætning til Kraftmaskiner eller Motorer, der optage den raa Naturkraft (Vandkraft, Vindkraft, Varme osv.) og omdanne den paa saadan Maade, at den bliver skikket til Drivkraft for A.

*Arbitrær Straf kaldes ogsaa den Straf, som en Befalingsmand i Krigsmagten dikterer en Undergiven for en militær Forseelse, uden at nogen Rettergang og Domfældelse har fundet Sted. Den undergivne kan altid vægre sig ved at underkaste sig den a. Straf og forlange sit Forhold paadømt af en Krigsret.

*Arboga. C. 4,100 J. (1890). Bankkontor, Sparekasse; Jærnbanestation. Udførsel af Korn og Jærn.

*Arborelius, Olof Per Ulr., er siden 1881 Overlærer i Tegning og Figurmaleri ved den techniske Skole i Stockholm.

Arborētum, s. *Pinetum.

*Arch, Joseph, blev 1885, da Valgretten var bleven udstrakt til Landarbejderne, valgt til Medlem af Underhuset, men faldt n. A. ved de almindelige Omvalg igjennem som Forsvarer for Irlands Selvstyrelse.

Archiv, Kongerigets, s. *Gehejmearchivet.

Archæisk System er i Geognosien en nyere Betegnelse for de ældste krystallinske Skifere, der tidligere kaldtes „Urbjærg" eller „azoiske Skifere". Amerikanske Geologer have delt det a. S. i en ældre Afdeling (det laurentiske System), hvis Hovedmasse bestaar af Gneis, og en yngre Afdeling (det huronske System), hvori især Glimmerskifer, Lerskifer o. fl. a. ere de herskende Bjærgarter. Til den sidste henregnes af nogle ogsaa de cambriske Dannelser, hvori man finder de ældste, sikre Dyreforsteninger, medens andre henføre dem til Silurformationen.

Arctander, Sofus Anton Birger, norsk Politiker, f. i Christiania 22 Jan. 1845, blev 1871 juridisk Candidat, hvorefter han 1872 flyttede til Nordland som Sorenskriverfuldmægtig, 1876 bosatte sig som Sagfører i Lofoten og 1880 blev Lensmand i Hadsel Præstegjæld. Fra 1875 begyndte han at deltage i det offentlige Liv, først i Communen, fra 1878 ogsaa paa Stortinget, hvortil han gjenvalgtes begge de følgende Valgperioder, og hvor han snart gjorde sig gjældende som en af Venstres ivrigste Ordførere. Da Rigsretstiltalen mod Ministeriet Selmer var vedtagen af Odelstinget 1883, kom han, som Lagtingsmedlem, til at sidde i Rigsrettens præliminære Møder, men hørte til dem, som udstødes af de tiltalte Ministre ved Domstolens endelige Sammensætning. Ved Dannelsen af Ministeriet Sverdrup blev A., som ogsaa havde været opført paa Forslagslisten til Medlemmer af O. J. Brochs kort i Forvejen forsøgte Compromisministerium, udnævnt til Statsraad og Chef for Indredepartementet og blev staaende som saadan, indtil Brudet inden for det Sverdrupske Ministerium definitivt fandt Sted 17 Febr. 1888, da A. efter Ansøgning fik Afsked med Vartpenge. Han opnaaede derefter, nu som oppositionel Candidat af „det rene Venstre", Valg i sin gamle Valgkreds i Nordland for Perioden 1889—91.

***Arendal.** 4,600 J. (1885).

***Arentzen**, Christian Aug. Emil, har 1886 udgivet sin Autobiographi under Titlen „Fra yngre og ældre Dage"; hertil slutter sig den 1888 udgivne Digtsamling „Nogle Digte fra yngre og ældre Dage", der paa Titelbladet betegnes som „Afsluttende Udgave".

***Areschoug**, Johan Erhard, svensk Botaniker, død 6 Maj 1887.

***Arezzo.** 14,300 J. (1881).

Argenti, Giosuè [dschĕn], italiensk Billedhugger, f. 1819 i Prov. Como, Elev af Kunstakademiet i Milano, vandt Præmie ved Verdensudstillingen i Paris 1867 for „Uskyldighedens Søvn"; hans Arbejder, der for en stor Del ere Allegorier, som „Sundheden", „Barmhjærtigheden", „Velgjørenheden" o. lign., skulle ikke desto mindre have et meget realistisk Præg.

***Argentina** har efter officiel Angivelse et Flademaal af 71,200 □ M., men den nyeste kilometriske Beregning giver kun 50,660 □ M. Indbyggertallet beregnes for Udgangen af 1888 til 3,807,500, en Tilvæxt, der skyldes den stærke Indvandring, særlig fra Italien; i de 7 Aar 1882—88 indvandrede gjennemsnitsvis 96,000 aarlig, og dette Tal var allerede naaet i de første fire Maaneder af 1889. For Undervisningen udrettes nu en Del; der findes 2 Universiteter (Buenos Ayres og Cordoba), 1 højere Skole i hver Provinshovedstad og 2200 Almueskoler, som 1888 søgtes af 254,600 Børn. Kvægbestanden anslaar man til 22,870,000 Stk. Hornkvæg, 4,398,000 Heste og 70,453,000 Faar; men ogsaa Agerbruget er i betydelig Udvikling; fra 1877 er Indførselen afløst af en stadig stigende Udførsel (Hvede, Majs, Mel og Hørfrø). Handelen er i meget stærk Fremgang; 1888 havde Indførselen en Værdi af 459½ Mill. Kr., mod en Udførsel af 389½ Mill.; heraf falder paa animalske Produkter (Uld, Huder, Skind, Kjød, levende Kvæg) 255 Mill. og paa Agerbrugets Frembringelser 58½ Mill. En Toldlov af 1889 har ophævet al Udførselstold og sat en Indførselstold af 25 pCt. af Varernes Værdi. Længden af de færdige Baner var ved s. A.s Udgang 967 M., og under Bygning vare 639 M.; Bygningen af en Bane over Andes (Uspallatapas) er sikret. Længden af Telegraphlinjerne var 3,943 M., af Ledningerne 9,154 M. (1888). Budgettet for 1889 gaar ud fra en Indtægt paa 216½ Mill. Kr. mod en Udgift af 222½ Mill. Statsgjælden var Apr. 1888 549½ Mill. Kr. Af Papirspenge var ved Udgangen af s. A. 543⅘ Mill. Kr. i Omløb, hvorimod Statskassen ejede 648 Mill. i Guld og anden Valuta; men trods dette tilsyneladende gunstige Forhold havde en Seddel kun en Cours af 75. Størrelsen af Republikens Hær var ved Udgangen af 1888 6,500 Mand (foruden 390,000 Mand Nationalgarde) med et Officerscorps paa 1,291. Flaaden talte 38 Skibe med 73 Kanoner og 16,600 Tons, heraf 3 Panserfartøjer paa 26 Kanoner og 7 Torpedodampere. — Præsident Roca udskilte Staden Buenos Ayres fra Staten af samme Navn og grundlagde 1882 en ny By La Plata som Havn og Hovedstad for denne. Store Fremskridt gjordes i Forvaltning og økonomisk Henseende; 1884 rømmedes den østlige Del af Gran Chaco for Indianere og aabnedes for Nybyggere, og 1885 foretoges en Grænseregulering over for Brasilien. Ved sin Afgang 1886 overgav han Præsidentskabet til sin Svoger og Partifælle, M. Juarez Celman. Hans to nærmeste Forgængere, Avellaneda og Sarmiento, døde henholdsvis 1885 og 1888. I Juli 1890 udbrød i Buenos Ayres en Opstand af Misnøje med den slette Finanstilstand og store Pengeknaphed, som skyldtes en af Regeringen begunstiget Forretningsvindel. Efter en blodig Kamp fik Præsident Celman Overtaget, men nedlagde alligevel Magten i Congressens Hænder og afløstes af Vicepræsident **Pellegrini**. A.s Senat har nu 30 Medlemmer og Congressen 86.

***Argolis** med Korinth har 103,400 J. (1889).

***Arizona** har et Flademaal af 5,216 □ M. med 40,400 J., hvoraf over Halvdelen spansktalende Mexicanere og 1,600 Chinesere, hvortil kommer 24,900 Indianere.

***Arkadia.** 210,700 J. (1889).

***Arkansas** har 1883 faaet 5 Pladser i Unionens Repræsentanthus.

***Arkiko** har fra 1885 italiensk Garnison og hører til den italienske Koloni Massaua.

***Arles.** 13,300 J. (1886).

***Armatur** kaldes ogsaa med et fælles Navn de forskjellige Apparater og andre Dele, som anbringes paa en Dampkjedel eller i Forbindelse dermed. Man skjelner mellem den grove A., hvortil regnes Risten, Ildstedsdøren, Karm og Dæksel til Mandehullet, Renselækler, Røgskjærm o. lign., og den fine A., hvortil regnes de forskjellige Slags Ventiler, Sikkerhedsapparater, Maaleapparater for Dampspændingen og Vandstanden m. m. (s. *Dampkjedel).

Armes parlantes, fr. [arm parlängt], heraldiske Figurer i Familievaabener, der i det mindste delvis udtrykke Ejernes Navne.

***Arnesen**, Anton Ludvig. „Et Reise-Eventyr" udgaves 1889 af J. Collin.

***Arnim.** Dietl. Fried. Adolf, Greve af A.-Boitzenburg, døde 15 Dec. 1887.

Arnold, Sir Edwin, engelsk Forfatter, f. 1832, studerede bl. a. ved Oxford, hvor han 1854 tog Examen. Efter at have virket som Lærer i Birmingham blev han Forstander for „Regerings-Sanskrit-Collegiet" i Puna i Indien. Efter sin Tilbagekomst 1861 blev han knyttet til »The Daily Telegraph«. Han har særlig studeret den indiske Literatur, og hans mest bekjendte Værk, der har oplevet en Mængde Oplag, er et episk Digt, »The Light of Asia« (1879), som behandler Buddhas Liv og Lære.

***Arnold**, Matthew. Fra 1851 til 1886 beklædte han en Post som Tilsynshavende ved Skoleundervisningen. En samlet Udgave af hans Poesier udkom 1885 i tre Bind. Foruden at være Digter har A. erhvervet sig Navn som en af Samtidens første engelske Kritikere; som saadan ejer han en sjælfuld Forstaaelse og en sikker kritisk Takt; hans Stil er livfuld, fin og fængslende. Hans interessanteste kritiske Arbejde er »Essays in Criticism«; desuden kan mærkes »On the Study of Celtic Literature«. Hans to mest bekjendte Bøger i religionsphilosophisk Retning ere »Literature and Dogma« og »God and the Bible«. D. 15 Apr. 1888.

Arnoldson, Sigrid, Datter af den udmærkede Tenorist ved den stockholmske Opera Carl Oskar A. (f. 1830 i Stockholm, d. 1881 i Carlsbad), gjorde 18 Aar gl. Opsigt som Sangerinde paa en Concert i »Musikaliska akademien« 1882, havde nogen Tid Undervisning af Fritz Arlberg og derefter i Berlin af Fru Desirée-Artôt, optraadte 1885 i Prag med stort Held som Rosina i „Barberen", fik Maurice Strakosch til Impresario og havde allerede gjort Lykke i London og andre store Stæder, da hun i Efteraaret 1887 gav to Concerter i Kjøbenhavn. Siden har hun med stigende Berømmelse sunget i Paris, Moskva, Amsterdam, Rom, Napoli og andre Stæder og regnes for en af Operascenens Stjerner af første Rang. 1890 ægtede hun sin Impresario Alfr. Fischhof.

Arrah, Stad i det nordlige Forindien, det britiske Præsidentskab Bengalen, 5 M. v. for Danapur ved Ganges, har 43,000 J. og betydelig Industri og Handel. 1857 tappert Forsvar af Englænderne mod de oprørske Seapoyer.

***Arrhenius**, Joh. Pet., svensk Botaniker og Agronom, døde 5 Sept. 1889.

***Arrighi**, Ern. Louis Henri Hyac., døde 28 Marts 1888.

Arte et Marte, lat., med Kunst og Magt, med List og Vold.

Artemus Ward [nåārd], s. ***Browne**, Charles.

***Arthur**, Chester A., afgik i Marts 1885 som Nordamerikas Præsident og døde 18 Nov. 1886.

***Artôt**, Desirée, er f. 21 Juli 1835 (ikke 1839); hun har nu et stort Navn som Lærerinde i Sang og boede flere Aar som saadan i Berlin, men flyttede 1888 til Paris.

Aruvimi, betydelig Biflod til højre Bred af Congo; det var dens Løb, Stanley fulgte paa sin store Rejse 1887 for at sætte sig i Forbindelse med Emin Pascha.

***Arvelighed** har i de senere Aar været Gjenstand for ivrigt Studium og stor Opmærksomhed baade fra Naturhistorikeres, Physiologers og Philosophers Side. Efter den ældre Opfattelse var det kun visse paafaldende Phænomener og Egenskaber, der forklaredes ved Hjælp af A.; man antog i Regelen, at der foruden denne endnu var andre Aarsager, som bestemte et levende Væsens oprindelige Natur (forud for Livsforholdenes Indflydelse). Endnu Prosper Lucas opstillede i sit fortjenstfulde Værk »Traité philosophique et physiologique de l'hérédité naturelle« (Par. 1847—50), der indeholder en god Samling af ældre Facta og Theorier, ved Siden af A. ogsaa en mystisk „Medfødthed" (innéité) som Grundlag for ejendommelige Egenskaber. Senere er man bleven klar over, at vi foruden de ydre Livsforholds Indflydelse ikke kjende nogen anden naturlig Aarsag til de levende Væseners Egenskaber end A. Ligesom i Følge den moderne Udviklingslære de nye Egenskaber erhverves gjennem Kampen for Tilværelsen (dels gjennem Kræfternes stadige Brug og dennes Tilbagevirkning paa Organerne, dels gjennem Begunstigelse af de Individer, der frembyde heldige Variationer), saaledes staar efter samme Lære A. som den conservative Magt, der bevarer de vundne Egenskaber i Slægten, idet de gaa over til Efterkommerne. Allerede før Darwin havde Herbert Spencer (i første Udgave af sin Psychologi 1855) opstillet den Hypothese, at Sjælelivets nu oprindelige Evner og Grundformer vare at forklare ved Arv fra tidligere Generationer. Darwins Theori har givet Studiet af A., dens Phænomener og dens Love et stort Opsving, og i hans Skrifter findes mange Bidrag til at belyse den. Hvad særlig A.s Betydning for det aandelige Liv angaar, have i England Francis Galton (»Hereditary Genius«, 1869; »Natural Inheritance«, 1889), i Schweiz de Candolle (i en Afhandling, som er indlemmet i hans Skrift »Histoire des sciences et des savants depuis deux siècles«, 1873), i Frankrig Ribot (»L'hérédité psychologique«, 1873) givet interessante Undersøgelser. Det er blevet paavist, at A. har Betydning for alle Sjælelivets Omraader, for Instinkter, Sansning, Forstand og Følelse, for det syge Sjæleliv som for det sunde. Man har særlig studeret de sammensatte Forhold, som fremkomme ved, at Mennesket, saa vel som alle de højere Dyr, arver fra forskjellige Rækker af Forgængere, og ved, at ikke blot de nærmeste, men ogsaa længere tilbageliggende Forgængere kunne lade Egenskaber gaa i Arv til det (s. *Atavisme). Et i de seneste Aar meget discuteret Spørgsmaal er det, om erhvervede Egenskaber virkelig nedarves. Weismann har nægtet dette; men Erfaring synes kun at vise, at der i hvert Tilfælde hører ganske særlige Omstændigheder til, for at en erhvervet Egen-

kab i Løbet af en eneste Generation skal blive ırvelig. — Hele dette Omraade indeslutter ndnu en Mængde noplyste og gaadefulde Forjold.

***Arvika.** C. 2,000 J. (1890). Bankkontor; Sparekasse; Station paa den nordvestlige Stamıane. Dampskibsfart paa Säffle Kanal og Venern.

***Asbest** har i den nyere Tid fundet en lignende Anvendelse som i Oldtiden, nemlig til ıforbrændelige Tøjer, der dannes ved at væve I. sammen med Bomuld eller Hør, som derfter fjærnes ved Glødning, saa at alene A. liver tilbage. Af Chemikerne anvendes Asbestılt til Filtrering af Syrer, som Erstatning or Sandbade osv.

***Asbjørnsen,** Peter Chr., døde 6 Jan. 1885. J sine senere Aar udgav han „Eventyrbog or Børn" med Illustrationer af norske Kunstıere (T. Kittelsen, O. Sinding og E. Werenkiold), hvoraf i alt er udkommet 3 Samlinger Kbhvn. 1883—87), den sidste besørget efter ıans Død paa Grundlag af hans Samlinger f Prof. Moltke Moe. Paa A.s Grav blev er 1886 rejst en smuk Bautasten af Granit, igesom der nu forberedes rejst en Statue af ıam i Anlæget paa St. Hans-Haugen i Christiania.

Ascham, Roger [ăskæm], engelsk Prosaorfatter, f. 1515 i Kirbywiske i Yorkshire. Han studerede i Cambridge, blev Lærer for den enere Dronning Elisabeth, var latinsk Secreær hos Marie I og senere hos Elisabeth; i iplomatiske Anliggender foretog han en Rejse il Tyskland; d. 1568. Han er bekjendt ved o Prosaarbejder, der udmærke sig ved et rent, ngelsk Sprog: det første, »Toxophilus«, der dkom 1545, anbefaler Bueskydning som Idræt; et andet, »The Scholemaster«, der først udkom o Aar efter Forfatterens Død, er af pædaogisk Indhold.

***Aschehoug,** Torkel Halvorsen. Efter at ıan 1885 havde udgivet Slutningshæftet af it store Værk om „Norges offentlige Ret", har ıan senere i „Nordisk Retsencyklopædi" givet n sammenlignende Fremstilling af de tre norıske Rigers Statsret (1885) og i den af H. Marquardsen udgivne „Handbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart" en Fremstilling af Das Staatsrecht der vereinigten Königreiche Schweden und Norwegen" (1886). 1884 udav han „Om den constitutionelle Regnskabsontrol", og i de A. F. Krieger af nordiske Lærde ilegnede „Smaaskrifter" (Kbhvn. 1887) er offentiggjort „De for Danmark og Norge fælles Regeringscollegier fra 1660 til 1814".

Ascoli, Graziadio Isaia [ās], italiensk Sprogorsker, f. 16 Juli 1829, siden 1860 Professor i sammenlignende Sprogvidenskab ved Akademiet i Milano, en af de mest omfattende ıulevende Sprogforskere. Foruden indiske Sprog ar han navnlig syslet med romanske og eltiske. Blandt hans Arbejder maa fremæves »Corsi di glottologia; fonologia comparata del sanscrito, del greco e del latino« 1ste Hæfte 1870, usuldendt; oversat paa Tysk f Bazzigher og Schweizer-Sidler 1872), »Studj ritici« (2 Bd., 1861—77; de vigtigste heri indeıoldte Afhandlinger ere oversatte paa Tysk af Merzdorf og Mangold: „Krit. Studien zur Sprachwissenschaft", 1878), »Lettere glottologiche«, til Dels i forskjellige Tidsskrifter (samlet tysk Overs. ved Güterbogk „Sprachwissenschaftliche Briefe" 1887). Fra 1873 har han, sammen med sin Landsmand Flechia, udgivet Tidsskriftet »Archivio glottologico italiano«, hvortil han selv har leveret en Række Bidrag, bl. a. de overordentlig vigtige »Saggi ladini«, en omfattende Fremstilling af de „ladinske" Dialekter. 1889 blev han Senator, 1890 Medlem af det danske Videnskabernes Selskab.

Asgaardsrejen („Ridtet til Asgaard") var efter nyere Mythologer det gamle Navn paa hvad der i norske Dialekter kaldes Aaskerei, Aaskaarrei, Haaskaalrei, Julerei ell. lign., d. s. s. den vilde Jagt (s. *d. A.). Den viser sig navnlig ved Juletid og farer paa sorte Heste med gloende Øjne om Natten forbi Gaardene; da maa man vogte sig vel for at være ude, bør sætte Kors for Dørene osv. I Telemarken rider i Spidsen for A. Guro Rysserova (d. e. Gudrun Gjukesdatter), med en lang Hestehale, og med hende følger Sigurd Svein (s. ***Sigurd Faavnesbane**), som nu er bleven gammel og affældig; i Nordfjord rider den „stærke Thor" foran, i Valders en gammel, hvidskjægget Mand, Trond eller Trone. Deres Følge bestaar af afdøde Forbrydere, Barnemorderskerosv., men nogle Steder ogsaa Hangfolk o. lign. Navneformen A., som er kommen ind i Literaturen med Welhavens Digt A. (1845), er næppe rigtig; dog er Ordets Oprindelse usikker.

***Asger Ryg** (Asser Rig) døde c. 1151.

***Asien.** Langt over Halvdelen af Verdensdelens Fladeindhold med godt og vel to Femtedel af dens Befolkning staar nu umiddelbart eller middelbart under europæisk Indflydelse. I den politiske Inddeling er sket følgende betydeligere Forandringer: Turkmenernes Land i Turan er nu gaaet op i det asiatiske Rusland, og Vahabiternes Stat i Arabien er opløst; det britiske Rige har incorporeret det tidligere selvstændige Rige Barma i Bagindien som Provinsen Øvre-Barma, og Frankrig har forvandlet Annam og Tongking til sine Vasalstater, det sidste under directe fransk Bestyrelse; i Bagindien, der i Modsætning til Forindien saa længe vidste at holde de europæiske Magtlyster Stangen, findes altsaa nu kun den uafhængige Stat Siam og nogle Smaariger paa Malaka. — Af de talrige Rejsende fra den sidste Tid skulle vi kun nævne for Turans Vedkommende H. Moser (1883—84), Radde og Konschin (1886) og Franskmændene Capus, Bonvalot og Pepin (1886—87), som fra Persien over Merv og Samarkand ved Vintertid under ÷ 44° trængte over Pamir. I Centralasien foretog Przevalskij 1884—88 sin fjerde og femte store Rejse, fra hvilke han ikke skulde vende tilbage (d. 11 Nov. 1888); hans Værk fortsættes af Oberst Pevzov, som i Juli 1889 var i Jarkand og herfra vil se at naa Lasa, medens Potanin (1884—87) fra China undersøgte Mongoliet, Kuku-Noor og Gobi. I Tibet fortsætte de indiske Panditer deres Undersøgelser; 1887 blev Centralasien for første Gang i sin hele Længde (fra Peking til Kaschmir) gjennemkrydset af den engelske Lieutenant

Younghusband, og 1888 foretog Dutreuil de Rhins (Duvergne) en betydelig Rejse i russisk Turkestan, Øst-Turkestan, Pamir og Thianschan. China er berejst af Colquhoun og Wahab (1882), af Bourne (1885—86) og Younghusband (1886), Bagindien af Nordmanden Carl Bock (1881—82) og J. Mc. Carthy (1881—87), Arabien af C. Langer (myrdet 1882), Huber (myrdet 1884) og Hollænderen Snouck Hurgronje (1885), Persien af Ægteparret Dieulafoy (1886), Syrien med Palæstina af Tyrhwitt Drake (Opmaalinger af Palæstina 1871—77), Steever og Conder (Opmaalinger af Transjordanlandet 1881), Sinaihalvøen af Colville, Huil og Kitchener (1883—84), Midian af Richard Burton (1877—78) og Surtees (1887).

***Askersund.** C. 1,700 J. (1890). 2 Bankkontorer; Sparekasse; privat Jærnbane. Dampskibsfart paa Vettern; Udførsel af Korn og Jærn.

***Askevold,** Anders, er nu atter bosat i Bergen.

Asmara, Landsby paa Østskraaningen af Abessinien, 12 M. s. v. for Massaua, 7,400 F. over Havet, behersker Vejene til Abessinien og blev 1888 besat af Italienerne, befæstet og forsynet med en Garnison.

Asmidse (**Rumperem**), et med Læder omsyet Stykke Strikke, der paa Seletøjets eller paa Sadlens Vagtøj gaar under Hestens Hale.

***Aspēct,** Udseende, Forhaabning, Udsigt til at opnaa noget.

***Assab,** Kolonien, har nu 5,400 J.

***Assens** har 4,026 J. (1890). Stor Roesukkerfabrik.

Assiduitēt, Flid, Stræbsomhed, Stadighed.

Assistance, fr. [stāngse], Bistand, Understøttelse.

***Assolant,** Jean Baptiste Alfr., døde Maj 1886.

***Astrachan.** 70,600 J. (1886).

***Asturien** er 198 □ M. med 595,400 J. (1887).

Asymmētrisk Kulstofatōm er et saadant, som er forbundet med 4 indbyrdes forskjellige Radicaler. Saaledes er det fremhævede C i Mælkesyrens Formel

$$\begin{array}{c} CH_3 \\ | \\ H\text{-}C\text{-}OH \\ | \\ COOH \end{array}$$

et a. K. Forbindelser, hvori a. K. forekomme, optræde sædvanlig i physisk forskjellige isomere Former. Saaledes kjendes Mælkesyre i to optisk forskjellige Modificationer, Vinsyren, som indeholder 2 a. K., i 4 optisk forskjellige Former.

***Atacama** tilhører siden 1884 helt og holdent Chile, som har delt den i Terr. Antofagasta og Provinsen A. Handelen og Bjærgværksdriften paa Guld, Sølv, Kobber og Chilisalpeter er i stærk Fremgang, efter at der er anlagt Baner til de forskjellige Bjærgværksbyer.

Atchison [ǣtschis'n], Stad i den nordamerikanske Stat Kansas, ved Missouris højre Bred, har 15,000 J., Maskinværksteder og store Svineslagterier og er Knudepunkt for flere Banelinjer.

***Athen** har 107,800 J. (1889). Af nyere Bygninger mærkes Polytechnikum, som ogsaa huser Schliemanns berømte Mykenæ-Samling, Centralmuseet med vigtige Oldtidssamlinger, Mønten, Udstillingsbygningen for Landets Produkter og det nye Bibliothek. Banelinjer til Laurion og til Piræus—Korinth—Nauplia.

***Atrato.** Nogen Kanalforbindelse mellem A. og San Juan har efter de nyeste Undersøgelser aldrig existeret, og Udførligheden af et sligt Project er ligeledes godtgjort.

***Atropin** forekommer sammen med det isomere Hyoscyamin baade i Galnebær, Pigæble og Bulmeurt.

***Atschin.** 1879 syntes Erobringen af A. fuldendt, og Landet stilledes under en Civilgouverneur, men desuagtet forekom der idelige Kampe mellem de indfødte og de hollandske Vagtposter, og 1885 rømmede man atter en stor Del af det med saa store Tab og Omkostninger vundne Omraade og trak Tropperne tilbage til en stærkt befæstet Stilling, hvis enkelte Værker ere forbundne ved en militær Bane. Smaakampe forefalde endnu stadig, og kun Kysten, hvorfra særlig udføres Betelnødder, er i Hollands Besiddelse.

***Attok.** Over Indus fører nu her baade en Skibsbro og en Banebro (Banen fra Lahor til Pischavar). A. har en stor strategisk og commerciel Betydning, thi den ligger paa den store, naturlige Forbindelsesvej mellem Forasien og Indien gjennem Kabuldalen; ikke blot Alexander d. store, men alle senere asiatiske Erobrere, t. Ex. Timur Lenk 1397 og Shah Nadir 1738, have fulgt denne Vej.

Attribuēre, tillægge, tilskrive.

***Aubert.** Ludvig Cæsar Mart. A. døde 15 Juni 1887. — Hans Søn, **Ludvig Mariboe Benjamin A.,** blev Justitsminister i Aprilministeriet 1884, men gik, da Sverdrups Ministerium dannedes 26 Juni s. A., tilbage til sin Stilling som Universitetslærer. Blandt hans videnskabelige Arbejder fra de senere Aar mærkes „Den norske Obligationsrets specielle Del" (Chr. 1890), som slutter sig til hans Omarbejdelse af Hallagers Fremstilling af Obligationsrettens almindelige Del (1887). — Hans Hustru, **Elise A.,** har befæstet sin Yndest i Læseverdenen ved sine nye Noveller „Bølgeslag" (1886), „Stedbarnet" (1889) o. fl.

***Aubervilliers.** 22,200 J. (1886).

Aubin, fr. [obǣng], Budding, tillavet af fint hakket, stegt eller kogt Kjød med Æg, Malk og Mel.

***Auckland.** 44,000 J. (1884).

Audācem dĕus ipse jŭvat, lat., Gud hjælper den dristige; hvo intet vover, intet vinder.

***Audouard,** Olympe Félicité, døde 12 Jan. 1890.

Audran, Edmond [odrāng], f. 11 Apr. 1842 i Lyon, kom med Faderen, Tenoristen Marius A., der 1863 blev Directeur for Conservatoriet i Marseille, til denne By, hvor han blev Capelmester ved Josephskirken. Af en halv Snes Operetter, der ere opførte dels i Marseille, dels i Paris, har især »La Mascotte« (3 Akter, Bouffes-Parisiens 1880, opført i Casino i Kjøbenhavn, bearbejdet under Navnet „Lykkebarnet") haft meget Held med sig. A. har ogsaa componeret en Messe og anden Kirkemusik.

Auer, Leopold, en af Nutidens første Violinister, f. 28 Maj 1845 i Veszprem i Ungarn,

ra 1857 i Wien Elev af Jacob Dont, senere Berlin af Joachim, 1863 Concertmester i Düsseldorf, 1866 i Hamborg og jævnlig paa Concertrejser, indtil han 1868 i St. Petersborg blev Soloviolinist i det kejserlige Capel 3 Lærer ved Conservatoriet. A. indtager tillige stadig som Concertspiller og Dirigent en emragende Stilling i St. Petersborg.

*Auersperg. Carl Vilh., Fyrste af A., døde Jan. 1890. — Hans Broder, Adolf, Fyrste A., var efter sin Afgang som Førsteminister ræsident for Regnskabsretten og døde 5 Jan. 85.

Aufrecht, Theodor, udmærket Sanskritist og progforsker, f. 7 Jan. 1822, studerede 1842 46 under Bopp, Böckh og Lachmann i Ber-. I Forbindelse med Kirchhoff udgav han mbrische Sprachdenkmäler" (2 Bd., 1849—) og fra 1852 i nogen Tid i Forbindelse d A. Kuhn dennes „Zeitschrift für vergleich. prachforschung". 1852 gik han til Oxford, tog i Max Müllers Udgave af Rigveda, blev sat ved det Bodleyanske Bibliothek og offentligorde sit fortrinlige »Catalogus codicum Sanitorum bibl. Bodleyanæ« (1864). 1862 blev Professor i Sanskrit og sammenlignende rogforskning ved Universitetet i Edinburgh, 75 i samme Fag ved Universitetet i Bonn, n nedlagde sit Embede 1889. Af hans Arder nævne vi end videre hans Udgave af tareya Bráhmana« (1879) og fremfor alt s Ugave af »Rigveda« i latinsk Skrift (2 l. 1877; 2 Bd.).

Augier, Guill. Vict. Emile, fransk Digter, e 25 Oct. 1889.

Augsburg. 65,900 J. (1885).

August, Prins af Württemberg, døde 1885.

Aumale, Henri, Hertug af, blev 1879 en e tre Generalinspecteurer for Hæren, men l 1883. Da Krigsministeren, General Bouer, efter Loven om de franske Tronprætener i Juli 1886 udstrøg A. af Hærens Rækker, esterede han i et Brev til Republikens Præat derimod og blev derfor landsforvist. Han tliggjorde nu dels Breve fra Boulanger, af fremgik, at denne 1880 meget ærbødig e søgt hans Hjælp til Forfremmelse, dels eget Testament fra 1884, hvorved han lod Slottet Chantilly med dets rige Kunste (til en samlet Værdi af 30 Mill. Frc.s) et franske Akademi. 1889 udtalte A. sig t skarpt imod Orléanisternes Forbund med langer, hvilket „hverken vilde skaffe dem Ære Fordel"; han fik derefter i Marts s. A. idelse til at vende hjem til Frankrig og nu regnes at have forsonet sig med blikken. 1886—89 udgav A. Bd. 4—5 af nserne af Condés Historie".

Aurangabad. 30,000 J. (1881).

ri sacra fames, lat. (Vergils Æn. 3. 57), orbandede Guldtørst.

Aurich. Volde og Fæstningsværker ere de.

Austen, Jane. Hendes Romaner, der lige utiden ere udkomne i mange Udgaver, ere: se and Sensibility« (1811), »Pride and dice« (1813), »Mansfield Park« (1814), ma« (1816) og »Northanger Abbey« og »Persuasion«, der begge udkom efter hendes Død (1818).

*Austin, Alfr. Af hans øvrige poetiske Arbejder kunne mærkes: »The Human Tragedy« (1862), »Madonna's Child« (1873), »Savonarola«, »Soliloquies in Song« og »Prince Lucifer«. Han er Redacteur af »The National Review«.

*Australien. Indbyggertallet for den hele Verdensdel er 5,300,000, hvoraf de 2,980,000 falde paa Fastlandet, 146,000 paa Tasmania, 650,000 paa Ny-Seeland og 500,000 paa Ny-Guinea (1889). De fem Kolonier paa Fastlandet havde 1888 i offentlige Indtægter 413 Mill. Kr. mod 402 Mill. i Udgifter og en Statsgjæld paa 2,262 Mill. Kr. Kvægbestanden i Fastlandets Kolonier samt Tasmania var 1,186,700 Heste, 9,249,000 Stkr. Hornkvæg og 96,487,000 Faar. Efter at der i længere Tid var næret Ønsker om en nøjere Sammenslutning mellem de australske Kolonier, vedtog det engelske Parlament i Aug. 1885 en Lov, som tillod Oprettelsen af et „Forbundsraad for Australasien", for saa vidt de enkelte Kolonier vilde gaa med dertil. Det skulde tælle 2 Medlemmer fra hver Koloni og samles mindst én Gang hvert andet Aar, skiftevis i de enkelte Kolonier; dets Myndighed indskrænkedes foreløbig til at varetage A.s Forhold til Sydhavsøerne, Havfiskeriet og Udøvelsen af Domme fra de koloniale Domstole i hele Forbundets Omraade, men den kunde udstrækkes til alle de Sager, hvorover to eller flere Kolonier ønskede at have Fællesskab. I Følge denne Lov sluttedes i Dec. 1885 Forbund mellem 5 Kolonier, nemlig Victoria, Queensland, Vest- og Sydaustralien, samt Tasmania, med tilsammen 2 Mill. J., medens Ny-Sydwales og Ny-Seeland foreløbig holdt sig udenfor. Tanken vandt dog snart saadan Indgang, at der 1890 fremsattes Forslag om et endnu fastere Forbund, nærmest i Lighed med det, der gjælder for Dominion of Canada, og beregnet paa at omslutte alle Kolonierne i A. Med Hensyn til de politiske Forhold paa A.s Øer er der i de sidste Aar foregaaet betydelige Forandringer, og kun en ringe Del af Polynesien er endnu i den indfødte Befolknings Eje. Spanien og Nederlandene have allerede i tvende Aarhundreder haft Besiddelser her, væsentligst rigtignok kun nominelle. I dette Aarhundredes første Halvdel optraadte England og Frankrig som Rivaler; dog satte England sig den Gang kun fast paa Ny-Seeland, medens Frankrig bragte en Del af det østlige Polynesien under sit Protectorat. Først i den seneste Tid er Tyskland optraadt som Medbejler, medens den amerikanske Union ikke officielt rejser Krav paa nogen Del af Polynesien; amerikanske Undersaatter have vel slaaet sig ned paa enkelte af de smaa Grupper for at udføre Guano, Trepang (Søpølser) og Kopra (Kokoskjærner); men disse Kolonisationer ere fuldstændig af privat Natur, og mange ere atter opgivne, efter at Guanolagene vare udtømte. Den Del af Polynesien, som endnu er uafhængig, vil dog snart gaa over i de tre concurrerende Magter, Englands, Frankrigs og Tysklands Hænder, og

rimeligvis vil den amerikanske Union ogsaa træde til; Sandwichsøerne ville saaledes vistnok snart tilfalde Amerika som en alt moden Frugt, og Samoa har været lige ved at blive et alvorligt Tvistens Æble mellem Unionen og Tyskland. De australske Kolonier kræve derhos af Moderlandet, at det skal bemægtige sig den øvrige Rest af de uafhængige Øgrupper, og have ved deres energiske Protester hindret Frankrigs tilsigtede Occupation af Ny-Hebriderne. De europæiske Magters Besiddelser ere ved Begyndelsen af 1890 følgende: 1) England ejer: Ny-Seeland med Chatamøerne og andre Dependenser (Kermadec-, Auckland-, Campbell-, Antipode- og Bountyøerne), Vitiøerne med Rotumah, den sydøstlige Del af Ny-Guinea, Phønix- og Unionøerne, Manihikigruppen, en Række mindre Grupper (Norfolk, Lord Howe, Caroline, Penrhyn, Starbuck, Malden, Fanning, Christmas) samt Protectoratet over Cooks- eller Herveyøerne. 2) Frankrig ejer: Ny-Caledonien med Loyaltyøerne og Wallisøerne, Selskabsøerne, Australøerne, de lave Øer, Gambier- og Marquesasøerne. 3) Tyskland ejer: den nordøstlige Del af Ny-Guinea (Kejser Vilhelms Land), Ny-Britannien med Ny-Irland og Admiralitetsøerne (Bismarcks Archipelag), Marshallsøerne og de nordlige Salomonsøer. 4) Spanien ejer: Palaos, Marianerne og Carolinerne. 5) Nederlandene ejer den vestlige Halvdel af Ny-Guinea med hosliggende Smaaøer. — De gunstige Beretninger, Alex. Forrest 1879 afgav om Kimberleydistrictet paa Australfastlandets Nordvestkyst, ere bekræftede ved senere Expeditioner, saaledes af Stockdale og Ricketson, der 1884—85 fra Cambridgebugten naaede frem til Fitzroys øvre Løb og herfra med nordøstlig Retning til Telegraphlinjen. Ogsaa Arnhems Land har ved Lindsays Undersøgelser 1883 vist sig for en stor Del at bestaa af Græsland og frugtbar Jordbund. 1879 lykkedes det Winnecke fra Telegraphlinjen at naa Floden Herbert og Queenslands Vestgrænse; han fandt hist og her Græsland. Den sidste betydelige Rejse er foretagen 1885—86 af David Lindsay, som gik ud fra den sydaustralske Nordbanes Endestation Hergott Spring, undersøgte Finke Rivers nedre Løb og derpaa fra Telegraphlinjen naaede ud til Queensland og Herbertfloden. Endnu fremviser Kortet over Australfastlandet hvide Pletter af umaadelig Udstrækning, men det er i høj Grad usandsynligt, at nye Rejser ville give et væsentligt andet Billede end det, vi kunne udkaste efter de ældre Rejser, og de sidste Undersøgelser rette sig derfor mest mod en nøjagtigere Udforskning af de alt kjendte Egne.

Autleitsivikfjord, Tasiusarsoak, Fjord paa Grønlands Vestkyst, tæt s. for Diskobugt, strækker sig 17 M. ind i Landet. Nordenskiöld trængte i Juli 1883 herfra 24 M. frem over Indlandsisen.

Autoclāv, en lukket Beholder, hvori Stoffer kunne ophedes over deres Kogepunkt, og som, da herved kan opstaa et betydeligt Tryk, derfor maa have meget stærke Vægge. A. anvendes i mange Fabrikationer, f. Ex. af Stearin, mange Tjærefarver og Præparater, som tjene til Fremstilling af disse.

Avindskjold, fordum Avendskjold, maaske det samme som Avugskjold (egtl. avug skjold), er et billedligt Udtryk for Fjendskab, der især forekommer i Forbindelsen „føre A. imod Kongen og Riget“, hvilket for Adelsmanden medførte Tabet af hans Jordegods. A. betyder „omvendt Skjold“, hvilket synes at betegne Sorg, Død eller Strid.

Avogādro, Amedeo, italiensk Physiker, f. 9 Aug. 1776 i Turin, d. 9 Juli 1856, studerede først Retsvidenskab og blev Dr. jur. 1796. I de physiske Videnskaber var han Autodidakt. 1809 blev han Professor i Physik ved Gymnasiet i Vercelli og først 1820 Prof. i math. Physik ved Universitetet i Turin. Da denne Plads blev hævet, gik han midlertidig tilbage til en juridisk Stilling, men blev gjenindsat i sin Stilling som physisk Professor af Carl Albert og trak sig først 1850 tilbage derfra paa Grund af Alderdomssvaghed. Hans Navn vil leve i den af ham opstillede *A.s Lov, der danner et af de vigtigste Grundlag for den theoretiske Chemi.

Axelledning kaldes de lange Axler, i Regelen runde og af samme Tykkelse over hele Længden, som bruges i Fabrikerne til at forplante Bevægelsen fra Motoren hen til de forskjellige Arbejdsmaskiner, der skulle drives. A. lægges som oftest under Loftet, paa langs ad Bygningen, og baaren af en Mængde Hængelejer, for at den ikke skal bøjes ved sin Egenvægt i Forbindelse med Vægten af de paa A. siddende Maskindele og de derpaa virkende Kræfter. Arbejdsmaskinerne opstilles langs A. og drives derfra ved Remskiver og Remme. A. maa ligge saa højt, at man uden Fare for Berøring kan passere under de derpaa siddende Remskiver m. m.

***Azincourt.** En rigtigere Form af Navnet er Agincourt.

Bååth, Albert Ulr., svensk Digter, f. 13 Juli 1853 i Malmø, blev 1871 Student i Lund, var i nogen Tid Lærer ved en Folkehøjskole i det sydvestlige Skaane og studerede siden et Par Aars Tid i Kjøbenhavn. Endnu inden han 1886 fik den philosophiske Grad i Lund, havde han udgivet nogle Samlinger lyriske Digte: »Dikter« (1879), »Nya dikter« (1881) og »Vid allfarväg« (1884), der trods den jævnlig noget skjødesløse Form vandt ikke ringe Opmærksomhed og Bifald paa Grund af den friske Naturfølelse, den fædrelandskjærlige og folkelige Tone, der gav sig Udtryk deri. Samme Bifald vandt ogsaa senere den episk-lyriske Cyklus »Marit Vallkulla« (1887) og den lyriske Samling »På gröna stigar« (1889). Ved Siden deraf har han givet dygtige Oversættelser eller Bearbejdelser af Njals, Egils og andre islandske Sagaer.

***Båstad.** 1,025 J. (1889); Sparekasse; Station paa Skaane-Hallandsbanen.

Baby, eng. [bæbi], lille Barn.

Baccarā, fr., Hazardspil med Kort, der spilles af en Banqueur og vist Antal Modspillende.

*Bache, Otto, blev 1887 Professor ved Kunstakademiets Modelskole og valgtes 1890 til Akademiets Directeur for Treaaret 1890—93. Af hans senere Arbejder maa fremhæves „Køerne drives ud af Stalden" (1885), „Christian IV.s Kroningstog" til det historiske Museum paa Frederiksborg og hans eget Portræt, som han 1889 malede til Samlingen af Kunstnerportræter i Galleria degli Uffizii i Firenze. — Hans Broder, Niels B., f. 22 Maj 1841 i Roskilde, blev 1865 juridisk Candidat, 1872 Lærer i Historie og Geographi ved Søofficerskolen og 1886 Directeur for de private Skoler i Kjøbenhavn. I sidstnævnte Stilling har han væsentlig Del i Oprettelsen af den 1890 indførte „Middelskole" i Hovedstaden. Som historisk Forfatter har han indlagt sig Fortjeneste ved sin „Nordens Historie" (5 Bd., 1867—75, 2den Udg. 1881—87), hvorved han for første Gang har indført i vor Literatur en omfattende og let overskuelig Fremstilling af de tre nordiske Rigers Historie fra Oldtiden indtil vore Dage. Han har end videre oversat Arnds „Tyve Aars Historie" (2 Bd., 1871) og Lanfreys „Napoleon I.s Historie" (5 Bd., 1872—77).

*Bachke, Ole Andreas, blev, efter at han ved Rigsrettens Dom af 26 Marts 1884 havde delt sine Collegers Skæbne at fradømmes sit Embede som Statsraad, s. A. af det Sverdrupske Ministerium udnævnt til Assessor i Høiesteret, i hvilken Stilling han døde 4 Jan. 1890. Af videnskabelige Arbejder fra hans eneste Aar mærkes det af ham og B. Getz udarbejdede „Udkast til Lov om Rettergangsmaaden i Straffesager".

Backfisch, tysk, egtl. Stegefisk, Fisk, der er for lille til at koges og derfor steges; et ungt, ikke fuldt udviklet Pigebarn.

*Bacninh, i den franske Vasalstat Tongking, har 7,000 I., et stort, fast Castel med betydelig Garnison, er uden Betydning som Handelsplads, men har strategisk Værd ved sin Beliggenhed. Indtaget 12 Apr. 1884 af Franskmændene under General Tillot.

*Baden har 1,601,000 I. (Dec. 1885), hvoraf 1,004,000 Katholiker, 565,000 Protestanter, 27,000 Jøder. Banerne havde ved Udgangen af 1888 en Længde af 185 M. Statens Indtægter udgjorde efter Budgettet for 1889 omtr. 42 Mill. Kr. Brutto, Udgifterne 40,8 Mill., hvortil endnu kom 3,7 Mill. for overordentlige Udgifter. Den egentlige Statsgjæld udgjorde 1 Jan. 1889 41½ Mill. Kr., hvoraf dog kun 15 Mill. rentebærende, Statsactiver 34,2 Mill., Jærnbanegjæld 297¼ Mill. Kr. Jærnbaneindtægten er ikke optagen i Budgettet; Driftsindtægterne anslaas for 1888—89 til 46,6 Mill. Kr., mod en Udgift af 30 Mill. — 1883 indførtes Indkomstskat til Staten, og 1886 udstraktes den til Communerne; fremdeles vedtoges 1883 vigtige Ændringer saa vel i Kreds- som i Stadsordningen. De klerikale, der følte sig styrkede ved de Indrømmelser, som det tyske Rige gjorde over for den katholske Kirke, stillede store Krav i lignende Retning, men opnaaede kun 1888 en Godkjendelse af de gejstlige Seminariers Frihed, derimod ikke Oprettelse af nye Klostre. Valgene 1887 var en glimrende Sejer for det nationalliberale Parti, baade for Rigsdagens og Landdagens Vedkommende. Derimod fortrængtes det 1890 helt fra Rigsdagspladserne, medens det klerikale Parti fik stor Fremgang. Dog vil B. vistnok holde fast ved det politiske System, som det i en Menneskealder næsten uafbrudt har fulgt.

*Baeyer, Joh. Jac., preussisk Geodæt, døde 11 Sept. 1885.

*Baez, Bonaventura, døde 1884.

Bagamoyo, Stad i det østlige Afrika, Sansibarkysten, 6° 17' s. Br. og lige over for Øen Sansibar. Fransk Missionsstation og Opdragelsesanstalt for løskjøbte Slaver. Betydelig Handelsplads og Udgangspunkt for de vigtige Karavanveje til Østafrikas Indre, til Tanganjika- og Victoriasøerne. Fra Aug. 1888 gik Bestyrelsen over B. og den hele øvrige Kyststrækning, som staar under Sultanen af Sansibar, over til det tysk-afrikanske Selskab, hvilket imidlertid fremkaldte en Rejsning af de afrikanske Slavehandlere. Ved den tyske Marines Hjælp lykkedes det dog det tyske Selskabs Embedsmænd at hævde B.

*Baggesen, Jens. 1889 har A. Arland paabegyndt Udgivelsen af denne Forfatters samlede Skrifter med et 1ste Bind, indeholdende B.s „Æventyr og komiske Fortællinger", forsynede med kritiske og literærhistoriske Noter. 1890 har Foreningen „Fremtiden" forøget de mange alt foreliggende „Udvalg" af B.s Digte med et nyt, besørget af H. Schwanenflügel. I „Evald og Baggesen" har L. Schrøder 1884 samlet nogle spredte Opsatser, navnlig vedrørende B.s Ungdomsliv.

*Bagindien er omtr. 38,300 □ M. med 33 Mill. I. Kun Siam og nogle Stammer i Nord og paa Malaka ere endnu uafhængige.

*Bagirmi er for Tiden haardt trængt af de fjendtlige Nabolande Bornu og Vadai, maa betale Tribut til begge og er paa Grund af uophørlige Tronstridigheder i fuldstændig Opløsning. Ved Nachtigals Besøg 1872 var Massenja ødelagt af Sultanen af Vadai og B. delt i trende Dele.

Bagsmække, s. Fading.

Bagtøj, s. *Sadel.

*Bahia. Prov. B. har 1,821,100 I. (1888), Staden B. 140,000 I.

Bahnson, Jesper Jespersen, f. 18 Nov. 1827 paa Taarupgaard n. f. Viborg, blev 1844 Student fra Viborg Skole og indtraadte 1846 paa den militære Højskole, fra hvilken han udgik 1853 som Premierlieutenant i Artilleriet efter dog allerede i Krigsaarene 1848—50 at have gjort Tjeneste som Officer i dette Vaaben og navnlig deltaget i Forsvaret af Fredericia 1849. Som Lieutenant var han 1855—56 Skoleofficer ved Landcadetakademiet og ansattes, efter 1856 at være bleven Capitain, 1859 som Lærer i Chemi ved den militære Højskole, fra hvilken han fra 1868 overgik i samme Egenskab til den ny oprettede Officerskole; fra 1870 var han tillige Skoleofficer ved denne, indtil han 1876 vendte tilbage til activ Tjeneste i sit Vaaben som Batterichef. Under Krigen 1864 havde han imidlertid gjort Tjeneste ved Fæstningsartilleriet i Frederiksstad,

Fredericia, ved Middelfart og paa Kjøbenhavns Søforter. Efter at B. 1879 var avanceret til Oberst, ansattes han s. A. som Departementschef og Aaret efter som Directeur i Krigsministeriet og fungerede som saadan under Ministrene Kauffmann og Ravn, indtil han 12 Sept. 1884 afløste den sidstnævnte som Krigsminister. Som saadan har han spillet en betydelig Rolle under Ministeriet Estrups Conflict med Folketinget, idet han contrasignerede den foreløbige Lov af 27 Oct. 1885 om Oprettelsen af et militært Gendarmeri og dernæst dels paa provisoriske Bevillingslove, dels paa forventet Tillægsbevilling samt med Bistand af „den frivillige Selvbeskatning" fra 1886 har gjennemført en Befæstning af Kjøbenhavn mod Landsiden, om end i en ikke ganske saa fuldstændig Form, som den fra 1880 var bleven bragt i Forslag af Regeringen. I Aar (1890) har han dernæst ligeledes paa foreløbig Bevilling ladet paabegynde Udvidelsen af Kjøbenhavns Søbefæstning med et nyt Søfort paa Nordenden af Middelgrunden, efter at han allerede forud havde styrket begge Søbefæstningens Fløje ved Anlæget af svære Kystbatterier ved Charlottenlund og Kastrup. Organisatoriske Foranstaltninger til Fremme af Forsvarsvæsenet har B. vel ikke kunnet føre igjennem over for Folketingets Modstand, men til saadanne Foretagender som Bygningen af en ny Geværfabrik uden for Christianshavn og Indførelsen af et Magasingevær for Fodfolket er det dog lykkedes ham at opnaa Bevillinger. Den fremskudte Stilling, B. ved Omstændighedernes Medfør er kommen til at indtage under de senere Aars politiske Conflict, har i en særlig Grad paadraget ham Venstrepartiernes Uvilje, uden at de dog have formaaet at hindre hans Valg til Folketingsmand for Frederiksberg saa vel 1887 som 1890, begge Gange med stort Flertal.

***Bahreinøerne** tilhøre en arabisk Scheich, som (1871) har maattet anerkjende Tyrkiets Overhøjhed.

***Baird,** Spencer F., Zoolog, døde 20 Aug. 1887.

Bajer, Frederik, dansk Politiker, f. 1837 i Vester Egede, Præstesøn, gik 1854 fra Sorø Akademi over til Landcadetakademiet og var 1856—65 Lieutenant i Dragonerne; han gjorde 1864 Tjeneste i Nørrejylland, men afgik n. A. ved Hærreductionen og levede nu af literære Arbejder og af at give Undervisning. 1871 blev han Translateur (i Svensk) og valgtes 1872 til Folketinget; han er siden stadig bleven gjenvalgt og har altid hørt til Venstre. Han har ikke spillet nogen stor politisk Rolle, men indtog tidlig en Særstilling ved sin utrættelige Iver for Kvindesagen (Loven af 1880 om Hustruens Formuesraadighed skyldes nærmest ham), for Forholdstals-Valgmaadens Indførelse og for andre Fremtidsspørgsmaal. 1871 var B. den egenlige Stifter af „Dansk Kvindesamfund", ligesom han 1885 var med at stifte „Kvindelig Fremskridtsforening". 1870 fik han stiftet „Nordisk Fristatssamfund", der holdt sig til 1882, og udgav 1877—79 Ugebladet „Folkevennen" som dets Organ; thi han er lige ivrig Republikaner og Skandinav. 1882 fremkaldte han Dannelsen af „Foreningen for Danmarks Neutralisering" og har dels i Pressen, dels ved Deltagelse i flere internationale Congresser virket for denne Tankes Udbredelse. Foruden en Mængde Afhandlinger og Artikler i Tidsskrifter og Blade, dels af politisk, dels af historisk og literært Indhold, har B. skrevet „Nordens politiske Digtning 1789—1804" (1878), „Clara-Raphael Fejden" (1879), „Nordiske Neutralitetsforbund" (1885) o. fl.

Baker, Valentine [bēker], engelsk Officer, f. 1825, yngre Broder til Samuel W. B., indtraadte 1848 i Hæren og deltog 1852—53 i Krigen mod Kafferne, 1855 i Krimkrigen. 1860 blev han Oberst for et Husarregiment og regnedes for en af Englands bedste Rytterofficerer. 1873 sendtes han til Afghanistan med det Hverv at undersøge dets Betydning for Indiens Forsvar, men blev 1875 afskediget fra Hæren for usømmelig Adfærd imod en ung Dame i en Jærnbanecoupé. B. drog nu til Tyrkiet, organiserede dets Gendarmeri og deltog 1877 i Krigen i Bulgarien (beskrev denne 1879: »The War in Bulgaria«, 2 Bd.). 1882 sendtes han (som Baker Pascha) til Ægypten, hvor han ligeledes organiserede Gendarmeriet og en Tid lang førte Commandoen i Sudan. Derimod søgte han forgjæves Gjenoptagelse i den engelske Hær. D. 1887.

***Bakterierne** have i de sidst forløbne Aar været Gjenstand for stadige og ivrige Studier, baade med Hensyn til Bygning, Systematik, Livsforhold og Virkemaade. Ved forbedrede Undersøgelsesmethoder er det lykkedes at eftervise en Kjærne i flere af de større Bakterieformer, samt at paavise Svingtraade hos alle de herpaa undersøgte bevægelige Bakteriearter. Masser af nye Bakterieformer ere blevne opdagede: saaledes er det efter store Vanskeligheder lykkedes at rendyrke Salpetersyre-Bakterien, der i Jorden bevirker Omdannelsen af de kvælstofholdige Forbindelser til Salpetersyre eller salpetersure Salte. For Smittebakteriernes Vedkommende maa det fremhæves, at man har opdaget og rendyrket den B., der utvivlsomt er Aarsag til den croupøse Lungebetændelse og maaske til mange andre farlige Sygdomme, at man nu har faaet Visshed for, at den Bacil, der antoges for Diphtheriens Aarsag, ogsaa virkelig er det, samt at den længe eftersøgte Tetanus-Bacil, der fremkalder Stivkrampe, efter mange forgjæves Forsøg endelig er rendyrket. Ogsaa de forskjellige B., der fremkalde Blærebetændelse, have været Gjenstand for indgaaende Undersøgelser. — Det bakteriologiske Arbejde i de senere Aar har imidlertid ikke saa meget faaet sit Præg ved Opdagelsen af nye Bakterie-Arter som derved, at man har fordybet sig i Studiet af de hidtil kjendte Formers Livsforhold, særlig af deres Stofskifte samt af Vexelvirkningen mellem Smittebakterierne og Patientens Organisme. Udgangspunktet for alle disse Undersøgelser danner Pasteurs store Opdagelse, at man ved at dyrke en dødelig virkende Smittebakterie (Miltbrands-, Hønsecholera-, Rødsygebakterien) under særegne Betingelser (ved høj Varme, ved rigelig Luftadgang, i bestemte Dyrearters Legeme) kan omdanne

en til en mere godartet Varietet, der, naar
en indpodes paa et Dyr, ikke dræber dette,
nen giver det Uimodtagelighed for den op-
indelige (dræbende) Bakteriecultur, ganske
igesom Kokoppe-Indpodningen giver Uimod-
agelighed for Menneskets Kopper. Med disse
anebrydende Forsøg som Udgangspunkt har
aan navnlig studeret Aarsagerne til Modtage-
igheden og Uimodtageligheden for smitsomme
Sygdomme, og det vigtigste Resultat, der hidtil
r naaet, er dette, at den ved „Vaccinatio-
erne" fremkaldte Uimodtagelighed — i hvert
fald for visse Sygdommes Vedkommende —
ydes opløselige Stoffer, der dannes ved B.s
Stofskifte, og som paa en indtil videre ganske
forklarlig Maade virke forandrende paa den
yriske Organisme. (C. J. S.).

***Baku** har 45,700 J. (1885) og en meget
igtig Søhandel, dels paa Astrachan og Per-
en, dels paa Krasnovodsk, Udgangspunktet
or den store transkaspiske Bane, derhos Handels-
orbindelse med det vestlige Europa ad Bane-
injen Poti-Tiflis-Batum og en umaadelig,
abig voxende Petroleumsindustri; 1883 ud-
ortes til Rusland 10½ Mill. Centner. De
igtigste Kilder findes 2 Mil n. for B. ved
andsbyen Balachana, hvor over 300 Brønde
re i Gang, og hvor der indvindes den saa-
aldte sorte Naphtha. Ved Landsbyen Sura-
ana, n. ø. for B., findes Kilder med „hvid"
ul) Naphtha; her ligge tillige de berømte
asskilder (Kulbrinte), som anvendes dels til
alkbrænding, dels til Drift af flere storartede
hotogenfabriker, samt de parsiske Ildtilbederes
loster, opført 1820 og tidligere beboet af Ene-
oere. En anden Gaskilde findes i det kas-
iske Hav; ved roligt Vejr kan man tænde
lammen paa Havet.

Bal, fr., Selskab, hvor der danses; ogsaa
illardkugle (fr. balle); b. champêtre [schang-
ætr], Dans i det grønne; b. masqué [ske],
ke en masque), Maskerade; b. paré, fornemt
al.

***Balearerne** ere 91 □ M. med 812,600 J.
1887).

Balfour, Arthur James [fur], engelsk Stats-
aand, f. 1848, fik sin Uddannelse i Eton og Cam-
ridge og valgtes 1874 til Underhuset, hvor
an sluttede sig til det conservative Parti.
878—80 var han Privatsecretær hos Uden-
gsministeren Marquis Salisbury og led-
igede ham som saadan til Congressen i Ber-
n. 1885 blev han Minister for den stedlige
forvaltning, 1886 Statssecretær for Skotland
g i Marts 1887 Oversecretær for Irland.
Den Kraft og Strænghed, hvormed han har
søgt at overholde den offentlige Orden imod
andligaens Ophidselser, har gjort B. til den
est hadede af de engelske Ministre, men til-
ige til en af de ledende Mænd i Regeringen.

Balfour, Francis Maitland [s. o.], engelsk
Zoolog, f. 10 Nov. 1851 i Edinburgh, d. 19 Juli
882, studerede i Cambridge og blev Fellow of
rinity College, hvor han snart kom til at
ndtage en fremragende Plads ved sine embryo-
ogiske Arbejder og som videnskabelig Lærer.
881 søgte man at faa ham til Oxford som
Professor, hvilket imidlertid B. afslog, og kort
fter bestræbte man sig for at bevæge ham til
at indtræde i den ved Wyville Thomsons Død ledigblevne Plads i Edinburgh, men B. forblev i Cambridge, hvor der da i Maj 1882 oprettedes et eget Professorat for ham i Animal Morphology; under et Ophold i Schweiz, hvorhen B. var draget af Helbredshensyn, forulykkede han kort efter ved en Bjergbestigning i Nærheden af Mt. Blanc. Hans Arbejder, hvoraf særlig anføres »A Monograph on the development of Elasmobranch fishes« (1876—78), flere Afhandlinger om Udviklingen af Kjøns- og Urinorganerne hos forskjellige Hvirveldyr samt en Haandbog »Treatise on comparative Embryology« (1880—82, 2 Bd.) og »Studies from the Morphological Laboratory in Cambridge« (2 Bd., 1880—82), udgaves samlede i en »Memorial Edition« ved Foster og Sedgwick 1885.

***Balle**, hos Hesten de bløde, haarbeklædte Puder, der fra hver Side af Hoven strække sig op imod Koden, og som danne den øverste Del af Hovens Bagside.

Ballestrem, Eufemia, s. Adlersfeld.

***Ballin**, Joel, døde 20 Marts 1885. Under sit Ophold i Danmark udførte han to store Blade, „Christian IV paa Trefoldigheden" efter W. Marstrand og „Hans Tausen, som værner Bisp Rønnov mod Almuen" efter C. Bloch.

***Ballu**, Théodore, fransk Bygmester, døde 21 Maj 1885; han opførte Hôtel de ville i Paris, efter at den forrige pragtfulde Bygning var ødelagt under Communens Styrelse 1871.

Balstäde, s. *Ridning.

***Balta.** 38,000 J. (1885).

***Baltischport** har især Vigtighed som Udgangspunkt for den baltiske Bane, der over Reval og Narva fører til St. Petersborg med Sidebaner til Oranienbaum og Dorpat.

Baltzer, Richard, tysk Mathematiker, f. 27 Jan. 1818 i Dresden, fra 1869 Professor ved Universitetet i Gießen; d. 7 Nov. 1887. Hans vigtigste Arbejde er en udførlig Fremstilling af Læren om Determinanter, „Theorie und Anwendung der Determinanten" (1857; 5te Opl. 1881); desuden har han skrevet „Die Elemente der Mathematik" (7 Opl., 1885; 2 Bd.) og en Del Artikler i Crelles Journal o. a. St.

***Baludschistan.** B.s Forbindelse med det indiske Rige styrkedes 1885 ved et Jærnbaneanlæg fra Indus til Staden Quetta, som ligger ved Indgangen til Bolanpasset; det skal fortsættes til Kandahar.

***Balzac**, Honoré de. 1889 rejstes ham et Mindesmærke i Tours.

***Bambarra** staar nu under fransk Protectorat; franske Tropper have i Begyndelsen af 1890 besat Segu.

***Bamberger**, Heinr. v., døde 9 Nov. 1888.

***Bambuk.** Ved Frankrigs fortsatte Udvidelser langs Senegal ere de forskjellige Mandingohøvdinger traadte under dets Protectorat særlig for at finde Værn mod Fellataernes Plyndringstog.

***Bancroft**, George, afsluttede 1882 sit store Værk „De forenede Staters Historie" med to Bind, som føre Fremstillingen ned til 1789, da Unionsforfatningen blev fuldendt, og udsendte 1883—85 en ny, omhyggelig gjennemset Ud-

gave af den hele Bog i 6 Bd. — Af samme Navn er en anden nordamerikansk Historiker, Hubert Howe B., f. i Ohio 1832, der som Boghandler i San Francisco samlede sig et Bibliothek paa 45,000 Bd., omhandlende Pacificlandenes Historie, og siden foretog sig, hjulpen af en hel Stab af Medarbejdere, at behandle det store Materiale. Først skrev han »The native races of the Pacific States« (5 Bd., 1875), og 1882 begyndte han et paa 28 Bd. beregnet Værk, »History of the Pacific States of North America«.

***Bandholm.** 760 J. (1890).

***Bang,** Anton Christian, blev 1885 udnævnt til extraordinær Professor i Theologi (Kirkehistorie) ved Christiania Universitet. Han udgav 1887 „Udsigt over den norske Kirkes Historie under Katholicismen" og 1889 en historisk-kritisk Oversigt over de ældre danske og islandske Oversættelser af Luthers lille Katechismus; i den sidste Tid har han haft Tjenestefrihed fra sit Embede for efter offentlig Foranstaltning at udarbejde en ny Katechismusoversættelse og en ny Religionslærebog til Afløsning af Pontoppidans Forklaring.

Bang, Bernhard L. F., Veterinær, f. 7 Juni 1848 i Sorø. Efter 1872 at have taget medicinsk Examen underkastede han sig 1878 Dyrlægeexamen og ansattes 1879 som Lærer i Chirurgi og ambulatorisk Klinik ved Veterinær- og Landbohøjskolen; 1880 disputerede han for Doctorgraden („Jagttagelser og Studier over dødelig Emboli og Thrombose i Lungearterierne"). Han har især dyrket Bakteriologi og har stor Fortjeneste af at have virket mod Tuberkulosen hos Kvæget og paavist Faren ved Mælk af tuberkuløse Køer.

***Bang,** Herman. Blandt hans senere Arbejder kunne nævnes de to Romaner „Stuk" (1887) og „Tine" (1889), Dramatiseringen af Romanen „Fædra": „Ellen Urne" (1885), „Digte" (1889) og Novellesamlingen „Under Aaget" (1890).

Bangka, Stad i den nordlige Del af den chinesiske Ø Formosa, tæt ved Tractathavnen Tanschui, har 50,000 J.

Bangsbostrand, betydeligt Fiskerleje i det nordøstlige Jylland, Hjørring Amt, tæt s. for Frederikshavn. Meget smukke Omgivelser i det nordøstlige Hjørne af jyske Aas. Ud for Kysten god Ankergrund selv for store Skibe.

***Banjuvangi** er særlig vigtig som Station for den telegraphiske Forbindelse mellem Europa og Australien; foruden de tvende ældre Linjer til Port Darwin (Overlandslinjen) tillige fra 1889 et nyt Kabel til Roebuckbai paa Nordkysten af Vestaustralien, 18° 5′ s. Br., 130° 5′ ø. L.

***Bank.** Landmandsbanken i Kjøbenhavn har 1886 forøget sin Aktiecapital til det dobbelte: 24 Mill. Kr., og de sex større kjøbenhavnske Bankers samlede Aktiecapital og Reservefond udgjorde 1 Maj 1890: 88,844 Mill. Kr., hvortil maa føjes Nationalbankens ufunderede Seddelmængde af 30 Mill. Kr., saa at disse Bankers egen Virksomhedscapital var i alt 118,8 Mill. Kr., hvortil kom en samlet Capital af Deposita paa c. 116 Mill. Kr., saa at de samlede Virkemidler vare c. 235 Mill. Kr. Provinsbankernes Antal var samtidig 36; deres samlede Aktiecapital og Reservefond udgjorde ved Udgangen af 1888 c. 12,6 Mill. Kr., medens de i dem indsatte Deposita beløb sig til omtr. 50 Mill. Kr. I alt have de danske B. saaledes en samlet Capital af omtr. 300 Mill. Kr. at virke med, medens der samtidig i de danske Sparekasser indestod c. 400 Mill. Kr.

***Bara,** Jules, afgik som belgisk Justitsminister 1884 og har siden været en af Førerne for det liberale Parti; særlig er han optraadt som bestemt Modstander af Flamlændernes Krav paa national Ligestilling.

Barabino, Nicoló, italiensk Maler, f. 1832 i Nærheden af Genua, uddannedes ved Akademiet i Genua, opholdt sig derpaa med Stipendium i Firenze og er en af Italiens mest fremragende Malere. Hans første Billede, der vakte almindelig Opmærksomhed, var „Den trøsterige Madonna" til et Hospital i Savona. Mest bekjendt er maaske „Pave Bonifacius VIII.s Død" (1856). Af hans senere Arbejder maa fremhæves „Galilei paa Sygesengen", der vandt første Præmie ved Udstillingen i Turin 1880, og en „Madonna", der var udstillet 1887 i Venezia. B. lever i Firenze.

***Barante,** A. G. P. B. de. Af hans Erindringer (Souvenirs de B.) udgaves 1890 1ste Bd.

***Barbados** har 180,000 J. (1887), hvoraf 18,000 Hvide, Resten Mulatter og Negre, Efterkommere af de 1835 frigivne Slaver.

Bărberton, en 1884 anlagt Stad i den sydafrikanske Republik i det under Navnet „De Kaap-Goldfeld" bekjendte District; 1886 havde B. allerede 2,000 J., 4 Gjæstgiverier, Klublocale, Aktiebørs, 2 Banker og en Tidende. I Nærheden ligger Eureka.

***Barbieri,** Giov. Francesco (Guercino), ital. Maler. Hans 300 Aars Jubilæum holdes i Aar i hans Fødeby Cento, hvor et Mindesmærke for ham skal rejses.

Bardodalen, s. ***Maalselvdalen.**

***Bardoux,** Agénor, skrev 1878 »Les légistes et leur influence sur la société française« og 1886 »La bourgeoisie franç. 1789—1848«.

Barettă-Worms, Blanche Rose Marie Hélène, fransk Skuespillerinde, f. 22 Apr. 1855 i Avignon, gjorde i Paris Bekjendtskab med Sarah Bernhardt, der opfordrede hende til at gaa Theatervejen. Efter i sit niende Aar at være optraadt i en Barnerolle kom hun i sit tolvte ind i Conservatoriet, fra hvilket hun udgik 1872 med anden Pris og debuterede paa Odéon. Her udmærkede hun sig Aaret efter saaledes som Agnes i „Fruentimmerskolen", at hun engageredes ved Théâtre-français, hvor hun siden 1876 har været Sociétaire. Hun er gift med Skuespilleren Worms.

***Barfod,** Poul Frederik, udgav 1885 „Danmarks Historie fra 1319 til 1536", 2 Bd.

***Barfoed,** Christen Thomsen, døde 30 Apr. 1889. Han var Medlem af Directionen for Carlsbergfondet fra dettes Stiftelse og har haft stor Indflydelse paa Formen for dets Statuter. Efter Madvigs Død var han Directionens Formand.

Baring-Gould, Sabine [bæring guhld], engelsk Præst og Forfatter, f. 1834 i Exeter, studerede i Cambridge og har siden 1871 været Præst i

Kast Mersey i Essexshire. Han har, foruden n Del theologiske Arbejder og Opbyggelses-krifter, skrevet bl. a. »Iceland, its Scenes and Sagas«, »Myths of the Middle Ages«, »Curiosities of Olden Times« og en Samling Digte, The Silver Store«. Anonymt udgav han for nogle Aar siden Romanen »Mehalah«, der vakte n Del Opsigt ved sin Ejendommelighed. Som en anonyme „Forfatter af Mehalah" har han nd videre udgivet Romanerne »John Herring« g »Court Royal«.

*Barking. En Fjerdingvej s. for B. ligge e mægtige Damppumper, som suge næsten ele Londons Urenligheder ud i Themsen.

*Barma. Da der 1885 viste sig at være Fare or, at baade Frankrig og China vilde gjøre Forsøg paa at bringe B. og særlig dets nordlige andskaber under deres Indflydelse, besluttede England at komme dem i Forkjøbet. Allerede længere Tid havde Kong Thibau gjort flere Indskrænkninger i den engelske Handel, og nu rugte man disse Klager som Anledning til t stride ind. I Nov. 1885 rykkede engelske Tropper frem fra Rangun, indtog uden synderlig Modstand Mandalai og førte Kongehuset bort, hvorefter B. indlemmedes i det ndiske Rige fra 1 Jan. 1886. En Opstand bbrød vel i Apr. s. A., Hovedstaden blev opbrændt, men Engelskmændene sejrede. Senere astsattes B.s Nordgrænse, og China gav Afald paa sine Krav.

Barmbek, Forstad til Hamborg, nær Wandsbek, har 22,400 J., Fabrikation af Gummivarer og Symaskiner samt Skriftstøberi. Smukke Haver og Landsteder, Hamborgs Arbejds- og Fattighus, Sindssygeanstalten Friedrichsberg og Pestalozzistiftelsen.

*Barmen har 103,100 J. (1885). B. er en anske ung Stad, som først 1808 fik Byprivilegier af Murat. 1816 havde B. med Elberfeld 40,700 J., 1885 209,600 J.

*Barnes, Will., døde 1886. Af hans »Poems f Rural Life in the Dorset Dialect« udkom n ny Udgave 1888. Hans Biographi er skreven f hans Datter, Lucy Baxter: »Life of William Barnes, Poet and Philologist« (1887).

*Barodet, Désiré, blev 1885 og 1889 gjenvalgt til Deputeretkammeret, hvor han udtalte g mod Boulanger, men ellers støttede forskjellige adicale Forslag. Det var ham, som 1889 foreslog at overføre til Panthéon Ligene af L. Carnot, Hoche, Marceau og A. Baudin.

Barouche [rūsch], et Slags elegant Landauer med to Sæder, men kun med Calèche over Bagsædet, nærmest bestemt til Promenadevorkel i godt Vejr.

Barranquilla [kilja], Stad i den sydamerikanske Republik Columbia, 16 M. n. ø. for Cartagena, ved en Sidearm af Magdalena og ret ved dens Munding i det caribiske Hav, ar 20,000 J. og store Skibsværfter. B., som aar i Baneforbindelse med Sabanilla og : Udgangspunktet for Dampskibsfarten paa Magdalena, er i rask Fremvært og har den ørste Del af Columbias udenlandske Handel.

Barren-Lands [bǎrren lænds], „golde Landstrækninger", Navn paa ufrugtbare Strækninger den nordamerikanske Unions vestlige Stater, Ex. ved Missouris Biflod White River, ved Yellowstones nedre Løb, osv. Jordbunden bestaar af Lerskifer, der ved Hensmuldring antager sælsomme Former som Klippemure med Taarne og Tinder og er rig paa ældre Dyreformer som kæmpemæssige Saurier, Pterodaktyler osv.

*Barrias, Ern. Louis, fransk Billedhugger. Fra 1888 er hans Billedstøtte af B. Palissy foran St. Germain des Prés og to allegoriske Figurer „Sang" og „Musik" til Hôtel de ville i Paris.

*Barrot. Ferdinand B. døde 1888.

*Barrow. 2) Cap B. er næst Halvøen Boothia det nordligste Punkt paa Amerikas Fastland. I Nærheden ved Eskimobyen Ooglamie var den amerikanske Polarstation under Lieutenant Ray (1881—83). — 4) B. in Furness har de største Jutespinderier i Verden.

*Barth, Jac. Böckmann, udgav 1889 „Præstelærens Usandhed og den sande Christendom", polemisk rettet navnlig mod de theologiske Forfattere Prof. Fr. Petersen og Biskop J. C. Heuch; ogsaa tidligere er han lejlighedsvis optraadt som polemisk Forfatter i nyrationalistisk Retning.

Bartholdi, Auguste Frédéric, f. 2 Apr. 1834 i Kolmar i Elsaß, Elev af Scheffer som Maler, blev snart Billedhugger og vakte Opmærksomhed ved sine charakteristisk opfattede Portrætstatuer. Han deltog 1870—71 i Krigen i Garibaldis Generalstab og udførte derefter en Række Værker, dels til Forherligelse af sin Fødestavn Elsaß, „En Løve" til Minde om Belforts Forsvar, Forfatterne Erckmann og Chatrian som Dobbeltbuste, dels i republikansk Aand: „Lafayette betræder Amerika" og hans Hovedværk, den kolossale (46 Metre høje) Frihedsgudinde, som staar ved Indsejlingen til New-Yorks Havn (1886) og er bestemt til ogsaa at tjene som Fyrtaarn.

*Bartsch, Karl Friedr., Philolog, døde 20 Febr. 1888 i Heidelberg.

Barttelot, Afrikarejsende, f. 1854, indtraadte tidlig i den engelske Hær, deltog som Lieutenant i Sudanfelttoget, blev Major i den ægyptiske Hær, sluttede sig til Stanleys sidste Expedition, fik Befaling over hans Bagtrop og skulde følge ham, saa snart Tippo-Tib fik stillet de lovede 600 Bærere. Først 11 Juni 1888, efter omtr. et helt Aars Forsinkelse, kunde han endelig afmarchere fra Lejren ved Jambuga, men myrdedes allerede 19 Juli af en af sine egne Folk, hvorefter hele Expeditionen opløstes.

*Bary, Anton de, tysk Botaniker, døde 19 Jan. 1888.

*Basel. Basel-Stadt har 74,250 J. (Staden selv 70,300), Basel-Land 62,100 J. (1888).

*Basilicata. Provinsen B. hedder nu Potenza.

*Baskiske Provinser. 814,500 J. (1887).

*Basse. Hans Pedersen (d. 1602) var af Familien Litle, men en Linje af denne Slægt kaldtes B., og derfra skriver det sig, at begge Navne ere ham tillagte.

Basso Narok, Rudolfsø, stor, langstrakt Sø i det indre Afrika mellem 4° 45' og 2° 20' n. Br., omtr. 1,600 F. over Havet og helt omsluttet af Bjærge, opdaget 1888 af Grev Teleki. B. har ferskt Vand, medens den nærliggende Basso Nebor eller Stephaniesø har

Younghusband, og 1888 foretog Duvergne en betydelig Reise i russisk Turkestan, Øst-Turkestan, Pamir og Thianschan. China er bereist af Colquhoun og Wahab (1882), af Bourne (1885—86) og Younghusband (1886), Bagindien af Nordmanden Carl Bock (1881—82) og J. Mc. Carthy (1881—87), Arabien af C. Langer (myrdet 1882), Huber (myrdet 1884) og Hollænderen Snouck Hurgronje (1885), Persien af Ægteparret Dieulafoy (1886), Syrien med Palæstina af Tyrhwitt Drake (Opmaalinger af Palæstina 1871—77), Steever og Conder (Opmaalinger af Transjordanlandet 1881), Sinaihalvøen af Colville, Hull og Kitchener (1883—84), Midian af Richard Burton (1877—78) og Surtees (1887).

***Askersund.** C. 1,700 J. (1890). 2 Bankkontorer; Sparekasse; privat Jernbane. Dampskibsfart paa Vettern; Udførsel af Korn og Jern.

***Askevold,** Anders, er nu atter bosat i Bergen.

Asmara, Landsby paa Østskraaningen af Abessinien, 12 M. s. v. for Massaua, 7,400 F. over Havet, behersker Veiene til Abessinien og blev 1888 besat af Italienerne, befæstet og forsynet med en Garnison.

Asmidse (Rumperem), et med Læder omsyet Stykke Strikke, der paa Seletøjets eller paa Sadlens Vagtøj gaar under Hestens Hale.

***Aspect,** Udseende, Forhaabning, Udsigt til at opnaa noget.

***Assab,** Kolonien, har nu 5,400 J.

***Assens** har 4,026 J. (1890). Stor Roesukkerfabrik.

Assiduitet, Flid, Stræbsomhed, Stadighed.

Assistance, fr. [stängse], Bistand, Understøttelse.

***Assolant,** Jean Baptiste Alfr., døde Maj 1886.

***Astrachan.** 70,600 J. (1886).

***Asturien** er 198 □ M. med 595,400 J. (1887).

Asymmetrisk Kulstofatom er et saadant, som er forbundet med 4 indbyrdes forskjellige Radicaler. Saaledes er det fremhævede C i Mælkesyrens Formel

$$\begin{array}{c} CH_3 \\ | \\ H\text{-}C\text{-}OH \\ | \\ COOH \end{array}$$

et a. K. Forbindelser, hvori a. K. forekomme, optræde sædvanlig i physisk forskjellige isomere Former. Saaledes kjendes Mælkesyre i to optisk forskjellige Modificationer, Vinsyren, som indeholder 2 a. K., i 4 optisk forskjellige Former.

***Atacama** tilhører siden 1884 helt og holdent Chile, som har delt den i Terr. Antofagasta og Provinsen A. Handelen og Bjergværksdriften paa Guld, Sølv, Kobber og Chilisalpeter er i stærk Fremgang, efter at der er anlagt Baner til de forskjellige Bjergværksbyer.

Atchison [ätschis'n], Stad i den nordamerikanske Stat Kansas, ved Missouris højre Bred, har 15,000 J., Maskinværksteder og store Svineslagterier og er Knudepunkt for flere Banelinjer.

***Athen** har 107,800 J. (1889). Af nyere Bygninger mærkes Polytechnikum, som ogsaa huser Schliemanns berømte Mykenæ-Samling, Centralmuseet med vigtige Oldtidssamlinger, Mønten, Udstillingsbygningen for Landets Produkter og det nye Bibliothek. Banelinjer til Laurion og til Piræus—Korinth—Nauplia.

***Atrato.** Nogen Kanalforbindelse mellem A. og San Juan har efter de nyeste Undersøgelser aldrig existeret, og Uudførligheden af et sligt Project er ligeledes godtgjort.

***Atropin** forekommer sammen med det isomere Hyoscyamin baade i Galnebær, Pigæble og Bulmeurt.

***Atschin.** 1879 syntes Erobringen af A. fuldendt, og Landet stilledes under en Civilgouverneur, men desuagtet forekom der idelige Kampe mellem de indfødte og de hollandske Vagtposter, og 1885 rømmede man atter en stor Del af det med saa store Tab og Omkostninger vundne Omraade og trak Tropperne tilbage til en stærkt befæstet Stilling, hvis enkelte Værker ere forbundne ved en militær Bane. Smaakampe forefalde endnu stadig, og kun Kysten, hvorfra særlig udføres Betelnødder, er i Hollands Besiddelse.

***Attok.** Over Indus fører nu her baade en Skibsbro og en Banebro (Banen fra Lahore til Pischavar). A. har en stor strategisk og commerciel Betydning, thi den ligger paa den store, naturlige Forbindelsesvej mellem Forasien og Indien gjennem Kabuldalen; ikke blot Alexander d. store, men alle senere asiatiske Erobrere, t. Ex. Timur Lenk 1397 og Shah Nadir 1738, have fulgt denne Vej.

Attribuere, tillægge, tilskrive.

***Aubert.** Ludvig Cæsar Mart. A. døde 15 Juni 1887. — Hans Søn, Ludvig Mariboe Benjamin A., blev Justitsminister i Aprilministeriet 1884, men gik, da Sverdrups Ministerium dannedes 26 Juni s. A., tilbage til sin Stilling som Universitetslærer. Blandt hans videnskabelige Arbejder fra de senere Aar mærkes „Den norske Obligationsrets specielle Del" (Chr. 1890), som slutter sig til hans Omarbejdelse af Hallagers Fremstilling af Obligationsrettens almindelige Del (1887). — Hans Hustru, Elise A., har befæstet sin Yndest i Læseverdenen ved sine nye Noveller „Bølgeslag" (1886), „Stedbarnet" (1889) o. fl.

***Aubervilliers.** 22,200 J. (1886).

Aubin, fr. [obäng], Budding, tillavet af fint hakket, stegt eller kogt Kjød med Æg, Mælk og Mel.

***Auckland.** 44,000 J. (1884).

Audācem dĕus ipse jŭvat, lat., Gud hjælper den dristige; hvo intet vover, intet vinder.

***Audouard,** Olympe Félicité, døde 12 Jan. 1890.

Audran, Edmond [odräng], f. 11 Apr. 1842 i Lyon, kom med Faderen, Tenoristen Marius A., der 1863 blev Directeur for Conservatoriet i Marseille, til denne By, hvor han blev Capelmester ved Josephskirken. Af en halv Snes Operetter, der ere opførte dels i Marseille, dels i Paris, har især »La Mascotte« (3 Akter, Bouffes-Parisiens 1880, opført i Casino i Kjøbenhavn, bearbejdet under Navnet „Lykkebarnet") haft meget Held med sig. A. har ogsaa componeret en Messe og anden Kirkemusik.

Auer, Leopold, en af Nutidens første Violinister, f. 28 Maj 1845 i Veszprem i Ungarn.

fra 1857 i Wien Elev af Jacob Dont, senere i Berlin af Joachim, 1863 Concertmester i Düsseldorf, 1866 i Hamborg og jævnlig paa Concertrejser, indtil han 1868 i St. Petersborg blev Soloviolinist i det kejserlige Capel og Lærer ved Conservatoriet. A. indtager tillige stadig som Concertspiller og Dirigent en fremragende Stilling i St. Petersborg.

***Auersperg.** Carl Wilh., Fyrste af A., døde 3 Jan. 1890. — Hans Broder, Adolf, Fyrste af A., var efter sin Afgang som Førsteminister Præsident for Regnskabsretten og døde 5 Jan. 1885.

Aufrecht, Theodor, udmærket Sanskritist og Sprogforsker, f. 7 Jan. 1822, studerede 1842—46 under Bopp, Böckh og Lachmann i Berlin. I Forbindelse med Kirchhoff udgav han „Umbrische Sprachdenkmäler“ (2 Bd., 1849—51) og fra 1852 i nogen Tid i Forbindelse med A. Kuhn dennes „Zeitschrift für vergleich. Sprachforschung“. 1852 gik han til Oxford, deltog i Max Müllers Udgave af Rigveda, blev ansat ved det Bodleyanske Bibliothek og offentliggjorde sit fortrinlige »Catalogus codicum Sanscritorum bibl. Bodleyanæ« (1864). 1862 blev han Professor i Sanskrit og sammenlignende Sprogforskning ved Universitetet i Edinburgh, 1875 i samme Fag ved Universitetet i Bonn, men nedlagde sit Embede 1889. Af hans Arbejder nævne vi end videre hans Udgave af »Aitareya Bráhmana« (1879) og fremfor alt hans Ugave af »Rigveda« i latinsk Skrift (2 Opl. 1877; 2 Bd.).

***Augier,** Guill. Vict. Emile, fransk Digter, døde 25 Oct. 1889.

***Augsburg.** 65,900 I. (1885).

***August,** Prins af Württemberg, døde 1885.

***Aumale,** Henri, Hertug af, blev 1879 en af de tre Generalinspecteurer for Hæren, men afgik 1883. Da Krigsministeren, General Boulanger, efter Loven om de franske Tronprætendenter i Juli 1886 udstrøg A. af Hærens Rækker, protesterede han i et Brev til Republikens Præsident derimod og blev derfor landsforvist. Han offentliggjorde nu dels Breve fra Boulanger, hvoraf fremgik, at denne 1880 meget ærbødig havde søgt hans Hjælp til Forfremmelse, dels sit eget Testament fra 1884, hvorved han efterlod Slottet Chantilly med dets rige Kunstskatte (til en samlet Værdi af 30 Mill. Frc.s) til det franske Akademi. 1889 udtalte A. sig meget skarpt imod Orléanisternes Forbund med Boulanger, hvilket „hverken vilde skaffe dem Ære eller Fordel“; han fik derefter i Marts s. A. Tilladelse til at vende hjem til Frankrig og maa nu regnes at have forsonet sig med Republiken. 1886—89 udgav A. Bd. 4—5 af „Prinserne af Condés Historie“.

***Aurangabad.** 30,000 I. (1881).

Auri sacra fames, lat. (Vergils Æn. 3. 57), den forbandede Guldtørst.

***Aurich.** Volde og Fæstningsværker ere sløjfede.

***Austen,** Jane. Hendes Romaner, der lige til Nutiden ere udkomne i mange Udgaver, ere: »Sense and Sensibility« (1811), »Pride and Prejudice« (1813), »Mansfield Park« (1814), »Emma« (1816) og »Northanger Abbey« og »Persuasion«, der begge udkom efter hendes Død (1818).

***Austin,** Alfr. Af hans øvrige poetiske Arbejder kunne mærkes: »The Human Tragedy« (1862), »Madonna's Child« (1873), »Savonarola«, »Soliloquies in Song« og »Prince Lucifer«. Han er Redacteur af »The National Review«.

***Australien.** Indbyggertallet for den hele Verdensdel er 5,300,000, hvoraf de 2,980,000 falde paa Fastlandet, 146,000 paa Tasmania, 650,000 paa Ny-Seeland og 500,000 paa Ny-Guinea (1889). De fem Kolonier paa Fastlandet havde 1888 i offentlige Indtægter 413 Mill. Kr. mod 402 Mill. i Udgifter og en Statsgjæld paa 2,262 Mill. Kr. Kvægbestanden i Fastlandets Kolonier samt Tasmania var 1,186,700 Heste, 9,249,000 Stk. Hornkvæg og 96,487,000 Faar. Efter at der i længere Tid var næret Ønsker om en nøjere Sammenslutning mellem de australske Kolonier, vedtog det engelske Parlament i Aug. 1885 en Lov, som tillod Oprettelsen af et „Forbundsraad for Australasien“, for saa vidt de enkelte Kolonier vilde gaa med dertil. Det skulde tælle 2 Medlemmer fra hver Koloni og samles mindst ēn Gang hvert andet Aar, skiftevis i de enkelte Kolonier; dets Myndighed indskrænkedes foreløbig til at varetage A.s Forhold til Sydhavsøerne, Havfiskeriet og Udøvelsen af Domme fra de koloniale Domstole i hele Forbundets Omraade, men den kunde udstrækkes til alle de Sager, hvorover to eller flere Kolonier ønskede at have Fællesskab. I Følge denne Lov sluttedes i Dec. 1885 Forbund mellem 5 Kolonier, nemlig Victoria, Queensland, Vest- og Sydaustralien, samt Tasmania, med tilsammen 2 Mill. I., medens Ny-Sydwales og Ny-Seeland foreløbig holdt sig udenfor. Tanken vandt dog snart saadan Indgang, at der 1890 fremsattes Forslag om et endnu fastere Forbund, nærmest i Lighed med det, der gjælder for Dominion of Canada, og beregnet paa at omslutte alle Kolonierne i A. Med Hensyn til de politiske Forhold paa A.s Øer er der i de sidste Aar foregaaet betydelige Forandringer, og kun en ringe Del af Polynesien er endnu i den indfødte Befolknings Eje. Spanien og Nederlandene have allerede i tvende Aarhundreder haft Besiddelser her, væsentligst rigtignok kun nominelle. I dette Aarhundredes første Halvdel optraadte England og Frankrig som Rivaler; dog satte England sig den Gang kun fast paa Ny-Seeland, medens Frankrig bragte en Del af det østlige Polynesien under sit Protectorat. Først i den seneste Tid er Tyskland optraadt som Medbejler, medens den amerikanske Union ikke officielt rejser Krav paa nogen Del af Polynesien; amerikanske Undersaatter have vel slaaet sig ned paa enkelte af de smaa Grupper for at udføre Guano, Trepang (Søpølser) og Kopra (Kokoskjærner); men disse Kolonisationer ere fuldstændig af privat Natur, og mange ere atter opgivne, efter at Guanolagene vare udtømte. Den Del af Polynesien, som endnu er uafhængig, vil dog snart gaa over i de tre concurrerende Magters, Englands, Frankrigs og Tysklands Hænder, og

rimeligvis vil den amerikanske Union ogsaa træde til; Sandwichsøerne ville saaledes vistnok snart tilfalde Amerika som en alt moden Frugt, og Samoa har været lige ved at blive et alvorligt Tvistens Æble mellem Unionen og Tyskland. De australske Kolonier kræve derhos af Moderlandet, at det skal bemægtige sig den øvrige Rest af de uafhængige Øgrupper, og have ved deres energiske Protester hindret Frankrigs tilsigtede Occupation af Ny-Hebriderne. De europæiske Magters Besiddelser ere ved Begyndelsen af 1890 følgende: 1) England ejer: Ny-Seeland med Chatamøerne og andre Dependenser (Kermadec-, Auckland-, Campbell-, Antipode- og Bountyøerne), Vitiøerne med Rotumah, den sydøstlige Del af Ny-Guinea, Phønix- og Unionøerne, Manihikigruppen, en Række mindre Grupper (Norfolk, Lord Howe, Caroline, Penrhyn, Starbuck, Malden, Fanning, Christmas) samt Protectoratet over Cooks- eller Herveyøerne. 2) Frankrig ejer: Ny-Caledonien med Loyaltyøerne og Wallisøerne, Selskabsøerne, Australøerne, de lave Øer, Gambier- og Marquesasøerne. 3) Tyskland ejer: den nordøstlige Del af Ny-Guinea (Kejser Vilhelms Land), Ny-Britannien med Ny-Irland og Admiralitetsøerne (Bismarcks Archipelag), Marshallsøerne og de nordlige Salomonsøer. 4) Spanien ejer: Palaos, Marianerne og Carolinerne. 5) Nederlandene ejer den vestlige Halvdel af Ny-Guinea med hosliggende Smaaøer. — De gunstige Beretninger, Alex. Forrest 1879 afgav om Kimberleydistrictet paa Australfastlandets Nordvestkyst, ere bekræftede ved senere Expeditioner, saaledes af Stockdale og Ricketson, der 1884—85 fra Cambridgebugten naaede frem til Fitzroys øvre Løb og herfra med nordøstlig Retning til Telegraphlinjen. Ogsaa Arnhems Land har ved Lindsays Undersøgelser 1883 vist sig for en stor Del at bestaa af Græsland og frugtbar Jordbund. 1879 lykkedes det Winnecke fra Telegraphlinjen at naa Floden Herbert og Queenslands Vestgrænse; han fandt hist og her Græsland. Den sidste betydelige Rejse er foretagen 1885—86 af David Lindsay, som gik ud fra den sydaustralske Nordbanes Endestation Hergott Spring, undersøgte Finke Rivers nedre Løb og derpaa fra Telegraphlinjen naaede ud til Queensland og Herbertfloden. Endnu fremviser Kortet over Australfastlandet hvide Pletter af umaadelig Udstrækning, men det er i høj Grad usandsynligt, at nye Rejser ville give et væsentligt andet Billede end det, vi kunne udkaste efter de ældre Rejser, og de sidste Undersøgelser rette sig derfor mest mod en nøjagtigere Udforskning af de alt kjendte Egne.

Autleitsivikfjord, **Tasiusarsoak**, Fjord paa Grønlands Vestkyst, tæt s. for Diskobugt, skærer sig 17 M. ind i Landet. Nordenskiöld trængte i Juli 1883 herfra 24 M. frem over Indlandsisen.

Autoclāv, en lukket Beholder, hvori Stoffer kunne ophedes over deres Kogepunkt, og som, da herved kan opstaa et betydeligt Tryk, derfor maa have meget stærke Vægge. A. anvendes i mange Fabrikationer, f. Ex. af Stearin, mange Tjærefarver og Præparater, som tjene til Fremstilling af disse.

Avindskjold, fordum Avendskjold, maaske det samme som Avugskjold (egtl. avug skjold), er et billedligt Udtryk for Fjendskab, der især forekommer i Forbindelsen „føre A. imod Kongen og Riget“, hvilket før Adelsmanden medførte Tabet af hans Jordegods. A. betyder „omvendt Skjold“, hvilket synes at betegne Sorg, Død eller Strid.

Avogādro, Amedeo, italiensk Physiker, f. 9 Aug. 1776 i Turin, d. 9 Juli 1856, studerede først Retsvidenskab og blev Dr. jur. 1796. I de physiske Videnskaber var han Autodidakt. 1809 blev han Professor i Physik ved Gymnasiet i Vercelli og først 1820 Prof. i math. Physik ved Universitetet i Turin. Da denne Plads blev hævet, gik han midlertidig tilbage til en juridisk Stilling, men blev gjenindsat i sin Stilling som physisk Professor af Carl Albert og trak sig først 1850 tilbage derfra paa Grund af Alderdomssvaghed. Hans Navn vil leve i den af ham opstillede *A.s Lov, der danner et af de vigtigste Grundlag for den theoretiske Chemi.

Axelledning kaldes de lange Axler, i Reglen runde og af samme Tykkelse over hele Længden, som bruges i Fabrikerne til at forplante Bevægelsen fra Motoren hen til de forskjellige Arbejdsmaskiner, der skulle drives. A. lægges som oftest under Loftet, paa langs af Bygningen, og baaren af en Mængde Hængelejer, for at den ikke skal bøjes ved sin Egenvægt i Forbindelse med Vægten af de paa A. siddende Maskindele og de derpaa virkende Kræfter. Arbejdsmaskinerne opstilles langs A. og drives derfra ved Remskiver og Remme. A. maa ligge saa højt, at man uden Fare for Berøring kan passere under de derpaa siddende Remskiver m. m.

***Azincourt.** En rigtigere Form af Navnet er Agincourt.

B

Bååth, Albert Ulr., svensk Digter, f. 13 Juli 1853 i Malmø, blev 1871 Student i Lund, var i nogen Tid Lærer ved en Folkehøjskole i det sydvestlige Skaane og studerede siden et Par Aars Tid i Kjøbenhavn. Endnu inden han 1886 fik den philosophiske Grad i Lund, havde han udgivet nogle Samlinger lyriske Digte: »Dikter« (1879), »Nya dikter« (1881) og »Vid allfarväg« (1884), der trods den jævnlig noget skjødesløse Form vandt ikke ringe Opmærksomhed og Bifald paa Grund af den friske Naturfølelse, den fædrelandskjærlige og folkelige Tone, der gav sig Udtryk deri. Samme Bifald vandt ogsaa senere den episk-lyriske Cyklus »Marit Vallkulla« (1887) og den lyriske Samling »På gröna stigar« (1889). Ved Siden deraf har han givet dygtige Oversættelser eller Bearbejdelser af Njals, Egils og andre islandske Sagaer.

***Båstad.** 1,025 J. (1889); Sparekasse; Station paa Skaane-Hallandsbanen.

Baby, eng. [bēbi], lille Barn.

Baccarā, fr., Hazardspil med Kort, der spilles af en Banqueur og vist Antal Modspillende.

*Bache, Otto, blev 1887 Professor ved Kunstakademiets Modelskole og valgtes 1890 til Akademiets Directeur for Treaaret 1890—93. Af hans senere Arbejder maa fremhæves „Køerne drives ud af Stalden" (1885), „Christian IV.s Kroningstog" til det historiske Museum paa Frederiksborg og hans eget Portræt, som han 1889 malede til Samlingen af Kunstnerportræter i Galleria degli Uffizi i Firenze. — Hans Broder, Niels B., f. 22 Maj 1841 i Roskilde, blev 1865 juridisk Candidat, 1872 Lærer i Historie og Geographi ved Søofficerskolen og 1886 Directeur for de private Skoler i Kjøbenhavn. I sidstnævnte Stilling har han væsentlig Del i Oprettelsen af den 1890 indførte „Middelskole" i Hovedstaden. Som historisk Forfatter har han indlagt sig Fortjeneste ved sin „Nordens Historie" (5 Bd., 1867—75, 2den Udg. 1881—87), hvorved han for første Gang har indført i vor Literatur en omfattende og let overskuelig Fremstilling af de tre nordiske Rigers Historie fra Oldtiden indtil vore Dage. Han har end videre oversat Arnds „Tyve Aars Historie" (2 Bd., 1871) og Lanfreys „Napoleon I.s Historie" (5 Bd., 1872—77).

*Bachke, Ole Andreas, blev, efter at han ved Rigsrettens Dom af 26 Marts 1884 havde delt sine Collegers Skæbne at fradømmes sit Embede som Statsraad, s. A. af det Sverdrupske Ministerium udnævnt til Assessor i Højesteret, i hvilken Stilling han døde 4 Jan. 1890. Af videnskabelige Arbejder fra hans eneste Aar mærkes det af ham og B. Getz udarbejdede „Udkast til Lov om Rettergangsmaaden i Straffesager".

Backfisch, tysk, egtl. Stegefisk, Fisk, der er for lille til at koges og derfor steges; et ungt, ikke fuldt udviklet Pigebarn.

*Bacninh, i den franske Vasalstat Tongking, har 7,000 I., et stort, fast Castel med betydelig Garnison, er uden Betydning som Handelsplads, men har strategisk Værd ved sin Beliggenhed. Indtaget 12 Apr. 1884 af Franskmændene under General Tillot.

*Baden har 1,601,000 I. (Dec. 1885), hvoraf 1,004,000 Katholiker, 565,000 Protestanter, 27,000 Jøder. Banerne havde ved Udgangen af 1888 en Længde af 185 M. Statens Indtægter udgjorde efter Budgettet for 1889 omtr. 12 Mill. Kr. Brutto, Udgifterne 40,8 Mill., hvortil endnu kom 3,7 Mill. for overordentlige Udgifter. Den egentlige Statsgjæld udgjorde 1 Jan. 1889 41½ Mill. Kr., hvoraf dog kun 15 Mill. rentebærende, Statsactiver 84,2 Mill., Jærnbanegjæld 297½ Mill. Kr. Jærnbaneindtægten er ikke optagen i Budgettet; Driftsindtægterne anslaas for 1888—89 til 46,6 Mill. Kr., mod en Udgift af 30 Mill. — 1883 indførtes Indkomstskat til Staten, og 1886 udstraktes den til Communerne; fremdeles vedtoges 1883 vigtige Ændringer saa vel i Kreds- som i Stadsordningen. De klerikale, der følte sig styrkede ved de Indrømmelser, som det tyske Rige gjorde over for den katholske Kirke, stillede store Krav i lignende Retning, men opnaaede kun 1888 en Godkjendelse af de gejstlige Seminariers Frihed, derimod ikke Oprettelse af nye Klostre. Valgene 1887 var en glimrende Sejer for det nationalliberale Parti, baade for Rigsdagens og Landdagens Vedkommende. Derimod fortrængtes det 1890 helt fra Rigsdagspladserne, medens det klerikale Parti fik stor Fremgang. Dog vil B. vistnok holde fast ved det politiske System, som det i en Menneskealder næsten uafbrudt har fulgt.

*Baeyer, Joh. Jac., preussisk Geodæt, døde 11 Sept. 1885.

*Baez, Bonaventura, døde 1884.

Bagamoyo, Stad i det østlige Afrika, Sansibarkysten, 6° 17' s. Br. og lige over for Øen Sansibar. Fransk Missionsstation og Opdragelsesanstalt for løskjøbte Slaver. Betydelig Handelsplads og Udgangspunkt for de vigtige Karavanveje til Østafrikas Indre, til Tanganjika- og Victoriasøerne. Fra Aug. 1888 gik Bestyrelsen over B. og den hele øvrige Kyststrækning, som staar under Sultanen af Sansibar, over til det tysk-afrikanske Selskab, hvilket imidlertid fremkaldte en Rejsning af de afrikanske Slavehandlere. Ved den tyske Marines Hjælp lykkedes det dog det tyske Selskabs Embedsmænd at hævde B.

*Baggesen, Jens. 1889 har A. Arland paabegyndt Udgivelsen af denne Forfatters samlede Skrifter med et 1ste Bind, indeholdende B.s „Eventyr og komiske Fortællinger", forsynede med kritiske og literærhistoriske Noter. 1890 har Foreningen „Fremtiden" forøget de mange alt foreliggende „Udvalg" af B.s Digte med et nyt, besørget af H. Schwanenflügel. I „Evald og Baggesen" har L. Schrøder 1884 samlet nogle spredte Opsatser, navnlig vedrørende B.s Ungdomsliv.

*Bagindien er omtr. 38,300 □ M. med 33 Mill. I. Kun Siam og nogle Stammer i Nord og paa Malaka ere endnu uafhængige.

*Bagirmi er for Tiden haardt trængt af de fjendtlige Nabolande Bornu og Vadai, maa betale Tribut til begge og er paa Grund af uophørlige Tronstridigheder i fuldstændig Opløsning. Ved Nachtigals Besøg 1872 var Massenja ødelagt af Sultanen af Vadai og B. delt i trende Dele.

Bagsmække, s. Fading.

Bagtøj, s. *Sadel.

*Bahia. Prov. B. har 1,821,100 I. (1888), Staden B. 140,000 I.

Bahnson, Jesper Jespersen, f. 18 Nov. 1827 paa Taarupgaard n. f. Viborg, blev 1844 Student fra Viborg Skole og indtraadte 1846 paa den militære Højskole, fra hvilken han udgik 1853 som Premierlieutenant i Artilleriet efter dog allerede i Krigsaarene 1848—50 at have gjort Tjeneste som Officer i dette Vaaben og navnlig deltaget i Forsvaret af Fredericia 1849. Som Lieutenant var han 1855—56 Skoleofficer ved Landcadetakademiet og ansattes, efter 1856 at være bleven Capitain, 1859 som Lærer i Chemi ved den militære Højskole, fra hvilken han fra 1868 overgik i samme Egenskab til den ny oprettede Officerskole; fra 1870 var han tillige Skoleofficer ved denne, indtil han 1876 vendte tilbage til activ Tjeneste i sit Vaaben som Batterichef. Under Krigen 1864 havde han imidlertid gjort Tjeneste ved Fæstningsartilleriet i Frederiksstad,

Fredericia, ved Middelfart og paa Kjøbenhavns Søforter. Efter at B. 1879 var avanceret til Oberst, ansattes han s. A. som Departementschef og Aaret efter som Directeur i Krigsministeriet og fungerede som saadan under Ministrene Kauffmann og Ravn, indtil han 12 Sept. 1884 afløste den sidstnævnte som Krigsminister. Som saadan har han spillet en betydelig Rolle under Ministeriet Estrups Conflict med Folketinget, idet han contrasignerede den foreløbige Lov af 27 Oct. 1885 om Oprettelsen af et militært Gendarmeri og dernæst dels paa provisoriske Bevillingslove, dels paa forventet Tillægsbevilling samt med Bistand af „den frivillige Selvbeskatning“ fra 1886 har gjennemført en Befæstning af Kjøbenhavn mod Landsiden, om end i en ikke ganske saa fuldstændig Form, som den fra 1880 var bleven bragt i Forslag af Regeringen. I Aar (1890) har han dernæst ligeledes paa foreløbig Bevilling ladet paabegynde Udvidelsen af Kjøbenhavns Søbefæstning med et nyt Søfort paa Nordenden af Middelgrunden, efter at han allerede forud havde styrket begge Søbefæstningens Fløje ved Anlæget af svære Kystbatterier ved Charlottenlund og Kastrup. Organisatoriske Foranstaltninger til Fremme af Forsvarsvæsenet har B. vel ikke kunnet føre igjennem over for Folketingets Modstand, men til saadanne Foretagender som Bygningen af en ny Geværfabrik uden for Christianshavn og Indførelsen af et Magasingevær for Fodfolket er det dog lykkedes ham at opnaa Bevillinger. Den fremskudte Stilling, B. ved Omstændighedernes Medfør er kommen til at indtage under de senere Aars politiske Conflict, har i en særlig Grad paadraget ham Venstrepartiernes Uvilje, uden at de dog have formaaet at hindre hans Valg til Folketingsmand for Frederiksberg saa vel 1887 som 1890, begge Gange med stort Flertal.

***Bahreinøerne** tilhøre en arabisk Scheich, som (1871) har maattet anerkjende Tyrkiets Overhøjhed.

***Baird**, Spencer F., Zoolog, døde 20 Aug. 1887.

Bajer, Frederik, dansk Politiker, f. 1837 i Vester Egede, Præstesøn, gik 1854 fra Sorø Akademi over til Landcadetakademiet og var 1856—65 Lieutenant i Dragonerne; han gjorde 1864 Tjeneste i Nørrejylland, men afgik n. A. ved Hærreductionen og levede nu af literære Arbejder og af at give Undervisning. 1871 blev han Translateur (i Svensk) og valgtes 1872 til Folketinget; han er siden stadig bleven gjenvalgt og har altid hørt til Venstre. Han har ikke spillet nogen stor politisk Rolle, men indtog tidlig en Særstilling ved sin utrættelige Iver for Kvindesagen (Loven af 1880 om Hustruens Formuesraadighed skyldes nærmest ham), for Forholdstals-Valgmaadens Indførelse og for andre Fremtidsspørgsmaal. 1871 var B. den egenlige Stifter af „Dansk Kvindesamfund“, ligesom han 1885 var med at stifte „Kvindelig Fremskridtsforening“. 1870 fik han stiftet „Nordisk Fristatssamfund“, der holdt sig til 1882, og udgav 1877—79 Ugebladet „Folkevennen“ som dets Organ; thi han er lige ivrig Republikaner og Skandinav. 1882 fremkaldte han Dannelsen af „Foreningen for Danmarks Neutralisering“ og har dels i Pressen, dels ved Deltagelse i flere internationale Congresser virket for denne Tankes Udbredelse. Foruden en Mængde Afhandlinger og Artikler i Tidsskrifter og Blade, dels af politisk, dels af historisk og literært Indhold, har B. skrevet „Nordens politiske Digtning 1789—1804“ (1878), „Clara-Raphael Fejden“ (1879), „Nordisk Neutralitetsforbund“ (1885) o. fl.

Baker, Valentine [bāker], engelsk Officer, f. 1825, yngre Broder til Samuel W. B., indtraadte 1848 i Hæren og deltog 1852—53 i Krigen mod Kafferne, 1855 i Krimkrigen. 1860 blev han Oberst for et Husarregiment og regnedes for en af Englands bedste Rytterofficerer. 1873 sendtes han til Afghanistan med det Hverv at undersøge dets Betydning for Indiens Forsvar, men blev 1875 afskediget fra Hæren for usømmelig Adfærd imod en ung Dame i en Jærnbanecoupé. B. drog nu til Tyrkiet, organiserede dets Gendarmeri og deltog 1877 i Krigen i Bulgarien (beskrev denne 1879: »The War in Bulgaria«, 2 Bd.). 1883 sendtes han (som Baker Pascha) til Ægypten, hvor han ligeledes organiserede Gendarmeriet og en Tid lang førte Commandoen i Sudan. Derimod søgte han forgjæves Gjenoptagelse i den engelske Hær. D. 1887.

***Bakterierne** have i de sidst forløbne Aar været Gjenstand for stadige og ivrige Studier, baade med Hensyn til Bygning, Systematik, Livsforhold og Virkemaade. Ved forbedrede Undersøgelsesmethoder er det lykkedes at eftervise en Kjærne i flere af de større Bakterieformer, samt at paavise Svingtraade hos alle de herpaa undersøgte bevægelige Bakteriearter. Masser af nye Bakterieformer ere blevne opdagede: saaledes er det efter store Vanskeligheder lykkedes at rendyrke Salpetersyre-Bakterien, der i Jorden bevirker Omdannelsen af de kvælstofholdige Forbindelser til Salpetersyre eller salpetersure Salte. For Smittebakteriernes Vedkommende maa det fremhæves, at man har opdaget og rendyrket den B., der utvivlsomt er Aarsag til den croupøse Lungebetændelse og maaske til mange andre farlige Sygdomme, at man nu har faaet Vished for, at den Bacil, der antoges for Diphtheriens Aarsag, ogsaa virkelig er det, samt at den længe eftersøgte Tetanus-Bacil, der fremkalder Stivkrampe, efter mange forgjæves Forsøg endelig er rendyrket. Ogsaa de forskjellige B., der fremkalde Blærebetændelse, have været Gjenstand for indgaaende Undersøgelser. — Det bakteriologiske Arbejde i de senere Aar har imidlertid ikke saa meget faaet sit Præg ved Opdagelsen af nye Bakterie-Arter som derved, at man har fordybet sig i Studiet af de hidtil kjendte Formers Livsforhold, særlig af deres Stofskifte samt af Vexelvirkningen mellem Smittebakterierne og Patientens Organisme. Udgangspunktet for alle disse Undersøgelser danner Pasteurs store Opdagelse, at man ved at dyrke en dødelig virkende Smittebakterie (Miltbrands-, Hønsecholera-, Rødsygebakterien) under særegne Betingelser (ved høj Varme, ved rigelig Luftadgang, i bestemte Dyrearters Legeme) kan omdanne

ıen til en mere godartet Varietet, der, naar ıen indpodes paa et Dyr, ikke dræber dette, nen giver det Uimodtagelighed for den op-indelige (dræbende) Bakteriecultur, ganske igesom Koloppe-Indpodningen giver Uimod-agelighed for Menneskets Kopper. Med disse anebrydende Forsøg som Udgangspunkt har nan navnlig studeret Aarsagerne til Modtage-igheden og Uimodtagelighheden for smitsomme Sygdomme, og det vigtigste Resultat, der hidtil r naaet, er dette, at den ved „Vaccinatio-ıerne“ fremkaldte Uimodtagelighed — i hvert fald for visse Sygdommes Vedkommende — ſyldes opløselige Stoffer, der dannes ved B.s Stofskifte, og som paa en indtil videre ganske :forklarlig Maade virke forandrende paa den yriske Organisme. (C. J. S.).

*Baku har 45,700 J. (1885) og en meget igtig Søhandel, dels paa Astrachan og Per-en, dels paa Krasnovodsk, Udgangspunktet or den store transkaspiske Bane, derhos Handels-orbindelse med det vestlige Europa ad Bane-injen Poti-Tiflis-Batum og en umaadelig, adig voxende Petroleumsindustri; 1883 ud-ørtes til Rusland 10¾ Mill. Centner. De igtigste Kilder findes 2 Mil n. for B. ved andsbyen Balachana, hvor over 800 Brønde re i Gang, og hvor der indvindes den saa-aldte sorte Naphtha. Ved Landsbyen Sura-)ana, n. ø. for B., findes Kilder med „hvid“ 3ul) Naphtha; her ligge tillige de berømte Gaskilder (Kulbrinte), som anvendes dels til :alkbrænding, dels til Drift af flere storartede Photogenfabrikker, samt de parsiske Ildtilbederes :losier, opført 1820 og tidligere beboet af Ene-oere. En anden Gaskilde findes i det kas-iske Hav; ved roligt Vejr kan man tænde :lammen paa Havet.

Bal, fr., Selskab, hvor der danses; ogsaa Billardkugle (fr. balle); b. champêtre [schang-æhtr], Dans i det grønne; b. masqué [ske], kke en masque), Maskerade; b. paré, fornemt Bal.

*Balearerne ere 91 □ M. med 312,600 J. 1887).

Balfour, Arthur James [fur], engelsk Stats-tand, f. 1848, fik sin Uddannelse i Eton og Cam-ridge og valgtes 1874 til Underhuset, hvor an sluttede sig til det conservative Parti. 878—80 var han Privatsecretær hos Uden-igsministeren Marquis Salisbury og led-igede ham som saadan til Congressen i Ber-n. 1885 blev han Minister for den stedlige :orvaltning, 1886 Statssecretær for Skotland g i Marts 1887 Oversecretær for Irland. Den Kraft og Strænghed, hvormed han har igt at overholde den offentlige Orden imod andligaens Ophidselser, har gjort B. til den test hadede af de engelske Ministre, men til-ige til en af de ledende Mænd i Regeringen.

Balfour, Francis Maitland [s. o.], engelsk Zoolog, f. 10 Nov. 1851 i Edinburgh, d. 19 Juli 882, studerede i Cambridge og blev Fellow of rinity College, hvor han snart kom til at ıdtage en fremragende Plads ved sine embryo-ogiske Arbejder og som videnskabelig Lærer. 881 søgte man at faa ham til Oxford som Professor, hvilket imidlertid B. afslog, og kort fter bestræbte man sig for at bevæge ham til at indtræde i den ved Wyville Thomsons Død ledigblevne Plads i Edinburgh, men B. for-blev i Cambridge, hvor der da i Maj 1882 oprettedes et eget Professorat for ham i Animal Morphology; under et Ophold i Schweiz, hvorhen B. var draget af Helbredshensyn, for-ulykkede han kort efter ved en Bjærgbestigning i Nærheden af Mt. Blanc. Hans Arbejder, hvoraf særlig anføres »A Monograph on the development of Elasmobranch fishes« (1876—78), flere Afhandlinger om Udviklingen af Kjøns- og Urinorganerne hos forskjellige Hvir-veldyr samt en Haandbog »Treatise on comparative Embryology« (1880—82, 2 Bd.) og »Studies from the Morphological Laboratory in Cambridge« (2 Bd., 1880—82), udgaves samlede i en »Memorial Edition« ved Foster og Sedgwick 1885.

*Balle, hos Hesten de bløde, haarbeklædte Puder, der fra hver Side af Hoven strække sig op imod Koden, og som danne den øverste Del af Hovens Bagside.

Ballestrem, Eufemia, s. Adlersfeld.

*Ballin, Joel, døde 20 Marts 1885. Under sit Ophold i Danmark udførte han to store Blade, „Christian IV paa Trefoldigheden“ efter W. Marstrand og „Hans Tausen, som værner Biskop Rønnov mod Almuen“ efter C. Bloch.

*Ballu, Théodore, fransk Bygmester, døde 21 Maj 1885; han opførte Hôtel de ville i Paris, efter at den forrige pragtfulde Bygning var ødelagt under Communens Styrelse 1871.

Balstäde, s. *Ribning.

*Balta. 33,000 J. (1885).

*Baltischport har især Vigtighed som Ud-gangspunkt for den baltiske Bane, der over Re-val og Narva fører til St. Petersborg med Sidebaner til Oranienbaum og Dorpat.

Baltzer, Richard, tysk Mathematiker, f. 27 Jan. 1818 i Dresden, fra 1869 Professor ved Universitetet i Gießen; d. 7 Nov. 1887. Hans vigtigste Arbejde er en udførlig Fremstilling af Læren om Determinanter, „Theorie und Anwendung der Determinanten“ (1857; 5te Opl. 1881); desuden har han skrevet „Die Elemente der Mathematik“ (7 Opl., 1885; 2 Bd.) og en Del Artikler i Crelles Journal o. a. St.

*Baludschistan. B.s Forbindelse med det indiske Rige styrkedes 1885 ved et Jærnbane-anlæg fra Indus til Staden Quetta, som ligger ved Indgangen til Bolanpasset; det skal fortsættes til Kandahar.

*Balzac, Honoré de. 1889 rejstes ham et Mindesmærke i Tours.

*Bambarra staar nu under fransk Protec-torat; franske Tropper have i Begyndelsen af 1890 besat Segu.

*Bamberger, Heinr. v., døde 9 Nov. 1888.

*Bambuk. Ved Frankrigs fortsatte Udvi-delser langs Senegal ere de forskjellige Man-dingohøvdinger traadte under dets Protectorat særlig for at finde Værn mod Fellataernes Plyndringstog.

*Bancroft, George, afsluttede 1882 sit store Værk „De forenede Staters Historie“ med to Bind, som føre Fremstillingen ned til 1789, da Unionsforfatningen blev fuldendt, og udsendte 1883—85 en ny, omhyggelig gjennemset Ud-

gave af den hele Bog i 6 Bd. — Af samme Navn er en anden nordamerikansk Historiker, **Hubert Howe B.**, f. i Ohio 1832, der som Boghandler i San Francisco samlede sig et Bibliothek paa 45,000 Bd., omhandlende Pacificlandenes Historie, og siden foretog sig, hjulpen af en hel Stab af Medarbejdere, at behandle det store Materiale. Først skrev han »The native races of the Pacific States« (5 Bd., 1875), og 1882 begyndte han et paa 28 Bd. beregnet Værk, »History of the Pacific States of North America«.

***Bandholm.** 760 J. (1890).

***Bang,** Anton Christian, blev 1885 udnævnt til extraordinær Professor i Theologi (Kirkehistorie) ved Christiania Universitet. Han udgav 1887 „Udsigt over den norske Kirkes Historie under Katholicismen“ og 1889 en historisk-kritisk Oversigt over de ældre danske og islandske Oversættelser af Luthers lille Katechismus; i den sidste Tid har han haft Tjenestefrihed fra sit Embede for efter offentlig Foranstaltning at udarbejde en ny Katechismusoversættelse og en ny Religionslærebog til Afløsning af Pontoppidans Forklaring.

Bang, Bernhard L. F., Veterinær, f. 7 Juni 1848 i Sorø. Efter 1872 at have taget medicinsk Examen underkastede han sig 1878 Dyrlægeexamen og ansattes 1879 som Lærer i Chirurgi og ambulatorisk Klinik ved Veterinær- og Landbohøjskolen; 1880 disputerede han for Doctorgraden („Jagttagelser og Studier over dødelig Emboli og Thrombose i Lungearterierne“). Han har især dyrket Bakteriologi og har stor Fortjeneste af at have virket mod Tuberkulosen hos Kvæget og paavist Faren ved Mælk af tuberkuløse Køer.

***Bang,** Herman. Blandt hans senere Arbejder kunne nævnes de to Romaner „Stuk“ (1887) og „Tine“ (1889), Dramatiseringen af Romanen „Fædra“: „Ellen Urne“ (1885), „Digte“ (1889) og Novellesamlingen „Under Aaget“ (1890).

Bangka, Stad i den nordlige Del af den chinesiske Ø Formosa, tæt ved Tractathavnen Tanschui, har 50,000 J.

Bangsbostrand, betydeligt Fiskerleje i det nordøstlige Jylland, Hjørring Amt, tæt s. for Frederikshavn. Meget smukke Omgivelser i det nordøstlige Hjørne af jydske Aas. Ud for Kysten god Ankergrund selv for store Skibe.

***Banjuvangi** er særlig vigtig som Station for den telegraphiske Forbindelse mellem Europa og Australien; foruden de tvende ældre Linjer til Port Darwin (Overlandslinjen) tillige fra 1889 et nyt Kabel til Roebuckbai paa Nordkysten af Vestaustralien, 18° 5′ s. Br., 130° 5′ ø. L.

***Bank.** Landmandsbanken i Kjøbenhavn har 1886 forøget sin Aktiecapital til det dobbelte: 24 Mill. Kr., og de sex større kjøbenhavnske Bankers samlede Aktiecapital og Reservefond udgjorde 1 Maj 1890: 88,844 Mill. Kr., hvortil maa føjes Nationalbankens ufunderede Seddelmængde af 30 Mill. Kr., saa at disse Bankers egen Virksomhedscapital var i alt 118,8 Mill. Kr., hvortil kom en samlet Capital af Deposita paa c. 116 Mill. Kr., saa at de samlede Virkemidler vare c. 235 Mill. Kr. Provinsbankernes Antal var samtidig 36; deres samlede Aktiecapital og Reservefond udgjorde ved Udgangen af 1888 c. 12,6 Mill. Kr., medens de i dem indsatte Deposita beløb sig til omtr. 50 Mill. Kr. I alt have de danske B. saaledes en samlet Capital af omtr. 300 Mill. Kr. at virke med, medens der samtidig i de danske Sparekasser indestod c. 400 Mill. Kr.

***Bara,** Jules, afgik som belgisk Justitsminister 1884 og har siden været en af Førerne for det liberale Parti; særlig er han optraadt som bestemt Modstander af Flamlændernes Krav paa national Ligestilling.

Barabino, Nicoló, italiensk Maler, f. 1832 i Nærheden af Genua, uddannedes ved Akademiet i Genua, opholdt sig derpaa med Stipendium i Firenze og er en af Italiens mest fremragende Malere. Hans første Billede, der vakte almindelig Opmærksomhed, var „Den trøsterige Madonna“ til et Hospital i Genua. Mest bekjendt er maaske „Pave Bonifacius VIII.s Død“ (1856). Af hans senere Arbejder maa fremhæves „Galilei paa Sygesengen“, der vandt første Præmie ved Udstillingen i Turin 1880, og en „Madonna“, der var udstillet 1887 i Venezia. B. lever i Firenze.

***Barante,** A. G. P. B. de. Af hans Erindringer (Souvenirs de B.) udgaves 1890 1ste Bd.

***Barbados** har 180,000 J. (1887), hvoraf 18,000 Hvide, Resten Mulatter og Negre, Efterkommere af de 1835 frigivne Slaver.

Bārberton, en 1884 anlagt Stad i den sydafrikanske Republik i det under Navnet „De Kaap-Goldfeld“ bekjendte District; 1886 havde B. allerede 2,000 J., 4 Gjæstgiverier, Klublocale, Aktiebørs, 2 Banker og en Tidende. I Nærheden ligger Eureka.

***Barbieri,** Giov. Francesco (Guercino), ital. Maler. Hans 300 Aars Jubilæum holdes i Aar i hans Fødeby Cento, hvor et Mindesmærke for ham skal rejses.

Bardodalen, s. *Maalselvdalen.

***Bardoux,** Agénor, skrev 1878 »Les légistes et leur influence sur la société française« og 1886 »La bourgeoisie franç. 1789—1848«.

Barettā-Worms, Blanche Rose Marie Hélène, fransk Skuespillerinde, f. 22 Apr. 1855 i Avignon, gjorde i Paris Bekjendtskab med Sarah Bernhardt, der opfordrede hende til at gaa Theatervejen. Efter i sit niende Aar at være optraadt i en Barnerolle kom hun i sit tolvte ind i Conservatoriet, fra hvilket hun udgik 1872 med anden Pris og debuterede paa Odéon. Her udmærkede hun sig Aaret efter saaledes som Agnes i „Fruentimmerskolen“, at hun engageredes ved Théâtre-français, hvor hun siden 1876 har været Sociétaire. Hun er gift med Skuespilleren Worms.

***Barfod,** Poul Frederik, udgav 1885 „Danmarks Historie fra 1319 til 1536“, 2 Bd.

***Barfoed,** Christen Thomsen, døde 30 Apr. 1889. Han var Medlem af Directionen for Carlsbergfondet fra dettes Stiftelse og har haft stor Indflydelse paa Formen for dets Statuter. Efter Madvigs Død var han Directionens Formand.

Baring-Gould, Sabine [bǣring guhld], engelsk Præst og Forfatter, f. 1834 i Exeter, studerede i Cambridge og har siden 1871 været Præst i

East Mersey i Essexshire. Han har, foruden en Del theologiske Arbejder og Opbyggelsesskrifter, skrevet bl. a. »Iceland, its Scenes and Sagas«, »Myths of the Middle Ages«, »Curiosities of Olden Times« og en Samling Digte, »The Silver Store«. Anonymt udgav han for nogle Aar siden Romanen »Mehalah«, der vakte en Del Opsigt ved sin Ejendommelighed. Som den anonyme „Forfatter af Mehalah" har han end videre udgivet Romanerne »John Herring« og »Court Royal«.

***Barking.** En Fjerdingvej s. for B. ligge de mægtige Damppumper, som suge næsten hele Londons Urenligheder ud i Themsen.

***Barma.** Da der 1885 viste sig at være Fare for, at baade Frankrig og China vilde gjøre Forsøg paa at bringe B. og særlig dets nordlige Landskaber under deres Indflydelse, besluttede England at komme dem i Forkjøbet. Allerede i længere Tid havde Kong Thibau gjort flere Indskrænkninger i den engelske Handel, og nu brugte man disse Klager som Anledning til at skride ind. I Nov. 1885 rykkede engelske Tropper frem fra Rangun, indtog uden synderlig Modstand Mandalai og førte Kongehuset bort, hvorefter B. indlemmedes i det indiske Rige fra 1 Jan. 1886. En Opstand udbrød vel i Apr. s. A., Hovedstaden blev opbrændt, men Engelskmændene sejrede. Senere fastsattes B.s Nordgrænse, og China gav Afkald paa sine Krav.

Barmbek, Forstad til Hamborg, nær Wandsbeck, har 22,400 I., Fabrikation af Gummivarer og Gymnastiner samt Skriftstøberi. Smukke Haver og Landsteder, Hamborgs Arbejds- og Fattighus, Sindssygeanstalten Friedrichsberg og Pestalozzistiftelsen.

***Barmen** har 103,100 I. (1885). B. er en ganske ung Stad, som først 1808 fik Byprivilegier af Murat. 1816 havde B. med Elberfeld 40,700 I., 1885 209,600 I.

***Barnes, Will.,** døde 1886. Af hans »Poems of Rural Life in the Dorset Dialect« udkom en ny Udgave 1888. Hans Biographi er skreven af hans Datter, Lucy Baxter: »Life of William Barnes, Poet and Philologist« (1887).

***Barodet,** Désiré, blev 1885 og 1889 gjenvalgt til Deputeretkammeret, hvor han udtalte sig mod Boulanger, men ellers støttede forskjellige radicale Forslag. Det var ham, som 1889 foreslog at overføre til Panthéon Ligene af L. Carnot, Hoche, Marceau og A. Baudin.

Barouche [rüsch], et Slags elegant Landauer med to Sæder, men kun med Calèche over Bagsædet, nærmest bestemt til Promenadekjørsel i godt Vejr.

Barranquilla [kilja], Stad i den sydamerikanske Republik Columbia, 16 M. n. ø. for Cartagena, ved en Sidearm af Magdalena og et ved dens Munding i det caribiske Hav, har 20,000 I. og store Skibsværfter. B., som staar i Baneforbindelse med Sabanilla og er Udgangspunktet for Dampskibsfarten paa Magdalena, er i rask Fremvækst og har den største Del af Columbias udenlandske Handel.

Barren-Lands [bärren lænds], „golde Landstrækninger", Navn paa ufrugtbare Strækninger i den nordamerikanske Unions vestlige Stater, f. Ex. ved Missouris Biflod White River, ved Yellowstones nedre Løb, osv. Jordbunden bestaar af Lerskifer, der ved Hensmuldring antager sælsomme Former som Klippemure med Taarne og Tinder og er rig paa ældre Dyreformer som kæmpemæssige Saurier, Pterodaktyler osv.

***Barrias,** Ern. Louis, fransk Billedhugger. Fra 1888 er hans Billedstøtte af B. Palissy foran St. Germain des Prés og to allegoriske Figurer „Sang" og „Musik" til Hôtel de ville i Paris.

***Barrot.** Ferdinand B. døde 1883.

***Barrow.** 2) **Cap B.** er næst Halvøen Boothia det nordligste Punkt paa Amerikas Fastland. I Nærheden ved Eskimobyen Ooglamie var den amerikanske Polarstation under Lieutenant Ray (1881—83). — 4) **B. in Furness** har de største Jutespinderier i Verden.

***Barth,** Jac. Böckmann, udgav 1889 „Præstelærens Usandhed og den sande Christendom", polemisk rettet navnlig mod de theologiske Forfattere Prof. Fr. Petersen og Biskop J. C. Heuch; ogsaa tidligere er han lejlighedsvis optraadt som polemisk Forfatter i nyrationalistisk Retning.

Bartholdi, Auguste Frédéric, f. 2 Apr. 1834 i Kolmar i Elsaß, Elev af Scheffer som Maler, blev snart Billedhugger og vakte Opmærksomhed ved sine charakteristisk opfattede Portrætstatuer. Han deltog 1870—71 i Krigen i Garibaldis Generalstab og udførte derefter en Række Værker, dels til Forherligelse af sin Fødestavn Elsaß, „En Løve" til Minde om Belforts Forsvar, Forfatterne Erckmann og Chatrian som Dobbeltbuste, dels i republikansk Aand: „Lafayette betræder Amerika" og hans Hovedværk, den kolossale (46 Metre høje) Frihedsgudinde, som staar ved Indsejlingen til New-Yorks Havn (1886) og er bestemt til ogsaa at tjene som Fyrtaarn.

***Bartsch,** Karl Friedr., Philolog, døde 29 Febr. 1888 i Heidelberg.

Barttelot, Afrikarejsende, f. 1854, indtraadte tidlig i den engelske Hær, deltog som Lieutenant i Sudanfelttoget, blev Major i den ægyptiske Hær, sluttede sig til Stanleys sidste Expedition, fik Befaling over hans Bagtrop og skulde følge ham, saa snart Tippo-Tib fik stillet de lovede 600 Bærere. Først 11 Juni 1888, efter omtr. et helt Aars Forsinkelse, kunde han endelig afmarchere fra Lejren ved Jambuga, men myrdedes allerede 19 Juli af en af sine egne Folk, hvorefter hele Expeditionen opløstes.

***Bary,** Anton de, tysk Botaniker, døde 19 Jan. 1888.

***Basel.** Basel-Stadt har 74,250 I. (Staden selv 70,300), Basel-Land 62,100 I. (1888).

***Basilicata.** Provinsen B. hedder nu Potenza.

***Baltiske Provinser.** 814,500 I. (1887).

***Basse.** Hans Pedersøn (d. 1602) var af Familien Litle, men en Linje af denne Slægt kaldtes B., og derfra skriver det sig, at begge Navne ere ham tillagte.

Basso Narok, Rudolfssø, stor, langstrakt Sø i det indre Afrika mellem 4° 45' og 2° 20' n. Br., omtr. 1,600 F. over Havet og helt omsluttet af Bjærge, opdaget 1888 af Grev Teleki. B. har ferskt Vand, medens den nærliggende **Basso Naebor** eller Stephaniesø har

bralagtigt Band. Søernes Bredder ere meget ufrugtbare og tyndt befolkede.

Bastien-Lepage, Jules [bastiëng], fransk Maler, s. *Lepage.

***Batbie**, Anselme Polycarpe, fransk Politiker, døde 13 Juni 1887.

Battenberg, Fyrste af, kaldes — efter en gammel Stad med Slot i den preussiske Prov. Hessen-Nassau, 11 M. s. v. for Kassel — Sønnerne af Prins Alexander af Hessen (s. *d. A.) og Julie, født Grevinde Haucke. Ludvig, f. 1854, ægtede 1884 Storhertug Ludvig IV af Hessens ældste Datter Victoria (f. 1863). Heinrich, f. 1858, ægtede 1885 den engelske Dronning Victorias yngste Datter Beatrice (f. 1857). Alexander, f. 1857, var 1879—86 Fyrste af Bulgarien (s. *A., Fyrste af B.).

***Baudelaire**, Charl. Pierre. 1887 udkom hans »Oeuvres posthumes et correspondances inédites«.

***Baudin**, J. B. Alph. Hans Levninger bisattes 1889 i Panthéon.

***Baudissin**. Ulrich, Greve af B., tysk Digter, f. 22 Febr. 1816 i Greifswald, tilbragte sin Barndom i Jylland og blev dansk Officer, deltog som saadan i den første slesvigske Krig og saaredes haardt ved Dybbøl 1849; 1861 tog han sin Afsked som Major og har siden levet i Sydtyskland, beskæftiget med literære Arbejder. Han har skrevet Lystspil (for en Del Bearbejdelser af danske Stykker) og en Række mest humoristiske Romaner, som „Der Albatros" (1864), „Ronneburger Mysterien" (1869), „Marotte" (1870), „Ehestandsfesseln" (1882) o. fl. — Hans Broder, Adalb. Heinr. v. B., f. 25 Jan. 1820 i Jylland, opgav 1848 sin Stilling som østerrigsk Overamtsassessor for at indtræde i den slesvigholstenske Insurgentarmé, udvandrede efter Krigens Slutning til Nordamerika, hvor han efterhaanden var Landmand, Boghandler og Redacteur, vendte 1862 tilbage til Tyskland og blev efter den anden slesvigske Krig Digeinspecteur paa Vesterhavsøerne; 1870 fulgte han den tyske Hær som Krigscorrespondent, men blev syg i Metz og døde paa Hjemrejsen i Wiesbaden 28 Marts 1871. Han har skrevet en „Geschichte des schleswig-holsteinischen Krieges von 1848" (1863), hvortil slutte sig „Schleswig-holsteinische Soldatengeschichten" (1863) og „Schleswig-Holstein, meerumschlungen; Bilder aus dem Jahre 1864" (1865), desuden nogle historiske Romaner, deriblandt „Christian VII und sein Hof" (3 Bd., 1863).

Bauditz, Sophus, f. 23 Oct. 1850, blev 1875 jurid. Candidat, 1881 Forstander for det kongelige Theaters Elevskole. 1873 udgav han to Fortællinger „Ved Søen og i Skoven", som vakte Opmærksomhed ved deres hyggelige Lune og stemningsfulde Naturskildringer. Gjennem adskillige senere mindre Arbejder (Novelletter), der med Forkjærlighed dvæle ved Jagtlivet og andre Friluftsidrætter („Under aaben Himmel", 1882), har han efterhaanden vundet sig en større og større Læsekreds, indtil han med sin sidste og største Novellecyklus „Historier fra Skovridergaarden" (2det Opl. 1890) har erhvervet sig Plads blandt vore smagfuldeste Fortællere. Ogsaa for Theatret har han arbejdet en Del: „Mands Mod" (1879), „I Mester Sebalds Have" (1880; Musik af P. E. Lange-Müller), „Det hemmelige Selskab" (Musik af Fr. Rung, 1888); end videre Texterne til Boitos „Mephistopheles" o. fl., ligesom han har oversat et Par Samlinger af Edm. de Amicis „Soldaterhistorier".

***Baudry**, Paul Jacq. Aimé, fransk Maler, døde 17 Jan. 1886 i Paris; 1890 rejstes ham et pragtfuldt Mindesmærke paa Kirkegaarden Père-Lachaise. Biogr. af Ephrussy (1887).

***Bauernfeld**, Ed. v., tysk Digter, døde 9 Aug. 1890.

Baumbach, Rudolf, tysk Digter, f. 28 Sept. 1841 i Kranichfeld i Thüringen, studerede i Leipzig og Heidelberg, var i nogle Aar Lærer ved østerrigske Skoler, gjorde Rejser i Italien og Orienten og lever nu som Privatmand i Meiningen, hvor han har faaet Titel af Hofraad. Hans Digtninger, hvori han viser sig som en talentfuld Efterligner af Scheffel, men ikke altid holder sig fri for trættende Maner, have vundet overordentligt Bifald. Med Forkjærlighed behandler han middelalderlige Emner og Eventyr-Sujetter; Naturskildringer er det, der lykkes ham bedst. Efter Digtet „Zlatorog, eine slovenische Alpensage" (1877), der 1889 naaede det 30te Opl., er fulgt „Lieder eines fahrenden Gesellen" (20de Opl. 1888), „Horand und Hilde" (6te Opl. 1888), „Frau Holde" (20de Opl. 1888), „Sommermärchen" (15de Opl. 1888), „Spielmannslieder" (11te Opl. 1887), „Abenteuer und Schwänke" (8de Opl. 1887), „Erzählungen und Märchen" (9de Opl. 1888), „Kaiser Max und seine Jäger" (8de Opl. 1889) o. fl. Enkelte af hans Bøger ere oversatte paa Dansk.

***Baumgarten**, Mich., Theolog, døde 21 Juli 1889 i Rostock.

Baumstark, Eduard, tysk Nationaløkonom, døde 8 Apr. 1889 i Greifswald.

Bayer, Jos., tysk Kritiker og Essayist, f. 13 Juni 1827 i Prag, er siden 1871 Professor i Æsthetik ved den techniske Højskole i Wien, tillige Medarbejder ved „Neue Freie Presse" og ved den berlinske „Nationalzeitung". Hans kritiske Essays, der nyde megen Anseelse, behandle især Skuespilkunst og Bygningskunst. Af hans Arbejder i Bogform nævnes „Aesthetik in Umrissen" (2 Bd., 1863), „Von Gottsched bis Schiller. Vorlesungen über die klassische Zeit des deutschen Dramas" (2den Udg. 1869), „Aus Italien. Cultur- und kunstgeschichtliche Bilder und Studien" (1885).

Bayer, Karl Robert v., tysk Novellist under Pseudon. Rob. Byr, f. 15 Apr. 1835 i Bregenz, indtraadte i den østerrigske Hær og forfremmedes til Ritmester, men optraadte samtidig som Forfatter med novellistiske Skildringer af Militærlivet („Kantonirungsbilder", 1860, „Österreichische Garnisonen", 1863, „Auf der Station", 1865) og tog snart sin Afsked for at ofre sig til denne Virksomhed. Han bor nu i Bregenz. Hans mange senere, sædvanlig med stort Bifald optagne Romaner og Noveller bevæge sig ogsaa i andre Kredse af det moderne Samfundsliv, saaledes „Mit eherner Stirn" (1868), „Der Kampf ums Dasein" (2det Opl. 1872), „Nomaden" (1871), „Auf abschüssiger Bahn" (1872), „Quattuor" (Noveller, 1875),

„Gita" (1877), „Der heimliche Gast" (1883), „Castell Urani" (1885) o. fl.

***Bayern** har 5,420,200 J. (1885), hvoraf 3,889,200 ere Katholiker, 1,521,100 Evangeliske, 53,700 Jøder og 6,000 Sekterere. Finanserne ere i god Forfatning. Det toaarige Budget er for 1888—89 beregnet til 234 Mill. Kr. Ved Slutningen af Apr. 1889 beløb Statsgjælden sig til 1,194,4 Mill., men heraf ere 861 Mill. Jærnbanegjæld. Længden af Banerne var 1 Jan. 1889 719 M., hvoraf 92 M. ere Privatbaner (næsten alle i Pfalz). 1888 var Længden af Telegraphlinjerne 1,178 M., af Ledningerne 5,169 M. — Det klerikale Parti, der havde Flertal i andet Kammer, gjorde gjentagne Forsøg paa at modarbejde den Politik, som raadede i det tyske Rige (forlangte t. Ex. Værnepligtsfrihed for Gejstlige), men uden at kunne sætte sin Vilje igjennem. Kong Ludvig II.s umaadelige Ødselhed (især til Pragtbygninger) og øvrige vanvittige Adfærd nødte Ministeriet til at skride ind; det indsatte 7 Juni 1886 et Regentskab under Kongens Farbroder Prins Luitpold (f. 1821). Faa Dage efter omkom den afsatte Konge, men hans Broder, Otto I (f. 27 Apr. 1848) var ligeledes sindssyg, og Regentskabet maatte derfor vedblive. Imod Forventning sluttede Regenten sig oprigtig til Rigspolitiken og beholdt den liberale Minister Lutz; ligeledes gav han personligt Møde i Berlin baade ved Kejser Wilhelm I.s Jordefærd i Marts 1888 og ved Rigsdagens Aabning af den unge Kejser Wilhelm II i Juni s. A. Landdagsvalgene 1887 svækkede det klerikale Partis Styrke, og der vedtoges baade Brændevinsskat og forhøjet Maltskat. Kravet paa nye Friheder for den katholske Kirke, endog med Tilsidesættelse af Ikke-Katholiker, fik vel 1889 to Stemmers Overtal i andet Kammer, men afvistes af Rigsraaderne. I Sommeren 1890 afgik Lutz som Førsteminister, men det medførte ikke noget politisk Skifte.

***Bazaine**, François Achille, døde 23 Sept. 1888 i Madrid i Fattigdom, forladt af sin Hustru, som var rejst hjem til Mexico, da hendes Haab om en ny politisk Løbebane for ham viste sig frugtesløst.

***Bazley**, Thomas, eng. Politiker, døde 1885.

***Bebel**, Ferd. August, gjenvalgtes i Hamborg til den tyske Rigsdag 1884—90 (i det sidste Aar desuden i et Par andre Kredse) og tog vigtig Del saa vel i Rigsdagens Forhandlinger som i de socialdemokratiske Congresser (1883 i Kjøbenhavn, 1887 i St. Gallen). I Aug. 1886 dømtes han til 9 Maaneders Fængsel for Deltagelse i en hemmelig Forbindelse. Han har bl. a. skrevet „Der deutsche Bauernkrieg" (1876), „Unsere Ziele" (1880, 6te Opl. 1886) og „Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft" (1883, oversat 1885 paa Dansk: „Kvinden i Fortid, Nutid og Fremtid).

Becker, Adolf v., finsk Maler, f. 1831 i Helsingfors, blev Student 1848 og var i juridisk Virksomhed, da han under et Ophold i Kjøbenhavn blev Elev af N. Simonsen for at uddanne sig til Maler. Herfra tog han til Düsseldorf og derpaa til Paris for at uddanne sig hos Couture, Bonnat o. fl. B. har malet en Række Genrebilleder dels af Parislivet, dels med hjemlige Motiver, prægede af Lune og hædrede med Udmærkelser paa forskjellige Udstillinger. Han har Titel af Professor og har oprettet et Privatakademi, der har bestaaet i Helsingfors siden 1872.

Becker, August, tysk Maler, f. 1822 i Darmstadt, d. 1887 i Düsseldorf, tilhører Düsseldorferskolen og vandt Navn ved sine Bjærglandskaber fra Norge, Skotland og Alperne, hvori han udmærkede sig baade ved Natursans og ved dygtig Udførelse.

Becker, Aug., tysk Digter, f. 27 Apr. 1828 i Pfalz, studerede i München, skrev her sine første Noveller (bl. a. den prisbelønnede Fortælling „Die Pestjungfrau"), var i nogle Aar Journalist ved sydtyske Blade, men har siden 1870 næsten uafbrudt boet i Eisenach, blot beskæftiget med digterisk Produktion. Han vakte først Opmærksomhed ved det episk-lyriske Digt „Jung-Friedel, der Spielmann" (1854), men har siden især med Held dyrket den culturhistoriske Roman og Landsbyhistorien. I „Des Rabbi Vermächtnis" (1867), hans bedste Arbejde, behandler han den store Revolution, i „Verfehmt" (1869) og „Das Johannisweib" (1872) moderne Münchener Forhold og Begivenheder; fremdeles maa nævnes Kunstnernovellerne „Der Nixenfischer" (1871) og „Maler Schönbart" (1878), „Auf Waldwegen" (1881), „Geschichten und Märchen" (1885), „Eine Stimme" (1886), „Der Küster von Hort" (1889).

Becker, Herm. Heinr., tysk Politiker, døde 9 Dec. 1885.

***Becker**, Jean, døde 10 Oct. 1884 i Mannheim, hvor han i de sidste Aar havde haft sin Bopæl.

***Beecher**, Henry Ward, døde 8 Marts 1887.

Beef, eng. [bihf], Oxekjød; beefsteak [bihfstæhk], Oxekjød, stegt paa en Rist; vort Bøf, Bøfsteg er en Forvanskning heraf.

Beernaert, Aug. Marie Franç. [bernähr], belgisk Statsmand, f. 26 Juli 1829 i Ostende, blev Advocat i Bryssel og vandt tidlig Ry ved sin Veltalenhed. Skjønt hidtil regnet for liberal blev han 1872 optagen i det klerikale Ministerium under Malou som Minister for de offentlige Arbejder, indt. 1878, og gjennemførte Kjøbet af flere store Jærnbaner. 1874 valgtes han til Repræsentanternes Kammer og var 1878—84 en af Ordførerne for Oppositionen imod det liberale Ministerium; han var med at grundlægge et Mellemparti, som dog snart smeltede sammen med det klerikale. I Juni 1884 blev han paa ny Minister for Landbrug og Industri og efter Malous Afgang i Oct. s. A. Første- og Finansminister. Han gjennemførte flere Skattereformer og Convertering af Statsgjælden og bragte derved Finanserne igjen paa en god Fod; ogsaa arbejdede han, om end forgjæves, for almindelig Værnepligt og støttede Flamlændernes nationale Krav, men var kun lidet ivrig for Arbejdernes Tarv og søgte at skyde de store politiske Stridsspørgsmaal til Side.

Beers, Jan van, belgisk Maler, Søn af Digteren af s. N., f. 1855 i Lier, begyndte med at udstille Historiemalerier i Paris 1879—80, men kastede sig fra 1881 over det mo-

derne pariſiſke Liv, ſom han ſkildrer i ſmaa, dygtig malede Billeder, der ikke ſjælden ſpille paa Grænſen af det tilladelige. „Yachten Sirène“, „Den unge Dame, ſom gaar ned i Chaloupen“ o. fl. ere kjendte over hele Europa af Gjengivelſer. Lige over for ſand alvorlig Kunſt er hans Berømthed et lidet tiltalende Vidnesbyrd om europæiſk Kunſtſmag i Slutningen af det 19de Aarh.

*Begas, Karl, tyſk Maler. Af hans Sønner vare Oskar B., f. 1828, d. 1883, og Adalbert B., f. 1836, d. 1888, begge Hiſtorie- og Portrætmalere; den ſidſte var Elev af Böcklin og valgte ligeſom denne fortrinsvis mythologiſke Æmner. Han har dog tillige gjort ſig bekjendt dels ved gode Copier efter ældre Meſtre, dels ved fine Portræter.

*Béhic, Arm., blev 1879 ikke gjenvalgt til franſk Senator.

*Behm, Ernſt, døde 15 Marts 1884.

Behrens, Bertha, tyſk Roman- og Novelleforfatterinde, f. i Harzen 7 Sept. 1850, boſat ved Dresden, har ſiden 1878 under Pſeudon. W. Heimburg udgivet en Række ſtørre og mindre Fortællinger, der ligeſom hendes Forbillede, Marlitts have vundet et ſtort og taknemmeligt Publikum; her ſkal nævnes „Aus dem Leben einer alten Freundin“ (7de Opl. 1888), „Lumpenmüllers Lieschen“ (8dje Opl. 1888), „Waldblumen“ (4de Opl. 1885), „Die Andere“ (8dje Opl. 1888), „Lore von Tollen“ (1889). Enkelte ere overſatte paa Danſk.

Behrens, Conrad, f. 27 Jan. 1835 i Braunſchweig, kom 1854 til Stockholm, tilhørende Handelsfaget, fik, da hans ſjældne Basſtemme gjorde ſig bemærket, Undervisning i Sang af Hofſanger J. A. Berg og debuterede 1862 ſom Saraſtro i „Trylleſløjten“ paa den kongelige Scene, hvilken han tilhørte til 1870. Senere har B. gjort mange Rejſer, dels ſom Concertſanger, dels ſom Impreſario, men han er ogſaa jævnlig optraadt paa Operaſcenerne (London, Hamborg, Amſterdam og mange andre Byer, i Kjøbenhavn, dels paa det kongel. Theater i Selſkab med Trebelli 1877 og 78 ſom Marcel i „Huguenotterne“, Plumkett i „Martha“, Leporello, Don Baſile, dels i Concerter) og har uden ſtørre dramatiſk Begavelſe dog hævdet ſig ved den ypperlige Stemme og Sangkunſt.

*Behrens, Johan Diderik, norſk Sanginſtructeur, døde i Chriſtiania 29 Jan. 1890.

Beilul, Red paa Veſtkyſten af det røde Hav, 13° 9′ n. Br., hører til den italienſke Koloni Asſab og har italienſk Garniſon; herfra fører den bedſte Vej til Abesſinien, og Byen har derfor uden Tvivl en Fremtid for ſig.

*Beit-el-Fakih var navnlig tidligere den ſtørſte Markedsplads for Kaffe; dette er nu i Hodeida. B. er en af Jordens varmeſte Egne; Varmen ſtiger i Skyggen til 39°, i Solen til 60°.

Belawan, en Baneſtation med en Del Malayhytter paa Nordøſtkyſten af Sumatra, har Udførſel af Tobak til en Værdi af c. 40 Mill. Kr. aarlig.

*Belfaſt. 208,100 J. (1881).

*Belfort. Territoriet har 79,800 J., Staden 22,100 J. (1886).

*Belgien havde ved Udgangen af 1888 6,030,000 J., hvilket er en Tilvæxt af 510,000 Perſoner (9,28 pCt.) ſiden Folketællingen 1880. Af Landets Overflade er omtr. Halvdelen (49 pCt.) Agerland, 17 pCt. Eng og Græsland, 4 pCt. Have og Vinland, 15 pCt. Skovland, medens Reſten henligger udyrket eller optages af Bygninger, Kanaler, Veje oſv. Udførſelen af Agerbrugsprodukter (Korn og Mel) er i de ſidſte Aartier gaaet ſtærkt frem, men ſamtidig er Indførſelen voxet i endnu højere Grad; 1887 havde Indførſelen en Værdi af 160,4 Mill. Kr. mod 42,8 Mill. i Udførſel. Af Husdyr fandtes 1880: 272,000 Heſte, 1,383,000 Stkr. Hornkvæg, 365,000 Faar og 646,000 Svin. Smør- og Oſteproduktionen ſtaar paa et højt Trin og afgiver et Overſkud til Udførſel, men ogſaa med Henſyn til Kvæg og animalſke Næringsmidler overſtiger Indførſelen dog langt Udførſelen; den førſte havde 1887 en Værdi af 51,8 Mill. Kr. mod en Udførſelsværdi af 25,9 Mill. Af mineralſke Rigdomme er Kullet vigtigſt; 1886 vare 144 Miner under Drift, der ſysſelſatte 100,300 Arbejdere og producerede 17,300,000 Tons til en Værdi af 102,6 Mill. Kr.; men i øvrigt er Bjergværksdriften i ſtærk Tilbagegang. 1866 var Arbejdernes Tal 11,800, 1886 kun 1,500; der produceredes dette Aar 152,500 Tons Jern, 12,700 Tons Zink, 6,300 Tons Galmej (Zink), 3,200 Tons Svovlkis, 1,300 Tons Blyglans. Handelen har taget et koloſſalt Opſving ſiden Adſkillelſen fra Holland. Følgende Overſigt, ſom angiver det aarlige Gjennemſnit i Mill. Kr., vil bedſt belyſe dette:

	Indførſel		Udførſel	
	Total	til Forbrug	Total	Landets Produktion
1831......	70⅓	65	75	69⅓
1880—84..	2,005⅓	1,137	1,805	940
1886......	1,917	961¼	1,809	851
1887......	2,093	1,031	1,955	893

Tranſithandelen beløb ſig 1886 til 958 Mill. Kr., 1887 til 1,062 Mill. Skibsfarten udgjorde 1887 for Indgaaende 6,747 Skibe af 4,571,700 Tons (heraf 5,558 Dampere med 4,080,000 Tons), for Udgaaende 6,780 Skibe af 4,584,300 Tons (heraf 5,566 Dampere med 4,114,200 Tons). Den belgiſke Handelsmarine talte 1888 kun 65 Skibe af 84,400 Tons, hvoraf 10 Sejlſkibe med 5,500 Tons. Længden af Jernbanerne var 1888 593 M., hvoraf de 166 M. i privat Eje; naar henſes til Arealet, ſtaar B. øverſt af alle Lande; der kommer over 1 M. paa hver □ M. Telegraphlinjernes Længde var 857 M., Ledningernes 4,060. Statens Budget for 1889 udviſte en Indtægtsſide paa 238 Mill. Kr. mod en Udgiftsſide af 232 Mill. Kr. Ved Udgangen af 1888 var Statsgjælden 1,569,7 Mill. Kr., til hvis Renter og Amortiſation Budgettet androg 58,3 Mill. Almueſkolevæſenet har i de ſidſte Aar gjort et ſtærkt Tilbageſkridt. Lov af 1 Juli 1879 havde ſtillet Skolerne udelukkende under verdslige Myndigheder; men Skoleloven af 20 Sept. 1884 har gjort Oprettelſen og Vedligeholdelſen af de offentlige Folkeſkoler afhængig af Communernes Vilje; Communalraadet kan ſætte Privatſkoler i Stedet for de offentlige og underſtøtte dem af Skolekasſen (d. e. helt overlade Under-

visningen til gejstlige Corporationer); den confessionsløse Statsskole, som indførtes 1879, har herved faaet et Grundstød. 1882 fandtes 4,706 Folkeskoler med 340,100 Skolebørn; 1886 var Tallet formindsket til 4,003 med 429,700 Elever, hvorimod de private Skolers voxede fra 10 til 1,478 med 170,700 Elever. — Forfatning. Senatet har siden 1882 69 Medlemmer og Repræsentanternes Kammer 138. Undervisningsministeriet blev 1884 inddraget som et særskilt Ministerium, og i Stedet oprettedes et Ministerium for Landbrug og Industri. 1831 tilsagdes der B. af Europas Stormagter en stedsevarende Neutralitet.

Historie. Spørgsmaalet om Valgrettens Udvidelse fremkaldte en stærk Spaltning mellem det liberale Partis Hovedmasse og dets liberale Fløj, og de nye Valg i Juni 1884 medførte som Følge heraf et afgjort Nederlag for Partiet og Ministeriet Frère Orbans Afgang. Det afløstes af det klerikale Ministerium Malou, der strax satte sig til Opgave at omstyrte Folkeskoleloven af 1879 ved at inddrage Statstilskuddet og give Communerne frit Valg imellem, om de selv vilde holde offentlige Skoler eller stadfæste de gejstlige Privatskoler, endskjønt en parlamentarisk Undersøgelsescommission 1880—83 til fulde havde godtgjort, hvor slet Undervisningen var i disse. Loven blev vedtagen af begge Kamre og stadfæstet af Kongen til Trods for stærke Demonstrationer i de større Byer; i Løbet af 15 Maaneder nedlagdes omtr. Halvdelen af de communale Skoler og næsten 1,100 Fortsættelsesskoler, medens henved 1,500 Privatskoler fik offentlig Godkjendelse. Ligeledes knyttedes paa ny den diplomatiske Forbindelse med Pavehoffet. Men da Communalvalgene i Oct. 1884 vare gunstige for det liberale Parti, afgik Malou og fulgtes af Beernaert, som vel var klerikal, men mindre udpræget. Derimod gav de politiske Valg 1886 og endnu mere 1888 det klerikale Parti endog forøget Flertal i begge Kamre (henholdsvis 97 imod 41 og 50 imod 19), visnok nærmest paa Grund af Valgordningen, idet der vælges i store Kredse uden mindste Beskyttelse for Mindretallene. Modpartiets indre Splid lettede selvfølgelig Sejren, og ligeledes Varas og andre liberale Lederes afgjorte Modstand imod Flamlændernes nationale Ønsker. Det klerikale Partis Agtelse herfor knyttede Flamlænderne inderligere til det; strax efter Ministerskiftet indskærpedes saaledes Loven af 1878, som foreskrev Brug af flamsk Sprog i Forvaltningen i de flamske Landskaber, og 1889 gaves en ny Lov, som fyldigere end Loven af 1872 fastsatte det flamske Sprogs Ligestilling for Domstolene. I Foraaret 1886 opstod et stærkt Røre iblandt Bjærgværks- og Fabrikarbejderne i de vallonske Landskaber, hvor det herskende Bourgeoisie skaanselløst misbrugte Capitalens Overmagt og udbyttede Arbejdernes Kræfter. Voldsomme Udbrud fandt Sted, især i Liège og Charleroi, og Nogle hævede sig ligefrem for Tilslutning til den franske Republik. Lovgivningsmagten gjorde kun mindre Indrømmelser: Love om at fremme Bygning af Arbejderboliger og om at muliggjøre Dannelse af Forligsretter udkom 1889, medens Indskrænkning af Kvinders og Børns Arbejde, samt Forsikring imod Ulykkestilfælde lod vente paa sig. Regeringen undsaa sig end ikke ved at bruge hemmelige Agenter til at ophidse Arbejderne for bag efter at kunne bruge Vaabenmagt imod dem. Forgjæves stillede det radicale Parti Krav paa almindelig Valgret til alle, der kunde læse og skrive; det liberale Parti vilde langtfra indrømme dette, og det klerikale nærede snarere Ønsker om at indskrænke Valgretten eller i det mindste den 1883 indførte Dannelses-Census. Ligeledes forkastedes Forslag om almindelig Værnepligt, skjønt det aabent understøttedes af Kongen selv; derimod vedtoges 1887 Bevilling til Anlæg af Fæstningsværker ved Floden Maas. Af væsentlig Betydning er en Lov fra 1888, hvorved et nyt Princip gjennemføres i Strafferetsplejen: Domstolene kunne tilstaa unge Forbrydere foreløbig Straffefrihed, naar Straffen er ringe, under den Betingelse, at Straffen sættes i Værk, saafremt en ny Forbrydelse begaas; ligeledes kan, efter at en vis Del af en idømt Fængselsstraf er udstaaet, Resten eftergives betinget, medens en ny Brøde igjen lader Straffen træde i Kraft. Ogsaa indførtes 1889 Ret for Fattigfolk til at søge fri Rettergang. Valgene i Juni 1890 viste ikke det ventede politiske Omslag; det liberale Parti vandt kun et Par enkelte Stemmer i Repræsentanternes Kammer. Kravet om en Valgreform bliver stadig stærkere, især fra Arbejdernes Side.

***Belgrad.** 38,300 J. (1887).

Belleville [bellvīl], Stad i den canadiske Union, Prov. Ontario, 10 M. v. for Kingston, ved Ontario Sø. 9,500 J. Albert-Universitetet (stiftet 1875), Savmøller og betydelig Handel paa de forenede Stater.

***Belsheim,** Johannes, har i de senere Aar fortsat Udgivelsen af tidligere utrykte Haandskrifter, som: Codex Theodoræ Imperatricis i St. Petersborg (Christ. 1885), Codex Vindobonensis (Leipz. 1885), Codex Sangermanensis i Paris (Christ. 1885), Fragmenta Vindobonensia (Christ. 1886), Codex f² Corbeiensis i Paris (Christ. 1887) o. fl. Af hans populære Skrift fra 1877 „Oversigt over Kirkens Salmesang“ udkom 1889 en omarbejdet og forøget Udgave.

***Bendemann,** Eduard, tysk Maler, døde 27 Dec. 1889 i Düsseldorf, hans Søn, Rudolf B., 3 Maj 1884.

***Benedict.** Hans Broder Erik Ejegod deltog ikke i Kampen i Albani Kirke.

***Benedict,** Jul., indtog til sin Død 5 Juni 1885 i London en fremtrædende Plads i det engelske Musikliv som Lærer og Dirigent og modtog mange Hædersbevisninger.

Benedictsson, Victoria Maria, svensk Forfatterinde, født Bruzelius, f. 6 Marts 1850 i Skaane, fik en mangesidig Uddannelse i Hjemmet af Moderen. Hun ønskede en Tid lang at ofre sig for Malerkunsten, og for at faa Midler hertil tog hun i nogle Aar Plads som Huslærerinde, men maatte snart efter Faderens Bud afstaa fra sine Ønsker. 1871 ægtede hun en Postmester og Bankembedsmand B. i en Landsby i Skaane. I Begyndelsen ofrede hun sig udelukkende for sine husmoderlige Sysler; men snart vaagnede Lysten til Forfatter-

banen hos hende, og 1876 fik hun, under Pseudonymen Tarbik, Novellen »Sirenen« optagen som Feuilleton i et skaansk Dagblad. Den viste Mangel paa Modenhed, og man raadede hende at studere Livet paa nærmere Hold. Hun opgav dog ikke derfor sine Forfatterplaner, men til egentlig Udførelse kom disse først under hendes Reconvalescens efter en alvorlig Hoftelidelse, for hvilken hun aldrig blev fuldt helbredet. Under Pseudonymen Ernst Ahlgren offentliggjorde hun nu Novellesamlingen »Från Skåne« (1884), der blev særdeles velvillig modtagen. Hendes næste Arbejde var Novellen »Pengar« (1885; 2den Udg. 1889), og omtr. samtidig optraadte hun tillige som dramatisk Forfatter, dels i Forening med A. Lundegård, med Skuespillet »Final« (s. A.), dels paa egen Haand med Proverbet »I telefon« (opført 1887). Endelig udgav hun 1887 »Folklif och småberättelser« og s. A. Romanen »Fru Marianne« (2den Udg. 1890), et dygtigt Arbejde, der indtager en fremragende Plads i den nyere svenske Romanliteratur. Men legemlige og sjælelige Lidelser formørkede hendes Sind; 22 Juli 1888 endte hun selv sit Liv i Kjøbenhavn. Efter hendes Død har Lundegård af hendes literære Efterladenskaber udgivet en Samling, til Dels tidligere trykte »Berättelser och Utkast« (1888) og derhos fuldført og offentliggjort to andre Arbejder, Fortællingen »Modren« (s. A.) og Tragedien »Den bergtagna« (1890); 1890 har han tillige udgivet en Biographi af Fru B., paa Grundlag af hendes Optegnelser og Breve.

***Benin.** Den egentlige Beninkyst gaar fra Lagos til Rio del Rey i Øst; den vestlige Del kaldes endnu Slavekysten. I politisk Henseende falder Landet i talrige smaa, af hverandre uafhængige Stater, som regeres fuldstændig despotisk, hvorimod Kysten fra 1885 staar under engelsk Højhed.

Benjamin-Constant, J. J. [bengschamëng], fransk Maler, f. Constant.

***Bennigsen.** Alexander Levin, Grev B., blev ikke gjenvalgt til den tyske Rigsdag 1884.

***Bennigsen,** Rudolf, gjenvalgtes 1887 og 1890 til Rigsdagen og indtog igjen Stillingen som en af det nationalliberale Partis Ledere. I Aug. 1888 blev han Overpræsident for Prov. Hannover.

***Bentham,** George, engelsk Botaniker, døde 1884.

Benzon, Carl Otto Vald., f. 17 Jan. 1856, blev 1873 Student, 1876 Cand. pharm. og er nu Apotheker og Fabrikejer i Kjøbenhavn. Han debuterede 1881 som Dramatiker med et lille, kvikt formet Proverbe, „Surrogater". Hans betydeligste Arbejde, „En Skandale", fremkom to Aar efter, men trods den store og fortjente Lykke, denne Skildring fra det kjøbenhavnske Nutidsliv gjorde, er han i sine senere Arbejder vendt tilbage til Proverbet („Provisorist", „Tilfældigheder", begge fra 1886), som ogsaa synes at ligge hans digteriske Naturel nærmest. Hans Styrke ligger maaske især i et skarpt Blik og et lydhørt Øre for Hverdagslivets fineste Stemningsovergange, forenet med fremragende Talent for Replikbehandlingen.

***Benzon,** Jacob, var 1750—70 Vice-Statholder og 1770—71 Statholder i Norge.

Béraud, Jean [rō], fransk Maler, f. i St. Petersborg af franske Forældre, Elev af Bonnat, maler Genrebilleder, som „Ølstuen" (la Brasserie) og „Ved Udgangen af den store Opera", mindre Billeder med mange, fortrinlig charakteriserede Figurer.

***Berberah** blev i Juli 1884 tagen i Besiddelse af Englænderne fra Aden.

Berck-sur-Mer [sühr mæhr], Flække i det nordvestlige Frankrig, Departement Pas-de-Calais, 2 M. s. v. for Montreuil ved Kanalen. 5,200 I. Betydeligt Sild- og Makrelfiskeri. Gode Søbade. Her ligger Staden Paris's store Kysthospital for kjertelsvage Børn.

***Berditschev.** 77,200 I. (1885).

Beresovsk, Flække i det østlige Rusland, Gouvern. Perm, 2 M. n. ø. for Jekaterinenburg og paa Urals Østskraaning, bekjendt for sine rige Guldbjærgværker.

***Berg,** Carl, afgik 1889 fra sin Stilling som Rector ved den lærde Skole i Frederiksborg.

***Berg,** Christen Poulsen. Ved Nyaarstid 1884 overtog B. sammen med F. Bojsen (Fører for det tidligere „moderate" Venstre) „Morgenbladet"s Udgivelse, medens E. Brandes og V. Hørup skiltes derfra. Af dette Brud udvikledes Dannelsen af det „danske" Venstre i Oct. 1884, og som dettes Fører fremkaldte B. den skarpere Holdning over for Ministeriet Estrup, der i Marts 1885 endte med Finanslovens Sprængning. Under den stærke Ophidselse, som paafulgte, holdt B. i Sommerens Løb en Række Folkemøder, og paa et af disse i Holstebro 16 Juni nægtede han at tale, fordi Politimesteren — efter hans Mening uden Berettigelse — havde taget Sæde paa Tribunen. Da tvende Venstremænd nødte Politimesteren til at gaa ned derfra, blev B. siden tiltalt og 11 Jan. 1886 af Højesteret dømt til et halvt Aars Fængsel som medskyldig i eller endog den egentlige Ophavsmand til dette voldsomme Skridt. Mens han sad fængslet, fejredes hans Sølvbryllup (22 Maj) under stor Deltagelse rundt om i Landet, og en Pengegave af 50,000 Kr. sammenskødes til ham. Fremdeles holdtes, strax efter Løsladelsen, 25 Juli en stor Fest i Helsingør under hidtil ukjendt Tilstrømning, og B. var da uomtvistelig den samlede Oppositions Fører. Men da der i den følgende Rigsdagssamling var Stemning i Venstre for at behandle saa vel Finanslov som andre Love, nedlagde B. i Dec. sin Post som Formand i Venstres fælles Bestyrelse (siden Oct. 1884) og i Marts 1887 tillige Posten som Folketingets Formand. Siden har han staaet som Fører for en lille Gruppe i Folketinget, der fastholder en ny „Protestpolitik".

***Berg,** Claus. Alterbilledet flyttedes 1885 til St. Knuds Kirke i Odense.

***Berg,** Frederik Theodor, sv. Læge og Statistiker, døde 7 Maj 1887.

Berg, O. F., Pseudon. for Ottokar Franz Ebersberg (s. *d. A.).

***Bergen** havde 1885 47,000 I. Indførselsværdi 29,2, Udførsel 20,6 Mill. Kr. Handelsflaaden er 352 Fartøjer, drægtig 98,700 Tons, hvoraf 151 Dampskibe paa 69,500 T. (1888).

*Bergerat, Emile, skriver i »Le Figaro« under Mærket Caliban de morsomme localt- og momentant-komiske Artikler med de talrige, for Fremmede vanskelig forstaaelige Hentydninger. Nogle af disse Artikler ere samlede i »Vie et aventures du Sieur Caliban, décadence française« (1886) og »Le livre de Caliban« (1887). En Del dramatiske Arbejder med dristig realistisk Snit som »Enguerrande« (1887), »Ours et fours« (1887) have vakt Forargelse paa Theatrene.

Bergh, Johannes, norsk Lovkyndig, f. i Solør 18 Febr. 1837, blev Student 1852 og juridisk Candidat 1856. Siden 1862 har han virket som Højesteretsadvocat i Christiania og i denne Stilling vundet et højt anset Navn. Af Retssager, han har ført for Højesteret, var hans Navn især knyttet dels til Sagen „Jaabæk-Riddervold" 1876, dels og især til Sagen imod Ministeriet Selmer ved Rigsretten 1883—84; Forsvaret for dette nedlagde han et meget betydeligt Arbejde og et omfattende Forraad af Kundskaber i almindelig Statsret og specielt i Norges politiske Historie og constitutionelle Ret. Siden da er B., som tidligere holdt sig borte fra det politiske Liv, oftere optraadt i Pressen og paa offentlige Møder som en af de ledende Ordførere for det conservative Parti i Norge. Af hans literære Arbejder maa nævnes „Om den saakaldte Hjemmelspligt i Contractsforhold" (Christ. 1867); „Om Umyndighedsreglerne og Afændring deri" (Christ. 1881) og „Om Betingelserne for Gjæsteretsbehandling efter norsk (dansk) Civilproces" (Christ. 1889). Ligesom han deltog i Stiftelsen og Redactionen af „Ugeblad for Lovkyndighed" (1861—70), var han ogsaa en af Grundlæggerne (1872) af de nordiske Juristmøder.

*Bergh, Sv. Richard, en Søn af Joh. Edvard B., f. 1858, studerede ved Kunstakademiet i Stockholm under Perséus, men gik 1881 til Paris, hvor han fortsatte Studierne under J. P. Laurens og paa Salonen 1883 vandt 3dje Medaille for 2 Portræter, af hvilke det ene senere indkjøbtes af den danske Stat. Ved Udstillingen i Paris 1889 fik han Æresmedaille.

Berghaus, Hermann, tysk Kartograph, f. 16 Nov. 1828, har tegnet talrige Blade til Stielers og Sydows Atlasser, store physiske Vægkort over Europa, over Alperne og Afrika, men er især bekjendt for sit „Allgemeine Weltkarte in Mercators Projection" og det fortrinlige »Chart of the world« (10de Opl. 1882).

Bergmann, Ernst v., bekjendt tysk Chirurg, f. 16 Dec. 1836 i Rojen i Lifland, blev 1871 Prof. i Chirurgi i Dorpat, 1878 i Würzburg og 1882 i Berlin. Han har navnlig leveret Arbejder paa Krigschirurgiens og Hjernechirurgiens Omraade.

*Bergsøe, Jørgen Vilhelm. Foruden gjennem Fortsættelsen af sin Digtervirksomhed (med Novellesamlingerne „Fra gamle Dage" (1885) og „Fra sollyse Strande" (1886)) har B. indlagt sig Fortjeneste som naturvidenskabelig Raadgiver og Leder ved Bekæmpelsen af de Oldenborresværme, der have hærjet flere Egne af Landet. Hans Interesse for Mønt- og Medaillevæsenet har affødt dels et illustreret Værk „Danske Foreningstegn, udstedte af Gilder, Corporationer og Lav fra Middelalder til Nutid" (1888), dels et lignende, med Illustrationer oplyst Bilag til Fr. Holsts og Axel Larsens „Felttogene 1848—49—50", som senere er udkommet som selvstændigt Skrift under Titlen: „Krigsminder fra Felttogene i vore første Frihedsaar. Mønter og Medailler" (1890).

*Bering, Vitus, f. 1681, fik 1724 af den russiske Regering det Hverv at undersøge, om Asien og Amerika vare landfaste med hinanden. Efter i Begyndelsen af 1725 at være brudt op fra St. Petersborg arbejdede han sig med utroligt Besvær gjennem Sibirien og kunde endelig i Sommeren 1728 ved Kamtschatkaflodens Munding gaa om Bord paa et af ham der bygget Skib og begynde den egentlige Opdagelsesrejse, paa hvilken han fandt Nordostpassagen. 1740 lagde B. Grunden til Byen Petropavlovsk ved Avatschabugten paa Kamtschatka, og derfra afsejlede han 15 (4) Juni 1741 paa sin sidste Opdagelsesrejse for at finde Amerika. Den Ø, han naaede 31 (20) Juli, var Kajaksen ved Amerikas Nordvestkyst. Han strandede 16 (5) Nov. paa Beringsøen og døde her 19 (8) Dec. 1741.

*Berlichingen, Götz v. B.s Jærnhaand, forfærdiget 1506, er et af de tidligste Exempler paa kunstige Lemmer. Haanden var fæstet til Underarmen ved en hul Skinne, der var helt forfærdiget af Staal og kunde bøjes lidt ved Tryk paa en Knap. Ved Hjælp af den anden Haand bøjedes de enkelte Fingerled, hvorpaa en fremspringende Staaltap fastholdt Leddet i den givne Stilling. Ved Tryk paa en anden Knap straktes Fingrene igjen ud ved Hjælp af en Fjeder. Paa samme Maade bevægedes Tommelfingeren, saa at B. med stor Sikkerhed kunde føre sit Sværd. Jernhaanden forevises endnu i Jagstfeld (ikke Jagsthausen, som i 1ste Bd. angivet).

*Berlin talte i Dec. 1885 1,315,300 J., men i Dec. 1889 (efter Beregning) 1,527,800 J. Af nye Mindesmærker fremhæves Frederik Vilhelm IV.s Rytterstatue (af Calandrelli) ved Nationalgalleriet, Greverne Brandenburgs og Wrangels Statuer paa Leipzigerplads, Mindesmærkerne for Schinkel, Beuth og Thaer foran det tidligere Bygningsakademi, Hegels kolossale Buste bag Universitetet, Mindesmærkerne for Dronning Luise og Goethe (i Thiergarten) og for de berømte Læger v. Gräfe og Wilms. Af nye offentlige Bygninger fremhæves det naturvidenskabelige Museum, „Museum für Völkerkunde" med fædrelandshistoriske og nordiske Oldsager, de ethnographiske Samlinger og Schliemanns trojanske Samling, Rigsdagsbygningen, Justitspalaiet, Generalstabsbygningen, Mønten, Rigstrykkeriet, Politipalaiet, Varebørsen (aabnet 1886, 1889 forandret til Concertlocale), Brandenburgs Stænderhus, Centraltorvehallen (aabnet 1886) og flere andre Torvehaller, Udstillingsbygningen med Park, de nye Banebygninger, særlig den anhaltske; i alt er der i Tidsrummet 1871—86 til nye offentlige Bygninger udgivet over 170 Mill. Kr. Af Kirkerne mærkes de to yngste, Miskundhedskirken, „die Dankeskirche", til Minde om Kejser Vilhelm I.s lykkelige Redning fra de

tvende Mordattentater (indviet 1884) og Helligkorskirken i got. Stil (indv. Oct. 1888). Af nye Hospitaler mærkes Elisabeths Børnehospital, Baraklazarethet i Moabit og den store Sindssygeanstalt i Dalldorf (med Plads for 1,000 Patienter). Af Velgjørenhedsanstalter nævnes Frederiks Vajsenhus med den store Stiftelse i Rummelsburg, Vilhelmine-Amalie Stiftelsen (for Kvinder af højere Stænder), den røde Stiftelse og Vilhelmsstiftelsen i Charlottenburg, Magdalena- og Johannesstiftelserne, to Pigehjem, et Asyl for Husvilde, osv. Fattigvæsenet kræver ikke desto mindre betydelige Tilskud, i 1888 7,6 Mill. Kr.; Tallet af de almisseny̆dende var 17,100, af Plejebørn 7,700, af Vajsenhusbørn 5,100. Af videnskabelige Anstalter maa ogsaa mærkes Victoria-Lyceet, et Slags kvindeligt Universitet. Af Elementarskoler (Gemeindeschulen) findes nu 177 med 192,800 Elever (1888). Undervisningsbudgettet er derfor ogsaa betydeligt og i stadig Stigning, for 1888—89 14,2 Mill. Kr. med et Tilskud af 12,4 Mill. fra Staden. Af nye Theatre maa nævnes Lessings-T., af andre Fornøjelsesanstalter „Flora“ (i Charlottenburg) med Haveanlæg og Palmehus og talrige Etablissementer af lavere Rang i Treptow, Schöneberg og Hasenheide samt de nye Parkanlæg Friedrichshain, Humboldtshain, Treptowerpark og Parken ved Kreuzberg. Af Betydning for det offentlige Liv ere ogsaa de talrige (over 50) saakaldte „Wienercaféer“, især „Café Bauer“ unter den Linden. Til at modtage det store Besøg af Fremmede (aarlig over ½ Mill.) haves henved 200 Hoteller, Gjæstgivergaarde og Hotelgarnis. — B. udgjør et eget Byomraade. Politimesteren, som staar under Indenrigsministeren, har til sin Raadighed et Politicorps af 150 Officerer og 3,300 Betjente. Magistraten er den øverste communale Myndighed; den bestaar af en Overborgemester, en Borgemester, 15 lønnede og 17 ulønnede Magistratsraader og har ved sin Side en Forsamling af 126 Borgerrepræsentanter. B. sender 6 Medlemmer til den tyske Rigsdag og 9 til det preussiske Underhus; Overborgemesteren er Medlem af Herrehuset. B.s Budget er voxet stærkt i Forhold til Stadens Opsving. For 1888—89 udgjorde Indtægterne 64,8 Mill. Kr. mod 57,8 Mill., altsaa et betydeligt Overskud, der imidlertid omtrent medgik til at dække Restancer fra foregaaende Aar. Gjælden udgjorde (1889) 145 Mill. Kr., hvoraf imidlertid 107,7 Mill. vare anvendte til offentlige Øjemed (Overrislingsarbejder, Vandværk, Gasværk, Kvægtorv, Torvehaller). Byens samlede Formue beregnedes (Marts 1888) til 355 Mill. mod Passiver af 181½ Mill. Kr. Af inddirecte Skatter opkræves en Maltskat, af directe en Hus-, en Lejligheds- og en Indtægtsskat; den sidste udgjorde 13,261,000 Kr. Gasværket beregnedes at give et rent Overskud af 4½ Mill. trods Indførelsen af den elektriske Belysning, som allerede 1888 udgjorde 20,000 Blus. Stadens mest storartede Institut er det 1881 aabnede Kvægtorv med Slagtehuse; det indtager et Flademaal af 69 Tdr. Land. En anden fortrinlig Institution er Brandvæsenet, der udkræver et Personale af 790 Mand med 122 Heste, har 20 Brandstationer og aarlig koster 1,8 Mill. Kr.

Bĕrmondsey [st], et Kvarter af London, Surrey-Shire, har 86,600 J. (1881), er Hovedsædet for Læderhandlerne og Garverne og har et stort Marked for Huder og Læder.

***Bern.** Cantonet har 539,300 J., Staden 46,000 J. (1888). 1885 forsøgtes en meget radical Forfatningsrevision; men Forslaget forkastedes ved Folkeafstemningen med stort Flertal.

***Bernard,** Claude. Et Mindesmærke rejstes ham i Paris 1886.

Berne-Bellecour, Etienne [bern bellkuhr], fransk Maler, f. 1838, var først for at ernære sig Photograph, men blev efter den fransk-tyske Krig en Slagmaler, der tør maale sig med Neuville og Détaille. Ved Verdensudstillingen 1889 saas bl. a. „En Forpost“, „Napoleon I.s Tronfrasigelse“, „Indskibning af Tropper“.

Berneck, Karl Gustav v., tysk Forfatter under Psendon. Bernd v. Guseck, f. 1803 i Nederlausitz, blev 1826 preussisk Cavaleriofficer og var siden 1839 Lærer ved Militærskoler, først i Frankfurt a. d. O., senere i Berlin. D. 1871. I en lang Aarrække var han en yndet Medarbejder ved næsten alle belletristiske Tidsskrifter i Tyskland; især producerede han talrige historiske Romaner og Noveller. Blandt hans større Romaner kunne nævnes „Im Strom der Zeit“ (4 Bd., 1860), „Karl X Gustav“ (2 Bd., 1862), „Deutschlands Ehre. 1813.“ (3 Bd., 1864), „König Murats Ende“ (3 Bd., 1866). Ogsaa som Militærforfatter var han frugtbar; af hans Skrifter paa dette Omraade skal blot fremhæves „Die Welt in Waffen“ (2 Bd., 1870).

***Berner,** Hagbard Emanuel, blev, da Valgene i 1888 bragte Højre Sejren i hans Valgkreds Akershus, ikke gjenvalgt til Storthinget. Han er siden 1884 storthingsvalgt Hypothekbankdirecteur.

***Bert,** Paul, blev i Febr. 1886 udnævnt til Gouverneur i Tongking og døde der 11 Nov. s. A.; 1889 rejstes ham et Mindesmærke i Auxerre.

Bertāni, Agostino, italiensk Politiker, f. 1812 i Milano, studerede i Pavia og blev Læge. Han sluttede sig 1848 til Garibaldi og fulgte med hans Skare som Læge, samt paa ny 1859. Det var B., som 1860 i Genua organiserede „de Tusende“s Tog til Sicilien, og som overtalte Garibaldi til at føre Kampen over paa Fastlandet. 1866 var B. igjen som Læge med Garibaldis Corps og endelig 1867 paa det ulykkelige Tog imod Rom. 1860—80 var han Medlem af det italienske Deputeretkammer, hvor han aabent hyldede republikanske Grundsætninger og særlig virkede for Forbedringer i Landarbejdernes Kaar og for Sundhedsplejen paa Landet; han blev gjenvalgt 1882. 1878 var han med at grundlægge den demokratiske Lique. D. 30 Apr. 1886.

Bertelsen, Iver, dansk Theolog, d. 1583, er bleven bekjendt ved sit omskiftende Liv og sin energiske Fastholden ved sine religiøse Anskuelser. Efter at han, en fattig Fiskersøn fra Middelfart, ved Kong Christian III.s Hjælp havde studeret i Wittenberg, blev han 1539 Professor i Rhetorik ved Kjøbenhavns Uni-

erſitet, men maatte, paa Grund af Fjendſkab ied de andre Profesſorer, 1563 forlade Uni-erſitetet. Efter et nyt Ophold i Wittenberg lev han atter Profesſor, men maatte paa ny ygive denne Stilling og blev 1565 Præſt i Stege. 1567 blev han dømt fra ſit Embede aa Grund af, at han af Daabsritualet havde deladt Exorcismen. Da han energiſk vægrede g ved at erkjende, at han havde Uret, blev an ſat i Forvaring i Sorø Kloſter, hvor han ed ſtor Nød. 1570 frigav Kongen ham og jorde ham endog til Forſtander for ſelve det Kloſter, hvori han havde ſiddet fængslet. 1580 orflyttedes han til Ringſted, hvor han gjorde g fortjent ved Reſtaureringen af Kongegra-ene. Sin levende Intereſſe for Hiſtorien agde han for Dagen ved at forfatte en rimet anſk Kongekrønnike, ligeſom Opdagelſen af ldam af Bremens haandſkrevne hamborgſke tirkehiſtorie ſkyldes ham. Hans iſær mod xorcismen rettede theologiſke Smaaſkrifter leve udgivne i „Dänische Bibliothek", IV.

Bertha, bred, nedfaldende Strimmel paa en ıedringet Damekjole.

***Berthelot,** Marcellin Pierre Eugène, har de ſenere Aar ved Siden af ſine thermo-hemiſke Arbejder ſyslet med de ældſte Spor ıf Chemiens Hiſtorie, til Dels efter græſke Papyrusmanuſkripter fra Ægypten, og nedlagt Reſultatet af ſine Forſkninger i »Les origines le l'Alchimie« (1885) ſamt i Forbindelſe med Hellenisten Ruelle udgivet »Collections des inciens Alchimistes grecs« (3 Dele, 1887—88), ſom indeholder baade de græſke Texter g en franſk Overſættelſe.

***Berthier,** Napoleon L. J. A., døde 1887.

Berti, Domenico, italienſk Statsmand og Forfatter, f. 1820 i Piemont, blev 1849 Pro-esſor i Philoſophi i Turin og 1871—77 i Rom. Siden 1848 har han haft Sæde førſt i et ſardinſke, ſenere i det italienſke Deputeret-ammer og har her hørt til det maadeholdne iberale Parti. 1866—67 var han Undervis-ings-, 1881—85 Handels- og Agerbrugs-iniſter. Han har ſkrevet en Række Skrifter m Giordano Bruno (1866 og 1880), Campa-ellas Liv og Værker (1878—81), Galileis Retsſag (1876) ſamt om Cavours Liv før 848 (1886).

Bertrand, Georges [trāng], franſk Maler, . 1848 i Paris, Elev af Yvon og Bonnat, egyndte at udſtille 1876 og vakte ſtor Opſigt aa Salonen 1881 ved »La Patrie«, en ſaaret Fanebærer, ſom af Kammeraterne bringes ud f Slaget.

***Beryllium** hører efter de nyeſte Under-øgelſer ikke til Aluminium-, men til Mag-iumgruppen.

***Beſeler.** Wilhelm Hartwig B. døde 2 Sept. 884, hans Broder, Georg B., 28 Aug. 1888.

Beſkyttelſeslighed har man kaldet den ejen-ommelige, ofte aldeles forbavſende Lighed ned Omgivelſerne, ſom mange Dyr beſidde, g ſom formentlig ſætter dem i Stand til ganſke ærlig let at undgaa andre Dyrs Efterſtræbelſer ller, i andre Tilfælde, at opdages af de Dyr, om de ſelv efterſtræbe. Mange Dyr, der leve aa Sand eller Grus, have ſaaledes dettes Farve, om f. Ex. Jordleguaner (Phrynosoma), Flyndre og Rokker; visſe auſtralſke Søheſte, der leve mellem Alger, have ikke blot disſes røde Farve, men Huden bærer desuden lange, bladagtige Ved-hæng, ſom ſkuffende ligne Alger; de fleſte Træ-ſnoge ere grønne, ligeledes mange Tropefugle, der opholde ſig i det beſtandig grønne Løvtag; Dyr, der opholde ſig paa Træernes Bark, have ofte dennes marmorerede Farver, mange Polar-dyr, ſom færdes paa Sneen, ere hvide, oſv. B. optræder i de fleſte af Dyrerigets Afdelinger, men ingenſteds ſaa paafaldende ſom blandt Inſekterne, hvor bekjendte Exempler afgives af det „vandrende Blad", Spøgelſerne eller de „vandrende Pinde" (Phasma), forſkjellige Knæ-lere; mange Sommerfugle, ſom i hvilende Stilling, med ſammenklappede Vinger indtil de mindſte Enkeltheder kunne ligne Blade, nogle Arter friſke, andre visne, eller Grene; fremdeles Sommerfuglelarver, iſær Maalere, ſom ſtift udſtrakte fra en Gren, hvortil de fæſte ſig med Bagendens Klamrefødder, ſelv indtil Forvexling ligne en visſen Kviſt. Blandt In-ſekter optræder ogſaa ret hyppig den færegne Form af B. (Formumning, eng. »Mimicry«), at visſe Arter ligne ganſke andre, hvorved Beſkyttelſe eller anden Fordel opnaas; ſaaledes ligne Arterne af Flueſlægten Volucella paa-faldende de Bier, i hvis Bo de trænge ind ſom Redeſnyltere; en lille tropiſk Edderkop (Myrmecia), der lever af Myrer, ligner disſe ſaa meget, at den let faar Lejlighed til uhin-dret at færdes mellem Myrerne; visſe bra-ſilianſke Hvidſværmere (Leptalis-Arter) ligne i Udſeende og Flugt Medlemmerne af en ganſke anden Familie (Heliconiderne); disſe ſidſte ædes ikke af Fugle, da de ere giftige, og de førſte undgaas ligeledes af Fuglene, ſkjønt de ikke ere giftige, medens deres nærmeſte Frænder, ſom mangle B., falde ſom Ofre; de inden-landſke Sommerfugle af Sesia-Slægten (Glas-ſværmere) ligne forſkjellige Bier og Hvepſe og undgaa rimeligvis derved mangen Fjende, ſom frygter de ſidſtes giftige Braad, oſv.

Besnard, Paul Albert [benāhr], franſk Maler, f. 1850 i Paris, Elev af Cabanel, hører til den nye Skoles (Impreſſionismens) meſt frem-trædende Kunſtnere. Ved ſøgte Motiver for-dærver han for en Del den Virkning, han med ſit betydelige Talent maatte kunne naa. Hans „gule Dame", et Forſøg paa at give Bryd-ningen mellem Dagslys og Lampelys, var paa den franſke Udſtilling i Kjøbenhavn 1888 Gjen-ſtand for varme Kunſtdebatter; i det dæmpede Lys i Verdensudſtillingens Maleriſalon i Paris 1889 tog det ſamme Billede ſig forholdsvis tamt ud. Der var udſtillet andre Portræter, ſom gjorde et mere harmoniſk Indtryk.

***Besſarabien.** 1,526,500 J. (1885).

***Beſtuſchev-Rjumin.** Conſtantin Nikolaje-vitſch B.-R., f. 1829, ſtuderede i Moſkva, var 1856—59 Medarbejder ved „Moſkauer-Tidende" og er ſiden 1865 Profeſſor ved Univerſitetet i St. Petersborg. Hans Hovedværk er „Ruslands Hiſtorie" (1ſte Del 1872).

Beſæt. Naar Skibe ſejle i Farvande, hvor der findes megen Js, og blive ſaaledes om-ringede af denne, at al Sejlads forhindres, ſiges de komme i B.

Bethmont. Paul B. døde i Dec. 1889.

Bethnal-Green [bētnəl grihn], et Kvarter i den østlige Del af London, n ø. for City, i Middlesex-Shire, har 127,000 J. (1881) og er Sædet for Londons Silkeindustri. Her findes B.-G. Museet, en Del af South Kensington Museet.

***Bethusy-Huc.** Valeska, Grevinde af B.-H., tysk Forfatterinde, f. 15 Juni 1849, boende paa Slottet Deschowitz i Overschlesien, har i det sidste Aarti under Pseudon. Moritz v. Reichenbach vundet Yndest i Læseverdenen ved en Række Romaner og Noveller, der i Regelen skildre det halv tyske, halv slaviske Liv paa Grænserne af Schlesien og Polen, saaledes „Die Eichhofs" (1881), „Der Sohn des Flüchtlings" (1882), „Zwei Novellen" (1883), „Auf Umwegen" (1884), „Die Lazinskys" (1887), „Seine Frau" (1888), „Das Paradies des Teufels" (1889) o. fl.

Betól, salicylsurt β-Naphthol (jvfr. *Naphthalin), fremstilles ved Indvirkning af Phosphoroxychlorid paa en Blanding af salicylsurt Natron og β-Naphtholnatrium. Hvidt Krystalpulver uden Lugt og Smag, af Smeltepunkt 95° og saa godt som uopløseligt i Vand. Anvendes som indvendigt Middel i Medicinen, idet det af Pancreassaften spaltes til Salicylsyre og Naphthol.

***Beust,** Friederich Ferdinand v., Greve, døde 24 Oct. 1886 paa sit Slot i Nedreøsterrig. 1887 udkom hans Erindringer: „Aus drei Viertel-Jahrhunderten" (2 Bd.).

Bevingede Ord kaldes de i Tale og Skrift, ligegyldig i hvilket Sprog, almindelig anvendte Udtryk og Talemaader, der kunne henføres til et bestemt Skrift eller en bestemt Person som den oprindelige Kilde. Denne Anvendelse af et hos Homer hyppig forekommende Udtryk (ἔπεα πτερόεντα) er bleven almindelig, siden Tyskeren Dr. Georg Büchmann (d. 1884) 1864 udgav sine „Geflügelte Worte" (16de Opl. 1889). Ogsaa i andre Lande er der udkommet Samlinger af vedkommende Sprogs b. O., saaledes i Danmark (Osc. Arlaud: „B. O.", 1878 og 81), Sverige (Arvid Ahnfelt: »Bevingade ord«, 1879), Frankrig (Ed. Fournier: »L'Esprit dans l'histoire« og »L'Esprit des autres«), England (»Familiar quotations«) o. fl.

***Bevis.** Efter den nye norske Straffeproceslov 1887 er Bevisbedømmelsen fri, dog saaledes, at der kun maa tages Hensyn til det i Sagen fremførte.

Bévue, fr. [bē̆vy̆], Fejltagelse, Bommert, Buk.

***Bhaonagar.** 48,800 J. (1881).

***Bhupal.** 55,400 J.

Bianchi, Nicomede [biānki], it. Historieskriver, f. 1818 i Reggio, var 1848 Medlem af den provisoriske Regering i Modena, men drog derefter til Sardinien, hvor han først var Professor i Nizza og senere styrede en højere Skole i Turin. 1864 blev han Generalsecretær i Undervisningsministeriet og 1871 Overdirecteur for de piemontesiske Statsarchiver. D. 1886. Hans Hovedværker ere »Storia documentata della politica europeana in Italia 1814—61« (8 Bd., 1865—72) og »Storia della monarchia Piemontese 1773—1861« (4 Bd., 1877—85; ufuldendt); end videre skrev han »Conte Camillo di Cavour« (1863).

Bibbiéna, ital. Kunstnerfamilie, s. *Galli.

Bibelots, fr. [bib'lō], Smaasager, Nips.

***Biblistheker.** Universitetsbiblistheket i Christiania har 1884 faaet en ny, stor Læsesal med 52 Læseborde, udstyret med Glastag og Ovenlys; siden 1889 er i hele Bibliotheket indlagt elektrisk Lys samtidig med, at det aabnedes for Publikum ogsaa om Eftermiddagen.

***Bideford.** En halv Mil v. for B. ligger det besøgte Badested Westward Ho.

***Bidenkap,** Johan Lauritz, fratraadte 1889 sin Stilling som klinisk Lærer i Hudsygdomme ved Rigshospitalet og Universitetet. Et Afsnit af sine dermatologiske Forelæsninger udgav han under Titlen »An abstract of lectures on Lepra« (Christ. 1886).

Bidsel, s. *Hovedtøj.

***Biedermann,** Fried. Karl, skrev 1881 „1840—70; 30 Jahre deutscher Geschichte" og 1889 som Tilslutning hertil „1815—40; 25 Jahre deutscher Gesch.".

***Bielefeld** har 34,900 J., en Diakonissestalt og en Epileptiker-Koloni (Bethel).

Biggar, Joseph Gillis, irsk Politiker, f. 1828, blev 1861 Kjøbmand og slog sig 1869 paa Politik, valgtes 1874 til Underhuset, hvor han bl. a. indledede den systematiske „Obstruction" (Forhaling af Forhandlingerne). Ogsaa sluttede han sig til Fenierne, blev Medlem af deres øverste Raad og drev især 1880 en stærk Agitation, men flygtede 1881 til Paris, da Landligaen blev undertrykt. Han vendte 1882 hjem og valgtes paa ny til Underhuset 1885. D. 1890.

***Biledulgerid,** „Palmelandet", er i indskrænket Forstand et Landskab i Tunis s. for den store Saltsø Sebcha Dscherid (Oldtidens Tritonsø), med en uhyre Rigdom paa og Udførsel af Dadler. I Romernes Tid var det et rigt Culturland, hvilket fremgaar af talrige Ruiner, Vandledninger osv.

***Bille,** Carl Steen And., afgav under sit Ophold i Nordamerika flere interessante Indberetninger, bl. a. en, der offentliggjordes 1886 under Navnet „Det store Vesten. Kolonisationen af Nordamerikas Indland", og skrev senere et Par Afhandlinger om nordamerikanske Rets- og Samfundsforhold. I Sept. 1884 tog han Afsked fra den diplomatiske Tjeneste og blev udnævnt til Kammerherre; 1886 blev han Amtmand i Holbæk Amt.

***Billedbibler.** Gustave Dorés B. har i de sidste Aar vundet megen Udbredelse i Danmark i en ved Pastor Vilh. Beck besørget Udgave.

***Billedgalleri.** Den kgl. (danske) Malerisamling, som var ophængt paa Christiansborg, frelstes for anden Gang (første Gang 1794) ved Slottets Brand 1884 og overførtes til Charlottenborg-Udstillingsbygningen, hvor den er tilgængelig for Publikum fra 1 Juli til 1 Marts. Det aarlige Tilskud til Samlingen er forhøjet til 23,000 Kr. til Malerier, 15,000 Kr. til Billedhuggerværker og 5,000 Kr. til Indkjøb af svenske og norske Kunstværker. — I Norge er det aarlige Bidrag til Nationalgalleriet i Christiania fra 10,000 nu (1890) gaaet op til 20,000 Kr., deraf 3,000 Kr. til Indkjøb af svenske og danske Værker.

*Billot, Jean Baptiste, blev 1884 Chef for et Hærcorps og 1888 en af de tre Hærinspecteurer; han er desuden, ved Siden af Krigsministeren, Formand for det øverste Krigsraad.

Billwerder-Ausschlag, Forstad til Hamborg paa den af Bille og Elben dannede Ø Billwerder, har 16,100 J., Jærnstøberier, Cementfabriker og Skibsbyggerier.

Bindebrev, gammel Betegnelse paa Lykønskningsvers, der sendtes paa Ens Navne- eller Fødselsdag, og hvorved man erklæredes for „bunden", indtil man havde løst sig ved en Gave eller et Gilde.

*Bindingsværk. I Stedet for Tømmer anvendes nu ofte Jærn til i Forbindelse med Murværk at danne B.s Vægge.

*Binue udspringer i det sydlige Adamava under 7° 30′ n. Br. og omtr. 31° ø. L. Den betydeligste By ved dens Bredder er Jola i Adamava, en vigtig Handelsplads for Elfenben. Ved den 1886 mellem England og Tyskland trufne Overenskomst om deres Interessesphære i disse Egne tilfalder hele Strømløbet fra Jola det britiske »National African Company«, hvem den engelske Regering har givet indskrænket Højhedsret over Floden.

*Birch, Fred. Chr. Carl, fik 1882 Titel af Statsraad og døde 16 Nov. 1889.

*Birch, Samuel, engelsk Ægyptolog, døde 27 Dec. 1885 i London.

*Birkedal, Schøller Parel. Vilhelm. Det forenede Venstres Stilling til Spørgsmaalet om, hvad der skulde gjøres for at udvikle Danmarks Forsvarsevne, kaldte B. frem i Rækken af dets Modstandere, og den Uoverensstemmelse, hvori han herved kom til det store Flertal af Medlemmerne af hans egen Frimenighed, blev ham efterhaanden saa pinlig, at han 1885 besluttede sig til at nedlægge sin Stilling, hvorefter han flyttede til Gjentofte. 1890 udgav han „Personlige Oplevelser i et langt Liv" (1ste Afdel.).

*Birkeland, Michael, traadte, efter eget Ønske, allerede ved Valgene til Stortinget 1886 igjen ud af det politiske Liv. En interessant historisk Afhandling af ham fra de senere Aar er trykt 1887 i de A. F. Krieger tilegnede „Smaaskrifter": „Det norske Postvæsens Oprindelse og første Begyndelse".

*Birkenhead. 100,100 J. (1888).

Birkesbrød er oprindelig de to Brød, ved hvis Brydning den jødiske Sabbath indvies (af Birchât Elohim, Guds Velsignelse).

Birkholm, s. *Løvenborg.

*Birmingham (i England). 447,900 J. (1888).

*Bismarck, Otto Edv. Leop. v. B.-Schönhausen. I de sidste Aar gik Fyrst B.s Bestræbelser fortrinsvis ud paa at sikre Freden indadtil som udadtil. Til Trods for Erklæringen fra 1872 „Vi gaa ikke til Canossa" søgte han dog siden 1882 forlig med den katholske Kirke, førte umiddelbare Forhandlinger med Pavehoffet og afsluttede 1886 Culturkampen med væsentlige Indrømmelser, ja endog Opgivelse af de vigtigste Bestemmelser i Kirkelovene 1872—73. Ogsaa viste han 1885 Paven Leo XIII den Hyldest at tage ham til Voldgiftsdommer i Tysklands Strid med Spanien om Carolinerne og modtog til Løn den pavelige Christusorden. Ligeledes søgte han, dog med mindre Held, at forsone Arbejderne ved en Række sociale Reformer 1888—89, men fastholdt samtidig haardnakket Undtagelsesloven mod Socialdemokraterne og Beskyttelsestolden paa Korn og Kvæg, altsaa Fordyrelsen af de første Levnedsmidler. Forbundet med Østerrig udstraktes 1883 til Italien og fornyedes 1887 i en fastere Form, hvorhos der aarlig siden 1884 holdtes Sammenkomster mellem B. og den østerrigske Udenrigsminister Kalnoky, 1887—89 desuden med den italienske Førsteminister Crispi. Forholdet til Rusland vedblev at være køligt, skjønt B. under Kejser Alexander III.s Besøg i Berlin i Nov. 1887 kunde godtgjøre for ham, at man ved forfalskede Aktstykker havde søgt at stille Tysklands Politik i et mistænkeligt Lys. Af Hensyn til Rusland var han ogsaa uvillig til at understøtte Bulgarernes Optræden og modsatte sig 1888 bestemt det Ægteskab, der var paatænkt mellem Fyrst Alexander og den prøjsiske Kongedatter Victoria. Lignende Varsomhed viste han over for Frankrig i de gjentagne Sammenstød, som opstod mellem Myndighederne ved den fransk-elsassiske Grænse. Men samtidig vilde han sikre sit Fædreland ved at forøge dets Hærstyrke og øvrige Rustning, og han lagde hele sin Indflydelse og brugte al sin Veltalenhed for at gjennemføre de dertil sigtende Lovforslag 1887—88. Charakteristisk var hans Tale 6 Febr. 1888, i hvilken han henpegede til, at Tyskland derefter vilde faa 3 Millioner Krigere, 1 mod Vest, 1 mod Øst og 1 i Baghaanden, og sluttede med det stolte Ord „Vi Tyskere frygte Gud, men ellers intet i Verden". B.s Anseelse i Europa som den ledende Statsmand fik et nyt Udtryk, da han 1884—85 førte Forsædet paa Congo-Conferencen i Berlin, og hans Folkeyndest kom klart til Syne paa hans 70 Aars Fødselsdag, 1 Apr. 1885, da der sammenskødes 2,700,000 Mark, dels til at kjøbe hans Stamgods Schönhausen som Gave til ham (1½ Mill.), dels til at oprette en Stiftelse, Schönhausen-Stiftelsen, hvis Renter skulle bruges til at understøtte Mænd, der hellige sig den højere Lærergjerning. Ogsaa hans 25 Aars Ministerjubilæum (23 Sept. 1887) og hans 50 Aars Officers Jubilæum (25 Marts 1888) fejredes; allerede 1 Apr. 1879 var et Mindesmærke rejst for ham i Køln, og 1885 blev Ny-Britannien opkaldt efter ham som „B.s Archipelag". 1884 krævede B. Afsked som prøjsisk Førsteminister, men det vilde Kejser Vilhelm ikke tilstede, og gjentagne „Kanslerkriser" afgjordes med et bestemt „aldrig" fra Kejserens Side. Ogsaa under Frederik III.s korte Regering beholdt han sin Indflydelse, skjønt der ikke mellem ham og Kejseren fandtes den Samstemning som over for den gamle Kejser; og efter Frederik III.s Død rettede B. en hadefuld og smaalig Forfølgelse mod Mænd, der havde staaet Kejseren og Kejserinde Victoria personlig nær, især Geffcken. Man havde derimod ventet det bedste Samarbejde mellem B. og den unge Kejser Vilhelm II, der som Prins havde været B.s Yndling og varmeste Beundrer; men Kejserens stærke Selvstændighedsfølelse og B.s overor-

dentlige Pirrelighed og lange Bane til Enevaadighed førte 1890 til Sammenstød. 31 Jan. fik B. Afsked som Handelsminister, en Stilling han havde haft siden 1880, og 18 Marts forbavsedes Verden ved, at han havde krævet Afsked som tysk Rigskansler og preussisk Førsteminister, hvad der to Dage senere tilstodes ham sammen med Ophøjelse til Hertug af Lauenburg og Generaloberst i Rytteriet med Feltmarschals Rang. Dybt krænket trak B. sig tilbage til Friedrichsruhe under stærke Demonstrationer i Berlin ved Afrejsen, og han har siden ret uforbeholdent givet sin Misbilligelse af Kejserens Politik til Kjende i Udtalelser til Enkeltmænd eller Deputationer. Af sit Ægteskab 1847 med Johanna Puttkamer (f. 1824) har B. to Sønner og en Datter. — Den ældste Søn, Grev Herbert B., f. 28 Dec. 1849, deltog som Officer i Krigen 1870 og blev saaret ved Gravelotte; han indtraadte 1874 i den diplomatiske Tjeneste og gjennemløb hurtig de lavere Trin. 1883 blev han Legationssecretær i London, 1884 Afsending i Haag og 1885 Understatssecretær i Udenrigsministeriet. 1886 udnævntes han til Faderens Repræsentant saa vel i Udenrigsministeriet som i Forbundsraadet; i Apr. 1888 blev han Statsminister, fulgte 1888—89 Kejser Wilhelm II paa hans Rejser til de fremmede Hoffer og mentes udkaaret til at blive Faderens Efterfølger („Dynastiet B."). Men i Marts 1890 tog han Afsked strax efter Faderen. — Den yngre Søn, Grev Wilhelm B., f. 1852, var 1878—81 og paa ny 1884—87 Medlem af Rigsdagen, blev 1885 Landraad i Hanau og 1889 Regeringspræsident i Hannover. — Datteren, Marie B., f. 1848, ægtede 1878 Grev Kuno Rantzau, siden 1888 preussisk Afsending i München.

Bismarck-Archipel, tidligere Ny-Britannien (s. *d. A.). Den Ny-Britannien (Birara) kaldes nu Ny-Pommern, Ny-Irland (Tombara) kaldes Ny-Mecklenburg, og den i Strædet mellem disse tvende Øer liggende Duke of York er Ny-Lauenburg. Arealet er 858 □ M. med 188,000 J. Fra 1872 begyndte tyske Kjøbmænd at anlægge Factorier og at indkjøbe store Strækninger til Plantager, medens de amerikanske Methodister (Wesleyanerne) oprettede en Missionsstation paa Duke of York (Ny-Lauenburg). Fra 1878 optraadte den tyske Regering, ved Slutningen af 1884 hejssedes tysk Flag paa hele Øgruppen samt paa Nordøstkysten af Ny-Guinea, og i Maj 1885 fik det tyske Ny-Guinea-Compagni Tilladelse til at øve Souverænetets-Rettigheder over B.-A.

***Bissen**, Vilhelm, blev 1889 Professor ved Kunstakademiets Modelskole. Blandt hans Arbejder fra de senere Aar kunne nævnes „En Pottemagerske" og „En Rytter", der var udstillet paa en Plaine ved den nordiske Udstilling 1888.

***Bitter**, Carl Hermann, afgik som preussisk Finansminister 1882 og døde 12 Sept. 1885.

***Bjelostok**. 50,700 J. (1885).

***Bjærgelide** er 385 F. høj.

***Bjørkö**. De 1871—84 af Dr. Stolpe foretagne Udgravninger ved det gamle Birca paa B. have ydet betydelige Resultater. Der er fremdraget talrige, vigtige og righoldige Fund i den hidtil undersøgte Del af den store Gravplads, hvorpaa der ligger mer end 2,000 Høje, og andre Sager ere opgravede paa selve Byspladsen, alt fra Oldtidens Slutning og Begyndelsen af Middelalderen. Bypladsen, som er kjendelig ved et tykt, mørkt Culturlag, er ubefæstet mod Søen, men er til Landsiden beskyttet ved en lang Jordvold, som afsluttes ved en Højde, omgiven med Volde.

Bjørnefodet siges en Hest at være, naar Foden er saa stærkt gjennemtrædende, at den nærmer sig den vandrette Stilling. Det er en Bygningsfejl, der væsentlig forringer Hestens Brugbarhed.

***Bjørnholm** antændtes ved Lynnedslag i Juli 1889, og alle Udbygninger nedbrændte.

***Bjørnson**, Bjørnstjerne, vendte i Høsten 1887 tilbage fra Paris for at tage stadigt Ophold i Norge. I dette og næste Aar foretog han under stor Tilstrømning en Rundrejse i de skandinaviske Lande og Finland med sit senere trykte Foredrag over „Engifte og Mangegifte". Af hans øvrige Arbejder i de senere Aar maa mærkes Romanerne „Det flager i Byen og paa Havnen" (1884) og „Paa Guds Veje" (1889) samt Skuespillet „Geographi og Kjærlighed" (1885). — Hans Søn, Bjørn B., f. 15 Nov. 1859 i Christiania, studerede først Musik i Berlin og Wien, hvor han gik over til Skuespillet, fik efter flere Aars Studier 1880 Ansættelse ved Hoftheatret i Meiningen, hvis Selskab han fulgte paa Gjæstespil i Berlin, Pest, London, Amsterdam, og kom efter et kort Engagement ved Hamborgs „Stadttheater" 1885 til Christiania Theater, hvor han baade som Skuespiller i de forskjelligste Roller i det yngre Fag og som Instructeur har vundet megen Anerkjendelse.

***Blaavandshuk**. Et Fyrtaarn er opført med 91 Fods Højde og Lysvidde af 3½ M. Horns Rev, Danmarks farligste Rev, strækker sig 5 M. v. til n. for Huken; 1 M. v. for Yderenden af Revet ligger Fyrskibet „Horns Rev".

***Blache**, Christian Vigilius, blev 1889 Medlem af Akademiets Plenarforsamling.

***Blackburn**. 119,100 J. (1888).

***Black-Hills**. Den højeste Tinde er Harney's Peak, 9,400 F. Opdagelsen af Guld 1874 hidlokkede talrige Guldgravere, som her grundede Minebyerne Deadwood og Custer City, begge i Syd-Dakota.

***Blaine**, James Gillespie, var 1888 udset til at være en af de republikanske Candidater til Præsidentværdigheden, men afslog Tilbudet. Da Harrison i Marts 1889 tiltraadte Præsidentskabet, blev B. Statssecretær for de udenlandske Sager. Han fremkaldte den panamerikanske Congres i Washington i Oct. 1889. B. har skrevet »Twenty Years of Congress, from Lincoln to Garfield« (2 Bd., 1884—86).

Blake, William [blæhk], engelsk Maler og Digter, f. 1757 i London. En Digtsamling, »Poetical Sketches«, udkom 1783. Han virkede desuden baade som Maler, Tegner og Kobberstikker. Han har bl. a. illustreret Youngs »Night Thoughts« (1797), „Hjobs Bog" (1826) og Dantes „Helvede" (1827). Desuden har han leveret Illustrationer i Kobber-Raderinger til

sine egne Digtsamlinger »Songs of Innocence« (1789) og »Songs of Experience« (1794). D. 1827. Hans Digte ere udgivne af W. M. Rossetti, og hans Liv er skildret af Gilchrist. Ogsaa Swinburne har behandlet hans Kunst og Poesi i »William Blake, a Critical Essay«.

*Blanckenburg (ikke Blankenburg), Moritz C. H. v., døde 3 Marts 1888.

*Blanco, Cap. Kysten fra Cap B. (2) mod N. til Cap Nun er tagen i Besiddelse af Spanien, Kyststrækningen mod S. til Senegambien er fransk.

Bland-bill, the, kaldes efter Forslagsstilleren en af de forenede nordamerikanske Staters Congres 1878 vedtagen Lov, hvorefter Regeringen skal kjøbe Sølv til Dagens Markedspris for ikke mindre end 2 og ikke mere end 4 Mill. Dollars om Maaneden og deraf udpræge Standard-Dollars, som, uagtet de ikke indeholde den til en Guld-Dollar svarende Mængde Sølv, skulle være lovlig Betaling efter deres nominelle Paalydende for al offentlig og privat Gjæld, undtagen hvor der udtrykkelig ved Contract er betinget Betaling i anden Mønt. Da der i Henhold til denne Lov aarlig er blevet udmøntet c. 28 Mill. Dollars, og Folk i Regelen ikke ønske at benytte denne Mønt, har der efterhaanden opdynget sig en enorm Sølvskat, og disse Opkjøb af Sølv have bidraget væsentlig til at forhindre en endnu stærkere Dalen af Sølvets Værdi, end der har fundet Sted i Aarene 1878—89. Paa Grundlag af denne Sølvskat er der udstedt saakaldte silver-certificates, Sedler, der vel ikke ere erklærede for lovligt Betalingsmiddel, men skulle modtages af offentlige Kasser, ligesom Bankerne vanskelig kunne undslaa sig for at modtage dem. I Apr. 1890 blev der indbragt Forslag til at gaa endnu videre i Retning af Opkjøb af Sølv for Statskassens Regning.

Blauds Piller [blaahd] er et af de mest anvendte Jærnpræparater; det fremstilles af svovlsurt Jærnforilte og kulsurt Kali. Navnet efter en fransk Læge, P. Blaud (f. 1774, d. 1858).

*Blaze de Bury, Ange Henri, fransk Forfatter, døde 17 Marts 1888 i Paris.

*Bleibtreu. Karl B., tysk Digter og Kritiker, f. 13 Jan. 1859, Søn af Slagmaleren Georg B., gik meget tidlig paa Rejser, opholdt sig især i længere Tid i England, udgav allerede 1879 det episke Digt „Gunnlaug Schlangenzunge“ og har siden strevet c. 30 større og mindre Arbejder i alle Digtarter. Samtidig har han dels i Journalartikler (f. Ex. i „Das Magazin für die Litteratur“, som han et Par Aar redigerede, og i „Die Gesellschaft“, i hvis Redaction han nu har Del), dels i særlige Brochurer om „Die Revolution der Litteratur“ (3dje Opl. 1887) rettet voldsomme Angreb paa de bestaaende literære Tilstande og krævet en Gjenfødelse af den tyske Literatur paa nationalt og realistisk Grundlag. I hans egen Digtning synes hans Maal at være en ligesom symbolsk Anvendelse af den realistiske Fremstilling i en højere Idealismes Tjeneste; men hans forhaa-stede Produktion opviser hidtil trods umiskjendelige Tegn paa rig Begavelse kun gjærende, ufuldkomne Forsøg, der savne kunstnerisk Ro og Afsluttethed. Mest tilfredsstillende ere en Række livfulde Slagbilleder i Prosa, »Dies irae« (Slaget ved Sedan; 3dje Opl. 1888), „Napoleon bei Leipzig (1885), „Wer weiß es?“ (Waterlooslaget; 2det Opl. 1889), „Friedrich der große bei Kolin“ (1888), „Cromwell bei Marston Moor“ (1889). Af hans lyriske Digte kunne nævnes Samlingerne „Lyrisches Tagebuch“ (1884) og „Welt und Wille“ (1886), af hans Dramaer Dobbeltskuespillet „Lord Byron“ (1881—86), „Schicksal“ (hvis Helt er Napoleon I; 1888), „Weltgericht“ (der skildrer den store Revolution; 1889), „Ein Faust der That“ (Cromwell; 1889) og det sociale Skuespil „Der Erbe“ (1889), af hans novellistiske Arbejder Novellesamlingerne „Kraftkuren“ (1884) og „Schlechte Gesellschaft“ (1885) samt Romanerne „Der Nibelungen Not“ (1884) og den omfangsrige, formløse „Größenwahn“ (3 Bd., 1887). Endnu maa anføres hans „Geschichte der englischen Litteratur“ (2 Bd., 1887) og den mod Nordau rettede Brochure „Paradoxe der conventionellen Lügen“ (6te Opl. 1888). B. bor i Charlottenburg ved Berlin.

*Bleking. 143,096 J. (1888), hvoraf i Stæderne 31,300. 1888 fandtes 9,451 Heste, 57,678 Stk. Hornkvæg, 25,822 Faar, 389 Geder og 11,849 Svin.

*Blidah. 24,300 J. (1886).

Blindtarmsbetændelse, Betændelse i Blindtarmen og dens Omgivelse, skyldes hyppigst Ophobning af Excrementer i Blindtarmen og kan, naar den ikke fordeles, blive meget farlig ved Perforation af Tarmen og derved foraarsaget Bughindebetændelse eller ved Dannelsen af Bylder i Underlivet.

*Blister bruges meget i Veterinærfaget som stærkttrækkende Hudmiddel til at aflede indvendige Sygdomme; det bestaar oftest af Spanskfluesalve eller andre skarpe Midler.

*Blix, Elias, blev ved Dannelsen af det Sverdrupske Ministerium 26 Juni 1884 udnævnt til dettes Cultusminister, men udtraadte igjen i Febr. 1888, hvorefter han i Juli s. A. paa ny udnævntes til extraordinær Professor i Hebraisk. Senere har han bl. a. deltaget i Oversættelsen til „Landsmaal“ af det nye Testament, hvilken Oversættelse, udgiven med Statsunderstøttelse, blev færdig fra Pressen 1890.

Blizzard [blissard], Snestorme med stærk Kulde, der blæse v. for Missisippi med Retning fra N. til S. og ere højst farlige; den frygtede texanske Norther er den sydlige Fortsættelse af B., hvis Oprindelse maa søges i de arktiske Regioner.

*Bloch, Carl Henrik, døde 22 Febr. 1890. Blandt hans senere Arbejder maa nævnes hans tredje Billede i Universitetets Festsal, „Biskop Brochmand fremstiller den unge Griffenfeld for Kong Frederik III“, samt et ikke ringe Tal af udmærkede Portræter, deriblandt hans eget Portræt til Samlingen af Kunstnerportræter i Galleria degli Uffizii i Firenze. Tallet paa hans Raderinger er ligeledes voxet med en Række fortrinlige Blade. Med Sorg saa Fædrelandet den højtbegavede Kunstner bortrives i en Alder, hvor der var Grund til endnu at vente en lang og frugtbringende Virksomhed for ham. — Hans Broder, Oscar

Thorvald B., f. i Kjøbenhavn 15 Nov. 1847, tog Lægeexamen 1872 og blev 1886 ved Concurrence Docent i klinisk Chirurgi ved Universitetet og Overchirurg ved Frederiks Hospital. Foruden sin Doctordisputats om nogle Former af acut suppurativ Betændelse i de lange Rørknogler hos unge Individer (1879) og sin Concurrenceafhandling om Blærestensoperationernes Udvikling i de sidste 15 Aar (1885) har han 1880 udgivet „Om de forskjellige Methoder for Behandling af Saar“ og 1883 „Om forskjellige Methoder for Anlæggelse af Bandager“. — En tredje Broder, **Will. Edv. B.**, f. 30 Marts 1845, tog juridisk Embedsexamen 1871 og blev 1881 Sceneinstructeur ved det kgl. Theater. Han har i Forening med Nicolai Bøgh og Richard Kaufmann skrevet en Del Studenterkomedier; af hans egne Skuespil og Proverber ere „Lygtemænd“, „Naar Møbler flyttes“ og „Frøken Nelly“ opførte paa det kgl. Theater. — Dennes Hustru, **Anna Kirstine B.**, født Lindemann, f. 2 Febr. 1868, debuterede 4 Sept. 1885 paa det kgl. Theater som Titania i „En Skærsommernatsdrøm“ og har senere udviklet sig til en dygtig Kunstnerinde, der særlig i Ingénue-Faget har præsteret noget fremragende og navnlig som Trine Rar i „Aprilsnarrene“ vist Evner, der give Løfter om en betydelig kunstnerisk Fremtid.

*__Bloch__, Søren Niclas Johan. Dennes Søn, **Valdemar Antonius B.**, f. 9 Maj 1826 i Roskilde, blev Student 1843, philologisk Candidat 1850 og det følgende Aar Adjunct ved Haderslev lærde Skole. Under Krigen 1864 blev han afskediget af den østerrigsk-preussiske Civilregering, og efter i nogle Aar at have privatiseret i Kjøbenhavn blev han 1870 Bestyrer af det „lærde Institut“ i Fredericia, som han med stor Dygtighed udviklede til en Latin- og Realskole, indtil han 1885 udnævntes til Rector for Metropolitanskolen. Han har dels alene, dels i Forening med S. B. Thrige forfattet en Del Lærebøger i Historie, som have vundet stor Udbredelse og ere udkomne i mange Udgaver. Tillige har han i Forening med J. M. Secher udgivet „Haandbog i den græske og romerske Mythologi“ (1882; 2den Udg. 1889).

*__Blod__ betegner i Væddeløbssproget en Hests Afstamning. **Blaat B.** bruges spottende om Adelen.

*__Bløkhus__ har i de senere Aar faaet Betydning som Badested.

Blom, Otto, dansk Officer og Militærforfatter, f. 24 Dec. 1830 i Kjøbenhavn, Søn af H. J. B. (s. *b. A.), indtraadte 1848 paa Højskolen, deltog i Krigen 1850, blev 1854 Premierlieutenant i Artilleriet, 1864 Capitain, 1880 Oberstlieutenant, 1883 Stabschef ved Artilleriet og 1886 Chef for dettes Constructions- og Forsøgsafdeling. 1861—69 var han ansat som Undertøjmester ved Marinen, i hvilken Stilling han særlig ledede Flaadens Forsyning med det nye riflede Skyts og Indførelsen af Panserskibe. 1857 havde han overtaget Ordningen af Artilleriets historiske Vaabensamling og har siden da med stor Dygtighed i forskjellige Skrifter behandlet Vaabnenes historiske Udvikling. Blandt disse Skrifter kunne nævnes „Den tidligere Middelalders Vaaben“ (Kbhvn. 1861), „Bemærkninger om Kongespejlets Affattelsestid“ (Kbhvn. 1865) og „Christian IV.s Artilleri“ (Kbhvn. 1877). Desuden har han skrevet talrige militære Afhandlinger, særlig angaaende Artilleriets Technik, samt redigeret „Tidsskrift for Krigsvæsen“ 1862—63 og „Dansk militært Tidsskrift“ 1865—68. Siden 1879 er B. Landstingsmand for Kjøbenhavn. Skjønt han i det hele har sluttet sig til Højre og særlig ved Udgangen af Rigsdagssessionen 1889—90 med stor Skarphed udtalt sig mod Venstres Politik, har han dog jævnlig indtaget en Særstilling i Tinget, i Almindelighed sluttende sig til Andræ og Krieger.

*__Blome__. Otto B. døde 1 Juli 1884.

Bludenz, Stad i det østerrigske Landskab Vorarlberg, 8 M. s. s. ø. for Bregenz, har 3,200 J. og er Midtpunktet for Touristlivet i Vorarlberg.

Blum, Johann Reinhard, tysk Mineralog, f. 28 Oct. 1802 i Hanau, var først Privatdocent (1828), fra 1838—77 Professor i Mineralogi ved Universitetet i Heidelberg og døde smstds. 22 Aug. 1883. Han har udgivet forskjellige mineralogiske Haandbøger, men især indlagt sig Fortjeneste ved at samle de mange spredte og ikke tilstrækkelig paaagtede Iagttagelser over Mineralforvandlinger, som han bearbejdede systematisk i „Die Pseudomorphosen des Mineralreichs“ (1843), senere suppleret i 4 Tillæg.

Blum, Karl, tysk dramatisk Digter og Componist, f. 1786 i Berlin, optraadte fra 1805 som Sanger, uddannede sig under Hiller og paa Rejser i Sydtyskland, Italien og Frankrig, var 1822—28 Regisseur i Berlin og skrev c. 150 Lystspil, Operaer og Operetter (hvoriblandt „Erziehungsresultate“ og „Der Ball zu Ellerbrunn“); han var den, der indførte Vaudevillen i Tyskland. Hans Arbejder udkom samlede som „Lustspiele für die deutsche Bühne“ (1824), „Vaudevilles“ (1824), „Neue Bühnenspiele“ (1828) o. fl. D. 1844.

*__Blumenthal__, Leonhard v., blev 15 Marts 1888 af Kejser Frederik III udnævnt til Generalfeltmarschal og Generalinspecteur.

Blumenthal, Oskar, tysk Forfatter, f. 13 Marts 1852 i Berlin, studerede Philologi i Leipzig og har dernæst levet i Dresden og siden 1875 i Berlin. 1873—74 redigerede han „Deutsche Dichterhalle“, 1874—76 „Neue Monatshefte für Dichtkunst und Kritik“, 1875 overtog han Redactionen af Feuilletonen i „Berliner Tageblatt“; 1888 grundlagde han „Lessing-Theater“ i Berlin, som han endnu dirigerer. Hans Skrifter bestaa dels af humoristisk-satiriske Skitser og Causerier, som „Allerhand Ungezogenheiten“ (2det Opl. 1876), „Für alle Menschen- und Wagenklassen“ (1875), „Vom Hundertsten ins Tausendste“ (1876), „Auf der Mensur“ (1878), „Aus heiterem Himmel“ (Epigrammer, 1880), „Von der Bank der Spötter“ (1885) o. fl., dels af en Række mest farceagtige Lystspil („Die Philosophie des Unbewußten“, „Operationen“, „Der Probepfeil“, „Die große Glocke“, „Der schwarze Schleier“ o. fl.), der, skjønt uden egentlig literær Værdi, have gjort Lykke ved komiske Situationer og rammende Vittigheder.

***Blytt**, Axel Gudbrand. I en Afhandling, der foredroges i Vid. Selsk. i Christiania i Dec. 1887 og i Juni 1888 (trykt i „Nyt Mag. for Naturvidenskab" 1888) har han fremsat et Forsøg paa en geologisk Tidsregning, knyttet til hans Undersøgelser over den sandsynlige Aarsag til Strandlinjernes Forskydning.

Blædel, Nicolai Gottlieb, f. i Stubbekjøbing 26 Dec. 1816, blev 1841 Cand. theol. og 1849 Præst ved Almindeligt Hospital og Abel Cathrines Stiftelse. Ved sin ualmindelige Begavelse som Prædikant og sin store personlige Elskværdighed samlede han hurtig en stor Menighed, og under Choleraepidemien 1853 færdedes han saa uforfærdet og utrættelig blandt Syge og Døende, at han derved, som daværende Cultusminister A. S. Ørsted selv skrev til ham, „selv udnævnte sig til Embedet" som residerende Capellan ved Garnisonskirken, hvilket Embede han beklædte 1853—59, hvorefter han var Sognepræst ved samme Kirke indtil sin Død 15 Juli 1879. Foruden flere Prædikensamlinger, der have vundet betydelig Udbredelse, og et større theologisk Arbejde „Udvidet Confirmationsundervisning eller evangelisk-luthersk Kirkelære" (1876, 2den Udg. 1884) har han skrevet to Stridsskrifter imod Grundtvigianismen, „Grundtvigianismen og den danske Folkekirke" og „Grundtvigianismens Katechismus", der begge udkom 1873, og ved hvilke han kom i en bitter Strid med flere af Grundtvigianismens Ordførere, til hvilke han tidligere havde staaet i venskabeligt Forhold. Kort før sin Død blev han ved Universitetsfesten 1879 af det theologiske Facultet udnævnt til Æresdoctor.

Boas, Johan Erik Vesti, f. 2 Juli 1855 i Kjøbenhavn, blev 1880 Assistent i Anatomi ved Veterinær- og Landbohøjskolen og 1885 tillige Docent i Zoologi smstds. efter fra 1883—85 at have været ansat som Assistent ved zoologisk Museum; Dr. phil. 1881 („Bidrag til Kundskaben om Conus arteriosus og Arteriebuerne hos Amphibierne"). B. er Forfatter til mange værdifulde Arbejder paa forskjellige af Zoologiens Omraader, særlig over Krebsdyr og Hvirveldyr, i Videnskabernes Selskabs Skrifter („Studier over Dekapodernes Slægtskabsforhold", 1880, „Om en fossil Zebraform fra Brasiliens Campos", 1881, „Bidrag til Pteropodernes Morphologi og Systematik", 1886), i „Morphologisches Jahrbuch" (forskjellige Afhandlinger over Hjertet og Karsystemet hos Padder og Fiske (1880 ff.); „Studien über die Verwandtschaftsbeziehungen der Malakostraken" (1882); „Ein Beitrag zur Morphologie der Nägel, Krallen und Hufe der Säugethiere" (1883) m. fl.) samt i „Vidensk. Medd. fra den naturh. Forening („Scaroidernes Tandforhold", 1878, „Bidrag til Opfattelsen af Polydaktyli hos Pattedyrene", 1883, „Om Hermaphroditisme hos Raavildtet", 1890, m. m.) og i „Tidsskrift for Veterinærer". 1888 udgav han desuden en fortræffelig „Lærebog i Zoologien" og blev fra 1890 Indenrigsministeriets Consulent i Zoologi.

***Bobruisk.** 57,500 J. (1885), hvoraf Halvdelen Jøder.

***Bocher**, H. Edouard, blev 1885 gjenvalgt til fransk Senator.

***Bochum.** 40,800 J. (1885); stor Bjergværksdrift paa Kul.

***Bock**, Carl, er siden 1886 svensk-norsk Viceconsul i Shanghai.

***Bockum Dolffs**, Flor. Heinr. Gottfr. v., beholdt sit Sæde i den tyske Rigsdag indtil 1883.

Bodio, Luigi, bekjendt italiensk Statistiker, f. 12 Oct. 1840 i Milano, blev efterhaanden ansat som Prof. i Nationaløkonomi ved forskjellige Handels- og techniske Skoler i Livorno (1864), Milano (1867) og Venezia (1868); 1872 blev han Directeur for Kongeriget Italiens statistiske Bureau i Rom og har som saadan med stor Energi udviklet Italiens Statistik og samtidig arbejdet paa at fremme en international Statistik; han udarbejdede for denne »Statistique internationale des caisses d'épargne« og er den egentlige Bærer af det 1886 stiftede »Société internationale de Statistique«, hvis Generalsecretær han er.

***Bods.** 2,700 J. (1885).

***Bogbinderi.** En særegen Hæftningsmaade er opkommen i de senere Aar, nemlig Hæftning med Metaltraad, i Regelen fornikleт Jærntraad („Nikkeltraad"). Gjennem Ryggen af hvert Ark anbringes et større eller mindre Antal smaa Traadstykker, som stikkes igjennem og bøjes om. Traadens Stivhed hindrer den i at rette sig ud igjen. Denne Hæftning sker paa Maskine og er derfor hurtig og billig, men har den Ulempe, at Traaden let ruster til Trods for Forniklingen; Rusten angriber Papiret og gjør det skjørt.

***Bogense.** 1,904 J. (1890).

***Bogota.** 84,000 J (1884).

Bogstad, en stor og smukt beliggende Gaard i Akers Præstegjæld, omtr. 1 M. (8 Km.) fra Christiania, ejedes af Statsminister P. Anker, efter hvis Død den gik over til Svigersønnen, Grev H. Wedel-Jarlsberg, i hvis Families Besiddelse Gaarden fremdeles er.

***Boheman**, Carl Adolf. De Pengemidler, hvorover han disponerede, skal han have haft til Raadighed som Agent for Illuminaterordenen.

Bohême, fr. [boæhm], Böhmen; Zigeuner; ungt Menneske, der fører et frit, tøjlesløst Levned.

Bohr, Christian Harald Lauritz Peter Emil, f. i Kjøbenhavn 14 Febr. 1855, tog Lægeexamen 1878, var i nogle Aar Assistent ved Universitetets physiologiske Laboratorium, arbejdede derpaa i flere Semestre hos Prof. Ludwig i Leipzig og blev 1886 ved Concurrence Lector, 1890 Professor i Physiologi ved Kjøbenhavns Universitet. Han har leveret flere betydelige Arbejder om physiologiske Emner: „Studier over Mælken med særligt Hensyn til de i samme suspenderede Fedtkugler" (Doctordisp. 1880), Undersøgelser over Muskelsammentrækninger, over Blodfarvestoffets Forhold navnlig med Hensyn til Iltabsorption, over Iltens Afvigelse fra den Boyle-Mariotteske Lov ved lavt Tryk, hvilket sidste Arbejde belønnedes med Videnskabernes Selskabs Sølvmedaille. 1888 blev han Medlem af dette Selskab.

*__Boisen__, Frede, har siden 1887 været Folketingets første Viceformand.

Boito, Camillo, italiensk Architekt, f. 1836 i Rom, uddannede sig i Padua og Venezia, og med Rejsestipendium i Firenze. Derefter bosatte han sig i Milano og blev Professor ved Akademiet i en Alder af 24 Aar. Han var allerede forinden optraadt som Kunstforfatter, navnlig med Studier over Renaissancens Bygmestre. Hans Hovedværk er „Domkirken i Milano“.

*__Bol__, Ferdinand, hollandsk Maler, er efter nyere Undersøgelser født i Juni 1616.

Bolanden, Konr. v., Pseudon. for Jos. Ed. Konr. Bischoff (s. *d. A.).

*__Bolivia__ er 24,260 □ M. med 1,192,200 J. (Tælling 1880—82), i hvilket Tal de vilde Indianere (245,000) ikke ere medregnede. Budgettet for 1888 gaar ud fra en Indtægt af 14,200,000 Kr. mod en Udgift af 16,560,000 Kr., altsaa et chronisk Underskud. Statsgjælden beløb sig i Juli 1888 til 57,150,000 Kr., hvoraf 21,700,000 til Udlandet. Indførselen lader sig kun beregne efter Toldafgifterne og kan anslaas til en Værdi af 22,150,000 Kr. mod en Udførselsværdi af 87,700,000 Kr., hvoraf alene de 24,800,000 falde paa Sølv. Der findes en Bane paa 10½ M.s Længde fra La Paz til Titicacasø og over denne Tilslutning til den peruanske Linje Puno-Islay; en Bane fra Oruro til La Paz er under Bygning. — B. maatte i Nov. 1884 afstaa hele Kystlandet til Chile og fik s. A. en ny Præsident, den første i lang Tid, der var kommen til Magten uden Voldsomheder. Siden 1888 er Aniceto Arce Præsident.

Boma, Hovedstaden i den uafhængige Congostat, ved højre Bred af Congos nedre Løb, er Sædet for Localregeringen, Generalgouverneuren og Appeldomstolen og har betydelig Handel. 1 Juli 1885 proklameredes her Congostatens Uafhængighed.

*__Bona__. 29,700 J. (1886), hvoraf Halvdelen Europæere.

*__Bondu__ staar nu under fransk Højhed.

*__Bonghi__, Ruggiero, skrev 1884—88 »Storia di Roma« (2 Bd.) og 1884 »Arnoldo di Brescia« foruden flere mindre Skrifter.

Bonitet, en Tings indvortes Værdi eller Godhed.

*__Bonn__. 36,000 J. (1886).

*__Bonnat__, Léon Jos. For., fransk Maler, blev 1884 Medlem af Kunstakademiet i København.

Bonsoir, fr. [bongsoāhr], god Aften! god Nat!

Bŏnus păter familias, lat., bet. en god Familiefader og opstilledes i Romerretten som Mønsteret for Parterne i en Contract med Hensyn til, hvor stor Omhyggelighed de vare forpligtede til at udvise i Opfyldelsen af Contracten. Medens Parterne i almindelige gjensidig bebyrdende Contracter (f. Ex. Kjøb og Salg, Leje) skulde være saa omhyggelige som en b. p. f. og bleve erstatningspligtige ved at udvise culpa levis, d. e. ringe Skjødesløshed, krævedes i Forhold, hvor det var vanskeligt at sondre egne fra andres Affairer (f. Ex. Interessentskab), kun diligentia qvam in suis rebus, d. e. den samme Omhyggelighed, som Contrahenten udviste i egne Sager, og i ensidig bebyrdende Retshandler (f. Ex. Gavecontracter) opstod kun Erstatningspligt ved culpa lata, d. e. grov Uagtsomhed.

Booby, Bubi, lille Ø i Torresstrædet mellem Australfastlandet og Ny-Guinea med et meget primitivt Postkontor: i en af Træstammer sammentømret Hytte opbevares en Journal, hvor de forbisarende Skibe indføre deres Navne, og hvor Breve deponeres til Befordring med det første Skib, som gaar den modsatte Vej.

Book-maker, eng. [buhk mēker], en Mand, der paa Væddeløbsbanen driver Væddemaal som Forretning og af Publikum modtager Paréer paa de forskjellige Heste, der løbe.

*__Boothia Felix__ ender i Cap Murchison, Amerikas nordligste Spids, under 71° 54' n. Br.

*__Borås__. 7,372 J. (1888). Bomulds- og Uldvæverier og Spinderier. Handel med Korn.

Borbeck, Landcommune i Preussen, Rhinprovinsen, ¼ M. n. v. for Essen. 24,600 J. (1886). Store Stenkulsgruber og Jærnværker.

*__Borchsenius__, Otto. Efter Afslutningen af det illustrerede Ugeblad „Ude og Hjemme“ 1884 redigerede B. det følgende Aar sammen med Joh. Magnussen dets Fortsættelse „Hjemme og ude“; fra 1885 har han været Medredacteur, fra 1887 Eneredacteur af „Morgenbladet“. Samtidig hermed har han fortsat sin Udgiver- og Oversættervirksomhed og har i „To Digtere“ (1886) givet fortjenstfulde Stilbringer af C. H. Bredahl og H. V. Kaalund. 1887 udkom hans samlede „Sange og Digte“.

*__Bordeaux__. 230,500 J. (1886).

*__Borg__. Borgartings Lagdømme omfatter Smaalenene samt Christiania By.

*__Borghese__. Marco Antonio, Fyrste af B., døde 5 Oct. 1886.

*__Borgholm__ [borj]. 825 J. (1888). Bankkontor, Sparekasse. Sanatorium.

Bormann, Edwin, tysk Humorist, f. 14 Apr. 1851 i Leipzig, hvor han ogsaa nu er bosat, blev først bekjendt ved sine fortræffelige Bidrag til „Flieg. Blätter“ og har dernæst siden 1879 udgivet en Mængde Humoresker i bunden og ubunden Stil, dels paa Højtysk, dels i Leipziger Dialekt, der med Rette have fundet talrige Læsere. Til de mest bekjendte høre „Seid umschlungen, Millionen!“ (1879), „Mei Leibzig low' ich mir! Bosfteen“ (5te Udg. 1888), „Leibziger Allerlei“ (5te Udg. 1889), „J nu heern Se mal“ (1885), „Schwalbenbriefe“ (14de Opl. 1888), „Schwalbenpostkarten“ (22de Opl. 1888), „Eilpost“ (8de Udg. 1888).

*__Borneo__. 13,370 □ M. med 1,600,000 J. Baade det tidligere uafhængige Sultanat Brunei, Riget Sarawak og North Borneo company's Omraade stilledes 1888 directe under Protectorat af England, hvis koloniale Omraade saaledes udvidedes med 4,000 □ M. og 600,000 J.

*__Bornholm__ har 38,765 J. (1890), hvoraf 16,002 i Kjøbstæderne. Efter at Generalstaben nu har afsluttet sine Maalninger, foreligge følgende ændrede Højdeangivelser: Rytterknægten er 516 F., den nærliggende Ravnbakke 452 F., Ruths Kirkebakke 414 F., Paradisbakkerne 361 F., Slamrebjærg 291 F., Aakirkebybakke 293 F., Rispebjærget 151 F.,

Ringebakkerne 295 F., Hammershus 237 F. og Stejlebjærg 268 F.

Borregaard, gammel adelig Sædegaard, beliggende ved Glommen nær Sarpsborg i Smaalenenes Amt i Norge. Den gamle, anselige, med Taarne forsynede Stenbygning forsvandt i Dybet ved et stort Jordfald i Febr. 1702, hvorved 14 Mennesker og 200 Køer omkom. Til Gaarden høre betydelige Sav- og Møllebrug samt et mechanisk Værksted.

Bosboom-Toussaint, A. L. G., s. *Toussaint.

Bosekop, gammel Handelsplads i Altens Præstegjæld i Finmarken i Norge. Her holdes aarlig et meget besøgt Marked, som navnlig har Betydning for Fjældfinnerne, der her afsætte deres Produkter.

***Bosnien** med Herzegovina, for saa vidt de staa under Styrelse af Østerrig-Ungarn, altsaa Novibazar ikke medregnet, ere 928 □ M. med 1,336,000 J. (1885). Banernes Længde var 1889 73 M., Telegraphlinjernes 372 M., Ledningernes 742 M. Da B. og H. ere indlemmede i det øster.-ungarske Toldomraade, kan en speciel Oversigt over Ind- og Udførsel ikke gives. Budgettet for 1889 udviser en Indtægt af omtr. 16 Mill. Kr. mod 15,8 Mill. Udgift. Garnisonen udgjør det 15de østerrigske Hærcorps med en Styrke af 28,600 Mand, inclusive de 2,800 Md. i Novibazar. Ved Lov af 1881 er den almindelige Værnepligt med treaarig Tjenestetid i Linjen og 9 i Reserven indført; 1889 fandtes 8 Batailloner med 4,500 Mand.

***Boston**. Af videnskabelige Institutioner maa særlig mærkes Harvard-Universitetet (s. *Cambridge 3), det methodistiske B.-Universitet (stiftet 1869 af J. Rice med 7½ Mill. Kr.) og Public Library, det næststørste Bibliothek i Amerika, med 375,000 Bd.

***Bothwell**, James Hepburn, Jarl af. B. blev begravet i Faarevejle Kirke, hvor hans Grav og balsamerede Lig endnu for saa Aar siden vistes. Der er dog i den nyeste Tid rejst Tvivl om Ligets Authenticitet, idet man har paavist, at flere Statsfanger paa Dragsholm, deriblandt ogsaa andre Skotter, ere blevne begravede i Faarevejle Kirke.

***Bottesini**, Giov., som i Maj 1869 med Trebelli, hendes Mand Tenoristen Bettini og Barytonisten Padilla besøgte Kjøbenhavn og dels lod sig høre paa Contrabas, dels viste sig som en ypperlig Dirigent af de i Casino med disse Celebriteter givne Operaforestillinger, døde 7 Juli 1889 i Parma som Directeur for Conservatoriet derstedø.

Bougainville [bugængvil], s. *Salomonsøerne.

Boulanger, George Ern. Jean Marie [bulangsché], fransk General og Politiker, f. 29 Apr. 1837 i Rennes, kom 1855 ind paa Krigsskolen St. Cyr og blev 1857 Lieutenant; han gjorde Tjeneste imod Kabylerne 1857—58, i Italien 1859 og i China og Bagindien 1860—62. 1862 blev han Capitain og førte 1870 en Bataillon, blev saaret (3dje Gang) i Kampen 30 Nov. foran Paris og forfremmet til Oberst, kæmpede i Maj 1871 imod Communens Oprør; men imedens han alene af alle Hærens Officerer krævede en Udmærkelse herfor, blev han senere af Forfremmelses-Commissionen igjen sat ned til Oberstlieutenant, saa at hans Krigsbedrifter næppe have været glimrende. 1874 blev B. paa ny Oberst, 1880 Brigadegeneral, 1882 Directeur i Krigsministeriet, 1884 Divisionsgeneral og Chef for Hæren i Tunis, hvor han kom i Strid med den franske Ministerresident. I Juni 1886 blev han efter Clémenceaus Anbefaling optagen i Freycinets Ministerium som Krigsminister, gik siden over i Goblets, men fjærnedes i Maj 1887, da Rouvier overtog Ledelsen. Som Minister tog B. Del i Prinsernes Udvisning, medens han tidligere (1880) havde vist sig meget ydmyg over for Hertugen af Aumale for at opnaa hans Anbefaling til Forfremmelse. End videre jagede han ivrig efter Folkegunst, søgte at fjærne Officerer, der vare ham fjendske, fra Paris og at knytte andre nøje til sig, samt ønskede at give sig Udseende af at være særlig ivrig for Hærens Udvikling og fortrinlig skikket til at være Frankrigs Fører i Hævnkrigen mod Tyskland. Da der i Apr. 1887 opkom en diplomatisk Tvist med den tyske Regering, var B. den af Ministrene, som mest ønskede at puste Sagen op til et aabent Brud; ogsaa havde han forsøgt at sætte sig i umiddelbar Forbindelse med den russiske Kejser. Da B. i Juni 1887 blev Chef for et Hærcorps med Sæde i Clermont, gjorde hans Tilhængere støjende Demonstrationer for at hindre hans Afrejse fra Paris, saa at han maatte kjøre bort paa et Locomotiv. Selv tillod han sig flere Gange at overtræde de disciplinære Pligter, tog til Paris uden Orlov og i Forklædning og blev derfor i Marts 1888 afskediget af Hæren efter en Krigsrets Kjendelse. Imidlertid havde han knyttet Forbindelser med Patriotligaen og en Del misfornøjede Radicale, lod sig vælge til Deputeret i Apr. og optraadte strax med Forlangende om Kamrenes Opløsning og Forfatningens Gjennemsyn ved en særlig valgt Forsamling. En Fornærmelse mod Floquet paadrog ham en Duel paa Kaarde (13 Juli) og et Saar i Halsen, der nær kunde være blevet dødeligt. Siden blev han efterhaanden valgt i 8 Departementer (i Seine Dep. i Jan. 1889), erklærede det for sin Opgave at gjennemføre den „nationale" Republik og lovede rundhaandet alle mulige Fremskridt og Forbedringer, men tog uden Sky imod Hjælp af Monarchisterne, udfoldede en omfattende Agitation og rettede de voldsomste Angreb paa Regeringen, idet han kjendelig søgte at fremtvinge et Plebiscit for sig af alle misfornøjede Partier. Endelig beslutt̄ede Ministeriet Tirard i Marts 1889 at sætte ham under Tiltale for Sammensværgelse og Forsøg paa at forlokke Soldater til Ulydighed mod Lovene. For at undgaa Fængsling flygtede B. 3 Apr. til Brüssel og senere til London, men 13 Aug. dømte Senatet med omtr. 200 St. (Monarchisterne holdt sig borte) B. og hans to Venner, Grev Dillon og Rochefort, til Deportation. Under Retssagen oplystes det, at B. som Minister havde gjort sig skyldig i Underslæb. Ved Valgene i Sept. blev han vistnok valgt i Paris, men Valget erklæredes ugyldigt, og skjønt næsten 50 Boulangister desuden valgtes, beholdt Re-

publikanerne dog saa afgjort Overvægt i Kammeret, at hans politiske Betydning syntes tilintetgjort. 1890 tog han Ophold paa Øen Jersey, hvor han stundum samlede sine trofaste Tilhængere om sig, og hvorfra han udsendte højtklingende Manifester. Men da Communalvalgene i Paris i Maj tilføjede hans Parti et afgjort Nederlag, opgav mange af hans Tilhængere hans Sag som haabløs.

***Boulanger**, Gustave Rodolphe Clarence, fransk Maler, døde 21 Sept. 1888.

***Boulogne sur Mer.** 45,900 J. (1886).

***Boulogne sur Seine.** 30,100 J. (1886).

***Bourg-en-Bresse.** 16,300 J. (1886).

Bourgeois, Léon Vict. Aug. [burschoā], fransk Politiker, f. 29 Maj 1851 i Paris, studerede Retsvidenskab og blev Dr. jur. samt derefter Generalsecretær for Dep. Marne 1877 og tre Aar efter Underpræfect. Han viste stor administrativ Dygtighed, bl. a. til Bilæggelse af truende Arbejdsstandsninger, og steg hurtig paa Embedsvejen, idet han i Nov. 1887 blev Politipræfect i Paris. I Febr. n. A. valgtes han til Deputeret, blev i Maj Understatssecretær i Indenrigsministeriet under Floquet, indtil Febr. 1889, og i Febr. 1890 Indenrigsminister. Han fremsatte som saadan et omfattende og temmelig radicalt Program, hvoriblandt flere sociale Reformer, men overtog allerede i Marts Undervisningsministeriet i Stedet.

***Bourges.** 37,300 J. (1886).

Bourget, Paul [burschā], fransk Forfatter, f. 1851 i Amiens, debuterede med en lyrisk Digtsamling »Vie inquiète«, fine, formfulde, dybt tungsindige Digte. Samme gjennemgaaende Stemning findes i »Aveux« (1882), hvori findes det i bevæget Rhythme og gribende Stemning fortalte Digt »Edel«. Som Lyriker er B. paavirket af Baudelaire og af de engelske Digtere Shelley og Keats. 1884 udkom hans »Essais de psychologie contemporaine«, fem udmærkede Charakteristiker af Baudelaire, Renan, Flaubert, Taine og Stendhal. 1885 kom »Nouveaux essais«, 1888 »Études et portraits«, alle med fin Forstaaelse. Hans nervøse Finfølelse, der ogsaa i hans Prosa giver sig til Kjende i et stærkt bevæget, lyrisk stemt Sprog, gjenkjendes i hans Romaner »L'irréparable« (1884), »Crime d'amour« (1886), »André Cornelis« (1887), »Mensonges« (1888), »Le disciple« (1889), samt Novellesamlingen »Pastels«, alle med et mørkt og trist Livssyn. 1885—87 udkom hans »Poésies« i to Bind. B. er Aristokrat i sin Kunst. Han søger med Forkjærlighed Emner fra Finansfyrsternes Liv og navnlig deres Kvinders Psychologi. Han gaar ethvert psychologisk og physiologisk Problem lige saa kjækt under Øjne som Zola, men er concentreret, hvor Zola breder sig; hans Pessimisme er mere forbeholden og mere bitter. Han er efterhaanden bleven den mest yndede af Skribenterne af den naturalistiske Retning i Frankrig.

***Bournemouth** har et Sanatorium for Brystsyge og et Hospital for Reconvalescenter.

Bourtanger Moor, tidligere en stor, ufremkommelig Mosestrækning mellem den hollandske Prov. Groningen og de tilgrænsende Dele af Hannover (Østfriesland), er nu ved Udtørring for største Delen forvandlet til Eng.

***Boussingault**, Jean Bapt. Jos. Dieudonné, døde 12 Maj 1887.

***Bovbjærg** er 147 F. Kysten søges beskyttet ved mægtige Høfder.

Bovtræ, et Slags simpel Kumte af Træ, der bruges meget, navnlig i svenske Arbejdsstalde.

Box, eng., en Afdeling af Stalden, som i Stedet for Spiltov er indrettet til en enkelt Hest eller til en Hoppe med sit Føl, og hvor Hesten ikke er bunden, men bevæger sig frit. Boxes kaldes ogsaa i Banker brand- og dirkefri Aflukker til Opbevaring af Pengebreve, Documenter o. lign.

Boy-Ed, Ida, f. 17 Apr. 1852 i Bergedorf ved Hamborg, bosat i Lübeck, er Forfatterinde til en Række talentfulde Romaner og Noveller, som „Ein Tropfen" (1882), „Getrübtes Glück" (1884), „Männer der Zeit" (4 Bd., 1885), „Abgründe des Lebens" (1887), „Ich" (1888), „Eine Lüge" (1889) o. fl.

Boyesen, Hjalmar Hjorth, f. i Frederiksværn 23 Sept. 1848, blev Student i Christiania 1867, men udvandrede til de forenede Stater i Amerika 1868, hvor han meget hurtig tilegnede sig Engelsk, blev Udgiver af Bladet „Fremad" i Chicago 1869 og vakte hurtig Opmærksomhed ved Tidsskriftartikler, især i »Atlantic Monthly«, og ved nogle af Bjørnson paavirkede Fortællinger som „Gunnar" (1874) o. lign. Han fik ved Longfellows Indflydelse Lejlighed til at studere germanske Sprog og Literaturer i Tyskland og ansattes som Professor heri ved Cornel University 1874; siden 1880 har han en lignende Stilling ved Columbia College i New-York. Han har skrevet: »A Norseman's Pilgrimage« (1875), »Tales from two Hemispheres« (1876), »Falconberg« (1878), »Ilka on the Hill-top and other Stories« (1881; I. er senere dramatiseret), »Queen Titania« (1882), »A Daughter of the Philistines« (1883). Han har desuden skrevet om Schillers og Goethes Liv og Værker (1878) samt en kortfattet illustreret Norges Historie (1886).

Braade, s. *Stærpning.

***Brabant.** Prov. Nordbrabant har 510,200 J. (1888), Sydbrabant 1,005,300 J., Antwerpen 676,600 J.

***Braddon**, Marie Elisabeth. B. er hendes Pigenavn; hun er gift med Mr. John Maxwell.

***Bradford.** 1) 230,900 J. (1888). 4) Stad i den nordamerikanske Stat Pennsylvania, 26 M. n. ø. for Pittsburg, en først i den seneste Tid fremblomstret By, har 9,200 J. og rige Stenoljekilder.

***Bradlaugh**, Charles. Endnu i Juli 1885 blev det ham forment at tage Sæde i Underhuset, skjønt han var villig til at aflægge Ed; men efter de almindelige Valg s. A. vilde Formanden i Jan. 1886 ikke formene ham Ret til at aflægge Ed og derefter tage Sæde. 1888 stillede han Forslag om at tillade Medlemmer, der (ligesom han selv) vare uden religiøs Bekjendelse, eller som af religiøse Grunde ikke vilde aflægge Ed, at afgive en Erklæring i Stedet; og dette Forslag blev ogsaa gjennemført i begge Huse.

*Braekeleer. En Søn af F. de B., Henri de B., f. 1830, var Maler i samme Retning som Faderen; d. 21 Juli 1888.

*Brahe. Per B. d. ældre skrev ogsaa en Fortsættelse af Peder Swarts Krønnike om Gustav I.

*Brahesminde udgjør nu 1,081 Tdr. Hartk. Fideicommiscapitaler c. 4,211,000 Kr. Under Hovedgaardene ligge c. 1,890 Tdr. Land og c. 1,455 Tdr. Land Skov.

*Brahetrolleborg. Fideicommiscapitalen er nu c. 123,000 Kr., Skovarealet c. 3,000 Tdr. Land. Skolelærerseminariet i B., der hed Bernstorffsminde, oprettedes 1794.

Bramsen, Ludvig Ernst, f. 9 Sept. 1847 i Kjøbenhavn, uddannede sig i Udlandet i Forsikringsvæsenet og knyttedes derefter til „Nye danske Brandforsikringsselskab", hvis Directeur han blev efter Faderens, Louis Ernst B.s Død 1886. Han har vakt Opmærksomhed ved forskjellige Arbejder om Forsikringsvæsen og Arbejderlovgivning; det betydeligste af disse er „Englands og Tysklands Lovgivning for Arbejdere i Industri og Haandværk" (1889), der danner Besvarelsen af Universitetets rets- og statsvidenskabelige Prisopgave for 1888.

*Brand. Foruden de tidligere anvendte Bejtsningsmethoder anvendes ogsaa Neddypning i Vand af 52°—55° for at dræbe B.-Sporerne. Et vigtigt Arbejde over de danske Brandsvampe foreligger i: E. Rostrup, »Ustilagineae Daniae, Danmarks Brandsvampe" (Botanisk Forenings Festskrift 1890).

*Brandelius, Bengt Joh. Gustaf, svensk Maler, døde 24 Nov. 1884.

*Brandenburg. Provinsen B. har 2,342,400 J., Berlin ikke medregnet (1885). Staden B. har 33,100 J.

*Brandes, Georg Morris Cohen, udgav 1884 Festskriftet „Ludvig Holberg". Sine Indtryk fra senere Rejser eller længere Ophold i Udlandet har han nedlagt i det illustrerede Værk „Berlin som tysk Rigshovedstad" (1885) og de to interessante Pendanter, der udkom samtidig 1888: „Indtryk fra Polen" og „Indtryk fra Rusland". De sidste Aars i forskjellige Tidsskrifter spredte literærhistoriske og æsthetiske Monographier har han 1889 udgivet i to Bind „Essays". — Hans Broder, Edv. B., har fortsat sin dramatiske Virksomhed med Skuespillene „Et Brud" (1885), „Kjærlighed" (1887) og „Overmagt" (1888) og optraadte 1889 som Romanforfatter med „En Politiker". — En tredje Broder, Ernst Imm. Cohen B., f. 1 Febr. 1844, Vexellerer, skrev 1885 „Samfundsspørgsmaal" og er siden 1889 Redacteur og Udgiver af „Kjøbenhavns Børs-Tidende".

*Brandmur. Den angivne Tykkelse af 1 Sten er efter Fordringerne i de fleste Byers Bygningslove nu ikke tilstrækkelig, og der fordres for Brandgavle mindst samme Tykkelse som for almindelige Gavle. For at forhindre Ilden fra at forplante sig fra Tag til Tag maa B. føres et Stykke (f. Ex. 1 Fod) op over Tagfladen.

*Brandt, Carl Joakim, døde 27 Dec. 1889.

*Brandt, Frederik Peter, fik paa Grund af Svagelighed 1890 Afsked fra sit Professorat.

Braséro, sp., Bækken med Gløder til at varme Hænderne ved.

*Brasilien skal efter den nyeste planimetriske Beregning være 151,850 □ M. med 14 Mill. J. (1888). Indvandringen har i det sidste Aarh. været meget betydelig. Fra 1875—84 indvandrede 228,400, men 1884—87 110,900 og 1888 alene 98,500, og denne Indvandring vil sandsynligvis voxe efter Slaveriets Afskaffelse ved Decret af 13 Maj 1888. Allerede 1871 og 1885 var der udstedt Love, som tilsigtede en gradvis Afskaffelse, og som Følge heraf var Tallet paa Slaverne fra 1886 til 30 Marts 1887 allerede sunket fra 1,133,200 til 783,400; 1888 afskaffede man imidlertid Slaveriet med ét Pennestrøg og uden nogen som helst Erstatning til de tidligere Ejere; den øjeblikkelige Følge heraf var en fuldstændig Desorganisation af Plantagedriften og Kaffehøstens Nedgang med en Tredjedel. For den offentlige Opdragelse gjøres kun lidet; 1885 fandtes tilsammen 6,760 Skoler med et Elevtal paa 435,000; fire Femtedele af Befolkningen kan ikke læse. Agerbruget danner Hovederhvervet; Industrien er trods den skærpede Beskyttelsestold af 1 Marts 1888 endnu i sin Barndom. Af Baner vare i Maj 1889 1,145 M. under Drift, 518 M. under Anlæg. Længden af Telegraphlinjerne var 1,430 M., af Ledningerne 2,465 M. Handelsflaaden talte 1888 kun 115 Sejl- og 89 Dampskibe. Indførselen havde 1886—87 en Værdi af 355½ Mill. mod en Udførsel af 474¼ Mill. Kr., hvoraf Kaffe alene for 336½, Sukker for 29½, Bomuld for 27½, Tobak for 11¼ og Gummi for 9½ Mill. Kr. B.s Finanser ere vel ikke fuldstændig i Uorden, men der hengaar dog aldrig noget Aar uden Deficit, og Statsgjælden stiger stadig, hvad kun delvis skyldes nye Baneanlæg. Afregningen for 1888 gav et Deficit paa 27 Mill. Kr., hvorimod Budgettet for 1890 ventes at balancere med en Indtægts- og en Udgiftsside paa 272½ Mill. Statsgjælden udgjorde 1 Jan. 1889 825½ Mill. Kr., hvoraf de 133 Mill. vare udenrigsk Gjæld. Hæren rekruteres ved Udskrivning, men med Stillingstilladelse; paa Fredsfod tæller den 15,700 Mand, paa Krigsfod 30,000. Flaaden talte 1889 52 Skibe, hvoraf 9 Panserskibe, 5 Krydsere og 16 Kanonbaade. — Forfatning. Siden Revolutionen i Nov. 1889 er B. en Forbundsrepublik („B.s forenede Stater"), men den nærmere Ordning af Unionens og Staternes indbyrdes Stilling, samt af deres Styrelse er ikke endelig fastsat. Kun er der kundgjort Adskillelse mellem Kirke og Stat, samt Valgret for alle, der kunne læse og skrive. I Juni 1890 kundgjordes Udkast til en ny Forfatning: fælles Sager blive de udenrigske Forhold, Forsvaret, Told-, Post- og Telegraphvæsen. Unionens Congres skal have to Kamre, et Senat af 3 Medlemmer for hver Stat og et Deputeretkammer, valgt efter Folketal.

Historie. Loven af 1871 om Slaveriets gradvise Ophør medførte en Nedgang i Slavernes Tal fra 1,610,000 (1871) til 1,150,000 (1885). En ny Lov af 1885 frigav strax alle gamle Slaver (over 60 Aar) og bebudede Frihed for Resten efterhaanden i Løbet af 17 Aar imod Vederlag af Statskassen; men skjønt Slavernes Tal derefter sank til 720,000 i 1887,

tilfredsstillede denne Løsning dog ikke, og især krævede Republikanerne, at Slaveriet skulde ophæves helt og uopholdelig. I Sommeren 1887 rejste Kejser Pedro II til Europa (indtil Aug. n. A.) og overgav sin ældste Datter og Tronarving Isabella Regentskabet i sin Fraværelse. For at vinde Folkegunst besluttede hun at fremme denne Sag, og 13 Maj 1888 kundgjordes en Lov om Slaveriets Ophævelse uden Vederlag, medens man ved at fremme Indvandring (især fra Italien) vilde raade Bod paa den manglende Arbejdskraft. Reformen blev gunstig modtagen af den offentlige Mening, men Planterne, som led store Tab derved, og som for største Delen havde været conservative, sluttede sig i deres Forbitrelse til Republikanerne. Disse fik saaledes stærk Tilvæxt og gjorde allerede i Foraaret 1889 alvorlige Demonstrationer. Kejserens lange Fraværelse fra Riget godtgjorde paa ēn Gang, hvor liden Interesse han havde for sit Herskerkald, og hvor godt han kunde undværes; Prinsesse Isabellas klerikale Sindelag og hendes Ægtefælle, Greven af Eus fremmede Byrd stødte Folket fra dem, og skjønt Ministeriet søgte at besværge Stormen ved at love fuld Trosfrihed, almindelig Valgret, Udvidelse af Provinsernes Selvstændighed m. m., var det for silde. 15 Nov. 1889 udbrød en Revolution i Rio Janeiro under Ledelse af Marschal da Fonseca, og uden egentlig Modstand blev Kejserdømmet afskaffet; Kejseren og hans Familie maatte afrejse til Portugal; Senatet og Statsraadet opløstes, Republiken udraabtes, og almindelig Valgret indførtes. Men for at sikre Værkets Fuldførelse udskrev den nye Regering først den grundlovgivende Forsamling til 15 Nov. 1890, afsatte de Gouverneurer, som ikke sluttede sig til Republiken, og undertrykkede med Vaabenmagt de smaa Forsøg, der gjordes paa Modstand. Hidtil er Republiken B. bleven godkjendt af Nordamerika, Schweiz, Frankrig og de nyspanske Fristater.

***Brassey**, Annie, døde 14 Sept. 1887 om Bord paa »Sunbeam«.

***Bratiano. Joan B.** gjennemførte fremdeles 1882 en Lov om Forbedringer i Bøndernes Stilling og 1884 en væsentlig Udvidelse af Valgretten, samt fremmede Bygning af Jærnbaner og bragte Finanserne i Orden. Men hans Iver for at hævde Rumæniens Uafhængighed over for Rusland og for at knytte det til de mellemeuropæiske Stormagters Politik (han gjorde 1885 et Besøg i Wien og paa Friedrichsruhe) vakte stor Forbitrelse imod ham hos det conservative russisksindede Parti, og da tilmed en Del af de liberale med hans egen Broder Demeter skilte sig fra ham, trak han sig tilbage i Apr. 1888. Saa stærk var Stemningen imod ham, at han ikke blev gjenvalgt til Deputeretkammeret ved de nye Valg i Oct. s. A., men først valgtes ved et Udfyldningsvalg i Jan. 1889. Hans Modstandere vilde endog have ham stillet under Rigsretsanklage, men dette hindredes ved Kongens Indflydelse. I Marts kom det til en Udsoning mellem Brødrene og Gjenforening af det hele liberale Parti.

***Braun**, Karl, gjenvalgtes til den tyske Rigsdag indtil 1887 og hørte i de sidste Aar til det tysk-frisindede Parti. 1887 flyttede han til Berlin og begyndte n. A. Udgivelsen af „Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft". Endvidere skrev han „Pandämonion, Kriminal- und Sittengeschichten aus 3 Jahrh." (2 Bd., 1887).

***Braunschweig.** Hertugdømmet B. har 372,500 J., Staden B. 85,200 J. (1885). 1879 vedtoges en Lov, hvorefter der skulde indsættes et Regentskab, saafremt Tronarvingen var hindret i at overtage Magten, og da Hertug Vilhelm døde 18 Oct. 1884, traadte Loven i Kraft. Vel kundgjorde Hertugen af Cumberland strax sin Tiltrædelse til Regeringen; men da han fastholdt sine Arvekrav paa Hannover, vedtog det tyske Forbundsraad 2 Juli 1885 efter preussisk Forslag, at hans Regering i B. var uforenelig med Rigets Fred. Uagtet Hertugens Indsigelse herimod sluttede B.s Landdag sig dertil og valgte 21 Oct. enstemmig Prins Albrecht af Preussen til Regent. Han overtog 2 Nov. Regeringen, og 1886 sluttede B. en Militærconvention med Preussen, hvorefter dets Tropper blev en Del af den preussiske Hær.

***Bray**, Anna Eliza, engelsk Forfatterinde, døde 1883.

Break [brekk], ogsaa kaldet b. fourgon [furgōng], er en Char-à-bancs med løse Rygstød og Sæder, saa at den med Lethed lader sig forandre til Bagagevogn.

***Bredahl**, Christian Hviid. I Hundredaaret efter hans Fødsel (1884) har O. Borchsenius under Titelen „Et Par Blade af C. H. B.s Bondekrønnike" udførlig behandlet adskillige hidtil mindre paaagtede Afsnit af B.s Levned, hvad der bl. a. ogsaa fremkaldte en Skildring, navnlig af hans sidste Aar, fra hans endnu levende Svigersøn, Sogneraadsformand S. Jensen, i „Sorø Amtstidende".

Bredouille, fr. [brodūlje], Forvirring, Uenighed.

***Bredow** er navnlig bekjendt ved det store Maskinværksted „Vulkan" med 3,000 Arbejdere og store Skibsværfter, hvor der endog bygges Panserfregatter.

***Bredsdorff**, Jakob Hornemann. Blandt hans sproglige Arbejder maa fremhæves „Om Aarsagerne til Sprogenes Forandringer" (1821), der 1886 paa ny er udgivet af V. Thomsen.

***Bregentved** bestaar nu af 1,608 Tdr. Hartk. De med Grevskabet forbundne Legatcapitaler beløbe sig til 552,100 Kr. Under Hovedgaardene ligge c. 5,500 Tdr. Land foruden c. 5,000 Tdr. Land Skov.

***Brehm**, Alfred Edmund, døde 11 Nov. 1884 i sin Fødeby efter sin Hjemkomst fra en Foredragsrejse i Nordamerika.

***Bremen.** Hele Omraadet har 165,000 J., hvoraf Staden B. med de ydre Forstæder 130,100 J. og Bremerhaven 14,900 J. (1885). B. udgjorde tidligere et Frihandelsdistrict, men ved Lov af 31 Marts 1885 blev den bremiske Stat fra 1 Oct. 1888 optagen i det tyske Toldomraade paa nær nogle Frihavne, til hvis Anlæggelse den tyske Stat gav et Bidrag paa 10¾ Mill. Kr. Et sligt Frihavns Bassin med Kajskur, Pakhuse, Baneanlæg og alle Hjælpemidler til Ind- og Udskibning er anlagt ved

selve B. med en Bekostning af 28½ Mill. Kr. og aabnet for Handelen 1889, medens man samtidig har paabegyndt en Udgravning og Regulering af Weserens indre Løb, saaledes at Skibe med 16 F.s Dybgaaende fra 1895 ville kunne naa helt op til Byen. B. er stadig den vigtigste tyske Udvandringshavn; i de sidste 56 Aar (1832—88) udgjør det samlede Tal 2,276,265, i Tiaaret 1879—88 626,400. — Siden 1884 tæller Senatet kun 16 Medlemmer, hvoraf mindst 9 Retslærde og 4 Kjøbmænd, alle valgte paa Livstid. Det vælger paa 4 Aar to af sine Medlemmer til Borgemestre. Borgerskabet, 150 Medl., vælges paa 6 Aar af flere Vælgerklasser.

*Bremse, en Stok af en halv Snes Tommers Længde med en løkkeformet Snor i den ene Ende, benyttes til at tvinge en Hest til at staa rolig, idet Snoren snøres om Hestens fremtrukne Overlæbe og ved Drejning af Stokken strammes, saa at en stærk Smerte frembringes. Bruges meget ved Dyrlægebehandling og undertiden, naar en Hest ikke vil lade sig beslaa.

Brentano, Giuseppe, italiensk Architekt, f. 1862 i Milano, var Søn af en Architekt og Elev af Boito. Næppe var han dimitteret fra den techniske Skole i Milano 1885, før han i Siena vandt en med Rejsestipendium forbundet Præmie. Da der allerede forhandledes ivrig om en Forside til Domkirken i Milano i Spidsbuestil, studerede han paa sin Rejse de vigtigste Domkirker i Europa i denne Stil, deltog strax efter Hjemkomsten i den første Concurs og opnaaede ved denne Adgang til den anden og snævrere Concurs, ved hvilken han 1889 vandt den første Præmie (40,000 Lire) og blev valgt til at lede Udførelsen af den nye Forside. Men Døden bortrev den unge, ogsaa ved andre Arbejder paa en lovende Maade fremtraadte Kunstner 1 Jan. 1890.

*Brentano, Lujo, blev 1872 Professor i Breslau, hvorfra han 1882 forflyttedes til Straßburg; 1888 kaldtes han til Wien og Aaret efter til Leipzig som Efterfølger for Wilh. Roscher.

*Breslau. 299,600 J. (1885).

*Bressant, Jean Bapt. Prosp., døde 22 Jan. 1886.

*Brest. 59,400 J. (1886).

*Brialmont, Henri Alexis, tog allerede 1882 Ordet for Gjenoprettelse af Liège og Namur om Fæstninger til Dækning af Maaslinjen samt for en betydelig Forstærkning af Hæren ved Indførelse af almindelig Værnepligt og og 1887 sin Afsked, da det ikke kunde udvirkes. Han skrev 1884 »Le général Todleben, sa vie et ses travaux«, 1885 »La fortification du temps présent« og 1890 »Les régions fortifiées«.

*Briccialdi, G., som fra 1842 mest levede i London, naar han ikke var paa Concertrejser, døde i Jan. 1882 i Firenze.

*Bridgeport har navnlig stor Fabrikation af Symaskiner, Geværer, Metalpatroner og Vogne.

*Bright. John B. brød afgjort med Gladstone, da denne 1886 udtalte sig for at imødekomme Irlændernes Krav paa Selvstyrelse, og hørte siden til de liberale Unionister. D. 27 Marts 1889. Han fulgtes som Parlamentsmedlem af sin Søn af s. N. En anden Søn, Will. Leatham B., f. 1851, har siden 1885 haft Sæde i Underhuset som Tilhænger af Gladstones irske Politik. — Jakob B. faldt igjennem ved Valgene 1885, men gjenvalgtes n. A. og hører ligeledes til Gladstones Parti.

*Brighton. 120,000 J. (1888).

Bringekobbel kaldes den stærke Læderrem eller Jærnkjæde, hvormed Hesten spændes til Vognstangens forreste Ende.

*Brisbane med Forstæder har 55,500 J. (1888).

*Brisson, E. Henri, afslog gjentagne Tilbud om at overtage Regeringens Ledelse og foretrak at blive Formand i Deputeretkammeret i Haab om at opnaa Valg til Republikens Præsident. I Apr. 1885 blev han Første- og Justitsminister indtil Jan. n. A. Ved Præsidentvalget i Nov. 1885 fik B. 68 St., men to Aar senere var hans Indflydelse sunken saa meget, at han kun opnaaede 26. 1889 blev han gjenvalgt til Deputeret imod Boulangisten General Thibaudin.

*Bristol (i England) har 229,700 J. (1888). Da Dokkerne selv efter Udvidelsen 1871—73 ikke længere fyldestgjorde den stigende Handel, har man ved Avons Munding (ved Avonmouth) anlagt nye Dokker og bygget en Forhavn.

*Britannia, Ny-, er nu den tyske Koloni Bismarck-Archipelag (s. d. A.).

British Association for the advancement of science [assosiä̆sch'n faar dhe ædvänsment ov säjens], der stiftedes af David Brewster (s. *d. A.), begyndte sin Virksomhed 1831. Selskabet beskæftiger sig fornemmelig med naturvidenskabelige og mathematiske Videnskaber, holder aarlige Møder i de forskjellige Byer og har siden 1833 udgivet »Reports« om sine Forhandlinger.

Britisk Sambēsia kaldes et stort, under engelsk Protectorat staaende Omraade i Sydafrika; det omfatter Betschuanernes, Khamas- og Matabelelandet og blev 15 Oct. 1889 af den engelske Regering overdraget til det nylig oprettede engelsk-sydafrikanske Selskab.

Britisk-Østafrika, et stort, under engelsk Protectorat staaende Omraade i det østlige Afrika. Mod Ø. skilles det fra det indiske Ocean ved Sultanen af Sansibars Kyststrækning, mod N. er Tanafloden sat som Grænse indtil 0° 20' n. Br., mod S. Floden Umba, der under 5° s. Br. falder i det indiske Ocean, mod V. naar Landet frem til Ukereve. Fra den smalle Kyst hæver det sig i flere Terrasser til den store afrikanske Højslette, der brydes af isolerede Bjærgkjæder som Kiulu- og Ulubjærgene og det 17,500 F. høje Kenia. Af Søer mærkes den store Ukereve, Naivascha, Nakuro, Elmeteita og Baringo, der har vist sig kun at være af ringe Udstrækning. Af de talrige Floder mærkes Sabaki. Befolkningen bestaar af Gallaer, mod V. af Negre; mod S. naa de vilde Massai herop. Grænsen bestemtes i Slutningen af 1886 ved Overenskomst mellem England og Tyskland, hvorpaa den engelske Regering overdrog sine Højhedsrettigheder til det britisk-østafrikanske Selskab, som tillige af Sansibars

Sultan fik Bestyrelsen over den ham tilhørende Kyststrækning, hvorimod Tyskland ved i Slutningen af 1889 at annectere Somaliernes Kyst n. for Witu søgte at sætte en Grænse for en yderligere Udstrækning af den britiske Interessesphære mod N. Nordkysten af de store Søer var derimod til Sommeren 1890 det store Tvistepunkt mellem britiske og tyske Krav. Tractaten af 29 Juni 1890 har afgjort Striden væsentlig til Fordel for England. Nordgrænsen for det tyske Omraade bliver Linjen fra Umbas Munding til Kavirondo ved Victoriasøen og herfra langs den sydlige Bred af denne Sø til Kongostaten. Herved falder altsaa det vigtige Uganda under den engelske Interessesphære.

***Brix**, Christian Carl, trak sig 1887 tilbage som Folketingsmand. I Marts 1886 blev han ved Hundredaarsfesten for Efterslægtens Skole udnævnt til Etatsraad.

Broadhurst, Henry [brāāhdhørst], engelsk Politiker, f. 1840, var Søn af en Garversvend og selv Murersvend indtil 1872, gjorde 1875 Tjeneste som valgt Secretær for den parlamentariske Commission om Trades unions og valgtes 1880 til Medlem af Underhuset, hvor han tog vigtig Del i Forhandlingerne om Loven om Arbejdsherrernes Ansvarlighed over for Ulykkestilfælde i Fabriker og Miner. I de følg. Aar havde han Sæde i vigtige Commissioner vedrørende Arbejderspørgsmaal og var 1886 Understatssecretær i Indenrigsministeriet.

***Broberg**, Christian August, sluttede sig som Landstingsmand til den nye liberale Retning og optraadte 1885 under Finanslovens Behandling imod Ministeriets Parti. D. 30 Apr. 1886.

***Broch**, Ole Jakob, tog, efter at det ham i Sommeren 1884 overdragne Hverv at søge dannet et Compromisministerium, var mislykket, for stedse Afsked med det politiske Liv og vendte tilbage til sin Stilling som Directeur for det internationale Meterbureau i Sèvres; han døde 5 Febr. 1889. Blandt Arbejder fra hans senere Tid maa nævnes »La crise agricole en Europe« (Nancy 1885), »Les excitants modernes« (Rom 1887), „Kampen mod Alkoholismen i Norge" (Christ. 1887; ogsaa trykt paa Fransk), „Norge og Verdensudstillingen" (1889) og »Comparaisons des règles dans le Comparateur Brunner« (trykt i det internationale Meterbureaus »Travaux et Mémoires«, 1889). En Oversigt over dette Bureaus Virksomhed og Resultater har han givet 1887 i „Nyt Magasin for Naturvidensk." En Fremstilling af hans Liv og videnskabelige Virksomhed er givet af C. A. Bjerknes i hans Mindetale over B. i Christ. Vidensk. Selskab (Christ. 1890). En betydelig Del af hans efterladte Formue tilfaldt efter hans Testament det norske Universitet til Fremme af naturvidenskabelige Studier. — Hans Broder, Orientalisten Jens Peter B., døde i Christiania 15 Marts 1886.

***Brock**, Niels. Efter at hans til Grundlæggelsen af en „Grosserersskole" henlagte Legat havde naaet en tilstrækkelig Størrelse (c. 300,000 Kr.), traadte „de Brockske Handelsskoler" i Virksomhed 1888.

***Broglie**, Albert, Hertug af, blev ikke gjenvalgt til Senator ved Valgene 1885 og har siden været udelukket fra det offentlige Liv. Han udgav 1886—87 sin Faders Erindringer (4 Bd.) og har i de sidste Aar i »Revue des deux Mondes« skrevet en Række Afhandlinger om de diplomatiske Forhold i det 18de Aarh.

***Brolægning**. Medens man tidligere næsten altid anbragte den almindelige Stenbrolægning paa Sand, er man i den nyere Tid gaaet over til i Gader med stærk Færdsel at anbringe Stenene paa et Fundament, enten et Bétonlag eller en tromlet Chaussée. De Sten, der anvendes, ere da særlig vel tildannede, og Fugerne mellem dem udfyldes med Mørtel eller Asphalt. En saadan B. har en betydelig større Varighed end en almindelig B. Ved Siden af Stenene arbejde Asphalten og Træet sig frem som Brolægningsmaterialer til Kjørebaner i de større Byer, særlig i saadanne Gader, hvor der sættes Pris paa en lydløs og ikke støvende B. De maa begge anbringes paa et fast Bétonunderlag. Anvendelsen af disse forbedrede Brolægningsmaterialer er imidlertid endnu ikke lykkedes lige godt overalt. Paa Fortove i befærdede Gader maa efterhaanden den gamle Stenbrolægning vige Pladsen for en B. enten af Fliser af Granit, Sandsten, Béton, brændte Sten o. lign. eller af Asphalt.

***Brom**. Dets Frysepunkt er efter nyere Undersøgelser ved ÷ 7°,3, men et ringe Indhold af Chlor nedsætter Frysepunktet betydelig.

Brompton, Bykvarter i den vestlige Del af London, meget besøgt af Kunstnere. 42,800 I. (1881). Hospital for Brystsyge; South-Kensington-Museum. Det mere fashionable Navn South-Kensington, som ikke med Rette tilkommer dette Kvarter, truer dog stærkt med at fortrænge det mere vulgære B.

Bronsart von Schellendorf, Paul, tysk General, f. 25 Jan. 1832 i Danzig, blev 1849 Officer og 1861 Capitain i Generalstaben, samt Lærer ved Krigsakademiet. 1870 blev han Oberstlieutenant og brugtes under Krigen som Chef for en Afdeling af Staben; han førte 1 Sept. de første Forhandlinger med Napoleon III om Hærens Overgivelse. Efter Krigen blev B. Oberst og Chef for Gardens Generalstab, 1875 Generalmajor og 1881 Generallieutenant. 1883—88 var han Krigsminister og gjennemførte Fodfolkets Væbning med Repetergeværer samt de tvende Forslag 1887—88 om Fredsstyrkens Forøgelse og Rigshærens yderligere Forstærkning. B. har skrevet „Der Dienst des Generalstabes im Frieden und im Kriege" (2 Bd., 1875—76).

Brouardel, Paul Camille Hippol. [bruardēll], bekjendt fransk Retslæge, f. i Saint Quentin 1837, blev 1869 extraord. Professor ved det medicinske Facultet i Paris, 1873 Overlæge ved Hospitalet i St. Antoine og 1879 Professor i legal Medicin.

***Browning**, Robert. Af hans Værker kan endnu nævnes: »The Ring and the Book« (1868—69). Han døde 12 Dec. 1889 i Venezia og blev bisat i Westminster Abbedi paa Aarets sidste Dag. Et Browning Society blev grundet 1881 til Studiet af hans Skrifter.

Brown-Séquard, Charles Edouard [[skāhr],

bekjendt Physiolog, f. 1818 paa Mauritius, studerede i Paris, lagde sig særlig efter Experimentalphysiologi og Nervesygdomme, levede længere Tid i Nordamerika og England (bor som Læge ved et Hospital for Lamme), blev 1869 agr. Professor ved det medicinske Facultet i Paris og 1878 Prof. i Experimentalphysiologi ved Collège de France. Han har udgivet et stort Antal Arbejder, navnlig over Nervesystemets Physiologi og Pathologi.

Brownsville [vill], Stad i den nordamerikanske Stat Texas, ved venstre Bred af Rio Grande, 8 M. fra dens Munding og næsten lige over for Matamoros. 5,000 I. Betydelig Handel. Ved den yderligere Udvikling af det texas-mexicanske Banenet vil B. gaa en stor Fremtid i Møde.

Brugmann, Friedr. Carl, tysk Sprogforsker, f. 16 Marts 1849 i Wiesbaden, studerede i Leipzig, tog Doctorgraden 1871 og blev 1883 extraord., 1887 ord. Professor smstds. i sammenlignende Sprogvidenskab. B. gjorde sig allerede tidlig bemærket ved forskjellige vigtige Afhandlinger, der have bidraget væsentlig til at indføre en strængere Methode i den sammenlignende Sprogvidenskab (den „junggrammatiske" Retning), saaledes bl. a. „Nasalis sonans in der indogerm. Grundsprache" (i Curtius's „Studien zur griech. u. lat. Gramm.", 9de Bd., 1876). Hans største Arbejde, „Grundriß der vergleichenden Gramm. der indogerman. Sprachen" (1ste og første Halvdel af 2det Bd., 1886—89), vil for lang Tid blive et Hovedværk for et historisk Studium af de indoeuropæiske Sprog.

***Brun**, Johannes Finne, norsk Skuespiller, døde 7 Marts 1890 i Christiania.

Brunel, Isambard Kingdom [brynell], engelsk Ingenieur, f. 1806, d. 1859, Søn af Marc Isamb. B. Han arbejdede med paa Faderens store Arbejde, Themsetunnelen, og var senere beskæftiget ved store Jærnbane- og Dampskibsbygninger. En Mængde betydelige engelske Brobygninger ere hans Værk. Af de store Dampskibe, han har bygget, er særlig Kjæmpeskibet „Great Eastern" (s. *d. A.) bekjendt.

Brunlaug, Gaard mellem Larvik og Fredriksværn i Norge, var i den senere Middelalder et bekjendt Herresæde, hvorefter Fogderiet en lang Tid havde Navn af B. Len, senere af B. Amt.

***Bruno**, Giordano. Billedstøtten af B. i Rom afsløredes 9 Juni 1889.

***Brunn**, Christian Walther, har fremdeles skrevet „Gunde Rosenkrantz" (1885), „Kaj Lykke" (1886), „Enevældens Indførelse i Danmark" (1887) og „De nyeste Undersøgelser om Bogtrykkerkunstens Opfindelse" (1889). I Aarsberetninger fra det kgl. Bibliothek, 3dje Bd., som sluttedes 1890, har han givet en udførlig Beskrivelse af dets illuminerede Haandskrifter.

***Brunn**, Mads Pagh, døde 23 Sept. 1884.

Bryce, James [brajs], engelsk Historiker og Politiker, f. 1838 i Irland, blev 1867 Sagfører i London og 1870 Professor i Civilret i Oxford, valgtes 1880 til Underhuset og gjenvalgtes 1885. Han var i Gladstones Ministerium 1886 Understatssecretær for Udenrigsministeriet og af Ordførerne for Lovforslaget om Irlands Selvstyre; han har desuden været Talsmand for Afskaffelsen af alle religiøse Eder ved Universiteterne og for andre frisindede Fremskridt. Af B.s Skrifter maa fremhæves »The holy Roman Empire« (1864, 8de Udg. 1884) og »American commonwealth« (1888, 3 Bd.).

Brünig, Bjærgpas i Schweiz mellem Unterwalden ob dem Wald og Bern, er 3,300 F. højt, udmærker sig ved sine Naturskjønheder og er stærkt besøgt, da Alpevejen danner den korteste og mest bekvemme Forbindelse mellem de tvende Tourist-Omraader Vierwaldstättersøen og Berner-Oberland.

Brünniche, Andreas Schytz Plum, f. i Skovlænge paa Laaland 25 Jan. 1828, tog Lægeexamen 1846, var Læge ved Børnehospitalet i Kjøbenhavn 1858—70, da han blev Overlæge ved Communehospitalet, i hvilke Stillinger han har gjort sig fortjent som dygtig Kliniker og Lærer. 1860—70 var han Redacteur af „Bibliothek for Læger".

***Brüssel**. 177,500 I., med Forstæder 438,800 I. (1888). Det store kgl. Bibliothek, som talte 22,000 Manuskripter, 400,000 Bd. og en Kobberstiksamling paa 100,000 Blade, ødelagdes 1886 for største Delen ved Ildsvaade. Af Kunstsamlinger maa ogsaa fremhæves de archæologiske og Vaabensamlingerne i Porte de Hal (Albas Fængsel), den eneste Levning af de gamle Fæstningsværker, samt Museet Wiertz (s. *d. A.) i Nærheden af den tidligere zoologiske Have.

***Brændevinsbeskatning**. Produktbeskatning er nu ved Lov af 1 Apr. 1887 væsentlig gjennemført her i Landet; den sker ved Hjælp af Siemens's og Halskes Spiritusmaaler.

***Brøgger**, Waldemar Christopher, har end videre udgivet „Spaltenverwerfungen in der Gegend Langesund-Skien" (1884), „Ueber die Bildungsgeschichte des Kristianiafjords" (1886), Geologisk Kort over Øerne ved Christiania (1887) samt „Die Mineralien der Syenitpegmatitgänge der Südnorwegischen Augit- und Nephelinsyenite" (Leipz. 1890). Han blev 1890 udnævnt til Prof. i Geologi og Mineralogi ved Christiania Universitet.

***Brønd**. Borede B. anvendes mere og mere til at skaffe Vand til Byers Vandforsyning. Hyppig bores i Bunden af en gravet eller sænket B., hvilken da tjener som et Slags Beholder og til Anbringelse af Pumperedskaberne, men man kan ogsaa pumpe directe paa Borerøret. Det er egentlig fejlagtigt, naar i daglig Tale alle borede B. kaldes artesiske B.; herved forstaas egentlig kun en saadan, hvor Forsyningen finder Sted fra et vandførende Lag, hvorover der findes et vandtæt Lag, som holder Vandet i det underste Lag under Tryk. Naar det ikke vandførende Lag gjennembores, stiger Vandet i Borehullet. Vandføringen af borede B. afficeres stærkt ved at der bores andre B. paa samme vandførende Lag; et Exempel herpaa er den tidligere omtalte Grenellebrønd i Paris (hvis Dybde er c. 1,750 Fod, ikke som angivet 2,000 Fod). Den gav oprindelig c. 100,000 Kubikfod om Dagen; ved imidlertid at føre Vandet op til c. 100 Fod over Terrainet formindskedes Vandmængden til c. 36,000 Kubikfod daglig. Efter at

man imidlertid paa samme vandførende Lag har boret en artesisk B. ved Passy, er Vandmængden gaaet ned til c. 11,000 Kubikfod daglig. B. ved Passy er c. 1,870 Fod dyb og giver c. 195,000 Kubikfod i Døgnet, som udelukkende anvendes til Søerne i Boulogneskoven. — Paa Strækningen Islemark, Harrestrup, Aagerup og ved Sønderſø findes en Del artesiske B. til Kjøbenhavns Vandforsyning.

Bubastis, oldægyptisk By i Nedreægypten, ved Nilens østlige Hovedarm, med et berømt Tempel for Gudinden Bast. Ruinerne af B. ligge tæt ved Nutidens By Zagazig, hvor man nylig har fundet den hos Herodot omtalte Kattekirkegaard med Millioner af Kattemumier og talrige ægyptiske Oldsager.

Bube, Adolf, tysk Digter, f. 1802 i Gotha, d. 1873 som Museumsdirecteur smstds., har sin Styrke i det stemningsfulde Naturmaleri, saaledes som det mest ejendommelig fremtræder i hans „Naturbilder" (1848, 5te Opl. 1860). Hans tidligere Samlinger „Thüringische Volkssagen" (1837, 7de Opl. 1871), „Deutsche Sagen" (1839, 4de Opl. 1842), „Thüringischer Sagenschatz" (1851) vandt desuden mange Venner ved deres tro, gemytsvarme Skildring af hans Hjemstavn. Endnu maa nævnes „Romanzen und Balladen" (1850, 3dje Opl. 1866).

Buccaneer [bøkanihr], en Væddeløbshest, en Tid Østerrig-Ungarns betydeligste Bedækningshingst, ved Wild-Dayrell af en Little Red Rover-Hoppe, f. 1857, har alene i Bedækningspenge indbragt 273,000 Kr. i Aarene 1866—83.

***Buchara.** Handelen har hævet sig betydelig, navnlig paa Rusland, og anslaas til 20—30 Mill. Kr. aarlig; der udføres Bomuld, raa Silke, tørrede Frugter og Skind. Handelen paa Rusland vedligeholdes med Karavaner, men desuden fører den transkaspiske Bane paa en Strækning af 40 M. tværs gjennem Khanatet til Samarkand; ligeledes er en Telegraphledning paa 25 M. aabnet fra Katykurgan til B.

***Bucher,** Lothar, tog 1886 Afsked fra Statstjenesten.

***Buckingham.** Richard Plantagenet Temple Grenville, Hertug af B. og Chandos, f. 1823, døde 27 Marts 1889.

***Budapest.** 452,900 J. (1889), Garnisonen medregnet.

Budde, Vilhelm Christian, Broder til Leopold B. (s. *B. A.), f. i Rimsø ved Grenaa 19 Sept. 1844, tog Lægeexamen 1869, har senere prakticeret i Kjøbenhavn og fra 1874 været Redacteur af „Ugeskrift for Læger", i hvilken Stilling han har udfoldet en fortjenstlig Virksomhed saa vel for Lægestandens Interesser som for Hygieinen.

***Buenos Ayres.** Staten B. A. har 765,200 J. (1888), hvoraf en Fjerdedel indvandrede Europæere. Kvægavlen er Statens Rigdom; 1882 fandtes 2,400,000 Heste, 4,750,000 Stk. Hornkvæg og 57,800,000 Faar. Af stor Betydning ere Saladeros ell. Slagtehusene, men i den sidste Tid har man tillige paabegyndt Udførselen af frossent Faarekjød (1888: 871,400 Faar). Statens Budget for 1888 udviste en Indtægt af 56,400,000 Mill., en Udgift af 55,150,000 og en Statsgjæld paa 116 Mill. Kr. Hovedstaden er fra 1884 La Plata med 50,800 J. (1888). 2) B. A., Hovedstaden i hele den argentinske Republik, men fra 1880 føderaliseret, det vil sige udskilt fra Staten B. A. og stillet directe under Nationalregeringens Styrelse. 472,300 J. (1888). Syd for Staden er Boca de Riachuelo bleven uddybet, saaledes at Skibe af 22 Fods Dybgaaende kunne anløbe; her er i Jan. 1889 et mægtigt Havnebassin aabnet for Handelen, og indtil Juli 1893 skulle her fire store Dokker være fuldførte.

***Bugge,** Sophus, fuldførte 1889 den 1881 paabegyndte Udgivelse af „Studier over de nordiske Gude- og Heltesagns Oprindelse" (1ste Række), hvoraf der samtidig udkom en tysk Udgave. Hans Hovedarbejder fra de sidste Aar ere „Beiträge zur Erforschung der etruskischen Sprache" (I Samml., Stuttgart, 1883), „Der Ursprung der Etrusker durch zwei lemnische Inschriften erläutert" (Christ. 1886), „Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache" (Christ. 1889) og Universitetsprogrammet „Etruskisch und Armenisch, sprachvergleichende Forschungen" (Erste Reihe, Christ. 1890). 2 Maj 1889 fejrede han sit 25 Aars Jubilæum som Universitetslærer, i hvilken Anledning bl. a. taknemmelige Disciple udgav en Samling af „Akademiske Afhandlinger", ligesom hans Portræt blev malet for at ophænges paa Universitetet.

***Bugia.** 12,200 J. (1886).

Buhl, Frants Peter William, dansk Theolog og Orientalist, f. 6 Sept. 1850, blev theologisk Candidat 1874, studerede 1876—78 i Udlandet, navnlig i Leipzig og Wien, og disputerede efter sin Hjemkomst 1878 for den philosophiske Doctorgrad. 1880 blev han midlertidig Docent og 1882 Professor i gammeltestamentlig Theologi ved Kjøbenhavns Universitet; fra 1 Sept. 1890 vil han efter en til ham fra Regeringen i Sachsen udgaaet Opfordring overtage det tilsvarende Professorat ved Universitetet i Leipzig. Blandt hans Skrifter maa navnlig mærkes: „Den gammeltestamentlige Skriftoverlevering" (1885), „Jerusalem paa Christi Tid" (1886), „Om Prædikerens Bog" (1886), „Om Jobs Bog" (1887) samt nogle i „Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke" optagne Afhandlinger af isagogisk Indhold, i hvilke han har indtaget en lignende mæglende, men dog i det væsentlige conservativ Holdning over for den nyeste bibelske Kritik og dens afgjorte Modstandere som den, der er bleven hævdet af den nys afdøde berømte Professor Delitzsch, hvis Gjerning i Leipzig B. skal fortsætte. 1889 gjorde han en Rejse til Orienten og udgav efter sin Hjemkomst en Skildring af „Genezareth Sø".

***Buijs-Ballot,** Christoph Heinr. Diedr., døde 3 Febr. 1890.

***Buk** er ogsaa et af Jægere alm. brugt Navn for den enkelte Bekkasin.

Bukkeben (hængende Forknæ) kaldes Hestens Forben, naar Knæets Stilling er fremadhældende i Stedet for lige (modsat Sabelben). B. tyder i Regelen paa Svaghed og Usikkerhed i Benet, da denne fejlagtige Stilling oftest er fremkommen ved Overanstrængelse. Er Hesten

født med B., behøver det ikke at medføre Svaghed eller Usikkerhed.

Bukkespring (Rejespring) gjør Ridehesten, naar den med Hovedet nedad, Ryggen i Vejret og alle fire Ben stive gjør voldsomme Spring for at kaste Rytteren af.

***Bukovina** har 638,700 J. (1888). B. sender 9 Medlemmer til det østerrigske Underhus, bidrager 6½ Mill. Kr. til Monarchiets Indtægter og har sin egen Landdag paa 31 Medlemmer.

***Bukureschti.** 1884 paabegyndtes Befæstningen af B. I Følge Planerne skal der opføres 18 Forter i en Middelafstand af 1¼ M. fra Staden; mellem denne og Forterne skal opføres en Vold, og Forterne skulle indbyrdes forbindes ved underjordiske Gange og forsynes med Pansertaarne, svært Skyts osv. Den hele Bekostning er anslaaet til 57½ Mill. Kr., og en Del af Forterne ere fuldførte.

***Bulak.** Det ægyptologiske Museum er nu nedlagt og dets Indhold flyttet til Giseh.

***Bulbjærg** er 151 F., Skarreklit 51 F.

***Bulgarien.** Det egentlige B. havde 1881 2,008,000 J. Siden Foreningen med Sydbulgarien ell. Østrumelien (s. *d. A.) har 1 Jan. 1888 en Folketælling fundet Sted, som for begge Landsdele gav 3,154,400 J. Den samlede bulgariske Stat er 1,777½ □ M. Af Befolkningen ere 2,326,000 Bulgarere, 608,000 Tyrkere, 58,000 Grækere, 50,000 Zigeunere og 23,500 Jøder. Med Hensyn til Religionen vare 2,432,000 græske Katholiker og 668,000 Muhammedanere. Af Banelinjer fandtes 1888 i B. 45 M. og i Sydbulgarien 47 M., nemlig Linjerne Czaribrod-Bakarel-Mustapha Pascha (et Led af den store Banelinje fra Vesteuropa til Constantinopel), Rustschuk-Varna og Tirnova-Jamboli; den sidste Linje er under Fortsættelse til Burgas, vil sætte en stor Del af det frugtbare Sydbulgarien i directe Forbindelse med Havet og gjøre det uafhængigt af de tyrkiske Toldplagerier. Længden af Telegraphlinjerne i begge Lande var 578 M., af Ledningerne 854 M. Budgettet for 1889 balancerer med 56½ Mill. Kr. I Hæren er almindelig Værnepligt indført. Efter den 1888 forandrede Hærlov bestaar Hæren af 24 Regimenter Fodfolk à 2 Batailloner, 4 Regimenter Rytteri à 4 Escadroner og 6 Regimenter Artilleri à 4 Batterier. Fredsstyrken udgjør 34,200 Mand med 1,600 Officerer; Krigsstyrken beregnes til 122,700 Mand med 2,800 Officerer. — Den Forsoning, som 1883 fuldbyrdedes mellem Fyrste og Folk, var ikke Rusland til pas, fordi B. derved unddrog sig dets Formynderskab, og Forholdet blev endnu værre, da den radicale Karavelov i Sommeren 1884 blev Førsteminister i Stedet for den russervenlige Zankov. 18 Sept. 1885, Toaarsdagen efter at B.s Forfatning paa ny var sat i Kraft, udbrød en Revolution i Østrumelien; uden Modstand fjærnedes den tyrkiske Statholder, og Tilslutning til B. kundgjordes under almindelig Jubel. Da Fyrst Alexander modtog Tilbudet uden først at indhente Ruslands Samtykke og tillige viste stor Klogskab i sin Holdning over for Sultanen og Muhammedanerne i Østrumelien, optoges det i Rusland som Forræderi og Utaknemmelighed, og et fuldstændigt Brud indtraadte. Af Stormagterne var kun England villig til strax at godkjende de to Landes Sammenknytning, fordi B. nu syntes at skulle blive en Forpost imod Rusland, og Tyrkiet var heller ikke til Sinds at gjøre noget Skridt imod B., medens Rusland modsatte sig Sammenslutningen og hjemkaldte alle de russiske Officerer, der tjente i B.s Hær. Dette blev saa meget farligere, som Serbien i Nov. begyndte Krig imod B.; men dettes unge Tropper viste ualmindelig Dygtighed og Tapperhed, sejrede i en Række Kampe ved Slivnitza (18—27 Nov.) under Fyrstens egen Ledelse og jog Fjenden ud af Landet. Østerrigs Mellemkomst standsede Kampen, og i Marts 1886 sluttedes Fred, hvorved Serbien endog opnaaede en gunstig Grænseregulering. I Apr. kom det til en Overenskomst med Tyrkiet og Stormagterne, hvorefter Fyrsten blev tyrkisk Statholder i Østrumelien paa 5 Aar. Men denne Personalunion blev meget snart udviklet til en virkelig Forening af de to Lande med fælles Hær, Finanser og Forvaltning; endelig kom 14 Juni en fælles Nationalforsamling sammen i Sofia, og Enheden blev ligefrem fuldbyrdet. Det russiske Parti delte dog ikke den almindelige Glæde herover, og 21 Aug. blev Fyrsten om Natten tagen til Fange i sit Slot af en Del sammensvorne Officerer under Oberst Grujev og bortsendt fra Landet, medens en ny Regering indsattes med Zankov og Metropoliten Klement i Spidsen. Folkets Uvilje over denne Voldsdaad var dog saa stærk, at der strax udbrød en Modrevolution i Tirnova under Nationalforsamlingens Formand Stambulov og i Østrumelien under Oberst Mutkurov. Faa Dage efter var Oprørsregeringen afsat og Fyrsten kaldt tilbage; men da han ikke kunde forsone den russiske Kejsers Vrede, troede han det bedst for B. frivillig at opgive Magten og nedlagde 7 Sept. Regeringen. Et Regentskab dannedes af Karavelov, Mutkurov og Stambulov, og dette viste sig ingenlunde villigt til at bøje sig for Ruslands Krav. Forgjæves søgte den russiske Commissær, General Kaulbars, at fremkalde Uroligheder, og uagtet hans Indsigelser valgtes en overordentlig „Sobranje" til at foretage Fyrstevalg. Da man ikke agtede paa Kaulbars's Raad, forlod alle de russiske Consuler B. 10 Nov. valgtes enstemmig Prins Valdemar af Danmark til Fyrste, men han afslog Tilbudet af Hensyn til Rusland. Dettes Candidat, Fyrst Dadian af Mingrelien, vilde B. derimod ikke modtage, og en ny russervenlig Militæropstand i Rustschuk i Marts 1887 blev undertrykt med stor Strænghed. 7 Juli 1887 foretoges nyt Fyrstevalg, og Prins Ferdinand af Sachsen-Koburg kaaredes enstemmig til B.s Fyrste. Han tøvede en Maaned med Svaret, men rejste da til B. og overtog 14 Aug. Regeringen med Stambulov til Førsteminister. Forgjæves gjorde Rusland ny Indsigelse, thi Sultanen vilde vel ikke godkjende Valget uden Stormagternes Billigelse, men heller ikke stride ind derimod. Og skjønt ingen af Stormagterne aabent har sluttet sig til B. (England, Italien og Østerrig have kun under Haanden vist det Velvilje),

har Fyrsten dog holdt sig ved Magten og styret til Folkets Tilfredshed. Under den fortsatte Ro trives Landets Velstand; omfattende Jærnbaneanlæg ere foretagne; Forsvarskræfterne udvikles med stor Iver, og Finansernes Tilstand er saa god, at B. baade har kunnet opfylde sine Forpligtelser imod Tyrkiet og tilbagebetale Rusland de skyldige Occupationsudgifter (1890). Ogsaa er Forholdet til Nabostaterne, Rumænien og Serbien, tilfredsstillende. Dog har det russiske Parti ikke ophørt med Intriguer og Sammensværgelser imod Fyrsten og hans fornemste Raadgivere; den sidste Sammensværgelses Leder, Major Panitza, blev skudt i Juni 1890.

Bulthaupt, Heinr., tysk Dramaturg og Digter, f. 26 Oct. 1849 i Bremen, studerede ved forskjellige Universiteter og bosatte sig efter en Rejse i Orienten 1875 som Overretssagfører i sin Fødeby, hvor han dernæst 1879 ansattes som „Stadtbibliothekar". Han begyndte som dramatisk Forfatter, og allerede 1871 opførtes hans Tragedie „Saul"; senere gjorde især Lystspillet „Die Kopisten" Lykke; men langt større Værdi end hans talrige Arbejder paa dette Omraade have dog hans dramaturgiske Skrifter, især: „Dramaturgie der Klassiker" (3 Bd., 3dje Opl. 1889—90, omhandlende Lessing, Goethe, Schiller, Kleist, Shakspeare, Grillparzer, Hebbel, Ludwig, Gutzkow og Laube); foruden dette kunne nævnes „Dramaturgische Skizzen" (2det Opl. 1885), „Dramaturg. Streifzüge" (2det Opl. 1884) og „Dramaturgie der Oper" (2 Bd., 1887).

***Bunsen**, Georg v., udstilte sig 1881 fra det nationalliberale Parti og sluttede sig 1884 til det tysk-frisindede.

Burbage, Richard [börbædsch], berømt engelsk Skuespiller, var Ven af Shakspeare og stammede ligesom Digteren fra Warwickshire. Faderen havde været Tømrer, men da han havde bygget det første Theater i London, fik han Lyst til selv at blive Skuespiller og hørte senere til det Skuespillerselskab, af hvilket baade Sønnen og Shakspeare vare Medlemmer. Richard B. udmærkede sig især i de store Characterroller, som Hamlet, Richard III, Othello og Shylock. Han havde Ejendomspart baade i Globe- og Blackfriars-Theatret og tjente sig en Formue. D. 1619 i London.

***Burdett**. Angela B.-Coutts's Ægtefælle Will. Bartlett, som fik Lov til at optage hendes Navn, var født i Nordamerika 1851 og gjorde 1877 Tjeneste som Commissær for den Indsamling, hun havde sat i Gang til bedste for Tyrkerne. Han har siden taget virksom Del i Bestræbelserne for Arbejdernes Vel og vist særlig Iver for at udvikle Fiskeriet i Nordsøen og Fiskehandelen i London. Siden 1885 er han conservativt Medlem af Underhuset.

Burnaby, Frederik [börnabi], engelsk Militærforfatter og Rejsende, f. 1842 i Bedford, indtraadte 1859 i den engelske Hær, hvor han forfremmedes til Oberst, og gjorde sig navnlig bekjendt ved sin af talrige Eventyr og Farer ledsagede Rejse, som han foretog 1875 gjennem Mellemasien (»A ride to Khiva«, 1876). Senere fulgte han Wolseley paa Felttoget mod Mahdien og faldt her i Jan. 1885.

Bürow, Julie, Pseudon. for Julie Pfannenschmidt (s. *d. A.).

***Buræterne** tælle 208,000 Mennesker.

Bushman [busch], en i de britisk-australske Kolonier brugt Benævnelse om en Kolonist, der lever i »the bush«, d. v. s. i den Del af Landet, som ikke beboes af Agerdyrkere, men kun af Kvægvogtere.

Butler, Josephine E. [böttler], engelsk Præstekone, f. omtr. 1825, blev tidlig gift med en Præst George B. i Liverpool (d. 1890). Ved et Ulykkestilfælde mistede hun 1851 sin eneste Datter og søgte nu sin Trøst i at arbejde for faldne Pigers Frelse; hun viste stor Iver og Opofrelse i denne Gjerning, ja optog dem endog i sit eget Hus, til Forargelse for mange. 1870 rejste hun Agitationen imod den offentlige Prostitution i England, fordi den tvungne Visitation var en Retskrænkelse imod Kvindekjønnet og efterhaanden nedbrød al Skamfølelse hos de ulykkelige Kvinder, og hun udstrakte 1874 sine Bestræbelser ogsaa til Udlandet, især Frankrig og Italien. Som Frugt heraf grundlagdes 1875 „den britiske og continentale Føderation", og hun var siden Sjælen i dens Arbejder, ligesom hun utrættelig virkede ved Foredrag dels rundt om i England, dels paa de store Congresser, som Føderationen holdt (saaledes 1888 i Kjøbenhavn). Ogsaa skrev hun 1875 „En Stemme i Ørkenen", der blev oversat paa flere Sprog (1876 paa Dansk). Hun havde særlig Del i at „den hvide Slavehandel" (d. v. s. Bortførelse af unge Piger til Skændsel i fremmede Lande) 1879 blev opdaget og alvorlig straffet i Brysel, og at der 1885 i England fastsattes strænge Straffe for at forlokke og misbruge Pigebørn til Utugt. Endelig fik hun den Løn for sin Virksomhed, at det 1886 lykkedes at faa Loven om offentlig Prostitution afskaffet i England, 1888 tillige i Indien og Kolonierne.

Butterfieldske Sag [bötterfihld] kaldes et diplomatisk Tvistemaal mellem Danmark og Nordamerika, opstaaet derved, at et nordamerikansk Dampskib „Benjamin Franklin" blev stoppet ved Udløbet af St. Thomas's Havn om Aftenen 21 Dec. 1854, fordi det søgte at sejle bort uden Natpas. Den Skade, som forvoldtes Skibet ved Skud fra Fortet, ansloges til nogle Hundrede Dollars, og oprindelig drejede Klagen sig kun om formentlig Krænkelse af det nordamerikanske Flag. Men 1860 rejste Skibets Ejer, C. Butterfield, Krav paa Erstatning for yderligere Tab ved dets Standsning osv., og Kravet steg efterhaanden til 335,000 Dollars foruden Renter. Allerede 1866 forlangte Nordamerika, at Danmark skulde underkaste sig Voldgift, men den danske Regering fastholdt sin Vægring herved lige indtil 1888. Da enedes begge Parter om at lade Sagen paakjende af den engelske Afsending i Athen, Sir Edm. Monson, som 22 Jan. 1890 frikjendte de danske Myndigheder for enhver Skyld og derfor ogsaa afviste Kravet paa Vederlag.

***Buxtorf**. Joh. B. d. ældres »Lexicon chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum« udgaves efter hans Død af Sønnen (Bas. 1640).

Bücheler, Franz, tysk Sprogmand, f. 3 Juni 1837, blev 1858 extraord. Professor ved Uni-

versitetet i Bonn, 1870 ord. Prof. smstds. efter i Mellemtiden i nogle Aar at have været ansat først i Freiburg, derefter i Greifswald. Han har især givet sig af med latinsk Philologi og med de gamle italiske Indskrifter. Foruden forskjellige Udgaver og en stor Mængde Monographier mest af textkritisk og grammatisk Art maa fremhæves hans „Grundriß der lat. Declination“ (1866, ny Udg. 1879; overs. paa Fransk af Havet) og »Umbrica« (1883), en Udgave af de umbriske Sprogmindesmærker med lat. Overs. og Commentar. Siden 1890 er han Medlem af det danske Vidensk. Selsk.

***Bygholms Vejle**, ogsaa kaldet Han-Vejle, Bugt, der fra Løgstør Bredning i Limfjorden skærer sig mod N. ind i Vester-Herred af Thisted Amt og er saa lavvandet, at man med Vogn kan passere over den. B. blev allerede ved 1870 udtørret af et Aktieselskab, og et Areal af 6—7,000 Tdr. Land var indvundet, da Dæmningen i Begyndelsen af 1874 blev gjennembrudt og det hele atter sat under Vand. Dæmningsarbejderne bleve dog atter optagne, og B. er nu til Dels tørlagt.

Byr, Robert, Pseudon. for Karl Rob. v. Bayer (s. d. A.).

Bächtold, Jak., schweiz. Literærhistoriker, f. 27 Jan. 1848 i Canton Schaffhausen, siden 1887 Prof. i tysk Sprog og Literatur i Zürich, har foruden en Del Monographier over Schweizerforfattere skrevet „Die Verdienste der Zürcher um die deutsche Philologie und Literaturgeschichte“ (1880) og den fortræffelige „Geschichte der deutschen Literatur in der Schweiz“ (1887); desuden udgiver han siden 1877 et „Bibliothek älterer Schriftwerke der deutschen Schweiz“.

Bäcklund, Alb. Victor, svensk Mathematiker, f. 11 Jan. 1845 i Båsby i Skaane, blev 1868 ansat ved Universitetet i Lund som Docent i Astronomi; n. A. blev han Docent i Geometri og 1878 extraordinær Professor i Mechanik og mathematisk Physik. Siden 1888 er han Medlem af det svenske Videnskabs-Akademi, som to Gange har tildelt ham den Fernerske Pris. B. har skrevet en Del Specialafhandlinger om partielle Differentialligningers Theori, analytisk Mechanik m. m.

***Bäckström**, Per Joh. Edvard, døde 12 Febr. 1886. Af hans »Samlade skrifter« udkom 1889 ste Del.

Böcklin, Arnold, Maler fra Schweiz, f. 16 Oct. 1827 i Basel, var bestemt til Studeringerne, men fik omsider Tilladelse til at lægge sig efter Malerkunsten i Düsseldorf under Schirmers Vejledning. Efter at have studeret Landskabsmaleriet der tog han til Bryssel for at uddanne sig til Figurmaler i realistisk Retning. Senere har han levet dels i Rom, dels i Weimar, indtil han 1876 bosatte sig i Firenze. Han maler gjærne mythologiske eller helt phantastiske Emner og er, selv naar han vælger Fremstillinger som „Nedtagelsen af Korset“, saa phantastisk i Form og Farve, at man undres ved at se ham regnet blandt Impressionismens Malere. Hans „Indtryk“ af Naturen er saa farvelt, at man er mest tilbøjelig til i B. at se en Mand, der for enhver Pris vil vække Opsigt. Selv hvor en ægte menneskelig Stemning er anslaaet, forstyrres Indtrykket af Udførelsens Særheder. Til hans mest bekjendte Fremstillinger høre „Slottet, der overfaldes af Sørøvere“ i Weimar, „Dianas Jagt“ i Basel, „Ceres og Bacchus“ og det trods sin afskrækkende Farvevirkning saa berømte „Meeresidylle“ i det Schackske Galleri i München. Nærmest ved sand Stemning kommer han i de hvide Præstinders Tog til Altret i den mørke truende Skov (i Basel). Han lever nu ved Zürich (Z.-Hottingen).

Bøgh, Nicolaj Seidelin, f. 12 Maj 1843, Cand. phil. og fra 1871 Lærer ved Flaadens Underofficersskole, skrev i Forening med W. Bloch nogle muntre Studenterkomedier, af hvilke de fleste ogsaa opførtes paa Folketheatret („En fix Ide, eller Vær saa artig, Hr. Møller“, „Canarifuglen“ o. fl.). Senere har han udgivet to Digtsamlinger („Digte“, 1880, og „De nygiftes Sange“, 1883), men sin egentlige Virksomhed for Literaturen har han ydet gjennem flere omhyggelig samlede Livsskildringer, ledsagede af Breve, af forskjellige betydelige Mænd og Kvinder, saaledes „Signe Læssøe“ (1877), „Fra Oehlenschlägers Kreds“ (1881) og Biographierne af Kunstnerparret Jerichau (1884 og 86). Sammen med C. St. A. Bille har han udgivet et Udvalg af Breve til og fra H. C. Andersen (1877 og 78), hvem han ledsagede paa dennes sidste Rejser. 1890 fik han Titel af Professor.

***Böhmen** har 5,780,900 J. (1889). — Den Sejer, Czecherne 1883 vandt ved Landdagsvalgene, styrkede selvfølgelig deres Iver for at trænge Tyskheden tilbage i de sprogblandede Egne og for at vinde Indpas selv paa Steder, hvor Tyskerne endnu havde afgjort Overtal. Den medførte desuden videre Indrømmelser fra Regeringens Side, især en ny Sproganordning, som paalagde ogsaa Dommerne i Overlandsretten Kjendskab til begge Landssprog, med andre Ord vanskeliggjorde det for Tyskerne at opnaa disse Poster. Tyskerne bleve saa ængstelige over Czechernes stadige Fremgang, at de nu selv greb til det Forslag, de tidligere havde vraget, og krævede en Deling af B. efter Sproggrænsen med tilhørende Omlægning af Rets- og Valgkredsene for at fjærne Sammenstød mellem de to Nationer ved at adskille dem saa vidt muligt. Da Landdagens Flertal 1886 forkastede Forslaget, trak alle de tyske Medlemmer sig tilbage fra Landdagen, og de fastholdt denne Politik i flere Aar, idet deres Vælgere ved Omvalgene stadig gav dem Medhold. Landdagens Virksomhed lammedes væsentlig herved. 1888 blev den feudale Grev Thun Statholder i B., og s. A. besluttedes Stiftelsen af et czechisk Akademi for Videnskaber og Kunster. Landdagsvalgene i Sommeren 1889 gav det ungczechiske Parti en stærk Tilvæxt (fra 10 til 40 Pladser), især for Landkredsene, og det foreslog nu, at Kejseren skulde lade sig krone som B.s Konge og derved godkjende dettes fulde Uafhængighed. Af Hensyn til Regeringen afviste det gammelczechiske Parti i Nov. dette Forslag som ubetimeligt, og for ikke at overfløjes af disse Medbejlere søgte Rieger og de andre Førere at komme til Forstaaelse med Tyskerne. Ved Grev Taaffes og andre Ministres Mægling lykkedes det i Jan.

1890 at opnaa en Udsoning, som dog kun til Dels indrømmede Tyskernes Krav, men ved Siden sikrede Czechernes fremtidige Overvægt. Efter dette skal Landdagen deles i tre Curier (Czecher, Tyskere og Godsejere), som hver skulle have Veto i alle Sprog- og Forfatningsspørgsmaal. End videre skulle Overlandsretten, Landsskole- og Landsculturraadet deles i en czechisk og en tysk Afdeling, og en ny Omlægning af Rets- og Valgkredse skal foretages efter Sproggrænser. Et nationalt Mindretal i en Commune skal ikke have nødigt at yde Tilskud til Flertallets Skole, men kan ved Hjælp af det nærmeste Skoledistrict af samme Nationalitet faa oprettet en egen Skole og yde sit Tilskud til denne. Ligeledes beholder Mindretallet i det tyske B. Ret til at bruge sit czechiske Sprog over for Embedsmænd og Dommere, og begge Landssprogs Ligestilling hævdes i det indbyrdes Samkvem mellem Myndighederne. Forliget blev strax tiltraadt af det gammelczechiske og det tyske Partis Medlemmer, medens det ungczechiske afviste det, og Ministeriet skal nu udarbejde nærmere Forslag til Vedtagelse paa den næste Landdag. Modsætningen mellem de to Grupper af Czecherne fremtræder ogsaa derved, at Ungczecherne vilde oprejse et stort Mindesmærke for Joh. Hus, i hvem de se Ophavsmanden til B.s folkelige Rejsning, medens Gammelczecherne ikke kunne glemme hans Optræden som Kjætter imod den katholske Kirke.

***Böhtlingk**, Otto. Denne udmærkede og utrættelige Sanskritist holdt 8 Febr. 1888 sit 50aarige Doctorjubilæum, i hvilken Anledning der udkom et Festskrift med Bidrag af Disciple og Beundrere. Han har i sin høje Alder overrasket Indologerne med en ny Udgave af Pánini's Grammatik, ledsaget af Oversættelse og Oplysninger (1887), og har nylig (1889) end videre udgivet Brihadáranyaka-upanishad og Chandogya-upanishad med Oversættelser. Hans „Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung" (7 Bd.) er afsluttet 1889.

Bølgedæmpning ved Olje beror paa, at naar en Bølge nærmer sig den med Olje overtrukne Del af Vandfladen, udbreder Oljen sig hurtig over Bølgens concave Side, og Styrtesøen omdannes til en glattet Bølge. Et passende Fordelingsapparat er det hensigtsmæssigst at anvende.

Bölte, Amely, tysk Romanforfatterinde, f. 6 Oct. 1817 i Mecklenburg-Schwerin, gik 1839 som Opdragerske til England og gav i sine første Bøger („Erzählungen aus der Mappe eines Deutschen in London", 1848, o. a.) interessante Skildringer af Forholdene i dette Land. Efter 1852 at være vendt tilbage til Tyskland, hvor hun tog Ophold i forskjellige Byer, sidst i Wiesbaden, skrev hun talrige Romaner, for det meste af biographisk Indhold („Frau v. Staël", 1859, „Jul. v. Krüdener und Kaiser Alexander", 1861, „Winckelmann", 1862 o. fl.), men har i de sidste tyve Aar kun udgivet lidet. Hendes sidste Bog er „Die Gefallene" (1882).

***Börjeson**, Joh. Laurent. Helen., blev 1882 Viceprofessor og 1885 ordentl. Professor i Tegning og Modellering ved Kunstakademiet i Stockholm. Hans Holbergsstatue blev afsløret i Bergen ved Holbergsjubilæet 3 Dec. 1884, Geijerstatuen i Upsala 1888. Senere Arbejder af ham ere Modellen til en Billedstøtte af C. W. Scheele samt den 1890 i Stockholm rejste Statue af Axel Oxenstierna.

Børnehjem som Asyler for fattige, uden for Hjemmet arbejdende Forældres Smaabørn og Nødvendigheden af deres Oprettelse omtaler Pestalozzi (s. *d. A.) i sit Skrift „Lienhard u. Gertrud" (1780); Aaret i Forvejen havde Præsten Oberlin (s. *d. A.) i Elsaß grundlagt et saadant, i hvilket Louise Scheppler virkede i 55 Aar. 1802 oprettedes et offentligt B. af samme Art i Detmold, og Smaabørnshjem bredte sig efterhaanden over alle Dele af Tyskland. Den skotske Fabrikbestyrer Rob. Owen (s. *d. A.) knyttede 1800 et B. til sin Fabrik, og S. Wilderspin gav ved sine Rundrejser 1824 Stødet til Oprettelsen af B. i stort Antal hele England over. Herfra forplantedes Tanken til Frankrig, Spanien og Italien, og samtidig kom Schweiz, Nederlandene, Danmark, Sverige og Ungarn med i Bevægelsen. B. i videre Betydning, Opdragelsesanstalter for daarlig stillede, forsømte eller fordærvede Børn, oprettedes paa Reformationstiden i de nederlandske Byer og derefter i de nordtyske Hansestæder. A. H. Francke (s. *d. A.) knytter i det 18de Aarh.s Begyndelse ogsaa denne Opgave til sine Vajsenhuse i Halle, Pestalozzis opofrende Virksomhed i Stanz i Slutningen af Aarhundredet bliver et vidtberømt Led i dens Løsning; E. Fellenbergs (s. *d. A.) Anstalter paa Hofwyl organiserede den fastere, og fra denne Tid tage Stater og Communer Sagen op. Desuden opstaar der paa kirkelig Grund Bevægelser med samme Formaal, i Tyskland gjennem Johannes Falk (s. *d. A.) i Weimar og hans Ven Reinthaler, Grundlæggeren af „Martinsstiftelsen" i Erfurt 1819. I Sydtyskland oprettes den første Opdragelsesanstalt for forsømte Børn i Beuggen 1820 af C. H. Zeller og efterfølges 1838 af Gust. Werners „Bruderhaus" i Reutlingen. Ved Hamborg sætter H. Wichern 1833 „Das rauhe Haus" (s. *d. A.) i Gang; Aflæggere deraf opstaa i Frankrig, hvis første colonie agricole pénitentiaire 1839 grundlægges i Mettray ved Tours. Holland (især siden 1818), Belgien (især siden 1848), England (især 1840 og 50), Schweiz, Skandinavien, Nordamerika komme ind paa samme Vej. Fra 1848 faar Bevægelsen i Tyskland et betydeligt Opsving. I Danmark oprettedes 1830 efter fellenbergsk Mønster Vøgildgaard med P. P. Schmidt som Forstander, 1833 Holsteinsminde under Anders Stephansen (s. *d. A.), 1836 Flakkebjærg Opdragelsesanstalt (s. *d. A.) for „forsømte og vildledte" Drenge, 1867 dens Filial Landerupgaard, begge under C. C. Møller; ved Udgangen af 1888 havde 1,359 Elever været optagne paa de to Anstalter. De første mindre B. var Lyngby B., opr. 1853, „Louisestiftelsen" ved Sorø for forældreløse Piger, opr. 1862; 1870 fandtes 15 større og mindre Anstalter med 650 Børn, 1882 37 B. med 1,400, 1890 60 med c. 2,000 Børn, deriblandt 3 af det classenske Fideicommis oprettede B. paa Falster, i Hjortebjærg, Karleby og Korselitse. „Frederik VII.s Stiftelse" paa Jægerspris op-

rettedes i Følge Grevinde Danners Testament af 1874 for at opdrage hjemløse og ulykkelig stillede Smaapiger til Tjenestepiger; 1889 363 Elever.

Børnemel, s. *Farina.

Børnepulver („Kinderpulver“) er et meget anvendt Lægemiddel for spæde Børn; det indeholder Rhabarber, kulsur Magnesia, Sukker og lidt Fennikelolje og anvendes især mod Forstoppelse.

Bötel, Heinrich, f. 6 Marts 1854 i Hamborg, hvor Faderen var Øvrekusk; Sønnen betraadte samme Vej, indtil Theaterdirecteur Pollini 1881 tog sig af den ualmindelige Tenorstemmes Uddannelse. B. debuterede 1882 om Lionel i „Martha“, har senere sunget Tenorpartierne i „Postillonen“, „Troubadouren“, „Hvide Dame“ og mange andre og er som Gjæst optraadt med Held i Wien, Berlin og mange andre Steder, 1887 i Amerika, men har hidtil dog holdt fast ved Stadttheatret i Hamborg. Stemmen er en lyrisk, virkelig Tenor, som særlig i det højere Register er meget stærk, fyldig og giver let an.

***Böttcher**, Christian Eduard, tydsk Maler, døde 15 Juni 1889.

Bötticher, Karl Heinrich v., tydsk Statsmand, f. 6 Jan. 1833, indtraadte 1860 i den preussiske Statstjeneste, men overtog 1865 et communalt Embede i Stralsund. 1869 blev han ansat i Indenrigsministeriet og udmærkede sig ved sin Arbejdskraft og Forretningsdygtighed, hvorfor han allerede 1872 blev Gehejmeregeringsraad og foredragende Raad. 1873 blev han Landrost i Hannover, 1876 Regeringspræsident i Slesvig og 1879 Overpræsident for Provinsen Schleswig-Holstein. Aaret forinden var han bleven valgt i Flensborg-Kredsen til den tydske Rigsdag, hvor han sluttede sig til det friconservative Parti og kraftig understøttede Bismarcks Toldpolitik. I Sept. 1880 blev B. tydsk Statssecretær for det indre og 1881 Rigskanslerens „Stellvertreter“, samt preussisk Statsminister. Han udfoldede i Forbundsraadet og Rigsdagen en overordentlig Virksomhed ved Gjennemførelsen af de sociale Reformer, og særlig skyldes Loven om Arbejdernes Alderdoms- og Invalideforsikring (1889) ham. I Juli 1888 blev han Vicepræsident i det preussiske Ministerium; han var en af dem, som man i Marts 1890 ventede at se udnævnt til Rigskansler.

***Cabanel**, Alexandre, fransk Maler, døde 23 Jan. 1889.

Cabriol, s. *Ridning.

***Cadorna**, Raffaele, italiensk General, tog Afsked 1877.

***Caen** har et Universitet med tre Faculteter.

***Cairns**, Hugh, Lord, døde 2 Apr. 1885.

***Cairoli**, Benedetto, døde 8 Aug. 1889. Et Mindesmærke for hans to Brødre, som faldt paa Garibaldis Tog imod Rom 1867, rejstes 1883 paa Monte Pincio i Rom; et Mindesmærke for ham selv rejstes 1890 i Verona.

***Calabar**, Gammel-, kaldes ogsaa Cross River. **Ny-C.** er en østlig Forgrening af Niger. Den hele, mellem disse to Floder liggende sumpede og feberfsvangre Kyst kaldes **Calabarkysten**, er en Del af Beninkysten, blev 1884—85 stillet under engelsk Protectorat og er det egentlige Oljeflodernes District.

***Calabrien.** 1,342,400 I. (1889).

***Calais** har med den nyere Forstad **St. Pierre les C.** 59,000 I. (1886); den hele Stad er ved detacherede Forter forvandlet til en Fæstning af første Rang. I Juni 1889 aabnedes en ny, stor Havn, hvis Forhavn har en Dybde af 15 F. over Lavvande, medens den indre Havn har en Vandstand af mellem 23—27 F., altsaa tilstrækkelig for de største Skibe, vil kunne rumme 300 Fartøjer, har en Tørdok osv.

***Calderon**, Don Serafin. 1883 udkom en Biographi af Digteren af hans Søstersøn, Ministeren Don Antonio Canovas del Castillo: »El Solitario y su tiempo, biografía de Don Serafino Estébanez C.« (3 Bd.)

***Caledonien**, Ny-, har 66,300 I. (1885), hvoraf den hvide Befolkning udgjør 20,800, nemlig 6,400 Kolonister, 3,800 Frigivne, 7,500 Deporterede, Resten Tropper og Embedsmænd. Hovedstaden er Noumea ved Port de France.

***Californien** vælger siden 1883 6 Medlemmer til Unionens Repræsentanthus.

***Calmar.** 11,972 I. (1888). Afdelingskontor af Rigsbanken. 1888 fandtes 39 Handelsfartøjer paa 6,346 Tons (5 Dampere paa 499 Tons). **C. Län.** 234,902 I. (1889), hvoraf c. 28,000 i Stæderne. Af Jordarealet er ikke fuldt 14 pCt. dyrket Land, over 9 pCt. Eng og over 60 pCt. Skovland. 1888 fandtes 23,000 Heste, 150,500 Stk. Hornkvæg, 104,700 Faar og 30,400 Svin. I **C. Stift** var 1889 Pastoraternes Antal 45. **Calmarunionen.** I Følge de nyeste Undersøgelser maa Unionsbrevet fra Calmarmødet 1397 betegnes som en i 17 Rigsraaders Navn udstedt, men kun af 10 beseglet Bevidnelse om den i Calmar trufne Aftale mellem de tre Rigers Raader, hvilken Aftale senere skulde ratificeres af hvert af Rigerne. At denne Ratification aldrig fandt Sted, ja at ikke engang Vidnesbyrdet om Forhandlingernes Udfald fik en uomtvistelig Gyldighed, skyldes visnok Dronning Margrete, der foretrak, at der slet ikke var nogen formel Unionsact, fremfor den vedtagne.

***Calorisk Maskine.** Af nyere c. M. maa nævnes de af Hock, Stenberg og Brown construerede Typer. De construeres nu af indtil 5 Hestes Kraft.

***Calvo**, Carlos, udgav 1885 »Dictionnaire de droit international public et privé« (2 Bd.).

***Cambay.** 36,000 I. (1881).

Camberwell [kemmbörwell], Kvarter af London, Surrey-Shire, ¼ M. s. for London-Bridge. 186,000 I. (1881).

Cambi, Ulisse, italiensk Billedhugger, f. 22 Sept. 1807 i Firenze, uddannede sig der og i Rom og har udført en Mængde monumentale Billedstøtter, saaledes allerede 1833 den kolossale Statue af Francesco Burlamacchi i Lucca, senere Benvenuto Cellini til Galleria degli Uffizii og Carlo Goldoni ved Ponte alla Carraja i Firenze. Endnu større Ry har han vundet ved sine Børnestatuer, som „Den liggende Amor“, „Fiskerdrengen“, „Abel“ o. fl.

Cambuscan, Bæddeløbshest, en Tid en af

Østerrig-Ungarns berømteste Bedækningshingste, falden 1861 efter Newminster og The Arrow, indkjøbtes 1872 for 6,000 Guineer, men blev blind og maatte paa Grund af Sygdom dræbes 1882. Den er Fader til den verdensberømte Hoppe Kincsem (s. d. A.).

*Cameron, Simon, f. 1799 (ikke 1779), døde 26 Juni 1889.

Camerun, tydsk Koloni paa Afrikas Vestkyst ved Biafrabugten, naar fra Rio del Rey i Nord til Floden Campo i Syd, har en Kystlinje af 40 M. og et Flademaal af 600 □ M. Klimaet er tropisk og for Europæerne i højeste Grad usundt; disse bo derfor i Regelen paa afmastede Skibe, som ere opankrede i Flodmundingerne, og kunne herved nyde godt baade af Sø- og Landbrisen. Der udføres Palmeolje, Palmekjærner og Elfenben. C. blev 1884 tagen i Besiddelse af Tyskland og styres af en Gouverneur, under hvem ogsaa de øvrige tydske Besiddelser paa det æqvatoriale Afrikas Vestkyst ere stillede. 1888—89 beløb Indtægterne sig til 67,600 Kr., mod 83,600 i Udgift.

Camisole, fr. [ſäähl], Brystdug, Livstykke.

*Campanien. 3,086,800 J. (1889).

*Camphausen, Wilhem, tydsk Maler, døde 18 Juni 1885.

*Canada, Dominion of, beregnes nu at være 160,227 □ M. (Polarøerne inclusive) med 4,776,000 J., hvoraf 124,600 Indianere. Tilvæxten i de sidste 20 Aar har været 30 pCt., er altsaa langt ringere end i de forenede Stater, men Indvandringen er dog i den seneste Tid, navnlig efter at Adgangen til de nordvestlige Territorier er given fri, voxet betydelig; fra 1871—85 indtraf 1,360,600 Indvandrere, af hvilke dog kun 819,700 slog sig ned i C.; 1885—88 ankom yderligere 242,444. Indførselen havde 1887—88 en Værdi af 380½ Mill. Kr. mod en Udførsel af 301 Mill. Skibsfarten omfattede for ind- og udgaaende 9,2 Mill. Tons, hvoraf henved to Tredjedele under britisk Flag. Handelsflaaden talte 7,180 Skibe paa 1,130,000 Tons, hvoraf 1,240 Dampere paa 178,000 Tons. Banerne havde i Juni 1888 en Længde af 2,726 M., og under Bygning var 116 M. Den store Pacific-Canadian-Bane, som aabnedes i Juni 1886, fører fra Montreal til Port Moody, en Længde af 410 M. En Skibsjærnbane paa 4 M. fører over Tangen Chignecto, som forbinder Halvøen Ny-Skotland med Fastlandet. Telegraphlinjerne, som for største Delen ere private, havde 1887 en Længde af 5,691 M. Statsindtægterne for 1877—88 udgjorde ordinært 133 Mill., Laan m. m. 118,8 Mill. Kr. Statsgjælden udgjorde 1 Juli 1888 1,052⅕ Mill., hvorimod stod Activer til 185 Mill. C. holder nu selv foruden den vel organiserede Milits en staaende Hær paa 1,200 Mand og en Politistyrke paa 1,000 Mand i Nordvestterritorierne. — Efter Opstanden i Manitoba 1870 udvandrede en Del Mestizer til Nordvestterritoriet og tog egenraadig Statsjorder i Besiddelse til Opdyrkning. Da Myndighederne stred ind derimod, gjorde de i Marts 1885 Opstand under Ledelse af L. Riel, som allerede havde været deres Fører 1870; men i Løbet af et Par Maaneder blev Opstanden undertrykt, Riel fangen og henrettet (i Nov. s. A.), og derefter aabnedes Territoriet for europæiske Nybyggere. Iblandt C.s fransktalende Indbyggere er der meget Misnøje med, at det engelske Sprog nyder Forrangen i disse Egne, hvor netop mange franske Canadiere have bosat sig; de tænke endog med at søge Tilslutning til de forenede Fristater. Ogsaa viste sig 1886 i Ny-Skotland stærke Lyster om at udtræde af Dominion of C. og søge Toldforening med Unionen; dette vilde nødvendigvis blive Forløber for en politisk Forening, hvad man i Fristaterne gjør sikker Regning paa som en naturlig Følge af Udviklingen.

*Canna. Slægtens egentlige Hjemstavn er Amerika, men ved Cultur ere flere Arter udbredte over hele Jorden.

Cänon, Johan, østerrigsk Maler, f. 1829 i Wien, d. 12 Sept. 1885, hed egtl. Straschiripka, var Elev af Waldmüller og levede i Carlsruhe og Stuttgart, til han til sidst bosatte sig i Wien. Han havde rejst meget og var stærkt paavirket af Rubens og Titian. Af hans Historiemalerier kan nævnes „Cromwell ved Carl I.s Lig“, af hans Genrebilleder „Den moderne Diogenes“, „Fiskerpigen“, „Bajaderer“. Bedst var han som Portrætmaler, men alle hans Arbejder skulle have et vist originalt Særpræg, og mange bære Præg af rigt Lune.

*Canossa. Udtr. „at gaa til C.“ betegner et ydmygende Tilbagetog og er i nyere Tider blevet anvendt af Bismarck i „Culturkampen“ imod den romersk-katholske Kirke.

*Cánovas del Castillo, Antonio, tog efter Kong Alfons XII.s Død i Nov. 1885 Afsked som spansk Førsteminister, var en Tid lang Formand for Deputeretkammeret og derefter Fører for den conservative Opposition, indtil han i Juli 1890 efter Ministeriet Sagastas Afgang blev Ministerpræsident i et nyt Ministerium.

*Canrobert, Franç. Certain, gjenvalgtes 1885 til fransk Senator.

Canter, eng., en langsom, ikke anstrængende Galop. „At have vundet i C.“ betyder en let Sejer. Preliminary-C. er den Prøvegalop, som gjøres lige før Løbets Begyndelse.

*Cap Breton er 147 □ M. og har 84,500 J. (1881).

*Caplandet inden for den angivne Begrænsning har 1,987,000 J. — 1885 indlemmedes Betschuanerlandet indtil 22° s. Br., og Englands Beskyttelse udstraktes over Pondolandet, Kyststrækningen mellem Natal og de portugisiske Besiddelser ved Delagoabugten. 1887 blev den østlige Del af Suluernes Land gjort til en engelsk Koloni, medens den vestlige overlodes Boernes saakaldte „Nye Republik“. Saaledes omspændes de hollandske Fristater stedse mere og mere af de engelske Besiddelser, og i Længden ville de næppe kunne undgaa den truende Opslugning, især da der allerede er foregaaet en saa stærk Indvandring af Guldgravere til den transvaalske, „sydafrikanske Republik“, at den næsten kan overvælde Boerne. Medens der mellem disse næres Ønsker om en nærmere Sammenslutning af de enkelte mindre Fristater (et Venskabs- og Forsvarsforbund sluttedes i Apr. 1889 imellem Oranje-

og Transvaal-Staterne), drøftes paa engelsk Side Spørgsmaalet om en Toldforening af alle de sydafrikanske Kolonier og Stater; et herhenhørende Forslag vedtoges 1888 af C.s Parlament. Alt som Jærnbanerne fra C. naa op til Boernes Lande, vil Spørgsmaalet trænge sig mere paa.

Caprivi, Georg Leo v., egtl. C. de Caprara de Montecuculi, tysk Statsmand, f. 24 Febr. 1831 i Berlin, hvor hans Fader af en oprindelig italiensk Adelsslægt var Dommer. Han blev 1850 Officer og 1861 Capitain i Generalstaben. 1866 gjorde han som Major Tjeneste i Prins Frederik Carls Stab, og 1870 var han Oberst og Stabschef for det 10de Hærcorps, først i Kampene om Metz, senere i Felttoget ved Loire. Han havde væsentlig Del i Corpsets Fremrykning 16 Aug., hvorved den franske Hærs Tilbagegang til Verdun hindredes. 1872 blev C. ansat i Krigsministeriet, fik 1877 en Brigade at føre og blev 1882 Generallieutenant og Commandant i Metz, men i Marts n. A. udnævnt til Marineminister og Viceadmiral. I denne Stilling lagde han særlig Vægt paa Udviklingen af Torpedovæsenet, i Modsætning til de store Skibe, samt paa at fremme en hurtig Udrustning af Flaaden og Lethed i dens Manøvrering. Efter 5 Aars Tjeneste som Minister blev C. i Juni 1888 General for det 10de Hærcorps, hvis Stabschef han havde været 1870, og i Marts 1890 tysk Rigskansler. Udnævnelsen vakte megen Forundring, da han ikke tidligere havde spillet nogen egentlig politisk Rolle; men det fortælles, at Bismarck allerede 1878 havde betegnet ham som den rimelige Efterfølger.

Captiøs, underfundig.

*__Capverdiske Øer.__ 110,900 J. (1885).

Carbolineum, en Vædske, som benyttes til Imprægnering af Træ for at conservere dette, fremstilles ved under svag Opvarmning at lede Chlor i de tunge Stenkulstjæreoljer. Chloret forbinder sig med eller substituerer Brint i flere af Oljernes Bestanddele, hvorved Oljerne faa en behageligere Lugt, tørre bedre, give Gjenstandene en smuk brun Farve og en laklignende Glans m. m.

*__Carcassonne__ har 26,000 J. (1886) og er en Fæstning af tredje Klasse. Denne Stad er i høj Grad interessant ved de gammeldags, vel bevarede Fæstningsværker, hvor man kan følge Krigsbygningskunsten fra det 5te—14de Aarh.

*__Cardiff__ har af alle Englands Stæder den største Udførsel af Jærn og Kul; den er, naar der tages Hensyn til de anløbende Skibes Tonnage, den 9de i Rækken af alle Handelsbyer.

*__Cardwell,__ Edward, Lord, døde 15 Febr. 1886.

*__Carignano.__ Eugen, Prins af C., døde 15 Dec. 1888; med ham uddøde Linjen Savoien-C.

Carl I, Konge af Portugal siden 1889, f. 28 Sept. 1863, Søn af Ludvig I, fulgte 19 Oct. 1889 sin Fader i Regeringen. Han ægtede 1886 Amalie, ældste Datter af Greven af Paris, f. 1865.

*__Carl d. danske__ blev tidlig æret af Folket som Helgen, men først 1883 godkjendte Paven den almindelig Hylding af C. som „salig" (beatus), og 1884 bleve hans Ben under store Højtideligheder overførte i et nyt Relikvieskrin.

*__Carlén,__ Emilie Flygare-, udgav 1887—88 »Efterskörd från en 80årings författarebana« (3 Bd., med en Levnedsskildring af Fru C., ved V. Schöldström).

*__Carlingford,__ Chich. Fortescue, Lord, afgik i Juni 1885 og blev igjen optagen i Gladstones nye Ministerium 1886.

Carljöhansværn, s. *Horten.

*__Carlos,__ Don, spansk Kronprætendent. Hans Søn Juan, f. 1822, døde 22 Nov. 1887.

*__Carlsberg,__ s. Ny Carlsberg.

Carlsen, Carl, f. 31 Aug. 1813, var først Elev ved Marinens Skibsbyggeri, men studerede fra 1835 paa polytechnisk Læreanstalt og blev polyt. Cand. 1839. Efter at have kastet sig over Studiet af Ingeniørfagene studerede han 1842—43 i Udlandet, særlig Frankrig. 1843—45 var han Brolægningsinspecteur i Kjøbenhavn, dernæst Vandbygningsinspecteur under Generaltoldkammeret. Under den slesvigske Krig var han tillige Havnebygmester i Kjøbenhavn; 1868 blev han Vandbygningsdirecteur, hvorved hans tidligere Stilling blev forøget med Havne- og Kanalinspectoratet. Af Arbejder, som C. i disse forskjellige Stillinger helt eller delvis har projecteret og ledet, maa bl. a. nævnes Ombygningen af Langebro, Reguleringen af Gudenaa, Løgstør Kanal, Helsingørs Havns Udvidelse og Esbjærg Havn. I sin Embedsstilling og ved sin anerkjendte Dygtighed i sit Fag har C. haft stor Indflydelse paa Undersøgelsen og Afgjørelsen af alle de i hans Embedsperiode faldende vigtige Vandbygningsspørgsmaal i Danmark. Da 1877 den techniske Forening blev stiftet, blev C. dens første Formand indtil 1881. 1882 begjærede han paa Grund af Svagelighed sin Afsked som Vandbygningsdirecteur og blev samtidig udnævnt til Conferensraad.

*__Carlsen,__ Hans Rasmussen, døde 2 Juli 1887.

*__Carlshamn.__ 7,095 J. (1888). 1888 fandtes 17 Handelsfartøjer paa 3,139 Tons (3 Dampere paa 359 Tons). Ved tre private Jærnbaner staar C. i Forbindelse med Statens Baner.

*__Carlskrona.__ 20,668 J. (1889). 1888 fandtes 8 Handelsfartøjer paa 937 Tons (3 Dampere paa 562 Tons). C. staar ved to private Jærnbaner i Forbindelse med Statens Baner.

*__Carlson,__ Frederik Ferdinand, døde 18 Marts 1887. Af hans »Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset« udkom 1885 7de Del.

*__Carlsruhe.__ 61,100 J. (1885).

*__Carlstad.__ 8,405 J. (1888). Afdelingskontor af Rigsbanken. 1888 fandtes 13 Handelsfartøjer paa 1,142 Tons (9 Dampere paa 915 Tons). C.s Stift havde 1889 60 Pastorater.

Carlsø, store, en ubeboet, kun til Jagt og Græsning for Faar anvendt Klippeø, c. 1 M. (6¼ Kilom.) fra Gotlands Vestkyst. I en Grotte, »Stora förvar«, har man her i den seneste Tid gjort mærkelige Fund fra den ældre Stenalder.

*__Carnarvon,__ Henry Howard M. Herbert, Jarl, blev i Juni 1885 Vicekonge i Irland, styrede med stor Mildhed og søgte derved at forsone Irlænderne, ja opnaaede ved en per-

sonlig Sammenkomst med Parnell at faa dennes Understøttelse til det conservative Partis Candidater i England. Han afgik i Jan. 1886 og blev ikke optagen i Salisburys nye Ministerium, fordi han misbilligede det Tvangssystem, som blev besluttet over for Irland. C. udgav 1887 en Oversættelse af Homers Odyssee; d. 28 Juni 1890.

*Carnot. Lazare N. M. C.s Ben bleve 1889 med stor Højtidelighed optagne i Magdeburg og overførte til Paris, hvor de bisattes i Panthéon. Hippolyte C. døde 17 Marts 1888. Sadi C. blev i Apr. 1885 Finansminister under Brisson og beholdt Posten ogsaa i Freycinets Ministerium indtil Dec. 1886; han vandt Folkets Tillid, fordi han aabent oplyste om de Farer, der truede Finansernes Tilstand, og krævede Sparsommelighed i Statshusholdningen. Da der i Dec. 1887 skulde vælges en Præsident for Republiken i Grévys Sted, bragte hans ansete Navn og velbekjendte Uegennyttighed ham i Forgrunden, og efter at han ved det første Valg havde faaet 303 Stemmer, d. v. s. flere end nogen anden Candidat, samledes ved Omvalget omtrent alle republikanske Stemmer om ham (616 af 827). Han har siden med Iver og Værdighed varetaget sine Pligter og smukt repræsenteret Frankrig ved de store Fester under Verdensudstillingen og Revolutionens Hundredaars-Jubilæum, saa at han i Virkeligheden væsentlig medvirkede til Republikens Befæstelse og Valgenes gunstige Udfald i Sept. 1889.

*Caro, E. Marie, fransk Philosoph, døde 13 Juli 1887.

*Carolina. Nord-C. sender siden 1883 9, Syd-C. 7 Medlemmer til Unionens Repræsentanthus.

*Carolinerne ere i den sidste Tid blevne vigtige ved Handelen med Kopra, og denne Handel er væsentligst i Hænderne paa det tyske Handels- og Plantageselskab i Sydhavet (Samoa). 1885 hejsedes derfor det tyske Flag paa Yap, hvilket fremkaldte heftig Harme i Spanien; den pavelige Voldgiftskjendelse tilkjendte i Oct. s. A. Spanien baade C. og Palaos eller Palauserne (Pelew) med Gruppen Yap; dog skulde Tyskland have Ret til en Skibs- og Kulstation, men renoncerede allerede 1886 herpaa.

*Carolinska medico-kirurgiska Institutet. 1889 var der ansat 9 ordin. og 18 extraordin. Professorer, 2 Laboratører og 9 Docenter.

Carolus-Duran [lyhs dyrāng], fransk Maler, s. *Duran.

*Carpenter, William, engelsk Physiolog og Zoolog, døde 10 Nov. 1885.

Carrēno, Teresa, fremragende Clavervirtuosinde, f. 1856 (54?) i Venezuela (den berømte Bolivar var Onkel til hendes Moder), nævnes som Elev af den amerikanske Pianist Louis Morean Gottschalk, blev 1874 gift med Violinvirtuosen Sauret, som opholdt sig i Venezuela, vakte tidlig paa Concertrejser i Amerika, Frankrig og England Sensation, men havde i mange Aar ikke gjort sig offentlig bemærket, da hun for længst skilt fra Sauret atter 1889 (Berlin, Leipzig, Dresden osv.) optraadte og fejrede store Triumpher. I Apr. 1890 spillede hun i en philharmonisk og i en egen Concert i Kjøbenhavn med samme Resultat.

Cartelpartier [tell] kaldtes i Tyskland de tre regeringsvenlige Partier, det conservative, friconservative og nationalliberale, fordi de i Jan. 1887 sluttede et Cartel om gjensidig Understøttelse ved Rigsdagsvalgene. Dette fastholdtes ogsaa ved de nye Valg 1890, men med ringe Udbytte.

Cascāra Sagrāda, Barken af Rhamnus Purschiana fra Nordamerika, anvendes som Afføringsmiddel; dens Virkning er vel næppe forskjellig fra den af dens hjemlige Slægtning, Tørstetræ (Rhamnus Frangula, s. *Vrietorn).

Caseāse, et Enzym (s. d. A.), som forekommer i Smaabørns Mave og dannes af visse Gjærsvampe under Ostens Lagring; det virker opløsende paa coaguleret Casein.

*Casein. Dets Coagulation ved Løbe er efter nyere Undersøgelser en Spaltning i to Stoffer, et, der især ved Nærværelse af phosphorsur Kalk udskiller sig i Form af Ost, og et andet, der forbliver opløst i Vallen.

*Casimir-Périer, Jean, afgik i Apr. 1885 som Understatssecretær, men har siden indtaget en fremragende Stilling i Deputeretkammeret og haft Sæde i flere af de vigtigste Udvalg; 1890 blev han Formand i Finansudvalget.

*Cassagnac. Paul Granier de C. stillede sig 1884 i Spidsen for den Del af Napoleanisterne, som vilde have Prins Victor Napoleon til Prætendent i Stedet for hans Fader. Da Bladet »Pays« 1885 blev kjøbt af dennes Tilhængere, forlod han det strax og grundlagde Bladet »l'Autorité«. Han fastholdt ellers Enighed mellem alle Republikens Modstandere og sluttede sig derfor ivrig til Boulanger og hans Forlangende om Forfatningens Revision. 1889 gjenvalgtes C. i sin gamle Valgkreds uden Medbejler.

Casse, Andreas Lorentz, f. 1 Apr. 1803 i Kjøbenhavn, blev 1824 jurid. Cand. og 1830 Cancellist i Cancelliet; 1835 tog han Licentiat- og 1840 Doctorgraden. 1838 blev han Assessor i Landsoverretten og gik 1845 over til den nye Criminal- og Politiret; han var 1839—45 Medudgiver af „Juridisk Ugeskrift“ og skrev flere Afhandlinger af criminalistisk Indhold. 1854—56 var han Borgemester i Kjøbenhavn, blev derefter Justitiarius i Landsoverretten og i Febr. 1860 Justitsminister, først i Halls, siden i Monrads Ministerium indtil Juli 1864. Han gjennemførte Lovene om Sø- og Handelsretten, om Politiets Ordning i Kjøbenhavn og om faste Lønninger for Retsbetjentene, samt forelagde det første Udkast til Retsplejens Omordning og Nævningers Indførelse. Allerede 1852—54 var C. Folketingsmand og paa ny 1861—81; uden at staa i første Række var han dog et værdifuldt Medlem ved sin stærke Hukommelse og sin grundige Arbejdsdygtighed. D. 22 Nov. 1886.

Cassequere, en af Serpa Pinto 1878 i det indre Afrika, mellem Floderne Cubango og Cuando, opdaget Folkestamme af hvid Hudfarve med tottet Haar, fremspringende Kindben og skjævt liggende Øjne; de staa paa det laveste Culturtrin.

Cassiquiare, s. *Bifurcation.

***Castelar**, Emilio, er nu Fører for den lille Gruppe maadeholdne Republikanere, som kalde sig „Possibilister“, og udgiver deres Blad »Globo«. Særlig har han udtalt sig for Sammenslutning af alle de romanske Folk imod Tysklands Overmagt. Af C.s nyere Skrifter kunne nævnes »Russia contemporanea« (1881), »Tragedias de la historia« (1883) og en Samling Taler (4 Bd., 1886).

***Castelnuovo**, Enrico. Hans sidste Værk, om valte Opsigt, er »Reminiscenze e fantasie« 2 Bd., 1887).

Castenschiold, Carl Vilh. Behagen, f. 14 Febr. 1837 paa Borreby, blev 1861 Officersaspirant og 1862 Secondlieutenant i Artilleriets Krigsreserve. Under Krigen 1864 var han i Forening med Lieutenant Anker (s. d. A.) Commandeur for Dybbølskansen Nr. 2 og fik her ærlig Lejlighed til at udmærke sig ved sit Mod og sin Dygtighed. Han var ikke til Stede i Skansen 18 April, men blev samme Dag saaret i Sønderborg. 1866 udnævntes C. til Premierlieutenant i Artilleriet, men forandrede det følgende Aar Livsstilling, idet han kjøbte Borreby. 1869 afskedigedes han fra Krigstjenesten og blev 1886 udnævnt til Kammerherre. Han kastede sig med Kraft og Dygtighed over Landvæsenet og blev 1889 valgt til Præsident i det kgl. Landhusholdningsselskab.

***Castilien**. Gammel-C. har 1,717,400 J., Ny-C. 1,780,000 J. (1888).

Castlemaine [kahs'lmæhn], Stad i den britisk-australske Koloni Victoria, 16 M. n. v. for Melbourne, har betydelige Guldgraverier og Bjærgværksdrift paa Jærn, Kobber og Tin.

Castleton [kahs'lt'n], Stad i Lancaster-Shire i det nordvestlige England, nær Rochdale, har 10,000 J. og betydelige Uld- og Bomuldsvæverier.

***Catalonien**. 1,888,800 J. (1888).

***Catargi**, Lascar, valgtes 1888 til Rumæniens Deputeretkammer og i Nov. til Formand. I Apr. 1889 blev han Førsteminister, men kunde ikke gjennemføre sin russiskfindede Politik og blev allerede fjærnet i Nov. uden at kunne opnaa Gjenvalg til Formandspladsen.

Cat Island [kätäjlænd], s. *Bahamaøerne.

Causa, lat., d. e. Grund, brugtes i Romerretten for at betegne det Øjemed, en Contrahent har med at afgive sit Løfte. Hvis Løftets c. var turpis, d. e. i Strid med Lov og Ærbarhed, var Løftet ugyldigt ved dets Afgivelse; hvis derimod Løftets c. var Opnaaelsen af en betinget Modydelse fra Medcontrahentens Side, blev Løftet uforbindende, hvis Modydelsen udeblev, c. data, c. non secuta, d. e. naar den givne Forudsætning ikke indtraadte, og det givede kunde søges tilbage ved condictio c. data c. non secuta.

***Cavaignac**, Godefroy, f. 21 Maj 1853, gjorde allerede som Dreng Opsigt, da han 1867 nægtede at modtage den tilkjendte Skolepræmie af Kejserprinsens Haand. Han deltog som Frivillig i Krigen 1870—71 og vandt Medaillen for Tapperhed, blev derefter Ingenieur fra den polytechniske Skole, men tog tillige juridisk Examen. Siden 1882 har han været Medlem af Deputeretkammeret, var Apr.—Dec. 1885 Understatssecretær i Krigsministeriet og har bl. a. været Ordfører for Finansudvalget.

Cavalet [lett] (it. cavalletto, lille Hest) betyder i Kunstsproget et sværtbygget, bevægeligt Fodstykke, hvorpaa Billedhuggeren opslaar og udfører sin Model i Ler og opstiller sin Gipsmodel, hvis han ønsker at eftergaa den.

***Cavallin**, Christian, er siden 1887 Medlem af Videnskabsselskabet i Christiania, siden 1889 af det danske Videnskabernes Selskab. Han har 1885 udgivet et »Latinskt skol-lexikon«.

***Cavour**, Camillo B. di. Hans Breve (1821—61) udgaves 1883—84 i 4 Bd., 1885 desuden hans Brevvexling med Marchese Vitt. Eman. Azeglio (1852—61).

***Cazot**, Th. J. Jules, maatte 1884 tage Afsked som Præsident for Appellationsretten i Paris, fordi han var indviklet i Svindlerier.

***Ceara**. Staten C. har 952,600 J. (1888).

Cēdant ārma tŏgæ, lat., lad Vaabnene vige for Togaen, d. e. Krigen for Freden.

***Cederström**, Gustaf Olof, er fra 1887 Professor i Figurtegning ved Kunstakademiet i Stockholm. Blandt hans senere Arbejder maa nævnes den paa Pariser-Salonen 1886 udstillede „Frelsens Hær“ (nu i Göteborgs Museum).

***Cenci**, Beatrice. Det berømte Billede i Palazzo Barberini i Rom anses nu for en Madonna af P. Veronese.

***Centralasien**. Russisk C. er det Navn, hvorunder Russerne indbefatte alle deres Besiddelser i det turanske Lavland samt Landene ved Thianschan. Det falder i to store Dele, Generalgouvernementet Turkestan og Kirgisersteppen, og har en Størrelse af 63,650 □ M. med 5,327,000 J. (1885), herunder medregnet den transkaspiske Provins, som dog for Tiden i administrativ Henseende hører under Generalgouvernementet Kaukasus.

Cēntral-City [sitti], Stad i den nordamerikanske Stat Colorado, 7 M. n. v. for Denver, i en Højde af 8,000 F. over Havet i Klippebjærgene, har 6,000 J. og er Midtpunktet for Guldminedriften i denne Stat.

Centralopvarmning, s. *Opvarmning.

Cērro de Pāsco, Stad i Peru, 43 M. n. ø. for Lima, i en Højde af 13,900 F. over Havet, har 6,500 J. og meget rige Sølvminer, hvis Udbytte fra deres Opdagelse 1630 til vore Dage anslaas til en Værdi af henved 2,000 Mill. Kr.

***Ceylon**. 2,863,000 J. (1887).

***Chabaud-Latour**, Franç. Ern. Henri, døde 11 Juni 1885.

***Chagny** er nu stærkt befæstet.

***Challemel-Lacour**, Paul Arm., blev 1885 gjenvalgt til fransk Senator og valte stor Opsigt, da han i Dec. 1888 i en glimrende Tale udviklede Nødvendigheden af, at alle maadeholdne Afskygninger slog sig sammen imod den voxende Radicalisme. I Oct. 1889 valgtes han til Viceformand i Senatet.

***Chamberlain**, Joseph, styrede med stor Dygtighed det engelske Handelsministerium 1880—85 og gjennemførte trods stærk Modstand indgribende Ændringer i Fallit- og Skibsfartslovgivningen. I Jan. 1886 blev han Minister for den stedlige Forvaltning og forberedte vigtige Reformer, men trak sig

allerede i Marts tilbage, fordi han misbilligede Gladstones Plan om Irlands Selvstyre. Siden har han sammen med Hartington været Leder for de liberale Unionister. I Sept. 1887 drog han som Regeringens Commissær til Nordamerika for at slutte en Overenskomst om Fiskeriet; men den blev forkastet af Unionens Senat.

*Chambord. Grev Henri af C.s Enke Maria Theresia af Este døde 26 Marts 1886.

*Chamisso, Adalbert v. Et Mindesmærke rejstes ham i Berlin 1888.

*Champfleury, Jules, fransk Forfatter, døde 7 Dec. 1889 i Sèvres.

Chañarcillo, s. *Atacama.

Chansonnette, fr. [nëtt], lille Sang, Vise (ikke Visesangerinde).

*Chanzy, Ant. Aug. Alfr. Mindesmærker rejstes ham i Le Mans 1885 og i Nouart 1886.

Chapetónes [tscha], i det forhenværende spanske Amerika Navnet paa de europæiske Indvandrere, i Modsætning til Creolerne.

*Charcot, Jean Mart., fik 1882 det for ham oprettede Professorat i Nervesygdommenes Klinik. Hans »Oeuvres complètes« udkomme fra 1886 i Paris.

*Charkov. Gouvernementet C. har 2,254,000 I., Staden C. 171,400 I. (1885).

*Charlottenburg. 42,400 I. (1885).

Charmes, Francis [scharm], fransk Journalist og Politiker, f. 21 Apr. 1848, gjorde 1870—71 Tjeneste som Officer i den mobile Nationalgarde i Loirehæren og var 1872—80 fast Medarbejder ved »Journal des Débats«. Særlig udmærkede han sig ved sine skarpe Angreb paa Ministeriet Broglies reactionære Adfærd 1877 og tjente da jævnlig som Tolk for Thiers's Meninger. Han var derefter et Aars Tid Underdirecteur i Udenrigsministeriet, var Deputeret 1881—85 og 1885—89 Directeur for Udenrigsministeriets politiske Afdeling. 1889 gjenvalgtes han til Deputeretkammeret som maadeholden Republikaner.

Charnay, Désiré [scharnä], fransk Rejsende, f. 2 Maj 1828 i Fleurie, har indlagt sig betydelige Fortjenester ved sine archæologiske Undersøgelser i Mellemamerika; særlig har den Rejse, han 1880—82 foretog paa den rige Amerikaner Lorillards Bekostning, kastet et helt nyt Lys over de mellemamerikanske Indianeres Culturudvikling før den spanske Erobring. Hans vigtigste Arbejder ere »Les anciennes villes du nouveau monde, voyages d'exploration au Mexique et dans l'Amérique Centrale, 1857—82« (Paris 1884) og »La civilisation toltèque« (1886).

*Chartres. En Datter af Robert, Hertug af C., Marie, f. 13 Jan. 1865, ægtede 1885 Prins Valdemar af Danmark.

*Chartum forsvaredes af General Gordon fra Febr. 1884 til Jan. 1885 imod Mahdiens Tilhængere, men blev da indtaget ved Forræderi og derefter omtrent ødelagt.

*Chatham (i England) med Forstæderne Brompton og Gillingham har 46,000 I. (1881).

Chatrian, Alex. [schatriäng], fransk Forf. (s. *Erckmann-Chatrian), døde 1890.

*Chaudordy, I. B. Alex. Damase, Greve, udgav 1889 et politisk Skrift »La France en 1889« med skarp Advarsel imod Republikanernes hidsige Reformlyst.

*Chelmsford. Fred. Aug., Lord C., vandt 4 Juli 1879 en afgjørende Sejer over Zulukafferne, inden Wolseley afløste ham i Commandoen.

*Chemnitz. 110,800 I. (1885).

Chemulpo er den vigtigste af de tre Havne paa Korea, som 1883 aabnedes for den udenrigske Handel. Chinesisk Telegraphlinje til Tientsin.

*Cherbuliez, Victor. Siden 1888 ere Romanerne »La Bête«, »Comte Ghislain« og »Une gageure« udkomne, vittige Tidsbilleder.

*Cherson. Gouv. C. har 2,026,900 I., Staden C. 67,300 I. (1885).

Chetiter, ægyptisk Cheta, d. s. s. Hethiter.

Chevelure, fr. [schevlÿhr], Haarvæxt.

Cheviot, eng. [tjiviott], kaldes en Art fin engelsk Klæde, hvortil Uld af Cheviotfaaret skal anvendes.

*Chevreul, Mich. Eug., fransk Chemiker, døde 9 Apr. 1889.

*Chicago havde 1885 610,300 I., hvoraf 467,300 vare fødte i Udlandet, deriblandt 209,700 Tyskere, 114,000 Irlændere, 28,300 Bøhmere, 23,800 Svenskere, 23,500 Polakker, 18,300 Nordmænd, 3,000 Danske. Folketællingen 1890 har givet 1,200,000 I. C. var 4—5 Maj 1885 Skueplads for meget voldsomme Optrin fra Anarchisterne: der kastedes med Dynamitbomber mod Politiet, som til Gjengjæld brugte sine Skydevaaben, og der var Døde og Saarede paa begge Sider. 7 fangne Anarchister dømtes for Mord, og i Nov. 1886 bleve de fire hængte (en femte dræbte sig i Fængslet), uagtet der fra Arbejderpartierne baade i Nordamerika og Europa gjordes store Anstrængelser for at udvirke Benaadning.

*Childers, Hugh, afgik i Juni 1885 som engelsk Skatkammerkansler og var Jan.—Juni 1886 Indenrigsminister.

*Chile. Den sidste planimetriske Beregning giver et Flademaal af 14,100 □ M. Befolkningen udgjorde i Nov. 1885 2,527,600 I. og beregnes 1 Jan. 1889 at være stegen til 2,665,400. I det store Ocean ejer C. Paaskeøen. Værdien af Indførselen var 1886 154¼ Mill. Kr. mod 179,8 Mill. i Udførsel. C.s egen Handelsflaade udgjorde 1887 179 Skibe af 78,700 Tons, hvoraf 37 Dampere paa 18,800 Tons. Af Jærnbaner var 1887 359 M. under Drift, 129 M. under Bygning. 1888 havde Telegraphlinjerne en Længde af 2,270 M.; til Panama fører et Søkabel tilhørende et engelsk Selskab, og en Ledning over Cumbrepasset forbinder C. med Montevideo. Budgettet for 1888 udviste en Indtægtsside med 163¼ Mill. (inclusive det foregaaende Aars Overskud af 30¾ Mill.) og en Udgiftsside med 138¼ Mill. Kr. Statsgjælden udgjorde 1 Jan. 1888 309¼ Mill. Kr., hvoraf en Seddelgjæld paa 87 Mill. Den regulære Hær, som sammensættes af Frivillige, talte 1888 8 Bataillοner Fodfolk, 3 Regimenter Rytteri, 2 Regimenter og 1 Bataillon Artilleri og 1 Bataillon Ingenieurer, i alt 5,600 Mand med et Officerscorps af 960, hvoraf 12 Generaler og 113 Oberster og

Oberstlieutenanter. Flaaden talte f. A. 44 Skibe, hvoraf 2 Panserfregatter, 1 Monitor og 25 Torpedobaade. — Ved en Forfatningsændring 1888 er Valgretten bleven almindelig (21 Aars Alder, Kundskab til Læsning og Skrivning udkræves) og Tallet paa Deputerede for mindsket (1 for hver 30,000). Præster ere udelukkede fra Valgbarhed.

***China** sluttede i Juni 1885 endelig Fred med Frankrig og opgav alle sine Krav paa Annam og Tongking. 1882 blev Indvandring af Chinesere forbudt i Nordamerika paa 10 Aar, og 1888 vedtoges et lignende Forbud i Australien. 1887 blev Kejseren af C. myndig og overtog selv Regeringen.

Chinolin, C_9H_7N, et flydende Amin, som forekommer i Stenkulstjære og dannes ved tør Destillation af Chinabaser og flere andre Alkaloider med Kalihydrat, men som nu let fremstilles synthetisk. Det anvendes udvendig som Antisepticum, indvendig især i Form af vinsurt eller salicylsurt C. som temperaturnedsættende Middel.

Chinoner ere Forbindelser, som kunne tænkes opstaaede af aromatiske Kulbrinter ved Substitution af 2 At. Brint med 2 At. Ilt. De have derfor til Dels Charakter af Overilter, ofte dog tillige af Ketoner. De ere sædvanlig farvede og letflygtige. Det almindelige C. fremstilledes først ved Iltning af Chinasyre (deraf Navnet). Anthrachinon faas ved Iltning af Anthracen og er det Stof, hvoraf det kunstige Alizarin fremstilles.

***Chiselhurst.** Napoleon III.s og hans Søns Lig ere nu bisatte i Farnborough.

***Cholera** skyldes Infection med den 1884 af Robert Koch opdagede „Kommabacil“, en lille, i Form af et Komma eller en Halvmaane krummet Bakterie, der indføres i Legemet dels med Drikkevandet, dels med Fødemidler.

Christensen, Christian Thomsen, f. 26 Jan. 1832 i Kjøbenhavn, kom 1846 i Handelslære, men drog 1850 til New-York, hvor han 1855 fik Ansættelse i en Bank. Da Borgerkrigen udbrød 1861, indtraadte C. som en ivrig Republikaner i et Compagni af skandinaviske Frivillige og blev Lieutenant; han ansattes snart i Staben og forfremmedes hurtig, udmærkede sig særlig ved Mobiles Indtagelse 1865 og blev til Løn udnævnt til Brigadegeneral. Han vendte nu tilbage til Forretningslivet, blev 1868 Associé i et stort Handelshus i New-York og har siden 1880 haft en vigtig Post i et af de største Banquierhuse. 1869—73 var C. dansk Consul, og han har paa mange Maader været en kraftig Støtte for sine Landsmænd.

***Christensen**, Halvor Olaus, tog 1889 Afsked fra sin Stilling som Byfoged i Stavanger.

Christensen, Odin Tidemand, dansk Chemiker, f. i Ho ved Varde 4 Dec. 1851, blev Dr. phil. 1886, Barfoeds Eftermand som Lærer i Chemi ved Landbohøjskolen 1887, Medlem af Videnskabernes Selskab 1890. Foruden en Lærebog „Grundtræk af den organiske Chemi“ (1888) har C. leveret en ret anselig Række fortjenstfulde videnskabelige Arbejder, især om flere Rækker Chromammoniaksalte og om Manganets Ilt- og Fluorforbindelser. De findes dels i det kgl. danske Vid. Selsk. Skrifter og Overs., dels i hans Doctordisputats, dels i „Tidsskr. for Physik og Chemi“, af hvis Redaction han fra 1882 har været Medlem.

***Christian I** kronedes snarere 8 Aug. end 29 Juli (1450) i Trondhjem.

***Christian II.** Nye Oplysninger godtgjøre, at Kongens Fangenskab paa Sønderborg har haft en mindre haard Charakter, end man tidligere har troet.

***Christian IX** har ikke alene i en Række Aar, mest i Eftersommeren, samlet om sig paa Fredensborg en stor Del af sine Børn, Svigerbørn og Børnebørn i et Slags europæiske Fyrstemøder, men ogsaa modtaget Besøg af andre Herskere, saaledes i Juli 1888 — og paa ny Juni 1890 — af Kejser Vilhelm II. For at gjengjælde Besøget rejste han i Aug. 1888 til Berlin og modtog her Udnævnelsen til Æresoberst for et Ulanregiment. Aaret forinden havde han besøgt Dronn. Victoria ved hendes 50 Aars Regeringsjubilæum. I Oct. 1889 rejste han til Grækenland for at overvære sin Sønnesøn, Prins Constantins Bryllup med den tyske Kejsers Søster Sophie. For Tiden (Sept. 1890) er Kong C. den 3dje ældste af Europas Herskere og som Regent den 16de i Rækken; han har i alt 33 Børnebørn og 2 Børnebørnsbørn. I Aaret 1888 fejredes baade Kongens 70 Aars Fødselsdag og hans 25 Aars Regeringsjubilæum.

Christian IX.s Land, s. ***Grønland**.

***Christiania** havde 1889 145,000 I. Antallet af de ved Universitetet studerende har i de sidste Aar været c. 16 à 1700. Værdien af Byens Handelsomsætning var 1888 c. 109 Mill. Kr., hvoraf Indførsel 80 Mill. Kr., Udførsel 29 Mill. Kr. Toldindtægterne udgjorde 12¾ Mill. Kr. Til Havnen ankom f. A. 2,081 Fartøjer paa 744,000 Tons, hvoraf med Ladning 1,895 Fartøjer paa 646,000 Tons. Handelsflaaden talte 282 Sejlskibe paa 138,000 Tons og 72 Dampskibe paa 17,600 Tons.

***Christianopel.** 150 I. (1890).

Christiansen, Arne Einar, f. i Kjøbenhavn 20 Juli 1861; Faderen var Commandeur i Søetaten; gjennem Moderen nedstammer han fra L. N. Hvidt. Næppe to Aar efter, at han var bleven Student fra Metropolitanskolen, vakte han 1880 ved Opførelsen af sit første (anonymt fremkomne) Drama „Lindows Børn“ berettiget Opmærksomhed som lovende Dramatiker. De følgende, mindre Stykker bekræftede Forventningerne, idet de viste ham som baade dygtig Charaktertegner og behændig Arrangeur, ligesom de ogsaa baade i Emnevalg og Behandling tyde paa Selvstændighed i Livssyn og Uafhængighed af Modestrømninger. 1883—87 foretog han en længere Udenlandsrejse (til Dels for det Anckerske Legat) til Paris, Schweiz, Italien, Ægypten, Jerusalem og Athen; derefter fremkom med korte Mellemrum Dramerne „Frøken Bodil og hendes Broder“ og „Broder Rus“ (1888), „Generationer“ (1889), og samme Aar slog han ind paa den episke Digtning med Romanen „Joppe“. 1890 har han atter tiltraadt en længere Udenlandsrejse.

***Christiansen**, Christian, blev 1886 Professor i Physik ved Kjøbenhavns Universitet. Af „Indledning til den mathematiske Physik“

udgav han 1887 1ste Del (mechanisk Physik), 1889 2den Del (Varmeledning, Lyslære). 1875 blev han Medlem af Vidensk. Selskab.

***Christiansholm** udgjør nu 456 Tdr. Hartk., Fideicommiscapitalerne c. 2,178,000 Kr. Under Hovedgaardene ligge 1,484 Tdr. Land foruden 2,386 Tdr. Land Skov. Den nuværende Ejer, Hofjægermester F. C. O. Greve Raben-Levetzau, er en Brodersøns Søn af Opretteren.

***Christianssæde** udgjør nu c. 2,205 Tdr. Hartk., Fideicommiscapitalerne c. 1,190,000 Kr.

***Christianstad.** 10,338 J. (1889). **C.s Län.** 223,422 J. (1889), hvoraf c. 14,400 i Stæderne. Af Jordarealet var 1886 noget over 32 pCt. dyrket Land, 9 pCt. Eng og over 21 pCt. Skovland. Kreaturholdet udgjorde 1888 41,000 Heste, 116,700 Stk. Hornkvæg, 69,400 Faar, 850 Geder og 77,250 Svin.

***Christine de Pisan**, fransk Forfatterinde. Hendes »Oeuvres poétiques« (2 Bd.) udgaves 1887 af Roy.

***Christinehamn.** 5,675 J. (1888).

Christophersen, Harald Edvard, f. 11 Febr. 1838 i Odense, var først Handelscommis i Svendborg, dernæst i nogle Aar rejsende Skuespiller, men vakte 1864 paa Alhambras Theater Opmærksomhed i Hovedstaden med Tenorpartiet i Rud. Bays Opera „Lazarilla", var derefter 1864—65 engageret ved Casinos Theater, søgte yderligere Uddannelse hos H. Rung og efter sin Ansættelse 1 Juli 1865 ved det kongel. Theater ogsaa hos C. Helsted. C. blev hurtig Theatret til megen Nytte i de høje Tenorpartier, og han har med Held udført en stor Del meget forskjellige Roller, af hvilke maa fremhæves George Brown i „Hvide Dame", Ritmester Rose i „Ungdom og Galskab", „Postillonen i Longjumeau", Max i „Jægerbruden", Conrad i „Heiling", Tonio i „Regimentets Datter", Lionel i „Martha", Narren i „Liden Kirsten", David i „Mestersangerne", Kane i „Drot og Marsk". Ogsaa i Evangelistens Parti i Bachs „Matthæus-Passion" har C. fundet stor og fortjent Paaskjønnelse. C. har ejet en stærk Hals, fast Stemmeleje og baade med Bryst og Falset med Lethed sunget det høje C.

***Cimbrishamn.** c. 2,000 J. (1890). Bankkontor, Sparekasse. Handelsflaaden bestod 1887 af 69 Fartøjer paa 9,441 Tons.

Claësson, s. **Klason.**

Clairin [klærǟng], Georges Jules Victor, fransk Maler, f. 1843 i Paris, Elev af Picot og Pils og Kammerat med Regnault, har især vundet Navn ved sine store, decorative Billeder, dels i den store Opera, dels i Eden-Theatret i Paris, end videre i Spillesalen i Monte-Carlo og i mange Privathuse.

***Clam.** **Heinrich Jaroslav C.-Martinitz** døde 5 Juni 1887. Hans yngre Broder, **Richard C.-M.**, f. 1832, var 1879—88 Medlem af det østerrigske Underhus, hørte til Adelspartiets Ledere og valgtes 1883 til Viceformand. 1884 blev han Gehejmeraad og 1889 livsvarigt Medlem af Herrehuset.

Clan-na-Gael, d. e. Gaelernes Æt, Navn for det hemmelige Samfund af fanatiske Irlændere i Nordamerika, stiftet af O'Donovan Rossa for at gjøre Dynamitattentater i England. Efter en Strid mellem Førerne blev en af disse O'Sullivan anklaget for Underslæb; Anklageren Dr. Cronin blev snigmyrdet i Maj 1889 i Chicago, men hans Morder og O'Sullivan som Ophavsmand dømtes i Dec. til livsvarigt Fængsel.

Clapham [klæphæm], Kvarter i London paa Sydsiden af Themsen og grænsende op til Themsen. 36,400 J. Det er gjennemskaaret af talrige Baner og i stor Udstrækning beboet af Handelsbetjente.

***Clara, Santa.** 23,000 J.

***Claretie**, Jules, blev 1885 Administrateur général for Théâtre français, hvor han har virket med Myndighed og ivrig søgt at skaffe Theatret nye Kræfter. 1888 blev han Medlem af Akademiet. Hans Roman »Le prince Zilah« er dramatiseret og har gjort Lykke.

***Classens Have** er nu fuldstændig udstykket til Byggegrunde, og der har her rejst sig et stort Kvarter ved den nye Havn (Kalkbrænderihavnen), hvor en Frihavn agtes oprettet.

***Clausius**, Rud. Jul. Eman., tysk Physiker, døde i Bonn 24 Aug. 1888.

***Clay.** Cassius C. tog 1870 aabent Parti for Opstanden paa Cuba, understøttede 1872 H. Greeleys Valg til Præsident og 1876 den demokratiske Candidat Tilden, men vendte 1884 tilbage til det republikanske Parti. Hans „Erindringer, Skrifter og Taler" udgaves 1886 i 2 Bd.

***Clémenceau**, Eugène, har som Fører for yderste Venstre siden 1882 næppe øvet nogen heldig Indflydelse paa Frankrigs politiske Udvikling, idet han har medvirket til at styrte det ene Ministerium efter det andet, til Dels endog ved at forbinde sig med Monarchisterne. Særlig har han bekæmpet J. Ferry og det opportunistiske Parti, og kun Floquets Ministerium fandt hans Bifald. Ogsaa var det ham, som først stød Boulanger frem, medens han senere vendte sig imod ham, da han indsaa, at han havde skuffet sig i sin Tro paa hans republikanske Sindelag. Han blev gjenvalgt 1889, men hans Indflydelse har lidt et stærkt Knæk.

***Clement**, „Skipper", sad en Tid fangen paa Koldinghus, men henrettedes (1536) i Viborg.

Clerkenwell, Kvarter i den østlige Del af London, paa Nordsiden af Themsen. 69,000 J. Hovedsædet for Urmagerne og Juvelererne.

***Clermont-Ferrand.** 41,700 J. (1888).

***Clesse**, Antoine, belgisk Digter, døde 9 Marts 1889 i Mons efter at have udgivet »Nouvelles chansons«.

***Cleveland**, Grover, søgte som Præsident at gjennemføre større Sparsommelighed i Statshusholdningen og brugte sit Veto imod private Pensionslove saa tit, at han deraf fik Ogenavnet „Veto-Præsidenten". Ogsaa gik han kun modstræbende ind paa at afskedige Embedsmænd af politiske Grunde. Ved Præsidentvalget 1888 blev han ikke gjenvalgt, skjønt han havde c. 100,000 Vælgerstemmer flere end B. Harrison; denne havde nemlig et Overtal af 77 Valgmænd.

Clifton [klift'n], Stad i den canadiske Union, Prov. Ontario, 17 M. s. for Toronto, ved venstre Bred af Niagara. 2,300 J. En be-

rømt dobbelt Hængebro fører her over Niagara til de forenede Stater. Betydelig Handel.

Clinton [klint'n], Stad i Staten Jowa i Nordamerika, 9 M. n. for Davenport, ved Mississippis højre Bred. 9,000 J. Savmøller og Baneværksteder. Mægtig Banebro over Mississippi til Fulton. C. er en ganske ny By, først grundet 1855.

Closet [klett] kaldes ikke blot de Beholdere, i hvilke Excrementer udtømmes, men ogsaa det Rum, **Closetrummet**, hvori disse Beholdere ere opstillede; dette Rum bør ikke være for lille, være lyst, luftigt og godt ventileret. Selve C. kunne være indrettede paa forskjellige Maader; her til Lands er det oftest mindre, flyttelige Beholdere, der kunne udbæres og tømmes. Angaaende forskjellige Former af C. s. ***Marineclosæt**, ***Tørvesmuldsclosæt** og ***Vandclosæt**.

***Cluseret**, Gustave Paul, valgtes 1888 til Deputeret som socialistisk Candidat, samt paa ny 1889, men har ingen politisk Rolle spillet. 1887—88 udgav han sine Erindringer i 3 Bd. og forsvarede heri Communen, men rettede samtidig stærke Angreb paa dens ledende Mænd.

Cob kaldes en engelsk Halvblodshest af Middelstørrelse, men af compact og kraftig Legemsbygning.

***Coban**. 18,100 J. (1888).

***Cobet**, Carel Gabr., hollandsk Philolog, blev 1870 Medlem af det danske Vidensk. Selskab og døde 25 Oct. 1889 i Leiden.

***Cochery**, Louis Ad., beholdt sin Stilling som Minister for Postvæsenet indt. Marts 1885 og valgtes n. A. til fransk Senator. — Hans Søn, **Georges C.**, f. 1855, Ingenieur, blev 1879 ansat under sin Fader, til sidst som Directeur for hans Cabinet, og valgtes 1885 til Deputeretkammeret, hvor han med særlig Omhu tager sig af Post- og andre Samfærdselsspørgsmaal.

***Cochinchina** har 1,864,000 J. (1887). Omtrent en tiende Del af Landet er under Cultur, en syvende Del er dækket af Skove, hvis værdifulde Træsorter endnu ikke udnyttes. Indførselen havde 1888 en Værdi af 28 Mill. Kr., Udførselen af 44 Mill., hvoraf 35 Mill. alene for Ris. Koloniens finansielle Status er god; Budgettet for 1886 udviste en Indtægts- og en Udgiftsside paa 17 Mill. Kr. foruden en Udgift af $2\frac{1}{2}$ Mill. for Moderlandet.

Codein eller Methylmorphin, et Opiumsalkaloid, anbefales i den nyere Tid som Erstatningsmiddel for Morphin; det virker noget svagere end dette, men ellers paa samme Maade og skal ikke medføre Fare for Tilvænning.

***Coel**. 62,000 J.

Cōgito ĕrgo sum, lat., jeg tænker, altsaa er jeg, s. ***Descartes**.

***Colani**, Thimothé, maatte efter nogle Aars Forløb paa Grund af pecuniære Vanskeligheder opgive sin Fabriksvirsomhed, men opnaaede ved Renans Hjælp en Ansættelse ved et Bibliothek i Paris.

***Colding**, Ludvig August, fratraadte 1886 paa Grund af Svagelighed sin Stilling som Stadsingenieur og døde 21 Marts 1888.

***Colfax**, Schuyler, nordamerik. Statsmand, døde 13 Jan. 1885.

***Coligny**. 1889 rejstes i Paris et Mindesmærke for Gaspard de Châtillon, Greve af C.

Collāts, s. ***Callabs**.

***Collett**. Robert C. blev 1885 Professor i Zoologi ved det norske Universitet og Bestyrer af dettes zoologiske Museum.

***Collins**, Will. Wilkie. Af hans Romaner mærkes end videre: »The New Magdalen« (1873) og »The Evil Genius« (1887). Han døde 22 Sept. 1889.

Colney-Hatch [köllni], Flække i England, Middlesex-Shire, tæt n. v. for London, med en stor Sindssygeanstalt for 2,000 Patienter og det londonske Forlystelsessted Alexandra Palace.

Colombes [kolöngb], Flække i Frankrig, Dep. Seine, $\frac{1}{2}$ M. n. v. for Paris og nær ved Seine, har 14,000 J., talrige Villaer og Fabriker.

***Colombo**. 112,000 J. Den af Naturen meget slette Havn er bleven forbedret ved Anlæggelsen af en stor Havnedæmning, og C. har derfor afløst Point de Galle som Midtpunktet for Dampskibslinjerne i det indiske Ocean.

Colorādo, sp., egtl. farvet; om Cigarer: lys.

***Colorado** har 244,000 J. (1885). Fraset enkelte gunstige Localiteter er Agerbruget kun muligt ved kunstig Vanding. Langt betydeligere er Kvægavlen; 1883 fandtes $1\frac{1}{2}$ Mill. Stkr. Hornkvæg og 3 Mill. Faar. Vigtigst er dog Bjærgværksdriften; 1884 producerede Guld til en Værdi af 16 Mill., Sølv for 59 Mill. Kr.; for det sidste Metals Vedkommende indtager C. den øverste Plads blandt Unionens Stater (en tredje Del af hele Produktionen), og for Guldets Vedkommende staar den kun tilbage for Californien.

***Columbia**, Districtet, har 203,500 J. (1885), hvoraf 186,300 i de to Stæder Washington og Georgetown.

***Columbias forenede Stater** er fra Aug. 1886 en Enhedsstat under Navnet **Republica de Colombia**; de ni Stater kaldes nu Departementer. Efter den sidste planimetriske Beregning af 1889 er Flademaalet 21,850 □ M.; Befolkningen er 3,408,500 (delvis Tælling 1884). 1888 havde Indførselen en Værdi af 38 Mill., Udførselen af 58 Mill. Kr.; heraf faldt $13\frac{1}{2}$ Mill. paa Kaffe, $11\frac{1}{2}$ Mill. paa Bjærgværksprodukter, kun $\frac{1}{2}$ Mill. paa Chinabark. I disse Beløb er den store Transithandel til en aarlig Værdi af 180 Mill. Kr. ikke medtagen. Den store, af Lesseps projecterede og fra Jan. 1884 under Udførelse værende Skibsfartskanal, der skulde forbinde Aspinwall (Colon) med Panama, og som skulde være aabnet 1 Juli 1889, er strandet paa pecuniære Vanskeligheder. Dec. 1888 maatte Selskabet indstille Udbetalingen af sine Coupons og udtrukne Obligationer; fra 15 Marts 1889 ere Arbejderne fuldstændig standsede, og Panamaselskabet har som fallit maattet liquidere. Af Baner fandtes 1888 kun syv Linjer med samlet Længde 46 Mil, den vigtige Bane Panama-Aspinwall heri medregnet; Telegraphlinjerne havde 1884 en Længde af 504 Mil. Finanserne ere i en usel Tilstand. Budgettet (der er toaarigt) for Aarene 1890—91 lyder paa en Indtægt af 35 Mill. med 44 i Udgift, altsaa et Deficit paa 9 Mill. Kr. Den udenrigske Statsgjæld beløb sig i Juni 1889

til 35 Mill. Kr., med paaløbende Renter fra 1879 i alt 52 Mill.; den indre Statsgjæld udgjør 20 Mill. samt 21¼ Mill. Kr. i Seddelgjæld. Hæren er i anførte Budget sat til en Fredsstyrke af 5,500 Mand. — 1883 udbrød en Borgerkrig mellem det liberale og det klerikale Parti; i kort Tid opstod flere Præsidenter, men 1886 sejrede Rafael Nuñez, og ved en ny Forfatning blev Unionen forvandlet til en Enhedsstat. Præsidenten er nu valgt paa 6 Aar og har bl. a. den Ret at udnævne 6 Senatorer foruden de 27 folkevalgte. I Virkeligheden styrer Nuñez næsten som Dictator.

***Columbia, British.** Udbyttet af Guld er gaaet stærkt tilbage; medens der i Aarene 1858—82 blev indvundet for 173 Mill. Kr., var Udbyttet i 1885 kun omtr. 3¾ Mill. Paa Vancouver (ved Nanaimo) findes rige Kulminer; der brydes aarlig 270,000 Tons. Handelen er for Tiden endnu temmelig local; men den i Juni 1886 aabnede Pacific-Canadian Bane vil vistnok heri fremkalde en stor Forandring; fra dens Endepunkt Port Moody (ved Burrard Inlet) udgaa allerede Dampskibslinjer til China og Japan. Hovedstaden er nu Victoria paa Vancouver.

***Comancherne** talte 1883 næppe 1,600 Individer, som ere bosatte paa en Reservation i Indianerterritoriet.

***Combineret Ret.** I Norge ere de c. R. ophævede ved Straffeprocesloven af 1887.

***Comines,** Philippe de. Hans Memoirer (1464—1498) udkom 1528 i Paris. De bedste Udgaver ere af Langlet Dufresnoy (4 Bd., Lond. og Par. 1747) og af Dupont (3 Bd., Par. 1840—47).

***Communehospitalet** har nu (1890) 967 Sygepladser.

***Communitetet** havde 1889 en Capitalformue af c. 5,512,000 Kr.

***Comorerne** ere i alt 36 □ M. med 63,600 J. (1887) og staa fra Apr. 1886 under fransk Protectorat.

***Compoundmaskiner** kaldes særlig saadanne Høj- og Lavtryksdampmaskiner, hvis Stempler ikke følges ad, men naar det ene er paa sit døde Punkt, virker det andet kraftigst, og omvendt. Ved C. kan Dampen ikke saaledes som ved de ældre Høj- og Lavtryksmaskiner gaa umiddelbart fra Højtryks- til Lavtrykscylinderen, men maa midlertidig opbevares i en Dampbeholder, den saakaldte Receiver, som modtager den brugte Damp fra Højtrykscylinderen og afgiver den som Kraftdamp til Lavtrykscylinderen. C. egne sig kun til store Maskiner og ere meget økonomiske, navnlig naar der bruges stor Spænding paa Dampen. De største Dampmaskiner finde Anvendelse som Skibsdampmaskiner, og det er ogsaa til disse, at C. først ere construerede. Man gaar her endnu langt videre end til at bruge 2 Cylindre, idet der ikke blot bruges 3, men endog 4 Cylindre, som efter hinanden passeres af den samme Dampmængde. Til meget store Maskiner (flere Tusende Hestes Kraft) og stor Dampspænding (over 10 Atmosphærer) ere saadanne Maskiner dampbesparende.

Conemaugh [konnimaa], Stad i Staten Pennsylvania i Nordamerika, 25 M. v. n. v. for Harrisburg, ved Floden Conemaugh, et Tilløb til Ohios Biflod Alleghany. 3,500 J. (1880). Den øvre Del af Floden C.s Dal var ved en 950 F. lang Dæmning forvandlet til en Sø; 31 Maj 1889 bristede Dæmningen, de løsslupne Vandmasser væltede ned gjennem Dalen, og mindst 8,000 Mennesker skulle være omkomne. Den 2½ M. nedenfor liggende Stad Johnstown med 8,000 J. blev fuldstændig ødelagt.

Confectiōn, Forfærdigelse, især af Klædningsstykker; færdige Garderobeartikler.

Confūs, forvirret, forstyrret.

***Congo.** Af dens talrige Bifloder mærkes i venstre Bred Lulongo (med Lopuri), Tschuapa (Uruki) og den største, Kva, som samler Vandene fra Lomami, Sankuru, Kassai, Quango (Kvango) og Mfini (fra Leopold II.s Sø); alle disse Floder med talløse Bifloder ere sejlbare paa større eller mindre Strækninger. Af Bifloder i højre Bred mærkes Mbura, Aruvimi (Stanleys Vej 1887), Itimbiri, Mongala og Ubangi (Mobandschi eller Libokó), den største og vistnok Schweinfurths Uëlle.

Congostaten, s. Kongo.

***Connaught.** 821,700 J. (1881) mod 1,420,700 i 1841.

Conrad, Georg, Pseudon. for Prins Georg af Preussen (s. *d. A.).

Conrad, M. Georg, tysk Forfatter, f. 5 Apr. 1846 i Gnodstadt i Franken, studerede levende Sprog og Pædagogik, var i tre Aar Lærer i Genf og levede derpaa i Paris som Journalist og Forfatter. Han begyndte med en Række sociale og pædagogiske Skrifter i udpræget frisindet Aand („Die Erziehung des Volkes zur Freiheit“ (1871), „Humanitas!“ (1875), „Flammen! Für freie Geister“ (1882) o. fl.), til Dels med særligt Hensyn til Frimurerne, hvortil kom nogle Arbejder over fransk Samfundsliv, Kunst og Literatur („Parisiana“ (1880), „Französische Charakterköpfe“ (1881), „Madame Lutetia“, (1883)), men vakte først ret Opmærksomhed i videre Kredse, da han efter at have bosat sig i München optraadte som Novellist og kort efter (1885) stiftede „Die Gesellschaft, realistische Wochenschrift (nu Maanedsskrift) für Kunst, Literatur und öffentliches Leben“, som han endnu redigerer, i de sidste Aar i Forening med K. Bleibtreu. Han maa vistnok anses for den mest begavede Repræsentant for den realistiske eller naturalistiske Retning i den nyeste tyske Literatur; i Stil og Fremstilling tilstræber han en Kraft og Originalitet, der rigtignok undertiden bliver til Brutalitet eller Effectjageri. Han har hidtil skrevet Novellerne „Lutetias Töchter“ (1883), „Totentanz der Liebe“ (1884) og „Fantasio“ (1889), Romanerne „Was die Isar rauscht“ (2 Bd., 1888) og „Die klugen Jungfrauen“ (3 Bd., 1889) samt i Forening med L. Willfried Skuespillene „Die Emanzipierten“ (1888) og „Die Firma Goldberg“ (1889).

***Consilium abeūndi** bruges undertiden i daglig Tale om Politiets Tilkjendegivelse til en Person, at hans Forhold i en eller anden Retning vil blive gjort til Gjenstand for criminel Undersøgelse, hvis han vedblivende opholder sig i Landet.

Constans, Jean Ant. Ern. [kongstäng], fransk Statsmand, f. 3 Maj 1833, blev Advocat i Toulouse, men tilbragte flere Aar i Spanien med Handelsforretninger og blev derefter Professor i Retsvidenskaben. 1872 kom han som saadan til Toulouse og virkede som Medlem af Byraadet for Oprettelse af Lægmandsskoler. 1876 valgtes C. til Deputeret og blev siden stadig gjenvalgt, indtil han i Dec. 1889 blev Senator. I Dec. 1879 blev han Understatssecretær i Indenrigsministeriet og i Maj n. A. selv Minister indtil Nov. 1881. I denne Stilling viste han stor Bestemthed over for det revolutionære Partis paatænkte Demonstration for Communen, gjennemførte Decretet imod de geistlige Ordener og udviste særlig Jesuiterne, samt ledede Valgene 1881 til en afgjort Sejer for Republikanerne. 1884 indbragte C. Forslag om at vælge Deputeretkammeret ved Listeafstemning, hvilket n. A. vedtoges. 1886 gik han i et diplomatisk Hverv til China og styrede som Generalgouverneur de franske Kolonier i Bagindien indt. Maj 1888. Som Indenrigsminister fra Febr. 1889 bekæmpede C. Boulangers Agitation med samme Iver som tidligere de radicale, opløste Patriotligaen og tillod Hertugen af Aumale at vende tilbage til Frankrig. Han afgik i Febr. 1890, men det medførte snart Ministeriet Tirards Opløsning, og allerede i Marts indtog han paa ny sin Post under Freycinet.

Constant, J. J. Benjamin [s. o.], fransk Maler, f. 10 Juni 1845 i Paris, Elev af Cabanel, rejste i ung Alder til Spanien og Marokko og vandt Navn ved fine virkningsfulde orientalske Billeder, blandt hvilke nogle af de mærkeligste „Kalifens Tidsfordriv“ (1881), „Scherifens Dom“ (1886) og „Tørsten“, vansmægtende marokkanske Fanger, saas paa Verdensudstillingen 1889. Hans Hovedværker sammesteds vare 3 store decorative Billeder bestemte til Sorbonnens nye Bygning, „Literatur“, „Videnskab“ og „Akademiet“.

Constant, W., Pseudon. for Constant v. Wurzbach-Tannenberg (s. *d. A.).

***Constantine**. 45,000 J. (1886).

***Constantinopel**. Befolkningen anslaas til 873,600 (1885). Handelen er meget betydelig; 1888 indgik 8,950 Sejlskibe af 1,013,300 Tons Drægtighed og 10,500 Dampere af 9,816,600 Tons.

Constanza, tyrkisk Kustendsche (s. *d. A.), Stad i Kongeriget Rumænien og Landskabet Dobrudscha, ved det sorte Hav, har 5,000 J. og betydelig Handel. Fra C. til Tschernavoda ved Donau fører den saakaldte Trajansvold. I Nærheden laa Tomi, Ovids Forvisningssted.

Consvetūdo, lat., Sædvane.

Contraløb kaldes ved Travvæddekjørsel saadanne Løb, hvor samtidig nogle af Concurrenterne kjøre paa højre og nogle paa venstre Volte, altsaa til modsatte Sider.

***Convertere**. Paa Grund af den i de senere Aar stærkt forøgede Capitalopsamling og den lave Rentefod, som herved i Forbindelse med Mangel paa Efterspørgsel efter Capital er fremkommen i sidste Halvdel af 80'erne, har der i de fleste Lande fundet en Række af Converteringer Sted. I Danmark opsagdes saaledes i 1886—87 største Delen af den indenlandske Statsgjæld (c. 155 Mill. Kr.) til Convertering til 3½ pCt. Rente; 96 Mill. Kr. bleve umiddelbart c., medens der for 59 Mill. Kr., som udbetaltes contant, udstedtes nye 3½ pCt. amortisable Statsobligationer til en Cours af 97½ pCt. Ogsaa Kjøbenhavns Commune c. sin Gjæld af c. 20 Mill. Kr. til 3½ pCt. (til en Cours af 93½ à 95½ pCt.). De fleste Creditforeninger have fulgt Exemplet, og i alt er der saaledes her i Landet af offentlige Papirer i Aarene 1886—89 converteret c. 80 Mill. Kr. fra 4½ til 4 pCt. og c. 373 Mill. Kr. fra 4 til 3½ pCt.

Cook, Eliza [kuhk], engelsk Digterinde, f. i Southwark 1818. Hun begyndte som ganske ung Pige at skrive Digte, i Almindelighed mindre Stemningsdigte, der gjorde hende meget populær. 1840 udgav hun et samlet Bind: »Melaia, and other Poems«, 1864 »New Echoes, and other Poems«. 1849—54 udgav hun »Eliza Cook's Journal«. D. 25 Sept. 1889.

***Cooksøerne** staa under engelsk Protectorat.

Cope, Edward Drinker [kohp], f. i Philadelphia 28 Juli 1840, studerede ved Pennsylvanias Universitet og derefter Anatomi i Europa, blev 1864 Professor ved Haverford College i Philadelphia, ansattes senere ved de forenede Staters geologiske Undersøgelse og deltog i Gjennemforskningen af de mesozoiske og tertiære Dannelser i Kansas, Wyoming, Colorado, New-Mexico, Montana, Oregon, Texas og forskjellige Dele af det vestlige Nordamerika (1871 og følgende Aar), hvorved han tilvejebragte et overordentligt rigt Materiale af uddøde Hvirveldyr, hvorom han gav Meddelelse i talrige mindre og større Arbejder. Foruden disse palæontologiske Arbejder, der ere af størst Betydning, har han forfattet mange over nulevende Dyreformer, især af Padder, Krybdyr og Fiske, og i Forening med Packard udgiver han Tidsskriftet »American Naturalist«.

Copyright, eng. [kōppirajt], bet. Forlagsret; s. *Eftertryk.

***Coquimbo** ell. **La Serena** har 17,200 J. (1885). Den store Udførsel af Sølv- og Kobbermalm sker over Puerto de C. med 5,000 J.

Cordouan, La tour de [korduäng], berømt Fyr, der med en Højde af 230 F. blev opført c. 1600 paa en Klippe i Mundingen af Floden Gironde og er synligt i en Afstand af 21 Sømil.

***Cordova**, Prov. i Argentina, har 380,000 J. (1887). Hovedstaden C. har 66,200 J. En Bane over Andes til Chile (Copiapo og Caldera) er projecteret.

Corelli, italiensk Maler, f. 1855 i Rom, Elev af Akademiet S. Lucca og af Guerra, har især vundet Navn ved fine Vandfarvebilleder, hvoraf som et af hans første Arbejder nævnes „Overfaldet“ og blandt hans senere „Vasserpigerne i Abruzzerne (Cacciata dal lavoro)“ og »Povera Maria«, der fik Guldmedaille ved Jubilæumsudstillingen i Berlin (1886), forestillende Liget af en ung Kvinde, ved hvis Baare en ung Bonde knæler.

Cormon, Fernand Piestre [kormōng], fransk Maler, f. 22 Dec. 1845, Elev af Cabanel, Portaels og Fromentin, vakte Opmærksomhed ved

at fremstille blodige Mordoptrin, som „Drab i Serailet“ og „Kong Ravanas Død“. Et stort Billede „Kain“ (1880) blev kjøbt til Luxembourg-Galleriet, medens „Stenalderen“ (1884) var paa Verdensudstillingen 1889; uagtet det ikke savnede Virkning, kunde man ikke undgaa at lægge Mærke til de moderne Parisertyper, navnlig i Kvinder og Børn.

*Corporal. „Den lille Corporal“ (le petit caporal), kaldte Soldaterne Napoleon efter Slaget ved Lodi.

*Corrientes. Den planimetriske Beregning giver Prov. et Flademaal af 1,054 □ M. Indbyggertallet er 290,000 (1887).

*Costa Cabral, Ant. Bern. da, portug. Statsmand, døde 1 Sept. 1889.

*Costa Rica har 213,800 J. (1885). Handelen er ret betydelig. 1888 havde Indførselen en Værdi af 18,7 Mill. Kr. mod en Udførsel til en Værdi af 20,8 Mill., hvoraf alene de 17 Mill. falde paa Kaffe. Af Baner vare 1886 38 M. under Drift; en Tværbane fra Limon til Punta Arenas er dels under Drift, dels projecteret. Telegraphledningernes Længde var s. A. 83 M. Det (Apr. 1889) sidst reviderede Budget udviste en Udgifts- og en Indtægtsside paa omtr. 15 Mill. Kr. med et ubetydeligt Deficit. Statsgjælden udgjorde samtidig 46½ Mill. Kr., hvortil kom en Seddelgjæld paa 3 Mill. — 1882 døde Præsident Guardia, og hans Efterfølger Fernandez bragte nu Orden i Forvaltningen. Siden 1885 har Bernardo Soto været Præsident; han gjenoprettede Statens Credit og fik en gunstig Ordning af Statsgjælden.

Cotēring. De ved Nivellering af et Terrain bestemte Punkters Højde over en vilkaarlig valgt vandret Plan kunne indtegnes paa Kortet saaledes, at man ved hvert Punkt indskriver den tilsvarende Højde (Cote). Denne Maade til paa et Kort at angive Terrainforholdene kaldes C., i Modsætning til Maaden med Indtegning af æqvidistante Curver (s. *Nivellering).

Couche, fr. [kusch], læg dig! (til Hunde).

Coulomb [kulōng], s. Elektriske Enheder under Elektricitet.

*Coupé, fr., lille, lukket Kareth med ēt Sæde og i Regelen ēn Hest, benyttes meget som Doctorvogn ved det daglige Besøg hos Patienter i Byen.

*Coupere. En Hest er couperet, naar de yderste Led af Halebenet ere afhuggede. Bruges meget for at fixe en Hest op og for at faa den til at bære sin Hale.

Courtney, Leonard Henry [kørtni], engelsk Politiker, f. 1832, blev 1858 Sagfører og var 1872—75 Professor i Statsøkonomi ved Londons Universitet. 1876 valgtes han til Underhuset, hvor han siden har haft Sæde som fremskreden Liberal. 1880—84 var han Understatssecretær i forskjellige Ministerier (sidst for Statkammeret), men trak sig tilbage, fordi han misbilligede Valgreformen med Enkeltmandskredse. Han hylder nemlig Forholdstalsvalgmaaden og Kvindernes Valgret; derimod er han en Modstander af Irlands Selvstyrelse. 1886 blev han Underhusets Næstformand (Chairman of Committee).

Courtois, Gustave [kurtoā], fransk Maler, f. 1852 i Pusey, Elev af Gérôme, solgte allerede 1877 „Narcisse“ til Luxembourg-Galleriet. Han havde paa Verdensudstillingen 1889 en Del Portræter og historiske Billeder som „Dante i Helvede“, „Madonna med Barnet“, der tiltrak sig Opmærksomheden.

Couvade, fr. [kuvāhd] (Udrugning, egentlig Mandsbarselseng), kaldes den hos talrige Naturfolk udbredte Skik, at Faderen efter et Barns Fødsel lægger sig til Sengs og i flere Uger lader sig behandle ganske som Barselkonen, medens denne maa besørge de huslige Forretninger. Skikkens Oprindelse og Aarsag er uopklaret. Sandsynligst er den Forklaring, at man antager en mystisk Sammenhæng mellem Faderens og Barnets Liv og at derfor Faderen specielt maa plejes i de første Dage af Barnets Liv.

*Cowen, Joseph, engelsk Politiker, stillede sig 1886 ikke til Gjenvalg.

*Cowes har med Forstaden East C. 9,100 J. (1881).

Craiŏva, Stad i Kongeriget Rumænien, 25 M. v. for Bukureschti, har 40,000 J., betydelig Handel og store Saltværker.

*Cranbrook, Gathorne Hardy, Lord, var Juni 1885—Jan. 1886 Kansler for Hertugd. Lancaster og blev i Aug. 1886 Præsident for Gehejmeraadet.

Crāti, Flod i Calabrien, optager Busento og Coscile og falder i den tarentinske Bugt. Det nedre af C. og Coscile have med deres Grusmasser skjult Tomten af det gamle Sybaris, hvis Ruiner den italienske Regering paatænker at lade udgrave.

Crēlinger, Augusta, født Döring, berømt tysk Skuespillerinde, f. 1795 i Berlin, debuterede 1812 som Margarete i Ifflands „Vebersvendene“, giftede sig med Skuespiller Stich og ægtede efter dennes Død en Søn af Banquier C. i Berlin. Hun stod uovertruffen som tragisk Skuespillerinde, men udmærkede sig ligeledes i Lystspillet og Komedien. Efter 1862 at have fejret sit 50-Aars Jubilæum ved Berlinertheatret trak hun sig 1863 tilbage og døde 10 Apr. 1865.

Creolin, en som Antisepticum anbefalet Vædske, der med Vand giver en mælket Blanding; dens Sammensætning holdes hemmelig, men den indeholder lignende Stoffer som raa Carbolsyre. Den har i Virkeligheden gode antiseptiske Egenskaber og er billigere end Carbolsyre.

*Creusot, Le, har 17,700 J., med Comm. 27,300. Fabrikerne sysselsætte 15,500 Arbejdere; i de sidste Aar er Fabrikationen af Staalpanserplader og Kanonstøbning kommen til.

Crevaux, Jules [krøvō], fransk Rejsende, f. 1 Apr. 1847 i Lorquin i Lothringen, indtraadte 1868 i den franske Marine og begyndte 1877 sine forskjellige Rejser i Sydamerika, der strakte sig over Guajana, Egnene om Orinoco og Amazonflodens nordlige Bifloder. 1881 tiltraadte han sin fjerde Rejse, som tilsigtede en Undersøgelse af Paraguays og Amazonflodens Omraade, men allerede det næste Aar blev han med hele sit Følge myrdet ved Pilcomayo af Indianerne. Af hans Værker nævnes »Faux

blocs erratiques de la Plata ou prétendue période glaciaire d'Agassiz dans l'Amérique du Sud« (Par. 1876), »Voyage en Guyane« (Par. 1877) og »De Cayenne aux Andes« (Par. 1880). Efter hans Død udkom »Fleuves de l'Amérique du Sud«, 39 Kort med hans Biographi (Par. 1882).

***Crispi,** Francesco, var en af de fem Oppositionsførere (Pentarchiet) imod Ministeriet Depretis, indtil han selv i Apr. 1887 optoges som Indenrigsminister og efter Depretis's Død i Juli s. A. tillige blev Første- og Udenrigsminister. C., som allerede i Sommeren 1877 havde gjort Besøg hos Bismarck, gjentog det nu i Oct. 1887 samt paa ny n. A. og ledsagede desuden 1889 Kong Umberto paa hans Reise til Berlin. Dog har han flere Gange bestemt hævdet, at Forbindelsen med Tyskland udelukkende skyldtes Iver for Freden og ingenlunde var rettet imod Frankrig; Ruslands Optræden over for Staterne paa Balkan-Halvøen har han derimod aabent misbilliget, fordi den stred imod Folkenes Selvbestemmelsesret. Indad til har C.s Styrelse været betegnet ved en Række indgribende Reformer og en skarp Holdning over for Pavehoffet.

Crofters kaldes de mindre Fæstere i Skotland i Modsætning til de større Forpagtere. De vare oprindelig som Medlemmer af Clanen Medbesiddere af dens Jord, men bleve senere skudte til Side, idet Clanshøvdingerne fra Lensherrer bleve Godsejere. De ere nu næsten helt fortrængte fra Lavskotland, men talrige baade i Højlandene og paa Øerne og leve i lignende trykkende Forhold som de irske Fæstere. I den nyeste Tid har der været flere Uroligheder blandt C., og en Lov af 1886 har givet Bestemmelser for at værge dem mod overdrevne Afgifter, vilkaarlig Udsættelse og anden Fortræd.

***Crookes,** Will. **C.s Rør** kaldes et Glasrør med Luft i Tilstand af straalende Materie (s. *d. A.). Ved Hjælp af saadanne Rør kan man paavise Luftpartiklernes retlinjede Baner, at et fast Legeme, som træffes af den straalende Materie, giver Skygge, at en Magnet udøver Indflydelse paa Partiklernes Baner, saa at disse afvige fra den retlinjede Form, at to Strømme af straalende Materie udøve en Frastødning paa hinanden, osv.

***Cross,** Richard, blev i Juni 1885 paa ny engelsk Indenrigsminister indt. Jan. 1886 og i Aug. s. A. Minister for Indien, samt ophøjet til Peer som Viscount C.

***Croton-Aquæducten.** Efter at den ældre C.-A. ikke længer var tilstrækkelig til at føre den fornødne Vandmængde til New-York, har man 1885 begyndt Anlæget af en ny Vandledning fra Croton Floden, som gjøres saa stor, at den i Forening med den ældre Ledning kan føre c. 39 Mill. Kubikfod Vand i Døgnet, hvoraf omtr. 30 Mill. reserveres den egentlige By, saaledes at naar Indbyggerantallet i New-York er voxet til 3 Mill., vil der være tilstrækkeligt til et Vandforbrug af over 300 Liter pr. Person pr. Dag. Den nye Ledning udgaar omtrent fra samme Sted som den ældre, men følger en anden Linje ind til Byen. Omtr. 98 pCt. af Længden udføres som Tunnel med indtil 13 Fods Tværsnit. Hele Længden er omtr. 7 Mil.

Croupade, fr. [krupāhd], s. ***Ridning.**

***Cuba.** Efter Undertrykkelsen af det store Oprør 1868—78 har man gjort Øen nogle Indrømmelser og givet Befolkningen lidt Raadighed i Styrelsen af dens egne Anliggender; men de tyngende Toldafgifter bestaa endnu, Skatterne ere ualmindelig høje, og Kolonialgjælden beregnedes 1889 til 669½ Mill. Kr., en uhyre Sum for en saa lille Befolkning. Budgettet for 1888—89 udviser en Indtægt paa 92,242,000 Kr. mod 92,212,000 i Udgift, altsaa omtr. Balance. Af Indtægterne hidrøre 42,8 Mill. fra Tolden, 8,7 Mill. fra Lotteriet og et lige saa betydeligt Beløb fra Stempelpapir. Næsten Halvdelen af Udgifterne falder paa Finansvæsenet, Hæren og Flaaden kræve omtr. en fjerde Del. Hæren bestaar af 16 Batailloner Fodfolk, 9 Guerilla-Compagnier, 4 Regimenter Rytteri, 2 Batterier og 1 Bataillon Ingenieurer, hvortil komme Gendarmer og Milits. Den normerede Fredsstyrke for Øen er 19,000 Mand. Slaveriet ophævedes i Maj 1880 uden nogen som helst Erstatning til de tidligere Ejere.

***Cuddalore.** 40,300 J.

***Cuença** (i Ecuador) har 30,000 J. (1885).

***Cuevas de Vera.** 21,000 J. Den stærke Fremblomstring skyldes de nærliggende rige Sølvminer i Sierra Almagrera.

***Culpa.** C. lata og c. levis, s. **Bonus pater familias.**

***Cumberland,** Ernst August, Hertug af, har nu 3 Sønner og 3 Døtre.

***Cumberlandsstrædet** er intet Stræde, men en Bugt fra Davisstrædet ind i Baffinslandet.

***Curci,** Carlo Maria, ital. Theolog, udsendte 1885 et Skrift om „christelig Socialisme".

Curiøs, sælsom, snurrig, mærkværdig.

***Curtius.** Georg C. døde 12 Aug. 1885.

***Cuvette,** betegner i Almindelighed en Kumme, Vandbeholder.

Cycle, s. ***Løbemaskine.**

***Cypern** styres af en engelsk Gouverneur med et lovgivende Raad. Indtægterne udgjorde 1887 3,385,000 Kr. mod 2,009,000 i Udgift, hvortil kom den Tribut paa 1,680,000 Kr., som skal udredes til Tyrkiet, saa at England endnu havde et Deficit af 304,000 Kr. at dække. Udførselen havde s. A. en Værdi af 5,7 Mill. Kr. mod en Indførsel af 6,8 Mill.

***Czajkowski,** Michael, gik senere atter over til Christendommen. Han aflivede sig 18 Jan. 1886.

***Czartoryiski-Sanguzko.** Fyrst **Adam C.-S.**'s Brevvexling med Kejser Alexander I udkom 1887 (2 Bd.). **Ramon C.-S.** døde 19 Febr. 1887.

***Czörnig,** Carl v., Statistiker, døde 5 Oct. 1889 i Görz.

D

***Daae.** Ludvig D. tog Afsked som Krigsminister 30 Apr. 1885, var derpaa Stortingsmand for Aalesund og Molde 1886—88 og blev 1888 Toldkasserer i Christianssand.

Dadian, Fyrsteslægt fra Mingrelien (Kaukasien). Den oprindelige Linje, der efter Si-

gende skal gaa tilbage til det 10de Aarh., uddøde 1695; men en anden Slægt tiltog sig Fyrstemagten og Navnet D. Den underkastede sig 1803 Rusland og lod sig udkjøbe af Regeringen. — En Ætling, Fyrst Nikolai D., f. 1847, blev 1886 af Rusland foreslaaet Bulgarerne til Fyrste, men vraget.

***Dagbladet** stiftede i Efteraaret 1889 Redacteur, idet jur. Cand. F. Bandit afløste P. B. Grove.

Dagnan-Bouveret, Pascal Adolphe Jean [danjang buv'rä], fransk Maler, f. 1852 i Paris, Elev af Gérôme, hører til den yngre Skoles mest fremragende Kunstnere; han var fremtraadt allerede 1872, men først 1879 vakte han Opmærksomhed ved „Det nygifte Par hos Photographen", senere ved „Vaccinationen" (1882). To af hans mest charakteristiske Billeder, »La Bénédiction« (1882), de nygiftes Velsignelse, Motivet fra Franche-Comté, og »Le Pardon« (1887), en Procession af bretagneske Bønder, vare paa Verdensudstillingen 1889. I Charakteren minder han om Bastien-Lepage, men han er skarpere i sin Charakteristik.

Dahl, Walter Scott, norsk Politiker og Forfatter, f. 21 Febr. 1839 i Melhus, blev juridisk Candidat 1859, Høiesteretsadvocat 1866 og bosatte sig derefter i Vestnes i Romsdalen. Han var Stortingsmand for Romsdals Amt 1874—79, men frasagde sig derefter Gjenvalg, mødte atter som Suppleant paa Tinget 1883, og efter at Odelstinget havde besluttet Rigsretstiltale mod Ministeriet Selmer, valgtes han til Hovedactor for Rigsretten. Under det Sverdrupske Ministerium udnævntes han 1885 til Sorenskriver i nordre Gudbrandsdalen og valgtes 1886 til Stortingsmand for Christians Amt. Ved Reconstructionen af det Sverdrupske Ministerium i Marts 1888 modtog han Kaldelse til Justitsminister, men fratraadte med Ministeriet i Juli 1889 og blev derefter udnævnt til Lagmand i Gulating (med Bosted Bergen). Han har deltaget meget i den politiske Discussion i Pressen, udgav en Haandbog i „Landdistricternes Communalforfatning" (Chr. 1878), i „Norges Landnæringsret" (1882) og „den norske Vasdragsret" (1888). Han har ogsaa forsøgt sig som populær-historisk Forfatter ved Skrifterne „Einar Thambarskielver, et Stykke norsk Historie" (1884), „Biskop Nikolas Arnessøn, en kritisk historisk Fremstilling" (1884) og „Haakon Ladejarl" (1887).

***Dahn**, Felix, forflyttedes 1888 til Breslau og fik 1883 Titel af Geheimejustitsraad. „Ein Kampf um Rom" udkom 1887 i 14 Opl. (overs. paa Dansk 1880—81).

***Dakota** havde 1888 en Befolkning af 640,800 I., hvoraf en Tredjedel er født i Udlandet, den overveiende Del Skandinaver, deriblandt ogsaa Islændere. Agerbrug og Kvægavl ere Befolkningens Hovederhvervskilder: 1887 ansloges Høsten til 13 Mill. Tdr. Hvede, 11 Mill. Tdr. Havre, 6 Mill. Tdr. Mais. Kvægbestanden ansloges f. A. til en Værdi af 160 Mill. Kr. og udgjorde 227,000 Heste, 910,000 Stkr. Hornkvæg, 427,000 Svin og 256,000 Faar. I Sommeren 1889 maatte Indianerne mod en Godtgjørelse af 52 Mill. Kr. „aabne" den største Del af deres for „evige Tider" forbeholdte Reservationer, omtr. 800 □ M. I Jan. 1889 oprettedes af det tidl. Terr. de to Stater Nord-D., med Hovedstaden Bismarck, og Syd-D.

***Dalarne.** 1887 producerede 108,184,137 Kilogr. Rujærn, 45,199,096 Kilogr. Stangjærn og 420,825 Kilogr. raffin. Kobber. 196,038 I. (1889), hvoraf c. 9,850 i Stæderne. 1888 var Kreaturholdet 18,294 Heste, 91,773 Stkr. Hornkvæg, 64,987 Faar, 24,128 Geder og 15,263 Svin.

Dalhoff, Jørgen Balthasar, f. 11 Nov. 1800 i Ønslev paa Falster, blev 1815 sat i Guldsmeddelære i Kjøbenhavn, blev Svend 1820 og nedsatte sig 1822 som Gravør og Ciselør. 1824—27 var han med Understøttelse udenlands og studerede særlig Antiken i Rom. 1828 blev han Mester i Guldsmeddelavet og udførte som saadan forskjellige betydelige Arbejder, men beskæftigede sig ved Siden heraf med Arbejder i Galvanoplastik, Nysølv osv., opfandt forskjellige Maskiner til industrielt Brug og støbte en Del store Bronzefigurer. Fra 1827—64 var han Lærer ved Kunstakademiets Modelklasse. 1838 udgik fra ham Tanken om Stiftelsen af Industriforeningen i Kjøbenhavn; af denne Forening blev han 1885 Æresmedlem. D. tænkte en Tid paa at blive Kunstner, men opgav det for helt at kunne ofre sig for Kunsthaandværket; han søgte ikke alene selv at fyldestgjøre Kunstens Fordringer ved de industrielle Gjenstande, som udgik fra hans Haand, men han har ogsaa havt Betydning ved den Indflydelse, han i denne Retning øvede paa sine mange Elever. D. 2 Marts 1889. — Hans Søn, Nicolai Christian D., f. 18 Juni 1843 i Kbhvn., blev 1869 theol. Cand., 1876 Præst ved Bidstrup Sindssygeanstalt, 1880 ved Diakonissestiftelsen. Hans Skrift „Vore Sindssyge" (1879) vakte Opmærksomhed og blev 1883 oversat paa Tysk. Siden 1881 udgiver han Maanedsskriftet „Febe", ligesom han ogsaa redigerer Diakonissestiftelsens „Almanak". Desuden har han skrevet en Del mindre Afhandlinger og Artikler i Tidsskrifter og Blade, hvori han bl. a. er optraadt som energisk Forkæmper for Afholdssagen.

Dalldorf, Landsby i den preussiske Provins Brandenburg, 1 M. n. v. for Berlin; 2,600 I. Her ligger Hovedstadens store Sindssygehospital.

*Dalloz, Paul, døde 1887.

*Dalmatien har 521,600 I. (1888). Det er delt i 13 Kredse og sender 9 Deputerede til det østerrigske Rigsraad. I directe Skatter til Monarchiet indgaar 1 Mill. Kr. og i indirecte 2,5 Mill., hvoraf over Halvdelen falder paa Salt- og Tobaksmonopolet.

Daly, César [dali], fransk Architekt, f. 1811 i Verdun, Elev af Duban, har især gjort sig bekjendt ved sine i flere Subskriptions-Suiter udgivne Værker over Architektur og decorativ Kunst i Forbindelse dermed.

*Damara. Hele Kysten fra Cap Fria og 20 M. ind i Landet er stillet under tysk Protectorat, paa nær et Territorium ved Hvalfiskebugten, som er britisk.

Damptromle. I Stedet for de til Befæstelse af Vejbaner almindelige Tromler, der trækkes af Heste, anvendes i den senere Tid mere og

mere D., hvor Maskine og Kjedel virke som Nyttelast. D. construeres enten med 2 Tromler, en foran og en bagved (det franske System), eller med 4 Tromler, 2 som Forhjul og 2 som Baghjul (det engelske System). D. yde med ringere Bekostning for Arbejdet mere end Hestetromler, og Befæstelsen af Vejen bliver langt bedre.

***Damrosch**, Leop., hvem det omsider lykkedes at realisere en Yndlingstanke, en tysk Operascenes Oprettelse i New-York, var 1884 i Europa for at engagere de fornødne vocale Kræfter, men døde allerede 15 Febr. 1885 i New-York og efterlod Foretagendet i Sønnen, Walter D.s Hænder.

***Danebrogsordenen** talte ved Slutningen af 1889 3 Storcommandeurer, 272 Storkors, 100 Commandeurer af 1ste og 440 af 2den Grad samt 3,433 Riddere af 3dje Klasse.

***Danmark.** Indbyggertallet i det egentlige Kongerige er 2,172,205, paa Færøerne 12,954 (1890); lægges hertil Tallene for Island, de vestindiske Øer og Grønland, har hele den danske Stat omtr. 2,300,000 J. Tilvæxten har i Tiaaret 1880—90 været for Kongeriget 208,166 ell. 10,32 pCt. og i Gjennemsnit aarlig 0,99 pCt. Stigningen i Folketallet er saaledes endnu stærk, men dog noget aftagende i Forhold til de nærmest foregaaende Aartier; for 1840—60 var Tilvæxten saaledes 1,11, for 1860—80 1,02 pCt. aarlig. Dette Forhold skyldes Udvandringen, som er i stadigt og stærkt Tiltagende; 1850—59 var den kun i alt 3,749 (d. e. aarlig 375), 1860—69 17,885 (aarlig 1,788), 1870—79 38,600 (aarlig 3,860), men i Aarene 1880—89 var Tallet endog steget til det dobbelte af det foregaaende Tiaar, nemlig til 76,980 (aarlig 7,698); den naaede sit Culminationspunkt 1882 med 11,614, sank derpaa 1885 til 346, men er derefter atter i rask Stigning (1888: 8,659). I sin Helhed har Udvandringen i det sidste Tiaar bortført et Antal Personer ligt med en god Fjerdedel af Fødselsoverskuddet (omtr. 276,400) i dette Tidsrum. Over tre Fjerdedele af de udvandrede vare mellem 15 og 60 Aars Alder. Udvandringen har altsaa paaført Landet et utvivlsomt økonomisk Tab ved væsentlig at omfatte den arbejdsdygtige Del; men den har ogsaa bidraget til at forrykke Forholdet mellem Mandkjøn og Kvindekjøn, idet Udvandringen væsentligst omfatter Mænd, i de senere Aar omtrent Mænd for hver 2 Kvinder, tidligere endog noget mere af Mandkjønnet. Medens Forholdet mellem de tvende Kjøn 1860 var som 1,000 til 1,026, i 1880 som 1,000 til 1,035, ved Folketællingen af 1 Febr. 1890 kun 1,059,222 af Mandkjøn og 1,112,983 af Kvindekjønnet; Forholdet er altsaa nu som 1,000 til 1,051. Tallene paa Udlændinge og Forholdene med Hensyn til Trosbekjendelserne ere endnu ikke endelig opgjorte; vi maa herom henvise til Opgjørelserne for 1880. Folketællingen har fornæst godtgjort, at Tilvæxten væsentligst falder paa Bybefolkningen. Naar under Kjøbenhavn medtages Sundbyerne paa Amager og Utterslev (St. Stephans Sogn) og til Landets 68 Kjøbstæder føjes Frederiksberg, der nærmest kun er en Forstad til Kjøbenhavn, og de fem andre Handelspladser, har det egentlige Danmark en Bybefolkning af 737,709 Personer (345,903 af Mandkjøn, 391,806 af Kvindekjøn), medens der i Landdistricterne leve 1,434,496 Personer; af den samlede Befolkning fandtes altsaa 33,96 pCt. i Byerne og 66,04 pCt. paa Landet, medens Bybefolkningen 1880 udgjorde 28,6, 1860 23,7, 1840 endog kun 20,7 pCt. af hele Folketallet. Inden for Landdistricterne rummes derhos endnu adskillige Localiteter, som ikke ere medregnede alene af den Grund, at deres Forhold ikke ere ordnede som de saakaldte Handelspladser; saadanne Localiteter ere f. Ex. Dragør paa Amager (1,825 J.), Odder i Aarhus Amt (2,165 J.), Herning i Ringkjøbing Amt (2,166 J.) og fremfor alle Esbjærg i Ribe Amt (4,111 J.) foruden de gamle bekjendte Ladepladser Hadsund og Hals i Aalborg Amt (henholdsvis 698 og 1,066 J.), Løkken i Hjørring Amt (1,067 J.) og Struer i Ringkjøbing Amt (2,207 J.) samt flere andre Localiteter af større og mindre Betydning som Omsætningssteder, Fiskerlejer osv. Skjønt den nys nævnte Kjøbstadbefolkning endnu maa siges at være forholdsvis ikke saa lidet mindre end i den Del af Mellemeuropa, med hvilken D. i saa Henseende nærmest maa sammenlignes, bliver Forholdet dog efterhaanden mere og mere normalt. Af Bybefolkningen kommer paa Kjøbenhavn 50,87 pCt. og paa Provinsbyerne 49,13. Kjøbenhavn med dens naturlige Forstæder huser altsaa nu over Halvdelen af Bybefolkningen (375,251 J.), medens den for 10 Aar siden kun husede 48,4 pCt., men Hovedstaden er ogsaa voxet med 37,09 pCt., Provinsbyerne tilsammen kun med 24,7 pCt. Af Kjøbstæderne have kun 2 (Aarhus og Odense) mellem 35 og 30,000 J., 5 andre (Aalborg, Horsens, Randers, Helsingør og Fredericia) hver mellem 20 og 10,000 J. og 5 andre (Kolding, Vejle, Svendborg, Viborg og Rønne) hver mellem 10 og 8,000 J.; disse 12 større Stæder ere gjennemsnitlig voxede med 31,31 pCt. De 24 middelstore Kjøbstæder (med Befolkning fra 7—3,000 J.) ere voxede med 23,09 pCt. og de 31 smaa (med Befolkning af under 3,000 J.) kun med 11,23 pCt., saa at de fleste af Smaabyerne øjensynlig ere forholdsvis temmelig stillestaaende i deres Udvikling. Grunden til Landbefolkningens Stagnation maa vel dels søges i de mindre gode Tider, Landbruget har haft i dette sidste Tiaar, hvilket har medført en Formindskelse af Folkeholdet, dels i den tiltagende Anvendelse af Maskiner og Centralisationen af Virksomheden paa Mælkeriernes Omraade, dels endelig i Kjøbstadslivets Tiltrækningskraft over for den opvoxende Ungdom. D. er forholdsvis endnu ikke stærkt befolket. I Gjennemsnit bor der kun 3,121 paa hver □ M.; men for øvrigt er Befolkningens Tæthed meget forskjellig i de forskjellige Dele af Landet; medens der saaledes paa Øerne (Kjøbenhavn fraregnet) findes 3,600 paa □ M., paa den fynske Øgruppe endog 4,100 J. paa □ M., d. e. en Befolkningstæthed omtr. som Frankrigs, har Jylland kun 2,050 paa □ M., er altsaa kun godt halvt saa stærkt befolket som Øerne og kun noget bedre end Spanien. Tættest befolket er Ærø med 8,000 paa □ M., tyndest befolket Ring-

kjøbing Amt med 1,200 paa □ M. — Landbruget er endnu stadig Folkets vigtigste Næringsvej, men den forandrede Retning i Landbruget, som lægger Vægten paa Kvægavl og Mejeridrift, er fortsat med overvældende Energi. Medens Aarene 1879—83 dog af Korn og Mel m. v. havde givet en Overskudsudførsel af 900,000 Tdr., er Forholdet nu aldeles ændret; den gjennemsnitlige Værdi af alle Arter Korn, uformalet og formalet, har i Femaaret 1884—88 for Udførselen været 19,236,500 Kr. mod en Indførsel af 25,181,000 Kr., altsaa et Underskud af omtr. 6 Mill. Hvede og især Byg give dog endnu et Overskud, henholdsvis af 1,8 og 5,8 Mill. Kr., men baade af Rug og Havre overstiger Værdien af Indførselen Udførselsværdien, henholdsvis med 5,8 og 2,8 Mill.; selve disse 4 Kornsorter give altsaa et Underskud af 1½ Mill. Kr., men det er især den store Indførsel af Majs, 3½ Mill. Kr., som forøger Underskuddet. Det er et uomstødeligt Factum, at D. ikke længere er et af Europas Kornkamre; D. forbruger mere Korn, end det producerer. Til Gjengjæld er Kvægavlen tiltagen. D. staar med Hensyn til Kreaturstyrken meget højt; beregnet i Forhold til Folkemængden har kun Irland et større Kreaturhold, og beregnet i Forhold til Arealet er det kun Belgien, Irland og Holland, der staa foran D. I Juli 1888 var Tallet af Heste 375,500, af Hornkvæg 1,459,500, af Faar og Lam 1,225,200, af Svin 770,800; dette var fra 1881 en Fremgang af 28,000 Heste og 243,400 Svin, derimod en Tilbagegang af 10,500 Stkr. Hornkvæg og 323,400 Faar. Fremgangen i Hesteavlen skyldes navnlig det nordlige og vestlige Jylland, og de jyske Heste ere stadig en godt efterspurgt Udførselsartikel; i Femaaret 1884—88 har Udførselen gjennemsnitlig oversteget Indførselen med 10,000 Stkr., har været i stadig Stigning og indbringer Landet aarlig 8 Mill. Kr. Tilbagegangen i Antallet af Stkr. Hornkvæg er kun et tilsyneladende Tilbageskridt, nærmere beset betegner det et Fremskridt; thi Aarsagen er Mejeridriftens Fremgang; paa Øerne, hvor denne Driftsmaade stadig har været aldeles overvejende, er Tallet af Hornkvæg da ogsaa steget med over 43,000 Stkr. til 629,700. I Jylland er der derimod en betydelig Tilbagegang i Antallet, hvilket skyldes den Omstændighed, at man paa Grund af Smørproduktionens og Svineholdets Udvidelse vel har forøget Antallet af Køer med 5 pCt., men samtidig er Antallet af Stude gaaet ned fra 90,800 til 52,100 Stkr., en Formindskelse af ikke mindre end 43 pCt. Udførselen af Hornkvæg er derfor ogsaa i Tilbagegang; medens i Aarene 1882—86 Udførselen oversteg Indførselen med 96,700 Stkr., er Tallet i Femaaret 1884—88 gaaet ned til 78,700, hvad dog endnu aarlig indbringer Landet 15,8 Mill. Kr. Det er, som sagt, Mejeridriften, der har taget et ganske særligt Opsving; Køernes Antal er forøget, deres Kvalitet forbedret, og der fodres stærkere end før. Et Udtryk for denne Fremgang har man i Udførselen af Smør; i 1881 og de foregaaende Aar var Overskudsudførselen heraf kun 18—19 Mill. Pd., men fra 1882 begyndte en rask Opgang, saaledes at Overskudsudførselen 1888 beløb sig til 48 Mill. Pd., 1889 endog til 54½ Mill. Pd. Overskudsudførselen var i Løbet af 7 Aar bleven forøget til det tredobbelte. Denne paafaldende Forøgelse af Exporten skriver sig vel dels fra, at Brugen af Margarine og Fedt er tiltagen, men skyldes dog især den forbedrede Indretning af Mejerierne (Indførsel af Centrifuger osv.) og Oprettelsen af Fælles- og Andelsmejerier, af hvilke der nu i D. skal findes omtr. 1,000, de allerfleste oprettede i sidste Tiaar. For 1884—88 var Overskudsudførselen af Smør 33,850,000 Pd. til en Gjennemsnitsværdi af 29½ Mill. Kr. Faareavlen er, som vist, i stærk Tilbagegang, hvorvel der dog endnu aarlig udføres i Gjennemsnit 46,400 Stkr. til en Værdi af 1½ Mill. Kr. Derimod er Udførselen af Svin og Flæsk i meget stærk Fremvæxt; der udførtes i Femaaret 1884—88 190,000 Stkr. Svin og Grise og 41,7 Mill. Pd. Flæsk mere, end der indførtes, og Svine- og Flæskexporten indbragte gjennemsnitlig 29,2 Mill. Kr. aarlig. Ogsaa paa dette specielle Punkt maa fremhæves en mærkelig Forandring. Tidligere var Udførselen af levende Svin det aldeles overvejende; 1883 culminerede i saa Henseende med 351,000 Stkr. 1889 var dette Tal gaaet ned til 25,000, hvorimod Udførselen af Flæsk er voxet fra 14 Mill. Pd. i 1883 til 70 Mill. i 1889. Kreaturtællingen af 1888 gav for første Gang ogsaa Oplysning om Tallet af Smaakreaturer; der holdtes (det unge Fjerkræ iberegnet) 4,592,200 Høns, 32,200 Kalkuner, 643,700 Ænder og 213,500 Gæs samt 125,800 Bistader. Særlig maa her fremhæves den betydelige og stærkt voxende Udførsel af Æg, der udelukkende gaar paa England. 1884—88 udførtes i Gjennemsnit 4,8 Mill. Snese til en Værdi af 3,8 Mill. Kr. I alt har den samlede Udførsel af levende Kreaturer og Fedevarer for Femaaret 1884—88 givet et gjennemsnitligt Overskud af 86,8 Mill. Kr. — Handelen. Femaaret 1884—88 giver en Gjennemsnitsindførsel af 252 Mill. Kr. mod en Udførsel af 177,6. For 1888 vare Tallene henholdsvis 274,4 og 192,7 Mill. Den meste Handel foregaar med Storbritannien og Tyskland; ikke mindre end 63 pCt. af Massen og noget over 65 pCt. af Værdien af vor samlede Vareomsætning falder paa disse Lande; men i det første har D. sit rigeste Udførselsmarked (Norge er foruden England det eneste Land, til hvilket vor Udførsel er større end Indførselen), fra det sidste har det sin største Indførsel. Handelsflaaden talte ved Udgangen af 1889 2,938 Sejlskibe (over 4 Tons) af 177,400 Tons Drægtighed og 305 Dampere af 103,600 Tons, i alt 3,243 Skibe af 281,000 Tons, hvortil endnu kom 11,200 Baade under 4 Tons. Antallet af samtlige Skibe, der sejlede under dansk Flag, var 3,407 af 289,200 Tons. Over en Tredjedel (36 pCt.) af Handelsflaaden falder paa Kjøbenhavn, nemlig 277 Sejlskibe paa 17,900 Tons og 162 Dampere paa 83,300 Tons; fire Femtedele af hele Dampskibs-Tonnagen falde altsaa paa Hovedstaden. Af største Betydning for D.s Handel er det forenede Dampskibsselskab, som med en Aktiecapital af 16 Mill. Kr. i alt ejer 100 Skibe

f 41,700 Tons og 10,700 Hestes Kraft. En Handelsflaade paa over 10,000 Tons har for- iden Kjøbenhavn kun Svendborg (28,550 Tons), Fanø (23,050 Tons) og Marstal (19,500 Tons). ængden af Jærnbanerne var 1888 260 M., ıvoraf kun 54 M. private; i Juli 1890 aab- iedes derhos en let, smalsporet Bane af 5½ M.s Længde fra Frederikshavn til Skagen, og under Anlæg er dels af Stats-, dels af private Ba- ner endnu omtr. 27 M. 1888 var Længden af Telegraphlinjerne 576 M., af Ledningerne ,558 M.

Flaaden bestod 1 Jan. 1890 af 5 større og minbre Panserskibe, 1 Krydserfregat, 2 Krydser- orvetter, 4 Krydsere, 8 Kanonbaade, 9 større g 10 mindre Torpedobaade, 4 Patrouillebaade, Minefartøjer, 2 Transportfartøjer og 16 Troppetransportbaade. Desuden et Dampskib il Kongens Brug, 4 Exercer- og Caserneskibe, Skoleskibe og 6 Opmaalingsfartøjer. Det amlede Deplacement udgjør 48,400 Tons med n indiceret Hestekraft af 44,100 Heste.

Historie. Aaret 1866 havde samtidig bragt Danmark Resultater af dets indre Kampe og ets ydre Bestræbelser i den gjennemsete Grund- ov og Pragerfredens § 5. Den sidste havde remkaldt Forhaabninger om det løsrevne Nord- lesvigs Gjenforening med Kongeriget; men Preussen svigtede sine Løfter, og 1878 fik det Østerrigs Samtykke til at ophæve § 5. Under isse ulykkelige ydre Forhold forøgedes ogsaa en indre Splid. Ministeriet Frijs-Frijsen- org, som havde gjennemført den gjennemsete Grundlov, havde i det hele taget staaet i et odt Forhold til Venstre; men dette traadte i n bestemt Opposition til det 1870 dannede Ministerium Holstein-Holsteinborg, som havde ptaget det nationalliberale Partis Ledere Hall g Krieger i sin Midte. Modsætningen imel- em Folketinget paa den ene Side og Lands- inget og Regeringen paa den anden Side lev stærkere og stærkere og hindrede mange igtige Loves Fremme. Det demokratiske Parti andt navnlig sit Udtryk i to Folkeforeninger: Femte-Juni Folkeforeningen" og „den jydske olkeforening"; men 1871 viste sig ogsaa et ocialistisk Parti, som dannede en „international rbejderforening for Danmark". Da denne forenings Bestyrelse med „Stormesteren" Louis Pio i Spidsen indbød Kjøbenhavns Arbejdere l et Folkemøde paa Nørrefælled 5 Maj 1872, orbød Politidirecteuren Mødet, og da Besty- elsen desuagtet vilde afholde det, arresteredes ens 3 Medlemmer; Aaret efter dømtes de til ere Aars Forbedringshusarbejde. Den inter- ationale Forening blev forbudt, men der annedes snart selvstændige Fagforeninger, som k stor Indflydelse paa Arbejderne. — 17 Oct. 373 nægtede Folketinget Finanslovens Over- ang til anden Behandling, og Dagen efter lev Tinget opløst. I den nye Rigsdags- mling forsøgte Folketingets Venstre ved en dresse til Kongen at faa Ministeriet fjærnet; en Kongen afviste i Jan. 1874 dette An- agende. Finansloven for 1874—75 vedtoges) Marts, men i Juni 1874 indgav Mini- eriet, paa Grund af Folketingets Modstand, n Afskedsbegjæring, og i Juli dannedes Mini- eriet Fonnesbech, i hvilket Mænd, der hidtil ikke havde spillet nogen politisk Rolle, traadte i Stedet for det nationalliberale Partis Førere. Folketingets Flertal opgav dog ikke sin Opposition, og Finansloven for 1875—76 blev først vedtaget 15 Maj 1875, efter at Conseilspræsidenten i Fællesudvalget havde erklæret, at Ministeriet var rede til at begjære sin Afsked, saa snart det kunde forelægge Kongen en af begge Ting vedtagen Finanslov. 11 Juni afløstes dernæst Ministeriet Fonnesbech af Estrup; han overtog selv ved Siden af Conseilspræsidiet Finansministeriet; de øvrige Ministre vare enten Godsejere eller Mænd, der stod disse nær i politiske Anskuelser; en af dem, Justitsminister Nellemann, har ligesom Estrup gjennem alle Omskiftelser beholdt sin Plads. Finansloven for 1876—77 blev vedtaget 29 Marts 1876; men mange andre Regeringsforslag strandede paa Oppositionen i Folketinget. Navnlig forkastedes de af Regeringen foreslaaede overordentlige Foranstaltninger til Kjøbenhavns Befæstning, og 30 Marts blev derfor Folketinget opløst. Men ved de nye Valg 25 Apr. steg Venstres Overtal i Folketinget fra 59 mod 48 til 74 mod 28. I Rigsdagssamlingen 1876—77 kom Uenigheden mellem Regeringen og Folketingsflertallet stærkest til Udbrud ved Behandlingen af Finanslovforslaget for 1877—78. Da Enighed om Fællesudvalgets Indstillinger ikke kunde tilvejebringes, sluttedes Rigsdagen 4 Apr. 1877, og 12 Apr. udstedtes en foreløbig eller, som den almindelig kaldes, provisorisk Finanslov for 1877—78. Tillidsadresser til Kongen og Ministeriet fra den regeringsvenlige Del af Befolkningen og et Manifest fra 70 Folketingsmænd af Oppositionen udtalte de højst forskjellige Opfattelser af dette Skridt af Regeringen. I Rigsdagssamlingen 1877—78 forkastede Folketinget 7 Nov. 1877 den foreløbige Finanslov; men Dagen efter vedtoges en midlertidig Finanslov, som senere forlængedes til Finansaarets Slutning, medens man lod et af Regeringen forelagt Forslag til Finanslov for 1877—78, som var en Fornyelse af den provisoriske Lov, hensove i Udvalget. Finansloven for 1878—79 blev efter megen Strid vedtaget og udkom 29 Marts 1878. Dagen efter sluttedes Rigsdagen. Venstre havde imidlertid delt sig i to Grupper: „de forhandlende", som senere sædvanlig betegnedes som „de moderate", og „de ikke forhandlende", som kom til at gaa under Navnet „de radicale". Imellem disse to Grupper førtes der paa Sommerens Vælgermøder en heftig Kamp; men i den nye Rigsdagsamling, som aabnedes 7 Oct. 1878, blev Oppositionen fra „de moderates" Side fuldt saa stærk som fra „de radicales", hvilket navnlig blev Tilfældet, da Regeringen forelagde Forslag til Understøttelse af St. Croix, som havde lidt meget ved en Negeropstand 1 Oct. Da Regeringens Forslag forkastedes, opløstes Folketinget 10 Dec. Ved de nye Valg 3 Jan. 1879 blev Oppositionen, som før Tingets Opløsning omfattede ¾ af dets Medlemsantal, formindsket til næppe ⅔ og svækkedes desuden ved sin Adsplittelse. I de to følgende Rigsdagssamlinger gjennemførtes flere betydelige Love, bl. a. en ny Hærlov, som udkom 25

Juli 1880. Men i den næste Samling, som aabnedes 4 Oct. 1880, blev Striden om Finansloven saa stærk, at Regeringen 7 Maj 1881 opløste Folketinget. Ved de nye Valg 24 Maj blev Højre fra 35 indskrænket til 32, og da der heller ikke i en ny Samling var tilvejebragt Enighed, førte en Opløsning 6 Juli og derefter følgende Valg atter til en Indskrænkning af Højres Antal i Folketinget, saa at Oppositionen igjen kom til at udgjøre ⅞ af Tingets Medlemmer. Finansiel Lovhjemmel var tilvejebragt ved en midlertidig Finanslov. I Rigsdagssamlingen 1881—82 lykkedes det i et Fællesudvalg at opnaa Enighed om Finansloven for 1882—83, ligesom der i Samlingen 1882—83 blev vedtaget en Finanslov for 1883—84 uden store Vanskeligheder. Derimod sluttede Folketinget sig mere og mere til den af Berg anbefalede „Visnepolitik" lige over for Regeringens Forslag, blandt hvilke Forsvarsloven og Toldloven vare de vigtigste. 18 Apr. 1883, inden Rigsdagen samme Dag sluttedes, fremsatte dens to Partier deres modstridende Anskuelser i Adresser til Kongen; denne sluttede sig i sit Svar til Landstingets og afviste Folketingets Udtalelser. Rundt omkring i Landet afholdtes derefter Møder, som sluttede sig hver til sin Side og undertiden førte til beklagelige Optrin. I Løbet af Aaret 1883 havde der imidlertid udviklet sig en ny politisk Partibevægelse i Kjøbenhavn, den „liberale", som senere sluttede sig sammen med Venstre og dannede en forenet Opposition mod Regeringen. I Rigsdagssamlingen 1883—84 ændrede Folketinget for saa vidt sin Taktik, som det standsede første Behandling af Regeringens Forslag og henviste dem til et og samme Udvalg, det saakaldte „Nimandsudvalg". Kun Finansloven for 1884—85 blev vedtaget. 25 Juni 1884 afholdtes et nyt almindeligt Valg til Folketinget, ved hvilket Højre led saa store Tab, at det i det nye Folketing kun talte 19 Medlemmer; i Kjøbenhavn sejrede de liberale i én Kreds, Socialdemokraterne i to. 3 Dage før den nye Rigsdags Aabning, 3 Oct. 1884, indtraf den sørgelige Ulykke, at Christiansborg Slot brændte; Rigsdagen fik derefter sine Localer i Fredericiagadens Caserne. I denne Samling kunde man ikke opnaa Enighed om Finansloven, hvorfor Rigsdagen sluttedes 1 Apr. 1885 og der samme Dag udstedtes en provisorisk Finanslov. Da Rigsdagen havde afvist Regeringens Forslag til Kjøbenhavns Befæstning, dannedes „Selvbeskatningen til Fædrelandets Forsvar", og 27 Marts 1886 gjordes det første Spadestik til Kjøbenhavns Befæstning, hvilken senere er bleven fortsat i større Maalestok. — I Rigsdagssamlingen 1885—86 forkastede Folketinget den provisoriske Finanslov af 1 Apr. 1885, som var bleven indbragt af Alberti; men Conseilspræsidenten erklærede, at Forelæggelsen af en foreløbig Lov kun kunde ske ved Regeringen. 21 Oct. 1885 meddelte han, at han selv vilde forelægge Loven; men inden dette kunde ske, krydsedes Begivenhederne paa en uberegnelig Maade, idet en ung Typograph, Julius Rasmussen, affyrede to Skud paa Estrup, dog uden Følger. Derefter udsattes Rigsdagens Møder, og der udstedtes 3 provisoriske Love: om Oprettelsen af et militært Gendarmericorps, om overordentlige Politiudgifter og om Tillæg til den borgerlige Straffelov. Da Rigsdagen igjen optog sine Møder 18 Dec., indbragte Conseilspræsidenten Forslag om en Grundlovsændring (det af Oppositionen saakaldte „Finanslotteri") og om Foranstaltninger til at modvirke Arbejdsløsheden og den derved foranledigede Nød. „Arbejdsløshedsloven" fremmedes hurtig, men blev ikke gjennemført paa Grund af Tingenes Uenighed, og Grundlovsforslaget forkastedes ligesom to private (af Juel og Klein fremsatte) Forslag til Grundlovsændring. Imidlertid var Folketingets Formand, Berg, bleven dømt til 6 Maaneders Fængsel for at have foranlediget, at Politimesteren i Holstebro var bleven sat ned fra Tribunen. Dagen efter hans Fængsling, 25 Jan. 1886, gjentog Folketinget Forkastelsen af den nu af Regeringen fremlagte provisoriske Finanslov; der udstedtes nu en kongel. Resolution, hvorved Regeringen bemyndigedes til foreløbig at afholde de løbende Statsudgifter. Efter at Rigsdagen var sluttet 8 Febr., afløstes den kongel. Resolution af en foreløbig Finanslov. 12 Nov. 1886 udkom den vigtige Lov om Convertering af en Del af Statsgjælden. Af andre i de senere Aar vedtagne Love have de mange Love om Jærnbaneanlæg (s. *d. A.) haft størst Betydning. 8 Jan. 1887 opløstes Folketinget atter, fordi den af dets Finansudvalg afgivne Betænkning ikke gav Haab om, at der kunde opnaas Enighed om Finansloven. Ved de nye Valg 28 Jan. vandt Regeringen atter 8 Kredse. Allerede 1 Febr. samledes Rigsdagen igjen; men Stillingen forandredes ikke, og 1 Apr. sluttedes Rigsdagen, hvorefter en ny provisorisk Finanslov blev udstedt. Før Rigsdagens Slutning havde Berg nedlagt sin Formandsplads, misfornøjet med, at Oppositionen havde forladt den tidligere af ham ledede Taktik, og i Rigsdagssamlingen 1887—88 angreb han sine tidligere Meningsfællers Forhandlingspolitik. Da Estrup denne Gang strax fremlagde den provisoriske Finanslov, forkastede Folketinget den først; men efter at Rigsdagens Møder vare udsatte fra 20 Oct. til 5 Dec., udstedtes en ny provisorisk Finanslov af samme Indhold som den nys forkastede, og efter at Rigsdagen havde gjenoptaget sine Møder, undgik Venstre at forkaste den, da den paa ny fremlagdes, og henviste den til Finansudvalget. De af Regeringen udstedte provisoriske Love af 1885 bleve forelagte i Landstinget, der henviste dem til Udvalg, som have forelagt Betænkninger; men de provisoriske Love ere ikke blevne oversendte til Behandling i Folketinget. Derimod har Regeringen tilbagetaget Loven om Tillæg til den borgerlige Straffelov. Om Finansloven 1888—89 kunde man ikke opnaa Enighed, og efter Rigsdagens Slutning 1 Apr. 1888 udstedtes atter en provisorisk Finanslov. Der var gjort Forsøg paa at tilvejebringe en Overenskomst mellem Regeringen og Oppositionen, særlig med Hensyn til, at Aaret 1888 maatte betragtes som et Festaar for Danmark. Foruden den store nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling, som varede hele Sommeren og afgav

Vidnesbyrd om en stærk Udvikling, indtraf der i dette Aar 3 Mærkedage: Kongens 70-aarige Fødselsdag 8 Apr., Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning 20 Juni og Kongens 25-Aars Regeringsjubilæum 15 Nov. Men heller ikke disse Fester kunde forene de politiske Partier til en fælles Højtideligholdelse, skjønt alle med Glæde kunde se tilbage paa den umaadelige Fremgang, der i det sidste Aarhundrede havde fundet Sted i Landbruget og Bondestandens Vilkaar. I Rigsdagssamlingen 1888—89 gjentog sig den samme Behandlingsmaade af den provisoriske Finanslov af 1 Apr. 1888, som Venstre havde anvendt i den forrige Rigsdagssamling, og Samlingen endte paa samme Maade 1 Apr. 1889 med Udstedelse af en foreløbig Finanslov. 7 Oct. traadte Rigsdagen igjen sammen; men Folketinget opløstes 3 Jan. 1890, da der skulde foretages almindelige Folketingsvalg efter den 3-aarige Valgperiodes Udløb. Ved Valgene, som afholdtes 21 Jan., mistede Højre 3 Pladser i Kjøbenhavn, medens Bergs Gruppe vandt 8 Pladser og Socialisterne 2, deriblandt for første Gang en Landkreds (ved Aarhus). 24 Jan. fortsattes Rigsdagssamlingen; men efter at Folketinget havde foretaget store Nedsættelser i det af Regeringen forelagte Finanslovforslag, navnlig med Hensyn til de militære Udgifter, nægtede Landstinget 31 Marts at behandle det fra Folketinget oversendte Finanslovforslag og tiltraadte Regeringens Finanslovforslag i dets Helhed med de til samme af Regeringen stillede Ændringsforslag. Dagen efter, 1 Apr. 1890, nedlagde Folketinget Indsigelse mod denne Beslutning af Landstinget. Derefter sluttedes Rigsdagen, og der udstedtes en provisorisk Finanslov. Ved de nye Valg til Landstinget i Sept. fik den samlede Opposition Majoritet i 4 kjøbenhavnske Kredse. (T.).

***Dannefer**, Jacob Nielsen, afstod 1671 sit Tolderembede og deltog i den skaanske Krig. Han døde 1676 i Wismar.

***Dannemand**. Frederik Vilhelm D. døde 12 Marts 1888.

Dannemarie [dannmari], Landsby i det østl. Frankrig, Dep. Doubs, 1¼ M. s. v. for Besançon. 23 Jan. 1871 stod her en Træfning, i hvilken den tyske Hær under Manteuffel afslar Bourbakis Hær fra Tilbagetoget mod Lyon.

***Danneskjold**. **Chr. Conr. Soph. D.-Samsø** (f. 1800) døde 4 Apr. 1886. — Hans Søn og Arving, **Christian Fred. D.-S.**, f. 29 Apr. 1838, valgtes 1881 til Præsident i Landhusholdningsselskabet og 1887 til Landstingsmand. Allerede 1877 havde han haft Lejlighed til at vise det danske Landbrug en væsentlig Tjeneste, idet han blev sendt til England som dets Repræsentant og ved sin Optræden over for Parlamentets Udvalg fik afværget et Forbud mod Indførsel af dansk Kvæg og udvirket en meget gunstig Ordning af dette Forhold. 1888 var han Vicepræsident (Repræsentant for Landbruget) ved den nordiske Udstilling i Kbhvn.

***Danneskjoldske Kanal** er nedlagt.

***Danske Selskab, det kongel., for Fædrelandets Historie og Sprog**. Det af dette Selskab udg. Tidsskrift „Danske Magazin" fortsættes; 4de Række afsluttedes 1886 med 6te Bd., og derefter begyndtes paa 5te Række. Af „De ældste danske Archivregistraturer" udkom 4de Bds. 2det (sidste) Hæfte 1885. Medlemmernes Antal er nu 24, 18 indenlandske og 6 udenlandske.

***Dansk-vestindiske Øer**. Øernes pecuniære Stilling er stadig lidet tilfredsstillende. St. Croix havde 1888—89 et Deficit af 194,000 Kr., St. Thomas og St. Jan af 250,000 Kr., og begge Kolonialkasser skyldte den danske Regering i Mellemregning omtr. 3½ Mill. Kr. Det Aktieselskab, som 1876 oprettedes for at drive Sukkerkogerier paa St. Croix, skyldte 1887 Regeringen i Laan med resterende Renter paa det nærmeste 2 Mill. Kr., hvorfor denne s. A. overtog Kogerierne i brugeligt Pant og i de følgende tvende Aar har haft et ret tilfredsstillende Udbytte, hvorimod en Overenskomst med Aktieselskabet om den endelige Overtagelse endnu ikke er kommen i Stand.

***Dantan**, Joseph Edouard, debuterede med en „Episode af Pompejis Undergang" og har senere vundet Navn dels ved religiøse Malerier, dels ved Behandlingen af mythologiske Emner eller af ganske moderne Motiver som „Afstøbning over den levende (kvindelige) Model" (i Göteborg) eller „En Krog af Atelieret" (i Luxembourg-Gall.). Han er Elev af Pils og Lehmann og en søgt Portrætmaler.

***Danton**, Jacq. Georges. Et Mindesmærke rejstes ham 1888 i Arcis sur Aube.

***Danzig**. 114,800 J. (1885).

Darboux, Jean Gaston [bū], fransk Mathematiker, f. i Nîmes 13 Aug. 1842, blev i en Alder af 20 Aar Docent ved l'école normale og kort efter Professor i rationel Mechanik og Geometri ved Faculté des sciences i Paris. Siden 1881 er han Professor i højere Geometri. Allerede 1869 havde han til l'acad. des sciences indsendt en Afhandling »Sur une classe remarquable de courbes et de surfaces algébriques et sur la théorie des imaginaires« (udg. 1878), og i en lang Række af senere Afhandlinger har han givet vigtige Bidrag til Læren om algebraiske Flader og Curver, til Minimalfladernes Theori, til Læren om partielle Differentialligninger og Kinematiken. En Del af disse ere samlede i hans »Leçons sur la théorie générale des surfaces et les applications géométriques du calcul infinitésimal« (2 Dele, 1887—89). Han er end videre bekjendt som Hovedredacteur af det højt ansete Tidsskrift »Bulletin des sciences mathématiques et astronomiques«, siden 1870.

***Dardanellerne**. Foruden de fire ældre Forter er 1867 anlagt fire stærke Batterier. Portens Forpligtelse til at holde D. afspærret for fjendtlige Krigsskibe er gjentagen ved Berlinerfreden.

Dardistan, uafhængigt Bjergland ved Forindiens nordvestlige Hjørne, mod N. begrænset af Kjæden Karakorum. Landet er fra Oldtiden berømt for sin Rigdom paa Guld. Beboerne høre til den ariske Stamme, tale en Sanskritdialekt med iblandede persiske Ord, benytte persiske Skrifttegn og ere schiitiske Muhammedanere. Darkotpas, der med en Højde af 11,600 F. fører ned til Amu Darja, anses af russiske Militære for fremkommeligt for større Troppe-

masser; „den nærmeste Vej fra Turkestan til Indien gaar for den russiske Hær gjennem Kaschmir".

Dariusvasen er Navnet paa en antik Pragtvase, som nu findes i Napolis Museum. Den er særlig mærkelig ved det store Maleri, der smykker dens midterste Del og giver en ideal Fremstilling af Perserkrigene. Maleriet er delt i tre Afdelinger: for oven Hellas, beskyttet af Guderne, i Midten Darius, der i Forening med sine Stormænd fatter Beslutning om at angribe Grækerne, endelig for neden Kongens Skatmester og de skatydende Provinser.

***Darmstadt** har med Forstaden Bessungen 50,600 J. (1885).

***Daru**, Napoléon, Greve D., døde 21 Febr. 1890.

***Darwin**, Charles, har ved sin Forsken ikke blot Betydning for Naturhistorien, men ogsaa for Psychologien og Ethiken. I „Arternes Oprindelse" belyser han Instinktet ved sin Lære om den naturlige Udvælgelse, idet han viser, hvorledes mange Instinkter kun blive forstaaelige ved den Betydning, de have for Racen eller Arten under Kampen for Tilværelsen. Han undersøger Instinktets Variationer og dets Forhold til den forstandige Overvejelse. I „Menneskets Afstamning" anstiller han en omhyggelig Sammenligning mellem det menneskelige Sjæleliv og Sjælelivet hos de højere Dyr. Han finder et langt større Spring mellem Sjæleevnerne fra en af de laveste Fisk til en af de højeste Aber, end der er mellem Abernes og Menneskenes Sjæleevner. Den Undersøgelse, han anstiller om den moralske Følelses Opstaaen og Udvikling, er af stor Interesse. Han slutter sig derved til den ethiske Opfattelse, som inden for den ældre engelske Skole er gjort gjældende af Shaftesbury og Hutcheson, i vore Dage af Spencer, og i Følge hvilken den ethiske Følelse nærmest er beslægtet med Sympathi og social Følelse. Denne Theori giver han et naturhistorisk Grundlag ved at vise, hvilken Betydning Sympathi og Socialbilitet (Evne til Samliv med andre) have for en Races eller en Arts fortsatte Bestaaen. I Familieinstinkterne finder han derfor det første Grundlag for Sympathi og Ethik. I sin Bog om „Sindsbevægelsernes Udtryk hos Mennesker og Dyr" søger han, støttet til et stort Materiale, at forklare den Maade, paa hvilken en Sindsbevægelse giver sig Udtryk, dels af, at visse Bevægelser og Handlinger have vist sig gavnlige under visse Forhold, dels af, at vi, naar vi gaa over fra en Sindsbevægelse til en modsat, ogsaa have en naturlig Tendens til at foretage den modsatte Bevægelse af den, hvorved hin første Sindsbevægelse udtryktes, eller endelig af, at den stærke Spændingstilstand i Hjærnen under en Sindsbevægelse trænger til Udladning. Endnu maa nævnes, at D. ved sin Afhandling »Biographical sketch of an infant« (i Tidsskriftet »Mind«, 1877) gav et interessant Bidrag til den spæde Barnealders Psychologi, der er blevet efterfulgt af mange Bidrag i samme Retning fra andre Jagttagere (Taine, Perez, Preyer). D.s psychologiske og moralphilosophiske Studier frembyde samme Præg, som hans andre Arbejder. Et forbavsende rigt Stof behandles med en overlegen Klarhed og Ædruelighed, som er forbunden med Evne til i smaa Træk at finde Tilværelsens store Love udtalte. Hans efterladte Breve og Selvbiographi, udgivne af hans Søn, Botanikeren Francis D., udkom 1887 (»The life and letters of Charles Darwin, including an autobiographical chapter«, 3 Bd.) og ere oversatte paa de fleste europæiske Sprog. For en Del af det ved international Subskription indsamlede »Darwin Memorial Fund« er der 1885 rejst ham et Mindesmærke i det naturhistoriske Museum i South Kensington; Resten agtes anvendt til Fremme for Studiet af Biologi.

***Daudet**, Alphonse, har ved sin Roman »L'Immortel« rettet et vittigt Angreb paa den af Akademiet officielt anerkjendte Digtning (1889). Den dramatiserede Fortælling »La lutte pour la vie« er opført i Kjøbenhavn paa Dagmartheatret. I »Trente ans de Paris« (1888) og »Souvenirs d'un homme de lettres« (1889) findes Originalerne til de Skitser, der ere gjengivne i dansk Oversættelse af N. J. Berendsen som „Erindringer fra et Digterliv" (1889).

Daumont [domōng]. Kjørsel à la D. bestaar i, at et Firspand styres af 2 Jockeyer eller Spandryttere, der sidde paa de nærmer Heste; Kjørsel à la demie D., der sker med to Heste, af ēn Spandrytter i Stedet for Kusk. Vogne bestemte til denne Kjørsel have ingen Buk, men bag Calèchen findes ofte et Tjenersæde til ēn eller to Personer. Denne Kjøremaade bruges meget ved forskjellige Hoffer; Napoleon III benyttede den næsten altid.

***Davidov**, Carl, som 1887 opgav sin Stilling og atter besøgte Tyskland og hævdede sig som eminent Violoncelvirtuos, døde 26 Febr. 1889 i St. Petersborg.

***Davis**, Jefferson, døde 6 Dec. 1889.

Davitt, Michael [dävitt], irsk Agitator, f. 1845, var i sin Barndom Vidne til, at hans Forældre 1854 udkastedes af deres Forpagtning i Irland, og var senere Fabrikarbejder i Lancashire, indtil han fik sin højre Arm knust af en Maskine. Han sluttede sig 1866 til Fenierne og blev 1870 for Sammensværgelse dømt til 15 Aars Strafarbejde, men løsladt, da den halve Straffetid var udløben. 1879 grundlagde han den irske Landliga, var en utrættelig Agitator og rejste til Nordamerika for at samle Penge til Sagens Fremme. Ved sin Hjemkomst 1881 blev han fængslet som løsladt Straffange og først frigiven efter 15 Maaneders Fængsel, netop samme Dag, som Lord Cavendish blev myrdet i Phønixparken i Dublin (Maj 1882). Han deltog i de irske Føreres Misbilligelse af denne Udaad, medvirkede til at grundlægge den nye Nationalliga og valgtes 1882 til Underhuset, men blev afvist, fordi de 15 Aars Fangetid endnu ikke var til Ende. Da han 1885 valgtes paa ny, nægtede han at modtage Valget, fordi han ikke vilde aflægge Troskabsed. 1887 fik han Sæde i Dublins Byraad.

***Davoust**. En Datter af Louis Nic. D., Marquise de Blocqueville, udgav 1879—80 »Le maréchal D. raconté par les siens et par

ui-même» (3 Bd.) og Ch. de Mazade hans Brev-
exling 1801—15 (4 Bd., 1885), hvorefter
ulgte hans hidtil utrykte Breve 1790—1815,
idgivne af Datteren 1887. — En Sønnesøn af
ans Broder, **Leopold Cl. Ct. Jules Charles D.**,
. 1829, fik 1864 Tilladelse til at bære Hertug-
itlen; han blev 1856 Capitain og 1870 Oberst,
lev Krigsfange ved Metz's Overgivelse og
æmpede 1871 som Brigadegeneral imod Com-
nunens Oprør; 1877 blev han Divisions-
eneral, 1879 Chef for Generalstaben, 1880
Chef for et Hærcorps og 1889 en af de tre
Hærinspecteurer.

Deadwood [dĕddvudd], Stad i Staten Syd-
Dakota i Nordamerika, 72 M. n. n. v. for
Yankton, i Black Hills, har 5,000 J. og be-
tydelig Bjærgværksdrift paa Guld.

Deauville [dovil], elegant og meget mo-
erne Søbadested i det nordvestlige Frankrig,
Departem. Calvados, ved Kanalen og over for
Trouville.

***Decazes.** Louis Charles, Hertug af D.,
øde 17 Sept. 1886.

***Decourcelle.** En Søn af Adrien D., Pierre
)., f. 1856 i Paris, Søstersøn af Adolphe
Dennery, arbejdede som Journalist i »Gaulois«
ınder Pseudonymerne Choufleuri og Va-
entin og strev for Sarah Bernhardt »L'as de
rèfle« i fem Akter, der gjorde stor Lykke paa
ımbigu. Allerede 1880 var hans første Ar-
ejde, »Le grain de beauté«, opført paa Gym-
ase. En Række Folkestykker og Lystspil fulgte
fter samt Dramatisering af Romaner, bl. a.
L'abbé Constantin» (1887; efter Ludovic Ha-
évy), »Le dragon de la reine« (1888) og
Mensonges» (1889; efter Paul Bourget). D.
ar skrevet to Sensationsromaner, »Le cha-
eau gris« (1887) og »Fanfan« (1889).

Dedeaghatsch, Søstad ved det ægæiske Hav i
et tyrkiske Landskab Thrakien, 16 M. s. v.
or Adrianopel, har 3,000 J. og en betydelig,
oxende Handel fra hele Maritzadalen, da den
r Endepunkt for en Sidebane fra Hovedbanen
Belgrad-Constantinopel.

Defèct, Mangel, Ufuldstændighed; mangel-
ıld, ufuldstændig.

***Deger,** Ernst, tysk Maler, døde 27 Jan. 1885.

De haut en bas, fr. [dø aaht ang ba], fra
oven nedad; overlegent, ringeagtende.

***Dehli.** 173,400 J. (1881), hvoraf 75,200
Muhammedanere.

***Dekker,** Eduard Douwes, døde i Marts
887.

***Delagoa Baj** tilhører Portugal, men har
æret meget efterstræbt af England, da den
ydafrikanske Republik herigjennem har den
æste Adgang til Havet uden at passere engelsk
Grund. D. eller Lorenzo Marquez er
erfor ogsaa Udgangspunktet for en Banelinje,
om er aabnet for Færdselen til Republikens
Grænse.

***Delaplanche,** Eugène, udførte bl. a. „Frank-
ig, som uddeler Kranse“, en kolossal decorativ
Figur, som dannede Spidsen af Hovedkuplen
aa Udstillingsbygningerne ved Verdensudstil-
ingen i Paris 1889.

***De la Rue,** Warren, døde 1889 i London
fter at have skjænket betydelige Summer til
Universitetsobservatoriet i Oxford.

Delaunay, Jules Elie [dølaanā], fransk
Maler, f. 12 Juni 1828 i Nantes, Elev af
H. Flandrin og Lamothe, stod i sine religiøse
Malerier Flandrin meget nær, saaledes i „Apost-
lenes Nadvere“ i Luxembourg-Galleriet. I
en længere Aarrække har han dog nu næsten
udelukkende været Portrætmaler og udstillede
som saadan baade i Kjøbenhavn 1888 og ved
Verdensudstillingen i Paris Portrætbilleder
af en Mængde notable Personer. Efter Caba-
nels Død (1889) blev han Professor og Atelier-
bestyrer for Kunstskolen i Paris.

Delaware [næhr], Stad i Staten Ohio i
Nordamerika, 5 M. n. for Columbia, har 6,900
J. og et methodistisk Universitet.

Del credere-Fond kaldes et til Dækning af
eventuelle og navnlig forudseelige Tab afsat
særligt Fond; forekommer navnlig i Bankernes
Regnskaber.

***Delft.** 28,000 J. (1888).

Deligiannis ell. **Delyannis,** Theodoros [liān],
græsk Statsmand, f. 1826, indtraadte tidlig i
Statstjenesten og blev 1859 Understatssecretær
i Indenrigsministeriet. Siden 1862 har han
været Medlem af Nationalforsamlingen, var
allerede Maj—Juli 1863 Udenrigsminister og
har siden gjentagne Gange havt dels denne,
dels andre Portefeuiller. 1867—68 var han
Afsending i Paris, og 1878 repræsenterede han
sit Land paa Congressen i Berlin. I Maj
1885 blev han Førsteminister og gjorde efter
Østrumeliens Sammenknytning med Bulgarien
store Rustninger for at opnaa en tilsvarende
Udvidelse for Grækenland, men maatte i Maj
1886 afgaa for Stormagternes Tryk og har
siden været Oppositionens Fører imod Tri-
kupis.

Delineāvit, fork. del., lat., har tegnet; tegnet
af (paa Tegninger, Kobbere osv.).

***Delitzsch,** Franz, kom i sine sidste Leveaar
mere og mere i Forgrunden under den heftige
Polemik, som fremkaldtes ved Wellhausens
og andre Kritikeres Angreb paa den over-
leverede Betragtning af det gl. Testaments
Skrifter og af Jødedommens hele Historie.
Samtidig med, at D. med stor Lærdom og
Dygtighed viste Uholdbarheden af de negative
Kritikeres Paastande, indrømmede han, at den
overleverede Betragtning dog paa forskjellige
Punkter maatte ændres. Han hævdede saaledes,
at Mosebøgerne efter deres væsentlige Indhold
vare af mosaisk Oprindelse, men mente dog, at
det maatte indrømmes, at den Form, hvori de nu
foreligge, skyldtes en senere Bearbejdelse. Han
døde 4 Marts 1890 efter et Par Maaneder
forud at have nedlagt sit Embede i Leipzig,
der blev besat med hans Discipel Fr. Buhl,
Prof. theol. i Kjøbenhavn.

***Delius,** Nicolaus, døde 18 Nov. 1888.

***Delos.** 18,300 J. (1886).

***Delpit,** Albert. Hans sidste Romaner (fra
1885), Støtter for »Revue des deux mondes«
og yndet Læsning for den dannede Borgerstand,
ere: »Paule de Bussanges«, »Catherine Leval-
lier« og »Disparu«.

Delvenau, Biflod til Elben i Lauenborg, er
kanaliseret og danner i Forening med Steck-
nitz en Vandvej mellem Elben og Trave.

Demerāra, et af de tre Shirer i engelsk

Guajana (s. *d. A.), har rige Sukker- og Kaffeplantager.

Demonetisēre, berøve Præget af Penge. Ved Sølvets Demonetisering forstaas Sølvmønternes Reduction fra fuldholdig Hovedmønt til Skillemønt (s. *d. A.).

Denātus, ny lat., død (paa Portræter).

Dengue, daggeisk Feber, en acut Infectionssygdom, der forekommer i Orienten, Tyrkiet, Grækenland, Afrika og Amerika og viser sig ved et med stærk Feber forbundet rødt Udslæt og heftige Smerter navnlig i Benene; der bliver endnu i lang Tid Svulst af Leddene og Kraftløshed tilbage. D. udbreder sig meget hurtig over en stor Del af Befolkningen, angriber især Børn og gamle Folk, men ender sjælden med Døden.

Deniliquin, Stad i den britisk-australske Koloni Ny Syd-Wales, ved Edwardfloden og i Baneforbindelse med Melbourne, har kun 3,000 J., men er af stor Betydning som Midtpunktet i Riverinadistrictet, de store Sletter med rige Græsgange i Koloniens vestlige Del.

***Denis, Saint**, (i Frankrig) har 48,000 J. (1886).

Dēnmark Hill, sydlig Forstad til London.

***Denver.** 125,000 J. (1889).

De omnibus dubitāndum est, lat., om alt bør tvivles, s. *Descartes.

***Depretis**, Agostino, overtog 1885 Udenrigsministeriet og fik ved Valgene 1886 igjen et stort Flertal for sig i Deputeretkammeret. I Apr. 1887 dannede han sit 8de Ministerium med Crispi og Zanardelli, tvende af Førerne for den tidligere Opposition, og døde 29 Juli s. A. Han bar i de sidste Aar Æresnavnet „den gamle fra Stradella". Det italienske Deputeretkammer lader hans Taler udgive (1—3 Bd., 1888—90).

***Deptford.** 84,600 J. Det forhenværende kongelige Skibsværft er nu ombygget til store Slagtehuse for alt fra Udlandet ankommende Kvæg.

***De Quincey**, Thomas. En samlet Udgave af hans Værker ved Professor David Masson er under Udgivelse.

***Derby**, Hovedstaden i D.-Shire, har 96,200 J. (1888).

***Derby**, Edw. Henry, Jarl af, afgik i Juni 1885 som Minister for Kolonierne, men skilte sig fra Gladstone, da denne vilde give Irland Selvstyrelse, og sluttede sig til de liberale Unionister.

Derjava, russ. [schāva], Rigsæble; Rige.

***Deroulède**, Paul, sluttede sig 1887 til Boulanger og var en af hans ivrigste Agitatorer; han søgte forgjæves Valg til Deputeretkammeret i Juli 1888, men blev valgt i Sept. 1889. Hans politiske Optræden fremkaldte i Marts 1889 Patriotligaens Opløsning og en Tiltale imod D. og de andre Ledere for samme; men de slap med en ringe Bøde for at have oprettet et Selskab uden Øvrighedens Tilladelse. I den sidste Tid synes D. at ville opgive Politiken og ofre sig alene til literær Virksomhed.

Déroute, fr. [rūht], Forstyrrelse af Formuesomstændigheder; uordentlig Flugt efter et Nederlag.

***Desaix de Veygoux**, Louis Charl. Ant., fransk General. Et Mindesmærke rejstes ham 1890 i hans Fødeby.

***Desinfection**, Befrielse for Smitstoffer. Efter at Pasteur, Koch o. m. a. Forskere have paavist, at en stor Mængde af Menneskets og Dyrenes smitsomme Sygdomme skyldes mikroskopiske, snyltende Organismer, der for største Delen henhøre til Bakterierne, og efter at man nøje har lært at kjende de Bakterier, der foraarsage Miltbrand, Rosen, Saarfeber, Barselfeber, Typhus, Cholera, Diphtheritis, Tuberkulose o. fl. Sygdomme, er der blevet mere og mere Sandsynlighed for, at alle smitsomme Sygdomme have lignende Aarsager, og ethver D. gaar derfor ud paa, at underkaste de smitteførende Gjenstande (Klæder, Møbler osv.) en Behandling, ved hvilken de smittebringende mikroskopiske Organismer (Bakterierne) dræbes, uden at de behandlede Brugsgjenstande ødelægges eller forringes i Værdi. Sengklæder, polstrede Møbler og Beklædningsstykker af enhver Art desinficeres ved at udsættes for Paavirkning af ren, ublandet Vanddamp paa 100°s Varme eller derover. Der er construeret mange forskjellige Desinfectionsapparater, men af disse ere alle de, i hvilke D. skal tilvejebringes ved ophedet Luft eller ved en Blanding af varm Luft og Damp, upaalidelige; ganske forkastelig er ogsaa den Methode at anvende Bagerovne som Desinfectionsapparater; Tøjet svides let, og man er ingenlunde sikker paa at tilintetgjøre Smitstofferne. Dampdesinfectionsapparaterne bestaa af en stærk Beholder, helst af Jærn, der fyldes med Damp, efter at de smittede Gjenstande ere anbragte i Apparatet og Døren lukket damptæt; i nogle Apparater strømmer Dampen kun gjennem Apparatet og ledes saa strax videre gjennem et Aftræksrør, i andre er Kassen saa solid bygget, at man kan lade Dampen virke med en vis Spænding, f. Ex. af ½—⅓ Atmosphære, hvorved dens Temperatur stiger en Del over 100°. I strømmende Vanddamp foregaar D. paa en Time eller lidt derover, ved Damp under Spænding kan Desinfectionstiden indskrænkes til 20 Minuter. Filt, Læder, Skind, Pelsværk kan ikke taale denne Behandling og maa derfor desinficeres ved Afvaskning med chemiske Desinfectionsmidler eller ved at udsættes for Chlorluft i flere Timer i et hermetisk lukket Rum. D. af Skure, Stalde, Jærnbanevogne osv. udføres ved at skrubbe og vaske Træet med en 5 pCt.s Opløsning af lige Dele Svovlsyre og raa Carbolsyre i Vand eller med den dyrere Desinfectionsvædske, som senere skal nævnes. Hvidtede Vægge overstryges med en tyk Kalkgrød eller endnu bedre med en Blanding af 1 Del Chlorkalk til 2 Dele Vand. Enhver D. af Beboelsesrum med luftformige Desinfectionsmidler er upaalidelig; saa vel Forbrænding af Svovl, hvorved dannes Svovlsyrling, som Udvikling af Chlorluft ved at overhælde Chlorkalk med Saltsyre maa derfor opgives som unyttig. En virksom D. udføres ved at vaske og skrubbe Gulv, Panel, oljemalede Vægge,

kort alt, hvad der kan taale Vask, med en Blanding af lige Dele vandig 5 pCt. Carbolsyreopløsning og 1 pro mille Sublimatopløsning. Tapeter, der ikke kunne taale Vask, oversprøjtes med en fin Regn af den ovennævnte Desinfectionsvædske ved Hjælp af et Apparat, der ligner en Blomsterbedugger i stort Format. Gardiner, Portièrer, Tæpper, polstrede Møbler, Bøger sendes til Dampdesinfection, Træmøbler og Metalsager afgnides med Desinfectionsvædsken ved Hjælp af en Klud. Glas, Porcelæn og alle Ting, der kunne taale kogende Vand, neddyppes heri. En god D. kan ogsaa foretages ved at afgnide Tapeter etc. med Surbrødskrumme, som efter Anvendelsen opbrændes; de Bakterier, som klæbe til Væggen, bortfjærnes paa denne Maade, men Methoden er sen og vanskelig, og man maa vogte sig for at lade nedfaldne Stykker Surbrødskrumme undgaa Opbrændingen. Naar Tapeter, Gulv, Panel bære Spor af at være ligefrem tilsmudsede med Smitstoffer, bør man væde dem med desinficerende Vædske, forsigtig aftage det øverste Lag og brænde dette. Efter enhver D. af Beboelsesrum bør dette omhyggelig rengjøres og dernæst udluftes i 24—48 Timer. Det er tit vanskeligt at faa Desinfectionsvædsken til at trænge ind i Gulvsprækker, Kroge osv. Nymaling af Gulv og Vægge vil derfor være meget nyttig som Supplement til Behandlingen. Udtømmelser fra Typhus-, Cholera-, Dysenteripatienter desinficeres ved at overstrø dem med tør Chlorkalk, omtrent i Forholdet 1 til 100. Brystsyges Opspyt samles i Spyttekrus og desinficeres ved rigelig Tilsætning af 5 pCt. Carbolsvovlsyreopløsning eller af 5 pCt. Opløsning i Vand af Pearsons Creolin. — Skibe, der indkomme med smitsomme Sygdomme, renses paa samme Maade som Beboelsesrum, men desuden maa det Vand, som staar i Lastrummet, desinficeres, hvilket sker ved at tilsætte en rigelig Mængde Sublimat og pumpe dette gjennem Lastvandet saa længe til dette er ganske gjennemtrængt af Sublimatopløsningen i Forholdet 1 til 1,000. Jordlag, der ere gjennemtrængte af Smitstoffer, udgraves, blandes med en rigelig Mængde Chlorkalk og nedgraves saa dybt som muligt. D. af Lægens Hænder og Instrumenter (s. *Antiseptik) bestaar først og fremmest i omhyggelig Renselse; før enhver Operation renses Arme, Hænder, Negle med Sæbe og Neglebørste, ligesom den opererende og hans Assistenter iføre sig rene Lærredsdragter; endelig vaskes Hænderne omhyggelig med en desinficerende Opløsning af Sublimat (1 pro Mille) eller Carbolsyre (4—5 pCt.). Den syges Hud behandles paa lignende Maade for at renses for ethvert smittebringende Stof. Forbindingsstoffer og Instrumenter desinficeres enten ved at udsættes for Damp paa 100° eller ved at nedlægges nogen Tid i stærk Carbolsyreopløsning. (F. L.).

***Desjardins**, Ernest, fransk Archæolog, døde 23 Oct. 1886.

Desuetūdo, lat., s. Sædvaneret.

Dēsunt non pāuca, lat., der mangler ikke lidt.

***Détaille**, Edouard Jean Bapt. Hans store og meget mærkelige Billede „Drømmen" var udstillet i Kjøbenhavn 1888 og ved Verdensudstillingen i Paris 1889.

***Detmold.** Tre Fjerdingvej s. for D., paa Grotenburg, en 1,200 F. høj Tinde i Teutoburgerwald, staar det kolossale Mindesmærke for Arminius, Varus's Overvinder. Jvfr. *Bandel.

Deuntzer, Johan Henrik, dansk Retslærd, f. 20 Maj 1845 i Kjøbenhavn, blev Student 1862, juridisk Candidat 1867 og vandt 1868 Universitetets Guldmedaille for en juridisk Afhandling; 1872 blev han Professor i det rets- og statsvidenskabelige Facultet. Han er tillige Medlem af Arbejderbankens Bestyrelse. Af hans talrige, dels som Lærebøger for Studerende, dels som Haandbøger for praktiske Jurister nyttige Skrifter kunne nævnes: „Kort Fremstilling af Retssystemets, navnlig Privatrettens almindel. Del" (2den Udg. 1879), af den danske Arveret (4de Udg. 1887), af den danske Personret (1876) og af den danske Næringsret (1881); „Den nordiske Familieret" („Nordisk Retsencyklopædi", 1878); „Den danske Familieret" (2den Udg. 1886); „Om Forligsmægling i civile Sager" (1887); „Den extraordinære Civilproces" (1884); „Den danske Skifteret" (1885); „Om Arrest og Forbud i civile Sager" (1888); „Om Appel i civile Sager" (2den Udg. 1890); „Om Fuldmagt og dermed beslægtede Retsforhold" (1872).

***Deutz** har 21,300 J., men er siden 1888 forenet med Köln til en Bycommune.

Diaceturi, s. Acetonuri.

***Diamantbor** betegner som oftest et Jordbor til Boring i særlig haard Grund, hvor den egentlig borende Del af Boret bestaar af en Staalring, besat med de sorte, saakaldte brasilianske Diamanter (s. *d. A.). Man arbejder med D. ved at dreje Boret.

Diatribe, gr., vidtløftig Afhandling eller Skrift; et i bitre Udtryk affattet Bedømmelsesskrift.

***Diaz**, Porfirio, blev 1888 gjenvalgt paa 4 Aar som Præsident i Mexico.

***Dickens.** Hans Biographi er skreven af John Forster (1872—74) og af A. W. Ward (Serien »English Men of Letters«). Paa Dansk er hans Liv skildret af Albert Andresen („Folkelæsning, udgivet af Udvalget for Folkeoplysningens Fremme", 1889).

***Dickson**, Oscar, optoges 1885 i Friherrestanden.

Dicksons Havn, Havn ved det nordlige Ishav, i Sibirien, Gouv. Jeniseisk, under 73° 30' n. Br. og i Jeniseis Munding. D., som opdagedes 1875 af Nordenskiöld, er den bedste Havn paa Asiens Nordkyst og kan mulig faa Betydning for Sibiriens Handel.

Dictāmen, Tilsigelse, det i Pennen sagte.

***Didym** er 1885 blevet sønderdelt i 2 nye Grundstoffer, Neodidym og Praseodidym.

Dies interpellat pro hŏmine, s. Forfalden.

***Dietrichson**, Lorentz Henrick Segelcke, ægtede 1862 Genremalerinden Johanne Mathilde D., født Bonnevie, f. 12 Juli 1837 i Christiania. Hun studerede først i Düsseldorf 1857—61, ledsagede siden sin Mand paa hans Rejser og opholdt sig længe i Rom og Stockholm. Blandt

hendes Arbejder kunne mærkes „Den unge Moders Besøg i Hjemmet" (1869), „Mesters Datter" (1874) „Gjemt og Glemt" (1879).

Dieulafoy, August Marcel [diølafoā], fransk Architekt, Ingenieur og Rejsende, f. 1843 i Toulouse, studerede ved den polytechniske Skole i Paris, foretog 1881 med Regeringens Understøttelse en archæologisk Rejse i Persien og 1885 en ny Rejse til Susa, hvor han undersøgte Darius's og Artaxerxes II Mnemons Paladser og herfra hjembragte store Samlinger, der gjemmes i Louvre. Han har skrevet »L'art antique de la Perse« (5 Bd., Par. 1882—88). — Hans Hustru, **Jeanne Paule Rachel Magre**, f. 1851 i Toulouse, ledsagede sin Ægtefælle paa hans anden Rejse og har skrevet »La Perse, la Chaldée et la Susiane« (Par. 1886) og »A Suse. Journal des fouilles« (1888). Paa Grund af sine fortjenstlige Arbejder og det Mod, hun havde udvist under denne besværlige Rejse, udnævntes hun 1886 til Ridder af Æreslegionen, en af de tre ikke gejstlige Kvinder, hvem denne Ære er tildelt.

***Dige.** Af nyere Brud paa Floddiger, hvorved større Ødelæggelser ere fremkaldte, kunne nævnes de ved Floden Hoang-ho i China 1887, ved Weichsel, Nogat og Elben 1888 og ved Weichsel og de norditalienske Floder 1889.

***Dijon** har 56,100 J. (1886). D. er Knudepunktet for flere Banelinjer og derfor siden 1874 forvandlet til en Fæstning af første Rang, der hører til Frankrigs anden Forsvarslinje.

Diligĕntia qvam in sŭis rĕbus, lat., s. Bonus pater familias.

***Dilke, Charles Wentworth**, f. 1843, tog som Medlem af Gladstones Ministerium vigtig Del i Forhandlingerne om en Valgreform 1884—85 og virkede desuden ivrig for Bygning af Arbejderboliger og for Forbedring af Sundhedsforholdene for de lavere Klasser. I Febr. 1886 blev han anklaget for Ægteskabsbrud, og skjønt han frikjendtes, blev hans Rygte dog ikke renset. Han blev derfor heller ikke gjenvalgt til Underhuset i Juli s. A. og har siden været udelukket fra det offentlige Liv. D. udgav 1887 »The present position of European politics« og 1890 »Problems of Greater Britain« (d. v. s. Forholdene mellem Storbritannien og dets Kolonilande).

Dillon, John Blake, irsk Politiker, f. 1815, blev 1841 Advocat i Dublin og 1842 Medudgiver af Bladet »The Nation«. Ogsaa var han 1846 med at stifte Partiet „det unge Irland", deltog 1848 i dets Opstand og maatte flygte til Nordamerika. Efter Amnestien 1855 vendte han tilbage til Irland, valgtes 1865 til Underhuset, men døde n. A. — Sønnen, **John D.**, f. 1851, Læge, var 1879 med at stifte Landligaen, skjønt hans egne Ønsker gik langt videre, nemlig til en uafhængig irsk Republik. Han valgtes 1880 til Underhuset, fængsledes n. A. for et Opraab til Fæsterne om at nægte Landgilden, men løslodes i Maj 1882 og nedlagde sit Valgbrev 1883. Dog blev han 1885 gjenvalgt, fortsatte sin Agitation og blev i Juni 1888 dømt til 6 Maaneders Fængsel, men slap af Helbredshensyn med 3 Maaneder.

***Dinadschpur.** 12,600 J.

Dinesen, Adolf Vilhelm, f. 27 Dec. 1807 paa Kragerupgaard ved Slagelse, blev Secondlieutenant i Artilleriet 1826, Premierlieutenant 1836. 1837—39 var han i fransk Tjeneste og deltog i Krigen i Algérien. Efter sin Hjemkomst kjøbte han Katholm og stilledes à la suite i Artilleriet. 1847 traadte han atter ind i sit Vaaben og deltog med Hæder som Chef for 5te Batteri i Krigen 1848—50; særlig udmærkede han sig i Kampen ved Mysunde 1850. 1852 tog han Afsked med Majors Rang og virkede nu til Landmand. Samtidig deltog han med Iver i Discussionen om Landets Befæstningsvæsen, og i en stor Mængde Piecer („Monarchiet—Ejderstaten", „Skandinavismen", „Danmarks Forsvar" etc.) udtalte han sig skarpt imod Dannevirkes Befæstning. 1854 valgtes han til Folketingsmand for Randers. Ved Krigens Udbrud 1864 meldte han sig som Frivillig, men efter de Mezas Tilbagetræden vendte han hjem; d. 10 Juli 1876. — Hans Søn, **Adolf Wilhelm D.**, f. 19 Dec. 1845 i Kjøbenhavn, blev 1863 Secondlieutenant ved 9de Regiment og deltog i Krigen 1864, hvor han udmærkede sig 18 Apr. 1867 blev han Premierlieutenant, men søgte 1870 sin Afsked for at gaa i fransk Tjeneste. Han deltog som Capitain i Østarmeens Kamp foran Belfort, men tog sin Afsked ved Borgerkrigens Udbrud og opholdt sig under Communens Oprør i Paris. Sine Indtryk herfra har han skildret i „Paris under Communen" (1873). 1872 drog D. til de forenede Stater i Nordamerika, hvor han opholdt sig i 3 Aar, for det meste som Jæger og Trapper blandt Chippeway-Indianerne. Efter et Ophold i Danmark 1875—77 rejste han til Tyrkiet og fulgte, som personlig attacheret en tyrkisk General, Begivenhederne paa Krigsskuepladsen i Balkan. 1879 kjøbte D. Rungstedlund og Folehave og har siden opholdt sig i Danmark, hvor han med stor Energi har kastet sig ind i Debatterne om Øjeblikkets brændende Spørgsmaal. Særlig har han med Skarphed udtalt sig mod Kjøbenhavns Befæstning og Ministeriet Estrups provisoriske Lovgivning uden dog at billige Venstres politiske Optræden. 1887 og 1890 stillede han sig til Folketingsvalg, først i Fredensborg, senere i Grenaa, men blev ikke valgt. Som Forfatter har han gjort sig bemærket ved sine livlige Rejseskildringer „Fra Vest til Øst" af Vit a Lesharo (1880) og særlig ved sine først i „Politiken", senere (1889) særskilt udgivne „Jagtbreve" af Boganis (et Indianernavn), hvori han røber den fineste Sans for Livet i Naturen og en glimrende Sprogvirtuositet. I „Fra 8de Brigade" (1889) har han skildret sine Minder fra Krigen 1864.

***Diocletian** var født 239 og døde 313.

***Diplomatarium.** Kjøbenhavns D. er afsluttet med 8de Bd. (1887).

Disciplina sollĕrti fingitur ingĕnium, lat., ved dygtig Flid uddannes Aanden.

***Dissociationsspændingen** er uafhængig af Mængden af det dissociable Stof; den er constant for samme Temperatur, men voxer og aftager med Temperaturen. Ved at forandre Temperaturen ved constant Tryk eller Trykket ved constant Temperatur kan man derfor vilkaarlig fremkalde Forbindelsens Dannelse eller

Sønderdeling og bringe den chemiske Proces til at gaa i den ene eller den modsatte Retning. Forholdet er fuldstændig analogt med Fordampning af en Vædske, hvor man ligeledes ved at forandre Temperaturen ved constant Tryk eller Trykket ved constant Temperatur vilkaarlig fremkalder Fordampning eller Fordraabning. Dampspændingen svarer til D., voxer som den med Temperaturen og er som den uafhængig af Mængden af den fordampende Vædske. Ved constant Tryk og constant Temperatur indtræder i begge Tilfælde en Ligevægtstilstand, hvor ved Dissociationen lige mange Molecnler af Forbindelsen dannes og sønderdeles, ved Fordampningen lige saa mange Molecnler løsrive sig fra Overfladen som der opfanges af denne.

Distancepælen, 300 Alen før Dommerpælen, det Sted, de øvrige Heste skulle have passeret, naar første Hest har naaet Maalet, for at kunne tage en af de lavere Præmier. **Distanceret** er en Hest i et Løb, naar den i det Øjeblik, da første Hest passerer Dommerpælen, endnu ikke har naaet Distancepælen. I Gentleman-Ridt regnes det ikke at være »fair« at distancere nogen uden tvingende Nødvendighed.

***Ditmarsken** er 25 □ M. og har 77,300 J. (1885).

***Djelâl-ed-dîn Rûmi.** 1ste Bog af Methnewi er oversat paa Engelsk af J. Redhouse: »The Mesnewi of Mewlana Jelâlu-d-Din Muh. ar Rûmi« (Lond. 1881).

***Djilolo.** 28,000 J.

***Dmitrov.** 9,200 J. (1882).

***Dobbeltstjærne,** s. Spectralanalyse.

***Dobrudscha** er 287 □ M. og har 107,000 J.

Dodt, Chr. Harry Carl Ad. Beatus Vald., f. 25 Nov. 1817 i Fredensborg. Faderen, der var Capitain i Søetaten, døde tidlig og efterlod sin Enke i trange Kaar; Sønnen maatte derfor med tungt Hjærte opgive Haabet om at blive Søcadet og i Stedet derfor tilbringe sine Ungdomsaar som Apothekerdiscipel i Kjøbenhavn. Efter endt pharmaceutisk Examen var han en Tid i Norge, derefter nogle Aar som Provisor i Flensborg. Under hans trykkede Pengeforhold, som ikke aabnede ham lyse Fremtidsudsigter ad denne Vej, maatte han betragte det som en Lykke, da der blev tilbudt ham en Plads i Toldvæsenets Tjeneste, i hvilken han forblev, indtil han 1886 af Helbredshensyn nødtes til at tage sin Afsked, samtidig udnævnt til Kammerraad. Han har siden den Tid taget Bolig i Fredensborg, den Egn, hvortil han med Ungdomsmindets Trofasthed har henlagt de fleste af sine Fortællinger. Han debuterede 1858, over 40 Aar gl., med Fortællingen „Fredensborg, eller Carl Hagens Ungdomserindringer", det følgende Aar kom hans bedste Arbejde „Ridekarlen, Livsbilleder fra det nordlige Sjælland", og hermed havde han vundet et taknemmeligt Publikum, der med Glæde modtog de ikke faa Bidrag fra hans Haand i de følgende Aars Folkekalendere, Almanakker o. lign.; de fleste ere senere udgivne i mindre Samlinger. Ogsaa større Arbejder udkom („Mit Hjem" (1861); „Minder fra en svunden Tid" og „Hirschholm" (1863) o. m. fl.). D.s Fortællinger ere hyppigst historiske og have deres nærmeste Forbilleder i Carit Etlars; de eje ikke dennes frodige Opfindelsesevne, men have et hyggeligt, hjemligt Præg og ere udsprungne af et mildt, alvorligt Livssyn.

Dohrn, Anton, f. 29 Dec. 1840 i Stettin, blev Dr. phil. 1865, 1868 Privatdocent i Jena, men drog 1870 til Napoli og grundlagde der den zoologiske Station (s. *d. A.), som han udvidede til det største og hidtil fuldkomneste zoologiske Laboratorium. D.s Arbejder have for en Del angaaet Nedstamningslæren og Udviklingshistorien, særlig af Leddyr (Insekter, Krebs), senere af Hvirveldyrene: „Der Ursprung der Wirbelthiere und das Prinzip des Functionswechsels" (1875); „Monographie der Pantopoden des Golfes von Neapel" (1881); „Studien zur Urgeschichte des Wirbelthierkörpers" (1882 og ff.). Fra 1878 udgiver han Tidsskriftet „Mittheilungen aus der zoologischen Station in Neapel", og fra samme Station udgives en Række store Monographier under Titelen: „Fauna und Flora des Golfes von Neapel".

***Dollfus.** Jean D. døde 21 Maj 1887. Siden 1877 var han Medlem af den tyske Rigsdag, valgt i sin Fødeby.

Dolonnor, Stad i den sydøstlige Del af det chinesiske Mongoli; 30,000 J. Fabrikation af Afgudsbilleder af Bronze og Støbejærn, der finde Afsætning i det chinesiske Rige; betydelig Handel.

D. O. M., fork. for Dēo ŏptĭmo māxĭmo, lat., d. e. til den algode, almægtige Gud, opr. en romersk Tempelindskrift, bruges ogsaa (efter Etiquetten) som Navn paa en bekjendt Liqueur.

Dominguez, Lopez [ges]. spansk General og Politiker, en nær Slægtning af Marschal Serrano, deltog 1868 i Septemberrevolutionen og førte i Slutningen af 1873 Commandoen imod Opstanden i Cartagena. Efter at have indtaget Byen i Jan. 1874 blev han Generallieutenant og gjorde siden god Tjeneste mod Carlisterne. Som Deputeret hørte D. til de dynastiske liberale, der krævede Forfatningen af 1869 tilbage; han var Krigsminister Oct. 1883 —Jan. 1884 og overtog i Nov. 1884 Ledelsen af sit Parti i Stedet for Serrano. Han rettede 1886 stærke Angreb paa Krigsminister Jovellar og krævede vigtige Ændringer i Hærens Styrelse, men afslog Sagastas Tilbud om selv at overtage Posten.

Dominion of Canada [ovv kānædæ], s. *Canada.

Domsmand, s. *Meddomsmænd.

***Donatello,** ital. Billedhugger. Hans Femhundredaarsfest fejredes 1886; Skrifter udkom i den Anledning af Schmarsow, Semper og Trombetta.

***Donders,** Franz Cornel., tog sin Afsked som Professor 1888 og døde 24 Marts 1889.

***Dondukov-Korsakov,** Alex., Fyrst, afgik i Juni 1890 fra sin Stilling som Generalgouverneur i Kaukasien.

***Donkola** er fra Marts 1886 fuldstændig rømmet af de ægyptiske Tropper og er saaledes med hele Nubien i de oprørske Sudaneseres Magt. Al Handel mellem Ægypten og Sudan er ophørt. Det ægyptiske Rige strækker sig nu kun til Vadi Halfa ved den anden Katarakt.

***Donkraft.** Nu til Dags udføres D. oftest af Jærn og som Skruedonkrafte, d. v. s. Stangen, hvorved Byrden løftes, bevæges ved en Skrue og Møtrik, undertiden ved en Skrue uden Ende. Skruebevægelsen har ikke blot den Fordel at frembyde et simpelt Middel til at løfte store Byrder med en lille Kraft, men ogsaa at frembyde fuldstændig Betryggelse mod, at Byrdens Vægt kan trykke Stangen tilbage. En anden Slags fortrinlig, men kostbar D. er den hydrauliske D., hvis Stang drives frem som Stemplet i en hydraulisk Presse. D. indeholder da foruden denne Presse tillige baade en Vædskebeholder og en lille Trykpumpe, alt saa sammentrængt som muligt.

Don Ranudo (Anagram af „O du Nar!"), en forfængelig, fattig Nar, efter Hovedpersonen i Holbergs: Don Ranudo de Colibrados.

Dons, Elisabeth Caroline Cathrine, f. 19 Apr. 1865 i Daurup (mellem Kallundborg og Holbæk), kom med Forældrene 1880 til Kjøbenhavn, hvor hendes ualmindelige Stemmemidler bleve uddannede i et Par Aar af Fru Keller, et Aar af Fru Gerlach, derefter af Fru Désirée Artôt i Berlin. Senere har hun i Theaterferierne stadig studeret hos Fru Artôt, i de sidste Aar i Paris. Frk. D. debuterede paa det kongel. Theater 1 Maj 1885 som Azucena i „Troubadouren", sang i Oct. Amneris i „Aïda", men har senere ombyttet disse Altpartier med de store Sopranpartier Rezia i „Oberon", Julie og Margarethe (Gounod), Violetta i „Traviata", en af hendes allerbedste Præstationer, og tillige med Held sunget Rosine i „Barberen", Marie i „Regimentets Datter", Carmen og andre. — Hendes Søster, Fru **Anna D.-Kaufmann**, f. 23 Jan. 1863 paa Fyn, røbede tidlig ualmindelig musikalsk, navnlig vocal Begavelse og blev omtr. 15 Aar gl. i Kjøbenhavn Elev af Fru Keller. Snart gjorde hun sig heldig bemærket i Concerter, bl. a. i „Cæciliaforeningen"; 1881 søgte hun i Paris hos Fru Marchesi en afsluttende Uddannelse, sang med Held i Concerter og besøgte nu Italien, hvor hun i Firenze heldig debuterede som Margarethe i „Faust". Da hun 1883 ægtede den danske Journalist Richard Kaufmann, tog hun med ham Ophold i Paris, hvor hun ved Concertoptræden og Lærerindevirksomhed, støttet af Fru Marchesi, har skabt sig en anset Stilling. Under et Besøg i Hjemmet optraadte hun i Begyndelsen af Sept. 1890 som Concertsangerinde tre Gange paa det kongel. Theater i Kjøbenhavn.

***Donske Kosakkers Land.** 1,590,900 J. (1885).

***Dora d'Istria** døde 20 Nov. 1888 i Firenze.

***Dordrecht.** 31,700 J. (1888).

***Doré,** Paul Gustave, fransk Maler og Billedhugger. Blandt hans sidste Sculpturer maa fremhæves Billedstøtten af Alexander Dumas d. ældre paa Place Malesherbe i Paris.

***Dorner,** Js. Aug. 1888 udgaves „Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und J. A. D." (2 Bd., Berlin).

***Dortmund.** 78,400 J. (1885).

***Douai.** 25,000 J. (1886).

Dowsons Gas kaldes efter Opfinderen et Slags Generatorgas (s. *d. A.) bestemt til Bevægkraft for store Gasmaskiner. Den dannes ved at drive en Dampstrøm blandet med Luft op gjennem et højt Lag gløende Anthracitkul, indesluttet i et tæt tillukket Ildsted. Forbrændingsprodukterne herfra udgjøre den saakaldte D.; den bestaar hovedsagelig af Brint, Kulilte og Kvælstof. Efter at være afsvalet og vasket ledes den ind i en Gasbeholder, hvorfra Gasmaskinen forsynes. Apparatet til Udvikling af D. G. er altsaa for Gasmaskinen, hvad Dampkjedlen er for Dampmaskinen.

***Drachmann,** Holger, har vedblivende udfoldet en frodig Produktion baade som lyrisk Digter, Romanforfatter og Dramatiker. Blandt hans betydeligste Arbejder fra senere Aar kan nævnes „Fjældsange og Æventyr" og „Danmark leve!" fra 1885, Romanen „Med den brede Pensel" 1887, „To dramatiske Digte" („Tyrkisk Rokoko" og „Esther", Dramatisering af „Vandenes Datter") 1888, det lyriske Drama „Tusend og en Nat" og Digtsamlingen „Sangenes Bog" 1889. 1890 paabegyndte han Fortsættelsen af sin fortjenstfulde Oversættelse af Byrons „Don Juan" og udgav Romanen „Forskrevet —" (2 Bd.).

***Draguignan.** 1,930 J. (1890).

***Draisine.** Jvfr. *Løbemaskine.

***Drammen.** 20,000 J. (1885).

Dranker-Asyler, Helbredelsesanstalter for Drankere, hvor disse bringes til at høre op med at drikke, dels ved at holdes fuldstændig fra Nydelsen af spirituøse Drikke, dels ved moralsk Paavirkning og Tilvænning til regelmæssigt Arbejde samt streng Disciplin. I Norge findes en saadan Anstalt, Helbredelsesanstalten „Heimdal" ved Tønsberg, bestyret af P. O. Flood, som paa flere Maader har gjort sig fortjent af Afholdssagen i Norge.

***Drenthe.** 130,200 J. (1888).

***Dresden.** 246,100 J. (1885).

Drops, eng., egtl. Draaber, et Slags Brystsukker af smeltet Sukker.

***Droysen.** Gustav D. skrev 1885 „Herzog Bernhard v. Weimar" og 1888 „Das Zeitalter des dreißigjährigen Krieges". Ogsaa udarbejdede han sammen med R. Andree 1886 „Allgem. histor. Handatlas".

***Droz,** Numa, var 1887 igjen Forbundspræsident og overtog 1888 Udenrigsdepartementet. Han har skrevet en »Manuel d'instruction civique«, en fortjenstfuld Vejledning for unge Schweizere (særlig fra Canton Vaud) i Stats- og Samfundslære (1884).

Drudefod, s. Marekors.

***Druser.** Den vigtigste Kilde til Kundskab om D.s Religion er S. de Sacys Værk »Exposé de la religion des Druzes« (2 Bd., Par. 1838).

***Drypper**t skyldes Infection med en egen Mikrokok, den saakaldte Gonokok, en lille, kugleformet Bakterie, der charakteriserer sig ved de enkelte Kokkers egale Størrelse og deres Anordning i Grupper paa 2, 4 eller Multipla deraf.

***Dschabalpur.** 75,700 J. (1881).

***Dschaipur.** 142,600 J. (1881).

Dschamu, Stad i den engelske Vasalstat Kaschmir, er Radschaens Vinterresidens, har 42,000 J. og er et vigtigt Handelscentrum.

Dschehol, Kejseren af Chinas Lystslot, ligger i Bjergene hen imod Mongoliet og hinsides den chinesiske Mur, 25 M. n. for Peking, hvormed den forbindes ved en pragtfuld Landevej.

*Dschesalmer har 11,000 J. Staten D. er 70 □ M. med 110,000 J.

*Dschodpur, Dschodhpur, Fyrstendømmet, er en næststørste af de engelske Vasalstater; 1,740 □ M. med 1,750,000 J. (1881).

*Dubois-Pigalle, Paul, fransk Billedhugger og Maler, har siden 1878 været Directeur for École des beaux arts i Paris. Han er godt repræsenteret i Ny Carlsbergs Glyptothek.

Duboisin [dyboasin], d. s. s. Hyoscyamin.

*Dubufe. En Søn af L. E. D., Edouard G. Guillaume D., er ligeledes Maler. Blandt hans Arbejder paa Verdensudstillingen 1889 bemærkes »Un nid« (3 Børn).

*Du Casse, Emm. Alb., udgav 1883 »Les rois frères de Napoléon I«.

*Duclerc, Ch. Th. Eugène, døde 21 Juli 1888.

*Dudik, Beda Franz, døde 1890. Af hans „Mährens alm. Historie" udkom 11te Bd. 1888.

*Duel. I Norge ere de særlige Bestemmelser om Drab under Tvekamp opgivne i Loven af 1889.

*Dufferin, Fred. T. Hamilton-Blackwood, Earl, afgik 1888 som Vicekonge i Indien, blev ophøjet til Marquis D. og i Dec. s. A. udnævnt til engelsk Afsending i Rom. Under hans Styrelse af Indien styrkedes Englands Udstrækning i Afghanistan, og Barma tilknyttedes.

Dulwich [dülitsch], stor Forstad til den sydlige Del af London, har en stor Latinskole og en berømt Malerisamling (især hollandske og franske Kunstnere).

*Dumas, Alex., den yngre. Hans sidste Dramaer ere »Denise« og »Francillon« (1887—88); 1888 gik Dramatiseringen af »L'affaire Clémenceau« paa Vaudevilletheatret i Dartois's Bearbejdelse.

*Dumas, Jean Bapt. En Statue rejstes ham 1889 i Alais.

Dunajew, Wanda v., Pseudon. for Aurora v. Sacher-Masoch (s. *d. A.).

*Duncker, Max W., døde 21 Juli 1886, hans Broder Franz D. 18 Juni 1888. Denne sidste havde 1877 trukket sig tilbage baade fra Rigsdag og Landdag.

*Dunedin. 48,300 J. (1884).

Dupleix, Joseph [dyplä], Generalgouverneur over de franske Besiddelser i Ostindien, var født i Slutningen af 17de Aarh. og Søn af en Rigmand, der havde været Directeur for det indiske Compagni. Efter vidtløftige Rejser i Amerika og Indien bosatte han sig 1720 i Pondichéri, blev Medlem af Raadet og erhvervede en stor Formue. 1730 blev han Directeur for det franske Compagni i Chandernagor og 1742 Generalgouverneur over alle franske Besiddelser i Indien. Hans Maal var at grunde et fransk Kolonialherredømme i Indien, og med stor Dygtighed forberedte han dette ved at knytte Forbindelser med indfødte Fyrster og blande sig i deres indbyrdes Stridigheder. Herved kom han i Kamp med Englænderne, men hans Foretagender lammedes ved en ulykkelig Strid med den franske Gouverneur paa Isle de Bourbon, La Bourdonnais. Fra 1746—48 udkæmpedes blodige Kampe i Indien, og selv Freden i Aachen 1748 gjorde ingen Ende paa Stridighederne. Da D. lodes uden kraftig Understøttelse af den franske Regering, lykkedes det ham ikke, saaledes som hans Plan var, at erobre den sydlige Del af Forindien. 1754 blev han kaldt tilbage til Frankrig, efter at have tilsat hele sin Formue. Han synes at være død i Fattigdom og Glemsel 1763.

*Duprat, P. Pascal, blev 1883 Afsending i Chile og døde 1885 paa Tilbagerejsen til Frankrig.

*Dupré, Jules, fransk Maler, døde 8 Oct. 1889.

*Durando, Giacomo, blev 1884 Formand for det italienske Senat, indt. 1887.

Duse-Checchi, Eleonore [keki], ital. Skuespillerinde, f. 3 Oct. 1860, har siden Firserne gjort Opsigt paa Italiens, særlig Roms Scener i Sardous og den yngre Dumas's kvindelige Hovedroller. I Spillemaadens Temperament og Nervøsitet minder hun om Sarah Bernhardt.

Dvořák, Anton [dvörschahk], en af Nutidens betydeligste Componister, f. 8 Sept. 1841 i Böhmen i en Landsby, hvor Faderen var Værtshusholder og Slagter. Uden at forstaa Tysk blev D., der røbede paafaldende Anlæg for Musik, sat i en Skole i Prag, hvor han viste stor Flid, men fra 1860 maatte han ernære sig smaat som Bratschist, medens han stadig studerede og componerede. Efter Opførelsen af en større Hymne og Indsendelse af en Symphoni, to Operaer m. m. opnaaede D. et Statsstipendium og en Organistplads i Prag, og et 3dje Operaforsøg „Der Bauer ein Schelm" (Dresden 1882 og andre Steder) gjorde ham mere og mere bekjendt. En Række Kammermusikværker (en Claverkvintet Op. 81), 3 Symphonier (Nr. 3, Op. 88, 1889), Ouverturer, andre Orchestersager, Chorværker, en Concert og andre Ting for Claver, Sange osv. have skaffet D. et europæisk Navn, og i England, hvor han jævnlig senere har opholdt sig, har han bl. a. gjort stor Lykke ved Opførelsen af sine Concertcompositioner.

Dværgfolk forekomme i mange Egne af Mellem- og Sydafrika. Allerede Herodot omtaler her „smaa Mænd ikke engang af Middelstørrelse", og Aristoteles angiver, at Pygmæerne boede ved den øvre Nils Sumpe. En Rejsende omtaler i det syttende Aarhundrede Dværgfolket Dongo i det æqvatoriale Afrika, og her saa Du Chaillu 1864 Obongoerne, der leve spredte i smaa Landsbyer mellem Bantuerne, have en smudsiggul Farve og kun ere 1,330—1,525 Millim. (4,24—4,86 F.) høje. Portugiserne ville i det 17de Aarh. have truffet et D. Baka-Baka i det indre Afrika, og andre Rejsende hørte Tale om D. i andre Egne. Ogsaa Buskmændene, hvis Middelhøjde er 1,444 Millim. (4,60 F.), maa henføres til dem. Langt større Opsigt vakte det dog, da Schweinfurth opdagede Dværgfolket Akka, hvis Omraade begynder 2 Dagsrejser s. for Monbuttukongen Munsas Residens under 3° n. Br. og

omtr. 20 M. n. v. for Nilsøen Albert Njansa. De højeste ere 1,500 Millim. (4,78 F.), men Schweinfurth maalte ogsaa Individer af kun 1,340 Millim.s (4,27 F.) Højde. Deres Farve er mat kaffebrun, Haar og Skjæg kun svagt udviklede, Hovedet stort, Øjnen fremspringende, Gangen vaklende. Akkaerne leve spredte i smaa Landsbyer, ere ivrige Jægere, benytte Bue og Pil og have som Husdyr kun Hunden. Stanley maatte paa sin sidste Rejse lide meget af et D., Wambuttierne, i Skovene ved Aruvimifloden, Serpa Pinto fandt paa sin Rejse en degenereret Stamme Mucassequere, og endelig have Wolf, Wißmann, François og Grenfell paa de forskjelligste Steder i det indre af Congoflodens Bækken truffet et D., Batua, der i Regelen bo spredte blandt andre Beboere. Mændene have en Middelhøjde af 1,440 Millim. (4,58 F.), altsaa som Buskmændene, og have lidt mere Anlæg til Skjæg, end Tilfældet er hos Negrene. De have en mørkebrun Hudfarve og ere kraftige og godt voxne. Kvinderne ere højst 1,200 Millim. (3,82 F.) høje. Kun de mægtigere Høvdinge opholde sig med Følge i bestemte Egne, Folkets Masse fører et nomadiserende Liv som Jægere, streife om i Flokke af otte eller flere Familier, dvæle nogle Maaneder i en heldig Jagtegn og drage derpaa videre. De fange Elefanter, Bøfler og Flodheste i Faldgruber, fælde selv større Dyr med Spyd og anvende Bue og Pile, forgiftede med Liggift. Deres Fjenders Landsbyer afbrænde de under natlige Overfald; faldne Fjender og Fanger skulle de fortære. Smaa, usle Hytter af Græs og opførte i Bikubeform og tarvelige Huse med Tag af Palmeblade tjene Batuaerne som Bolig, og paa Rejser søge de Ly i Trætoppene. Schweinfurth, Wolf og andre Rejsende antage, at Akkaer og Batuaer, Buskmænd og andre D. ere Rester af Afrikas Urbefolkning, en Opfattelse, hvorimod der kan rejses vægtige Indvendinger, da de enkelte D. ingenlunde ere hverandre meget lige, og den Anskuelse har vundet mere Indgang, at Akkaerne ere degenererede Negre, Buskmænd degenererede Hottentotter og Obongoerne degenererede Bantuer.

Dyck, Ernest Marie Hubert van [dejk], betydelig Tenorist og Wagnersanger, f. 2 Apr. 1861 i Antwerpen, uddannet i Paris, sang ved Festopførelserne 1888 i Bairenth i „Parsifal", havde ganske tilegnet sig det tyske Sprog og blev derefter engageret ved Hofoperaen i Wien. D. optraadte i Marts 1890 i en philharmonisk Concert i Kjøbenhavn med Sange af Wagner og Massenet uden fuldt at indfri de meget store Forventninger.

***Dylta.** Efter 1883 er Svovltilvirkningen ophørt, men 1887 produceredes 137,400 Klgr. Brunrødt og 8,800 Klgr. Jærnvitriol.

Dyn, s. *Enheder.

***Dünaburg.** 69,000 J. (1885).

Düntzer, Heinr., tysk Literarhistoriker, f. 12 Juli 1813 i Köln, blev 1846 Bibliothekar smstds. Han begyndte med nogle Arbejder paa den græsk-romerske Philologis Omraade, men kastede sig dernæst over Studiet af den tyske Literaturs klassiske Periode og har i Aarenes Løb udgivet en større Mængde herhenhørende Skrifter end nogen anden Forsker. Foruden Udgaver af Goethes og Herders Værker, Biographier af Goethe (1880), Schiller (1881) og Lessing (1882) og Commentarer til disses samt til Klopstocks, Wielands, Herders og Uhlands Værker (i alt 83 Hæfter) har han især leveret en lang Række Specialskrifter om Goethe. Foruden de under „Goethe" (3dje Bd., S. 480) anførte skal her endnu nævnes „Goethe-Studien" (1861), „Goethes Eintritt in Weimar" (1883), „Abhandlungen zu Goethes Leben u. Werken" (1885), „Liebesbriefe Goethes an Frau v. Stein" (1887) og „Goethes Tagebücher" (1889).

***Düren.** 19,800 J. (1885).

***Düsseldorff.** 115,200 J. (1885).

***Dødsstraf.** I Følge Lov af 1887 er D.s Fuldbyrdelse i Norge bleven indskrænket og foregaar ved Faldøxe. Italien er den første Stormagt, som har afskaffet D., nemlig ved den i Aaret 1888 for hele Kongeriget vedtagne almindelige Straffelov.

Dødt Løb er et Løb, hvor to eller flere concurrerende Væddeløbsheste samtidig passere Dommerpælen, saa at det er uafgjort, hvilken der har vundet. Deltagerne kunne da dele Præmien, eller Løbet løbes om igjen.

Død Vægt, i Modsætning til levende V. (Rytterens), betegner ved Væddeløbene den Belastning, som bliver paalagt Hesten for at den skal bære den V., der er foreskrevet i Propositionerne. Den bestaar i Regelen af lange, flade Blystykker, der anbringes i Sadeldækkenet.

***Dølgsmaal.** Efter den norske Straffelovsnovelle af 1889 straffes nu ikke mere selve Fødselen i D., men vel Barneligets hemmelige Tilsidebringelse. Uagtsomt Drab forvoldt ved D. kan straffes noget strængere end andet uagtsomt Drab.

E.

***Earlom**, Richard, eng. Kobberstikker. Wessely udgav 1889 en kritisk Fortegnelse over hans Stik.

***Eau. E. de Javelle** er en Opløsning af chlorundersyrligt Kali, **E. de Labarraque** en Opløsning af chlorundersyrligt Natron.

***Ebeltoft.** 1,296 J. (1890).

***Ebers**, Georg Moritz, tog 1888 sin Afsked fra Universitetet i Leipzig og bosatte sig i München; hans sidste Arbejder ere Romanerne „Serapis" (1884), „Die Nilbraut" (1886), „Die Gred" (1888) og „Josua" (1889), som alle ere oversatte paa Dansk (af O. Borchsenius og Joh. Magnussen).

***Ebersberg**, Ottokar Franz, tysk Forfatter, døde 16 Jan. 1886.

***Ebert**, Adolf, tysk Romanist, døde 1 Juli 1890.

***Ebrard**, Joh. Heinr. Aug., reformert Theolog, døde 23 Juli 1888.

Eccles [ĕkkels], Stad i England, Lancashire, 1 M. v. for Manchester. 21,800 J. Her ligge Nasmyths berømte Jærnværker.

Echegaray, José [etschegarāj], spansk Forf., f. 1832 i Madrid, studerede Ingeniørvidenskab i Murcia, blev Professor ved den polytechniske Skole smstds. og udgav flere mathematiske og physiske Værker. Ved Revolutionen 1868 blev

han Medlem af Cortes; 1878 udnævntes han til Handels- og Undervisningsminister. Fra 1874 optraadte han som dramatisk Forfatter og skrev i Løbet af 8 Aar 23 Dramaer; det første var »La esposa del vengador« (1874). De ere skrevne i de klassiske Ottestavelsesvers fra Renaissancetiden; E. arrangerer Handlingen behændig, lemper Personerne efter dens Behov, søger stærke og gruopvækkende Virkninger. Hans mest bekjendte Stykker ere: »En el seno de la muerte«, »O locura o santidad«, »La muerte en los labios«, »El gran Galeoto«. I den danske Bearbejdelse af det sidste Stykke, der er opført paa Dagmartheatret, er Originalen næppe gjenkjendelig.

*Eckersberg, Christoffer Vilhelm. En Medaille af H. Conradsen i Anledning af Hundredaarsfesten for E.s Fødsel (1883) prægedes 1889 og anvendes nu ved Akademiet som „Aarsmedaille".

*Eckstein, Ernst, er nu bosat i Dresden; af hans Værker maa endnu nævnes Humoresken „Der Besuch im Carcer" (61de Opl. 1888), Digtet „Murillo" (3dje Opl. 1890) og Romanerne „Jorinde" (1888), „Nero" (1889) og „Camilla" (1890).

Eclipse [eklips], Englands berømteste Væddeløbshest, var en Fuchshingst ved Marsk of Spiletta, tillagt 1764 i Hertugen af Cumberlands Stutteri. Den fødtes under en Solformørkelse og fik heraf sit Navn. Den kjøbtes af Oberst O'Kelly for 1,750 Guineer og indbragte sin Ejer ved sine Sejre 30,000 Pd. Sterling. Den løb første Gang 3 Maj 1769, sidste Gang 4 Oct. 1770. Den blev aldrig overvunden og distancerede altid samtlige sine Concurrenter. Directe efter den er trukket 335 Sejervindere, der have vundet c. 160,000 Pd. St. foruden utallige Ærespræmier. Den døde 26 Febr. 1789, altsaa 25 Aar gammel. Ved dens Section viste dens Hjærte sig at veje 14 Pd., og dens Skelet solgtes 1821 for 1,000 Guineer.

*Ecuador. Udførselen havde 1887 en Værdi af 36,4 Mill. Kr., hvoraf 24,6 Mill. for Cacao, 1,7 Mill. for Kaffe og 1,2 Mill. for Kautschuk. Indførselen gik op til 41,2 Mill. Det for 1887 aflagte Regnskab udviste en Indtægts- og en Udgiftsside paa 35,2 Mill. Kr. med et Deficit af 0,7 Mill. Kr. Statsgjælden udgjorde 51,2 Mill. Kr., hvoraf 33,8 Mill. til Udlandet. Den staaende Hær udgjør 4,700 Mand, nemlig 3,300 Mand Fodfolk, 1,100 Mand Artilleri og 300 Ryttere. Flaaden bestaar af 1 Transportskib, 1 Kanonbaad og 1 Krydser af tredje Klasse med 6 Kanoner og 100 Mands Besætning.

*Ed. I Følge Lov af 1887 træder nu i Norge en Forsikring paa Ære og Samvittighed i E.s Sted, naar Vedkommendes Trosbekjendelse ikke tilsteder Aflæggelse af E. i nogen foreskreven Form.

*Edelfelt, Albert Gust. Aristid. 1886, da han paa Pariserſalonen havde udstillet et Portræt af Pasteur, som indkjøbtes af den franske Stat, fik han Æreslegionens Officerskors. Af to andre, samtidig udstillede Billeder, „Sommeraften ved Hammars i Finland" og Pastellen „I Atelieret", kjøbtes det første af den danske Stat, det andet til Göteborgs Museum.

*Edgren, Anna Charlotta Gust., som efter at være skilt fra sin Mand gjenoptog sit Fædrenenavn, indtraadte 1890 i nyt Ægteskab med en italiensk Hertug af Caianello. Hun har i de senere Aar udgivet Skuespillet »Hur man gör godt«, en fjerde og Fortsættelse af den tredje Samling »Ur lifvet« (1886—89) samt Parallel-Dramaet »Kampen för lyckan« (1887).

*Edhem Pascha var 1883—85 Indenrigsminister og sendtes 1886 til Livadia i særligt Hverv til Kejser Alexander III, men har ellers kun været Medlem af Bjærgværksraadet.

*Edlund, Erik, svensk Physiker, døde 19 Aug. 1888 ved Saxholm.

*Edsvorneretter. Saadanne ere nu indførte i Norge ved Lov af 1887, s. Lagmandsret og Straffeproces.

*Edwards, Henri Milne, døde 29 Juli 1885.

*Effect. En Krafts E. kaldes den Arbejdsmængde, som Kraften kan udvikle i 1 Sekund; den angives almindelig i en af følgende Enheder: Hestekraft, Watt, Kilowatt, Poncelet, Voltampère (= Watt).

Egál, jævn, mage, ens.

*Egeland Jærnværk er nedlagt.

Egeri, s. Algeri.

*Egerton. Wilbraham E. beholdt sit Sæde i Underhuset, indtil han 1883 arvede Peersværdigheden efter sin Fader; hans yngre Broder, Alan E., f. 1845, blev hans Efterfølger som Medlem for Midt-Cheshire.

Eggert, Hermann, tysk Architekt, f. 1844 ved Magdeburg, vandt bl. a. ved Concursen om en Domkirke i Berlin den første Præmie og bosatte sig senere i Straßburg, hvor han opførte Universitetet med tilhørende videnskabelige Institutioner og endelig 1888 det pragtfulde Kejser-Palais. Han lever nu atter i Berlin.

*Ehrenfeld har 27,400 I. (1889), men er fra 1888 forenet med Köln til ēn Commune.

*Ehrenheim. Per Jak. v. E. er siden 1888 Kansler for Universiteterne.

*Ehrensvärd, Alb. C. Aug. Lars, var fra 20 Sept. 1885 til 12 Juni 1889 Udenrigsminister.

*Eidsivatings Lagdømme er siden 1887 den Akershus, Christians og Buskeruds Amter omfattende Lagmandsretskreds.

Eiffeltaarnet blev bygget i Anledning af Verdensudstillingen i Paris 1889 paa Champde-Mars, tæt ved Seinen, lige over for Trocadéro; det er opkaldt efter sin Bygmester, Ingenieur Eiffel, som tidligere har gjort sig bekjendt ved betydelige Brobygningsarbejder. Taarnet har en Højde af 300 Meter og er det højeste existerende Bygværk. Det er opført af Jærn med en Byggetid af knapt 2 Aar. Det hviler paa 4 murede Hjørnepiller, funderede ved Hjælp af fortættet Luft. Det har 3 for Publikum tilgængelige Etager, henholdsvis 58, 116 og 200 Met. over Jorden; en 4de Etage er anbragt i 278 Met.s Højde ved Foden af Lanternen, i hvilken der findes Observatorium og forskjellige Laboratorier til videnskabelige Undersøgelser. Øverst oppe er anbragt elektrisk Lys, som kan ses i meget betydelige Afstande. Adgangen til Etagerne sker baade ved Elevatorer og ved Trapper (1,796 Trin). Taarnet er blevet bevaret efter endt Udstilling. De mete-

orologiske Undersøgelser, der drives paa Taarnets Top, have allerede givet meget interessante Resultater.

Eimsbüttel, Landsby og Forstad til Hamborg, ¼ M. n. v. for Hamborg, har 26,000 J. (1885), Diamantsliberier, Garverier og Maskinbyggeri. Stærkt besøgte Forlystelsessteder.

*__Eisleben.__ 23,200 J. (1885).

Eitelberger v. Edelberg, Rudolf, østerrigsk Kunsthistoriker, f. 1820, d. 18 Apr. 1885 i Wien, har skrevet værdifulde Værker, der navnlig tage Hensyn til hans Fædrelands Kunst, og har tillige stor Fortjeneste af en Samling nøjagtige Udgaver af ældre kunsthistoriske Skrifter, „Quellenschriften für Kunstgeschichte", som efter hans Død fortsættes af A. Ilg.

Ek, Selma, svensk Operasangerinde, f. 3 Sept. 1856 i Stockholm, traadte 1873 ind som Elev ved Musikconservatoriet og blev 1878 ansat ved den kongel. Opera, efter at hun s. A. havde debuteret som Agathe i „Jægerbruden" og som Mathilde i „Vilhelm Tell". Hun har udført en Mængde Roller og især høstet Bifald som Aida og som Margarethe i „Faust", i hvilken Rolle hun baade 1883 og 1886 optraadte som Gjæst i Kjøbenhavn.

*__Eckernførde.__ 5,600 J. (1885).

*__Ekersund.__ 2,800 J. (1885).

*__Eksjö.__ 3,262 J. (1888). 2 Bankkontorer; Sparekasse.

Elam, 1) efter 1ste Mosebog X, 22 den ældste Søn af Sem (s. *d. A.), Stamfader for Elamiterne. 2) Navn paa Landet ø. for nedre Tigris, gr. Elymais, det senere Susiana efter Hovedstaden Susa (s. *d. A.). Befolkningen i E. var dels Kossæer (Kissier), dels de semitiske Elamiter. Disse stiftede et Rige i E. allerede ved Midten af 3dje Aartusende f. Chr., hvis Konger oftere hærjede i Mesopotamien; dette Rige holdt sig uafhængigt lige over for baade Babyloner og Assyrer, indtil det lykkedes Assurbani-pal 645 f. Chr. at undertvinge E. og ødelægge Hovedstaden Susa. Noget senere trængte en persisk Stamme ind i E. og grundede her et Rige, fra hvilket det persiske Rige udgik. De babyloniske Kileskrifter have kastet meget Lys over dette Riges Historie.

*__Elberfeld.__ 106,500 J. (1885).

*__Elcho__, Francis, Lord, arvede 1883 Peersværdigheden som Jarl Wemyss.

*__Elefantordenen__ talte i Slutn. af 1889 80 Riddere.

*__Elektriske Lamper.__ I Stedet for Benævnelsen „Regulatorer" for den i Artiklen først omtalte Art af e. L. bruges nu Benævnelsen „Buelamper", efter den Lysbue, der danner sig af de glødende Kulpartikler. Med Hensyn til Lysstyrken af det elektr. Lys kan anføres, at den kan blive overordentlig stor og er afhængig af den anvendte Strømstyrke samt Kulspidsernes Beskaffenhed. Ved meget store Buelamper til Fyrtaarne har man kunnet opnaa en Lysstyrke af indtil 20,000 Gange større end et Stearinlys (til 6 paa Pundet). Til almindel. Belysning benyttes dog sjælden Buelamper med større Lysstyrke end 1,000 à 2,000 Gange et almindeligt Stearinlys. Man er i de sidste Aar naaet langt fremad med Hensyn til Fremstillingen af det elektriske Lys, ogsaa hvad Bekostningen angaar. Lyset i Form af Glødelys er vel for Tiden dyrere end Gasbelysning, men heri vil der vel med Tiden indtræde en Forandring, naar man lærer at construere bedre Glødelamper, hvor en større Del af Varmen omdannes til Lys. Ved større elektriske Lysanlæg, de saakaldte elektriske Centralstationer, hvorved man fra et enkelt Anlæg fordeler Elektriciteten i større eller mindre Afstande til de forskjellige Forbrugere, kan man allerede nu fremstille det elektriske Lys temmelig billigt og med stor Sikkerhed. Af saadanne Centralstationer findes der for Tiden en stor Mængde i alle Verdensdele, særlig i Nordamerika; men ogsaa i Europa, navnlig i Tyskland, England, Italien og Frankrig, findes en stor Del Centralstationer. I de større Byer i Skandinavien er Opførelsen af saadanne dels under Overvejelse, dels under Arbejde. Man har Centralstationer baserede paa ensrettede Strømme og Vexelstrømme, med høj eller lav Spænding. Den Afstand, til hvilken man med Fordel kan udstrække Forsyningen fra en Centralstation, beror væsentlig paa den Spænding af Elektriciteten, som holdes paa Stationen. Ved Anvendelsen af højtspændte Strømme fra 1,000 til 10,000 Volt kan man forsyne paa Afstande af 1 Mil eller derover; ved lavtspændte Strømme fra 100—500 Volt gaar man sjælden længere end ¼ Mil. Elektriske Spændinger paa over 500 Volt ere imidlertid meget farlige for Mennesket, og en Berøring af Ledninger, der føre Strøm af saa stor Spænding, kan under ugunstige Omstændigheder virke dræbende. Faren ved de højtspændte Strømme forøges desuden derved, at Vanskeligheden ved at isolere elektriske Ledninger stiger med Spændingen.

*__Elfsborg.__ E.s Län havde 1889 277,125 J., hvoraf 19,130 i Stæderne. Af Jordarealet udgjorde 1888 c. 14¼ pCt. dyrket Land, c. 9½ pCt. Eng og over 35 pCt. Skovland. Kreaturholdet bestod s. A. af 25,820 Heste, 143,676 Stkr. Hornkvæg, 70,311 Faar, 376 Geder og 32,845 Svin.

Eliasbjærget, maaske den højeste Tinde i Nordamerika, ligger tæt ved det stille Oceans Kyst paa Grænsen mellem Alaska og Britisk Nordamerika. Højden er efter Dall 18,950 F., og E. skal være en endnu virksom Vulkan.

*__Elisabethpol__, Gouv., har 729,900 J. (1885).

Elivaager (Elivágar) kaldtes i Følge den nord. Mythologi de Floder, der fra Niflhejm, fra Brønden Hvergelmer, strømmede ud i Ginnungagab, hvor de opdyngede sig som Ismasser; idet Kulden fra disse mødtes med Varmen fra Muspelhejm, fremstod af de smeltende Draaber det første levende Væsen, Jætten Ymer.

Ellerbek, Landsby i Holsten, ved Kielerbugt og over for Kiel. 3,200 J. Store Havneanlæg for Krigsmarinen og storartede kejserlige Skibsværfter. Betydelige Røgerier af Fisk, „Kieler Sprotten".

*__Elliot.__ Hugh E. var som engelsk Gesandt i Kjøbenhavn 1782—90 indviet i Sammensværgelsen mod det Guldbergske Ministerium. Hans Fremstilling af Begivenhederne 1782—84 er trykt i „Regeringsskiftet 1784" (Kbhvn. 1888).

Elopura, ny anlagt Stad paa Nordøstkysten
f Borneo i det britiske Nordborneo-Selskabs
)mraade. 8,000 J. Fortrinlig Havn med
ldførsel af Gummi, Guttapercha, Kokosnødder,
piselige Svalereder, Campher osv.

***Elphinstone**, Mount Stuart. Som Fort-
ættelse af hans Værk om Indiens Historie
dkom 1886 »The rise of the british power in
e East«.

***Elsaß** har 1,074,600 J. (1885). Stat-
olderen Feltmarschal Manteuffel (1879—85)
abede at kunne vinde Folkestemningen for
yskland ved at vise stor Lemfældighed over for
t franske Sprog og franske Indretninger, og
ns Efterfølger Fyrst Chlodwig af Hohenlohe-
chillingsfürst fortsatte i Forstningen dette
ystem. Communalvalgene faldt 1886 ogsaa
eget gunstig ud for Tyskerne, især i Straß-
rg og Metz, og i Jan. 1887 udtalte en af
s Rigsdagsmænd sig aabent for Forøgelsen
Tysklands Hær som det bedste Værn for
eden. Men ved Omvalgene i Febr. valgtes
tter Oppositionsmænd til Rigsdagen, endog
d voxende Stemmetal, og Rigsregeringen
temte sig derfor til en ny Fremgangsmaade.
n tidligere Statssecretær, Hesseren Hoff-
nn, afløstes af Preusseren Puttkamer, mange
nstmænd udvistes fra Landet, en Del oppo-
onelle Foreninger opløstes, det tyske Sprogs
cielle Brug indskærpedes og udvidedes sam-
g, og flere andre Forholdsregler toges
at bryde den franske Indflydelse. 1888
førtes endog Pastvang ved den franske Grænse,
fransk Stillemønt forbødes. Valgene til
dsdage og „Bezirkstage" faldt helt ander-
s ud end til Rigsdagen. Kejser Wilhelm II
i Sept. 1889 en langt varmere Modtagelse,
fra Landboerne omkring Straßburg, end
s Farfader 3 Aar tidligere, og endelig gav
sdagsvalgene i Jan. 1890 det mærkelige
lag, at 5 Pladser tilfaldt Mænd, der slut-
sig til forskjellige tyske Partier, medens ingen
tlig Protestcandidat blev valgt; derimod
tes 7 Gejstlige. Udvandringen har stærkt
ndet det franskfindede (især det fransktalende)
tis Rækker. 1885 var den civile Befolk-
s Tal 75,000 mindre end 1865, og Tallet
indfødte Elsassere og Lothringere var af-
t med omtr. 200,000; særlig var Folke-
gden i Lothringen i de 20 Aar aftagen med
Tiendedel.

lvebakken, Landsby i norsk Finmarken ved
nelvens Udløb i Altenfjord, havde 1875
J., udelukkende Kvæner.

Elverum. I E. er en Skovbrugsskole.

Elze, Friedr. Karl, tysk Literaturhistoriker,
22 Jan. 1889.

milia. 2,325,100 J. (1889).

nin Pascha, s. *Schnitzer.

minént, fremragende, udmærket, fortrinlig.

npire-Stil [angpihr] kaldes, som det synes
re rigtig, den Gjenoptagelse af antike
ver i Bygningsstilen, baade som den an-
s i Bygninger, og som den overføres paa
ler, Bronzesager og andet Bohave, som i
ligheden var i fuld Gang i sidste Fjerde-
f forrige Aarhundrede, tog et stærkt Op-
især i Bohavets Stil under Revolutions-
dens stærke Anvendelse af romerske Ideer
paa alle Omraader og fortsatte sig, efter det forholdsvis kortvarige første Kejserdømme i Frankrig (1804—15) helt op til 1840, ikke alene i Frankrig, men ogsaa i andre Lande. Uden for Frankrig er der saa meget mindre Grund til at beholde dette Navn, som nogle af Stilens ejendommeligste Motiver, den antikiserende („Renaissance"-) Behandling af orientalske, tyrkiske og ægyptiske Motiver, saa vidt det kan skjønnes, udvikledes langt kraftigere uden for Frankrig, dels over Tyskland i Norden, dels i England, og i visse Henseender maaske frodigst efter 1815. Ogsaa i Danmark trives den antikiserende Stil i Tidens ejendommelige Former lige til efter 1840.

Emulsionsbilleder, s. *Photographi.

Enfleurage, fr. [angfløråhsch], s. *Olje.

Engels, Friedrich, tysk Socialist, f. 1818, Søn af en Fabrikant i Barmen, studerede i Berlin og styrede 1842—45 en Fabrik i Manchester. Han var 1844 Medarbejder af A. Ruges „Deutsch-franz. Jahrbücher" og 1848—49 af K. Marx's „Neue rheinische Zeitung", deltog i den republikanske Opstand i Baden 1849 og levede siden i England. Han har skrevet „Die Entwickelung des Socialismus" (3dje Udg. 1883), „Zur Wohnungsfrage" (1881) og „Die Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats" (1884), samt udgivet anden Del af K. Marx's „Kapital" (1885).

***Engelstoft**, Chr. Thorning, døde 25 Jan. 1889.

Enggaard, s. *Gyldensten.

***England**. Tallene paa Befolkningen og Størrelsen af hele det britiske Rige stille sig nu saaledes:

	□ M.	J. (1889)
England og Wales	2,757	29,052,000
Skotland	1,433	4,077,000
Irland	1,530	4,716,000
Besiddelser i Europa	6	181,000
„ i Amerika	173,096	6,650,000
„ i Asien	84,118	265,480,000
„ i Australien	149,221	4,047,000
„ i Afrika	22,989	4,271,000
	435,145	318,474,000

Hertil maa endnu regnes 215,400 Soldater og Matroser, som færdedes uden for Moderlandet. De britiske Kolonialbesiddelser i Europa og Amerika ere ikke undergaaede nogen Forandring. Derimod ere Udvidelserne i Asien, i Australien og Afrika desto større, men herom henvises nærmere til de respective Verdensdele. Medtages alle Landsdele (særlig de afrikanske), turde Rigets Størrelse omtrent være 462,400 □ M. med 335,300,000 J. — Forfatning. I de sidste Aar er der blevet oprettet to nye Ministerposter, den ene som Statssecretær for Landbruget (1889), den anden som Secretær for Skotland (1885), i Lighed med den tidligere Oversecretær for Irland. Ved Kredsomlægningen 1885 blev Underhusets Sammensætning væsentlig ændret. Dets Medlemstal er forøget til 670, deraf 465 for E., 30 for Wales, 72 for Skotland og 103 for Irland; det er saaledes Skotland, hvem Tilvæxten nærmest er kommen til gode. Universiteterne vælge vedblivende 9 Medlemmer; 24

Valgflækker, deriblandt Londons City, vælge hver 2 Medlemmer for et Indbyggertal, der er imellem 50,000 og 150,000, og 83 Valgflækker (deraf 74 i E.), samt 22 Bygrupper (9 i Wales og 13 i Skotland) vælge hver 1 Medlem, hvorhos baade Grevskaberne, Hovedstaden og de store Byer deles i nogenlunde ligelige Enkeltmandskredse paa 50,000 J. i Gjennemsnit, saa at der bliver 377 Grevskabskredse, 59 Hovedstads- og 72 Storstadskredse (deraf 51 i E.). Hovedændringen er saaledes, at de mange smaa Valgflækker inddrages i Grevskabskredsene, at de mellemstore miste den ene Repræsentant, og at derimod London og de andre store Byer faa en betydelig forstærket Repræsentation (London faar i alt 61 Medlemmer imod 20 og E.s 6 største Byer 36 imod 16). Af lige saa indgribende Betydning for E.s politiske Udvikling er den Omdannelse, som den stedlige Forvaltning fik 1888. Ved denne overføres navnlig største Delen af de administrative Hverv, som tidligere paahvilede Fredsdommerne (de af Regeringen beskikkede Godsejere og Rigmænd), til nye Grevskabsraad, som vælges paa 6 Aar af alle Skatyderne. Der oprettes 60 saadanne i E. og Wales, idet de 6 største Grevskaber i E. deles i 14 „administrative Grevskaber" (Counties) og de andre 34, samt de 12 i Wales, ligeledes faa hver sit folkevalgte Raad. End videre oprettes et nyt Grevskab i London, omfattende baade City og alle de Bydele og Sogne, der henregnes til Hovedstaden i Henseende til Politi og offentlige Arbejder, men som tidligere henhørte under de fire tilgrænsende Grevskaber. De 62 største Byer i E. ophøjes ligeledes til særskilte Grevskaber, for saa vidt Forvaltningen vedrører, idet Byraadene faa den Myndighed, der ellers tildeles Grevskabsraadene. Medens Lordlieutenanten beholder sin Stilling (Ærespost) som den øverste Embedsmand i Grevskabet, gaar den egentlige Magt over til den af Raadet valgte Formand (Chairman), der indtager aldeles samme Stilling som en Mayor i Byen og bl. a. udnævner alle Grevskabets communale Embedsmænd. Han fører ogsaa Forsædet baade i Grevskabsraadet (County Council) og i det snævrere Raad af County Aldermen, som vælges af det store Raad og varetager de løbende Forretninger. Mange Anliggender, som tidligere afgjordes af Regeringen, særlig af Ministeren for den stedlige Forvaltning, ere blevne overdragne til Grevskabsraadene, og det er Tanken, naar den nye Ordning har fæstnet sig, yderligere at udvide Raadenes Myndighed og saaledes gjennemføre en Decentralisation i Styrelsen. Ligeledes vil man oprette tilsvarende valgte Raad for Underafdelinger af Grevskaberne til at varetage baade Fattigvæsenet og andre communale Anliggender, som nu henligge under forskjellige Myndigheder. Derved vil dels en større Regelmæssighed blive gjennemført, dels vil den stedlige Selvstyrelse først da i Sandhed fortjene sit Navn, naar Skatydernes Valg træder i Stedet for Regeringens Beskikkelse til de ulønnede Æresposter (som Fredsdommere o. fl.). Grundsætningerne for den nye Grevskabsforvaltning i E. og Wales overførtes 1889 til Skotland, dog med ikke uvigtige Ændringer; saaledes bortfaldt her det snævrere Raad af Aldermen, og der indrømmedes Kvinder Valgbarhed til Grevskabsraadene, hvad de alt længe havde haft baade til Skoleraad og Byraad (henholdsvis siden 1872 og 1882), medens Domstolene og Overhuset havde nægtet Kvinderne i E. denne Ret.

Historie. Parlamentssamlingen 1835 bragte endnu efter Gladstones Afgang flere vigtige Fremskridt. Saaledes vedtoges Oprettelsen af en særlig Ministerpost for Skotland; det fastsattes, at modtagen Syge- og Lægehjælp ikke skal regnes for Fattigunderstøttelse; en Lov satte strænge Straffe for at misbruge Børn og forlokke unge Piger til Utugt, som Følge af de Afskyeligheder, der i Bladet »Pall Mall Gazette« vare blevne opklarede fra „det moderne Babylon", og der aabnedes lettere Adgang for de irske Fæstere til at kjøbe Jord, hvorhos Parlamentet gav Samtykke til Dannelsen af en australsk Confoederation (s. Australien). Derefter blev Underhuset opløst, og ved de nye Valg fik de conservative Candidater i E. Understøttelse fra Parnells Tilhængere, for at de to store Partier kunde blive omtrent lige stærke og Afgjørelsen saaledes tilfalde Irlænderne, med andre Ord for at enhver fast Regering kunde blive umulig. Det conservative Parti vandt dog kun 253 Pladser mod 331 Liberale, medens det irske Nationalparti fik 86 af de 103 Pladser i Irland og det liberale Parti helt fortrængtes herfra. Da Parlamentet kom sammen i Jan. 1886, maatte Ministeriet Salisbury strax trække sig tilbage, og Gladstone overtog nu Dannelsen af sit tredje Ministerium, med den Plan at ville imødekomme Irlændernes Krav paa Selvstyrelse. Dog herved fremkaldte han en Spaltning i det liberale Parti, idet ikke alene de egenlige Whiger saasom Jarl Derby, Hertugerne af Argyll og Westminster, Marquis Hartington, Lord Selborne, Goschen o. fl., men ogsaa radicale Medlemmer som J. Bright, senere tillige Chamberlain og Trevelyan, skilte sig fra ham og dannede en ny Gruppe, liberale Unionister. Ministeriet sammensattes derfor til Dels af nye Mænd, bl. a. Lord Rosebery og John Morley. 8 Apr. indbragte Gladstone Forslaget om Oprettelse af et eget irsk Parlament og Udskillelse af de irske Medlemmer fra det britiske, samt krævede en Bevilling af 50 Mill. Pd. Sterl. (fordelt paa 3 Aar) for at afkjøbe de irske Godsejere deres Ejendomme, som skulde overdrages Fæsterne imod et Vederlag til Statskassen. Begge Planer mødte stærk Modstand, fordi man ikke vilde have Unionen opløst, ei heller vilde overgive det tro Mindretal i Ulster uden Beskyttelse til det ophidsede, katholske Flertal i Irland. Med 30 Stemmers Overtal blev Gladstones Home-Rule-Forslag forkastet, idet 93 liberale Unionister gik sammen med de conservative. En ny Opløsning tilføjede Gladstone et afgjort Nederlag, idet ikkun 191 af hans egentlige Tilhængere valgtes, medens de conservative vandt 317 og Unionisterne 76 Pladser; Parnelliternes Styrke forblev uforandret, 85. Da det conservative Parti ikke havde opnaaet Flertal, søgte Salisbury at formaa Hartington til at indtræde i Ministeriet,

ja vilde endog overgive ham Posten som Førsteminister, men fik Afslag og maatte i Aug. 1886 danne et rent conservativt Ministerium. Først i Jan. 1887 optoges Goschen som Skatkammerkansler i Stedet for Randolph Churchill, der krævede store Indskrænkninger i Udgifter til Hær og Flaade, medens Balfour blev Oversecretær for Irland og satte sig det Maal at kue den irske Bevægelse med Magt og at standse de agrariske Forbrydelser ved Hjælp af et stærkt Politi og andre strænge Forholdsregler. En ny Tvangslov vedtoges, dog først efter haardnakket Modstand fra det liberale Parti, og Vicekongen i Irland fik derefter Fuldmagt til at kundgjøre Belejringstilstand og lade Forbrydelser paaljende af engelske Nævninger. I 18 Grevskaber og større Byer blev denne Lov sat i Virksomhed, Nationalligaen erklæredes opløst, og efterhaanden blev en Del irske Parlamentsmedlemmer dømt til Fængselsstraffe for at have holdt offentlige Møder eller ophidset til Modstand imod Myndighederne. Men ved Siden heraf tilstodes der de irske Fæstere flere nye Lettelser, ligesom der allerede 1886 var givet de skotske »Crofters« Beskyttelse imod overdrevne Afgifter; end videre gaves fuldstændige Love om Strafferprocessen i Skotland (1887), om Kulminernes Drift (1887), om Grevskabsretterne i England (1888) og om de skotske Universiteter (1889), hvorhos Edstvangen for Parlamentsmedlemmer, Embedsmænd og Nævninger ophævedes, idet en højtidelig Forsikring træder i Stedet, naar der næres religiøse Skrupler imod en Ed (1888), og et Agerbrugsministerium oprettedes (1889). Selv Spørgsmaalet om en Omdannelse af Overhuset kom under alvorlig Drøftelse ved Forslag af den liberale Jarl Rosebery og af Førsteministeren Marquis Salisbury, medens den radicale Labouchère krævede det helt afskaffet. Endelig fremsatte Ministeriet 1890 Forslag om at overføre Tiendebyrden fra Forpagterne til Godsejerne og lette dens fuldstændige Afløsning samt en omfattende Plan til at opkjøbe Jorder i Irland fra Godsejerne og sælge dem til Fæsterne mod langsom Afbetaling, altsaa Gjennemførelse i anden Form af den samme Tanke, som Gladstone havde udviklet 1886. Det liberale Parti stiller dog endnu videre gaaende Krav, fornemmelig om Afskaffelse af Statskirkerne i Wales og Skotland, samt om Selvstyre for disse to Landskaber lige saa vel som for Irland, medens der samtidig tænkes paa at udvikle Fællesparlamentet til en Repræsentation for det hele britiske Rige. Ogsaa til E. er vor Tids Arbejderbevægelse naaet; i Febr. 1886 fandt et stormende Opløb Sted i London, fulgt af alskens Voldsomheder og efterlignet i flere andre store Byer, og 1889 tiltvang Dokarbejderne i London sig en væsentlig Lønningsforbedring ved en omfattende Strike. Nødvendigheden af at vise større Omhu for Arbejdernes Tarv, især for deres Undervisning og Sundhedstilstand, paatrænger sig derfor begge de store politiske Partier. E.s Regering har ligeledes været nødt til at følge med Strømmen i Europa i Henseende til en Udvidelse af sine Stridskræfter, især Flaaden, men den har dog været i Stand til at gjennemføre en væsentlig Besparelse ved at convertere Statsgjælden, samt til at fortsætte Afbetalingen paa denne og alligevel foretage vigtige Ændringer i Beskatningen. Udskyldningsvalgene til Underhuset i de sidste Aar have givet det liberale Parti nogen Forstærkning (15 Pladser), og da Valgene til de nye Grevskabsraad 1889 vare det meget gunstige, især i Hovedstaden, gjør det Regning paa at vinde en stor Sejer, naar almindelige Valg udskrives, og derved blive i Stand til at sætte sine omfattende Reformplaner i Værk. Partiets Forhaabninger styrkedes yderligere derved, at Regeringen 1890 ikke blev i Stand til at gjennemføre et eneste af sine større Lovforslag, hverken om Tienden eller om Jordkjøb i Irland, ej heller om Vederlag til Ejerne af Udskjænkningssteder, naar Udskjænkningsretten maatte blive ophævet af de communale Myndigheder. Om E.s Udvidelser i Sydafrika, der 1890 endog førte til et heftigt Sammenstød med Portugal, s. Caplandet. Den 1882 vundne Magtstilling i Ægypten fastholdes uagtet Frankrigs Skinsyge, og fra Indien strækker E. sin værnende Haand over Afghanistan ud imod Rusland, ligesom det uden formelig at godkjende Bulgariens nye Fyrste dog har støttet dets Uafhængighed. 1 Juli 1890 sluttedes en Tractat med Tyskland, hvorved Grænserne mellem de to Landes Besiddelser i Østafrika fastsattes og E.s „Interessesphære" udstraktes til Landene nord for Ukerewe-Søen, medens Helgoland afstodes til Tyskland. I Aug. fulgte en tilsvarende Tractat med Portugal, hvorved Grænserne for dettes Besiddelser i Sydafrika fastsattes og der indrømmedes E. Sejlads paa Sambesifloden og Herredømme over sammenhængende Landstrækninger midt imellem de portugisiske, lige fra Caplandet indtil Tanganjika og Njassa-Søerne.

Literatur. Den niende Udgave af »Encyclopædia Britannica«, der giver gode og paalidelige Oplysninger om Æmner fra Kunst, Literatur og Videnskab, begyndte at udkomme 1875 og afsluttedes med det 24de Bd. i 1888; hertil kom 1889 endnu et Bd., indeholdende Index; en Stab af over 1,100 Medarbejdere har ydet Bidrag til Værket. Under Udgivelse er en »History of English Literature", som vil behandle sit Æmne i 4 Bd.; udkomne ere af denne Serie »A History of Elizabethan Literature« af George Saintsbury og »A History of Eighteenth Century Literature« af Edm. Gosse; den første Literatur-Periode skal behandles af Stopford Brooke og den moderne Literatur af Professor Dowden. Af Professor Bernhard ten Brinks „Geschichte der Englischen Litteratur" ere 1ste Bd. og 2det Bd.s første Halvdel udkomne.

Sprog. Af lexikalske Arbejder kunne end videre mærkes »Cassell's Encyclopædic Dictionary« (endt 1888) og det for kort siden paabegyndte af Prof. Whitney, »The Century Dictionary«, hvoraf 1ste Bd. er udkommet. Af Hoppes „Englisch-Deutsches Supplement-Lexikon" er en ny, forøget Udgave begyndt at udkomme.

Englisére, hos Hesten at overskære Bøjemusklerne, der føre Halen nedad, efter at de

yderste Led af Halen ere afhuggede, hvorved denne stadig som en Barberkost føres straat i Vejret. Denne Barbarisme, der tidligere var meget i Mode, er nu gaaet af Brug.

***Enkekasse.** Danmarks Andel i den aarlige Betaling af E.s Gjæld er i 1888—89 gaaet ned til c. 157,800 Kr. og er for 1890—91 anslaaet til c. 149,000 Kr. Antallet af actuelle Enker er gaaet ned til 851 med et samlet Pensionsbeløb af 244,000 Kr., af eventuelle Enker til 342 med Krav paa et Pensionsbeløb af c. 75,000 Kr.

***Enköping.** 3,265 J. (1888). 2 Bankkontorer.

d'Entrecasteaux-Øerne [dangterkastö], Øgruppe ved Sydøstspidsen af Ny-Guinea, blev 1885 tagen i Besiddelse af England. De største ere Goodenough, Fergusson, Welle og Normandby, tilsammen 57 □ M.

***Entrerios.** 300.000 J. (1888).

Enzymer, organiske Forbindelser af indviklet Sammensætning, som kun forekomme i Plante- og Dyreorganismer og ere udmærkede ved, at de, uden selv kjendelig at forandres, kunne foraarsage Spaltningen af Kulhydrater, Æggehvidestoffer, Glykosider o. fl., saa at disse under Optagelse af Vand sønderdeles til simplere Forbindelser. Saadanne Stoffer ere f. Ex. Ptyalin i Spyt, som spalter Stivelse til Maltose og Dextrin; Diastase i Malt, som har samme Virkning; Pepsin i Mavesaften, Trypsin i Dyrenes Tarmkanal og Papain i umodne Figen, som alle sønderdele Æggehvidestoffer under Dannelse af Peptoner; Emulsin i Mandler, der spalter Amygdalin til Blaasyre, Bittermandelolje og Sukker; Invertin i et vandigt Udtræk af Gjær, som sønderdeler Rørsukker til Druesukker og Lævulose. Deres chemiske Natur og Sammensætning ere hidtil ubekjendte. Ligesom Farvestoffer tiltrækkes de af pulverformige Bundfald, saa at de mechanisk følge med disse, hvilket Forhold man benytter til at faa dem i concentreret Tilstand. I tør Tilstand taale de en Temperatur af 100°, men Opløsningerne kunne ikke taale Kogning. Hvert E. har sædvanlig en bestemt Temperatur, hvor dets Virkning er kraftigst; men i øvrigt kan en ringe Mængde E. virke paa en næsten ubegrænset Mængde af det spaltelige Stof.

***Epidauros.** De seneste Udgravninger have foruden Kunstværker af betydeligt Værdi bragt mange Indskrifter for Dagen. De indeholde Beretninger om Mirakelcure, der have fundet Sted i Asklepioshelligdommen, og give et interessant Billede af Datidens Overtro.

Epiphyter, s. *Snylteplanter.

***Eppendorf.** 6,200 J. (1885).

***Erfurt.** 58,400 J. (1885).

Ergastèria, Stad i Laurionbjærgene i den sydlige Del af Attika, nær Cap Kolonnæs og 5 M. s. ø. for Athen, hvormed den forbindes ved en Bane. 8,000 J. Storartede Smeltehytter, hvor der indvindes Bly og Sølv.

***Ericsson.** John E. døde 8 Marts 1889. Hans Lig blev 1890 under stor Højtidelighed overført til Sverige og jordet i hans Fødeby, Philipstad.

***Erik Ejegod** deltog ikke i Kampen i Albani Kirke 1086.

***Erik Glipping.** Efterretningen om, at der lige til 1630 i Viborg Domkirke holdtes en daglig Gudstjeneste („Baadesang") til Minde om ham, er urigtig; i den protestantiske Tid er der aldrig bleven afholdt nogen saadan. Der som i andre Domkirker holdtes en „Ottesang", men den stod ikke i nogen Forbindelse med Messerne for Kongens Sjæl.

***Erikson, Jens.** Det er nu bevist, at han var en dansk Adelsmand.

Eritrêa, siden 1890 Navnet paa de italienske Besiddelser i Afrika (s. d. A.). Af Militære har Italien nu i E. en Styrke paa 7,500 italienske Soldater og 1,500 hvervede, irregulære Tropper foruden nogle abessiniske Bander. Italiens aarlige Udgifter gaa op til 14—15 Mill. Kr., medens Indtægterne kun ere ubetydelige, thi italienske Varer indgaa toldfrit, medens de fra Udlandet kommende maa betale 8 pCt. af Værdien. 1887 indgik 2,376 Skibe, hvoraf 798 under engelsk Flag. Den samlede Indførsel havde en Værdi af 9 Mill. Kr.

***Ernst II,** Hertug af Sachsen-Koburg-Gotha, udgav 1887—89 „Aus meinem Leben und aus meiner Zeit" i 3 Bd. (indt. 1871), indeholdende vigtige Oplysninger om Enhedsudviklingen i Tyskland.

***Erslev, Kristian,** blev 1888 Medlem af Videnskabernes Selskab. Hans „Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Hist. i Christian IV.s Tid" er sluttet (3dje Bd.s 2det Hæfte udkom 1890). End videre har han udgivet „Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660" (1885).

***Esbern Snare** var vistnok ældre end Absalon, altsaa født før 1128.

***Esbjærg** har 4,250 J. (1890). Udførselen til Storbritannien er stadig i Stigning; 1888—89 udgjorde den 24,000 Stkr. Hornkvæg, 16,000 Faar, 20,000 Svin, 133,000 Cntr. Smør, 343,000 Cntr. Flæsk, 14,000 Cntr. Æg og 7,000 Cntr. Fisk.

Eschstruth, Nataly v., f. 17 Maj 1860 i Hofgeismar, bosat i Berlin, optraadte allerede i sit 17de Aar som Forfatterinde, har siden været særdeles produktiv baade som Novellist, Dramatiker og Lyriker og navnlig for sine Noveller og Romaner vundet et stort Publikum. Her skal blot nævnes Romanerne „Wolfsburg" (1884), „Gänseliesel" (1886), „Erlkönigin" (1887) og „Hazard" (1888), end videre „Gesammelte Humoresken" (1886), „Gesamm. Novellen" (1887), Novellerne „Wandelbilder" (1888) og „Verbotene Früchte" (1889), de lyriske Digte „Wegekraut" (1887) og som det mest bekjendte af hendes Skuespil „Die Sturmnixe" (3dje Opl. 1888).

***Eskilstuna.** 10,330 J. (1889). 1888 var der 103 Fabriker med en Produktionsværdi af over 2½ Mill. Kr.

***Esen.** 65,000 J. (1888).

***Estland.** 387,100 J. (1885).

***Estlander,** Carl Gustav, blev 1879 Medlem af Overbestyrelsen for Skolevæsenet og 1888 af den archæologiske Commission; 1886 fratraadte han Redactionen af »Finsk Tidskrift«.

***Estremadura,** det spanske Landskab, har 820,200 J. (1887).

***Estrup,** Jacob Brønnum Scavenius, blev

21 Oct. 1885 Gjenstand for et Mordforsøg af en ung, exalteret Sætter, Julius Rasmussen (d. 1889 ved Selvmord som Fange i Horsens Tugthus) uden dog at komme til Skade. I Anledning af Mordforsøget blev E. kort efter Gjenstand for en storartet Hyldest af Høirepartiet i Kjøbenhavn, der i Optog defilerede forbi hans Bolig. Mordforsøget fremkaldte Udstedelsen af de provisoriske Love (s. Danmark, Hist.) og tillige en stærkere Sammenslutning af Høire, der yderligere er bleven styrket ved Partimøder, som i Almindelighed ere afholdte aarlig i Dec. Maaned.

*Estvadgaards Kloster ejer nu c. 205,000 Kr.

*Etex, Antoine, fransk Billedhugger, døde 16 Juli 1888.

Ethnographisk Museum i Kbhvn., s. *Museum.

*Etienne, Saint. 117,900 I. (1886).

*Eu. Ludvig, Greve af E., blev i Nov. 1889 fordreven fra Brasilien ligesom dets øvrige Kejserhus. Hans Ægtefælle, Isabella, havde som Regentinde styret Landet i Faderen, Pedro II.s Fraværelse i Europa fra Juli 1887 til Aug. 1888 og i den Tid gjennemført Slaveriets Afskaffelse; men hun havde vakt Uvilje imod sig ved sit stærkt klerikale Sindelag.

*Euböa. Romarchiet E. har 136,500 I. (1889).

Eurēka [ju], Stad i Staten Nevada i Nordamerika, 45 M. s. for Carson, ligger 6,000 F. over Havet, har 4,200 I. og rige Sølvminer.

*Europa. Kolonierne have nu følgende Størrelse:

	□ M.	I.
Storbritannien ...	383,170	282,172,000
Frankrig	35,540	17,200,000
Nederlandene	39,630	28,053,000
Spanien	17,640	8,684,000
Portugal	33,160	5,122,000
Danmark	6	34,000
	509,146	291,215,000

Hertil komme fremdeles Vasalstaterne, som anslaas til:

	□ M.	I.
Storbritannien	73,718	65,056,000
Frankrig	21,348	21,553,000
	95,066	86,609,000

De italienske og tyske Koloniers Størrelse og Indbyggertal lade sig ikke med nogen som helst Sikkerhed angive. — Længden af E.s Banenet udgjorde ved Udgangen af 1885 26,400 M., af Telegraphlinjerne 65,600 M. og af Telegraphledningerne 197,800 M. Handelsmarinen udgjorde 1 Jan. 1887 7,921 Dampskibe af 6,481,400 Tons og 29,398 Sejlskibe af 8,358,800 Tons, i alt 37,319 Fartøjer af 14,840,200 Tons. Siden 1882—83 er Drægtigheden altsaa næppe voxet med 90,000 Tons, men i Virkeligheden er Forøgelsen langt større, da Dampernes Drægtighed er tiltagen med ikke mindre end 1,360,000 Tons, hvilket langt i Transportevne opvejer den store Nedgang af 1,272,200 Tons, som falder paa Sejlskibene. Storbritannien hævder endnu sin absolute Overlegenhed med en Sejlflaade af 9,944 Skibe paa 3,238,500 Tons og en Flaade af 4,829 Dampskibe paa 4,414,000 Tons.

*Ewald, Herman Frederik. Senere udkomne Romaner af E. ere: „Dronningens Jomfruer" (1885), „Niels Ebbesen" (1886) og „Griffenfeldt" (1888).

*Ewald, Johannes. Den særdeles indtrængende Behandling, for hvilken E.s Levned er gjort til Gjenstand i en Monographi af Rigsarchivar A. D. Jørgensen 1888, har sat adskilligt baade ved hans egen Person og hans Omgivelser i et nyt og vistnok historisk paalideligere Lys, end man har været vant til at se det i siden M. Hammerichs for Digteren stærkt partiske Skrift. Medens dette sidste væsentlig hviler paa E.s egne Meddelelser og Breve, benytter den førstnævnte Forsker disse med stor Varsomhed, paa sine Steder maaske lovlig skeptisk; men det Billede, der træder frem af Digteren, føles som sandere og mere virkelighedstro end Hammerichs, ikke mindst ved det rige historiske Materiale, der her er samlet til Belysning af E.s Omgivelser. Faderen ses at have været ikke lidet digterisk begavet, Moderen er betydelig mere sympathetisk opfattet, end man har været vant til at se hende skildret, i det hele som en omhyggelig Moder, der selv noget pietistisk anlagt var alvorlig optagen af at lede sine forvildede Sønner paa bedre Veje. Flytningen fra Rungsted til Søbækshus var saaledes paa ingen Maade nogen „ny Grusomhed" fra Moderens Side, men nødvendiggjordes af Forholdene, idet Huset i Rungsted opløstes ved Husmoderens Død; den Familie, E. tingedes i Kost hos paa Søbækshus, havde man al Grund til at vente lige saa stor Omhyggelighed af over for den syge Digter som af de Værter, han forlod. Paa det bestemteste tilbagevises ogsaa den gamle Beskyldning, grundet paa et i Harme overdrevet Udtryk i et Brev fra E., at det skulde have været Moderens og hans Sjælesørgers Hensigt at gjøre ham til Hospitalslem. Noget saadant kunde ikke omtales som en Naade, man udbad sig af Kongen; kun har E.s Stolthed formodentlig ikke kunnet finde sig i den Afhængighed, som har været knyttet til den kongelige Understøttelse, og har derfor lagt ham et foragteligere Udtryk i Pennen. Ogsaa Forholdet til Arendse er blevet langt forstaaeligere; Skylden for Bruddet imellem dem lægges ikke længere udelukkende paa hende og hendes Slægt, men lige saa fuldt paa E. selv, hvis Phantasi var en farlig Gave, som i sin utæmmede Voldsomhed vel kunde gjøre en ung Pige betænkelig ved at knytte sin Skæbne til en Drømmer; Bruddet selv synes heller ikke i Øjeblikket at have udøvet den tilintetgjørende Indflydelse paa E., som det senere fremstillede sig for ham paa Phantasiens Afstand. Medens E.s Personlighed saaledes i denne Fremstilling kan siges at have mistet noget af sin Glans, er til Gjengjæld hans Betydning som Digter vurderet højere end i de tidligere Skrifter om ham. Det er her især „Adam og Eva" og de lyriske Digte, til hvilke der gives vejledende Vink til dybere og rigere Forstaaelse af deres store Genialitet. Alt i alt har den nye Belysning af Digterens Liv paa mange Punkter været af Betydning til sandere Vurdering af hans Person og hans Værker.

Evje, Præstegjæld i Sætersdalen i Norge, med et 1872 oprettet Nikkelværk, for Tiden det eneste Anlæg af denne Art, som er i Gang i Norge.

Exalgin eller Methylacetanilid, $C_9H_{11}NO$, staar Antifebrin meget nær og anvendes i Lægekunsten som dette.

Excellént, fortrinlig, udmærket; excellére, udmærke sig, overgaa andre.

Eydtkuhnen, Flække i Prov. Østpreussen, 4 M. ø. til n. for Gumbinnen. 3,300 J. Banestation og Toldstation ved den russiske Grænse; den russiske Grænsestation er Wirballen.

Eye, Johann Ludw. Aug. v., tysk Kunsthistoriker, f. 1825, har især Fortjeneste af sit Værk over Albr. Dürer (1860 og 69) og af sin Interesse for Kunstindustrien. Han har siden 1875 været Professor ved den kunstindustrielle Skole i Dresden.

F.

***Faaborg.** 3,680 J. (1890).

***Fabre**, Ferd., har siden 1881 fortsat sin Virksomhed med Idyllen »Jean Savignac«, med sit stort anlagte Drama »Lucifer«, der skildrer Kampen mellem en frisindet gallikansk Katholicisme og den klerikale Jesuitisme, hvilken sidste er tolket med stort Talent i Abbé Jourfiers Skikkelse, fremdeles Fortællingerne fra Bondelandet »Monsieur Jean« og »Norine«. »Ma vocation« er et Slags beslørede Livserindringer fra de Aar, da F. fik præstelig Opdragelse.

***Fabriano.** 5,600 J. (1881).

Fading kaldes hele Overdelen af en Vogn, bestemt til Personerne eller til at indeholde Godset, i Modsætning til Undervognen. Den bestaar ved en Arbejdsvogn af Bunden, to Sidesjæle, en For- og en Bagsmække. Sidesjælene hælde udad og støtte mod de fire Vognkjæppe, der ere af Aske- eller Egetræ.

***Faidherbe**, Louis L. C., døde 28 Sept. 1889. Han skrev 1884 »Le Soudan français« og 1889 »Le Sénégal«.

***Fajum.** Det opdyrkede Land er kun 23 □ M., men Befolkningen ikke mindre end 284,600 J., hvoraf Medinet el F. har 25,600 J. (1882). Oasens store Frugtbarhed skyldes Josephskanalen, som med 16 Forgreninger vander F., hvorpaa den afgiver sit overflødige Vand til Birket el Kernn; naar man imidlertid har villet identificere denne saltagtige Sø med Oldtidens Mœris, er dette fejlagtigt; denne gravede Dam er for længst forsvunden. N. for Medinet ligge de betydelige Ruiner af Arsinoe (Krokodilopolis), hvor man i nyeste Tid har gjort betydelige Fund af Pergament- og Papyrushaandskrifter; ved Oasens Østrand ligge Ruinerne af Labyrinthen.

***Falguière**, Jean Alex. Jos., fransk Billedhugger. Af de Arbejder, han havde paa Udstillingen i Kjøbenhavn 1888, indkjøbtes „Diana" til Ny Carlsbergs Glyptothek.

***Falkenberg** [berj]. 1,850 J. (1890). Station paa en privat Jernbane.

***Falkirk.** 13,200 J. (1881).

***Falle.** Ved Vinder og Kraner skal ofte en Axel kunne forskydes efter sin Længderetning, saaledes at den i en vis Stilling er ude af Forbindelse med det øvrige Maskineri, i en anden Stilling er i Indgribning dermed og maaske i en tredje Stilling i Indgribning dermed paa en anden Maade. Til at sikre, at en saadan Axel ikke tilfældig forskydes fra den Stilling, man har givet den, bruges en saakaldet F., bestaaende af en Vægtstang, der paa Enden er forsynet med en Hage, som griber ned mellem to fremspringende Ringe paa Axlen. Skal Axlen forskydes, løftes F. op, og efter at Axlen er bragt i den nye Stilling, lader man F. gaa ned imellem to andre Ringe paa Axlen.

***Falloux**, Alfred Fred. Pierre, døde 6 Jan. 1886.

***Falster** har 32,687 J. (1890), hvoraf 7,633 i Kjøbstæderne.

***Falun.** 7,711 J. (1888).

***Fano.** 8,200 J. (1890).

Farád, s. Elektriske Enheder under *Elektricitet. I Praxis bruges hyppigst som Enhed en Mikro-F., der er en Milliontedel af en F.

Farini, Domenico, Søn af Carlo Luigi F., f. 1834, blev 1855 sardinsk Officer og 1859 Capitain; han udmærkede sig 1860 i Felttoget mod Kirkestaten og Neapel og var 1866 Stabschef ved et Hærcorps. 1859 var han Medlem af Nationalforsamlingen i Romagna, blev n. A. italiensk Deputeret indtil 1886 og var med en kort Afbrydelse Formand 1878—84. F. afslog gjentagne Gange Tilbud om Ministerposter, selv Førsteministeriet 1880, men blev 1886 Senator og n. A. Senatets Formand.

Färnborough [bŏrro], Landsby i det sydøstlige England, Kentshire, 1 M. s. f. ø. for Bromley. Capel med Napoleon III.s og hans Søns Mausoleer.

***Farre**, Jean Jos. F. A., fransk General, døde 25 Marts 1887.

***Favorit** er i et Løb den Hest, som efter den almindelige Mening har de største Chancer for at vinde, og paa hvilken derfor de fleste Væddemaal concentrere sig. Den har derfor de laveste Odds.

***Favre**, Jules. Hans Parlamentstaler udgaves 1880—84 i 4 Bd.

Favrétto, Giacomo, italiensk Maler, f. 1849 i Venezia, d. 1887, blev, skjønt han mistede sit ene Øje, en fremragende Colorist. Han malede især Æmner af venezjansk Folkeliv i forrige Aarh., Markeder, Kanalsejlads, „Goldoni paa Marcuspladsen" o. lign. Navnlig i England betaltes hans Billeder med meget høje Priser.

***Faye**, Frants Christian, norsk Læge, døde 4 Maj 1890.

***Fearnley**, Carl Frederik, norsk Astronom, døde 22 Aug. 1890. Sammen med H. Geelmuyden havde han 1888 udgivet: „Zonebeobachtungen der Sterne zwischen 64° 50′ u. 70° 10′ nördlicher Declination, auf der Universitäts-Sternwarte in Christiania angestellt".

***Fechner**, Gust. Theod., tysk Physiker og Philosoph, døde 18 Nov. 1887.

Fehlings Vædske, en i bestemte Forhold tilberedt Opløsning af vinsurt Kobberilte i Natron, benyttes meget som Reagens paa Kulhydrater, idet mange af disse under bestemte Betingelser udskille rødt Kobberforilte af F. V.

Feilberg, Henning Frederik, f. 6 Aug. 1831 i Hillerød, blev opdraget i Vestjylland, hvor han 1849 dimitteredes fra Ribe Kathedralskole. Han blev Cand. theol. 1855 og virkede derefter som Præst i forskjellige mellemslesvigske Kald, indtil han 1864 af den tyske Civilregering afsattes som Præst i Store Vi; 1868 blev han Sognepræst i Brørup i Ribeegnen, 1876 i Darum. F., der er ualmindelig fortrolig med jysk Sprog og Folkeliv, har om dette Emne offentliggjort forskjellige dygtige Arbejder, der tillige vidne om Forf.s sympathetiske Opfattelse af Almuens Liv; fremhæves bør hans to Fremstillinger „Fra Heden“ (Skildringer af Livet i Valsbøl Sogn i Mellemslesvig; opr. udg. i Slesv. Provincialefterretn. Ny R. VI, 1863) og „Dansk Bondeliv“, særlig i Vestjylland (udg., med talrige Illustrationer, ved Udv. for Folkeoplysningens Fremme 1889). F.s betydeligste Arbejde er dog hans for Universitetsjubilæets danske Samfund udgivne „Ordbog over jyske Almuesmaal“, af hvilken hidtil (1890) 30 Ark ere trykte. Det indeholder ikke alene udførlige Angivelser af Ordenes Bøjning og vexlende Dialektformer samt Betydning med deres Anvendelse i alle Haande Talemaader o. lign., men giver tillige Meddelelse om Folkeskik og Folketro, Cultur, Sædvaner m. v., saa at herigjennem Folkets daglige Liv, dets Sprog og Digtning, Alvor og Skjæmt fremføres. F. staar saaledes som en fremragende dansk Repræsentant for den nu overalt saa ivrig dyrkede Folklore (s. d. A.).

Fejemaskine. Til Fejning af Gader anvendes nu hyppig i større Byer F. Den almindeligste Construction har Kosten i Form af en Valse, der sættes i roterende Bevægelse ved at være forbunden med Hjulene paa en lille Vogn, der trækkes ved Hestekraft. Valsen er skraatstillet i Forhold til Bevægelsens Retning, og det affejede lægger sig saa i Striber langs Gaden ved Valsens Ende.

***Felix**, Eugen, østerrigsk Maler, døde 31 Marts 1888.

***Fenger**, Ludvig P. F., ledede 1886—87 Opførelsen af den engelske Kirke i Grønningen efter den engelske Architekt A. Blomfields Tegning. 1886 udgav han „Dorische Polychromie“, og 1888 udnævntes han til Stadsarchitekt i Kjøbenhavn.

Fenton [fénnten], Stad i Mellemengland, Staffordshire, tæt ø. for Stoke upon Trent, har 13,800 I. og betydelige Pottemagerier.

***Ferdinand**, Prins af Sachsen-Koburg, Titulærkonge af Portugal, døde 15 Dec. 1885.

Ferdinand, Fyrste af Bulgarien siden 1887, f. 26 Febr. 1861 i Wien som Prins af Sachsen-Koburg, Søn af August af S.-K. (f. 1818, d. 1881) og Clementine af Orléans, Datter af Kong Ludvig Philip (f. 1817), lagde sig efter Studiet af Naturhistorie og gjorde 1882 en Rejse til Afrikas nordvestlige Kyst og Brasilien (beskreven 1883). I Dec. 1886 fik han Tilbud fra Bulgarien om at blive Fyrste, men ytrede da Betænkeligheder og krævede Stormagternes Billigelse samt Sultanens Stadfæstelse. 7 Juli 1887 valgtes han enstemmig af Nationalforsamlingen og overtog 14 Aug. Regeringen, skjønt de tidligere opstillede Vilkaar ikke kunde fyldestgjøres. Han har siden styret med Klogskab og Dygtighed uden formel Stadfæstelse eller Godkjendelse, støttet af sin Moder med rige Pengemidler, men truet af gjentagne Sammensværgelser af det russisksindede Parti.

***Fergusson**, James, døde 1886 i London.

***Ferrari**, Paolo, italiensk Digter, døde 9 Marts 1889.

Ferri, Enrico, Privatdocent i Strafferet og Strafferoces ved Universitetet i Rom og Medlem af det italienske Parlament, f. i S. Benedetto (Mantua) 23 Febr. 1856, er en af den moderne Criminalanthropologis betydeligste Dyrkere og en af den italienske positive criminalistiske Skoles mest fremragende Videnskabsmænd. Hans Skrifter, der ere baserede paa et rigt statistisk Materiale, ere nærmest rettede paa at paavise Aarsagerne til Forbrydelserne og Midlerne til at bekæmpe disse Aarsager med, og idet han skyder Spørgsmaalet om Forbryderens personlige ethiske Ansvar tilbage, fremdrager han som de væsentligste Aarsager til Forbrydelserne de sociale og naturlige Forhold, hvorunder Samfundet har udviklet sig. I højere Grad end tidligere maa Kampen mod Forbrydelser derfor føres ved passende økonomiske, administrative, politiske, civilretlige og processuelle Love, der kunne forhindre Forbryderens Opstaaen i Samfundet, og Vægten ikke som hidtil udelukkende lægges paa Straffelovene, idet Straffen kun kan betragtes som et Beskyttelsesmiddel imod den, der ved Forholdenes Magt en Gang er bleven Forbryder. Af hans Skrifter kunne nævnes: »La teorica dell' imputabilità e la negazione del libero arbitrio« (1878), »Educazione, ambiente e criminalità« (1883), »Socialismo, psicologia e statistica nel diritto criminale« (1883), »Socialismo e criminalità« (1883), »I nuovi orizzonti del diritto e della procedura penale« (1884), »Lavoro e celle dei condannati« (1886), »Delitti e delinquenti nella scienza e nella vita« (1889). Desuden har han skrevet talrige Artikler i »Rivista di psichiatria, antropologia criminale e scienze penali«. S. Straffetheorier.

Ferromangān, en Legering af Jærn og Mangan, som fremstilles i Højovne af en Blanding af Jærn og Manganmalme paa lignende Maade som Jærn. F. kan indeholde 80 til 90 pCt. Mangan og bruges som Tilsætning til Jærn ved Bessemerprocessen.

***Ferry**, Jules, var den af Republikanernes Ledere, som først fik Øjet op for Boulangers Farlighed og advarede sine Landsmænd mod denne Æventyrer („Sangerindeknejpernes St. Arnaud“). I Dec. 1887 var han Opportunisternes Candidat til Præsidentposten efter Grévys Afgang, men skjønt han utvivlsomt for Tiden er Frankrigs betydeligste Statsmand, fik han kun 212 St. (det næsthøjeste Stemmeantal) og trak sig strax tilbage til bedste for Carnot. Kort efter blev han Gjenstand for et Mordforsøg af politiske Grunde, men ikke farlig saaret. Baade Monarchisterne og de radicale Republikanere nære den stærkeste Uvilje imod ham; de sidste truede endog aabent med Oprør, hvis han blev valgt til Præsident. Han be-

tegnes ogsaa med Skjældsordet „Tongkineseren", fordi den franske Hær i Tongking i Marts 1885 — under hans Ministerium — led et alvorligt Tab. Ved Valget i Sept. 1889 blev han ikke gjenvalgt i sin gamle Kreds, men blev i Aug. 1890 paa ny valgt til Formand for Departementsraadet i sin Hjemstavn (Dep. Vosges).

Festivitas, lat., festlig Stemning.

***Fête.** F. champêtre [schangpæhtr] bet. landlig Fest, Fest i det frie.

***Feuillet**, Octave. Hans sidste Fortælling »La morte« (1886) har et med Ibsens „Et Dukkehjem" beslægtet Sujet, men som ægte Franskmand af den gamle Skole staar Digteren med sin hele Sympathi paa Mandens Side og angriber Kvindefrigjørelsen og Kvindens Opdragelse til Fritænkeri.

***Féval**, Paul, fransk Romanforfatter, døde 8 Marts 1887.

***Feyen-Perrin**, Franç. Nic. Augustin, fransk Maler, døde 14 Oct. 1888. Flere af hans mere bekjendte Billeder vare udstillede i Kjøbenhavn s. A.

Fife [fejf], skotsk Adelsslægt, som udleder sin Oprindelse fra Macduff, der blev Jarl af F. Siden gik Jarletitlen over til andre Linjer. Alexander William George Duff, Jarl af F., f. 1849, en af Englands rigeste Godsejere, var 1874—79 liberalt Underhusmedlem, arvede da sin Faders Peerskab og ægtede 1889 Prinsen af Wales's ældste Datter Louise Dagmar, f. 1867. Han blev derefter ophøjet til Hertug af F.

Figurēre, tage sig ud, gjøre Opsigt, optræde.

Filēre, knytte med aabne Masker.

Fin de siècle, fr. [fæng dø siæhkl], „Aarhundredets Slutning"; som i Finhed og Elegance staar paa Højde med, hvad der kan præsteres i Slutningen af det 19de Aarh.; bruges ofte ironisk.

***Finale nell' Emilia.** 4,500 J. (1881).

***Finistère**, Dep., har 707,800 J. (1886).

***Finland.** Befolkningen udgjorde ved Udgangen af 1887 2,270,900 J., hvoraf 1,938,000 Finner, 325,000 Svenskere og 4,600 Russere. Finansbudgettet for 1889 udviste en Indtægtsside af 33,373,000 Kr. mod en lige saa stor Udgiftsside; Statsgjælden udgjorde i Jan. 1889 52½ Mill. Handelsomsætningen 1887 udgjorde for Indførsel 76½ og for Udførsel 55½ Mill. Kr., Skibsfarten s. A. for Indg. 7,915 Skibe med 1,032,600 Tons Ladning og i Ballast 4,275 af 681,300 Tons, for Udg. 10,463 Skibe af 1,506,600 Tons Ladning og i Ballast 1,162 af 183,500 Tons. Handelsflaaden udgjorde (Jan. 1888) 2,158 Skibe af 268,200 Tons, hvoraf 318 Dampskibe af 17,000 Tons. Af Jærnbaner var 1 Jan. 1888 i Drift 211 Mil. — 1885 fik Stænderne udvidet Myndighed, idet der tilstodes dem Ret til at indbringe selvstændige Lovforslag. S. A. oprettedes to Lærerindeseminarier i Helsingfors, et for hvert Landssprog; ogsaa andre Skridt ere tagne for at forbedre Kvindernes Stilling. Som Følge af den almindelige Værnepligts Indførelse bortfaldt den tidligere Ordning med en „indbelt" Hær (ligesom i Sverige), og 1886 fik Bønderne, som hidtil havde underholdt denne, Fritagelse for Byrderne uden Vederlag. 1888 vedtog Landdagen tre vigtige Love, om Dissenternes Stilling, om Hærens Ordning og en Straffelovbog. Men medens den russiske Regering — samtidig med at understøtte Finnernes Krav paa deres Sprogs Ligestilling i Forvaltning og Retspleje med det svenske — hidtil havde overholdt F.s politiske Særstilling og grundlovmæssige Frihed (stadfæstet af Alexander III 14 Marts 1881), tillod den sig, under Trykket af Panslavisternes Agitation, i Sommeren 1890 at forene det finske Postvæsen med det russiske og at give de russiske Mønter Adgang til F. Ogsaa Toldvæsenets Indbragning under Rusland var paa Tale, men blev foreløbig opgivet. End videre gjordes de første Skridt til at paanøde Embedsmændene Kjendskab til russisk Sprog, og ansete Embedsmænd afskedigedes, fordi de hævdede F.s Ret over for den truende Enevælde. Selvfølgelig har dette vakt stærk Misstemning i F., hvis Folk hidtil havde været overordentlig loyalt imod Kejserhuset, og man kan regne paa en kraftig og sej Modstand imod disse russiske Overgreb.

Finsbury [børri], Kvarter i London n. f. City, talte 1881 524,500 J.

***Finsen**, S. Hilmar S., døde 15 Jan. 1886. — Vilhjálmur L. F., der 1888 fik sin Afsked som Assessor i Højesteret for udelukkende at kunne ofre sig for sin videnskabelige Virksomhed, har til sine tidligere Arbejder over nordisk Retshistorie føjet et vigtigt Bidrag ved sin i Videnskabernes Selskabs Skrifter (Bd. 6, 1888) offentliggjorte Afhandling „Om den oprindelige Ordning af nogle af den islandske Fristats Institutioner".

***Finspång.** 1885 tilvirkedes 724,627 Klgr. Støbegods og 6,314,502 Klgr. Stangjærn.

Fion, fr. [ong], elegant Snit paa en Dragt. Hos os bruges Ordet adjectivisk (fjong).

***Fiorenzuola.** 3,200 J. (1881).

***Firenze.** 180,000 J. (1886).

Firle, Walter, tysk Maler, f. 22 Aug. 1859 i Breslau, var opdraget til Kjøbmand og uddannede sig først fra sit 20de Aar til Kunstner hos Löfftz i München. Hans Billeder, som tilhøre den nyere naturalistiske Skole, udmærke sig ved psychologisk Charakteristik i Valget af Figurer. Navnlig er han heldig i Fremstillingen af Børn. „Morgenandagt i Vajsenhuset i Amsterdam" (1885) blev kjøbt til Nationalmuseet i Berlin. Af hans senere Arbejder maa nævnes „Søndagsskolen" (1886) i Budapest og „I Sørgehuset" (1889), som var paa Verdensudstillingen i Paris.

***Firma.** Om Handelsregistre, F. og Procura gjælder siden 1 Juli 1889 Lov af 1 Marts s. A. Af dennes Bestemmelser mærkes navnlig: 1) at Enkeltmands F ikke maa indeholde noget, som antyder et Selskabsforhold; 2) at den en Procurist tilkommende Beføjelse ikke med Retsvirkning kan indskrænkes til en bestemt Tid eller paa anden Maade begrænses.

***Firmenich**, Joh. Matthias, døde 10 Maj 1889 i Potsdam.

***Firospur** har 20,900 J., med Garnison og Forstæder 39,600 J.

Fitēro, Stad i den spanske Prov. Navarra, 2¼ M. v. for Tudela, har 3,000 J. og berømte, meget besøgte Svovlbade.

Fittig, Rudolph, anset tysk Chemiker, f. 6 Dec. 1835, virkede i flere Aar ved Universitetet i Göttingen og fra 1869 i Tübingen og blev 1876 ansat som Professor i Chemi i Straßburg, hvis udmærkede Laboratorium han indrettede. Især den organiske Chemi skylder ham fortrinlige Arbejder, navnlig om de aromatiske Forbindelser og de brintsattigere Syrer.

***Fitzmaurice,** Edmund, Lord, undlod 1885 af Helbredshensyn at søge Gjenvalg til Underhuset.

***Fiume.** Den ungarske Regering har 1872—84 med en Bekostning af 21 Mill. Kr. ladet anlægge store og pragtfulde Bølgebrydere, Moler, Magasiner og Petroleumshavn, og F. er herved i kort Tid vokset op til en vigtig Handelsplads. 1884 indgik 3,817 Skibe af 641,700 Tons's Drægtighed og udgik 3,750 af 630,900 Tons; Indførselen havde en Værdi af 40½, Udførselen af 78¼ Mill. Kr.

Five o'clock tea, eng. [fejv oklökk tih], let Maaltid, bestaaende af Te og Bagværk, der indtages Kl. 5 mellem Lunch (s. *d. A.) og Middag.

Fixère, fæste; se fikst paa.

***Fjenneslev.** Esbern Snare og Absalon vare næppe Tvillinger; den førstnævnte var vistnok ældre.

Fjerbold, Leg, ved hvilken de spillende ved Hjælp af Catchere tilkaste hinanden smaa Træ- eller Korkbolde, besatte med Fjer.

Fjesk, sv., paatagen Travlhed, Vigtigmageri.

***Fjord,** Niels Johannes, fratraadte i Begyndelsen af 1884 Stillingen som Leder af Frederiksberg Skolevæsens Administration. 1890 foreligger der i alt fra ham c. 30 Beretninger om Forsøg, foretagne paa det landøkonomiske Forsøgslaboratorium.

***Flade Præstehøj** er 340 F. høj, Flade Kirke 389 F.

***Flag.** Hosfølgende angives for de vigtigste søfarende Nationer F.s Farve og Aftegning. (Naar F. for Krigsskibe er forskjelligt fra det for Handelsskibe, ere disse mærkede henholdsvis K og H). **Europa.** Belgien: Stutflag med tre lodrette Striber, sort, gul og rød. Danmark: K, rødt Splitflag med hvidt Kors; H, rødt Stutflag med hvidt Kors. England: K, hvidt Stutflag med en Union i den øverste Felt ved Masten; H, rødt Stutflag med en Union i den øverste Felt ved Masten. Frankrig: Stutflag med tre lodrette Striber, blaa, hvid og rød. Grækenland: Stutflag med 9 vandrette Striber, afvexlende blaa og hvide, med en Union for oven nærmest Masten, bestaaende af et hvidt Kors i blaa Grund. Holland: Stutflag med 3 vandrette Striber, rød, hvid og blaa. Italien: Stutflag med 3 lodrette Striber, grøn, hvid og rød, med et Vaabenskjold midt i den hvide Stribe. Norge: K, rødt Splitflag med et blaat Kors med hvide Kanter samt Tunge af Korsets Farve og en Union i øverste Felt nærmest Masten af blaa, røde og gule Farver; H, et lignende Flag uden Split. Portugal: Stutflag med 2 lodrette Striber, blaa og hvid, med et Vaaben i Midten. Rumænien: Stutflag med 3 lodrette Striber, blaa, gul og rød. Rusland: K, hvidt Stutflag med 2 blaa Striber i Diagonal; H, Stutflag med 3 vandrette Striber, hvid, blaa og rød. Spanien: K, gult Stutflag med en rød Stribe for oven og for neden og et Vaaben midt i den gule Stribe; H, gult Stutflag med 2 smalle røde vandrette Striber et lille Stykke fra Over- og Underkant, dannende 5 vandrette Striber. Sverige: K, blaat Splitflag med gult Kors og Tunge samt en Union i øverste Felt nærmest Masten af blaa, røde og gule Farver; H, et lignende Flag uden Split. Tyrkiet: grønt Stutflag med en hvid Halvmaane i cirkelsformet rød Grund midt i Flaget. Tyskland: K, hvidt Stutflag delt ved en lodret og en vandret sort Stribe i fire Dele med en hvid Medaillon i Midten, hvori en sort flakt Ørn. Øverste Felt ved Masten er delt i 3 vandrette Striber, sort, hvid og rød, og heri et sort Kors. H, Stutflag delt i 3 vandrette Striber, sort, hvid og rød. Østerrig-Ungarn: Stutflag med 3 vandrette Striber, den øverste rød, den midterste hvid, og heri de to Landes Vaabner. Den nederste Stribe er halv rød, halv grøn. Af ikke-europæiske F. mærkes i **Afrika:** Marokko, Tripolis, Tunis og Sansibar: rødt Stutflag. Ægypten: det tyrkiske F. **Amerika.** Argentinske Republik: Stutflag med 3 vandrette Striber, blaa, hvid og blaa. Brasilien: grønt Stutflag med en gul Firkant i Form af en Rhombe, hvor Spidserne ligge i Midten af hver af F.s Sider; heri et Vaaben af grøn Farve, omgivet af Egeløv. Chile: Stutflag med 2 vandrette Striber, hvoraf den øverste er halv blaa, halv hvid og den nederste hel rød. I den blaa Del findes en hvid Sexstjærne. Columbia: Stutflag med 3 vandrette Striber, gul, blaa og rød, saaledes at den gule Stribe har F.s halve Højde og hver af de to andre kun en Fjerdedel af denne. Midt i F. findes et blaat, ovalt Skjold med hvide Stjærner og omgivet af en rød Ring. Costa Rica: Stutflag med en bred rød vandret Stribe paa Midten, med en smal hvid paa hver Side og en smal blaa langs Over- og Underkant. Ecuador: Stutflag med 3 vandrette Striber, gul, blaa og rød, saaledes at den gule Stribe har F.s halve Højde og hver af de to andre kun en Fjerdedel af denne. Guatemala: Stutflag med 3 lodrette Striber, blaa, hvid og blaa. Haiti: Stutflag med 2 vandrette Striber, blaa og rød. Mexico: Stutflag med 3 lodrette Striber, grøn, hvid og rød. Nordamerikanske Fristater: Stutflag med 13 vandrette Striber, afvexlende røde og hvide, med en blaa Firkant for oven langs Masten, hvori findes hvide Stjærner. Paraguay: Stutflag med 3 vandrette Striber, rød, hvid og blaa, med et Træ i Midten af den hvide Stribe. Peru: Stutflag med 3 lodrette Striber, rød, hvid og rød. San Domingo: Stutflag delt ved en smal hvid Stribe vandret og lodret i 4 Dele, hvoraf den øverste ved Masten og den nederste udvendig ere blaa, de to andre røde. San Salvador: Stutflag med 11 vandrette Striber, afvexlende blaa og hvide, med en rød Firkant for oven ved Masten. Uruguay: Stutflag med 8 vandrette Striber, afvexlende hvide og blaa, med en hvid Firkant for oven ved

Masten og heri en Sol. Venezuela: Stutflag med 3 vandrette Striber, gul, blaa og rød, med 7 hvide Stjærner midt i den blaa Stribe. Asien. Barma: hvidt Stutflag med en Paafugl i Midten. China: trekantet gult F., omgivet af en udtunget blaa Kant. I F. en Drage af samme Farve. Japan: hvidt Stutflag med en cirkelrund rød Flade i Midten. Persien: hvidt Stutflag, omgivet af en grøn Kant paa de tre Sider. I Midten en væbnet Løve. Siam: rødt Stutflag med en hvid Elefant i Midten.

*Flandern. Vest-F. har 786,500 I., Øst-F. 945,900 I. (1888).

Flatters [flattæhr], fransk Oberst, f. 16 Sept. 1832 i Laval, foretog 1880 en Expedition til Sahara for at anstille Studier om Jærnbaneanlæg gjennem Ørkenen, men myrdedes med den største Del af sine Ledsagere 28 Febr. 1881 af Tuarikerne.

Flattich, Joh. Friedr., Pædagogen blandt den württembergske Pietismes Theologer, f. 3 Oct. 1713, d. 1 Juni 1797, virkede som Præst i 55 Aar og havde i sin Præstegaard i Regelen 12—16, i Aarenes Løb i alt 200 Drenge og unge Mennesker, som han opdrog og underviste. Han var født Opdrager med tidlig Trang til at undervise, med sokratisk Evne til at faa sine Disciple i Tale og praktisk Originalitet i at gjennemføre sin Methodus subjectiva, Hensynet til den enkeltes Væsen; i visse Maader lignede han Pestalozzi; heftig af Naturen gjorde han kjærlig Optræden til sit Princip, byggede paa sin Erfaring, sammenholdt med Bibelens Udsagn, var sund og ligefrem og forstandig, „en moderne Salomon i en Landsbypræsts Klædebon“, en pædagogisk Autodidakt, som i Brudstykker og Strøtanker, aldrig i noget samlet Værk, udtaler blivende Ideer, ogsaa Kjærnen i dem, der samtidig vare oppe i Philanthropisternes Kreds.

*Flaubert, Gustave. Efter hans Død udkom hans Breve til G. Sand (4de Udg. 1889) og hans »Correspondance« fra 1830—54 i 2 Bd. (1887—89).

*Flegel, Edv. Rob., afrejste i Apr. 1885 atter til Niger og Binue for at foretage Erhvervelser i den tyske Kolonisations Interesse, men Englænderne vare komne Tyskerne i Forkjøbet og havde bemægtiget sig hele Nigerdistrictet fra Lagos til Vestgrænsen af Camerun og begge Nigers Bredder lige op til Lokodscha. F. døde 11 Sept. 1886 ved Mundingen af Niger. Efter hans Død udkom „Vom Niger bis Binue. Briefe aus Afrika“ (Leipz. 1889).

*Fleischer, Heinr. Leberecht, tysk Sprogforsker, døde 10 Febr. 1888 i Leipzig.

*Flensborg. 33,100 I. (1885), Garnisonen inclusive.

*Flers. 11,800 I. (1886).

*Floquet, Charles, forblev Formand i Deputeretkammeret, indtil han i Apr. 1888 overtog Forsædet i et udpræget radicalt Ministerium. Efter et stærkt Sammenstød i Kamret mod Boulanger havde han 13 Juli en Duel paa Kaarder med denne og saarede ham alvorlig, hvorefter han næste Dag holdt Hovedtalen ved Indvielsen af Mindesmærket for Gambetta. I Oct. stillede han Forslag om en gjennemgribende Ombannelse af Forfatningen for saaledes at afvæbne Boulanger og fik i Jan. 1889 gjennemført Afskaffelsen af Listeafstemning og Gjenoptagelse af Enkeltmandsvalg. Men da Forfatnings-Gjennemsynet ikke blev fremmet, afgik han i Febr. som Minister. I Nov. gjenvalgtes han til Deputeretkammerets Formand.

*Florida. 342,600 I. (1885).

Flourens, Leopold Emil, yngre Søn af Jean Marie F., f. 27 Apr. 1841, blev 1868 Advocat, men ansattes senere i Statsraadet og rykkede efterhaanden op til Statsraad, medens han desuden var Lærer ved Skolen for de højere Studier. 1879 blev han Directeur i Cultusministeriet og havde som saadan vigtig Del i alle Forholdsreglerne imod de gejstlige Ordener og lignende Skridt. 1885 blev han Formand for en af Statsraadets Afdelinger og i Dec. 1886 Udenrigsminister indtil Apr. 1888 (under Goblet, Rouvier og Tirard som Førsteministre); han modsatte sig bestemt Boulangers krigerske Tilløb og virkede væsentlig til en fredelig Løsning af Tvistemaalet om Schnäbeles Fængsling i Elsaß. I Febr. 1887 valgtes F. til Deputeret og gjenvalgtes i Sept. 1889.

*Fluor. Den tidligere formentlige Fremstilling af F. har vist sig at være en Fejltagelse. Først 26 Juni 1886 er det lykkedes den franske Chemiker Moissan at isolere F. ved Elektrolyse af vandfri Fluorbrinte, som var gjort ledende ved noget Fluorbrinte-Fluorkalium, i et Uformet Platinrør og ved Hjælp af Platinpoler, af hvilke den positive indeholdt 10 pCt. Iridium. Alligevel kunde denne kun holde til to Forsøg. F. er en svagt grønliggul Luftart, omtrent 19 Gange vægtfyldigere end Brint, som øjeblikkelig sønderdeler Vand under Dannelse af Fluorbrinte og Ozon, og hvormed de fleste Metalloider forene sig under Ildphænomener. Saaledes brænder krystalliseret Silicium, der end ikke angribes af Ilt ved Hvidglødhede, allerede i Kulden i F. Med Brint forener F. sig allerede i Mørke og ved lav Temperatur under Explosion. Metallerne forene sig mindre heftig med F., men organiske Legemer tænde sig hyppig i Berøring dermed.

Flyttedagen i Kjøbenhavn er siden 1799 ordentligvis den 3dje Tirsdag i April og October; tidligere var det 3dje Fredag efter Paaske og efter Mikkelsdag. I nogle faa Aar i Begyndelsen af dette Aarh. (1812—19) var Efteraars-F. afskaffet og Foraars-F. henlagt til Slutningen af Maj. 1813 bestemtes det, at alle Kjøbstæder i Danmark skulde have samme F. som Hovedstaden, men denne Bestemmelse gjennemførtes dog ikke, idet enkelte Byer længt efter vedblev at holde F. 1 Maj og 1 Nov.; nu have imidlertid formentlig alle danske Byer fælles F. Den Beboerne af Kjøbenhavn fra gammel Tid givne Tilladelse til paa denne Dag at udkaste gammelt Halm, Fejeskarn osv. paa Gaderne ophørte med Aaret 1889.

Flyverøn, smaa Rønnebærtræer i Toppen af andre Træer eller paa Tage, opspirede af Frø, som Fuglene have ført did, spillede forhen en vigtig Rolle i Overtroen.

*Fog, Bruun Juul, Biskop, udgav 1888 en Samling „Kirkelige Taler".

Folie d'Espagne, fr. [faalih despänj], gammel, kunstig Dans af spansk Oprindelse, der dansedes af en eneste Person.

*Folkestad, Halvor Olsen, tog Afsked fra sin Stilling som Biskop 1887 og døde paa Hamar 30 Sept. 1889.

*Folkestone driver en meget betydelig Handel. 1884 indgik 1,160 Skibe af 252,000 Tons; Indførselen havde en Værdi af 165, Udførselen af 67 Mill. Kr.

Folklore, eng. [føhklohr], egtl. „Folkelære", er en Betegnelse for folkelig Tradition — Sagn, Æventyr, Ordsprog m. v. — som Gjenstand for videnskabelig Forskning. Næsten overalt i Europa har man i den nyeste Tid med stor Iver kastet sig over dette Studium, efter at det har vist sig, at mangfoldige ældgamle Minder og religiøse Myther ere bevarede i tilsyneladende uanselige Sagn eller overtroiske Forestillinger. For de nordiske Landes Vedkommende er især i Sverige gjennem de ved Universiteterne dannede Landsmaalsforeninger et betydeligt Arbejde i denne Henseende blevet udført.

*Fontainebleau. 13,200 J. (1886).

*Fontane, Theodor, har i de sidste Aar skrevet Romanerne „Graf Petöfi" (3dje Opl. 1885), „Unterm Birnbaum" (1886), „Cécile" (1887), „Irrungen und Wirrungen" (1888) og „Fünf Schlösser" (1889).

*Fontenay le Comte. 9,800 J. (1886).

*Fontevrault. 2,100 J. (1886).

Forbödme et Skib, optage Bodmerilaan deri; s. *Bodmeri.

Forbrydermenneslet. Medens den ældre Criminalistik gik ud fra et væsentlig ensartet Viljesforhold for de forskjellige Menneskers Vedkommende til de forbryderske Handlinger, naar de ikke som sindssyge vare utilregnelige, og forklarede dels Straffens Berettigelse, dels dens Formaal med den frie Vilje som Udgangspunktet (s. Straffetheorier), have derimod den nyere Tids Criminalister og Criminalanthropologer hast Opmærksomheden henvendt paa den udtalte Forbryderdisposition, som factisk existerer i hvert Fald hos en Del Forbrydere allerede fra deres Fødsel, og som viser sin Sammenhæng med det physiske ved ofte at ledsages af legemlige Abnormiteter. Denne Retning har ledet nogle (særlig Lombroso, s. d. A.) til at opstille F. som en Type i Modsætning til Lejligheds- og Affectforbryderen, en physisk og aandelig Afart i Samfundet, og fra denne Betragtning, som i hvert Fald for F.s Vedkommende ikke kan gaa ud fra fri Vilje i streng Forstand, bliver Straffen ikke en Revselse af den skyldige, men maa begrundes som Samfundets Nødværge imod den farlige. Selv om denne Opstillen af et F. er bleven i høj Grad overdreven baade hvad dets hyppige Forekomst angaar blandt Forbryderne og hvad dets særlig physiske Abnormiteter angaar, saa have de herhen hørende Undersøgelser dog hast den Fortjeneste, at det nu maa anses som fastslaaet, at der gives Individer, som uden at være sindssyge ere saaledes beskafne, at de hverken ville eller kunne undlade at begaa Forbrydelser og ikke lade sig forbedre. Behandlingen af disse „uforbederlige" er et af den moderne Criminalistiks vanskeligste Problemer.

*Forckenbeck, Max v., valgtes 1878 til Overborgemester i Berlin. 1887 blev han ikke gjenvalgt til Rigsdagen, men derimod 1890, som Medlem af det tyskfrisindede Parti.

Forfalden kaldes en Fordring, naar det Tidspunkt er indtruffet, da Creditor kan kræve den betalt (Forfaldsdagen). Hvis der ikke er fastsat nogen Henstand med Betalingen, kan Fordringen kræves betalt strax ved dens Stiftelse; er der givet Henstand, kan den kræves betalt efter Henstandens Forløb; men er der fastsat en bestemt Dag til Fordringens Betaling, skal den betales uden Paakrav fra Creditors Side, hvilket udtrykkes ved den latinske Sætning: dies interpellat pro homine, d. e. Dagen gjør Paakravet i Stedet for Personen.

Forfangenhed kaldes den Sygdom hos Hesten, som bestaar i en Betændelse af de bløde Dele inden for Hoven, især af dennes Læderhud (Hudvæggen), enten paa alle 4 Ben eller hyppigst kun paa Forbenene. Den giver sig til Kjende ved, at Hesten pludselig faar en ømmelig Gang, Forbenene stilles langt frem og Bagbenene ind under Kroppen for at lede Legemets Vægt over paa disse; den staaer Taaen og støtter kun paa Dragterne, den vender vanskelig og rykker kun med Besvær; helst ligger den. Hovene ere varme, og der er Pulsation af Pulsaarerne paa Piben. Der er derhos stærk Feber. Sygdommen opstaar efter Overanstrængelse især paa haarde Veje, Forkølelse (kold Drikke, naar Hesten er varm), men ogsaa ved Overfodring og megen Stillestaaen. Naar det ikke lykkes at knække Betændelsen ved hurtig anvendt Behandling (Aareladning, Afkøling af Fødderne, kølende Midler, subcutan Indsprøjtning af Pilocarpin osv.), kommer der en Udsvedning fra Læderhuden, der senere omdannes til Horn, især i Taaen, hvorved Hovbenet sænker sig og indtager en mere lodret Stilling, Saalen trykkes nedad; der danner sig Ringe paa Hovens udvendige Flade og en rigelig Mængde Horn i Taaen (den forfangne Hov). Betændelsen kan blive saa heftig, at der kommer Brand i Hudvæggen og Hovringen gaar løs. — F. hos Kvæget kaldes en Betændelse af Seneskederne paa Forbenene og af Haseleddene.

*Forholdstalsvalgmaaden, som den er fremsat af Andræ, forudsætter ikke noget bekjendt om Partigrupperingen, førend Afstemningen foreligger. Hver enkelt Vælger kan stemme, som han vil, men udsætter sig, naar han gaar paa egen Haand uden Aftale med sine Meningsfæller, for at hans Stemmegivning ikke faar Betydning. Naar man vil opgive denne Frihed og i Forvejen kjender, hvorledes de stemmende fordele sig paa større Grupper, saa kan man ved en simpel Reguladetriberegning forud bestemme, hvor mange Candidater der tilkommer hver enkelt Gruppe, og strax overlade Grupperne hver for sig at besætte et tilsvarende Antal Pladser. Herpaa beror d'Hondts Methode, opfunden af Professor i Gent, Dr. juris d'Hondt og 1890 indført i vort

Folketings Forretningsorden ved Valg af Udvalg. Fremgangsmaaden er den, at hver Gruppes Medlemstal opføres paa en Liste, og alle disse Tal deles paa Listerne med 1, 2, 3 osv. Den Gruppe, hvis Liste indeholder den største af de saaledes fremkomne Qvotienter, har først Ret til at besætte en Plads i Udvalget, dernæst den Gruppe, som har den næststørste Qvotient paa sin Liste, og saaledes fortsættes, indtil alle Pladser ere besatte. I Tvivlstilfælde gjør Lodtrækning Udslaget. Methoden er simpel og praktisk i de Tilfælde, hvor den kan anvendes.

*Forhør. Den nye norske Straffeproceslov af 1887 bruger ikke Benævnelsen F. undtagen i Forbindelsen: Forhørsret; s. Strafferocesse.

*Foris. 3,200 I. (1881).

*Forli. 19,400 I. (1881).

*Formue, s. Nationalformue. Formuefællesskab. Ved en Lov af 1888 er Formueforholdet mellem Ægtefæller nu ordnet i Norge i Hovedsagen efter de samme Regler, som tidligere ansaas gjældende saa vel i dette Land som i Danmark, nemlig at Formuen er i Fælleseje mellem Ægtefællerne, for saa vidt intet andet er vedtaget ved en Ægtepagt, hvilken i Norge ikke behøver Confirmation, men skal tinglæses paa Ægtefællernes Hjemting og kan være gjældende, selv om den oprettes efter Ægteskabets Indgaaelse, naar den specificerer Ejendomsgjenstandene, eller for saa vidt ikke noget er erhvervet af Ægtefællerne ved Arv eller Gave paa den Betingelse, at det skal være i Særeje. Som hidtil bestyrer Manden i begge Lande Fællesboet med fuld og udelukkende Dispositionsret; dog kan han i Norge ikke bortgive mere end en Tiendedel af Boet eller sælge af Hustruen medbragt fast Ejendom, og, hvis han overskrider sin Beføjelse i saa Henseende, kan Fællesskabet fordres ophævet og Manden tilpligtet at give Erstatning af sit Særeje eller sin Andel af Fællesboet. Hvad Hustruen ved personlig Virksomhed erhverver, tilhører vel Fællesboet i begge Lande, men Hustruen er ene dispositionsberettiget derover (i Danmark i Følge en Lov af 1880), og Udlæg for Gjæld, stiftet uden hendes Samtykke, kan ikke foretages deri. Særejet bestyres af Ejeren selv, dog at Hustruen i Danmark som umyndig (undtagen med Hensyn til hendes Selverhverv) behøver en Værge, medens hun i Norge med Myndighedsalderen bliver myndig.

Fornagle, s. Hestebeslag under *Hest.

Foroni, Jacopo, f. 25 Juli 1825 i Verona, d. af Cholera 8 Sept. 1858 i Stockholm, hvor han som Capelmester ved et italiensk Operaselskab havde vist en saadan Dygtighed, at han 1849 udnævntes til Hofcapelmester ved Stockholms Opera. Som fortrinlig Dirigent, begavet Componist og elskværdig Personlighed erhvervede han sig almindelig Yndest. I Italien havde F., som tillige var en dygtig Pianist, allerede gjort sig bemærket som Componist med Claverstykker, Symphonier, Ouverturer og Operaen »Margherita« (Milano 1847). I Stockholm componerede han »Christina di Svezia«, »I Gladiatori«, Advocat Pathelin“, Messer, Concertouverturer, en Strygekvartet, Romancer, Claversager m. m.

Forrest, John, australsk Rejsende, f. 1847 i Bunbury i Vestaustralien, foretog 1869 en Rejse fra Perth mod N. Ø. og naaede gjennem øde Egne lige til 141° ø. L.; paa en ny Rejse 1874 naaede han frem lige til Overlands-Telegraphlinjen og havde altsaa krydset Fastlandet fra V. til Ø., rigtignok med det Resultat, at hele det nyere Omraade fra Telegraphlinjen omtrent helt ud til Vestkysten er en trøstesløs, for enhver Kolonisation uskikket Ørken, hvor der kun paa store Afstande findes smaa Oaser eller Kilder. — Hans Broder, Alexander F., f. 1849 i Bunbury, ledsagede ham paa flere af hans Rejser og opdagede 1879 det frugtbare Kimberleydistrict paa Nordvestkysten.

Försberg, Nils [færj], svensk Figurmaler, f. 1841, Bondesøn fra Riseberga i Skaane, tjente i nogen Tid som Karl i sin Hjemstavn, blev senere Malerlærling i Helsingborg og arbejdede derefter som Malersvend i Göteborg. Velyndere her hjalp ham 1867 til at rejse til Paris. I en Række af Aar arbejdede han her udholdende paa sin kunstneriske Uddannelse; sit Ophold tjente han dels gjennem sit Haandværk, dels under Paris's Belejring som Medhjælper ved Ambulancen, dels endelig, efter at han var bleven Elev hos L. Bonnat, ved Copiering. Paa den internationale Udstilling 1878 optraadte han med „En Akrobatfamilie for Circusdirecteuren“ (nu i Göteborgs Museum), der ved sin gribende Virkelighedstroskab og dygtige Udførelse vandt stor Opmærksomhed. Derefter havde han næsten aarlig Billeder paa Salonen, mest Portræter. 1888 udstillede han „En Helts Død“ (nu i National-Museet i Stockholm), der blev belønnet med 1ste Medaille.

Forskjær, den løse Hammel, der ved et Firspand anbringes for paa Vognstangen, og hvori Forløberne trække.

Forsmække, s. Fabing.

*Forssell, Hans Ludv., udgav 1888 et nyt Bind af »Studier och kritiker«.

*Forster, William Edw., rettede efter 1882 gjentagne Angreb paa Gladstones irske Politik, saa vel som paa hans svage Optræden i Ægypten. Han gjenvalgtes 1885 til Underhuset og døde 5 Apr. 1886.

Forsyth, Sir Thomas Douglas [fsēidh], f. 1827 i Liverpool, gik 1848 til Ostindien, blev 1870 af den indiske Regering affendt til Jakub Beg, Østturkestans Behersker, og naaede over de 19,000 F. høje Passer i Karakorum- og Kyunlynbjærgene frem til Jarkand. Paa en ny Rejse 1873—74 lykkedes det ham at afslutte en heldig Tractat med Jakub Beg, medens de Naturforskere, der vare knyttede til hans Expedition, i høj Grad fremmede vort Kjendskab til Centralasien. D. 17 Dec. 1886.

*Fort de France. 8,000 I.

*Forth. Broen over Forthfjorden er et af Nutidens betydeligste Bygværker. Det er en Jærnbanebro, anlagt for at føre Jærnbanetrafiken mellem England og det nordlige Skotland directe over Fjorden, medens man tidligere enten maatte nøjes med Dampfærgeforbindelse eller gjøre en meget stor Omvej uden om Fjorden. Som Bevis for Vigtigheden af denne directe Forbindelse kan anføres,

at man allerede i Aarhundredets Begyndelse projecterede Anlæget af en Tunnel under Fjorden; men dette Project ligesom senere Broprojecter maatte opgives. Endelig fik Forslaget fastere Former, og 1878 dannedes et Selskab til Bygningen af en Bro; Arbejderne vare allerede begyndte, da 1880 Tay-Broen styrtede ned, hvoraf Følgen blev, at Arbejderne ved Forth-Broen, der var projecteret af den samme Ingenieur, som havde bygget Tay-Broen, bleve standsede. Allerede 1881 approberedes et nyt Project, som 1882 fik Parlamentets Sanction. Planen til Broen var udarbejdet af Ingenieurerne Sir John Fowler og Benjamin Baker. Beliggenheden var den samme som ved det første Project, nemlig ved Landsbyen Queensferry. Ved dette Overgangssted findes der i Fjorden en lille Ø, Inchgarvie, der deler Fjorden i to Dele. Da Dybden af Fjorden er omtr. 200 Fod, kunde der ikke ret vel blive Tale om at fundere Piller i selve Fjordarmene, men kun om at anbringe saadanne paa Øen og paa Fjordbredderne; herved fremkom to frie Spændvidder af c. 1,700 F.s Længde. Selve Hovedbroen fik desuden to Fag af 680 Fods Vidde ind imod Land, og hele Broanlæget indbefattet Pillerne og de sig til Broen paa begge Sider sluttende Viaducter har en Længde af c. 8,100 F. De tre Hovedpiller bestaa hver af 4 Murpiller, der i den forholdsvis gunstige Grund ere funderede dels ved pneumatisk Fundering, dels ved Hjælp af Fangdæmninger. Selve Dragerne ere udførte af Staal. Broen er construeret som continuerlig leddet Gitterbro (det saakaldte Cantilever System). Monteringen foretoges ved at bygge ud fra Pillerne. Broen aabnedes 4 Marts 1890 efter en Arbejdstid af knap 7 Aar. Bekostningen ved det samlede Broarbejde har været omtr. 54 Mill. Kr., og der er medgaaet 51,000 Tons Staal, hvortil der igjen er anvendt 7 Mill. Nitter og over 8 Mill. Kubikfod Murværk af forskjellig Art.

Fortøj, s. *Sadel.

***Foss**, Harald Frederik, dansk Maler, blev 1889 Medlem af Akademiets Plenarforsamling.

***Fossano**. 8,000 J. (1881).

***Fossombrone**. 4,300 J. (1881).

***Fotscha**. 4,400 J. (1885).

Fouillée, Alfred [fuijē], fransk Philosoph, f. 18 Oct. 1838, virkede efter at have fuldendt sine Studier som Lærer i Philosophi ved forskjellige Læreanstalter i Provinserne, bl. a. en Tid lang ved Universitetet i Bordeaux. Han vandt Akademiets Præmier for sine betydelige Skrifter: »La philosophie de Socrate« (2 Bd.) og »La philosophie de Platon« (4 Bd.). Sine egne philosophiske Theorier, der bevæge sig paa Psychologiens, Ethikens og Retsphilosophiens Omraade, har han udviklet i »La liberté et le déterminisme«, »L'idée moderne du droit« og »La science sociale contemporaine«. F. vender sig kritisk baade mod Spiritualismen og Positivismen og søger gjennem udførlige, til Dels om dybt psychologisk Blik og glimrende Fremstillingskunst vidnende Skrifter at begrunde sin Opfattelse af Villien som en Udviklingsdrift, der rører sig ikke blot i de sædvanlig saakaldte Villiesytringer, men (som idée-force) allerede i selve Forestillingerne eller Tankerne. I sine nyeste Arbejder (»Évolutionisme des idées-forces« og »Psychologie des idées-forces«) udfører han denne Tankegang i det enkelte. Den fører ham bl. a. til en interessant Kritik af Spencers Sociologi. I »Critique des systèmes de morale contemporains« har han givet en overordentlig skarpsindig og lærerig Kritik af de i vor Tid fremtrædende ethiske Theorier. Efter fra 1872 af i nogle Aar at have virket som Professor ved École normale i Paris maatte han for sin Helbreds Skyld trække sig tilbage og bosætte sig i Mentona. Han er en stadig Medarbejder af »Revue philosophique« og »Revue des deux mondes«. — Hans Hustru, som i sit første Ægteskab var Moder til Philosophen Guyau (s. d. A.), har gjort sig bekjendt ved flere, i mangfoldige (over 100) Oplag udkomne pædagogiske Bøger, som ere udgivne under Pseudonymet G. Bruno, især »Francinet«, »Le tour de France par deux enfants« og »Les enfants de Marcel«.

***Fourier**, Jean Bapt. Jos., Baron de. Hans Værker ere udgivne af Darboux (2 Bd., 1888—90).

Four-in-hand, eng. [fohr in hænnd], Kjøretøj med fire Heste for.

Fournére [fur], forsyne, levere, bidrage.

***Fourton**, M. F. Oscar Bardy de, valgtes 1889 til Medlem af Deputeretkammeret.

***Fowler**, John. Af hans senere Arbejder maa nævnes den store Bro over Firth of Forth (s. d. A.), fuldendt 1890.

Fraade, skummende Spytudslaad, der f. Ex. optræder under stærke Krampeanfald.

Frailty thy name is woman, eng. [fræhlti dhej næhm is vūmen], Svaghed, dit Navn er Kvinde (Shakspeare: „Hamlet" 1, 2).

Francis, Philip, f. 22 Oct. 1740 i Dublin, d. 23 Dec. 1818, opnaaede ved Lord Hollands og Pitts Protection en høj Stilling i det engelske Krigsministerium, men blev 1772 afskediget paa Grund af et af ham forfattet Smædeskrift imod hans Chef. Han traadte derpaa 1778 ind i det indiske Raad, men kom i Strid med Generalgouverneuren Warren Hastings og blev af denne saaret i en Duel. 1780 vendte han tilbage til England og blev Medlem af Parlamentet, hvor han sluttede sig til Whiggerne. Han anses nu efter de af Chabot (»The handwriting of Junius professionally investigated«, Lond. 1873) foretagne Undersøgelser af F.s efterladte Breve og andre Aktstykker for at være Forfatteren af de berømte Juniusbreve (s. *d. A.).

***Francisco, San**. 320,000 J. (1887).

Franckenstein, Georg Arbogast, Friherre v., f. 1825 af en gammel sydtysk Adelsslægt, siden 1847 arveligt Medlem af det bayerske Rigsraadskammer, hvor han 1870 stemte imod Bayerns Deltagelse i Krigen, valgtes 1867 til det tyske Toldparlament og 1872 til Rigsdagen. Han var 1879—87 dens første Viceformand og desuden Formand for Centrumspartiet; han hemmeligholdt for sine Partifæller den Opfordring, som den pavelige Statssecretær i Febr. 1887 havde givet dem om at stemme for Hærstyrkens Forøgelse, og blev derfor ikke gjenvalgt til Viceformand. 1881 blev han Formand for det bayerske Rigsraadskammer og var

i Juni 1886 udset af Kong Ludvig II til at overtage Ministeriet, lige før Kongens Affættelse. D. 22 Jan. 1890.

*François, Alphonse, fransk Kobberstikker, døde 6 Juli 1888.

*Frankenthal. 10,900 J. (1885).

*Frankfurt am Main. 154,500 J. (1885).

*Frankfurt an der Oder. 54,100 J. (1885).

*Frankrig. Befolkningen udgjorde 30 Maj 1886 38,218,900 J.; den er siden 1851 formindsket i 32 Dep., voxet i de øvrige 55. Tilvæxten siden 1881 har kun været 546,900 ell. 1,46 pCt. Overskuddet gjennem Fødsler synes i intet af de 5 Aar at have naaet 100,000, aldeles bortset fra Cholera-Aaret 1884; 1885 var Tilvæxten ikke en Sjettedel af Tysklands, og det maa kun tilskrives den ringe Udvandring, at F. ikke i en endnu langt højere Grad er overfløjet af dette sit Naboland. Landbefolkningen var i Femaaret aftagen med 123,100, medens Bybefolkningen var forøget med 670,000 og nu udgjør 36 pCt. af hele Indbyggertallet; særlig falder Tilvæxten paa Byer over 10,000; medens 1861 kun 17,5 pCt. vare bosiddende i de større Byer, var Forholdet 1886 22,8. Af Befolkningen vare 1,126,500 Udlændinge, hvoraf 482,300 Belgiere, 264,600 Italienere, 100,100 Tyskere, 79,600 Spaniere, 78,600 Schweizere, 37,100 Hollændere, 36,100 Englændere, 12,000 Russere, 11,800 Østerrigere og 10,300 Amerikanere. — Hvad de forskjellige Erhverv angaar, leve 47,8 pCt. af Agerbrug, 25,2 af Industri, 14,3 af Handel og Omsætning, 1,7 høre til den væbnede Magt, 1,9 til Administrationen, 6,2 leve af Pensioner eller som Rentiers, 3 pCt. af frie Virksomheder. Den ved Udgangen af 1886 foretagne Kvægtælling gav som Resultat 2,938,500 Heste, 625,000 Muldyr og Æsler, 13,275,000 Stkr. Hornkvæg, 22,688,000 Faar, 5,775,000 Svin, 1,420,000 Geder; mærkelig er den stærke Tilvæxt (1,700,000 Stkr.) i det sidste Femaar af Hornkvæget. F.s Vinhøst synes nu atter i Fremgang; Produktionen anslaaes for 1888 til 3,100 Mill. Potter, hvilket dog endnu er 170 Mill. Potter under de 10 foregaaende Aars Gjennemsnitshøst. En bedre Høst lader sig navnlig paavise i de sydl. Dep., hvor Vinlusen først viste sig. Hvor vigtig en Indtægtskilde Vinavlen er, fremgaar bedst deraf, at man fra 1871—75 satte Gjennemsnittet af Vinhøsten til en Værdi af 1,138 Mill. Kr., et Tal, som 1880 (det Aar, Vinlusen anrettede størst Ødelæggelse) gik ned til 875 Mill. og 1888 var steget til 900 Mill. — Handelen. Specialhandelen havde 1888 en Værdi af 2,918 Mill. Kr. for Indførselen, 2,512 Mill. for Udførselen, hvorhos Udførselen af ædle Metaller og rede Penge oversteg Indførselen med 98 Mill. Handelsmarinen talte ved Udg. af 1887 15,237 Skibe af 972,500 Tons, hvoraf 984 Dampere af 506,700 Tons. Samtidig var Længden af Jærnbanerne 4,560 Mil, af Telegraphlinjerne 13,980 Mil, af Ledningerne 51,700 Mil, Tallet af Stationer 9,360. — Statshusholdningen. Budgettet for 1890 udviser en Indtægtsside af 2,603¼ Mill. Kr. mod et forventet Overskud af 285,000 Kr. Statsgjælden, Livrenter og Pensioner medregnede, udgjorde 1888 22,837 Mill. Kr. — Forsvarsvæsenet. Ved den nye Hærlov af 15 Juli 1890 er Tjenestetiden baade i Hæren og ved Marinetropperne nedsat fra 5 til 3 Aar, og Tjenestetiden ved Reserven er fremtidig 7, i Territorialhæren 6 og i Reserven 9, i alt altsaa 25 Aar fra 20de—45de Aar; alle Fritagelser for Krigstjenesten ere ophævede og ligeledes Institutionen med etaarige Frivillige, dog at Lærere, medicinske og theologiske Studenter permitteres med et Aars Tjeneste mod at gjøre desto længere Tjeneste i Reserven; samme Ret har ogsaa den ældste Søn, saafremt han kan charakteriseres som Familiens Støtte; utjenstdygtige og de, som gjøre under 3 Aar activ Tjeneste, skulle udrede en Værneskat. Loven af 1890 fik derhos tilbagevirkende Kraft for alle Værnepligtige, som endnu ikke vare naaede de 45 Aar, og herved bleve 600,000 Mand, som allerede vare udtjente, paa ny værnepligtige. Det aarlige Contingent af Udskrevne anslaas til 200,000, af Frivillige til 20,000. Fraregnes de, som permitteres efter ét eller to Aars Tjeneste, og undtages de atter-engagerede Underofficerer og de til Kolonialhæren hvervede Tropper, vil Hærens Fredsstyrke være 545,000, Officerer og Gendarmer ikke medregnede. Linjehæren tæller efter Lovene af 24 Dec. 1888 og 16 Juli 1889 162 Regimenter Fodfolk, 30 Jægerbataillоner, 4 Zouav-, 4 Tirailleur- og 2 Fremmedregimenter, 5 Bataillоner af afrikanske Fodfolk osv., i alt 561 Bataillоner med 2,282 Compagnier og 144 Compagnicadrer. Rytteriet tæller 12 Regimenter Kyradserer, 30 Dragonregimenter, 23 Chasseur- og 14 Husarregimenter samt 6 Regimenter Chasseurs d'Afrique, alle à 5 Escadroner, hvorhos endnu 2 nye Regimenter skulle oprettes; hertil kommer endnu 5 Spahisregimenter i Algérien og Tunis. Artilleriet bestaar af 38 Regimenter, hvert à 12 Batterier, hvoraf 57 saakaldte ridende, fremdeles 4 andre Feltbatterier og 20 Bjærgbatterier, i alt 480 Batterier med 2,880 Stykker Skyts; hertil komme endnu 100 Batterier Fodartilleri. Hvert af de 19 Hærcorps har 1 Bataillon Ingenieurer, som i Fredstid ere formerede i 4 Regimenter. Hertil kommer endnu Train, Jærnbanetropper, Luftskippercorps osv. Linjehærens Fredsstyrke var 1889 26,760 Officerer, 534,100 Menige og 135,200 Heste; hertil kommer 10,000 Officerer og Embedsmænd ved Reserven. Den franske Hærs Styrke anslaas i alt til 2 Mill. Mand for de 10 første Aldersklasser (Linjen og Reserven), Territorialhæren (de følgende 5 Aarsklasser) 1,022,000 Mand og dennes Reserve (6 næste Aarsklasser) 762,000 Mand, i alt altsaa 3,784,000 Mand, men hertil vil altsaa efter Loven af Juli 1889 endnu komme 600,000 Mand. Flaaden talte 1889 343 Dampere, hvoraf 41 Panserskibe (18 Panser-Escadreskibe, 9 Panserkrydsere, 9 Kystfartøjer, 1 Kanonbaad af 1ste og 3 af 2den Klasse samt 1 svømmende Batteri), 10 søgaaende Torpedoskibe og 110 Torpedobaade, hvorhos 6 Panser-Escadreskibe, 4 pansrede Kanonbaade, 2 Batterikrydsere, 3 Krydsere af 1ste, 2 af 2den og 6 af 3dje Klasse ere under Bygning. Marinen tæller i alt 1,688 Officerer og 41,200 Underofficerer og Menige foruden 4 Marine-

regimenter med 683 Officerer og 18,500 Mand, Marineartilleriet med 392 Officerer og 5,100 Underofficerer og Menige samt 5 Comp. Gendarmeri og et Haandværkercompagni. — Det hele Flademaal af Kolonierne og Skytsstaterne er over 56,000 □ M. med 38,750,000 J. (s. nærmere under Europa).

Forfatning. 1889 gjenindførtes Valg til Deputeretkammeret i 576 Enkeltmandskredse, og det vedtoges fremdeles, at ingen Candidat maatte stille sig i mere end ēn Kreds.

Historie. Medens Valgene til Senatet i Jan. 1885 havde været saa heldige for Republikanerne, at disse derefter udgjorde mere end tre Fjerdedele af denne Forsamling (233 imod 67), og at baade Orléanisternes Fører, Hertugen af Broglie, og Napoleonisternes, Fourton, fortrængtes, vare Valgene til Deputeretkammeret i Oct. s. A. en Skuffelse for Partiet, vistnok nærmest paa Grund af indre Splid mellem de maadeholdne og de radicale Republikanere. Ved den første Omgang valgtes nemlig kun 131 af de republikanske Candidater, og i alt fik de kun 395 imod 200 Monarchister (en Del af disse faldt dog igjennem ved Omvalgene efter Valgbrevenes Prøvelse). Endnu ēt Valg foregik i Dec. 1885, idet Grévys Præsidentskab udløb; han blev gjenvalgt af Nationalforsamlingen, men kun med 457 St.; 140 Republikanere stemte imod ham, og de 270 Monarchister afholdt sig alle fra Stemmegivning. Snart efter blev Freycinet Førsteminister og gav Boulanger Posten som Krigsminister og dermed det første Stød til denne politiske Eventyrers Optræden. Den radicale Fløj, som havde vundet betydelig Fremgang ved Valgene, begyndte nu at kræve større Indflydelse paa Statens Styrelse, end der billigvis tilkom den, og betænkte sig i de følgende Aar end ikke paa at forene sig med Monarchisterne for at styrte Ministerier af modsat Retning. Følgen deraf blev en Usikkerhed og Omskiftelighed i Forvaltningen, som svækkede Tilliden til Republiken i vide Kredse, ja endog indvirkede uheldig paa Forretningslivet. Ogsaa Lovgivningsarbejdet led under de jævnlige Ministerskifter og de stadige parlamentariske Intriguer; men adskillige vigtige Love gjennemførtes dog. Allerede 1884 var Ægteskabs-Skilsmisse bleven tilladt, ligesom fra 1792—1816 og 1848—52, og 1886 fastsattes nærmere Regler for Skilsmissesagers Behandling; s. A. udvidedes Hustruens Raadighed over hendes Særformue. Flere Afsnit af en ny Landbolovbog ere efterhaanden blevne færdige, men af størst Betydning var dog Loven om Folkeundervisningen 1886, der foreskriver udelukkende Brug af læge Lærere i de offentlige Skoler, samt overdrager Udnævnelsen til Præfecterne, og som ogsaa af de private Skolers (d. v. s. de klerikale) Lærere kræver en Kundskabsprøve i Stedet for den hidtil tilstrækkelige Erklæring om Lydighed imod Biskoppen. Fra radical Side rejstes Forlangende om alle Prinsernes Landsforvisning, ja om Inddragelse af deres Ejendomme. Da Greven af Paris ved sin ældste Datters Bryllup tillod sig Demonstrationer som Tronprætendent, vedtoges i Juni 1886 en Lov om Forvisning af de Prinser, der gjaldt for de tidligere Herskerhuses Hoveder, og af deres ældste Sønner, og Loven ramte baade Greven af Paris og Prins Napoleon, samt Prins Victor. Stemningen imod Monarchiet gav sig ogsaa til Kjende ved, at Loven om Kronjuvelernes Salg endelig gik igjennem. 1887 vaktes Betænkeligheder over den Rundhaandethed, hvormed Kamrene stadig forøgede Udgifterne, og stærke Krav rejstes paa Indskrænkninger i den kostbare Administration, medens man ikke viste sig knap over for gjentagne Forlangender om nye Bevillinger til Hærens og Flaadens Forstærkning, da man for enhver Pris vilde holde Skridt med Tyskland i denne Henseende. Dog trykkede Skatterne haardt, og saa vel Industri som Landbrug følte sig ilde stedte; der klagedes over den udenlandske Concurrence, og man greb igjen til det gamle Middel Beskyttelsestold, særlig paa Korn, Kvæg m. m. Aaret 1887 endte med en hæslig Skandale (Ordenssalg, s. *Wilson, Daniel), og Uviljen herover vendte sig mod Grévy, der nødtes til at nedlægge Præsidentværdigheden. I hans Sted valgtes Sadi Carnot. Snart efter begyndte Boulanger, som i Maj 1887 var bleven fjærnet som Minister, sin Agitation for en Forfatningsrevision, der skulde muliggjøre hans Ophøjelse til F.s Frelser og Leder for en „national" Republik. Da han derfor blev afskediget i Marts 1888, valgtes han til Deputeret og kunde nu saa meget friere drive sit Spil, støttet dels af Monarchisterne, dels af en Flok misfornøjede Radicale. Ministeriet Floquet søgte at bryde Braadden deraf ved selv at foreslaa et Gjennemsyn af Forfatningen; men efter at Gjenoptagelsen af Valg i Enkeltmandskredse var vedtagen i Febr. 1889, blev selve Gjennemsynet udsat, og Floquet maatte vige Pladsen for Tirard. Denne satte sig til Opgave at kue Boulanger, hvis Dristighed var stegen ved hans Valg til Deputeret i Paris. Først blev Patriotligaen opløst, og derefter krævedes Bemyndigelse til at sætte Boulanger og hans nærmeste Venner under Tiltale for Sammensværgelse. Da han forinden flygtede fra Landet, blev han i Aug. af Senatet dømt til Deportation, og hans Anseelse sank saa meget, at baade Departementsraadsvalgene i Juli og Deputeretvalgene i Sept.—Oct. bleve en væsentlig Sejer for Republikanerne. Der valgtes nemlig 365 (med 4 Mill. Stemmer) imod 104 Monarchister, 59 Napoleonister og 47 Boulangister (med tilsammen 3,380,000), og skjønt Tallet paa Republikanerne gik lidt ned, erkjendte Modstanderne dog, at Republiken var dybere grundfæstet, end de havde troet, og især Monarchisterne indsaa, at de havde baaret sig galt ad ved at gjøre fælles Sag med Boulanger. En anden Vinding ved Valgene var den, at den radicale Fløj blev stærkt svækket, medens et nyt Parti af conservative Republikanere under L. Say vandt stor Fremgang. Hvad der væsentlig havde gavnet Republiken, var dels Præsident Carnots forstandige Optræden og vindende Væsen, dels det glimrende Held, som Verdensudstillingen i Paris (Maj —Nov. 1889) til Minde om den store Revolutions Hundredaar havde haft. I Juli 1889 blev efter 3 Aars Forhandlinger vedtaget en

ny Lov om Værnepligten med Nedsættelse af den egentlige Tjenestetid fra 5 til 3 Aar, med Ophævelse af de fleste hidtil gjældende Fritagelser, bl. a. for de gejstlige Seminarister, og med Værneskat for dem, der ikke ere tjenstdygtige. I Marts 1890 blev Freycinet paa ny Førsteminister, og det tegner til, at Kamrene ville tage alvorlig fat paa Spørgsmaal om sociale Reformer, Ændringer i Skattevæsenet og lignende praktiske Opgaver. Communalvalgene i Maj bleve en ny Sejer for Republikanerne og særlig i Paris et knusende Nederlag for Boulangers Tilhængere, medens Præsidenten paa sin Rejse i Sydfrankrig og Corsica overalt modtoges med livlig Deltagelse.

Literatur. Den ældste franske episke Digtning er nærmere behandlet af Kr. Nyrop, „Den oldfranske Heltedigtning“ (1883).

Fransecky, Ed. Fried. v., preussisk General, døde 22 Maj 1890.

Franskfodet kaldes Hesten, naar Forlemmet er udadvendt, saaledes at Taaen af Hoven viser straat udad i Stedet for fremad. Denne Bygningsfejl staar i Regelen i Forbindelse med en indtrykt Albu og med, at Hesten er kalveknæet. Den giver Hesten en svingende, udadkastende Bevægelse med Forfoden, hvorved ofte foraarsages Strygning og at Hesten slaar sig.

***Frants Joseph I.** Hans 40 Aars Regerings-Jubilæum, 2 Dec. 1888, fejredes efter Kejserens udtrykkelige Ønske i Stilhed, kun ved Grundlæggelse af velgjørende Stiftelser rundt om i Riget.

***Franz,** Julius, tysk Billedhugger, døde 16 Dec. 1887 i Berlin.

***Franzos,** Karl Emil, er siden 1888 bosat i Berlin, hvor han redigerer det 1886 stiftede Maanedsskrift „Deutsche Dichtung“. 1888 udkom „Auf der großen Ebene“ og „Schatten“ (begge oversatte paa Dansk af F. Winkel Horn), 1890 „Geistliches Leben in Halbasien“.

Französer (tysk Franzosen), Franskmænd; venerisk Syge.

***Fredensborg.** 856 I. (1890).

***Fredericia.** 10,112 I. (1890).

Frederik III, Konge af Preussen og tysk Kejser Marts—Juni 1888, s. **Frederik Wilhelm,** Kronprins af Preussen.

***Frederik,** dansk Kronprins, har foruden de i Hovedværket nævnte Børn endnu 2: Sønnen Gustav, f. 4 Marts 1887, og Datteren Dagmar, f. 23 Maj 1890.

***Frederik Carl,** Prins af Preussen, gjorde i sine sidste Aar flere Rejser i Østerland, bl. a. 1883 til Syrien og Ægypten. Hans Datter Marie, Enke siden 1879, ægtede 1885 Prins Albert af Sachsen-Altenburg og døde 1888. Sønnen Fred. Leopold ægtede 1889 Luise Sophie af Augustenborg, Kejserinde Victorias Søster (f. 1866).

***Frederik Wilhelm,** Kronprins af Preussen, gjorde i Nov. 1883 et længere Besøg i Spanien til Oprejsning for den Forhaanelse, Kong Alfons XII s. A. havde lidt i Paris, og rejste derefter til Rom, hvor han knyttede nøje Venskab med Kong Umberto. 1884 blev han Præsident for det preussiske Statsraad, men øvede ellers ingen Indflydelse paa Rigets Styrelse. I Maj 1887 angrebes han af en Sygdom i Struben, der medførte stærk Hæshed og senere fuldstændigt Tab af Stemmen. De tyske Læger mente strax, at det var Kræft, og vilde foretage en Operation; men den engelske Læge Mackenzie, til hvem F. W. selv satte sin Lid, vilde ikke erkjende Faren eller nægtede dens Tilværelse for at fri ham fra et Afkald paa Tronen. Efter et Besøg i England i Sommeren og senere i Tirol tog han i Nov. Ophold i San Remo i Nizza og nød den ømmeste Pleje af sin Ægtefælle og sine Døtre. I Febr. 1888 foretoges en Operation, hvorved han mistede Evnen til at tale og indskrænkedes til at maatte nedskrive sine Ord; men alligevel rejste han, syg som han var, strax efter Faderens Død 9 Marts til Berlin og overtog Regeringen som Frederik III. De store Forventninger, der sattes til ham som en frisindet og ægte constitutionel Konge, gik kun til Dels i Opfyldelse paa Grund af hans Sygdom og korte Regeringstid, knap 100 Dage. Dog fjærnedes Indenrigsminister Puttkamer, og den friere Retning i Tyskland vandt større Fodfæste. Han døde 15 Juni 1888, fulgt af Sønnen Wilhelm II. I Oct. s. A. udgav Geffcken (s. d. A.) et Uddrag af „Kejser Frederiks Dagbøger under Krigen 1870—71“, der viste, at han tidligere end Bismarck og sin Fader havde opstillet Tysklands Enhed som Krigens store Maal og ivrig arbejdet derfor. Af hans Børn er Heinrich, f. 1862, Contreadmiral i Flaaden, gift 1888 med Irene, Datter af Storhertug Ludvig IV af Hessen (f. 1866); Victoria, f. 1866, blev 1890 forlovet med Prins Adolf af Schaumburg-Lippe (f. 1859); Sophie, f. 1870, blev 1889 gift med den græske Kronprins Constantin; Margrete, f. 1872.

***Frederiksberg.** 46,986 I. (1890).

***Frederiksborg Amt** har 84,689 I. (1890), hvoraf 17,741 i Amtets tre Kjøbstæder og Handelspladsen Frederiksværk.

***Frederikshald** havde 1885 11,246 I.

***Frederikshavn.** 4,700 I. (1890). En Jærnbane til Skagen er aabnet s. A.

***Frederiksort** har 1,300 I., Torpedo- og Artillerimagasiner og et Fyr.

***Frederiksstad** i Norge havde 1885 11,212 I.

***Frederikssund.** 1,827 I. (1890).

***Frederiksværk.** 1,098 I. (1890).

Fredssagen omfatter som Fællesnavn de Bestræbelser, der i vor Tid gjøres for at faa Krigen helt afskaffet som Middel til folkeretlige Tvistigheders Afgjørelse eller i det mindste faa Brugen deraf indskrænket saa vidt muligt. Ikke alene oprøres Menneskelighedsfølelsen ved det Offer af talløse Menneskers Liv og Helbred, som en Krig nødvendigvis medfører, ved den Tilintetgjørelse af Menneskers Lykke og Velfærd, som dermed følger, og ved det Tab af aandelige Skatte, som vanskelig kan undgaas; at Krigsførelsen efterhaanden er bleven mildere i sine Former, at Plyndring og anden Vold er væsentlig indskrænket, og at Dødeligheden nu er langt ringere end i tidligere Krige, maa vel erkjendes, men paa den anden Side harmes man over, at Videnskabens Fremskridt tillige viser sig i Opfindelsen af stedse virksommere Krigsredskaber. Ogsaa krænkes Retfærdighedsfølelsen ved Krigen, forbi Stri-

dens Afgjørelse ikke afhænger af, hvad der erkjendes for Ret og Billighed, men kun af, hvilken Part der er stærkest og bedst forberedt, d. v. s. har de største, mest uddannede og bedst førte Stridskræfter. Endelig paafører Forsvarsvæsenets Udvikling allerede i Fredstid Folkene en umaadelig Byrde, dels i den personlige Militærtjeneste, dels i de stadig voxende Udgifter, og medens Skatterne forøges i en foruroligende Grad, nødes Staterne kun altfor ofte til at forsømme, hvad der kunde fremme de fredelige Formaal, Folkenes aandelige og timelige Tarv. Derfor have Tankerne allerede længe været henvendte paa at finde en anden Løsning af folkeretlige Tvistemaal, som bedre kunde stemme med Retfærdighedens Krav og Menneskelighedens Ønsker. Allerede 1623 fremsatte Franskmanden Eméric la Croix i sit Skrift »Nouveau Cynée« Tanken om „at tilvejebringe almindelig Fred og Handelsfrihed" ved Oprettelse af en international Forbundsdag i Venezia med Repræsentanter for de enkelte europæiske Folk. 50 Aar senere udviklede Leibniz (i Afhandlingen »De jure suprematus«, 1677), at „et vedvarende Parlament (consilium) eller et derfra udgaaet Raad (senatus) for det christne Samfund langt virksommere kunde udrette, hvad der nu sker ved Forbund, Mæglinger og Garantier". Omtrent samtidig med Leibniz udtalte Engelskmanden W. Penn (1693) i god Overensstemmelse med sit Trossamfund, Kvækernes Lære Ønsket om en almindelig Fred, hævdet ved et Parlament af Europas Stater, og 1713 skrev den franske Abbé de St.-Pierre et større Skrift i samme Aand, idet han udviklede Planen til et europæisk Statsforbund med fælles Forvaltning, Hær og Beskatning, samt med retslig Tvang imod den enkelte Stat, som nægtede Lydighed imod Forbundets Beslutning. Imod Aarhundredets Slutning kom den samme Tankegang til Orde dels i J. Benthams Afhandling »Universal and perpetual peace« (1789), hvori foreslaas en fælles Domstol til Paakjendelse af Tvistigheder imellem Staterne og en vedvarende Congres med en Afsending fra hver Stat, dels i den tyske Philosoph J. Kants Skrift „Zum ewigen Friede" (1795, overs. paa Dansk 1889), der hævder, at en Retstilstand mellem Staterne kun kan tænkes, naar de ligesom de enkelte Personer inden for Staten underordne sig en fælles retlig Afgjørelse. 1814 fremsatte Franskmanden Saint-Simon (Socialismens Grundlægger) en Plan til „det europæiske Samfunds Reorganisation", med en øverste Voldgiftsret og en Congres af fyrstevalgte Repræsentanter, medens en egentlig Forbundsdag i to Kamre med folkevalgte Medlemmer opstilledes som det fjærnere Maal. F. havde saaledes netop, medens Europa hjemsøgtes af de største Krige, fundet en fremragende Talsmand i hvert af dets tre Hovedfolk. 1815 dannedes i Nordamerika de første Selskaber af Fredsvenner (i New-York og i Boston; 1816 i Philadelphia; 1828 sammensluttedes en Del af disse til The American Peace Society) og 1816 et lignende i London, som vistnok er det største og rigeste af alle Fredsselskaber, men med overvejende kvækersk Præg. Det fremkaldte 1843 den første Fredscongres i London, og 1848—53 holdtes endnu fem saadanne (i Brüssel, Paris, Frankfurt a. M., London og Edinburgh) med Nordamerikaneren Elihu Burrit, Engelskmanden R. Cobden og Belgieren Ducpétiaux som Ledere. Den først nævnte virkede desuden for Tankens Udbredelse ved sine veltalende „Ojeblade", der oversattes i mange Sprog. Ogsaa søgte de engelske Fredsvenner 1854 at hindre den orientalske Krigs Udbrud ved at skikke Afsendinger til Kejser Nikolaj I. Efter en Aarrækkes Hvile — under hvilken Europas Landkort blev væsentlig ændret ved Italiens og Tysklands Samling — optoges F. af den saakaldte Freds- og Frihedsligue, der f. A. holdt sin første Congres i Genf og siden aarlig har holdt en saadan, som oftest i Genf, men ogsaa i flere andre Byer i Schweiz, samt 1889 i Paris og 1890 i Grenoble. Den fik dog i en lang Aarrække næsten kun Tilslutning fra Mænd af udpræget radical Retning (Garibaldi, V. Hugo, J. Jacoby o. fl.) og vandt derfor ikke stor Betydning. 1867 dannedes desuden i Paris en Fredsforening, og efterhaanden kom lignende til i de fleste andre Lande i Europa, i de sidste Aar især i Italien, 1882 i Danmark, oprindelig som „Forening til Danmarks Neutralisering", 1883 i Sverige og 1885 i Norge. I Tyskland har F. derimod kun faaet ringe Tilslutning. End videre dannedes 1868 i Philadelphia en Universal Peace Association og 1880 i England en International Arbitration- and Peace Association, der begge have vundet stor Udbredelse, udgive egne Blade og udfolde en stærk Agitation. I de senere Aar er der holdt flere store Fredsmøder, dels universelle, dels for enkelte Lande, saaledes 1889 i Rom under R. Bonghis Forsæde. Hertil maa ogsaa regnes de to saakaldte „interparlamentariske Conferencer", der holdtes 1889 i Paris under Jules Simons Forsæde og 1890 i London under den tidligere liberale Lordkansler Herschells Forsæde, af Medlemmer af de fleste europæiske Landes lovgivende Forsamlinger (det norske Storting bevilgede ligefrem Udgifterne for de norske Medlemmer). Blandt de Mænd, der virksomst have virket for F., kunne nævnes Engelskmændene H. Richard (d. 1888, mangeaarig Secretær for Fredsselskabet i London), Hodgson Pratt (Lederen af den internationale Voldgiftsforening) og R. Cremer (Ophavsmanden til de interparlamentariske Møder), Franskmanden Fr. Passy, Belgieren Emile de Laveleye, Schweizeren Ruchonnet (Forbundspræsident 1890), Spanieren Marcoartu, Tyskeren R. Virchow og Russeren Grev Kamarovski. — Medens de videstgaaende Fredsvenner allerede stille Krav paa „almindelig Afvæbning" (d. v. s. Aftale mellem Staterne om samtidig Indskrænkning af Troppestyrken) og paa Indsættelsen af en fast international Voldgiftsret, ja i Tankerne se „Europas forenede Stater" i Lighed med Nordamerikas, nøjes de maadeholdne med at fremsætte Forslag om, at Staterne skulle love, især ved Afslutning af alle Haande nye Tractater, at ville underkaste sig en Voldgiftskjendelse i mulige Tvistemaal (s. *Voldgift, international), og om at enkelte Lande

(t. Ex. Elsaß-Lothringen), Floder eller Sunde (t. Ex. Øresund), saakaldte „interoceaniske Forbindelser“, skulle neutraliseres, ligesom det allerede 1887 er fastsat for Suezkanalen. Midelbart fremmes F. ved Bestræbelser for Folkerettens videre Udvikling eller for Tilvejebringelse af fælles international Lovgivning saa vel som ved de mange almindelige Fagmandscongresser og Verdensudstillinger, idet Tanken derved næres om alle civiliserede Folkeslags Fællesskab i Arbejdet og deres solidariske Forbindelse.

***Freeman**, Edw. Aug., blev 1884 Professor i Oxford. Han udgav 1881 »The historical geography of Europe«, et Atlas med udførlig Fremstilling af Landenes skiftende Udseende i Tidernes Løb, og 1885 »William the Conqueror«.

***Freiburg**, Cantonet, har 119,600 J. (1888).

***Freiburg im Breisgau.** 41,300 J. (1885).

***Frelsens Hær** har i de sidste Aar begyndt at virke ogsaa i Danmark og har navnlig i forskjellige Provinsbyer fundet ikke ringe Tilslutning fra Almuens Side.

***Fremont**, John Charl., nordamerikansk General, døde i Juli 1890.

***Fremskridtsparti.** Det tyske F. blev 1884 forstærket med en Del udtraadte Medlemmer („Secessionister“) af det nationalliberale Parti og antog nu Navnet „det tysk-frisindede Parti“. Det led et stærkt Nederlag ved Valgene i Nov. 1888 til det preussiske Underhus, men vandt stor Fremgang ved Valgene i Febr. 1890 til den tyske Rigsdag.

***Frenzel**, Karl. Hans sidste Arbejder ere Fortællingerne „Des Lebens Überdruß“ (1886), „Dunst“ (1887) og „Schönheit“ (1888).

***Frère**, Charles Théodore, fransk Maler, døde 25 Marts 1888.

***Freycinet**, Charles Louis de, blev i Jan. 1886 Førsteminister indtil Dec. s. A. og gjennemførte Lovene om Prætendenternes Udvisning og om Folkeskolevæsenet. I Apr. 1888 overtog han Krigsministeriet under Floquet og senere under Tirard, hvorefter han i Marts 1890 paa ny blev Førsteminister. Det lykkedes ham i Juli 1889 at faa Værnepligtsloven med treaarig Tjenestetid vedtagen i begge Kamre efter flere Aars Forhandlinger. Hans Smidighed har skaffet ham Øgenavnet „den hvide Mus“.

***Freytag**, Gust., hvis Skrifter stadig nyde stor Yndest (1889 udkom saaledes „Soll und Haben“ i 35te, „Bilder aus der deutschen Vergangenheit“ i 15de Opl.), har end videre udgivet „Erinnerungen aus meinem Leben“ (1887), „Gesammelte Aufsätze“ (2 Bd., 1888) og 1886—88 sine „Gesammelte Werke“ i 22 Bd. 1889 vakte hans Brochure om den afdøde Kejser Frederik, „Der Kronprinz und die deutsche Kaiserkrone“, betydelig Opsigt.

Friant, Emile [ãng], fransk Maler, f. i Dienze c. 1860, Elev af Cabanel, har siden 1884 tiltrukket sig Opmærksomhed og gjorde sig paa en smuk Maade gjældende paa Verdensudstillingen i Paris 1889 ved fine Portræter og navnlig ved et Genrebillede »Soir d'automne«, et elskende Par, som ser ud over et Aftenlandskab.

***Fridericia**, Julius Albert, blev 1888 Medlem af Videnskabernes Selskab; han har 1888 udgivet „Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie“. Udgaven af „Christian IV.s egenhændige Breve“ fortsættes endnu (16de H. udkom 1889).

***Friedberg**, Heinr., afgik i Jan. 1889 som preussisk Justitsminister, da han ikke billigede Retssagen mod Geffcken. I Marts 1888 var han bleven adlet af Kejser Frederik III.

***Friedenthal**, K. Rud., døde 1890.

Friedheim, Arthur, en af Nutidens stærke Clavervirtuoser, f. 26 Oct. 1859 i St. Petersborg, hvor han, skjønt han tidlig vakte Beundring ved sit Claverspil, maatte absolvere en Gymnasialexamen, før han 1877 fik Lov til at følge sin Lyst. Efter at have forsøgt sig som Theatercapelmester i nogle mindre Byer lykkedes det F. i Weimar at vække Interesse hos Liszt, som i et Par Aar tog ham med til Italien, hvor han jævnlig optraadte med stort Held. Senere har F. besøgt Orienten, Paris, London og i Jan. 1885 Kjøbenhavn, hvor han spillede i en philharmonisk, selv gav to Concerter og som overalt viste sig at være en alsidig Virtuos og særlig passioneret Liszt-Spiller.

***Friedmann**, Alfred. Af hans Arbejder fra de sidste Aar kunne nævnes Fortællingerne „Seraphina“ (3dje Opl. 1888), „Aus Höhen und Tiefen“ (2det Opl. 1888), „Kirchenraub und falsche Freundschaft“ (4de Opl. 1887), „Zwei Ehen“ (2det Opl. 1888) og „Der Venusdurchgang“ (1888).

Friedrichsruh, Slot i den preussiske Prov. Slesvig-Holsten, Kr. Lauenborg, 2 M. ø. for Hamborg, tilhører Fyrst v. Bismarck, der 1871 fik det i Foræring af Kejser Vilhelm tillige med Godset og den smukke Levsker Sachsenwald.

***Friesland.** 339,000 J. (1888).

***Frihavn.** I Febr. 1890 forelagde Regeringen Landstinget Forslag til Lov om en F. ved Kjøbenhavn, gaaende ud paa, at der for Havnevæsenets Regning paa Vestsiden af Inderreden umiddelbart n. for Castelspynten tilvejebringes en F. med tilhørende Landarealer til Handels- og Industrivirksomhed, der skal udgjøre en Del af Kjøbenhavns Havn. Det hele Anlæg, der var anslaaet til at koste 11 à 12 Mill. Kr., skulde udføres dels af Havnevæsenet, dels af et Aktieselskab, som opfører Pakhuse, Skure, Kraner m. m. Lovforslaget blev ikke gjort færdigt i Rigsdagssamlingen 1889—90.

***Friis**, Hans, d. 1697. Nys fremdragne Aktstykker vise, at han under Slaget ved Nyborg 1659 røbede Mangel paa Mod, og at han derfor haanedes af de fremmede Officerer.

***Friis**, Jens Andreas, har 1887 fuldendt sit Hovedværk „Ordbog over det lappiske Sprog med latinsk og norsk Forklaring samt en Oversigt over Sprogets Grammatik“; af hans „Ethnographiske Kort over Finmarken“ er 1889 udkommet en ny, gjennemset Udgave (6 Blade; de øvrige ville udkomme i Løbet af 1890).

***Frijsenborg.** Dets Fideicommiscapitaler beløbe sig nu til c. 7,340,000 Kr.

Frisiske Øer, en langstrakt Række af Øer i Nordsøen langs Nederlandenes og Nordtysklands Kyst, strække sig fra Helder til Danmarks Grænse og afbrydes kun ved Weser- og

Elbmundingerne. F. ere Levninger af den gamle Kyst, som bortskylledes ved Havets Indbrud særlig 1277, 1287, 1511 og 1634; de ligge omtrent i samme Afstand fra Kysten, følge dens Retning og staa i Forbindelse med den ved Baderne, som ligge tørre under Ebbetiden. Man skjelner mellem de vest-, de øst- og de nordfrisiske Øer; de to første Grupper strække sig fra V. til Ø. langs den hollandske, østfrisiske og oldenborgske Kyst, den sidste følger Sønderjyllands Kyst fra S. til N.; til den første Gruppe høre Texel, Blieland, Terschelling, Ameland, Schiermonnikoog, Roschplaat og Rottum; til den anden Gruppe henregnes Borkum, Memmert, Juist, Norderney, Baltrum, Langeroog, Spiekeroog og Wangeroog, medens Nordstrand, Pelworm, Amrum, Føhr, Sylt, Romø, Manø og Fanø og talrige mindre udgjøre den sidste Gruppe. De vestfrisiske Øer ere hollandske, de østfrisiske høre til den preussiske Prov. Hannover, paa Wangeroog nær, som tilhører Oldenborg, og de nordfrisiske høre til den preussiske Prov. Slesvig-Holsten paa nær Fanø og Manø, som 1864 forblev under Danmark.

*Fritzsche, Franz Volkmar, døde 17 Marts 1887 i Rostock.

*Frostatings Lagdømme er siden 1887 den de trondhjemske samt Hedemarkens Amter omfattende Lagmandsretskreds.

Froward [fròerd], Cap, det amerikanske Fastlands Sydspids, 53° 54' s. Br., ligger paa en Halvø, som springer frem i Magalhães-strædet. Her er den chilenske Koloni Punta Arenas.

Frullini, Luigi, italiensk Træskærer, f. 1839 i Firenze, uddannede sig i sin Faders Værksteder, men hævede sig snart til noget saa betydeligt paa Kunsthaandværkets Omraade, navnlig i technisk Henseende, at udskaarne Møbler fra hans Haand søges og betales med høje Priser. Paa Udstillingen 1888 i Kjøbenhavn saas fortrinlige Prøver paa hans Kunstfærdighed.

Fuchs, Lazarus, tysk Mathematiker, f. i Moschin i Posen 5 Maj 1833, blev extraordinær Professor i Berlin 1866, senere Professor i Greifswald, Göttingen, Heidelberg og fra 1884 atter i Berlin. Han er bleven berømt for sine dybtgaaende Undersøgelser over Beskaffenheden af de Functioner, som tilfredsstille en given Differentialligning; hans Arbejder over dette og beslægtede Æmner findes spredte i de større Tidsskrifter og i Berliner- og Göttinger-Akademiernes Skrifter.

Fūgit irreparābile tĕmpus, lat., den uerstattelige Tid svinder bort (Vergils „Georgica" 3, 284).

Fuglesjetræ er fineret Træ, hvis ejendommelige Udseende er fremkommet ved, at hele Overfladen er bedækket med en Mængde smaa Knaster. Fineren dertil skrælles — med en meget bred, lige Knivsæg — spiralformig af en rund Træstamme, der har været besat med en Mængde omtrent vandrette Smaagrene, hvorfra de omtalte Smaaknaster hidrøre. Idet en saadan spiralformig afskrællet Spaan lader sig rette lige ud, opnaar man ogsaa ved denne Maade at opskære Træet paa fornden den ejendommelige Tegning at faa meget brede Finerer af en forholdsvis meget tynd Stamme.

Funcke, Otto, protestantisk Præst, f. 9 Marts 1836 i Wulfrath ved Elberfeld, hvor hans Fader var Læge, var i de første 20 Aar af sit Liv stedse syg og lærte gjennem sine Lidelser at finde Trøst i Troen paa Guds Naade. Efter at være bleven helbredet studerede han Theologi i Halle, Tübingen og Bonn, var 1862—67 Landsbypræst i en Bjærgegn i Rhinprovinsen og har derefter siden 1868 været Præst i Bremen. Hans opbyggelige Skrifter have vundet større Udbredelse end maaske nogen anden nulevende Forfatters. I norsk Oversættelse ere udkomne: „Apostelen Paulus til Lands og til Vands" (3dje Opl. 1887), „Brød og Sværd" (1889), „Forvandlingerne" (2det Opl. 1886), „Fra England, Rejsebilleder" (1883), „Glæde, Lidelse, Arbejde i Evighedens Lys" (2det Opl. 1882), „Guds Skole" (1890), „Guds Visdom i Barnekammeret" (2det Opl. 1884), „Husandagtsbog" (1880), „Christelige Smaastykker" (2det Opl. 1884), „Om Børneopdragelse" (1884), 3 Samlinger „Rejsebilleder", „Sjælekamp og Sjælefred" (1881), „Troens Verden og Hverdagslivet" (1885), „Vil Du blive helbredet?" (1882), „Ørkenblomster" (1887), „Livet i Gud" (1890) o. fl.

Fusan, Havnestad paa Koreas sydøstlige Kyst, aabnet 1876 for den japanske, senere for den udenrigske Handel. Undersøisk Kabel til Nagasaki.

Fuschimi, vigtig Handelsplads paa Sydsiden af den japanske Ø Nippon, har 23,000 J. og kan betragtes som Havn for de to store Stæder Kioto og Otsu.

*Fusinato, Arnoldo, italiensk Digter, døde 1888 i Verona.

Futuna, Fotuna, Ø i det store Ocean mellem Fidji- og Samoagrupperne, er 2 □ M. med 2,500 J., har en frugtbar Jordbund og tæt Plantevæxt, men er omgiven af farlige Koralrev. 1888 tog Frankrig Øen i Besiddelse.

*Fyn har 221,084 J. (1890), hvoraf 60,289 i de 8 Kjøbstæder. F.s Stift har 256,827 J., hvoraf 68,252 i de 10 Kjøbstæder og den ene Handelsplads.

*Fürstenau. Moritz F. var fra 1858 tillige Lærer ved Conservatoriet i Dresden, hvor han døde 25 Marts 1889.

*Færøerne. 12,954 J. (1890).

*Förster, Ernst Joachim, tysk Maler og Kunsthistoriker, døde 29 Apr. 1885.

För tillfället, sv., i den Anledning.

G

*Gabelsberger, Franz Xaver. 1890 rejstes ham et Mindesmærke i München.

*Gabun. Den franske Koloni med fransk Kongo anslaas til en Størrelse af 14,000 □ M.

*Gachard, Louis Prosper, belgisk Historiker, døde 24 Dec. 1885.

*Gade, Ludv. Harald, betraadte som Danser sidste Gang Scenen 3 Juni 1890 som Bjørn i Balletten „Valkyrien" og afgik 1 Juli 1890 fra sin Stilling som Balletdirigent ved det kgl. Theater.

*Gaedertz, Karl Theodor, har fremdeles strebet en Række literærhistoriske Arbejder, saa-

ledes „Fritz Reuter-Reliquien" (1885), „Fritz Reuter-Studien" (1890), „Em. Geibels Denkwürdigkeiten" (1886), „Goethes Minchen" 2det Opl. 1888), „Goethe und Maler Kolbe" (1889).

***Gagern.** Max. v. G. døde 1889.

Gaillard, Claude Ferdinand [gajāhr], fransk Kobberstikker, f. 7 Jan. 1834, d. 20 Jan. 1887 i Paris, vandt Navn som en af de bedste franske Kobberstikkere i den nyere Tid. Hans Hovedblad er „Manden med Nelliken" efter v. Eyck; ved Siden heraf kan nævnes Nadveren efter Lionardo da Vincis Tegning.

Galāds, s. ***Gallas.**

***Galignani.** Et Mindesmærke over Brødrene J. og W. G., af Chapu, afsløredes 1888 i Corbeil.

***Galizien.** 6,455,900 J. (1889).

***Gallait,** Louis, belgisk Maler, døde 20 Nov. 1887.

Galle, en sygelig Vandansamling forskjellige Steder paa Hestens Ben, viser sig meget almindelig bag paa og paa Siden af den nederste Del af saa vel For- som navnlig Bagpiben (Kodegalle) og kan ofte strække sig ned ad Koden. Den frembringer først Halthed, naar Hævelsen bliver spændt og haard. Den søges, men i Regelen uden Held, fordreven ved Massage, ved Anvendelse af Flonelsbind eller skarpe Salver.

***Gallen, Sanct.** 229,400 J. (1888).

Galliēra, Maria, Hertuginde af, f. 1815, Datter af den sardinske Diplomat Marquis Brignoles-Sale, ægtede en Genueser Ferrari, der som Jærnbaneanlægger tjente en umaadelig Formue (220 Mill. Lire) og af Paven fik Titel Hertug af G. Hun levede efter hans Død i Paris, skjænkede 42 Mill. Frcs. til velgjørende Stiftelser i Paris, 25 Mill. til Staden Genua til en Havn og 7 Mill. til et Hospital, samt efterlod ved sin Død 10 Oct. 1888 en stor Del af sin Formue til Kejser Frederik III.s Enke. Hendes Søn, Paul Ferrari, Professor i Paris, er afgjort Socialist og vilde kun modtage en mindre Del af hendes Rigdom.

***Gallifet,** Gaston Alex. Aug., Marquis, afgik 1882 som Commandant i Paris og blev 1886 af Boulanger fjærnet som Formand for Ryttercommissionen. Derimod er han endnu Medlem af det øverste Krigsraad.

Gallinas, Punta, Nordspidsen af Sydamerikas Fastland, paa Halvøen Guajira, under 12° 25' n. Br., 89° 20' v. L.

***Gambetta,** Léon. Hans Taler udgaves 1881—85 i 11 Bd. Mindesmærker rejstes ham i Cahors 1884 og i Paris 1888.

Gambit kaldes i Schakspil et Træk, hvorved den spillende tilsyneladende prisgiver en Bonde uden Erstatning. Naar Modspilleren gjør det samme, kaldes det „G. i Baghaanden". G. anvendes især til at sprænge Modstanderens Centrum og bane Vej for sine egne Brikker.

Gammen (oldn. gammr, d. e. Grib), en frygtelig Kampefugl, der i Folkevisen optræder som en ond Aand eller Jætte, der søger sig Ofre blandt Menneskene.

Ganacher, fr. [nāscher], kaldes de bageste Rande af Hestens Kjæver. G. ere godt udskaarne, naar Forholdet mellem deres indbyrdes Afstand og Kjævens Bredde er saaledes, at Hovedet med Lethed lader sig bevæge saa vel til Siderne som op og ned. I modsat Fald siges Hesten at være generet i G.

***Garaschanin,** Milutin, blev i Febr. 1884 Førsteminister som Leder af det maadeholdne liberale Parti og styrede med stor Dygtighed indtil Juni 1887. Han gjennemførte en Række gjennemgribende Forbedringer, Omdannelse af Skattevæsenet, en ny Hærordning og en Skolelov m. m., samt fremmede Jærnbaneanlæg og stræbte at vedligeholde et godt Forhold til Østerrig. G. var i Nov. 1888 en af Næstformændene for Forfatningsudvalget (Kong Milan førte selv Forsædet), men efter Regeringsskiftet i Marts n. A. var hans Indflydelse helt forbi.

***Garborg,** Arne Evensen, blev 1887 ikke gjenvalgt som Statsrevisor og har siden levet som Literat, til Dels i Udlandet. Han har udgivet „Mannfolk, Forteljing" (Christ. 1886; 2den Udg. 1888; oversat paa Dansk, Svensk og Tysk), Skuespillet „De uforsonlige" (i Skriftsproget; Christ. 1888), Romanen „Hjaa ho Mor" (Kbhvn. 1890; samtidig i dansk Oversættelse, „Hos Mama"). Ved Siden deraf har han deltaget livlig i Discussionen om literære og samfundspolitiske Spørgsmaal: „Fri Skilsmisse, Indlæg i Discussionen om Kjærlighed" (Bergen 1888), „Norsk eller Dansk-Norsk? Svar til Bjørnson fra A. G." (s. A.), „Fri Forhandling. Ymse Stykkje (paa Norsk og Dansk) um Tru og Tanke" (Bergen 1889) og „Kolbottenbrev" (Bergen 1890).

Gardien de la paix, fr. [æng de la pæ], „Fredsvogter", Benævnelse for Politibetjentene i Paris under Republiken.

Gārdiner, Samuel R., engelsk Historiker, f. 1829, udgav 1876 »The first two Stuarts and the Puritan revolution« og behandlede desuden det samme Æmne udførlig i »History of England from the accession of James I to the fall of the monarchy of Charles I 1603—42« (1863—84, 10 Bd.), med Fortsættelse »History of the great civil war« (1—2 Bd., 1886—89). Hertil slutter sig Udgaven af »The constitutional documents of the Puritan revolution« (1890).

***Garfield,** James Abr. Mindesmærker rejstes ham i St. Louis 1884 og i Washington 1887. Ogsaa sammenskødes til hans Enke og Børn en Sum af 360,000 Doll.

***Garibaldi,** Giuseppe. Mindesmærker rejstes ham i Lecco 1884 og Venezia 1887.

Garmann, Fredrik Torp, norsk Skuespiller, f. i Bergen 9 Nov. 1850, ansat ved Bergens Theater fra 1876—89, da han efter et Gjæstespil modtog Engagement ved Christiania Scene. Han er en talentfuld og intelligent Charakterskuespiller.

***Garnier,** Jules Arsène, fransk Maler, døde 1889.

Garofālo, Raffaele, italiensk Jurist, hørende til den positive criminalistiske Skole i Italien og sluttende sig nær til dennes Stifter Lombroso, er f. 1851 i Napoli, Sagfører ved Tribunale civile e correzionale di Napoli og Privatdocent ved Universitetet smstds. Han har bl. a. skrevet: »Di un criterio positivo della penalita« (1880), »Cio che dovrebbe essere un

giudizio penale» (1882), »Criminalogia (1885), »Riparazione alle vittime del delitto» (1887), »Contro la corrente» (1889), et Indlæg imod Dødsstraffens Afskaffelse, og er med Lombroso og Ferri Udgiver af »Rivista di psichiatria, antropologia criminale e scienze penali«.

*Garrison, William Lloyd. Hans Levnedsbeskr. udgaves af hans Sønner i 4 Bd. 1885—89.

Gärschin, Wsevolod Michajlovitsch, russisk Forfatter, f. 1855, d. 1888, fik sin første Uddannelse i Bjærginstitutet, men forlod dette 1877 og gjorde det russisk-tyrkiske Felttog med som Frivillig. Efter at Felttoget var afsluttet, kastede han sig over literære Sysler. Melancholsk af Naturen og behersket af en let bevægelig Phantasi henfaldt han til tungsindige Grublerier, der endte med temporære Anfald af Vanvid. Under et saadant kastede han sig fra sin Bopæl paa 4de Sal ned gjennem Trappegangen og døde paa Stedet. G. hører til Dostojevskijs Skole; i digterisk Begavelse kan han dog næppe maale sig med sit Forbillede, og hans psychologiske Analyse er undertiden saa bred og udpenslet, at den maa trætte Læseren. Alt, hvad han har skrevet, er samlet i 2 smaa Bind, der udkom i St. Petersborg 1888. De mest bekjendte af hans Fortællinger ere „Fire Dage", „Den menige Ivanovs Optegnelser", „Den røde Blomst" og „Lisaveta Nikolajevna".

Gasi, Havnestad i det tyske Østafrika, 10 M. s. for Mombas, kan betragtes som Nøglen til Kilimandscharo-Landet.

*Gasmotorer. Indtil for faa Aar siden vare G. udelukkende i den lille Industris Tjeneste og byggedes kun til at udvikle nogle faa Hestes Kraft. De dreves da ved Belysningsgas. Fordelen, som de frembød fremfor Dampmaskinen, bestod i, at de kunde sættes i Gang med et Øjebliks Varsel, og at de ikke behøvede stadigt Tilsyn, saa at en Fyrbøder eller Maskinpasser kunde spares, men i det store kunde de ikke concurrere med Dampmaskinen paa Grund af Belysningsgassens høje Pris. Endnu er vel G.s vigtigste Anvendelse i den lille Industris Tjeneste, men siden Opfindelsen af Dowsons Gas (s. d. A.) har den tillige som Motor for Storindustrien taget Kampen op med Dampmaskinen, og i Udlandet bruges med Fordel mange G. paa endog 50 Hestes Kraft eller mere, drevne ved Dowsons Gas. I Virkeligheden giver nemlig en Gasmaskine mere Arbejde af hver Varmeenhed end Dampmaskinen, og det er derfor ikke umuligt, at G. en Gang kunne fortrænge Dampmaskinerne, naar der opfindes en Maade, hvorpaa der bekvemt kan fremstilles en for G. egnet Gas til en endnu billigere Pris end Dowsons.

Gaudeāmus igĭtur jŭvenes dum sŭmus, lat., lad os være glade, medens vi ere unge; Begyndelsen af en gammel Studentervise.

*Gaul, Gustav, østerrigsk Maler, døde 7 Sept. 1888.

*Gaunø. Baroniets Størrelse er nu 1,249 Tdr. Hartk.; Fideicommiscapitalerne ere stegne til c. 3 Mill. Kr.

*Gautherin, Jean, fransk Billedhugger, døde i Juli 1890.

*Gavazzi, Alessandro, italiensk Politiker, døde i Jan. 1889.

*Gay-Lussac, Louis Joseph, fransk Physiker. 11 Aug. 1890 afsløredes et Mindesmærke for ham i Limoges.

Gazeux, fr. [sø], luftholdig, brusende.

*Geer. Louis Gerh. de G. nedlagde 1888 baade sin Kanslerværdighed og sit Mandat som Rigsdagsmand.

Geffcken, Friedr. Heinr., tysk Retslærd, f. 1830 i Hamborg, var 1856—66 hanseatisk Ministerresident i Berlin og derefter i London, blev 1869 Syndicus i sin Fødeby og 1872 Professor ved det nye Universitet i Straßburg indtil 1882; 1880—82 var han Medlem af Elsaß's Statsraad. G. har udgivet en Række Skrifter om stats- og folkeretlige Spørgsmaal, bl. a. „Staat und Kirche in ihren Verhältnisse" (1875) og en ny Udgave af Heffters „Europ. Völkerrecht" (1881). Allerede tidlig blev G. fortrolig med den preussiske Kronprins Frederik Vilhelm (senere Frederik III), men var afgjort Modstander saa vel af Bismarcks Kamp imod den katholske Kirke som af hans østerlandske Politik. Han udarbejdede 1885 sammen med Roggenbach det politiske Program, som Kejser Frederik udsendte i Marts 1888 strax efter sin Tronbestigelse, og udgav i Sept. 1888 i „Deutsche Rundschau" et Uddrag af „Kejser Frederiks Dagbøger under Krigen 1870—71" for at godtgjøre, at denne tidligere og klarere end Bismarck havde hævdet en national tysk Politik og særlig ivret for Kejserdømmets Gjenoprettelse. Det vakte umaadelig Opsigt, men fremkaldte den heftigste Vrede hos Bismarck. G. blev fængslet og tiltalt for Landsforræderi, men frifunden i Jan. 1889, da Rigsretten ikke kunde erkjende, at en saadan Offentliggjørelse kunde straffes; han bosatte sig derefter i München.

*Gefle. 22,643 J. (1889). 1888 fandtes 77 Handelsfartøjer paa 20,162 Tons (44 Dampskibe paa 5,342). Gefleborgs Län. 204,686 J. (1889), hvoraf 27,600 i Stæderne. Af Jordarealet var 1888 lidt over 5 pCt. dyrket Jord, c. 4 pCt. Eng, men over 80 pCt. Skovland. Kreaturholdet beløb sig f. A. til 18,194 Heste, 79,721 Stkr. Hornkvæg, 65,582 Faar, 5,247 Geder og 17,842 Svin.

*Gehejmearchivet. Fra dette og Kongerigets Archiv er end videre bl. a. udgivet „Meddelelser" 1883—88 (2 Bd.), „Cancelliets Brevbøger vedrør. Danmarks indre Forhold 1551—60" (2 Bd.) og „Regeringsstiftet 1784". Ved Lov af 30 Marts 1889 oprettedes et Rigsarchiv, omfattende begge de nævnte Archiver (s. Rigsarchiv).

*Geibel, Eman., tysk Digter. Et Mindesmærke sattes ham 1889 i Lübeck.

*Geijer, Erik Gustaf. 1888 rejstes ham en Statue (af Börjeson) i Upsala.

Geijerstam, Gustaf af [jej], svensk Forfatter, f. 5 Jan. 1858 i Vestmanland, blev 1877 Student i Upsala og tog 1879 philosophisk Candidatexamen smstds., men forlod Universitetet 1882. Han har udgivet Skitsesamlingerne »Gråkallt« (1882), »Strömoln« (1883), »Fattigt folk« (2 Saml., 1884—89), »Tills vidare« (1887), Romanerne »Erik Grane« (1885

og »Pastor Hallén« (1887), Literaturstudierne »Ur samtiden« (1883) og »Stridsfrågor för dagen« (1888), Lystspillet »Svärfar« (1888) og Sangspillet »Seklernas nyårsnatt« (1889). Han hører til den naturalistiske Retnings ivrigste Talsmænd.

*Geistlig Jurisdiction. Ved Straffeproces-loven 1887 ere de geistlige Retter ophævede i Norge. Alle Straffesager ogsaa mod geistlige Personer for Forbrydelser i Tjenesten paatales ved de almindelige Domstole.

*Gelderland. 511,300 J. (1889).

*Gellivare. Ogsaa Apatit forekommer i rigelig Mængde ved G., som nu ved Luleå-Ofotenbanen har Adgang til Udskibning.

Gelsenkirchen, Stad i den preussiske Prov. Westfalen, 3 M. v. for Dortmund. 20,300 J. Jærnstøberier, Fabrikation af Staal, Dampkjedler og Sæbe. I Nærheden betydelige Kulgruber.

*Genée, Rudolf, har endnu skrevet „100 Jahre des königl. Schauspiels in Berlin" (1886) og „Die Entwickelung des szenischen Theaters" (1889).

*Genf. Cantonet har 107,000 J. (1888), Staden 52,500, med Forstæder 72,800 J.

*Gent. 147,900 J. (1888).

*Genua. 206,000 J. (1889). Stor Betydning har den italienske Udvandring til Sydamerika faaet; G. er Hovedhavnen i denne Henseende, og 1888 befordredes herfra over 150,000 Udvandrere.

*Georg I, Hellenernes Konge, fejrede 31 Oct. 1888 under almindelig Jubel sit 25 Aars Regerings-Jubilæum og kunde samtidig meddele Nationalforsamlingen, at Kronprins Constantin var bleven forlovet med den tyske Kejser Wilhelm II.s Søster Sophie (f. 1870). Brylluppet holdtes 27 Oct. 1889. Den ældste Datter Alexandra, f. 1870, blev 1889 gift med Storfyrst Paul, Kejser Alexander III.s yngre Broder (f. 1860).

*Georgetown, tidligere Stabroek, i det engelske Guajana, har 47,200 J., hvoraf næppe 5,000 Hvide (1881).

*Gera. 34,200 J. (1885).

*Germanien. Religion. Om Præsterne, der vaagede over Tingfreden og forestod Ofringerne, maa det fremhæves, at de ikke som de keltiske Druider dannede nogen afsluttet Stand, men dog paa den anden Side indtog en fra Fyrsternes forskjellig Stilling.

Germánium, et metallignende Metalloid, som nærmest slutter sig til Tin, men som hidtil kun er fundet i ét Mineral, Argyrodit, i „Himmelsfürst Fundgrube" ved Freiberg i Sachsen. Det blev opdaget 1886 af Winkler, men dets Existens var forudset af Mendelejev.

Gernsheim, Friedrich, dygtig Pianist, Componist og Dirigent, f. 17 Juli 1839 i Worms, 1852 Elev af Conservatoriet i Leipzig, 1855—61 i Paris, 1865 Lærer ved Conservatoriet i Köln, 1874 Directeur for Conservatoriet i Rotterdam, kaldtes i Marts 1890 til Berlin som Dirigent for den bekjendte Sternske Sangforening. G. er især bekjendt som Instrumentalcomponist (3 Symphonier, Ouverturer, Kammermusik, 2 Claverconcerter m. m.), men han har ogsaa skrevet nogle Chorværker og Sange.

*Gerok, Karl, tysk Digter og Prædikant, døde 14 Jan. 1890.

*Gérôme, Jean Léon, fransk Maler, blev 1884 Medlem af Kunstakademiet i Kjøbenhavn. I de senere Aar er han mest optraadt som Billedhugger; paa Salonen 1890 var der et forstrinligt Arbejde af ham, „Tanagra".

Gerresheim, Stad i den preussiske Rhinprovins, ¾ M. ø. for Düsseldorf. 5,300 J. Her er et af de største Glasværker i Verden; daglig produceres over 100,000 Flasker.

*Gers, Dep., har 274,400 J. (1886).

*Gertz, Mart. Clarentius, blev 1887 Medlem af og 1888 tillige Formand for Undervisningsinspectionen for de lærde Skoler.

Gervex, Henri [schervæks], fransk Maler, f. 1852 i Paris, Elev af Cabanel, optraadte som Maler 1873 og hører til den yngre Skoles mest fremragende Kunstnere. Han var repræsenteret paa Udstillingen her 1888 ved to af sine mest bekjendte Billeder, »La femme au masque« og „Kunstnerjuryen". Ved Verdensudstillingen 1889 saas foruden disse to Billeder en Del Portræter, hvoraf enkelte bar Præg af en vis Sarhed, og „Rolla", et Sovekammerinterieur.

Gessi, Romolo, italiensk Afrikarejsende, f. 1829 i Ravenna, traadte som Officer i ægyptisk Tjeneste, fik af Gordon Pascha det Paalæg at undersøge Nilens Kildeegne og var den første, som omsejlede Mvutansø. 1880 knuede han Slavehandleren Suleiman Paschas Oprør i det sydlige Dar Fur, blev udnævnt til Pascha og Gouverneur over Prov. Bahr el Ghazal og søgte med Iver at indføre bedre ordnede Forhold i disse af Slavehandlerne hjemsøgte Egne, men blev i Oct. 1880 paa en Rejse ab Bahr el Ghazal til Chartum hele tre Maaneder afspærret ved Plantebarrer, saaledes at den største Del af hans 400 Mand stærke Escorte omkom; selv døde han 1 Maj 1881 i Suez af Sumpfeber.

*Getz, Bernhard. Som Formand for Straffelovscommissionen udgav G. „Udkast til borgerlig Straffelov for Norge, almindelig Del, med Motiver" (1887); Commissionens „Forslag til foreløbige Forandringer i Straffeloven" (1888), som ligger til Grund for Straffelovens Revision 1889, stykdes ogsaa væsentligst G.s Virksomhed. 1885 havde han udgivet „Foreløbigt Udkast til Lov om Rettergangsmaaden i Straffesager samt til Lov om Sikkerhedsfængsel, udarbejdet af O. A. Bachke og B. Getz" og virkede derefter som Formand i den departementale Commission, hvis Resultater foreligge i „Udkast til Lov om Rettergangsmaaden i Straffesager med Motiver" (1886), hvilket ligger til Grund for den 1887 vedtagne Jurylov. Til det ved denne Lov oprettede Embede som Rigsadvocat udnævntes G. 1889 og udgav sammen med Prof. Hagerup „Lov om Rettergangsmaaden i Straffesager med oplysende Anmærkninger og Henvisninger" (2den Udg. 1890).

*Ghaza. 16,000 J.

*Gherardi del Testa, Tommaso, italiensk Skuespilforfatter, døde 1881.

*Ghika. Joan G. afgik 1889 som rumænsk Afsending i London.

*Ghyczy, Koloman, døde 28 Febr. 1888.
*Giarre. 7,800 J. (1881).
*Giebichenstein. 10,700 J. (1885).
*Giers, Nikolaj v., havde 1884—86 Sammenkomster med Bismarck og Kalnoky og regnes at være ivrig for Fredens Vedligeholdelse.
*Giesebrecht, Wilhelm, tysk Historieskriver, døde 18 Dec. 1889.
*Giesegaard. Stamhusets 4 danske Godser udgjøre 1,919 Tdr. Hartk. Under Hovedgaardene ligge c. 3,050 Tdr. Land samt c. 2,600 Tdr. Land Skov. Fideicommiscapitaler c. 2,310,000 Kr.

Giles, Ernst [dschajls], australsk Opdagelsesrejsende, født i Bristol i England, foretog 1872 sin første store Opdagelsesrejse mod V. ind i Australlandets Indre, opdagede den store Saltsump Amadeus og naaede frem til 107° v. L. 1875 naaede han under de største Savn fra den store Telegraphlinje frem til Perth; han havde fulgt den 30te Grad sydl. Bredde og saaledes gjennemrejst en aldeles ukjendt Egn af Vestaustralien; sin Tilbagerejse lagde han længere mod N., gjennemforskede nu Landet mellem Vendekredsen og den 25de Gr. s. Br., naaede atter tilbage til Overlands-Telegraphlinjen og herfra 29 Sept. 1876 til Adelaide. Han havde altsaa to Gange krydset hele Vestaustralien, rigtignok med samme lidet gunstige Resultat som hans Forgængere Warburton og John Forrest.

Gille, Philippe [schill], fransk Theaterdigter, f. 1834 i Paris, begyndte som Billedhugger, blev senere Forfatter af Operetteteкster som »Les charbonniers« (1877, Musik af Costé), »Jean de Nivelle« (1880) og »Lakmé« (1883), begge udarbejdede sammen med Gondinet og med Musik af Délibes. Sammen med Meilhac skrev G. Lystspillene »Le mari à Babette« (1881) og den geniale, men hensynsløse Farce »Ma camarade« (1883). Under Mærket »Le Masque de fer« har han skrevet i »Figaro«, udgivet flere Lejlighedsdigte: »L'herbier« (1887) og 1889 en Række Kritiker »La bataille littéraire« fra de Aar, hvor Kampen førtes hidsigst mod Naturalismen.
*Gironde, Dep., har 775,800 J. (1885).
*Gjellerup, Karl Adolf. Næppe har nogen af vore yngre Digtere været i rigere Udvikling eller udfoldet en betydningsfuldere Produktion end G. i de sidste Aar. 1886 udkom Tragedien „Saint-Just", 1887 to interessante Modsætninger paa klassisk Grund: den fint og yndefuldt fortalte „En arkadisk Legende" og den storslaaede Skæbnetragedie „Thamyris" (i to Afdelinger: „Kampen med Muserne" og „Helikon"); 1888 bragte en ny tragisk Behandling af „Hagbarth og Signe", der paa de fleste Punkter naar dybere end Oehlenschlägers Behandling af samme Sujet; senere et Rococodrama „Bryllupsgaven", der ligesom den 1889 udkomne større Nutidsroman „Minna" er henlagt til Sachsen, hvor G. havde haft Ophold i længere Tid. Sidstnævnte Aar udkom ogsaa Digtsamlingen „Min Kjærligheds Bog" og 1890 „Richard Wagner i hans Hovedværk, Nibelungens Ring".

Gjenoptagelse af retskraftig paadømt Sag kan i Norge efter Straffeprocesloven 1887 finde Sted paa Grund af nye, afgjørende Beviser saa vel til Skade som til Gunst for Tiltalte, medens det i Danmark kun antages at kunne ske i sidstnævnte Øjemed.
*Gjær. Store Fortjenester af at have isoleret og adskilt de forskjellige Arter af G., som navnlig i Bryggeriet fremkalde meget forskjellige Virkninger paa Urten, har Dr. E. Hansen, Laboratoriebestyrer for Carlsberg-Laboratoriets physiologiske Afdeling. Særlig isolerede han 1882 den gode Bryggerigjær, idet han gik ud fra en enkelt Gjærcelle. Allerede 1883 indførtes denne rendyrkede G. i Bryggeriet Gamle Carlsberg og har derfra banet sig Vej til mange større Bayerskøl-Bryggerier i Europa. Angaaende ægte Gjæringer s. Enzymer. Angaaende ægte Gjæringer tilføjes: 1) Mælkesyregjæring fremkaldes væsentlig ved Bacillus lacticus ved 45—50° og kræver megen Ilt. Den spiller en vigtig Rolle ved Smørtilvirkningen (Flødens Syrning), fremkalder sur Gjæring i Brændevinsmæsken og „sure Opstød". 2) Smørsyregjæringen fremkaldes ved Bacillus butyricus, bedst ved 35—40° og uden Luftens Adgang. Det er en af de hyppigste Gjæringer, der fremkalder Forraadnelse af en Mængde Fødemidler og selv i hermetisk nedlagte Sager, naar de ikke ere fuldt steriliserede. 3) Den slimede Gjæring kan frembringes ved forskjellige Mikrober. I Sukkerfabriker kan Leuconostor mesenteroides i kort Tid omdanne den raa Sukkersaft til en fast Gelée. 4) Salpeterets og andre salpetersure Saltes Dannelse i Jorden af den Ammoniak, som opstaar ved Planters og Dyrs Forraadnelse, beror ligeledes paa Mikrober; saaledes ogsaa de Gjæringer, hvorved Ost modnes, Svovlbrinte dannes af Tang o. lign. ved Kysterne, Kefir og Kumys tilberedes. Ja det maa anses for vist, at Dyrenes Fordøjelse for en stor Del er betinget af Mikrober. 5) Under Forraadnelsesgjæringer dannes ofte meget giftige Stoffer (s. *Ptomain).
*Gjøe, Marcus, d. 1698, blev vel Gehejmeraad, men fik næppe Sæde i Conseilet.

Gjørling, Agnes Nathalie, født Dehn, dansk Skuespillerinde, f. 28 Sept. 1851, var som Barn ved Balletten og debuterede 25 Oct. 1867 paa det kgl. Theater som Hanne i „Indkvarteringen". Ved Siden af et udmærket Theaterudvortes besad hun et overordentlig klangfuldt Organ og erhvervede sig snart en smuk Plads ved Theatret, navnlig i det højere reciterende Drama, men hendes hyppige Sygdomsforfald bevirkede, at hun 1888 afskedigedes. Hun optraadte sidste Gang paa det kgl. Theater 6 Juni 1888 som Leanders Usynlige i „De Usynlige" og blev fra Begyndelsen af Theateraaret 1889—90 engageret ved Dagmartheatret, hvis Primadonna hun er.
*Gjøvik havde 1885 1,165 J.
*Gladbach. München-G. har 44,100 J. (1885).
*Gladstone, William Ewart, kom allerede i Jan. 1886 igjen til Magten, efter at de almindelige Valg under den nye, af ham gjennemførte Valgordning havde været det liberale Parti saa gunstige, at det talte næsten Halvdelen af Underhuset foruden den irske Gruppe. Han besluttede sig nu til at forsøge

en endelig Løsning af det irske Spørgsmaal ved baade at imødekomme Kravet om et særligt Parlament for Irland og at udkjøbe de engelske Godsejere af deres Besiddelser, samt danne en irsk Selvejer-Bondestand. Det lykkedes ham derved at knytte Irlænderne fast til sig, men samtidig spaltede han det liberale Parti, hvis maadeholdne Fløj dannede en særlig Gruppe („Unionister“). G.s tredje Ministerium fik saaledes et stærkt radicalt Præg, og hans Forslag om Irlands Selvstyre blev efter Hartingtons Indstilling forkastet i Juni 1886. En Opløsning af Underhuset fulgte, men Valgene gik ham imod, og han trak sig tilbage efter et halvt Aars Styrelse. Derimod udfoldede han uagtet sin høje Alder (han blev i Dec. 1889 80 Aar gl.) en forbavsende Virksomhed ikke alene i Underhuset som Oppositionens Leder, men ogsaa ved Agitation paa Folkemøder, hvorfor han med Rette vandt Hædersnavnet »the grand old man«. G. tilstræber ikke alene Irlands Selvstyre, men som fjærnere Formaal ogsaa Skotlands og Wales's, samt Ophævelsen af Statskirkerne i begge disse Lande. — Af hans Sønner var den ældste, **William Henry G.**, f. 1840, Medlem af Underhuset 1865—85 og Skatkammerlord 1869—74 under Faderens Ministerium og den yngste, **Herbert G.**, f. 1854, Medlem af Underhuset siden 1880 for Staden Leeds. Han blev 1881 Skatkammerlord, var 1885 ansat i Styrelsen for de offentlige Arbejder og 1886 finansiel Secretær i Krigsministeriet. En tredje Søn er Præst i Hawarden i Flintshire, hvor Faderen har sit Gods.

***Glasgow.** 526,100 I. (1888).

Glasøje betegner hos Hesten, at Farvestoffet i Øjets Regnbuehinde mangler, hvorfor denne faar en mat hvidlig Farve med svagt rødt Skjær. Forekommer ikke sjælden hos Heste med Aftegn. G. er en Skjønhedsfejl, men influerer ikke paa Synsevnen.

Globe-trotter, eng. [glohb], En, der traver Verden rundt, en ivrig Tourist.

Glumsø, et fabelagtigt Væsen, der i Følge Folketroen har sin Oprindelse fra et af Moderen udsat Barn. Dette farlige Uhyre kan ogsaa antage Skikkelse af et stort Garnnøgle, der kommer trillende En i Møde. Tilsvarende Forestillinger om „udbaarne“ Børn, der forvandles til lignende Spøgelser eller onde Aander, haves i de andre nordiske Lande.

***Glücksborg.** Efter Hertug Friedrichs Død 1885 fulgte Sønnen Friedrich Ferdinand, f. 1855, som Hertug af G. Han ægtede s. A. Caroline Mathilde, Prinsesse af Augustenborg (f. 1860), yngre Søster til Kejserinde Victoria.

***Gløersen**, Ole Christian, har senere udgivet „Fra Nord og Syd, Fortællinger og Skitser“ (Kbhvn. 1884), „Dagligdags, Fortælling“ (Kbhvn. 1886), „Mindre Fortællinger“ (Kbhvn. 1887) og 1ste Del af en større Roman, „Strømskavl“ (Kbhvn. 1889).

***Gneist**, Rudolf, blev i Maj 1888 adlet.

***Goa.** 8,400 I.

Goblet, René [gaablǟ], fransk Statsmand, f. 1828, Advocat i Amiens, traadte allerede under Kejserdømmet i Opposition og blev i Sept. 1870 Generalprocureur ved Domstolen i Amiens. I Juli 1871 valgtes han til Nationalforsamlingen, hvor han hørte til yderste Venstre, og 1877 til Deputeretkammeret. 1879 var han Understatssecretær i Justitsministeriet, Febr.—Juli 1882 Indenrigs- og Apr. 1885—Dec. 1886 Undervisningsminister. Som afgjort Modstander af Klerikalismen gjennemførte han Folkeskoleloven, hvorved de gejstlige Lærere fjærnedes fra de offentlige Skoler. I Dec. 1886 blev G. Førsteminister og var i Apr. n. A. tilbøjelig til et Brud med Tyskland. Han afgik kort Tid efter og blev i Sept. 1889 ikke gjenvalgt som Deputeret.

***Gode.** Som Betegnelse for den hedenske Tids Tempelpræster kjendes dette Navn ogsaa fra de øvrige nordiske Lande — forekommer saaledes paa tre danske Runestene —; men G. synes uden for Island ikke at have haft nogen verdslig Myndighed. Til godi svarer Hunkjønsordet gydja; saadanne Præstinder nævnes gjentagne Gange i den islandske Literatur.

Godet, Frédéric Louis [godǟ], reformert Theolog, f. i Neuchâtel 25 Oct. 1812, blev ordineret til Præst 1838, men blev strax efter udnævnt til Lærer for Prins Frederik Wilhelm af Preussen (senere Kejser F. III) og beklædte denne Stilling til 1844, da han blev Landsbypræst i det franske Schweiz. 1850 blev han Præst i Neuchâtel og theol. Professor, først ved Statsakademiet, senere ved Frikirkens Facultet. 1863 nedlagde han sin Præstestilling og 1887 sit Professorat; han lever nu i Neuchâtel som Privatmand. G. har vundet et meget anset Navn som nytestamentlig Exeget ved sine Fortolkninger til Johannes's Evangelium (overs. paa Dansk 1878 af A. F. Boje og M. Th. Becher), Lucas's Ev. (overs. paa Dansk 1875 af A. F. Boje, 2den Udg. 1884), Romerbrevet (overs. paa Dansk af M. Th. Becher 1883) samt 1ste Brev til Korinthierne. Desuden har han skrevet »Études Bibliques« (4de Udg. 1889; paa Dansk ved A. Jensen, 1876) og »Conférences apologétiques« (1869; paa Dansk ved M. Th. Becher, 1879).

***Goedeke**, Karl, tysk Literaturhistoriker, døde 28 Oct. 1887 i Göttingen.

***Goes.** 11,600 I. (1885).

***Goethe**, Joh. Wolfgang v. Efter at G.s Sønnesønner begge vare døde barnløse, tilfaldt hans Archiv og Samlinger ved disses Testament 1885 Sachsen-Weimar og ere nu gjorte tilgængelige for Forskningen og for Publikums Besøg. Med G.-Archivet er desuden siden 1889 det af Schillers Dattersøn skjænkede Schiller-Archiv forenet. 1885 stiftedes en Forening til Pleje af G.-Literaturen og G.-Forskningen under Navn af „Deutsche G.-Gesellschaft“ med Sæde i Weimar; den tæller nu over 3,000 Medlemmer. S. A. paabegyndtes en stor kritisk Udgave af G.s Værker, omfattende tillige hans Breve og Dagbøger. Af den øvrige G.-Literatur fra de sidste Aar skal her blot nævnes: Alex. Baumgarten: „G.s Leben und Werke“ (3 Bd., 1885—88), Düntzer: „Abhandlungen zu G.s Leb. u. Werk.“ (1885), W. v. Biedermann: „G.-Forschungen“ (1886) og „G.s Gespräche“ (8 Bd., 1889—90), V. Hehn: „Gedanken über G.“ (1887).

Gohlis, Landsby i Kongeriget Sachsen, ¼ M.

n. for Leipzig. 13,000 J. Talrige Fabriker og store Gartnerier. Fra 1890 er G. indlemmet i Leipzig.

Golden City [sitti], Stad i Staten Colorado i Nordamerika, 2½ M. v. for Denver og ved Klippebjærgenes Fod. 3,000 J. Bjærgværksakademi. I Omegnen store Guldminer.

Gold Hill, Stad i Staten Nevada i Nordamerika, 1¼ M. fra Virginia City. 4,500 J. Guld- og Sølvgruber.

***Goldschmidt**, Meïr Aaron, døde 15 Aug. 1887. Han oplevede saaledes ikke at kunne fejre Halvhundredaarsdagen for sin første Fremtræden i den danske Literatur, 3 Oct.; paa denne Dag kom som efterladt Arbejde en Samling „Smaa Skildringer fra Phantasi og Virkelighed" (udg. af Sønnen A. G.), et Vidnesbyrd om usvækket digterisk Syn og alle præ- gede af den G. ejendommelige formende Evne, der ikke har mange Sidestykker i vor Literatur.

Golf, et Friluftsspil, opr. af skotsk Herkomst, indført til England af Stuarterne, har efter i lang Tid at have været af Mode i den nyeste Tid atter vundet stort Terrain i England og Indien. Det spilles af to og gaar ud paa med saa faa Slag som muligt at drive en Kugle ell. Bold efterhaanden i en Række Huller; Banen er ikke jævn.

***Golovnin**, Alexander, døde 1886.

***Gomel.** 22,000 J. (1884).

***Goncourt**, Edmond de, har i to Bind (1888—89) udgivet Optegnelser om sin og den længst afdøde Broder Jules de G.s literære og personlige Virken, af A. Daudet kaldet „Den moderne Literaturs gyldne Bog". Paa Odéon blev 1888 en Dramatisering af »Germinie Lacerteux« opført under stærk Meningskamp.

***Gondinet**, Edmond, fransk Dramatiker, døde 19 Nov. 1888.

***Good-Templar-Ordenen** tæller nu (1890) i Danmark 200 Loger med c. 8,000 Medlemmer, hvoraf c. 2,000 i Kjøbenhavn.

***Gordon**, Charles George, engelsk General. Mindesmærker rejstes ham i London 1888 og i Chatham 1890.

Gortyn, i Oldtiden Stad paa Kreta. En Indskrift, der indeholder en for denne By gjældende Arveret og Ægteskabsret, er 1884 bleven funden paa Kreta.

***Goschen**, George Joach., havde væsentlig Fortjeneste af at udvirke Grækenlands Udvidelse i Maj 1881. Han valgtes 1885 i Edinburgh efter haard Kamp til Underhuset, men blev ikke gjenvalgt n. A., fordi han skilte sig fra Gladstone i Spørgsmaalet om Irlands Selvstyre. I Jan. 1887 blev han (som Unionist) optagen i det conservative Ministerium som Statkammerkansler, opnaaede kort efter Valg i en londonsk Kreds og har siden styret Finanserne med stor Dygtighed; bl. a. har han gjennemført Converteringen af Statsgjælden.

***Gosse**, Edmund William. Hans Docentur i engelsk Literatur i Cambridge, det saakaldte Clark Lectureship, der altid kun uddeles midlertidig, er nu ophørt. Af hans senere literærhistoriske Arbejder mærkes: »Seventeenth Century Studies«, »A History of Eighteenth Century Literature« og »Life of Congreve«.

Gosselies [gosli], Stad i den belgiske Prov. Hainaut, 1 M. n. for Charleroi. 8,700 J. Store Kulgruber, Jærnstøberier, Fabrikation af Ankere, Kjættinger og Knive samt Lærredsvæverier.

***Gotland.** 50,200 J. (1890). G.s Län. 51,672 J. (1889). Af Jordarealet optoges 1888 noget over 18 pCt. af dyrket Jord, ikke fuldt 11 pCt. af Eng og over 47 pCt. af Skovland; s. A. fandtes 10,581 Heste, 33,152 Stkr. Hornkvæg, 44,160 Faar, 280 Geder og 6,914 Svin. Om Værnepligten s. Sverige, Hæren.

***Gottschall**, Rudolf v., aftraadte 1888 Redactionen af „Blätter für literar. Unterhalt." og „Unsere Zeit" til Fr. Bienemann, skrev 1886 Romanen „Verschollene Größen", 1887 „Das Theater und Drama der Chinesen", 1888 Digtningen „Merlins Wanderungen".

***Gough**, John B., døde 1886.

***Gould**, Benjamin Apthorp. Siden 1888 fortsætter han den 1862 afbrudte Udgivelse af »The Astronomical Journal«.

***Goyaz**, Stat i Republiken Brasilien, har 211,700 J. (1888).

***Graasten.** Flækken er af yngre Oprindelse end Slottet. Efter at den ældre Gaard G. 1603 var nedbrændt, opførte Gregers Ahlefeldt strax en ny Gaard paa den anden Side af Noret. En senere Ejer, Grev Fred. Ahlefeldt (d. 1708), byggede en yderst pragtfuld Hovedbygning, af hvilken Slotscapellet endnu er bevaret.

Graaværk, s. *Egern.

Gradation, Trinfølge.

***Grabehede.** Det er meget tvivlsomt, om Kong Svends Lig virkelig senere førtes til Viborg. Pladsen paa G., hvor Capellet laa, kan endnu paavises.

***Gradering** af Saltsoler gaar nu mere og mere af Brug.

***Grafton** har stor Udførsel af Kjødextract. I Omegnen meget betydelig Avl af Sukkerrør samt Guldminer og Bjærgværksdrift paa Sølv og Kobber.

Gram, Jørgen Pedersen, f. 27 Juni 1850 i Nustrup i Nordslesvig, blev Student fra Ribe Skole 1868 og studerede derefter Mathematik, i hvilket Fag han underkastede sig Magisterconferensen 1873. 1879 disputerede han for Doctorgraden for en Afhandling „Om Rækkeudviklinger bestemte ved Hjælp af de mindste Kvadraters Methode". Blandt hans andre videnskabelige Arbejder maa især nævnes »Sur quelques théorèmes fondamentaux de l'algèbre moderne« i „Math. Annalen" 1872, fremdeles „Undersøgelser angaaende Mængden af Primtal under en given Grænse", belønnet med Videnskabernes Selskabs Guldmedaille og optaget i Selskabets Skrifter 1884, samt „Studier over nogle numeriske Functioner" (Vidensk. Selsk. Skr., 1890). End videre har han skrevet en Del mindre Afhandlinger, særlig i „Tidsskrift for Mathematik", i hvis Udgivelse han deltog fra 1884—89. Endelig maa nævnes en Række Arbejder i „Tidsskrift for Skovbrug", hvoraf især Afhandlingen „Om Construction af Tilvæxtoversigter" (1879 og 1888) har faaet Betydning, samt de af ham i Forening med A. Oppermann udgivne „Regnetavler" (1888). G.s Virksomhed har i øvrigt i en Aarrække

været af væsentlig praktisk Natur, idet han 1875 blev Beregner for Livsforsikringsselskabet „Hafnia“ og 1884 Directeur for Ulykkesforsikringsselskabet „Skjold“, i hvis Oprettelse han havde en væsentlig Andel. Siden 1888 er han Medlem af Videnskabernes Selskab.

Grammophōn er en af Emile Berliner 1887 construeret Phonograph (s. *d. A.), paa Grundlag af de af Charles Cros's 1877 (før Edison) fremsatte Ideer.

***Gran.** 8,900 J.

Grand prix, fr. [grang pri], højeste Præmie (ved Hestevæddeløb o. lign.).

Grande tenue, fr. [grangd tønüh], stor Stads, fuldt Puds.

***Grand-Rapids.** 42,000 J. (1885).

***Grant,** Ulysses Simpson. Mindesmærker rejstes for ham i Chicago og over hans Grav ved Hudsonsfloden 1887. Af hans Memoirer udkom 1886 2det Bd. — **Hans Søn,** Frederick Dent G., f. 1850, var først Officer, indtraadte 1881 i en Bank og blev 1889 Unionens Afsending i Wien.

Graphophōn er en i Foraaret 1887 af Charles Summer Tainter construeret Phonograph (s. *d. A.), hvori der er anvendt Vox i Stedet for Stanniol. Edison skal herfra have adopteret Voxet i sin Phonograph.

***Graubünden.** 96,300 J. (1888).

Graux, Charles [gro], fransk Philolog, f. 23 Nov. 1852 i Verviers, d. 1882 efter lige at have faaet Udnævnelse som Maître de conférences ved Faculté des Lettres. Han har ved Indførelsen af en stræng videnskabelig Methode bidraget meget til Fremme af Studiet af Græsk i Frankrig. Foruden talrige Bidrag til Tidsskrifter har han skrevet: »Notices sommaire des Manuscrits grecs de la grande bibliothèque de Copenhague« (Par. 1889) og udgivet Plutarchs „Demosthenes“ og „Cicero“ (1881).

***Graz.** 106,300 (1888).

***„Great Eastern“** er 1890 blevet ophugget.

***Greely,** Adolphus Washington, f. 27 Marts 1844 i Newburyport i Massachusetts, blev 1887 ansat som Chef for Kystsignaltjenesten. Han har skrevet »Three years of arctic service« (New-York 1886).

***Gregorovius,** Ferdinand, udgav 1889 „Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter“ (2 Bd.), som Sidestykke til hans Hovedværk om Rom.

Greifswalder Oie, lille tysk Ø i Østersøen, 1¼ M. n. for den nordlige Bestpynt af Øen Usedom, har et 46 F. højt Fyr og Nødhavn.

***Grenaa.** 2,931 J. (1890).

***Grenoble.** 49,300 J. (1886).

***Grévy,** Jules, gjenvalgtes 28 Dec. 1885 til Republikens Præsident, men maatte som Følge af Svigersønnen, Daniel Wilsons uhæderlige Færd indgive Afskedsbegjæring 1 Dec. 1887. Hans »Discours politiques et judiciaires« udkom 1888 i 2 Bd.

Grigorōvitsch, Dmitrij Vasiljevitsch, russisk Forfatter, f. 1822 i Simbirsk, besøgte det militære Ingenieurakademi, men forlod dette for at ofre sig, først Malerkunsten under Bryllovs Vejledning, senere Literaturen. Som Maler drev han det ikke vidt, men hans fine Smag og kunstneriske Dannelse skaffede ham Plads som Secretær ved det petersborgske „Selskab for de skjønne Kunster“, i hvilken Stilling han i mange Aar har virket. For Tiden gjør han Tjeneste ved Theatercensuren i St. Petersborg. G. skrev 1846 sin første Novelle, „Landsbyen“, og umiddelbart derefter „Stakkels Anton“, hvorved han vandt Plads blandt Datidens Forfattere af første Rang. Af de større Fortællinger, han senere har skrevet, fremhæves „Ved Smedvasloden“ og „Fiskerne“. G.s Hovedfortjeneste bestaar i, at han ligesom Turgénjev har henledet Opmærksomheden paa den tredje Stand. Han er dog ofte sentimental, hvor han skildrer det simple Folk, og udpensler i fine Skildringer af Naturen Billedet saa meget, at Totalindtrykket svækkes noget derved. I det sidste Decennium har han kun skrevet lidt.

***Grimelund,** Johannes Martin. Det norske Nationalgalleri ejer af ham „Mexico-Dok i Antwerpen“.

***Grimsby.** 45,400 J. (1881).

***Grimstad** havde 1885 3,073 J.

Griqualand er Navn paa to Distrikter af den britiske Capkoloni i det sydlige Afrika. **Vest-G.,** der indlemmedes i Capkolonien 1871, har en Størrelse af 823 □ M. med 49,100 J. (1881) og er i den sidste Tid særlig bleven vigtig ved sine rige Diamantminer. Hovedstaden er Griqua Town. — **Øst-G.,** som ligger s. for Natal, indlemmedes 1874 og har en Størrelse af 350 □ M. med 96,200 J. (1885), mest Kaffer og Basutoer, som drive Kvægavl; det vel vandede Land egner sig dog ogsaa til Agerbrug og er rigt paa Tømmer og Kobber. Hovedstad Kokstad (2,000 J.).

Grisaille ell. en grisaille, fr. [grisāi], d. s. s. Camaieu.

Grisār, Albert, bekjendt fransk Operettecomponist, f. 1808 i Antwerpen, i hvis Theater en Statue af ham opstilledes 1870, d. 1869, debuterede 1833 i Brüssel med »Le mariage impossible«, der bragte ham et Statsstipendium, hvormed han rejste til Paris. Paa Opéra comique og andre Scener i Paris opførtes i Aarenes Løb en Snes Operaer af G., hvoraf de fleste endog gjorde stor Lykke (»L'eau merveilleuse«, »Lady Melvil« 1838, »Bon soir monsieur Pantalon« 1841, »Les porcherons« 1850, »Le carillonneur de Bruges« 1852, osv.). Desuden skrev G. en stor Mængde Romancer og andre mindre Vocalsager, og en halv Snes Operaer, mest i 1 Akt, efterlodes mer og mindre færdige.

Groan, eng. [grohn], hul Lyd, Stønnen, Misbagsytring.

***Grodno,** Gouv., har 1,321,200 J. (1885).

***Groningen.** Provinsen G. har 276,100 J. (1889), Staden G. 54,300 J.

***Gropius,** Poul, tysk Maler, døde 1 Marts 1888.

***Grosse,** Jul. Waldem. Hans sidste Romaner ere „Ein Frauenloos“ (1888) og „Das Volframslied“ (1889).

Grove, Sir George [grohv], højt anset engelsk Musikforfatter, f. 13 Aug. 1820 i Clapham (Surrey), havde haft en stor Virksomhed som Civilingenieur, da han 1850 blev Secretær ved The society of arts, 1852 tillige ved

Krystalpaladset, i hvis Direction han indtraadte 1873. Som Forfatter (Medarbejder af Tidsskrifter m. m.) er G. især bleven bekjendt ved sin »Dictionary of music and musicians« (1879—84, 4 Bd.), et betydeligt Værk, som indeholder en stor Del værdifulde, paa Originalstudier hvilende Artikler og Bidrag fra ansete Forfattere ogsaa i andre Lande. G. blev 1882 sat i Spidsen for det nye Royal college of music i London og samtidig adlet.

Gruić, Sava [grūitj], serbisk Statsmand, f. 1840, uddannedes i Berlin til Artilleriofficer, deltog 1863 i den polske Opstand og gjorde siden 5 Aars Tjeneste i Rusland for yderligere at uddannes i sit Fag. Da han 1873 i et Skrift skarpt havde dadlet Manglerne ved det serbiske Hærvæsen, blev han afskediget, men snart efter ansat i Krigsministeriet og førte 1876 Artilleriet i Krigen mod Tyrkerne. 1877—78 var G. selv Krigsminister, 1879—86 serbisk Afsending først i Bulgarien, senere i Athen og St. Petersborg; han blev i Juni 1887 Krigs- og i Jan. 1888 tillige Førsteminister, dog kun til Apr. s. A. Efter Kong Milans Tronfrasigelse i Marts 1889 overtog G. paa ny denne Post under Regentskabet. Han hører til det radicale, russiskfindede Parti, men er meget maadeholden og varsom.

***Grundtvig**, Svend Hersleb. Af det store, ved Udgiverens Død ufuldendte Arbejde „Danmarks gamle Folkeviser", er nu (1890) udkommet I—IV Del og V Dels 1ste Halvbind. Af Cand. mag. A. Olrik udgives V Dels 2det Halvbind. Muligvis vil Værket dernæst blive fuldført ved Udgivelsen af 6te og 7de Del.

Gruppe (fr. groupe), Hob, Klynge; Sammenstilling af flere Enkeltheder for at danne et malerisk Hele; Samling af flere Figurer i et Kunstværk; **gruppere**, samle i Hob, Klynge; stille sammen.

Grüder, Hermann Johann Heinrich, romersk-katholsk Prælat, f. i Schwerin 1828, blev 1851 Præst i Kjøbenhavn og 1869 apostolisk Præfect for Danmark, i hvilken Stilling han organiserede den romerske Propaganda i Danmark. D. 15 Dec. 1883.

Grünfeld, Alfred, udmærket Clavervirtuos, f. 4 Juli 1852 i Prag, hvor han var Elev af Conservatoriet, har med et stort Navn fra Wien, hvor han udnævntes til kejserlig Kammervirtuos, gjort mange Concertrejser og overalt, ogsaa i Paris, gjort stor Lykke. I Jan. 1889 spillede han med samme Resultat i en philharmonisk Concert i Kjøbenhavn, hvor han derefter gav tre egne Concerter, i to af hvilke hans yngre Broder, **Heinrich G.**, Hofvioloncellist i Berlin, ligeledes viste sig som en dygtig Kunstner.

Græca sunt, non leguntur, lat., det er Græsk og læses derfor ikke; det er for vanskeligt og springes derfor over.

Grækenland har 2,187,300 I. (1889); heraf falde 344,100 paa Nordgrækenland (Nomarchierne Arta, Trikkala og Larissa), 659,700 paa Mellemgrækenland (Nomarchierne Attika og Bøotien, Euboea, Phthiotis og Phokis, Akarnanien og Ætolien), 813,200 paa Peloponnes (Nomarchierne Argolis og Korinth, Achaja og Elis, Arkadien, Lakonien, Messenien), 131,500 paa Kykladerne og 238,800 paa de joniske Øer. 1888 beløb Værdien af de indførte Varer sig til 78,6, af de udførte til 68,9 Mill. Kr.; 5,980 Skibe paa 2,373,000 Tons løb s. A. ind, og 5,460 paa 2,342,000 Tons løb ud af de græske Havne. Handelsflaaden talte s. A. 5,074 Sejlskibe af 227,300 Tons og 83 Dampere af 31,450 Tons og en Bemanding af 21,650 Mand. Af Jærnbaner vare 1889 94 Mil under Drift, 44 Mil under Bygning. Længden af Telegraphlinjerne var 930 Mil med 1,080 Mil Ledninger og 176 Stationer. Hæren talte 1889 10 Regimenter Fodfolk à 3 Bataillоner, 8 Jægerbatailloner, 3 Regimenter Rytteri à 4 Escadroner, 3 Regimenter Artilleri med 20 Batterier og 120 Kanoner, 2 Batailloner Ingenieurer, Gendarmeriet osv., i alt 1,956 Officerer og 24,200 Mand Underofficerer og Menige. Flaaden bestod s. A. af 2 Panserfregatter, 2 Panserkanonbaade af 1ste Klasse, 1 Dampfregat, 4 Dampcorvetter, 3 Krydsere, 1 Transportskib, 6 Dampkanonbaade, 1 Sejlskonnert, 1 Skolebrig og nogle Torpedobaade, tilsammen med 210 Stykker Skyts; under Bygning vare 2 Panserfregatter. Budgettet for 1889 udviste en Indtægtsside af 69,8 og en Udgiftsside af 69,1 Mill. Kr., altsaa et forventet lille Overskud. Ogsaa de tre foregaaende Aar havde man paaregnet smaa Overskud, men de factiske Resultater havde stedse udvist en stærk Afvigelse fra disse Ønsker, 1886 t. Ex. et Deficit paa ikke mindre end 18 Mill. Kr. i Stedet for et forventet Overskud af ½ Mill.; en virkelig Balance i Budgettet kan derfor næppe ventes i den nærmeste Fremtid. Af Udgifterne medgik 1889 27,8 Mill. Kr., langt over en Tredjedel af Indtægterne, til Forrentning af Statsgjælden, hvis Størrelse for 1890 angives til 395 Mill. Kr. foruden 87 Mill. i svævende Gjæld. I Femaaret 1884—89 er Gjælden forøget med ikke mindre end 249 Mill. Kr., og det værste herved er, at det allerstørste Beløb af disse Laan ikke er anvendt til produktive Øjemed, men er gaaet med til at dække det chroniske Deficit, til Hæren og til Flaaden; fra 1880 har Regeringen i alt anvendt 36 Mill. Kr. til Landeveje, 8 Mill. til Jærnbaner og 3,6 Mill. til andre offentlige Arbejder, men 144 Mill. til Dækning af Deficit og omtr. 72 Mill. til Rustninger.

Historie. Da Stormagterne i Foraaret 1886, efter at Spørgsmaalet om Bulgariens og Østrumeliens Forening var løst, vilde sikre Freden, krævede de, at G. skulde afvæbne, og lod dets Kyster blokere med Krigsskibe Maj—Juni, fordi Forlangendet ikke strax opfyldtes (kun Frankrig holdt sig tilbage derfra). Ministeriet Deligiannis afgik derfor og afløstes af Trikupis, som gjennemførte Afvæbningen og derefter en ny Valglov, hvorved Nationalforsamlingens Medlemstal indskrænkedes fra 244 til 150. Desuden vedtoges flere Skatteforhøjelser og en strængere Inddrivning af Skatterne, for at Ligevægt i Statshusholdningen kunde opnaas. Ved Optagelsen af et stort Laan 1887 lykkedes det at afbetale flere ældre Laan og derved formindske Statsgjældens Renter betydelig; en ny Hærordning besluttedes med Forlængelse af den virkelige Tjenestetid, og Jærnbaner ved-

toges tværs gjennem Peloponnes fra Nauplia til Kalamata, samt fra Athen til Larissa. Valgene i Jan. 1887 gav Trikupis et Flertal i Nationalforsamlingen af 100 St. imod 50. Under stor Deltagelse fra Folkets Side fejredes i Oct. 1888 Kongens 25 Aars Regeringsjubilæum. G.s Forhaabninger ere stadig rettede dels paa Makedoniens, dels paa Kretas Tilknytning.

***Grønland.** Commissionen for Ledelsen af de geologiske og geographiske Undersøgelser i G. har i de forløbne Aar fortsat sin Virksomhed. Saaledes er (1886—87) Vestkysten nordefter bleven kortlagt indtil 74° 35′ n. Br., og til Undersøgelse af den hidtil ubekjendte Del af Østkysten forberedes (1890) en treaarig Expedition. Det vigtigste nye Bidrag til Kundskab om Landet skyldes Nordmanden Dr. F. Nansen, der selvsjette — ledsaget af 3 andre Nordmænd og 2 Lapper — i Sommeren 1888 gik paa Skier tværs over Indlandsisen fra Umivik paa Østkysten (c. 64° n. Br.) til Ameralikfjorden ved Godthaab, som de naaede i en selvlavet Baad. Den 65 Mile lange Vej passeredes i 40 Dage (15 Aug. til 24 Sept.). 17 Juli forlod Polarfarerne Sælfangeren „Jason" ud for Grønlands Østkyst under 65½° n. Br., men dreves med Isen mod Syd til 61½°, hvorefter de langs Kysten maatte arbejde sig nord paa. Efter at have tilbragt Vinteren 1888—89 i den danske Koloni Godthaab indtraf Expeditionen næste Sommer til Kjøbenhavn, som havde været Rejsens Udgangspunkt.

***Guadalajara** i Mexico har 91,400 J. (1885).

***Guadeloupe** med Dependencer har 188,200 J. (1887).

***Guajana.** Britisk G. har 277,000 J. (1887).

***Guatemala.** 1,427,000 J. (1888). — 1886 blev General Barillas valgt til Præsident. I sin Iver for at gjennemføre Mellemamerikas politiske Forening søgte han i Sommeren 1890 at faa en Meningsfælle valgt til fremtidig Præsident i San Salvador. Men han kom derved i Krig med denne Stat; hans Tropper bleve slagne og han selv derefter styrtet som Præsident. Ved nordamerikansk Mægling gjenoprettedes Freden.

***Gudbrand Vigfusson,** f. 13 Marts 1827 paa Gaarden Galtardal i Dala Syssel, hvor Faderen, Vigfús Gíslason, den Gang var bosat; d. i Oxford 31 Jan. 1889. Under sit Ophold i England udgav han, foruden de tidligere nævnte Værker, i Forbindelse med Docent F. York Powell »Icelandic Prose Reader« (1879) og »Grimm Centenary« (mindre Afhandlinger; 1886). 1887 udkom fra hans Haand det længe forberedte Værk »Icelandic Sagas« (2 Bd.), indeholdende hovedsagelig Orknøingernes Saga og Haakon Haakonssøns Saga. Ved hans Død afbrødes hans Plan til Udgivelse, helt eller delvis, af flere af de vigtigere Islændingesagaer; efter Forlydende skulle dog Forarbejderne være saa vidt fremskredne, at en Udgave af bl. a. »Landnámabók« kan ventes.

Gude, Ludv. Jac. Mendel, f. 23 Apr. 1820 i Holsteinborg Sogn, blev 1844 theol. Cand., 1848 Præst i Hunseby paa Laaland, 1866 Domprovst i Roskilde og 1874 Dr. theol. Foruden en Del Lejlighedsskrifter og Prædikener har han udgivet „Irvingianismens Betydning i vor Tid" (1859) og „Den hellige Nadver" (2 Dele, 1874—87).

Guillaumet, Gustave Achille [gijomā], fransk Maler, f. 1840, d. 1887 i Paris, Elev af Picot, var bekjendt som Orientens Maler. „Aften i en By i Sahara" findes i Luxembourg-Museet.

Guilmant, Alexandre [gilmāng], berømt fransk Orgelmester, f. 12 Marts 1837 i Boulogne sur Mer, tidlig Elev af Faderen, der var Organist, siden af Lemmens i Brysiel, vakte 1862 i Paris Opsigt som Orgelvirtuos og blev 1871 Organist ved Sainte-Trinité. Ogsaa paa Concertrejser i Udlandet (London, Italien, Rusland osv.) har G. gjort sig berømt som en eminent Kunstner, der har afvundet Orgelspillet nye Sider, og hans Orgelcompositioner (Symphonier med Orchester, Sonater, Concertstykker og mindre Ting) høre til den nye Orgelliteraturs betydeligste og ejendommeligste Frembringelser. G. har ogsaa skrevet Messer, Motetter, mindre Vocalsager og Claverstykker.

Guimet [gimā], en Handelsmand i Lyon, benyttede sine Handelsforbindelser og sin Stilling som Skibsreder til fra alle Verdensdele at samle Gjenstande, som kunde tjene til at oplyse de forskjellige Folkeslags religiøse Liv. Da Samlingen stadig forøgedes, overførtes den til Paris, hvor den ved Understøttelse fra Byen og Staten nu har faaet sin egen Bygning, som fuldendtes i Efteraaret 1889 og daglig staar aaben 5 à 6 Timer. Denne Bygning indeslutter Museet, et Bibliothek paa 15,000 Bind og to Arbejdssale for Besøgende. G., der selv er Museets Directeur, har skjænket det en betydelig Capital, for hvis Renter der udgives »Annales du musée G.«, »Revue de l'histoire des religions« og »Bibliothèque de vulgarisation«. Denne Stiftelse vil sikkert blive af stor Betydning for det historiske Studium af Religionerne.

***Guinea.** Tyskland ejer nu Togolandet (paa Slavekysten) og Camerun.

Guines, Louis Alexandre Gosset de [gwihn], fransk Tegner, f. *Gin.

***Gulatings** Lagdømme er siden 1887 den de Bergenske samt Romsdalens Amter omfattende Lagmandsretskreds.

***Guld.** Guldproduktionen, som alt fra 1877 til 1882 havde været jævnt aftagende (fra 182,000 til 158,000 Kilogr.), er i de følgende Aar fremdeles aftagen, saa at den gjennemsnitlige aarlige Produktion, der 1876—80 var c. 172,000 Kilogr., 1881—85 kun var c. 149,000 Kilogr. Da samtidig Efterspørgselen efter G. tiltog bl. a. ved Italiens Gjennemførelse af en Guldcirculation i Stedet for den tidligere Papircirculation, medens Sølvproduktionen ved en formindsket Efterspørgsel stadig forøgedes (fra 2,450,000 Kilogr. i aarligt Gjennemsnit for 1876—80 til 2,861,000 Kilogr. for 1881—85), blev Forholdet imellem G.s og Sølvets Værdi yderligere forrykket til Ugunst for Sølvet, saa at Værdiforholdet, der 1880 var som 1 : 18, 1885 var blevet som 1 : 20. Fra 1885 synes der atter at være nogen Forøgelse i Guldproduktionen, der for Aarene 1886

—88 opgives til c. 160,000 Kilogr. Men samtidig er Sølvproduktionen tiltagen endnu mere, idet den for 1886—88 anslaas til c. 3,430,000 Kilogr., og Værdiforholdet har derfor yderligere forandret sig, i Retning af en Nedgang for Sølvet, indtil 1 : 22. I Foraaret 1890 er der atter indtraadt nogen Stigning i Sølvets Guldværdi til omtr. 1 : 20.

*Guldberg. Gustav Adolf G. tog 1887 i Christiania den medicinske Doctorgrad for en Afhandling „Bidrag til Insula Reilii's Morphologi" og blev i Sept. s. A. constitueret som Professor i Anatomi ved det medico-carolinske Institut i Stockholm, men udnævntes 1888 til Prof. i samme Fag ved Christiania Universitet.

*Guldborgland. Baroniets Størrelse er nu 590 Tdr. Hartk. Under Hoved- og Avlsgaardene ligge 2,295 Tdr. Land og 2,361 Tdr. Land Skov.

Gull, Sir William [gøll], f. 31 Dec. 1816, var 1847—49 Professor i Physiologi ved Royal College, gik derefter over til klinisk Virksomhed, var i 20 Aar Læge og Docent ved Guys Hospital, blev 1872 Baronet paa Grund af den Tjeneste, han havde ydet under Prinsen af Wales's Sygdom, og var fra denne Tid af Livlæge hos denne og Dronningen af England. D. 29 Jan. 1890. Han er Forfatter til en stor Del værdifulde Arbejder, navnlig paa Nervesygdommenes Omraade.

*Gungl, Jos., døde 1 Febr. 1889 i Weimar.

Gürnunsb, s. Roland.

Guseck, Bernd v., Pseudon. for Karl Gustav v. Berneck (s. d. A.).

Guthrie, Thomas Anstey [gōthri], engelsk Romanforfatter, f. 1856 i London, tog Examen i Cambridge 1879 og studerede Jura, men optraadte 1882 under Pseudonymet F. Anstey som Forfatter af den phantastisk-humoristiske Roman »Vice Versa« (oversat paa Dansk under Titlen: „Ham og ikke Mig eller Vice Versa"). Andre Arbejder af ham ere: »The Black Poodle, and other Tales« (1884), »The Giant's Robe« (1884), »The Tinted Venus« (1885), »A Fallen Idol« (1886), »The Pariah« (1889).

Gutta cavat lapidem, lat., Draaben udhuler Stenen.

*Guttaperchatræ. I Følge nyere Undersøgelser existerer den tidligere Stamplante til Guttapercha, Isonandra gutta, kun i nogle faa Exemplarer i en tropisk botanisk Have, og som Stamplante maa, foruden nogle andre Sapotaceer, nu nævnes Palaquium (Isonandra) oblongifolium.

Guyau, Jean Marie [gyjō], fransk Philosoph, f. 28 Oct. 1855, blev opdraget af sin Moder, der er bekjendt som pædagogisk Forfatterinde, og af sin Fætter, Philosophen Alfred Fouillée (s. d. A.), der blev hans Moders anden Mand. Meget tidlig lagde hans glimrende Begavelse sig for Dagen, idet han 19 Aar gl. vandt den af Académie des sciences morales et politiques udsatte Pris for et Arbejde over Utilitarismen fra Epikur til den moderne engelske Skole. Dette Værk (som er udkommet i to Dele: »La Morale d'Epicure« og »La Morale anglaise contemporaine«) udmærker sig ved grundig historisk Forsken og overordentlig skarpsindig Kritik. Selv Modstandere (som Spencer) udtalte deres Beundring for den unge Forfatter. Senere har G. udtalt ejendommelige Ideer paa Æsthetikens (»Le problème de l'esthétique contemporaine«), Ethikens (»Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction«) og Religionsphilosophiens (»L'irreligion de l'avenir«) Omraade. Fra den spiritualistiske Skole, som i Begyndelsen troede at kunne tage ham til Indtægt, har han i disse Arbejder, der ere skrevne med stor Klarhed og Elegance og indeholde meget originalt og lærerigt, afgjort fjærnet sig. Ogsaa som Digter er han optraadt (»Vers d'un philosophe«; 1881). Hans svagelige Helbred nødte ham til at afbryde sin Virksomhed som Lærer i Philosophi ved et Lyceum i Paris; men selv i sine sidste, lidelsesfulde Aar, som han tilbragte i Nizza og Mentona, vedblev han at syssle med philosophiske Ideer, og ved sin Død 31 Marts 1888 efterlod han sig flere fuldt udarbejdede Skrifter. Fouillée har i »La Morale, l'Art et la Religion d'après Guyau« givet en Charakteristik af G. og en Oversigt over hans Ideer.

Guyot, Yves [gyjō], fransk Politiker, f. 1843, blev 1867 Journalist i Paris og var tidlig knyttet til det radicale Blad »Rappel«. 1874—84 var han Medlem af Paris's Byraad, tog virksom Del i Forhandlingerne og arbejdede særlig for Afskaffelsen af Acciseafgiften og Indførelse af Indkomstskat i Stedet, samt for den offentlige Prostitutions Ophør. Heftige Angreb paa Politipræfecturen paadrog ham 1876 en 6 Maaneders Fængselsstraf. 1885 valgtes han til Deputeret, var 1887 Ordfører for Finansudvalget og blev i Febr. 1889 Minister for de offentlige Arbejder under Tirard, i Marts 1890 under Freycinet. 1873 udgav han »Histoire des prolétaires«, 1881 »La science économique« (2den Udg. 1887) og 1888 »L'enfer social«, desuden flere Skrifter imod Prostitutionen og om Indkomstskattens Ordning.

*Gwalior er 1,870 □ M. med 3,116,000 I. (1881). Staden G. har 88,100 I.

*Gyldensteen. Under Grevskabets Godser ligge foruden 2,682 Tdr. Land c. 1,000 Tdr. Land Skov og c. 1,100 Tdr. Land inddæmmet Strand.

Gyllich, Svend Ludvig Valdemar, dansk Maler, f. 15 Dec. 1837 i Kjøbenhavn, har lagt sig efter Theatermaleriet og siden 1870 som det kgl. Theaters Maler udført en Mængde Decorationer, hvoriblandt ikke faa af fremragende kunstnerisk Værd.

*Görgei, Arthur, fik 1884 en Æreserklæring fra 260 tidligere Vaabenfæller imod den gængse Beskyldning for Forræderi 1849, hvorhos hans Broder Stephan G. 1885 udgav en Samling Breve og Aktstykker fra 1848—49 for at rense ham derfor.

*Görtz, Georg Heinr. v. Hans Dødsdag var sandsynligvis $\frac{19\ \text{Febr.}}{2\ \text{Marts}}$.

*Göteborg. 102,782 I. (1889). Handelsflaaden bestod 1888 af 258 Fartøjer paa 93,053 Tons (110 Dampfartøjer paa 44,721 Tons). G.s og Bohuslän. 297,130 I. (1889), hvoraf c. 115,300 i Stæderne. Af Jordarealet var 1888 c. 20,7 pCt. dyrket Jord, c. 3 pCt. Eng

og 23 pCt. Skovland. Kreaturbestanden f. A. var 23,652 Heste, 70,710 Stkr. Hornkvæg, 21,557 Faar og 15,374 Svin. **Göteborg-Systemet**, f. **Ædrueligheds|sagen.**

Götz, Hermann, især bekjendt ved sin Opera „Der Widerspenstigen Zähmung" („Trold kan tæmmes", opført paa det kgl. Theater i Apr. 1890) med Text efter Shakspeares »The taming of the shrew« af J. V. Widmann, er født 17 Dec. 1840 i Königsberg, d. 3 Dec. 1876 nær ved Zürich. G. tog først 17 Aar gl. alvorlig fat paa Musiken, studerede fra 1860 et Par Aar i Berlin, blev 1863 Organist i Winterthur i Schweiz og delte sig, tidlig gift, tillige som Foreningsdirigent og Claverlærer mellem Winterthur og Zürich. Fra 1870 udviklede sig den Svindsot, hvoraf han døde. Den nævnte Opera opførtes første Gang 1874 i Mannheim og vandt snart Fodfæste i Tyskland. En ufuldendt Opera „Francesca von Rimini", som Ernst Frank gjorde færdig og fik opført i Mannheim 1877, har ikke vist sig levedygtig. Ogsaa haves af G. en Symphoni, en Ouverture, en Violin-, en Claverconcert, nogle Chorværker, en Clavertrio, en Kvartet og mindre Ting.

***Haag.** 153,400 J. (1888).

***Haalogaland.** H.s Lagdømme er siden 1887 den Nordlands, Tromsøs og Finmarkens Amter omfattende Lagmandsretskreds.

***Haarlem.** 50,100 J. (1888).

Häbent süa fāta libĕlli, lat. (Terentian. Maurus), Bøger have deres Skæbne, Moden har ogsaa Indflydelse paa Literaturen.

Hackney [hækni], et Kvarter i den nordøstlige Del af London, n. for Victoriapark. 154,000 J. (1881), som Valgkreds derimod 186,500 J. Her findes City Hospital for Brystsyge, et fransk Hospital, et Franciskanerkloster og Independenternes theologiske Seminarium. Store Støvlefabriker og chemiske Fabriker.

***Hadeland.** H.s Glasværk, et af Norges betydeligere Industrianlæg, anlagdes omtr. 1765 af det octroierede eller Fabrik-Compagniet. Det ejes nu af et Interessentskab, som tillige ejer Høviks og Birid Glasværker, og producerer hovedsagelig finere Glas- og Krystalvarer, der for en stor Del forsendes til Sverige og England.

***Hadschi Loja** døde 1887.

***Hadsund.** 700 J. (1890).

***Haeckel,** Ernst Heinr. Af større nyere Arbejder tilføjes de i Challenger-Expeditionens »Reports« optagne over Meduser, Siphonophorer og Radiolarier (1882—88), samt „Monographie der Medusen" (1881) og „Die Radiolarien. Eine Monographie" (1887—88).

***Haffner,** Wolfgang v., døde 28 Apr. 1887.

Hafsfjord, f. ***Havrsfjord.**

***Hage,** Christopher Friedenreich, gjenvalgtes til Folketinget 1884 og atter i Jan. 1890, men faldt igjennem 1887. Ogsaa blev han 1888 af politiske Grunde fjærnet fra Grossserer-Societetets Comité.

***Hagerup.** Georg Francis H. udnævntes 1887 til Professor i Lovkyndighed ved Christiania Universitet. Han har udgivet „Om Grundbogernes offentl. Troværdighed" (Christ. 1887), „Om Concurslovsrevisionen" (1888), „Den norske Panteret" (1889) og flere Afhandlinger i „Norsk Retstidende" og „Tidsskrift for Retsvidenskab", hvis Hovedredacteur han har været siden dets Stiftelse (1888); end videre „Juryloven, almenfattelig fremstillet" og sammen med B. Getz „Lov om Rettergangsmaaden i Straffesager osv." (2den Udg. 1890).

Häggard, Henry Rider, engelsk Romanforfatter, f. 1856. 19 Aar gl. blev han Privatsecretær hos Sir Henry Bulwer i Sydafrika og har senere paa forskjellig Maade været knyttet til denne Egn i den engelske Regerings Tjeneste. Den første Roman af ham, der gjorde større Opsigt, var »King Solomon's Mines«, der er fuld af spændende Hændelser, og hvis Scene er henlagt til Sydafrika. Af hans andre Bøger kunne mærkes: »She«, »Allan Quatermain«, »Jess«, »Mr. Meeson's Will«, »Colonel Quaritch, V. C.« og »Cleopatra«. Adskillige af dem ere oversatte paa Dansk.

Haifa, Romernes Sycamnium, opblomstrende tyrkisk Havnestad i Palæstina, 17 M. f. for Beirût, paa Sydsiden af Akka og ved Foden af Carmel-Bjærget, har 5,000 J., mest Tyrker og Arabere. Betydelig Udførsel af Hvede, Majs og Olivenolje.

***Hainaut.** 1,048,800 J. (1888).

Hainichen, Stad i Kongeriget Sachsen, 2½ M. n. for Freiberg. 8,100 J. Mindesmærke for Gellert. Hovedsædet for Tilvirkningen af Flonel i hele Tyskland; aarlig fabrikeres her 200,000 Stykker Tøj til en Værdi af 10—11 Mill. Kr.

***Haïti.** Republiken H. er 525 □ M. med 960,000 J. (1887), Republiken San Domingo 820 □ M. med 504,000 J. — General Salmon blev 1886 gjenvalgt til Præsident i H., men i Sommeren 1888 fordreven ved en voldsom Opstand, under hvilken en stor Del af Port au Prince afbrændte. Opstandens egentlige Fører faldt i Kampen, og den nye Præsident, General Légitime, blev allerede fortrængt i Maj 1889 af General Hippolyte; derved blev Frankrigs Indflydelse trængt til Side, medens Nordamerikas fik Overvægten. Salmon drog til Paris og døde der i Oct. 1888. — Republiken San Domingo har siden 1886 haft General Ulisses Heuraux til Præsident.

***Hakodate.** 41,300 J. (1884).

Half-dress, eng. [hahf], egtl. halv Paaklædning, daglig Dragt; modf. Full-dress (f. *d. A.).

***Hall,** Carl Christian, maatte i Maj 1881 paa Grund af Sygelighed trække sig tilbage fra det offentlige Liv. Han døde 14 Aug. 1888. 15 Sept. 1890 afsløredes et Mindesmærke for ham (Bronzestatue af Bissen) i Søndermarken lige over for Bakkegaarden.

Hall, Charles Francis [haahl], amerikansk Polarrejsende, f. 1821 i Rochester i New-Hampshire, var først Grovsmed, senere Literat, ledsagede 1860 Capitain Buddington paa en Polarrejse, frøs inde i Frobisherbugten og nedsatte sig blandt Eskimoerne, hvis Sprog han tilegnede sig, og hos hvem han tilbragte 20 Maaneder. Ved sin Hjemkomst udgav han »Arctic researches and life among the Esquimaux«

(2 Bd., New-York 1864). Paa en ny Rejse 1864—69 forblev han hele fem Aar i Egnene om Hudsonsbugten, levede ganske paa Eskimoernes Vis og naaede med deres Hjælp frem til Kong Vilhelms Land, hvor han fandt Spor af Franklins Expedition. I Juni 1871 afsendtes han af den amerikanske Regering paa en Expedition til Smiths Sund, naaede med Damperen „Polaris" 82° 16' n. Br. og foretog fra sin Vinterstation paa Grønlands Kyst (81° 36' n. Br.) en Slædeexpedition, men døde 8 Nov. 1871 i Robeson Kanalen. Hans Mandskab overvintrede, men mistede paa Tilbagevejen deres Skib i Isen og drev paa en Isflade mod S., til de efter mange Farer optoges af Damperen „Tigress". S. Davis: »Narrative of the North Polar expedition in the U. S. ship Polaris, Capt. Hall« (New-York).

*Halland. H.s Län havde 1889 136,273 I., hvoraf c. 20,000 i Stæderne. Af Jorden var 1888 mere end 27 pCt. dyrket, ikke fuldt 8 pCt. Eng og noget over 14 pCt. Skovland; s. A. fandtes 21,778 Heste, 84,818 Stkr. Hornkvæg, 53,641 Faar, 284 Geder og 28,745 Svin.

*Halle. 81,900 I. (1885).

*Halliwell-Phillipps, James Orchard, engelsk Literaturhistoriker, døde 1889.

*Hallstadt har et Oldsagsmuseum med talrige Fund fra den 1846 opdagede Begravelsesplads med 1000 Grave fra Bronzealderen.

*Hallström, Ivar Christ., fik 1883 Titel af Professor. Af hans senere Compositioner kunne nævnes Operaerne „Neaga" (opført 1885) og „Per Svinaherde" (opf. 1887), samt Operetten „Aristoteles" (opf. 1886).

*Halmstad. 11,172 I. (1889). 1888 fandtes 34 Handelsfartøjer paa 3,690 Tons (7 Dampfartøjer paa 1,988 Tons).

Halphen, Georges [alfähn], fransk Mathematiker, f. i Rouen 30 Oct. 1844, deltog som Artilleriofficer med stor Hæder i Krigen 1870—71, var derefter 1873—87 ansat som Lærer ved den polytechniske Skole i Paris, hvilken Stilling han opgav for atter at indtræde i activ Tjeneste i Hæren. D. 21 Maj 1889. H. maa betegnes som en af de mest fremragende nyere franske Mathematikere; hans Arbejder omhandle mange forskjellige Dele af Videnskaben, og flere af dem have i høj Grad bidraget til at bringe nye Synspunkter frem. Fremhæves maa især hans Afhandlinger over Talgeometri og Curvers Singulariteter og hans Skrifter »Sur les invariants différentiels« (1878) og »Mémoire sur la réduction des équations différentielles linéaires avec formes intégrables« (1880), det sidste prisbelønnet af Pariserakademiet, ligesom en af hans geometriske Afhandlinger, »Sur la classification des courbes gauches algébriques«, trykt i »Journal de l'éc. polyt.« 1882, indbragte ham den Steinerske Pris fra Berlinerakademiet. 1886 blev han Medlem af Instituttet, og s. A. udkom 1ste Bind af hans store, udmærkede »Traité des fonctions elliptiques et de leurs applications«, hvoraf han endnu naaede at fuldende 2det Bind, inden Døden overraskede ham.

Halvorsen, Jens Braage, f. i Bergen 7 Marts 1845, Student 1866, var en meget benyttet Medarbejder i „Aftenbladet" i Christiania fra 1868 til 1879, Bibliothekar i Athenæum 1869—77 og blev 1883 Amanuensis ved Universitetsbibliotheket og Chef for dettes norske Afdeling. Foruden talrige Biographier og Nekrologer i Aviser og Tidsskrifter har han udgivet „Norsk Bogfortegnelse" for 1870 og 1871 m. m.; hans Hovedværk er det grundige „Norsk Forfatterlexikon" 1814—80, som nu med 26de Hæfte (Aug. 1890) er naaet til Kl.

Ham kaldes hos Hvirveldyr den periodisk afstødte yderste Del af Overhudens Hornlag, naar den fældes som en sammenhængende Hinde, f. Ex. hos Slanger, visse Firben og Padder. Ogsaa Leddyrenes Skalhud (Cuticula), der afkastes ved Hudskifterne, kaldes undertiden H. (Larve- ell. Puppeham osv.). Jvfr. *Hud og *Hudskifte.

*Hamar havde 1885 3,778 I.

*Hamburg. Hele Fristaten har 518,600 I. (1885), hvoraf i Altstadt 64,300, Neustadt 99,600, St. Georg 73,400, St. Pauli 64,400 og Havnebefolkningen 4,000, i alt i den egentlige Stad 305,700, hvortil endnu komme 15 Forstæder med 165,700, saa at den hele Befolkning bliver 471,400 I. 15 Oct. 1888 indlemmedes H.s Omraade i det tyske Toldforbund paa nær Frihavnen ½ □ M. (10,3 □ M.) og det ubetydelige Frihavns-Territorium ved Kuxhaven. Den første Del af de nye Lagre i Frihavnen toges i Brug 1886, og 29 Oct. 1888 aabnedes Frihavnen med stor Højtidelighed i Kejserens Nærværelse. H.s Indførsel havde 1888 en Værdi af 1,892 Mill. Kr., hvoraf søværts 992 Mill., land- og flodværts 850 Mill., samt i Contanter 50 Mill. Kr. Aug. Udførselen haves kun Oplysning om Vægten af den samlede Masse, der udgjorde 42,9 Mill. Centn. Skibsfarten 1888 udgjorde søværts 7,524 indgaaende Skibe (5,214 Dampere) af 4,855,500 Tons og udgaaende 7,517 (5,215 Dampere) af 4,847,700 Tons. H.s Rederi udgjorde ved Udgangen af 1888 271 Sejlskibe af 147,000 Tons og 280 Dampere af 237,300 Tons. Tallet af Udvandrere udgjorde 88,483 Personer, hvoraf 25,400 Tyskere.

*Hamerling, Robert, døde efter flere Aars smertefuld Sygdom 13 Juli 1889 i Graz. Hans sidste Arbejder vare den satiriske Digtning „Homunculus" (1888) og det autobiographiske Skrift „Stationen meiner Lebenspilgerschaft" (1889).

Hamilton, Mount [hämilt'n], et 4,000 Fod højt Bjerg, 10 M. s. o. for San Francisco. Paa Bjergets Top ligger det store, 1887 aabnede Lick-Observatorium (s. *Observatorium).

*Hamilton. Lord George Francis H. overtog i Juli 1886 igjen Marineministeriet og fik 1889 bevilget en Forøgelse af Flaaden med 70 Skibe og samlet Udgift af 51 Mill. Pd. St., fordelt paa 7 Aar.

*Hamilton, Alexander. Hans samlede Værker udgaves 1885 i 9 Bd.

Hammadaer, s. *Sahara.

*Hammarskjöld. Carl Gust. H. udtraadte af Statsraadet 1888, da han blev Medlem af Højesteret.

Hammel, en Træ- eller Jærnstok, der med en Bolt i Midten (løs H.) eller med to Bolte (fast H.) anbringes paa Forvognen, hvorpaa

da atter sættes Svinglerne, hvori Slaglerne fastgjøres. Ved Enspænderkjøretøjer befæstes Slaglerne i selve H. De Jærnbeslag, der ofte sidde paa Enden af H., kaldes Hammelklapper.

*Hammer. William H. døde 9 Maj 1889. Han udgav i sit sidste Leveaar et fortjenstfuldt lille Skrift om „Antike Lerlamper“.

*Hammerfest. En meget stor Del af Byen ødelagdes ved Ildsvaade Natten mellem 21 og 22 Juli 1890.

Hammersmith [ſmidh], Kvarter i det vestlige London. 71,900 J. (1881). Her ligge West-London Hospital, Godolphin Latinskole, flere Vajsenhuse og en hel Række romersk-katholske Anstalter som et Præsteseminarium, et Lærerseminarium, et Magdaleneinstitut og to Nonneklostre.

Hammerstein, Wilhelm v., Friherre, tysk Politiker, f. 1838, arvede 1868 sin Faders Godser i Pommern og valgtes 1875 til det preussiske Underhus, 1881 til den tyske Rigsdag. Han var en af Ordførerne for det conservative Parti og overtog 1881 Ledelsen af „Neue preussische Zeitung“; men 1890 faldt han igjennem ved Rigsdagsvalgene.

Hampstead [hämmstædd], nordlig Forstad til London med 45,500 J. (1881).

Hamsun, Knut Pedersen (skrev sig tidligere Hamsund), f. i Vaage 4 Aug. 1860, kom som Barn med sine Forældre til Nordland og opholdt sig i sin Opvæxt og Ungdom afvexlende i Nordland og i Amerika, hvorfra han vendte tilbage 1888; siden har han levet dels i Kjøbenhavn, dels i Christiania. Allerede i en Alder af 18 Aar udgav han en Fortælling „Bjørger“ (Bodø 1878); han vakte Opmærksomhed ved en Artikel „Sult“ i Tidsskriftet „Ny Jord“ (1888), et Afsnit af den senere (Kbhvn. 1890) udgivne Roman af s. N. Desuden har han skrevet „Fra det moderne Amerikas Aandsliv“ (Kbhvn. 1889) og „Lars Oftedal“ (Christ. 1889).

*Handel. Den danske Handelsflaade bestod 31 Dec. 1888 af 3,179 Skibe med en Netto Register-Tonnage af 262,463 Tons, heri ikke medregnet Baade paa 4 Tons og derunder. Derimod omfatte disse Tal samtlige Dampskibe, hvoraf fandtes 290 med 95,576 Netto Tons og 23,676 Hestes Kraft. Af samtlige Skibe vare 172 over 300 Tons, 870 over 50 indtil 300 Tons og 2,137 over 4 og indtil 50 Tons. Desuden havdes 11,141 Baade paa 4 Tons og derunder. Fra Slutningen af 1887 til Slutningen af 1888 er Sejlskibenes Antal forøget med 9, Dampskibenes med 12; men Forøgelsen i Tonnagen (fra 262,042 til 262,463) hidrører kun fra Dampskibene, idet disses Tonnage 1888 er forøget med 5,661 Tons, medens Sejlskibenes Tonnage samtidig er formindsket med 5,240 Tons; altsaa henholdsvis en Forøgelse af over 6 pCt. og en Formindskelse af 3 pCt. Sejlskibenes Gjennemsnits-Tonnage er 58, Dampskibenes 330 Register-Tons. 10 Aar tidligere var Tonnagen henholdsvis 69 og 247. Om Tallene for 1889 s. Danmark. — Den norske Handelsflaade talte ved Udgangen af 1888 6,697 Sejlskibe (over 4 Tons) med en samlet Drægtighed af 1,897,000 Tons og 536 Dampskibe paa tilsammen 137,500 Tons.

*Hannover, Provinsen, har 2,172,390 J. (1885).

*Hannover, Hovedstaden i den preuss. Provins H., har 139,700 J. (1885). Af nye Pragtbygninger maa nævnes Banegaarden, der har kostet 20 Mill. Kr. og anses som et Mønster for alle nyere Banegaards-Anlæg, samt Welfer-slottet, paabegyndt 1859, efter Annexionen ombannet til den polytechniske Højskole, den mest storslaaede Undervisnings-Bygning i Tyskland.

*Hanoi er nu Hovedstaden i den franske Koloni Tongking.

Hanság [haanſchahg], stor Sump i Ungarn ved den sydøstlige Bred af Neusiedlersøen, omtr. 6 □ M.

*Hansen, Emil Chr., blev 1890 Medlem af Videnskabernes Selskab.

*Hansen, Hans Chr. Peter, udgav 1889 anden Del af sin Oversættelse af Goethes „Faust“ og paabegyndte s. A. en illustreret dansk Theaterhistorie, „den danske Skueplads“.

*Hansen, Hans Nikolaj, har senere tegnet Illustrationer til Oehlenschlägers „St. Hans-aftens-Spil“ (1886) og „Aladdin“ (1890).

*Hansen, Heinrich, Etatsraad, døde 11 Juli 1890.

Hansen, H. N. Malling J., s. *Malling-Hansen. Han døde 27 Sept. 1890.

*Hansen, Octavius Thom., valgtes 1890 i Kjøbenhavn til Medlem af Landstinget.

*Hanstholm. Fyret har fra 1889 elektrisk Lys.

Hanwell [hännuell], Landsby i Middlesex-Shire i England, tæt v. for London, har 5,200 J. og et stort Sindssygehospital.

*Harar er nu lukket for Europæerne; 1886 lod Emiren en italiensk Handelsexpedition under Grev Porro nedhugge i Somaliernes Land, altsaa endnu før den havde betraadt H.

*Harbitz, Georg Prahl, døde 22 Nov. 1889 i Vestre Aker ved Christiania.

*Hardenberg-Reventlow. Ejerinden af Grevskabet bærer nu Navnet Haugwitz H.-R. Under Hovedgaardene ligge c. 5,000 Tdr. Land foruden Skov.

Harespat, s. *Spat.

Harrison, Benjamin, Sønnesøn af William Henry H., f. 20 Aug. 1833, blev 1854 Sagfører i Indianapolis og 1860 Secretær ved Staten Indianas Højesteret. 1862 indtraadte han i et Regiment Frivillige og rykkede efterhaanden op til Brigadegeneral (1865). Efter Krigen vendte han tilbage til sit tidligere Embede, søgte 1876 forgjæves Valg til Gouverneurposten, men blev 1880 Unionssenator og 1888 Præsident for Unionen som Republikanernes Candidat. Han har stræbt at knytte de syd- og mellemamerikanske Stater nærmere til Unionen og at forstærke Flaaden.

*Hartenstein, Gust., tysk Philosoph, døde 2 Febr. 1890 i Jena.

*Hartington, Spencer Compton Cavendish, Marquis af, har siden 1886 været Fører for de liberale Unionister og ledede Angrebet paa Gladstones Forslag om Irlands Selvstyrelse. I Dec. 1886 fik han af Marquis Salisbury Tilbud om at træde i Spidsen for Ministeriet, men afslog det.

*Hartlepool har sammen med West H. 40,900 J. (1881).

Hartlooper, holl., Hurtigløber, hurtig sejlende Skib.

Hartman, Ellen, født Hedlund, svensk Skuespillerinde, f. 31 Juli 1860 i Stockholm, debuterede 1877 paa det „nye Theater"; n. A. blev hun efter at være optraadt i et Proverbe paa det „dramatiske Theater" optagen i det kongel. Theaters Elevskole. 1880 fik hun Ansættelse som Skuespillerinde og vandt strax ved sit indtagende Ydre og sin skjælmske Munterhed det stockholmske Publikums Yndest, navnlig i Ingénue-Roller. Efter at hun i Selskab med sin Mand, Skuespiller Vict. H., hvem hun ægtede 1881, 1882 havde gjort en Kunstrejse til Paris, har hun yderligere sat sig fast i Publikums Yndest. Hun er ogsaa med stort Bifald optraadt som Gjæst i Kjøbenhavn (1884), Christiania og Helsingfors. Blandt hendes mange Roller kunne særlig nævnes Puk i „En Midsommernatsdrøm" og Gurli i „En frelsende Engel".

***Hartmann**, Emil, udnævntes 1889 til Professor.

Has kaldes det stærke, bagudgaaende Led paa Bagbenet. Det dannes hos Hesten af 7 smaa Ben, fordelte i 3 Rader over hverandre, den nederste Ende af Underlaaret og den øverste Ende af Bagpiben, alle omgivne af stærke Sener og Baand. Den bageste Kant af H. dannes af Hælebenets Hoved og kaldes **Hasespidsen**. Vise Hasespidserne udad, sete bagfra, er Hesten **vidhaset**; gaa de tæt sammen, er den **koehaset**. Er H. set fra Siden stærkt bøjet, er Hesten **kroghaset**; er Vinklen, som H. danner, meget aaben, kaldes Bagbenet lige eller retstaaende.

***Hase**, Carl Aug., tysk Theolog, døde 3 Jan. 1890.

***Hasenclever**, Wilhelm, blev 1887 sindssyg og døde 4 Juli 1889.

***Hasle**. 1,272 I. (1890).

Haslund, Otto Carl Bentzon, dansk Maler, f. 4 Nov. 1842 i Kjøbenhavn, gjennemgik Kunstakademiet til 1866 og optraadte i Førstningen især som Dyr- og Landskabsmaler, men er i de senere Aar mere og mere gaaet over til Figurmaleriet. 1873—74 havde han Akademiets Rejseunderstøttelse og opholdt sig mest i Italien. Af hans hjemsendte Arbejder vakte især „Abbater, der ryge i Smug" Opmærksomhed. Han fik 1887 Udstillingsmedaillen for „Concert" (Legende Børn) og blev derved Medlem af Akademiets Plenarforsamling.

***Hasselberg**, Per, har i de sidste Aar to Gange reproduceret „Snekloken", den ene Gang for Glyptotheket paa Ny Carlsberg, og derhos bl. a. udført Gruppen „Farfaderen" (1886) og to Kvindeskikkelser „Havets Fortryllelse" (1888) og „Frøen" (1889).

***Haugesund** havde 1885 5,609 I.

Hausmann, Robert, en af Nutidens betydeligste Violoncellister, f. 13 Aug. 1852 i Harzen, til 1869 Elev af Theodor Müller i Braunschweig, derefter i Berlin af den kongel. Højskole for Musik, ved hvilken han 1877 blev Lærer, senere kongel. Professor. H., der ogsaa er højt anset som Lærer, har baade som Medlem af Joachims berømte Kvartet og som Solospiller et stort Navn, og han har paa Concertrejser (jævnlig i London, Sept. 1888 i Kjøbenhavn med Pianisten Prof. Barth, ligeledes Lærer ved Højskolen i Berlin) overalt hævdet sig som en Kunstner af første Rang.

***Haussmann**, G. Eugène, begyndte 1890 at udgive sine „Erindringer" (4 Bd.). En af Paris's Boulevarder er opkaldt efter ham og fik 1879 Lov at beholde sit Navn, skjønt saa mange andre Gader omdøbtes.

***d'Haussonville**, Paul Othen., Vicomte, blev 1888 Medlem af det franske Akademi.

Havard, Henry [avāhr], fransk Kunsthistoriker, f. 1838 i Charolles, har navnlig gjort sig bekjendt ved en Række Skrifter over Hollands Kunst og ved sine store kunstindustrielle Værker »L'art dans la maison« (2 Bd., 1883—87) og »Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration« (4 Bd., 1887—90).

Hawarden [hården], Landsby i Flintshire i det nordøstlige Wales. 7,100 I. Her ligger Gladstones Landejendom H.-Castle.

Haverhill, Stad i Staten Massachusetts i Nordamerika, 7 M. n. for Boston, ved Merrimac. 22,000 I. (1885). Store Støvlefabriker. Paa den modsatte Flodbred ligger **Bradford** med et højt anset kvindeligt Akademi.

***Havre**, Le, 112,100 I. (1886).

***Haydn**, Joseph. Et Mindesmærke sattes ham 1887 i Wien.

Heat, eng. [hiht], kaldes ethvert Løb ved et Væddeløb, hvis Proposition foreskriver, at den vindende Hest to eller flere Gange maa have naaet Maalet som Nr. 1; det bestaar derfor i flere efter hinanden følgende Løb. Dette Løb tillades ikke efter det af „Nordisk Jockeyklub" vedtagne Reglement, men det benyttes meget paa Traverbanen.

***Hebbel**, Friedrich, tysk Digter. 1887 rejstes ham et Mindesmærke i Wesselburen.

***Hebraisk Sprog, Skrift og Literatur**. En kort Behandling af den hebraiske Literaturs Historie er given af Renan i »Histoire du peuple d'Israel« (2 Bd., Paris 1887—89), der naar til det nordlige Riges Undergang.

***Hebriderne, Ny-**. Den franske Besættelse vakte saa stor Modstand hos Englands australske Kolonier, at Frankrig har trukket sine Embedsmænd tilbage uden dog endnu endelig at have opgivet sin Ret.

***Hedberg**, Frans Theod., er fra 1888 atter bosat i Stockholm; siden da har han offentliggjort en Del Arbejder for Theatret, nogle Novelle-Samlinger og de to biographiske Arbejder »Svenska skådespelare« (1884) og »Svenska operasångare« (1885). — Hans Søn, **Tor Har. H.**, f. 1861, blev 1880 Student i Upsala og tog 1883 philos. Candidatexamen smstds., hvorefter han har taget Bo i Stockholm. Han har gjort sig bemærket ved en Del Arbejder af forskjellig Natur, »Högre uppgifter« (1884), »Johannes Karr« (1885), »Judas« (1886; paa Dansk ved Fr. Winkel Horn), »Skizzer och berättelser« (1887), »På Torpa gård« (1888), »Noveller och Skizzer« (1889), der i det hele tilhøre den realistiske Retning, men undertiden røbe en ejendommelig mystisk Følelsesretning.

Hedlund, Sven Adolf, svensk Journalist og

Politiker, f. 24 Febr. 1821 i Upland, Søn af en Landmand, blev 1839 Student i Upsala og tog 1845 philosophisk Candidatexamen. Allerede 1847 optraadte han i et Valgreform-Selskab i Stockholm med en Tale for Arbejderklassens Krav paa højere Oplysning og politiske Rettigheder. S. A. blev han Medarbejder af et stockholmsk Blad, var 1849—51 Redacteur af »Örebro Tidning« og derefter et Aars Tid Medarbejder af »Aftonbladet«, indtil han 1852 overtog Redactionen af »Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning«, der under hans Ledelse blev et af de mest udbredte og indflydelsesrige Blade i Sverige. Med stor Iver virkede H. for Repræsentationsreformen og blev 1867—69, samt paa ny 1879—84 Medlem af andet Kammer, valgt i Göteborg, og 1886—89 af første Kammer som Repræsentant for Christianstads Län. Han tog særlig Del i Forhandlingerne om Hærens Ordning og de dermed forbundne Skattespørgsmaal som en af Landtmannapartiets Ordførere, var desuden ivrig Talsmand for Frihandelen og regnes imellem Sveriges første Talere. Medens han er Modstander af en politisk Forening mellem Nordens Lande, har han virket for aandelig Forbindelse mellem Nordens Folk. Ogsaa har han taget virksom Del i Göteborgs communale Udvikling.

*Hédouin, Edmond, fransk Maler, døde 18 Jan. 1889.

Hedspore, Hotspur, s. *Northumberland.

*Heemskerk, Jan, ledede 1887 den nederlandske Forfatnings Gjennemsyn, men maatte i Marts 1888 tage Afsked, da andet Kammers Flertal stod imod ham.

*Heiberg, Hermann, har endnu skrevet Romanerne „Esthers Ehe“ (1886), „Ein Weib“ og „Der Januskopf“ (begge 1887), „Menschen untereinander“ (1888), „Kays Töchter“, „Schulter an Schulter“ (begge 1889), „Die Spinne“ og „Dunst aus der Tiefe“ (begge 1890).

*Heiberg. Jakob Munch H. maatte efter gjentagen Tjenstfrihed paa Grund af Sygelighed tage Afsked 1887 og døde 30 Apr. 1888. — Af samme Familie er ogsaa Gunnar Edvard Rode H., f. i Christiania 18 Nov. 1857. Han blev Student 1874, opholdt sig 1875—76 i Italien, 1882—83 i Kjøbenhavn og München og blev 1884 Sceneinstructeur ved Theatret i Bergen, hvilken Stilling han fratraadte 1888. Han debuterede anonymt sammen med Hans Jæger i „Kants Fornuftkritik og en soirée dansante“ (Christ. 1878) og under Navn med Digtet „Menneskets Genesis“ i „Nyt norsk Tidsskrift“ (1880), udgav 1884 Skuespillet „Tante Ulrikke“ og 1889 „Kong Midas“, som i Foraaret 1890 under stærke Meningsbrydninger opførtes i Kjøbenhavn og Christiania. — Hans Hustru, Didrikke (Didi) H., født Tollefsen, f. 1863, var 1884—88 Skuespillerinde ved Bergens Theater, vakte stor Interesse ved at spille den kvindelige Hovedrolle i „Kong Midas“ og blev 1890 ansat ved Christiania Theater.

*Heiberg, Johanne Louise, har 1890 navngivet sig som Forfatterinde til Vaudevillerne „En Søndag paa Amager“ og „Abekatten“.

Heidenstam, C. Gust. Werner v., svensk Forfatter, f. 6 Juli 1859 paa Olshammar i Nerike, ofrede sig en Tid lang for Malerkunsten, men nødtes af Helbredshensyn til at afbryde sine Studier ved Kunstakademiet i Stockholm og tilbragte nu omtrent 10 Aar paa Rejser i det sydlige Europa og Orienten. Efter sin Hjemkomst udgav han en Samling i formel Henseende stundum ikke helt gjennemarbejdede, men om selvstændig Opfattelse og virkelig digterisk Begavelse vidnende Digte, »Vallfart och vandringsår« (1888). Den samme livsglade Verdensanskuelse, der udtaler sig i disse, gjenfindes ogsaa i de derefter følgende Arbejder »Från Col di Tenda till Blocksberg« (188-) og »Endymion« (1889, paa Dansk ved Fr. E. Jnel-Hansen). Han har derhos givet et Par mindre Indlæg i Spørgsmaalene om de nyere Bevægelser paa Skjønliteraturens Omraade, i »Renässans« (1889) og, sammen med O. Levertin, i en saakaldt Literaturanmeldelse »Pepitas bröllop« (1890), i hvilken han drager til Felts mod Naturalismens Epigoner.

Heimburg, W., Pseudon. for Bertha Behrens (s. d. A.).

Heklunger, s. *Magnus Erlingsøn.

*Helgoland. Ved en 1 Juli 1890 mellem England og Tyskland afsluttet Tractat er H. afstaaet til Tyskland, imod at England har faaet Protectoratet over Witu- og Somalilandet samt over Sultanatet Sansibar med Undtagelse af de til det tysk-ostafrikanske Selskab bortforpagtede Kyststrækninger. 9 Aug. toges Øen i Besiddelse af Tyskland, og næste Dag aflagde Kejseren et Besøg paa Øen.

Helium, et Grundstof, som forekommer paa Solen og viser sig ved Spectralanalyse af Solpletternes og Protuberansernes Lys. Paa Jorden er dets Forekomst i det mindste meget tvivlsom.

*Helland, Amund Theodor, udgav 188- Universitetsprogrammet „Lakis Kratere og Lavastrømme“ og 1887 „Haandbog i Grubedrift“ (3 Dele). Som Medlem af en kgl. Commission har han udarbejdet en Del af Indstillingen om Kongsbergs Sølvværks Drift (1885). I Dagspressen, navnlig „Dagbladet“, har han gjennem en lang Aarrække skrevet en stor Mængde Artikler, dels om politiske og literære, dels om videnskabelige og praktiske Emner.

*Heller, Stephen, døde næsten blind 14 Jan. 1888 i Paris.

*Hellqvist, Carl Gustaf, er senere som Følge af et Fald bleven sindsforvirret.

*Helmersen, Greg. v., russisk Naturforsker, døde 15 Febr. 1885.

*Helms, Johannes. 1888 har H. samlet de bedste af sine „Fortællinger og Digte, Sange og Viser“.

*Helsingborg. 17,590 J. (1889). 188- fandtes 80 Handelsfartøjer paa 23,036 Tons (3 Dampfartøjer paa 835 Tons).

*Helsingfors. 55,700 J. (1887).

*Helsingør. 11,082 J. (1890).

*Helsted. Edvard H. fik 1890 Titel af Professor.

Hendriksen, Rasmus Frederik, dansk Xylograph, f. 11 Aug. 1847 i Kjøbenhavn, har uddannet sig i Lose & Delbancos xylographiske Værksted og senere i Paris og London. Som Udgiver af „Ude og Hjemme“, af illustrerede

Kataloger og af en Mængde kunstnerisk udførte Træsnit til forskjellige Værker indtager han en fremragende Plads i sit Fag.

*Henningsen, Frants Peter Didrik, blev 1890 Professor ved Kunstakademiets Modelskole. — Hans Broder, Erik H., blev s. A. Medlem af Akademiets Plenarforsamling.

Henoch, Eduard, bekjendt tysk Børnelæge, f. 16 Juli 1820 i Berlin, blev 1858 overord. Prof. og 1872 Director for Kliniken og Poliliniken for Børnesygdomme i Charitée i Berlin. Skrifter: „Klinik der Unterleibskrankheiten" (3dje Udg., Berlin 1863), „Beiträge zur Kinderheilkunde" (1861 og 1868), „Vorlesungen über Kinderkrankheiten" (3dje Opl. 1887).

*Henselt, Adolf, som til sin Død 10 Oct. 1889 i Warmbrunn nød stor Tillid og Anseelse i Rusland, var bl. a. hædret med Vladimir-Ordenen, der medfører Adelskab.

*Herbert, John Rogers, engelsk Maler, døde Marts 1890.

Herbette, Jules [erbĕtt], fransk Diplomat, f. 1839, blev 1860 ansat i Udenrigsministeriet og var 1871 Secretær hos Jules Favre, samt deltog i Fredsunderhandlingerne. 1876 blev han Delegeret ved Donaucommissionen, 1880—82 Directeur i Udenrigsministeriet under Freycinet, samt paa ny 1885 og i Oct. 1886 Afsending i Berlin, hvor han har virket for et godt Forhold imellem Frankrig og Tyskland.

d'Hérisson, Maurice Grev d'Irrison [derisŏng], fransk Officer og Forfatter, f. 1840, var under Paris's Belejring Ordonnansofficer hos General Trochu og ledsagede som saadan Jules Favre til hans Sammenkomster med Bismarck. Han fik saaledes Lejlighed til at vinde nøje Kjendskab til de militære og politiske Forhold under Krigen og skrev 1885 »Journal d'un officier d'ordonnance«, der vakte megen Opsigt ved sine hensynsløse Udtalelser til alle Sider. 1886 fulgte et Skrift om Felttoget i China 1860, paa hvilket han havde været Ordonnansofficer hos General Cousin de Montauban, og 1888 »La légende de Metz«, der frikjender Bazaine for Forræderi, samt »Autour d'une révolution«, Skildring af Tildragelserne 4 Sept. 1870.

*Herlufsholm. Anstaltens Forstander er siden Gehejmeraad Halls Død 1888 Baron Reedtz-Thott til Gauns.

Hermanns, Charles [ærmängs], belgisk Maler, f. 17 Aug. 1839 i Brydsel, uddannede sig i Hjemmet, Paris og Italien og har især vundet Navn ved sit bekjendte Billede „Morgen efter Ballet" (1875) med sin gribende Modsætning mellem den berusede Balcavaler og de falmede Damer paa den ene Side og de fattige Arbejdere, der gaa til deres Morgengjerning. Senere har han malet „Maskeballet" (1880).

*Hermaphroditisme. Blandt Fiskene bør tilføjes som normalt tvekjønnede: flere Havbrasener (Sparoider), særlig Chrysophrys aurata (Dorade), og Slimaalen; blandt Krebsdyrene: den snyltende Isopodslægt Cymothoa. Som Abnormitet er H. ikke ganske sjælden iagttaget hos forskjellige Fiskeformer, f. Ex. Torsk, Makrel, Sild; ligeledes er abnorm H. iagttaget hos Insekter og enkelte Krebsdyr, end videre hos forskjellige Pattedyr (Svin, Raadyr).

*Herning. 2,166 J. (1890).

*Hernösand. 5,693 J. (1888). Filial af Rigsbanken. Handelsflaaden bestod 1887 af 41 Fartøjer paa 10,710 Tons (11 Dampfartøjer paa 1,515 Tons). H.s Stift havde 1889 103 Pastorater.

*Herrig. Ludwig H. døde 14 Jan. 1889. — Hans H., som siden 1889 er bosat i Weimar, har fremdeles skrevet Festspillet „Luther" (1883, 10de Opl. 1888; ogsaa oversat paa Dansk), den humoristiske Digtning „Der dicke König" (1885) og Dramaet „Columbus" (1887).

Hertel, Harald Christian, f. i Kjøbenhavn 29 Apr. 1827, indtraadte 1846 paa den militære Højskole, hvilken han forlod 1853 som Artillerilieutenant efter dog allerede under Krigen 1848—50 at have gjort Tjeneste som saadan og med Hæder deltaget i Forsvaret af Fredericia og i Slaget ved Isted. Capitain blev H. 1860; fra en Udenlandsrejse, som han foretog 1863, blev han ved Juletid hjemkaldt for at overtage Commandoen over et af Artilleriets Fæstningscompagnier, der udgjorde Besætningen i Skanserne ved Mysunde, hvor han fik Lejlighed til at udmærke sig ved Dygtighed og Tapperhed ved Forsvaret mod Prins Frederik Carls Angreb 2 Febr. 1864; ikke mindre lagde han disse Egenskaber for Dagen under og efter Tilbagegangen til Dybbølstillingen, i hvis Forsvar han deltog til det sidste ligesom senere i Forsvaret af Als og Middelfartsund. H., hvis hele Personlighed gjorde ham til en fortrinlig Feltsoldat, opnaaede da ogsaa den sjældne Ære under ét og samme Felttog, med mindre end fire Maaneders Mellemrum, at blive benaadet baade med Ridderkorset og med Sølvkorset. Efter Krigen var han et Par Aar Skoleofficer paa den militære Højskole, gjorde dernæst Tjeneste som Batterichef og blev omsider 1879 Oberst, næppe 14 Dage før Hærlovens Aldersbestemmelser uden denne Forfremmelse vilde have afsluttet hans Løbebane i Hæren. D. 12 Jan. 1881.

*Herz, Henri, døde 5 Jan. 1888 i Paris.

*Herzegovina. 187,000 J. (1885).

*Herzog, Joh. 2den Udgave af „Realencyclopädie für protestantische Theologie u. Kirche" kom til at udgjøre i alt 18 Bind. Sidste Bind udkom 1888.

*Hesekiel, Ludovika, som havde ægtet Præsten og Forfatteren W. Johnsen, døde 7 Apr. 1889 i Neustadt.

*Hessen, Hessen-Darmstadt. 956,000 J. (1885). Landdagen forkastede 1884 et Forslag om at oprette kun ét Kammer, men vedtog en ny Valglov samt Love om de communale Valg og den communale Beskatning. 1886 blev Bispestolen i Mainz, der havde været ledig siden 1877, paa ny besat, og ved nye Kirkelove 1887—88 stilledes H. i Forholdet til den katholske Kirke paa lige Fod med Preussen og Baden. — Ludvig IV havde 1862 ægtet Dronning Victorias Datter Alice (f. 1843, d. 1878) og havde med hende en Søn Ernst Ludvig, f. 1868, og 4 Døtre. Af disse blev Victoria (f. 1863) 1884 gift med Prins Ludvig af Battenberg; Elisabeth (f. 1864) blev 1884 gift med den

russiske Storfyrste Sergius (Alexander III.s Broder) og Irene (f. 1866) 1888 gift med den preussiske Prins Heinrich (Wilhelm II.s Broder).

***Hessen-Kassel.** Landgrev Frederik af H.s ældste Søn, Frederik Vilhelm, f. 1854, foretog 1888 en Verdensrejse og styrtede sig paa Vejen fra Batavia til Singapur i Sindsforvirring over Bord 14 Oct. s. A. Han fulgtes af sin yngre Broder, Alexander Fred., f. 1863, som Landgreve af H. Prinsesse Augusta døde 17 Juli 1889.

***Hessen-Nassau.** 1,592,500 J. (1885).

Hesteskaaner, et Apparat, der anbringes mellem Skaglerne og Svinglerne for at skaane Dyret for de Stød, der fremkomme, hver Gang Vognen sættes i Gang og under Kjørselen, bestaar i Regelen af stærke Metal-Spiralfjedre, der forhindre Stød og bevirke et jævnt Træk.

Hestmandø, lille Ø i Nordlands Amt i Norge, liggende lige under Polarcirklen, er bekjendt af det ejendommelig formede Fjæld **Hestmanden**.

***Heuch**, Johan Christian [høk], udnævntes 1889 til Biskop i Christianssands Stift, og som Suppleant fra Christiania kom han til at fungere som Stortingsmand 1890.

Hexekost, abnorme Dannelser paa Træernes Grene, hvorved fra et enkelt Punkt en Busk af Smaagrene skyder frem.

Hexering, kredsformede Steder paa Marker og Enge, hvor Græsset enten helt mangler eller fremtræder særlig yppig, i Følge en vidt udbredt Tro bevirket ved overnaturlige Væseners natlige Dans. S. ogsaa *Paddehat.

Hexeskud, en pludselig indtrædende Smerte over Lænderne, hvorved Ryggens Bøjning forhindres, bevirket ved Rheumatisme eller Muskelsprængning, men i Følge Folketroen foraarsaget ved Hexeri.

***Heyerdahl**, Hans Olaf. Det norske Nationalgalleri ejer af ham desuden „Parti ved Holmestrand“, „To Søstre“ og Farveskitse til „Det yngste Barns Død“.

***Heyne**, Moritz, har 1889 paabegyndt Udgivelsen af en paa 3 Bd. beregnet „Wörterbuch der deutschen Sprache“.

***Heyse**, Joh. Ludw. Paul, har forøget sine novellistiske Arbejder bl. a. med „Der Roman der Stiftsdame“ (1886) og „Villa Falconieri und andere Novellen“ (1887), de dramatiske med „Don Juans Ende“ og „Die Weisheit Salomos“, sine poetiske Oversættelser med „Italienische Dichter seit der Mitte des 18ten Jahrh.“ (4 Bd.).

***Hicks-Beach**, Sir Michael Edward, overtog i Juli 1886 Posten som Oversecretær for Irland, men maatte i Marts n. A. opgive den paa Grund af Øjensygdom; dog beholdt han sit Sæde i Cabinettet og blev i Dec. 1888 Præsident for Handelsministeriet.

***Hillerød.** 3,734 J. (1890).

Himation, den Overklædning, som Oldtidens Grækere bar over Chiton. Det var et firkantet Stykke Tøj, som først kastedes over venstre Skulder og blev fastholdt med venstre Arm, dernæst blev trukket bag Ryggen og over eller under højre Skulder og til sidst igjen kastet over venstre Skulder.

„Hinterland“-Theorien, s. Interessesphære.

***Hirn**, Gust. Ad., fransk Physiker, døde i Jan. 1890.

Hitze, Franz, tysk nationaløkonomisk Forfatter, f. 1851 i Westfalen, uddannedes i Würzburg og blev 1878 indviet til katholsk Præst, hvorefter han i to Aar var Capellan ved den tyske Kirkegaard i Rom. Siden 1880 var han Generalsecretær for „Arbeiterwohl“, et Forbund af katholske Industridrivende, og Udgiver af dets Blad af s. N. Han har skrevet flere Skrifter om det sociale Spørgsmaal og særlig om Arbejdsgivernes Pligter over for Arbejderne; ved passende Forbedringer i Arbejdernes Stilling vil han søge at modarbejde Socialismen. Siden 1882 er han Medlem af det preussiske Underhus og siden 1884 af den tyske Rigsdag, hvor han hører til Centrumspartiet.

***Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse** havde ved Udgangen af 1888 en Formue af c. 1,926,000 Kr.

***Hjø.** Bankkontor, Sparekasse. Vandkuranstalt.

Hjulben, Krumning af Laar- og Skinnebenet i en Bue med Hulingen indad, udvikler sig sædvanlig allerede i det første Leveaar som Følge af engelsk Syge, men kan ogsaa — sjælden — opstaa af andre Aarsager. Ogsaa hos Hesten forekommer H., naar Axerne af Underarms- og Mellemfodsbenet danne en Vinkel mod hinanden, saa at Forlemmerne sete forfra bue ud fra hverandre i Knæleddet (modsat Kalveknæ); H. medfører et snævert Fodstille og indadvendte Taaspidser.

Hjærteslag, pludselig Død som Følge af Lammelse af Hjærtet, skyldes hyppigst Fedtdegeneration af dette.

***Hjørring** har 6,055 J., H. Amt 110,603 J., hvoraf i Kjøbstæderne 15,030 J. (1890).

***Hobarttown.** Stadens Navn er fra 1881 Hobart.

***Hobro.** 2,543 J. (1890).

Hocuspocus, Gjøgleri, Taskenspilleri; Forvanskning af Ordene: Hoc est corpus (dette er mit Legeme) ved Transsubstantiationen (s. *Nadvere).

***Hofer**, Ludw. v., tysk Billedhugger, døde 7 Marts 1887.

Hoff, Joh. William, f. i Rendsborg 11 Oct. 1832, blev 1857 theol. Cand., 1860 Capellan i Vallekilde og 1873 Præst for en Valgmenighed i Ubberup; han hører baade som Taler og som Forfatter af Opbyggelsesskrifter til den grundtvigske Retnings bedste Mænd. Blandt hans Skrifter maa særlig fremhæves „Fra Kirken og fra Lønkamret“ (1889).

***Hoffmann**, Hans, bor nu i Freiburg i Baden; til hans nyeste Arbejder høre Novellen „Von Frühling zu Frühling“ og Romanen „Iwan der Schreckliche und sein Hund“ (begge 1889).

Høffory, J. P. Julius, dansk Sprogforsker, f. i Aarhus 9 Febr. 1855; efter at være bleven Student 1872 tog han 1878 Magisterconferens i nordisk Philologi og disputerede 1883 for Doctorgraden. Imidlertid havde han fra 1879 opholdt sig i Tyskland, væsentlig i Berlin, hvor navnlig Müllenhoff og Scherer fik stor Indflydelse paa ham. Oprindelig var det hans Hensigt der at fortsætte sine Studier af de

gammel-germanske Sprog og deres Literaturer; men 1883 blev han ansat ved Universitetet i Berlin som Docent i nordisk Philologi og almindelig Phonetik, og 1887 udnævntes han til Professor. Hans tidligere Arbejder drejede sig fortrinsvis om Lydforhold, dels i Almindelighed, dels særlig i de nordiske Sprog, saaledes hans Doctordisputats „Oldnordiske Consonantstudier" og adskillige Tidsskriftartikler. Senere har han mere sysslet med Æmner af literær- og culturhistorisk Art, saaledes i nogle Afhandlinger, der ere samlede under Titlen „Eddastudien" (1889). Han har end videre oversat forskjellige, navnlig dramatiske Værker af de nyere nordiske Literaturer paa Tysk og har sammen med P. Schlenther udgivet „Dänische Schaubühne, die vorzüglichsten Komödien des Freih. L. v. Holberg, in der ältesten deutschen Uebersetzung" (1885—86).

Hoffähig, tysk, berettiget til at komme til Hoffet.

***Hofmann**, Aug. Vilh., adledes 1888.

Hofmann, Heinrich Carl Johann, f. 13 Jan. 1842 i Berlin, Elev af Kullaks Conservatorium, levede til 1878 som Musiklærer, men har senere alene givet sig af med at componere. Hans „Frithiof-Symphoni" og „Ungarsk Suite" for Orchester gjorde ham først almindelig bekjendt. En Række firhændige Claversager („Italienische Liebesnovelle", „Liebesfrühling", „Aus alter Zeit", „Norske Sange og Danse" osv.), Chorsager („Nonnengesang", „Die schöne Melusine", „Aschenbrödel" o. a.), en Violoncelconcert, Fløjteconcert, Kammermusikværker (en Octet op. 80 o. fl.) og 5 Operaer, hvoraf „Ännchen von Tharau" (Hamborg 1878) er bleven opført paa mange tyske Scener, have efterhaanden bragt H. et meget anset Navn.

***Hofmann**, Karl v., afgik i Marts 1887 som Statssecretær for Elsaß.

Hofsós, s. *Hovsós.

Hohenfelde, Forstad til Hamborg, lige n. for St. Georg. 14,700 J. (1885). Stort Hospital, Jærnstøberier og Cichoriefabriker.

***Hohenwart**, Karl Sigm., blev 1885 Præsident for Regnskabsretten.

***Hohenzollern**. Leopold, Fyrste af H., blev 1885 ved Faderens Død Husets Hoved. Hans ældste Søn, Wilhelm, f. 1864, ægtede 1889 Marie Theresia, Datter af den neapolitanske Prins, Greven af Trani; den yngre, Ferdinand, f. 1865, blev 1889 Tronfølger i Rumænien.

***Holberg**, Ludvig. Tohundredaarsdagen for hans Fødsel fejredes som national Festdag og har i Literaturen fremkaldt en Del Skrifter om H., blandt hvilke som de betydningsfuldeste kunne nævnes hans Samtidiges, Capelmester J. H. Scheibes „Holbergs Levned", oversat af Carl Ewald, og G. Brandes's store Monographi „Ludvig Holberg". Samtidig udkom en af E. Bojesen foranstaltet Pragtudgave af H.s „Danske Skueplads", rigt udstyret og genialt illustreret af Hans Tegner (Texten efter F. L. Liebenbergs).

***Holbæk** har 8,915 J. (1890), H. Amt 94,226 J., hvoraf 9,184 i Kjøbstæderne H., Kallundborg og Nykjøbing.

***Holckenhavn**. Baroniets Størrelse er nu c. 705 Tdr. Hartk., Fideicommiscapitalerne c. 667,000 Kr.

Holinshed, Raphael [schædd], engelsk Krønikeskribent, d. 1580. Hans Arbejde »Chronicles of Englande, Scotlande and Irelande« er som historisk Værk upaalideligt, men blev meget populært og har literaturhistorisk Betydning ved at have afgivet Materiale til dramatiske Digtere i den engelske Renaissancetid, bl. a. til Shakspeare, der har benyttet H. f. Ex. til »Macbeth«, »King Lear«, »Henry V«.

***Holl**, Frank, engelsk Maler, Søn af Kobberstikkeren William H. (d. 1871), vandt et Navn ved en Række Livsbilleder af alvorligt Indhold og udmærkede ved god Charakteristik og varm Følelse. Han døde 31 Juli 1888.

***Holland**. Nordholland har 819,300 J., Sydholland 943,500 J. (1888).

***Holm**, Gustav Frederik, har fremstillet Resultaterne af den østgrønlandske Konebaads-Expedition i „Meddelelser om Grønland", 9de og 10de Bind (1888—89).

***Holm**, Peter Edvard. Hans seneste større Skrifter ere: „Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770—73" (1885), „Kampen om Landboreformerne i Danmark 1773—91" (1888) og „Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat 1784—99" (1888). Han var 1865—78 Secretær i den danske historiske Forening og redigerede som saadan „Historisk Tidsskrift"; 1882 blev han Foreningens Formand. 1867 blev han Medlem af Videnskabernes Selskab, 1876 af Carlsberg-Fondets Direction (1889 Formand i denne), 1878 af Frederiksborg Museets Direction, 1887 af Directionen for den Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse. 1888 opgav han Stillingen som Medlem af Undervisningsinspectionen. Som H. ved disse forskjellige Udmærkelser og Tillidshverv, der vise, at han er en anerkjendt Videnskabsmand, hvis Arbejdsdygtighed og Praktiskhed man har villet drage Fordel af, indtager en fremskudt Stilling i Samfundet, saaledes hævder han ogsaa ved sine Skrifter en anselig Plads blandt danske Historikere. Hans Arbejder, der hvile paa et bredt universalhistorisk Grundlag og en alsidig Dannelse, vidne om indtrængende Studier og om en betydelig Evne til at gribe og fastholde Hovedmomenterne i en Udvikling uden at fortabe sig i Enkelthederne; den livlige Fremstilling er præget af en velgjørende Humanitets- og Retfærdighedsfølelse.

***Holmgren**. August Em. H. døde 31 Dec. 1888. — Alar. Frithiof H. har 1889 som Hovedredacteur grundlagt „Skandinavisches Archiv für Physiologie".

***Holmsland**. 2,143 J. (1890).

***Holst**, Hans Peter, har 1887—88 udgivet sine „Udvalgte Skrifter" i 6 Bind.

***Holstebro**. 3,862 J. (1890).

***Holstein**. Ludvig Henrik Carl Herm. H., Greve af Holsteinborg, var 1887—89 paa ny Folketingsmand. — Grev Joh. Ludvig C. Chr. Tido H. var ogsaa 1886—90 Ordfører for Finansudvalget, men nedlagde i Juni 1890 sit Valgbrev som Medlem af Folketinget og tog Bolig i Schweiz, fordi han mistvivlede om en min-

delig Løsning af vor indre politiske Strid i en nærmere Fremtid.

*Holsteinborg. Grevskabets Størrelse er nu 708 Tdr. Hartk. med c. 3½ Mill. Kr. i Fideicommiscapitaler.

*Holsten. 699,400 J. (1885).

*Holten, Carl Valentin, dansk Physiker, døde 1 Dec. 1886.

*Holtenau vil komme til at ligge ved Udmundingen af den store Nord-Østersøkanal.

*Holtzendorff, Franz v., tysk Retslærd, døde 5 Febr. 1889.

Holub, Emil, Afrikarejsende, f. 7 Oct. 1847 i Holitz i Böhmen, gik 1872 til Sydafrika, hvor han som Læge i Diamantdistrictet Kimberley tjente Midlerne til de tre større Expeditioner, han 1873—75 foretog i Sydafrika. 1880 vendte han tilbage til Europa og offentliggjorde nu „Sieben Jahre in Südafrika 1872—79“ (Wien 1880), „Die Kolonisation Afrikas“ (1881—82) og „Elefantenjagden in Südafrika“ (1882). 1883 vendte han med sin Hustru tilbage til Capstaden og naaede i Begyndelsen af 1886 under store Vanskeligheder frem til Sambesi, kom 1887 atter tilbage til Europa og udgav „Reisen im südlichen Afrika in den Jahren 1883—87“ (2 Bd., Wien 1888—90).

*Honduras. 331,900 J. (1887).

Honnet [nêtt] (fr. honnête), ærlig, retskaffen, redelig; h. Ambition, falsk Æresfølelse, fine Fornemmelser.

*Honolulu. 20,500 J. (1885).

*Hoorkiel. 600 J. (1885).

*Hope, Alexander Joh. Beresford, døde 20 Oct. 1887.

*Hopfen, Hans, har i de sidste Aar bl. a. skrevet Novellerne „Mein erstes Abenteuer“, „Der letzte Hieb“, „Ein wunderlicher Heiliger“ (alle 1886), „Neue Geschichten des Majors“ (1890) samt Romanen „Robert Leichtfuß“ (1888).

*Hornemann, Claus Jak. Emil, døde 16 Juni 1890.

Hornkløft, s. *Hov.

Hornsey [horrnsi], nordlig Forstad til London med Alexandrapaladset og Alexandra-Bassenhuset. 2,500 J.

*Horsens. 17,290 J. (1890).

*Horten havde 1885 5,854 J.

*Hornugerne, s. *Jotunfjældene.

*Hostrup, Jens Christian. Fra 1888 er Lystspillet „Under Snefog“, der har oplevet en Række Opførelser paa det kongelige Theater.

*Hoveri. 1889 var der kun tilbage 7 Gaarde, som vare til Dels hoveripligtige, og 886 væsentlig hoverifrie med et samlet Hartkorn af 2,284 Tdr.

*Howitt, Mrs. Mary, døde 30 Jan. 1888.

Howrah, Stad i Ostindien, Præsidentskabet Bengalen, ved Huglis venstre Bred og over for Calcutta, hvormed den forbindes ved en Skibsbro, og hvis Forstad H. egentlig er. 105,000 J. (1881). Store Spinderier og Væverier af Jute og Bomuld.

*Huddersfield. 91,400 J. (1888).

*Hudiksvall. 4,801 J. (1888). Handelsflaaden bestod 1888 af 11 Fartøjer paa 5,243 Tons (3 Dampfartøjer paa 531 Tons). Ved en Sidebane staar H. i Forbindelse med Stambanerne.

Hughenden [jüen], Landsby i Buckinghamshire i det sydlige England, ½ M. fra High Wycombe, bekjendt som Jarlen af Beaconsfields (Disraelis) Landsæde. I Kirken ligge han og hans Hustru begravede, og Dronning Victoria rejste ham her et smukt Mindesmærke.

*Hugli. 31,200 J. (1881).

*Hugues, Clovis, sluttede sig 1888 til Boulangers Parti og faldt derfor igjennem ved Valgene i Sept. 1889.

*Hulepadde. Forplantningen hos H. var indtil den nyeste Tid ganske ubekjendt, hvilket endnu gjælder om de fleste øvrige Fiskepadder; men nu er det lykkedes ikke blot at bringe i Aquarier holdte H. til at lægge Æg, men ogsaa at faa Larver udklækkede; disse Larver fødes temmelig store (c. 10 Linjer lange) og ligne allerede ved Fødselen den voxne meget; kun ere Vaglemmerne endnu meget smaa og uden Tæer, og Øjnene ere meget tydelige og stærkere udviklede end hos den voxne.

Hule Vægge, s. *Hov.

*Hull. 202,400 J. (1888).

Hundested, Fiskerleje i det nordlige Sjælland, Frederiksborg Amt, Strø Herred, ved Indgangen til Isefjord. Baadehavn og Lodsstation. I Nærheden Spotsbjærg Fyr.

*Hunfalvy, Johan, døde 6 Dec. 1888.

Hunter [hönnter], en engelsk Jagthest, særlig egnet til Parforceridt.

*Hunter, Rob. Merc. Taliafero, nordamerik. Politiker, døde 1887.

*Huss, Magnus, døde 22 Apr. 1890.

Hutzler, Sara, s. Kainz, Joseph.

*Hvasser, Eb. Charl. Elise, afgik 1888 fra Theatret.

*Hübner, Jos. Alex. v., blev 1888 ophøjet til Greve. 1885 udgav han et Skrift om sine Rejser „gjennem det britiske Rige“.

*Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof, svensk Oldforsker, døde 5 Juli 1889 paa Sunnanvik.

*Hyoscyamin, s. Atropin.

*Hypnotisme, i nyere Betydning, s. *Magnetisme, dyrisk.

Hypsométer, s. *Thermobarometer.

Hæfteplaster kaldes forskjellige, til Dækning af mindre Saar o. lign. anvendte klæbende Plastre. Svensk H., der klæber stærkt ved let Opvarmning, har som klæbende Bestanddel Harpix; det stryges almindelig paa Lærred. Engelsk H., der klæber ved at fugtes, har som klæbende Bestanddel Husblas (s. *Engelsk Plaster). I den nyere Tid anvendes meget hyppig klæbende Plastermasse paa Kautschuk for at gjøre Plasteret uigjennemtrængeligt for Fugtighed.

Hækling er Frembringelsen af et Slags Vare med et enkelt Traadsystem ligesom Strikning, men medens hver enkelt Maske ved Strikningen først bindes af den tilsvarende Maske i den paafølgende Række, saa bindes ved H. strax hver Maske af den umiddelbart paafølgende. H. egner sig ikke saa godt som Strikning til at udføres maskinmæssig.

*Hänel, Albert, blev 1888 ikke gjenvalgt til det preussiske Underhus og 1890 kun med Vanskelighed til den tyske Rigsdag.

*Höganäs. 3,032 J. (1887). Bankkontor, to Sparekasser. H. staar ved en privat Jernbane i Forbindelse med hele det svenske Jernbanenet. 1886 vandtes 61,925 Kubikmet. Stenkul og 25,080 Kubikmet. ildfast Ler; Nettoudbyttet for s. A. var 109,682 Kr.

*Høgsbro, Sofus Magd., har siden Marts 1887 været Formand i Folketinget.

*Hölder, Julius, døde 30 Aug. 1887.

*Hölty. Hermann H. døde 16 Aug. 1887.

*Höpken, Anders Joh. v. Et Udvalg af »H.s skrifter« (1ste Bd. 1890) udgives af C. Silfverstolpe.

Hørerør er et kegleformet Rør med en spids Munding i den ene Ende; ved Brugen stikkes denne ind i Øret, hvorved Lyden forstærkes. Lydbølgerne udefra ville nemlig tilbagekastes fra Rørets indvendige Side, og ved paa den Maade at trænge længere og længere ind i Røret concentreres Bevægelsen paa stedse færre og færre Luftdele, hvorved Bevægelsen, Svingningerne, bliver stærkere. Ørelappen er en Art H.

Hørlück, Anders Dons, en af de ledende Mænd for Edsnægtelsespartiet i Nordslesvig, f. 17 Aug. 1836 i Kurup i Haderslev Amt. Efter at have været Elev paa Rødding Højskole tog han slesvigsk Landmaalerexamen, vicarierede en kort Tid for S. Høgsbro som Lærer ved Rødding Højskole og praktiserede som Landmaaler indtil 1867, da han nægtede Edsaflæggelse. 1875 blev han indvalgt som Medlem af den fungerende Comité til Indførelsen af den prensiske nye Matrikel i Nordslesvig, og efter H. A. Krügers Død valgtes han 1881 til Medlem af den preussiske Landdag og 1883 til Formand for Vandløbscommissionen i Haderslev Kreds.

*Hørup, Viggo L. Bentheim, blev i Nov. 1888 ikke gjenvalgt til Viceformand i Folketinget og omtrent samtidig udelukket af Venstres fælles Bestyrelse som Følge af en Misstemning imod ham hos en Del af Partiet. I Nov. 1889 blev han af Højesteret dømt til 3 Maaneders Fængsel for en Bladartikel (af 7 Jan. 1888); men ved Løsladelsen af Fængslet i Febr. 1890 modtog han af sine Meningsfæller rundt om i Landet talrige Vidnesbyrd om Velvilje og Paaskjønnelse, hvorhos han paa ny optoges i Partiets Bestyrelse.

I.

*Jago. St. J. de Chile har 286,400 J. (1885).

*Ibsen, Henrik. 1886 udkom Skuespillet „Rosmersholm", 1888 „Fruen fra Havet". En indgaaende personalhistorisk og bibliographisk Studie over I. findes i Halvorsens Forfatterlexikon.

Ichthyol, en brunlig Vædske, der vindes ved Indvirkning af Svovlsyre paa en Tjæreolje, fremstillet ved Destillation af en paa fossile Fiskelevninger rig Skiferart fra Seefeld i Tirol. I. anvendes især som Natron- eller Ammoniakforbindelse mod Hudsygdomme og chron. Rheumatisme, saa vel indvendig som udvendig.

*Iddesleigh, Stafford H. Northcote, Jarl, engelsk Statsmand, døde 12 Jan. 1887.

*Idiot. Den Kellerske Undervisningsanstalt for aandssvage Børn har nu (1890) 260 Elever (190 plejenydende og 70 skolesøgende), Asylet for uhelbredelige Aandssvage paa Karensminde 94 Patienter. Til de Kellerske Anstalter høre desuden: Børnehjemmet for aandssvage Børn paa Nørrebro med 25 Patienter, Børnehjemmet for aandssvage epileptiske Børn paa vestre Kirkegaardsvej med 30 Patienter, Anstalten for arbejdsføre aandssvage Mænd paa Lillemosegaard ved Lyngby med 88 Patienter, Arbejdshjemmet for voxne aandssvage Piger paa Lille Godthaab med 18 Patienter.

*Iglau. 12,000 J. (1880).

*Ignatijev, Nikolaj, blev 1888 Formand for den slaviske Velgjørenhedscomité i Rusland, d. v. s. for den panslavistiske Agitation, og er desuden Stifter og Formand for Selskabet til Fremme af Ruslands Handel og Skibsfart (ved Beskyttelsestold).

Ilias post Homērum, lat., en Iliade efter Homer, noget overflødigt, der kommer for silde, og som man har haft bedre før.

Illuminatiōn, festlig Oplysning med Lamper o. lign.; en Tegnings osv. Udmaling med Farver; illuminēre, oplyse; udmale med Farver.

Ils sont passés ces jours de fête, fr. (Marmontel »Le tableau parlant«) [il song passē sæ schuhr dø fæht], Festdagene ere til Ende.

Imatra [ī], et af de smukkeste Vandfald i Europa, ligger i det finske Gouvernement Viborg og dannes af Vuoxen, som kommer fra Saima Sø.

Implicēre, indvikle, drage ind med; indbefatte.

Incidit in Scȳllam qui vult vitāre Charȳbdin, lat., s. *Scylla.

*Indfødsret. Efter den nyeste norske Lovgivning har I. en Del Betydning med Hensyn til Adgangen til at vinde Statsborgerskab s. Statsborger und. *Stat.

*Indien. Regeringens Bestemmelse 1883, at Europæerne og deres Ætlinge ogsaa kunde dømmes af indfødte Dommere, vakte hines Uvilje i den Grad, at Vicekongen, Marquis Ripon, i Jan. 1884 nødtes til at gjøre visse Lempelser i denne Lov, bl. a. at en Europæer kunde forlange en Nævningeret, halvt sammensat af Europæere. Den var ogsaa medvirkende til at fremskynde hans Tilbagekaldelse i Slutn. af 1884. Ved Siden heraf udvikledes en stærk Selvstændighedsfølelse hos de dannede Inder, og siden 1885 er der aarlig blevet holdt en saakaldt Nationalcongres af Udsendinge fra alle Egne i I. (Muhammedanerne have dog i Regelen ikke deltaget deri). Dens Møder have skiftevis været i I.s fire Hovedstæder og have fundet en stadig voxende Tilslutning: 1885 mødte i Bombay kun 72 Udsendinge, men allerede 1886 i Calcutta 400, 1887 i Madras 600, 1888 i Allahabad 1,200 og endelig 1889 i Bombay 2,000. Her stilledes Krav dels paa materielle Forbedringer, Omdannelse af Forpagtningsvæsenet, Udvikling af den indenlandske Industri og de dertil fornødne Fagskoler, Ophævelse af den trykkende Saltskat, dels paa statsborgerlige Fremskridt, Adskillelse af Forvaltning og Retspleje, Oprettelse af

Nævninger i hele I. og af en Militærskole til Uddannelse af indfødte Officerer, ja endelig Optagelse saa vel i Guvernørernes Raad som i det store indiske Raad af folkevalgte Medlemmer. Der antydedes endog en formelig Folkerepræsentation med et Medlem for hver Million Indbyggere, valgt ved Valgmænd og efter en høj Census, altsaa kun for det oplyste Mindretal. Congresserne have dog været aldeles loyale i deres Optræden og ikke udtalt ringeste Uvilje imod Englands Herredømme, som tvært imod finder voxende Tilslutning især hos de egentlige Inder. Dette gav sig ogsaa til Kjende, da de indiske Tropper 1885 vendte tilbage fra Felttoget i Ægypten og da Dronning Victorias Regeringsjubilæum i Febr. 1887 fejredes med stor Højtidelighed i hele I. Senere drog flere af Landets mægtigste Fyrster over Havet til England for personlig at bringe Kejserinden deres Hyldest. Tanken om en egentlig Folkerepræsentation har dog mødt bestemt Afvisning hos de engelske Myndigheder som altfor tidlig født og ugjennemførlig under Befolkningens ringe Oplysning og stærke Adskillelse i Stammer og Klasser; men 1890 har Regeringen foreslaaet en væsentlig Udvidelse af de ovennævnte Raads Myndighed og Forøgelse af deres Medlemstal, og i Overhuset tilraadede de tidligere Vicekonger Lord Northbrook og Marquis Ripon, at man skulde lade de nye Medlemmer udpege af forskjellige Corporationer som Indledning til et senere Valgsystem. Ogsaa er indført udstrakt Pressefrihed, medens den tidligere Presselov af 1878 var meget stræng over for de egentlig indiske Blade. 1888 afløstes Lord Dufferin som Vicekonge af Marquien af Lansdowne. Skolevæsenet er i rask Udvikling: 1888 var Folkeskolernes Tal voxet til 130,000 med 3 Mill. Skolebørn, og europæiske Forestillinger udbredes stedse mere. 1887—88 gjordes Tog mod Bjergfolkene langs Tibets Grænse, og 1889 tilknyttedes Dele af Øvre-Barma. Ogsaa blev Jærnbanen skudt frem vesterpaa til Quetta i Baludschistan 1886 og derfra videre op imod Kandahar for at sikre Englands Indflydelse i Afghanistan.

Indignation, Uvilje, Harme; **facit indignātio versum**, lat. (Juvenals Satirer I, 79), af Harme bliver man Digter.

***Indkomstskat.** Antallet af Skatteydere i Kjøbenhavn er i 1888 gaaet op til 40,520 eller c. 13,3 pCt. af Folketallet med en antagen Indkomst af 84,1 Mill. Kr. (2,497 Kr. pr. Skatteyder og c. 274 Kr. for hvert Individ i Communen).

***Indre-Loire**, Dep., er 111 □ M. med 340,900 I. (1886).

***Indstukken** kaldes Länden hos Hesten, naar Krydset er afskydende og Hoftekammen opstaaende, saa at de indvendige Hjørner af samme staa højere end Lænde- og Krydshvirvlernes Torntappe. Hos Heste med i. Lænd er Ryggen svag og ikke skikket til at bære Vægten af en Rytter.

***Indur.** Staten I. har 1,055,000 I. (1881), Hovedstaden I. 75,000 I.

Infandum regīna jŭbes renovāre dolōrem, lat., Dronning, du byder mig at forny min usigelige Smerte (Æneas's Ord til Dido i Vergils Æneide 2. 3).

In fidem, s. *Fides.

Infirmerie, fr. [ængfirm'ri], d. s. s. Lazareth.

***Ingemann**, Bernhard Severin. Allerede 1886 havde Højskoleforstander I. Nørregaard gjort I.s „Digterstilling og Digterværd" til Gjenstand for sin Doctordisputats. Endnu grundigere og fyldigst af alt, hvad der hidtil er fremkommet om I., har H. Schwanenflügel samme Aar skildret saa vel hans Personlighed som hans Værker i Monographien „I.s Liv og Digtning", ledsaget af et Udvalg af hans Digte. Hundredaaret for hans Fødsel bragte en ny Biographi af I. fra Rich. Petersen og som Festskrifter et overordentlig nitid udstyret efterladt Arbejde „Svanesang" (Sonetter til hans Hustru) og som den værdigste Fejring af hans Minde hans ejendommeligste Skrift „Morgen- og Aftensange", illustrerede af Carl Thomsen med den fineste Forstaaelse og den mest sympathetiske Fortrolighed med den ingemannske Muse. Paa Hundredaarsdagen for hans Fødsel rejstes ham en Mindesten i Torkildstrup.

Ingerslev, Hans Peter, f. 3 Maj 1831, en Søn af Caspar Peter Rothe I. (f. 1800, d. 1864), som 1825—42 var Procurator i Aarhus og siden 1835 Ejer af Marselisborg, og som 1834—48 var Medlem af den viborgske Stænderforsamling, 1842—64 af Aarhus Amtsraad og desuden i korte Tidsrum af Folketing, Landsting og Rigsraadet. I. blev 1849 Student og overtog 1864 Marselisborg, som under hans Drift blev en Mønstergaard; han tog ogsaa livlig Del i Landboforeningens Virksomhed og i det communale Liv, var 1865—80 Sogneraadsformand og 1865—85 Medlem af Amtsraadet, desuden Directeur for Brandforsikringsselskabet „Jylland" (1867—85), Formand for det jysk-engelske Dampskibsselskab (1868—81) og i Landbygningernes almindelige Brandforsikring (1872—85). Han valgtes 1873 til Folketinget, samt paa ny 1879—84, men da han sidstnævnte Aar faldt igjennem i sin gamle Kreds (Aarhus), blev han ved et Udfyldningsvalg sat ind i Landstinget. Siden 1880 havde han været Fører for den ene Højregruppe i Folketinget, spillede en ledende Rolle paa Partiets Delegeretmøde i Dec. 1884 og ligeledes ved Landstingets Behandling af Finansloven 1885, som dannede Overgangen til Provisoriet. I Aug 1885 blev han Indenrigsminister. I denne Stilling har han gjennemført omfattende Love om Fiskeriet og om Postvæsenet (1888), samt Love om Husdyravlens Fremme (1887), om Kunstsmør (1888) og om nogle mindre Jærnbaneanlæg, deriblandt om en Bane fra Frederikshavn til Skagen (aabnet i Sommeren 1890). End videre har han indbragt en Række vigtige Lovudkast, som endnu ikke ere blevne vedtagne: om Fattigvæsenet, om Sygekasserne, om Arbejdernes Forsikring mod Ulykkestilfælde, om smitsomme Sygdomme mellem Husdyrene og om en Udvidelse af Landbohøjskolen.

In hoc signo vinces, lat., ved dette Tegn skal du sejre; de Ord, der efter Sagnet viste sig paa Himlen ved Siden af et Kors for Kejser Constantin paa Felttoget mod Maxentius.

Injūria tēmporum, lat., paa Grund af de uheldige Tider, ved Tidernes Ugunst.

*__Inosit__ hører, skjønt sammensat som et Kulhydrat, ikke til disse, men til de aromatiske Forbindelser.

In perpĕtuam rĕi memŏriam, lat., til evig Amindelse.

Installatiōn, Indsættelse i et Embede.

Instar ŏmnium, lat., i Lighed med alle andre; som kan gjælde for alt andet; **ad instar**, paa samme Maade som.

Instigatiōn, Tilskyndelse; **instigēre**, tilskynde.

In suspēnso, lat., svævende, uafgjort.

Intăct, uberørt.

Integrātor er Navnet paa et Apparat, som tjener til ad rent mechanisk Vej ved en continuerlig Bevægelse at tegne den Curve, som fremstiller Integralcurven til en given; er dennes Ligning $y = f(x)$, saa skal altsaa I. tegne Curven $y = \int_a^x f(x)\,dx$. Blandt de forskjellige Constructioner, som alle tilhøre den nyeste Tid, kunne nævnes en af Franskmanden Abdank-Abakanovicz og en anden af Professor James Thomson, hvis Princip er bragt i Anvendelse i en paa det meteorologiske Institut i London opstillet, af Sir W. Thomson construeret Regnemaskine. Som en mere speciel Form af I. kan man betragte Planimetret (s. *d. A.).

Intendēre, have til Hensigt, have i Sinde.

Intentiōn, Hensigt, Forsæt.

*__Interessentskab.__ Dansk Lov af 1 Marts 1889 om Handelsregistre, Firma og Procura har nu gjort Anmeldelse til Pligt for ethvert I., som driver Handel, Haandværk eller Fabrik, og med et Firmanavn, som angiver, af hvilken Art I. er, ansvarligt eller uansvarligt. Anmeldelsen skal tillige ledsages af saadanne nærmere angivne Oplysninger til Optagelse i Handelsregistrene, som ere af Betydning for dem, der komme i Forretningsforbindelse med I. En tilsvarende norsk Lov udkom 17 Maj 1890.

Interessesphære er et nymodens politisk (diplomatisk) Udtryk til at betegne Omfanget af de helt eller halvt afhængige Grænselande, især i fremmede Verdensdele, hvorover en Stat mener at burde udstrække og hævde sin udelukkende Indflydelse (Afghanistan hører saaledes til det engelsk-indiske Riges I.). Udtrykket er især blevet brugt med Hensyn til de europæiske Magters Planer i Afrika, hvor den enkelte Magt forbeholder sig umaadelige, til Dels endnu ukjendte Landstrækninger til fremtidig Besættelse og saa vidt muligt søger ved Overenskomst med sine Nabomagter at sikre sig uhindret Raadighed derover, saaledes England og Tyskland i det østlige, England og Portugal i det sydlige, Frankrig i det nordvestlige Afrika. — I nær Forbindelse hermed staar Hinterland-Theorien, hvorefter den Magt, som har taget en Kyststrækning i Besiddelse, har naturligt Krav paa al det Land, der ligger bag samme Kyst, dog selvfølgelig indtil en vis naturlig Grænse.

Intradōs, fr. [ængtradō], den indvendige Flade af en Hvælving (modsat Extrados), jvfr. *Hvælving.

Intubatiōn eller Tubage af Strubehovedet, Indførelsen af et efter dettes Form afpasset Rør (Canule) fra Munden af imellem Stemmebaandene ned i Luftrøret, en Methode, der i den nyeste Tid er anvendt med Held i Stedet for Tracheotomien ved Forsnævringer af Strubehovedet.

*__Iowa.__ 1,754,000 I. (1885). — Senatet tæller nu 50, den lovgivende Forsamling 100 Medlemmer. Til Unionens Repræsentanthus sender Staten 10 Medlemmer.

Ipse, lat., han selv; **ipse dixit**, han har selv sagt det. **Ipsissima verba**, lat., de selvsamme Ord; ordret.

Ipsen, Ole Carl, f. 15 Aug. 1831 i Rønne, blev 1856 theol. Cand., 1862 Præst i Hjerpsted i Slesvig, 1867 afsat af Preusserne, s. A. Præst paa Fanø, 1874 i Hjerm, 1877 i Øster Snede og 1885 i Assens. Han hører til de betydeligste Præster af „den indre Mission"s Retning og har udfoldet en frugtbar Virksomhed som Forfatter navnlig af populære Forklaringer af bibelske Skrifter, deriblandt Lidelseshistorien (1874) og Johannes's Aabenbaring (1884).

Ira fŭror brĕvis est, lat., Vrede er et kort Raseri (Horats Ep. 1. 2. 62).

*__Irkutsk__, Gouv., er 14,075 □ M. med 408,000 I. (1885).

*__Irland.__ Agitationen mod det engelske Herredømme fortsattes med stigende Heftighed, efter at Underhuset i Juni 1886 havde forkastet Gladstones Forslag om et særligt Parlament for I. og de nye Valg havde givet Modstanderne Medhold hos det engelske Folks Flertal. De agrariske Forbrydelser tiltog stærkt, og Nationalligaen opfordrede ligefrem Fæsterne til at indbetale deres Afgifter i en fælles Kasse fremfor til Godsejerne, i Haab om derved at kunne fremtvinge en Nedsættelse. Mange Godsejere tilstod ogsaa Lettelser, men andre satte Haardt imod Haardt og lod uden Skaansel Fæsterne kaste ud af deres Huse ved Hjælp af Politi og Soldater, stundum efter voldsomme, ja blodige Kampe. Regeringen mente derfor at burde gribe til nye Tvangsforholdsregler. Efter langvarig Modstand i Underhuset vedtoges i Sommeren 1887 en ny, streng Tvangslov, hvorefter Vicekongen i I. fik Fuldmagt til at kundgjøre Beleiringstilstand i de urolige Egne, samt lade Forbrydelser paakjende af engelske Nævningeretter. Denne Lov blev snart sat i Kraft i 9 store Byer og 14 Grevskaber, samt til Dels i 12 andre, hvorhos Nationalligaen i Sept. 1887 erklæredes opløst som ulovlig. Den væbnede Magt forøgedes til mere end 40,000 Md., d. v. s. 1 Md. for omtr. 120 Mennesker. Det lykkedes ogsaa derved at tilvejebringe en væsentlig Nedgang i de agrariske Forbrydelsers Tal og især i Brugen af Boycotting, og Regeringen troede sikkert, at den kunde faa Bugt med Ondet, naar kun I.s politiske Førere vilde ophøre med den systematiske Ophidselse; en stor Del irske Parlamentsmedlemmer bleve ogsaa straffede med Fængsel herfor. Men Bitterheden i Sindene var saa stærk, at selve Pavens gjentagne Fordømmelser (1888) af Nationalligaens Færd ingen Virkning gjorde, end ikke paa den ka-

tholske Gejstlighed, som aabenlyst tog Parti for sine Trosfæller. At Nøden var stor i I., fremgik bl. a. af den stærke Stigning i de fattiges Tal: 1860 var det kun 41,000, men 1878 løb det op til 85,000 og 1888 endog til 113,000. Ligeledes voxede Udvandringen, som i nogle Aar var stærkt aftagen, igjen og naaede 1888 op til 81,000 (imod 88,000 i Aaret 1876). Landbodomstolene viste sig at være en overmaade nyttig Indretning: i Aarene 1881—87 paakjendtes 90,600 Klager af Fæstere over utilbørlige Afgifter, og der fandt Nedsættelse Sted af en Femtedel i Gjennemsnit, medens samtidig næsten lige saa mange Sager afgjordes i Mindelighed mellem Godsejere og Fæstere. Hvor ublu nogle Godsejere vare i deres Krav, fremgik deraf, at disse i enkelte Tilfælde nedsattes til Halvdelen; men da Priserne vedbleve at synke, vare endog de af Domstolene fastsatte Afgifter jævnlig for høje. Bedre gik det med de nye Selvejerbønder, som vare blevne dannede dels 1870 efter den irske Statskirkes Ophævelse, dels ved særskilte Love og Statstilskud af 1885 og 1888; de betingede Afdrag betaltes saa nøjagtig, at Statskassens Risico i Virkeligheden var forsvindende. Derfor optog ogsaa Regeringen 1890 den af Gladstone 1886 fremsatte, men den Gang stærkt fordømte Plan om at hjælpe Fæsterne i stor Mængde til at blive Selvejere ved Hjælp af Forskud fra offentlige Midler. Det nye Forslag modtoges dog strax med en skarp Kritik fra det liberale og irske Partis Side som formentlig byrdefuldere for Statskassen end det tidligere og desuden altfor gunstigt for Godsejerne; det lykkedes heller ikke at gjennemføre det. Derimod synes Anskuelserne om et irsk Parlament at nærme sig hinanden. Gladstone har saaledes opgivet Tanken om at udskille de irske Medlemmer af det britiske Parlament, og Parnell forsikrede 1889, at I. kun krævede Ret til at give Love for sine rent indre Anliggender og var villigt til at give England al ønskelig Borgen for, at denne Selvstændighed ikke vilde skade Rigets Enhed og Tarv. Paa den anden Side synes de liberale Unionister at være villige til at indrømme I. en særskilt Repræsentation, naar den kun faar de særlige Anliggender under sig og forbliver afhængig af det fælles Rigsparlament. At dømme efter Udfyldningsvalgene i England siden 1886, er Stemningen her efterhaanden bleven gunstigere for den Tanke, at der maa gjøres I. væsentlige Indrømmelser for at Fred og Ro kan gjenoprettes og I. nyde samme politiske og borgerlige Frihed som Storbritannien.

*Irminger, Carl Ludvig Chr., dansk Viceadmiral, døde 7 Febr. 1888. — Hans Brodersen, Valdemar H. R. I., blev 1889 Medlem af Akademiets Plenarforsamling.

Irsk Bænk er en omtr. 1¼ Alen høj Jordvold, der er saa bred, at Hesten maa springe op paa den og igjen ned fra den, uden dog at kunne gjøre noget Galopspring paa den. Bruges ved Forhindringsridning. — Irske System, s. *Fængselsvæsen.

*Irving, John Henry B., overtog 1878 Ledelsen af Lyceum-Theatret i London.

*Island. Indtægten er i Finansloven for de to Aar 1890—91 beregnet til i alt 764,900 Kr., Udgiften til 850,302 Kr. Den i de sidste Finansperioder fremkomne Underbalance, bevirket ved stærk Nedgang i Spiritusforbruget i Forbindelse med en Række haarde Aar, ventes i en nær Fremtid hævet, efter at Altinget 1889 har vedtaget Indførselstold paa Kaffe og Sukker samt forhøjet Tolden paa Tobak. Af Love fra de senere Aar maa fremhæves: om Oprettelse af en Landsbank (1885) og en Sparebank (1888), samt af en Navigationsskole (1890); om Menighedsmedlemmernes, deriblandt ogsaa Kvindernes Medvirkning ved Præstekalds Besættelse, idet de afstemme over 2—3 Ansøgere, som Landshøvding og Biskop udvælge (1886); om borgerligt Ægteskab for Dissentere og om Stadfæstelse af disses Præster (1886), om Kvinders Adgang til den lærde Skole og til de højere Fagskoler, dog uden Adkomst til de paagjældende Embedsstillinger (1886); om Fattigforsørgelsen (1887) og om Understøttelseskasser for svagelige og aldrende Almuesfolk (1890), om Udskjænkning af spirituøse Drikke, dog kun efter Afstemning og Samtykke af Indbyggerne i vedkommende By eller Landcommune (1888); om Paut og om Execution (1887), om Rentefod, nemlig 4 pCt. lovlig Rente og indtil 6 pCt. for Udlaan i faste Ejendomme (1890), om Vejvæsenet (1887) og om Søfarten (1890). Flere nye Handelssteder ere oprettede i de senere Aar. I Altingets Samling 1887 blev dets to Aar tidligere vedtagne Forfatningsudkast paa ny indbragt og vedtaget i anden Afdeling med overvejende Flertal, men naaede i første Afdeling ikke til anden Behandling.

*Islay, Øen, er 11 □ M. med 7,600 I.

*Islington. 282,900 I. (1881).

*Ismail. 33,100 I. (1885).

*Ismail Pascha bosatte sig 1887 i et Slot ved Bosporus efter at have faaet sin Aarpenge omsat i Jorder og en større Pengesum.

*Ismailia har efter Kanalens Fuldendelse tabt sin Betydning; den tæller nu kun 1,900 I. og er i stadig Tilbagegang.

*Ismaskiner. I Stedet for Æther anvender man ogsaa mere flygtige Vædsker som Svovlsyrling (Pictets I.), Pictets Vædske (1 Del Svovlsyrling og 1 Del Kulsyre) og Ammoniak (Lindes I.); disse ere Luftarter ved almindelig Tryk og Temperatur, men Vædsker ved noget større Tryk eller noget lavere Temperatur. Har Svalevandet en Temperatur af c. 10° og vil man ved Fordampning af Vædsken fremkalde en Temperatur af c. ÷ 10°, skal man ved Hjælp af Pumpen under henholdsvis Fortætning af Dampene og Fordampning af Vædsken fremkalde for Svovlsyrlingens Vedkommende Trykkene 3 og 1 Atmosph., for Ammoniakens Vedkommende henholdsvis 6 og 3 Atmosph. Ammoniakmaskinen er mest økonomisk.

*Ismid. 15,000 I.

Isolde, s. *Tristan og Isolde.

*Italien. Befolkningen beregnedes ved Udgangen af 1888 til 30,565,200 I., der fordeltes saaledes paa de forskjellige Landskaber:

Piemont	3,264,400 I.
Ligurien	938,200 —
At overføre	4,202,600 I.

Overført....	4,202,600 J.
Lombardiet..............	3,963,400 —
Venetien....	3,055,400 —
Emilien	2,325,100 —
Umbrien	616,300 —
Markerne	1,009,200 —
Toscana................	2,359,800 —
Roma	969,500 —
Abruzzerne og Molise	1,418,100 —
Campanien............	3,086,800 —
Apulien	1,710,400 —
Basilicata	550,400 —
Calabrien...............	1,342,400 —
Sicilien	3,225,600 —
Sardinien	730,200 —
	30,565,200 J.

Udvandringen er i de sidste Aar tiltagen i høj Grad og udgjorde 1887 215,600, 1888 290,800 Individer. Af dette Tal for sidstnævnte Aar vare 199,200 Udvandrere i Ordets fuldeste Betydning; Udvandringen gaar særlig til La Platastaterne, dernæst til de forenede Stater og Canada, til Brasilien og de øvrige syd- og mellemamerikanske Republiker. Det er særlig Venetien, som giver det største Bidrag til Udvandringen (131,800), dernæst Piemont (30,600), Lombardiet (25,600) og Campanien (22,100). — Finanstilstanden, som i nogle Aar udviste et Overskud, er atter bragt i Uorden ved J.s Toldkrig med Frankrig og de voxende Udgifter til Hærvæsenet. Finansaaret 1887—88 gav et Deficit paa 41,150,000 Kr., og Budgettet for 1889—90 udviser en forventet Indtægt af 1,297 Mill. Kr. mod 1,337,7 Mill. paa Udgiftssiden, altsaa et Deficit paa 40,7 Mill. Kr. Statsgjælden kræver 370,9 Mill. Kr. til Forrentning. 1881—87 foretoges en Opgjørelse af J.s milde Stiftelser. Der findes 21,764 slige Institutter med en Formue af 1,241,4 Mill. Kr., en Tilvæxt siden 1861 af næsten 46 pCt. — Hærvæsenet. Loven af 23 Juni 1887 har ændret Hærens Organisation, og Loven af 14 Juli 1888 indeholder Ændringer i Rekruteringen. Den aarlige Tilgang af Rekruter er 83,000 Mand (hvoraf 1,000 til Flaaden), og Tjenestetiden er nu treaarig. Carabinieri reali (Gendarmerne) rekruteres af Frivillige; deres Styrke er forøget til 651 Officerer og 24,700 Menige. Fodfolket formeres nu i alt i 346 Batailloner, Rytteriet i 24 Regimenter, Artilleriet i 198 Feltbatterier med 1,188 Stkr. Skyts og 9 Bjærgbatterier, hvortil komme Ingenieurerne og de talrige specielle Corps. Den staaende Hær udgjorde 1 Juli 1889 14,593 Officerer og 240,825 Menige under Fanerne, 10,926 Officerer og 577,725 Mand permitterede, i alt altsaa 25,519 Officerer og 818,550 Menige. Mobilmilitsen udgjør 3,342 Officerer og 295,558 Menige, Territorialmilitsen 5,161 Officerer og 1,617,243 Menige. Hele Hærens Styrke skal altsaa efter denne officielle Opgjørelse i alt kunne naa 2,765,373 Md. Flaaden udgjorde 1 Jan 1889 48 Slagskibe med 301 Kanoner af 145,400 Tons Drægtighed og 163,100 Hestes Kraft, 16 Transportskibe med 47 Kanoner af 26,100 Tons og 18,000 Hestes Kraft og 179 andre Fartøjer (heraf 50 søgyngige Torpedoskibe, 59 Kyst-Torpedoskibe og 12 Torpedobarker), tilsammen 238 Skibe med 588 Kanoner, 209,100 Tons og 285,200 Hestes Kraft samt en Bemanding af 16,800 Mand, Officerer og Menige. Under Bygning og Udrustning vare derhos endnu 5 pansrede Slagskibe af 1ste Klasse, 7 ikke pansrede Slagskibe af 2den og 10 af 3dje Klasse samt 14 søgaaende Torpedoskibe. — Om J.s Kolonier s. Afrika. — Forfatning. Ved en Lov 1887 fastsattes Ministeriernes Tal til 12, nemlig som 1) Første-, 2) Udenrigs-, 3) Indenrigs-, 4 Justits- og Cultus-, 5) Finans-, 6) Skatkammer-, 7) Undervisnings-, 8) Krigs- og 9) Marineminister, samt som 10) Minister for de offentlige Arbejder, 11) for Post- og Telegraphvæsen og 12) for Agerbrug, Handel og Industri. Ved den nye Provins- og Communalordning 1888 udstraktes Valgretten til alle de politiske Vælgere (over 2 Mill.), og den stedlige Selvstyrelse udvidedes. Dog beholdt Kongen Ret til at udnævne Borgemestrene i de smaa Communer ud af Raadenes Midte.

Historie. J. nærmede sig 1886 Tyskland og Østerrig, samt var enigt med England om ikke at ofre Bulgariens nationale Uafhængighed til bedste for Ruslands Herskesyge. For at sikre sig imod mulige Angreb befæstede det Alpepasserne og Krigshavnen ved Spezia, udrustede Hæren med nye Skydevaaben, organiserede Territorialhæren og fremskyndede Flaadens Forstærkning. Nye Valg til Deputeretkammeret gav Ministeriet Depretis en betydelig Overvægt over den radicale Opposition under „Pentarchiets" Ledelse; men et Uheld i Abessinien vakte en stærk Storm imod det, og Depretis besluttede derfor i Apr. 1887 at optage to af Oppositionens Førere Crispi og Zanardelli i Ministeriet. Da han 3 Maaneder efter døde, blev Crispi Førsteminister, og med ham kom en ny Kraft ind i J.s Styrelse baade indad- og udadtil. Han gjorde strax et Besøg i Tyskland og viste derved J.s Tilslutning til det tysk-østerrigske Forbund, altsaa den nye Tripelalliance. Handelspagten med Frankrig afbrødes, og de højere Toldsatser bragtes til Anvendelse imod franske Varer (i Marts 1888), hvorhos J. ogsaa gik over til Beskyttelsessystemet med Told paa Korn, Ris og Stenolje. Det viste sig i øvrigt, at J.s Handel og Industri led mere ved Bruddet end Frankrigs. 1888 gjennemførtes en ny Straffelovbog, hvorved Dødsstraffen afskaffes og andre væsentlige Fremskridt opnaas; fremdeles ophævedes de særlige Handelsdomstole, og de hidtilværende fire Cassationsretter sammendroges til en fælles Højesteret i Rom. 1888 udkom en ny Provins- og Communalordning med Udvidelse saa vel af den stedlige Selvstyrelse som af Valgretten (dog ikke til Kvinder); end videre indgribende Love om Sundhedsvæsenet og om den offentlige Sikkerhed, hvorved væsentlige Indskrænkninger gjøres i gamle Sædvaner. Bl. a. fik Politiet Ret til at udvise Udlændinge (især rettet mod de „fædrelandsløse Internationalister") og til at advare, samt derefter indskride mod mistænkelige Personer (Løsgængere, tidl. Forbrydere o. lign.). Da Udvandringen i de senere Aar har naaet

et stort Omfang (1888 udvandrede 290,000), fastsattes Regler for at hindre Misbrug fra Agenternes Side. 1889 indbragte Crispi et længe bebudet Lovforslag om de saakaldte „fromme Stiftelser" og rettede derved et vældigt Slag mod Præsteskabets Indflydelse. Disse Legater af samlet Værdi 2 Milliarder Lirer og en Aarsindtægt af 150 Mill. skulle nemlig unddrages Præsternes Forvaltning, og hele Summen skal medgaa til velgjørende Øjemed, medens nu omtr. 100 Mill. medgaa til Bestyrelsen og en stor Del af Resten til kirkelige Øjemed af forældet Art. Deputeretkammeret tiltraadte villig Forslaget, men Senatets Flertal afviste Planen om at ændre Stifternes oprindelige Formaal. Regeringen er dog bestemt paa at sætte Loven igjennem og gjør trygt Regning paa begge Kamres Samtykke. Ogsaa paa andre Maader er en stærk Misstemning imod Præsteskabet kommen til Syne. Ved Straffelovbogen fremsattes strænge Straffe mod Præsters politiske Agitation; gjentagne Demonstrationer gjordes i Rom for J.s Enhed imod Pavedømmet, især 20 Sept., Aarsdagen for Roms Indtagelse 1870, og 9 Juni 1889 ved Afsløringen af Mindesmærket for Giordano Bruno, paa samme Sted, hvor han 1600 blev brændt som Kjætter. Paven følte sig forarget herover, og Trusler lød paa ny om Afrejse til Malta, men uden at fremme og uden at virkeliggjøres. Større Farer true fra den trykkede Finanstilstand (betydelige Underskud i de senere Aar) og de haarde Skatter, der 1889 fremkaldte Uroligheder blandt Landboerne i Lombardiet og tvinge saa mange til Udvandring. Forbundet med Tyskland og Østerrig fastholdes (det beseglebes ved Kejser Vilhelm II.s Besøg i Rom 1888 og Kong Umbertos Rejse til Berlin 1889), og af Hensyn dertil forbødes 1889 Foreningerne for Italia irredenta; men ved Siden deraf har Crispi med Bestemthed nægtet at nære nogen krigersk Hensigt imod Frankrig, og ved flere Lejligheder har Folkestemningen vist sig gunstig for dette Broderland. Herredømmet ved det røde Hav fæstnes og udvides, og 1889 underkastede baade Menelek af Abessinien og Sultanen af Haussa sig J.s Beskyttelse.

Italiensk criminalistisk Skole, s. **Straffetheorier.**

Iteratiōn, d. e. Gjentagelse, bruges i Retssproget om den Gjentagelse, en Person gjør sig skyldig i ved at begaa en Forbrydelse, efter at han har været dømt og straffet for en lignende. Det vil altid blive taget i Betragtning som en skærpende Omstændighed ved Straffens Fastsættelse af Dommeren, at Vedkommende har forbrudt sig trods den i den tidligere Straf liggende Advarsel, men da Erfaringen viser, at der gives enkelte Arter af Forbrydelser, navnlig Berigelsesforbrydelser, hvor J. forekommer særlig hyppig, have de fleste Straffelovgivninger fastsat en stigende Strafferscala for saadanne. Saadan **Iterationsvirkning** er i Danmark og Norge tillagt Tyveri. Hvis Forbrydelsen derimod er gjentagen, uden at Forbryderen i Mellemtiden har været straffet, komme Iterationsreglerne ikke til Anvendelse.

***Ithaka** er c. 1¾ □ M. med 11,000 J.

Itschang, Stad i det sydl. China, Prov. Hupei, ved Jangtsekiang, har 34,000 J. J. er en af de chinesiske Tractathavne; dog har Handelen paa Grund af den besværlige Sejlads kun langsomt hævet sig. 1885 indgik 88 Dampere af 25,300 Tons, og Vareomsætningen havde en Værdi af 11 Mill. Kr.

***Ixelles.** 43,500 J. (1888).

Jack, eng. [djæk], en Form af Navnet John, der bruges som Diminutiv og i spøgende og nedsættende Betydning: **Jack Tar**, Matros; **J. Pudding**, Hanswurst (s. *d. A.); osv.

***Jacobsen**, Jacob Christian, døde 30 Apr. 1887. — Hans Søn, **Carl J.**, f. 2 Marts 1842 i Kjøbenhavn, blev 1861 Student, studerede Chemi ved Landbohøjskolen og den polytechniske Læreanstalt, rejste 1866—70 i England og Tyskland for at studere Bryggerivirksomheden og deltog senere i Faderens Forretning, indtil han 1881—83 grundlagde Bryggeriet Ny Carlsberg i Valby, som efterhaanden er udvidet til et af de største og mest velindrettede Bryggerier i Nordeuropa. Som Dreng havde han paa en Rejse i Tyskland og Italien med sin kunstelskende Fader fattet den Kjærlighed til Kunsten, som siden udvikledes ved et længere Ophold i Rom 1862 og ved talrige Besøg i Udlandets Kunstsamlinger, og som har givet sig Udtryk i en storartet Virksomhed for ved Anskaffelsen af fremmede, saa vel klassiske som moderne Kunstværker at bidrage til Udviklingen af Kunstsansen i hans Fødeland. Paa Verdensudstillingen i Paris 1878 indkjøbte han en stor Del franske Kunstværker, hvorved Grunden lagdes til „Glyptotheket paa Ny Carlsberg". 1879 stiftede han og Hustru Fondet „Albertina" (s. d. A.) og 1883 „Ny Carlsberg Legaterne" (s. d. A.). Ved Udstillingen i Kjøbenhavn 1888 tilvejebragte han paa sin Bekostning en fransk Kunstudstilling ved Siden af den danske i en af ham opført Bygning, og det følgende Aar var han en af Hovedlederne for Danmarks Deltagelse i Verdensudstillingen i Paris.

***Jacobsen**, Jens Peter. 1888 ere hans „Samlede Skrifter" udkomne i to Bind, besørgede ved Ed. Brandes og Vilh. Møller.

***Jafnapatam.** 5,000 J.

***Jagt.** 1889 er udkommet en „Haandbog for Jægere" af Justesen. **Jagtafløsning** d. e. Afløsning af den Jagtret, som tilkommer andre end Ejeren af den paagjældende Jord.

***Jakutsk.** Gouv. er 72,100 □ M. med 253,800 J. (1885).

***Jalisco** er 1,282 □ M. med 1,161,700 J. (1888).

***Jamaica.** 617,400 J. (Oct. 1888).

James, Henry [djæhms], engelsk Politiker, f. 1828, blev 1852 Sagfører i London og har siden 1869 haft Sæde i Underhuset. 1873—74 og paa ny 1880—85 var han Attorney general, men da han 1886 fik Tilbud om at indtræde i Gladstones tredje Ministerium som Lordkansler, afslog han det, fordi han misbilligede Planen om Irlands Selvstyrelse. Han hører nu til de liberale Unionisters ledende Mænd.

Jánkó, Paul v., f. 2 Juni 1852 i Totis i

Ungarn, studerede i Wien baade Polytechnik og Musik og fortsatte derefter i Berlin sine mathematiske og musikalske Studier. J., som havde afgjort Musiktalent og var en ypperlig Claverspiller, men af sine temmelig smaa Hænder følte sig begrænset med Hensyn til Valget af sit Repertoire, havde længe grublet over en for ham bekvemmere Tastatur, og 1882 construerede han sit af 6 trappeformig over hinanden liggende Tasterækker bestaaende Claviatur, hvorved han bl. a. opnaaede at kunne spænde en Octav med $\frac{5}{7}$ af det Spands Størrelse, som en Octav paa et almindeligt Claver fordrer. Det nye Claviatur synes at frembyde virkelige Fordele, at tilstede nye Effecter, og dets Brug er hidtil i tydelig Fremgang. Ved flere Conservatorier haves allerede Lærere for den nye Methode, med hvilken en Claverspiller skal kunne gjøre sig fuldt fortrolig paa et halvt Aarstid. Claverliteraturen behøver ikke at omskrives; kun Fingersætningen bliver anderledes. Det almindelige Flygels Claviatur kan uden anden Forandring ved Instrumentet afløses af det nye. J. har i et Skrift gjort udførlig Rede for sin Opfindelses Betydning, og han har paa Concertrejser overalt (Dec. 1887 i Kjøbenhavn) vakt livlig Interesse ved at forevise sit Claviatur, hvorpaa han spiller med stor Virtuositet.

Janson, Paul, belgisk Politiker, f. 1840 i Provinsen Liége, Sønnesøn af et fransk Conventsmedlem, blev 1861 Advocat i Bryssel og optraadte allerede 1863 som Talsmand for radicale Anskuelser, særlig for almindelig Valgret. Tillige vandt han Ry som en veltalende Sagfører. 1877 valgtes han til Deputeret, blev Fører for den lille radicale Gruppe og rettede sine Angreb lige saa fuldt mod det gammelliberale Ministerium som imod det klerikale Parti. Han faldt igjennem ved Valgene i Juni 1884 samtidig med, at det liberale Parti led et afgjørende Nederlag, valgtes derimod faa Maaneder efter til Byraadet i Bryssel og blev i Juni 1889 paa ny Medlem af Repræsentantkammeret, da en Sammenslutning af det liberale og radicale Parti var foregaaet. Som Advocat forsvarede J. i Maj s. A. de socialistiske Agitatorer i Mons og opnaaede deres Frifindelse, idet han godtgjorde, at Politiet selv havde brugt Agenter til at ophidse Arbejderne.

*__Japan__ havde 1 Jan. 1888 39,069,000 J. J. er vedbleven at gaa fremad i Optagelsen af europæiske Indretninger; saaledes indførtes 1 Jan. 1889 almindelig Værnepligt, og 11 Febr. s. A. kundgjordes en constitutionel Forfatning, nærmest efter tysk Mønster, som skal træde i Virksomhed i Oct. 1890. Ved Handelstraktater med flere Stormagter er det fastsat, at Udlændinge for Fremtiden skulle dømmes af japanesiske Domstole, forstærkede med europæiske Dommere, men til Gjengjæld have retlig Ligestilling, Adgang til Ejendom o. desl. 1890 kundgjordes desuden en ny Civillovbog og Civilprocesordning. Efter Forfatningen af 11 Febr. 1889 skal der oprettes to Kamre, hvert paa 300 Medlemmer. Første Kammer sammensættes af Kejserhusets Prinser, de to fornemste Klasser Adelsmænd (43 i Tallet) og andre livsvarige Medlemmer, som Kejseren udnævner blandt Mænd, der have gjort sig fortjente af Staten eller udmærke sig ved Kundskaber; end videre Repræsentanter for de tre ringere Klasser Adelsmænd (105 i Tallet, d. e. en Femtedel af hver Klasse) og 1 Repræsentant for hver af de 3 Hovedstæder og de 42 Provinser. De to sidste Klasser Medlemmer vælges paa 7 Aar. Andet Kammers Medlemmer vælges paa 4 Aar i 258 Valgkredse ved hemmelig Afstemning. Valgret have de 25-aarige Mænd, som udrede 15 japanske Daler (45 Kr.) i Skat. Til Valgbarhed kræves 30 Aars Alder, men alle Præster, Militære og de fleste Embedsmænd ere udelukkede. Kamrene samles aarlig i 3 Maaneder; deres Formænd og Næstformænd udnævnes af Kejseren.

Jardinière, fr. [schardiniæhr], Blomsterbord, Blomsterkasse til Anbringelse i en Stue.

*__Jaroslav__, Gouv., har 1,050,000 J. (1885).

*__Jauréguiberry__, Jean Bernard, døde 21 Oct. 1887.

*__Jaurès__, Const. Louis Jean Benj., overtog 21 Febr. 1889 Marineministeriet, men døde allerede 13 Marts s. A.

*__Java__ med Madura havde 1886 21,997,600 J.

*__Jegindø__. 563 J. (1890).

*__Jekaterinburg__. 31,900 J. (1885).

*__Jekaterindar__. 39,600 J. (1885).

*__Jekaterinoslav__. Gouv. J. har 1,792,800 J. (1885), Staden J. 46,900 J.

*__Jelez__. 39,800 J. (1885).

*__Jemtland__ havde 1888 81,097 J.; 1887 brødes 28,267 Kilogr. Kobbermalm. J.s Læn, som i Følge nyere Maalinger har et Areal af 924 □ M. (50,801 □ Kilom.), havde 1889 99,410 J. Af hele Jordarealet optages c. 1 pCt. af dyrket Jord, c. 3 pCt. af Eng og c. 39 pCt. af Skovland. 1888 var Kreaturbestanden 14,360 Heste, 54,442 Stkr. Hornkvæg, 64,729 Faar, 34,010 Geder, 8,032 Svin og 51,000 Rensdyr.

*__Jenisseisk__, Gouv., har 447,100 J. (1885).

Jensen, Niels Peder, Officer, f. 26 Oct. 1830 i Kjøbenhavn, traadte 1848 ind i Hæren som Frivillig ved 2det Jægercorps og deltog med dette i Kampene ved Bov, Slesvig og Overse 1848, ved Fredericia 1849, ved Isted 1850 og som Compagnicommandeur ved 8de Regiment i Dybbølstillingens Forsvar 1864. Efter i Aarene 1860—63 at have som Premierlieutenant gjort Tjeneste ved Generalstaben for at assistere ved Ordningen af Krigsarchivet for 1848—50 og 1867 at være bleven udnævnt til Capitain i Fodfolket, blev han 1870 udnævnt til Capitain i Generalstaben og tjente der i 9 Aar. 1880 blev han Bataillonschef og 1890 Regimentschef. 3 Oct. 1874 valgtes han til Medlem af Folketinget for Randers Amts 2den Valgkreds og repræsenterede denne Kreds i 10 Aar, til han 1884 efter Opløsningen af Folketinget trak sig tilbage fra den politiske Virksomhed. Af hans Skrifter kunne fremhæves „Sedan" (1873) og „Infanteritaktikens Udvikling fra Frederik II til Nutiden" (1882); færdig til Trykken foreligger „Napoleons Felttog 1812 og 1814".

Jequiritin, s. Abrus.

*__Jerndorff__, August Andreas, blev 1887 Medlem af Akademiets Plenarforsamling; 1890

malede han til Frederiksborg-Museet „General Bülow i Slaget ved Fredericia“.

*Jersey-City. 153,500 J. (1885).

*Jesø er 1,424 □ M. med 142,000 J.

Jessen, Johan Christian v., f. 2 Jan. 1817 i Nykjøbing paa Falster, blev 1840 juridisk Candidat, 1842 Fuldmægtig paa Fyns Stifts-Amtskontor under Bardenfleth og 1846 Borgemester i Svendborg, hvor han med Iver og Dygtighed udviklede de communale Indretninger. 1858 blev han Kammerherre, valgtes s. A. til Folketinget, hvor han tidlig indtog en mere selvstændig Stilling, og blev i Marts 1859 forflyttet til Horsens som Borgemester. I Dec. 1859 blev han Indenrigsminister i Rotwitts Ministerium og gjennemførte Loven om Byraadenes ændrede Sammensætning. Efter Ministeriets bratte Opløsning i Febr. 1860 overtog J. igjen Embedet i Horsens, hvor han viste en lignende Omhu for den communale Udvikling som i Svendborg. 1864—65 havde han Sæde i Rigsraadets Folketing, medens han ikke gjenvalgtes til Rigsdagens; derimod fik han 1866 Sæde i det nye Landsting indtil sin Død 6 Febr. 1884. Ligesom han 1861 havde sluttet sig til „de uafhængige“, holdt han sig ogsaa i Landstinget mindre bunden af Partiforholdet, om han end i Regelen stemte med Højre og særlig omfattede Flaadens Udvikling med Interesse.

*Jireček, Joseph, czechisk Sprogforsker, døde 25 Nov. 1888.

*Jod. Medens der i Havvand kun findes 1 Del J. i 50 til 300 Millioner Dele Vand, indeholde visse Alger, især Laminaria-Arter, nogle Tusendedele, Chilisalpeter kun nogle Titusendedele J. Tidligere vandtes det især af de paa Skotlands, Norges og Normandiets Kyster opskyllede Tangmasser; nu vindes der af Moderluden fra Chilisalpeteret aarlig omtr. 300 Tons J., medens Jodfabrikationen af Alger i Skotland kun er ringe, i Norge er ophørt og i Frankrig kun holdes i Live ved en høj Beskyttelsestold.

*Jodol, C_4J_4NH, et lysegult Pulver, der faas ved Indvirkning af Jod paa Pyrrol i vinaandige Opløsninger, og som anvendes i Chirurgien i Stedet for Jodoform, fordi det hverken synes at være giftigt eller har nogen Lugt.

*Johannsen, Gustav Henrik Jens, gjenvalgtes 1887 og 1890 til den tyske Rigsdag og har med stor Dygtighed røgtet Hvervet som Nordslesvigernes Repræsentant. Ligeledes blev han 1888 valgt til det preussiske Underhus.

*Johansen, Viggo, blev 1887 Medlem af Akademiets Plenarforsamling og 1888 Lærer ved den med Kunstakademiet forbundne Kunstskole for Kvinder.

*John, Eugenie (E. Marlitt), tysk Romanforfatterinde, døde 22 Juni 1887 i Arnstadt.

*Jokohama. 89,500 J. (1887).

Joncières, Félix Ludger Victorin de [schongsiæhr], f. 12 Apr. 1839 i Paris, uddannede sig som Maler, men valgte, da hans lille Opera »L'amour peintre« 1859 opførtes af nogle Conservatorieelever og gjorde Lykke, at være Componist. Han blev optaget i Conservatoriet og var i Færd med at vinde den store Præmie Prix de Rome, da han som Beundrer af Rich. Wagner paa Grund af spændt Forhold til sine Lærere forlod Conservatoriet. Foruden Orchesterværker, Claversager og Romancer har J. skrevet 5 store Operaer, nemlig »Sardanapale«, »Le dernier jour de Pompéi« (1869) og »Dimitri« (1876), opførte paa Théâtre lyrique, »La reine Berthe« (1878), paa den store Opera, og »Le chevalier Jean« (1885), paa Opéra comique (ogsaa opført i Köln, Berlin og andre Stæder). J., om hvis betydelige Talent der er Enighed, medens Stilen kritiseres forskjellig, er ogsaa bekjendt som musikalsk Medarbejder af Pariserbladet »Liberté«.

*Jonckbloet, Wilh. Jos. Andr., nederlandsk Literaturhistoriker, døde 19 Oct. 1885 i Wiesbaden.

Jonsøn, Laurits, dansk Drost, d. 1340, s. *Laurits Jonsøn.

Jordan, E. Camille [schorbãng], fransk Mathematiker, f. 5 Jan. 1838 i Lyon, Professor i Analyse ved den polytechniske Skole i Paris og siden 1881 Medlem af Institut de France. Han har foruden en lang Række mindre Afhandlinger udgivet to store fortrinlige Lærebøger: »Traité des substitutions et des équations algébriques« (1870) og »Cours d'analyse de l'école polytechnique« (1882—83).

*Jordan, Rudolf, tysk Maler, døde 25 Marts 1887.

*Jordan, Wilh., har fremdeles udgivet Romanerne „Zwei Wiegen“ (1887) og „Dora“ (1890).

*Joule, James Prescott, engelsk Physiker, udgav 1884 1ste Bd., 1887 2det Bd. af sine »Scientific papers«. D. 11 Oct. 1889. — J. er efter ham Navnet paa en Arbejdsenhed; den er lig 10 Mill. Erg ell. c. $\frac{1}{10}$ Kilogrammeter.

*Juellinge. Baroniets Størrelse er nu 588 Tdr. Hartk.; Fideicommiscapitaler c. 1,291,000 Kr. Under Hovedgaardene ligge 1,297 Tdr. Land foruden 1,290 Tdr. Land Skov.

*Julesøen. Begge Øerne ere tagne i Besiddelse af England, henholdsvis 1888 og 1889. Den sidst nævnte af dem har betydelige Guanolag.

Jung, Theod., fransk Historiker, f. 1833, Oberst i Artilleriet, var 1886 Chef for Krigsministerens (Boulangers) Cabinet. Han blev først bekjendt 1873 ved et Skrift om „Jernmasken“ (»La vérité sur le Masque de fer«) og skrev 1880—81 »Bonaparte et son temps« (3 Bd., 1769—99), indeholdende mange nye Oplysninger og en skarp Bedømmelse af Napoleons Færd; end videre »L'Armée et la Révolution« (2 Bd., 1884), der paaviste Dubois de Crancés Betydning for den franske Hærs Ordning. Ogsaa udgav han »Lucien Bonaparte et ses mémoires 1775—1840« (3 Bd., 1882—83).

Junimister, Partinavn i Rumænien (Den 1883) for den maadeholdne conservative Gruppe, adskilt fra det egentlige Bojarparti. Lederne ere Th. Rosetti og Carp. Navnet skriver sig fra en literær Forening Junimea.

*Junker, Wilhelm, meddelte de videnskabelige Frugter af sine Rejser i Petermanns „Mittheilungen“ (1888) og udgav 1889—90 „Reisen in Afrika 1875—86“ (beregnet til 3 Bd.).

*Jura, Den, er 7 □ M. med 770 J.

*Juridisk Examen er i Danmark ved kgl. Anordning af 26 Sept. 1890 undergaaet en Forandring, som gaar ud paa at bringe fuldstændig juridisk Embedsexamen og dansk-juridisk Examen i nøjere Forbindelse med hinanden og derved paa ēn Gang bibringe dem, der studere til sidstnævnte Examen, et mere indgaaende Kjendskab til dansk Ret, og give dem, der ville tage førstnævnte Examen, nogen Lettelse ved at tillade dem at dele Examen i to Dele. I øvrigt forbliver Studiet i alt væsentligt uforandret, idet det ikke er Meningen at etablere to selvstændige Dele af juridisk Embedsexamen, men kun at gjøre det muligt for de Studerende at afslutte den ene Del af deres Studium, omfattende det væsentligste af den gjældende danske Ret, et Aar tidligere end det øvrige Studium, omfattende Retsphilosophi, Romerret, Retshistorie, Statsret samt Søret og Folkeret. For dansk-juridisk Examens Vedkommende bestaar Forandringen udelukkende deri, at Examinationen i de til denne Examen henlagte Fag, Civilret (I og II), Strafferet og Proces (I og II), fremtidig foregaar samtidig med Examinationen af de juridiske Studenter ved den saakaldte Fællesprøve, der tillige udgjør første Del af fuldstændig juridisk Embedsexamen, og for hvilken det udtrykkelig er foreskrevet, at Maalestokken for Fordringerne i alle Tilfælde bliver bestemt ved Hensynet til denne sidstnævnte Examen. Den juridiske Examen for Ustuderede afholdes derefter sidste Gang i sin hidtilværende Skikkelse i Sommeren 1893, medens den fuldstændige juridiske Embedsexamen i sin hidtilværende Skikkelse afholdes sidste Gang i Vinteren 1891—92.

*Juste, Théod., belg. Historieskriver, døde 11 Aug. 1888.

Jūstus titulus, lat., d. e. retmæssig Adkomst. For at nogen kunde vinde Hævd over en Ting, som tilhørte en anden, fordrede Romerretten, at Vedkommende sad med Tingen dels i bona fides, god Tro (s. *b. A.), dels med j. t., d. e. havde erhvervet den ved en i Retsordenen anerkjendt Erhvervelsesmaade, f. Ex. havde kjøbt den, ikke derimod f. Ex. havde fundet den, saa at altsaa hans Mangel paa Ejendomsret til Tingen ikke skrev sig fra Adkomstmaaden, men fra manglende Ret hos den (f. Ex. Sælgeren), fra hvem han hidledede sin Adkomst.

*Jäger, Hermann, døde 5 Jan. 1890.

*Jægerspris. Kong Frederik VII.s Stiftelse, der stadig udvides, havde i Oct. 1889 under sin Forsørgelse 368 Børn. Capitalformuen er nu c. 4,770,000 Kr.

*Jærnbane. De i Juli 1886 i Drift værende Jærnbaner her i Landet ere siden da indtil Maj 1890 kun blevne forøgede med den 0,8 M. lange Bane fra Ribe til V. Vedsted, der er anlagt som privat Bane, men hvis Drift er overtagen af Staten i Forpagtning for en aarlig Afgift af 40,000 Kr. Derimod er Anlæget af følgende Statsbaner blevet besluttet: en J. fra Slagelse til Næstved med en Sidebane til Skjelskør (Lov 12 Apr. 1889) og en J. fra Hobro til Løgstør (Lov s. D.), hvorhos Regeringen har faaet Bemyndigelse til at give Concession paa en J. fra Frederikshavn til Skagen (Lov 30 Marts 1889; aabnet 1890), en J. fra Horsens til Tørring (Lov 12 Apr. 1889), en J. fra Vejle til Give (Lov. s. D. og 11 Apr. 1890) samt en Sidebane til Løgstørbanen fra Aalestrup til Viborg. End videre er ved Lov 30 Marts 1889 besluttet Udvidelser (Dobbeltspor) og Forandringer ved den nordsjællandske J. (Flytning af Banegaarden i Helsingør og Anlæg af Dampfærge m. m.). 31 Marts 1890 udgjorde Statsbanerne 206,9 M., der stod Statskassen i c. 163 Mill. Kr., altsaa pr. M. c. 787,000 Kr. (pr. Kilom. c. 104,000 Kr.), de private Baner 54,07 M. med en Anlægscapital af 24,72 Mill. Kr., altsaa pr. M. c. 457,000 Kr. (pr. Kilom. c. 60,700 Kr.), tilf. c. 261 M. (1,965 Kilom.), der — incl. Søfartsforbindelserne — have kostet c. 188 Mill. Kr. eller pr. M. c. 720,000 Kr. (pr. Kilom. c. 95,000 Kr.). 1 Jan. 1888 havde Europa 207,806 Kilom. J., deraf Tyskland 39,785, Frankrig 84,208, Storbritannien 31,521, Rusland 28,517 og Østerrig-Ungarn 24,432 Kilom. Intet andet Land naaede 10,000 Kilom. — I Rækkefølgen efter Kilom. J. pr. 10,000 □ M. var Danmark Nr. 7 med 51 Kilom., i Forhold til Folketallet Nr. 3 med 92 Kilom. pr. 10,000 J. (Sverige 156, Schweiz 99).

*Jönköping. 19,610 J. (1889). 1888 bestod Handelsflaaden af 13 Fartøjer paa 974 Tons. J.s Län havde 1889 194,999 J., hvoraf 24,150 i Byerne; af Jordarealet optages over 15 pCt. af Eng og omtr. 22 pCt. af Skovland; 1888 fandtes 9,918 Heste, 136,522 Stkr. Hornkvæg, 104,527 Faar, 551 Geder og 29,326 Svin.

*Jørgensen, Adolf Ditlev, blev 1889 ved Rigsarchivets Oprettelse Rigsarchivar. 1888 udkom hans Bog „Johannes Evald“. Som Gehejmearchivar har han ledet Gehejmearchivets literære Virksomhed (s. *Gehejmearchivet).

*Jørgensen, Vendt Søborg, døde 8 Dec. 1888.

*Jørgensen, Sophus Mads, blev 1887 Professor i Chemi ved Universitetet, efter Panums Død (1885) Medlem af Carlsbergfondets Direction, efter C. T. Barfoeds Død (1889) Formand i Carlsberglaboratoriets Bestyrelse; han udgav 1888 „Lærebog i uorganisk Chemi“.

K.

*Kaalund, Hans Vilhelm. K.s „Efterladte Digte“ udkom 1885 (besørgede af O. Borchsenius). Hans Levned beskreves i Monographier, 1885 af O. Borchsenius (i „To Digtere“), 1886 af Zach. Nielsen.

Kabinda, portugisisk Koloni paa Afrikas Vestkyst, n. for Congofloden og omsluttet af den franske Koloni Gabun og Kongostaten. Hovedstaden K. har 10,000 J., som ere dygtige Smedde og Skibstømrere.

*Kaffraria. 261,000 J. Pondolandet staar endnu under en egen Høvding; Resten af K. styres af engelske Embedsmænd, der høre under Regeringen i Caplandet.

*Kahnis, Karl Fr. Aug., Theolog, døde 20 Juni 1888.

Kainz, Joseph, tysk Skuespiller, f. i Wieselburg i Ungarn 2 Jan. 1858, betraadte allerede i sit 15de Aar Scenen og uddannede sig særlig som Elsker i Heltespillet og som Charakter-

Skuespiller. Fra Stadttheatret i Leipzig kom han til Hoftheatret i Meiningen, var 1880—88 ansat ved Münchens Hoftheater, hvor han traadte i nær Forbindelse med Kong Ludvig II, og var senere knyttet til „Deutsches Theater" i Berlin, fra hvilket han 1889 tog Afsked. K., som bl. a. 1888 har givet Gjæsteforestillinger i Kjøbenhavn, er i Besiddelse af et stærkt realistisk Talent, der virker bedst, hvor han kan udfolde den stærkeste Lidenskab, hvorimod hans Spil savner kunstnerisk Afrundethed. Blandt hans fornemste Roller kunne nævnes: Don Carlos, Romeo, Ferdinand (i „Cabale und Liebe"), Fiesco og Demetrius. — Hans Hustru, Sara, født Hutzler, f. i St. Louis 26 Marts 1853, har under sit Pigenavn skrevet en Del Noveller og Romaner, for største Delen Skildringer fra Børnenes Verden, som „Jung Amerika" (1882), „Kleine Menschen" (1886), „Im Bann der Liebe" (1889) o. fl.

***Kaiser**, Friedrich, tydsk Maler, døde 18 Oct. 1889 i Charlottenburg ved Berlin.

***Kaiserfeld**, Moritz v., østerrigsk Politiker, døde 1885.

Kalgan, Stad i det nordlige China ved Mongoliets Grænse og den store Mur, har 70,000 J., hvoraf mange Muhammedanere, og driver betydelig Handel, navnlig med Te, paa Mongoliet og asiatisk Rusland.

***Kalisch**, Gouv., har 806,400 J. (1885).

***Kallundborg**. 3,566 J. (1890).

***Kaluga**, Gouv., har 1,173,900 J. (1885).

***Kalveknæet** er Hesten, naar Axerne af Underarms- og Mellemfodsbenet, sete forfra, danne en Vinkel ind efter. Denne Stilling medfører i Regelen udadvendte Taaspidser og et svingende Fodskifte.

***Kamenets-Podolskij**. 36,000 J. (1885).

Kanazava, Stad paa Nordvestkysten af den japanske Ø Nippon, har 97,700 J. (1887), som fabrikere fortrinlige Silketøjer, Bronzesager og Porcelæn.

***Kanne**, Søren Mikkelsen, var f. 1801 og døde — druknede — 1860.

***Kansas**. 1,268,600 J. (1885).

Kappeovn, s. *Opvarmning.

Kapselmaskiner kaldes med et fælles Navn visse roterende Dampmaskiner (s. *d. A.), roterende Pumper og roterende Blæsere (s. *Roots Blæser). Fælles for alle K. er, at de have et ydre Hylster, Kapslen, til og fra hvilket der fører 2 Rør, og inden i Kapslen findes ēt eller flere roterende Legemer, der indbyrdes slutte tæt til hinanden eller til et bevægeligt Skod og til Kapslens Vægge, saaledes at der ved disse Legemers Rotation bliver indtaget portionsvis Damp, Luft eller Vand af det ene Rør og transporteret til det andet Rør. Formen af K. kan varieres næsten i det uendelige, og samme Form vil kunne virke baade som Motor, naar det er Fluidet (Damp eller Luft eller Vand under Tryk), der ved sit Tryk drejer de roterende Legemer rundt, og som Pumpe eller Blæser, naar det er Vingerne, der bevæges ved Maskinkraft og drive Fluidet, Vand eller Luft, igjennem. K. høre paa Grund af deres store Rigdom af Former til de Maskiner, som ikke-maskinkyndige Opfindere med Forkjærlighed beskæftige sig med.

Kapun, en gildet Hane.

***Karageorgević**. Peter K. mistede i Marts 1890 sin Ægtefælle Zorka og synes nu at være skudt til Side for sin Svigerfader, Fyrst Nikita, som det panslavistiske Partis Tronprætendent til Serbien. — Den yngre Broder, Georg K., f. 1857, døde 1888.

Karagve, Landskab i Mellemafrika, v. for Ukereve Sø, blev først besøgt af Grant og Speke 1858, senere af Stanley. K. skildres som et frugtbart, herligt Land, en Afvexling af vildtrige, parklignende Skove og prægtige Enge, vandede af Kagera, derhos rigt paa Salt og Kobber. K. er en Vasalstat af Uganda.

***Karatheodory**, Alex., blev 1885 Fyrste paa Samos.

Karatsu, Stad paa den japanske Ø Kiusiu, n. for Nagasaki, aabnedes 1889 for den udenlandske Handel.

Kardorff, Wilhelm v., tydsk Politiker, f. 1828 i Mecklenburg, blev Godsejer i Schlesien og optraadte 1866 med et Forsvar for Bismarcks Krigspolitik imod Junkerpartiets Ordfører Gerlach. Han var derefter indtil 1876 Medlem af det preussiske Underhus og siden 1868 af Rigsdagen, hvor han har hørt til det friconservative Partis Førere og især kæmpet ivrig for Beskyttelsessystemet.

Karperygget kaldes en Hest, naar dens Ryg danner en Krumning op efter (modsat svejrygget). Denne Bygningsfejl udvikler sig sædvanlig i den unge Alder, naar Dyret for tidlig anvendes til svært Træk; er den til Stede i højere Grad, forringer den Hestens Værdi som Trækdyr og gjør den uanvendelig til Ridebrug.

***Karr**, Jean Bapt. Alph., fransk Forfatter, døde 30 Sept. 1890 i Nizza.

Karvestok, en Stok, hvori der skæres Mærker til Regnskab (gammel Betegnelse).

***Katarakt** kaldes ogsaa et Apparat, som benyttes til at dæmpe Svingninger og hemme alle hurtige Bevægelser uden at lægge Hindringer i Vejen for det paagjældende Legemes Bevægelighed eller hindre det i at indtage en bestemt Hvilestilling, naar Bevægelsen kun sker med ringe Hastighed. En saadan K. bestaar af en lille, staaende Cylinder med Vædske og deri et Stempel, som ikke slutter tæt i Cylinderen og muligvis ogsaa er forsynet med Huller til Vædskens Gjennemgang. Stemplet er forbundet med den Gjenstand, hvis Svingninger skulle dæmpes, saaledes at denne Gjenstand ikke kan bevæge sig uden at løfte eller sænke Stemplet. Hvis altsaa Gjenstanden vil bevæge sig hurtig, maa ogsaa Stemplet gaa hurtig, men Vædsken skal da passere fra den ene Side af Stemplet til den anden, og Modstanden herimod voxer meget stærkt med Hastigheden. Den hemmer altsaa i høj Grad enhver hurtig Bevægelse baade opad og nedad, men naar Hastigheden af Bevægelsen er lille, vil ogsaa Modstanden kunne blive lige saa lille, det skal være; den hindrer altsaa ikke Legemet i at indstille sig nøjagtig, naar det kun sker tilbørlig langsomt.

***Kate**, Jan Jak. Lodewijk ten, nederlandsk Digter, døde 26 Dec. 1889 i Amsterdam.

***Katkov**, Michael, øvede i de sidste Aar stor

Indflydelse og drev heftig paa det russiske Sprogs Udbredelse, særlig i Østersjølandene, samt paa Forbund mellem Rusland og Frankrig imod Tyskland. D. 1 Aug. 1887.

Kattesjesten, et Mineral, der bestaar af Kvarts med parallele Asbestnaale, hvorved der, naar den er sleben med hvælvet Overflade, bevirkes et ejendommeligt Lysskjær, der ligner Katteøjets. K. benyttes meget som Smykkesten, har en grønlighvid, brun eller gul Farve og findes især paa Ceylon og nogle enkelte Steder i Tyskland.

***Kaukasien.** Ciskaukasien har 2,591,400 J., Transkaukasien 4,693,100 J., tils. 7,284,500 J. (1885).

***Kaulbach.** Friedrich August K. blev 1886 Directeur for Kunstakademiet i München efter Piloty.

Kaulbars, Nikolaj, russisk General, f. 1842 i St. Petersborg af en estlandsk Adelsslægt, blev 1861 Officer og 1868 ansat i Generalstaben. Efter at han havde tilbragt et Par Aar i Berlin (1875—76) for at studere det tyske Hærvæsen, gjorde han 1877 Tjeneste i Krigen mod Tyrkerne som Stabschef ved en Division og var derefter russisk Commissær ved Grænsereguleringen for Montenegro. 1881—86 var han Militærattaché i Wien, sendtes 1883 til Bulgarien for at ordne de russiske Officerers Stilling og paa ny 1886, hvor han med stor Hensynsløshed, men med lidet Held søgte at gjenoprette Ruslands Indflydelse i dette Land. Da han intet kunde udrette, drog han bort i Nov. s. A. K. er en dygtig Korttegner.

Kebne-kaisse ell. **Kebne-gaisse**, d. e. Kjedelfjældet, Sveriges højeste Bjerg, 6,800 F. (2,135 Met.), ligger under 67° 53″ nordl. Bredde i Jukkas-järvi Sogn, Norrbottens Län.

Kefir (Kephir, Kapir), en stærkt mousserende Drik, der omtrent er af Consistens som Fløde, har en behagelig, syrlig Smag og Lugt som Kjærnemælk, vindes af Komælk ved en ejendommelig Gjæringsproces. K. indeholder Mælkens Casein i en egen fintfordelt Tilstand og Alkohol i temmelig stærkt varierende Mængde. Den har omtr. samme Anvendelse som Kumys (s. *d. A.), men er lettere at skaffe til Veje og har derfor i den nyere Tid faaet nogen Betydning som et letfordøjeligt Næringsmiddel for Mave- og Brystlidende; der drikkes $\frac{1}{2}$—2 Potter daglig.

Kejser Vilhelms Land, den nordøstlige, det tyske Rige tilhørende Del af Ny-Guinea, 8,250 □ M. med 109,000 J. Fra Oct. 1889 er Forvaltningen hos en kejserlig Commissær, medens den locale Styrelse er hos det tyske Ny-Guineacompagni. Landet bestaar af den nordlige, flade Kyststrækning og et indre Bjergland, som i Schopenhauerberg naar 19,500 F.

***Keller**, Gottfried, døde 15 Juli 1890 i Zürich. Hans Lig blev brændt.

***Kelp**, smlgn. Jod.

Kenia, isoleret Bjergmasse i det østlige Afrika, lige under Ækvator og omtr. 50 M. fra Tanas (Danas) Munding. Højden er 17,500 F.

Kennington, Kvarter i den sydlige Del af London; som Valgkreds har det 68,600 J. (1881).

Kensal-Green [grihn], Forstad i den nordvestlige Del af London med en stor Kirkegaard.

Keratinpiller. For at gjøre Piller uopløselige i Mavesaften, der reagerer surt, anvendes et Overtræk af Keratin (Hornsubstans), der først opløses i den alkaliske Tarmsaft; saadanne Piller kaldes K. eller Tyndtarmspiller.

Keren, Stad paa Østskraaningen af Abessiniens Højland, s. s. v. for Massaua, blev 2 Juni 1889 tagen i Besiddelse af Italien.

***Kern**, Conrad, schweiz. Statsmand, døde 14 Apr. 1888.

***Kerry.** 201,000 J. (1881).

***Kesanlyk.** 20,000 J.

***Keudell**, Robert v., tog 1887 Afsked som tysk Afsending i Rom, bosatte sig paa sine Godser i Pommern og valgtes 1888 til det preussiske Underhus.

***Keyser**, Nicaise de, belgisk Maler, døde 10 Aug. 1887.

***Kielce**, Gouv., har 661,300 J. (1885).

Kielhorn, Lorenz Franz, dygtig Sanskritist, f. 31 Maj 1840 i Osnabrück, studerede i Göttingen, Breslau og Berlin, senere i London og Oxford, var 1866—81 ansat som Professor i Sanskrit ved Collegiet i Puna i Indien og blev 1882 Benfeys Efterfølger i Göttingen. Af hans Skrifter maa nævnes »Sanskrit Grammar« (1870, 2det Opl. 1880), »Kátyáyana and Patañjali« (1876) og endelig hans Udgave af Patañjalis »Vyákaranamahábhashya« (3 Bd., 1880—85).

***Kielland**, Alexander Lange, har senere udgivet Lystspillet „Bettys Formynder" (1887) og Komedien „Professoren" (1888) samt Fortællingen „Sankt Hans Fest" (1887), en skarp polemisk Skildring af Forhold og Personligheder i den samme Vestlandsby, hvorhen Handlingen i hans tidligere Romaner er henlagt. Fra Begyndelsen af 1889 overtog han Udgivelsen af Dagbladet „Stavanger Avis", men opgav denne Virksomhed ved Aarets Udgang.

***Kierkegaard**, Peter Christian, døde 24 Febr. 1888.

***Kierulf**, Otto Richard, blev 1890 udnævnt til Generalfelttøjmester og Chef for Artilleriet.

***Kijev.** Gouv. K. har 2,847,600 J. (1885), Staden K. 165,600 J.

***Kilimandscharo** er i Sept. 1889 besteget for første Gang af den tyske Rejsende Hans Meyer. Højden er 19,000 F.; Toppen er et Krater, og paa Bjergets Skraaning findes en Isbræ, den første man har opdaget i Afrika.

Kilowatt er en af Enhederne for Arbejdsydelsen pr. Sekund (Effect). 1 K. er lig 102 Kilogrammeter (= 1,000 Joule = 1 Ergten) pr. Sekund ell. omtr. $1\frac{1}{3}$ Hestekraft.

***Kinch**, Jacob Frederik, døde 16 Sept. 1888.

Kincsem, [tschem], ung., d. e. min Skat, Fuchshoppe ved Cambuscan af Waternymph, tillagt 1874 i v. Blaskovits's Stutteri i Ungarn. Betraadte Banen første Gang 21 Juni 1876, sidste Gang 1879. Den startede saa vel i Østerrig som i Tyskland, England og Frankrig og vandt i alt 54 Løb uden nogen Sinde at blive overvunden. Ved sine Sejre indbragte den sin Ejer alene i Præmie 199,700 Gylden og 6 Ærespriser.

Indlemmedes 1880 i Stutteriet, hvor den crepereде 1887 som Følhoppe.

Kindkjæde, s. *Hovedtøj.

*Kinglake, Alex. Will. Hans »History of the Russian war« sluttedes 1887 med det 8de Bd.

*Kingston. K. upon Thames har 20,000 J. (1881).

*Kirchbach, Wolfgang, lever nu i Dresden, hvor han 1888—89 redigerede „Das Magazin für Litteratur"; han har i de sidste Aar strævet Dramaerne „Waiblinger", „Die Menschenkenner" og „Die letzten Menschen".

*Kirchhoff, Gustav Rob., tysk Physiker, døde i Berlin 17 Oct. 1887.

Kirschner, Lola, tysk Romanforfatterinde under Psevdon. Ossip Schubin, f. i Prag 14 Juni 1858, vakte 1884 betydelig Opmærksomhed ved sin raffinerede Skildring af det højere Samfundsliv i Romanen „Ehre" (5te Opl. 1889); senere har hun fortsat i samme Spor med „Ein Frühlingstraum" (1886), „Unheimliche Geschichten" (1888), „Boris Lensky" (3 Bd., 1889), „O du mein Österreich" (1890) o. fl.

Kjeldahl, Johan Christopher Thorsager, dansk Chemiker, f. paa Jægerspris 16 Aug. 1849, fra 1876 Forstander for Carlsberglaboratoriets chemiske Afdeling, fra 1890 Medlem af det kongel. danske Videnskabernes Selskab. Af den ret anselige Række videnskabelige Arbejder, K. efterhaanden har offentliggjort især i „Meddelelser fra Carlsberg-Laboratoriet", kan fremhæves hans Undersøgelser om Diastasens og lignende Gjæringsstoffers Fermentevne samt om de chemiske Processer, der foregaa ved Kornets Spiring, men især har hans nye Methode til Kvælstofbestemmelse i organiske Stoffer vundet stor og fortjent Anerkjendelse og almindelig Udbredelse baade i Ind- og Udland.

*Kjerteminde. 2,472 J. (1890).

*Kjerulf, Theodor, maatte i sine senere Aar paa Grund af Sygdom opgive sine Arbejder i Marken og slog nu ind paa et nyt Felt, mikroskopiske Undersøgelser af Bjærgarterne og af de Forandringer, de undergaa ved Paavirkning af forskjellige Kræfter (de „dynamometaphoriske Phænomener"). Han studerede specielt Grundfjældsbjærgarterne og viste sig ogsaa her som en original og skarpsindig Forsker; herhen høre „Grundfjældsprofilet ved Mjøsens Sydende" (i „Nyt Magasin for Naturvidensk.", 1885) og et større Arbejde, der var færdigt ved hans Død 25 Oct. 1888; det er nu under Udgivelse paa Universitetets Bekostning. K.s skjønlitterære Arbejder har H. Lassen samlet og udgivet under Titel „Digte og Skizzer" (Chr. 1890).

Kjælker kaldes de to lange Jærn- eller jærnbeslagne Træstykker, der danne en Slædes eller Kanes Understilling, og som forenede ved flere Tværstykker bære Fadingen. „At sætte en Vogn paa K." vil sige at aftage Hjulene og anbringe K. under Fadingen, saa at Vognen bliver egnet til Slædekjørsel. K. bruges ogsaa til Betegnelse af en lille simpel Træslæde.

Kjæremaal. Beslutninger under en Straffesag kunne efter den norske Lov af 1887 som Regel fordres prøvede af Kjæremaalsudvalget, saaledes f. Ex. Fængslingskjendelser. Begæring herom kaldes K. Efter Straffeprocesloven af 1887 udgjøres Kjæremaalsudvalget af 3 Højesteretsdommere, skiftevis opnævnte. Til dette indankes saadanne Kjendelser eller Beslutninger i Straffesager, der ikke ere Domme.

Kjærminde, d. s. s. Forglemmigej.

*Kjøbenhavn har 312,887 J. (1890), hvilket er en Tilvæxt af 77,537 i Tiaaret 1880—90 eller en aarlig Tilvæxt af 2,80 pCt. Culminationspunktet i denne betydelige Tilvæxt synes dog foreløbig at være naaet, idet Femaaret 1880—85 endog gav 3,38 pCt., medens det næste Femaar kun gav 2,21 pCt., hvilket allerede var under den gjennemsnitlige Tilvæxt (2,88 pCt.) af Tiaaret 1870—80. Medtages Frederiksberg, Sundbyerne og Utterslev, bliver Hovedstadens Befolkning 375,251 ell. over en Sjettedel af hele Kongerigets Indbyggertal. Skibsfarten paa Udlandet udgjorde 1889 for Indgaaende 5,188 Sejlskibe af 229,400 Tons Drægtighed og 220,600 Tons Bestuvning og 6,882 Dampere af 1,837,800 Tons Dr. og 838,800 Tons Bestuvning og for Udgaaende 4,889 Sejlskibe af 216,800 Tons Drægtighed og 27,300 Tons Bestuvning og 6,974 Dampskibe af 1,842,600 Tons Drægtighed og 219,800 Tons Bestuvning. De i K. hjemmehørende Skibe udgjorde 277 Sejlskibe af 17,856 Tons Drægtighed og 162 Dampskibe af 83,382 Tons, d. e. 10 pCt. af Kongerigets Sejlflaade, men 80½ pCt. af Dampflaaden. — Det er ikke rigtigt at sige (som det er sket under Behandlingen af K.s Historie), at Christoffer af Bayern gjorde K. til Residensstad, thi dels skete der under hans Regering ingen Forandring i Kronens Forhold til K., dels havde Middelalderens Konger ikke faste Residensstæder: de opholdt sig snart her, snart der.

K.s Amt har 152,711 J. (1890), hvoraf 10,257 i Kjøbstæderne (Roskilde, Kjøge); det er en Tilvæxt af næsten 26 pCt. i det sidste Tiaar, men denne Tilvæxt skyldes i Virkeligheden alene Kjøbenhavns Forstæder (Frederiksberg, Sundbyerne). 1885 udgjorde det samlede Beløb af Hartkorn 21,500 Tdr., fordelte paa 175 større Gaarde, 3,106 Bondegaarde og 12,460 Huse. Kreaturholdet var Juli 1888 21,200 Heste, 53,100 Stkr. Hornkvæg, 20,900 Faar og 38,400 Svin.

K.s Befæstning deler sig naturlig i to Afsnit, Landbefæstningen og Søbefæstningen. Efter at de gamle, fra Christian IV.s og Frederik III.s Tid hidrørende Volde omkring Kjøbenhavn med Sjællandssiden, med Undtagelse af det af Frederik III ved General, Baron Rysensteen ombyggede Citadel „Frederikshavn", ere blevne opgivne og for største Delen sløjfede, er der trods Folketingets ivrige Modstand i Aarene 1886—90 blevet anlagt, om end endnu ikke helt fuldført en ny Landbefæstning af langt større Omfang, skjønt ikke saa fuldstændig som oprindelig af Regeringen foreslaaet. Det Hovedøjemed, at hindre en Fjende i at anlægge Batterier saa nær ved Byen, at han derfra kan bombardere den virksomt, er for en væsentlig Del søgt opnaaet ved et System af forberedte Oversvømmelser ved Hjælp af Furesøens Vandmasser. Disse ledes ved en Kanal til Lyngby Sø og derfra til den tørlagte Hundesø ved Jægersborg. Herfra kan man oversvømme de saakaldte Lyngbyenge eller Ordrup Mose mel-

lem Ordrupkrat og Dyrehaven lige ved Christiansholm tæt ved Klampenborg; naar denne Oversvømmelse, der ved Dæmninger er delt i flere Bassiner, tre Døgn efter at Sluserne ere aabnede, er fyldt, kan man paa fire andre Døgn gjennem en Forbindelse fra Hundesøen og Gjentoftesøen danne en anden Oversvømmelse fra denne sydefter til Østenden af Utterslev Mose og fylde denne til Vinterflodemaalet. Fra Vestenden af denne Mose er der i en Bue uden om Byen Husum og derfra bag den oversvømmede Kagsmose ført en sammenhængende Vold „Vestenceinten“ med vaad Grav, flankeret af bombefaste Caponnièrer i en temmelig lige Linje mellem Brøndbyøster og Brøndbyvester uden om Avedøre By, mod Syd ned til Stranden af Kjøge Bugt. Paa Nordfronten er den korte Strækning mellem Oversvømmelsen ved Christiansholm og Øresundet spærret ved en befæstet og casematteret Linje, Christiansholmslinjen, med et Batteri med Skyts i Pansertaarne inden for Klampenborgstationen, det bekjendte Landsted „Sølyst“ og „Hvidøre“; derhos ere Dæmningerne over Lyngbyenge forsvarede ved casematterede Værker. Paa Fæstningens Nordvestfront mellem Jægersborg og Husum ligger Oversvømmelsen ikke saa langt fremme, at en Fjende jo fra Ydersiden af Utterslev Mose kunde bekaste Staden; derfor er der paa denne Front sikret Forsvarerne en mere fremskudt Stilling ved to større, casematterede Forter med Pansertaarne, det ene ved Garderhøjen vest for Jægersborg (bekostet af den „frivillige Selvbeskatning“) og det andet, som endnu staar under Bygning, ved Gammelmosegaard vest for Vintappergaarden, samt ved en Række stærke Batterier langs Ryggingen af det saakaldte Tinghøjplateau (kaldet saaledes efter Sokkelunds Herreds fordums Tingsted) fra Vangede hen imod Husum. — Paa Amagersiden maa Staden endnu hjælpe sig med Christianshavns gamle, bastionerede Jordvold med den foran liggende brede, vaade Grav, anlagt i Frederik III.s og Christian V.s Tid. Selvfølgelig maa man her i fornødent Fald hjælpe efter med Anlæget af Feltværker. — K.s Søbefæstning bestaar, foruden af Søfronterne af det i Christian IV.s Tid anlagte og af Frederik III ombyggede Citadel, af en Række Batterier langs Kysten af Sjælland og Amager samt en Række fremskudte Forter, der strække sig fra Spidsen af Revshalegrunden ved Indløbet til Havnen sydefter langs Randen af det Løb, Kongedybet, der nærmest langs Amagers Landgrund fører forbi Kjøbenhavn fra den nordligere Del af Øresundet til det Sund, Drogden, der skiller Amager fra Saltholmen. Kystbatterier, alle anlagte i de senere Aar og bestykkede med meget svære Kanoner, findes ved Charlottenlund, ved den nye Kalkbrænderihavn strax norden for Kjøbenhavn, samt nord for Kastrup; desuden findes et ældre Kystbatteri, Strickers Batteri, paa Amagers Kyst. De fremskudte Søforter ere: „Trekroner“ paa Spidsen af Revshalen, oprindeligt anlagt 1787, først 1828 forsynet med Beklædningsmur og 1866 forstærket med en større Casematbygning; „Lynetten“, et aabent Batteri, grundlagt i Christian VI.s Tid; „Mellemfortet“, et svært bestykket aabent Batteri, og „Prøvestenen“, et større casematteret Fort, begge byggede i Aarene 1859—68, men kun det sidste opført fuldstændigt i den Form, som var bestemt ved Befæstningsplanen af 1858, hvilken Plan desuden omfattede endnu to casematterede Forter, som dog aldrig bleve begyndte, et norden for Indløbet til Kjøbenhavns Havn paa Sjællands Landgrund, Stubben, og et mellem Trekroner og Mellemfortet. Senest er der 1890 begyndt paa et nyt og stort, fremskudt Fort foran den gamle Fortlinje, nemlig paa Nordspidsen af den udstrakte, landløse Grund, Middelgrunden, der ud for Kjøbenhavn skiller Kongedybet fra Hollænderdybet. Øjemedet med Søbefæstningen kan i Følge Sagens Natur ikke være det, at gjøre det physisk umuligt for en fjendtlig Sømagt at nærme sig Hovedstaden inden for den Afstand, hvorfra han kan beskyde den; men den bør kunne, og, naar den er færdig bygget og bestykket, vil den kunne bringe den Del af det i og for sig vanskelige Farvand, hvorfra et Bombardement vilde kunne foretages, under en saa kraftig Ild, at den fjendtlige Sømagt, inden den kan skride til et Bombardement, maa indlade sig paa en i sin Udgang meget tvivlsom Kamp med Søforterne og Kystbatterierne, der selvfølgelig ville blive understøttede af den flydende Defension, som i det givne Øjeblik er til Raadighed med Panserbatterier, Kanonbaade, Torpedofartøjer og endelig Minelinjer til at spærre nogle af de vigtigste af Løbene under Forternes Kanoner.

*Klapka, Georg, udgav 1887 sine Erindringer.

Klason, Johan Peter, døbt Claësson, svensk Chemiker, f. 1858 paa Sannarp Gods i Halland, blev 1874 Dr. phil. og samme Aar ansat som Docent i Chemi ved Universitetet i Lund, 1889 Medlem af Videnskab. Akademi i Stockholm. Hans talrige og vigtige videnskabelige Arbejder vedrøre især den organiske Chemi og da særlig organiske Svovlforbindelser, Cyanforbindelser og Kulhydrater. De findes dels i »Vet. Akad. Handlingar«, dels i Lunds Universitets Aarsskrift, dels i „Journal für praktische Chemie“, dels endelig i „Berichte d. Deutschen chem. Gesellschaft“.

*Klein, Christian Sophus, gjenvalgtes 1887 og 1890 som Oppositionens Candidat og har ved flere Lejligheder udtalt sig skarpt imod Regeringens provisoriske Lovgivning.

Klein, Felix, tysk Mathematiker, f. 25 Apr. 1849 i Düsseldorf, blev 1872 Prof. i Erlangen, 1875 ved den techniske Højskole i München, 1880 i Leipzig, 1886 i Göttingen. Hans Undersøgelser angaa den ikke-euklidiske Geometri, Opløsningen af algebr. Ligninger af 5te, 6te og 7de Grad, Integration af Differentiallign., hyperelliptiske Functioner osv.; større Arbejder af ham ere „Über Riemanns Theorie der algebraischen Functionen und ihrer Integrale“ (1882) og „Vorlesungen über das Ikosaeder und die Auflösung der Gleichungen vom 5ten Grad“ (1884). Siden 1875 redigerer han med A. Mayer „Mathematische Annalen“.

*Klemming, Gust. Edv., afgik 1890 fra sin

Stilling som Overbibliothekar ved det kongel. Bibliothek i Stockholm.

***Klingenberg,** Poul, var f. 1615, d. 1690. Som saa mange af den Tids Rigmænd endte han i Fattigdom.

***Klinger,** Max, tysk Raderer, har senere udgivet „Eva og Fremtiden", sex Blade, der sættes endnu højere end hans foregaaende Arbejder. Han er stærkt paavirket af A. Böcklin og Spanieren Goya.

Klopfægter (tysk Klopffechter), En, der optræder med Larm som Fægter af Profession; stridbar Skribent.

***Klopp,** Onno. 1887 sluttedes hans Værk „Der Fall des Hauses Stuart" med 14de Bd.

Kluge, Friedr., Germanist, f. 22 Juni 1856 i Köln, siden 1884 Professor ved Universitetet i Jena, navnlig bekjendt ved sin fortræffelige „Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache" (4de Udg. 1888), har desuden skrevet „Von Luther bis Lessing" (2. Udg. 1888) o. a.

Knud Skytte, s. *Nielsen, Jakob.

***Knudsen,** Knud, fortsætter stadig sin Kamp mod Fremmedordene („Tyskhet i norsk og dansk", (1888); „Vore Laker og Morsmaalet" (1889)) og for det „dansk-norske" Maalstræv, hvis Program er med Optagelse af norske Ord at bringe det nuværende Skriftsprog i Norge i nøje Overensstemmelse med Talesproget („Hvem skal vinne? eller de historiske d.-n. Maalstræveres Standpunkt" (1886)).

Koch, Hans Ludvig Schelderup Parelius, f. i Bodder i Sønderjylland 29 Juli 1837, blev 1861 theol. Cand., 1871 Capellan i Nykjøbing paa Falster, 1876 Sognepræst i Skjelby, 1880 i Brønshøj og 1883 tillige Provst for Sokkelunds og Smørum Herreder. Som Videnskabsmand har han erhvervet sig et Navn ved sine grundige og i en tiltalende Form affattede Arbejder over forskjellige Afsnit af Danmarks Historie: „Biskop N. E. Balle" (1876), „Den danske Kirkes Historie 1801—54" (1879—83), „Den danske Landsbyskoles Historie" (1882), „Christian VI" (1886). I Forening med Dr. H. F. Rørdam udgav han 1889 „Fortællinger af Danmarks Kirkehistorie fra 1517—1848".

***Kokosnødolje** eller **Kokosnødsmør.** Kjærnen af Kokospalmen presses enten paa Stedet eller sendes til Europa under Navnet **Kopra** og presses der. Det saaledes vundne Fedtstof, K., er hvidt, allerede ved 15° blødt som Smør, smelter under 30° og bliver meget let harsk. K. bestaar især af Glyceridet af Laurinsyre; dog indeholder det ogsaa Glycerider af Myristinsyre, Caprin-, Capryl- og Capronsyre. Disse sidste, letsmeltelige Glycerider synes i K. at træde i Stedet for Olein.

Kølanød eller **Gurunød** er Frugten af Sterculia (eller Cola) acuminata, der vokser i Vestafrika og dyrkes paa Mauritius; den anvendes som Nydelsesmiddel (ved Tygning) i Mellem- og Nordafrika, indeholder Caffein, virker inciterende og nervestyrkende og er bleven anvendt i Lægekunsten f. Ex. mod Hovedpine og Neuralgier.

***Kolberg.** Fæstningen nedlagdes 1887.

***Kold,** Kristen Mikkelsen. Et Mindesmærke rejstes ham 29 Sept. 1887 i Hjallese.

***Kolding.** 9,657 J. (1890).

***Kolyvan.** 18,000 J. (1884).

***Komet.** Til de sikkert periodiske Kometer maa end videre henregnes Olbers's K. fra 1815, der atter viste sig 1887 og har en Omløbstid af 72¼ Aar. Derimod har det senere vist sig tvivlsomt, om en 1886 iagttagen K. er identisk med de Vicos fra 1844, hvilken derfor, som mulig kun set ēn Gang, endnu ikke kan henregnes til de sikkert periodiske K., skjønt dens Løb i 1844 tydede paa en Omløbstid af kun 5½ Aar.

***Kongelf.** 1,103 J. (1888).

***Kongostaten.** Flademaalet beregnes 1889 til 87,975 □ M., medens Størrelsen af Befolkningen aldeles usikkert anslaas fra 12—40 Mill.; af hele dette mægtige Omraade er dog næppe Bredderne af selve Kæmpefloden Congo undersøgte. Regeringen sker ved en Centralregering med tre Departementer i Brysel; Localregeringen er hos en Generalgouverneur. Den bevæbnede Styrke bestaar af 8 Compagnier, tilsammen 2,000 Mand, under europæiske Officerer og en indfødt Milits paa 1,000 Mand, Marinen af 5 Dampere paa den nedre og 8 paa den øvre Congo. Handelen paa hele Statens Territorium er fri; indgaaende Varer ere aldeles toldfri (en paatænkt Indførselstold er foreløbig strandet paa Hollands Modstand), og af udgaaende kræves kun en Afgift paa 2—5 pCt. af Værdien. Officielt beregnes for 1888—89 Værdien af Indførselen til 5½ Mill. Kr., af Udførselen (Kautschuk, Elfenben, Palmekjærner, Kaffe, Palmeolje, Copal, Vox og Orseille) til 5½ Mill. Af Handelsfactorier findes paa 83 Steder i alt 158, hvoraf 55 falde paa Holland, 33 paa England og 31 paa Portugal. Skibsfarten paa Congo er stadig voxende; 1888 indgik 938 Skibe. Hovedhavnene ere **Banana** og **Boma**, den første ved Congos Munding, den anden et Stykke højere oppe paa højre Bred. Kystkjædens store Katarakter lægge dog mægtige Hindringer i Vejen for Handelens Opkomst. Allerede 1879 anlagde Stanley derfor en Kjørevej fra Stationen Vivi (neden for Jellalafaldene) uden om samtlige Fald og Katarakter, og i Midten af 1889 fuldendtes Forarbejderne til Anlæggelsen af en Bane til Leopoldville (Stanley Pool) med Udgangspunktet Matadi (over for Viti), hvorhen selv større europæiske Dampere kunne naa ved Middelvandstand. Banen, der vil faa en Længde af 58 M., skal inden Udgangen af 1893 være overgiven til Færdselen; af den nødvendige Capital paa 19 Mill. Kr. tilskyder den belgiske Regering de to Femtedele. Staten hører til Verdenspostforeningen; der findes 9 Kontorer, og Courerer og Dampere befordre Postsager lige til Stanley-Falls og Luluaburg (ved Kassai); Tallet af Breve og Tryksager udgjorde 1888 i selve Staten 4,700, i den internationale Forbindelse 50,250. Hospitaler under europæiske Læger ere oprettede i Banana, Boma og Leopoldville. Omkostningerne ved Udforskningerne og Styrelsen af K. ere hidindtil næsten udelukkende blevne bestridte af den belgiske Konge, da den eneste Indtægtskilde, Udførselstolden, hidtil kun har indbragt 100,000 Kr. aarlig, medens den aarlige Udgift har været 2,[illegible] Mill. Den belgiske Repræsentation har imidlertid nu

(Juli 1890) vedtaget at forstrække Staten med en Sum af 19 Mill. Kr., hvorimod Kongen har lovet ved sin Død at testamentere K. til Belgien, hvilket rigtignok synes at stride mod den Forkjøbsret, Frankrig har til de Lande, som erhververdes af Selskabet Association Internationale Africaine (hvis Præsident Kong Leopold II var, og som er identisk med K.), saafremt Selskabet skulde opløses.

*Kongsbacka. 772 J. (1888). Bankkontor, Hypothekbank, Sparekasse. Station paa en privat Jærnbane.

*Kongsbjærg er Møens næsthøjeste Punkt, 429 F. højt.

*Konrad Gislason. Udgaven af Njals Saga foreligger nu afsluttet som »Njála« (2 Dele, Kbhvn. 1875—89; ogsaa Texten alene, uden Varianter og Commentar, udg. 1875).

*Kopais er nu (1890) næsten fuldstændig tørlagt og derved et betydeligt Areal af frugtbart Land indvundet.

*Kopp, Herm., er fra 1890 Medlem af det kongel. danske Videnskab. Selskab.

Kopra, s. Kokosnødolie.

*Korea er 3,392 □ M. med 10,520,000 J. (1883). Indførselen havde 1888 en Værdi af 11,3 Mill. Kr., Udførselen af 8,8 Mill., hvoraf ædle Metaller 5,1 Mill. Statens Indtægter ansloges 1885 til 6,8 Mill. Den staaende Hær tæller 7,000 Md., indøvede og væbnede paa Europæisk. I de tre Havne Chemulpo, Fusan og Gensan, som ere aabnede for den udenrigske Handel, indgik 1888 990 Skibe af 196,300 Tons Drægtighed, hvoraf 219 Dampskibe af 175,300 Tons. Foruden Ledningen til Nagasaki findes en Telegraphledning, der ejes af den chinesiske Regering, fra Chemulpo over Söul og Mukden til Tientsin. Rusland indgik i Slutningen af 1888 en ny Handelspagt, dog kun afsluttet for 5 Aar, i Henhold til hvilken russiske Undersaatter maa anlægge en Koloni i Grænsestaden Keng-Chong og frit drive Handel i de for fremmede aabnede Stæder, hvorhos de have at betale lavere Toldafgifter end de Nationer, som kun søværts handle med K.

*Korfu. Øen K. har 114,500 J. (1890), Staden K. 25,100 J.

*Korinth. Efter Jordskjælvet 1858 er K., ogsaa kaldet Posidonia, anlagt ¼ M. længere mod N. Ø. og opført meget regelmæssig, men har kun 3,000 J. (1885). Kanalen vil faa en Længde af ¾ M. ell. 6,3 Kilom. og skal være fuldendt ved Udgangen af 1891; ved dens østlige Munding er anlagt den nye Stad Isthmia.

Korolénko, Vladimir Galaktionovitsch, russisk Forfatter, f. 1853 i Schitomir, besøgte det technologiske Institut i St. Petersborg og derpaa Forstakademiet i Moskva. Allerede som Student blev han for formentlige politiske Forbrydelser 1879 sendt til Sibirien, men fik 1885 Tilladelse til at vende tilbage og har siden den Tid haft Ophold i Nischnij-Novgorod. Hans bevægede Liv har givet ham rigt Stof til fængslende Fortællinger og Skildringer, der høre til det bedste af hvad der i det sidste Decennium er skrevet i Rusland. Blandt hans Fortællinger fremhæves „En sibirisk Tourists Skildringer", „Straffefangen fra Øen Sachalin", „Det suser i Skovens Træer" og „Den blinde Musikant". Hans Fortællinger ere med Undtagelse af den sidstnævnte, der er udkommen særskilt, samlede i 1 Bd., Moskva 1887.

Kors, det blaa, s. Ædruelighedssagen.

Kors, det hvide, er Navnet paa flere christelige Sædelighedsforeninger af Mænd, med det Formaal at hæve Sædelighedsbevidstheden og virke for en renere Tone i Omgangslivet. Bevægelsen er udgaaet fra en engelsk Dame, Miss Hopkins, og har ved Biskop Lightfoots Indflydelse faaet ikke ringe Betydning i England. Medens denne White cross army virker paa almen christelig Grund, arbejder det 1883 stiftede Church of England purity society, hvis Formaal væsentlig er det samme, kun inden for den engelske Statskirke. Bevægelsen har fundet Efterligning i andre Lande, saaledes i Danmark, hvor der 1888 stiftedes en Forening „D. h. K.". (H. W.).

*Korsør. 4,685 J. (1890).

*Kosel. Fæstningen er nedlagt.

Kospat, s. *Spat.

Kosroes, s. *Nuschirwán.

*Kossogol er 60 □ M. stor.

*Kossuth, Ludvig. Uagtet mange ungarske Byer have gjort ham til Æresborger og intet staar i Vejen for hans Tilbagekomst, vægrer han sig dog derved. Af Hensyn hertil foreslog K. Tisza 1890 en særlig Lov, men den mødte Modstand i den ungarske Rigsdag, og Tisza trak sig da tilbage fra Regeringen.

*Kostroma, Gouv., har 1,315,500 J. (1885).

Kotschi, den største Stad paa den japanske Ø Sikok, ligger paa Sydkysten, har 31,000 J. (1887) og er Midtpunktet for den japanske Papirsfabrikation.

*Kotzebue, Alexander v., tysk Maler, døde 24 Febr. 1889.

*Kovno, Gouv., har 1,503,600 J. (1885).

*Krain. 499,800 J. (1888). K. har lige siden 1867 været det Landskab, hvor Slovenerne, som udgjøre det overvældende Flertal af Indbyggerne, kraftigst have hævdet deres nationale Selvstændighed. De have ogsaa efterhaanden, især siden 1881, vundet fuld Ligestilling for deres Sprog saa vel ved Domstolene som i de højere Skoler og stadig trængt Tyskheden mere tilbage. Medens der endnu 1881 var et tysk Flertal i Landdagen (20 St. imod 16), have Slovenerne ved de senere Valg sejret ikke alene i alle Landkredsene, men ogsaa i Byerne (selv Laibach og den oprindelig tyske Sprogø Gottschee), saa at kun Godsejerklassen har et lille tysk Flertal. Ogsaa i Communalraadene have Slovenerne fuldstændig Overvægt.

*Kramnidse Gab er lukket ved de laalandske Digeanlæg.

*Krapotkin, Peter, Fyrste, tog i Febr. 1886 Bopæl i London.

Kremer, Alfr. v., bekjendt Orientalist, f. 13 Maj 1828. Paa Hammer-Purgstalls Anbefaling foretog han 1849 en Rejse til Aleppo og Damask for at undersøge Bibliotheker og disse Stæders Topographi; Vinteren 1850—51 tilbragte han i Ægypten. Efter sin Hjemkomst udnævntes han til Prof. i Vulg.-Arab. ved det polyt. Institut i Wien og modtog senere forskjellige Stillinger i Ægypten

og Syrien, som Tolk ved Gesandtskabet, Consul og Generalconsul med Ophold i Beirût, men vendte 1872 tilbage til Wien for at indtage en Plads i Udenrigsministeriet. D. 27 Dec. 1889. Blandt hans Arbejder ere følgende de vigtigste: „Mittelsyrien und Damask" (Wien 1853), „Ägypten, Forschungen über Land und Volk" (2 Bd., Leipz. 1868); „Über die Südarab. Sage" (Leipz. 1866); „Gesch. der herrschenden Ideen des Islam" (Leipz. 1868); „Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen" (Wien 1875—77) foruden en Del mindre Afhandlinger henhørende til arabisk Culturhistorie.

*Krestovskij, russisk Forfatterinde (N. D. Chvoschtschinskaja), døde 20 Juni 1889 i Peterhof ved St. Petersborg.

*Kreta. 1887 udbrød nye Stridigheder mellem Muhammedanerne og de christne, og Sultanen lovede at gjøre flere Indrømmelser, bl. a. en Forøgelse af de christne Embedsmænd. Ikke des mindre vedblev Misstemningen, og 1889 gjordes ligefrem Opstand med det Formaal at slutte sig til Grækenland. Opstanden blev vel undertrykt, men der tilsagdes Amnesti og nye Reformer. K.s Nationalforsamling skal for Fremtiden tælle 57 Medlemmer, nemlig 35 Christne og 22 Muhammedanere.

*Kretzer, Max, har fortsat Rækken af sine Nutidsromaner med „Meister Timpe" (1887), „Ein verschlossener Mensch" (1888) og „Die Bergpredigt" (1889).

*Kretzschmer, Johann Hermann, tydsk Maler, døde 5 Febr. 1890.

*Krieger, Andreas Frederik. Paa hans 70 Aars Fødselsdag 1887 udkom en Samling „Smaaskrifter til A. F. K." af en Del danske og norske Forfattere af juridisk, nationaløkonomisk og historisk Indhold, som en Tak for hans levende og hjælpende Virksomhed i Videnskabens Tjeneste. K. blev i Sept. 1890 ikke gjenvalgt til Landstinget.

*Krigsskat. Det saakaldte „Krigsskattillæg" er for Brændevinsafgiftens Vedkommende bortfaldet, idet Lov 1 Apr. 1887 nu har fastsat en samlet Afgift af 2 Kr. 85 Øre pr. Td. Karrum eller 18 Øre for hver Pot udvunden Spiritus af 100 pCt. Styrke efter Tralles's Alkoholometer.

*Krim er 467 □ M. stor.

*Kroatien. Landdagens overvejende Flertal (1884 70 mod 40, 1887 endog 87 mod 28) holdt paa, at den gode Forstaaelse med Ungarn burde bevares, og de Medlemmer, der valgtes til den ungarske Rigsdag, støttede ogsaa regelmæssig Ministeriets Politik. Dog opgav Flertallet ingenlunde K.s Krav paa Fiume og modsatte sig 1883 med Held det Forsøg, der gjordes paa at bruge magyarske Indskrifter paa de offentlige Bygningers (Told- og Posthuses) Vaabenskjolde, og som fremkaldte urolige Optrin i Agram o. fl. St. Det hævdede nemlig bestemt, at kun det kroatiske Sprog maatte bruges i Forvaltningen, og vilde ikke finde sig i noget Overgreb fra Ungarerne. I Virkeligheden næres i K. almindelig Ønsket om en Sammenslutning af alle de sydslaviske Landskaber (K., Dalmatien og Bosnien) og en selvstændigere Stilling, jævnsides med Østerrig og Ungarn; men man vil ikke ved ubesindig Optræden forspilde Udsigterne i Fremtiden. Den radicale Opposition under D. Starčević vilde derimod strax løsrive K. fra enhver Forbindelse med Ungarn og drev et saa voldsomt Spil paa Landdagen, at dennes Møder flere Gange maatte udsættes, og at Flertallet til sidst (1884) helt maatte udelukke den. Da Starčević blev dømt 1887, sagtnedes Bevægelsen. Som Følge af Militærgrænsens Indlemmelse i K. forhøjedes 1889 K.s Tilskud til de østerrigsk-ungarske Fællesudgifter til omtr. 6 pCt. og til den ungarske Statskasse til 56 pCt. af Landets Indtægter.

Krogtand kaldes hos Hesten den Hjørnetand, som sidder i kort Afstand fra den yderste Fortand; findes i Almindel. kun hos Handyret. Forekommer den undtagelsesvis hos Hoppen, er den meget lille.

*Krohg, Christian. Det norske Nationalgalleri ejer hans „Kampen for Tilværelsen". Hans bedste Billeder ere hans djærve Lodsfigurer.

*Kronberg, Joh. Julius. Hans „David og Saul" er nu i Nationalmuseet i Stockholm; af hans seneste Arbejder maa nævnes „Dronningen af Saba" (1888).

*Krone kaldes hos Hesten den nederste, noget fremstaaende Kant af Koden, hvis Haarbeklædning hænger lidt ned paa Hoven.

Kronemærket kaldes en Hest, der har Ar eller haarløse Pletter foran paa Forknæet; den anses da for uskikket til Ridebrug. Disse Tegn ere nemlig som oftest fremkomne ved at Hesten er styrtet, og den er derfor rimeligvis usikker paa Forbenene. Selve Arret, der kan være paa det ene eller paa begge Ben, kaldes Kronemærke.

*Kronobergs Län havde 1889 161,960 J. Af Jordarealet optages ikke fuldt 9 pCt. af dyrket Jord, omtr. 14 pCt. af Eng og c. 27 pCt. af Skovland. 1888 fandtes 7,508 Heste, 119,509 Stkr. Hornkvæg, 73,440 Faar, 500 Geder og 29,304 Svin.

*Krudt. Den stærke Røgudvikling, som ledsager Skydningen med det hidtil sædvanlige Salpeterkrudt, har altid været en Ulempe, men er især bleven følt som saadan i de sidste Aar, hvor man er gaaet over til i Kanoner at bruge overvættes store Ladninger og tillige har indrettet Smaakanoner saa vel som Fodfolkets Geværer til meget hurtigere Skydning, end man tidligere har tænkt paa. Man har derfor maattet søge at tilvejebringe K., som enten slet ingen Røg giver eller i alt Fald en meget tyndere og lettere. I den sidste Retning kan der opnaas en Del ved at sammensætte K. med salpetersur Ammoniak i Stedet for med salpetersurt Kali; men da Ammoniaksaltet er stærkt hygroskopisk, duer det saaledes sammensatte K. kun lidet til Krigsbrug. K., hvori der indgaar Pikrinsyre eller et pikrinsurt Salt, synes at frembyde for store Farer ved Tilvirkningen. De fleste Steder synes man derfor at have lagt sig efter at fremstille Skydebomuld eller Trinitrocellulose, stundum i Forbindelse med Nitroglycerin, i en saadan plastisk Form, at det lader sig danne til kuglerunde, kubiske eller cylindriske Korn, hvorved det bliver

muligt at beherske Forbrændingsprocessen saa vidt, at man undgaar den instantane Gasudvikling og de deraf følgende overvættes høje Gasspændinger, der ere saa ødelæggende for Vaabnene. Endnu holdes Fabrikationen af dette saakaldte røgfrie K. hemmelig overalt, og det er derfor umuligt at afgjøre, om man til fulde har overvundet Vanskelighederne ved dets Tilvirkning, dets Opbevaring og dets Brug. Men sikkert er det, at fra 1888 eller 1889 have flere Stormagter som Frankrig, Tyskland og Østerrig indført røgfrit K. i Patronerne til Fodfolkets Magasinvaaben, og de øvrige Stater ere mere eller mindre paa Veje med at følge Exemplet. Ogsaa i Kanoner har man gjort Forsøg med røgfrit K., som det synes med gunstigt Udfald, idet man har opnaaet store og egale Begyndelseshastigheder for Projectilerne uden overvættes store Spændinger i Løbet. Dog vides det ikke med Bestemthed, om nogen Stat endnu definitivt har indført det nye K. til Artilleribrug; endnu vil der vel hengaa nogen Tid, før det med Sikkerhed kan siges, om det røgfrie K. virkelig vil fortrænge det gamle sorte Salpeterkrudt fra den Plads, det har indtaget i Krigsvæsenets Technik siden Begyndelsen af det 14de Aarh. Det er maaske ikke overflødigt at bemærke, at naar det om det nye K. er blevet fortalt, at det foruden den Egenskab, ikke at give Røg, tillige skulde have den, ikke at give Knald, saa beror det paa en Fejltagelse, om end Knaldet har en anden Charakter end den, man hidtil har været vant til.

***Krydsforhør.** Ogsaa i Norge er ved Straffeprocesloven af 1887 K. for saa vidt indført, som Vidnerne nu som Regel examineres af Parterne, først af den Part, som har stævnet dem, og dernæst af Modparten, medens de i civile Sager examineres af Dommeren.

***Kryolith** er 1882 fundet i Granit i Colorado i Nordamerika, hvor det er ledsaget af de samme Mineraler som ved Ivigtut i Grønland, men, som det synes, kun i ringe Mængde.

Krønike (egtl. Chronich), Niels Svendsen, f. c. 1608 i Kolding, blev i Tyskland paavirket af den fra Jacob Böhme udgaaende mystiske Theologi. 1636 blev han Rector i Kolding og 1639 Lector ved Gymnasiet i Christiania. Ved sine heftige Prædikener mod Stadens Præster og den statskirkelige Retning paadrog han sig sine Overordnedes Vrede og maatte 1652 opgive sin Stilling i Christiania. Han flyttede derpaa til Kjøbenhavn, men da han ogsaa her optraadte mod Stadens Gejstlighed og hans Disciple ved udfordrende Skrifter ophidsede denne, blev K. 1655 anklaget og dømt til Landsforvisning. Foreløbig hensattes han i Fængsel paa Dragsholm, hvor han 1659 befriedes af Svenskerne og derpaa med sin trofaste Hustru, en Datter af den bekjendte Jens Dinesen Jersin, drog til Nederlandene, hvor han døde, uvist naar.

***Krøyer,** Peter Severin, dansk Maler, blev 1887 Medlem af Akademiets Plenarforsamling. Ved Verdensudstillingen i Paris 1889 saas bl. a. hans to nyeste større Arbejder, „Udstillings-Comitéen ved den franske Udstilling i Kjøbenhavn 1888“ og „Hip, hip, hip Hurra“, et Kunstnergilde paa Skagen.

Kuchinotsu, Havnestad paa Vestsiden af den japanske Ø Kiusiu, er 1889 bleven aabnet for den udenlandske Handel.

Kuglemølle er en Maskine til Pulverisering af Stoffer. Den bestaar af en Tromle, som kan dreje sig om sin vandret liggende Axe, og i hvis Indre der anbringes det Stof, der skal pulveriseres, tillige med Kugler af Støbejærn eller af Sten, hvorpaa Tromlen sættes i Rotation om sin Axe. Kuglerne og Stumperne af Stoffet vælte sig da imellem hverandre, og derved bevirkes Pulveriseringen. Virkningen forøges, naar Tromlens indre cylindriske Omkreds forsynes med smaa Stykker spiralformede Flader, langs hvilke dens Indhold nærme sig lidt til Centrum for saa, naar Fladen slipper, at falde ned paa den næste Flade. Ligeledes fremmes Virkningen, naar det pulveriserede fjærnes efterhaanden, da det ellers dæmper Stødene og beskytter de ikke findelte Stykker ved at tildække dem.

Kuhn, Ernst W. A., f. 7 Febr. 1846, Søn af Sprogforskeren Ad. K., blev 1875 Professor i Sanskrit og sammenlignende Sprogvidenskab i Heidelberg, 1877 i samme Fag i München. Har især gjort sig bekjendt ved forskjellige grammatiske Arbeider over Pali og Singhalesisk samt over de bagindiske Sprog.

***Kuldscha.** Det til China 1881 gjenafstaaede District har 70,000 J. Staden K. har 12,500 J. (1878).

Kulhydrater kaldes med et fælles Navn en stor Mængde vigtige, fortrinsvis i Planteriget forekommende, indifferente Forbindelser af Kulstof, Brint og Ilt, i hvilke Brint og Ilt findes i samme Forhold som i Vand, uden at de dog paa nogen Maade kunne antages her at være til Stede som Vand. K. ere farveløse, uden Lugt, ikke flygtige uden Sønderdeling, uopløselige i absolut Alkohol og i Æther, og deres Opløsninger dreje hyppig det polariserede Lys. I de fleste er Kulstofatomernes Antal 6 eller deleligt med 6; dog har man i den nyeste Tid fremstillet K. med 5, 4 og 3 At. Kulstof. Til K. høre 1) de egentlige K. saasom Druesukker, Lævulose, Galaktose, Mannose (dannes ved Iltning af Mannit), Acrose (dannes synthetisk af Acrolein), Sorbose (i Rønnebærsaft). De forholde sig som Aldehyder eller Ketoner af sexatomede Alkoholer som Mannit o. lign. Som charakteristiske Egenskaber kunne mærkes, at deres Opløsninger reducere Fehlings Vædske (s. d. A.) og dreje Polarisationsplanen (dog synes de nyeste Undersøgelser at vise, at baade de selv og de 6-at. Alkoholer kunne forekomme i 3 Former, en højredrejende, en venstredrejende og en optisk neutral), og at de sædvanlig ved Indvirkning af Gjær gaa i Alkoholgjæring, fremdeles at de forene sig med Phenylhydrazin til ejendommelige Forbindelser, hvoraf de igjen kunne udskilles, jævnlig dog i en anden Modification. 2) De condenserede K., hvortil høre a. flere Sukkerarter, som Rørsukker, Mælkesukker, Maltose, Raffinose. Disse sønderdeles ved Opvarmning med fortyndede Syrer eller Indvirkning af visse Enzymer (s. d. A.) under Optagelse af Vand til 2 eller 3 Molecüler af de egentlige K. (saaledes giver Rørsukker, Drue-

sukker og Lævulose, Mælkesukker Druesukker og Galaktose, Maltose 2 Mol. Druesukker, Raffinose baade Druesukker, Lævulose og Galaktose). De condenserede Sukkerarter ere opløselige i Vand og krystallinske. — b. Gummiarter og Planteslimarter samt Lichenin, der ere ukrystallinske. — c. Dextrin og Glykogen, der ere ukrystallinske og uopløselige i Vinaand. — d. Stivelse og Cellulose, som have en organiseret Structur. Ogsaa de under b, c og d opførte K. kunne ved fortyndede Syrer eller Enzymer spaltes til simplere Forbindelser, som da i Regelen høre til de egentlige K.s Gruppe. K.s Chemi, som tidligere har haft en ret empirisk Charakter, er netop for Tiden Gjenstand for vigtige Undersøgelser, som dels allerede have bragt, dels love høist mærkelige Resultater.

***Kummer**, Ernst Eduard, tysk Mathematiker, døde 28 Jan. 1890.

Kunstindustri er et nyt Ord. Indtil for saa Aartier siden kjendtes det ikke, og det staar som et Tegn paa den senere Tids ivrige Bestræbelser for at tilvejebringe en Samvirken mellem Kunst og Industri med det Maal at lade alle Brugsgjenstande fremtræde ikke alene hensigtsmæssig, men ogsaa skjønt formede og udstyrede. Denne Stræben er i og for sig ikke noget nyt, den kan paavises endog hos vilde Folkeslag; men det nye er, at der stræbes systematisk og at der her er Tale om et Samarbejde. Endnu i Middelalderen var der ingen Væsensforskjel mellem Kunst og Haandværk; den højt udviklede Haandværker og Kunstneren var en og samme Person, og dette kan endnu paavises i Renaissancens Dage (Benvenuto Cellini). Paa den Tid kan der dog ogsaa peges hen paa, at Kunstnere, f. Ex. Dürer og Holbein, gav Haandværkere Tegninger, og lidt efter lidt sondrer nu Kunsten sig stærkt fra Haandværket, indtil Industrien, navnlig efter at Maskinudviklingen fra Slutningen af forrige Aarhundrede begyndte at tage Fart, kom til at staa som en væsentlig ideforladt Virksomhed med billig Massetilvirkning som Hovedformaal. Det er som berettiget Reaction herimod, at K. optræder, og skal der nævnes noget Aarstal for dens første Optræden, maa det blive 1851, det Aar, da den første Verdensudstilling afholdtes i London. Ved den viste der sig en stærk Modsætning mellem den engelske Masseindustris Frembringelser og de franske, mere individuelt prægede, i Henseende til saa vel Form som Decoration skjønt udstyrede Gjenstande. Englænderne følte sig slaaede, men praktiske som de ere, søgte de strax at skaffe sig den manglende Dygtighed. Et Department of science and art blev skabt, og der blev lagt Vægt paa Oprettelsen af Skoler og Samlinger, der kunde fremme Forbindelsen mellem Kunst og Industri. For det ved Udstillingen fremkomne betydelige Overskud grundlagdes South Kensington Museet, der sammen med de dertil knyttede Skoler har haft en saa stor Betydning for en engelsk K.s Udvikling, saaledes som det allerede saas paa de nærmest følgende Verdensudstillinger (Paris 1855, London 1862, Paris 1867), der væsentlig vare Væddekampe mellem England og Frankrig. Men Bevægelsen holdt sig ikke til disse Lande. 1864 skabtes „Oesterreichisches Museum für Kunst und Industrie" i Wien, der blev Udgangspunktet for et hele Østerrig omfattende Net af kunstindustrielle Skoler og Fagskoler, og 1867 grundlagdes et lille „Gewerbemuseum" i Berlin, væsentlig som Tilbehør til en Skole, men 1881 fik det som en betydningsfuld Statssamling Plads i en stor, monumental Bygning. 1869 paabegyndtes i Hamborg Dannelsen af et „Gewerbemuseum", der nu har Locale i en af Byen bekostet Bygning sammen med Hamborgs „Gewerbe- und Bauschule". Og saaledes kunde der blives ved. En allerede 1850 ved „Württembergisches Musterlager" i Stuttgart begyndt Bevægelse, der navnlig gik i teknisk Retning, er bleven et Led i den kunstindustrielle Udvikling, der kan paavises i næsten alle større tyske Byer. 1868 omdannedes Nationalmuseet i München i kunstindustriel Retning, 1872 aabnedes et Industrimuseum i Nürnberg, 1874 et i Leipzig, 1875 et i Dresden, 1881 et i Düsseldorf, der er Midtpunktet for talrige Skoler i Rhinpreussen og Westfalen, og der kan endnu nævnes Bremen, Köln og flere Byer. Den 1878 i Wien afholdte Verdensudstilling viste Bevægelsens gode Resultater, der yderligere constateredes paa en Række senere Udstillinger, af hvilke de væsentligste fandt Sted i Nürnberg 1876, Berlin 1879 og München 1888. Bevægelsen bredte sig imidlertid videre; exempelvis kan anføres, at der findes kunstindustrielle Museer i Haarlem og Amsterdam, Bern, St. Gallen, Zürich og Winterthur, Turin og Rom, Brünn og Budapest, Moskva, St. Petersborg, Helsingfors osv. De ere ogsaa naaede til Amerika. — Den saaledes skildrede Bevægelse, der i første Instans havde sit Udspring fra Frankrig, vendte sig væsentlig mod sit Ophav. Frankrig mærkede lidt efter lidt, at den rundt om opvoxende K. concurrerede følelig med den franske Industri, og man begyndte nu ogsaa her at oprette lignende Institutioner, som andensteds havde fremmet den kunstindustrielle Bevægelse, d. v. s. at sætte Sagen i System. 1864 stiftedes i Paris L'union centrale des arts décoratifs, der væsentlig virkede ved Afholdelsen af kunstindustrielle, fagvis ordnede Udstillinger, og som navnlig efter 1870 har lagt Vægt paa i Paris at danne et kunstindustrielt Museum, der nu foreløbig er installeret i Palais de l'industrie i Champs Élysées, Udstillingsbygningen fra Verdensudstillingen 1855. Men ikke nok hermed, der virkes ogsaa ad andre Veje, og Byen Paris er bl. a. inde paa at skabe et helt System af Fagskoler, hvis Maal skal være at bevare Frankrigs kunstindustrielle Overmagt, saaledes som den constateredes paa Verdensudstillingerne i Paris 1878 og 1889. Industrimuseernes praktiske Opgaver, hvorved de saa bestemt skille sig fra de væsentlig videnskabelige Museer, ere særlig blevne betonede af en 1889 i St. Etienne grundlagt Samling; den er etableret af Marius Vachon, der som Frankrigs Udsending har besøgt saa godt som alle Europas Lande for at studere deres kunstindustrielle Udvikling. — Vende vi os herefter til Norden, ses det, at den oprindelige Forening mellem Kunst og Haandværk endnu

iver sig Vidnesbyrd 1684 og 1744 i Lavsrtiklerne for henholdsvis Malerne og Billeduggerne i Kjøbenhavn. Det kjøbenhavnske kunstakademis ældste Statuter skrive sig først ra 1754, og dette Akademi sattes 1771 i en ær Forbindelse med hele den danske Haandærksudvikling. Desuagtet stod Kunst og Haandærk ogsaa her væsentlig stille. Det er kun i inge Udstrækning, at Kunstnere som Wiedeelt og Abildgaard øve Indflydelse paa Haandværket, og det er først G. F. Hetsch d. 1864), der — endog før Verdensudstillingen 851 — for Alvor søger at give det danske Haandværk kunstneriske Impulser og heri fandt n væsentlig Støtte i Hofguldsmed J. B. Dalhoff. Det saaledes vakte Liv fortsattes ra den Tid, en Række andre Kunstnere traadte il (Theophilus Hansen, C. C. Peters, Heinr. Hansen osv.); Udsmykelsen af det efter Branden 859 gjenopførte Frederiksborg Slot spiller her en Rolle ligesom de til danske Kongedøtre udførte forskjellige Bryllupsgaver, og Kræfterne amledes endelig i det saakaldte Kunstflidsotteri (1862—87). Det 1843 oprettede techiske Institut, der 1876 blev omdannet til det echniske Selskabs Skole, har støttet den her nævnte Bevægelse, men som særlig kunstindutriel Skole kan kun nævnes den i 1875 oprettede „Tegneskole for Kvinder“, og det er først ra 1883, at den europæiske Bevægelse tydelig iver sig til Kjende her. I det nævnte Aar prettede Brygger Carl Jacobsen Ny Carlsergs Museumslegat, der delvis skal komme t dansk Kunstindustrimuseum til gode, og amtidig blev den kongel. Porcelænsfabriks Directeur Philip Schou Formand for Induforeningen i Kjøbenhavn, der nu lagde Vægt aa den danske K.s Udvikling. Fra 1885 har en udgivet et „Tidsskrift for Kunstindustri“; ed dens Initiativ afholdtes den nordiske Udtilling i Kjøbenhavn 1888 med en rig kunstndustriel Afdeling fra de store europæiske Lande, g Delegerede fra den have endelig sammen ned Delegerede fra Ny Carlsbergs Museumsegat 1890 vedtaget en Grundplan for et dansk kunstindustrimuseum, som nu skal skabes. — I Christiania har et saadant Museum bestaaet iden 1876, og det har bl. a. forestaaet Opettelsen af to Træskærerskoler og af „Norsk Husflidsbolag“; det er den endnu i Folket ilstedeværende Sans for kunstindustriel Husid, Museet søger at paavirke og udvikle. Det ar 1889 faaet en Collega i Bergen. — For Sveriges Vedkommende er det Svenska Slöjdförningen, der navnlig siden 1868 har virket for K.s Udvikling. 1874 dannedes Foreningen Handrbetets Vänner, og fra 1885 er der ved Naionalmuseet i Stockholm en særlig kunstindutriel Afdeling. — Ses der paa Bevægelsen om Helhed, maa det siges, at de efter ovenaaende talrig oprettede Museer og Skoler ave øvet ikke ringe Indflydelse; de have bl. . skabt en hidtil ukjendt, rig kunstindustriel iteratur og ved denne ligesom ved Rækker af Foredrag og Udstillinger naaet til at paavirke gsaa den store Almenhed, hvad der spiller en Rolle for deres Hovedformaal, virksom Fremme f kunstindustriel Produktion. I denne Heneende skal det da betones, at Kunstnere og Haandværkere ved dem have faaet let Adgang til at se og studere de baade i technisk og kunstnerisk Henseende bedste industrielle Frembringelser fra alle Tider og Steder, og at særlig de Industridrivende have lært at se Kunstens Medvirkning som en betydningsfuld Factor. Der er bl. a. fremkaldt en stor og stadig voxende Stilkundskab; men hidtil har denne dog mere givet sig Udtryk i Efterligning end i en dybere Tilegnelse, der fremkalder fri Composition, og Efterligningen har endog strakt sig til Orientens Former og Mønstre, der allerede 1851 vakte Opmærksomhed i London. Den fra China og Japan stammende Technik og Smag har i de sidste Aar spillet en endog betydelig Rolle. Denne Efterligning tør dog sikkert betragtes som et kun foreløbigt Stadium, ved hvilket Bevægelsen ikke vil blive staaende. (C. N.).

Kuria-Muria Øerne, britisk Øgruppe ved Afrikas Sydkyst.

***Kurilerne**, der ere 269 □ M. med næppe 500 J. (1880), tilhøre siden 1875 fuldstændig Japan.

***Kurland.** 662,800 J. (1885).

Kuro Sivo, s. ***Strøm.**

***Kursk.** Gouv. K. har 2,266,600 J. (1885), Staden K. 49,700 J.

***Kutais**, Gouv., har 922,600 J. (1885).

***Kvaksalveri.** I Følge en Lov af 1889 er K. ogsaa strafbart i Norge, for saa vidt den paagjældende har taget nogen i Cur, som lider af en smitsom eller epidemisk farlig Sygdom.

***Kühne**, Gust., tysk Forf., døde 22 Apr. 1888 i Dresden.

***Kärnten.** 359,100 J. (1888).

***König**, Ewald Aug., tysk Romanforfatter, døde 9 Marts 1888 i Köln.

Köpenick, Stad i den preussiske Prov. Brandenburg, 1½ M. s. ø. for Berlin, paa en Ø i Spree, hvor den optager Dahme. 11,400 J. Kongeligt Slot. Fabrikation af Glas, Linoleum, Chemikalier, Lak, Fernis, Tapeter, Cichorie, Kradsuld. Sav- og Melmøller.

***Köping.** 3,733 J. (1888).

Köpping, Karl, tysk Kobberstikker, f. 24 Juni 1848 i Dresden, studerede Chemi, men lagde sig i München og Paris efter Malerkunsten og derefter under Waltner efter at radere. Fra 1883 har han vundet betydeligt Navn ved fine raderede Blade efter Munkácsy, Fr. Hals og navnlig efter Rembrandt, hvis maleriske Virkning han med stor Dygtighed forstaar at efterligne i Stikket. Han fik Grand prix ved Verdensudstillingen i Paris 1889 og blev s. A. kaldet til Forstander for et Kobberstikker-Atelier ved Kunstakademiet i Berlin.

***Köprili.** 6,000 J. Sæde for en Ærkebiskop.

L

***Laaland** har 67,918 J. (1890), hvoraf 14,014 falde paa Kjøbstæderne; den svage Tilvæxt fra 1880 falder udelukkende paa Byerne, medens Landbefolkningen er aftagen.

Laband, Paul, fremragende tysk Retslærd, navnlig paa Retskildestudiets og Statsrettens Omraade, f. 1838 i Breslau, 1866 Professor i Königsberg, 1872 i Straßburg, 1880 Med-

lem af Statsraadet for Elsaß-Lothringen, skrev bl. a.: „Beiträge zur Kunde des Schwabenspiegels“ (1861), „Das Magdeburg-Breslauer systematische Schöffenrecht“ (1863), „Magdeburger Rechtsquellen“ (1869), „Die vermögensrechtlichen Klagen nach den sächsischen Rechtsquellen des Mittelalters“ (1869) og for Statsrettens Vedkommende fornemmelig: „Das Staatsrecht des Deutschen Reichs“ (1876), samt grundlagde i Forening med F. Stoerk: „Archiw für öffentliches Recht“.

*Labiche, Eugène Marie, fransk Dramatiker, døde 23 Jan. 1888.

*Laboulaye, Antoine R. P. de, blev 1886 fransk Afsending i St. Petersborg.

*Labrador er 19,730 □ M. I Regelen indskrænkes Navnet L. til Kysten langs det atlantiske Hav, som i politisk Henseende hører under New-Foundland, medens den større, vestlige Del, East-Main, hører under den canadiske Union.

Labussière, Charles Hippol. de [labyssiähr], f. 1768, Søn af en fattig fransk Adelsmand, hengav sig i sin Ungdom til et lystigt Liv, bl. a. som Skuespiller, og var vel kjendt for sit Vid og muntre Lune. Under Rædselsperioden tog han Ansættelse i Velfærdsudvalgets Bureauer og brugte denne Stilling til at ødelægge Anklageakterne imod en stor Mængde politiske Fanger, hvis Liv derved reddedes, deriblandt den senere Kejserinde Josephine og Skuespillerne ved Théâtre français. Som Legendres Secretær 1794 fik L. Lejlighed til at udvirke Frigivelse for mangfoldige andre Fanger, men blev selv 1795 en kort Tid fængslet paa Grund af den Miskjendelse, han ved sit tidligere Embede havde vakt imod sig. Han levede senere i trange Kaar og døde sindssyg 1803. Hans højsindede Adfærd afgav Emne for C. Hauchs Roman „Charles de la Bussière“.

*Lachner, Franz, døde 20 Jan. 1890 i München.

*Lade kaldes hos Hesten den tandløse Del paa hver Side af Underkjæven imellem Ydertanden og forreste Kindtand hos Hoppen og imellem Krogtanden og forreste Kindtand hos Hingsten eller Vallaken. L. have stor Betydning for Hestens Anvendelighed, da det er paa dem, at Mundbidet skal virke. Ujævne og arrede L. tyde paa, at de derværende Nerver ere gjorte følesløse, saa at Hesten er bleven død i Munden, d. e. mindre modtagelig eller følsom for Virkningen af Bidbet. L. kaldes dobbelte, naar Underlæben nærmest ved Mundkrogen er saa tyk, at den som en Fold lægger sig ind over L., hvorved Hesten bliver haardmundet, da Læberne ikke ere saa følsomme som L.

*Laeken. Residensslottet brændte Nytaarsdag 1890.

*Lafayette. 25,000 I. (1885).

*Lafayette, Edmund, gjenvalgtes til fransk Senator 1888.

*Lagdømme, s. Lagmandsret. L.s Navne ere Borgartings, Eidsivatings, Agdesidens, Gulatings, Frostatings og Haalogalands L.

*Lagerbjelke. Gust. L. har ogsaa i de sidste Rigsdagsforsamlinger været Formand i 1ste Kammer. 1889 afgik han fra Landshøvdingeposten.

*Lagmand kaldes nu Formanden i Lagmandsretten. Lagmandsret er efter den norske Straffeproceslov af 1887 Navnet paa de Domstole, der dømme i første Instans i større Straffesager og i anden i mindre; L. bestaar af 3 juridiske Dommere og en Lagrette paa 10 Mænd. Der er 6 saadanne Domstole, en for hvert Lagdømme. De fleste holde Møder paa forskjellige Steder, og hver Kreds, for hvilken særskilt Møde holdes, kaldes Lagsogn. I alt er der 17 Lagsogne. S. Straffeprocessen.

*Lagretten. Efter Staffeproceslovem af 1887 er nu i Norge L. Benævnelsen paa de 10 Mænd, Lagrettemænd, der i de større Straffesager afgjøre Skyldspørgsmaalet, og svarer altsaa til Juryen. S. Straffeprocessen. Benævnelsen Lagrettesmænd paa de Retsvidner, som i Norge altid tilkaldes, hvor Retten beklædes af en Dommer, er ophævet, og disse kaldes nu mandtalsførte Retsvidner.

Lagsogn, s. Lagmandsret.

Lagstol, d. s. s. Lagmandsembede.

Laguerre, Georges [lagæhr], fransk Politiker, f. 1858, blev 1879 Advocat i Paris og optraadte som Forsvarer for Socialisterne, samt var Medarbejder af Clémenceaus Blad »Justice«. 1883 valgtes han til Deputeret, hørte til yderste Venstre, men sluttede sig 1888 til Boulanger og var en af Hovedmændene i hans Agitation.

*Lagus. Jak. Joh. Wilh. L. nedlagde sit Professorat 1886.

*Laholm. 1,578 I. (1888). Bankkontor, Sparekasse.

*Laisant, Charles A., overtog 1883 Ledelsen af Bladet »République radicale« og sluttede sig 1888 til Boulanger og til Patriotligaens Agitation; han rettede skarpe Angreb paa Republikanernes Flertal og betegnede Parlamentarismen som „det storborgerlige Anarchi“. 1885 blev han Deputeret for Seine-Dep. og gjenvalgtes 1889 i en Hovedstadskreds.

Laisser aller, fr. [læssē allē], det at gjøre sig det mageligt, Ligegyldighed, Slaphed.

Laissez faire, laissez passer, s. *Physiokratisk System.

*Lamartine, Alphonse de. Et Mindesmærke rejstes ham 1886 i Passy.

Lāmia, et spøgelseagtigt, kvindeligt Væsen, om hvilket de gamle Grækere og Romere troede, at det udsugede Blodet af Børn.

Lançade, fr. [langsāhd'], s. *Ridning.

Land, s. *Hadeland og Land.

*Landliga blev 1882 forbudt, men allerede 1883 fornyet under Navnet National-Landleague med Ch. Parnell til Formand og paa ny erklæret ulovlig 1887.

*Landskrona. 11,941 I. (1889). 1888 bestod Handelsflaaden af 17 Fartøjer paa 4,247 Tons (1 Damper paa 584 Tons); s. A. udgjorde Toldoppebørslen 2,185,445 Kr.

*Lange, Algot. Hans Hustru, Ina L., s. *Sten, Daniel.

*Lange, Thomas, døde 25 Aug. 1887. Hans efterladte Arbejde „Jagtselskabets Fortællinger“ udkom s. A.

*Langeland har 19,170 I. (1890), hvoraf Rudkjøbing 3,485. Den betydelige Tilbagegang i Indbyggertallet i det sidste Tiaar falder

ne paa Landbefolkningen. Grevskabet L.s Størrelse er nu c. 1,723 Tdr. Hartk.; Fideicommiscapitaler 2,674,000 Kr.

*Langenbeck. Bernhard Rud. Conr. v. L. døde 29 Sept. 1887.

Lanolin, et ejendommeligt, fedtlignende Stof, der vindes af Faareuldens Sved og i renset Tilstand har faaet udstrakt Anvendelse i Medicinen som Grundlag for Salver, idet de deraf tilberedte Salver optages af Huden uden at irritere den. Uldsveden eller rettere Uldvaskevandet benyttedes tidligere til Fremstilling af raa Potaske, der nemlig kunde vindes en Mængde af 4—5 pCt. af Uldens Vægt. Efter at man havde fundet, at Uldsveden foruden frie Fedtsyrer og Glycerider af disse indeholdt Fedtsyreforbindelser af Cholesterin, at disse overhovedet fandtes i alle Hudvæv og deraf byggede Dannelser, og at de havde en ganske egen Tilbøjelighed til at optages af Huden, opstod for nogle ganske faa Aar siden Fabrikationen af L. Fremgangsmaaden er ikke nøje kjendt, men bestaar væsentlig i, at man af Uldsveden med Saltsyre udskiller Uldfedtet; dette danner med Alkalier og kulsure Alkalier en Emulsion, som ligner Mælk, og som ligesom denne kan centrifugeres og derved skilles til en Sæbeopløsning (for neden) og Cholesterinfedt (for oven). Af dette sidste udskilles det raa L. med Kalkvand og Chlorcalcium, hvorved dannes en Blanding af Kalksæber og ren L. Det raa L. renses yderligere, og endelig udtrækkes det rene L. ved Acetone. L., som det anvendes, er en hvid Masse af Salveconsistens, og som foruden fedtsure Cholesterinætherarter indeholder 25 pCt. Vand. I Vand er det uopløseligt, men kan optage meget deraf, i Vinaand er det kun lidet og delvis opløseligt; derimod opløses det let i Æther, Benzin, Acetone o. fl. Det anvendes til Salver, Pomader, Crêmer o. lign. kosmetiske Præparater. Lægemidler, som ere blandede med L., gjennemtrænge paafaldende let Huden, hvorfor L. er blevet af stor Betydning i mangfoldige Hudsygdomme.

*Lansdowne, H. Ch. Keith, Marquis af, forflyttedes 1888 som Vicekonge til Indien.

Lansemærke kaldes den Fordybning, der hos Hesten ofte findes i Halskammen lige foran Manken. L. træder ofte først tydelig frem, naar Hesten ved at rides eller kjøres tvinges til at bære Halsen i mere oprejst Stilling.

*Lanza, Giovanni, italiensk Statsmand. En Skildring af hans „Liv og Tid" ved Tavallini udkom 1887 i 2 Bd.

*Laon er omgivet med et Bælte af detacherede Forter og danner en stærk forskanset Lejr.

*La Paz (i Bolivia) har 56,800 I. (1882).

*Larochefoucauld. Marie Charles Sosthène, Hertug af L.-Bisaccia, arvede 1889 Titlen Hertug af Doudeauville.

*Larsen, Alfr. Chr. Senere Arbejder af ham ere „Lystfølelse og Sædelighed" (1886), „Fremtidens Religion" (1887), „Om Ægteskabet. Af Bachelor. Udgivet af A. C. L." (1888) og „De fem Mosebøger. En Vejledning til historisk-kritisk Bibellæsning" (1890).

Larsen, Niels Jakob, dansk Politiker, f. 24 Nov. 1845 i Odsherred, Husmandssøn, gik til sin Confirmation i Landsbyskolen og var derefter et Aars Tid i Malerlære i Nykjøbing paa Sjælland. 1862 kom han til Kjøbenhavn paa Blaagaards Seminarium og begyndte snart efter at forberede sig til Examen artium. 1865 blev han Student og 1870 juridisk Candidat, var først Sagførerfuldmægtig, men blev i Oct. 1878 Medstifter af „Morgenbladet", hvis ansvarlige Redacteur han var indtil Foraaret 1881. I Maj s. A. valgtes han for den nordfalsterske Kreds til Folketinget, hvor han siden uafbrudt har haft Sæde, og hvor han snart blev baade Medlem af Finansudvalget og af Venstres fælles Bestyrelse. Siden det forenede Venstres Deling 1878 havde L. været nøje knyttet til C. Berg og tog virksom Del i den politiske Agitation rundt om i Landet (især i Aaret 1885), men vilde ikke følge Berg, da denne i Marts 1887 udskilte sig fra det øvrige Parti. I Folketinget har L. jævnlig været Partiets Ordfører i politisk-juridiske Spørgsmaal. Siden 1881 har han været Revisor i den sjællandske Bondestands Sparekasse og har desuden fortsat sin journalistiske Virksomhed.

Laskarátos, Andreas, græsk Skribent, f. 1811 paa Kephalonia, studerede Medicin i Italien, praktiserede en kort Tid i sin Fødeby og udgav 1832 i Firenze Digtet „Min Fødsel"; 1845 kom hans poetiske Hovedværk, det satiriske Epos »Lixouri«. 1856 i „Kephalonias Mysterier" aabnede han sin aandsfulde, fra et vesteuropæisk Culturstandpunkt førte Kamp mod den græske Orthodoxi og Resten af de barbariske Sæder i Landet, der skaffede ham Banlysning fra de gejstlige, Mulkter og Fængselsdomme fra de verdslige Myndigheder. Hans Stil er paavirket af den sokratiske i Platons og Xenophons Skrifter; hans Stade er en human Rationalisme. 1868 udgav han Fortællingen om den Behandling, han havde lidt i Fængslet, paa Italiensk: »Mie sofferenze«. 1872 udkom hans samlede Digte.

*Lassalle, Ferdinand. En Buste af ham opstilledes 1890 i Bossey i Schweiz, det Sted, hvor han 1864 faldt i Duellen mod Racowitza.

Lassen, Hans, slesvigsk Patriot, f. 11 Febr. 1831 i Lysabild paa Als, besøgte 1847—48 Rødding Folkehøjskole og overtog 1852 sin Fædrenegaard. 1868 blev han Medlem af Sønderborg Kredsdag og af Provinslanddagen for Slesvig-Holsten, samt af Fællessynoden; ogsaa blev han faa Aar efter Formand for Landboforeningen paa Als og var i det hele en af Nordslesvigs ledende Mænd. 1876 valgtes han første Gang til det preussiske Underhus, men først efter at Pragfredens § 5 var bleven ophævet, udtalte han sig for, at Landdagsmændene burde aflægge Ed paa den preussiske Forfatning for at kunne hævde Nordslesvigs Ret paa rette Sted. Dog vilde han af Hensyn til H. A. Krügers modsatte Opfattelse ikke gjøre Alvor af sin Plan; men da denne var død 1881, gik L. til Berlin og indtog sit Sæde i Underhuset. S. A. valgtes han til den tyske Rigsdag, men blev ikke gjenvalgt 1884. Derimod har han i Landdagen djærvt taget Ordet for

det danske Sprogs Ret og 1890 sammen med O. Johannsen stillet Forslag om Optanternes Retsstilling.

Lassen, Julius Severin Vilhelm, dansk Retslærd, f. 4 Juli 1847 paa Samsø, blev juridisk Candidat 1871, Dr. juris 1879, Professor i det rets- og statsvidenskabelige Facultet 1881. Foruden hans Afhandling til Erhvervelsen af den juridiske Doctorgrad: „Om Betingelserne for Forsøgets Strafbarhed" (1879) maa af hans Skrifter, som især paa Grund af deres Energi i Retning af Synthesen ere af betydelig videnskabelig Værdi, nævnes: „Handlinger paa fremmed Formueretsomraade efter romersk og dansk Ret" (1880), „Kort Fremstilling af de saakaldte qvasicontractmæssige Retsforhold i dansk Ret" (1882), „Kort Fremstilling af den danske Obligationsret" (alm. Del, 3dje Udg. 1884, og speciel Del, 1884—85).

Lassen, Niels Kjeldgaard Paulsen, dansk Retslærd, f. 2 Jan. 1848 i Nykjøbing p. M., blev 1870 juridisk Candidat, 1875 Dr. jur., 1879 Assessor i Criminal- og Politiretten, 1890 Overretsassessor og er siden 1889 Medlem af Kjøbenhavns Borgerrepræsentation. Fra hans Pen, hvis Virksomhed nærmest gaar i kritisk Retning, og som har sin Styrke i skarpsindig Bevisførelse, er foruden hans Afhandling til Erhvervelsen af den juridiske Doctorgrad: „Viljen som Forpligtelsesgrund" (1874) udgaaet en Række Afhandlinger i „Ugeskrift for Retsvæsen", bl. a.: „Bidrag til Fortolkning af Straffelovens § 245" (1883), „af Straffelovens § 123" (1879), „Om Begrebet Documentfalsk efter den danske Straffelov" (1879), „Om Begrebet efterfølgende Meddelagtighed efter den danske Straffelov" (1886), „Kritiske Bemærkninger til Fortolkningen af D. L. 3—19—2" (1887); end videre fremhæves „Hvorvidt bør Vindicationsretten med Hensyn til rørlige Ting udelukkes eller indskrænkes til Fordel for godtroende Erhververe" (Forh. paa 5te nordiske Juristmøde).

***Latour d'Auvergne**, Théoph. Malo Corret de. Hans Lig blev 1889 overført fra Tyskland til Paris og bisat i Panthéon ligesom L. Carnots og Marceaus.

***Lauremberg**, Hans Willumsen. Den Oversættelse af L.s „Fire Skjæmtedigte", der udgaves s. A. som Originalen (1652) af en ubekjendt Forfatter, og som kun existerer i 5, til Dels beskadigede Exemplarer, er 1890 paa Foranstaltning af „Universitetsjubilæets danske Samfund" udgivet i en med Noter forsynet kritisk Udgave ved Dr. Jul. Paludan.

***Laurvig**, s. *Larvik.

Lavigerie, Charles M. A. [lavisch'rih], fransk Cardinal, f. 1825, blev tidlig Præst og tog theol. Doctorgrad; han var en Tid lang Professor i Kirkehistorie ved det theol. Facultet i Paris (skrev 1858 om Jansenismens Vildfarelser) og derefter ansat i Rom hos Paven. 1863 blev han Biskop i Nancy og 1867 i Algier, samt ophøjet til Ærkebiskop og efter Tunis's Tilknytning 1882 tillige Biskop af Karthago. L. har vist stor Iver for den christne Kirkes Udbredelse og Ordning i Nordafrika, samt for Slavehandelens Afskaffelse i det indre Afrika og gjorde i sidste Øjemed 1888 en Rejse til flere Lande i Europa.

***Lavoisier**. Loysels Optræden og de berygtede Ord: »nous n'avons plus besoin des savants« ere næppe historiske. — Lavoisiers Enke (født Paulze), som havde taget levende Del i hans Arbejder, ægtede 1805 Grev Rumford, men Ægteskabet var ikke lykkeligt, og de skiltes fredelig 4 Aar efter. Hun førte senere sit Hus i Paris, og de berømteste Videnskabsmænd samledes i hendes Salon. Hun døde først 1836, 78 Aar gl., og Guizot har skrevet en interessant Charakteristik af hende.

Lawson, Sir Wilfred [laasön], engelsk Politiker, f. 1829, arvede 1867 sit Stamgods og har siden 1859 med korte Afbrydelser haft Sæde i Underhuset, hvor han hører til den radicale Retning og særlig har arbejdet imod Drikkeriet. 1864 indbragte han første Gang sit Forslag om, at to Tredjedele af Indbyggerne i en Commune skulde have Myndighed til at forbyde Udskjænkning i dens Omraade, og siden har han jævnlig gjentaget Forslaget eller stillet andre tilsvarende. Ogsaa er han stemt baade for Statskirkens og for Overhusets Afskaffelse, samt for Irlands Selvstyre.

Leänder, Rich., Pseudon. for Rich. Volkmann (s. *V. A.).

***Leboeuf**, Edmond, fransk General, døde 7 Juni 1888.

***Lecky**, Edw. H. Af hans »History of England in the 18th. Cent.« udkom 1887 5te og 6te Bind.

***Ledreborg**. Grevskabets Størrelse er nu 1,451 Tdr. Hartk. med Fideicommiscapitaler paa c. 257,000 Kr.

***Ledru-Rollin**, Alex. Aug. Et Mindesmærke rejstes ham 1885 i Paris.

***Lee**, Robert Edw. 29 Maj 1890 afsløredes et Mindesmærke (Rytterstatue af Mercié) for ham i Richmond i Virginia. — Hans Brodersøn, Fitz Hugh L., valgtes 1885 til Gouverneur i Virginia.

***Leeds**. 351,200 J. (1888).

***Leflô**, Ad. Emm. Ch., fransk General, døde 16 Nov. 1887.

***Lehn**. Baroniets Størrelse er nu 482 Tdr. Hartk. med c. 1,190,000 Kr. i Fideicommiscapitaler. Til Hovedgaardene ligge 2,053 Tdr. Land og 2,243 Tdr. Land Skov.

***Leicester**. Staden L. har 146,800 J. (1888).

Leigh [lih], Stad i Lancashire i det nordvestlige England, 2 M. v. for Manchester. 21,700 J. (1881). Fabriker af Silke-, Bomulds- og Uldtøjer. I Omegnen Kulgruber.

***Leipzig** har 287,000 J. (1890) efter de 1889 og 1890 foretagne Indlemmelser af tilstødende Bycommuner.

Leif og **Lejv**, s. *Leiv.

***Le Mans**. 57,600 J. (1886).

***Lemnos**. 22,000 J.

Lemonnier, Camille [lømonniē], belgisk Forfatter, f. 24 Marts 1845 i Brysel, er med E. Picard den mest fremragende Repræsentant for den nyrealistisk-naturalistiske Retning i den belgiske Romandigtning i det franske Sprog; han er en af Zolas talentfuldeste Disciple. Skitser og Fortællinger: »Nos Fla-

nands» (1869), »Contes flamands et wallons» 1873), »Bébés et joujoux» (1880), »Les Charliers, Sedan» (1881), »Un mâle» (1882), »Le mort» (1882), »Thérèse Monique» (1882), »Ni chair ni poisson» (1884), »L'Hystérique» (1884), Les concubins» (1885), »Happe-Chair» (1886), Noëls flamands» (1887), »La Comédie des jouets» (1887), »Madame Lupar» (1888), hvori man ikke frygter Retningens Consequenser, men samtidig har et sprogligt-elegant Kunstideal. Desuden har L. udgivet kunstkritiske Skrifter, hvoraf fremhæves »Gustave Courbet et son œuvre» (1878) og »Histoire des beaux-arts en Belgique» (1887).

*Lemvig. 2,413 J. (1890).

Lenepveu, Jules Eugène [lønøvö], fransk Maler, f. 12 Dec. 1819 i Angers, var Elev af Picot og vandt 1847 grand prix de Rome for „Vitellius's Død". Han har malet en Mængde monumentale Arbejder i Kirker og andre Bygninger og var 1873—78 Directeur for det franske Akademi i Rom.

*Lenngren, Anna Marie. Det rette Fødselsaar skal være 1755.

Lens [langs], Stad i det franske Dep. Pas de Calais, 2¼ M. n. til ø. for Arras. 12,000 J. Store Kulminer.

*Lente, Christian, var Medlem af Conseilet 1699—1710 og 1721—25.

*Lenz, Heinr. Osc., blev 1887 Professor i Geographi ved Universitetet i Prag.

*Leon. 1) Prov. L. har 380,200, Zamora 269,600, Salamanca 314,400 (1887), Kongeriget L. altsaa 964,200 J. — 3) Staden L. i Republiken Nicaragua har 30,000 J. Universitetet er ophævet. — 4) L. de los Aldamas, Stad i Staten Guanaxuato i Republiken Mexico. 80,000 J. (1880). Bomuldsvæverier, Fabrikation af Læderarbejder, Guld- og Sølvbroderier og Palmehatte.

*Léonard, Hubert, døde 6 Maj 1890 i Paris.

*Leopardi, Giacomo. Seneste Studier over ham ere: Antona-Traversi »Studj su G. L.« (Napoli 1888) og Rod »G. L., études sur le XIX siècle» (Paris 1889).

*Lepage, Jules Bastien-. Et af hans mest fremragende Arbejder, „Tiggeren" (1881), var udstillet 1888 i Kjøbenhavn paa Kunst- og Industriudstillingen. Et Mindesmærke rejstes ham 1889 i hans Fødeby.

*Lerchenborg. Grevskabets Størrelse er nu 1,050 Tdr. Hartk. Fideicommiscapitaler c. 1,900,000 Kr. Under Hovedgaardene 4,002 Tdr. Land og c. 1,776 Tdr. Land Skov.

Le roi règne mais ne gouverne pas, fr. [lø roā rægnj mæ nø guværn pa], Kongen hersker, men regerer ikke (Thiers efter Jan Zamoyski).

*Lesseps, Ferdinand, brugtes i Marts 1887 til en fortrolig Sendelse til Berlin for at forhandle med Kejser Wilhelm I og Bismarck i Fredens Interesse. 1889 maatte han opgive Panama-Kanalselskabet, efter at 1,500 Mill. Frc.s vare udgivne, uden at Anlæget vare mere end halvt til Ende, og uden at et nyt Selskab havde kunnet dannes til Fuldførelsen. I Sommeren 1890 rejstes endog haarde Beskyldninger mod ham for stor Ødselhed eller groft Underslæb ved Foretagendets Ledelse.

*Leuckart, Karl Georg Friedr. Rudolph, udgiver fra 1888 i Forbindelse med C. Chun, Professor i Königsberg, Tidsskriftet »Bibliotheca zoologica«.

*Lewald, Fanny, døde 5 Aug. 1889 i Dresden. Hendes sidste Arbejde var en Samling Essays, „Zwölf Bilder aus dem Leben".

*Lewenhaupt. Grev Carl L., f. 19 Marts 1835 i Riseberga i Skaane, traadte efter at have taget Embedsexamen i Lund 1855 ind i Civil-Departementet, men gik senere over til den diplomatiske Bane og gjorde Tjeneste dels ved Gesandtskaberne i Paris, London, St. Petersborg og Wien, dels i Udenrigs-Departementet, hvor han 1873—76 var Cabinetssecretær. Derefter gik han, som Gesandt, først til Washington og 1884 til Paris, hvorfra han 12 Oct. 1889 indkaldtes i Statsraadet som Udenrigsminister.

Lewiston [ljuhst'n], Stad i Staten Maine i Nordamerika, 7 M. n. for Portland, ved Androscoggin-Faldene. 19,100 J. Bomulds- og Uldvæverier, Skotøjsfabriker. Auburn, som ligger paa Flodens modsatte Bred, har 10,000 J.

*Leydig, Franz, tog 1887 sin Afsked og lever som Privatmand i Würzburg, hvor han har fortsat sin Virksomhed som meget produktiv zoologisk, især histologisk Forfatter.

*Liberia er 6,700 □ M. Præsident Johnson gjenvalgtes 1889 for 4de Gang.

Licet, lat., det er tilladt.

*Lidköping, Stabelstad; 5,161 J. (1888). S. A. sandtes 8 Handelsfartøjer paa 468 Tons (2 Dampere paa 278 Tons).

*Lie, Jonas L. J., har 1887 udgivet Fortællingen „Et Samliv" (2det Opl. 1888), der modtoges med almindeligt Bifald. Mindre Opmærksomhed vakte (1888) „Maisa Jons" og en Samling „Digte" (1889).

*Lie, Sophus, har 1888 udgivet 1ste Bd., 1890 2det Bd. af „Theorie der Transformationsgruppen".

*Liebig, Justus, Friherre v., tysk Chemiker. Et Mindesmærke (af Schaper) rejstes ham 1890 i Gießen.

*Liebknecht, Wilhelm, blev 1883 ikke gjenvalgt til den sachsiske Landdag og 1887 ikke til Rigsdagen, men gjenvandt 1888 sin Plads i den sidste og 1889 tillige i den første Forsamling.

*Liechtenstein. Alfred, Fyrste af L., blev 1887 arveligt Medlem af det østerrigske Herrehus. Han og hans Broder Aloys ere ikke Brodersønner af, men Fættere til den regerende Fyrste Johan II.

*Liége. Prov. L. har 788,700 J. (1888), Staden L. 140,300 J.

Liernurs System, s. *Kloak.

*Lieue. En L. nouvelle i Frankrig er 10 Kilometer (Myriameter), lig 15,931 d. Alen eller 1,33 d. M.

Liévin [lievăng], Flække i det nordvestlige Frankrig, Dep. Pas de Calais, 4 M. n. for Arras, har 10,000 J. og rige Kulgruber.

*Livland. 1,208,000 J. (1885).

*Ligbrænding. Ogsaa i Sverige er L. nu lovlig indført, og i Stockholms Crematorium er der allerede foretaget 100 L.

Liggedage kaldes den Tid, i hvilken et Skib

i Følge Befragtningscontractens udtrykkelige Indhold eller i Følge gjældende Sædvaner skal ligge til Befragterens Disposition til Indladning og Udlosning af Varerne. Hyppig bestemmes i Contracten desuden en Tid, i hvilken Skibet yderligere skal ligge til Disposition imod en fastsat Godtgjørelse, Overliggedagene.

Lightfoot, Jos. Barber [lajtfuht], f. i Liverpool 13 Apr. 1828, en af vor Tids lærdeste Theologer, var 1862—79 Capellan hos Londons Biskop, samt derhos fra 1871 Kannik ved St. Paul's College og fra 1875 theologisk Professor i Cambridge, indtil han 1879 blev Biskop i den gamle Universitetsstad Durham, næst efter Canterbury, York og London det højeste og bedst lønnede Embede i den engelske Kirke. Sin Bispegjerning øvede han med Iver og Nidkjærhed uden derfor at forsømme sine lærde Studier. Over for Dissenterne viste han en Frisindethed, som stundum vakte Højkirkemændenes Mishag. Med sine fyrstelige Indtægter udøvede han en udstrakt Godgjørenhed, og 1885 afstod han frivillig en Del af dem, for at den nordlige Del af hans Stift, der var tiltaget overordentlig i Folkemængde, kunde faa sin egen Biskop i Newcastle. I Dec. 1889 døde han i Bournemouth. Hans mest bekjendte Skrifter ere hans Udgaver af de apostoliske Fædre, Clemens Romanus (1869), Ignatius og Polykarp (1885, 3 Bd.), og hans Fortolkninger af Pauli Breve til Menighederne i Philippi (overs. paa Dansk 1884), i Galatien (paa Dansk 1885) og i Kolossæ samt Brevet til Philemon (paa Dansk 1888). L. var en af de vigtigste Medarbejdere ved den Revision af den engelske Bibeloversættelse, som blev udført i Aarene 1870—85.

***Liguria.** 938,200 I. (1888).

Li Hung Chang, chinesisk Statsmand, f. 1823, medvirkede sammen med Gordon 1863 til Taepingernes Undertrykkelse og blev derefter Vicekonge i et Par Provinser, samt fik andre høje Værdigheder. 1870 faldt han i Unaade, men blev 1872 igjen indsat som Vicekonge, oven i Kjøbet i de Provinser, der ligge umiddelbart omkring Peking, og desuden Handelsminister. Han brugtes i gjentagne Underhandlinger med de europæiske Magter og hylder forholdsvis frisindede Meninger; bl. a. har han vist Iver for Bygning af Jærnbaner og for Anlæg af Bjærgværker.

***Likeio Øerne** ere 88 □ M. med 359,000 I. (1882).

Liliencron, Detlev, Friherre af, tysk Digter, f. 3 Juni 1844 i Kiel, blev preussisk Officer, deltog som saadan i den østerrigske og franske Krig og fik et Embede i Holsten under den preussiske Forvaltning, men tog efter nogle Aars Forløb sin Afsked for ganske at ofre sig til literær Virksomhed. Først 1883 udsendte han sin første Bog, Digtsamlingen „Adjutantenritte", men viste sig ogsaa heri som en fuldtudviklet Lyriker af høj Rang. Disse Digtes friske Energi, deres sunde, uforfærdede Lidenskabelighed og deres uforlignelige Anskuelighed i Skildringen af den nordtyske Natur gjenfindes i hans anden Samling „Gedichte" (1889), hvorvel den charakteristiske Djærvhed og Knaphed i Udtrykket her undertiden udarter til Maner. Ogsaa i Novellesamlingerne „Eine Sommerschlacht" (1886) og „Unter flatternden Fahnen" (1888) findes adskilligt vellykket; derimod er Romanen „Breide Hummelsbüttel" (1887) uden synderlig Interesse, og hans Skuespil („Knut der Herr" o. fl.) vise blot tydelig, at han ganske savner dramatisk Begavelse. L. bor i Kellinghusen i Holsten.

***Lille.** 188,300 I. (1886).

***Limburg.** Hollandsk L. har 260,200 I. (1888), belgisk L. 223,400 I.

***Limerick**, Shiret, har 180,600 I. (1881).

***Lincoln.** Shiret falder i de tre Landskaber Lindsay i Nord, Kesteven i Sydvest og Holland i Syd, som siden 1888 udgjøre tre særlige Shirer.

***Lincoln, Abraham.** Et stort Mindesmærke er 1874 rejst ham i Springfield. Sønnen, Robert T. L., blev 1889 Unionens Affending i London og døde her 5 Marts 1890.

***Lind**, Jenny Maria, døde 2 Nov. 1887.

***Lind**, Peter Engel, Biskop, tog 1888 sin Afsked paa Grund af Svagelighed og lever siden den Tid som Privatmand paa Frederiksberg.

***Lindau, Paul**, har fortsat sine Skildringer af Berlinerlivet med Romanen „Arme Mädchen" (1887) og desuden skrevet en Række dramatiske Arbejder, hvoriblandt „Die beiden Leonoren" (1888) og „Der Schatten" (1889). — Rudolph L. blev 1888 tysk Generalconsul i Barcelona.

***Lindberg**, Joh. Aug., har senere paa ny dannet et Skuespillerselskab; fra Beg. af Saisonen 1890—91 har han overtaget Driften af begge Theatrene i Göteborg.

***Linde** ell. Lindesberg [bērj]. 1,560 I. (1888). Bankkontor; Sparekasse. Station paa en privat Jærnbane.

***Lindenborg.** Grevskabets Størrelse er nu 1,341 Tdr. Hartk. med 1,646,000 Kr. i Fideicommiscapitaler. Hovedgaardenes Skovareal er 1,800 Tdr. Land.

***Lindner**, Albert, tysk Digter, døde efter i flere Aar at have været sindssvag 4 Febr. 1888 i Berlin.

Lindstrøm, Viggo, dansk Skuespiller, f. i Kjøbenhavn 12 Jan. 1859, var først i Vintapperlære, men tog 1880 Engagement ved et omrejsende Skuespillerselskab i Norge og blev to Aar senere engageret ved Dagmartheatret, da dette aabnedes. Her var det, han i Saisonen 1886—87 skabte den populære Figur Jens Daglykke i „Landsoldaten", hvilken Rolle var den nærmeste Aarsag til, at han blev ansat ved det kgl. Theater. Paa denne Scene debuterede han 3 Sept. 1888 som Gaardejer Lyng i „Tordenvejr" og har senere forstaaet at hævde sig en ikke ubetydelig Plads i det komiske Repertoire.

***Linköping**, Stabelstad; 12,441 I. (1889). 1888 fandtes 8 Handelsfartøjer paa 499 Tons (6 Dampere paa 432 Tons); s. A. udgjorde Toldindtægten 1,712,714 Kr.

***Linné**, Carl v., d. ældre. Af hans »Ungdomsskrifter«, samlede af E. Ährling, har det svenske Videnskabsakademi udgivet 2 Rækker (1888—89).

***Lippe**, Leopold, Grev zur, døde 8 Dec. 1888.

***Listov**, Jens Wilhelm Victor, døde 3 Sept. 1888.

Lißt, Franz v., tysk Criminalist, f. i Wien 2 Marts 1851, Fætterson af Componisten L., blev 1879 ordentlig Professor i Gießen, 1882 i Marburg, 1889 i Halle. Han har skrevet: „Meineid und falsches Zeugnis" (1876), „Die falsche Aussage" (1877), „Lehrbuch des österr. Preßrechts" (1878), „Das deutsche Reichspreßrecht" (1880), „Lehrbuch des deutschen Strafrechts" (1881), „Der Zweckgedanke im Strafrecht" (1882), „Die Reform des juristischen Studiums in Preußen" (1886), „Der italienische Strafgesetzentwurf" (1888), „Die Grenzgebiete zwischen Privat- und Strafrecht" (1889) og har desuden tillige med Dochow grundet „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft" (1881) og i Forening med v. Hamel Amsterdam og Prins i Brüssel 1888 stiftet den internationale criminalistiske Forening, hvis Program er den positive criminalistiske Skoles (s. Straffetheorier).

***Liverpool.** 599,700 J. (1888).

***Ljunggren**, Gust. Håk. Jord., tog Afsked 1889. Af hans »Svenska vitterhetens häfder« udkom 4de Bd. 1887—90.

***Lockroy**, Edouard, blev i Apr. 1888 indtil Febr. 1889 Undervisningsminister under Floquet og gjenvalgtes i Sept. 1889 til Deputeretkammeret.

***Locle.** 16,500 J. (1888).

***Lodz.** 113,400 J. (1885).

***Lombardiet.** 3,963,400 J. (1888).

***Lombok.** 405,000 J. (1882).

Lombröso, Cesare, berømt italiensk Anthropolog og Sindssygelæge, f. i Nov. 1836 i Venezia, blev 1862 Lærer i Sindssygdomme ved Universitetet i Pavia, 1879 Professor i Retsmedicin i Turin. Hans frugtbare Virksomhed som Skribent, der endog begyndte med hans 13de Aar og først gik i philologisk Retning, men hurtig førte ham ind paa Physiologien og Anthropologien, vidner om en betydelig Originalitet og har givet Videnskaben Impulser paa de forskjelligste Omraader, selv om hans Tilbøjelighed til at drage Slutninger og opstille Hypotheser uden tilstrækkelig empirisk Basis med Rette har mødt Modstand. Af hans talrige Skrifter skulle, foruden de, der omhandle mere specielle Abnormiteter som Elephantiasis (1868), Pellagra (1870) og Cretinismen (1859, 61, 73) samt en af ham funden Gift i Majsen (1878), kun nævnes de vigtigste af dem, som omhandle de sindssyge eller forbryderske Abnormiteter hos Mennesket og dermed i Forbindelse staaende Phænomener: »Sulla pazzia di Cardano« (1855), »Della pazzia in China ed in Egitto« (1863), »Sulle origine dei pazzi« (1864), »Genio e Follia« (1864), »Diagnosi medico legale« (1873), »La Medicina legale delle alienazioni mentali studiate col metodo sperimentale« (1873), »Sulle Pazzie criminali in Italia« (1872), »Influenza della civiltà sulla pazzie e della pazzia sulla civiltà« (1876), »Della fossetta cerebellare mediana in un criminale« (1872), »Mania epilettica« (1863); endelig en Del Afhandlinger om forskjellige Ejendommeligheder hos Forbrydere, som kunne betragtes som Forløbere for hans navnkundigste Værk om Forbrydermennesket (s. d. A.): »L'uomo delinquente« (1878, 2den Udg. 1885), hvorved han maa siges at have stiftet den italienske positive criminalistiske Skole, hvis Organ er det af ham, Garofalo og Ferri udgivne Tidsskrift: »Rivista di psichiatria, antropologia criminale e scienze penali«. Han opstiller paa Grundlag af et betydeligt statistisk Materiale Forbrydermennesket (den habituelle Forbryder i Modsætning til Lejligheds- og Affectforbryderen) som en Type, ved sine physiske Abnormiteter og ejendommelige Vaner og Tilbøjeligheder i Slægtskab med Nutidens vilde Folkeslag, i meget svarende til Barnets aandelige Uudviklethed og betegnende et atavistisk Tilbagefald i Slægten til et mindre udviklet Civilisationstrin, og han søger at paavise de forskjellige Forhold i Samfundet (af social, økonomisk, klimatisk osv. Natur), som bidrage til Fremkomsten af denne Type. Trods L.s altfor dristige Hypotheser har han og hans Skole dog indlagt sig ikke ringe Fortjeneste af Strafferetsvidenskaben ved at fremdrage den anthropologiske Side og paavise de speculative Straffetheoriers Utilstrækkelighed (s. Straffetheorier).

***Lomscha.** 593,000 J. (1885).

***London** udgjør fra 1888 et særligt Shire, hvori dog City, som kun udgjør en Del af Districtet L. med en Befolkning af 74,700 J., har bevaret en stor Del af sine Privilegier. Grevskabsraadet, County Council, bestaar af 119 Medlemmer: Politiet er dog unddraget Raadets Myndighed, og »Metropolitan Police«, Citys Politi dog undtaget, staar directe under Indenrigsministeriet. L.s Befolkning inden for Generalpostdistrictet er 4,149,500, inden for Politidistrictets Omraade 5,306,000 J. (1886). Det egentlige Bydistrict anslaas (Midten af 1888) at have 4,283,000 J. — L. er den danske Sømandsmissions vigtigste Station; en dansk Kirke er bleven opført i Nærheden af de store Dokker i Byens østlige Ende, hvor den ligger bekvemt for Søfolkene; men de fleste af de bosatte Danske bo i den modsatte Ende af Byen, og af Hensyn hertil har Prinsen af Wales tilladt, at der hver Søndag Eftermiddag holdes dansk Gudstjeneste i det til hans Palads hørende St. James's Chapel. Sømandspræsten betjener begge Menigheder. Desuden er der en norsk Kirke og Sømandspræst og en svensk Kirke med en Gesandtskabspræst.

***Londonderry** havde 165,000 J. (1881) mod 173,900 J. (1871); henved Halvdelen af Befolkningen er protestantisk.

***Londonderry.** Ch. Stewart Vane Tempest, f. 1852, Sønnesøn af Ch. Will. Stewart, Marquis af L., var 1878—84 Medlem af Underhuset, arvede 1884 ved Faderens Død Peersværdigheden som Marquis L. og var 1886—89 Vicekonge i Irland.

Longerich, Flække i den preussiske Rhinprovins, ½ M. n. for Köln. 20,200 J. (1885). Her ligger Kölns zoologiske og botaniske Have.

Long-Island City [ĕjlænd sitti], Stad i Staten New-York i Nordamerika paa Øen Long-Island ved East River og over for New-York. 18,300 J. (1885). Betydelige Fabriker.

***Longstreet**, James, opgav 1875 sit Embede i New-Orleans og havde 1880—81 en Sendelse til Constantinopel.

***Loris-Melikov**, Michael, døde 22 Dec. 1888 i Nizza.

***Los Angeles.** 25,000 J. (1885). Guldminer.

Loti, Pierre, s. ***Viaud**, Julien.

***Lotto**, Lorenzo, ital. Maler. Hans Fødselsaar bestemmes efter nyere Opgivelser nærmere til 1476—77. Dødsaaret omtrent til 1556.

***Louis, Saint**, i Staten Missouri, har 433,300 J. (1890).

***Louisville.** 180,000 J. (1890).

Louvière, La, Flække i den belgiske Prov. Hainaut, 2 M. ø. for Mons. 13,200 J. Bjærgværksdrift paa Kul og betydelige Fajencefabriker.

Lucie Nat, 13 Dec., betragtedes i Middelalderen som Aarets mørkeste og længste Nat (i Følge Tidsregningen svarede den til 22—23 Dec. nu) og frygtedes som den Nat, hvori de afdødes Aander drev deres Spil. I Norge henlagdes „Asgaardsrejen" til denne Nat, i Danmark benyttedes den til at søge Kundskab om, hvad Fremtiden førte i sit Skjød; i Sverige fejredes den med Fester for Julestjærnens Fremkomst og som Minde om de østerlandske vises Tog.

***Ludvig I**, Konge af Portugal, døde 19 Oct. 1889 og fulgtes af Sønnen Carl I.

Ludwig, Alfred, Sanskritist og Sprogforsker, f. 1832 i Wien, studerede i Wien og Berlin og blev 1860 ansat i Prag som Professor i klassisk Philologi og sammenlignende Sprogvidenskab. Hans Hovedværk er hans Oversættelse af Rigveda med Indledning og Commentar (6 Bd., 1876—88); desuden skrev han „Agglutination oder Adaption" (1873) o. m.

***Lugo**, i Norditalien, har 9,200 J. (1881).

***Luino.** Mindesmærke for Garibaldi, som 1848 kæmpede her mod Østerrigerne.

***Luis, San.** Staten har 100,000 J. (1887), Staden S. L. 7,000.

Luitpold, Prins, Regent i Bayern siden 1886, f. 12 Marts 1821, Søn af Kong Ludvig I, var under Brodersønnen Ludvig II.s Regering Generalinspecteur for Hæren og Formand i Statsraadet, samt optraadte jævnlig som Kongens officielle Repræsentant. Under Krigen 1870—71 fulgte han med det tyske Hovedkvarter og medvirkede til Tysklands Gjenforening, ligesom han senere var Mægler mellem den tyske og den østerrigske Kejser til Fornyelse af det venskabelige Forhold. Da Ludvig II.s Sindssygdom i Juni 1886 blev aabenbar, lod han sig udraabe til Regent og beholdt denne Stilling efter Ludvigs Selvmord og den yngre Broder Ottos Ophøjelse til Konge. Skjønt han tidligere regnedes for ivrig klerikal, beholdt han dog Førsteministeren Lutz indtil Maj 1890 og viste ligeledes sin oprigtige Tilslutning til Tysklands Enhed og den unge Kejser Vilhelm II. L. havde 1844 ægtet Augusta, Datter af Storhertug Leopold II af Toscana (d. 1864), og har tre Sønner: den ældste, Ludvig, f. 1845, er siden 1868 gift med Maria Therese (f. 1849), Broderdatter af Hertug Frants V af Modena; den anden, Leopold, f. 1846, ægtede 1873 den østerrigske Kejsers Datter Gisela (f. 1856).

***Luleå.** 4,464 J. (1888); s. A. fandtes 6 Handelsfartøjer paa 1,029 Tons (5 Dampere paa 983 Tons); Toldindtægterne udgjorde 157,197 Kr.

***Lumholtz**, Carl Sophus, har under Titel „Blandt Menneskeædere" (Kbhvn. 1888) udgivet sin Rejsebeskrivelse, der samtidig ogsaa er udkommen paa Svensk og Fransk og saa vel i en engelsk som i en amerikansk Udgave. For Tiden opholder han sig paa en Forelæsningsrejse i Nordamerika.

***Lund.** 14,802 J. (1889).

***Lund**, Troels Frederik, fik 1888 Titel af Professor. 9de Bind af hans „Danmarks og Norges Historie i Slutn. af det 16de Aarh." udkom 1888, 10de 1890.

Lundstikke, en lille Jærnstok, der stikkes gjennem et Hul paa Hjulaxlen for at hindre Hjulet i under Bevægelsen at glide af, erstattes nu oftest af en Møtrik, der skrues paa Enden af Axlen.

***Lutz**, Johannes, afgik i Maj 1890 som Førsteminister (tillige Cultusminister) og udnævntes samtidig til extraordinært Medlem af Statsraadet; han døde 3 Sept. s. A.

Luxus er det rigtige Udtryk for *Luxuriøs, der egentlig betyder vellystig, udsvævende.

***Luzern.** Cantonets Regeringsraad tæller 7 Medlemmer, det store Raad 140. Til det schweizerske Nationalraad vælger L. 7 Medlemmer.

Lüdenscheid, Stad i den preussiske Prov. Westfalen, 5 M. s. s. ø. for Dortmund, har 15,100 J. (1885) og betydelig Fabrikation af Tin- og Messingarbejder.

***Lüderitzland** kaldes nu **Tysk-Sydvestafrika**. Grænsen er mod V. det atlantiske Hav fra Oranjefloden til Mundingen af Cunene, en Strækning af 200 M.; mod Ø. er Tschobis Munding og Sambesi sat som Grænse. Flademaalet beregnes til 20,000 □ M. med 250,000 J., Hottentotter og Damaraer. Kysten er ørkenagtig og har kun en eneste virkelig god Havn, **Hvalbugten**, som imidlertid med hosliggende District er engelsk; den tyske Havn er **Angra Pequeña**. Det indre er et frodigt Græsland og rigt paa Kobber, Guld og andre Metaller. Et tysk Selskab har gjort et mislykket Forsøg paa at drage Fordel af Landets Rigdom paa Hornkvæg og fedthalede Faar ved Anlæggelsen af Slagterier og Salterier, et andet har villet udnytte Metalrigdommene; men dette Forsøg strandede paa Damaraernes Overhøvding, som 1888 overdrog alle Minerettigheder til en engelsk Handelsmand Lewis og forjog alle Tyskerne. Et Forsøg, man gjorde paa at danne et Corps af Indfødte under tyske Officerer, mislykkedes fuldstændig, og det tyske Rige har nu maattet oprette et beredent Corps tyske Soldater paa 50 Mand under Capitain François; han skal altsaa hævde Rigets Myndighed i denne vidtstrakte Koloni, til hvis yderligere Udvikling der anvendes 70,000 Kr. aarlig. Lewis og hans Fæller have vel maattet forlade Landet efter François's Ankomst, men det tyske Mineselskab har ikke atter optaget sin Virksomhed, men tvært imod villet overdrage en Del af sit Omraade til et engelsk Selskab for at skaffe sig Driftscapital, en Plan, som dog er strandet paa Regeringens Modstand.

Det hele Kolonisationsforsøg maa for Tiden (1890) anses for fuldstændig mislykket.

*Lyngby. Sognet har 5,416 I., selve Landsbyen 2,500 (1890).

*Lynn. 45,900 I. (1885).

*Lyon. Staden har 344,100 I., hele Communen 401,900 (1886). L., der ligger ved Sammenløbet af to Floder og er Knudepunktet for 8 Banelinjer, egner sig i fortrinlig Grad til Samlingspunkt for de franske Sydhære og er siden 1874 omgivet med en Række nye, stærke Forter, der omspænde den indre Vold i en Kreds af 8 M. og i en Afstand af 1—1½ M. L. er saaledes næst Paris Frankrigs stærkeste Fæstning.

*Lyons, Richard Bickerton, Lord, blev i Oct. 1887 Jarl og døde 5 Dec. s. A.

*Lysekil [tjil]. 2,127 I. (1889); Bankkontor. 1888 bestod Handelsflaaden af 15 Fartøjer paa 2,957 Tons.

*Lütken, Fru Augusta Soph. Wilh., blev 1890 atter engageret til at optræde paa det kgl. Theater i Kjøbenhavn.

*Lytton, Edw. Robert Bulwer, Jarl af, blev 1888 engelsk Affendina i Paris. Han udgav 1885 et stort Digt »Glenaveril, a metamorphose« i 6 Bøger og 1887 »After paradise, a legend of exile«.

*Læsø. 2,724 I. (1890).

Lödel, Heinrich, tysk Xylograph, f. 1798 i Hameln, d. 1861 i Göttingen, har især gjort sig fortjent ved Gjengivelsen i Træsnit af Holbeins Initialer med Dødningedansen og Joh. Wechtelins 12 Træsnit i Clairobscur.

*Løffler, Ernst Conrad. Blandt hans Skrifter om Geographiens Opgave og Methode bør særlig nævnes: »Quelques réflexions sur les études géographiques, leur but et leur situation actuelle« (Kbhvn. 1879). L. har væsentlig bidraget til, at Geographien optoges som Lærefag ved Kjøbenhavns Universitet (1883). — Hans Broder, Julius L., udgav 1888 „Gravmonumenter fra Sorø Kirke“ og 1889 „Danske Gravstene fra Middelalderen“.

*Løgstør. 1,556 I. (1890).

*Løkken. 1,067 I. (1890).

Lønstrup, Fiskerleje i det nordlige Jylland, Hjørring Amt, ved Skagerak, 1½ M. n. for Hjørring. Badested.

*Løvenborg. Baroniets Størrelse er nu c. 650 Tdr. Hartk. med c. 1,468,000 Kr. i Fideicommiscapitaler. Jordtilliggendet til Hovedgaardene udgjør 1,995 Tdr. Land.

*Løvenørn, Poul, fratraadte i Marts 1735 Ledelsen af Marinens Sager.

Maadeholdsforeninger, s. Ædruelighedssagen.

*Macerata. 10,100 I. (1881).

*Macfarren, George Alex., eng. Componist, døde 2 Nov. 1887 i London.

Mac Grégor, John [mäkl], engelsk Rejsende, f. 1825 i Gravesend, er særlig bekjendt ved de Rejser, han fra 1865 foretog i en lille Cano „Rob Roy“, og som han senere beskrev i »The Rob Roy on the Baltic« (Lond. 1867), »The Rob Roy on the Jordan and Nile« (1869) o. fl.

Mackau, Aimé Franç. Ferd., Baron de [makō], fransk Politiker, f. 1832, Søn af en Admiral, som var Marineminister under Ludvig Philip og senere blev kejserlig Senator, gjorde først Tjeneste i Statsraadet og valgtes 1866 til den lovgivende Forsamling (gjenvalgt 1869 imod Hertugen af Audiffret-Pasquier). 1876 indtraadte han paa ny i det politiske Liv, idet han valgtes til Deputeretkammeret, og var efter Rouhers Død 1884 Napoleonisternes Fører; han blev 1885 Formand for det forenede Højre og knyttede 1889 Forbund med Boulangisterne. M. gjenvalgtes 1889 uden Medbejler. Han er ogsaa Formand for Departementsraadet i Orne.

*Mackay, Charles. Adskillige af hans lyriske Digte, til nogle af hvilke der componeredes Musik, vare i sin Tid overordentlig populære. Han har skrevet et autobiographisk Arbejde: »Through the Long Day«. D. 27 Dec. 1889.

Mac Wirther, John [mækl], f. 1889 i Edinburgh, begyndte som Landskabsmaler og blev Medlem af Akademiet i Edinburgh ved 25 Aars Alderen, tog derpaa til London, hvor han ogsaa blev Medlem af Akademiet 1879 efter en længere Rejse i Amerika. Blandt hans Arbejder nævnes „Bestatemplet“, „Maaneskinslandskab om Sommeren“, „De tre Gratier“ (Birketræer), „Skovenes Dronning“ osv.

*Madagaskar. Ved en Declaration af 5 Aug. 1890 har England anerkjendt Frankrigs Protectorat over M. Samtidig er der ydet Frankrig Overhøjhed over udstrakte og frugtbare Egne i Vest- og Centralafrika (s. Sudan), medens til Gjengjæld Frankrig har indvilliget i Oprettelsen af engelsk Protectorat over Sansibar og Maskat.

*Madier de Montjau, Noel F. M. de, udtalte sig 1889 — heri ulig mange andre Radicale — med stor Styrke imod Boulanger og krævede Forholdsregler for at hindre en ny „2den December“. Han gjenvalgtes i Sept. s. A. til Deputeretkammeret og siden til en af dets Quæstorer.

*Madrid. 472,200 I. (1887).

Madsen, Karl Joh. Vilh., f. 22 Marts 1855 i Kjøbenhavn, Søn af Dyrmaler A. P. M., uddannede sig til Maler, men har i de senere Aar gjort sig bekjendt som Kunsthistoriker, dels ved en lille Bog, „Japansk Malerkunst“ (1885), dels ved Artikler i „Tidsskr. for Kunstindustri“ og som Redacteur af „Kunstbladet“.

*Madsen, Peder, udgav 1887 anden Halvdel af sin Fortolkning af Johannes's Aabenbaring og 1890 som Universitetsfestskrift en særdeles dygtig Afhandling om „Det kirkelige Embede“.

Madsen, Vilhelm Herman Oluf, f. i Kjøbenhavn 11 Apr. 1844, blev Landcadet 1859 og Secondlieutenant i Infanteriet 1861 og deltog som saadan i Felttoget 1864. Efter at have gjennemgaaet den militære Højskole traadte han 1868 som Premierlieutenant over i Artilleriet, i hvilket Vaaben han 1879 blev Capitain og 1889 Oberstlieutenant. Lige fra 1868 har M. været knyttet til Officerskolen som Lærer i Mathematik, hvilken Videnskab han endnu foredrager i Skolens ældste Afdeling; 1879—87 var han tillige dens Lærer i Artil-

leri. Et Par fortrinlige Lærebøger foreligge fra hans Haand: „Elementær Arithmetik og Algebra“ (1872), „Analytisk Plangeometri“ (1875). M. er foruden som Lærer bleven brugt af Artilleriet i teknisk-videnskabelig Retning, idet han gjentagne Gange har været sendt udenlands for at tilvejebringe Oplysninger og dels af eget Initiativ, dels paa given Foranledning har været virksom for Indførelsen af vigtige militærtechniske Forbedringer. Han er saaledes Opfinder af en Distancemaalingskikkert til Brug for Kystbatterier og har væsentlig Del i Indførelsen her til Lands af det brune prismatiske Krudt og i de Forsøg, som have ført til Indførelsen af en Magasinriffel ved det danske Fodfolk. Fra 1889 er M. Stabschef ved Artilleriet.

***Madura.** Staden M. har 73,800 J. (1881). Øen M. med hosliggende Smaaøer er 96 □ M. (selve M. er 83 □ M.) med 1,374,000 J. (1885).

Madūro, sp., egtl. moden, om Cigarer: mellemfarvet, mellem lys og mørk.

***Madvig,** Johan Nikolaj. En Bronzebuste af ham foran Universitetsbygningen afsløredes 22 Nov. 1887.

Ma foi, fr. [foā], min Tro!

***Magdeburg.** 159,500 J. (1885).

Magliāni, Agostino, italiensk Statsmand, f. 1824 i Provinsen Salerno, blev 1860 Embedsmand under den italienske Regering og var Præsident for en Afdeling af Regnskabsretten, da han i Dec. 1877 blev Finansminister. Han beholdt dog denne Stilling kun i 3 Maaneder, men overtog den paa ny i Dec. 1878 og styrede Italiens Finanser med stor Dygtighed i de skiftende Ministerier lige indtil Udgangen af 1888, samt gjennemførte i dette Tidsrum en Række vigtige Reformer (Maleskattens Afskaffelse, Saltskattens Nedsættelse, Tvangscoursens Ophør o. fl.). Siden 1871 er han Senator.

***Magnesia.** 60,000 J.

Magnesia-Cement er enten en Blanding af brændt Magnesia med Kridt, som udrørt med en passende Mængde Vand stivner til en stenhaard Masse, eller en hærdnende Blanding af brændt Magnesia med Chlormagniumopløsning i passende Forhold.

***Magnin,** Pierre Jos., fransk Politiker, valgtes i Oct. 1889 til Næstformand i Senatet.

Mail-Phaeton [mæhl], en let og meget elegant, halvlukket Calèchevogn med et Sæde, uden Buk, men med Tjenersæde til 1 à 2 Personer, beregnet paa, at Herskabet selv kjører Hestene.

Maine, Sir Henry [mæhn], engelsk Retshistoriker og Retsphilosoph, f. 1822 i London, d. 4 Febr. 1888 i Cannes. Efter at have studeret i Cambridge blev M. juridisk Professor først her, senere i London. 1862 gik han til Indien som Medlem af Vicekongens Ministerium. Hans Ophold blev af stor Betydning ved det nøje Kjendskab til den ariske Stammes oprindelige Retsforhold og Retsopfattelse, han derved vandt. Efter sin Hjemkomst virkede han nogle Aar som Professor i Oxford og Cambridge. — M.s store Betydning i vor Tids Videnskab beror paa, at han klart har paavist den uvilkaarlige og til Dels ubevidste Magt, som nedarvet og indøvet Sæd og Skik have, før bestemt formulerede og fastsatte Love træde frem. Han har vist, hvorledes der forud for den nyere skarpe privatretlige Udformning og Begrænsning af alle Livsforhold gaar en lang Periode, hvor Individet kun gjælder noget som Led af Familien eller Landsbysamfundet, hvor den Stilling, hvortil man fødes (status), ikke en vilkaarlig Overenskomst (contractus), bestemmer den enkeltes Kaar, og hvor alligevel de ufkrevne Normer adlydes mere end senere Tiders bestemt formulerede Love. Hans Hovedskrifter ere: »Ancient Law«, »Village Communities in the East and West«, »The early history of institutions«, »Early law and custom«, »Popular government«. Efter hans Død udkom »International Law«.

***Malaga.** 134,000 J. (1887).

***Malaka.** Straits Settlements har 552,000 J. (1888).

***Malling-Hansen,** Hans Rasmus Malling Johan, døde 27 Sept. 1890.

***Malmesbury,** James Howard Harris, Jarl af, døde 17 Maj 1889.

***Malmström,** Carl Gust., afgik 1887 fra sin Stilling som Rigsarchivar. Han har 1889 udgivet en Samling af sine »Smärre skrifter rörande sjuttonhundratalets historia«.

***Malmström,** Joh. Aug., er siden 1887 Directeur for den til Kunstakademiet i Stockholm knyttede Skole.

***Malmö.** 47,539 J. (1889). Handelsflaaden bestod 1888 af 33 Fartøjer paa 9,740 Tons (12 Dampere paa 2,623 Tons); Toldindtægterne beløb sig s. A. til 2,971,929 Kr. **Malmöhus Län.** 366,874 J. (1889) (deraf 103,293 i Byerne); af Jordarealet ere c. 71 pCt. dyrket Land, c. 6 pCt. naturlig Eng og over 11 pCt. Skovland; 1888 fandtes 60,259 Heste, 166,531 St. Hornkvæg, 82,817 Faar og 102,115 Svin.

***Malot,** Hector Henri, har ved sin Roman »Conscience« leveret et af Dostojevskijs „Raskolnikov“ paavirket Arbejde, fuldt af fine psychologiske Analyser, hvor Forskjellen mellem den halvbarbariske russiske Helt og den overciviliserede Franskmand illustrerer den store Afstand mellem et russisk og et fransk Culturmedium.

Maltitz, Herm. v., Pseudon. for Friedr. Hermann Klencke (s. *d. A.).

Man kaldes den Beklædning af lange Haar, der hos Hesten sidder langs Bagsiden af Halsen, og som hos andre Dyr kaldes **Manke** (s. d. A.).

***Manchester** har 378,200, med Salford 604,500 J. (1888).

***Manchester.** Will. Drogo Montagu, 7de Hertug af M., døde 1890.

***Mancini,** Pasquale Stanislas, ital. Statsmand, døde 26 Dec. 1888.

***Mandalay.** 65,000 J.

***Manitoba.** 3,470 □ M. med 108,600 J. (1886).

Manke kaldes den Samling af lange Haar, der hos mange Dyr beklæder Hoved, Nakke eller Hals. Hos Hesten betegner M. derimod det Parti, hvor Halsen gaar over i Ryggen, der ogsaa kaldes **Viderist**, og som dannes af den forreste Halvdel af Brysthvirvlernes stack

udviklede Tornudvæxter. M. skal hos Ridehesten være høj og gaa jævnt og langt tilbage paa Ryggen og er et Særkjende for den ædle Hest. Er M. lav og ikke fremtrædende, siges Hesten at være rund over M. eller rund over Bovene, som Tilfældet er hos de fleste Landheste. Den ovenomtalte Haarbeklædning kaldes hos Hesten Man. Mankerem, s. *Sele.

*Manners, John Jam. Rob., Lord, blev 1888 ved sin Broders Død Hertug af Rutland.

Mănsel, Henry Longueville, engelsk Philosoph og Theolog, f. 1820, studerede i Oxford, hvor han senere blev Professor i Philosophi, hvilken Stilling han efter nogle Aars Forløb ombyttede med Professoratet i Kirkehistorie. Sine sidste Leveaar tilbragte han i London som Dean of St. Paul. D. 1871. I Philosophien er M. en Discipel af William Hamilton. Han har ligesom denne med Iver dyrket den formelle Logik (se især hans »Prolegomena logica«). Mest bekjendt er han bleven ved sin Lære om Umuligheden af en videnskabelig Theologi, hvilken Lære han støttede paa en i mange Henseender interessant og skarpsindig Undersøgelse af den menneskelige Erkjendelses Grænser (»Limits of religious thought«, 1858; dansk Oversættelse ved N. Teisen: „Den religiøse Tænknings Grænser“, Odense 1888). Denne Theori vakte megen Opmærksomhed og Strid i England. Over for Stuart Mills Angreb har M. forsvaret Hamiltons og sin egen Lære i »The Philosophy of the Conditioned« (1866). En Fremstilling af sine psychologiske og erkjendelsestheoretiske Anskuelser har han givet i »Metaphysics« (1860). Efter hans Død er udkommet: »Letters, Lectures and Reviews« (1873) og »The Gnostic Heresies« (1875).

Mantz, Paul [mangs], fransk Kunsthistoriker, f. 1821 i Bordeaux, har været en virksom Medarbejder i »Gazette des beaux-arts« og i Ch. Blancs »Histoire des peintres«. Han blev 1882 Generaldirecteur for Frankrigs Kunstsamlinger, men nedlagde ikke længe efter dette Embede. Af hans selvstændige Skrifter maa fremhæves »Les chefs-d'œuvre de la peinture italienne« (1867).

*Mantzius, Karl, forlod ved Udgangen af Saisonen 1888—89 det kgl. Theater for at tage Engagement ved Dagmartheatret, men efter at have virket her i Saisonen 1889—90 gik han atter tilbage til den Scene, paa hvilken han først var optraadt.

*Manzoni, Alessandro. 1889 udgav Bonghi hans efterladte Skrift »La rivoluzione francese del 1789 e la rivoluzione italiana del 1859«.

*Maquet, Auguste, fransk Forfatter, døde 9 Jan. 1888 i Paris.

Marais, Léon Hyacinthe [marä], fransk Skuespiller, f. 29 Apr. 1853 i Marseille, kom 1873 ind paa Conservatoriet i Paris og debuterede to Aar efter paa Odéon-Theatret, hvor han senere har hævdet sig en fremragende Plads saa vel i det klassiske Repertoire som i det moderne Skuespil. 1877 ægtede han Skuespillerinden Hélène Petit, der Aaret efter glimrede paa Ambigu-Theatret som Gervaise i „Faldgruben“.

*Maranhão. 488,400 I. (1888).

*Marbach, Oswald, døde 28 Juli 1890.

*Marceau, François. Hans Levninger bleve 1889 førte tilbage til Frankrig og bisatte i Panthéon.

*Marcel, Steph. 1888 rejstes ham i Paris en Statue (af Idrac).

Marekors, tysk „Drudenfuß“, et mystisk, allerede i Oldtiden under Navnet Pentagramma kjendt Tegn, der har spillet en stor Rolle i Overtroen som Beskyttelsesmiddel mod onde Magter, har Form af en regelmæssig femsidet Stjernepolygon (✮). Anbragt paa Døren holdt det Hexene ude.

Margarine, officielt Navn paa Kunstsmør, fremstilles nu om Stunder i stor Mængde (jvfr. *Smør) ved at blande Oleomagarin (s. d. A.) med Mælk, hvortil endnu ofte kommer Smørfarve for at efterligne det ægte Smørs Udseende og Lugt. Blandingen behandles væsentlig ved en Kjærning, og den udskilte Masse forarbejdes siden som ægte Smør. I Sammensætning skiller det sig især fra ægte Smør ved at indeholde en større Mængde uopløselige og en mindre Mængde flygtige fede Syrer.

*Mariager. 761 I. (1890).

*Maribo. 2,542 I. (1890).

*Mariefred. 932 I. (1888).

*Mariestad. 3,009 I. (1888). Bankkontor, Capital-Forsikringsanstalt, Sparekasse.

*Marne. Dep. Haute-Marne er 113 □ M. med 247,800 I. (1886).

Máros-Ujvár [rosch üjvahr], Bjergværksby i Transsylvanien, ved Maros, 7 M. s. s. ø. for Klausenburg. 3,000 I. Bjergværksdrift paa Salt; aarlig Produktion c. 6,000 mtr. Centner.

*Marseille. 376,100 I. (1886). I M.s Havn indgik 1888 8,360 Skibe af 4,883,900 Tons og udgik 8,000 af 4,816,700 Tons; omtr. to Tredjedele af Skibene gaa under fransk Flag. Handelsflaaden udgjør 61 Sejlere og 233 Dampere, de sidste navnlig tilhørende 4 store Selskaber. Handelen er i betydelig Fremgang. Værdien af Indførselen søværts var 721,8 Mill. Kr. mod 477,4 paa Udførselen.

Marsh, Othniel Charles [mahrsch], Palæontolog, f. 29 Oct. 1831 i Lockport (New-York), studerede ved forskjellige amerikanske Universiteter og derefter i Berlin, Heidelberg og Breslau, blev 1866 Professor i Palæontologi ved Yale College og begyndte 1868 sine vigtige Undersøgelser i Rocky Mountains, hvor han i flere Aar ledede meget kostbare og temmelig farlige Expeditioner, der bragte for Dagen et overordentlig rigt Udbytte af Fossilier, som førtes til Peabody-Museet ved Yale College (grundlagt af M.s Onkel, George Peabody, s. *d. A.). M.s vigtigste Skrifter omhandle Opdagelsen og Beskrivelsen af fossile Aber i Wyoming, Dinoceraterne, Kridttidens Tandfugle (Odontornithes), Tertiærtidens hesteagtige Dyr, Tillodonterne, Kæmpeøglerne osv.: »New Mosasauroid Reptiles« (1869), »American Jurassic Dinosaurs«, »Odontornithes: a Monograph on the extinct toothed birds of North America« (1880), »Dinocerata: a Monograph of on extinct order of gigantic mammals« (1884).

*Marstal. 3,028 I. (1890). Handelsflaaden udgjør 261 Sejlskibe af 19,490 Tons (1889)

og staar i Størrelse blandt danske kun tilbage for Kjøbenhavns, Svendborgs og Fanøs.

***Marston**, John Westland, eng. Forfatter, døde 5 Jan. 1890.

***Marstrand**. 1,370 J. (1888). Handelsflaaden bestod s. A. af 13 Fartøjer paa 1,708 Tons (6 Dampere paa 476 Tons).

Martinet, Achille Louis [nä], fransk Kobberstikker, f. 1806 i Paris, d. 1877, Elev af Forster, har vundet Navn ved en Række udmærkede Kobberstik, dels efter Rafael og Murillo, dels efter nyere Malere som Delaroche, Gallait, Cogniet og H. Vernet.

Martingale, fr. [tænggähl], eller Springtøj kaldes en Rem, der i sin ene Ende har en Sløjfe, hvorigjennem Sadelgjorden stikkes, og som fra Gjordene gaar op imellem Hestens Forben og med sin anden Ende spændes i Hovedtøjets Næsebaand, eller ogsaa ender det i to Ringe, hvorigjennem da Bridontøjlerne eller et Par Extratrensetøjler gaa. Hensigten med M. er at hindre Hesten i at stikke Næsen i Vejret, kaste med Hovedet eller slaa Nakken tilbage. Den anvendes ogsaa imod, at Hesten stejler, men sjælden med Held.

Mary-Lafon, Jean Bernard [mari-lafong], fransk Forfatter, f. 1812, d. som Bibliothekar i Montauban 1884. 1835 udgav han den lyriske Digtsamling »Sylvie, ou le boudoir«, 1836 Romanen »La jolie royaliste«. Dernæst kastede han sig over Cultur- og Literaturhistorie; hans vigtigste Værker af denne Art ere: »Bertrand de Born« (1833), »Tableau de la langue provençale« (1841), »Histoire politique et littéraire du midi de la France« (1844, 4 Bd.), »Rome ancienne et moderne« (1852—54), »Pasquino et Marforio« (2den Udg. 1876), en satirisk Pavehistorie, »La France ancienne et moderne« (1864), »Les dernières armes de Richelieu« (1865), »Histoire littéraire du midi de la France« (1882). Nogle Dramaer, hvoraf det sidst udgivne er »La belle-soeur« (1878), ere uden stort Værd. Fra 1882 er »Cinquante ans de vie littéraire«.

Marylebone [mærril'bohn; alm. Udt. mæhr'bøn], Kvarter i den nordvestlige Del af London. Sognet og Valgkredsen M. har 155,000 J. (1881).

***Mascara**. 15,500 J. (1886).

***Massachusetts**. 1,941,500 J. (1885).

Matrásstrøelse dannes ved i Bunden af Spiltovet eller i Boxen at lægge et Lag Halm, der fugtes godt og derefter stampes fast, hvornæst der ovenpaa lægges flere Lag tør Halm. Strøelsen bliver da liggende i 1 à 2 Maaneder. Ved Anvendelse af M. formindskes den daglige Halmration betydelig, Luften i Stalden bliver bedre, ligesom denne Strøelsemaade virker gavnlig paa Hestens Hove.

Matthews, Henry [mættjuhs], engelsk Politiker, f. 1826 paa Ceylon, hvor hans Fader var Dommer, studerede Retsvidenskab i Paris og London og blev 1850 Sagfører. Som saadan tog han siden vigtig Del bl. a. i Tichborne-Sagen og i Sagen mod Ch. Dilke. 1868—74 var han liberalt Medlem af Underhuset, men blev derefter først valgt paa ny 1886 i Birmingham som den første conservative Repræsentant for denne Stad. S. A. blev han, skjønt Katholik, Indenrigsminister i Ministeriet Salisbury.

***Matthison-Hansen**, Hans, døde 7 Jan. 1890 i Roskilde.

***Matzen**, Henning, udgav 1889 „Indledende Undersøgelser om de danske Kongers Haandfæstninger" og begyndte s. A. (sammen med Joh. Timm) Udgivelsen af en omfattende „Haandbog i dansk Kirkeret". I Sept. 1890 gjenvalgtes han i Kjøbenhavn til Landstingsmand.

***Maupas**, Ch. Em., døde 18 Juni 1888.

***Maurer**, Konrad v., har 1888 paa Grund af sit svage Helbred opgivet sin Stilling som Professor ved Universitetet i München. 1885 blev han Medlem af det danske Vidensk. Selsk.

***Mauthner**, Fritz, har i de sidste Aar udgivet „Der Pegasus" og „Schmock, oder die literarische Carriere der Gegenwart" (begge 1889) samt Romanerne „Die Fanfare" (1888) og „Xantippe" (5te Opl. 1889).

Máxima debētur pūero reverēntia, lat. (Juvenals Satirer, 14, 47), stor Agtelse skyldes den unge, man bør ikke forarge den unge ved sin Tale og Adfærd.

***Mayer**, Julius Robert v., tysk Naturforsker. 1889 rejstes ham et Mindesmærke foran den polyt. Skole i Stuttgart.

***Mayo**. 245,000 J.

Mazamet [masamä], Stad i det franske Dep. Tarn, 10 M. ø. s. ø. for Toulouse. 11,000 J. Betydelige Uldspinderier og Fabrikation af Uldtøjer.

***Mazzini**, Joseph. 1890 vedtoges det at rejse ham et stort Mindesmærke i Rom, og Kong Umberto tegnede som sit Bidrag 100,000 Lirer. En Samling af 200 Breve fra M. udgaves 1887.

Meddomsret. Efter den norske Strafferproceslov 1887 paadømmes mindre Straffesager af M., der bestaa af Underdommeren og tvende „Domsmænd". S. Straffeproces.

***Medelpad**. 80,370 J. (1888).

Medicomechanisk Institut, en Helbredelsesanstalt, der til Helbredelsen af visse Sygdomme (navnlig i Fordøjelsesorganerne, Kredsløbet og Nervesystemet) benytter methodisk Muskelbevægelse, som tilvejebringes ved Maskiner, der gjøre det muligt at lade enhver Bevægelse af Legemet udføres under en ganske bestemt Kraftanvendelse. Methoden er opfunden af Zander (s. *d. A.) i Stockholm.

***Mehren**, Aug. Ferd. M. v., har 1889 i Leiden udgivet »Traités mystiques d'Abou Ali al-Hosain b. Abdallah b. Sina ou d'Avicenne. Ier fasc., l'allégorie mystique Hay b. Yaqzan«.

***Meidell**, Ditmar, har 1888 og 1889 udgivet to Udvalg af „Krydseren" under Titel „Paa Kryds og Tværs".

***Meilhac**, Henri. Komedien »Décoré« (1887) gjorde uhyre Lykke, medens den Wilsonske Sag stod paa Dagsordenen, ved den vittige Satire over Ordensgalskaben i Frankrig. S. A. blev M. optaget i Akademiet. Komedien »Pepa« (1888) er væsentlig forfattet af Ganderax.

***Meiningen**. Meininger-Skuespilselskabet, som siden 1874 har været paa stadige Gjæstespil-Tournéer i Europa — 1889 gjæstede det bl. a. de skandinaviske Lande — er 1890 blevet omdannet, da Indtægterne ikke stod i rimeligt

Forhold til de stadig stigende Udgifter; det optræder fremtidig ikke paa Rejser.

*Melbourne med Forstæder havde ved Udg. af 1887 391,600 J.

*Mellemamerika. De gjentagne, men altid fejlslagne Forsøg paa at sammenknytte de fem Republiker i M. til et Statsforbund ligesom 1823—39 synes nu at skulle lykkes i en friere Form. I Febr. 1889 sluttedes en Aftale om, at for Fremtiden alle indbyrdes Stridigheder skulde afgjøres ved Voldgift af en fremmed, amerikansk eller europæisk Regering, at ingen af Staterne maatte indgaa Forbund med en udenlandsk Magt uden de andres Tilslutning, og at der aarlig skulde holdes en Congres af Afsendinger for at drøfte Spørgsmaal af fælles Interesse. I Dec. s. A. sluttedes en ny Overenskomst om fælles Told-, Post- og Jærnbanevæsen, men en Aftale om, at de fem Stater fra 15 Sept. 1890 skulde forene sig paa 10 Aar til „den centralamerikanske Republik", mødte senere Modstand og traadte ikke i Live.

*Mendelssohn, Moses. Et Mindesmærke rejstes ham 1890 i Dessau.

*Mendès, Catulle. Hans sidste Roman er »Grande Magnet« (1889).

*Mendoza. 20,000 J. (1887).

*Mened. Minimumsstraffen for M. er 1889 i Norge nedsat fra 6 Aar til 6 Maaneder.

*Mercié, Marius Jean Antoine, fransk Billedhugger. Et af hans sidste Arbejder er den Rytterstatue af General Lee, som 1890 blev opstillet i Richmond i Virginia.

*Mercur, Planeten. 1890 har Schiaparelli i Milano af en længere Række Jagttagelser af meget svage Striber, han har kunnet se paa denne Planets Overflade, draget den Slutning, at dens Rotationstid ikke, som hidtil antaget, er c. 24 Timer, men er lig dens Omløbstid om Solen, nemlig 88 Dage. Den skulde herefter have en bunden Rotation ligesom vor Maane.

Merkel, Paul Johannes, tysk Retshistoriker, f. 1819 i Nürnberg, 1851 overordentlig Professor i Königsberg, 1852 ordentlig Professor i Halle, er særlig bekjendt for fine Retskildestudier. Han har udgivet: »Lex Salica« (1850), »Lex Angliorum et Werinorum« (1852), »Lex Saxonum« (1853), »Lex Alamannorum«, »Lex Bajuvariorum« (1863) og har bl. a. strevet »De republica Alamannorum« (1849) og „Geschichte des Langobardenrechts" (1850), samt var med at grundlægge „Zeitschrift für Rechtsgeschichte".

*Mermillod, Casp., blev 1890 Cardinal.

Methylal, $CH_2(OCH_3)_2$, et Iltningsprodukt af Methylalkohol, er en Vædske af Kogepunkt 42°, som anvendes i Medicinen indvendig som søvndyssende Middel og som Modgift mod Strychnin, ved Indaanding som anæsthetisk og udvendig i Form af Salver og Linimenter som smertestillende Middel.

*Métra, Olivier, fransk Dansecomponist, døde 23 Oct. 1889 i Paris.

*Mettlach. Fliser af lignende Art som Mettlacher Fliserne fabrikeres nu med Held ogsaa forskjellige Steder i Skandinavien.

*Meurthe-Moselle. 431,700 J. (1886).

*Mexico. Befolkningen er 11,487,200 J. (1888), hvoraf 19 pCt. ere Europæere eller af europæisk Byrd, 38 pCt. Indianere og 43 pCt. Blandinger. 1887 udførtes ædle Metaller til en Værdi af 104 Mill. og Varer af 48 Mill. Kr. Banerne havde i Jan. 1889 en Længde af 1,067 M., Telegraphlinjerne af 5,982 M. Under Diaz's forstandige Styrelse synes Finansvæsenet at være bragt i et bedre Spor; Budgettet for 1888—89 udviser en Udgiftsside paa 113,975,000 Kr. mod 117,8 i Indtægt. Den udenrigske Statsgjæld beløb sig ved Begyndelsen af 1889 til 224¾ Mill., den indenrigske til 387½ Mill. Kr. Hæren talte 1889 paa Fredsfod 100 Generaler, 3,771 Officerer og 29,400 Mand; Flaaden udgjorde kun 5 Kanonbaade. Hovedstaden M. har 239,500 J. (1888). — 1888 blev Porfirio Diaz gjenvalgt til Præsident, efter at en Forfatningsændring havde ophævet det tidligere Forbud imod et saadant Gjenvalg. Den skyldtes nærmest den Ro og Sikkerhed, han havde vidst at tilvejebringe, og det Opsving, som Næringsvejene havde faaet derved og ved de store Jærnbaneanlæg. Hans tidligere Medbejler Lerdo de Tejada døde 21 Apr. 1889 i Nordamerika.

*Miaulis, Andreas. 1889 rejstes ham en Billedstøtte i Syra.

*Michel, Louise. Efter en ny Fængselsstraf, idømt for vedvarende Ophidselse, blev hun benaadet i Juni 1890.

*Mickiewicz, Adam. Hans Levninger førtes 1890 til Krakow og bisattes under stor Højtidelighed i de polske Kongers Gravhvælving i Domkirken.

*Middelfart. 3,079 J. (1890).

Middleton [middelt'n], Stad i Lancashire i Nordengland, ved Irk, 1 M. n. ø. for Manchester. 19,000 J. Fabrikation af Bomuldsfløjel, Bomulds- og Silkevarer; Blegerier, Farverier og Kattuntrykkerier.

Midian, den nordvestligste Del af Arabien, strækker sig langs det røde Hav fra Akababugten til Havnen El Wedsch, med ubestemte Grænser mod Ø. Langs Kysten strækker sig en dobbelt Række af Bjærge, som delvis skæres af frugtbare Vadier. Landet var en Gang berømt for sit Malm og fine Ædelstene og er endnu rigt paa Svovl, Stensalt, Sølv, Kobber og navnlig Tyrkiser. Romerne drev her Bjærgværksdrift, og overalt findes Spor af gamle, mægtige Bjærgværker; Ruinerne af Shival (Suka hos Ptolemæos) dækker med fine Katakomber og Vandledninger et vidt Rum, og i Vadi Hams findes Ruiner af et Tempel i reneste græsk Stil. M. bebos nu kun af enkelte røverske Beduiner. Ægypten havde det i Besiddelse til Udgangen af 1887, men nu er det i Portens Besiddelse. 1888 blev det berejst af Englænderen Conyers Surtees; han mener ikke, at her findes guldholdigt Kvarts, hvad R. Burton har ment, derimod vel Petroleum.

*Miklosich, Frantz, tog 1886 Afsked som Professor i Wien. S. A. udkom hans „Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprache".

*Milano. 407,000 J. (1888).

Militære Straffe. Trangen til for Krigsmagtens Vedkommende dels at have særlig lempelige Straffe, som kunne svare til de Smaaforseelser, det her er nødvendigt at straffe, dels for større Forseelser at have Strafonder,

der ere særlig intensive, og som derfor kun fordre en kortere Afsoningstid og saaledes kun i kortere Tid unddrage den paagjældende fra Udførelsen af hans Tjenestepligter, har ledet de fleste Lovgivninger til at foreskrive m. S., forskjellige fra de civile Straffe. Saadanne ere i Danmark: **Kvarterarrest**, under hvilken den paagjældende ikke maa forlade sin Bolig, **Vagtarrest**, svarende til simpelt Fængsel, **ensom Arrest**, **Arrest i Bojen**, under hvilken den paagjældende ved en 1 Alen lang Lænke er lænket med et Ben (simpel A.) eller med begge Ben (stræng A.) til Arrestens Gulv, **mørk Arrest** uden eller med Indskrænkning i Kosten, **Fængsel paa Vand og Brød**, simpelt, svarende til den civile Straf af samme Navn, og strængt, hvilket udholdes i mørk Arrest, samt for Officerers Vedkommende **Fæstningsarrest**, simpel eller stræng efter den dermed forbundne større eller mindre Frihed; i Norge simpel Arrest uden Boje og Husarrest, ensomt Fængsel, simpel Arrest i Boje, mørkt Fængsel, Fængsel paa Vand og Brød med Skærpning og Fæstningsarrest.

Mille-fleurs, fr. [mill fløhr], „tusend Blomster", fint lugtende Vand, der er sammensat af mange Essenser.

*__Millet__, Jean François. Hans bekjendte Billede „Angelus" (1859) blev 1889 solgt i Frankrig ved Auction over en Privatsamling; det kjøbtes af Louvre-Galleriet — efter en Kamp med en amerikansk Kunstforening — for en Sum af 583,000 Frcs.

Milli, Giannina, italiensk Digterinde, f. 1827 i det Neapolitanske, improviserede allerede i sin Barndom, optraadte offentlig i denne Egenskab 1845 og gjorde stor Lykke i Turin 1860 ved sine Sange for Italiens Enhed og Frihed. 1862 udkom hendes samlede Digte; f. A. fik hun en Statsunderstøttelse.

*__Minas Geraes.__ 3,018,800 J. (1888).

*__Minghetti__, Marco. 1888—89 udkom hans Erindringer (»Miei ricordi«) i 2 Bd. (indt. 1849), og det italienske Deputeretkammer lod hans samlede Parlamentstaler udgive; 4de Bd. udkom 1889.

*__Minister.__ Af forhenværende danske Ministre levede i Sept. 1890 17 (8 fra Tiden før 1866, 9 fra Tiden efter); siden Nov. 1887 ere nemlig 10 døde.

*__Minneapolis__ har 198,000 J. (1890), med Staden St. Paul 352,800 J.

*__Minnesota.__ 1,117,800 J. (1885).

*__Minsk.__ Gouvernem. M. har 1,646,600 J. (1885), Staden M. 58,400 J.

*__Miquel__, Johannes, lod sig 1887 paa ny vælge til den tyske Rigsdag (gjenvalgt 1890) og var igjen en af det nationalliberale Partis Ledere. 1888 blev han Nestformand i det preussiske Herrehus, i Juli 1890 preussisk Finansminister.

*__Mirabeau.__ 1878 udgav L. Loménie de to første Bind af et grundigt Kildeskrift »Les Mirabeau«, og 1889 fulgte et tredje.

Miribel, Marie Franç. de [bell], fransk General, f. 1831, blev 1858 Lieutenant i Artilleriet, gjorde Tjeneste paa Krim 1855—56, i Italien 1859, hvor han blev haardt saaret ved Solferino og forfremmedes til Capitain, og i Mexico 1862—65. Som Militær-Attaché var han 1867—70 i Berlin, førte som Oberstlieutenant en Brigade under Paris's Belejring og senere et Artillericorps imod Communens Oprør. 1875 blev M. Brigade- og 1880 Divisionsgeneral; han var 1877—79 og paa ny 1881—82 (under Gambettas Ministerium) Chef for Generalstaben og blev 1888 Chef for et Hærcorps i Nancy. Ved sin Overtagelse af denne Post i Oct. 1888 holdt han en temmelig krigersk Tale, fremsættende Haabet om, at Departementet Meurthe ikke vilde vedblive at være Grænselandskab.

*__Mirzapur.__ 56,400 J. (1881).

*__Mitau.__ 30,000 J. (1885).

*__Mohilev__, Gouvernem., har 1,233,900 J. (1885).

Mohrenkop kaldes en musegraa eller blakket Hest, der har sort Hoved, Man, Hale og Ben. Tidligere vedligeholdtes der paa Frederiksborg Stutteri et Stod af M.

*__Molbech__, Christian. Hans Brevvexling med Grundtvig udgaves 1888 af Ludv. Schrøder. — Sønnen, **Christ. Knud Fred. M.**, døde 20 Maj 1888; hans „Efterladte Digte" udgaves f. A. af Ernst v. d. Recke. Et Mindesmærke over Fader og Søn paa Sorø Kirkegaard afsløredes 1 Oct. 1890.

*__Molina__, Tirso de. 1889 udkom »El teatro del maestro T. de M.« af Muñoz Peña.

*__Moltke__, Hellmuth Karl Bernh., fik i Aug. 1888 sin Afsked som Chef for Generalstaben efter 30 Aars Tjeneste, men vedligeholdt dog sin Indflydelse og gjenvalgtes paa ny til Rigsdagen. Her holdt han baade i Jan. 1887 og i Maj 1890 vægtige Taler til Støtte for Lovforslagene om Hærens Forøgelse som det bedste Middel til at sikre Freden.

*__Molukkerne.__ 1,310 □ M. med 608,000 J.

*__Mombas.__ 20,000 J.

*__Momper__, Josse de, hollandsk Maler, angives efter nyere Undersøgelser som født 1564 i Antwerpen og død smstds. 1635.

*__Monaco.__ Fyrst **Carl III Honoré** døde 10 Sept. 1889 og fulgtes af sin Søn **Albert**, f. 1848, som i Oct. f. A. ægtede Hertugen af Richelieus Enke, Elise Heine (f. 1858), af den jødiske Banquierslægt H. i Hamborg.

*__Mongoliet.__ 61,335 □ M.

*__Monrad__, Johan. En ny Udg. af hans Selvbiographi ved S. Birket Smith udkom 1888.

*__Monrad__, Marcus Jakob, har end videre udgivet „Æsthetik. Det skjønne og dets Forekomst i Natur og Kunst" (2 Bd., 1889—90).

*__Monselet__, Charles, fransk Forfatter, døde 19 Maj 1888 i Paris.

*__Montana__ blev 1889 optaget i Staternes Tal.

*__Montelius__, Gust. Oscar Aug., er siden 1888 Professor ved Statens historiske Museum.

*__Montenegro.__ 1886 sluttedes en Overenskomst med Pavestolen om Oprettelsen af et romersk-katholsk Bispedømme i Antivari og om Brug af slavisk Kirkesprog i Stedet for latinsk. I Maj 1888 udstedtes en borgerlig Lovbog. Der herskede 1887—89 stor Nød i M. paa Grund af Misvæxt, og en stærk Udvandring (5—6,000 Mennesker) foregik til Serbien, me-

dens der fra Rusland kom store Gaver af Korn og Penge.

***Monteverde,** Giulio, ital. Billedhugger, har udført en Rytterstatue af Victor Emanuel, som blev opstillet i Bologna og indviet ved Universitetets Jubilæumsfest.

***Montevideo.** 184,300 J. (1887).

Montmorin, Armand Marc [mongmoräng], Greve, fransk Statsmand, f. 1745, blev 1774 Afsending i Madrid og 1787 Udenrigsminister. Han virkede for Neckers Udnævnelse til Generaldirecteur for Finanserne 1788 og siden for Rigsstændernes Indkaldelse; han blev derfor i Juli 1789 fjærnet tillige med Necker, men gjenindsat strax efter Bastillens Indtagelse og forblev Minister indtil Nov. 1791. Dog kunde han ikke udrette noget, fordi hans maadeholdne, frisindede Holdning gjorde ham mistænkt af begge de modstridende Partier; han arbejdede nemlig for Afskaffelsen af Misbrug og Forrettigheder, men hævdede paa den anden Side Kongedømmets Uafhængighed og vilde Oprettelsen af et Pairskammer. Han kunde ikke formaa Ludvig XVI til at betro sig til Mirabeau og var heller ikke indviet i Kongens Plan til Flugt; han havde netop i Apr. 1791 udsendt Skrivelser til de fremmede Regeringer om, at Kongen i fuld Frihed billigede Forfatningen. Efter sin Afgang som Minister var han derimod en af Kongens Raadgivere. Han blev fængslet i Aug. 1792 og dræbt i Septembermyrderierne; hans Hustru og Søn henrettedes 1794.

***Montpensier,** Anton Maria Philip Ludvig, Hertug af, døde 4 Febr. 1890 i San Lucar og efterlod sig en Formue af henved 200 Mill. Kr. Hans Søn Anton, f. 1866, ægtede 1886 sit Søskendebarn, Prinsesse Eulalia (f. 1864), Datter af Dronn. Isabella II af Spanien.

***Montreal.** 200,000 J. (1888).

Mòral insănity, eng. [ti], en Form af Sindssygdom, der charakteriserer sig ved Abnormiteter paa Følelses- og Driftlivets Omraade i Forbindelse med et tilsyneladende normalt Erkjendelsesliv.

***Morbihan.** 535,300 J. (1886).

***Morelia.** 30,000 J. (1888).

Morelli, Domenico, ital. Maler, f. 4 Aug. 1826 i Napoli og Elev af Akademiet der. Blandt hans Arbejder kan fremhæves „Billedstormerne“, „Cæsar Borgia“, „Madonnas Himmelfart“, Loftsbillede i Slottet i Napoli, „Antonius's Fristelser“, en Magdalene, flere Madonna'er osv. Han har Fortjeneste af, i Forening med Palizzi at have reformeret Kunstundervisningen ved Akademiet i Napoli.

Moribund, døende.

***Moritz,** Marschal af Sachsen. Det er ikke rigtigt, som der meddeles i denne Artikel, at George Sand nedstammede fra en uægte Søn af M. af S.; det rette Forhold er oplyst i Art. ***Sand,** George. Dennes Mand, Dudevant, var ikke Marquis. Hans Fader, Oberst Dudevant, var baroniseret af Napoleon I, men Sønnen benyttede aldrig Titlen.

Morley [mörli], Stad i Shiret West Riding af det gamle Yorkshire, ½ M. s. v. for Leeds. 15,000 J. Klædefabriker, Kulminer og Stenbrud.

Morlon, Antoine P. E. [lŏng], fransk Maler, f. i Sully ved Loire, havde paa Verdensudstillingen i Paris 1889 et stort Billede, „En Redningsbaad, som sejler et brændende Skib til Hjælp“. Han havde to Billeder paa den franske Udstilling i Kjøbenhavn 1888.

***Mormoner.** Som Afslutning paa den Række Skridt, der af Unionens Myndigheder siden 1872 ere gjorte for at undertrykke M.s Polygami og hierarchiske Styrelse, kom i Sommeren 1890 en Dom af Højesteret, hvorefter M.s Sekt blev erklæret opløst som Corporation og alle dens Ejendomme (en Formue af 1 Mill. Doll.) tilkjendtes Unionen. Forinden var Polygamiet stærkt aftaget, og kun de mest velhavende M. holdt endnu Skikken i Ære; mange M. ere i den senere Tid udvandrede til Mexico. Ogsaa have M. i en lang Aarrække ingen synderlig Tilvæxt haft, idet Frafaldet har svaret til Tilgangen udefra. De bleve i Febr. 1890 endog overstemte ved Communalvalgene i Saltsøstaden, og 24 Sept. erklærede deres Præsident Woodruff, at de vilde underkaste sig Unionens Forbud imod Polygamiet; Erklæringen stadfæstedes 6 Oct. paa et stort Møde, hvori 10,000 M. deltog.

Morot, Aimé Nicolas [moro], fransk Maler, f. 1850 i Nancy, Elev af Cabanel, vandt le grand prix de Rome 1873 og har siden 1876 udstillet Billeder, der tildrog sig almindelig Opmærksomhed, som „Medea“ (1877), „Slaget ved Aquæ Sextiæ“ (1879), „Den barmhjærtige Samaritan“ (1880). Hans „Antonius's Fristelse“ (1881) og „Jesu Martyrium“ (1883) vakte Strid i Kunstnerlejrene ved deres bristige, realistiske Behandling. Hans »Toro colante« var udstillet saa vel i Kjøbenhavn 1888 som paa Verdensudstillingen i Paris 1889.

***Morris,** Lewis, engelsk Digter. En billig Et-Binds Udgave af hans »Poetical Works« er udkommen 1887.

***Mors.** 21,020 J. (1890), hvoraf 3,607 i Byen Nykjøbing.

***Mos.** En udførlig Monographi over de danske Tørvemosser foreligger i C. Jensen, „De danske Sphagnum-Arter“ (Botanisk Forenings Festskrift, 1890).

Mosjøen, Ladested i Norge, liggende ved Vefsenfjord i Nordlands Amt. 1,200 J. (1885). Udførsel af Trælast.

***Moskva,** Gouvernem., har 2,183,600 J. (1885).

***Motala.** 2,366 J. (1888).

***Moth,** Matthias, var Oversecretær i det danske Cancelli 1688—99; han blev 1695 Gehejmeraad.

***Motzfeldt,** Peter. En Del interessante Breve fra M. til Stiftamtmand Christie findes i Daaes „Breve fra Danske og Norske“ (1876) Hans „Dagbog ved det overordentlige Storting 1814“ er udgiven af L. Aubert (1882); den findes ogsaa optagen i „Breve og Optegnelser af P. M., udgivne af K. Motzfeldt. Med Forfatterens Portræt og hans Biographi af Udgiveren“ (Kbhvn. 1888). Udgiveren heraf, Sønnen Ketil J. M. M., døde 17 Nov. 1889.

***Muata Jamvos Rige** (Lunda) er 6,300 □ M. med 2 Mill. J. Hovedstaden er Mussumba.

*Muir, John. Af hans »Original Sanskrit Texts« er udkommen 2den Udg. (5 Bd., 1868—73) og 3dje Udg. (Bd. I, 1890).

*Mun, Albert de, Greve, gjenvalgtes 1889 til det franske Deputeretkammer.

Mundbid, s. *Hovedtøj.

Munkel, August, tysk Jurist og Politiker, f. 1837, siden 1864 Sagfører i Berlin, vandt et Navn ved sin Dygtighed og Iver, især i politiske Retssager; han var bl. a. 1875 Grev H. Arnims Forsvarer. 1881 valgtes han som Medlem af Fremskridtspartiet i Berlin til Rigsdagen, 1882 til det preussiske Underhus og har siden haft stadig Sæde i begge disse Forsamlinger.

Münro, Hugh Andrew Johnstone, engelsk Philolog, f. 1819 i Elgin, blev 1869 Professor i det latinske Sprog i Cambridge, men trak sig allerede 1871 tilbage fra denne Post for at ofre sig til literære Arbejder. Han døde 1885 paa en Rejse i Rom. Hans Hovedværk er en Udgave af Lucretius (Cambridge 1864, 4de Opl. 1886 i 2 Bd.). End videre kan fremhæves hans Textudgave af Horats med engelsk Indledning (1868) og »Criticisms or elucidations of Catullus« (1878).

*Murat, Louise Jul. Carol., Enke efter Grev Rasponi, døde 1 Dec. 1889.

*Murcia. Prov. Murcia har 491,400 J. (1887), Prov. Albacete 229,500, hele Kongeriget M. altsaa 720,900 J.

Mussáfia, Adolf, romansk Philolog, f. 1835 i Spalato i Dalmatien, studerede Medicin, fik 1855 en Docentplads i Italiensk ved Wiens Universitet og blev 1867 ord. Professor i de romanske Sprog. Værker: „Handschriftliche Studien“ (1862—70), „Altfranzösische Gedichte aus venezianischen Handschriften“ (1864), »Monumenti antichi di dialetti italiani« (1864), „Beiträge zur Kunde der sieben weisen Meister“ (1868), „Beiträge zur Kunde der norditalischen Mundarten im 15 Jahrhundert“ (1873), „Die katalanische Version der sieben weisen Meister“ (1876) samt en italiensk Sproglære (1888 i 22de Udg.).

*Mvutan ell. Albert Njansa er kun 85 □ M. Sydvest for M. ligger en anden stor Sø Muta Nsige (Luta Nsige) eller, som Stanley nu kalder den, Albert Edwards-sø, der gjennem sit Afløb Semliki staar i Forbindelse med M. og saaledes ligeledes maa henregnes til Nilsøerne; i dens nordlige Del ligger den store Ø Usongora. Muta Nsige opdagedes 1876 af Stanley, men er først ret undersøgt af Emin Pascha og af Stanley 1888—89.

Müller, Heinrich, tysk Architekt, f. 2 Febr. 1819 i Bremen, d. 8 Marts 1890 smstds., uddannede sig til Dels hos Châteauneuf i Hamborg og vandt Navn ved en stor Mængde Bygninger i Spidsbuestil, for største Delen i Bremen. I Renaissancestil byggede han Børsen i Königsberg.

Müller, Iwan, tysk Philolog, f. 1830 i Wunsiedel i Fichtelgebirge, siden 1864 Professor i klassisk Philologi i Erlangen. Af hans Arbejder kan fremhæves en kritisk Udgave af Galenos's »De placitis Hippocratis et Platonis« (Leipz. 1874). Han redigerer den fortjenstfulde „Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft“, i hvilken han selv har bearbejdet Afsnittet „Griechische Privataltertümer“.

*Müller, Karl (Pseudon. Otfried Mylius), døde 28 Nov. 1889.

*Müller, Wilh., Germanist, døde 4 Jan. 1890 i Göttingen. 1889 havde han udgivet „Zur Mythologie der deutschen Heldensage“.

Myslbeck, Joseph, østerrigsk Billedhugger, f. 1848 i Prag, uddannede sig ved Akademiet der og har, navnlig i sin Fødestad, udført en Række monumentale Arbejder, fire Sandstensgrupper paa Palacky-Broen, Sladkovskys Gravmæle samt to allegoriske Figurer paa Parlamentsbygningen i Wien. Han er Professor ved Kunstindustriskolen i Prag.

*Mähren. 2,222,400 J. (1888). — Skjønt Czecherne i M. udgjøre en ikke lidt større Brøkdel af Befolkningen end i Böhmen, nemlig over syv Tiendedele, have Tyskerne dog endnu — vistnok til Dels paa Grund af den kunstige Valgordning — vedligeholdt Overvægten og vandt ved Landdagsvalgene i Sommeren 1890 en væsentlig Sejer. Blandt Godsejerne staar Flertallet paa tysk Side. Landdagen tæller 100 Medlemmer: tvende Biskopper have Virilstemmer, Godsejerne vælge 30, Stadboerne 31, Handelskamrene 6 og Landboerne 31. Til Rigsraadets Underhus vælges i M. 36 Medlemmer.

Mælkeforsyning, Kjøbenhavns, oprettet 1878, har til Formaal at aabne Byens Indvaaneres Adgang til god og sund Mælk. Mælken leveres alene af Gaarde med sund Besætning, og hvis Ejere eller Brugere forpligte sig til at overholde visse nærmere præciserede Regler for Køernes Fodring og Røgt; Besætningen undersøges med regelmæssige Mellemrum af en Dyrlæge. Mælken afkøles strax efter Malkningen til 5° eller derunder og sendes derefter til Selskabets Mejeri i Frederiksberg, hvor Temperaturen maales — er den over 8°, kasseres Mælken — hvorefter Mælken filtreres gjennem Grusfiltre og underkastes en Vægtfylde- og en Gjennemsigtighedsprøve. For Tiden (1890) leveres der Mælk fra c. 50 Gaarde med 4,400 Køer; i afvigte Aar var Omsætningen c. 12 Mill. Pd. Systemet har fundet Efterlignere i andre af Europas store Byer: St. Petersborg, Stockholm, Paris, Berlin og Amsterdam.

*Möbius, Theodor, fik 1889 paa Grund af svækket Helbred Afsked fra sin Stilling som Professor ved Kiels Universitet og døde 25 Apr. 1890 i Leipzig.

*Møen. Møenbo-Herred har 15,143 J. (1890), hvoraf 13,570 paa Øen M., inclusive Kjøbstaden Stege (1,969 J.).

*Møller, Christen Christensen, Forstander for Flakkebjærg Institut, døde 22 Sept. 1890.

*Møller, Lars Otto, udgav 1889 „Forsøg til en kort Forklaring af St. Johannes's Aabenbaring“.

*Mönsterås. 1,116 J. (1889). 1888 fandtes 5 Handelsfartøjer paa 420 Tons (1 Dampskib paa 31 Tons).

N

Naaledæmning, s. *Stemmeværk.

Nádson, Semjon Jakovlevitsch, russisk Dig-

ter, f. 26 (14) Dec. 1862 i St. Petersborg, d. 19 Jan. 1887 paa Krim, blev i en ung Alder Officer, men maatte allerede 1884 tage sin Afsked paa Grund af en stedse tiltagende Brystsygdom. Han var derefter kort Tid Secretær ved Ugebladet »Nedjelja« (Ugen) og levede derpaa indtil Aug. 1885 i Udlandet, drog saa til Kijev og endte i Jalta paa Krim, hvor han døde af Brystsyge. N. begyndte allerede at skrive lyriske Digte, da han var 15 Aar gl.; fra dette Øjeblik og indtil hans Død møder man hans Navn i alle russiske Tidsskrifter. Hans formfuldendte Poesier, der 1888 allerede havde oplevet 13 Oplag, aande det dybeste Tungsind og en stærk Pessimisme.

Nagoya, Stad paa den japanske Ø Nippon, 16 M. ø. til n. for Kioto. 130,000 J. Ældgamle Fabriker af fortrinligt Porcelæn.

***Najac**, Emile de, fransk Dramatiker, døde 11 Apr. 1889 i Paris.

***Nakskov**. 6,722 J. (1890).

Nansen, Fridtjof, Sønnesøn af Hans Leierdahl N. (s. *d. A.), f. i vestre Aker ved Christiania 10 Oct. 1861, Student 1880, studerede Zoologi og blev 1882 Conservator ved Bergens Museums naturhistoriske Afdeling. Han udgav 1885 „Bidrag til Myzostomernes Anatomi og Histologi", for hvilken han fik Bergens Museums Guldmedaille, og 1887 »The structure and combination of the histological elements of the central nervous system«; et Résumé af den sidste udkom s. A. i „Nordiskt medicinskt Archiv", paa hvilket han disputerede for den philosophiske Doctorgrad i Christiania i Apr. 1888; desuden skrev han »A protandric hermaphrodite (Myxine glutinosa) amongst the vertebrates« (Bergen 1888). Allerede fra Barndommen ivrig Sportsmand, især Skiløber, deltog N. 1882 i et Tog med Sælfangeren „Viking" fra Arendal i de østgrønlandske Farvande og foreslog 1883 i dansk „Geographisk Tidsskrift" at trænge fra Isen i Danmarksstrædet ind til Grønlands Østkyst. I Høsten 1887 ansøgte han om et Statsbidrag paa 5,000 Kr. til en Skirejse over Grønland fra Østkysten, og kort efter fremlagde han i „Naturen" en detailleret Plan hertil; inden Planen var forelagt Stortinget, tilbød Etatsraad Gamél i Kjøbenhavn at yde det ansøgte Tilskud, hvilket N. modtog. Sammen med 3 andre unge Nordmænd (O. Dietrichson, O. Sverdrup og K. Kristiansen) samt 2 Lapper afrejste han i April 1888 fra Christiania til Island, hvor de i Dyrafjord 4 Juni bleve afhentede af det norske Sælfangerskib „Jason" for at føres over hen imod Grønland. Efter en lang Omflakken i Danmarksstrædet forlod N. og hans Ledsagere „Jason" 17 Juli for at forsøge i Baade at trænge frem gjennem og over Isen til Landet ved Sermilikfjorden (65½° n. Br.), men kom i Drift med Isen sydover og landede først 29 Juli ved Anoritok (61½°). De arbejdede sig derefter nordover langs Kysten gjennem Isen, indtil de 10 Aug. landede ved Umivik (64° 23'). Efter Recognosceringer og Forberedelser forlod de 15 Aug. Kysten med Cours for Christianshaab, hvilken dog 29 Aug. forandredes til Godthaab paa Grund af den sene Aarstid samt Uvejr og Modvind; de kæmpede sig opover til Indlandsisen indtil 5 Sept., da Højderyggen naaedes. Derefter passeredes det indre Plateau væsentlig paa Ski i Løbet af hen imod 3 Uger. Fjældene paa Vestkysten fik de i Sigte 19 Sept. under Sejlads med Kjælker og Skier; det snebare Land naaedes 24 og Kysten i Ameralikfjorden 26 Sept. Her byggedes en improviseret Sejldugsbaad, med hvilken N. og Sverdrup roede vestover i 5 Døgn, indtil de 3 Oct. kom til Godthaab, hvorhen de 4 andre hentedes nogle Dage senere. I Godthaab tilbragtes Vinteren, hvorefter Expeditionen førtes til Danmark med den kgl. Handels Skib „Hvidbjørnen" og ankom til Kjøbenhavn 21 Maj 1889. Efter Hjemkomsten til Christiania blev N. ansat som Conservator ved Universitetets zootomiske Museum og Docent i Biologi. Hans Rejseberetning „Paa Ski over Grønland" udkommer samtidig i flere Sprog 1890. I det norske „Geographiske Selskab" fremlagde N. s. A. en Plan om at naa Nordpolen paa en ny Maade ved at benytte den Strøm, som antages at gaa fra de nysibiriske Øer over eller nær Nordpolen til Havet mellem Spitsbergen og Østgrønland; den norske Regering fremsatte i Henhold hertil et Forslag om Statsbidrag (⅔ af Udgifterne) for Stortinget, som 30 Juni s. A. bevilgede Beløbet. Planen skal søges udført fra Vaaren 1892 i et til Øjemedet bygget Skib, der skal udrustes for 5 Aars Ophold.

***Nantes**. 127,500 J. (1886).

***Nantucket**, Øen, har kun 3,700 J. Hvalfangsten er ophørt.

***Napier**, Robert Corn., Baron af Magdala, døde 14 Jan. 1890.

***Napoleon**, Jos. Charl. Paul Bonaparte, Prins, skrev 1887 et Forsvarsskrift for Napoleon I imod H. Taine og Th. Jung: »Napoléon et ses détracteurs«. — Sønnen Louis udtraadte 1889 af den italienske Hær og blev russisk Oberstlieutenant. — Datteren Marie ægtede 1888 sin Morbroder, Amadeo, Hertug af Aosta, og blev Enke 1890.

***Napoli**. 512,000 J. (1888). I Sommeren og Efteraaret 1884 rasede en Choleraepidemi, som i den værste Tid daglig bortrev 5—600 Mennesker. Dette medførte en Sundhedslov for N.; de lavere, usunde Kvarterer ere for en stor Del nedrevne, 10 nye Kvarterer, som kunne rumme Boliger for 100,000 Mennesker, ere anlagte ø. og v. for Staden; et nyt Kloaksystem er 1887 blevet paabegyndt, og en fortrinlig Vandledning er fuldført 1885. Man nærer derfor Forventning om, at N. om nogle Aar vil være ikke blot en af Italiens skjønneste, men tillige en af dets sundeste Byer.

***Naquet**, Alfred, sluttede sig 1888 til Boulanger og lod sig vælge til Deputeretkammeret i Sept. 1889, hvorefter han opgav sin Plads i Senatet.

***Nasmyth**, James, engelsk Mechaniker, døde 7 Maj 1890.

***Natal**. 481,400 J. (1888).

Nathalia, Dronning i Serbien, f. 14 Maj 1859, Datter af en russisk Oberst Keschko, ægtede 1875 Fyrst (senere Kong) Milan Obrenović IV. Ægteskabet var dog lidet lykkeligt og endte i aabenlys Strid. Som ivrig russisk-

findet modarbejdede N. sin Ægtefælles Politik, ja skal endog have næret Planer om at afsætte ham og styre Landet som Regentinde for deres eneste Søn Alexander (f. 1876). I Aug. 1887 forlod hun Landet, medtagende Sønnen, og nægtede i Juli 1888 at udlevere ham, saa at Milan med det tyske Politis Hjælp maatte afhente ham i Wiesbaden. Der blev nu Tale om Skilsmisse, men da Enighed herom ikke kunde opnaas, formaaede Milan Metropoliten Theodosius til at erklære Ægteskabet for opløst uagtet N.s Indsigelse. Efter Milans Tronfrasigelse i Marts 1889 vendte N. i Sept. s. A. tilbage til Belgrad, men Regentskabet tillod ikke hendes Indblanding i Statsstyrelsen.

Nationalformuen er for Danmarks Vedkommende omtrent ved Aar 1884 af Prof. Falbe-Hansen bleven opgjort til henved 7,000 Mill. Kr. Da N.s Pengeværdi selvfølgelig forandrer sig, naar selve Pengenes Værdi stiger eller synker, og der siden den Tid har fundet en ikke helt ubetydelig Stigning Sted i Pengenes Værdi, saa at de samme Gjenstande nu maa siges at have en ringere Pengeværdi end i 1884, vilde en Opgjørelse for 1890 utvivlsomt give et noget mindre Tal, uagtet N. reelt er bleven en Del forøget i de mellemliggende 6 Aar. — En lignende Beregning, opgjort af Prof. Fahlbeck for Sveriges Vedkommende i 1890, udviser en forholdsvis ikke lidet mindre N. for dette Land, nemlig henved 6,000 Mill. Kr., uagtet Befolkningen er mere end dobbelt saa stor. Det bør dog erindres, at Beregningerne ere udførte af to forskjellige Forfattere og altsaa næppe tør anses for umiddelbart tilsvarende til hinanden.

Nātus, lat., født.

***Naumann**, Christian, nedlagde sit Embede 1887 og døde 30 Aug. 1888.

***Naumann**, Emil, Musikforfatter, døde 23 Juni 1888 i Dresden.

Nav, den midterste Del af et Hjul, en udboret Træ- eller Metalcylinder, der drejer sig om Hjulaxlen, naar Hjulet gaar rundt, og hvori den ene Ende af Egerne — de runde Stokke, der forbinde N. med Fælgerne — sidder.

Navier, Louis [viē], fransk Ingenieur og Mathematiker, f. 15 Febr. 1785 i Dijon, uddannede sig paa den polytechniske Skole i Paris og lagde sig særlig efter Brobygning; 1819 blev han Professor i Mechanik ved École des ponts et chaussées, 1831 ved École polytechnique; d. 1836. N. kan anses som Grundlægger af den nyere Ingenieurmechanik; afgjørende Betydning i saa Henseende har hans »Résumé des leçons données à l'École des ponts et chaussées etc.« (3 Bd., 1833—84). Desuden skrev han »Mémoire sur les roues à élever l'eau etc.«, »Sur le mouvement des fluides etc.« og udgav sin Onkel Gautheys Værk »Traité de la construction des ponts« (2 Bd., 1809), hvortil han 1816 føjede et 3dje Bd. (ny Bearbejdelse 1832; 3 Bd.). N.s »Résumé des leçons d'analyse« udgaves af Liouville (2den Udg., 1855; 2 Bd.).

***Nebraska**. 740,600 I. (1885).

***Nederlandene**. Befolkningen beregnes for Udgangen af 1888 til 4,505,900 I. Handelsflaaden udgjorde 1 Jan. 1889 502 Sejlskibe af 396,700 Kub.-Metres Drægtighed og 107 Dampere af 297,900 Kub.-Metre; den hollandske Handelsflaade er altsaa endnu i stadig og stærk Tilbagegang. Jærnbanerne havde 1 Jan. 1889 en Længde af 347 M.; Længden af Statstelegraphens Linjer var 664 M., af Ledningerne 2,335 M. med 687 Stationer. Budgettet for 1889 udviste en Indtægtsside af 183,5 Mill. Kr. mod en Udgiftsside paa 200,4; Underskuddet er altsaa endnu staaende. Statsgjælden udgjorde 1889 1,601 Mill. Kr., som krævede 49,5 Mill. Kr. til Forrentning. Forsvarsvæsenet er omtrent uforandret. Den europæiske Hær talte 1889 2,342 Officerer og 63,391 Mand; den ostindiske Hær udgjorde 1,402 Officerer og 32,290 Soldater, hvoraf 14,607 Europæere. Ogsaa Flaadens Tilstand er omtrent uforandret; i Juli 1889 udgjorde den i alt 147 Fartøjer, hvoraf 24 pansrede. Kolonialrigets Omfang er ikke undergaaet nogen Forandring. — Da Valgene til 2det Kammer i Marts 1888 (de første efter den nye Valglov) gav de forenede Katholiker og Ultraprotestanter („de antirevolutionære") et Flertal af 55 St. imod 45 Liberale, afgik Heemskerk som Førsteminister (siden 1883), og nu dannede Baron Mackay et Ministerium ud af de sejrende Partier. 1889 vedtoges en Lov om Indskrænkning af Kvinders og Børns Arbejde i Fabrikerne, og s. A. gjennemførtes ved Tilslutning af en Del Liberale en ny Skolelov med Statstilskud til de confessionelle Privatskoler, men uden Skoletvang. Lige saa lidt turde Ministeriet foreslaa almindelig Værnepligt, skjønt en kgl. Commission havde udtalt sig derfor; thi Mellemklasserne vilde ikke underkaste sig denne Byrde. I Apr. 1889 var Kong Vilhelm III saa syg, at man ventede hans Død; han oplevede dog 12 Maj sit 40 Aars Regeringsjubilæum, men 29 Oct. 1890 vedtog Generalstaterne, at Kongen var ude af Stand til at regere. Hans Dronning Emma skal være Regentinde for hans Datter og Tronarving, Vilhelmine.

Nemitz, Landsby i den preussiske Prov. Pommern, 3 M. s. v. for Stettin. 2,000 I. Badecuranstalt, Hospital for Epileptikere (Tabor) og for Idioter (Kückenmühle). Diakonissestiftelse.

***Nemours**, Louis Charl. Phil. Raph., Hertug af. Hans Søn, Louis, Greve af Eu, blev i Nov. 1889 ved Revolutionen i Brasilien fordreven fra Landet med det øvrige Kejserhus.

***Nerike**. 110,000 I. (1888).

***Neßler**, Victor Ernst, f. 28, ikke 18 Jan. 1841, døde 28 Maj 1890 i Straßburg.

***Neumann-Spallart**, Franz Xaver v., der havde en væsentlig Del i Stiftelsen af Institut international de Statistique, hvis Vicepræsident han var, døde 19 Apr. 1888.

***Neupert**, Edmund, døde 22 Juni 1888 i New-York.

***Newark** i New-Jersey har 153,000 I. (1885).

***Newcastle upon Tyne**. De her bosatte Danske have organiseret sig som en Menighed og have bygget sig en Kirke, ved hvilken der er ansat en dansk Præst, der tillige staar i den danske Sømandsmissions Tjeneste.

***New-Foundland**. 2,120 □ M. med 193,100 I. (1884).

Nevjanskij-Savöd, Landsby i det russiske Gouv. Perm, 10 M. n. n. v. for Jekaterinburg, ved Neiva. 16,000 J. (1880). Store Jærnværker, Støberier og Guldvaskerier, som sysselsatte 3—5,000 M. N., der anlagdes 1699, er det ældste af alle i Ural bestaaende Bjærgværksetablissementer.

***New-Jersey.** 1,278,000 J. (1885).

***Newman,** John Henry, Cardinal, døde 12 Aug. 1890 i Birmingham.

***New-Mexico.** 132,000 J. (1885).

***New-Orleans.** 246,000 J. (1890).

***Newstead-Abbey** tilhører nu en Mr. Webb, Livingstones Svigersøn.

***New-York.** Staden N.-Y. har 1,627,200 J. (1890), **Brooklyn** 930,670; det hele Complex af Byer har vistnok 2,700,000 J. Trafiken i Stadens Havn har 1889 været meget livlig; Værdien af de vigtigste Indførselsvarer sættes til 1,885,6 Mill. Kr., af Udførselen til 1,565 Mill. Den ind- og udgaaende Tonnage beløb sig til 6,3 Mill. Tons, hvoraf de 3,3 sejlede under engelsk Flag. Antallet af Indvandrere var 370,822, hvoraf 67,950 Tyskere, 38,640 Irlændere, 28,146 Englændere, 27,852 Russere, 27,710 Italienere, 24,638 Skandinaver, 6,276 Skotter.

***Nexø.** 2,821 J. (1890).

***Nibe.** 1,473 J. (1890).

***Nicaragua.** Efter Cardenas fulgte 1887 som Præsident Oberst E. Carazo og efter denne 1889 Dr. Sacazar. — I Oct. 1889 har man paabegyndt Anlæggelsen af en Kanal, som med Benyttelse af Nicaraguasøen og Floden San Juan vil faa en Længde af 36 M., fra Greytown ved det caribiske Hav til Brito ved det store Ocean; gjennem tre Sluser vil man stige til Søens Højde (107 F.). Omkostningerne anslaas til 245 Mill. Kr.

***Nicotera,** Giovanni, Baron, har ogsaa efter Crispis Udnævnelse til Minister 1887 fortsat sin Opposition imod den italienske Regering.

***Nielsen,** Frederik Kristian, udgav 1887—88 „Ledetraad i Kirkehistorien", 1889 „N. F. S. Grundtvigs religiøse Livsudvikling" og 1890 „Dagbogsblade fra Italien".

***Nielsen,** Oluf August. 5te Bd. af hans „Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse", omfattende Aarene 1660—99, udkom 1889.

***Nielsen,** Yngvar, blev 1890 udnævnt til Professor i Geographi og Ethnographi ved Christiania Universitet.

***Nielsen,** Zacharias, har 1889 udgivet sin vistnok betydeligste og dygtigste Fortælling, „Maagen".

Niemann, Aug., tysk Forfatter, f. i Hannover 27 Juni 1839, lever som afskediget Capitain i Wien. Han begyndte med Militærskrifter („Der französische Feldzug", 1871, „Militär-Handlexikon", 2den Udg. 1881), men har dernæst vundet ikke ringe Bifald ved en Række Romaner som „Bakchen und Thyrsosträger" (2den Udg. 1882), „Pieter Maritz" (3dje Udg. 1889), „Eulen und Krebse" (1888), „Des rechten Auges Ärgernis" (1888), „Der Günstling des Fürsten" (1889) o. fl.

Nietzsche, Friedrich, tysk Philosoph, f. ved Lützen 15 Oct. 1844, studerede i Bonn og Leipzig, blev allerede 1868 Professor i Philologi i Basel, deltog i den tysk-franske Krig, maatte 1879 afbryde sin akademiske Virksomhed paa Grund af en Sygdom, der mere og mere overvældede ham. I en Række af aandfulde, ofte i meget rhetorisk Stil affattede og til Dels unødvendig dunkle Skrifter har han behandlet psychologiske, ethiske og culturhistoriske Spørgsmaal, mest i aphoristisk Form. Hans Betydning beror mere paa hans Evne til at ægge og vække end paa Evne til sammenhængende Tænkning. De i philosophisk Henseende vigtigste af hans Skrifter ere: „Jenseits von Gut und Böse", „Die fröhliche Wissenschaft", „Zur Genealogie der Moral". I sidstnævnte Skrift opstiller han den Theori om den nuværende europæiske Morals Oprindelse, at det er de undertvungne, afmægtige og ulykkelige Stammer og Klasser, der have dannet de herskende moralske Forestillinger, idet en „Slaveopstand i Moralen" vendte sig mod den oprindelige Moral, som væsentlig udsprang af lykkelige og herskende Stammers og Klassers Selvfølelse. Denne Theori staar i nøje Forbindelse med N.s hele aandsaristokratiske Retning. Virkelig Fortjeneste har han ved sin energiske Fremhæven af de store og originale Menneskers Betydning.

***Niger.** United African Company, der er opstaaet ved Sammensmeltning af flere mindre Selskaber, udøver fra 1880 et uindskrænket Handelsmonopol ved Flodens nedre Løb. Franskmændene havde vel samtidig stiftet tvende Selskaber og trods Vanskeligheder fra Englændernes Side stiftet ikke mindre end 32 Factorier ved N. og Binue, men for at fjærne denne Concurrence udkjøbte Englænderne de tvende Selskaber, og det engelske Selskab, nu kaldet Royal Niger Company, erhvervede 1886 Moderlandets Protectorat over Nigerdistrictet, som det nu officielt kaldes; Tractaterne af 27 Juli og 28 Aug. 1886 mellem England og Tyskland have nærmere bestemt Grænserne for dette District. Kysten er Strækningen mellem Lagos, der allerede tidligere tilhørte England, og den vestlige Bred af Rio del Rey (Rumbi); indadtil omfatter Districtet begge Bredder af N. til Binues Munding og Strækningerne langs denne sidste Flod indtil Jola inclusive; hermed vare alle de Planer, Flegel (s. d. A.) havde næret om at vinde Binue for Tyskland, henvejrede. Royal Niger Company nyder i Følge det kongelige Patent af 10 Juli 1886 næsten uindskrænket souveræn Myndighed over sit Omraade, som ved Tractater med Sultanerne af Sokoto og Gando (Gwandu) er udvidet længere op langs N.s Bredder indtil Say. Her mødes Selskabets Prætentioner imidlertid af Franskmændene, som fra Senegambien ere naaede frem til N. og befare den med Kanonbaade til Timbuktu, og Tractaten af 5 Aug. 1890 (s. Sudan) har da ogsaa erkjendt de franske Krav, hvorimod Sokoto og Gando skulle høre til den britiske Interessesphære. N. Company's Hovedhavn er Ikassa; Styrelsen har sit Sæde i Asaba oven for Deltaet, den britiske Consul i Old Calabar. Handelen paa N. er voxet i høi Grad; 1870 havde den en Værdi af ½ Mill. Kr., nu (1889) udgjør den 35 Mill. Kr.; ingen Del af Afrika

byder Handelen saa gode Fremtidsudsigter som N. og dens Bifloder.

***Nikkel** forekommer paa Ny-Caledonien som Garnierit, et kiselsurt Nikkelilte-Magnesia, hvoraf paa Stedet ved Nedsmeltning med Kul i Schachtovne vindes et jærnholdigt Raanikkel, som renses i Europa.

***Nikola I**, Fyrste af Montenegro. Hans ældste Datter Zorka døde i Marts 1890; den næstældste, Militza, f. 1866, blev 30 Maj 1889 forlovet med den russiske Kejsers Fætter, Storfyrst Peter Nikolajevitsch, ved hvilken Lejlighed Kejser Alexander III udbragte en Skaal for N. som „Ruslands eneste tro og oprigtige Ven" (senere rettet ved Tillæget „paa Balkan-Halvøen"). Bryllupet fandt Sted 7 Aug. s. A., og samtidig forlovedes den tredje Datter, Anastasia, f. 1868, med Hertug Georg af Leuchtenberg (Bryllup 3 Uger efter). Der har ogsaa været megen Tale om, at den russiske Tronfølger havde valgt N.s fjerde Datter, Elena, f. 1873, til sin Brud. I hvert Fald synes N. af den russiske Regering at være udset til fremtidig Hersker i et stort serbisk Rige i Stedet for sin tidligere Svigersøn, Peter Karageorgević. N. har 1889 faaet sin tredje Søn og 1887 en 8de Datter.

***Nilen.** Om N.s Kilder s. **Mvutan.**

***Nisard**, Marie Ed. Charles, fransk Literærhistoriker, døde 1889.

***Nischnij-Novgorod.** Gouvernem. N. har 1,469,400 I. (1885), Hovedstaden N. 66,600 I.

***Nitroglycerin** har i den nyere Tid fundet Anvendelse i Medicinen især i Form af Tabletter, dannede af Chocolade, Gummi og N. Hver Tablet indeholder $\frac{1}{2}$ Milligram N.

***Nizza.** 61,500 I., som Commune 77,500 (1886).

***Njeschin.** 43,000 I. (1885).

***Noailles.** **Eman. Victor Henri**, Marquis de N., var 1882—86 fransk Affending i Constantinopel. Han havde forinden været Affending i Nordamerika 1872—74 og i Italien 1874—82. — Hans ældre Broder, **Jules C. Vict.**, Hertug af N., f. 1826, skrev »Cent ans de république aux Etats-Unis« (2 Bd., 1886—89). — **Antoine J. L. de N.**, Hertug af **Mouchy**, blev 1889 ikke gjenvalgt som Deputeret.

Nogent sur Marne [noschäng syr marn], Landsby i det franske Dep. Seine, $\frac{1}{4}$ M. ø. for Paris, ved Marne. 12,000 I. (1890). Fort, som hører til Paris's mellemste Forsvarslinje; talrige Villaer, Fabrikation af Pottemagerarbejder, musikalske Instrumenter og Chemikalier; Blegerier og Farverier.

Non mŭlta, sed mŭltum, lat. (efter Plinius), ikke mangt, men meget.

Non ŏmnia pŏssumus ŏmnes, lat. (Lucilius), ikke enhver kan alt.

Non schŏlæ sed vītæ dĭscimus, lat., vi lære ikke for Skolen, men for Livet.

***Nora.** 1,388 I. (1888).

***Nord, Le.** 1,670,200 I. (1886).

***Nordamerikanske Fristater.** Resultatet af Folketællingen i Juni 1890 foreligger endnu ikke, hverken for selve Unionen eller nogen af Staterne; man anslaar Indbyggertallet til 64$\frac{1}{2}$ Mill. Derimod foreligge foreløbige Resultater (næppe alle ganske paalidelige) fra en Del af de større Byer, hvilke her meddeles:

New-York	1,627,227 I.
Chicago	1,200,000 — (?)
Philadelphia	1,040,450 —
Brooklyn	930,670 —
Baltimore	500,000 —
St. Louis	433,278 —
Boston	417,720 —
Cincinnati	306,000 —
Buffalo	250,000 —
Pittsburgh	250,000 —
Cleveland	248,000 —
New-Orleans	246,000 —
Washington	230,000 —
Milwaukee	200,000 —
Minneapolis	198,000 —
Detroit	197,000 —
Louisville	180,000 —
St. Paul	154,841 —
Kansas City	140,000 —
Omaha	134,742 —
Denver	125,000 —
Columbus	114,000 —
Indianapolis	110,000 —

Præsident Clevelands Forsøg paa at faa Beskyttelsessystemet indskrænket lykkedes ikke i Congressens Samling 1887—88, og ved Præsidentvalget i Nov. 1888 sejrede Republikanernes Candidat, General Harrison (Sønnesøn af Præsident H. 1841), idet han fik 239 Valgmands-Stemmer imod Clevelands 162; derimod havde denne iblandt Vælgerne et Overtal af 100,000. Ogsaa vandt Republikanerne Flertal i begge Congressens Huse. Da Harrison i Marts 1889 overtog Præsidentposten, erklærede han sig bestemt for Beskyttelsesmand — han vilde ogsaa have Indskrænkninger fastsatte mod Indvandring af Fattigfolk fra Europa — og hævdede desuden med Styrke Monroelæren („Amerika for Amerikanerne"), vel nærmest med Henblik paa den ved franske Capitaler paabegyndte Panama-Kanal. Skjønt N.s Indtægter i de sidste Aar — uagtet store Afdrag paa Statsgjælden fra 1 Juli 1885 til 1890 sank denne fra 1,864 Mill. Doll. til omtr. 1,600 Mill.) — oversteg Udgifterne med indt. 100 Mill. Doll. aarlig, vilde Republikanerne dog ikke gaa ind paa en Toldreform, der i en væsentlig Grad vilde lade Toldindtægterne synke. Under Paakaldelse af „det nationale Arbejdes" Ret fastholdt de en overdreven Beskyttelse og vilde hellere opgive den indre Beskatning (paa Spirituosa, Øl og Tobak), hvorhos de med største Rundhaandethed bevilgede Pensioner til tidligere Krigere, deres Enker og Børn (1890 i alt 107 Mill. Doll.), samt andre, større eller mindre Udgifter (bl. a. paatænktes en stor Forøgelse af Krigsflaaden og Bygning af Kystfæstninger). I Sept. 1890 blev efter langvarige Forhandlinger imellem Congressens Huse vedtaget en Toldtarif (opkaldt efter Forslagsstilleren Mac Kinley), som uden at opgive Beskyttelsessystemet dog nedsatte en Del Toldsatser og bragte det aarlige Overskud væsentlig ned. Samtidig tilstodes der Præsidenten Myndighed til at forhøje Toldsatserne over for enkelte Stater (der tænktes

nærmest paa Frankrig og Tyskland), saafremt disse ved deres Toldtariffer mentes at behandle nordamerikanske Udførselsvarer uretfærdig. 1889 optoges 4 nye Stater i Unionen: Nord- og Syd-Dakota, Montana og Washington, 1890 end videre Wyoming, hvorved ogsaa Kvinder vilde faa Valgret til Congressen. J. Blaine, som blev Statssecretær under Harrison, fik i Oct. 1889 en Sammenkomst i Stand i Washington mellem Delegerede fra 15 syd- og mellemamerikanske Stater og en Del nordamerikanske Forretningsmænd og Statsretslærde for at forberede Dannelsen af et Toldforbund, omfattende hele Amerika, selvfølgelig under Unionens Ledelse, og sigtende til at hemme Indførselen af europæiske Varer. Ogsaa gjør man i N. Regning paa, at Canada i en nærmere Fremtid af sig selv vil søge Tilslutning til Unionen, medens der dog i Aug. 1890 af det canad. Parlament blev vedtaget en Adresse til Dronning Victoria, hvori udtales Ønsker om Opretholdelsen af Unionen med Moderlandet.

***Nordau,** Max Simon, har fremdeles skrevet „Die Krankheit des Jahrhunderts" (5te Opl. 1889).

***Nordborg.** 1,100 J. (1885).

***Nordby.** 2,256 J. (1890). Handelsflaaden bestod 1889 af 110 Sejlskibe paa 23,030 Tons og 1 Dampskib paa 19 Tons og indtager saaledes Pladsen næst Kjøbenhavn og Svendborg.

***Nordenskiöld,** Adolf E. Af »Vega-expeditionens vetenskapliga iakttagelser« udkom 1887 4de og 5te Bd. N. gjenvalgtes 1890 i Stockholm til andet Kammer.

***Norderney** er ½ □ M. med 2,800 J. (1885).

Nordgren, Ellen, svensk Sangerinde, f. 1865, gjorde fine Sangstudier først ved Musikconservatoriet i sin Hjemstavn, Stockholm, senere under Della Sedie i Paris. Efter sin Hjemkomst 1886 optraadte hun som Concertsangerinde i Stockholm og 1888 ogsaa i Christiania og vandt Bifald baade for sin klangfulde, omfangsrige Mezzosopran og for sit sjælfulde Foredrag. 1889 debuterede hun paa den kongel. Opera i Stockholm som Amneris i „Aida" og i Ortruds Parti i „Lohengrin"; senere er hun optraadt i Kjøbenhavn dels ved Concerter, dels som Gjæst paa det kongel. Theater.

Nord-Østersjøkanalen, s. ***Østersøen.**

Nordterritoriet, Northern Territory, den nordlige Halvdel af den australske Koloni Sydaustralien, mellem 146° 40' og 155° 40' ø. L. og fra det indiske Ocean (Haraforahavet) til 26° s. Br. 24,600 □ M. med 1,750 Europæere og 4,000 Chinesere (1886); Tallet paa de indfødte er ikke ubetydeligt, og de have begyndt at træde fjendtlig op mod Kolonisterne. Landet er mod N. en Højslette, som naar 2,000 F. og vandes af betydelige Floder; mod S. gaar det over i øde Stepper og Sandørkener med enkelte Kilder og Oaser, navnlig langs Overlandstelegraphen. Plante- og Dyreverdenen er væsentlig den australske, dog begynde enkelte tropiske Planter (Palmer, Muskattræet) at komme frem; af Dyrene ere Bombatten og den sorte Svane forsvundne, hvorimod her findes Alligatorer, Dygongen og Pythonslangen; Bøflen, der er indført fra Java, og Ponyen, der er indført fra Timor, leve i forvildet Tilstand. Kolonisternes vigtigste Hovedsyssel er Guldgravning; ogsaa Kobber, Tin, Jærn, Bly og Sølv findes; Sukkerplantager ere anlagte flere Steder, og Kvægavlen trives; ved Udgangen af 1885 fandtes 6,000 Heste, 136,000 Stk. Hornkvæg og 40,000 Faar. Ved Kysterne drives Perle- og Trepangfiskeri. 1885 indgik 77 Skibe af 78,600 Tons; Udførselen havde det første Halvaar af 1886 en Værdi af 666,000 Kr., Indførselen af 2,820,000 Kr. De offentlige Indtægter udgjorde 180,000 Kr. 1864 overdroges N. til Kolonien Sydaustralien, som siden har søgt at kolonisere det, hidtil med ringe Resultat, skjønt Sydaustralien til Dato har udgivet 9,575,000 Kr. mere, end det har indtaget. Hovedstaden er Palmerston.

Nordvestterritoriet kaldes den Del af Dominion of Canada, som strækker sig fra Grænsen af de forenede Stater til Ishavet og fra Hudsonsbugten til Britisk Columbia og Alaska. I dette Omfang (altsaa uden Polarøerne og Labrador) er Størrelsen 85,738 □ M. med 94,000 J., 35,000 Indianere og Eskimoere medregnede (1885). S. i øvrigt **Canada.**

Nore [nohr], Sandbanke i Themsens Munding, ¾ M. n. ø. for Sheerness's Fyrskib.

***Norge. Historie.** Regeringens Forslag om Statskirkens Organisation („Lov om Menighedsraad og Menighedsmøder") blev næsten enstemmig forkastet 25 Juni 1887; dette fremkaldte en Splittelse inden for Regeringen, idet 3 Statsraader (Arctander, Astrup og Kildal) heri saa et Mistillidsvotum, i alt Fald mod Forslagets Ophavsmand, Jak. Sverdrup. De forlangte deres Afsked, men Afgjørelsen blev opsat, efter at det var aftalt, at Sagen skulde bringes for paa næste Storting. Dette skete ikke, og kort efter Stortingets Sammentræden begyndte Krisen paa ny; de 3 Statsraader tog Afsked 17 Febr. 1888; ligeledes nogle Dage senere Kirkestatsraaden Blix. Regeringen suppleredes efterhaanden med Mænd, som dels ikke havde deltaget activt i Politiken, dels kun havde Støtte i den mindre Del af Venstrepartiet, som nu aabent skilte sig i to Partier: Regeringspartiet, som kaldte sig det „nationale (eller „kirkelige") Venstre", og dets Modstandere („det rene Venstre"). Under denne Splid tog ogsaa Statsminister Richter (6 Juni) Afsked og efterfulgtes af Jac. Stang; ogsaa andre Personskifter i Regeringen svækkede yderligere dennes Stilling. Fra det „rene Venstre" fremsattes i Juni 1888 et Mistillidsvotum mod Regeringen, men dette Forslag blev ikke taget under Behandling i Realiteten af Hensyn til de nærforestaaende Valg for Stortingsperioden 1889—91. Ved disse Valg (i Høsten 1888) blev Udfaldet, at Højre voxede til 51 Medlemmer, medens de to Venstregrupper tilsammen havde 63, hvoraf Regeringens Parti kun 26. De to Venstregrupper holdt endnu saa vidt sammen, at de 29 Apr. 1889 kunde afværge det fremsatte Forslag om Udsættelse af Juryloven og i Maj vedtage de nye Love om Folkeskolen. Men da 26 Juni Advocat E. Stang paa Højres Vegne fremsatte et Mistillidsvotum, hvortil det var givet, at ogsaa det „rene Venstre" vilde slutte sig, meldte Regeringen 2 Juli til Stor-

tinget, at den hele Regering havde indgivet Ansøgning om Afsked; Stang tog derfor sit Forslag tilbage, Sverdrups Ministerium gik af, og Stang udnævntes 12 Juli 1889 til Statsminister; de øvrige Medlemmer af den nye Regering vare Gram, Arneberg, Birch-Reichenwald, Bonnevie, Furu, Hoff, Roll, Rygh og Thorne. Det har lykkedes denne Regering, skjønt den ikke har nogen Majoritet i Stortinget, ved sin forsigtige og moderate Holdning at vinde Anseelse og Indflydelse; den har paa Stortinget 1890 gjennemført flere nye Love (om Handelsregistre 17 Maj, om Mellemrigshandelen 30 Maj, om Seminarier og Prøver for Lærere og Lærerinder ved Folkeskolen 30 Maj, Forandringer i Straffeloven 28 Juni, m. fl.) og faaet vedtaget Beslutninger om nye Jernbaneanlæg: fra Kongsvinger til Flisen (Solør), fra Hamar over Lillehammer til Sel (Gudbrandsdalen) og fra Christianssand til Byglandsfjord (Sætersdalen), tilsammen 40 M. (300 Kilom.). Ved Nyaar 1890 traadte den nye Retsordning (Jury) i Kraft.

Theater. Fra 2den Halvdel af det 16de Aarh. opførtes ved Skolerne i de norske Stiftsstæder Skolekomedier, dels latinske, dels oversatte eller originale (saaledes fra 1562 i Bergen, omtr. 1590 i Oslo), og saadanne Komedier gaves lejlighedsvis ogsaa gjennem det 17de Aarh. Oftere besøgtes i det 17de og 18de Aarh. Norges større Byer ogsaa af udenlandske, især tyske Theatertrupper. Men indenlandske Theaterforestillinger begyndte først i Slutningen af det 18de Aarh. under Impulser dels fra Kjøbenhavn, dels fra England. 1780 stiftedes i Christiania et privat dramatisk Selskab, som under Ledelse af Patricierfamilierne Anker, Collett m. fl. samt Enevold Falsen opførte Komedier og Tragedier for en sluttet Kreds af Embeds- og Grossererstanden; første Forestilling gaves 24 Oct. 1780 i Colletts Gaard i „Grænsehaven", som siden erhvervedes til et fast Theater (i den forlængede „Akersgade"). Denne Forening organiseredes som et fast, halv offentligt „dramatisk Selskab" med egne Love 25 Oct. 1799, der i den følgende Tid gav nogenlunde regelmæssige Forestillinger og holdt sig lige til 1837. Den almindelige Lyst til Privatkomedie affødte ogsaa blandt Kjøbmands- og Haandværkerstanden i Christiania det „borgerlige dramatiske Selskab" (stiftet i Vinteren 1805—6), som til Dels under den svenskfødte Directeur Strömberg i nogle Aar opførte Komedier i et lejet Locale. Strömberg fik 1810 Privilegium paa at opføre et Theater, hvori han skulde „inddrage sædelige Mennesker af de indfødte og med disse give Pantomimer, Operetter og saadanne Skuespil i Landets Sprog, der forene Moralitet med Smag og Interesse"; Privilegiet fornyedes 1825, og Strömberg opførte sit Theater 1826 (i den senere „Theatergade"). Dette første offentlige Theater aabnedes 30 Jan. 1827; det var her, at et af Strömberg forfattet Divertissement „Foreningen" blev udført 4 Nov. s. A. (s. *Historie). Skjønt Strömbergs Forsøg omfattedes med ikke ringe Interesse, lykkedes det ham ikke at skaffe duelige Skuespilleræmner blandt de „indfødte", hvorfor han 15 Nov. s. A. fik kgl. Tilladelse til ogsaa at engagere danske Skuespillere, og disses Indflydelse blev snart kjendelig, saa at da efter Strömbergs Død Theatret solgtes til en dansk Skuespiller (1831), dette blev helt „dansk". Theatret brændte 5 Nov. 1835, men der grundedes strax et nyt Interessentskab paa Aktier blandt Christianias Borgere, og dette Interessentskab, som endnu bestaar, lod 1837 det nuværende Theater bygge paa Bankpladsen, hvortil Grunden overlodes af Staten. Det aabnedes 4 Oct. 1837 med A. Munchs Drama „Kong Sverres Ungdom"; til Aabningen var dette foretrukket for Wergelands „Campbellerne", ved hvis anden Opførelse 28 Jan. 1838 det Spektakel opstod, som blev bekjendt under Navnet Theaterslaget (s. *Wergeland). Ogsaa dette Theater vedblev at være dansk; det rekruteredes især fra Kjøbenhavn, og dets vigtigste Repertoire toges fra den nyere danske Literatur. Blandt de danske Skuespillere bør nævnes Chr. Jørgensen, Chr. Giebelhausen og Cecilie Giebelhausen, født Gade, C. Hagen, Adolf Rosenkilde, Anna Rosenkilde, født Paasche, Peter Nielsen, samt fra en senere Tid Vilh. Wiehe (1851) og Nic. Wolf (1852). Dog begyndte fra 1850 af ogsaa norske Skuespillerkræfter at søge til Theatret, ligesom ogsaa Stykker af norske Forfattere opførtes. Medens den sceniske Instruction i Begyndelsen besørgedes af en Comité blandt Skuespillerne, ansattes 1851 en lønnet Instructeur, C. Bergaard. Imidlertid udviklede der sig omtr. 1850 mod det „danske" Theater en stærk Opposition, der krævede enten en successiv eller en radical Omdannelse i national Retning, og der grundlagdes en „norsk dramatisk Skole", som 11 Oct. 1852 aabnede et Theater i Møllergaden („Det norske Theater") med udelukkende norske Skuespillere. Dette Theater fik en ikke ringe Indflydelse paa den norske Skuespilkunst; det bragte adskillige norske Arbejder til Udførelse, som ellers næppe vare komne paa Scenen; dets Repertoire tilhørte i Regelen den højere Komedie, Lystspil, Syngespil o. lign.; det uddannede og vedligeholdt en Trup af sceniske Kræfter, uden hvilke et helt norsk Theater senere ikke saa hurtig og let havde ladet sig realisere. Samtidig krævede Publikum med stigende Styrke, at ogsaa Christiania Theater skulde udelukkende rekruteres af norske Kræfter (Studenternes Pibeconcerter 7 og 8 Maj 1856) og at norske dramatiske Forfattere skulde behandles med større Hensyn. Da nu dertil kom, at Concurrencen mellem de to Theatre var svækkende for begge, fremkaldtes efterhaanden Ønsket om en Forening, som endelig kom i Stand 15 Juli 1863. Da blev Forholdet mellem Skuespillernes Nationalitet det, at af 40 Skuespillere vare kun 6 danske tilbage (ogsaa disse trak sig efterhaanden tilbage; den sidste, P. Nielsen, tog Afsked 1889). Ogsaa efter Sammenslutningen har Christiania Theater levet under vexlende, hyppig trange økonomiske Kaar; det nyder fremdeles ingen Statsunderstøttelse og kun et ringe Bidrag fra Christiania Commune. Alligevel har det lykkedes at holde Repertoiret i Højde med, hvad der kræves af en Hovedscene, om det end som eneste Theater ikke har kunnet være exclusivt

og ved Siden af Komedien og Tragedien har maattet optage det lettere Lystspil, Farcen, Syngestykker og Vaudeviller; til enkelte Tider har det givet Operaen (baade den „store“ Opera og opéra comique) fremtrædende Plads i sit Repertoire, og det har stadig holdt et respectabelt Orchester (indtil 1890 Byens eneste). Af vigtigere Perioder i dets senere Historie kan nævnes Bjørnsons Styrelsestid (Dec. 1864—Juni 1867), M. Bruns (1869—72), som førte til, at en Del af Skuespillerne fratraadte og som eget Selskab under Bjørnson som Instructeur spillede paa Møllergadens Theater (1870—72), og Josephsons (1872—77), som gjorde et Forsøg med fast Opera, der dog fik en brat Afslutning ved Theatrets partielle Brand (1877). Den tidligere collegiale Styrelse afløstes 1878 af en administrativ Theaterchef (H. Schroeder); som Sceneinstructeur fungerer siden 1885 Bjørn Bjørnson. Om de mere fremtrædende Skuespillere henvises til Artiklerne: *Brun, *Gundersen, *Klausen, *Krohn, *Parelius, *Reimers, *Wolf samt Bjørnson, Bjørn. Theatrets Brand fremkaldte Tanken om en ny Theaterbygning; et større Beløb samledes ved Aktietegning, Staten overlod Grund paa Pladsen uden for Universitetet, og det er fastsat, at Bygningen skal paabegyndes inden 1893. — Ogsaa i Bergen er Theatret udgaaet fra Privatkomedien. Et dramatisk Selskab stiftedes 1794, som byggede sit „Komediehus“ paa „Engen“ (hvor endnu Bergens Theater staar) og hver Vinter med stor Iver gav private og offentlige Forestillinger; fra 1828 lejedes dette Theater ud til danske Skuespillertrupper. Men i Slutningen af 1840-Aarene fremkaldte ogsaa her de nationale Strømninger Ønsket om en norsk Scene, og Ole Bull blev denne Ides Bærer. Bull aabnede 2 Jan. 1850 det „norske Theater i Bergen“ med udelukkende norske Kræfter, af hvilke flere viste sig at være store Talenter. Dels under hans egen Ledelse, dels med andre Sceneinstructeurer (blandt hvilke Bjørnson 1858—59) fortsattes Virksomheden indtil 17 Maj 1863, da Selskabet opløste sig; dog vare i Mellemtiden flere af de dygtigste Skuespillere gaaede over til Christianias Theatre. Et nyt Theaterselskab stiftedes 1873, som fornyede „Bergens nationale Scene“ (1876). Dette har siden med vexlende Held spillet i det gamle Komediehus, men dog allerede delvis været udsat for samme Skæbne som det tidligere Selskab, at flere af dets bedste Kræfter efterhaanden gaa til Christiania. Ogsaa i Trondhjem forsøgtes omtrent 1860 grundlagt et nationalt Theater, men det hensygnede snart. De fleste større Provinsbyer have Theatre, men der optræder i Regelen kun rejsende, især danske Skuespillertrupper, og disse Theatre yde saaledes intet Bidrag til den nationale Scenekunst.

Normalarbejdsdag kaldes en ved Lovgivningen normeret Arbejdstid, altsaa Maximalarbejdstid, for den hele Arbejderstand i Almindelighed eller for særlige Arbejderklasser, navnlig Kvinder og Børn. I almindelig Sprogbrug bruges Ordet dog nærmest kun om en Maximalarbejdstid for de voxne, mandlige Arbejdere; en saadan kan imidlertid dels gives for enkelte Fag, f. Ex. Bjærgværksvirksomhed, egentligt Fabrikarbejde, uden just at omfatte alt personligt Arbejde, dels være forskjellig for de forskjellige Virksomheder. 1833 gjordes i England det første Forsøg paa at indføre en N. (10 Timer), som dog forkastedes af Parlamentet. 1848 bestemte en fransk Lov af 9 Sept., at Arbejdsdagen i Fabriker og i Bjærgværksdrift ikke maatte overstige 12 Timer; men Loven traadte aldrig i Virksomhed. Kun i Schweiz er 1878 og i Østerrig 1883 en N. indført ved Lov og dens Længde sat til 11 Arbejdstimer.

***Normann**, Eilert Adelsten, bor nu i Berlin.

***Norrbottens Län** er 105,091 □ Kilom. med 102,878 I. (1889), hvoraf c. 20,000 Finner og c. 3,600 Lapper. 1888 fandtes 11,048 Heste, 43,417 Stkr. Hornkvæg, 28,387 Faar, 1,684 Geder, 3,160 Svin og 173,070 Rensdyr.

Norristown, Stad i Staten Pennsylvania i Nordamerika, 2¼ M. n. for Philadelphia, ved Schuylkillfloden; 13,100 I. (1880). Stort Fængsel, Sindssygeanstalt, store Fabriker.

***Norrköping**. 31,788 I. (1889). 1888 var der 75 Fabriker med en Produktionsværdi af over 15 Mill. Kr. (deraf 40 Klæde- og Uldvarefabriker med en Produktionsværdi af c. 6½ Mill. Kr.); s. A. bestod Handelsflaaden af 14 Fartøjer paa 1,676 Tons (10 Dampskibe paa 1,330 Tons).

***Norrland** er c. 4,700 □ M. (258,434 Kilom.) og havde 1889 731,160 I.

***Norrtelge** [tälje]. 2,367 I. (1888).

***Nottingham**. 226,500 I. (1888).

***Novgorod**, Gouvernem., har 1,194,100 I. (1885).

Novorossijsk, befæstet Havnestad i det russiske Generalgouvernem. Kaukasien, 16 M. s. ø. for Kertsch, paa Nordsiden af det sorte Hav. 3,300 I. Den store Bugt N. kan optage hele Flaader og frembyder fortrinlige Ankerpladser, men hjemsøges hyppig af heftige Storme.

***Nubien**. Den nordlige Del af N. indtil Wadi Halfa (2den Katarakt) er siden 1885 indlemmet i Ægypten.

Nuclein, et phosphorrigt organisk Stof, som forekommer i Cellekjærner og især rigelig i Gjærsvampe. Det opstaar som et Sønderdelingsprodukt af Casein ved Indvirkning af Mavesaft paa dette.

***Nybom**, Johan, svensk Digter, døde 23 Maj 1889.

***Nyborg**. 6,049 I. (1890).

Ny Carlsberg Legaterne er Navnet paa 4 Legater, hvert paa 250,000 Kr., oprettede 13 Marts 1888 af Brygger C. Jacobsen og Hustru: 1) N. C.s Kirkelegat til Opførelsen af Jesuskirken i Valby. 2) N. C.s Arbejderlegat til Opførelsen af Arbejderboliger og til Understøttelse af syge eller vanføre Arbejdere. 3) N. C.s Kunstlegat til Anskaffelse af klassiske Kunstværker er underlagt Glyptotheket og med dette gaaet over i offentlig Eje. 4) N. C.s Museumslegat til Anskaffelse af Kunstværker og kunstindustrielle Frembringelser til et Kunstindustrimuseum (jvfr. Kunstindustri).

Nye Republik, en af Boerne fra den sydafrikanske Republik oprettet Fristat i Sululandet, mod N. og Ø. begrænset af den sydafrikanske Republik, mod S. og V. af britisk Sululand; 134 □ M. Landet er bakket og

frugtbart og gjennemstrømmes mod S. af **hvide Umvalosi**; mod N. danner **Pongola Grænsen**. 1884 anmodede Dinisulu, en Søn af Cetewayo, Boerne om Bistand til at gjenvinde Faderens Rige, og da han havde naaet dette, aftraadte han dem et betydeligt Areal, der naaede frem til Santa Lucia Bugten. Boerne oprettede heraf en Fristat, som efter lange Forhandlinger 22 Oct. 1886 anerkjendtes af Englænderne, der imidlertid betydelig afknappede det Omraade, Boerne gjorde Krav paa; de lagde nemlig den langt større Rest, 387 □ M., af Sululandet ind under den britiske Koloni Natal, hvorved Boerne paa ny saa sig afskaarne fra Havet.

***Nykjøbing.** N. paa Falster har 6,087 I., N. paa Mors 3,607 I., N. paa Sjælland 1,703 I. (1890).

***Nyköping.** 5,782 I. (1888).

Ny-Lauenburg, fra 1885 det officielle Navn paa Øerne **Duke of York** i Ny-Britannien (Bismarck-Øerne).

Ny-Mecklenburg, fra 1885 det officielle Navn paa Øen Ny-Irland i Ny-Britannien (Bismarck-Øerne).

***Nyord.** 330 I. (1890).

***Nyrop,** Camillus, har senere bl. a. udgivet „Et Indtryk fra Verdensudstillingen i Paris 1889. Fransk og dansk Kunstindustris Fremme" (1889) og „Officiel Beretning om den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1888" (1890). 1888 blev han udnævnt til Professor.

***Ny-Seeland** har 649,400 I. (1888), hvoraf 42,000 Maorier.

***Nysted.** 1,414 I. (1890).

***Ny-Sydwales** har 1,085,700 I., hvoraf 599,000 Mænd (Udgangen af 1888).

***Næstved.** 5,502 I. (1890).

Næs Værk, et af Norges ældste og vigtigste Jærnværker, ligger i Holts Præstegjæld i Nedenæs og fik sine første Privilegier 1665. 1799 kjøbtes det af Jacob Aall og har siden været i denne Families Besiddelse, indtil det for nogle Aar siden gik over til et Interessentskab. Det har i den senere Tid hovedsagelig lagt an paa Tilvirkning af Staal, og dets Fabrikat har opnaaet stor Anseelse.

***Nørrejylland** har 942,861 I. (1890), hvoraf i Kjøbstæderne 179,801; om den nærmere Fordeling paa de enkelte Amter henvises til de særlige Art. i Supplementet, hvor tillige findes de nyere Tal for Kreaturholdet. Generalstabens Opmaalinger n. for Limfjorden ere nu tilendebragte; vi hidsætte derfra her enkelte nye Højdeangivelser. I **Allerup Bakker** ere de højeste Punkter Søhedens **Bakke** 358 F. og **Storstensbakken** 347 F.; n. for samme ligger **Knøsen** 482 F. (altsaa det højeste Punkt n. for Limfjorden), **Flade Kirke** 389 F. og **Flade Præstehøj** 340 F.

Oaks, eng. [ohks], egtl. Egene, s. *Derbydagen.

Obesitēt, egtl. Forædthed; Fedme.

Obiit, lat., han (hun) døde (foran Angivelse af Dødsaaret).

***Obok** er siden 1886 fransk Straffekoloni.

***Obrenović.** **Milan O. IV** maatte i Juni 1887 afskedige Førsteministeren Garaschanin, der havde iværksat en Række maadeholdne Fremskridt og udad til gjennemførte den af Milan personlig billigede østerrigsk-venlige Politik. Dog nødte han de efterfølgende Ministre, først den liberale Ristić, senere den radicale Gruić til at lade Udenrigsstyrelsen forblive i det tidligere Spor. Desuden havde han en heftig Strid med sin Ægtefælle, Dronning Nathalie, dels paa Grund af sine egne Elskovseventyr, dels fordi hun var ivrig russisksindet og derfor efter Evne modarbejdede hans Politik. Hun drog 1887 til Udlandet, og Milan maatte i Juli n. A. paakalde det tyske Politis Hjælp for at faa Sønnen Alexander tilbage. Der blev nu Tale om Skilsmisse, men da Enighed ikke kunde opnaas, formaaede Milan Metropoliten Theodosius til i Oct. 1888 at erklære Ægteskabet for opløst uagtet Dronningens Indsigelse. For at gjenoprette sin Folkegunst, som var stærkt rystet ved denne Optræden, lod Milan foretage et grundigt Gjennemsyn af Forfatningen i frisindet Retning og kundgjorde 8 Jan. 1889 den nye Grundlov; men han kunde dog ikke faa Styrelsen ret i Gang og nedlagde derfor 6 Marts (Syvaarsdagen for Antagelsen af Kongeværdigheden) Regeringen til bedste for sin Søn **Alexander** (f. 1876) med et Regentskab under Ristić. Selv gik Milan paa Rejse til Østerland og bosatte sig siden i Paris, men besøgte dog Belgrad to Gange i Aaret 1889 og paa ny i Juni 1890.

***Odense.** O. Amt har 136,120 I. (1890), hvoraf 41,758 i Kjøbstæderne. O. By har 30,277 I.

Oderint dum mētuant, lat. [ō] (efter Accius), lad dem hade, naar de blot frygte!

***Odessa.** 304,000 I. (1889).

Odiøs, forhadt, modbydelig, fortrædelig.

***Oedenburg.** 22,300 I. (1881).

***Oehlenschläger,** Adam Gottlob. Nye Bidrag til Forstaaelsen af O.s Digtning ere fremkomne i C. Elberlings Monographi: „O. og de østerlandske Æventyr" (1887). I de af J. Østrup 1889 udgivne „Arabiske Digte" er Æventyret om Aladdin for første Gang forelagt fuldstændig paa Dansk.

***Oehringen.** 3,800 I. (1885).

Oklahoma, „det smukke Land", nyt, i Apr. 1889 oprettet Territorium i de forenede Stater i Nordamerika; 142 □ M. O. ligger midt i Indianerterritoriet, grænser mod S. til Canadian River og gjennemstrømmes mod N. af Cimarron. Allerede 1866 blev Omraadet kjøbt af Creekerne og Seminolerne, men først 22 Apr. 1889 fik de hvide Adgang til Territoriet, og samme Dag strømmede Tusender af Kolonister til; de fleste forlod dog allerede efter faa Dages Forløb Landet, hvis Hjælpekilder ikke svarede til deres overspændte Forventninger.

***Oldenburg,** Frederik v., udgav 1889 et nyt Skrift, „Tre politiske Problemer", hvori han med stor Skarphed fortsatte sine Angreb paa Ministeriet Estrups provisoriske System, og fortsatte denne Polemik i talrige Bladartikler (i „Politiken"), ubekymret af de Presforfølgelser,

som derved afførtes. D. 24 Sept. 1890 paa Oretorp.

*Oldham. 138,200 I. (1888).

Olekma, Flod i russisk Generalgouvernem. Irkutsk i Østsibirien, udspringer paa Jablonoibjergene og falder efter et 200 Mil langt Løb i Lenas højre Bred. Dalen er rig paa Pelsdyr, og ved Flodens Bredder findes Guldvaskerier.

Oleomargarin vindes ved at udsmelte forskjellige Fedtstoffer under Tilsætning af Potaske og Svinemave ved 45°; den flydende Fedtmasse passerer en Si og klares ved 24 Timers Henstand ved 25°. Den Del, der herved forbliver flydende, skilles fra det udskilte faste Fedtstof (der bl. a. anvendes til Stearin) ved Presning og danner O., som væsentlig anvendes til Margarine (Kunstsmør).

*Oliveerona, Sam. Rud. Detl. Knut, tog Afsked 1889.

*Olivenolje, Bomolje. Oliven indeholde i moden Tilstand omtr. ¼ af deres Vægt O. Modningen begynder i Nov. I Løbet af Vinteren vindes ved let, kold Presning af de under Møllestenen knuste Oliven den fineste Jomfruolje. O. bestaar væsentlig af Triolein; dog indeholder den ogsaa faste Fedtstoffer, saa at den ved lav Temp. udskiller Krystaller. Italien leverer aarlig 3 Mill. Hektoliter O.

Oljetryk er en ad lithographisk Vej frembragt Efterligning af Oljemaleri. Der trykkes med lige saa mange Sten efter hinanden, som der er er Farver, og naturligvis maa Farven efter hver Trykning tørre tilstrækkelig, inden den næste Farve trykkes paa. Man er dog i Stand til at frembringe langt flere Farvenuancer, end der svarer til Antallet af Sten, idet man nemlig kan trykke den ene Farve oven paa den anden og derved frembringe en Blanding af dem. Naturligvis maa da den øverste Farve være gjennemsigtig.

*Olrik, Ole Henr. Benedictus, døde 2 Jan. 1890. Hans sidste Arbejder vare en modelleret Jardinière, udført for Guldsmed Christesen, og 6 af de til Marmorkirken bestemte Malerier af Apostlene.

*Omaha. 134,700 I. (1890).

*Ombaai er 80 □ M. stor.

Omne vivum ex ovo, lat., s. *Selvdannelse.

*Oms. 250 I. (1890).

Oneida, fiskerig Indsø, 34 □ M. stor, i Staten New-York i Nordamerika.

Ontongjava ell. Lord Howe, stor Gruppe af Lagunøer i det store Ocean under 5° 24′ s. Br. og 177° ø. L., bestaar af over 30 flade, skovbevoxede Øer, men er kun 0,8 □ M. Befolkningen hører til Polynesierne. O. blev i Oct. 1889 tagen i Besiddelse af Tyskland.

Opløbet kaldes den sidste Del af Baddeløbet paa Banens sidste Strækning til Dommerpælen. Dette er den vigtigste Del af Ridtet, hvor alt sættes ind for at tage de andre i O.

*Oran. 67,700 I. (1886).

*Oranje-Flod-Republiken. Præsident J. H. Brand døde 1888 og fulgtes af F. W. Reitz.

*Oregon, Staten, har 194,200 I. (1885).

*Orel, Gouv., har 1,963,700 I. (1885).

*Orenburg. Gouv. O. har 1,244,800 I. (1885), Staden O. 56,400 I.

Orianda, den russiske Kejserfamilies private Besiddelse paa Sydkysten af Krim, med herlige Lystslotte (deraf et i orientalsk Stil), prægtige Parkanlæg og gamle Ruiner.

Orkedalen, et større Dalføre i Søndre Trondhjems Amt i Norge, danner et eget Fogderi, som 1875 havde 17,000 I. Dalen gjennemstrømmes af Orkla, som efter et Løb paa 20 M. (153 Kilom.) falder i Orkedalsfjorden, en Bugt paa Sydsiden af Trondhjemsfjorden.

*Orlovskij. Alexander O., f. 1777 i Warschau, d. 1832 i St. Petersborg, uddannede sig i Udlandet og blev 1812 kejserlig Hofmaler. Han blev især bekjendt for sin Fremstilling af Heste. Hans Hovedbillede er Storfyrst Constantin Paulovitsch med Følge (Eremitage i St. Petersborg).

*Oscar I. Datteren, Prinsesse Eugenie, døde 23 Apr. 1889.

*Oscar II. Af »Samlade skrifter af O. Fredrik« er et nyt Oplag udkommet (hidtil 3 Bd., 1885—89).

*Oscarshamn. 5,489 I. (1888); Handelsflaaden bestod f. A. af 62 Fartøjer paa 9,351 Tons (6 Dampere paa 1,272 Tons).

Oscūro, sp., om Cigarer: mørk.

*Osimo. 4,700 I. (1881).

Osman Digna (urigtig kaldt Digma), Mahdiens Hærfører, f. 1836 i Rouen af franske Forældre (hed egtl. George Nisbet), udvandrede 1849 med disse til Ægypten, hvor Faderen snart døde og Moderen ægtede en muhammedansk Kjøbmand, Osman. Stiffaderen lod ham opdrage som Muhammedaner, gav ham sit Navn og satte ham i Krigsskolen i Kairo, samt efterlod ham 1865 sin indbringende Forretning som Slavehandler. O. blev snart en af de vigtigste Mænd i Suakin, sluttede sig 1882 til sin Kammerat fra Krigsskolen Arabi Pascha og lod sig af Høvdingerne i det østlige Sudan vælge til deres Fører. Han kæmpede gjentagne Gange mod den engelsk-ægyptiske Hær, medvirkede derved til Chartums Fald og søgte særlig at sætte sig i Besiddelse af Suakin. Da han i Nov. 1888 paa ny rykkede frem imod denne By, vilde han opnaa dens Rømning ved at melde, at Stanley og Emin Pascha vare i Mahdiens Magt; men den engelske General Grenfell tilføjede ham 20 Dec. et blodigt Nederlag.

*Osman Pascha afgik 1885 som tyrkisk Krigsminister, men beholdt Stillingen som Paladsmarschal.

*Ostindien. Befolkningen i Forindien beregnes nu til 269,478,000 I., hvoraf under directe britisk Overhøjhed 208,794,000, i de engelske Tributstater 60,684,000 (Apr. 1888). Dødeligheden var 1887 meget betydelig: 28,55 pro Mille, hvoraf 2,40 pro Mille (475,700) af Cholera; 22,848 Personer omkom ved vilde Dyr, deraf 19,740 ved Slanger, 1,273 ved Tigre og Leoparder; derimod fældedes 18,900 Rovdyr og 562,200 Slanger, hvorfor i Præmier betaltes 3 Mill. Kr. Til Apr. 1888 vare 461,8 Mill. Kr. anvendte til Kanalanlæg, navnlig i Nordvestprovinserne og Audh, i Bengalen, Pandschab og Madras, og herved har det indiske Agerbrug hævet sig paa en forbavsende Maade. Paa Grund af manglende stati-

frugtbart og gjennemstrømmes mod S. af Hvide Umvalosi; mod N. danner Pongola Grænsen. 1884 anmodede Dinisulu, en Søn af Cetewayo, Boerne om Bistand til at gjenvinde Faderens Rige, og da han havde naaet dette, afstraadte han dem et betydeligt Areal, der naaede frem til Santa Lucia Bugten. Boerne oprettede heraf en Fristat, som efter lange Forhandlinger 22 Oct. 1886 anerkjendtes af Englænderne, der imidlertid betydelig afknappede det Omraade, Boerne gjorde Krav paa; de lagde nemlig den langt større Rest, 387 □ M., af Sululandet ind under den britiske Koloni Natal, hvorved Boerne paa ny saa sig afskaarne fra Havet.

***Nykjøbing.** N. paa Falster har 6,087 J., N. paa Mors 3,607 J., N. paa Sjælland 1,708 J. (1890).

***Nyköping.** 5,782 J. (1888).

Ny-Lauenburg, fra 1885 det officielle Navn paa Øerne Duke of York i Ny-Britannien (Bismarck-Øerne).

Ny-Mecklenburg, fra 1885 det officielle Navn paa Øen Ny-Irland i Ny-Britannien (Bismarck-Øerne).

***Nyord.** 330 J. (1890).

***Nyrop,** Camillus, har senere bl. a. udgivet „Et Indtryk fra Verdensudstillingen i Paris 1889. Fransk og dansk Kunstindustris Fremme" (1889) og „Officiel Beretning om den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1888" (1890). 1888 blev han udnævnt til Professor.

***Ny-Seeland** har 649,400 J. (1888), hvoraf 42,000 Maorier.

***Nysted.** 1,414 J. (1890).

***Ny-Sydwales** har 1,085,700 J., hvoraf 599,000 Mænd (Udgangen af 1888).

***Næstved.** 5,502 J. (1890).

Næs Værk, et af Norges ældste og vigtigste Jærnværker, ligger i Holts Præstegjæld i Nedenæs og fik sine første Privilegier 1665. 1799 kjøbtes det af Jacob Aall og har siden været i denne Families Besiddelse, indtil det for nogle Aar siden gik over til et Interessentskab. Det har i den senere Tid hovedsagelig lagt an paa Tilvirkning af Staal, og dets Fabrikat har opnaaet stor Anseelse.

***Nørrejylland** har 942,861 J. (1890), hvoraf i Kjøbstæderne 179,801; om den nærmere Fordeling paa de enkelte Amter henvises til de særlige Art. i Supplementet, hvor tillige findes de nyere Tal for Kreaturholdet. Generalstabens Opmaalinger n. for Limfjorden ere nu tilendebragte; vi hidsætte derfra her enkelte nye Højdeangivelser. I Allerup Bakker ere de højeste Punkter Søhedens Bakke 358 F. og Storstensbakken 347 F.; n. for samme ligger Knøsen 482 F. (altsaa det højeste Punkt n. for Limfjorden), Flade Kirke 389 F. og Flade Præstehøj 340 F.

O

Oaks, eng. [ohks], egtl. Egene, s. *Derbydagen.

Obesitēt, egtl. Foradthed; Fedme.

Obiit, lat., han (hun) døde (foran Angivelse af Dødsaaret).

***Obok** er siden 1886 fransk Straffekoloni.

***Obrenović.** Milan O. IV maatte i Juni 1887 afskedige Førsteministeren Garaschanin, der havde iværksat en Række maadeholdne Fremskridt og udad til gjennemførte den af Milan personlig billigede østerrigsk-venlige Politik. Dog nødte han de efterfølgende Ministre, først den liberale Ristić, senere den radicale Grnić til at lade Udenrigsstyrelsen forblive i det tidligere Spor. Desuden havde han en heftig Strid med sin Ægtefælle, Dronning Nathalia, dels paa Grund af sine egne Elskovseventyr, dels fordi hun var ivrig russisksindet og derfor efter Evne modarbejdede hans Politik. Hun drog 1887 til Udlandet, og Milan maatte i Juli n. A. paakalde det tyske Politis Hjelp for at faa Sønnen Alexander tilbage. Der blev nu Tale om Skilsmisse, men da Enighed ikke kunde opnaas, formaaede Milan Metropoliten Theodosius til i Oct. 1888 at erklære Ægteskabet for opløst uagtet Dronningens Indsigelse. For at gjenoprette sin Folkegunst, som var stærkt rystet ved denne Optræden, lod Milan foretage et grundigt Gjennemsyn af Forfatningen i frisindet Retning og kundgjorde 8 Jan. 1889 den nye Grundlov; men han kunde dog ikke faa Styrelsen ret i Gang og nedlagde derfor 6 Marts (Syvaarsdagen for Antagelsen af Kongeværdigheden) Regeringen til bedste for sin Søn Alexander (f. 1876) med et Regentskab under Ristić. Selv gik Milan paa Rejse til Østerland og bosatte sig siden i Paris, men besøgte dog Belgrad to Gange i Aaret 1889 og paa ny i Juni 1890.

***Odense.** O. Amt har 186,120 J. (1890), hvoraf 41,758 i Kjøbstæderne. O. By har 30,277 J.

Oderint dum mĕtuant, lat. [ō] (efter Accius), lad dem hade, naar de blot frygte!

***Odessa.** 304,000 J. (1889).

Odiøs, forhadt, modbydelig, fortrædelig.

***Oedenburg.** 22,300 J. (1881).

***Oehlenschläger,** Adam Gottlob. Nye Bidrag til Forstaaelsen af O.s Digtning ere fremkomne i C. Elberlings Monographi: „O. og de østerlandske Æventyr" (1887). I de af J. Østrup 1889 udgivne „Arabiske Digte" er Æventyret om Aladdin for første Gang forelagt fuldstændig paa Dansk.

***Oehringen.** 3,800 J. (1885).

Oklahoma, „det smukke Land", nyt, i Apr. 1889 oprettet Territorium i de forenede Stater i Nordamerika; 142 □ M. O. ligger midt i Indianerterritoriet, grænser mod S. til Canadian River og gjennemstrømmes mod N. af Cimarron. Allerede 1866 blev Omraadet kjøbt af Creekerne og Seminolerne, men først 22 Apr. 1889 fik de hvide Adgang til Territoriet, og samme Dag strømmede Tusender af Kolonister til; de fleste forlod dog allerede efter faa Dages Forløb Landet, hvis Hjælpekilder ikke svarede til deres overspændte Forventninger.

***Oldenburg,** Frederik v., udgav 1889 et nyt Skrift, „Tre politiske Problemer", hvori han med stor Skarphed fortsatte sine Angreb paa Ministeriet Estrups provisoriske System, og fortsatte denne Polemik i talrige Bladartikler (i „Politiken"), ubekymret af de Pressesager,

som derved affødtes. D. 24 Sept. 1890 paa Oretorp.

*Oldham. 138,200 J. (1888).

Olekma, Flod i russisk Generalgouvernem. Irkutsk i Østsibirien, udspringer paa Jablonoj-bjærgene og falder efter et 200 Mil langt Løb i Lenas højre Bred. Dalen er rig paa Pelsdyr, og ved Flodens Bredder findes Guldvaskerier.

Oleomargarin vindes ved at udsmelte forskellige Fedtstoffer under Tilsætning af Potaske og Svinemave ved 45°; den flydende Fedtmasse passerer en Si og klares ved 24 Timers Henstand ved 25°. Den Del, der herved forbliver flydende, skilles fra det udskilte faste Fedtstof (der bl. a. anvendes til Stearin) ved Presning og danner O., som væsentlig anvendes til Margarine (Kunstsmør).

*Oliveerona, Sam. Nnd. Detl. Knut, tog Afsked 1889.

*Olivenolje, Bomolje. Oliven indeholde i moden Tilstand omtr. ¼ af deres Vægt O. Modningen begynder i Nov. I Løbet af Vinteren vindes ved let, kold Presning af de under Møllestenen knuste Oliven den fineste Jomfruolje. O. bestaar væsentlig af Triolein; dog indeholder den ogsaa faste Fedtstoffer, saa at den ved lav Temp. udskiller Krystaller. Italien leverer aarlig 3 Mill. Hektoliter O.

Oljetryk er en ad lithographisk Vej frembragt Efterligning af Oljemaleri. Der trykkes med lige saa mange Sten efter hinanden, som der er er Farver, og naturligvis maa Farven efter hver Trykning tørre tilstrækkelig, inden den næste Farve trykkes paa. Man er dog i Stand til at frembringe langt flere Farvenuancer, end der svarer til Antallet af Sten, idet man nemlig kan trykke den ene Farve oven paa den anden og derved frembringe en Blanding af dem. Naturligvis maa da den øverste Farve være gjennemsigtig.

*Olrik, Ole Henr. Benedictus, døde 2 Jan. 1890. Hans sidste Arbejder vare en modelleret Jardinière, udført for Guldsmed Christesen, og 6 af de til Marmorkirken bestemte Malerier af Apostlene.

*Omaha. 134,700 J. (1890).

*Ombaai er 80 □ M. stor.

Omne vivum ex ovo, lat., s. *Selvdannelse.

*Oms. 250 J. (1890).

Oneida, fiskerig Indsø, 34 □ M. stor, i Staten New-York i Nordamerika.

Ontongjava ell. Lord Howe, stor Gruppe af Laguneøer i det store Ocean under 5° 24′ s. Br. og 177° ø. L., bestaar af over 30 flade, skovbevoxede Øer, men er kun 0,6 □ M. Befolkningen hører til Polynesierne. O. blev i Oct. 1889 tagen i Besiddelse af Tyskland.

Opløbet kaldes den sidste Del af Væddeløbet paa Banens sidste Strækning til Dommerpælen. Dette er den vigtigste Del af Ridtet, hvor alt sættes ind for at tage de andre i O.

*Oran. 67,700 J. (1886).

*Oranje-Flod-Republiken. Præsident J. H. Brand døde 1888 og fulgtes af F. W. Reitz.

*Oregon, Staten, har 194,200 J. (1885).

*Orel, Gouv., har 1,963,700 J. (1885).

*Orenburg. Gouv. O. har 1,244,800 J. (1885), Staden O. 56,400 J.

Orianda, den russiske Kejserfamilies private Besiddelse paa Sydkysten af Krim, med herlige Lystslotte (deraf et i orientalsk Stil), prægtige Parkanlæg og gamle Ruiner.

Orkedalen, et større Dalføre i Søndre Trondhjems Amt i Norge, danner et eget Fogderi, som 1875 havde 17,000 J. Dalen gjennemstrømmes af Orkla, som efter et Løb paa 20 M. (153 Kilom.) falder i Orkedalsfjorden, en Bugt paa Sydsiden af Trondhjemsfjorden.

*Orlovskij, Alexander O., f. 1777 i Warschau, d. 1832 i St. Petersborg, uddannede sig i Udlandet og blev 1812 kejserlig Hofmaler. Han blev især bekjendt for sin Fremstilling af Heste. Hans Hovedbillede er Storfyrst Constantin Paulovitsch med Følge (Eremitage i St. Petersborg).

*Oscar I. Datteren, Prinsesse Eugenie, døde 23 Apr. 1889.

*Oscar II. Af »Samlade skrifter af O. Fredrik« er et nyt Oplag udkommet (hidtil 3 Bd., 1885—89).

*Oscarshamn. 5,489 J. (1888); Handelsflaaden bestod s. A. af 62 Fartøjer paa 9,351 Tons (6 Dampere paa 1,272 Tons).

Oscüro, sp., om Cigarer: mørk.

*Osimo. 4,700 J. (1881).

Osman Digna (urigtig kaldt Digma), Mahdiens Hærfører, f. 1836 i Rouen af franske Forældre (hed egtl. George Nisbet), udvandrede 1849 med disse til Ægypten, hvor Faderen snart døde og Moderen ægtede en muhammedansk Kjøbmand, Osman. Stiffaderen lod ham opdrage som Muhammedaner, gav ham sit Navn og satte ham i Krigsskolen i Kairo, samt efterlod ham 1865 sin indbringende Forretning som Slavehandler. O. blev snart en af de vigtigste Mænd i Suakin, sluttede sig 1882 til sin Kammerat fra Krigsskolen Arabi Pascha og lod sig af Høvdingerne i det østlige Sudan vælge til deres Fører. Han kæmpede gjentagne Gange mod den engelsk-ægyptiske Hær, medvirkede derved til Chartums Fald og søgte særlig at sætte sig i Besiddelse af Suakin. Da han i Nov. 1888 paa ny rykkede frem imod denne By, vilde han opnaa dens Rømning ved at melde, at Stanley og Emin Pascha vare i Mahdiens Magt; men den engelske General Grenfell tilføjede ham 20 Dec. et blodigt Nederlag.

*Osman Pascha afgik 1885 som tyrkisk Krigsminister, men beholdt Stillingen som Paladsmarschal.

*Ostindien. Befolkningen i Forindien beregnes nu til 269,478,000 J., hvoraf under directe britisk Overhøjhed 208,794,000, i de engelske Tributstater 60,684,000 (Apr. 1888). Dødeligheden var 1887 meget betydelig: 28,38 pro Mille, hvoraf 2,40 pro Mille (475,700) af Cholera; 22,848 Personer omkom ved vilde Dyr, deraf 19,740 ved Slanger, 1,273 ved Tigre og Leoparder; derimod fældedes 18,900 Rovdyr og 562,200 Slanger, hvorfor i Præmier betaltes 3 Mill. Kr. Til Apr. 1888 vare 461,6 Mill. Kr. anvendte til Kanalanlæg, navnlig i Nordvestprovinserne og Audh, i Bengalen, Pandschab og Madras, og herved har det indiske Agerbrug hævet sig paa en forbavsende Maade. Paa Grund af manglende stati-

stisk Materiale kan den samlede Produktion ikke bestemmes; men alene Værdien af den udførte Hvede er i de sidste 10 Aar stegen fra 9 Mill. til 155 Mill. Kr., og ligeledes er Exporten af Jute stegen (1888 for 110 Mill. Kr.) trods den betydelige og voxende Forarbejdelse af Raastoffet i selve O. Landets Produktionsevne paa Agerbrugets Omraade fremmes ved den fortsatte Udvikling af Bane- og Telegraphnettet. I Marts 1889 fandtes 8,259 Mil Jærnbaner; 1888 befordredes 103 Mill. Passagerer og 22,4 Mill. Tons og Banerne indbragte Netto 180 Mill. Kr. Antallet af Regeringens Telegraphstationer var 745, Længden af Linjerne var 6,840 M., af Ledningerne 20,000 M. og Tallet af Depecher 2,826,000. Skolevæsenet er i glædelig Fremgang. 1888 fandtes 133,400 Skoler med 3,476,000 Elever; yderst ringe er dog endnu det kvindelige Elements Deltagelse i Undervisningen; af det nævnte Antal vare kun 7,000 Pigeskoler med 280,000 Elever. Hæren havde en Styrke af 218,700 Mand, hvoraf 69,300 Mand med 3,700 Officerer faldt paa den britiske Hær, 143,400 med 1,728 Officerer paa de indfødte. Budgettet for 1887—88 udviste en Indtægt af 1,433,4 Mill. mod en Udgift paa 1,470 Mill. Kr. Statsgjælden udgjorde 3,490 Mill. (Marts 1888).

*Ouro. 675 I. (1890).

Overkødet kaldes Hesten, naar Kodeleddet stikker stærkt frem foran Koden. Overkødning, der ofte er foraarsaget af Overanstrængelse, gjør i Regelen Hesten halt og forringer altid i høj Grad dens Tjenestedygtighed og dens Værdi.

*Oxenstjerna, Axel Gustavsson. Af hans »Skrifter och brefvexling« ere 3 Bd. udkomne (1888—89). 10 Marts 1890 afsløredes en Statue af ham i Anlæget ved Ridderhuset i Stockholm.

P

*Paaskeøen er i Sept. 1888 tagen i Besiddelse af Chile og anvendes som Straffekoloni.

Paatalemyndigheden. Retten til paa det offentliges Vegne at rejse Tiltale for Forbrydelser tilkom tidligere saa vel i Norge som Danmark den almindelige Øvrighed, ved Politiforseelser Politiet og ellers Amtmændene under Regeringens Overledelse. Dette er fremdeles Tilfældet i Danmark. I Norge er der derimod ved Straffeprocesloven 1887 oprettet en særskilt P., i hvis Spidse Rigsadvocaten staar, og som for øvrigt bestaar af 13 Statsadvocater, der i det væsentlige ere traadte i Amtmændenes Sted, samt af Politiet. Denne norske Ordning stemmer i sine Hovedtræk med det i andre Lande almindelige, idet „Paatalemyndigheden“ svarer til det tyske Staatsanwaltschaft, det franske ministère public; dog har den større selvstændig Magt end i disse Lande, idet den kan rejse Tiltale for alle Forbrydelser uden at behøve først at indhente Samtykke af en Domstol (Anklagekammer). I saa Henseende stemmer den skotske Ordning med den norske. I Sverige er Ordningen i alt væsentligt som i Danmark.

*Padang. 10,000 I.

*Paddington. 107,200 I. (1881).

Paddock, eng., et lille, indhegnet Jordstykke, hvor Hestene kunne løbe frit omkring. Bruges meget for Følhopper med Føl.

*Padua. 47,300 I. (1881).

*Paget, Augustus Berkeley, afgik 1889 som engelsk Affending i Wien.

*Pakning kaldes ogsaa det bløde eller elastiske Mellemlag, som tjener til at frembringe en vand-, luft- eller damptæt Tilslutning mellem to Maskindele, der skulle bevæge sig paa hinanden, saasom mellem en Stempelstang og Væggen i det Hul i Cylinderdækslet, gjennem hvilket Stangen føres ud (s. *Stoppebøsse), eller mellem Stemplet og Cylinderens indre Væg (s. *Stempel).

*Palander af Vega, Ad. Arn. Louis, blev 1889 Commandeurcapitain.

Palavan, s. *Philippinerne.

*Palermo. 265,000 I. (1888).

Palizzi, Filippo, italiensk Maler, f. 1820 i Abruzzerne, har især gjort sig bekjendt ved sine Fremstillinger af Dyr; navnlig morer Gjengivelsen af Æsler ham. Af hans Arbejder fremhæves „Udgangen af Noahs Ark“. Som Professor ved Kunstakademiet har han haft stor Indflydelse paa Morelli, hvem han ogsaa støttede i Gjennemførelsen af en bedre Undervisning. — Hans ældre Broder, Giuseppe P., f. 1813, d. 1888, var ligeledes en anset Landskabs- og Dyrmaler.

*Palm, Gust. Vilh., svensk Landskabsmaler, døde 20 Sept. 1890.

Palmekager, Presserester fra Palmeoljefabrikationen, hidrøre dels fra Frugtkjødet af Oljepalmen, dels fra de pressede Kjerner, Palmekjernekager. Her i Landet benyttes væsentlig de sidste, som forekomme med et meget ulige Oljeindhold, fra 20 til nogle faa pCt., hvorimod Indholdet af Æggehvidestoffer kun varierer fra 13 til 15 pCt.

*Panamá. Om Lesseps's Kanal s. Colombias forenede Stater.

Panēl er en Træbeklædning paa Vægge og Lofter i Bygninger. P. anvendtes tidligere i langt større Udstrækning end nu, særlig hvor Murene vare af Bindingsværk. Man kunde da træffe Væggene i hele deres Højde beklædte med P. Senere indskrænkede man P. til at naa i Højde med Vinduesbrystningen; det kaldtes da Brystpanel. Nu nøjes man almindelig med et saakaldet Fodpanel, hvorved kun den nederste Del af Væggen beklædes. Salspaneler anvendes kun i rigere udstyrede Værelser. Vinduespaneler dele sig i Brystningspanel, Blændingspanel, hvormed Brystningen beklædes, og Lysningspanel, hvormed Siderne og Overdelen af Vindueslysningen beklædes.

Panēre, i Kogekunsten: overtrække med et Lag revet Brød.

*Papantla. 2,500 I.

Papeterie, fr. [tih], Papirhandel; Papirvarer.

*Paphos. Aphroditetemplet i Palæpaphos er blevet udgravet 1888.

*Pará, Staten, har 407,400 I. (1888).

*Parahyba. 496,600 J. (1888).

Paratout, fr. [tū], „mod alt", d. s. s. *En-tout-cas.

Par bonté (fork. p. b.), fr. [bongtē], ved Godhed (paa privat besørgede Breve).

*Paris, Louis Philippe Alb., Greve af, udstedte Juni 1889 et nyt Opraab til sine Tilhængere, i hvilket han afgjort godkjendte Folkesouveræneteten, visinok nærmest for ikke at give Napoleonisterne noget Forspring. Imod sin Farbroder, Hertugen af Aumales Raad sluttede han sig sammen med Boulanger, men svækkede derved sit Partis Styrke i det nye Deputeretkammer (valgt i Sept. 1889). — Hans ældste Søn, Louis Phil., Hertug af Orléans, tog 6 Febr. 1890, samme Dag som han blev 21 Aar gammel, fra Schweiz til Paris og forlangte sig optagen paa Lægdsrullen for at aftjene sin Værnepligt. Hans Mod og Fædrelandskjærlighed prises højt af Monarchisterne, men den franske Regering lod ham fængsle og dømme til 2 Aars Fængsel for Overtrædelse af Forvisningsloven af 1886. Efter omtr. 4 Maaneders Fangenskab i Clairvaux blev han 4 Juni 1890 i al Stilhed om Natten ført ud over Grænsen og sat i Frihed.

*Parma. Hertug Robert af P. har med sin anden Ægtefælle faaet 2 Sønner og 1 Datter.

*Parnell, Charles Stewart, sluttede sig 1886 sammen med det liberale Parti, da Gladstone stillede Forslag om at tilstaa Irland et særskilt Parlament og et vist Selvstyre, men kunde ved de nye Valg kun hævde sit Partis Styrke i Irland uden at kunne give sine Forbundsfæller nogen virksom Støtte i England. 1887 fremsatte »Times« aabent Beskyldning imod P. og andre irske Førere for at have medvirket til Mordet i Phønixparken paa Lord Cavendish 1882 og optrykte nogle foregivne Breve fra P. som Bevis. Han afviste Beskyldningen, og efter Regeringens Forslag nedsattes 1888 en egen Undersøgelsescommission; for denne godtgjordes det, at Brevene vare Falsknerier (s. Pigott), og »Times« maatte indrømme, at det var ført bag Lyset, samt 1890 affinde sig med P. ved en Erstatning af 5,000 Pd. Sterl. Commissionens Betænkning erkjendte vel, at Beskyldningerne ikke vare godtgjorte, men vilde dog ikke frikjende P. for moralsk Medskyld i Irlands lovløse Tilstand. 1889 blev han Æresborger i Edinburgh.

Par nōbĭle frātrum, lat. (Horats's Satirer, II. 3, 243), et ædelt Broderpar, „to Alen af ét Stykke".

Pasca, N., fransk Skuespillerinde, f. 1836 i Lyon, modtog en fortræffelig musikalsk Opdragelse og blev en fremragende Sangerinde, men besluttede efter at være bleven Enke at ofre sig for Skuespillet. 1864 debuterede hun paa Gymnase-Theatret i Paris og skabte sig snart et anset Navn i Sørgespillet og det alvorlige Drama. 1871 blev hun engageret til St. Petersborg, hvor hun gjorde overordentlig Lykke, og har senere foretaget flere Kunstrejser, paa hvilke hun bl. a. ogsaa har gjæstet Kjøbenhavn.

*Pas de Calais, Departem., har 853,500 J. (1886).

Pasgang, s. *Trav.

Pāssim, lat., paa forskjellige Steder, her og der.

*Patan. 60,000 J.

Patch, eng., et Slags Medaillon.

*Patent. I Danmark ere Reglerne om Opfindelsespatenter endnu ikke ordnede ved Lov, men i Følge en uddannet Praxis meddeles P. paa Opfindelser, der ikke tidligere have været bragte til Udførelse i Riget, for et Tidsrum af indtil 10, stundum 15 Aar, for Udlændinges Vedkommende dog næppe mere end 5 Aar, og i Almindel. betinget af, at Opfindelsen inden en vis Tid bringes til Udførelse og derpaa udøves. Et Lovforslag om P. er i Aar (1890) blevet forelagt Rigsdagen. I Norge ere Reglerne ordnede ved Lov af 16 Juni 1885. P. kan herefter erholdes paa nye Opfindelser, der kunne tilgodegjøres i Industrien; det meddeles for et Tidsrum af 15 Aar uden Undersøgelse af Opfindelsens reelle Betydning og giver tillige i et Tidsrum af 2 Aar fra det Øjeblik, en anden har ansøgt om P. paa en Forbedring af Opfindelsen, Eneret paa at erholde et saadant P. Medens i Danmark P. kun giver Eneret paa at forfærdige, giver det i Norge tillige Eneret paa at indføre Gjenstande af den patenterede Art undtagen til eget Brug, samt paa at forhandle og falholde saadanne. Afgjørelser angaaende Patentspørgsmaal træffes af en Patentcommission i Christiania og kunne indankes for en Overpatentcommission. P. kan ved Dom ophæves, naar Opfindelsen ikke inden 3 Aar er bragt til Udøvelse i Norge.

*Paternitet. Med Hensyn til Børn, der ere fødte til en saadan Tid, at de kunne være undfangne under Ægteskab, gjælder i Danmark og Norge den Regel, at Ægtemanden formodes at være Fader, indtil det bevises, at han ikke kan være Fader (pater est, qvem nuptiæ demonstrant). Naar Moderen til et nægte Barn udlægger en Barnefader, og den udlagte ikke frivillig gaar ind paa at betale det pligtige Underholdningsbidrag, men nægter at være Fader, og der ikke fremskaffes Bevis for eller imod Moderens Udsagn, paalægges det ham med sin Ed at benægte, at have haft Samleje med Moderen paa en saadan Tid, at han kan være Fader til Barnet. Den saakaldte exceptio plurium concubentium, d. e. den udlagtes Indsigelse, gaaende ud paa, at ogsaa andre have haft Samleje med Moderen i Undfangelsestiden, tages ikke i Betragtning, men naar Moderen opgiver dem alle, ville de kunne tilpligtes at udrede Bidraget solidarisk. Falsk Udlæggelse er strafbar, ogsaa i det Tilfælde, at Moderen af flere, der paa Undfangelsestiden have haft Samleje, udlægger nogen, vidende, at han ikke er Faderen.

*Paterson. 63,300 J. (1885).

Pathogenēse, d. s. s. Pathogeni.

*Patras. 33,000 J. (1889).

*Patriotligaen blev 1 Marts 1889 opløst som ulovlig og dens Førere tiltalte; de slap dog med en ringe Bøde.

*Patti, Adelina. Hendes første Mand, Marquis de Caux, døde 14 Dec. 1889 i Paris. Hendes Søster, Carlotta, døde 27 Juni 1889 i Paris.

Paul, Herm., tysk Germanist, f. ved Magdeburg 7 Aug. 1846, siden 1874 Prof. i Freiburg, har foruden Textudgaver og forskjellige Specialskrifter om gammeltysk Sprog og Literatur skrevet „Mittelhochdeutsche Grammatik" (3dje Udg. 1889) og det højst interessante Arbejde „Principien der Sprachgeschichte" (2den Udg. 1886); desuden udgiver han siden 1873 sammen med W. Braune (Prof. i Heidelberg, f. 1850) „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Litteratur" og siden 1888 i Forening med flere Fagmænd „Grundriß der germanischen Philologie".

***Paul, Saint,** i Minnesota. 154,800 J. (1890).

Paullinia, s. *Guarana.

Paulsen, Johannes, luthersk Præst i Kropp i Slesvig, f. 18 Marts 1847 i Witzhave i Holsten, hvor hans Fader var Skolelærer, blev 1870 theol. Cand. i Kiel og begyndte at uddanne sig til Universitetslærer, men kom under en midlertidig Virksomhed som Medhjælper hos Præsten i Kropp til at staa i et saa inderligt Forhold til Menigheden, at denne, da Embedet 1872 blev ledigt, ansøgte om at faa ham til Præst, hvilket ogsaa skete. Siden den Tid er Kropp mere og mere blevet et Slags Centrum for Menighedslivet i den lutherske Kirke i Sydslesvig og Holsten. Herfra føres der Kamp mod den fra Syd indtrængende Nationalisme og mod de af den preussiske Regering støttede og til Dels fra den udgaaende Bestræbelser for lidt efter lidt at faa Lutheranismen fortrængt af „Unionen". Samtidig arbejdes der for „indre Mission" og for Uddannelsen af Præster til tyske lutherske Menigheder i Udlandet. For at fremme disse Øjemed har P. efterhaanden ved troende Venners Understøttelse faaet oprettet en christelig Folkehøjskole eller maaske rettere et Slags Gymnasium (Præparandeum), et evangelisk luthersk Præsteseminarium, et Diakonseminarium, et Vajsenhus med en Opdragelsesanstalt, et Bogtrykkeri og en Boghandel. 4 Præster, 3 theologiske Candidater og en Skolelærer hjælpe ham med Arbejdet; fra Præsteseminariet er der allerede udgaaet 50 Præster til Nordamerika. Ved Siden af denne omfattende Virksomhed udfører P. sin egentlige Gjerning med en Troskab og Nidkjærhed, som hos hans Menighed har vakt en Hengivenhed, der har været ham til megen Støtte under de Trængsler, som hans frimodige Optræden imod Regeringens Unionsbestræbelser har ført over ham. Irettesættelser, Mulkter og andre disciplinære Straffe har man ikke sparet paa, og flere Gange er der blevet idømt ham Fængselsstraf, 1875 fire Uger og 1889—90 syv Uger. Naar han desuagtet ikke er bleven afskediget, maa Grunden søges i den store Anerkjendelse og Tilslutning, han har fundet i vide Kredse. Som Forf. har P. foruden en Del mindre Skrifter udgivet flere Husandagtsbøger og Prædikensamlinger samt Bibellæsninger paa Højtysk over nogle Skrifter i det nye Testament og paa Plattysk over Propheterne Elias, Elisa og Jonas.

***Pays de Vaud.** 251,300 J. (1888). Cantonet vælger 12 Medlemmer til Schweiz's Nationalraad. Dets store Raad tæller 239 Medlemmer.

***Pedersen,** Thorolf Fr. P.-M., fik 1889 for anden Gang den Neuhausenske Præmie.

Pederstrup, s. *Christianssæde.

Pédigree, eng. [gri], kaldes særlig en Hests Afstamning eller Stamtavle. For at opnaa Qvalification som Fuldblodshest udfordres, at P. kan constateres af Fuldblodsregistrene (Stud-Bøgerne).

***Pedro II,** Kejser i Brasilien, blev ved Revolutionen 15 Nov. 1889 fordreven fra Landet med hele sin Slægt. Han rejste derefter til Portugal, hvor Kejserinde Therese døde 28 Dec. s. A.

***Pegu.** 431 □ M. med 1,262,400 J.

***Pensa,** Gouv., har 1,471,400 J. (1885).

Pentagrām, s. Marekors.

***Peptōn.** Ved Fordøjelsen i Maven omdannes Æggehvidestofferne under Indvirkning af Pepsin og Saltsyre i Mavesaften til de saakaldte Peptoner. For at lette Fordøjelsen navnlig af Kjødets Æggehvidestoffer har man forsøgt at foretage denne Omdannelse uden for Legemet ved Hjælp af Pepsin og Saltsyre, og i Handelen findes en Del saakaldte Peptonpræparater, bestemte til at lette Fordøjelsen og Optagelsen af Kjødet i Sygdomme, hvor Mavens fordøjende Evne er svækket. Imidlertid ere de hidtil fremstillede Præparater for største Delen dels ikke fuldstændig omdannede, dels ildesmagende, saa at Anvendelsen af dem kun kan siges at gjøre ringe Nytte.

Père noble, fr. [pæhr naahbl], ædel Fader, særlig dennes Rolle i Skuespil.

Pereira da Silva, João Manuel, brasiliansk Forfatter, f. 1818 i Rio de Janeiro, studerede i Paris, gjorde Rejser i Europa og blev 1841 Advocat i sin Fødeby. Han har skrevet en Række Værker om sit Fædrelands Historie. 1866 udgav han »Plutarcho brazileiro« (2 Bd.), 1868 »Obras politicas e literarias« (2 Bd.), 1889 »La poesia epica«. Paa Fransk udgav han 1866 »La littérature portugaise, son passé, son état actuel«.

***Perekop.** 1888 har man paabegyndt Gravningen af en Kanal gjennem Tangen ved P.; den vil faa en Længde af 15⅔ M. og en Dybde af 10 F.

Perfētti, Antonio, ital. Kobberstikker, f. 1792 i Firenze, d. 1872, var Elev af Rafael Morghen og har stukket meget efter de store italienske Mestre. Han udførte i Forening med sine Elever store Billedværker over Samlingerne i Kunstakademiet og i Klostret S. Marco i Firenze.

Periodisk Lov. At Grundstoffernes Atomtal hyppig vise Regelmæssigheder, saaledes at f. Ex. et Grundstof, hvis hele almindelige chemiske Charakter staar imellem to andre Grundstoffers, ofte har et Atomtal, som paa det nærmeste er Middeltallet af disse to Grundstoffers Atomtal, var tidlig blevet bemærket. Men først Chancourtois forsøgte 1862 at ordne alle Grundstoffer efter deres Atomtal i en Skruelinje (vis tellurique) om en Cylinder. Det viste sig da, at ved en passende Hældning af Skruelinjen kom de chemisk analoge Grundstoffer til

at staa paa samme Generatrix. Dette Forsøg gled imidlertid ganske ubemærket hen, og det samme var Tilfældet med et lignende Forsøg af Englænderen Newlands to Aar efter. Først da Mendelejev og Lothar Meyer omtr. samtidig (1869) optog Sagen, vakte den almindelig Opmærksomhed. Den af dem opstillede p. L. udtaler, at Grundstoffernes Egenskaber ere periodiske Functioner af deres Atomvægte. Ordnes altsaa Grundstofferne ligefrem efter deres Atomvægte, saa ændre Egenskaberne sig fra Led til Led, indtil efter et vist Antal Led meget nær de samme Egenskaber komme igjen. Det blev saaledes endog muligt for Mendelejev at forudsige Existensen af flere den Gang ubekjendte Grundstoffer og at angive deres almindelige Egenskaber, og i det mindste 3 af disse Grundstoffer, nemlig Gallium, Scandium og Germanium, ere virkelig senere blevne opdagede og have vist sig at have de Egenskaber, Mendelejev angav for sit Ekaaluminium, Ekabor og Ekasilicium (eka i Sanskrit et; Ekabor lig Analogon til Bor). Mendelejevs Tabel over Grundstofferne ser efter hans sidste Redaction saaledes ud, idet Brint staar helt uden for Systemet som den fælles Enhed (H = 1; smlgn. *Atomtheori). Romertallene betegne vedkommende Grundstofatomers Valens.

I	Li	K	Rb	Cs	—	—
II	Be	Ca	Sr	Ba	—	—
III	B	Sc	Y	La	Yb	—
IV	C	Ti	Zr	Ce	—	Th
V (III)	N	V	Nb	Di	Ta	—
VI (II)	O	Cr	Mo	—	W	U
VII (I)	F	Mn	—	—	—	—
VIII	—	Fe, Co, Ni	Ru, Rh, Pd		Os, Ir, Pt	
I	Na	Cu	Ag	—	Au	—
II	Mg	Zn	Cd	—	Hg	—
III	Al	Ga	In	—	Tl	—
IV	Si	Ge	Sn	—	Pb	—
V (III)	P	As	Sb	—	Bi	—
VI (II)	S	Se	Te	—	—	—
VII (I)	Cl	Br	J	—	—	—

Rækkerne læses fra oven nedefter, og naar man er kommen helt ned, fortsættes med næste Række. Herefter skulle de chemisk analoge Grundstoffer staa i samme vandrette Række. For en uhildet Kritik stiller den p. L. sig vel som en Antydning af en stor Naturlov, men ogsaa kun som en Antydning, som Mendelejevs glimrende Inductionsslutninger have bragt mange til at overvurdere. At det samme Grundstofatom kan optræde med en højst forskjellig Function, finder intet Udtryk i den p. L. Jernatomet er saaledes i nogle Forbindelser (Jernforiltesaltene) analogt med Zink, i andre (Jerntveiltesaltene) med Aluminium, i atter andre (de jernsure Salte) analogt med Chrom. Thallium er i sine bedst bekjendte og bestandigste Forbindelser analogt med Kalium. Større Modsætninger end mellem Fluor og Mangan kan næppe tænkes. Tilmed er Differensen mellem de paa hinanden følgende Atomtal ikke constant, men varierer fra en Størrelse til den dobbelte. Paa den anden Side er det lykkedes med den p. L. som Udgangspunkt at berigtige ældre Atomtalsbestemmelser, saa at dens Betydning heller ikke paa nogen Maade tør undervurderes.

***Perm.** Gouv. P. har 2,649,600 J. (1881), Staden P. 32,900 J.

***Pernambuco.** Staten P. har 1,110,800 J. (1888).

Perret, Aimé [rä], fransk Maler, f. 1847 i Lyon, uddannede sig der, men har senere sluttet sig til den naturalistiske Skole i Paris. Hans »Le Saint-Viatique«, en Gejstlig, som begiver sig til en Dødssyg for at meddele ham den sidste Olie, blev kjøbt til Musée Luxembourg (1879); af senere Arbejder maa fremhæves „Sædemanden" (1881) og „den halvtredsindstyve Aars Fødselsdag" (1888).

***Perséus,** Edvard, svensk Figur- og Portrætmaler, døde 7 Oct. 1890.

***Persien** fik 1888 sin første Jernbane, rigtignok kun paa 1¼ M. fra Teheran til et Valfartssted, samt en Sporvej i Hovedstaden. 1889 fik den engelske Baron Reuter Bevilling til at grundlægge en kejserlig Bank og til at drive forskjellige Bjærgværker (kun ikke Guld- og Sølvminer), medens et andet engelsk Selskab fik Lov at drive Skovene ved det kaspiske Hav. En Række Befæstninger bygges i det sydøstlige P. som Støttepunkter for en engelsk-indisk Hær, og for Tiden synes den engelske Indflydelse overvejende, takket være Drummond Wolffs Dygtighed. Schahen gjorde 1889 en tredje Rejse til Europa og blev særlig hyldet i England og Frankrig.

Persōna grāta, lat., vel lidt Person, som begunstiges fremfor andre.

***Peru.** I Sommeren 1890 valgtes Bermudez til fremtidig Præsident.

***Pestalozzi,** Heinr. 1890 rejstes ham et Mindesmærke i Yverdon.

Peters, Carl, Afrikarejsende, f. 27 Sept. 1856 i Neuhaus a. d. Elbe, blev 1879 Dr. phil. i Berlin, opholdt sig nogen Tid i London, stiftede derpaa i Berlin et Selskab for den tyske Kolonisation og gik som dette Selskabs Befuldmægtigede i Efteraaret 1884 til Sansibar og det østafrikanske Fastland, hvor han for Selskabet erhvervede betydelige Landstrækninger. Allerede i Febr. 1885 vendte han tilbage til Europa, begyndte nu en ivrig Propaganda for det „tysk-østafrikanske Selskab", hvis Formand han blev, og foretog 1887 i dette Selskabs Tjeneste en ny Rejse til Østafrika, hvorfra han i Begyndelsen af næste Aar atter vendte tilbage og nu offentliggjorde en Række af sine kolonialpolitiske Afhandlinger under Titelen „Deutschnational". For at redde Emin Pascha ud af hans kritiske Situation over for Mahdien og krydse de engelske Planer til at erhverve hele det indre Afrika dannedes i Slutningen af 1888 en tysk Comité, som engagerede baade Wißmann og P.; den førstnævnte udnævntes imidlertid til Rigscommissær for Østafrika, og P. afgik i Febr. 1889 til Sansibar, hvor de engelske Myndigheder lagde ham alle mulige Hindringer i Vejen, men dog ikke kunde hindre ham i at slippe i Land paa Vitukysten. Med en lille, men vel rustet Skare brød han i Slutn. af Juli 1889 herfra op til det indre, fulgte Floden Tana (Dana), naaede herfra

under store Møisommeligheder Kenia, 6 Jan. 1890 Baringosøen og i Febr. Kodjasøen mellem Victoria- og Albert Nijansasøerne, men erfarede først her, at Emin Pascha ikke længere var i Badelai og at alle hans Anstrengelser saaledes havde været forgjæves. P. drog nu ind i Landskabet Uganda og bidrog til at sætte Kong Mvanga, som var forjagen af Muhammedanerne, paa Tronen, hvorfor denne af de christne støttede Regerkonge stillede sig under tysk Høihed, et Resultat, som dog omstyrtedes af den engelsk-tyske Overenskomst, der henlægger Uganda under den britiske Interessesphære. Fra Victoriasøen vendte P. tilbage til Kysten, mødtes paa Veien med Emin Pascha, indtraf 18 Juli velbeholden i Sansibar, blev i Aug. modtagen i sit Fædreland med store Æresbevisninger og traadte i det tyske Riges Tjeneste.

***Peters**, Christian Carl, tog sin Afsked som Professor ved Akademiet fra 1 Oct. 1889 at regne og udnævntes samtidig til Etatsraad.

***Peters**, Chr. Heinr. Friedr., døde 1890 i Clinton.

***Petersborg**, Sanct, 1) Gouv., har 1,646,100 J. (1885). 2) Hovedstaden St. P. har 971,800 J., hvoraf de 76,300 i Forstæderne (1888). Hovedstaden er for øvrigt udskilt fra Gouv. og forandret til en selvstændig Commune med en Præsident, der har en Gouverneurs Rettigheder. Denne Forandring har i mange Retninger været til Fordel for Staden; særlig har man haft sine Øjne rettede paa Sundhedsvæsenet. De 12 inden for Byen liggende Kirkegaarde, som aarlig optog 20—25,000 Lig, ere lukkede, og man har aabnet 2 Centralkirkegaarde, som ved Jærnbaner ere satte i Forbindelse med Byen. Ogsaa et stort Kanalisationsproject er blevet udkastet, men Communalbestyrelsen har taget i Betænkning at skride til dets Realisation, da fra den ultranationale Side Tanken om at flytte Residensen til Moskva eller til Odessa stadig fremdrages. Allerede nu opholder Hoffet sig kun 3—4 Uger i St. P.; trods Anlæggelsen af den nye Søkanal har Staden Vanskelighed ved at hævde sin Stilling som Rigets første Handelsby over for de opblomstrende Østersøbyer, og det er forstaaeligt, at Tilbagegangen maatte blive mægtig, saafremt P. skulde ophøre at være Residens; nøjagtig 10 pCt. af Bygningerne ere nemlig offentlige, og St. P. er væsentlig en Embedsmands- og Militærby, hvor hver 59de J. er Embedsmand, hver 19de Soldat.

***Petri**, Olaus, skal efter nyere Undersøgelser være født 6 Jan. 1493.

***Petroleumsmotorer** have i den sidste Tid vundet en ikke ringe Udbredelse som smaa Motorer paa saadanne Steder, hvor der ikke haves Belysningsgas, saaledes i Landbrugets Tjeneste, eller hvor Motoren skal være transportabel (f. Ex. til Brandsprøjter). Der arbejdes stadig paa Forbedring af disse Maskiner, ogsaa her hjemme, hvor Burmeister & Wains Maskinfabrik forfærdiger P., der fuldt ud staa paa Høide med Udlandets. En Ulempe ved dem alle er, at de ikke kunne bruge almindelig Petroleum, men kun en mere flygtig Olie, Petroleumsnaphtha, som baade er dyrere og mere brandfarlig. De mange P., der snart hist og snart her ere opfundne, og om hvilke det er paastaaet, at de kunde drives med almindelig Petroleum, have hver Gang vist sig at have samme Ulempe som alle de andre.

Petschérskij, Andrej, s. ***Melnikov**.

***Pettersen**, Karl Johan, døde 10 Febr. 1890; af sit sidste Arbejde, „Den nordnorske Fjeldbygning“, havde han kun naaet at offentliggjøre de 2 første Dele.

Pfeiffer, Mrs. Emily, engelsk Digterinde, har udgivet forskjellige Digte og Digtsamlinger, den sidste, »Flowers of the Night«, 1889. Det er især som Forfatterinde af Sonetter, at hun har vundet et anset Navn; en samlet Udgave af hendes Sonetter, »Sonnets«, udkom 1886. Sine Rejser i Grækenland og Nordamerika har hun skildret i »Flying Leaves from East and West« (1885). Hun var en virksom Tilhænger af Kvindens sociale og økonomiske Frigjørelse. D. 1890.

Phenacetin, d. s. s. Acetphenetidin.

***Phenol**. Navnet kommer af græsk φαίνω, skinner, idet P. forekommer i Tjæren af Belysningsgas. **Phenyl**, Radicalet C_6H_5 i Carbolsyre og mange andre aromatiske Forbindelser. **Phenylhydrazin**, $C_6H_5NH(NH_2)$, kan betragtes som Anilin, hvori et Brintatom er erstattet af Radicalet Amid (NH_2). Det kan fremstilles ved Brintning af Diazobenzolsalte og er en Olje, som er tungt opløselig i koldt Vand og udmærker sig dels ved sin udprægede Ammoniakcharakter, dels ved sine stærkt reducerende Egenskaber og dels ved, at det forener sig med mange Kulhydrater som saadanne til krystallinske Forbindelser. Ved dette sidste er P. blevet af største Betydning navnlig for Sukkerarternes Diagnose.

***Philadelphia**. 1,040,450 J. (1890).

***Philippopel**. 33,400 J. (1888).

***Philippson**, Ludw., jødisk Forfatter, døde 29 Dec. 1889 i Bonn.

***Philipstad**. 3,145 J. (1888).

***Phonograph**. Edison har 1888 omdannet sin P., hvorved den er bleven et langt fuldkomnere Apparat. Forandringerne ere væsentlig følgende: 1) Indførelsen af to elastiske Hinder, hver med sin Naal, den ene tjenende til at overføre Talen paa Apparatet, den anden til at reproducere Talen; da det er forskjellige Functioner, de to Naale have at udføre, er det jo naturligt nok, at de bør være forskjellig formede. 2) Ombytning af Stanniolet med en Voxcomposition, i hvilken Naalen, idet den overfører Talen paa Apparatet, udskærer en fin Spaan, samtidig med at den svinger (s. Graphophon). 3) Anvendelsen af en dynamo-elektrisk Motor med Regulator, ved Hjælp af hvilken Cylinderen drejes rundt om sin Axe med constant Hastighed, hvorved Tonernes Højde bevares uforandret. 4) Cylinderen drejes alene om sin Axe og føres ikke samtidig til Siden, hvorimod Apparatet med de elastiske Plader forskydes langsomt hen over Cylinderen samtidig med, at denne løber rundt.

***Phosphor**. Paa Grund af Fabrikationens Farlighed fremstilles P. nu kun i 3 Fabriker, en i Oldbury ved Birmingham, en ved Lyon og en i Rusland. **Phosphoroxychlorid**, $POCl_3$,

faas lettest ved Iltning af Phosphorchlorure med chlorsurt Kali. Det er en farveløs Vædske, som yderst let sønderdeles af Vand til Chlorbrinte og Phosphorsyre, og som spiller en stor Rolle ved Fremstilling af en Mængde, især organiske Forbindelser.

*Phosphorescens i Svovlcalcium er paavist at bero paa Tilstedeværelsen af meget smaa Mængder af Kobber, Vismut eller Mangan. Kobber sat til Svovlcalcium giver denne en blaagrøn P., som allerede er meget kraftig ved en Tilsætning af 8 Milliontedele Kobberilte til 1 Del Svovlcalcium; ved fortsat Tilsætning svækkes P., som dog endnu er ret god ved $\frac{1}{100}$ Kobberilte. Naar Tilsætningen er saa stor, at den begynder at faa Indflydelse paa Legemets Farve, faar man kun svag P. P. forøges betydelig ved Tilsætning af c. $\frac{1}{10}$ svovlsurt, svovlundersyrlet eller phosphorsurt Natron.

*Phønikerne ere tagne i Besiddelse af England.

*Piauhy. 266,900 I. (1888).

*Pibe kaldes den Del af Hestens Forben, der gaar fra Knæet ned til Koden, Forpibe, og af Bagbenet fra Hasen til Koden, Bagpibe.

Picard, Edmond [pikåhr], belgisk Forfatter, f. 1836 i Bryssel, gik først til Søs, studerede siden Jura og er nu Advocat ved Cassationsretten. Han har leveret mange sagvidenskabelige Værker. Som æsthetisk Skribent grundede han Tidsskriftet »L'art moderne«, hvori han skrev talrige Arbejder, helligede Literatur og Kunst; han udgav 1879 Digtsamlingen »Les rêveries d'un stagiaire« og »Paradoxe sur l'avocat«, 1884 »L'amiral« og »Mon oncle le jurisconsulte«, 1885 »La forge Roussel« og »La veillée de l'huissier«, 1887 »Le juré«, Fortællinger med Emner fra Forfatterens Oplevelser i hans Advocatstand. Han hører i Politik til yderste Venstre.

*Piémont. 3,264,400 I. (1889).

*Pierre, Saint, les Calais er forenet til én By med Calais. St. P. paa Réunion havde 1885 27,400 I.

Pignus, lat., bet. Haandpant, s. *Pant. Subpignus bet. Frempant, d. e. Haandpant, som stiftes over en Ting, som Pantsætteren selv har faaet i Haandpant.

Pigott, Richard, irsk Falskner, deltog ivrig i Agitationen mod England, men solgte 1887 til Bladet »Times« for 2,500 Pd. Sterl. en Samling foregivne Breve fra Parnell og andre irske Førere, der skulde godtgjøre deres Delagtighed i Mordet paa Lord Cavendish 1882. Ved den Undersøgelse, som derefter foretoges, godtgjordes i Febr. 1889, at Brevene vare Falsknerier. P. flygtede skyndsomst fra England, men blev forfulgt af Politiet og dræbte sig i Madrid 1 Marts for at undgaa Udlevering.

Pip-Menthol (af Mentha piperita, s. *Mynte), d. s. s. Menthol (s. *d. A.).

Pique, fr. [pihk], Spader i Kortspil. Piqueret [keret], stødt, fornærmet.

Pirmez, Octave [måhs], belgisk Forfatter, f. 1832 i Châtelet, d. 1882 paa sit Slot Acoz, hvor han levede næsten som Eneboer. En tankerig, tungsindig Livs- og Naturbetragtning udmærker hans »Feuillées, pensées et maximes« (1861; sidste Udg. 1881), »Jours de solitude« (1869; 3dje Udg. 1877), »Heures de philosophie« (1881), »Remo. Souvenir d'un frère« (1882) og det posthume Værk »Lettres à José« (1884).

*Piræeus. 35,000 I. (1889).

*Piteå. 2,570 I. (1888); s. A. fandtes 9 Handelsfartøjer paa 2,406 Tons (1 Dampskib paa 314 Tons).

*Pittsburg. 250,000 I. (1890).

*Pi y Margall, Francesco, traadte 1886 paa ny ind i det offentlige Liv som Medlem af det spanske Deputeretkammer, hvor han som før er Talsmand for den føderative Republik med Landets Deling i Cantoner.

*Pjetur Pjetursson, f. 3 Oct. 1808, fik paa Grund af sin fremrykkede Alder 1889 Afsked som Biskop over Island.

Placère kaldes paa Væddeløbsbanen at bestemme den Orden, i hvilken de i Løbet deltagende Heste passere Dommerpælen. Kun de Heste blive p., der kunne faa Præmie. At en Hest ikke er bleven p. vil altsaa sige, at den ikke har faaet nogen af de udsatte Præmier.

Pladsvæddemaal kalder man paa Væddeløbsbanen et Væddemaal, ved hvilket det ikke gjælder om at den Hest, paa hvilken der holdes, kommer ind som Nr. 1, men kun om at den opnaar at blive placeret af Dommeren, altsaa er blandt de tre vindende Heste. Det kan ved P. hænde, at Nr. 2 eller 3 kan give mere end Nr. 1, nemlig efter hvad der har været holdt paa de forskjellige Heste. P. er første Gang i Aar (1890) indført paa danske Baner.

*Planetoider. Fra Slutningen af Maj 1888 indtil Slutningen af Sept. 1890 er der blevet opdaget 20 nye P., nemlig 8 af Palisa i Wien, 10 af Charlois i Nizza, 1 af Peters i Amerika og 1 af Luther i Düsseldorf. En af disse, Nr. 279 Thule, har en Middelafstand fra Solen af 4,3 Jordbaneradier, hvortil svarer en Omløbstid af 9 Aar.

*Platen, Adolf, Greve, hannoverſk Diplomat, døde 27 Dec. 1889.

*Plater, Emilie. Hendes Fætter, Grev Ladislaus P., f. 1809, deltog 1830—31 i Frihedskampen og drog til Paris, hvor han oprettede et Blad og udgav Mickiewicz's Forelæsninger. Siden bosatte han sig i Schweiz og grundlagde paa sit Slot Rapperswyl i Canton St. Gallen et polsk Nationalmuseum. D. 1889.

*Platou. Carl Nicolai Stoud P., siden 1860 (ikke 68) Borgemester i Bergen, døde 11 Sept. 1888. — Hans Brodersøn, Oskar Ludvig Stoud P., blev 1890 udnævnt til Professor i Lovkyndighed ved Christiania Universitet.

Playfair, Sir Lyon [plēfæhr], engelsk Politiker, f. 1819 i Indien, hvor hans Fader var Generalinspecteur for Hospitalerne, studerede Chemi først ved de skotske Universiteter og senere i Gießen under Liebigs Vejledning. 1843 blev han Professor i Manchester og 1858 i Edinburgh indt. 1869; han brugtes til at undersøge Sundhedsforholdene i flere større Byer og skrev derom ypperlige Betænkninger, samt tog fremragende Del i Ledelsen af Verdensudstillingerne 1851 og 1862; han blev derfor 1851 ophøjet til Ridder. 1868 valgtes han

til Underhuset, var Generalpostmester 1878—74 i de sidste Maaneder af Gladstones Ministerium, 1880—83 Husets Næstformand (Chairman) og blev 1886 Minister for Undervisningsvæsenet.

Plein-air-Maleri [plenæhr], Friluftsmaleri, Betegnelse for Impressionisternes (s. *d. A.) Forkjærlighed for navnlig at male Landskaber eller overhovedet Billeder med landskabeligt Sceneri som umiddelbart Studie efter Naturen.

Plënty, eng. [ti], i rigelig Mængde.

***Plessen**, Carl Adolf v., traadte i Apr. 1733 ud af Gehejmeconseilet.

***Pleyel**. Camille P. var gift med Marie Félicitée Denise P., f. 4 Sept. 1811 i Paris, d. 30 Marts 1875 nær ved Brysfel, der allerede som Mademoiselle Moke var en berømt Pianistinde. Mandens fine Smag og Paavirkning af Thalberg og Lißt bragte hende saa vidt, at hun paa Concertrejser (Wien, Leipzig, Berlin, St. Petersborg osv.) sejrede store Triumpher. 1848—72 var hun en fremragende Lærerinde ved Conservatoriet i Brysfel.

***Ploug**, Parmo Carl, blev 1890 ikke gjenvalgt til Landstinget.

***Plymouth**. Til Minde om Tilintetgjørelsen af den spanske Armada 1588 afsløredes her et Mindesmærke 21 Oct. 1890.

Pōdex, lat., Bagdel.

***Podolien**. 2,364,900 J. (1885).

Poelaert, Joseph [puhlahrt], belgisk Architekt, f. 1816 i Brysfel, d. 1879, har Æren for Opførelsen af ikke saa monumentale Bygninger i Brysfel, bl. a. Théâtre de la Monnaie, Katharina-Kirken og Palais de Justice.

***Poestion**, Jos. Calasanz, har i de sidste Aar foruden Oversættelser af Drachmann, H. C. Andersen o. a. udgivet en Fortsættelse af sin „Einleitung in das Studium des Altnordischen" (1887) samt „Dänische Grammatik" (1888) og „Schwedische Grammatik" (1889).

Poētice et elegānter, lat., paa digterisk og smagfuld Maade.

***Point de Galle**. Colombo har afløst P. som Midtpunkt for alle Dampskibslinjer i det indiske Ocean.

***Pol de Mont**, f. 15 Apr. 1857 i Wambeek i Brabant, hedder egentlig K. M. Polydor de Mont og er nu ansat som Professor i nederlandsk Sprog og Literatur ved Athenæum i Antwerpen efter tidligere at have beklædt en lignende Post i Tournay.

***Polen** har 8,104,400 J., hvoraf 6,118,000 Romersk-Katholiker, 1,160,500 Jøder, 439,700 Lutheranere og 388,200 Græsk-Katholiker (1881).

***Politiretter**. Ved Straffeprocesloven af 1887 ere nu de særskilte P. i Norge ophævede. Derimod er den særegne Politisagsbehandling bibeholdt.

***Polko**, Elise, har i de senere Aar især skrevet Noveller, som „Kleine Bildermappe" (1885), „Aus meiner Welt" (1887), „Im Bann der Erinnerung" (1889).

***Poltava**, Gouv., har 2,653,200 J. (1885).

Polysolve. Ved Indvirkning af Svovlsyre paa Ricinusolje dannes en Svovlsyreæther af Ricinolsyren, som ved Tilsætning af Ammoniak eller Natron danner en Vædske, P., der oprindelig har fundet Anvendelse i Farveriet som Opløsningsmiddel for tungt opløselige Farver (Bejtse for Tyrkiskrødt). Under Navn af Solvin er dette Stof blevet anbefalet i Lægekunsten til Salver o. lign.; det har en meget betydelig Evne til at gjennemtrænge Huden, men da det er meget giftigt og fremkalder Ødelæggelse af de røde Blodlegemer, bør det næppe eller kun med Forsigtighed anvendes som Salvemasse. I Technikken anvendes det en Del som Opløsningsmiddel for tungt opløselige Stoffer.

***Polytechnisk Læreanstalt**. Den danske p. L.s nye Locale, i Sølvgade ved Farimagsvej, indviedes 1 Sept. 1890. I Anledning af Indvielsen modtog Læreanstalten som Gave bl. a. Portrætbuster af tre tidligere og nuværende Lærere, Professorerne Hummel, Jul. Thomsen og Holmberg.

Pompøs, pragtfuld.

Poncelet [pongs'lä] er en foreslaaet Enhed for en Krafts Arbejdsydelse i hvert Sekund (Effect); 1 P. er 100 Kilogrammeter ell. 1⅓ Hestekraft.

Ponchielli, Amilcare, næst Verdi den i Italien mest sejrede nyere Operacomponist, f. 1 Sept. 1834 nær Cremona, d. 17 Jan. 1886 i Milano, fra hvis Conservatorium han var udgaaet. P. begyndte 1856 i sin Fødeby med »I promessi sposi«, hvorefter fulgte ti andre Operaer, af hvilke »Gioconda« (Milano 1876) synes at være hans betydeligste Værk, som ogsaa er opført i Wien, St. Petersborg, London og andre Stæder. P., som fra 1881 var Domcapelmester i Bergamo, var gift med Operasangerinden Teresina Brambilla. Ogsaa skrev han 2 Balletter, flere Cantater og mindre Vocalsager.

Pondolandet, District i det sydøstlige Afrika, begrænset af Østgriqualandet, Natal og det indiske Ocean, blev 1884 annecteret af England. 169 □ M. med 150,000 J., mest Kaffer. Hovedstaden er Palmerston med en evangelisk Missionsstation.

***Pontmartin**, Armand Auguste J. M. Ferrard de, fransk Forfatter, døde 1889.

***Pontremoli**. 3,000 J. (1881).

***Pope**, Alexander. Den 1871 af Elwin paabegyndte Udgave af P.s Skrifter (i ti Bd.) er afsluttet 1889 med et Bind, der indeholder en omhyggelig og nøjagtig Biographi af P. ved W. J. Courthope samt en Index til alle ti Bind.

Poplar, Sogn i det østlige London, har 55,100 J. (1881). Her ligge East- og West-india-Docks.

Porte-crayon, fr. [portt kræjöng], Blyantsholder.

***Port Hamilton** er atter opgivet som engelsk Besiddelse.

Port Townsend, rask opblomstrende Havnestad med en fortrinlig Havn ved Puget-Sund i Staten Washington i Nordamerika.

***Portugal**. Det nye liberale Ministerium fik ved en Opløsning af andet Kammer i Febr. 1887 et meget betydeligt Flertal (108 mod 36 Conservative og 2 Republikanere), samt gjennemførte 1888 nye Handels- og Straffelovbøger. Grebet af den almindelige Iver for Kolonier opnaaede P. 1886 en Overenskomst

med Tyskland om Grænserne i Vest- og Østafrika, men kom i Strid med England, som ikke vilde erkjende dets Ret over Midtlandet imellem Mosambique og Angola, da det selv ønskede at skyde sine Besiddelser sønderfra op imellem de to Kystlande. 1889 tog P. den ufuldendte Jærnbane fra Transvaal til Delagoabugten i Besiddelse, men et engelsk Ultimatum tvang det i Jan. 1890 til at rømme nogle Districter i det sydlige Afrika, som Serpa Pinto havde taget i Besiddelse. Dette vakte en umaadelig Forbitrelse i P. mod England og stor Lyst til at frigjøre sig for den gamle Afhængighed i Handel og Politik. Kong Louis I døde 19 Oct. 1889 og fulgtes af sin Søn Carl I. I Jan. 1890 kom et nyt Ministerium under Ledelse af Serpa Pimentel. Den Tractat, som i Aug. 1890 blev sluttet med England om Grænserne for de tvende Landes Besiddelser i Sydafrika, vakte yderligere Misnøje i P., fremkaldte et Ministerskifte og en forstærket Agitation fra Republikanernes Side.

Portugisisk Østafrika. P. har altid hævdet, at de uhyre Strækninger i Afrikas Indre langs Sambesi stod under dets Herredømme, men efterhaanden var dette Herredømme gaaet i Glemme, og P.s Kolonialrige i Sydafrika indskrænkede sig factisk til Angola og Benguela mod V., Mosambiquekysten mod Ø. Imidlertid udvidede England sine afrikanske Kolonier, inddrog det østlige Betschuanaland (Khamas Rige) og tiltog sig dernæst i Febr. 1889 Protectoratet over Matabelehøvdingen Lobingulas Rige, hvorved den frugtbare Maschonas Højslette s. for Sambesis mellemste Løb kom under England. Samtidig havde England imidlertid ogsaa sat sig fast n. for Sambesi, særlig paa Shires Højslette og i Egnen s. og ø. for den store Njassa Sø. P. søgte at modarbejde Englands Planer og oprettede saaledes i Nov. 1889 paa begge Bredder af Sambesi en ny Provins Sumbo, som netop mod S. omfattede det af England eftertragtede Territorium, Maschonas Højslette, medens det samtidig „ordnede" Administrationen over Østkysten, søgte at hævde Territoriet over Shirefloden og lod den bekjendte Opdager Major Serpa Pinto kæmpe mod de herboende Makololoer, som efter Englands Paastand sagdes at have erkjendt det britiske Protectorat. Ved den af England fremtvungne, men endnu (Oct. 1890) ikke ratificerede Tractat af 21 Aug. 1890 ere Mosambiques og Angolas Grænser nøje præciserede, medens England hævder sin Ret over Njassa Søens østlige og sydlige Bred, over Højlandet Shire og Blantyre med omliggende Territorium n. for Sambesi og over Maschonas Højslette mod Syd. P. har dog forbeholdt sig Ret til at hævde Forbindelsen mellem sine østlige og vestlige Territorier ved Anlæggelsen af Veje, Jærnbaner og Telegraphlinier langs Sambesifloden, medens England har en tilsvarende Ret til Forbindelse mellem sine nysvundne Besiddelser n. og s. for Sambesi.

Pŏsĭto, lat., jeg sætter, at....; forudsat, at....

***Posse**, Arvid R., tog 1889 Afsked fra Posten som Præsident i Kammerretten.

Possibilister er i Spanien Navn for den lille Gruppe Republikanere under Castelars Ledelse, der trøstig afventer Republikens Sejer som en naturlig Følge af Udviklingens Gang og derfor ikke ønsker nogen forhastet Omvæltning, og betegner i Frankrig en Retning blandt Socialisterne, der i Lighed med de republikanske Opportunister vil foreløbig nøjes med de Fremskridt, som under de nuværende Forhold lade sig opnaa til bedste for Arbejderne.

Post Christum nātum, lat. (fork. p. C. n.), efter Christi Fødsel.

Post ūrbem cŏnditam, lat. (fork. p. u. c.), efter Byens (Roms) Anlæggelse.

***Potocki**, Alfr., Greve, døde 18 Maj 1889 i Paris.

Pougin, Arthur [puschēng], bekjendt Musikforfatter, f. 6 Aug. 1834 i Châteauroux (Dep. Indre), levede til 1863 som Violinist eller Capelmester ved mindre Theatre i Paris, men derefter som Skribent, særlig paa Musikens Omraade. Foruden mange Feuilletoner i Dagblade og Artikler i Fagtidender haves af P. »Musiciens français du XVIII siècle«, fremdeles en stor Del biographiske Arbejder, Brochurer om Theaterforhold i Paris samt et Supplement (2 Bd., 1878—80) til »Biographie universelle« af Fétis.

***Pouyer-Quertier**, Aug. Thom., gjenvalgtes 1882 til fransk Senator.

***Prag.** 186,800 I. (1888). Moldaus Oversvømmelser i Begyndelsen af Sept. 1890 anrettede store Ødelæggelser; særlig blev Carlsbroen stærkt medtagen.

***Pražák**, Alois, Friherre af, afgav i Oct. 1888 Portefeuillen som østerrigsk Justitsminister, men forblev i Ministeriet som Repræsentant for Czecherne.

***Preston.** 103,200 I. (1888).

Preuschen, Hermine v., tysk Malerinde, f. 1854 i Darmstadt, Elev af F. Keller i Carlsruhe, hører til den nyere Tids Kunst-Særlinge og har søgt at vække Opmærksomhed ved en egen Kunstart, „historisk Stillleben". To af hendes mest bekjendte Arbejder, »Mors imperator« og »Regina vitæ«, have været udstillede i Kbhvn. Det sidste Æmne har hun ogsaa behandlet paa Vers (1887).

***Preussen.** Vistnok stadfæstede Frederik III 1888 den ny vedtagne Lov, som forlængede Valgtiden for Underhuset fra 3 til 5 Aar, men han fjærnede næsten samtidig Indenrigsminister Puttkamer og forbød enhver Indblanding af Myndighederne i Valgene. Hans tidlige Død gjorde en brat Ende paa de store Forventninger om en ny frisindet Æra. Vilhelm II udnævnte strax Bötticher til Vicepræsident i Statsministeriet i Puttkamers Sted og kort efter den nationalliberale Rud. Bennigsen til Overpræsident i Provinsen Hannover, saa at Frygten for en Reaction syntes ubelukket; ogsaa viste det sig ugrundet, at den orthodoxe Retning (under Stöcker) skulde vinde særlig Indflydelse. De nye Valg til Underhuset i Nov. 1888 bragte det tysk frisindede Parti et afgjort Nederlag: flere af dets Førere faldt igjennem, og kun 30 Pladser tilfaldt det i alt, medens de nationalliberale og friconservative tilsammen fik 157 (af 433). I den følgende Landdagssamling vedtoges en væsentlig Forbedring i

Præsternes og Skolelærernes Lønninger og en ny Provins- og Kredsordning for Posen, dog med saadanne Tillempelser, at Tyskhedens Overvægt kunde sikres (ligesom i Slesvig 1888). Derimod opgav Regeringen sin Plan om en Indkomstskat, og n. A. viste sig ikke bedre Udsigter for en ny, længe ventet Landcommunalordning. I Maj 1888 udbrød en omfattende Arbejdsstandsning i Bjærgværkerne i Westfalen, og den bredte sig siden baade til Rhinprovinsen og Schlesien, men det lykkedes Regeringens Mellemkomst at faa et Forlig i Stand med vigtige Indrømmelser til Arbejderne. Den unge Kejsers Tanke blev derved særlig henledet paa Nødvendigheden af at forbedre Arbejdernes Kaar som det eneste virksomme Middel til at standse Socialisternes Udbredelse, og i Febr. 1890 blev Overpræsidenten for Rhinprovinsen Berlepsch Handelsminister i Bismarcks Sted netop for at gjennemføre Kejserens Vilje i Bjærgværkerne. En Maaned senere gik Bismarck af som Rigskansler og preussisk Førsteminister, fulgt af Caprivi, og i Juni afløstes Finansminister Scholz af den nationalliberale Miquel, der skulde iværksætte store Ændringer baade i Skatte- og i Communalforholdene.

***Preyer**, Will. Thierry, blev 1888 Privatdocent i Berlin.

Primrose-League [primrohs lihg] kaldes en conservativ Valgforening i England, grundlagt 1884 og sammensat oprindelig kun af Kvinder, senere ogsaa af Mænd. Den talte 1890 400,000 Medlemmer. Lord R. Churchills Hustru, en nordamerikansk Dame, har taget vigtig Del i dens Arbejde. Navnet er taget fra det engelske Navn paa Primlen (Primrose), som sagdes at være Jarl Beaconsfields Yndlingsblomst.

Prins, Adolphe, belgisk Retslærd, f. 1845, var først Advocat i Bryssel, men blev 1878 Professor og 1884 Generalinspecteur for Fængselsvæsenet. Han udgav 1884 »La démocratie et le régime parlementaire« (overs. paa Dansk 1886), i hvilket Skrift han fremsatte Forslag om at bygge Folkerepræsentationen paa et stærkt udviklet Klasse- og Interessevalg; end videre »Criminalité et répression« (1886). 1888 var han med at grundlægge den internationale criminalistiske Forening (Union intern. de droit pénal).

***Priscourant**. Opnaaelse af en P. paa de under et vist Fag henhørende forskjellige Slags Arbejder har i den senere Tid været Kjærnepunktet i forskjellige Striker. Efter at nemlig Accordløn er bleven almindeligere end Dagløn, er Betydningen af, at der for alle Arbejdere i et vist Fag fastsættes en bestemt Dagløn, hvorved alle Arbejderne komme til at staa som solidarisk interesserede i, at hver enkelt opnaar den fastsatte Løn, bleven væsentlig forringet, idet den individuelle Accordering med enhver Arbejder for sig udelukker Muligheden af en fælles Optræden i Lønningsspørgsmaal. Først naar der er fastsat en bestemt Betaling for hvert enkelt Stykke Arbejde efter dettes almindelige Beskaffenhed, bliver Fastholden af de saaledes fastslaaede Accordpriser atter et fælles Anliggende, hvori alle ere solidarisk interesserede. Men det følger af sig selv, at Udarbejdelsen af en saadan P. ofte er meget vanskelig og i nogle Fag endog næppe lader sig gjennemføre. Her i Landet er Bevægelsen for at faa en P. gjennemført først bleven almindelig efter 1870; før den Tid havde kun enkelte Fag — Tømrere, Murere og Kurvemagere — en saadan, medens Bogtrykkerne og Bogbinderne i Slutningen af 60'erne gjorde forgjæves Forsøg paa at faa en P. gjennemført. Men fra 1872 begynder en almindelig Bevægelse for at opnaa P., der for flere Fags Vedkommende gav sig Udslag i Striker.

Procul este profani, lat., bort med de uindviede!

Professional, eng. [nel], i Modsætning til Gentleman, er enhver, som driver, hvad han udfører, som Profession for at fortjene Penge. Den p. Rytter er Jockeyen.

***Protais**, Paul Alexandre, fransk Maler, døde 26 Jan. 1890.

***Providence**. 118,100 I. (1885).

Provinsarchiver, s. Rigsarchiv, det danske.

***Przevalskij**, Nik., russisk Opdagelsesrejsende, døde paa sin sidste Rejse 1 Nov. 1888 i Karakol. Udgivelsen af det videnskabelige Udbytte af hans Rejser paabegyndtes s. A.

***Præstø** har 1,500 I. (1890), Præstø Amt 100,647, hvoraf 13,840 i Kjøbstæderne.

***Pröhle**, Heinr., har fremdeles skrevet „Heine und der Harz", „Brockensagen" (begge 1888), „Goethe, Schiller, Bürger" (1889) o. fl.

Pschutt, fr. [pschytt], d. s. s. *Chic.

***Pskov**. 948,100 I. (1885).

***Puebla de los Angelos**. 78,500 I. (1888).

***Puerto Principe**. 46,600 I.

***Putlitz**, Gustav Heinr. Gans zu, døde 5 Sept. 1890.

***Puttkamer**, Robert Victor v., blev vel 1888 efter Kejser Frederik III.s Død livsvarigt Medlem af det preussiske Herrehus og Domherre i Merseburg, fik ogsaa 1889 den sorte Ørns Orden, men blev ikke igjen ansat i Statstjenesten. 1890 valgtes han til den tyske Rigsdag. — Maximilian v. P. overtog 1887 Forretningerne som Statssecretær for Elsaß-Lothringen og blev 1889 endelig udnævnt til denne Stilling.

***Pyat**, Félix, fransk Skribent og Politiker, døde 4 Aug. 1889. Hans sidste Drama, »L'homme de peine«, udkom 1885.

Pyrrol, C_4H_5N, en farveløs, chloroformagtig lugtende Olje, der kan vindes af Bentjære. I Dampen af P. farves en Fyrrespaan carminrød. Anvendes til Jodol.

***Päivärinta**, Pietari. 2 nye Samlinger af hans Skildringer ere udkomne i svensk Oversættelse (1886—87).

Pönalität, Tillægsvægt, faa i mange Løb de Heste, som ved tidligere Sejre have vist en større Præstationsdygtighed, eller Fuldblods lige over for Halvblod, eller udenlandske Heste lige over for indenlandske.

Q

***Queensferry**. Marts 1890 aabnedes her den storartede Hængebro over Forthfjorden (s. *d. A.).

***Queensland**. 387,500 I. (1888).

Quel bruit pour une omelette, fr. [kell

bryi puhr yhn om'lett], „hvilken Larm for en Æggekages Skyld“, stor Staahej for ingen Ting (Udbrud af en Mand, der troede, at et optrækkende Tordenvejr var et Tegn paa Himlens Misbilligelse af, at han havde spist en O. paa en Fastedag).

***Quenstedt**, Friedr. Aug., tysk Mineralog, døde i Tübingen 21 Dec. 1889.

Quid nŏvi ex Africa?, lat., hvad nyt (fra Afrika)?

Qui nēscit simulāre, nēscit regnāre, lat. (Jakob I af England), den, der ikke kan hykle, kan heller ikke herske.

***Quinet**, Edgar, fransk Forfatter. Hans Hustru har efter hans Død udgivet »Edgar Q. depuis l'exil« (1889).

Qui s'excuse, s'accuse, fr. [ki sekskyhs, sakkyhs], den, der undskylder sig, anklager sig.

R

***Raabe**, Wilh. Hans nyeste Romaner ere „Im alten Eisen“ (1887) og „Das Odfeld“ (1889).

***Rabenius**, Ol. Mat. Theod., nedlagde sit Embede 1889.

***Radetskij**, Fedor, russisk General, døde 26 Febr. 1890.

Raheita, Landskab i det nordøstlige Afrika, ved den sydlige Ende af det røde Hav og nær Strædet Bab el Mandeb, fra 1880 under italiensk Protectorat.

***Ramée**, Daniel, fransk Architekt, døde 15 Sept. 1887.

***Ranc**, Arthur, blev 1885 ikke gjenvalgt til Deputeretkammeret.

***Randers** har 16,617 J. (1890), **Randers Amt** 110,453 J., hvoraf 24,136 i Kjøbstæderne. Kreaturholdet i R. Amt var 16 Juli 1888 25,856 Heste, 93,715 Stkr. Hornkvæg, 106,091 Faar og 36,031 Svin.

***Rantzauske Forløbs**, det grevelige. Dets Størrelse er nu 300 Tdr. Hartk. med c. 955,000 Kr. i Fideicommiscapital. Under Hovedgaardene ligge 684 Tdr. Land og 893 Tdr. Land Skov.

Raphael, Clara, Pseudonym for Mathilde Fibiger (s. *d. A.).

Recalescēns kaldes det af Barret i Dublin først iagttagne Phænomen, i Følge hvilket en Traad af haardt Staal, der er opvarmet til lys Rødglødhede, under en langsom Afkøling vil lyse med stedse svagere og svagere Lys, men saa pludselig, naar Lyset næsten er forsvundet, atter kommer i klar Glød og derefter afkøles paa vanlig Maade. Dette Phænomen indtræffer ved den Temperatur, hvor Staal holder op med at være magnetisk (c. 700°). Temperaturen stiger ved R. mange Grader, saa at der pludselig finder en stærk Varmeudvikling Sted.

Receptiōn, Modtagelse.

***Rechbauer**, Karl, østerrigsk Politiker, døde 5 Jan. 1889.

***Recke**, Ernst v. d., er siden 1885 ansat ved det store kgl. Bibliothek. Af betydeligere Arbejder fra de senere Aar kan nævnes den Cantate, det overdroges ham at forfatte til Brug ved Universitetsfesten paa Kongens 70-Aars Fødselsdag 1888 (Musik af J. P. E. Hartmann); den har nu afløst J. L. Heibergs og C. E. F. Weyses tidligere benyttede Cantate. 1889 udkom „Gamle og nye Digte til Een“, 1890 „Blandede Digte“.

***Redgrave**, Richard, eng. Maler, døde 14 Dec. 1888.

***Redningsapparater**. Fra Begyndelsen af 1852 indtil 31 Marts 1889 er der i Danmark i alt reddet 5,256 Mennesker (2,581 ved Raketapparat, 2,552 ved Redningsbaad, 178 ved begge i Forening) ved 694 Strandinger. I de sidst forløbne 22 Aar, fra Finansaaret 1867—68 til 1888—89, har Udgiften ved Redningsvæsenet i Danmark, dels til Oprettelsen af nye Stationer, dels til Vedligeholdelsen af Materiellet, Øvelse af Mandskabet, selve Redningsforsøgene m. m. andraget i alt henved 1½ Mill. Kroner eller gjennemsnitlig 68,128 Kr. om Aaret. I Finansaaret 1888—89 udgaves paa denne Conto 124,159 Kr. 58 Øre.

Redressēre, rette, gjøre godt igjen, raade Bod paa.

***Redwitz-Schmölz**, Oskar. Hans nyeste Arbejder ere Romanerne „Hymen“ (5te Opl. 1888) og „Glück“ (1889).

***Regnier**, Mathurin, fransk Digter. 1889 udkom »Bibliographie de M. R.« af Cherrier.

Reichenbach, Moritz v., Pseudon. for Valesca, Grevinde af Bethusy-Huc (s. d. A.).

Reinach, Joseph [rænāk], fransk Journalist og Politiker, f. 1856 i Paris af jødisk Slægt (fra Frankfurt a. M.), blev 1877 Medarbejder af »République française« og var 1881—82 Cabinetschef hos Gambetta, medens denne var Udenrigsminister. Han blev senere Directeur for det nysnævnte Blad, forsvarede med Kraft og Dygtighed Opportunismen over for den radicale Retning og valgtes 1889 til Deputeret. Allerede 1876 skrev han »La Serbie et le Monténégro« (Indtryk fra en Rejse) og 1882 et dygtigt Indlæg i Spørgsmaalet om de professionelle Forbrydere (Les récidivistes), 1884 en Levnedsskildring af L. Gambetta, hvorhos han udgav dennes politiske Taler (11 Bd., 1881—85) og den nationale Forsvarsregerings Depecher (1886) samt rettede meget skarpe Angreb paa Boulanger i »Les petites Catilinaires« (3 Bd., 1889).

***Reiser**, Carl Fred. Hans „Hist. Beskrivelse over den mærkværdige og meget frygtelige store Ildebrand 1728“ og „Liv, Levnets og Forfølgelses Historie“ ere 1890 blevne udgivne paa ny med Oplysninger og Forf.s Portræt, ved Archivar, Dr. O. Nielsen.

***Rémusat**, Paul de, gjenvalgtes 1888 til fransk Senator.

Rendalen, Dalføre i Hedemarkens Amt i Norge, gjennemstrømmes af Glommens Biflod Rena, som danner den 5 M. (35 Kilom.) lange Storsjö.

***Renfrew**, Shiret, har 263,400 J. (1881).

Renouf, Émile [renūff], fransk Maler, f. 23 Juni 1845 i Paris, Elev bl. a. af Carolus Duran, har udstillet siden 1880 og vundet Navn ved sine for en stor Del fra Sø- og Kystlivet hentede Emner. Han havde en Række Billeder paa Verdensudstillingen 1889 i Paris, der forenede sund realistisk Behandling med smuk Kunstfølelse, saaledes i „Den skibbrudne Dreng“ og „Lodsen“ (Mus. i Rouen), der fik

1ste Medaille i München 1883. Han har ogsaa malet en Del Portræter.

*Rentemester. Denne Benævnelse ophørte i Christian V.s Tid.

Resorcin ell. Metadihydrooxybenzol, $C_6H_4(OH)_2$, danner farveløse, i Vand let opløselige Krystaller; det anvendes en Del i Lægekunsten, navnlig udvendig mod forskjellige Hudsygdomme.

*Reusch, Hans, blev 1888 efter Kjerulf ansat som Bestyrer af Norges geologiske Undersøgelse.

Reymond, William [ræmong], fransk Skribent, f. 1823 i Lausanne, gik fra Studiet af Medicin over til Literatur og Journalistik, blev Bibliothekar i sin Fødeby, Medudgiver af Vittighedsbladet »La Guêpe«, 1854 Redacteur af »Républicain neuchâtelois«, blev 1856 Secretær ved den schweizerske Legation i Paris, tog derpaa til Berlin, holdt Foredrag der og udgav »Études sur la littérature du second Empire français« (1861) og »Théâtre de société« (1863). I Paris udkom »Corneille, Shakespeare et Goethe« (1864), hvori han paaviser Resultaterne af engelsk og tysk Paavirkning i fransk Literatur i vort Aarh. 1867 udkom »Les Prussiens, leur armée et leur capitale«. 1870 blev R. Prof. i Æsthetik i Lausanne, senere i Genf, men gik 1875 atter til Paris. Af hans øvrige Skrifter mærkes: »La Harpe et Sainte-Beuve, étude sur la critique littéraire en France« (1854), »La peinture alpestre« (1859) og »Histoire de l'art« (1875, ny Udg. 1886).

*Riant, Paul, Greve, døde 1888.

*Ribe har 4,185 I. (1890), R. Amt 78,611 I., hvoraf 8,302 i Kjøbstæderne, R. Stift 257,729 I. Kreaturholdet i R. Amt var 16 Juli 1888 15,255 Heste, 81,723 Stkr. Hornkvæg, 85,925 Faar og 33,960 Svin.

*Ribot, Alexandre F. I., var 1882 Finansudvalgets Ordfører og forsvarede Léon Says Program om Sparsommelighed. 1885 faldt han igjennem ved de almindelige Valg, men valgtes paa ny 1887 og 1889; han optraadte imod alle yderlige Forholdsregler, men ogsaa imod Boulanger og var den egentlige Ophavsmand til Gjenindførelsen af Valg i Enkeltmandskredse 1889. I Marts 1890 blev han Udenrigsminister.

Ribot, Théophile [bō], fransk Psycholog, f. 18 Dec. 1839 i Bretagne. Efter at have gaaet en lærd Skole igjennem blev han ansat ved Registreringsvæsenet, hvor der syntes at aabne sig en god Løbebane for ham. Men hans Lyst stod til at fortsætte sine Studeringer, og da han var bleven myndig, satte han igjennem, at han kom til Paris, hvor han efter at have forberedt sig saa godt som paa egen Haand blev optagen i École Normale. Fra 1865—72 virkede han som Lærer i Philosophi ved forskjellige Skoler. Hans Universitetsvirksomhed var derefter afbrudt i en Række af Aar, som han dels anvendte til literære Arbejder, dels til Arbejde i forskjellige Laboratorier. 1870 udkom hans »Psychologie Anglaise contemporaine«, hvorved den nye engelske Skole først blev bekjendt paa Fastlandet. I »Hérédité psychologique« (1873) fremstiller og drøfter han Arvelighedens Phænomener og Love, for saa vidt de gjælde for det sjælelige Liv. 1874 udgav han en lille Bog om Schopenhauer og 1879 »La Psychologie Allemande contemporaine«. 1876 grundlagde han det første og bedst redigerede philosophiske Tidsskrift, »Revue philosophique de la France et de l'étranger«, af hvilket der hvert Aar udkommer to store Bind. I en Række Monographier har han behandlet Sjælelivets sygelige Tilstande for derigjennem at kaste Lys over Sjælelivets Natur i det hele (»Maladies de la mémoire«, »Maladies de la volonté«, »Maladies de la personnalité« — sidstnævnte oversat paa Dansk under Titel: „Dobbeltbevidsthed og dermed beslægtede Sygdomme i det menneskelige Jeg", 1890). Hans nyeste Arbejde er »Psychologie de l'Attention« (1889). 1885 blev R. extraordinær Professor i Psychologi ved Sorbonne og 1888 ordinær Professor ved Collège de France, hvor en særegen Lærestol blev oprettet for ham. Hans Arbejder udmærke sig ved Klarhed og ved at være byggede paa et rigt Materiale.

*Ricasoli, Bettino. 1887—90 udgaves 5 Bd. »Lettere e documenti«.

*Richardt, Christian Ernst, udgav ved Juletid 1889 en stemningsrig Digtning: „Vort Land", illustreret af Knud Larsen.

Rickert, Heinrich, tysk Politiker, f. 1833 i Vestpreussen, blev 1863 Redacteur af et Blad i Danzig og var i flere Aar Raadmand i denne By. 1870 valgtes han til det preussiske Underhus og 1874 til Rigsdagen og har siden uafbrudt haft Sæde i disse Forsamlinger som et fremragende Medlem af Fremskridtspartiet. 1876 blev R. Landsdirecteur for Provinsen Preussen, men efter dens Deling i to Provinser 1878 opgav han Posten og vendte tilbage til sin Stilling i Danzig.

*Ricord, Phil., fransk Syphilidolog, døde i Versailles 22 Oct. 1889.

*Rieger, Ladislaus, fik 1888 paa sin 70-Aars Fødselsdag en Æresgave af sine Landsmænd paa 100,000 Gylden. Dog viste det sig ved Landdagsvalgene 1889, at hans politiske Indflydelse var sunken, fordi han havde knyttet sig til at billige Østerrigs Forbund med Tyskland og fornægte Panslavismen under russisk Ledelse. I Jan. 1890 tog han vigtig Del i Afslutningen af Udsoningen mellem Tyskerne og det gammelczechiske Parti i Böhmen, men mødte siden stærk Modstand imod Planen fra det ungczechiske Parti og tænkte endog paa at trække sig tilbage fra det offentlige Liv.

*Rietschel, Ernst Friedr. Ludw. 1890 rejstes ham et Mindesmærke i Dresden.

*Riga. 175,300 I. (1885).

Rigsadvocat, s. Paatalemyndighed.

*Rigsarchiv, det danske, omfattende et Hovedarchiv i Kjøbenhavn og 3 Provinsarchiver, oprettedes ved Lov af 30 Marts 1889. Hovedarchivet bestaar af det kongel. Gehejmearchiv (s. *d. A.) og Kongerigets Archiv; Provinsarchiverne skulle dannes ved Afleveringer fra vedkommende Landsdeles Embedsarchiver og tillige indeholde et Exemplar af Provinsens Dag- og Ugeblade. Svarende til sine to Hovedbestanddele, Gehejmearchivet og Kongerigets Archiv, er Hovedarchivet delt i to Afdelinger: de historiske Archiver med Læsesal (1ste Afd.) og Administrationens Archiver med

Udlaanskontor (2den Afd.). Af Provinsarchiverne er det sjette opført 1890 i Viborg; det femte skal ligge i Odense og det, der omfatter Sjælland, Bornholm og Laaland-Falster, i eller ved Kjøbenhavn. Rigsarchivar blev den tidligere Geheimearchivar, A. D. Jørgensen. Ved Hovedarchivet er ansat 2 Archivarer, hver i Spidsen for sin Afdeling, 4 Archivsecretærer og 7 Assistenter. Ved hvert Provinsarchiv ansættes en Provinsarchivar og en Assistent.

*Ringkjøbing har 2,290 J. (1890), R. Amt 98,595 J., hvoraf 8,565 i Kjøbstæderne. Kreaturholdet udgjorde 1888: 20,097 Heste, 104,119 Stkr. Hornkvæg, 143,772 Faar og 47,723 Svin.

Ringsaker, et af Norges største og frugtbareste Præstegjæld, har en særdeles smuk Beliggenhed paa Mjøsens Østside i nordre Hedemarken; c. 11,000 J.

*Ringsted. 2,464 J. (1890).

Ringøjet kaldes en Hest, naar der omkring Hornhinden bliver en smal Ring af Senehinden synlig.

*Riobamba. 18,000 J. (1889).

*Rio Grande. Staten R. G. do Norte har 308,850 J., R. G. do Sul 643,500 J. (1888).

Rist, Johann Georg, dansk Diplomat, f. 1775 i Niendorf i Holsten, blev 1797 Privatsecretær hos E. H. Schimmelmann. Ved Bekjendtskab med Chr. G. Bernstorff førtes han ind paa den diplomatiske Løbebane, var 1801—2 Legationssecretær i St. Petersborg, 1803—6 i Madrid og forflyttedes 1806 til London som Chargé d'affaires, hvor han repræsenterede Danmark i det ulykkelige Aar 1807. Oct. s. A. hjemkaldtes han og forflyttedes nu til Hamborg som Generalconsul og Generalcommissær, indtil han 1818 tog sin Afsked, misfornøjet med Frederik VI.s Tilslutning til Napoleon. 1814 udnævntes han til Medlem af den Commission, der skulde reorganisere Hertugdømmerne efter Kielerfreden, og blev kort efter sendt til Paris som Medlem af den internationale Commission, som skulde forhandle om, hvad de forskjellige Stater havde til gode hos Frankrig efter Napoleons Krige. 1815 rejste R. hjem og levede nu i Stilhed, indtil han 1834 blev udnævnt til Regeringsraad i den nyoprettede slesvig-holst. Provinsialregering. D. 1834. Hans „Lebenserinnerungen. Herausg. v. G. Poel" (3 Dele, Gotha 1880—88) give vigtige Bidrag til Tidens politiske Historie.

Rist, Peter Frederik, dansk Officer og Forfatter, f. 7 Juli 1844. Han deltog som Aspirant i Krigen 1864 og blev saaret 18 Apr. ved Dybbøl. 1867 udnævntes han til Premierlieutenant, 1881 til Capitain, og 1888 indtraadte han i Redactionen af de af Generalstaben udgivne „Meddelelser fra Krigsarchiverne". Foruden en Del mindre historiske Afhandlinger i „Hist. Archiv" udgav han 1884 en Skildring af det militære Liv i 18de Aarh. under Titlen „Fra Støvlet-Tiden". 1889 udkom anonymt „En Rekrut fra Fire og Treds" (4de Opl. 1890), som vakte stor og berettiget Opsigt paa Grund af sin livsfulde og varmt følte Skildring af Begivenhederne 1864. Hans Sans for og Kjendskab til Soldaterlivet i ældre og nyere Tid har atter lagt sig for Dagen i hans sidste Arbejde, „Soldater" (1890), en Samling af smaa Noveller. 1889 paabegyndte R. i Forening med C. Brunn og P. Hovgaard Redactionen af Tidsskriftet „Museum".

*Ristić, Jovan, blev i Oct. 1888 første Vicepræsident i den serbiske Forfatningscommission og tog væsentlig Del i den nye Forfatnings Udarbejdelse. Efter Kong Milans Tronfrasigelse 6 Marts 1889 blev R. første Medlem af Regentskabet, afværgede et Brud med Østerrig og modsatte sig Dronning Nathalias Indblanding i Statsstyrelsen.

Risum teneatis, amici?, lat. (Horats, Ars poëtica, 5), kan I bare jer for Latter?

Ritchie, Charles Thomson [ritschi], engelsk Politiker, f. 1838 i Dundee, blev Kjøbmand i London og valgtes 1874 til Underhuset som Conservativ. Han vandt snart en betydelig Indflydelse, blev 1885 Admiralitetssecretær og 1886 Minister for den stedlige Forvaltning, fik 1887 endog Sæde i Cabinettet og gjennemførte den store Forvaltningsreform med folkevalgte Grevskabsraad 1888—89.

*Ritschl, Albrecht, Theolog, døde 20 Marts 1889 i Göttingen.

*Rittershaus, Emil. Hans nyeste Digtsamlinger ere „Buch der Leidenschaft" og „Aus den Sommertagen" (begge i 4de Opl. 1889).

*Rjæsan, Gouv., har 1,784,000 J. (1885).

Robert, Auguste François [raabæhr], fransk Digter, f. 1813 i Paris, debuterede 1831 med de i »Revue de Paris« trykte dramatiske Scener »Louis XI et François de Paule« og »Louis XI et Olivier le Dain«. 1834 kom Komedien »Une soirée à l'hôtel St. Paul«, 1845 de dramatiske Scener »La Réforme en Allemagne«, 1849 Versdramaet »Le connétable de Bourbon« (begge prisbelønnede af Akademiet), 1868 atter en Scenecyklus fra den tyske Reformation »La parole et l'épée«, 1877 Digtet »La bataille des morts«, 1879 Komedien »Louis XI en belle humeur«, 1883 Dramaet »Néron tragédien«. Blandt hans mange Afhandlinger maa mærkes en over J. L. Runeberg (»Revue contemporaine«, 1854). D. 1883.

*Robert-Fleury, Joseph Nicolas, fransk Maler, døde 5 Maj 1890.

Roberts, Alexander, Baron v., tysk novellistisk Forfatter, f. 23 Aug. 1845 i Luxemburg, deltog som preussisk Officer i det østerrigske og det franske Felttog, gjorde 1873 en Rejse i Italien og Tyrkiet og opholdt sig længere Tid i Frankrig, indtraadte atter i Arméen og blev efter nogle Aars Garnisonsliv Lærer ved Krigsskolen i Erfurt. Imidlertid var han optraadt som Forfatter, og den Lykke, hans første Noveller gjorde, bestemte ham til at tage sin Afsked; siden har han boet i Berlin. R. viser sig i sin Skildring af det moderne Liv som en talentfuld Elev af de franske Realister; hans Fremstilling er altid fængslende og fri for den hos realistiske Forfattere saa hyppige trættende Bredde; hans Stil er paa én Gang varmblodig og elegant. Hans talrige Skitser og Smaanoveller ere udkomne samlede under Titlerne „Es und anderes" (3dje Opl. 1884), „Kohinor u. a." (2det Opl. 1885), „Unmusikalisch u. a." (2det Opl. 1886) og „Satisfaction u. a." (1889); foruden disse har han

skrevet Romanerne „Lou" (3dje Opl. 1887), „Die Pensionärin" (2det Opl. 1884), „Um den Namen" (2det Opl. 1887), „Revanche" (1889) og „Die schöne Helena" (1890); de tre sidste danne de første Bind af en større Cyclus, „Götzendienst".

***Rochefort**, Henri, sluttede sig 1887 til Boulanger og tog fremragende Del i hans Agitation. Derfor blev han ogsaa i Apr. 1889 anklaget sammen med Generalen for Sammensværgelse imod Statens Sikkerhed og i Aug. af Senatet dømt til Deportation; men endnu, før Anklagen billigedes af Deputeretkammeret, var han flygtet til Brüssel og rejste senere til London. Han blev ikke gjenvalgt til Deputeret i Sept. 1889.

Rochow, Friedr. Eberh. v., tysk Philanthrop, f. 11 Oct. 1734, d. 16 Maj 1805, blev som Officer saaret i Syvaarskrigen og trak sig derefter tilbage til sine Godser i Brandenburg, hvor han — en Type paa Oplysningstidens ædle, forstandsbegejstrede, faderlige Godsejere — bedrøvet over Landbefolkningens Sløvhed, Uvidenhed og Overtro, paavirket af Basedow, byggede Skolehuse for sine Bønder, hjulpen af H. J. Bruns i Gjennemførelsen af en forstandsøvende, katechiserende, mod det praktisk nyttige stilende Undervisning („Vejen til Himlen gaar over Jorden"); som Vejledning for Lærere udgav han 1772 „Forsøg til en Skolebog for Landbefolkningens Børn", som Læsebog for Børn 1776 „Børnevennen", der er udkommen i over 100,000 Exemplarer og oversat paa Fransk, Polsk og Dansk. R. var i adskillige Aar den preussiske Minister v. Zedlitz's Raadgiver i alle Folkeskoleanliggender og gav Stødet til en Reform af Landsbyskolerne og Lærerudannelsen i Preussen.

***Rogge**, Friedr. Wilh., tysk Digter, døde 24 Marts 1889.

Rok, rettere: **Rukhkh**, er hos Araberne Navnet paa en fabelagtig Fugl, om hvis Størrelse selv geographiske Forfattere berette de æventyrligste Ting (en af dens Vinger er alene 10,000 Favne; den bærer med Lethed en Elefant i Næbet; en Gang, da et Æg af denne Fugl faldt ud af Reden og gik itu, oversvømmedes 36 Byer deraf; osv.). Marco Polo fortæller, at lignende Forestillinger fandtes paa Madagaskar. I Persien forekommer en lignende Fugl, S i m u r g h, meget ofte hos Digterne. Der som i Arabien har den folkelige Mythologi beskæftiget sig meget med den og har gjort den til Symbol paa selve Guddommen (jvfr. Oehlenschlägers „Aladdin" efter Tusend og en Nats Fortælling). Den sammenblandes ogsaa undertiden med Phønixfuglen, idet det ogsaa om den fortælles, at den opbrænder sig selv og stiger forynget op af Asken.

Rokère, skifte Taarnets Plads med Kongens i Schak.

***Rom.** 401,000 J. (1889). R. er i de sidste Aar undergaaet betydelige Forandringer. Tiberens Bredder ere delvis regulerede, og man har paabegyndt Anlæggelsen af en Kaj (Lungo Tevere), begrænset af elegante Huse og Søjlerækker; særlig er der rømmet op mellem Broerne Ponte Sisto og Ponte Quattro Capi, hvorved Jødekvarteret Ghetto fuldstændig er demoleret. Tre nye Broer ere opførte, af hvilke særlig mærkes Stenbroen Ponte Umberto, der fra Piazza Navona fører til det nye Kvarter Prati del Castello (s. for Engelsborg), hvor det mægtige Justitspalads er opført. Fremdeles har Kvarteret ved Capitolium faaet fuldstændig Præg (særlig paa Højens Nordside) paa Grund af det storslaaede Mindesmærke for Victor Emanuel (Architekt Conte Sacconi), der er under Opførelse; ved denne Lejlighed er desværre Klosteret Sta. Maria de Araceli med dets maleriske Taarne forsvundet. Paa Monte Coelio er et stort Antikmuseum under Opførelse, da Museerne paa Capitolium og i Conservatorernes Palads alt længst ikke have kunnet huse de sidste tyve Aars Fund. Paa Monte Esquilino og Mte Viminale have rejst sig nye Kvarterer, ligesaa paa den saakaldte Prati del Popolo Romano (mellem Monte Aventino og Monte Testaccio), paa Quirinalet og, som oven nævnt, paa Prati del Castello. Ved disse omfattende Reguleringer er meget af det gamle, som baade var smukt og mindeværdigt, forsvundet, hyppig uden tvingende Anledning; uerstattelig er saaledes Ødelæggelsen af Villa Ludovici, hvis herlige Have er udparcelleret til Gader. Ogsaa den architektoniske Hæslighed ved mange af Nybygningerne og den usolide Udførelse har fremkaldt berettigede Klager.

***Roms.** 1,130 J. (1890).

***Ronneby.** 1,885 J. (1888).

***Roscher**, Wilh., tog 1889 sin Afsked som Professor i Leipzig.

***Rosebery**, Archibald Phil. Primrose, Jarl af, har 1888 fornyet Forsøget paa at opnaa en væsentlig Omdannelse af Overhuset og er tillige en af Talsmændene for Koloniernes Repræsentation i Parlamentet. 1889 blev han valgt til Formand for Londons nye Grevskabsraad, men opgav i Juli 1890 denne Virksomhed.

***Rosegger**, Petri Kettenfeier. Hans sidste Arbejder ere Romanerne „Jakob der Letzte" og „Martin der Mann". En illustreret Udgave af hans „Ausgewählte Werke" udkom 1888—90 i 6 Bind.

***Rosen**, Julius, blev 1889 Overregissør ved Thaliatheatret i Hamborg.

***Rosenthal-Bonin**, Hugo, redigerer nu det belletristiske Maanedsskrift „Vom Fels zum Meer" i Stuttgart. Af hans talrige Romaner fra de sidste Aar kunne nævnes „Schwarze Schatten" (1886) og „Die Tochter des Kapitäns" (1889).

***Rosenørn**, Matthias H., udgav 1888 „Løsrevne Blade af Livsminder".

***Rosetti**, Theodor, afgik i Apr. 1889 som rumænsk Förste minister, men indtraadte i Nov. s. A. paa ny i Regeringen som Justitsminister.

Rosing, Michael, f. 20 Nov. 1830 i Kjøbenhavn, blev 1859 Adjunct i Herlufsholm, 1863 ved Sorø Akademi, 1882 Overlærer. Han fremtraadte første Gang som Forfatter 1859 (anonymt) med „Nogle Smaadigte af en Student", der efterfulgtes af flere Digtsamlinger og enkelte større Digtninger („Frelst", 1872; „Ann' Marie", 1873, o. fl.), senere tillige af novellistiske Arbejder som „Løvfald og Løv-

spring" (1877) og „En Romantiker" (1880). Han har desuden med flere Smaaskrifter deltaget i de forskjellige Forhandlinger vedrørende den lærde Skole.

Rosing, Svend, f. 4 Dec. 1804 af danske Forældre i London, hvor Faderen den Gang var Præst ved den danske Kirke. Da Faderen senere fik Embede i Danmark, rejste Familien atter herover, og Sønnen gik først i Roskilde Latinskole, senere i Horsens Latinskole, hvorfra han dimitteredes 1825; sex Aar senere blev han theologisk Candidat. Fra tidlig Tid havde han beskæftiget sig med Engelsk, i hvilket Sprog han gav Undervisning i forskjellige Skoler i Kjøbenhavn. 1849 blev han ansat i gejstligt Embede. 1837 udgav han en „Kortfattet engelsk Formlære til Skolebrug", som siden har oplevet en Mængde Oplag. End videre udgav han, 1844, nogle „Engelske Læsestykker" (2den Udg. 1857). Men hans største Fortjeneste af Dyrkningen af det engelske Sprog her i Landet skyldes hans „Engelsk-Dansk Ordbog", paa hvilken han i en lang Aarrække lige fra Forarbejderne til den første Udgave (der udkom 1853) og til den sidste Udgave, han selv besørgede (5te Udg., 1883), arbejdede med en sjælden Samvittighedsfuldhed, Omhu og Nøjagtighed, saa han stadig kunde tilføje Udgaverne Forbedringer. Trods Bogens Mangler er det i den lykkedes Forfatteren at levere et særdeles grundigt og paalideligt Ordbogsarbejde, et af vore bedste. R. trak sig tilbage fra gejstlig Virksomhed 1879. Han døde 21 Dec. 1884. Efter hans Død er endnu en 6te Udg. af Ordbogen udkommen.

***Roskilde.** 6,972 J. (1890).

***Rosseeuw Saint-Hilaire**, Eug. Franç. Achille, døde 29 Jan. 1889.

Roth, Rudolf v., udmærket Sanskritist, f. 3 Apr. 1821, studerede i Tübingen, Berlin, Paris og London, blev 1856 ansat i Tübingen som Professor i de orientalske Sprog og er tillige Overbibliothekar ved Universitets-Bibliotheket smstds. I Forbindelse med Böthlingk udgav han det indtil Dato fuldstændigste Sanskritlexikon (7 Bd., St. Petersborg 1853—76), hvis vediske Del han bearbejdede, og i Forbindelse med Whitney »Atharva-Veda« (1856). End videre nævne vi „Zur Litteratur und Geschichte des Weda" (1846), hans Udgave af »Yaska's Nirukta« (1852) og Kataloget over Tübinger Universitetsbibliothek, Bd. 1 („Indische Handschriften") 1865.

Rothan, George [tāng], fransk Diplomat, f. 1822 i Straßburg, var 1847—60 ansat som Legationssecretær ved flere tyske Hoffer, 1867 Generalconsul i Frankfurt og 1868—70 Afsending i Hansestæderne. D. 1890. Han skrev 1879—87 en Række Fremstillinger af Frankrigs og dets Nabolandes politiske Historie i den nyeste Tid: „Den franske Politik 1866" (1879), „Luxemburg-Spørgsmaalet" (2 Bd., 1882), begge prisbelønnede af det franske Akademi, „Tyskland og Italien 1870—71" (2 Bd., 1884—85), „Frankrigs Udenrigspolitik 1867" (2 Bd., 1887) o. fl.

Rötta, Antonio, italiensk Maler, f. 1832 i Görz, kom i sit 18de Aar til Venezia og uddannede sig der til Maler. Han har vundet det Navn ved sine stemningsfulde venezianske Folkelivsbilleder, som „Tændstikkesælgeren", „Fiskerdrengene" o. fl. Især lykkes Emner af Børnenes Liv for ham.

Rotvold, stort Sindssygeasyl i Norge, liggende nogle Kilometer østen for Trondhjem, fuldført 1870.

***Rousseau**, Jean Jacques. Senere Bidrag til hans Liv og Charakteristik ere: Mahrenholz „Rousseaus Leben, Geistesentwickelung u. Hauptwerke" (1889), Möbius „R.s Krankheitsgeschichte" (1889), O. Schmidt „R. und Byron" (1890), Grant-Carteret »R., jugé par les Français d'aujourd'hui« (1890). Et Mindesmærke for ham ved Panthéon i Paris afsløredes 3 Febr. 1889.

***Rouvier**, Maurice, blev i Febr. 1889 paa ny Finansminister under Tirard og gik i Marts 1890 i samme Stilling over i Freycinets Ministerium.

Roux, Amédée [ru], fransk Forfatter, f. 1828, er nu Advocat i Issoire. Han har leveret literatur- og kunsthistoriske Værker, alle ret grundige, men uden Overblik over Stoffet: »Montausier, sa vie et ses temps« (1860); »Histoire de la littérature italienne contemporaine« (3 Bd., 1869—83); »Trois littératures à vol d'oiseau« (1878); »L'année littéraire« (1874—75); »La vie de Thorwaldsen« (1876); »L'Italie à l'exposition de Paris« (1878) og »Poésies du foyer« (1888). 1856 leverede han en Udgave af Voitures Værker og 1859 en Oversættelse af Verzezios piemontesiske Noveller.

***Rowley Regis.** 15,200 J. (1881).

Royer, Clémence [roajē], fransk Forfatterinde, f. 1830 i Nantes, skrev som ung Digte og Noveller, rejste 1854 til England, 1856 til Lausanne, hvor hun studerede Philosophi og Naturvidenskab og oprettede philosophiske Cursus for Kvinder. Hun skrev forskjellige statsøkonomiske Arbejder i »Nouvel Économiste« og vandt 1862 sammen med Proudhon den af Regeringen i Pays de Vand udsatte Pris ved Skriftet »La théorie de l'impôt, ou la dîme sociale« (2 Bd.). Derefter udgav hun: »Ce que doit être une Église nationale dans une république« (1862). Hun var den første Oversætter af Darwin paa Fransk. 1864 udkom den philosopherende Roman »Les jumeaux d'Hellas«, 1869 »L'origine de l'homme et des sociétés«, 1876 »Les rites funéraires aux époques préhistoriques«, 1881 »Le bien et la loi morale«. I Tidsskriftet »Citoyen« blev Romanen »La jeunesse d'un révolté« trykt 1869. Hun arbejder stadig i »Revue d'anthropologie« og i »Journal des économistes« og har holdt Forelæsninger i Schweiz, Paris, Holland, Belgien og Italien.

***Rshev.** 35,800 J. (1885).

Rubin, Marcus, dansk Statistiker, f. i Kjøbenhavn 5 Marts 1854, tog statsvidenskabelig Examen 1874. Det følgende Aar blev han ansat i Magistraten, og det overdroges ham at forberede Udgivelsen af communale statistiske Arbejder. 1 Juli 1883 blev han Chef for det samtidig oprettede communale statistiske Bureau og har som saadan udgivet „Statistiske Oplysninger" (1—3 Hæfte) og „Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik" (1—9 Bd.), hvis Indledninger og Over-

skriter indeholde selvstændige Bearbejdelser af Fattigvæsenets Historie (1879), den første kjøbenhavnske Beboelsesstatistik (1882) og Industristatistiken (1883). Desuden har han offentliggjort en Række Afhandlinger i forskjellige Tidsskrifter. Med særlig Forkjærlighed har han behandlet den sociale Statistik i selvstændige Skrifter, hvoraf kunne nævnes: „Om Kvindens Adgang til Erhverv" (1886), „Om Brændevin og Øl" (1889) og de i Forening med Prof. H. Westergaard udgivne Skrifter: „Landbefolkningens Dødelighed i Fyns Stift" (1886) og „Ægteskabsstatistik paa Grundlag af den sociale Lagdeling" (1890; ogsaa oversat paa Tysk).

Rubini, Giovanni Battiste, vidt berømt Tenorsanger, f. 7 Apr. 1795 i Romano ved Bergamo, d. 2 Marts 1854 paa sit Slot ved Romano, havde allerede gjort sig bemærket i Smaaroller ved rejsende Operaselskaber, da han 1816 engageredes i Napoli. Da han 1825 havde gjort overordentlig Lykke i Paris, var han i en Snes Aar Europas mest feterede Tenorist (London, Berlin, St. Petersborg), og 1845 vendte han med omtr. 8 Millioner hjem til Italien og kjøbte sig et stort Gods. Af R. haves »12 Leçons du chant« og et Hæfte Sange.

***Rubinstein**, Anton, skal ikke, som hidtil almindelig opgivet, være f. 30 Nov. 1830, men derimod, som det er oplyst i Leipziger Musikbladet „Signale", der særlig interesserer sig for R., 28 Nov. 1829. Han blev 1889 Æresdoctor ved Universitetet i St. Petersborg og Æresborger i Staden.

***Rudkjøbing.** 3,485 J. (1890).

Rummel, Franz, ypperlig Claverviртuos, f. 11 Jan. 1853 i London, tilhører en bekjendt tysk Musikerfamilie, besøgte nogle Aar til 1873 Conservatoriet i Bryssel, gjorde 1878—81 Concertrejser i Nordamerika med Violinvirtuosen Wilhelmj og efter et Ophold i Europa atter med Sangerinden Lilli Lehmann til 1886, hvorefter han mest har levet i Berlin, været Lærer ved „Neue Akademie der Tonkunst", ved Sterns Conservatorium og gjort Concertudflugter (Tyskland, England, Kjøbenhavn Foraaret 1889 og atter 1890). R. blev 1881 gift med en Datter af Samuel Morse (s. *d. A.). Da han efter et Besøg i Stockholm, hvor han var bleven Ridder af Vasaordenen, i Apr. 1890 atter concerterede i Kjøbenhavn, udnævntes han til Ridder af Danebrogsordenen.

***Rumænien.** Det conservative og russiskfindede Bojarparti var ikke tilfreds med den Sammensætning, som Ministeriet Rosetti havde faaet i Nov. 1888. Det modarbejdede derfor dets Forslag, bl. a. det om at sælge en stor Del Statsjorder i større og mindre Lodder til Bønder, og forlangte Rigsretsanklage mod Bratiano. Ved Justitsminister Vernescos egenraadige Færd lykkedes det at fremkalde en Ministerkrise, og i Apr. 1889 blev den conservative Catargi Førsteminister. Han tilkjendegav strax sit Sindelag ved at erklære Neutralitet som Maalet for R.s Politik og ved at udsætte Arbejderne paa de nye Fæstningsanlæg. Imidlertid var det nationalliberale Parti igjen kommet til Kræfter, havde vundet flere Pladser i Kamrene og nærmede sig Junimisterne, som vare trængte til Side af de conservative. Catargi vilde forebygge Faren ved en ny Opløsning af Kamrene, men derpaa vilde Kongen ikke gaa ind, og i Nov. 1889 afgik Catargi og Vernesco, medens General Mano, der havde ført R.s Tropper ved Plevna, dannede et nyt Ministerium og deri optog Rosetti. R. vendte saaledes tilbage til den østerrigsk-venlige Udenrigspolitik, og Forslaget om at sætte Bratiano under Anklage forkastedes i Febr. 1890 ved Ministeriets Modstand. — Kong Carls Brodersøn, Ferdinand, blev i Marts 1889, efter den ældre Broders formelige Afkald paa Tronen, proclameret som Tronarving og fik i Maj Sæde i Senatet.

***Rung.** Fru Pauline R., født Lichtenstein, Enke efter Prof. Henrik R., døde 10 Apr. 1890 i Kjøbenhavn.

***Ruotsinsalmi** er det finske Navn for Svensksund (s. *d. A.).

***Rusland.** Befolkningen er nu 108,843,200 J. (1885—86). — R.s Forhold til Tyskland syntes vel at være blevet noget bedre efter Kejser Wilhelm II.s Besøg i St. Petersborg i Juli 1888, skjønt dette først gjengjaldtes i Oct. n. A. ved et Besøg af Kejser Alexander III i Berlin. En virkelig god Forstaaelse opnaaedes dog ikke, og Panslavisterne fortsatte vedblivende deres Ophidselser imod Tyskerne. 900 Aars Festen i Kijev 27 Juli 1888 til Minde om Christendommens Indførelse i R. gav dem en god Lejlighed til at give deres Dusker til Kjende, og Ignatijev stilledes i Spidsen for deres Bestræbelser. Den reactionære Retning, der særlig bares oppe af Grev Dmitrij Tolstoj, vandt 1889 en vigtig Sejer, idet der indførtes en ny Kredsordning med adelige Kredshovedsmænd, hvorved den stedlige Selvstyrelse (fra 1864) væsentlig indskrænkedes. Ogsaa Jøderne fik paa mange Maader at mærke det Omslag, der var foregaaet, og der trues med endnu videre gaaende Indskrænkninger i deres Friheder, ja endog med massevis Fordrivelse fra deres hidtidige Opholdssteder. Nye Toldforhøjelser søgte at hemme Indførselen vester fra, og samtidig forøgedes Hæren, medens de strategiske Jærnbaner i de vestlige Landskaber udvikledes mere og mere. Uviljen mod Bulgarien kom 1890 stærkt til Syne ved det Krav, R. stillede om Indbetaling af Krigsomkostningerne fra 1877—78; men den bulgarske Regering var i Stand til at opfylde Kravet, og Stemningen imod R. forværredes yderligere derved. Det russiske Partis Sejer i Rumænien i Foraaret 1889 varede kun kort, og Serbien vover ikke at bryde med Østerrig, saa at R. paa Balkanhalvøen kun har „ēn oprigtig Ven", nemlig Fyrst Nikola af Montenegro. De Forventninger, der knyttedes til det nye Møde i Aug. 1890 mellem R.s og Tysklands Kejsere, gik ikke i Opfyldelse, og Forholdet mellem de to Lande synes mere køligt efter end før Mødet.

Ruvenzori, en Bjærgmasse i det indre Afrika, under 1° n. Br. og 48° ø. L., med snekladte Toppe, hvis Højde anslaas til 16,500—17,500 F.; paa deres nordøstlige Skraaning udspringer en lille Flod, som falder i den østlige Ende af Albert Nijansa. R. opdagedes 1888 af Stanley og blev 1889 delvis besteget af ham.

*Rückert, Friedr. I Oct. 1890 fejredes Afsløringen af et Mindesmærke for ham i Schweinfurt med store Festligheder.

*Rydberg, Abr. Viktor, har senere (1889) overtaget Professoratet i Kunsttheori og Kunsthistorie ved Stockholms Højskole. Hans »Undersökningar i germanisk mythologi« er bleven sluttet med 2den Del (1890).

*Rydberg, Olof Simon. Af »Sverges traktater« udkom 1890 5te Bds. 1ste Afd.

*Rydin, Herm. Ludvig, nedlagde 1890 sit Professorat.

*Rødby. 1,837 I. (1890).

Rømmegrød, i norske Dialekter d. s. s. Flødegrød, af Rjome ell. Romme (tysk Rahm), Fløde.

*Rønne. 8,286 I. (1890).

Røsvandet, Norges næststørste Indsø, ligger i Søndre Helgelands Fogderi i Nordlands Amt. Længde c. 5 M. (34 Kilom.), Fladeindhold 5 □ M. (287 □ Kilom.).

S

*Sa'adi, Moslih ed-din. »Bostân« haves i fransk Oversættelse af Barbier de Meynard, »Le Bostân ou verger de Saadi« (Par. 1880).

Sabelben, en Krumning af Skinnebenet i en Bue fortil eller bagtil, ofte forbunden med en Fladtrykning af det fra Side til Side, er en Følge af engelsk Syge, forekommer sjælden alene, som oftest i Forbindelse med Hjulben eller Kalveknæ. S. forekommer hos Hesten, naar Axen af Underarmen støder sammen med Axen af Mellemfoden i en Vinkel bag Faldlinjen, hvorved Forknæet danner en bagudgaaende Bue. Denne Form (modsat Bukkeben) er en Følge af en svagere Udvikling af Forfodens Bøjemuskler og forringer, naar den er til Stede i højere Grad, væsentlig Hestens Brugbarhed. Heste med S. lide i Regelen af den Fejl at smedde (s. d. A.), idet Benet, paa Grund af de svage Bøjesener, ikke har tilstrækkelig Kraft til at løfte Forfoden frem, før den naas af den fremgribende Bagfod.

Sadleplads, den Del af Væddeløbspladsen, hvor Hestene blive sadlede til Løbet, er Stedet, hvor den egentlige Sportsverden og den exclusive Del af Publikum bevæger sig.

*Sagasta, Praxedes Mateo, foretog 1890 nye Ændringer i sit Ministeriums Sammensætning og blev endelig i Stand til at gjennemføre Forslaget om almindelig Valgret i begge Kamre. Alligevel maatte han afgaa som Førsteminister i Juli 1890.

Sagkyndige, s. *Skjøn.

*Sahlin, Carl Yngve, afgik 1889 fra Rectoratet ved Upsala Universitet.

*Saint-Aubain, Andreas N. de, Pseudon. Carl Bernhard. En Art Fortsættelse af de „autobiographiske Momenter", hvormed hans efterladte Skrifter aabnedes, er optaget i Tidsskriftet „Museums" 1ste Bind (1889).

*Saint-Pierre-les-Calais er nu indlemmet i Calais.

*Saki, Sake, japanesisk Øl, tilvirket af Ris ved en ejendommelig Gjæringsproces, ligner mere en hed Vin end Øl, er meget aromatisk og kan indeholde 13 til 14 pCt. Alkohol.

*Sala. 5,398 I. (1888); 1887 vandtes 1,160 Kilog. rent Sølv.

Salânga, Junk Ceylon, den største Ø i det til Siam hørende Archipelag af samme Navn i det nordlige Indløb til Malakastrædet. 42,500 I., mest Chinesere. Rige Tingruber.

*Salford. 226,300 I. (1888).

Salias, Jevgenij, Greve af Turnemir, russisk Forfatter, har skrevet flere meget læste historiske Romaner. De mest bekjendte af disse ere „Pugatschevs Fæller" (Moskva 1874, 4 Bd.) og „En Million", Roman fra Potemkins Tid.

*Salol, der i Tarmen spaltes i Salicylsyre og Phenol, er i den nyeste Tid blevet anbefalet og, som det synes med Held, anvendt mod Cholera. Dets Virkning skal bero paa, at det dræber Cholerabacillerne i Tarmkanalen, idet de to ovennævnte Antiseptika blive fri.

*Saloniki. En stærk Ildsvaade ødelagde 4 Sept. 1890 en betydelig Del af Byen.

*Salpeter. En Betingelse for den naturlige Salpeterdannelse ere flere, næsten overalt forekommende Mikrober.

*Saltykov, Mich. Evgrafovitsch, Pseudonym Schtschedrin, døde 10 Maj 1889 i St. Petersborg.

*Salvador, San-. I Juni 1890 blev Præsidenten Menendez styrtet ved en militær Revolution og døde af et Hjærteslag. General Ezeta, som havde fremkaldt Opstanden, nægtede at stadfæste den besluttede Union mellem de fem Stater i Mellemamerika og slog Tropperne fra Guatemala, der trængte ind i Landet for at fremtvinge S.s Tilslutning. Dog blev han ikke selv valgt til Præsident.

*Salviati, Antonio, døde 25 Jan. 1890 i Venezia.

*Samara, Gouvernem., har 2,412,900 I. (1885).

Samary-Lagarde, Jeanne [ri-lagārd'], fransk Skuespillerinde, f. i Neuilly 1857, debuterede 1876 som Dorine i „Tartuffe" paa Théâtre-français', ved hvilket tidligere hendes Bedstemoder Suzanne Brohan og hendes to berømte Tanter Augustine og Madeleine Brohan (s. *d. A.) havde virket. Debuten var overordentlig heldig; der tilfaldt hende hurtig et betydeligt Soubrette-Repertoire i den klassiske Komedie, og hun blev snart Sociétaire. Hendes Hu stod dog til at „skabe" en Rolle; denne Opgave lykkedes hende til Fuldkommenhed, da Pailleron skrev Toinon i „Gnisten" for hende og senere Suzanne i „Hvor man keder sig". I denne sidste Rolle optraadte hun sidste Gang 2 Sept. 1890; faa Dage efter blev hun syg og døde 19 s. M. af Typhus.

Sambêsia, s. Britisk Sambesia.

Sammenskrabning er en langvarig, men nøjagtig Maade, som anvendes i Maskinfabrikationen til at bringe to Flader til at slutte tæt sammen. Har man f. Ex. en nøjagtig afrettet Plan, og man derefter skal danne en plan Flade paa en Maskindel, bliver først Fladen ved Høvling, Filing osv. gjort saa nær plan, som man paa denne Maade kan opnaa; derpaa indsmøres Planen med et ganske tyndt Lag rød Farve, Maskindelen lægges med den plane Flade ned derpaa og tages op igjen. Det vil da sædvanlig vise sig, at kun enkelte Pletter have berørt Planen, hvis Farve er smittet af derpaa; der skrabes da lidt Materiale

bort paa disse Pletter, Fladen bringes atter i Berøring med Planen, strabes, hvor den har taget imod Farven, og saa fremdeles, indtil den viser sig at tage imod Farven over det hele.

***Samoa-Øerne.** En 29 Apr. 1889 sammentraadt Conference af Tyskland, England og de nordamerikanske Fristater har ledet til den Ordning, at S. ere erklærede neutrale og uafhængige; 10 Dec. s. A. blev Malietoa gjenindsat som Konge og anerkjendt af de nævnte Magters Consuler.

***Samsø.** 6,476 J. (1890).

***Sand.** Maurice S. døde 4 Sept. 1889 paa Familiegaarden Nohant.

Sandringham [sændring'æmm], Landsby i England, Norfolk-Shire, ikke langt fra the Wash. Her er et Prinsen af Wales tilhørende Herresæde.

***Sandvig.** 415 J. (1890).

***Sansibar.** Kyststrækningen S. staar nu efter Tractat af 1 Aug. 1890 under tysk Højhed; Øen S. staar under engelsk Protectorat. Sultan Said Khalifa døde 13 Febr. 1890 og efterfulgtes af sin Broder, Said Ali.

Saprophyter, s. *Snylteplanter.

***Saratov,** Gouvernem., har 2,222,000 J., Staden S. 122,800 J. (1885).

***Sardou,** Victorien. »Belle Maman«, en lystig Komedie, gjorde 1888 stor Lykke.

***Sars.** Af Georg Ossian S.s Arbejder bør endnu nævnes, at han deltager i den videnskabelige Bearbejdelse af det Materiale, som er indsamlet paa »Challenger«-Expeditionen 1872—76; til det store engelske Værk om denne har han hidtil leveret tre større Bidrag om laverestaaende Havdyr.

***Saussure,** Horace Bénedicte de. 1887 rejstes ham et Mindesmærke i Chamonix.

***Saxkjøbing.** 1,499 J. (1890).

***Say,** Léon, stillede sig 1889 i Spidsen for et nyt Parti conservative Republikanere, som ved Valgene til Deputeretkammeret vandt omtr. 50 Pladser. S. opgav selv Sædet i Senatet for at lade sig vælge til det andet Kammer.

Scāndium, Sc, et Metal, som blev opdaget af L. F. Nilson 1880 i nogle sjældne skandinaviske Mineraler (Gadolinit og Cerit). Det ligner i sine almindelige chemiske Forhold Yttrium, Lanthan og Ytterbium og hører ligesom disse til „de sjældne Jordarters Metaller".

***Schack,** Adolf Friedr., Greve af, bor nu i Zülow i Mecklenburg-Schwerin. 1889 udgav han „Geschichte der Normannen in Sizilien", 1890 „Pandora".

Schaerbeek, nordøstlig Forstad til Brüssel. 50,600 J. (1888). Her ligger den pragtfulde Kirke Ste-Marie og det nye Raadhus; betydelig Industri.

***Schafhäutl,** Karl Franz Emil v., tysk Chemiker og Geolog, døde i München 25 Febr. 1890.

***Schandorph,** Sof. Kr. Fr., udgav 1889 under Titlen „Oplevelser" sine elskværdig fortalte Livserindringer og 1890 Fortællingerne „Fra Udlandet og fra Hjemmet".

***Scharling,** Carl Henrik, gjorde 1889 paa ny en Rejse til Orienten og udgav efter sin Hjemkomst under Titlen „Hauran" en livlig skreven Skildring af sin Rejse i Bjerglandet øst for Palæstina med dets talrige Oldtidsminder.

Schenschin, Afanásij Afanásjevitsch, Pseudonym A. Fet, russisk lyrisk Digter, f. 23 Nov. 1820 i Gouv. Orel, studerede først i Moskva, blev derpaa Officer og deltog i det russ.-tyrk. Felttog 1853—56. Efter Krigen tog han sin Afsked og trak sig tilbage til sit Gods, hvor han endnu lever. Han har skrevet talrige lyriske Digte, der udmærke sig ved Phantasi, yppig Farvepragt og Versets yndefulde Behandling. Et Udvalg af dem er udkommet 1863 i 2 Bd. Desuden har han leveret mønstergyldige Oversættelser af Horats's Oder, flere af Shakspeares Dramer og af Goethes „Hermann und Dorothea".

Schepelern, Georg Sophus Frederik, f. 26 Febr. 1839 i Kjøbenhavn, blev 1864 theol. Cand., 1869 Capellan, 1878 Sognepræst ved Trinitatis Kirke i Kjøbenhavn. Foruden en Del Prædikener og Artikler i Blade og Tidsskrifter har han skrevet en Række dygtige Stridsskrifter imod den romersk-katholske Propaganda.

***Schjøtt,** Peter Olrog, har efter det Sverdrupske Ministeriums Afgang i Juli 1889 atter overtaget Professoratet i klassisk Philologi, navnlig Græsk, ved Christiania Universitet.

***Schleiden,** Rudolf, udgav 1886 „Erinnerungen eines Schleswig-Holsteiners", omhandlende Ungdomstiden, og 1890 en ny Række, omfattende Aarene 1841—48.

***Schmidt,** Ferdin., tysk Folkeskribent, døde 30 Juli 1890 i Berlin.

***Schmidt-Cabanis,** Rich. Hans nyeste Arbejder ere „Friedrichs Kaiserwort" (1888), „Aus Amors Werkstatt" og „Nervöse Humoresken" (begge 1889).

***Schnitzer,** Eduard, eller Emin Pascha. 13 Dec. 1887 naaede Stanley det sydvestlige Hjørne af Albert Njansa, og S., der var bleven underrettet om hans Ankomst, indtraf her 29 Apr. 1888 sammen med Casati paa en Damper fra Vadelai. 25 Maj skiltes de to Rejsende; Stanley drog tilbage til Aruvimifloden for at hente sine efterladte Forraad, medens S. med en af Stanleys Officerer vendte tilbage til Vadelai. Her gjorde S.s ægyptiske Officerer imidlertid Mytteri, S. blev fangen og undgik kun ved sine Soldaters Mellemkomst Døden. Samtidig gjorde Mahdiens Folk et Angreb paa det nordlige Vadelai; de ægyptiske Officerer led et Nederlag. S.s Soldater krævede derpaa hans Gjenudnævnelse, og det lykkedes ham virkelig at tilføje Mahdisterne et Nederlag og at standse deres yderligere Fremtrængen. S.s Autoritet var imidlertid undergravet, Stanley havde alt længe ventet paa ham ved Sydenden af Albert Njansa, og S. besluttede nu at følge den engelske Opdager paa Tilbagemarchen mod Østkysten. Med S. fulgte et stort Tal af de ægyptiske Soldater og Embedsmænd med Kvinder og Børn. Endnu en Gang søgte Officererne at vække Mytteri i Stanleys Lejr, men dette blev hurtig undertrykt, og Tilbagetoget (s. Stanley) gik for sig under stort Besvær, til man 1 Nov. naaede Mvapva, den første Station i det tyske Rigsomraade, hvorfra en Trop, som var udsendt af den tyske Rigscommissær, Major Wiss-

mann, eskorterede de rejsende videre til Bagamoyo. Efter en Banket, som her blev afholdt til Ære for S., styrtede han ned fra den øverste Etage i sin Bolig og led alvorlige indre Beskadigelser, hvorfra han kun langsomt helbredede. I Begyndelsen af Jan. 1890 indtraf S. i Sansibar, traadte imod Slutningen af Marts s. A. i det tyske Riges Tjeneste, brød 20 Apr. atter op paa en Expedition til Ukereve og var i Begyndelsen af August naaet frem til Tabora, hvor hele Unjamvesi underkastede sig ham.

Schnäbele hed en fransk Politicommissær i Dep. Meurthe-Moselle, der som født Elsasser havde ordnet et omfattende Spioneri i Elsaß-Lothringen og skaffet sin Regering vigtige Oplysninger, og som derfor blev fængslet 27 Apr. 1887, da han efter Indbydelse af en tysk Politicommissær i Tjenestesager havde begivet sig ind paa tysk Grund. Dette vakte et stort Røre i Frankrig, og især Boulanger hidsede til Krig; men Stormen lagde sig, da den tyske Regering tre Dage efter satte ham i Frihed. — I Sept. s. A. blev hans Søn, 16 Aar gl., fængslet paa tysk Grund for at have opslaaet en oprørsk Plakat, men løsladt uden Straf.

***Schorlemer-Alst**, Burghard, Friherre, opgav 1889 sin Plads i det preussiske Underhus, fordi han ikke var enig med Windthorsts Ledelse af det klerikale Parti, men lod sig 1890 paa ny vælge til den tyske Rigsdag.

***Schou**, Philip, fratraadte 1890 sine Stillinger som Formand i Industriforeningen og i Fællesrepræsentationen for Industri og Haandværk og blev s. A. udnævnt til Etatsraad.

Schousboe, Vilh. Carl, f. i Faaborg 7 Sept. 1841, blev 1864 theol. Cand., 1868 Katechet i Viborg og fungerede tillige som Feltpræst i Lejren ved Hald, blev 1875 residerende Capellan ved Garnisonskirken i Kjøbenhavn, 1879 Sognepræst der og 1888 Biskop i Aalborg. I Kjøbenhavn udfoldede han en udstrakt Virksomhed som Sjælesørger og som Medarbejder i den indre Mission; samtidig fandt han Tid til en frugtbar literær Virksomhed. Foruden talrige Artikler i kirkelige Blade og Tidsskrifter, en Biographi af „Athanasius" i „Kirkelig Kalender" for 1875 og forskjellige mindre Prædikensamlinger og opbyggelige Skrifter udgav han 1887—88 en fuldstændig Prædikensamling til alle Aarets Helligdage.

***Schrøder**, Ludv., nedlagde 1890 sit Mandat som Landstingsmand.

Schubin, Ossip, Pseudon. for Lola Kirschner (s. d. A.).

***Schwarzburg**. Georg, Fyrste af S.-Rudolstadt, døde 19 Jan. 1890 og fulgtes af sin Fætter Günther (f. 1852).

Schwatka, Frederick, nordamerikansk Polarrejsende, f. 29 Sept. 1849 i Galena i Illinois, besøgte Militærakademiet i Westpoint og uddannede sig derpaa til Læge. 1879—80 foretog han fra Hudsonsbugten en Expedition til Mundingen af den store Fiskeflod og undersøgte Vest- og Sydkysten af King Williams Ø uden dog at finde Franklins skriftlige Documenter, som for længst vare ødelagte af Eskimoerne. 1883 og 1886 har S. foretaget betydelige Rejser i Alaska, navnlig besejlet den store Flod Yukon. Han har skrevet »Report of a military reconnaissance in Alaska, made in 1883« (Washingt. 1885), »Along Alaska's Great River« (New-York 1885), »New road in the North or hunting and fishing adventures in the Arctic regions« (1885), »The children of the cold« (1886) og talrige Beretninger i geographiske Tidsskrifter.

***Schweinfurth**, Georg Aug., bor siden 1888 i Lichterfelde ved Berlin.

***Schweiz**. 2,934,100 I. (Folketælling 1 Dec. 1888). Tilvæxten fra 1880 har kun udgjort 8 pCt. Med Hensyn til Trosbekjendelsen vare 1,725,000 Protestanter, 1,190,000 Katholiker, 8,400 Jøder. Med Hensyn til Nationaliteten talte 2,093,000 Tysk, 638,000 Fransk, 156,600 Italiensk, 38,400 Romansk. Det kvindelige Element har en betydelig Overvægt; af 1000 Personer ere 486 af Mandkjønnet, 514 af Kvindekjønnet. Ikke mindre end 8,7 pCt. af Befolkningen ere Udlændinger; særlig stærkt er det fremmede Element i Genf (32 pCt.). 1888 oprettedes et nyt Universitet i Lausanne og 1889 et katholsk Universitet i Freiburg. I militærisk Henseende søger S. stadig at styrke sit Forsvar uden dog at forlade Grundlaget for sit Militsystem. De vigtigste Forandringer ere Organisationen af Landstormen, som 1 Jan. 1889 talte 262,800 Mand, Befæstningen af St. Gotthard, der paabegyndtes 1886, og Indførelsen af et nyt Gevær af lille Kaliber; Forbundsforsamlingen bevilgede 1889 til dette sidste Øjemed en Sum af 1,190,000 Kr. — Skjønt Folket som Helhed er langt mere conservativt end dets valgte Repræsentanter, har det dog lykkedes at gjennemføre flere omfattende og vigtige Fælleslove, saaledes en Obligationsret (1881), en Concurslov (1889), ja selv en Lov, som giver Forbundet Monopol paa Brændevinsudskjænkning (1885). Til bedste for Arbejderne vedtoges 1881 en Lov om Arbejdsgivernes Erstatningspligt i Ulykkestilfælde, og den fik 1886 en videre Udstrækning end oprindelig fastsat. Ogsaa ere Tankerne henvendte paa at skaffe Arbejderne gunstigere Forhold i andre Retninger, skjønt flere Cantoner allerede have gjort vigtige Skridt i denne Retning (forkortet Arbejdstid), og i dette Øjemed bliver en af Arbejderforeningernes Forbund (omfattende 100,000 Arbejdere) valgt Secretær lønnet af S.s Regering for at tjene den som Mellemmand. End videre paatænkte denne 1889 at indkalde en international Conference om Arbejderspørgsmaalet, men opsatte det til 1890 og undlod da Indkaldelsen af Hensyn til den tyske Kejsers Beslutning herom. For at sikre S.s Uafhængighed udadtil paabegyndtes 1886 Fæstningsanlæg ved St. Gotthard, og 1887 vedtoges en Udvikling af Landstormen, hvorhos der næres Planer om en større Centralisation af Forsvarsvæsenet. De udenlandske Socialister, som tage Ophold i S. og derfra udstrække deres Agitation til deres Hjemlande, have voldt Forbundsregeringen megen Fortræd; allerede 1881 blev den russiske Fyrste Krapotkin udvist fra Genf, og 1885 havde 26 franske eller tyske Anarchister i Bern og Genf samme Skæbne. Men Tysklands og Ruslands Klager vedblev, og 1888 udvistes derfor 8 Tyskere fra Zürich,

hvorefter de forlagde deres Blad „Sozialdemokrat“ til London; 1889 maatte 13 Russere følge efter, hvorhos Tilsynet med Udlændinger skærpedes ved Ansættelse af en egen Forbundsfiskal. Men paa den anden Side nægtedes det bestemt at indskrænke S.s Asylret, naar den kun ikke misbrugtes, og i Apr. 1889 udvistes en tysk Politiembedsmand Wohlgemuth, som drev Spioneri i S., ja endog optraadte som agent provocateur. Dette Skridt vakte den største Misnøje i Tyskland, ja syntes næsten at skulle fremkalde et Brud imellem de to Landes Regeringer.

Schytte, Frida, f. 31 Marts 1871 i Kjøbenhavn, Datter af Overretsprocurator Wilh. S., viste tidlig afgjort Musiktalent og lærte fra sit 6te Aar at spille Violin af Capelmusicus Ferd. Stockmarr og efter hans Død 1884 af Vald. Tofte. Hendes eget Ønske og Lærerens Raad medførte hendes fortsatte Uddannelse i Paris. Efter at have spillet for Massart optoges hun 1888 i Conservatoriet i Paris, hvor hun foruden ham havde Berthelier til Lærer og 28 Juli 1890 ved den sidste Concurrence opnaaede første Præmie, som enstemmig tilkjendtes hende, idet hun ikke alene erklæredes for den bedste af 32 Concurrerende, men nævntes som en fuldstændig Undtagelse. Under et Besøg i Hjemmet optraadte hun første Gang offentlig 30 Nov. 1889 i en philharmonisk Concert og vakte med Wieniawskis 2den Violinconcert megen Sensation. I en egen Concert i Casino 12 Dec. gjorde hun Furore, i Jan. 1890 optraadte hun 3 Gange i det kgl. Operahus i Stockholm, og 23 Apr. spillede hun i det kgl. Theater i Kjøbenhavn med samme Resultat Max Bruchs 1ste Violinconcert.

***Sebenico.** 6,900 I. (1881).

Secher, Vilhelm Adolf, dansk Retshistoriker, f. 17 Aug. 1851 i Brøndum ved Aalborg, juridisk Candidat 1876, Dr. juris 1885, ansat i Gehejmearchivet og ved dettes Omordning 1889 udnævnt til Archivsecretær, har foruden sin Afhandling til Erhvervelsen af den juridiske Doctorgrad: „Om Vitterlighed og Vidnebevis i den ældre danske Proces“ (1885) bl. a. udgivet »Judicia placiti regis Daniæ justitiarii. Samling af Kongens Retterthings Domme“ (1881—86), »Corpus constitutionum Daniæ« (1887—90), „Mariestedes (Sæbys) Byret af 1525 og Holstebros Byret af 1552“ (Saml. til jysk Hist. og Topogr. X), „Sæbys Vide- og Vedtægtsbreve af 1655 og 1685“ (smstds., 2den Række I), „Vejledende Archivregistraturer“ I (1886).

Sechter, Simon, berømt Musiktheoretiker og af mange senere Berømtheder i sin Tid søgt Lærer i Contrapunkt, f. 1788 i Böhmen, d. 1867 i Wien, hvor han fra 1811 havde forskjellige Ansættelser, senest som Hoforganist. En stor Mængde Kirkemusik, Orgelsager, to Strygekvartetter m. m. vidne om S.s Lærdom, men mest Betydning fik hans Hovedværk „Die Grundsätze der musikalischen Composition“ (1853—54, 3 Bd.).

Seidel, Heinr., tysk Digter, f. 25 Juni 1842 i Perlin i Mecklenburg, var først i en Aarrække Ingenieur, men lever nu udelukkende literært beskæftiget i Berlin. Af hans elskværdige, fint humoristiske Digtninge kan fremhæves Novellerne „Der Rosenkönig“ (1871), „Aus der Heimat“ (3dje Opl. 1888), „Vorstadtgeschichten“ (4de Opl. 1888), „Leberecht Hühnchen und andere Geschichten“ (3dje Opl. 1889), „Neues von Leberecht Hühnchen u. a. Sonderlingen“ (2det Opl. 1888) og „Ein Skizzenbuch“ (2det Opl. 1889), Eventyrsamlingerne „Fliegender Sommer“ (1873), „Fragezeichen“ (1875) og „Wintermärchen“ (1885) og Digtsamlingerne „Blätter im Winde“ (1872), „Winterfliegen“ (1880) og „Idyllen und Scherze“ (1884). En samlet Udgave er paabegyndt 1888 under Titlen „Gesammelte Schriften“ (hidtil 7 Bd.).

***Sejerø.** 767 I. (1890).

***Selmer**, Christian August, døde 1 Sept. 1889.

Semirjetschensk, „Syvflodslandet“, Provins af det russiske Generalgouv. Turkestan i Sibirien, mellem Balchaschsø i Nord og Thianschanbjærgene i Syd. 7,510 □ M. med 758,000 I. (1887), hvoraf 595,000 Kirgisere, 75,000 Dunganer og kun 44,000 Russere og Kosakker. S. er mod N. en Steppe med Søen Balchasch, hvori Floden Ili falder med syv Arme (heraf Provinsens Navn); mod S. er den et stærkt Bjergland med Søen Issikul. Jordbunden er ikke videre frugtbar, og Befolkningen lever derfor mest af Kvægavl. Hovedstaden er Vernoje med 11,600 I.

***Senegambien.** Den franske Kolonis Størrelse angives nu officielt til 6,940 □ M. med 1,850,000 I.; men under den franske Interessesphære hører en langt større Befolkning.

Senkrah (egtl. Harkness), Arma Leoretta, yndet Violinvirtuosinde, f. 6 Juni 1864 i New-York, fik i Europa Arno Hilf i Leipzig, derefter Wieniawski i Brüssel og Massart i Paris til Lærere. Da hun 1881 havde faaet første Violinpræmie ved Conservatoriet i Paris, begyndte hun sine Concertrejser (Kjøbenhavn, Vinteren 1882—83), paa hvilke hun overalt gjorde megen Lykke. 1888 ægtede hun en Advocat Hoffmann i Weimar og trak sig tilbage til Privatlivet.

***Serbien.** 2,010,600 I. (Udg. af 1887). — Ved Milans Tronfrasigelse i Marts 1889 opløstes det hidtil mægtige Fremskridtsparti, og det radicale fik fuldstændig Overhaand. Dets storserbiske Lyster kom aabent til Orde ved en 500 Aars Mindefest for Slaget ved Kossova (27 Juni 1889) og ved den kort efter følgende Salving af den unge Konge Alexander (2 Juli), ved hvilken Lejlighed kun den russiske Afsending, men ellers ingen europæisk Diplomat var til Stede. Salvingen foretoges af Metropoliten Michael, der var bleven afsat 1881, men nu var indsat paa ny (hans Efterfølger Theodosius nødtes af Regentskabet til at frasige sig sin Værdighed). Ogsaa vendte Dronn. Nathalia i Sept. 1889 tilbage til S. efter omtrent to Aars Fraværelse, men det lykkedes Regentskabet under Ristić at holde hende borte fra al Del i Statsstyrelsen, ligesom det ogsaa søgte at hindre ethvert Brud med Østerrig. Afslutningen af en Handelspagt med Rumænien viser ogsaa, at S. ikke helt vil gjøre sig afhængig af russisk Indflydelse. Ved Valgene

til Nationalforsamlingen i Oct. 1890 vandt det radicale Parti et stort Flertal.

*Seres. 30,000 J.

*Sergipe. 232,600 J. (1888).

Serie-Dynāmo er en Dynamomaskine (s. *Induction), hvor den Ledning, der er viklet op om Elektromagneten, er en Del af den ydre Ledning, saa at hele den Strømstyrke, som Maskinen fremkalder, bidrager til at gjøre Elektromagneten magnetisk. Den elektromotoriske Kraft bliver derved meget afhængig af den ydre Modstand. Dette undgaas i Shunt-Dynamo'en, hvor der er to sideordnede ydre Ledninger, hvoraf den ene er viklet om Elektromagneten, den anden er Maskinens ydre Ledning; ved at lade den første være en tynd Traad i mange Bindinger opnaar man, at kun en lille Del af Maskinens elektriske Arbejde medgaar til Vedligeholdelsen af Magnetismen, og selv om Maskinens ydre Ledning afbrydes, er der elektromotorisk Kraft til Stede, da der jo er Afledning for Elektriciteten i Elektromagnetens Traad; en Forøgelse af Modstanden i Maskinens ydre Ledning bevirker, at Strømmen omkring Elektromagneten voxer og dermed at den elektromotoriske Kraft bliver større, saa at Strømmen i Maskinens ydre Ledning ikke forandres meget. Compound-Dynamoen er en Forening af Shunt- og Serie-Dynamoen, idet der foruden den i Shunt-Dynamoen værende Sideledning af stor Modstand er lagt en forholdsvis tyk Traad om Elektromagneten, igjennem hvilken Maskinens Hovedstrøm ledes. Forøges Maskinens ydre Modstand, bliver Hovedstrømmen svagere, men samtidig Strømmen i den tynde Traad stærkere, og da begge ledes omkring Elektromagneten, kunne Modstandene i de to Traade omkring denne være afpassede saaledes, at Magnetismen og dermed den elektromotoriske Kraft ikke — dog inden for visse Grænser — forandres kjendelig; dette faar f. Ex. Anvendelse, hvor Maskinens Strøm anvendes til at føde en Række af parallelt indskudte Glødelamper; disse kræve en constant elektromotorisk Kraft, men en Strøm, der varierer med Antallet af brændende Lamper.

Serov, Alexander Nikolaj [roff], f. 11 Maj 1820 i St. Petersborg, d. smstds. 20 Jan. 1871, nød fra Barndommen god Musikundervisning, men gik dog den juridiske Vej og var allerede 1850 Statsraad, da han endelig fulgte sin Lyst og blev Musiker. Mange Artikler i Blade og Tidsskrifter, hvori han bl. a. hyldede Wagners musikdramatiske Reformideer, Afhandlinger om den russiske Folkemelodi m. m. havde gjort ham bekjendt, da han omsider 1863 mødte med to egne store Operaer „Judith“ og „Rogneda“, som begge gjorde ikke ringe Lykke. Af flere paabegyndte større Værker var Operaen »Vrashaja sila« („Fjendens Magt“), ligesom de tidligere med hans egen Text, næsten færdig ved hans Død. Solovjev udarbejdede den som Skitse efterladte 5te Akt, og Operaen opførtes 19 Apr. 1871 og har efterhaanden vundet megen Yndest i Rusland. Ogsaa skrev S. Musik til Schillers „Glocke“ og et Stabat mater for Adelina Patti, mindre Vocalsager m. m.

Sērpa Pinto, Alexander Albert de la Rocha, berømt portugisisk Afrikarejsende, f. 30 Apr. 1846 paa Slottet Polchras i Beira, fulgte som Barn med sin Fader til Amerika, men vendte 1858 tilbage til Portugal, besøgte Militærskolen og blev 1864 Underlieutenant. 1869 udmærkede han sig ved Expeditionen mod Høvdingen Bonga i Sambesis Omraade, trængte ved denne Lejlighed frem til Victoriafaldene og gjorde en Udflugt til Shire og Njassa. 1877 overdroges det S. med Officererne Brito Capello og Robert Jvens at undersøge de hydrographiske Forhold i Congos og Sambesis Bækken og det store Omraade mellem Provinserne Angola og Mosambique. De Rejsende forlod Europa i Juli 1877 og naaede Bihe i Marts n. A.; her skilte Capello og Jvens sig fra S., vendte sig til Coanza og Kvango og naaede herfra tilbage til Vestkysten, medens S. drog videre i østlig Retning, undersøgte Coanzas, Cubangos, Cuandos og Nhengos Flodsystemer og i Slutningen af August naaede Sambesi ved Lialui, Hovedstaden i det store Barotserige, som har rejst sig paa Ruinerne af Makololoernes Herredømme. Rejsen blev nu fortsat videre paa Baad ned ad Sambesi, ved hvilken S. næsten blev udplyndret af Beboerne, men dog velbeholden indtraf i Pretoria i Febr. 1879. De geographiske Selskaber i London og Paris lønnede S. med deres Guldmedailler, og hans Rejseberetning oversattes i flere Sprog, saaledes paa Tysk under Titlen „Serpa Pintos Wanderung quer durch Afrika, vom Atlantischen zum Indischen Ozean“ (Leipz. 1881, 2 Bd.). En ny Expedition foretog S. 1885 sammen med en portugisisk Søofficer, en engelsk Photograph og 350 Dragere; han skulde udforske Omraadet v. for Njassa og s. for Bangveolo, men blev snart syg og maatte overdrage Expeditionens Ledelse til Cardozo. Efter et længere Ophold i Portugal var S. atter virksom i Mosambique, men hans Kampe med Stammerne i det indre, hvis Tilslutning til England han bekæmpede, vakte dettes Harme; det britisk-sydafrikanske Selskab rejste Krav paa Matabelelandet, medens Portugal vilde hævde sin Ret hertil (s. nærmere Portugal), og S. maatte kaldes tilbage, hvor hans Landsmænd modtog ham med Begejstring og udnævnte ham til Medlem af Deputeretkammeret.

*Sevastopol. 33,800 J. (1885).

*Sevilla. 143,200 J. (1888).

*Sheffield. 321,700 J. (1888).

Shelburne, Jarl [schelbørrn], s. *Lansdowne.

Shunt, eng. [schønnt], bet. Sideledning. S.-Dynamo, s. Serie-Dynamo.

*Sicilien. 3,225,000 J. (1888).

*Sickel, Theodor v., blev 1884 ophøjet i Ridderstanden og 1889 Medlem af Herrehuset.

Sigtet. Efter den norske Straffeproceslov 1887 er en Person at betragte som sigtet, naar Forfølgning er indledet mod ham for Domstolen eller forberedt ved Beslutning om eller Iværksættelse af Beslag, Ransagning eller Paagribelse ell. lign. mod ham rettede Forholdsregler. Den sigtede har Partsrettigheder under Forfølgningen og navnlig Ret til at lade sit Tarv varetage ved en Forsvarer.

***Silberstein**, Aug., har i de sidste Aar skrevet „Landläufige Geschichten" (1886) og „Neue Hochlandsgeschichten" (1888).

***Silkeborg.** 4,217 J. (1890). Papirfabriken nedlagdes 1889.

***Simbirsk**, Gouvernem., har 1,527,800 J. (1885).

Simurgh, s. Rok.

Sint ut sunt aut non sint!, lat., s. *Jesuiterordenen.

Sion, Grigorie, rumænsk Forf., f. 1822 i Moldau af gammel Adelsslægt, studerede i Bukarest og er nu Secretær for det akademiske Selskab der efter at have været i forskjellige Embedsstillinger. Mest bekjendt blandt hans originale Digte er »Plevna«, et Drama paa Vers, og Lystspillet „Deputeret og Candidat". Desuden har han oversat Digte af Milton, Voltaires »Zaïre«, Racines »Athalie« og »Phèdre«, Corneilles »Les Horace« og Molières »Misanthrope«.

Si parva licet componere magnis, lat. (Vergil, »Georgica«, 4, 176), hvis det er tilladeligt at sammenligne det smaa med det store.

Sirandin, Paul [rodæng], fransk Lystspildigter, f. 1812 i Paris, d. 1883, skrev dels ene, dels med Medarbejdere en Masse dramatiske Arbejder af lettere Art som »Une faction de nuit« (1842), »Un voyage en Espagne« (1843), »Une histoire de voleurs« (1846), »Claudine« (1851), »Le misanthrope et l'Auvergnat« (1852), »Un mari qui ronfle« (1854), »Les deux Frontins« (1858), »Fou yo Po« (1860), »Les Ramoneurs«, »Le jardinier galant« (Operettetext), »L'argent fait peur« (alle 1861), »Les femmes sérieuses« (1864), »Le Déluge« (Feeri, 1865), »Les idées de Beaucornet« (1867), »Paul! faut rester« (1868), »Marlborough s'en va-t-en guerre« (1868).

***Sittenfeld**, Conrad, har fremdeles skrevet den stærkt realistiske Roman „Die Alten und die Jungen" (1889) samt de kritisk-polemiske Brochurer „Was erwartet die deutsche Kunst von Wilhelm II?" (1888) og „Der moderne Realismus in der Litteratur und die Grenzen seiner Berechtigung" (1889).

***Sjælland** (uden Møen og Samsø) har 814,052 J. (1890). S. med omliggende Øer deles saaledes:

Hovedstaden Kjøbenhavn		312,387	J.
Kjøbenhavns Amt	.....	152,711	—
Frederiksborg	—	84,689	—
Holbæk	—	94,226	—
Sorø	—	89,042	—
Præstø	—	100,647	—
		833,702	J.

Sjögren, Joh. Gust. Emil, svensk Componist, f. 16 Juni 1853 i Stockholm, fik i sin Ungdom Plads i en Musikhandel og blev omtrent samtidig Elev ved Musikconservatoriet, hvor han især gjorde Orgel- og Pianostudier. 1879—80 studerede han i Berlin Contrapunkt under Kiel og Orgel under Haupt. Allerede forinden havde han 1876 og 1877 udgivet to Hæfter Sange; senere har man fra hans Haand modtaget flere Sang- og Pianocompositioner, hvoriblandt især maa nævnes nogle til Text af Drachmanns „Tannhäuser" (1880).

***Skaane.** 590,296 J. (1889).

***Skagen.** 2,323 J. (1890). En smalsporet Bane til Frederikshavn aabnedes 24 Juli 1890.

***Skanderborg.** 2,353 J. (1890).

***Skanör.** 733 J. (1888).

***Skara.** 3,730 J. (1888). Skaraborgs Len havde 1889 248,188 J., hvoraf 20,300 i Byerne. Kreaturholdet bestod 1888 af 31,863 Hest., 162,424 Stkr. Hornkvæg, 67,046 Faar og 52,581 Svin.

***Skau**, Peder, blev 1886 gjenvalgt til Provinsiallandsdagen for Slesvigholsten.

***Skellefteå**, Stabelstad. 1,084 J. (1888); s. A. sendtes 5 Handelsfartøjer paa 2,236 Tons (2 Dampskibe paa 449 Tons).

***Skive.** 3,746 J. (1890).

***Skjelskør.** 2,272 J. (1890).

Skjuts, sv. [schuts], Skyds, Befordring ved tilsagte Heste.

***Skram**, Amalie, udgav 1890 en tredje til Serien „Hellemyrsfolket" hørende Roman, „S. G. Myre".

Skrumsager, Jørgen, slesvigsk Patriot, f. 6 Sept. 1841 paa Skrumsagergaard i Ringkjøbing Amt, drog 1859 til Sønderjylland, hvor han i 1½ Aar var Elev paa Rødding Højskole. 1865 kjøbte han en Bondegaard i Kjøbenhoved, modtog forskjellige communale Tillidshverv og afløste 1880 sin Svigerfader, H. D. Kloppenborg, som Kredsdagsmand i Haderslev Kreds. Han har her været blandt dem, der stærkest har protesteret mod Tilsidesættelsen af det danske Sprog ved Kredsdagens Forhandlinger. Han var ogsaa den første, der i Forening med sin Hustru traadte ud af Landskirken i Slesvig og Holsten og grundede en Frimenighed i Rødding. I Forening med to andre Sønderjyder afkjøbte han 1890 Statsrevisor S. Høgsbro Rødding Højskole og er nu Ejendommens retslige Administrator. Til „Dannevirke" har han skrevet en Række Artikler af politisk og socialt Indhold.

Skyklap, s. *Hovedtøj.

Skyldspørgsmaal. Ved S. forstaas Spørgsmaalet om den Handling, hvorfor nogen er sigtet, er bevist og om den er strafbar og i saa Tilfælde efter hvilken Straffebestemmelse. Modsætningen hertil danner Straffeudmaalingsspørgsmaalet. Sondringen har navnlig i Norge Betydning, fordi efter Jurysystemet Juryen her har at besvare S., hvorimod Straffeudmaalingsspørgsmaalet er overladt Dommercollegiet. Ogsaa med Hensyn til S. har dette dog Indflydelse, men alene til Gunst for Sigtede. Det kan saaledes forkaste Juryens Skyldigkjendelse, fordi det ikke finder den omhandlede Handling strafbar. Ogsaa fordi Beviset findes aabenbart utilstrækkeligt, kan det tilsidesætte en Skyldigkjendelse, men i saa Fald gaar Sagen til ny Behandling, og det almindelige er da, at den anden Jurykjendelse er afgjørende. I Norge kunne Dommerne imidlertid, naar de alle nu ere enige, endelig forkaste Kjendelsen og frifinde.

***Sköfde.** 4,200 J. (1888).

***Slagelse.** 6,821 J. En Bane fra S. til Næstved med Sidebane til Skjelskør er under Anlæggelse.

Slaraffenland, et Land, hvor alle materielle

Goder naas uden Anstrængelse, hvor Bækkene flyde med Mælk og Honning, hvor stegte Duer flyve En i Munden, osv. Beretningen om S. er opstaaet som Parodi paa ældre Tiders Forestillinger om en mythisk Urtid af Herlighed og Glæde, en Guldalder (s. *d. A.); Middelalderens Betegnelser for S. ere lat. Cucania, ital. Cuccagna, fr. Cocagne, sp. Isla de Jauja o. a.

*Slesvig. 401,066 J. (1885). Det danske Sprog tales endnu over et Fladerum, som bebos af 210,000 Mennesker; Tallet paa den dansktalende Befolkning kan ansłaas til c. 160,000.

*Slesvigske Krig. 1890 er udkommet „Den dansk-tyske Krig 1864", udgivet af Generalstaben (1ste Del).

Smedning hos Hesten fremkommer ved, at Dyret slaar Bagskoen mod Forfoden, hvilket foranlediges ved, at Forfoden ikke flyttes hurtig nok frem. S. frembringer den kjedelige Lyd, der har givet den Navn, og kan være saa voldsom, at Forfoden alvorlig kan blive beskadiget, ligesom Bagskoen kan hage sig fast i Forskoen og foraarsage Styrtning. Ofte smedder en Hest kun, naar den bliver træt. Sabelbenede Heste have i Regelen den Fejl at smedde. Ved Beslaget kan der ofte til Dels bødes paa S.; i hvert Fald kan den stygge Lyd hindres.

*Smith, Christen. Hans Dagbog paa Rejsen til de canariske Øer (1815) er 1890 bleven udgivet i Christiania. — Hans Brodersøn, Chr. S., blev 1889 udnævnt til Major i Sanitetsvæsenet og Brigadelæge i Bergen.

*Smolensk, Gouvernem., har 1,278,100 J. (1885).

*Snoilsky, Carl Johan Gust., Greve, blev 1890 Klemmings Efterfølger som Overbibliothekar ved det kgl. Bibliothek i Stockholm.

Söber, ædruelig, maadeholden.

*Sofia. 30,400 J. (1888).

*Sokoto. Ved Tractat af 5 Aug. 1890 er Riget S. anerkjendt som hørende til det britiske Nigercompagnis Virkesphære.

Solvin, s. Polysolve.

Something is rotten in the state of Denmark, eng. [somthing is rot'n in dhe stæht ovv Dĕnmark], der er noget raaddent i Danmarks Rige (Shakspeares „Hamlet" 1, 4).

Sön, Ladested i Norge, paa Christianiafjordens Østside, mellem Drøbak og Mos, har nogen Trælastudførsel og c. 700 J. (1885).

*Sonne, Jørgen Valentin, døde 24 Sept. 1890.

*Sorterup, Jørgen. Hans Hovedværk „Nye Heltesange" er 1889 udgivet i en nitid udstyret Udgave af F. Rønning.

*Sorø. 1,894 J. (1890). S. Amt har 89,042 J., hvoraf 18,136 i Kjøbstæderne. Kvægbestanden udgjorde 1888: 19,449 Heste, 72,096 Stkr. Hornkvæg, 25,481 Faar og 54,637 Svin.

*Spanien. Fastlandets Befolkning beregnes for Udg. af 1887 til 16,945,786 J., Øernes derimod kun til 604,460, hele det egentlige S.s altsaa til 17,550,246 J. — 1888 vedtoges en ny Civillovbog, hvorved bl. a. borgerligt Ægteskab indførtes, men først 1889 udkom den i sin endelige Affattelse. End videre lykkedes det Ministeriet Sagasta 1890 at faa almindelig Valgret til Deputeretkammeret vedtaget af begge Kamre; men kort efter i Juli 1890 afløstes han som Førsteminister af den conservative Oppositions Leder, Canovas del Castillo. Denne vil dog ikke forsøge nogen Reaction, men loyalt gjennemføre de nye Reformer og selv tage fat paa Arbejderspørgsmaalets Løsning.

*Spectralanalyse. Spectrallinjernes Forskydning. Ligesom en Tone lyder højere, naar Lydgiveren nærmer sig, og omvendt, saaledes ogsaa Farvetonerne: en Spectrallinje forskydes til den ene eller den anden Side af sin Normalplads i Spectret, efter som Lyskilden nærmer eller fjerner sig. Ved at maale denne Forskydnings Størrelse kan man erkjende, med hvilken Hastighed en Stjærne nærmer eller fjerner sig (s. *Fixstjærner). Det er dog først 1889 paa Observatoriet i Potsdam lykkedes, ved Photographiens Hjælp at gjøre den nævnte, altid meget lille Forskydning saa tydelig og fikkert maalelig, at nøjagtigere Resultater kunne opnaas. Man har derved opdaget, at Spica i en Periode af 4 Døgn skiftevis nærmer sig og fjerner sig fra os med en Fart af indtil 12 Mil i Sekundet; den udfører altsaa i dette Tidsrum et Kredsløb af c. 4 Mill. Mil. Lignende gjælder om Algol (s. *Algol) og formodentlig om endnu flere Fixstjærner. De maa altsaa have meget nære, massive Ledsagere, der af os ikke kunne ses skilte fra Hovedstjærnen og enten ere forholdsvis mørke eller lyse. I sidste Tilfælde maa en Spectrallinje vise sig dobbelt, nemlig ēn paa hver Side af Linjens Normalplads; Antydninger heraf ere allerede fundne hos nogle Fixstjærner. Dobbeltstjærner, hvis Componenter ere indbyrdes saa fjærne, at vi kunne se dem skilte, have formodentlig saa smaa Hastigheder i deres Baner, at den derved frembragte Forskydning af Spectrallinjerne er for lille til at kunne maales. Men lykkes dette ved en eller anden Dobbeltstjærne, saa vil derigjennem Banernes Dimensioner, altsaa ogsaa Componenternes virkelige indbyrdes Afstand blive kjendt og derigjennem atter i Forbindelse med deres tilsyneladende indbyrdes Afstand deres Afstand fra os, hvilken man hidtil kun har kunnet finde for de faas Vedkommende, der vise en aarlig Parallaxe.

*Spica, s. Spectralanalyse.

*Sporvej. Den første S. i Kjøbenhavn anlagdes 1862 fra Frederiksberg gjennem Alleen, Vesterbrogade og Byen til St. Anna Plads; hertil knyttedes efterhaanden flere Linjer, saa at de „Kjøbenhavns Sporvejsselskab" (Aktiecapital 1,186,740 Kr.) tilhørende Linjer nu udgjøre 20,820 Al., hvoraf en Del med Dobbeltspor. 1866 gaves Concession paa Nørrebros S., der har en Længde af 5,500 Al., 1872 paa „Frederiksberg S." ad gamle Kongevej (til Tivoli, 4,800 Al.) og paa „Forstædernes S.", hvortil 1882 føjedes en Linje igjennem Farimagsgaderne med Sidelinje gjennem Nørregade (tils. 14,536 Al.), 1883 paa „Falkoneralleens S." med Sidelinje ind til Halmtorvet (7,750 Al.) og 1887 paa „Sølvgadens S." (aabnet i Jan. 1889). Samtlige disse S., der drives med Hestekraft, have tils. en Længde af over 5 Mil. 1883 gaves derhos Concession paa en Dampsporvej fra Triangelen til Klampenborg (14,730 Al.; aabnet i Marts 1884;

Aktiecap. 1 Mill. Kr.). I alt kjørtes paa disse S. 1885 c. 500,000 Mil og befordredes 17,11 Mill. Passagerer, d. e. daglig c. 47,000; Indtægten af solgte Billetter var 1,77 Mill. Kr.

Springtøj, s. Martingale.

***Spuller**, Eugène, afgik i Marts 1890 som fransk Udenrigsminister og blev strax efter valgt til Næstformand i Deputeretkammeret.

Spurte (eng. spirt, spurt), tage pludselig Fart (Cycle-Sporten).

Spændbag, s. *Gangbag.

***Squier**, Ephraim George, nordamerikansk Rejsende, døde 1888.

***Stagnelius**, Erik Johan [stang]. En Samling »Outgifna skaldestycken« af S. udkom 1882.

***Stanhope**, Edvard, blev i Jan. 1887 engelsk Krigsminister.

***Stanley**, Henry Morton. 28 Juni 1887 brød S. op fra Jambuga ved Floden Aruvimi med et Følge af 389 Mand, medens Major Barttelot blev tilbage i den befæstede Lejr ved Bunalaya. Rejsen frembød i Begyndelsen ingen større Besværligheder, før man i Begyndelsen af August naaede Urskovene, hvor de frygteligste Lidelser ventede Expeditionen; ogsaa Dværgbefolkningen modsatte sig S.s Marche, dræbte 5 af hans Folk med deres forgiftede Pile og saarede Lieutenant Stairs haardt. Landet var derhos forfærdelig ødelagt af arabiske Slavejægere, mange af S.s Folk deserterede, andre maatte som Invalider lades tilbage, og endelig maatte han lade en Baad, 70 Vareladninger, Saarlægen Parke og Capitain Nelson blive hos Slavehandleren Kilonga-Longa. Endelig naaede han dog Ibviri, hvor de tætte, fugtige Urskove ophørte, og man kom ud paa aabne, frugtbare Sletter. Vel maatte S. her endnu kæmpe mod Negerhøvdingerne, men naaede dog 13 Dec. 1887 frem til det sydvestlige Hjørne af Albert Nijansasøen; da S. her ikke fik nogen Efterretning fra Emin Pascha, marcherede han først de 26 Mil tilbage for at hente sine saarede og sin Baad, og endelig indtraf Emin Pascha 29 Apr. 1888 paa en Damper. Emin kunde dog ikke bestemme sig til at opgive sin Provins, og S. lod derpaa en Del af sit Mandskab blive tilbage i det af ham anlagte Fort Bodo, medens han selv med 111 Sansibarmænd og 100 Dragere, Emin laante ham, 16 Juni vendte tilbage til Bunalaya, hvor han imidlertid fandt Major Barttelot myrdet og sin efterladte Besætning fra 257 Mand smeltet sammen til 71. Ad en kortere Vej drog S. derpaa tilbage til Fort Bodo, som han naaede 10 Dec. s. A. med en Flok, der var stærkt smeltet sammen ved Hungersnød og Sygdomme. Her modtog han tillige Kundskab om det Mytteri, der var udbrudt i Vadelai (s. Schnitzer), og da Emin Pascha atter blev fri, nølede han endnu længe med at tage en endelig Bestemmelse, til S. endelig erklærede, at nu kunde han kun vente en kort Tid endnu; ellers maatte han ødelægge sine medbragte Forraad og bryde op alene. Da Snitzer endelig 13 Febr. 1889 med et stort Antal Mænd, Kvinder og Børn paa tvende Dampere indtraf i S.s Lejr ved den sydvestlige Bred af Søen Albert Nijansa, svulmede Karavanen op til 1,500 Hoveder. For sin Tilbagemarche valgte S. den Vej, som allerede for største Delen var ham bekjendt fra Rejsen 1876. 8 Maj brød han op, gik over Semliki, Udløbet af Muta Nsige, fulgte en Strækning denne Søs Østkyst og drog derpaa over mod Ukerevesøens Sydkyst. S.s Rejse løste en Række vigtige geographiske Spørgsmaal: det ukjendte Territorium mellem Congo og Albertsøen undersøgtes, det fastsloges, at Muta Nsige virkelig hører til Nilens Kildeomraade, der opdagedes paa Semlikis østlige Bred et nyt Snebjærg, Ruwenzori, hvori S. vil gjenkjende Oldtidens Maanebjærge, og endelig godtgjordes det, at Søen Ukereve i sit sydvestlige Hjørne gaar ned til 2° 48′ s. Br., altsaa langt længere mod S., end man antog. Paa den første Del af Tilbagemarchen forholdt de indfødte sig venskabelig, men i Landskabet Usukuma s. s. for Ukereve maatte S. bestaa heftige Kampe, der vare saa meget farligere, som talrige Syge, Kvinder og Børn maatte transporteres i Hængekøjer. Døden havde da ogsaa lysnet forfærdelig op i hans Karavane, da S. efter 2½ Aars Vandring tværs gjennem Afrika endelig i Nov. 1889 indtraf i Mvappa, den vestligste tyske Station, hvor en af Wißmann udsendt Troppedeling ventede med Forfriskninger; S.s Karavane bestod da endnu af 750 Mennesker, deriblandt 199 af Schnitzers Folk med 59 Børn. Foruden S.s 5 Officerer vare i hans Følge Schnitzer, Casati og tvende andre af Schnitzers Fæller samt 3 katholske Missionærer. Uden videre Møje naaede man 6 Dec. Bagamoyo. S.s Hjemrejse over Sansibar og Ægypten lignede et Triumphtog. Skjønt det egentlige, rigtignok ikke udtalte Maal for hans Expedition, at vinde Schnitzers Provins for det britisk-østafrikanske Selskab, var forfejlet. S.s „Breve om Emin Paschas Befrielse", udgivne af Scott Keltie, ere alt udkomne, og Udgivelsen af »In the darkest Africa«, hans store Rejseværk, er begyndt i Sommeren 1890.

Stanton, Elisabeth Cady [stænt'n], nordamerikansk Forkæmperinde for Kvindesagen, f. 12 Nov. 1815 i New-York, Datter af en Dommer Cady, fik i sin Ungdom langt fyldigere Uddannelse end sædvanlig for en Kvinde og ægtede 1840 Henry Stanton (f. 1805, d. 1887), en ivrig Abolitionist og 1868—87 Udgiver af New-York Bladet »Sun«. Hun fulgte 1840 med sin Mand til et stort Abolitionistmøde i London, men blev afvist, fordi hun var Kvinde, og besluttede nu at kæmpe imod den Uretfærdighed, der saaledes vistes hendes Kjøn. 1848 fremkaldte hun det første Kvindesagsmøde, opstillede tidlig Kravet om Valgret for Kvinder som det eneste Middel til at sikre dem retlig Ligestilling og virkede med utrættelig Iver for dette Maal. 1855—65 var hun Formand for den nationale Comité til Sagens Fremme, holdt talrige Foredrag og gjorde omfattende Agitationsrejser, ligesom hun allerede 1866 stillede sig til Valg. Sammen med Susan B. Anthony udgav hun 1868—69 Bladet »The Revolution« og 1881—87 det omfattende Værk »History of the Woman Suffrage« (3 Bd.). — Sønnen, Theod. S., f. 1851, der fulgte her

sluttet sig til Moderens Tanke, udgav 1884 »The woman-question in Europe«.

Stapfer, Paul [stāhr], fransk Forfatter, f. 1840 i Paris, fuldendte sine Studier i Lycée Bonaparte, blev Lærer paa Guernsey og 1876 Prof. i udenlandsk Literatur i Grenoble, senere i Bordeaux. Skrifter: »Petite comédie de la critique littéraire de Molière selon les trois écoles philosophiques« (1866), »Causeries guernesiaises« (1869, 2det Opl. 1881), »Les artistes juges et parties« (1872), »Shakspeare et l'antiquité« (1883—88; 3 Bd.), »Études sur la littérature française moderne et contemporaine« (1880), »Variétés morales et littéraires« (1881), »Goethe et ses deux œuvres classiques« (1881), »Molière et Shakspeare« (2det Opl. 1886), »Racine et V. Hugo« (2det Opl. 1888), »Rabelais, sa personne, son génie, son œuvre« (1889).

***Starčević**, David, blev i Beg. af 1887 udstødt af den kroatiske Landdag, fordi han fortsatte sin voldsomme Optræden imod Regeringen og Flertallet; snart indledede en retslig Undersøgelse imod ham, og i Sept. s. A. dømtes han til 6 Aars Tugthusstraf for Falskneri.

Statsadvocat, s. Vaatalemyndighed.

Staudigl, Joseph, fremragende Sanger (Bassist), lige berømt som Opera-, Oratorie- og Romancesanger, f. 14 Apr. 1807 i Nedreøsterrig, d. 28 Marts 1861 efter 5 Aars Ophold i en Sindssygeanstalt. Medens S. studerede Medicin i Wien, søgte han Fortjeneste som Chorist ved Kärntnerthor-Theatret, men gjorde sig snart saaledes bemærket, at alle de store Baspartier tilfaldt ham, og at han i en Snes Aar var Wienernes Yndling. Samme Beundring nød han andenstreds, saaledes i London, hvor han sang i det engelske Sprog. — Hans yngste Søn, Joseph S., f. 18 Marts 1850 i Wien, er en fortræffelig Barytonsanger, engageret ved Hofoperaen i Carlsruhe.

***Stavropol**, Gouvernem., har 657,600 J. (1885).

Stavsele, s. *Sele.

Stecher, Aug. Jean, belgisk Forfatter, f. 1820 i Gent, blev Professor i sin Fødeby, siden i Liège. Hovedværker: »Histoire de la littérature flamande ancienne et contemporaine« og »Histoire du mouvement flamand«, »La Renaissance flamande« (de trykkes i forskjellige Tidsskrifter) og »Histoire de la littérature néerlandaise en Belgique« (1887). Under Pseudonymet Lieven Everwyn har han udgivet literærhistoriske Essays paa Flamsk.

***Steele**, Rich. Hans Biographi er nylig med stor Grundighed bleven skrevet af Aitken: »The Life of Richard Steele« (1889, 2 Bd.).

Steffāni, Agostino, en af sin Tids berømteste Componister og Sangere, f. 1655 i Venetien, d. 1730 i Frankfurt a. M., kom paa Kunstens Vegne 1673 til München, hvor han 1675 blev Organist og Abbed, 1681 Directeur for Kurfyrstens Capel. I München og Hannover, hvorhen han nogle Aar efter kaldtes som Capelmester, componerede S. en halv Snes italienske Operaer, der gjorde megen Lykke, og hvoraf 5 bleve oversatte paa Tysk og opførte i Hamborg. S., der efterhaanden mere blev Hofmand og med Held anvendtes i diplomatiske Sendelser, traf 1710 i Venezia Händel, der ledsagede ham til Hannover og her paa Anbefaling af S. blev hans Efterfølger som Capelmester. S. componerede fremdeles flere Ting, men lod dem gjærne gaa under et andet Navn. Endnu 1729 besøgte han Rom. Det er en Samling „Kammerduetter“ af S., som især har givet ham Betydning i Musikens Historie, nemlig »Duetti da camera a soprano e contralto con il basso continuo«. De bleve efterlignede af Händel og betegne et stort melodisk Fremskridt. Ogsaa skrev S. Kammerduetter for to Violiner med Continuo, Motetter m. m.

***Stege**. 1,969 J. (1890).

***Steiermark**. 1,269,900 J. (1888).

***Stein**, Lorenz v., døde 23 Sept. 1890.

Stereochemi, Læren om de chemiske Isomerier, som ikke kunne forklares ved Structurformler i Planen, men kun ved Formler i Rummet, hvorved da sædvanlig det firatomede (tetravalente) Kulstofatom construeres som et Tetraeder, i hvis Hjørner Valenserne antages at virke. De stereochemiske Formler tør dog lige saa lidt som de sædvanlige Structurformler opfattes som andet end graphiske Forestillingsformer.

***Steward** kaldes ogsaa den til Hest værende Functionær, som paaser Ordenens Overholdelse paa Væddeløbsbanen under Løbene. I den engelske Jockeyklub betegnes som S. dens tre øverste Functionærer, der danne den højeste Domstol i alle engelske Væddeløbssager.

Stevenson, Robert Louis [stivens'n], skotsk Romanforfatter, f. 1845 i Edinburgh, ved hvis Universitet han studerede, forsøgte sig som ungt Menneske som Udgiver af et Tidsskrift, men uden Held. Han foretog Rejser i Californien, hvilke han skildrede i en af sine første Bøger. Fast Ry vandt han ved sin Roman »Treasure Island«. Af hans andre Bøger kunne mærkes: »Dr. Jekyll and Mr. Hyde« (oversat paa Dansk), »The Blackamoor« og »The Master of Ballantrae«. Desuden har han forfattet kritiske Afhandlinger. End videre har han skrevet en Biographi af sin Fader, en anset Ingenieur.

***Sthen**, Hans Christensen. Denne Forf.s Levned og et Udvalg af hans religiøse Digtning ere udkomne 1888 som 3dje Bd.s 1—2 Hæfte af „Smaaskrifter til Oplysning for Christne“, begge besørgede ved C. J. Brandt.

Stigaard, Hans Lauritz Frederik, dansk Skuespiller, f. i Aarhus 21 Aug. 1829, debuterede 1847 paa Casino under N. V. Langes Direction, spillede derpaa i en Del Aar Komedie i Provinserne og kom 1857 atter til Lange, da denne begyndte sine Forestillinger paa Folketheatret. Saa vel paa dette Theater som senere paa Casino og Dagmartheatret havde S. en rig Virksomhed og udmærkede sig i Elskerfaget ved sin sunde, ligefremme og naturlige Spillemaade; i dette Fag vedblev han trods Aarene at virke med usvækket Kraft til sin Død 29 Juli 1889.

***Stil**. Benævnelserne gammel og ny S. benyttes i Kalenderen til at skjelne mellem det Tidsrum, i hvilket alle christne Lande benyttede samme Tidsregning (601—1582, gammel S.), og det, hvori de forskjellige Lande have

indført den gregorianske Kalender (ny S.). Overgangstiden, i hvilken disse gik over fra gammel til ny S., varede fra 1582—1753. Jvfr. *Kalender og *Chronologi.

*Stinde, Jul., har forøget Rækken af sine humoristiske Skildringer med „Frau Wilhelmine“ (47de Opl. 1887) og „Frau Buchholz im Orient“ (26de Opl. 1888).

*Stockholm havde ved Udgangen af 1889 243,500 J. Handelsflaaden bestod 1888 af 267 Fartøjer paa 37,600 Tons (222 Dampskibe paa 27,607 Tons); Toldafgiften beløb sig f. A. til 12,548,000 Kr. S.s Län, med 152,748 J. (1889), har fra 1888 en Köping, Sundbyberg. Kreaturholdet bestod 1888 af 23,974 Heste, 93,296 Stkr. Hornkvæg, 43,036 Faar og 16,901 Svin.

*Storehedding. 1,681 J. (1890).

*Straffelov. I Norge er Straffelovgivningen i den senere Tid undergaaet betydelige Forandringer, først 1874 og endnu mere 1889 og 1890, i hvilke sidste Aar, navnlig af Hensyn til Juryens Indførelse, store Partier af Loven ere fuldstændig omarbejdede. I øvrigt ere ogsaa disse Forandringer alene foreløbige, da Udarbejdelsen af en hel ny S. er sat i Værk. Finland, der hidindtil ingen anden Straffelovcodex har haft end Loven af 1736, har 1889 faaet en ny S., og samme Aar er i Italien, hvor hidtil forskjellige Love herskede, Enhed gjennemført. Ungarn fik en ny S. 1878, Holland 1881; i Rusland er en ny S. under Udarbejdelse, og i Østerrig har Forslag til en saadan længe foreligget.

Straffeprocessen ell. Criminalprocessen. Ved Lov af 1887 er S. i Norge helt omstødt, idet Mundtlighedens og Umiddelbarhedens Grundsætninger ere gjennemførte, ligesom Lægmænd ere kaldede til Deltagelse. De større Sager paadømmes af Lagmandsretterne, der bestaa af 3 Dommere og 10 Lagrettemænd (Juryen), de mindre af Meddomsretterne, i hvilke Underdommeren og tvende Lægmænd (Domsmænd) sidde sammen i et Collegium. Fra disse sidste kan Appel enten ubetinget eller med Kjæremaalsudvalgets Samtykke finde Sted til Lagmandsretterne, hvor da Beviserne saa vidt muligt maa føres fra nyt. Ellers er det gjennemgaaende Regel, at Bevisafgjørelsen er endelig og ikke Gjenstand for Overprøvelse. Derimod kan Dommen af Retsgrunde paaankes til Højesteret, ligesom alle retslige Afgjørelser eller Kjendelser under en Sag som Regel kunne forelægges Kjæremaalsudvalget, bestaaende af 3 af Højesterets faste Medlemmer, til Prøvelse. Mindre Sager, hvori Tilstaaelse foreligger, kunne paadømmes af Underdommeren alene uden Domsmænd (Forhørsretten). Dette kan ogsaa ske, uden at Tiltale er rejst af Paatalemyndigheden. Ellers udfordres altid, for at Paadømmelse skal kunne finde Sted, Tiltalebeslutning af denne. Ved Domsbehandlingen ved Lagmandsret møder paa Paatalemyndighedens Vegne Statsadvocaten, ved Meddomsretterne en for Sagen beskikket Sagfører (Actor). Offentlig Forsvarer beskikkes altid ved Lagmandsretterne og i Justitssager, hvori ikke Tilstaaelse foreligger, ved Meddomsretterne. Ellers staar det enhver Tiltalt eller Sigtet frit for selv at antage Forsvarer saa vel ved Hovedforhandlingen som forud for denne. Sagens forberedende Behandling, før Tiltale kan rejses, ledes af Paatalemyndigheden og navnlig Politiet, som dog kan begjære retslig Bistand, navnlig retslige Afhørelser, og i mange Tilfælde, navnlig ved Fængslinger, Beslag og Husundersøgelser, maa have saadan. Den kan ogsaa ved at begjære aabnet retslig Forundersøgelse overlade Sagens Ledelse til vedkommende Forhørsret. S. Paatalemyndigheden, Sigtet, Gjenoptagelse m. fl. Art.

*Straffetheorier. De speculative Undersøgelser om, hvorledes Statens Berettigelse til at straffe og Øjemedet med at straffe skal forklares fra Moralens Synspunkt, ere i den nyere Tid traadte i Baggrunden for mere positive Undersøgelser, som gaa ud paa dels Studiet af Forbryderens ejendommelige Charakter og de ydre Omstændigheder, som have medvirket til Udvikling hos Forbryderen af det forbryderske i hans Charakter, dels Spørgsmaalet om, hvorledes en saadan Charakter hensigtsmæssig paavirkes, eller hvorledes Forbryderen skal behandles, hvis hans Charakter maa anses for at være upaavirkelig, samt om hvorledes de ydre Omstændigheder skulle modarbejdes, som bidrage til Uddannelsen af Forbrydercharakteren. Dette er de Undersøgelser, som den positive criminalistiske Skole sætter sig til Formaal, og Materialet henter den fra Lægers, Dommeres, Fængselsbestyreres, Opdrageres osv. indhøstede Erfaringer om Forbryderens Udviklingshistorie og hans Ejendommeligheder, i Modsætning til de tidligere, speculative Skoler, der vilde løse Spørgsmaalene ad den rene Tænknings Vej. Til denne Retning hører den italienske criminalistiske Skole, hvis Organ fornemmelig er det af Prof. Lombroso og Garofalo stiftede: »Archivi di psichiatria, antropologia criminale e scienze penali per servire allo studio dell' uomo alienato e delinquente«, og blandt hvis Tilhængere ogsaa Enrico Ferri maa regnes. Den internationale criminalistiske Forening, stiftet af Prof. Franz v. Liszt i Halle, slutter sig ligeledes nær til denne Retning. Medens de speculative Skoler udelukkende holdt sig inden for Retsvidenskaben, har den positive Skole forskjellige andre Videnskabers Resultater behov. Spørgsmaalet, om der overhovedet existerer en ejendommelig Forbrydercharakter, og i bekræftende Fald, hvorvidt Ejendommeligheden beror paa en abnorm eller sygelig Udvikling i Hjærnen, henhører under Anthropologien og Lægevidenskaben og besvares meget forskjellig (Sindssygelægen Lombroso (s. d. A.) fremstiller endog Forbryderen som repræsenterende et atavistisk Tilbagefald i Slægten til et forculturhistorisk barbarisk Udviklingstrin med de for den vilde ejendommelige physiske og aandelige Egenskaber), og Spørgsmaalet om de Omstændigheder, der bidrage til Udviklingen af Forbrydertilbøjelighed, og hvorledes disse skulle modarbejdes (Fattigdommen, Prostitutionen, Alkoholismen osv.), berører Nationaløkonomien, Sociologien, Børne- og Folkeopdragelsen m. v. Med Undersøgelserne om

de rette Midler til gjennem Straf at paavirke Forbryderens Charakter beskæftiger fortrinsvis Fængselsvidenskaben sig. S. i øvrigt **Forbrydermennesket**.

***Strait's Settlements.** 552,000 J. (1888).

Stranski, Georg, bulgarsk Statsmand, f. i Østrumelien, studerede Lægevidenskab i Bukarest og tog efter 1878 vigtig Del i Østrumeliens Styrelse; han var en Tid lang Finansdirector og senere Medlem af det staaende Udvalg, samt var Sjælen i Agitationen for Landets Forening med Bulgarien. Han forberedte Revolutionen i Sept. 1885, stod i Spidsen for den foreløbige Regering og var ligeledes 1886 en af Lederne for den Bevægelse, der kaldte Fyrst Alexander tilbage til Bulgarien. 1887 blev han Udenrigsminister under Stambulov, men afgik i Sommeren 1890.

Streatham [stræt'æmm], sydvestlig Forstad til London. 22,000 J. Store chemiske Fabriker.

***Strindberg, Joh. Aug.** Efter i nogen Tid at have opholdt sig i Kjøbenhavn, hvor han vilde grunde et „Forsøgs-Theater", vendte han 1889 tilbage til Stockholm. I de sidste Aar har han offentliggjort et Hæfte Rejseskildringer, »Bland franska bönder« (1889), desuden »Tryckt och otryckt« (2 Hæfter, 1890) og de sidste Hæfter af 3dje Bd. af »Svenska öden och äfventyr« (1890).

Strophanthus. Frøene af forskjellige S.-Arter (af Apocyneernes Familie) fra Vestafrika indeholde et meget giftigt Stof, **Strophanthin**, der virker omtrent paa samme Maade paa Hjærtet som Digitalis; det anvendes derfor en Del i Lægekunsten i Hjærtesygdomme. I Afrika benytte de indfødte en Pilegift fremstillet af Frøene.

***Strossmayer, Jos. Georg**, Biskop i Kroatien, sendte i Nov. 1888 til 900-Aarsfesten i Kijev for den russiske Kirkes Grundlæggelse en meget venlig Hilsen, men blev derfor senere irettesat baade af Paven og af Kejser Frants Joseph.

***Struer.** 2,207 J. (1890).

***Struve, Otto Wilh. v.**, fratraadte 1890 sin Stilling som Directeur for Observatoriet i Pulkova.

***Strömstad.** 2,527 J. (1888). Handelsflaaden bestod s. A. af 12 Fartøjer paa 1,931 Tons.

Strømtæthed. Den elektriske Strøms Tæthed er den Mængde Elektricitet, der passerer hver Arealenhed af et Tværsnit af Ledningen i hvert Sekund.

***Stubbekjøbing.** 1,546 J. (1890).

***Succès**, fr. [syksä], Held, godt Udfald, Bifald. S. d'estime [destihm], den Anerkjendelse, et Digterværk ell. lign. faar, trods Manglerne derved, paa Grund af særlige Omstændigheder, f. Ex. Forfatterens Anseelse o. lign.

Succinct, kortfattet.

***Sudan.** Frankrig har i de sidste Aar søgt at vinde Herredømmet i det vestlige S., franske Dampere besejle Niger til Timbuktu. Ved Tractat af 5 Aug. 1890 har England anerkjendt Frankrigs Interessesphære s. for dettes Besiddelser ved Middelhavets Kyst og indtil en Linje fra Say ved Niger til Barua ved Tsadsøens Vestside. Grænsen, der nærmere skal bestemmes af to engelske og to franske Commissærer, skal drages saaledes, at det engelske Niger-Compagnis Virkesphære kommer til at omfatte alt, hvad der billigvis hører til Kongeriget Sokoto.

***Suffolk** er ved Lov af 1888 blevet delt i to Shirer.

***Sufisme.** S. er fremstillet af Tholuck: »Ssufismus s. theosophia Persarum« (Berl. 1821) og paa Dansk af H. Rasmussen i det af Universitetet belønnede Prisskrift: „Østerlandsk Mystik efter persiske Digtere" (Kbhvn. 1887).

Sulfonal fremstilles ved Indvirkning af tør Chlorbrinte paa en Blanding af Acetone og Mercaptan, hvorved Acetonets Ilt i Forbindelse med Brint af Mercaptanet danner Vand, og Iltning af det dannede Produkt med manganoversurt Kali. S. danner farveløse Krystaller, som i Kulden ere tungtopløselige, i Varmen letopløselige i Vand og Vinaand; det anvendes i Lægekunsten som Sovemiddel.

***Sundbyvester og Sundbyøster.** 13,309 J. (1890).

***Sundsvall.** 12,415 J. (1889). 1888 bestod Handelsflaaden af 39 Fartøjer paa 10,667 Tons (20 Dampskibe paa 2,393 Tons); Toldafgiften udgjorde s. A. 1,528,708 Kr.

***Sussex** er fra 1888 delt i to Shirer.

***Suttner, A. Gundaccar**, Friherre af, har fremdeles skrevet Romanerne „Der Battono" (1886), „Die Adjaren" (1887) og „Anderl" (1888); hans Hustru **Bertha** Novellerne „Verkettungen" (1887) og „Erzählte Lustspiele" (1888) samt Romanen „Die Waffen nieder" (1889).

***Svalebakke.** I den nyeste Tid anvendes i rationelt drevne Bryggerier i Stedet for aabne S., der udsætte Urten for mange skadelige Mikrober, lukkede Beholdere, i hvilke Urten afkøles ved Kobberspiralrør, hvorigjennem strømmer Isvand, medens man samtidig lufter Urten med steriliseret Luft; efter Afkølingen lader man den henstaa til Klaring, og først da bringes den ved Tryk af steriliseret Luft ned i Gjæringskarrene.

***Svedelius, Wilhelm Erik.** Et efterladt autobiographisk Arbejde, »Anteckningar om mitt förflutna lif«, udkom 1889.

***Svendborg.** 8,755 J. (1890). Handelsflaaden var 1889 296 Skibe (11 Dampere) af 28,551 Tons. S. Amt har 120,707 J., hvoraf 28,466 i Kjøbstæderne. Kreaturholdet udgjorde i Juli 1888 28,168 Heste, 85,442 Stkr. Hornkvæg, 56,875 Faar og 42,387 Svin.

***Sverdrup, Jakob L. R.**, blev 1890 udnævnt til Sognepræst til Korskirkens Menighed i Bergen.

***Sverige** har i Følge de nyeste Beregninger et Areal af c. 8,082 □ M. (444,380 □ Kilom.); ved Udgangen af 1889 fandtes 4,774,409 J., af hvilke noget over 18,5 pCt., nemlig 883,742 J., boede i Stæderne. De folkerigeste af disse vare Stockholm (248,500 J.), Göteborg (102,782), Malmö (47,539), Norrköping (31,788), Gefle (22,648), Upsala (21,846), Carlskrona (20,668), Jönköping (19,610), Helsingborg (17,590), Lund (14,802), Örebro (14,342), Linköping (12,441), Sundsvall (12,415), Calmar (11,972), Lands-

krona (11,941), Halmstad (11,172), Söderhamn (10,374), Christianstad (10,334) og Eskilstuna (10,330 J.). Værdien af Indførselen (deriblandt 187¼ Mill. Kilog. uformalet og 38½ Mill. Kilog. formalet Korn) udgjorde 1888 324,709,000 Kr. og af Udførselen (deriblandt 193 Mill. Kilog. uformalet og 3 Mill. Kilogr. formalet Korn, 5½ Mill. Kbmet. Trævarer, 275½ Mill. Kilog. Metaller og 4½ Mill. Kilog. Metalvarer) 281,753,000 Kr.; Toldindtægterne beløb sig s. A. til 37,024,014 Kr. Ved Slutningen af s. A. talte Handelsflaaden 3,844 Skibe paa 500,010 Tons (959 Dampskibe paa 125,496 Tons, med 34,246 Hestes Kraft). Ved Slutningen af 1889 fandtes Jærnbaner til en Længde af 7,909,9 Kilom., hvoraf Statsbaner til en Længde af 2,613 Kilom.; Telegraphlinjerne havde en Længde af 8,640,7 Kilom., og derhos fandtes Statstelephonledninger med en Længde af c. 8,000 Kilom. Folkeskolernes Antal beløb sig ved Slutningen af 1888 til 10,163, nemlig 11 højere Folkeskoler, 4.445 (3,639 faste og 806 ambulator.) egentlige Folkeskoler, 1,191 (658 faste og 533 ambulator.) mindre Folkeskoler samt 4,516 (2,710 faste og 1,806 ambulator.) Smaaskoler; s. A. fandtes 25 Folkehøjskoler, som nød Bidrag af Staten. S. A. gaves kgl. Stadfæstelse paa Statuterne for en Højskole i Göteborg. Flaaden bestod 1889 af 43 Krigsfartøjer (1 Chefsskib, 16 Panserbaade, 14 Kanonbaade og 12 Torpedoer), med 53 Kanoner og nominelt 21,821 Hestes Kraft, samt 20 Øvelses- og Transportfartøjer (10 Dampfartøjer paa i alt 5,905 Hestes Kraft, 10 Sejlfartøjer) med 95 Kanoner. Til Bestridelse af Statens Udgifter i 1891 har Rigsdagen bevilget 94,950,000 Kr. (Hoffet 1,320,000, Justitsdepartementet 4,000,800, Udenrigsdepartementet 618,300, Landforsvarsdepartementet 22,135,200, Søforsvarsdepartementet 7,870,100, Civildepartementet 6,927,000, Finansdepartementet 16,985,700, Ecclesiastikdepartementet 13,545,600, Pensionsvæsenet 4,339,300, til Fortsættelse af Stambanerne og til Jærnbanemateriel 5,965,000, Rigsdags- og Revisionsudgifter, Annuiteter og Renter m.m. 10,031,800, til Indløsning af Skattefrälserenter 170,000, til Nybygningsfond for Rigsdags- og Rigsbankbygn. 250,000, til Arbejderes Forsikring mod Ulykkestilfælde og til Dannelse af Sygekasser 100,000, til Forøgelse af Statskassens Forskudsfond 691,200 Kr.). Indtægterne for s. A. beregnedes til 94,950,000 Kr., nemlig Beholdning fra tidligere Aar 5,750,000 Kr.; fra Rigsbankens Overskud i 1889 1,300,000 Kr., ordinære Indtægter 20,520,000 Kr. (deriblandt Forpagtningsafgifter 2,600,000 Kr., Regimenternes og Baadsmands-Vacanceafgifter m. m. 905,000 Kr., Jærnbanerne 6,500,000 Kr., Telegraphvæsenet 1,350,000 Kr., Skovvæsenet 2,500,000 Kr.); extraordinære Indtægter 67,380,000 Kr. (Told 38,000,000, Postvæsen 7,380,000, Stempelpapirsafgift 3,600,000, Brænderiafgift 13,700,000, Roesukkerfabrikationsafgift 650,000, Afgifter for særlige Forrettigheder 350,000, Indkomstskat 3,700,000 Kr.). Ved Udgangen af 1888 var Statsgjælden 264,893,336 Kr., hvoraf 28,487,900 Kr. indenlandsk Gjæld. Under Civildepartementet indrettedes 1889 et nyt Regeringskontor, for Landbrugsstyrelsen.

Svikning bestaar i, at Spidsen af Hestesømmet hamres ud i en bestemt, flad og skraa Form, for at Sømmet, naar det slaas ind i Hoven, atter skal søge ud igjen efter at være kommet tilstrækkelig langt ind.

Svingler, de bevægelige Træstokke, der sættes paa Hammelen for deri at fastgjøre Skaglerne, hvorved Hestene trække Vognen.

***Sybel**, **Heinrich v.**, begyndte 1889 Udgivelsen af et stort Værk, „Die Begründung des deutschen Reichs durch Wilhelm I"; heraf ere hidtil 5 Bd. udkomne, som føre Fremstillingen ned til 1866.

***Sydney** har med Forstæder 348,700 J. (Udgangen af 1887).

***Syrien.** Sprog og Literatur. Et nyere Arbejde er E. Nestle »Elementa linguæ Syriacæ« (Leipz. 1882).

Szapary, Julius, Grev [sāppari], ungarsk Statsmand, f. 1 Nov. 1832, valgtes 1861 til Underhuset og fik 1865 Plads i det 67 Mands Udvalg, der skulde udarbejde Forslag om Ungarns Stilling til Østerrig. 1870 blev S. Understatssecretær i Ministeriet for Samfærdselsvæsenet, 1873—75 Indenrigs- og Dec. 1878—Febr. 1887 Finansminister. I denne Stilling var det, han 1883 lod opstille Vaabenskjolde med ungarsk Paaskrift paa de offentlige Bygninger i Kroatien og derved fremkaldte en saa stor Ophidselse, at Regeringen igjen maatte nedtage dem. I Apr. 1889 blev S. Minister for Agerbrug, og i Marts 1890 afløste han Tisza som Første- og Indenrigsminister.

Sædvaneret (lat. consvetudo). Den historiske Oprindelse til Ret i et Samfund er i Almindelighed ikke de af en Magthaver givne Lovbud, men ligger forud for Lovgivningsmagtens Dannelse og maa tilskrives den i Samfundet i visse Retninger opstaaede Opinion, der efterhaanden er bleven saa mægtig, at enhver i sin Handlemaade har underkastet sig den som forpligtende, og at den saaledes har givet sig Udtryk i Dannelsen af Sædvaner. S. gaar altsaa historisk forud for Lovene, og da Lovgivningsmagten senere dannedes, kunde dens Virksomhed fra først af kun gaa ud paa at udforme den existerende S. i skrevne Love. Om S. imidlertid nu, efter at Lovgivningsmagten er dannet, endnu er bindende Ret, har været et gammelt Stridspunkt, idet nogle (navnlig paa Enevældens Tid) lærte, at Lovgivningsmagten havde Monopol paa at give Retsnormer, og at S. altsaa var uforbindende, andre (navnlig efter at de mere folkelige Regeringsformer ere blevne indførte) mente, at S., som havde sin umiddelbare Kilde i Folkeviljen, endog maatte gaa forud for Loven (gjælde contra legem), som kun middelbart var udgaaet fra Folket, nemlig fra den af Folket skabte Lovgivningsmagt. Den almindelige Mening nu er, at S. gjælder præter legem, d. e. for de Forhold, som Loven ikke har ordnet, men ikke contra legem, hvor Loven har grebet ind. Derfor falder Loven heller ikke bort ved sædvansmæssig Undladen af at benytte den (lat. desvetudo).

***Sätherberg**, Carl Herman, udgav 1888 Romancecyklen »Kalifens äfventyr«.

***Söderhamn**. 10,374 J. (1889). Handelsflaaden bestod 1888 af 20 Fartøjer paa 2,393 Tons (13 Dampskibe paa 1,002 Tons).

***Södermanlands Län**. 154,299 J. (1889). 1888 udgjorde Kreaturholdet 10,812 Heste, 107,843 Stkr. Hornkvæg, 38,191 Faar og 18,801 Svin.

Sømstik, s. Hestebeslag under *Hest.

Søndagsskoler i snævrere Betydning virke nu i Regelen gjennem en Forening af Religionsundervisning og Børnegudstjeneste. Saadanne oprettedes allerede af Ærkebiskop Carl Borromeo af Mailand (d. 1584), efterfulgt af andre katholske Gejstlige, særlig J. B. de la Salle, de „christelige Skolebrødres“ Stifter. Egentlig Organisation fik S. først i Slutningen af det 18de Aarh. Bogtrykkeren Rob. Raikes (s. *d. A.) oprettede 1781 i Gloucester den første engelske S.; 1785 stiftede Kjøbmanden Will. Fox »London Sunday School Society«; 1786 søgtes S. i England allerede af c. 300,000 Børn. S. A. oprettedes den første S. i Amerika, 1791 den første Søndagsskoleforening der, 1824 »American Sunday School Union«, der har udfoldet en storartet Virksomhed. Fra 1809 blev i Amerika, men ogsaa i England, al verdslig Undervisning udskilt af S.; i Amerika træder S.s Virksomhed i Stedet for andre Landes Religionsundervisning i Skolerne. I Tyskland fik S., hvoraf den første var stiftet i München 1791, et Opsving efter 1864 gjennem et Besøg af den amerikanske Kjøbmand Alb. Woodruff fra Brooklyn og Aaret efter af Prof. Schaff fra New-York. Ogsaa til Danmark ere S. overførte og virke særlig i Kjøbenhavn i Forbindelse med „den indre Mission“.

***Sørensen**, Carl Theodor, udgav 1889 „Frederik VI.s fortrolige Brevvexling med Norge i Aaret 1809“. Han blev 1890 afskediget som Redacteur af „Meddelelser fra Krigsarchiverne“, efter at 4de Bind af dette Tidsskrift var udkommet.

T

***Taasinge**. 4,344 J. (1890).

Tabora, stor Markedsplads i Østafrika, s. for Søen Ukerewe, under 5° s. Br. og 50° 40' ø. L., den meget brugte Mellemstation for alle Rejsende, der fra Sansibar drage vest paa til det indre Afrika.

***Tand**. Hos Hesten spille Fortænderne en meget væsentlig Rolle, idet de benyttes til Bedømmelse af Dyrets Alder. De benævnes efter deres Plads Inder-, Mellem- og Ydertænder; for Nemheds Skyld er det særlig Tænderne i Undermunden, der benyttes. Kort efter Fødslen faar Føllet de saakaldte Mælke- eller Føltænder, der nemlig i en bestemt Orden og til bestemt Tid efterhaanden atter skiftes og erstattes ved de blivende T., der ved deres Form adskille sig fra Føltænderne. Saaledes skiftes de to Indertænder, naar Hesten er 2½ Aar gammel, de to Mellemtænder, naar den er 3½, og de to Ydertænder, naar den er 4½ Aar. Fra det 6te Aar ere alle de blivende Tænder helt fremvoxede, og det er nu de ved Slid fremkomne Kjendemærker, der tjene til Angivelse af Alderen. Fra det 8de Aar blive disse Kjendemærker imidlertid mere og mere upaalidelige, og der træde nu andre Forhold til, navnlig med Hensyn til Hestens Ernæring og til den Brug, der har været gjort af den, der i væsentlig Grad forringe deres Betydning.

Tankskib [tænnk] (af eng. tank, Beholder), et Skib, i hvilket Lastrummet er optaget af enkelte meget store eller flere mindre Jernbeholdere til flydende Varer, saasom Vand, Petroleum o. lign.

Tattegrain, Francis [tatt'grǟng], fransk Maler, f. 1852 i Péronne, studerede Retsvidenskaben, men lagde sig samtidig efter Malerkunsten og efter at radere. Han optraadte som Kunstner med nogle Raderinger og udstillede først 1879 som Maler. Fortrolig fra Barndommen med Livet ved Havet, skildrer han med Forkjærlighed Fiskere paa Havet og Strandinger. Af hans Hovedbilleder saas ved Verdensudstillingen i Paris 1889 „Skibbrud ved Etaples“, „Vrag af Tremasteren »Majestas«“ og et historisk Billede, „Cassels Indbyggere bede Philip d. gode om Naade“.

***Tavaststjerna**, Karl Aug., har 1890 udgivet Skuespillet »Affärer«.

Tavledækning, s. *Stemmeværk.

Temerær, ubesindig, forvoven, fræk.

Tëmpi passäti, ital., forbigangne Tider; det var den Gang!

***Teplitz**. 14,800 J., med det tilstødende Badested Schönau 16,800 J. (1880).

***Tessin**, Canton i Schweiz. Det liberale Parti holdt sig ved Magten indtil 1875 (ikke 1873), og endnu 1874 afgaves Cantonets Stemme for Schweiz's nye Forfatning, medens Folkeafstemningen i T. viste et Flertal af to Tredjedele imod den. Det ultramontane Parti brugte sin Sejer til det yderste: en ny Valgkredsordning 1881 medførte, at Modpartiet kun fik en utilbørlig svag Repræsentation i det store Raad, og ved Kirkeloven 1885 sikredes der Præsteskabet fuld Uafhængighed over for Menighederne, medens den af Paven udnævnte apostolske Vicar fik udstrakt Myndighed. De følgende Valg viste dog en stærk Forøgelse af det liberale Partis Stemmetal (1889 fik det til Trods for den uretfærdige Valgordning og grov Valgsvig fra Magthavernes Side 37 Medlemmer valgte i det store Raad, altsaa en Tredjedel), og da der forunden slet Forvaltning ogsaa forekom store Underslæb hos overordnede Embedsmænd, voxede Misnøjen. I Sommeren 1890 krævedes Folkeafstemning over Spørgsmaalet om et Gjennemsyn af Forfatningen; men Statsraadet besluttede vilkaarlig at udsætte den, og det liberale Parti greb derfor 11 Sept. den Udvej at bruge Magt. Ved Overrumpling toges Statsraadets 4 Medlemmer til Fange (den femte, Rossi, blev skudt, da han satte sig til Modværge), og Forbundsraadet, som nu skred ind, paabød den forlangte Folkeafstemning. Denne viste et ubetydeligt Overtal for det liberale Parti, og medens den styrtede Regering derefter paa ny blev indsat, vil Forbundets Commissær dog vaage over, at Valgene til den grundlovgivende Forsam-

ling foretages frit og upartisk. Ogsaa vil Forbundsraadet søge at mægle imellem de stridende Parter og at tilvejebringe en retfærdig Magtfordeling.

Thallin, et Derivat af Chinolin, anvendes især i Form af svovlsurt og vinsurt Salt som temperaturnedsættende og antiseptisk Middel. Navnet hidrører fra, at Thallinsalte ved Indvirkning af Iltningsmidler farves smaragdgrønne.

Théâtre libre kaldes en dramatisk Institution i Paris, hvis Opgave er at udføre Dramaer af literær Betydning, og som ikke kunne blive antagne paa de offentlige Theatre paa Grund af den herskende Smags eller Censurens formentlige Bornerthed. Den ledes af Skuespilleren og Forretningsmanden Antoine. Huset Rothschild har interesseret sig pecuniært, Goncourt, Zola, Maupassant, Villiers de l'Isle-Adam, Bergerat, de Banville, Céard, Catulle Mendès literært for Institutionen. »La puissance des ténèbres« af Tolstoj var Theatrets første Begivenhed; Ibsens „Gjengangere“ opførtes i Maj 1890.

Therm er det Arbejde, der medgaar til at frembringe 1 Gram calorie (s. *Varmeenhed). 1 T. er 4,2 Joule ell. 0,428 Kilogrammeter.

Thiaudière, Edouard [tiodiæhr], fransk Forfatter, f. 1837, studerede i Poitiers. Skrifter: Romanerne »L'apprentissage de la vie« (1861); »Un prêtre en famille« (1864); Digtsamlingen »Sauvagerie« (1866); »Le désaveu du Christ« (1869); »La confédération française« (1872). »La dernière bataille« (1873) og »Voyage en Bubaterbro au pays des jolis bœufs« (1874) ere literære Mystificationer; den første udgiver sig for en fra Tysk oversat allegorisk episk Digtning, den anden for en Bearbejdelse efter et engelsk Poem af Lord Humour. Derefter fulgte: »Les légendes bouddiques« (1875); »Voyage de Lord Humour dans l'île Servat-Abus« (1876); »Le Dindon blanc«, en Fortælling paa Vers med politisk Tendens (1878); Komedien »M. Martin, légitimiste« (1879); Romanerne »La petite fille du curé« (1880); »La maison fatale« (1883); »La proie du néant, notes d'un pessimiste« (1885); »Trois amours singulières« (1886). 1876 stiftede T. Tidsskriftet »Revue des ideés nouvelles«.

***Thisted.** 5,421 J. (1890). T. Amt havde f. A. 69,407 J., hvoraf 9,028 i Kjøbstæderne. Kreaturholdet udgjorde 16 Juli 1888 12,930 Heste, 64,700 Stkr. Hornkvæg, 86,619 Faar og 23,486 Svin.

***Thomsen,** Chr. Alb. Fred., blev 1890 udnævnt til Generallieutenant uden for Nummer.

Thornycroft, Thomas [thörni], engelsk Billedhugger, var Elev af John Francis og har udført nogle Mindesmærker, hvoriblandt en Rytterstøtte af Dronning Victoria i Bronze i Liverpool er den mærkeligste. Han ægtede 1840 sin Lærers Datter, Mary T., f. 1814 i Thornham og sin Faders Elev i Billedhuggerkunsten. Hun har udført en Mængde Portrætstatuer af kongelige Personer og flere tiltalende Genrefigurer. — Deres Søn, Hamo T., f. 8 Marts 1850 i London, Elev af sine Forældre, sluttede sig efter sin Hjemkomst fra Italien mere til den herskende realistiske Retning i Billedhuggerkunsten og vakte Opmærksomhed ved Figurer som Sædemanden, Høstkarlen (udstillet i Paris 1889), Pigen, som bærer sin lille Broder over en Bæk, o. lign. Han har udført Mindesmærket over General Gordon.

***Thorshavn.** 1,303 J. (1890).

Thorsøe, Alexander, dansk Historiker, f. 17 Marts 1840 i Heils i Nordslesvig, underkastede sig 1864 Magisterconferensen i Historie og tog 1876 Doctorgraden ved sin Afhandling »Geijers Menniskans Historia«. Foruden mindre Afhandlinger har han i tre større Skrifter med stor Omhu og Kundskabsrigdom behandlet Danmarks Historie i dette Aarhundrede: „Den danske Stats politiske Hist. 1800—1864. 1ste Tidsr. 1800—1814“ (1873), „Den danske Stats Historie, 1814—1848“ (1879) og „Kong Frederik VII.s Regering“ (2 Bd., 1884—89). I sidstnævnte Skrift har T. tillige haft Lejlighed til at benytte hidtil utrykte og særlig for det dansk-tyske Spørgsmaal vigtige Kilder.

***Thrane,** Marcus Møller, døde 30 Apr. 1890 i Eau Claire i Wisconsin.

Thrige, Søren Bloch, f. i Roskilde 18 Marts 1820, Student 1836, studerede 1837—39 i Kiel, 1839—40 i Berlin, blev philol. Cand. 1843, s. A. Adjunct i Roskilde, 1845 Overlærer i Slagelse, 1846 i Roskilde og 1850 Rector i Haderslev, hvor den danske Latinskole aabnedes med 12 Disciple, men havde naaet 200, da den 1864 opløstes af de tyske Commissærer. Fordreven fra Haderslev stiftede T. i Forening med sine Medlærere „Haderslev Lærerес Skole“; 1889 fratraadte han sin Virksomhed ved Skolen. Blandt hans Skrifter kunne nævnes: „Lærebog i den gamle Historie“ (1854, i en forøget Udg. som Haandbog 1890), „Lærebog i Danmarks, Norges og Sveriges Hist.“ (sidste Udg. 1885), „Den franske Revolutions Hist.“ (2den Udg. 1888), „Danmarks Hist. i vort Aarh.“ I—II (1889). 1879—88 var han Medudgiver af „Hist. Archiv“.

Thursby, Emma [thörrsbi], udmærket Coloratursangerinde, f. 17 Nov. 1857 i Brooklyn (New-York), havde faaet sin Uddannelse dels i Hjemmet, dels hos Lamperti i Milano, da hun 1875 tiltraadte sin første amerikanske Concertrejse. London besøgte hun 1878, og fra 1880 optraadte hun fremdeles med stort Held paa Continentet (Kjøbenhavn i Tivoli 1882).

Ticket, eng., kaldes den Billet, man paa Væddeløbsbanen faar ved Totalisatoren som Bevis for sit Indskud; paa den er anført dels med Tryk, dels indpresset med et Stempel Væddeløbsdagens Datum, Løbets Nummer, Hestens Nummer og det indbetalte Beløb.

Tidsløb er et Løb, i hvilket kun en eneste Concurrent starter for at tilbagelægge den fastsatte Strækning i en bestemt Tid; Løbet vindes eller tabes, efter som dette naas eller ikke. I sidste Tilfælde opnaas heller ingen Record.

Tiele, Cornelius P. [ti], hollandsk Religionshistoriker, udgav 1864 et Værk om Mazdeismen, 1869 „Ægyptens og Mesopotamiens Religioner“. 1877 blev han Prof. i Religionshistorie i Leiden. Han er en af de betydeligste Forskere paa denne Videnskabs Omraade. Hans

Compendium over Religionshistorien, hvis første Udgave udkom paa Hollandsk 1876, er senere blevet oversat paa Dansk (dog med Udeladelse af Afsnittet om den jødiske Religion, hvilken T. naturligvis behandler efter samme videnskabelige Methode som de andre Religioner).

Tierney, George [ni], engelsk Politiker, f. 20 Marts 1761, Søn af en rig Kjøbmand, studerede i Oxford og tog 1784 juridisk Doctorgrad, men kastede sig derefter over politiske Studier og skrev 1787 et dygtigt Flyveskrift om det indiske Compagnis Stilling og Rettigheder. 1788 valgtes han til Underhuset, hvor han siden 1796 stadig havde Sæde indtil sin Død 25 Jan. 1830. Han sluttede sig strax til Whigerne og var som en ivrig Tilhænger af den franske Revolution en skarp Modstander af W. Pitts Krigspolitik. 1801—4 var T. Skatmester for Flaaden og 1806 Præsident for det indiske Controlbureau, blev efter Fox's Død en af Partiets Ledere og optoges 1827 i Cannings Ministerium som Møntmester. Han regnes for at have været en af Englands ypperste politiske Talere og var frygtet for sit bidende Vid.

Tigerøje, en i den senere Tid meget benyttet gul eller brun Smykkesten, der i Hovedsagen bestaar af Kvarts. Den faas fra Griqualand i Sydafrika, og dens ejendommelige Lysskjær frembringes ved Indblandingen af et fintraadet, gult ell. brunt Mineral.

Time is money, eng. [tajm is mönni], Tid er Penge.

Timeo Dănaos et dōna ferēntes, lat., s. *Danaer.

*__Tirard,__ Pierre Eman., afgik i Marts 1890 som fransk Førsteminister.

*__Tirol.__ Landdagen vedtog i Nov. 1889 et Forslag om Oprettelse af en særskilt Landdag og en selvstændig Forvaltning af det vælske T. Den nærmere Ordning er dog endnu ikke truffen.

*__Tisza,__ Koloman, afgik i Marts 1890 som ungarsk Førsteminister efter i omtr. 15 Aar at have styret sit Land med stor Dygtighed og overordentlig Indflydelse. Han indtog igjen sin Plads som det liberale Partis Leder.

*__Tlemsen.__ 28,200 J. (1886).

*__Todleben,__ Franz Ed., russisk General. 1890 rejstes ham et Mindesmærke i Sevastopol.

*__Togolandet.__ Grænserne mod de franske og de engelske Omraader ere nu fastslaaede, og det tyske Omraade har indad til faaet en betydelig Udvidelse ved at flere saakaldte Kongeriger have stillet sig under tysk Højhed. Den aarlige Handelsomsætning beløber sig til 6¼ Mill. Kr., og det tyske Togo-Selskab har paabegyndt Plantagedyrkninger (Bomuld, Tobak, Ricinus, Kaffe) og ladet foretage Udplantninger af Kokospalmer. Koloniens Budget for 1888—89 udviser en Indtægt af 148,000 Kr. imod 158,000 i Udgift.

*__Tokay.__ Byen nedbrændte næsten fuldstændig 25 og 26 Aug. 1890.

*__Tokio.__ 1,552,500 J. (1888).

*__Tolstoj,__ Leo Nikolajevitsch. Hans sidste Fortælling er „Kreutzer-Sonaten" (1890), oversat paa Dansk fra Originalmanuskriptet af Em. Hansen.

*__Topelius,__ Zachris, har 1889 udgivet en historisk Roman »Planeternas skyddslingar« (3 Dele) og en Digtsamling »Ljung«.

*__Topsøe,__ Vilhelm. En 3 Binds Udgave af hans „Samlede Fortællinger" paabegyndtes 1890.

*__Tordenskjold,__ Peder, blev først under sin Ostindierejse 1709—10 udnævnt til Cadet. At han strax efter Ankomsten til Bergen (1710) skal være rejst til Christiania og der ved at fremstille sig for Baron Løvendal have faaet Commandoen over „Ormen", synes efter et nys fremdraget Aktstykke, en Ansøgning fra ham til Kongen af 28 Febr. 1711, meget tvivlsomt. Det lader til, at han først i Sommeren 1711 har faaet eget Skib at føre. Tohundredaarsdagen for hans Fødsel (28 Oct., ikke 18 Oct.) fejredes ved Mindefester i Kjøbenhavn, Christiania og Trondhjem.

*__Toronto.__ Universitetet brændte 15 Febr. 1890.

Torp, Carl, dansk Retslærd, f. 8 Juni 1855 i Flensborg, blev jur. Cand. 1879, Dr. jur. 1884, Professor i det rets- og statsvidenskabelige Facultet 1886. Han har foruden sin Afhandling til Erhvervelsen af den juridiske Doctorgrad: „Besiddelsen og dens Betydning i retslig Henseende" (1884) samt forskjellige Afhandlinger i „Ugeskr. for Retsvæsen" og „Tidsskr. for Retsvidenskab", ligeledes af formueretligt Indhold, udgivet „Forelæsninger over den danske Obligationsret. Speciel Del" (1887), „Kort Fremst. af Læren om den ideelle Produktions Beskyttelse" (1889) og „Hovedpunkter af Formuerettens almindel. Del" (1890).

Traadthermophonen bestaar af en Lydgiver, en Mikrophon, et Batteri, en spændt Traad og en paa denne befæstet Membran med Resonator. Ved den variable Strøm, som fremkommer ved Mikrophonens Svingninger, bliver Traaden afvexlende forlænget og forkortet paa Grund af den variable Opvarmning, og derved bringes Membranen til at tone. Høje Toner, Hvislelyde og Consonanter overføres daarlig.

Trapper, eng. [träp], (af trap, Fælde), en i Nordamerikas Skove ensomt levende Jæger, som — mest for Pelsens Skyld — fanger Vildtet i Snarer og Fælder.

*__Trautmann,__ Franz, døde 2 Nov. 1887.

*__Treitschke,__ Heinrich G. v. Af hans „Deutsche Geschichte im 19ten Jahrh." udkom 1889 4de Bd., som gaar til 1840.

*__Trelleborg.__ 2,441 J. (1888); s. A. fandtes 11 Handelsfartøjer paa 3,978 Tons (6 Dampskibe paa 3,006 Tons).

Trempelvægstage, s. *Tag.

Très humble serviteur, fr. [træs ongbl servitöhr], Deres ærbødigste Tjener.

*__Trier,__ Herman, blev 1890 paa ny valgt til Folketingsmand for Kjøbenhavns 1ste Kreds.

*__Triest__ med Forstæder havde 1889 160,100 J.

*__Trollope,__ Thomas Adolphus. Han har nylig udgivet »Further Reminiscences«, som er en Fortsættelse af den autobiographiske Bog »What I remember«, der standsede i Livsskildringen ved Aaret 1865.

Trypsin, s. Enzymer.

*__Tua,__ Teresina, ægtede 1889 Grev Franchi-Verney della Valetta.

Tubage [bähsch] af Strubehovedet, s. Intubation.

Tu ne cēde mālis, sed cōntra audēntior īto, lat., Tab ej Modet i Nøden, men gaa bristig Faren i Møde (Vergils Æn. 6,95).

*Tuns. 258 J. (1890).

*Turin. 305,000 J. (1889).

*Turs. 1,395 J. (1890).

*Tyskland. 1889 udkom en vigtig Lov for at ordne de samvirkende Foreninger („Genossenschaften"), og nu trængte Spørgsmaalet om at indskrænke Kvinders og Børns Arbejde, forbyde Søndagsarbejdet o. desl. i Forgrunden. En omfattende Arbejdsstandsning, som i Maj udbrød ved Kulminerne først i Westfalen og i Rhinprovinsen, siden ogsaa i Schlesien, ophørte kun ved Kejserens og Statsmyndighedernes Mægling, samt viste Nødvendigheden af at sikre Arbejderne imod en altfor hensynsløs Behandling fra Capitalisternes Side. Da Rigsdagen paa ny kom sammen i Oct., fremlagdes Forslag dels om en yderligere Udvidelse af Hærstyrken ved Oprettelse af to nye Hærcorpser, dels om en videre Forlængelse af Socialistloven. Det sidste strandede, fordi Bismarck vilde have Retten til at udvise Socialister fastslaaet som en varig Forholdsregel, hvilket det nationalliberale Parti ikke vilde indrømme. Rigsdagen blev derfor opløst i Jan. 1890, men Valgene 20 Febr. tilføjede „Cartelpartierne" et alvorligt Nederlag (de sank fra 208 Medlemmer til 182, altsaa fra over Halvdelen til en Tredjedel og tabte en Million Vælgerstemmer), medens det tysk-frisindede Parti og Socialdemokraterne fik en betydelig Fremgang (henholdsvis fra 36 og 11 Medlemmer til 79 og 35), hvorhos de sidste kunde opvise et Vælgertal af 1,400,000 eller næsten dobbelt saa mange som 1887. Endnu før end Rigsdagen samledes, kom det til et Brud mellem Kejseren og Bismarck, fordi denne vilde modsætte sig Kejserens Planer om nye Love til Arbejdernes Beskyttelse. Dette førte til Bismarcks Afgang 20 Marts og hans Afløsning som Rigskansler af Caprivi, hvorhos den nationalliberale Miquel i Juni udnævntes til Finansminister. I Maj mødte Rigsdagen til en 2 Maaneders Samling. Foruden Oprettelsen af to nye Hærcorpser tilstodes yderligere Udvidelse af Artilleriet, medens Forlangendet om en Forkortelse af Tjenestetiden afvistes af Regeringen som umuligt. I Følge den nu fra 1 Oct. 1890 gjennemførte Hærplan tæller det tyske Riges staaende Hær: 538 Batailloner Infanteri og Jægere, 465 Escadroner Rytteri, 434 Batterier Feltartilleri, hvoraf 47 ridende, 31 Bataillоner Fæstningsartilleri, 20 Bataillоner Pionerer, 2 Afdelinger Luftskippere og 21 Bataillоner Train. Fredsstyrken udgjør uden at medregne Noncombattanter et Antal af 516,278 Md., hvoriblandt 20,285 Officerer. En Lønningsforhøjelse for de lavere Embedsmænd vedtoges, men ikke for Officererne. Endelig gaves en Lov om Næringsretter til Paakjendelse af Stridigheder mellem Arbejdere og Arbejdsgivere, og et omfattende Lovforslag om Forholdsregler til Arbejdernes Beskyttelse drøftedes, medens Socialistloven fik Lov til at udløbe (30 Sept.) uden Fornyelse. 1 Juli sluttedes en Tractat med England, hvorved Grænserne for de to Landes Magtomraade („Interessesphære") i Østafrika (s. Tysk Østafrika) fastsattes og Helgoland afstodes til T.

Tysk Østafrika. Det tysk-østafrikanske Selskab havde ved Dr. Peters og andre Rejsendes Anstrængelser fra 1884—85 vundet et Omraade, der paa Papiret ansloges til omtr. 20,000 □ M. Ved Tractat, indgaaet i Slutningen af 1886, blev den tyske og den britiske Interessesphære nøjere begrænset, og da det tyske Omraade afspærredes fra Havet ved den omtr. 1½ M. brede Kyststrimmel, der tilhørte Sultanen af Sansibar, indgik Selskabet 1888 en Overenskomst med denne Fyrste, hvorved Selskabet overtog Toldforvaltningen i dette hans Omraade. Herved fremkaldtes imidlertid over hele Kysten en Rejsning af de arabiske Handelsmænd, og Selskabet var kun i Stand til at holde to Pladser; det tyske Rige maatte nu selv gribe ind, og det lykkedes ogsaa 1889 den tyske Rigscommissær Wißmann (s. d. A.) at kue Rejsningen. Ved Tractat af 1 Juli 1890 ere Grænserne for tysk og britisk Østafrika nu nøjagtig fastslaaede. Mod S. skiller Floden Rovuma det tyske og portugisiske Afrika; Grænsen gaar dernæst til Njassasøen; tysk Østafrika grænser saaledes mod V. til Kongostaten. Grænsen mellem de to Søer Njassa og Tanganjika gaar fra Karonga paa 10° s. Br. til Hore-Bai fra sidstnævnte Sø. Nordgrænsen endelig drages fra Mundingen af Umba (Vanga) til Kavirondo ved Victoriasøen og bøjer herfra s. og v. om Victoriasøen til Kongostaten, dog saaledes at Msumbirobjærget, der ligger s. for denne Linje, tilfalder England. Dette sidste Land forpligter sig derhos til at ophæve hele sin Indflydelse hos Sultanen af Sansibar, saaledes at han til Tyskland afstræder hele den Kyststrækning, han har bortforpagtet til det tysk-østafrikanske Selskab. Det tyske Østafrika naar saaledes fra Rovumas til Umbas Munding over for Øen Pemba og herfra ind til de tre store afrikanske Søers Østside; men der er naturligvis en lang Vej, før dette store Omraade virkelig bliver vundet. Med Hensyn til Samkvemmet er det derhos bestemt, at dette skal være frit for alle Afgifter for de to Nationers Undersaatter og Varer „mellem Njassasøen og Kongostaten, mellem Njassasøen og Tanganjikasøen, paa denne Sø og mellem denne og den nordlige Grænse for de to Interessesphærer".

Törnebohm, Alfred Elis [bom], svensk Geolog, f. 16 Oct. 1838 i Stockholm. Efter at have gjennemgaaet det technologiske Institut derstedS og i nogen Tid studeret i Wien, ansattes han 1859 ved „Sveriges geologiske Undersøgelse", hvis Chef da var Prof. A. Erdmann. Efter dennes Død ledede han 1869—70 de geol. Undersøgelser, og efter at Torell var udnævnt til Chef, blev T. dennes Medhjælper, indtil han 1874 tog sin Afsked derfra. I hele denne Tid gjorde han iøvrige Undersøgelsesrejser saa vel i Ud- som i Indlandet. 1873—74 dyrkede han petrographisk-mikroskopiske Studier i Leipzig. 1877 blev han Æresdoctor i Upsala, 1878 Lærer og 1884 Lector ved den techniske Højskole i Stockholm; siden 1876 er han Medlem af det svenske Videnskabsakademi. T. har dels til „Sveriges geologiske Under-

søgelse", dels i det svenske Videnskabsakademis Skrifter og forskjellige Tidsskrifter leveret en Mængde geologiske Afhandlinger.

Tørvemel fremstilles fabriksmæssig til Strøelse i Heste- og Kostalde, hvortil det fortrinlig egner sig, da det giver et blødt og behageligt Leje for Dyret og derhos kan indsuge 7½ til 8 Gange sin Vægt Fugtighed. Herved dannes et ypperligt, kvælstofrigt Gødningsmiddel, hvis Kvælstofindhold yderligere forøges ved, at T. selv indeholder Kvælstof, sædvanlig vel kun omtr. ½ pCt., men undertiden 4 til 5 Gange saa meget.

U

Uafhængige, Navn for det første Mellemparti i det danske Folketing, stiftet i Efteraaret 1861 og omfattende bl. a. Blixen-Finecke, Fonnesbech, Fallesen, Jessen, samt en Del Bønder, i alt en Snes Medlemmer.

***Uddevalla.** 1888 fandtes 25 Handelsfartøjer paa 5,021 Tons (12 Dampskibe paa 1,954 Tons).

Udskydelsesret. En af Grundsætningerne ved Jurysystemet er Parternes Ret til uden Angivelse af Grund at udskyde en Del af Jurymændene og saaledes selv øve Indflydelse paa Jurybænkens Sammensætning. I Detaillerne kan denne Ret være forskjellig ordnet. I Norge vil hver af Parterne regelmæssig have Ret til at udskyde 8, hvoraf Paatalemyndigheden udskyder de 5 paa Forhaand og for samtlige Retsmødets Sager. Er der flere Tiltalte, maa de dele U. eller udøve den i Fællesskab.

***Uganda.** Mwanga er senere bleven sat paa Tronen igjen, netop ved de christnes Hjælp. I Følge Tractat af 1 Juli 1890 hører U. til den engelske Interessesphære.

***Ulm.** Domkirken, som næst Kölns Dom er den største i Tyskland, er 1890 bleven fuldført; dens Taarn er det højeste Kirkespir i Verden, 503 F.

***Ulricehamn.** 1,177 I. (1888).

***Umeå.** 1888 fandtes 18 Handelsfartøjer paa 7,507 Tons.

Una sălus victis nūllam spērāre salūtem, lat., den eneste Frelse for de overvundne er: ikke at haabe nogen Frelse (Vergils Æn., 2, 354).

Underløben kaldes en Vogn, der er saaledes indrettet, at Forhjulene ved Vendinger kunne drejes ind under Fadingen.

***Ungarn.** Uagtet Tiszas store Fortjenester af U.s indre Udvikling og hans dygtige Hævdelse af dets Magtstilling opvoxede efterhaanden en heftig Opposition imod ham, endog inden for det liberale Partis Rækker. Den nødte ham 1889 til at udvirke flere Ændringer i Hærloven, bl. a. Hærens Betegnelse som „kejserlig og kongelig" (i Stedet for „kejserlig-kongelig"), og svækkede hans Stilling, der hidtil syntes urokkelig. For at føje det radicale Parti, der krævede særlig Hensynsfuldhed imod L. Kossuth, skjønt denne ikke vilde vende tilbage til U., paatænkte Tisza 1890 en ny Lov om Indfødsret (denne tabes nemlig ved 40 Aars Fraværelse fra Landet); men Planen mødte Modstand hos de andre Ministre, og i Marts gik han derfor af og afløstes af den hidtilværende Agerbrugsminister Grev Szapary.

***Union.** Naar den øverste Fjerdedel af Nationsflaget nærmest Stangen eller Masten har en Aftegning, der i væsentlig Grad skjelner sig fra den øvrige Del af Flaget, siges dette at have en U.; Exempler herpaa afgive det norske, svenske, engelske, nordamerikanske o. a. Flag. Hvor U. findes i Flaget, er det som oftest denne, der benyttes som Gjøs (s. *d. A.). Union jack [jūnjen djækk], det engelske Flag.

Union parfaite, fr. [yniōng parfäht], Orden, stiftet af Dronning Sophie Magdalene 7 Aug. 1732 som Minde om hendes Bryllupsdag. Ordenstegnet bestod af et hvidt, emailleret Kors, mellem hvis Bjælker skiftevis var anbragt den norske Løve og den brandenborgske Ørn. Det bares i en blaa Sløjfe med Sølvkant.

***Upland.** 254,000 I. (1888).

***Upsala.** Stabelstad; 21,846 I. (1889). **U. Län.** Af Jordarealet udgjøres lidt over 27 pCt. af dyrket Jord, 8,7 pCt. af Eng og over 55 pCt. af Skovland; 1888 fandtes 21,120 Heste, 75,109 Stkr. Hornkvæg, 32,045 Faar, 24 Geder og 15,581 Svin.

Urania hedder et 1888 i Berlin stiftet Aktieselskab til Udbredelse af astronomiske og physiske Kundskaber blandt Publikum ad experimentel Vej. Det har 1889 bygget et Observatorium med en 12 Tommer vid Kikkert, flere mindre Kikkerter, physiske Apparater, Theatersal til illustrerende Scener m. m. og udgiver siden Oct. 1888 et Maanedsskrift, „Himmel und Erde". Directeur og Redacteur er Dr. Wilh. Meyer, forhenværende Observator i Genf.

V

Vahl, Jens, f. i Aalborg 24 Nov. 1828, Sønnesøn af Botanikeren Martin V., blev theologisk Candidat 1854 og har siden 1856 beklædt forskjellige Præsteembeder, siden 1884 i Nørre Vedby paa Falster. 1869—77 var han Provst for Nørvang-Tørrild Herreder i Ribe Stift. Ved Siden af sin egentlige Embedsgjerning har han øvet en omfattende Virksomhed saa vel i den indre som i den ydre Missions Tjeneste og har desuden været en meget frugtbar Forfatter. Han er Medlem af Bestyrelserne for Diakonissestiftelsen, den indre Mission og det danske Missionsselskab, siden 1889 tillige dettes Formand. Siden 1860 udgiver han „Almindelig Kirketidende"; efter Mans Død overtog han tillige Udgivelsen af „Christelig Samler", og fra 1890 er han desuden Hovedredacteur af det af samtlige skandinaviske Missionsselskaber udgivne „Nordisk Missionstidsskrift". Desuden har han udgivet en Del selvstændige Arbejder over Missionshistorie og et „Missionsatlas", som er hans betydeligste Arbejde. 1858 stiftede han i Forening med Kalkar, Paulli og Rothe „Foreningen for gudelige Smaaskrifters Udbredelse", som indtil 1890 har udgivet i alt 375 Smaaskrifter, i Oplag paa indtil 20,000 Exemplarer. — Hans Broder, **Johannes V.**, f. 1 Jan. 1831 i Aalborg, blev 1849 Student og tog 1857 lægevidenskabelig Examen, men blev allerede 1858 ansat ved det store kongel. Bibliothek som Assistent og 1868 Underbibliothekar. Siden

1861 har V. styret den danske Afdeling med udmærket Dygtighed, udarbejdede sammen med C. W. Bruun Planen til det systematiske Katalog, som 1864—75 affattedes i 67 Bd., og gjennemførte Samlingens nye Ordning. Desuden har han forfattet „Dansk Bogfortegnelse for Aarene 1859—68“ (1871) og „1869—80“ (1882).

Waiblinger, Wilh., tysk Digter, f. 1804 i Heilbronn, var i alle Henseender forbausende tidlig udviklet og havde allerede strevet en Række Digte, Dramaer og Romaner, da han 1822 kom som Student til Tübingen. Her lærte han bl. a. Hölderlin at kjende, hvis „Hyperion“ inspirerede ham til Romanen „Phaeton“ (1823), og hvem han senere helligede en sympathetisk Biographi, vandt ved sit frodige Talent mange Beundrere, men bragtes tillige ved sin utøjlede Lidenskab i højst pinlige Forhold. Ved Boghandler Cottas Hjælp lykkedes det ham 1827 at komme til Italien, hans Ønskers Maal. Han opholdt sig mest i Rom og dets Omegn, Napoli og Sicilien og strev en Mængde farverige, men oftest flygtige Rejsebilleder, Skitser, Digte og Noveller (til Dels trykte i „Blüten der Muse aus Rom“, 1829, og „Taschenbuch aus Italien“, 1829—30); men hans ogsaa her fortsatte extravagante Liv lagde ham allerede 1830 i Graven. Af hans „Gesammelte Werke“ besørgede H. v. Canitz 1839 en Udgave i 9 Bd.

***Waldenström, Paul Pet.**, har efter sin Hjemkomst til Sverige givet en Skildring af sin Rejse, »Genom Norra Amerikas förenta stater« (1890).

Valgmenighed, s. *Frie Menigheder.

Vandkappe, s. *Sele.

Wandsworth, Kvarter i den sydvestlige Del af London; 210,400 J. (1881). To store Opdragelsesanstalter for Soldaterbørn, Sygehjem for Uhelbredelige, et katholsk Lærerseminarium, Højskole for Damer, Tugthus, chemiske Fabriker, Korn-, Sav- og Papirmøller, Bryggerier, Brænderier og Maltgjørerier.

Varamænd. Den norske Straffeproceslov af 1887 benytter Udtrykket V. om de Suppleanter, som tilkaldes for de tilsagte Lagrettemænd for det Tilfælde, at der ikke skulde møde et tilstrækkeligt Antal af disse.

***Varde.** 4,167 J. (1890).

***Varemærker.** Efter norsk Lov af 26 Maj 1884 og dansk Lov af 2 Juli 1880 kan enhver, der driver Næring ved at frembringe eller forhandle Varer, erhverve Eneret til at benytte et særligt V., som for at adskille Varen fra en anden lignende anbringes paa selve Varen eller paa Indpakningen. Eneberettiget er enhver til at bruge sit Navn eller Firmanavn som V.; ellers erhverves Eneretten ved V.s Optagelse i Varemærkeregistret, som føres for hele Landet af en henholdsvis i Christiania og Kjøbenhavn bosat Registrator. Ved kongelig Anordning kan denne Beskyttelse under Forudsætning af Gjensidighed udstrækkes til Udlændinge.

Variété, fr. [tē], Afvexling. Variété-Theater (fr. Théâtre des Variétés), Theater for alle Haande forskjellige Kunstarter.

Varmenecessaire, s. *Opvarmning.

Warner, Susan, nordamerikansk Forfatterinde, f. 11 Juli 1819 i New-York, strev 1851 under Navnet Elisab. Wetherell Romanen »The wide, wide world«, der vandt stor Yndest og blev oversat i en Mængde Sprog. Senere Arbejder af hende ere »Queechy« (1852), »Eleanor Powle« (1865), »Melbourne house« (1866) og et religiøst Skrift, »The law and the testimony« (1853). D. 17 Marts 1885.

***Weber, Carl Maria v.** Et Mindesmærke for ham afsløredes 1 Juli 1890 i Eutin.

Vedel, Emil, f. 30 Aug. 1824 paa Søbysøgaard, blev 1846 jurid. Candidat, 1857 Departementschef i Minist. for Slesvig, 1866 Amtmand paa Bornholm, 1871 i Sorø Amt. Han har ved Udgravninger paa Bornholm, planmæssig fortsatte siden 1868, fremdraget et særdeles rigt og vigtigt Stof til Kundskab om Nordens Oldtid; visse chronologiske Grupper ere fremdragne af ham, før de vare iagttagne andensteds. Samtlige fremdragne Sager ere blevne overgivne til Museet for nord. Oldsager og ere efterhaanden blevne videnskabelig bearbejdede og offentliggjorte af V. i „Aarb. for nord. Oldkyndighed“. En samlet Udsigt over Bornholms Archæologi foreligger i hans „Bornholms Oldtidsminder og Oldsager“ (1886). Fra 1885 er han Vicepræsident i det kongel. Nord. Oldskriftselskab. Han har desuden gjort sig bekjendt som juridisk Forfatter. — Til samme Slægt hører Peter August Frederik Stand V., f. i Kjøbenhavn 10 Dec. 1823, der blev Student 1840, juridisk Candidat 1846 og fik 1847 Universitetets Guldmedaille for en Afhandling om den engelske og franske Trykkefrihedslovgivning. 1847 studerede han tysk Ret i Berlin, og efter et Ophold i Hjemmet studerede han 1849—50 i Frankrig, England og Belgien. Efter sin Hjemkomst blev han 1851 udnævnt til Lector i det juridiske Facultet ved Universitetet, hvor han avancerede til Professor ordinarius og Medlem af Consistorium. 1858 udnævntes han til Departementschef i Udenrigsministeriets politiske Afdeling og 1864 til Directeur for det samlede Ministerium, hvilken Stilling han under de vexlende Ministerier har beklædt med almindelig anerkjendt Dygtighed. Som historisk Forfatter har V. gjort sig bekjendt ved en Del fortrinlige Afhandlinger i „Hist. Tidsskr.“, vedrørende udenrigspolitiske Forhold i forrige Aarhundrede („Grev v. d. Ostens Gesandtskaber“ (1870) og „Grev R. F. Lynar“ (1874)), end videre ved den 1871 udgivne „Brevvexling mellem Grev J. H. E. Bernstorff og Hertugen af Choiseul“ og særlig ved sin Skildring af Johan Hartvig Ernst Bernstorff („Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium“ og »Correspondance ministérielle du comte J. H. E. Bernstorff 1751—70« (1882)).

Weigl, Joseph, frugtbar og i sin Tid meget fejret Operacomponist, f. 1766 i Eisenstadt i Ungarn, d. 1846 i Wien, Elev af Salieri, hvem han efterfulgte som Vicehofcapelmester 1825, fik for en af sine første Operaer »Il pazzo per forza« 1789 et Honorar af 100 Dukater og strev over 30 tyske og italienske Operaer, der næsten alle gjorde megen Lykke. „Schweizerfamilien“ (Wien 1809) var længe meget yndet

i alle Lande. W. skrev ogsaa Musik til henved en Snes Balletter og andre Theaterstykker, mange mindre Vocalsager og Sange og i sine senere Aar en stor Del Kirkemusik.

*Vejle. 9,014 J. (1890). V. Amt har 111,904 J., hvoraf 28,715 i Kjøbstæderne. Kvægbestanden udgjorde 16 Juli 1888 20,078 Heste, 94,843 Stkr. Hornkvæg, 55,596 Faar og 46,071 Svin.

Vĕllem me nescīre littĕras, lat., gid jeg ikke kunde skrive! (Kejser Neros Udbrud, da han underskrev den første Dødsdom).

Venerābel, ærværdig.

*Venersborg. Handelsflaaden bestod 1888 af 33 Fartøjer paa 2,862 Tons.

*Venstre. Medens de danske V.-Grupper i Virkeligheden siden Maj 1885 vare forenede, foregik den formelle Sammenslutning først i Oct. 1886 til Rigsdagens V.; derfra udskiltes allerede i Marts 1887 en mindre Gruppe under C. Bergs Ledelse, kaldet det rene V., i Modsætning til det forhandlende V. Uden for Rigsdagen sammenholdes alle Partiets Grupper ved den saakaldte Venstres Organisation og de aarlige Delegeretmøder.

*Venus. Denne Planets Rotationstid skal i Følge Schiaparellis 1890 offentliggjorte Jagttagelser ikke, som hidtil antaget, være omtrent lig Jordens, men omtrent 225 Dage; den skulde derefter, ligesom Mercur efter samme Jagttager, have en bunden Rotation.

*Verdy du Vernois, Jul. v., afgik i Oct. 1890 som preussisk Krigsminister.

*Verhas, Jan, f. 9 Jan. 1834 i Termonde (ikke Antwerpen), er Elev af N. de Keyser i Antwerpen. Hans senere Arbejder dreje sig især om Livet ved Badesteder og Fiskerlejer, hvori dog Børnenes Færd stadig har en fremtrædende Plads.

*Vermlands Län. 253,517 J. (1889); 1888 fandtes 14,648 Heste, 83,789 Stkr. Hornkvæg, 25,315 Faar og 12,245 Svin.

*Westberg, Charlotte Maria, optraadte sidste Gang paa det kongel. Theater 8 Juni 1890 som Svava i Balletten „Valkyrien“ og afskedigedes ved samme Theateraars Udgang.

Westcott, Brooke Foss [uēst], engelsk Theolog, f. 12 Jan. 1825 ved Birmingham, blev 1870 Prof. theol. ved Universitetet i Cambridge, 1890 Lightfoots Eftermand som Biskop i Durham. Han var en af de betydeligste Medarbejdere ved Revisionen af den engelske Bibeloversættelse og maa efter Lightfoots Død nævnes som den betydeligste nulevende engelske Exeget og Isagog. Blandt hans talrige Skrifter maa særlig fremhæves: »History of the Canon of the New Testament« (6te Opl. 1889), »Introduction to the study of the Gospels« (7de Opl. 1888), »History of the English Bible« (1869) og »The epistles of St. John« (2det Opl. 1886) samt den textkritiske Udgave af det nye Testament, som han og hans daværende Collega i Cambridge, Prof. Hort, udgav i Forening 1881—82 efter mange Aars Samarbejde: »The new Testament in the original Greek« (2 Bd.), et Arbejde, der fuldt ud fortjener at stilles ved Siden af, om ikke over Tischendorfs berømt textkritiske Arbejder.

*Vesterbottens Län, 1,060 □ M. (58,800 □ Kilom.) stort, havde 1889 i alt 120,363 J. Kreaturholdet bestod 1888 af 12,477 Heste, 50,148 Stkr. Hornkvæg, 42,899 Faar, 3,881 Geder, 6,267 Svin og c. 40,000 Rensdyr.

*Vesternorrlands Län havde 1889 203,823 J., hvoraf c. 18,200 i Stæderne; 1888 var Kreaturbestanden 15,986 Heste, 56,003 Stkr. Hornkvæg, 51,659 Faar, 11,119 Geder og 9,983 Svin.

*Vestervik. 1888 fandtes 40 Handelsfartøjer paa 5,122 Tons (4 Dampskibe paa 569 Tons).

*Vestmanlands Län. 136,977 J. (1889); 1888 var Kreaturholdet 14,648 Heste, 83,789 Stkr. Hornkvæg, 25,315 Faar og 12,245 Svin.

Wetherell, Elisab., s. Warner, Susan.

*Viborg. 8,352 J. (1890). V. Amt har 100,783 J., hvoraf 12,098 i Kjøbstæderne. Kvægbesætningen udgjorde 16 Juli 1888 21,151 Heste, 96,357 Stkr. Hornkvæg, 138,689 Faar og 37,525 Svin. V. Stift. 136,589 J.

Victŏria, et Slags Phaëton, en let, halvlukket Calèchevogn med ēt Sæde og Buk, men uden Tjenersæde, benyttes hos os meget af de kongelige.

Vīdi, lat., jeg har set, læst det.

*Vikner, C. Pontus. Nylig er udkommet en Samling af hans populær- og religionsphilosophiske Afhandlinger, »I mensklighetens lifsfrågor« (2 Dele, 1889) samt hans »Samlade predikningar« (1889—90).

*Wilhelm II, Konge af Preussen og tysk Kejser, besøgte i Juni 1890 paa ny Kong Christian IX og derefter Kong Oscar II i Christiania; han var i Aug. paa Helgoland for at tage dette nye Land i Besiddelse og derefter i Besøg i Rusland og Østerrig.

Villégiature, fr. [schiatyhr], Liggen paa Landet; en v. [ang], paa Landet.

Villiers de l'Isle-Adam, Aug. Matth. [villiē dǝ lihl adāng], Greve, fransk Forfatter, f. 1833 af en gammel bretagnesk Slægt, sluttede sig i Paris til den parnassiske Bohême, levede et phantastisk vildt Liv, var en Tilbeder af Wagners Musik og fanatisk Katholik; han udledte sin Herkomst fra Malteserordenens berømte Stormester og troede sig bestemt til store Bedrifter. Han er en farverig Stilist, en hallucineret Mystiker, en radical Efterromantiker. En Tid var han Medarbejder ved »Figaro« og »Gil Blas«. Hans Hovedværker ere Digtene »Axel« og »Akédysseril«; Romanen »Ève future« (1886), »Triboulat Bonhomet« (1887), en Persifflage over den philisteragtige Voltairianisme; Novellesamlingerne »Contes cruels« (1883), »Nouveaux contes cruels« (1888), »Histoires insolites« (1889). Hans Dramaer »L'évasion« og »Le Nouveau-Monde« slog ikke an. Han døde 19 Aug. 1889 i Fattigdom.

Wilmington [uillmingt'n], Havnestad i Staten Californien i de forenede Stater i Nordamerika, er Endepunkt for den sydlige Stillehavsbane. 1,000 J.

Winipeg [uinnipægg], Hovedstaden i Prov. Manitoba i den canadiske Union ved Assiniboines Munding i Red River, var 1870 kun en Landsby paa 250 J., men har nu 30,000 J. (1889). Universitet med Museum, Værksteder for den canadiske Stillehavsbane og betydelig Handel.

Winterfeld, Adolf v., tysk Forfatter, f. 9

Dec. 1824 i Alt-Ruppin, var 1848—58 preussisk Officer og har siden levet, blot literært beskæftiget, i Berlin, hvor han 1861 udnævntes til Kammerherre. Hans talrige komiske Romaner, Noveller og Humoresker, der for største Delen behandle Soldaterlivet, ere en yndet Underholdningslecture blandt det bredere Publikum. Han har desuden skrevet Lystspil og en vellykket Oversættelse af Bellman („Der schwedische Anakreon“, 1856).

Winther, Paul, Pseudonym for Clara Elisabeth Andersen (s. d. A.).

***Visby.** 1888 fandtes 22 Handelsfartøjer paa 3,940 Tons (4 Dampskibe paa 842 Tons).

***Wisconsin.** 1,563,400 J. (1885).

***Wißmann, Hermann.** I Sept. 1889 besatte W. den vigtige Station Mpvapva, slog gjentagne Gange den arabiske Anfører eller „Rebel“, som Tyskerne betegnende kaldte ham, Buschiri, fangede ham og lod ham hænge. Efterhaanden vendte saaledes Ro og Orden tilbage ved Kysten, Karavanehandelen i Bagamoyo tog et nyt Opsving, de store europæiske og indiske Firmaer vendte atter tilbage, og der byggedes et stort Karavanehus, som kan optage 5,000 Mennesker. Imidlertid havde en anden Araber, Bvana Heri, opkastet sig til Fører i Buschiris Sted; et Angreb paa dennes Lejr mislykkedes, og først i Jan. 1890, da W. kunde rykke i Marken mod ham med 500 Mand, hvoriblandt 40 Europæere, og 5 Stykker Skyts, lykkedes det at fordrive Araberne fra deres Stillinger. Fra Tyskland indtraf imidlertid nye Forstærkninger under Major Liebert med 10 Officerer og 30 Underofficerer, i Egypten hvervedes 700 Sudanesere, i Mosambique 300 Suluer, og med denne Forstærkning angreb W. i Marts 1890 Bvana Heri i en anden stærk Stilling og slog ham. Hermed synes „Rebel“førerens Magt brudt, og W., hvis Helbred var stærkt nedbrudt, kunde i Eftersommeren 1890 vende tilbage til Tyskland, hvor han modtoges med mange Æresbevisninger og ophøjedes i Adelstanden.

With, Carl Edvard, f. i Frederiksberg 14 Dec. 1826, tog Lægeexamen 1852, blev 1862 Lector i medicinsk Klinik ved Kjøbenhavns Universitet og Overmedicus ved Frederiks Hospital, 1864 ord. Professor. Af hans Skrifter kunne anføres: „Peritonitis appendicularis eller den ved Ulceration og Perforation af Appendix ileocoecalis fremkaldte Peritonitis“ (1879), „Mavesaarets kliniske Former, dets Diagnose og Behandling“ (1881), „Pathogenesen og Behandlingen af de i højre Fossa iliaca forekommende Betændelser“ (1889).

Vitæ, non scholæ discimus, lat., vi lære ikke for Skolen, men for Livet.

***Vogeserne**, Dep., har 413,700 J. (1886).

***Vogler, Georg Joseph.** 1890 rejstes ham et Mindesmærke i Darmstadt.

Vogn. Brugen af V. gaar tilbage til de tidligste Tider. Hos Ægypterne kunne de paavises mindst 2,000 Aar f. Chr. I 2den Mosebog omtales, at Kong Pharao lod spænde for sin V. og tog sit Folk med sig samt 600 udvalgte V. og alle V. i Ægypten. Aar 600 f. Chr. brugte Ægypterne tohjulede V. med 6-egede Hjul og Fadingen staaende umiddelbart paa Hjulaxlen, hvortil Vognstangen var ubevægelig befæstet. Fortil paa Stangen sad et udpolstret Aag, der anbragtes over Hestens Manke og fastspændtes med Remme om Bryst og Bringe. Plutarch skriver om Perserne, at de paa Rejser kjørte deres Hustruer i helt tillukkede Vogne, for at de ikke skulde ses af Tjenestefolkene. I en saadan Vogn blev Alexander d. stores Lig 323 f. Chr. ført fra Babylon til Alexandria, trukken af 4 Heste. De saakaldte Levogne, der benyttedes i Slaget, tilskrives Perserne. De vare besatte med lange Knivsblade, saa at de ved at kjøres ind i den fjendtlige Hær nedmejede Fjenderne og foraarsagede Uorden og Trængsel. De bleve trukne af flere Heste og styredes af en panserklædt Kusk. I Iliaden omtales flere Steder, at Grækerne i den heroiske Tidsalder havde firhjulede V. Romerne benyttede til Væddekjørsel hovedsagelig den saakaldte Curriculum, der var meget let, bredsporet og meget lav og kun bestemt for en Person. Den tohjulede Triumphvogn var udstyret med stor Luxus og blev i Reglen trukken af fire Skimler. Ved sin Hjemkomst fra Olympia kjørte dog Kejser Nero i en Triumphvogn, der var trukken af ti Heste, der gik ved Siden af hinanden. Som aaben Rejsevogn benyttede Romerne den firhjulede Cisium, der bestegés forfra, og som overdækket den fra Gallien indførte Covinus. Den tohjulede Carpentum var ligeledes tildækket, hvorimod den egentlige Galavogn var den aabne, firhjulede Carruca (den franske Carosse). Som tildækket Rejsevogn tjente den firhjulede Rheda, der ofte udstyredes med alle mulige Bekvemmeligheder, og som har meget til fælles med den endnu i Tyrkiet brugelige Araba. De merovingiske Fyrstevogne vare nærmest Karrer, trukne af Oxer. Der berettes om Carl d. store, at han benyttede et saadant Kjøretøj, med fire Oxer for. I Middelalderen standsedes Kjøretøjernes Udvikling en Tid lang, da Ridderne ansaa det for blødagtigt og umandigt at kjøre, og baade Mænd og Kvinder foretrak som oftest at ride. Dog ses, at Carl IV 1377 ved sit Besøg i Paris kjørte i en rigt smykket tohjulet V., trukken af fire hvide Muldyr, at Carl V, der led af Gigt, for det meste kjørte, og at Kurfyrsten af Køln 1562 ved Kejser Maximilians Kroning optraadte med 14 V. Ved denne Tid, 1568, skete den vigtige Forbedring i V.s Construction, at ophænge Fadingen i Læderremme, fastgjorte til Træ- eller Staalfjedre over Undervognen, og ikke som hidtil lade den hvile directe paa Axlerne, men endnu i 1610 var den V., hvori Henrik IV blev myrdet i Paris, af den ældre, umagelige Construction. Glasvinduer i V. anvendtes først i Italien i Slutningen af det 16de Aarh. Med en saaledes udstyret gjennemsigtig V. optraadte Marschal Bassompierre første Gang i Paris Aar 1599 og vakte stor Opsigt. 1601 fremkom ligeledes i Paris den første egentlige Vognmand, der lejede Heste og V. ud til Publikum. Over sin Stald havde han anbragt et Billede af den hellige St. Fiacre, hvorefter alle Droschker paa Fransk have faaet deres Navn fiacres. Tidligere kaldtes „Kusk“ paa Dansk Driver. Navnet „Kusk“ skriver sig fra

en i første Halvdel af det 16de Aarh. opfunden Art V., der paa Tysk kaldtes Gutschi, paa Spansk og Fransk Coche, paa Dansk Kustvogn. Constructionen kjendes ikke nøje; den var vistnok et første, ufuldkomment Forsøg paa den 1568 indførte Forbedring ved Ophængningen. Men fra denne V. gik i de forskjellige Sprog Navnet „Driver" over til „Kusk" (Tysk: Kutscher, Fransk: cocher, Dansk: først Kuskdriver, hvilket senere forkortedes til „Kusk"). Indtil hen imod Midten af det 17de Aarh. sad paa næsten alle V. Kusken ikke paa Bukken, men paa den nærmer Hest, og Forhjulene vare ikke saaledes indrettede, at de ved Vendinger kunde gaa ind under Fadingen. Dog naaede den pragtelskende Ludvig XIV at kunne paradere i en carosse coupé med Glasvinduer, Kusk paa Bukken, underløbende Forvogn og Træsjedre. Indførelsen af S-fjedre skriver sig fra Tyskland fra Begyndelsen, C-fjedrene fra England fra Slutningen af forr. Aarh. Det var, hvad Mageligheden angaar, en stor Fremgang, men havde den Ulempe, at Fadingen kom saa højt i Vejret, at man vanskelig kunde komme op i og ud af V. Først ved Anvendelse af de horizontale eller Trykfjedre er denne Fejl bleven væsentlig reduceret. Paa Grund af deres Behagelighed have C-fjedrene dog endnu den Dag i Dag hævdet deres Plads i mange Galavogne. De bevægelige Voghimle eller Calècher til at slaa op og ned ere opfundne i Slutnigen af forrige Aarhundrede. Hvad Arbejdsvognene angaar, stod de længe paa samme Standpunkt, og det er først den nyere Tids Udvikling af Jærnindustrien og Maskinvæsenet, en væsentlig Fremgang og Forbedring paa dette Omraade skyldes. Af stor Betydning baade ved Arbejds- og Luxuskjørsel er Opfindelsen af Patentaxler, hvorved der kan benyttes flydende Smørelse, og hvorved Axel og Nav beskyttes imod Indtrængen af Snavs og Støv. Bremseapparater, hvorved Hjulets Omdrejning under Kjørslen kan standses af Kusken, f. Ex. naar der kjøres ned ad Bakke, ere nu almindelig brugte ved al Slags Kjørsel.

*Voltaire, François Marie Arouet de. 1890 rejstes ham et Mindesmærke i Ferney.

Voltampère [angpæhr] er en af Enhederne for Arbejdsydelsen i 1 Sekund (Effect), der navnlig anvendes, naar der er Tale om den elektriske Strøms Arbejdsværdi; denne faas ved at multiplicere den elektromotoriske Kraft (udtrykt i Volt) med Strømstyrken (udtrykt i Ampère). 1 V. lig c. $\frac{1}{10}$ Kilogrammeter (lig 1 Joule) pr. Sekund. 1 Hestekraft er 736,5 V.; frembringes den elektriske Strøm af Dynamomaskiner, giver 1 Hestekraft dog højst c. 500 V.

Wulff, Carl, dansk Skuespiller, f. 7 Maj 1840, havde spillet Komedie saa vel i Provinserne som i Norge og Sverige, da han engageredes til det kongel. Theater. Her debuterede han 2 Sept. 1867 som William Taylor i Bjørnsons „Marie Stuart i Skotland" og maatte et Par Aar spille forskjellige lyriske Elskerroller, der ikke laa for hans Talent, indtil han 1869 kom til Castno. Den kjedsommelige Elsker fra det kongelige Theater blev snart paa Castno Publikums erklærede Yndling, særlig efter at han havde skabt den morsomme Kjøbenhavnerfigur „Peter Sørensen". 1876 gik han til Folketheatret, hvor han ligeledes baade som Bonvivant og som Raisonneur vandt stærkt Bifald; fra 1884 indtil sin Død 17 Sept. 1888 var han knyttet til Dagmartheatret.

*Wyoming optoges 10 Juli 1890 som Stat i den nordamerikanske Union. I W. have siden 1869 Kvinderne haft Valgret og Valgbarhed lige med Mændene.

Württemberg, Alexander, Greve af, tysk Lyriker, f. i Kjøbenhavn 1800, gik i württembergsk Tjeneste og døde 1844 som afskediget Oberst. Hans ildfulde, energiske Digtning viser ikke ringe Slægtskab med Lenaus. „Gedichte" (1837) og „Lieder des Sturms" (1839) udkom i en samlet Udgave 1841. 1843 fulgte endnu Sonetterne „Gegen den Strom".

*York. Shiret er siden 1888 delt i tre selvstændige Shirer: East-Riding, 55 □ M. med 315,500 I., North-Riding, 100 □ M. med 346,300 I., og West-Riding, 112 □ M. med 2,224,800 I.

Zambèsia, s. Britisk Zambesia.

*Zeller, Jules Sylv. Af hans »Histoire d'Allemagne« udkom 1890 6te Bd., som gaar til 14de Aarh.

Ædrueligheddsagen maa og vil komme i Gang, hvor og saa ofte som de stærke Drikke blive misbrugte i nogen betydeligere Grad. Alkoholgiftens acute Virkning, Beruselsen, medfører ved at stimulere alle Lidenskaber og ved at sløve og svække den Selvbeherskelsens Kraft, som skulde holde dem i Tømme, saa hyppige og store Brud paa den borgerlige og moralske Orden, at baade den sædelige og den juridiske Lov maa træde op derimod. Endnu større og mere indgribende er dog dens chroniske Virkninger, opstaaede ved en stadig Misbrug: baade den physiske og den psychiske Sundhed nedbrydes, Samvittigheden og alle gode Følelser svækkes, Evnen til at opfylde sine Pligter over for Familie og Samfund tage mere og mere af, indtil en for tidlig Død gjør Ende paa en elendig og ulykkelig Tilværelse. Samfundslegemets Sundhed, Velstand og Lykke kræve da nødvendig, at der stribes ind derimod. — Bibelen er fuld af Advarsler imod „Vin og stærk Drik" (Ordspr. 20, 1; 23, 29—35; 31, 4—5; Es. 5, 22; Eph. 5, 18). Naar derimod Muhammed forbød sine Disciple at nyde Vin, har den christne Kirke aldrig kunnet gaa ind paa at gjøre et religiøst Forbud deraf, fordi Christus selv drak Vin og gjorde sit første Mirakel ved at omdanne Vand til Vin (Matth. 11, 19; Joh. 2), ligesom han ogsaa indsatte Vinen som det ene Element i Nadverens Sacrament; og Apostelen Paulus anbefaler ved en enkelt Lejlighed udtrykkelig Timotheus at nyde lidt Vin af Helbredshensyn (1. Tim. 5, 23). — Større blev Faren, og vanskeligere blev Stillingen, efter at, i det 15de og 16de Aarh., de destillerede Drikkes Brug var bleven

almindelig. Oprindelig anbefaledes de som Lægemiddel; men som Ausdrik og endnu mere som daglig Nydelse bleve deres skadelige Virkninger jo saa meget større end de gjærede Drikkes, som Alkoholgiften var langt mere sammentrængt i dem. Fra denne Tid af bliver Æ. oftere Gjenstand for energiske Bestræbelser fra Statsmændenes Side lige indtil saadanne Lovbestemmelser som Frants I.s Edict 1536 i Frankrig, der truede Drankeren med følgende Række af Straffe: Vand og Brød, Hudstrygning i Fængslet, offentlig Hudstrygning, Afskæring af Ørene og Landsforvisning. — I vort Aarhundrede har Æ. været mest nødvendig, men ogsaa vistnok gjort de største Fremskridt, støttet paa folkelige Bestræbelser, der have vakt den offentlige Menings ivrige Interesse. Det ligger da nær at forstaa, at den har haft sit Udgangspunkt og Hovedsted i de nordamerikanske Fristater. Her stiftedes de første Maadeholdsforeninger eller Foreninger til Drikfældigheds Bekæmpelse i Begyndelsen af Aarhundredet og noget senere (1827) den første Totalafholdsforening (Temperance Society). Den sidste Art Foreninger tog snart som det mest afgjørende Skridt Luven fra den første. Det er nemlig vanskeligt at slaa fast, hvad „Maadehold“ er: selv de, der ødelægge sig selv ved dagligt Overmaal af Drik, mene dog, at de kun drikke „til Maade“; derimod er det let at forstaa, hvad fuldstændig Afholdenhed fra spirituøse Drikke er. Og derom ere alle enige, at en Dranker kun kan reddes ad denne Vej. Sin christelige Berettigelse forsvarer Totalafholdssagen lettelig med disse Hensyn for Øje ud fra saadanne Ord som Rom. 14, 21 og 1. Kor. 8, 13, idet der selvfølgelig gjøres Undtagelser saa vel over for den sacramentale som over for den medicinske Brug af Vinen. — Dermed er ikke sagt, at Æ. altid har haft „ædruelige“ Forkæmpere i alle Totalafholdsmænd; Iveren for en god og vigtig Sag slaar let over i Fanatisme. Storartet Fremgang har Totalafholdssagen haft i Nordamerika, hvor dens Foreninger allerede 1835 talte over 2 Mill. Medlemmer; ligeledes i Storbritannien og Irland. Det nemmeste Middel for Staten at gribe til i Æ. er ved en høj Told og Produktionsafgift at gjøre de stærke Drikke dyre. I Rusland og især i Storbritannien har man drevet Afgiften op til en saadan Højde, at Indtægten deraf er en overvejende Post paa Budgettet. Selve denne Omstændighed synes dog at vise, at dette Middel alene ikke faar tilstrækkelig Indflydelse til at formindske Forbruget. Heller ikke har det meget at sige, om man indskrænker Antallet af Produktionssteder — i England findes der ikke en Snes Fabriker for Spiritus, men med en umaadelig stor Produktion hver. Dog har det utvivlsomt hjulpet meget, at man kom bort fra den frie Brænding til Husholdningsbrug, som raadede i Norden indtil i 30erne, og som oversvømmede alle Huse og Hjem med det sletteste Produkt i ubegrænset Mængde. — Langt mere directe og kjendelig Gavn synes Indskrænkninger i Handelen med stærke Drikke at bringe. Jo mere man har ladet denne blive fri Næring, saa at den faldt i Hænderne paa talrige Personer af en hvilken som helst Beskaffenhed, der kun have en Interesse, nemlig at der skal drikkes meget — desto mere bliver der ogsaa drukket. I mange Lande har man derfor fastsat, at der i hver By, eller svarende til et vist Tal af den voxende Folkemængde, kun maa være et vist Antal Udsalg og Udskjænkningssteder. I andre Lande har man villet opnaa det samme ved at kræve en meget høj Afgift (indtil flere Tusende Kroner om Aaret) af hvert Udskjænkningssted, eller ved at stille mange personlige Betingelser for den, der skal overtage det, eller ved at gjøre ham ogsaa pecuniært ansvarlig for den Skade, han ved sin Handel maatte forvolde, eller ved at forene disse forskjellige Vanskeligheder. Ofte har man tillige gjort det afhængigt af en Afstemning i vedkommende Kjøbstad eller Landsogn, enten gjennem Repræsentanter eller paa mere almindeligt Grundlag, om man overhovedet vilde have et saadant Udskjænkningssted der eller ej (Local option). Alligevel lyder der Klager over, at dette System (High-License-law) ikke naar sit Maal, fordi Sælgerens Interesse bliver knyttet endnu stærkere til en forøget Afsætning, jo vanskeligere det har været ham at opnaa Retten dertil. Ved det saakaldte Göteborg-System bliver netop denne Interesse elimineret. I Göteborg havde der 1865 været nedsat et Byraadsudvalg for at overveje, hvad der kunde gjøres mod den fremskridende Pauperisme; da dette kom til det Resultat, at den væsentlig skyldtes Drikfældigheden, gav det Anledning til, at der blev dannet et Aktieselskab, som efterhaanden overtog hele Udskjænkningen uden at ville have eller kunne faa mere end en vis sædvanlig Rente af sine Penge. Fordelene derved vare 1) at Udskjænkningsstedernes Antal kan formindskes, saa meget det skal være, 2) at Bestyrerne ingen som helst Fordel have af, hvor meget der drikkes, og at derfor 3) alle Love og Politibestemmelser til Drikfældighedens Indskrænkning virkelig blive overholdte og gjennemførte i Stedet for omgaaede og modarbejdede. Dertil føjes 4) at Udskjænkningen sker i ordentlige, lyse, aabne Localer og ikke i lyssky, snavsede Rum, som i sig selv have en nedværdigende og demoraliserende Indflydelse paa deres Gjæster. Lignende Resultater har man siden 1887 tilstræbt i Schweiz ved at monopolisere al Brændevinshandel paa Statens Hænder, hvilken Forholdsregel i de første 2 Aar har vist sig at frembringe en Nedgang i Forbrugen af 25—30 pCt. Ligesom en Formindskelse i Udskjænkningsstedernes Antal vil ogsaa enhver Indskrænkning i den Tid, hvori de maa holdes aabne, vise sin Virkning i mindre Forbrug af Alkohol. Især er det Tiden fra Lørdag Aften, da Arbejderne faa deres Løn og Fridagen begynder, til Mandag Morgen, da den ender, hvor en delvis eller fuldstændig Lukning af Udskjænkningsstederne i en overordentlig Grad vil formindske Drikkeriet. — Noget kan der ogsaa opnaas ved indskrænkende Bestemmelser over for de Personer, som der maa udskjænkes stærke Drikke til: f. Ex. mindreaarige Personer, dem, der allerede ere beruſede, notoriske Drankere, hvis Navne opgives Værts-

husene af Politiet, osv. Mest Virkning gjør vel dette sidste ved det moralske Notabene, det hæfter ved Personen, ligesom naar Loven fastsætter Straf for at vise sig beruset paa Gaden. Saaledes lærer den offentlige Mening, at Drukkenskab og Fylderi ikke er nogen hæderfuld Idræt, men en Forseelse og en Skam, — hvorved alt meget er vundet. Lignende moralsk Virkning ligger ogsaa i den blotte Tilværelse af Drankerasyler eller Redningshjem (Curanstalter) for Drikfældige, som nu findes i de fleste civiliserede Lande. Idet de støtte sig til Totalafholdsforeningerne (i denne Sammenhæng bør ogsaa nævnes Foreningen „det blaa Kors“, stiftet 1881, som har udbredt sig fra Schweiz, og hvis Opgave netop er at redde Drankere), optage de saadanne Mennesker, der trænge til i længere Tid at holdes borte fra alle Fristelser og under gode Omgivelser styrkes paa Legeme og Sjæl for at kunne tage Kampen op med bedre Held. I Amerika og nu ogsaa i England optages ogsaa i nogle af dem notoriske Drankere efter Dom. Den mest gjennemførte Forholdsregel i Æ. har sin Oprindelse i den lille nordamerikanske Stat Maine (1851). Den daværende Borgemester (Mayor) i Hovedstaden Portland Neal Dow fik efter mange Kampe en Lov vedtagen, der ganske forbyder Frembringelse af og Handel med stærke Drikke. Denne Lov, the Liquor Maine Law, eller Prohibition (Forbud) er efterhaanden bleven indført i adskillige af Staterne, og skjønt den vanskelig lader sig fuldt gjøre gjældende, har den dog haft Lejlighed til at vise en aldeles forbavsende Virkning: Fattigdom og Forbrydelser aftage, medens Velstand, Orden og Lykke tiltage, — som klart Vidnesbyrd om, hvor en Hovedkilde til den sociale Elendighed er at finde. Uden saa radicale Midler har Æ. dog vundet et smukt Resultat i Brødrerigerne Sverige og især Norge. I Sverige er Forbrugen af Brændevin sunken til langt under Halvdelen, i Norge endog til kun $\frac{1}{4}$ af, hvad den var for godt en Menneskealder siden, medens Forbrugen af de andre berusende Drikke heller ikke er betydelig. Dette Resultat er naaet ved en Række Foranstaltninger, fremkaldte ved og støttede af en kraftig Ædruelighedsbevægelse i Folket: Fordyrelse ved Skattepaalæg, i Byerne næsten overalt Göteborgsystemet, paa Landet saa godt som alle Udsalg afskaffede ved sognevis Stemmegivning, saa at der i det hele er ēt Sted at faa Brændevin for hver 4—5,000 Mennesker, medens der i Danmark er ēt for hver 200. I Norge ere desuden alle Udskjænkningssteder lukkede fra Lørdag Aften til Mandag Morgen. Danmark staar som bekjendt endnu som det af alle Lande, der forbruger langt det største Quantum Brændevin i Forhold til sin Befolkning, medens ogsaa Forbrugen af bayersk Øl er bleven meget betydelig i de senere Aar. Ædruelighedsbevægelsen fra Amerika naaede ogsaa hertil omkring 1840 og gav sig Udslag baade i en Maadeholdsforening med Sognepræst Visby og en Totalafholdsforening med Lærer O. Syversen til Formand. Den rejste Bevægelse døde dog hen under Krigen 1848—50, og i mange Aar vare et Par lidet læste Smaapiecer de eneste Vidnesbyrd om, at nogen følte den store Ulykke. Større Opsigt vakte først Prof. L. J. Brandes ved sin lille Bog „Om Brug og Misbrug af stærke Drikke“ (Kbhvn. 1877) og Forf. til nærv. Artikel ved en Række Indlæg i „Fædrelandet“ i de umiddelbart paafølgende Aar. Hvad herved var begyndt, nemlig i det mindste at gjøre Rede for, hvordan det stod til hos os, fik officielt Udtryk i „Beretning om Drikfældighedsforholdene i Danmark, afgiven af det statistiske Bureau i Sept. 1882“, hvori det paavistes, at Drikfældighed bar Skyld for omtr. $\frac{1}{4}$ af alle Separationer, $\frac{3}{4}$ af Mænds Indlæggelser paa Fattiggaarde, $\frac{1}{3}$ af Mænds Indlæggelser paa Sindssygehospitaler osv. — 1879 kom Totalafholdsbevægelsen til Danmark fra Norge og vandt hurtig en ikke ringe Udbredelse især i Jylland. Ogsaa Good-Templar-Logerne kom til at tælle et ret betydeligt Antal Medlemmer. 1885 stiftedes „Samfundet til Ædrueligheds Fremme“ for at samle en Del af dem, især af de dannede Klasser, som uden at ville binde sig ved noget Løfte dog kunde interessere sig for Æ. Communalbestyrelserne rundt om i Byerne begyndte omtr. ved 1880 at søge Indskrænkning i Antallet af Udskjænkningssteder, en Bevægelse, som dog senere mange Steder synes ophørt. Heller ikke Lovgivningsmagten har haft Held til at sætte nogen væsentlig Forandring igjennem. Dog tør man vel haabe, at en Del af den Folkestemning, der er Betingelsen for, at baade det ene og det andet kan sættes igjennem, omsider er kommen til Stede, saa at det kun er et Tidsspørgsmaal, naar den skal træde frem i Handling. (N. D.).

Æquilibrist, Ligevægtskunstner, Linedanser.

Ætas, lat. [ā], Alder; anno ætatis suæ, i sin Alders —de Aar.

Ö

***Ørebro.** 14,342 J. (1889). Ö.s Län. Kreaturholdet 1888 var 11,836 Heste, 98,014 Stkr. Hornkvæg, 31,881 Faar, 394 Geder og 18,630 Svin.

Ørevox, et Fedtstof, der afsondres af Kjertlerne i den ydre Øregang; dets Farve skyldes et gult, bittert smagende Farvestof. Det tjener vel dels til at holde Huden i Øregangen og Trommehinden smidig, dels til at hindre fremmede Legemer fra at trænge ind i Øret.

Rettelser.

S. 2 Sp. 1 Lin. 11 f. n. om Kjøbenhavns Bæbning" l. til Ordning af et Land- og Søforsvar for Bornholm".
- 2 Sp. 1 Lin. 10 f. n. Nov. l. Marts.
- 12 - 2 - 26. 1831 l. 1837.
- 38 - 1 - 10 f. n. Efter „Forsøgsafdeling" tilføjes: , 1889 Oberst og tilige Chef for Kjøbenhavns Søbefæstning.
S. 57 Sp. 1 Lin. 23. 1866 l. 1867.
- „ - „ - 25. det følgende Aar l. samme Aar.
- 58 Sp. 2 Lin. 9. Chemulpa l. Chemulpo.
- 59 - 2 - 13 f. n. 1883—87 l. 1886—87.

Ved Udarbejdelsen af Supplementet er foruden af de faste Medarbejdere ydet Bistand af Dhrr. Mælkericonsulent Bøggild, Pastor Dalhoff, Dr. med. Levison, Prof. C. Nyrop, Docent, Dr. med. C. J. Salomonsen, Adjunkt Axel Sørensen, Prof. Thrige og Prof. Westergaard.

